

शब्दकल्पद्रुमः

अर्थात्

एतद्देशसमस्तकोषाशेषान्तरसङ्गलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तत्त्व-नामार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्त्वशब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणतिहास-सङ्गीत-शिल्प-रूपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रभृति-नाम-सूत्रलोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
सूक्त्युक्त्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमंतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-वाहादुरेण

विरचितः ।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिशित्तबहुलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदेदाहरणादिभिः
नूतनसङ्गलितबहुलशब्द-तदर्थ-तत्त्वमात्र-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अग्रेषुशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नागराचरैः प्रकाशितस्य ।

द्वितीयः काण्डः ।

अङ्गनवर्णः ।

कलिकाता-राजधान्यां

रामनारायण-यन्त्रे मुद्रितः । ७१ न० पाथुरियाघाट-स्ट्रीट-स्थितभवनात् प्रकाशितस्य । शकाब्दाः १८११

PRINTED BY K. P. BASI, RAMNARAYAN PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED
BY BARADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN BASU. 71, PATHURIAGHATA STREET, CALCUTTA:

To be had at the Sabdakalpadruma Office, No. 71, Pathuriaghata Street, Calcutta and at the Baptist Mission Press, No. 24 Lower Circular Road,
Calcutta. Price for Subscribers in India, Re. 1, and Countries out of India 3s for each number.

All rights reserved.

शब्दकल्पद्रुमः।

द्वितीयकाण्डम्।

क

कं

कः

, ककारः । (वर्णस्य स्वरूपग्रहणाय कारः।) स तु व्यञ्जनप्रथमवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः । इति व्यञ्जकग्रन्थम् ॥ (तथा चोक्तम् “तुल्याग्र्य प्रथमं सर्वम्” । १ । १ । ६ । सिद्धान्तकौमुद्याम् । “अकुहविसर्जनीयानाङ्गणः” ॥ इति ॥ * ॥) (वर्णायभाषाया) तस्य लेखनप्रकारो यथा, -- “वामरेखा भवेद्ब्रह्मा विद्यार्द्धिर्ज्ञानरेखिका । अधोरेखा भवेद्भुवो मात्मा साक्षात् सरस्वती । कुण्डली चाङ्गुष्ठाकारा मध्यग्रन्थं सदाशिव । कदम्बगोणकाकारं ककारं भावयेत् सूर्यो” ॥ इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा, -- “कः क्रोधीशो महाकालो कामदेवपकाशक । कपालो तेजसः शान्तिर्शामदेवो जयानलः ॥ चक्री प्रजापतिः स्फुरिदन्तकाभ्यो विग्राह्यति । अच्युतः पार्थिवो विन्दुत्तापिनी परमात्मकः ॥ वर्गाद्यश्च मुखी ब्रह्मा सखाद्योऽम्भः शिरो जग्मू । मातेश्वरी तुला एष्या भङ्गुलस्वरूपं कर् ॥ नित्या कामेश्वरी मुख्यः कामरूपो गजेन्द्रक । श्रीपुङ्गवमणो रङ्गकुसुमा परमात्मकः” ॥ इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ “अधुना संप्रवक्ष्यामि ककारतत्त्वमुत्तमम् । रहस्यं परमाख्यं चैलोक्यानाञ्च मण्डलम् ॥ वामरेखा भवेद्ब्रह्मा विद्यार्द्धिर्ज्ञानरेखिका । अधोरेखा भवेद्भुवो मात्मा साक्षात् सरस्वती । कुण्डली चाङ्गुष्ठाकारा मध्ये शून्यः सदाशिव । जवायावकसंकाशा वामरेखा वरानने ॥ शरश्चन्द्रप्रतोकाशा दक्षरेखा च मूर्तिमान् । अधोरेखा वरारोहे । महाभक्तकटुति ॥ शङ्खचन्द्रसमा कीर्तिर्भीमा साक्षात् सरस्वती । कुण्डली चाङ्गुष्ठा या तु कोटिविद्युत्तताकृतिः । कोटिचन्द्रप्रवीकाशो मध्ये शून्यः सदाशिव । शून्यगर्भो स्थिता काली कैवल्यपददायिनी ॥ ककाराणां स्थितं सर्वं कामं कैवल्यमेव च । चर्यश्च जायते देवि । तथा धर्मेण नान्यथा ॥ ककारः सर्ववर्णानां मूलप्रकृतिरेव च ।

ककारः कामदा कामरूपिणी स्फुरद्व्यया ॥ कामनीया महेष्टानि । स्वयं प्रकृतिमुन्दरी । माता सा सर्वदेवानां कैवल्यपददायिनी ॥ ऊर्ध्वकोणे स्थिता कामा शङ्खशक्तिरितीरिता । वामकोणे स्थिता ज्येष्ठा विष्णुशक्तिरितीरिता ॥ दक्षकोणे स्थिता विन्दु रौद्री मङ्गाशक्तिरितीरिता । जानात्मा स तु चार्वाङ्ग । कलाचतुष्टयात्मकः । इच्छाशक्तिर्भवेद्ब्रह्मा विष्णुश्च ज्ञानशक्तिर्मान् । क्रियाशक्तिर्भवेद्भुवः सर्वं प्रकृतिमूर्तिमान् ॥ आत्मविद्या शिवस्तत्त्व सदा मन्त्र प्रतियुत । शासनं त्रिपुरादेया ककारं पञ्चदेवतम् ॥ ईश्वरो यस्तु देवशि । त्रिकोणं तस्य संस्थितिः । त्रिकोणमेतत् कथितं योनिमण्डलमुत्तमम् ॥ क्षेत्रं प्रपदे यस्या कामिनी सा प्रकीर्तिता । श्रुं अवायावकमिन्द्रं मृदुर्गा कामिनी परमम् ॥ चतुर्भुजा त्रिनेत्राश्च बहुवस्त्राविभजिताम् । कदम्बकोरुकाकारस्तनदयिर्भूषिताम् ॥ रत्नकङ्कणकङ्कणमङ्गुदरुपशोभिताम् । गजहारे पुष्पाङ्गः शोभिता परमेश्वरीम् ॥ एवं हि कामिनीं ध्यात्वा ककारं दण्डा अपेत् । प्रफलन्त्य ततो ध्यात्वा जपस्य फलभागवेत् ॥ गतं कथितं देवि ! ककारतत्त्वमुत्तमम् ॥ इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (अनुबन्धविशेषः । यथाह विकल्पद्रुमः । “कखगदिः किन्तु वा” । एतन् गणत् क संख्याने गणयति कथत् क वाक्यप्रबन्धे कथयति इत्यादि स्यात् ॥)

कं, क्री, (कायति शब्दो निर्गच्छति यतः यस्मिन् सतीत्यर्थः सजिह्ववरनस्य शिरोऽन्तर्वर्तित्वात् । यदा कायति वर्णात्मकं ध्वन्यात्मकं वा शब्दं करोति जीवः यस्मिन् सतीति यावत् ॥ कं शब्दे “अन्वेष्योऽपि दृश्यते” इ । ३ । २ । १०१ ।) शिरः ॥ (यथा, तन्त्रसारे । “ह्याभ्यामोष्ठौ द्वितन्मृज्य चैकेन त्वाभयेत्कारम् । सख घ्राणनेत्र-ओव-नाभ्यङ्गकं भुजौ क्रमात्” ॥ अत्र कं शिरः इति तट्टीका ॥ कायति शब्दा-यतं खोतोवेगेनानोडनेन वेति यावत् ।) जलम् ।

(यथा, भागवते ६ । १ । ४२ । “सूर्योऽग्निः खं मरुद्वायः सोमः सन्धाह्नीदिशः । कं कुः कालो धर्म इति ह्येते देवास्तस्य साक्षिणः” ॥ कायति ध्यानन्दोत्सवध्वनिं कुर्वन्ति यस्मिन् समा-गते उपस्थिते इत्यर्थं गृह्णिता इति शेषः । आ-नन्दध्वनेस्तु सुखानुवर्तित्वात् ।) सुखम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, तान्दोग्योपनिषदि । ४ । १० । ५ । “प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मति स होवाच विज्ञा-नाम्यहं यत् प्राणो ब्रह्म कश्च तु खश्च न विज्ञा-नामीति ते होचुर्देव वाव क तदेव खं यदेव खं तदेव कर्माति प्राणश्च ह्यहं तदाकाशश्चोचुः” ॥ “तमेवमुक्तवन्तं ब्रह्मचारिणं ते ह्यप्रमत्त उचुः । यद्वा यदेव बन्धं कमवोचाम तदेव खमाकाशम् इत्येवं खेन निशेध्यमानं कं विधयेन्मयसंयोग-जातसुखान्निवर्तितं स्यान्नीलेनैव विशिष्यमाण-मुत्पन्नं रक्तादिभ्यः ॥ यदेव खमाकाशमवोचाम तदेव च कं मुखमिति जानोहि खश्च मुखेन विशिष्यमाणं खं भौतिकादचेतनात् खान्निवर्तितं स्यान्नीलोत्पलवदेव” ॥ इति भाष्यम् ॥ कचते दी-प्यते मस्तकोपरि शोभते इति भावः । यदा कथ्यते बध्यते संयम्यते कराभ्याम् । कच् बन्धने डः ।) कशः ॥ इति धर्मशो ॥

क, पु, (कचति दीप्यते स्वेन ज्योतिषा ज्योति-र्मयत्वात् कच + ड ।) ब्रह्मा (यथा, भागवते । ३ । १२ । ५१ । “एवं युक्तकृतस्तस्य देवं चावेक्षतस्तदा । कस्य रूपमभूद्देहा यत्कायमभिषजते” ॥) विष्णुः । (यथा महाभारते । १३ । विष्णोः सहस्र-नामकथनं । १४६ । ६१ । “एको नैकः सवः कः किं यत् तत्पदमनुत्तमम्” ॥ प्रजापतिः । यथा भागवते । ८ । ५ । ३६ । “खेभ्यश्च कृन्दास्यधो भद्रतः कः प्रसीदता नः स महाविभूतिः” ॥) दक्षः । (यथा भागवते । ६ । १० । १० । “अङ्गुष्ठुतेयवपुषाऽमृतोऽपहृत्यो

कंसका

मादीचमासु विशिखेन यथा कस्यः” ॥)

कामदेव ॥ अग्निः ॥ वायुः ॥ यमः ॥ सूर्यः ॥ आत्मा ॥ राजा ॥ यज्ञिः ॥ मयूरः ॥ इति मेदिनी ॥ मनः ॥ शरीरम् ॥ कालः ॥ धनम् ॥ शब्दः ॥ इत्येकार्थ-कोषः ॥ प्रकाशः ॥ इत्येकार्थकोषः ॥

कः, कि, सव्येनाम ॥ इति विश्वः ॥ के कि इति भाषा ॥ (यथा विष्णुपुराणे ॥ १. १७. २० ॥

“तस्मै परमात्मानं तात ॥ कः केन प्राप्यते” ॥)

कंशः, पं, जी, कंसः ॥ पाणपात्रम् ॥ इत्यमरटीका ॥ कंसं, जी, पं, (कामयति काम्यते वा अन्येन पातुमिति शेषः ॥ “कृद्विद्वन्कमीति” स. ॥

उणां ॥ ३. ६२ ॥) मद्यादिपात्रपात्रम् ॥ तत्पर्यायः ॥ पात्रभाजनम् २ ॥ इत्यमरः ॥ २. ६. ३२ ॥ कंशम् ३ ॥ कांस्यम् ४ ॥ इति तट्टीका ॥ तैजसद्रव्यम् ॥

स्वर्गजतादिनिर्मितपात्रपात्रम् ॥ मानविशेषः ॥ तस्य आढकपरिमणम् ॥ इति मेदिनी ॥ (चतुः षष्टिपलपात्रकाढकम् ॥ यथा भावप्रकाशे ॥

“शरावोऽष्टपलं तद्वज्रज्यमत्र विचक्षणः ॥

शरावाभ्या भवेत् प्रत्यश्चतुः प्रत्येस्तथाढकः ॥

भाजनं कासपात्रञ्च चतुःषष्टिपलखसः” ॥

ताम्रवज्रमिश्रितधातुविशेषः ॥ कौसा इति भाषा ॥

तत्पर्यायः ॥ कांस्यम् २ ॥ कंसास्थि ३ ॥ ताम्बाडम् ४ ॥ इति चिकित्सकप्रश्नः ॥ (वर्तुलाकाग्यविशेषः

पात्रभेदः ॥ यथा शतपथब्राह्मणे ॥ १४. ६. ३. १ ॥

“सौदुम्बरे कसे चमसे वा” ॥)

कंसः, पं, (कामयति पित्रादिवन्धुवर्गान् अग्निभूय

पापात्मकं राज्यविषयादिभोगं य ॥ कम् + स ॥

यदा कस्ते प्राप्ति प्राप्तेन कंस प्राप्तेन इत्यस्मान्

सः ॥) विष्णुदेवसूत्रविशेषः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

स तु मधुगणेशराजा ॥ यदुर्गाराद्योगसेनः ॥ ज

पुत्रः ॥ श्रीरामात्मा ॥ तेन वधः प्राप्तः ॥

(यथाह्वयगं भागवते ॥ १० ॥ ४४ अध्याये विशेषेण

दृष्टव्यम् ॥ कंसनामकारणं ह्रस्विणं यथा,

“कस्य त्वमिति यथाहं त्वयोक्तो मत्तकाग्निः ॥

कंसस्तस्मादिपध्वंसी तव एवो भविष्यति” ॥

अतएव कंसधातुनिष्पन्नत्वमेव प्रशस्यते ॥)

कंसकं, जी, (काम्यतेनेन चन्द्रदृष्ट्यादिकमिति-

शेषः ॥ कम् + सः ॥ ततो जातो सञ्जाय वा कन् ॥)

चक्षुरौषधधातुविशेषः ॥ स तु हीराकसोऽप्रभेदः ॥

तत्पर्यायः ॥ पुष्पकासीसम् २ ॥ नयनौषधम् ३ ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

कंसकारः, पं, स्त्री, (कंसं तन्मयपात्रादिकं करोति

यः ॥ कंस + कृ + “कर्मण्य” ॥ ३. २. १ ॥ कंचिच्च

ताज्यशकारमिच्छन्त्यत्र ॥) जातिविशेषः ॥ का

साहि इति भाषा ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा ॥

“वैश्याया ब्राह्मणाज्जातः अश्वत्थो गान्धर्वो बणिजः ॥

कंसकारशूद्रकागौ ब्राह्मणात् सम्भवतुः” ॥

इति बृहद्धर्मपरायम् ॥ अपि च ॥

“विश्वकर्मा च श्रदाया वीर्याधानं चकार सः ॥

ततो भभूवुः पत्न्याश्च षडते शिल्पकारिणः ॥

माणाकारः कर्मकारः शूद्रकारः कुबिन्दकः ॥

कुम्भकारः कंसकारः षडते शिल्पिनो नरा ॥” ॥

ककुत्

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

कंसजित्, पु, (कंसं जयति जितवान् वा कंस + जि

+ कर्त्तरि क्तिप् ॥) श्रीरामः ॥ इति हनुमत्पुराणः ॥

कंसवती, स्त्री, (कंसं शासनशक्तिरस्यस्याः ॥ कंस +

भतुप मस्य वत्वम् ॥ यदा कंसं भ्रातृत्वेनाभ्यस्यत् ॥

कंसभगिनी ॥ सा उग्रसेनसुता ॥ वसुदेवानुजपत्नी

च ॥ (यथा भागवते ॥ ६. २४. २५ ॥

“कंसा कंसवती कङ्का शृगभृ ३ राष्ट्रपालिका ॥

उग्रसेनदुहितारी वसुदेवानुजस्त्रियः” ॥)

कंसहा, [न] पु, (कंसं हन्ति हतवान् वा ॥ कंस +

हन् + क्तिप् ॥) विष्णुः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

कंसा, स्त्री, (कंस + टाप् ॥) कंसभगिनी ॥ सा उग्र

सेनसुता ॥ वसुदेवानुजपत्नी च ॥

(यथा भागवते ॥ ६. २४. २५ ॥

“कंसा कंसवती कङ्का शृगभृ ३ राष्ट्रपालिका ॥

उग्रसेनदुहितारी वसुदेवानुजस्त्रियः” ॥)

कंसागतिः, पु, (कंसस्य अगतिः ॥ अगति ॥ इत्य

मगं ॥ १. १. २२ ॥

कंसारि, पं, (कंसस्य अग्निः प्राच्यः) ॥ अग्निः ॥ इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा राजतरङ्गिणी ॥ २. ५६ ॥

“साहायकार्यमाहृतो जगन्मन्येन यत्ना ॥

समं करोध कंसारि मेधगा एधुभिर्वलि” ॥)

कंसास्थि, स्त्री, (कंसस्य अस्थिः ॥ अस्थि रूपमिदं ॥)

कांस्यधातुः ॥ इति चिकित्सकप्रश्नः ॥

कंसोद्भवा, स्त्री, (कंसात् तैजसधातुविशेषमभ्यस्यत्

उद्भवति या ॥ यदा कमाया निर्भस्मिण्या उद्भू

कंसाया उद्भवो यस्या वा ॥ कंस + उत् + भू +

अध ॥ कंस इव शब्दत्वात् उद्भवतीति कचित् ॥)

सुगन्धित्तिकाविशेषः ॥ तत्पर्यायः ॥ आढकी २

त्वरी ३ काक्ती ४ मृदाङ्गया ५ सौगन्धो ६ पा

र्वती ७ कालिका ८ पर्पटी ९ सती १० ॥ इति

हेमचन्द्रः ॥

कक इ उ व्रजने ॥ इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-

द्यात्म-मक सेट् ॥) ३ कर्मणि कङ्कते ॥ उ कङ्कते

इति दुर्गादासः ॥

कक इ इच्छाया ॥ गर्वः ॥ चापले ॥ इति कवि

कल्पद्रुमः ॥ (आ-आत्म-मक-अक-च-सेट् ॥)

इच्छे इच्छा ॥ चापलं चक्षुर्भावा ॥ उ ककते

काकः ॥ मल्ल्याश्चक्षुर्वा वा स्यादित्यर्थः ॥ गर्वः

कश्चिन्न पश्यते ॥ इति दुर्गादासः ॥

ककन्दः, पं, (कको गर्वस्यापत्यं वा भवत्यस्मात् ॥

कक + अन्दच् ॥ यदा ककं गर्वं चापत्यं दृष्ट्वा

या ददातीति ॥ कक + दा + डः ॥) स्वर्गः ॥ इत्य

गादिकोषः ॥

ककुञ्ज, पु स्त्री, (कं जन्मं कृजयति व्याजयते या

चते इति यावत् ॥ क + कृञ् + अलच् ॥ एषोद

रादित्वात् नुम् ऋन् ॥) चातकपत्नी ॥ इति

राजवल्गवः ॥

ककुत्, [न] स्त्री, (कं सुखं कावयति गृहस्थस्य श्वो

ब्रथं प्रापयतीति यावत् ॥ दृष्ट्वा हि ककुत्

गृहस्थस्य सुखलक्षणमिति भावः ॥ ककुत्तीनयेध-

पालने दग्धता इति स्मरणात् ॥ क + कु +

ककुद

शिच् + एषोदरादित्वात् ऋन्ः तुगागमश्च ॥)

काकुविशेषः ॥ षोडश भुट इति भाषा ॥ (यथ

अथर्ववेदे ॥ ६. ८६ ॥ ३ ॥ “सन्नाडस्य सुशतं

ककुन् मनुष्याणाम् ॥ देवानामर्द्धभागसि त्वणव

लघो भव” ॥ स्कन्धभागः ॥

यथा, भागवते ५ ॥ २५ ॥ ७ ॥ “ध्यायमानः सुद

मशोरगसिद्धगन्धर्वविद्याधरमुनिगणैर्गवततमो

सुदितविज्ञातविज्ञानलोचनः सुललितमुखश्चि

तेनाप्यायमानः स्वपार्श्वदिविबुधयूथपतीनपति

नरागवत्पुलसिकामोदमध्यासवेन माद्यन्मधु

व्रातमधुरगीतश्चिथं वैजयन्तीं स्वां वनमालां न

वासां यककुगडलो हनककुदि हतसुभगसुन्दरम्

भगवान् मालेन्द्रो वाग्गेन्द्र इव काञ्चनीं कदा

दागलीलो विभर्त्ति” ॥) ध्वजः ॥ वरः ॥ इति मेदि

(यथा, ऋग्वेदे ॥ ८. ४४. १६ ॥

“अग्निर्मूर्द्धादिधः ककुत्पतिः एथिया अयम्” ॥)

ककुत्स्यः, पु, (ककुत्स्यधस्य देवेन्द्रस्य ककुदि त्रिभु

यः सः ॥ ककुत् + स्या + कः ॥) सूर्यवंशीयराजवि-

शेषः ॥ स तु अयोध्याधिपतिः ॥ (पुत्रज्ञयनामायं) ॥

शशादराजपुत्रः ॥ इत्याकुराजपौत्रश्च ॥ (येन

चासौ ककुत्स्यनामासीत् तत्तथा ह्रस्विणं

ऐलोत्पत्तौ ॥ ११. १६—२० ॥

“शशादस्य तु दायाट् ककुत्स्यो नाम वीर्यवान् ॥

इन्द्रस्य वृषभृतस्य ककुत्स्योऽजगतासुरान् ॥

पूर्वं देवासुरे युजे ककुत्स्यत्नेन सः स्मृतः ॥

अनेनात्तु ककुत्स्यस्य एधुगनेन सः स्मृतः” ॥

तथा च महाभारते १. १. २२६ ॥

“एतः कुरुर्धदः शृगो विश्वगन्धो महाद्युतिः ॥

अशुहो गवनाश्वश्च ककुत्स्यो विक्रमो रघुः” ॥)

स्कन्धदेशस्थिते वि ॥)

ककुदः, पुं स्त्री, (कं सुखं उत्कर्षे वा कौति प्रकाश-

यति धातुनामनेकार्थत्वात् कुधातुश्च प्रकाशनाथः

अन्तर्गन्तार्थश्च ॥ कु + क्तिप् तुक् च एषोदरादि-

त्वात् तस्य दः ॥ यदा कस्य सुखस्य शरीरस्य वा कुं

भूमिं मलं आकर्षयति यावत् ददातीति ॥ ककु +

दा + कः ॥ यदा “ककुदस्यावस्थायां लोपः” ॥ ५ ॥

४ ॥ २४६ ॥ अर्द्धादि-पां ॥ २. ४. ३१ ॥) प्राधा-

न्यम् ॥ (यथा अथर्ववेदे ॥ १०. १०. १६ ॥

“उर्द्धं विन्दुदचरद् ब्रह्मणः ककुदादधि” ॥

गुच्छ ॥ ६. ७१ ॥

“इत्ताकुर्वन्धः ककुदं नृपाणां

ककुत्स्य इत्याहितलक्ष्योऽभूत् ॥

काकुत्स्यशब्दं यत् उन्नतेष्वाः

स्त्राण्यं दधत्युत्तरकोशलोम्नाः” ॥)

राजचिह्नम् ॥ तस्य श्वेतच्छादि ॥ (यथा रघुः ॥

३. ७० ॥

“अथ स विषययाहसात्मा यथाविधि सुखे

नृपतिककुदं दत्त्वा युने मितातपवारणम्” ॥)

दृष्टव्यम् ॥ भुट इति भाषा ॥ इत्यमरः ॥ १. १. १

६१ ॥ (यथा महाभारते ॥ १३. १६ ॥ २६६-२६६ ॥

“दृष्टव्यपथं साक्षात् क्षीरोदमिव सागरम् ॥

दृष्टव्यं महाकायं मधुपिक्वजलोचनम् ॥

ककुभ

वचसारमयैः प्रद्वेर्निष्टकनकप्रभे ।
सुतीक्ष्णमर्दुरक्षापिक्विरन्तमिवावनिम् ॥
शाम्बुनदेन दाक्षा च मन्वतः समलङ्कृतम् ।
सुवल्गुङ्गनामस्य सुकणं सुकटीतटम् ॥
सुपार्श्वं विपुलस्कन्धं सुरूपं चारुदर्शनम् ।
ककुभं तस्य चाभाति स्तम्भमापूर्य धिक्छितम् ॥
एष्यतामभागः । इति अमरटीकायां स्वामी ॥
ककुभः [त्] ऐ, (ककुदस्यास्तीति । मतुप् इति
आदपधायाश्च मतौ वा यवादिभ्यः" । ८।२।६ ।
न मस्य वकारत्वम् ।) लघः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, कुमारः १ । ५६ ।

“तुषारः ... खुरगैः

समुल्लिखन् दर्पकणः ककुभान्” ॥

प्रवर्ततः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

(यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । २७ ।

“ककुभान् पर्वतवर्गः सरिद्धामानि मे वृट्ग” ।)

ऋषभोद्यमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ क्वचिदप
वादविषयेऽप्युक्तमर्गोऽभिनिविशत इति न्यायात्
वतुप्रामौ मनुप्रत्ययः । इति मृगबोधमतम् ॥

(ऊर्मिः । यथा, यजुर्वेदे । ६ । ६ ।

“ऊर्मिः प्रवृत्तिः ककुभान्” ॥)

ककुभती, स्त्री, (ककुदिव लघ्वस्त्वन्वत् अतिश्रयितो
मांसपिण्डः अस्यस्याम् । मतुप् । यवादित्वात् न
मस्य वत् स्त्रियां ङीप्) कटिः । इत्यमरः ॥ २।६ ।
७४ । पाका इति भाषा ॥

ककुन्दरं, स्त्री, (कस्य शरीरस्य कुं भूमिं नितम्बस्थानवि-
शेषं दृष्टातीति । ककु + दृ + ग्वच् मस्यच्) । ककु-
न्दरम् । नितम्बस्थकूपकद्वयम् । इत्यमरटीकाया
रमानाथः राजनिर्घण्टश्च ॥ (यथाह, याज्ञवल्क्यः ।
३ । ६६ ।

“कनीनिकं चाक्षिभूते शक्लीकर्मापचकौ ।

कगौ शङ्खौ भवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरं” ॥

“सखद्विभक्तस्तुरस ककुन्दरविभागशोभी

रथाङ्गाकारसंस्थानश्च नितम्बभागः” ।

इति वशकुमारः ॥)

ककुभ, [म्] स्त्री, (कं वातं स्फुभाति विस्तारयति
या । स्फुभ इति सौचः । क्षिप् । एषोदरादित्वात्
सलोपः) । दिक् । इत्यमरः ॥ १ । ३ । १ । प्रवर्णी ।
शोभा । चम्पकमाला । इति मेदिनी ॥ शास्त्रम् ।
इति विश्वः ॥

ककुभ, स्त्री, (कं सुखं आनन्दं स्फुभाति विस्तारयति
या एषोदरादित्वात् सलोपः) । रागिणीविशेषः ।
तस्या नामान्तरम् । कुङ्गः । तस्या लक्षणम् ।

“धीतं वसाना वसनं मुक्तेशो

बने वदन्ती पिकानादृगा ।

बिलोकयन्ती ककुभोऽतिभीता

मूर्तिः प्रदिष्टा ककुभस्तथेयम्” ॥

इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (दिक् । यथा,

अमरवते । २ । ७ । २५ ।

“ककुभश्च जम्बुद्वीपस्य महेन्द्रवाहदन्तैर्विडम्बितककु-
भश्च ऊर्ध्वराजम्” ॥ दत्तकन्या । सैव धर्मपत्नी ।
यथा तत्रैव । ६ । ६ । ४ ।

कक्कोल

“भानर्गम्या ककुभं शामिर्विज्ञा साध्या मरुत्वती” ॥

ककुभः, पुं, (कस्य वातस्य कुं भूमिः स्थानं प्रकाश-
रूपविशेष इति यावत् भाव्यस्मात् । ककु + भा +
कः । यद्वा कं वातं स्फुभाति विस्तारयति । क +
स्फुभ + कः + एषोदरादित्वात् सलोपः) । अर्जु-
नवृत्तः । (यथा, चक्रपाणिदत्तकृतमंगरे ॥
“गोधमककुभचूर्णं कागपयोगय्यसर्पिषा पक्वम् ।
मधुशर्करासमेतं समयति हृद्रोगमुद्धतं ऐसाम् ॥
मूर्जं नागबलायास्तु चूर्णं दुग्धेन पाययेत् ।
हृद्रोगश्चासकामघ्नं ककुभस्य च भल्लकम् ॥
रसायनं परं बन्धुं वातनिष्क्रामयोजितम् ।
संवत्सरपयोगेन जीवेत् वर्षशतं नरः” ॥)

वीणाङ्गम् । तत्पर्यायः । प्रसेवकः २ । इत्यमरः ॥
१ । ७ । ७ ॥ वीणाप्रान्तवक्रकाङ्गम् । दण्डाधःशब्द-
गान्भीर्यार्थं दाहमयं भागं यन्मृगणाच्छाद्य दीयते
तत्रैवैव । वीणास्थितान्तावकते इत्यपरे । इति
भरतः ॥ रागविशेषः । इति मेदिनी ॥

(शिवः । यथा महाभारते १३ । शिवसञ्चरनाम-
कीर्त्तने १७ । १३० ।
“हृद्यन्तः ककुभो वध्यो शतजिह्वः सहस्रपातः” ॥)

ककुभा, स्त्री, (किन आदित्येन कुम्भितानि भास्विनस्त-
चाग्न्याम । टावन्तोऽपीति कश्चित् तन्न । अथि
कस्यावज्जोहिप्रसङ्गात्) । दिक् । इत्यमरटीकाया
रायमुकुटः ॥ (कन सूर्यगो दिनप्रकाशनेति भावः
कुम्भिता भाति । भा दीप्ता । इति धातोः सुपीति
कः । भिदाद्यद्वा । रात्राववास्या साधुयस्या
धिक्यमिति तात्पर्यार्थः) । रागिणीविशेषः । इति
धन्वायुधः ॥

ककुभादनी, स्त्री (ककुभः अर्जुन इव अद्यतेऽभौ तन्व-
गुणात्वात् । ककुभ + अद् + कम्भेति ल्युट् + स्त्रिया
ङीप्) । नलीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कक्को हांस । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-पर-अक-
सेट) । कोपधः । कक्काति । इति दुर्गादासः ॥

कक्कोलः, पुं स्त्री, (कक्ते गच्छति दिशि प्रकाशते
इत्यर्थः ततः क्षिप कक्कोलनि संख्यायति कुल-
घातोर्वेलादित्वात् णः । ककुचामो कोलश्चेति ।
“पराकक्कोलकर्पुः श्वेदसुभनः फलं विवृत्ते” ।)
मुगन्धद्रव्यविशेषः । काकला इति भाषा । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । क्षुद्यत्वम् । ग्लानित्वम् । कफ
वातनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा रामा
२७ ३ काण्ड ।
“वर्गानि च सुरस्याणि कक्कोलानां त्वचस्य च” ॥)

कक्कोलकं, स्त्री, (कक्कोलस्य + इदमर्थे स्वार्थं वा कन् ।
शाल्मलिदीपान्तर्गतसप्तमवर्षपर्वतः । तद्विरणं
विश्रुपरागं २ अंशं ४ अध्याये द्रष्टव्यम्” ।)
गन्धद्रव्यविशेषः । काकला इति स्थानम् । तत्पर्यायः
कोलकम् २ कोपकम् ३ । इत्यमरः ॥ कृत
फलम् ४ कटुकफलम् ५ हेयम् ६ स्थूलमणिचम्
७ कक्कोलम् ८ साधवोचितम् ९ का १०
कटफलम् ११ मणिचम् १२ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । तृष्णाघृष्टर-
त्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । श्वेतकामिलम् ।

कक्षः

कक्षवातरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“कक्कोलकं लवङ्गञ्च तिलं कटुकपापहम् ।

लघुलघ्नापहं कक्कोलदौर्गन्धनाशनम्” ॥

इति गन्धर्वः ॥)

कक्ष्व हांस । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-पर-अक-
सेट) । कोपधः । कक्ष्वति । इति दुर्गादासः ॥

कक्ष्वट त्रि. (कक्ष्वति हसति ग) । प्रफुल्लमुखो
नरः । इति व्युत्पत्त्यर्थः । अन्यस्तु रूढार्थः । कक्ष्व
अटन । अथवा कक्ष्व पसन्नभावं अटति अहयति
कक्ष्वान्तरित्वात् कक्ष्व + अट + अच् । यदा
कक्ष्विण्या वतत तदा कक्ष्वति कक्ष्विण्या प्रकाशयति
वर्णान् । अन्तर्गन्धार्थः । क'ठन' । इत्यमरः ॥

कक्ष्वटपत्रक, पुं, (कक्ष्वटानि प्रकाशान्वितानि
पत्राणि यस्य । कप्) । कक्ष्वविशेषः । पाट इति
भाषा । तत्पर्यायः । पट्टः २ वाजशाल ३ शागि ४
चिम ५ । इति शब्दभाषा ॥

कक्ष्वटी, स्त्री, (कक्ष्वति भूकर्धमन प्रकाशयति
वर्णान् । अत्राप्यन्तर्गच्छ शक्रादिभ्योऽटन् गौगा-
दित्वात् ङीष्) । खटिका । खडो इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वर्गलेखा २ कठिनी ३ खटी ४ । इति
त्रिकागडशेषः ॥

कक्ष, पुं, (कक्षतीति । कक्ष क्षिप्तायां “हृत्तुर्वदि
हृत्किमिदमिदं सः” । खगा ३ । ६२ । इति
सः ।) । बाङ्गमूलम् । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ७६ ॥
काक रगल इति च भाषा ॥
(यथा, महाभारते ४ । ६ । १ ।

“वदम्यरूपान पतिव्यत्य कक्षाणा-

नक्षान स कक्षे पतिव्य तामसा” ॥)

लक्षम् । वीरुत् । इत्यमरः ॥ ३ । ३ । २१८ ।

(यथा, मनु ७ । ११० ।

“मथोद्धति निर्धनं कक्षं धान्यञ्च रक्षति” ॥

“यथा तत्र धान्यलक्षणादिकगोः सन्नोत्पन्नयोरपि
धान्यानि लवणकर्ता रक्षति लक्षणादिकस्योद्धति” ।
इति तट्टीकाया कुल्लुकभट्ट ॥ शुष्कलक्षम् । इति
धर्मो ॥ (यथा, माधः । २ । ४७ ।

“प्रतिप्योर्दक्षिणं कक्षं श्रेते तेऽभिमाकृतम्” ॥)

कक्ष । (यथा महाभारते १ । वासवावतागमने ।
१४६ । २२ ॥

“रुतज्ञं शिशुं पृथग् मन्त्राकक्षे विलोकसः ।

न दहेदिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति” ॥

विलोकको महाकक्षो वृहत्कक्षे इत्यर्थः ॥) शुष्क
वनम् । पापम् । इति हेमचन्द्रः ॥ अग्रगम् ।
इति रुद्रः ॥ (यथा महाभारते १ । शवाश्वदहन
पर्वणि । २३१ । ३ ।

“अयमभिर्दक्षन् रक्षति च्यायाति भीषणाः” ॥)
भित्ति । पार्थः । इति भगवद्गीताशयः ॥

(यथा, रामायणे । ५ । ५ । २५ ।

“तस्य वानरसिंहस्य क्रममाणस्य सागरम् ।

कक्षान्तरगतो वाधुर्भूत इव गच्छति” ॥)

कक्षरुक्षा, स्त्री, (कक्षे कक्षे जलप्राये रोहति इति ।
कक्ष + रुक्ष + क । अस्या अत्रपजातत्वात् तया-
त्वम् । नागरमुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कक्षा

कक्षा, स्त्री, (कक्ष-हिंसादौ + क्तः टाप् च) हस्ति-
रज्जुः । काक्षी । गृहप्रकोष्ठकः ।
(यथा, भागवते ३।१५।२७।

“तस्मिन्नतीत्य मुनयः सङ्गसज्जमानाः
कक्षाः समानवयसावध सप्तमायाम्” ।)

भित्तिः । साम्यम् । रथभागः । अन्तरीयपश्चिमा-
खणम् । परिधानवस्त्रस्य पृष्ठतो निहिताखणम् ।
उद्ग्राहिणी । इति हेमचन्द्रः ॥ (काक्षा कांचा
आवृण इत्यादिभाषा ॥ यथाह योगियाक्तवल्का ।
“परिधानात् बहिः कक्षा निषज्जा ह्यासुरी भवेत्” ॥
“यामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षात्रयमुदाहृतम् ।
रभिः कक्षैः परीक्ष्यते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः” ॥
इति स्मृतिः ॥

स्पर्धापदम् । इति मेदिनी वदति ॥ कक्षा । हस्ति-
मध्यदेशवन्धनरज्जुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
क्षुरोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“बाहुपार्श्वसकलौष्ठे लघ्वण्डोटां सवेदनाम् ।
धितप्रकोपसम्भूतां कक्षामित्यभिनिर्दिशेत्” ॥
इति माधवकरः । तच्चिकित्सा यथा,—
“कक्षाश्च गन्धनाक्षीश्च चिकित्सति चिकित्सकः ।
पैतृकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्वमुक्तया” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

कक्षामटः, पुं, (कक्षाकारः हस्तिरज्जुतुल्यः पटोव-
स्त्रम् ।) कौपीनम् । इति हज्जायुधः ॥ (कक्षायाः
गृहप्रकोष्ठकस्य पटः इति विग्रहे गृहभित्तिस्थ-
पटः ॥)

कक्षायान्, [त्] पुं, (कक्षा सर्ववस्तुनि साम्यं मा
विद्यते यस्य । कक्षा + मतप् मस्य वः ।) मुनि-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कक्षामेषकः, पुं, (कक्षायाः आवेक्षकः यदा कक्षां
बन्धोपवनादिकं राजान्तःपुरं वा आवेक्षते इति ।
अव + ईक्ष् + एवञ् ।) मुद्गान्तपाणः । उद्यान-
पाणः । रङ्गाजीवः । कविः । विद्वज्जः । दास्यः ।
इति मेदिनी ॥

कक्षोत्था, स्त्री, (कक्षात् जलप्रायदेशात् उत्तिष्ठति
जायते या । कक्ष + उत् + क्त्वा + क्तः टाप् च ।)
मन्त्रमुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कक्षं, स्त्री, (कक्षायै साम्याय भवम् । कक्षा + यत् ।)
यवशिकारक्षकटोरा । इति मिताक्षरा । निक्षिप-
वाटी इति भाषा ॥ (त्रि, कक्षपूरकः । यथा,
अष्टवेदे ५।४४।११ ।

“इत्येन आसामदिति कक्षो मरु-
विश्ववारस्य यजतस्य मायिनः” ॥)

कक्षा, स्त्री, (कक्षे भवा । कक्ष + शरीरावयवात्
+ यत् टाप् च ।) कक्षरज्जुः । काकदण्डो इति
ख्याता । अर्धरज्जुः । इत्यमरः । इति भरतः ॥
गजमध्यवन्धनचर्मरज्जुः इति सारसुन्दरी । तत्-
पथ्यार्थः । चूषा २ वरजा ३ । इत्यमरः ॥ २।८२।
वृषा ४ दृष्या ५ दृष्या ६ कक्षा ७ । इति तट्टीका ।
हर्म्यादिप्रकोष्ठः । राजगृहादेर्विद्वानवच्छिन्नो
देशः । (महज इति भाषा । यथा रामायणे । २।
२०।११ ।

कक्षयं

“प्रविश्य प्रथमां कक्षां द्वितीयायां ददर्श सः ।
ब्राह्मणान् वेदसम्पन्नान् दृष्ट्वा राजानि सत्कुलान्” ॥
काक्षी । इत्यमरः ॥ ३।११५७ । अन्तर्द्वारमिति
सुभृतिः ॥ (यथा, कुमारः ७।७० ।

“जान्तानि पूर्वम् कर्मकाख्येन
कक्षान्तराख्यमिदमेविवेश” ॥)
सादृश्यम् । उद्गयोगः । दृष्टिका । उत्तरीय-
वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ गुह्या । इति शब्द-
रत्नावली ॥

कक्ष य म ह्रासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं
-अकं संट ।) रुदित् घटादिः इति वोपदेवः ।
पाणिनीमेतं तु रुदित्वं न तेन अकखीत् अका
खीत् इति स्यात् ।) म कक्षयति य अकखीत् ।
इति दुर्गादासः ॥

कक्षा, स्त्री, (कक्षति इत्यन्तीव प्रकाशते शोभते ।
कक्ष + यत् + स्त्रिया । टाप् ।) कक्षा । हर्म्यादि-
प्रकोष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥

कक्ष म य क्रियासु । क्रियाभावे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा-परं-सकं अकं च-सेट । घटादि
रुदित् इति वोपदेवः । नैदित् इति पाणिनिः ।
अकगीत् अकागीत् ॥) न न म कक्षयति । य
अकगीत् । क्रियामात्रे । कक्षति लोकाः गच्छती-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कक्षः, पुं, (कक्षते उद्गच्छति इति । कक्षि गतौ । कक्ष
+ अच् + इदित्वाङ्गम् ।) पक्षिविशेषः । कौक इति
भाषा । तत्पथ्याय । लोहपृष्ठः २ । इत्यमरः २।५।
१६ । सदर्शवदनः ३ खरः ४ रथान्तरङ्गः ५ क्रूरः ६
व्यामिश्रप्रियः ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अरिष्टः ८
कालपृष्ठः ९ किंशरुः १० लोहपृष्ठः ११ । इति
जटाधरः ॥ दीर्घपादः १२ दीर्घपात् १३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा भागवते ३।१०।२३ ।
“कक्षश्च वटश्चैनमासमासकवर्हिणः” ।) यमः ।
कक्षविशः । इति मेदिनी । युधिष्ठिरराजः । इति
त्रिकायशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ४।६।१४ ।

“प्रदृग्वन्तं मे जानपदाः समागताः
कक्षो यथाहं विधये प्रभुमथा” ॥

शाल्मलिहोपान्तगतपञ्चमवर्षधर्मतः । तद्वि-
रुद्धं विधापुत्रागे २ अष्टे ४ अध्याये प्रथमम् ।
क्षत्रियः । इति शब्दमाला ॥ कंसासुरभ्राता । स
तु उग्रसेनपुत्रः । (यथा, भागवते ६।२४।२४ ।
“कंसः सुनामान्ययोधः कक्षः शत्रुः सङ्गस्तथा” ॥)
महाराजपुत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कक्षटः, पुं, (कं देहं कटति आह्वयतीति । क + कट
+ अच् । अथवा कक्षि लौघ्ये इति कक्षते लघोर्न
नाशता याति आधिरस्याधित्वात् कक्षि + अटन् ।)
(कवच- । इत्युणादिकोषः ॥ प्रतिसंस्कृतनामरस्य ।
(यथा, रघुः । ७।५६ । “सर्वार्थैः कक्षटभेदि-
मिथ” ॥)

कक्षटकः, पुं, (कक्षट + क्त्वा कन् ।) सन्नाहः ।
इत्यमरः ॥ २।८।६४ । सोजाया इति भाषा ॥
कक्षं स्त्री, (कं शुभं कक्षतीति । क + कक्ष शब्दे +
कर्त्तृणि अच्-एषोढादित्वात् क्त्वम् ।) सुनाम-

कक्षयो

व्यातहृत्ताभरणम् । तत्पथ्यायः । कार-
इत्यमरः २।६।१०८ ॥ कौशुकम् ।
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ६।१।
“ग्याणगौरं सतिवाससं क्षुरत्
किरीटकेयूरकटिचक्राङ्गम्” ॥)

हस्तसूत्रम् । मण्डनम् । शिखरम् । इति
कक्षगी, स्त्री, (कक्षि गतौ अच् कक्षः तस्मिन्
अद्या शब्दे ततः अच् गौरादित्वात् स्त्री-
ग्यादिवत् सन्धिः । यदा कं सुखं कव
कक्ष + यचायच् ।) किङ्किणी । क्षुद्रघ
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कक्षलीका, स्त्री, (चक्षुष्यते पुनः पुनः कक्षति
शब्दे अस्माद यङ्लुगन्तात् “चक्षिणः कक्ष
४।१८ । उवां इति ईकन् धातोः
देशश्च ।) क्षुद्रघण्टिका । इति सिद्धान्त
मुखादिहस्तिः ॥

कक्षतं, स्त्री, (कक्षते शिरोमणं प्राप्नोतीति
गतौ + अतच् ।) कक्षतिका । इत्यमर-
भरतः ॥ चित्रणी इति ख्यातम् ॥

कक्षतः, पुं, (कक्षते भूमिं भित्त्वा उद्गच्छति ।
नाशं गच्छति वा । कक्षि गतौ इति धातोः ।
उत्तः । इत्युणादिकोषः ॥ केशप्रसाधनी च
चित्रणी इति भाषा । यथा, अथर्ववेदे १६
६८ । “क्षत्रिमः कक्षतः शतदन्ध रवः । अ
केशं मममपशीर्षणम् लितात्” ॥ अथ
प्राणिविशेषः । यथा, अष्टवेदे । १।१६
“कक्षतो नक्षत्रतोऽथो सतीनक्षत्रतः” ॥)

कक्षतिका, स्त्री, (कक्षते मूर्ध्नेन सन्तन्त्रं गच्छं
कक्षिगतौ बाहुजकादतच् । गौरादित्वात्
सार्धं कन् केण इति ऋस् । यदा कस्य चि
ऽङ्गाः । शकग्यादित्वात् सन्धिः । कक्षेण ।
ततः कृन् । तत इत्वं टाप् च ।) केशप्रसाध-
काद्यादिनिर्मितद्रव्यम् । चित्रणी कौकुह इ
भाषा । तत्पथ्यायः । प्रसाधनी २ । इत्यमरः
१६० ॥ कक्षती ३ कक्षतम् ४ प्रसाधनम् ५ ।
तट्टीका । केशमार्जनम् ६ । इति जटाधरः ॥
७ फलिका ८ फलिः ९ । इति शब्दरत्नाव-
ल्य गृह्याः । धृगोऽन्तुमलकक्षुशिरोरोगन
त्वम् । कान्तिकेशशङ्खिकेशप्रसन्नताकारित्वञ्च ।
राजवल्लभः । नागवना । इति वैद्यकम् ॥

कक्षती, स्त्री, (कक्षते शिरोरुचं प्राप्नोति ।
गतौ + बाहुजकादतच् गौरादित्वात् स्त्री
कक्षतिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कक्षभोटः, पुं, (कक्षात् पक्षिविशेषात् आ-
जाति । कक्ष + भा + अटन् एकोदरादि
साधः । यदा कक्षवत् भोटयति कक्ष + चुर
गिच् + कर्त्तव्यच् ।) मत्स्यविशेषः । कौंति
इति भाषा । तत्पथ्यायः । जलवधः २ । ।
त्रिकायशेषः ॥

कक्षभोटिः, पुं, (कक्षस्य भोटिरिव भोटिः कक्षस्य
मत्स्यविशेषः । कौंतिना इति भाषा । तत्पथ्या
जलवधः २ । इति जटाधरः ॥

कङ्काल

पयः, णे, (कङ्कालस्य पक्षिविशेषस्य पञ्चमेव पञ्च पयो यस्य ।) बाणविशेषः । इति ऋणायुधः । (यथा रामायणे ६ । २८ । ४ ।

“विषयधुरीरुपाको कङ्कालपञ्चैरजिह्वगैः” ।

कङ्कालस्य पक्षिविशेषस्य पञ्चम् । यथा,

“नखप्रभाभूवितकङ्काले” ॥ रघुः २ । ३१ ॥

काणा, स्त्री, (कङ्कं चापस्यं करचापस्यं मजते इत्यति । कङ्कं चापस्ये + कण् । कङ्क + मज्जती । मज्जधातोः उपपदे कर्मण्यण् टाप् च ।) रतापीवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कङ्कः, पुं, (कङ्कस्य सुखमिव सुखं यस्य ।) सन्दंशः । इति हेमचन्द्रः । सौंकाश्रि इति भाषा । (स्त्री, कङ्कजोडरुणार्थः यन्मेदः । स तु अस्थिविन्द-जोडरुणार्थसुपदिश्यते ।) अस्य प्रशंसा यथा,

“विजयते साध्वनगङ्गने च

प्रस्थं प्रयस्योडरते च यस्मात् ।

यन्मेदतः कङ्कसुखं प्रधानं

स्थानेन सख्येविकारि चैव” ॥ सुश्रुते ॥

जि, यथा रामायणे ६ । ७६ । ६६ ॥

काङ्क-सिंहसुखान् बाणान् काककङ्कसुखानपि” ॥

कङ्क, स्त्री, (कं जन्मं कौश्वितेऽत्र । कं + कृ आधारे अप् ।) तक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कङ्क, जि, (कं सुखं किरति क्षिपतीति । कं + कृ + कण्) कुक्षितः । इति हेमचन्द्रः ॥

कङ्करोण, पुं, (कङ्क इव लोणः कस्य रः ।) निको-रुणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कौकरोण इति ख्याता कता च ॥

कङ्करोण, स्त्री, (कङ्क इव लोण्यते आलोच्यते । इति कङ्क + लोङ् + क्णत् ।) अङ्कलोचम् । चटिचिता विचोडमूल इति च भाषा । अस्य गुणाः । गुह-कम् । अजीर्णकारित्वम् । शीतलत्वम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कङ्कः, पुं, (कङ्कस्य शत्रुः । एत्रिपर्यास्तु कङ्क-जिह्वकालमाङ्कः अत अस्य तथात्वम् ।) एत्रि-कर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कङ्कशाय, पुं, (कङ्क इव शयते । शीङ् + श् ।) कुकुरः । इति शब्दमाणा ॥

कङ्क, स्त्री, (कङ्कते चापस्यं गच्छति या पिचा-त्वादवभात् । कङ्क + कण्) उपसेनराजकन्या । या तु वसुदेवानुजपत्नी । (यथा, श्रीभागवते । १ । २४ । २५ ।

कंसो कंसवती कङ्का शूरभू राट्पत्निका ।

उपसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः” ।)

श्रीशैब्यचन्दनम् । तद्यथा ।

“श्रीशैब्यं चन्दनं जघातामसुत्यगन्धिकम् ।

कङ्का” इत्यादि शब्दमाणा ॥

कङ्क, पुं, (कं सुखं शिरो वा कालयति क्षिप-तीति कं + कालि + कण्) शरीरास्थि । इत्य-रः । २ । ६ । ६६ ॥ समुदितशरीरास्थिसंघात-कङ्कालैरुदितः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

कङ्कः २ अस्थिपङ्कजः २ । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, कङ्कोपसुन्दोपाख्याने २ । २४ । “अस्थिकङ्काल-

कङ्कुक

सङ्गीतां भूयध्वम्” ।)

कङ्कुकमाजी, [न्] पुं, (कङ्कुकानां माजा अस्ति अस्य श्रीछादिमादिनिः ।) महादेवः । इति शब्द-रत्नावली ॥

कङ्कुः, पुं, (कङ्कते औद्धत्यं लौल्यं वा प्राप्नोतीति । कङ्कं गतौ + ऊन् ।) उग्रसेनपुत्रः । स तु कंसा-सुरभाना । (यथा, श्रीभागवते ६ । २४ । २४ ॥ (“कंसं सुनामा न्यग्रोधः कङ्कुः कङ्कुः सुहृन्तथा” ॥) कङ्कितं कङ्कुरिति पाठः ।) कङ्कुष्टम् । इति हि-रकपकोषः ॥

कङ्कुष्टं, स्त्री, (कङ्कुष्टविशेषः तस्य समीपे तिष्ठति । कङ्कु + स्था + क + क्तृत्वम् ।) यन्मतीयदृष्टिकावि-शेषः । तत्पर्यायः । कालकुष्टम् २ विरङ्गम् ३ रङ्गदायकम् ४ रेचकम् ५ पुनकम् ६ शोधकम् ७ कालपाककम् ८ । तद्विधा रजताभं खर्गभञ्ज । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातत्रय-शूलनाशित्वम् । रेचकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“पीतप्रभं गुह खिगं श्रेष्ठं कङ्कुष्टमादिमम् ।

श्यामं पीतं कङ्कु खिगसत्त्वं नेष्टं हि रेणुकम्” ॥

(इह खिगमानयशिरस्ये जायते । यदुक्तं

“हिमवत् पादशिरस्ये कङ्कुष्टमुपजायते ।

तत्रैकं गालिकास्थं स्यात्तदन्धं द्वेकं सुतम्” ॥

“कङ्कुष्टं रेचनं तिक्तं कटुघ्नं वर्णकारकम् ।

क्षमिष्योद्योदराभ्रानगुल्मानाह कथापहम्” ॥)

कङ्कुब, पुं, (कङ्कते भङ्गगाय लौल्यं गच्छति । कङ्क + क्ण् ।) काकविशेषः । तत्पर्यायः । द्वारजनि-मुक् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कङ्कुजि, पुं, (कं सुखं तस्मै कलिः यत्र ।) अशोक-रुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्कुल, पुं, (कङ्क + क्लृप्तप्रत्ययः ।) वास्तुकम् । इति शब्दमाणा ॥

कङ्कुलि, पुं, (कङ्क + बाङ्गलकात् एलिः एबोदरादि-त्वात् लङ् ।) अशोकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कङ्कु, स्त्री, (कं सुखं खलनयनेन । खल + बाङ्गलकात् ङी) भोगः । इति शब्दमाणा ॥ (कं + खं । ब्रह्म । यथा कान्दोग्योपनिषदि ४ । १० । ५ ।

“प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति सहोवाच विजानास्यं यस्यायो ब्रह्म कक्षतुखञ्च न विजाना-मीति ते होहुर्यदेवं तदेव खं यदेव खं तदेवक-मिति प्राब्रह्म ह्यस्मै तदाकाशश्चोषु” ॥)

कङ्कु, स्त्री, (कं सुखं अङ्कयति अङ्कयति वा अङ्गि-गतौ + क्ण्त्वावकात् मृगयादिवात् कुः शक नृभ्यादित्वात् अकारस्य लोपश्च ।) पीततण्डुला । काङ्कुनि इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रियङ्गुः २ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । २० । कङ्कुः ३ प्रियङ्गुः ४ । इति तट्टीका । (तथाचोक्तम् ।

“क्षिया कङ्कुप्रियङ्गु दे जग्यारत्तसितास्तथा ।

पीता चतुर्विधा कङ्कुक्षासां पीता वरा सुतः” ॥)

कङ्कुका, स्त्री, (कं सुखं अङ्कयति प्रापयति ज्ञापयति वा । अङ्गि गतौ ग्यन्तान् मृगयादित्वात् कुः इदित्वा नुम् शकम्भादित्वात् अलोपे सान्धः ।

कङ्कु

स्वार्थे कङ्कु ततष्टाप् ।) कङ्कु । अस्य गुणाः । धातुशोभनात्वम् । पित्तक्षेपनाशित्वम् । रुक्षत्वम् । वायुवर्द्धकत्वम् । पृष्टिकारित्वम् । गुहत्वम् । भग्न-सन्धानकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

कङ्कुनी, स्त्री, (कङ्कु नीयते कङ्कुशब्देन ज्ञायते इत्यर्थः । कङ्कु + नी + बाङ्गलकात् कर्म्मणि ङः । गौरादित्वात् ङीष् ।) धान्यविशेषः । काङ्कुनि इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रियङ्गुः २ कङ्कुः ३ चीनकः ४ पीततण्डुलः ५ अत्यन्तमुकुमारः ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रक्षिकारित्वम् । कषायत्वम् । स्नादुत्वम् । शीतलत्वम् । वातकारि-त्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । रुक्षत्वम् । भग्नास्थि-बन्धकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्कुनीपत्रा, स्त्री, (कङ्कुन्याः पत्रमिव पत्रमस्याः ।) पत्रान्याह्वयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्कुल, पुं, (कङ्कुं ज्ञातिं गृह्णाति अनेन कङ्कु + ला + बाङ्गलकात् घञर्थे कश्चो कः ।) पाणिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कच रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-अकं-सेट् ।) कचति । रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

कच इ बन्धे । त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं बन्धे सकं दीप्तौ अकं-इदित्-सेट् ।) इ कचति । इति दुर्गादासः ॥

कच ङ बन्धे । त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-भ्यामं बन्ध सकं दीप्तौ अकं-सेट् ।) ङ कचते कचते । त्विट् दीप्ति । इति दुर्गादासः ॥

कच, पु, (कचते शोभते शिरसीति । कच् + पचा-द्यच् । कचत बध्यत इति कच बन्धे + कर्म्मणि अप् वा ।) कच । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६५ ॥ (यथा, महाभारते १ । १२८ । १६ ॥

“कचेषु च नियन्त्रिषान् निविष्ट्व बलाद्वली ।

चकर्म क्रोशतो भूमौ घृष्टजालुशिरैः सक्ताम्” ॥)

रहस्यतिपुत्रः । (कचते दीप्यते तपस्तजसति कच + दीप्तौ + पचाद्यच् ।) पुरा किञ्च सुरासुर-संघामे असुराणां यानेव देवा निजपुत्रास्त्रासुर-गुरुवशनाः सङ्गीवनीविद्यया पुनर्जीवयामास । सुरगुरुहस्यतिः पुनस्तद्विद्यामभिलष्य सुरान् रयानिहतान् जीवयितुं न शक्वा । तद्दर्शनभीता देवा गुरुपुत्रं कचमुपागम्य अर्थांनिर्वाप्तिः सन्तोष्य तं सङ्गीवनीकाभाय शुक्रसकाशं प्रेरया-मुवाच । कचो ऽपि सुभकार्यमिदमेव गुरुत्वेनाङ्गी-कृत्य नितरा भक्त्या परिचर्यया च काव्य परितो-षयन् ब्रह्मचर्यमालम्ब्याधीतवान् । क्रूरप्रकृतयो देवाः खलु कचाभिसन्धिं विज्ञाय त वारहये निहन्तापि यदा युगं कामा नासन् तदा भूयोऽपि तन्मासादिकं लवणं कृत्वा शुक्रमेव सुरयासह भोजयामासु शुक्रम स्वदुहितुर्देवयान्याः सखेह-निर्बन्धातिशयेन स्वोदरगतं कणं सङ्गीवनीविद्या प्रदायानुवयन् । ततः प्राप्तजीव-कृतार्थं च कचो-ऽतीवदृष्टचित्तया देवयान्यां परित्वेन अनुसङ्गी-ऽपि सम्बन्धानुरोधान् नैव स्वीचकार । सुतग-र्भोदपरन्त्यया यथा नियन्त्रणविद्यो भवेत्यभि-

कचरं

श्रमस्तेनापि त्वमपि क्षणिकभाष्या भविष्यतीति
श्रमा देवयानी ॥ यतद्विषयं सविस्तारं महाभार-
तीयसम्भवपर्याय १ । ७६ अध्याये दर्शनीयम् ॥
ब्रह्मः । शुक्लब्रह्मः । इति मेदिनी । मेघः । इति
शब्दमाला ॥

कचकृन्, स्त्री, (कचस्य जनकोलाहलरथस्य कचकृन् ।
प्रकम्भादित्वात् सन्धिः ।) विक्रयस्थानम् । तत्प-
र्यायः । निर्मुटः २ पण्यजिरम् ३ । इति त्रि-
काख्यशेषः ॥

कचकृन्, पुं, (कचते रथ्यते वेलाया अथवा कचते
आत्मानं वेलाभूतिं न कचयतीति यावत् बाहुक-
कात् कचकृन् ।) समुद्रः । इति त्रिकाख्यशेषः ॥

कचपं, स्त्री, (कचते शोभते । “उचिकटिदलिकचि-
खजिभ्यः कचपन्” इति उणां । ३ । १४० । कच +
कचपन्) इयम् । प्राकपचम् । इत्युणादिकोषः ॥

कचपत्तः, पुं, (कचानां केशानां पत्तः समुद्रः ।)
केशसमूहः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ८८ ॥

कचपाशः, पुं, (कचानां केशानां पाशः । समुद्रः ।)
केशसमूहः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ८८ ॥

कचमानः, पुं, (कचं कचवत् वर्णं मनते धारयतीति ।
कच + मन् + कर्मण्यण् ।) धूमः । इति हारा-
वल्ली ॥ खतमान इति च पाठः ॥

कचरिपुत्रा, स्त्री, (कचस्य रिपुः प्रलमस्याः ।)
शमीरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कचहस्तः, पुं, (कचानां हस्तः समुद्रः ।) केशसमूहः ।
इत्यमरः ॥ २ । ६ । ८८ ॥

कचा, स्त्री, (कचते रथ्यते गौहृष्टकृन्नादिभिर्गति
यदा कचते शोभते राज्यस्ते इति ।) कच +
अच + टाप् । इति मेदिनी । शोभा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कचाकु, त्रि, (कच इव अकति वक्रं गच्छति । अक
+ उन् ।) दुराधर्मम् । दुःशीलम् । इति मेदिनी ॥

कचाकुः, पुं, (कच इव कचनिर्मितवर्णवत् अकति
कौटिल्यं यथा तथा गच्छतीति अक + उन् ।)
सर्पः । इति मेदिनी ॥

कचाटुरः, पुं, (कचवदति मेघवत् शून्ये विहर-
तीति । कच + अट् + उर्गच् ।) पक्षिविशेषः ।
डाक् इति भाषा । तत्पर्यायः । श्रितिकण्ठः २ ।

दाहूहः ३ काकमद्गुः ४ । इति त्रिकाख्यशेषः ॥
कचामोदं, स्त्री, (कचं चामोदयतीति-आ-मुद-णिच्-
अच् ।) बालकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाणा
इति भाषा ।

कचुः, स्त्री, (कचते शोभते । कच् + उन् ।) कक्षी ।
स्वनामस्यातगुह्यः । इति पराशरम् ॥ मूलप्राक-
विशेषः । यथा,—

“कदली दाहिनी धान्यं हरिद्रा माणकं कचुः ।
विष्णोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया गवपञ्चिका” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वे दूर्गाहवतत्त्वम् ॥

कचटं, स्त्री, (कु कुत्सितं चटतीति । चट् + अच् ।
बाहुककात् कोः कत् । कुत्सितम् ।) जलपिप्पली ।
इति वैद्यकम् ॥

कचरं, त्रि, (कु कुत्सितं चरतीति । कु + चर +

कच्छप

अच् कोः कदादेशः । अथवा चरेष्टः ।) मज्जिमम् ।
इत्यमरः ॥ ३ । १ । ५५ । कुत्सितम् । इति मेदिनी ॥
कचरं, स्त्री, (कु कुत्सितं चर्यते आचर्यते यत् यदा
केन जलेन चर्यते व्यवक्रियते यत् एषोदरादि-
त्वात् चकारस्य द्वित्वम् ।) तक्रं । इति मेदिनी ॥

कचित्, व्य, (कच विच अग्नयोः समाहारः । कोः
कदादेशः । अथवा कान्यते इति कद् चीयते
गिञीयते यस्मात् । काम + विच् । चि + क्तिप्
ततः एषोदरादित्वात् मस्य दकारत्वम् ।) काम-
प्रवेदनम् । इत्यपमिप्रश्नः । इत्यमरः ॥ ३ । ४ । १ ।
यथा, “कचित् जीवति मे तातः” ॥ (तथा, रघुः ।
५ । ५ । “आपद्यते न थयमन्तरागैः

कश्चिन्महर्षे स्त्रिविधं तपस्तत्” ॥)

कच्छः, पुं, (केन जलेन कृणाति दीप्यते क्वाद्यते वा,
उच्छृदि दीप्तिदेवनयोः ऊर्ग ना अन्येष्वपि इति
ङः । कं जलं क्षति पान्तिनिति इति वा, क्को
क्षिदने + आतोऽनुपेति क् । ॥ ३ । १ । ३ । इति कः ।)
अनूपप्रायस्थानम् । इत्यमरः ॥ २ । १२० । काष्ठा
इति भाषा । (यथा, किराते १२ । ५४ ।

“कच्छान्ते सुरसगितो निधाय सेना-
मन्वीतः स कतिपयैः किं तावत्यैः” ॥)

सिन्धुनां सरसाश्च प्रान्तभागः । इति मधुः ॥
जलाशयप्रान्तदेशः । इति रमानाथः । नदी-
पर्वतादिसमीपम् । इति साङ्गः ॥ (यथा महा-
भारते । १ सम्भवपर्याय शाकुन्तले ७० । १६ ।
“नदीकच्छोद्भवं कान्तमुष्णतश्च जलप्रिमम्” ॥)

तुमरुद्धः । इत्यमरः ॥ २ । ४ । १२८ तुद् इति भाषा ।
पनिधानाक्षरम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ काष्ठा
कोचा कंक्षी इति भाषा । प्रथमस्य पर्यायः ।
कक्षाः २ कच्छा ३ कच्छोटिका ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ कच्छटिका ५ कच्छाटिका ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ गौकाङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥
(देशविशेषः । यथोक्तम् ।

“गणेश्वरात् पूर्वभागे समुद्रादुत्तरे शिवे ।
कच्छदेशः समाख्यातस्तस्मै श्रीशक्तिसङ्गमे” ॥)

कच्छः, त्रि, (केन जलेन कृणाति दीप्यते इति ।
कृद् + बाहुककान् उः ।) जलप्रान्तः । इति नानार्थे
अमरः ॥

कच्छटिका, स्त्री, (कच्छं कच्छस्थलं अटति प्राप्नोति
प्रकम्भादित्वात् अलोपे सन्धिः । अट् अच् संज्ञायां
कन् अत इत्वं च । यदा कच्छेन पञ्चाङ्गागस्यवस्त्रा-
क्षलविशेषेण अक्षते प्राप्यते क्षायते वा अट्
कर्मणि अप् । ततः कन् इत्वं च ।) कच्छः । इति
शब्दरत्नावली । काष्ठा इति भाषा ॥

कच्छपः, पुं, (कच्छं आत्मनो मुखसमुष्टं पाति स हि
क्षिप्तिदृष्ट्वा शरीरे एव मुखसमुष्टं प्रवेशयति
समुष्टं हि कच्छशब्दः प्रसिद्धः । यदा कच्छ अनूप-
देशे पाति आत्मानं रक्षतीति । कच्छ + पा +
कर्त्तरि ङा ।) स्वनामस्यातजनजन्तुः । काक्किम् इति
भाषा । तत्पर्यायः । कूर्मः २ कमठः ३ । इत्यमरः ॥
१ । १० । २१ । गुफाङ्गः ४ धरणीधरः ५ कच्छकः ६
पक्षणावासः ७ कठिनपृष्ठकः ८ । पक्षसुप्तः ९ ।

कच्छपी

कोडाङ्गः १० । इति शब्दरत्नावली । पक्षमखः ११
गुह्यः १२ पीवरः १३ जलगुह्यः १४ । इति
जटाधरः । अस्य मांसगुह्याः ।

वातहरत्वम् । मुकटद्विकारित्वम् । चक्षुर्हित-
त्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । मेधास्रुतिकारित्वम् ।
पथ्यत्वम् । शोधदोषनाशित्वम् । तस्य चर्मं पित्त-
नाशकम् । पादः कफहारकः । अयं स्नादु वाजी-
करश्च ॥ (अवतारविशेषः । यथा भागवते ८, ७, १० ।

“सुरासुरेभ्यश्च नवीर्यवेपितं

परिभ्रमन्तं गिरिमङ्गपृष्ठतः ।

विभक्तदावतन्तमादिकच्छपी

मेनेऽङ्गकच्छुयनमपमेयः” ॥)

गन्दीरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः । कुबेरस्य निधि-
विशेषः । मल्लस्य बन्धविशेषः । इति मेदिनी ॥
मदिरायन्धविशेषः । इति शब्दचम्पिका ॥ (क्षवि-
विशेषः स तु विश्वामित्रपुत्रः ॥ यथा हरिवंशे
२७ । ४७ ५० ॥

“विश्वामित्रस्य पुत्रास्तु देवराजादयः स्मृताः ।
विख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे श्रुता ॥
देवश्रवाः कतिश्चैव यस्मात् कात्यायनाः स्मृताः ।
शालावत्यां हिरण्याक्षो जज्ञे रेखौ तु रेणुमान् ।
साङ्गतिर्गालवश्चैव मुद्गलश्चेति विभ्रताः ।

मधुच्छन्दादयश्चैव देवजन्त तथारुक् ॥
कच्छपः पृथितश्चैव विश्वामित्रस्य वै सुताः ।
तेषां स्थातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मना” ॥
नागविशेषः । यथा महाभारते १ । १२३ । ६८ ।
“कक्षाटकोऽप्यु सर्पश्च वासुकिश्च भुजङ्गमः ।
कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तत्तत्कच्छ महोरगः” ॥)

कच्छपिका, स्त्री, (कच्छेन पातीति कच्छ + पा +
ङः + सार्थं कन् । अत इत्वं टाप् च । कच
वाताभ्यां आतानि कच्छप इव पक्षवद् वा दारु-
मानि उन्नतानि यस्यां संज्ञायां कन् टाप् इत
च ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

“ग्रथिता पक्ष वा घट्वा दारुणाः कच्छपीमताः ।
कफानिजाभ्या पिडका क्षेयाः कच्छपिका बुधैः” ॥
प्रमेहोपेक्षया जातदक्षपिडकान्तर्गतपिडकावि-
शेषः । तस्य लक्षणम् ।

“सदाहा कूर्मसंस्थाना क्षेया कच्छपिका बुधैः” ।
इति सुश्रुतः ॥

(“अवगाढास्तिनिक्तोदा महावास्तुपरिग्रहा ।
सुदृशा कच्छपपृष्ठाभा पिडका कच्छपी मता” ॥
इति चरकः ।) चिकित्सा तु कच्छपीशब्दे द्रव्याः ॥)

कच्छपी, स्त्री, (कच्छं कच्छेन वा पाति । पा + सुपीति
कः । २ । २ । ४ । अथवा कच्छेन पिबति । अच
तु गापीयक् न पिबतेः सुराशीथोरिति वचनात्
जातेरिति ङीष् । ४ । १ । ६१ ।) कूर्मी । तत्-
पर्यायः । डालिः २ दुलिः ३ कमठी ४ । वीखा-
विशेषः । सा तु सरस्वतीवीखा । इत्यमरः ॥

३ । १ । २१ । क्षुद्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ।
कच्छपिकारोगः । तच्चिकित्सा यच्च, ० ।

“कच्छपीं स्वेदयेत् पूर्णं तत रजिः प्रलेपयेत् ।
कच्छीकृतेर्निश्राकुञ्चिततातकदाबनिः ॥

कच्छुः

तां यथा साधयेच्छीर्षं भिन्नगन्धविकृत्या” ।
इति भावप्रकाशः ।
कच्छुः, स्त्री, (कच्छे रोहति या । कच्छ + रुह् +
इगुपधेति कः । ३ । १ । १३५ । स्त्रियां टाप् च ।)
दूर्वा । इति जटाधरः ।
का, स्त्री, (कश्च पश्चात्प्रदेशं क्वादयतीति । क्द +
चिच् + कः एषोदरादित्वात् ऋसः । टाप् च ।
कच्छाद्यतेऽनया वा ।) परिधानापराधनम् ।
इति हेमचन्द्रः । चौरिका । भिन्नी घोका इति
भाषा । वाराही । इति मेदिनी ।
काटिका, स्त्री, (कच्छ एव बाहुलकात् अटन्
ततः सार्धं कन् टाप् च ।) कच्छटिका । इति
शब्दरत्नावली ।
क, स्त्री, (कश्चति देहं । कश्च हिंसायां + “कश्च-
क्षति” १ । ८ । उणां ऊ कान्तादेशश्च ।) एषोदरा-
दित्वात् वा ऋसः । रोगविशेषः । तस्य कक्षयम् ।
“सूक्ष्मा वक्त्राः पिङ्गकाः खाववत्यः
पामेयका कक्षमयः सदाहाः ।
सैव स्तोटीक्रीडाद्वैरुपेता
क्षेया पाण्ड्योः कच्छुव्याम्निचोश्च” ।
इति निदानम् । तच्चिकित्सा यथा ।
“अर्कपत्ररसे यथा हरिद्राकण्टकसंयुतम् ।
प्राशयेत् सार्धं तैलं पामाकच्छुर्विचर्चिकाम्” ।
इति अर्कतैलम् ॥ १ ॥
अमनःप्रिणालं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजम्ब च ।
संक्षीरी शिक्वाभेदी सुगन्दी कुष्ठश्च मागधी ।
काङ्गलीरशोश्च दद्रुः क्षमिहाननः ।
हन्ती निम्बदलक्षैभिः पृथक् कर्षमितैर्भिषक् ।
क्ष्णीकृतैः पचेत्तैर्न कटुप्रत्यययोगितम् ।
कर्णवीज्यदुग्धेन पृथक् पणमितेन च ।
गोमूत्रस्याङ्गेनापि शनैर्दधिना पचेत् ।
क्ष्णुकेन हरेदेतत् कच्छुदुःसाध्यतामपि ।
पामानश्च तथा कच्छुं त्वग्याधिवधिरामयान् ।
क्ष्णुराक्षसनामेदं तनं हारीतभाषितम्” ।
क्ष्णुराक्षसनाम तैलम् ॥ २ ॥ इति भावप्रकाशः ।
“अवगुञ्ज कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुतम् ।
मात्रिमयेन तुल्यांशं मस्तुकाक्षिकपेषितम् ।
क्ष्णुं कच्छुं जयन्मुपां सिद्धयप्रयोगराट् ।
शोभनं सिद्धास्यदनं सनिशं सुरभिजलेन पिष्टम् ।
दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छुं विक्षेपनतः ।
हरिद्राकण्टकसंयुक्तं गोमूत्रस्य पणद्वयम् ।
पुष्पैश्च कामचारी कच्छुपामाविनाशनम् ।
पथपायामयहरी गुल्ममेहकफापहा ।
क्ष्णुपामाहरी चैव पथ्या गोमूत्रसाधिता ॥*॥
क्ष्णुपि च दूर्वायाः पचेत्तैर्न चतुर्गुणम् ।
क्ष्णुर्विचर्चिका-पामा अथक्कादेव प्राशयेत्” ।
इति दूर्वायां तैलम् ॥ * ॥
खोमराजी हरिरे दे संर्षपारग्वधं गदम् ।
रत्नवीजैश्च गन्धं गन्धं दत्वा विपाचयेत् ।
सं संर्षपसंभूतं गाडीदुष्टप्रणापहम् ।
प्रेनेनाम् प्रथमं कृत्वा न्येष्टादशैव तु ।
तिज्जकापि पुरोयङ्गगम्भीरं वातप्रोक्षितम् ।

कज्जलं

कज्जलकच्छप्रशमनं कच्छुपामा विनाशनम्” ।
इति खोमराजीतैलम् ॥ * ॥
इति चक्रपाणिज्ञतसंयहः ।)
कच्छुनी, स्त्री, (कच्छु इति या । कच्छु + रुह् + टक् +
डीप् ।) पटोणः । हृषवाभेदः । इति राजनिर्घण्टः ।
कच्छुरः, चि, (कच्छुरस्त्यस्य । “कच्छा ऋसत्-
क्षेति” २ । ऋसत् । पां । ५ । २ । १०७ । वार्तिके ।)
कच्छुरोगयुक्तः । खोसरोगी इति भाषा । तत्-
पर्यायः । पामनः २ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ५८
पुंस्त्वः । इति मेदिनी ।
कच्छुरा, स्त्री, (कच्छुं कच्छुरोगं राति ददातीति ।
आत इति कः । टाप् च । एषोदरादित्वात् ऋसः
पूर्वस्य । यदा कच्छुः साध्यत्वेनास्ति अस्यां ऋस-
क्षेति केषाच्चिन्मतम् ।) शूकशिखी । शटी । दुरा-
जभा । इति मेदिनी । यवासः । इति राज-
निर्घण्टः । याद्विषीहस्तः । इति रत्नमाला । स्त्री
रह इति भाषा ।
कच्छुः, स्त्री, (कश्चति हिनस्ति देहं “कश्चेच्छु” ।
इति ऊः । १ । ८ । उणां ।) रोगविशेषः । खोस
पौष्पडा इति भाषा । तत्पर्यायः । पाम २ पामा ३
विचर्चिका ४ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ५६ ॥
कच्छुमता, स्त्री, (कच्छुः साधनत्वेनास्तस्यां अस्वर्धे मतुप्
ततो डीप् ।) शूकशिखी । इति शब्दचन्द्रिका ।
कच्छोटिका, स्त्री, (कच्छ + अटन् वा कन् । अत
इत्वं टाप् च । एषोदरादित्वात् थोकारादेशः ।)
कच्छः । इति हेमचन्द्रः । काका इति भाषा ।
कच्छोर्द, स्त्री, (केन शिरसा शरीरेण वा कुप्यते
लियते इति । क + कुर लोपे + कर्मणि घञ् ।)
शटी । इति रत्नमाला ।
कच्ची, स्त्री, (कश्चते दीप्यते शोभते । कच् उन् । ततः
कच्चाशब्दात् डीप् ।) कन्दविशेषः । कच् इति
ख्याता । तत्पर्यायः । वितग्ना २ । इति जटा-
धरः ॥ अस्या गुण्याः । भेदकत्वम् । गुरुत्वम् ।
कटुत्वम् । आमवायुपित्तकारित्वम् । पिच्छिल-
त्वम् । इति राजवल्लभः ।
“कच्ची सरा गवः सामवातकृत् कटुपित्तना” ।
इति वैद्यकप्रयोगे ॥ कच् इति हिन्दीभाषा ।
“महिषासुरयुद्धेषु कच्चीरूपासि सुत्रते ।
मम विज्जविनाशाय पूजां यत्नं प्रसीद मे” ।
इति शारदीयदुर्गाष्टोत्रप्रतिः ।
कज, इ रक्षे । जम्बनि । सौवधातुरयम् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ इ कज्जारः । रक्षो जम्ब । कजोः
कभावे इति भावे कः । इति दुर्गादासः ।
कजं, स्त्री, (के जले जायते जातं वा । जन् + कर्त्तरि +
ङः ।) कमलम् । इति राजनिर्घण्टः ।
कज्जलं, स्त्री, (कु कुत्सितं जलं यस्मात् शुभमपि
जलं संयोगात् स्ववर्णत्वं गत्यतीति यावत् यदा
कुत्सितं ऊर्द्धगं चक्षुर्गोर्जं दूरीभूतं भवत्यस्मात् ।
कोः कदादेशः ।) अज्जलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
काजल इति भाषा । तत्पर्यायः । कोचकः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
“ततः साकारयद्भूरि चैतोमिः जुष्टकस्थितम् ।

कञ्चार

कञ्चारिकाविसंयुक्तं कञ्जलं तैलमिश्रितम्” ।
इति कथासरित्सागरे । ४ । ७७ । तथा, भाग-
वते ६ । २ । २७ ।
“धिक्षां विगर्हितं सद्भिर्दृष्टं कुलकञ्जलम्” ।)
कञ्जलः, पुं, (कत् कुत्सितं यथा तथा जायति
आच्छादयति आतपादिकं । यदा कुत्सितमपि
लतागुल्मादिकश्चेति यावत् जानयति जीवयति
वर्धयेनेति शेषः । कु + जल् + शिच् अच् ततो
ऋसः ।) मेघः । इति शब्दमाला ।
कञ्जलध्वजः, पुं, (कञ्जलं ध्वज इव यस्य ।) दीपः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
कञ्जलरोचकः, पुं स्त्री, (कञ्जलं रोचयति । दीपेनो-
द्भासयति । कञ्जल + रुच् + शिच् ततोऽच् सार्धं
कम् । शक्नु वा ।) दीपाधारः । पिण्डसृज-
देरको इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । कौमुदीहस्तः २
दीपहस्तः ३ शिखातलः ४ दीपध्वजः ५ । इति
जटाधरः ॥ व्योत्सारहस्तः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
कञ्जली, स्त्री, (कु कुत्सितं जलति जीवतीति । जल +
टक् डीप् च कोः कत् । यदा कुत्सितं रोगयुक्तम्
जानयति आरोग्यं गति । जल + शिच् + अच्
गौरादित्वात् डोष् ऋसत् । यदा कञ्जलमिवाच-
रतीति कद् + जल् + क्षिप् + अच् डीप् च ।)
मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः । कञ्जला २ अजन्ता ३
इति शब्दरत्नावली । मिश्रितरसगन्धकम् । (यथा
“गन्धकेन रसं प्राक्षः सुदृढं मर्दयेद्विषम् ।
कञ्जलाभो यथा सूतो विहाय घनचापनम् ।
दृश्यतेऽसौ तदा क्षेयो मूर्च्छितो रसकोविदः ।
असौ रोगचयं हन्यादनुपानस्य योगतः” ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंयहः ।)
कञ्जलं स्त्री, (कं ऊर्द्धगतं चक्षुर्गोर्जं चक्षुरोगविशेषं
ज्वलयति शोषयति नाशयतीति यावत् । ज्वल्
+ शिच् + अच् ऋसत् ।) कञ्जलम् । इति त्रि-
काण्डशेषः ।
कञ्चटं, स्त्री, (कश्चते दीप्यते जलादामादिभिः शोभते
इति भावः । कश्चि + अटच् ।) जलजशाकविशेषः ।
कौचडादाम इति भाषा । तत्पर्यायः । जलभूः २
लाङ्गली ३ । इति शब्दचन्द्रिका । शारदी ४
तोयपिप्ली ५ शकुनादनी ६ । इति रत्नमाला
जलतगुलीयम् ७ । इति भावप्रकाशः । तस्य गुण्याः ।
क्षेयकारित्वम् । धारकत्वम् । हिमत्वम् । पित्तरक्त-
नाशित्वम् । लघुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
तिलत्वम् । वायुहरत्वम् । इति भावप्रकाशः ।
कञ्चडः, पुं, (कश्चते वज्राति मध्यगतं मनुष्यादि-
जीवम् । कश्चि धातोर्ङन् बाहुलकात् इदित्वाभुम् ।
कश्चते शोभते वा ।) कञ्चटप्रभेदः । तत्पर्यायः ।
कञ्चटः २ काचः ३ चक्रमर्दः ४ अजम्पः ५ । इति
शब्दचन्द्रिका ।
कञ्चारः, पुं, (कश्चेन्नि घञ् कश्चं प्रकाशं तं कृच्छति
प्राप्नोतीति कृ + कर्मण्यञ् । अथवा कं एषीं चा-
रयति जानयति यदा कं जलं चारयति निज-
रक्षिभिरिति शेषः । कश्चि + शिच् अच् । कर्मणि
उपपदे अच् वा ।) सूर्यः । इति जटाधरः ॥

कञ्चुलि

कञ्चिका, स्त्री, (कञ्चते वेद्यौ प्रकाशते। कञ्चि + गण् लृयां टाप् इत्वञ्च।) वेद्यशाखा। कञ्ची इति भाषा। तत्पर्यायः। कुञ्चिका २ पृष्ठाः ३। इति शब्दचन्द्रिका ॥ क्षुद्रस्तोत्रः ॥ इति वैद्यकम् ॥

कञ्चुकः, पुं, (कञ्चते आणुष्ठात् सप्तमसुखपर्यन्तं अभितो दीप्यते प्रकाशते शोभते वा कञ्चते आणुष्ठाति शत्रुनिक्षिप्तस्त्रादिनिवारणाय। कञ्चि + बाङ्गलकादुकन्।) सर्पकृत्। सापेर खोषोस इति भाषा। तत्पर्यायः। निर्मोकाः २।

(यथा पञ्चतन्त्रे ॥ १। ६६।

“भोगिनः कञ्चुकाविष्टाः कुटिला क्रूरचैष्टिताः। सुदुष्टा मन्त्रसाध्याश्च राजानः पद्मगा इव” ॥)

मटादेशोल्लासितसम्राट्। सौजोया इति भाषा। तत्पर्यायः। वारवाणः २ वाणवारः ३। इत्यमरभरतौ ॥ (यथा हि रामायणे ६। ६६। २३।

“कञ्चुकोष्ठीविमलस्य वेजककर्कशपाणयः। उत्सारयन्तः सहसा समन्तात्परिचक्रमुः” ॥)

चोचकम्। कञ्चलि इति भाषा। तत्पर्यायः। चोचः २ कञ्चुलिका ३ कूर्पासकः ४ चक्रिका ५। वर्द्धापकट्यहोताङ्गस्थितवस्त्रम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाऽमरभरतके ८२।

“सख्यः किं करवाणि यान्ति शतधा यत् कञ्चुके मन्थयः” ॥)

वस्त्रम्। इत्यादिकोषः ॥ (यथा भागवते ८। १५।

“देवाश्च तन्त्रासंश्रयाहृतप्रभान् धूम्राम्बरखगवरकञ्चुकाननान्” ॥)

कञ्चुकालः, पुं, (कञ्चुकोऽस्त्यस्यः कञ्चुक + आनुच्।) सर्पः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कञ्चुकी, [न] पुं, (कञ्चुकोऽस्त्यस्तीति। कञ्चुक + अस्त्यर्थे इनिः।) मङ्गलरक्तकः। अन्तःपुराध्यक्षः। स तु वह्निःसंहरन्तीनां प्रसूतीणां प्रेतकपुत्रधानरवारणाय राज्ञा स्त्रागारे यो वेद्यधरो नियुक्तः। तत्पर्यायः। सौविदह्नः २ स्थापयः ३ सौविदः ४। इत्यमरः ॥ २। ८। ८८। (यथा राजावलीनाटिकायां २ अङ्के।

“नष्टं वर्षवरेर्मुमुक्षुगणनाभावावपास्य जपामन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य विप्रति त्रासादयं वामनः” ॥ अस्य लक्ष्यमुक्तं भरतेन।

“अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः। सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते” ॥) यवः। चयकः। सर्पः। इति राजनिर्घण्टः ॥ पिङ्गः। जोङ्गकद्रुमः। इति मेदिनी ॥

कञ्चुकी, स्त्री, (कञ्चयति शरीरकान्धादिकं प्रकाशयति रोगादिकमुपशमयति वा। कञ्चि + गण् लृयां टाप् इत्वञ्च।) गौरादित्वात् ङीष् जातिवाचकत्वात् ङीप् वा।) औषधिभेदः। इति मेदिनी ॥ क्षीरीशृङ्गः। इति राजभाषा ॥

कञ्चुलिका, स्त्री, (कञ्चते हृदयाद्यङ्गान्याहोतीति। कञ्चि + उलच् + लार्थे कन् गौरादित्वात् ङीष् ऋः। टाप् च।) कञ्चुकः। स्त्रीयामङ्गरक्षिणी। इति हेमचन्द्रः ॥ कञ्चुलि इति भाषा ॥ (यथा अमरभरतके २३। “त्वं मुग्धाक्षि विनैव-

कटः

कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीम् ॥)

कञ्जं, स्त्री, (कम् क्षीरोदधौ जायते सागरस्यापि जलमयत्वात् तदति इति सूच्यते। कम् जले जातम्। जनेः कर्त्तरि ङः।) अमृतम्। पद्मम्। इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ८। ६। ३।

“विस्मिन् भगवान् दृष्ट्वा सह शर्व्वेण तां तनुम्। स्वच्छामरकतश्यामां कञ्जगर्भादधोक्ष्याम्” ॥)

कञ्जः, पुं, (कम् के जले शिरसि च जायते। जनेर्ङः।) ब्रह्मा। केशः। इति मेदिनी ॥

कञ्जकः, पुं, (कञ्जते मनुष्यवत् प्रायेणोच्चारयितुं शक्नोतीति। कञ्जि + कर्त्तरि गण्।) पक्षिविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ मयना इति भाषा ॥

कञ्जजः, पुं, (कञ्जात् विष्णोर्नाभिमद्भात् जातः। जन् + कर्त्तरि ङः।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली ॥

कञ्जनः, पुं, (कं मुखं जनयति। कम् + जनि + ञच्।) कन्दर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पक्षिविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ मयना इति भाषा ॥

कञ्जरः, पुं, (कं जलं एकान्तेन सज्जितं जरयति शोषयति। कम् ङ्गाति रश्मिभिराकर्षति। कञ्जि + ञच्।) ब्रह्मा। सूर्यः। उदरम्। हस्ती। इत्यादिकोषः ॥

कञ्जलः, पुं, (कञ्जते उपदिष्टविषयं पठितुं शक्नोति। कञ्जि + कलच्।) मदनपत्नी। इति शब्दचन्द्रिका ॥ मयना इति भाषा ॥

कञ्जाराः, पुं, (कम् जलं भुक्तृरसादिकं जरयति। कम् + जलं जरयति शोषयति रश्मिभिः। कम् एकान्तवस्थप्रलयसज्जितं जरयति योगबलेन लापयति। कं जलं जरयति शोषयति शृङ्गेनेति शेषः। कम् + ञ् + णिच् + ञच्।) यदा “कञ्जिभिरभ्यां चित्” ॥ इति आर्यः। ऊर्णां ३। ३७।) जट-रम्। सूर्यः। विरिञ्चिः। वाण्यः। मुनिः। इति मेदिनी ॥ (मयूरः। यज्जनम्। इत्यादिकोषः ॥ ४। १३७।) कम् जलं सागरं जरयति शोषयति गण्धर्वीक्ष्य योगबलेन इति विग्रहे ञ्ग-स्यमुनिः ॥)

कञ्जिका, स्त्री, (कञ्जते तरसा भूमिं भित्त्वा उत्पद्यते। कञ्जि + कर्त्तरि + गण् + टाप् इत्वञ्च।) ब्राह्मण्ययुक्तकाष्ठः। इति शब्दरत्नावली ॥ वामन्हाटी इति भाषा ॥

कट गत्वां। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-परं-सकं-सेट्।) कटति। इति दुर्गादासः ॥

कट इ गत्वां। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-परं-सकं-सेट्-इदित्।) इ-कयटते। इति दुर्गादासः ॥

कट ई गत्वां। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-परं-सकं-सेट्।) कटति अकटीत् अकाटीत् अकाट। ई कटुः इति दुर्गादासः ॥

कट य रतौ। इति। इति रावरणम्। इट् वर्षयम्। (आं-परं-सकं-अकं च सेट्।) कटति। यदित् अकटीत् अकाट। य अकटीत् पटो गात्रम्। कटति मेघः। इति दुर्गादासः ॥

कटः, पुं, (कटति मन्दवारिं वर्षति ङः। कट वर्षन्ने-कर्त्तर्यच्।) इति गण्डव्याख्यम्। “कञ्चुय-

कटको

मानेन कटं कदाचित् बन्धविप्रेयोभवितुमगच्छ” ॥ इति रघुः ॥ २। ३७।) कटिदेशे तत्प्राग्बन्धः। कलिङ्गकः। इत्यमरः ॥ मीढुर्दरसा इत्यादि भाषा। काष्ठादिरक्षितरज्जुः येन जुष्टः वेष्ट्यते। कुक्षलश्च मरायि इति टीकाभरतम्। ह्यारक्षितटाटी इति स्त्रात इत्यन्ये। इति तट्टी-कायां भरतः ॥

(यथा भागवते १। ३। १८।

“चतुर्दशं गारसिंहं बिम्बहैत्येनमूर्जितम्। ददार कर्जैर्वक्ष्येरणां कटकाद्यथा” ॥)

अतिशयः। श्रगः। समयः। इति मेदिनी ॥ इत्यम्। इति धरणी ॥ (यथा मनु २। २०४।

“गोऽश्वोऽयानप्रासादस्तरेषु कटेषु च।

आसीत् गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनीयु च” ॥

“कटेषु ह्यादिनिर्मितेषु” इति कुल्लुकभट्टः ॥)

श्वः। श्वरथः। श्वोधो। श्वशानम्। इति हेम-चन्द्रः ॥ तक्षितकाष्ठम्। तक्षा इति भाषा।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—रामायणे २। ५६। २२।

“तां निक्षितां वज्रकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनाम्। सुखधमायमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत्” ॥

“वज्रकटां वज्रकवाटाम्” इति तट्टीका ॥ खनाम-प्रसिद्धराक्षसः। यथा,—रामायणे ५। १२। १३।

“शुकनासस्य वक्रस्य कटस्य विकटस्य च।

रत्नसो लोमहर्षस्य दंष्ट्राणस्तत्कार्ययोः” ॥)

कटः, त्रि, (कटयति प्रकाशयति क्रियाभिमितिशेषः। कट् + णिच् + ञच्।) क्रियाकारः। इति हेमचन्द्रः ॥

कटकाः, पुं स्त्री, (कटति वर्षति अस्मिन् मेघ इति। अथवा कञ्चते निर्गम्यते अस्मात् निर्भरिण-दिभिः “कृजादिभ्यः संज्ञायां वुन्” ॥ ५। ३५।

ऊर्णां इति वुन्।) पर्वतमध्यभागः। तत्पर्यायः। मितम्बः २। इत्यमरः ॥ २। ३। ५॥ मेखला ३

इति भरतः ॥ (यथा रघुः १। १६। ३१। “मार्गे-विष्णी सा कटकान्तरेषु वैष्णवु सेना वज्रधा-विभिन्ना” ॥) वलयः। चक्रम्। इत्यमरः ॥ २।

६। १०७। इति दन्तमयज्जनम्। सामुद्रिकवज्रम्। राजधानी। इति मेदिनी ॥ नगरी। इति

शब्दरत्नावली ॥ सेना। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा हितोपदेशे १। ३३२। “स च दिग्विजयक-मेजागम्य चन्द्रभागानदीतीरे समवेष्टितकटको-वर्त्तते” ॥) खानुः। पर्वतस्य समभूभागः। इति

विश्वः ॥

(“गिरिपूटेषु दुर्गेषु नामाजयपदेशु च। जनाकीर्णेषु देशेषु कटकेषु वरेषु च” ॥

इति महाभारतम् ४। २४। १२॥)

कटकी, [न] पुं, (कटकोऽस्त्यस्य अस्त्यर्थे इनिः।) पर्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कटकोणः, पुं, (कटति वर्षति खलति इति। कट् + ञच्।) कटस्य निष्ठीवनकूपकणस्य कोणः। क्षीभाषो

यन्। कुण संख्याने अक्षिकरके ञच्।) विष्ठी-यनपात्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विष्ठीरानी इति

भाषा ॥

कटमा

(“स्यादाचामनकः प्रोयः कटकोनः पतद्वयः”)।
खादकं, चि, (कटं दृष्टादिकं सर्वमपि खादति
इत्यर्थः। कट् + खाद् + गृन्। सर्वभक्षम्।)
खादकम्। भक्षकम्। इति मेदिनी।

खादकः, पुं, (कटस्य आवरणस्य खं मध्यस्थित-
विह्वं अस्ति। कट् + ख + खद् + गृन्।) काच-
कनः। काकः। जम्बूकः। इति मेदिनी। (कटं
खादतीति व्युत्पत्त्या शब्दखादके चि।)

कटा, पुं, (कटं शब्दं कटति ज्वालाया आच्छा-
यति। कट् + कट् + बाहुलकात् खच्।) अग्निः।
यथा,—

“कटप्रदाय भीमाय नमः पञ्चपत्नय च।

घोरघोररूपाय घोरघोरतराय च”।

इति वज्रपुराणे अश्वत्थवनामाध्यायः।

कटेरी, स्त्री, (कटप्रदं वज्रं सुवर्णं तत्कान्ति-
मिति शेषः इत्यति प्रापयति आपयति वात्मानं
सुवर्णकान्तिमुत्पत्तीतवर्णात्वात्। कटप्रद + ईर
प्रती + अच्। डीप् गौरादित्वात् डीष् वा।)
हरिद्रा। इति त्रिकाण्डशेषः। दारुहरिद्रा।
इति रत्नमाला।

कट, पुं, (कटे प्रशाने प्रवते। कटं कटेन वा प्रवते।
मुहं गतौ क्षिप् निपातनात् दीर्घः। पां। ३। २।
१०। “क्षिप्त्वचिप्रक्षिप्त्वाप्रज्वादीर्घोऽस्यसा-
हच”।) उणां २। ५७। महादेवः। राज्ञः।

विद्याधरः। अक्षदेवः। इति मेदिनी। कीटः।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः।

भक्षः, पुं, (कटाणां ग्रस्याणां शोषधीनामिति-
भावत् हस्तेन भक्षः ह्येदम्। कटस्य सैन्यसंघस्य
भक्षः यस्मात् जेतोः सैन्यभक्षणं राजमरणहेतु-
व।) ग्रस्याणां हस्तच्छेदः। हात दिया ग्रस्य
इति कुङ्ग इत्यादि भाषा। मृपात्ययः। राजवि-
शेषः। इति मेदिनी।

की, स्त्री, (कटवद् भाति। कट + भा + डः। गौ-
रादित्वात् डीष्।) ज्योतिष्मती जता। इत्यमरः।
२। ४। १५०। नया फटिकी इति भाषा। अप-
राजिता। दृष्टभेदः। तत्पर्यायः। नाभिका २

श्रीश्री ३ पाटली ४ क्षिण्वी ५ मधुगेणुः ६
कुङ्कुमा ७ कड्यः ८ श्यामला ९ अस्या गुणाः।
कटुत्वम्। उष्णत्वम्। गुणविषाधान्मृगलक्ष-
णाश्चत्वम्। वातकफाजीर्णरोगशमताकारित्वम्।
क्षिता चेत् गुणयुक्तत्वम्। “तत्फलं तद्गुणं ज्ञेयं
विशेषात् कफशुक्लत्वं”। इति राजनिर्घण्टः।
यथा भावप्रकाशे।

कटभी तु प्रमेहार्शोनाडीत्रयविषक्मिन्।
हन्वत्या कफकुल्लो कटुशब्दा च कीर्त्तिता”।)
दृष्टभेदः। कौटाश्रीश्व इति ख्यतः। इति
रत्नमाला।

काकिनी, स्त्री, (कटाणां क्लिष्टाद्योषधीनां भाना
प्राधन्येनास्ति अस्याः अस्त्वर्थेऽग्निः ततो डीप्।
मदिरांमाईकतायास्तु क्लिष्टाद्योषधीगणप्रभव-
वात्। “मद्यादौ क्लिष्टशक्तिवत्”। इति चार्वाक-
दर्शनं १ अध्यायः।) मदिरा। इति शब्दमाला।

कटि

कटम्, पुं, (कटतीति “कटदिकटिकटिभ्योऽम्बच्”।
उणां। ४। ८२। इति अम्बच् धातूनामनेकार्थत्वात्
अच वादनेऽपि।) वाद्यभेदः। (कथ्यते आश्रियते
शत्रुरनेनेति करणे अम्बच्।) बाणः। इत्युणा-
दिकोषः।

कटम्बरा, स्त्री, (कटं गुणातिशयम् दृष्टोति धार-
यतीति। कट् + अच + टाप् च।) कटुकी। इत्य-
मरः। २। ४। ८५५। कटम्बरा इति च पाठः।

कटम्बरः, पुं, (कटं गुणातिशयं विभर्ति। भट् + धा-
रयपोषणयोः संज्ञायां भट्ठञिधादिसहितपि-
दमोति खच मुम् च पां ३। २। ४६।) श्योना-
कच्छः। इति राजनिर्घण्टः। कटभीरुतः। इति
वैद्यकम्।

कटम्बरा, स्त्री, (कटं विभर्ति या। भट् + खच् मुम्
टाप् च।) राजवला। इत्यमरः। २। ४। १५३।
प्रसाग्री। गन्धमादालिया इति भाषा। रो-
हिणी। कटकी इति भाषा। हस्तिनी। कलाम्बिका।
मोला। वर्षाभूः। मूर्त्ता। इति मेदिनी।

कटत्रयः, पुं, (कटः उल्लटो त्रयो युद्धकण्डुस्य।)
भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः।

कटशर्करा, स्त्री, (कटः गणः मिष्टशक्तात् शर्करेव
यस्याः।) गाक्षुटीलता। इति हारावली। नाटा
इति ख्याता।

कटाकुः, पुं, (कटति कृच्छ्रेण जीविकां निर्वाहयति।
कट् कृच्छ्रजीवने “कटिकविभ्यां काकुः” उणां ३।
७७। इति काकुः।) पक्षी। इति सिद्धान्तकौमु-
द्यामुणादित्तिः।

कटाक्षः, पुं, (कटावतिशयितौ अक्षयो यत्र
कट् + अक्षिन् + अच्। यदा कटं गणं अक्षति व्या-
प्नोति। अक्षुत्थानौ + अच् कर्मण्यण वा।) अपा-
ङ्गदर्शनम्। आङ्गुष्ठके देखन इति भाषा। इत्य-
मरः। २। ६। ६४॥ (यथा, मेघदूते ३७। “आमो-
क्ष्यन्ति त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान्”।)

कटायनं, स्त्री, (कटस्य स्वनामन्थातासनस्य अयनं
उत्पत्तिस्थानम्।) वीरगम्। इति शब्दरत्नावली।

कटारः, पुं, (कटं कन्दर्पमदं ऋच्छति। कट् +
ऋ + अण्।) नागरः। कामी। इति शब्दमाला।

कटाहः, पुं, (कटं उत्तापादिकं आहन्ति निवारय-
तीति। कट् + आ + हन् + ड।) कूर्मकर्पः।
दीपप्रभेदः। (कटं कटुगन्धादिकं आहन्ति तैला
दिकटुगन्धः आहन्त्यतेऽत्र वा।) तैलादिकाकपा-
त्रम्। (कटं शर्तुं आहन्त्यसौ जायमानविषाखा
यमहिषीश्रावकः। इति मेदिनी।) (कटः पापी
आहन्त्यतेयत्र।) गरकः। इति हारावली। कर्करः।
इति जटाधरः। कूपः। इति शब्दरत्नावली।
(यथा सिद्धान्तकौमुद्याम्। ५। १। ५२। “प्रस्यं
सम्भवति प्रास्थिकः कटाहः”।)

कटिः, पुं, स्त्री, (कथ्यते वस्त्रादिना त्रियतेऽसौ सर्व-
धातुभ्य इन् इति कट् + इन्।) शरीरावयव-
विशेषः। कौकाणि इति भाषा। तत्पर्यायः। कटः २
ओष्ठिफलकं ३ ओष्ठी ४ ककुक्षती ५। इत्यमरः।
२। ६। ७४॥ ओष्ठिफलम् ६ कटी ७ ओष्ठिः ८।

कटी

इति तट्टीका। कलत्रम् ६ कटीरम् १० काक्षी-
पदम् ११। इति जेमचन्द्रः। करमः १२। इति
जटाधरः। अत्र पूर्वद्वयं कटिपार्श्वः। इति भरतः।
(यथा, भागवते। ३। १५। २०।

“येषां दृष्टत् कटितटाः स्मितशोभिमुख्यः”।

छायात्मना रज आदधुक्तस्मयाद्यैः”।)

कटिचं, स्त्री, (कटिं चायते इति। कटि + च + कः।)
रसना। कटिवस्त्रम्। कटिवर्म्म। इति मेदिनी-
करजैमचन्द्रौ। (यथा भागवते। ६। १६। ३०।

“मृणालगौरं श्रुतिवामनं स्मरत्-

किरीटकेयूरकटिचक्राङ्गम्”।)

कटिप्रोचः, पुं, (प्रोचताति प्रोच + पर्याप्तौ पुंसीति
घः। कथ्याः प्रोचः मासपिण्डः।) कटिदेशस्थमांस-
पिण्डम्। गुदपला पोदेर पेनो इति भाषा।

तत्पर्यायः। स्मिक २। इत्यमरः। २। ६। ३५॥
पूलकः ३ कटीप्रोचः ४। इति रभसः। कटिः ५
प्रोचः ६। इति केचित्। पूलः ७। इति भरतः।

कटिशोहकः, पुं, (कटिं हस्तिपश्चाद्भागं रोहतीति।
कटि + रुह् + गृन्।) हस्तिपश्चाद्भागशोहकः।
इति शब्दमाला।

कटिलकः, पुं, (कटिं लतायां प्रकाशते उत्पद्यते
वा। कट् + बाहुलकादिल्लप्रत्ययः। ततः स्वार्थे कृन्।)
कारवेल्लः। इत्यमरः। कर्णला इति भाषा।

कटिशोर्धकः, पुं, (कटिः शोर्धमिव। संज्ञाया कृन्।)
कटिदेशः। इति हलायुधः।

कटिग्रलः, पुं, (कटिस्थः शूलः शूलभोगः।) कटि-
देशस्थशूलभोगः। तस्यौषधं यथा।

“रजनीकदनीक्षारलेपः सिध्दविनाशनः।

कुष्ठस्य भागमेकन्तु पथ्याभागद्वयं तथा॥

उष्णोदकेन सपीत्वा कटिग्रलविनाशनम्”।

इति गार्कडे १८८ अध्यायः।

(“गृह्यचारगवधस्यैव काथमेषा विपाचयेत्।

सुगठीचूर्णेन मंथुं पिबेज्जङ्गाकटिग्रले”।

इति शङ्खधरः॥)

कटिप्रटङ्गला, स्त्री, (कथ्या धार्या प्रटङ्गला। यद्वा
कथ्याः प्रटङ्गला।) चितिका। कटिधार्यक्षुद्र-
घण्टिका। इति हारावली।

कटिस्तृचं, स्त्री, (कथ्या धार्य स्तृचम्। शाकपार्थिवा-
दित्वात् मध्यपदलोपः।) कच्छलङ्कारविशेषः। इति
हलायुधः। चन्द्रहार गोद इत्यादि भाषा।

(श्रीधरी, भागवते। ५। ३। ४। “स्तुटकिर्या
प्रवरमणिमयमुकुटकुण्डलकटकटिस्तृचहारकेयूर-
नूपगद्यभूषणविभूषितमृत्विक्सदस्यगृहपतयो-
ऽधना इव”॥)

कटी, [न्] प, (कटः गणस्थलं प्राशम्येनास्यास्तीति
अस्त्यर्थे इनिः।) हस्ती। इति त्रिकाण्डशेषः।

कटी, स्त्री (कथ्यते कटः शेषः मृत्तयतेऽसौ। कथ्यते
आश्रियते वस्त्रादिना। सर्वधातुभ्यङ्। कटात्
ओष्ठावचन इति मौरादिषु पाठाद्वा डीष्।
पां ४। १। ४१।) पिप्पली। ओष्ठिदेशः। इति
मेदिनी। (यथा, महाभारते। १। वक्रवधपर्वणि
१६४। २७।

कटु

“सद्येन च कटीदेशे ऽष्टा वाससि पाण्डवः ।
तत्रोत्थो द्विगुणं चक्रं यवन्तं भैरवं रवम्” ॥
कटीतलः, पुं, (कटां तलमास्यदमस्य । अस्य कटि-
देशे धारणप्रसिद्धेत्वात् ॥) न्युज्जलः । इति
त्रिकाण्डशेषः । बांका खंडा इति भाषा ॥
कटीरं, स्त्री, (कथ्यते आत्रियतेऽसौ वाससेति शेषः ।
कट् + “कृष्णकटिपटिप्रौढीभ्यः ईरन्” । उणा ।
४।३० ॥ इति ईरन् ।) कटिः । इति हेमचन्द्रः ॥
कटीरः, पुं, (कथ्यते आत्रियतेऽसौ अथवा कथ्यते
गम्यते अनेन । कर्मणि करणे वा ईरन् । उणा ।
४।३० ।) जघनम् । कन्दरः । इत्युणादिकोषः ॥
कटिः । इति जटाधरः ॥
कटीरकः, पुं, (कटीर एव स्वार्थे संज्ञायाम् वा कन् ।)
नितम्बः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कटु, स्त्री, (कटति सदाचारमाह्वयतीति । कट् +
उन् ।) अकार्यम् । इत्यमरः । ३।३।३५ ॥ दुषणम् ।
इति विश्वः ॥
कटुः, पुं, (कटति तीक्ष्णतया रसनां मुखं वा आह्वयो-
ति यदा कटति वर्धति चक्षुर्मुखमासादिभ्यो जलं
आवयतीति । कट् + उन् । “कटिवटिभ्यां च” ।
उणा । १।६ ।) सविशेषः इत्यमरः । १।५।६ । भाषा
इति भाषा ॥ अस्य गुणाः कण्ठजदोषशोधमन्दाभि-
न्विजरोगनाशित्वम् । अस्य बद्धसेवने क्षयदाह-
त्वम् । धीर्यवकापहृत्त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च । आरोग्यपित्ताग्निवायुकाशित्वम् । क्षमि
कण्डुविषरोगस्तनदग्धमेदःस्थौल्यनाशित्वम् । गघ-
नत्वम् । अतिशयभक्ष्ये अमस्यैर्यतानुशोभातिदा-
हकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (तथा चोक्तम् ।
भावप्रकाशे ।
“कटुरूपाः सन्त्यमेदःश्लेष्मकण्डुविषापहः ।
वातपित्तदाघेयः शोथो पाचनरोचकः” ॥
अस्य लक्षणं यथाह बाभटः ॥
“उद्वेजयति निद्रायां कुर्वन्निमिचिमां कटुः ।
आवयत्यक्षिणा सान्ये कपोलौ दहतीव च” ॥
गुणकर्मणि च यथा, तत्रैव ।
“कटुर्गन्धमयोदङ्कुलसकशोफजित् ।
प्रणवसादनः खेदमेदःक्षोदोपशोषणः ॥
दीपनः पाचनो बन्धः शोथशोऽप्रस्य कर्षणः ।
क्षिणति बन्धान् क्षोतांसि विह्वयति कफापहः ॥
कुर्वते सोऽतियोगेन दृष्ट्यां युक्त्वान्तयम् ।
मूर्च्छामाकुचनं कर्म कटीपृष्ठादिषु यथाम्” ॥* ॥
कटुको रसो वसुं शोधयति अग्निदीपयति, सुप्तं
शोधयति, प्राणमासावयति, चक्षुर्विरेचयति,
कटुकीरोतीन्द्रियाणि अजसकश्चयूपचयोदङ्गा-
मिष्यन्-खेद-खेद-क्षोदमकानुपहन्ति, रोचयत्य-
शनं, कण्डूविनाशयति, प्रणानवसादयति, क्षिमीन्
क्षिणति, मांसं विनिखति, शोथितसङ्घातं भि-
नत्ति, बन्धांश्चिह्नति, मार्गान् विह्वयति, श्लेष्मागं
शमयति, कण्डूवन्धो रूक्षश्च । स र्वगुणोऽप्येक-
यवात्पुष्पयुग्ममानो विपाकप्रभावात् पौष्क-
मुपहन्ति, रसवीर्यप्रभावाभ्योद्वयति, ग्लापयति,
सादयति, कर्मयति, मूर्च्छयति, नमयति, तमयति,

कटुका

अमयति, कण्ठं परिदहति शरीरतापमुपजन-
यति, बलं क्षियतीति, दृष्ट्यां जनयति, वाय्वग्निबाहु-
ल्याद् अम-मद-दक्ष-कम्प-तोद-भैरव-रव-भुज-
पार्श्व-पृष्ठप्रभृतिषु मासतजान् विकारानुपजन-
यति ॥ इति चरकः ॥ चम्पकदन्तः । इति शब्द-
चन्द्रिका । चीनकर्पूरः । पटोः । कङ्गीकता । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कटुः, स्त्री, (कथ्यते कटुत्वेनास्त्रायते इति । कट् +
उ ।) कटुकी । इत्यमरः ॥ प्रियकृच्छः । रा-
जिका । इति विश्वमेदिनौ ॥
कटुः, चि, (कटति पङ्गवक्षीदर्शनेन क्षयतां गच्छ-
तीति । कट् + उः ।) मत्सरः । तीक्ष्णः । इत्यमरः ।
३।३।३५ । (यथा, महाभारते १ । पौष्पपर्ण्यि
३।५५ । “क्षार्गित्तकदन्तक्षीसीश्वविपाकै-
खलुष्यपहतोऽन्धो बभूव” । कटुः सयुक्तः । (यथा,
भागवते ३।२६।४२ ।
“कषायो मधुगन्तिक्तः कटुश्च इति नैकधा ।
भौतिकावां विकारेण रस रक्ते विभिद्यते” ॥)
सुगन्धः । इति मेदिनी । (यथा, रघु । ५।४८ ।
“सप्तकदन्तीरकटुप्रवाह-
मसह्यमाप्राय मवं तदीयम्” ॥)
अप्रियः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः ६।८५ ।
“इति समगुणयोगप्रोतयस्तत्र पौगः
अवकाकटु नृपायामेकवाच्यं विवर्जः” ॥)
दग्धः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
कटुकं, स्त्री, (कटुकानां कटुरसानां चयं कटोः
संज्ञायाम् कन् ।) त्रिकटु । इति मेदिनी । तत्
मुण्ठी पिप्पली मरिचश्च । (कटु एव । स्वार्थे कन् ।
इति विग्रहे वाच्यलिङ्गं । अप्रियम् । यथा, महा-
भारते २ । अनुद्युतपर्ण्यि ७७ । १६ ।
“दूर्ध्वाधनश्च कर्माश्च कटुकान्यभ्यभावताम् ।
इति सर्वमिदं राजप्राकुलं प्रतिभाति मे” ॥)
कटुकः, पुं, (कटुरेव कटुकः स्वार्थे कन् ।) कटुरसः ।
(यथा, सत्रुते “यो जिह्वायां बाधते उद्वेगं जनयति
शिरौ ऽष्टकृते नासिकाश्च आवयति स कटुको
रसः” ॥) पटोः । इति राजनिर्घण्टः । सुगन्धि-
त्वम् । इति शब्दरत्नावली । कुटजदन्तः । अर्क-
दन्तः । इति शब्दचन्द्रिका । राजसर्षपः । इति
हारावली ॥
कटुकन्दः, पुं, (कटुः कन्दोमूलमस्य ।) शिथुदन्तः ।
आर्द्रकम् । शङ्खुनम । इति मेदिनी ॥
कटुकपर्णः, स्त्री, (कटुकं फलमस्य ।) कालोष्णकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुका, स्त्री, (कटु + संज्ञायाम् कन् । क्षियां टाप् ।)
क्षयकृच्छः । दृष्टविशेषः । कटुकी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । जननी २ तिल्ला ३ रोहिणी ४ तिल्ला
रोहिणी ५ चकाङ्गी ६ मत्स्यपिता ७ वज्रुणा ८ ।
शकुलादनी ९ सादनी १० शतपर्णा ११ जिहङ्गी
१२ मणभेदिनी १३ अशोकरोहिणी १४ क्षाया
१५ क्षायाभेदी १६ महौषधी १७ कङ्गी १८
अङ्गनी १९ काण्डवृक्षा २० कटुः २१ कटुरो-
हिणी २२ केदारकटुका २३ अविष्टा २४ या-

कटुतु

मङ्गी २५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कटुम्बरा २५
कटुम्बरा २७ अशोका २८ । इत्यमरः तट्टीका
च ॥ (अस्य गुणाः ।
“कटुका कटुका पाके तिल्ला कृष्णा हिमा कषुः ।
मेदिनी दीपनी वृक्षा कपपित्तज्वरापहा ।
प्रमेहश्वासकासाखदाहकुष्ठक्षमिप्रयुक्” ॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिचतुर्विधकवचनम् ॥)
अतिकटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तार-
दाहवकाशारोचकान्वासज्वरनाशित्वम् । अग्नि-
रित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । सारकत्वम् । कृष्ण-
त्वम् । कपनाशित्वम् । इति राजवल्लभः । ताम्बूली ।
इति शब्दचन्द्रिका । कुशिकदन्तः । इति रत्न-
माणा ॥
कटुकाणावः, पुं, (कटुका अणावः ।) कटुतुम्बी । इति
रत्नमाणा । तित्काउ इति भाषा ॥
कटुकी, स्त्री, (कटु + स्वार्थे कन् । गौरादित्वात्
ङीष् ।) कटुका । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ।
कटुकी इति भाषा ॥ (अस्या गुणाः ।
“कटुकी तु सरा कृष्णा कपपित्तज्वरापहा” ।
इति वैद्यकप्रयोगसूत्रे ॥
“कङ्गी तु कटुका पाके तिल्ला कृष्णा हिमा कषुः ।
मेदिनी दीपनी वृक्षा कपपित्तज्वरापहा ।
प्रमेहश्वासकासाखदाहकुष्ठक्षमिप्रयुक्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥)
कटुकीटकः, पुं, (कटुः तीक्ष्णः दंष्ट्रनेन दुःखप्रदत्वात्
कीटः ततः स्वार्थे कन् ।) मशकः । इति जटाधरः ॥
कटुकाण्डः, पुं, (कटुः कर्कशः काण्डः क्लृप्तं शब्दो
यस्य ।) टिट्ठिमपल्ली । इति हेमचन्द्रः ॥
कटुयश्नि, स्त्री, (कटुकीरो यश्निमूलमस्य ।) पिप्प-
लीमूलम् । मुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुचानुर्जातकं, स्त्री, (चतुर्थी जातकं ततः स्वार्थे
कन् ततः कर्मधारयः ।) रणालकृष्णकमरिषा-
त्मकचतुष्कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुच्छदः, पुं, (कटुच्छदः पत्रं यस्य ।) तगरदन्तः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
कटुतिक्तकः, पुं, (कटुकासौ तिक्तचेति । अस्वार्थे
कन् ।) शब्ददन्तः । इति राजनिर्घण्टः । भूमिः ।
इति वैद्यकम् ॥
कटुतिक्ता, स्त्री, (विपाके कटुः खादति तिल्ला ।
स्वार्थे कन् । अत इत्यम् ॥) कटुतुम्बी । इति
शब्दरत्नावली ॥
कटुतुङ्गी, स्त्री, (कटु तीक्ष्णं तुङ्गमस्याः ।) कलाप्रमेदः ।
कटुतराह इति ख्याता । तत्पर्यायः । तिल्लातुङ्गी
२ तिल्लाख्या ३ कटुका ४ कटुतुङ्गिका ५ विवा
६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कप-
वाग्निविषारोचकस्तपित्तनाशित्वम् । खदा पण्य-
त्वम् । रेचनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुतुम्बी, स्त्री, (कटुकासौ तुम्बी चेति ।) कला-
विशेषः । तित्काउ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
इत्युक्तः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १६ । कटुका-
णावः ३ कटुकाणा ४ । इति रत्नमाणा ५ । कटुति-
क्ता ५ । इति शब्दरत्नावली । कटुका ६

कटुम्

सुविनी ७ कटुसुविनी ८ दृष्टान्ता ९ राजपुत्री
१० तिलवीणा ११ सुविनी १२ अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । वातिकारित्वम् । आस-
नातकासशोथग्रन्थकविषनाशित्वम् । शोथन-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाण्डुलिपिकपवार्य-
नाशित्वम् । कण्ठपाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
“कटुसुविनी हिमा हृद्या पित्तकाशविषाघ्ना ।
पित्ता कटुर्विपाके च वातपित्तज्वरान्तकृत्” ॥
अथ, स्त्री, (कटुना कटुरसानां यम् ।) त्रिकटु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणाः । “त्रयं त्रिक-
णं जयेत् । औष्याभि-सदन-आस-कास-क्षीपद-
गिनवान्” ॥ इति वाभटः ॥)
पुष्पा, स्त्री, (कटु रसं पञ्च यस्याः ।) कर्कटी ।
इति राजनिर्घण्टः । कौकुड इति भाषा ॥
निष्पावः पुं, (कटुकासौ निष्पावश्चेति ।) गदी-
मेष्पावधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पञ्चः पुं, (कटु तीव्रं पञ्च यस्य ।) पर्यटः । सित-
रङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पत्रिका, स्त्री, (कटु पत्रं यस्याः ।) ततः कपू । अत-
एवं टापू च ।) कारीरुक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पञ्चः पुं, (कटु फलं यस्य । अस्य पत्रस्थितिल्लत्वेपि
इति कटुपाकत्वात् ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्पा, स्त्री, (कटु फलं यस्याः ।) श्रौवल्लीरुक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्पा, पुं, (कटुः एकैकदेशभङ्गश्च यस्य ।) श्रुण्ठी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भद्रं स्त्री, (कटुपि भद्रं सेवनेन हितजनकम् ।)
श्रुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ आर्द्रकम् । इति
चिन्त ।
मञ्जरिका, स्त्री, (कटुः तीक्ष्णा मञ्जरी अस्ति
इत्याः । अथ गौरादिनात् डीष् संज्ञाया कन् टापू
लङ्कारत्वम् ।) अयामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मैरं, स्त्री, (कटुरेव मोरः गन्धो यस्य तत् ।)
आदिनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
ई, स्त्री, (कटति मयनेन रसान्तरं गुणान्तरं
वर्धयतीति । कट + उरन् । यदा कथ्यते प्रकथ्यते
इत्यात् रसान्तरेण गुणान्तरेण च प्रकाशयते
इति ।) तक्रम् । इति जटाधरः ॥ कटुरं इत्यपि
पठः ॥
वः, पुं, (कटुः कर्कशो रवः धनिर्यस्य ।) मण्डूकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
रोहिणी, स्त्री, (कटुकासौ कङ्गी चासौ वा रो-
हिणी चेति । केचित्तु कटुः सती रोहतीति +
हृ + विभिः ततो डीप् ।) कटुकी । इत्यमरः ।
३।४।४५ ॥
पुष्पा, स्त्री, (कटुः कङ्गी वार्त्ताकी ।) श्वेत-
कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्पा, स्त्री, (कटु वीजं यस्याः ।) पिप्पली । इति
राजनिर्घण्टः ॥
पुष्पा, स्त्री, (कटुना दृष्टान्तं प्राधान्याय अस्ति
सर्वाश्रयतीति । अन् + अच् ।) गौरसुवर्णशा-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कट्फ

कटुखेहः, पुं, (कटुः तीक्ष्णः खेहः रसविशेषो यस्य ।)
सर्षपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गौरसर्षपः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कटुत्कटं, स्त्री, (कटुषु उत्कटम् ।) आर्द्रकम् । इति
रत्नमाणा ॥
कटुत्कटकं, स्त्री, (कटुषु उत्कटम् । ततः संज्ञाया
कन् ।) श्रुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटोरं, स्त्री, (कथ्यते रुध्यते निधियते वा भक्ष्यद्रव्यं
यच्च । कट + अधि करणे श्लोच ।) रजयोर्गन्धात्
जस्य रत्नम् ।) पात्रविशेषः । कटोरा इति
भाषा । यथा,—मेरुतन्त्रे पञ्चमप्रकाशः * ॥
“मृत्कपटं संयुतकाचकूप्यां
दत्त्वा मुखं कोहपल्लोहसूत्रैः ।
निष्कालितो धूमरसस्तु तस्य
सौगन्धिकैः काचकटोरकं यः” ॥
किञ्च ।
“रुम्भां देवकीदत्तं पात्रे काचननिर्मिते ।
कटोराणां चतुःषष्टिः पात्रस्योभयतः स्थिता” ॥
इति भैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि ६ अध्यायः ॥
कटोरा, स्त्री, (कथ्यते रुध्यते दीयते ख्याप्यते वा
भक्ष्यद्रव्यादिकमस्याम् । कट + श्लोच ।) जस्य
रत्नम् ।) खनामस्यातपात्रम् । इति अष्टवैवर्त्त-
पुराणम् । वाटि इति भाषा ॥
कटोरा, पुं, (कटति सदाचारं मिष्टाद्यन्नसस्य आह-
योतीति । “कपिगतितर्गङ्गकटिपटिभ्य ओ-
लच्” ।) उयां १ । ६७ । इति श्लोच ।) चण्डालः ।
इत्यादिशेषः ॥ कटुरसः । इति सिद्धान्तकौमु-
द्यामुणादिकृतिः ॥
कटोलवीणा, स्त्री, (कटोलस्य चाण्डालस्य वीणा
वाद्ययन्त्रविशेषः ।) वीणाविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली । केन्दुड़ा इति ख्याता ॥
कटफलं, पुं, (कटति कटुतया अन्यरसमाहणो-
तीति । कट + क्षिप् । कट् फलं यस्य सः ।) खनाम
ख्यातफलरुक्षविशेषः । कायफल इति भाषा ।
तत्पर्यायः । ओषधिंका २ कुमुदिका ३ कुम्भी ४
कैटयः ५ । इत्यमरः २ । ४ । ४० ॥ सोमवल्कः ६
६ सोमरुक्षः ७ रोहिणी ८ । इति रत्नमाणा ॥
जम्बागर्भः ९ प्रचेतसो १० भद्रावती ११ महा-
कुम्भी १२ रामसेनकः १३ कुमुदः १४ उग्रगन्धः
१५ भद्रा १६ रङ्गकः १७ लघुकाश्वर्यः १८ श्री-
पर्यो १९ काफलः २० परशः २१ कुमुदो २२ ।
इति शब्दरत्नावली । अपि च ।
“कटफलः सोमवल्कश्च कैटयः कुम्भिकापि च ।
ओषधिंका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च ॥
कटफलस्तुवरितस्तः कटुव्यातकफज्वरान् ।
हन्ति आसप्रमेहाशः कासकण्ठाभयारवीः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । कासश्वासज्वरोग्रहाहनाशित्वम् । वचि-
कारित्वम् । मुखरोगशमप्रदत्वम् । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ कफरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
“कटफलः कफरोगघ्नः कासश्वासज्वरापहः” ॥
इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥

कठ

कटफला, स्त्री, (कटति इति । कट् + क्षिप् तदेव फल-
मस्याः ।) गम्भारीरुक्षः । इति रत्नमाणा ॥ रु-
हती । काकमाची । देवदासी । वार्त्ताकी । रुगे-
र्व्यासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटफः, पुं, (कटु अङ्गमस्य ।) श्लोनाकरुक्षः । इत्य-
मरः २ । ४ । ५६ ॥ कटूनि उयायि वीर्यवृद्धकानि
अङ्गानि यस्य ।) दिकीपराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कटुरं, स्त्री, (कटति वर्धति रसान्तरम् । “क्षितर-
क्षत्वरधीवरपीवरभीवरभीवरतीवरनीवरगङ्गर-
कटुरसंयहरः” उया ३ । १ । इति कट् + ध्वरच् ।
निपातनात् साधु ।) इधिसरः । इति रत्नमाणा ॥
अङ्गनम् । इत्यादिशेषः ॥
तक्रम् । यथा ।
“दधः ससारकस्यात्र तक्रं कटुरमुच्यते” ।
इति चक्रपाणिकृतसंग्रहे ॥
“सुवर्षिका-नागर-कुष्ठ-मूर्वा
लाक्षा-निशा-कोहितयष्टिकाभिः ।
तत्रं ज्वरे भङ्गगुणतक्रमिड-
मभ्यङ्गनाच्छीतविदाहनुत् म्यात्” ॥
इति घटकटुरं तलम् ॥
कट्टी, स्त्री, (कथ्यते कटुरसतया साद्यते अनुभूयते
वा । कट् + उन् । ततः स्त्रिया डीप् ।) वीतो-
गुणवचनादिति डीष् वा । पा । ४ । १ । ४४ ।)
कटुका । लताविशेषः । तत्पर्यायः । कटुकवल्ली २
सुकाळा ३ काष्ठवल्लीका ४ सुवल्ली ५ महावल्ली
६ पशुमोहिका ७ कटुः ८ ॥ अस्या गुणाः । मधु-
रत्वम् । शीतत्वम् । कफश्वासनाग्न्यरहाशित्वम् ।
वचिकारित्वम् । राजयक्ष्मनिवारणत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कटुकाशब्देऽस्या गुणदयो व्या-
ख्याताः ॥)
कठ इति क्वाध्याने । उ कण्ठापूर्वकस्मरणे इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (धुरा-पद्ये भा-परं-सकं-सेट्-
इति ।) इ कर्मणि कण्ठते । कि कण्ठयति ।
आध्यानं स्तु म औत्फो इत्यत्र व्याख्यातम् । इति
दुर्गादासः ॥
कठ तद्वने । तद्वनं दुःखेन जीवनम् । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट् ।) कठति दीनः ।
इति दुर्गादासः ॥
कठ इ उ आध्यानं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्म-सकं-सेट्-इति ।) इ कर्मणि कण्ठते ।
उ कर्मणि कण्ठते । “देवारोघसि वेतसीतयतसे
चेतः समुत्कण्ठते” । इति दुर्गादासः ॥
कठ, पुं, (कठेन प्रोक्तमधीते यः । कठशाखा अभि-
जानाति वा “कठचरकात् लुक्” । इति लुक् ।
४।१।१०।) सुनिविशेषः । कठशाखाध्ययनकर्त्ता
कठशाखाः । (यथा महाभारते । १ । पौनमे
८ । २४ ।
“उद्दालकः कठश्चैव श्वेतश्चैव महायशः” ॥
ऋग्वेदः । खरः ।
“कठो मुनौ तदाख्यातवेदाध्याययोः खरे” ।)
इति जैमिनीयः ॥ ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(उपनिषद्विशेषः । यदुक्तं मुक्तिकोपनिषदि ।

कठिण

“ईशा-केन-कठ-प्रश्न-सुख-माखण्ड-वित्तिरि” ॥
 कठमर्दः पुं, (कठं कठजीवनं मृदातीति । कठ
 मृद् + अण् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कठरः, त्रि, (कठ + अण् ।) कठिनः । इति जटाधरः ॥
 कठशाखा, स्त्री, (यजुर्वेदान्तर्गता कठेन प्रोक्ता शाखा ।)
 यजुर्वेदस्य शाखाविशेषः । एतद्विवरणं वेदशब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥
 कठाहकः, पुं, (कठं कठिनमाहन्तीति । अ + हन् +
 डः । कठाहः तादृशं कं शिरो यस्य ।) दातृ-
 पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
 कठिन्नरः, पुं, (कठिं कठिनं जरयति । जृष् वयो-
 हानौ तस्मात् अण् । एषोदरादित्वात् साधुः ।
 यदा जृ + णिच् + बाङ्लकात् + खच् सुम् च ।)
 तुलसीवृक्षः । तत्पर्यायः । पर्णसः २ कुटेरकः ३ ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ (“जोषिका-जातुकपर्णि-
 का-पत्तर-जीवक-सुवर्चला-कुखक-कठिन्नर-कुन्त-
 लिका-कुरगिटकाप्रभृतीनि” ॥ इति सुश्रुते द्रष्ट-
 व्यम् ॥)
 कठिनं, त्रि, (कठ + इण् ।) उद्यादिमते तु इनच् ।
 “बङ्गलमन्यत्रापि” । उद्यां । २ । ४ । ६ ।)
 कठरम् । तत्पर्यायः । कक्खटम् २ कूरम् ३
 कूठोरम् ४ निखुरम् ५ टटम् ६ जठरम् ७ मू-
 र्त्तिमत् ८ मूर्त्तम् ९ । इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ॥
 खकखटम् १० कठोलम् ११ जठरम् १२ । इति
 तट्टीका । कर्करम् १३ कठरम् १४ । इति जटा-
 धरः ॥ कठरम् १५ कमठायितम् १६ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ स्त्वम् । इति मेदिनी ॥
 (“उन्मूलयंश्च कठिनान् नृपान् वायुगिव द्रुमान्” ।
 कथासरित्सागरे १६ । ८६ ॥ तथा कुमारं ४ । ५ ।
 “न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः” ॥
 अपि च “मह्यं स्वातिकठिनान् दन्तरोमी विव-
 र्जयेत्” । सुश्रुते ॥)
 कठिनं, स्त्री, (कठ + “बङ्गलमन्यत्रापि” ।
 उद्यां २ । ४६ । इति इनच् ।) स्थायी । इति मे-
 दिनीशब्दरत्नावली ॥
 कठिनपृष्ठकः, पुं, (कठिनं पृष्ठकमस्य । पृष्ठ स्वार्थे
 सञ्चायां वा कन् ।) कच्छपः । इति राजनिघण्टुः ॥
 कठिना, स्त्री, (कठ + इण् । स्त्रियां टाप् ।) गुड-
 शर्करा । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
 कठिनिका, स्त्री, (कठ + इण् + गौरादित्वात् ङीष्
 स्वार्थे कन् । टापि ऋखञ् ।) कठिनी । इति
 हारावली । खड़ी इति भाषा ॥
 कठिनी, स्त्री, (कठिन + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 खड़िका । इति मेदिनी । खड़ी इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । पाकशुक्ला २ अमिषाधातुः ३ कक्-
 खटी ४ खटी ५ खड़ी ६ वर्णलेशिका ७ । इति
 रत्नमाणा ॥ धातुपलः ८ कठिनिका ९ । इति
 हारावली । (तथा च हितोपदेशे १ । १८ ।
 “गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी सस-
 म्भमाद यस्य । तेनाम्ना यदि सुतिनी वद बन्धा
 कीदृशी नाम” ॥)
 कठिणः, पुं, (कठितं भोजने दुःखं उद्वेगं वा जन-

कठ

यति । अतीवतिक्तत्वात् तथात्वं । कठ शोके इति
 धातोर्बाङ्लकादिङ्प्रत्ययः ।) कारवेक्षः । इत्युया-
 दिकोषः । करणा इति भाषा ॥ (वामटे प्राकव-
 र्गिणां मध्ये गणितम् ॥ यथा,—
 “कठिणं किमुकं धीतं स कोषातक कर्कशम् ।
 तित्तं पाके कट्टयाहि वातनं कफपित्तजित्” ॥)
 कठिणकः, पुं, (कठिण + स्वार्थे कन् ।) कारवेक्षः ।
 पुमर्णवा । तुलसी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कठी, स्त्री, (कठेन प्रोक्तमधीते या शाखाध्ये-
 वाचिन्वेन जातित्वात् ङीष् । कठप्रोक्तमधीयाना
 इत्यर्थः ।) ब्राह्मणी । इति जटाधरः ॥
 कठेरः, पुं, (कठितं कृच्छ्रेण जीवति जीविकां निर्वा-
 हयति । “पतिकठिकुटिगडिगुडिदंश्चिभ्यश्चरक्” ।
 उद्यां । १ । ५६ इति ण्यक् ।) कच्छजीवी । दरिद्रः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यामुद्यादित्तिः ॥
 कठोरः, त्रि, (कठितं पारुष्यभावरति । “कठिरकि-
 भ्यामोरन्” उद्यां १ । ६५ । इति कठ + ओरन् ॥)
 कठिनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ॥
 (यथा, भागवते ३ । १६ । १५ ।
 “प्रहृष्टरोषः स कठोऽसृष्टिना
 नदन् प्रहृत्यान्तरधीयतासुरः” ॥
 दाहयः । तथाहि भागवते । ५ । १३ । ३ ।
 “कठोरदंष्ट्रैर्मणिकैरुपद्रुतः” ॥ अतिविस्तृतः । तत्रैव
 ६ । १२ । २ । “युगान्तामिकठीर्गजिज्ञे” ॥
 पूर्णः । तथाहि ।
 “स तप्तकार्त्तस्वरभास्वराम्बरः
 कठोरताराधिपलाच्छुनच्छविः” ।
 इति माघः । १ । २० ॥ “कठोरतागाधिपस्य
 पूज्यन्दोः” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
 कठोलः, त्रि, (कठ + ओलच् “कपिगतिगणिकटि-
 पटिभ्य ओलच्” उद्यां । १ । ६७ ।) कठोरः । इत्य-
 मट्टीकायां नीलकण्ठः ॥
 कठ इ ङ अ दर्पे । हर्ष इत्यर्थः । इति कविकल्प-
 द्रुमटीकायां दुर्गादासः । (आं-आत्मं-अकं-सेट्-
 पत्तं उभं-इदित् ।) इ कर्मणि कण्डाते । अ
 कण्डति कण्डते । ङ कण्डते जनो ऋष्टः स्यादि-
 त्यर्थः । अयमात्मनेपदीत्यर्थः । कदाचित् परस्मैप-
 दादौ अकारः । अनेकार्थात् तुषापनयने च ।
 (आं-आत्मं-सकं ।) “कण्डते तगुणं लोकः” ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कठ श अदने । दर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
 परं-सकं-दर्पे अकं-सेट् ।) श कङ्गती कङ्गन्ती ।
 प्राक्षुत् वेदे तुषारशब्दार्थं आदावप्येवं पठन्ति ।
 तथा च । “कठं मद इति धातुः पठ्यते भूतुदाद्योः
 कङ्गति कङ्गति रूपं तुल्यमेव द्वयोः स्यात् । तदु-
 भयगणपाठे किं फलं नेति बाध्यं खरज्ञत इह
 भेदः शपशयोरस्ति यस्मात्” इति । खरज्ञत इति
 उदात्तानुदात्तस्वरितविरिज्यसंज्ञकचतुर्विधस्वरज्ञत
 इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 कठ इ क भेदे । रक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (धुरां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) इ कण्डयति ।
 इति दुर्गादासः ॥

कण

कङ्, त्रि, (कङ्गति माद्यतीति । कङ् मदे + यच्
 यच् ।) मूलः । इति ह्रणायुधः ॥
 कङ्कं, स्त्री, (कङ्गते अद्यते इति । कङ् अदने +
 अच् सञ्चायां कन् ।) कर्मणि अच् खाति
 सञ्चायां वा कन् ।) कवयविशेषः । करकच् इति
 भाषा ॥ तत्पर्यायः । सामुद्रम् २ चिन्नूढम् ३
 इति रत्नमाणा ॥ अस्य गुणः सामुद्रशब्दे द्रष्टव्यः
 कङ्कुरः, पुं, (कङ्गं मादकताशक्तिं गमयति जनयति
 वा कङ्गात् गमेर्ङः । अन्तर्भूतो अण्मो वा ।) सुरा
 विशेषः । इत्युयादिकोषः ॥
 कङ्कुरः, पुं, (कङ्गात् भक्षणीयतयुक्तादेः सक्ताश्रात
 मियते क्षियते दूरीक्रियते इति भावः । कङ् +
 गिरतेः कर्मणि खच् । यदा कङ्गं भक्षणीय
 श्रस्यादि गिरति उङ्गिरति आत्मनः सक्ताश्रात्
 गु + अच् ।) वृष इत्यमरः । २ । ६ । १२ । आगङ्
 इति भाषा ॥
 (“नीवारपाकादि कङ्कुरीयै-
 राट्टयते जानपदैर्न कश्चित्” ।
 इति रघुः । ५ । ६ । कङ्कुरं वृषम् अहन्तीति
 कङ्कुरीया इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
 कङ्कं, स्त्री, (कङ्गते सिच्यतेऽच अनादिकम् । गङ्
 + अचन् गङ्गेरादेस् कः ।) पात्रविशेषः । इति
 उद्यादिकोषः ॥ (कङ्गते सिच्यतेऽनेन । गङ् + सेचने
 “गङ्गेरादेस् कः” उद्याम् । १ । १०६ । इति अचन्
 प्रत्ययः ङल्योरेकत्वस्वरणात् कणञम् ॥
 कङ्म्, पुं, (कङ् + “कङ्गति कङ्गति कङ्गति” ॥
 उद्याम् । ४ । ८२ । इति कङ्गधातोर्लङ्प्रत्ययः ।)
 शाकनाडिका । डौटा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 कलम्बः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥ कोणम् ।
 प्रान्तभागः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुद्यादित्तिः ॥
 (कलम्बशब्दे विशेषो ज्ञेयः ॥)
 कङ्म्नी, स्त्री, (कङ्म्बः कलम्बो भूयसा विद्यते
 अस्याः । इति अर्शभादित्वात् अच् ततः गौरा-
 दित्वात् ङीष् ।) कलम्बीशाकम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (कलम्बीशब्दे गुणादयोऽस्या
 वक्तव्याः ॥)
 कङ्गारः, पुं, (गङ् । सेचने इति + “गङ्गेः कङ् च” ।
 उद्याम् । ३ । १३५ । इति आरन् कङ्गादेशश्च
 धातोः ।) पिङ्गलवर्णः । तद्वर्णयुक्ते त्रि । इत्यमरः ।
 १ । ५ । १६ ॥ (यथा माघः । ५ । ३ ।
 “सविच्युरम्बरविकाशि चमूसुखं
 पृथ्वीरजः करभकण्डकङ्गारमाशाः” ॥)
 कङ्गारन्तृगवज्रिवत् इत्यन्ये इति भरतः ॥ दासः ।
 इति मेदिनी ॥
 कङ्गितुणः, पुं, (कङ्गां तुणा तोलनं यद्द्वयं यस्य एषो-
 दरादित्वात् टस्य ङः ।) खड्गः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 कङ्गु कार्कशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-परं-अकं-
 सेट् ।) टवर्गद्वितीयोपधः । किपि संयोगान्तलोपे
 कङ् । कङ्गति पद्मश्यानं कर्कशं क्षादित्यर्थः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कण नह आर्त्तखरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-

कथाटी

पर-सक-सेट् । न च कथीकयत् अचकायत् । कथति मोतः । इति दुर्गादासः ।

क, म गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-पर-सक-सेट्-घटादि ।) म कथयति । इति दुर्गादासः ।

क, क निमीलने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-पर-सक-सेट् ।) निमीलनं पश्चावरणम् । क काययति चक्षुः पश्चाभिराहतं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

क, पुं, (कथति अतिसूक्ष्मत्वं गच्छति । कथ + पचाद्यच् ।) अतिसूक्ष्मः । (“आनन्दाम्रकणान् पिबन्ति शकुना निःशङ्कमज्ञेययाः” ।

इति शान्तिशतकम् ५ ॥) धान्यांशः । इत्यमरः । ३ । १ । ६२ । (यथा, मनुः । ११ । ६२ ।

“कथान् वा भक्षयेदहं पिन्वाकं वा सङ्गवृश्नि” ॥) तस्य स्त्रीलिङ्गे कथी कथिका । वनजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ।

गुग्गुलुः, पुं, (कथञ्चासौ गुग्गुलुश्चेति ।) गुग्गुलु-प्रभेदः । तत्पर्यायः । गन्धराजः २ स्वर्गकर्णः ३ सुवर्गः ४ कणकाः ५ वंशपीतः ६ सुरभिः ७ पञ्चगव्यः ८ अस्य गुग्गुलुः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । सुगन्धितम् । वातशूलगुल्मोदराग्नाक्षकफनाशि-त्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

जीरकः, पुं, (कथञ्चासौ जीरश्चेति नित्यकर्मधा-रयः ।) श्वेतजीरकः । इति राजनिर्घण्टः । (श्वेत-जीरकशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ॥)

जीरकं, स्त्री, (कथं क्षुद्रं जीरकम् । कथजीर + स्वार्थे कन् ।) क्षुद्रजीरकम् । तत्पर्यायः । हृद्य-गन्धि २ सुगन्धम् ३ । इति रत्नमाला शब्द-चन्द्रिका च ॥

भक्षकः, पुं, (कथान् भक्षयति भक्षति वा । कथ + भक्ष + गवुल् ।) भारिपक्षी । इति राज-निर्घण्टः ।

लक्ष्मणः, पुं, (कथानां लक्ष्मो यस्मात् सः । पेशण-साधनयन्त्रविशेषः स सादृश्येनास्त्यस्य । अर्ध-आदिभ्यः अच् ।) आवर्तः । इति त्रिकाण्डशेषः । जलेर घूर्णा इति भाषा ।

लक्ष्मी, स्त्री, (कथ + स्त्रियां टाप् ।) जीरकम् । कुम्भी-रमक्षिका । पिप्पली । इति मेदिनी ।

(“प्राज्ञा कथां पञ्चमूलं दद्यात्स्वयं पचेज्जले । तेन क्षीरं द्रुतं प्रीतं पिबेत् समघ्नशर्करम्” ॥ इति पितृकासचिकित्सायां वाभटेनोक्तम् ॥

श्वेतजीरकम् । इति राजनिर्घण्टः । (“कथा स्या-जीरकजीरकः” ॥ इति भावप्रकाशः ॥ * ॥) अल्पम् ।

कथा,—

“कदलीफलमध्यस्थं कथामात्रमपक्वकम्” ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

काटीरः, पुं, (कथाय अटतीति । कथ + अट + इनन् दीर्घत्वञ्च एषोदरादित्वात् ।) खड्गनपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ।

काटीरः, पुं, (कथाय अटति । कथ + अट + ईरन् ।) खड्गनपक्षी । इति शब्दरत्नावली ।

कण्टक

कणाटीरकः, पुं, (कणाटीर + स्वार्थे कन् ।) खड्गन-पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

कणादः, पुं, (कणं अस्ति भक्षयति । कण ण्यद + कर्मेणि उपपदे अण् ।) खनामख्यातमुनिविशेषः । तत्पर्यायः । काश्यपः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स च वैशेषिकदर्शनकर्त्ता । स्वर्गकारः । कलादो रक्तकारक इत्यमरोपरि कणाद इत्यपि पाठः । इति सागसुन्दरी ॥

कणिकः, पुं, (कणैव इति स्वार्थे कन् अत इत्वम् ।) कणा । शत्रुः । नीराजनविधिः । इति सारस्वतः ॥ मुख्यगोधूमचूर्णम् । इति राजनिर्घण्टः । (कथा विद्यतेऽस्य अस्त्यर्थे ठन् । स्वार्थे ठन् वा । “शभे-भून् स्वकणिकाद् वटवन्महाकां” इति भाग-वतम् । ७ । ६ । ३३ ॥) धृतराष्ट्रमन्त्रविशेषः । यथा महाभारते । १ । सम्भवपर्वणि १४१ । २ । “तत आह्वय मन्त्रं राजशास्त्रार्थवित्तमम् । कणिकं मन्त्रिणां श्रेष्ठं धृतराष्ट्रोऽनवीदधः” ॥)

कणिका, स्त्री, (कथाः सन्त्यस्याः । “अत इनठनाविति ठन्” ५ । २ । ११५ ।) कणति स्थूलरूपात् क्रमशो गच्छति अत्यन्तसूक्ष्मतां प्राप्नोति इत्यर्थः । पचा-द्यच् स्वार्थे कन् अत इत्वं टाप् च ।) अत्यन्त-सूक्ष्मवन्तः । अग्रिमन्यदन्तः । इति मेदिनी ॥ कणा । तदुल्लविशेषः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (जलादीनां सूक्ष्मांशः । यथा, मेघदूते ६६ ।

“तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाश्रोतलेनानिलेन प्रत्याश्रुतां सममभिनवैर्जालकं मणितोनाम्” ॥) कणितं, स्त्री, (कथ आर्त्तनादं + भावे क्तः ।) पीडि-तानां शब्दः । इति जेमचन्द्रः ॥

कणिशं, स्त्री, (कथो विद्यतेऽस्य इति इनिः तं श्रयति । कथि + शो + कः । यदा कथिनः श्रमेऽस्मिन् । कथिन् + शो + डः । कथाः सन्त्यस्य इत्यमरटीका कृत् ।) श्रममञ्जरी । इत्यमरः । २ । ६ । २१ । धान्यादिर शिष इति भाषा ॥

कथी, स्त्री, (कथ + स्त्रियां डोप् गौरादित्वात् डीष् वा ।) कथिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कथीकं, त्रि, (कथ + ईकन् ।) अल्पम् । इत्युणादि-कोषः ॥

कथीयः, [स्] त्रि, (कथ + ईयसुन् ।) अत्यल्पम् । इत्यमरः । कनिष्ठम् । इति तट्टीका । (यथा हठ-योगदीपिकायां । २ । १२ । “कथीयसि भवेत् खेदः कम्पो भवति मध्यमे” ॥)

कथोरः, पुं, (कथ + एरप्रत्ययः ।) कर्णिकारदन्तः । इत्युणादिकोषः ॥

कथोरा, स्त्री, (कथ + एरटाप् च ।) वेश्या । हस्तिनी । इत्युणादिकोषः ॥

कथोरः, स्त्री, (कथ + एर ।) वेश्या । करिणी । कर्ण-कारदन्ते पुं । इति मेदिनी ॥

कण्टकः, पुं, स्त्री, (कण्टति इति कटि गवुल् ।) अर्द्धाक्षादि पां २ । ४ । ३१ ।) क्षुद्रशत्रुः । (यथा विष्णुसंहिता १ । १६ । ३१ । “प्रकादः कथ्यतां सम्यक् तथा कण्टकशोधने” ॥) मत्स्याद्यस्त्रि । नेयायिकादि-दोषोक्तः । रोमाक्षः । झुमाङ्गम् । इति मेदिनी ॥

कण्टका

काटा इति भाषा ॥ (तथा चोक्तं चायमशतको २२ ।

“उपकारः हीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत् । पादलभं कस्येन कण्टकेनेव कण्टकम्” ॥)

कण्डम् । इति दीपिका ॥

कण्टकः, पुं, (कटि + गवुल् ।) सूक्ष्मम् । क्षुद्रशत्रुः । (यथा, मनुः । ६ । २५२ ।

“सम्यग्निविष्टेऽश्वे ज्ञानदग्धश्च शास्त्रतः ।

कण्टकादग्धो भित्तमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम्” ॥)

शोमहर्षः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३२ ॥ कर्मस्थानम् ।

दोषः । इति जटाधरः ॥ मकरः । इति विश्वः ॥

वेणुः । इति हेमचन्द्रः ॥ ‘लोकोपद्रवकाशी ।

यथा, भागवतम् । ३ । १८ । २३ ।

“अन्वेषन्नप्रतिरथो लोकांनटति कण्टकः” ॥)

कण्टकद्रुमः, पुं, (कण्टकप्रधानो द्रुमः । कण्टकेना-घितो द्रुमो वा ।) शाल्मलिदन्तः । इति राज-निर्घण्टः ॥ (यथा मृच्छकटिके । १४० । ४ ।

“किं कुलेनोपदिष्टेन शोलेनैवात्र कारणम् ।

भवन्ति नितरां स्मृताः सुदन्ते कण्टकद्रुमाः” ॥

“दे तयचन्दनवने जातोऽयं कण्टकद्रुमः” ।

इति भागवतम् । ७ । ५ । १७ ॥ शाल्मलीशब्दे विश्वेश्वरस्य ज्ञेयः ॥)

कण्टकप्रावृता, स्त्री, (कण्टकैः प्रावृता व्याप्ता ।

कण्टक + प्र + आ + वृ + कर्मेणि क्त + टाप् ।)

गृहकन्या । इति राजनिर्घण्टः । धृतराष्ट्रमारी इति भाषा ॥

कण्टकफलः, पुं, (कण्टकैराचितं व्याप्तं फलं यस्य ।) शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपी समासः ।) पनसदन्तः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ गोदाग-दन्तः । इति रत्नमाला ॥ (अस्य गुणादयः कण्टा-फलशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कण्टकलन्ताकी, स्त्री, (कण्टकाचिता लन्ताको ।) शाकपार्थिवादित्वान् मध्यपदलोपश्च ।) वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्टकश्रेणी, स्त्री, (कण्टकानां श्रेणिर्यत्र । श्रेणी यस्यां वा ।) कण्टकाणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कण्टकागारः, पुं, (कण्टका आगारे यस्य । यदा कण्टकं आगिरति । आ + गृ + अच् ।) सगट-अन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्टकाण्डः, पुं, (कण्टकाण्डः ।) कुलकदन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्टकाुरिका, स्त्री, (कण्टकान् इयति ऋच्छति वा कण्टक + ऋ + कर्त्तृ + गवुल् ।) स्त्रियां टाप् इत्वं च । यदा कण्टकं ऋच्छति + ऋ कर्मण्यया

ततः कन् च ततः प्रागवत् । तत्फले तु अथि कृते हरीतक्यादित्वात् नुक् ।) खनामख्यातक्षुद्रदन्तः ।

तत्पर्यायः । निदिग्धिका २ स्पृगा ३ व्याघ्रो ४ लङ्गती ५ प्रचोदनी ६ कुली ७ क्षुद्रा ८ दुष्पशां

९ गार्धिका १० । इत्यमरः ॥ अनाकान्ता ११

भराटीकी १२ सिंधी १३ धाविका १४ । इति

रत्नमाला ॥ कण्टकाणी १५ कण्टकिनी १६ दुष्प-धर्षिणी १७ निदिग्धा १८ धावनी १९ क्षुद्र-

कण्टिका २० बडकण्टा २१ क्षुद्रफला २२ कण्टा-

कण्टका

किंवा २३ चित्रपत्रा २४। अस्या गुणाः। कटु-
त्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। आस-कारण-प्रति-
घ्नाय-दोष-कफ-वात-ज्वर-नाशित्वम्। इति राज-
निर्घण्टः॥ द्रव्याणांशित्वम्। इति राजवल्लभः॥
तस्याः फलगुणाः। पित्तकफकण्टकुलमिनाशित्वम्।
कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्।
इति राजनिर्घण्टराजवल्लभौ॥

“मुस्ताब्दतामसकण्टकं नागरं कण्टकारिका।
कण्टाचूर्णांनितः क्षाद्यस्तथा मधुसमन्वितः।
एकाङ्किकं वा वेनाद्यं ज्वरजातं यथोदति”॥
इति हारीतः॥ *॥ अस्या विशेषणं कण्टकारी-
शब्दे ज्ञातव्यः॥

कण्टकारी, स्त्री, (कण्टकं कण्टकं इति। कण्टक + कण्ट +
अण् + डीप् च।) कण्टकारिकाशब्दः। इति
राजनिर्घण्टः॥ शास्त्राणीकृतः। इति जटाधरः॥
विकटतल्लः। इति शब्दरत्नावली वैद्वि इति
भाषा। तत्पर्यायगुणाः।

“कण्टकारी तु दुष्पशां क्षुद्रा व्याघ्रीनिदिग्धिका।
कण्टाजिका कण्टकिनी धावनी दृष्टी तथा”॥
उभे च दृष्टव्यौ। यदाह शाश्वतः॥

“क्षुद्रायां क्षुद्रभयदाकां दृष्टीति निगद्यते।
श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा कण्टाया ज्ञेयदृष्टिका।
गर्भदा चन्द्रभा चन्द्रा चन्द्रपुष्पा प्रियङ्गरी।
कण्टकारी सरा तिला कटुका दीपनी कषुः॥
रुद्धीया पाचनी कासनासज्वरकफानिहान्।
निहन्ति पीनसं पार्श्वपीडाक्षमिहामयान्॥
तयोः फलं कटुरसे पाके च कटुकं भवेत्।
शुक्रस्य रेचनं भेदि तिक्तं पित्ताभिहन्तु॥
हृन्त्यात् कफमलकण्टकाशमेदक्षमिज्वरान्।
तद्वत् प्रोक्ता सित्ता क्षुद्रा विशेवाङ्गभकारिणी”॥
इति भावप्रकाशः॥ (शब्दार्थचिन्तामणिधृत-
वैद्यकम्। यथा

“कण्टकारी कण्टकिनी तथा स्वादुश्च शुक्रका।
चक्षुष्या क्षतशोथघ्नी घ्राहिणी ज्वरदाहनुत्।
दोषत्रयहरी कण्ठी यक्ष्णशोऽतिसारजित्”॥
“कण्टकाय्यंभलाभार्गी नागरेन्द्रयवासकम्।
भृग्विष्यं चन्दनं मुस्तं पटोणं कटुरोहिणी॥
कषायं पाययेदेतत् पित्तक्षेपज्वरापहम्।
हाहृत्क्ष्वाबिच्छर्दिकासहृत् पार्श्वशूलनुत्”॥
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंयहः॥

“कण्टकारीतुकां नीरजोषे पक्वा कषायकुम्।
पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिन्चूर्णांनि दापयेत्॥
एषम् पक्वांशान्येतानि गुडबीजचक्षुषिकाः।
मुक्तं कर्कटशृङ्गी च धूपार्थं धन्यवासकम्॥
भार्गी राक्षा शटीचैव शर्करा पलविंशतिः।
प्रत्येकम् पक्वान्धौ घदद्यात् दृढतैजयोः॥
पक्वा सेहत्वमाणीय श्रुते मधुपकाष्टकम्।
चतुष्पत्रं तु माक्षीर्ष्याः पिप्पलीनां चतुष्पकम्॥
क्षिप्वा निदध्यात् सृष्टे मयमे भाने शुभे।
सेहोऽयं हन्ति हिक्कासिन्धासकासानशेषतः”॥
कण्टकाय्यंवेदः॥ *॥ इति च शार्ङ्गधरः॥

कण्टकाणः, पुं, (कण्टकैः कण्टकाकीर्णकैः अजति

कण्टकु

शोभते। कण्टक + कण् + कण्। कण्टं कण्टका-
कारं फलं कालयति वा। कण् + कण्।) पनस-
वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कण्टकालुकः, पुं, (कण्टकैरजति पर्याप्नोति कण्टका-
जयति वा कण्टक + कण् + उकण्।) यवासवृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (यवास-शब्देऽस्य गुणादयो
बोद्धव्याः॥)

कण्टकाशनः, पुं, (कण्टकं अन्नातीति। कण्टक +
अण् ग् भोजने + कर्त्तरि + क्तुः।) उष्ट्रः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥

कण्टकाक्षी, पुं, (कण्टकः अष्टोक्षेव यस्य।) मत्स्य-
विशेषः। तत्पर्यायः। जुलिशम् २। इति त्रिका-
ण्डशेषः॥

कण्टकिनी, स्त्री, (कण्टकाः मत्स्यस्याः। इतिः। ईप्
च।) वार्त्ताकी। शोभाभिष्टो। मधुखर्जुरी।
इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टकफलः, पुं, (कण्टकि कण्टकयुक्तं फलं यस्य।)
वृक्षविशेषः। कौटाल इति भाषा। तत्पर्यायः।
पनसः २। इत्यमरः। २०। ४। ६१॥ पनसः ३।
कण्टकीफलः ४ कण्टकफलः ५। इति तट्टीका॥
महासर्जः ६ फलिनः ७ फलवृक्षकः ८ खूलः ९
कण्टाफलः १० मूलफलकः ११ अपुष्पफलकः १२
पूतफलः १३ चम्पकोषः १४ चम्पालुः १५ रवाणः
१६ मृदङ्गफलः १७ पानसः १८। इति शब्द-
रत्नावली॥ अस्य गुणाः कण्टाफलशब्दे पनस-
शब्दे च द्रव्याः॥ समल्लिख्यते। इति राज-
निर्घण्टः॥

कण्टकजः, पुं, (कण्टकोऽस्यस्य। कण्टक + अस्त्यर्थे
इणच्।) वंशविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका। वैज-
वोश्च इति भाषा॥

कण्टकिता, स्त्री, (कण्टकिनी आसौ कता चेति।)
चपुषी। इति राजनिर्घण्टः। शसा इति भाषा॥
(चपुषीशब्दे विशेषोऽस्या द्रव्यः॥)

कण्टकी, [नृ] पुं, (कण्टकोऽस्यस्य अस्त्यर्थे इतिः।)
मत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥ खदिरवृक्षः। इति
शब्दमाणा॥ मदनवृक्षः। इति रत्नमाणा॥ गो-
क्षुरवृक्षः। वंशः। वदरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
(यथा, महाभारते १। प्राकुन्तले ७०। ७।

“नापुष्यः पादपः कश्चिन्नापलो नपि कण्टकी”॥)
कण्टकी, स्त्री, (कण्टक + अण् आदिवात् अण् गौ-
रादिवात् डीप्।) वार्त्ताकीविशेषः। कौटा वेगुन्
इति भाषा। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्।
उष्णत्वम्। रक्तपित्तप्रकोपयत्वम्। कण्टकाकु-
हरत्वम्। दोषघ्नत्वम्। इति राजवल्लभः॥
कण्टकीद्रुमः, पुं, (कण्टकी द्रुमः। एषोदरा-
दिवात् दीर्घः।) खदिरवृक्षः। इति रत्न-
माणा॥ (खदिरशब्दे विशेषो वक्तव्यः॥ कण्टकी
एव द्रुमः। वार्त्ताकीवृक्षः॥)

कण्टकीफलः, पुं, (कण्टकि कण्टकाचितं फलमस्य।
एषोदरात् साधुः।) कण्टकफलः। इत्यमर-
टीकायां भरतः। कौटाल इति भाषा॥

कण्टकुरण्टः, पुं, (कण्टः कण्टकप्रधानः कुरण्टः।)

कण्टका

भिरुदी। इति राजनिर्घण्टः॥ (कियदीशब्देऽस्य
विशेषो ज्ञेयः॥)

कण्टतनुः, स्त्री, (कण्टा कण्टकान्विता तनुर्गस्याः।)
दृष्टी इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा हि तिक्त-
कटुका। इति वैद्यकचक्रगुणः॥)

कण्टदणा, स्त्री, (कण्टं कण्टकाचितं दणं गस्याः।
प्राकपार्श्वदिवात् मध्यपदकोपः।) केतकी।
इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टपत्रः, पुं, (कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं गस्याः।) विक-
टतल्लः। इति शब्दमाणा। वैद्वि इति भाषा॥

कण्टपत्रफला, स्त्री, (कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं फलम्
गस्याः। कण्टकान्विते पत्रफलेऽस्य वा।) मधुखर्जु-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टपादः, पुं, (कण्टः कण्टकान्वितः पादो मूलं
यस्य।) विकटतल्लः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टफलः, पुं, (कण्टं कण्टकान्वितं फलं गस्याः।) क्षुद्र-
गोक्षुरः। पनसः। घुक्षुरः। क्षताक्षरवृक्षः। इति
राजनिर्घण्टः॥ तेजःफलः। यरवृक्षः। इति केचित्।

कण्टफला, स्त्री, (कण्टं कण्टकाकीर्णं फलं गस्याः।)
देवदाकीणता। इति राजनिर्घण्टः॥ (देवदाकी-
शब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः॥)

कण्टणः, पुं, (कण्टः अस्त्यस्य। मत्स्ये अणच्। यदा
कण्टेन कण्टकेन अजति पर्याप्नोति शोभते वा।
कण्ट + कण् + कण्। शकम्भादिवत् अस्त्य कोपः॥)
वृक्षविशेषः। वावका इति भाषा। तत्पर्यायः।
वावणः २ खर्गपुष्पः ३ खर्गपत्रः ४। इति शब्द-
चन्द्रिका॥

कण्टवल्ली, स्त्री, (कण्टा कण्टकान्विता वल्ली।)
श्रीवल्लीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टवृक्षः, पुं, (कण्टप्रधानः कण्टकमयः कण्टक-
वृक्षो वा वृक्षः। मध्यपदकोपी।) तेजःफलवृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टाफलः, पुं, (कटि + भावे + अण्। कण्टा कण्टक-
मयवेष्टनं तदुपपन्नितं फलमस्य।) पनसवृक्षः।
इति शब्दमाणा। कौटाल इति भाषा॥ अस्य
पक्वाणगुणाः। सुमधुरत्वम्। रक्तपित्तघ्नत्वम्।
क्षिण्णत्वम्। शीतकत्वम्। दुर्जरत्वम्। वायु-
पित्तनाशित्वम्। क्षेप्यशुक्लवर्णप्रदत्वम्। इति राज-
वल्लभः॥ पिप्पलकत्वम्। गुबलम्। हृद्यत्वम्।
अमदाहविशोषनाशित्वम्। वनिकादित्वम्।
घ्राहित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ तदीज-
गुणाः। रक्तपित्तनाशित्वम्। कादुत्वम्। पच-
तुल्यगुबलम्। इति राजवल्लभः॥ ईषत् कषा-
यत्वम्। मधुरत्वम्। वनिकायुद्धकारित्वम्।
गुबलम्। त्वग्दीपनत्वकविकारनाशित्वम्। इति
राजनिर्घण्टः॥ *॥ तस्यापक्वस्य गुणाः। कषा-
यत्वम्। कादुत्वम्। वायुकारित्वम्। इति राज-
वल्लभः॥ शीतकत्वम्। *॥ दृढपुष्पस्य तस्य गुणाः।
क्षिण्णत्वम्। हृद्यत्वम्। वनप्रदत्वम्। क्षुर्दिनाशित्वम्।
अचक्षुष्यत्वम्। शुक्रकारित्वम्। वातपित्त-
नाशित्वम्। तन्मज्जगुणाः। शुक्रकारित्वम्। वात-
पित्तकफनाशित्वम् च। विशेषात् पनसं वर्ण्ये

कण्टपा

गुणिमिर्नन्दप्रतिभिः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
(अथान्तर्गमं पञ्चशब्दे ब्रह्मणम् ॥)

कण्टातंगना, स्त्री, (कण्टा कण्टयुक्ता आतंगना ॥
आतंगः स्त्रीशः गणदेशो यस्याः ॥) गीतभिरुदी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गीतभिरुदीशब्देऽस्य गुणा-
विधौ शेषाः ॥)

कण्टा, पुं, (कण्टाय कण्टकाय अचति पर्याप्नोति ।
कण्ट + कण् + उन् ॥) वंशः । कण्टी । वार्ताकी ।
कण्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्टयं, स्त्री, (कण्टं कण्टकमाकृत्यते स्पृहते ।
कण्ट + क्वा + क्ते + कः ॥) पञ्चकन्दः । इति रा-
जनिर्घण्टः ॥

कण्ट, [नृ] पुं, (कण्टः कण्टकः अस्त्वस्य । अस्त्वर्थे
इतिः ॥) कलायः । अपामार्गः । खदिरः । गो-
मुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्ट, पुं, (कण्टि + कण् + इदित्वात् युम् ॥) मदन-
प्रदायः । इति मेदिनी ॥ होमकुण्डादहिरकुलि-
परिमितस्थानम् । यथा,—

“आतादाहोऽपुनः कण्टः सर्वकुण्डेष्वयं विधिः” ॥
इति तियादिब्रह्मणम् ॥ (कण्टशब्द “कण्टः” ।
इति ठः । उच्यं १ । १०५ ॥)

कण्टापुरोभागः । तत्पर्यायः ।

कण्टः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥

कण्टा, शाकुन्तले । १ म अङ्गे ।

“विश्वचरविजायाः लोकनिर्मुक्तकण्टं
निजनिवक्तमनिन्धाः कर्काशं नृणां जलम्” ॥

कण्ट विमुक्तनामभोक्त्रदक्षपद्ममस्ति । यथा,—
कण्टं नृणां विमुक्तानां दक्षभोक्त्रपद्मम् ।

कण्टः भोक्त्रनिर्मुक्तं धूमवर्षैर्महाप्रभम् ॥

कण्टपद्ममाख्यातमाकाशस्थं महाद्वृतम्” ॥

इति गौतमतन्त्रम् ॥ निकटः । भ्रमिः । इति
मेदिनी ॥

कण्टा, स्त्री, (कण्ट इव कण्टध्वनिरिव कूय-
करोति । कण्ट + कूय् + एवुन् । टाप् अत इत्वं
च दीर्घायाः कण्टतुल्यस्य कण्टध्वनिरिति प्रसिद्धेः ।)

दीर्घा । इति जेमचन्द्रः ॥

कण्टातिका, स्त्री, (कण्टतले अन्धानां कण्टदेशे
आस्ते इति । कण्ट + आस + एवुन् + टाप् अत इत्वं
च ।) अन्धयोवावेष्टकरण्युच्यते । इति
शब्दमाणा ॥

कण्टा, पुं, (कण्टे निकटस्थो गीर्धे शृणुन् वृद्धा
प्रापति शब्दायते । कण्ट + कै + कः । यदा कण्टे
आदृष्टादीनां शिरोभागे गीर्धे यस्य + कप् ॥)

कण्टपट्टी । इति त्रिकाण्डशेषः । चिन् इति भाषा ॥

कण्टा, पुं, (कण्टं धारकस्य कण्टादिकमुद्ध-
रन् गीतयति कण्टाकाक्येन गीतवर्णं करो-
ति । कण्ट + गीत् + क्तिच् + एवुन् । अथवा
कण्टे शिखरभागे गीतवर्णोऽस्य कप् ॥) उक्ता ।

इति शब्दमाणा । मलान इति भाषा ॥

कण्टा, पुं, (कण्टे पाश इव काचति प्रकाशते ।
कण्ट + का + कः ।) इतिगणवेष्टकरण्यः ।

इति शब्दमाणा ॥

कण्टका

कण्टभूषा, स्त्री, (भूष्यतेऽनया इति भूषा । कण्टस्य
भूषा ।) दीर्घाण्डकारः । तत्पर्यायः । द्रैवेयकम् २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०४ ॥ द्रैवेयम् १ द्रैवम् ४ ।
इति शब्दरत्नावली । वचकः ५ निष्कम् ६ । इति
जटाधरः ॥

कण्टमणिः, पुं, (कण्टे कण्टस्थे धारणीयो मणिः ।
कण्टस्य मणिर्वा ।) गणदेशधारणीयमणिः । तत्-
पर्यायः । काकलम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कण्टा, चि, (कण्टे + भवः । शरीरावयवत्वात् यत् ।
६ । १ । २१३ ॥) कण्टोद्भवशब्दादिः । इति व्या-
करणम् ॥ “अङ्गुलिसर्पनीयानां कण्टः” । पां ।
१ । १ । ६ वार्तिके ॥

कण्टाभिः, पुं, (कण्टे कण्टाभ्यन्तरे अभिः पाचन-
रूपाभिर्यस्य ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कण्टाणां, पुं, (कण्टि + आणञ् ॥) मूरगाः । युद्धम् ।
गौका । खनिजम् । इति विश्वः । क्रमेणकः ।
गोणीप्रभेदः । इति मेदिनी ॥

कण्टाका, स्त्री, (कण्टि + आणञ् + टाप् ॥) जालगो-
यीका । इति त्रिकाण्डशेषो मेदिनी च ॥

कण्टिका, स्त्री, (कण्टो भूष्यतयास्थस्याः । कण्ट
+ ठन् टाप् च । यदा कण्टयति कण्टं भूषयति
या । कण्टि + क्तिच् + गवुन् + टाप् अत इत्वं च ।)
कण्टाभरणम् । इति जेमचन्द्रः ॥ एकनरी कण्टी
इति भाषा ॥

कण्टी, स्त्री, (कण्ट + अण्कार्थे ङीप् ॥) अन्ध कण्ट-
वेष्टकरण्युच्यते । इति शब्दमाणा ॥ गणः ।
इत्यमरटीकायां भट्टः ॥

कण्टीरवः, पुं, (कण्टां रवो यस्य ।) सिंहः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ पागावतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मल्लहस्ती । इति सारस्वतः ॥

कण्टीरवी, स्त्री, (कण्टीरव + गौगदित्वात् जातौ
वा ङीष् ॥) वासकच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्टेकाका, पुं, (कण्टे + काकः स्त्रीरोदमध्यगोद्भव-
विषयानिदर्शनरूपनीलवर्णो यस्य । सप्तम्या अ-
लुक् ॥) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कण्टे
जीवानां कण्टदेशे काकः कालसंस्पर्शेण वर्तते ।

यदा कण्टदेशपर्यन्तं आकाशं तमःप्रधाना माया
अवस्थस्य । परमात्मनः मायाश्रवणितत्रिपादत्वात्
तथात्वम् । एव सर्वज्ञः सर्वान्तर्गामीश्वरः । एत-
स्मात् पादत्रयादयत् तुरीयं निष्कलं निरपा-
धिकं शिवपादमस्ति ।

यथा, माण्डूक्योपनिषदि ।

“सर्वं स्रुतद्वज्रायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा
चतुष्पादः” २ ॥

“जागरितस्थानो वहिः प्रश्नः सप्ताङ्ग एकोनविं-
शतिमुखः स्थूलसूक्ष्मैश्वर्यः प्रथमः पादः” ॥ ३ ॥

“सप्तस्थानोऽन्तःप्रश्नः सप्ताङ्ग एकोनविंशति-
मुखः प्रविशितसूक्ष्मैश्वर्यः द्वितीयः पादः” ॥ ४ ॥

“यच्च सुतो न कश्चन कामं कामयते न कश्चन
स्वप्नं पश्यति तन्मुमुक्षुम् । सुमुक्षुश्चाय एकीभूतः
प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ज्ञानन्दभूक् चैतोमुखः
प्राज्ञस्तृतीयः पादः” ॥ ५ ॥

कण्डु

“एव सर्वेश्वरः एव सर्वज्ञ एवोऽन्तर्गाम्येव-
योगिः सर्वस्य प्रभावाप्ययो हि भूतानाम्” ॥ ६ ॥

“गान्तः प्रश्नं न वहिः प्रश्नं गोभवतः प्रश्नं न
प्रज्ञानघनं न प्रश्नं नाप्राज्ञमवृत्तमव्यवहार्यम-
प्राज्ञमनलमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं
प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थमन्यन्ते स
आत्मा स विज्ञेयः” ॥ ७ ॥

कण्डनं, स्त्री, (कण्डि + भावे क्युट् ॥) उदृक्तादिना
तद्वृत्तादेर्निर्गन्तीकराजः । इति जेमचन्द्रः । कौडान
इति भाषा ॥

कण्डनी, स्त्री, (कण्डते तुषादिर्गमनीयतेऽनया । कण्डि
+ कण्ठे क्युट् । ङीप् च ॥) उदृक्ता । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । १ । ६८ ।

“पञ्चसूना मृहस्थस्य सुक्तीपेधगुप्यकाङ्गम् ।
कण्डनीवोदकुम्भश्च बध्यते यातुवाहयम्” ॥)

कण्डरा, स्त्री, (कण्डि + अण् टाप् च ॥) महाकायः ।
महानाडी । इति जेमचन्द्रः ॥

“महत्वा स्थायवः प्रोक्ताः कण्डरास्तात्तु बोद्धव्यः ।
प्रसारणाकुञ्चनयोर्वृत्तं तासां प्रयोजनम् ॥

चतस्रो हस्तयोस्तासां तावत्तः पादयोः स्रुताः ।
दीर्घायामपि तावत्तन्तावत्तः एकसङ्गताः” ॥

“तत्र पादहस्तगतानां कण्डराणां गत्याः प्ररोहाः
दीर्घागिबन्धनानामधोभागगतानां प्ररोहा मेढः
एकगिबन्धनं प्ररोहो वितन्मूर्द्धावच्छोऽन्ध-
स्तनपिण्डाः” ॥ इति भावप्रकाशः ॥

“तत्र प्रत्यङ्गुलीनां याः कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
बाह्वोः कर्म्मक्षयकरो विन्ध्योति हि मोच्यते” ॥
इति च सुश्रुतः ॥

कण्डः, स्त्री, (कण्डते शरीरं माद्यति अस्मात्
उष्णशोथितत्वात् ।) दा कण्डयति कण्डयुक्तं
करोति शरीरम् । कण्डि + मदे । “मृगव्यादयश्च” ।
उणा १ । ३८ । इति कुः । कण्डः । इति राय-
मुकटः ॥ (पुं ऋषिविशेषः ।

(यथा, धियापुराणे १ । १५ । ११ ।

“कण्डर्गम मुनिः पूर्वमासीद् वेदविदां वरः ।
सुरस्य गोमतीतीरे स तेपे परमं तपः” ॥

तद्विवरणं तत्रैव १ मांशे १५ अध्याये ब्रह्मणम् ॥)

कण्डुरः, पुं, (कण्डं राति ददातीति । “आतोनुपसर्गे
कः” । १ । २ । ३ । एषोदरादित्वात् ऋक् ॥)

कारुण्यकता । कुन्दरुण्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्डुरा, स्त्री, कण्डुं राति । कण्डु + ग + कः । ऋक् ॥
ततृष्टाप् ॥) कपिकण्डः । अत्यक्षपर्वी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (श्रुकाश्रमोऽशब्दे विश्वोऽस्य वक्ष्यः ॥

कण्डुः, स्त्री (कण्डय + सम्प्रदादित्वात् क्तिप् अणोप-
यणोपौ ॥) रोगविशेषः । सुक्तानि खोश् इत्यादि
भाषा । (यथा, भागवते । २ । ७ । १३ ।

“घटेन कण्डपवपुर्विदधाम गोत्रं
निद्रास्थोऽग्निपरिवर्त कषाय काण्डु” ॥)

तत्पर्यायः । खण्डः २ कण्डूया ३ । इत्यमरः । २ ।
६ । ५३ ॥ कण्डूत ४ । इति तट्टीका ॥ कण्डूय

नम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तद्विज्ञेयं यथा,—

कण्डोला

कतक

कतक

“दृष्टान्निष्ठायातो लेपः कण्डोपामविनाशनः ।
कामिदङ्गुलश्चैव शीतपित्तापहः स्मृतः ॥ १ ॥
हृदिद्रायाः पलान्धौ घटपलं हविषस्तथा ।
लीलाङ्केन संयुक्तं खगड्याङ्गुलं तथा ॥
पचैन्मृदमिना वैद्यो भाजने मृगस्ये वृद्धे ।
त्रिकटुत्रिजातकश्चैव कामिघ्नं त्रिलता तथा ॥
त्रिफला केशरं मुस्तं लौहं प्रति पलं पलम् ।
संघृष्टं प्रक्षिपेत्तत्र कर्षमेकन्तु भजयेत् ॥
कण्डूविष्णोटद्वयं नाशनं परमौषधम् ।
प्रतप्तकाष्ठनाभासो देहो भवति नान्यथा ॥
शीतपित्तादहं कोठान् सप्ताहदेव नाशयेत् ।
हृदिद्राणामतः खगः कण्डूनां परमौषधम्” ॥
इति हृदिद्राखगः ॥ २ ॥

“अमृतवृषपटोलं मुस्तं सप्तपथं
खदिरमस्तित्वेनं निम्बपत्रं हृदि ॥
विविधविषविसर्पान् कृष्टविष्णोटकण्ड
रपनयति भस्मरं शीतपित्तं ज्वरश्च” ॥
इति अमृतादि ॥ ३ ॥ इति भैषज्यरत्नावली ॥
“दिधा ते कोटपिडका कण्डगण्डान् प्रकुर्वते” ।
इति बाभटः ॥ ४ ॥ “चन्द्रमनलदकृतमाजानक-
माननिम्बकुटजसर्पपमधुकदारहृदिद्रामुस्तानोति
ईशेमानि कण्डूनां भवन्ति” ॥ इति चरकः ॥
कण्डकरी, स्त्री, (कण्डं करोति इति । कण्ड + कृ + टः ।
स्त्रियां ङीप्) । शूकशिमिः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

कण्डूः, पुं, (कण्डं हन्ति । कण् + हन् + टक्) ।
आरग्वधः । गौरसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कण्डूतिः, स्त्री, (कण्डय + भावे क्तिन् । अलोपय-
कोपौ) । कण्डूः । इति भगवद्गीतायुधौ ॥ चुल्कनि
इति भाषा ॥ “राष्ट्रा वप्यटदेयाः स निर्दये मर-
तोस्तोतवैः । खगड्यामासकण्डूतिम् साप्यस्यार्थ-
वशां धनैः” ॥ इति राजतरङ्गिण्याम् ॥ ५ ॥ २८६ ॥
कण्डूयनं, स्त्री, (कण्डय + भावे ल्युट्) । कण्डूः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, भागवते ॥ ७ ॥ ६ ॥ ४५ ॥

“यन्मैद्यनादि मृद्वेधिसुखं हि तुच्छं
कण्डयनेन कण्डोरिव दःखदःखम्” ॥
कण्डूया, स्त्री, (कण्ड + “कण्डादिभ्योयक” ३ ॥ १ ० २ ।
अप्रत्ययात् स्त्रित्वात् टाप् च) । कण्डूः । इत्यमरः ।
२ ॥ ६ ॥ ५३ ॥

कण्डूरा, स्त्री, (कण्डूराति । कण्डू + रा + कः । टाप्) ।
हृदविशेषः । आलकुशी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
आत्मगुप्ता २ जडा ३ अथगडा ४ प्रादवाययी ५
कृष्यप्रोक्ता ६ शूकशिमिः ७ कपिकच्छः ८
मर्कटी ९ । इत्यमरः । २ ॥ ४ ॥ ६ ॥ अजडा १०
अथगडा ११ कण्डूरा १२ शूकशिमिः १३ शूक-
शिमिः १४ कपिकच्छः १५ । इति तट्टीका ॥ कृ-
षमः १६ स्वगुप्ता १७ । इति राजकोषः ॥

कण्डूकः, पुं, (कण्डू + अस्त्यर्थः + कच् । कण्डूतिकारक-
त्वात् तथात्वम्) । शूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कण्डूयुक्ते चि ॥

कण्डोषः, पुं, (कण्डि + बाहुलकात् षोऽणच्) । जल-
वंशादिरचितधान्यादिस्थापनपात्रम् । डोण इति

भाषा । तत्पर्यायः । पिटः २ । इत्यमरः ।
२ ॥ ६ ॥ २६ ॥ पिटकाः ३ पेटकाः ४ । इति
भरतः ॥ उट्टः । इत्युदादिशेषः ॥

कण्डोलकाः, पुं, (कण्डि + बाहुलकादोऽणच् । स्वार्थे-
कन्) । कण्डोलः । इति भैषज्यम् ॥
कण्डोलवीणा, स्त्री, (कण्डोल इव वीणा । कण्डोलस्य
वीणा वा) । चण्डालवीणा । कण्डू इति ख्याता ।
तत्पर्यायः । चण्डालिका २ चण्डालवक्त्रकी ३ ।
इत्यमरः । २ ॥ १० ॥ ३२ ॥ चण्डालिका ४ कटोणवीणा
५ । इति भरतः ॥

कण्डोली, स्त्री, (कण्डोलस्तदाकारोऽस्यस्याः । अर्श-
आदित्वात् अच + गौरादित्वात् ङीष्) । कण्डो-
लीवीणा । इति शब्दरत्नावली ॥

कण्डूघः, पुं, (कण्डूनामोषं मन्त्रोयस्मात् शूककीट-
स्यर्शे कण्डूवृद्धात्त्वमिति षोऽण्डेऽन्तधात्वम्) । शूक-
कीटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शूकपोका इति
भाषा ॥

कण्वं, स्त्री, (कण्वते अपाद्यत इति । कण् + कान्) ।
पापम् । इति मेदिनी ॥

कण्व, पुं, (कण् + कान्) । मृगविशेषः । इति
मेदिनी ॥ स तु पुनर्वंशजातः पतिरथनामस्तान्य-
पत्नः । यथा,—

“सुमतिर्भूवोऽप्रतिग्रहः कण्वोऽप्रतिग्राहकः ।
तस्य मेधातिथिस्तस्मात् प्रसूतयाद्या दितयः” ॥
इति श्रीभागवते ॥ ६ ॥ २० ॥ ६ ॥ (अपरं ऋषिभेदः ।
अनेनैव मृगशार्दूलं यजुर्वेदीयकाव्यशाखा प्र-
णीता । यथा, यजुर्वेदे १७ । ७४ ।

“यामस्य कण्वोऽदृष्टत् प्रपोनां
सहस्रधागं पयसा महर्षी गाम्” ॥
तथा, भागवते च १२ । ६ । ७४ ।

“यजुर्भिरकण्वोऽकावा दशपञ्चशतैर्विभुः ।
जगज्जगजस्रान्तः काव्यमाध्यन्दिनादयः” ॥

अयन्तु कश्यपवंशोद्भवः शकुन्तलायाः प्रतिपालक
पिता । यथा, महाभारते १ । शाकुन्तले ७० ॥ ३० ॥
“महर्षिं काश्यपं द्रुपदमथ कण्वं तपोधनम्” ॥

यतस्य सविस्तरन्तु तत्रैव ७१ अध्याये द्रुपदम् ।
अयमेव गोत्रप्रवर्तकः । ऋग्वेदे १ । ४४ - ५०
सूक्तेषु ऋषिगोत्रप्रवर्तकं कण्ववृत्तान्तमवधेयम् ॥

कण्व इत्यस्यार्थः कण्वः सुखमयः तत्त्वविद्याप्र-
भावात् नत्वयं संसारजन्यसुखमयः नहि तत्त्व-
ज्ञानिनां कश्चित् संसागरासक्तिः अविद्याधर्मा-
भावादिति शीलकण्डः । विद्या क्रियाकुशलः
मेधावी च । इति ऋग्वेदभाष्यकृत्यामन्दः ॥
खनामाख्याततीर्थविशेषः । यथा, महाभारते ।
३ । ८२ । ४४ ।

“कण्वमाश्रमे ततो गच्छेत् श्रीजुष्टं भोक्तृपूजितम् ।
धर्मोत्तरं हि तत्पुण्यमाद्यश्च भरतर्षभ” ॥

कतः, पुं, मृगविशेषः । इत्युदादिशेषः ॥ (अयन्तु
विश्वामित्रपुत्रानामेकतमः । कं जलं मुञ्चं तनोति
कं + तन + उ) । कतककण्डः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कतकः, पुं, (कत् + कान् + बाहुलकाद्) । कस्य

जलस्य तकः । हासः प्रकाशः प्रसाद इति भाषा
अस्मात् ॥) हृदविशेषः । निष्कली इति भाषा

तत्पर्यायः । अम्बुप्रसादः २ कतः ३ इति कतकः ।
यथा ५ हृदनीयः ६ गुण्यकः ७ कतकः ८ ति-
क्तमरिचः ९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम्

उष्णत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । वृषिकारित्वम् । कामि-
दोषशूलदोषनाशित्वम् । तस्य वीजं अम्बुप्रसाद-
नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः । ६ । ६७

“फलं कतककण्डस्य यद्यप्यम्बुप्रसादनम् ।
न नामयद्वादेव तस्य वारिप्रसीदति” ॥

“पयः प्रसादं कतककण्डं तत्फलञ्च तद् ।
कतकस्य फलं नेत्रं जलनिर्मलता करम् ।

वातश्लेष्महरं शीतं मधुरं तुवरं गुह्य” ॥
इति भावप्रकाशः ॥)

कतकः, पुं, (कं जलं तनोति प्रसन्नं सन्पादयति
क + तन + उ । तादृशं फलमस्य) । कतककण्डः
इति राजनिर्घण्टः ॥

कतमानः, पुं, (तम + घञ् ऋषः । कस्य जलस्य तमा-
शोषणाय अलति पर्याप्नोति । क + तम + अच्
+ अच्) । अग्निः । इति शब्दभाषा ॥ कचमान
खतमानश्च पाठः ॥

कति, त्रि, (का सङ्ख्या किं परिमाणं वा यथा
“किमः सङ्ख्यापरिमाणे इति” ५ । २ । ४१ ।
इति इति) । कित्यप्यिमायम् । इति व्याकरणम् ।

कत इति भाषा । (यथा, अथर्ववेदे १० ॥ २४ ॥
“कति देवाः कतमे त आसन् य उरोगीवास्विक्य

पुरुषस्य कतिस्तनौ यदधुः काः कपोदौ कति
स्त्वान् कतिष्टी रश्मिन्” ॥ पुं । विश्वामि-
त्रस्य पुत्रानामेकतमः । यद्वंशोद्भूतं सुखकृतं
कात्यायनर्षिः ॥)

कतिपयः, त्रि, (किम् + उति कति अथक् पुक्च) ।
कति । इति व्याकरणम् । कतकगुणि इति भाषा ।
(यथा, मेघदूते २५ ।

“सम्यक्त्यन्ते कतिपयदिनस्यायिहंसादशाक्षाः” ॥)

कतृणः, स्त्री, (कद् कुत्सितं तृणं इति । अच् कद् स्वार्थे
ङोः कदादेशः “तृणं च जातौ” ६ । ३ । १० ॥)

सुगन्धिविशेषः । रामकपूर इति ख्यातं
तत्पर्यायः । पौगम् २ सौगन्धिकम् ३ ध्याम ४ देव-
जम्बकम् ५ रौहिणम् ६ । इत्यमरः । २ ॥ ४ ॥ १६६ ।

सुगन्धम् ७ हृदशीतम् ८ सुशीतम् ९ । इति
रत्नभाषा ॥ रौहिणहृदम् १० कातुलम् ११
भूति १२ भूतिकम् १३ ध्यामकम् १४ ध्यामकम्

१५ पृति १६ सुदुलम् १७ देवदम्बकम् १८ ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफप्रश-
न्यादिवोषणामयविनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तुवरत्वम् । इत्युदादिशेषः) ।

कतुयं, स्त्री (कु कुत्सितं तोयं यच्) । कतुम् । इति
चिकित्साशेषः ॥

कतय, उ आधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (धा-आत्म-
सक-सेट् । कश्चित् अकं च) । इत्युदादिशेषः ॥

कथा

आवः प्रपञ्चा । छ कथ्यते गुणिर्न गुणी । इति दुर्गादासः ।

र, वृ क श्रेयिष्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (सुरा-परं-अकं-सेट् ।) कथयति कथाप्रयति । इति दुर्गादासः ।

वृषरं, स्त्री, (कद् वैकथ्ये + वृ । कथः विज्ञानतः तथा ज्ञियते शिर एवान्तःकरणस्थानं स्तान्धस्य शिरो-स्तवर्त्तितात् तथात्वम् । कथ + वृ + अय ।) कथः । इति शब्दचन्द्रिका ।

वृ क वाक्यप्रबन्धे । इति कविकल्पद्रुमः । (सुरा-परं-अकं-सेट् ।) कथयति । इति दुर्गादासः ।

“हन्त ! ते कथयिष्यामि सेतिहासं पुरातनम्” । इति भागवतम् ।

अ, कथम् । किं प्रकारम् । इति व्याकरणम् । यथा, मनुः ५ । २ ।

“कथं न्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो” ।) कथः, चि, (कथयति यः । कथ + कर्त्तरि गबु ।) कथा । कथोपजीवी । नाटकवर्णनकर्ता । तत्प-र्यायः । एकवचनः २ कथाप्रायः ३ । इति शब्द-रत्नावली । (यथा महाभारते १ । २१५ । ३ ।

“कथकास्त्रापरे राजन् अमनास वनौकसः” । कथकर्तृविशेषः । (यथा, अनुमानचिन्तामणिः । “वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैवपाधि-कथायः” ।)

प्रत्ययिकः, चि, (कथं कथयति प्रवृत्तेनास्त्यस्य इति । कथं कथं + बाहुलकात् ठन् तत्तुलोपः ।) कथा । प्रत्ययकर्ता । इति त्रिकाण्डशेषभूमिप्रयोगौ । प्रत्ययिकता, स्त्री, (कथप्रत्यय + भावे तल ।) कथा । प्रत्ययः । इति हेमचन्द्रः ।

कथं, स्त्री, (कथ्यते इति । कथत्वा वाक्यप्रबन्धे । भावे + ल्युट् ।) कथा । इति हज्जायुधः । कथन-विधा भाषा । (यथा पञ्चतन्त्रे १ । १३ ।

“मिथ्याक्रमकथनं कूटतुलामात्रम्” ।) कथम्, अ, (कस्मिन् प्रकारे इति प्रकारार्थे + “किमर्थेति” । ५ । १ । २५ । अमुः कादेशश्च ।) कथः ।

कथा । प्रकारार्थः । सम्भ्रमः । प्रत्ययः । सम्भावना । इति मेदिनी । (यथा शाकुन्तले १ अङ्के

“कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि कथं वा आत्मापहारं करोमि” ।)

प्र, स्त्री, (कथ + “चितिपूजिकथि कुम्बिचर्चि-कथिति” । ३ । ३ । १०५ । अष्ट् । टाप् । च ।) कथनेकल्पना । इत्यमरः । १ । ३ । ६ । प्रबन्धेन कथना अथवा प्रबन्धस्य अभिधेयस्य कल्पना

रचना इति सारसुन्दरी । “प्रबन्धस्य कल्पना रचना वक्रवृत्ताक्तोक्तयः” । इति भरतः ।

“प्रबन्धकल्पनां स्तोत्रकथा प्राज्ञाः कथां विदुः । तस्यराश्याया स्यात् सा मतास्वार्थिका कचित्” । इति कोलाहलाचार्यः । (“नैयायिकमते हि

विनावस्तुतत्पूज्यपक्षसिद्धान्तवान् वाक्यसन्दर्भः” । यथा, मनुः । ३ । २११ ।

“अद्वयमोचित विप्रेभ्यस्तस्य ह्यादमस्तुरः । अतोद्याय कथाः कुर्यात्पितृव्यामेवदीप्तिम्” ।

वार्ता । वाक्यम् । यथा, रघुः । ८ । ४३ । “अभितममयोऽपि माह्वं भजते कैव कथा शरीरिषु” ।

विवरणम् । यथा, रामायणे । १ । ८ । ६ । “सल्लभमारो भगवान् परा कथितवान् कथाम् । भविष्यं विदुषां मध्ये तव पुत्रसमुद्भवम्” ।)

कथाप्रसङ्गः, चि, (कथायां प्रसङ्गो यस्य ।) ज-न्याकः । इति शब्दरत्नावली । (“तेन सह नाना-कथाप्रसङ्गेनावस्थितः” । इति हितोपदेशः ।) वातूकः । विषयेशः । इति मेदिनी । (किराता-ज्जुमीये । १ । २४ । “कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृता-दुसुहृताऽख्यङ्गलखनुविक्रमः” ।) वार्ता । गोष्ठी

वचनम् । उक्तञ्च कथासहित्वागरे २२ । १८१ । “मिथः कथाप्रसङ्गेन विवादं किल चक्रतः” ।)

कथाप्राज्ञः, चि, (कथया प्राण्यति जीवति कथां आव-यित्वैव जीवनोपायं करोतीत्यर्थः । प्र + अङ्ग + अच् । यदा कथाया प्राज्ञा जीवनोपायाः यस्य ।) कथकः । मनु नाटकवक्ता । इति शब्दरत्नावली ।

कथितः, चि, (कथ्यतेऽसौ । कथ + कर्म्मणि + क्तः ।) उक्तः । (यथा, श्रीभागवतम् । १० । १ । १ । “कथितो वंशविस्तागो भवता सोमसुख्ययोः” । कथ + भावे क्तः । कथनम् । यथा रघुः । ११ । १० ।

“पूर्ववृत्तकथितेः पुराविद-सानुजः पितृसखस्य राघवः” ।) कद्, इ रोदने । आह्वाने । वैज्ञान्ये । इति कविकल्प-द्रुमः । (भां-परं-मकं अकं च-सेट्-इदित् ।) इ कर्म्मणि कथ्यते । इति दुर्गादासः ।

कद्, य म ड वैज्ञान्ये । विज्ञानीभावे । इति कविकल्प-द्रुमः । (भादिं-आत्मं-अकं-सेट्-घटादि ।) य कदा । म कदयति । छ कदते । इति दुर्गादासः ।

कद्, पुं, (कं जगं ददाति । क + दा + क ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ।

कदकः, प, (कदः मेघ इव कायति प्रकाशते उपरि-भागे । कद् + कै + क ।) वितानम् । इति हेम-चन्द्रः । चांदोया इति भाषा ।

कद्वारं, स्त्री, (कुत्सित अक्षरं । कोः कदादेशः ।) कुत्सितवर्णः ।

कदम्बा, [न्] पुं, (कुत्सितोऽध्वा । जुगतीति समासः । कोः कत् तत्पुरुषेणैति कदादेशः ।) निन्दितपथः । तत्पर्यायः । अश्वः २ दश्वः ३ विपथः ४ कापथः ५ । इत्यमरः २ । १ । १६ ।

कदमं, स्त्री, (कदयति दग्धं वैज्ञान्यं वा प्राप्नोत्यनेन कथते दग्धं प्राप्यतेऽनेन वा । कद् + शिच् + कर्गो ल्युट् । घटादित्वात् न ङङि । कथते इति भावे ल्युट् । कथते आह्वयते विज्ञानीज्ञियते निह्वयते वा यत्र । अधिकरणे शिच् ल्युट् यदा कथते ज्ञियते यत्र ।) पापम् । (यथा, भागवते ७ । १६ । “अस्तोऽस्माहं ह्यपराधवत्सल ! दुःसहोप-संसारचक्रकदनात् यसतां प्रणीतः” ।) महः । (यथा, रामायणे । ६ । २८ । २० । “कोधेन कदमं चक्रो वानराणां युयुत्सवाम्” ।) युद्धम् । इति मेदिनी । (यथा, भागवते । ७ । १ । १३ ।

कदन

वार्ता । वाक्यम् । यथा, रघुः । ८ । ४३ ।

“अभितममयोऽपि माह्वं भजते कैव कथा शरीरिषु” ।

विवरणम् । यथा, रामायणे । १ । ८ । ६ ।

“सल्लभमारो भगवान् परा कथितवान् कथाम् । भविष्यं विदुषां मध्ये तव पुत्रसमुद्भवम्” ।)

कथाप्रसङ्गः, चि, (कथायां प्रसङ्गो यस्य ।) ज-न्याकः । इति शब्दरत्नावली । (“तेन सह नाना-कथाप्रसङ्गेनावस्थितः” । इति हितोपदेशः ।)

वातूकः । विषयेशः । इति मेदिनी । (किराता-ज्जुमीये । १ । २४ । “कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृता-दुसुहृताऽख्यङ्गलखनुविक्रमः” ।) वार्ता । गोष्ठी

वचनम् । उक्तञ्च कथासहित्वागरे २२ । १८१ । “मिथः कथाप्रसङ्गेन विवादं किल चक्रतः” ।)

कथाप्राज्ञः, चि, (कथया प्राण्यति जीवति कथां आव-यित्वैव जीवनोपायं करोतीत्यर्थः । प्र + अङ्ग + अच् । यदा कथाया प्राज्ञा जीवनोपायाः यस्य ।) कथकः । मनु नाटकवक्ता । इति शब्दरत्नावली ।

कथितः, चि, (कथ्यतेऽसौ । कथ + कर्म्मणि + क्तः ।) उक्तः । (यथा, श्रीभागवतम् । १० । १ । १ । “कथितो वंशविस्तागो भवता सोमसुख्ययोः” ।

कथ + भावे क्तः । कथनम् । यथा रघुः । ११ । १० । “पूर्ववृत्तकथितेः पुराविद-सानुजः पितृसखस्य राघवः” ।)

कद्, इ रोदने । आह्वाने । वैज्ञान्ये । इति कविकल्प-द्रुमः । (भां-परं-मकं अकं च-सेट्-इदित् ।) इ कर्म्मणि कथ्यते । इति दुर्गादासः ।

कद्, य म ड वैज्ञान्ये । विज्ञानीभावे । इति कविकल्प-द्रुमः । (भादिं-आत्मं-अकं-सेट्-घटादि ।) य कदा । म कदयति । छ कदते । इति दुर्गादासः ।

कद्, पुं, (कं जगं ददाति । क + दा + क ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ।

कदकः, प, (कदः मेघ इव कायति प्रकाशते उपरि-भागे । कद् + कै + क ।) वितानम् । इति हेम-चन्द्रः । चांदोया इति भाषा ।

कद्वारं, स्त्री, (कुत्सित अक्षरं । कोः कदादेशः ।) कुत्सितवर्णः ।

कदम्बा, [न्] पुं, (कुत्सितोऽध्वा । जुगतीति समासः । कोः कत् तत्पुरुषेणैति कदादेशः ।) निन्दितपथः । तत्पर्यायः । अश्वः २ दश्वः ३ विपथः ४ कापथः ५ । इत्यमरः २ । १ । १६ ।

कदमं, स्त्री, (कदयति दग्धं वैज्ञान्यं वा प्राप्नोत्यनेन कथते दग्धं प्राप्यतेऽनेन वा । कद् + शिच् + कर्गो ल्युट् । घटादित्वात् न ङङि । कथते इति भावे ल्युट् । कथते आह्वयते विज्ञानीज्ञियते निह्वयते वा यत्र । अधिकरणे शिच् ल्युट् यदा कथते ज्ञियते यत्र ।) पापम् । (यथा, भागवते ७ । १६ । “अस्तोऽस्माहं ह्यपराधवत्सल ! दुःसहोप-संसारचक्रकदनात् यसतां प्रणीतः” ।)

महः । (यथा, रामायणे । ६ । २८ । २० । “कोधेन कदमं चक्रो वानराणां युयुत्सवाम्” ।) युद्धम् । इति मेदिनी । (यथा, भागवते । ७ । १ । १३ ।

कदम्ब

“इति ते मर्त्यैर्होममादाय शिरसादृताः ।

तथा प्रजाना कदमं विदधुः कदमप्रिया” ।)

मागमम् । इति भूमिप्रयोगः जटाधरश्च ।

कदमं स्त्री, (कुत्सितं अक्षरं । कोः कदादेशः ।) कुत्सि-ताक्षम् । इति व्याकरणम् ।

(यथा भागवते । ५ । १८ । ८ । “मिष्टं कदमं वा अश्ववहसि परं नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तम्” । “हविर्विना हविर्याति विना पीठेन माधवः ।

कदम्बैः पुगवरीकास्तः प्रहारेण धनञ्जय” । इत्युद्धटः ।) कदम्बं, स्त्री, (“कृत्तिकडिकटिभ्योऽन्वच्” ।) उमां । ४ । ८० । इति कद् + अन्वच् ।) निकुरम्बम् । समूहः । इति मेदिनी ।

कदम्बः, पुं, (कथते दग्धनात् विगृह्यां चित्तवैज्ञान्यं जायतेऽनेन । कद् + कर्गो अन्वच् ।) उत्तविशेष । कदम् इति भाषा । तत्पर्यायः । नीपः २ प्रियकः ३ हलिप्रियः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ । कादम्बः ५ । इति तट्टीका । घटपदेष्टः ६ प्राद्वेष्टः ७ हलि प्रिय ८ । इति गजमाला । उत्तपुष्प ९ सुगमिः १० ललनाप्रियः ११ कादम्बः १२ सौधपुष्पः १३ महाकाः १४ कर्गपूरकः १५ । अस्य गुणाः । तिलत्वम् । कटुत्वम् । कषायत्वम् । वातपित्त-कफार्त्तिनाशित्वम् । शीतलत्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः । (यथा भावप्रकाशे । “कदम्बो मधुरः शीतो कषायो लवणो गुरुः । सरो विरुद्धकृत्तः कफस्तन्यानिनप्रदः” ।

तथा च सुश्रुतः । “गर्दोषहृत् नीपं प्राचीनामलकं तथा” ।)

अत्र नीपहलिप्रियौ धाराकदम्बवाचिनावपि कदम्बसाम्यात् पठितौ । यथा साङ्गः । “नीपो महाकदम्ब स्याद्धारकदम्ब इत्यपि । द्वितीयोऽन्वयप्रसङ्गश्च उत्तपुष्पः कदम्बकः” ।

इत्यस्य भेदः । तथा रत्नेऽपि । हारिद्रस्त इजो वक्रः । यथामग्टीकायां भरतः ।

“धुलीकदम्बका धारा कदम्बः घटपदप्रियः । उत्तपुष्पः केशराक्षः प्राद्वेष्टः कदम्बकः । नीपो महाकदम्बोऽपि तथा बडफलो मतः” ।

(यथा, साहित्यदर्पणम् । “यः कौभाग्यः स एव हि वस्तुता एव चैतन्तपान्ने चोन्मीलि तमालतीसुभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः” । कविभिस्तु प्रायशो वर्णाशाले एव अस्य वर्णनं किर्यते । माधे वृत्तकपर्वतवर्गने इत्युच्यम् ॥*) ।

सर्धपः । इति मेदिनी । देवताडकदम्बम् । इति गजमाला ।

(कं प्रजापत्यधिराजकं सौपत्यन्त्रिय दमयति इति श्रुत्युक्त्या जितेन्द्रियतत्त्वज्ञानी । कदं कदमं विनाशं वाति गच्छति प्रणय इति शेषः । इति श्रुत्युक्त्या जगत् । यथा,—

“स एव सौम्य नित्यं राजते मूर्खं विश्व कदम्बस्य परमो वै पुरुष आत्मा” । इति अतौ ।)

कदम्बकं, स्त्री, (कदम्ब + संज्ञाया कन् ।) समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४० । (यथा, शाकुन्तले २ अङ्के । “गाह्वता महिषा निपागसर्पिलं शृङ्ग-

कदम्बकं, स्त्री, (कदम्ब + संज्ञाया कन् ।) समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४० । (यथा, शाकुन्तले २ अङ्के । “गाह्वता महिषा निपागसर्पिलं शृङ्ग-

कदम्बकं, स्त्री, (कदम्ब + संज्ञाया कन् ।) समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४० । (यथा, शाकुन्तले २ अङ्के । “गाह्वता महिषा निपागसर्पिलं शृङ्ग-

कदम्बकं, स्त्री, (कदम्ब + संज्ञाया कन् ।) समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४० । (यथा, शाकुन्तले २ अङ्के । “गाह्वता महिषा निपागसर्पिलं शृङ्ग-

कदम्बकं, स्त्री, (कदम्ब + संज्ञाया कन् ।) समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४० । (यथा, शाकुन्तले २ अङ्के । “गाह्वता महिषा निपागसर्पिलं शृङ्ग-

कदम्बकं, स्त्री, (कदम्ब + संज्ञाया कन् ।) समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४० । (यथा, शाकुन्तले २ अङ्के । “गाह्वता महिषा निपागसर्पिलं शृङ्ग-

कदम्बकं, स्त्री, (कदम्ब + संज्ञाया कन् ।) समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४० । (यथा, शाकुन्तले २ अङ्के । “गाह्वता महिषा निपागसर्पिलं शृङ्ग-

कदम्बकं, स्त्री, (कदम्ब + संज्ञाया कन् ।) समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४० । (यथा, शाकुन्तले २ अङ्के । “गाह्वता महिषा निपागसर्पिलं शृङ्ग-

कदम्बकं, स्त्री, (कदम्ब + संज्ञाया कन् ।) समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४० । (यथा, शाकुन्तले २ अङ्के । “गाह्वता महिषा निपागसर्पिलं शृङ्ग-

कदम्बकं, स्त्री, (कदम्ब + संज्ञाया कन् ।) समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४० । (यथा, शाकुन्तले २ अङ्के । “गाह्वता महिषा निपागसर्पिलं शृङ्ग-

कदम्बकं, स्त्री, (कदम्ब + संज्ञाया कन् ।) समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४० । (यथा, शाकुन्तले २ अङ्के । “गाह्वता महिषा निपागसर्पिलं शृङ्ग-

कदम्बकं, स्त्री, (कदम्ब + संज्ञाया कन् ।) समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४० । (यथा, शाकुन्तले २ अङ्के । “गाह्वता महिषा निपागसर्पिलं शृङ्ग-

कदम्बकं, स्त्री, (कदम्ब + संज्ञाया कन् ।) समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४० । (यथा, शाकुन्तले २ अङ्के । “गाह्वता महिषा निपागसर्पिलं शृङ्ग-

कदम्बकं, स्त्री, (कदम्ब + संज्ञाया कन् ।) समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४० । (यथा, शाकुन्तले २ अङ्के । “गाह्वता महिषा निपागसर्पिलं शृङ्ग-

कदर्थ

मुञ्जसाहितं ज्ञायावद्वकदम्बकं मृगकुलं रोम-
न्यमभ्यस्तु” ॥)

कदम्बकः, पुं, (कदम्ब इव कायति प्रकाशते । हरिद्रा
पीतवर्णत्वात् कदम्बकोरकोपरिस्थितसूक्ष्मांश-
तुल्यफलत्वाच्च सर्वपस्यापि तथात्वम् । दृष्टे तु
कदम्ब एव स्वार्थे कन् ।) सर्वपः । हरिद्रुः । इति
राजनिर्घण्टः । कदम्बकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कदम्बदः, पुं, (कदम्बः कदम्बस्योपरिस्थः सूक्ष्मांश-
इव दीयतेऽसौ । कदम्ब + दो खड्गे + कर्मणि
+ घञर्थे कः ।) सर्वपस्य कदम्बकोरकोपरिस्थ-
सूक्ष्मांशतुल्यफलत्वात् तथात्वम् ।) सर्वपः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

कदम्बपुष्पा, स्त्री, (कदम्बस्येव पुष्पमस्त्यस्याः । अर्ध-
आदिवात् अच् ततश्च ।) मुण्डितिकावृत्तः । इति
रत्नमाणा । मुण्डिरी इति भाषा ॥ (विशेषोऽस्या
मुण्डितिकाशब्दे ज्ञातव्यः) ॥

कदम्बपुष्पी, स्त्री, (कदम्बपुष्पमिदं पुष्पमस्याः । कदम्ब-
पुष्प + डीप् ।) महाश्यावणिकावृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः शब्दचन्द्रिका च । मुण्डिरी इति भाषा ॥

कदम्बी, स्त्री, (कद् + करणे अच् गौरादिवात्
डीष् ।) देवदानीलता । इति राजनिर्घण्टः । (देव-
दानीलशब्दे गुणादयोऽस्या ज्ञातव्याः) ॥

कदरं, स्त्री, (कं जलं दृष्ट्वाति, दारयति नाशयतीत्यर्थः ।
क + दृ + अच् ।) प्रायसभेदः । इति शब्दमाणा ॥

कदरः, पुं, (कं जलं दृष्ट्वाति क्षेपणा संवृतजलं नाश-
यतीत्यर्थः । क + दृ + अच् ।) श्वेतखदिरः । कौटा
वावला इति भाषा । तत्पर्यायः । सोमवल्कः २ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥ ब्रह्मशृङ्गः ३ खदिरोपमः
४ । इति रत्नमाणा ॥ श्वेतवारः ५ । खदिरः ६ ।
सोमवल्कलः ७ । इति भावप्रकाशः ॥

गुणानाञ्च तत्रैव ।

“कदरो विशदो वर्णो मुखरोगकफाञ्जित्” ॥
श्वह्वारो यथा, चरके ।

“तिन्दुकपिशाकवदरकदरखदिरसप्तपर्णाञ्चकर्णा-
ञ्जुनासगारिभेदा इति दशमेभ्योऽर्धप्रश्नमनानि
भवन्ति” ॥ ककचः । करात् इति भाषा ॥ व्याधि-
भेदः । इति मेदिनी ॥ कड़ा जामुड़ा इति भाषा ॥
तस्य लक्षणम् । यथा निदाने ।

“शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादितः ।
ग्रन्थिः कोणवदुत्पन्नो जायते कदरन्तु सः” ॥

“शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।
मेदोरत्नाङ्गुलैश्चैव दोषैर्वा जायते दृगाम् ॥

सकोणः कठिनो ग्रन्थिर्निर्मममध्योन्नतोपि वा ।
कोणमात्रः सखत्खावी जायते कदरन्तु सः” ॥

इति सुश्रुतः ॥ तच्चिकित्सा यथा भावप्रकाशः ॥
“दहेत् कदरमुद्रुञ्च तैलेन दहनेन वा” ॥

अङ्गुष्ठः । इति हारावली ॥

कदर्थः, वि, (कुसितोऽर्थः खामी ॥ कुगतीति-
समासः ।) क्षुद्रः । क्षपणः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥

“आत्मानं धर्मज्ञानञ्च पुनरावाञ्छां पीडयन् ।
यो कोमात् सङ्गिनोऽर्थान् स कदर्थः इति स्मृतः” ॥

इति स्मृतिः । (तथा, आन्धोग्योपनिषदि । ५ । १९ ।

कदली

५ । “तेभ्योऽप्राप्तेभ्यः पृथगर्थाणि कारयाचकार
सहप्रातः सङ्ग्रहण उवाच वनेत्तेनो जनपदे न
कदर्थो न मद्यपो नानाङ्गितामिर्न विद्वानिति” ॥)

कदलः, पुं, (कद + लघादिवात् कलच् ।) कदली-
वृक्षः । पृथीकता । इति मेदिनी ॥

(यथा, अमरशतके । ८५ ।

“ऊरुद्वयं मृगदृष्टः कदलस्य काण्डौ
मध्यञ्च वेगिरनुक्तं जलनयममस्याः” ॥)

कदलीकः, पुं, (कदल + स्वार्थे कन् ।) कदलीवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कदला, स्त्री, (कदल + टाप् ।) पृथी । चाकुलिया
इति भाषा । डिम्बिका । शास्त्रकीवृक्षः । इति
मेदिनी ॥

कदली, स्त्री, (कदल + गौरादिवात् डीष् ।) यदा
काय जलाय दह्यते त्वगस्य गौरादिवात् डीष् ।)

स्वनामप्रसिद्धौघधिविषयः कला इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वारणवृक्षः २ रम्भा ३ मोचा ४

अंशुमत्फला ५ काष्ठोला ६ । इत्यमरः ॥ कदलः
७ वारणवृक्षः ८ वारवृक्षः ९ । इति तट्टीका ॥

सुफला १० सुकुमारा ११ मङ्गलफला १२ गुच्छ-
फला १३ हस्तिविषाणी १४ गुच्छदन्तिका १५

निसारा १६ राजेष्टा १७ बालकप्रिया १८ ऊरु-
स्तम्भा १९ भानुफला २० वनलम्पी २१ । कदलकाः

२२ मोचकाः २३ रोचकाः २४ लोचकाः २५ वारवृक्षा
२६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वारणवल्गवा २७

चर्मण्वती २८ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
भारते २ । द्रुतपर्णवि ६६ । १२ ।

“कदलीमुखसदृशं सर्वलक्षणसंयुतम् ।
गजहस्तप्रतीकां वक्ष्यप्रतिमगौरवम्” ॥)

अस्याः पक्षफलगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् ।
शीतलत्वम् । पितास्रविमर्दनत्वम् । गुस्तरत्वम् ।

मन्दानले अपथ्यत्वम् । सद्यः शुक्रविबर्द्धनत्वम् ।
क्षमद्वयाहरत्वम् । कान्तिदाहत्वम् । दीप्तामौ

सुखदत्वम् । कफामयकरत्वम् । सन्तर्पणत्वम् ।
दुर्णरत्वञ्च ॥” (यथा हारीते ।

“हृद्यं मगोचं कफवृद्धिकारि
शीतञ्च सन्तर्पणमेव बल्यम् ।

रक्तं सपित्तं श्वसनक्षदाहं
रम्भार्पणक्षायि नरस्य हन्ति ॥

अपक्वकं याहि च शीतलञ्च
कषायकं वातकफं करोति ।

विष्टम्भि बल्यं गुस्त्र दुर्णरञ्च
आरुण्यरम्भाफलमेव तद्वत्” ॥)

मोचकगुणाः । हृद्यत्वम् । कफक्षमिनाशित्वम् ।
कुष्ठप्रीहृत्वरहरत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । वक्ति-

शोधनत्वञ्च ॥ * ॥
“मोचोपमं खादु शीतं विष्टम्भि कपमुद्रुगुव ।

क्षिणं पितास्रदहदाहक्षतक्षयसमीरयित् ।
पक्वं खादु हिमं पाके खादु दृश्यञ्च दृश्यम् ।

क्षुण्णानेचगदहृन्नेहं वधिमांसहत्” ॥
इति भावप्रकाशः । कदली पुष्पगुणाञ्चाह ।

“कदल्याः कुसुमं क्षिणं मधुरानुवरं गुड ।

कदम्ब

वातपित्तहरं शीतं रक्तपित्तक्षयप्रसुत्” ॥)
अस्या मूलगुणाः । वनकारित्वम् । वातपित्त-
नाशित्वम् । मृदुत्वञ्च ॥ * ॥

“माखिलमन्मामृतचम्पकाद्या
भेदाः कदल्या बहुवोऽपि सन्ति ।

उक्ता गुणास्तेष्वधिका भवन्ति
निर्होषता स्यात्तृषता च तेषाम्” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ चम्पकाख्यकदली-
फलगुणाः । वातपित्तहरत्वम् । गुडत्वम् । शुष्क-

वृद्धिकारित्वम् । अतिशीतलत्वम् । रसे पात्रे
मधुरत्वञ्च । दुग्धदधितक्रताणयुक्तं कदलं दुर्णरम्

इति राजवल्लभः ॥ * ॥ हरिणविशेषः । पताका
इति मेदिनी ॥ कदिवैजयन्ती । इति ऋणायुधः ।

हार्तिर उपरेर निग्रान इति भाषा ॥

कदा, व्य, (किम् + काले दा । “सर्वेकान्यकियतः
काले दा” । ५ । ३ । १५ ।) कस्मिन् काले

इति व्याकरणम् । कवे कालेन इति भाषा ॥ (यथा,
ऋग्वेदे १ । ८४ । ८ । “कदा नः शुभवद्गिर इन्द्रो

अङ्ग” । तथा हितोपदेशे । १ । १२२ ।
“जातिप्रत्ययवानाञ्च साम्यमेधां मया सह ।

मत्प्रभुत्वफलं ब्रूहि कदा किन्तुवैष्यति” ॥)
कदाकारः, पुं, (कुत्सितः आकारः । नैवाच बहु

ब्रीहिः निषिद्धत्वात् । यथा, “कोः कसत्पुत्र-
ऽपि” । ६ । ३ । १०९ ।) कुत्सिताकारः ॥ (कुत्सि-
ताकारविशिष्टे, वि ॥)

कदाख्यः, स्त्री, (कुत्सिता आख्या नाम यस्य ।) कुष्ठवृक्षः
कुड् इति भाषा । तत्पर्यायः । कौवेरम् २ दुष्टम्

३ व्याप्यम् ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कदाचन, व्य, (कदा + अनिर्दिष्टरिते चनप्रत्ययः) ॥
कस्मिन् काले । इति व्याकरणम् । कोन समवे

इति भाषा । (यथा, मनुः । २ । ५८ ।
“ब्राह्मेण विप्रकीर्त्तयेन निवृत्तकालमुपस्पृष्टेत् ।

कालत्रैदशकाभ्यां वा न पितृष्वेक कदाचन” ॥)
कदाचित्, व्य, (कदा + अनिर्दिष्टरिते चित् ।) कस्मिं-

चित् काले । तत्पर्यायः । ज्ञातु २ । इत्यमरः
३ । ४ । ४४ । कर्हिचित् ३ । इति जेमचक्रः ।

(यथा, मनुः । ४ । ७४ ।
“नास्तौ भोक्ते कदाचित् स्वयं गोपानहौ हरेत् ।

शयनस्थो न भुङ्क्षीत न पाण्डित्यं न चासने” ॥)
कदुष्यं, स्त्री, (कद् ईवत् उष्यं ईवदर्थे कोः “क-
दुष्यो” । ६ । ३ । १०७ ।) ककारात् । कदादेशः ।

ईवदुष्यम् । तत्पर्यायः । कोष्यम् २ कवोष्यम्
३ मन्दोष्यम् ४ । (यथा मट्टिः । १ । १८ ।

“ससीतयोराधवयोरधीशन्
असन् कदुष्यं पुरमाविषेत्” ॥)

तद्वति वि । इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥
कद्व कर्कशे । (भा-पर-अक-सेट्) । तवर्गद्वतोऽपि

पक्षः । क्षिपि संयोगान्तोऽपि कद् इति । कद्वति
पक्षमयानं कर्कशं स्थावित्वर्थः । इति दुर्गादायः ।

कद्वयः, पुं, (कुत्सितः द्वयः । कोः कदादेशः ।
“द्वयद्वयोश्च” । ६ । ३ । १०९ ।) कुत्सितद्वयः ।

इति व्याकरणम् । (यथा, जट्टिः ५ । १०९ ।

कनक

“युधिष्ठिरयवर्द्धीं वमज्ज भज्जगणिमम्” ।
 कं, (कद् + कः ।) पिङ्गवर्णः । तदति चि ।
 इत्यमरः । १ । ५ । १६ ।
 कं, (कद् + कः ।) यद्वा मृगयादिवात् साधुः ।
 नागमाता । इति मेदिनी । सा तु दक्षकन्या
 कनकपत्नी च । इति पुराणम् । (यथा, रामा-
 नम् । ३ । २० । २६ ।
 कं, (कद् + कः ।) गन्धर्वा वाजिनस्तथा ।
 नागनयनागान् राम ! कनक पद्मगान्” ॥
 कं, (कद् + कः ।) नागः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 कं, (कद् + कः ।) नागः । तत्पर्यायः ।
 कनकः २ । इति शब्दरत्नावली । कनकालुः ३
 कनकः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ।
 कं, (कुत्सितं वदति यः । वदेः पचाद्यच् ।
 कुत्सितः वदः इति वा “रथवदयोश्च” । ६ । २ ।
 कं, इति कदादेशः । कुत्सितवक्ता । तत्प-
 र्यायः । गच्छावादी २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३७ ।
 कं, अतिकुत्सितः । इति हेमचन्द्रः ।
 यथा, भट्टः ६ । ७५ ।
 कनकं दक्षिताधीनं सुव्यक्तं रामगीयकम् ।
 कं जातं प्रियापाये कदम्बं हंसकोकिलम्” ॥
 कं जि प्रीतो । गतो । द्युतो । इति कविकल्पद्र-
 वः । (भा-परं-अकं-सकं च-सेट् इदित् ।)
 कं नि कान्तोऽस्ति । इति दुर्गादासः ।
 कं, स्त्री, (कनति दीप्यते इति । कनी दीप्तौ +
 कन्तिदिभ्यो वुन् ।) स्वर्णम् । इत्यमरः । २ । ६ ।
 कं, (यथा, मेघदूते । २ ।
 “कनकमौ कतिचिद्वना विप्रयुक्तः स कामी
 कनिका मासान् कनकवलयमंश्चरित्तप्रकोष्ठः” ॥
 कनिका, पुं, (कनति दीप्यते यः । कनी दीप्तौ + कन-
 िदिभ्यो वुन् ।) पञ्चाशच्छतः । नागकेशरश्चतः ।
 कनकश्चतः । (यथा, इन्द्रजातक्ये ।
 “कनकं मानुवं ऋक्ष कनकस्य पञ्चाश च” ॥
 कनकान्छतः । कालीयश्चतः । चम्पकश्चतः । इति
 मेदिनी । कासमर्दश्चतः । कण्ठगुम्फुश्चतः । इति
 “राजनिर्घण्टः” । आक्षतश्चतः । इति शब्दमाला ।
 (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६२ ।
 “उपकारः प्रियः सर्वः कनकः काञ्चनश्च” ॥
 कनकं श्रीयस्य दुर्द्धमस्य पुत्रः ।
 यथा, हरिवंशे ३३ । ६ ।
 “दुर्द्धमस्य सुतो धीमान् कनको नाम नामतः” ॥
 कनकारः, पुं, (कनकस्य द्रावणार्थं क्षारः ।) टङ्गणः ।
 इति राजनिर्घण्टः । सोयागा इति भाषा । (टङ्गण-
 ष्येऽस्य गुणा आख्येयाः ॥
 कनकं, स्त्री, (कनकस्य कनकनिर्मितो वा
 यः । कम् स्वार्थे कन् वा ।) राजच्छत्रम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ।
 कनकपत्रः, पुं, (कनकस्य कर्षचतुष्टयरूपपत्रं तत्परि-
 भाषम् ।) पत्रपरिभाषम् । तत्तु सुवर्णादिपरि-
 भाषकघोडशमावकम् । तत्पर्यायः । कुर्वित्तः २ ।
 इति चारावली । (कनकमिव पत्रं मांसमस्य इति
 कनकमांसविशेषः ॥

कनका

कनकप्रभा, स्त्री, (कनकस्य प्रभवे प्रभा यस्याः ।)
 महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः । (सनाम-
 न्यातो व्वरातीसाररोगस्यौषधविशेषो यथा ।
 “सुवर्णवीजं मरिचं विराज-
 पदं कणा टङ्गणकं विषञ्च ।
 गन्धं जयाङ्गिस्त्रिदिनं विमर्दं
 गुड्मा प्रमाणा वटिका विधेया ।
 रक्तातिसारग्रहणीज्वराग्नि-
 मान्द्यदि हन्यात् कनकप्रभेयम् ।
 दध्योदनं भोज्यमनुष्णावारि-
 मांसं भजेत्तित्तिरिवावकानाम्” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥ * ॥)
 कनकप्रसवा, स्त्री, (कनकवत् प्रसवः पुष्पं यस्याः ।)
 स्वर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ।
 कनकरम्भा, स्त्री, (कनकवर्णवत् रम्भा । यद्वा कनक-
 वर्णपक्षिणी रम्भा ।) सुवर्णकदली । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 कनकरसः, पुं, (कनकवर्णो रसः ।) हस्तिनाम् । इति
 राजनिर्घण्टः । (“कतमोऽयं पूर्वोपरसमुद्रावगाढः
 कनकरसनिस्थन्दो सान्ध्य इव मेघपरिघः सानु-
 मागानोक्तये” । इति शाकुन्तले ७ अङ्के ॥)
 कनककोद्वहः, पुं, (कनति दीप्यते इति । कना दीप्ता
 कला अवयवः तथा उद्वहतीति । कनकला + उद्-
 + भू + अच् ।) रानः । इति राजनिर्घण्टः । धुना
 इति भाषा ।
 कनकाचलः, पुं, (कनकमयो अचलः पर्वतः ।) अस्ता-
 चलः । सुमेरुपर्वतः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ।
 दानविशेषः । इति स्मृतिः ।
 (अस्य परिभाषामुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे यथा,—
 “अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलसुतमम् ।
 यस्य प्रसादाद्भवं विरिञ्चेर्याति मानवः ॥
 उत्तमः पञ्चमाह्वो मध्यमः पञ्चभिः शतैः ।
 तदर्द्धेनाध्वस्तद्वत् अथपिचोऽपि शक्तिः ॥
 दद्यादेकपादद्वयं यथा श्रद्धया विमत्सरः ।
 धान्यपर्वतवत् सर्वं विदध्यात् विधिसुतमम्
 विष्कम्भशैलस्तद्वत् ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत्” ॥)
 कनकाध्यक्षः, पुं, (कनकस्य रक्षणे अध्यक्षः मध्यपद-
 लोपः ।) सुवर्णरक्षकः । तत्पर्यायः । भौरिकः २ ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ७ ।
 कनकारकाः, पुं, (कनकं दीप्तस्वर्णदीप्तिमिव सर्व्वतो
 ऋच्छति व्याप्नोतीति । कनक + ऋ + चण् ।
 स्वार्थे कन् ।) कोविदारश्चतः । इति राज-
 निर्घण्टः । (कोविदारश्चतस्य गुणादिकं ज्ञात-
 यम् ॥)
 कनकालुका, स्त्री, (कनकनिर्मितं चालुः । सन्नि-
 लाद्याधारपात्रविशेषः संज्ञायां कन् टाप् च ।)
 स्वर्णकलसः । तत्पर्यायः । भृङ्गारः २ । इत्यमरः ।
 २ । ८ । ३२ ।
 कनकाङ्ग, स्त्री, (कनकस्याङ्गा नाम यस्य ।) नागकेश-
 रपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः । (नागकेशरश्चत-
 स्य विशेषो द्रव्यः ॥)
 कनकाङ्गयः, पुं, (कनकं आङ्गयोऽस्य । कनकमाङ्गयतं

कनीया

स्पृष्टं वा । कनका + का + ङे + कः ।) धुनूर-
 चतः । इत्यमरः । २ । ७ । ७७ । नागकेशरश्चतः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ।
 कनीयः, चि, (कन् + युच् ।) कावः । इति हेमचन्द्रः ।
 कनीयः, चि, (अतिशयेन युवा अल्पो वा । इट् ।
 कनादेशश्च ।) अतियुवा । अल्पः । पञ्चाज्जातः ।
 तत्पर्यायः । जघन्यजः २ यवीयान् ३ अवरजः ४
 अनुजः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ४३ । कनीयान् ६
 कन्यसः ७ यवीयः ८ । इति तट्टोकासारसुन्दरी ।
 (यथा, मनुः । ६ । ११३ ।
 “व्येष्टश्चैव कनीयश्च संहरेत यथोदितम् ।
 येऽन्ये व्येष्टकनीयश्चाथ तेषां स्यान्मध्यमं धनम्” ॥
 शिवः । यथा, महाभारते । १२ । १७ । १११ ।
 “पवित्रं त्रिककुम्भम् कनीयः क्षायापिङ्गवः” ॥)
 कनीयकं, स्त्री, (कनीयमिव कायति प्रकाशते । कनि-
 य + के + कः ।) शुकलजम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 कनीया, स्त्री, (कनीय + ङीष् + कः ।) नाधित्वा
 अजादिवात् टाप् ।) दुर्बलाकुलिः । इत्यमरमेदि-
 नोक्तौ । कडे आकुल इति भाषा । (यथा, रामा-
 यणे ३ । ५१ । ७ ।
 “कनीयायामप्यकुल्यां भ्रातुर्मम स राक्षसः ।
 दुःखं कर्तुमपयान्तो देवि । कस्माद्विधीदसि” ॥)
 धीरदितिक्षां विधाभेदान्तर्गतनायिकाविशेषः ।
 अस्या कन्यायम् । परिणीतत्वे सति भर्तुर्न्यूनकोहा ।
 इति रसमञ्जरी । (चि, मनुः ६ । १२२ ।
 पुत्रः कनीयो व्येष्टायां कनीयायाश्च पूर्वजः” ।
 “यदि प्रथमोऽजायां कनीयान् पुत्रो जातः पश्चा-
 द्दयायाश्च व्येष्टः” ॥ इति कुकुम्भदृष्टः ॥)
 कनी, स्त्री, (कन + अच् + गौरादिवात् ङीष् ।)
 कन्या । इति हेमचन्द्रः ।
 कनीचिः, स्त्री, (कन् + ङङ्गकात् इचि प्रत्ययः ।
 एषोदरादिवात् दीर्घश्च ।) गुड्मा । इति शब्दरत्ना-
 वली । कुञ्च इति भाषा । पुष्पयुक्तता । शकट ।
 इत्यादिकोषः । मूर्द्धन्यमध्योऽपि पाठः ।
 कनीनिका, स्त्री, (कन् + ईन् ।) संज्ञाया कन् ।
 ततश्चाप् + अत् इत्वम् ।) चक्षुस्तागा । कनीया-
 कुलिः । इति मेदिनी ।
 कनीनी, स्त्री, (कन् + ईन् ततो ङीष् ।) कनीया-
 कुलिः । इत्यमरटीका ।
 कनीयमं, स्त्री, (कन् दीप्तौ + अच् । कनः सूर्यः
 तस्येदम् । कन + च्चः कनीयम् । तद्रूपत्वेन सायते
 अंशसायते इति । सो + घञर्थे कर्मणि कः ।
 सूर्यदेवाधिष्ठातृकत्वमिति ताम्नस्योक्तः ।) ताम्नम् ।
 इति हेमचन्द्रः ।
 कनीयान्, [स] चि, (अथमनयोऽतिशयेन युवा
 अल्पो वा इत्यर्थे ईयसुन् । ततः कनादेशः ।)
 अनुजः । अतिगुवा । अल्पः । इति मेदिनी ।
 (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २४ । ६ । “स भूयसा कनीयो
 नागिरेचोदीना दत्ता विदुहन्ति प्रवाणम्” ॥
 “मातुः पितुः कनीयासं न जनेद् वयसाऽधिकः ।
 प्रथमश्च गुरोः पत्नी व्येष्टभार्या विमातरम्” ॥
 इति स्मृतिः ॥)

कन्द

कन्तुः, पुं, ("कंश्मगा वभयुस्तुतयसः इति तुः" ।
५।२।१३८। कम् + तुः। कामयते इति कमु
कान्तौ। अजिह्वीत्यादिना कुप्रत्यये तुकि सिद्ध-
त्वात्। "कमिमनिजनिगाभायाह्वय"। उणां
१।७२।) कामदेवः। इति चिकागडशेषः॥
हृदयम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुखादिहृतिः॥
(चित्रम्। इति उज्ज्वलदत्तः। कं मुखं अस्यास्तीति
युत्यन्ता मुखी जनः॥)

कन्या, स्त्री, (कम् + बाङ्लकात् थन् + टाप्)।
स्युत्कर्षटः। इति स्त्रीलिङ्गसंज्ञके अमरः॥ कौथा
इति भाषा। (यथा, यतिपञ्चके २। "कन्यामिव
श्रीमपि कुत्सितः कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः"॥)
मृगयतिभक्तिः। इति मेदिनी। कौथ इति भाषा॥
उमीनः। अथ जनपदप्रसिद्धग्रामाणां नामसु विषय-
भूतं घण्टान्ततः परा कन्या लोके स्यात्। यथा
मौसमीना कन्या मौसमिकन्यम्। आश्रीनां
कन्या आश्रिकन्यम्। इत्यमरः। टीकाया भरतः॥

कन्यारो, स्त्री, (कम् + चारन्। एषोदरादित्वात्
यक् गोरादित्वात् दीभ्)। वृत्तिविशेषः। तत्प-
र्यायः। कन्यारो २ कन्या ३ दूर्द्धवा ४ तीक्ष्ण-
कण्ठका ५ तीक्ष्णगन्धा ६ क्रूरगन्धा ७ दृष्टवेष्टा
८ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्।
कर्षवातशोथः कृत्वाश्लिज्वरनाशित्वम्। दीपन
त्वम्। शक्तिकारित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्द, स्त्री, पुं, (कन्दयति जिह्वायाः वैकल्यं जनयति
रोदयति वा भक्षयन्तं जनम्। कदि + णिच् +
अच्। यदा कन्द्यते कन्द इति नास्ति ज्ञायते। कदि
+ कम्मणि + घञ्)। शृङ्गाः। शस्यमूलम्। इति
मेदिनी॥ गृह्यनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,
महाभारते १३।१४।१९६॥

"वने निवसतो नित्यं कन्दमूलफलानिनाम्"॥

यथा च, शान्तिप्रसङ्गे। २।२०।

"शोते निर्भरवारिपाणमश्रुनं कन्दः सहाया मृगाः"॥
शृङ्गाशब्दस्य विशेषो ज्ञेयः॥

कन्दः, पुं, (क अलं ददातीति। क + दा + कः।
कन्दति कन्दयति कन्द्यते वा। कदि आङ्गाने रो-
दने च। अच् घञ् वा)। मेघः। इति मेदिनी॥
योनिरोगविशेषः। तस्य निदानलक्षणम्। यथा,—
"दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्यायामादतिमैथुनात्।
क्षताश्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कृपिता यदा॥
पृथग्गोष्पसङ्काशं लकुचाकृतिमग्निभम्।
उत्पद्यते ददा योनीं नास्ति कन्दस्तु गोनिजः"॥
स चतुर्विधः। वार्तिकः १ पैत्तिकः २ श्लेष्मिकः ३
सन्निपातिकाश्च ४। एषां यथाक्रमं लक्षणानि।
"रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वार्तिकं तं निर्दिशेत्"।
दाहशगज्वरयुतं विद्यात् पितात्मकन्तु तम्॥
नीलपम्पप्रतीकाशं कण्ठमन्तं कफात्मकम्।
सर्वलिङ्गसमागुक्तं सन्निपातात्मकं विदः।
सन्निपातात्मकोऽसाध्यः शब्दाः कृष्णप्रसाधनाः"॥
इति माधवकरः॥ (अस्य चिकित्सासाह्य भाव-
प्रकाशः॥

"गौरिकाम्नास्थि जन्तुर्गन्धजनकटफलाः।

कन्दर्प

पूरयेद्योनिमेतेषां चूर्णैः क्षौद्रसमन्वितैः॥
त्रिफलायाः कषायेण सक्षौद्रेण च सेवेयेत्॥
प्रमदा योनिकन्द्रेण व्याधिना परिमुच्यते"॥
अन्यत्सर्वं योनिशब्दं द्रष्टव्यम्॥)

कन्दगुडूची, स्त्री, (कन्दोद्भवा गुडूची। शाकपार्थि-
वादिवात् समासः। मध्यपदलोपश्च)। गुडूची-
विशेषः। तत्पर्यायः। कन्दोद्भवा २ कन्दाम्बता ३
बङ्गच्छिन्ना ४ बङ्गहृत्वा ५ पिण्डालुः ६ कन्दरो-
हिणी ७। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दट, स्त्री, (कदि + अटन्)। श्वेतोत्पलम्। इति
शब्दरत्नावली। सादा सुदि इति भाषा॥

कन्दफला, स्त्री, (कन्दात् कन्दमाभ्य वा फलं यस्याः)।
क्षुद्रकारवेल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दबङ्गला, स्त्री, (कन्दादारभ्य कन्देन कन्देषु बङ्गला
वा)। चिपर्यायिका। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दमूल, स्त्री, (कन्द एव कन्दरूपं वा मूलं ग्रभ्य)।
मूलकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (मूलकशब्दस्य
गुणा वक्तव्याः)।

कन्दर, स्त्री, (केन जलेन दीर्यते। दृ + चि + रे +
कर्मणि अप्। क अलं श्लेषजनितं दृष्टान्तं नाश-
यतीति वा। दृ + अच्)। आर्द्रकम्। इति राज-
निर्घण्टः॥ (आर्द्रकशब्दस्य गुणादयो ज्ञेयाः)।

कन्दरः, पुं, स्त्री, (केन जलेन दीर्यते विदीर्यतेऽसौ।
दृ + कर्मणि अप्)। गुहा। इति मेदिनी॥
"निज्जादीचेस्मृज इव ते कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्"।
इति मेघदूते ३८॥ क्षत्रिमोऽक्षत्रिमो वा सजलो
निजलो वा मृष्टाकारो गिरिनितम्बदशः। इति
भरतः॥ तत्पर्यायः। दरी २ कन्दरा ३ इत्यमरः।

२।३।६॥ कन्दरी ४। इति पञ्जिका। दरीः ५।
इति स्वामी॥ (यथा, भागवते। ४।६।११।

"भानाऽमलप्रख्यशैर्नानाकन्दरसानुभिः"॥)

कन्दरः, पुं, (कं मोतङ्गशरीरे दीर्यतेऽनेन। दृ + कारेण
अप्)। अङ्गुष्ठः। इति मेदिनी॥

कन्दरा, स्त्री, (कन्दर + टाप्)। गुहा। इत्यमरः।
२।३।६॥)

कन्दराकरः, पुं, (कन्दरस्य आकरः)। पर्वतः। इति
हारावली॥

कन्दराकः, पुं, (कन्दराय अङ्गुराय अलतीति। कन्दर
+ अल + अच्)। गर्दभाण्डरुतः। अलरुतः।
इति मेदिनी॥ आखोटरुतः। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दरालकः, पुं, (कन्दराल एव स्वार्थं कन्)।
प्रत्तरुतः। इति शब्दरत्नावली॥ (प्रत्तरुतशब्द-
विशेषोऽस्य ज्ञातव्यः)।

कन्दरी, स्त्री, गुहा। इत्यमरः। २।३।६॥

कन्दोद्भवा, स्त्री, (कन्दरे उद्भवतीति। कन्दर + उद्
+ भृ + अच् + टाप्)। क्षुद्रपाषाणभेदीरुतः।
इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दर्पः, पुं, (कमिवयथं कुत्साया, कं कुत्सितो दर्पः
यस्मात्। यदा कं मुखं तेन तच्च वाद्वयति। दृप्
+ अच्। कं अक्ष्णायं प्रति दर्पितवान् वा)।
कामदेवः। इत्यमरः। १।१।२६॥ (यथा, महा-
भारते १।२२५।१८॥

कन्दाम्बा

"साहज्वामभिबेकाधर्मवतीर्यं समुद्रगाम्।
दृष्टैव पुरवन्थात्र! कन्दर्पेणामिभूर्चिता"॥)

ध्रुवकभेदः। यथा,—सङ्गीतवामोदरः॥

"अयोर्विश्रुतिवर्णाङ्गिभूतः कन्दर्पसंज्ञकः।

वीरे वा कवगे वा स्यात् खण्डताले विधीयते"॥
कन्दर्पकूपः, पुं, (कन्दर्पस्य कूप इव)। योनिः। इति
जटाधरः॥

कन्दर्पजीवः, पुं, (कन्दर्पं जीवयति परिवर्द्धयतीति।
कन्दर्प + जीव + अच्)। कामरुद्रिनामरुद्रः। इति
राजनिर्घण्टः॥

कण्डर्पमुषलः, पुं, (कन्दर्पस्य मुषल इव)। लिङ्गः। इति
चिकागडशेषः॥

कन्दर्पशृङ्गलः, पुं, (कन्दर्पः शृङ्गलः यत्र। यदा
कन्दर्पाय शृङ्गलः)। शृङ्गारवन्धविशेषः। तस्य
लक्षणम्। यथा रतिमञ्जरी।

"नारी पदद्वयं स्थाप्य कान्तस्योरुद्वयोपरि।
कटिष्वेलोलेदाशु धन्यः कन्दर्पशृङ्गलः"॥

कन्दलं, त्रि, (कदि + अलच्)। कपालः। उपरागः।
नवाङ्गुः। फलध्वनिः। इति मेदिनी॥ अपवादः।
इति शब्दरत्नावली॥ (कदलीविशेषः। यथा,
अमरुशतकं ४८। "प्रारम्भे निपतन्ति कन्दल-
दलोक्षासाः प्रथोविन्दवः"॥)

कन्दलः, पुं, (कदि + अलच्)। कणकम्। युद्धम्।
कपालः। इति धरणी॥

कन्दलता, स्त्री, (कन्दप्रधाना कता)। मालाकन्दः।
इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दली, स्त्री, (कन्दल + गौरादित्वात् ङीष्)।
मृगविशेषः। यस्य चर्मैव व्यवक्रियते। गुल्मप्रभेदः।
(यथा, मेघदूते २१।

"आविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चातुकच्छम्"॥)
कदली। इति मेदिनी॥ (यथा, विक्रमोर्वश्या। ७८।

"आरुक्ताग्निभिरियं कुसुमैर्नवकन्दलीसलिन-
गर्भः"। इति)।

यताका। इति चिकागडशेषः॥ पद्मवीजम्। इति
राजनिर्घण्टः॥

कन्दलीकुसुमं, स्त्री, (कन्दल्या इव कुसुममस्य)। शि-
कान्तम्। इति जटाधरः॥

कन्दवर्द्धनः, पुं, (कन्देन वर्द्धते इति। वृध् + क्त्युः)।
शृङ्गाः। इति राजनिर्घण्टः॥ (शृङ्गाशब्दस्य
गुणादयो द्रष्टव्याः)।

कन्दवल्ली, स्त्री, (कन्दाकाग + वल्ली)। बन्धाकर्का-
टकी। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दशृङ्गलः, पुं, (कन्देषु शृङ्गाः श्रेष्ठः)। ओल्लः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (ओल्लशब्दस्य गुणादयो
व्याख्याताः)।

कन्दसंज्ञा, स्त्री, (कन्द इति संज्ञा यस्य कन्दनाम्ना
संज्ञायते वा)। योनिः। शरीरगविशेषः। तत्प-
र्यायः। योन्यर्शः २। इति चिकागडशेषः॥ तस्य
निदानादि कन्दशब्दे द्रष्टव्यम्॥

कन्दसारं, स्त्री, (कन्दानां सारो यच्च)। गन्तव्यनम्।
इति चिकागडशेषः॥ [राजनिर्घण्टः॥

कन्दाण्डः, पुं, (कन्देन आण्डः)। धरणीकन्दः। इति

कन्या

कन्या

“युवतिर्गो प्राशानि प्रमदाजन-
प्रबलकेनिबिनामकुतहलै ।
विमलशीलयता ननोत्सवेः

सुविधिना विधिना सहितः पुमान्' ॥ * ॥

तस्या उदये तन्नामकलसं भवति । तस्य गणित-
प्राप्तपथिमायं दृश्यकुलाधिकपञ्चाकुलप्रभे देशे
वर्तमानोनेति । यथाह ऊनत्रिंशत्पलाधिकपञ्चद-
शडा । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ तत्र आतफलम् ।

“कन्यालघोद्भूतो मर्त्यो भानाशास्त्रविभारदः ।

सौभाग्यगणसम्यक् सुन्दरः सुखताप्रय ॥
इति कोष्ठाप्रदीप ॥*॥ सुता । तस्या विवाहं वि-

नान्यमस्वारकर्माणि वृद्धिश्चाङ्गनपेधो यथा,—
 “कन्याया निष्कृतो नास्ति वृद्धिश्चाङ्गं न विद्यते ।

नामान्नपाठने पृडा कुर्यात् स्त्राणाममन्त्रकम् ॥
 "जातकर्मादिपृडान्तं कुमार्यास्थाप्यमन्त्रकम् ।

कार्त्तयं पञ्चमिव्ययैकं निव्यमगं विना ॥
इति च महाविज्यागतत्वं नमोस्तुते ॥

तीर्थयात्रायाः । अथा महाभाष्ये त ३ । पृ. १०४ ।
 "ततो गच्छेत् धर्मज्ञः । कन्यातीर्थमनुत्तमम् ।

वान्धातीर्थं नञ् खात्वा गोसहस्रपादं लभन् ॥)

स्वात्वात् न ऋस्य ।) कुमारी । इति शाब्दरत्ना-
वली ॥

न्याकृञः, ए, (कन्या' कृञाः यत्र देशे म' । वायुना

तथात्वम् ।) कान्यकुब्जदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

“कन्याकुष्ठार्पितसोममिन्द्रा सह कौशिकः” ॥

वाग्नाहि च्यास्मिन् दश एग कन्याः कुञ्जाक्षिताः ।
तद्विवग्नामुच्यन्त । परा किम् कुञ्जाभाभो राजघि-

वृताया कन्थाशतं जनयामास । रूपशोभनसम्यग्वा-
स्तास्तु कदाचित् उद्यानभूमिमागम्य परयामन्द-

मन्त्रया चिक्रीड । अथ मन्त्र्या वायुस्वारसन्वा-
द्भाक्ता श्वनोत्थ कामशब्दोदितोऽब्रवीत् । अह

त कामये, भवत्यो मे भार्या भवन्तु । अथ ता
अङ्गान्तस्य तद्वचनं श्रुत्वा उर्ध्ववदस्य तमब्रुवन्

भो वायो । त्वं भूताना ष्यन्त्यसि तत्त्वयम
स्माकं मनोभावं न वेत्सि । त्वयि किम कुशनाम

सुता. कथं पितरं कामय समतिक्रम्य स्वयं वर-
सम्प्लिष्यामि । पिता हि अस्मान् यस्मै दाम्यति

म शोभतां भविष्यतीति । अतः ज्ञेयत्वात् खलु
भवन्नियोगं कर्तुमशक्ता वयम् । वाच्यस्त तामासे

तद्वचनमाकर्ण्य कौपसमन्यताः स्वतजसा तासा
प्राशङ्गिकं प्राविश्य मथ्यं बभूवुः । तत्र प्रवृत्तिः

दण्डोऽयं कन्याकुञ्ज इत्येव ग्यात् ॥ अस्य विस्त-
विस्त नामाया आदिकाग्रे ३१ अध्याये दृश्यम् ॥

अगन्तु काशान्तराटस्थितः । अधुना कुश-

॥ अस्य समापे आङ्गाप्रवहमाना वर्त्तते ।
 इति भाष्यम् ॥

न्याटःप, (कन्या अटति अत्र । कन्या + अट् + अ-

धिकरणं घञ् ।) वासिष्ठम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

कन्यादा

कन्यादानं, स्त्री, (कन्याया दानं वराय सम्प्रदानम् ।)
वराय कन्यासम्प्रदानम् । तदानकनादि यथा ।
यम उवाच ।

“कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या खलुभूताम् ।
ब्रह्मदेयां हिज्जयेयुः । ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
कन्यादानं सर्वेषां दानानामुत्तमं मृतम्” ॥३॥
तदग्रहणे दण्डकुलत्वागो यथा,—

“महान्यपि सन्तज्जानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
स्त्रीसम्बन्धे दशैमाणि कुलानि परिवर्जयेत् ॥
हीनजातिषु पाषण्डे मुने उद्देगकारिणाम् ।
हृष्टामयसदावाच्यचित्रकुष्ठिकुलानि च ॥
यस्यास्तु न भवेत् भ्राता न च विद्यायते पिता ।
नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पत्निकाधर्मेऽश्रया” ॥४॥
ततोऽष्टप्रकारविवाहान्तरम् ।

“कन्या ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या खलुभूताम् ।
विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्ते मृदुशे वरे ।

क्रमात् क्रमं क्रतुशतमनुपूर्वम् लभन्ति ते ॥
श्रुत्वा कन्याप्रदानं पितरः प्रपितामहा ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
ब्राह्मणं तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
ब्रह्मलोकं व्रजेच्छीघ्रं ब्रह्मार्थैः पूजितः सुखैः ॥
दिव्येन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
भिषा दारन्तु सूर्यस्य स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥
गन्धर्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
गन्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववर्षिणम् ॥

मुष्केन दत्त्वा यः कन्यां तां पश्चात् मन्थगच्छयेत् ।
स किन्नरैश्च गन्धर्वैः क्रीडते कालमन्तयम् ॥
न मन्युं कारयेकासां पूण्याश्च सततं गच्छे ।
ब्रह्मदेया विशेषेण ब्राह्मण्योऽसदा भवेत् ॥
कन्यायां ब्रह्मदेयायामुद्भूतं सुखमनुते ।
अथ भुञ्जति यो मोहात् भुक्ता स नरकं व्रजेत् ॥

अप्रजायाश्च कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचति ॥
महामत्स्यमाकीर्णान्ति ते नृकाद्वयम् ।
तीर्णत्वं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमाप्स्यसि ॥
दौहित्रस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः सदा ।
यत्किञ्चित् कुरुते दानं तदानन्त्याय कल्पते ॥
मातापितुश्च विज्ञेयं तच्छुभस्याभिगामिनः ।
मातुः पितुर्हिंसास्य दौहित्रोऽर्द्धमवाप्नुते ॥

दत्त्वा कन्यां न शोचते क्षुधिता मुदिता तथा ।
नद्यां दुःखाभिभूता वा तथैव कृपणा कृणाम् ।
कुर्यान्मन्युं नक्षत्रास्या आगताश्चापि पोषयेत् ॥
यद्भूतमर्थयत् किञ्चित् सर्वे तत प्रतिपादयेत् ॥
अप्रयच्छन् पतेत् ब्रह्मन् ! नरके नात्र संशयः” ॥५॥

“शोचन्ति यामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कलम् ।
न भुञ्जन्ति च यत्रैव निर्दहन्त्यप्रयुजिताः ॥
तस्मादृताः समभ्यर्च्य भुङ्क्ताश्चान्ननाशनैः ।
भुक्तिकामैर्नैव भिष्यं सुतयुक्तास्तु सर्वदा ॥
संज्ञताः स्युस्तथा पूज्याः आर्द्धे चैवोत्सवेषु च ।
यस्मिन्नैव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥
इह कीर्तिर्भवेत् स्वर्गं पश्य हिज्जसम ! ।
तिनराशिः कृतो यावत् दिवाकरसमं कृतः ॥

कपटी

वर्षान्ते ऋक्षमाणस्तु तिलः शको भवेद् यदा ।
सोऽप्ययं लभते तावत् ब्रह्मलोकं समागतम् ॥
शतगथाः प्रमाणेन सुकृते रोमसस्ये ।
विशीर्यन्ते तु वा लोकं वर्षे पूर्णोऽसुताप्रदः ।
तावत् स्वर्गं लभेत् सोऽपि यात्रहोत्रश्च संजयः ॥
महीदातुश्च गादातुः कन्यादातुश्च यथाः ।
कन्यादातुः पश्चात्तमं यान्ति त्रयो यथाः ॥
कन्यादानं दक्षिणस्य यो ददाति सुसम्पत्तैः ।
पूर्वं धर्ममवाप्नोति यथावत् विधिकाक्षितम् ।
तस्मान्कन्या प्रयत्नेन दातव्या अथ दृष्ट्वा” ॥
इत्याद्ये वज्रपरागे कन्यादाननामाध्यायः ॥

कन्यापतिः, पं, (कन्यायाः पतिः) जामाता । इति
जटाधरः ॥

कन्यापालः, पं, (कन्याप्रधानः पालः) पालास्थ-
वर्णिगति यावत् ।) पालवर्णिकः । शट्त्रातिवि-
शेषः । इति त्रिकाश्रयः ॥

कन्यागमः, प, बुद्धभेदः । इति त्रिकाश्रयः ॥
कन्यिका, स्त्री, (कन्या गवः स्वार्थे कनः उप-
वृत्त-
इत्यम् ।) कन्यिका । इति शब्दरत्नावली ॥
कन्युधं, स्त्री, (कन + इन् । कन्या दीया कान्या
तेजसा वा ओषति इव । कनि + उय + कः ।)
हस्तपुच्छः । इति हारावली । हतिसः पौष्ठा
इति भाषा ॥

कप चलने । मौत्रधातुगः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(आ—पङ्—अकं—सेट् ।) कपोलः । इति दुर्गा-
दासः ॥

कप इ उ सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आकं—अकं—सेट्—इदित् ।) इ कर्मणि कप्पते ॥
उ कम्पते वागुना वृत्तः । इति दुर्गादासः ॥

कपटः, प, स्त्री, (पटतीति पटः । पट् + अच् । कस्य
सते ब्रह्मणोऽपि पटः आवरकः । यदा कप +
अटन् ।) अयथार्थव्यवहारः । प्रतारणा । तत्प-
र्यायः । व्याजः २ दम्भः ३ उपधिः ४ कृद्र ५ कैत-
वम् ६ । इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ कूटम् ७
कल्कम् ८ कलम् ९ मिषम् १० केरवम् ११ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

(“नरेन्द्रसिंहः । कपटं न वाङ्मन्त्रमिहार्हसि” ।
इति महाभारते १ । ७४ । १०१ ॥ दनुपन्नः ।
यथा महाभारते १ । ६४ । २५ ।

“निचन्द्रश्च नि कुम्भश्च कपटः कपटस्तथा ।
यतः ख्याता दनावशं दानवाः परिकीर्तिताः” ॥)

कपटिक, त्रि, (कपटः निर्यतंऽस्मिन् अस्म्यस्य वा ।
कपट + मत्पर्य + ठन् ।) कपटविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥

कपटिनी, स्त्री, (कपटिन् + गौगदित्वात् ङीष् ।)
धोडाभामगन्धद्वयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपटी, स्त्री, (कप + अटन् । गौगदित्वात् ङीष् ।)
परिमाणविशेषः । इति शब्दरत्नावली । एक
आकाङ्क्ष इति भाषा ॥

कपटी, [न] त्रि, (कपटोऽस्त्यस्य अस्मिन् वा अस्म्यर्थे
+ इनिः ।) कपटविशेषः । कपटधारी । इति
शब्दरत्नावली ॥

कपाटं

कपटेश्वरी, स्त्री, (कमिव शुभः पटः वसनं तत्पुच्छ
फलं ईष्टे + प्रेरयतीति । कपट + ईष्ट् + क्तरप् +
स्त्रियां ङीप् ।) श्वेतकण्ठकारी । इति राज
निर्घण्टः ॥

कपर्दः, पुं, (पर्ब पूरणे + सम्प्रदादित्वात् भावे
क्तिप् । “रात् कोपः” । ६ । ४ । २१ । इति
बलोपे परः पूर्तिः । केन सुखेन जलेन वा परं
पूर्णं ददातीति । क + पर + दा + सुपीति योग
विभागात् कः । कस्य गङ्गाजलस्य परा पूरणेन
दापयति शुध्यति वा । क + पर + देप् शोधने
“आतोऽनुपसर्गे कः” । ३ । २ । ३ । इति कः ।)
शिवजटा । इत्यमरः । १ । १ । ३७ ॥ (यथा
काशिरावणे । २६ । ४४ ।

“कमनीयजलाकम्भा कपर्दिसुकपर्दगा” ॥)
वराटकः । इति मेदिनी ॥ (“पञ्चभिः कपट
पश्चिका नाम द्यूतमन्त्रि” । इति पा २ । १ ।
१० । सूत्रस्य सरजा टीका ॥)

कपर्दकः, पुं, (कपर्द + कन् ।) शिवस्य जटाजटः
वराटकः । इति मेदिनी । कडि इति भाषा ॥
“यद्यहमिमं शक्तुं शक्यं विप्रीय दण्ड कपर्दकान
प्राप्नोमि” ॥ इति हितोपदेशः ॥) शेषस्य पर्यायः ।
वराटः २ कपर्दः ३ वराटिका ४ घराचरः ५
चरः ६ वर्ज्यः ७ बालक्रोडकः ८ अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कर्णशूलव्रणगुल्म
शूलनेत्रदोषनाशित्वञ्च ॥ तस्य भेदाः । सुवर्णवर्णा
सिंहो १ धूम्रवर्णा व्याघ्री २ पीतपृष्ठासितादरा
मृगी ३ श्वेतवर्णा हंसी ४ नातिदीर्घिका विदन्ता
५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वराटकशब्देऽस्य
गुणादयो व्याख्येयाः ॥)

कपर्दी, [न] पुं, (कपर्दी जटाजटोऽस्त्यस्य । इनिः ।)
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३४ ॥ (यथा,
महाभारते १३ । १७ । ४५ ।

“अजश्च बद्धरूपश्च गन्धधारी कपर्दीपि” ॥
“कपर्दी कैलासं कमिवग्मथोऽयं कुलिशभट्ट” ।
इति कालिदासः ॥

यथा, ऋग्वेदे । १० । १०२ । ८ ।
“शुभमष्टा व्यचरद् कपर्दी” ॥)

कपाटं, त्रि, (कं वायुं मस्तकं वा पाटयतीति । पट
गतौ + णिच् + कर्मणि उपपदे अण् ।) स्वनाम-
ख्यातद्वाराच्छादककाष्ठफलकविशेषः । तत्पर्याय
अरम्भः २ । इत्यमरः । २ । २ । १७ । कवाटः ३ कपाटी
४ कवाटो ५ अररि ६ अररिः ७ । इति तट्टीका ॥
द्वारकण्टकम् ८ अरारम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा महाभारते १ । जनुष्टह्वासे । १४८ । १७ ।
“चक्रं च वेषमन्तस्य मध्यं नातिमहाविकम् ।
कपाटयुक्तमन्त्रात् समं भूयसाश्च भारत” ॥

कं शिरः इत्युपलक्षणं मनुष्यादीनां यद्व्यति
बोध्यम् । कं वातं वा पाटयति वारयति यद्व-
हारदेशं आह्वयतीत्यर्थः । मनुष्यवातादीनां गतिं
यद्विजि वा । क + पट् + णिच् + अण् । यथा,
“द्वाराणि समुपाह्वयन् कपाटान्यवधद्वयम्” ।
इति रामायणम् ।

कर्पित्य

“कपाशी विन्दनाथस्य काकचण्डीभराढ्यः” ॥)

विष्णुः । इति रत्नमाला । श्रेयाकुल इति भाषा ॥

गणः । दोषत्रयहरत्वम् । मधुरास्वरसत्वम् ।

कपिल

गुह्यत्वम् । आसर्वात्म्यमस्तमश्चरत्वम् । हिक्काप-
नोदकत्वम् । याह्वत्वम् । कचिप्रदत्वम् । ततः
सर्वदा सेयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“कपित्थमामं कण्डून् विषघ्नं याहि वातलम् ।
मधुरास्त्रकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च कचिप्रदम्” ॥
इति राजवल्लभः ॥ (तथा च चरके ॥
“कपित्थं विषकण्डूघ्नमामं संयाहि वातलम् ॥
मधुरास्त्रकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च कचिप्रदम् ।
परिपक्वं सदोषघ्नं विषघ्नं याहि गुर्वपि” ॥
“कुशदीपेन्द्रस्य राज्ञो ज्योतिष्मत्सकस्य सप्त-
पुलायामेकतमः । तद्वर्धमपि तन्नम्रा ख्यातम् ।
तद्विषयान्तु विष्णुपुराणे २ यांशे ४ अध्याये
द्रष्टव्यम्”)
कपित्थत्वक, स्त्री, (कपित्थस्य मालुगस्य त्वगिव त्वग-
यस्य ।) एलबालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(एलबालुकशब्देऽस्य विशेषगुणा ज्ञातव्याः ॥)
कपित्थपर्णी, स्त्री, (कपित्थस्य पर्णमिव पर्णं पत्रं
यस्याः । कपित्थपर्णं + गौरीदित्वात् ङीष् ।)
रुक्षविशेषः । कपित्थानीति ख्याता । तत्पर्यायः ।
विरजा २ सुरसा ३ चित्रपत्रिका ४ । इति रत्न-
माला ॥
कपित्थास्यः, पुं, (कपित्थवत् कपित्थफलवत् वृक्षे-
लाकारं आस्यं मुखं यस्य ।) वानरविशेषः । तत्प-
र्यायः । गोलाकूलः २ दधिशोणः ३ नगाटनः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कपिध्वजः, पुं, (कपिर्हनुमान् ध्वजे यस्य सः । प्रतिष्ठा-
पालनपरात्मनेन महावीरेण हनुमताधिष्ठित-
ध्वजत्वात् वानरजाभ्यनध्वजत्वाद्वा तथात्वम् ॥)
अर्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा गीतायाम् । १ । २० ।
“अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः” ॥)
कपिनामा, [न्] पुं, (कपेर्नामैव नाम यस्य ।) सि-
ङ्गकः । इति रत्नमाला ॥ (सार्धं कन् प्रत्ययेनास्य
प्रमाणमुक्तं भावप्रकाशे यथा,—
“कपितैलक्ष संस्थातं तथा च कपिनामकः” ॥)
कपिपिप्पली, स्त्री, (कपिः कपिवत् रक्तवर्णा पिप्प-
लीव रक्तवर्णपिप्पलीतुल्येति यावत् ।) रक्ता-
यामार्गः । इति वैद्यकम् ॥ सूर्यावर्तखटः । इति
रत्नमाला ॥
कपिप्रभा, स्त्री, (कपिख्यपि प्रभा निजप्रभतगुण-
प्रसारणं यस्याः । कपीनामपि कण्डूयबाहस्या-
न्तथात्वम् ।) कपिकच्छः । इति शब्दरत्नावली ॥
कपिप्रभुः, पुं, (कपीनां हनुमदादीनां प्रभुः
नियन्ता ।) मधुनाथः । इति शब्दरत्नावली ॥
(वानरराजः बालो सुग्रीवश्च ॥)
कपिप्रियः, पुं, (कपीनां प्रियः ।) आन्नातकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कपित्थः । इति जटाधरः ॥
कपिगन्धः, पुं, (कपिर्हनुमान् रथ इव वहनकारी
वाहनं वा यस्य ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (कपिः महावीरः हनुमान् गृध्रे यस्य
इति व्युत्पत्त्या कपिलाश्वितध्वजः अर्जुनः ॥)
कपिलः, पुं, (कमु कान्तौ “कमेः पञ्च” । उणां १ ।

कपिला

५६ । इत्यच् । पञ्चान्तादेशः ।) मुनिविशेषः । स तु
ज्ञानमक्तिसांख्ययोगप्रचारार्थभगवदत्तारः । कर्ह-
मप्रजापतेरौरसादेवकृतगर्भजातः । इति श्री-
भागवतम् ॥ (यथा गीतायां १० । २६ ।
“गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धाणां कपिलो मुनिः” ॥
सगरराजसन्ततिध्वंसकारी रसातलस्थः कपिलो
मुनिः केषाञ्चित्मते साङ्ख्ययोगप्रचारकर्ता न ।
अयन्तु अपरः कश्चित् खनामख्यातो मुनिः ।
उतर्दर्थं प्रमाणं यथा, रघुः ३ । ५० ।
“अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा
पितृकुलदीयस्य मयापहृतिः” ॥)
अभिः । कुकुरः । इति हेमचन्द्रः ॥ सिङ्गकनाम-
गन्धद्रव्यम् । इति रत्नमाला ॥ पिङ्गलवर्णः । तद्-
युक्ते चि । इत्यमरः । १ । ५ । १६—१६ “नृपतिः ।
कपिलः । इति रभसः ॥ “कपिलो रोच” ॥ क्वविदि-
त्यने” । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ३ । २४ ।
“अनन्तः कपिलो भानुः कामदः सर्वतोऽङ्गः” ॥
महादेवः । यथा तत्रैव ३ । १७ । ६८ ।
“कपिलः कपिशः शुक्लः आयुश्चैव परोऽप्ययः” ॥
विष्णुः । यथा तत्रैव ३ । १४६ । १०६ ।
“सनातसनातनतमः कपिलः कपिर्ययः” ॥
नागविशेषः । यथा, हरिवंशे ३ । ११४ ।
“शक्रश्च शङ्खपालश्च कपिलो वामनस्तथा” ॥
दानवभेदः । यथा तत्रैव ३ । ८२ ।
“अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा” ॥)
कपिलद्युतिः, पुं, (कपिला रक्ता पिङ्गलवर्णा वा
द्युतिः यस्य ।) सूर्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कपिलद्राक्षा, स्त्री, (कपिला द्राक्षा ।) द्राक्षाविशेषः ।
तत्पर्यायः । मृदोका २ गोस्तनी ३ कपिलफला ४
अमृतगसा ५ दीर्घफला ६ मधुवल्ली ७ मधुफला ८
मधुली ९ हस्ता १० हागहाग ११ सुफला १२
मृदो १३ हिमोत्तमा १४ पथिका १५ हेमवतो
१६ शतवीर्या १७ काश्मरी १८ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतत्वम् । दृढत्वम् । मदहृ-
दाढत्वम् । दाहमुष्कोज्वरघ्नासृष्ट्याङ्गामना
शित्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मृदोकाशब्दे-
ऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
कपिलद्रुमः, पुं, (कपिलः कपिलवर्णो द्रुमः ।) कालो-
नामसुगन्धिकौष्टम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कपिलाधारा, स्त्री, (कपिलानां धारा इव दुग्धधारा-
सदृशी शुद्धा धारा यस्याः । यदा कपिलानां
दुग्धधाराभिः सम्मृता निमिषा धारा यस्याः ।
मंजारां दृष्ट्वापौरिति पाणिनिस्तत्रानुसारेण
ऋत्वः ।) स्वर्गदी । तीर्थभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
कपिलशिंशपा, स्त्री, (कपिला रक्तपीतमिश्रितवर्णा
शिंशपा ।) शिंशपावृक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।
कपिलो २ पीता ३ सारिणी ४ कपिलाक्षी ५
भस्मगर्भा ६ कुशिंशपा ७ । अस्या गुणाः । तिक्त-
त्वम् । शीतवीर्यत्वम् । आमयवातपित्तज्वरश्च-
र्दिहिकानाशित्वश्च इति राजनिर्घण्टः ॥
कपिला, स्त्री, (कपिलो वर्णोऽस्यस्याः अर्शं आयाच्य
टापं च ।) पुण्डरीकनामदिग्गजपत्नी । इत्यमरः ।

कपिव

१ । १ । ४ ॥ भस्मगर्भा शिंशपा । रेणुकानाम्
गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ६३—२२० ॥
(यथाह राजवल्लभः ।
“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला हिजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुरपुत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका” ॥
अस्या गुणादिकं रेणुकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) गो-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ सा तु स्वर्गवर्णा । इति
पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते ३ । ८४ । ८२ ।
“कपिला सहवत्सा वै पर्यन्ते विचरन्त्यतः” ॥
दत्तकन्या । यथा, महाभारते १ । ६५ । १२ ॥
“क्रोधा प्राधा च विन्धा च विनता कपिला मुनिः” ॥
कपिलवर्णयोगान् । अनुदात्तत्वाभावात् वर्णा-
दिति न ङीप् ।) मृदकन्या । शिंशपा । राजसीतिः
इति राजनिर्घण्टः । नदीविशेषः । यथा,—
“कञ्जला चलशैलान् पूर्वस्मिन् शुभमवर्ततः ।
शय्या सह पुरा रेमे यत्र शक्रः सुरेश्वरः ॥
तत्पूर्वस्यां महादेवी नदी कपिलसंज्ञिता ।
तस्यां स्नात्वा नरो गङ्गास्नानं फलमप्नुयात्” ॥
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥ (तीर्थविशेषः ।
यथा, महाभारते ३ । ८३ । ४५ ।
“कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
तत्र स्नात्वाश्चरित्वा च पितॄन् स्नानं देवतान्यपि
कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः” ॥
कपिलानां पयस्विनोधेनुनाम् इत्यर्थः ॥ पिङ्गल-
वर्णा । यथा, विष्णुपुराणे २ यांशे । ४ । ३१ ।
“कपिलाश्चाराणाः पीताः कृष्णाश्चैव पृथक् पृथक्” ॥
कपिला कन्या गोपयन्तया यदुक्तं मनुना ३ । ८ ।
“नोद्वेत्ते कपिलां कन्यां नाधिकाङ्क्षी न रोगिणीम्” ॥)
कपिलाक्षी, स्त्री, (कपिलं अक्षि तद्वत् पुष्पं यस्याः ।)
मृगेज्वातः । कपिलशिंशपा । इति राजनिर्घण्टः ॥
कपिलाश्वः, पुं, (कपिलाः कपिलवर्णाः अश्वाः यस्य ।)
इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कपिलोमफला, स्त्री, (कपिलोमसपि फलति कण्डू-
प्रदानाय प्रभवति या ।) कपिकच्छः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (शक्राश्वीशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः ॥)
कपिलोभा, स्त्री, (कपिलोमवत् लोमगङ्गरी यस्याः ।)
रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विकृतितस्तु रेणुका
शब्द द्रष्टव्यः ॥)
कपिलोर्ध्वं, स्त्री, (कपिरिव कपिवर्णतुल्यं लोहम् ।)
पित्तलग् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पित्तलग्नाशब्देऽस्य
गुणा ज्ञातव्याः ॥)
कपिल्लिका, स्त्री, (कपिवर्णा वल्लिका ।) एषोटरा-
दित्वात् वलोपे साधुः ।) गजपिप्पली । इति
रत्नमाला ॥ (गजपिप्पलीशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः ॥)
कपिवक्त्रः, (कपेर्वानस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य भागि-
नेयपर्यन्तमुनिशपप्रभावात् मातुलस्य देवर्षेस्तथा-
त्वम् ।) नागदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा हि
नागदस्य कपिवक्त्रत्वं जातम् तदुच्यते ।
पुरा किल मातुलभागिनेयौ दादृषिसप्तमौ
नारदपर्यन्तौ मातुषेष् सप्तम्या विहंसुकामौ
देवलोकादिहागतवन्तौ । आगत्य च रुद्रस्य
राजानमभ्येत्य तत्राण्ये ऊचुः । आसीच

कपीत

किञ्चानयोः सम्यः शुभमशुभं वा हृदि जातं
कपयस् परस्परदेय कथनीयमिति । अथ कदाचित्
राजा तावदभ्युपेत्य क्षुत्तां तदाराधनाय नियो-
जितवान् । अथ गच्छति काले नारदस्तु कन्दर्प-
बाणवधगः राजदुहितरि मनो निदधे । धर्म-
विदपि नारदः श्रीरामागः तोत्रमिव मनोभावं
आग्निनेयाय न श्रद्धं । आग्निनेयः पर्यंतस्तु इति-
होमनिर्मातुं कामार्त्तं वीक्ष्य समयभङ्गादति-
शयः “इयं हृदयसुता तव भार्या भविष्यति त्वमपि
आनन्दमूर्तिधरोऽयं विचरिष्यति” इति तं श्रु-
त्वा । एतच्छापात् खलु नारदो वानरमुख
आसीत् इति पौराणिकी कथा अथ अनुसन्धया ॥
विष्णुतिल मङ्गाभारते शान्तिपर्यन्ति १० अध्याये
अष्टम्या ॥

कपिणी, स्त्री, (कपिरिव कपिजोमभट्टणी वल्ली ।)
मनपिप्पली । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥
कपिः पुं, (कपिः वर्णविशेषः अथवा कपिनामा-
स्यास्ति वा कोमादित्वात् शः ।) श्यावः । कप्य-
पीतमिच्छितवर्णः । तद्युक्तं चि । इत्यमरः १ । ५ । १६ ॥
(यथा, मनुः १२ । २८ ।

“सन्धाभकपिप्रसक्तस्य विराधो नाम राजसूयः ।
अतिलुभागंभाहृत्य रामस्येन्द्रोऽरिव ग्रहः” ॥
सर्ववर्णमयत्वात् शिवः । यथा, महाभारते १३ ।
शिवसहस्रनामकीर्त्तने १७ । ६७ ।
“कपिलः कपिशः मुक्ताः आयुश्चैव पद्मोऽपराः” ॥
सिद्धकनाम गन्धद्रव्यम् । इति मेदिनी ॥

कपिशालनः, पुं, (कपिशं अङ्गनं कपिशयुक्तं अङ्गनं
जा यत् । अङ्गनस्य कृष्णवर्णतया तस्य श्वेतवर्णत्वाच्च
हृदयमुच्यते ।) शिवः । इति चिकित्सकशेषः ॥

कपिशालनः, पुं, (कपिशालः मदनोन्मत्तायाः पिशाचाः
पुनः ।) पिशाचः । इति शब्दमाला ॥

कपिणी, स्त्री, (कपिश इति वर्णवाचितया स्त्री ।)
माधवी । मदिरा । इति मेदिनी जटाधरश्च ॥
(हृत्वायुधमतेऽस्य लोवलमपि दृश्यते) ॥

कपिणीका, स्त्री, (कपिश + स्वार्थे बाङ्गलकात्
इकन् टाप च ।) मदिरा । इति चिकित्सकशेषः ॥

कपिणीर्ष, स्त्री, (कपीनां प्रियस्थानं शीर्षं लक्ष-
प्रकारादीनां शिर्षदेशं यव कपिप्रियत्वात् प्रसि-
द्धः । शाकपार्थिवदित्वात् समासः ।) प्रकारा-
द्यम् । तत्पर्यायः ॥ खेडकशीर्षकम् २ क्रयशीर्षम्
३ । इति चिकित्सकशेषः ॥

कपिणीर्षक, स्त्री, (कपीनां शीर्षवर्णवत् कायति
प्रकाशते । कै + कः ।) हिकुलम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (हिकुलशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्याः) ॥

कपिकच्छुः, पुं, (कपिकच्छुरिति संज्ञाया वा दीर्घः ।)
कपिकच्छुः । इति शब्दरत्नावली ॥

कपिण्यः, पुं, (कपिभिर्वा नरैरिति प्रियत्वात् इज्यते
पूज्यते । कपि + यञ् + क्यप् ।) क्षीरिकादृष्टः ।
इति जटाधरः ॥ (रामचन्द्रः । इति व्युत्पत्त्यर्थः) ॥

कपीतः, पुं, (कं जलं तनुष्यन्तेतवर्णं अपि इतः
प्राप्तः अपेरक्षोपः । यदा कपिभिरितः प्रियत्वेन
प्राप्तः ।) श्वेतवृक्षादृष्टः । इति रत्नमाला ॥

कपीत

कपीतनः, पुं, (कपीना ई कपीं तनोति विस्तारय-
तीति । कपि + ई + तन् + पञ्चाद्यच् । कपीनां
कपेर्वर्णस्य वा तनः । अन्वेषामपीति । ६ । ३ ।
१३७ । दीर्घः ।) आमातकदृष्टः । गर्हभायदृष्टः ।
शिरीषदृष्टः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥ अन्वत्य-
दृष्टः । इति मेदिनी । गुवाकदृष्टः । विन्वदृष्टः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (आमातकशब्दे शिरीष
शब्दे अन्वत्यशब्दे विन्वशब्दे चास्य गुणादयो
ज्ञातव्याः) ॥

कपीन्द्रः, पुं, (कपिश्चासौ इन्द्रश्चेति कपिरिन्द्र इव
इति वा ।) हनुमान् । इति शब्दरत्नावली ॥
(कपीना वानराणांभिन्द्रः । सुग्रीवः । बाली ।
इति रामायणम् ॥ विष्णुः । यथा, महाभारते ।
१३ । विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने १४६ । ६६ ।
“शरीरभूतमृद्वोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः” ॥

कपीष्टः, पुं, (कपीना इष्टः प्रियः ।) राजादनीदृष्टः ।
कपिष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपिष्टशब्देऽस्य
गुणादय उक्ताः) ॥

कपीतः, पुं, (को वायुः पीतः नैरिवस्य । यदा कद
वर्ण + “कवेरोतच् पञ्च” । उणां । १ । ६३ ।
इति षोतच् + वस्य पञ्च ।) गृहकपीतः । पायरा
इति भाषा । तत्पर्यायः । कलरवः २ पारावतः
३ । इत्यमरः । २ । ५ । १४ । पारापतः ४ ह्येयः
५ रत्नलोचनः ६ । इति रभसः ॥ गृहकुक्कुटः ७ ।
यथा,—

“मार्जारश्चिते दृश्यं याकुक्षं गृहकुक्कुटे” ।
इति प्रयोगात् इति सारसुन्दरी ॥
(यथा, रामायणे । ५ । ६१ । ४ ।

“अयते हि कपीतेन शत्रुः शरणागतः ।
अशितश्च यथान्यायं स्वैश्च मार्जनेनमन्वितः” ॥)
वनकपीतः । घृष्ट इति भाषा । तत्पर्यायः । चित्त-
कण्ठः २ । इति मेदिनी ॥ कोकदेवः ३ धूसरः ४
धूमलोचनः ५ दहनः ६ अग्निस्त्रयः ७ भीषणः
८ गृहनाशनः ९ । तन्मासगुणाः । वीर्यबल-
द्विकृताग्नित्वम् । स्वादुत्वम् । कपपित्तस्रग्नाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुगत्वम् । शीतत्वम् । कषा-
यत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । सार्धपित्तमर्जनं
विरुद्धत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(अस्य गुणान्तरं यथा,—
“पारावतो गुनः क्षिप्रो रक्तपित्तानिलापहः ।
संयार्द्धी शीतलस्तज्ज्ञः कथितो वीर्यवर्द्धनः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

“कपीतो हृदयो बल्यो वातपित्तविनाशनः ।
तर्पणः युक्ताजनो हितो नृणां हृदिप्रदः” ॥
इति हार्तिः ॥ कपीतविशेषस्य गुणाः । यथा,—
“गुरुः सखयः कायकपीतः सर्वदोषहृत्” ॥
इति वामनः ॥

“कवायमधुराः शीता रक्तपित्तनिवर्हणाः ।
विपाके मधुराश्च कपीता गृहवासिनः ॥ १ ॥
तेभ्यो जघनराः किञ्चित् कपीता वनवासिनः ।
शीताः संयार्द्धाश्चैव स्वयं मृदुतराश्च ते” ॥ २ ॥
इति चरकः ॥

कप

“सर्वदोषहरस्तेषां भेदाश्चैव मन्त्रद्वयः ।
कवायस्त्रादनवयो गुरुः कायकपीतकः” ॥
इति सुश्रुतः ॥

कपीतकं, स्त्री, (कपीत इव कपीतवर्णवत्कायति
प्रकाशते । कै + कः ।) सौवीराङ्गणम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कपीतचरणा, स्त्री, (कपीतचरणाः चरणाकारो
अद्वयस्याः ।) नलीनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥
कपीतपालिका, स्त्री, (पालयति इति । पाल
रक्षणं + कर्त्तरि ण्वल् । कपीतानां पालिका
कपीतान् पालयति इति वा कर्मण्यणः, विट् ।
सौधादिप्रान्तकाष्ठादिरचितपक्षिस्थानम् । इत्य-
मरः । २ । २ । १५ ॥ पायरागं खेप इति भाषा ॥
कपीतपाली, स्त्री, (कपीतान् पालयति इति । पाल
कर्मण्यण् ङीप् च । केचित् पाल + अथ गौरादि-
त्वात् षोष ।) कपीतपालिका । इति हलायुधः ॥
(यथा मांघ ३ । ५१ ।

“चिक्रंसया कृत्रिममपिपक्षे-

कपीतपालीष निकेतनानाम्” ॥)

कपीतवङ्गा, स्त्री, (कपीतो वङ्गाते प्रतीयतेऽनया ।
वनच + करणं च न कुलं टाप च ।) ब्राह्मणदृष्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा सुश्रुतः ।

“कपीतवङ्गाम् न हि पिवेदस्त्रसुरादिभिः” ॥)
कपीतवर्णा, स्त्री, (कपीतस्य वर्ण इव वर्णो यस्य ।
गौरादित्वात् षोष ।) सूर्योक्ता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (सूर्योक्ताशब्देऽस्या विश्वो ज्ञेयः) ॥

कपीतवाणा, स्त्री, (कपीतपाद इव यो वाणः तददा-
कारोऽस्याः ।) नलिकानामगन्धद्रव्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कपीतसारं, स्त्री, (कपीतः कपीतवर्ण इव सारः कृष्ण
वर्णो यत् ।) खोताङ्गणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कपीताङ्गि, स्त्री, (कपीतस्य अङ्गिरिव ।) नलीना-
मगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥

कपीतामः, पुं, (कपीतस्य आभा इव आभाऽस्य ।)
कपीतवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मृषिकभेदः ।
“मृषिकश्च कपीतामस्तथैवाष्टादश सूताः” ।
इति सुश्रुतः ॥)

कपीतारिः, पुं, (कपीतानां अरिः शत्रुः ।) श्येन-
पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

कपीलः, पुं, (कप्यते “कपिगगिरि कटिपटिभ्य षो-
लन्” । उणां । १ । ६७ । इति षोणच् कपि
इति निहेशात् नलोपः । कं सुख पीनताति
वा पुलमहत्त्व कर्मण्यणः ।) खलतिथ्यं कर्त्ताधि-
भागः । गाल इति भाषा । तत्पर्यायः । गण्डः
२ । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ गलः ३ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मनुः । ४ । ६८ ।

“तत्र हृगावरोधानां भर्तृषु यत्कृत्विक्कमम् ।
कपीलपाटलादेशि बभूव रघुर्नृपितम्” ॥)

कप, पुं, (केन जलेन पजति इति । पज निष्पत्तौ
“अथेयपि” ३ । २ । १०१ । इति डः ।) के शिरसि
पजति वा प्राग्बभूव ।) शरीरव्याधौ विशेषः ।
तत्पर्यायः । क्षेप २ कंघातः ३ सौम्यातः ४

कफ

घनः ५ बली ६ । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । सन्धि-
विश्लेषकारित्वम् । मृदुत्वम् । प्रमर्दनत्वम् । खिग्ध-
त्वम् । कटुत्वम् । शीतत्वम् । जडताकारित्वम् ।
शुक्लत्वम् । शीते वसन्ते निशामुखे पूर्वार्धे भुक्ते
च प्रकोपणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अस्य
प्रकोपहेतुः । “गुरुमधुररसातिखिग्धदुग्धेक्षुभक्ष्य-
द्रवदधिदिननिद्रापृषर्पिःप्रपूरैः । तुङ्गिनपतन-
काले श्लेष्मणः संप्रकोपः प्रभवति दिवसादौ भुक्त-
मात्रे वसन्ते” ॥ * ॥ तस्य कर्माणि । “स्तमित्यं म-
धुरास्यता शिशिरता शौक्लं प्रमेको मलप्राप्त्यर्थं
स्थिरता रसश्च लवणः कष्टरतिस्त्रयता । आलस्यं
चिरकारिता कठिनता शोथारुचिखिग्धता तन्द्रा-
तृप्तापदेहकासगुरुता यताः कफोत्था रजः” ॥ * ॥

अस्य प्रशमनाकारणम् ।

“गुरुशीतमृदुखिग्धमधुरं स्थिरपिच्छलाः ।
श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः” ॥
“रूक्षक्षारकायतिलकटुकथायामनिष्ठोवन-
स्त्रीसेवाध्वनिमुद्गजागर्भं तिक्तीडापदाघातनम् ।
धूमायुष्माशिरैर्विरेकवमनस्वेदोपनाहादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माणमुग्रं जयेत्” ॥

स च पञ्चविधो यथा,—

“ध्रुवलम्बक इत्येकः श्लेदकः श्लेष्कोऽप्युग्रः ।
बोधककर्षकश्चेति श्लेष्मा पञ्चविधः स्मृतः” ॥ * ॥
यत्तेषां लक्षणानि यथा,—

“कफधाम्नान् शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् ।
ततोऽवलम्बकाव्यातिं श्लेष्मा प्राप्नोत्युग्रः स्थितः ॥ १ ॥
आमाशयाश्रितः सोऽन्नकोदनात् श्लेदकः स्मृतः ॥ २ ॥
श्लेष्कश्लेष्मणात् सन्धेः स च सन्धौ ध्रुवस्थितः ॥ ३ ॥
रमणावस्थितस्त्वेव बोधको रसबोधनात् ॥ ४ ॥
शिरसि प्रस्थितश्चासौ तर्पको नेत्रतर्पणात् ॥ ५ ॥ * ॥

अस्य स्थानानि ।

“उरःकण्ठशिरः श्लोमपर्माणामाशये रसः ।
भेदे प्राणश्च जिह्वा च कफस्थानमुरः परम्” ॥ * ॥
(सन्धिसंश्लेषाखेदगोपगपृषाबलस्यैर्युक्तत्वं
श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्मणानुग्रहं करो-
ति । इति तु प्रकारभेदेनास्य कार्यमुक्तम् ॥

अतः परमस्य क्षीणलक्षणमाह ।

श्लेष्मण्ये कक्षतान्तरार्धं आमाशयेतगाशय-
शिरसां श्रुत्यता सन्धिर्गृथित्यं दृष्ट्वा दौर्बल्यं
प्रजागरणश्च । तत्र स्वयोनिरुद्धनद्रव्याग्रेव प्रती-
कारः । अतः परमस्यातिरुद्धौ यत्क्षत्तं गदाह ॥

श्लेष्मण्यदौ शौक्लं शौथं स्यैथं गौरवमवसाद-
स्तन्द्रानिद्रासन्ध्यस्थिविश्लेषश्च ॥

तत्प्रकृतिकस्य लक्षणम् ।

“गम्भीरबुद्धिः स्थूलाङ्गः खिग्धकेशो महाबलः ।
स्वप्ने जलाशयजोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः” ॥ * ॥
(अपरश्च यथाह हारीतः ।

“सुखिग्धवर्णः सितनेत्रदीप्तः

श्यामः सुकेशो न च दीर्घरोमा ।

गम्भीरशब्दः अनशास्त्रनिद्रा-

तन्द्राप्रियस्तिलकटूष्णभोजी ॥

सुमांसुलः खिग्धरसप्रियश्च

कफलि

संगीतवाद्योऽतिसहिष्णुचितः ।
आयामशीलो रतनालसोऽसौ
भवेत् कफात्मप्रकृतिर्मनुष्यः ॥
शुक्लाक्षः स्थिरकुटिलातिनीलकेशो
लक्ष्मीवान् जलदम्बदङ्गसिंहघोषः ।
सुप्तः सन् सकमलहंसचक्रवाकान्
सम्यग्येदपि च जलाशयान् मनोवान् ॥
रक्तान्तनेत्रः सुविभक्तगात्रः
खिग्धश्चक्षुः सत्त्वगुणोपपन्नः ।
श्लेष्मोत्तमोमानयिता गुरूणां
क्षेयो वनासप्रकृतिर्मनुष्यः ॥
दृढास्त्रमतिः स्थिरमित्रधनः
परिगण्य चिन्ता प्रददाति वज्र ।
परिनिश्चितवाक्यपदः सततं
गुरुमानकरश्च भवेत् स सदा ॥
ब्रह्मरुद्धेन्द्रवरुणैः सिंहाश्वगभगोदधैः ।
तार्क्ष्यसंसमानूकाः श्लेष्मप्रकृतयो नराः” ॥
इति सुश्रुतश्च ॥

श्लेष्मस्थानान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः । तत्रामाशय-
पित्ताशयस्योपरिष्ठात् तत्प्रत्यगीकत्वादुक्तं गतित्वा-
त्तेजसश्चन्द्र इवादितस्य स चतुर्विधस्याहाराभ्या-
धारः । स च तत्रौदकैर्गुणैराहारः प्राप्नोती
भिन्नसंघातः सुखरश्च भवति ।

“माधुर्यात् पिच्छिलत्वाच्च प्रकोदित्वात्तथैव च ।
आमाशये सम्भवति श्लेष्मामधुरशीतलः” ॥

स तत्रस्य एव लक्षणया शेषाणां श्लेष्मस्थानानां
शरीरस्य चोदककर्मणानुग्रहं करोति । उरस्यः-
स्त्रिकसन्धारगमात्मवीर्य्याम्ररससहितेन हृद-
यावलम्बनं करोति । जिह्वामूलकण्ठस्थो जिह्वे-
न्द्रियस्य सौम्यत्वात् सम्यगसन्धानं वर्त्तते । शिरस्यः
खेहसन्तर्पणाधिकतत्वादिन्द्रियाणामात्मवीर्य्यानु-
ग्रहं करोति । सन्धस्थस्तु श्लेष्मा सर्वसन्धि-
संश्लेषात् सर्वसन्ध्यानुग्रहं करोति ॥ भवति चात्र ।
“श्लेष्मा श्वेतो गुरुः खिग्धः पिच्छिलः शीत एव च ।
मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः” ॥

तस्याविकृतस्य कर्म ।

“क्षेत्रे बन्धः स्थिरत्वश्च गौरवं दृढता बलम् ।
क्षमा धृतिर्लोभश्च कफकर्माविकारजम्” ॥ * ॥
इति सुखबोधः । फेनः । यथा अश्विकफः इत्यादि ।
कफकृच्छिका, स्त्री, (कफं कृच्छति विहृतं करोतीति ।
कफ + कृच्छ + विकारे + शबल् + टाप् इत्वश्च ॥
लाला । लालं धृतुं सिकुं इत्यादि भाषा ॥
तत्पर्यायः । स्त्रीका २ स्यन्दिनी ३ लाला ४
आम्यासवः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

कफघ्नो, स्त्री, (कफं कफविकृतिं हन्तीति । कफ +
हन् + टक् + डीप् ॥) हृषभाभेदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, राजनिर्घण्टे शताङ्गादिवर्ग-
श्चतुर्थः ।

“जीह्वशर्जुर्विभङ्गी च कफघ्नी चापराजिता” ॥)

कफलिः, पुं, स्त्री, (केन सुखेन फणति आमाशयेन
सङ्कोचविकाचनत्वं प्राप्नोति स्फुरति वा । फण
गती, स्फुर सञ्चलने इति वा आतोः इन्

कबन्ध

एधोदरादिवात् साधुः ।) कफोधिः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कफवर्द्धनः, पुं, (कफं कफजनितं विकारं वर्द्धयतीति ।
कफ + वृध् + णिच् + क्तुः ।) पिच्छीतगरुहस्तः ।
इति त्रिकायशेषः ॥ श्लेष्मद्विकारके चि । इति
वैद्यकं ॥ (दिवास्त्रप्राच्यामानसमधुरास्त्रलवण-
शीतखिग्धगुरुपिच्छलाभिर्यन्दिहायनकयवनैव-
धेत्कटमायमहामाष-गोधूमतिर्गपिच्छविकृतिरदधि-
दुग्धक्षरापायसेक्षुविकाराणुषौदकमांसवसाविस-
न्ध्यालकशेषरुद्रङ्गाटकमधुरवल्लीफलसमश्रणाध्य-
शानप्रभृतिभिः श्लेष्माप्रकोपमापद्यते ॥
“सङ्गीतिः शीतकान्ते च वसन्ते च विशेषतः ।
पूर्वार्धे च प्रदोषे च सुक्तमात्रे प्रकुप्यति” ॥
इति सुश्रुतः ॥)

कफविरोधि, स्त्री, (कफं विशेषेण यन्नीति ।
कफ + वि + वृध् + णिनिः ।) मरिचम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (श्लेष्मनाशके, चि । मरिचशब्दे-
ऽस्य गुणा ज्ञेयाः ॥)

कफान्तकः, पुं, (कफस्य अन्तकः नाशकः । यद्वा ।
कफं अन्तयतीति । कफ + अन्त + कर्त्तव्यर्थे
णिच् + शबुल् ।) वर्बूरुहस्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्य गुणादिकं वर्बूरशब्दे द्रष्टव्यम् ।
कफनाशके, चि ॥)

कफारिः, पुं, (कफस्य अरिः दमयितेत्यर्थः ।) शृगढी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्लेष्मनाशके, चि । शृगढी-
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कफी, [न] चि, (कफोऽस्यस्य । कफ + अस्यर्थे ।
“दन्धोपतापेति” । ५ । २ । १२८ । इतिः ।)
श्लेष्मयुक्तः । तत्पर्यायः । श्लेष्मणः २ श्लेष्मणः ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ गजे पुं । इति सार-
स्वतः ॥

कफेलुः, चि, (कफं नाति आदत्ते इति । कफ + ला
आदानं + “अन्टु-टङ्फू-जम्बू-कम्बू-कफेलू-कर्कन्धु-
दिधिषु” । उणां १ । ६५ । इति कुप्रत्ययान्तो
निपातितः ।) कफयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिरुक्तिः ॥ (पुं, श्लेष्मातकहस्तः ।
“कफेलुः श्लेष्मातकतरो पुंसीति रूपमङ्गरी” ।
इति “उज्ज्वलदसहस्रवचनात्” ॥ १ । ६५ ॥)

कफोधिः, पुं, (कं सुखं स्फोरयति । स्फुर स्फुरणे
सञ्चलने च यन्नात् अच् इः । अथवा केन सुखेन
फणति स्फुरतीति वा । स्फुर, फण वा + इन्
उभयतः एधोदरादिवात् साधुः ।) सुगमध-
यस्थिः । कनुइ इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
कुर्परः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ (कुर्परशब्दे
ऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कब, ऋ उ क्षतौ । वर्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-
आत्म-सक-सेट-ऋदित् ।) वर्यः । शुक्लादिक्रिया ।
ऋ अचकावत् । उ कवते कविर्विष्णुम् । कवते
प्रतिमां पिचकारः । इति दुर्गादासः ॥

कबन्धं, स्त्री, (कस्य प्राणवायोः बन्धः आणयः । जल-
याननेव प्राणधारणकारणम् । कदापि प्राण-
स्थितिः जलं विना नैव स्यात् । यथा, मुतिः ।

कविल

“पञ्चदशाक्षरि माऽशुः काममपः पिबाधोमयः
प्रायो न पितस्ते विच्छेद्यते” ॥ जलम् । इत्य-
मरः ॥ १००॥ १०॥ (यथा, ऋग्वेदे ५।८५।३॥
“नीचीनवारं वदयः कबन्धं प्रससर्ज रोहसी अन्त-
रीक्षम्” ॥)

कबन्धः, पुं, (कं सुखं बध्यते बध्यतेऽस्मात् । क + बन्ध
+ क्तृच् ।) राज्ञः । रक्षोविशेषः । (यथा, रघुः
॥ २॥ ५७॥

विषयनिर्जितप्रापस्य कबन्धस्योपदेशतः ।
“सुमुखं सख्यं रामस्य समानव्यसने हरौ” ॥
स्य विवरणादिकमुच्यते । एषा किल दनुनामा
कश्चिद्गणवः उद्योगं तपसा पितामहं सन्तोषयन्
दीर्घमायुः प्राप्तवान् । प्राप्तदीर्घायुर्गतिकर्णः मर-
णानेन सह योर्द्धुं सुरपुरमगच्छत् । शक्रस्तु गण-
धूमिगतः प्रमुक्तेन वचेणास्य सखिनीं शिरश्च
शरीरमध्ये प्रावेष्टयत् । न त्वसौ पितामहवर्गप्रभा-
वतया प्राणान् मुमोच । अथ स एवं विष्टान-
वियहोऽनाहारादितया क्रिश्यमानो बद्धया या-
चमानः सुरपतिं प्रसादयामास । इन्द्रस्तु प्रसन्नो यो-
जनमायतौ बाहू तीक्ष्णदंष्ट्रश्च वदनमस्मै वक्षसि
प्रादात् । तदा प्रभृत्येवासौ वने विचरन् सुदीर्घ-
बाहुभ्यां वनजादीन् प्राणिनो गृहीत्वा भजयन्
विचचार । अथ गच्छति काले दशरथात्मजो
रामः समीतान्पुत्राः पितृसत्यपालनार्थं वने भ्रम-
न्नुना कबन्धेन सम्प्राप्तः । प्रभूतबलशालिनानेन
गृहीतोऽपि रामः खलुकेनैव व्यापादयामास ।
अथ रामहस्ताग्रात् प्राप्तप्रापमोचनसमयो-
ऽयं कबन्धः विक्षतरूपं विहाय दिव्यमूर्तिधरः
स्वर्लोकां ययौ । इति वाल्मीकिरामायणमतम् ।
महाभारतमते तु अयं विश्वावसुनामा गन्धर्व-
व्यासीत् ब्राह्मणप्रापेन राजसव्योनिं प्राप्तवान् ।
यदुक्तं तत्रैव ३।२७८।४२ ।

“तस्याण्यस्ते गन्धर्वो विश्वावसुरहं नृप ।
प्राप्तो ब्राह्मणप्रापेन योनिं राजसवेतिताम्” ॥
उदरम् । इति मेदिनी ॥ (केन वायुना बध्यते
संबध्यते वा । धूमकेतुः । प्रवहवायुनोपचोयमान-
त्वात् तथाखं तस्य च लोकसुखनाशकत्वं प्रसिद्धम् ॥
कबन्धः, पुं, स्त्री, (केन प्राणवायुना पुनर्बध्यते सम्ब-
ध्यते मन्तकहीनस्यापि देवेन प्राणाविष्णत् जीव-
तो नरस्येव क्रियाकारित्वशक्तित्वात्तथात्वम् । क +
बन्ध + क्तृच् ।) क्रियायुक्तापमृदकलेवरम् । इत्य-
मरः २।८।११८॥ यथा, मार्कण्डेये ८२।६३ ।
“कबन्धान्निर्गन्धर्वसः खड्गशस्त्रयुष्टिप्राणयः” ॥
अपि च । “नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं साङ्गं
रथानां शतं पत्नीनां दशकोटयो निपतिता एकः
कबन्धो रणे । तादृक्कोटिकबन्धनर्तनविधौ
खेनचलत् खे शिरस्तेषां कोटिनिपातने रघुपतेः
कोदण्डवधवारवः” ॥ इति प्राचीनाः ॥

कवित्यः, पुं, (कपयितुमन्यत्र । “सुपित्यः” इति
कः । ऋग्वेदेरादित्वात् साधुः ।) कपित्यवृत्तः ।
इत्यमरटीका ॥ कवित्यः । इत्यमरभाषायां पाठः ॥
कविकः, पुं, (कवयि + क्तृच् ।) कविकवर्जः ।

कमन

इति भरतो हिरण्यकोषम् ।
कम, उ क ङ सृष्टि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा-
-आत्म-सर्क-सेट् ।) उ कमित्वा कामवा । क ङ
कामयते । अन्वैर्भादौ पञ्चमानस्याप्यस्य किल्-
रणं कम ऋत इत्यादिना विहितस्य निडो
प्रापनार्थं तेन अरे निडोऽप्राप्तिपक्षे अचकमत ।
चकमे कामिता इत्यादि सिद्धम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

कम, उ ङ कामौ । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।
(भा-आत्म-अक-सेट् ॥)
कम्, थ (कम्कान्तौ शिष्टभावे विच् ।) जलम् ।
शिरः । सुखम् । मञ्जलम् । पादपूरणम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा ऋग्वेदे १।१२३।११॥
“सुसंकाशा माहमृष्टव योषा विस्तम्बं कृणुषे
दृष्टे कम” । “अथ कामिति पादपूरणे अथवा क-
मिति सुखवचनं सुखं यथा भवतीति” भाष्यम् ॥)
कमठं, स्त्री, (कम + ‘कमेरठः’ ।) उद्यां १।१०२ ।
इति + अठ ।) भागभेदः । तत् मुनीनां जल-
पात्रम् । इति मेदिनी ॥

कमठः, पुं, (कं जलं मठति वसतीति । क + मठ
वासे + पचाद्यच् ।) कच्छपः । इत्यमरः १।१० ।
२१ ॥ (यथा महाभारतके ।

“कमठपृष्ठकठोरमिदं धनु-
र्मधरमुत्सिं सौ रघुनन्दनः” ॥
मकठाल्कामठं मांसं रामतेन समन्वितम् ।
यदि सर्पिःसमायुक्तं का मृधा वसुधातले” ॥
इत्यद्भुतः ॥ * ॥ गुणादयोऽस्य कच्छपशब्दे
ज्ञातव्याः ॥ भगवद्विष्णोर्द्वितीयावतारः । यथा
हृदयोगदीपिकायाम् । १।१० ।
“अश्रेयतापतप्तानां समाश्रयमठो हठः ।
अश्रेययोगयुक्तानामाधारकमठो हठः” ॥)
वंशः । इति शब्दरत्नावली ॥ दैत्यविशेषः । मुनि-
भाजनम् । इति जैमिनीः ॥ शक्तकी इति धरणी ॥
(वृषविशेषः । यथा महाभारते । २।४।२२ ।
“कृत्तसेनः क्षितिपतिः क्षेमकक्षापरजितः ।
काम्बोजराजः कमठः कम्पनश्च महाबलः” ॥)

कमठी, स्त्री, (कमठ + पुंयोगादिति जातिगति वा
छीष् प्रत्ययः ।) कच्छपी । इत्यमरः १।१०।२४ ॥
(यथा शान्तिप्रातर्के ४।२३ ।

“इदानीमस्माकं गठरकमठीपृष्ठकठिना-
मनोवृत्तिस्तत् किं व्यनक्तिवित्तुवै क्षपयन्ति” ॥)
कमठलुः, पुं, स्त्री, (कस्य प्रजापतेः जलस्य वा मण्डः
सारः तं लाति आदत्तं । ला + मितद्रादित्वात्
लुः ।) सङ्गासिनां मृत्काष्ठानि यथापञ्चम् । तत्प-
र्यायः । कुण्डो २ । इत्यमरः ७।२।४६ । करकः ३।
(यथा मनुः २।६४ ॥

“मेखलामज्जनं दण्डमुपवातं कमठलुम् ।
अधु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवित्” ॥)
अद्वयः । इति मेदिनी ॥
कमठलुतवः, पुं, (कमठलुणांकारस्तवः ।) अद्वयः ।
इति रत्नमाला ॥

कमनं, चि, (कम + निष्भावे युच् । अनुदात्तश्चेति

कमल

कमेरुश्च वा ।) कामुकम् । अभिरूपम् । इति
मेदिनी ॥ (यथा भागवते १।६।११ ।

“त्रिभुवनकमनं तमानवर्णं
रविकरगौरवराम्बरं दधाने” ॥)
कमनः, पुं, (काम्यतुनेन ।) कामः + करणे + युच् ।)
कामः । अशोकवृक्षः । इति मेदिनी । अक्षा ॥
इति जैमिनीः ॥

कमनच्छदः, पुं, (कमनः कमनीयः कदः पक्षो यस्य ।)
कदम्बपक्षी । इति जैमिनीः ॥
कमनीयं, चि, (काम्यत यत् कमः कर्मणि अभीयद्)।
कामनायोग्यम् । तत्पर्यायः । चार २ हा ३
रश्चिगम् ४ मनोहरम् ५ वंश ६ कान्तम् ७ अभि-
रामम् ८ बन्धुम् ९ वागम् १० दण्डम् ११ सुष-
भम् १२ शोभनम् १३ मञ्जु १४ मञ्जलम् १५
मनोरमम् १६ साधु १७ रम्यम् १८ मनोज्ञम् १९
पञ्चलम् २० हृद्यम् २१ सुन्दरम् २२ काम्यम् २३
कमलम् २४ सौम्यम् २५ मधुरम् २६ प्रियम् २७ ।
इति जैमिनीः ॥ (यथा, कुमारं १।३७ ।

“आरोपितं यद्भिः शन पञ्चात्
अनन्यनारीकमनीयमङ्गम्” ॥)
कमन्धं, स्त्री, (कम् शिरः अन्धं श्रुत्यं यस्य ।) कब-
न्धम् । (कमं कान्तिं जीवनं वा दधाति विदधा-
तीति । कम + धा + ङ । एधोऽरादित्वात् साधुः ।)
जलम् । इत्यमरटीकायां शायमुक्तः ॥

कमरः, चि, (कामयते इति । कम् + “असि-कमि-
अभीति” उद्यां ३।१२२ । अरश्चित् ।) कामी ।
इत्युदात्तकोषः ॥

कमलं, स्त्री, (कमेः शिष्टं भावं दधादित्वात् कल्च् ।
कम् जलं अकालि अकलंरालि वा । अल् + अच् ।
अन्तर्निजन्तो वा ।) जलजपुष्पविशेषः । तत्पर्यायः ।
पद्मम् २ पाथोजम् ३ नलम् ४ गलिकम् ५ अम्बो-
जम् ६ अम्बुजम् ७ अम्बुजम् ८ स्त्रीः ९ अम्बुव-
हम् १० अम्बुपद्मम् ११ सजलम् १२ अम्बोव-
हम् १३ सारसम् १४ पद्मजम् १५ सरसीवहम्
१६ कुटपम् १७ पाथोतहम् १८ पुष्करम् १९
वार्जम् २० तामरसम् २१ कुशप्रयम् २२ कज्जम्
२३ कजम् २४ अरविन्दम् २५ शतपत्रम् २६
विसकुसुमम् २७ सहस्रपत्रम् २८ महोत्पलम् २९
वागिरहम् ३० सारसिजम् ३१ सलिलजम् ३२
पद्मवहम् ३३ राजीवम् ३४ । (यथा रघुः । ३।६६ ।
० “अगच्छदंशन गुणाभिलाषिणा
नवावतारं कमलादिधातुलम्” ॥)

अस्य गणाः शीतलत्वम् । स्वादुत्वम् । रक्तपित्त-
अमार्शनिर्नाशित्वम् । सुगन्धित्वम् । आन्तिसन्ताप-
शान्तिपरमभक्तिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तथाच भावप्रकाशः ।

“कमलं शीतलं वर्यं मधुरं कफपित्तनिहन् ।
हृणादाहखिन्नोदविषवीसर्पनाशनम् ॥
विशेषतः सितं पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम् ।
रक्तं कोकनदं खेयं नीलमिन्द्रीवरं स्मृतम् ॥
धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तनिहन् ।
तस्मादक्षयगर्भं किञ्चिदन्यत्रतोत्पन्नादिकम्” ॥)

कमिता

जलम् । ताम्रम् । ज्ञोम । औषधम् । इति मेदिनी ॥ सारसपक्षी । इत्यमरः ॥ १२०८० ॥

कमलः, पुं, (कमे + कलच् । यद्वा को वायुः तस्य क्षमः गतिः तं जाति आदत्ते । क + क्षम + जा + कः ।) मृगविशेषः । इति मेदिनी ॥ भ्रुवकभेदः । यथा, सङ्गीतदामोदरः ॥

“उल्लो मलयतालेन लघुमध्ये स्फुरेद्गुरुः । सप्तदशाक्षरैर्युक्तः कमलोऽयं भयानकः” ॥

कमला, स्त्री, (काम्यतेऽसौ कमेः उवादितात् कलच् । कमलं शब्दस्याः इति वा । अर्श + आद्यच् । टाप् च ।) लक्ष्मीः । (“कमला श्रीर्हृदिप्रिया” इत्यमरः ॥ १२२२८ ॥) वरस्त्री । इति मेदिनी ॥ स्वनामख्यातलिङ्गकः । कमलालेव इति भाषा । यथा,—

“रम्भाफलं तिलिङ्गकं कमला नागरककम् । फलान्येतानि भोज्यानि रम्योऽन्यानि विवर्जयेत्” ॥ इति तन्त्रसारे पुरश्चरगप्रकरणम् ॥

(कन्दोविशेषः । यथा, उत्तरलावणी ।

“दिगुणनगसहितः स गण इह हि तिष्ठितः । फणितमतिविमला क्लृप्तपभवति कमलेति” ॥

नर्तकीविशेषः । यथा राजतरङ्गिण्याम् ४।४२४।

“नर्तकी कमला नाम कान्तिमन्तं ददर्श तम् । असामान्याकृतेः पुंसः सा ददर्श सविस्मया” ॥

पुरीविशेषः । यथा तन्त्रे ४ । ४२३ ।

“राजा मङ्गायपुरं चक्रं विपुलकेशवम् । कमला सा खनास्रापि कमलास्य पुरं व्यधात्” ॥ गङ्गा । यथा काशीखण्डे २६ । ४४ ।

“कमला कल्पलतिका काली कलुषवैरिणी” ॥)

कमलासनः, पुं, (कमलमासनमस्य । विशोर्नाभिपद्मजातत्वात् तथात्वम् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः ॥ १ । १७० ॥ (यथा भागवते ५।२० । ३० । “यस्मिन् बृहत्पुष्करं क्लृप्तगङ्गासमलकनकपत्रायुतायुतं भगवतः कमलासनस्याध्यासनं परिकल्पितम्” ॥

स्त्री, कमलाया लक्ष्म्या असनं क्षेपणं दानमित्यर्थः । यथा, शम्भुविचित्रे राजेन्द्रकर्णधरे ५३ ।

“तावद्यं कमलासने विचरितं गौरिहितैः पालिता” ॥

“कमलाया लक्ष्म्या असनं क्षेपणं याचकेभ्यो दानं इत्यर्थः । अथच कमलरूपे विद्यते ब्रह्मणः पद्मासनात्” ॥ इति तट्टीका ॥)

कमलिनी, स्त्री, (कमलानि सन्यस्य । पुष्करादिभ्यो देशे इति इनिः ।) पद्मिनी । (यथा रघुः ६।२७ । “अभियदुः सरसो मधुसम्भृतां कमलिनीमलिनीरपतञ्जिषः” ॥) पद्माकरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गङ्गा यथा काशीखण्डे २६ । ४० ।

“कुमुदतौ कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी” ॥)

कमलोत्तरः, स्त्री, (कमलमिव उत्तरं । यद्वा कमलादुत्तरं उत्कृष्टमिव ।) कुसुमपुष्पम् । इत्यमरः ॥ २ । ६ । १०६ ॥

कमा, स्त्री, (कम विद्यभावे बाहुलकात् स्त्रियां भावे अः । टाप् ।) शोभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कमिता, [ङ] चि, (कम + विद्यभावे ङच् ।) काकुत्स्थः । इत्यमरः ॥ १ । १ । २२ ॥

कम्प

कम्पः, पुं, (कपि चलने + भावे ङच् ।) गात्रादिकम्पनम् । तत्पर्यायः । वेपथुः २ । इत्यमरः ॥ १ । ७ । ३८ ॥ वेपथुः २ वेपः ४ कम्पनम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा विक्रमोर्व्वश्याम् । “सुच्यति न तावदस्या भयकम्पः कुसुमकोमलं हृदयम्” । “न कम्पो वायुना विना” । इति वैद्यकम् ॥)

कम्पनं, चि, (कपि चलनशब्दार्थादिति युच् ।) कम्पयुक्तः । कापुने इति भाषा । तत्पर्यायः । चलनम् २ कम्पम् ३ चलम् ४ लोलम् ५ चलनाचलम् ६ चञ्चलम् ७ तरलम् ८ पारिलम्बम् ९ परिस्त्रवम् १० । इत्यमरः ॥ ३ । १ । ७४ ॥ चपलम् ११ चटुलम् १२ । इति तट्टीका ॥

(यथा महाभारते १३ । १४ । ७२ ।

“हिरण्यकशिपुर्गोभुद्धानवो मेरुकम्पिनः” ॥

यथा सिद्धान्तकौमुद्याम् ॥ “कम्पा कम्पना शाखा” । पां ३।२ । १५३ । कपि + भा + ल्युट् ।) कम्पे स्त्री । इति मेदिनी ॥

कम्पनः, पुं, (कम्पयति वेपथुयुक्तं करोति शिशिरेणेति यावत् कपि + विच् + युच् । ल्युट् ।) शिशिरश्चतुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(चपविशेषः । यथा महाभारते २ । ४ । २२ ।

“काम्बोजराजः कमठः कम्पनश्च महाबलः । सततं कम्पयामास यवनानेक एव यः” ॥)

कम्पलक्ष्म्या, [न्] पुं, (कम्पः चलनं लक्ष्म्या लक्षणं यस्य ।) वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

कम्पाकः, पुं, (कम्पया चलनेन कारयति प्रकाशते इति । कम्प + कै + कः ।) वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥

कम्पितं, स्त्री, (कपि + भावे + क्तः ।) चलनम् । तत्पर्यायः । कम्पनम् २ कम्पः ३ वेपथुः ४ वेपथुः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (कपि + कर्त्तरि + क्तः ।) कम्पयुक्ते चि । (यथा रघुः २ । १३ ।

“एतन्तथा रे गिरिर्निर्भरायां मनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी” ॥)

कम्पिलः, पुं, (कम्प + इलच् ।) रोचनी । कमला गङ्ग इति भाषा । तस्य रूपान्तर्गाणि काम्पिलः । काम्पिलः । काम्पिलः । काम्पिल्यः । इत्यमरटीकायां मुकुटादयः ॥

कम्पिलकः, पुं, (कम्पिल + स्वार्थे + कन् ।) उत्तविशेषः । कमिला इति देशान्तर्भाषा । तत्पर्यायः । रक्ताङ्गः २ रेची ३ रेचनकः ४ रङ्गकः ५ लोहितङ्गः ६ काम्पिलः ७ रक्तचूर्णकः ८ । तस्य गुणाः । विरेचकत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्र्यङ्गकफकासतनुक्तुमिनाश्रित्यत्वम् । लघुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य तैलगुणाः । तुम्बोकोशाम्बुदन्ती-द्रव्यकोश्यामासप्तका नीलिकाकम्पिलकशङ्खिनी-केहान्तकटुककषाया अधोभागदोषहराः क्रिमिकर्षकुकुलानिहारा दुष्टग्रणविशोधनाश्च । इति सुश्रुतः ॥)

कम्पः, चि, (कपि + गमि-कम्पीति २ः ।) कम्पयुक्तः । कम्पान्वितः । इत्यमरः ॥ ३ । १ । ७४ ॥

(यथा नैधघे । १ । १४२ ।

“सुताः कमाङ्गय विराय चूडिते-

कम्बु

विधाय कम्बाणि मुखानि कं प्रति” ॥)

कम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-चकं-सेट् ।) कम्बति । इति दुर्गाशासः ॥

कम्बरः, पुं, (कम्ब + क्त्वरन् ।) चित्रवर्णः । कम्बरवर्णः । तद्वति चि । इति शब्दरत्नावली ॥

कम्बलं, स्त्री, (कम्बते । इति कसु कान्तौ + कनेवुच्चेति कलः । कम्बगतौ उवादितात् कलच् वा ।) जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कम्बला, पुं, (कं कुत्स्वितं शिरो वा कं सज्जितं वा वनते वन संवरणे सञ्चारणे च अच् । यद्वा कम्ब + गतौ इति धातोः उवादितात् कलच् ।) स्वनामख्यातमेघादिभोरचितवस्त्रासनादि । तत्पर्यायः । रक्तकः २ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ११६ ॥

वेशकः ३ रोमयोनिः ४ देयुका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रावारः ६ । इति जटाधरः ॥

(यथा महाभारते ३ । ३ । ५९ ।

“न तथा सुखयथार्घिनं प्रावारा न कम्बलाः । शीतवातादितं लोको यथा तव मरीचयः” ॥)

नागराजः । साक्षा । प्रावारः । क्षमिः । इत्यमरः ॥ ३ । ३ । १६३ । मेदिनी च ॥ उत्तरासङ्गः । इति मेदिनी ॥ मृगविशेषः । इति जटाधरः ॥

(नागभेदे । अजयोरेकः अश्वस्तात् पाताले वासुकि प्रमुखो निवसति अपरस्तु वरुणदेवसमास्यः । यथाकमं उदाहरणे ब्रूयते ।

यथा, भागवते ५ । २४ । ३१ ।

“ततोऽधास्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्चैतधनञ्जयश्चतुराङ्गश्चक्षुःकम्बलाश्वतरे देवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति” ॥

यथा महाभारते २ । ६ । ६ ।

“कम्बलान्धतरो नागौ हताराङ्गवलाङ्गकौ” ॥

कम्बलाद्यधिष्ठितप्रयागान्तर्वर्त्तितीर्थविशेषः । यथा, महाभारते १ । तीर्थयात्रापर्वणि ८५ । ७५ ।

“प्रयागं सप्तस्थानं कम्बलान्धतरो तथा । तीर्थं भोगवती चैव विदेरेषा प्रजापतेः” ॥

कम्बलिवाङ्मकं, स्त्री, (कम्बलः साक्षा अस्ति येषाम् इति इनिः । कम्बलिमिदं येषैश्चतुः । वङ्ग + कर्मणि ण्यत् स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) वङ्गवहनीय-शकटम् । तत्पर्यायः । गङ्गी २ । इत्यमरः ॥ २ । ८ । ५२ ॥ गङ्गी ३ । इति तट्टीका ॥

कम्बि, स्त्री, (कम्बु + बाहुलकात् + विन् । यद्वा कम्बति प्राप्नोति जानाति वा अस्मादि अगया । कम्ब + कश्चो हन् ।) दम्बिः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । १४ ।

जाता इति भाषा ॥ इति मेदिनी । वंशशः । वंशं पाव इति भाषा ॥

कम्बुः, पुं, स्त्री, (कम्बु + अच् । अद्यश्चेति निपातनात् । साधुः । कम्बु + उन् ।) वुक्चेति वा ।) शङ्खः । इत्यमरः ॥ १ । १० । २३ ॥ (यथा भागवते ४ । ७ । २० ।

“कम्बलचक्रशरचापगदासिचर्म-अप्यैर्हिरण्यमुजैरिव कर्षिकारः” ॥)

कम्बुः, पुं, (कम्ब गतौ इति मृगयादितात् उन् वुगागमो वा । निपातनात् वा साधुः ।) वङ्गवहनीय-

कर

(यथा महाभारते ३।२३२। ४४।

“शतं दासोऽस्यैवायि कौन्तेयस्य महात्मनः।

कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्टकाः क्षणद्रुताः” ॥

कम्बुकः। स्त्री। इत्यमरः। ३।२३३। मेदिनी च।

कम्बुरवर्णः। स्त्री। गणकम्। इति त्रिसवन्तः।

कम्पा हाड इति भाषा ॥

कम्बुका, स्त्री, (कम्बुरिव कायति शोभते प्रकाशते

वा। क + कः टाप् च।) अश्वगन्धादृष्टः। इति रत्न-

भाषा। (गुणादयोऽस्या अश्वगन्धाशब्दे ज्ञेयाः) ॥

कम्बुकाष्टा, स्त्री, (कम्बु चित्रवर्णं काष्ठं यस्याः।)

अश्वगन्धादृष्टः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कम्बुयीवा, स्त्री, (कम्बुवत् रेखाचयशोभिता योवा।)

कम्बुकाक्षितरेखाचययुक्तायोवा। इत्यमरः। ७।६।८८॥

(कम्बुः शङ्खस्तद्वत् रेखाचययुक्ता योवा यस्येति विग्रहे

वाच्यः। यथा महाभारते १।१५३। १८।

“कम्बुयीवः पुष्कराक्षो भर्ता युक्तो भवेन्मम” ॥

कम्बुपुष्पो, स्त्री, (कम्बुः शङ्खः तद्वत् युक्तं पुष्पं यस्याः।)

शङ्खपुष्पोदृष्टः। इति राजनिर्घण्टः। (शङ्खपुष्पो-

शब्देऽस्या गुणा व्याख्याः) ॥

कम्बुमानिनी, स्त्री, (कम्बुतुल्यपुष्पाणां माला समूहः

अस्ति अस्याः।) शङ्खपुष्पो। इति राजनिर्घण्टः ॥

कम्बोजः, पुं, (कम्ब + क्बोज।) शङ्खविशेषः। देश-

भेदः। (यथा तन्त्रगोत्रम्।

“पञ्चगदं समारभ्य स्नेह्यादृष्टिगुणैर्वृतः।

कम्बोजदेशो देवेशि। वाजिराशिपगायनाः” ॥)

हस्तिप्रभेदः। इति मेदिनी ॥ (तद्वत्वात्सिनि चि) ॥

कम्बुमातायी, [न] पुं, (कम्बुः शङ्खः स इव आतायी।

शङ्खतुल्ययुक्तपुष्पकायत्वात्तात्वम्) ॥ शङ्खचिह्नः।

इति महाभारतम् ॥

कम्बारी, स्त्री, (कं अलं विभर्ति धारयतीति। ङ भू

धारणपोषणयोः + कर्मण्यण् + डीप् गौरादि-

त्वात् ङीष् वा।) गम्बारीरुद्रः। इति शब्दमाला-

राजनिर्घण्टौ। (गम्बारीशब्देऽस्या गुणादयो व-

क्त्याः) ॥

कम्बु, स्त्री, (कं अलं तत्तुल्यं शैवं विभर्ति। भू + डः।)

उशीरम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

कम्बुः, चि, (कामयतीति। कम् + भक्तिर्भाति ३ः।

३।२।१६७।) कामुकः। मधुनच्छाविग्रहः।

इत्यमरः। ३।२।२४॥

(स्त्री, गङ्गा। यथा काशीखण्डे २६। ४४।

“कमनीयजला कम्पा कपर्दिसुकपर्दगा” ॥

जङ्गुं प्रतीपं शान्तनुं कामितवती कम्पा कामुका ॥

इति तट्टीका ॥ काम्यतेऽसौ इति।)

कमनीयम्। यथा,—

“कोलां दृष्टिमितस्ततो वितनुते सम्भूताविभ्रमा-

मासुमेन विवर्तिता बलिमता मध्येन कम्बस्तनी” ॥

इति प्राकुन्ते १ च ॥

कयस्था, स्त्री, (को वायुः स इव वेगेन याति अथवा

कं अलं तस्य खोत इव याति। क + या + डः। तत्र

तिष्ठति। स्था + कः टाप् च।) वयस्था। इत्यमर-

टोकर्या सामी ॥ काकोनी इति ख्याता ॥

कर, पुं, (कं सुखं राति ददातीति। रा + कः) राज-

करक

कम्। खानाभा इति पारस्यभाषा। तत्पर्यायः।

भागधेयः २ बलिः ३। इत्यमरः। २।८। २७॥

कारः ४। इति तट्टीका ॥ प्रत्यायः ५। इति

मेदिनी ॥ * ॥

अथ राज्ञां करग्रहणप्रकारः। कयविकयादिना

जाभादीन् संप्रेष्य राज्ञा करो यहीतव्यः।

यथा, मनुः। ७। १२७-१३३।

“कयविकयमध्वानं भक्तञ्च सपरिचयम्।

योगक्षेमञ्च संप्रेष्य बणिजो दापयेत् करान् ॥

यथा फलेन युज्येत राजा कर्षा च कर्मणा।

तथावेक्ष्य नष्टो राष्ट्रकल्पयेत् सततं करान्” ॥*

राज्ञा राज्यात् वार्षिकः करोऽन्त्यात्वं कृत्वा

यहीतव्यः। यथा,—

“यथास्यान्पमदन्त्याद्यं वार्षिकोवत्सष्टपदाः।

तथास्यान्पो यहीतव्यो राष्ट्रज्ञाच्चान्दिकः करः” ॥

मूलादधिकयोः पशुहिरण्ययोः पञ्चाशद्भागवत्पः

करो याज्ञाः। धान्यानां भूयुत्कर्षापेक्षया कर्ष-

काणां क्षेत्रज्ञाध्वगौरवापेक्षया च षष्ठोऽष्टमो

द्वादशो वा भागो राज्ञा यहीतव्यः।

यथा,—

“पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः।

धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा” ॥*

द्रुमाश्रममधुसर्पिरादीनां

षड्भागो जामात् यहीतव्यः। यथा,—

“आददीताथ षड्भागं द्रुमाश्रममधुसर्पिषाम्।

गन्धौषधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च ॥

पञ्चशकटगानाञ्च चर्मणा वैदलस्य च।

मृगयानाञ्च भागदानं सर्वस्याश्रमस्य च” ॥*

अतिक्षीयधनोऽपि राजा

श्रोत्रियब्राह्मणात् करो न मृज्जीयात्। यथा,—

“स्त्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करम्।

न च क्षुधाम्य संसिद्धोऽश्रित्यो विधये वसन्” ॥*

(कीर्यते विक्षिप्यतेऽसौ कर्मणि + अप्। हस्त-

किशुण्डयोस्तु करणेऽपि अप् ॥) वर्षोपलः।

किंशः। (यथा रामायणे ६। १२। ४४।

“तीक्ष्णः पटुर्दिनकरः क्रमेस्तापयते जगत्” ॥)

हस्तः। (अमरः। ३। ३। १६३॥) हस्तिमुण्डः।

इति मेदिनी ॥ (यथा, गङ्गाभागे ३। १२। २८।

“यवन्तुं युवतस्तस्य मैत्रेयस्य विग्रामते।

ऊर्णे गजकाकारं करोणाभिजघान सः” ॥)

कर्मोपपदे कर्तृवाचकः। यथा। सुखकर इत्यादि ॥

(यथा, रामायणे ६। १२। ४४।

“तीक्ष्णः पटुर्दिनकरः क्रमेस्तापयते जगत्।

प्रतिशोभस्व तं वायुस्त्वयराभवलक्षणम्” ॥)

करकं, स्त्री पुं, (किरति विक्षिपति अलं अस्मात्

करोति जलमत्र वा। कृ + वा कृ “कृष्णादिभ्यः

संज्ञायां वृन्” ॥ उणां ५। ३५। इति वृन् ॥)

करङ्गः। कमण्डलुः। इति मेदिनी ॥

(यथा, मनुः। ४। ६६।

“उपानहौ च वामञ्च धृतमन्येनधारयेत्।

उपवीतमण्डारं खजं करकमेव च” ॥)

करकः, पुं, (करोति वाष्पादिजनितदोषाभावं

करघ

कथ्योति फलपत्रादिभिः वायुयुक्तादिदोषं नाश-

यति वा कृष्णं हिंसायां “कृष्णादिभ्यः संज्ञायां

वृन्” ॥ उणां ५। ३५। इति वृन् ॥) दाडिमरुद्रः।

राजकरः। पक्षिविशेषः। लङ्गाकररुद्रः। इति

त्रिसवन्तः ॥ पलाशरुद्रः। इति हारावली ॥

कोविदारुद्रः। वज्ररुद्रः। करीरुद्रः।

भारिकेलास्थि। इति राजनिर्घण्टः। माला इति

भाषा ॥ (यथा, रामायणे ५। १४। ४८।

“हिरण्यमयेष करकोर्भाजनेः स्फाटिकेरपि” ॥)

करकच्छपिका, स्त्री, (कच्छपकदाकृतिरक्यस्याः ठन्।

कणे स्थिता कच्छपिका कच्छपाः। मनुजः।)

कूर्ममुद्रा। यथा, कालिकापुराणे ५६ अध्यायः।

“करकच्छपिकां कुर्व्यात् कूर्ममन्त्रेण साधकः।

तत्र संस्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपुः” ॥

करकण्टकः, पुं, (करो हस्ते कण्टक इव)। नखः।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करका, स्त्री पुं, (कथोति दिनन्ति आम्नादिफलम्।

“कृष्णादिभ्यो वृन्” ॥ वृन्तात् टाप् क्षिपकादि-

त्वात् प्रत्ययस्यादिति इत्वं न किरति क्षिपति जलं

वा)। मेघभवनगिरा। शिख इति भाषा। तत्प-

र्यायः। वर्षोपलः २। इत्यमरः। १। ३। १२॥

मेघोपलः ३। इति मेदिनी ॥ वीजोदकम् ४

धनकफः ५ मेघास्थि ६ वार्षिकः ७ करः ८

करकः ९। इति शब्दरत्नावली ॥ राधरङ्गः १०

धाराङ्गः ११। इति जटाधरः ॥ मेदिन्यां राध-

रङ्ग इति पाठः ॥ (यथा मेघदूते ५६।

“तां कुर्व्यान्तमुलकरकावृष्टिहासावकीर्णान्” ॥)

करकाम्भाः, [स्] पुं, (करकात् प्रतीतं अम्भो

जलं यत्र)। नारिकेलरुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करग्रहः, पुं, (करोः इयं मम भार्या इति प्रतिज्ञया

मृत्तुतुत्र वरेणेति यावत्। यद् + अर्थिकरणे

अप्)। विवाहः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

आर्थ्यासप्तशती। ६०३।

“सा गुणमयी स्वभावसच्छा सुतनुः करग्रहायत्ता।

अमिता षड्मन्त्रविदा भवता काश्मीरमालव” ॥)

करग्रहणम् ॥ (यथा, आर्थ्यासप्तशती। ६२६।

“सकरो यद् स करदितं

सात्तपं समस्यसृष्टि सजिगीषम्” ॥)

करग्रहणम्, पुं, (करग्रहण्य करादानस्य आरम्भः

प्रारम्भः)। राज्ञां प्रजाभ्यो नववर्षीयकरस्य प्रथमा-

द्धानम्। तदिदं पुण्याद् इति ख्यातम्। तस्याप-

भाषा पुण्या। तस्य शुभदिनगिरूपणम् यथा,—

“तीक्ष्णोऽयवर्जितो मेघ लघे

ग्रीर्धोऽये भावुदिने शुभाह्ने।

कुर्व्यादनुमानि समोद्दितानि

करग्रहणम् अपि प्रजाभ्यः” ॥

इति ज्योतिषम् ॥ अर्थार्थः। अश्वधार्माज्येष्टा-

मूलापूर्वफल्गुनीपूर्वाषाढापूर्वभाद्रपदमघाभरणी-

क्षतिकाभिन्नक्षेत्रे। मिथुनसिंहकन्यातुलाव-

श्चिक्रकुम्भमौलनक्षत्रे। रविसोमबुधहस्तयति-

शुक्रवारेषु करग्रहणम् कर्तव्यः ॥

करघर्षणः, पुं, (कराभ्यां घृष्यतेऽसौ। कर + घृष् +

करञ्ज

कर्मेणि ल्युट् । दधिमश्वनदशः । तत्पर्यायः । वैशाखः २ दधिचारः ३ तकाटः ४ । इति हारावली ॥ हस्तधर्मेणे स्त्री ॥
 करधर्षः, [न्] पुं, (कराभ्यां करयोर्वा धर्षः धर्षणं अस्ति अस्यास्मिन् वा । करधर्ष + इनिः ।) मश्वानदशः । इति शब्दमाला ॥
 करङ्गः, पुं, (कस्य रङ्ग इव ।) मल्लकम् । (कीर्यते जलमत्र इति करः । कृ + अच् । जलहोनः अङ्गो गर्भो यस्य शकम्भादिवात् अलोपे साधुः ।) अश्वस्यनारिकेलफलास्थि । इति मेदिनी । नारिकेलेर खोज इति भाषा ॥ श्रीरास्थि । इति हेमचन्द्रः ॥ इत्तमेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पात्रविशेषः । यथा, “ताम्बूलकरङ्गवाहिनी” इति कादम्बरी ॥)
 करङ्गशालिः, पुं, (करङ्ग इति नाम्ना शालते शोभते इति । करङ्ग + शाल + इन् ।) करङ्गनामेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 करच्छदः, पुं, (करवत् आवरणकारी कटो यस्य ।) शाखोटवृक्षः । श्रेयोडा इति भाषा ॥ इति भावप्रकाशः । (अस्य गुणादिकं शाखोटशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 करच्छदा, स्त्री, (कर इव किरण इव लोहितवर्णः कटः पुष्पं यस्याः । कर इव आवरणकच्छदो वा यस्याः ।) सिन्दूरपुष्पीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 करजं, स्त्री, (करे जायते इति । कर + जन् + ड ।) व्याघ्रनखवदस्याहतेस्तथात्वम् । व्याघ्रनखनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥ २।४।११६ ॥ (नवमीशब्देऽस्य गुणा वक्तव्याः ॥)
 करजः, पुं, (कं मुखं जलं वा रञ्जयतीति । रञ्जेः कर्मणि ल्युट् ।) करञ्जवृक्षः । (“करञ्जकः स्यात् करजः पत्रसूची फलाग्रजः” । इति शब्दरत्नावली ॥ करे जायते इति । जन् + ड ।) नखः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ४।७० । “नखोत्प्लवङ्गद्वीयाश्च पृच्छन्त्यात् करजैस्तृणम्” ॥)
 करजाव्यः, पुं, (करजस्याव्या एव व्याख्या यस्य ।) नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दमाला ॥
 करज्योडिः, पुं, हस्तज्योडिवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (किञ्चित् करज्योडिगति वदन्ति ॥)
 करङ्गः, पुं, (कं मुखं शिरो जलं वा रञ्जयतीति । क + रञ्ज + णिच् + अच् ।) खनामग्यातवृक्षतृणश्रेष्ठः । करमृचा इति भाषा । तत्पर्यायभेदौ यथा,—
 “करञ्जकः स्यात् करजः पत्रसूची फलाग्रजः ।
 अङ्गारमङ्गी वडग्रयो मर्कट्याङ्गारवल्ली ।
 करङ्गभेदाश्चत्वारो विज्ञेया लोकतन्त्रिभे” ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
 “चिरविल्वो नक्षमालः करजश्च करङ्गकः ।
 सोमवल्कः कलिकुस्तु पूतिकः कलिकारकः ॥
 प्रकीर्यः पूतिकरजः पट्टिकः सुमना अपि ।
 करङ्गभेदाः वडग्रयो मर्कट्याङ्गारवल्ली” ॥
 इति जटाधरः ॥ स वड्विधः । तत्र हरकरङ्ग-
 धर्षायाः । नक्षमालः २ पूतिकः ३ चिरविल्वकः ४ पूतिकः ५ वडपत्रः ६ रोचनः ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चिरविल्वः ८ करजः ९ करङ्गकः १० ।

करट

इत्यमरः ॥ २।४।४७ ॥ चिरविल्वः १२ । इति तट्टीका ॥ उदकीर्यः १२ । इति शब्दमाला ॥ ॥ अस्य फलगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । वातनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वातकफमेहतनः कृमिकृष्टनाशित्वम् ॥ * ॥ तत्पत्रगुणाः । कफवाताग्निभूतिशोधनाशित्वम् । भेदकत्वम् । पाकं कटुत्वम् । कीर्योष्णत्वम् । पित्तवर्द्धकत्वम् । लघुत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तत्फलगुणाः । अतिस्निग्धत्वम् । वातनाशित्वम् । स्थिरदीप्तिदातृत्वम् । नयनामयवातरोगकृत्कण्डूविच्छिन्नाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । लेपेन नानाविधचर्मरोगधनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ किटिभयम् । कृमिनाशित्वम् । रक्तपित्तदोषकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अथ नाटाकरङ्गपर्यायः । प्रकीर्यः १ पूतिकरजः २ पूतिकः ३ कलिकारकः ४ । इत्यमरः ॥ २।४।४७ ॥ पूतिकरङ्गः ५ सकण्टकः ६ । इति शब्दमाला ॥ * ॥ वडग्रयः । कांटाकरङ्ग गांटिया करङ्ग इति भाषा ॥ * ॥ मर्कटी । माकड़ाकरङ्ग इति भाषा ॥ * ॥ अङ्गारवल्ली । इत्यमरभरतौ विषकरङ्ग इति भाषा ॥ * ॥ अथ अस्त्रकरङ्गपर्यायः ॥ करमर्द्दं १ वनेक्षुद्रा २ करारः ३ करमर्द्दकः ४ । इति शब्दमाला ॥ कृष्णपाकफलः ५ अविषः ६ सुषेणः ७ । इत्यमरः ॥ २।४।४७ ॥ अस्य फलगुणाः । पिपासानाशित्वम् । रुचिपित्तकाशित्वम् । गुरुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ करमर्द्दकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ (यथा, महाभारते ३ । २२६ । ३५ ।
 “पादपागाश्च या माता करङ्गजिन्या हि सा ।
 वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी ।
 करङ्गे तां नमस्यन्ति तस्मात् पुनार्थिनो नराः” ॥
 किरति विक्षिपति धाम्भिकानिति । कृ विक्षेपे + बाहुलकादौयादिकोऽङ्गुप्रत्ययः । धम्मदेवुरि, त्रि । यथा ऋग्वेदे । १ । ५३ । ८ ।
 “त्वं करङ्गमुत पर्य्ये बधी-
 स्तजिहयातिथिगम्य वर्चनी” ॥)
 करङ्गकः, पुं, (करङ्ग + स्वार्थे कन् ।) करङ्गवृक्षः । इत्यमरः ॥ २।४।४७ ॥ भृङ्गराजवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (यथा महाभारते । १३ । १२८ । ८ ।
 “यस्तु मन्वत्सुर्गं प्रणी दद्यादीपं करङ्गके ।
 सुवचलामूलवृक्षः प्रजान्तस्य विवर्द्धते” ॥)
 करङ्गफलकः, पुं, (करङ्गफलमिव फलं यस्य । ततः स्वार्थे कन् । करङ्गफलमिव कायते इति वा । कै + कः ।) कपित्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 करटः, पुं, (कं कुत्सितं रटति शब्दं करोतीति । रट शब्दे + पचाद्यच् ।) काकः । (यथा गङ्गाकोत्रे । “वरमिह गङ्गातीरे सरटः करटः” इति ॥
 किरति विक्षिपति मदवारि इति । कृ + अटन् ।) हस्तिगण्डः । इत्यमरः ॥ ३ । ३ । ३४ ॥ (यथा महाभारते । ३ । २७७ । द्रौपदोद्धरणपर्य-
 यि ३८ ।
 “कथं हि भिन्नकरटं पद्मिन् वनगोचरम् ।

करख

उपस्थाय महानागं करेणः शूकरं स्पृशेत्” ॥)
 कुसुमवृक्षः । निम्बजीवनः । एकादशाह्वादि-
 आङ्गम् । दुर्दुर्लभः । नास्तिक इति यावत् ।
 (अयं तु क्षत्रियभेदाभिप्रायेयोक्तः । तथा च महाभारते ६ । ६ । ६२ ।
 “मानवा वल्गवास्त्रैव तथैवापरवर्त्तकाः ।
 कुलिन्दाः कालदास्त्रैव दण्डकाः करटाक्षया” ॥)
 वाद्यविशेषः । इति मेदिनी ॥
 करटकः, पुं, (करट + स्वार्थे कन् ।) काकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पिङ्गलनाम्नः सिंघस्य मन्त्रि-
 पुत्रविशेषः षट्गालः । यथा हितोपदेशे २।२५ ।
 “स च तथाविधः करटकदमनकाभ्यां तन्मन्त्रि-
 पुत्राभ्यां षट्गालाभ्यां दृष्टः” ॥ स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः कर्त्तृसुतः । यथा कादम्बरीटीका ।
 “कर्त्तृसुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः” ॥)
 करटा, स्त्री, (करट + “अजाद्यतष्टाप्” । ४।१।४ । इति टाप् ।) दुःखदोह्या गवी । इति हेमचन्द्रः ॥
 करटी, [न्] पुं स्त्री, (करटः मदक्षरश्रीलगादः प्राशस्येन अस्ति अस्य । करट + इनिः ।) हस्ती । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, लङ्केश्वरविरचितशिव-
 स्तुते । ४ ।
 “कपर्दिनि कुसुदतीरमगम्यदक्षुषामयौ
 कटोतटपटामवलकरटिचर्मणि ब्रज्यथि ॥)
 करदुः, पुं, (कृ + अदुः ।) पक्षिविशेषः । इति हेम-
 चन्द्रः । करकटिया इति भाषा ॥
 करणं, स्त्री, (क्रियतेऽनेन । कृ + करणे + ल्युट् ।) साधकतमम् । इत्यमरः ॥ ३ । ३ । ५४ ॥ तत् षट्कारकान्तर्गतकारकविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
 “क्रियायां साध्यायां बहूनां कारणानां मध्ये कार-
 यान्तरव्यवधानाभावे यदस्तु क्रियानिष्पत्तिकारणं विवक्षितं तस्मिन् करणत्वं प्रकीर्तितम् । तेन दात्रेण धान्यं लुनातीत्यत्र हस्तादेः कारणात्वेऽपि दात्रस्यैव करणत्वं विवक्षितम् ॥ तथाचोक्तम् ।
 “कारणव्यवधानेऽपि क्रिया निष्पत्तिकारणम् ।
 यद्वै विवक्षितं तेषु करणत्वं प्रकीर्तितम्” ॥
 इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥ तिथ्यर्ज-
 परिमितववायेकादशमं चककालविशेषः । तेषां नामानि । ववः १ वालवः २ कौलवः ३ तैलवः ४ गः ५ बलिगः ६ विटिः ७ शकुनिः ८ चतुष्पदः ९ किन्तुलः १० नागः ११ । तेषां यथाक्रमेणा-
 धिष्ठातृदेवाः । इन्द्रः २ कमलजः ३ मित्रः ४ अर्यमा ४ भूः ५ अग्निः ६ यमः ७ कलिः ८ वृषः ९ फणो १० मारुतः ११ । एकैकस्मिन् तिथौ द्वे द्वे करणे भवतः । तेषां ववादयः सप्त अष्टा-
 दश्या शुक्लप्रतिपद्वैशाखमासमारभ्य कृष्णपक्षीयचतु-
 र्दशीप्रथमार्द्धपर्यन्तं भवन्ति । शेषाश्चत्वारः कृ-
 ष्णचतुर्दशीशेषार्द्धावधि शुक्लप्रतिपद्वैशाखमासपर्यन्तं नियमेन भवन्ति अतो भुवाणि करणानि । पूर्वे सप्ताभुवाणि ॥ तेषामानयनक्रमो यथा ।
 “तिथिर्दिष्टा करोनागशुद्धाकरणमादिभे ।
 परे दक्षे तु सौक्तं तत्करणं ववपूर्वकम्” ॥
 इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ सौम्यम् । गार्ग्यम् । इति-

करख

यम् । इत्यमरः । १ । १ । ५४ ॥ (यथा गीतायां १८ । १४ ।)

“अधिराजं तथाकर्त्ता करखश्च एयविधम्” ॥

हेतुः । कर्म । इत्यल्लेखः । इत्यमरः । गीतवि-
शेषः । (तस्मै व्यवस्थापकत्वाङ्गविशेषः ।

अङ्गुली राजकन्दर्पेण ।

“अथवादिजगीतानां प्रयोगवशमेदिनां ।

अङ्गानां ताडनं रोधः करखानि प्रचक्षते” ॥

इत्यमरः । प्रमाणं यथा कुमारः ६ । ४० ।

“अथवादिजगीतानां अङ्गानां यच्च वेद्यमानम् ।

अङ्गुलीजितसन्दिग्धाः करगैर्मुञ्जसूनाः” ॥

अङ्गुलीभेदः । संवेद्यमानम् । कायस्थः । इति मेदिनी ॥

कायस्थसंहतिः । वर्णानां स्पष्टतादि । योगिना-

आसनादि । कृतादि । इति हेमचन्द्रः ॥ (सर्वेषा-

मादिकारणत्वात् विष्णुः । यथा, महाभारते

१३ । १५६ । ५४ ।

“कराणां कारणां कर्त्ता विकर्त्ता गृह्णो गृहः” ॥

हेतुपत्रसाक्षिदिव्यादि । यथा मनुः ८ । ४१ ।

“अर्थोऽप्ययमानन्तु यत्नो विभावितम् ।

रापयेद्वनिकस्याय दण्डनेष्टाश्च शक्तिः” ॥

भावे ल्युट् । कृतिः । यथा रामायणे ४ । ७ । ५६ ।

“धर्मतः श्रेष्ठकरणे प्रतीतिव्यामहे वथम्” ॥

एतः, पुं, श्रुद्रावैश्ययोर्जातजातिविशेषः । इत्यमरः ।

२ । १० । २ ॥ अथ लिखनवृत्तिः कायस्थ इति

ख्यातः । इति भरतः ॥ यथा,—

“श्रुद्राविश्रोत करगोष्ठमष्टौ वैश्यादिजन्मनोः” ।

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“कायस्थे साधने क्रीडं पृथि श्रुद्राविश्रोः सुते” ।

इति करगशब्दार्थे मेदिनी ॥ * ॥ अन्यथा ।

“अस्त्रो मल्लश्च राजन्यात् ब्राह्मणिक्विरेव च ।

नटश्च करगश्चैव खसद्रविड एव च” ॥

इति मानवे १० । २२ ॥ अस्त्रोमल्लश्चेति । “जत्रि-

यात् ब्राह्म्यात् सर्वगायां अस्त्रमल्लानिष्कविनट-

करगखसद्रविडाख्या जायन्ते । एतान्यप्येकस्यैव

नामानि” । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥

तस्य कर्मविपाको यथा,—

“तैलचौरैर्नैलकीटो मूर्द्धि कीटस्त्रिजन्मकम् ।

ततो भवेत् स्वर्गकारो जन्मकं दृष्टमानसः ॥

तमः कुण्डे वर्षागतं स्थित्वा स्वर्गबणिक् भवेत् ।

जन्मैकश्च दुर्गाचारो जन्मैकं करगो भवेत् ॥

विश्वैकलिपिकर्त्ता च भक्ष्यदातुर्धनं हरेत् ॥

कायस्थो नोदरस्थेन मातुर्मनसं न खादितम् ।

तत्र गान्ति कृपा तस्य दन्ताभावेन केवलम् ॥

स्वर्गकारः स्वर्गबणिक् कायस्थश्च ब्रजेश्वर ।

नरेषु मध्ये ते धूर्ताः कृपाहीना महीतले ॥

हृदयं क्षुरधारामं तेषाञ्च गान्ति सादरम् ।

शतेषु सज्जनः कोऽपि कायस्थो नेतरौ च तौ ॥

सुबुद्धिः शिवयुक्ताश्च शास्त्रज्ञो धर्ममानसः ।

न विभ्रसेतेषु तात स्वात्मकस्याहेतवे” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ अध्यायः ॥

अथार्थः, स्त्री, (कराणां ज्ञानकर्मादिरूपं इन्द्रियं

करतो

चायतेऽनेन । करख + त्रै + करखे + ल्युट् । मल-

कस्य प्रधानकरखैकादशस्य मनसः खलत्वात् ।

करखैस्तादिकर्म्मिन्द्रियादिभिः चायते वा इति

कर्म्मणि ल्युट् ।) मल्लकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

करणीयं, चि, (कर्त्तुमुचितं कर्त्तुमर्ह्यं वा । कृ + अनी-

यर् ।) कर्त्तव्यम् । कार्यम् । इति आकरगम् ॥

(यथा रामायणे ३ । १४ । १० ।

“मया किं करणीयश्च इत्युक्ते दिजसन्निधौ ।

सर्वैरेव च तैरास्तेर्वागियं समुदाहृता” ॥)

करगडः, पुं, (कृन् + “कृच्छ्रगडः” । इत्यगड् ।

उणां । १ । २८ ।) मधुकोषः । भौषाक् इति भाषा ।

असिः । कागडवपत्ती । दन्ताङ्कम् । इति मेदिनी

हेमचन्द्रश्च ॥ वंशादिरेचितभागवद्विशेषः समुद्रश्च ।

इत्यमरः । ७ । ५ । १८ ॥ साजि भौषि इत्यादि

भाषा । (यथा भागवते ५ । १४ । ४ । “एवमेव

महाश्वमः कर्मक्षेत्रं यस्मिन् न हि कर्म्मण्युत्-

सीदन्ति यदयं कामकरगड एव आवसथः” ॥)

करगडी, [न्] पुं (करगडस्यैव आकाशेऽस्यास्तीति ।

करगड + इतिः ।) मल्लः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

(मल्लशब्देऽस्य गुणादिकथनं ज्ञेयम् ॥)

करतल, पुं, (करस्य हस्तस्य तलः ।) हस्ततलः ।

हातेऽ तेलो इति भाषा । (यथा जयदेवः १ । ४५ ॥

“करतलतलतलतलवलय वलिकलितललनवंशं”

अपि च । यथा, श्रीभागवते । ८ । ७ । ४२ ॥

“ततः करतलीकृत्य व्यापि हान्ताहलं विधम् ।

अभक्षयन् महादेवः कृपया भुतभावनः” ॥)

करताली, स्त्री, (करताल + गौरादित्वात् डीष् ।)

वाद्यविशेषः । करताल खरताल इति ख्याता ।

तत्पर्यायः । करद्विः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करतलध्वनिः । तथा च । “यथा न स्यादाली-

कपटकरतालीपटवः” । इति उद्भटः ॥

करतोया, स्त्री, (करात् पुङ्गवस्य हस्तात् च्युतं तोयं

जलं अस्ति यच्च । अर्थं आद्यच् ।) स्वनामख्यात-

उत्तमदेशस्थनदीविशेषः । तत्पर्यायः । सदानीरा

२ । इत्यमरः । १ । १० । ३३ ॥ सदानीरवहा ३ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ गौरीविवाहसमये

पुङ्गवकरगलितसंप्रदानतोयप्रभवत्वात्कस्य तोयं

विद्यतं पुत्र इति करतोया । आवणे एतद्वर्जं

सर्वा नद्यो गजवलाः इयं तु न गजवला अत-

एव सदा सर्वदा नीरमस्या इतिसदानीरा ।

तथा च स्मृतिः ।

“अथादौ कर्कटे देवी व्यहं गङ्गा रजसूना ।

सर्वा रत्नवहा नद्यः करतोयाम्वाहिनी” ॥

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (इयं हि तीर्थविशेषः ।

यथा महाभारते ३ । तीर्थयात्रापर्वणि । ८५ । ३ ॥

“करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपधितो नरः ।

करभ

अन्धमेधमवाप्नोति प्रजापतिहृतो विधिः” ॥)

करभुमः, पुं, (करित आखाः सर्वतः यः । स चासौ

भुमश्चेति ।) कारखरल्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करपत्रं, स्त्री, (करेण करात् वा पततीति । पत्र +

“सर्वधातुभ्यः ङ्” इति ङ् ।) ककचः । इत्यम-

रः । २ । १० । ३५ ॥ कभात् इति भाषा । (करौ

पत्रमिव नीरिव यच्च ।) जलक्रीडा । इति जटाधरः ॥

करपत्रवान्, [त्] पुं, (करपत्राकारपत्रमस्ति यस्मिन्

मनुष्ये मस्य वः ।) तालवृक्षः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

करपत्रिका, स्त्री, (करौ पत्रं नीरिव यथा । पत्र

+ कप + टाप् + अत् इत्यम् ।) जलक्रीडा । इति

जटाधरः ॥

करपर्णः, पुं, (करो हस्तः तद्वत्पर्यं यस्य ।) भिङ्गा-

ल्लः । गङ्गागडः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा-

शब्देऽस्य विशेषः उक्तः ॥)

करपल्लवः, पुं, (करस्य पल्लव इव ।) अङ्गुलिः । यथा,

मार्कण्डेये ८४ । २६ ।

“करपल्लवमङ्गुलिं तैश्च स्नानं कृतं सर्वतः” ॥

करपात्रं, स्त्री, (करः पात्रमिव यच्च ।) जलक्रीडा ।

इति हारावली ॥

करपालः, पुं, (करं पालयति श्रद्धाति । पाल +

कर्मण्युष्म ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥

करपालिका, स्त्री, (करपाल + गवृन् + टाप् अत्

इत्यम् ।) ऋष्यगदाकारहस्तदण्डः । खोटा इति

ख्यातः । इति भरतः ॥ एकधारास्त्रम् । इति

स्वामी । तत्पर्यायः । ईलो २ । इत्यमरः । २ ।

८ । ६१ ॥ इलो ३ इति ४ करपालिका ५ । इति

तट्टीका ॥

करबालः, पुं, (करस्य बालः एव इव । नवस्य कर-

जातत्वात् तथाचम् ।) नवम् । इति शब्दमात्रा ॥

(करं बलति संवृणोति बल + अण् ।) खड्गः ।

इत्यमरटीकायां भरतः । करबाल इति भाषा ।

(यथा, गीतगोविन्दे १ । १० ॥

“स्वच्छनिवहनिधनं कलशसि करबालम्” ॥)

करबालिका, स्त्री, (कर + बल + गवृन् + टाप् +

अत् इत्यम् ।) करपालिका । इत्यमरटीकायां

रायमुकुटादयः ॥

करभः, पुं, (कृणाति कीर्त्यतेऽनेन वा । कृन् हिंसायां

कुषा विक्षेपे वा “कुषाणालिकालिगर्दिभ्योऽभच्” ।

खण्डां । ३ । १२२ । इति अभच् । करे भाति शोभते

इति वा । भा + कः ।) मणिधन्वावधिकनिष्ठा-

पर्यन्तं करस्य वह्निर्भागः । (यथा, गङ्गाः । ६ । ८३ ।

“धात्री कराभ्यां करभोपमोक्तः” ॥)

उद्भिः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ७५ ।

करिशावकः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (यथा

भागवते ८ । २ । २२ ।

“सधर्मैतमः करिभिः करेणभि-

रुतोमदस्युत्करभैरुजतः” ॥)

उद्भिः । इति मेदिनी ॥ नखनामगन्धद्रव्यम् ।

इति राजनिर्घण्टः । कटिः । इति जटाधरः ॥

करभकाण्डिका, स्त्री, (करभमियं काण्डमस्याः ।

करम

करमकाण्ड + कप् + क्त इत्वम् ।) उद्भवाग्रही-
रुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
करमप्रिया, स्त्री, (करमस्य करिणावकस्य उद्भस्य
वा प्रिया ।) क्षुद्रदुरात्मना । इति राजनिर्घण्टः ॥
करमवल्लभः, पुं, (करमस्य हस्तिणावस्य वल्लभः
प्रियः ।) कपित्थरुद्धः । पीलुरुद्धः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
करभादनी, स्त्री, (करभेन उद्भेन अद्यतेऽसौ । अद् +
कर्म्मणि ल्यट् । ततो + डीप् ।) क्षुद्रदुरात्मना ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
करभी, [न्] पुं, (कर इव भाति करमः सुगहः स
अस्यास्ति । करम + इनिः । यद्वा करमः हस्ता-
वयवविशेषः सोऽस्य सुगहवक्त्रे अस्तीति इनिः) ।
हस्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
करभी, स्त्री, (करम + डीप् ।) उद्भो । तत्पर्यायः ।
वामी २ । इति ञटाधरः ॥
करभीरः, पुं, (करमिणं हस्तिनं ईरयति प्रेरयति
मृदुमुखम् । करमि + ईर् + अण् ।) सिंहः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
करभूषणः, स्त्री, (करयोर्भूषणम् ।) कङ्कणम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । १०८ । हस्ताभरणमात्रम् ॥
करमट्टः, पुं, (करं कर्मिण्युगमपि अट्टति तुच्छी-
करोति । अस्य सख्यकाण्डत्वात् तथात्वम् । अट्ट
अनादरे + खमुम् प्रत्ययः ।) गुवाकट्टः । इति
त्रिकाण्डशेषः । (गुवाकट्टेऽस्य गुणा अट्टव्याः ॥)
करमरी, [न्] पुं, (किरति क्षिपति अथ दण्डान्
इति करः कारागारः । कृ + अधिकाशे अय् ।
तस्मिन् करे मरः मरणं मृदुयत् यातना यस्य
बाहुल्यकात् इनिः । तच् भ्रियते वा ।) वन्दी ।
इति त्रिकाण्डशेषः । कयेदी इति भाषा ॥
करमर्हः, पुं, (करं मृदातीति । करकण्डूप्रदत्वात् ।
मृद्वोदे + कर्म्मण्यण् । करेण मृद्यते इति कर्म्मणि
अप् वा ।) करमर्हकट्टः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा भावप्रकाशे,—अस्य गुणा उक्ताः ।
“लघुदीर्घफलाभ्यान्तु करमर्हद्वयं मतम् ।
करमर्हद्वयं त्वाममस्मिं गुरुव्याहरम् ॥
उष्णं बलिकरं प्रोक्षिं पित्तरक्तकफप्रदम् ।
तत्पक्वं मधुरं कथं लघुपित्तसमीरजित् ॥
करमर्हः सुषेणः स्यात् कृष्णपाकफलस्तथा ।
तस्मात्तुफलायान्तु सा ज्ञेया करमर्हिका ॥)
करमर्हकः, पुं, (कर + मृद् + गवल् । करमर्ह इव
स्वार्थे कन् इति वा ।) रुद्धविशेषः । इत्यमर-
टीकासारसुन्दरी । पाणि अमला इति भाषा ॥
इति रत्नमालाराजनिर्घण्टादयः । करौन्दा इति
कर्मचा इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । कृष्णपाक-
फलः २ अविष्टः ३ सुषेणः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥
कृष्णपाकः ५ पाकफलः ६ कृष्णफलः ७ पाककृष्ण-
फलः ८ कृष्णफलपाकः ९ पाककृष्णः १० फल-
कृष्णः ११ पाकफलकृष्णः १२ वनालयः १३ वना-
लकः १४ कराम्बकः १५ बोलः १६ वज्रः १७ आ-
विष्टः १८ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ करमर्हो
१६ वनेक्षुद्रा २० करास्तः २१ । इति रत्नमाला ॥

करम्भ

करमर्हः २२ पाणिमर्हः २३ । तद्वाक्यफलगुणाः ।
तिक्तत्वम् । अस्त्रत्वम् । दीपनत्वम् । दाहदाहत्वम् ।
तत्पक्वफलगुणः । त्रिदोषशमनत्वम् । अरवि-
विषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पिपासा-
नाशित्वम् । अस्त्रत्वम् । अक्षिपित्तकारित्वम् ।
गुरुत्वम् । इति राजवल्लभः । (यथा, वाभटः ।
“गुरुष्णवीर्यं वातघ्नं सरसं करमर्दकम्” ॥)
करमर्हो, स्त्री, (करं मृदातीति । कर + मृद् +
अण् डीप् ।) करमर्दकट्टः । इति रत्नमाला ॥
करमालः, पुं, (करः करिमुग्धः तदाकारा माला
समुद्भूतः यस्य मेघस्य धूमस्य वा क्रमशः करि-
मुग्धवत् प्रसरत्वात् तथात्वम् ।) खतमालः ।
धूमः । इति हेमचन्द्रः ॥
करमाला, स्त्री, (कराङ्गुलीभिर्मालयेव अपमानं कर-
रूपा माला । करङ्गुल्य भासेव वा । करपर्व-
रूपमाला । यथा,
“अनामिकात्रयं पर्व्वं कनिष्ठात्रितयं तथा
तर्जनीमुलपर्व्वन्तं करमाला प्रकीर्त्तिता” ।
इति मुग्धमालातन्त्रे सामान्यविषयम् ॥
“तर्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ।
तिष्ठोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्व्याणो मध्यमा चैकपर्व्विवः ।
पर्व्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत्” ॥
इति शिवरहस्यीयं शक्तिभिन्नविषयम् ॥ * ॥
“अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादिक्रमेण तु ।
तर्जनीमध्यमपर्यन्तमष्टपर्व्वम् संजपेत्” ॥
इति सनत्कुमारसंहितावचनं शक्तीतरेषामष्ट-
वारविषयम् ॥ * ॥
“अनामिकात्रयं पर्व्वं कनिष्ठा च त्रिपर्व्विका ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्जनीमुलपर्व्विका ॥
करमाला समाख्याता आभ्यानामिकान्तरात् ।
तर्ज्जन्यये तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत्” ॥
इति शक्तिविषये मुग्धमालातन्त्रम् ॥ * ॥ तथा ।
“अनामामूलमारभ्य प्रादन्तिष्ठकमेव तु ।
मध्यमामूलपर्यन्तं जपेदष्टसु पर्व्वसु” ॥
इदमपि शक्तिविषये अष्टवारपरम् । इति श्या-
मारहस्यम् ॥
करमुक्तः, स्त्री, (करेण सट्टं धृत्वा शत्रुं प्रति मुच्यते ।
कर + मुच् + कर्म्मणि क्तः ।) अस्त्रविशेषः । इति
हृत्वायुधः । वरुणी भाषा इत्यादि भाषा ॥
करम्बः, पुं, (कञ् करणे + “ककदि कडीत्यम्बच्” ।
उगां । ४ । ८२ ।) करम्भः । इत्यमरटीकायां
नीलकण्ठः ॥ मिश्रिते चि । इति हेमचन्द्रः ॥
करम्बितः, चि, (करम्बः मिश्रणं जातोऽस्य । करम्ब +
इत् ।) मिश्रितः । खचितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
“कलितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे
मधुकर्णनिकारकरम्बितकोकिलकूजितकुङ्कुटीरे” ॥
इति गीतगोविन्दः । १ । २ ॥
करम्भः, पुं, (केन जलेन रभ्यते मिश्रीक्रियते । रभि-
धातोरनेकार्थत्वात् “अकर्त्तरि चैति” घञ् । ३ । ३ ।
१६ । रभेःशब्दजटोः । ७ । १ । ६३ । इति तुम् ।)
दधिमिश्रितशक्तुः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥
(यथा शतपथब्राह्मणे । २ । ५ । २ । ४ ।

करवी

“अनुधानिव यवान् ज्ञात्वा तानोवदीवोयतस्य तेषां
करम्भपात्राणि कुर्वन्ति” ॥ उदमज्यः । यथा,
यजुर्वेदे १६ । २१ ।
“धानाः करम्भः सक्तवः परिवपः पयोदधि” ।
“करम्भः उदमज्यः । इति वेददीधितिः ॥
मृदयवमात्रम् । यथा मनुः १२ । ७६ ।
“करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दाहयान्” ।
करम्भवालुकातापान् करम्भेयैः सह मृदा या
वालुकाः तद्वत्तमवालुकादीन् इत्यर्थः ॥ मिश्रगन्धः ।
यथा भागवते ३ । २६ । ४५ ।
“करम्भपूतिसौरभ्यं शान्तोदयादिभिः पृथक् ।
ब्रह्मावयववैषम्याद् गन्ध एको विभिद्यते” ॥)
करम्भकः, स्त्री, (करम्भ इव स्वार्थे कन् ।) करम्भः ।
दधिसक्तवः । तत्पर्यायः । कर्कसारम् २ । इति
हारावली ॥
करम्भा, स्त्री, (केन जलेन रभ्यते सिच्यते इति ।
अथवा केन वायुना रभ्यते मिश्रीक्रियते नामागन्धो
यस्याः । रभेर्नानार्थत्वात् क + रभ + घञ् + तुम्
टाप् च ।) श्रतावरी । प्रियकुण्डलः । इति राजनि-
र्घण्टः । (स्नानामख्याता कलिङ्ग देशोत्पन्ना रमणी ।
सा तु पूरुवंशोयस्याक्रोधनस्य पत्नी । यथा महा-
भारते १ । ६५ । २२ ।
“अक्रोधनः खलु कालिङ्गो करम्भा नामोपयेमे ।
तस्यामस्य जज्ञे देवार्तिथिः” ॥)
कररुहः, पुं, (करे रोहति कराङ्गुलीभ्य उत्पद्यते
इत्यर्थः । कर + रुह + “इगुपधेति” । ३ । १ ।
१३४ । कः ।) गलः । इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥
(यथा आर्यासप्तशती ३७ । “अस्याः कररुह-
खण्डितकाण्ड-पटप्रकटनिर्गता दृष्टिः” ॥)
कररुद्धः, स्त्री, (करस्य रुद्धिः करेण रुद्धिर्यस्य वा ।
करसम्पत् ।) करताली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
करवालिका, स्त्री, (करं वलते । वल हिंसादानयोः
अण् । करेण बाल्यते वा । जिज्ञन्तादच् इः तत्
कन् + टाप् च ।) करपालिका । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
करवी, स्त्री, (कस्य वायोः रवो यत्र । गौरादित्वात्
डीप् ।) कवरी । हिङ्गुपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
करवीरः, पुं, (करं वीरयति । वीर + विक्रान्तौ + कर्म्म
ण्यण् ।) खड्गः । दैत्यविशेषः । इति मेदिनी ॥
भ्रमगानम् । इति हेमचन्द्रः । ब्रह्मावर्त्ते वृषदती-
नदीतीरे चन्द्रशेखरराजपुरम् । इति कालिका-
पुराणे ४६ अध्यायः । (पर्व्वतविशेषः । यथा,
भागवते ५ । १६ । २८ ।
“एवमपरेण पवनपारियात्रौ
दक्षिणेन कैलासे करवीरौ प्रगायतौ” ॥
नागविशेषः । यथा, महाभारते १ । ३५ । १२ ।
“करवीरः पुष्पदन्टो विष्णुको विष्णुपाशहरः” ॥)
रुद्धविशेषः । करवी इति भाषा ॥
(यथा रामायणे ३ । १७ । २० ।
“दाडिमान् करवीरांश्च अशोकांस्तिलकांस्तथा” ॥)
तत्पर्यायः । प्रतिहासः २ शतप्रासः ३ चण्डातः ४
हयमारकः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ । प्रतीहासः

करशी

इति तट्टीका । अन्धः ७ द्यारिः ८ अन्ध-
मारकः ९ शीतकुम्भः १० तुरङ्गारिः ११ । इति
रत्नमाला ॥ अन्धः १२ वीरः १३ हवमारः १४
अन्धः १५ शतकुम्भः १६ अन्धरोधकः १७ वीरकः
१८ कुम्भः १९ शतकुम्भः २० श्वेतपुष्पकः २१ अन्ध-
मारकः २२ नखराजः २३ अन्धनाशनः २४ अन्ध-
मारकः २५ दिव्यपुष्पः २६ हरिप्रियः २७ गौरी-
मारकः २८ सिद्धपुष्पः २९ । अस्य गुणाः । कटु-
रसः । तीक्ष्णत्वम् । कुष्ठकण्टारिणाश्रित्वम् । त्रया-
न्निविधविस्फोटकप्रशमनत्वम् । अन्धमृतिप्रदत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्वेतगन्धभेदेन यथा,—
“करवीरः श्वेतपुष्पः शीतकुम्भोऽन्धमारकः ।
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो जगदुत्तमः ॥
करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकञ्च तत् ।
अन्धनाशकमेकपुष्पत्रयापहम् ।
कीर्यमाणं किमिकण्टकं भक्तितं विषवन्मृतम्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ नागविशेषः । इति भारतम् ॥)
वीरकः, पुं, (करवीर इव कायति प्रकाशते ।
कृ + कः । करं वीर-वाति । कर + वीर विक्का-
कौ + गण् ।) अर्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
खड्गः । इति शब्दमाला ॥ (करवीर एव स्वार्थं
कन् ।) करवीरः । विषभेदः । स तु करवीरस्य
मूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वीरकन्दसंज्ञः, पुं, (करवीरकन्दसंज्ञया संज्ञा
इत्य । करवीरकन्द इति संज्ञा यस्य वा ।) तैल-
गन्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीरसुजा, स्त्री, (करवीरस्य भुज इव शाखावत्
भुजः शाखाऽस्याः ।) आढकीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अरहः इति भाषा ॥
वीरी, स्त्री, (किरति क्षिपति राजसासुरादीन्
इति । कृ + अच् । करः तादृशः वीरः पुण्यो
इत्या ।) यद्वा कं सुखं शक्तिं ददातीति क + रा +
कः । सुखप्रदः वीरपुण्यो यस्याः ।) अदितिः ।
मेरुगवी । पुत्रवती । इति मेदिनी ॥
शाखा, स्त्री, (करस्य शाखा इव ।) अकुली ।
इत्यमरः । २ । ६ । ८९ ॥ तानां परिमाणं यथा ।
“अष्टभिस्तैर्भवेत् षष्ठं मध्यमं सप्तमिद्वैः ।
कन्यसं षड्भिर्द्विद्वयमकुलं मुनिसत्तमम् ॥
मानन्तु पार्श्वेन । षडयवाः पार्श्वसंमिताः । इति
कात्यायनदर्शनात्” । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तत्-
पर्यायः । अयुवः १ अयुवः २ क्षिपः ३ त्रिशः ४
शर्याः ५ रश्मिः ६ धीतयः ७ अयुवः ८ विपः
९ कक्षाः १० अवयवः ११ हरितः १२ स्वसारः
१३ जामयः १४ सनाभयः १५ योक्ताणि १६
योजनानि १७ धुरः १८ शाखाः १९ अमीश्वरः २०
दीधितयः २१ गभस्तयः २२ । इति द्वाविंशति-
रकुलिनामानि । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥
शीकरः, पुं, (करात् करिमुग्धात् निःसृतः
शीकरः । करस्य गजमुग्धस्य शीकरो वा ।)
हस्तिमुग्धनिर्गतजलकया । तत्पर्यायः । वमथुः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । १० ॥ (यथा रघुः । ७ । ४८ ।
“उद्यन्तमग्निं शमयाम्भुव-

कराणा

गणा विविधाः करशीकरेय” ॥)

करमुकः, पुं, (करस्य मुकः सुखाय इव सुखय इव
वा ।) नखः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
करहाटः, पुं, (करेण किरणेन सूर्यस्येति यावत्
हास्यते दीप्यते इति । हट् + शिच् + कर्म-
ण्ण ।) पद्ममूलम् । मदनवृक्षः । इति मेदिनी ॥
महापिण्डीतरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
करहाटकः, पुं, (करहाट एव इति स्वार्थं कन् । करं
हाटयतीति गण् ।) मदनवृक्षः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ५२ ॥ हस्तोयस्वर्गो स्त्री ॥
करमर्दः, पुं, (करं आम्हृतातीति । कर + आ + मृद्
+ अच् ।) करमर्दवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
करम्भा इति भाषा ॥
कराम्बुकः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते । कृ + कर्मणि
अप् । करं अम्बु यस्मात् कप् ।) क्षयापाकफल-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका भरतधृतवाचस्पतिश्च ॥
प्राणि आसना इति भाषा ॥
करास्लकः, पुं, (कीर्यते इति करं कीर्यमाणं अस्लं
यतः । अस्ल + कप् ।) करमर्दकवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
करायिका, स्त्री, (कराविव आचरति उड्डीनादि-
काले कर्गवल्ग्वमानत्वात्प्राप्तत्वं । कर + आ-
चारे क्यङ् । ततो + ल्युल् + टाप् च ।) बलाका-
पत्नी । क्षत्रवकः । इति भूरिप्रयोगः ॥
करारोटः, पुं, (करे आरोटते दीप्यते । आ + षट् +
अच् ।) अङ्गुरीयकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
करालं, स्त्री, (कराय चक्षुरोगादिनाशाय अलति
पर्याप्नोतीति । अल् + अच् ।) क्षयाकुटेरकः । इति
मेदिनी ॥ काल तुलसी इति भाषा ॥
करालः, पुं, (करं आलाति यज्जाति । आ + ला +
कः ।) कराय क्षेपाय अलति पर्याप्नोति वा ।)
सर्जरसयुक्ततैलम् । इति मेदिनी ॥ गर्जनतल
इति भाषा ॥ तैले घृते वा पक्षवेसवारः । इति
पाकराजश्वरः ॥ (क्षिप्तिं जीवेऽपि दृश्यते । यथा,
“तप्तस्त्रे पचेत् पृथ्वीं वेसवारकसंज्ञकम् ।
पाकप्रापितसौरभ्यं करालं सुदुर्कर्मतम्” ॥
गन्धर्वभेदः ॥ यथा, महाभारतः । १ । १२३ । ५४ ।
“सडा वृहडा वृक्षः करालश्च महामनाः” ॥)
करालः, त्रि, (कराय क्षेपाय भयप्रदर्शनाय अलति
पर्याप्नोति ।) दन्तः । इति भाषा ॥ (यथा,
“कराल वदनां घोरां सुतकेशीं चतुर्भुजां” ।
इति चामुण्डाध्यायम् ॥) तुङ्गः । उच्च इति भाषा ॥
भीषणः । इति मेदिनी ॥ भयानक इति यावत् ॥
(यथा, रघुः । १२ । ६८ ।
“तद्योनिं शतधा भिन्नं ददृशे दीपिमम्भुखम् ।
वपुर्नहोरगस्यैव करालफणमगडलम्” ॥)
करालकः, पुं, (कराल एव स्वार्थं कन् ।) करालवत्
कायति वा ।) क्षयातुलसी । इति रत्नमाला ॥
करालशब्दार्थश्चात्र ॥
करालत्रिपुटा, स्त्री, (करालानि त्रीणि पुटानि
यस्याः ।) लङ्घाधन्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कराला, स्त्री, (करालनामा नाम यस्याः ।) शारिवा ।

करिर

अनन्तमूल इति ख्याता । इति रत्नमाला ॥
(शारिवाशब्दे अस्या गुणा आख्येयाः ॥)
करालिकः, पुं, (करालां करसदृशशाखानां आलिः
अधिर्यच । कप् ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥
कराली, स्त्री, (कराल + गौरीदिवात् डीष् ।) अग्नेः
सप्तजिह्वान्तर्गतजिह्वाविशेषः । इति जटाधरः ॥
(यथा मुग्धकोपः । १ । २ । ४ ।
“काली कराली च मनोमवा च
सुलोहिता या च सुधूमवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
लगायमाना इति सप्त जिह्वाः” ॥)
करिकावावली, स्त्री, (करिकाया इव वल्ली) चर्वि-
कावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । चह इति भाषा ॥
(चर्विकाशब्देऽस्या विश्वो ज्ञेयः ॥)
करिकुम्भः, पुं, (करीति नागकेशः त्वदत् कुसुम्भः ।)
नागकेशं धूर्णकम् । इति शारवली ॥
करिगर्जितं, स्त्री, (करिः गर्जितं गर्जनं । करि +
गर्ज्ज + भावे क्तः ।) हस्तिगर्जनम् । तत्पर्यायः ।
वृंहितम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥
करिजः, पुं, (करिगो आयते इति । करि + जन् +
कर्त्तरि ङः ।) हस्तिशिशुः । इति शब्दमाला ॥
करिणी, स्त्री, (करिन् + स्त्रियां ङीप् ।) हस्ति-
नी । तत्पर्यायः । धेनुका २ बन्ना ३ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ३६ ॥ करेणः ४ करेणः ५ करे-
णका ६ रेणका ७ धामिता ८ वामा ९ हस्तिनी
१० । इति शब्दरत्नावली ॥ कटम्भरा ११ पुष्क-
रिणी १२ कचा १३ गणिका १४ गजयोधित्
१५ । इति जटाधरः ॥ पद्मिनी १६ इत्यमर-
टीका ॥ (यथा भागवतः । ४ । ६ । ५६ ।
“आरोप्य करिणीं वृष्टः स्तूयमानोऽविश्रुतम्” ॥)
करिदारकः, पुं, (करिगो वृक्षादि हिनस्ति दारय-
तोत्यर्थः । दृग् विदारे + गण् ।) सिंहः । इति
शब्दरत्नावली ॥
करिपत्रं, स्त्री, (करिगः कर्णवत् पत्रं यस्य ।) ताक्षीश-
पत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
करिपिप्पली, स्त्री, (करि संज्ञया संज्ञा यस्याः पि-
प्ल्याः सा । करिनामिका पिप्पली ।) गजपि-
प्ली । इत्यमरः । २ । ४ । ८७ ॥
करिपोतः, पुं, (करिगः पोतः शिशुः ।) करिश-
वकः । इति हलायधः । २ । ६६ ॥
करिबन्धः, पुं, (करी बध्यते बध्यतेऽच् । यद्वा करिगं
हस्तिनं बध्नाति अच् । बन्ध + अधिकांशे घञः ।)
हस्तिबन्धनस्तम्भः । तत्पर्यायः । प्राग्भिः २ ।
इति शारवली ॥
करिमाचलः, पुं, (मच शाक्यदम्भयो रितिधातोः
भावे घञ् । करिणि हस्तिवधविषये माचं शाक्यं
लाति यज्जातीति । ला + कः ।) सिंहः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥
करिमुखः, पुं, (करिगो मुखमिव मुखं यस्य ।) गणेशः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
करिः, पुं, स्त्री, (कृ + इरन् ।) करीरः । इति
शब्दरत्नावली ॥

करीरी

करिषावका, पुं, (करिषाः शावकाः शिशुः ।) हस्ति-
शिशुः । तत्पर्यायः । कलभः २ । करभ इत्यपि
पाठः । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥ करिषोतः ३ ।
इति हजायुधः ॥ करिजः ४ । इति शब्दमाका ॥
विक्रः ५ । धिक्रः ६ । यथा, शब्दरत्नावली ॥
“यावत् पञ्चाब्देमेतस्मिन् करभः कलभोऽपि च ।
विक्रधिक्रौ तथा स्त्री तु करभी कलभीत्यपि” ॥
करी, [न्] पुं, (करः मुखः अस्यास्तीति इतिः ।)
हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा भागवते
। ८ । २ । २२ ।

“स घर्मतप्तः करिभिः करेणभि-
र्यतो मदप्युत्कलभैरनुवृत्तः” ॥)

करीरः, पुंस्त्री, (करिर्ति विक्षिपति खदेहजावर-
णादीनि । “कृष्णं कटिपटि श्रौटिभ्य ईरन्” ।
उणां । ४ । ३० । इति ईरन् ।) वंशाङ्गः । इत्य-
मरः । ३ । ३ । १७३ ॥ वंशेर कौड़ा इति भाषा ॥
(यथा, माघे ४ । १४ ।

“रत्नैः पुनर्दत्तं रक्षा रचंखा-
मानिन्द्यैरे वंशकरीरगौलीः” ॥

“वंशशब्दस्यास्त्रानताङ्गतोऽनुनतायाः प्रतिपत्य-
र्थत्वादपौनरुक्त्यम् ॥ अतएवैकार्थपदमप्रयोज्यमि-
त्युक्ता करिकलभकणावतंसादिषु प्रतिपत्तिविशेष-
वक्रेषु न दोष इत्याह वामनः” ॥ इति तट्टी-
कायां मल्लिनाथ ॥)

अस्य गुणाः । स्नेहनाशित्वम् । कषायत्वम् । दाह-
जनकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथाह वामनः ।
“करीरमाधानकं कषायस्यादुत्तकत्वम्” ॥
“विद्योः करीराः कफला मधुरा रसपाकतः ।
विदाहिनो वातकराः स कषाया विरूक्षणाः” ॥
इति सुश्रुतः ॥)

करीरः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते जलमत्र “कृष्णपुष्प-
टीति” ईरन् । उणां । ४ । ३० ।) घटः । इति
मेदिनी ॥ (कीर्यते दूरे निक्षिप्यते दूरतः त्यज्यते
कण्टकादिभयादिति यावत् ।) मरुभूमिज उद्ग-
मिषः कण्टकवृक्षः । करील इति भाषा । तत्-
पर्यायः । ककः २ यक्षिणः ३ । इत्यमरः । २ ।
४ । ७७ ॥ ककचः ४ । इति तट्टीका ॥ निष्पत्तिका
५ करिः ६ गूढपत्रः ७ ककः ८ तीक्ष्णकण्टकः
९ । अस्य गुणाः । (यथा भावप्रकाशे ।
“करीरः कटुकस्तिक्तः खेद्युषो भेदनः स्मृतः ।
दुर्नामकफवातामगः शोथप्रणप्रणतः” ॥)
आधानकारित्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । अतिशयकफकारित्वम् । आसानिलारो-
चकसर्वभूतविच्छेदिकर्षणप्रणोदकशक्त्यम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

करीरा, स्त्री, (करि + “अजाद्यतष्टाप्” । ४ । १ । ४ ।
इति टाप्) चीरिका । भिम्भि पोका इति
भाषा ॥ हस्तिदन्तमूलम् । इत्यादिकोषः ॥
करीरिका, स्त्री, (करीरमिवाकृतिरस्यस्याः । करीर
+ ठन् + टाप् च ।) हस्तिदन्तमूलम् । इति जि-
काख्यशेषः ॥
करीरी, स्त्री, (कृ + ईरन् + गौरादित्वात् ङीष् ।)

करुण

चीरिका । हस्तिदन्तमूलम् । इति मेदिनी ॥
करीवः, पुं स्त्री, (कीर्यते विक्षिप्यते इति “कृत्-
भ्यामीषन्” । उणां । ४ । २६ । इति कृ + ईरन् ।)
मुष्कगोमयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥ घूटे इति
भाषा । तत्पर्यायः । गोयक्षिः २ कृगणः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २ । १०० । ७ ।
“ददृश च वने तस्मिन् महतः सङ्घातं कृतान् ।
मृगाणां महिषीणाञ्च करीवैः शीतकारणात्” ॥)

करीषाभिः, पुं, (करीषे करीवस्थितो वा अपिः ।)
मुष्कगोमयवर्जः । घूटेर आगुन इति भाषा ।
तत्पर्यायः । कृगणः २ । इति जिकाख्यशेषः ॥

करुणः, पुं, (करोति मनः आनुकूल्याय । कृ + “कृ-
ददादिभ्य उणन्” । उणां । ३ । ५३ । इति उणन् ।)
वृक्षविशेषः । करुणा लेवुर गाक इति भाषा ।
तत्फलगुणः । कफवाय्वामेदेनाशित्वम् । पित्त-
प्रकोपकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ बुद्धभः । इति
जिकाख्यशेषः ॥ इन्द्रादराद्यरमान्तर्गततीय-
रसः । इत्यमरः । १ । ७ । १७ । तस्य अस्त्रमादि ।

“इष्टनाशादनित्याग्नेः करुणास्थो रसा भात् ।
धीरैः कपोतवर्गोऽयं कथितो यमदैवतः ॥
शोकोऽन स्यायिभावः स्याच्छोथमाकम्बनं मतम् ।
तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ॥

अनुभावा देवनिन्दा भूपतकान्दितावयः ।
वैवर्ण्योक्तासनिश्चासक्तमप्रलपनानि च ॥
निर्वेदमोहापस्माराद्याधिलानिस्मृतिश्रमाः ।
विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥
शोच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति । यथा राघवविलासे ।

विपिने क्व जटानिबन्धनं
तव चेदं क्व मनोहरं वपुः ।
अनयोघटना विधः स्फुटं
ननु खड्गेन शिरीषकर्तनम् ॥

अत्र रामवनवासजनितशोकार्तस्य दशरथस्य
देवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगविसनाशादावपि
उदाहार्यम् ॥ परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्यायि
बोद्धव्यः” । इति साहित्यदर्पणे ३ । १६६ ॥ (सर्व-
जीवेशु दयावान् । यथा भागवते । ३ । २७ । ८ ।
“यद्वृक्षोपलब्धे सन्तुष्टो मितसुगु मुनिः ।
विविक्तशरणः श्रान्तो मैत्रः करुण आत्मवान्” ॥)

करुणामल्ली, स्त्री, (करुणः करुणाया अर्हा मल्ली ।)
नवमल्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

करुणविप्रलम्भः, पुं, (करुणयुक्तो विप्रलम्भः ।) पूर्व-
रागादिचतुर्भेदविप्रलम्भश्चक्रारमथे विप्रलम्भवि-
शेषः । अस्य लक्षणम् । यथा साहित्यदर्पणे
३ परिच्छेदे १६३ ।

“युगोरेकतस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।
विमनायते यदेकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः” ॥
यथा, कादम्बर्यम् । “पुण्डरीकमहाश्वेताष्टतान्ते
पुनर्लभ्ये श्रीरान्तरे वा लभ्ये करुणाख्य
यव रसः । किञ्चाकाकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव
श्चक्रारः । सङ्क्रमप्रत्याशायां रतेरुद्धावात् प्रथ-
मस्तु करुण एवेत्यभिप्रेत्या मन्यन्ते यथाच सङ्क्रम-
प्रत्याशानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भश्चक्रारस्य

करेणु

प्रवासास्थो भेद एवेति केचिदाहुः तदर्थे मरु-
क्षपविशेषसम्भवात्क्षिप्रमपि मन्यन्ते” ॥

करुणा, स्त्री, (“कृददादिभ्य उणन्” । उणां । ३
५३ । इति कृ + उणन् । टाप् च ।) परदुःखहा-
नीष्ठा । तत्पर्यायः । कारुण्यम् २ दया ३ क्षप,
४ दया ५ अनुकम्पा ६ । अनुकोपः ७ । इत्य-
मरः । १ । ७ । १० ॥ श्रुकः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा रघुः ८ । ६७ ।

“करुणाविमुखेन मृत्युना

हरता त्वां वद किं न मे हृतम्” ॥

गङ्गानामविशेषः । यथा काशीखण्डे २६ । ४३ ।

“कूटस्था करुणा कान्ता क्रूरमयाना कणावती” ॥

करुणा दयास्वरूपा । इति तट्टीका ॥)

करुणापरः, त्रि, (करुणा परा यस्य करुणार्या परः
अनुशासी वा ।) दयापरः । तत्पर्यायः । दयालुः
२ क्षपालुः ३ स्मरतः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

करुणी, स्त्री, (कृ + उणन् + ङीप् ।) पुष्पवृक्षविशेषः ।
ककरिखलमिति केकले प्रसिद्धा । तत्पर्यायः ।
यीक्षपुष्पी २ रक्तपुष्पी ३ चारिणी ४ राजप्रिया
५ राजपुष्पी ६ सुष्मा ७ ब्रह्मचारिणी ८ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफ-
माशतान्नाशविषविच्छेदिकर्षणान्दृष्ट्यासनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

करेटः, पुं, (करे कराङ्गुलीषु षटति उत्पद्यते इति
षट् + अच अनुकस्मासः ।) गखः । इति जिका-
ख्यशेषः ॥

करेटया, स्त्री, (करे षट् षटनं व्यथीति । व्ये + षट्
ततष्टाप् ।) धनकूपदी । इति जिकाख्यशेषः ॥

करेटुः, पुं, (के जले वाधौ वारेटोति । रेटु भाष्य-
याचनयोः + मृग्यादितात् कुः ।) पक्षिविशेषः ।
करकटिया इति भाषा । तत्पर्यायः । ककरेटुः २ ।
इत्यमरः । २ । ५ । १६ । करटुः ३ ककरेटुकः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

करेणुः, पुं, (“कृदभ्यामेतुः” । उणां । २ । १ । इति
कृ + एतुः ।) के मल्लके रेणुः पांशुस्य वा । मल्लके
मुख्याङ्गुलीनिक्षेपणात् तथात्वम् ।) हस्ती ।
इत्यमरः । ३ । ३ । ५२ ॥ (यथा माघे १२ । ५ ।

“उत्तिमगात्रः स विदुष्यग्रभः

समुत्पतिष्यन्तमगेन्द्रमुच्चैः ।

आकुक्षितप्रोहनिरूपितकर्म

करेणुरारोहयते निषादिनम्” ॥)

करिणकारुह्यः । इति विश्वः ॥

करेणुः, स्त्री, (कृ + एतुः ।) हस्तिनी । इत्यमरः । ३
। ३ । ५२ ॥ (यथा रामायणे २ । ४० । २६ ।

“शुश्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां रदतीनां महास्रजः ।

यथा नादः करेणूनां बद्धे महति जुह्वरे” ॥

अस्या दुग्धगुणा यथोक्ताः सुश्रुते ।

“हस्तिन्याः [दुग्धं] मधुरं दृढं कषायानुरसं गुब ।
क्षिप्रं शोथकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्” ॥)

करेणुभूः, पुं, (करेणौ करेणुविषये भवति हस्ति-
शास्त्रप्रवर्तनाय प्रभवतीत्यर्थः । भू + क्षिप् ।) पाल-
काप्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

वार्कटि

कार्यन्तु

कर्कटो, स्त्री, (कर्क कर्कटं ष्यति गच्छति । कर्क +
 ष्यट् + इन् । शकम्भादिवात्साधुः ततो ङीष् । कर्क
 ष्यति वा कटैः इन् ततो ङीष् ।) शास्त्रनिघण्टुम् ।

इति मेदिनी । सर्पः । इति शब्दरत्नावली । देव-
दानीजता । कर्कटप्रदङ्गीवृद्धः । शर्मासः । वड् कौकुड्

इति भाषा । घोटिकाश्लक्षः । प्रजननताविशेषः ।
काँकुड् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । कटुदन्ती २

कर्हापनिका ३ योगसा ४ मृत्रफला ५ जपुवा ६
हन्तिपर्णी ७ लोमशकागदा ८ मृत्रला ९ बड.

कन्दा १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्कटाक्षः ११
 शान्तनुः १२ । इति वज्रमाणा ॥ निर्भटी १३

बालुकी १४ यव्यातः १५ अपधी १६ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ अस्या गङ्गाः । मधुग्वम् । शीतत्वम् ।

तिक्तायास्तु गन्धपित्तनाशित्वम् । कफदोषकाशि-
त्वञ्च । पक्वायास्तु मूत्रगोधार्तिनाशित्वम् । इति

“कर्कटी शीतला कृत्वा यादृशी मधुरा गुः ।

तस्याः पितृहृत्ता सामा पक्षा त्वष्टाभिपितृहृत्ता ।
अस्याः पाकप्रकारः ।

“त्वग्बीजरहिता प्रौढा गुणिकाकारखगिता ।
तन्निता मुच्यते तमे कर्कटो वाऽवसेहिता ॥

विपाद्युवगद घृतदग्धसाङ्गं
विभावितं बल्लजशर्कराभ्यां ।

इतलवासञ्च कदणमतत्
प्रतिक्षां रोचनमातनोति ॥)

ककटः, पं, (कक निपातनात् साधुः । ककट + मृग-
 व्यादित्वात् कुः वा ।) ककटपक्षी । इति शब्दरत्ना-

कर्कन्धः, पुं स्त्री. (कर्कं कर्कटं दधातीति । धा +

निपातनात् कुः नम् च ।) काजिष्ठः । इत्यमर-
टीकायां स्वामी ॥ (वदगीफणः । अस्य पर्याय-

“पुंसि स्त्रियाश्च कर्कन्धर्वदरी कोकमित्यपि ।

अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्टका” ॥

“पच्यमानं सुमधुरं मौर्वीगं वदरं महत् ।
मौर्वीगं वदरं सुमधुरं पच्यमानं महत् ॥”

संज्ञं पितृगणं पितृगणं पितृगणं पितृगणं पितृगणं ॥

कोलेन्तु वदरं ग्राहि न्यमुणाश्च वातलम् ।

कर्कन्धुः क्षुद्रवदं कथितं पूर्वमृगभिः ।

स्त्रिगुणं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम् ।

“नृणां भवेत्तु यथा यथा”

प्रक्षं पित्ताग्निरहरं क्षिप्रं संमधुं सरम् ॥

मौवीरं वदरं खिगधं मधुरं वातपित्तजित् ॥
इति मन्त्रो मन्त्रभाष्ये ॥ ५६ ॥

॥ इति सुनृत्य खनस्योगः ॥ ४६ ॥ अथ ॥

कर्कश

कर्कशः, पुं स्त्री, (कर्क कण्ठकं दधातीति । धा + “अन्ट् ट्ठञ् कम् कपोलकर्कशूद्विधुः” ।
उणां-१ । ६५ । इति कृः निपातनात् साधुः ।
वदरीहस्तः । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥
(यथा भागवते । ३ । ३१ । २ ।
“कलनं त्वंकराज्येण पञ्चरात्रेण बुद्धुदम् ।
दृष्टाहेन तु कर्कशः पेश्यगदं वा ततः परम्” ॥
कर्कशश्च उर्या विवरणं ज्ञायम् ॥)
कर्कशः, त्रि, (कर्क + अङ् ।) कठिनम् । इति
मेदिनी ॥
कर्कशः, स्त्री, (कर्क चूर्णजनकत्वेन हास्यवत् मुक्तता-
प्राकाशं गतीति । कर्क + रा + कः ।) चूर्णजनक-
त्वापाद्याखण्डम् । तत्पर्यायः । चूर्णखण्डम् २ ।
इति हारावली । कर्कश घटि इत्यादि भाषा ॥
“किञ्चोर्वर्ककर्कशः प्रियश्रुतैराकम्प्य विक्रीयते” ॥
इति अमरशतके ७ ॥
कर्कशः, पुं, (कर्क हासं प्रतिविम्बप्रकाशं राति ।
रा + कः । कर्क + अङ् । वा ।) दर्पणः । इति
मेदिनी ॥ (नागभेदः । इति भारते १ । ३५ । १६ ॥)
कर्कराजः, पुं, (कर्कशत्वं अङ्गं यस्य ।) कालकण्ठ-
पक्षी । इति शब्दमाला ॥
कर्कराटुः, पुं, (कर्क हासं रटति प्रकटयतीव । रट
+ कुः । कुच् वा । शिजन्तात् कुर्वी ।) कटाक्षः ।
इति जटाधरः ॥
कर्कराटुकः, पुं, (कर्क कठिनं कर्कशमित्यर्थः रटति
रौतीति रट + उक् ।) कर्करेटुपक्षी । इति
शब्दरत्नावली । कर्कटिया इति भाषा ॥
कर्करान्यकः, पुं, (कर्कशः कठोरः अन्यः । अत्यन्तान्य-
कारतया दर्शयित्वा । संज्ञायां कन् ।) अन्यकूपः ।
इति त्रिकागदशेषः ॥
कर्कराजः, पुं स्त्री, (कर्कशः कृततया कठिनोपि
अलति पर्याप्नोति । अल + अच् ।) चूर्णकुन्तलः ।
इति जेमचन्द्रः ॥
कर्करी, स्त्री, (कर्क हासं हास्यप्रकाशवत् निम्बल-
मज्जिं गतीति । रा + कः + गौरादित्वात् ङीष् ।)
वल्ग्वारिधानिका । भागी इति भाषा । तत्प-
र्यायः । आलुः २ गलन्तिका ३ । इत्यमरः । २ ।
६ । ३१ ॥ अलुः ४ आलुः ५ । इति तट्टीका ॥
कर्करीका, स्त्री, (कर्करी + स्वार्थे कन् ह्रस्वो न ।)
कर्करी । इत्यादिकोषः ॥
कर्करेटः, स्त्री, (कर्क कर्क इतिशब्दं गलेहस्तमाश्रय
दूरीकृत इत्याकारं रेटं यत्र । रेट + अधिकरणे
घञ् ।) गलेहस्ताधानम् । गलाटिपि इति
भाषा । तत्पर्यायः । अर्द्धचन्द्रम् २ अङ्गुलितो-
ऽङ्गम् ३ । इति हारावली ॥
कर्करेटः, पुं, (कर्क कर्कोतिशब्दं वा रेटं भाषते
रौति इत्यर्थः । रेट भाषणे याचने च + ऋग्व्या-
दित्वात् साधुः ।) कर्करेटुपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ ।
१६ । कर्कटिया इति भाषा ॥
कर्कशः, पुं, (कर्कशब्दात् मत्वर्थे लोमादित्वात् शः ।)
कामिल्लहस्तः । इत्यमरः । २ । ४ । १६ । गुंडा
रोचनी इति भाषा ॥ (यवहारोऽस्य यथा, चरके

कर्कार

विमाने ऽ अध्याये ॥ “कर्कोटकवार्ताकुर्कारश-
काकमाचीकारवस्तीत्यादिषु” ॥ कासमर्दः । इत्युः ।
(कणोति हिनति शत्रुं हृण् हिंसायां + अन्वेभ्यो-
ऽपीति विच् । कश्चित् कश्चिच्छे इति पचाद्यच्-
कर्चासौ कश्चिसेति । करे कश्चित् वा ।) खड्गः ॥
इति जेमचन्द्रः ॥
कर्कशः, त्रि, (कर्कात् लोमादित्वात् शः । ततः प्राग-
वत् कृजादिधातोर्निष्पादितार्थे च ।) साहसिकः ।
कठोरः । (यथा भागवते । ३ । १७ । ११ ।
“खराख कर्कशः क्षतः खरेप्सो धरातलम्” ॥)
अमरः । (यथा रघौ । ३ । ४५ ।
“हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः
सर्गदिपास्फालनकर्कशाकुलौ” ॥)
द्व्यर्णः । इत्यमरः । ३ । ३ । २१६ ॥ कर्कः निर्दयः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा रामायणे । ५ । २४ । ५ ।
“तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोपककर्कशाः” ॥)
क्षपणः । इति विश्वः ॥
कर्कशच्छदः, पुं, (कर्कशः छदः पत्रं यस्य । पटोलः ।
इति शब्दमाला ॥ शाकोटहस्तः । शंथोडा इति
भाषा । इति त्रिकागदशेषः ॥
कर्कशच्छटा, स्त्री, (कर्कशः अमरुगच्छदो यस्याः ।)
कोशातकी । भिक्षा इति भाषा । दग्धाहतः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (भिक्षाकोऽस्या विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)
कर्कशदलः, पुं, (कर्कशं दलं पत्रं अस्य ।) पटोलः ।
इति शब्दमाला ॥
कर्कशदला, स्त्री, (कर्कशदलं यस्याः ।) दग्धाहतः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कोशातकी । भिक्षा इति
भाषा ॥
कर्कशवाक्यं, स्त्री, (कर्कशं च तत् वाक्यमेति ।) निरु-
खचनम् । परधा वाक् । इति शब्दरत्नावली ॥
कर्कशा, स्त्री, (कर्कशत्वात् लोमादित्वात् शः ततः टाप्
च ।) लक्षिकालीहस्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कर्कशिका, स्त्री, (कर्कश + संज्ञायां कन् ततयाप्
अत इत्वम् ।) वनकोलिः । इति शब्दमाला ॥
कर्कसारः, स्त्री, (कर्कः कर्कशः कठिनो वा सक्तकादिः
सारो यत्र ।) कर्मभक्तम् । दधिमत्तः । इति
हारावली ॥
कर्कारः, पुं, (कर्क हास्यवत् शौक्ला ऋच्छति प्राप्नो-
तीति । कर्क + ऋ + बाङ्लगात् उणां ।) कुशाग्रः ।
इत्यमरः । २ । ४ । १५५ ॥ (अस्य पर्यायो गुणाश्च
यथा,—
“कुशाग्रो तु ऋणं लब्धौ कर्काररपि कीर्तिता ।
कर्कार्यादिगोपी प्रीता रक्तपित्तहारा गुरुः ॥
पक्षा तित्तामिजननी सज्जारा कफवातशुत्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ मे भागे ॥) रव्यार-
योगेनास्य गुणभेदोऽपि दृश्यते । तथाच सुश्रुते
सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“गर्व्यारकं सकर्कारं सम्पन्नं कफवातशुत् ।
सज्जारं मधुं रक्तं दीपनं नातिपित्तलम्” ॥)
कर्कारकः, पुं, (कर्क हासं भोजने हितकारित्वात्
सादुत्वाच्च आनन्दं अर्पयतीति । कर्क + ऋ +

कर्कोट

खिच् + उक् ।) कर्क हासं हितजनकत्वात्
आकारकत्वम् ऋच्छति वा ।) कालिकुल्लहस्तः ।
इति हारावली ॥ (तत्फलगुणा यथा, सुश्रुते
सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“यपुर्व्वारककर्कारशीर्णहृत्प्रभृतीनि ।
गुर्व्विहृत्स्मिणीतानि सादृणि कफक्षानि च ॥
ऋष्टमुत्रपुरीषाणि सज्जारमधुराणि च” ॥)
कर्किः, पुं, (कर्क + इङ् ।) कर्कोटराशः । इति ज्यो-
तिषम् ॥
कर्कोतनं, स्त्री पुं, (कर्क हास्यादौ तनोतीति । कर्क +
तन् + अच् । सप्तम्या अणुक् ।) रत्नविशेषः । तदु-
त्पत्त्यादि यथा, गारुडे ७५ अध्याये ॥
सूत उवाच ।
“वार्यनखान् दैत्यपतंर्यहीत्वा
चिह्नं सम्यद्य वनेषु हृतः ।
ततः प्रसृतं पवनोपपन्नं
कर्कोतनं पूज्यतमं पृथिव्याम् ॥
वर्णेन तद्गुह्यं कोममधुप्रकाश-
मातामपीतदह्नोऽज्वलितं विभाति ।
नीलं पुनः खलितं परधं विभिन्नं
व्याध्यादिदोषकरणेन न तदिभाति ॥
खिगधा विशुद्धाः समरागिणश्च
आपीतवर्णा गुरवो विषिषाः ।
त्रासप्रणयाधिविवर्जिताश्च
कर्कोतनान्तं परमाः पवित्राः ॥
पञ्चेय काश्चनमयेन तु वेष्टयित्वा
हस्ते गच्छेद्युधृतमेतदतिप्रकाशम् ।
रोगप्रणाशनकरं कलिनाशनञ्च
आयुष्करं कुलकरञ्च सुखप्रदञ्च ॥
यवविधं वज्रगुणं मणिमावहन्ति
कर्कोतनं शुभमलं कृतये नरा ये ।
ते पूजिता वज्रधना वज्रबान्धवाश्च
नित्योऽज्वलाः प्रमुदिता अपि ते भवन्ति ॥
एकेऽप्यनह्य विहताकुलनीलभासः
प्रस्नानरागलुजिताः कलुषा विरूपाः ।
तैर्ज्योतिर्वीमिकुलपुष्टिविहीनवर्णाः
कर्कोतनस्य सदृशं वपुरदहन्ति ॥
कर्कोतनं यदि परोक्षितवर्णरूपं
प्रत्ययभास्वरदिवकरसुप्रकाशम् ।
तस्योत्तमस्य मांशाश्चास्त्रविदा महेष्वा
तुल्यन्तुमुल्यमुदितं तुलितस्य कायम्” ॥
हस्ते गच्छेद्युधृतमेतदतिप्रकाशमित्यत्र वप्रे यदा
ऊतवके भवति प्रकाशमिति पुस्तकान्तरे पाठः ॥
कर्कोटः, पुं, (कर्क + ओटप्रत्ययः ।) नागराजविशेषः ।
इति त्रिकागदशेषः ॥
कर्कोटकः, पुं, (कर्क कण्ठकमयत्वात् कठोरं अटति
प्राप्नोति तद्वपतया कायति प्रकाशते । पृषोदरा-
दित्वात् ओकारादेशे साधुः ।) विश्वहस्तः ।
(कर्कोट + संज्ञायां कन् ।) कद्रुपुष्पनागराज-
विशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुभारते ।
१ । आत्मीके । ३५ । ५ ।
“ऐरावतस्तत्तकश्च कर्कोटकधनञ्जयौ” ॥)

कर्त्री

कर्तुः। इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्तृकलाविशेषः ॥
कर्त्तिकरोल इति भाषा। तत्पर्यायः। किला-
कर्त्तः २ तिक्तापचः ३ सुगन्धकः ४। इति हेम-
चन्द्रः ॥ अस्य गुणाः। मुक्तकफपित्तनाशित्वम्।
क्षयिकादित्वम्। इति राजवल्लभः ॥ (“तद्वत्
कर्कोटकं प्रोक्तम्” ॥ इति सुश्रुते। सूत्रे। ४६
अध्याये ॥ विशेषशाल्यैर्व्यासकशब्दे प्रदर्शितः ॥)

कर्कोटकी, स्त्री, (कर्कोटक + कौरादित्वात् ङीष्।)
ततोष्वा रुतः। इति रत्नमाला ॥ (अस्याः
पर्यायमाह चरकः कश्चे ४ अध्याये।

“कर्कोटकी कटुकला महाजालिनिरेव च।
धार्मागवस्य पर्याया राजकोशातकी यथा” ॥
विशेषविवरणस्यास्या धार्मागवशब्दे ज्ञातव्यम् ॥

कर्तृकलाविशेषः। कौकुड इति भाषा ॥ गतद-
कर्तृकगुणपाकादि उक्तं वैद्यके। यथा,—
“कर्कोटकी फलं कुष्ठहृत्सासारविनाशनम्।

आसकासज्वरान् हन्ति कटुपाकश्च दीपनम् ॥
इषद्विभिन्नमरिचैः परिपूर्णं
तैलेन रन्धितसमन्वयपातयोगम्।
वाक्कीकयुक्तपथसा विहिताभिषेकं
कर्कोटकीकल्पमिदं रक्षिक्कसरगम्” ॥)

कर्कोटिका, स्त्री, (कर्कोट + स्वार्थे कन् तत यप्
अत इत्वच्)। कर्कोटकः। कौकरोल इति भाषा।
तत्पर्यायः। कुद्याण्डी २ कर्कोटी ३। तत्फलम्
कारवेक्षकतुल्यगुणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्कुरिका, स्त्री, कं सुखं यथा तथा चर्यते उप-
युज्यते यदा कं जलं चर्यते गृह्यीकियतेऽत्र।
क + चर् + वा चूर् + एधोदगात् रेफादेशे
जानादिभिः साधुः।) पिष्टकविशेषः। इति पाक-
शानेन्द्रः। कर्कुरी इति भाषा ॥

कर्कुर, स्त्री, (कर्ज्ज + खजूरादित्वात् ऊरः। एधो-
दगादित्वात् जकारस्य चकारे साधुः।) कर्ज्वरम्।
खज्वरम्। कर्ज्वरमपिपातः। इत्यमरटीका ॥

कर्कुर, पुं, (कर्ज्ज + ऊरः। एधोदगादित्वात्
साधुः।) कृत्तविशेषः। कर्कुर इति भाषा। तत्प-
र्यायः। द्राविडः २ कर्ष्यः ३ दुर्लभः ४ गन्धमूलकः
५ वेधसूत्र्यः ६ गन्धसारः ७ जटालः ८। अस्य
गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफ-
कासलग्नगण्डादिदोषनाशित्वम्। मुखवैशद्यजनन-
त्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा चरके सूत्रे
२७ अध्याये।

“रोचनो दीपनो हृद्यः सुगन्धस्त्वग्निवर्जितः।
कर्कुरः कफघातघ्नः आसङ्घिकाशमां हितः” ॥)

कर्कुरकः, पुं, (कर्कुरं खर्गमिव कार्यात् प्रकाशते।
कर्कुर + कै + कः। कर्कुर + स्वार्थे कन् वा।)
कर्कुरकः। इत्यमरटीकायां स्वामी। काँचा
हलुद इति भाषा ॥

कर्कुरं प्रोडे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट्।) कर्जति। इति दुर्गादासः ॥

कर्कृत् कर्कभदि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चूरां-भरं-सकं-सेट्।) कर्कयति कर्कपयति।
आख्यपूर्वोऽयं अवयवः। देवाकर्कय येन येन सहसा

कर्ग

यत्यत् समासादितमिति। उपसर्गाकसदृशानां
द्योतका एव न तु वाचकाः। केवलधातोरेका-
र्थत्वेऽवश्यवक्तव्ये उपसर्गपूर्वस्याप्यन्यार्थो धातोरेव
कल्प्यते लाघवात्। क्वचिदुपसर्गा धात्वर्थमेवानु-
वर्तन्ते। तथा च।

“धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते।
तमेव विशिनष्ट्युपसर्गगतिस्त्रिधा” ॥
इति विस्तरवृत्तिः ॥ क्रमेणोदाहरणानि। आदत्ते
गृह्णातीत्यर्थः। प्रसूयतेऽत्र प्रभव एव धात्वर्थः।
प्रशब्दस्तमेवार्थं द्योतयति। प्रणमति प्रकर्षण
नमतीत्यर्थः। किञ्चित् चतुर्थकोऽप्युः प्रयुज्यते। इति
चतुर्थचरणं पठन्ति तत्त्विकम्। इति दुर्गादासः ॥

कर्गः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते। शब्दो वायुना यत्र।
किञ्चित् शब्दयष्टणेन मनसि सुखं तिपति ददा-
तीत्यर्थः। कृष्ण विक्षेप + “कृट् न सोति” नन्
निच्। उणा ३। १०। यदा कर्ग्यते आकर्ण्यते
अनेन। कर्ग + कर्गण अच्।) अवगन्धियम्।
काग इति भाषा। तत्पर्यायः। शब्दयष्टः २
ओचम् ३ अतिः ४ अवगम् ५ अवः ६ इत्य-
मरः। ७। ६। ६४। ओचम् ७। इति तट्टीका ॥
वचोयष्टः ८। इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा ३घः। १। ६।

“तद्वर्गः कर्गमागच्छ चापलाय प्रचोटितः” ॥)
कर्गस्तु अवगन्धियस्य गोलकं स्थानम्। तत्र ओच-
मिन्द्रियम्। तत् कर्गशक्त्यवच्छिन्नमभोभागः।
तस्य देवता दिक्। विषयः शब्दः। इति श्री-
भागवतम् ॥ मुष्टिस्त्रिगुणः। स तु कुन्ध्याः
कन्याकालं सूर्यागमनातः। एतन् काशीन इत्या-
ख्यार्थि प्रसिद्धः। अस्य अश्मादिविवरणान्तु महा-
भागे १। १११ अध्याये द्रष्टव्यं। तत्पर्यायः। गधेयः
२ वसुधेगः ३ अर्कनन्दनः ४ घटोत्कचान्तकः ५
चाप्येगः ६ सूतपञ्चकः ७। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
आस्याधिपः ८ अङ्गुष्टः ९ राधासुतः १० अर्क-
तनयः ११। इति हेमचन्द्रः ॥ अङ्गाधिपः १२।
इति भृङ्गप्रयोगः ॥ (यथा महाभागे १। १।
सम्भवपर्याय १११। ३१।

“प्राङ्नाम तस्य कथितं वसुधेगा इति जितौ।
कर्गो वैकर्त्तश्चैव कर्मेणा तन भोऽभवत्” ॥
अयं हि दातृशामयणस्यः। अस्य किमपि नादय-
मासीत्। अन्येभ्यो सहजमपि स्वदेहकवचं
शरीरात् समुत्सृज्य ब्राह्मणरूपधामिणं याच-
मानाय इन्द्राय दत्तवान् तथा उपोषितं द्विज-
रूपधामिणं विष्णुं स्वपुत्रमसेन प्रीणयामास।
एतद्विवरणान्तु जैमिनिभागे मय्यष्टमस्येव। अयं
परशुरामशिष्यो महावीर्यः भागतयुद्धं दुर्योध-
नपक्षावभक्ष्यो आसीत्। अष्टादशदिवसम्याप्ते
भागतसंयामे भीष्मदेवः सेनापतिपदमधिरुह्य
वशाहं यावत् युद्धमकरोत्। ततः शरशय्यां गते
तस्मिन् द्रोणश्चतुर्दिनानि अयुध्यत। एतस्मि-
न्नेव समयेऽयं कर्गोऽपि सेनेनावलमादाय पाण्डवैः
सह युयुधे। ततो गतभीविते द्रोणे सेनापत्य-
मधिरुहोसौ दिवसद्वयं विरुध्य कृष्णसहायेना-

कर्गज

अङ्गं न निहत आसीत् ॥) सुवर्णालिङ्गः। इति
मेदिनी ॥ (धृतराष्ट्रपुत्रेषु एकः पुत्रः। यथा
महाभागे १। ११७। ३।

“दुर्मर्षगो दुर्मर्षश्च दुर्धर्माः कर्ग एव च”।
नौकायाः क्षेपणीविशेषः। (दौड इति भाषा ॥
यथा रामायणे ६। २३। २०।

“हृतप्रवीरा विध्वस्ता निरुत्साहा निरुत्सवा।
सेना भवति संयामे हृतकर्गव गौर्जने” ॥
कर्गः स्वमयस्य प्राशक्त्येन। अर्ग आद्याच्। दीर्घ-
कर्गो वि, यथा युञ्जते। २। ४। ४०।

“अङ्गो वैश्वदेवः अङ्गुष्ठा कर्गो गर्हभः” ॥)
कर्गकण्डः, पुं, (कर्गस्य कर्गो वा भातो कण्डः।) कर्ग-
रोगविशेषः। तस्य निदानम्। “मासतः कफसं-
युक्तः कर्गकण्डं करोति च”। इति माधवकरः ॥

(“कफेन कण्डः प्रचितेन कर्गयो-
र्भृशं भवत् स्तोतसि कर्गसंज्ञिते” ॥
इति सुश्रुते उक्तगतत्वे २० अध्याये ॥

चिकित्सास्य यथा।
“विधिश्च कफहृत्सर्वः कर्गकण्डमपोहति” ॥
इति तर्जवोत्तरतन्त्रे २१ अध्याये ॥)

कर्गकीटी, स्त्री, (कर्गस्थितः कर्गस्य भेदकः क्षुद्रः
कीटी कीटविशेषः। यदा कर्गयति भिन्नति
तादृशो कीटी। कर्ग + आच्। स्वल्पः कीटः कीटी
स्वल्पार्थो ङीष् ततः कर्मधारयः।) कीटविशेषः।
कागकोटारी कर्ग इत्यादि भाषा। तत्पर्यायः।
कर्गजलौका २ शतपदी ३। इति हेमचन्द्रः ॥
चित्राङ्गी ४। इति राजनिर्घण्टः ॥ एयिका ५
कर्गदुन्दिभः ६। इति शब्दमाला ॥

कर्गक्षेडः, पुं, (कर्गस्य कर्गो भातः क्षेडो वा।) कर्ग-
रोगविशेषः। (तस्य लक्षणम्।
“वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेगधोपोपमं खनम्।
करोति कर्गयोः क्षेडं कर्गक्षेडः स उच्यते” ॥
इति माधवकरः ॥ कर्गगोशब्देऽस्यापि विस्तृत-
संनिदानचिकित्सादिदिकं ज्ञेयम् ॥)

कर्गगूथः, स्त्री, (कर्गस्य कर्गो स्थितं कर्गभातं वा
गूथं मलम्।) कर्गमलम्। इति हारावली।
कर्गगूरुगाल इति भाषा ॥

कर्गगूथकः, पुं, (कर्गगूथ + संज्ञायाम् कन्। कर्गगूथ-
मिव कार्यात् वा। क + कः।) कर्गगोविशेषः।
तस्य निदानम्। यथाह माधवकरः।

“पित्तोष्णशोथितः क्षेप्या जायते कर्गगूथकः” ॥
((“विशोषिते क्षेप्याणि पित्ततज्जना
वृथा भवन् स्तोतसि कर्गगूथकः” ॥

इति सुश्रुते उक्तगतत्वे २० अध्याये ॥
चिकित्सास्य वैद्यकचक्रपाणिनसंज्ञ ॥ यथा,
“क्षेदयित्वा तु तैलेन स्वेदेन प्रविनाप्य च।

शोधयेत् कर्गगूथन्तु भिषक् सम्यक् शलाकया” ॥)
कर्गजलौका, स्त्री, (कर्गस्य कर्गो वा जलौका इव।)
कर्गकीटी। इति शब्दरत्नावली ॥

कर्गजलौका, स्त्री, (कर्गो जलौकेव।) शतपदी।
इत्यमरः। २। ५। १११ ॥
कर्गजलौकाः, [स्] स्त्री, (कर्गो जलौका इव।) कर्ग-

कर्मणि

अनौका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 कर्मणाचं, स्त्री, (कर्मस्य मूलम् । “तस्य पाकमुले”
 ५ । २ । २४ इत्यादिना जाह्नवे ।) कर्ममूलम् ।
 इति याकरयम् ॥
 कर्मजित्, पुं, (कर्मं जितवान् । कर्म + जि + क्तिप् भूते
 वर्तमाने च इति भूते क्तिप् तुगागमश्च ।) अ-
 च्छुगः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कर्मदर्पणः, पुं, (कर्मं दर्पण इव ।) ताडङ्गनामकर्म-
 भूषणम् । इति त्रिकाण्डशेषः । काव्यतत्त्वा इति
 भाषा ॥
 कर्मदुन्दुभिः, स्त्री, (कर्मं कर्माभ्यन्तरे प्रविश्य ध्वनि-
 जनकतया दुन्दुभिरिव ।) कर्मकीटी । इति शब्द-
 माणा ॥
 कर्मधारः, पुं, (कर्मं धरति धारयति वा । कर्म + धृ
 + “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ इति षण् ण्यन्तादच्
 वा ।) नाविकः । इत्यमरः । १ । १० । १२ । काव्यटिप्पि-
 माणि इत्यादि भाषा ॥ (यथा हितोपदेशे । ३ । ४ ।
 “यदि न स्यान्नरपतिः सव्यछनेता ततः प्रजा ।
 अकार्यधारा जनधौ विज्ञवेतेह नौरिव” ॥)
 कर्मपालो, स्त्री, (कर्मं पालयति स्त्रीयौञ्चल्येन
 अतीव शोभां सम्पादयतीति । कर्म + पाल +
 “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ इति षण् । गौरी-
 दिवात् डीष् ।) कर्मान्दः । इति हारावली ।
 काव्यभाषा इति भाषा ॥
 कर्मपिशाची, स्त्री, (कर्मं स्वरूपं पिनष्टीति । कर्म +
 पिशृ + क्तिप् । कर्मपिष्टं अन्नं तदाचयति नाश-
 यति स्वरूपदशनेन । ततः आ + चि + गिच्
 षच् डोष् च ।) देवीविशेषः । तन्मन्त्रादि यदुक्तं
 तन्मन्त्रे ।
 “कर्मस्यैक्यलोहितो वकगतोऽनन्तस्त्रिकारो वदा-
 तीतागागतश्चन्द्रयुक्तसुवनेश्वरी वज्रिजायान्विता ।
 ताराद्यो मनुरेष लक्ष्मणपतो आसेन संमेवितः
 सार्वभौमभतेऽचिरं नियतं पेशाचिकी भक्तितः” ॥
 अस्यार्थः । कर्मः स्वरूपः । आस्ये आदौ ईत्तयं
 इकारः । तत्पुङ्गो लोहितः पकारः । वकः श-
 कारः । स अन्तयुक्त आकारयुक्तः । चि स्वरू-
 पम् । वदातीतागागतं स्वरूपम् । ततो ऋं साहा ।
 एतेन ॐ कर्मपिशाचि वदातीतागागतं ऋं
 साहा ॥ * ॥ मन्त्रान्तरम् ।
 “कह युग्मं कालिके च गृह्ण युग्मं तथैव च ।
 पिण्डं पिशाचि साहेति नृपाणः कथितः प्रिये” ॥
 कह कह कालिके गृह्ण गृह्ण पिण्डं पिशाचि
 साहा ॥ * ॥ ध्यानं यथा ।
 “हृत्वा रक्तविमोचनं निमयनां स्वर्वाच्च लम्बोदरीं
 बन्धुकावयजिह्वां वरवराभीयुक्करामुन्मत्तीम् ।
 धूम्राभिर्जटिलां कपालविलसत्याग्रिदयां चक्षुषां
 सर्वज्ञां श्रवणवृत्ताधिवसतीं पेशाचिकीं तां नमः” ॥
 अथ पूजा ।
 “निश्चायामर्द्धरात्रौ च हृदि न्यस्य पिशाचिकीम् ।
 दग्धमीनं बलिं दत्त्वा रात्रौ संपूज्य संजपेत्” ॥
 ओम् कर्मपिशाचि दग्धमीनबलिं गृह्ण गृह्ण मम
 किञ्चिं कुब कुब साहेति दग्धमीनं बलिं दद्यात् ।

कर्मप्र

“रक्तचन्दनबन्धुकावयजिह्वादिक्कयत् ।
 अमृतं कुब देवेशि साहेति प्रोक्षयेज्जलैः” ॥
 पूजां किञ्चिज्ज्ञा मध्याह्ने एकमहं निरा-
 मिषं मुक्ता रात्रावपि तत् संखं जपेत् । अन्यत्
 किञ्चिन्न भोक्तव्यं ताम्बूलादिकं विना । अपस्य दशांशं
 तर्पणम् । ओम् कर्मपिशाचीं तर्पयामि ऋं
 साहा । एवं क्रमेण लक्ष्मणं पुरश्चर्यं कृत्वा
 दशांशं होमयेत् । तदभावे दशांशं तर्पणं कृत्वा
 वरं प्रार्थयेत् । मूलं रक्तचन्दनेन लिखित्वा यन्त्रो-
 पगि इष्टदेवतां पूजयेत् ॥ * ॥
 अथ सिद्धिलक्षणमुच्यते । गगने ह्रंकारादिस्व-
 यदीर्घाभिप्रियास्वरूपसन्दर्शनात् सिद्धिर्भविष्य-
 तीति ज्ञात्वा तथाविधमाचरेत् ॥ * ॥
 मन्त्रान्तरम् । “प्रणवं माया कर्मपिशाचि मे
 कर्मं कथय ह्रं फट् साहा” । इति एहीपतैर्न
 पादयोर्दत्त्वा रात्रौ लक्षं जपेत् । तत् सर्वज्ञो
 भवति । नास्याः पूजा ध्यानम् ॥ * ॥ तथा तारं
 कामवीजं जयादेवो साहा । अस्या अपि ऋष्या-
 दिव्यासादेशमावः । पूर्व्वं लक्षं जप्त्वा यथा गोधिकां
 निपात्य तदुपरि जयादेवीं यथाशक्ति समुज्य
 तावत् जपेत् यावत् सा जीवति । ततः मिथ्याति ।
 सिद्धिस्तु मानसादिप्रेमे कृते सा आयाति तत-
 स्तस्याः पृष्ठे सर्वं भूतभविष्यदादिकं पश्यति ।
 इति लक्ष्मणानन्दकृततन्त्रसारः ॥
 कर्मपुष्पः, पुं, (कर्मवत् कर्माह्वति पुष्पं यस्य । यदा
 कर्मभूषणार्हे पुष्पं यस्य ।) मोरकता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 कर्मपूः, [२] स्त्री, (कर्मस्य स्त्रीरसजातस्य कुन्त्याः
 प्रथमपुत्रस्य पूः पुरम् ।) कर्मराजपुरम् । तत्प-
 र्यायः । चम्या २ मालिनी ३ लोमपादपूः ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कर्मपूरः, पुं, (कर्मं पूरयति अन्नं करोतीति । कर्म +
 पूर + उपपदेकर्मण्यण् इति षण् ।) शरीरवृद्धः ।
 नीलोत्पलम् । अवतंसः । इति मेदिनी । (यथा,
 अमरवृद्धके १ ।
 “आलक्षित्वद्वल्लङ्कासुखपाणिपृष्ठ-
 प्रेक्ष्यलङ्कासुचयसम्पन्नितोऽम्बिकायाः ।
 त्वां पातु मङ्गरितपल्लवकर्मपूर-
 लोभममदम्भमरविभ्रममृत्कात्तः” ॥)
 अशोकवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कर्मपूरकः, पुं, (कर्मं पूरयति अवतंसयति । कर्म +
 पूर + क्तुल । यदा कर्मपूरं स्वार्थे कन् ।) शरीर-
 वृद्धः । नीलोत्पलम् । अशोकवृद्धः । एतथां
 सर्वैरेव कुसुमैः कामिनीनां कर्माभरणं स्यात्
 अतोऽस्य तथात्वम् ।) कदम्बवृद्धः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (कदम्बवृद्धेऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 कर्मप्रतिमाहः, पुं, (कर्मं जातः प्रतिमाहः रोग-
 विशेषः ।) कर्मरोगविशेषः । तस्य सम्प्राप्तिरूपे ।
 “सकर्मगूथो ब्रह्मतां यदा गतो
 विनायितो ब्राह्ममुखं प्रपद्यते ।
 तदा स कर्मप्रतिमाहसंज्ञितो
 भवेद् विकारः शिरसोऽर्द्धभेदकत्” ॥

कर्मरोग

इति माधवकरः । (अस्य चिकित्सा यथा,—
 “अथ कर्मप्रतीनाहे वेदवेदौ प्रयोजयेत् ।
 ततो विरिक्तश्चिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत्” ॥
 इति वैद्यकचक्रपादिसंघे कर्मरोगाधिकारः ।
 कर्मफलः, पुं, (कर्मः फलमिव यस्य ।) मन्त्रविशेषः
 काव्यणि माच् इति भाषा ॥ अस्य गुणः । अजीर्ण-
 रोगक्षेपकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 कर्ममलं, स्त्री, (कर्मस्य मलं गूधम् ।) कर्ममलम्
 तत्पर्यायः । कर्मगूधम् २ । इति हारावली ।
 कर्ममुकुरः, पुं, (कर्मं मुकुरः दर्पण इव ।) ताडङ्गना-
 मकर्मभूषणम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 कर्ममोटी, स्त्री, (कर्मं कर्मोपलक्षितरोगविशेषं
 मोटयति नाशयतीति । यदा कर्मं शरीरभेदिरोग-
 विशेषं मोटयतीति । कर्म + मुट् + इन् वा डीप् ।
 चामुण्डादेवी । इति हेमचन्द्रः ॥
 कर्मरोगः, पुं, (कर्मस्य कर्मगतः कर्मं जातो वा रोगः) ।
 अवयवाधिः । यथा । अथ कर्मरोगाधिकारः ।
 तत्र कर्मरोगाणां नामानि सङ्ग्राह्याह ।
 “कर्ममूलं प्रयादश्च बाधिर्यं स्वेङ्ग एव च ।
 कर्मखावः कर्मकण्डः कर्मगूधस्तथैव च ॥
 प्रतिनाहो जन्तुकर्मो विप्रधिरिविधस्तथा ।
 कर्मपाकः पृतिकर्गस्तथैवाश्चतुर्विधम् ॥
 तथाब्देऽसप्तविधं शोफश्चापि चतुर्विधः ।
 एते कर्मगता रोगा अष्टाविंशतिरीगिताः” ॥ * ॥
 तेषु कर्ममूलस्य संप्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह ।
 “समीरणाः श्रोत्रगतोऽन्यथा चरन्
 समन्ततः शूलमतीव कर्मयोः ।
 करोति दोषैश्च यथास्ममाहृतः
 स कर्ममूलः कथितो दुराचरः” ॥
 अन्यथाचरन् प्रतिशोभं चरन् । दोषैः पित्तकफ-
 रक्तैः । रक्तस्यापि रजादिकर्तृत्वेन दोषसाध्यात्
 दोषत्वमेव । यथास्वं यथास्मीयनिदानं कुपितं
 अथवा यथास्ममिति शूलविशेषणम् । दुराचर-
 दुरपचरः मूर्च्छाद्युपद्रवयोगात् ॥ * ॥
 कर्ममूलस्यासाध्यतां साह ।
 “मूर्च्छा दाहो ज्वरः काशः ज्वरोऽथ वमयुस्तथा
 उपद्रवाः कर्ममूले भवन्त्येते मरिच्यतः” ॥ * ॥
 कर्मनादस्य लक्षणमाह ॥
 “कर्मस्रोतःस्थिते वाते प्रदह्यति विविधान् स्नान्
 भेरीमृदङ्गशङ्खाणां कर्मनादः स उच्यते” ॥ * ॥
 बाधिर्यलक्षणमाह ।
 “यदा शब्दवहो वायुः स्रोतसावृत्य तिष्ठति ।
 शुद्धक्षेपान्वितो वापि बाधिर्यं तेन जायते” ॥ * ॥
 असाध्यबाधिर्यमाह ।
 “बाधिर्यं बालवृद्धोऽथ चिरौत्थश्च विवर्जयेत्” ॥ * ॥
 स्वेङ्गमाह ।
 “वायुःपिपासादिभिर्युक्तो वेगघोषसमस्तनम् ।
 करोति कर्मयोः स्वेङ्गं कर्मस्वेङ्गः स उच्यते” ॥
 स्वेङ्गशब्दार्थं श्यक्ति । वेगघोषसमस्तनमिति ।
 यत उक्तम् । स्वेङ्गं वेगघोषवदिति । ननु कर्म-
 नादकर्मस्वेङ्गयोः को भेदः । उच्यते । कर्मनादः
 केवलेन वातेन जायते तत्र नानाशब्दाश्च प्रदह्यति ।

कर्मरोग

कर्मरोगेऽपि पितादियुक्तेन वातेन जन्मते तत्र
विषयेन वेगुघोषमिव श्रव्योतीति भेदः ॥ १ ॥
कर्मरोगमाह ।

“शिरसोऽभिघातादथवा निमज्जतो
जलप्रपाकादथवापि विप्रधेः ।
अवेद्विषयं श्रवणोऽनिगादितः
स कर्मसंस्वाव इति प्रकीर्तितः” ॥
निमित्तपक्षेऽपि जलं रसश्च स्वावेत् ॥
कर्मरोगः पुनिक्रोऽप्यन्ति ॥ २ ॥ कर्मकण्डमाह ।
कर्मरोगः कर्मसंयुक्तः कर्मो कर्मदं करोति हि” ॥ ३ ॥
कर्मगूथमाह ।

“प्रितोऽप्रशोषितः श्लेष्मा कुर्वते कर्मगूथकम्” ॥
कर्मगूथं यस्मात् स कर्मगूथव्याधिः ॥ ४ ॥
प्रतिगाहमाह ।

“स कर्मगूथो द्रवतां यदा गतो
विनापितो ब्राह्मणं प्रपद्यते ।
तदा स कर्मप्रतिगाहसंज्ञितो
भवेद्विनाशः शिरोऽर्द्धभेदकत्” ॥
ब्राह्मणं मुखश्च एकत्वं इन्दे । शिरसोऽर्द्धभेदकत्
अर्द्धभेदकाख्यशिरसोऽर्द्धकत् ॥ ५ ॥
कर्मिकर्माह ।

“यदा तु मूर्च्छत्यथवा जन्तवः
हृज्जलपत्न्यान्वयवापि मत्तिकाः ।
तदङ्गनत्वात् श्रवणो निरुध्यते
निषगभिराद्यैः कर्मिकर्मको गदः” ॥

तदङ्गनत्वात् कर्मिलक्षणात् ॥ श्रवणे कर्म-
कर्मको गदो निरुध्यते इत्यन्वयः ॥ ६ ॥

पतङ्गादिषु कर्मप्रविष्टेषु लक्षणमाह ।
“पतङ्गाः शतपद्यन्त कर्मश्रोत्रं प्रविश्य हि ।
अवतिं व्याकुलत्वश्च भृशं कुर्वन्ति वेदनाम् ॥
अतो निरुध्यते तस्य तथा फरफरायते ।
पीठे चरति रक्त तीव्रा निरुध्यन्ते मन्दवेदना” ॥
निरुध्यन्ते निरुध्यते ॥ ७ ॥ द्विविधकर्मविप्रधिमहाह ।

“क्षताभिघातप्रभवस्तु विप्रधि-
भवेत्तथा दोषकृतोऽकरः पुनः ।
सरक्तपीतायनमखमाखेत्
प्रतोदधुमायनदाहघोषवान्” ॥
क्षतप्रभवोऽपि प्रभवश्च तयोऽप्यागन्तुजलदैक्यम् ॥
अखं आखावमित्यर्थः ॥ ८ ॥ कर्मपाकमाह ।
“कर्मपाकस्तु पित्तं कोथविस्फोटकद्वयेत्” ॥
कोथः पूतिभावः । स्फोटः श्रवणं ॥ ९ ॥

पूतिकर्ममाह ।
“कर्मविप्रधिकादा सकर्मा वारिपूरणात् ।
सूयं खवति यत् पूतिं स कोथः पूतिकर्मकः” ॥ १० ॥
कर्मरोगाद्वेदार्थमाह ।

पूतिनि नियमेन पूति यथा स्यादेवं खवति ॥ ११ ॥
कर्मगतानां शोथान्वेदार्थां लक्षणान्याह ।
“कर्मशोथान्वेदार्थां शिं आनीयादुक्तलक्षणैः” ॥
कर्मशोथश्च क्षतादो वातपित्तकफरक्तजाः ।
एवमर्शोऽपि चतुर्विधम् । अन्येषां शोथानामर्श-
ताक्ष्णाजसम्भव आधारप्रभावात् ॥ अर्शोऽपि सप्त-
विधम् । वातपित्तकफरक्तमांसभेदः सिराजम् ॥

कर्मरोग

एते कर्मरोगा अष्टाविंशतिः सुसुतोक्ता उक्ताः ॥ १ ॥
इदानीं चरकोक्तकर्मरोगचतुष्टयं वातपित्तकफ-
सन्निपातकृतमाह । तत्र वातजमाह ।

“नादोऽतिरक्तं कर्मरोगं तु शोथः
खावस्तुखावस्तुश्च वातात्” ॥ २ ॥
पित्तजमाह ।
“शोथः सरागो दरुणं विदाहः
सपूतिपीतखवणश्च पित्तात्” ॥ ३ ॥
कफजमाह ।

“तैस्तु कण्डूस्त्रिंशोऽप्युक्त-
स्त्रिंशध्वंसतिस्त्रिंशजः कफात्” ॥
तैस्तु च अन्यथा स्वावगम् ॥ ४ ॥
त्रिदोषजमाह ।

“सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात्
खावश्च तत्राधिकदोषवर्णः” ॥ ५ ॥
कर्मपाल्याः सकर्मावयवत्वात् तद्विकारमप्यत्रैवाह ।
तत्र सनिदानं परिपोटकलक्षणमाह ॥
“सौकुमार्यात् चिरोत्सृष्टे सङ्गसंवातिवर्जिते ।
कर्मशोथो भवेत् पाल्यां सरुजः परिपोटवान् ॥
कृष्णारुणानिभः स्तब्धः सवातात् परिपोटकः” ॥ ६ ॥
उत्पातमाह ।

“गूर्वाभिरासंयोगात् ताडनात् घर्षणादपि ।
शोथः पाल्यां भवेत् खवो दाहपाकशान्वितः ॥
रक्ते वा रक्तपिप्पसाभ्यामुत्पातः स गदः स्फुटः” ॥ ७ ॥
उन्मथकमाह ।

“कर्म बलादुद्धृतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति ।
कफं संटुह्य कुर्वते शोथस्तम्भवेदनम् ॥
उन्मथकः सकण्डूको विकारः कफवातजः” ॥
अवेदनं इहवेदनम् ॥ ८ ॥ दुग्धवर्जकमाह ।
“संवर्द्धमाने दुर्बिद्धे कण्डूदाहशान्वितः ।
शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्जकः” ॥
संवर्द्धमाने दुर्बिद्धे कर्म इति शेषः ॥ ९ ॥
परिलेहिनमाह ।

“कफाष्टकं क्षमयः कृद्धाः सधपाभा विमारिणः ।
कुर्वन्ति पिडकां पाल्यां कण्डूदाहसमन्विताम् ॥
कफाष्टकक्षमिभूमनः स विसर्पीन्वितस्ततः ।
निष्ठात् सगस्कूर्णो पालीं परिलेहो स च स्फुटः” ॥
स पीडकात्मकः परिलेहिसंज्ञो गदः । निष्ठात्
निर्मासोकुर्यात् ॥ १० ॥

अथ कर्मरोगाणां चिकित्सा ।
“कर्मश्रुते कर्मनादे बाधिर्ये ह्येडं यव च ॥
चतुर्विधं च रोगेषु सामान्यं मेधनं स्मृतम् ।
शृङ्गवेरश्च मधु च सन्धवं तैलमेव च ।
कदुर्गं कर्मशोथार्थमेतत् स्यादेदनापहम्” ॥ १ ॥
“लघुनाद्रकशियूनां वारुण्या मूलकस्य च ।
कदल्याः खरसः श्रेष्ठः कदुर्गः कर्मपूरण” ॥
वारुणी वरुणः ॥ २ ॥
“अर्कशूरानक्षपिष्टान् सतैकान् खवणान्वितान् ।
सन्निध्यात् सुधाकाष्ठे कोरिते स्तयशब्दे ॥
पुटपाकक्रमस्त्रिंशं पीडयेदारसागमात् ।
सुखोष्णं तद्रसं कर्मं प्रतिपेक्ष्य कृत्वा शान्तये” ॥ ३ ॥
“अर्कस्य पत्रं परिणामपीत-

कर्मरोग

माख्येन क्षिप्तं शिखियोगतप्तम् ।
आपीय तस्यान्मुखोऽखमेव
कर्मो निश्चितं हरतेऽतिशूयम्” ॥ ४ ॥

“तीव्रशूलतुरे कर्मं सद्यश्चेत्तदवाहनि ।
कागमूत्रं प्रशंसन्ति कोष्ठां सन्धवसंयुतम् ॥ ५ ॥
तैलं श्लोणाकमूलेन मन्वेऽप्यौ विधिना शृतम् ।
हरेदामु त्रिदोषोऽयं कर्मशूलं प्रपूरणात् ॥ ६ ॥
हिङ्गुसैन्धवशुण्ठीभिल्लैर्न सर्षपसम्भवम् ।
विपक्वं हस्तज्वल्यं कर्मशूलं प्रपूरणात् ॥ ७ ॥
कर्मश्रुते कर्मनादे बाधिर्ये ह्येडं यव च
पूयं कटुतैलेन हितं वातघ्नमौषधम् ॥ ८ ॥
शिखरीक्षारजवाग्रातकृतकण्ठेन साधितं तैलम् ।
अपहृति कर्मनादे बाधिर्यश्चापि पूरयतः” ॥
शिखरी क्षपामार्गः ॥ ९ ॥

“गवां मूत्रेण विन्यानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।
सजलश्च सदुग्धश्च तद्व्याधिर्यहरं परम्” ॥
क्षीरं मात्रं व्याहृतम् । विन्यतं तैलम् ॥ १० ॥
“कर्मरोगे पूतिकर्मं तथैव क्षमिकर्मके ।
सामान्यं कर्मं कुर्वति योगान् वैश्वधिकानपि ॥ ११ ॥
स्वर्जिकाचूर्णसंयुक्तं पीयूषं स तैलेन
कर्मखावणं दाहान्तेन नश्यन्त्यसंशयम् ॥ १२ ॥
आम्रजम्बूफलानां मधुकस्य वटस्य च ।
यमिलु साधितं तैलं पूतिकर्मगदं हरत् ॥ १३ ॥
जातोपचरसे तैलं विपक्वं पूतिकर्मजित् ॥ १४ ॥
हृष्टं रसाङ्गनं नार्याः क्षीरं क्षौद्रं संयुतम् ।
प्रशस्यते चिरौद्ये तत् सखावे पूतिकर्मके ॥ १५ ॥
कुष्ठहिङ्गुवचादारुप्रताङ्गाविश्वसैन्धवैः ।
पूतिकर्मापहं तैलं वस्तुमूत्रेण साधितम्” ॥
कुष्ठादितैलम् ॥ १६ ॥
“शम्बूकस्य तु मांसं कटुतैलं विपाचयेत् ।
तस्य पूरणमात्रेण कर्मनादौ प्रशाम्भति” ॥
शम्बूकाद्यं तैलम् ॥ १७ ॥

“चूर्णेन गन्धकश्चिकित्सा जनीभवेन
मुष्ट्यंशकेन कटुतैलपलायके तु ।
धत्तूरपत्ररसतुल्यमिदं विपक्वं
नादौ जयचिरं भवामपि कर्मजाताम्” ॥

मुष्टिः पणम् । निष्ठा तैलम् ॥ १८ ॥
“क्षमिकर्माविनाशाय क्षमिर्गो काग्रेत् क्रियाम् ।
वात्तकुप्यमश्नं हितः सार्षपश्चैव यव च ॥ १९ ॥
पूरयं हरितालेन गन्धमूत्रयुतेन च ।
धूम्रं कर्मरोगेन गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २० ॥
चिकित्सा कर्मशोथानां तथा कर्मश्रमामपि ।
कर्मविद्वानां कुर्वन्ति शोथार्थोऽप्येदं विप्रधम्” ॥ २१ ॥
अथ कर्मपानीविकागणां चिकित्सा ।

“पानीसंशोधने कुर्यात् वातकर्मरक्तक्रियाम् ।
स्वेदयेत्तल्लतान् श्लिष्टां संवर्द्धयेत्तैलैः ॥ १ ॥
शतावरीवाजिगन्धपयस्यैरगवनीजकैः ।
तैलं विपक्वं सक्षीरं पानीं संवर्द्धयेत् सुखम्” ॥ २ ॥
पयस्य क्षीरकाकोली । शतावरीतैलम् ॥ ३ ॥
“जोवनीयस्य कण्ठेन तैलं दुग्धेन पाचयेत् ।
चिकित्सेतेन तैलेन शतावरी परिपोटकम् ॥ ४ ॥
श्रीतलोपैर्जनीकाभिरुत्पातं समुपाचरेत् ॥ ५ ॥

कर्मरोग

हृत्पित्तसुरसाभ्याश्च गोधाकाश्वसाम्बितम् ।
तैलं विपक्वमभ्यङ्गादुन्मथ्यं नाशयेद्भुजम् ॥ ५ ॥
दुःखवर्जनकं सिक्ता जम्ब्याम्बुविषपञ्चजैः ।
क्षायैस्तेन सुखिगन्धं तन्मूर्ध्नि चावधूयते ॥
बहुशो गोमयैस्तप्तैः स्नेदितं प्रक्षिपितम् ।
घनसारैः समालिम्प्येदं जामुञ्जैश्च कर्षितैः ॥ ६ ॥
इति कर्मरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ ॥

(“प्रतिश्यायजनक्रीडाकार्यकण्डयनैर्मन्त्रैः ।
मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्येष्वप्येव ॥
प्राप्य श्रोत्रशिरः कुर्याच्छूलं खोतसि वेगवत् ।
अर्द्धविभेदकं तन्मूर्ध्नि शिरःशिरःनभिनन्दनम् ॥
चिराच्च पाकं पक्वन्तु तसिकामल्पशः खवेत् ।
श्रोत्रं शूलमकस्माच्च स्यात् सञ्चारविचारवत् ॥
शूलं पित्तात् सदाहोषा शीतेष्वाश्वयधुं ज्वरम् ।
आशुपाकं प्रपक्वञ्च स पीतलसिकाखुतिः ॥
सा लसीकास्पृष्टेद्यद्यत्तत्तत्पाकमुपैति च ।
कफाच्छिरोहनुयीवा गौरवं मन्दतारुणः ॥
कण्डूः श्वयधुरूपेष्वा पाकात् श्वेतघनाखुतिः ।
कर्मरोगे अवशे शूलमभिघातादिदृष्टितम् ॥
रक्तं पित्तसमानार्धं किञ्चिद्वाधिकाक्षयम् ।
शूलं समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीव्रक ॥
पर्यायादुष्माश्रितेष्वा जायते अतिशयवत् ।
पक्वं सितासितारक्तघनपूय प्रवाहि च ॥
शब्दवाहिशिरासंस्थे श्रुतौति पथं मुञ्चः ।
नादानकस्माद्विधान् कर्मानादं वदन्ति तम् ॥
क्षेपानुगतो वायुर्नादो वा समुपेक्षितः ।
उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं कुर्याद्विधिरत्वं क्रमेण च ॥
वातेन शोषितः क्षेप्रा खोतो लिम्पेत्ततो भवेत् ।
रक्तौरवं पिधानञ्च सप्रतीमाह संज्ञितः ॥
कण्डूशोषौ कफात् श्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया स्मृतौ ।
कफो विदग्धः पित्तेन सततं नीरजनवर्षि ।
घनपूति बहुकोदं कुर्वते पूतिकर्णकम् ।
वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसादृक्कोदजां रजम् ॥
खादन्तो जन्तवः कुर्यान्तीनां सन्निमिकर्णकः ।
श्रोत्रजगद्व्यनाज्जाते क्षते स्यात् पूर्व्वकदाशः ॥
विदग्धः पूर्व्ववक्ष्यान् श्रोत्रोऽग्नेऽर्द्धमीरितम् ।
तेष्वरक् पूतिकर्णत्वं बधिरत्वञ्च बाधते ॥
गर्भेऽनिलात्सञ्चित्ता शस्त्रलीकुचिकर्णकः ।
रक्तो नीरुगनेको वा गर्भे मांसादृक् स्थिरः ॥
पिप्पली पिप्पलीमानः सन्निपातादिदारिका ।
सर्वशः सवजस्तव्यः श्वयधुः स उपेक्षितः ॥ १ ॥
कटुतैलनिभं पक्वं खवेत् कृच्छ्रा शोहति ।
सञ्ज्ञोचयति रूपा च मा ध्रुवं कर्मशस्त्रली ॥
शिरास्यः कुर्वते वायुः पालीशोषं तदाह्वयम् ।
कृशा टट्टा च तन्नीवत् पालीवातेन तन्त्रिका ॥
सुकुमारं चिरोत्सर्गात् सहसैव प्रवर्द्धते ।
कर्णं शोफः सवक्पाल्याभरुणः परिपोटवान् ॥
परिपोटः सपवनादुत्पातः पित्तशोभितात् ।
गुब्भिरणभाराद्यैः श्वावै रुद्राह पाकवान् ॥
श्वयधुः स्फोटपटका रागोधाक्कोदसंयुतः ।
यात्वा शोफोऽनिलकफात् सर्वतो निबध्यस्थिरः ॥
स्तव्यः सर्वशः कण्डूमान् उन्मथ्यो गच्छिरश्च सः ।

कर्मरोग

दुर्बिडे वर्द्धिते कर्णैस्तकण्डूदाहपाकवक् ॥
श्वयधुः सन्निपातोऽस्यः स नासा दुःखवर्जनः ।
कफादृक् क्रिमिजाः सुष्माः सकण्डूकोदवेदनाः ॥
लेह्यास्याः पिटिकान्ताहि लिङ्गाः पालीमुपेक्षिताः ।
पिप्पली सर्वजं शूलं विदारीकुचिकर्णकः ॥
रुषामसाध्या यायिका तन्त्रिकान्यान् साधयेत् ।
पञ्चविंशतिरित्युक्ताः कर्मरोगविभागतः ॥
इत्युत्तरस्थाने सप्तदशोऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥ ॥
अस्य चिकित्सा तेनोक्ताष्टादशोऽध्याये, यथा,—
“कर्णाश्रुते पवनजे पिबेद्वाचौ रसाश्रितः ।
वातघ्नसाधितं सर्पिः कर्णं स्निग्धञ्च पूरयेत् ॥
पञ्चायां पृथगश्वयधुवित्वाकैर्यजजम्भनाम् ।
तैलसिन्धुद्विगन्धां स्निग्धानां पुटपाकतः ॥
रसैः कवौघैस्तद्वच्च मूलकम्यारोमपि ।
गणो वातहरेऽस्त्रेषु मृचेषु च विपाचितः ।
महास्नेहो द्रुतं हन्ति सूतीनामपि वेदनाम् ।
महतः पञ्चमूलस्य काष्ठात् क्षौमेण वेधितात् ॥
तैलसिक्तात् प्रदीपायात् स्नेहः सद्यो रजःपहः ।
थोव्यसैवं भद्रकाष्ठात् कृष्ठात् काष्ठाश्च सरलात् ॥
वातव्याधि प्रतिश्याय विहृतं हितमञ्च च ।
वर्ज्येष्करसा स्नानं शीताम्बः पानमज्जपि ॥
पित्तश्रुते सितायुक्तं घृतस्निग्धं विरेचयेत् ।
द्राक्षाद्यष्टिघृतं स्तन्यं शस्यते कर्णपूरणम् ॥
यच्छानन्ता हिमोशीरकाकोलीरोध्रजीवकैः ।
मृद्यालविषमझिलासारिवाभिश्च साधयेत् ॥
यष्टीमधुरसप्रस्थं क्षौद्रिप्रस्थमन्युतम् ।
तैलस्य कुडवं नस्यपूरणाभ्यङ्गनेरिदम् ॥
निहन्ति शूलदाहोषाः केवलं क्षौद्रमेव वा ।
यच्छादिभिश्च सद्यैः कर्णो दिक्षात् समन्ततः ॥
वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पिः स्निग्धं कफोद्धवे ।
धूमनावनगगदृषस्वेदान् कुर्यात् कफापहान् ॥
लशुनाद्रकशियूणां मूलकान् मूलकान्य च ।
कदल्याः खरसः श्लेष्मः कदूषाः कर्णपूरणे ॥
अर्काङ्गुरानस्वपिष्टां तैलाक्षौक्षं वगन्वितान् ।
सन्निधाय क्षुद्दीकाग्रे कोरितं तच्छुदावृतान् ॥
स्नेदेयत् पुटपाकेन स रसः शूलजित्प्रगम् ।
रमेन वीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ॥
सूक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्ववर्णयेत् ।
अजाऽविमृचश्रवत् सिद्धं तैलञ्च पूरणम् ॥
सिद्धं वा सार्धं तैलं हिङ्गुमुत्तरनागरैः ।
रक्तजपित्तवत् काथं शिराश्चाशु विमोक्षयेत् ॥
पक्वं पूयवत् कर्म धूमगगदृषनावनम् ।
युञ्जान्नाडी विधानञ्च दृष्टगणहञ्च यत् ॥
क्षोतः प्रमृज्य दिग्भक्त्यै द्वौ कालौ पित्तवर्त्तिभिः ।
पूरयेद्भृगुपित्वा तु मात्तिकेण प्रपूरयेत् ॥
सुरसादिगणकाधपाणिताक्ताश्च शोभयेत् ।
पित्तवर्त्तिमुत्सृज्य तन्मूर्ध्नि रवचूर्णयेत् ॥
शूलकोदगुणत्वानां विधिरेवनिवर्त्तकः ।
प्रियङ्गु मधुकांश्च घातकृत्यलपरिभिः ॥
मञ्जिष्ठलोध्रनाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च ।
पञ्चेनैलं तदास्त्राव निरुक्ताश्च पूरणात् ॥
नादनाधिर्ययोः कुर्याद्वातशूलोक्तमौषधम् ।

कर्मरोग

क्षेपानुबन्धे क्षेपायां प्रागन्येदमनादिभिः ॥
ररखशिरयववमूलकात् पञ्चजे रसे ।
चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मते ॥
यच्छाङ्गाक्षीरकाकोलीकण्डयुक्तं निहन्ति तत् ।
नादबाधिर्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥
पक्वं प्रतिविधाहिङ्गुमिषित्वक् स्निग्धोषणैः ।
ससूक्तैः पूरणासैलं रक्तखावश्रुतिनादनुत् ॥
कर्णनादे हितं तलं सर्वपौष्यञ्च पूरणे ।
मुष्कमूलकखण्डाणां क्षारो हिङ्गुमौषधम् ॥
शतपुष्पावचाकुसुमाक्षिप्युरसाङ्गनम् ।
सौवर्धलयवक्षारस्निग्धकौह्रिदसेन्धवम् ॥
भूर्ज्यग्रशिविडं मुस्ता मधुसूक्तं चतुर्गुणम् ।
मातुलुङ्गरसन्तद्वत् कदलीखरसञ्चतैः ॥
पक्वं तैलं जयत्याशु सुक्ष्मकान्ति पूरणात् ।
कण्डूः क्षौद्रश्च बाधिर्यं पूतिकर्णञ्च रक्तक्रिमीन् ॥
क्षारतैलमिदं श्लेष्मं सुखदन्तामयेष च ।
अथ सुप्ताविधस्तां कर्णौ रक्तं हरेत्ततः ॥
सशोफकोदयोर्मन्दस्त्रुतेर्वममनाचरेत् ।
बाधिर्यं वर्ज्येद्वालकृद्धोश्चिरञ्च यत् ॥
प्रतिग्राहे परिक्षेप्य स्नेहस्नेदैर्विशोधयेत् ।
कर्णशोधनकेनानु कर्णौ तैलस्य पूरयेत् ॥
ससूक्तसेन्धवमधोर्मातुलुङ्गरसस्य वा ।
शोधनाद्रुक्षतोत्पत्तौ घृतमश्वस्य पूरणम् ॥
क्रमोऽयं मूलपूरणेऽपि कर्णे कण्डूः कफापहम् ।
नस्यादितद्वच्छोभेऽपि कटुश्लेष्माश्च लेपनम् ॥
कर्णखावोदितं कुर्यात् पूतिकर्णमणिकर्णयोः ।
पूरणं कटुतैलेन विशेषात् क्षामिकर्णके ॥
वमिपूर्वादिताकर्म विदग्धोविदग्धधिया ।
पित्तोत्पत्त्यशूलोक्तं कर्णं क्षतविदग्धौ ॥
अर्शाऽर्द्धदेव नासावदामाकर्णविदारिका ।
कर्णविदग्धवत्साध्या यथा दोषोदयेन च ॥
पालीशोषेऽनिलश्रोत्रशूलवज्रस्य लेपनम् ।
स्नेदश्च कुर्यात् सिक्ताश्च पालीमुद्वर्त्तयेत्तैलैः ॥
प्रियालवीजयच्छाङ्गहृद्यगन्धा यवान्मतेः ।
ततः पृष्टिकरैः स्नेहैरभ्यङ्गं नित्यमाचरेत् ॥
श्रतावरी वाजिगन्धा पयस्यैरगदृषजीवकैः ।
तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पृष्टिस्तत्परम् ॥
कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाचितम् ।
आनपमामकाथं च पालीपोषणं वर्द्धनम् ॥
पालीं क्षित्वातिस्तीक्ष्णां शेषां सन्धाय पोषयेत् ।
यायवं तन्त्रिकास्यापि परिपाटेऽप्ययं विधिः ॥
उत्पाते शीतलैर्लेपो जलोक्तो हृतशोषितः ।
जम्ब्याम्बुपल्लववलायष्टीगोमृतिनोत्पलैः ॥
सधान्याक्षैः समझिष्टैः सकदम्बैः ससारिवैः ।
सिद्धमभ्यङ्गनं तैलं विसर्पाक्षतानि च ॥
उन्मथ्येदभ्यङ्गनं तैलं गोधाकर्णवसान्वितम् ।
तालपत्राश्वगन्धार्कवाक्त्रुचीतिलसैन्धवैः ॥
सुरसाकाङ्गलीभ्याश्च मिद्धं क्षौद्रञ्च नावनम् ।
दुर्बिडेऽप्युन्मथ्येदभ्यङ्गपञ्चाद्येन सेचितम् ॥
तैलेन पालीं स्वस्वतां सुक्ष्मक्षोरपि चूर्णयेत् ।
चूर्णैर्मधुकमझिला प्रपूरणाङ्गनिशोद्धवैः ॥
नाक्षाविडङ्गसिद्धश्च तैलमभ्यङ्गने हितम् ।

कर्णरो

कर्णो गोमयजैः पिष्टैर्बहुभिः परिलेहिकाम् ॥
 मधुकुसारेराणिमैदुरभीमूत्रकण्ठितैः ।
 कौटजेकृदकारज्ज्वीजशब्दाकवल्कलैः ॥
 अथवाभ्यङ्गने तैर्वा कटुतैर्वा विपाचयेत् ।
 अग्निपत्रमरिचमदनैर्लेहिकात्रयो ॥
 श्लिष्टान्तु कर्णं शुद्धस्य बन्धमानोऽथ यौगिकम् ।
 सुशोणं कागयेत्तप्रे सद्यश्चिन्ने विशोधनम् ॥
 अथ यथित्वा केशान्तं कृत्वा हेदनलेखनम् ।
 निरुद्धं सन्धिं सुषमं न निघ्नं न समुन्नतम् ॥
 अथवा मधुसर्पिर्भ्यां पिशुजोतावगुणितम् ।
 अथवागादप्रियणं बद्धा चूर्णैरवाकिरन् ॥
 शोणितस्यापनैर्गणमाचारश्चादिशेत्ततः ।
 कृष्णाहादामतैर्नाक्तं शनैरपनयेत् पिशुम् ॥
 कृष्णं जातरोमाणां श्लिष्टसन्धिसमस्थिरम् ।
 अथवा शोणं सुगणञ्च शनैः कर्णं विवर्जयेत् ॥
 कणमूकः स्वयं गुप्ता रजन्यौ दृष्टीदयम् ।
 अथवा गन्धा बला हन्तिपिप्ली गौरसर्षपाः ॥
 मूत्रं कोशातकाश्चरूपिका सप्तपर्णजम् ।
 कृष्णन्दरी कालमृता गृह मधुकरीकृतम् ॥
 कणमुक्ता जलजन्मा च तथा श्रावकन्दकम् ।
 हृदिः कण्ठैः खरं पक्वं सतेनं माहिघं दृतम् ॥
 अथवा मूत्रेण परमभ्यङ्गात् कर्णवर्द्धनम् ।
 अथ कुर्यादयस्यस्य किञ्चां शुद्धस्य नासिकाम् ॥
 हिन्द्यान्नासासमं पत्रं तत्तुल्यञ्च कपोलतः ।
 अथवा नासिकासमे रत्नसन्तनुतां नयेत् ॥
 शीथोद्गुणं ततः सूच्या सेविन्या पिशुयुक्तया ।
 नासाच्छेदे च लिखिते परिर्वर्त्तयामि त्वचम् ॥
 कपोलबन्धं सन्दध्यात् सीथेन्नासाश्च यत्नतः ।
 नाडीभ्यामुत्क्षिपेदन्तः सुखोक्तासप्रवृत्तये ॥
 आमतैलेन सिक्ता तु पतङ्गमधुकाङ्गनैः ।
 शोणितस्यापनैश्चान्यैः सुस्त्रज्जैर्वा वचुर्ययेत् ॥
 सतो मधुघृताभ्यक्तं बद्धाचारिकमादिशत् ।
 आतावस्थान्तरं कुर्यात् सद्यो व्रणविधन्ततः ॥
 हिन्द्याद्गुदुधिकां भांसं नाभोपान्ते च चर्मवत् ।
 सीथेत्ततश्च सुस्त्रज्जैर्वा हीनं संवर्जयेत् पुनः ॥
 निवेशिते यथान्यासं सद्यश्चेदेऽप्यथ विधिः ।
 नाडीयोगादिनौष्ठस्य नासासन्धानवद्दिधिः ॥
 इति वामटे उत्तरस्थाने १८ अध्यायः ॥ ४ ॥
 “सामान्यं कर्णरोगेषु घृतपात्रं रसायनम् ।
 अथवा यामोऽग्निः खानं ब्रह्मचर्यमकत्यनम् ॥
 कर्णशूलं प्रणादे च बाध्यैर्हृष्येयोरपि ।
 कर्णशूलमपि रोगाणां सामान्यं भेषजं विदुः ॥
 किञ्च वातहरेः खेदेनरं खेहविरचितम् ।
 नाडीखेदेऽप्यपरेत् पिष्टखेदेऽप्यथ च ॥
 विषैरग्राह्यैर्वाभूदधित्योन्मत्तशिशुभिः ।
 वस्तगन्धाश्चगन्धाभ्यां तर्कारीयवैरागभिः ॥
 आरनालः प्रतैरेभिर्नाडीखेदः प्रयोजितः ।
 कपवातसमुत्थानं कर्णशूलं निरस्यति ॥
 मीनकुक्कुटजावानां मांसजैः पथसापि वा ।
 पिष्टैः सैदश्च कुर्वन्ति कर्णशूलनिवारणम् ॥
 अथवा पत्रखलं वा विधाय बज्रपत्रकम् ।
 तत्तत्तमस्तसमूहं निदध्याञ्चवयोपरि ॥

कर्णरो

यत्नेन च्यवते तस्मात् गव्हादङ्कारसाधितात् ।
 तस्यां अवगच्छतः सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥
 दौमगमुन्मगुहभिः सद्यैर्धूपयेच्च तम् ।
 भक्तोपरि हितं सर्पिर्वन्तिकर्म च पूजितम् ॥
 निरुद्धो निशि तत्सर्पिः पीत्वोपरि पथः पिबेत् ।
 मूर्ध्ववन्तिष्ठ नस्ये च मन्त्रिष्णे परिषेचने ॥
 शतपाकं बलात्तैर्वा प्रशस्तश्चापि भोजने ।
 कण्टकारीमजाक्षीरे पक्वा क्षीरेण तेन च ॥
 विपचेत् कुक्कुटवसां कर्णयोस्तत्प्रवरणम् ।
 तगुणैकमुत्तमानि फलमङ्गोठजन्तथा ॥
 अहिंखाकेन्द्रकामुलं सरणं देवदारु च ।
 लसुनं प्रदङ्गवरञ्च तथा वंशावलेखनम् ॥
 कर्णरोगां तथास्त्रैश्च पचेत् खेहं चतुर्विधम् ।
 वेदनायाः प्रशान्तये हितं तत्कर्णपूरणम् ॥
 लसुनाद्रकशिशुनां मृच्छा मूलकस्य च ।
 कदल्याः खरसः श्रेष्ठः कदयाः कर्णपूरणम् ॥
 प्रदङ्गवरञ्च सः क्षौद्रं सन्धर्वं तैलमव च ।
 कदयां कर्णयोर्दयमेतदा वेदनापङ्गम् ॥
 वंशावलेखसंयुक्तं मूत्रं चात्राविके भिषक् ।
 सर्पिः पचेत्तैर्वा कर्णं पूरयेत् वरुणशूलिनः ॥
 महतः पञ्चमूलस्य काण्डमष्टादशाङ्गुलम् ।
 क्षौद्रेणावच्छा संक्षिप्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥
 यत्नेन च्यवते तथो घृतयो भाजरोपरि ।
 धूपं तद्वीपिकातेन सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥
 कुर्यादेवं भद्रकाष्ठं कुष्ठं काष्ठं च सारलं ।
 मतिमान्दीपिकातेन कर्णशूलनिवर्हणम् ॥
 अर्काङ्गुलान्मृष्टान्स्तेनात्तान् लवणान्वितान् ।
 सन्निध्यात् कृद्वाकाण्डं कोरितं तच्छेदयेत् ॥
 एतपाकक्रमस्त्रिजान् पीडयेदाग्निसागमान् ।
 सुखोष्णं तद्रसं कर्णं दापयेच्छूलशान्तये ॥
 कपित्थमातुलुङ्गाश्च प्रदङ्गवरञ्च सः शुभैः ।
 सुखोष्णैः पूरयेत् कर्णं तच्छूलनिवृत्तये ॥
 कर्णं कोष्णं चुक्कणं पूरयेत् कर्णशूलिनः ।
 समुद्रफेनचूर्णं यक्षा वाप्यवचुर्ययेत् ॥
 अथानामिह मुत्राणां मूत्रगान्धतमेन वा ।
 कोष्णं पूरयेत् कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥
 मूत्रैश्चस्त्रैश्च वातघ्ने गणे च क्षिप्यते भिषक् ।
 पचेत्तनुर्विधं खेहं पूरणं तच्चकर्णयोः ॥
 यथा यव क्रियाः कुर्यात् पित्तघ्नः पित्तसंयुते ।
 काकोल्यादौ दण्डीरं तिलक्षान् हितं हविः ।
 क्षौद्रवत्तत्रालेष मधुके चन्दने तथा ।
 कल्काद्यैः पत्रं पक्वं शर्करामधुकेः सर्गः ॥
 इक्षुदीसर्षपखेहौ सकफे पूरणं हितौ ।
 तिलोवधानां यथाश्च खेदाश्च कफनाशनाः ॥
 सुरसादौ कृतं तैलं पञ्चमूले महत्यपि ।
 मातुलुङ्गरसः शुक्तं लसुनाद्रकयो रसः ॥
 यकैकः पूरणे पथस्तैर्वा तैश्च यथा कृतम् ।
 तीक्ष्णा मूर्ध्वविरैकाश्च कवलाश्चात्र पूजिताः ॥
 कर्णशूलविधिः कृतः पित्तघ्नः शोणितारुते ।
 शूलप्रणादबाध्यैर्हृष्येयानान्तु प्रकीर्तितम् ॥
 सामान्यतो विशेषेण बाध्यैर्पूरणं श्रेष्ठम् ।
 गवां मूत्रेण विष्णुनि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ॥

कर्णरो

मज्जलस्य सद्यश्च बाध्यैर्वा कर्णपूरणम् ।
 मितामधुक्विष्णीभिः सिद्धं वाजे पथस्यथ ॥
 सिद्धं वा विष्णुनिःकाये शोतीभूतं तदुद्धृतम् ।
 पुनः पचेद्वृक्षोऽं मितामधुक्चन्दनैः ॥
 विष्णुवाग्नादं यत्नेन बाध्यैर्वा कर्णपूरणम् ।
 वक्ष्यते यः प्रतिशयाय विधिः सोऽप्यत्र पूजितः ॥
 वातव्याधिपु यस्यां शो विधिः स च हितो भवेत् ।
 कर्णस्त्राये पूतकर्णं तथैव किमिदं कर्णम् ॥
 समानं कर्म कुर्वन्ति योगान् वैशेषिकानपि ।
 शिरोविरेचनश्चैव धूपनं पूरणान्तथा ॥
 प्रमार्जनं धावनञ्च शीघ्रं वीक्ष्यावधारयेत् ।
 राजलक्ष्मादिनो येन सुरसादिगणेन वा ॥
 कर्णप्रक्षालनं काथ्यं चूर्णैश्चाथ पूरणम् ।
 चूर्णं पञ्चकषाथोऽथ कपित्थरसयोऽजितम् ॥
 कर्णस्त्राये प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ।
 सर्जित्वचूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलनो रसः ॥
 योजितो मधुना तापि कर्णस्त्राये प्रशस्यते ।
 लाक्षासर्जित्वा वापि चूर्णितौ कर्णपूरणम् ॥
 सङ्गोलमहालक्ष्मणस्य प्रसवायुतम् ।
 कुलीरक्षौद्रमण्डको सिद्धं तैलञ्च पूजितम् ॥
 तिन्दुकान्यभयारोगं समकुलमलं मधु ।
 पूरणञ्चात्र पथ्यं स्यात् कपित्थरसयोऽजितम् ॥
 रसमात्रकपित्थानां मधुक्धवपूरणजम् ।
 पूरणाय प्रशंसन्ति तैलं वा तैर्विपाचितम् ॥
 प्रियङ्गुमधुकाश्च धातकी शोतपर्णभिः ।
 मज्जिलोष्णान्नादाभिः कपित्थस्य रसेन वा ॥
 पचेत्तैलं तदास्त्रावमवगृह्णाति पूरणान् ।
 घृष्टं रसाङ्गनं नाथ्याः क्षौद्रेण क्षौद्रसंयुतम् ॥
 प्रशस्यते विरोधेऽपि सास्त्राय पूतकर्णके ।
 निगुणोऽस्त्रं तैलं मन्त्रधूमरोगोद्गुः ।
 पूरणः पूतकर्णस्य शमनो मधुमयः ।
 क्षामिकर्णकषाणाय किमिदं योजयेद्दिधिम् ॥
 वाताकुधमस्य हितः सर्पपक्षेहं यव च ।
 किमिदं हरितानेन गवां मूत्रयुतं च ॥
 गुग्गुलुः कर्णदौर्गन्ध्यं धूपनं श्रेष्ठमथ ॥
 उदनं धूमपाणञ्च कवडस्य च धारणम् ।
 कर्णस्त्राये हितं तैलं माघपक्षेव पूरणम् ॥
 विद्रव्यौ वापि कुर्वन्ति विद्रव्यक्षौ चिकित्सितम् ॥
 प्रक्षेपधोमांस्तेन खेदेन प्रविश्याप्य च ।
 शोधयेत् कर्णविट्कन्तु भिषक् सम्यक् प्रणाकया ॥
 नाडीखेदोऽथ वमनं धूमो मूर्ध्वविरचनम् ।
 विधाय कर्णहृत्स्वः कर्णकण्डमपोहति ॥
 अथ कर्णप्रतीनाहे खेहखेदौ प्रयोजयेत् ।
 ततोऽतिरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत् ॥
 कर्णपाकस्य भेषज्यं कुर्यात् पित्तविसर्पवत् ।
 कर्णच्छेदे वत्तमानं कीटं क्षौद्रमणादि वा ॥
 प्रदङ्गवापहरेक्षीमानथवापि प्रणाकया ।
 शोधाणान्तु विकाराणां प्राक्चिकित्सितमोदितम् ॥
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे एकविंशतितमोऽध्यायः ॥
 चिकित्सितस्थानं ४३ अध्याये सनिदानलक्षण-
 चिकित्सितान्युक्तानि हारीतेन यथा,—
 “सिक्केन वा तोयविपूरणेन

कण्ट

मलेन वा चाति भवेद्भजा च ।
उच्चासरोधाद्भवते तथापि
वातादिकैर्वा कुपितैरथापि ॥
संसर्गदोषैरपि सर्वदोषैः
किमिष्येन्नपि तथैव चान्या ।
सङ्गायते कर्णरुजा नरस्य
इदमिति तेनापि बह्वस्वनाञ्च ॥
निःस्वानमेधध्वनिदन्तशब्दान्
श्रुत्वा सदाहञ्च शिरोव्यथा च ।
वेद्यस्वनं वत्स ! इदमिति सर्वं
पितृना तं विद्धि भिषगवशिष्ट ! ॥
तथा च मूर्च्छां प्रतनोति शब्दं
मेधस्वनं वा कफजे इदमिति ॥
किमिदोषे खवेत् पूयं सरक्तं वाति सत्तम ! ।
तथा चैवाभिधातेन जायते तीव्रवेदना ॥
क्षतेन पूयं खवते बाल्याद्भवति चापरः ।
तच्चापिलूतिदोषेण जायते कर्णरुजा रुजा ॥
न कर्णरोगे जलपूरणञ्च
न घृणमेतत् कथितं विधिज्ञैः ।
तेन हितं स्वेदनमेव कर्णे
स वाय्वविन्दुश्च हितो मतश्च ॥
समुद्रफेनं सिन्धुस्थं सृग्माघृणञ्च कारयेत् ।
सौवीरकरसेनापि वातिके कर्णपूरणम् ॥
आर्द्रसौवीरकरसं युगलैस्तन्धवमुष्णमुत्तमम् ।
माघकुल्लाघतोयेन तैलं प्रक्षालति चोष्णकम् ।
तुम्बोरसञ्च धार्यते कर्णरोगे प्रशस्यते ॥
यष्टीमधुः कुष्ठमशिरुपचं
निष्ठाविशाला सुमनः प्रबालाः ।
विपाठितं कर्णभवे च गृहे
स पौतिके वा हृतमेव शक्तम् ॥
ब्राह्मीरसं सैन्धवकं विडङ्गं
सभृङ्गराजस्य हृतेन युक्तम् ।
तथैव सौवीररसञ्च पथ्या
क्षुतञ्च वस्त्रं परिप्रणमेतत् ॥
हितम्भवेत्तत् श्रुतिपुराणाय
पूयं सरक्तं किमिदं निश्चिन्ति ॥
सर्वे प्रोक्ताः शिरोरोगान्तेलानि च हृतानि च
जात्राविकान् वा युक्तीन् शिरोरोगविहाय ॥
वातहारीणि पथ्यानि बिदाह्रीणि मुख्यानि च ॥
कर्णक्षतिका, स्त्री, (कर्णस्य क्षतिका अनेव ।) पालि ।
इति हेमचन्द्रः ॥ काणेर, पाता इति भाषी ॥
कर्णवंशः, पुं, (कर्णः कर्णाक्षतिः कर्णवत् सज्जो वा
वंशो यच्च ।) मधुः । इति चारावली ॥
कर्णवर्जितः, पुं, (कर्णेन अवशोन्म्रियेण वर्जितः हीनः ।
तस्य दर्शनेन्म्रियेणैव श्रोत्रकार्यकारित्वात् तथा-
त्वम् ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कर्णहोने त्रि ॥
कर्णवेधः, पुं, (कर्णयोः कर्णस्य वा वेधः वेधनम् ।)
कर्णयोश्चिदकरणम् । काणवधान इति भाषा ।
तस्य विधिर्यथा । मदनरत्ने वशिष्ठश्रीधरौ ॥
“मासे बह्वे सप्तमे वायुमे वा
वेधौ कर्णौ द्वादशे षोडशेऽङ्गि ।
मध्येनाङ्गः पर्यभागे न राजौ

ननु च हे हे निथा वर्जयित्वा ॥
अथ जन्ममात्रे वर्ज्यः । ज्योतिर्निबन्धे गणः ।
“सामे धर्मे सप्तमे वाप्यष्टमे मासि वत्सरे ।
कर्णवधं प्रशंसन्ति पण्डिताः श्रीविद्वद्वये” ॥
भट्टनरत्ने ।
“प्रथमे सप्तमे मासि अष्टमे दशमेऽथवा ।
द्वादशे च तथा कर्णवधं कर्णवधं शुभावहम्” ॥
हेमाद्रौ व्यासः ।
“कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि वा ।
कर्णवधं प्रशंसन्ति शुभपक्षे शुभे दिने” ॥
श्रीधरः ।
“हविर्जनकरचित्रागोमपौष्णोत्तरार्या-
दिविवस्तुषु षट्ताणी निन्द्यार्ज्येषु लभे ।
शाश्वगुरुब्रुहकाद्यानां दिने पर्व्वणिक्ता-
रहिततिथिषु सुद्वे नैधने कर्णवधः” ॥
भट्टनरत्ने वृहस्पतिः ।
“द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी ।
द्वादशी पञ्चमी शस्त। द्वादया कर्णवधेन ।
भौतर्णां गानपुत्रस्य गानतां विप्रवैश्ययोः ।
शुभ्रान् चाथमी वृद्धी मध्यमाष्टाङ्गनात्मिका” ॥
हेमाद्रौ देवलः ।
“कर्णवधं वैष्णवा न विशेषग्रन्थनः ।
तं वृद्धा विजयं यान्ति प्रप्योधाश्च पुत्रतनाः” शङ्करः ।
“अङ्गुलमात्रशुषेणो कर्णो न भवतो यदि ।
तस्मै श्राद्धं न दत्तव्यं दत्तश्चवासः भवेत्” ॥
इति निर्णयस्मिन्धुः । कर्णघटकरोधनिवारणार्थं
कर्णस्य वैधनम् । सोऽङ्गुलमात्राणां संस्काराणाञ्च
पौष्णार्थकामः कर्णवधस्यासंस्काररूपत्वात् न
तथा नियमः । यथा—
“धृतापत्यद्वये निष्ठुत् सम्मदोऽप्यपमस्य च ।
कर्णघटकं विजानीयादूर्ध्वं न क्षतवस्य च ॥
इत्याशङ्क्य तयोर्मध्ये शुद्धिर्वस्यथ वत्सरे ।
कर्णवधो हितं तस्य तस्य ज्येष्ठविचारणा ॥
धृद्वर्णात्वात्तिमात्रं त्वं भागोः शुद्ध्यासमेऽपि च ।
ज्येष्ठो वैधयो न दोषः कदादन्यथा भरणं भवेत्” ॥
इति मूलमासतत्त्वे माण्डव्यवचनम् । अस्य काल-
नियमो यथा,—भास्करार्णवे ।
“न जन्ममात्रे न च चैत्रपौषे
न वर्षदुस्मे न हरेषु प्रसृते ।
रक्षौ च दुष्टे न च क्षयापक्षे
न जन्ममे कर्णविधिः प्रशस्तः” ॥
तथा दीपिकायाम् ।
“नो जन्मेन्दुमाससूर्य्यं विजङ्गनाञ्चसप्तमाद्यते
शस्तेऽङ्गुलघृविद्यायुगमष्टदुभस्वात्यन्तरादित्यम्” ।
सौम्येस्त्रयात्रिकर्णकण्टकगतेः पौषेऽङ्गुलमासि
गोत्रोऽष्टे अतिवैधे इज्यातितमे क्षमे तु क्षास्ते शुभे ॥
अत्रापि त्रिव्याङ्गादिविद्वद्वत्तं वर्जयेत् ॥
यथाह गणः ।
“कर्णवधप्रते कुर्याद्दुष्टवार्गस्थिते रवौ ।
दक्षिणाग्रस्थिते भागौ नेव कुर्यात् कथञ्चन” ॥
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
कर्णवधनी, स्त्री, (विध्यतेऽनया । विध + करण ल्यट् ।

ततो षीपुः ।) कार्यवेधनाक्षम् । इति चिकित्साधिवः ।
 कर्णवेष्टकं, स्त्री, (कर्णौ वेष्टयति । वेष्ट् + एवञ् ।)
 कुण्डलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 कर्णवेष्टनं, स्त्री, (कर्णौ वेष्ट्यतेऽनेन । वेष्ट् + करणे
 ल्युट् ।) कुण्डलम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥
 कर्णाश्रस्फुली, स्त्री, (कर्णयोः कर्णस्य वा श्रस्फुली ।)
 कर्णगोलकम् । तत्पर्यायः । वेष्टनम् २ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 कर्णशूलः, पुं, (कर्णस्य शूलः शूलवत् यन्मृदादायकः ।)
 कर्णरोगविशेषः । तस्यैवधं यथा,—
 “हिङ्गुतुम्बुरुमुगठा च साथं तैलन्तु सार्धम् ।
 यतश्चि पूरणं श्रेष्ठं कर्णशूलापहं परम् ॥ १ ॥
 शुष्कमूलकमुगठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
 शुक्लं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
 बाधित्यं कर्णशूलश्च पूयस्त्रावश्च कर्णयोः ।
 क्षमयश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥ २ ॥
 शुष्कमूलकमुगठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
 शतपुष्पो वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाक्षतम् ॥
 सौवर्चनं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवं तथा ।
 भुजयन्ति विष्टं सुक्तं मधु शुक्लचतुर्गुणम् ॥
 मातुलुङ्गरसश्च कदलीरसमेव च ।
 तैलमभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलापहं परम् ॥
 बाधित्यं कर्णनादश्च पूयस्त्रावश्च दारुणः ।
 पूरणादस्य तैलस्य क्षमयः कर्णयोः त्रिधाः ॥
 क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कतश्चेत्तरः ।
 क्षारतैलमिव श्रेष्ठं सुखदन्तामयापहम् ॥ ३ ॥
 प्रस्थे च गण्डमानानां क्षाययेत् क्षौण्डमम्भसाम् ।
 चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 काक्षिकस्यापहं दत्त्वा पिष्टान्येतानि दापयेत् ।
 पुनर्वावा गोक्षारकं सैन्धवं व्युषणं वचा ॥
 सक्तं सुगन्धश्च दृष्ट्वा कण्टकारिका ।
 नम्यपानाञ्जल्येव कर्णशूलं हनुग्रहम् ॥
 बाधित्यं सर्वरोगांश्च क्षम्यकाश्च भस्मश्वरः ॥ ४ ॥
 इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥ (कर्णरोगशब्देऽस्य
 विवरणं श्रेयम् ॥)
 कर्णसंस्त्रावः, पुं, (कर्णस्य कर्णयोर्वा संस्त्रावः पूय-
 शोणितादेः निःस्त्रावणम् यत्र रोगे ।) कर्ण-
 रोगविशेषः । तस्य निदानसम्प्राप्तिरूपानि ।
 “शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो
 जले प्रपाकादथवापि विप्रधेः ।
 खवेदि पूयं श्ववशोऽनिलाहितः
 सकर्णसंस्त्राव इति प्रकीर्तितः” ॥
 इति माधवकरः ॥
 कर्णस्फोटा, स्त्री, (कर्णस्य स्फोटेव स्फोटा विदारणं
 यस्याः ।) कर्णाविशेषः । काण्णफाटा इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । श्रुतिस्फोटा २ चिष्टा ३ क्षब्ध-
 यदुला ४ चित्रपर्णा ५ कोपकता ६ चन्द्रिका ७
 अर्द्धचन्द्रिका ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । हिमत्वम् । सर्वविषयवृद्धतादिदोष-
 सर्वव्याधिनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कर्णाटः, पुं, (कर्णेन कटति प्रभूतवशश्चैव यतश्चे-
 श्चराशो गवादिक्षीर्षिके । कर्णेन । कर्णेन

भ्रमतीति । कर्ण + कृ + कृ । शकृभ्रादिवत्-
साधुः । स्वामन्त्रातदेशविशेषः । इति शब्द-
ग्राहणी । यथा कर्णाटवर्णने राजपुत्रिः ।
“अर्धसो यदि गद्यपद्यिपुषा स्वतन्त्रमनुजुवते
तेषां मूर्द्धिदहानि वामचरणं कर्णाटराजप्रिया”
अयं देशः कूर्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि वर्तते ॥
कर्णाटी, स्त्री, (कर्णाट + स्त्रियां ङीप् । पारिभाषिको
ऽयं शब्दः ।) रागिणीविशेषः । इति हज्जायुधः ।
सा तु मातङ्गरागस्य पत्नी । इति सङ्गीतदामोदरः ॥
हंसपदीकृतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कर्णानुजः, पुं, (कर्णस्थानुजः कर्णमनुजातवानित्यर्थः ।
अनु + जन् + ङ ।) युधिष्ठिरराजः । इति त्रिका-
ण्डशेषः ॥
कर्णानुः, स्त्री, (कर्णस्य आन्दुरिव ।) कर्णपत्नी ।
कायतङ्का इति भाषा । उत्पत्तिकता । इति
हेमचन्द्रः । कायकडा इति ख्याता ।
कर्णानुः, स्त्री, कर्णानुः । कर्णपत्नी । इति हारा-
वली ॥
कर्णभरणकः, पुं, (कर्णस्य आभरणमिह पुष्पैः
कायति प्रकाशते । कै + कः ।) आरगवधकृतः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कर्णारा, स्त्री, (अर्थ्यते विध्यतेऽनया । कर्ण + ऋ +
करणे घञ् टाप् च । धातुनामनेकार्थत्वात् ऋधा-
तोरत्र वेधनार्थः ।) कर्णवेधनी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
कर्णारिः, पुं, (कर्णस्य अरिः शत्रुः ।) अञ्जुनः । इति
पुराणम् ॥ नदीसर्जकृतः । इति राजनिर्घण्टः ।
आनन् इति भाषा ॥
कर्णस्नानः, पुं, (कर्णयोस्नानः स्नानम् ।)
भक्त्यभ्यासा । हस्तिकर्णस्नानम् । इति त्रिका-
ण्डशेषः ॥
कर्णिका, स्त्री, (कर्ण + इकन् + टाप् च । यदा कर्णं
+ एवञ् । ततश्चाप् अत इत्वम् ।) कर्णभरण-
विशेषः । कायतङ्का इति भाषा । तत्पर्यायः ।
ताकपत्रम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥
ताडकः ३ दन्तपत्रम् ४ । इति भरतः ॥ करि-
हस्ताङ्गुलिः । करिणः मुण्डायवर्णकलाकृतिः ।
पद्मवीजकोपी । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥
(यथा भागवते । ३ । ८ । १६ ।
“तस्यां सचाम्भोरहकर्णिकाया-
मवस्थितो लोकमपश्यमानः” ॥)
करमध्याङ्गुलिः । कसुकोदिच्छाटाङ्गः । इति मे-
दिनी । वौटा इति भाषा ॥ लेखनी । इति
हारावली ॥ अमिस्रकृतः । अजडङ्गीकृतः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (असुरोभेदः । यथा, महा-
भारते १ । १२३ । ६१ ।
“मेकका सहज्या च कर्णिका एङ्गिकस्या” ॥
खेवरी । गोनावपुन इति भाषा ।
“अपवर्णीतवपुता कर्णिका चावकेशरा ।
महाकुमारी गन्धाय्या नक्षत्रातिमञ्जुना” ॥
अपवर्णीतवपुता, —
“अपवर्णीतवपुता याहिनी शुक्ला जघ्नुः ।

दोषचयाञ्जिदग्नी तित्ता कही च पाचनी” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसुपे १ भागे ॥
येनिरोगविशेषः । यथा,
“अकाले वाहमानाया गर्भेण पिहितोऽग्निरः ।
कर्णिकाञ्जनयेद्योगो भेषजस्येन मूर्च्छितः” ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने । ३० अध्याये ॥
कर्णिकाचलः, पुं, (कर्णिकायां स्थितः अचलः ।) सु-
मेरुपर्वतः । इति जेभचन्द्रः ॥ (अस्य विवरणं
यथा भागवते । ५ । १६ । ७ । “यस्य नाम्नामव-
स्थितः सञ्जतः सौवर्गः कुलगिरिराजो मेरुर्द्विपा-
यामसमुद्राहः कर्णिकाभूतः कुलनयकमलयः” ॥)
कर्णिकारः, पुं, (कर्णि भेटनं करोतीति । कर्णि +
ह + कर्मण्यण् । उदरमलभेदकतत्वात् अस्य
तथात्वम् ।) कृत्विशेषः । कर्णिकार इति भाषा ॥
(यथा, महाभारते । १ । सम्भवे । १२५ । २ ।
“कर्णिकारैरगोकेषु केशरैरितिगुप्तकैः” ॥)
तत्पर्यायः । इमोत्यणः २ परिचयः ३ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६० ॥ उद्योत्यणः ४ । इति राजमाला ॥
(यथा, महाभारते ३ । २२ । १७ ।
“तत्प्राक्तनालासमधुर्गोप-
कदम्बमर्ज्जान्जुनकर्णिकारैः ।
तपायये पुष्पधरैरुपेतं
महावजं गच्छपतिर्दण्डः” ॥
कर्णिकारस्य पुष्पम् । “अथयं च प्राण्योषधि
कृत्तेभ्यः” । ४ । ३ । १३५ । इति उत्पलस्य तद्वि-
तस्य “पुष्पमूलेषु वज्रजम्” । इति लुक् ।
तथा कुमारसम्भवे । ३ । २८ । “वर्णप्रकर्षं सति
कर्णिकारम्” ॥ कर्णिकारस्य कुसुममित्यर्थः ॥
आरगवधविशेषः । कौट भोगान् इति भाषा ।
तत्पर्यायः । राजतरुः २ धयङ् ३ छनभाक्कः ४
सुप्लवः ५ चक्रः ६ परिचयः ७ व्याधिरिपुः ८
पिण्डवीजकः ९ लज्जारगवधः १० । अस्य गुणाः ।
सारकत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
कफशूलोदरकृमिभेदनाशिवम् । त्रणगुल्मनिवा-
ग्नत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
कर्णिकी, [न्] पुं, (कर्णिका हस्तिशृङ्गायाङ्गुली
अस्यस्य इतिः ।) हस्ती । इति जटाधरः ॥
कर्णी, [न्] पुं, (कर्णौ पक्षौ स्तः अस्य । पुरा किक
पर्वतानां पक्षाः सन्ति इति पौराणिकी गाथा ।
“तुन्दादिभ्य इलच” । ५ । २ । ११७ । इति चकारा-
दिनिः ।) वर्षपर्वतसप्तकान्तर्गतपर्वतविशेषः । यथा ।
“हिमवान् हिमकूटश्च निधधो मेरुरेव च ।
धैत्रः कर्णी च वटङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वताः” ॥
इति हारावली ॥ वायविशेषः । यथा ।
“करोति कर्णी नो यस्तु यस्तु गङ्गादिह्वरः ।
प्रयान्ति ते विश्वसने गरुके भृशदारुणे” ॥
इति विष्णुपुराणे २ । ६ । १६ ॥ कर्णिनो वायु
विशेषान् । इति तट्टीका ॥
कर्णिरथः, पुं, (कर्णसाध्या अवयवक्रिया उपचारात्
कर्णः । कर्णोऽस्यास्ति इतिः । कर्णी चासौ रथ-
श्चेति शब्दमात्रेण रथो न वस्तुतः । यदा सामी-
प्यात् कर्णशब्देन स्तन्यो गम्यते । सोऽस्यस्य वाह-

कत्वेन इतिः । कर्णी चासौ रथश्च । अन्येषामपीति
दीर्घः ।) श्रोत्रार्थनिमित्तस्वरथः । पुरुषस्त्वन्ध-
नीयमानरथः । इति भगीरथः ॥ स्त्रोवहनार्थमु-
परि वस्त्राच्छादितरथविशेषः । इति मञ्जरी ।
चतुर्दीप इति ख्यात इति पिष्टचरणाः ॥ इति
सागमुन्दगी ॥ स्त्रोवहनार्थमुपरिवस्त्राच्छादि-
तगनुष्यवाहयानविशेषः । इति भरतः ॥ तत्प-
र्यायः । प्रवहनम् २ हयनम् ३ । इत्यमरः । २ ।
८ । ५२ ॥ प्रह्वणम् ४ उयनम् ५ । इति तट्टीका ॥
कर्णीसुतः, पुं, (कर्ण्याः सुतः ।) मूलदेवः । इति
त्रिकाण्डशेषः । (यथा हारावली ३२ ।
“कर्णीसुतो मूलदेवो मूलभद्रः कलाङ्कुरः” ॥
तथा च कादम्बरीटीकायाम् ।
“कर्णीसुतः कण्टकः स्तेयशास्त्रप्रवर्तकः” ॥)
कर्णजपः, त्रि, (कर्णे जपति यः ।) आपादितात् कम्ब-
कर्णयोश्चित्यच् हलदन्तादित्यलुक् ।) अप्रकाशे-
नानुचितप्रबोधकः । कर्णजगिता परापकारं वदति
यो जनः । ठक् इति ख्यातः । तत्पर्यायः । सूचकः २
पिप्पलः ३ दुर्जनः ४ गलः ५ । इत्यमरः । ३ । १ ।
४७ ॥ कर्णेजपादिद्वयं परापकारवादिनि । पिप्पला-
दित्रयं परस्परभेदनशीले ॥ कर्णेजपादिपक्षकं
सूचकं इति केचित् । त्रयमिति केचित् । इति
भरतः ॥
कर्णेन्दुः, पुं, (कर्णयोः कर्णे वा इन्दुरिव ।) कर्णानुः ।
अर्द्धचन्द्राकृतिकर्णमुपधारम् । इति शब्दरत्नावली ॥
कर्त्त, त् क शेषित्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुगं—परं—अकं—सेट् ।) रेफस्याधस्तकारः
कर्त्तयति कर्त्तापयति धृतिज्ज्ञेन । इति दुर्गा-
दासः ॥
कर्त्त, पुं, (कर्त्त + भावे + घञ् ।) भेदः । यथा ।
“सधृष्टं नियम्य यतभो यमकर्त्तजेति
जह्युः स्वर्गादिव निपातखनिचमिन्द्रः” ॥
इति श्रीभागवते २ । ७ । ४८ ॥ “कर्त्ता भेदः तन्नि-
गसो अकर्त्तः तत्र हेति साधनं जह्युः” । इति
तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (कर्त्तयति शिथिलीक-
रोति भिनत्ति वा । कर्त्त + षञ् ।) भेदके, त्रि ॥
कर्त्तनं, स्त्री, (कर्त्त + भावे + ल्युट् ।) क्लेदनम् । नारीणां
सूत्रनिर्मितिः । इति मेदिनी । कर्त्तना काटा ।
इति भाषा ॥
कर्त्तरी, स्त्री, (कृन्ततीति । इति क्लेदने + बाङ्गलका-
दरप्रत्ययः ततो ङीष् । यदा कृत् + घञ् । कर्त्तं
रातीति । “आतोनुपेति” । ३ । २ । ३ । कः ।
गौरादितात् ङीष् ।) कृपाणी । इत्यमरः । २ ।
१० । ३४ ॥ पक्षीकृतस्वर्गादिः कर्त्तनास्त्रम् । काति
इति ख्यातः ॥ केशकर्त्तनिका । इति भरतः ।
कर्त्तु इति भाषा । काटारी इति ख्याता च ॥
(योगविशेषः । यथा, ज्योतिषशास्त्रे ।
“कर्ममध्यगतश्चन्द्रो लघं वा क्रूरमध्यगम् ।
कर्त्तरो भाम योगोऽयं कन्या निधनकारकः” ॥)
कर्त्तव्यं, स्त्री, (कर्त्त + तव्य ।) करणायम् । करणयोग्यम् ।
कार्यम् । इति व्याकरणम् ॥
कर्त्तव्यः, त्रि, (कर्त्तुं योग्यं कर्त्तुं उचितं वा । यदा

कर्त्ता

अवश्यं करणीयं यत् तत् कर्त्तव्यमिति स्मृतम् ।
ज्ञ + योग्याद्यर्थे तथ्यः । करणयोग्यः । यथा,
हितोपदेशे ॥

“हीनसेवा न कर्त्तव्या कर्त्तव्यो महादात्रयः ।

अजा त्विहप्रसादेन वने चरति निर्भयम्” ॥

कर्त्ता, [कृ] चि, (करोति क्रिया निष्पादयतीति वा ।

करोति यः कर्म्मन्ति शेषः । ज्ञ + कर्त्तरि ङच् ।)

कारकः । इति मेदिनी ॥ षट्कारकान्तर्गतकारक-

विशेषः । बोधदेवेनास्य घसंज्ञा कृता । अत्र

उक्तार्थे प्रथमा अनुक्तार्थे ङतोया विभक्तिर्भवति ॥

तस्य कर्त्तव्यम् । “क्रियानुकूलकृतितमन्त्रम्” । इति

सारमञ्जरी ॥ “यः करोति सः” । इति सर्ववर्म्मा ॥

“ज्ञात्वाश्रयः” । इति तार्किकाः ॥ “चेतनान्तरस्था-

पाराश्वधानेन धात्वर्थनिष्पादकचेतनः कर्म्मकर-

णादिकारकप्रयोजकप्रयोक्ता वा” । इति प्रायश्चित्तवि-

वेकः ॥ “क्रियानुस्यप्रयोजकौ कर्त्ता” । इति क्रम-

दीपिका ॥ स तु पञ्चविधः । क्रियानुस्यः १ हेतुकर्त्ता

२ प्रयोजकः ३ अनुमन्ता ४ गृहीता ५ । तथा च ।

“क्रियानुस्यो भवेत् कर्त्ता हेतुकर्त्ता प्रयोजकः ।

अनुमन्ता गृहीता च कर्त्ता पञ्चविधः स्मृतः” ।

इति गोपीचन्द्रटीकाज्ञानोपासकवर्त्ता ॥ स च

त्रिविधः । सात्त्विकः १ राजसः २ तामसः ३ ।

सात्त्विको यथा,—

“मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्वस्याहसमन्वितः ।

सिद्धसिद्धोर्निर्बिकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते” ॥

राजसो यथा,—

“रागी कर्म्मफलप्रेप्सुर्गुणो हिंसात्मकोऽपुचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः” ॥

तामसो यथा,—

“अयुक्तः प्राज्ञतः क्षब्धः श्रुतो नैकतिकाऽलसः ।

विषादो दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते” ॥

इति श्रीभगवद्गीता ॥ १८ । २६-२८ ॥

कर्त्ता, [कृ] पुं, (करोति कृजति चतुर्दशभुवनानि

यः सर्वलोककच्छेति यावत् । ज्ञ + ङच् ।) पर-

मेष्टी । ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ क्रियानुकूलकृति-

मान् । स च त्रिविधः । यथा,—

“त्रिवैव ज्ञायते कर्त्ता विशेषेण प्रतिक्रियाम् ।

योग्यत्वप्रतिविज्जत्वविशेषयपदान्वयै” ॥

अस्यार्थः । क्रियां प्रति प्रकारत्रयेण कर्त्ता विज्ञा-

यते तस्य विवरणम् । स्वाध्यावोऽध्येतव्य इत्यत्र

योग्यत्वेन ज्ञत्वविशेषवर्णिकः ॥ १ ॥ अष्टादश्यात्

दीक्षितो न ददातीत्यत्र प्रतिविज्जत्वेन दीक्षिते-

तरपरः ॥ २ ॥ स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र विशेषण-

पदान्वयेन स्वर्गकामः कर्त्ता ज्ञायते ॥ ३ ॥

नित्ये निषेधे च यद्यत् साधनं तदभावस्तदभाव-

साधनं इत्यनुभवसिद्धा नित्याकारणं निषिद्धाचर-

णश्च प्रत्यवायसाधनं प्राज्ञावगतं अतस्तदभावो

नित्याचरणं निषिद्धाचरणश्च प्रत्यवायभावसाधन-

मिति प्रत्यवायपरिहारार्थं नियोज्योऽप्येति

तद्बोधकविशेषयपदाध्याहारादिति बोध्यं तत्तत्तत्तत्

विधिवाक्यशाब्दधीः । यथा, कान्ये स्वर्गकामो

यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्य कर्त्तव्यविषयकं कार्यम् ।

कर्म

नित्ये अहरहः सन्ध्यामुपासोत इत्यत्र प्रत्यवाय-

परिहारार्थिनः कर्तुः प्रत्यहं सन्ध्यावन्दनविषयकं ।

कार्यम् । न कलङ्गं भक्षयेदित्यत्रापि प्रत्यवायपरि-

हारार्थिनः कर्तुः कलङ्गभक्षणाभावविषयकं कार्य-

मित्वेव रूपा । इति धर्मसंदीपिका ॥

(महादेवः । यथा, महाभारते ॥ १३ । १७ । ६४ ।

“संग्रहो निग्रहः कर्त्ता सर्पचौरनिवासनः” ॥

विश्वस्युर्ब्रह्मणोऽपि कर्त्तव्यात् आदिकर्त्ता विष्णुः ॥

यथा महाभारते ॥ १३ । १४६ । ४७ ।

“मोक्षश्च मोक्षकृत् कर्त्ता विश्ववाङ्मर्षीधरः” ॥)

कर्त्तव्यं, स्त्री, (कृजति कृजतीति । कृत् + ङच् ।

स्त्वर्थे कन् टाप् च ।) कृदन्तः । यथा,—

“इत्ययुक्तां त्रिनेत्राक्ष कपालकर्त्तृकाकराम्” ॥

इति तत्त्वसारे प्रथमाध्यायम् ॥

कर्त्तव्यं, स्त्री, (कर्तुर्भावः । कर्त्त + भावे त्वम् ।) कर्त्तु-

धर्मः । यथा, श्रीभगवद्गीता ॥ ५ । १३ ॥

“न कर्त्तव्यं न कर्म्मणि लोकस्य कृजति प्रभुः” ॥

कर्त्त, त् कृजित्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-

सुरां-परं-अकं-मेट् ।) रेफहययुक्तस्तकारः । कर्त्त-

यति कर्त्तापयति धृजिर्जनेन । इति दुर्गादासः ॥

कर्त्त, स्त्री, (करोति या कर्म्मणीति शेषः । ज्ञ + ङच्

+ ङीप् च ।) कर्त्तरि । इति शब्दरत्नावली ॥

कारिका । इति मुग्धबोधध्याकरणम् ॥

कर्त्त, कुत्सितरवे । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-

अकं-सेट् ।) उदरशब्दे । इति रमानाथः ॥

एकोऽर्थः । कर्त्त इति काकः । रमानाथस्तु कौत्से-

कर्त्ततीति भट्टमल्लदण्डादुदरसम्बन्धिशब्द एव

अस्य प्रयोग इति मन्वानः कर्त्त इति शिशुरिति यदु

दाजहार तज्ज्ञेयम् । यत्तन्मते कर्त्तुदरमित्वेव

स्यात् । इति दुर्गादासः ॥

कर्त्त, पुं, (कर्त्त + अच् ।) कर्त्तमः । इति शब्दरत्नावली ॥

कादा इति भाषा ॥

कर्त्त, पुं, (कर्त्त कर्त्तमं अटति कारजत्वेन प्राप्नो-

तीति । कर्त्त + अट + अच् । शकम्भादित्वात्

अलोपे साधुः ।) करहाटः । पङ्कः । पङ्कारः ।

इति मेदिनी ॥

कर्त्त, स्त्री, (कर्त्त इति । कर्त्त + भावे ल्युट् ।) उदर-

शब्दः । इति जेमचन्द्रः । पेटेर डाक इति भाषा ॥

कर्त्त, स्त्री, (कर्त्त + “कलिकर्त्तारमः” ।) उद्यां । ४ ।

८४ इति अमः ।) मांसम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्त्त, पुं, (कर्त्त कुत्सितरवे + “कलिकर्त्तारमः” ।

उद्यां । ४ । ८४ इति अमः ।) कर्त्तः । कादा इति

भाषा । तत्पर्यायः । निषहरः २ जम्बानः ३ पङ्कः ४

श्राटः ५ । इत्यमरः । १ । १० । ६० । (तथाहि

याज्ञवल्क्यः । १ । १६७ ।

“रथ्याकर्त्तमतोयानि स्युक्तान्यथश्रवायसैः ।

मावतेनैव शुश्रूषन्ति पक्षेककृत्तानि च” ॥)

अस्य गुणाः । श्रितकालम् । रुक्तालम् । विष-

रोगवेदनादाहशोथनाशित्वम् । इत्यशोधनरो-

पणत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(“कर्त्तमो दाहपित्तशोथघ्नः श्रितकः सरः” ।

इति भावपक्षास्य पूर्वखण्डे १ भागे ।) काय-

कर्पट

भुवमन्वन्तरे प्रजापतिविधिः । स तु ब्रह्मव-

न्वायायां जातः । तस्य भार्या कायमन्वमनुकन्था

देवकृतिः । पुत्रः कपिकर्देवः कन्थाः कन्थाया नव ।

इति श्रीभागवतम् ॥ १ । १२ । २७ ॥ यामम् ।

इत्यादिशेषः । ४ । ८४ ॥ काया । यथा,—

“त्रेदेव कर्दमः शब्दवायायां वर्तते कृतम् ।

बभूव कर्दमाह्वाण कर्दमस्तेन कीर्तितः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २९ अध्यायः ॥ (नाग-

विशेषः । यथा महाभारते ॥ १५ । १६ ।

“कर्दमश्च महानागो नागश्च वज्रसूतकः” ॥)

कर्दमाटकः, पुं, (कर्दमो मन्नादिः अक्ष्यते निक्षि-

प्यते यत्र । कर्दम + अट + अक्षिकरणे घञ् ।

ततः कप् । यदा कर्दमस्य मन्नादेः आटो निक्षेपो-

ऽत्र । कर्दमे इव आटोगतिरनेति केचित् ।

ततः कप् ।) विष्ठादिनिक्षेपस्थानम् । इति शब्द-

रत्नावली ॥

कर्दमी, स्त्री, मुद्गरवृक्षः । इति वैद्यकम् ॥

कर्पटः, पुं, (कीर्त्यते क्षिप्यते इति । कृ + कर्म्मणि

विच् । कर् + आसौ पठश्च इति कर्म्मधारयः । यदा

करस्यः पटः । शकम्भादित्वात् अलोपे साधुः ।)

मलिनत्वादित्दृष्टजीर्णवस्त्रखण्डम् । नेकाका इति

ख्याता । (यथा कथासरित्सागरे ४ । ६९ ।

“चौरखण्डैककर्पटः” ॥) तत्पर्यायः । कल्लकः २ ।

इत्यमरः । ३ । ५ । ३३ ॥ गल्लकः ३ । इति भरतः ॥

पर्वतविशेषः । यथा, शालिकापुराणे ८९ अध्यायः ॥

“नीलशैलस्य पूर्वस्मिन् खण्डं प्रतिपादितम् ।

नाभिमण्डलपूर्वस्थां भस्मकूटस्य दक्षिणे ॥

पूर्वस्थां कर्पटो नाम पर्वतो यमस्यपृष्ठम् ।

तत्र धाम्यशिला कृष्णा नीलाङ्गनसमप्रभा ॥

अधिलकायां राजेन्द्र धामपद्मश्च विष्णुता ।

पूजयेत्तत्र शमनं पाथी दण्डं सदैव यः ॥

धत्ते तु प्राणिनां नित्यं प्राणदण्डस्य साधनम् ।

ज्ञानवर्णस्तु विभुजं किरीटमुकुटोऽञ्जकम् ॥

दधतश्चासिपुत्रीश्च वामपाथौ सदैव हि ।

ज्ञानवस्त्रं स्थूलपदं वह्निर्निःकृतदन्तकम् ॥

वराभयकं नित्यं नृणां महिषवाहनम् ।

पूजयेत् परया भक्त्या यागवीजेन साधकः ॥

उपास्यवर्गस्यादिर्यो वर्षो विन्दितुं शक्यतः ।

यमवीजमिति ख्यातं यमस्य प्रीतिकारकम् ॥

अनेनैव तु मन्त्रेण शमनं यत्तु पूजयेत् ।

कर्पटाख्येऽचनवरे नापन्तु समाप्नुयात्” ॥

कर्पटधारी, [नृ] चि, (कर्पटं धरति धारयति वा ।

कर्पट + धृ + णिनिः ।) मलिनजीर्णवस्त्रखण्ड-

धारी । निक्षुक् । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्पटिकः, चि, (कर्पटोऽख्यस्य । कर्पट + अच् +

ठन् ।) कर्पटधारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्पटी, [नृ] चि, (कर्पटोऽख्यस्य । कर्पट + णिनिः ।)

निक्षुक् । कर्पटधारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्परः, पुं, (कृप् + वाङ्मनात् अटम् । कत्ता-

भावश्च ।) कपाजः । इत्यमरः । २ । ६५८ ॥ मातार

खुनि इति भाषा । शकमेरः । कल्लकः । इति

मेदिनी । उदुम्बरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्पूर

कर्पूराक्षः, पुं, (कर्पूरस्य अक्षः ।) शर्करा । इति शब्दरत्नावली । खोजाकुचि इति भाषा ।

कर्पूराक्षः, पुं, (कर्पूर इवाकस्ति यस्याप्रोति । कर्पूर + अक्ष + अच् । कर्पूरं अकस्ति इति केषिच् । अक्ष + कर्म्मण्यच् ।) कन्दराक्षः । पर्वतजातपीलुवृक्षः ।

इत्यमरटीकायां रत्नाभाषः । आखरोट् इति भाषा ।

कर्पूरिकातुल्यं, स्त्री, (कर्पूर्येव इति स्वार्थे कन् तत् टाप् अत इत्वं कर्पूरिकैव तुल्यम् ।) तुल्यविशेषः । कर्पूरी । इति हेमचन्द्रः ।

कर्पूरी, स्त्री, (कृप् + बाहुलकादरट् ।) लताभावश्च । टित्वात् ङीप् । केषिच् कृपधातोर्न प्रत्ययेन निष्पादितोऽयं तन्मते गौरादित्वात् ङीष् ।) जायो-
द्भवं तुल्यम् । दावहरिभार जायेर तुतिया इति भाषा । तत्पर्यायः । दाम्बिका २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०९ । तुल्याङ्गम् । इति तट्टीकायां खामी ।

कर्पासः, पुं स्त्री, (“कृष्णः पासः” ।) उर्णा ५ । ४५ इति कृधातोः पासः ।) कर्पासः । इत्यमरटीका । कापास् इति भाषा ।

कर्पासी, स्त्री, (कर्पास इति जातित्वात् गौरा-
दित्वात् वा ङीष् ।) कर्पासी । इति भरतः । कापासगाह इति भाषा ।

कर्पूरः, पुं, स्त्री, (कृप् + “खर्जूरादित्वात्” उर्णा ४ । ६० । इति ऊरः ।) खगामस्यातसुगन्धिद्रव्यम् । कापुर इति पारस्य भाषा । कपुर इति हिन्दी भाषा । (यथा,—राजेश्वरकर्पूरे ३२ ।

“कर्पूरेरिव पारदैरिव सुधास्यन्दैरिवाञ्जाविते जाते हन्त ! दिवामि देव ! कजुभां गर्भे भवत्की-
र्त्तभिः” ॥) तत्पर्यायः । घनसारः २ चन्द्रसंघः ३ सितान्नः ४ हिमबालुका ५ । इत्यमरः २ । ६ । १३० । सितान्नः ६ । इति तट्टीका । घनसारकः ७ सितकरः ८ श्रीतः ९ शशाङ्कः १० शिला ११ श्रीतांशुः १२ हिमबालुकाः १३ हिमकरः १४ श्रीतप्रभः १५ शान्भवः १६ सुभांशुः १७ स्फटि-
काक्षः १८ कार्मिहिका १९ ताराक्षः २० चन्द्रार्द्रकः २१ चन्द्रः २२ लोकतुषारः २३ गौरः २४ कुसुदा २५ हनुः २६ हिमाङ्गयः २७ चन्द्र-
भञ्ज २८ वेधकः २९ रेणुसारकः ३० । इति शब्दरत्नावली । अस्य गुणाः शिशिरत्वम् । तिक्त-
त्वम् । कटुत्वम् । स्नेहप्रकृतिपित्तव्याविदाह-
कण्ठशूलदोषोष्णरोगनाशित्वम् ॥

“कर्पूरे गूतनक्षितः क्षिप्रचोष्णदाहदः ।
चिरस्थो दाहशोषघ्नः स धौतः शुभकृत्तरः” ॥

इति राजनिर्घण्टः ।

अभि च । पात्रे श्रीतकत्वम् । चक्षुर्हितकारित्वम् । पञ्चकर्पूरादपच्यस्याधिकगुणत्वम् । इति राज-
वज्जभः । तद्देहा यथा । पोताक्षः १ भीमसेनः २ सितकरः ३ शशाङ्काक्षसंघः ४ पांशुः ५ पिङ्गः ६ चन्द्रसारः ७ हिमबालुकाः ८ श्रुतिका ९ तुषारः १० हिमः ११ श्रीतकः १२ पञ्चिकाक्षः १३ । इति राजनिर्घण्टः ।

अभि च । पात्रे श्रीतकत्वम् । चक्षुर्हितकारित्वम् । पञ्चकर्पूरादपच्यस्याधिकगुणत्वम् । इति राज-
वज्जभः । तद्देहा यथा । पोताक्षः १ भीमसेनः २ सितकरः ३ शशाङ्काक्षसंघः ४ पांशुः ५ पिङ्गः ६ चन्द्रसारः ७ हिमबालुकाः ८ श्रुतिका ९ तुषारः १० हिमः ११ श्रीतकः १२ पञ्चिकाक्षः १३ । इति राजनिर्घण्टः ।

अभि च । पात्रे श्रीतकत्वम् । चक्षुर्हितकारित्वम् । पञ्चकर्पूरादपच्यस्याधिकगुणत्वम् । इति राज-
वज्जभः । तद्देहा यथा । पोताक्षः १ भीमसेनः २ सितकरः ३ शशाङ्काक्षसंघः ४ पांशुः ५ पिङ्गः ६ चन्द्रसारः ७ हिमबालुकाः ८ श्रुतिका ९ तुषारः १० हिमः ११ श्रीतकः १२ पञ्चिकाक्षः १३ । इति राजनिर्घण्टः ।

अभि च । पात्रे श्रीतकत्वम् । चक्षुर्हितकारित्वम् । पञ्चकर्पूरादपच्यस्याधिकगुणत्वम् । इति राज-
वज्जभः । तद्देहा यथा । पोताक्षः १ भीमसेनः २ सितकरः ३ शशाङ्काक्षसंघः ४ पांशुः ५ पिङ्गः ६ चन्द्रसारः ७ हिमबालुकाः ८ श्रुतिका ९ तुषारः १० हिमः ११ श्रीतकः १२ पञ्चिकाक्षः १३ । इति राजनिर्घण्टः ।

अभि च । पात्रे श्रीतकत्वम् । चक्षुर्हितकारित्वम् । पञ्चकर्पूरादपच्यस्याधिकगुणत्वम् । इति राज-
वज्जभः । तद्देहा यथा । पोताक्षः १ भीमसेनः २ सितकरः ३ शशाङ्काक्षसंघः ४ पांशुः ५ पिङ्गः ६ चन्द्रसारः ७ हिमबालुकाः ८ श्रुतिका ९ तुषारः १० हिमः ११ श्रीतकः १२ पञ्चिकाक्षः १३ । इति राजनिर्घण्टः ।

अभि च । पात्रे श्रीतकत्वम् । चक्षुर्हितकारित्वम् । पञ्चकर्पूरादपच्यस्याधिकगुणत्वम् । इति राज-
वज्जभः । तद्देहा यथा । पोताक्षः १ भीमसेनः २ सितकरः ३ शशाङ्काक्षसंघः ४ पांशुः ५ पिङ्गः ६ चन्द्रसारः ७ हिमबालुकाः ८ श्रुतिका ९ तुषारः १० हिमः ११ श्रीतकः १२ पञ्चिकाक्षः १३ । इति राजनिर्घण्टः ।

अभि च । पात्रे श्रीतकत्वम् । चक्षुर्हितकारित्वम् । पञ्चकर्पूरादपच्यस्याधिकगुणत्वम् । इति राज-
वज्जभः । तद्देहा यथा । पोताक्षः १ भीमसेनः २ सितकरः ३ शशाङ्काक्षसंघः ४ पांशुः ५ पिङ्गः ६ चन्द्रसारः ७ हिमबालुकाः ८ श्रुतिका ९ तुषारः १० हिमः ११ श्रीतकः १२ पञ्चिकाक्षः १३ । इति राजनिर्घण्टः ।

कर्मुदा

(तत्रादौ कर्पूरस्य नाम गुणाश्च ।

“कर्पूरः श्रीतको दृष्यच्चक्षुषो लेखनो जघुः ।

सुरभिर्भुङ्क्तेः कफपित्तविषापहः ।

दाहदृष्यास्यवैरस्यमेदो दौर्गन्धनाशनः ॥

कर्पूरोद्विविधः प्रोक्तः पञ्चापचक्रभेदतः ।

पञ्चात् कर्पूरतः प्राङ्मर्यादां गुणवत्तरम्” ॥

अथ चीनाककर्पूरः । चीनेकर्पूर इति भाषा ।

“चीनाकसंघः कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृतः ।

कुष्ठकण्डूवर्मिहरस्तथा तिक्तारसश्च सः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ म भागे ।

“सतिक्तः सुरभिः श्रीतः कर्पूरो जघुलेखनः ।

दृष्यायां मुखशोभे च वैरस्ये चापि पूजितः” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

कर्पूरकः, पुं, (कर्पूर इव कायति प्रकाशते शोभते वा । कर्पूर + कै + क ।) कर्पूरकः । कर्पूरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्पूरतिलकः, पुं, (कर्पूर इव मुक्तं तिलकं ललाट-
चिह्नं यस्य । खगामस्यातो हस्तो । यथा हितो-
पदेशे १ । ३४६ ।

“अस्ति ब्रह्मारण्ये कर्पूरतिलको नाम हस्तो” ॥

स्त्री, उमासखिभेदः । जया । इति शब्दमाणा ।

कर्पूरतैलं, स्त्री, (कर्पूराणां तैलं खेहः । कर्पूरस्य तैलमिव खेहो वा ।) कर्पूरखेहः । तत्पर्यायः ।

हिमतैलम् २ सुधांशुतैलम् ३ श्रीतांशुतैलम् ४ तुहिनांशुतैलम् ५ सितांशुतैलम् ६ । अस्य गुणाः ।

कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामयनाशित्वम् ।

दन्तदार्षापित्तकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्पूरनाशिका, स्त्री, पञ्चान्नविशेषः । कर्पूरनारि इति

नेत्रोषणा इति च ख्याता । यथा भावप्रकाशः ।

“घृताक्षया समितया हत्वा जम्बुपटं ततः ।

जम्बुकोषयकर्पूरयुतया सितयान्वितम् ।

पचेदाव्येन सिद्धेन चोष्य कर्पूरनाशिका ।

संयवसदृशी चोष्या गुणैः कर्पूरनाशिका” ॥

कर्पूरमणिः, पुं, (कर्पूरवर्णो मणिः ।) पाषाणभेदः ।

“कर्पूरमणिनामायं युक्त्या वातादिदोषनुत्” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्पूरः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते इति । कृ + विच् ।

कर् ।) पक्ष्यते इति ककः प्रतिविम्बः । कक + कः । अस्य रः । कीर्यमाणः ककः प्रतिविम्बः यच्च ।

दर्पणे हि मुखादीनां प्रतिविम्बप्रसङ्गात् तथा बोध्यते ।) दर्पणः । इति जटाधरः ॥

कर्म्म गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-सकं-
सेट् ।) रेफोपधः । कर्म्मति । इति दुर्गादासः ।

कर्म्मदारः, पुं, (कर्म्मरिव कर्म्मः सन् वा स्नेहानं मणं वा दारयतीति । कर्म्म + दृ + विच् +

अच् ।) कौविदारवृक्षः । इति शब्दमाणा ।

श्वेतकाक्षनः । अस्य गुणौ । यादित्वम् । रक्त-
पित्तरोगे विशेषेण पथ्यात्वम् । इति राजवल्लभः ।

(“श्वेतस्य कौविदारस्य कर्म्मदारस्य शाखाभेः ।

पुष्पं याद्वि प्रशस्तस्य रक्तपित्ते विशेषतः” ॥

इति चरके सूत्रस्थाने । २७ अध्याये ॥

नीलभिण्डी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्म्म

कर्म्मदारकः, पुं, (कर्म्मदारवत् कायति । कै + कः ।

यदा कर्म्मः सन् कर्म्मरिव वा स्नेहानं कर्म्म दार-

यति । दृ + विच् + कृत् ।) स्नेहान्तकवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्म्मुरं, स्त्री, (कर्म्मति गर्भं लब्ध्वात् यस्मिन् सति वा

गर्भो भवति कर्म्मत्वमेव वा । कर्म्म इयं इति

“मद्गुरादयश्च” उर्णा १ । ४२ । इति उरच् ।)

खर्गम् । धुस्तूरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥

जलम् । इति मेदिनी ।

कर्म्मुरः, पुं, (कर्म्मति हिंस्रस्ति जीवम् । कर्म्म हिं-

सायां + “मद्गुरादयश्च” ।) उर्णा । १ । ४२ ।

इति उरच् ।) राक्षसः । (“कर्म्मुरः श्वेतराक्षसो”

उर्णाम् । १ । ४२ । कर्म्मति नागावर्गतां गच्छति ।

कर्म्म गतौ + उरच् । उर्णा १ । ४२ ।) नागावर्गः ।

तत्पर्यायः । चित्रम् २ किर्म्मोरः ३ कल्याणः ४

श्वणः ५ यतः ६ । (यथा कुमारः । ४ । २७ ।

“इति चैवमुवाच दुःखिता

सहृदः पश्य वसन्त ! किं स्थितम् ।

तदिदं कायशो विकीर्यते

पवनैर्भञ्ज कपोतकर्म्मुरम्” ॥)

तद्वति चि । इत्यमरः । १ । ६ । १० ॥ शटी ।

इत्यमरटीका । पापम् । इति मेदिनी । गदी-

निष्पावधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्म्मुरफणः, पुं, (कर्म्मुरं चित्रवर्णं फणं यस्य ।) साकु-

वयववृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्म्मुरा, स्त्री, (कर्म्मुर + टाप् ।) कृष्णवृक्षावृक्षः ।

इति मेदिनी । पादण इति भाषा ॥ बर्म्मरा ।

इति जटाधरः । वावृह तुलसी इति भाषा ।

(जलोकोजातिविशेषः ।

“वर्म्मिमत्यवदायता हिम्रोतजुष्टिः कर्म्मुरा” ॥

इति सुश्रुते । १३ अध्याये ॥)

कर्म्मुरी, स्त्री, (कर्म्मुर + गौरादित्वात् ङीष् ।) दुर्गा ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कर्म्मुरं, स्त्री, (कर्म्मति गर्भं प्राप्नोति यस्मात् कर्म्म

इयं गतौ वा खर्म्मुरादित्वात् ऊरः । उर्णा ४ ।

६० ।) एवोदरात् दीर्घा वा ।) खर्गम् । इति मे-

दिनी । हरितालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कर्म्मुरः, पुं, (कर्म्मति गर्भं हिंस्रस्ति वा । कर्म्म +

ऊरः ।) शटी । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ रा-

क्षसः । इत्यादिनामः । प्राविङ्कः । इति शब्द-

रत्नावली । कांचहृदि इति भाषा ॥

कर्म्मूरकः, पुं, (कर्म्मूर + स्वार्थे कन् ।) हरिद्रामल्लः ।

कांचहृदि इति ख्यातः । इति भरतः । काक-

हरिद्रा । इति सारसन्दरी । कर्पूरहरिद्रा । इति

सारमङ्गरी । काकवसन्तः । इति भगीरथः ।

काङ्गिता हरिद्रेति ख्याता । इति टीकासम्बन्धम् ॥

हरिद्रामल्लचोरा इति ख्याता । इति मधुनाथजी ॥

तत्पर्यायः । प्राविङ्कः २ काकवसन्तः ३ वेधमु-

खाकः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १२५ ॥ काक्यकः ५

इति टीका सम्बन्धम् ॥

कर्म्म, [नृ] स्त्री, (यन्त्रियते तत् । कृ + मनिच् ।

कर्म्मः क्रियया यस्याप्यते तदा क्रियावाच्यं कर्म्मति

कर्म

केचित् । तत्तु मतभेदेन त्रिधा चतुर्थेति विभक्त-
सुच्यते ।) घटकारकान्तर्गतकारकविशेषः । वोप-
देवेनास्य ८ इति संज्ञा कृता । अत्र द्वितीया
विभक्तिर्भवति । तस्मिन् उक्ते प्रथमा । तस्य लक्ष-
णम् । “परसमवेतधात्वर्थान्यफलशालित्वं कर्म-
त्वम्” । इति सारमञ्जरी ॥ “यत्क्रियते तत्” । इति
प्रसिद्धम् । करोतेर्निखिलक्रियावाचकत्वात् कर्तु-
र्वापारेयत्वात् साध्यते तदित्यर्थः । अतएव “क्रिया-
याप्यं कर्म” । इति क्रमदीश्वरः । तच्चतुर्विधम्
निर्वर्त्यम् १ यथा घटं करोति पुष्पं प्रसूते ।
विकार्यम् २ तच्च द्विविधम् । प्रकृतेरुच्छेदकं
प्रकृतेर्गुणान्तराधायकञ्च । अद्य यथा काष्ठं भस्म
करोति । अन्यं यथा सुवर्णं कुण्डलं करोति ।

यथा चोक्तं भर्तृहरिणा ।

“यदसञ्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते ।
तन्निर्वर्त्यं विकार्यञ्च कर्म द्विधा व्यवस्थितम् ॥
प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं विकार्यं काष्ठभस्मवत् ।
अन्यद्गुणान्तराधायकं सुवर्णादिविकारवत्” ॥
प्राप्यम् ३ यथा ग्रामं गच्छति चन्द्रं पश्यतीत्यादि ।
अनीक्षितञ्च ४ यथा पार्थ त्यजति इत्यादि ।
इति कारके र मुखबोधमुख्यस्य टीकायां दुर्गा-
दासः ॥ *

सप्तपदार्थान्तर्गतद्वितीयपदार्थः । तत् पञ्चविधम् ।
यथा,—भाषापरिच्छेदे ६. ७ ।

“उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥
भ्रमणं रेखनं स्पन्दनोर्द्धञ्चलनमेव च ।
तिर्यग्यमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते” ॥

कुसुमाञ्जलिमते यागहिंसादि । तत् त्रिवि-
धम् । सात्त्विकम् १ राजसम् २ तामसम् ३ ।
सात्त्विकं यथा,

“नियतं सङ्गृहितमगाद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेषुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते” ॥
राजसं यथा,—

“यत्कुक्षिपुना कर्म साहृद्भिराग वा पुनः ।
क्रियते बद्धलायामं तद्राजसमुदाकृतम्” ॥
तामसं यथा,—

“अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म दक्षतामममुच्यते” ॥
इति श्रीभगवद्गीता । १८ । २३-२५ ॥
कषात् दशमलपम् । इति ज्योतिषम् ॥ क्रिया ।
इत्यमरः । तच्च पञ्चविधम् । नित्यनैमित्तिकाभ्य-
प्रायश्चित्तनियमभेदात् । तच्च आद्यानि चत्वारि
धर्माणि । अन्यं अधर्मात् । तच्च जन्मभेदात्
चतुर्विधम् सञ्चितं प्राक्कृतं क्रियमाणं भावि च ।
इति वेदान्तमतम् ॥ *

ब्राह्मणादीनां स्वाभाविककर्माणि यथा ।
“शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमस्मिन्मन्त्रं ब्रह्मकर्म स्वाभावजम् ॥
शौचं तेजो हृतिर्दाह्यं ब्रह्म चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वाभावजम् ॥
अविगोरक्षवाक्पितृवैश्यकर्म स्वाभावजम् ।

कर्मज

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वाभावजम्” ॥ *

स्वकर्माभिमतस्य फलं यथा ।

“स्वे स्व कर्मण्यभिगतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्म्मनिगतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥
गतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्म्मणा तमभ्यर्था सिद्धिं विन्दति मानवः ॥
अथान् स्वधर्मा विगुणः परधर्मात् स्फुटितात् ।
स्वभावनिवृत्तं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किञ्चिदम् ॥
सहजं कर्म्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वान्धमा हि दोषेण धूमेनाग्निविवाहताः ॥
असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्मृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासनाधिगच्छति” ॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । ४२-४६ ॥

कर्मकरः, त्रि. (कर्म करोति मूलेन । ड
कृष् करणे + “कर्मणि भ्रतौ” । ३ । २ ।
२२ । इति टः ।) मुख्यं गृहीत्वा कर्म-
कारकः । सञ्चर टिकाकार इत्यादि भाषा ।
तत्पर्यायः । भ्रतकः २ भ्रतिभुक् ३ वैतनिकः ४ ॥
वैतनोपजीवी । तत्पर्यायः ॥ भग्यभुक् २ । इत्य-
मरः । ३ । १ । १६ ॥ कर्मण्यभुक् ३ । इति तट्टीका ॥
कर्मकर्त्तृमात्रञ्च । (यथा, भिताक्षगायां नागद ।
“शिष्यान्तेवासिभ्रतकाश्चतुर्थस्वधिकर्मज्ञत् । एते
कर्मकरा ज्ञेयाः” ।)

कर्मकरः, पुं. (कृष् हिंसायां + मन् । कर्म हिंसां
करोतीति । कृ + हेलादी टः । यदा, जीवकृत-
कर्माधिष्ठाय करोति सुखदुःखयोर्व्यवस्थां गिन्या
दयति नरकस्वर्गादिव्यवस्थां करोति वा । धर्मा-
धर्मात्मकं कर्म समीक्ष्य सर्वान् शान्तीवर्धः ।
कर्मफलानुसारेण पापात्मनां दण्डप्रदानरूपहिं-
सायामधिकारित्वात् अन्य तथात्वम् ।) यमः । इति
मेदिनी ॥

कर्मकरी, स्त्री, (कर्म + कृ + टः । टित्त्वात् + ङीप् ।)
मूर्खता लता ! विमृशिका लता । इति मेदिनी ॥
दासी । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा भागवते ३ । २३ । २७ ।

“वयं कर्मका गीन्त्यर्थं शाधि नः कर्वाम किम्” ।)

कर्मकारः, पुं. (कर्म वेतनं गृहीत्वा लोहादिभिः
खड्गकर्त्तृकादिकं करोति निर्मातीति । कर्म +
कृ + उपपदे “कर्मण्यण” । ३ । २ । १ । इति
अण् ।) वर्गसङ्गविशेष । लोहकारः । कामार इति
भाषा । न तु शूद्रायां विश्वकर्म्मणो जातः । इति
ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ वृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्मकारः, त्रि. (कर्म करोति भ्रतिभ्रते । कर्म + कृ
+ अण् ।) वेतनं विना भारवहन्यादिकर्मकारकः ।
वेगार इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्मक्रियः २ ।
इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥

कर्मकीलकः, पुं. (कर्मणा कीलक इव वस्तुस्थान-
रङ्गनादिना गृहस्थानां मानगुणाकपाटकीलक-
स्वरूपः ।) रजकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कर्मजः, पुं. (कर्मणो जातः । विषयभोगवासना-
वशात् कस्यः मलिनयामनो वृत्तिभिर्जात इत्यर्थः ।
जन + ड ।) कलियुगः । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्मण्य

वटवृक्षः । इति जटाधरः । त्रिबाणये त्रि ।
(यथा, मनुः । १२ । १०१ ।

“तथा दहति वेदश्च कर्मजं शोभनात्मनः” ॥
कारणभेदेन रोगभेदो यथा ।

“बहुभिरुपचारैस्तु येन याति समन्ततः ।
ते कर्मजाः समुद्दिष्टा आधयो दाहयाः पुनः” ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने २ अध्यायः ॥

कर्मजगुणः, पुं. (कर्मणो जायते यो गुणः क्रियाहेतोः
जातो गुण इत्यर्थः ।) क्रियाजन्यगुणः । तद्यथा ।
“संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः” ॥
इति भाषापरिच्छेदे । ६७ ॥

कर्मजः, त्रि. (कर्मणि घटते इति । “कर्मणि घटो-
ऽठच्” । ५ । २ । ३५ । इति षष्ठ्यु ।) कर्मजुष्मणः ।
यथा । भट्टिः । १ । ११ ।

“इति श्रयस्तस्य ततो व्यतानीत्

स कर्मजः कर्मसुतातुवन्मन्” ॥

प्रत्येकं प्राग्भवं कर्म समापयति यः । तत्पर्यायः ।
कर्मशूरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥

कर्मण्यः, त्रि. (कर्मणि साधुः तच्च साधुरिति यत् ।
यदा कर्मणा सम्पादि ।) कर्मयोग्यः । क्रियाहेतुः ।
केजुया इति भाषा । कर्मणा भ्राजते इत्यर्थे य-
प्रत्ययः । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (यथा,
ऋग्वेदे १ । ६१ । २० । “सोमोवीरं कर्मण्यं
ददाति” ।)

कर्मण्यभुक्, त्रि. (कर्मण्यं वेतनं सुक्ते । भुज् + क्तिप् ।)
भग्यभुक् । वेतनोपजीवी । इत्यमरटीकायां
शाम्भो ॥

कर्मण्यः, स्त्री, (कर्मणा सम्ययते तच्च साधुरिति
यत् । टाप् च ।) वेतनम् । मुख्यम् । इत्यमरः । ३ ।
१० । ३८ ॥

कर्मन्दी, [न्] पुं. (कर्मन्देन भिक्षुसूत्रकारकेण
स्वनामव्यातश्रुतिविशेषेण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते
यः । कर्मन्द् + इनिः ।) भिक्षुः । सन्न्यासी । इत्य-
मरः । २ । ७ । ४२ ॥

कर्मफलं, स्त्री, (कर्मणः जीवकृतशुभाशुभस्य शास्त्र-
विहितस्य निषिद्धस्य वा सुखदुःखादिरूपं फलं
परिणाम इत्यर्थः ।) कर्मविपाकाः । (यथा,
विष्णुपुराणे १ । १६ । ७१ ।

“मग्नकर्मभोक्ता च कर्मोपकरणाणि च ।

त्वमेव विष्णो ! सर्वान्नि सर्वकर्मफलञ्च यत्” ॥

तथा च मनुः । ११ । २३१ ।

“यत् संहित्य मनसा प्रेक्ष्य कर्मफलोदयम्” ॥

कर्मरङ्गफलम् । इति मेदिनी ॥ कामराज्ञा
इति भाषा ।

कर्मभूः, स्त्री, (कर्मणः कृत्तिकाव्यस्य कर्मणि वा
उचिता उपयोगिनी वा या भूः ।) कर्मभूमिः ।
तत्पर्यायः । कर्मान्तः २ । इति जेमचन्द्रः ॥ (आर्या-
वर्त्तदेशः । यथा, विष्णुपुराणम् ।

“तत्रापि भारतं अहं जन्मदोषे मशामुने ! ।

यतो हि कर्मभूरेषा अतोऽप्या भोगभूतस्य” ॥)
कर्मभूमिः, स्त्री, (कर्मणः प्रख्यातसम्पाद्यपणादि-
रूपक्रियायाः भूमिः ।) आर्यावर्त्तदेशः । इति

कर्मयोग

हेमचन्द्रः ॥ (भारवर्षे यथा, विष्णुपुराणे २।११-२।
 “उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
 वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥
 नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महाभुने ! ।
 कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गं गच्छताम्” ॥
 तथा च रामायणे २।१०६।२८। जेमा ।
 “कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यत् शुभम्” ॥
 कर्ममूलं, स्त्री, (कर्म यच्चादिक्रियाजन्यं सत्कर्म-
 हेतुकं वा मूलं यस्य । कर्मयोगो मूल मित मूलं
 यस्य वा ।) कुशल्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कर्मयुगं, स्त्री, (क्रियाति हिनन्ति अन्योन्थं यत्र युगे-
 तत् कर्म । छ हिंसायां + मनिन्प्रत्ययः । कर्म
 हिंसाप्रधानं युगं इति कर्मधारयः । कलेः हिंसा-
 प्रधानत्वात् तथात्वम् ।) कलियुगम् । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 कर्मयोगः, पुं, (कर्मसु योगस्तत्त्वोपशमम् ।) चित्त-
 युद्धिजनकवैदिककर्म । यथा । निष्कामकर्म-
 यात्मज्ञानमित्युक्तं यथा ।
 “अथमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः ।
 कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नैव दृश्यते ।
 सोऽपि दुर्गतिस्तथाहारा न माप्नोति” । इति मल-
 मासतत्त्वम् ॥ * ॥ तदनुष्ठानस्यावश्यकत्वं यथा ।
 श्रीभगवानुवाच ॥
 “कोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ! ।
 ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम् ॥
 न कर्मज्ञाननारम्भात्तैकमेव पुरुषोऽग्रते ।
 न च सन्नपसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥
 न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
 कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥
 कर्मेन्द्रियाणि संयम्य यः शक्नोति मनसा स्मरन् ।
 इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥
 यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ! ।
 कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥
 नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
 शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धोऽकर्मणः ॥
 यच्चायात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
 तदर्थं कर्म कौन्तेय ! मुक्तसङ्गः समाचर ॥
 सहयक्षाः प्रजाः सृष्ट्वा एगोवाच प्रजापतिः ।
 अनेन प्रसविव्यध्वमेघ वोऽस्मिन्कृतामधुक् ॥
 देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
 परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥
 इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
 तैर्दानं प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते तेन ह्यसः ॥
 यच्च शिष्टाग्निः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
 सुहृते ते त्वं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥
 अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
 यच्चाद्भवति पर्जन्यो यच्चः कर्मसमुद्भवः ॥
 कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
 तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यच्च प्रतिष्ठितम् ॥
 एवं प्रवर्तितं चक्रे नानुवर्तयतीह यः ।
 अथादुर्दिग्वारामो भोक्षे पार्थ ! स जीवति ॥
 यथात्मदतिरेव स्यादात्महन्तश्च मानवः ।

कर्मर

आत्मन्येव च सन्त्युक्तस्य कार्यं न विद्यते ॥
 नैव तस्य कृते नार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
 न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यापारः ॥
 तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
 असक्तो ह्याचरन् कर्मपरमाप्नोति पूरुषः ॥
 कर्मणोव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
 लोकासंयुज्येमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥
 यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
 स यत् प्रमाणां कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥
 न मे पार्थास्ति कर्तव्यं विधु लोकेश कश्चन ।
 भानवानमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्मणि ॥
 यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
 मम वर्तानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्वशः ॥
 उत्पीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
 सङ्करस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्त्यामिमाः प्रजाः ॥
 सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
 कुर्याद्विद्वान्तासस्तस्मिन्कीर्त्युर्गो कसंयुजम् ॥
 न बुद्धिभंदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
 योगयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् यत्तः समाचरन् ॥
 प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
 अहङ्कारविमुक्ताः कर्त्ताहमिति मन्यते ॥
 तत्त्वविक्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
 गुणा गयेषु वर्त्तन्ते इति मत्वा न सज्जते ॥
 प्रकृतेर्गुणसंमुदाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
 तानकृत्वविदो मन्दान् कृत्वविद्वन् विचारयेत् ॥
 मयि सर्वानि कर्माणि सन्त्यस्याध्यात्मचेतसा ।
 निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥
 ये मे मतमिदं नियमनुरिक्तान्ति मानवाः ।
 अद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेषु कर्माभिः ॥
 ये त्वेदमसूयन्तो नानुरिक्तान्ति मे मतम् ।
 सर्वज्ञानविमूढास्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥
 सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
 प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥
 इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
 तथोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिप्रस्थितौ ॥
 श्रेयान् स्वधर्मे विरुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
 स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायां कर्मयोगो नाम ३ अ-
 ध्यायः ॥ * ॥ अन्यत् भगवन्मन्दिरादिकरणं वज्रि-
 पुराणे यमानुशासननामाध्याये द्रष्टव्यम् ॥
 कर्मरङ्गः, पुं, स्त्री, (कर्मयोगे हिंसाक्रियायै तत्फल-
 भन्तणकारिण्यां रोगादिजननक्रियायै इत्यर्थः
 रज्यते पर्याप्यते । छ हिंसायां इति धातो-
 मनिन् प्रत्ययेन निष्पत्त्यात् ततो कर्मन् + रन्ज
 + घञ् ।) फलवृत्तिविशेषः । कामराङ्गा इति
 भाषा ॥ (यथा, रामायणे । ३।१७।८। गे ।
 “सोमदृष्टान् कर्मरङ्गान् प्रियाणांश्चक्षुचित्क्षचित्” ॥)
 तत्पर्यायः । शिराजः २ रुद्रदक्षः ३ रुद्राकरः ४ ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ कर्मरः ५ कर्मरकः ६
 पीतफलः ७ कर्मरः ८ मुद्गरकः ९ मुद्गरः १०
 धराफलः ११ कर्मरकः १२ । अस्य गुणाः ।
 अक्षतम् । उष्णम् । वातहरितम् । पित्तकारि-

कर्मवि

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तीक्ष्णत्वम् । कटुपाकि-
 त्वम् । अक्षपित्तकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 तत्पक्षफलगुणः । मधुरास्त्वम् । बलपुष्टिबन्धप्रद-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“कर्मरङ्गं हिमं ग्राहि खादन्नं कफबातहृत्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ म भागे ॥)
 कर्मरं, स्त्री, (कर्म भेषज्योपयोगिक्रियां राति
 ददाति । ग + कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।)
 वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः । (वंशरोचना-
 शब्दोऽस्या विस्तृतिर्ज्ञातव्या ॥)
 कर्मरञ्जः, पुं, (कर्म श्रौतस्मार्त्ताद्यनुष्ठानं तत्त-
 च्छास्वादेश्चयनमाचरणादिकं वा वक्षं वक्ष
 तुल्यदृष्टं यस्य । हिनेतरजातेः श्रौतादिकर्मा-
 श्रुतिगोचराज्ञेयतादिहेतुकात्वात् वक्षवत् कठिनं
 प्रतिभातीति भावः ।) शुभ्रः । इति महाभारतम् ॥
 कर्मवाटी, स्त्री, (कर्मणां शास्त्रोक्ततिथिनिमित्ती-
 भूतक्रियाणां चन्द्रकलाक्रियाणां वा वाटीव । पुष्य-
 वाटिका यथा पुष्यादेर्गधारस्तदित्यर्थः । ति-
 थ्योनां हि कर्मनिमित्ततया तथात्वम् ।) तिथिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कर्मविपाकः, पुं, (कर्मणाः अथर्म्ममूलकस्य अशुभ-
 फलजनकस्यैव यावत् विपाकः परिणामः । इह
 रोगादिभोगजनकदुःखमयपरिणामः । अमुत्र नर-
 कभोगादिजनकदुःखमयपरिणामश्च ।) अशुभकर्म
 जन्यफलस्य विपाकः । रोगादिरूपजन्मान्तरोया-
 शुभकर्मफलभोग इति यावत् । तद्विवरणं यथा,-
 “नरकात् प्रतिमत्तान् पापधोनिष्ठ आयते ।
 पतितात् प्रतिगृह्याथ न योनिं व्रजेदबुधः ॥
 नरकान् प्रतिगृह्णन् कृमिर्भवति पाकः ।
 उपाध्याययत्नीकन्तु कृत्वा श्वा भवति द्विजः ॥
 तच्छायां मनसा बद्धं तद्दृश्यं वाप्यसंशयम् ।
 गर्दभो जायते जन्तुर्मित्रस्यैवापमानकृत् ॥
 भान्नादीतरमाकस्य शार्ङ्गिका संप्रजायते ।
 पितरो पौडयित्वा तु कच्छपत्वश्च गच्छति ॥
 भर्तुः पिण्डमुपाश्रितो हित्वा न्यानि निषेवेयत् ।
 सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो मृतः ॥
 न्यासापहर्त्ता नरकात् विमुक्तो जायते कृमिः ।
 असूयकश्च नरकान्मुक्तो भवति राक्षसः ॥
 विश्वासहर्ता च नरो भीमयोर्नो प्रजायते ।
 यवधान्यानि कृत्वा तु जायते मूषिको मृतः ॥
 परस्परानिमर्षात् कृको घोरोऽभिजायते ।
 आह्वार्याप्रसङ्गत्वे कोकिर्नो जायते नरः ॥
 गुर्व्यादिभार्यागमनात् शुकरो जायते नरः ।
 यज्ञदानविवाहानां विप्रकर्त्ता भवेत् कृमिः ॥
 देवतापिठविधायामदत्त्वा योऽन्नमश्रुते ।
 प्रमुक्तो नरकादापि वायसः स प्रजायते ॥
 ज्येष्ठभ्रातृवमानश्च कौश्वयोर्नो प्रजायते ।
 गृध्रश्च ब्राह्मणो गत्वा कृमियोर्नो प्रजायते ॥
 तस्यामपत्यनुत्पाद्य काष्ठान्तःकोटको भवेत् ।
 क्षतघ्नः कृमिकः कीटः पतङ्गो रुचिकस्तथा ॥
 अश्वश्च पुष्यं हत्वा नरः संजायते खरः ।
 कृमिः स्त्रीवधकर्त्ता च बाणहन्ता च जायते ॥

कर्मवि

भोजनं चोरयित्वा तु मज्जिका जायते नरः ।
 ह्यत्वाद्यैव माज्जिरस्तिगह्यैव भूषिकः ॥
 हृतं ह्यत्वा च गकुलः काको मङ्गुरमामिषम् ।
 मधु ह्यत्वा नरो दंशः पूषं ह्यत्वा पिपीलिकः ॥
 अपो ह्यत्वा तु पापात्मा वायसः सम्मज्जायते ।
 हृते कांसे च हारीतः कपोतो वा प्रजायते ॥
 ह्यत्वा तु काङ्क्षन् भाङ्गं क्षमियोनौ प्रजायते ।
 कार्पासिके हृते कौक्षो वज्रिहर्ता वक्तृश्रुता ॥
 मयूरो बर्बाकं ह्यत्वा श्राकं पञ्चज जायते ।
 जीवन्नोक्ततां याति रक्तवस्त्रापह्वरः ॥
 कुङ्कुन्दरिः शुभान् गन्धान् वंशं ह्यत्वा शशो भवेत् ।
 वयः कलापहरणे काष्ठहृत् काष्ठकीटकः ॥
 पुष्पापहृद्रिद्रस्त पक्षुर्यावापह्वरः ।
 श्राकहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातकः ॥
 मृद्वह्वरकान् गत्वा रौरवादीन् सदाययान् ।
 ह्यगुणमनतावलीकस्मारतस्तत्रां व्रजेत् ॥
 एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणां ।
 विद्यापहारो भूकश्च गत्वा च नरकान् बहन् ॥
 असमिद्धेऽपौ ऊते च मृन्दाभिः सम्मज्जायते ।
 परनिन्दा कृतप्लव परममूर्खवशातनम् ॥
 नैकुर्व्यं निर्घृण्यत्वं परदारोपसेवनम् ।
 परस्त्रहरणाशौचं देवतानाञ्च कुत्सनम् ॥
 निहन्तव्यं वध्वां नृणां कार्पास्यं नृणां बुधः ।
 उपलब्धत्वादि जानोयात् मुक्तानां नरकादपु ॥
 दयाभूतेषु सन्वादे परलोकं प्रतिक्रिया ।

कर्मवि

सत्त्वं हितार्थता चोक्तिर्वैदप्रामाण्यदर्शनम् ॥
 गुह्यदेवविपूजा च केवलं नाधुसङ्गम् ।
 सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री सर्गिणां लक्षणां विदुः ।
 अष्टाङ्गयोगविज्ञानात् प्राप्नोत्यात्यन्तिकं फलम् ॥
 इति गावडे कर्मविपाकः २२६ अध्यायः ॥
 शातातपमृगभरतोक्तः पापरोगप्रायश्चित्तानां
 विवरणग्रन्थः । प्रायश्चित्तविहीनपापिनां नरकान्ते
 प्रतिजन्म तत्पापसूचितरोगयुक्तं शरीरं भवति ।
 नृणां दुष्कर्मजा रोगा अपदेवार्चनहोमदाना-
 दिभिः शमं यान्ति ॥ महापातकजा रोगाः सप्त-
 जन्मसु जायन्ते । तद्यथा—कुष्ठम् । राजधन्वा ।
 प्रमेहः । यक्ष्मी । मूत्रकृच्छ्रम् । अस्मरी । कासः ।
 अतीसारः । भगन्दरः । दुष्टव्रणः । गण्डमाणा ।
 पक्षाघातः । अक्षिनाशनम् । इत्यादयः । अत्र
 सम्पूर्णं प्रायश्चित्तम् ॥ * ॥ उपपापोद्भवा रोगाः
 पञ्चजन्मसु जायन्ते । तद्यथा—जोनदरम् ।
 यक्ष्म । जीहा । मूत्रम् । व्रणः । श्वासः । जीर्णज्वरः ।
 कृदिः । भ्रमः । मोहः । गण्डग्रहः । रक्ताब्धेदम् ।
 विसर्पः । इत्यादयः । अत्र अर्द्धं प्रायश्चित्तम् ॥ * ॥
 पापसमुद्भवा रोगाः त्रिषु जन्मसु जायन्ते ।
 तद्यथा—दण्डापतनकः । चित्रवपुः । कम्पः ।
 विचर्चिका । वल्लीकः । पुण्डरीकम् । इत्यादयः ।
 अत्र अर्द्धं प्रायश्चित्तम् ॥ * ॥ अतिपापात्
 अर्धं आद्याः रोगा भवन्ति अन्ये वड्धा रोग-
 सङ्गराश्च ॥ * ॥ अथ दानादिषु साधारणविधिः ।

कर्मवि

गोदाने सुश्रीषा सवस्त्रा प्रयश्चिनी गौः । हवदाने
 शुक्लवस्त्राक्षजसहितः शुभोऽनुष्ठान् । भूदाने
 दशनिवसतपरिमिता भूः । सुवस्त्रदाने शतनिवस-
 तपर्यं तदार्द्धं वा । अन्वदाने उपपन्नरहित-
 सुश्रीषाश्च । महिषदाने सर्वायुधयुक्तमहिषी ।
 गजमहादाने सुवर्णपलसहितगजः । देवार्चने
 लक्षोवाचपुष्पदानम् । ब्राह्मणभोजने सहस्र-
 द्विजेष्वो मिष्टान्नदानम् । व्रतजये लक्षलक्ष-
 पुष्पकराक्षकन्यम्बकपूजनानन्तरं एकादशव्रतजपः
 तद्दशांशसहस्रगुणलक्षोमः वरदमन्त्रैरभिवेचनम् ।
 धान्यदाने षष्ठिसङ्काखारी परिमितधान्यम् ।
 वस्त्रदाने कर्पूरमिश्रितपट्टवस्त्रद्वयम् ॥ * ॥
 अथ प्रायश्चित्तग्रन्थानुष्ठानादि । दश पञ्चाद-
 चतुरो वा ब्राह्मणानुपवेश्य तेषामनुष्ठाना प्राय-
 श्चित्तमपक्रम्य विष्णुं सम्पूज्य निजकाम्यया सङ्गम्य
 द्विजेष्वो धेनुं शक्तितोदक्षिणां दत्त्वा तान् वस्त्रा-
 लङ्काराश्च लङ्घ्य दण्डप्रमाणेन प्रायश्चित्तं याचैत् ।
 तेषामनुष्ठाना प्रायश्चित्तं यथाविधि कृत्वा परिपूर्णा-
 र्थान् तान् यथाविधि अर्चयित्वा तेष्वोऽनुष्ठाना-
 शिष्यश्च प्रतिगृह्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा बन्धुभिः
 सह भोक्तव्यम् । इति शातातपीयकर्मविपाक-
 प्रथमाध्यायविवरणम् ॥ * ॥ जन्मान्तरीयमहापातक-
 शेषविश्रुतखादिरोगाणां प्रायश्चित्तं पराकत्रतं
 महापातकादतिपातकस्य गुह्यत्वात्तद्व्येज्यगणत्
 कुष्ठरोगस्य प्रायश्चित्तं द्विगुणम् । इति स्मार्ताः ॥ * ॥

अथ शातातपोक्तहिंसास्तेयाऽगम्यागमनाऽगतिप्रायश्चित्तानि क्रमेण लिख्यन्ते ॥

पापी	रोगी	प्रायश्चित्तम्
१ अजाघाती	१ अधिकान्नः	१ विचित्रवस्त्रयुक्तां अजां दद्यात् ॥
२ अन्वहन्ता	२ वक्रतुण्डः	२ शतपलानि चन्दनानि दद्यात् ॥
३ उरभ्रघाती	३ पाण्डुरोगी	३ ब्राह्मणाय पलपरिमितकम्परिकां दद्यात् ॥
४ उद्भ्रहन्ता	४ विकृतस्तरः	४ कर्पूरकं फलं दद्यात् ॥
५ काकघाती	५ कर्णहीनः	५ दृष्ट्यां गां दद्यात् ॥
६ काबहन्ता	६ रुद्धः	६ शुक्लवर्णवृषभं दद्यात् ॥
७ खरहन्ता	७ खररूमा	७ क्षण्यगुल्लिवत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥
८ गजघाती	८ सर्वकार्यव्यसिद्धार्थः ...	८ प्रासादं कारयित्वा गणेशप्रतिमां स्थापयेत् अथवा कुतल्यशकैः पूज्य गज- शान्तिपूर्वकं लक्षसंख्यकगणेशमन्त्रं जपेत् ॥
९ गोत्रहा	९ कुष्ठो निर्बलश्च	९ शतप्राजापत्यव्रतस्य रित्वा ब्राह्मणाय भूमिं दक्षिणां दत्त्वा भारतं दृढयात् ॥
१० गोवधी	१० कुष्ठो	१० पञ्चपञ्चवसंयुक्तपञ्चवर्णसमन्वितरक्तचन्दनजिताङ्गरक्तपुष्पाभ्यरागितैकरत्नयुक्तं द- क्षिणस्यां दिशि संस्थाप्य तत्र तिलचूर्णपूरिततान्त्रपात्रं विन्यस्य तदुपरि निष्कमिन्तसुवर्ण- निर्मितयमदेवं पुरवस्तुक्तमन्त्रेण संपूज्य पापं मे शान्तितामिति प्रार्थयेत् । ततः सामविद् ब्राह्मणस्तत्र कनसे खामपारायणं कुर्यात् । ततो दशांशं सर्वपं दत्त्वा पापमाख्यामि- धेचनं कुर्यात् । ततो “यमोऽपि महिषाखण्डो दण्डपाणिर्मयागकः । दक्षिणाश्रापतिर्देवो मम पापं व्यधोहतु” इति मन्त्रेण यजमानो यमं विवक्ष्य तं आचार्याश्च त्रिवैपुः सङ्गति- माचरेत् ॥
११ तरुहन्ता	११ केकरेण्यः	११ गुह्यमयीं धेनुं दद्यात् ॥

पायी	रोगी—	प्रायश्चित्तम्
१ पिच्छा	१२ चेतनाहीनः	१२ जिहत् प्राजापत्यानि कृत्वा पलपरिमितं सुवर्णानां कारयित्वा साक्षात् कृप्यमथ अम्भं स्थापयित्वा निष्कपरिमितस्वर्गनिर्मितं विष्णु पट्टवस्त्रेण संवेद्य विधानतः पूजयेत् । तत् सर्वं ब्राह्मणाय दत्त्वा ब्राह्मणं विसर्जयेत् । अन्येभ्योऽपि विप्रेभ्यो भूयसीं दक्षिणां दद्यात् ॥
२ बाणघाती	१३ मृतवत्सः	१३ ब्राह्मणोदाहृतं यथाविधि हरिवंशप्रवणं कुर्यात् । महाब्रह्मणं कारयेत् । तद्दशांशेन अयुतसंख्यकदूर्जया च ऊत्वा दक्षिणासहितनिष्कपरिमितैकादशस्वर्गानि द्विजानुसारतः एकादशपलानि च दद्यात् । अन्यब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् । तत आचार्यां वरुणदेवतमन्त्रैर्मन्त्र्यः स्थापयेत् । यजमान आचार्याय वस्त्राण्युपहारानि दद्यात् ॥
३ मन्त्रा	१४ पाण्डुगुह्यी	१४ यजमानश्चतुर्दिक्षु पञ्चपञ्चवर्णसंयुक्तचतुरः कलसान् संस्थाप्य तन्मध्ये कुम्भोपरि रौप्यमष्टदणपद्मं विन्यस्य तदपरि पलः षोडशपरिमितसुवर्गनिर्मितदशहस्तं चतुर्मुखदेवं संन्यस्य प्रत्यहं भिक्वालं पुरुषसूक्तेन पूजयेत् । ततः पूर्वोदिकुम्भेषु ब्रह्मचारिणो ब्राह्मणाः ऋग्वेदप्रभृतीन् स्वस्ववेदान् शूनेः पठेयुः । ततो मध्यकुम्भे तिलाक्तद्वतहेमभिर्ग्रहशान्ति- पुरःसरं दशांशेन होमं कुर्यात् । ततो ब्राह्मणो दादशाहेनेदं कर्म समाप्य तत्र पीठे यथाविधि यजमानमभिषिञ्चेत् । ततो यजमानो ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति गोभूहेमतिनोद- कानि दत्त्वा कुम्भादीन् आचार्याय निवेदयेत् ॥
५ मन्त्रा	१५ मूकः	१५ चान्द्रायणव्रतं चरित्वा “सरस्वति जगन्मातः शब्दब्रह्मादिदेवते । दुष्कर्मकरणात् पापात् पादि मां परमेश्वरि” ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य पलपरिमितसुवर्गसहितपुष्पकं ब्राह्म- णाय दत्त्वा तं ब्राह्मणं विसर्जयेत् ।
६ मन्त्रिणीघाती	१६ कृष्णगुह्यी	१६ निष्कत्रयपरिमितस्वर्गमयीं प्रकृतिं दद्यात् ॥
७ मन्त्रा	१७ अन्यः	१७ पिच्छवत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥
८ मार्जारहा	१८ पीतपाणिः	१८ निष्कमितस्वर्गनिर्मितं पारावतं दद्यात् ॥
९ राजहा	१९ क्षयरोगी	१९ गोभूहिरण्यमिन्द्राग्नवस्त्राणि द्रुतधेनुं तिलधेनुं च दद्यात् ॥
१० वक्रघाती	२० दीर्घनसः	२० शुक्लां गां दद्यात् ॥
११ वैश्वहन्ता	२१ रक्ताब्जुदो	२१ चत्वारि प्राजापत्यव्रतानि चरित्वा सप्तधान्यानि उत्कृजेत् ॥
१२ युक्तशारिकाघाती	२२ सन्नितवाक्	२२ ब्राह्मणाय सदक्षिणां सप्तास्त्रपुस्तकं दद्यात् ॥
१३ मूकरहन्ता	२३ दन्तुरः	२३ सदक्षिणां द्रुतकुम्भं दद्यात् ॥
१४ मूत्रहन्ता	२४ दंष्ट्रापतानकः	२४ एकं प्राजापत्यव्रतचरित्वा सदक्षिणैकधेनुं दद्यात् ॥
१५ शृगालहा	२५ विपादकः	२५ खड्गवत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥
१६ स्त्रीहन्ता	२६ अतिसारी	२६ दशाश्वत्थद्वान् गोपयेत् शर्कराधेनुं दद्यात् व्रतं ब्राह्मणांश्च भोजयेत् ॥
१७ हरिणघाती	२७ खड्गः	२७ पलपरिमितसुवर्गान् दद्यात् * ॥ “हिंसायां निष्कृतिरियं ब्राह्मणे समुदाहृता । तदङ्गैर्द्विप्रमाणेन क्षत्रियादिष्वनुक्रमात्” ॥ इति शातातपोक्तकर्मविपाकद्वितीयाध्याय- हिंसाप्रायश्चित्तविवरणम् * ॥
१ अमण्यभोक्ता	१ क्षमिकोदरः	१ भीमपञ्चकोपवात कुर्यात् ॥
२ अस्पृश्यस्युदाभभोक्ता	२ क्षमिकोदरः	२ त्रिरात्रमुपवसेत् ॥
३ गर्भपातकर्ता	३ यक्षस्त्रीहणकोदररोगी	३ पञ्चत्रयपरिमितसुवर्गरूप्यताम्रान्वितजलधेनुदानं कुर्यात् ॥
४ दावाभिदः	४ रक्तातिसारी	४ उदमानं वटवृक्षरोपणं कुर्यात् ॥
५ दुष्टवाग्मी	५ खण्डितः	५ दुग्धसमन्वितघटद्वयं पञ्चद्वयपरिमितरूप्यं द्विजातये दद्यात् ॥
६ ज्ञेयं कति कदम्बदः	६ मन्दोदराभिः	६ प्राजापत्यत्रयं कृत्वा व्रतं द्विजान् भोजयेत् ॥
७ धूर्तः	७ अपस्मारी	७ ब्रह्मभूर्चर्मयोधेनुं दत्त्वा सदक्षिणां गां दद्यात् ॥
८ परनिन्दवान्	८ खड्गीटः	८ काश्चनसहितं धेनुं दद्यात् ॥
९ पराव्रजविप्रकर्ता	९ अजीर्णी	९ यथाविधि जलहोमं कुर्यात् ॥
१० परोपतापी	१० मूली	१० अन्नदानं व्रजपञ्चं प्रकुर्वीत ॥
११ परोपहासकात्	११ काबः	११ सक्ताङ्गनां गां दद्यात् ॥
१२ पिशुनः	१२ आसक्ताली	१२ सहस्रपलसन्मितं द्रुतं दद्यात् ॥

पापयुक्तः—	मर्यादविशेषविशिष्टः—	कौर्द्धदेहि कर्मकाजीनपुत्रादिकर्तव्यप्रायश्चित्तम् ।
१३ निक्षेपहारकः	१३ कुक्षुरहतः	१३ अत्र प्रायश्चित्तस्यानुकूलत्वात् आत्रादिहृत इत्यत्रादिपददर्शनाच्च तत्रोक्तप्रायश्चित्तं युक्तम् ।
१४ नृपनाशकः	१४ गजहतः	१४ चतुर्निष्कमितस्त्रेभ्यश्च दद्यात् ।
१५ पशुहिंसकः	१५ घोरहतः	१५ धेनुं दद्यात् ।
१६ पाशिकः	१६ अरण्ये शूकरहतः	१६ कुक्षुरहतवत् ।
१७ मत्स्यरी	१७ शौचहोमहतः	१७ द्विनिष्कसर्वाङ्गहरिं दद्यात् ।
१८ मद्यविभोता	१८ पतितमृतः	१८ षोडशप्राणापत्यानि कुर्यात् ।
१९ मित्रभेदी	१९ वैरिहतः	१९ वधं दद्यात् ।
२० मेदिनीघोरः	२० भृगुपातहतः	२० धान्यपर्वतं दद्यात् ।
२१ यज्ञहानिकर्ता	२१ वज्रहतः	२१ स्वशक्ति उपानहं दद्यात् ।
२२ राजकुमारघ्नः	२२ राजहतः	२२ हिरण्यपुरुषं दद्यात् ।
२३ राजदन्तिहतः	२३ वृक्षहतः	२३ स्वयंसंयुतं सौवर्ण्यदण्डं दद्यात् ।
२४ कौहहतः	२४ अतीसारहतः	२४ संयतो जलसङ्ग्रहागार्यर्षी जपेत् ।
२५ विषदः	२५ सर्पदण्डः	२५ नागबलिदानं काश्चनदानञ्च कुर्यात् ।
२६ शस्त्ररक्षोही	२६ प्रदङ्गिहतः	२६ वस्त्रसंयुक्तवृषभं दद्यात् ।
२७ शस्त्रहतः	२७ वान्तमाश्रित्य मृतः— अस्यशस्त्रमग्नौ मृतश्च ।	२७ सव्यास्त्रपुस्तकं दद्यात् ।
२८ सूचकः	२८ शकटहतः	२८ उपस्करान्वितं अश्वं दद्यात् ।
२९ सेतुभेदी	२९ जलहतः	२९ निष्कत्रयमितस्त्रयवत्सवं दद्यात् ।
३० खदपकार्यकारकः	३० साकिन्यादिहतः	३० यद्योचितं तद्रूपं जपेत् ।
३१ हिंस्रः	३१ उद्वन्धनमृतः	३१ पयस्विर्गौ गां दद्यात् ।
	३२ ह्याहतः	३२ निष्कत्रयमितं स्वर्णं दद्यात् ।
	३३ कपिहतः	३३ कनकनिर्मितकपिं दद्यात् ।
	३४ विमृचिकाहतः	३४ शतं द्विजान् भोजयेत् ।
	३५ जगठकबलमृतः	३५ तिलधेनुं दद्यात् ।
	३६ केशरोगमृतः	३६ अष्टौ क्षप्कान् समाचरेत् * ।

इति शातातपीयकर्मविपाके अगतीनां विशेषप्रायश्चित्तम् * ।

अगतीनां साधारणप्रायश्चित्तम् ।

सप्तपञ्चतन्धानोपरि पञ्चपञ्चवसव्यैर्विधिमनुक्तं क्षुब्धवस्त्रमभ्याश्रमकालमूर्त्तं कलसं मंथ्याप्य तत्र महिषासनसंस्थितं चतुर्भुजं दण्डहस्तं स्वर्गकुण्डल-संयुतं निष्कपङ्क्तिमितं प्रेतरूपिणं पुरुषं मंथ्याप्य पूजयेत् । प्रत्यहं पुरुषरुक्तेन दुग्धेन तर्पयेत् तत्र कलसे बद्धवस्त्रं जपेत् । यमरुक्तेन यमपूजादिकं आत्मविमुक्त्यर्थं गायत्रीजपं यज्ञशान्तिपुष्पकदशा-श्रुतिजहोमञ्च कुर्यात् । अज्ञातगोत्रविप्राय सति-जमुदकं दद्यात् ।

“इमं तिलमयं पिण्डं मधुसर्पिःसमन्वितम् ।
ददामि तस्मै प्रेताय यः पीडां कुरुते मम” ॥

इति मन्त्रेण मधुशर्करायुक्तप्रस्थमितकृत्वा तिल-पिण्डपिण्डं प्रेतस्थाप्य दद्यात् । यजमानः प्रेत-मुद्दिश्य तिलपात्रसंयुतान् दादशक्षणाकलमान् विष्णुमुद्दिश्यैकं कलमञ्च दद्यात् । वरायुधधः शुचिरात्राभ्यः वरुणदेवतमन्त्रैः कलसोदकैर्दम्पती अभिषिञ्चेत् । ततो यजमान आचार्याय दक्षिणां दद्यात् नारायणवर्णिञ्च कुर्यात् * ।

“एवं कृते विधानेन प्रकृत्यादौर्द्धदेहि कर्म ।

ततः प्रेतत्वनिष्क्रान्ताः पवित्रान्तर्पितास्तथा ।

दद्युः पुत्रांश्च पौत्रांश्च आयुरारोग्यसम्पदः” ।

इति शातातपीयकर्मविपाकषष्ठाध्यायोक्ता-
गतिप्रायश्चित्तविवरणम् * ।

(मार्कण्डेयोक्ताः कर्मविपाकाश्च । यथा, तत्रैव
१५ अध्याये उक्ताः ।

“पतितान् प्रतिगृह्णाथं त्रय्योनिं ब्रजेद्भुजः ।

नरकात् प्रतिमुक्तान् क्षमिः पतितयाजकः ।

उपाध्याययत्नीकान् कृत्वा आ भवति द्विजः ।

तज्जायां मनसा वाक्कन् तद्दत्तं चाप्यसंश्रयम् ।

गर्दभो जायते जन्तुः पित्रोश्चाप्यवमानकः ।

मातापितृगवाक्रुश्व शारिका सख्यजायते ।

आतुः पक्ष्यवमन्ता च कपोतत्वं प्रपद्यते ।

तामेव पीडयित्वा तु कम्पपत्वं प्रपद्यते ।

भट्टपिण्डमुपात्रन् यत्नदित्त्वं न निवेदते ।

सोऽपि मोहसमापन्नो जायते बानरो नृपः ।

न्यामायर्चना नरकात् विमुक्तो जायते क्षमिः ।

असूयकश्च नरकात् मुक्तो भवति राजसः ।

विश्वस्तहन्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते ।

धान्यं यवाक्षिलान्माषान् कुण्डल्यान् सर्वपाञ्चजान् ।

कलायान् कलमान् मुद्रान् गोधूमान्तसीक्षथा ।

शस्यान्यन्यानि वा हत्वा मोहान्मनु रचेतनः ।

सङ्गायते महावज्रो मूर्चिको बभ्रुसज्जिभः ।

परदारभिमर्षात् हृको घोरोऽभिजायते ।

आ प्रदगातो वक्रोऽग्रो व्याडः कङ्कलघाकमात् ।

आह्वार्याश्च दुर्भुद्रियोधर्षयति पापकृत् ।

पुंस्त्रोकिणत्वमाप्नोति स चापि नरकाच्युतः ।

सखिभार्या गुरोर्भार्या राजभार्याश्च पापकृत् ।

प्रघर्षेव हि कामात्मा शूकरो जायते नरः ।

यज्ञदानविवाहानां विज्जकर्ता भवेत् क्षमिः ।

पुनर्दाता च कन्याया क्षमिरेवोपजायते ।

देवता पित्रविप्राह्मणदत्त्वा योऽज्जमनुते ।

प्रमुक्तो नरकात् सोऽपि बायसः सख्यजायते ।

कोष्ठं पिष्टसमं वापि आतरं योऽवमन्यते ।

नरकात् सोऽपि विष्कटः कौक्षिको नौ प्रजायते ।

शूद्रश्च ब्राह्मणो गत्वा क्षमियोनौ जन्मिषते ।

वस्त्रासपञ्चमुत्थाय आकृत्वाभीडको भवेत् ।

कर्मवि

मूत्ररः क्षमिको मनुष्यस्यास्य प्रजायते ।
 अक्षतचोऽधमः पुंसां विमुक्तो नरकाग्ररः ।
 क्षतः क्षमिकः कीटः पतङ्गो वृषिकस्तथा ।
 मत्स्यस्तु वायसः कूर्मैः पुच्छाश्च जायते ततः ।
 अक्षयं पुच्छं हत्वा नरः सङ्गायते खरः ।
 क्षमिः क्षीवधर्तारं च बाणहन्ता च जायते ।
 भोजनं चोरयित्वा तु मयिजा जायते नरः ।
 तन्नायस्ति विशेषो वै भोजनस्य षड्गुण्य तत् ।
 हत्वा तन्नु स मार्गारो जायते नरकाग्नयतः ।
 तिस्रिपिच्छाकसंमिश्रममं हत्वा तु मूषिकः ।
 हतं हत्वा तु गजुकाः काको मङ्कुरजामिषम् ।
 मत्स्यमांसापहृत् काकः श्लेणो मार्गामिषापहृत् ।
 वीचीकाकश्चपहृते जयये दधनि क्षमिः ।
 चोरयित्वा पयश्चापि वनाका सम्भजायते ।
 यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी स जायते ।
 मधु हत्वा नरो दंशः पूषं हत्वा पिपीलिकाः ।
 चोरयित्वा तु विष्णवान् जायते ऋहगोदरः ।
 आसवचोरयित्वा तु तिस्रिरिवमवाग्रयात् ।
 अयो हत्वा तु प्रापात्मा वायसः सम्भजायते ।
 हृते कांक्षे च हारीतः कपोतो ऋष्यभाजने ।
 हत्वा तु काश्चन मांशं क्षमियोगौ प्रजायते ।
 पञ्चयं चोरयित्वा तु ककरत्वञ्च गच्छति ।
 कोबकारश्च कौवेये हृते वक्षोऽभिजायते ।
 दुक्षुके शार्ङ्गिके पापो हृते चैवांशुके शुक्रः ।
 तथैवाजाविकं हत्वा वक्षं क्षौमश्च जायते ।
 कार्पासिके हृते क्षौबो वाष्काहर्ता वनस्तथा ।
 मयूरो वयंकान् हत्वा शाकपत्रञ्च जायते ।
 जीवन्जीवकतां याति रत्नवस्त्रापहृन्नरः ।
 कुङ्कुमरिः शुभान् गन्धान् वासो हत्वा शशो भवेत् ।
 शयः पञ्चापहृत्वात् काष्ठस्य घुञ्जकोटकः ।
 पुष्पापहृत्क्षिप्रं पञ्चुर्गनापहृन्नरः ।
 शाकहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातकः ।
 भूहर्ता नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदायवान् ।
 ह्ययमुष्णतारवस्त्रवत्सारतततां क्रमात् ।
 प्राप्य क्षीयात्पपापस्तु नरो भवति वै ततः ।
 क्षमिः कीटः पतङ्गोऽथ पक्षी तोयचरो मृगः ।
 गोत्वं प्राप्य च चण्डालपुच्छादि जगुष्मिन् ।
 पशुमन्त्रो बधिरः कुली यक्ष्या च प्रपीडितः ।
 मुखरोगान्तिरोगैश्च गुदरोगैश्च च बाध्यते ।
 अपक्षारो च भवति शूद्रत्वं च स गच्छति ।
 यश्च यश्च क्रमो दृष्टो गोसुवर्मापहारिणाम् ।
 विद्यापहारिणश्चोया निष्कृयभ्रंशिनो गुरोः ।
 नाबामन्त्रस्य पुत्रवः पारक्या प्रतिपादयन् ।
 प्राप्नोति शय्यतां मूढो यातनाभ्यः परिश्रुतः ।
 यः करोति नरो हीमममिडे विभावसौ ।
 सोऽनीयंयाधिदुःखार्तो मन्दाग्निः संप्रजायते ॥१॥
 नानापुराणोक्तकर्मविपाकसंक्षेपमाह ।

१. अक्षिपणता । यः किञ्च प्रभूतधनवानपि धर्मेनिन्दको देवादिप्राण्यदरिभ्यः किञ्चिदपि धर्मं न कृतवान् । स तु आद्युषोऽवसाने मृतो यमद्वयैः प्रपीडितो लोकान्तरं गच्छेत्, सर्ववस्तूनि पश्यन्निःशिराश्च परमं दुःखमप्नोति । ततो जन्मा-

कर्मवि

नारं परिगृह्णातिस्वतन्मासाद्य जीवन्वस्त्रधरः बज्जना क्षेपेणपि स्वजीविकां निष्पादयेत् ।

२. अपुल्लता बज्जपुल्लता च । यस्तु गवैमुखात् भोजनीयद्रव्यं आहृत्य दूरतो विसर्जयेत् । स मन्वन्तरत्रयं निर्जने घोरे मरुप्रभतिस्यसे उचित्वा पुनर्जन्मान्तरं प्राप्य पुल्लविहीनो बज्जपुल्लो वा भवेदिति ।

३. अक्षीरोगः । यः खलु प्रतिव्रतां धर्मेनियतां ऋतुक्षातां पत्नीं नोपगच्छेत् । यश्च आत्मज्ञाभूयश्च गोहन्ता च स्यात् । स मृतः गाढान्धतमसाहतं तामिच्छास्यं नरकं गत्वा कर्मक्षयम् प्राप्य जन्मान्तरेऽप्युनर्मानुषयोनिमभिगम्य अक्षीरोगेयाक्रान्तो भवेदिति ।

४. अक्षायुःसन्तानता । यो हि दृष्टार्चो वारिपानरतां गां निवारयति । अनेनैव पापेन तस्य अक्षायुषः सन्ताना भवेयुः ।

५. अक्षरीरोगः । यस्तु ऋतुक्षातां स्त्रियं क्रोधादप्रीत्या वा नोपगच्छति । स मृतः पूयश्रोणितसंमिश्रे नरके प्रपीडितः पुनर्मानुषत्वं प्राप्य अक्षरीरोगाक्रान्तो जायते इति ।

६. उन्मादरोगः । यस्तु ब्राह्मणं वैष्णवं पितरौ विजादिकं मानाहं नार्चयेत् परं निन्देत् स मृतः पुरीषाख्ये नरके अधाशिरा नागा दुःखमाप्नु भवेत् । ततः कर्मक्षये मानुषीं तनुमुपगम्य उन्मादरोगवान् जायते । तथा येन च ब्राह्मणेऽप्यगुरौ च दम्भाचारः कृतः तेभ्यः स्मृतिभ्रमकराणि त्रयाणि च दत्तानि सोऽपि जन्मान्तरे उन्मादरोगवान् भवेदिति ।

७. कासः । कासस्तु पञ्चविधः । येन कर्मणा यद्रूपो भवेत्तदुच्यते । अतिकठोरैर्मिथ्यावाक्यैर्यत्नं कर्तुं पीडयेत् स पित्तप्रवणकेन कासेन पीडितो भवेत् । यो हि ब्राह्मणस्यानविनष्टकारी स वातकासेन पीडितो भवेत् । यस्तु जलाशयध्वंसकारी स क्लेशकासेन पीडितः स्यात् । यो हि ब्रह्म विष्णु शिवश्च भेदबुद्ध्या पश्यति स सन्निपातोत्पत्तासपीडितः स्यात् । यश्च विना पशुं हत्वा तन्मांसमन्त्रकारो सर्वदोषोत्पत्तासेन गृह्यते । यदुक्तं तन्मे पुराणे च,—

“अथक्षेपं पशुं हत्वा मुक्ते मांसान् यो नरः । सर्वदोषोत्पत्तासेन गृह्यते षड्गु भूषते ॥”

८. कुजत्वम् । यदुक्तं पुराणे च ।
 “देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यत्नां नैवाभिवादयेत् ।
 ब्राह्मणश्च गुरुं श्रेष्ठं ब्रह्मचारितयस्त्रिणम् ।
 श्रमज्ञाने जायते दृष्टः काकमधोपसेवितः ।
 भुक्त्वा काकमशेषश्च मानुषत्वमवाप्य सः ।
 कुजत्वमश्नुते तस्मात् कर्मणो मानुषं भुवम् ॥”

९. गर्भंभावः । या काचित् नारी हिंसापरतन्ना सतो सपत्न्यादीनामन्वासां स्त्रीणां दुष्टैर्बन्धादिभिर्दुर्मन्त्रैर्वा गर्भं अपत्यानि च नाशयति सा नरकाग्निमुत्ता पुनर्मानुषीं योनिमासाद्य पुण्यान्तरेऽप्येवमवस्थति गर्भंभावदुष्टैः प्रपीडिता भवेत् ।

कर्मवि

१०. गणगण्डः । यः खलु मोहाद् गुरुक्षीकण्डदर्शनं कृतवान् । स मृतो यमकिङ्करैः निर्जने प्रान्तरे देशे दिश्वर्षायुतत्रयं पातते । पुनर्जन्म समासाद्य च गणगण्डरोगाक्रान्तः सीदेत् ।

११. ग्रहणी । ये च धनलब्धकाः प्रभूतधनसंयुक्ताः क्त्वा न वञ्चन्ति न चाश्रन्ति न किमपि धर्मकार्यं कुर्वन्ति । तथा ये च परस्त्रापहारिणः तथा अदुष्टामपतितां भाष्यां ये च यौवने परित्यजन्ति ते मृताः पुरीषाख्ये नरके कल्पकोटिशतं दरङ्गाः कर्मान्ते मानुषीं योनिमासाद्य ग्रहणीरोगाक्रान्ता अवसीदयुः ।

१२. क्षिप्रनासिका । अतिसूक्ष्मनासाविन्नकारी देवनिन्दको हि मृत्युं प्राप्य नैर्ऋते पश्चिमे भागे स्थितायां पिङ्गलेति नगर्यां पिशाचैः सह बज्जकालमुत्तिवा महाघोरं दुःखञ्च भुक्त्वा कर्मान्ते मानुषयोनिमासाद्य क्षिप्रनासिको जायते ।

१३. क्षिप्रहृत्ता, क्षिप्रपादा च । यस्तु क्षितरौ गुरुं विनामराधतो रुद्धं वा ताडयेत् स मृतो यमलोके बज्जनि कटान्यनुभूय क्षिप्रहृत्तश्चिप्रपादो वा दृष्ट जायते ।

१४. जलोदरः । यदुक्तं पुराणे च ।
 “ब्रह्मविष्णुमहेश्वेषु भिन्नभावं करोति यः ।
 गृह्यते स तु दुष्टात्मा जलोदरश्च ततः ॥”

१५. दौर्भाग्यम् । येन च सर्वासु दृतीयास्तु वेकास्तु तैकस्यार्थः क्रियते स दुर्भागत्वमप्नोतीति ।

१६. नेत्ररोगः । दीपहरणकर्ता परस्त्रीप्रेक्षकः कामतः पररतिदर्शनकारी च नेत्ररोगेनाक्रान्तो भवेत् ।

१७. पक्षरोगः । यो हि सशस्त्रः सन् शस्त्ररहितं पुत्रं हन्ति । स मूढः आयुःशेषे क्षत्राख्ये निरये उचित्वा महादुःखेन पच्यते । ततो रासभयोनौ ततः क्रमशो मृगयाप्रयोनौ सम्भूय शस्त्रेण हन्यते । ततः सारमेयो भूत्वा मत्स्ययोगौ जायते । ततो मानुषीं योनिमासाद्य अनेनैव रोगेण पीड्यते ।

१८. पाण्डुरोगः । यः खलु परमार्थारतः परस्त्रीरमणप्रियः स मृतो यमकिङ्करैर्बज्जधादुःखं प्रापितः पुनः कर्मपाकेन मानुषीं योनिमासाद्य पाण्डुरोगेण निपत्यते ।

१९. पदरम् । या योषित् बहुश्रुतिं पतिं तज्ज्ञा पत्यनुमतिं विना पूर्वं मुक्ते सा मृता नरकं भुक्त्वा दशवर्षाणि वायसी ततः शुकी ततो मानुषी भूत्वा श्वेतप्रदरयुक्ता भवेत् ।

२०. बन्धता । येन जलपिपासुर्वस्त्रः प्रतिनिविद्धः । यस्तु अदक्षिणं व्रतं करोति यो हि मिष्टकणादिकं प्राप्य देवायानिवेद्य मुक्ते यः खलु मैथुनीभावमवबोधोक्तं विभ्रं कुर्वते ते सर्वे बन्धत्वमाप्नुवन्तीति ।

२१. भगन्दररोगः । आचार्यभार्ययाग्नारो-
 नराधमाः स्त्रीबाणद्वन्द्वनापहारिणश्च मृत्यमधि

कर्मवि

मन्त्र विष्णुनाम्ने नरके बड्डुःखं प्राप्य जन्मान्तरे भगवद्रोगेयाक्रान्ता भवन्ति ॥

२२। मूत्रजलम् । येन मूत्रेण विधवागमनं मद्यपानं वा कृतम् । स मृतो नरकं प्राप्य कर्मान्ते शरीरनाशकारिणा अनेन रोगेयाक्रान्तो भवेत् ।

२३। मृतभार्यता । यस्तु ज्येष्ठं भ्रातरमति-
क्रम्य उद्धरेत् स मृतभार्यो जायेत । यस्तु सप्तम्यां तेषां स्पर्शति तस्य ज्येष्ठा भार्या विनश्यति ॥

२४। मेहः । यदुक्तं पुराणेभु
“मेहाच्च विंशतिः स्थाताः पृथक्कर्मप्रभावजाः ।

तेषां नामान्यहं वक्ष्ये क्रमादुत्पद्यते यतः ॥

मधुमेहः सान्द्रमेहः सुराशुक्रोदकस्तथा ।

इक्षुः सिकतसीधुश्च सितमेहस्तथैव च ॥

केनः क्षीरश्च नीलश्च हरिद्रः कालसंज्ञकः ।

वज्रारक्तश्च मास्रिष्ठो मष्णाक्षारस्तथा गजः ॥

सहैद्यस्तोपदेशेन ज्ञात्वा मेहान् पृथक् पृथक् ।

नामानुसारतः पूर्वं कर्म ज्ञात्वा विधिचरन् ।

पूर्वं मेधुनलदयस्तु शौकरीयोगिमात्रेण ॥

तस्यान्ते मातुर्बां प्राप्य जलमेहार्हितो भवेत् ॥

मातृगामी बलान्मोहात् मधुमेहो भवेन्नरः ।

रजकीगमनाच्चैव क्षारमेहो प्रजायते ॥

क्षतीविपर्ययं ज्ञात्वा सान्द्रमेहान्वितो भवेत् ।

रोगिणीगमनाभक्त्यो भवेन्मास्रिष्ठमेहवान् ॥

मित्रक्षीं धर्षिता येन स भवेच्छुक्रमेहवान् ॥

अतुष्यदाभिगमने भवेत् सिकतमेहवान् ॥

स्वर्गहर्ता क्षीरमेहो सितमेहो सुरारतः ।

काकमेहो भवेत्सोऽपि पुष्पवत्साश्च धर्षयात् ॥

रजस्तलायां रतिक्षद्रक्तमेहार्हितो भवेत् ।

मष्णमेहयुतः सोऽपि योऽन्यजागमनचरन् ॥

इक्षुमेहस्यिदुर्हता विधवागतदोषतः ।

ब्राह्मणीगमनादेहो हन्तिमेहेन मेहति ॥

अक्षतागमनासक्तो हरिद्राभश्च मेहति ॥

मातरं येऽभिगच्छन्ति भगिनीश्चात्मनः सुताम् ॥

अश्वत्थैवाक्षतारक्तां भ्रातृभार्याश्च मातुलीम् ।

गुदस्त्रीं राजपत्नीं च मित्रस्त्रीं वा कुटुम्बिनीम् ।

मृता वैवस्वतपुरीं यान्ति भूतैः प्रपीडिताः ॥

ताद्यन्ते तत्र दुर्हता मत्तः द्रष्टुं वदामि ते ॥

अङ्गारराशौ प्रक्षिप्य तान् दहन्ति यमाद्यया ।

दूतास्तु महर्षीं क्षीरं ज्वलन्तीमायसीं शिलां ।

खादयन्ति च तान् पश्चात् नरके च क्षिपन्ति वै ॥

नरकान्ते पुनस्तोऽपि मृताः स्युः शूकरा भञ्जन् ॥

शूकराः पक्षवर्षाणि दशवर्षाणि कुक्कुराः ।

पिपीनिकास्त्रयो मासा दक्षिणाश्चाब्दमात्रकम् ।

भूत्वा प्रयान्ति गोयोगौ सबजा विपक्षेन्द्रियाः ॥

तत्रार्धकर्मक्षयं ज्ञात्वा ततो मातुर्बथोगिभु ।

प्रमेहजदवन्तः स्युः प्राप्नुवन्ति भगोद्ययाम्” ॥

२५। यक्षरोगः । विप्रहृन्ता न्यासापहर्ता
हतिच्छेदकारी प्रजापीडको गुदवित्रोही मूत्रो
यक्षकावाक्रान्तो भवेत् ॥

२६। रक्तपित्तम् । अतिदुराचारी परब्रह्मा-
मिकाशी पितृवधगृन्ता अनेनैव रोगेण पीडितो
भवेत् ॥

कर्मान्त

२७। योग्यात्मन् । या नारी मृते भर्तारि
परपत्यमिकाविणी सा मृता यमलोके तप्तं आच-
सं पुनर्बमानिक्रान्ती अतिघोरं नरकदुःखमनुभूय
जन्मान्तरे वेश्या भूत्वा अश्वेषपुत्रवैः रसमाद्या
अश्वेषलोचमधिगच्छेत् ॥

२८। वैधव्यम् । या खलु यौवनेनातिगर्भिता
रमणी विरूपक्यात्मवश्रं पतिं दिवा निन्दति
रात्रौ शय्यां न भजते आचक्षता च मृता भवति
सा जन्मान्तरं प्राप्य वैधव्ययन्त्रवया पीडिता
भवेत् ॥

२९। आसकासः । आसकासस्तु महोर्द्ध्विष्ठ-
तमकक्षुभेदात् पञ्चधा । १। यस्तु यज्ञमनासाद्य
आसं निबध्य पशुं हन्ति मोहात् तन्मांसादिकं
भक्षयति स महाआसेन पीड्यते । २। पुराण-
कथासमये यस्तु अन्यवाक्यं वदेत् स ऊर्द्धआसेन
नियच्छते । ३। निविद्धदागदहयात् क्षिप्रआस-
युतो भवेत् । ४। यो हि शास्त्रार्थं मृदा दूषयति
स तमकआसैः पीड्यते । ५। पाकविघ्नतो हि
जीवः क्षुद्रआसेन दह्यते ॥

३०। हज्रोगः । यस्तु लोभात् देवाद्या परपीडा-
प्रदायको भवेत् यस्तु प्रजाणां मर्मव्यथां जनयेत्
स मृतो दुर्बहं नरकमधिगम्य कर्मान्ते अति-
दारुणैर्हज्रोगैः पीडितो भवेदति ॥ * ॥

कर्मशीलः, चि, (कर्मं शीलं कर्मकराखरूपसमावो
यस्य । कर्मं शीलयतीति वा ।) यः फलनिरपेक्षः
स्वभावतः कर्म करोति सः । तत्पर्यायः । कर्मैः
२। इत्यमरः । ३। १। १८ ॥

कर्मशूरः, चि, (कर्मणि शूरः दक्षः ।) कर्मठः ।
फलपर्यन्तकर्मसमायकः । इत्यमरः । ३। १। १८ ॥
कर्मसचिवः, पुं, (कर्मणि कर्मसु वा सचिवः सहा-
यः ।) कर्मोपयुक्तसचिवः । अक्षपटकाध्यक्षादिः ।
इत्यमरः । २। ८। ४ ॥

कर्मसङ्गासिकः, पुं, (कर्मणां सङ्गासः स अक्षयस्य
इति ठन् ।) यतिः । सङ्गासी । इति हला-
यधः । २। २६६ ॥

कर्मसाक्षी, [न] पुं, (कर्मणां साक्षी । यदा कर्मं
साक्षात् पश्यति प्रत्यक्षं करोतीति ।) सूर्यः ।
इति हेमचन्द्रः । (उत्तमं वैदिकक्रियापञ्चतयं यथा,
“सूर्यः सोमो यमः कालो महाभूतानि पञ्च च ।
एते शुभाशुभस्येह कर्मणो नव साक्षिणः” ॥
क्रियासाक्षात्कारिणि, चि । यथा,—सङ्गाभा-
रते । १। ४७। २६ ।

“हृदि स्थितः कर्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति” ॥
कर्मक्षमः, चि, (कर्मणि कर्मसु वा क्षमः समर्थः ।)
कर्मकराखसमर्थः । तत्पर्यायः । अणकर्मणिः २।
इत्यमरः । ३। १। १८ ॥

कर्मान्तः, पुं, (कर्मणः जीवज्जतसुज्जतदुष्कृतक्रि-
यायाः अन्तो यज् । कर्मणः क्षिपिकाव्यस्य तत्फलस्य
धान्यादिव्यहकरूपक्रियायाः अन्तो यज् वा ।)
कर्मभूः । कष्टभूमिः । इति हेमचन्द्रः ।
“अहन्त्यहन्त्यवेक्षते कर्मान्तान् बाह्यानि च” ॥
इति मनुः । ८। ४१६ ॥

कर्म्मुर

कर्म्मुरः, पुं, (कर्मं जोहनिर्माणादिकार्यं कच्छति
गच्छति प्राप्नोति वा । कर्म + कृ + कृच् ।)
कर्मकारः । कामार इति भाषा । (यथा, अथर्व-
वेदे । ३। ५। ६ ।

“ये धीवानो रथकाराः कर्म्मारा ये मनीषिणः” ॥
तथा, मनुः । ४। २१५ ।

“कर्म्मरस्य निवाटस्य रङ्गावतारकस्य च” ॥
वंशः । वंश इति स्थातः । कर्मरङ्गः । इति राम-
निघण्टुः । कामरङ्गा इति भाषा ।

कर्म्मरङ्गः, पुं, (कर्मं अहंतीति । अहं + कृच् ।) पुत्रवः ।
इति राजनिघण्टुः । क्रियायोग्ये चि ।

कर्म्मिष्ठः, चि, (अतिशयेन कर्मं कर्तुं समर्थः कर्म्मो
वा । कर्म + इच्छन् । इनेनेच् ।) क्रियावान् । अति-
शयकर्मविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

कर्म्मि, [न] चि, (कर्म्मस्थस्य “ग्रीष्मादिभ्यश्च” ।
५। २। ११६ इति इनिः ।) कर्मविशिष्टः ।

(“यत्कर्म्मिणो न प्रवेदयन्ति रामानेनासुराः क्षी-
यणोकाश्चरन्ते” ॥ इति सुखकोपनिषदि । १।
२। ६ । यथा च, भागवते १। ३। ८ ।

“हृतीयम्वितर्गं देववित्तुमुपेत्य सः ।
तन्मं सात्वतमाचष्टे नैष्कर्म्यं कर्मिणां यतः” ॥

कर्म्मोरः, पुं, (कर्म + ईरन् ।) कर्मोरिवर्गः । इत्य-
मरटीका ।

कर्म्मैन्द्रियं, स्त्री, (कर्मणां गमनादिपञ्चविधक्रियाणां
सम्पादनाय इन्द्रियं कर्मनिमित्तं इन्द्रियं वा ।)
कर्म्मनिष्पादकविषयिपञ्चकम् । यथा । वाक् १
पाणिः २ पादः ३ पायुः ४ उपस्थः ५ । इति
वेदान्तः । (यथा च, मनुः । २। ६१ ।

“बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैवां श्रोत्रादीन्मुमुर्षकाः ।
कर्म्मैन्द्रियाणि पञ्चैवां पाप्मादीनि प्रचक्षते” ॥

कर्म्मं दर्पे । इति कविकल्पद्रुमः । (अर्-प-क्षक-चेट् ।)
कर्म्मः, पुं, (किरति विक्षिपति चित्तं विषयेषु । कृ +

“कृग-द्रुड्यो वः” । उणां । १। १५५ इति वः ।)
कामः । (ज्ञाति विनक्षीति । कृ + वः ।) उन्मुहः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुदाहरितः ॥

कर्म्मटं, स्त्री, (कर्म्मं सुन्दरत्वात् सर्वं अटति प्राप्नो-
तीति । शक्यादित्वात् अणोपे साधु ।) पुरम् ।
नगरम् । इति जटाधरः ॥

कर्म्मटः, पुं स्त्री, (कर्म्म + अटन्प्रत्ययः ।) द्विजतयाम-
मध्ये मनोरमस्थानम् । यामशतस्थानाः क्षववि-
क्रयादिना सेवादिना वा येन यामेव जीवन्ति
सः । इति केचित् । चतुःसमयामः । इत्येके । चतुः-
समं गृहस्थानम् । इत्यपरे । इत्यमरटीकायां
भरतः । चतुःशतयामसंयहस्थानम् । इति शार-
सुन्दरी । (तथा हि याज्ञवल्क्यः । २। १६७ ।

“धनः शतं परीक्षाही यामक्षेपान्तरं भवेत् ।
हे शते कर्मटस्य स्यात् नगरस्य चतुःशतम्” ॥

देशभेदः । यथा, महाभारते । २। १०। २२ ।
“ताम्रजितं च राजानं कर्मटाधिपतिं तथा ।

सुखानामधिपचैव ये च सागरवाचिनः” ॥

कर्म्मुरः, पुं, (ज्ञाति विनक्षि प्राप्तिना । किरति
विक्षिपति जीवन्ति वा । कृ + “कृग-द्रुड्य-

कार्य पत्र

तिष्ठः स्वरच् । उयां । २ । १२३ । इति स्वरच् ।
राक्षसः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुयादिकृतिः ।
याज्ञः । इति मेदिनी । (यथा, उयादिटीका
“कर्जुरो याज्ञरक्षसोः” । २ । १२३ ॥)
ज्वरी, स्त्री, (कर्ज + क्त्वाच् ऊप् ।) शिवा ।
इति विश्वमेदिन्यौ । हिङ्गुपर्णी । इति जटाधरः ।
(याज्ञी । राक्षसी । इत्युयादिकृतिः । २ । १२३ ॥)
ज्वरः, पुं, (कर्जन्ति हिङ्गसि खदर्पो भवति वा । कर्ज
दर्पो हिंसायाश्च । “मङ्गुरादयश्चेति” + उरच् ।)
राक्षसः । इति शब्दार्थः । चित्रवर्णः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ६४ । छटी । इति भरतः ।
ज्वरः, पुं, (कर्ज् + खर्ज्नादित्वात् ऊरः । उयां १ ।
२ ।) राक्षसः । छटी । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ।
ज्यो, पुं, (ज्य + यच् ।) कर्जूरः । इति राज-
निर्णयः । कर्जूर इति हिन्दीभाषा ।
ज्यो, पुं स्त्री, (ज्य् विज्ञेयने पञ्चाद्यच् । कर्मणि
करणे वा घञ् ।) जोङ्गप्रभावकपरिमाणम् ।
अशीतिरुत्पत्तिः । तत्पर्यायः । अक्षः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ८६ । वैद्यकमते तोलकद्वयम् ।
तत्पर्यायः । सुवर्णम् २ अक्षः ३ विज्ञानपदकम्
४ पिष्टुः ५ पाण्डित्यम् ६ उज्ज्वरम् ७ तिलुकम्
८ कवकग्रहः ९ । इति परिभाषा । दशभावकः ।
इति राजनिर्णयः ।
“कोणद्वयश्च कर्जः स्यात् स प्रोक्ता पाण्डित्यमात्रिका ।
अक्षः पिष्टुः पाण्डित्यं किञ्चिपाण्डित्यं तिलुकम्” ।
इति शाङ्गधरे पूर्वखण्डे । १ अध्याये ॥
ज्, पुं, (ज्य् + भावे घञ् ।) कर्षणम् । इति
मेदिनी । विभीतककृच्छः । इति शब्दरत्नावली ।
ज्, चि, (कर्षन्ति भूमिमिति । ज्य् + यञ् ।)
विभीवी । ज्वाय इति भाषा ।
“सुखमापतितं सेवेत् दुःखमापतितं सहेत् ।
ताजप्राप्तमुपासीत ग्रन्थानामिव कर्षकः” ॥
इति महाभारते । ३ । २५८ । १५ ॥
ज्यर्थायः । ज्योतीषः २ ज्योतिषः ३ ज्योतिषः ४ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ९ । कर्षकः ५ । इति तट्टीका ।
प्राकर्षककर्त्ता च ।
ज्, स्त्री, (ज्य् + भावे ण्यट् ।) ज्योतिषम् । जाङ्ग-
नादिना भूम्यादिखननम् । इति हेमचन्द्रः । चास
इति भाषा । आकर्षणम् । टानन् इति भाषा ।
ज्योतिषम् । योज्यम् । यथा मनुः ७ । ११२ ।
“शरीकर्षणात् प्राजाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
यथा राजानमपि प्राजाः क्षीयन्ते राजकर्षणात्” ॥
जि, स्त्री, (ज्य् + ञिः ।) असती । इत्युयादि-
कृतिः ।
जी, स्त्री, (कर्षय + गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षी-
रजीरुः । इति राजनिर्णयः ।
ज्ज, पुं, (कर्षः कर्षमात्रं यत्नं यस्य ।) विभी-
तकृच्छः । इत्यमरः । २ । ४ । ५८ । (अस्य
पर्यायाः यथा,—
“विभीतकस्त्रिभिर्जः स्याद्वाचः कर्षयणस्तु सः ।
विभुमी भूतवासकथा कश्चिदुभायः” ॥
“ज्वाय विभीतकशब्दे ज्योः । इति भाष्यम् ।

शब्द पूर्वलेखः । १ भागे ।
 कर्षण, स्त्री, (कर्षण + टाप् ।) आमककीदृशः ।
 इति रत्नमात्रा ॥ (आमककीदृशब्देऽस्या गुणादिकं
 ज्ञातव्यम् ।)
 कर्षाङ्ग, स्त्री, (कर्षस्य ऋङ्गम् ।) तोलकपरिमाणम् ।
 इति वैयक्यपरिभाषा । ("कर्षाङ्गं वा कणाशुग्रहोः" ।
 "कर्षः कर्षाङ्गमथो पक्षं पक्षद्वयमथाकर्षश्च" ॥
 इति वैयक्यकपाणि संयहृष्वराधिकारकासाधि-
 कारयोः ।)
 कर्षिणी, स्त्री, (कर्षति इति । कृष् + णिनिष्ठातो
 ङीप् ।) क्षीरिणीदृशः । अश्वमुखबन्धनरज्जुस्थित-
 जौहम् । तत्पर्यायः । खनीनः २ कवीयम् ३
 कविका ४ । इति जटाधरः ॥ (त्रि । मनोहारी ।
 यथा रघुः १६ । ११ ।
 "ब्राह्मकान्तमधुगन्धकर्षिणीः
 पानभूमिरचनाः प्रियासखः" ॥)
 कर्षूः, पुं, (कृष् + "कृषिचमितनिघनिसर्जिखर्जिष्य
 ऊः" । उणां १ । ५२ । इति ऊः ।) वार्त्ता । करी-
 बाभिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२१ ॥ वार्त्ता अत्र-
 कृषिः । इति रत्नामद्यः ॥ जीविका । इति भरतः ॥
 कर्षूः, स्त्री, (कृष् विज्ञेयने + "कृषिचमितनीति"
 ऊः उणां १ । ५२ ।) कुल्या । अल्पा कृषिमा-
 सरित् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२१ ॥ गदीमात्रम् ।
 इति रत्नकोषः ॥ इष्टखातः । इति मेदिनी ॥
 तद्यथा । चतुरङ्गणष्टय्वीस्तावदन्त रास्तथाधः खाता
 वितस्तथायतास्तिस्रः कर्षूः कुर्यात् कर्षूंसभीपे
 अग्नित्रयमुपसमाधाय परिक्षीर्य तत्रैकैकस्मिन्ना-
 ङ्गतित्रयं शुद्धयात् । इति आङ्गविवेक धृतविष्णु-
 सूत्रम् ॥
 कर्हि, व्य, (किम् + "अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम्" ।
 ५ । ३ । २१ इति । हिंल कादेशः ।) कदा । कस्मिन्
 काले । इति व्याकरणम् ॥ कखन कवे इति भाषा ॥
 (यथा, ऋग्वेदे ६ । ३५ । २ ।
 "कर्हिंक्षितदिन्द्र यद्रुभिर्मृन्वी-
 रैवीरान् गोकयासे जयाजीन्" ॥)
 कर्हिचित्, व्य, (कर्हि च चिचेति विग्रहः । पाणिनि-
 मतानुसारेण भिन्नपदद्वयम् सुग्वबोधमते तु
 "किमः त्रयन्ताच्चिचनौ" । इति चित् ।) कस्मिं-
 क्षित् काले । कौनकाले इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 जातु २ कदाचित् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 भागवते १० । ५४ । १३ ।
 "यस्यात्मबुद्धिः कुत्रापि त्रिधातुके
 स्वधीः कलत्रादिषु भौम इव्यधीः ।
 यस्तीर्थबुद्धिः सजिज्ञे न कर्हिचित्
 जनेज्जभिज्ञेषु स एव गोखरः" ॥)
 कज, त् क गतौ । सङ्ख्यायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तपुरां-परं-सकं-सेट् ।) अन्तद्व्यवहृती-
 योपधः । कलयति कानं धीरः । इति दुर्गादासः ॥
 कज, छ सङ्ख्याचतोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 आत्मं-सकं-अकं च-सेट् ।) छ कजते द्विसं दृजः
 गजयतीत्यर्थः । सत् शब्दः । इति दुर्गादासः ॥
 कज, क गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां-परं-

कलकत्ता

सकं-सेट् ।) क कालयति । मुदिरिति मुद जीभ्
प्रेरये इत्यस्य कौशादिकनिप्रत्यये रूपम् । इति
दुर्गादावः ॥
कलं, ली, (कलति भायति अनेन । कङ् मदे + “हल-
श्च” । ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । संज्ञापूज्यकत्वात्
ह्रस्वभावः । हलयोरेकत्वम् ।) मुक्तम् । इति
मेदिनी ॥ कौलिह्रस्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कलः, पुं, (कल + भावे घञ् ह्रस्वभावः ।) मधुरास्फुट-
ध्वनिः । इत्यमरः । १ । ७ । २ ॥
“जगौ कलं वामदृशां मनोहरम्” । इति
भागवतम् । १० । २६ । ३ ॥) साकह्रस्वः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कलः, चि, (कलयति मान्द्यं नयति जाठराग्निम् । कल
+ लिप् + षच् । धातूनामनेकार्थत्वात् विशेषतः
कलिहलिरित्युक्तेष्व तथात्वम् ।) अजीर्णः । इति
मेदिनी ॥ (अव्यक्तमधुरध्वनिः । यथा रघुः । १ । ४१ ।
“सारसैः कलनिर्झरैः क्षिप्तदुग्धमितामनौ” ॥)
कलकः, पुं, (कलते इति । कल + कृष्ण् । स्वार्थे कन्
वा ।) शकुलमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शकुल-
शब्देऽस्य गुणादयोऽवगन्तव्याः ॥)
कलकण्ठः, पुं, (कलप्रधानः कण्ठो यस्य ।) कलध्वनिः ।
हंसः । पारावतः । पिकः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
राजेन्द्रकर्मपूरे ३ । “युष्माकं रतिकान्तकाम्मेक-
लताम्रोज्ज्वारकान्ते रते, सोत्कण्ठं कलकण्ठकण्ठ-
कुहरोद्भूतेऽपि माभून्नमः” ॥)
कलकलः, पुं, (कलादपि कलः । युगपत्सममुत्थित-
बहुलशब्दागमेकीभूततया तुमुकत्वात्तथात्वम् ।
कलशब्दे + घञ् । ह्रस्वभावः । यद्वा कलः प्रकारः
गुणवचनत्वात् प्रकारे द्वित्वम् ॥)
कोलाहलः । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ३८ ।
“उन्मीलनमधुगन्धलुब्धमधुपद्याधूतचूताशुर-
ब्रीडित्कोकिलकाकलीकलकलैर्बद्धीयंकाञ्चनराः” ॥)
साकनिर्घासः । इति मेदिनी ॥
कलघोषः, पुं, (कलो मधुरो घोषो ध्वनिर्घस्य ।)
कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥
कलङ्गः, पुं, (कलयति इति । कल + लिप् । कल्
चासौ अङ्गश्चेति ।) चिह्नम् । अपवादः ।
“उत्तमस्य विशेषेण कलङ्गोत्पादको जलः” ॥
इति कथासरित्सागरे । २४ । २०४ ॥) लौह-
मज्जम् । इति मेदिनी ॥
कलङ्गश्च, पुं, (करोय कवति हिनस्ति नाशयति वा ।
बाहुल्यकात् खच् मुच् च रस्य लः कलेन गर्जनेन
कवति वा ।) सिंहः । इति शब्दमाणा ॥
कलङ्गवा, स्त्री, (कलङ्गश्च + टाप् ।) करतली । इति
शब्दरत्नावली ॥
कलङ्गी, [न्] चि, (कलङ्गोऽस्त्यस्य । इनिः ।) अप-
वादयस्तः । यथा,—तिथ्यादितत्त्वे ।
“कलङ्गी जायते विष्वे तिर्यग्योगिश्च निम्बके” ।
चिह्नयुक्तः । लौहमज्जविशुद्धः ॥ चन्द्रः ॥
कलङ्गरः, पुं, (कं जलं कलङ्गयति गमयति भ्रामय-
तीत्यर्थः । लकि गतौ + लिप् + उरच् ।) व्यावर्तः ।
जलभ्रमः । इति भिकाख्यशेषः ॥

कर्मवि

मन्त्र विष्णुनाख्ये नरके बद्धदुःखं प्राप्य जन्मान्तरे भगवन्तरोगेयाकान्ता भवन्ति ॥

२२। मूत्रकृच्छ्रम् । येन मूत्रेण विषवागमनं मद्यपानं वा कृतम् । स मृतो नरकं प्राप्य कर्मान्ते शरीरनाशकारिणा अनेन रोगेयाकान्तो भवेत् ।

२३। मृतभार्यता । यस्तु ज्येष्ठं भ्रातरमति-
कथ्य उद्धरेत् स मृतभार्यो जायेत । यस्तु सप्तम्यां तेषां स्पृशति तस्य ज्येष्ठा भार्या विनश्यति ॥

२४। मेहः । यदुक्तं पुराणेषु
“मेहाच्च विंशतिः ख्याताः पृथक्कर्मप्रभावजाः ।

तेषां नामान्यहं वक्ष्ये कमादुत्पद्यते यतः ॥

मधुमेहः साम्नेहः सुरामुक्तोदकस्तथा ।

इक्षुः सिकतसौधुश्च सितमेहस्तथैव च ॥

येनः क्षीरश्च नीलश्च हरिद्रः कालसंज्ञकः ।

वज्रारक्तश्च मास्रिको मज्जाक्षारस्तथा गजः ॥

सहैद्यस्योपदेशेन ज्ञात्वा मेहान् पृथक् पृथक् ।

नामानुसारतः पूर्वं कर्म ज्ञात्वा विधिश्चरन् ।

पूर्वं मेधुनहृद्यस्तु शौकरीयोगिनाम्रजेत् ॥

तस्यान्ते मानुषीं प्राप्य जन्मेद्वाहितो भवेत् ॥

मातृगामी बलान्मोहात् मधुमेहो भवेन्नरः ।

रजकीगमनाच्चैव क्षारमेहो प्रजायते ॥

क्षतीविषय्यं ज्ञात्वा साम्नेमेहान्वितो भवेत् ।

रोगिणीगमनाकर्तव्यो भवेन्मास्रिकमेहवान् ॥

मित्रक्षी धर्षिता येन स भवेच्छुक्रमेहवान् ॥

चतुष्पदाभिगमने भवेत् सिकतमेहवान् ॥

खर्बहर्ता क्षीरमेहो सितमेहो सुरारतः ।

काकमेहो भवेत्सोऽपि पुष्पवत्याश्च धर्षयात् ॥

रजस्वायां रतिक्षद्रक्तमेहार्हितो भवेत् ।

मज्जमेहयुतः सोऽपि योऽप्यजगमनश्चरन् ॥

इक्षुमेह्यतिदुर्हता विषवागतदोषतः ।

प्राक्षणीगमनाद्देही हस्तिमेहेन मेहति ॥

अक्षताममनासक्तो हरिद्राभश्च मेहति ॥

मातरं येऽभिगच्छन्ति भगिनीक्षात्मनः सुताम् ॥

अश्वसूत्रैवाक्षतारक्तां भ्रातृभार्यां च मानुकीम् ।

गुह्यक्षीं राजपत्नीं च मित्रक्षीं वा कुटुम्बिनीम् ।

मृता वैवस्वतपुत्रीं यान्ति भूतैः प्रपीडिताः ॥

ताद्यन्ते तत्र दुर्हता मत्तः द्रष्टुं वदामि ते ॥

अक्षारराशौ प्रक्षिप्य तान् दहन्ति यमाक्षया ।

दूतास्तु महतीं घोरं ज्वलन्तीमायसीं शिलां ॥

खादयन्ति च तान् पश्चात् नरके च क्षिपन्ति वै ॥

नरकान्ते पुनस्तोऽपि मृताः स्युः शूकरा भक्षम् ॥

शूकराः पक्षवर्षाणि दशवर्षाणि कुक्कुराः ।

पिपीलिकास्तथो मासा दक्षिणाश्वमेधमात्रकम् ।

भूत्वा प्रयान्ति गोयोगी सवना विषसेन्द्रियाः ॥

तत्राधर्मेक्षयं ज्ञात्वा ततो मानुषयोगिन् ।

प्रमेहगदवन्तः स्युः प्राप्नुवन्ति मनोवधाम् ॥

२५। यक्षरोगः । विप्रहन्ता न्यासापहर्ता

हस्तिच्छेदकारी प्रजापीडको गुह्यविरोधी मूर्खो

यक्षकासाकान्तो भवेत् ॥

२६। रक्तपित्तम् । अतिदुराचारी परद्रव्या-

भिन्नाधी पिष्टव्यवधृगन्ता अनेनेव रोगेण पीडितो

भवेत् ॥

कर्मगत

२७। योश्वात्मन् । या गार्दी मृते भर्तारि परपत्न्यभिन्नाभिन्नी सा मृता यमलोके तप्तं प्याय-
सं पुरवमाणिङ्गन्ती अतिघोरं नरकदुःखमनुभूय जन्मान्तरे वेशा भूत्वा अश्वेषपुरवैः रममाया
अश्वेषलोचमधिगच्छेत् ॥

२८। वैधव्यम् । या खलु यौवनेनातिगर्जिता रमणी विरूपन्यासवशं पतिं दिवा निन्दति रात्रौ श्रव्यां न भजते आचमना च कृता भवति सा जन्मान्तरं प्राप्य वैधव्ययन्त्रजया पीडिता भवेत् ॥

२९। श्वासकासः । श्वासकासस्तु महोर्द्ध्वच्छि-
तमक्षुद्रभेदात् पञ्चधा । १। यस्तु यक्षमनासाद्य श्वासं निश्चयं पशुं हन्ति मोहात् तन्मांसादिकं भक्षयति स महान्धासेन पीड्यते । २। पुराण-
कथासमये यस्तु अन्धवाक्यं वदेत् स ऊर्द्धन्धासेन निन्द्यते । ३। निषिद्धादण्डप्रायात् क्षिप्रश्वास-
युतो भवेत् । ४। यो हि श्वास्त्रार्थं मृदा दूषयति स तमकश्वासैः पीड्यते । ५। पाकविघ्नतो हि जीवः क्षुद्रश्वासैर्युज्यते ॥

३०। कुद्रोगः । यस्तु लोभात् देवाद्या परपीडा-
प्रदायको भवेत् यस्तु प्रजाणां मर्मस्थानां जनयेत् स मृतो दुर्बलं नरकमधिगम्य कर्मान्ते अति-
दास्यैर्हृद्रोगैः पीडितो भवेदिति ॥ * ॥

कर्मशीलः, त्रि, (कर्मं शीलं कर्मकरयत्नरूपसमाधौ यस्य । कर्म शीलयतीति वा ।) यः फलनिरपेक्षः स्वभावतः कर्म करोति सः । तत्पर्यायः । कर्मः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥

कर्मशूरः, त्रि, (कर्मणि शूरः दत्तः ।) कर्मठः । फलपर्यन्तकर्मसमापकः । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥

कर्मसचिवः, पुं, (कर्मणि कर्मसु वा सचिवः सहा-
यः ।) कर्मोपयुक्तसचिवः । अक्षपटकाध्यक्षादिः । इत्यमरः । २ । ८ । ४ ॥

कर्मसम्राजिकः, पुं, (कर्मणां सम्राजः स अक्षयस्य इति ठन् ।) यतिः । सम्राजो । इति हला-
युधः । २ । २३६ ॥

कर्मसाक्षी, [न] पुं, (कर्मणां साक्षी । यदा कर्म साक्षात् पश्यति प्रतप्तं करोतीति ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उक्तञ्च वैदिकक्रियापञ्जरी यथा, “सूर्यः सोमो यमः कानो महाभूतानि पञ्च च । एते शुभानुमस्येह कर्मणो नव साक्षिणः” ॥ क्रियासाक्षात्कारिणि, त्रि । यथा,—महाभा-
रते । १ । ४७ । २६ ।

“हृदि स्थितः कर्मसाक्षी क्षेपक्षो यस्य तुल्यति” ॥
कर्मक्षमः, त्रि, (कर्मणि कर्मसु वा क्षमः समर्थः ।) कर्मकरयत्नसमर्थः । तत्पर्यायः । अर्थकर्मोऽयः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥

कर्मान्तः, पुं, (कर्मणः जीवज्जतसुज्जतदुष्कृतक्रि-
यायाः अन्तो यत्र । कर्मणः क्षाधिकार्यस्य तत्फलस्य धान्यादिसंयत्करूपक्रियायाः अन्तो यत्र वा ।) कर्मभूः । जटभूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“अहन्त्यहन्त्येक्षेत कर्मान्तान् बाह्यानि च” ॥ इति मनुः । ८ । ४१६ ।)

कर्मुर

कर्मारः, पुं, (कर्मं कौहृणिर्मांसादिकार्यं कच्छति गच्छति प्राप्नोति वा । कर्म + कृ + कच् ।) कर्मकारः । कामार इति भाषा । (यथा, अथर्व-
वेदे । ३ । ५ । ६ ।

“ये धीवानो रथकाराः कर्मारो ये मनीषिणः” ॥ तथा, मनुः । ४ । २१५ ।

“कर्मारस्य निषादस्य रक्षावतारकस्य च” ॥ वंशः । वींश इति ख्यातः । कर्मरङ्गः । इति राम-
निघण्टुः । कामराज्जा इति भाषा ।

कर्मार्षः, पुं, (कर्मं अर्हतीति । अर्ह + अच् ।) पुत्रवः । इति राजनिघण्टुः । क्रियायोग्ये चि ।

कर्म्मिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन कर्मं कर्तुं समर्थः कर्मो वा । कर्म + इष्ठन् । इनेर्लुक् ।) क्रियावान् । अति-
शयकर्मविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

कर्मी, [न] त्रि, (कर्माख्यस्य “प्रीत्यादिभ्यश्च” । ५ । २ । ११६ इति इणिः ।) कर्मविशिष्टः ।

(“यत्कर्म्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराक्षी-
यकोकाश्चरन्ते” ॥ इति सुखकोपनिषदि । १ । २ । ८ । यथा च, भागवते १ । ३ । ८ ।

“तृतीयमविसर्गश्च देवर्षित्वमुपेत्य सः । तन्मं सावतमाचष्टे नैष्कर्म्यं कर्मिणां यतः” ॥

कर्मारः, पुं, (कर्म + ईरन् ।) कर्मोत्तरार्थः । इत्य-
मरटीका ॥

कर्मेन्द्रियं, स्त्री, (कर्मणां गमनादिपञ्चविधक्रियायां सम्पादनाय इन्द्रियं कर्मनिमित्तं इन्द्रियं वा ।) कर्मनिष्पादकविषयिष्यकम् । यथा । वाक् १ पाणिः २ पादः ३ पातुः ४ उपस्थः ५ । इति वेदान्तः ॥ (यथा च, मनुः । २ । ६१ ।

“बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैवां ओचादीन्यनुपूर्वकाः । कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैवां पायादीनि प्रचक्षते” ॥

कर्मं दर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-पं-अर्क-सेट् ।) कर्मः, पुं, (किरति विक्षिपति चित्तं विषयेषु । कृ +

“कृग-शुद्धयो बः” ॥ उणां । १ । १५५ इति वः ।) कामः । (क्षयाति विनशीति । कृ + वा ।) उन्मुहः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुदादिहतिः ॥

कर्मटं, स्त्री, (कर्मं सुन्दरत्वात् कर्मं अटति प्राप्नो-
तीति । शकन्वादित्वात् अणोपे साधुः ।) परम् । नगरम् । इति जटाधरः ॥

कर्मटः, पुं स्त्री, (कर्म + अटन्प्रत्ययः ।) विप्रतयाम-
मध्ये मनोरमस्थानम् । यामशतयामनाः क्षयवि-
क्षयादिना सेवादिना वा येन यामेव जीवन्ति सः । इति केचित् । चतुःसमयामः । इत्येके । चतु-
समं मृहस्थानम् । इत्यपरे । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ चतुःशतयामसंयहस्थानम् । इति सार-
सुन्दरी । (तथा हि याचवक्त्रः । २ । १६० ।

“युगः शतं परीक्षाही यामक्षेपान्तरं भवेत् । हे शते कर्मटस्य स्थात् नगरस्य चतुःशतम्” ॥

देशभेदः । यथा, महाभारते । २ । ३० । २२ ।

“ताम्रनिर्गतं च राजानं कर्मटोधिपतिं तथा । सुखानामधिपस्यैव ये च सागरवासिनः” ॥

कर्मुरः, पुं, (क्षयाति विनशीति प्राणिनः । किरति

विक्षिपति जीवानिति वा । कृ + “कृग-शुद्ध-

तिष्ठः स्वरच् । उगां २ । १२३ । इति स्वरच् ।
राक्षसः । इति विज्ञानकौमुद्यादिप्रत्ययः ।
यात्रः । इति मेदिनी । (यथा, उगादिटीका
“कर्मुरो यात्रराक्षसोः” । २ । १२३ ।)
कर्मुरो, स्त्री, (कर्म + कृत्वा डीप् ।) शिवा ।
इति विष्णुमेदिनी । चिद्रूपणी । इति जटाधरः ।
(यात्री । राक्षसी । इत्यादिप्रत्ययः । २ । १२३ ।)
कर्मुरः, पुं, (कर्मति हिंस्ति खदयो भवति वा । कर्म
रूपे हिंसायाश्च । “महुरादयश्चेति” + उरच् ।)
राक्षसः । इति शब्दार्थः । विष्णुर्वाः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ६४ । इति भरतः ।
कर्मुरः, पुं, (कर्म + खर्गुरादितात् उरः । उगां १ ।
२ । ६ । ६४ । इति भरतः । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ।
कर्मुरः, पुं, (कर्म + यत् ।) कर्मुरः । इति राज-
निघण्टुः । कर्मुर इति चिन्दीभावा ।
कर्म, पुं स्त्री, (कर्म विवेखने यथायच् । कर्मणि
कारणे वा घञ् ।) बोद्धव्यमावकपरिमाणम् ।
अप्रीतिरतिताः । तत्पर्यायः । अक्षः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ८६ । वैद्यकमते तोलकद्वयम् ।
तत्पर्यायः । सुवर्णम् २ अक्षः ३ विज्ञानपदकम्
४ पिष्टुः ५ पाण्डित्यम् ६ उद्धमरम् ७ तिन्दुकम्
८ कवचग्रहः ९ । इति परिभाषा । दशमावकः ।
इति राजनिघण्टुः ।
“कोषद्वयश्च कर्मः स्यात् स प्रोक्ता पाणिमानिका ।
अक्षः पिष्टुः पाण्डित्यं कश्चिपाणिश्च तिन्दुकम्” ।
इति प्राक्कथरे पूर्वखण्डे । १ अध्याये ।
कर्म, पुं, (कर्म + भावे घञ् ।) कर्मणम् । इति
मेदिनी । विभीतककृच्छः । इति शब्दरत्नावली ।
कर्मका, वि, (कर्मति भूमिमिति । कर्म + गृह्ण् ।)
कर्मिणीवी । कर्मण इति भाषा ।
“सुखमापतितं सेवेत् दुःखमापतितं सहेत् ।
कालमाप्तमुपासीत श्रयानामिव कर्मकः” ।
इति महाभारते । ३ । २५८ । १५ ।
तत्पर्यायः । ज्योतीषः २ कर्मिकः ३ कर्मिणः ४ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६६ । कर्मिकः ५ । इति तट्टीका ।
आकर्म्यकर्ता च ।
कर्मण, स्त्री, (कर्म + भावे ल्युट् ।) कर्मिकम् । काष्-
कादिना भूत्यादिखननम् । इति हेमचन्द्रः । चास
इति भाषा । आकर्म्यम् । टागन् इति भाषा ।
(शोधनम् । पीडनम् । यथा मनुः ७ । ११२ ।
“शरीकर्मणात् प्रायाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
तथा राज्ञामपि प्रायाः क्षीयन्ते राजकर्मणात्” ।)
कर्मणि, स्त्री, (कर्म + णिः ।) असती । इत्यादि-
कोषः ।
कर्मणी, स्त्री, (कर्मण + गौरावितात् डीप् ।) क्षी-
रिणीकृच्छः । इति राजनिघण्टुः ।
कर्मणसः, पुं, (कर्मः कर्मणश्च पञ्च यस्य ।) विभी-
तककृच्छः । इत्यमरः । २ । ७ । ५८ । (अस्य
पर्यायाः यथा,—
“विभीषणस्त्रिभिः स्थापितः कर्मणस्तु सः ।
कणिमुनी भूतवाक्यतया कणिमुगावयः” ।
गुणावास्तु विभीतकशब्दे खेयः । इति भावप्रका-

शब्द पूर्वखण्डे । १ भागे ।)
कर्मणसा, स्त्री, (कर्मण + टाप् ।) आमलकीकृच्छः ।
इति रत्नमाणा । (आमलकीशब्देऽस्या गुणादिकं
ज्ञातव्यम् ।)
कर्मिण, स्त्री, (कर्मण्य अङ्गम् ।) तोलकपरिमाणम् ।
इति वैद्यकपरिभाषा । (“कर्मिणं कर्मणाशुगढोः” ।
“कर्मः कर्मिणमथो पञ्च पञ्चदशमथाकर्मणः” ।
इति वैद्यकचक्रपाणि संयहज्वराधिकारकासाधि-
कारयोः ।)
कर्मिणी, स्त्री, (कर्मति इति । कर्म + णिनिष्ठातो
डीप् ।) क्षीरिणीकृच्छः । अश्वमुखबन्धनरज्जुस्थित-
चौहम् । तत्पर्यायः । खलीनः २ कवीयम् ३
कविका ४ । इति जटाधरः । (त्रि । मनोहारी ।
यथा रघुः १६ । ११ ।
“प्राणकान्तमधुगन्धकर्मिणीः
पानभूमिरचनाः प्रियासखः” ।)
कर्म्यः, पुं, (कर्म + “कश्चिचित्तमिति धनिसर्जिर्जिध
ऊः” । उगां १ । ८२ । इति ऊः ।) वार्ता । करो-
वाभिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२१ । वार्ता अत्र-
कर्मिणः । इति रत्नमाणा । जीविका । इति भरतः ।
कर्म्यः, स्त्री, (कर्म विवेखने + “कश्चिचित्तमिति
ऊः उगां १ । ८२ ।) कुल्या । अस्या कर्मिमा
सरित् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२१ । नदीमात्रम् ।
इति रत्नकोषः । इत्युक्तः । इति मेदिनी ।
तद्यथा । चतुरङ्गुलपृथ्वीस्तावदन्त रास्तथाधः खाता
वितस्थायातास्तिष्ठः कर्म्यः कर्म्यात् कर्म्यसमीपे
अभिचयमुपसमाधाय परिस्तीर्य तत्रैकैकस्मिन्ना-
ज्जितचयं जुडयात् । इति आडविवेक धृतविष्णु-
रुचम् ।
कर्मि, वि, (कर्म + “अमयतने हिंन्यतरस्याम्” ।
५ । ३ । २१ इति । हिन् कादेशः ।) कदा । कस्मिन्
काले । इति व्याकरणम् । कर्मण कवे इति भाषा ।
(यथा, ऋग्वेदे ६ । ३५ । २ ।
“कर्मिस्तित्तिन् यमुर्भिर्मुन्वी-
रैर्वीरान् नीलयासे जयाजीन्” ।)
कर्मिचित्, वि, (कर्मि च चिञ्चेति विग्रहः ।) पाणिनि-
मतानुसारेण भिन्नपदद्वयम् सुगन्धोद्यमते तु
“क्विमः त्वन्ताश्चिञ्चनौ” । इति चित् ।) कस्मिं-
चित् काले । कोनकाले इति भाषा । तत्पर्यायः ।
जातु २ कदाचित् ३ । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
भागवते १० । ८४ । १३ ।
“यस्यात्मबुद्धिः कुण्डले त्रिधातुके
संधीः कलत्रादिषु भौम इत्यधीः ।
यत्तीर्थबुद्धिः सन्निधे न कर्मिचित्
जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः” ।)
कर्म, क् क गतौ । सङ्ग्राह्यम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदन्तपुरां-परं-सकं-सेट् ।) अन्वयशब्दती-
योपधः । कलयति कालं धीरः । इति दुर्गादासः ।
कर्म, उ सङ्ग्राह्यतोः । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
षाकं-सकं-अकं-च-सेट् ।) उ कलते दिवसं दृष्टः
गमयतीत्यर्थः । क्त्वं शब्दः । इति दुर्गादासः ।
कर्म, क् क गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरां-परं-

सकं-सेट् ।) क् कलयति । नुदिरिति नुद चौरश्च
प्रेरणे इत्यस्य कौत्यादिकप्रत्यये रूपम् । इति
दुर्गादासः ।
कर्म, स्त्री, (कर्मति माद्यति अनेन । कर्म मदे + “हल-
श्च” । ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) संचारपूर्वकत्वात्
दृष्टाभावः । दलनयोरेकत्वम् ।) मुक्तम् । इति
मेदिनी । कोणिकृच्छः । इति शब्दचन्द्रिका ।
कर्म, पुं, (कर्म + भावे घञ् दृष्टाभाः ।) मधुराक्षुट-
ध्वनिः । इत्यमरः । १ । ७ । २ ।
“जगौ कर्म वामवृक्षां मनोहरम्” । इति
भागवतम् । १० । २६ । १॥ साणकृच्छः । इति
राजनिघण्टुः ।
कर्म, वि, (कलयति मान्यं नयति जाठराग्निम् । कल
+ णिच् + अच् । धातूनामनेकार्थत्वात् विशेषतः
कलिहलिरित्युक्तेषु तयात्वम् ।) अजीर्णः । इति
मेदिनी । (अथैकमधुरध्वनिः । यथा रघुः १ । ४१ ।
“सारसैः कलनिर्झरैः कश्चिदुन्नमिताननौ” ।)
कर्मका, पुं, (कलते इति । कल + गृह्ण् । स्वार्थे कन्
वा ।) शकुलमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः । (शकुल-
शब्देऽस्य गुणादयोऽवगन्तव्याः ।)
कलकण्ठः, पुं, (कलप्रधानः कण्ठो यस्य ।) कलध्वनिः ।
हंसः । पारावतः । पिकः । इति मेदिनी । (यथा,
राजेंद्रकर्णपूरे ३ । “युष्माकं रतिकान्तकाम्यैक-
कलतालोपारकान्ते रते, सोत्कलं कलकण्ठकण्ठ-
कुहरोद्भूतेऽपि माभून्ननः” ।)
कलकला, पुं, (कलादपि कलः । युगपत्सममुत्पत्त-
वज्जलशब्दानामेकीभूततया तुमुलत्वात्तयात्वम् ।
कलशब्दे + घञ् । दृष्टाभावः । यथा कलः प्रकारः
गुणवचनत्वात् प्रकारे द्वित्वम् ।)
कोलाहलः । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ३८ ।
“उन्मोलमधुगन्धलुब्धमधुपद्याधूतसूताङ्गुर-
क्रीडकोकिलकाकलीकलकलैर्यद्वोदयकर्मज्वराः” ।)
सालनिघण्टुः । इति मेदिनी ।
कलघोषः, पुं, (कलो मधुरो घोषो ध्वनिर्यस्य ।)
कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ।
कलङ्गः, पुं, (कलयति इति । कल + क्लिप् । कल्
चासौ अङ्गश्चेति ।) चिह्नम् । अपवादः ।
“उत्तमस्य विश्लेषेण कलङ्गोत्पादको जनः” ।
इति कथासरित्सागरे । २४ । २०४ ।) लौह-
मलम् । इति मेदिनी ।
कलङ्गः, पुं, (करेण कवति हिंस्ति नाशयति वा ।
वाङ्मलात् खच् सुम् च रस्य कः कलेन गर्जनेन
कवति वा ।) सिंहः । इति शब्दमाणा ।
कलङ्गवा, स्त्री, (कलङ्ग + टाप् ।) करताली । इति
शब्दरत्नावली ।
कलङ्गो, [न] वि, (कलङ्गोऽस्त्यस्य । इतिः ।) अप-
वादरसः । यथा,—तिथ्यादितत्त्वे ।
“कलङ्गी जायते विस्वे तिर्यग्योनिश्च निम्बके” ।
चिह्नयुक्तः । लौहमलविश्लेषः । चन्द्रः ।
कलङ्गुरः, पुं, (कं जलं कलङ्गयति गमयति भ्रामय-
तीत्यर्थः । कल् गतौ + णिच् + उरच् ।) आवर्तः ।
जलभ्रमः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

कलन

कलनः, पुं, (कं कलयति । कल + कच् ।) विनाश-
हृतमपक्षिणौ । इति चिकारशेषः । ताज-
कूटः । दोक्ता तामाक् इति भाषा । यथा । विष्णु-
सिद्धान्तवारावल्या वैद्यके । अथ धूमपयोधूम-
पावगुहः ।

“कलनसंवेष्टनधूमपाणात्
स्वाधनमुज्जिर्मुखरोगहानि ।

कलनमाम्बरहानिज्ञच
गान्धर्वविद्याप्रवयैकसेधम्” ॥

कलटं, स्त्री, (कं कलं गटति आच्छादयति । आच्छा-
द्यतीति वा । क + कट् + कच् ।) गृहाच्छादनम् ।
इति शब्दरत्नावली । कल इति भाषा । कुटन-
मिति च पाठः ॥

कलतुषिका, स्त्री, (कं सुखं विवयत्वेन कालि मृगा-
तीति कलः । कलं कामं तूलयति निष्कलति
पूरयति वा या । कल + तूल निष्कर्षे पूरणे
वा यत् । टाप् अत इत् ।) इच्छावती । का-
मुका । तत्पर्यायः । वाञ्छिनी २ कलिका ३ । इति
चिकारशेषः ॥

कलत्रं, स्त्री, (गड़ सेचने + “गड़ेरादेख कः” ।
उयां । ३ । १०६ । अत्र गकारस्य ककारश्च ।
उभयो रेकत्वस्मरणात् उभयौ कः । यदा कलं
चायते । जे + कः । यदा कलते शिष्यते इति ।)
कड़-भासने बाउलकात् अत्रन् । ओहिः । भार्या ।
इत्यमरः । ३ । ३ । १०८ । (यथा मेघदूते । ४० ।
“तां कस्याश्चिद् भवनवद्धौ सुमपारावतायां
नीत्वा रात्रिं चिरविनसनात् खिन्नविद्युत्कलत्रः” ।)
राक्षा दुर्गस्थानम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कलधूतं, स्त्री, (कलेन अवयवेन धूतं मुञ्चम् । कृण्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कलधौतं, स्त्री, (कलेन अवयवेन धौतम् । स्वयम् ।
“कन्येयं कलधौतकोमलवचिः कीर्तिस्तु नातः परा” ।
इति महाकाव्यम् ॥

महामारते च ४ । गोहरणे ४० । ६ ।

“इमे च कस्य गारायाः सहस्रं लोमवाहिनः ।
समन्तात्कलधौताया उपासके हिरण्यमे” ॥

रजतम् । इति मेदिनी । कलधनिः । इति विश्वः ॥

कलधनिः, पुं, (कलः अकूटमधुरः अनिर्यस्य ।)
पारावतः । कोकिलः । मयूरः । इति मेदिनी ।
मधुराशक्तशब्दः । इति कलशब्दार्थे अमरः । १ ।
७ । २ । (यथा महाविजयतन्त्रे । १ । ३५ ।
“अधुरोगयसङ्गीतकलधनिनिगादिते” ॥)

कलनं, स्त्री, (कल्यते कल्यते दुष्यते वा । कल +
कलट् ।) चिद्रम् । दोषः । इति ज्ञानाद्युषः । (कल्यते
शुक्लशोभिताभ्यामन्योन्यं मिश्र्यते ।) गर्भे मिश्रितं
शुक्लशोभितम् । यथा, भागवते । ३ । ११ । २ ।
“कलनं लेकराचैव प्रकराचैव बुद्धुदम् ।

दशरेण तु कलान्धुः पेश्यखं वा ततः परम्” ॥

अथि कलनं इत्यपि पाठो दृश्यते । कलयति
जानात्वेन । कल गतौ गत्यर्थं जानार्थाच्च ।
कल + करणे ल्युट् । आनम् ॥

कलनः, पुं, (कं कलं कालि । तथा सङ्गं नमति ।

कलन्य

क + कल + कः ।) वेतसदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कलना, स्त्री, (कल + भावे युच् । टाप् च ।) वध्वी-
भूतत्वम् । वधता । यथा, —आनन्दकहर्षान् । १६ ।
“करारं यत् श्लेष्जं कलनितवतः कालकलना” ।
जल्यना च ॥

कलन्दरः, पुं, (कलं शास्त्रविहितवाक्यं शिष्टाचारं
वा दृष्टाति । कल + दृ + खच् । मुम् च ।) वर्ग-
शङ्करजातिविशेषः । स तु केटात् तीवरकन्यायां
जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

कलन्दिका, स्त्री, (कं सुखं कालि विषयत्वेन इति ।
कलं कामं सर्वोभीष्टं ददाति । कल + दा + कः ।
संज्ञायां कन् । ततश्चाप् अत इत् । एषोदरा
दित्वात् मुम् च ।) सर्वविद्या । इति हेमचन्द्रः ॥

कलन्धुः, स्त्री, (कलायाः मानायाः अन्धुरिव । शक-
म्भादित्वात् अन्धोपे साधुः ।) घोषीश्राकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कलभः, पुं, (कलेन करेण मुण्डनेति यावत् भाति ।
कल + मा + कः । यदा + कल् गतो “कृष्टशलि-
कनिगर्दिभ्योऽभच् । उयां । ३ । १२२ । इति ।
अभच् ।) करभः । हातिर क्वा इति भाषा । स तु
पञ्चवर्षपर्यन्तम् । इति सुभूतिः । तत्पर्यायः ।
करिशावकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ । दुर्दान्तः
३ व्यासः ४ । (यथा रघौ । ३ । ३२ ।

“महोत्ततां वस्तुतरः स्पृष्टश्चिव
दिपेन्द्रभावं कलभः अथश्चिव” ।)

धनूरदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलभबल्लभः, पुं, (कलभस्य हस्तिशावकस्य बल्लभः
प्रियः ।) पोलुदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलभी, स्त्री, (कं कलं आश्रयतया लभते । लभ +
अच् । गौरादित्वात् डीष् ।) चक्षुदृष्टः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कलमः, पुं, (कलते कलयति वा अक्षरं प्रकाशयति
जनयति वा । कल + “कलिकर्होरमः” । उयां । ४ ।
८४ । इति अमरः ।) खनामख्यातलिपिसाधनबस्तु ।
तत्पर्यायः । लेखनी २ वर्णतुली ३ अक्षरतुलिका
४ । इति जटाधरः ॥ खनामख्यातशालिधान्य-
विशेषः । (यथा, रघुः । ४ । ३७ ।

“आपादपद्मप्रयताः कलमा इव ते रघुम् ।
यज्ञैः संवर्ज्यमासुवत्खातप्रतिरोपिताः” ॥)
अस्य गुणाः । रत्नादोषत्रिदोषनाशित्वम् । चक्षु-
हितकारित्वम् । कषायत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

“रत्नाशालिर्महाशालिः कलमः बलिकोऽपरः” ।
इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥

“श्रुकजेव वरस्य रत्नादव्याधिदोषहा ॥
महाकल्याणुकलमस्तथाप्यु ततः परे” ॥

इति वामटे सूत्रस्थाने ६ अध्याये ॥ चौरः । इति
मेदिनी ।

कलमोत्तमः, पुं, (कलमेधः कलमेधु वा उत्तमः ।)
गन्धशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलम्बः, पुं, (कल्यते क्षिप्यते शङ्खुं प्रति । कलक्षेपे
+ अलम्बच् ।) शरः । शकनाडिका । इत्यमरः ।
२ । ८ । ८० । कदम्बः । इति विश्वः ॥

कलवि

“कलमनाशिका मार्बकुटिज्जरकुतुम्बकम्” ॥

इत्यादीनां समष्टिगुणा यथा,—

“श्राकं गुह्य च अक्षय्यं प्रायो विदुषो जीवन्ति ।
मधुरं शीतवीर्यं च पुरीषस्य च भेदगम्” ॥

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

कलम्बकः, पुं, (कलम्ब + संज्ञार्थं कन् ।) चारा-
कदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलम्बिका, स्त्री, (कलम्बी इव स्त्री कन् टाप् च
अत इत् ।) कलम्बीश्राकः । इति शब्दरत्ना-
वली । (यथा चक्रपाणिज्ञानप्रवृत्तये श्राकवर्गे ।
“कलम्बिका गुह्यव्या कषायकान्धद्विदा” ॥

कलम्बीव कायते प्रकाशते निधीयते वा । क-
लम्बी + कै + कः । टाप् इत् ।) संज्ञा हेतुत्वात्
एषोदरादित्वात् । ऋक् ।) यीवापञ्चामाङ्गी ।
तत्पर्यायः । मन्वा २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कलम्बी, स्त्री, (के जले कल्यते । कवि कंसने + अच्
डीष् ।) जलजलताश्राकविशेषः । कलम्बी इति
भाषा । तत्पर्यायः । कडम्बी २ कलम्बः ३ कल-
म्बिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः ।
कान्धदुग्धमुक्लेशेकारित्वम् । मधुरत्वम् । कषा-
यत्वम् । गुह्यत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

कलम्बुटं, स्त्री, (के जले कल्यते भासते । क + कलम्ब +
बाहुलकात् उटन् ।) चैयङ्गवीनम् । नवीनत्वम् ।
इति हारावली ॥

कलम्बू, स्त्री, (के जले कल्यते । कलम्ब + बाहुलकात्
ऊङ् ।) कलम्बीश्राकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलरवः, पुं, (कलः मधुराकूटो रवः अनिर्यस्य ।)
कपोतः । पायरा इति भाषा । इत्यमरः । २ ।
५ । १४ । (यथा आर्यासप्तशती ५६७ ।

“श्रीर्गोप्रासादोपरि जिगीवरिव कलरवः कल्यति” ॥)
कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ब्रह्म-
पुराणे ५२ । ३४ । “कोकिलैः कलरवैश्च” ॥)

मधुराशक्तधनिः । इति कलशब्दार्थे अमरः ॥
(कलरव रवः । कर्मधारयः । यथा कलावि-
लासे १ । ६ ।

“नवविकसितसयकलन-
कषायकलहंसकलरवो यज” ॥)

कललः, पुं स्त्री, (कल्यते वेष्ट्यतेऽनेन । कल + कल-
दिभ्यः कलच् ।) जटाद्युः । गर्भवेष्टनचर्म । इत्य-
मरः । २ । ६ । १८ ॥

“अतुखाता तु या गारी क्षत्रे मैद्यनमावैव ।
आसवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
मात्रि मासि विवर्जते गर्भिण्या गर्भजकलम् ।
कलनं जायते तस्या वर्जितं पैङ्गुगुह्यैः” ॥

इति सूत्रे शरीरस्थाने २ अध्याये ॥

कललनः, पुं, (कललमिव जायते । कल + लः ।
राजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ धुना इति भाषा ॥

कललनोद्भवः, पुं, (कललनत्वात् उद्भवः । कलल-
नस्य उद्भवः ।) साकदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलविज्ञः, पुं, (कलं मधुराकूटं वदते इति । वि-
वा गतौ + अच् एषोदरादित्वात् अत इत्
काधुः ।) चटकः । इत्यमरः । २ । ५ । १८ ॥

कलसः

(यथा, मनुः ॥ ५. १२१।

“कलविहं हवं हंसं कलान् यान्मुकुटम्” ॥)

कलिकुलकलः। इति मेदिनी ॥ कलजः। श्वेत-
चामरः। इति सारसतः ॥ (लघुपुलविश्वरूपस्य
शिरोमेदः। पुरा किञ्च कदाचित् ऐश्वर्यमतेन
हरेन्द्रेण यदा समागतः सुराचार्यो गीष्यति-
रसम्मानितोऽन्तरधीयत। तदा ब्रह्मोपदिष्टैर्-
रूपपीडितैरमदैक्या विवरूपं पौरिचित्य
रचित्वा भूयः समुद्रैरसुरा बर्वाधरे। विवरूपस्तु
मातामहकुलस्यापेक्षया परोक्षमसुरेभ्योऽपि
अधभागं प्रददौ तदभिजाय सुरपतिर्नैतः कुञ्ज-
विवरूपस्य शिरांस्यङ्गित्। तस्य खलु त्वाङ्गस्य
क्षपिप्लवः कलविहङ्गितिरिति नीयि शिरां-
स्यान्तु तेन सुरापायि शिर एव कलविहङ्ग इति
गोध्यम्। एतद्विबरयन्तु श्रीमद्भागवते ॥ ६. ६ अ-
ध्याये सविस्तरं दर्शनीयम् ॥)

शः, जि, (कलं मधुरास्यकलशब्दं श्रवति जलपूरण-
तमये प्राप्नोति। कल + यु गतौ + डः।) जलाधार-
विशेषः। कलश्री इति ख्यातः। (यथा आर्या-
तप्तश्री ६६०।

‘प्रबन्धो विदरविष्यति जलजलशं नीरलेखेव’ ॥
तत्पर्यायः। घटः २ कुटः ३ निपः ४। इत्यमरः।
१। ६। ३२॥ कलसः ५ कलसिः ६ कलसी ७
कलसम् ८ कलशिः ९ कलश्रीः १० कलशम् ११।
इति तट्टीका। कुम्भः १२ करीरः १३। इति
महम्मदः। कलावतीदीक्षाप्रकरणोक्तं तस्य परि-
भाषां। यथा, तन्त्रसारः।

‘पञ्चाशदकुलव्याम उत्प्रेधः बोद्धुंशकुलः।
जलशानां प्रमायन्तु मुखमकृशुणं स्मृतम् ॥
एतं निश्चदकुलं कुम्भं विकारोन्नतिशानिनम्।
तोडुशं दादुशं वापि ततो न्यूनं न कारयेत्’ ॥
शिः, स्त्री, (कलं शरीरमणिन्यं श्रयति नाशयति।
तल + शी + बाञ्जकात् इन्। कं जलं जाति
प्रादत्ते तथा सती शीर्यते। कल + श्रु + डिः।)
अत्रिपर्यायः। चाकुलिया इति भाषा। इत्यमरः।
॥ ४। ६३॥ (एत्रिपर्यायशब्देऽस्या गुणावली आ-
ख्या।) घटः। इत्यमरटीकायां रायसुकुटः॥
आ, माघे ११। ८।

कलशिसुदधिगुम्भीं वल्लवा जोडयन्ति” ॥
प्री, स्त्री, (कलशि क्षदिकारान्तत्वात् वा डीप्।)
नामख्यातजलपात्रम्। एत्रिपर्यायः। इत्यमरटी-
कायां रायसुकुटः॥
३, पि, (किञ्च जलेन जलति शोभते। क +
लृ + क्।) कलशः। घटः। इति हेमचन्द्रः॥
तेजपरिमाणे, पुं। इति वैद्यकपरिभाषा॥
“चतुर्निर्वाणैर्ब्रह्मः कलसो गल्लोन्मेषः” ॥
ति श्राङ्गधरे पूर्वखण्डे १ अध्याये॥
स एव कलसः ख्यातो घटस्तुमानमेव च” ॥
ति चरके काव्यस्थाने १२ अध्याये॥
१, पुं, (किञ्च जलेन जलतीति। कल् + क्।)
शः। अख्योत्पत्त्यादिर्यथा,—
सामदे मज्जमाने तु पीयूषार्थं सुरासुरैः।

कलसः

पीयूषधारणार्थाय निर्मिता विवर्तकनीया ॥
कलाः कलास्तु देवानामसितास्ताः पृथक् पृथक्
यतः कलास्तु कलसास्ततस्ते परिकीर्तितः ॥
नवैव कलसाः प्रोक्ता नामतस्तान्निबोधत।
गोक्षोपगोक्षो मन्वतो मयूखश्च तथापरः ॥
मनोहा कविमन्त्रश्च विजयस्तनुशोधकः।
इन्द्रियज्ञोऽथ विजयो नवमः परिकीर्तितः ॥
तेषामेव कलाद्रूपं नव नामानि यानि तु।
इदं तान्यपराख्येव श्रान्तिदानि सदैव हि ॥
क्षितीन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलसम्भवः।
पवनार्थो ततो द्वौ तु यजमानस्ततः परः।
कोषसम्भवनामा तु षष्ठः स परिकीर्तितः ॥
सोमस्तु सप्तमः प्रोक्तश्चादिव्यक्तु तथाष्टमः।
विजयो नाम कलसो योऽसौ नवम उच्यते ॥
स तु पञ्चमुखः प्रोक्तो महादेवस्वरूपपृष्ठः।
घटस्य पञ्चवक्त्रेषु पञ्चवक्त्रः खयं तथा ॥
यथा काष्ठास्थितः सन्धक वामदेवादिनामतः।
मखलस्य च पद्मान्तः पञ्चवक्त्रघटं न्यसेत् ॥
क्षितीन्द्रः पूर्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम्।
वायव्ये वायवं न्यस्य आग्नेये ह्यभिसम्भवम् ॥
नैर्द्वये यजमानन्तु श्रेष्ठान्यां कोषसम्भवम्।
सोमसुत्तरतो न्यस्य सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ॥
न्यस्यैव कलसांश्चैव तेषु चेतान् विचिन्तयेत्।
कलसानां मुखे ब्रह्मा योवायां शङ्करः स्थितः।
मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
दिक्पाला देवताः सर्वे वेष्टयन्ति दिशो दश।
कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तदीपाश्च संस्थिताः ॥
नक्षत्राणि ग्रहाः सर्वे तथैव कुक्षपर्वताः।
गङ्गाद्याः सरितः सर्वा वेदाश्चत्वार एव च।
कलसे संस्थिताः सर्वे तेषु तानि विचिन्तयेत् ॥
रत्नानि सर्व्वजीवानि पुष्पाणि च कलानि च ॥
वज्रमौक्तिकवैद्युथमहापद्मेन्द्रस्फाटिकैः।
सर्व्वधाममयं विष्णुं नागरोडुम्बरं तथा ॥
वीजपूरकजम्बीरकाम्बाम्नातकदाडिमान्।
यवं शालिञ्च नीवारं गोधूमं सितसर्षपम् ॥
कुङ्कुमागुरुकर्पूरमदनं शोचनं तथा।
चन्दनञ्च तथा मांसीमेलां कुष्ठं तथैव च ॥
कर्पूरपञ्चयङ्गञ्च जलं निर्यासकाम्बुदम्।
शैलेयं वदरं जातीपत्रपुष्पे तथैव च ॥
कालश्राकं तथा एकां देवीं पराङ्कमेव च।
वर्चा धार्ची समझिळां तुल्यं मङ्गलाष्टकम् ॥
दूर्वां मोहनिकां भद्रां शतमूलीं शतावरीम्।
पर्यानां शवलां क्षुद्रां सहदेवां गजानुशाम् ॥
पूर्यकोषां सितां पाठां गुह्यां सुरसिक्काणसौ।
आमकं गजदन्तञ्च शतपुष्पां पुनर्गवाम् ॥
ब्राह्मीं देवीं शिवां तद्रां सर्व्वसम्भानिकां तथा।
समाहृत्य शुभानेतान् कलसेषु निधापयेत् ॥
कलसस्य यथा देवान् विधिं शम्भुं गदाधरम्।
यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भुं मुख्यतया यजेत् ॥
प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भुतन्त्रेण शङ्करम्।
प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानिवेद्यवेदनैः ॥
दिक्पालानां घटेष्वेव दिक्पालानपि पूजयेत् ॥

कलहः

पूर्वं वहिःस्थापितेषु यथायां कलसेषु च ॥
नवयज्ञान् पूजयेत् मातृमातृघटेषु च।
सर्व्वे देवा घटे पूज्या घटक्षेपां पृथक् पृथक् ॥
नवैव तत्र पूर्व्वोक्ताः सुरता मुख्यतमा नृप।
मध्येर्भोव्यैश्च पेयैश्च पुष्पैर्नागविधैः कलैः ॥
यावकैः पायसैश्चापि यथासम्भवयोजितैः।
पुष्पस्नानाय नृपतिः पूजयेत् सकलान् सुरान्” ॥
इति कालिकापुराणे पुष्पाभिषेकः ८७ अ-
ध्यायः ॥ ॥ अन्यत् धारकशब्दे ब्रह्मणम् ॥
कलसिः, पुं, (किञ्च जलेन जलतीति। क + लस् +
इन्।) एत्रिपर्यायः। इत्यमरटीका शब्दरत्नावली
च ॥ गर्गरी। इत्यमरटीका हारावली च ॥
कलसी, स्त्री, (कलस + स्त्रियां डीप्।) एत्रिपर्यायः।
इति शब्दरत्नावली ॥ (कलसी दृष्टीप्राप्त्यादि-
व्यस्या थ्वह्वारः। इत्युत्तरतन्त्रे ॥ ३६ अध्याये
संश्रुतेनोक्तम् ॥) कलसः। इत्यमरटीका ॥ (आयं
कन्प्रत्ययेनोक्तं यथा, नैषधे ॥ २। ८।
“अलम्बितकर्णशृङ्गलीकलसीकं रचयन्नबोधत” ॥)
कलसीसुतः, पुं, (कलस्यां जातः सुतः।) अगस्त्य-
मुनिः। इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥
कलसोदधिः, पुं, कलस इव उदधिः। मज्जनाधार-
त्वात्। समुद्रः। इति महाभारतम् ॥
कलहः, पुं स्त्री, (कलं कामं हन्यन् च। हन् + क् + धि-
करणे डः।) विवादः। लडाइ भगडा इति
भाषा ॥ (यथा मनुः ४। १२१।
“न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे” ॥)
तथा विष्णुपुराणे १ मांशे ६। १४५।
“अलक्ष्मीः कलहाधारा न तेष्वस्ते कदाचन” ॥)
तत्पर्यायः। युद्धम् २ आयोधनम् ३ जन्मम् ४
प्रधनम् ५ प्रविदारणम् ६ मध्यम् ७ आस्त्रान्द-
नम् ८ संस्थम् ९ समीकम् १० साम्प्रदायिकम्
११ समरः १२ अनीकः १३ रणः १४ विग्रहः १५
सम्प्रहारः १६ अभिसम्प्रातः १७ कलिः १८ सं-
स्कोटः १९ संयुगः २० अन्धमार्गः २१ समा-
घातः २२ संग्रामः २३ अन्धभागमः २४ आहवः २५
समुदायः २६ संयुतः २७ समितिः २८ आगिः २९
समितः ३० युद्ध ३१। इत्यमरः ॥ २। ८। १०४ ॥
शमीकम् ३२ साम्प्रदायिकम् ३३ संस्कोटः ३४
युत् ३५। इति तट्टीका ॥
कलहः, पुं, (कल + हन् + “अन्धेभ्योऽपीति” ३।
२। १०६। डः।) वाटः। खड्गकोषः। भयङ्गम्।
इति मेदिनी ॥
कलहंसः, पुं, (कलेन मधुरास्फुटध्वनिना विशिष्टो
हंसः। श्राकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपि समासः।)
हंसविशेषः। बालिहंस इति भाषा। तत्पर्यायः।
कादम्बः २। इत्यमरः ॥ २। ५। २३॥ कलनादः
३ मरालकः ४। इति राजनिर्घण्टः ॥ राजहंसः।
(यथा भट्टिः ॥ २। १८।
“कुन्दावदाताः कलहंससमाजाः
प्रतीयिरे ओजस्रैर्निर्नादैः” ॥)
नृपोत्तमः। इति विश्वमेदिन्यौ ॥ परात्मा। ब्रह्म।
इति शब्दरत्नावली ॥ (अतिजगती इति। सा

कला

च अयोदशाक्षरा । कलायुक्तं यथा, हन्तोमञ्ज-
र्याम् ७ ।

“सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः” ।

अस्योदाहरणमुक्तं तत्रैव । यथा,

“यमुनाविहारकुतुके कलहंसो

ब्रजकामिनी कमलिनीकृतकेलिः ।

कमलितहारिकलकण्ठनिनादः

प्रमदं सनोतु तव नन्दतनूः” ॥

सिंहनादः क्षापि ॥

कलहनाशनः, पुं, (कलहं नाशयतीति । कलह +
नश् + शिच् + ल्यः । अस्य कलहनाशकता का-
र्मविविधायां प्रसिद्धा ।) पूतिकरञ्जः । इति
शब्दमाणा ॥

कलहप्रियः, पुं, (कलहः प्रियो यस्य ।) नारदः ।
इति महाभारतम् ॥ (कलहप्रिये त्रि ।) यथा
गोः रामायणे ५ । १७ । २७ ।

“दुर्मेखीः कपिकाः क्षायाः क्रोधनाः कलहप्रियाः” ॥

कलहप्रिया, स्त्री, (कलहस्य कलहे वा प्रिया ।)
शारिकापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलहान्तरिता, स्त्री, (कलहादन्तरिता पश्चात्
परितापमाप्ता ।) नायिकाभेदः । अस्य कदा-
चनम् । पतिमवमन्य पश्चात् परितप्ता । अस्यः
क्रिया । भ्रान्तिः । सन्नापः । सम्मोहः । निन्दासः ।
ज्वरः । प्रलापादिः । इति रसमञ्जरी ॥ (तथा च
साहित्यदर्पणे ३ । ८६ ।

“चाटुकारमपि प्राञ्जनायं रोषादपास्य या ।

पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा” ॥

उदाहरणमाह तत्रैव । “नो चाटुश्रवणं कृतं न
च दृष्टा हारोऽनितिके वीक्षितः, कान्तस्य प्रिय-
हेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः । पादान्ते
विनिपत्य तत्क्षयमकौ गच्छन्मया मूढया, पाणि-
भ्यामवबध्य हन्त ! सहसा कण्ठे कथं गार्पितः” ॥

कला, स्त्री, (कलयति वृद्धितो धनं संयज्जाति सच्चि-
नोतीत्यर्थः । कल + क् + टाप् ।) मूलधनवृद्धिः ।
सुद्ध इति भाषा । शिष्यादि । (यथा रामायणे
१ । ६ । ८ ।

“नीतवादिचक्रुश्च नृत्वेन कुशकास्तथा ।

उपायक्षाः कलाक्षाश्च वैशिके परिनिष्ठिताः” ॥

अंशमात्रम् । चन्द्रस्य बोधशशः । (यथा, वक्रोक्ति-
पञ्चाशिकायाम् । “साक्षारतया त्वया मम

कथं नेन्दोः कला वृष्यते, पश्यामीन्दुकलां स्मृतं
पुनरिदं जज्ञारता नास्मियत्” ॥) कालमानः ।

स तु त्रिंशत्काष्ठमकः । इति मेदिनी ॥ (“त्रिं-
शत् काऽष्टाः कलाः” । इति सुश्रुते सूत्रे ६ अः ॥

शरीरस्यांशविशेषो यथा,—

“मांसाच्छ मेदसां तिष्ठो यक्ष्मोऽप्युत्थिर्धिका ।

पञ्चमी च तथाप्राणां षष्ठीचाग्निधरा मना ।

रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्तकलाः सूताः” ॥

इति पुनर्वसुधे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

स्त्रीरजः । नौका । कपटः । इति विश्वः ।

राष्ट्रेष्वंशद्वारांशेऽंशस्य षष्ठिभागः । यथा,—

“विकलाणां कला षष्ठ्या तः षष्ठ्या भाग उच्यते ।

५८

कलापि

तल्लिखता भवेमाश्रिभंग्यो दाहशैव ते” ॥

इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ अथ शैवतलोक्ताद्यु-
पल्लिखता लिखन्ते । गीतम् १ बाध्यम् २ मध्यम्

३ नाध्यम् ४ आलेख्यम् ५ विशेषकण्ठेद्यम् ६

तद्युल्लिख्यमनविकाराः ७ पुण्यान्तरजम् ८ द-

शनवसनाङ्गरागाः ९ मखिभूमिकाकर्म्म १० अथन-

रचनम् ११ उदकवाद्यम् १२ उदकघातः १३

चित्रायोगः १४ मात्स्ययधनविकल्पाः १५ श्रेष्ठ-

राधीक्योजनम् १६ नेपथ्ययोगः १७ कर्मपत्र-

भङ्गाः १८ गन्धयुक्तिः १९ भूवलयोजनम् २०

येन्द्रजालम् २१ कौस्तुभारयोगः २२ हस्तकाध-

वम् २३ चित्रशालपुष्पमख्यविकारक्रिया २४ पान-

करसरागासवयोजनम् २५ सूचीवापकर्म्मणि २६

सूत्रक्रीडा २७ प्रहेलिका २८ प्रतिमाणा २९

दुर्लभकयोगः ३० पुस्तकावाचनम् ३१ नाटिका-

ख्यायिकादर्शनम् ३२ नाट्यकर्मस्थायपूरणम् ३३

पट्टिकावेष्टवायविकल्पाः ३४ तर्जुकर्म्मणि ३५

तल्लयम् ३६ वास्तुविद्या ३७ कृष्यरत्नपरीक्षा ३८

धातुवादः ३९ मखिरागञ्जानम् ४० आकरञ्चा-

नम् ४१ दद्यायुर्ध्वेद्योगः ४२ मेघकुलुटकावक-

युद्धविधिः ४३ मुकशारिकाप्रलापनम् ४४ उत्सा-

दनम् ४५ केशमार्जनकौशलम् ४६ अक्षरसुटिका-

कथनम् ४७ स्त्रीकृतविकल्पाः ४८ देशभाषाज्ञा-

नम् ४९ एव्यशकटिकानिमित्तज्ञानम् ५० यन्त्र-

माटका ५१ धारणमाटका ५२ सम्पाद्यम् ५३ मान-

सीकाश्रयक्रिया ५४ क्रियाविकल्पाः ५५ कृतिक-

योगः ५६ अभिधानकोषव्यवस्थेज्ञानम् ५७ वस्त्रगो-

पनानि ५८ द्यूतविशेषः ५९ आकर्म्मक्रीडा ६० बा-

लकक्रीडनकानि ६१ वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानम्

६२ वैशयिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६३ वैतालिकीनां

विद्यानां ज्ञानम् ६४ इति श्रीभागवतटीकायां

श्रीधरस्वामी । कश्चित् पुस्तके सूचीवापकर्म्मसूत्र-

क्रीडा इत्येकं पदं तदुत्तरं वीणावमयकवाद्यानि-

वैतालिकीनामित्यत्र वैतालिकीनामिति च पाठः ॥

(जिज्ञा । यथा षष्ठयोगप्रदीपिकायाम् ३ । ३७ ।

“कलां पराकुर्वी कृत्वा चिपथे परियोजयेत्” ॥

“कलां जिज्ञां पराकुर्वी मास्यं यस्याः सा तथा तां

प्रत्यकुर्वी कृत्वा तिलकां नाडीनां पञ्चाः तस्मिन्

कपाकजुहरे संयोजयेत्” । इति तट्टीका । शिवः ।

यथा महाभारते १३ । १७ । १४० ।

“कलाःकाष्ठा कला मात्रा मुञ्जर्त्तुः क्षयाःक्षयाः” ॥

कलाकूलं, स्त्री, (कलयता मात्रयापि आकूलयति आकू-

लयतीति । आकूणि इति नामधातोः + क् + ल्यः ।)

विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलाकेलिः, पुं, (कलाभिः केलिः विनासो यस्य ।

कलासु केलिर्यस्य वा ।) कामदेवः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

कलाङ्गरः, पुं, (कलानां अङ्गरो यत्र ।) सारसपक्षी ।

(सर्वशालप्रवर्तककलाङ्गरोऽतः ।) कलासुरः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

कलापिका, स्त्री, (कलामचति गच्छति प्राप्नोति वा ।

कला + क् + उपपदे कर्मण्यम् । ततः सार्थं कन्

कलाप

ततश्चाप्येत इत्यम् ॥ प्रकीर्णः । स तु कपो
खेरधो मखिवमवर्त्यताः । इति हेमचन्द्रः ॥

कलापी, स्त्री, (कलां कलयति । कला + क् + क् +
गौरादित्वात् ङीष् ।) कलापिका । इति शरः
वली ॥

कलापः, पुं, (अलङ्कारनिर्माणाद्य ऋषयोः समर्पि
तानां स्वार्थीनां कलां अंशं आदत्ते ऋणाति
अलङ्कारनिर्माणाहेतुना ऋणस्योपापनिवर्तनां
वा आदत्ते । क् + दा + कः ।) स्वर्णकारः । इति
मरः । २ । १० । ८ ॥

कलानिधिः, पुं, (कलाः निधीयन्तेऽस्मिन् । कला +
नि + धा + क् + निधिर्ये कः ।) चन्द्रः । इति मरः
१ । ३ । १४ ॥ (यथाह कश्चित् ।

“अहो महत्त्वं महतामपूर्वं

विपत्तिकारोऽपि परोपकारः ।

यथाऽस्य मध्ये पतितोऽपि राहोः

कलानिधिः पुण्यचक्रं ददाति” ॥)

कलानुनादो, [न] पुं, (कलां अनुवदतीति । कल +
अनु + नद् + शिनि ।) रोजन्मः । अमरः । कल
विज्ञः । चटकः । कपिञ्जलः । चातकः । इति
मेदिनी ॥

कलान्तरं, स्त्री, (अन्धा कला अंशः । सुसुरेति
समासः ।) वृद्धिः । जामः । इति जीशावती । सुद्ध
इति भाषा । (चन्द्रस्य अन्धा कला । यथा
कुमारे १ । २५ ।

“पुण्येव चावच्छमयान् विशेषान्

ल्योत्सान्तराधीव कलान्तराणि” ॥)

कलापः, पुं, (कलां मात्रां आप्नोति । कला + आप् +
“कर्मण्यम्” । ३ । २ । १ । इति ऋच् ।) महा
कला आप्यतेऽनेन “हृत्क” । ३ । ३ । १२१ ।
इति घञ् ।) समुद्रः । (यथा भागवते ४।९।६।२।

“क्रियाकलापरिदमेव योगिनः

अज्ञानिताः साधु यजन्ति सिद्धये” ॥)

मयूरपिच्छः । (यथा, गोः रामायणे ५।५२।१३

“संपदीप्तकलापाद्या विप्रकीर्णश्च वृद्धिः” ॥)

कालो । भूवलयम् । (यथा कुमारे । १ । ४२ ।

“कण्ठस्य तस्याः कलवन्धुरस्य

मुक्ताकलापस्य च निस्तनस्य” ॥

“मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूवलयस्य” । इति मखिनाथः ॥)

तूषः । (यथा हेः रामायणे २ । ५२ । ११ ।

“ततः कलापान् स्रष्टु स्रष्टौ वज्रा च धन्विनौ” ॥)

चन्द्रः । विदग्धः । आकरव्यविशेषः । इति मे-

दिनी ॥ (यथा, वृहत्संघासारः ।

“अधुना सत्यतन्मात् कान्तान्ता मखिव्यति ।

तदाह्नकलापस्य नात्रा कलापकं तथा” ॥)

ग्रामविशेषः । यथा, भागवते । ६ । १२ । ६ ।

“देवापिर्योगमाख्याय कलापग्राममाभितः ।

लोमवन्धे कपो गच्छे कृतादौ व्यापविशति” ॥

(अलङ्कारविशेषः । यथा महाभारते ४ । ५ । २८ ।

“अङ्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाभारतम् ।

विषाठान् चुरधारांश्च धनुर्निर्दिष्टुः कश्च” ॥)

कलापकः, पुं, (कलाप + संज्ञार्थं कन् ।) इति तल्लः

कलावः

कलाः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (कार्त्तिके कल् । कलावार्थाः । श्री, वक्षि न् काले मधुराः कलाभिनी मयन्ति स उपचारात् कलापी तत्र देवदत्तम् । “कलाप-
कलावद्वयमुक्तम्” ॥ १३॥ १०८॥ अथ विशेषः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी । पद्यविशेषः । यथा,
काश्चित्पदेषु ६ । २०० ।

“हृन्मोवद्वयपदं प्रथं तेनैकेन च सुक्तकम् ।
ब्राह्मणान् युग्मकं सन्धानितकं विभिरिष्यते ।
कलापकं चतुर्भिर्ध्वजैः कुण्ठां कृतम्” ॥
विभिनी, स्त्री, (कलापकम् अस्ति अस्याम् ।
कलाप + कल्पय् इति + ततो डीप् ।) रात्रिः ।
मातृदशुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
रापी, [न्] णे, (कलापाः पक्षपक्षसमूहाः सन्त्य-
स्मिन् । कलाप + इति +) उक्तकम् । (कलापो-
वर्गः अस्ति अस्य इति +) मयूरः । इति मेदिनी ॥
(यथा रघुः ६ । ६ ।

“पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां
कलापिनामुद्धतमहतेतौ” ॥
कोशिकाः इति धरणी । (त्रि, पूषावाङ् । कलाप-
काकरवाङ्मायी ॥)
पूर्यः, णे, (कलाभिः पूर्यः) चन्द्रः । इति शब्द-
चन्द्रिका । (त्रि, कलापरिपूर्यः । यथा महाभा-
रते ॥ १७० । १३ ।

“सदा मवान् वाष्पान् गृह्यैरस्मान् विकल्पते ।
न चार्त्तुनः कलापूर्यो मम दुर्योधनस्य वा” ॥
शब्द, णे, (कलां विभर्ति । कला + भृ + क्तिप् ।
सुगागमञ्च ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कलां
गीतादिकं विभर्तीति । गीतादिकलाभिश्चे वाच्य-
चिह्नकम् । यथा मनुः २ । १३४ ॥

“दशम्यास्यं यौरसस्यं पञ्चम्यास्यं कलाभृतम् ।
अथपूष्यं ओषियायां सत्येनापि सत्योनिषु” ॥
शामकः, णे, (कलम + कलि एवोदरात् साधुः ।)
कलमधान्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (कलमशब्देऽस्य
विशेषो ज्ञातव्यः ।)
गान्धिका, स्त्री, (कला अर्थः विकारयते प्रयुज्यते
अस्याम् । कला + वि + क्ल + क + टाप् । एवो-
दरादित्वात् सुमि साधुः ।) अर्थाणां प्रयोगः ।
अथवागम् । इति निरुक्तशेषः । धार देवोया
इति भाषा ।

शायः, णे, (कलां अयते । “कर्मण्ययम्” ॥ १ । २
१ । इति अथ ।) शस्त्रीधन्यविशेषः । मटर वां-
दुका इति भाषा । तत्पर्यायः । सतीलकाः २
हरेयुः ३ खल्लिकाः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ।
निष्ठुटा ५ अतिवर्तुजाः ६ । इति रत्नमाणा ।
सुखचक्रकाः ७ श्रमनः ८ नीलकाः ९ कण्टी १०
सतीलकाः ११ हरेयुकाः १२ सतीलकाः १३ सती-
लकाः १४ । (यथा, माघः । ११ । २१ । “विक-
ल्पकालावकुसुमाकितयुतेः” ॥) अस्य गुणाः । वात-
विप्लव्यामदोषकारित्वम् । पित्तदाहकफनाशि-
कम् । शीतलम् । कषायलम् । (अस्य पर्यायो-
प्याय यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे धान्यवर्गे ।
कलायो वपुः श्लोकेः अतिवर्तुजा हरेयुकाः ।

कलाव

कलायो मधुरः खादुःपाके रुक्षश्च वातकाः” ॥
अस्य प्राकगुणाः । मधुरत्वम् । पित्तक्षेपहरत्वम् ।
गुणत्वम् । कषायानुरक्तत्वम् । रुक्षत्वम् । मज्ज-
भेदित्वम् । वायुकोपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“भेदनं मधुरं रुक्षं कषायमतिवातकम्” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥
कलायनः, णे, (कलानां नृत्यगीतादीनां अयनं प्राप्ति-
र्यच्च ।) नर्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥
कलाया, स्त्री, (कलाय + स्त्रियां टाप् ।) गण्ड-
दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गण्डदूर्वाशब्दे-
ऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
कलापायः, णे, (कलं मधुरास्फटं व्यालपतीति । कल
+ आ + कप् + उपपदे “कर्मण्ययम्” ॥ १ । २ । १ ।
इति अथ ।) भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मधु-
रालापकर्त्तरि चि ॥)

कलावती, स्त्री, (कला गान्धर्वकलाः संगीतरागा-
नापादयः सन्ति अस्याम् । कला + मतुप् मस्य
वः स्त्रियां डीप् ।) तुम्बुसगन्धर्वस्य वीणा । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघस्य १ । १० श्लोकस्य टी-
कायां मल्लिनाथपुत्रवैजयन्तीवचनम् ।

“विन्नावलोत्तु वृहती तुम्बुलोत्तु कलावती ।
महती नारदस्य स्यात् सगन्धर्वस्य कल्पी” ॥
स्वनामस्थानात् इमिलस्य गच्छः प्रली । यथा ब्रह्म-
वैवर्ते ब्रह्मखण्डे । २० । १२ ।

“कान्यकुब्जे च देशे च इमिलो नाम राजकः ।
कलावती तस्य प्रली बन्धा चापि पतिव्रता” ॥
श्रीराधामाता । सा तु वृषभानुप्रली । इति ब्रह्म-
वैवर्तेपुराणम् ॥ अप्सरोविशेषः । यथा रतिस्तव
कलावतीति स्मृताश्च जयदेवः ।
(कलाः चतुःषष्टिकलाः विद्यन्ते यस्याः । गङ्गा ।
यथा, काशीखण्डे २६ । ४७ ।

“कूटस्था कलया कान्ता कूर्मयाना कलावती” ॥
दीप्ताविशेषः । तस्याः क्रमो मन्त्रं विना लिख्यते ।
शिश्वः पूर्वसुपोषितः कृतनिवृत्तियः स्वस्तिवा-
चनपूर्वकं सङ्कल्पं कुर्यात् । ततो गुरुं वृणुयात् ।
अथ गुरुराचम्य द्वारदेशे सामान्यार्थं कुर्यात् ।
तदर्थजलेन द्वारमभ्युक्ष्य द्वारपूजां कुर्यात् । ततो
दक्षिणपादपुरःसरं द्वारवामशाखां स्पृशन् दक्षि-
णाङ्गं सङ्कोचयन् मण्डपान्तः प्रविश्य नैर्ऋत्यां
वाल्मीक्यं ब्रह्माय च संपूज्य देयमन्त्रेण दिव्य-
दृष्ट्यावलोकनेन दिव्यान् विघ्नानुत्सार्य अस्त्रमन्त्रेण
जलेनान्तरीक्षगान् विघ्नानुत्सार्य वामपार्श्वघात-
चयेण भौमान् विघ्नानुत्सार्य सप्तधास्त्रमन्त्राभि-
मन्त्रितविकिरानादाय भूतनिवारणार्थमन्त्रेण
तान् विकिरेत् । तत आसनमुज्झिं कृत्वा मन्त्रेण
स्वस्तिकादिमन्त्रेणोपविशेत् । उपविश्य वा विघ्ना-
नुत्सारयेत् । ततः पञ्चगव्येन मूलेन मण्डपं शोध-
येत् । ततः स्वदक्षिणे पूजाद्रथाणि वामे सुवा-
सितान्पूर्यकुम्भं हस्तप्रक्षालनार्थं पात्रमेकं पृष्ठ-
देशे स्थापयेत् । सर्वदिक्षु दृढप्रदीपांश्च स्थाप-
यित्वा पृष्ठाङ्गिर्भूत्वा वामे गुरुवरमगुरुपरा-
परगुरुन् प्रक्षय्य दक्षिणे गणेशं मध्ये खेचदेवताश्च

कलाव

प्रक्षय्य अस्त्रमन्त्रेण गन्धपुष्पाभां करौ संशोध्य
उज्ज्वलितालपत्रं दत्त्वा छोटिकाभिर्दशदिग्बर्धनं
कृत्वा वज्रिबीजेन जलधारया वज्रिप्राकारं विचित्र्य
भूतमुज्झिं कुर्यात् । ततो मातृकान्यासः प्राया-
यामः पीठन्यासः ऋष्यादिन्यासः मन्त्रन्यासः ।
ततो मुद्रां प्रदर्श्य ध्यानं मानसपूजां अर्च्यस्थापनञ्च
कुर्यात् । ततोऽर्घ्यपात्रात् क्षिप्त्वा जलं प्रोक्षणी-
पात्रे निक्षिप्य तेनोदकेनात्मनः पूजोपकरणञ्च
मूलेन चिरभ्युक्ष्य पीठमन्त्रेण शरीरे धर्मोदीन्
पूजयेत् । ततो हृत्पद्मस्य पूर्वोदिकेश्वरेशु पीठ-
शक्तौः संपूज्य मध्ये पीठमनु यजेत । तत्र हृदये
मूलदेवतां नैवेद्यं विना गन्धाद्यैः पूजयेत् । तत
उत्तमाङ्गहृदयमूलाधारपादसर्वाङ्गेषु मूलेन पञ्च-
पुष्पाङ्गुलीन् दत्त्वा यथाशक्ति मन्त्रं जप्त्वा जपं
समर्पयेत् । सर्वमेतत् प्रोक्षणीपात्रस्थवारिणा
विदध्यात् । ततः प्रोक्षणाक्तोयं विक्षय्य पूर्ववदा-
पूर्य वहिःपूजामारभेत । तत्र द्वारदोक्तसम्बतोभद्र-
मण्डलाद्यन्यतममण्डलं विधाय तत्र घटं संस्थाप्य
मण्डलं संपूज्य शालिभिः कर्मिकामापूर्य तदुपरि
तण्डुलानास्तीर्थं तेषु दर्भानास्तीर्थं विष्टुं चाक्षत-
संयुक्तं तदुपरि न्यसेत् । ततो मण्डले पीठोक्त-
देवताः पूजयेत् । ततो मण्डले प्रादक्षिणेन वज्रेः
दशकला विन्यस्य पूजयेत् । ततो हेमादिरचित
कुम्भं अस्त्रमन्त्रेण प्रक्षाल्य चन्दनागुरुकर्पूरेषूप-
यित्वा त्रिगुणतन्तुना संवेष्ट्य कुम्भं संपूज्य तत्र
विष्टुराक्षतं नवरत्नानि च प्रक्षिप्य प्रणवमुच्चरन्
कुम्भपीठशोरेण्यं विभाव्य पीठे स्थापयेत् । कुम्भे
प्रादक्षिणेन सूर्यस्य द्वादशकला विन्यस्य संपू-
जयेत् । ततः क्षीरिद्रुमकषायेण पलाशवल्गवेन
वा तीर्थजलेनैवां सुवासितजलेनैवां आत्माभेदेन
मातृकां मन्त्रश्च प्रतिगोमतो जपन् पूजयेत् कुम्भं
देवताधिया । ततश्चन्द्रस्यामृतादिषोडशकलां जले
प्रादक्षिणेन विचित्र्य मन्त्रेण संपूज्य शङ्खान्तरं
क्षीरिद्रुमकषायादिद्रव्येणापूर्य गन्धार्कं विनोद्य
तस्मिन् जले सकलाः कला आवाह्य पूजयेत् ।
तत्रादौ वज्रेदशकलाः पूजयेत् । ततो मूलमन्त्रं
प्रतिगोमेन जपन् मन्त्रस्य देवतां मनसा ध्यायन्
आसां प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा गन्धादिभिः पूजयेत् ।
ततः प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः सूर्यस्य तपिन्यादि-
द्वादशकलाः आवाहनादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकं
पूजयेत् । ततश्चन्द्रस्यामृतादिषोडशकलाः प्राण-
प्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः
पञ्चाशत्कलाः पूजयेत् । यथा रुद्रादिकचवर्ग-
दशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा पूर्ववत् संपूज्य
प्रत्येकेन पूजयेत् । ततो जरादित्तवर्गदशकलाः
प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् ।
ततस्तीक्ष्णादिपयवर्गदशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं
कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः पीतादिच-
वर्गपञ्चकलाः (बं-सं-हं-कवं) प्राणप्रतिष्ठादिकं
कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततो निहत्यादि-
अवर्गषोडशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा पूजयेत् ।
शक्तश्चेत् प्रत्येकमावाह्य प्राद्यादिभिः पूजयेत् ।

कलाह

ततः कलात्मकं तत्प्रत्ययं ज्ञायं कुम्भे निक्षिपेत् । ततोऽन्त्यपनसचूतपक्षवैरिभ्रवक्षीवेष्टितैः कल्प-
दत्तवृद्धा कुम्भवृक्षं पिधाय तस्मिन् वृक्षे सफला-
क्षतं चषकं कल्पदत्तपक्षवृद्धा स्थापयेत् । ततः
कुम्भं निर्मलेन क्षौमयुग्मेन संवेष्ट्य मूलेन कुम्भे
मूर्तिं सङ्गृह्य यथोक्तरूपेण देवतां ध्यात्वा तस्या-
मावाहनादिकं कृत्वा पूजयेत् । देवताकेष्वन्यासं
कृत्वा धेनुमुद्रापरमीकरयुग्मे प्रदर्श्य प्राणप्रतिष्ठां
कृत्वा षोडशोपचारादिभिः पूजयेत् । ततोऽष्टो-
त्तरं सङ्ख्यं शतं वा संजप्य जपं समर्पयेत् । ततो
मन्त्रस्य दशसंस्कारान् कृत्वा गुरुः शिष्यमानीय
मन्त्रेण शिष्यनेत्रं वस्त्रेणाच्छाद्य शिष्याङ्गलिं पुष्पैः
पूरयित्वा गुरुः स्वयमेव मन्त्रं जपन् कलसे देव-
ताप्रीत्यै क्षिपेत् । ततो नेत्रबन्धनं दूरीकृत्य दर्भा-
क्षरे आसीनं शिष्यं सङ्गतपूजाक्रमाद्भूतशुद्धा-
दिकं विधाय तत्तन्मन्त्रोक्त्यासान् शिष्यस्य देहे
कुर्वात् । कुम्भस्थां देवतां पुनः पञ्चोपचारेः
संपूज्याकृतं शिष्यमन्यस्मिन्पूजयेत् । ततो
मङ्गलाचारपूज्यं तत्कुम्भं समुद्धृत्य तन्मुखस्थान्
सुरभ्रमरूपान् पक्षवान् शिष्यश्चिरसि निधाय
मातृकां मनसा जपन् मूलेन साधितैस्तोयैर्विशु-
द्धिस्तोत्राभिषेकमन्त्रैस्तमभिषिञ्चेत् । शिष्योऽव-
शिष्टजलेनाचम्य वाससी परिधाय गुरोः सन्निधा-
वुपविशेत् । ततस्तमेव गुरुरात्मनो देवतां शिष्य-
संक्रान्तां तयोरेक्यं विभाज्य गन्धादिभिः पूजयेत् ।
ततो मन्त्रेण शिष्यस्य शिष्यां वृद्धा संरक्ष्य शिष्य-
शरीरे कलान्यासं कुर्यात् । ततः शिष्यश्चिरसि
हस्तं दत्त्वा अष्टोत्तरशतं जप्त्वा अमुकमन्त्रं तेऽहं
ददामीति शिष्यहस्ते जपं दद्यात् । हदस्तेति
शिष्यो ब्रूयात् । ततः ऋष्यादियुक्तं मन्त्रं गुरु-
र्द्विजातीनां दत्तियुक्तं त्रिः आवयेत् वामे
सङ्कतं । स्त्रीशुद्राणां वामकर्णे त्रिः आवयेत्
दक्षिणे सङ्कतं । ततः शिष्यो गुरुचरणे पतित
एव तिष्ठेत् । ततो गुरुर्मन्त्रेण तमुत्थापयेत् ।
ततः शिष्यो लब्धमन्त्रं अष्टोत्तरशतं जपेत् । ततः
शिष्यः कुशतिलजलान्यादाय गुरवे दक्षिणां सुवर्णं
काचनं वा दद्यात् । दीक्षाग्रहणसामग्रीं निवे-
दयेत् । अन्यांश्च ब्राह्मणान् परितोषयेत् । गुरुः
खड्गक्षिरक्ष्णार्थाय अष्टाधिकं सङ्ख्यं शतं वा
मन्त्रं जपेत् । ततः शिष्यो मिष्टान्नपानादिना
ब्राह्मणान् परितोष्य स्वयं सुधीनः । दीक्षादिवसं
गुरुशिष्ययोः पवासे दोषः । इति तन्मसागोक्ता
कलावतीदीक्षा समाप्ता ॥

कलाविकः, पुं, (कलं आविकायति विश्लेषेण रौतीति
कल + आ + वि + कै + कः ।) कुक्कुटः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

कलाविकलः, पुं, (कलः सधराद्युक्तः आविकलः रवो
यस्य सः । यदा कलया कामावेशेन विकलः
चक्षुः ।) चटकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलाहकः, पुं, (कलमाहतीति । कल + आ + हन्
+ कः । संघायां कन् ।) काहकवाद्यम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

कलिः

कलिः, पुं, (कलते कलेराश्रयत्वेन वर्तते इति । कल
+ “सर्वधातुभ्य इन्” । उणां ४ । ११७ । इति
इन् ।) विभीतकलः । (विभीतकस्य कलिद्रुमल-
कारयुक्तं यथा, वामने २७ अध्याये ।
“इत्थेवमुक्तो देवेन ब्रह्मणा कलिरव्ययः ।
दीनान् दृष्ट्वा च शक्रादीन् विभीतकवनं ययौ” ॥
अस्य गुणादिकं विभीतकशब्दे प्रकृतम् ॥ * ॥
कलते स्पृङ्गते इति कल + “सर्वधातुभ्य इन्” ।
उणां-४।११७। इति इन् ।) मूरः । (कलने स्पृङ्ग-
माना भाषकोऽस्मिन्निति । कल + “सर्वधातुभ्य
इन्” । उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) विवादः ।
(यथा, भागवते ८ । ६ । ४४ ।
“तासां कलिरभूद्भूयान्सदर्थोऽपोह्य सौहृदम् ।
समानुक्त्यो नायं व इति तद्वतचेतसाम्” ।)
युद्धम् । (कल्यते पापेषु निक्षिप्यते अनेन यदा
कलयति पापेन जडयति कलुषितं करोति ।
कल + इन् ।) अन्वययुगम् । इति जेमचन्द्रः ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा ।

“प्रलयान्ते जगत्स्रष्टा ब्रह्मा कोकपितामहः ।
ससर्ज घोरं मलिनं पृष्ठदेशात् सपातकम् ॥
सचाधर्म इति ख्यातस्तस्य वंशानुकीर्तनात् ।
अवगात् स्मरणात्कोकः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अधर्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्जारलोचना ।
तस्याः पुत्रोऽतितेजसी दम्भः परमकोपनः ॥
स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुनश्च कन्यकाम् ।
निहतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् ॥
स द्विंसायां भगिन्यान्तु जनयामास तत्कलिम् ।
वामहस्तदृष्टोपस्थं तेनाभ्यक्ताङ्गनप्रभम् ॥
काकोदरं करालास्यं कोलजिह्वं भयानकम् ।
पूतिगन्धं द्यूतमद्यस्त्रीसुवर्णकृताश्रयम् ॥
भगिन्यान्तु दूततयां स भयं पुनश्च कन्यकाम् ।
मृत्युं संजनयामास तयोश्च निरयोऽभवत् ॥
यातनायां भगिन्यान्तु लोभपुत्रायतायुतम् ।
इत्थं कलिकुले जाता बहवो धर्मेनिन्दकाः” ॥
इति कल्किपुराणे १ अध्यायः ॥ * ॥

कलिधर्मी यथा ।

“यदा सदान्तं तन्मनिषा द्विंसा विवादम् ।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिलु तदा स्मृतः ॥
यस्मिन् जनाः कामिनः स्युः शत्रुत्कटकभाविनः ।
दम्युक्ता जनपदा वेदाः पाषण्डद्विषाः ॥
राजानश्च प्रजाभक्षाः शिरोदग्गपरा द्विजाः ।
अवता वटवोऽधौचा मित्रवश्च कुटुम्बिनः ॥
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो क्षार्पकोलुपाः ।
ऋषकाया महाहाराक्षौर्यमायोः सहायकाः ॥
व्यवृण्ति भ्रष्टाश्च पतिं तापसास्त्रिषु व्रतं ।
शूद्राः प्रतिगृहीयन्ति तपोवेशोपजोविनः ॥
उद्दिष्टाश्चानकशापाः पिशाचसदृशाः प्रजाः ।
अन्धातभोजनेनाग्निदेवताविधिपूजनम् ॥
करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम् ।
स्त्रीपराश्च जनाः सर्वे शूद्रपराश्च श्रौतकाः ॥
वज्रप्रणाशपायाश्च भविष्यन्ति कलौ क्षियः ।
शिरःकाण्डधनपरा आश्वा मेक्ष्यन्ति सत्यतेः ॥

कलिः

विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोवृता मयाः ।
कलेर्होमनिधेर्विघ्नं कलिं लोको मयान् गुह्यः ।
कीर्तनादेव ज्ञानस्य सुखबन्धः परं ब्रजेत् ॥
ज्ञाते यद्वायतो विष्णुं जेतायां वज्रतः कथम् ।
दापरे परिचर्यायां कलौ तद्विरिणीर्तनात् ॥
तस्माद्भयो हरिर्निर्लभ्यः पूज्यश्च श्रैवकः” ॥
इति गारुडे युगधर्मे २२० अध्यायः ॥
(माघिपूर्णिमायां शुक्लवारे कलिपूजोत्पत्तिः ।)
तद्युगमानम् । दार्ढ्यश्रुत्वाधिककृतुर्लक्षत्-
सराः (४२०००) ।
(आर्यभट्टमते ५७१५७६१०५० दिवसाः ।
सूर्यसिद्धान्तमते १५७७६१०५२ । ४८ दिवसाः ।
ज्योतिषसिद्धान्तिकमते च १५७७६१०५२ दिवसाः ।
अतो वर्षमायमर्यभट्टमते ४६५।१५।११।१५।
दिवसाः ।
सूर्यसिद्धान्तमते ४६५।१५।११।१५।१० दिवसाः ।
ज्योतिषसिद्धान्तिकमते च ४६५।१५।११।१०
दिवसाः ।)

तस्यातीताब्दाः १८०६ शाकपर्यन्तं ४६८८ ॥
(कलेऽपि पञ्चाशदधिकवत्प्रतमितेषु (६५१)
वत्सरेषु गतेषु युधिष्ठिरादयो जाताः । यदुक्तं
राजतरङ्गिण्यां १ । ५१ ।
“प्रतेषु वटसु चाङ्गेषु व्यधिकेषु च भूतले ।
कलेर्गतेषु वर्षाबामभवन् कुलपाख्यवाः” ॥
अतुष्टपञ्चाशदधिकमितेषु (२५२६) युधिष्ठिराब्देषु
कलेर्गतेषु सति गिन्धुनेचमितेषु (११७६) वत्सरेषु गतेषु
च महाविषुवसंक्रान्त्यां प्राणिवाहनस्य राशो
जन्मदिनमारभ्य शकाब्दः प्रवर्तितः । यदुक्तं
तत्रैव १ । ५६ ।
“आसन् सञ्चासु सुनयः प्रासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे
वृषतौ । वज्रं हि पञ्चद्वियुतः शककालस्तस्य रा-
व्यस्य” ॥ अयन्तु महाविषुवसंक्रान्तिमधिगम्य
परिगणितो भवति ॥

कलेः सप्तसप्तत्यारिंशदधिकवत्सप्तपरिमितेषु
(२०४८) वत्सरेषु गतेषु चैकशुद्धप्रतिपदि उज्ज-
यिनीपतेर्विक्रमादित्यस्य राज्यप्राप्तिकालमारभ्य
संवत् इत्याख्यया प्रसिद्धो वत्सरः प्रचलितः ।
अयन्तु चैकशुद्धप्रतिपत्तिर्यमधिगम्य परिगणितो
भवति ॥

कलेः सप्तसप्तत्यारिंशदधिकवत्सप्तपरिमितेषु (२१
०१) वत्सरेषु गतेषु प्राच्यो सौरपौषस्य अष्टा
दशविंशसे यीशुख्रीष्टीयाब्दः प्रचलितः ॥

पञ्चवत्सप्तत्यारिंशदधिकवत्सप्तपरिमितेषु
(२६८५) कलेः तीताब्देषु सप्तदशाधिकपञ्च-
शतमिते (५१७) च शकाब्दे प्रचलति भाद्रपु-
षादश्यां उत्पन्नदेशप्रचलितः विज्ञायति इत्या-
ख्यया प्रसिद्धो वत्सरः प्रवर्तितः । अयन्तु भाद्र-
पुषादश्यामीमधिगम्य परिगणितो भवति ॥

चयोविंशत्यारिंशदधिकवत्सप्तपरिमितेषु
(३०२३) कलेः तीताब्देषु पञ्चवत्सप्तत्यारिंशदधिक-
पञ्चशतमिते (५४५) च शकाब्दे प्रचलति ज्येष्ठस्य
विंशतितमदिनस्य शुक्लवारात् महावत्सरा मन्वा-

कश्चिन् युगे धम्मं एकपादः । अथर्म्मश्चतु-
 प्यादः । आयुः शतवर्षाणि । अथतारः श्रीलङ्काः ।
 तद्युगशेषे पापिनां विनाशाय भगवद्भगवतावतारः
 कश्चिन्मविद्यति । तद्युगधर्म्मो यथा ।
 “कलौ तु धर्म्मपादानां तूर्यांशोऽधर्म्महेतुभिः ।
 यधमनैः क्षीयमाणो ह्यनो सोऽपि विनश्यति ।
 तस्मिन् सुखा दुराचारा निर्देयाः सुष्कवैरिणः ।
 दुर्भंगा भूरितर्ष्णाश्च शूद्रदासोत्तराः प्रजाः” ॥
 “यदा मायावृत्तं तस्मा मित्रा हिंसा विषादनम् ।
 शोकमोहौ भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः ॥
 यस्मात् क्षुद्रहरो मर्त्याः क्षुद्रभाय्या महाशूनाः ।
 कामिनो वित्तहीनाश्च खैरिण्यश्च स्त्रियोऽसतीः ।
 दस्युज्जटा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः ।
 राजानश्च प्रजाभक्ष्याः शिन्नोदरपरा दिवाः ॥
 अग्रता वटवोऽग्रौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ।
 तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो ह्यर्थलोभुषाः ॥
 ऋषकाया महाहारा बह्वपत्या गतक्रियः ।
 शस्त्रत्पाटकाभिविष्यन्त्यैर्धनमायोत्साहसाः ॥
 पण्यविष्यन्ति वै क्षुद्राः किराटाः कुटकारिणः ।
 अनापद्यपि मंस्यन्ते वार्त्तां साधुजुगुप्सिताम् ॥
 पतिं त्वय्यन्ति मित्रं च भृत्या अप्यखिकोत्तमम् ।
 भृत्यं विपन्नं पतयः कौलं गाश्चाप्यखिनीः ॥
 पितृन् भ्रातॄन् सुहृद्दद्यातीन् शिल्पा सौरतसौहृदा
 नानान्द्राक्षकस्त्रादा दीनाः स्त्रीणाः कलौ नराः ।
 शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः ।
 धर्म्मं वक्ष्यन्त्यधर्म्मज्ञा अधिवक्ष्यन्तोत्तमासनम् ॥
 निम्नसुद्धिममनसो दुर्मिक्षकारकविताः ।
 निरक्षे भूतसौ राजन्ननाडिद्विभयातुराः ॥
 वासोऽप्रपाणश्चयनव्यायखानभृङ्गैः ।
 हीनाः पिशाचसन्दर्शा भविष्यन्ति कलौ प्रजाः ॥
 कलौ कार्त्तिकिकेऽप्यर्थे विगृह्य तत्क्षसौहृदाः ।
 त्वय्यन्ति हि प्रियान् प्राजान् हनियन्ति सक्कानपि
 न रक्षिष्यन्ति मनुजाः ख्यविरौ पितरावपि ।
 पुत्रान् भार्याश्च कुलजां क्षुद्राः शिन्नोदरम्भराः
 कलौ न राजन् जगतां परं गुणं
 त्रिकोक्तनाथानतपादपङ्कजम् ।
 प्रायेण मर्त्या भगवन्मन्युतं
 यक्ष्यन्ति पाषण्डविभिन्नचेतसः” ॥ * ॥
 कश्चिन्नतदोबविनाशोपायः । यथा,
 “यन्नामधेयं नियमाय आतुरः
 पतन् एषजन् वा विवशो गृह्यन् पुमान् ।
 विमुक्तकर्म्मार्जन उत्तमां गतिं

तस्मात् सत्त्वात्मना राजन् दृढिष्ठं कुर्व केशवम् ।
 त्रिव्यभायो ह्यवहितस्ततो याहि परां गतिम्” ।
 “कसेदोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः ।
 कीर्त्तनादेव ह्यष्टास्य मुक्तसङ्गः परं व्रजेत् ॥
 कृते यज्यायतो विश्वां चैतायां यजतो मखे ।
 ह्यपरे परिचर्यायां कनौ तद्धरिर्कीर्त्तनात्” ॥
 इति श्रीभागवते महाप्रकरणे १२ । १७ अध्यायः ॥ ३॥
 तद्यगशेषधर्माः यद्योक्तास्तत्रैव १२ । १ । १६-४७ ।
 “सौराष्ट्रावत्यामीराक्ष यूरा अम्बुदमालवाः ।
 त्रात्या द्विजा भविष्यन्ति शूद्रप्राया जगधिपाः ॥
 सिन्धोस्तटं चन्द्रभागा कान्तौ काष्ठीरमण्डलम् ।
 भोक्ष्यन्ति शूद्रा त्रात्याद्या क्षेष्ठा अन्नक्षयवन्तः ॥
 तुल्यकाला इमे राजन् स्त्रेक्षप्रायाश्च भूभृतः ।
 एतेऽधर्मान्वृतपराः पणगुदास्तीव्रमन्यवः ॥
 स्त्रीबालगोद्विजप्लाञ्च परदारधनाकृताः ।
 उदितास्तमितप्राया अल्पसत्त्वाल्पकायुषः ॥
 असंस्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसा कृताः ।
 प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति स्त्रेष्ठा राजन्यरूपिणः ॥
 तद्वाद्यास्ते जनपदास्तस्त्रीणाचारवादिनः ।
 अन्योन्यतो राजभिश्च क्षयं यास्यन्ति पीडिताः” ॥
 तत्रैव १२ । २ । १-१६ ।
 “ततश्चानुदिनं धर्मः सत्यं श्रौचं क्षमा दया ।
 कालेन वनिना राजन् गङ्गाख्यायुर्बलं स्मृतिः ॥
 विषमेव कनौ नृणां जन्माचारगुणोदयः ।
 धर्मं न्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि ॥
 दाम्यत्येऽभिखर्चिर्हनुमायैव श्वहारिके ।
 स्त्रीत्ये पुंस्त्ये च हि रतिर्विप्रत्ये स्तृजमेव हि ॥
 लिङ्गमेवाश्रमाख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम् ।
 अकृत्या न्यायदौर्बल्यं पावित्र्ये चापणं वचः ॥
 अनाकृत्यैवासाधुत्ये साधुत्ये दम्भ एव हि ।
 स्त्रीकार एव शोडाहे खानमेव प्रसाधनम् ॥
 दूरे वार्ययनं तीर्थं नावस्थे केशधारायाम् ।
 उदरम्भरता स्त्रायः सत्यत्वे धाव्यमेव हि ॥
 दात्ये कुटुम्भवरणं यशोर्प्ये धर्मेवेव नम् ।
 एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णं क्षितिमखले ।
 ब्रह्मविट्क्षलशूद्राणां यो बली भविता नृपः ॥
 प्रजा हि लुब्धे राजन्येनिर्द्वेषेऽस्यधर्ममिभिः ।
 आन्विषद्भारद्विषा यास्यन्ति गिरिकाननम् ॥
 शकमूषानिबद्धौजस्रपुष्पाक्षिभोजनाः ।
 अनादृष्ट्या विनष्टान्ति दुर्मिक्षकारपीडिताः ॥
 क्षीतवाततपप्राङ्ङिमेरन्योन्यतः प्रजाः ।

तत्तद्वृत्त्यां बाधिमिवैव सप्तदशमो च विन्यासः ॥
त्रिंशच्चिंशतिवर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम् ॥
स्त्रीयमात्रेण देहेषु देहिनां कलिदोषतः ।
वर्षाभ्रमवतां धर्मे नष्टे वेदपथे नृणाम् ॥
यावत्प्रभुदरे धर्मे दस्युप्रायेषु राजसु ।
चौर्याहतवृथाहिंसानाश्रुतिषु वै नृषु ॥
मूढप्रायेषु बर्षेण जागप्रायासु धेनुषु ।
गृहप्रायेष्व्वाश्रमेषु यौनप्रायेषु बन्धुषु ॥
अनुप्रायासौबधीषु शमीप्रायेषु स्यान्नुषु ।
विद्युत्यायेषु मेघेषु मृग्यप्रायेषु सप्तसु ॥
इत्थं कलौ गतप्राये जनेषु खरधम्भिषु ।
धर्मजायाय सत्वेन भगवानवतरिष्यति” ॥
(देवगन्धर्वविशेषः । स तु कश्यपात् दक्षकन्यायां
सुनौ जातः । यथा, महाभारते १ । ६५ । ४४ ।
“तथा शालिशिरा राजन् पर्जन्यश्च चतुर्दश ।
कलिः पक्षदशस्त्वेवां गारदक्षैव षोडशः” ॥
शिवः । यथा महाभारते । ११ । १७ । ७८ ।
“इम्भोद्भ्रमो वैदम्भो बभ्रो बभ्रकारः कलिः” ॥)
कलिः, स्त्री, (कलयति ईषत्प्रकाशतेऽङ्कुरयते वा
कञ् + ततः इन् ।) कलिका । इति मेदिनी ॥
कलिका, पुं, (कलो मन्दगम्भीरध्वनिरस्यास्ति ।
कज् + मत्वर्थे ठन् ।) कौक्षपक्षो । इति शब्द-
रत्नावली ॥
कलिका, स्त्री, (कलिरिव । स्वार्थे कन् टाप् च ।)
अक्षुटितपुष्पम् । तत्पर्यायः । कोरकः २ । इत्य-
मरः । २ । ४ । १६ ॥ कलिः १ कलौ ४ । कोरकम् ।
५ इति तट्टीका ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १ ।
१६८ ।
“सुगन्धामजातरजसं कलिकामकाजे
व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः” ॥)
वीर्यामूलम् । इति जेमचन्द्रः ॥ पदमन्ततियुक्त-
रचनाविशेषः । तद्विवरणम् यथा,—
“स्युर्मेष्टाकलिकारम्भे स्त्रोकास्तु युगशः स्मृताः ।
अन्यासां कलिकामान्तु भवन्त्येकैकशो हि ते ॥
पूर्वौ द्वौ कलिकाभिस्तु विस्तरात्संयुक्तसङ्ख्याकाः” ॥
कलिकालक्षणम् ।
“कला नाम भवेत्तान्निगता पदसन्ततिः ।
कलाभिः कलिका प्रोक्ता तद्देहाः षट् समीरिताः ।
कलिका चखट्वसाख्या द्विगादिगणकसका ।
तथा त्रिभङ्गी वृत्ताख्या मध्या भिन्ना च केवला” ॥
“चखट्वेने दशधा संयुक्तवर्णाः ।
“अथ संयुक्तवर्णानां नियमो दशधा च ते ।
मधुरं क्षिष्टविक्षिष्टत्रिधिलङ्गादिगणत्वमो ।
त्रिधुक्ते ऋक्षदीर्घाभ्यां ते दर्शयन्ते स्फुटं यथा ।
ऋक्षान्मधुरसंयोगाः शङ्खराङ्गशक्तिवराः ॥
तस्मात्तु क्षिष्टसंयुक्ता दर्पकपरसर्पवत् ।
ततो विक्षिष्टसंयुक्ता भक्षकप्यायचिह्नयः ॥
तथा त्रिधिलसंयुक्ताः पशु कश्यप वश्यवत् ।
प्रोक्ता ऋादियुता मध्यं सङ्घं शुद्धं प्रसङ्गवत् ।
गर्वादीन् ऋादिसंयुक्तभेदान् केचित् समूचिरे ।
दीर्घानुङ्गाङ्गापर्यायं वाच्यं वीर्यव वाङ्मकम्” ॥
कलापरिमाणमुक्तम् ।

कलिका

“अधिकास्तेषुःषट्चर्या दादश ताः कलाः ।
एताभ्यो नाधिकाः कार्या न्यूनापि न पथितौ” ॥

तत्र तावच्चतुष्टयकलिका द्विधा । नखो विग्रिख-
चेति भेदात् । तत्र रखादि-विग्रितिभेदस्य नखस्येह
वर्जितादयो नव भेदा ऽऽशीताः ।

“वर्जितं वीरभद्रश्च समग्रोऽप्युत उत्पन्नम् ।

तुरङ्गः श्रीगुणरतिरुषा मातङ्गलेखितम् ।

तिनकचेति कलिका नखस्येहोदिता नव” ॥ इत्युक्तेः ॥

अथ विग्रिखः । पद्मकुन्दचम्पकवज्रजभेदात् पञ्च-
विधः । तेषादिभ्यं पद्मं पद्मेवहसितकङ्कपाख्यत्वे-
न्दीवरावकाभ्योवहकङ्कारभेदात् षड्विधम् ।
अन्तिमं वज्रजन्तु भासुरमङ्गलभेदात् द्विविधमित्ये
कारणभेदो विग्रिखः ।

“पद्मेवहं सितकङ्कं तथा पाख्यत्पणं परम् ।

इन्दीवरावकाभ्यो कङ्कारश्चेति षड्विधम् ॥

इहपद्मेन कथितं पद्मेव मनीषिभिः ।

चम्पकं वज्रजं कुन्दं वज्रजं द्विविधं तथा” ॥

इति षड्विधस्यापि विग्रिखस्येष्टसङ्ख्याका इत्युक्तेः ।
एवं चतुष्टयकलिका विग्रितिधा ऽऽशीताः ॥ * ॥

अथ षड्धादिगादिगणककलिका मङ्गरी-
त्वमिहिता क्रमात् कोरकगुच्छकसंयुक्तकुसुम-
गन्धाख्या । तस्याश्चात्र कोरकगुच्छकुसुमानि
ऽऽशीतानि । कोरको गुच्छकुसुमैर्मङ्गरी त्रिविधाच
त्वित्युक्तेः । त्रिभङ्गो कलिका तु ग्रिखरिण्यादि-
पूर्वा सोढा । तस्याश्चात्र दण्डकपूर्वा विदग्धपूर्वा
च ऽऽशीता । दण्डकाख्या विदग्धाख्या त्रिभङ्गीह
द्विधा मतेत्युक्तेः ॥ * ॥ अथ मिश्रकलिका तु
कलिकागद्यसंयुक्ता सप्तविभक्तिका वा । अक्ष-
मयी सर्वजन्धो चेति द्विभेदा केवना येत्युक्तौ ।
तदेवं षड्भ्यो महाकलिकाभ्यो ऽष्टाविंशतिरिह
कलिका ऽऽशीताः । रखादय एकादश नखभेदाः ।
संयुक्तगन्धौ मङ्गरीभेदौ । ग्रिखरिण्यादयः त्रिभ-
ङ्गीभेदा मध्यकलिका च त्वत्ताश्चाभताधिक्यविग्र-
हात् । इति रूपगोशमिश्रतगोविन्दविबदावनी-
भाष्ये वनदेवविद्याभूषणः ॥ (कन्दोभेदः । यदुक्तं
हत्तरत्नाकरे ३ अध्याये ।

“प्रथममपरचरखसमुत्थं

अयति स यदि लघु ।

इतरदितरगदितमपि यदि च तूर्ध्वम्

चरखयुगलकमविकृतमपरमिति कलिका सा” ॥

कला । यद्योक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ ।

“तन्मन्त्रे कलिका यस्मान्मन्त्रात्तन्मन्त्रः स्मृताः” ॥

कलिकापूर्वम्, स्त्री, (कलिकया अंशेन जन्मं अयुष्मं
अदृष्टम्) । अक्षप्रधानान्यतरवज्रकर्मसाध्यसर्गा-
दिष्वनजवकायुष्मात्पत्नौ तत्तत्प्रत्येककर्मजन्यमवृ-
द्धम् । इति स्मृतिः ।

कलिकारः, पुं, (कलं विचित्रकृषीतिशब्देन कलहं
करोतीति । कलि + कृ + क्त्वा ।) धूम्राटपक्षी ।
पीतमलकपक्षी । (कलं खदेह्यकण्टकैरनिहं
करोतीति ।) पूतिकरः । इति मेदिनी ।

कलिकारकः, पुं, (कलं कण्टकैरनिहं करोति ।

कलि + कृ + क्त्वा ।) पूतिकरः । कौटा-

कलिक

करङ्ग नाटाकरङ्ग इति च भाषा । इत्यमरः । २ ।
७ । ७८ ॥ (कलं कलहं कारयति । कलि + कृ +
क्त्वा ।) नारदसुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कलिकारी, स्त्री, (कलं गर्भपाताद्यनिहं करोतीति ।
कलि + कृ + क्त्वा ।) नातितात् खी १) उप-
विशभेदः । विषनाङ्गकीया इति भाषा । तत्प-
र्यायः । नाङ्गकी २ इति नी ३ गर्भपातनी ४
दीता ५ विशल्या ६ अभिसुखी ७ हनी ८ नत्ता
९ इन्द्रपुष्पिका १० विद्युच्छाला ११ अघ्निकिञ्जा
१२ त्रयहृत् १३ पुष्पसौरभा १४ खर्गपुष्पा
१५ वज्रशिखा १६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । कषवातनाशित्वम् । गर्भान्तःशूलनि-
ष्क्रामकारित्वम् । परमसारित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कलिकं, स्त्री, (कलि + गम् + क ।) निपातनात्
साधुः । इन्द्रयवम् । इत्यमरः । २ । ७ । ६७ ॥

कलिकः, पुं, (कलं पूतिगन्धादिकं गच्छति प्राप्नोति
कलि + गम् + क ।) निपातनात् साधुः ।) पूतिक-
रजलक्षः । (के मलके लिङ्गं पीतादिविज्रमस्य ।)
धूम्राटपक्षी । देशविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
(खनामख्यातो वपतिविशेषः । अस्य नामानुसारे-
णैव कलिक इति देशाख्या जाता । यदुक्तं महा
भारते । १ । १०४ । ७६, ५० ।

“अङ्गो वज्रः कलिकश्च पुण्ड्रः सङ्गश्च ते सुताः ।
तेषां देशाः समाख्याताः खनामप्रथिता भुवि ॥
अङ्गस्याङ्गोऽभवदेशो वङ्गो वज्रस्य च सुतः ।
कलिकविषयश्चैव कलिकस्य च स सुतः” ॥
मेदिनीमते जलपदार्थे पुं भूतिः । (यदुक्तं तत्रैव
गत्रिके ३३ ।

“कलिकः पूतिकरजे धूम्राटे भूति नीलति” ॥

अस्य प्रमाणं यथा, गोः रामायणे । ७ । ७० । २१ ।

“ततः शकपुलिन्दाश्च कलिकश्चैव मार्गताः” ॥

तद्देशवासिमागदायः । यथा, महाभारते । ३ ।
११७ । ३ ।

“ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।

भ्राष्ट्रिभिः सहितो वीरः कलिकान् प्रति भारत” ॥

कुटजलक्षः । (अस्यपर्यायो यथा भावप्रकाशे
पूर्वखण्डे १ भागे ।

“उक्तं कुटजबीजन्तु यवमिन्द्रयवन्तथा ।

कलिकश्चापिकलिकं तथा भद्रयवा अपि” ॥

इन्द्रयवशब्दे ऽस्य गुणावली श्रेया ।

खवहारो यत्र तद्वयथा ।

“विष्णुं जगपयः सिद्धं सितामोचरसावितम् ।

कलिकपूर्यसंयुक्तं रत्नातीसारनाशनम्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंयुक्तेऽतीसारराधिकारे ।)
शिरीषलक्षः । जललक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलिकः, पुं, (कलिक + संज्ञायां कन् ।) कलिक
इव कायति वा । कै + कः ।) इन्द्रयवम् । इति
रत्नमाणा ॥ (यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंयुक्ते ज्वरा-

धिकारे ।

“कलिकः पटोलस्य पाठा कटुकरोहिणी” ॥)

कलिका, स्त्री, (कं सुखं लिङ्गवीति । क + लिङ्

कलिका

कच् टाप्) भित्तिनी । मरिचकः । इति मेदिनी
करहेमचन्द्रौ । पिण्डः । इति शब्दचन्द्रिका ।
तेजश्च इति भाषा ॥

कलिङ्गा, पुं, (कं वातं कलति विरच्यारोति रोधने-
नेति यावत् । क + कलि मर्हने + “कल्लिङ्ग”
३ । २ । १ । इति अथ । निपातनात् खड्गः ।)
कटः । इति हेमचन्द्रः ॥ कौत् हरमा इत्यादि
भाषा ॥

कलितं, चि, (कल + कल्लिङ्ग क्त ।) विविधम् ।
आप्तम् । इति मेदिनी । मेदितम् । गलितम् ।
इति शब्दरत्नावली । उतम् यथा,—
“करकलितकपाणः कुण्डलो दण्डपाणिः” । इति
मैत्रवर्धनम् ॥

(प्राप्तः । यथा आर्यासप्तशती ३५५ ।

“विग्रिख इव कलितकर्मः प्रविशति चरं व
निःसरति” ॥ भावे + क्त । प्राप्तम् ॥)

कलिङ्गः, पुं, (कलिना आनितो मुनः प्राकपार्थि-
वादिवत् मध्यपदसोपः ।) विभीतकलक्षः । इत्य-
मरः । २ । ७ । ५८ । वयङ्गा इति भाषा । (अस्य
पर्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे । १ भागे ।
“विभीतकलिङ्गः खान्नाद्यः कर्मपञ्चकः ।
कलिङ्गो भूतवासस्तथा कलिङ्गगणयः” ॥
विशेषविवरणमस्य विभीतकशब्दे ज्ञेयम् ।)

कलिन्दः, पुं, (कलं ददाति अति वा खच् सुम् च ।)
विभीतकलक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (विभीतक-
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥) सूर्यः । पर्यन्त-
विशेषः । यस्मात् यमुना निर्गता । इति काशि-
न्दीशब्दचुत्पत्तौ भरतः ॥ (यथा रघुः ६ । ७८ ।

“कलिन्दकान्ता मधुरां गतापि
गङ्गोन्मिसंसक्तजनेव भाति” ॥)

कलिन्दकान्ता, स्त्री, (कलिन्दस्य पर्यन्तविशेषस्य कान्ता
तदुत्पन्नत्वात् ।) यमुनानदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“कलिन्दकान्तामधुरां गतापि
गङ्गोन्मिसंसक्तजनेव भाति” ॥

इति रघुः । ६ । ७८ ॥)

कलिन्दकान्दिनी, स्त्री, (कलिन्द् नन्दयति । कलिन्द् +
नन्द + कानिः ङीप् च ।) कलिन्दस्य नन्दिनी वा ।)
यमुनानदी । इति शब्दरत्नावली ॥

कलिप्रियः, पुं, (कलिः कलहः प्रियो यस्य ।) नारद-
सुनिः । यथा । “कलिप्रियस्य प्रियश्चिन्मर्कः” ।
इति रघुः ॥ (कलः प्रियः । दुष्टप्रकृतिका ॥) वा-
नरः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलिमारका, पुं, (कलीनां कलिकानां भाषा वच ।
जस्य रः कप् संज्ञायां कन् वा ।) यथा कलिना
खदेह्यकण्टकाघातदुःखेन मारयतीति । कलि
+ म् + क्त्वा + क्त्वा ।) कलिकारकः । इत्यमर-
टीकायां रत्नामाणा । २ । ७ । ७८ ॥

कलिमात्रका, पुं, (कलीनां भाषा वच । कप् कलिना
मारयति वा रस्य कः ।) कलिकारकः । इति
खामी इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कलिमात्रा, पुं, (कलीनां भाषा वच ।) पूतिकरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कलुषः

कलियुगं, स्त्री, (कलियुगं युगम्। अने शिखा राहो।
हिर इति वत् कलियुगं वा।) कलुषं युगम्। (यथा
मनुः १। ८५।

“अने कलियुगे कर्मां क्लेशां द्वापरे परे।
अने कलियुगे कर्मां युगक्रासासुखपतः” ॥

तस्मैत्यन्नादि यथा। माधीपूषिमायां मुक्तावारे
कलियुगोत्पत्तिः। तत्र अवतारः कल्किः। पुण्य-
मेकपादम्। पापं त्रिपादम्। गङ्गा तीर्थम्।
ब्राह्मणो गिरमिः। अन्नगताः प्राणाः। साङ्ग-
विहङ्गपरिमितो मनुष्यदेहः। अष्टाधिकशत-
वर्षं परमायुः। भोजनपात्रस्य नियमो नास्ति।
इति कलियुगस्य लक्षणम्। कलियुगाब्दाः
४३२०००। आदौ कलिराजा धर्मेपुलो युधि-
ष्ठिरः। हरिश्चन्द्रः सुनिश्चन्द्रः तेजश्चन्द्रः विष्णु-
मादित्यः विष्णुसेनः जाउसेनः वज्रासेनः देव-
प्राणः भूप्राणः महीप्राणः। एते राजचक्रवर्तिनः॥

तस्माद्वाक्यं यथा,—

‘धर्मः सङ्कुचितस्वपो विरहितं सख्यं दूरं गतम्।
लोकधर्मादृता विष्णुसुमिता नारीवशा मानवाः’॥
तत्र तारकब्रह्मणाम्।

“हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण हरे हरे।
हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे”॥
इति केचित्।

कलियुगाद्या, स्त्री, (कलियुगस्य आद्या आद्यतिथिः)।
माधीपौर्बमासी। तस्यमायं युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम्॥
कलिका, त्रि, (कल्यते मिथ्यते इति। “सलिकलि”
उवां १। ५५। इति इजम्।) गहनः। इत्यमरः।
१। १। ८५। (यथा गीतायाम् २। ५२।
“यदा ते मोहकलिनं बुद्धिर्गतिरिच्छति” ॥)
मिश्रः। इत्युवादिर्कोषः। (यथा भागवते ६।
२। ३६।

“न यत्पुनः कर्मसु सज्जते मनो
रजस्तमोभां कलिनं ततोऽन्यथा” ॥)

कलिकण्ड, पुं, (कलिराज्यरूपो वृक्षः।) कलिद्रुमः।
वहेकुलकण्डः। इति हेमचन्द्रः।

कली, स्त्री, (कल् + “सर्वधातुश्च इन्” ततः वा
डीप्।) कलिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कलुषं, स्त्री, (कं सुखं लुपति विनष्टं। क + लुप् +
अच्। यथा कल् + “पुनश्चकलिश्च उवच्”।
उवां ३। ७५। इति उवच्।) पापम्। इत्यमरः।
१। ४। २८८। (यथा शङ्करार्थज्ञतात्मनो ५।

“अज्ञानकलुषं जीवं ज्ञानाभ्यासादिनिर्मलम्।
ज्ञाना ज्ञानं खयं नष्टेज्जलं कतकरेणवत्”॥
मालिन्धं यथा ऋतुसंहारे। १। २३।

“विगतकलुषमन्मः प्रालिपका धरिणी।
विमलकिरञ्जवर्णं धौम ताराविचित्रम्” ॥)

कलुषा, पुं स्त्री, (कल्य नलस्य लुषः हिंसका। आ-
विजकारक इत्यर्थः। क + लुप् + क।) मलिनः।
इति राजनिर्घण्टः। (वज्रः। यथा शत्रुनाकायां

“कण्डः समितवाप्यदलिकलुषः”। निन्दितः।
यथा मनुः १। ५७।

“वर्णापेतमविज्ञानं नरं कलुषबोधिजम्” ॥)

कल्किः

कलुषः, त्रि, (कल् + उवच्।) अलङ्कारः। आलङ्कारः।
इत्यमरः। १। १०। १४॥ (“विभुप्रकलुषे नेत्रे”
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। ११ अध्याये ॥)

कलेवरं, स्त्री, (कले मुखे वरं श्रेष्ठं देहोत्पत्तिहेतु-
कत्वात् पवित्रम्। सप्तम्या अलुक्।) शरीरम्।
इत्यमरः। २। ६। ७०॥ (यथा गीतायाम् ८। ६।

“वं यं भावं स्मरन् देही त्यजन्त्यने कलेवरम्।
तं तमुपैति कौन्तेय! सदा तद्भावमावित” ॥)

कल्का, पुं स्त्री, (कल् गतो + “ह दाधाराचि-
कलिभ्यः कः”। उवां ३। ४०। इति कः।)
हृततेजादिशेषः। (यथा याज्ञवल्क्यः। १। २७७।

“अपनं तस्य कर्तव्यं पुण्येऽङ्गि विधिपूर्वकम्।
गौरसर्वपक्षकेन सायेनोत्सादितस्य च” ॥)

दम्भः। (यथा महाभारते १। १। २७९।
“तपो न कल्पोऽध्ययनं न कल्मः
स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्मः।
प्रसङ्गविज्ञादयं न कल्मः
तान्येव भावोपहतानि कल्मः” ॥)

विभोतककल्मः। विष्ठा। किट्टम्। पापम्। इति
मेदिनी॥ (यथा भागवते २। २। २४।

“विधूतकल्मोऽप्य हरेरवन्तात्
प्रयाति चक्रं नृप। श्रेष्ठमारम्” ॥
यस्य कस्यचित् वस्तुनो चूर्णम्। यथा कुमारः।
७। ६।

“तां लोभकल्मेन हृताङ्गतेजा-
माश्रयान्कालेयहृताङ्गरागाम्” ॥)

कर्मफलः। इति शब्दरत्नावली॥ तुल्यकाम-
गन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ हृततेजादि-
पाके देयमौषधद्रव्यम्। तत्तु पक्षकषायान्तर्गत-
दृशदि पेधितम्। अस्य पूर्णवैर्यं याममेकं ति
कृति। यथा,—

“द्रव्यमात्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा जलमिश्रितम्।
तदेव सुरभिः पूज्यैः कल्म इत्यभिधीयते” ॥
तत्पर्यायः। पिष्टः २ विधीयः ३। इति राजमाना॥
आवापः ४ प्रक्षेपः ५। इति वैद्यकपरिभाषा॥
“द्रव्यमात्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सज्जनं भवेत्।
प्रक्षेपावापकल्मास्ते तन्मानं कर्मसम्मितम्।
इति मध्यखण्डे। ५। १। शूङ्गधरेणोक्तम्॥
यस्तु क्षतेषूपयुज्यते सभूयः कल्म इति संज्ञां
लभते निबद्धासिपनसंज्ञकेनास्वावसंनिरोधो मृ-
दुता पूतिमांसापकर्षमन्तर्निहोक्ताप्रशुद्धिश्च
भवति” ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने। १८ अध्याये ॥
शाश्वम्। इति मोक्षधर्मटीकायां गीतकण्ठः॥

कल्मा, त्रि, (कल्यति पापमाचरति। कल् + कः।)
पापाश्रयः। पापात्मा। इति मेदिनी॥

कल्मषला, पुं, (कल्मस्य विभीतकस्य फलमिव फलं
यस्य अवयवसादृश्यात्।) दाडिमकल्मः। इति
राजनिर्घण्टः॥ (दाडिमशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञा-
तव्याः।)

कल्मि, पुं, (कल्माः पापं हार्यतया अस्ति अस्य।
कल्म + इन्।) विष्णोर्दशमावतारः। स तु
कलिशेषे पापात्मनां विनाशाय सम्भजयामे

कल्किः

मविध्यति। यथा,—

“सम्भजयामसुखस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः।
भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति” ॥

तस्य कर्मा यथा,—

“अन्धमाशुगमासङ्गं देवदत्तं जगत्पतिः।
अस्तिनाऽसाधुदमनमैश्वर्यगणान्वितः॥
विचरन्नाशुना क्षौण्यां हयेनाप्रतिमद्युतिः।
नृपकिङ्कणदो दस्युन् कौटिल्यो निहनिष्यति” ॥

इति श्रीभागवतम्॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“स्तुता प्राह पुरो ब्रह्मा देवानां हृदयेऽस्मिन्।
तं श्रुत्वा पुण्डरीकाक्षो ब्रह्मास्मिदमब्रवीत्॥
सम्भवे विष्णुयशसो महे प्रादुर्भवाम्बहम्।
समन्तां मातरि विभो धन्यायां त्वन्निदेष्टः॥
चतुर्भिर्भाद्रभिर्देवं करिष्यामि कलिद्युम्।
भवन्तो बान्धवा देवाः सांशेनावतरिष्यथ॥
इयं मम प्रिया लक्ष्मीः सिंहसे सम्भविष्यति।
दृष्टव्यस्य भूपस्य कौमुद्यां कमलोदया।
भार्यायां मम भार्यैवा पद्मा नास्ती जनिष्यति॥
यात युयं सुवं देवाः सांशावतरये रताः॥
राजानो मरुदेवापो स्थापयिष्याम्यहं भुवि।
पुनः क्षतयुगं क्षत्वा धर्मान् संस्थाप्य पूर्ववत्॥
कलियाणं संनिरस्य प्रयास्ये स्वालयं विभो॥
इत्युदीरितमाकर्ण्य ब्रह्मा देवगणैर्हृतः।
जगाम ब्रह्मसदनं देवाश्च त्रिदिवं ययुः॥
महीमान्नास्य भगवान् निजजन्मक्षतोद्यमः॥
सम्भजयामविप्रभिर्माविवेश परात्मकः॥
समन्तां विष्णुयशसा गर्भमाधत्त वैष्णवम्।
यज्ञहन्ताराश्यादिसेवितश्रीपदाम्बुजम्॥
सरित् समुद्रा गिरयो लोकाः सख्यान्जङ्गमाः॥
सहस्रा ऋषयो देवा जाते विष्णो जगत्पते॥
बभूव सर्वसत्त्वानामानन्दो विविधान्नयः।
नृत्तन्ति पितरो हृष्टास्तुष्टा देवा जगुयशः॥
चक्रुर्वाद्यादि गन्धर्वा नृत्तुस्तुष्टास्तुष्टाः॥
दादृशां शुक्लपद्मस्य माधवे नास्ति माधवः।
जातो ददृशतुः पुनः पितरौ हृष्टमानसौ॥
धात्री माता महाबल्यो नाडीक्षेत्री तदाम्बिका।
गङ्गोदकक्षेत्रमोक्षा सावित्री मार्कण्डेयता॥
तस्य विष्णोरनन्तस्य वसुधाऽदात् पयः सुधाम्।
मातृका मातुल्यवचः कृष्णान्मदिनेऽभवत्॥
ब्रह्मा तदुपधार्त्यासु स्नायुगं प्राह सेवकम्।
यज्ञेति स्तुतिकागारं गत्वा विष्णुं प्रबोधय॥
चतुर्भुजमिदं रूपं देवानामपि दुर्लभम्।
त्यक्त्वा मानुषवद्रूपं कुब नाथ विचारितम्॥
इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा पवनः सुरभिः सुखम्।
सुश्रोतः प्राह तरसा ब्रह्मणो वचनादृतः॥
तच्छ्रुत्वा पुण्डरीकाक्षस्तत्क्षणात् विस्मजोऽभवत्॥
तदा तत्पितरौ दृष्ट्वा विस्मयापन्नमानसौ॥
अमसंस्कारवत्तत्र मेनाते तस्य मायया।
ततस्तु सम्भजयामे सोत्सवा भीवजातयः॥
मङ्गलाचारवज्रकाः पापतापविवर्जिताः॥
समतिस्तं स्तुतं कम्प्या विष्णुं निष्णुं जगत्पतिम्॥
पूर्वकामा विप्रमुखाणां ह्ययादादृवां शतम्॥

संस्कृत

“कल्पान् कल्पविकल्पांश्च जतुयुगविकल्पिष्यामः ।
कल्पानांस्तु स्वरूपञ्च युगधर्मांश्च कल्प्यामः” ॥
त्रिंशत्कल्पैर्ब्रह्मण्य एको मासो भवति तेषां
नामानि यथा । श्वेतवाराहः १ नीललोहितः २
वामदेवः ३ गायान्तरः ४ रौरवः ५ प्राणः ६
वृहत्कल्पः ७ कन्दर्पः ८ सत्यः ९ ईशानः १०
धामः ११ वारुणतः १२ उदानः १३ गवङ्गः १४
कौर्मः १५ अथ ब्रह्मण्यः पौर्णमासी । नारसिंहः
१६ समाधिः १७ आग्नेयः १८ विष्णुनः १९
सौरः २० सोमकल्पः २१ भावनः २२ सुप्रमाणी
२३ वैकुण्ठः २४ आर्चिषः २५ वल्मीकल्पः २६
वैराजः २७ गौरीकल्पः २८ माहेश्वरः २९
पितृकल्पः ३० अथ ब्रह्मण्योऽमावास्या । इति
क्रमसन्दर्भे प्रभासखण्डम् । एतादृशैर्द्वादशमासैर्ब्र-
ह्मण्यः सम्पत्सरो भवति । एवं वर्षशतं ब्रह्मण्य-
आयुः । तत्र पञ्चाशद्वर्षाणि व्यतीताणि एकपञ्चा-
शदारम्भे अथुना श्वेतवाराहकल्पः । इति महा-
भारतम् ॥ (कल्पारम्भकालञ्च ब्रह्मसिद्धान्ते उक्त-
स्तद्वयथा, —
“चत्रसितादर्भानोर्वर्षभुमासयुगकल्पाः ।
वृहदादौ जज्ञायामिह प्रवृत्ता दिवैर्वत्स !” ॥
चैत्रसितादेष्वेवमुक्तप्रतिपदमारभ्य इत्यर्थः ।
तथा च ब्रह्मपुराणम् ।
“चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा सप्तर्जं प्रथमेऽहनि ।
शुक्रपक्षे समयन्तु तदा सूर्योदये सति ।
प्रवर्तयामास तदा कालस्य गणनामपि” ॥
इति कालसामान्यगणनायास्तदारभ्य कथमात् ।
एवं चैत्रशुक्रप्रतिपदि कल्पारम्भेऽपि ।
“माघमुज्ज्वलतीयायां लघ्वायां यागगुप्तस्य च ।
पक्षमी चैत्रमासाद्या यथैवाद्या तथा परा ।
शुक्ला जयोदशो माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी ।
नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहम् ।
कल्पनामादयो ह्येता दत्तस्याद्यकारकाः” ॥
इति वराहव्याख्यानि समूहानि चेत् तदा कल्पभे-
दादविरुद्धानि कल्पादित्वेन तत्तत् तिथिषु आङ्ग-
कर्तव्यतोपयोगिपारिभाषिकपरत्वेन वा समर्थ-
नीयानि । अत एव सूर्यसिद्धान्ते उक्तम् । यथा—
“सुरासुराखामन्योन्यमहोरात्रविपर्ययात् ।
यत् प्रोक्तं तद्वैदित्यं भानोर्भंगायपूरयात् ।
मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् ।
न तत्र द्युनिशोर्भेदो ब्राह्मकल्पः प्रकृतितः” ॥
इत्यादीनां युगमन्वन्तरकल्पानां सौरत्वेन उक्तिः ।
सौरभागे च नियतयुगादिकांशेषु अनियततिथि-
सम्भवेऽपि सर्वेषां कल्पानामादौ चैत्रसितादि-
तिथिरेव नियता प्रागुक्तवचनप्राप्तायात् । किन्तु
प्रागुक्तमातृस्य ब्राह्मकल्पानां चाङ्गत्वकथनात् ति-
थिभेदसम्भवः । इति सूर्यसिद्धान्तवाक्यं यद्-
स्यष्टीकरणोपयोगीत्यविरोधः ॥ विकल्पः । कल्प-
वृत्तः । न्यायः । प्राक्प्रविशेषः । स तु वेदवैद्वज्जा-
न्तर्गतो यागक्रियायामुपदेशकः । इति जेम्बन्धः ।
(यथा रघुः १ । ६४ ।
“कल्पवित् कल्पयामास वन्द्यामेवास्तु संविदाम्” ॥

शब्दकारणं प्रवचयिष्ये । स च साधकसा-
 क्षम्यदाभ्यामीवदूषार्थं भवति । तत्र साधकिक्रमे
 यथा, ईशदूषो विद्वान् विद्वत्त्वत् । ईशदूषं
 पचति पचति कल्पम् । इति सुखबोधसाधकत्वम् ।
 (तथा महाभारते १ । १२६ । ४ ।
 “ते परस्परमानमा देवकल्पा महर्षयः” ॥)
 कल्पकाः, प्र, (कल्पयति सौरकर्मादिना वेद्यादिकं
 रचयतीति । कृप् + क्तिच् + भवेत् ।) नापितः ।
 इति शुब्दभाषा । कर्षूरः । इति भाष्यकाशः ।
 (कल्पयति गद्यपद्यादिकमुद्गाद्य रचयतीति वाक्ये-
 रचयिता । ग्रन्थकर्ता ॥)
 कल्पनं, लो, (कृप् + भावे ल्युट् ।) कृतिः । हेतुनम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कल्पना, लो, (कृप् + क्तिच् + भावे ल्युट् टाप् ।)
 हस्ति सज्जना । नायकस्थारोहवाचं गजसज्जी-
 करणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥ अमुमिति ।
 इति न्यायशास्त्रम् । रचना । यथा “प्रवच-
 कल्पना कथा” । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥
 कल्पनो, लो, (कल्पयति केशानीन् हिनप्ति चानया ।
 कृप् हेदने + करणे ल्युट् । तन्नो लोप् ।)
 कर्तनी । इति हेमचन्द्रः । कौचि इति भाषा ।
 कल्पपादयः, प्र, (कल्पयति सम्भक्तानं सम्पादयति ।
 इति कल्पः । स चासौ पादयत्येति कर्मधारयः ।)
 कल्पलजः । यथा नैबधे । १ । १५ । “मृदा न
 चक्रोऽल्पितकल्पपादयः” ॥
 कल्पपादपदानं, लो, (कल्पपादपस्य सुवर्णनिर्मितपाद-
 पाकृतेर्दानम् ।) महादानविशेषः । तद्विधानं यथा,
 “कल्पपादपदानाख्यमतः परमनुत्तमम् ।
 महादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपातक्षणाशनम् ।
 पुण्यन्दिमथासाद्य तुकापुरवदानवत् ।
 पुण्याहवाचनं कृत्वा लोकोपवाहनन्तथा ।
 ऋत्विक्पुण्यसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
 कासनं कारयेद्दृष्टं नानापलससन्वितम् ।
 नानाविहगवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत् ।
 शक्तितस्त्रिपणादूर्ध्वमासहस्रात् प्रकल्पयेत् ।
 अर्द्धशतं सुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम् ।
 गुडप्रस्थोपरिकृष्टं सितवस्त्रयुगाढतम्” ॥
 अर्द्धशतं यावदुपात्तसुवर्णस्यार्द्धेन निर्मितम् ।
 “नक्षत्रविष्णुशिवोपेतं पञ्चशास्त्रं सभास्करम् ।
 कामदेवमधस्ताच्च सकलत्रं प्रकल्पयेत् ।
 सन्तानं पूर्वतस्तद्वतीराग्रांशेन कल्पयेत् ।
 मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे त्रिधा साङ्गं हतोपरि” ॥
 सन्तानं पूर्वतस्तद्वदिति गुडप्रस्थस्य सितवस्त्रयुगा-
 ढतमित्यर्थः । कामदेवमधस्ताच्चेति सन्तानमधस्ता-
 धस्तात् सकलत्रं कामदेवं प्रकल्पयेदिति योजनम् ।
 मन्दारदिभ्योऽकदेवतासम्बन्धमुक्तेः ।
 “पश्चिमे पारिभङ्ग्यु सावित्र्या सह नीरके ।
 सुरभीसंयुतं तद्वतिलेख हरिचन्दनम् ।
 हृतीयांशेन कुर्वीत सौम्येन धनवसुतम् ।
 कौबेयवस्त्रसंयुक्तानिष्टुमास्त्रयुक्तान्वितान्” ॥
 हृतीयांशेन सन्तानमष्टमावस्थितसुवर्णहृतीवभागेन ।
 सौम्येन उत्तरदिग्मविभागेन ॥

“सखाहृदयं नमसाद् यादुकाय नमः ।
दीपिषीषामहं हृदयामरासमं युजम्” ।

नाकादमलिमाः स्यात्तन्मन्त्रमवबुद्धवाचः स्यात्-
II 9

सुगान्धिवसौत्र्यांसन्तानसहितं दत्तप्रख्यारोपित-

साहेब्वरी दयगता नवगीते तु मूनिनी ।

मौलिभ्यो वरदाक्षत कर्त्तव्या बाणकान्विताः ।
श्रुत्या पञ्चपलादुर्द्धमासहस्रात् प्रकल्पयेत् ॥

मौलिभ्यो मुकुटवलयः । वरदाः प्रसन्नमूर्त्तयः ।
बाणकान्विताः श्रोत्रनिहितपुष्पकाः । एतेन श्रो-
त्रनिविष्टवामकरद्वयपुष्पका दक्षिणहस्तविधृत
यथोक्तशस्त्राः प्रसन्नमूर्त्तयो वरमुकुटाः सवाहना
घटनीयाः । अनुक्तवाहनानान्तु ब्राह्मणप्रेथी
नैर्ऋतीनाम्नसहोक्तपालवाहनानि । लोकपालानु-
सारिण्या इति श्रुतेः । तेन हंसाङ्गा ब्राह्मणी
हंसाङ्गाप्रेथी नराङ्गा नैर्ऋती घटनीया ।
अनन्तस्य तु क्वचिद्वाहनादर्शनात् अनन्तशक्ति-
व्वाहनमूच्यैव कर्त्तव्या ॥

“सर्वासामुपरिष्ठाप्य पञ्चवर्णवितानकम् ।
धेनवो दशकुम्भाश्च वस्त्रपुष्पाणि चैव हि ॥
मध्यमे द्वे तु गुरवे ऋत्विगभ्योऽन्यास्तथैव च ।
ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो बुधः ।
त्रिः प्रदक्षिणमाहृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत्” ॥

“नमो नमः पापविनाशिनीभ्यो
ब्रह्मावड्गोकेश्वरपालनीभ्यः ।
आसंश्रिताधिकफलप्रदाभ्यो
दिग्भ्यस्तथा कल्पलतावधूभ्यः ॥
इति सकलदिग्गङ्गाप्रदानं
भवभयसूदनकारि यः करोति ।
अभिमतफलदे स नाकगोके
वसति पितामहवत्सराणि विंशत् ॥
पिष्टशतमथ तारयेद्भवाब्दे-
गुणदुरितौघविघातगुहदेहम् ।
सुरपतिवनितासहस्रसंवः
परिवृतमम्बरहोद्भवाभिरन्यम् ॥
इति विधानमिदं सदिग्गङ्गा
कनककल्पलतः विनिवेदनं ।
पठति यः स्मरतीह तथेदं
स पदमेति पुनर्दशैवितम्” ॥ *

अथ यजमानः समुपजातमहाकल्पलतामहादान-
दानेच्छः तुलापुष्पनिखितं खड्गचर्मभद्राङ्ग-
सद्वाहृतुलापुष्पस्थापनीयहरिप्रतिमासालङ्कारानु-
लाहृत्याद्याप्रतिमावहः सर्वसम्भारमधिकत्वेन
पक्षपक्षकादुर्द्धमसहस्रावधियथेष्ट हेमनिर्मिताः
स्थानस्थानघटितविद्याधरकिङ्कः मिथुनसिद्धगयाः
पञ्चवायनिर्मितथेष्टाकृतिफलकुसुमफलपद्म-
शोभितपक्षिण्यः सिद्धहस्तासक्तयथेष्टमङ्गमुक्ता-
हारसहितानानाविधचित्रेणादिवस्त्रोपशो-
भिता दक्षलताः । तासामधः स्थापनार्थं यथेष्ट-
हेमयन्त्रोत्खाटिता यथोक्तहृषा ब्राह्मणादिदश-
प्रतिमाः । तदारोपणार्थं लवणगुडहरिद्रातगुल-
द्वतक्षीरशर्करातिलनवनीतानि । लतापार्श्वस्थाप-
नार्थं धेनुदशकं कुम्भदशकं वस्त्रयुगदशकशो-
त्पादयेत् । ततो यजमानस्तुलापुष्पसमयानाम-
न्यतमस्य पूर्वतरदिने गुर्वृत्विग्यजमाननापकास्तु-
लापुष्पवत्सर्वविष्यभोजनादिकं कृत्वा निवेदनस-
ङ्गववाक्योक्तुलापुष्पपदस्थाने महाकल्पलतापदं
निवेश्य निवेदनं कल्पयन् कुर्यात् । अपरदिने च यज-

मानः पूर्ववद्गोविन्दाद्याराधनादिमनुष्यकर्मकामान्
कर्मगोविन्दाद्यभ्यर्चनब्राह्मणानुष्ठापनदत्तकल्प-
पुष्पाद्यादिवाचनवरणवाक्येषु तुलापुष्पपदस्थाने
महाकल्पलतापदं प्रतिष्ठाप्य कुर्यात् । ततो गुर्वृ-
त्विग्यजमाननापका उपवेश्युः । अपरदिने ऋत-
नित्यास्तुलापुष्पवदप्रस्थापनादि मध्यब्राह्मणवाच-
नान्तं कर्म यथायथं कुर्यात् । एवञ्च मध्यब्राह्मण-
वचनान्तं कर्म तुलापुष्पपदस्थानुसन्धावानुष्ठा-
तव्यम् । तत ऋत्विजः प्रधानवेद्यां निखितचक्रोपरि
लङ्गानां मध्ये पूर्वोद्दिक्कुम्भेणाष्टौ लताः समा-
रोप्य लतामण्डलमध्ये लताद्वयस्यारोप्य तदधो-
लवणं दत्त्वा तत्र ब्राह्मणीमन्त्रशक्तिञ्च आरोप्य
पूर्वोद्दिक्कुमारोपितालताधःक्रमेण गुडदि-
द्रव्याणि दत्त्वा तेषु क्रमात् कुनिशायधादिशक्ति-
प्रतिमाः समारोपयेयुः । लतापार्श्वे दशधेनुः पूर्ण-
कुम्भदशकं दशवस्त्रयुगानि च स्थापयेयुः । ततो म-
ङ्गलगीतवाद्यवन्दिषोषयसस्तु कुण्डसमीपस्थकुम्भ-
चतुष्टयभूमेन यजमानं स्थापयेयुः । ततो यजमानः
शुक्लमाख्याम्बरधरो द्रुतसर्वाङ्गारः पुष्पाङ्गलि-
मादाय लताः त्रिः प्रदक्षिणोक्त्य नमो नमः
पापविनाशिनीभ्य इत्यादिमन्त्रेण पुष्पाङ्गलिना-
भ्यर्च्य गुर्वृत्विगभ्यो दद्यात् । तदयथा । ॐ अद्या
मुक्तामुक्तशोभेभ्यः अमुकामुक्तवेदामुकामुक-
शाखाध्यायिभ्योऽमुकामुक्तदेवशर्मभ्यो युष्माभ्यं मत्-
स्यपुराणोक्तकल्पलतामहादानदानफलप्राप्तिकामो
ऽहं मत्स्यपुराणोक्तभागवतवस्यथेता लवणगुडहरि-
द्रातगुलद्वतक्षीरशर्करातिलनवनीतापितकनधौत-
ब्रह्मानन्तकुलिशाधुवज्जिगमननिर्ऋतिवत्सवायु-
सोममन्त्रेश्वरशक्तिप्रतिमामहिताः पञ्चवर्णवितान-
नक्षधेनुदशककुम्भदशकवसनयुगदशकान्विताः द-
शकल्पलता सम्यग्दे । प्रतिगृहीतारः स्वस्त्युक्ता
सावित्री पठेयुः । ततो गुरुः कल्पलतेयं विष्णु-
देवतेति ब्रूयात् । ऋत्विजस्तु प्रत्येकं कल्पलतेयं
विष्णुदेवतेति ब्रूयुः । ततो यथाश्रावं कामस्तुतिं
पठेयुः । तत ॐ अद्य कृतैतदानप्रतिष्ठार्थं दद्या-
भ्यमह दक्षिणामिमां यदत्यन्तयोग्यां भूमिमेतानि
च रत्नानि सम्यग्दे । ब्राह्मणाः स्वस्त्युक्ता कल्प-
लताः स्पृशेयुः । ततस्तुलापुष्पवज्जापकेभ्यो दक्षिणां
दीनानाद्यादितर्या ब्राह्मणवाचनं त्वरया कल्प-
लतानां यथायथं प्रतिपादनं कुर्यात् । इति कल्प-
लतामहादानं समाप्तम् । इति दानसागरः ॥

कल्पलताः, पुं, कल्पस्य सङ्गल्प्य दाता लताः । कल्प-
स्थायी लता इति वा । इति साऽसुन्दरी । देवतसः ।
इत्यमरः । १ । १ । ५३ । (यथा, दानसागरे ।

“नमस्ते कल्पलताय चिन्तितप्रदाय च ।

विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये” ॥)

कल्पान्तः, पुं, (कल्पस्य अन्तो यज ।) ब्रह्मणो दिनान्तः ।
प्रलयः । इत्यमरः । १ । ४ । २२ । (यथा, गोः
रामायणे १ । १० । ४ ।

“उपवास्रताश्च जले कल्पान्तवासिनः” ॥)

कल्पितः, पुं, (कल्पते सञ्जीविष्यते असौ ।) जप् +
विच् + कर्मणि क्तः ।) सञ्जीवहृत् । इति हेम-

चन्द्रः । अस्मिन्ने पि । (यथा, महाभारतमोक्षा
सन्धाननिर्णये ।

“अस्माद्विद्वद्यथैकं माकषा कल्पितं जयत् ।

कल्पमेकं परं ब्रह्म विदित्वैकं कृत्वा जयेत्” ॥)

कल्पवः, स्त्री, (कल्पे शुभकर्मणि स्थिति नाशयति यस्य
लते वने च पृथोदरादित्वात् कालः ।) पापम् ।
इत्यमरः । १ । ४ । २३ । (यथा, अनुः १२ । २२ ।

“यामीक्षा यातनाः प्राप्य सञ्जीवो वीतकल्पवः ।

तान्नेव बन्धून्तानि पुनरप्येति मागधः” ॥)

हस्तपुष्पम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (मत्तियन्त्रम् ।
यथा, हेः रामायणे २ । ३६ । २७ ।

“न हि कश्चन पद्मामो राघवस्यागुणं वयम् ।

दुर्लभोऽप्यस्य निरवः शशाङ्गश्चैव कल्पवन्” ॥)

कल्पावः, पुं, (कल्पे शुभकर्मणि स्थिति नाशयति । कर्म
+ खो + कः ।) यस्यः कः सस्य वत्स्य निघटतत्वात् ।)
गरकविशेषः । इति मेदिनी । मन्त्रिने पि । इति
जटाधरः ॥

कल्पावः, पुं, (कल्पयति इति क्लिप् कल् ।) कल्पयति
स्वभासा अभिभवति अन्ववर्णान् । मच् हिंसायां
क्लिप् + कल् । कल् चासौ मज्जन्त्येति ।) कल्पवर्षः ।
तद्वति पि । इत्यमरः । १ । ६ । १७ । कल्पपाण्डर-
वर्णः । कल्पवर्षः । (कल्पं शुभकर्म माकषदि चिन्-
ति । कल् + मच् + क्लिप् + कल् वा ।) राक्षसः ।
इति मेदिनी । गन्धशालः । इति राजनिर्णयः ।
(नागविशेषः । यथा, महाभारते १ । ३५ । ७ ।

“नीलानीकौ तथा नागौ कल्पावश्च वनौ तथा” ॥)

कल्पावकण्डः, पुं, (कल्पावः कल्पवर्षः कण्डो यस्य ।)

शिवः । इति हारावली ॥

कल्पावपादः, पुं, (कल्पावौ प्रापजकपक्षोपपात् कल्प-
वर्षौ पादौ यस्य ।) सौदासराजः । इति श्रीमा-

गवतम् । (यथा, महाभारते १ । १०७ । १ ।

“कल्पावपाद इत्येवं लोके राजा बभूव ह ।

इत्वाकुर्वन् शः पार्थ तेजसानहृष्टो सुवि” ॥)

अस्य यथा कल्पावपादत्वं जातं तदुच्यते ।

नक्षत्रस्य ऋतुपर्यस्य वंशजः सौदासनानाम् कपतिः
पुरा मृगयां चरन् एकं राक्षसमवधीत् ।

अस्य रक्षसो भ्राता तु वैदशोभनं चिकीर्षुः
सूदरूपधरोऽस्य राक्षो मृहं प्रभुवास ।

एकदा तु यसौ राक्षसः भोक्तृकामाव कपतेः सौदा-
सस्य गुरवे वक्षिणाय नरानिबन्धं पद्मा ददौ ।

वक्षिणस्त तदभोव्यं दृष्टातिमुजः “राक्षसो
मविच्छलीति” राजानमग्रपत् । राजा तु प्राप-

हत्तानां विदित्वा विनापराधेन प्रदत्तः प्रापः इति
विचिन्त्य नृजमादाव नृवं प्रतिशत्रुं कमुचतः ।

एतस्मिन्नन्तेऽस्य पत्नी मदन्यती दृष्ट्वैकमवर-
जीयोद्यतं पतिं निवारयामास । राजा तु वषा

निवारितः स्थापदयोः प्रायजन् प्रक्षिप्तवान् ।
एतदारभ्यायं पादयोः कल्पावर्षौ प्रोक्तवान् । अस्य

अन्धा विनूतितु भागवते ६ । ६ अध्याये, तथा
महाभारते १ । १०७ अध्याये मृगया ॥)

कल्पं, स्त्री, (कल्पते आनयते । कल् + कर् + कर्त्तव्यि
यत् ।) प्रत्ययः । इत्यमरः । १ । ६ । १७ । (यथा,

“अथस्त्रियेयं कथ्यासी भास्त्रि कीर्तिता एव यत्”।

साधुश्रवतातिगुह्यता तनुता सुखमद्यता ।

इति पदाप्रदत्ते । १॥) वर्धरा । वावह इति

2014-15-16-17-18-19-20-21-22-23-24-25-26-27-28-29-30-31-32-33-34-35-36-37-38-39-40-41-42-43-44-45-46-47-48-49-50-51-52-53-54-55-56-57-58-59-60-61-62-63-64-65-66-67-68-69-70-71-72-73-74-75-76-77-78-79-80-81-82-83-84-85-86-87-88-89-90-91-92-93-94-95-96-97-98-99-100-101-102-103-104-105-106-107-108-109-110-111-112-113-114-115-116-117-118-119-120-121-122-123-124-125-126-127-128-129-130-131-132-133-134-135-136-137-138-139-140-141-142-143-144-145-146-147-148-149-150-151-152-153-154-155-156-157-158-159-160-161-162-163-164-165-166-167-168-169-170-171-172-173-174-175-176-177-178-179-180-181-182-183-184-185-186-187-188-189-190-191-192-193-194-195-196-197-198-199-200-201-202-203-204-205-206-207-208-209-210-211-212-213-214-215-216-217-218-219-220-221-222-223-224-225-226-227-228-229-230-231-232-233-234-235-236-237-238-239-240-241-242-243-244-245-246-247-248-249-250-251-252-253-254-255-256-257-258-259-260-261-262-263-264-265-266-267-268-269-270-271-272-273-274-275-276-277-278-279-280-281-282-283-284-285-286-287-288-289-290-291-292-293-294-295-296-297-298-299-300-301-302-303-304-305-306-307-308-309-310-311-312-313-314-315-316-317-318-319-320-321-322-323-324-325-326-327-328-329-330-331-332-333-334-335-336-337-338-339-340-341-342-343-344-345-346-347-348-349-350-351-352-353-354-355-356-357-358-359-360-361-362-363-364-365-366-367-368-369-370-371-372-373-374-375-376-377-378-379-380-381-382-383-384-385-386-387-388-389-390-391-392-393-394-395-396-397-398-399-400-401-402-403-404-405-406-407-408-409-410-411-412-413-414-415-416-417-418-419-420-421-422-423-424-425-426-427-428-429-430-431-432-433-434-435-436-437-438-439-440-441-442-443-444-445-446-447-448-449-450-451-452-453-454-455-456-457-458-459-460-461-462-463-464-465-466-467-468-469-470-471-472-473-474-475-476-477-478-479-480-481-482-483-484-485-486-487-488-489-490-491-492-493-494-495-496-497-498-499-500-501-502-503-504-505-506-507-508-509-510-511-512-513-514-515-516-517-518-519-520-521-522-523-524-525-526-527-528-529-530-531-532-533-534-535-536-537-538-539-540-541-542-543-544-545-546-547-548-549-550-551-552-553-554-555-556-557-558-559-560-561-562-563-564-565-566-567-568-569-570-571-572-573-574-575-576-577-578-579-580-581-582-583-584-585-586-587-588-589-590-591-592-593-594-595-596-597-598-599-600-601-602-603-604-605-606-607-608-609-610-611-612-613-614-615-616-617-618-619-620-621-622-623-624-625-626-627-628-629-630-631-632-633-634-635-636-637-638-639-640-641-642-643-644-645-646-647-648-649-650-651-652-653-654-655-656-657-658-659-660-661-662-663-664-665-666-667-668-669-670-671-672-673-674-675-676-677-678-679-680-681-682-683-684-685-686-687-688-689-690-691-692-693-694-695-696-697-698-699-700-701-702-703-704-705-706-707-708-709-710-711-712-713-714-715-716-717-718-719-720-721-722-723-724-725-726-727-728-729-730-731-732-733-734-735-736-737-738-739-740-741-742-743-744-745-746-747-748-749-750-751-752-753-754-755-756-757-758-759-760-761-762-763-764-765-766-767-768-769-770-771-772-773-774-775-776-777-778-779-780-781-782-783-784-785-786-787-788-789-790-791-792-793-794-795-796-797-798-799-800-801-802-803-804-805-806-807-808-809-810-811-812-813-814-815-816-817-818-819-820-821-822-823-824-825-826-827-828-829-830-831-832-833-834-835-836-837-838-839-840-841-842-843-844-845-846-847-848-849-850-851-852-853-854-855-856-857-858-859-860-861-862-863-864-865-866-867-868-869-870-871-872-873-874-875-876-877-878-879-880-881-882-883-884-885-886-887-888-889-890-891-892-893-894-895-896-897-898-899-900-901-902-903-904-905-906-907-908-909-910-911-912-913-914-915-916-917-918-919-920-921-922-923-924-925-926-927-928-929-930-931-932-933-934-935-936-937-938-939-940-941-942-943-944-945-946-947-948-949-950-951-952-953-954-955-956-957-958-959-960-961-962-963-964-965-966-967-968-969-970-971-972-973-974-975-976-977-978-979-980-981-982-983-984-985-986-987-988-989-990-991-992-993-994-995-996-997-998-999-1000-1001-1002-1003-1004-1005-1006-1007-1008-1009-1010-1011-1012-1013-1014-1015-1016-1017-1018-1019-1020-1021-1022-1023-1024-1025-1026-1027-1028-1029-1030-1031-1032-1033-1034-1035-1036-1037-1038-1039-1040-1041-1042-1043-1044-1045-1046

भाषा । काटवी । इत्यमरो मेदिनी च । चिह्नैर
पाता इति भाषा ॥

कवका, पुं, (केन जलेन वजते चलतीति । वक् + क् + च्) ।
यासः । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥

(“चिकटुकमजमोरा सैन्धवं जीरके हे
समधरखट्टतामामृमो हिङ्गुभागः ।

प्रथमकवकमुक्तं सर्पिषा घृतेन-
ज्जनयति जठराग्निं वातरोगांश्च इति” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यदि अग्निमान्धाधिकारे ।
“यक्षजन् कवकाद्वागा गावोवत्सान् न पाययन्” ।

इति हेरामायणे । २ । ४१ । ६ ॥ मत्स्यविशेषः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेले माच इति भाषा ॥

कवकितः, चि, (कवकं करोति । कवक + क् + चि +
कर्म्मणि क्तः) । भुक्तः । इति जटाधरः । (“शब्दत्
कवकितानेकजीवम्” । इति कायासरित्सागरः ।
२६ । १७२ ॥)

कवसः, पुं, (कौति कवते वा । कुशब्दे + “कृतगी-
त्वादिना” उवां ४ । २ । अस् ।) कवचः । इत्यु-
त्तादिकोषः ॥

कवाटः, चि, (कुशब्दे + भावे अच् । कवं शब्दं
कटतीति । कव + क् + अट् + अच् । यदा कं वातं
वटति दृष्टोति वारयतीत्यर्थः क + वट् + अच् ॥)

कपाटः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥ (यथा
हेरामायणे २ । ७१ । ३७ ।

“असंयतकवाटानि श्रीविहीनानि सर्वशः” ॥)

कवाटवक्त्रं, स्त्री, (कवाटं वक्त्रं यस्मात् ॥) दृष्टविशेषः ।
कवाटवेष्ट इति भाषा । कवाटवेष्टया इति
केचित् ॥ तत्पर्यायः । वक्त्रायम् २ कपोतवक्त्रम् ३
अचञ्जित् ४ । इति रत्नमाला ॥

कवाटी, स्त्री, (कवाट + अन्त्यार्थे + ङीप् ॥) कपा-
टम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कवारं, स्त्री, (कं जलं आश्रयत्वेन दृष्टोति । क + दृ +
अच् ॥) पद्मम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कविः, पुं, (कवते सर्वं जानाति सर्वं वर्णयति सर्वं
सर्व्वो गच्छति वा । कव् इन् । यदा कुशब्दे +
“अचः इ” । उवां ४ । १२८ । इति इः ॥)
ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ (अयमादिकविः यथा,
“तेने ब्रह्महृदा य आदिकवये” इति भागवते ।
१ । १ ॥) “वाल्मीकिमुनिः । (एकोऽभून्नृणात्
ततस्तु पुनिनात् वल्मीकितस्त्राप्रस्त एव प्रथिताः
कवीन्गुरवस्तेभ्यो वमस्कुर्महे” । इत्युद्भटः ॥)
मुक्ताचार्यः । (यथा महाभारते १ । ६६ । ४२ ।
“ब्रह्मज्ञो हृदयं भिन्ना निःकृतो भगवान् भृगुः ।
भृगोः पुनः कविर्विद्वान् मुक्तः कविसुतो ययः” ॥)
सूर्यः । काव्यकरः । (यथा रघुः १ । ३ ।

“मन्दः कविश्च प्रार्थी गन्धर्व्याभ्युपहास्यताम्” ॥)
खलीने स्त्री । इति मेदिनी । (विष्णुः । यथा
महाभारते १३ । १७६ । २० ।

“वेदो वेदविद्वद्भ्यो वेदाङ्गो वेदवित् कविः” ॥)
कविकदेवस्य ज्येष्ठभ्राता । यथा,—

“कविकर्णिकाग्रयः शृगाः कविप्राप्तसुमन्त्रकाः ।
सातमाहधिकावरा गुहविप्रप्रतिष्ठिताः” ॥

इति कविकपुराणे २ अध्यायः ॥ * कवि च ।
“विद्याखयभूपाकः प्रायात् साधुजनप्रियः ।

कविर्ण द्रष्टुं हरेरंशमाविर्भूतश्च सम्भवे ।
कविं प्राच्यं सुमन्त्रश्च पुरस्कृतं महाप्रभम् ।

गार्ग्यभर्ग्याविद्यायैश्च ज्ञातिभिः परिवारितम् ।
“विद्याखयपो दृष्टये चन्द्रं तारागर्भैरिव” ॥

इति तत्रैव २ अध्यायः ॥ * चौरयोद्वा । यथा ।
“वेधस्थाने रणे मङ्गो दुर्गे खड्गिः प्रजायते ।

कविप्रवेशं तत्र योधाघातश्च तत्र वै” ॥
इति सर्वतोभद्रचक्रे ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

कविः, चि, (कवते स्त्रोकान् यद्यते वर्णयति वा ।
कव् + इन् ॥) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥

(यथा मनुः २ । १५१ ।
“अध्यापयामास पितुन् शिशुरात्रिरसः कविः” ॥)

कविः, स्त्री, (कवति शब्दायते इति । कुशब्दे “अच्
इ” । उवां ४ । १२८ । इति इः । अन्त्यमुखे श-
ब्दायमानत्वात्पात्वम् ॥) खलीनः । इति मेदिनी ।

नागम् इति भाषा ॥
कविकं, स्त्री, (कवि + स्वार्थे कन् ॥) खलीनः । इति
हज्जायधः ॥

कविका, स्त्री, (कवि + स्वार्थे कन् टाप् च ॥) खलीनः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ नागम् इति भाषा ।

केविकापुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कवयो मत्स्यः ।
इति भावप्रकाशः ॥ (अस्या गुण्या यथा,—

“कविका मधुरा खिग्वा कफप्रा दधिकारिणी ।
किञ्चित् पित्तकरी वात-नाशिनी वज्रवर्जिनी” ॥

इति च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे मांसवर्गे ॥)
कविज्येष्ठः, पुं, (कविषु ज्येष्ठः ॥) वाल्मीकिमुनिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कविता, स्त्री, (कवेः रचयितुर्भावः तच् ॥) कवि-
त्वम् । काव्यम् । यथा,—

“कविता वनिता वापि आयाता सुखदायिनो” ।
इत्युद्भटः ॥

कविवेदी, [न्] चि, (कविं कवित्वं वेत्ति । कवि +
विद् + क् + चि ॥) कविः । इति जटाधरः ॥

कविदं, स्त्री पुं, (कं सुखं अजति । क + अच् + क ।
अजस्थाने विः ॥) खलीनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कविरामायणः, पुं, (कविना कवितया कविषु काव्ये
वा रामः अयनं आश्रयो यस्य ॥) वाल्मीकिमुनिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कविलासिका, स्त्री, (कं सुखं विनासयति उदीयय-
तीति । क + वि + लस् + क् + चि + क्वप् टाप् क्त
इत्यम् ॥) वीखाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

कविवाल्मीकिः, पुं, (कविश्चासौ वाल्मीकिश्चेति ॥)
वाल्मीकिमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कवी, स्त्री, (कवि वा ङीप् ॥) खलीनः । इति मेदिनी
भरतश्च ॥ [जटाधरः ॥

कवीयं, स्त्री, (कवि + स्वार्थे ण्यः ॥) खलीनः । इति
कवेर्ण, स्त्री, (कं जलं विकसितं कृत्वाति । क + विक् +
अच् ॥) कुवलयम् । उन्मयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कवीयं, स्त्री, (कुवलयं उवां ईदृशं वा ॥) ईदृश-
त्वम् । (यथा रघुः १ । ६० ।

“भाष्यं दुर्बलं मत्वा नूनमावर्जितं भवैः ।
पयः पूर्णैः क्षिपिभ्यो कवीकृत्यमुच्यते” ॥)

तद्वति चि । इत्यमरः । २ । ७ । ६६ ॥

कव्यं, स्त्री, (कृयते पिबन्तः । पिबुदेशेन दीयते वर-
त्रादिकम् । कु + “अचो वच्” २ । २ । ६०

इति ण्यत् ॥) विनम्रम् । पिबन्तश्चादानपात्रम्
इत्यमरः । २ । ७ । २७ ॥ (यथा, मनुः १ । ६५ ॥

“यस्याख्येन सदाभक्तिं हृत्वापि चिरवैकाक्यः
कव्यानि चैव पितरः किम्भूतमधिषं ततः” ॥

कव्यानि तु वेदतत्त्वविदे ब्राह्मण्य दानकानि
अन्यथा तद्दानं निष्कृतं स्नातृवपुक्तं मनौ ॥
अध्याये ।

“भोमियायैव देशानि ह्यन्यकानि दातुमिः ।
अर्हन्तमाय विप्राय तस्मै हर्तं महाप्रभम् ॥

एकैकमपि विदांसं देवे पिबे च भोजयेत् ॥
पुष्कलं कलमाप्नोति नामनश्चान् वज्रमपि ॥

दूरादेव परीक्षितं ब्राह्मणं वेदवारजम् ।
तीर्थं तज्जयकस्यानां प्रदाने सोऽतिथिः सुखा ॥

सहस्रं हि सहस्रायामनृचां वच मुञ्जते ॥
एकस्मान् मनवित् प्रोतः सर्वोपहृतिं धर्मेतः ॥

द्यानोत्पुष्टाय देयानि कव्यानि च हवींश्चि च ।
न हि हस्तावकगृहिणौ बहिरेद्वेन मुञ्चतः ॥

यावतो यसते यासान् ह्यन्यक्येनमनवित् ।
तावतो यसते प्रेत दीतमूलमर्थोऽगुह्यम् ॥

ज्ञाननिष्ठा हिनाः केचित् तपोविष्ठाकषापरैः ।
तपस्याध्यायनिकाश्च कर्म्मनिष्ठाकषापरैः ॥

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यजतः ।
हृत्वाणि तु यथान्यायं सर्व्वमेव चतुर्भ्यः ॥

एव वै प्रथमः कस्यः प्रदाने ह्यन्यकथयोः ।
अनुकल्पस्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥

मातामहं मातुलञ्च कवीयं चमुरं मुचम् ।
दौहित्रं विटपतिं वन्द्यस्त्वित्याह्वौ च भोजयेत् ॥

येत्येवपतितस्त्रीया ये च नास्तिककृतयः ।
तान् ह्यन्यकथयोर्विप्राननर्हान्मुदग्रीवः ॥

चिकित्सकान् दैवकान् मांसविक्रयिकान् ।
विपद्येन च भोवन्तो वन्द्याः स्मृत्तुर्नकथयोः” ॥

इत्यादि । चिकित्सु तत्रैव दृष्टव्या ॥)

कव्याणः, पुं, (कव्यं वक्ष्यते दीयते कव्ये । कव् +
अच् दाने + अन्त्यार्थे कच् ॥) पिबन्तश्चिबिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, वायुपुराणे ।
“कव्याणोऽनृका कोमः वमन्तौवाक्यं मत्वा ।

अग्निश्चासा बहिर्वरः कोमपाः पिबन्तिवत्” ॥)
कव्यं, शब्दे । इति कविकण्ठमुनः ॥ (भा- + वर- + अक-
येट् ॥) कव्यति । इति दुर्गादासः ॥

कव्या, स्त्री, (कव्यति शब्दायते तादृशति वा । कव्
+ कर् + अच् कर्त्तव्यत्वात् कर्त्तरि कच् टाप् च ।

तादृशत्वनया वा ॥) अन्त्यादेकाङ्गी । इत्यमरः ।
२ । १० । ११ । कोडा चावृक् इति च भाषा ॥

(“महाप्र कव्या मोहात् तदा राक्षसवन्मुनिम्” ।
इति महाभारते १ । १०० । १० ॥) आच-
रोहिणी । इति भावप्रकाशः ॥

कव्यार्णः, चि, (कव्यं अर्णयति इति । कव्या + अर्ण +

कथायः

‘उद्गान् ययान् खरान् नामान् नृपदंष्ट्रकथाकुशैः॥’
कथाकुः, पुं, (कथ् + आकुः ।) सूर्यः । अग्निः । इत्यु-
खादिकोषः ॥

कथायः, पुं स्त्री, (कथवि कथम् । कथ् + आयः ।)
रसविशेषः । कथा इति भाषा । एथिव्यनिलगुण-
वाङ्म्यात्तस्योत्पत्तिः । इति शिवदासः ॥

(यथा, मनुः ११ । १५१ ।

“युक्ताणि च कथायांश्च पीत्वा मेध्यान्पि दिनः” ॥)

तत्पर्यायः । तुवरः २ तद्वृत्ते च । इत्यमरः ।

१ । ५ । ८ ॥ कुवरः २ तुवरः ४ । इति तट्टीका ॥

अस्य गुणाः । प्रयादिरोपयत्नम् । यादृक्त्वम् ।

शोषकत्वम् । वायुकोपकारित्वम् । अतियुक्तस्य

तस्य गुणः । मलमूत्रयद्वाभ्रान्दृष्ट्योऽङ्गोऽपेक्षादि

रोगकारित्वम् । अन्यच्च ।

“कथायः शोषकः स्तम्भी प्रणपाकार्तिनाशनः ।

कथशोषितवातघ्नो रूक्षः शीतो गुरुस्तथा” ॥

इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“कथायनामा निरुण्डि शोषं

वर्णनोर्दापनपाचनञ्च ।

सत्त्वापहोऽसौ शिथिलत्वकारो

निधेयितः पाण्डु करोति माचम” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ पाचनादिः । तस्य पृथ-
कीये याममेकं तिष्ठति । तत्पर्यायः । ज्ञाथः २

निर्युहः ३ । स तु पञ्चविधो यथा । खरसः १

कथः २ कथितः ३ शीतः ४ पाण्डु ५ । इति

वैद्यकपरिभाषा ॥ * ॥

(“जिह्वां कण्ठं यमति नितरां यादृक्त्वातिशारे

श्लेष्मत्याधेयप्रशमकरः आसकासापहर्ता ।

हिक्कां शूलं हरति नितरां शोषनं स्याद्वाणां

प्रोक्त्यायं समधिकगुणो नाम श्रेष्ठः कथायः” ॥

इति हारीते प्रथम स्थाने ७ अध्याये ॥

“कथायो जडयेज्जिह्वां कण्ठकोतो विबन्धकत्” ॥

“कथायः पित्तकफहा गुरुखविशोधनः ।

पीडनो रोपणः शीतः क्लेदमेदो विगोषणः ।

आमसंस्तम्भनो याही रूक्षोऽतित्वकप्रमादनः ॥

करोति शीलितः सोऽति विरुग्भाभ्रान्दृष्टुः ।

दृष्टकार्यं पौरुषभंगकोतो रोगधमलयहान्” ॥

इति वामटे सूत्रस्थाने १० अध्याये ॥

“कथायो रसः संशमनः संघर्षा सन्धारणः

पीडनो रोपणः शोषकः स्तम्भनः श्लेष्मण्णपित्त-
प्रशमनः शरीरक्लेदस्योपयोक्ता रूक्षः शीतो

गुरुश्च ।

स एवं गुणोऽप्येक एवावर्धमुपगृह्यमानः आस्यं

शोषयति, हृदयं पीडयति, उदरमाभ्रापयति,

वाचां निर्युज्जाति, कोतांस्यवध्नाति, श्लावत्व-

मापादयति, पौक्वमुपहृति, विरुग्भ्र जरां

गच्छति, वातमूत्रपुट्रीषाण्यव्यङ्गाति, कर्षयति,

ग्लापयति, तर्षयति, क्षामयति, खरविषद-

रूक्षत्वात् पक्षवध-यद्वापतानकाहितप्रवृत्तींश्च

वातविकाराणुपजनयतीति” ॥

“वैद्यकस्तम्भनाद्यैर्यो रसनं योजयेद्रसः ।

ब्रह्मतीवचयः कण्ठं कथायः स विकास्यति” ॥

कथाया

“पवन एथिव्यतिरेकात् कथाया” ॥

इति चरके सूत्रस्थाने २६ अध्याये ॥)

निर्यासः । (यथा, महाभारते अनुशासनपर्वणि

“एष्टो वटकथायेण अनुजितः प्रियकुञ्जा ।

क्षीरेण धटिकान् सुता सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥)

विशेषणम् । (यथा कुमारः ७ । १७ ।

“कर्मापितो लोभकथायकृते

गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे” ॥

“लोभस्य दृष्टविशेषस्य कथायेण विशेषणेन” ॥

इति मल्लिनाथः ॥ अङ्गरागः । इति मेदिनी ॥

कथायः, पुं, (कथ् + आयः ।) श्लोकाकृतः । इति

धरणी । रागः । इत्यमरटीकायां खामी ॥

(यथा कान्दव्योपनिषदि ।

“बाह्यरशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ भुवा

स्मृतिः । स्मृतिगमे सर्वयज्ञीनां विप्रमोक्ष-

स्तप्ते नृदितकथायाय तमसः पारं दर्शयति” ॥

“तस्मै नृदितकथायाय वार्तादिदिव कथायो

रागद्वेषादिदोषः सत्त्वस्य रज्ज्वरूपत्वात् ज्ञान

वैराग्याभ्यासरूपद्वारेण ज्ञातितो नृदितो विना-

शितो यस्य गारदस्य तस्मै” ॥ इति भाष्यम् ॥)

कलियुगम् । इत्यमरटीकासारसन्दर्भः ॥ (निम्बि-

कल्पसमाधेर्विष्णुभेदः । यथा, वेदान्तसारे समा-

धिक्लृपे २१ ।

“अथविद्वेषाभावेऽपि चित्तवृत्तेरागादिवासनया

स्तम्भीभावात् अखण्डवत्त्वमवगमनम्” ॥ तत्रानेक

जन्माभ्यस्तवाङ्माभ्यन्तरागाद्यनुभवजनितसंस्कारैः

कनुषीकृतं चित्तं कथञ्चित् अवगादिसाधनेनान्त-

र्मुखमपि चेतन्यदृष्टसामर्थ्याभावात् मध्य ख

स्तम्भीभवति यथा राजदर्शनाय स्वयद्वाग्निर्गन्ध,

राजमन्दिरं प्रविष्टस्य कस्यचित् पुरुषस्य द्वार-

पालनिरोधेन स्तम्भीभावः तथा पण्डितस्तवाङ्मा-

विषयस्य अखण्डवत्त्वदृष्टप्रवृत्तयोद्भूतरागादि-

संस्कारैः स्तम्भीभावादखण्डवत्त्वदृष्ट्यं कथायः ॥)

कथायः, त्रि, (कथ् + आयः ।) सुरभिः । (यथा मेघ-

दूते ३३ ।

“प्रवृषेभु स्फटितकमलामोदमैत्रीकथायः” ॥)

लोहिनः । इति मेदिनी । (यथा कुमारः ३ । ३२ ।

“पुताङ्गुलादकथायकण्ठः

ऐक्योक्तिर्धो यन्मधुरं सुकुञ्ज” ॥)

गङ्गापीतमिश्रितवर्णः । इत्यमरटीकायां खामी ॥

धवच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कथायकृत्, पुं, (कथायं कथायरागं करोति इति ।

कथाय + कृ + क्तिप् तुगागमञ्च ॥) रत्नजोषः ।

इति जटाधरः ॥

कथाययावनाकः, पुं, (कथायः रत्नवर्कः यावनाकः ।)

तुवरयावनाकधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कथाया, स्त्री, (कथ् + आय टाप् च ।) कुम्भदरा-

शमानता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो-

यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

“यासोपवासो दुष्यर्षो धन्वयासः कुनाशकः ।

दुराजमादुराजम्भा समुत्पान्ता च रोदिनी ।

गान्धारी कच्छुरानता कथाया हरविग्रहा” ॥)

कथ

विकवात, त्रि, (कथायो रत्नपीतवर्क्यादिर्नातोऽस्य ।

कथाय + तादकादिनात् इतच् ॥) कतकोदितः ।

(यथा कुमारः ७ । १७ ।

“असुनैव कथावित्तानी

सुभगेव प्रिवर्तयन्मन्त्रा” ॥)

कथायी, [नृ] पुं, (कथायो विद्यते अस्मि । कथाय +

इतिः ।) प्राणकृत् । इति जटाधरः ॥ अङ्गुच-

कृत्ताः । खर्जुरीकृत्ताः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कथि, त्रि, (कथति हिगन्ति च । कथ् + “कथि

कथि” इत्यादिना इ । उच्चा ७ । १३६ ।) चिं-

सकः । इत्युखादिकोषः ॥

कथीका, स्त्री, (कथतीति । कथ् + “कथि दुक्थि

इकन्” । उच्चा ७ । १६ । इति इकन् + टाप् च ।)

पक्षिनातिः । यदुक्तं उखादिकोषे ।

“कथीका पक्षिनातीत्याद् दुक्थिका नेषयोर्भेदे” ॥

कथेरका, स्त्री, (कथ् + एरच् + ततः ङ । संघायां

कन् टाप् च ।) कथेरका । एकास्त्रि । इत्यमर-

टीकायां रायमुकुटः ॥

कथं, स्त्री, (कथ्यते इति । कथ् + भावे क्तः ।

“कथ्यगहनयोः कथः” । ७ । २ । २२ । इति नेट् ।)

पीडामात्रम् । तत्पर्यायः । पीडा २ बाधा ३

यथा ४ दुःखम् ५ अमानस्यम् ६ प्रवृत्तिमन् ७

कथम् ८ आभीषम् ९ । इत्यमरः । १ । ६ ।

३ । आवाधा १० वेदना ११ दुःखम् १२ आमा-

नस्यम् १३ । इति तट्टीकायां भरतः । कथा-

कम् १४ । इति वाचस्पतिः ॥ अर्थाः १५

आर्तिः १६ पीडनम् १७ बाधनम् १८ आम-

नस्यम् १९ विबाधनम् २० विषेठनम् २१ विधा-

नकम् २२ पीडितम् २३ । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्ञाथः २४ अश्वत्थं २५ । इति जटाधरः ॥ (यथा

महाविज्जोत्तापकावगमनिर्घये ।

“कुर्व्याथः सततं कर्मे कृता कथयतामपि ।

तावन्न लभते मोक्षं यावच्चान्नं न जायते” ॥)

कथः, त्रि, (कथ्यतेऽसौ । कथ् + कर्मणि + क्तः ।) पी-

डायुक्तः । गहनः । इत्यमरनेदिनीकरौ । (यथा

मनुः १२ । ७८ ।

“बन्धनानि च कथानि परप्रेक्ष्यन्तेव च” ॥

अतिकृत्तरम् । विवादादीन्प्रयोजकम् । कथं,

महाभारते १ । १ । २१५ ।

“कथं! युद्धे दशशेखाः सुता मे ।

ययोऽस्माकं पाण्डवानाञ्च सप्त” ॥)

कथकारकः, पुं, (कथं करोति उत्साहयति कथक-

त्वात् । कथ् + कृ + कर्मण्यच् । ततः कन् । कथं

करोतीति । कृ + एषुच् वा । कथक्य कारको वा ।)

संसारः । इति निरुक्तकोषः ॥ पीडाकरे चि ।

कथस्थानं, स्त्री, (कथं कथकरं स्थानम् ।) दुःखजनक-

स्थानम् । इति चरावली ॥

कत न गतो । इति कविकव्यमुद्राः ॥ (भा-वर-कथं

-खेट्-कथनादिः ।) न कालः कथः । विप्रवृत्तौ

प्रफुल्लभावे । तथा च ।

“प्रफुल्लोत्पलतत्प्रफुल्लकाकोचविकचकुटा ।

प्रफुल्लैरेव विकसिते” इत्यमरः । १ । ७ । ७८ ।

कस्तूरी

विकसित वस्त्रकान्तिना । इति दुर्गादासः ।
 इत्येव न उ भवे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
 प्राते च । (अदा-आत्म-सक-वेष्ट । इदित् ।)
 इ कांस्त्यते । क उ कस्ते हरिः कंसम् । चकारात्
 गतौ च । प्रात इह भंसना । इति दुर्गादासः ॥
 इत्येव न उ भवे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा-
 प्राते च । आत्म-सक-वेष्ट ।) क उ कस्ते हरिः
 कंसम् । चकारात् गतौ च । प्रात इह भंसना ।
 इति दुर्गादासः ॥

कसः, क्, (कसति विकसतीति । कस + क्च् । कसति
 विकसति स्वर्यादिरच वा । कस + आधारे क्च् ।)
 कसः । इत्यमरटीकायां भरतः । कटिपातर इति
 भाषा । पूर्वोच्चारणार्थोऽप्यत्र ॥
 (यथा नैवधे २ । ६६ ।

“कसपावाकनिभे नमस्ते” ॥)

कसनोत्पाटनः, क्, (उत्पाटयतीति उत्पाटनः । उत्
 + पाटि + क्च् । कसनस्य कासरोगस्य उत्-
 पाटनः नाशकः ।) वासककृतः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ।

कतिपुः, क्, (कति गतिः प्राप्तिः दुःखम् । कश्च गति-
 प्राप्तिरनयोऽनिपातनात् सिद्धम् ।) कतिपुः । अत्रम् ।
 इति जटाधरः ॥

कसेवः, क्, (कं प्रक्षालयति शुग्निहिंसायां बाहुलका-
 दुप्रत्यये प्रक्षतेरेरुदादेशः । निपातनात् शस्य
 सत्वम् ।) कसेवः । केसुर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 गुणकन्दः २ सुप्रसुका ३ कसेवका ४ शुकरेष्टः ५ ।
 सुगन्धिः ६ सुकन्दः ७ कसेवकः ८ । अस्य गुणाः ।
 कषायत्वम् । अल्पमधुरत्वम् । अतिकटुत्वम् । रक्त-
 पित्तप्रशमनत्वम् । शीतत्वम् । दाहशमापहृत्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

कसेवका, स्त्री, (कसेवेव । स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।)
 कसेवः । एकास्त्रि । इति राजनिर्घण्टः ॥

कसीरं, स्त्री, रङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य
 पर्यायो यथा,—वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“रङ्गं वक्त्रं कसीरं नृदङ्गं पुलपिचठम्” ॥)

कस्तुरिका, स्त्री, (कसति गन्धोऽस्याः दूरतः । कस
 + ऊर । तुट् च । स्वार्थे कन् टाप् च एषोदरा-
 दित्वात् साधुः ।) कस्तूरी । इति भूरिप्रयोगः ॥

कस्तूरिका, स्त्री, (कस्तूरी + स्वार्थे कन् टाप् एषोद-
 रादित्वात् साधुः ।) कस्तूरी । इति रत्नमाला ।
 (यथा, माघे । ४ । ६१ ।

“कस्तूरिकान्धगविमर्षसुगन्धिरिति” ॥

अस्या गुणादयः कस्तूरीशब्दे ज्ञातव्याः । वैद्यक-
 रसेन्द्रसारसंग्रहे रुक्मरसपूषामणिरसे अस्याः
 प्रयोगो यथा “कस्तूरिकाविमर्शयौषधी”
 इत्यादि ।)

कस्तूरी, स्त्री, (कसति गन्धोऽस्याः । कस + खर्जूरा-
 दित्वात् ऊरः । डीप् तुटि एषोदरादित्वात् साधुः ।)
 मृगस्य नामौजातसुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्यायः ।
 मृगनाभिः २ मृगमदः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ।
 मृगा ४ मृगी ५ नाभिः ६ मदः ७ । इति भरतः ॥
 वातामोहः ८ योजनवन्धिका ९ । इति रत्नमाला ।

कांस्यं

मदनी १० गन्धबोधिका ११ वेधमुत्था १२ मा-
 र्जादी १३ सुभगा १४ वज्रगन्धदा १५ सहस्रवेधी
 १६ श्यामा १७ कामान्धा १८ मृगाङ्गा १९
 कुरङ्गनाभिः २० ललिता २१ श्यामका २२ मोदिनी
 २३ कस्तूरिका २४ कस्तूरिका २५ नामो २६
 कता २७ योजनगन्धा २८ मार्गः २९ गन्धबोधिका
 ३० कालाङ्गी ३१ धूपसङ्घारी ३२ मित्रा ३३
 गन्धपिशाचिका ३४ इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या
 गुणाः । सुरभित्वम् । तिक्तत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् ।
 मुखरोगकिंशसाकफदौर्गन्धवन्धान्धोमनापह-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपित्तच्छर्दिनाशि-
 त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तद्देदाः । खरिका १
 तिलका २ कुण्डल्या ३ पिण्डा ४ नायिका ५ ।
 अपि च ।

“कपिला पिङ्गला कृष्णा कस्तूरी त्रिविधा क्रमात् ।
 नेपात्तेऽपि च काश्मीरे कामरूपेऽपि ज्ञायते ॥
 कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नेपातो मध्यमा भवेत् ।
 काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी ह्यधमा स्मृता” ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो गुणा उत्प-
 तिश्च यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
 “मृगनाभिर्द्वैगमदः कथितस्तु सहस्रभिन् ।
 कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुत्था च सा स्मृता ॥
 कामरूपीकपिलाश्चैवा कस्तूरी त्रिविधा स्मृता ।
 कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नेपातो मध्यमा भवेत् ॥
 कामरूपोद्भवा कृष्णा नेपातो नीलवर्णयुक् ।
 काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी ह्यधमा मता ॥
 कस्तूरिका कटुतिक्ता क्षारोष्णा शुकला गरुः ।
 कफवातविषच्छर्दिशीतदौर्गन्धशोषहृत्” ॥)

कस्तूरीमल्लिका, स्त्री, (कस्तूरीगन्धयुक्ता मल्लिका ।)
 मृगमदवासा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कस्रणं, स्त्री, (कश्च गतिप्राप्तययोः + कण + सुट् च ।
 निपातनात् शस्य सः ।) कस्रणम् । मोहः । इत्य-
 मरटीकायां रायमुकुटः ॥

कज्जरं, स्त्री, (कस्य जलस्य हार इव के जले जादते
 वा इति । क + जाद + पचाद्यच् एषोदरादि-
 त्वात् साधुः ।) श्वेतोत्पलम् । सुंदि इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । सौगन्धिकम् २ । इत्यमरः । १ । १० ।
 ३६ ॥ (कस्तुरम् ३ । गन्धकश्च ४ । इति भाव-
 प्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ यथा, भागवते
 ४ । ६ । १८ ।

“कुसुदोत्पलकज्जारश्चतुपत्रवर्द्धिभिः” ॥)

तत्पुष्पगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।
 पित्तकफरक्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कजः, पुं, (के जले जयति शब्दायते स्पृष्टेते वा । क +
 जे + कः ।) वक्रपट्टी । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥

कांसीयं, स्त्री, (कांस्य विकारः इति च्च् ।) कांस्यम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

कांस्यं, स्त्री, (कांसाय पाणपात्राय हितं कांसीयं तस्य
 विकारः इति । “कांसीयपरिसङ्घयोदिति” । ४ । ३ ।
 १६८ यन् हस्य लुक् च । यथा कांसमेव इति स्वार्थे
 यन् प्रत्ययः ।) ताम्ररङ्गमजितघातुः । कांसा इति
 भाषा । तत्पर्यायः । कांसम् २ कांसास्त्रि ३ ताम्राङ्गम्

काकः

४ । इति जिह्वाणुशेषः । सौदाहकम् ५ घोषम् ६
 कांसीयम् ७ वज्रलोहकम् ८ दीतिगोहम् ९
 घोरेवृक्षम् १० दीतिकांस्थम् ११ कांस्यम् १२ ।
 अस्य गुणाः तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । चक्षुर्हितका-
 रित्वम् । वातकफविकारनाशित्वम् । रुदात्वम् ।
 कषायत्वम् । बलिकारित्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् ।
 पाचनत्वम् । पथ्यात्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अक्ष-
 रसत्वम् । विशदत्वम् । लेखनत्वम् । सारकत्वम् ।
 पित्तनाशित्वम् इति राजवल्लभः ॥ टुट् देहायर्द्धजि-
 कारित्वम् । इति सुखबोधः ॥

(“उपधानुर्भवेत् कांस्यं हयोत्तरगिरिः कृयोः ।
 कांस्यस्य तु गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनेः ।
 संयोगजप्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणाः स्मृताः ॥
 कांस्यप्रधायन्तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरम् ।
 गुरुनेत्रहितं रुद्धं कफपित्तहरम्परम्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥)
 तत्प्रोद्यमानमारम्भाच्च ।

“अनेनैव विधानेन कांस्यं विदुर्गन्धसेपिनम् ।
 मारयेद्भुङ्क्षिमान् वैद्यो मृतं भवति चूर्णवत्” ॥
 अन्वच ।

“द्विद्वारं पञ्चलवर्णं सप्तधास्त्रेण भावयेत् ।
 कांस्यारकृतपञ्चाग्निं तेन कण्ठेन सेपयेत् ।
 वज्रा गजपुटे पथ्याच्छर्द्धिमायाति नान्यथा” ॥
 अन्वच ।

“ताम्रवच्छोधनं कृत्वा ताम्रवन्मारयेद्भुधः” ॥
 अन्वच ।

“कण्ठनीं तत्समां दत्त्वा मर्दयेन्निम्बुजत्रैः ।
 एवं पुटत्रयेणैव निरत्यं भस्म जायते” ॥
 इति सुखबोधः ॥

कांस्यकारः, पुं, (कांस्यं तत्पात्रं करोतीति । कांस्य
 + कृ + क्च् ।) कांसकारः । इति जटाधरः । कां-
 सारि इति भाषा ।

कांस्यनीलः, पुं, (कांसेन कृतः नीलः ।) अज्जनभेदः ।
 नीलतुल्यम् । तत्पर्यायः । मूषानुल्यम् २ हेम-
 तारम् ३ वितुलकम् ४ इति हेमचन्द्रः ॥ (कांस्यो-
 द्भवज्जनवन्नीलः इति विद्यके वाष्पनिष्कृतम् । यथा,
 गोः रामायणे ४ । ३६ । २३ ।

“कांस्यनीलो हरिर्नीलः कोटिभिर्दृष्टभिर्दृष्टः” ॥
 ज्ञेयत्वं कांस्यनील इति पाठः ॥)

काकं, स्त्री, सुरतवन्धः । (काकस्य समूहः इति
 सङ्घार्थे, अण् ।) काकसमूहः । इति मेदिनी ॥
 (ईदृशत्वं जलम् कोः कादेशः । ईदृज्जलम् । इति
 व्याकरणम् ॥)

काकः, पुं, (कायते शब्दायते । के शब्दे “इष्भीका-
 पाशस्यतिमर्षिभ्यः कन्” । उणां-३ । ४३ । इति
 कन् ।) खनामख्यातपक्षिविशेषः । काग् इति
 भाषा । तत्पर्यायः । करटः २ अरिष्टः ३ बलि-
 पुष्टः ४ सज्जलजः ५ धाङ्गः ६ आत्मघोषः ७
 परभट् ८ बलिभुक् ९ नायकः १० । इत्यमरः
 । २ । ५ । २० ॥ वातजवः ११ बलः १२ दीर्घायुः १३
 सूचकः १४ कृष्णः १५ दाम्नीयः १६ पिशुनः १७
 कटखादकः १८ द्विजः १९ कागः २० । इति

काकः

जटाधरः । काकः २१ धूलिजङ्घः २२ निमित्त-
कृत् २३ कौशिकारिः २४ चिरायुः २५ सुखरः
२६ खरः २७ महाजीवः २८ चिरञ्जीवी २९
चलाचलः ३० करटकः ३१ नागवीरकः ३२ गाढ-
मैथुनः ३३ लुप्टाकः ३४ आबकः ३५ रत-
ज्वरः ३६ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य
शाकुनं काकचरित्रम् । तद्वयथा ।

“अथोच्यते काकवत्तं वतानां
मूर्द्धि स्थितं शाकुनभाषितानाम् ।
अचिन्तितवेदितकार्यसिद्धिं
पूर्वादिक्वाष्टाप्रहरक्रमेण ॥
ये ज्ञाक्ष्यन्त्यस्यैवैश्वर्यमुद्राः
काका भवन्त्यन्यत्रपक्षमास्ते ।
वर्णावतिभ्यां ऋषिभाषिताभ्यां
सदाभियुक्तैरपक्षजयोः ॥
हृत्पक्षमाख्यो गुह्यदीर्घतुखो
दृढखरः कृष्णवपुः स विप्रः ।
पिङ्गाक्षनीलाक्षविमिश्रवर्णः
स्यात् क्षत्रियस्त्रीक्ष्णरवोऽतिशूरः ॥
यः पाण्डुरभीकः सितनीलचक्षु-
र्नाथर्षरूपो रटितश्च वैश्यः ।
भस्मस्त्विभूरिककारश्च शूद्रः
कृष्णः कृष्णपक्षो निरुद्धः ।
विरुद्धस्तस्यास्यतनुर्विशङ्को
यः कन्दरादीप्तनवं विमर्शि ।
स्थिरारवः स्तेर्यसमेतवृद्धिः
काकोऽन्यजातिः खलु पक्षमोऽथ ॥
द्रोणाभिधः कृष्णवपुर्दिनो यो
याक्षः स काकः खलु मुख्यवृत्त्या ।
तस्मादृते श्यामगणो निरीक्ष्यः
श्वेतश्च निन्द्योऽद्भुतदर्शनोऽमौ ॥
विप्रः स्फुटे जल्पति पृच्छमाने
न्यूनं ततः क्षत्रियजातिराहुः ।
आस्थातिवैश्यस्त्वधिवसनेन
ब्रवीति शूद्रो बलिदानकोभात् ॥
प्रभं कृतं जल्पति कृष्णवर्णः
सदा समस्तं विहगोऽन्यजातिः ।
सद्यस्त्रिसप्ताहदशाहपक्षैः
पश्चापि काकाः पक्षदाः क्रमेण ॥
ज्ञाने प्रदीप्ते च रटन् विहङ्गः
शुभप्रदो दीप्तपराङ्मुखः सन् । *
न ज्ञापि रौद्रो रटितः प्रशस्तः
सम्बन्ध ज्ञानो मधुरश्च रक्तः ॥
दीप्तस्थितो यः पक्षपक्षरेण
विरौति दीप्ताभिमुखः स कार्यम् ।
निष्पाद्य निर्गच्छते च सन्ध-
गदीप्तोन्मत्तः शान्तरवो हि सिद्धौ ॥
शान्तप्रदीप्ताभिमुखो विधाय
शब्दं प्रविश्याद्य पुनः प्रदीप्तम् ।
यो रौति काको मधुरस्वरेण
हृत्वा विवर्द्धं स ददाति सिद्धिम् ॥
विधाय दीप्ताभिमुखो विरावं

काकः

ततः प्रशान्ताभिमुखो विरौति ।
यो वायसोऽसौ विनिश्चयसम्बन्ध-
कार्याणि सन्धाति पुनः करोति ॥
सूर्योदये पूर्वदिशि प्रशस्त-
स्थाने स्थितो योऽभिमुखं विरौति ।
नाशं रिपोऽचिन्तितकार्यसिद्धिं
स्त्रीरत्ननाभं स करोति काकः ॥
ध्राक्कः प्रभाते यदि वज्रभागे
विरौति तिरुन् रमणीयदेशे ।
शत्रून् प्रणश्यत्यधिरादिशङ्कः
प्रधाति योषित्समवाप्यते तत् ॥
रवन् प्रभाते दिशि दक्षिणस्यां
काकः समावेदयतेऽतिदुःखम् ।
रोगार्तिवृत्तं पक्षपक्षरेण
रम्येण चैवागमयोविदातिम् ॥
नैर्ऋत्यभागे यदि च प्रभाते
करोति काकः सहसा विरावम् ।
क्रूरं ततः कर्म समभ्युपैति
दूतागमो मध्यमिका च सिद्धिः ॥
प्रातः प्रतीक्षां यदि रौति काको
ध्रुवं तदा वर्षति वारिवाहः ।
स्त्रीवस्त्रभूषणव्यागमश्च
कलिः कलत्रेण समं तदा स्यात् ॥
ध्राक्कस्य शब्दे पवनालयस्थे
वस्त्राभ्यानाभिमतागमाः स्युः ।
पात्र्यागमः प्राक्तनवृत्तिनाशः
स्यादन्यदेशे गमनं खदेशात् ॥
दिश्यन्तरस्यां सुरवः प्रभाते
निरीक्षमाख्यो बलिभृग् नराखाम् ।
ददाति दुःखं सुजगाच्च भीतिं
वरिजतां गच्छनेष्टनाभम् ॥
दिशोऽश्वत्थां यदि रौति काक
आगच्छतस्तद्विज्ञान्यजाती ।
आधेर्निमित्तं प्रियवस्त्रनाभो
भवेत्तदा रोगवन्धुवसानम् ॥
ब्रह्मप्रदेशे स्थितवायसस्य
प्रभातकाले मधुरस्वरेण ।
अभीष्टितायां गमनं ध्रुवं स्यात्
स्वामिप्रसादो ब्रविष्यस्य लाभः” ॥

इति वसन्तराजे दिक्प्रहरे सूर्योदयः ॥ *

“पूर्वञ्च यामे प्रथमे सशब्दः
काको भवेच्चिन्तितकार्यसिद्धौ ।
अभीष्टलोकागमनं तथास्या-
मृष्टार्थनाभो नियतं नराखाम् ॥
आग्नेयभागे यदि आद्यवामे
स्त्रीनामविदेविवधौ भवेताम् ।
कृतान्तभागे बलिभृग् विरावः
स्त्रीनामसौख्यप्रियसङ्गकारी ॥
नैर्ऋत्यकोणे प्रिययोविदाति-
र्मिष्टाशनं सिध्यति चिन्तितोऽर्थः ।
दिशि प्रतीक्षां विवते भवेता-
मभ्यर्थनीयाममनामुदरी ॥

काकः

वायव्यकोणे करटकः शुभः स्वात्
नृपसाराऽभ्यगदर्शनं च ।
सौम्ये च भीक्षकार्योक्तवार्ता
सौम्या च वार्ता धननामवार्ता ॥
ईशानदेशेऽभिमतं शंस-
स्त्रासो ऊताशङ्क पञ्चलोक्तवार्ता ।
ब्रह्मप्रदेशे सुखनामभोगः
सम्मानसम्पदब्रविष्यादसिद्धिः” ॥

इति प्रथम प्रहरः ॥ *

“प्राच्यां द्वितीये प्रहरे विरौते
काकस्य कश्चित् पक्षिकोऽभ्युपैति ।
चौराङ्ग्यं आकुण्ठता च बद्धी
जायेत काचिन्महती च शङ्का ॥
ऊताशङ्केशे नियतं कलिः स्वात्
प्रियागमाकर्णययोविदातिः ।
याक्ते तु वृष्टिर्नहती च भीतिः
प्रियस्य चेष्टस्य समागमः स्वात् ॥
रक्षोदिशि प्रायमयं तदा स्युः
स्त्रीभोग्यनामाखिलवक्त्राशङ्काः ।
भवेत् प्रतीक्षां प्रवणावनामि-
र्योषागमो वृद्धि कुर्वन्मयश्च ॥
समीरभागे ध्वजचौरसङ्को
दूतागमस्त्रीपिशिताज्ञनामः ।
सौम्ये गच्छेत्तागमनं जयश्च
रम्ये रवे चौरमयं त्वरश्च ॥
महेश्वराश्विबलश्चकाक-
चौराभिसन्नासविहङ्गवार्ताः ।
ब्रवीति रुक्षीरटनैरुक्षैः
सदार्थगुर्वागमनं जयश्च ॥
ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे द्वितीये
काकः सुशब्दो नृपतिप्रसादम् ।
मिष्टाभोग्यश्च ददाति पुंसां
करोत्यसौ चौरमयं युशब्दः” ॥

इति द्वितीयप्रहरः ॥ *

“ऐन्द्रां विरुद्धः प्रहरे तृतीये
वृद्धिं तथा चौरमयं ब्रवीति ।
कृष्णस्तु राणागमनं जयश्च
करोति यात्रां शुभकार्यसिद्धिम् ॥
अग्नेर्विभागेऽभिमतं कश्चित्
विहङ्गवार्ता विपणा च वाचा ।
भवेद्विहङ्गैर्निभुम्बिरावै-
र्जयादिवार्ता च भवेद्विशुद्धिः ॥
काकुब्धवाणां कुबतेऽतिपूर्व
रोगं तथाप्रागमनं विहङ्गः ।
क्षुद्राणि कार्याणि च वान्ति सिद्धिं
सन्धाति तन्मुखतया नराखाम् ॥
व्यासदेशे जलदागमः स्वा-
न्मिष्टाज्ञनाभो रिपवो न क्षन्ति ।
शूद्रागमः स्वामिविहङ्गवार्ता
भवन्ति याचासु च कार्यनाशः ॥
स्वाम् पक्षिणे मृदुधनस्य काको
दूराध्ववाणं वृद्धदामनश्च ॥

काक

बोवागमोऽभीष्टमयादिवासां
वाचासु रन्ध्रे दृष्टिरेऽर्धसिद्धिः ।
वातागये दुर्दिनमेव वासां
चौराभिनष्टार्थसमागमश्च ।
सन्तोषवासां वरयोविदामि-
र्यथा इवे स्थानमधुरे प्रशस्ता ।
याने हृतीये विरवन्मुदीक्षां
कार्यार्थनामो नृपसेवकानाम् ।
भोग्यप्रदो मुनदा च वासां
प्रयाग्यं वैश्वसमागमश्च ।
दिशन्वाकारैः कुर्वते सुशब्दं
भोग्यं जयं वागिकजी कुशब्दम् ।
प्रक्षप्रदेशे तिष्ठतयुक्तायां
भोग्यं च ताम्बूकयुतं ददाति” ॥
इति हृतीयप्रहरः ॥ * ॥
रेन्नां तुरीयप्रहरेऽर्धनामो
भूमीशपूर्णाभवद्विदोऽगाः ।
वज्रेर्भिर्भागे भयरोगमन्तः
शिष्टागमो वायसरारितेन ॥
यान्ते इवे तस्मैरवैरिमीती
स्यात् विशिष्टागमरोगमन्तः ।
स्यात् यातुधान्यां महती प्रद्वि-
रभीष्टसिद्धिः पथि चौरयुद्धम् ॥
दिशि प्रतीक्षां प्रहरे चतुर्थे
दिजातिरन्ध्रेति ततोऽर्धनामः ।
आवाति योविदिजयान्मुद्विः
सिद्धिः प्रयागे नृपतेर्वरश्च ॥
वायव्यभागे करटस्य शब्दै-
रायाति योवित् प्रियमानिनी या ।
भुवं प्रवातो दिनसप्तकेन
प्रीजागमः स्यात् गमने कृते च ॥
कुबेरभागे पथिकोऽभ्युपैति
ताम्बूकनाभः कुशलस्य वासां ।
वैश्याङ्गानिस्तुरगादिस्त्रिधा
वाचाविरुद्धे म्रियते च रोगी ॥
स्यात् स्थितक्रेद् बलिभृग् विरौति
सुखार्थवासां सखजो विनाशः ।
अक्षप्रदेशे प्रहरे चतुर्थे
वासां भवेन्मध्यमिका च सिद्धिः” ॥
इति चतुर्थप्रहरः ॥ * ॥

“यद्वाचितं शाकुनिकैर्विमिश्रं
शुभाशुभं दिक्प्रहरक्रमेण ।
तच्चाशुभं यच्छति दीप्तशब्दः
मेयस्वरः शान्तरवश्च काकः ।
रन्ध्रं रवं दीप्तदिशि प्रसर्पन्
शान्तां दिशं भूरि पक्षं ददाति ।
तदेव तुच्छं पितरवधौ वै
दीप्तस्थितः पश्यति दीप्तकाष्ठाम् ॥
यथोपदिष्टं पक्षमत्र दुष्टं
तथैव तद्दीप्तदिशि स्थितः सन् ।
आङ्गोऽभिष्टो विरवन् कदोति
निरीक्षमात्रः कज्जुं प्रदीप्ताम् ॥

काक

काकः प्रशान्तामिसुखोऽतितुच्छं
दीप्ताम्रितो दुष्टपक्षं ददाति ।
शाखाश्रितः शान्तदिगोच्छयेन
रुक्कारवोऽल्पं कथयत्यनितम् ॥
शान्तस्वरः शान्तककुपप्रदेशे
तिष्ठन् प्रदीप्तां कज्जुमश्च पश्यन् ।
ददात्यभीष्टं पक्षमेवमल्पं
दीप्तां च पश्यन्तु तदेव तुच्छम् ॥
आकारचैत्तारवभागविशा-
न्वादि काष्ठादिनयोः क्रमेण ।
सदाभियुक्ताश्च निरूपयन्ति
यस्माच्च ते काकरतं मनुष्याः” ॥
इति काकरते दिक्चक्रप्रकरणम् ॥ * ॥
“वर्धाकाकमधिष्ठाय किञ्चन
प्रोच्यते बलिभुजो यथाक्रमात् ।
आनयायुक्तविचारसुन्दरं
शाकुनं सकलशाकुनोत्तमम् ॥
वैशाखमासे निरुपप्रवेष्टु
द्रुमेषु काकस्य शुभाय गौडम् ।
निन्देषु शुक्लेषु सकलदंकेषु
द्रुमेषु दुर्भिक्षप्रयायहेतुः ॥
प्रशस्तदृष्टो यदि पूर्वशाखा-
माश्रित्य काकेन कृतं कुणायम् ।
तद्वृष्टिरिष्टाशकुनप्रमेदो
नीरोगता स्याद्विजयश्च राज्यः ॥
आग्नेयशाखारचिते च गौडे
स्याद्वृष्टिरिष्टान्ति भयं कलिश्च ।
दुर्भिक्षश्च द्रव्यदेशभङ्गो
भवन्ति रोगाश्च चतुष्पदानाम् ॥
याम्यासु शाखासु च वायवेन
गौडे कृतेऽल्पं जलपातमाजः ।
आधिप्रकोपं मरणं समन्ता-
दन्नक्षयं शत्रुविरोधिताश्च ॥
नैर्ऋत्यशाखारचिते च गौडे
यस्माच्छनेर्वर्धति वर्षकाले ।
पौष्ठा नद्यां विध्वरचौरभीति-
दुर्भिक्षयुद्धानि भवन्त्यवश्यम् ॥
गौडे कृते पश्चिमदक्षशाखा-
माश्रित्य काकैः कथिता च दृष्टिः ।
नीरोगताक्षेमसुभिच्छिद्वि-
सम्पत्प्रमेदाश्च भवन्ति लोके ॥
वायव्यशाखासु कृते च गौडे
प्रभूतवाताख्यजनाश्च मेघाः ।
सुर्मूषिकोपद्रवशस्याश-
पक्षद्वयोद्देगमहाविरोधाः ॥
कौबेरशाखामधिष्ठाय गौडे
कृते भवेत् प्राद्वि दृष्टिरिष्टा ।
भवन्ति च क्षेमसुभिच्छसौख्य-
भीरोगताद्विषमद्वयोऽस्मिन् ॥
ईशानशाखासु च दृष्टिरिष्टा
वैरं प्रजानामुपसर्गदोषः ।
स्याद्वाग्वाणां ककहप्रवृत्ति-

काक

कर्म्यादया हीयत एव कोकः ॥
दृष्टायगीडे त्वतिवर्धकासे
मध्ये पुनर्मध्यमतोऽध्यातः ।
तुच्छापि दृष्टिर्न प्रवत्यधस्तात्
क्लृप्तं दिशोक्तं न दिशः क्लृप्तत्वम् ॥
अदृष्टिरोगादिभयादिद्विजं
विद्या च भूमौ बलिभुक्कुलाये ।
शुक्ले च दृष्टो कर्मराग्नशाशौ
प्राकाररन्ध्रेषु भयं प्रभूतम् ॥
निक्षप्रदेशे तरकोटरे वा
वल्मीकरन्ध्रे व्रततिष्पपीड ।
काकस्य गौडे वगदृष्टिदोषै-
र्भवन्ति श्रूत्या नियमेन देशाः” ॥
इति वसन्तराजे काकरतप्रकरणम् ॥ * ॥
अथकाकाविविचारः ।
“एकं भवेदाशयमपिसंज्ञं
द्वितीयकं मारुतकं हृतीयम् ।
रेन्नां तद्या नाम चतुर्थमेव-
मयङ्गानि काक्काः परिकीर्त्तितानि ॥
काक्का भवेदाशयमयङ्गं चेत्
पृथ्वी तदा नन्दति सर्वश्रेष्ठे ।
मन्दप्रवर्षोऽनलसंज्ञकेऽयं
नोत्तमस्य वीजस्य भवेत् प्ररोहः ॥
जातानि शस्यानि समीरजोऽयं
खादन्ति कीटाः शलभाः शुकाद्याः ।
क्षेमं सुभिच्छं सुखिता धरित्री
स्यादैर्नृजोऽयं भिमता च सिद्धिः” ॥
इत्ययं प्रकरणम् ॥ * ॥
“यात्रा निमित्तानि च कीर्त्तयामः
सकृत्प्रजाणां शकुनानि तानि ।
विज्ञाय यानि प्रजन्तान्यनर्था-
नर्थाश्च सर्वान् कुर्वतेऽध्वनीनः ॥
भुङ्क्ते बलिं पक्षिषु मन्त्रपूतं
त्वं प्राणिषु प्राणिषु वर्षेणक्षम् ।
गुप्तेन च स्त्रीं भजसे नमोऽस्तु
तुभ्यं खगेन्द्राय सकृत्प्रजाय ॥
विजोक्त्य काकं विनिवेद्य तस्मै
मन्त्रेण पूजां दधिभक्तयुक्ताम् ।
उदीर्य कार्यं निजमध्वगेन
विजोक्तनीयं शकुनं तदर्धम् ॥
वभेन शब्दं मधुरं विमुच्यन्
व्रजंस्ववामेन करोति काकः ।
सर्वार्थसिद्धिं पुनरागमश्च
शुभप्रदेशे तु तदन्यरूपः ॥
प्रदक्षिणं संप्रविधाय माग
वामेन काको विनिवर्त्ततेऽसौ ।
यातुः करोतीहितकार्यसिद्धिं
क्षेमश्च श्रीघ्नं पुनरागमश्च ॥
वामे कलं रौतनुषोमयायी
यो वायसोऽसौ सकलार्थसिद्धौ ।
स्यातां कमादक्षिणवामशब्दै
सिद्धौ विरुद्धौ विपरीतभूतौ ॥

काक

एष्टे विरावं मधुरं विमुच-
 मनुजं चापि मतो हिताय ।
 प्रायेण सातारमनुजन्तः
 सर्वेऽपि काकोः कथिता विहङ्गाः ॥
 कृत्वा खं यः पुरतः प्रयाति
 उपस्थितो यो मदमादधाति ।
 कण्डूयते यः क्षत्रियोऽङ्गुष्ठासौ
 पुंसां तदाभीष्टफलं ददाति ॥
 क्षम्भे गजानां नियतं गजानि
 गजेऽधिरूढः पृथिवीपतित्वम् ।
 तुरङ्गमे बाह्वभूमिनाभं
 करोति काको विजयं ध्वजेन ॥
 प्रणष्टनाभं विजयं च कृपे
 क्षिप्रं नदीरोधसि कार्यसिद्धिम् ।
 पूर्वे घटेन्द्रे च धनाभिष्टुप्तं
 ध्यात्वाऽधिरूढः कुर्वते सशब्दः ॥
 प्रासादधान्योऽप्यहम्भिरपृष्ट-
 निष्पन्नस्यावनिष्ठाह्लादादौ ।
 ध्यात्वाऽधिरूढो धनसाधनाय
 रौति श्रियं यच्छति यमरावः ॥
 एष्टे पुरो वा यदि गोमयस्यो
 तथा वटाद्येषु तरुष्वपीह ।
 स्थितो खवन् भोजनपानमिष्टं
 विष्ठां च कुर्वन् वितरत्यवश्यम् ॥
 चन्द्राद्यविष्ठाफलमूलपुष्प-
 मन्त्रादिभिः पूर्णमुखः सदैव ।
 संदृष्टमात्रोऽभिमतार्थसिद्धौ
 मिष्टान्नभोज्याय सदेव काकः ॥
 नारीशिरःपूर्णघटस्थितस्य
 काकस्य शब्देऽन्येनितान्धनाभिः ॥
 शय्याधिरूढस्य च तस्य शब्देः
 समागमः स्यात् सृजनेन सार्द्धम् ॥
 गोपृष्ठदूर्वातलगोमयेषु
 तुच्छानि घर्षन्नवजोकिताये ।
 आहारमन्यस्य तथा दद्यानो
 ददाति भोज्यं बलिमुग्विचित्रम् ॥
 धान्यं शवं वा दधि वापि चाव्यं
 विरौति पश्यन्निधिलामकारी ।
 करोति लाभं पुरतः स दृष्टो
 यस्यासि वज्रो दृष्टमप्यमुष्कम् ॥
 दृष्टोऽप्यन्याङ्गुरपत्रपुष्प-
 ष्वायापलायोषु सहायजस्य ।
 शब्देन सिध्यन्त्यसहायरागां
 सदैव सर्वाणि समीहितानि ॥
 प्रशान्तनादः शिखरे तरुणां
 स्त्रीसङ्गसौख्यं कर्तोऽभिधत्ते ।
 धान्यादिक्लृष्टेषु तथाग्ननाभो
 गोपृष्ठगो गोवनिताधनाभिम् ॥
 क्षेमं विधत्ते करभस्य एष्टे
 खरस्य एष्टेरिभयं वधश्च ।
 क्रौञ्चस्य एष्टे वधमर्थनाभं
 तस्यैव एष्टे जनकमयज्ञे ॥

काक

सद्यो ण्वरं सैरभपृष्ठसंस्थो
 मृताङ्गसंस्थो मरयं करोति ।
 कार्यक्षतिं रिक्तघटस्य संस्थः
 काकः कलिं काष्ठमधिष्ठितम् ॥
 यो दक्षिणं कूजति दक्षिणेन
 प्रयाति दक्षाभिसुखोऽभ्युपैति ।
 यो याति एष्टे प्रतिजोमगत्या
 कृतारवः पातयते स रक्तम् ॥
 वामे खो दक्षिणतस्ततो यः
 खोऽनर्थहेतुर्जलिभोजनस्य ।
 वामप्रदेशे प्रतिजोमयानं
 विघ्नाय लाभो गृह्य खं तेन ॥
 प्रयाति एष्टे यदि दक्षिणेन
 कृतारवस्तद्गुधिरं पुरः स्यात् ।
 वल्लीवरचादि च यो गृह्येत्वा
 प्रदक्षिणं याति स संपत्तौ ॥
 गोपृष्ठवल्लीकृतास्तदस्थ
 खवन् भवेत् संपत्तिक्रमाय ।
 स्याम्यन्त्यवेऽङ्गारचित्तास्थिसंस्थः
 काकः प्रकुर्वन् करचर्चयं च ॥
 खवन् पुरो हानिरत्रौ करोति
 मृत्युं पुनर्निर्गुरपृष्ठशब्दः ।
 प्रसाध्य रिक्तं वदनं य आस्ते
 सर्वत्र निन्द्यो बलिभोजनोऽसौ ॥
 वामोऽप्यष्टग्यातभयं मृतिं वा
 संताडयित्वा रसचर्मखण्डम् ।
 चञ्चास्थिमङ्गं ध्रुवमस्थिमङ्ग-
 बन्धे वधं जल्पति युध्यमानः ॥
 वामोऽपि रोगं कुर्वते विमुक्ते
 तिक्तेऽपि दृष्टे कलिकार्यनाशौ ।
 पक्षौ विधुन्वन् विरवं च रूढं
 सकण्ठके मृत्युमुपाददाति ॥
 वधो भवेद्गृहभग्नशाखे
 बन्धो जताभिः पङ्क्तिवृत्ते स्यात् ।
 रम्ये तगौ कण्ठकयुक्तदृष्टे
 सदा भवेतां कलिकार्यसिद्धौ ॥
 कृष्णाधिरूढो न रवेण यायात्
 प्रयाति चेत् स्यात् खलु रक्तपातः ।
 अवक्कारं भुक्त्युक्ताङ्गु-
 मन्त्रादिसंस्थो विनिहन्ति कार्यम् ॥
 वल्लीवरचाकचमुष्काङ्गु-
 चर्मस्थिजीर्णाभिरवक्कारानि ।
 अङ्गाररक्तोत्पलकर्पराणि
 दृष्टानि चेत् काकमुखे तदानीम् ॥
 पुण्यक्षयः पापसमागमश्च
 महद्भयं रोगसमुद्भवश्च ।
 बन्धो वधः सर्वधनापहार
 इत्यादिकं स्यात् पथि मन्दिरे च ॥
 ऊर्ध्वनिगच्छन्पक्ष्ययुग्मः
 काकः कुगादौ विदधाति मृत्युम् ।
 हायायुधश्च घटास्थियान-
 वादिनकाटादिककुट्टकानि ॥

काक

सङ्गोचितैकाग्रिद्वेषविको
 दीप्तखरो भास्वरमीकते च ।
 काष्ठादिभिः कुट्टयतेऽथवा यो
 युद्धाधिकानर्थकरः खनोऽसौ ॥
 तुल्येन पिष्टं विनिहन् रवेण
 यो रौति तूर्णं निरीक्ष्ये कम् ।
 एकेन पादेन तथोपविष्टो
 ब्रूते स बन्धं पुरतो जनस्य ॥
 विप्रोमयौ श्वस्यति यस्य मूर्ध्नि
 तस्यानलनाशकनौ भवेताम् ।
 यस्यास्थिरूढं विरुजन्तसौ तु
 प्रयाति तूर्णं नगरौ यमस्य ॥
 ब्रह्मप्रदेशे विरुजन् विद्याकोः
 कलत्रदोषं जनयत्यवश्यम् ।
 मनुष्यमातङ्गतुरङ्गमायां
 शिरोऽधिरूढो निधनाव तेजाम् ॥
 नदीतटे वाघ रटन्नट्यां
 खरखरो आग्रमवाय गन्तुः ।
 नैवातुरः क्षापि मतो हिलाव
 न दुष्टवेष्टो बितनेति शान्तिम् ॥
 वाचोद्यमे सैन्यवधाय काको
 दृष्टो रथे शान्दमस्तकेषु ।
 आयाति यस्याभिसुखो वनस्य
 युद्धोद्यमे तस्य पराजयः स्यात् ॥
 सट्प्रकाशैः कटके षडस्य
 काकोः प्रविष्टैः पिष्टितं विनापि ।
 संयुध्यमानैररिभिः समं स्या-
 न्नहाहवः सन्धिरयुध्यमानैः ॥
 चित्रध्वजश्चक्रस्तताधिरोहः
 समुद्यतं शत्रुबलं प्रपश्यन् ।
 आजौ जयं जल्पति भूमिधानां
 कृतध्वनिः क्षीरतरौ च काकः ॥
 गतिखरौ वायससंप्रवृत्तौ
 प्राच्यां पलायोदितवैपरीक्षात् ।
 एवं जनोऽप्याचरति प्रभूतौ
 यथोदितं तत्र तथाजमार्थम् ॥
 दिग्यामचक्रोऽपि शुभामुमानि
 पलायि यानि प्रतिपादितानि ।
 प्रतिक्रमानस्य भवन्ति यानि
 तथाविधानीति वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
 इति काकवते याज्ञप्रकरणम् ॥ १ ॥
 “स्थानस्थिताणां कथयन्ति काका
 खेटाविशेषेण शुभाशुभानि ।
 प्रयोधिताः प्राज्ञनक्षत्रनिर्ण-
 तक्षत्राद्य विद्यते प्रवक्तव्यः ।
 निष्कारणं संविजिता खनो
 यानेऽग्ननाशाय भवन्ति काकाः ।
 रोधश्च चक्राकृतयो वदन्ति
 सथापसक्यमन्त्राङ्गुयश्च ।
 विघातमाङ्गुयश्चर्मसंस्था
 रानौ खनो जनताविनाशम् ।
 कोकश्च चक्रधरश्च प्रहारे-

काक

वदेनयन्तः परचक्रद्विम् ।
 यः काति धून्वास्तु विनोक्त रौति
 दृष्टिं समाशंसति वायव्योऽसौ ।
 नक्षत्रप्रतिविम्बयैव
 वर्षासु दृष्टिं मयमन्वरा तु ॥
 मध्यं दिने वेष्टानि यस्य काको
 विरौति रौद्रं विधुनोति वाक्ने ।
 हरन्ति चौरा नृविद्यानि तस्य
 भुवं तथान्धो भवति प्रमादः ॥
 ब्रह्मदृष्टस्तु पूर्ववन्तो
 ऊताश्रमीति करटः करोति ।
 स्यात् प्रस्थितस्याप्यथवा स्थितस्य
 दुःखं प्रभूतं दिवसत्रयेण ॥
 छायासु जामं सुवि भूमिजामं
 विष्णुं नरो यावधि कार्यनाशम् ।
 करोति काको विरवन्नरस्य
 प्राच्यायिनः स्थानगतस्य वापि ॥
 दारप्रदेशेऽधिराजुजितो
 विरौति काकः प्रिमुनाशनाय ।
 पक्षौ विधुन्वन् विरवंच खट्वां
 शान्ते च दीप्ते भवने न शस्तः ॥
 भूयस्तथोर्द्धं प्रविधाय पक्षौ
 काकः कुनादं प्रकयं करोति ।
 कुजोऽधिरुद्रः करटान्तरुध
 रोगेण मृत्युं कुर्वते नरायाम् ॥
 प्रथे हते वापहते खगेन
 विनाशनाभावपि तादृशस्य ।
 रक्तस्य पीते रजतस्य मुक्तो
 चौरस्य कार्पासमये भवेताम् ॥
 प्रन्ने हते रोगविनाशबुद्ध्या
 हन्त्यासु रोगं सुरवः प्रदीप्ते ।
 शान्ते प्रदेशे करटखिरेण
 बख्खारवो रोगमयाकरोति ॥
 प्रन्ने सुभे शान्तिदिगन्तस्यः
 शान्तखरो यः सुभमादधाति ।
 यो वायसस्तं सुभदं वदन्ति
 तद्यत्त्रये व्यत्ययहेतुवत्तः ॥
 विरौति कुम्भे मयिकेऽथवा यः
 स गर्भवत्याः सुतजन्महेतुः ।
 उड्डीयते कण्टकिनीषु प्राखा-
 मादाय राजागमनाय काकः ॥
 अन्नादिविष्ठापिप्रितादिभिर्भयः
 पूर्वार्थगोऽभोष्टमप्रदोऽसौ ।
 मन्मादिविष्ठापि विष्ठादिनामे
 शको विवाहादिविधौ च काकः ॥
 इष्टार्थदोऽन्नादिकवाहनस्य-
 ऋणादिसंश्लेषकदवाप्तकारी ।
 बन्धागमं नश्यति तोरखयो
 हृष्टार्थदो हृष्टतर्कस्थितश्च ॥
 वायसः कुजकुजध्वनिं यदा
 बाह्वेऽद्वयनसंमुखं तदा ।
 अभ्युपैति पथिकस्तदा ध्वनिं

काक

सर्वकार्यसुभदं वदत्यसौ ॥
 इदं तिहोत्पातयुगं पृथिव्यां
 महाभयं प्राप्नुनिका वदन्ति ।
 यदायसो मैथुनसन्निविष्टो
 वृष्टेत यदा धवनः कदाचित् ॥
 उद्देगविदेसभयप्रवास-
 धनक्षयव्याधिभयप्रहाराः ।
 बुद्धिप्रयाशाकुलताप्रवादा
 नृणां भवन्त्यद्भुतदर्शनेन ॥
 शमाय तत्सूचितदुःखराशेः
 ज्ञानं वदित्तत्तत्तमेव कुर्यात् ।
 आत्मीयशक्त्या च सदक्षिणानि
 दिनाय दद्यात् वसनानि तानि ॥
 नयेदहःशेषमपुण्यहान्या
 शयीत भूमावज्ञातमभक्तः ।
 हविष्यभोजी न भजेच्च मार्गे
 दिनानि सप्त त्रिगुणानि यावत् ॥
 अकाकघातव्रतमादधीत
 वलिं च दद्याद्भक्तिभोजनेभ्यः ।
 आत्मा प्रभाते विदधेत शान्तिं
 दद्यात् खशक्त्या नृविणं गुणिभ्यः ॥
 देशे तु यत्राद्भुतमेतदय-
 मानोक्तते तत्र समापतन्ति ।
 अदृष्टिदुर्भिक्षमयोपसर्गः
 चौरादिशत्रून्ध्वधर्म्मनाशाः ॥
 कर्माणि तस्योपशमाय राजा
 प्रवर्त्तयेत् शान्तिकपौष्टिकानि ।
 अन्नाद्यगोभूमिवस्तुनि दद्यात्
 युद्धं विदध्याश्च यथावद्व्यम् ॥
 इति काकवते स्थानस्थितप्रकरणं पञ्चमम् ॥ * ॥
 अथ स्वरविचारः ।
 “ककामिति स्तेमविधो विरावः
 केकामितोष्टाश्रयान्नेतुः ।
 करोति कूं कूमिति चार्थजामं
 कं कं ध्वनिः काश्चनलाभमाह ॥
 के केमिति स्त्रीवरयोविदास्ये
 भोगाय कां कामिति शब्दितः स्यात् ।
 अपत्यनामः कु कु इत्यनेन
 गन्तुः पक्षं केकव इत्यनेन ॥
 कौ कोमितोदं सुभलाभकारि
 कुं कुं निनादः प्रियसङ्गमाय ।
 कां कूमिति कामिति च चयोऽमी
 कां कामिति हौ च रवौ रमाय ॥
 कां कामिति कौमिति च द्विबलं
 कूं कूमिति कौ कुकु कू इतीदम् ।
 वतं प्रदिष्टं मरणाय नृणां
 गन्तुः प्रयाशं कुर्वते खगास्तः ॥
 कौ कौमितोष्टार्थविनाशनाय
 ज्वलज्वलेत्यभिभयाय शब्दः ।
 कौकीति कोकाविति यः कथञ्चिन्-
 मुज्जुमुज्जुः स्यात् क मतो वधाय ॥
 स्यात् का इतीदं विषणं सदैव

काक

मिनामये स्यात् क इतीदृशश्च ।
 काका इतीदं तु विघातकारि
 करोति काको वदति सतुष्टौ ॥
 आहारदोषाय च काकटीति
 स्यादाकुलं कुक्कुणिभं रमाय ।
 केकेध्वनिष्ठाकुटि किं टिकीति
 त्रयं त्विदं स्यात् पुरदूषणाय ॥
 यत् का इति निस्तदनुसरेण
 शब्दद्वयं स्यान्महते रमाय ।
 कामित्वयं वाहननाशमश्च
 ददाति हर्षं कुकुकुर्वितीदम् ॥
 यत्का इतीदं विरतं सुदीर्घ-
 क्षतखरेणोचरितं प्रमादात् ।
 उत्साहहीनः अमदैव्ययुक्तः
 स वायसः कार्यविनाशनाय ॥
 सामिधं वक्त्रकोति भोजये-
 दारयेत् कलिकलीति रासनम् ।
 अभ्युपैति स्वररुक्तभाषिते
 प्रोषितः शवशवारवे शवः ॥
 स्यात् कलिः कवकवध्वनौ नृणां
 जायते कणकगाध्वनौ स्वरः ।
 आश्रजेत् कुलुकुलध्वनौ प्रियः
 सौदगं कटकटध्वनौ दधि ॥
 एवं प्रकारा बहवोऽपरेऽपि
 प्रशान्तदीप्तावलिभोजनानाम् ।
 भवन्ति शब्दाः खलु तेषु केचि-
 दस्माभिरुक्ताः खलु कदापीयाः” ॥
 इति काकवते स्वरप्रकरणं षष्ठम् ॥ * ॥
 “चिंतं नरेभ्यो मुनिभिः पुराणे-
 र्ज्ञानं यदुक्तं बलिपिण्डयुक्त्या ।
 तदुच्यते संप्रति येन काका
 वदन्ति गित्यं बलिजाभतुष्टाः ॥
 अदक्षिणस्यां दिशि यत्र काको-
 र्युतो भवेत् क्षीरतरुः प्रभूतौ ।
 गत्वा निवृत्तेऽहनि तत्र काका
 निमग्नधीया बलिपिण्डभाज्ये ॥
 प्रातस्ततः क्षीरतरुदधन्ता-
 दिशोऽथ लिखेत् सप्त गोमयेन ।
 भूमिप्रदेशे चतुरस्रमस्य
 मध्येऽर्चयेत् ब्रह्ममुरारिभानून् ॥
 इन्द्राग्निवैवस्वतयातुधान-
 जलेशवायुद्रविणेशशम्भून् ।
 अथर्चयेदष्टसु दिक्षु भगवा
 क्रमेण चाष्टावपि लोकपालान् ॥
 नमोयुतैः सप्रणवैश्च सर्व्या-
 त्रिजाभिधानैः प्रयतो मनुष्यः ।
 अर्घासनोपनष्टपुष्पधूप-
 नैवेद्यदीपाक्षतदक्षिणाभिः ॥
 आब्रह्मकाकांस्तसन्निविष्टा-
 नाध्याय तत्प्राज्ञमन्मययुक्ता ।
 ततस्तदर्थं बलिमाज्यविक्रान्
 मन्त्रेण दद्यात् दधिपिण्डयुक्तम्” ॥

काक

मन्मः। इन्द्राय यमाय वरुणाय धनदाय भूतवाय-
साय वणिं गृह्णातु मे साहा ॥

“उदीर्ये कार्यं समधावस्तु
ततः प्रदेशे करटस्य चेष्टाः
स्पृष्टीकृताङ्गानि शुभामुभायं
संज्ञयेन्निश्चलपाणिपादः ॥
पूर्वेषु खादन् सुखवित्तवृद्धिं
करोति वज्रैर्दिशि वज्रिभोतिम् ।
काकोऽयं नाशं दिशि दक्षिणस्यां
नैर्ऋत्यगो दिग्बरक्तवदितः ॥
जलेष्टदेशेऽभिमतार्थसिद्धि-
र्वायोर्दिशीति प्रभवस्तुष्टिः ।
सौम्ये सुखारोग्यसमीहितार्थ-
मीशानदेशे वितरन्मोहम् ॥
वक्तुं विलुप्ते करटः समन्तात्
कार्यं विमिश्रं परिभावनीयम् ।
वणिं विकीर्योपि न भक्षयन्ति
काकास्तदानीं भयदा भवन्ति ॥
क्षीरद्रुमारामचतुष्टयेषु
सरित्समीपे चिदशालयेषु ।
देयो वलिभूतदिनाद्यमीषु
कुष्मावदध्योदगतयुक्ताद्यैः” ॥

इति काकवते पिण्डप्रकरणं सप्तमम् ॥ * ॥

“पिण्डत्रयस्याद्य विधानमेत-
दाख्यायते यत् किल नारदाद्यैः ।
दृष्टं मुनीन्द्रैरमुं शुभं नराणां
यथावदस्मिन् कथयन्ति काकाः ॥
गत्वा शुभेऽङ्गि प्रहरे चतुर्थे
देशेऽपि पूर्वप्रतिपादितेषु ।
नरेण पिण्डत्रयभोजनार्थं
काकाः प्रयत्नेन निमग्नजीवाः ॥
ततः प्रभाते ह्यपलिप्य भूमिं
तस्याश्च पूर्वोदितमन्त्रयुक्ता ।
ब्रह्माच्युतेश्चाप्यतिशोकापाकाः
काकाश्च पुंसां क्रमतोर्ध्वनीयाः ॥
दध्योदनाद्यैर्विहितं प्रवेश्य
पिण्डत्रये मण्डलकस्य मध्ये ।
अभ्यर्चयेदक्षतपुष्पधूपै-
र्मनोहरैर्यज्ञपरो मनुष्यः ॥
तेषु क्षिपेत् प्रागिदगनुक्रमेण
पिण्डेषु हेमप्रथमे द्वितीये ।
रूप्यं तथा लौहकवं तृतीये
शुक्लं कुर्यादङ्गिपिण्डगुल्यम् ॥
त्रिसप्तकावो विनिवेश्य पिण्डे
पिण्डा निवेश्या वलिभोजनेभ्यः ।
मन्मोक्षमावाहनतोर्वितेभ्यः
कार्यं विचार्योपसरेततच्च” ॥

मन्मः। ॐ हिवि टिमि विटि काकचाखडालाय
साहा । इति पिण्डाभिमन्त्रणार्थम् ॥ ॐ ब्रह्मणे
विन्दाय काकचगडालाय साहा । काकाङ्गानमन्मः ॥

“काकेन मुक्ते सप्तवर्णपिण्डे
श्रेयं नरेणोपममात्मकार्यम् ।

काक

मुक्ते सक्त्ये खलु मध्यमं स्था-
मुक्ते सक्तौहे त्वधमं प्रदिष्टम् ॥
विवादवाङ्मयविवादवृद्धि-
क्षेमाश्च वित्ताः क्षत्रिभोगोमाः ।
संग्रामसेवापकार्यदेशा
इत्यादयोऽस्मिन् परिभावनीयाः ॥
चेष्टामवामां विदधाति याति
प्रदक्षिणं दक्षिणपक्षमुच्चैः ।
यीवां तथोच्चं कुर्वते सशब्दः
स्थानं मनोर्ध्वं अयति द्रुमच्छ ॥
एवंविधां यो विदधाति चेष्टां
पिण्डं समादाय शुभं खगोऽसौ ।
अभीष्टकार्यादधिकं करोति
चेष्टाविपर्ययासतयान्यथात्मम् ॥
पिण्डं समादाय यदि प्रधानं
शान्तं दिशं गच्छति काकपक्षी ।
पूर्वं पक्षं तत् कुर्वते नराणां
विकीरिते वस्तुनि यच्च तत्र ॥
काको गृहीत्वा यदि मुख्यपिण्डं
प्रयाति दीप्तां ककुभं तदानीम् ।
अत्युत्तमं कार्यफलं प्रदर्शय
ततः समस्तं विनिश्चयवश्यम् ॥
द्वितीयकं यद्यपि दृष्टं पिण्ड-
मुद्धीयते शान्तिदिगाग्नयेण ।
पक्षं तदानीं शुभं नराणाम्
याप्यं खगो जल्पति कार्यजातम् ॥
काके समादाय जघन्यपिण्डं
याते प्रदीप्तां ककुभं वदन्ति ।
कार्यं जघन्यादधिकं जघन्यं
स्थानमध्यमं मध्यमपिण्डभागे” ॥

इति वसन्तराजे पिण्डत्रयप्रकरणमष्टमम् ॥ * ॥

“महर्षयो वायसशाकुनस्य
वदन्ति सारादपि सागभूतम् ।
पिण्डाष्टकं यत्तदग्रेष्वमेत-
दाख्यायते कार्यविनिश्चयार्थम् ॥
शुभेऽङ्गि काकानधिवास्य सायं
पिण्डाष्टकं भोक्तुमथ प्रभाते ।
तत्कालयोग्यानि समस्तवस्तू-
न्यादाय धायादहिरप्रसक्तः ॥
एकान्तदेशे तत्पार्श्वभूमौ
मृद्गोमयाभ्यामुपलोपितायाम् ।
सत्पक्षगण्येन समुक्षितायां
सौम्योपहारैरुपशोभितायाम् ॥
विधाय पूजां कुलदेवताणां
मध्ये ततोऽष्टस्वपि दिक्षु देयम् ।
भक्तेन सर्पिर्दक्षिमिन्त्रितेन
पिण्डाष्टकं प्रागिदगनुक्रमेण ॥
पक्षीन्द्रवज्रान्तकराक्षसेज्जान्
विष्णुं विरिञ्चिं धनवं मण्डेशम् ।
पूर्वादिक्काष्ठाक्रमयोजितेषु
न्यसेत् क्रमादष्टसु पिण्डकेषु ॥
नमोयुतैस्तान् प्रयवच्च सर्वा-

काक

कतोऽर्चयेत्त्रिजगाममन्मैः ।
अर्थावकाशेयगपुष्पधूपै-
र्नैवेद्यदीपाद्यतदक्षिणाभिः ॥
अभ्यर्चितेभ्यो विधिनोदितेन
पिण्डाष्टकं तत् दद्युः क्षिणेभ्यः ।
मन्त्रेण संमग्न्य निषेदनार्थं
कार्यं विनिश्चयपसरेच्च विहितम्” ॥

अथ मन्मः । ॐ नमः खगयतये ग
प्रोखाय पक्षिराजाय साहा ॥

“त्रोखाङ्कसमं पिण्डं गृह्णात् त्वमशङ्कितः
यथादृष्टं निमित्तं च कथयन्नाद्यमे कृतम् ।

काकेन पिण्डे प्रथमे गृहीते
तिष्ठन् व्रजन् वापि भवेत् कृतार्थः ।
उद्देश्योक्तौ विपलाः प्रयागे
हानिः कानिच्चा भवति द्वितीये ॥
याम्ये वगापङ्कजमन्त्रवः स्युः
पिण्डे चतुर्थे विपयो रजेषु ।
स्याद्देष्यवेऽभीष्टमकटुसाध्यं
भवेत् प्रवातो विपलाच्च वृद्धे ॥
नास्तीह तन्निश्चयमेव कार्यं
मुक्ते न यत् सिध्यति सौम्यपिण्डे ।
सन्तापशोकौ विपला च याथा
पिण्डेऽष्टमे वायसभक्षिते च ॥
पिण्डं न गृह्णात्यथवा न मुक्ते
चक्षुर्लक्ष्मिंक्षिपति द्विजो यः ।
कार्येषु सर्वेषु च न प्रशक्तो
ब्रवीति घोरं समरं स पुंसाम्” ॥

इति वसन्तराजे काकवते पिण्डाष्टक
नवमम् ॥ * ॥

“आद्यं पञ्चाशता द्वाभ्यां दत्तैर्दक्षिणकनीर्
काकानयपरीक्षा च द्वितीये दशभिर्दक्षिभि
दत्तैर्दक्षिणस्तृतीये च काकाश्चकानिचकवज्र
हाचत्वारिंशता दत्तैर्यानां तुर्वे प्रकीर्तित
दत्तानि विंशतिस्त्रीभिः स्नानं स्नाप्ये च प
खरप्रकरणं वृद्धं दत्तैर्दशभिस्ततः ॥
एकादशभिराख्यानं वनिसंज्ञं सप्तमम् ।
पिण्डत्रयविधानाय चतुर्दशभिरष्टमम् ॥
पिण्डाष्टकविधानाय नवमे वदुदाहृतम् ।
अन्यप्रकरणं तच्च दत्तान्येकादशैव तु ॥
वसन्तराजशाकुने सदागमार्थशोभने ।
समस्तवस्तुकौतुके विचारितोऽयं वाक्यः”
समुदायेन १९९ दत्तानि । इति वसन्तरा
जान्तगतवायसशाकुनगामकाकचरिणं सा
काकमांसगुणाः दोषकथापहृतम् । चक्षुर्
दृष्टव्यम् । वनायुर्जितकारितम् ।
दीपयत्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“काकः कोकिलमूकराः ॥ ७८ ॥

इन्द्रादयो भक्षुका
याकाः सौरभो वृक्षप्रवृत्तयो
ये चान्दनीवा कृत्वा ।
मन्त्राश्च सरीसृपादिकमन्त्रा
युक्ता कश्चिन्नाय ये

काकति

कोकः सारसप्रादिका मुक इमे
मस्या न श्लाकाया ।

मृदुचटकाचकोराः काकजाताश्च श्लेमाः
पिकमुकविषयद्रुग्भीष्टदाहकृष्णाः ।
जलकरटकापोता पोतकी खल्लरीटाः
काकावकमशकाया युक्पिङ्गादयोऽन्ये ।
इते भक्ष्या नैव भक्ष्या न चेष्टा
ये चाप्यन्येऽज्ञातनामाश्च शास्त्रा ।
अन्ये चापि स्वापदा ये च गिन्या-
स्ते चास्त्राया वर्जिताश्चात्र सर्वे ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने । ११ अः ।

“काकजङ्गलुरश्वाभमासश्चक्षुष्यलूकचिक्षिप्ते-
नमृदुप्रभृतयः प्रसङ्गाः ।

“इते सिंहादिभिः सर्वे समाना वायसादयः ।

रसवीर्यं विपक्षेषु विशेषाच्छोषिणे हिताः” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अः ॥ पीठसर्पी ।

खोँका इति भाषा । द्वीपविशेषः । परिमाणभेदः ।

वृक्षविशेषः । शिरोऽवस्थानम् । इति हेमचन्द्र-
भेदिवीकरौ । तिनकः । अतिवृष्टः । इति शब्द-
रत्नावली ।

काककङ्कः, स्त्री, (काकप्रियः कङ्कः ।) चीनकः । इति
हेमचन्द्रः ।

काककाणा, स्त्री, (काकस्य कणा अङ्गं जङ्गावयवः
तद्वत् अङ्गं यस्याः ।) काकजङ्गावृक्षः । इति
जटाधरः ।

काकग्री, स्त्री, (काकं हन्तीति । काकं + हन् + टः
टिप्तात् ङीप् ।) महाकरङ्गः । इति राज-
निर्घण्टः ।

काकचिन्ता, स्त्री, (काकवर्णा चक्षा प्रान्तभागः फले
यस्याः । एबोदरादित्वात् साधुः ।) गुग्गा । इति
शब्दरत्नावली । कुँच् इति भाषा । (गुग्गाशब्दे-
ऽस्या विवरणं बोध्यम् ॥)

काकचिन्ता, स्त्री, (काकवर्णा चक्षा प्रान्तभागः फले
यस्याः । एबोदरादित्वात् साधुः ।) गुग्गा । इति
शब्दरत्नावली ।

काकचिन्ता, स्त्री, (काकचिन्ता + वा ङीप् ।) गुग्गा ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ (अस्याः पर्यायो भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । यथा,—

“श्वेता रक्तोचटा प्रोक्ता ज्ञाप्याना चापि सा सूता ।
रक्तासा काकचिन्ता स्यात् काकानन्ती च रक्ता ।
काकादनी काकपीलुः सा सूता काकवल्ली” ॥
गुग्गाशब्दे विवरणान्तरं ज्ञेयम् ॥)

काकचिन्ता, स्त्री, (काकस्य चक्षुः पक्ष इव हृदो यस्य ।)
खल्लनपक्षी । इति शब्दरत्नावली ।

काकचिन्ता, स्त्री, खल्लनपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(खल्लरीटशब्देऽस्य विवर्तितार्थः ॥)

काकजङ्गा, स्त्री, (काकस्य जङ्गावयवार्थस्याः ।)
खानामन्यातवृक्षविशेषः । केडया ठेङ्गा इति
भाषा । तत्पर्यायः । काकाङ्कोर काकाक्षी इ काक-
नाविका ४ । इति शब्दरत्नावली । क्षवीवणः । इति
रत्नमाणा । भ्राङ्गजङ्गा इ काकाङ्गा ७ सुनोमशा
८ पारावतपदी ९ दासी १० नदीकान्ता ११ ।

अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । क्षान्तिप्र-
कषणाधिर्याजीर्यजीर्यविषमज्वरनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ।

(“काकजङ्गा वना श्यामा ब्रह्मदखी क्षताङ्गलिः ।
एन्निपर्या त्वपामार्गस्तथा भङ्गरजोऽष्टमः ॥

यथामन्यतमं मूकं पुण्योद्भूतं यत्नतः ।

रत्नाख्येयं सर्वेषु ब्रह्मैकादिकं जयेत्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ।

मसीति कोके । अस्याः पर्याया गुणाश्च यथा,—

“काकजङ्गा नदीकान्ता काकतिक्ता सुनोमशा ।

पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्तिता ॥

काकजङ्गा हिमा तिक्ता कषाया कफपित्तजित् ।

निहन्ति ज्वरपित्ताखण्डकयुविषजिमीन्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गुग्गा । इति रत्नमाणा ।

काकजम्बू, स्त्री, (काकवर्णा जम्बूः ।) भूमिजम्बूः ।

क्षुद्रजम्बूः । इति शब्दमाणा । वनजाम् इति

भाषा ।

काकजम्बू, स्त्री, (कां जलं अकति आश्रयत्वेन मृदा-

तीति । क + अक् + अङ् + टाप् च । काका

जम्बूः । यदा काकवर्णा जम्बूः ।) जम्बूप्रभेदः

तत्पर्यायः । काकपला २ नदीये ३ काकवल्लभा

४ भङ्गेष्टा ५ काकनीला ६ भ्राङ्गजम्बूः ७ धन-

प्रिया ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । अक्षत्वम् ।

पाके मधुरत्वम् । गुदत्वम् । दाहश्रमातिसार-

नाशित्वम् । वीर्यवृद्धिबलप्रदत्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ।

काकणं, स्त्री, (कु ईषत् कणति निमीलति इति ।

अथ काकणं गुग्गाफलं तद्वद्वृक्षतिस्यात्तीति

ज्यायवृक्षचिह्नितत्वादस्य तथात्वम् ।) कुष्ठविशेषः ।

तस्य लक्षणम् । यथा,—

“यत् काकणं त्रिदशमपाकं तीव्रवेदनम् ।

त्रिदोषनिष्ठं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति” ॥

इति माधवकरः । (“काकणं तीव्रदाहकम् ॥

“पूर्वं रक्तं क्षयाच्च काकणान्तीपणोपमम् ।

कुष्ठनिष्ठैर्युतं सर्वैर्नैव कर्णं ततो भवेत् ॥

दोषभेदीयविहितैरादिशेक्षिष्णुकर्मभिः” ॥

इति वाभटे निदानस्थाने १४ अः

“काकणान्तिका वर्णान्तादौ पश्चात् सर्वकुष्ठ-

निष्ठसमन्वितानि पापीयसां सर्वकुष्ठनिष्ठसम्भवे

नानेकवर्णानि काकणानीति विद्यात् ।

इति निदानस्थाने ५ अः । चरकेणोक्तम् ।)

काकणान्तिका, स्त्री, (कु ईषत् कणन्ती निमीलन्ती ।

कन् निमीलने शब्द ङीप् कोऽकादेशः । ततः कन्

टाप् च एबोदरादित्वात् साधुः ।) गुग्गा । इति

रत्नमाणा । कुँच् इति भाषा ।

(“यत्काकणान्तिका वर्णान्तादौ तीव्रवेदनम्” ।

इति चरके चिकित्सास्थाने ७ अः ॥)

काकतिक्ता, स्त्री, (काकमसवत् तिक्ता इति मध्यपद-

नोपि समासः ।) काकचिन्ता । इति रत्नमाणा

। कुँच् इति भाषा । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“काकजङ्गा नदीकान्ता काकतिक्ता सुनोमशा

काकप

पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्तिता” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

काकतिन्दुकाः, पुं, (कां जलं अकति इत्यङ् । काकः

तिन्दुकाः काकवर्णौ वा तिन्दुकाः काकप्रियस्तिन्दुका

वा ।) वृक्षविशेषः । माकड़ा केन्दु । माकड़ो

गाव् । काकतेंदु इति च भाषा । तत्पर्यायः । का-

केन्दुः २ कुककः ३ काकपीलुः ४ । इत्यमरः

। २ । ४ । ६८ ॥ काकपीलुः ५ काकावृक्षः ६ काक

स्फूर्जः ७ काकाङ्गः ८ काकवीजकः ९ । अस्या

गुणाः । कषायत्वम् । अक्षत्वम् । गुदत्वम् ।

वातविकारनाशित्वम् । पक्षस्य तस्य गुणाः ।

मधुरत्वम् । किष्किपकारित्वम् । वान्तिपित्त-

नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काकावृक्षशब्दे-

ऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

काकतुखः, पुं, (काकतुखस्येव वर्णोऽस्त्यस्य । अर्श-

आदित्वात् अच् ।) काकागुह । इति हेमचन्द्रः ॥

काकतुखिका, स्त्री, (काकतुखस्येव वर्णः फणांशेऽस्याः

इति ठन् । स्त्रियौ टाप् च ।) काकचिन्ता । गुग्गा ।

इति जटाधरः ।

काकतुखी, स्त्री, (काकं ईषदुःखं तुखते नाशयतीति ।

तुङ्गि छ बध्ने + अङ् । गौरादित्वात् ङीष् ।)

राजरीतिः । राजपित्तं इति भाषा । इति रत्न-

निर्घण्टः । (काकतुखस्येवाक्षान्तिर्विद्यते ऽस्याः ।

अर्श आदित्वाद् अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृक्ष-

विशेषः । कौशाङ्कोड़ी । इति हिन्दी भाषा ।

तत्पर्यायः । काकादनी २ काकपीलुः ३ काक-

श्रिम्बी ४ रक्तजा ५ भ्राङ्गादनी ६ वक्राश्रया ७

दुर्म्मेष्टा ८ वायसादनी ९ भ्राङ्गनखी १० वायसी

११ काकदन्तिका १२ भ्राङ्गदन्ती १३ । अस्या

गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । द्रव-

त्वम् । रसायनत्वम् । वातदोषहारित्वम् । रुचि-

कारित्वम् । पणितस्तम्भित्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ।

काकध्वजः, पुं, (काकमीषज्जलं वासं ध्वज इवास्य ।)

वाङ्वाभिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काकनामा, [नृ] पुं, (काकस्य नाम नाम यस्य ।)

वक्रवृक्षः । इति रत्नमाणा । (काकशीर्षशब्दे-

ऽस्य विवरणं बोध्यम् ॥)

काकनासः, पुं, (काकस्य नासायां वर्णः इव फले यस्य ।)

विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकनासा, स्त्री, (काकस्य नासा इव फलमस्याः ।)

काकजङ्गावृक्षः । इति जटाधरः । (अस्याः पर्याया

गुणाश्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

“काकनासा तु काकाङ्गी काकतुखप्रजा च सा ।

काकनासा कषायोष्ण कटुका रस पाकयोः ।

कषण्णो वामनीतिक्ता शोथार्शः श्वित्रकुष्ठवृत्” ॥

काकनासिका, स्त्री, (काकनासा ततः स्त्रीर्धे कन्

टाप् अत इत्यम् ।) काकजङ्गावृक्षः । इत्यमरः

२ । ४ । ११८ ॥ रत्नचिह्नम् । इति राजनिर्घण्टः ।

काकपक्षः, पुं, (काकस्य पक्ष इव आकारोऽस्त्यस्य ।

काकपक्ष + अच् ।) मलकपार्श्वद्वये केहरचना-

विशेषः । काकपाटा कुक्की इति च भाषा ।

काकाद्

इति राजनिर्घण्टः ।

काकाश्रीर्षः, पुं, (काकः श्रीर्षे ऋयेऽस्य । काकस्य तदये वासयोग्यत्वात् ।) वक्रवृक्षः । इति जटाधरः । (पर्यायोऽस्य यथा,—वैद्यकचक्रपाणिंसंयत्ने गच्छामात्रात् । “वक्रपुष्पः काकश्रीर्षः खूणपुष्पः शिवप्रियः ।

वसुकः काकनामा च वसुहट्टः संपूरकः” ।)

काकशूर्पः, पुं, (काकः शूर्पेति यत्र । काक + शूर्प + क्त्वाच् ।) काकतिन्दुकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

काका, स्त्री, (काकवशाकारोऽस्यस्या इति अच् ततश्चात् ।) काकनासायता । काकोषीवृक्षः । काकजङ्घावृक्षः । पर्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

“काकजङ्घा नदी कान्ता काकतिक्ता सुनोमशा । पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्तिता” ॥ गुणादयोऽस्याः काकजङ्घाशब्दे बोद्धव्याः ।) रक्ति-काजता । मणपूवृक्षः । काकमाषोवृक्षः । इति मेदिनी ।

काकाङ्गा, स्त्री, (काकस्य अङ्गं जङ्घेवाकाः यस्याः वा ङीष् । पञ्चे टाप् ।) काकाङ्गीवृक्षः । इत्यमरटीकायां रामायणः ।

काकाङ्गी, स्त्री, (काकस्य अङ्गं जङ्घा इव आह्वति-र्यस्याः । ङीष् ।) काकजङ्घावृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १८ । (अस्याः पर्यायो यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

“काकनासा तु काकाङ्गी काकुत्स्थपत्नी च सा” ।)

काकाशी, स्त्री, (काकं तज्जङ्घाकारं अक्षति गच्छ-तीति । काक + अन्च् + अच् + ङीप् ।) काक-जङ्घावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ।

काकाखः, पुं, (काका खख इव फलं यस्य । काकी-त्यस्य पुंवद्भावः ।) महानिम्बः । काकतिन्दुः । इति राजनिर्घण्टः ।

(“माषैः समानं फलमात्मगुण-मुत्तमं काकाखफलमथैव” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥ यस्मिन् अन्धविषये तद्यथा,—

“काकाखसुरसगवाक्षा
पुनर्नवा वायसी शिरीषपक्षैः ।
उद्बुद्धविषजन्मते
सौम्यधनस्यपानानि” ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने । २५ अध्याये ॥)

काकाया, स्त्री, (काकस्यायनिव वीजमस्याः ।) को-कशिमी । इति राजनिर्घण्टः ।

काकाय्त्री, स्त्री, (काकाय + गौरादित्वात् ङीष् ।) महाज्योतिष्मती कृता । इति राजनिर्घण्टः । (महाज्योतिष्मतीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

काकाय्कोषा, स्त्री, (काकाय्कोरति तत्सादृश्यं वीजे प्राप्नोतीति । उर गतौ + अच् । रस्य जत्वम् ।) कोकशिमी । इति राजनिर्घण्टः ।

काकादनी, स्त्री, (काकैरुद्यते सुख्यतेऽसौ इति । काक + क्त्वाच् + कर्मणि क्युट् ततो ङीप् च ।) गुग्गा । इति शब्दरत्नावली । श्वेतगुग्गा । इति

काकुत्

राजनिर्घण्टः । वृक्षविशेषः । कानिशाकडा इति भाषा । तत्पर्यायः । हिंसा २ मृगमाली इत्युक्ती ४ काना ५ अहिंसा ६ कटुका ७ पाणिः ८ का-पाणः ९ कुलिका १० । इति रत्नमाला । (अस्या-व्यवहारो यत्र तद्यथा,—

“विकटतारवधकाकान्ती
काकादनीतापसवृक्षमूलैः ।
आलेपयेदेतन्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयत्ने गच्छमालाशधिकारे । अस्याः पर्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

“श्वेता रक्तोष्णता प्रोक्ता हृष्यणाचापि सास्तृता । रक्तासा काकपिप्पी स्यात् काकान्तीच रक्तिका ॥ काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्ली” ॥

काकायुः, पुं, (काकस्य आद्युर्गत्वात् ।) खर्गवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ।

काकारिः, पुं, (काकः अरिर्त्यस्य । काकस्यारिर्वा ।) पेचकः । इति हेमचन्द्रः ।

काकालः, पुं, (का इति शब्दं कलते रौति । का + कल + क्त्वाच् ।) श्लोककाकः । इति शब्दरत्नावली ।

काकिणी, स्त्री, (ककलौत्ये । ककते गयनाकाले चक्षुषी-भवतीति । कक + यिणि + ङीप् ।) एषोदरादि-त्वात् नस्य यः ।) पञ्चतुर्धाशः । पाँच गच्छा-कडि इति भाषा । यथाह लीलावती ।

“वराटकानां दशकदयं यत् सा काकिणी” ॥ मानद्वयः । काठा नक्षत्रादि भाषा । कृष्णा । कुंच इति भाषा । एकवराटी । एक कडा इति भाषा ।

(“तस्मात्प्रथमं काकिणीं वा फलं पुष्पमथापि वा । प्रदद्याद् दक्षिणां यच्छे यथा स सफलो भवेत्” ॥

इति शुद्धितत्त्वे वृक्षस्पतिः ॥) उन्मानस्यांशकः । इति मेदिनी ।

काकिनी, स्त्री, (ककलौत्ये । ककते गयनाकाले चक्षुषी-भवतीति । कक + यिणि + ङीप् ।) काकिणी । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः । (यथा,—पञ्चतन्त्रे २ । ७४ ।

“ईश्वरा भूरिदानेन यत्नमन्ते फलं किञ्च । दरिद्रस्तत्र काकिन्या (ख्या) प्राप्नुयादिति नः श्रुतिः” ॥)

काकिणः, पुं, (कु-ईश्वत् किरतीति ।) कु + कृ + कः । कोः कादेशः रस्य जत्वम् ।) काकणः । कण्ठमणिः । इति शब्दमाला ।

काकुः, स्त्री, (कक लौत्ये + उण् ।) श्लोकमयादिभि-र्धनिविकारः । इत्यमरः । १ । ६ । १२ ।

(यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २३ ।

“भिन्नकण्ठध्वनिर्धरिः काकुर्वाभिधोयते” । इति काकुं कक्षीकृत्य उदाहरणं यथा, तत्रैव

“गुह्यपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् । अजिज्जुलकोकिज्जलिते नैथति सखि ! सुरभि समयेऽसौ । नैथति, अपि तु एथति एवेति-काका अन्वयेते” ॥) जिह्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ।

काकुत्स्थः, पुं, (काकुत्स्थस्य कृतेरपत्यम् । शिवादि-त्वात् ४ । १ । २१२ । अच् ।) श्रीरामचन्द्रः । इति

काकोदु

रामायणम् ॥ (यथा, रघुः १२ । ४६ ।

“असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषयन् । न चक्षुने शुभाचारः स दूषयन्मिवात्मनः” ॥ काकुत्स्थवंशोद्भवमात्रम् । अजराराज्ये यथा रघु-वंशे ६ । २ ।

“काकुत्स्थमाणोकयतां नृपाणां
मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम्” ॥

दशरथार्थे यथा रामायणे ६ । १५ । १ ।

“प्रतिप्रयाते काकुत्स्थे मत्सेन्द्रः पाकशासनः” ॥ काकुत्स्थ एव स्वार्थे अच् । पुग किल मत्सेन्द्ररूप-धारिणो मत्सेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा असुरान् जितवानतोऽस्य तथात्वम् ।) पुरजयराजः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवरणस्तु काकुत्स्थशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

काकुदं, जी, (काकुं ददातीति । काकु + दा + क ।) तालु । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ।

काकेक्षुः, पुं, (काकमीषज्जलमत्र कोः कादेशः । ततः कर्मधारयः ।) खण्डः । इति रत्नमाला चि-काण्डशेषः ॥ खगडा अक् इति भाषा ।

काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकेन्दुः, पुं, (काकस्य इन्दुराकादकः ।) कुलकवृक्षः । माकडा केन्दु इति ख्यातः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ।

काकेष्टः, पुं, (काकस्य इष्टः ।) निम्बवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः । (निम्बशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

काकोचिकः, पुं, (कु ईश्वत् कोची सङ्गोचो । कुच + यिन् स्वार्थे कन् । कोः कादेशः ।) काकोषी मत्स्यः । इति हारावली । काउची इति भाषा ।

काकोषी, स्त्री, (काकोच + ङीष् ।) काकोचिमत्स्यः । इति हारावली ॥

काकोडुम्बरः, पुं, (काकप्रियः उडुम्बरः इति मध्य-पदलोपी कर्मधारयः ।) काकोडुम्बरिका । इति शब्दरत्नावली । काकोडुमुर इति भाषा ।

काकोडुम्बरिका, स्त्री, (काकोडुम्बरस्ततः स्वार्थे कन् टाप् च अत इत्यम् ।) वृक्षविशेषः । कोठडुमुग्नि डुमुग्नि इति च ख्याता । काकोडुमुर इति भाषा ।

तत्पर्यायः । फल्गुः २ मलयः ३ जघनेफला ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ । मलयः ५ फल्गुफला ६ का-कोडुम्बरः ७ । इति शब्दरत्नावली । फलवाटिका ८ बडफला ९ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । काकोडुम्बरिकाशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (अस्या व्यवहारो यत्र तद्यथा,—वैद्यकचक्रपाणिंसंयत्ने मुखरोगा-धिकारे ।

“काकोडुम्बरिका गोजी पत्रैर्विद्यावयेद्विषक ।

क्षौद्रयुक्तेष्व लवणैः सद्योषैः प्रतिसाधयेत्” ॥)

काकोदरः, पुं, (कु कुत्सितं अकति । कु + अक वक्-गतौ + अच् । कोः कादेशः । काकं कुटिलगति-कारि उदरं यस्य बडङ्गोहिः ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ७ । (यथा, रामव्याख्येयै ।

“यः पूतनामारयणशम्भुवर्णाः
काकोदरो येन विनीतदर्पः ।

यशोदयाकृतमूर्त्तिरिदं-
भाषो यदूनामथवा रघुनाम्” ॥)

काकोडुम्बरिका, स्त्री, (काकप्रिया जङ्घा वा उडुम्-

काकोलू

रिका ॥ काकोलुम्बिका । काकोलुम्बुरि इति भावा । अस्याः पर्यायः । काकोलुम्बिका २ खरपत्री ३ राजिका ४ कुम्भोदुम्बिका ५ कुम्भोदु फलगुवाटिका ७ अजात्री ८ प्रयुगी ९ मलयः १० चित्रमेवजा ११ भाङ्गनाली १२ । अस्या गुणाः । शीतत्वम् । कषायत्वम् । प्रयनाशित्वम् । गर्भरक्षाहितत्वम् । कानदुग्धप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकोलं, स्त्री, (काकयति कोलयति दुःखदत्तात् । ककलौल्ये + लिच् + लोण । काकोल उच्चायते भक्ष्यते अथ वा आधारे घर्ण्ये कः एषोदरादित्वात् साधुः ।) गरकविशेषः । इति मेदिनी । (यथा, मनुः ।

“महानरककाकोलं सङ्गीवनमहायसम्” ॥)

काकोलः, पुं स्त्री, (कु-कुत्सितं वीजतरं यथा स्यात् तथा कोलति पीकुर्यति विष्णुकीकरेति वा-जुनेन करणे घञ् ।) कृष्णवर्णस्यावरविशेषः । इत्यमरः । १ । ८ । १० ।

“काकोलमुपतेजः स्यात् कृष्णविविमहाविभम्” ।

इति वैद्यकम् ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“काकोलो गरलप्लेडो वत्सनाभः प्रदीपनः ।

श्रौक्षिकेयो ब्रह्मपुत्रो विषं स्याद्भरणो विषः” ॥

इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

काकोलः, पुं, (कं जलमाकोलति संख्यायतीति । आ + कुल संख्याने + क्तम् ।) कुलालः । (कक लौल्ये स्वार्थे लिच् + बाहुलकात् लोण ।) द्रोणकाकः । इति मेदिनी । (यथा, मनुः ५ । १४ ।

“वक्रैव दलाकाक्ष काकोलं खड्गरीटकम् ।

मत्स्यादानं विष्टराशंस मत्स्यानेव च सर्वशः” ॥)

सर्पः । शृकरभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ काकोली नामस्यातौषधिविशेषः । इति धरणी ॥

काकोली, स्त्री, (काकोल + गौरादित्वात् ङीष् ।) अष्टवर्गे प्रसिद्धौषधिविशेषः । तत्पर्यायः । मधुरा २ काकी ३ कालिका ४ वायसोली ५ क्षीरा ६ ध्राङ्गिका ७ वीरा ८ मुक्ता ९ धीरा १० मेदुरा ११ ध्राङ्गोली १२ खादुमांती १३ वयःस्था १४ जीवनी १५ मुक्ताक्षीरा १६ पर्यायिनी १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्याया १८ शीतपाकी १९ । इति रत्नमाला । अस्या गुणाः । शीतत्वम् । मधुरत्वम् । क्षयपित्तानिघातिरक्तदाहज्वरनाशित्वम् । कफ-मुक्तावर्द्धकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(क्षीरकाकोलीशब्दे चास्या विशेषविवरणं ज्ञातव्यम् । काकोल्यादिगोपयथा, “काकोली-क्षीरकाकोलीजीवकवर्षभकमुद्रूपर्षीमाषपर्षीमिदामहाभेदाक्षिप्रवहाककण्टधृजोगुगाक्षीरोपद्राकप-पौष्टरीकडिहडिन्दीकाजीवन्धोमधुकर्षेति” ।

“काकोल्यादिरयं पित्तशोषितानिघनाशनः ।

जीवनी दृढयो दृष्यः कान्यक्षेकरक्षया” ॥

इति सुश्रुते सूचस्थाने । ३८ अध्याये ॥)

काकोलूचिका, स्त्री, (काकश्च उलूकश्च निम्बविरो-धित्वात् इन्धः । ततो वरे वृन् स्त्रिया टाप् च ।) काकोलूचोर्वैरता । इति शब्दरत्नावली ॥

काचः

काच इ काकुञ्चे । आकाङ्क्षायामिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-पर-सक-सेट्-इतिवृत्तिः) इ काकुति धनं लोकः । नमश्चपाठेनैवेष्टिञ्जे इदनुबन्धो वेदेभूवारण्यभेदार्थः । इति दुर्गा-दासः ॥

काचः, पुं, (कु कुत्सितं अर्थं अथ । “का पथ्यक्षयोः”

६ । ३ । १०४ । इति कोः कादेशः ।) कटाक्षः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भट्टिः । ८ । २४ ।

“आद्यानाभोन्मुखो दूरात् काक्षेयानादरेक्षितः” ॥)

काक्षी, स्त्री, (काक्षे कश्चे भवः । “तत्र भवः” । ४ ।

१५२ । इत्यत्र ततो ङीष् च ।) तुरिका । अङ्कुर

इति भाषा । सौराष्ट्रमृत्तिका । इति मेदिनी ॥

काक्षीवः, पुं, (कु ईषत् क्षीवयति । क्षीव + लिच् +

अच् । कोः कादेशः ।) शोभाजनवृक्षः इत्यमरः ।

(गौतमात् श्रुद्रायामौशीनर्थ्यां जातः पुनर्विशेषः ।

यथा महाभारते २ प्रवर्णि ।

“श्रुद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संश्रितव्रतः ।

शौशीनर्थ्यामजनयत् काक्षीवाद्यान् सुतान्मनिः” ॥)

काक्षीवकः, पुं, (काक्षीव + स्वार्थे कन् । यद्वा ईषत्-

क्षीवयतीति । ण्वल् ।) शोभाजनः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

कागः, पुं, (का इति शब्दं गायतीति । का + गे +

कः ।) काकः । इति जटाधरः ॥

कागदं, स्त्री, (कागः काकवर्णः मस्यादिदीयते अथ

इति । काग + दा + घर्ण्ये आधारे कः । कस्य

चित्तस्य आगदो विस्तारितभाषणं यत्र वा ।) लेखन-

पत्रविशेषः । कागज इति आरबी भाषा । यथा,

“भूर्जे वा वसने रक्ते क्षौमे वा तालपत्रके ।

कागदे चाष्टगन्धेन पञ्चगन्धेन वा पुनः ॥

त्रिगन्धेनाथर्वकेन विविग्न्य धारयेन्नरः ।

पञ्च सप्तत्रिकोक्त्यां शोधितं कवचं युभम्” ॥

इति श्रीधनानन्ददासविरचितमन्त्रकल्पद्रुमे हनु-

मन्त्रवचम् ॥

काङ्गा, स्त्री, (कुत्सितं अङ्गं यस्याः । काङ्ग + टाप् ।)

वधा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

काचं, स्त्री, (कच्यते बध्यते अनेन इति । कच बन्धने

+ घञ् न कुत्वम् । तस्य बन्धनजेतुत्वात् तथात्वम् ।)

सिक्ककम् । मोम इति भाषा । (काचः क्षार-

मृत्तिकाऽस्यस्याकरत्वेन इति अच् ।) काचनवचम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

काचः, पुं, (कच दीप्तौ + लिच् + घञ् ।) मृत्तिका-

विशेषः । काच इति भाषा । तत्पर्यायः । क्षारः

२ । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ अस्य गुणाः । क्षार-

रसत्वम् । उष्णवीर्यत्वम् । अङ्गनात् दृष्टिकारि-

त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ शिक्कम् । शिका इति

भाषा । मणिविशेषः । (यथा,

“आकरे पद्मरागायां जम्ब काचमयोः कुतः” ।

इत्युद्धटः ।) नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ।

तस्य चक्षुष्यम् ।

“अक्षिप्रपि तमोभूते नातिरुद्धे महागदे ।

अङ्गादिभ्यो सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ।

निर्मन्मणि च तेजसि आनिष्कृतीव पश्यति ।

काचभा

च इव निष्कृताश्च नीलिकाकाचवर्णितः” ॥

इति माधवकरः ॥

(“प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटकाक्षिते ।

तेनोद्गमीक्षते नाधकानुषेनाद्वितीयमम् ।

यथावर्णश्च दृश्येत दृष्टिर्ह्येत च ज्ञातम् ।

तथाप्युपेक्षमात्रस्य चतुर्थं पटकं मतः ॥

निष्कृताश्च मनः कुम्भं ह्यादवेष्टुमिच्छन् ।

तत्र वातेन तिमिरे आविष्कृमिव पश्यति ॥

अनाविनाशकाभासं प्रसङ्गच्छते सुखः ।

नालानि कोशान् मशकान् दृष्ट्वाऽप्येक्षितेऽप्यथ ।

काचोभूते दृग्बद्धाप्रक्षयास्यमनासिकम् ।

अन्वदीपाद्यनेकां वक्रमन्त्रपि मन्यते ॥

दृग्बद्धाकाचोदृष्टं कुर्यादभोधूमदतामिव ।

स्युदाद्वयानां विसीर्षां कृपां वा हतवर्णनाम् ॥

सन्निष्कृताश्च वाते तु सङ्गोचयति दृक्प्रिया ।

दृक्प्रक्षयं विशतन्तर्गमीरा दृगसौ क्षता ॥

पित्तजे तिमिरे विद्युत् खद्योतोद्योतरीपितम् ।

अक्षितित्तिरिदिच्छामं प्रायोनीनश्च पश्यति ॥

काचे दृक् काचनीलाना तादृगेव च पश्यति ।

अर्केन्दुपरिवेष्टाभिमरीचीक्षुर्धर्मवि च ॥

भङ्गनीला निराकोका मृच्छिगंधानिष्कृताश्चतः ।

दृष्टिःपित्तो नृणां सा नृणां नृणां दृष्टिर्दृष्टिः ।

भवेत्पित्तविदग्धास्या पीतापीतामदृष्टिः ।

कफेन तिमिरे प्रायः क्षिप्रं न्येतश्च पश्यति ॥

शब्देन्दुज्ज्वलसुप्तैः कुसुदैरिव चाक्षितम् ।

काचे तु निष्प्रभेन्दुकप्रदीपाद्यैरिवाक्षितम् ॥

सिताभा सा च दृष्टिः स्यान्निष्कृताश्च तु ज्ञायते ।

मूर्तः कपोदृष्टिगतः क्षिप्रोदृष्टिर्नानाश्रयः ॥

विन्दुर्जलस्येव चक्षः पद्मिनीपुटसंस्थितः ।

उष्णो सङ्गोचमायाभिन्नायाश्च परिसर्पति ॥

शब्दकुन्देन्दु कुसुदक्षटिकोपममुक्तिमा ।

रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतश्च पश्यति ।

काचेन रक्ता ज्ञायता दृष्टिस्तादृक् च पश्यति”

इति वाभटे उत्तरस्थाने । १२ अध्याये ॥

विस्तृतविवरणमस्य नेत्ररोगशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

काचनं, स्त्री, (कचबन्धने + स्वार्थे लिच् + भावे ल्युट् ।

पत्रनिबन्धनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ काचेन इत्यादि

पाठो दृष्टः ॥ (सुग्धबोधमते “किमः त्वन्तापि

चनौ” इति । का + चनप्रत्ययेन) स्त्रीनिष्कृतिम्

शब्दार्थे च । इति आकरवचम् ॥ (यथा, प्रवीण

चन्द्रोदये । “यूना काचन कान्ता लक्ष्म मय

तेनास्मि वाताधिकः” ॥)

काचनकं, स्त्री, काचते लेखो निबध्यते येन (कच +

लिच् + ल्युट् । ततः स्वार्थे कन् ।) पत्रनिबन्धनम्

इति हारावली ॥

काचनकी, [न्] पुं, (काचनक + कश्चार्थे इतिः

निधिः । तत्पर्यायः । वर्कदूतः २ अक्षिसुखः

श्लेष्मः ४ वाचिकहारकः ५ ताजिकः ६ । इति

जटाधरः ॥

काचनाननं, स्त्री, (काचनिर्मितं भाजनम् ।) काच

पात्रम् । काचिर वासन इति भाषा । तत्पर्यायः

शिङ्गानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काचन

काचन, स्त्री, (काचस्य चारुवृत्तिर्भावात्तन्निव ।) काचनवयम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 काचनवयम्, स्त्री, (काचात् चारुवृत्तिर्भावात् जातं नव-
 यम् ।) नवयविशेषः । काचाक्षुष इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । नीलम् २ काचोद्भवम् ३ काचम् ४
 नीलकम् ५ काचसम्भवम् ६ काचसौवर्णम् ७
 काचनवयम् ८ पाकनम् ९ काचोत्थम् १० हय-
 गन्धम् ११ काचनवयम् १२ कुरविन्दम् १३ काच-
 नम् १४ क्षिप्तम् १५ । अस्य गुणाः । वृषि-
 कारित्वम् । ईषत्कारित्वम् । पित्तहृत्कारित्वम् ।
 दाहदाहत्वम् । कफघातगुणमूलनाशित्वम् । अग्नि-
 दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 काचसम्भवं, स्त्री, (सम्भवत्वात्तदिति सम्भवः । काचः
 चारुवृत्तिर्भावात् सम्भव उत्पत्तिस्थानमस्य ।) काच-
 नवयम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 काचसौवर्णम्, स्त्री, (काचस्थानिकं सौवर्णं नवयम् ।)
 काचनवयम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 काचस्थानी, स्त्री, (काचस्य चारुस्य स्थानीव ।)
 पक्षेवहादृशः । पाचन ग्राह इति भाषा । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ५४ । (अस्याः पर्यायो यथा—
 “पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती पक्षेवहा ।
 काचस्थानी च कुवेराक्षी काचस्थान्यनिवत्तमा ।
 तान्मृष्यी च काचिता परा स्यात् पाटला सित ।
 मुष्कको मोक्षकोवयटा पाटलिः काठपाटला” ।
 काचस्थानीत्वञ्च काचस्थानीत्येके ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 गुणादयोऽस्याः पाटलिशब्दे ज्ञेयाः । काचनिर्मि-
 ता स्थानी ।) काचपाचम् ।
 काचिधः, पुं, (काचते दीप्यते इति बाहुलकात् इन् ।
 काचिं कान्तिं हन्ति गच्छति । हन गतौ + ड ।
 एभोरादिवात् हस्य घः ।) काचनम् । क्लेमयः ।
 क्षिप्तम् । इति भाषा । मूषिकः । इति मेदिनी ।
 काचिधु, अ (पाचिनिमिते पदद्वयेतत् । मुग्धबोध-
 मते “किमभ्यन्ताचिधौ” इति का + चिध-
 त्वः ।) काचन । काचि स्त्री । इति व्याकरणम् ।
 (यथा, पदाङ्कदूते १ ।
 “गोपीमर्षुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
 उन्मत्तव चरितकवरी निःश्वसनी विशाणम्” ।)
 काचितं, चि, (काचते बध्यतेऽसौ । कच् + चिच् +
 कर्मणि क्तः ।) शिञ्जितम् । शिञ्जारोपितवस्तु ।
 इत्यमरः । ३ । १ । ८६ । शिञ्जाय तोषा इत्य-
 इति भाषा ।
 काचिमः, पुं, (काच वन्धे + चिच् + इमन् ।) देव-
 कुलोद्भवः । तत्पर्यायः । भञ्जः २ । इति
 निकाशशेषः ।
 काचनं, स्त्री, (काचते दीप्यते इति । काचि उ दीप्तौ
 + क्तः ।) काचम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ।
 (यथा मनुः । २ । २५६ ।
 “अभिषादपि सङ्गतमभेधादपि काचनम्” ।)
 पक्षकेशरम् । इति मेदिनी । धनम् । नागकेशर-
 पुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः । (भावे स्फुटः । दीप्तिः ।
 काचनमये चि, यथा, मनुः । ५ । ११९ ।

. काचन

“निर्घोषं काचनं भायमहिरेव विमुध्यति” ।)
 काचनः, पुं, (काचते दीप्यते इति कर्त्तरि क्तः ।)
 खनामस्यातपुष्पवृक्षविशेषः । रत्नान्वेतभेदेन च
 द्विविधः । आद्यस्य पर्यायः । रत्नपुष्पः २ कोवि-
 दारः ३ युग्मपत्रः ४ कुण्डलः ५ । द्वितीयस्य
 पर्यायः । काचनानाः २ कर्मुदारः ३ पाकारिः ४ ।
 इति रत्नमाणाः । अस्य राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ
 कोविदारशब्दे द्रष्टव्यौ । * । चम्पकः । नाग-
 केशरः । उदुम्बरः । धुन्तूरः । इति मेदिनी ।
 (पुष्करवसो वंश उद्भवस्य भीमस्य पुत्रः । यथा,
 भागवते । ६ । १५ । ३ ।
 “भीमस्तु विजयस्याय काचनो ह्येककलतः” ।)
 काचनकं, स्त्री, (काचन + संज्ञायां कन् ।) हरि-
 तानम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 काचनकः, पुं, (काचन + स्वार्थे कन् ।) कोविदार-
 वृक्षः । इति वैद्यकम् ।
 (“काचनारः काचनको गयहोगिः शोणपुष्पकः” ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा-
 दयोऽस्य कोविदारशब्दे ज्ञेयाः ।)
 काचनकदली, स्त्री, (काचनवर्णा कदली ।) सुवर्ण-
 कदली । इति राजनिर्घण्टः । चाँपाकला इति
 भाषा ।
 काचनकारिणी, स्त्री, (काचनं वज्रमूलेन बन्धनं क-
 करोति । काचन + क्त्वा + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।)
 शतमूली । इति शब्दचन्द्रिका । (शतावरी शब्दे
 ऽस्या विवरणं बोध्यम् ।)
 काचनक्षीरी, स्त्री, (काचनमिव क्षीरमस्याः । गौरा-
 दिवात् ङीष् । काचनवृक्षस्य क्षीरमिव क्षीर-
 मस्य वा ।) क्षीरिणीकता । इति राजनिर्घण्टः ।
 काचनगिरिः, पुं, (काचनमयो गिरिः । शाकपार्थि-
 वादिवात् समासः ।) सुमेरुपर्वतः । इति हेम-
 चन्द्रः । (यथा भागवते । ५ । १६ । २८ ।
 “जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वेणाष्टादशयोजनसहस्र-
 मुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुङ्गौ भवतः । एवमप-
 रेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कोलासकरवौरौ
 प्रागायतौ एवमुत्तरतस्त्रिष्टम्भककरौ अष्टाभि-
 रेतः परितस्तौ ऽभिरिव परितस्त्रिस्तु काचन-
 गिरिः” ।) दानाय कृतः सुवर्णपर्वतः ।)
 काचनपुष्पकं, स्त्री, (काचनमिव धीतं पुष्पं यस्य । का-
 चनपुष्प + कप् ।) आकृत्यवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 काचनपुष्पी, स्त्री, (काचनमिव पुष्पं यस्याः ङीप् ।)
 गणिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (गणिका-
 रिक्ता शब्दे ऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ।)
 काचनारः, पुं, (काचनं तदग्रे ऋच्छति पुष्पैः । काचन
 + ऋ + णच् ।) कोविदारवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः । कचनार इति हिन्दी भाषा । (“काच-
 नारः काचनकः” इत्यादि पर्यायाः काचनकशब्दे
 गुणाश्च कोविदारशब्दे ज्ञातव्याः ।) व्यवहार्यते
 यत्र तद्वया, —
 “काचनारत्वञ्च ज्ञायः मुण्डीपूजेन नाशयेत् ।
 गच्छमानान्ताकाचः क्षौत्रेण वक्ष्यात्वचः” ।

काञ्चिक

इति मध्यखण्डे २ अः शार्ङ्गधरेणोक्तम् ।)
 काञ्चनाकः, पुं, (काचनं काचनवयं अकति । काचन
 + अक + णच् ।) कोविदारवृक्षः । इति शब्द-
 रत्नावली । (काचनारशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ।
 अस्य विवृतिः कोविदारशब्दे द्रष्टव्या ।)
 काञ्चनाक्यः, पुं, (काचनं स्वर्णं आकृत्यते स्पृष्टे स्त-
 भासा । आ + क् + णच् ।) काचन इत्याकृत्यो
 नाम यस्य वा ।) नागकेशरवृक्षः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ६५ ।
 काञ्चनी, स्त्री, (काचते दीप्यते अकनया । करणे स्फुट
 ङीप् ।) हरिद्रा । इति मेदिनी । स्वर्णक्षीरी-
 वृक्षः । गोरौचना । इति राजनिर्घण्टः ।
 काञ्चनीया, स्त्री, (काचनाय हिता । काचन + ऋ-
 टाप् च ।) गोरौचना । इति राजनिर्घण्टः ।
 काञ्चिः, स्त्री, (काचते इति “सर्वधातुभ्य इन्” ।
 उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) काञ्ची । इत्युणादि-
 कोषः । (यथा आख्यासप्तशती ६६३ ।
 “इतकाञ्चिवज्जिबन्धोत्तरजघनादपरमोगभुक्तायाः ।
 उल्लसति रोमराजिः स्तनशम्भोर्गणरेखेव” ।)
 काञ्चिकं, स्त्री, (काञ्चि + संज्ञायां कन् ।) काञ्चिकम् ।
 इति हेमचन्द्रः ।
 काञ्ची, स्त्री, (काञ्चि, “कृदिकारान्तत्वात्” वा ङीष् ।)
 स्त्रीकथाभरणम् । चन्द्रहार गोट इत्यादि भाषा ।
 तत्पर्यायः । मेखला २ सप्तकी ३ रसना ४ सार-
 सनम् ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ । काञ्चिः ६
 रशना ७ कक्षा ८ कक्षा ९ सप्तका १० सार-
 सनम् ११ रसनम् १२ बन्धनम् १३ । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 (“वीक्षितोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः” ।
 इति मेघदूते । ३० ।) कैचिस्तु
 एक्यष्टिर्भवत् काञ्ची मेखला त्वयष्टिका ।
 रसना षोडश ज्ञेया कलापः पञ्चविंशकः” ।
 इति पठन्ति इह त्वभेदात् पर्यायता । इति
 तट्टीका । मोक्षदसप्तपुर्थन्तर्गतपुरीविशेषः । इति
 मेदिनी । (यदुक्तम् ।
 “अथोत्था मधुरा माया काञ्ची काञ्चीभवन्तिका ।
 पुरी दारावती चैव सतीता मोक्षदायिकाः” ।
 इयं हि कूर्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि
 स्थिते द्राविडदेशे अनुमीयते ।) गुञ्जा । इति
 विश्वः ।
 काञ्चीपट्टं, स्त्री, (काञ्चाः पटं स्थानम् ।) जघनम् ।
 इति हज्जायुधहेमचन्द्रौ ।
 काञ्चिकं, स्त्री, (अञ्ज + धात्वर्थनिर्देशे गणुन् + टाप् अत
 इत्वञ्च ।) अञ्जिका । कु कुत्सिता अञ्जिका यत्किर्यस्य
 कोः कादेशः ।) वारिपथ्यविताञ्जानम् । काँजी
 इति भाषा । तत्पर्यायः । चारनालकम् २ सौवीरम्
 ३ कुल्लावम् ४ अम्भियतम् ५ अवन्तिसोमम्
 ६ धान्याक्षम् ७ कुल्लम् ८ । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ।
 कुल्लासम् ९ कुल्लावाभियुतम् १० काञ्चिकम् ११
 काञ्चीकम् १२ काञ्जिका १३ कञ्जिकम् १४ काञ्जी
 १५ भक्तवारि १६ धान्यमूलम् १७ धान्ययोनि
 १८ तुलाम् १९ । इति तट्टीका । मृदाक्षम् २०

कायः

महारसम् २१। इति रत्नमाणा ॥ तुषोदकम् २२
युक्तम् २३ शुक्लम् २४ धातुजम् २५ उष्णम् २६
रक्षोघ्नम् २७ कुण्डगोलकम् २८ सुवीरास्त्रम् २९।
इति हेमचन्द्रः ॥ वीरम् ३० अभिशवम् ३१ अस्त्र-
सारकम् ३२। अस्त्र गुणः। वातशोथपित्तज्वर-
दाहमूर्च्छाभूलाध्वागविवन्धनाशित्वम्।
“काञ्चिकं दधि तेजन्तु बन्धोपशितनाशनम्।
दाहकं गात्रघ्नैषिष्ठं बन्धं सन्तर्पणं परम्” ॥
मर्दान्नं च भक्षयात्। इति राजनिर्घण्टः ॥ अ-
पि च। भेदकत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्।
पित्तवृद्धिस्तिसृष्वभिष्टिजकारित्वम्। स्पर्शं शी-
तलत्वम्। अमलमनाशित्वम्। पुरातनस्य तस्य
गुणः। हृत्पाण्डुत्वमिरोगनाशित्वम्। अभिष्टिज-
कारित्वम्। इति राजवल्लभः ॥ * ॥
“कुल्लाघान्धान्धमण्डेन चाग्रहतं काञ्चिकं भवेत् ॥
यन्मन्त्रादियुक्तौ भाण्डे स गुडचौद्रकाञ्चिकम्।
धान्यराशौ चिराचक्ष्यं युक्तं शुक्लं तदुच्यते” ॥
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

काञ्चिकवटकः, पुं, (काञ्चिकयोगेन कृतो वटकः)।
वटकविशेषः। काँजि वडा इति भाषा। तस्य
पाकप्रकारो यथा,—
“मन्थनी नूतना धार्या कटुतैलेन लेपिता।
निर्मलेनान्धनापूर्य्यं तस्याश्चूर्णं विनक्षिपेत् ॥
राजिकाजीरनवण्डिफुसुगुडीनिशालतम्।
निक्षिपेदटकांक्षत्र भाण्डस्यास्य च मुद्रयेत् ॥
ततो दिनत्रयादूर्ध्वमन्त्राः स्युर्वटकः ध्रुवम्” ॥
अस्य गुणाः।
“काञ्चिकवटको रक्तो वातहरः क्षेपकारकः शीतः।
दाहं युक्तमजीर्णं हरते नेत्रामयेष्वहितः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

काञ्चिका, स्त्री, (कुलिता ईषडा अञ्चिका)। जीवन्ती-
कता। पक्षाशोभता। इति राजनिर्घण्टः ॥
काञ्ची, स्त्री (कं जलं अञ्चिका। क + अञ्ज + कर्मणि
+ अञ्)। गौरादित्वात् ङीष् ॥ महाशोभायुक्तः।
इति राजनिर्घण्टः ॥ काञ्चिकम्। इत्यमरटीका ॥
“तुम्बीवीजं सौद्विदन्तं काञ्चीपिष्टं गुडोजयम्।
अर्शोहरं गुदस्थं स्याद्धिमाहिषमयुतः” ॥
इति तु काञ्चिकार्थं ज्ञेयम् ॥ इति वैद्यकचक्रपाणि-
संघट्टे अर्शोऽधिकारे ॥

काठः, पुं, (काठ्यते तक्ष्यते इति। कठ + कर्मणि
वञ्)। पाषाणः। इति चिकित्सकशेषः ॥ * ॥
काठिन्यं, स्त्री, (काठिनस्य भावः। काठिन + अञ्)।
काठिनता। यथा। “सीते मा कुव सम्भ्रमश्च मृदुना
काठिन्यमङ्गोक्तम्” ॥ इत्यमरः ॥
(यथा च कुमारे। ६। ७३।
“काठिन्यं स्यादरे काये भवता सर्वमर्पितम्” ॥)

काठिन्यफलः, पुं, (काठिन्यं फले यस्य)। कपित्थवृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपित्थशब्देऽस्य गुणादयो
बोद्धव्याः) ॥

कायः, पुं, (कयति एकचक्षुर्निमीकतीति। कय सं-
क्षायां कर्त्तरि वञ्)। कायः। इति मेदिनी ॥

कायः, चि, (कयति एकचक्षुषा पश्यति। कय् +

कायक

वञ्)। एकचक्षुः। इति मेदिनी ॥ काया इति
भाषा। (यथा, मनुः। ३। २४२।

“खल्लोवा यदिवा काजो दातुः प्रेयोऽपि वा भवेत्” ॥
कायकः, पुं, (कयति शब्दायते। कय शब्दे + “क-
यिभ्यामूकोकयो” ॥ उणां ४। ३६। इत्युकात्)।
काकः। इत्युकादिकोषः ॥

कायकं, स्त्री, (कयतीति। कय शब्दे + कः। बाहुला-
कात् दीर्घः)। सन्धिविच्छिन्नैकखण्डाख्यं। यथा।
“भग्नं समासाद्विधं कृताश-
काखे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ।
उत्पिष्टविच्छिन्नविवर्तितश्च
तिर्यन्तं क्षितमधश्च षट् च” ॥

इति रोगविनिर्घण्टः ॥ सन्धिविच्छिन्नैकखण्डमस्य-
कायकम्। काखेन च कनककपालजलयतश्चरश्च-
कानां दृश्यम्। तत्र भग्नं कायकभग्नम्। इति
तट्टीकायस्यामधुकोषः ॥

कायकः, पुं स्त्री, (कयि दीप्तौ + अमन्तात् कः।
कादिभ्यः कित् अणुनासिकस्येति दीर्घः)। दण्डः।
(यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे ८। ७। २७।

“एषता वरत्राकाखेनाहन्ति” ॥
“वरत्राकाखेन वंशदण्डेन” ॥ इति कर्कः ॥
नालम्। वायः। (यथा, महाभारते १३। ५। ३।
“विषये काशिराजस्य ग्रामास्त्रिकस्य सुव्यक्तः।
सविधं कायकमादाय मृगयामास वै मृगम्” ॥)
शरद्वृक्षः। अर्जुनः। कुत्सितः। वर्गः। (वर्गश्च एक-
जातीयसमवायः। यथा, भागवते। ४। २४। ६।
“त्रियाकाखेभ्य निष्ठातो योगेभ्य च कुर्वद्वृक्षः ॥
परिच्छेदः। (यथा, अथर्ववेदे १२। ३। ४५।
“इदं प्रापस्मत्तमं कायकस्य यस्मात्तोकात्परमेष्ठी
समाप” ॥) अवसरः। प्रस्तावः। वारिः। जलम्।
इत्यमरः। ३। ३। ४३ ॥ (यथा, हेः रामायणे
२। ८६। १८।

“तान् गत्वा परं तीरमवरोप्य च तं जनम्।
निवृत्ताः कायकचित्राणि क्रियन्ते दाशबन्धुभिः” ॥
“कीडाथं कायकचित्राणि कायके जले चित्राणि
चित्रगमनानि कथ्वात् क्रियन्ते स्नेहार्थः” ॥
इति तट्टीका ॥) स्तम्भः। (यथा, अमरशतको ६५।
“उत्तरद्वयं मृगदृष्टः कदलस्य कायकौ
मध्यश्च वैशिरतुलं कनयुग्ममस्याः” ॥)
द्वयादिगुच्छः। (यथा, भट्टिः ५। १८।
“दृष्ट्वाकायकमिव प्रसामा न्यग्रोधपरिमखला” ॥)
तबन्धनः। गुण्डि इति भाषा। (यथा, रामायणे।
“दृष्ट्वाकायकमितो माति” ॥) दृष्ट्वाणां प्राणा।
यथा, मनुः १। ४६।

“उद्विज्वाः स्यावराः सर्वे वीजकायकप्ररोहिणः” ॥
“केचित्कायकात् प्राणा एव रोपिता दृष्ट्वाणां यान्ति” ॥
इति तट्टीका ॥ दन्तः। समूहः। रश्मिः। निर्जन-
स्थानम्। इति मेदिनी ॥ स्नापः। इति हेमचन्द्रः ॥
पापीयान्। इति धरणिः ॥

कायकदुकः, पुं, (काखे स्तम्भे कतायामित्यर्थः कटुक-
क्षिप्तः)। कारवेक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (का-
रवेक्षशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्) ॥

कायक

कायकायकः, पुं, (कायस्य शरद्वृक्षस्य कायकमिव
कायं यस्य। कायकाय + कप्)। काशद्वयम्।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कायकारः, स्त्री, (कायं स्तम्भं किरति दीर्घतया उ-
त्तिपति। काय + कृ + अञ्)। गुवाकः। इति
शब्दमाणा ॥ (पुंसि तु कायं वाकं करोति इति
कायकारः। वाककारकः) ॥

कायकीणकः, पुं, (काखे स्तम्भे कीणकमिव यस्य।
कायकीण + कप्)। कोष्ठः। इति राजनिर्घण्टः ॥
कोष्ठकाठ इति भाषा ॥

कायगुण्डः, पुं, (काखेन गुण्डेन गुण्डयति वेष्टयति
भूमिम्। काय + गुण् वेष्टने + ण्य्)। गुण्ड-
नामद्वयम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

कायगोचरः, पुं, (काखस्य बाहस्य गोचर इव गो-
चरो यस्य)। गाराचः। कौटुम्भवाचः। इति
चिकित्सकशेषः ॥

कायगी, स्त्री, (काखेन स्तम्भेन गीवतेऽसौ कायं
नयति आत्मानं वा। काय + गी + णिप्)। एषो-
दरादित्वात् ङत्वम् ॥) सूर्यापर्यन्तता। रामद्विती
इति ख्याता। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कायतिलकः, पुं, (काखे स्तम्भे तिलकः)। भूमिन्धः। इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“किराततिलकः किरातः कटुतिलकः किरातकः।
कायतिलको गार्थतिलको भूमिन्धो रामसेनकः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्णखण्डे प्रथमे भागे। गुणा-
दयोऽस्य किराततिलकशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कायतिलकः, पुं, (कायतिलक + आर्थे कन्)। भूमिन्ध
वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका। किराता इति भाषा ॥
कायकीणः, पुं, (काखे स्तम्भे कीणः)। कोष्ठः। इति
राजनिर्घण्टः ॥

कायकपटः, पुं, (काखे काष्ठादिनिर्मितस्तम्भे आवर-
कत्वात् पटः)। यवनी। तिरस्कारिणी।
इति हेमचन्द्रः। कानात् इति भाषा ॥

कायकपुष्पा, स्त्री, (कायस्य बाहस्य पुष्प इव पुष्पो
यस्याः)। शरद्वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कायकपुष्पं, स्त्री, (कायत्वात् स्तम्भं व्याप्य पुष्पं यस्याः)।
क्षुद्रक्षुगन्धिपुष्पविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका।
दोना इति भाषा ॥

कायकपुष्टं, स्त्री, (कायं तबन्धन इव खूणं पुष्टं
यस्य)। कर्णधनुः। इति महाभारतम् ॥

कायकपुष्टः, चि, (कायः बाहः पुष्टे यस्य)। काय-
स्पृष्टः। शस्त्राजीवः। इत्यमरटीकायां ज्ञानी ॥
“स्त्रीपूर्णाः कायकपुष्टाश्च यावन्तो भरतवर्जः।
अजया ब्राह्मणाश्चैव आजे गार्हपति केतनम्” ॥
इति महाभारते। १३। २३। २२ ॥) वैष्णवतो
पुं। इति दानधर्मैः ॥

कायकवारिणी, स्त्री, (काखान् संश्रामापतितान् वा-
खान् स्मरयादेव निवारयतीति। काय + व +
णिच् + णिनिः)। दुर्गा। यथा,—

“महागजवटाटोपसंयुगे नरबाजिनाम्।
स्मरयादरे वाखान् तेन वा कायकवारिणी” ॥
इति देवीपुराणे देवीविजयनाम ४५ अध्यायः ॥

काखेडुः

काखेडु, स्त्री, (काख + ड + कः टाप् + इति) कटुकी । इति रत्नमाणा ॥ (अस्याः प्रयोगो यथा,— “कट्टी तु कटुका तिलका कण्ठभेदा कटुम्भरा । अग्रोका मत्स्यप्रकाशा चक्राङ्गी प्रजुणादनी । मत्स्यप्रकाशा काखेडुया रोहिणी कटुरोहिणी” ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ अस्याः गुणाः कटुकः शब्दे ज्ञेयाः ॥)

काखेडु, पुं, (काखस्य वेदविभागस्य ऋषिः । यदा काखेषु एकमातीयक्रियादिसमवायेषु ऋषिर्विचारकः ।) वेदकाखविशेषाध्यापकमुनिभेदः । स तु जैमिन्यादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जैमिनिस्तु पूर्वमीमांसाशास्त्रप्रणयनेन क्रियाकाखस्य विचारकः । तथा वेदव्यासः उत्तरमीमांसारूप-वेदान्तशास्त्रप्रणयनेन ज्ञानकाखस्य विचारकः । इत्यादि सूतिर्विचरन्तम् ॥)

काखवान्, [व] त्रि, (काखः शरः प्रहरणतया अस्यास्ति इति । काख + वानुप् । मत्स्य वः ।) काखीरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ । तीरान्नाज इति भाषा ॥

काखसन्धिः, पुं, (काखस्य सन्धिस्य सन्धिः मेकन-स्थानम् ।) यन्त्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पावर्गौट इति च भाषा ॥

काखसृष्टः, त्रि, (सृष्टं सृष्टीतं काखं येन मिष्टान्तत्वात् परनिपातः ।) काखष्टः । शस्त्राजीवी । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥

काखहीनः, स्त्री, (काखेन स्तान्धेन हीनम् ।) भद्रमुक्तकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

काखिका, स्त्री, (काखः गुच्छः प्राशस्त्येन अस्ति अस्याः । काख + ठन् + टाप् ।) लङ्गानामकधान्य-विशेषः । बालुकीनामककर्टीभेदः । इति राज-निर्घण्टः ॥

काखीरः, त्रि, (काखः वायः अस्थस्य । काख + “नाय्याख्यादीरनीरचौ” । ५ । २ । १११ । इति ईरन् ।) काखीरवान् । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ तीरान्नाज इति भाषा ॥ (यथा भट्टिः ४ । १० । “काखीरः खादिकः शार्ङ्गी रक्षन् विप्रस्तनुचवान्” ॥)

काखीरः, पुं, (काखः सन्धः अस्यास्तीति । काख + “नाय्याख्यादीरनीरचौ” । ५ । २ । १११ । इति ईरन् ।) अपामार्गवृक्षः । जताप्रभेदः । काख-वेण इति स्थातः । तत्पर्यायः । काखकटुकः २ गलासवेदनः ३ यटुः ४ अयकायः ५ स्तोमवल्ली ६ कारवल्ली ७ सुकाखिका ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । दुग्धघ्नतागुणोदरहीहृत्प्रलम्भान्दाभिगाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काखीरी, स्त्री, (काखीर + गौरादित्वात् ङीष् ।) मञ्जिका । इति रत्नमाणा ॥ काखीरा इत्यपि पाठः । (मञ्जिकाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥) काखेसु, पुं, (काखे इत्युत्ति ।) कोकिनाक्षवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १०४ ॥ कुकिना खाका इति भाषा ॥ (अस्याः प्रयोगो यथा, भावप्रकाशस्य

कात्याय

पूर्वखण्डे १ भागे ।

“कोकिनाक्षसु काकेसुरिचुरः सुरकः सुरः । भिक्षुः काखेसुरपुङ्गव इत्युगन्धेसु बाभिका” ॥ गुणाऽस्य सुरकशब्दे ज्ञेयाः ॥) काशब्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काखेरी, स्त्री, (काखं वायाकारं पुष्पं ईरते । काख + ईरङ् गतौ + ण्यत् । गौरादेराकृतिगणत्वात् ङीष् ।) वागदन्तीवृक्षः । इति रत्नमाणा ॥

काखेडु, स्त्री, (काखे रोहति इति कः टाप् । सप्तम्या अलुक् ।) कटुकी । इति रत्नमाणा ॥ (कटुकीशब्देऽस्या विशेषो बोध्यः ॥)

कातरः, त्रि, (कु कटेन तरतीति । कु + तु + णच् । कोः कादेशः ।) व्यसनाकुलचित्तः । व्याकुलः । तत्पर्यायः । अधीरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ (यथा रघुः ११ । ७८ ।

“कातरोऽसि यदि वोद्धतार्विषा तर्जितः परमुधारया मम” ॥)

कातरः, पुं, (कं जलं आतरति । क + ण + तु + णच् ।) कातनमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

कातकः, पुं, (कातर एव रस्य कः । अयं हि रोहि-तादिवत् न तेजस्वी अतोऽस्य तथात्वम् । यदा, कस्य जनस्य तलं स्पृश्यत्वेन न अस्ति अस्य । अग्रं आदित्वादच् ।) मत्स्यविशेषः । कात्ना इति भाषा । तस्य गुणाः । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । गुणपाकित्वम् । त्रिदोषकारित्वम् । इति राज-वल्गुमः ॥ (यथा, वैद्यके ।

“कातलो मधुरश्चोयो गुरुपाकी त्रिदोषहृत्” ॥)

कातगं, स्त्री, (कुत्सितं टणं टणं टणं वा । कोः का-देशः ।) रोहिषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कात्थः, पुं, (कात्स्य ऋषेर्गोत्रापत्यं । कत + “गर्गा-दिभ्यो यच्” । ४ । १ । १०५ । इति यच् ।) कात्यायन-मुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कात्यायनः, पुं, (कात्स्य गोत्रापत्यम् । गर्गादिवात् यच् यच्नन्तत्वात् यनिष्पत्तिः ।) धर्मशास्त्रकर्मनि-विशेषः । (यद्येतां याज्ञवल्क्यो १ । ४ । ५ ।

“मन्वत्रि विष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योऽज्ञोऽङ्गिराः ।

यमापस्तम्बसम्भर्ताः कात्यायनश्च हृत्स्पती ॥

पराशरव्यासशङ्खजिखिता दक्षगोतमौ ।

शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः” ॥

वररुचिः । इति मेदिनी ॥

कात्यायनी, स्त्री, (कात्स्यापत्यं स्त्री । “गर्गादिभ्यो यच्” । ४ । १ । १०५ । इति यच् । “सर्वत्र-लोहितादिकतस्तस्य” । ४ । १ । १८ । इति यच् ।) विवात् ङीष् ।) दुर्गा । (यथा मार्कण्डेय ६१ । २३ । “स्तनो वदनं सौम्यं सौम्यत्रयभूषितम् । पातु नः सर्वभूतेभ्यः कात्यायणि नमोऽस्तुते” ॥) अर्जुनवृक्षे कात्यायवसना विधवा । इत्यमरः । २ । ६ । १७ ॥ (याज्ञवल्क्यमुनेः पत्न्योरेका यमी । यदुक्तं बृहदारण्यकोपनिषदि । “याज्ञवल्क्यस्य दे मायै बभूवतुः मेनेथो कात्यायनी च । तयोर्हि मेनेथो ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रभेव तर्हि कात्या-यनी” ॥) पत्न्यां ङीष् । कात्यायनस्य ऋषेः पत्नी ॥)

कादम्बा

कादम्बः, पुं, (कादम्बे समूहे भवः । कादम्ब + ण्यत् ।) कलहंसः । वाकि हंस इति भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । २३ । (यथा रघुः । १३ । ५५ ।

“कञ्चित् खगानां प्रियमाणानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः” ॥)

अस्य मांसस्य गुणाः । वायुरक्तपित्तनाशित्वम् । भेदकात्वम् । मृककारित्वम् । शीतलम् । इति राजवल्लभः ॥ (कादम्ब एव । स्वार्थे ण्यत् ।) कादम्ब-वृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (कादम्बस्येदमिति व्युत्पत्त्या ण्यत् । कादम्बसम्बन्धिनि, त्रि । कादम्ब-कुसुमम् । यथा रघुः १३ । २७ ।

“गन्धश्च धाराहृतपल्लवानां कादम्बमर्द्धोद्भूतकेसरश्च” ॥)

वाणः । इति मेदिनी ॥

कादम्बकः, पुं, (कादम्ब + स्वार्थे कन् ।) वाणः । इति हारावली ॥

कादम्बरं, स्त्री, (कादम्बम् कदम्बोद्भवं रसं जाति मृच्छातीति । कदम्ब + जा + कः । कस्य रः ।) कदम्बपुष्पोद्भवमद्यम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे ।

“निषेय मधुमाधवाः सरसमग्न कादम्बरम्” ॥)

दधिसारः । इति जैमिनीयः ॥ शीधुः । इति विश्वः ॥ (इक्षुजातगुडादि । इति मल्लिनाथः ॥)

कादम्बरः, पुं, (कादम्बं कदम्बरसवत् जाति मृच्छातीति । जा + कः । कस्य रश्च ।) दध्यद्यम् । दधिसरः । इति मेदिनी ॥

कादम्बरी, स्त्री, (कु क्षुण्वणं नीलवर्णमित्यर्थः अम्बरं वस्त्रं यस्य । कोः कदादेशः । कदम्बरो बलरामस्तस्य प्रिया । कदम्बर + ण्यत् ततः स्त्रियां ङीष् । यदा कदम्बे जाता रसः कादम्बः । “तत्रजातः” । ४ । ४ । २५ । इत्यङ् । कादम्बं राति ददा-तीति । रादाने + “आतोऽनुपमर्गे क” । ३ । २।३ । इति कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मदिरा । इति मेदिनी ॥ (यथा,—

“कादम्बरीमदविधूमितलोचनस्य

युक्तां हि लाङ्गकभृतः पतनं पृथिव्याम्” ॥

इत्युद्भूतः ॥) कोकिना । खरखती । शार्ङ्गिकाप-स्त्रिणी । इति मेदिनी ॥ (वागभट्टविरचितकाव्य-विशेषः । स्वनायिकानामैव प्रसिद्धोऽयं ग्रन्थः । इयं कादम्बरी तु वागभट्टेनासमापिता पुनरस्य पुनरेव समार्पितं गीता । नायिकाविशेषः । सा तु तुम्बव-प्रभतीनां वसतां गन्धर्व्याणां ज्येष्ठस्य हंस इत्याख्याया प्रसिद्धस्य गन्धर्वस्य कन्या । अस्या जननी सोम-मयूखसम्भवापुत्रस्य कुले जाता गौरीति नाम्ना प्रसिद्धा । अस्या अन्यद्विवरणान्तु कादम्बव्यां ब्रु-व्यम् ॥)

कादम्बरीवीजं, स्त्री, (कादम्बव्यैः वीजं आसवः ।) सुरावीजम् । इति रत्नमाणा ॥

कादम्बव्यै, पुं, (कादम्बव्यै हितः इति यत् ।) कदम्ब-वृक्षः । इति जटाधरः ॥

कादम्बा, स्त्री, (कादम्ब इव आचरति । कादम्ब + आचारे क्तिप् + ण्यत् + टाप् ।) कदम्बपुष्पीवृक्षः ।

कान्तं

इति शब्दचन्द्रिका ॥ मुखरी इति भाषा ॥
 कादम्बिनी, स्त्री, (कादम्बाः कलहसाः सन्ति अस्यां
 कादम्ब + इति ङीष् ।) मेघमाला । मेघश्रेणिः
 इत्यमरः । १ । ३ । ८ ॥
 कादाचित्कं, स्त्री, कदाचिद्भवम् । इति सुगंधबोध-
 व्याकरणम् ७ । १५ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ । २७ ।
 “यद्यपि रसाभिन्नतया चर्चसास्यापि न कार्यत्वं
 तथापि तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्य-
 त्वेन कार्यत्वमुपचर्यते” ॥)
 काद्रवेयः, पुं, (काद्रोपपन्नं पुमान् । कद्रु + “सुभ्रादि-
 भ्यश्च” । ४ । १ । २२ ॥ इति ङ्क् । “ते लोपो-
 ऽकाङ्क्षाः” । ६ । ४ । १४ । इति न लोपः ।) कद्रु-
 सन्तानः । नागः । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥
 (यथा, महाभारते २ । ६५ । ४१ ।
 “श्रेष्ठोऽनन्तो वासुकिश्च तत्तत्कश्च भुजङ्गमः ।
 कूर्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेयाः प्रकीर्त्तिताः” ॥)
 कानकं, स्त्री, (कनकं फलमिव उग्रं फलं अस्त्यस्य ।
 कनक + क्त्वल् ।) जयपालवीजम् । अस्य गुणाः ।
 तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । उत्क्रोद-
 कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (वैद्यकचक्रपाणि-
 संग्रहे दृष्टान्तिहनादगुणौ व्यवहारोऽस्य यथा ।
 “सहस्रं कानकफलं सिद्धं संचूर्ण्य निक्षिपेत् ।
 ततो माषद्वयं जग्ध्वा पिबेत्तप्तजलादिकम्” ॥)
 काननं, स्त्री, (कं जलं अननं जीवनमस्य । यद्वा
 कानर्यात दीपयति । कनदीप्तौ + क्तिच् + ल्युट् ।)
 वनम् । (यथा, मेघदूते ४४ ।
 “श्रीतो बायुः परिणमयिता काननोऽम्बराणाम्” ॥
 कस्य ब्रह्मणः आननं मुखम् ।) ब्रह्मणो मुखम् ।
 गृहम् । इति मेदिनी ॥
 काननारिः, पुं, (काननस्य अरिर्गिव । शमीगर्भोत्थि-
 ताग्निना सर्वकाननस्य दहनात् तथात्वम् ।) शमी-
 वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य गुणादयः शमी-
 शब्दे बोद्धव्याः ॥)
 कानीनः, पुं स्त्री, (कन्यायां अनूपायां जातः कन्याया
 जातो वा । कन्या + “कन्यायाः कनीन च” । ४ । १ ।
 २१ ६ । इति ऋक् कनीनादेशश्च ।) अनूपापुत्रः ।
 तत्पठ्यायः । कन्यकाजातः २ । इत्यमरः । २ । ६ ।
 २४ ॥ सा कन्या यद्यनूपा पित्रगृह एव तिष्ठति
 तदा तत्पुत्रो मातामहस्येव यथा,—
 “कानीनः कन्यकाजातो मातामहस्यतो मतः” ॥
 इति याज्ञवल्क्यः । यद्यनूपा तदा वोढुरेत्यथा,—
 “पित्रवेष्टानि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्ब्रह्मः ।
 तं कानीनं वदेन्नास्मा वोढुः कन्यासमुद्भवम्” ॥
 इति मनुः ॥ आद्ये कर्णे च पुं । इति मेदिनी ॥
 कान्तं, स्त्री, (कनते दीप्यते इति । कान् + कर्त्तृणि क्तः ।)
 कुशुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहविशेषः ।
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “स्वादुर्यत्र भवेन्निम्बकल्पो रात्रिन्दिबोधितः ।
 कान्तं तदुत्तमं यच्च रूप्येणावर्तितं मिलेत्” ॥
 तस्य परीक्षा । यथा ।
 “यानि यस्मिन् विसरति जले तैलविन्दुर्निर्विकृतो
 विद्धं ज्वलं विहजति निजं रूपितं निम्बकल्पैः ।

कान्तलो

पाने दुग्धं भजति शिखराकारतां नैति भूमौ
 कान्तं लौहं तदिदमुदितं लज्जयोक्तं न चान्यत्” ॥
 इति सुखबोधः ॥ अथ च ।
 “यत्पाने न प्रसरति जले तैलविन्दुर्निर्विकृतो
 हिङ्गुर्गन्धं त्यजति भजते स्वादुतां निम्बकल्पः ।
 पाचं दुग्धं भजति सिक्तापुञ्जवन्नेति भूमौ
 लज्जाङ्गः स्यात् सजलचणकः कान्तलौहं वदन्ति” ॥
 इति वैद्यकम् ॥ (वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे दृष्टत्वं
 चरहरलौहेऽस्य व्यवहारो यथा,—
 “पारदं गन्धकं शुद्धं ताम्रमभक्ष्य मालिकम् ।
 हिरण्यं तारताम्रञ्च कर्षमेकं पृथक् पृथक् ॥
 मृतं कान्तं पलं देयं सर्वमेकीकृतं शुभम्” ॥)
 कान्तः, त्रि, (कान्यते इति । कम् + कर्मणि क्तः “यस्य
 विभाषा” । ७ । २ । १५ । इति नेट् । अनुनासि-
 कस्येति दीर्घः ।) मनोरमः । शोभनः । इत्यमरमे-
 दिनीकरौ । (यथा,
 “मलिनमपि मृगास्या वल्कलं कान्तरूपं
 न मनसि रुचिभङ्गं स्वल्पमप्यादधाति” ॥
 इति प्राकुन्तले १ अङ्के ॥)
 कान्तः, पुं, (कम् + क्त ।) श्रीकृष्णः । चन्द्रः । इति
 शब्दरत्नावली । पतिः । (यथा मेघदूते । १०१ ।
 “कान्तोदन्तः सहृदुपनतः सङ्गमात् किञ्चिद्गुणः” ॥)
 चन्द्रसूर्यायः पर्यायान्तः शिला । यथा । चन्द्रकान्त-
 सूर्यकान्तायस्कान्तादयः । इति मेदिनी ॥ हिज्जल-
 वृक्षः । वसन्त ऋतुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४६ । ४५ ।
 “कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः” ॥
 शिवः । यथा, तत्रैव १३ । १७ । १४८ ।
 “गृहः कान्तो निजः सयः पवित्रं सर्वपावनः” ॥
 कार्तिकेयः । यथा, तत्रैव २ । २३१ । ४ ।
 “कामजित् कामदः कान्तः सत्यवागमुवनेश्वरः” ॥)
 कान्तपत्नी, [न] पुं, (कान्तस्य कार्तिकेयस्य पत्नी ।
 मयूरस्य कार्तिकेयवाहनत्वात्तथात्वम् ।) मयूरः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कान्तपुष्पः, पुं, (कान्तानि मनोरमाणि पुष्पाण्यस्य ।)
 कोविदारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कान्तलकः, पुं, (कान्तं लज्जते आस्त्रायते । कान्त + लक
 आस्त्रादने + लङ् क्तः । यद्वा कान्यते इति “मति
 बुद्धिप्रायश्च क्तः” । ३ । २ । १८८ । इति क्तः ।
 कान्तः । ततः लकतीति । लक + लङ् । कान्त-
 आसौ लकस्येति ।) गन्दीवृक्षः । इत्यमरः । १ । ४ । २८ ॥
 तुंद इति भाषा ॥
 कान्तलोहं, स्त्री, (कान्तं लौहश्रेष्ठत्वात् कमनीयं
 लोहम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
 परीक्षादिकं कान्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अस्य निरव्यो-
 करणं यथा,
 “शुद्धस्य सुतराजस्य भागो भागद्वयं बलेः ।
 द्वयोः समं लौहसूर्यं मर्हयेत् कन्यकाद्रवैः ॥
 यामद्वयं ततो गोलं स्थापयेत्साम्राजने ।
 आच्छाद्यैरवजैः पञ्चैषण्यो यामद्वयाद्भवेत् ॥
 त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तप्ततोमर्हयेद्दृष्टम् ।
 राजाद्वयगणितं गीरे तरति वंसवत् ॥

कान्तारः

तीक्ष्णं मुखं कान्तलोहं निरव्यं जायते अङ्गम्”
 “ततः कोटिसहस्रेणां कान्तलोहं महागुहम्” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे नारदमारवाधि-
 कारे ॥)
 कान्ता, स्त्री, (कान्यते असौ । कम् + क्तिच् + कर्मणि
 क्त + टाप् ।) गारी । (यथा शङ्करविक्रमे ६ ।
 “भट्टिति प्रविष्टं गेहं मावहिषिष्ठ कान्ते !
 यद्व्यासमयवेना वर्त्तते प्रीतरक्षेः ।
 अथि । सुविमलकान्तिं वीक्ष्य भूयं स राक्ष-
 यंसति तव मुखेन्दुं पूज्यं चन्द्रं विहाय” ॥) प्रिय-
 कुल्लः । इति मेदिनी । सर्वाङ्गसुन्दरी स्त्री ।
 इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥
 (गङ्गा यथा, काशीखण्डे २६ । ४१ ।
 “कूटस्था कदम्बा कान्ता भूर्मयाणा कणावती” ॥)
 वृहदेणा । रेणुका । नागरमुखा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 कान्ताङ्गदोहदः, पुं, (कान्तायाः अङ्गुया चरव्यस्यर्षे-
 नैव दोहदः पुष्पोद्गमो यस्य । “पादाघाताद-
 शोको विकशति” इति कविप्रौढोक्तेश्चालम् ।)
 अशोकवृक्षः । इति त्रिकाश्रयः ॥
 कान्ताचरणदोहदः, पुं, (कान्ताचरणेन रमणीचरण-
 स्यर्षेण दोहदः पुष्पोद्गमो यस्य । “पादाघा-
 तादशोको विकशति” इति कविप्रौढोक्तेश्चाल-
 त्वम् ।) अशोकवृक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 कान्तायसं, स्त्री, (अय एव आयसम् । कान्तं कम-
 नीयं आयसम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कान्तारं, स्त्री, (कस्य सुखस्य अनन्तं ऋच्छति गच्छ-
 तीति । कान्त + ऋ + “कर्मण्यङ्” । ३ । २ । १ ।
 इति ऋक् ।) उपसर्गादि । (कान्तं मनोहं
 ऋच्छति प्राप्नोतीति । कर्मण्यङ् ।) काननम् ।
 (यथा, जेः रामायणे २ । २८ । ५ ।
 “सीते विमुच्यतामेवा वनवासकृता मतिः ।
 वज्रदोषं हि कान्तारं वनमिवभिधीयते” ॥)
 पद्मविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कान्तारः, पुं, (कान्तं मनोहं रसं ऋच्छति प्राप्नोति ।
 कान्त + ऋ + ऋक् ।) इक्षुविशेषः । कतारे इति
 हिन्दी भाषा । (यथा, सुसुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
 “कान्तार तावसाविक्षुवङ्गकानुगुहौ मतौ” ॥)
 अस्य गुणाः । गुणत्वम् । शुक्रक्षेपकृद्विकारित्वम्
 वृंहणत्वम् । सारकत्वम् । इति भावप्रकाशः
 कोविदारवृक्षः । वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कान्तारः, पुं, स्त्री, (कस्य सुखस्य अनन्तं ऋच्छति
 यत्र । हिंससङ्कल्पात् । कान्त + ऋ + आधा-
 र्घञ् ।) महावनम् । (यथा, जीः रामायणे । ४
 ४३ । ११ ।
 “कैकेयान् सिन्धुसौवीरान् कान्तारगिरयश्च ये ।
 गिरिजाकावता दुर्गा मार्गं पश्चिमां दिशम्” ॥
 दुर्गमपथः । इत्यमरः । ३ । ११ । ७१ । (उत्तम—
 “सिंहसङ्करीकृत्तपोनमूकमनितं रत्नास्तुक्ता
 पत्रम् कान्तारे वदरीभमाद्रुवमनाङ्गिरस
 पत्नी मुदा” इति ।) विनम् । क्षिप्रम् । इति
 मेदिनी ॥

कापाली

भाग्यजुर्न, श्री, (अन्धाः कुजा मृच्छीकृता वायुना
 यय । ततः स्वार्थे षष् ।) गङ्गातीरव्यष्टरविशेषः ।
 अथ इति भाषा । तत्प्रत्यायः । महीदयम्

१७।१०२
“सर्वकामाश्च कामाजी जिघांक्षुर्जितः शिवः” ॥

“मनागमभ्याहृत्या वा कामं क्षान्धतु यः क्षमी” ॥

कानि. ४, (कान्यत बला बन्नात् बन्.) कान्य

कामः

इच्छा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मनुः २ । ८४ ।
“न जातु कामः कामानामुपभोगेन श्रान्ति ।
हविषा ह्यवर्त्तते भूय एवाभिवर्द्धते” ॥)
कामस्तु ब्रह्मणो हृदयाज्जातः । यथा ।
“हृदि कामो ज्योः क्रोधो क्रोमाधोरदृष्टात्”
इति श्रीभागवतम् ॥ (काम्यते इति । कर्मार्थे च
वरः । यथा रघुः २ । ६५ ।

“सन्मानकामाय तथेति कामं
राज्ञे प्रतिश्रुत्वा प्रयत्निनी सा” ॥

कामं वरं प्रतिश्रुत्वा प्रतिश्रुत्य इत्यर्थः ॥ मगोरथः ।
यथा तत्रैव ३ । ६७ ।

“तथेति कामं प्रतिश्रुत्वा
रघोर्व्यागतं मातृजिसारथिर्गयौ” ॥

महादेवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।

“गणकसां गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च” ॥

विष्णुः । यथा तत्रैव १३ । १४६ । ४५ ।

“कामश्च कामस्तु कामः कामः कामप्रदः प्रभुः” ॥

वन्देवः । इति शब्दरत्नावली । महाराजपूतः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ कामदेवः । (यथा कुमारः
३ । ६४ ।

“कामस्तु ब्राह्मणसं प्रतीक्ष्य
पतङ्गवद्विमुखं विविष्णुः” ॥

स तु श्रीकृष्णपुत्रः । तत्पथ्यायः । मदनः २ मन्मथः

३ मारः ४ प्रदुषः ५ मोनकेतनः ६ कन्दर्पः ७

दम्पकः ८ अणकः ९ पञ्चशरः १० स्मरः ११ शम्भुः

१२ मन्त्रिजः १३ कुसुमेधुः १४ अण्वजः

१५ पुष्पधन्वा १६ रतिप्रतिः १७ मकरभञ्जः १८

आत्मभूः १९ ब्रह्मसूः २० विष्णुकुतुः २१ । इत्यमरः

२ । १ । २६-२८ ॥ * ॥ स तु पञ्चाशद्विधो यथा ।

कामः १ कामदः २ कामः ३ कामिमान् ४

कामगः ५ कामचारः ६ कामी ७ कामुकः ८

कामवर्द्धनः ९ रामः १० रमः ११ रमणः १२

रतिनाथः १३ रतिप्रियः १४ रात्रिनाथः १५

रमाकान्तः १६ रममाणः १७ निशाचरः १८

नन्दकः १९ नन्दनः २० नन्दी २१ नन्दयिता २२

पञ्चबाणः २३ रतिखड्गः २४ पुष्पधन्वा २५ महा-

धनुः २६ आनन्दः २७ अमण्डः २८ अममाण्डः २९

अमोऽपरः ३० आनन्दः ३१ आमकः ३२ भङ्गः ३३

आनन्दारः ३४ अमावहः ३५ मोहनः ३६

मोहकः ३७ मोहः ३८ मोहवर्द्धनः ३९ मदनः

४० मन्मथः ४१ मातङ्गः ४२ भङ्गवाक्यः ४३

गायनः ४४ गीतिजः ४५ नर्तकः ४६ खेलकः ४७

उन्मत्तोन्मत्तकः ४८ विनासः ४९ गोभवर्द्धनः ५० ॥

“राक्षसीकुसुमाभाश्च वामाङ्गे शक्तिचयुताः ।

सौम्या रत्नाम्बराः सर्वे पुष्पबाणोक्षुकार्मुके ॥

विष्वाद्याः सर्वभूषाद्याः कामाः पञ्चाशदीरिताः” ।

इति शारदात्मिककटीकायां राघवभट्टः ॥ तेषा-

नेकपञ्चाशद्वृत्तयो रतिशब्दे ब्रह्मणाः ॥ * ॥

तस्य आनानि यथा ।

“पादि गुण्ये तथोरौ च मने गामौ कुवे हृदि ।

कस्य कण्ठे च ओष्ठे च गण्डे नेत्रे अतारपि ।

अकाटे शीर्षकेष्वेव कामाद्यानि तिथिकमात् ॥

कामः

इच्छे पुंसां स्त्रिया वामे शुभे ह्यथो विपर्ययः ॥
पादाङ्गुष्ठे प्रतिपदि द्वितीयायाश्च गुण्यके ।
ऊर्ध्वदेशे द्वितीयायां चतुर्थ्यां भगदेशतः ॥
नाभिस्थाने च पञ्चम्यां षष्ठ्यान्तु कुक्षमण्डले ।
सप्तम्यां हृदये चैव अष्टम्यां कण्ठदेशतः ॥
नवम्यां कण्ठदेशे च दशम्यां चोष्ठदेशतः ।
एकादश्यां गण्डदेशे द्वादश्यां नवने तथा ॥
अवधौ च त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां कणाटके ।
पौर्यमास्यां शिखायाश्च आतथ्यश्च इति क्रमात् ॥
यत्र स्थाने वसेत् कामस्तथैव गच्छन्मनम् ।
मन्त्रेणानेन कर्त्तव्यं ज्ञातव्यं रतिकोविदैः” ॥
इति स्मरदीपिका ॥ मन्त्रस्तु प्रणवादिस्वित्प्र-
त्येकबोधशस्त्रयुक्तनमोऽस्तु प्रत्येकचन्द्रबोधशक-
कपः ॥ उत्पन्नमात्रशरीरिषु कामस्यानुवृत्ति-
कारणं यथा । मार्कण्डेय उवाच ।
“ब्रह्मापि तस्यां सन्ध्यां दृष्ट्वा पूर्वमथात्मनः ।
कामायाशु मन्त्रके त्वह्ना सा च सुतेति वै ॥
तस्याश्च चित्तं चित्तं कामवाचविशोद्धितम् ।
अष्टाद्यां प्रेक्षतां तेषां मानसाणां महात्मनाम् ॥
मर्गस्य वचनं श्रुत्वा सोपहासं विधिं प्रति ।
आत्मनश्चचित्तत्वममर्थादभ्यधीन् प्रति ॥
कामस्य तादृशं भावं मुनिमोहकं मुहुः ।
दृष्ट्वा सन्ध्यां स्वयं तत्र प्रपामापातिदुःखिता ॥
ततस्तु ब्रह्मणा शप्ते मरने तदगन्तम् ॥
अन्तर्भूते विधौ शम्भौ गते चापि निजास्यदे ॥
अमर्षवशमापन्ना सन्ध्या ध्यानपराभवत् ।
ध्यायन्ती क्षणमेवात्र पूर्ववत्सं मनस्विनी ॥
इदं विमर्शये सन्ध्या तस्मिन् काले यथोदितम् ॥
उत्पन्नमात्रां मां दृष्ट्वा मुवर्ती मदनेरितः ॥
अकार्षीत्सुरागोऽयमभिजायं पितामहः ।
वृद्धैव माममर्थादं सकाममभवन्मनः ॥
ममापि मथितं चित्तं मदनेन दुरात्मना ।
येन दृष्ट्वा मुनीन् सर्वान्चिन्तितं मन्मथो भृशम् ॥
फलमेतस्य पापस्य मदनः स्वयमाप्तवान् ।
यत्तं शशाप कुपितः शम्भोरये पितामहः ॥
ममोचितं फलमहमाप्नुमिष्णामि साम्प्रतम् ।
यन्मां पिता आतरश्च सकामामपरोक्षतः ॥
दृष्ट्वा चक्रुः स्पृष्ट्वा तस्मान्न मत्तः कापि पापकृत् ।
ममापि कामभावोऽभूदमर्थादं समीक्ष्य तान् ॥
पत्न्याविव स्नेहे ताते सर्वेषु सहजेष्वपि ।
करिष्याम्यस्य पापस्य प्रायश्चित्तमहं स्वयम् ॥
आत्मनमप्रौ होष्यामि वेदमार्गानुसारतः ।
किन्त्वेकां व्यापयिष्यामि मर्त्यादामिह भूतले ॥
उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः ।
यतदर्थमहं ज्ञात्वा तयः परमदायकम् ॥
मर्त्यादां व्यापयिष्ये पञ्चात् तपस्यामि जीवितम् ।
यस्मिन् शरीरे पित्रा मे ह्यभिजासः स्वयं ज्ञातः ॥
आत्मनिजेन कायेन किञ्चिन्नास्ति प्रयोजनम् ।
येन स्नेह शरीरेण तातेऽप्य सहजे स्नेहे ॥
उद्भावितः कामभावो न तत्सुहृत्साधनम् ।
इति संक्षिप्तं मनसा सन्ध्या शैलवरं ततः ।
जगाम चन्द्रभागाख्यं चन्द्रभागा यतः कृता ॥

कामाचारः

तथा स श्रेष्ठः समधिष्ठितः सदा

सौवर्ग्यगौर्वादिस्ममप्रभाभता ।

लोमेन सन्ध्यावसनयोदितेन

यथोदयाजिम्बिरराग शब्दम्” ॥

इति कालिकापुराणे १८ अध्यायः ॥ * ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

“अथ तस्याः शरीरान्तु वस्त्राकारमिच्छतम् ।

परिच्छीयं जटात्रातैः यवितं मूर्च्छि राक्षसम् ॥

हिमाग्रीतर्जितमोक्षसदृशं वर्णं तदा ।

निरीक्ष्य कपयाविष्टो हरिः प्रोवाच तामिदम्” ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“प्रीतोऽस्मि तपसा ममे भवत्याः वरमेव वै ।

स्तवेन च शुभे प्रथे वरं वरय काम्यमम् ॥

येन ते विद्यते कार्यं वरेष्वस्ति मनोगतम् ।

तत् करिष्ये च भवं ते प्रसन्नोऽहं तव व्रतैः” ॥

सन्ध्यावाच ।

“यदि देव प्रसन्नोऽस्ति तपसा मम संप्रति ।

इतस्तदायं प्रथमं वदो मम विधीयताम् ॥

उत्पन्नमात्रा देवेश प्राप्तिनोऽस्मिन् सुखाख्ये ।

न भवन्तु क्रमेणैव सकामाः सन्भवन्तु वै” ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“प्रथमं श्रेष्ठो भावः कौमाराख्यो द्वितीयकः ।

द्वितीयो यौवनो भावश्चतुर्थं वार्द्धकं तथा ॥

द्वितीयेष्वथ संप्रति वयोभागे शरीरिणः ।

सकामाः स्युर्द्वितीयान्ते भविष्यन्ति क्षचित् क्षचित् ॥

तपसा तव मर्त्यादा जगति स्थापिता मया ।

उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः” ॥

इत्यादि श्रीकालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥ * ॥

अभिजायः । तस्य रजोगुणादुत्पत्तिर्यथा,—

“काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशूनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैदिकम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ३ । ३७ ॥

कामकला, स्त्री, (कामस्य कला प्रिया ।) इति ।

कामदेवपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ चन्द्रस्य याः

बोधशक्यताया एव कामकलाः ॥

कामकूटः, पुं, (काम एव कूटं प्रधानं यस्य ।) वेष्टा

प्रियः । वेष्टाविभक्तः । इति मेदिनी ॥

कामकेलिः, लि, (कामे तज्जेतुकरतौ केलिर्भक्त्यः) ।

विष्णुः । इति चिकायशेषः ॥ (कामनिमित्ता

केलिः ।) सुरते पुं । इति हेमचन्द्रः ॥

कामखड्गदशा, स्त्री, (कामं कामनीयं खड्ग इव दणं

यत्तं यस्याः ।) सर्वोक्तकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामगामी, [न] लि, (कामं यथेष्टं यानि विचारम-

कुर्वन्नेव वा गच्छतीति । काम + गम + लिङिः ।)

कामकामी । खेच्छागमनशीलः । इत्यमरटीका ।

कामगुण्यः, पुं, (कामजतो गुण्यः ।) रागः । विषयः

आभोगः । इति मेदिनी ॥

कामकामी, [न] लि, (कामं यथेष्टं गमनशीलः ।

सुपीति लिङिः । काममन्त्राख्यम् ।) खेच्छागमन-

शीलः । तत्पर्यायः । अनुकामीनः २ । इत्यमरः ॥

२ । ८ । ६६ ॥

कामचारी, [न] लि, (कामेन खेच्छा कर्तुं

कामधे

काम + धृ + धिनिः ।) कामुकः । (यथा
“भूरुदरं च कामोति परस्त्रीकामचारिणम्” ।
इति महाभारतम् ।) कण्वदः । कनविश्वः । इति
मेदिनी ।
कामचारी, [च] ङ, (कामेन इच्छानुकारेण चरति
विहरति । काम + चर + धिनिः ।) गवङ् ।
इति शब्दरत्नावली ।
कामभावः, ङ, (कामं जनयति कुञ्जभगिना । काम
+ जन + धिन् + क् + क् । निपातनात् न क्लृप् ।
यदा कामं जनयमानं जानयति । कामज +
आ + नी + क् ।) कौक्लिजः । इति शब्दरत्ना-
वली । कामजनि इति च पाठः ।
कामताणः, ङ, (कामं तालयति प्रतिष्ठापयति ।
काम + तलप्रतिष्ठायां + धिन् + क् + क् ।) को-
क्लिजः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
कामदः, भि, (कामं अभिजायं ददाति । काम + दा +
कः ।) कामदाता । अभिजायदः । इति मेदिनी ।
(यथा हे । रामायणे २ । ३३ । ७ ।
“ऐश्वर्यं रसश्च सन् कामागच्छेव कामदः” ।
कामं कामस्य रूपं सौन्दर्येण यति यवखण्ड-
यतीति । यदा कामं मदनं यति नाशयतीति ।
ऊर्ध्वरेतश्चादस्य तथात्वम् । काम + दा + कः ।
कार्तिकेयः । यथा, महाभारते ३ । २३१ । ४ ।
“कामजित् कामदः कान्तः सत्यवाम्भुवनेश्वरः” ।)
कामदा, स्त्री, (कामं अभीष्टं ददाति या । काम + दा
+ कः + टाप् ।) कामधेनुः । इति मेदिनी ।
कामदुघा, स्त्री, (कामं दोग्धि । काम + दुघ +
“इगुपध्वाप्रीकृतः कः” । ३ । २ । १३५ । इति
कः । ततटाप् ।) कामधेनुः । इति मुग्धबोधव्या-
करणम् । (यथा, भागवते १ । १० । ४ ।
“कामं ववर्धं पञ्चमः सर्वकामदुघा मही” ।)
कामदूतिका, स्त्री, (कामस्य उद्दीपकत्वात् दूतिकेव ।)
नामदन्तीकृतः । इति रत्नमाला ।
कामदूती, स्त्री, (कामस्य दूतीव कामोद्दीपकत्वात् ।)
पाटकाकृतः । इति शब्दरत्नावली ।
कामधरः, ङ, (कामरूपं कामस्य संज्ञां वा धरति
धारयति वा । काम + धृ + क् + क् ।) कामरूपस्य
मत्स्यध्वजपर्वतस्यसरोवरः । यथा,—
“मन्त्रिकूटाचपात् पूर्णं मत्स्यध्वजकुलाचलः ।
निर्दग्धो यत्र मदनो हरनेचाग्निना पुनः ।
शरीरं प्राप्य तपसा समाराध्य हवध्वजम् ।
तत्र मत्स्यरूपस्य कामदेवेन संस्थितः ।
अधिवशात् पृथिवीं वीक्ष्यमाद्यः समन्ततः ।
तदा तु ब्रान्ती नाम तत्रास्ते दक्षिणतया ।
सरः कामधरी नाम तस्मिन् श्लेष्मै यवस्थितः ।
ब्रान्तीयां विधिवत् स्नात्वा पीत्वा कामधराम्भितः ।
विमुक्तपापः मुक्तात्मा शिवलोके महीयते” ।
इति श्रीकानिकापुराणे २२ अध्यायः ।
कामधेनुः, स्त्री, (कामप्रतिपादिका धेनुः ।) खनाम-
स्नातगौः । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
“एकदा यथा याधुत् सुरनिर्गम कामतः ।
गर्भे माता महाभागा सर्वसौख्यकारिणी” ।

कामधे

तस्यान्तु तनया जज्ञे कथ्यमाप्तु प्रजापतेः ।
गात्रा सा रोहिणी शुभा सर्वकामदुघा नृणाम् ।
तस्यां जज्ञे भूरुदेनाहोरात्रितपोऽब्जनात् ।
कामधेनुरिति स्थाता सर्वलक्षणसंयुता” ।
“तस्यां जज्ञे मुनःश्रेष्ठान्भुनेरतितमोऽब्जनात्” ।
इति पुस्तकान्तरे पाठः ।
“सा सिताम्भप्रतीकाशा चतुर्भेदचतुष्पदा ।
कानैश्चतुर्भिर्धर्माद्यं कामाप्रसवकारिणी” । * ।
तस्या गर्भे शिववाहनरुधोत्पत्तिर्यथा,—
“सा स्वयम्भुशरीरात् कालेन महता सती ।
निर्मलं यौवनं कामधेनुराप मनोहरम् ।
तां चरन्तीं मेरुपृष्ठे चारुतया मनोहराम् ।
दर्शं स तु वेतालः कामुकाश्चाप्यद्यत ।
तं कामुकान्तु वेतालं विदित्वा कामधेनुका ।
पशुधर्मात् स्वयं भेजे तं पुनं शशभट्टतः ।
सोऽवाप तस्यां परममामोदं शशरात्मजः ।
सा चापि परमं तस्मिन् मदनात् प्रतिहर्षिता ।
तयोः प्रहस्ते सुरते तस्या गर्भेऽभवत्तदा ।
काले प्राप्ते तु सुसुप्ते कामधेनुर्महार्चम् ।
सोऽचिरेणैव कालेन सुमहान् रुधभोऽभवत् ।
महाकजदंसंयुक्तश्चावष्टकदयान्वितः ।
उत्कृष्टविचक्षणार्कयुगलो दीर्घबाह्विः ।
ककुदेन च इदृक्काभ्यां कर्णाभ्यां स सिताम्भवत् ।
विचरन् ददृशे देवैः इदृक्कैरिव हिमाचलः ।
वेतालस्वकारोत्तस्य नाम भट्ट इति हिजाः । * ।
स तु भट्टो ज्ञानप्राप्ती समाराधयदीश्वरम् ।
सोऽपि तुष्टो वरं तस्मै ददाविष्टं महेश्वरः ।
तमेव वाहनं यज्ञे स्नात्वा देवतं रुधम् ।
स चिरायुश्च वनवान् पृथिवीधरान्तरात्मनः ।
भट्टो नाम महतेजाः केतुश्चाप्यभवत् पतेः ।
भट्टोऽभूद्वाहनो यस्माच्छश्वरस्य महार्चः ।
अतो भट्टिरिति स्थातिं स च प्राप महेश्वरात्” ।
इति श्रीकानिकापुराणे ६९ अध्यायः । * ।
अभीष्टप्रदा धेनुः । तद्दानफलं यथा,—
“वर्षे हरिः सर्वं एव पवित्र-
स्तत्रापि वर्षे शरदेव मुद्रा ।
तस्यां मुनः कार्तिको नाम भास-
स्तत्रापि पुण्यो हि बभूव दर्शः ।
यस्यां हरेर्हृदयभयाद्भुक्ता
उरःस्थानं प्राप्य सुखं सुप्ते ।
कण्ठीः पुराद्यापि विनिर्मिता वै
कामप्रदा धेनव एव यत्र ।
अहर्मुखे यत्र दिने समस्ताः
सुधेनवो भूमितले भ्रमन्ति ।
गृहे न यस्मिन् कथयन्ति कीर्त्तां
हानिः क्षयस्तत्र च पश्यते मे ।
तस्मात्समन्त्रैव च कामधेनुं
दद्याः समुद्दिश्य तु केशवस्य ।
विप्राय वै सर्वगुणोपपन्नां
ज्ञात्वा व्रतं कृच्छ्रमतो हरेत् ।
सत्यं प्रदत्तैस्तु गवां सहस्रैः
सर्वस्यैव संहितैश्च हेजा ।

कामधे

काले कर्त्तुं यत्नमते मनुष्यो
न कामधेनौ सत्तं द्विजैः ।
कन्यारथाणां करिवाजियुक्तेः
शतैः सहस्रैः सततं द्विजैः ।
दत्तैः कर्त्तुं यत्नमते मनुष्यः
समं तथा स्यान्नतु कामधेनोः” । * ।
तद्देहाः तद्दानविधिश्च यथा,—
“नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमनास्तथा ।
निर्गता मध्यमानेऽप्यौ उषःखानं शुभप्रदम् ।
तत्र स्नात्वा समभ्यर्च्य धेनुं पुण्यं प्रयत्नतः ।
गोदानपणमाप्नोति नरो विगतकलशः ।
एकादश्यामुपोष्याद्य नरो दिनचतुष्टयम् ।
हृतेन स्नापयेद्दिशु गन्धेन पयसापि वा ।
गङ्गाश्री गोरसैर्हृद्यैः पूजयेन्मधुसूदनम् ।
गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैश्चाभरणकुण्डलैः ।
शङ्खासिचक्रोद्यतबाहुविष्णो-
गोदाङ्गहस्तस्य तु शङ्खपाणोः ।
अर्घं प्रयच्छामि जनार्दनस्य
श्रिया युतस्यापि धराधरस्य ।
श्रियः पतिं श्रीधरमेव कान्तं
श्रियाः सखायं हि श्रियोऽधिभूकम् ।
नमाम्यहं श्रीधरं श्रीनिवासं
समर्चितो मे प्रददातु कामान् ।
एवं पूज्य विधानेन श्रिया युक्तेस्तु नामभिः ।
एतच्च जागरणं कुर्यात् श्रिया साङ्गं जगत्पतेः ।
या देवी भागवं भेजे कुलं सर्वत्र पूजिता ।
आयातु सा गृहं नन्दा सुप्रीता वरदा मम ।
याङ्गिरसश्च सा देवी सुनन्दा प्रद्युम्निता ।
आयातु मे गृहे सा तु सुप्रीता वरदा सती ।
सुरभी या भरद्वाजं कामधेनुः सुकामदा ।
सदाभवद्गृहं साच ममायातु सुरार्चिता ।
सुशीला कथ्यं या तु भेजे सर्वत्र कामदा ।
सा मे भवतु सुप्रीता कामधेनुर्गृहे सदा ।
सुमना या वशिष्ठान्तु संप्राप्य सुसुदे शुभा ।
सा मे गृहं सदायातु कामदा देवपूजिता ।
एवं पूज्य विधानेन प्रभाते विमले शुभे ।
शुक्लाम्बरधरः स्नातः शुक्लाम्बारातुलेपनः ।
क्षतनिवृत्तियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूषितः ।
अनुजिते महीपृष्ठे क्षाणाग्निमुत्सृजते ।
तिजप्रक्षेप चाकोर्णे चतुःसर्गाविभूषिते ।
क्षौमवस्त्रान्विते शुभे मध्याह्नपात्रसंयुते ।
शुभवस्त्रैः समावृत्य सर्वैरनैरजपूताम् ।
सुवर्णशृङ्गं सुखरां चतुःसर्गां मनोरमाम् ।
क्षीराब्जपथसोपेतां धेनुं मनैः प्रपूजयेत् ।
या धेनुः सर्वदेवानां ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
क्षीराब्जेर्निर्गता या च सा मे भवतु सुखिरा ।
हृतक्षीराभिषेकश्च स्नात्वा विष्णोः प्रयत्नतः ।
समभ्यर्च्य यथाग्रायं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
गावो ममायतः सन्तु गावः पार्श्वे च पृष्ठतः ।
गावो मे हृदये नित्यं गवां मध्ये वसान्वहम् ।
प्राञ्चलोदस्युक्तो वापि स्तितयद्योपवोतिनोम् ।
इमां त्वं प्रतिशुद्धीम् देवदेव ! जगत्पते ! ।

कामधे

सवत्सराङ्गतां धेनुं गोविन्द ! प्रीयतामिति ।
 एवं विप्राय तां दद्यात् क्षात्रा चैव प्रदक्षिणम् ।
 अत्रुज्ज्वलं गच्छन्तं पदान्धौ नराधिप ! ॥
 अनेन विधिना यस्तु कामधेनुं प्रयच्छति ।
 सर्वकामसमृद्धार्थः स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥
 किं दत्त्वा शतशोर्वीर्यं राक्षस्यै दिवाकरे ।
 तत्फलं प्राप्यते राजन् कामधेन्या यदनुते ॥
 इत्याद्ये ब्रह्मपुराणे कामधेनुप्रदाननामाध्यायः ॥*॥
 अन्यत् वाष्प्रीकीयरायायणे बालकायके ५९ सर्गे
 महाभारते १ । १०१ अध्याये च ब्रह्मम् ॥ * ॥

अथ कामधेनुमहादानम् ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् ।
 सर्वकामफलं नृणां महापातकनाशनम् ।
 लोकेशवाहनं तद्वज्रोमकर्मधिवासनम् ।
 तुलापुरुषवत्कार्यं कुण्डमण्डपवेदिकम् ॥
 अल्पे ह्येकाग्रिवत् कुर्यात् गुरुरेव समाहितः ।
 काञ्चनस्यातिमुद्रस्य धेनुं वत्स्य कारयेत् ॥
 धेनुं वत्सस्येयनेन धेन्वर्योपात्तसुवर्णेनैव खे-
 च्छया वत्सकल्पनमुक्तम् ॥

“उत्तमा पक्षसाहस्री तदङ्गेन तु मध्यमा ।
 कनोयसी तदङ्गेन कामधेनुः प्रकीर्तिता ॥
 शक्तिस्तस्मिन्पादद्वन्द्वमशक्तौपोह कारयेत् ।
 वेद्यां ह्यध्याजिनं न्यस्य गुडप्रस्थसमन्वितम् ॥
 न्यसेदपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्किताम् ।
 कुम्भाटकसमोपेतां नागापक्षसमन्विताम्” ॥
 महारत्नैरलङ्कितैः ॥

“तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।
 द्रुमुदङ्गाद्युक्तं तद्वज्रानापक्षसमन्वितम् ।

भाजनश्वासनं तद्वज्रान्मदोहनकस्तथा ।

कौबेयवस्त्रद्वयसंप्रयुतां

दीपातपत्राभरणभिरामाम् ।

सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टां

मणित्रिकां चन्द्रकरौप्यपादाम्” ॥

मणित्रिका अक्षमाला ।

“रसैश्च सर्वैः पुरतोऽभिभुजां

हरित्रया पुष्पफलैरनेकैः ।

अजातिकुस्तुम्बद्वयैश्चरभि-

र्वितानकक्षोपरि पञ्चवर्गम्” ।

रसैः सर्वैरिति जवयादिभिः बहुभिः । अजाती
 जीरकः । कुस्तुम्बः धन्याकम् ॥

“आतन्ततो मङ्गलवेदघोषैः

प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः ।

आवाहयेत्तां गुडधेनुमन्त्रै-

र्हिजाय दद्यादथ दर्भपाणिः” ॥

बहुतरमस्त्यपुराणपुस्तकेषु गुडधेनुमन्त्रैरिति
 पाठदर्शनात् गुडधेनुकृत्या लक्ष्मीरित्यादिमन्त्र-
 पाठश्चात्र कर्तव्यः । हिजाय दद्यादिति श्रुतेः
 क्षात्रैव कामधेनुगुरुरेव देशादतिगन्धस्तु दक्षि-
 णामाश्रमम् ॥

“त्वं सर्वदेवगणमन्दिरमङ्गभूता

विष्णोश्चरन्निपद्यगोदधिपर्वतानाम् ।

तद्दानप्रक्षयकलौकतपातकौघः

कामधे

प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि ।
 लोके यथेष्टितफलार्थविधायिनीं स्वा-
 मासाद्य को हि भवदुःखमुपैति मर्त्यः ।
 संसारदुःखप्रमनाय यतस्तु कामं
 त्वां कामधेनुमिति देवगणा वदन्ति ॥
 आमन्त्र्य श्रीलङ्कुरूपगुणान्विताय
 विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात् ।
 प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टं
 कथागणैः परिरुतः पदमिन्दुमौक्तैः” ॥*

अथ यजमानः समुपजातकामधेनुमहादानेच्छः

तुलापुरुषवत्कथितं खड्गचर्ममयाच्छन्नसन्नाहतुला-
 पुरुषस्यापनोयहरिप्रतिमासाक्षात्तुलाहस्तप्रा-
 तप्रतिमावह्निःसर्वसम्भारमधिकत्येन सुवर्णपक्ष-
 सहस्रनिर्मितामुत्तमां सुवर्णपक्षशतपक्षकनिर्मि-
 तां मध्यमां सुवर्णसार्द्धपक्षशतद्वयनिर्मितां कनी-
 यसीं अशक्तौ पक्षत्रयाद्वन्द्वं यथाशक्त्युपात्तसुवर्ण-
 घटितामुत्तमकुण्डलालङ्कितां सवत्सां धेनुम् । धेन्व-
 वस्थापनार्थं ह्यध्याजिनं गुडप्रस्थं धेन्वज्ज्वरायं
 यथेष्टकाञ्चनघटितचन्द्रतिलककणाटपट्टिकाकुण्ड-
 लयुगघण्टारौप्यखरचतुष्टयस्काटिकाक्षमालाचा-
 मराणि । धेन्वाष्टादशार्थं कौबेयवस्त्रयुगम् । धेनु-
 पार्श्वस्थापयार्थं कुम्भाटकातिप्रचुरविविधफलै-
 ष्टादशधान्यैर्द्वन्द्वकक्षांस्तथाप्रासासनात्तदोह-
 नदीपसामयीकत्रपादुकायुगानि । धेन्वयतः स्था-
 पनार्थं मधुरादिरसघटकहरिद्रागानाविधकुस-
 मार्युगद्वयजीरकधन्याकाशर्कराक्षौत्पादयेत् ।

ततस्तुलापुरुषोक्तसमयानामन्यतमस्य पूर्वतरदिने
 गुह्यविग्यमानजपकालात्तुलापुरुषवद्विषयभोज-
 नादिकं कृत्वा निवेदनसङ्कल्पवाक्ययोस्तुलापुरुष-
 पदस्थाने हिरण्यकामधेनुपदं प्रक्षिप्य निवेदनं
 सङ्कल्प्य कुर्यात् । अपरदिने च यजमानस्तुलापु-
 रुषवद्गोविन्दाद्याराधनादिमधुपर्कदानान्तं गो-
 विन्दाद्यर्थधनप्राप्त्यानुज्ञापनदानसंकल्पपूण्याश्वा-
 दिवाचनवरणावाक्येषु तुलापुरुषपदस्थाने हिरण्य-
 कामधेनुपदं प्रक्षिप्य कुर्यात् । ततो गुह्यविग-
 यजमानजपका उपवसेयुः । अपरदिने च कृत-
 नित्यास्तुलापुरुषवदभिस्थापनादिमध्यप्राश्नवाच-
 नान्तं कर्म, यथायथं कुर्यात् । एवञ्च मध्यप्राश्नवा-
 चावनान्तं कर्म तुलापुरुषयज्यमनुसन्ध्यायातुष्टा-
 तयम् । तत ऋत्विजः सवत्सां धेनुं प्रधानवेदी-
 मध्यलिखितचक्रोपरि ह्यध्याजिनमास्तोर्यं तदपरि
 गुडप्रस्थं निधाय तन्नारोप्य पूर्वोक्ताङ्गारैरलङ्कित्य
 कौबेयवस्त्रयुगेनाष्टाद्य धेनुपार्श्वे च पूर्वोक्तकुम्भाटकं
 नागाविधफलानि अष्टादशधान्यानि रत्नानानावि-
 धफलमित्तुद्वन्द्वकक्षांस्तथाभाजनपट्टिकाताम्बरो-
 हनदीपातपत्रपादुकायुगान्धारोपयेयुः । धेन्वयतः
 मधुरादिरसघटकहरिद्रागविविधपुष्पाह्वसामयी-
 जीरकधन्याकाशर्कराक्षारोप्य मङ्गलगीतवाद्यव-
 न्दिवोषेय यक्षकुण्डसमीपस्थकुम्भचतुष्टयजलेन स्ना-
 त्ववेदोक्ताभिषेचनिकामन्त्रैर्यजमानं स्थापयेयुः ।
 ततो यजमानः शुक्लमाख्याम्बरधरो हृतसर्वाङ्ग-
 श्वारः कुण्डलः पुष्पाङ्गनिभावाय कामधेनुं प्र-

कामम्

क्षिणीकृत्य वा लक्ष्मीरित्यादि देवगणा वक्ष्मी-
 त्वन्तं पठित्वा कामधेनुं पुष्पाङ्गनिना खन्मुख्य
 गुरुरेव दद्यात् । तद्वया, यो अष्टाशुक्लसमोवासा-
 मुकवेदामुकाशलाक्षाभिने अष्टकशर्मन्वे तुभ्यं
 मत्स्यपुराणोक्तहिरण्यकामधेनुमहादानवचनाति-
 कामोऽहं एतां ह्यध्याजिनन्यसङ्कल्पप्रकारोपितां
 उत्कृष्टरत्नसौवर्णचन्द्रतिलकपट्टिकाकुण्डलसमन्व-
 यटारौप्यखरस्काटिकाक्षमालाचामरार्णवज्जलाकौ-
 बेयवस्त्रयुगादितां पूर्वोक्तकुम्भाटकनागाप्राष्टा-
 दशधान्यपक्षसहितैस्तुद्वन्द्वकक्षांस्तथाप्रासासना-
 त्मदोहनदीपकत्रपादुकायुगसम्बरसहस्रिद्रागाना-
 विधकुसुमफलजीरकधन्याकाशर्कराक्षौत्पां पञ्चवर्ण-
 वितानकसहितां सवासनां हिरण्यकामधेनुं
 ददे । गुरः खलीकुला सावित्रीं पठित्वा
 हिरण्यकामधेनुरिधं विष्णुदैवतेति उक्त्वा वथा-
 शाखं कामस्तुतिं पठेत् । ततो गुह्यविग्यभ्यो
 दक्षिणान्दद्यात् । यो अथ कृतैतद्दानदक्षिणा-
 मिमां उत्पत्तित्योग्या भूमिमेतानि च रत्नानि
 ददे । खलीति ब्राह्मणा ब्रूयुः । गुरस्तु खल्वन-
 न्तरं धेनुपुच्छं गृहीयात् । ततो यजमानस्तुला-
 पुरुषवत्प्रापकेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा दीनानायादी-
 स्तर्पयित्वा ब्राह्मणवाचनञ्च कृत्वा त्वरया गुरुरे
 कामधेनुं प्रतिपादयेत् । पक्षत्रयाद्वन्द्वं यथाशक्ति
 खन्ममहादानदाने तु गुरुरेव खन्मोक्तविधिना
 सर्वं ब्रह्माख्यवत् कुर्यात् । इति हिरण्यकाम-
 धेनुमहादानं समाप्तम् । इति दानखामरः ॥

कामध्वंसी, [न] पुं, (कामं कन्धर्पे ध्वंसयतीति । काम
 + ध्वन्स् + शिच् + शिनिः ।) शिवः । इति ह-
 णायुधः ।

कामनः, त्रि, (कामयति इति । कम् + शिच् +
 युच् ।) कामुकः । इत्यमरः । २ । १ । २४ ।

कामना, स्त्री, (काम + अनुदात्तादेशेति शिङ्मात्
 भावे युच् टाप् च ।) इच्छा । इति हणायुधः ।

कामन्धमी, [न] पुं, (कामं यथेष्टं धमति । काम +
 ध्मा + शिनिः । बाङलकात् धमादेशः । निपात-
 नात् सुमि साधुः ।) कांस्यकारः । इति जटाधरः ।

कामपत्नी, स्त्री, (कामस्य पत्नी ।) इति । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

कामपाकः, पुं, (कामान् पाकयति । काम + पाक +
 श्चञ् ।) वनदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ।

कामप्रदः, पुं, (कामं कामजरतिमेदं प्रददति । काम
 + प्र + दा + कः ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
 “द्वौ पादौ खान्धर्वजप्रौ क्षिप्वा जिह्वं भगे तथा ।
 कामयेत् कामुकः प्रीत्या बन्धः कामप्रदो हि सः” ॥
 इति स्मरदीपिका । (कामानां सर्वेषां पु-
 र्वार्थाणां प्रदः । विष्णुः । यथा महाभारते । ११ ।
 १४८ । ४५ ।

“कामहा कामकृत् कामाः कामः कामप्रदः प्रभुः” ॥
 कामफलः, पुं, (कामं यथेष्टं फलमस्य ।) महाराजा-
 न्नदत्तः । इति दाननिघण्टुः ॥

कामम्, ख (कमेर्जिगन्तात् अनु ।) कामानामुपनिः ।
 इत्यमरः । १ । ४ । ११ । (यथा, ब्राह्मणके ५ । अत्रे ।

कामलः

“महाभाग कामं नरयतिरनिमिषातिरसौ
न कश्चिद्वर्णनामयचमपक्षयोऽपि भजते” ॥
अनुमतिः । प्रकामम् । अथवा । अनुगमनम् ।
इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ।
कामलः, पुं, (कामस्य महः उत्सवो यच्च ।) येनो
पूयिमा । इति चिकाण्डशेषः ।
कामलता, [क] चि, (कामयते । कम् + लिच् +
लृट् ।) काकुका । इत्यमरः । १ । १ । २४ ।
कल्पः, पुं, (मूलप्रकृतिर्मगवती कामरूपिणी
कवी यच्च देशे विराजमाना स देशकलाया एव
उच्यते ।) खगोलशास्त्रदेशः । तत्पर्यायः । प्राग-
ज्योतिषः २ । इति चिकाण्डशेषः । तच्च काम-
गिरौ शोनिपीठे कामाख्या देवी वर्तते । यथा ।
“शोनिपीठं कामगिरौ कामाख्या तच्च देवता” ।
“सर्वत्र विरजा चाहं कामरूपे गृहे गृहे” ॥
इति तन्त्रचूडामणौ पीठमाणा । (अथ हि गणेश-
गिरिशिखरयो देशः । यदुक्तं तन्त्रे ।
“काशेश्वरं श्वेतगिरिं चैपुरं नीलपर्वतम् ।
कामरूपामिधो देशो गणेशगिरिमुर्द्धनि” ॥
काशेश्वरं श्वेतगिरिं चैपुरं नीलपर्वतं यावत् ॥
अथं खलु वज्रदेशस्य ईशानभागे आसामप्रदेशस्य
पश्चिमभागे वर्तते ।)
कामरूपः, चि, (कामं कार्यं मनोहरं रूपं यस्य ।)
मनोहररूपः । खेच्छारूपः । (यथा महाभारते ।
१ । सुपर्णसूते २३ । ६ ।
“कामरूपः कामगर्भः कामवीर्यो विहङ्गमः” ॥)
तथा च । मेघदूते ६ ।
“जातं वंशे भुवनविहिते पुष्करावर्तकानां
जानामि त्वां प्रकृतिपुद्गलं कामरूपं मधोनः” ॥
कामरूपिणी, स्त्री, (कामं मनोहं रूपं अस्यस्याः ।
कामरूप + इनि + डीप् ।) अश्वगन्धारुक्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
कामरूपी, [न] पुं, (कामं कमनीयं रूपमस्यास्तीति ।
कामरूप + इनिः ।) विद्याधरः । इति चि-
काण्डशेषः । जाह्नवजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ।
(कामेन खेच्छया रूपं धार्यत्वेनास्यस्य इनिः ।)
मनोहररूपिणि खेच्छारूपिणि च चि । यथा,—
“सर्वमानुष विचेतयं हरिभिः कामरूपिभिः” ॥
इति रामायणम् ।
कामरेखा, स्त्री, (कामानां कामायाः पारायां रेखा चिह्नं
कक्ष्यं राजिनी यच्च ।) वेश्या । इति शब्दमाणा ।
कामलः, पुं, स्त्री, (काम + लिच् + कलच् ।) रोग-
विशेषः । कांक्षोष कामला इति च प्रसिद्धिः ।
इति मेदिनी । तस्य निदानसम्प्राप्तिर्यथा,—
“पाण्डुरोगी च योऽन्वयं पित्तजानि निवेवते ।
तस्य पित्तमण्ड्यासं दग्धा रोगाय कल्पते” ॥
तस्य कक्ष्यम् ।
“हारिद्रनेत्रः सुभ्रं हारिद्रजलदुग्धखाननः ।
रक्तपीतशङ्खान्मूत्रो भेकवर्णो हृतेन्द्रियः ।
दाहविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः” ॥
कामला वज्रपित्तैषा कोष्ठशालाश्रया मता ।
कालान्तरात् खरीभूता कृष्णा खलकुम्भकामला” ॥
कालान्तरात् खरीभूता अतिरूक्षीकृतसर्वधातुः ।
कुम्भकामला कोष्ठकामलेत्यर्थः । सा कृष्णा कट-
साध्या ॥ ० ॥ कुम्भकामलागोरिष्टलक्षणायाह ।
“कृष्टरोचकहृत्तासम्बरक्लमणिपीडितः ।
नश्यति आसकासासौ विडम्बेदी कुम्भकामली” ॥
उभयोरपि कामलयोरिष्टलक्षणायाह ।
“कृष्णपीतशङ्खान्मूत्रो भ्रंशं शून्यं मानवः ।
सरक्ताक्षिसुखच्छर्दिविमूत्रो यच्च ताम्यति ॥
दाहविपाकदौर्बल्यसदनारुचिसमन्वितः ।
नष्टाग्निशब्दः क्षिप्तं हि कामलावान् विपश्यते” ॥ २ ॥
अथ कामलाचिकित्सा ।
“जिह्वाया गुडुया वा दार्वा निम्बस्य वा रसः ।
प्रातर्म्नाश्चिकित्सयुक्तः शीतलः कामलापहः ॥
अङ्गने कामलाकर्तानां प्रोक्षीपुष्पीरसो हितः ।
गुडुचीपचकण्ठं वा पिबेत्तन्नेन कामली ॥
धात्रीलोहरणोथोऽग्निशालीमाष्यशर्कराः ।
लोढा विदारक्यान् कामलासुहृतामपि ॥
कुम्भाख्यकामलायान्तु हितः कामलिको विधिः ।
गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामलायां शिलाजम्बु ॥

कामला

तत्पारिष्टलक्षणायाह ।

“कृष्णपीतशङ्खान्मूत्रो भ्रंशं शून्यं मानवः ।
सरक्ताक्षिसुखच्छर्दिविमूत्रो यच्च ताम्यति ॥
दाहविपाकदौर्बल्यसदनारुचिसमन्वितः ।
नश्यति आसकासासौ विडम्बेदी कुम्भकामली” ॥
इति माधवकरः ।

कामलः, पुं, (कामयते अमीष्टमस्मिन् । कम् + ल-
क्षिकरणे + कलच् ।) वसन्तकालः । मरुभूमिः ।
(कामं जातिर्यज्जातीति । काम + जा + कः ।) का-
मुके चि इति मेदिनी ।

कामलता, स्त्री, (कामस्य जतेव ।) शिग्रः । इति
हेमचन्द्रः ।

कामला, स्त्री पुं, (कामल + टाप् ।) खगोलशास्त्र-
रोगः । अथ पाण्डुरोगभेदस्य कामलाया निदान-
पूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

“पाण्डुरोगी तु योऽन्वयं पित्तजानि निवेवते ।
तस्य पित्तमण्ड्यासं दग्धा रोगाय कल्पते” ॥
पित्तं कष्टं । दग्धा संदृश्य । रोगाय कामला-
रूपाय । पाण्डुरोगिण्यथातिशयितपित्तजसेवया
कामला भवति । नायं नियमः । किन्तु कामला
स्वतन्त्रापि भवति । यथा राजयक्षा कासादुपे-
क्षिताद्भवति । नायं नियमः । किन्तु राजयक्षा
स्वतन्त्रापि भवति । तद्वदेष्टा ॥ ० ॥

कामलाया लक्षणायाह ।

“हारिद्रनेत्रः सुभ्रं हारिद्रजलदुग्धखाननः ।
पीतशङ्खान्मूत्रो भेकवर्णो हृतेन्द्रियः ॥
दाहविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः” ॥
हारिद्रं हरिद्रावर्णम् । पीतशङ्खान्मूत्रः । पीत
रक्ते वा शङ्खान्मूत्रे यस्य सः । भेकवर्णः वज्रपित्तै-
वर्णः । तस्या भेदावाह । “कामला वज्रपित्तैषा
कोष्ठशालाश्रया मता” । यथा कोष्ठशालाश्रया अपरा
शालाश्रया । तच्च कोष्ठकामलायाह । “कालान्त-
रात् खरीभूता कृष्णा स्यात् कुम्भकामला” ।
कालान्तरात् खरीभूता अतिरूक्षीकृतसर्वधातुः ।
कुम्भकामला कोष्ठकामलेत्यर्थः । सा कृष्णा कट-
साध्या ॥ ० ॥ कुम्भकामलागोरिष्टलक्षणायाह ॥

“कृष्टरोचकहृत्तासम्बरक्लमणिपीडितः ।
नश्यति आसकासासौ विडम्बेदी कुम्भकामली” ॥
उभयोरपि कामलयोरिष्टलक्षणायाह ।

“कृष्णपीतशङ्खान्मूत्रो भ्रंशं शून्यं मानवः ।
सरक्ताक्षिसुखच्छर्दिविमूत्रो यच्च ताम्यति ॥
दाहविपाकदौर्बल्यसदनारुचिसमन्वितः ।
नष्टाग्निशब्दः क्षिप्तं हि कामलावान् विपश्यते” ॥ २ ॥
अथ कामलाचिकित्सा ।

“जिह्वाया गुडुया वा दार्वा निम्बस्य वा रसः ।
प्रातर्म्नाश्चिकित्सयुक्तः शीतलः कामलापहः ॥
अङ्गने कामलाकर्तानां प्रोक्षीपुष्पीरसो हितः ।
गुडुचीपचकण्ठं वा पिबेत्तन्नेन कामली ॥
धात्रीलोहरणोथोऽग्निशालीमाष्यशर्कराः ।
लोढा विदारक्यान् कामलासुहृतामपि ॥
कुम्भाख्यकामलायान्तु हितः कामलिको विधिः ।
गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामलायां शिलाजम्बु ॥

कामाख्या

दग्धाकाशैर्मलमायसन्तु

गोमूत्रनिर्व्यापितमद्यवारात् ।

विचूर्णकीटं मधुनाचिरेण

कुम्भाङ्ग्यं पाण्डुरङ्गं विहन्ति” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ ० ॥

“मरीचतिलपुष्पाभ्यामङ्गनं कामलापहम्” ॥

इति गाढदे १८७ अध्यायः ॥

“तद्वृक्षोयकगोक्षुरमूत्रं पीतं पयोऽन्वितम् ।
कामलादिहृष्टं प्रोक्षं मुखरोगहरं तथा” ॥
इति तथैव १८८ अध्यायः ॥

कामवती, स्त्री, (कामः कमनीयता अस्यस्याः । काम
+ मतुप् । मस्य वः । स्त्रीप् च ।) दाहहरिद्रा ।
इति राजनिर्घण्टः । (कामः कन्दर्पभावः अस्य
स्याः । मैथुनाशुरागयुक्ता स्त्री । यथा महाभारते
१ । शान्तनूपारख्याने ६७ । ५ ।
“व्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः” ॥)

कामवक्त्रमः, पुं, (कामः कमनीयः स्पृहणीय इत्यर्थः
अत एव वक्त्रमः प्रियः । यद्वा कामस्य कन्दर्पस्य
वक्त्रमः । कन्दर्पप्रियवसन्तकालोद्भवत्वात् तथात्वम् ।)
आत्मः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामवक्त्रभा, स्त्री, (कामस्य कन्दर्पस्य वक्त्रभा प्रिया ।
कामोद्दीपकत्वात् तथात्वम् ।) ज्योत्स्ना । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कामवृद्धिः, पुं, (कामस्य वृद्धिर्यस्मात् ।) क्षुप-
विशेषः । कामज इति कर्णाटके प्रसिद्धः । तत्प-
र्यायः । स्मरवृद्धिसंज्ञः २ मन्त्रोवृद्धिः ३ मदना-
युधः ४ कन्दर्पजीवः ५ जितेन्द्रियाङ्गः ६ कामैक-
जीवः ७ जीवसंज्ञः ८ । अस्य वीजगुणाः । मधु-
रत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । कामवृद्धिरपि कारित्वम् ।
वज्रलोन्मियवृद्धिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामवृन्ता, स्त्री, (कामं कमनीयं वृन्तं यस्याः ।)
पाटलावृन्तः । इति शब्दमाणा ॥

कामवृक्षः, पुं, (कामं यथेच्छं वीजाद्यनपेक्षतया
उत्पन्नो वृक्षः ।) वन्द्याकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामशरः, पुं, (कामस्य कन्दर्पस्य शर इव कामोद्दीप-
कत्वात् ।) आत्मः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामसखः, पुं, (कामस्य सखा । “राजाहः सखि-
भ्यष्टच्” । ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) वसन्त-
कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामसुतः, पुं, (कामस्य सुतः ।) अनिरुद्धः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कामाख्या, स्त्री, (कामयते भक्तानां कामं पूरयति
यद्वा भक्तेः साधकैः काम्यतेऽसौ इति कामा ।
कामा आख्या यस्याः ।) देवीविशेषः । तन्नाम-
कारणं यथा ।

श्रीभगवानुवाच ।

“कामार्थमागता यस्मान्मया सार्द्धं महागिरौ ।
कामाख्या प्रोचते देवी नीलकूटे रघोगता ॥
कामदा कामिनी कामा कान्ता कामाङ्गदायिनी ।
कामाङ्गनाशिनी यस्मात् कामाख्या तेन चोच्यते” ॥

तत्पीठकारणं यथा,—

“अथ काये वज्रतिथि कवीते प्राविशन्नेन ।

कामाख्या

अथवा दक्षतया भार्यायऽहं बधूवरम् ॥
 सा मेऽभूत् प्रियसी भार्या प्रदाय समर्थं पितुः ।
 अनिष्टकारी त्वत्तेऽस्याः प्राणाख्ये तदा त्वहम् ॥
 ततो यत्ने समस्तान्तु स च वने चराचरम् ।
 न मां नापि सती वने तदनिष्टान्मृता तु सा ॥
 ततो मोहमापन्नकामादाय मृतामहम् ।
 प्राप्तः पीठवरं तन्तु भ्रममात्र इतस्ततः ॥
 तस्याश्चक्रानि पण्यायात् पतितानि यतो यतः ।
 तत्तत् पुण्यतमं जातं योगनिद्राप्रभावतः ॥
 तस्मिन्नु कुजिकापीठे सत्यान्तर्धोनिमग्नम् ।
 पतितं तत्र सा देवी महामाया अजीयत ॥
 जीवायां योगनिद्रायां मयि पर्वतरूपिणि ।
 स नीलवर्णः शैलोऽभूत् पतिते योनिमग्नले ॥
 स तु शैलो महातुङ्गः पातालतलमाविशत् ।
 तस्या आत्ममयादातं तत्तत् द्रष्टव्योऽभ्ययात् ॥
 स तु पूर्वं ब्रह्मशक्तिशिलां धत्तुं चतुर्मुखः ।
 शैलरूपोऽभवत्तेन शैलरूपेण मामधात् ॥
 ब्रह्मा पर्वतरूपेण मयि पर्वतरूपिणि ।
 संसक्तोऽधोऽगमद्गामाकान्तो मायया विधेः ॥
 ततो वराहः संसक्तो मयि मां स तु माधवः ।
 शैलरूपः शैलरूपं धत्तुं समुपचक्रमे ॥
 सोऽप्यधोऽगममाया साङ्गे तदा पर्वतरूपिणा ।
 आत्मन्य देवीं पृथिवीं स्थितो भुवि निजातकः ॥
 शतं शतं योजनायां तुङ्गमासीद्भिरियम् ।
 तदाकान्तं महादेवा सर्वमेव ह्यधोगतम् ॥
 मोक्षमात्रे स्थितं तुङ्गं शैवं तत्तत्तयस्य तु ।
 रक्षा समस्तजगतां प्रकृतिः सा यतस्ततः ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवैर्वैर्हृता सा जगतां प्रसूः ।
 तत्र पूर्वा ब्रह्मशैलः श्वेत इत्युच्यते बुधैः ॥
 मद्रूपधारी शैलस्तु नील इत्युच्यते तथा ।
 स तु मध्यगतः शैलस्त्रिकोणोदूखनाकृतिः ॥
 विभानमानः सततं मध्ये ब्रह्मवराहयोः ।
 वराहः शैलरूपो यः स चित्र इति कथ्यते ॥
 स सर्वेषां स्थितः पश्चात् दीर्घः सर्वेभ्य एव तु ।
 देशान्यां योऽभवत् क्रूरैः शैलरूपो महायुतिः ॥
 मयि कर्मैः स नाम्ना तु ख्यातो देवीघसेवितः ।
 योऽगमत्तपः शैलस्तु वायव्यां समवस्थितः ॥
 मयि पर्वतसंघोऽसौ पर्वतो माधवप्रियः ।
 महामायागिरिरक्त नैर्ऋत्यां समवस्थितः ॥
 स गन्धमादनो नाम्ना सर्वदा शश्वरप्रियः ।
 वराहपृष्ठमवने यत्र स्थितौ महासुरौ ॥
 हरिश्चा तत्र संजातः प्राकृत्याय इति स्मृतः ।
 ब्रह्मशक्तिशिलायास्तु पूर्वभागे तु मध्यतः ॥
 वस्तु पर्वतरूपोऽहं स तु भस्माचक्रायः ।
 एवं पुण्यतमे पीठे कुजिकापीठसंज्ञके ॥
 नीलकूटे मया साङ्गे देवी रहसि संस्थिता ।
 सत्तास्तु पतितं तत्र विशीर्यं नीलिमग्नम् ॥
 शिलात्वमगमत् शैले कामाख्या तत्र संस्थिता ।
 संस्पृष्टा तां शिलां सतीं ह्यमर्त्यत्वमवाप्नुयात् ॥
 अमर्त्यो ब्रह्मसदृशं तत्स्थो मोक्षमवाप्नुयात् ।
 तस्याः शिलाया माहात्म्यं यत्र कामेश्वरी स्थिता ॥
 अदृष्टं यस्य गुह्यं तु गोहं भक्त भवेद्भूतम् ।

कामाख्या

सा चापि प्रवृत्तं तत्र पञ्चमूर्तिधरा भवेत् ॥
 मोहार्थं सर्वलोकानां ममापि प्रीतये शिवा ।
 अहं पञ्चमुखेनायु पञ्चभागे अवस्थितः ॥
 ईशानः पूर्वभागस्थः कामेश्वर्याः प्रधानतः ।
 देशान्यां वै तत्पुत्रयो ह्यधोऽस्तस्य सन्निधौ ॥
 सद्योजातोऽयं वायव्यां वामदेवस्तु सकृत्तः ।
 देव्याश्चापि नरमेव पञ्चरूपाणि भैरव ! ॥
 शृङ्ग वेतान ! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि ।
 कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा ॥
 सारदाय महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता ।
 मयि लिङ्गत्वमापन्ने शिलायां योनिमग्नले ॥
 सर्वे शिलात्वमगमन् शैलरूपाश्च निर्जराः ।
 यथाहं निजरूपेण देवे वै सह कामया ॥
 शिलारूपप्रतिच्छेदात्तदा सर्वान्तु देवताः ।
 शिलारूपप्रतिच्छेदाः शैले शैले अवस्थिताः ॥
 रमन्ते च स्वरूपेण नित्यं रहसि सकृत्तः ।
 ब्रह्माविष्णुरहश्चात्र दिक्पालाः सर्वे एव ते ॥
 अन्येऽप्यत्र स्थिता देवाः सानुकूलाः सदा मयि ।
 उपासितुं तदा देवीं कामाख्यां कामरूपिणीम् ॥
 नीलग्रैलस्त्रिकोणस्तु मध्ये निम्नः सदाशिवः ।
 तन्मध्ये मग्नं चारुं बह्निशक्तिसमन्वितम् ॥
 गुह्यं मनोभवा तत्र मनोभवविनिर्मिता ।
 योनिस्तस्यां शिलायान्तु शिलारूपा मनोहरा ॥
 वितस्तिमात्रविस्तीर्णा एकविंशतुलायता ।
 कमलरूपविनिर्माणमस्तु शैलानुगामिनी ॥
 सिन्दूरकुङ्कुमारक्ता सर्वकामप्रदायिनी ।
 तस्यां योनेः पञ्चरूपा नित्यं तिष्ठति कामिनी ॥
 महामाया जगद्धात्री मुणभूता सनातनी ।
 तत्राष्टौ योगिनीर्नित्यं मूलभूताः सनातनीः ॥
 पूर्वाक्षाः शैलपुत्राद्याः स्थिता देव्याः समन्ततः ।
 तासान्तुपीठनामानि शृङ्गं चैकत्र भैरव ! ॥
 गुप्तकामा च श्रीकामा तथा च विन्ध्यवासिनी ।
 कटीश्वरी धनस्या तु पाददुर्गा तथापरा ॥
 दीर्घेश्वरी क्रमादेव प्रकटा भुवनेश्वरी ।
 खयोगिन्यः पीठनाम्ना ख्याता अष्टौ च देवताः ॥
 सर्वतीर्थानि चैकत्र जलरूपाणि भैरव ! ।
 स्थितानि नाम्ना सौभाग्या यरेष्वा प्राणिपुण्यदा ॥
 विष्णुस्तु तीरे तस्याः स नाम्ना कमल इत्युत ।
 कामुकार्यास्तु वटुकः कामाख्याभ्यर्णसंस्थितः ॥
 लक्ष्मीः सरस्वती देव्यौ देव्या अङ्गे अवस्थिते ।
 जनिताख्याऽभवत्तस्मिन्मातङ्गी तु सरस्वती ॥
 गयाध्याताः पूर्वभागे तस्य शैलस्य संस्थितः ।
 सिद्धः स नाम्ना विख्यातो हारिदेव्याः प्रियः सुतः ॥
 कल्पवृक्षः कल्पवल्ली तिलिङ्गी चापराजिता ।
 भूतास्तस्मिन्महाशैले स्थिते देव्या दृतप्रिये ॥
 वराहः पाण्डनाथाख्यः स्थितस्तत्र हरिर्यतः ।
 जघने शिरसी कृत्वा जघान मधुकैटभौ ॥
 तस्यासन्ने ब्रह्मकुण्डं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
 ईशानाख्यं शिरोरत्नं तत् सिद्धेश्वरसंज्ञकम् ॥
 शिलारूपं सिद्धकुण्डं मध्यस्थं विद्धि भैरव ! ।
 तस्यासन्ने गयाक्षेत्रं क्षेत्रं वाराणसी तथा ॥
 योनिमग्नसङ्गाहं कुण्डं भूत्वा अवस्थितम् ।

कामाख्या

तत्रैवामृतकुण्डान्तु सभासंघमपूरितम् ॥
 मम प्रियार्थमिच्छेयं स्थापितं सह निर्जरी ।
 वामदेवाङ्गं श्रीर्षं श्रीकामेश्वरसंज्ञकम् ॥
 कामकुण्डं महापुण्यं तस्यासन्ने अवस्थितम् ।
 केदारसंज्ञकं क्षेत्रं मध्यस्थं सिद्धकामयोः ॥
 दीर्घं चतुर्दश्यामं कायाश्चक्रायं तु तत् ।
 तस्यासन्ने शैलपुत्री गुप्तकामाङ्गया तु सा ॥
 गुप्तकुण्डस्य मध्यस्था कामेश्वर्याणि सकृत्ता ।
 कामेश्वरशिलासक्ता कामाख्यासंस्थिता सदा ॥
 पूर्वभागेन संसक्ता योनेस्तु परभागतः ।
 कामकामाख्योर्मध्ये काजराचिर्यवस्थिता ॥
 पीठे दीर्घेश्वरी नाम्ना सौभाग्या प्रचक्षिका ।
 कामाख्या प्रस्तरप्रान्ते कुण्डाङ्गी नाम योमिनी ॥
 पीठे कोटीश्वरी नाम्ना योनिरूपेण संस्थिता ।
 यथाधोराङ्गं श्रीर्षं तत् कामाख्यास्तु दक्षिणे ॥
 पीठे भैरवनामा तु गीयते परमार्थिभिः ।
 चामुण्डाभैरवी नाम्ना भैरवासन्नसंस्थिता ॥
 नायिका कामदा भक्ते चण्डमुखविनाशिनी ।
 कामाभैरवयोर्मध्ये ख्यं देवी सुरापगा ॥
 हिताय सर्वजगतां देव्यास्तु प्रीतये स्थिता ।
 सद्योजाताङ्गं श्रीर्षं पीठे त्वाभ्यातकेश्वरम् ॥
 भैरवाख्ये गङ्गरे तु स्थितं देवर्षिसेवितम् ।
 विद्धि तत्रैव दुर्गाख्यां नायिकां योगरूपिणीम् ।
 सिद्धकामेश्वरी नाम्ना ख्याता देवेषु नित्यतः ॥
 अजीर्णपत्रः सुखायो वृक्षस्तत्र तु संस्थितः ॥
 आभ्यातकः कल्पवृक्षः कल्पवल्लीसमन्वितः ।
 पीठे तु सिद्धगङ्गाख्या ख्यं गङ्गा समुत्पिता ॥
 आभ्यातकस्य निकटे मम प्रीतिविद्युदये ।
 पुष्कराख्यन्तु तत् क्षेत्रं पीठे त्वाभ्यातकाङ्गम् ॥
 देशान्यां तत्पुत्राख्यं मम श्रीर्षं अवस्थितम् ।
 भुवनेश्वरनाम्ना तु पीठे स्थातश्च भैरव ! ॥
 गङ्गरे भुवनेश्वस्य भुवनगन्दसंज्ञकम् ।
 तस्यासन्ने तु सुरभिः शिलारूपेण संस्थिता ॥
 कामधेनुर्निति ख्याता पीठे कामप्रदायिनी ।
 योऽसौ सरभमूर्तिर्मे मध्यखण्डः प्रचक्षकः ॥
 महाभैरवनामाभूत् कोटिलिङ्गाङ्गयस्तु सः ।
 मूर्तिभिः पञ्चभिः पञ्चभागेषु सममास्थितः ॥
 अहं पश्चादतिप्रीत्या भैरवाख्याः स्थितोऽधरे ।
 महागौरी तु या देवी योगिनी सिद्धरूपिणी ॥
 सा ब्रह्मपर्वन्ते चास्ते शिलारूपेण चोद्धतः ।
 अतीव रूपसंस्पर्शा नाम्ना सा भुवनेश्वरी ॥
 यत्र ब्रह्मा तु संसक्तो मयि पर्वतरूपिणि ।
 कल्पवल्ली तु तत्रास्ते नाम्ना सा त्वपराजिता ॥
 कामधेनोरदूरस्था पूर्वभागे महेश्वरी ।
 श्रीकामाख्या योनिरूपा चक्षिका सा तु योगिनी ॥
 आभेयां विद्धि तां संस्थां सर्वकामप्रदां शुभाम् ।
 योगिनी चण्डघण्टाख्या पीठेऽभूत् विन्ध्यवासिनी ॥
 कात्यायनी पीठनाम्ना पाददुर्गेति गङ्गते ॥
 नैर्ऋत्यां नीलग्रैलस्य प्रान्ते सा संस्थिता शिवा ।
 त्रैासौ नदी मम तनुः स तु पाण्डनाथपञ्चम् ॥
 संस्थितः पश्चिमहारि हनुमान् पीठनाम्ना ॥

कामाख्या

श्रीकौण्ड उवाच ।

“इति तस्य वचः श्रुत्वा शम्भोरमिततेजसः ।
भैरवस्तु पप्रच्छ वेतासोऽपि समुत्सुकः” ।

श्रीवेतासभैरवावचनम् ।

“श्रुतः प्रीतमन्त्रात् देव्याः पूजाकमन्ततः ।
ओतुमिच्छामि मूर्तीनां पञ्चानामपि शङ्कर ! ।
पञ्चाभि पञ्चमूर्तीनां मन्त्राणि च समन्ततः ।
तथा वन्त्राणि तन्त्राणि वद नौ हवभभञ्ज !” ।

हृत्कर उवाच ।

“इदं वक्ष्यामि वेतास मन्त्रं तन्त्रं पृथक् पृथक् ।
कामाख्यापञ्चमूर्तीनां रूपं कथ्यन् भैरव ! ।
कामस्य काममध्यस्थं कामदेवपुटीकृतम् ।
कामेन कामवेत् कामी कामं कामे नियोजयेत् ।
ज्येष्ठन्तु ज्येष्ठं ब्रह्म न परः शान्त उच्यते ।
प्रथमं क्रमतः कुर्व्यात् तत्संस्तं सुधामयम् ।
प्रणापविस्तथा शक्तवीजसंस्थादिसंयुतम् ।
चन्द्राङ्गसहितं बीजं कामाख्यायाः प्रचक्षते ।
इदं धर्मप्रदं काममोक्षार्थानां प्रदायकम् ।
इदं रक्षस्य परममन्यु च सुदुर्लभम् ।
ओषेधेदं यः इदं युगादुत्तमज्ज्ञानरोत्तमः ।
स कामान्तरिकान् प्राप्य शिवलोके महीयते ॥” ।

“श्रुतिस्त्वक्कितसारं देवकण्ठौघहारं
सकलकलुषहारि श्रीधरामर्त्यकारि ।
सुनयनभयशोभिर्गोभयेद्यस्तु गोभि-
स्तदिह शिवसमस्तं विघ्नधर्माङ्गितास्तम् ।
नयनकणितकारि ध्यानिनां दक्षपारि
प्रणयसुनयसंस्थं देवसत्त्वादिकथम् ।
परमपदविष्ठीर्णं शुद्धदौर्भाग्यजीर्णं
इदं शिवपदरूपं कामदेव्याः स्वरूपम् ।
अवयवगमनमात्राङ्गार्गितं यस्य नाम
प्रभवति ब्रह्मभूयै गीतिमार्गिकधाम ।
सुरगणगणसंघा कुण्डली यस्य शक्ति-
स्तदिह परमरूपं चित्तनीयं कृतीशः ।
रविशश्रियुतकर्णा कुङ्कुमापीतवर्णा
मणिकनकविचित्रा कोलकर्णा त्रिनेत्रा ।
अमयवरदहस्ता साक्षसूत्रप्रशस्ता
प्रणतसुरवरेशा सिद्धकामेश्वरी सा ।
अवयवकमलसंस्था रत्नपद्मासनस्था
नवतन्त्राक्षरीरा मुक्तकेशी सुहारा ।
श्रवणद्वि पृथुतुङ्गस्तन्ययुग्मा मनोघ्रा
शिशुरविसमवस्था सिद्धकामेश्वरी सा ।
विपुलविभवदात्री स्मेरवक्त्रा सुकेशी
दक्षितकरकदन्ता साक्षिचन्द्रावनम्बा ।
मनसिगृहशद्विद्या योगिसुमां जघनी
पवनचण्डनशक्ता संश्रुतस्थानभागा ॥

चिन्ता चैवं विद्युदग्निप्रकाशा
धर्माधीशः साधिता वाञ्छितार्थैः ।
कथं तन्त्रं इदं पदं सत्यगर्धं
वेतासत्वं भैरवत्वं प्रतिष्ठम् ।
सखिप्रायं मन्त्रं विद्धि यथात्
कार्यं तदैव चन्दनैः पुष्पमन्त्रैः ।
सत्यार्थांशे शेषेने पूर्वमुक्तो

कामान्धः

देवीतन्त्रे सोऽप्युक्तं विधेयः” ॥

इति श्रीकालिकापुराणे ६१ अध्यायः ।
कामाप्रिसन्दीपनमोदकं, स्त्री, (सन्दीप्यते अनेनेति
सन्दीपनम् । कामाप्तीनां सन्दीपनमुदीपकम् ।
कामाप्रिसन्दीपनं तत् मोदकमेति ।) शौचध-
विशेषः । यथा,—

“कर्षो रसो गन्धकमभ्यक्तश्च
द्विहाराचिने जवयानि पञ्च ।

श्टी यमानीदयकीटहारि
तालीशपत्राख्यपरं द्विकर्मम् ॥

जीरं चतुर्वर्तकवक्त्रजाती-
फलञ्च कर्षजयमेवमन्यत् ।

सहजदारं कटुकत्रयञ्च

तथा चतुःकर्षमितं निबोध ॥

धन्याकयष्टीमधुर्कं कशेरु-

कर्षाः पृथक् पञ्च वरी विदारी ।

वरेभक्त्योभयलाभगुता-

वीजं तथा गोक्षुरवीजयुक्तम् ॥

सवीजपञ्चेन्द्रजःसमानं-

समासिता क्षौद्रहतञ्च तुल्यम् ।

कर्षैकमिन्दोरधमोदकं तत्

कामाप्रिसन्दीपनमेतदुक्तम्” ॥ * ॥

“वृथं तस्य परतरं सततं न दृष्ट-

मेनं निवेद्य मनुजः प्रमदासहसम् ।

गच्छन् निष्कृष्टिचिन्तनमवाप्रायाश्च

नागाधिपं विजयते वज्रतः प्रमत्तः ॥

कान्धा उताशनमपि खरतो मयूरान्

वाहं यवेन नयनेन महाविचक्षणम् ।

वातानश्रोतिमथपि सगदं समग्रं

क्षेत्रोत्थविश्रितश्च परमप्रियमायम् ॥

दुर्गमकामलभगन्दरपाण्डुरोग-

मेहातिसाङ्गमिहृदयहृषीप्रदोभान् ।

कासज्वरश्चसनपीनसपाशैश्चल-

श्रुणाक्षपित्तसहितांश्चिरजान् समस्तान् ॥

हृत्वा गदानपि च तत् पुनरप्यकारि

सर्वसुखप्रदायि सर्वसुखप्रदायि ।

वृथं वकीपणितहारि रसायनं स्यात्

श्रीमूकदेवकथितं परमं प्रशस्तम्” ॥

इति भैरवचरत्नावली ॥

कामाङ्गः, पुं, (कामे कामोदीपने अङ्ग इव ।
नखाघातेन कामोदीपनादस्य तथात्वम् ।) नखः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कामस्य अङ्ग इव ।) शिञ्जः ।
इति जटाधरः ॥

कामाङ्गः, पुं, (कामं कामोदीपकं अङ्गं मुकुलं यस्य ।)
आम्लहृत् । इति जटाधरः ॥

कामातुरः, चि, (कामेन आतुरः) कामार्तः । यथा ।
“अर्थोपाधवमुच्छितो निपतनं कामातुरो काम-
नम्” ॥ इति नवरत्नमध्ये धन्वन्तरिः ॥

कामान्धः, पुं, (कामेन अन्धयति निजध्वनिजनित-
मन्मथोपपन्नेन हतज्ञानं करोतीति । काम +
अन्ध + णिच् + अच् ।) कोकिलः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (कामेन अन्धः । स्मरान्धः । कामवेगेन

कामिनी

कर्मवृत्ताज्ञानशून्यः ।)

कामान्धा, स्त्री, (कामं यथेष्टं अन्धयति । अन्ध + णिच्
+ अच् + टाप् ।) कल्लूरी । इति राजनिर्घण्टः ।
(स्मरेण अन्धा । कर्मवृत्ताज्ञानशून्या । प्रगल्भा-
नाधिकाविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ३ । ७० ।

“स्मरान्धा गाढतादृश्या समस्तरतकोविदा ।

भावोन्नता दरपीडा प्रगल्भाज्ञाननायका” ॥

अस्या उदाहरणं यथा तत्रैव ।

“धन्यासि या कथयसि भ्रियसङ्गमेऽपि

विश्वव्यापकशतानि रतान्तरैश्च ।

गीर्वा प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेव

सख्यः श्रयामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि” ॥)

कामायुः, पुं, (कामं यथेष्टं आयुर्वस्य ।) गवः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कामायुधः, पुं, (कामस्य आयुधमिव मुकुले आकारो-
ऽस्ति अस्य । अर्धं आदित्वात् अच् ।) महा-
राजपूतः । आत्मः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काम-
देवास्ते स्त्री ॥

कामारण्यं स्त्री, (कामं मगोहं अरण्यम् ।) मगोह-
वनम् । इति शब्दमाणा ।

(कामस्य अरण्यमिति विद्यते कन्दर्पवनम् ॥)

कामारिः, पुं, (कामस्य अरिः ।) विटभक्तिव्याधायुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ महादेवः कन्दर्पनाशकत्वात् ॥

कामार्तः, चि, (कामेन कृतः ।) कामपीडितः ।

कामातुरः । यथा, मेघदूते ५ ।

“कामार्ता हि प्रकृतिक्रपाश्चेतनाचेतनेषु” ॥

कामालुः, पुं, (कामं यथेष्टं अलति पुष्पविकाशेन
पथ्याप्रोतीति । अल पथ्याप्रौ + उङ् ।) रत्नका-
ञ्चनहृत् । इति शब्दचम्पिका ॥

कामावसायिता, स्त्री, (कामेन खेच्छया अवसाययति
सर्वान् अविद्यावासनाजालानि । काम + अव +
सो + णिच् णिनि ततो भावार्थे तल् ।) कामान्
खेच्छया अवसाययितुं शीलमस्य कामावसायी

तस्य भावः । इति सारसन्दरी । शिवस्याहिमा-
द्यष्टधैर्यशान्तगतेऽर्थविशेषः । इत्यमरः शब्द-
रत्नावली च । सा तु सत्त्वसङ्गपता ॥ (अष्टैश्व-
र्याणि यथा,

“अहिमा अधिमा ध्यामिः प्राकाम्यं गरिमा तथा ।
ईशित्वं वशित्वञ्च तथा कामावसायिता” ॥)

कामावसायित्वं, स्त्री (कामावसायिनो भावः । त्व-
प्रत्ययः) । कामावसायिता । इति हेमचन्द्रः ॥

कामिः, पुं, (कामयते इति । कम् + णिच् + इङ् ।)
कासुकः । रत्नां स्त्री । इति मेदिनी ॥

कामिकः, पुं, (कामः अस्वस्थस्य ठन् ।) कारखवपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (कामेन निर्दत्तम् । ठन् ।

कामनिर्दत्तकर्मणि स्त्री । यथा, महाभारते
अनुशासनपर्वणि ।

“देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य विध्यति” ॥)

कामिनी, स्त्री, (अतिशयेन कामः अस्या अस्ति इति ।
काम + इनि + डीप् ।) अतिशयकामयुक्ता नारी ।

इत्यमरः । २ । ६ । ३ । (यथा, मनुः ८ । ११२ ।

“कामिनीषु विवाहेषु गवाम्भक्षे तथेन्येन ।

कामेश्वर

ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च श्रपये नास्ति पातकम्" ॥
भीवन्ती । वन्दा । इति मेदिनी ॥ दावहरिम् ।
मदिरा । स्त्रीसामान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, आर्यासप्तशती २७० ।

"कर्म इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा" ॥)

कामिनीशः, पुं, (कामिन्याः कामिनीप्रियाङ्गनस्य
ईशः तत्प्राधान्यत्वात् ।) शोभाङ्गनलक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

कामी, [न्] पुं, (अतिशयेन कामयते । काम + शिच्
+ क्तिनिः ।) चक्रवाकः । पारावतः । कामुकः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, मेघदूते । ७४ ।

"सम्भूतं प्रहितनयने कामिकस्येवमौघैः" ॥)

चटकः । इति शब्दरत्नावली ॥ चन्द्रः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ ऋषभौषधिः । सारसपक्षी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (सर्वकामवत्त्वात् विष्णुः । यथा,
महाभारते ११ । १४६ । ८३ ।

"कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः" ॥)

कामीकः, पुं, (काममनुगच्छति इति खः । एषोदरा-
दित्वात् साधुः ।) रामगुवाकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (कामीक इत्यपि दृश्यते ॥)

कामुकः, त्रि, (कामयते इति । "नवपतपदेत्या-
दिना" । ३ । २ । १५४ । उक्त्वा ।) कामी । तत्प-
र्यायः । कामिता २ अनुकः ३ कम्पः ४ कामयिता
५ अमीकः ६ कामनः ७ कामनः ८ अभिकः ९ ।
इत्यमरः । ३ । १ । २० । (यथा, भागवते ९ ।
२३ । १७ ।

"दुष्यन्तः स पुनर्भजे खवंशं राज्यकामुकः" ॥)

कामुकः, पुं, (काम + उक्त्वा ।) अशोकलक्षः । अति-
मुक्तकण्ठा । इति मेदिनी ॥ चटकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कामुककान्ता, स्त्री, (कामुकानां कान्ता प्रिया ।)
अतिमुक्तकण्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामुका, स्त्री, (काम + उक्त्वा + स्त्रियां टाप् । न
डीप् ।) घनादीष्ठाविशिष्टा । तत्पर्यायः । इष्ठा-
वती २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

कामुकी, स्त्री, (काम + उक्त्वा + "जानपदकुण्डेति"
। ४ । १ । ४२ । डीष् ।) मैथुनेष्ठावती । तत्प-
र्यायः । लक्ष्म्यन्ती २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥
(यथा, नैषधे १६ । २४ ।

"अनिश्वभवदद्यागादेनं जनः खलु कामुकी
सुमगमभिधास्ययुद्धामपराङ्मदावदः" ॥)

कामेश्वरी, स्त्री, (काम्येते इति कामा विषयास्तेषां
भोग्यानां प्रदायित्वेन ईश्वरी ।) कामाख्यापञ्च-
मूर्त्तमंगतमूर्त्तिविशेषः । यथा,—

"देव्याश्चापि नरश्रेष्ठ ! पञ्च रूपाणि भैरव ! ।

इदं वेताम ! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि ।

कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी श्रिता ।

सारदाय महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता" ॥

इति कालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥ * ॥

अस्या मन्त्रं यथा, श्रीभगवानुवाच ।

"देव्याः कामेश्वरीं मूर्त्तिं इदं वक्ष्यामि भैरव ! ।

यस्यास्मिन्मन्त्रेण साधको जनेते प्रियान् ॥

काम्यिह

तन्मं तस्याः प्रथमतस्ततोऽनुष्ठानगोचरम् ।

ततः पूजाक्रमं वक्ष्ये क्रमादेतामभैरव ! ।

प्रजापतिस्ततो वज्रिन्द्रवीजं ततः परम् ॥

पूडाचन्द्रार्द्रसहितं चतुर्थस्वरसंयुतम् ।

इदं कामेश्वरीमन्त्रं सर्वकामार्थसाधनम्" ॥ * ॥

तस्या ध्यानं यथा,—

"रूपन्तु चिन्तयेद्देव्याः कामेश्वर्यां मनोहरम् ।

प्रभिव्राज्यसंकाशां नीलखण्डशिरोवहाम् ॥

वज्रकणां दादशभुजां अष्टादशविभक्तानाम् ।

प्रत्येकं षट्सु शीर्षेषु चन्द्रार्द्रकृतशेखराम् ॥

मणिमुक्तादिमणिमयकलां मानामुरःस्थले ।

कण्ठे च बिभर्ती नित्यं सर्वलक्षणारमणिताम् ॥

पुनस्तं सिद्धसूत्रं पञ्चवागवरं तथा ।

खड्गं शक्तिश्च शूलश्च बिभर्ती दक्षिणेः करैः ॥

अक्षमालां महापद्मं कोदण्डश्चाभयं तथा ।

चर्मैः पञ्चात् पिनाकश्च बिभर्ती वामपाणिभिः ॥

शुक्लं रक्तं पीतं च हरितं कृष्णमेव च ।

विचित्रं क्रमतः शीर्षं श्रेष्ठानां पूर्वमेव च ॥

दक्षिणं पश्चिमश्चैव तथैवोत्तरशीर्षकम् ।

मध्यश्चेति महाभाग ! क्रमात् शीर्षाणि वर्ततः ॥

शुक्लं मातृशरीरं कामाख्यारक्तमुच्यते ।

त्रिपुरापीतसंकाशां सारदाहरितं तथा ॥

कृष्णं कामेश्वरीवक्त्रं चण्डायास्त्रिभुज्यते ।

धम्मिल्लसंयतकचं प्रतिशीर्षं प्रकीर्तितम् ।

सिंहोपरिस्थितं तस्मिंस्तोषितपङ्कजम् ॥

कामेश्वरी स्थिता तत्र ईश्वत्प्रसूतिनाम्ना ॥

विचित्रांशुकसंप्रीता व्याघ्रचर्माम्बरा तथा ।

यवं कामेश्वरीं ध्यायेद्भक्तिकामार्थसिद्धये" ॥

इत्यादि कालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥

कामोदकं, स्त्री, (कामेन खेच्छ्या दत्तं उदकम् ।)

मृतेदेशे खेच्छ्या दत्तोदकम् । इति मिताक्षरा ॥

कामोदा, स्त्री, (कुत्सितो मोदो कामोदो यस्याः ।

सहृदयमनोहरत्वाभावात् ।) रागिणीविशेषः ।

इति हज्जायुधः ॥

काम्यिणः, पुं, (काम्यिणः नदीविशेषः तस्य अद्वरे

भवः अण् ।) काम्यिण्यदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

(अयन्तु पाञ्चालस्य दक्षिणांशे वर्तते । इति

हज्जिवंशः ॥)

काम्यिण्यः, पुं, (काम्यिण + जातार्थे अण् ।) गुह्य-
रोचनीनामसुगन्धिद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(काम्यिणाया अद्वरे भवः इति सूत्राणादित्वात्

णः ।) उत्तरदेशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । १ । १२६ । ६८ ।

"माकन्दोभयगङ्गायास्तीरे जनपदायुताम् ।

सोऽथवासीत् दीनमनः काम्यिण्यश्च पुरोत्तमम् ।

दक्षिणांश्चापि पाञ्चालान् यावच्चर्मन्वती नदी" ॥)

काम्यिणः, पुं, (काम्यिण + अण् निपातनात् साधुः ।)

गुह्यारोचनी । कमकागुंड़ी इति भाषा । इत्य-
मरः । २ । ४ । १४६ ॥ तस्य रूपान्तराणि

काम्यिणः । कम्योणः । काम्यिणः । काम्यिण्यः ।

इति भरतः ॥

काम्यिण्यका, स्त्री, (काम्यिण्य + साधे कन् टाप् च ।)

कायः

काम्यिण्यः । इति शारावली । (अपि जीवे

ऽपि दृश्यते । यथा सुश्रुते सूचक्याने ४५ ख । ।

"युष्मं काम्यिण्यं वापि तत्प्रीतं गृह्णितव्यम्" ॥)

काम्योणः, पुं, (काम्यिण + अण् निपातनात् साधुः ।)

काम्यिण्यः । इति शब्दरत्नावली । ("देवीं का-

म्योणवासिनीम्" । इति यजुर्वेदे ॥)

काम्योणकः, पुं, (काम्योण + साधे कन् ।) काम्यिण्यः ।

इति रत्नमाणा ॥

काम्यणः, पुं, (काम्योणादृतः । काम्यण + अण् ।) क-

म्यणादृतः । इत्यमरः । २ । ८ । ५४ ॥

काम्यविकः, पुं, (काम्यः शब्दं भूयस्त्वेन शिष्यमस्य

ठक् ।) शङ्करारः । इत्यमरः । २ । १० । ८ ।

शांखारी इति भाषा ॥

काम्यका, स्त्री, (कुत्सितं अण् यस्याः कप् । को-

कादेशः ।) अश्वगन्धा । इति रत्नमाणा ॥

काम्योणः, पुं, (काम्योणदेशे भवः इति । अण् ।) काम्यो

णदेशोदकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४५ ॥ सोम-

वक्त्रः । पुष्पागच्छः । इति मेदिनी । (काम्योण-

अभिजगो यस्य सिन्धवादित्वात् अण् ।) कोष्-

जातिविशेषः । स तु यवनसुख्यः समररामेनास्य

सर्वशरीरोमुखं कृतम् । यथा । हरिवंशे ॥

"अर्द्धं शकानां शिरसो सुगन्धित्वा अस्पर्शयत् ।

यवनाणां शिरः सर्वं काम्योणानां तथैव च" ॥

काम्योणी, स्त्री (काम्योणेव भवः कण्ठादित्वात् अण्

डीप् ।) माषपर्णी । माषाणी इति भाषा । इत्य-
मरः । २ । ४ । १२८ । वज्रलखदिरः । इति मेदिनी ॥

पापिङ्ग खरर इति भाषा । गुह्या । कुंभ

इति भाषा । वाकुची । हाकुच् इति भाषा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

काम्यं, त्रि, (काम्येते इति । कम् + शिच् + कर्मणि

यत् ।) कमनोयम् । सुन्दरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

("काम्यानां स्वपचार्यं दोषघातार्थमेव च ।

अतः काम्यं नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमिति स्थितिः" ।

इति जावलाः ॥) कामनायुक्तशक्तिः । कर्तव्यकर्म

यथा, सुगन्धोदटीकाकृतमन्त्रार्थवागोशष्टा सूतिः

"यत् किञ्चित् फलमुद्दिश्य यत्तदाग्नपादिकम् ।

क्रियते कायिकं यच्च तत्काम्यं परिकीर्तितम्" ॥

काम्यदानं, स्त्री, (काम्यश्च तत् दानमेति ।) कामनीयस्य

वस्तुनो वरस्त्रीरत्नादिनी दानं कामनया वा दानं

इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । प्रवारणम् २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । ३ ॥ (यथा, गङ्गपुराणे ।

"अपत्यविजयेत्यर्थसर्गाथं यत्प्रदीयते ।

दानं तत् काम्यमाख्यातं ऋषिनिर्धर्मचिन्तकैः" ॥)

कायं, स्त्री, मनुष्यतीर्थम् । इति मेदिनी । (कः प्रजा-

पतिर्देवतास्य । "कस्येत्" । ४ । २ । २५ । इत्यण्

इदन्तादेशश्च ततः आदिह्रस्विः ।) प्राजापत्य-

तीर्थम् । तत्तु खल्पाङ्गुल्योर्मकम् । अग्निहो-

नामिकथोरधोभाग इति शब्दः । इत्यमर-

भरतौ । (यथा मनुः २ । ५६ ।

"अङ्गुलमूलस्य तत्रैवाग्नीं तीर्थं प्रचक्षते ।

कायमङ्गुलिमूले ऽग्रे देवं पिब्यं तथोरधः" ॥)

कायः, पुं, (को ब्रह्मास्य देवता "कस्येत्" । ४ । २ ।

कायस्थः

२५ । इत्ययं । इत्यन्तरेण च । यत्नेति कोपात् पर-
त्वादिद्विधाः कदेवतम् । स तु ब्राह्मतीर्थम् ।
(कावति प्रकाशते इति चत् ।) मूर्तिः ।
“कावः सन्निहितापायः सन्धः पदमापदम् ।
समागमाः सापगमाः सर्वमुत्पादि मकुरम्” ।
इति हितोपदेशः ॥ संज्ञः । ज्ञः । सभावः ।
इति मेदिनी । प्राणापन्नविवाहः । इति स्मृतिः ।
(यथा मनुः ३ । ३८ ।

“आर्षोऽजः सुतर्कोऽनीन्
वट् वट् कायोऽजः सुतः” ॥

कस्य कस्य उदाहरणम् । मूलधनम् ।
यथा,—नारदः ।

“कायाविरोधिनी शत्रुत्वं पयाज्यादा तु कायिका” ॥
कायमानं, स्त्री, (कायस्य मानमिव मानस्य ।) द्रव्य-
कुटीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कायवचनं, स्त्री, (कायो वक्ष्यते आच्छाद्यते अनेन ।
वक्ष्यतु कर्तव्यं ल्युट् ।) कवचम् । इति हारा-
वली । ७३ ॥

कायस्थः, पुं, (कायेन सर्वभूतशरीरेषु अन्तः स्मि-
तया तिष्ठतीति । काय + स्था + कः ।) पर-
मात्मा । (यथा उत्तरगीतायाम् ।

“कायस्थोऽपि न कायस्थः कायस्थोऽपि न जायते ।
कायस्थोऽपि न भुङ्गानः कायस्थोऽपि न बध्यते” ॥
काये ब्रह्मकाये तिष्ठतीति । काय + स्था + कः ।)
नरजातिविशेषः । इति मेदिनी । तत्पर्यायः ।
कुटुम्ब २ यज्ञीकारः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
करः ४ यज्ञीकारकः ५ । इति जटाधरः ॥
तस्योत्पत्त्यादिर्यथा* ।

* कायस्थोत्पत्त्यादौ प्रत्यक्षता राज्ञा यानि प्रमाणाणि
संयोजनीयानि तदितराप्यधुना प्राप्ताणि । कतिपयप्रस्ताप्रा-
माणाप्रमाणाद्युक्तानि । तद् यथा,—

“कथं ध्यायन्ति तस्यास्य सर्वकायाद्विनिर्गतः ।
दिवस्पः पुमान् चक्षे मर्त्योपाचक्ष जेजुनी ॥
चित्रगुप्त इति ज्ञातो धर्मराजसमोपतः ।
प्राणिनां सदसत्कर्मलोकाय च निरूपितः ।
ब्रह्मवातीन्द्रियज्ञानी देवाग्न्यर्थं भुक्तः स वै ।
भोजनाच्च सदा तस्मादाजितदीयते दिव्यैः ॥
ब्रह्मकायोऽसौ यस्मात् कायस्थो वर्ण उच्यते ।
मानाजोऽसौ तद्व्यासः कायस्थो भुवि सन्निवै” ॥
इति पद्मपुराणे कथितम् ॥ * ॥

इत्यनेन उवाच ।

“विकाशस्तं महाप्राज्ञं पुण्ड्रस्यमुनिपुत्रम् ।
उपचक्ष्य पप्रच्छ भीष्मः शक्यतान्वरः ॥
अनुब्रूयस्व वयोनामाभिसारं तथैव च ।
समयः सङ्गरादीनां भूतो विहरतो मया ॥
कायस्थोऽप्यसौ लोकज्ञानाच्चैव महात्मने ।
युव एव महाप्राज्ञः । भोतुमिच्छामि तज्जतः ॥
वैष्णवा दानवीर्याच्च पित्रपुत्रपरायणाः ।
सुधियः सर्वशक्तेषु कायाकाङ्क्षावर्धकाः ॥
शेष्टावो निजवर्णाणां ब्राह्मणाणां विशेषतः ।
तानहं भोतुमिच्छामि कथयस्व महात्मने ॥
एतन्महं संशयं विप्र ! वक्तुमर्हस्येवमेव ।
इति शब्दो मुनिप्राज्ञः, भाषे ॥ शब्दं तज्जतः ॥

पुण्ड्रस्य उवाच ।

शब्दं भाषे ॥ वक्ष्यामि कायस्थोत्पत्तिकारणम् ।

कायस्थः

श्रीहर उवाच ।

“भूयस्तेऽहं प्रवक्ष्यामि वगलेति मनुजमम् ।
यस्य यद्व्यासमात्रेण कायस्थो विप्रसेवकः ॥
पार्ष्वत्युवाच ।
अतीव चित्रं शम्भो ! त्वमुक्तवानावधोवप ।
शूद्रात् कनीयसी जातिरभवद्दिप्रसेवकः ॥
ओष्ठान्यादौ हि कायस्थस्य तानां ब्रूहि विस्तरात् ।
कायस्थः क्षत्रविट्शूद्राद्वृत्ते विप्राश्चकः कथम् ॥
केन प्रकारेण च वा वगलेति स्पष्टीतवान् ।
ततश्च सिद्धविद्याया वगलाया वदन्तर । ॥
ओष्ठानि महिमानाच्च साधनं त्वत्त एव हि ॥

हर उवाच ।

ब्रह्मपादांशतो जन्म चातः कायस्थनामभूत् ।
ककारं ब्राह्मणं विद्यादाकारं नित्यसंज्ञकम् ॥
आयन्तु निकटं चेत्यं तत्र काये हि तिष्ठति ।
कायस्थोऽतः समाख्यातो मसीशं प्रोक्तवांश्च यम् ॥
जीवेच्छेने भृगुपदे जन्मत्वात् शोभना धियः ।
शठश्च मूरता किञ्चिदनेकप्रतिपाद्यकृत् ॥
जन्मावधि दिग्विधायां मतिरेव निरन्तरम् ।
कुशासनादि सकलं स्पष्टीत्वा मस्तकोपरि ॥
अनुगच्छामि सततमिति चिन्तामनाः सदा ।
शठत्वाच्चतुरत्वाच्च विप्रसेवामनुकृताम् ॥
वाञ्छतेव मसीशः स सरोद्वेगीतिमावहन् ।
ब्राह्मणं हीनरं ज्ञात्वा भग्न्या स्तौति पुटाङ्गलिः ॥
यं यं गच्छति विप्रश्च मसीशश्चानुगच्छति ।
नद्यादौ गत्वा चेदिप्रः ज्ञात्वा कुर्यात्तपोऽपि च ॥
यावत्तावच्च तिष्ठेत् स क्षुधया पीडितोऽपि च ।
तथापि नासनं जातिं शिरे धर्त्तुं, दिजोऽपि च ॥

न भूतं यत् तया पूर्वं तन्म कथयतः शृणु ॥
वेनेर्दं सकलं विचिं ज्ञात्वा वरं जन्मं तथा ।
उत्पाद्य प्राप्यते भूयो निधनाय प्रकल्पते ॥
अचक्षुः पश्यः शृणो ब्रह्मा लोकपितामहः ।
यथाऽक्षजत् पुरा विचिं कथयामि तव प्रभो ॥
‘मृकताऽस्य दिजा जाता बाहुभ्यां कल्पिताऽस्य ॥
अरुणाश्च तथा वंशाः पद्मां शूद्राः समुद्भवाः ॥
द्विचतुःषट्पदादीश्च स्रवणमसरोऽस्य ॥
एककोऽक्षजत् सर्वं चन्द्रसूर्यपङ्कजाश्च ॥
एवं बहुविधानेन विश्वमुत्पाद्य भारत ॥
उवाच तं सुतं श्रेष्ठं कथ्यं चातितेजसम् ॥
प्रतिपन्नं भोः पुण्यं जगत् पापञ्च सुमत ॥
इत्याश्रय्य सुतं श्रेष्ठं कथयिष्येवमुक्तम् ॥
ततस्तु ब्रह्मणा तेन यत् कृतं तद्विबोध मे” ॥
“इत्यनेन उवाच ।
समाधिस्थोऽभवत् प्राणान् संशय्य शान्तमानसः ॥
ततः समाधितमनैर्धैर्यं तद्वदामि ते ।
तच्छरीराकाशाकाः श्यामः कमललोचनः ॥
कम्पुर्धौवो गूढशिरः पर्यङ्गमिभाननः ।
लोचनोऽन्धेदनीयसो मसौभाजनसंयुतः ॥
निःश्वस्य दर्शनं तस्यो ब्रह्मणोऽप्यन्तजन्मनः ।
उत्तमः सुविचित्राङ्गः ध्यानस्थमितलोचनः ॥
त्यज्ज्ञा समाधिं गच्छेत् तं ददर्श पितामहः ।
अधोऽर्धेऽक्षिरोऽधाय पुत्रव्यापतः स्थितः ॥
नामधेयं हि मे नात ! वक्तुमर्हस्यतः परम् ।
यथोचितञ्च यत् कार्यं तत् मे मानुशराज्यम् ॥
पुण्ड्रस्य उवाच ।

कायस्थः

मसीशायादीक्षिताय क्षत्रवैश्योपमाय च ।
अशूद्रायेति वोढुं न ददावेवासमादिकम् ॥
पार्ष्वत्युवाच ।

चित्रं ब्रवीषि हे नाथ कायस्थोऽशूद्र एव किम् ।
जाने शूद्रकनिष्ठं तं शूद्रतुल्यः कथं स न ॥
क्षत्रवैश्योपमो क्षात्रवैश्यैव कथमीश्वर ! ॥
हर उवाच ।
ब्रह्मपादांशतः शूद्रमसीशौ द्वौ बभूवतुः ।
शूद्रात् परः कनिष्ठः स चातः कालि ! कृतञ्च तत् ॥
किन्तु सामादिवेदान् हि क्षत्रो विट् शूद्र एव हि ।
स्पष्टीतवान् तत् किञ्चिन्मसीशोऽप्युक्तः श्रवे ॥
अतो यक्षोपवीती न ते हि यक्षोपवीतिनः ।
एते स्युर्वेदिकाचारा मसीशो हि सभावतः ॥
मस्या सद्यः तु नेखन्या सर्वं लेखितुमीश्वरः ।
लेखितुं नैव शक्नोति वैदिकं किञ्चित् किञ्च ॥
अतो हृदि विचार्याय खेदेन विप्रमीश्वरम् ।
ज्ञात्वा भग्न्यानुगच्छेद्भि यत्र याति धरासुरः ॥
क्षत्रभेदादापरेषु गतेष्वपि मसीशकः ।
तदपि त्यक्तवानैव दृष्टां भक्तिं दिनेषु च ॥
ततो हि क्षपया विप्रः कायस्थमनुगच्छ हि ।
साकसं प्राददद्विद्यां वगलेति तव प्रिये ॥
यतो दीक्षामात्रमेव पवित्रः कार्यसिद्धिता ।
ततः कुशासनादींश्च वोढुं प्रादात् शिरोपरि ॥
एवं प्रकारेण कालि ! विद्यायामनुगाः कर्तौ ॥
कायस्थाः कालिके ! देवि ! पुनस्तदिभवं शृणु ॥
कलिप्रथमतो राजा क्षत्रियाणां महाबलः ।
सुयज्ञनामा गोमेधमखमारब्धवान् प्रिये ॥
आज्ञतवांश्च सर्वान् स चतुर्योजनमध्यतः ।

‘इत्याकथ्य ततो ब्रह्मा पदं स्वर्गपौरजम् ।
प्रहृष्ट्य प्रत्युवाचेदमाकथितमतिः पुनः ॥
क्षिरचितं ममापाय ध्यानस्थमिति सुन्दरम् ।
मच्छरीरात् समुद्भूतस्तस्मात् कायस्थसंज्ञकः ॥
चित्रगुप्तिना ज्ञाता वै ज्ञातो भुवि भविष्यति ।
धर्मोऽधर्मविवेकार्थं धर्मराजपुरं सदा ॥
स्थितिर्भवतु ते वत्स ! ममाज्ञां प्राप्य निश्चला ॥
क्षत्रवर्णचित्ता धमेः पावनोऽयं यथाविधि ॥
प्रजाः क्षजश्च भोः पुण्यं भुवि भारतसन्निवतः ।
तस्यैव ज्ञात्वा वरं ब्रह्मा तथैवान्वरधेयतम्” ॥
पुण्ड्रस्य उवाच ।

‘चित्रगुप्ताभ्ये जाताः शृणु तान् कथयामि ते ।
जोमद्रा नागरा गौराः श्रीवत्सस्यैव साधराः ॥
अदिपणाः सोरसेनाः श्रीवसेनास्तथैव च ।
वर्षाभ्यर्चयस्वैव अन्धतादाय सप्तमः ॥
शृणु तेनाथ कर्माणि कुरुवैश्ववर्धन ! ।
पुण्ड्रान् वै ज्ञापयामास चित्रगुप्ता मसीतले ॥
धर्मोऽधर्मविवेकश्चित्रगुप्ता महात्मनिः ।
भुङ्गानं बोधयामास सर्वसाधनमनुमत् ॥
पूजनं देवतामास पित्रणां यज्ञमाधनम् ।
वर्णानां ब्राह्मणाणाञ्च सर्वेदानि विधेयम् ॥
प्रजाभ्यः करमादाय धर्मोऽधर्मविवेकात्मनः ।
कर्तव्यं हि प्रथमेन पुनः कर्मस्य काम्यया ॥
या माय। प्रकृतिः शक्तिश्चोक्तौ चक्षुप्रसिद्धी ।
तस्यास्य पूजनं कार्यं विधिं प्राप्य दिवं गताः ॥
स्त्रीभिकारमासाद्य यतो यज्ञभुजः सदा ।
भवन्ति सा सदा पुनः भ्रातृणां सफलादिभिः ॥
भवन्ती विविधा मित्यं पुनदा या तु चक्षिका ।

कायस्थः

ब्राह्मणान् भ्रान्तिवशतः केवलं सुतपसं विना ।
प्राप्ताङ्गान्द्विजान् यातो वृद्धा सुतपसः प्रिया ।
धनं तिरस्कृतवती यथैतच्छृणु कालिके ।
हे कामिन्का नृपो मूर्खं मत्वा नाङ्गसवान् मखि
केवलं तव पाण्डित्यं मत्समीपे न शोभते ॥

सुतपा उवाच ।

कान्ते ! ब्रवीमि विप्रायां यत् कर्त्तव्यं शृणुष्व तत् ।
यात्रामार्गं बह्वर्षं काङ्क्षितं न चाधिकम् ॥
विद्यावेदिद्या दातव्या कापि नानार्जवं चरेत् ।
मूर्खश्चेत् केवला सन्धा सदापास्या प्रयत्नतः ॥
प्रिये तेन च वक्तव्यमृतमेवाप्रियन्मपि ।
विप्रेष सततं कार्यं वैद्यमागमिकञ्च तत् ॥
ऋतौ गच्छेत् खां कान्तां मुदा कालञ्च पातयेत्
कार्त्तौ कालादिकं वापि जपेद्दिप्रो निरन्तरम् ॥
सर्वं सभावतो गुणां क्षत्वादीनां शिवं वचः ।
वक्तव्यं चेन्न मर्यादा विप्रहानिर्न तरक्षतिः ॥

ब्राह्मण्युवाच ।

समानुबलं ते कान्त ! सुविप्रत्वं धव ! त्वयि ।
तिष्ठत्वेव चिरं विप्र तेऽन्तौ मे मरणं शिवम् ।
कांस्त्यक्तव्यवलयौ सङ्गिनौ मे मृतावधि ॥

सुतपा उवाच ।

प्रिये ते क्षुधुना तीव्रं धनान्तःकरणं सदा ।
विना निमन्त्रितेनापि गत्वा चागीयते धनम् ॥
इत्युक्त्वा सुतपाः कान्तां गत्वा राजसभां प्रिये ! ।
राजं सुयज्ञं वरजं प्रोवाच नृपतिं द्विजः ॥
रे सुयज्ञ ! विनाङ्गनैरगच्छं ते सभामहम् ।
विप्रायां वरजं राजन् ! क्षत्रियाणां तथैव च ॥
कृतं तदपि नाहं रे त्वया दृष्टः स्वच्छुभा ।

कायस्थः

भ्रष्टो भवतु ते यज्ञः शीघ्रं यातु ख्यान्तरम् ।
क्रुधैतदुक्त्वा सुतपास्ततो नृपसदः ख्यात् ।
विप्रो निःकृतवान् राजा भीतेन मनसाव्रवीत् ॥
हे प्ररोहित ! हे विप्र ! हेऽङ्गिरोऽसौ गतः सक्तः ।
रे इत्युक्त्वा सभामध्ये कृतान्तं वद विस्तरात् ॥
नृपाक्षया क्षत्रियाद्यं पट्टादिवस्त्रसंकुचम् ।
स्वर्गाङ्गुरीयकमपि चानेतुं गतवान् हि यः ।
कोषमन्दिरभाजोक्तं राजान्निकमयागतः ॥
इत्यब्रवीच्च राजानं चित्रन्ते कोषमन्दिरं ।
किञ्चिच्च वक्तुं दृष्टं न दृष्टं मस्मद्व्यादिकम् ॥
श्रुत्वेतत् विस्मितो राजाऽब्रवीच्चैतत् प्ररोहितम् ।
हे प्ररोहित ! विप्र ! त्वं कृतवान् यत्त्वभूष तत् ।
कोऽपराधोऽस्ति मे विप्रः कथं शम्भा गतः प्रभो ! ।
कोषमन्दिरसंपातसंवादं दत्तवानयम् ॥
कोषे नास्ति धनं किञ्चित् सर्वं मस्मद्व्यादिकम्
श्रुत्वेतदङ्गिरा ब्रूते सुतपा यच्च तत्पठ ॥
ततो दूर्गे स राजा च तूयं स्वर्गकुटारकम् ।
गले बद्धा द्विजकुलैर्गतवान् सुतपोऽनिकम् ॥
क्षत्रिणादिद्विजाः सर्वे तत्राद्य सुतपोद्विजम् ।
क्षुत्तिष्ठन्तः स राजा च दूरस्थो भक्तितोऽस्तवीत् ।

क्षत्रिः प्रभृत्य ऊचुः ।

धरामरवर ! प्राञ्च ! नो वरस्त्वं धरातले ।
राज्ञः शिवं नो मानं त्वद्याचामह उमेशहृत् ! ।
देवस्त्वं देवताक्षरं पण्डिताणाञ्च पण्डितः ।
दयालो ! नो दयस्व च ! नमस्ते वरतो वर ! ॥
ब्रह्म ब्रह्मण्येव त्वं त्राह्योऽश्वर मानद ! ।
राज्ञः शिवं नो मानं त्वद्याचामह उमेशहृत् ! ।

सुयज्ञराज उवाच ।

महतीभक्तिभावेन भूपदौपादिभिक्षया ॥
दैवशामायायातः सौदासः पथेऽन्तर्गम्य ॥
अद्यापुस्तर्गरीरेण दृष्टा च पूजनं ततः ।
काला सुपूजनं तच्च चित्रगुप्तस्य भक्तिः ॥
गतपापेऽभवत् सद्यः सौदासोऽसौ सकौपितः ।
चित्रगुप्तभावेन गतां लोकं दुराक्षयम् ॥
रदं विचित्रमाचार्यं चित्रगुप्तभावनम् ।
कथितं नृपशार्दूलं किमन्यत् चोतुमिच्छति ॥
इत्याकर्ष्य ततो भीष्मः प्रत्यवाच मुनिं ततः ।
विधियां केन तवापि पूजा कार्या मधामुने ॥
कां मन्त्रः कां विधित्तु सर्वं तदहं मे प्रभो ।
यामासाद्य मुनिमेतं सौदासः स्वर्गमात्रवान् ॥

पुस्तक्य उवाच ।

चित्रगुप्तस्य पूजाया विधानं कथयाम्यहम् ।
नेवेष्टेष्टपक्षेय यथाकालोद्भवैः फलेः ॥
गन्धपुष्पोपहारैश्च भूपदौपैः समासतः ।
चित्रगुप्तस्य संपूज्य अद्याभित्तमन्त्रितः ॥
नवकुक्षं समानीय पानीयपरिपूरितम् ।
शर्करापूर्णं काला पात्रं तक्षोपरि न्यस्येत् ॥
पूजां च प्रयत्नेन दातव्यं हि ज्ञानने ।
ब्राह्मणान् भोजयेत्तच्च कायस्थानपि मन्त्रितम् ॥
समीभाजनसंपूज्य सदा चरति भूतले ।
लोकलोच्छेदनीचसचित्रगुप्त ! नमोऽस्तु ते ॥
चित्रगुप्त ममकुक्षं नमस्ते भर्तृकृपिणे ।
तेषां सं पासकां नित्यं नमः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र चित्रगुप्तस्य पूजनम् ।
एवं संपूज्य विधितुं सौदासो भक्तिभावनः ॥

कायस्थः

हे नाथ ! हे धरेश्वर ! धर्मकर्माविद्यायका ! ।
वर्णेऽश्वर ! नमस्तुभ्यं वन्दे ते चरन्त्याजुजम् ॥
हे ब्रह्मण्यदेव ! हे नाथ हे धरामर हे प्रभो ! ।
कृपां कुरु नमस्तुभ्यं प्रयसामि पदं तव ।
नाहं जानामि ते पूजां नाहं जानामि ते क्षुत्तिम् ॥
नाहं जानामि ते ध्यानं मूर्खं मां क्षपया दय ॥

सुतपा उवाच ।

किमर्थं क्षुध हे विप्राः किमर्थं क्षौषि हे नृप ! ।
गच्छ यात मत्वं गच्छं सुखेन सफलं कुरु ॥
श्रुत्वेति सुतपोवाक्यं सुयज्ञः सुखमानसः ।
क्षताङ्गलिपटो राजा चाब्रवीद्विदसुत्तमम् ॥

राजोवाच ।

निमन्त्रयन्तु विप्रेन्द्र ! मोक्षय सक्तकोत्तमम् ।
मृत्पापराधसाहसं क्षमस्व मे कृपां कुरु ॥
अपराधमहृच्छासि कृतवानहमयम् ! ।
मृत्क मद्भगवतो मुद्रामयुतां मां क्षपां कुरु ॥
मत्सभास्या द्विजा क्षीते प्रोष्ठुः पाण्डित्यमहृतम् ।
गुणाञ्च ते बद्धविधान् अत्वाहं सुखमानसः ॥
क्षमस्व नाथ ! मे देवमेकं प्रभोत्तरं वद ।
मत्सभास्यो बुधः कोऽपि न ब्रवीति विदाम्बर ! ॥
आगच्छति कलिर्वोरक्षच के भक्तितो द्विजान् ।
अर्चिष्यन्तीति अत्वा मे वरश्च मरखं शिवम् ॥
श्रुत्वेतत् सुतपा विप्रोऽब्रवीच्च सदयो नृपम् ।

सुतपा उवाच ।

हे सुयज्ञ नृपश्रेष्ठ ! ब्राह्मणातिप्रियो नृप ! ।
पश्यैतान् विप्रभृत्यांस्वमासनादिक्षिरोद्वितान् ॥
एतद्दोरकणावेते भविष्यन्ति द्विजार्चकाः ।
जात्या मसीशाः कायस्था ब्राह्मणेऽश्वरमानसाः ॥

अक्षिरात् पापसंज्ञो राखं काला क्षतो नृपः ।
नीतोऽसौ समदूतं च समलोकं भयानकम् ॥
चित्रगुप्तनादाश्चक्षुर्देवराजोऽपि भारत ! ।
धमेराज उवाच ।

सौदासोऽसौ दुराचारः पापकर्मेवदारतः ।
यानि कानि च पापानि राजासौ कृतवान् भुवि ॥
इहोऽसौ यमराजेन धर्मेधर्मेविशारदः ।
धर्मेराजं ततः प्राञ्च चित्रगुप्तो मन्त्राक्षिः ॥
विपाकं धर्मेण ज्ञात्वा तं ब्रह्मज्ञानवैद्यः ॥

चित्रगुप्त उवाच ।

जानेऽहं पापकर्मासौ राजाद्यं विहितः सदा ।
नृपसादाहं सौरे ! पूज्योऽस्मि बहुधातकी ॥
जया दत्तं वरं ख्यातं भक्तसोऽहं सदा प्रियः ।
इति ज्ञात्वा ब्रह्मण्य राजापाशोऽस्ति मे मतिः ॥
पूजां चकार राजासौ दृष्ट्वा पूजाञ्च मासकीम् ।
अतस्तदोऽस्ति हे देव ! यातु निष्पदं नृपः ॥
यमेवाज्ञापितो राजा वैष्णवं पदमात्रवान् ।
ये चान्ये पूजयिष्यन्ति चित्रगुप्तं महीतले ॥
कायस्थाः पापनिर्मृता बाह्यनि परमां गतिम् ।
तस्मात् स्वमपि मात्रेण पूजां कुरु विधातनः ॥

दत्तात्रेय उवाच ।

मुनेर्वचनमाकर्ष्य भीष्मः प्रयतमावयः ।
चकार पूजनं तच्च चित्रगुप्तस्य तत्परः ॥
कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायाञ्च भारत ! ।
यमस्य चित्रगुप्तस्य समदूतं च पूजयेत् ॥
अतो यमद्वितीयेति वृत्तां कीदं वभूव च ।
तेनैव भविष्यत्येव भीष्मस्य पण्डितवचम् ॥

तथाचोक्त्वा दुरापेया शानपेया द्विजातिभिः ॥
वैष्णवं धर्मेमात्रित्य महात्वं प्रतिपादय ।
कर्मेभ्यं हि प्रयत्नेन लोकद्वयचिन्ताय वै ॥
अनुश्रित्य सुमानेन चित्रगुप्तां दिवं ययौ ।
धर्मेराजस्याधिकारौ चित्रगुप्ता भवम् च ॥
सर्वं भौषः ! समस्तान् कायस्था ये प्रकीर्तिताः ।
ये इहास्ते मया ख्याताः संवादं शृणु तत्परः ॥
अहं ते कथयिष्यामि विचित्रं परमाद्भुतम् ।
प्रभावं चित्रगुप्तस्य समदूतं यथा पुनः ॥

पुस्तक्य उवाच ।

“सौदासो नाम राजाभूत् समस्तं चित्तिमण्डले ।
सदा पापरतः सोऽयं धर्मेधर्मं न विन्दति ॥
स यथा स्वर्गमासाद्य मेमे पुण्यफलं शृणु ।
सर्वपापे दुराचारः सर्वधर्मविवर्जितः ॥
राजनीतिगतं धर्मं न जानाति कथञ्चन ।
आनिशयकमेति तत्तादाधनमनमम् ॥
न कर्मेभ्यं हिमैः कापि मयाज्ञमैर्महीतले ।
नमोऽस्तुभ्यं तस्मै देवपितृभ्यश्च नमः ॥
परितप्य सर्वं देशं ततो देशान्तरं ययौ ।
ये केचिद्वसति चक्रलोकेषु ब्राह्मणादिषु ॥
ततः प्रभृति मात्रेण ! न यज्ञधर्मं क्षपितम् ॥
“न कोऽपि कुर्वते भीष्म ! पूज्यं तच्च मिषेवितम् ।
मृदोवा ब्राह्मणादिभ्यः करं कर्मेषुदुषकः ॥
अथो धर्मेभ्यो मेह शृणु सर्वं विपाकजम् ॥
कालेनात्येन मात्रेण सौदासो विचरन् महीम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे च द्वितीयां चोत्तमा तिथिः ।
तस्यां कार्यञ्च कायस्थोचित्रगुप्तस्य पूजनम् ॥

कायस्थः

महाविद्यायाश्च गुरुः क्षत्रियोपमाः ।
कनौ हि क्षत्रियमावात् वैश्यामावात् सुप्रतः ।
इते भक्त्या भविष्यन्ति विप्रमानसहिष्यः ।
विप्रविद्या विप्रभक्ता विप्रमानप्रदा यतः ।
महाविद्याभित्तयेते क्षत्रकर्मजतः कनौ ।
मक्षा एवेष्ट इत्यस्मात् मवीप्रोऽवौ निगद्यते ।
ब्रह्मणो विप्रमूर्तेषु पादांश्च सम्भवन्ति तत् ।
कायस्था इति संज्ञाः स्युः सुयज्ञैर्वा श्रिया मतिः ।
अतैतत् सकलं राजा वृत्तान्तं सुतपोमुखात् ।
प्रेमानुभिर्नृणां क्वारी क्षताङ्गलिपुटोऽब्रवीत् ।

राजोवाच ।

इतः परम्वेष्टेष्टे ज्ञेये तदपि मन्त्रिवम् ।
अतं यत्तव जातीनां क्षत्रहीनकनौ सुखम् ।
तवोऽतिमुक्तः सुतपा उवाच मधुरं वपम् ।
सुवच ! सुमतिस्त्वं हि त्वतो विप्रप्रियो न हि ।
मानेन ब्राह्मणानां हि वरश्च मरयं गयेः ।

सुयज्ञोवाच ।

हे नाथ सुतपो विप्र ! अतं यन्मेऽङ्गलमुखात् ।
क्षपया ष्टयु तत् सव्य ते जातेर्म्महिमानम् ।
ब्राह्मणो ब्रह्म जानाति नान्यजातिरिति श्रुतिः ।
ब्रह्मज्ञानी सदा विप्रो न चेद्ब्राह्मणसंज्ञकः ।
विना प्रयुक्तिं यो विप्र उपकारी स्वयं भवेत् ।
आशीः करोति ब्रूते च क्षत्रादीनां श्रवं वचः ।
स एव साक्षाद्भूतेति विप्राणां जातिजलगम् ।
ब्राह्मणाश्चावचो ये न ऋक्नि पाणयन्ति च ।
गुर्व्याघ्राणङ्गनं पापं स्युश्चेत्तेषां शरीरतः ।
पिबेति सकलं चोक्तं ते च सन्दिग्धजातयः ।
वशीकारादि सकलं कृष्टिस्थितियश्च यत् ।
शत्रुवन्ति हि कर्तुं ते विप्राः पिबेति चोक्तम् ।
विनायासैर्मुदा यो यत् विप्राय शक्तितो ददत् ।
मुदा तदेव ऋक्नि विप्राणामिति ज्ञेयम् ।
क्षेममपि न कापयं कुर्वते ब्राह्मणः क्षचित् ।
विनापराधैर्न श्रपेदिति तज्जातिजज्ञायम् ।
हिंसे भवति हिंसेः स ष्टे शाख्यं समाचरेत् ।

कायस्थः

आजवक्ष्येन्निबन्धमानं स्वप्ने स्थापयेच्चिरम् ।
दयालुश्च सदा विप्र इति पुनश्च हृदि स्मरम् ।
भीत्या भक्त्या सदा पूज्यः पितेति ब्रूतवाञ्छ मे ।
कटूत्या यदि मृक्याति हृदा दुःखेन राति चेत् ।
तदिप्रो दुःखं भजते दातुर्नैव श्रवं क्षचित् ।
वित्तश्राख्यं मृकश्राख्यं कार्यं नोभयतः क्षचित् ।
इत्यप्यात्मज विप्राश्च अतं शासनसम्मतम् ।
ष्टयु पुत्र प्रवक्ष्यामि सावधानं समाचर ।
जनं बह्वृषपत्नं वा नैव मृक्याति भूसुरम् ।
सुतपो नाथ मे पित्रा यद्यदुक्तं तदुक्तवान् ।
त्वस्यापि ब्राह्मण ब्रह्म यथावदपि तथा कुरु ।
अतैतत् सुतपा विप्र उवाच परमादरम् ।
राजन् वरं वृणु वृणु यत्ते मनसि बाञ्छितम् ।
सुयज्ञ उवाच ।

कृपे ! वरेष्ट ते नैक उपकार इहाधुना ।
यज्ञे समानो मे मस्तक्येता रामो भविष्यति ।
सुतपा उवाच ।

यज्ञं समाप्य सुखतः प्रगच्छेर्विन्ध्यैर्कृतिम् ।
तत्र वै स्वर्गदानद्या मध्ये द्वीपोऽस्ति सुन्दरः ।
दादृशलोभमानी हि तद्गत्वा वसतिं कुरु ।
यदा परमुरामस्ते कश्चिच्छेता भविष्यति ।
भविष्यति च कायः स नय ते वाञ्छितं वरम् ।
ततः पुनः कृते राजन् जम्बोद्वेपेश्वरो भवान् ।
भविष्यतीति त्वं वीजकूपेण तिष्ठ तत्र हि ।
वरं ते वाञ्छितं ऋक् तुष्टोऽहं भक्तितत्त्वतः ।
इह तः परतो यद्यत् परमानन्द सुप्तम् ।
सुयज्ञराजोवाच ।

नाथ ! नाहं वरं याचे याचे केवलमङ्किते ।
चिरं मम मतिस्तिष्ठेदिति देहि वरोत्तमम् ।
तेऽङ्गौ पवित्रे परमे सर्वज्ञ सुखदे किल ।
तदेवास्तु इति प्रोच्य सुतपा गतवान् मृहम् ।
राजापि च मयं ज्ञत्वा विप्रभ्यो दक्षिणां ददत् ।
परिवारयुतोऽगच्छेद्द्वीपे काञ्चनदान्तरे ।
वसतिं वरतः प्राप्तां चतुर्दिक्षु जलजताम् ।

कायस्थः

क्षत्रस्थाः प्रापयन् विप्राः पण्डिताः स्वस्ववासधुम् ।
एको मसीष्टः सर्व्वास्थाः सर्व्वाधीष्टदयहितात् ।
कुलप्रदीपः स्त्रीयानां जातीनां प्रतनास्युष्टः ।
वगतेति महाविद्यां ऋहीत्वा साधयन् मुदा ।
सर्व्वाधीष्टदयास्थस्य पण्डितस्य प्रसादतः ।
वरं याचितवान् भक्त्या जिनोकाधिपतिं गुरो ! ।
क्षपया कुब मां नाथ ! तमेव वगणा मम ।
गुबक्षपि वरं दत्तो राज्यं भुक्ता पुनर्भवन् ।
जिनोकाधिपतिर्भूय मुदा तत्र सुखिष्यति ।
गुर्व्याघ्रया मसीष्टः स राज्यभोगो हिजाचितः ।
विहाय देहं भूयश्च चिन्तायुो बभूव ह ।
चित्रगुप्तश्चिन्तसेनश्चिन्ताङ्गद इति त्रयः ।
सर्गे मर्त्ये च पाताले राजते चिरमुत्तमः ।
चित्रगुप्तो महाविद्यां प्राप्य कुक्तास्थविप्रतः ।
पुत्रान् याचितवाञ्छैव गुरोर्देवत्वमावहन् ।
यमान्तिस्थो बभूवापि सर्व्वाधीष्टोविवेचकः ।
चिरं सुभासुभं कर्म विविच्य श्रमनान्तिके ।
यददेत् सकलानां तु तदेवाभोजयेत् यमः ।
चित्रसेनो महाविद्यां वगतेति गुरोर्नयन् ।
जम्बा संतोष्य पुत्रादीन् याचित्वा प्राप्य मर्त्यतः ।
राज्यं चकार मुद्युक्ताश्चिन्ताङ्गद अधोगतः ।
अधोगतस्य जेतुं त्वं वगते ष्टयु कान्तिके ! ।
वगतेति मनुं प्राप्य विप्रोऽस्ति इति वाञ्छया ।
तपश्चकार पश्चाद्वं नाम किञ्चित् ऋहीतवान् ।
फलमूनादिकं किञ्चित् सायमपि यथा मिजेत् ।
विहाय विप्रस्य गुरोरपि पूजाश्च पार्ष्णित ! ।
अपेक्षितं हि वगलामन्यविप्रश्च नेक्षयन् ।
क्षालेति ब्राह्मणाः सर्व्वा ऊचश्चिन्ताङ्गदं कृधा ।
वचो हि मधुरं किञ्चित् प्रियादभक्ताश्च सुन्दरि ! ।
दे चिन्ताङ्गद ! अक्षत्वं वत्स विप्रत्वमिच्छसि ।
कदाप्युपागमस्तस्यो नैवेति न हि बुध्यसि ।
वत्स ! शीघ्रमधो गच्छ चिरं कुब तपो मुदा ।
ततः अतैति श्रापं स भक्त्यातिशयमानसः ।
क्षताङ्गलिपुटो ब्रूते चिन्ताङ्गद इतीन्द्रि ! ।

नित्यं यश्चामागच्छसर्व्वाकार्येतिदिदम् ।
दानानि दापयेच्छु भगिनी च विप्रपतः ।
काशे तत्र च संपूज्य चित्रगुप्तं लोचकम् ।
चित्रे च चित्रपुष्पैश्च रत्नचन्दनमिजितैः ।
नैवेद्यं दीयते तस्मै मोदकं मुकुमिति तम् ।

भीक्षोस्तपार्थना यथा—

उत्तमो प्रसवे चैव भोग्ये दाने क्षताङ्गते ।
लोचकस्य सदा श्रीमाक्षिपग्नं मनोऽस्तुते ।
विद्या लब्धं समुत्तमं समुत्तममनोऽस्तुते ।
चित्रगुप्तं महाबाहो ! समाप्य वरदे भव ।
चित्रगुप्तं सन्तुष्टो भीक्षाय च वरं ददो ।
मत्पुत्रादभक्तावाचो हस्त्युक्तं न भविष्यति ।
करिष्यसि सदा हस्त्यु तदा हस्त्युर्भविष्यति ।
इति तस्मै वरं दत्त्वा चित्रगुप्तो दिवं गयो ।
क्षमेन विधिना चक्षु चित्रगुप्तं पूजनम् ।
करिष्यति महापुत्रं तस्य पुण्यफलं ष्टयु ।
एवैव विपुञ्जान् भोगान् भुङ्क्ता सर्व्वाभं मनोरथान् ।
अथय विष्णुशोकं नरो वाति न वंशयः ।
चित्रगुप्तस्यो दिनां कायस्थोत्पतिर्वंशकात् ।

भक्तिपुञ्जेन भक्त्या च ऋक्नि जरापमाः ।
दीर्घायुषो भविष्यन्ति सर्व्वाधिपतिवर्जिताः ।
सर्व्वा विष्णुपदं याति यत्र याति तपोधमाः ।
इति भविष्यपुराणे चित्रगुप्तकायस्थोत्पत्तिसाक्षात्कारक
ममाज्ञा ॥ * ॥

“वर्षं चत्वारिंशत् रामः सन्नाय मिश्रितान् शूरान् ।
एक एव ययो वृक्षं सर्व्वाभेवातुराणं स्वपाण् ।
केचित् गहनमानित्य केचित् पातालमाविशन् ।
सगर्भं चन्द्रसेनस्य भार्या दाक्ष्यन्नाभं ययो” ॥
“ततो रामः समायातो दाक्ष्यन्नाभमनुगतम् ।
पूजितो मुनिना सद्यः पादाब्जं चमनादिभिः ।
ददौ सधाऽसमये तस्मै भोजनमादरात् ।
रामस्तु याचयामास हृदिच्छं क्षमनेारण्यम् ।
याचयामास रामाश्च कामं दाक्ष्यन्नाभं महाभुजिः ।
ततस्तो परमप्रौढो भोजनं चक्रतुर्मुदा ।
भोजनानन्तरं दाक्ष्यः पश्यन् भाग्यं प्रति ।
यन्मया प्राप्तिं देव तत् त्वं व्रतिसुमर्षेण ।
राम उवाच ।
तवाभने महाभाज सगर्भो श्री समागतः ।

चन्द्रसेनस्य राजर्षेः क्षत्रियस्य महात्मनः ॥
तन्मे त्वं प्राप्तिं देहि हिंसेयं तां मज्जाम् ।
ततो दाक्ष्यः प्रत्युवाच ददामि तव बाञ्छितम् ॥
दाक्ष्यन् उवाच ।

क्षियो गर्भमनुं बालं तन्मे त्वं दातुमर्हसि ।
ततो रामोऽब्रवीदाहं यद्वैमहसगतः ॥
क्षत्रियानकरक्षां तत् त्वं याचितवानसि ।
प्राप्तिं तस्य त्वया विप्र ! कायस्थो गर्भे उत्तमः ॥
तस्मात् कायस्थ इत्याख्या भविष्यति मिश्रः शुभा ॥
एवं रामो महाबाहुर्जित्वा तं गर्भमनुमतम् ।
निर्जगामावनात् तस्मात् क्षत्रियानकरः प्रभुः” ॥
“कायस्थ एव उत्तमः क्षत्रियो क्षत्रियान्तः ।
रामाज्ञया स दाक्ष्यन्नाभं लब्धमोदयिष्यतुः ॥
कायस्थमर्भोऽस्मै इतिचित्रगुप्तस्य यः कृतः ।
तद्भीक्ष्णाय कायस्थः दाक्ष्यन्नाभोपासितोऽभवन् ॥
दाक्ष्यन्नाभदेवतके वै भूमिदाः सत्यवादिनः ।
महाचारपरा नित्यं वता हरिहरार्चने ॥
देवप्रपिङ्गुना च क्षत्रियोनाश्च पूजकाः” ॥
इति क्षान्दे देवकामाक्षायम् ॥ * ॥

कायस्थः

चित्राङ्गद उवाच ।

“हे ब्राह्मणा हे गरवो ! मानेवातिनिरागसम् ।
 कथं श्रेष्ठमन्तो हि विप्ररूपा ह ईश्वराः ।
 सुखाद्वो अतवान् यद्यत्कृतिः का तत्समाचरन् ।
 उपास्यो यस्तद्भवितुं सर्वं क्षुद्योगिनः स्युः ।
 जानेऽहं ब्राह्मणो ब्रह्म खेच्छया विविधाकृतिः ।
 नानाकीलामाचरितुं मातुषाकृतिरप्यभूत् ।
 तद्ब्रह्म ब्राह्मणं जाने जाने तत् सर्वरूपकम् ।
 राजेति संज्ञाधारी कः किं वा तच्च प्रजामिधम् ।
 तदेव सकलस्यायि तदेव सर्वकर्तृ च ।
 तदेव सर्वपाद स्यात्तदेव सर्वहर्तृ च ।
 पुरुषं चैव स्त्रीरूपं जीवरूपञ्च नान्यथा ।
 आत्मा सर्वैकरूपं तत् समेवानेकमाकरोत् ।
 नानाप्रकारजीवादि चात्मनात्मनमेव हि ।
 स्यावरं जङ्गमं विप्रास्तदेव नात्र संशयः ।
 भवन्तो हीश्वराः सर्वे किमर्थं यत् तत् कथम् ।
 कथं चिन्तयद्यात्मानं देवमर्चनकालतः ।
 कृत्वेन भूतशुद्ध्यादि कृत्वा देवाः स्युरेव किम् ।
 ईशोऽपि मानुषाकृत्वा ईशत्वप्राप्तये पुनः ।
 यद्युद्योगी भवेत्तत् किं मानुषोऽहं न तच्छरे ।
 अन्यायि न भवेद्ब्रह्म यूयमन्यायिनः कथम् ।
 वगलापि च या जया सा च ब्राह्मण एव हि ।
 कश्चिद्विशेषो भेदोऽपि वगलायां द्विजेऽपि न ।
 अतस्तद्भवितुं विप्रा अहमप्येव तापसः ।
 गुर्व्याप्ता मे पुराभूच्च सर्वं त्यक्त्वा जपं कुरु ।
 अतोऽहं सकलं त्यक्त्वा केवलां वगलां जपे ।
 वगलायां द्विजे नैव कश्चिद्भेदोऽस्ति प्रासने ।
 अतो विप्रोऽस्मीति कामं कृतवान् जपकर्म्मणि ।
 गुरौ विप्रे मनौ चापि देवे चात्मनि भुसुराः ।
 मसीशजातिः किञ्चिच्च न विशेषं विचिन्तयेत् ।
 ब्राह्मणोऽप्यविशेषश्च तस्मिंस्तस्मिंश्च भुसुराः ।
 आत्मन्यात्मनि कीटोऽपि चेति वा जातिलक्ष्यम् ।
 मूर्खोऽहं यच्च अतवान् प्रभवे ब्राह्मणास्यतः ।
 तदाचरितवान् मे को दोषोऽस्ति वदत द्विजाः ।
 विनापराधतो विप्रा यूयं वामनरूपतः ।
 वसिष्ठातिप्रियं भक्तमधः प्रास्थापयन् यदि ।
 अहं कीटोऽत्र नास्वर्थं किमधो न पटे कथम् ।
 कृताङ्गिपुटेऽहं वस्त्ररुणं श्रुतसंस्थया ।
 प्रथमे खण्डे विप्रा गच्छताहमधः पटे ।
 अधोगच्छाम्यहं तच्च किञ्चित् खेदं करोमि न ।
 वाङ्मयासीति चात्रा वो न लज्जा भवतु क्षणित् ।
 इत्यादि श्रुत्वा हे कालि ! जप्त्वा प्राप्यातिखेदिताः ।
 भ्रुवन्ति जातिमधुरं कन्दस इव ते द्विजाः ।
 हे चित्राङ्गद ! हे विद्वन् ! दौर्बल्यं त्यज वत्सक ! ।
 दुष्किन्तां कुरु मा तात भद्रं ते कथयामि ते ।
 जनसपोषणेनैव सर्वं भवितुमर्हति ।
 नाहंतीशं विना तात ब्राह्मणो भवितुं किञ्च ।
 इतीश्वराणां वेदेऽस्ति प्रतिज्ञागीहि तत्त्वतः ।
 वरं प्राप्नोति देवत्वं ब्राह्मणत्वं कदापि न ।
 यथामरत्वमीशेन विना क्वापि न प्रासने ।
 मा दुःखी त्वमधो गच्छ सुखेन वगलां जप ।
 करोदश्वत्थानि नागकोकेश्वरो भव ।

कायस्थः

ततस्त्रिभोक्नाथस्त्वमिह तुल्यो भविष्यसि ।
 राज्यं भुक्त्वा ततो नैव पुनरावर्तनं तव ।
 सदा वयं तव शिवं चिन्तयामो न भी कुरु ।
 के जानन्तीदृशं त्वं हि भक्त्येकं विवेचकम् ।
 श्रापं दास्यमाज्जन्ममधुना तन्न खण्डति ।
 तात गच्छ सुखं सुखं नागकोकेऽपि विस्तरात् ।
 तत आनन्दमगसा गतश्चित्राङ्गदस्तनम् ।
 खस्यानं ब्राह्मणास्त्राणि चागच्छन् कञ्चित्तान्तराः ।
 भूयो मसीशः सर्वोऽपि विप्रदासामिधोऽभवत् ।
 विप्रप्रसादात् श्रुत्वागामपि श्रेष्ठो बभूव ह ।
 वगलेति महामन्त्रं सर्वेषां सर्वकामदम् ।
 केवलेन जपेनैव कल्लोय कालि ! सिध्यति ।
 वशीकरणाकर्म्मादि दशसाहस्रतो भवेत् ।
 अथ वक्ष्ये महेशानि । वगलासाधनं तव ।
 वगलेति मनोः संस्था पुरश्चरणाकर्म्मणि ।
 जल्लोय मन्त्रसिद्धिः स्यात् नास्त्यत्र युगसंख्यकम् ।
 ततो वक्ष्यादि कर्त्तव्यं दशसाहस्रसंख्या ।
 शरीरारोग्यतो वापि धनेच्छाशुतं जपेत् ।
 कलावेतस्य हि मनोः प्रभावं किं ब्रवीमि ते ।
 सहस्रमानजहोमेन सर्वसिद्धिर्न चान्यथा ।
 नास्त्यपेक्षा हि ऋष्यादेः स्तुतिपाठादिकस्य वा ।
 स्तुतिर्वा कवचं वापि ऋष्यादिन्यास एव वा ।
 वगलेति स्वयं सर्वं सिद्धविद्या इति प्रिये ! ।
 त्वयाद्यारूपया कालि ! स्वयमुक्तं पुरैकदा ।
 शरीरारोग्यतो देवि ! वैरिगिराहतोऽपि वा ।
 दिवा नक्तञ्च कर्त्तव्या सहस्रमानतोऽतिः ।
 केवलाऽतिमात्रेण रात्रारोग्यतां लभेत् ।
 वगले इति यो द्विष्टायाऽप्योच्येन वारयेत् ।
 पयिस्था विप्रादाः सर्वे पलायन्ते तमीक्षिताः ।
 भवेद्धि सपत्नं कर्म्म वगलेति स्मरन् जपः ।
 वगलाजापिनं दृष्ट्वा सर्वे भीतिमवाप्नुयुः ।
 केवलं पटनमिदं पठन् षट्पञ्च मनोरथम् ।
 लभेत् कालि ! वष्टुयुक्ता वगलाश्च न संशयः ।
 यथा विद्या मसीशेन सदोपास्या न संशयः ।
 ब्राह्मणे वगलायाश्च चिन्तयेदेकरूपतः ।
 विना प्रयुक्तिमपि च मसीशं आवयेद्विजः ।
 आवयायां धनाकाङ्क्षी न भवेद्ब्राह्मणोत्तमः ।
 आनस्यादा प्रमादादा आवयेन्न यदि द्विजः ।
 मसीशहत्यामागी स्याच्छ्रावयित्वा तव प्रियः ।
 ब्राह्मणोऽपि वरागोहे ! षट्पञ्चात् भक्तितत्परः ।
 निर्वाणं लभते कालि ! निर्वाणी कोऽपि चेत् पठेत् ।
 यतदुक्तोऽपि कायस्थः षट्पञ्चात् यदि प्रिये ! ।
 पटनं काव्यदक्षाशु ब्रह्महत्यापणं लभेत्” ।
 इति आचारनिर्णयतन्त्रे वासुदेवसम्भते हर-
 पार्वतीसंवादे सप्तविंशतमः पटलः ।
 “वाटचारणचौरेभ्यो वधबन्धमयादिभिः ।
 धीयमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थेभ्यो विशेषतः” ।
 इति वज्रपुराणे पाशुपतदानाध्यायः * ।
 गौडदेशे तेषामागमनकारणम् । तत्रादौ
 मङ्गलाचरणं यथा,—
 “यस्याभूद्रूपदेवो वदनसरसिजेदद्भुजेभूमिपात्रो
 वस्त्रोर्व्वेक्ष्य एव द्विजजनरतिर्यस्य श्रुतः पदाङ्गे ।

कायस्थः

कृपापातिस्थलीर्द जगदिति प्रकृतिर्यः अयं पूजयन्
 वन्देऽहं देवदेवं त्रिगुणमयवरं सर्वं कोकाशुलम्” ।

अथ आदिशूरराजप्रशंसा ।

“श्रीमद्वादिशूरोभवदवगतिर्धर्मराजो व द्वाका
 सत्लोकः सहिचारेदितिसुतपतिः सर्वकाशी-
 इतथासीत् । प्रातापादिततत्ताखितिनिररिपु-
 ल्तावेता महात्मा जित्वा तुङ्गाक्षकार स्वमपि
 नृपतिर्गौराण्यामिरत्नाम्” * । अथादि-
 शूरस्य पात्रं प्रति कृतुञ्जनाक्षयकुलीनश्रुतयोः
 प्रशस्त्योत्तरश्च । “पात्रं पप्रच्छ पूतं परमसुरपद-
 दन्धपद्मार्चकोऽसौ कासन्ते काशपीशाः कृतु-
 क्षतिकुशलाः क्वापि श्रुताः कुलीनाः । पात्रन्तेवा-
 मवोचत् परिचयमखिलं भूपवाक्तात् द्विजाके
 कोलाहल्याः कुरङ्गा इव किञ्च तपसा नैव केवा-
 मधीनाः । कोलाहल्य महीपतिः क्षितिभूवा-
 मेकप्रधानः प्रधी खेष्टे गिहमतिर्नशाप्रयवरं
 श्रीवीरसिंहः खभूत् । तद्देशवासिनः समाधि-
 क्षतिनः पापानिहंरिणः सन्ति आससमाः
 सभासद इतो गौडेश्वरभूमिभराः” * ।

अथ वीरसिंहं प्रति क्षिपिप्रेरकम् ।

“भूपोऽभूद्रूपवने खचेष्टितपरः सङ्कल्पमार्थान्वितान्
 भूदेवान् दृष्टवान् विचित्रजिह्वनैरनेतुषामः स्वयम् ।
 पात्रेण प्रणयप्रमोदरक्षितां श्रीवीरसिंहे क्षिपिं
 गौडेश्वरापतिरेव प्रण्यसुमतिर्दूतेन प्रास्थापयत्” * ।

अथ क्षिपिप्रकारः ।

“सुहृतसुहृतसंघाः सर्वशास्त्रार्थदक्षा
 क्षिपिस्ततविपक्षाः खसिवाक्काः अतिक्षाः ।
 सुगितसुगतवन्दे गौराण्ये मदीये
 द्विजकुलवरजाताः सातुकम्पाः प्रयान्तु ।
 नृपतिसुहृत्तिसारः क्षीयवशावतारः
 प्रबलबलविचारो वीरसिंहोऽतिवीरः ।
 मयि वरसखितास्ते भूमिदेवान् सगुहान्
 पुनरपि मम गौडे प्रापय त्वं नितानम्” * ।

अथ ब्राह्मणश्रुत्यां गौडदेशे गमनेच्छा ।
 “सुदा गन्तुकामाः पुरावांसगौडः
 समाहाय कोलाहलेशं क्षितिश्रम् ।
 नृपाणाञ्च लब्ध्वा सदादिभक्त्या
 महायोगिनस्ते बभूवुः सगुहान्” * ।
 अथादिशूरसमीपे ब्राह्मणप्रेरकम् ।
 “महाराजराजादिशूरो महात्मा
 त्वया वीरसिंहस्य मेऽस्वादिसख्यम् ।
 तवाह्मनुसाराद्वि प्रस्थापयामि
 द्विजान् पञ्चगोत्रान् सदादिभक्तान्” * ।

अथ ब्राह्मणानां गमनम् ।

“यज्ञक्षत्राणां गमनम् ।
 दृष्ट्वा धर्मश्रुत्यातिशोभनकामाः ।
 कृतुषाः अतिक्षाः प्रतिज्ञानसाध्याः
 सर्वमैश्वर्येणाः प्रयाताः प्रयागम् ।
 ततः खानदानादि कृत्वा च विप्राः
 ययस्तेऽपि वाराणसीं पञ्चगोत्राः ।
 ततो विन्धनायं समानोक्त दाने-
 यंशः प्राप्य तस्मादुवाच भिमादु” * ।

कायस्थः

अथ ब्राह्मणानां गौडराज्यप्रवेशो राजसमीपे
आश्रित्य गमनम् ।

“पितुं बान्धवांश्चारयित्वा गवायां
मताः शासितं गौडराज्येष्टराज्यम् ।
असंख्येयान् ते दिशो भावयन्तः
श्रुतिं ब्राह्मणं भारतीं पाठयन्तः ।
ततो ह्यहदूर्वाक्षताः पञ्चगोत्रा
ह्यध्याधिवं कर्तुमेव प्रवृत्तः ।
अमी पञ्च मध्याह्नमार्तयुक्तुल्या
दिनाः स्थापितान्ताः परमेयस्य” ॥ * ॥

अथैषां वेष्टं दृष्ट्वा राजाऽवस्था तेषां शुष्कलक्ष्णे
आश्रितो निक्षेपम् । “दृष्ट्वैवं वेष्टमेवामवनिपति-
रसौ आनाशितो दिनामां तैराणां न क्षत्वा
क्षम्यमपि यद्यौ गन्तु कामाः एनस्ते । बुद्धा भू-
पाकबुद्धिं स्वयमपि च बुधाः शुष्कलक्ष्णाश्रिते
तज्जलात् प्राप्य दूर्वाक्षतमपि स वभौ शुष्कलक्षः
सुदृढः” ॥ * ॥ अथ राजा ब्राह्मणानां प्रशान्तनं
गोत्रनामप्रश्नम् ।

“सविस्मया वै गणनद्वयस्त्रा
भूपादयस्ते चरकारविन्दम् ।
पवित्रकीर्तिं भुवि भूसुरायां
श्रुत्वा च पेतुः सकलाः प्रवृत्तम् ।
अमध्यमस्त्रासुचित्तवार्दं
सूत्रात्मनापराधं हि विप्राः ।
भो ब्रूत विप्राः किमु नाम गोत्रं
तत्तच्च सर्वं गदितुं प्रवृत्ताः” ॥ * ॥

अथ पञ्चब्राह्मणानां परिचयः ।

“अभूद्वन्द्ववंशोद्भवो भट्टनारायणोऽयस्य श्रागिडल्य-
गोत्रे गरीयान् । तपस्वान् यशस्वान् दयावान्
सुविद्वान् विब्रह्मनिवासां सभायां विभाति ॥
श्रुतितत्त्वतद्वृत्तिचारकरोऽवनिपालकः काश्यप-
गोत्रवरः । क्रतुदक्षसमः किञ्च दक्षमहाशयो नाम
इति भुवि भाति यतिः ॥ समस्तशास्त्रपण्डित-
क्षत्रागतप्रसूतः प्रचक्ष्यसर्वैरिदं गर्व्यसर्व-
कारकः । सावर्ज्यगोत्रसम्भवोऽयं भाति वेदगर्भकः
कान्वडः प्रभाति भूप वात्स्यगोत्रसम्भवः ॥ यशः-
सुधाक्षरोत्पत्तयमिसकृद्योषितानाम्भुजे महा-
तपस्वमोवशीरतेन्द्रियः ॥ अयं श्रीलक्ष्मणोऽग्निशं-
दानहर्षो मङ्गलविर्यथास्यां तपोभिः प्रभाति । क्षि-
तीन्द्र ! क्षितौ यो भरद्वाजगोत्रेश्वरो विप्रवर्यः
प्रतापारिशैर्यः” ॥ * ॥

अथ शूद्रपरिचयप्रश्नः ।

“के यूयं नाम किं वा कथयत क्षतिनः स्वागताः
ह्यपि देहात् ? कोणाक्षात् पञ्चशूद्रा वयमपि
वपते ! किञ्च शूद्राभिरात्मा । अथ यूयं पृथिव्यां
परिचयमखिलं ब्रूत भो विप्रभक्ताः श्रुत्वोपुर्व-
प्रवर्यः सकलपरिचयं भूपतेरस्मि वैश्वम्” ॥ * ॥

अथ पञ्चशूद्राणां परिचयः ।

“सुहृताक्षिताम्बर एव क्षती
क्षितिदेवदानुजचाररतिः ।
मकरन्द इति प्रतिभाति बति-
र्दिनमन्त्रकुलोद्भवमङ्गलः ॥

कायस्थः

स च धोमकुलाम्बुजामुरयं
प्रथिमेन्दुयशःसुरकोकवशः ।
सततं सुसुखी सुमतिश्च सुधीः
शरदिन्दुपयोऽम्बुधिकुन्दयशः ॥
वसुधाधिपचक्रवर्तिनो
वसुतुल्या वसुवंशसम्भवाः ।
वसुधाविदिता गमायै-
र्नियतं ते जयिनो भवन्तु नः ॥
दशरथो विदितो जगतीतले
दशरथप्रथितः प्रथमः कुले ।
दशदिशां जयिनां यशसा जयी
विजयते विभवैः कुलसामरे ॥

यशस्विनां यशोधरः सदा हि सर्वसादरः
प्रमत्तसत्त्वमत्तहःशरत्सुधांशुवदयशः ।
प्रतापतापनोत्तपद्भिर्बालियोविदालिको
विभाति मित्रवंशसिन्धुकालिदासचन्द्रकः ॥
दिजालिपालनार्थकोऽप्यसौ च हर्षसेवकः ।
कुलाम्बुजप्रकाशको यथान्धकारदीपकः ॥
अयं गुह्यकुलोद्भवो दशरथाभिधानो महान्
कुलाम्बुजमधुमतो विविधपुण्यपुष्पान्वितः ।
निश्चयं गुह्यभाषितं सकलसम्बन्धास्यं यभूत्
स वक्त्रगमनोद्यतो विविधमानमभूतो यतः ॥
अहस्य प्रसवोत्तमः कुलभट्टगणः क्षती
सुदत्तकुलसम्भवो निखिलशास्त्रविद्योत्तमः ।
विजोक्तिमुनिहगतो द्विजवरैश्च राज्यं प्रभो !
चकार नृपतिः सतं विनयहीनतो निष्कुलम्” ॥ * ॥

अथाद्यौ चिदमौलिकाः ।

“गौडेऽद्यौ कीर्तिमन्तश्चिरवसतिक्षता मौलिका
ये हि सिद्धास्ते दत्ताः सेनदासाः करगृहसहिताः
पालिताः सिंहदेवाः । ये वापाद्यामिसुर्याः स्थि-
तिविनयजुषः सप्ततिस्ते द्विपूर्णा होडाद्या वीक्ष्य
राज्ञा चरयगुणयुता मौलिकत्वेन साध्याः” ॥ * ॥

अथ दिसप्ततिः साध्यमौलिकाः ।

“होडः स्वर धर धरणीवान् आह च सोमः पौ सुर-
सामः । भङ्गो विन्दो गुह वल कोधः शर्मा वर्मा
ऊह सुह चन्द्रः ॥ रत्नो रक्षित राजादित्यो विष्णु-
र्नामः शिवः पितृ गूतः । इन्द्रो गुप्तः पालो भद्र
शोमश्चाङ्गुरः बन्धुर नाथः ॥ शार्ङ्गः केशवः मनो
गण्डो राजा राजा राजत साना दाहा दाना गण
उपमाना । खामः क्षोभो धर वैष्णवो वीदन्तेज-
स्वार्थव आशः ॥ शक्तिभूतो ब्रह्मः शानः क्षोभो
क्षोभो बर्द्धन रङ्गः । गुहः कीर्तिर्यशः कुलवर्न्दो
श्रीलो धनुर्गुणः” ॥ * ॥ इति दक्षिणराष्ट्रीयघटक-
कारिका ॥ * ॥ * ॥

अथ वक्त्रजकुलाचार्यकारिका निख्यन्ते ।

अथ शूद्रोत्पत्तिः ।

तथा चाभिपुरागोक्तजातिमात्रायाम् ।
“आदौ प्रजापतेर्जाता मुखादिप्राः सदारकाः ।
बाह्योश्च क्षलिया जाता उज्ज्वैर्ग्रीवा विजिह्वरे ॥
पादाङ्गुष्ठस्य सम्भूतस्त्रिवर्णस्य च सेवकः ।
क्षोमनामा सुतस्य प्रदीपस्य पुत्रकः ॥
कायस्थस्य पुत्रोऽभूद्भूय जिपिकारकः ।

कायस्थः

कायस्थस्य चयः पुलाः विख्याता जगतीतले ॥
मित्रगुप्तमित्रसेनो विचित्रश्च तथैव च ।
चित्रगुप्तो मतः स्वर्गे विचित्रो नामकमित्रौ ॥
चित्रसेनः पृथिव्यां वै इति श्रूयः प्रचक्षते” ॥ * ॥

अथ चित्रसेनादिसुतः ।

“वसुधोषो गुहो मित्रो दत्तो करः एव च ।
मृत्युञ्जयश्च सप्तैते चित्रसेनसुता भुवि
करः एव सुता जाता नागो नाथश्च दासकः ।
मृत्युञ्जयतनूद्भूता देवः सेनश्च पालितः ॥
सिंहश्चैव तथा ख्यातश्चैते पञ्चतिकास्त्रकाः ।
एते पञ्चतिकास्त्रस्य मुनिभिः कथिताः पुरा” ॥ * ॥

अथ दादशशूद्रवंशजाः ।

“वसुधोषो गुहो मित्रो दत्तो नागश्च नाथकः ।
दासो देवस्तथा सेनः पालितः सिंह एव च ॥
एते दादशनामानः प्रसिद्धाः शूद्रवंशजाः” ॥ * ॥

अथ सप्ताशीतिः पञ्चतिकाः ।

“मृत्युञ्जयवंशभूतो निखानन्दो नृपेश्वरः ।
तस्यापि वंशसंजाताः सप्ताशीतिः प्रकीर्तिताः ॥
तेऽपि पञ्चतिकास्त्रस्य मुनिभिः कथिताः पुरा” ॥ * ॥

तेषां नामानि ।

करो भद्रो धरो नन्दो पालश्चाङ्गुरदामकः ।
स्मार्गो धरणिहोडो च वानश्चाहचसोमकौ ॥
पौ सुरः शोणकश्चैव भङ्गो विन्दुर्गृहसुता ।
वल्लभ कोदकश्चैव शर्मा वर्मा च भूमिकः ॥
ऊहश्च रत्नकश्चैव चन्द्रो रक्षितराजकौ ।
आदित्यविष्णुगुप्ताश्च शिवश्च पीलकस्तथा ॥
चाभिर्हृशश्च बन्धुश्च शानिश्च सुमशुस्तथा ।
गण्डको राजकश्चैव रागाराजतदाहकाः ॥
दाना गणश्च मानाश्च खामापक्षेमधारकाः ।
वैतोववेदकाश्चन्दश्चार्णवश्चावशक्तिकः ॥
भूतो ब्रह्मः संशः क्षोभो बर्द्धनो जेमरङ्गकौ ।
भृञ्जिः कीर्तिर्यशः कुण्डः श्रीलक्ष्मैव धनुर्गुणः ॥
दौडिर्मनोरितिश्चैव चाकिञ्च नन्दनस्तथा ।
श्यामश्चाङ्गुश्च पूजिश्च तेजको नाद एव च ॥
गोहर्षेर्मन्त्रश्चापिश्च ढोलश्च दूतकस्तथा ।
एते पञ्चतिकास्त्रस्य सप्ताशीतिः प्रकीर्तिताः” ॥
एताः सप्ताशीतिपञ्चतयः दादशशूद्रपञ्चतयश्च मि-
नित्वा नवाधिकनवतिपञ्चतयो भवन्ति ॥ एतेषां पु-
रोहितगोत्रप्रवरेण गोत्रप्रवरत्वं मुनिभिर्ब्रह्मम् ॥
अथ कान्यकुलात् पञ्चानां विप्राणां शूद्राणाञ्चा-
गमनमाह देवीवरः ।

“अम्बुसुतसम्भूत आदिशूरो नृपेश्वरः ।

राष्ट्रगौडवरैश्चाश्च वक्त्रेशस्तथैव च ॥
एतेषां नृपतिश्चैव सर्वभूमिेश्वरो यथा ।
अमात्यैर्भावैश्चैव मन्त्रिभिर्दिग्गजैः ॥
एतैः सह महीपाल एकदा स निजानये ।
उपविष्टो दिजान् प्रष्टुं धर्मशास्त्रपरायणः ॥
केन यज्ञेन भगवन्कीर्तिर्भवति निश्चितम् ।
तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथयन्तं दिगोत्तमाः ॥
इति श्रुत्वा दिजाः सर्वे खर्वीक्षितकलेवराः ।
कथयन्ति नृपाद्ये तु सर्वे निक्षतमानसाः ॥
केन केन विधानेन यद्यो वा क्रियते युधैः ।

कायस्थः

वयं सर्वे न जाग्रीमो विधानं कीदृशं क्रतोः ॥
 इति तेषां वचः श्रुत्वा चिन्तायुक्तो महीपतिः ।
 किं करोमि क्व गच्छामि विजलाप पुनः पुनः ॥
 कान्यकुब्जात् समानीतान् दूतेन द्विजपञ्चकान् ।
 वेदशास्त्रेष्ववगतान् सर्वास्त्रे च विप्रारदान् ॥
 गोयानारोहितान् विप्रान् खड्गचर्मणादिभिर्युतान् ।
 पतिवेशान् समानोष्य विषादो जायते हृदि ॥
 अन्धज्ञा जायते राज्ञ इति ज्ञात्वा द्विजोत्तमाः ।
 आशीर्वादाद्यनिष्ठास्य मल्लकाष्ठोपरि स्थितम् ॥
 तदा काष्ठं सजीवं स्यात् फलपङ्कजसंयुतम् ।
 इति वृक्षा नृपस्तस्मिन् कम्पान्वितकलेवरः ॥
 लोचनं वज्रधा तेषामकरोत् स नृपोत्तमः ।
 आसनं पाद्यमानीय ददौ विनयपूर्वकम् ।
 उपविष्टा द्विजाः पञ्च तथा च शूद्रपञ्चकाः ॥
 राजस्ते कुशलं सर्वं प्रोक्षुस्त्रेयवदत् स तान् ।
 अद्य मे सफलं जन्म जीवितञ्च सुजीवितम् ॥
 पूतञ्च भवनं जातं युष्माकं गमनं यतः ।
 एवञ्च क्रियते स्तोत्रं पट्टान्यत् शूद्रपञ्चके ॥
 युष्माकं गोत्रमाख्या च किमर्थं वा द्विजैः सह ।
 तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि ब्रूत भोः शूद्रपञ्चकाः ॥
 इति राज्ञो वचः श्रुत्वा कथयन् नामगोत्रके ।
 काश्यपे चैव गोत्रे च दक्षनामा महामतिः ॥
 तस्य दासो गौतमस्य गोत्रे दशरथो वसुः ।
 शाखिल्यगोत्रे सम्भूतो भट्टनारायणः क्षत्री ॥
 सौकालिनश्च दासोऽयं घोषः श्रोमकरन्दकः ।
 भरद्वाजेषु विख्यातः ओद्दधी मुनिसत्तमः ॥
 दासस्तस्य विराटाख्यो गुहकः काश्यपः स्मृतः ।
 सावर्णगोत्रनिर्दिष्टो वेदगर्भमुनिस्त्वयम् ॥
 तस्य दासो मित्रवंशो विश्वामित्रश्च गोत्रकः ।
 कालिदास इति ख्यातः शूद्रवंशसमुद्भवः ॥
 बात्स्यगोत्रेषु सम्भूतश्चान्दङ्ग्रेषु संज्ञितः ।
 मौद्गल्यगोत्रजो दत्तः पुरुषोत्तमसंज्ञकः ॥
 एतेषां रक्ष्यार्थाय आगतोऽस्मि तवाजये ।
 इति श्रुत्वा नृपस्तत्र मनसा हर्षमागतः ॥
 विधानेनैव निर्वर्त्य क्रतुश्च धर्मसंज्ञितम् ।
 ग्रामं सुवर्णं गाक्षैव वस्त्राणि विविधानि च ॥
 दक्षिणार्धे द्विजातिभ्यः प्रददौ स नृपोत्तमः ।
 अत्र देशे कृतावासाः सर्वे च द्विजशूद्रकाः ॥
 बह्वच प्रजा जाता नानादेशनिवासिनः” ॥ *

अथ वज्रजलकृतश्रेणिविभागः ।

“अथ वज्रजलभूषणं अम्बुजकुलनन्दनं ।
 कुबतेऽतिप्रयत्नेन कुलशास्त्रनिरूपयम् ॥
 आदिशूराणीतविप्रान् शूद्रांश्चैव तथापरान् ।
 एतेषां सन्ततोः सर्वा आनयत् स निजालये ॥
 यत्र यत्र स्थिता विप्रान् यामि निरोपिताः ।
 श्रेणीदधन्तु निर्णीतं राष्ट्रीवारेन्द्रसंज्ञितम् ॥
 तथैव द्विविधं प्रोक्तं कुलञ्च सद्विजोत्तमे ।
 शूद्रस्याथ चतस्रश्च नृपेक्ष श्रेणयः कृताः ॥
 छद्गदक्षिणराष्ट्री च वज्रवारेन्द्रकौ तथा ।
 इति चतस्रः संज्ञाः सुलक्ष्णदेशनिवासनात् ॥
 कुलं अनुवर्धं तेषां श्रेणीश्रेणीविशेषतः” ॥ *

अथ वज्रजलकायस्थश्रेणिविभागः ।

कायस्था

“तत्र वज्रेषु यैः शूद्रेनिवासः क्रियतेऽधुना ।
 तेषां निर्णयमाचक्षे कुलश्चैव विशेषतः ॥
 वसुवंशं च मुखौ द्वौ नाम्ना लक्ष्यपूषणौ ।
 धोयेषु च समाख्यातश्चतुर्भुजमहाक्षती ॥
 गुह्ये दशरथश्चैव मित्रे तारापतिस्तथा ।
 दत्ते नारायणश्चैव एते च वज्रजाः स्मृताः” ॥

अपरन्तु ।

“नागो दशरथश्चैव महागन्धस्तु नाथकः ।
 चन्द्रशेखरदासस्तु सेन गङ्गाधरस्तथा ॥
 दामोदरकरः ख्यातो दामस्तुपापतिस्तथा ।
 पालिते जनसंज्ञः स्यात् चन्द्र नारायणाख्यकः ॥
 पाले व्यावः समाख्यातो राजावंशे च क्षत्र्यकः ।
 भद्रे दिगम्बरश्चैव धरे तु व्याससंज्ञकः ॥
 प्रभाकरस्तु नन्दी स्यात् केशवो देववंशजः ।
 अवीपतिरिति ख्यातः कुण्डवंशे प्रकीर्तितः ॥
 सोमे वंशधरश्चैव सिंह रत्नाकरस्तथा ।
 नारायणः समाख्यातो रक्षिते च तथापरे ॥
 वेदगर्भाश्चैव देव्या विष्णुसंज्ञकः ।
 व्याघ्रो त्रिलोचनः ख्यातो नन्दने च उषापतिः ॥
 एते वज्रजनिर्दिष्टा वज्रजलेन महात्मना ।
 अन्येऽपि शूद्रा निख्यातास्तत्र देशनिवासिनः ॥
 ते वज्रजाः समाख्याताः करगेषु प्रतिष्ठिताः” ॥ *

अथ वज्रजकुलीनादिनिरूपणम् ।

“कुलीन इति संज्ञा स्यात् मध्यम्यश्च तथापरः ।
 महापात्रोऽचलश्चैव इति संज्ञाचतुष्टयम्” ॥
 तदुच्यते ।

“वसुधैवो गुह्यो मित्रो दत्तो नागश्च नाथकः ।
 दासः सेनः करो दामः पालितश्चन्द्रपालकौ ॥
 राज्ञो भद्रो धरो नन्दी देवः कुण्डश्च सोमकः ।
 रक्षिताश्चरसिंहाश्च विष्णुराष्ट्रश्च नन्दनः ॥
 चत्वारोऽग्रास्त्रयो मध्या महापात्राः परे तथा ।
 सप्तविंशतिः शूद्राणां वज्रजलेन प्रशंसिताः” ॥ *

इति कुलीनमध्यम्यमहापात्राः । अचलान् वक्ष्यामि ।

“होद्गश्च स्मारकश्चैव धरणीवान् एव च ।
 आदयः पिसुरश्चैव शानश्च भञ्जविन्दकौ ॥
 गुह्यश्च वल्लोद्यौ च शर्मा वर्मा च भूमिकः ।
 ऊदश्च रक्षकश्चैव राणादित्यौ च पीलकः ॥
 खिलश्च गुप्तबाजी च बन्धुश्च शाजिसंज्ञकः ।
 हेमश्च सुमनुर्गण्डो राजाराजतदाहकाः ॥
 दानागयापमानाख्याः खामः क्षेमश्च तोषकः ।
 वैश्यापि घरवेदौ च भूतार्णवकजङ्गकाः ॥
 एन्दश्च शक्तिसङ्गौ च क्षेमाश्री वज्रनस्तथा ।
 हेमश्च बन्धकश्चैव भूजिः कीर्त्तिश्च श्रीलकः ॥
 धनुर्गुणो यशश्चैव मनोरीतिश्च दाडिकः ।
 चाक्षिश्च श्याम पूषिश्च गयडको नादकस्तथा ॥
 रोहश्च होमकश्चैव चाशकश्च तथैव च ।
 जेलश्च दूतकश्चेति द्विसप्तत्यचलाः स्मृताः” ॥

एतेषां प्रतिपुत्रवक्रमेण कुलार्थान् महापात्र-
 भावो जायते ॥ * ॥ इति वज्रजघटकरामानन्द-
 शर्मेकृतकुलदीपिका ।

हायस्था, स्त्री, (कायस्थकथनया । काय + स्था +
 घञर्थकः ।) हरीतकी । इति मेदिनी । धात्री-

कारकु

हृत् । इति जटाधरः । काकोची । इत्यमर-
 टीकायां भरतः । हृत्वाद्यम् । तुलसी । इति
 राजनिर्घण्टः । कायस्थस्त्रीजातिः । कायस्थपत्न्यां
 कायस्थी ।

कायिकः, त्रि, (कायेन निष्पादितः निष्पन्नो वा
 कायेन निर्णत इति वा । काय + ठक् ।) शा-
 रीरिकः । कायनिष्पन्नः । यथा ।

“अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।

परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम्” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (स्त्री, शरीरसम्बन्धिनी
 चक्रवर्तिः । यथा मनुः ८ । १५३ ।

“चक्रवर्तिः कालवर्तिः कारिता कायिका च या” ॥)

कायिकावर्तिः, स्त्री, (गोवर्णीवर्दीदीनां कायपरि-
 श्रमसाध्या या वृद्धिः ।) गवादिवर्णीवर्दीदिकर्म्म-
 युता वृद्धिः । यथा ।

“दोह्यावाहकर्मयुता कायिका समुदाहृता” ॥

इति व्यासः । मूलधनाविरोधिनी प्रत्यब्ददेश्यपञ्च-
 तदङ्गादिस्था वृद्धिः । यथा ।

“कायाविरोधिनी शश्वत् पञ्चाङ्गाद्या तु कायिका” ॥

इति नारदः । हृत्वायुधस्तु पञ्चाङ्गाद्या इत्यत्र
 पञ्चाङ्गोति पठित्वा पञ्चस्य मूलधनस्य यावदव-
 स्थानं तावत् शश्वत् वर्षसहस्रमपि उत्तमर्थेन या
 वाह्यते प्राप्यते सा कायिकेति व्याख्यातवान्
 तत्राद्या भोगलामान्तर्गता अपरा च तद्विज्ञा
 इति मिश्राः । इति विवादाद्यवसेतुः ॥

कारः, पुं, (कृ हिंसायां + भावे घञ् ।) बधः । निश्चयः ।

(धातुनामनेकार्थत्वात् अत्र निश्चयार्थेऽपि । कं सुखं

कृच्छत्यनेन । क + कृ + करणे + घञ् ।) बलिः ।

यत्नः । यतिः । (कं सुखं निर्दति कृच्छतीति । क

+ कृ + कर्त्तरि णञ् ।) प्रतिः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (कं निश्चयजलकृच्छतीति ।) तुषारक्षेत्रः ।

इति मेदिनीकरकर्मचन्द्रौ ॥ कर्मोपपदे कर्त्तृवाच-

कः । यथा कर्मकारः स्वर्णकार इत्यादि । इति

व्याकरणम् ॥ क्रिया । यथा करणं कारः क्रिया ।

इति रामतर्कवागीशः ॥ (अक्षरान्ते तदक्षर-

वाचकः । यथा ककारः । मकारः । इत्यादिः ।)

कारकं, स्त्री, (क्रियाभिरन्वितं इति । भाष्यमते तु

करोति क्रियां निर्वर्त्तयतीति । कृ + कर्त्तरि णञ् ।)

क्रियानिमित्तं लोकातः सिद्धम् । इति दुर्गसिंहः ॥

फणिभाष्यमते पुं, यथा भवितुः स प्रयोजकः

कारकः । तत्तु वक्षिष्यम् । कर्म १ यथा रामं

नमति । करणम् २ यथा नेत्रैः शिवो वृष्टः ।

कर्त्ता ३ यथा जनेः शिवो वृष्टः । सम्प्रदानम् ४

यथा हरिः सङ्घः सुखं ददातु । अपादानम् ५

यथा विभीषणः पदादभ्युक्तः । अधिकरणम् ६ यथा

रेमे शरदि गोविन्दः । इति बोपदेवः ॥ वर्गोप-

नोद्भवं जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारकः, त्रि, (करोति कर्मोदिकम् । कृ + “णुच्छ-

चौ” । १ । १ । १३३ । इति णञ् ।) कर्त्ता ।

इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः ७ । २०४ ।

“आदानमधिकारं दानञ्च चित्रकारकम्” ॥)

कारकुलीयः, पुं, (कारकुलि + कृ ।) शास्त्रदेशः ।

कारण

(अथ भवः खंयु बज्जु तस्य सुक्)। तदेष्टीयने
बज्जवचनान्तः। इति हेमचन्द्रः।

कारणं, स्त्री, (कार्यतेनेन। विजानात् ज्ञानो ल्यट्)।
येन विना वन्न भवति तत्। तत्पर्यायः। हेतुः २
वीजम् ३। इत्यमरः। १। ४। २८। निमित्तम्
४ प्रत्ययः ५। इति जटाधरः। (यथा, विष्णु-
पुराणे। १। १०। २०।

“यतः प्रधानपुरुषो यतश्चेतत् चराचरम्।
कारणं कलनस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु” ॥
कारणत्वमाह। अन्वयासिद्धिगुणत्वे कति नियत-
पूर्ववर्तिनम्। तन्निविधम्। समवायिकारणत्वम्
१ अखनवायिकारणत्वम् २ निमित्तकारणत्वम् ३
परमाद्युपरिमाणविभागां कारणत्वम्। इति
भाषापरिच्छेदः। १६-१७॥ अणुपरिमाणन्तु न
कस्यापि कारणम्। इति सिद्धान्तमुक्तावली
(यथा, हे। रामायणे। १। ६४। ११।

“बज्जिः कारयैर्देव! विन्नामिभो महासुनिः।
भोमिताः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्जते” ॥
कारणम्। (क वधे + स्वार्थे णिच् भावे लृट्)।
बज्जः। इति मेदिनी। (आदिः। मूलम्। यथा,
मनुः। ११। ८४।

“ब्राह्मणः सम्भवेनैव देवानामपि देवतम्।
प्रमाद्यन्तेव कोकस्य ब्रह्माणैव हि कारणम्” ॥
प्रमाणम्। यथा, मनुः। ८। २००।

“सम्भोगो दृश्यते यच्च न दृश्येतागमः कश्चित्।
आगमः कारणं तच्च न सम्भोग इति स्थितिः” ॥
इन्द्रियम्। (यथा, गीतायाम्। १३। २०।
“कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुवच्यते” ॥

“कार्यं शरीरं कारणाणि सुखदुःखसाधनानी-
न्द्रियाणि तेषां कर्तृत्वे तदाकारपरिणामे” ॥
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ देहः। (यथा,
शाङ्करात्मबोधे। १३।

“अनाद्यविद्याऽग्निर्व्याप्ता कारणोपाधिबुध्यते।
उपाधिभित्तयाऽन्वयमात्मानमवधारयेत्” ॥
साधनम्। (कारणमेव स्वार्थे ण्यच्)। कर्म
(यथा, चाणक्ये। २३।

“न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचित् रिपुः।
कारणेन हि जानाति मित्राणि च रिपूंस्तथा” ॥
कायस्थः। (कारणशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः)। वाद्य-
प्रभेदः। गीतप्रभेदः। इति भरतहृतरत्नकोषः ॥
(आदिकारणत्वात् विष्णुः। यथा महाभारते।
१३। १७६। ५४।

“कारणं कारणं कर्ता विकर्ता गृह्णो गृह्” ॥
शिवः। यथा शङ्करहृते वेदसारशिवस्तवे ७।

“अजं शान्तं कारणं कारणानाम्
शिवं केवलं भासकं भासकानाम्” ॥

कारणगुणोद्भवगुणः, पुं, (कारणगुण उद्भवो यस्य।
स चासौ गुणश्चेति कर्मधारयः)। कारणगुण-
पूर्वकगुणः। तद्वत्तया। कथम् १ रसः २ गन्धः ३
स्वास्पर्शः ४ प्रवणम् ५ रसः ६ वेगः ७ गुरु-
त्वम् ८ दृढत्वम् ९ दृढत्वम् १० परिमाणम् ११

कारण

स्थितिस्थापकसंस्कारः १२। इति भाषा-
परिच्छेदे। ६६।

कारणशरीरं, स्त्री, (कारणं अविद्या सैव शरी-
रम्। अनाद्यविद्याऽग्निर्व्यवचीयं शरीरद्वयकारण-
मात्रम्। सत्स्वरूपाज्ञानं यदस्ति तत्कारण-
शरीरमित्याहुः)। सत्त्वप्रधानमज्ञानम्। (किन्तु
वीजावस्थायां सूक्ष्मवृत्तित्वात् विषयव्यापाररहि-
तस्यान्तःकरणस्य सुतरां सुखस्वरूपेणातुभूयतेऽसौ
ब्रह्मा)। तत्पर्यायः। आनन्दमयकोषः २ सुषुप्तिः ३।
(यदुक्तं वेदान्तसारे। १६।

“अस्यापीयमहङ्गारादिकारणत्वात् कारणश-
रीरं आनन्दप्रचुरत्वात् कोषवदाच्छादकत्वाच्च
आनन्दमयकोषः सर्वोपरमत्वात् सुषुप्तिः अत-
एव स्थूलसूक्ष्मशरीरत्रयस्थानमिति चोच्यते” ॥ अत्र
सुबोधनी यथा।

“प्रलयकाले हिरण्यगर्भादिप्रपञ्चोत्पादकेन्द्र-
गतमूलप्रकृतिवत् सुषुप्तिकाले अहङ्गारादिशरी-
रोत्पादकसंस्कारमात्रावशिष्टजीवगताज्ञानस्यापि
कारणशरीरत्वं इन्द्रियतद्विषयाभावे व्यासङ्गा-
भावादानन्दवाञ्छादागन्धमयत्वं आच्छादकत्वा-
त्कोषत्वञ्च युक्तमिति भावः। ननु स्थूलसूक्ष्मशरीर-
त्रयस्थानस्य कथं सुषुप्तिशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य
पूर्ववत्संज्ञभेद इति वक्तुं तत्र युक्तमाह सर्वो-
परमत्वादिति। पञ्चीकृतस्थूलशरीरस्य व्यावहारि-
कस्य स्वाप्नप्रपञ्चस्य स्वकारणेऽज्ञाने लीनत्वात्
सर्वोपरतिरिक्त्यर्थः। तथा चोक्तम्।

“लये फेनस्य तद्गर्भा ब्रह्माद्याः स्युस्तदङ्गके।
तस्यापि विषये नीरे तिलमुच्यते यथा पुष्पा ॥
व्यवहारिक देहस्य जयः स्यात् प्रतिभासिके।
तल्लये सच्चिदानन्दाः पर्यवस्यन्ति सात्त्विकि” ॥

कारणा, स्त्री, (क हिंसायाम्। गिजन्तात् कञो
“ग्यासञ्च्येति” ३। ३। १०७। युच् ततः
टाप्)। यातना। गाढवेदना। इत्यमरः। १। ६। ३॥
नरकवजा यमयातना। इति केचित्। इति
भरतः ॥

कारणिकः, वि, (कारणैः कारणैर्वा चरति। “चर-
तीति” ४। ४। ८। ठक्)। परीक्षकः। इत्य-
मरः। ३। १। ७॥

कारणोत्तरं, स्त्री, (कारणेन उत्तरम्)। प्रत्यव-
स्तान्दनम्। सत्त्वत्वेनाङ्गीकृत्य तत्प्रतिकूलरूप-
कारणं ब्रूयात् तदा तदुत्तरम्। तन्निविधम्।
बलवत् १ तुल्यबलम् २ दुर्बलम् ३। आद्यं यथा
मया त्वत्तः प्रतं गृहीतमिति सत्यं किन्तु तत्
परिशीलितम्। द्वितीयं यथा मदीयेयं भूमिः
जमागतत्वादिति वाद्युक्ते प्रतिवादिनोऽपि तथो-
चरम्। तृतीयं यथा ममेयं भूमिः जमागतत्वात्
इति वाद्युक्ते ममेयं भूमिः दशवर्षोपभुज्यमानत्वात्
इति प्रत्युत्तरम्। इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

कारणवः, पुं स्त्री, (अमन्ताड्ड इति रमेडं।
रड्डः। ईषत् रड्डः। “ईषदर्थे” ६। ७। १०५।
इति कोः कादेशः। कारणं वाति। वा गतौ +
“वातोनुपेति” ३। २। ३। कः। कारणव्युदं

कारवे

कारणं तदाकारं वाति वा।) हंसविशेषः
इत्यमरः। २। ५। ३४॥ खड्गहंस इति भाषा।
(यथा ऋतुसंहारे। शरद्वर्णने ८।

“कारणवामनविघटितवीचिमाणाः
कादम्बसारसकुलाकुलतीरदेशाः” ॥)

कारणव्यूहः, पुं, बृहभेदः। इति त्रिकाण्डशेषः।
(बौद्धशास्त्रविशेषः ॥)

कारण्यमी, [न] पुं, (कर एव कारणं धर्मतीति। आ + इनिः। एषोदरादित्वात् साधुः)। कांश्यकारः।
धातुबादरतः इति मेदिनी ॥

कारम्भा, स्त्री, (ईषत् रम्भा। कोः कादेशः)। प्रिय-
कृच्छ्राः। इत्यमरः। २। ४। ५६॥

कारवः, पुं, (का इति रवो यस्य। कुत्सितो रवो
यस्येति वा)। काकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कारवल्ली, स्त्री, (कारा इतल्लतो विक्षिप्ता वल्ली
यस्याः। यदा कुत्सित आरो गतिर्यस्याः। सा
चासौ वल्ली चेति)। कारवेक्षः। काखीरः। इति
राजनिर्घण्टः ॥

कारवी, स्त्री, (कारं वाति। वा + कः। के जलोप-
नक्षितवर्षाकाले रवो यस्य। कारवः केकावरो
मयूरस्तस्य पुष्कमिवाकारोऽप्यस्य अच्। यदा क
हिंसायां स्वार्थे णिच् ततः क्तिप्। कारमवति। कर्म
ण्यण्। गौगदित्वात् डीष्)। मधुरा। भौरी इति
भाषा। दीप्यः। मयूरशिला। रज्जुगटा इति
भाषा। क्षेत्रयमानिका इति केचित्। सुषवी।
केले जीरा इति भाषा। हिङ्गुपत्री। हिङ्गेर पाता
इति भाषा। इत्यमरभरती ॥ क्षुद्रकारवेक्षी।
इति राजनिर्घण्टः। कोट करणा इति भाषा ॥

कारवेक्षं, स्त्री, (कारं वेक्षति। वेक्ष चलने कर्म-
ण्यण्। यदा कारेण वातगमनेन वेक्षति चलति
गच्छति वा वेक्ष चलने अच्)। कठिणकम्।
करणा इति भाषा। तत्पर्यायगुणाः।

“कारवेक्षं कठिणं स्यात् कारवेक्षी ततो जघुः।
कारवेक्षं हिमं भेदि नष्टं तिष्ठमवातलम् ॥
ज्वरपित्तकफाक्षुं पाण्डुमहङ्गमीनुं हरेत्।
तदुखा कारवेक्षी स्याद्विशेषादीपनो जघुः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अमरे पुंलिङ्गोऽयम् ॥

कारवेक्षः, पुं, (कारेण वायवत् गत्या वेक्षति चज-
तीति। कार + वेक्ष + अच्)। कटाविशेषः।
करणा इति भाषा। तत्पर्यायः। कठिणकः २
सुषवी ३। इत्यमरः। २। ४। १५४॥ सुषवी ४
सुषवी ५। इति तट्टीका ॥ कण्डुरः ६ कायकटुकः
७ सुकायः ८ उग्रकायः ९ कठिणः १० नासा-
सन्वेदनः ११ पटुः १२। इति राजनिर्घण्टः।
तत्पुष्पगुणः। धारकत्वम्। रक्तपित्तरोगे सुपथ्य-
त्वञ्च। तत्फलगुणः। शुक्रकफपित्तनाशित्वम्।
रक्षिकरत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥

कारवेक्षकः, पुं, (कारवेक्ष एव। स्वार्थे कण्)। कार-
वेक्षः। इति रत्नमाणा। (स्त्रीत्वमपि दृश्यते।
यथा मुमुक्षुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।

“तद्वत् कर्कोटकं प्रोक्तं कारवेक्षकमेव च” ॥
कारवेक्षी, स्त्री, (कारवेक्ष + अत्यार्थे डीष्)। क्षुद्र-

कारिः

कारवेक्षम् । करोको इति हिन्दी भाषा । उच्छे
इति वङ्गभाषा ॥ (यदुक्तं पाकराजेन्द्रे ।
“कारवेक्षीकर्म तत्रोन्नेदितं हिङ्गुमर्दितम् ।
भञ्जितं नवनीतेन सैन्धवेन समन्वितम् ॥
विदक्षितमुखमीषत् कारवेक्षीकठोरं
पुनश्चित्तमिव तैजे साधितं रामठेन ।
रक्षितमरिचचूर्णं सैन्धवेनातिपूर्वम्
सुकलितरसनायं लोचनता मातमोति” ॥
अथत् कारवेक्षप्रत्यये द्रष्टव्यम् ॥)

कारमिहिना, स्त्री, (कारस्य तुषारशैलस्य मिहिना
नीहार इव ।) कर्पूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कारखरः, पुं, (कारं वधं करोतीति । कृ + “कृजो-
हेतुताप्तीत्यानुबोन्धेयु” ॥ ३ । २ । २० ॥ इति टः
निपातनात् सुट् ।) दृढविशेषः । तत्पर्यायः ।
क्षिप्याकः २ विषतिन्दुः ३ करद्रुमः ४ रण्यफलः ५
कुपोलः ६ कालकूटः ७ । (यथा महाभारते
२ । द्रुतपर्ण्ये ४६ । २१ ।
“आवर्णिता इवामानि नीपाक्षिन्नकौजुराः ।
कारखरा लौहजङ्घा युधिष्ठिरनिवेशने” ॥)
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।
कुष्ठवातामयासकण्डूतिक्तपाशैः प्रजनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कारखराटिका, स्त्री, (कारखर इव अटति । अट्
+ एवुण्टाप् अत इत्यच् ।) कर्णजलौका । इति
त्रिकाश्वशेषः ॥ केर्णो केनुइ इति च भाषा ॥
कारा, स्त्री, (कीर्यते क्षिप्यते दण्डार्थे यस्याम् । कृ
विशेषे भिदादित्वात् अच् । “ऋदशोऽङ्गीति”
७ । ४ । १६ । गुणे दीर्घत्वं निपातयेत् ॥) कारागा-
रम् । तत्पर्यायः । बन्धनालयः २ इत्यमरः । २ ।
८ । ११६ ॥ दूती । प्रसेवकः । सुवर्णकारिका ।
बन्धनम् । इति मेदिनी । पीडा । इति त्रिकाश्व-
शेषः ॥

कारामारं, स्त्री, (कारैव आगारं कारायै बन्धनाय
आगारं वा ।) बन्धनगृहम् । यथा । “रिपुः कारा-
गारं कलयति च तं केलिकलया” । इति तन्त्रसारे
श्यामाशौचम् ॥

कारागमः, स्त्री, (कारायां बन्धनागारे गमः दण्डः
रक्षितो वा ।) कारागारस्थः । इति हेमचन्द्रः ।
कयेदी इति भाषा ॥

कारायिका, स्त्री, (कं जलं आराति आदत्ते प्रचरण-
स्थानतया इति यावत् । आ + रा + एवुण् टाप्
इत्यच् ।) वनाका । इति जटाधरः ॥

कारावेक्ष, [न्] स्त्री, (कारैव कारायै वा वेक्ष
प्रत्ययः ।) कारागारम् । तत्पर्यायः । वधाङ्कम् ० ।
इति त्रिकाश्वशेषः ॥

कारिः, स्त्री, (क्षिपतेऽसौ । कृ + “विभाषास्थानप-
रिप्रययोरिन्ध” ॥ ३ । ३ । ११ । इति इन् ।)
क्रिया । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्यां । “त्वं कां
कारिमकार्षीः । सर्व्यां कारिमकार्षम्” ॥) करो-
तीति ङुङ्ङन् करणे । “कृञ् उदीचां कावयु”
उद्यां । ४ । १२८ ॥ इति इन् ।) शिखिपि चि ।
इति मेदिनी ॥

कारवः

कारिका, स्त्री, (धात्वर्थे निर्देशे करोतेत्यङ्
शिप्वाङुङिः । यदा करोतीति शृणु प्रत्ययस्था-
दिति इत्यम् ।) गटस्त्री । कृतिः । विवरणकोकः ।
(यथा, महाभारते । २ । ११ । ३३ ।

“गटका विविधाः काव्याः कथाव्यायिककारिकाः” ॥)
शिल्पम् । यातना । इति मेदिनी ॥ दृष्टिः । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः । सुद इति भाषा ॥ ख-
ल्पाक्षरव्याख्या बङ्गर्षाधिका कविता । यथा,—
“कारिका तु खल्वष्टमौ बहोरथस्य लुचनी” ।
इति हेमचन्द्रः ॥

कारितः, चि, (कृ + शिच् + कर्मणि क्तः ।) कुर्वन्
प्रेरितः । कराव्य इति भाषा । यथा, मार्कण्डेये ।
देवीमाहात्म्ये ८१ । ६५ ।

“विष्णुः शरीरग्रहणमहमीशान एव च ।
कारितास्ते यतोऽस्तत्त्वां कः स्तोतुं शक्तिमान् भवेत्” ॥
कारिता, स्त्री, (कारित + टाप् ।) ऋद्धिकेन या
स्वकार्यसाधकतया अशीतितमभागद्विकप्रतादि-
तोऽधिका दृष्टिर्धन्यस्यापिता सा । अधिकं सुद
इति भाषा । यथा, विवादार्थवसेतो काव्यायनः ॥
“ऋद्धिकेन तु या दृष्टिरधिका संप्रकीर्तिता ।
आपत्कालकृता नित्यं दातव्या सा तु कारिता” ॥
(तथा च मनुः ८ । १५३ ।

“नाति सम्मत्सरीं दृष्टिं न चादृष्टां पुनर्हरेत् ।
चक्रदृष्टिः कालदृष्टिः कारिता कायिका च या” ॥)
तत्पर्यायः । कारिका २ कारितादृष्टिः ३ । इति
मिताक्षरा ॥

कारी, स्त्री, (कृणाति हिनस्ति कष्टकैः । कृ
हिंसायां + इच् ततो ङीष् ।) दृष्टविशेषः ।
कष्टकारी आकर्षकारीत्येवा द्विधा । तत्पर्यायः ।
कारिका २ कार्या ३ गिरिका ४ कटुपत्रिका ५ ।
अस्या गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । पिक्त-
नाशित्वम् । दीपनत्वम् । यावृत्वम् । रुचिकण्ठ-
शोषकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारीषं, स्त्री, (करीषायां समूहः । भिदादित्वात्
अङ् ।) करीषसमूहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४३ ॥
घुटेर राशि इति भाषा । (यथा, हरिवंशे ।
“कारीषेषु प्रकृतेषु दीप्यमानेषु सर्वशः” ॥

कारुः, पुं, (करोति इति । “कृवापाजिमीति” ।
उद्यां । १ । १ । उद्यां ।) विश्वकर्मा । इति मेदिनी ।
(भावे उज्ज् ।) शिल्पम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कारुः, चि, (करोति इति । कृ + उज्ज् । उद्यां । १ । १ ।)
कारकः । (यथा, भट्टिः ७ । २८ ।

“राघवस्य ततः कार्यं कारुर्जानरुद्रकः ।
सर्ववानरसेनानामाश्रयगमनमादिशत्” ॥)
शिखी । इति मेदिनी । (यथा, कूर्मपुराणे ।

“कारयित्वा तु कर्माणि कारं पञ्चाङ्गं बधयेत्” ॥)
कारकः, चि, (कार + कर्त्तृ कन् ।) शिल्पी । (यथा
मनुः । ४ । २१६ ।

“कारकाङ्गं प्रजां हन्ति वर्णं निजैर्जकस्य च
गन्तव्यं गच्छिकाङ्गं लोकेभ्यः परित्यजन्ति” ॥)

कारजः, पुं, (कं जलं आरजति । आ + रज् + कः ।)
करमः । येन । वज्जीकः । नागकेसरः । वैरिकम् ॥

कार्त्तव्य

(कारोः कारतो जायते । कार + क्त + क्तः ।)
शिखिपि चिचम् । खवं जातविकः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कारविका, चि, (कारव्या शीलमस्य । शीलमिति ङक् ।)
दयालुः । इत्यमरः । ३ । १ । १५३ ॥ (यथा, दण्डः ।
१५ । ७९ ।

“कविः कारविको वने कीतायाः सम्परिग्रहम्” ॥)
कारव्यो, स्त्री, (कृतिता ईदम् वा कृती मूर्खशीला
इव ।) लौकाः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कार-
विका इति च पाठः ॥

कारव्यं, स्त्री, (कारव्याः कारव्यावान् । तस्य भावः ।
कारव्ये वा अच् ।) कवया । इत्यमरः । १ । ७ ।
१८ ॥ (यथा गोः रामायणे १ । २ । १५ ।

“सुनेः शिख्यसहायस्य कारव्यं समवाचक” ॥)

कारुषा, पुं, (कारुषो अभिजन ययाम् । भर्मा-
दित्वात् अच् षङ्ङु न तस्य लुक् ।) कर्त्तव्यदेश-
वाचिनः । तत्पर्यायः । दृष्टद्वयः २ । इति हेमच-
न्द्रः ॥ षड्वचनात्तोऽयं शब्दः ॥ (यथा, विश्व-
पुराणे २ । ३ । १६ ।

“कारुषा मानवास्व पादियाजनिवाचिनः” ॥)

कारोत्तमः, पुं, (कारेण सुरागालनेन उत्तमः । मन्त्रस्य
उत्तमतया तथात्वम् ।) कारोत्तरः । इत्यमर-
टीकायां खामी ॥

कारोत्तरः, पुं, (कारेण सुरागालनक्रियया उत्तरति ।
उत् + तु + अच् ।) सुरागभागः । तत्पर्यायः ।
सुरामखः २ । इत्यमरः । २ । १० । ४३ ॥ कूपः ।
इति हारावली ॥

कार्त्तव्यं, स्त्री, (कर्त्तव्यस्य भावः । कर्त्तव्य + अच् ।)
कर्त्तव्यता । (यथा, अमरशतके २४ ।

“कार्त्तव्यगमिनेपि चेतसि तनू रोमाक्षमाणन्ते” ॥)
कार्त्तवीर्यः, पुं, (कृतवीर्यस्य अपत्यं अच् ।) वज्र-
वंशीयकृतवीर्यराजपुत्रः । तत्पर्यायः । वैश्यः २
दोः सङ्ख्येयः ३ अर्जुनः ४ । (यथा, भागवते ६ ।
२३ । २४ ।

“न नूनं कार्त्तवीर्यस्य गतिं वाञ्छन्ति धार्मिवाः ।
यश्चदानतपोयोगश्चतवीर्यजगदिभिः” ॥

अस्य खलु माहिष्मती नाम पुरी राजधान्या-
सीत् । सुत्रवीर्येणायं सप्तवीर्या धरामजयत् ।
दत्तात्येयोगात् नाड्यवहप्रभावं कञ्चवान् ।
दिग्विजये आगतो रावणोऽनेन पराजितो निगदे
वज्रः पितामहेन पुनश्चलुनिना ततो मोक्षितः ।
अयम् जमदग्नेरात्मनं गत्वा वनात् सप्तवीर्यां क्षम-
धेनुं जहार । ततः क्रुद्धेन नामदग्नेन खण्डोनि-
हतोऽसौ कार्त्तवीर्यः । अथ वैरमुद्रिं क्षिप्योनिभिः
दुरात्मभिः कार्त्तवीर्यपुत्रैरागत्य खण्डमेधात्मको
जमदग्निर्निपातितः । ततोऽनेन विद्वत्सामर्थात्
जातक्रोधेन परमुरामेन सर्वे वैश्यः निपातितः ।
जैनराजचक्रवर्तिविशेषः । तत्पर्यायः । खलुजम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

कार्त्तखरं, स्त्री, (कृतखरे आकरमेदे मयम् अच्
कृताः पठिताः खरा येन कः कृतखरः क्षामकान-
कर्ता तस्य दक्षिणायेन देवं वा । “जेने” । ४ । २

कार्तिकः

६९ इत्यम् । सर्वम् । (यथा, माघे १।२०।
“स लक्ष्मीकार्तिकमाश्विनम्” ॥)

धुक्कुरः । इत्यमरः । २।३।३० ॥

कार्तिकान्तः, ६, (कृतान्तं वेति । “अनुकथादि
सूत्राणां” ॥ ३।२।३०। इति ठक् ।) ज्यो-
तिर्वित् । देवः । इत्यमरः । २।८।१४ ॥

कार्तिकः, ६, (कृतिकान्तयुक्ता पौर्णमासी यत्र
मन्थे इति याज्ञिको अर्थः) वैशाखादिद्वादश
मासान्तर्मसकल्पनमात्रः । कृतिकान्तयुक्ता
पौर्णमासी यत्र माघे सः । अयं तुलाश्वरविप्रा-
रब्धपुत्रप्रतिपदादिदशान्तरूपमुत्पन्नः । सौ-
रश्च तुलाराशिश्वरविक्रमाः । इति स्मृतिः ॥
तत्पर्यायः । बाह्यः २ ऊर्ध्वः ३ कार्तिकिकः ४ ।
इत्यमरः । १।१० ॥ कौमुदः ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ ३॥

अथ कार्तिककृतम् ।

पद्मपुराणे ।

“तुलामकरमेवेतु प्रातःस्नानं विधीयते” ।

तत्र संकल्पः अद्योदयकाले मज्जनं कृत्वाचम्य
ॐ तत्सद्य कार्तिके मासि अमुकपत्ने अमुक-
तिथावारम् तुलाश्वरविं यावत् प्रत्यहं अमुक-
गोत्रः श्री अमुकदेवशर्मा श्रीविष्णुप्रीतिकामः
प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति संकल्प्य यथोक्तवि-
धिना इतिकर्त्तव्यतां विधाय—

“ॐ कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं नगार्दनं ।
प्रीत्यर्थं तव देवेश ! दामोदर ! मया सह” ॥

इति आयात् । मया कष्टम् । प्रतिदिनसंकल्पे
तु आरम्भं तुलाश्वरविं यावत् प्रत्यहं इति न
वक्तव्यम् । किन्तु मासीत्यनन्तरं तुलाश्वरवा-
चिच्छिन्नं वक्तव्यम् । आन्तर्यामिनाम्नैश्च वैशाख-
कृत्वे अनुसन्धेयम् । तथा वायुपुराणे ।

“यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्ययोहोपमान् ।
कार्तिकं सकलं व्याप्य प्रातःस्नानं भवेन्नरः” ॥ ० ॥

तथा च गारुडे ।

“गवामयुतदानेन यत् फलं कर्मते स्वर्ग ! ।

तुलसीपत्रकौकेन तत् फलं कार्तिके स्मृतम्” ॥

ॐ अथेत्यादि तुलसीपत्रकौकसमसंख्यायुतधेनु-
दानजन्मफलसमप्राप्तिकामः एतानि तुलसी-
पत्राणि श्रीविष्णवेऽहं ददे । इत्यभिनय्य एतानि
तुलसीपत्राणि श्रीविष्णवे नमः । इत्यनेन
दद्यात् ॥ ० ॥

ब्रह्माष्टकपुराणे ।

“विष्णुवेद्मनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।
अभिष्टोमसहस्रं प्रणमामोति मानवः ॥

ॐ दामोदराय नमसि तुलायां कोकया सह ।

प्रदीपनो ब्रह्मह्मि नमोऽनुन्ताय वेधसे” ॥

कोकया कष्टम् ।

“इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिर्दादिना ।

आकाशे मन्त्रये वापि स चाक्षयफलं कमेत्” ॥

आनवत् । ॐ अथेत्यादि अमुकतिथावारम् तुला-
श्वरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा
अमुकदीपदानप्रदातिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो

कार्तिकः

वा आकाशे मन्त्रये वापि श्रीविष्णवे दीपदान-
महं करिष्ये । इति संकल्प्य दामोदरादेत्यादिना
दद्यात् । द्वितीयादिदिने ॐ दामोदरादेत्यनेनेति
विशेषः । विष्णुष्टुते तु । ॐ अथेत्यादि अमुकति-
थावारम् तुलाश्वरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रो-
ऽमुकदेवशर्मा अमुकदेवशर्मा श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा श्रीविष्णुवेद्मनि
श्रीविष्णवे दीपदानमहं करिष्ये । इति संकल्प्य
ॐ दामोदरादेत्यादिना दद्यात् । द्वितीयादिदिने
ॐ दामोदरादेत्यनेनेति विशेषः ॥ ० ॥

हविष्याद्वा दौ तु ब्रह्मपुराणे ।

“ब्रतोपवाचनियमैः कार्तिके यस्तु मन्थति ।

देवो वैमानिको भूत्वा स याति परमं यदम्” ॥

तत्र अथेत्यादि अमुकतिथावारम् तुलाश्वरविं
यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा वैमा-
निकदेवत्वभवनपूर्वकपरमपदप्राप्तिकामः श्रीवि-
ष्णुप्रीतिकामो वा हविष्येतरभोजननिवृत्तिमहं
करिष्ये । इत्यादिवाक्ये विशेषः । एवं प्रजाहारा-
दावपि ॥ ० ॥ हविष्यद्रथादि च ।

“चैमन्तिकं सितस्त्रिंशं धान्यं मुद्राक्षिता यवाः ।

ज्जीवारा वास्तूकं हिनमोक्षिका ।

यष्टिका कालशाकश्च मूलकं केसुकेतरत् ।

जवयो सैन्धवसामुद्रे गण्ये च दधिसर्पिणी ।

पयोऽनुकृतसारश्च पनसाम्बरीतकी ।

तिन्तिङ्को नीरकश्चैव नागरश्च पिप्पली ।

कदली जवली धात्री फलान्यगुडमैदावम् ।

अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान् विदध्नुधाः” ॥

चैमन्तिकमित्यभिधायगण्यसंज्ञितायाम् ।

“नारिकेलफलश्चैव कदली जवली तथा ।

आम्बनामलकश्चैव पनसश्च हरीतकीम् ।

व्रतान्तरप्रशस्तश्च हविष्यं मन्थते बुधाः” ॥

अथ च आरब्धव्रतोपवासादौ फलजलादिभक्ष्य-
मप्याहृतस्योगपर्यवौघायनौ ।

“चष्टौ तान्यव्रतानि आपो मूलं फलं पयः ।

हविर्नाश्नयन्त्या च गुरोर्वचनमौबधम्” ॥ ० ॥

प्रजाहारादावपि तुलसीराहित्ये दोषमाह ।

“तुलसीं विना या क्रियते न पूजा

ज्ञानं न तद्यत् तुलसीं विना कृतम् ।

मुक्तं न तद्यत् तुलसीविवर्जितं

पीतं न तद्यत्तुलसीविवर्जितम्” ॥ ० ॥

नारदीये ।

“न मातुल्यं भक्त्येष्मांसं न कौर्मं नान्यदेव हि ।
शङ्कातो जायते राजन् कार्तिके मांसभक्षयात्” ॥

तथा च महाभारते ।

“कौमुदन्तु विशेषेण युष्माक्ये नराधिप ! ।

वर्णयेत् सर्वमांसानि धर्मो ह्यत्र विधीयते” ॥

कौमुदं कार्तिकम् । कार्तिकमधिकृत्य ब्रह्म-
पुराणम् ।

“एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु ।

दिने दिने च खातव्यं प्रीतकासु नदीषु च ।

वर्जितव्या तथा हिंसा मांसभोजनमेव च” ॥

ततश्च मांसभोजनविषये कार्तिकमासतत्पुस्त-

कार्तिकः

पुस्तकेकारश्राद्धविधानानि ब्रह्माष्टकनेरात्
यापसारतन्वादा निविज्ञानि ।

“कार्तिके प्रौढं मांसं यस्तु भुङ्गीत दुर्भिक्षः ।
मण्डिरवर्षसहस्राणि दौरे परिरिष्यते” ॥ अथ

पटोपकर्मदन्ताकाकांशसन्निधानि वर्णयेत् ।

“पटोपानि कदम्बानि दन्ताकसहिताणि च ।

युष्मानः कार्तिके मासि यावदाहृतनारकी” ॥ ० ॥

भूतचतुर्दशीकृतं तत्पञ्चमे प्रकृतम् । तत्र दीप-
दाने विशेषो यथा,—

“ततः प्रदोषसमये दीपान्धात् प्रयत्नतः ।

ब्रह्मविष्णुशिवदीपान् भवनेषु मठेषु च ।

जूटागारेषु चैतेषु गुहासु च नदीषु च” ॥

दीपदानमन्त्रः ।

“ॐ नमः प्रिष्ठः प्रेतैश्चो नमो धर्माय विष्णवे ।
नमो धर्माय वज्राय कान्तारप्रतये नमः” ॥ ० ॥

दीपान्वितास्तत्र तत्पञ्चमे प्रकृतम् । तत्र विशेषो
यथा । तत्र बाजातुरद्वयतिरेकेण दिवा न

भोज्यम् । तत्र पार्वत्याम्नां कृत्वा प्रदोषे प्राची-
नावीती दक्षिणामुखो ज्वलदुक्ताम् ।

“ॐ ब्रह्माष्टकहृतामासं धृतागं भूतदर्शयोः ।

उज्ज्वलज्योतिषा देहं दहेयं शोमवर्जना” ॥

इत्यनेन यज्ञीयात् ।

“ॐ अग्निदग्धा ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।
उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम्” ॥

इत्यनेन भूमौ स्थापयेत् ।

“ॐ यमकोटं परित्यज्य आगता ये महाकये ।

उज्ज्वलज्योतिषा वर्तं प्रपश्यन्तो ब्रजन्तु ते” ॥

इत्यनेन पितॄन् विसर्जयेत् । यद्येवं पूर्वदिन एव
प्रदोषस्यापिन्धमावास्या तदा पूर्वदिन एव आह-
मज्ञत्वापि उक्तादानं कर्त्तव्यम् । आचारात्

पञ्चभूतोपाख्यानश्च श्रोतव्यम् । उभयतः प्रदोष-
स्याप्तौ परदिन एव युष्मात् । उभयतः प्रदोषा-
प्राप्तावपि उक्तादानं परदिने पार्वत्यानुरोधेन ।

अथैव पूर्वदिने कक्षी रात्रौ पूज्या ।

“अमावस्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी ।

पूजनीया तदा कक्षीर्विधेया सुखराजिका” ॥

इति वचनात् । कक्षीपूजाविषयेऽप्येवं व्यवस्था ।

ततो मृदमये उत्तराभिमुखो कक्षीं पूजयेत् ।

ततः स्वस्तिवाचनपूर्वकं ॐ सूर्यः शोम इति

ॐ तद्विष्णोरिति च पठित्वा तिलपुष्पजलान्धा-
दाय ॐ तत्सदित्युक्त्या ॐ अथेत्यादि अमुक-

गोत्रोऽमुकदेवशर्मा परमविभूतिकाभकामो कक्षी-

पूजनमहं करिष्ये । इति संकल्प्य प्राकट्याने

घटारिख्यजने वा भूतमुद्रादिकं कृत्वा कक्षीं-

पूजयेत् । तथा । ॐ पाशाक्षमालिकाम्भोज

इत्यादिना ध्यात्वा । ॐ भूर्भुवःसर्वम् । कक्ष्या !

इहागच्छ इत्याद्यावाद्या एतत्पाद्यं ॐ कक्षी नमः ।

एवमर्घ्याचमनीयगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यपुनराचम-

नीयताम्पूजादि प्रत्येकं दद्यात् ।

“ॐ नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ! ।

या अतिस्वल्पपद्मानां सा मे भूयात्सर्वदा” ॥

इत्यनेन पुष्पाक्षिप्यं दद्यात् प्रकृतम् ।

कार्तिकः

ॐ विष्णुपत्य भार्यासि पद्मे पद्माजये ! शुभे ! ।
सर्वतः पाहि मां देवि महाजयि ! नमोऽस्तु ते” ॥
ततः । “सुखरात्र्याः प्रदोषे तु कुबेरं पूजयन्ति ये” ॥
इति वरधरवचनात् । कुबेरमपि पाद्यादिभिः
पूजयेत् ।

“ॐ धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च ।
भवन्तु त्वत्प्रसादात्मे धनधान्यादिसम्पदः” ॥

इति पठित्वा । ॐ कुबेराय नम इति चिः पूज-
येत् । ततो गृहादिषु दीपान्दद्यात् । तत्र मन्त्रः ।

ॐ अविष्योती रविष्योतिश्चन्द्रष्योतिस्तथैव च ।
उत्तमः सर्वज्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

ततो ब्राह्मणान् बन्धुं भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीत ।
तत्र प्रत्यूषे भविष्योक्तं कर्म कार्त्तिकम् । गोरोजना-

तिचक्रधारणं प्रदीपवन्दनं कृत्वा ज्योतिः चिः पूज-
येत् । तत्र मन्त्रः ।

“ॐ विष्णुपत्य भार्यासि पद्मे पद्माजये ! शुभे ! ।
महाजयि ! नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुबज्ज मे ।

वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
सुखरात्रि ! प्रभातेऽद्य तन्मे क्षम्यीत्यपोहतु ॥

या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवैर्व्यवस्थिता ।
सम्पत्प्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥

माता त्वं सर्वलोकानां देवानां कृत्स्नम्भवा ।
आस्थाता भूतले देवि ! सुखरात्रि ! नमोऽस्तु ते” ॥

ॐ ज्योति नमः इति चिः पूजयेत् । अनन्तं सुख-
रात्रिशब्दे व्रतयम् ॥ * ॥

अथ द्यूतप्रतिपत् । तत्र प्रभाते अक्षतौघादिकं
कार्त्तिकम् । तत्र जयेवर्षं शुभम् । पराजये वर्षम-

शुभम् । ततः संकल्प्य प्राणायामे जले वा स्नतु
पाद्यं ॐ नमो नमः । इत्यादि संपूज्य ।

“ॐ बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत प्रभो ! ।
भविष्येण सुराराते ! पूजेयं प्रतिगृह्यताम्” ॥

अनेन पुष्पाञ्जलिचयं दद्यात् ।
“यो यो यावृश्रमावेन तिष्ठत्तस्यां युधिष्ठिर ! ।

हृषीकेशादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि” ॥
तथा ।

“महापुण्या तिथिरियं बलिराज्यविवर्द्धनी ।
ज्ञानं दानं व्रतगुणं कार्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत्” ॥

अथ आष्टमितीया । तत्राष्टधाविभक्तदिनपञ्चम-
यमाष्टप्राप्तायां द्वितीयायां उभयदिने तथा

चेत्यष्टदिने कृत्यं युष्मात् । ततः ॐ तत्सदि-
त्तुष्टार्थं ॐ अष्टौवादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा

क्षरक्षयकामो यमादिपूजनमहं करिष्ये । इति
संकल्प्य प्राणायामे घटादिखण्डे वा पूजयेत् ।

स्नतु पाद्यं ॐ यमाय नमः । एवं क्रमेण संपूज्य ।
“एकोहि मासश्च ज ! प्राशङ्कत !

यमान्तकाकोकधरामरेश ! ।
आष्टमितीयास्ततदेवपूजां

गृह्णाण चार्थं भगवन्नमो” ॥
इदमर्थं ॐ यमाय नमः ततः आचमनगोयादिकं

दत्त्वा प्रक्षमेत् ।
“ॐ धर्मराज ! नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनाय न ! ।

पाहि मां किङ्करैः साङ्गैः सुखं पुनः ! नमोऽस्तु ते” ॥

कार्तिकः

ततः ॐ विष्णुपत्य नमः । इत्यनेन पूजयेत् । ततः
ॐ यमदूतेभ्यो नमः । इत्यनेन पाद्यादिभिः

पूजयेत् । यमुनाय पाद्यादिभिः संपूज्य प्रक्षमेत् ।
“ॐ यमस्यसर्गमस्तेऽस्तु यमुने ! लोकपूजिते ।

वरदा भव मे निधं सूर्यपुत्रि ! नमोऽस्तु ते” ॥
ततो आष्टभोजनकाले अन्नादिकं दत्त्वा भगिनी

पठेत् ।
“भातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् ।

प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः” ॥
ज्येष्ठा चेत् तवाग्रजाताहमिति वदेत् । ततः

पुष्टिकामो भाता भुञ्जीत । “यत्नेन भगिनीह-
स्तात् भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनं” इति वचनात् ॥ * ॥

विष्णुपत्यां उक्त्यानेकादशीशब्दे व्रतयम् । तत्र
कार्तिकशुक्लैकादश्यादितिथिपक्षके पक्षपञ्चकम् ।

“वक्रोऽपि तत्र नाश्रीयामस्तस्यैव कदाचन” ।
इति वचनात् ॥ कार्तिक्या गोदानादौ फलाधि-

क्यम् । “कार्तिक्या गोप्रदो भवेत्” । इति वच-
नात् । इति कृतवत्त्वम् ॥ * ॥ * ॥ अपि च ।

अथ कार्तिकव्रतनित्यता । आनन्देब्रह्मणारदसंवादे ।
“दुष्प्राप्यं प्राप्य मानुष्यं कार्तिकोक्तं चरेत् हि ।

धर्मं धर्मभृत्यां श्रेष्ठ ! स माष्टपिष्टघातकः ॥
अत्र तेन क्षिपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् ।

तिर्यग्योनिमवाप्नोति सर्वधर्मवह्निष्कृतः ॥
स ब्रह्मज्ञा स गोब्रह्म सर्वस्तेषां सदाश्रुती ।

न करोति मुनिश्रेष्ठ ! यो नरः कार्तिके व्रतम् ॥
विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न कार्तिके ।

करोति मुनिप्रादूर्ण ! नरकं याति सा भुवम् ॥
व्रतन्तु कार्तिके मासि यदा न कुर्वते गृही ।

इष्टापूर्वं यथा तस्य यावदाहृतनारकी ॥
संप्राप्ते कार्तिके मासे द्विजो व्रतपराङ्मुखः ।

भवन्ति विमुखाः सर्वे तस्य देवाः सवासवाः ॥
इडा च बज्रभिर्घ्नैः कृत्वा आड्यशतानि च ।

खर्गं नाप्नोति विप्रेन्द्र ! अहत्वा कार्तिके व्रतम् ॥
यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी ।

कार्तिके नरकं याति अहत्वा वैष्णवं व्रतम् ॥
वेदैरधीतेः किं तस्य पुराणपठनैश्च किम् ।

कृतं यदि न विप्रेन्द्र ! कार्तिके वैष्णवं व्रतम् ॥
जन्मभट्टति यत्पुण्यं विधिवत्समुपास्मितम् ।

भस्मी भवति तत्सर्वमहत्वा कार्तिके व्रतम् ॥
यद्वत्तच्च परं जप्तं कृतञ्च सुमहत्तपः ।

सर्वं विफलतामेति अहत्वा कार्तिके व्रतम् ॥
सप्तजन्मार्जितं पुण्यं यथा भवति भारद ! ।

अहत्वा कार्तिके मासि वैष्णवं व्रतमुत्तमम् ॥
पापभूतान्स्ते ज्ञेया लोके मर्त्या महायुगे ! ।

वैष्णवाश्च व्रतं येन न कृतं कार्तिके शुभम्” ॥
किञ्च ।

“अहत्वा नियमं विष्णोः कार्तिकं यः क्षिपेन्नरः ।
जन्मार्जितस्य पुण्यस्य पणं नाप्नोति नारद !” ॥

किञ्च ।
“नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्तिकं मुने ! ।

चातुर्मास्यं तथा चैव ब्रह्मज्ञा स जुषाधमः” ॥
किञ्च ।

कार्तिकः

“पिण्डदानं पितृणाञ्च पिण्डपक्षे न वै क्षणम् ।
व्रतं न कार्तिके मासि आवध्याम्वितर्कयन् ॥

चैत्रे नाम्नोक्तितो विष्णुर्मावधानं न सज्जये ।
न कृता मर्हती पुण्ये आवधे रोहिताश्रमी ॥

सङ्गमे न कृता येन दादशी अवधाम्बिता ।
कुचं यास्यन्ति ते मूढा नाहं जानामि नारद !” ॥

पाद्ये च । श्रीलौककारिदुनिमज्जसंवादे ।
“मानुषः कर्मभूमौ यः कार्तिकं नयते सुधा

चिन्तामणिं करे प्राप्य क्षिपते कर्ममाप्नुमि ॥
नियमेन विना विप्राः कार्तिकं यः क्षिपेन्नरः ।

कृष्णः पराङ्मुखस्तस्य यस्मादूर्जोऽस्य वक्षसा” ॥ * ॥
तत्र विशेषेण ज्ञानदानादिसत्कर्मनित्यता ।

आनन्दे तत्रैव ।
“यैर्न दत्तं कृतं जप्तं न ज्ञानं न चरेन्नरम् ।

न कृतं कार्तिके पुनः ! द्विजालो वै नराधमा” ॥
किञ्च ।

“यैर्न दत्तं कृतं जप्तं कार्तिके न व्रतं कृतम् ।
तेनात्मा हारितो नृनं न प्राप्तं प्रार्थितं पक्षम्” ॥

किञ्च ।
“संप्राप्ते कार्तिके मासि ये रता न जनार्दने ।

तेषां सौरिपुरे वासः पिण्डभिः सह नारद” ॥
किञ्च ।

“कार्तिके नाशितो यैस्तु भक्तिभावेन कोश्रवः ।
नरकं ते गमिष्यन्ति यमदूतैस्तु यन्निताः ॥

जन्मकोटिसहस्रैस्तु मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
कार्तिके नाशितो विष्णुर्हृदितं तेन जन्म वै ॥

विष्णोः पूजा कथा विष्णोर्वैष्णवानाञ्च दर्शनम् ।
न भवेत् कार्तिके यस्य हन्ति पुण्यं द्वाष्टाधिकम्” ॥

अथ कार्तिकमाहात्म्यम् । आनन्दे ।
“कार्तिकस्य तु माहात्म्यं प्राक् सामान्येन निख्यते ।

ततो विशेषतस्तत्र कर्म देष्टादिभेदतः” ॥
अथ सामान्यतः आनन्दे तत्रैव ।

“कार्तिकस्य तु मासस्य कोश्रुशेनापि नाहंति ।
सर्वतीर्थेषु यत् ज्ञानं सर्वदानेषु यत् पक्षम् ॥

एकतः सर्वतीर्थानि सर्वे यथा सदस्तिथाः ।
एकतः पुष्करे वासः कुबरोचे हिमाक्षणे ॥

मेघतुल्यसुवर्णानि सर्वदानानि चैकतः ।
एकतः कार्तिको वत्स ! सर्वदा कोश्रवप्रियः ॥

यत् किञ्चित् क्रियते पुण्यं विष्णुसुहृदस्य कार्तिके
तदक्षयं भवेत्सर्वं सत्योक्तं तव नारद ! ॥

कार्तिकं खलु वै मासं सर्वमाक्षेपु चोत्तमम् ।
पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानाञ्च पावनम् ॥

यथा नदीनां विप्रेन्द्र शैलानाञ्चैव नारद ! ।
उदधीनाञ्च विप्रर्षे ! क्षयो नैवोपपद्यते ॥

पुण्यं कार्तिकमासे तु यत् किञ्चित् क्रियते मुने ! ।
न तस्मात्ति क्षयो ब्रह्मण पापस्याप्येवमेव च ॥

न कार्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् ।
न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गाया समम् ॥

कार्तिकः प्रवरो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा ।
कार्तिकं सकलं यस्तु भक्ता शेषेन वक्ष्यते ॥

पितृभुङ्गते सर्वान् नरकजान् महायुगे” ॥
पाद्ये च तत्रैव ।

कार्तिकः

“दादृशकपि मासेषु कार्तिकः क्षणवत्समः ।
तस्मिन् संपूजितो विष्णुरख्यकैरप्युपायमैः ।
इहाति वैष्णवं लोकमिहैवं निश्चितं मया ।
यथा दामोदरो भक्तवत्सलो विदितो जनैः ।
तस्यावन्तादृशो मासः क्षणमप्युपकारकः ।
दुर्लभो मातुलो देशो देशिनां क्षणमङ्कुरः ।
तथापि दुर्लभः कासः कार्तिको हृदिवत्समः ।
दीपेनापि हि यथासौ प्रीयते हरिरीश्वरः ।
सुगतिश्च इहालोके परदीपप्रबोधनात्” ॥

अथ व्रतमाहात्म्यं श्रान्दे तत्रैव ।

“व्रतानामिह सर्व्वेभानेकजन्मानुगं फलम् ।
कार्तिके तु व्रतस्योक्तं फलं जन्मव्रतानुगम् ।
अङ्कुरतीर्थं विप्रेन्द्र ! कार्तिक्यां ससुपोष्य च ।
ज्ञात्वा यत् फलमाप्नोति तच्छ्रुत्वा वैष्णवं व्रतम् ।
वाराहस्यां कुबक्षेने नैमिषे पुष्करेऽम्बुदे ।
गत्वा यत् फलमाप्नोति व्रतं ज्ञात्वा तु कार्तिके ।
अग्निं च सदा यज्ञैर्न ज्ञात्वा पिबतिः स्वधाम् ।
व्रतेन कार्तिके मासि वैष्णवन्तु पदं व्रजेत् ।
प्रवृत्तानाञ्च भक्ष्याणां कार्तिके नियमे कृते ।
अवश्यं ज्ञानरूपत्वं प्राप्यते सुक्तिदं शुभम्” ॥

किञ्च ।

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा सुनिसत्तम ! ।
विद्योर्नि न व्रजत्येव व्रतं ज्ञात्वा तु कार्तिके” ॥

किञ्च ।

“कार्तिके सुनिशार्दण ! अश्रत्वा वैष्णवं व्रतम् ।
यः करोति यद्योक्तान्तु सुक्तिस्तस्य करे स्थिता ।
सुपुण्ये कार्तिके मासि देवर्षिपिबसेविते ।
क्षिप्रमाद्ये व्रते नृणां स्वल्पेऽपि स्यान्महाफलम्” ॥
अथ कर्मविशेषमाहात्म्यम् । श्रान्दे तत्रैव ।
“दानं दत्तं ज्ञतं जप्तं तपश्चैव तथा कृतम् ।
तदक्षयफलं प्रोक्तं कार्तिके च द्विजोत्तम” ॥

किञ्च ।

“यत् किञ्चित् कार्तिके दत्तं विष्णुसुहृदस्य मानवैः ।
तदक्षयं जन्मते वै अन्नदानं विशेषतः” ॥

किञ्च ।

“यस्तु सन्मत्सरं पूर्व्वमभिष्टोजमुपासते ।
कार्तिके खलिकं ज्ञात्वा सममेतन्न संशयः ।
कार्तिके या करोत्येवं केशवालयमखण्डम् ।
स्वर्गस्था भोभते सा तु कपोतो पक्षिणी यथा ।
यः करोति नरो नित्यं कार्तिके पञ्चभोजनम् ।
न स दुर्गतिमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।
जन्मप्रवृत्तिर्यथाप्यं मानवैश्च कृतं भवेत् ।
तत्सर्व्वं नाशमाप्नोति ब्रह्मपञ्चेभु भोजनात् ।
सर्व्वकामफलं तस्य सर्व्वतीर्थफलं जमेत् ।
न वापि नरकं पश्येत्तन्मन्त्रपञ्चेभु भोजनात् ।
ब्रह्म चैव सत्यः साक्षात् यथाशः सर्व्वकामदः ।
मध्यमं वर्जितं यच्च शूद्रस्य सुनिसत्तम ! ।
सुहृन्नरकमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।
तिजदानं नदीखानं सत्तथा साधुसेवनम् ।
भोजनं ब्रह्मपञ्चेभु कार्तिके सुक्तिदायकम् ।
नागरं कार्तिके मासि यः करोति बह्विधे ।
दामोदराय विप्रेन्द्र ! मोक्षद्वयफलं जमेत्” ॥

कार्तिकः

नागरं पश्चिमे यामे यः करोति महासुने ! ।
कार्तिके सन्निधौ विष्णोस्तत्पदं करवंस्थितम् ।
साधुसेवा गवां द्यासः कथा विष्णोरधारणम् ।
नागरः पश्चिमे यामे दुर्लभः कार्तिके कनौ” ॥

किञ्च ।

“नक्षत्रेणुसहस्रं हवसंख्ये दिवाकरे ।
तोयं दत्त्वा यदाप्नोति खानं ज्ञात्वा तु कार्तिके ।
सन्निधत्वा कुबक्षेने राज्ञ्यस्ते दिवाकरे ।
सूर्य्यवारेण यत्खानं तदेकाहेन कार्तिके ।
पिबन्तुहिंस्र यत्सं कार्तिके ज्ञानवत्समे ।
अन्नोदकं सुनिश्चेत् । अक्षयं जायते यथा” ॥

किञ्च ।

“गीतशास्त्रविनोदेन कार्तिकं यो नयेन्नरः ।
न तस्य पुनरावृत्तिर्मेवा दृष्टा कश्चिप्रिय !” ॥

किञ्च ।

“प्रदक्षिण्यश्च यः कुर्यात् कार्तिके विष्णुसद्मनि ।
पदे पदेऽन्वमेधस्य फलभागी भवेन्नरः ।
गीतं वाद्यञ्च नृत्यञ्च कार्तिके पुरतो हरेः ।
यः करोति नरो भक्त्या जमते चाक्षयं फलम् ।
हरेर्नाम सहस्राख्यं गजेन्द्रस्य च मोक्षयम् ।
कार्तिके पठते यस्तु पुनर्जन्म न विद्यते ।
कार्तिके पश्चिमे यामे स्नवं गानं करोति यः ।
वसते श्वेतदीपे तु पिबतिः सह नारद ! ।
नैवेद्यदानेन तु हरेः कार्तिके यवसंख्यया ।
युगानि वसते स्वर्गे तावन्ति सुनिसत्तम ! ।
अगुबन्तु सकर्पूरं यो दहेत् केशवाग्रतः ।
कार्तिके तु सुनिश्चेत् । युगान्ते न पुनर्भवः” ॥

किञ्च ।

“नियमेन कथां विष्णोर्ध्वे षड्वर्ण्णि च भाविताः ।
श्लोकाः श्लोकपादं वा कार्तिके गोश्रतं फलम् ।
सर्व्वधर्म्मिन् परिचय्य कार्तिके केशवाग्रतः ।
शास्त्रस्योच्चारणं पुण्यं श्रोतव्यञ्च महासुने ! ।
अथसा लोभबुद्ध्या वा यः करोति हरेः कथाम् ।
कार्तिके सुनिशार्दण ! कुलानां तारयेच्छतम् ।
नित्यं शास्त्रविनोदेन कार्तिकं यः स्तिपेन्नरः ।
निर्दहेत् सर्व्वपापानि यथायतफलं जमेत् ।
न तथा तुल्यते दानैर्न यज्ञैर्गंगाजलैः ।
यथाशास्त्रकथाणापैः कार्तिके मधुसूदनः ।
कार्तिके सुनिशार्दण ! यः षड्योति हरेः कथाम् ।
स निश्चरति दुर्गायि जन्मकोटिशतानि च ।
यः पठेत् प्रयतो नित्यं श्लोकं भागवतं मुने ! ।
अष्टादशपुराणानां कार्तिके फलमाप्नुयात्” ॥

किञ्च ।

“सर्व्वान् धर्म्मिन् परिचय्य दृष्ट्वापूर्णादिकान्नरः ।
कार्तिके परया भक्त्या वैष्णवैः सह संवसेत्” ॥
पादो च तत्रैव ।
“कार्तिके भूमिंशायी यो ब्रह्मचारी हविष्यभुक् ।
यथाश्रमं सुहृन्नो दामोदरमधारयेत् ।
स सर्व्वपातकं हित्वा वैकुण्ठे हरिसन्निधौ ।
मोदते विष्णुसदृशो भजनानन्दनिर्गतः” ॥

किञ्च ।

“कार्तिकं सकलं मासं प्रातःकाशी नितेन्द्रियः ।

कार्तिकः

जपन् हविष्यभुक् दान्तः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
कार्तिकान्तु नरो मासं यः कुर्यादिकभोजनम् ।
शूरञ्च बह्वीर्यञ्च कीर्त्तिमाञ्च स जायते” ॥

किञ्च ।

“पञ्चाशपञ्चभोजो च कार्तिके पुरवो नरः ।
निष्पापः स्यात् नैवेद्यं हरेभुक्ता विमुच्यते ।
मध्यस्नानेन च यच्च वर्जयेद्भक्ष्याद्येतदा” ॥

किञ्च ।

“अपराधसहस्राणि पातकानि महान्तानि ।
क्षमतेऽस्य हरिर्देवः पूजितः कार्तिके प्रभुः ।
नैवेद्यं पायसं विष्णोः प्रियं खण्डं वृताम्बितम् ।
विभज्य तच्च सुहृन्नो यक्षसान् दिने दिने” ॥
तत्रैव श्रीहृदयसत्या संवादे ।

“खानं नागर्यं दीपं तुलसीवनपाजनम् ।
कार्तिके ये प्रकुर्वन्ति ते नरा विष्णुसूर्य्यः ।
इत्थं दिनत्रयमपि कार्तिके ये प्रकुर्वन्ते ।
देवानामपि ते वन्द्याः किंयैराजन्म तत् कृतम्” ॥
तत्रैव कार्तिकव्रताङ्गानि ।

“हरिनागर्यं प्रातःखानं तुलसीसेवनम् ।
उद्ध्यापनं दीपदानं व्रतान्येतानि कार्तिके” ॥

किञ्च ।

“पञ्चभिर्ब्रतकैरेभिः सम्पूर्णं कार्तिके व्रती ।
फलमाप्नोति तत् प्रोक्तं सुक्तिमुक्त्वा फलप्रदम् ।
विष्णोः शिवस्य वा कुर्यादाकाये हरिनागरम् ।
कुर्यादन्त्यमूले वा तुलसीनां वनेषु च ।
आपद्रुतो यदाप्यम्भो न जमेत् सवनाय सः ।
याधितो वा पुनः कुर्याद्विष्णोर्नामापमार्जनम् ।
उद्ध्यापनविधिं कर्त्तुमशक्तो यो व्रते स्थितः ।
ब्राह्मणान् भोजयेच्छ्रत्वा व्रतसम्पूर्णहेतवे ।
अशक्तो दीपदानस्य परदीपान् प्रबोधयेत् ।
तेषां वा रक्षणं कुर्यादातादिभ्यः प्रयत्नतः ।
अभावे तुलसीनाञ्च पूजयेद्द्वैव्यं द्विजम् ।
सर्व्वभावे व्रती कुर्याद्ब्राह्मणानां गवामपि ।
सेवां वा बोधिवटयोर्ब्रतसम्पूर्णहेतवे” ॥
अथ दीपदानमाहात्म्यम् । श्रान्दे तत्रैव ।
“ज्ञात्वा कोटिसहस्राणि पातकानि बह्वन्धपि ।
निमेषार्द्धेनदीपस्य विजयं यान्ति कार्तिके” ॥

किञ्च ।

“षड्गु दीपस्य माहात्म्यं कार्तिके केशवप्रियम् ।
दीपदानेन विप्रेन्द्र ! न पुनर्जायते सुवि ।
रविग्रहे कुबक्षेने नर्मदायां शत्रिग्रहे ।
तत् फलं कोटिशतानां दीपदानेन कार्तिके ।
वृतेन दीपको यस्य तिकतैलेन वा पुनः ।
ज्वलते सुनिशार्दण ! अन्वमेधेन तस्य किम् ।
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शौचहीनं जगद्गने ।
सर्व्वं सम्पूर्णं याति कार्तिके दीपदानतः ।
तेनेष्टं कर्त्तुमिः सर्व्वैः कृतं तीर्थावगाहनम् ।
दीपदानं कृतं येन कार्तिके केशवाग्रतः ।
तावद्गर्ज्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्ये रसातले ।
यावन्न ज्वलते ज्योतिः कार्तिके केशवाग्रतः ।
अयते चापि पिबतिर्माया गीता पुरा हिज ! ।
भविष्यति कुलेऽस्माकं पिबन्मन्त्रः सुतो सुवि ।

कार्तिकः

कार्तिके दीपदानेन यत्कोवयति केशवम् ।
सुक्तिं प्राप्स्यामहे नूनं प्रसादाच्चक्रपाणिनः” ।
किञ्च ।

“नेत्रमन्दरमाकाशि कृत्वा पापान्शेषवतः ।
दहते नात्र सन्देशो दीपदानात् कार्तिके ।
मृदे वायवने वापि दीपं दद्याच्च कार्तिके ।
पुरतो वासुदेवस्य महाप्रणवविधाविनः ।
स जातो मानुषो लोके स धन्यः स च कीर्तिमान् ।
प्रदत्तः कार्तिके मासि दीपो वै मधुहायतः ।
निमिषार्द्धांशमात्रेण दीपदानेन कार्तिके ।
न तत् क्रतुश्रुतेः प्राप्यं यत्नं तीर्थश्रुतेरपि ।
सर्वानुष्ठानहीनोऽपि सर्वपापरतोऽपि सन् ।
पूयते नात्र सन्देशो दीपं दत्त्वा तु कार्तिके ।
तन्मासि यातव्यं किञ्चित् किञ्च लोके न नारद ! ।
यत्र शोधयते दीपः कार्तिके केशवाग्रतः ।
पुरतो वासुदेवस्य दीपं दत्त्वा तु कार्तिके ।
प्राप्नोति शान्तं स्थानं सर्वबाधाविवर्जितम् ।
यः कुर्यात् कार्तिके मासि कर्पूरेण तु दीपकम्
दादद्याच्च विशेषेण तस्य पुण्यं वदामि ते ।
कुले तस्य प्रसूता ये ये भविष्यन्ति नारद ! ।
समतीताश्च ये केचिद् येषां सङ्ख्या न विद्यते ।
कीदृश्या सुचिरं काकं देवलोके गृह्णत्या ।
ते सर्वे सुक्तिमायानि प्रसादाच्चक्रपाणिनः” ।
किञ्च ।

“सुतशमिन विप्रेन्द्र ! कार्तिके केशवाग्रतः ।
श्रोतयेद् यो महाभाग ! पुनात्वाप्तमं कुलम् ।
कार्तिके दीपदानन्तु कुर्याद् यो वैष्णवाग्रतः ।
धनं पुण्यं यशः कीर्तिर्भवेत्तस्य च सर्वदा ।
यथा च मधनादङ्गिः सर्वकाष्ठेषु दृश्यते ।
तथा च दृश्यते धर्मो दीपदाने न संशयः” ।
किञ्च ।

“निर्जनेनापि विप्रेन्द्र ! कृत्वा चैवात्मविक्रयम् ।
कर्त्तव्यं दीपदानन्तु यावत् कार्तिकपूर्वमा ।
वैष्णवो न स मन्थयः संप्राप्ते कार्तिके मुने ! ।
यो न यच्छति मूढात्मा दीपं केशवस्यपि” ।
नारदीये श्रीवत्साङ्गदमोहिनीसंवादे ।
“एकतः सर्वदानानि दीपदानानि चैकतः ।
कार्तिके न समं प्रोक्तं दीपदो ह्यधिकः सुतः” ।
पादो च तत्रैव ।

“कार्तिके खल्वदीपं यो ददाति हरिसन्निधौ ।
विष्णुकान्तिविमानाये रमते स हरेः पुरे” । *
अथ तत्र परदीपप्रबोधनमाहात्म्यम् ।
स्नाने तत्रैव ।

“विप्रपक्षेऽप्रदानेन ज्यैष्ठ्यादि च वारिजा ।
कार्तिके तत् यत्नं पुंसां परदीपप्रबोधनात् ।
बोधनात् परदीपस्य वैष्णवाग्रतः सेवनात् ।
कार्तिके यन्माप्नोति राजसुखान्मेधयोः ।
दीपदानन्तु ये दीपं बोधयन्ति हरेर्यज्ञे ।
पदेन नृपशार्ङ्ग ! निष्कीर्णा यमयातना ।
न तद्भवति विप्रेन्द्र ! इत्येवमिह महात्मैः ।
कार्तिके यत् यत्नं प्रोक्तं परदीपप्रबोधनात् ।
इकादश्यां परैर्दत्तं दीपं प्रज्वाल्य भूषिका ।

कार्तिकः

मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य परं नतिमवाप सा” । * ।
अथ शिखरदीपमाहात्म्यम् ।
स्नाने तत्रैव ।

“यदा यदा मासयते दीपकः कलसोपरि ।
तदा तदा सुनिश्चेत् ! भवते पापसङ्घः ।
यो ददाति दिनातिथौ महीमुदधिमेखकाम् ।
हरेः शिखरदीपस्य कणां नार्हति बोकृष्णीम् ।
यो ददाति गवां कोटिं सवत्सां क्षीरसंघवाम् ।
हरेः शिखरदीपस्य कणां नार्हति बोकृष्णीम् ।
सर्वसदानं जुहते वैष्णवानां महासुने ! ।
शिखरोपरि दीपस्य कणां नार्हति बोकृष्णीम्” ।
किञ्च ।

“यः करोति परं दीपं मूलेनापि महासुने ! ।
शिखरोपरि मध्ये च कुशाणां तारयेच्छतम् ।
विमानं ज्योतिषा दीप्तं ये निरीक्षन्ति कार्तिके ।
केशवस्य महाभक्त्या कुले तेषां न नारकी ।
द्वि वि देवा निरीक्षन्ते विष्णुदीपप्रदं नरम् ।
कदा भविष्यत्समां सङ्गमः प्रसन्नमेवा ।
कार्तिके कार्तिको यावत् प्रासादोपरि दीपकम् ।
यो ददाति सुनिश्चेत् ! तस्येन्द्रं न दुर्लभम्” । * ।
अथ तत्र दीपमाहात्म्यम् ।
स्नाने तत्रैव ।

“दीपपङ्केच रचनां सवाङ्माध्यन्तरे हरेः ।
विष्णोर्विमाने जुहते स नरः शङ्खचक्रदत् ।
दीपपङ्केच रचनां जुहते केशवाग्रतः ।
तस्याग्रते प्रसूतानां जन्माणां नरकं न हि ।
विष्णोर्विमानं दीपाङ्गं सवाङ्माध्यन्तरे मुने ! ।
दीपोद्यतकरे मार्गे तेन प्राप्तं परं पदम्” ।
भविष्ये च ।

यः कुर्यात् कार्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् ।
प्रबोधे चैव दादद्यात्सेकादश्यां विशेषतः ।
सूर्यायतप्रकाशस्तु तेजसा मासयन् दिशः ।
तेजोराशिर्विमानस्यो जगद्युद्योतयं विधा ।
यावत्परदीपसङ्ख्या तु दृष्टेनापूर्थं बोधिता ।
तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते” । * ।

अथ आकाशादिदीपमाहात्म्यम् ।
पादो तत्रैव ।

“उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्यात् कार्तिके नरः ।
सर्वं कुलं समुद्भूय विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
विष्णुकेशवसुहृदस्य दीपं दद्यात् कार्तिके ।
आकाशस्य जलस्य च भूतस्य यत्प्राप्य यत्प्राप्यम् ।
धनं धान्यं सम्यक् पुनर्वागोन्मरो मृजे ।
लोचने च भुजे तस्य विद्वानपि च जायते” ।
किञ्च ।

“विप्रवेशनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।
अभिष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनोविदाः ।
चतुष्पद्येभ्यः श्यासु प्राङ्माध्यावस्येभ्यः च ।
दक्षमूलेभ्यः गोष्ठेभ्यः कान्तारे गङ्गेभ्यः च ॥
दीपदानाद्भिः सर्वत्र महाफलमवाप्नुयात्” । * ।
आकाशदीपदानमन्त्रः । तत्रैव ।

“दामोदराय नमसि तुलायां कोजया सह ।
प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे” ।

कार्तिकः

अथ देवविशेषे कार्तिकमाहात्म्यविशेषः ।
पादो तत्रैव ।

“यत्र कुशापि देशेऽयं कार्तिकः कान्तवतः ।
अभिष्टोमसमफलः पूजायाश्च विशेषतः ।
कुबज्जे कोटिशुखो मङ्गायाश्चापि तन्ममः ।
ततोऽधिकः पुष्करे स्याद्दादकामाश्च भार्गव ! ।
ज्वालकाजोक्तो मासः पूजायानैव कार्तिकः ।
अन्याः पूज्यस्तस्मान्मासो मुक्तो मधुरां विना ।
दामोदरस्य हि हरेरग्रैवासीकृतः किञ्च ।
मधुरायां ततश्चोर्ज्वा वैकुण्ठप्रतीतिमर्जनः ।
कार्तिको मधुरायां वै परमावधिरिच्छते ।
यथा माघे प्रयागः स्याद्वैशाखे जाङ्गवी यथा ।
कार्तिके मधुरा सेया ततोऽन्यैः परो न हि ।
मधुरायां गरीरुर्ज्वा काला दामोदरोऽर्चितः ।
ज्वालरूपा हि ते ज्ञेया नात्र काव्यो विचारया ।
दुर्लभः कार्तिको विप्र ! मधुरायां नृकामिह ।
यच्चाचितः स्वकं रूपं भक्तैः संप्रयच्छति ।
सुक्तिं सुक्तिं हरिहृद्यादर्चितोऽन्यत्र केविनाम् ।
भक्तिश्च न ददात्येव यतो वक्ष्यकरी हरेः ।
सा तद्भक्ता हरेर्भक्तिर्भयते कार्तिके नरैः ।
मधुरायां सङ्गरपि श्रीदामोदरपूजनात् ।
मन्त्रप्रवर्णविहीनश्च विधिहीनश्च पूजनम् ।
मन्यते कार्तिके देवो मधुरायां सर्वधनम्” ।
यस्य पापस्य युज्यते मरकान्ता हि निष्कृतिः ।
तच्छुद्धार्थमिदं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं सुनिश्चितम् ।
कार्तिके मधुरायां वै श्रीदामोदरपूजनम् ।
कार्तिके मधुरायां वै पूजनाद्दर्शनं भुवः ।
श्रीभक्तं संप्राप्तवान् बाणो दुर्लभं योगतत्परैः ।
सुजना मधुरा भूमौ प्रवृत्तं कार्तिककथा ।
तथापि संसरन्तीह नरा मूढा भवान्मुधौ ।
किं यच्चैः किं तपोभिश्च तीर्थैरन्यैश्च केवितैः ।
कार्तिके मधुरायाश्चेदर्थते राधिकाप्रियः ।
यानि सर्वाणि तीर्थानि नदा नद्याः सरांसि च ।
कार्तिके निवसन्त्यत्र माधुरे सर्वमख्ये ।
कार्तिके जन्मसदने केशवस्य च ये नराः ।
सङ्कल्पविद्याः श्रीकृष्णं ते यान्ति परममयम् ।
परोपचासमुद्दिश्य कार्तिके हरिपूजया ।
मधुरायां जमेद्भूतिं किं पुनः अज्ज्ञया नरः” इति ।
“इत्थं कार्तिककृत्यानि श्रुत्वाभ्येव सतोऽभवन् ।
तत्र किञ्चिद्विशेषेण तद्विधिर्लिख्यतेऽपुना” । * ।
अथ कार्तिककृत्यविधिः । तत्रोपक्रमकाव्योक्तः ।
श्रीकृष्णसत्वासंवादीयकार्तिकमाहात्म्ये ।
“आन्विष्यस्तु मासस्य या मुक्तेकादशी भवेत् ।
कार्तिकस्य प्रतनोह तस्यां कुर्यादवश्रितः ।
निर्व्वं जागरणावान्तो यामे रात्रेः समुत्थितः ।
सुविभूता प्रबोधाद्यं कोजैर्निराजयेत् प्रभुम् ।
निशम्य वैष्णवान् धर्मेण वैष्णवैः सह हर्षितः ।
कृत्वा गीतादिकं प्रतर्क्य श्रीरामयेत् पुनः ।
नद्यादौ च ततो गत्वाचम्य कङ्कालमाचरेत् ।
प्रसुं प्राण्याथ तस्मै च दद्यात्सर्वं यथाविधि ।
तत्र सङ्कल्पमन्त्रः ।
“कार्तिकेऽहं हरिश्चामि प्रसन्नः कान्तं नमस्कृत्य ।

कार्तिकः

प्रीत्यर्थं सर्वं देवेश दामोदर ! मया सह" ।
 प्रार्थनमन्त्रम् ।
 "तव ज्ञानेन देवेश ! ज्ञेयं हि त्वत्पुत्रतः ।
 त्वत्प्रासादात् मे पादं दामोदर ! विनश्यत्" ।
 अर्चनम् ।
 "तस्मिन् कार्तिके मासि ज्ञातस्य विधिवन्मम ।
 कर्मं गृह्यात् देवेश ! नमामि त्वां सुरेश्वर !" ।
 आश्लेषः ।
 "तस्मिन् कार्तिके मासि ज्ञातस्य विधिवन्मम ।
 दामोदर ! गृह्यात्वात्वं दशनेन निरुद्धम् ।
 निजं नैमित्तिके कृत्वा कार्तिके पापशोभये ।
 गृह्यात्वात्वं मया दत्तं राक्षसा सहितो हरे !" * ।
 "तिसैराक्षिप्य देहं खं नामोच्चारणपूर्वकम् ।
 ज्ञात्वा स विधिना सन्ध्यामुपास्य गृहमाग्रेत् ।
 उपनिषदाथ देवाये निम्नाय स्तनिकं प्रभुम् ।
 तुलसीमानतीपद्मगणपत्युपादिना चयेत् ।
 निजं वैष्णवंसङ्गता सेवेत भगवत्पदाम् ।
 कर्पिचाक्षिर्ग्रीवं दीपं तिलतैलेन चार्चयेत् ।
 विशेषतश्च नैवेद्यान्वयेदाचरेत्तथा ।
 प्रक्षामांश्च यथाशक्त्या यन्मन्त्रादिकं प्रतम्" ।
 तथा च पादौ तत्रैव ।
 "प्रातस्तक्याथ शौचादि कृत्वा गत्वा जलाशये ।
 ज्ञात्वा च विधिवत् स्नानं ततो दामोदरार्चनम्" ।
 किञ्च ।
 "मौनेन भोजनं कार्यं कार्तिके व्रतधारिणा ।
 हृतेन दीपदानं स्यात्तिलतैलेन वा पुनः ।
 दिनञ्च कृत्वा कथया वैष्णवानाञ्च सङ्गमैः ।
 भीयतां कार्तिके मासि सङ्गमव्रतपालनम् ।
 आश्विने शुक्लपक्षस्य प्रारम्भो हरिवासरे ।
 अथ वा पौर्णमासीतः संक्रान्तौ वा तुलागमे ।
 दीपदानमखण्डञ्च दद्यात् विष्णुसन्निधौ ।
 देवाकये तुलस्यां वा आकाशे वा तदुत्तमम्" ।
 किञ्च ।
 "रजतं कनकं दीपान् मणिसुक्तापकादिकम् ।
 दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्तिके नरः" ।
 खान्दे च श्रीवत्साङ्गदमोहिनीसंवादे ।
 "न गृहे कार्तिके कुर्याद्विशेषेण तु कार्तिकीम् ।
 तीर्थे तु कार्तिकीं कुर्यात् सर्वयत्नेन भाविनि" * ।
 अथ कार्तिके वर्णानि ।
 तत्रैव ब्रह्मनारदसंवादे ।
 "कार्तिके तु विशेषेण राजमाषाञ्च भक्षयन् ।
 निष्ठावान् सुनिश्चाटून् ! यावदाहृतनारकी ।
 कलिङ्गानि पटोलाणि कर्माक्षं सन्धितानि च ।
 न तज्जेत् कार्तिके मासि यावदाहृतनारकी ।
 कार्तिके मासि धर्मोक्ता मत्स्यमार्गं न भक्षयेत् ।
 तत्रैव यत्नतश्चाख्यं शाश्वतं शौकरं तथा" ।
 किञ्च ।
 "पराङ्गं परशम्याञ्च परवादं पराङ्गनाम् ।
 सर्वदा वर्जयेत् पराङ्गं विशेषेण तु कार्तिके ।
 वैशाखञ्च तथा श्रमं पराङ्गं काङ्क्षाम्भोजनम् ।
 कार्तिके वर्जयेत्तु परिपूर्ववती भवेत् ।
 संक्रान्तं कार्तिकं दृष्ट्वा पराङ्गं यत्नं वर्जयेत् ।

कार्तिकः

दिने दिने तु कृष्णस्य पक्षं प्राप्नोति मानवा" ।
 तत्रैव श्रीवत्साङ्गदमोहिनीसंवादे ।
 "कार्तिके वर्जयेत्तैलं कार्तिके वर्जयेत्तुम् ।
 कार्तिके वर्जयेत् कांस्यं कार्तिके शुक्लसन्धितम् ।
 न मात्स्यं भक्षयेन्नासं स कौर्मं नान्यदेव हि ।
 पाण्डाणः स भवेत् सुम् । कार्तिके मांसमक्षयात्" ।
 अथ श्रीराधादामोदरपूजाविधिः । पादौ तत्रैव ।
 "ततः प्रियतमा विष्णो राधिका गोपिकाश्च च ।
 कार्तिके पूजनीया च श्रीदामोदरसन्निधौ ।
 द्विजं दामोदरं कृत्वा तत्पत्नीं राधिकां तथा ।
 कार्तिके पूजनीयौ तौ वासोऽलङ्कारभोजनैः ।
 राधिकाप्रतिमां विप्राः पूजयेत् कार्तिके तु यः ।
 तस्य तुल्यति तस्मिन् श्रीमान् दामोदरो हरिः" ।
 "दामोदराख्यं नाम स्तोत्रं दामोदरार्चने ।
 निजं दामोदराख्यं पठेत् सत्यव्रतोदितम्" * ।
 अथ श्रीदामोदराख्यम् । तत्रैव ।
 "नमामोदरं सखिदानरूपं
 लसत्कुण्डलं गोकुले आजमानम् ।
 यशोदाभिलोखलकाङ्क्षावमानं
 परामृतमखण्डितं द्रव्य गोप्या ।
 वदन्तं मूढमन्त्रयुग्मं गृह्यन्तं
 कराम्भोजयुग्मेन सातङ्गनेत्रम् ।
 मुञ्चः स्वासकम्पचिरेखाङ्गकण्ठ-
 स्थितयेवदामोदरं भक्तिबन्धम् ।
 इतीदृक् खलीलाभिरागन्दकुण्ड-
 लबोर्धं निमज्जन्तमाख्यापयन्तम् ।
 तदीये शितक्षौबे भक्तैर्जितं
 पुनः प्रेमतन्त्रां प्रताडयति वन्दे ॥
 वरं देव मोक्षं न मोक्षार्थं वा
 न चान्यं हृद्ये वरेणादपीह ।
 इदन्ते वपुर्गन्ध गोपालबाणं
 सदा मे मनस्याविरास्तां किमन्यैः ॥
 इदन्ते सुखाम्भोजमत्यन्तमौलै-
 र्दत्तं कुन्तलैः जिग्मस्रस्तैश्च गोप्या ।
 मुञ्चन्मन्त्रितं विम्वरक्लाधरं मे
 मनस्याविरास्तामर्गं लज्जालयैः ॥
 नमो देव ! दामोदरानन्त ! विष्णो !
 प्रसीद प्रभो ! दुःखकाङ्क्षाम्भोजम् ।
 कृपाटुलितदृष्ट्यातिदीप्तं वतानु-
 गृह्यामि मामङ्ग मेऽध्यक्षितदृष्टः ॥
 कुवेरात्मजौ बद्धमूर्खैव यद-
 त्वया मोक्षितौ भक्तिभाजौ हतौ च ।
 तथा प्रेमभक्तिं स्वकां मे प्रयच्छ
 न मोक्षे ग्रहो मेऽस्ति दामोदरेह ॥
 नमस्तेऽस्तु दासे स्फुरद्दीप्तिधात्रे
 त्वदीयोदरायाथ विश्वस्य धात्रे ।
 मनो राधिकायै त्वदीयप्रियायै-
 नमोऽनन्तलोकाय देवाय तुभ्यम्" * ।
 अथ तत्र श्रीकृष्णाष्टमीकृतम् ।
 पादौ तत्रैव ।
 "गोवर्द्धने गिरौ रम्ये राधाकुण्डं प्रियं हरेः ।
 कार्तिके वज्रकाटव्यां तत्र ज्ञात्वा हरेः प्रियः ॥

कार्तिकः

नरो भक्तो भवेद्विप्रास्तु तस्य प्रभोवचनम् ।
 यथा राधा प्रिया विष्णोस्तस्याः कुण्डं प्रियं तथा ।
 सर्वगोपीषु सर्वैका विष्णोरख्यस्तवलाभा" ।
 किञ्च । तत्रैव श्रीराधिकापाख्यानान्ते ।
 "हृन्दावगाधिपत्यञ्च दत्तं तस्याः प्रतुष्यता ।
 कृष्णोऽन्यत्र देवी तु राधा हृन्दावने वने ॥
 तत्कुण्डे कार्तिकाख्यं ज्ञात्वा पूज्यो जनार्दनः ।
 सुबोधन्यां यथा प्रीतस्तथा प्रीतस्ततो भवेत्" * ।
 अथ तत्र कृष्णचतुर्दशीकृतम् ।
 पादौ च तत्रैव ।
 कार्तिके कृष्णपक्षे तु त्रयोदशं निश्चामुखे ।
 यमदीपं वह्निर्दद्यादपमृत्युर्विनाशयति" ।
 तत्र मन्त्रः ।
 "मृत्यानां पाशदग्धाभ्यां कालः श्यामलया सह ।
 त्रयोदश्यां दीपदानात् सूर्य्यजः प्रीयतामिति" * ।
 अथ कृष्णचतुर्दशीकृतम् । तत्रैव ।
 "चतुर्दश्यां धर्मराजपूजा कार्या प्रयत्नतः ।
 ज्ञानमावश्यकं कार्यं नरैर्नरकभीरुभिः ॥
 अखण्डोदयतोऽन्यत्र दिक्षायां ज्ञाति यो नरः ।
 तस्याब्धिकमवो धर्म्मो नश्यत्येव न संशयः" ।
 खान्दे च तत्रैव ।
 "कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां विधूये ।
 अथशमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः" ।
 किञ्च । पादौ तत्रैव ।
 "ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ।
 जीवन्तिता न कुर्वीत तर्पणं यमभीक्ष्णयोः ॥
 यक्षोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिना तथा ।
 देवत्वञ्च पित्रत्वञ्च यमस्याक्ते दिक्षुपता ॥
 नक्तं यमचतुर्दश्यां यः कुर्याच्छिवसन्निधौ ।
 न तत् क्रतुशतेनापि प्राप्यते पुण्यमीदृशम् ॥
 कुमारीवदुक्तान् पूज्य तथा शैवतपोधनान् ।
 राजसूयफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥
 कार्तिके भौमवारेण विना कृष्णा चतुर्दशी ।
 तस्यां भूतेशमन्त्रेण गच्छेच्छिवपुरं नरः" ।
 किञ्च ।
 "अमावस्याचतुर्दश्याः प्रदोषे दीपदानतः ।
 यममागन्धिकारेभ्यो मुच्यते कार्तिके नरः" * ।
 अथामावास्याकृतम् । पादौ तत्रैव ।
 "दिवा तत्र न भोक्तव्यं विना ज्ञातातुरान् जनान् ।
 प्रदोषसमये जप्यो पूजयेच्च यथाक्रमम्" ।
 किञ्च ।
 "प्रदोषसमये विप्राः कर्त्तव्या दीपमालिका ।
 दीपदानात् ततः पञ्चाक्षरीं स्मृतां प्रबोधयेत् ॥
 त्वं ज्योतिः श्रीरविस्त्वन्नो विद्युत् सौवर्णतारकाः ।
 सर्वेषां ज्योतिषां ज्योतिर्दीपज्योतिःस्थिते नमः ॥
 मन्त्रेणानेन कमला दीपहस्ताः श्रियो द्विजाः ।
 देवीं प्रबोधयेद्युञ्जतः कुर्याच्च भोजनम् ॥
 प्रदोषसमये जप्यो भोजयित्वा सुनक्ति यः ।
 पुमान् संवत्सरं यावत् जप्योऽस्ति नैव मुच्यति" * ।
 अथामावास्यानिर्णयः । यथा निर्णयाम्यते ।
 उपवासादिविमावास्या प्रतिपद्युतैव याज्ञा
 तदुत्तमम् ।

कार्तिकः

“अमावास्या तृतीया च सा उपोष्या परान्विता” ।
इति । चतुर्दशीविज्ञानविषयश्च निगमे ।

“भूतविज्ञा तमावास्या निष्कलं स्थानं त्विदम्” ।
स्नान्देऽपि ।

“भूतविज्ञा तमावास्या न याद्या मुनिपुङ्गवैः” ।

अथ शुक्लप्रतिपत्तयम् । स्नान्दे ।

“प्रातर्गोवर्जं पूज्य द्यूतश्चैव समाचरेत् ।

भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाचनाः ॥

श्रीकृष्णदासवर्धोऽयं श्रीगोवर्जंमधुरः ।

शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्तिकेऽर्चोऽपि वैष्णवैः” ।

“प्रातर्गोवर्जं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत्” । इति

कचित् पाठः । तस्मात्तदिदं कर्म गोवर्जंमधुरा-
न्येन गोप्राधान्येन च स्नातमप्येकमेव ज्ञेयम् ।

अथ दिननिर्णयः । यदाह देवतः ।

“प्रतिपददर्शनयोगे क्रीडन्तु गवां मतम् ।

परविज्ञान्तु यः कुर्यात् पुनर्दारधनक्षयः” ।

निर्णयान्ततदुत्तराखान्तरवचनम् ।

“या कुङ्कः प्रतिपदिभ्या तत्र गाः पूजयेन्मृगः ।

पूजामात्रेण वर्ज्ये प्रजा गावो महीपतेः” ।

ततः प्रातर्गोवर्जं पूज्येति पूर्वोक्ततात्पर्यकम् ।

द्वितीयासमये तु सर्वथा निषिद्धम् ।

तत्रैव । तद्यथा ।

“नन्दायां दृश्ये रक्षाबलिदानदशासु च ।

मद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते” ॥

पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीयासं-
योग एव निषिध्यते ।

“गवां क्रीडादिने यच्च रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।

सोमो राजा प्रभून् हन्ति सुरभीपूजकांस्तथा” ॥

तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयान्ते निर्णयितम् ।

प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्तस्यापिर्न्यां द्वितीयायां
चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्राधानविषये
वृद्धशतातयेन ।

“द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।

अग्राधानचतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात्” ॥ इति

अपराह्णिक पञ्चधाविभक्तस्याह्णिकतृतीया भागः ।

ततश्च यत्र प्रतिपदि चन्द्रोदयस्यापिर्न्यां द्वितीया

तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तृतीया

प्रतिपत्तयः गृहीता । तथैव पुराणसमुच्चये ।

“वर्ज्यमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।

द्वितीयावृद्धिगामित्यादुत्तरा तत्र चोच्यते” ॥

किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् पक्षश्च निष्कामति
तदाप्युत्तरैव कार्या । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।

“यथा द्वादशभिर्मासैर्मासो वृद्धो मलिकुचः ।

तथैवाहोरात्रिवृद्धा तिथिः प्रोक्तो मलिकुचः ॥

यथा मलिकुचः पूर्णो मासो देवस्तथापरः ।

त्वाव्या तिथिस्तथा पूर्णा याद्याश्चैव तथोत्तरा” ॥

इति निर्णयान्तमवतम् । किन्तु ब्रह्मजीन्यायेन
पूर्वैव मन्तुं शक्यते । तद्वदत्रापि देवतादि वचन-
प्रामाण्यमस्तीति ॥

अथ गोवर्जंमधुराविधिः । पादो तत्रैव ।

“मधुरायां तथान्यत्र कृत्वा गोवर्जं गिरिम् ।

गोमयेन महाशूणं तत्र पूज्यो गिरिर्यथा ॥

कार्तिकः

मधुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
वैष्णवं धाम संप्राप्य मोदते हरिसन्निधौ” ॥

पूजामन्त्रः ।

“गोवर्जंमधुराधार गोकुलत्रायाकारकः ।

विष्णुवाङ्मनोऽयं गवां कोटिप्रदो भव” ॥ इति

गोपूजामन्त्रः । स्नान्दे तत्रैव ।

“लक्ष्मी या लोकपालानां धेतुर्लपेय संस्थिता ।

दृतं वहति यज्ञार्थं यमपाशं व्यपोहत् ॥

अयतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृथतः ।

गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम्” ॥

अथ गोप्रीडा तत्रैव ।

“क्रोधापयेद्भावेन गोमहिषादिकं ततः ।

वृषान् कर्षापयेद्गोपैरुत्तिप्रत्युत्तिवादानात्” ॥

पादो च तत्रैव ।

“महिष्यादेस्तथा भूवा क्रीडनं वारयन्तथा” ।

तन्माहात्म्यञ्च तत्रैव ।

“एवं गोवर्जं गावश्च पूजनीया विधानतः ।

गोवर्जंमखो रम्यः कृष्णसन्तोषकारकः” ॥

अथ श्रीबलिदेवराजपूजा ।

“लिखित्वा श्रीबलिं पट्टे विन्ध्यावल्यान्वितं सुदा ।

प्रदोषे तत्प्रतिपदो भगवद्भक्तमर्चयेत्” ॥

तथा च स्नान्दे ।

“बलिमानिष्य दैत्येभ्यः वर्णकैः पञ्चरङ्गकैः ।

सर्वभरतसम्पूर्णं विन्ध्यावल्या सहस्रसितम् ।

कुष्माण्डमयजम्भोरं मुरदानवसंघतम् ।

सम्पूर्णं हृदयदं किरीटोत्कटकुण्डलम् ॥

द्विभुजं दैवराजानं कारयित्वाश्चयेन्मृगः” ।

तत्पूजाकारणम् । पादो तत्रैव ।

“यथार्पितं देहमेनेन विष्णवे

भीतेन मिथ्यावचसो महात्मना ।

दैत्येन तेनाथ कठोरचेष्टया

वृद्धो बलिर्जामनमूर्तिना वत ॥

वृद्धाजीवोऽय पातालं विमनाः खिन्नमानसः ।

नाभ्यसूयद्वरं दैत्यस्थक्ताममनसः सुधीः ॥

तदोवाच हरिः प्रीतस्तस्मै दैत्याय भागवत् ॥

अश्रोत्रिये दत्तममन्त्रकं ज्ञतं

जप्तं तथा अयधिया जनेन यत् ।

तथोर्जंशुक्लप्रतिपदिनेन तु

त्वामर्चयेत्तत्सुतं तवात् ॥

इति तस्मै वरो दत्तो हरिणा दितिजाय च ।

ततोऽवश्यं प्रपूज्योऽसौ बलिराजदिने सुदा ॥

कृष्णसामिधेयत्वापि पूजनीयः प्रयत्नतः” ॥

अथ बलिपूजाविधिः । स्नान्दे तत्रैव ।

“गृहस्य मध्ये शालायां विद्याकायां ततोऽर्चयेत् ।

आहमाहजनेः सार्द्धं सन्तुष्टो बन्धुभिस्तथा ॥

कमलः कुमुदेः पुष्पैः कङ्करी रक्तकोत्पलैः ।

गन्धपुष्पादिनेवैद्यैरुत्तैर्गुणपूषकैः” ॥

तत्र पूजामन्त्रः ।

“बलिराज । नमस्तुभ्यं विरोचनसुतप्रभो ।।

भविष्येन्नसुरागते । पूज्यं प्रतिपद्यताम् ॥

दीपोत्सवैर्जनितसर्वजनप्रमोदेः

कुर्वन्ति ये सुमतयो बलिराजपूजाम् ।

कार्तिके

दानोपमोगसुखदक्षिणताकुलानां

नृणं प्रयाति सकलं प्रसूदेव वर्धनम्” ॥

अथ यमद्वितीयाह्णिकम् । स्नान्दे पादो च ।

“ऊर्जो शुक्लद्वितीयायां मध्याह्ने यममर्चयेत् ।

खानं कृत्वा भातुजायां यमकोशं च पश्यति” ॥

किञ्च ।

“तस्यां निजमृते विप्रः । न भोक्तव्यं ततो मुखैः ।

खेहेन भगिनीहृत्काहोक्तव्यं पृथिवर्जम् ॥

दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः ।

सर्वो भगिन्यः सम्पूज्या अभावे प्रतिपन्नता” ॥

किञ्च ।

“यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः

संभोजितस्ततिश्रयस्तस्यैव देव ।

तस्यां खसः करतलादिह यो मुनक्ति

प्राप्नोति विसृज्य भग्नमुत्तमं च” ॥

अथ शुक्लद्वितीयाह्णिकम् ।

पादो तत्रैव पूर्वोक्तपुराणे च ।

“कार्तिके शुक्लपक्षे तु सृता गोपाह्नी मुखैः ।

तद्दिने वासुदेवोऽभ्युज्योपः पूज्यन्तु वत्सपः ।

तत्र कुर्याद्गवां पूजां गोपासं गोपदक्षिणम् ।

गवानुगमनं कार्यं सर्वान् कामानभीसृता ॥”

प्रबोधनीकृतं तत्तुल्यं द्रव्यम् । इति श्रीगो

पाणभट्टविनिहिते लिखिते भगवद्भक्तिविनासे

श्रीदामोदरप्रियो नाम १६ बोद्धव्यविनासः ।

तत्र जातस्य फलम् ।

“दक्षः क्रये विक्रययो धनाश्रयः

स्यादावद्रुकोऽखिलकौशलश्रवः ।

यः कार्तिके कार्तिकरूपधारी

जातो भवेद्युद्धविशारदश्च” ॥

इति कोटीप्रदीपः ॥ वर्षविशेषः । स च क्षति-

कारोद्दिश्योदेकतरस्मिन् दृश्यतेरक्षोदयैकतर-

सम्बन्धे भवति । इति मन्मासतत्त्वम् ॥ कार्तिकेयः

यथा,—ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥

“दृष्ट्वा तान् क्षतिकाः सर्व्वा भयविक्रममानसाः ।

कार्तिकं कथयामासुर्वज्रजलं ब्रह्मतेजसा” ॥

कार्तिकिकः, पुं, (कार्तिको पौर्णमासी अस्मिन्

मासे इति । “विभावा पाणगुनीश्वरजाकार्तिकी-

चैत्रीभ्यः” । ४ । २ । २१ । इति ठक् ।) कार्तिक-

मासः । इत्यमरः । १ । ४ । १८ ॥

कार्तिकेयः, पुं, (क्षतिकानामपत्यम् । “क्षीभ्यो ङक्” ।

४ । १ । १२० । इति ङक् ।) शिवपुत्रः । यथा,—

“था बभूव रक्षःक्रीडा पार्वतीश्वरयोः पुरा ।

दृष्ट्वा च सुरैः शम्भोर्भार्य्य भूमौ पपात च ॥

भूमिकदक्षिणपत् वज्री वक्रिञ्च शरकानने ।

तत्तत्तं कल्यःक्षतिकानिरमुना गच्छ स्यात्तम् ॥

तवानिषेकं विष्णुश्च करिष्यति सुरैः सह ।

हनिष्यति तारकाख्यं सर्वशङ्कं क्षमिष्यति ॥

पुनश्च विष्णुसंघर्षां गोमनममा इमाः ।

नाभिं गोमं यथाशक्तः मुक्कदक्षः खकोटरे” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥

स एव कल्पमेदे अष्टिपुत्रः । यथा,—

“कुमारचामवत् तत्र तत्कालेवममुतिः ।

कार्पटः

वज्रितेभ्योभयः श्रीमान् गङ्गाकुक्षिपरिभुतः ।
तं कुमारं ततो जातं दृष्ट्वा सेन्द्रा मन्त्रज्ज्ञाः ।
तदा क्षीरप्रदानार्थं क्षत्तिकाः संन्योजयन् ।
ताः क्षीरं तस्य देवस्य समयेन ददुस्तदा ।
स्वारक्षाकमयं पुत्रः स्थातो नास्ति राघव ! ।
अन्धोऽयं पिबतक्षाणां तनयस्य सुखानि बट ।
समभूवन् महाबाहो ! वयमख्येन विभुतः ।
ततश्चा देवता ऊचुः कार्तिकेय इति प्रभुः ।
पुत्रोऽयं भवति स्थातो भविष्यति न संशयः”
इति वाष्प्रीक्षीयरामायणम् ॥” तत्पर्यायः महा-
सेनः २ शरणाभा ३ ब्रह्मजः ४ पार्वतीनन्दनः
५ आनन्दः ६ सेनाधीः ७ अश्विभूः ८ गुहः ९ बाह
सेनः १० तारकानित् ११ विशाखः १२ शिखिवा-
हनः १३ बाष्पातुरः १४ शक्तिधरः १५ कुमारः १६
मौल्यदारवः १७ । इत्यमरः ११।११-४३। आधेयः
१८ दीप्तकीर्तिः १९ अनमेयः २० मयूरकेतुः २१
धर्मात्मा २२ भूतेशः २३ महिषार्दनः २४
कामनिवृत् २५ कामदः २६ कान्तः २७ सत्यवाक्
२८ सुवनेश्वरः २९ प्रियः ३० श्रीधरः ३१ मुचिः
३२ चक्रः ३३ दीप्तवर्णः ३४ युमाननः ३५ अमोघः
३६ अनघः ३७ रौद्रः ३८ प्रियः ३९ चन्द्रागनः ४३
दीप्तशक्तिः ४१ प्रशान्तात्मा ४२ भद्रकृत् ४३
कूटमोहनः ४४ बहोप्रियः ४५ पवित्रः ४६ माह
वत्सलः ४७ कन्याहर्ता ४८ विभक्तः ४९ साहेयः
५० रेवतीसुतः ५१ प्रभुः ५२ नेता ५३ नैगमेयः
५४ सुदुश्चरः ५५ सुवतः ५६ क्षितिः ५७ बाल-
कीर्णप्रियः ५८ खचारी ५९ ब्रह्मचारी ६० शूरः
६१ शरवबोद्धवः ६२ विश्वामित्रप्रियः ६३ देव-
सेनाप्रियः ६४ वासुदेवप्रियः ६५ प्रियकः ६६
इति वनपर्यम् । गाङ्गाः ६७ स्वामी ६८ द्वादशको-
चनः ६९ इतिजटाधरः । सिद्धसेनः ७० शम्भु-
तनयः ७१ देवसेनापतिः ७२ बालचर्यः ७३ ज्ञक-
बाहुभञ्जः ७४ महाबाहुः ७५ युद्धरत्नः ७६
शिखिभञ्जः ७७ । इति शब्दरत्नावली । (पाव-
कात्मजः ७८ । वरसुतः ७९ । बटशिराः ८० ।
दितिजान्मकः ८१ । इति महाभारतम् ॥ *)

अस्य ध्यानम् । यथा ।

“कार्तिकेयं महाभागं मयूरपेरिवर्धितम् ।
तप्तकाञ्चनवर्णं शक्तिहस्तं वरप्रदम् ॥
दिभुजं शङ्खचक्रां नानाजङ्गरभूषितम् ।
प्रसन्नवदनं देवं सर्वसेनासमाहृतम्” ॥
इति कार्तिकेयपूजाप्रकृतिः ।

कार्तिकेयप्रसूः, स्त्री, (कार्तिकेयं प्रसूते या । प्र +
सू + क्तिप् । कार्तिकेयस्य प्रसूता ।) दुर्गा । इति
शब्दरत्नावली ।

कार्तिकोत्सवः, पुं, (कार्तिक्या कार्तिकीपौर्णमास्यां
भव उत्सवः । तत्सम्बन्धी तत्कर्तव्यः उत्सवो वा ।)
कौस्तुभः । कार्तिकी पूर्णिमा । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ।

कार्पटः, पुं, (कार्पट इव आकारोऽस्यस्य । कार्पाट
+ णच् ।) जटु । जी इति भाषा । कार्पी । इति
हेमचन्द्रः । दरबारी उभेदोवाट इत्यादि पादस्य-

कार्पास

भाषा । (कार्पट एव ! स्वार्थे णच् । जीर्णवस्त्र-
खण्डम् ॥)

कार्पाटिकः, पुं, (कार्पाटं वनस्तत्त्वं वेत्ति इति कार्पाटेन
चरति इति वा । ठक् । कार्पाटोऽस्यस्य वा ठक् ।
मर्मवेत्ता । इति त्रिकाण्डशेषः । तीर्थसेवी ।
इति काशीखण्डम् ॥

(“सायं च तत्रैव बहिः सज्जुट्पन्नस्तरोस्तने ।
समावसत् कार्पाटिकैः सोऽन्यदेशागतैः सह” ॥
इति कथासरित्सागरे ॥)

कार्पाण्यं, स्त्री, (क्षपण्यस्य भावः । क्षपण्य + ण्यच् ।)
क्षपण्यता । तत्पर्यायः । दैन्यम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, भगवद्गीतायाम् २ । ७ ।

“कार्पाण्यदोषोपहतस्वभावः

एच्छामि त्वां धर्मेसंमूढचेताः” ॥)

कार्पासः, पुं, स्त्री, (कार्पास एव ! स्वार्थे णच् ।) कार्पास-
वृक्षः । कापास् इति भाषा ॥ (अस्य पत्रादिना
सर्पदंष्टः पुत्रयो नीरोगो भवति । इदानीं पत्रा-
दीनां व्यवहारक्रम उच्यते ।

दंष्ट्रानाग्नस्तरेव दष्टं पुत्रं सार्द्धद्वितोषक-
परिमितः कार्पासपत्ररसः पाययितव्यः । अथ
क्षतप्रदेशं विधौतं परिष्कृतञ्च विधाय तत्र पत्र-
रसः प्रदेयः । क्षतस्थानोपरि च कार्पासपत्रैः
प्रलेपो दातव्यः । एवं क्षतेऽपि यदि शरीरस्य
कश्चिदंशः स्त्रीतो भवेत् तदा तत्रैव रतत्पत्र-
रसेन पेययितव्यम् । आसुस्यात् प्रतिसपाददण्ड-
मेवं क्षते सर्पदंष्टः पुत्रयः सुखो भविष्यतीति
निश्चयः ॥)

कार्पासं, त्रि, (कार्पास्याः विकारे अवयवे वा ण्य
विस्माद्यन् वा ।) कार्पासजातवस्त्रादि । तत्पर्यायः ।
पाकम् २ वादरम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । १११ ।
(यथा, महाभारते २ । ५० । २४ ।

“क्ष्णुणं वस्त्रमकार्पासमाधिकं मृदु चाजिनम्” ॥)
कार्पासधेनुः, स्त्री, (दागार्थं कल्पिता कार्पासवस्त्र-
निर्मिता धेनुः ।) दागार्थकार्पासादिनिर्मित-
धेनुः । यथा ।

क्षेतोवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासिकीं नृप ! ।
यत्प्रदागान्नरा यान्ति ऐन्द्रलोकमनुसमम् ॥

विधुवे त्वये पुण्ये युगादियज्ञे तथा ।
यज्ञपीडासु चोयासु दुःखप्रारिष्टदर्शने ॥
पुण्ये ह्यायतने राजन् शुचिदेशे गवां गणे ।
गोमयेनोपनिष्ठायां दर्भानास्तीर्थं वै तिलान् ॥
तन्मध्ये स्थापयेत् धेनुं वस्त्रमाख्यानुलेपनैः ।
नैवेद्यधूपदीपाद्यैः पूजयेच्च विमत्सरः ॥
उत्तमां चतुर्भिर्भस्मैरुद्वेज्य तु मध्यमा ।
भारेण चाधमा प्रोक्ता विप्रशाखं विवर्जयेत् ॥
चतुर्थींशेन कृत्वा वै वस्तन्तु परिकल्पयेत् ।
कर्त्तव्या वस्त्रप्रदक्षेपे रजतचक्रसंयुता ॥
नानाफलमया दन्ता रत्नगर्भसमन्विता ।
इत्येवं सर्वसंपूर्णं कृत्वा अज्ञासमन्वितः ॥
आवाहयेत्तां कार्पासधेनुं मन्त्रैर्द्विजातये ।
दद्याद्य दर्भपाणिः प्रयतः अज्ञयाव्यतः ॥

कार्मुकं

पूर्वोक्तस्य विधिः कार्मुकं दानमन्त्रपुरःसरम्” ॥

पूर्वोक्तविधिः नवयधेनूक्तविधिः ।

“यथा देवगणः सर्वस्वया हीनो न वसन्ते ।

तथा मासुद्धरेर्हिवि ! पाहि संसारसागरात्” ॥
इत्यादिवराहपुराणे श्वेतोपाख्याने कार्पासधेनु-
माहात्म्यम् ॥

कार्पासनासिका, स्त्री, (कार्पासस्य नासिका इव ।)
तर्कुः । इति शब्दरत्नावली । टेको इति भाषा ॥
कार्पासिका, स्त्री, (कार्पासी + कन् । ततश्चाप् ।)
कार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ (चि, कार्पा-
साज्जातः । कार्पासनिर्मितम् । यथा गोः रामा-
यणे ५ । ४९ । ५ ।

“अवेष्टयन् कार्पासं जीर्णैः कार्पासिकैः पटैः” ॥)

कार्पासी, स्त्री, (कार्पास + जातिवात् ङीष् । यद्वा
कर्पासोऽस्यस्याः प्रज्ञाद्यन् ततो ङीप् ।) का-
र्पासवृक्षः । कापास इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
बदरा २ तुलिकेरी ३ समुद्रान्ता ४ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ११६ । पटदः ५ । इति रत्नमाणा ॥
सारिणी ६ चथा ७ तुला ८ गुहः ९ तुलके-
रिका १० मरूद्भवा ११ पिचुः १२ बादरः
१३ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । स्तन-
दुग्धकारित्वम् । पित्तकफदृष्ट्यादाहशमन्मान्ति-
मूर्च्छाग्राशित्वम् । वनकारित्वम् । इति राज-
निर्णयः । तत्पर्यायगुणाः । वायुग्राशित्वम् । रक्त-
कारित्वम् । मूत्रवर्द्धकत्वम् । कर्णपिण्डकानाद-
पूयाच्छावनाशित्वम् । तद्वीजगुणाः । स्तन्यदत्वम् ।
वृक्षत्वम् । जिग्धत्वम् । कफकारत्वम् । गुरत्वम् ।
इति भावप्रकाशः ॥

कार्मः, त्रि, (कर्म शीलं अस्य । कृत्वादित्वात् ङः ।
“कार्मन्ताच्छीले” । ६ । ४ । १४२ । इति
सूत्रानुसारेण निपातनात् टिलोपः । फल मन-
पेक्ष्य कर्मसु प्रवृत्तः ।) कर्मशीलः । इत्यमरः ।
३ । १ । १८ ॥

कार्मणं, स्त्री, (कर्मैव इति । कर्मन् + “तद्व्युत्पत्तात्
कर्मणोऽङ्” । ५० । ४ । २६ । इति ण्यच् । कर्मणे
हितमिति ण्यच् वा ।) मूलकर्म । इत्यमरः । ३ ।
२ । ४ ॥ शोषधादिमूलेन यत् प्रासगोचरान-
स्तम्भनवशीकरणादिकर्म तत् । इति भरतः ॥
(यथा माघे । १० । ३७ ।

“चातु चाकृतकसम्भममासां

‘कार्मण्यत्वमगमन् रमणेभु” ॥

तथा च, काशीखण्डे ४५ । ९ ।

“काचित्कार्मण्यतत्त्वज्ञा काचित्मौक्तिकगुम्भिका” ॥)
मन्त्रतन्त्रादियोगजम् । (कर्म साध्यत्वेन अस्यस्य
इति ण्यच् ।) कर्मठे चि । इति मेदिनी ॥

कार्मिकः, त्रि, (कर्मणा चित्रकर्मणा निर्दिष्टः ।
इति ठक् ।) विचित्रवस्त्रादि । (“कार्मिकं कर्मणा
चित्रेण निर्मितं यच्च निष्पन्ने पटे चक्रखलिका-
दिकं चित्रसूत्रं क्रियते तत्कार्मिकमित्युच्यते” ॥)

इति मिताक्षरा । (तथा च याज्ञवल्क्यः ॥ ११८२ ॥

“कार्मिके रोमवद्धे च त्रिशङ्कागच्छयो मतः” ॥)

कार्मिकं, स्त्री, (कर्मणे प्रभवतीति । “कर्मण्ये

कालपु

इति राजनिर्घण्टः । (अथ गुणादिकलमात्रशब्दे-
ष्वेवम् ॥)

कालधर्मः, पुं, (कालस्य धर्मः । आयुषः परिग्राम-
कावे पक्षप्राप्तिरूपो धर्मः ॥) मृत्युः । इत्यमरः
। २ । ८ । ११६ । समयस्य समावः । (यथा, हेः
रामायणे । २ । ७२ । १७ ।

“कालधर्मपरिच्छिन्नः पाश्चैरिव महागणः” ॥)

कालनिर्यासः, पुं, (कालः कृष्णवर्णो निर्यासः ॥)
गुणलुः । इति रत्नमाणा ।

कालनेमिः, पुं, (कालस्य मृत्योः नेमिरिव चक्रवत् ॥)
खगमन्थातराक्षसः । स च जङ्गापते रावणस्य
मातुलः । यथा,—

“कालनेमिं दुराधर्षं रक्षःपरमदुर्जयम् ।

चतुरास्यं चतुर्धनमष्टनेन भयावहम्” ॥

इति गोः रामायणे ६ । ८२ । ६७ । दैवविशेषः ।
यथा,—श्रीभागवते ।

“आत्मानमिह संजातं जागन् प्राग्विष्णुना हतम् ।
महासुरं कालनेमिं यदग्निः स यवधत्” ॥

स तु हिरण्यकशिपुपुत्रः । इति हरिवंशः ॥
(कालचक्रम् ॥)

कालनेमिरिपुः, पुं, (कालनेमेः कालनेमिसंज्ञका-
सुरस्य रिपुः हन्ता ॥) विष्णुः । इति शब्दरत्ना-
वली । (कालनेमे रावणमातुलस्य रिपुः हन्ता ।
हनुमान् । इति व्युत्पत्तिज्योः ॥)

कालनेमिहा, [नृ] पुं, (कालनेमिं तन्नामान् असुरं
हतवान् । हन् + क्तिप् ॥) विष्णुः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यदुक्तं महाभारते १३ । १४६ । ८२ ।

“कालनेमिनिहा वीरः श्रौटिः मूरजनेश्वरः” ॥

कालनेमिं खगमन्थातरावणमातुलं हतवानिति
व्युत्पत्त्या हनुमान् ॥)

कालनेमी, [नृ] पुं, (कालस्येव नेमिरस्यस्य श्रीछा-
देराक्षतिगयात्वात् इतिः ॥) कालनेमिः । इति
हिरण्यकौशः ॥

कालनेम्यरिः, पुं, (कालनेमेः अरिः शत्रुः ॥) विष्णुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कालपर्यः, पुं, (कालं कृष्यं पर्यं पश्यं यस्य ॥) तगर-
दृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालपालकः, स्त्री, (कालं कृष्यवर्णं पालयति धार-
यतीति । काल + पाल + क्तृप् ॥) कल्पवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कालपीलुकाः, पुं, (कालः कृष्णः पीलुः । खार्णे कन् ॥)
कुपीलुः । इति भावप्रकाशः ॥ (गुणाः पर्याया-
न्त्यास्य कुपीलुशब्दे षोडश्याः ॥)

कालपुत्रः, पुं, (कालः कालचक्रं पुत्र इव ॥) यम-
सहायः । इति जटाधरः ॥ ज्योतिःशास्त्रम् । यथा

“किन्त्वस्य कालपुत्राख्यमहावस्य
शब्देत् कदाचिद्वर्धिमनसापि पारम्” ॥

कालपुत्रः स आत्मा नाम यस्यासौ तस्य
ज्योतिःशास्त्रविस्तीर्णसमुद्रस्य । इति भट्टोत्पलः ॥” ॥
नराणां शुभाशुभभागार्थं जन्मलप्राविदादशरा-
शिकल्पितपुत्रवाकारः । यथा,—

“श्रीवसुखवाङ्मदयोदराणि कटिबल्लिगुह्यसंघ-

कालमे

कालि । ऊरुजातुकज्जेचरणाविति च राशयो-
ऽनुधायाः” ॥ इति दीपिका ॥ * ॥ नराणां शुभा-
शुभभागार्थं जन्मलप्रादिराशिकेक्षावद्विहितपुत्र-
वाकारः । यथा, “कं टुकम्बोचनसाकपोकहनवो
वक्त्रं चोरादयस्ते कथंशकवाङ्मार्गद्वयको-
ङ्गनिवाभिक्षतः । वक्तिः शिन्नगुदे ततश्च दृष्ट्या-
वृत्ततो जातुनी जङ्गाङ्गी क्षुभयन् वाममुदितै-
र्मेक्षावभागैस्त्रिधा” ॥ इति “कालनरस्याङ्गे सद-
सद्व्यवयोगतः । पुंसामपि तदङ्गे शुभाशुभफलं
वदेत्” ॥ इति दृष्ट्यातकम् ॥

कालपुत्रः, स्त्री, (कालं कृष्यं पुत्रं यस्य ॥) कार्यधनुः ।
धनुर्मात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कालपुत्रः, पुं, (कालं कृष्यवर्णं पुत्रं पुत्रभागो यस्य ॥)
कल्पवृक्षः । मृगविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कालपेयी, स्त्री, (पिच्यतेऽसौ । पिच् + कर्मणि घञ् ।
पेषः । कालः पेषः । ततः स्त्रियां ङीप् ॥) श्या-
माकता । इति रत्नमाणा ॥ (अस्या पर्याया यथा ॥

“कालपेयी महाश्यामा सुमद्रोतपलशारिवा ।
दीर्घमूला च पालिन्दीमसूरविदना च सा” ॥)

कालप्रभातं, स्त्री, (कालं कृष्यं प्रभातं यच्च ॥) शर-
द्वतः । शरत्कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कालभाषिका, स्त्री, (कालभाषे कृष्यप्रभाषे अस्मदिति
उच्यते । अडि + क्तृप् टाप् इत्यच् ॥) मञ्जिष्ठा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कालमानः, पुं, (कालो मन्यते यः जनैरिति शेषः ।
काल + मन + कर्मणि घञ् ॥) कृष्णार्जकः । इति
रत्नमाणा ॥ कालतुलसी इति भाषा । राजनिर्घण्टे

कालान्तशब्दोऽयम् ॥ (लकारान्तस्यास्य व्यवहारो
यच्च तद्वयथा । सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अः ॥

“सुरसा-श्वेतसुरसा-फणिज्भकार्जक-भूक्तृण-सुग-
न्धक-सुमुख-कालमान-कासमर्द्ध-क्षवक-खरपुष्पा-
विडङ्ग-कटफल-सुरसीत्यादयः, सुरसादिगणे ॥)

कालमुष्कः, पुं, (कालो मुष्क इव कायति प्रका-
शते । कै + कः ॥) घट्टापातराक्षसः । इति रत्न-
माणा ॥ (यस्मिन्स्य व्यवहारस्तद्वयथा,—

“प्रशस्तेऽहनि गच्छने कृतमङ्गलपूर्वकम् ।
कालमुष्कतमाह्वय दग्ध्वा भस्म समाहरेत्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यङ्गे अर्धोऽधिकारे कुच-
चिच्छारनामकौषधे ॥)

कालमूलः, पुं, (कालं मूलं यस्य ॥) रक्तचित्रकद्वयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कालमेशिका, स्त्री, (कालः मिश्रते कालोऽयमिति
कथ्यते जनैरिति शेषः । मिश्र + कर्मणि घञ्

गौरादित्वात् ङीष् ततः कन् टाप् ऋलच् ॥)
कालमेविका । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

कालमेशी, स्त्री, (कालमेश + ङीष्) कालमेविका ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कालमेविका, स्त्री, (कालं मिश्रति स्यङ्गते खकाखेण ।
मिश्र + क्तृप् । गौरादित्वात् ङीष् खार्णे कन् टाप्

ऋलच् ॥) मञ्जिष्ठा । कृष्णचिह्ना । इत्यमरः २ ।
४ । १०६ ॥ अस्याः पर्याया यथा,—

“चिह्नस्थामाङ्गचन्द्रा च पालिन्दी च सुवेविका ।

मिश्र + क्तृप् । गौरादित्वात् ङीष् खार्णे कन् टाप्
ऋलच् ॥) मञ्जिष्ठा । कृष्णचिह्ना । इत्यमरः २ ।

४ । १०६ ॥ अस्याः पर्याया यथा,—
“चिह्नस्थामाङ्गचन्द्रा च पालिन्दी च सुवेविका ।

कालवे

मसूरविदना कोलमेविकाकालमेविका” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥)

कालमेवी, स्त्री, (कालमेव + ङीष् ॥) सोमराजी ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“अवगुणो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका ।
प्रश्लेखाकृष्णवर्णा सोमापूतिवतीति च” ॥

सोमवल्ली कालमेवी कुक्षी च प्रकीर्तिता ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा-
न्त्यास्य वाकुचीशब्दे ज्येष्ठाः ॥) मञ्जिष्ठा । इति

शब्दरत्नावली ॥ चिह्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालराशिः, स्त्री, (कालः कालरूपः प्रदीपदिने चतु-
र्दशमनूनामधिकादावसाने कटिर्वाहारेतुभूता

राशिः ॥) राशिविशेषः । सा तु कालाः संहारः ।

मरणं तदुपलक्षिता राशिः कल्याणराशिरित्यर्थः ।
इति देवीमाहात्म्यटीकायां विद्याविनोदः ॥ भीम-
रथी । इति हारावली । दुर्गायाः शक्तिविशेषः ।

यथा,—
“सा दुर्गा शक्तिभिः काङ्क्षे काङ्क्षी रक्षति सर्वतः ।
ताः प्रयत्नेन संपूज्याः कालराशिमुखा नरैः” ॥

इति काङ्क्षीखण्डम् ॥ (दीपावली । यथा,—
“दीपावली तु या प्रोक्ता कालराशिश्च सा मता” ॥

इत्यागमवचनात् ।
क्रियायोग्यकालविशेषः । यदुक्तं दीपिकायाम् ।

“रवौ घट्टं विधौ वेदं कुजवारे द्वितीयकम् ।
वधे सप्त गुणैः पक्ष मृगवारे तृतीयकम् ॥

शनावाद्यं तथा चान्तं राशौ कालं विवर्जयेत्” ॥)

कालवद्रः, पुं, (कालः कालरूपः सर्वसंहारको वद्रः ॥)
कालाभिवद्रः । यथा, देवीपुराणे,—

“येषु नः कालवद्रस्य नागास्त्रीशतसङ्ख्या ।
विचित्रहर्म्यविन्यासा कुतस्ते मेवदृष्टतः ।

सा एव कालवद्रस्य तदुत्प्रेयसं संक्षिता” ॥

कालवधः, स्त्री, (कालं कृष्यवर्णं वधयम् ॥) विष्-
णुवधम् । इति रत्नमाणा ॥

(“न कालवधो गन्धः सौवर्णकगुणाश्च ते” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अः ॥)

कालजौहं, स्त्री, (कालं कृष्यं जौहं आयसमित्यर्थः ॥)
कालायसम् । तिखा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

कृष्णायसम् २ खण्डम् ३ तीक्ष्णम् ४ । इति रत्न-
माणा ॥ (कालायसशब्देऽस्य विवरणं आतम् ॥)

कालवजनं, स्त्री, (कलयति उपसृगन्ति विवरणं । कल +
जिच् + क्तृप् । काल्यते प्रेयतेऽसौ कालेन वा जिच्

कर्मणि घञ् । कालः कायः तस्य वजनं आव-
रयम् । वज्र संवरणे + करणे ल्युट् ॥) वर्जम् । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ कायवजनमिति साधुपाठः ॥
कालहन्ताः, पुं, (कालं हन्तं यस्य ॥) कुक्षत्वद्वयः ।
इति रत्नमाणा ॥

कालहन्ती, स्त्री, (कालहन्ता + गौरादित्वात् ङीष् ॥)
पाटकाद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालवेना, स्त्री, (कालस्य वेना ॥) क्रियानर्तकालवि-
शेषः । सा तु रक्षादिवादे कालस्य शनेक्षणसद-

यामाङ्गवपेना । यथा । रवौ दिवा यन्मनसामाङ्गं
नक्तं मरुयामाङ्गम् । सोमे दिवा द्वितीयानामाङ्गं

काशिका

गन्तं चतुर्थयामाजम् । कुजे दिवा चतुर्थयामाजं गन्तं चतुर्थयामाजम् । बुधे दिवा इतीव यामाजं गन्तं चतुर्थयामाजम् । गुरौ दिवा चतुर्थयामाजं गन्तं पञ्चमयामाजम् । शुक्रे दिवा चतुर्थयामाजं गन्तं इतीवयामाजम् । शनौ दिवा प्रथमाह्निक-यामाजं गन्तं तदेव । इति दीपिका ।

काशिका, स्त्री, (काशं कृष्यं शाकम् ।) खनामस्थान-शाकम् । नरका इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । नादिकम् २ आङ्गशाकम् २ काशकम् ३ । अस्य गुणाः । सारकत्वम् । रसिवायुषणकारित्वम् । कषयोपरक्षयितनाशित्वम् । मेध्यत्वम् । हिम-त्वम् । इति भावप्रकाशः । तिक्तपूतिका । कुलत्प-शाकं इति केचित् । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । गुचत्वम् । शोथनाशित्वम् । इति राजवल्लभः । (यथा च बाभटे सूत्रस्थाने । ६ अध्याये ।

“वर्षाभौ काशशाकस्य सत्कारं कटुतिक्तकम् । दीपनं भेदनं हृत्ति गरशोफकषायिनाम्” ॥ काशशाकिः, पुं, (काशः कृष्यः शाकिः उत्कृष्टधान्य-विशेषः ।) कृष्यशाकिः । इति राजनिर्घण्टः । काशशेयं, स्त्री, (कलशां भवम् । कलशी + ङक् ।) काशशेयम् । घोषम् । इत्यमरटीकायां भरतः । काशसंरोधः, पुं, (काशस्य संरोधः ।) चिरकाणाव-स्थानम् । इति मिताक्षरा । यथा । “न चाधेः काशसंरोधाभिसर्गोऽस्ति न विक्रयः” । इति याज्ञवल्क्यः ।

काशसर्पः, पुं, (काशः कृष्यः सर्पः ।) कृष्यसर्पः । तत्पर्यायः । अणगर्हः २ महाविषः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा काशीखण्डे १०० अध्याये । “स दष्टः काशसर्पेण स दष्टो मृगुना स्फुटम् । स मुहुरात्र दिवसे विन्धेशो यच्च नेक्षितः” ॥) काशसारं, स्त्री, (काशः सारः प्रधानं यस्य ।) पीत-चन्दनम् । इति भावप्रकाशः । (काशीयकशब्देऽस्य-गुणादयो बोद्धव्याः ।)

काशसारः, पुं, (काशः सारः प्रधानं यस्य ।) खनाम-स्थानहृदियः । तत्पर्यायः । कृष्यसारः २ । इति शब्दरत्नावली ।

काशसूत्रं, स्त्री, (काशस्य यमस्य बन्धनहेतुकायाः सूत्रमिव ।) नरकविशेषः । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ तच्च कुलाचलकसूत्रशब्देन रूपम् । इति मनुः । (यथा मार्कण्डेये १४ । ८६ ।

“काशसूत्रे तथाच्छेदमनेकाश्चैव यातनाः । प्राप्य निष्कृतिमेतस्मात् न वेद्मि कथमेत्यति” ॥) काशेयं, स्त्री, (कलशां भवम् । कलसी + ङक् ।) घोषम् । इत्यमरः । १ । ८ । ५३ ॥

काशान्नः, पुं, (काशः कृष्यः आन्नो यस्य ।) तमाज-रुक्षः । तिक्तुरुक्षः । जीवकद्रुमः । इति मेदिनी । दुर्बलदिरः । उदुम्बरः । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य व्यवहारो यथा,—सुसुते सूत्रस्थाने । १८ अध्याये साणसादिवर्गे ।

“काशकाराण्यवर्गस्य दिरकदरकाशकान्नकसुकाधुर्ज-नेवजङ्गीकादिवु” ॥)

काशामि

काशा, स्त्री, (काशो वर्णः ऽस्यस्य अर्धं आदिभ्य ञच् टाप् च । अत्र वर्णस्याविवक्षायां जावचदेति न ङीष् । अर्धं आद्यन्तात् न ङीष् इत्यर्थः ।) नीलिनी । कृष्णविरता । कृष्णकीरकः । इत्यमरः । २ । ४ । ८४ । मङ्गिष्ठा इति मेदिनी । कुजिका-रुक्षः । काशियाकड़ा इति भाषा । इति रत्न-माणा । अन्धगन्धारुक्षः । इति राजनिर्घण्टः । पाटणाकड़ाः । इति भावप्रकाशः । (इक्षकान्या-विशेषः । सा तु कश्यपपत्नी । यथा महाभारते १ । सम्भवपर्वणि ६५ । १२ ।

“अदितिर्दितिर्दनुः काशा दनायुः सिङ्घिका तथा” ॥) काशागुरु, स्त्री, (काशं कृष्यं अगुरु ।) कृष्णागुरु । इत्यमरः । २ । ६ । १२७ । (यथा रघुः ४ । ८१ । “चक्रम्येतीर्यकौहित्रे तस्मिन् प्रागुद्योतिषेभ्यः । तद्गुणानानतां प्राप्तेः सच्च काशागुरुभूमैः” । कृष्णागुरुशब्देऽस्य पर्यायः गुणाश्चक्षेयाः ।)

काशामिः, पुं, (काशः सर्वसंहारकः अग्निः । प्र-याग्निः । यथा महाभारते १ । ५४ । २५ । “ब्रह्मदण्डं महाघोरं काशामिसमतेजसम् । नाशयिष्यामि माऽत्र त्वं भयं कार्षीः कथञ्चन” । तदधिष्ठातृवद्देवस्य प्रियत्वात् पञ्चमुखवद्वायो-ऽपि काशामिनास्त्राख्यायते ।) पञ्चमुखवद्वायः । यथा खान्दे । “पञ्चवक्त्रः सत्यं वक्त्रः काशामिर्नाम नामतः । अग्न्यागमनाश्चैव अमर्त्यस्य च भक्षयात् । मुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारयात्” । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

काशामिबद्धः, पुं, (काशः संहारकः अग्निः सर्वसं-काशित्वर्थः । तस्याधिष्ठाता वक्त्रः । काशामि-रिव वक्त्रो वा ।) संहारकारिबद्धः । यथा । काशामिबद्ध ऋषिरित्यादि वैदिकसन्ध्यायां वक्त्रो-पस्थानम् । * । तद्विवरणं यथा,—

शक्र उवाच ।

“भगवंस्तव वाक्पादां न ढमिर्भवते मम । काशामिपाधिर्वं मानं ओतुमिच्छामि तत्त्वतः” ।

भगवानुवाच ।

“न हि पार्थिवद्वीपेषु मेरुपृष्ठेऽपि वासव ! । भोगाङ्गादकरा नृणां तथा पातालावासिषु । येषु नः काशवद्रस्य नागास्त्रीशतसंकुलाः । विचित्रहर्म्यविन्यासा कुतस्ते मेरुपृष्ठतः । सा एव काशवद्रस्य तरुपेण संस्थिता । सा पराशिवभावेन परमापददायिका । तस्या यदुःसहं तेनो ब्रह्मादीनां दय्यं करम् । तं विद्धि काशवद्रेति सौम्यरूपं सदाशिवम् । काशामिबद्धस्य कर्त्तुं योजनानां प्रमाद्यतः । अर्जुनोऽप्यतस्तस्य पादाः पादेन वासव ! । सिङ्करुपा महाघोरा महानका महावक्त्राः । काशामिबद्धरूपो यो बद्धरूपसमाहृतः । अग्नयपद्रुपक्ष धातारः कारयेन्मरः । दास्यामिभ्य वक्त्रस्य यमहन्ता क्षमान्तकः । नोदितः क्रूरतेजासा घ्नो दृष्टिर्वाहकः ।

काशानु

विद्युतश्चक्रशीघ्रश्च प्रसन्नः शान्तसौम्यहृत् । सर्वज्ञो विविधो बुद्धो द्युतिमान् दीप्तिसुधमः । इते वक्त्रा महात्मानः काशिकाशसिद्धिदाः । संहरन्ति समस्तोदं ब्रह्माद्यं सचराचरम् । काशामिध्रुवशीघ्रोऽयं बद्धकोटिभिराहृतः । तस्याः पुरस्य विस्तारं शतकोटिसुवर्तुजा । देवगन्धर्वसिद्धानां तत्र भोगाः सुदुर्लभाः । पूर्वोत्तरपरा पश्चिमोऽप्योत्तरस्थिता परा । अग्न्याग्निकपरा च नैर्ऋतोऽग्न्यागपरा । एतेषां मध्यतो राजन् काशवद्रस्तु शोभने । पङ्कगाकारैः पुरैः सर्वे कटकं तस्य संस्थितम् । समन्ताद्देहितवनं प्राकाराद्वाणगोपुरैः । वयेन्द्रनीलवैदूर्यैः प्राकारैः सर्वतोऽन्वितम् । काशामिन्नरकान्तो तु पुरं काशस्य संस्थितम् । पञ्चाशच्छतविस्तारं समन्तात् परिवर्तुजम् । जाम्बूनदमयैर्हर्मैः खचितं रत्नधातुभिः । प्रमदराजसंयुक्तं नागावर्गसमाहृतम् । कामोन्मत्तप्रमत्तश्च तद्भूति जनसंकुलम् । काशस्य सुधमं दिशं वक्त्राकारं मणोहरम् । वेष्टितं हेमप्राकारैर्योजनायुतमुष्णितम् । प्राकारावहृदस्थान्ते अन्तरं योजनायुतम् । अग्निष्वालेषु निविष्टैर्भयदैः किमुकप्रभैः । हरितानजिभा ज्वाला सिन्दूरगैरिकाप्रभा । अत उर्ध्वं प्रज्ज्वाल वातोद्भूताभिमाक्षरा । दीप्तितरङ्गकङ्कोजज्वालाभाजुलाम्बरा । प्रवृत्तास्ताः प्रमाणेन योजनद्वयोकोटयः । अष्टागवतिज्ज्वालि ज्वाला उर्ध्वगतः शिला । वक्षभूता सदा तत्रा तस्य तेजोनियामिका । चत्वारि कोटिमानेन कारयेन तु स्थापिता । तस्यार्ज्वेन भवेत् किञ्चित् कोट्यन्तवारि वासव ! । एवं काशामिबद्धस्य माहात्म्यं कीर्तितं मया । अवज्ञात् सर्वपापाणि शान्त्यन्ति काशजान्त्रियि” । इत्याद्ये देवीपुराणे काशामिबद्धपुरकथनम् । (कृष्णयजुर्वेदगतोपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्ति-कोपनिषदि । “काशामिबद्धमेवेथी सुवाक्यमिह मन्त्रिका” । वटिकौषधविशेषः । यथा,—

“सूतकान्ताभक्तौहानां भक्षमाप्तिरगन्धकम् । भूधराख्ये पृष्टे पञ्चादिनैकं तद्विपाचयेत् । दशमांशं विधं योज्यं माभमात्रञ्च भक्षयेत् । रसः काशामिबद्धोऽयं दशाक्षेन विसर्पेणुत्” । काशामिबद्धोरसः । इति रसेन्द्रसारसंग्रहे वीसर्पाधिकारे । ॥) काशाङ्गनी, स्त्री, (अव्यतेऽनया । अङ्ग + करणे क्युट् + ङीप् । काशो अङ्गनी ततः पुंवङ्गावः ।) क्षुपविशेषः । काशिकर्पसिकिनी इति ख्याता । तत्पर्यायः । अङ्गनी २ रेचनी ३ शिनाङ्गनी ४ नीलाङ्गनी ५ कृष्णाभा ६ काशो ७ कृष्णाङ्गनी ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । अमजत्वम् । क्षमिशोधनत्वम् । अपाणावर्त्तनमनत्वम् । जाठरा-मयनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । काशानुगारी, [न] पुं, (काश एव काशः अन्धकमन्त्र-

कालिका:

धनिः । तं अनुगदतीति । अनु + गद् + धिनिः ।)
 रोकम् । अमरः । कलविष्णुः । चटा इति भाषा ।
 कविष्णुः । चातकपक्षी । इति मेदिनी ।
 कालानुशारिका, स्त्री, (कालेन कृष्णवर्णेन अनु-
 कृता शारिका ।) तगरपादिकम् । तगरमूल इति
 भाषा । श्रौतकीजटा । इति रत्नमाणा । श्रौतकी-
 कोप् इति भाषा । (तगरशब्दे ऽस्या गुणादयो
 बोध्याः ।)
 कालानुसारकं, स्त्री, (कालं कृष्णवर्णं मृगमदं अनुस-
 रति गन्धेन । अनु + कृ + गन् ।) तगरम् । इति
 राजनिर्घण्टः । श्रौतचन्दनम् । इति भावप्रकाशः ।
 कालानुसारिः, पुं, (कालं कृष्णवर्णं मृगमदं अनुसर-
 तीति । काल + अनु + कृ + इप् ।) शैलेयम् ।
 शैलजनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ।
 कालानुसार्यं, स्त्री, (कालेन मृगमदेनानुस्रियते ।
 अनु + कृ गतौ + “कृहणोर्ह्यत्” । १। १। १२४ ।
 इति णत् ।) शैलेयम् । शैलज इति भाषा ।
 कालीयकम् । कालीयानामपीतवर्णसुगन्धिका-
 कम् । इत्यमरः । २। ४। १२२ । शिशुपादकम् ।
 इति मेदिनी । शिशु इति भाषा । तगरम् । इति
 भावप्रकाशः ।
 कालानुसार्यकं, स्त्री, (कालानुसार्य + कप् ।) शैले-
 यम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 कालान्तरविषः, पुं, (कालान्तरं दंष्ट्रनादन्यस्मिन् काले
 विषं विकृतिकारि यस्य ।) मूत्रिकादिः । इति
 हेमचन्द्रः ।
 कालायः, पुं, (कालः मृगुराप्यते यस्मात् । काल +
 आप् + अयपदाने घञ् ।) सर्पभोगः । राक्षसः ।
 इति धरणी । (कलायं खनामख्यातं व्याकरणं
 वेत्तीति । अथ ।) कलापव्याकरणवेत्तारि त्रि ।
 (कृषिविशेषः । यथा महाभारते । २। ४। १७ ।
 “कुक्कुरो वेणुजङ्घोऽथ कालायः कठ एव च ।
 मुनयो घर्मेविद्वांसो हृतात्मनो जितेन्द्रियाः” ।)
 कालायसं, स्त्री, (कालश्च तत् अयच्छेति । “अनो-
 घ्नायः सरसां जातिसंघयोः” । ५। ४। ६४ ।
 इति टच् ।) जौहम् । इत्यमरः । २। ६। ६८ ।
 (यथा, गोः रामायणे । ५। ४६। ३२ ।
 “दशर्षं वीक्षमाद्यच्च परिघं तोरणाश्रयम् ।
 तमादाय महाबाहुः कालायसमयं दृष्टम्” ।
 अस्य पर्याया यथा,—
 “नोहोऽस्मी शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी” ।
 अस्य सप्तदोषा यथा,—
 “गुह्यता वृष्टतोत्प्लेदः काष्ण्यं दाहकारिता ।
 अक्षदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य तु” ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 कालिकं, स्त्री, (कालः कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्य इति ठन् ।)
 कृष्णचन्दनम् । तत्पर्यायः । कालीयम् १ काला-
 यकम् १ हरिप्रियम् ४ । इति शब्दचन्द्रिका ।
 (कालो भवम् । ठन् । कालेन निर्दुतं ठक् वा ।)
 सामयिके त्रि । (यथा, भाषापरिच्छेदे १२२ ।
 “दैनिकं कालिकाद्यापि मूर्त्त एव तु दैनिकम्” ।)
 कालिका, पुं, (काले वर्णाकाले चरति ठन् । के जने

कालिका

अकलि पर्याप्तोति । अल् + बाहुलकात् इकन्
 वा ।) कौक्षः । इति शब्दरत्नावली ।
 कालिका, स्त्री, (कालो वर्णोऽस्त्यस्याः इति ठनाविति
 ठन् । यद्वा, काल + जानपदात् डीष् सार्धं कन्
 ऋस्त्व । चङिकामेदः । काली । तन्नामकारणं यथा ।
 “सर्वे सुगन्धाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम् ।
 गङ्गावतारनिकाटे महाभायां प्र तुष्टुवः ।
 अनेकसंस्तुता देवो तदा सर्वामरोत्करैः ।
 मातङ्गवनितामूर्त्तिभूत्वा देवानपृच्छत ।
 युष्मानिमरैरेष लयते का च भाविनो ।
 किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ।
 एवं ब्रुवन्त्या मातङ्गान्तास्त्यान्तु कायकोवतः ।
 समुद्रताम्रवीदेवी मां स्तुवन्ति सुरा इति ।
 शुभो निशुभो ह्यसुरौ वाधते सकलान् सुरान् ।
 तस्मात्तयोर्व्याधाय हं लूयेऽथ सकलैः सुरैः ।
 विनिःश्रुतायां देव्यान्तु मातङ्गाः कायतस्तदा ।
 भिन्नाङ्गननिमा कृष्णा साभूत् गौरी कृष्णादपि ।
 कालिकास्याऽभवत्स्यापि हिमाचलकृताश्रया ।
 तामुत्तरां ऋषयो वदन्तीह मनीषिणः ।
 उयादपि भयात्राति यस्माद्भक्तान् सदाभिका ।
 एतस्याः प्रथमं वीजं कथितं तन्ममेव च ।
 एषैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटैकिका ।
 षट्शतं चिन्तनं चास्याः सम्यग्वेतालभैरवौ ।
 यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीष्टितम् ।
 चतुर्धृजां कृष्णवर्णो मुग्धमानाविमूर्षिताम् ।
 खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां विभ्रतीन्दोवरं त्वधः ।
 कर्त्रीश्च खर्परश्चैव क्रमादामेन विभ्रतीम् ।
 खं लिखन्तीं जटामेकां विभ्रतीं शिरसा स्वयम् ।
 मुखमानाधरां शीर्षं ग्रीवायामपि सर्वदा ।
 वक्षसा नागहारन्तु विभ्रतीं रत्नलोचनाम् ।
 कृष्णवस्त्रधरां कक्षां व्याघ्राजिनसमन्विताम् ।
 वामपादं श्वहरि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।
 विन्यस्य सिंहपृष्ठे तु शैलजानासवं स्वयम् ।
 सादृष्टासमहाघोररावयुक्तातिभीषणा ।
 चिन्त्योद्यतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेभुभिः ।
 एतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ताः ।
 महाकाश्यप ब्रह्मणी उया भीमा तथैव च ।
 घोरा च भामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी ।
 भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयेत्” ।
 इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः ।
 कार्याम् । दक्षिकपञ्चदशः । क्रमदेयवस्तुमूख्यम् ।
 धूसरी । नवमेघः । पटोलशाखा । रोमाणी ।
 मांसी । काकी । शिवा । मेघावलिः । इति मे-
 दिनी । (यथा रघुः ११। १५ ।
 “ताडका चकपपाककुडका
 कालिकेव निविडा वलाकिनी” ।)
 खर्गदोषः । इति जटाधरः । क्षीरकीटः । इति
 हागवली । मसी । इति शब्दरत्नावली । का-
 कीनी । श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्टः । प्रति-
 मासीया दृष्टिः । यथा,—
 “प्रतिमासं खवति या दृष्टिः सा कालिका मता” ।
 इति विवारायवसेतौ नारदः । सुरा । इति

कालिका

हेमचन्द्रः । कुष्माटिका । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 हिमाचलमवा त्रिशिरा हरीतकी । का मन्ध-
 योगकरणे प्रशस्ता । इति राजवल्लभः । (नदी-
 विशेषः । यथा महाभारते १। ८४। १४६ ।
 “कालिकासङ्गमे जाता कौशिक्याश्चवीर्यता ।
 त्रिरात्रोपविता विद्वान् सर्वपापैः प्रमुच्यते” ।)
 कालिकाव्रतं, स्त्री, (कालिकायाः प्रीतये यद्व्रतं वि-
 हितनियमादिकम् ।) अमावास्यायां कालिका-
 व्रतविशेषः । यथा,—
 युधिष्ठिर उवाच ।
 “कालिकाव्रतमाहात्म्यं वद वेदविदाम्बर ।।
 किमेतस्य फलं देव को वा तद्विदेव च ।।
 कस्माद्भुतमिदं भूतं मन्त्रे केन प्रकाशितम् ।
 त्वत्तत्तत् ओतुमिच्छामि तत्सर्वं ब्रूहि केशव ।।” ।
 श्रीकृष्ण उवाच ।
 “पुरा भविष्यशास्त्रे यदुक्तं धर्मसंहितम् ।
 तत्सर्वं षट्शतं राजेन्द्र । कालिकाव्रतमुत्तमम् ।
 स्वर्गे पुरन्दरस्वासी तस्यैव राजसङ्गनि ।
 यदुत्तान्तमभूत्तत्र तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ।।
 सभायां संस्थितो राजा दृष्ट्वा सत्तो हि निम्बशः ।
 दिनैकस्य च वृत्तान्तं श्रुत्वा हृष्टो बभूव सः ।
 अत्थामेदं समभ्येत्य पुण्यदृष्टिरनुत्तरा ।
 पुरन्दरः स्वयं प्राप्य परिजातं मृष्टीतवान् ।
 ब्राह्मा राजा तदा पुण्यं प्रदत्तं तद्विजातये ।
 लज्जितो ब्राह्मणः सोऽपि मागधीनोऽभवत्तदा ।
 क्रोधेन महताविष्टः शत्रुं कामसमन्वितः ।
 क्षात्रं विमृश्य चेन्द्राय शापो दत्तः सुदारुणः ।
 व्याधानयेष्वा मार्जारो दादशाब्दं भविष्यति ।
 तेन कर्मेविपाकेन मद्युक्तो विचेतनः ।
 प्राप्तमार्जारदेहोऽसौ राजा विपिनमास्थितः ।
 पत्नी तस्य च तत्रासीत् पत्युः सर्वाधिकारिणी ।
 ततो व्याधश्चे राजा मार्जारीभूय तिष्ठति ।
 ततः पुरन्दरपुरं राजभूयन्मभूत्तदा ।
 शची तु चिन्तायामास अन्नपानं विहाय सा ।
 उपवासं समाचर्य मासमेकान्तु तिष्ठति ।
 ततो देवगणाः सर्वे चिन्तया व्याकुलेन्द्रियाः ।
 गत्वा तु राजभवनं व्याकुलां तां विदोष्य च ।
 विमृश्य चामराः सर्वे शचीं वाक्पमुदाहरन् ।
 शचि ! त्वं राजजायासि कथमेतत् करोषि च ।
 मासमेकमनाहारं कृत्वा तिष्ठसि सुप्रते ।।
 किं वा त्वदीक्षितं देवि ! सर्वेण वद पश्चिते ।
 तच्छ्रुत्वा तु तदा देवी क्षताङ्गनिरभाभवत् ।
 यूयमेव जगन्नाथाः कृष्टिस्थित्यन्तकारकाः ।
 न गतो मम भर्ता च तन्न जानामि कथ्यताम् ।
 परिचिन्त्यामराः सर्वे ध्यानमाध्याय संस्थिताः ।
 मार्जाररूपमाध्यायं स्वीयते जानन्नाश्रमे ।
 तच्छ्रुत्वा राजपत्नी च वेपमाना मुहुरमुहुरः ।
 उवाच कुशलं प्रश्नं राजार्थं किं करोष्वहम् ।
 पत्युर्यथा विमोक्षः स्यात् तत् कुर्वन् सुभाषणाः
 प्रभूषुचामराः सर्वे धार्ष्टिं त्वं दिजसन्निधिम् ।
 संभाव्य मधुरं प्रश्नं दिजसेवां समाधर ।
 दिजनेहं समागम्य दिजसेवापराऽभवत् ।

काशिका

स तस्याः प्रियकार्त्तव्यं सन्तुष्टो दिवससप्तमः ।
 हिंसामोहविमुक्तश्च बलिहोमपराश्रयः ।
 शान्तो दान्तः क्षमायुक्तः सदा मधुरभाषितः ।
 सर्वप्रतिहिंसार्थी च क्षेममोहविपरिजितः ।
 जितेन्द्रियः जितक्रोधो दृढोऽसौ ब्राह्मणोत्तमः ।
 राजपत्न्याः सुखेवाभिः प्रीतोऽसौ दिवससप्तमः ।
 प्रत्युवाच स तां प्रीत्या शशि ! त्वं चातिदुर्लभे ।
 किं वा त्वदीप्सितं देवि ! सखेन वद पण्डिते” ॥
 शशुवाच ।
 “पापं यज्जानतो भर्ता समस्तं कर्मणा कृतम्
 तत् क्षमन् महाभाग ! रक्षन् सुरपालकम् ।
 वासवस्तव श्रापेन मार्जारत्वमुपागतः ।
 इन्द्रो व्याघ्ररूपे देव ! विद्यते हि न संशयः ।
 पुरन्दरस्य श्रापान्तः केनोपायेन सिध्यति” ॥
 ब्राह्मण उवाच ।
 “शशि ! त्वं प्रतिभक्त्यासि महात्मनोवधारय ।
 पतिव्रते ! महाभागे ! कालिकाव्रतमाचर ।
 दास्यं यत् कृतं तेन व्रतेनैव विमुच्यते ।
 कोपात् श्रापो मया दत्तो तन्मोक्षं कुरु व्रते !” ॥
 शशुवाच ।
 “विधानं ब्रूहि मे ब्रह्मन् कालिकाया व्रतस्य च ।
 तदा तव प्रसादेन करोमि तद्व्रतं हिज !” ॥
 ब्राह्मण उवाच ।
 “अन्वत्यतस्मूकोऽस्ति वटको नाम हिंसकः ।
 तस्यैव भवनं गच्छ श्रापान्मोक्षं च कारय ।
 पत्नी सुभद्रा तस्यास्ति पतिशुश्रूषणे दत्ता ।
 तस्याः कुलव्रतं कर्म तत्परा भव शोभने ।
 ततश्च प्राञ्जलीभूय गता सा तस्य मन्दिरम् ॥
 दृष्ट्वा व्याधः शचीं देवीं प्रत्युवाच सुभद्रिकाम् ।
 आयात्नीयं शचीं देवी तस्याः सम्भाषणं कुरु ॥
 इति तस्य वचः श्रुत्वा सुभद्रा हृष्टमानसा ।
 तस्याः सम्भाषणार्थं सुभद्रा चागता वह्निः ।
 ताश्च दृष्ट्वा शचीं देवीं सार्धपाद्यादिकं ददौ ॥
 शशि ! त्वं राजभार्यासि कस्मादागमनं तव ।
 किं कार्यं कथय त्वं हि इत्युवाच शचीं प्रति ॥
 प्रत्युवाच शची तान् भर्ता मे सुरपालकः ।
 स च ब्राह्मणश्रापेन मार्जारत्वाभवद्भूतम् ॥
 ह गतः प्राणनाथोऽसाविति चिन्तापरादिशम् ।
 आत्मा केनाप्युपायेन प्राप्ता च भवतीत्यहम् ॥
 इत्युक्त्वा राजपत्न्या च वृष्टो मार्जारकस्तदा ।
 सा आत्मा तं प्रियं शकं चिन्तां प्राप्ता दुरत्ययाम् ॥
 दृष्ट्वा मार्जारतां प्राप्तं विजनापाकुलेन्द्रिया ।
 विजपन्ती शचीं वृष्टा सुभद्रा प्रत्युवाच ताम् ॥
 पतिव्रते महाभागे ! तमेव राजजेश्विनी ।
 त्वं दुःखेन विजिज्ञासि सन्देहो नास्ति तत्र वै ॥
 किञ्च तस्याप्युपायोऽस्ति कालिकाव्रतमाचर ।
 अतिप्रसन्नरूपया सा अस्माकं कुलदेवता ॥
 कालिका सा महादेवी शुभसन्ततिदायिनी ।
 व्रतस्यास्य प्रभावेन साकल्यमुपजायते” ॥
 शशुवाच ।
 “विधानं चास्य मे ब्रूहि कालिकाया व्रतस्य च ।
 मनोपदिष्टतामेव तद्व्रतं करोम्यहम् ॥

कालिका

शुद्धकाशे समारभ्य हस्तपथे चतुर्दशीम् ॥
 संकल्प्य विधिना पूजनमावास्यां व्रतं चरेत् ।
 समारभ्य गुह्येनैव द्विगुणं परिशोधयेत् ॥
 न रात्रौ भोजनं कार्यं वामहस्ते भुजिक्रिया ।
 सिद्धमङ्गं रात्रिकाले दग्धमीनस्य सर्वदा ॥
 वर्जयेत् पिष्टकं किञ्चित् रक्तशककस्य चाक्षकम् ।
 द्विष्टकां विप्रनायास्य सधवां भोजयेत्ततः ॥
 एवं क्रमेण कृत्वा तु कालिकानं नयेद्भुतम् ।
 ततः शुद्धदिने प्राप्ते भौमाक्षे मन्दवासरे ॥
 यथाशक्त्यपचारैश्च पूजां कुर्याद्विधानतः ।
 तथापराङ्मूले तु सन्ध्यापसमये तथा ॥
 रात्रौ तु कदलीकाये यद्द्वं निर्माय प्राङ्मुखे ।
 तस्य मध्ये समारोप्य कालिकां पूजयेत् सरा ॥
 पाद्यार्घ्याचमनीयेष्व् गन्धपुष्पादिभिस्तथा ।
 धूपैर्दिव्यप्रदीपैश्च नैवेद्यैर्विविधैस्तथा ॥
 पिष्टकं चैव सिद्धाङ्गं यज्जनं दग्धमीनकम् ।
 निवेद्य सकलं देव्यै बलिं दत्त्वा प्रणम्य च ॥
 तदङ्गं यज्जनं सर्वं नैवेद्यादिबलिं तथा ।
 महारण्ये प्रदातव्यं ह्येतत् व्रतमुत्तमम् ॥
 वैद्यके कदलीमूले या कुर्यात् कालिकाव्रतम् ।
 कार्यसिद्धिर्भवेत् तस्या भविता गतिरुत्तमा ॥
 एतद्व्रतविधानं तु कृत्वा सिद्धिर्भविष्यति ।
 एतद्व्रतमिदं भद्रे कुरु गत्वा निजालयम् ॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सा शची हर्षमानसा ।
 यद्भाग्यं सा तस्या वार्धिकां व्रतमाचरत् ॥
 गन्धपुष्पैर्धूपैर्नैवेद्यैश्चैव नैवेद्यैश्च ॥
 कृत्वा चाङ्गमयीं देवीं पूजयेत् भक्तिसंयुता ॥
 नानासुगन्धिपुष्पाणि दिव्यरत्नाद्यक्षतम् ।
 सिद्धाङ्गं पायसश्चैव शर्करान्वितपिष्टकम् ॥
 अमृतायुतहावश्च दीयते च प्रयत्नतः ।
 जुलापकागमैर्वादिबलिं दत्त्वा प्रभूतकम् ॥
 नानावाद्यैश्चैवैर्गतिः प्रणिपत्य पुनः पुनः ।
 कृताङ्गलिपुटां स्तोत्रं भक्तिनम्रा चकार सा ॥
 तुष्टा प्राह महाकाली वरं वृणा शुभानने ! ।
 तत् श्रुत्वा राजपत्नी सा बभार्च च मुदान्विता ॥
 मन्त्रसुरासुसुक्तं भूतस्तन्मोक्षं कुरु चेत्परि ! ।
 वरं दत्त्वा हैमवती बभूवान्निर्हिता नृप ! ॥
 दादृशाब्दाश्च तत्प्रापान्मोक्षितो वत्सरे तदा ।
 मार्जाररूपं सन्त्यज्य स गतोऽन्नेऽमरावतीम् ॥
 पुष्पदन्तिश्च दुग्ध्या वाद्यं देवगणैः कृतम् ।
 कालिकायाः प्रसादेन गतः शक्रो निजालयम् ॥
 अनेनैव विधानेन या कुर्यात् कालिकाव्रतम् ।
 सत्वरं कार्यसिद्धिः स्यात्तस्या अत्र न संशयः” ॥
 इति भविष्यपुराणे कालिकाव्रतकथा समाप्ता ॥
 कालिका, स्त्री, (केन जनेन आलिङ्ग्यतेऽसौ । आ +
 लिङ्गि + कर्मणि घञ् ।) कलविशेषः । तरमुज्ज्वलम् ।
 इति स्थातम् । तत्पर्यायः । कालिन्दकम् २ कृष्ण
 वीजम् ३ कलवर्तुणम् ४ । अस्य गुणाः । शीतल-
 त्वम् । याहिलम् । खादुपाकरसत्त्वम् । गुरुत्वम् ।
 विष्टम्भित्वम् । स्यान्दित्वम् । दृक्शुक्रपित्तनाशि-
 त्वम् । कफवातकारित्वम् । पक्वस्य तस्य गुणाः ।
 पित्तद्विजकारित्वम् । उष्णत्वम् । क्षारत्वम् । कफ-

कालिन्दी

वातनाशित्वम् । तत्पत्रगुणौ । बधिरव्यापनत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । इति पद्यापष्टविवेकः ॥
 कालिका, पुं, (केन जनेनालिङ्ग्यते इति । क + आ-
 लिङ्गि + कर्मणि घञ् ।) भूमिकर्माक्षः । (कं जन-
 मालिङ्गति । आ + लिङ्गि + कर्मणि घञ् ।) हृषी ।
 (कं वातं आलिङ्गति गृह्णाति चन्नाति इत्यर्थः ।)
 सर्पः । इति मेदिनी । (कुत्सितं किङ्कं आङ्गादि-
 चिह्नं यस्येति कोः कादेशः ।) नौहमेदः । अस्य
 लक्षणम् । “कालिको लिङ्गवान् यः स्याद्भुजः
 स्रष्टाङ्गको मतः” । इति सुखबोधः । (कालिके
 भवः । अत्र । कालिकदेशोद्भवः । यथा महा-
 भारते ८ । कर्णशृङ्खलसंवादे ४५ । १४ ।
 “कुरवः सहपाद्यानाः शान्ता मत्स्याः सन्निभः ।
 कोमलाः काशयोऽङ्गाश्च कालिका मागधास्तथा” ॥
 कालिकदेशस्य राजा । अत्र । कालिकराजः ।
 यथा रघुः ४ । ४० ।
 “प्रतिजयाह कालिकः तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
 पद्मच्छेदोद्यतं शकं शिलावर्धनं पद्मतः” ॥
 कालिकिका, स्त्री, (कालिका + गौरादित्वात् ङीष् ।
 स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् ऋसञ् ।) चिह्नम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कालिकी, स्त्री, (कालिका + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 राजकर्कटी । इति मेदिनी । (कालिकदेशोद्भवा ।
 यथा महाभारते १ । ६५ । २२ ।
 “अक्रोधनः खलु कालिकीं करस्मां नामोपयेमे” ॥)
 कालिदासः, पुं, (काल्याः दासः । संज्ञायां ऋसञ् ।) खना-
 मख्यातकविः । तत्पर्यायः । रघुकारः २ मेधाकरः
 ३ कोटिजित् ४ । इति त्रिकायप्रवेशः ॥ स तु
 रघुमारसम्भवश्चतुर्बोधभेदद्वताभिज्ञानशकुन्तल-
 नलोदयप्रद्वारतिलकादिप्रत्यक्षार्त्ता विजयमादित्य-
 राजसभास्थमवरत्नमध्ये सप्तमरत्नम् ॥ (यदुक्तम् ।
 “धन्वन्तरिचपयकामरसिंहशृङ्ग-
 वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।
 ग्यातो वराहमिहो नृपतेः सभायां
 रत्नानि वै वररश्मिर्नैव विक्रमस्य” ॥)
 कालिदासकः, पुं, (कालिदास + स्वार्थे कन् ।) कालि-
 दासः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कालिनी, स्त्री, (कालः शिवः अधिष्ठातृतया यदा
 कालः पुरुषाकारः आकाशस्थो लुब्धकः सन्निरु-
 त्वेन अस्यस्याः ।) आर्द्राक्षकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 कालिन्दकं, स्त्री, (कालिं जनराशिं ददातीति । दा +
 कः । स्वार्थे कन् ।) कालिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कालिन्दी, स्त्री, (कालिन्दाख्यपर्वते तस्य निहितदेशे
 वा जाता । कालिन्दात् निःसृता वा “तत्र भवः” ।
 ४।३।५।३ । इति अत्र ततो ङीप् ।) यमुना नदी ।
 इत्यमरः । १ । १० । ३२ । (यथा रघुः १५ । २८ ।
 “उपकूलं स कालिन्दाः पुरीं पौरवभूषणः ।
 निर्ममे निर्ममोऽर्थेभ्य मधुरां मधुरावति” ॥)
 रत्नचिह्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कालिन्दीकर्मणः, पुं, (कालिन्दीं कर्मति यः । कृष्ण +
 कर्त्तरि क्त्वा । कालिन्दाः कर्मणो वा ।) कर्मदेवः ।
 इति हजामुधः ॥

काली

(कालिन्दीसङ्घर्षकथा हरिवंशे १०२ अध्याये उक्ता । तथा,—

“रामस्तु यमुनामाह खातुमिच्छे महानदि ।
यहि मामभिगच्छस्व रूपिणी सागररूपिणी ।
सङ्घर्षस्य मत्तोक्ता भारती परिभूय सा ।
नाभ्यवर्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता ।
ततश्चक्रोद वलवान् रामो मदस्मीरितः ।
चकार स हनं हस्ते कर्षणाधोमुखं वली ॥
तस्यामुपरि मेदिन्यां पेतुन्तामरसंलग्नः ।
मुमुक्षुः पुष्पकोषैश्च पुष्परेगवद्यं जलम् ॥
स ह्येनानतायेन कुले गृह्य महानदीम् ।
चकार यमुनां रामो व्युत्थितां वज्रितामिव ॥
सा विङ्गजजलकोता ऋदप्रस्थितसङ्घाया ।
व्यावर्तत नदी भीता हनमागानुसारिणी ॥
जाङ्गलादिहमार्गा सा वेगगा वक्रगामिणी ।
सङ्घर्षमयचक्ता योषेवाकुलतां गता ॥
पुनिरन्योऽपि विमोहो न्यदितेऽस्तोयताडितैः ।
येनमेखकसुत्रैश्च वेगगाम्बुदगामिनी ॥
तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्मुखस्तनी ।
वेगगम्भीरवक्राङ्गी चक्रमीनविभूषणा ॥
सितहृत्पद्मापाङ्गी काञ्चनमोक्षिताम्बरा ।
तीरजोद्धतकेशान्ता जलजलितगामिनी ॥
जाङ्गलोक्लिखितापाङ्गी क्षुभिता सागररूपिणी ।
मत्तेव कुटिला गारी राजमार्गेण गच्छती ॥
कथ्यते सा स्म वेगेन खोतःस्फलितगामिनी ।
उन्मार्गा नीतमार्गा सा येन हन्दावनं वनम् ॥
हन्दावनस्य मध्येन सा नीता यमुना नदी ।
रोह्यमाखेव खगैरन्विता तोयवासिभिः ॥
सा यदा समभिक्रान्ता नदी हन्दावनं वनम् ।
तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा यमुना राममब्रवीत् ॥
प्रसीद नाथ ! भीतास्मि प्रतिजोमेन कर्मणा ।
विपरीतमिदं रूपं तोयश्च मम जायते ॥
असत्यं नदीमध्ये रौहिणेय ! त्वया कृता ।
कर्षणेन महाबाहो स्वमार्गं व्यभिचारिणी ॥
प्राप्तां मां सागरे नूनं सपत्नेया वेगगम्बिताः ।
येन ह्यसौ हंसिष्यन्ति तोयव्यावृत्तगामिनीम् ॥
प्रसादं कुर्व मे वीर ! याचे त्वां कृष्णपुष्पज ! ।
सुप्रसन्नमना निजं भव त्वं सुरसत्तम ! ॥
कर्षणायुधकटाक्षि रोषोऽयं विनिवर्त्यताम् ॥
गच्छामि चरन्ती मूर्द्धा तवैवा जाङ्गलायुध ! ।
मार्गमादिष्टमिच्छामि क्व गच्छामि मङ्गलमुज ! ॥
कालिन्दीभेदनः, पुं, (कालिन्दीं भिनक्ति । भिद् + कर्त्तरि ल्युट् । कालिन्दी भेदनी वा ।) वनदेवः ।
इत्यमरः । १।१।२५ ॥ (“कालिन्दीभेदनी हलीति”
पुराणम् ॥)
कालिन्दीरुः, स्त्री, (रुते इति । रु + कृिप् । कालिन्द्याः
यमुनायाः रुः माता प्रसवित्रीत्यर्थः । कालिन्दीं
रुते रुतवती वा ।) रुत्यपत्नी । यमुनामाता ।
इति चिकावशेषः ॥

कालिन्दीलोदरः, पुं, (कालिन्द्याः लोदरः सद्योदरः ।)
यमः । इति हेमचन्द्रः ॥

काली, स्त्री, (कालः कालवर्गोऽप्यस्याः । काल + “जा-

काली

नपदकुलङ्गोक्तस्य भाजनागकालीनेत्यादिना” ।
४।१।४२ । डीब् ।) शान्तपुराजपत्नी । इति त्रि-
कावशेषः ॥ (कालः शिवः । तस्य पत्नीति डीब् ।)
कालिका । अम्बिकाकालाटनिष्क्रान्ता देवी । यथा,
“ततः कोपं चकारोच्चैरम्बिका तानरीन् प्रति ।
कोपेन चास्या वदनं मसीवर्गमभूत्तरा ॥
भकुटीकुटिलास्तस्या ललाटफलकाद्भुतम् ।
काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी” ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे ७७ । ५ । * ॥ अन्यथा ।
“देव्या ललाटनिष्क्रान्ता या कालीति च विमुक्ता ।
तस्यास्तनवं प्रवक्ष्यामि कामदं प्रदणु भैरव ! ॥
समाप्तिरहितो दम्यः प्रान्थस्तस्मात् पुरःसरः ।
वस्तुसर्गाभिर्विन्दुसहितो मादरेव च ॥
कालीतन्त्रमिति प्रोक्तं धर्मकामाद्यदायकम् ।
एतन्मूर्तिं प्रवक्ष्यामि वत्सिकायमनाः प्रदणु ॥
नीलोत्पलदण्डायामा चतुर्बाहुसमन्विता ।
खट्वाङ्गं चन्द्रहासश्च बिभ्रती दक्षिणे करे ॥
वामे चर्म च पाशश्च ऊर्ध्वधो भावतः पुनः ।
दधती मृगहमालाश्च व्याघ्रचर्मवराम्बरा ॥
हृष्टाङ्गी दीर्घदंष्ट्रा च अतिदीर्घातिभीषणा ।
लोलजिह्वा निम्नरक्तनयना मादभैरवा ॥
कवचवाहना पीनविस्तारश्रवणागना ।
यथा ताराङ्गया देवी चामुण्डेति च कथ्यते ॥
एतस्या योगिनीश्चाष्टौ पूजयेन्नित्येदपि ।
त्रिपुरा भोषणा चण्डी कर्त्री हन्त्री विधातृका ॥
काला शूलिनी चेति अष्टौ ताः परिकीर्त्तिताः ।
यथातिका मदा देवी जाडहानिकरी सदा ॥
एतस्याः सदृशी काचित् कामदा न हि विद्यते” ।
इति श्रीकालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः ।
क्षीरकीटः । मातृभेदः । उमा । नवमेघसमूहः ।
परीवादः । इति हेमचन्द्रः ॥ कालाङ्गनी । तुवरी ।
त्रिहत् । राज्ञिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्नि-
शिखाभेदः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मुण्डकोप-
निषदि १ । २ । ४ ।

“कालीकराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिणी विस्मरूपी च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वा” ॥
हृत्कालीवृद्धः । इति गङ्गमाला । (कालिया
विह्वली इति भाषा ॥ लता । यथा तैद्यके ।
“सप्तपर्णस्तथा काली गुडुची पिप्पुमहकम्” ॥*)
भीमसेनस्य पत्नीभेदः । यथा, भागवते ८ । २५ । ११ ।
“युधिष्ठिरास्तु पौरव्यां देवकोऽथ घटोत्कचः ।
भीमसेनात् हिडिम्बायां, काल्यां सर्वगतस्ततः” ॥
मातृकाध्यानं चामुण्डाशब्दे द्रष्टव्यम् । कालिकाया
ध्यानं लिख्यते यथा—
“करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजां ।
कालिकां दक्षिणां दिक्षां मुखमालाविभूषिताम् ।
सद्यश्चिह्नशिरःखड्गवामाधोर्द्धकराज्जनाम् ।
अभयं वरदक्षैव दक्षिणोर्द्धाधपाणिकाम् ॥
महामेघप्रभां श्यामां तथा चैव दिगम्बरीम् ।
कण्ठावसक्तमुख्यानीगजमुधिरचर्चिताम् ॥

काली

कर्णावतंसतानीतश्रवयुग्ममयानकाम् ।
घोरदंष्ट्रां करालास्यां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
श्रवाणां करसंघातैः क्षतकाशीं हसन्मुखीम् ।
खड्गद्वयगजदण्डधाराविष्णुदिताननाम् ॥
घोररावां महारौम्रीं श्लक्ष्णानयवासिनीम् ।
वाणार्कमखलाकारकोचनभित्तयान्विताम् ॥
दन्तुरां दक्षिणव्यापिसुक्तागन्धिकाचोचयाम् ।
श्रवणपद्महादेवद्वयोपरिसंस्थिताम् ॥
शिवाभिर्घोररावभिश्चतुर्दिक्षु समन्विताम् ।
महाकाशेन च समं विपरीतरतातुराम् ॥
सुखप्रसन्नवदनां क्षौरागमखरोदहाम् ।
एवं सन्निनयेत् कालीं सर्वकामार्थसिद्धिदाम्” ॥
इति तन्त्रसारवृत्तकालतन्त्रम् ॥
(कालशक्त्या सर्वमिदं जगत् परिचाययति चैव
काली प्रकीर्त्तिता यदा कालयति कलयति वा
उत्पादयति पात्यति प्रजये पुनरात्मन्वेव विना-
प्रयतीति काली आद्या मूलप्रकृतिः महत्तत्वा-
देव्यपत्तिनयानीनामाधारभूता । कलिहन्ति का-
मधेयुरिति कलधातुः वक्ष्यते धिनी स्वरूपतः
ब्रह्मणः सकाशात् नावाविधजगद्विचित्रनिष्ठा-
समर्था बुद्धिरूपा ब्रह्मप्रतिरेव प्रकृतिः कालीति
संज्ञया प्रकीर्त्यते । एतत् प्रबोधनाय समासतः
कतिपयवचनान्यत्रोक्तानि यथायथं द्रष्टव्यानि ।
तथाहि ज्ञानसङ्गतिनीतन्त्रे । भागवते च ।
“सा माया पालिनीशक्तिः कृत्स्नं हारकाशिकी ।
सा वा एतस्य संखटुः शक्तिः सदसदात्मिका ॥
माया नाम महाभाग ! यथेदं निर्ममे विमुः” ।
एवैव प्रारम्भेनारी मूलशक्तिः दुर्ब्बाधिकादिना-
मुपासनासौकर्यार्थं तन्त्रादिशास्त्रेण कालीश्यामा-
तारादिविविधनामरूपैः कल्पिता ॥
यथा,—
“या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता” ।
चितिरूपेण या कृत्स्नमेतद्व्याप्य स्थिता जगदिति” ।
इति मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्ये देवकृत-
देव्याः स्तौ । ८५ । १२, १४ । तथा च महा-
निर्वाणोक्ते ४४ उक्तासे । देवीं प्रति सदाप्रि-
बोक्तिः ।
“त्वं परा प्रकृतिः साक्षात् ब्रह्मणः परमात्मनः ।
महत्तत्त्वादभूतान्तं त्वया कृत्स्नमिदं जगत् ॥
निमित्तमात्रं तद्ब्रह्म सर्वकारणकारणम् ।
तस्यैवामात्मनात्मन्यं त्वं महायोगिनी परा ॥
करोषि पाप्मि हंस्यन्ते जगदेतद्वराचरम् ।
कलनात् सर्वभूतानां महाकाशः प्रकीर्त्तितः ।
महाकाशस्य कलनात् त्वमाद्या कालिकापरा ॥
कालावादादिभूतत्वादाद्या कालीति गीयते ।
ध्यानन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्वरूपास्त्वमेततः ।
स्वरूपं तव यज्ज्ञानमवाप्नुयसगोचरम् ॥
मनसोधारयार्थाय शीघ्रं कालीवृत्तिद्वये ।
सुखध्यानप्रलोभाय व्यूषध्यानं वदामि ते ॥
अरूपायाः कालिकायाः कालनातुमहाद्युते ।
गुह्यकियातुसारेण क्रियते कथं कथना” ॥
तस्या अरूपाया महाकायाः कथमेव रूप-

काशी

कल्पनादिभूमिति निष्ठासितवतीं धाम्नीं प्रति भगवतः शिवस्योत्तरदानं तत्रैव १३ उल्लासे ।
“उपासकानां काशीयं पुरैव कथितं प्रिये ! ।
गुह्यमिदं सुखं देवाः प्रकल्पितम् ।
चेतपीतादिको वर्णो यथा कल्पे विनीयते ।
प्रविशन्ति तथा काश्यां सर्वभूतानि प्रैजने ! ।
अतस्तस्याः काणशक्तेर्निर्गुणाया निराकृतेः ।
हितायाः प्राप्तयोगाणां वर्णः कल्पो निरूपितः ।
निष्ठायाः काणरूपाया अक्षयायाः शिवतामनः ।
अस्तत्वात् ललाटेऽस्याः अग्निश्चिह्नं निरूपितम् ।
अग्निश्चर्याभिभिर्निर्गते रत्नं काशिकं जगत् ।
सम्प्राप्तिं यतस्तस्मात् कल्पितं नयनत्रयम्” ।
तस्याः खूणध्यानं यथा तत्रैव ५८ उल्लासे ।

“निष्ठायां अग्निश्चर्यां निनयनां रत्नाम्बरं विभतीं पाणिभ्यामभयं वरञ्च विनस्रजहारविन्द स्थिताम् ।

मेघाङ्गीमिति वर्णनेनास्याः कृष्णवर्णत्वं सूचितं परं अरूपाया निराकृतेः काणशक्तेरेव ध्यानात्मनतया स्थापकत्वमिति यावत् ।

अग्निश्चर्यादेत्युक्त्वा अग्नी चन्द्रः जीवसमष्टिः सर्वजीवबीजस्वरूपो हरिश्चन्द्रो ब्रह्मा एव चन्द्रनाम्नाख्यायते अतएवास्या देव्या ललाटे ऊर्ध्व-देशे इति निर्देशात् समस्तजडशक्तिभ्यः पृथक् कृत्वा जीवशक्तेरुक्तं बोधयति यथा,—
“भूमिरापोऽनको वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अक्षरं इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरुच्यते ।
अपदेयमितस्त्वन्मां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवरूपां महाबाहो ! यदेदं धार्यते जगत्” ।

अतोऽस्या जीवशक्त्याधायकतया सैव परमात्मरूपिणी विद्वान्मयीति प्रबोध्यते । यदि च स्थानभेदे कश्चित् परब्रह्मणः सकाशादस्याः पार्थक्यं दृश्यते तत् केवलमज्ञानां क्रियाविशेषबोधनायैव स्वरूपतः अपेक्षितिकाशक्तिवत् सर्वत्रैव शास्त्राङ्गित्योर्भेदः प्रतिपादितः । निनयनमित्युक्त्वा सर्वव्योतिःपदार्थानां प्रधानभूता-अक्षरसूर्याप्रयः प्रकाशशक्तेराधिक्यात् तैरेवास्या देव्या नयनजितयत्नेन प्रकल्पितं वस्तुतः सर्व-प्रकाशकानां सूर्यादीनां सेवान्तर्यामितयाधिसृष्टा-जीवदेवतात्मरूपिणीति बोध्यम् ।

रत्नाम्बरं विभतीं इति कृत्तिकरत्नार्थं सैव परमात्मरूपिणी रजोगुणोपेक्षरूपमम्बरं वस्त्रं आवरण-शक्तिमिति भावः विभतीं धारिणीं । पाणिभ्यामभयं वरञ्च इति भक्तसाधकानां रक्षार्थं कुशला-ग्रं वराभयदानरूपशक्तिद्वयस्य पाणिद्वयत्वेन कल्पितं रत्नारविन्दस्थितमिति रजोगुणसमुद्भवाया इन्द्राशक्तेरेवारविन्दत्वेन प्रकल्पनं कृतमिति बोध्यम् । अतः खूणध्यानादीनां यदिचापाततः खूणवृक्षा नामरूपादिखूणजन्मावो लभ्यते परं सर्वत्रैव तेषां खूणार्थरूपपरमात्मन्येव गूढता-त्यर्थायः प्रतिफलत्वेन विज्ञानद्वारेण तत्सम्बन्धो-प्राप्तुं शक्यते । न ह्येतदस्माकं केवलं एकपोष-कल्पनामार्गं श्रीमद्भगवद्गीताप्रवृत्तितत्त्वज्ञान-

काशीय

प्रतिपादकशास्त्रेषु विशेषतोनिष्ठं किञ्च प्रकृतिपुरुषयोरपि तत्तत्कास्त्रे भूयोभूयोऽविनश्य-त्वमनादित्वं चाङ्गीकृतम् ।

“प्रकृतिं पुरुषश्चैव विद्वानदी उभावपीत्यादि” । भूमिभूरि प्रमाणाणि सन्ति बाहुल्यभिया नैवा स्मृतिस्तान्युक्तानि ।)

काशीकः, पुं, (के जले अस्मिन् पथ्याप्रोति प्रभवती-त्यर्थः । अस् + इकन् एषोदरादित्वात् दीर्घः । यदा के जले + अजीकः मत्स्यलाभाय कपटशान्त-मूर्त्तिरिव ।) कौशः । इति शब्दरत्नावली ।

काशीची, स्त्री, (काश्या यमभगिन्या चोयतेऽञ् । चिन् + बाहुल्यकात् अधिकरणे ङः । गौरादि-त्वात् ङीष् ।) यमविचारभूमिः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ।

काशीतनयः, पुं, (काश्याः यमरूपाया यमभगिन्याः यमत्वशक्तेर्वा तनयः इव यमवाहनत्वात्तथात्वम् । यदा, काशी इतः ज्ञातः सन् बलिदानाय स्वात्मानं नयति प्रापयति । नी + अच् । काशीं प्रति उद्दिश्य वा इतः प्राप्तः उपस्थित इत्यर्थः स्वात्मनो नयः प्रापणं यस्य । महिषस्य कालीसन्निधाने बलिदानाय नोयमानतया तथात्वम् ।) महिषः । इति जेमचन्द्रः ।

काशीयं, स्त्री, (कालस्य कृष्णवर्णस्यायं कालस्याने भवं वा “रुद्राच्छः” । ४ । २ । ११४ । इति च्छः ।) कृष्णचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यस्य व्यव-हारो यथा, वैद्यकचक्रपाणिन्येहैयकादशश-क्तिकप्रसारणीतिषे । “काशीयोत्पलपद्मकाञ्च-नश्चेत्यादि” ।)

काशीयकं, स्त्री, (काशीय + स्वार्थे कन् । काशीयमिव कायति वा । कै + कः ।) कालिया इति ख्यातं पीतवर्णसुगन्धिकाष्टम् । इत्यमरटीकासारमुन्दरी ॥ (यथा, महाभारते २ । ५१ । १० ।

“चन्दनागुक्तकानां भारान् काशीयकस्य च । चर्मरत्नसुवर्णानां गन्धानाञ्चैव राशयः” ।)

तत्पर्यायः । जायकं २ कालानुसार्यं ३ । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥ जायकम् ४ । इति टीकासार्वभूम् ।

काशेयम् ५ वर्णकम् ६ कान्तिदायकम् ७ । इति भरतदृष्टत्याङ्किः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ पी-तचन्दनशब्दे द्रष्टव्यौ । कृष्णचन्दनम् । तत्पर्यायः ।

काशीयम् २ कालिकम् ३ हरिप्रियम् ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दाबहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा, “साजसाराज-कर्णखदिरकदरकालस्तन्यक्रमुकभूजमेष षट्प्रीति निश्चन्दनकुचन्दनशिशपा शिरीषासनधवाङ्कु-नताजशकनक्तमानपूतीकाश्वकर्णागुल्फि काशी-यकश्चेति” । इति सञ्ज्ञते सूत्रस्थाने । ३८ अध्यायः ।)

काशीयकः, पुं, (काशीय + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) दाबहरिद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य पर्याया यथा,—

“दाव्यी दाबहरिद्रा च पर्जन्यापर्जन्यीति च । कटङ्गटेरी पीता च भवेत् सैव पञ्चम्या ॥

कावचि

सैवकाशीयकः प्रोक्तस्तथा काशेयकोऽपि च । पीतद्रुक् हरिद्रुक् पीतदारुकपीतकम्” ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) काशेयं, स्त्री, (कं सुखं काशेयं आदेयं यस्मात् ।) कालियानामपीतवर्णसुगन्धिकाष्टम् । इति व्याङ्किः रमानाद्यञ्च ॥ (यथा, कुमारः ७ । ६ ।

“तां लोभकस्त्वेन हृताङ्गुतैना-माश्रयान्काशेयकृतान्कुरागाम्” ॥

कलायै रत्नधारिण्यै हितं इति ङक् ।) काण-खण्डनम् । यत्नात् इति यावत् इति मेदिनी ॥

काशेयः, पुं, (काश्या अथवा ङक् ।) देवभेदः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १ । ६५ । ३४ ।

“काश्याः प्रथिताः पुत्राः काणकस्याः प्रचारिणः । प्रविश्याता महावीर्या दानवेषु परन्तपाः ।

विनाशनञ्च क्रोधञ्च क्रोधहन्ता तथैव च । क्रोधशत्रुस्तथैवान्यः काशेया इति विमुताः” ॥)

काशेयकं, स्त्री, (काशेय + स्वार्थे कन् ।) काशीयकम् । कालियानाम पीतवर्णसुगन्धिकाष्टम् । इत्यमर-टीका ॥ (“मधुकर्कुलकणककाशीकृतकाशेयक-कुसुमकुण्डलेश्च” । इति कादम्बरी ॥)

काशेयकः, पुं, (काशेय + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) दाबहरिद्रा । इत्यमरः २ । ४ । १०१ ॥ (यथा, सञ्ज्ञते सूत्रस्थाने ३६ अध्यायः । “काशेयकागुक्तिक-पर्यायौ कुलहरिद्रेत” ॥ काशीयकशब्देऽस्य विव-रणं ज्ञातव्यम् । कलायै विवादाय साधुः । कल + ङक् + संज्ञायां कन् । कुल्लुराणां हि अन्योन्य-कलहपरत्वं प्रसिद्धम् ।) कुल्लुरः । इति राज-निर्घण्टः ।

काल्पः, पुं, (कल्पे विधौ भवः । “तत्र भवः” ४ । ३ । ५१ । इति अण् ।) हरिद्राविशेषः । कौचा हलुद इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्बूरः २ द्राविडकः ३ द्राविडभूतिकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

काल्पकः, पुं, (कल्पे विधौ भवः । “तत्र भवः” ४ । ३ । ५१ । इति अण् ।) कर्बूरकः । इत्यमरः २ । ४ । १२५ ॥ कौचा हलुद इति भाषा ॥

काल्पनिकः, त्रि, (कल्पनायाः आगतः । ङक् ।) कल्पनाभवः । कल्पितः । यथा । “रसः साद्यते इति काल्पनिकं भेदसुरीकृत्य कर्मकर्त्तरि वा प्रयोगः” । इति साहित्यदर्पणम् ॥

काश्यं, स्त्री, (कलयति चेटाम् । अग्रादयश्चेति कलैर्यकः । ततः प्रचाद्यण् ।) प्रत्यूषः । इति हेम-चन्द्रः ॥ (यथा हेः रामायणे २ । ३४ । ३४ ।

“तर्पितः सर्वकामैर्कश्यः काल्ये साधयिष्यति” ॥)

काश्यकः, पुं, (कासे साधुः । तत्र साधुरिति यत् । स्वार्थे कन् ।) काश्यकः । इति शब्दरत्नावली ॥

काश्या, स्त्री, (काणः प्राप्नोऽस्याः । कालादयत् । टाप् च ।) गर्भग्रहणप्राप्तकाला ऋतुमतो गौः । तत्पर्यायः । उपसर्था २ । इत्यमरः ४ । २ । ६ । ७० ॥

(“उपसर्था काल्या प्रजने” । इति पाणिनिः । ३ । १ । १०४ ॥)

कावचिकं, स्त्री, (कावचिनां समूहः । “ङञ् कव-चिनञ्च” । ४ । २ । ४१ । इति ङङ् ।) बस्मभूतां

काव्यं

गणः । कवचधारियोद्धसमृद्धः । इत्यमरः । २ ।
८ । ६६ ॥

कावारं, स्त्री, (कं जलं व्यावृणोतीति । व्या + वृ +
अण् ।) शैवणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कावारी, स्त्री, (कावार + डीष् ।) ढगादिच्छत्रम् ।
तत्पर्यायः । जङ्गमकुटी २ भ्रमकुटी ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

काटकः, पुं, (कुत्सितः टक इव ईषत् टक इव वा ।
कोः कादेशः ।) कुक्कुटः । चक्रवाकः । पीतमस्तक-
पक्षी । इति विश्वमेदिनी ॥

कावेरं, स्त्री, (कस्य सूर्यस्येव व्या ईषत् वेरं अण्
यस्य । ज्योतिर्मयत्वात् तथात्वम् ।) कुङ्कुमम् । इति
जटाधरः ॥ (कुङ्कुमशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
कावेरी, स्त्री, (कं जलमेव वेरं शरीरं । तस्येयम् ।
“तस्येदम्” । ४।१।२० । इति अण् । डीप ।)
नदीविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥ (यथा,
महाभारते ३ । ८५ । २२ ।

“ततो गच्छेत् कावेरीं दतामधुरसां गङ्गां ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत्” ॥
इयं हि सङ्गाद्रेः मलयपर्वतस्य च सानुसन्नि-
वृत्तया । इति रघुः कुत्सितं अपवित्रं वेरं
शरीरं यस्याः कोः कादेशः ।) वेश्या । हरिद्रा ॥
इति मेदिनी ॥

काव्यं, स्त्री, (कवेरिदं कर्म भावो वा । व्यञ् ।) यज्ञः
इति मेदिनी ॥ रसयुक्तवाक्यम् । यथा,—
“वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषान्तरापर्यङ्कः ।
उल्लङ्घ्येतेवः प्रोक्ता गणानुशास्त्ररीतयः”
एषां प्रत्येकं कक्षयानि लिख्यन्ते । तत्रादौ वाक्य-
कक्षयं यथा,—

“वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षतसत्तियुक्तः पदोच्चयः” ॥
रसलक्षणं यथा,—

“विभावेनानुभावेन यत्नः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्नादिः स्थायी भावः सचेतसाम्” ॥

दोषलक्षणं यथा,—
रसापकर्षका दोषान्ते पुनः पञ्चधा मताः ।
पदे तदंशे वाक्यार्थे सम्भवन्ति रसेऽपि यत्” ॥

गुणलक्षणं यथा,—
“रसस्याङ्गित्वमात्रस्य धर्माः श्रौत्यादयो यथा ।
गुणा माधुर्यमोशोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा” ॥

अनङ्गारलक्षणं यथा,—
“शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः ॥
रसादीनुपकुर्वन्तोऽनङ्गारास्तोऽङ्गदादिवत्” ॥

रीतिलक्षणं यथा,—
“प्रदक्षधटनारीतिरङ्गसंस्थायिशेषवत् ।
उपकर्षी रसादीनां सा पुनः स्यात्तुर्विधा ।

वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली जाटिका तथा” ॥
इति साहित्यदर्पणम् ॥ * । तत् काव्यं त्रिविधं
अभिगुणीकृत्यष्टप्रचिन्नेदेन । तत्राद्यस्य लक्षणम् ।
“इवमुत्तममतिप्रयति यज्ञ वाच्यात् भविर्बुधैः
कथितः” । द्वितीयस्य लक्षणम् ।

“अतद्विदुः गुणीभूतव्यञ्जं व्यष्टौ तु मध्यकम्” ॥
तृतीयस्य लक्षणम् ।

काशः

“शब्दचित्रं वाच्यचित्रमथ त्वरं स्मृतम्” ।

इति काव्यप्रकाशः ॥
“यतेषां विवरणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि” ॥

काशः, पुं, (कवेः भृगोरपथं पुमान् इति “कुर्व्वादिभ्यो
ण्यः” ४।१।१५१ । इति ण्यः । यञ् इति केषित् ।)
शुक्लाचार्यः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते
१ । सम्भवपर्वणि ७६ । ६ ।

“जिगीषया ततो देवा वमिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ।
पौरुहित्येन यावत्ये काशं तुशनसं प्रे” ॥
तामसमन्वन्तरीयऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये
७४ । ५६ ।

“ज्योतिर्धामा एधुः काशस्यैत्रोऽभिर्बलकस्तथा ।
पीबन्त्य तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्” ॥)
काश्यपौः, पुं, (काश्यस्य घोर इव । अन्यत्र चितकावस्य
स्त्रीयत्येन प्रस्थापकत्वात् तस्य तथात्वं बोध्यम् ।)
चन्द्रगणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काश्या, स्त्री, (कवचगर्भं स्तुतिगाने च । बाङ्गलका-
दित्वात् ण्यत् । टाप् च ।) प्रतयाया हि वाक्-
विनासविन्धासादिना नारीणां मनो मोहयित्वा
ताभ्यो शिशुनास्तस्य नाशकारितया तथात्वं बो-
ध्यम् ।) पूतना । बुद्धिः । इति मेदिनी ॥

काश ऋ उ द्युतौ । कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-
अकं-सेट् ।) ऋ अचकाशत् । उ काशते चन्द्रः ।
दन्त्यान्त इति केषित् । इति दुर्गादासः ॥

काश य उ ऋ उ द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
आत्म-अकं-सेट् ।) य उ काशते । उ काशित्वा
काशः । ऋ अचकाशत् । इति दुर्गादासः ॥

काशः, पुं स्त्री, (काशते दीप्यते शोभते इति यावत् ।
काशः उ दीप्तौ + पचाद्यच् ।) दृढमेदः । केशः
इति भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः ४ । १७ ।
“पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत् काशचामरः ।

ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम्” ॥)
तत्पर्यायः ॥ इक्षुगन्ध २ पोटगणः ३ । इत्यमरः ।
२ । ४ । १६२ । कासः ४ । इति भरतः ॥ काशी ।

५ । इति मुकुटादयः ॥ काशा ६ । इति नयना-
नन्दः ॥ वायसेक्षुः ७ काण्डेक्षुः ८ अमरपुष्पकः ९ ।
इति रत्नमाला ॥ काशकः १० वनहासकः ११ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ इक्ष्वारिः १२ काकेक्षुः १३
इक्षुरः १४ इक्षुकाण्डः १५ शारदः १६ सित-
पुष्पकः १७ नादियः १८ दम्भपत्रः १९ केखनः २०

काण्डकाण्डकः २१ कच्छककारकः २२ । अस्य
गुणाः शिशिरत्वम् । गौल्यत्वम् । रुचिकारित्वम् ।
पित्तदाहनाशित्वम् । टपिबलशुक्कारित्वम् । अम-
शोषकपापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कण्ठक-
खड्गनम् । इति शब्दरत्नावली । तत्पर्यायगुणाः ।

“काशः काकेक्षुर्द्विष्टः स स्याद्विद्वदसक्तया ।
इक्ष्वानिकेक्षुगन्धा च तथा पोटगणः स्मृतः ॥
काशः स्यान्मधुरस्निग्धः स्वादुपाके हिमः सरः ।
मूत्रहृत्काशमदाहकक्षयपित्तजरोरोगजित्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥
काशः, पुं, (केन जलेन कफात्मकेन व्यग्रते व्याप्यते-
ऽच । क + अश + अक्षिकरणे घञ् ।) क्षतम् ।

काशः

इति शब्दरत्नावली ॥ खनामन्वातरोगविशेषः ।
काशी इति भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः । सत्-
पर्यायः । कवचुः २ काशिका ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कासः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ । कासयति

कुत्सितशब्दं कारयति कासः । काण्डश्च कण्डे
आन्तात् पचाद्यच् कासो दन्त्यान्तः । काश शब्दे
इत्यस्मात् आन्तात् पचाद्यणि काशस्तान्वात्यान्तश्च ।
शालूरकाशशक्तश्च इत्युक्तामेदे दन्त्यान्वात्यान्तमध्ये
पाठात् ।

“बाराणस्यां भवेत् काशी क्षवधौ ना द्रव्ये क्षिणा” ।
मिति तालव्यान्तेषु रभसः । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ * । तस्य निदानं यथा,—

धन्वनिरुवाच ।

“आयुकारो यतः काशः स द्वातः प्रवक्ष्यते ।
पञ्च काशाः स्मृता वातपित्तश्लेष्माक्षतक्षयैः ॥
क्षयाद्यपेक्षिताः सर्वे बलिनक्षोत्तरोत्तरम् ।

तेषां भविष्यतां रपं कण्ठे कण्ठरुचकाः ॥
शुक्लकण्ठास्यकण्ठत्वं तत्राधो विहितोऽपिचः ।
ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च झङ्गनम् ॥

शिरः श्रोतांसि संपूर्णं ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्ति च ।
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वं च पीडयन् ॥
प्रवर्तते स वज्रोय भिन्नकांक्षोपमभ्रजिः ।

हृत्पार्श्वोरः शिरःशूलमोहयोमस्तरक्षयान् ॥
करोति शुक्लकाशश्च महावेगवज्रा खनम् ।
सोऽङ्गहर्षो कफं शुक्लं कच्छान्मुक्तोऽप्यतः प्रजेत् ॥

पित्ताक्षु पीताक्षिकाता तिल्लास्यत्वं चरौ भ्रमः ।
पित्ताक्षममनं दृष्ट्वा वैलस्यं धूमको मदः ॥
प्रतप्तं काशवेगे च ज्योतिषामिव दर्शनम् ।

कफादुरोऽप्यबहुर्दृढदयं क्षिमितं गुह ॥
कण्ठे प्रसेपदमनं पीनसच्छर्द्दरोचकः ।
रोमहर्षघनखिग्नध्वजश्च प्रवर्द्धनम् ॥

युद्धाद्यैः साहसैस्तैः सेवितैरयथावकम् ।
उरस्थन्तःक्षितो वायुः पित्ते चातुगतो वशी ॥
कुपितः कुपते काशं कफं तेन सप्रोक्षितम् ।

पीतश्चावक्ष्य शुक्लश्च यथितं क्षितं वज्र ॥
क्षीवेत् कण्ठेन वज्रता विभिन्नेनैव चोरसा ।
सूक्ष्मभिरिव तीक्ष्णाभिसुक्ष्ममानेन शूलिना ॥

पर्वमेदन्वरासद्व्यावैलस्यकम्पवान् ।
पारावत इवोत्तूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।
कफाद्यैर्वमनं पक्षिर्बलं बर्धश्च क्षीयते ॥

क्षीयस्य साहस्रभूत्वं श्वावपृष्ठकटोदयः ॥
वायुप्रधानाः कुपिता घातवो राजयक्षणाः ।
कुर्वन्ति यस्यायतनैः काशं क्षीवेत् कफं ततः ॥

पूतिपूयोपमं पीतं विषं हरितकोहितम् ।
लुप्यते तुद्यत इव हृदयं पक्षतीव च ॥
अकस्मादुष्णं शीतेष्वा वज्राशितं वज्रक्षयः ।

खिग्नप्रसन्नवक्त्रात् श्रीमद्दर्शननेजता ॥
ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वोष्णाविर्भवन्ति च ।
इत्येवं क्षयजः काशः क्षीयानां देहनाशनः ॥

याप्यो वा बलिना तद्वत् क्षतजोऽपि नवौ च तौ
सिध्येतामपि सामर्थ्यात् साध्यादौ च घृथकम्भः
मित्रायाप्यान्तु ये सर्वे नरसः स्थाविरस्य च ।

काशः

भास्वत्पुष्पेषु वासुतात् तस्मात् त्वरया भवेत् ।
इति गाढके काशरोगनिदानं १५७ अध्यायः ॥ * ।
अथ काशस्य चिकित्सा ।

तत्र वातकाशस्य चिकित्सा ।
“वासुको वायसीशाकं मूलकं सुनिधसकम् ।
खेडाक्षीनादयो मन्त्राः क्षीरेक्षुरसगौड़िकाः ।
दध्नास्वाकाक्षकं प्रसन्नापायमेव च ।
शस्यते वातकाशेषु खादस्नानवर्गानि च ॥
वायसी काकमाची कर्षई इति लोके । सुनिधसकं
सिनुवारि इति लोके शाकविशेषः । चाफ्रेरी-
सदृशचतुष्पत्रा सज्जदेशे भवति । चौपति इति
लोके ॥

“ग्रास्वानूपोदकैः शालियवगोधूमसष्टिकान् ।
रसैर्वात्मगुप्तानां यूषेष्वा भोजयेद्वितान्” ॥
ग्रास्वानूपोदकैः रसैरिहोष्यः । आत्मगुप्ता कि-
वाह इति लोके ॥

“दशमूलीकृता काशश्वाससिक्कास्त्रापदा ।
यवागूर्दीपनी दध्ना वातरोगविनाशिनो ॥
रसः कर्कटकाणां वा घृतभट्टः स नागरः ।
वातकाशप्रशमनः शृङ्गिमत्स्यस्य वा पुनः” ॥ * ॥

अथ पित्तकाशस्य चिकित्सा ।

“कण्टकारीयुग्राक्षावासाकर्षूरवाल्कः ।
नागरेख च पिप्पल्या क्षयितं सलिलं पिबेत् ॥
शर्करामधुसंयुक्तं पित्तकाशहरं परम्” ॥ * ॥

अथ कफकाशस्य चिकित्सा ।

“पिप्पली कटफलं सुगठी शृङ्गी भार्गी तथोषणम् ।
कारवी कण्टकारी च भिन्धुवारो यवानिका ॥
चित्रको वासकश्चैषां कषायं विधिवत् कृतम् ।
कफकाशविनाशाय पिबेत् क्षणारजोयुतम्” ॥
पिप्पल्यादिक्वाथः ॥ * ॥

अथ क्षतजकाशस्य चिकित्सा ।

“इक्षुक्षुरालिकापद्मद्व्यालोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥
दिगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्वचतुर्गुणा ।
लिङ्गासन्मधुसर्पिर्भां क्षतकाशनिवृत्तये” ॥
इक्षुरालिका इक्षुमेदः । चन्द्र इति लोके । पद्मं
पद्मकाष्ठम् । द्व्यालं विशम् । उत्पलं कमलम् ।
चन्दनमत्र धवनम् चूर्णत्वात् । शृङ्गी कर्कट-
शृङ्गी । तुगाक्षीरी वंशलोचना । सा चेक्षोर्दि-
गुणा ॥ * ॥ अथ क्षयकाशचिकित्सा । “चूर्णं काकु-
भमिष्टं वासकरसभाविनं बह्वन् वारान् । मधु-
घृतसितोपकामिर्नेष्टं क्षयकाशरक्तपित्तहरम्” ॥
काकुभं चूर्णं काकुभत्वक्चूर्णम् ॥ * ॥

अथ काशस्य सामान्यचिकित्सा ।

“ताम्रमाण्डस्य काशेन नासाब्जावे खरे गङ्गे ।
क्षवधौ गन्धनाशे च धूमपानं प्रयोजयेत् ॥
मनःशिलासमरिचं मांसीमुखेक्षुदैः पिबेत् ।
धूमं न्यङ् च तस्यानु पश्य सगुडं पिबेत् ॥
यत्र काशान् पृथक् इन्द्रसर्पदोषसमुद्भवान् ।
शतैरपि प्रयोगाभ्यामसाध्यान् साधयेत् ध्रुवम्” ॥
आणं हरिताम्बुम् । इक्षुदमिह इक्षुजीवकपत्रम् ॥

काशः

“वदरीक्षमाशितं शिलाया घर्मशोभितम् ।
तद्रूपपानं सक्षीरं महाकाशनिवारणम् ॥
कण्टकारिक्तक्वाथः सक्षयः सर्वकाशहा ।
कण्टकार्याः कषायाश्च चूर्णं समधु काशहृत् ॥

लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां
भागान् प्रकष्यात्तसमानमीशाम् ।
पलाङ्गमानं मरिचं प्रदेयं
पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥
सितासमस्तेन समाप्य पूर्णं
रोगानिमानान् बलान्निवृन्ति ।
काशज्वरारोचकमेहगुल्म-
श्वासामिमान्पृथुणीविकारान्” ॥

समशर्करचूर्णं वटिका वा ॥

“कुण्टीसैन्धवयोषविडङ्गामयद्विकुम्भिः ।
लेहः साण्डमधुः काशश्वाससिक्का निवारणः” ॥ * ॥

“हरीतकीकषा सुगठी मरिचं गुडसंयुतम् ।
काशघ्नो मोदकः प्रोक्तः परं वज्रं प्रदोषनः” ॥ * ॥

“कर्षः कर्षांशौ पलं पलद्वयं स्यात्ततोऽर्द्धकषश्च ।
मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुडयावशूकानाम्” ॥
सर्वोषधेरसाध्याः काशा ये वैद्यनिर्मुक्ताः ।
अपि यूयं हर्षयतां तेषामिदमौषधम्” ॥

पथ्यम् । वज्रसेनस्तु कर्षांश इति पाठे कर्षांशः
कर्षार्द्धमिति व्याचष्टे ॥

“मरिचं कर्षमात्रं स्यात् पिप्पली कर्षसंमिता ।
अर्द्धकषो यवक्षारः कर्षयुग्मश्च दाडिमम्” ॥

एतच्चूर्णोक्तं युग्रादष्टकषगुडैश्च हि ।

शाखाप्रमाणां गुटिकां कृत्वा वज्रो विधाग्येत् ॥

अस्याः प्रभावात् सर्वेऽपि कासा यान्त्येव संक्षयम्” ॥
दाडिमं दाडिमफलवल्कलं ग्राह्यम् । मरिचादि-
वटिका ॥ * ॥

“समूलवल्कश्च कण्टकार्या-
स्तुलां ततो द्वाविमं जलञ्च ।

हरीतकीनां शतमेकपात्रे

विपक्षं कुर्याच्छृङ्गाशुभम् ॥

तस्मिन् कषाये तनुवस्त्रपूत

हरीतकीभिः सहितो गुडस्य ।

तुलां विनिःक्षिप्य पचेत् सुपक्व-

मेतत् समुक्तार्थं सुशीतले च ॥

पलं पलञ्चापि कटुत्रयञ्च

तथा चतुर्जातपलं विचूर्ण्य ।

पलानि घटं पुष्परसस्य चापि

विनिःक्षिपेत्तत्र विमिश्रयेच्च ॥

प्रयुज्यमानो विधिवत् लेहो

यथावत्तत्रापि यथानलञ्च ।

वातात्मकं पित्तकृतं कफोत्थं

द्विदोषजातानपि च त्रिदोषम् ॥

क्षतोद्धवञ्च क्षयञ्च काशं

श्वासञ्च हन्यात् सह पीनसेन ।

यस्यायमेकादशमुद्ररूपं

हरीतकीयं भृगुपद्विष्टम्” ॥

पुष्परसो मधु । चतुर्जातं त्वगेनापचनगकेशराः ।

भृगुहरीतकी ॥ * ॥

काशः

“कण्टकारीतुलां नीरमोणे पक्षा कषायकम् ।
पादशेषं मृद्वीत्वा च तत्र चूर्णानि दापयेत् ॥
पृथक् पलांशान्नेतानि गुडचोचव्यभिचकाः ।
मुस्तं कर्कटशृङ्गी च न्यङ्गं धन्वयास्तकः ॥
भार्गी राक्षा सटी चैव शर्करा पक्षवैशतिः ।
प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्यात् घृततैलयोः ॥
पक्षा लेहत्वमानोय ग्रीते मधुपलाष्टकम् ।
चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः पिप्पलीश्च चतुष्पलाम् ॥
क्षिप्वा निदध्यात् सट्टे मृगशये भाजने शुभे ।
लेहोऽयं हन्ति सिक्काशिकासन्धासानशेषतः” ॥
कण्टकार्यावलेहः । इति कासाधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥ * ॥ अपि च ।

“हरीतकीकषा सुगठी मरिचं गुडसंयुतम् ।
काशघ्नो मोदकः प्रोक्तस्तृष्णारोचकनाशनः ॥
कण्टकारीगुडचोभ्यां पृथक् त्रिशत्यनाशने ।
प्रस्थसिद्धौ घृतादातकाशमुद्विदीपनः” ॥
इति गाढके १७७ अध्यायः ॥

“मनःशिला बलामूलं काकपर्णञ्च गुल्मनुम् ।
आतिपत्रं कोलिपत्रं तथा चैव मनःशिला ॥
यमिश्रैव कृता वत्तिर्वदग्राभौ महेन्द्र ! ।
धूमपानं काशहरं नाम कार्या विचारया” ॥
इति च गाढके १८४ अध्यायः ॥

“कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं न्यङ्गं वषा ।
फेनोरसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ।
यथा वत्तिर्हन्ति कार्ष्णि तिमिरं घटनं यथा” ॥
इति तत्रैव १८८ अध्यायः ॥

“अभयामलकं द्राक्षा पिप्पली कण्टकारिका ।
शृङ्गं पुनर्नवा सुगठी जम्बा काशं निहन्ति वै” ॥
इति च तत्रैव १८९ अध्यायः ॥

काशकः, पुं, (काशते दीप्यते इति । काश + कर्त्तरि
गबुल् ।) काशः । इति शब्दरत्नावली ॥ केष्या
इति भाषा ॥

काशमर्हः, पुं, (काशं मृदाति उपशमयति नाश-
यति वा । मृद् + “कर्मण्यण्” । इ । २ । १ ।
इति व्यण् ।) कासमर्हद्वदः । इत्यमरटीकायां
शायमुकुटः ॥ (कासमर्हशब्दे ऽस्य गुणाः पर्या-
याश्च ज्ञेयाः) ॥

काशा, स्त्री, (काशते इति । काश + अच् + टाप् ।)
काशद्वयम् । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

काशास्त्रलिः, स्त्री, (कुत्सिता शास्त्रलिः । कोः
कादेशः ।) कूटशास्त्रलिः । इति जटाधरः ॥

काशिः, स्त्री, (काश् + “सर्वधातुश्च इन्” । उणां
४ । १ । ७ । इति इन् ।) काशी । इत्यादिर्लोभः ॥
(यथा हेः रामायणे १ । १२ । २३ ।

“तथा काशिपतिं क्षिप्रं सततं प्रियवादिनम् ।
सदृशं देवसङ्गाशं खयमेवानयस्य हि” ॥)

काशिनगरोपलक्षिते जनपदे ऐंभूति ।

यथा महाभारते ६ । ६ । ७१ ।

“अत ऊर्ध्वे अनपदास्त्रिवोध गदतो मम” ।

“बोधा मद्राः कलिङ्गाश्च काशयो परकाशयः” ॥

सुष्टिः । इति निरुक्तिः । यथा ऋग्वेदे ७ । १०४

। ८ । “आप इव काशिना संश्रुतीतो असन्नन्वा-

काशी

सत इन्द्र वक्ता” ॥ “काशिका मुष्टिना” इति
भाष्यम् ॥) सूर्ये ऽं । इति जमरव्याकरणम् ॥
काशिका, स्त्री, (काशि + क्त्वा कन् टाप् । यद्वा
काशयति ज्ञानं भक्तानां इति । काश + शिच्
+ ण्वल् टाप् सत इत्यच् ॥) काशी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (पारिभाषिककाशिकाया जल्ल-
सुक्तं यद्वा शङ्कराचार्येण ।

“मनोनिष्ठः परमोपशान्तः
सा तीर्थवर्था मणिकर्णिका वै ।
ज्ञानप्रवाहा विमला हि गङ्गा
सा काशिकाऽहं गिरिवोधरूपः” ॥ ० ॥

वामनकृता पाणिनिहृतिः ॥)

काशिकाप्रियः, ऽं, (काशिकाप्रिया यस्य । काशि-
कायाः प्रियो वा ।) दिवोदासः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

काशिराजः, ऽं, (काश्याः राजा । “राजाहः सखि-
भ्यश्च” ॥ ५ । ४ । ६१ इति टच् ॥) वाराणसी-
राजः । तत्पर्यायः । धन्वन्तरिः २ दिवोदासः
३ सुधोद्ववः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यदि च क्रमावयेन तत्र बहवो राजान आसन् ।
तथापि तत्स्थानाधिकारित्वात् यदा योऽधि-
कारी स एव काशिराजः अतो नासाधुप्रयोग
इति मन्यामहे । “अथ खलु भगवन्तममरवर-
न्दविगणपरिदुतमात्ममखं काशिराजं दिवोदासं
धन्वन्तरिमौपधेनव वैतरयौरभयौष्कणावतकर-
वीर्यगोपुररक्षितसुसुतप्रभृतय ऊचुः” ॥
इति सुसुते सूत्रस्थाने १ खः ॥)

काशी, स्त्री, (काशते शिवजिह्वलोपरि । काश्ट-
दीप्तौ + अच् गौरादित्वात् ङीष् । काश +
इन् ङीप् वा । अथवा काशयति प्रकाशयतीदं
सर्वं या । काश + शिच् अच् गौरादित्वात्
ङीष् ॥) खनामख्याततीर्थम् । शिवपुरी । तत्प-
र्यायः । वाराणसी २ तीर्थराजी ३ तत्पर्यायी ४ ।
इति जटाधरः ॥ काशिका ५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ काशिः ६ । इत्युदादिशेषः ॥

अविमुक्तम् ७ आनन्दवगम् ८ आनन्दकाननम् ९
अपुनर्मवभूमिः १० बदावासः ११ महाशशानम्
१२ । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

“तत्कालैककालेनापि खैरं विहरता मया ।
खवियद्वात् खयं खटा खशरीरानपायिनी ॥
प्रधानं प्रकृतिं त्वां तु मायां गुणवतीं पराम् ।
बुद्धितत्त्वस्य जननीमाहुर्विज्ञातिवर्जिताम् ॥
युगपच्च त्वया शक्त्या साकं कालखरूपिणा ।
मयाच पुनर्बोध्यैतत् क्षेत्रापि विनिर्मितम्” ॥

खन्द उवाच ।

सा शक्तिः प्रकृतिः प्रोक्ता स पुमानीश्वरः परः ।
ताभ्याश्च रममाणाभ्यां तस्मिन् क्षेत्रे घटोद्भवः ॥
परमानन्दरूपाभ्यां परमानन्दरूपिण्यः ।
पञ्चकोशपरीमाखे स्वपादतन्निर्मिते ॥
मुने प्रणयकालेऽपि न तत् क्षेत्रं कदाचन ।
विमुक्तं न शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः ॥
न यदा भूमिवलयं न यदायां समुद्भवः ।

काशी

तदा विश्वसमीक्षेण क्षेत्रमेतत् विनिर्मितम् ॥
इति काशीखण्डम् ॥ तत्र कर्त्तव्ययात्राविधानं
यथा,—

सूत उवाच ।

“यात्रापरिक्रमं ब्रूहि जनानां हितकाम्यया ।
यथावत् सिद्धिकामानां सत्त्ववत्याः सुतोत्तमः ॥

यथा उवाच ।

निशामय महाप्राज्ञ लोमहर्षण ! वक्षि ते ।
यथा प्रथमतो यात्रा कर्त्तव्या यात्रिकैर्मदा ।
सचेकमादौ संज्ञाय चक्रपुष्करिणीजले ।
सन्तप्य देवान् सपितृन् ब्राह्मणांश्च तपस्विनः ॥
आदित्यं त्रौपदीं विश्वं दण्डपाणिमहेश्वरम् ।
नमस्कृत्य ततो गच्छेत् द्रष्टुं दुर्गविनायकम् ॥
ज्ञानवापीमुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततोऽर्चयेत् ।
तारकेशं समभ्यर्च्य महाकाशेश्वरं ततः ॥
ततः पुनर्दण्डपाणिमित्येषा पञ्चवीथिका ।
देवन्दिनी विधातया महाफलमभीष्टुभिः” ॥ * ॥

“ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्या सर्वार्थसिद्धये ।
द्विसप्तायतनानाञ्च कार्या यात्रा प्रयत्नतः ॥

कृष्णां प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि ।
अथवा प्रतिभूतश्च क्षेत्रमुद्रिमभीष्टुभिः ॥
तत्तत्तीर्थैकतन्त्रागस्तसंज्ञिककृतात्तमः ।
मौनेन यात्रां कुर्व्याथः फलं प्राप्नोति यात्रिकः ॥
ओङ्कारं प्रथमं पश्येन्मत्स्योदर्यां कृतोदकः ।
त्रिपिष्टपं महादेवं ततो वै कृतिवाससम् ॥
रत्नेशश्चाथ चन्द्रेशं केदारश्च ततो ब्रजेत् ।
धर्मेशश्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
विश्वकर्म्मेश्वरं चाथ मणिकर्णेश्वरं ततः ।
अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेशमर्चयेत् ॥
यद्वा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ।
यस्तु क्षेत्रसुखित्वापि नैतां यात्रां समाचरेत् ॥
विज्ञात्स्वोपनायन्ते क्षेत्रोच्चाटनसूचकाः” ॥ * ॥

“अथयतनयात्रान्या कर्त्तव्या विज्ञानान्तये ॥
दक्षेशः पार्वतीशश्च तथा पशुपतीश्वरः ।
गङ्गेशो नर्मदेशश्च गमस्तीशः सतीश्वरः ॥
अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यक्षमि विशेषतः ।
दृष्टान्येतानि लिङ्गानि महापापोपशान्तये” ॥ २ ॥

“अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरी सदा ।
सर्वविघ्नोपहन्त्री च कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ॥
शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरगाञ्जानपूर्वकम् ।
आनन्तु सङ्गमे कृत्वा द्रष्टव्यः सङ्गमेश्वरः ॥
खर्गलतीर्थे सुखातः पश्येत् खर्गलमीश्वरम् ।
आत्मा मन्दाकिनीतीर्थे द्रष्टव्यो मध्यमेश्वरः ॥
पश्येद्भिरग्यभेशं तत्र तीर्थैकतोदकः ।
पञ्चचूडकृदे आत्मा ज्येष्ठस्थानं ततोऽर्चयेत् ॥
चतुःसुद्रूपे तु आत्मा देवं ततोऽर्चयेत् ।
देवस्थाने तु या वापी तत्रोपस्पृशने कृते ॥
शुक्रेश्वरं ततः पश्येत् तत्पूषर्विहृतोदकः ।
दण्डखाते नरः आत्मा आग्नेशं पूजयेत्ततः ॥
मौनकेश्वरकुण्डे तु ज्ञानं कृत्वा ततोऽर्चयेत् ।
जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा माचामिसां नरः ॥
क्षविज्ज जायते भूयः संसारं दुःखसागरं ॥

काशी

समारभ्य प्रतिपदं यावत्पूजां चतुर्विंशतीम् ॥
एतत्पूजेन कर्त्तव्यान्वेतदायतनानि वै ।
इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यपिनाबते” ॥ ३ ॥
“अथा यात्रा प्रकर्त्तव्यैकादशावतनोद्भवा ।
अधीश्वरकुण्डे सुखातः पश्येदधीश्वरीश्वरम् ॥
उर्व्वशीशं ततो गच्छेत्तत्तु गङ्गुलीश्वरम् ।
आभादीशं ततो दृष्ट्वा भारभूतेश्वरं ततः ॥
नाङ्गुलीशमथानोक्तं तत्तु चिपुरान्तकम् ।
ततो मन्मथकामेशं प्रीतिकेशमथो ब्रजेत् ॥
मदाकलेश्वरं तस्मात् त्रिकपर्णेश्वरं ततः ।
यात्रैकादशलिङ्गानामेषा कार्या प्रयत्नतः ॥
इमां यात्रां प्रकुर्व्याथो यत्राप्यं प्राप्नुवाद्भरः” ॥ ० ॥
“अतः परं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् ॥
शुक्लपद्मतीयायां या यात्रा विश्वदृष्टिका ।
गोप्रेक्षतीर्थं सुखाय सुखनिर्माणिनां ब्रजेत् ॥
ज्येष्ठवाप्यां नरः कृत्वा ज्येष्ठो गौरीं समर्चयेत् ।
सौभाग्यगौरी संपूज्या ज्ञानवाप्यां कृतोदकैः ॥
ततः शृङ्गारगौरीश्च तत्रैव च कृतोदकः ।
आत्मा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो ब्रजेत् ॥
सुखातो कलितातीर्थं कलितां पूजयेत्ततः ।
आत्मा भवानीतीर्थे तु भवानीं परिपूजयेत् ॥
मङ्गला च ततोऽप्यर्च्या विन्दुतीर्थकृतोदकैः ।
ततो गच्छेन्महाज्योतिःस्थानस्थीश्वरद्वये ॥
इमां यात्रां नरः कृत्वा क्षेत्रेऽस्मिन् सुखिजनानि ।
न दुःखैरभिमूयेत दृष्ट्वा मुञ्चापि कुचपित् ॥
कुख्यात् प्रतिचतुर्थीं पूजां विज्ञेयितुः सदा ।
ब्राह्मणेभ्यश्च दुर्दृष्टादेया वै मोदका मुदे” ॥ ० ॥
“भौमे भैरवयात्रा च कार्या पातकाहारिणी ।
रविवारे रवेर्यात्रां यथा वा रविचतुर्जि ॥
तथैव रविसप्तम्यां सर्वविघ्नोपशान्तये ।
नवम्यामथवा यथा चण्डीयात्रा शुभावहा” ॥ ० ॥
“अन्तर्द्वयस्य यात्रा वै कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम् ।
प्रातः ज्ञानं विधायादौ गत्वा पश्च विनायकान् ॥
नमस्कृत्याथ विश्वेशं स्थित्वा निर्वाणमख्ये ।
अन्तर्द्वयस्य यात्रां हि करिष्येऽसौघशान्तये ॥
महीत्वा नियमश्चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् ।
आत्मा मौनेन चागत्य मणिकर्णेशमर्चयेत् ॥
कल्मषान्धतरो गत्वा वासुकीशं प्रणम्य च ।
पार्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ ॥
तत्तु कलितां दृष्ट्वा जरासन्धेश्वरं ततः ।
ततो वै सोमनाथश्च वराहश्च ततो ब्रजेत् ॥
ब्रह्मेश्वरं ततो गत्वा गत्वागस्तीश्वरं ततः ।
काश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवमन्ततः ॥
वैद्यनाथं ततो गत्वा भुवनेशमथ वीक्ष्य च ।
गोकर्णेशं ततोऽप्यर्च्यं चाटकेशमथो ब्रजेत् ॥
अष्टिचोपतङ्गाश्च दृष्ट्वा वै कीलेश्वरम् ।
भारभूतं ततो गत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः ॥
चित्रघटां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् ।
पितामहेश्वरं गत्वा तत्तु कलेश्वरम् ॥
चन्द्रेशश्चाथ वीरेशो विज्ञेयोऽभीश एव च ।
नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः ॥
सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्वविघ्नहृत् ॥

काशी

वशिष्ठनामदेवौ च मूर्तिरुपधरावमौ ।
 प्रकथौ यततः काशीं महाविघ्नविनाशनी ।
 श्रीमाविवायकं नाथं कश्चिदर्थं ततो ब्रजेत् ।
 त्रिसन्देशो विनाकाशी धर्मेशो विनावाङ्मना ।
 आश्रयिनायकश्चाथ दृष्टादित्यस्ततः पुनः ॥
 चतुर्वर्गेश्वरं किङ्कं ब्रह्मेश्वरं ततः परम् ।
 ततो मन्त्रप्रकाशेश ईशानेश्वरतः परम् ॥
 चण्डीचण्डेश्वरौ दृष्टौ भवानोन्नतौ ततः ।
 दुष्टिं प्रकथ्य च ततो राजराजेश्वरमर्चयेत् ॥
 काङ्क्षीश्वरततोऽप्यर्च्यं ततस्तु गङ्गाश्रीश्वरम् ।
 पराजेश्वरमथो गत्वा परमेश्वरं ततः ।
 प्रतिपद्येन्नरापि निष्कलङ्केश्वरमेव च ।
 मार्कण्डेयेश्वरमर्च्यं ततश्चाश्वमेधेश्वरम् ।
 गङ्गेशोऽर्च्यस्ततो ज्ञानवाप्या ज्ञानं समाचरेत् ।
 नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः ॥
 दक्षपाणिं मण्डेश्वरं मेघेश्वरं प्रथमेततः ।
 वीरभद्रेश्वरं गत्वा अविमुक्तेश्वरं ततः ॥
 विनायकास्ततः पञ्च विनायकं ततो ब्रजेत् ।
 ततो मौनं विष्टव्याथ मन्त्रमेनमुदीरयेत् ।
 अन्तर्महत्सु याचयेयं यथावत् या मया कृता ।
 न्यूनतिरिक्तया शम्भः प्रीयतामनया विभुः ॥
 इति मन्त्रं समुच्चार्य क्षणं वै मुक्तिमगच्छेत् ।
 विश्वात्म्यं यायात् भवनं निष्पापः पुण्यवान् नरः ॥
 “संप्राप्य वासरं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सर्वतः ।
 कार्या यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसम्पद्यते ॥
 नभस्यपद्मदशाक्षं कुलस्तम्भं समर्चयेत् ।
 दुःखं शत्रुपिशाचतं न भवेद्यस्य पूजनात् ॥
 अङ्गापूर्वमिमा यात्राः कर्त्तव्याः क्षेत्रवासिभिः
 पर्यन्तपि विशेषेण कार्या यात्राश्च सर्वतः ॥
 न वन्धं दिवसं कुर्याद्विना यात्रां कश्चित् क्षणी
 यात्रादयं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं प्रतिवासरम् ॥
 आदौ खर्गतरङ्गिण्यान्ततो विश्वेश्वरतुष्टुवम् ।
 यस्य वन्धं दिनं यातं काशीं निवसतः सतः ॥
 निराशाः पितरन्तस्य तस्मिन्नेव दिने भवेत् ।
 स दृष्टः कालसर्पेण स दृष्टो न्यथुना स्फुटम् ॥
 स मुष्टस्तत्र दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षितः ।
 सर्वतीर्थेषु सखौ स सर्वयात्रा अघात् स च ॥
 मणिकर्णान्तु यः ज्ञातो यो विश्वेशं निरेक्षत
 सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं पुनः पुनः ॥
 दृष्टो विश्वेश्वरो नित्यं ज्ञातव्या मणिकर्णिका” ॥
 इति श्रीकालपुराणे काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥
 (चिच्छक्तिः । सुभुजाया नाडी च । अन्या
 नाडी चिह्नसया सन्ध्याभासिता सती प्रकाशते
 अतएव इयं हि ब्रह्मप्रकाशरूपिणी चिन्मयी
 ज्ञानप्रकाशकतया अस्याकाशत्वं वेदतन्त्रादि-
 ज्ञानप्रतिपादकशक्तौः सुभुजाया एव ब्रह्मनाडीत्वं
 प्रतिपादितं तथा सर्वप्रकाशकतया चिच्छक्तेरेव
 स्वरूपकाशीत्वं विद्यायते यथा,—
 “यदेदं काशीते सर्वं सा काशी परिकीर्त्यते” ।
 यदि चिच्छक्तिरेव काशीः स्वरूपार्थवाचिका
 तर्हि वस्या वाराहवीणावाण्यां कागतिरिति
 संभवयेत् ततोऽवधीयताम् ।

काश्मरी

“तदिदं मन्त्रे देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां
 ब्रह्मसदनं अथ हि जन्तोः प्राज्ञैस्तुक्तममाद्यस्य
 ब्रह्मसारं ब्रह्म द्याचष्टे येनासावद्वतीभूता मोक्षी
 भवति तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत अविमुक्तं न
 विमुक्षेदेवेमेवैतद्व्याचष्टवन्तः । अथैनमभिः
 यद्वच्छ याचवन्तः । य एवोऽनन्तोऽप्युक्त आत्मा
 कथमहमिदं विनानीयामिति सोऽविमुक्त उपास्य
 इति सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणा-
 यामस्याश्च प्रतिष्ठित इति का च वरणा भवति
 का चासिर्भवति । सर्वान् इन्द्रियकृतान् दोषान्
 वारयति तेन वरणा भवति सर्वान् हि इन्द्रियकृतानि
 पापानि अस्त्यति तेनासि भवति कतममस्याः
 स्थानं भवति इति भुवोर्वायस्योभयसन्धिः स द्यौ-
 र्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति । एवमेवैवं सन्धिं
 सन्ध्यां ब्रह्मविद उपासते कोऽसौ ब्रह्म इति ब्रह्म-
 स्तापचयात्मकं संसारदुःखं तज्जेतुर्वा तत्सर्वं प्राव-
 यति श्रद्धागतानामुपासकानामिति अतएव चि-
 श्चक्षुर्मयः सर्वज्ञः परमेश्वर एव ब्रह्म । तथा हि
 “एको ब्रह्मो न द्वितीयायावत्सुः” ॥ इति श्रीश्री-
 मद्भगवत्पूज्यपादपरमहंसपरिव्राजकाचार्यसुरे-
 श्वरसूत्रिप्रणीतकाशीमुक्तिविवेकः ॥
 काशीखण्डम् । इत्यमरटीकायां भरतः । (मुष्टिः ।
 इति निवृत्तिः ॥)
 काशी, [न] चि, (काशोऽस्यास्ति इति । इति ।
 काशरोगयुक्तः । इति राजवल्गुमः ॥ (काशते
 इति काश णिनिः । प्रकाशशोणः ।)
 काशीनाथः, पुं, (काश्याः नाथः ।) शिवः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा काशीखण्डे,—
 “काशीनाथं समाम्नित्र्यं कृतः काकभयं नृणाम्” ॥)
 काशीराजः, पुं, (काश्याः काशीप्रदेशस्य राजा ।
 “राजाहः सखिभ्यष्टु” ॥ ५ । ७ । ६१ । इति
 टच् ।) दिवोदासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयं
 हि योगरूपायः । यौगिकार्येण तु सर्वस्मिन्नेव
 काशीदेशाधिकारिणि प्रयोगो दृश्यते ।
 यथा गीतायाम् १ । ५ ।
 “धृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान्” ॥)
 काशीशं, स्त्री, (कुत्सितं ईषत् वा श्रीशमिव । कोः
 कादेशः । काशिं दीप्तिं दृष्टे इति केचित् ।
 ईष् + कः ।) उपधातुविशेषः । हिराकसी इति
 भाषा । तत् द्विविधम् । धातुकाशीशम् १ । तत्
 ह्रिदयं लोहितम् । पुष्पकाशीशम् २ । तत्-
 शुक्लवर्णं कृष्णम् । इति रत्नमाला ॥
 (अस्य पर्याया गुणाश्च यथा,—
 “काशीशं धातुकाशीशं पांशुकाशीशमित्यपि ।
 तदेव किञ्चित् पीतन्तु पुष्पकाशीशमुच्यते ॥
 काशीशमस्त्रमुष्णं तिलं तु वरन्तया ।
 वातक्षेत्रहरश्चेष्टं नेत्रकणूविषप्रणत् ॥
 मूत्रक्षेत्राक्षरीन्विषनाशनं परिकीर्तितम्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 हिदम्यसकारोऽपि पाठः । (काशीदेशाधिपतौ
 शिवे च पुं ।)
 काश्मरी, स्त्री, (काशते इति । “अनेभ्योऽपि” । ३ ।

काश्मोरा

२ । ७५ । इति वणिप “वगोरच” । ४ । १ । ७ ।
 इति डीप्रौ । एवोदरात् वस्य मत्वम् ।) गम्भारी-
 दृष्टः । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ । (अस्याः पर्याया
 यथा,—
 “गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ।
 काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्यः पीतरोहिणी ।
 कृष्णकृष्णा मधुरासा महाकुसुमिकापि च” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा-
 न्नास्या यथाचैव ॥
 “काश्मरी तु बरा तिक्ता वीर्याया मधुरा गुहः ।
 दीपनी पाचनी मेधा मेदिनी भ्रमशोभजित् ॥
 दोषदृष्ट्याऽमृतागोविषदाहज्वरापहा ।
 तत्फलं कृष्णं कथं गुहकेशं रसायनम् ॥
 वातपित्तद्वारान्त्ययमूत्रविषवन्धुत् ।
 स्वादु पाके हिमं क्षिप्तं तुवरान्निविमुह्यते ॥
 हन्याद्वाहृत्पावातरक्षुपित्तघ्नान् तथा” ॥ * ॥
 यथा, महाभारते ३ । १५८ । ४४ ।
 “विष्णान् कपित्थान् जम्बूश्च काश्मीर्यवरीक्षया” ॥
 काश्मर्यः, पुं, (काश्मरीति शब्दोऽस्त्यस्य अस्मिन् वा ।
 अन्येभ्योपीति यप् । स्वार्थे षण् इति केचित् ।)
 गम्भारी । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ । जीवलिङ्गो-
 ऽप्ययम् । इति भरतः ॥
 (“हृद्यं मूत्रविषवन्धुं पित्ताहृत्पावातनाशनम् ।
 केशं रसायनं मेध्यं काश्मर्यं फलमुच्यते” ॥
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्यायः ॥)
 काश्मीरं, स्त्री, (काश्मीरे काश्मीरे वा भवं “काश्मा-
 दिभ्यश्च” । ४ । २ । १३३ । इति षण् ।) पुष्कर-
 मूलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३५ । टच् । कु-
 ङ्गुमम् । इति मेदिनी । (शोधनमस्य यथा,—
 “काश्मीरश्चापि सर्पिषा” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिनसंयुक्ते वातव्याध्यधिकारे ॥)
 काश्मीरः, पुं, (काश्मीर एव स्वार्थे षण् । काश्मीर
 इति नास्त्राख्यायते वा ।) खनः मर्यातदेशः ।
 इति जटाधरः । (उक्तं शक्तिसङ्ग्रहमन्त्रे ।
 “शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकम् ।
 तावत्काश्मीरदेशः स्यात्पश्चात्तयो जनात्मकः” ॥
 अथ कपिलेश्वरनामा महादेवो वर्त्तते । शि-
 वनामकीर्त्तने “काश्मीरे कपिलेश्वरः” ॥ इति
 वचनात् । (यथा गोः रामायणे ४ । ४३ । २२ ।
 “काश्मीरमखलं चैव शमीपीलुवनानि च ।
 एराण्यं च सप्तलानि विचिन्वन्तु वनौकसः” ॥
 तद्देशवासिनि चि । यथा, महाभारते ६ । ६ । ५३ ।
 “काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गन्धारा दर्शकालका” ॥)
 काश्मीरजं, स्त्री, (काश्मीरे जायते । जग + “सप्त-
 म्यां जनेडः” । ३ । २ । ६७ । इति डः ।) कुष्ठम् ।
 कुङ्कुमम् । इति मेदिनी । पुष्करमूलम् । इति
 विश्वः । (गुणाः पर्यायाश्चास्य कुष्ठशब्दे कुङ्कुमशब्दे
 च ज्ञातव्याः ॥)
 काश्मीरजम्, [न] स्त्री, (काश्मीरे जन्म यस्य तत् ।)
 कुङ्कुमम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ।
 काश्मीरा, स्त्री, (काश्मीरे भवः । “तच्च भवः” । ४ ।
 ३ । ५३ । इत्यङ् । काश्मीरदेश उत्पत्तिस्थानत्वे-

काश्यपिः

नास्ति अस्याः । अथ टाप् च इति केचित् ।)
अतिविद्या । इति मेदिनी ॥ कपिलब्राह्मण । इति
राजनिर्घण्टः ॥
काश्यीरी, स्त्री, (काश्यीरदेशे भवः । “तत्र भवः” ।
४ । ३ । ५३ । इत्यण् । स्त्रियां ङीप् ।) गम्भारी ।
इति भावप्रकाशः ॥ (अस्याः पर्यायगुणाः काश्य-
रीशब्दे ज्ञेयाः ॥)
काश्यं, स्त्री, (कुत्सितं काश्यं यत्र । कं जलं काश्यं वा
यत्र । (मद्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥) नृपविशेषे णे ।
यथा महाभारते १ । १०२ । ४६ ।
“अक्षतः क्षययित्वारोन् संख्येऽसंख्येयविक्रमः ।
आनयामास काश्यस्य सुताः सागरमासुतः” ॥)
काश्यपं, स्त्री, (काश्यं मयं पिबत्यत्र । पा + घञ्
कः । मांसस्य हि मद्यपानाकृत्वेन प्रसिद्धेऽन्त्या-
त्वम् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥
काश्यपः, पुं, (काश्यस्य गोत्रापत्यम् । विदाद्यण् ।)
कणादमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मृगभेदः ।
इति मेदिनी ॥ गोत्रविशेषः । तत्त्ववार्त्तागत-
मुनिविशेषः । इति स्मृतिः ॥ काश्यपस्यापत्य-
मात्रम् ॥ (विभाण्डकमुन्यर्थे यथा, महाभारते
३ । १११ । २० ।
“साध्यायवान् कृतसमाधियुक्तो
विभाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत्” ॥ * ॥
खनामन्थातो द्विजविशेषः । अथ हि विष-
विद्यापारदर्शी । अस्य विवरणमुच्यते ।
यदा शमीकपुलेख इदं विद्यायां “स कौरवाधमः
सन्नेऽहनि सर्पराजेन तत्तन्नेन दष्टो यमसदनं
गमिष्यतीति” शतः परीक्षितः, तदा राज्ञस्तच्छाप-
कृत्तान्तमाकर्ण्यसौ काश्यपो नाम ब्राह्मणः राजानं
परीक्षितं तत्तत्कविधात् रक्षितुं धनार्थं हस्तिना-
पुरमुद्दिश्य प्रस्थितः । गच्छन्तमेनं पथि तत्तत्को
दृष्टवानाह च को भवान् कुत्र वा गच्छति । अथ
तत्तत्केनैवमुक्तोऽसौ काश्यपः सर्वं निवेदयामास ।
एवमुक्तवति तु काश्यपे तत्तत्कस्तस्य विद्याप्रभावं
दिदृक्षुः सम्मुखस्थमेकं न्ययोर्धं अदृशत् । दष्टो
दृष्टान् प्रचण्डविषतेजसा क्षणात् प्रजम्बाल ।
एवमुक्तेऽसौ काश्यपः स्वविद्याप्रभावं विज्ञापयितु-
कामो न्ययोर्धमस्मकगामादाय तरसा मन्त्रबलेन
पुनर्वनस्पतिं जीवयामास । अथ नागराजस्तत्तत्क
एतदाशोक्य सविस्मयस्तस्मै प्रभूतधनं दत्त्वा
विसर्जयामास ॥ एतद्विवरणान्तु महाभारते १ ।
४३ । अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
काश्यपिः, पुं, (काश्यपस्यापत्यं बाहुलकात् इण् ।)
अवधः । “काश्यपिर्गण्डायजः” । इत्यमरः १ । ३ ।
३२ । गण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥ (महाभारते
१ पर्वणि तथोक्त्यन्तिविवरणम् । यथा,—
“एतस्मिन्नेव काशे तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुण्ड्रकामा यशस्विनी ॥
तपस्तप्ता व्रतपरा आता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्तारं तामुवाचाय काश्यपः ॥
आरम्भः सफलो देवि । भविता यथ्येऽर्पितः ।
जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ जितुवनेश्वरौ ।

काष्ठत

तपसा वालिलिख्यानां मम सङ्गच्छन्तौ तथा” ॥)
काश्यपी, स्त्री, (काश्यपस्येयं । “तस्येदम्” । ४ । ३ ।
१२० । इत्यण् स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी । इत्य-
मरः २ । १ । २२ ॥
“अथागम्य महाराज । नमस्कृत्य च काश्यपम् ।
पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः” ॥
इति महाभारते । दानधर्मे । १३ । १५४ । ७ ॥
प्रजा । एतद्विषयकप्रमाणं कूर्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
काश्यपेयः, पुं, (काश्यपस्येयम् । काश्यप + अण् ङीप् च
काश्यपी काश्यपपत्नी अदितिः । तत्र भवः इति
ठक् ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
“नवाकुसुमसङ्गाश्च काश्यपेयं महायुतिम् ।
ध्वान्ताग्निं सर्वपापघ्नं प्रयतोऽस्मि दिवाकरम्” ॥
इति सूर्यप्रणामः ।) देवमात्रं । काश्यपीसुतत्वात् ॥
काश्यरी, स्त्री, (काश्य + वनिष् “वनोरच” । ४ । १ । ७
इति ङीप् रश्च । जातौ ङीष् वा ।) का-
श्यरी । इति भरतो द्विरूपकोषम् ॥
काष्ठं, स्त्री, (काष्ठते दीप्यते काष्ठत्वेन वा । काष्ठ
+ “ह्निकुषोत्थादिना” उणां । २ । २ । क्यन् ।
ब्रूतेति षत्वम् नितुचेति नेट् ।) दाह । इत्यमरः ।
२ । ४ । १३ ॥ काठ इति भाषा । (उक्तम् ।
“संसारमतिशुष्कं यत् सुष्टिमध्ये समेष्ट्य ।
तत्काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमद्रवम्” ॥)
काष्ठकं, स्त्री, (काष्ठं सत्कायति । काष्ठ + कं + कः
केचित्सु काष्ठं विद्यतेऽस्य नडादित्वात् ऋः कुक्
च विष्कवादितात् ऋमात्रस्य लुक् । प्रशस्तका-
ष्ठत्वात् अस्या तथ्यात् ।) अगुह । इति राजनिर्घण्टः ॥
काष्ठकदली, स्त्री, (काष्ठवत् कठिना कदली ।)
कदलीभेदः । काटकला इति भाषा । तत्पर्यायः ।
सुकाष्ठा २ वनकदली ३ काष्ठिका ४ शिखारम्भा
५ दारुकदली ६ फलाक्षा ७ वनमोचा ८ अश्ल-
कदली ९ । अस्या गुणाः । रक्षिकारित्वम् । रक्त-
पित्तनाशित्वम् । हिमत्वम् । गुरुत्वम् । मन्दाग्नि-
जनकत्वम् । दुर्ज्वलत्वम् । मधुरत्वम् । हितत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
काष्ठकीटः, पुं, (काष्ठे जातः कीटः । काष्ठलेखकः
कीटो वा ।) घृणः । इति हेमचन्द्रः ॥
काष्ठकुट्टः, पुं, (काष्ठं कुट्टतीति । कुट्ट + ण् ।) पत्ति-
विशेषः । काठोकरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
शतच्छदः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
काष्ठकुहाणः, पुं, (कुं मणं उद्दालयति विदारयति
निपातनात् साधुः । काष्ठस्य कुहाणः काष्ठेन
निर्मितः काष्ठमयः कुहाणो वा ।) नौकादेर्मणा-
पनयनार्थं काष्ठघटितकुहाणः । तत्पर्यायः । अ-
वन्निः २ । इत्यमरः ॥
काष्ठजम्बू, स्त्री, (काष्ठप्रधाना जम्बू ।) भूमिजम्बू ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
काष्ठतक्षकः, पुं, (काष्ठं तक्षति । काष्ठ + तक्ष +
गुण् ।) काष्ठतट् । इति शब्दरत्नावली ॥
काष्ठतट्, [च] पुं, (काष्ठं तक्षति । तत् तूकुरणे
क्षिप् ।) वर्षासङ्गरजातिविशेषः । कुतार इति
भाषा । तत्पर्यायः । तक्षा २ वर्ज्जिः ३ तक्षा ४

काष्ठान्मु

रथकारः । ५ । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥
काष्ठतन्तुः, पुं, (काष्ठे तनुरिषि विस्तृतवापञ्जित-
त्वात् ।) काष्ठजम्बू । तत्पर्यायः । कोवकारः २ ।
इति हारावली ॥
काष्ठदाहः, पुं, (काष्ठं दाहयन्त्यत्र । काष्ठप्रधानो दाह-
रिति केचित् ।) देवकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
काष्ठम्, पुं, (काष्ठप्रधानो नृपः ।) पञ्चाशदक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
काष्ठधानीफलं, स्त्री, (काष्ठमिव युष्मन् धानीफलम् ।)
आमलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
काष्ठपाटणा, स्त्री, (काष्ठवत् कठिना पाटणा ।)
सितपाटनिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पर्याया यथा । “अपरा स्यात्पाटणा सित्ता ।
मुष्मको मोक्षको वयदा पाटणिः काष्ठपाटणा” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ म भागे ॥)
काष्ठमठी, स्त्री, (काष्ठरचिता मठीव ।) चित्ता ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
काष्ठमल्लः, पुं, (काष्ठं मल्लः बाह्वक इव यत्र ।) शव-
यानम् । इति हारावली ॥
काष्ठलेखकः, पुं, (काष्ठं लिखति । कर्तृत्वेन लेखना-
कारं करोतीति । लिख + लृप् ।) घृणः । इति
हारावली ॥
काष्ठकोटो, [न्] पुं, (काष्ठेन युक्तं कोटं विद्यते
यत्र । यदा काष्ठं च कोटं च ते लोऽन् । इति ॥)
लौहयुक्तमुद्गरः । तत्पर्यायः । वातर्हिः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
काष्ठवक्षिका, स्त्री, (काष्ठवत् युष्मन् वक्षिका ।)
कटुका । इति वैद्यकम् ॥ (कट्टीशब्देऽस्या गुणा-
दयो नोद्धृताः ॥)
काष्ठशारिवा, स्त्री, (काष्ठमिव युष्मन् शारिवा ।)
शारिवा । इति राजनिर्घण्टः । अन्नन्तमूक इति
भाषा ॥
काष्ठा, स्त्री, (काष्ठते प्रकाशते । काष्ठी दीप्तौ ।
“ह्निकुषिनीरमिकाश्चिभ्यः क्यन्” । उणां २ । २ ।
इति क्यन् । ब्रूतेति षत्वं ततः टाप् ।) दिक् ।
(यथा, माघे ११ । १२ ।
“स्फुरति विशदमेघा पूर्वकाष्ठाङ्गनाया” ॥)
स्थितिः । सीमा । उक्तार्थः । (यथा, काठश्रुतौ ।
“इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः ।
महत् परमथत्तं अथैवात्मा पुनरथः परः ।
पुनरथा परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ॥
अष्टादशनिमेषात्मकाकाः । इत्यमरः । १ । ४ । ११ ।
(यथा मनुः १ । ६४ ।
“निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा विंशत्युक्ताः काका” ॥
विष्णुपुराणमते पञ्चदशनिमेषात्मकाः काका ।
यदुक्तं, तत्रैव १ । ३ । ७ ।
“काष्ठा पञ्चदश त्वाता निमेषा मुनिसत्तम ॥
दाहहरित्रा । इति मेदिनी ॥ (काश्यपपत्नीभेदः ।
यथा, भागवते ६ । ६ । २५ ।
“अदितिर्दितिरिदं काष्ठा अदितिः सुरसा इजा” ॥)
काष्ठान्मुवाहिनी, स्त्री, (अन्तर्गता जलानां वाहिनी

कासः

कान्धुवाहिनी । काठेन निक्षिप्त्वा काठस्य वा
कान्धुवाहिनी ।) काठोद्विगतस्त्रिभुजायनौकाद्वि
नक्षत्रेण । संशोत् । इति भाषा । तत्पर्यायः ।

श्रीश्री २ । इत्यमरः । १ । १० । ११ ।

श्रीश्रीका, छ, (काठिना इत्यते क्षिप्यते इति ।
काठि + इत् क्षेपणे + कर्मणि वच् ।) राजार्कः ।

इति रामनिर्घण्टः ।

श्रीश्रीका, छी, (कुक्षिता इव दवा अछीयेव । कुमा-
छीयेव इति वा ।) कदलीकृत्तः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ११२ ।

इत्, छ छ कुम्भे । इति कविकल्पमुक्तम् ॥ (भा-
ष्यान्-अन्-छेद-छदिव् ।) कुम्भ इह रोग-
हेतुककुक्षितग्रन्थः । छ अथकासत् । छ कासते
कृत्तः । इति दुर्गादासः ।

सः, छ, (कासतेनेन । काठ ग्रन्थकुत्सनयोः ।
“हस्तश्च” ३ । १ । १२१ । इति घञ् ।) रोगविशेषः ।
कासी इति भाषा । तत्पर्यायः । क्षयः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५२ । तस्य निदानं यथा,—

“धूमोपघाताज्जसस्तथैव

आयामरुक्ताङ्गनिषेवणाच्च ।

विमार्गगत्वाच्च हि भोजनस्य

वेगावरोधात् क्षयधोस्तथैव” ॥

सम्प्रतिर्यया । “प्रायो ह्यदानानुगतः प्रदुष्टः” ॥

कक्षयं यथा ।

“संभिन्नकांस्थस्त्रयस्तुल्यधोवः ।

निरिति वक्तात् सहसा सदोषो

मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः” ॥

स च पञ्चविधो यथा,—

“पक्ष कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मजतस्तथैः ।

क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तराक्षरम्” ॥

तेषां पूर्वैरूपं यथा,—

“पूर्वरूपं भवेत्तेषां श्रूकपूर्णगतास्तथा ।

कण्ठे कण्ठूषं भोज्यागमवरोधश्च जायते” ॥

वातिको यथा,—

“हृत्कण्ठमूर्द्धादरपार्श्वश्रूकी

क्षामाग्नः क्षीयवक्त्ररौजाः ।

प्रसक्तवेगस्तु समीरयेन

भिन्नसरः कासति शुष्कमेव” ॥

पैतिको यथा,—

“उरोविदाहज्वरवक्त्रशोथे-

रश्चर्हितस्तिस्रस्तुल्यधोवः ।

पित्तेन पीतानि बनेत् कटूनि

कासेत् सपायुः परिदक्षमानः” ॥

क्षैषिको यथा,—

“अक्षिप्यमानेन मुखेन सीदन्

शिरोवक्त्रार्तः कफप्रदं देहः ।

अनक्तवर्णौरवसादयुक्तः

कासेद्गुणं साम्रकचः क्षयेन” ॥

क्षयको यथा,—

“क्षतिवशात्तमाराधयुक्ताश्चानविर्यद्वैः ।

कण्ठशोराः क्षतं वायुर्द्वितीया कासमावहेत् ।

स पूर्वं कासते शुष्कं ततः क्षीवेत् सशोषितम् ।

कासः

कण्ठेन वज्रतात्पर्यं विस्मयेन चोरसा ।

सूचीभिरिव तीक्ष्णभिक्षुसमानेन श्रूणिना ।

दुःखस्पर्शेन श्रूलेन भेदपीडाभितापिना ।

पर्वभेदज्वरश्चासह्यावैख्यपीडितः ।

पारावत इवाङ्गुजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्”

क्षयको यथा,—

“विषमासात्मभोज्यातिव्यायाहेगनियन्तात् ।

क्षणिनां शोचतां नृणां व्यापनेऽधौ चयो मनाः ।

कुपिताः क्षयं कासं कुर्वन्ते क्षयप्रदम् ॥

सगात्रश्रूकज्वरदाहमोहान्

प्राणक्षयक्षोपकमेत कासी ॥

शुष्यन् विनिक्षीवति दुर्बलस्तु

प्रक्षीयमांसो बधिरं सपूयम् ।

तं सर्वलिङ्गं भ्रष्टदुःखिकित्थं

चिकित्सितश्चाः क्षयं वदन्ति ॥

इत्येषः क्षयजः कासः क्षीयानां देहनाशनः ।

साध्यो बलवतां वा स्यादुपायस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥

नवौ कदाचित् सिध्यतामपि पादगुणान्वितौ ।

अविरागां जटाकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ।

त्रीन् पूर्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यास्तु याप

येत्” ॥ इति माधवकरः ॥ * ॥

(“आशुकारी यतः कासस्तमेवातः प्रवक्ष्यति” ॥

अस्य प्रायपसहितसंप्राप्ती रूपाणि च यथा ॥

“तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्ठूररोचकः ॥

श्रूकपूर्णगतास्तथा, तत्राधो विहृतोऽग्निजः ।

ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योस्तस्मिन् कण्ठे च संसजन् ॥

शिरः खोतांसि संपूर्यं ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ।

क्षिपन्निवाक्षिणी एष्टमुरः पार्श्वं च पीडयन् ॥

प्रवर्तते सवक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः ।

हेतुभेदात् प्रतीघातभेदो वायोः सरं हसः ॥

यद्गुणा शब्दवैषम्यं कासाणां जायते ततः ।

कुपितो वातलैवातः शुष्कोः कण्ठवक्त्रताम् ॥

क्षत्पाश्वीरः शिरःश्रूणं मोहक्षोभसरक्षयान् ।

करोति शुष्कं कासश्च मज्जावेगशालनम् ॥

सोऽङ्गुर्ध्वो कफं शुष्कं कृष्णं भ्रूकान्धतां व्रजेत् ।

पित्तात् पीताक्षि कफता तिल्लास्यत्वं ज्वरोन्मसः ॥

पित्ताद्वरमण्डल्या वैख्यं धूमको मदः ।

प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ॥

कफादुरोऽल्पवह्नुमूर्ध्वं हृदयं क्षिप्तं गुरु ।

कण्ठोपश्लेषः सदन् पीनसच्छर्द्दरोचकाः ॥

रोमहर्षो घनश्चिग्धश्चेत्क्षेपप्रवर्तनम् ।

युद्धाद्यैः साहसैस्तेलैः सेवितेरयथावकम् ॥

उरस्त्यक्तते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।

कुपितः क्रुते कासं कफं तेन सशोषितम् ॥

पीतं श्यामञ्च शुष्कञ्च यथितं कुपितं वज्र ।

क्षीवेत् कण्ठेन वज्रता विभिन्नेन चोरसा ।

सूचीभिरिव तीक्ष्णभिक्षुसमानेन श्रूणिना ।

पर्वभेदज्वरश्चासह्यावैख्यकम्पवान् ॥

पारावत इवाङ्गुजन् पार्श्वश्रूकी ततोऽस्य च ।

क्षमादीर्थं बधिः पक्षिर्बलं वर्धय च शीयते ॥

क्षीयस्य साक्ष्यमूर्ध्वं स्याच्च एष्टकटीग्रहः ।

वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजशङ्काः ॥

कासः

जुर्वन्ति वक्ष्यायतनैः कासं क्षीवेत् कफं ततः ।

पूतिपूयोपमं पीतं विश्वं हरितकोष्ठितम् ॥

लुप्तोते इव पार्श्वं च हृदयं पततीव च ।

अकस्मादुद्यम्यतेऽपि नृणां शिरः बलक्षयः ॥

श्चिग्धप्रसन्नवक्त्रात् श्रीमद्भगवन्नेतता ।

ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वान्याविर्भवन्ति च ॥

इत्येषः क्षयजः कासः क्षीयानां देहनाशनः ।

याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽभिनवौ तु तौ ॥

सिध्यतामपि सागाध्यात् साध्यादोषैः पृथक्चयः ।

मित्रा याप्या ह्यात् सर्वं जरसा अविरेक्ष्य च ॥

कासाश्चासक्षयश्चर्हि शरसादादयो गदाः ।

भवनक्षपेक्षया यस्मात् तस्मात् तदया जयेत्” ॥

इति बाभटे निदानख्याने । ३ अध्याये ॥ *

अथ कासस्य चिकित्सा यथा ॥

“केवलाग्निजनं कासं क्षेपेरादावुपाचरेत् ।

वातप्रसिद्धेः श्लेष्मस्य पेयायुषरसादिभिः ॥

लेहैर्धूमैस्तथाप्यङ्गैः खेदसेकावगाह्यैः ।

वस्तिभिरञ्जविह्वलां सपित्तकूर्डभक्तैः ॥

घृतं क्षीरैश्च सकफं जयेत् क्षेपिरेवमेव ॥

गुडूष्णीकटकारीभ्यां पृथक्चिंशत्पलाशसे ॥

प्रस्थः सिद्धो घृतादातकासनुत् वज्रिदीपनः ।

क्षारराक्षावचादिद्रुपाठायञ्चाङ्गधान्यकैः ॥

दिश्रुतिः सपिंघः प्रस्थं पञ्चकोजयति पचेत् ॥

दशमूलस्य निख्यूहे पीतोमङ्गलुपायिना ॥

सकासश्चासक्षत्पार्श्वग्रह्योरोगगुह्यनुत् ।

श्रीशेषां साधयेद्राक्षा दशमूलशतावरीः ॥

पक्वोन्मितादिगुडवं कुलत्थं वदरं यवम् ।

तुण्डार्द्धाजमांसस्य तेन साध्यं घृताद्रकम् ॥

समक्षीरं पलाशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ।

प्रयुक्तं वातश्लेष्म पाननावनवस्तिभिः ॥

पक्षकासान् शिरःकम्पं योनिवज्ज्वलेदनाम् ।

सर्वान्कैकाङ्गोरांश्च सप्तोद्गोर्जानिनाजयेत्” ॥*

“दुरालभां शृङ्गवेरं शठीं द्राक्षां सितोपकाम् ॥

निष्ठात् कर्कटप्रद्वीक्ष्य कामे तैलेन वातजे ।

दुष्पशो पिप्पलीं सुस्तां भार्गीं कर्कटकं शठीम् ॥

पुलाङ्गुतेलाभ्यां चूर्णिताख्यवलेहयेत् ।

तद्वत् सङ्ख्यां शुण्ठीश्च सभार्गीं तद्वदेव च ॥

पिबेच्च कृष्णां कोष्णेन सलिलेन ससेन्धवाम् ।

मक्षुना ससितां सुगठीं दध्ना वा कण्डरेक्षुकाम् ॥

पिबेद्धरमञ्जरीं वा मदिरा दधिमक्षुभिः ।

अथवा पिप्पलीकल्कं घृतमृच्छं ससेन्धवम् ॥

कासीसपीनसोधूमं क्षेपिकं विधिना पिबेत्” ॥

“यवानोपिप्पलीविन्ममध्यनागरचिचकैः ।

राक्षानाजी पृथक्पर्णी पलाशशठीपौष्करैः ॥

सिद्धां श्लिग्धाक्षवक्त्रां पेयामग्निजने पिबेत् ।

कटिघृत् पार्श्वकोष्ठार्तिन्वासहिष्णाप्रभाशनी” ॥

“पित्तकासे तनुकफे विहतां मधुरैर्युताम् ।

युद्धादिरेकाययुतां वनक्षेपानि तिक्तैः ॥

क्षतदोषो हिमं स्नादुं श्लिग्धं संसर्जनं मजेत् ।

घने कफे तु शिरिरं क्कसं तिक्तोपसंहितम् ॥

लेहः पैसे सितो धात्री क्षौद्राद्या हिमोत्पलैः ।

सकफे साम्बमरिचः सहतः सानिसे हितः ॥

कासः

मृदीकाजैशतं भिन्नपिप्यकीः शर्करापकम् ।
 सेहयेन्मधना गोर्वा क्षीरपस्य शक्तमसम् ॥
 त्वगेनाथोबमृदीकापिप्यकीमूलपौष्करैः ।
 नाजमुक्ता शठीराक्षा धात्रीपलविभीतकैः ॥
 शर्कराक्षीरसर्पिर्भिर्नेहो हृद्रोगकासहा ।
 मधुरैर्नाङ्गनरसेयवश्यामाककोद्रवाः ॥
 मुद्गादियुवैः शाकैश्च तिक्तकैर्मोषया हिताः ।
 घनक्षेपेण्यि सेहाश्च तिक्तकामधुसंयुताः ॥
 शालयः स्युस्तनुकपे बटिकाश्च रसादिभिः ।
 शर्कराम्भोऽनुपानपथं प्राप्तेक्ष्वरसाः पयः ॥
 काकोली रुहतीमेदाहयैः स हृषनागरैः ।
 पित्तकासे रसक्षीरयेयायूषान् प्रकल्पयेत् ॥
 “पुनर्नवा शिवाटिका सरणकासमर्हामृता ।
 पटोणरुहतीपक्षिण्णकरसैः पयः संयुतैः ॥
 दृतं त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य सज्जयते ।
 न कासविषमज्वरक्षयगुडाङ्गुरेभ्यो भवम्” * ।
 “दशमूलं खयकुमां शङ्खपुष्पं शठीं बकाम् ॥
 हस्तिपिप्यस्यपामार्गपिप्यकीमूलचित्रकान् ।
 भार्गो पुष्करमूलश्च द्विपणांशान् यवाङ्कम् ॥
 हरीतकीशतसैकं जलेपक्षाङ्के पचेत् ।
 यवसिन्धे कषायं तं पूतन्तश्चामयाशतम् ॥
 पचेद्भुङ्कुना दत्त्वा कुडवश्च पृथग्घृतात् ।
 तैनात् सपिप्यकीचूर्णात् सिद्धीति च भाक्तिकात् ॥
 केहं दे चामये निवृत्तमतः खादेद्रसायनात् ॥
 तद्वशीपणितं हन्यादयोर्युर्वलवर्द्धनम् ॥
 पञ्चकासान् क्षयं श्वासं सहिष्णुं विषमज्वरम् ।
 मेहगुल्मायहृण्यार्द्रहृद्रोगाक्षिपीनसान् ॥
 अगस्त्यविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम्” ॥

इति आगस्त्यरसायनम् ॥ * ॥

“विधिश्च यथाविहितो यथावश्यं क्षते हितः ॥
 निवृत्ते क्षतदोषे तु कपे रुद्धे उरः शिरः ।
 दाह्यते काशिनो यस्य सधुमानापिबेदिमान् ॥
 हिमेदा दिवनाबट्टीकक्षैः क्षौमे सुमाविते ।
 वर्त्ति क्षावा पिबेद्भुम् जीवनीयघृतानुपः ॥
 मगःशिला पक्षासाग्रन्ध्यात्क्षीरिनागरैः ।
 तद्वदेवानुपानन्तु शर्करैस्तुगुडोदकम् ॥
 पिष्ट्वा मगःशिलां तुल्या मार्या बट्टद्वयया ।
 ससर्पिष्कं पिबेद्भुम् तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥
 क्षयमे रुह्यं पूर्णं कुर्वाद्यमेव बर्द्धनम् ।
 बद्धदोषाय सखेहं मृदुदद्याद्विरेचनम् ॥
 शम्भाकेन चित्तया मृदीकारसयुक्तया ।
 तिप्यकस्य कषायेण विदारोखरसेन च ॥
 सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्ता क्षौमेहो विशोध्यम् ।
 पित्ते कपे घातुषु च क्षीमेषु क्षयकासवान् ॥
 दृतं कर्कटक्षीरदिवनासाधितं पिबेत् ।
 विदारोभिः कदम्बैर्वा ताणशस्यैश्च साधितम् ॥
 दृतं पयश्च मूत्रस्य वेवर्णे क्षण्णिगंमे ।
 शूने खवेदने मेद्रे पावौ सन्धोश्चिपुष्ये ॥
 दृतमखेन लघुनानुवास्यां मिश्रकेण वा ।
 नाङ्गनैः प्रतिमुक्तस्य वर्त्तकाद्या विनेश्रयाः ॥
 कामशः प्रसहाकादत् प्रयोज्याः पिशिताशिनः ।
 क्षौद्राश्रमाथिमावाच खोतोन्मन्नावयन्ति ते ॥

कासः

कपं शुद्धैश्च तःपुष्टिं कुर्वात्यस्यगवहन् रसः ।
 चविकाचिपलाभार्गी दशमूलः स पिप्यकैः ॥
 कुलत्थपिप्यकीमूलपाठाकाशयवैर्नक्षे ।
 श्रुतेनैर्गारदुस्यर्शा पिप्यकीश्रुतिपौष्करैः ॥
 पिष्टैः कर्कटभृष्टा च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
 सिद्धेऽस्मिन्सूर्यतो क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ॥
 दत्त्वा युक्त्यापिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ।
 कासमर्होऽभयामुक्तापाठाकट्फलनागरैः ॥
 पिप्यस्या कटुरोहिण्या काशमर्थाः खरसेन च ।
 अक्षमात्रैर्दृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षा रसाङ्के ॥
 पचेच्छ्वेयज्वरक्षीरसर्वकासहरं शिवम्” * ॥
 “रुह्याश्री गुडूचीनां पञ्चमूलफलाङ्गुरान् ॥
 रसकण्ठैर्दृतं पक्वं हन्ति कासज्वरावचीः” ।
 “स्युर्दोषबद्धः कण्ठोरः क्षोतसाश्च विशुद्धये ॥
 प्रस्थोन्मिते यवक्षाये विंशतिर्विजयाः पचेत् ।
 खिन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन् पुण्यात्तृषट्पञ्चगुडात् ॥
 पिप्यस्या द्विपणं कर्षं मनोज्ञाया रसाङ्गनात् ।
 दत्त्वाङ्गं पचेद्भूयः सखेहः श्वासकासनुत्” ॥
 “तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
 पण्याशुगठी घनगुडैर्गुटिकां धायेन्मले ॥
 सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा विभीतकम् ।
 पञ्चकण्ठं दृतभट्टं तिष्वकस्य सशर्करम् ॥
 पेयावोत्कारिकाच्छर्दिहट्कासामातिसारानुत् ।
 कण्ठकारीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ॥
 स गौरामलकः साक्षः सर्वज्ञासमिधगिजतम् ॥
 वातघ्नौघघनिःक्षाये क्षीरं यूषान् रंसानपि ।
 वैष्णिकान् प्रातुदानं वेलान् दापयेत् क्षयकासिने ॥
 क्षतकासे च येधूमाः सानुपानानि दर्शिताः ।
 क्षयकाशेऽपि ते योज्या वक्ष्यन्ते यच्च यण्ण्यि ॥
 रुह्यं दीपनक्षान्नेः क्षोतसाश्च विशोध्यम् ।
 खत्वासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं प्रशस्यते ॥
 सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः ।
 यथादोषबलान्तस्य सन्निपातहितं हितम्” ॥
 इति वामटे चिकित्सास्थाने १ अध्याये ॥ * ॥

अस्य सकारणसम्प्राप्तिकं लक्षणं चिकित्सितश्च
 यथा,—

“तपसा यशसा हृत्वा धिया च परशान्वितः ।
 आत्रेयः कासशान्त्यर्थं सिद्धं प्राह चिकित्सितम् ॥
 वातादिभिस्त्रयो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा ।
 पक्षैते स्युर्दयां कासा बर्द्धमानाः क्षयप्रदाः” ॥
 “अधःप्रतिहतो वायुरूढोऽक्षोतः समाश्रितः ।
 उदानभावमापन्नः कण्ठं सक्तस्तथोरसि ॥
 आविश्य शिरसः खानि सर्वान्नि प्रति पूरयन् ।
 आभङ्गनाक्षिपन्नेहं हनुमये तथाक्षिणी ॥
 नञ्च पृष्ठमुरः पार्श्वे निर्मज्य क्लम्बयन्ततः ।
 शुष्को वा सकपो वापि कसनात् कास उच्यते ।
 प्रतिघातविशेषेण तस्य वायोः सरंहसः ॥
 वेदनाशब्दवैषम्यं कासानामुपजायते ।
 रुद्धशीतकषायाक्षप्रमितामश्रमं क्षियः ॥
 वेगधाग्नमायासो वातकासप्रवर्तकाः ।
 हृत्पार्श्वोरः शिरःशूकरभेदकरो भ्रष्टम् ॥
 शुष्कोरः कण्ठवज्रास्य दृष्टजोक्षः प्रताप्यतः ।

कासः

निर्वोमीक्षततो रेण्वरौर्ण्यक्षयमोहक्षत् ॥
 शुष्ककासः कपं युक्तं क्षण्णामुक्ताक्षतां प्रवेत् ॥
 खिग्धाक्षगवयोष्णैश्च सुक्ष्मत्वे प्रशान्यति ॥
 ऊर्ध्ववातस्य जीर्णेऽग्ने वेगवान्मावतो भवेत् ।
 कटुकोष्णविदाह्याक्षाराद्यामतिसेवनम् ॥
 पित्तकासकरं क्रोधः सन्नापश्चाद्विषयं ॥
 पीतनिक्षीवनाक्षितं तिक्तास्यं खरामयः ॥
 उरौ धूमावनं हृष्या दाहोमोहोऽवचिर्भनः ।
 प्रततं कासमानश्च ज्योतीर्बीज च पश्यति ।
 श्लेष्मायं पित्तसंरुद्धं निक्षीवति च प्रेत्तिके ॥
 गुर्वभिव्यन्दिमधुरखिग्गवस्राविचेदने ।
 रुद्धः श्लेष्मानिर्णं बद्धा कफकासं करोति हि ॥
 मन्दाप्रित्वाविच्छर्दिं पीनसोत्कोशगौरवैः ।
 जोमहर्षास्यमाधुर्यंक्षेदखंसदनेत्युतम् ॥
 रुह्यं मधुरं खिग्मं निक्षीवति घनं कफम् ।
 कासमानोऽतिबगवत्क्षः सम्पूर्णमिध मन्थते” ॥
 “दुर्गन्धं हरितं रक्तं क्षीवेत् यूयोपमं कफम् ।
 श्यानादुत्कासमानश्च हृदयं मन्थते क्षुतम् ॥
 अकस्मादुष्णशीतार्ता ब्रह्माश्रीदुर्बलः क्षयः ।
 खिग्धाश्चमुखवर्णाक्ष श्रीमद्भजनकोचनैः ॥
 पाणिपादतणौ क्षण्णौ सततास्यकोष्ठयो ।
 ज्वरो मिश्राक्षतित्तस्य पार्श्वेण पीनसोऽवचिः ।
 भिन्नसङ्घातवर्षस्वं खरभेदोऽग्निमित्ततः ।
 हृष्येवः क्षयजः कासः क्षीयानां देहनाशनः” ॥
 “रुद्धस्यानिजं कासं श्वादौ खेहैरपाचरेत् ।
 सर्पिर्भिर्वन्तिभिः पेयायूषक्षीररसादिभिः ।
 वातघ्नसिद्धेः खेहाद्यैर्धूमैर्नैश्च युक्तितः ॥
 अथक्षैः परिवेक्षेण खिग्मैः खेदेषु बुद्धिमान् ।
 वन्तिभिर्वज्रविह्वलात् शुष्कोऽहं चोर्ध्वमन्तिभैः ॥
 दृतैः सपित्तं सकपं जयेत् खेहविरेचनैः” ॥
 “पिप्यकी पिप्यकीमूलचयचित्रकानागरैः ।
 धान्यपाठावचाराक्षा यक्ष्माङ्गुलारहिङ्गुभिः ।
 कोकमात्रैर्दृतप्रस्थादशमूली रसाङ्के ॥
 सिद्धां चतुर्थिकां पीत्वा पेयामण्डं पिबेदनु ।
 तच्छ्वासकासहृत्पार्श्वहृदीदोषगुणानुत्” ॥
 “भूषणं त्रिपणां शार्ङ्गा काशमर्थाश्चि वक्ष्यकम् ।
 दे पाटे सरणं शार्ङ्गी क्षुताचित्रकं शठीम् ॥
 शार्ङ्गो तामजको मेदां काकनासां शतावरीम् ।
 त्रिकटुकां विदारोश्च पिष्ट्वा कर्षवसं घृतात् ॥
 प्रस्थं चतुर्गुणं क्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत् ।
 ज्वरगुल्मावचित्रीहृदिरोहृत्पार्श्वशूलानुत् ॥
 कामनाशोऽग्निकाक्षीना क्षतश्रोत्रक्षयापहम् ।
 नृष्यं नाम विख्यातमेतद्वृत्तमनुत्तमम्” ॥

इति नृष्यकाथं दृतम् ॥ * ॥

“द्रोणेऽपि साधयेन्नासां दशमूलीं शतावरीम् ।
 पलिकां माखिकां शालु कुण्डल्यान् वदरान् धवान् ॥
 तुलाजैश्चामांसस्य पार्श्वेवैश्च तेन च ।
 घृताङ्कं समक्षीरं जीवनीयैः प्रक्षोभितैः ॥
 सिद्धं तद्व्रश्मिः कक्षैः नस्यपानानुवाकमैः ।
 समीप्य वातरोगेषु यथावकं प्रयोजयेत् ॥
 पञ्च कासान् शिरःक्षयं शूने बद्धखयोनिनम् ।
 सर्वाङ्गैकाङ्गदोगांश्च संवीहोर्कभिलाज् नवेत्” ॥

कासः

“इहमूर्खी खड्गपुत्री शङ्खपुत्री शङ्खी तन्नाम् ।
हृदिपिप्यन्मामार्गपिप्यन्मामूर्खचिकित्सां ।
मार्गीं पुष्करमूर्खश्च हृदिपिप्यन्मामार्गकम् ।
हरीतकीशतैर्नाम जलपद्मादौ पचेत् ।
यत्ने निम्ने काशयन्मृतमन्त्राभ्याश्रितम् ।
पचेत् गुडगुणां दत्त्वा कुङ्कुमश्च पृथग् दृष्टात् ।
त्रिणात् सपिप्यन्मामूर्खात् सिद्धीति च माचिकात् ॥

हे कामये निम्नमतः खादेदस्ययनात् ॥

हृदीपितं हृदि वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ।
आकाशान् क्षयं कासं हृत्तां सविषमज्वराम् ।

गन्धानामार्गपिप्यन्मामार्गपिप्यन्मामूर्खचिकित्सां
जगत्सर्वविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम्” ॥

हृत्तगन्धहरीतकी ॥ * ॥

‘शिरसः सदनं खादि नासाया हृदि ताप्यति ।
आसप्रतिष्ठापरसे धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥

आशुकोन्मितां नाडीं क्षयवाष्टाकुलोन्मिताम् ।
प्रदावसंघट्टिन्ने ज्ञात्वाष्टां विचक्षणः ॥

वैरेचनं मुखेनैव कासवान् धूममापिवेत् ।

तसुरः केवलं प्राप्तं मुखेनैवोद्धमेत् पुनः ॥

सङ्घस्य तैश्चारादिक्षिप्य श्लेष्माणसुरसि स्थितम् ।
निष्कृष्य शमयेत् कासं वातश्लेष्मसमुद्भवम्” ॥

“मनःश्लेष्माणमधुकासांसीमुखेऽपि पिवेत् ।

धूमं तस्यानु च क्षीरं सुखोष्णं सगुडं पिवेत् ॥

एष कासान् पृथग्दोषसन्निपातोद्भवान् जयेत् ।

प्रसङ्गं पर्यसंसिद्धान्यैर्योगश्रुतैरपि” ॥

“मनःश्लेष्माणमरिचक्षाराज्जगुटमृष्टैः ।

वृण्णोचनशैवालक्षौमनक्तकरोहिदैः ॥

पूर्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।

आणं मनःश्लेष्माणं पिप्यन्मीनागरैः सह ॥

तगैर्गुदीहृत्तयो दे तालमूलं मनःश्लेष्माणं ।

कार्पासाश्चाग्न्याग्न्या च धूमः कासविनाशनः” ॥

“पैत्तिके स कफे कासे वमनं सर्पिषा हितम् ।

तथा मदनकाशस्यमधुककपित्थैर्जलेः ॥

यष्ट्याकफकफैर्वा विदारीक्षुरसायतेः ।

हृत्तदोषक्षतः शीतं मधुरं जमं भजेत् ॥

पैत्ते तनुकफे कासे त्रिहृतां मधुरैर्युताम् ।

दद्याद्भनकफे तिलैर्विरेकार्थं युतां भिषक् ॥

“शर्कराचन्दनद्राक्षा मधुधानीकनोत्पलेः ।

पैत्तेसमुत्तमरिचः सक्फे सप्ततोऽनुले ॥

मृदीकाज्जघतं त्रिंशत् पिप्यन्मीशर्करापणम् ।

लेह्येन्मधुना गोर्वा क्षीरपस्य शक्नोदसम्” ॥

“नखिनं वमनैरादौ शोधयेत् कफकासिनम् ।

यवाग्नेः कटुकक्षौद्रैः कफक्षौद्राण्युपाचरेत् ॥

पिप्यन्मीक्षारिकैर्युषः कोणस्थं मूत्रकस्य च ।

जम्बूजम्बूजं सुशीतं रसैर्वा कटुकान्वितैः” ॥

कासमहान्विट्पुष्कराणोवासीकुमारसाः ।

सक्षौद्राः कफकासैश्चाः सुररस्यासितस्य च” ॥

“क्षतकासाभिभूतानां हृत्तिः स्यात् पित्तकासिकी

क्षीरसर्पिमधुप्राया संसर्गे तु विशेष्यम् ॥

वातपित्तादितेऽभ्यङ्गो गान्धमेदहृत्तैर्हितः ।

तैर्वाभतरोमजैः पीयमाने च वायुना ॥

हृत्तान्नांतिष्ठं यत्नं स्यान्नीवनीयस्य सर्पिषः ।

कासः

सदाहं कासिनो रक्तां स्वीयतः सबलेऽनुले ।
मांसोचितेभ्यः कामेभ्यो नावादीनां रसा हिताः” ॥

“निहृत्ते क्षतदोषे तु कफे दृढ उरः शिरः ।

दाह्यते कासिनो यस्य सधूमाम्नापिवेदिमान् ॥

दे मेदे मधुकं दे च बलेतैः क्षौमनक्तकैः ।

वर्तितैर्धूममापीय जीवनीयघृतं पिवेत्” ॥

“सम्पूर्णरूपं क्षयजं दुर्बलस्य विवर्णयेत् ।

नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम्” ॥

“पित्ते कफे च संक्षीणे परिक्षीणेधु धातुषु ।

घृतं कर्कटकीक्षीरदिवनासाधितं पिवेत्” ॥

“क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।

क्षतकासेऽपि तानेव यथावस्थं प्रयोजयेत्” ॥

“सन्निपातभवेऽप्येष क्षयकासः सुदाहणः ।

सन्निपातहितं तस्मात् सदा कार्यं भिषग्विजितम् ॥

दोषानुबलयोगाच्च हरेद्भोगवलावकम् ।

कासेष्वेव गरीयांसं जानीयादुत्तरोत्तमम्” ॥

इति चिकित्सास्थाने २२ अध्याये चरके-

योक्तम् ॥ * ॥

कासस्य निदानसम्मानिपक्षसहितं प्रायुषं

चिकित्सितञ्च यथा,—

“उक्ता ये हेतवो नृणां रोगयोः श्वाभ्युक्तयोः ।

कासस्यापि च ते क्षेयास्तत्र वोत्पत्तिहेतवः” ॥

“स वातपित्तप्रभवः कफाच्च

क्षतक्षतान्यः क्षयतोऽपरश्च ।

पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भि-

र्विवाञ्जितो यन्नाविकारक्षत्स्यात् ॥

भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्ठ-

भीज्योपरोधोगलतालुलेपः ।

स्वशब्दवैभन्धमरोचकोऽपि-

सादस्य लिङ्गानि भवन्त्यमूनि” ॥

“दृढत्वमासाद्य भवत्यथो वै

याप्यन्तमाहुर्भिषजस्तु कासम् ॥

प्रदृष्टीवचा कटुफलकसृणान्द-

धान्याभयाभार्यमराक्लविश्वम् ।

उष्णाम्बुना हिङ्गुयुतं तु पीत्वा-

बद्धास्यमप्याशु अह्नाति कासम् ॥

पल्लविकथोषविङ्गप्रदृष्टी

रास्त्रावचापद्मकदेवकाष्ठैः ।

लेहः समैः क्षौद्रसिताघृताक्तः

कासं निहन्त्यादृष्टिरादुदीर्णम् ॥

पथ्यां सितामामलकानि कागां

समागधीक्ष्यापि विचूर्यं शुण्ठोम् ।

सर्पिमधुभ्यां विजिहीतकासी

स सैन्धवां वोष्णजलेन क्षणाम् ॥

खादेद्गुडं नागरपिप्यन्मीषां

द्राक्षाच्च सर्पिमधुनावलिह्यात् ।

द्राक्षां सितां मागधिकाश्च तुल्याम्

सङ्गुवेरं मधुकान्तुगाश्च ॥

निह्नादृष्टतक्षौद्रयुतां समांसां

सितोपणां वा मरिचांशयुक्ताम् ।

धात्रीकयाविन्धसितोपणाश्च

सङ्गुयै मखेन पिवेच्च दद्यात् ॥

कासः

हरेत्तकां मागधिकाश्च तुल्याम्
द्राक्षा पिवेत् कासगदाभिभूतः” ॥

“पिवेच्च सीधुं मरिचान्वितं वा

तेनासु कासं शमयन्त्युपैति ।

द्राक्षान्मन्त्रिष्ठपुराङ्गशाभिः

क्षीरं श्रुतं मातृकासप्रयुक्तम् ॥

निदिग्धकानागरपिप्यन्मीभिः

खादेच्च सुङ्गान् मधुना ससिद्धान् ।

उत्कारिकां सर्पिषि नागराक्षाम्

पक्वा समूलेक्षुटिकोणपत्रैः ॥

एभिर्निवेत कृताश्च पेयाम्

तन्वीं सुशीतां मधुना विमिश्राम् ॥

यत्क्षीरं सर्पिर्विहितं बहुङ्गम्

तद्वातकासं जयति प्रसङ्ग ॥

विदारि गन्धादिकृतं घृतं वा

रसेन वा वासकजेन पक्वम् ।

विरेचनं क्षैधिकमज चोक्त-

मास्थायनश्चाप्यनुवासनञ्च ॥

धूमं पिवेत् क्षैधिकमप्रमत्तः

पिवेत् सुखोष्णं घृतमेव चाप ॥

क्षिता यवागवश्च रसेषु सिद्धाः

पर्याप्तिं लेह्याः स घृतास्तथैव ॥

प्रच्छेदं कायशिरो विरेका

क्षथेवधूमाकवलयश्चाह ॥

उष्णाश्च लेह्याः कटुकानि हृन्त्यः

कफं विशेषेण विशेष्यं वा” ॥

“खर्जूरभागोमगधापिधान-

मधुलिकेलामलकैः समांशैः ।

चूर्णं सितान्नीरघृतप्रगाढ-

न्नीन् हन्ति कासानुपयुज्यमानः” ॥

“प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य

शुद्धस्य दत्त्वाज्जतुलां गुडस्य ॥

चूर्णं क्षितैर्यत्रियकचक्षुजीर-

योधेभक्षणा ह पुषाजमोदेः ।

विङ्गुसिन्धुत्रिफलायमाभी

पाठाभिधान्यैश्च पिप्पुषमाजैः ॥

दत्त्वा त्रिहृत्तयपलानि चाष्टा-

वष्टौ च तैलस्य पचेद्दद्यात् ॥

तन्मद्ययेदक्षपलप्रमाणम्

यथेष्टचेष्टं त्रिसृगन्ध युक्तम् ॥

अनेन सर्वं यद्दृष्टो विकाराः

क्षे श्वासकासस्वरभेदशोभाः ।

शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरभे-

दस्य पुंस्यस्य च दृष्टिहेतुः ॥

स्त्रीणाञ्च बन्धाभयनाशनः स्यात्

कल्याणको नाम गुडः प्रतीतः” ॥

इति कल्याणको गुडः ॥ * ॥

“कुलीर शुक्लो घटक्षौद्रावा-

न्निःकाण्यं वर्गेमधुरैस्तथाप्यैः ॥

पचेद्दृष्टं तत्तु निषेधमानम्

हन्त्यात् क्षतोत्थं क्षयञ्च काशम्” ॥

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ५२ अध्याये ॥

कासः

“पारदं गन्धकं मुञ्जं मृतजौह्वं टण्डुलम् ।
 राक्षा विडङ्गजिह्वा देवदारुकाचिकम् ।
 अमृतं पद्मकं क्षौद्रं विषञ्चैव विषययेत् ।
 द्विगुणं वातकासासिः सेवेयेदमृतार्णवम्” ॥
 इति अमृतार्णवो रसः ॥ * ॥
 “मल्लसाम्नाभकान्तानां कासमल्लर्द्धमो रसैः ।
 मुनिर्जैर्वैतसास्त्रेण दिनं मद्यं प्रयत्नतः ॥
 निष्कार्जं पित्तकासासौ भक्षयेत् दिनत्रयम् ।
 आसकासाभिमान्यश्च क्षयकासं निहन्ति” ॥
 इति पित्तकासान्तको रसः ॥ * ॥
 “सुमुञ्जं पारदं गन्धं प्रत्येकं मुक्तिसन्मितम् ।
 ततः कण्ठिकां क्षावा मर्दयेत् पृथक् पृथक् ।
 विन्वाभिर्मथ्यशोनाककाशमर्थः पाटका वना ।
 मुष्णं पुनर्नवा धात्री लहतीलवपत्रकम् ॥
 विहारी बज्रपुष्पी च एषां कर्षरसैः पृथक् ।
 सुवर्णं रजतं ताम्रं प्रत्येकं श्रावमाणकम् ॥
 पक्षमात्रन्तु क्षावाभं तदर्द्धन्तु शिलाजम् ।
 जातीकोषपत्रं मांसी तालीशैला जवङ्गकम् ।
 प्रत्येकं कोणमानन्तु वासागीदैर्विमर्दयेत् ।
 शोषयित्वा ततः पश्चाद्विहारी रसमर्दितः ॥
 त्रिगुणां तां वटीं खादित्पिप्पली मधुसंयुताम् ।
 नाम्ना निवोदयस्यायं रसो विष्णुविनिर्मितः ॥
 पक्ष कासान्निहन्त्यासु चिरकालसमुद्भवम् ।
 राज्यश्लाघामत्यग्रमित्यादि बह्वो गुणाः” ॥
 इति निवोदयो रसः ॥ * ॥
 “मुञ्जं क्षावाभचूर्णद्विपत्रपरिमितं
 श्रावमाणं यदन्यत्
 कर्पूरं जातिकोषं सजलमिमकया-
 तेजपत्रं जवङ्गम् ।
 मांसीतालीशचोषं गजकुसुमगद-
 धातकीचेति तुल्यम्
 पश्चाधात्री विभीतं त्रिकटुरपि पृथक्
 त्वर्द्धश्रावं द्विश्रावम् ॥
 एषा जातीफलार्थं क्षितितलविधिना
 मुञ्जगन्धस्य कोणम्
 कोणार्जं पारदस्य प्रतिपदविहितं
 पिष्टमेकत्र मिश्रम् ।
 पाणीयेनैवकार्याः परिशतचणक-
 स्त्रिगुणुल्याश्च वयः
 प्रातःखाद्यान्तखसदनु खलु कियत्
 षट्कवेरं सपर्यम् ॥
 पाणीयं पीतमन्ते ध्रुवमपहरति-
 क्षिप्रमेतान् विकारान्
 कोष्ठे दुष्टाभिजातान् ज्वरमुदरवज-
 राजयश्लक्ष्णतश्च ।
 कासं आसं सप्रोषं नयनपरिभवं-
 मेहमेदो विकारान्
 हन्यादामानिकोत्थान् कफपवनक्षतान्
 पित्तरोगान् विशेषान् ॥
 नल्योदयश्च योगक्षयक्षरवरः-
 सर्वरोगप्रशक्तः
 पथं मांसेषु यूपैर्घृतपरिलुजित-

कासः

गन्धदुग्धश्च भूयः ।
 भोज्यो योज्यो यथेष्टं क्षितितलजनया-
 दीयमानो मुदा यत्
 षट्काराभ्येकामी युवतिजनशता-
 भोगयोगादतुष्टः ॥
 वज्र्यं प्राकाशमादौ न च कतिपयचित्-
 खेच्छ्या भोज्यमानः” ॥
 इति षट्काराभः ॥ * ॥
 “जीर्णं सुवर्णं जौह्वं वा यद्यत्रैव प्रदीयते ।
 तदायं सर्वरोगाणां सार्वभौमो न संशयः” ॥
 इति सार्वभौमो रसः ॥ * ॥
 “त्रिकटु त्रिफलाधान्यं चयं चित्रकसैन्धवम् ।
 दिव्यौषधिहस्तश्चापि सर्वतुल्यत्वयोरजः ॥
 नवगुणाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
 प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा क्षिन्तयित्वाभ्यन्तरेण वा ॥
 एकैकां वटिकां खादेत् रक्तोत्पलरसयुताम् ।
 नीलोत्पलरसेर्ज्यापि कुलत्पलस्य रसेन वा ॥
 निहन्ति विविधं कासं दोषत्रयसमुद्भवम् ।
 वातिकं पैत्तिकञ्चैव गरदोषसमुद्भवम् ।
 सरक्तमथवा रक्तं कासश्वाससमन्वितम् ॥
 षट्दोषाभ्यन्तमूलज्ञो यथा वक्रिप्रदीपनी ।
 बलवर्णकरी लब्धा जीर्णज्वरविनाशिनो ॥
 इयं चन्द्रामृता नाम्ना चन्द्रनाथेन निर्मिता ।
 वासागुडूचिका भार्गो मुक्तकं कण्टकारिका ॥
 भोजनान्ते प्रकर्तव्या वटिका कार्थसिद्धये” ॥
 इति श्रीचन्द्रामृता वटी । चन्द्रामृतं जौह्वमि-
 त्वपि पाठः ॥ * ॥
 “रसगन्धकलौहानां प्रत्येकं कार्थिकं क्षिपेत् ।
 टण्डुलस्य पत्रं दत्त्वा मरिचस्य पलार्द्धकम् ॥
 त्रिकटुत्रिफलाचयं धान्यजीरकसैन्धवम् ।
 प्रत्येकं तोलकं ग्राह्यं क्रागोदुग्धेन पेषयेत् ॥
 नवगुणाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
 प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा क्षिन्तयित्वाभ्यन्तरेण वा ॥
 एकैकां वटिकां खादेत् रक्तोत्पलरसयुताम् ।
 नीलोत्पलरसेनापि कुलत्पलस्य रसेन वा ॥
 निहन्ति विविधं कासं वातरक्तकफोद्भवम् ।
 सरक्तमथवा रक्तं ज्वरश्वाससमन्वितम् ॥
 षट्दोषां पार्श्वमूलञ्च जीर्णज्वरविनाशनः ।
 चन्द्रामृतरसो नाम चन्द्रनाथेन भाषितः” ॥
 इति लहचन्द्रामृतो रसः ॥ * ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कासरोगाधि-
 कारे ॥ * ॥ * ॥
 अथ कासपथम् ॥
 “खेदो विरेचनं कृदिर्धूमपानं समाश्रयम् ।
 शालिषट्कगोधूमप्रशामकयवकोजवाः ॥
 आत्मगुप्ता माघमुद्गकुलत्थानां रसाः पृथक् ।
 गान्धोदकानूपधन्वमांसाणि विविधानि च ॥
 सुरा पुरातनं सर्पिन्शगश्चापि पयो घृतम् ।
 बास्तुनं वायसी शार्कं वार्ताकुं बालमूलकम् ॥
 कण्टकारी कासमर्द्धं जीवन्ती मुनिषसुकम् ।
 आद्याविन्वी मानुलुङ्गं पौष्करं वासकक्षुटिः ॥
 गोमूत्रं शुभं पथः शोषमुषोदकं मधु ।

कासरः

काजा दिवसनिद्रा च कश्चिन्नानि वापि च ।
 पथमेतद्यथा शोषमुक्तं कासमहापुरे” ॥
 अथापथ्यमाह ॥
 “वस्तिं नखमरुक्कोष्ठं आधामं रक्तवर्षकम् ।
 आतपं दुष्टपवनं रजोमार्गनिषेधकम् ॥
 विष्टम्भीनि विदाहीनि कृन्नाणि विविधानि च ।
 शक्नुमोद्गारकासवमिवेगनिधारणम् ॥
 मत्स्यं कन्दं सर्वपक्ष तुम्बीफलमुपोदिकाम् ।
 दुष्टान् चान्नपानञ्च विष्टान्नाशनाणि च ॥
 गुह्यशीतक्षान्नपानं कासरोगी परिहरेत्” ॥
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ कासरोगाधिकारः ॥ १ ॥
 काशटण्डुलम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ शोभाञ्जनः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कासकन्दः, पुं, (कासहेतुः कन्दः) कासाक्षुः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 कासघ्नी, स्त्री, (कासं हन्ति । कास + हृन् + टक् ।
 स्त्रियां ङीप्) । कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (कण्टकारीशब्देऽस्या गुहादिविवरणं ज्ञेयम्) ।
 कासजित्, स्त्री, (कासं जयतीति । कास + जि +
 क्तिप्) । भार्गो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कासनाशिनी, स्त्री, (कासं नाशयतीति । कास +
 नश् + शिच् + शिनिः) । कर्कटशृङ्गोदकः । इति
 रत्नमाणा ॥
 कासन्दीवटिका, स्त्री, (कासं हति नाशयतीति ।
 दो + कः ततो ङीष् । कासन्दी वटवि वस्ति
 तन्नाम्ना प्रकाशते इत्यर्थः । वट् + शतृक् । टाप्
 भूतं इत्यम् । कासन्दीवटिका इति पारिभाषिक-
 नाम्ना आख्यायते वा ।) वेसवारविशेषः । मोटा
 कासन् इति भाषा । अस्या गुहाः । हृद्यत्वम् ।
 वातश्लेष्मरोगनाशित्वम् । रक्षाप्रकारित्वम् । वायु-
 म्नाशुलोमकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 कासमर्द्धः, पुं, (कासं मृद्वति । कास + मृद् + “कर्म-
 ण्यञ्” । ३।२।१ । इति ण्य) । पेशितजल
 मिश्रितवस्त्रगलितवेसवारः । इति पाकराजेश्वरः ।
 कासन्दी इति ख्यातः । गुह्यभेदः । इत्यमरभरतौ ।
 कास कासुन्दा इति भाषा । शेषस्य पर्यायः ।
 अरिमर्द्धः २ कासारिः ३ कासमर्द्धकः ४ काजाः ५
 कनकः ६ जरकाः ७ दीपनः ८ । अस्य गुहाः ।
 तिलत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफवाता-
 जीर्णकासपित्तनाशित्वम् । पाचकत्वम् । कण्ट-
 शोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निदीपन-
 त्वम् । सादुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अस्य पत्र-
 गुहाः । रक्षिकारित्वम् । शुक्रवर्द्धकत्वम् । कास-
 विषरक्तकफवातपित्तनाशित्वम् । मधुरत्वम् । पा-
 चनत्वम् । कण्टशोधनत्वम् । कषुत्वम् । विशेषतः
 कासहरत्वम् । पाचकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कासमर्द्धनः, पुं, (कासं मृद्वति । कास + मृद् +
 कर्त्तरि ण्युः । कासस्य मर्द्धनो वा ।) पठोः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कासरः, पुं, (के जले आसरति । आ + सृ + णच् ।
 मङ्गिवस्य प्रायेण जलवासात्तथात्वम् ।) मङ्गिवः ।
 इत्यमरः । २।५।४ । (यथा, आर्षावतशती ५२९ ।

काहला

“आरौषं मागिन्वाकमेदिवः कासदं कनमभूमेः ।
 ब्रह्मर्षिं च नमिन्वाः प्रमातव्यमापसारयति” ॥
 काहारा, ङ, (काह + “तुकारादयश्च” उयां ३।१६६
 इति आरन् प्रत्ययः । काह्य जलस्य आसारो यज
 वा । अथवा कासं शब्दं कृच्छति प्राप्नोति जल-
 ममनपतनादिकाद्ये । ऋ + “कर्मण्यङ्” ॥३।१॥
 इति ऋङ् ।) अथगो निष्पद्यो वा महानाशयः ।
 सरोवरः । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥ (यथा,—
 नीतगोविन्दे २ । २० ।
 “दुराणोक्तोक्तसकनवकाशोक्तनितिका-
 विकाशः कासारोपवनपवनोऽपि अथयति” ॥
 कासारिः, ङ, (कासस्य अरिः नाशकः ।) कासमर्हः ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 कासालुः, ङ, (कासहेतुः कासननको वा आलुः ।)
 कन्दविशेषः । कोकयदेशे प्रसिद्ध आलुविशेषः ।
 तत्पर्यायः । कासकन्दः २ कन्दालुः ३ आलुकः ४
 आलुः ५ विज्ञानपत्रः ६ पञ्चालुः ७ । अस्य
 गुणाः । उग्रत्वम् । कण्डूवातश्लेष्मानयारोचक-
 नाशित्वम् । स्नादुत्वम् । पथ्यत्वम् । अग्निदीपन-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 कासीयः, स्त्री, (कासीं क्षुद्रकासं स्यति नाशयतीति ।
 सो + कः ।) उपधातुविशेषः । क्षिराकसो इति
 भाषा । (यथा समुते सुते ३६ अध्याये ।
 “कासीयकटुरोह्योर्जातीकन्दहरिद्रयोः” ॥)
 तत्पर्यायः । धातुकासीसम् २ खेचरम् ३ धातु-
 शेखरम् ४ । इति हेमचन्द्रः । केसरम् ५ हस-
 कोमशम् ६ शोधनम् ७ पांशुकासीसम् ८ शुभ्रम्
 ९ । अस्य गुणाः । काशायत्वम् । शिशिरत्वम् ।
 विषकुल्लहमिषर्ज्जनाशित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् ।
 कान्तिवर्जनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः । (विस्तृत-
 विवरणमस्य काशीशब्दे ज्ञेयम् ॥)
 कासुः, स्त्री, (कश्चति कुत्सितशब्दं गच्छतीति ।
 काश्च गतौ + “यित् कश्चिपद्यतेः” । उयां १ । ८७ ।
 इति ऊः ।) एषोदरादित्वात् सत्वम् ।) विकलवाक् ।
 श्लथयन्म् । इति मेदिनी । (कासते प्रकाशते इति
 कास् + ऊ ।) दीप्तिः । भाषा । इति शब्दरत्ना-
 वली । रोगः । बुद्धिः । इति हेमचन्द्रः ।
 काहला, स्त्री, (काहला इति । एषोदरादित्वात्
 लस्य काः ।) काहलावायम् । इति द्विर्यकोपः ॥
 काहलं, स्त्री, (कुत्सितं अस्पृष्टमथत्तं हलं वाक्यं
 अभिर्वा यज । विशेषणार्थकस्यापि हलधातो-
 रनधातूनामनेकार्थत्वात् तथात्वम् ।) अथक्तावा-
 कम् । इति हेमचन्द्रः ।
 काहला, ङ, (कुत्सितं यथा स्यात् तथा हलति ।
 निखति गच्छेर्भूमिमिति शेषः । हल + अच् ।
 कोः कादेशः ।) कुक्कुटः । शब्दमात्रम् । इति
 मेदिनी । विज्ञानः । इति शब्दमात्रम् । कृष्ण-
 टका । तत्पर्यायः । महानादः २ । इति हारा-
 वली ॥
 काहला, चि, (केन जलेन अहलाः अस्पृष्टः ।) शुष्कः ।
 अश्रुम् । लजः । इति मेदिनी ॥
 काहला, स्त्री, (कुत्सितं अथक्तां वा हलति शब्दं

किंशुकः

करोति । हल + अच् टाप् च ।) वाद्यमात्रभेदः ।
 (ईषदपि न हलं कुत्सितं अहं यस्याः । कोः का-
 देशः ।) अमुरोविशेषः । इति मेदिनी ॥
 काहलापुष्पः, ङ, (काहलाक्षतिरिव पुष्पमस्याः ।)
 धुत्तूरः । इति शब्दमात्रम् ।
 काहली, स्त्री, (कं सुखं आहलति ददातीति । आ +
 हल + हन् । ततो डोप् ।) तरुणी । युवती । इति
 मेदिनी ॥
 काहारकः, ङ, (कुत्सितं शिविकादिकमात्मना जी-
 वनयथामाहुरति । आ + हृ + युक् ।) शिवि-
 कावाहकजातिः । काहार इति वेहारा इति च
 भाषा । यथा,—
 “तथा गावदिका वीराः क्षुरकर्मोपजीवकाः ।
 व्याधाः काहारकाः पुष्टाः कृष्यां संवाहयन्ति ये” ॥
 इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि १० अ-
 ध्यायः ॥
 काही, स्त्री, (केन वायुना आहल्यते । आ + हन् +
 डः डोप् । यदा कं सुखं आहलति ददाति प्राप-
 यति । आ + हन् + अन्तर्गजन्तात् डः । डोप् च ।)
 कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कि र नि जाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (झादि-
 परं-सकं-खेट् ।) र वैदिकः । नि चिकेति । इति
 दुर्गादासः ॥
 किं, व्य, किम् । इति मेदिनी ॥ (यथा विष्णुपुराणे
 १ मांशे १७ । २४ ।
 “न केवलं तात ! मम प्रजानां
 स ब्रह्मभूतो भवतश्च विष्णुः ।
 धाता विधाता परमेश्वरश्च
 प्रसीद कोपं क्रुष्ये किमर्थम्” ॥)
 किं, [म्] चि, जिज्ञासार्थम् । कि इति भाषा ।
 सर्व्वनामकिम्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे रूपमिदम् । इति
 व्याकरणम् ॥ अस्यार्थान्तराणि किम्शब्दे द्रष्ट-
 व्याणि ॥ (सर्व्वशब्दमयत्वात् विष्णुः । यथा, महा-
 भारते १३ । १४६ । ६१ ।
 “एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम्” ॥)
 किंवदन्तिः, स्त्री, (किं + वद + भिच् ।) किंवदन्ती ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 किंवदन्ती, स्त्री, (किम् + वद + भिच् डोष् च ।) जन-
 श्रुतिः । सत्वमसत्त्वं वा लोकादः । इत्यमरः ।
 १ । ६ । ७ ॥ (“अस्ति किंवा किंवदन्ती अस्माकं
 कुले कालरात्रिकल्पा विद्या नाम राक्षसी समु-
 त्पत्त्यते” । इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ॥)
 किंवा, व्य, (किम् च वा च । इति द्वन्द्वसमासः ।)
 विकल्पः । अथवा । तत्पर्यायः । उताहो २ यदि
 वा ३ यदा ४ नेति ५ । इति त्रिकाशेषः ॥
 किंशारः, ङ, (किं किञ्चित् कुत्सितं वा द्रव्यातीति
 श्रु हिंसायां + “किञ्चरयोः श्रियः” । उयां
 १ । ४ । इति ञ् ।) शस्यशूकम् । मुंवा इति
 भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । २१ ॥ बाणः । कङ्क-
 पक्षी । इति मेदिनी ॥
 किंशुकाः, ङ, (किञ्चित् अवयवैकदेशः शुक इव शुक-
 तुल्लामपुष्पात्वात् तथात्वमिति बोध्यम् ।) पनाश-

किञ्चिथी

वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ (अस्य पर्यायो
 यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “पनाशः किंशुकः पर्णो यश्चिथी रत्नपुष्पकः ।
 क्षारभेष्टो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिहः” ॥
 यथा गोः रामायणे ६ । ६८ । ३९ ।
 “तयोः कृतप्रयौ देहौ मुमुमाते महात्मनोः ।
 पुष्पिताविष निष्पन्नौ यथा शाखानि किंशुकौ” ॥
 तत्पुष्पादयोऽपि । यथा चाणक्ये ७ ।
 “रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।
 विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः” ॥)
 विवरणमस्यान्यत् पनाशशब्दे ज्ञातव्यम् ॥ गन्दी
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 किंशुलुकः, ङ, (किंशुक + निपातनात् साधुः ।)
 पनाशवृक्षविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 किञ्चिः, ङ, (कञ्च + हन् । एषोदरादित्वात् आदे-
 रित्वम् ।) किञ्चिदिविः । इति शब्दमात्रम् ।
 नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 किञ्चिदिविः, ङ, (किञ्चिदिविः अस्मदुत्पादेन दीव्यतीति ।
 दिव् + हन् ।) चाबपक्षी । इति शब्दमात्रम् ॥
 किञ्चिदिवः, ङ, (किञ्चिदिविः अथक्ताशब्देन दीव्यति ।
 दिव् + कः ।) चाबपक्षी । इति शब्दमात्रम् ॥
 किञ्चिदिविः, ङ, (किञ्चि इति अस्मदुत्पादं कुर्वन्
 दीव्यति । “क्षविष्ट्विष्टविष्टविष्टि किञ्चिदिविः” ।
 उयां ४ । ५६ इति क्तिन् निपातनात् सिद्धम् ।)
 खर्गचातकः । सोयाषडा इति भाषा । नीलकण्ठ
 इति क्वचित् ख्यातः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
 चाबः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ चासः ३
 किञ्चिदीविः ४ । इति भरतः ॥ किञ्चि ५ दिविः ६ ।
 इति खामो ॥ किञ्चिः ७ किञ्चिदिवः ८ किञ्चिदीविः
 ९ । इति शब्दमात्रम् ॥ किञ्चिदिवः १० खर्ग-
 चूडः ११ इति जटाधरः ॥
 किञ्चिदीविः, ङ, (किञ्चि इत्यथक्ताशब्देन दीव्यति
 कीदृति । निपातनात् दीर्घे साधुः ।) चाब-
 पक्षी । इति शब्दमात्रम् ॥
 किञ्चिः, स्त्री, (खदति हिनक्ति । खद् हिंसायां
 निपातनात् साधुः ।) काष्ठद्रव्याणः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ खार्कश्रेयाणि इति भाषा ॥
 किञ्चिः, ङ, (किञ्चिरिति कुत्सितशब्दं करोति यः ।)
 कपिः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 किञ्चिरः, चि, (किञ्चित् करोति । दिवाविभेद्यज किं
 यत्तद्भ्रष्टव्यवृत्तम् ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० ।
 १७ ॥ (यदुक्तं पुराणे ।
 “विप्रस्य किञ्चरो भूयो वैश्योभूतस्य भुमिप ! ।
 सर्व्वेषां किञ्चराः शूद्रा ब्राह्मणस्य विशेषतः” ॥)
 किञ्चिथी, स्त्री, (किमपि किञ्चिद् वा कथयति ।
 कथ शब्दे + हन् + डोप् च । एषोदरात् साधुः ।)
 कथामरयविशेषः । चाधर इति भाषा । तत्प-
 र्यायः । क्षुद्रघण्टिका २ । इत्यमरः । १६ । १९० ॥
 कङ्कणी ३ । इति भरतः ॥ किञ्चिथिका ४ कि
 श्रिथिः ५ । इति केचित् ॥ क्षुद्रघण्टी ६ प्रतिसरा
 ७ किञ्चिथीका ८ कङ्कणिका ९ क्षुद्रिका १० ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ घर्षरी ११ । इति जटा-

किञ्चित्

धरः । (यथा, महाभारते १३ । ५३ । ३९ ।
 “किञ्चिद्विषयनिर्घातो युक्तकोरयकल्पनैः” ।)
 विकृतदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ।
 किञ्चिरं, स्त्री, (किं कुतश्चिन्तं मद्वारि किरति विच्छि-
 यति । कृ + कः ।) गजकुम्भः । इति सारसुतः ।
 किञ्चिरं, पुं, (किमपि अनिर्वचनीयं मधुराक्षुटं
 किरति रौति । किञ्चित् किरति क्षिपति चित्तं
 विरहिणा वा ।) कोकिलः । भ्रमरः । घोटकः ।
 कामदेवः । इति सारसुतः ।
 किञ्चिरा, स्त्री, (किञ्चित् कुतश्चिन्तं वा किरति शरी-
 रात् निःसरति । किं + कृ + कः टाप् च ।) रक्तम् ।
 इति सारसुतः ।
 किञ्चिरातः, पुं, (किञ्चिरं रक्तवर्णत्वं अतस्ति पुष्प-
 काष्ठे निरन्तरं प्राप्नोति । अत + अच् ।) अशोक-
 दृष्टः । कामदेवः । शुकपक्षी । कोकिलः । इति
 सारसुतः । रक्ताक्षः । राक्षा भोंटी इति
 भाषा । इति जटाधरः । पुष्पदन्तविशेषः । तत्प-
 र्यायः । हेमगौरः २ पीतकः ३ पीतभद्रकः ४
 विप्रलोभी ५ पीतास्त्रागः ६ बटपदानन्दः ७ ।
 अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।
 अग्निदीपनत्वम् । कफवायुकाष्ठप्रशोधकत्वगदोष-
 नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्यायगुणाः ।
 “किञ्चिरातो हेमगौरः पीतकः पीतभद्रकः ।
 किञ्चिरातो हिमसिक्तः कषायश्च हरेदसौ ।
 कफपित्तपिपासाश्च दहश्चोषवमिकिमीन्” ।
 इति भावप्रकाशः ।
 किञ्चिरातः, पुं, (किञ्चिराय रक्तत्वाय अजति । पर्या-
 प्रोति । अज + अच् । किञ्चिरेव रक्तत्वेनाजति
 वा । वस्त्रैरुच्छः । इति वैद्यकम् ।
 किञ्चिरी, [नृ] पुं, (किञ्चिरं रक्तवर्णपङ्कजमखिलम्
 अस्य वा । किञ्चिर + इतिः ।) विकृतदृष्टः ।
 इति जटाधरः । वैद्यश्च इति भाषा । (विकृत-
 दृष्टेऽस्या गुणादिकं बोध्यम् ।)
 किञ्च, अ, (किम् च, च च । इन्द्रसमासः ।) आरम्भः ।
 साकल्यम् । इति मेदिनी । अवान्तरम् । इति
 जटाधरः ।
 किञ्चन, अ, (किम् च चन च । सुगन्धोद्यमते तु
 “किमः त्रयणात् चित् चनौ” । इति चनप्रत्ययः ।)
 असाकल्यम् । अकारणम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ।
 किञ्चनः, पुं, (किम् + चन् + अच् ।) हस्तिकर्णप-
 नाशः । इति शब्दरत्नावली ।
 किञ्चित् अ, (किम् च चित् च पाणिनिमते षद्वयम् ।
 सुगन्धोद्यमते तु “किमः त्रयणात् चित् चनौ” । इति
 चित्प्रत्ययः ।) अक्षयम् । तत्पर्यायः । ईषत् २
 मनाक् ३ । असाकल्यम् । यथा । असाकल्ये तु
 चित्चन । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ।
 (यथा विवेकचूडामणौ ११ ।
 “चित्तस्य मुद्रये कर्म न तु वस्तुपञ्चकल्पये ।
 वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किञ्चित् कर्मकोटिभिः” ।)
 किञ्चिनिः, पुं, (किञ्चित् सुसुम्पति । सुसुम्प इति
 चौचधातुः । दुः संज्ञायां कन् । एवोदरात् उभ-
 यश्च उखाने इत्यम् ।) किञ्चलुकः । इत्यमरटीका ।

किट्ट

किञ्चलुकः, पुं, (किञ्चित् सुसुम्पति । सुसुम्प + कृ +
 संज्ञायां कन् ।) कीटविशेषः । कौचो इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । महीलता २ गच्छुपदः ३ । इत्यमरः ।
 १ । १० । २२ । (“वाह्या यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किञ्चु
 लूकाश्चयान्तराः” । इति हारीते चिकित्सित-
 ख्याने ५ अध्याये ।)
 किञ्जं, स्त्री, (किञ्चिज्जलं यच्च । एवोदरादित्वात् ञ को-
 पे साधुः ।) किञ्जल्कम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 किञ्जलः, पुं, (किञ्चित् जलं अज्ज ।) किञ्जल्कः । इति
 शब्दरत्नावली ।
 किञ्जल्कं, स्त्री, (किञ्चित् जलति । जल् अपवारणे
 + बाङ्लकात् कः ।) नागकेशरपुष्पम् । पद्मा-
 भ्यन्तरस्थं केशाकारं कण्टककवचम् । केशर
 इति ख्यातम् । (यथा, रघुः १५ । ५२ ।
 “स तद्व्रजं हिमसिक्तकिञ्जल्कमिव पञ्चजम् ।
 ज्योतिष्कग्राह्यतश्च कण्ठनासादपातयत्” ।)
 तत्पर्यायः । मकरन्दम् २ केशरम् ३ पद्मकेशरम्
 ४ किञ्जम् ५ पीतपरागम् ६ तुङ्गम् ७ चाम्पे-
 यकम् ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् ।
 कटुत्वम् । आस्यब्रूयापहृत्वम् । शिशिरत्वम् ।
 रघ्वत्वम् । पित्तद्व्यादाहविनाशित्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 किञ्जल्कः, पुं, (किम् + जल + बाङ्लकात् कः ।)
 केशरः । इत्यमरः । १ । १० । ४७ । पद्मकेशरः ।
 तत्पर्यायगुणाः ।
 “किञ्जल्कः केशरः प्रोक्तश्चाम्येयश्चापि स स्मृतः ।
 किञ्जल्कः शीतलो रूक्षः कषायोद्याहकोऽपि सः ।
 कफपित्तद्व्यादाहृक्ताग्निविषशोथजित्” ।
 इति भावप्रकाशः । (वैद्यचक्रपाणिसंयते रक्त
 पित्ताधिकारे दृव्याद्यतेनैव व्यवहारो यथा,—
 “दृव्यासोत्पलकिञ्जल्कमञ्जिष्ठासैलवालुकाः” ।)
 किट गतौ । भयभीषयोः । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-
 परं—सकं अकच—सेट् ।) भीषा खतो भयोत्पादना ।
 केटति जनो व्याघ्रो जनं भीषयतीत्यर्थः । इति
 दुर्गादासः ।
 किटिः, पुं, (केटति शत्रुं प्रति वेगेन गच्छति मला-
 दीनुद्दिश्य गच्छति वा । किट्—गतौ इन् इगुप-
 धात् कित् च ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ।
 किटिभः, पुं, (किटिरिव भाति । भा + कः ।) केश-
 कीटः । इति हेमचन्द्रः । उकुय इति भाषा ।
 किट्टं, स्त्री, (केटति लोहादिधातवयवात् निर्गच्छ-
 तीति । गत्यर्थेतिक्तः । आंगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्
 नेट् ।) मलः । इत्यमरः । ६ । २ । ६५ ।
 (यदुक्तं चिन्तामणौ ।
 “ध्रायमानस्य कोहस्य मलं मगदूरमुच्यते ।
 यक्षोहं यदगुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तदगुणम्” ।
 यस्य कस्यापि असारांशे । यथा,—
 “आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः ।
 शिराभिस्तज्जलं गीतं वस्तिं मूलत्वमाप्नुयात् ।
 श्रेष्ठं किट्टश्च यत्तस्य तत्परोक्षं निगद्यते” ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 किट्टवर्जितं, स्त्री, (किट्टेन मलेन वर्जितम् ।)

कितवः

कितवः । इति हेमचन्द्रः ।
 किट्टाणां, पुं, (किट्टेन मलेन अजति पर्याप्रोति ।
 अज + अच् ।) ताम्रकणसः । कीटमूषकम् इति
 मेदिनी ।
 कितवः, पुं, (कण् गतौ + अच् । एवोदरादित्वात्
 अत इत्यम् ।) मांसयन्त्रिः । निर्घर्षवर्णकषा-
 चिद्रम् । इति किङ्गादिसंयते अमरभरतौ ।
 कड़ा इति भाषा । (यथा, रघुवंशे । १६ । ५४ ।
 “तदेतदानानुविणमिना ते
 व्याघातरेखाकिञ्चलाश्चनेन ।
 भुजेन रक्षोपदिघेय भूमे-
 रपेतु योगं पुनरंशजेन” ।
 यथा च—वाभटे उत्तरस्थाने ३७ अध्याये ।
 “राजकोबातकी मूषं कितवो वा मथितोद्भवाः” ।
 घृष्टः । इति हारावली ।
 कितविः, स्त्री, (किताय तन्निवृत्तये प्रभवति । बाङ्ल-
 कात् इन् ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ।
 (अपामार्गशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ।)
 कित्विही, स्त्री, (कितवः अख्यस्मिन् अस्य वा इति
 इतिः । कित्विगो ब्रह्मान् इति । इन् + कः गौरा-
 दित्वात् ङीष् ।) अपामार्गदृष्टः । इत्यमरः । २ ।
 ४ । ८६ । (यथास्य व्यवहारस्तथा,—
 “रसं शिरीषा कित्विही पारिमज्जकैर्मुक्तात्” ।
 इति वाभटे चिकित्सास्थाने २१ अध्याये ।
 अस्याः पर्याया यथा,—
 “अपामार्गस्तु शिखरी क्षुब्धः शब्दो मयूरकः ।
 मर्कटो दुर्गन्धश्चापि कित्विही खरमञ्जरी” ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 कितवः, स्त्री, (कितवः + “उत्पादयश्च” ।) उखा ४ । ६५
 इति साधुः । यदा “अमृमुचि कटोति” । उखा
 १ । १५१ । इति कन् वङ्लवचनान्तिम् ।) सुरा-
 बीजम् । (यथा, मनुः । ८ । ३२६ ।
 “सूत्रकार्पासकिण्डानां गोमयस्य गुक्कश्च च” ।)
 पापम् । इति मेदिनी ।
 कितवः, पुं, स्त्री, (कण् + “अमृमुचीति” उखा १ ।
 १५१ । इति कन् वङ्लवचनान्तिम् ।) सुरा-
 बीजम् । इति वाचस्पतिरिबभरटीकायां भरतः ।
 कित संशये । इच्छायां । वाञ्छे । आरोग्ये । इति
 कविकल्पद्रुमः । (भां—परं—अकं—अकच—सेट् ।)
 विचिकित्सति मनः संशये इत्यर्थः । आरोग्ये
 चिकित्सतातुरं वैद्यः । इच्छाविवासयोक्तु केत-
 तीति वोषदेवः । तत्र तिवादयो न प्रयुज्यन्ते ।
 इति रमानाथः । इति न वनितामेतां हनुमनो
 विचिकित्सते । इति तु अन्तर्भूतप्रार्थतया कर्म-
 कर्षणि सन्मन्त्रयम्यहत्यादिना यक्षनिषेधे वि-
 जम् । इति दुर्गादासः ।
 कित र नि मतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-
 परं—सकं—सेट् ।) र वैदिकः । नि चिकेति । इति
 दुर्गादासः ।
 कितवः, पुं, (कितं वायति कितेन वाति वा । कित
 + वा + कः ।) अक्षदेवी । (यथा, मनुः । ११५१ ।
 “जटिलान्नधीयानं दुर्गं कितवनाथा ।

किन्नरः

धानवन्ति च ये पूर्वाक्षांश्च आह्वेन भोजयेत्"।)

कुन्तुः । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ।

("कितवाक्यशोर्वीजं नागरं सङ्गृहीतकम् ।

पूयैश्चान्नकरसैः" । इति वैद्यककथायसंग्रहे

कासाधिकारे आम्भरीगुहिकायाम् ।) मत्तः ।

वक्त्रः । इति मेदिनी ।

(यथा, भागवते । ८ । २० । ३ ।

"स चाहं वित्तलोभेन प्रत्याचक्षे कथं हिजम् ।

प्रतिश्रुत्य ददामीति प्राज्ञादिः कितवो यथा" ।

कुन्तुः । यथा, आर्यासप्तशती ३३ ।

"अस्थिररागः कितवो मामी चयनो विदूषककल्-

मसि । मम सख्याः पतसि कद्रे पश्यामि यथा

कृशुर्भवति" ।) खणः । इति शब्दरत्नावली ।

(यथा महाभारते । १ । १ । १५६ ।

"यदाश्वीनं वाससां तत्र राशिं

समाक्षिपत् कितवो मन्दबुद्धिः" ।)

रोचननामगन्धप्रथम् । इति जटाधरः राज-

निर्णयः ।

किन्नरः, पुं, (किं कुत्सिता तनुरस्य ।) अष्टपादः ।

इति त्रिकाण्डशेषः । माकडासा इति भाषा ।

किन्नरान्, ख, (कुत्सितार्थे किम् । बहूनां मध्ये

एकस्य अतिशये तमम् । "किमेतिस्ययेति" । ५

४ । ११ । इति आसुः ।) एष्टैकतमम् । इति

शब्दरत्नावली । इदमेवामतिशयेन किम् । इति

आकरणम् ।

किन्नरी, ख, (इयोर्मध्ये एकस्यातिशये तत्प आसुसः ।)

एष्टैकतमम् । इति शब्दरत्नावली । इदमनयो-

रतिशयेन किम् । किम् शब्दोऽत्र कुत्सार्थः ।

अतिकुत्सितं रूपमित्यर्थः । इति सुगन्धोद्-

टीकायां दुर्गादासः ।

किन्तु, ख, (किं च तु च इति द्वन्द्वसमासः ।) कि-

म्पुनः । प्रागुक्तिविवक्षाधर्मम् । यथा,—

"भ्रूवामात्रे भवति मरणं किन्तु सम्भावितानाम्" ।

इति प्राचीनाः ।

किन्तुपुनः, पुं, ववायेकादशकरान्तगंतशेषकरान्तम् ।

इति दीपिका । तत्र जातयन्तम् ।

"मिथामित्रे नैव किञ्चित् विशंबो

धर्माधर्मे तुल्यता मानवस्य ।

कोत्रे वादे सर्वदा प्रीतियुक्तः

किन्तुपुनार्ये यस्य नूनं जनिः स्यात्" ।

इति कोट्टीप्रदीपः ।

किन्धी, [नृ] पुं, (किं कुत्सिता धीरस्यस्य । इतिः ।)

अन्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

किन्नरः, पुं स्त्री, (किं कुत्सितो नरः । अन्धमुखत्वा

तथात्वम् ।) खनामन्यातदेवयोगिः । स तु

अन्धमुखत्वात् कुत्सितनरः खर्गमायकः तुम्ब-

प्रभृतिः । तत्पर्यायः । किम्पुनः २ तुरङ्गवदनः ३

मयुः ४ । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ।

अन्धमुखः ५ गीतमोदी ६ हरिजननंजकः ७ ।

इति शब्दरत्नावली । (यथा,—

"राक्षसाश्च पुनश्चैव वागराः किन्नरास्तथा ।

यथाश्च मनुजान्वाङ् । पुनाकाश्च च भीमताः" ।

किमिच्छ

इति महाभाते । १ । ६६ । ७ ।)

अहं दुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।

तन्नेशः, पुं, (किन्नराणां ईशो राजा ।) कुवेरः ।

इत्यमरः । १ । १ । ७२ ।

किन्नरेश्वरः, पुं, (किन्नराणां ईश्वरः ।) कुवेरः । इति

हलायुधः ।

किन्तु, ख, (किं च तु च इति द्वन्द्वसमासः ।) प्रश्नः ।

(यथा हेः रामायणे । २ । ७४ । ३ ।

"किन्न तेऽदोषयज्ञाना रामो वा भृशघातिकाः ।

ययोर्मन्त्रविवासश्च तत्कृते मुख्यमागतौ" ।)

वितर्कः । (यथा शकुन्तलायां १ अङ्के ।

"किन्तु खलु यथा वयमस्यामेवमियमस्मान् प्रति

स्यात्" ।) स्थानम् । सादृश्यम् । कारणम् । इति

जटाधरः ।

किम्, ख, (कु + बाहुलकात् किम् ।) कुत्सा ।

(यथा गोः रामायणे । १ । २२ । २१ ।

"देवदानवगन्धर्वा यक्षाः पतंगपद्मगाः ।

न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि" ।)

वितर्कः । (यथा, हितोपदेशे ।

"किमनुरक्तो विरक्तो वा मयि खामीति ज्ञा-

स्यामि तावत्" ।) निषेधः । प्रश्नः । इति मेदिनी ।

कम्, जि, स्त्रोपः । वितर्कः । निन्दा । परिप्रश्नः ।

इति मेदिनी । (यथा, मनुः ११ । १८५ ।

"प्रयतं परिष्टुष्येयुः साध्यं सौम्येष्टसीति किम्" ।

किमपि अनिर्वचनीयम् । यथा, विष्णुपुराणे

१ । १८ । ७५ ।

"तस्माच्च सूत्रादिविशेषाणां

अगोचरे यत् परमात्मरूपम् ।

किमप्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति

तस्मै नमस्ते प्रबोधोत्तमाय" ।)

किमिच्छकः, पुं, (किमिच्छसीति प्रश्नेन दानार्थं का-

यति शब्दायतेऽत्र । निपातनात् साधुः ।) व्रत-

विशेषः । तद्विवरणं यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

"अथ साऽनोक्षितो माता वीरा वीरप्रजावती ।

पुण्येऽहनि समाहूय प्राह पुत्रमवीक्षितम् ।

पुत्राहमभ्यनुज्ञाता तव पित्रा महात्मना ।

उपवासं करिष्यामि दुष्करोऽयं किमिच्छकः ।

स चायत्तस्तव पितृक्षया साध्यो मयापि वा ।

प्रतिज्ञाते त्वया पुत्र ! तत्तत्तत्र यतान्यहम् ।

अथस्याहं महाकोषात् तव दास्याम्यहं पितुः ।

धनं ते पितुरायत्तमनुज्ञातास्ति तेन च ।

ज्ञेयसाध्यो ममायतः स हि श्रेयो भविष्यति ।

साध्यो भविष्यो यदि ते कश्चिद्गणपराक्रमैः ।

स ते साध्योऽन्यथा वापि दुःखसाध्यो भविष्यति ।

तत्त्वं प्रतिज्ञां कुर्वथे यदि पुत्राश्च वै व्रते ।

तदैतदहमारभ्ये कथ्यतां यन्मतं तव ।

अवीक्षितुवाच ।

वित्तं मे पितुरायत्तं ममेष्टव्यं न तत्र वै ।

यन्मन्दोदरनिधायं तत् करिष्ये ज्योतिषितम् ।

किमिच्छकं व्रतं मातर्निश्चितं भव निर्धया ।

राक्षा पित्राभ्यनुज्ञातं यदि विमोक्षयेत् मे ।

किमिच्छ

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः सा राजमहिषी तद्वत् समुपोजिता ।

यथोक्तं साऽकरोत् पुनो राजराजस्य संवता ।

निधीनामप्यशेषाणां निधिपानवचस्य च ।

नक्षत्राश्च परया भग्या यतवाक्तायमानसा ।

विविक्ते तु गृहान्तःस्थः सोऽय राजा करन्धमः ।

आसीन उक्तः सचिवैर्गोतिश्रास्त्रविशारदैः ।

सचिवा ऊचुः ।

राजन् वयःपरिणतं तवैवं शासतो महीम् ।

एकस्ते तनयोऽवीक्षितुं तत्तदारपरिग्रहः ।

अपुनः स वने निष्ठां यदा भूय ! गमिष्यति ।

तदारिद्र्यं एधिषी निश्चितं तव यास्यति ।

वंशक्षयस्ते भविता पिष्टपिण्डोदकक्षयः ।

एतन्महस्ते विवरं क्रिया हान्या भविष्यति ।

तस्मात् कुर्व तथा भूय ! यथा ते तनयः पुनः ।

करोति सततं बुद्धिं पितृशानुपकारिणीम् ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे शब्दं श्रुत्वा जगतीपतिः ।

पुरोहितस्य वीराया गदतोऽर्थिजनं प्रति ।

कः किमिच्छति दुःसाध्यं कस्य किं साध्यतामिति ।

करन्धमस्य महिषी किमिच्छकमुपोजिता ।

राजपुत्रोऽप्यवीक्षितुं श्रुत्वा पौरोहितं वचः ।

प्रत्यवाचारिणः सर्वान् राजद्वारमुपागतान् ।

मया साध्यं शरीरेण यस्य किञ्चित् ब्रवीतु सः ।

मम माता महाभागा किमिच्छकमुपोजिता ।

प्रदण्वन्तु मेऽर्थिनः सर्वे प्रतिज्ञातं मयाच च ।

किमिच्छ्य ददात्येव क्रियमाणे किमिच्छके ।

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो राजा निश्चयेत्तत् वाक्यं पुनस्तुलायुतम् ।

समुपेत्याब्रवीत् पुनर्महमर्थी प्रयच्छ मे ।

अवीक्षितुवाच ।

दातव्यं यन्मया तात ! भवते तद्व्रवीहि माम् ।

कर्त्तव्यं दुष्करं वा ते साध्यं दुःसाध्यमेव च ।

राजोवाच ।

यदि सत्प्रतिज्ञास्त्वं ददासि च किमिच्छकम् ।

पौत्रस्य दर्शय मुखं ममोत्सृजगतस्य तत् ।

अवीक्षितुवाच ।

अहं तवैव तनयो ब्रह्मचर्यं मे नृप ! ।

न मे पुत्रोऽस्ति पौत्रस्य दर्शयामि कथं मुखम् ।

राजोवाच ।

पापस्य ब्रह्मचर्यं ते यदिदं धार्यते त्वया ।

तस्मात्त्वं मोक्षयात्मानं मम पौत्रं प्रदर्शय ।

अवीक्षितुवाच ।

विरमास्मान्महाराज ! यदन्यत्तत् समादिश ।

वैराग्येण मया त्यक्तः स्त्रीसम्भोगस्तथा रसः ।

राजोवाच ।

बहुभिर्गुह्यमानस्य न दृष्टो वैरिभिर्जन्यः ।

तत्रापि यदि वैराग्यमुपैषि तदपेक्षितः ।

किं वा नो बहुगोक्तेन ब्रह्मचर्यं परित्यज ।

मातृस्वभिक्षया वक्त्रं पौत्रस्य मम दर्शय ।

मार्कण्डेय उवाच ।

यदा स बहुशक्तेन प्रोक्तः पुनरेव धार्यते ।

कियत्

नामन् प्रार्थयते किञ्चित् तदा पुनोऽप्रीत् पुनः ।
 दत्त्वा किमिच्छन् तृप्तं प्राप्नोऽहं तात । सङ्कटम् ।
 तत् करिष्यामि निर्लज्जोभूयो दारपरिग्रहम् ।
 स्थिताः समस्तं विजितः पतितो धरणीतले ।
 स्त्रीपतिर्भविता भूयकातैतदतिदुष्करम् ।
 तथापि किं करोम्येष सत्यपाशवशजितः ।
 करिष्यामि यथात्य त्वं सुख्यतां निजशासनम्” ।
 इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे श्रीवीरचरितनामा-
 ध्यायः ।
 कियु, य, (किम् च उच्यते इत्यसमासः) । सम्भा-
 वना । विमर्षः । इति मेदिनी । (यथा,—
 “निष्ठादीपे कियुतेनदान” इति शिष्टोक्तिः) ।
 कियुत, य, (किम् च उच्यते इत्यसमासः) ।
 प्रश्नः । वितर्कः । विकल्पः । अतिशयः । इति
 मेदिनी ।
 किय्मच, चि, (किं कुतस्ति अतिशयादिभ्योऽप्रदाय
 केवलं सोदरमात्रपूरणायैव पचतीति । किम् +
 पच् + अच्) । किय्मचानः । इत्यमरटीकायां राय-
 मुकुटः ।
 किय्मचानः, चि, (किं कुतस्ति कस्मैचिदपि न दत्त्वा
 केवलं आत्मार्यं पचतीति । पच् + आनच्) ।
 किय्मचः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ।
 किय्माकः, चि, (किं कथमपि पाकः शिष्टाप्रकारो
 यस्य) । माहश्रासितः । इति जटाधरः ।
 किय्माकः, पुं, (कुतस्तिः पाकः परित्यागो यस्य) ।
 महाकाजकता । इति शब्दमाणा । माकाज इति
 भाषा । (यथा, हेः रामायणे २ । ६६ । ६ ।
 “न सुप्तो बुध्यते दोषान् किय्माकमिव भक्षयन्” ।
 महाकाजशब्देऽस्य विवरणं बोद्धव्यम्) ।
 किय्मरुचः, पुं, (कुतस्तिः पुत्रव्यः) । किय्मरुः । इत्य-
 मरः । १ । १ । ७४ । (यथा, कुमारः ३ । ३८ ।
 “पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि
 प्रियासुखं किय्मरुचकुसुमे”) ।
 कौकमेदः । इति मेदिनी । (अभिप्रक्ष्य नवपुष्पा-
 जामेकः । यथा, विष्णुपुराणे २ । १ । १६, १८ ।
 “जम्बुदीपेन्द्रो यन् आधीधो मुनिसत्तम ! ।
 तस्य पुष्पा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ।
 नामिः किय्मरुचस्य हरिवर्षं इकावृतः” ।
 “जेमकूटं तथा वर्षं ददौ किय्मरुचाय सः” ।
 किंपुत्र इति संज्ञा यस्य वर्षस्य) । जम्बुदीपस्य नव-
 खण्डान्तर्गतं हिमाचलजेमकूटयोर्मध्यवर्तिं वर्षम् ।
 इति श्रीभागवतम् । कुतस्तिपुत्रव्यः । इति व्युत्प-
 त्तिलज्जोऽर्थः ।
 किय्मरुचेश्वरः, पुं, (किय्मरुचायां ईश्वरः शाक्ता
 राजा वा) । कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ।
 किय्मरुचं, स्त्री, (किय्मरुच इत्याख्या यस्य वर्षस्य) ।
 किय्मरुचवर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 किय्मरु, स्त्री, (किञ्चित् विभक्तिः । किम् + भृ +
 अच्) । गणीनामगन्धर्वम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 कियत्, चि, किय्मरिमात्रमस्य (“किमिदं भावो यः” ।
 ५ । १ । ७० । इति वतुप । किमः आदेशः । यस्य घः) ।
 कियत् परिमात्रम् । कवो इति भाषा ।

किरात

(“गन्तव्यमस्ति कियदित्सङ्गद्वयवाका” ।
 इति साहित्यदर्पणम्) ।
 कियदेतिका, स्त्री, उत्साहः । उद्योगः । इति
 हेमचन्द्रः ।
 कियाहः, पुं, (कियात् रक्तवर्णः इयः । उषोद-
 रादित्वात् निपातनात् साधुः) । रक्तवर्णघोटकः ।
 इति हेमचन्द्रः ।
 किरः, पुं, (किरति विक्षिपति मनोपलक्षितखणम् ।
 कृ + कः) । शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ।
 किरकः, पुं, (किरति क्षिपतीति । कृ + कृञ्) ।
 लेखकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 किरणः, पुं, (कीर्यन्ते विक्षिप्यन्ते रश्मयः अस्मात्
 “क्षुद्रजिमन्दिनिधानः कः” । उवां २ । १८ ।
 इति कः) । सूर्यः । इति हेमचन्द्रः । (कीर्यते
 परितः क्षिप्यतेऽसौ । कृ + कर्मणि कः) । सूर्य-
 रश्मिरिति भगोरथमाधत्तौ । चन्द्रसूर्ययोरश्मि-
 रिति रायमुकुटः । रत्नरश्मौ गभस्तिशब्दप्रयो-
 गात् सामान्यरश्मिः । तथा च भट्टिः । १ । ६ ।
 “ऊर्ध्वरत्नरश्मिगभस्तिभिर्या” । इति मञ्जरी ।
 इत्यमरटीकासारसुन्दरी । तत्पर्यायः । अक्षः २
 मयूखः ३ अक्षः ४ गभस्तिः ५ छविः ६ छविः ७
 भानुः ८ करः ९ मरोचिः १० दीधितिः ११ ।
 इत्यमरः । १ । ४ । ३३ । त्विट् १२ द्युतिः १३ आभा
 १४ प्रभा १५ विभा १६ रक् १७ रश्मिः १८ भाः
 १९ कविः २० दीप्तिः २१ रश्मिः २२ अभीषः २३
 महः २४ ज्योतिः २५ सहः २६ रोचिः २७
 शोचिः २८ विषा २९ छविः ३० प्रकाशः ३१
 आतपः ३२ द्योतः ३३ । इति शब्दरत्नावली ।
 पादः ३४ आलोकः ३५ वसुः ३६ ऋचिः ३७
 भामः ३८ घर्म्मः ३९ लोकः ४० अर्चिः ४१ मासः
 ४२ वीचिः ४३ हेतिः ४४ धाम ४५ वर्षः ४६
 शुभ्र ४७ तेजः ४८ क्षोजः ४९ । इति जटाधरः ।
 (यथा, रघुवंशे ५ । ७४ ।
 “भवति विरजभस्तिर्ज्ञानपुष्पोपहारः
 खकिरणपरिवेष्टोद्भेदशून्याः प्रदीपाः”)) ।
 किरणमाली, [नृ] पुं, (किरणानां माला अस्यस्य ।
 किरणमाला + हनिः) । सूर्यः । इति हारावली ।
 किरातः, पुं, (किरं अवस्कारादेर्निक्षेपस्थानभूमिं
 अतति सततं अटतीति । अत + अण् । यद्वा
 किरं शूकरादिकं अतति हिगलीति । अच्) ।
 क्षेपभेदः । (निषादः । यथा, किराते १२ । ५५ ।
 “कण्ठान्ते सुरसरितो निधाय सेना-
 मन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्षैः”) ।
 भूमिजः । (यथा, प्राङ्गधरे मध्यखण्डे २ अ ।
 १० श्लोके ।
 “पर्यटान्ध्यामृताविश्वकिरातैः साधितं जलम् ।
 पद्मभ्रमिदं क्षेत्रं वातपित्तवरापहम्”) ।
 अक्षयतनुः । इति मेदिनी । घोटकरक्षकः ।
 इति सारस्वतः ।
 किरातकः, पुं, (किरात इव । सार्थे कन्) । भूमिजः
 इति राजनिर्घण्टः ।
 किरातविह्वः, पुं, (किरातः भूमिजस्तद्वत् विह्वः) ।

किरिटी

हृदयविशेषः । किराता इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 भूमिजः २ अनाथविह्वः ३ । इत्यमरः । २ । ४ ।
 १४३ । किरातम् ४ नाथविह्वः ५ । इति शब्द-
 माणा । किरातकः ६ इति जटाधरः । किरतिह्वः
 ७ किरातित्तः ८ तिलकः ९ हृदयविह्वः १० ।
 इति शब्दरत्नावली । कटुविह्वः ११ रामयणः
 १२ । अस्य गुणाः । वायुहृदयकारित्वम् । अक्षयम् ।
 कपयित्तवरापहम् । इति राजवल्लभः ।
 “किरातकोऽन्यो नैपाकः सार्धविह्वो ज्वरान्नाकः ।
 किरातः सारको हृदयः शीतलक्षितको जलुः ।
 सन्निपातज्वरान्नासकपयित्तवरापहम् ।
 काशशोथवृषाकुष्ठज्वरप्रवृत्तानिप्रयुज्” ।
 इति भावप्रकाशः । राजनिर्घण्टोक्तगुणवर्णनौ
 भूमिजशब्दे प्रयुज्यौ ।
 (“किरातविह्वमन्त्रां प्राक्षामामककीं शरी ।
 निष्काण्य पित्तानिजने क्षाण्यं सगुणं पियेत् ।
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे) ।
 किराताष्टी, [नृ] पुं, (किरातान् निषादान् च-
 त्रातीति । अथ भोजने + क्षिपिः) । गवक्षः ।
 इति शब्दरत्नावली । (अस्य विवरणं यथा महा-
 भारते १ । २८ अध्याये ।
 “इत्युक्तो गवक्षः सपैततो मातरमग्रवीत् ।
 गच्छाम्यमृतमाहर्तुं भक्षमिच्छामि वेदितुम् ।
 विनतोवाच ।
 समुद्रकुण्डावेकान्ते निषादाजयमुत्तमम् ।
 निषादानां सहस्राणि तान् सुखाऽमृतमानव ।
 नच ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्थी बुद्धिः कथञ्चन”) ।
 किरातिः, स्त्री, (किरेय समन्तात् जलक्षेपेन अतति
 गच्छतीति । अत + इङ्) । गङ्गा । इति जटाधरः ।
 किरातिनी, स्त्री, (किरातदेश उत्पत्तिस्थानत्वेना-
 स्यस्याः । इतिः । डीप्) । जटामांसी । इति
 शब्दरत्नावली । (जटामांसीशब्देऽस्या गुणादिवि-
 बधो ज्ञेयः) ।
 किराती, स्त्री, (किराति + वा डीप्) । दुर्गा । गङ्गा
 कुट्टिनी । इति मेदिनी । खर्गमङ्गा । इति
 शब्दमाणा ।
 किरिः, पुं, (किरति समकभूमिम् । “क्षुद्रक्षुद्र
 कुटिभिर्दिष्टिभिः” । उवां ४ । १४२ । इति
 ह्रस्वव्यः) । शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ।
 किरिटि, स्त्री, (किरिया शूकरेण टक्षते विह्वयते ।
 टण विह्वये + डिः) । हिमालयकम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ।
 किरोटः, पुं स्त्री, (किरति कीर्यतेऽनेन वा ।
 “क्षुद्रक्षुद्रः कीटन्” । उवां ४ । १८४ । इति
 कीटन्) । मुकुटः । इत्यमरः । २ । ६ । १०२ ।
 किरिटी, [नृ] पुं, (किरीटोऽस्यस्य । किरोट +
 हनिः) । अर्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 (यथा, महाभारते ४ । ४२ । १७ ।
 “पुरा शत्रोश्च मे दत्तं युधामन्यु दानवर्षभिः ।
 किरिटीं मुक्तिं स्वर्ग्यं तेनाश्रमी किरिटीनम्”) ।
 किरिटीयस्त्रिंशः । (यथा भगवद्गीतायां ११ । १० ।
 “किरीटिनं मदिनं चक्रिणश्च सेनोदादिं सर्वतो

किर्मीर

दीप्तिमन्ताम् । यस्मान्नि त्वा दुर्विरीक्षं समन्तादी-
‘तामणावैद्युतिमप्रमेयम्” ॥)

किर्मी, स्त्री, (कृ + कि + निघातनात् मुट् । ततो
डीप् ।) वक्राक्षः । गृहम् । खड्गपुस्तिका । इति
मेदिनी । खड्गपुस्तिका । इति विश्वः ॥

किर्मीरः, पुं, (कृ + गम्भीरादित्वात् ईरन् निपा-
तनात् साधुः ।) नागरकृच्छः । राक्षसविशेषः ।
(यथा महाभारते १ । ११ । २२ ।

“प्रत्युवाचाय तत्राक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अहं वक्रस्य वै भ्राता किर्मीर इति विभ्रुतः” ॥)
कर्णरवर्गः । इति मेदिनी । तदर्थयुक्ते चि ।
इत्यमरः । १ । ५ । १७ ॥

किर्मीरजित्, पुं, (किर्मीरं जितवान् । जि +
भूते क्तिप् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(किर्मीरवधकथा महाभारते १ । ११ अध्याये
उक्ता । तद्यथा,—

“प्रत्युवाचाय तत्राक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अहं वक्रस्य वै भ्राता किर्मीर इति विभ्रुतः ॥
वनेऽस्मिन् कान्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ।
युधि निर्जित्य पुत्रवानाह्वारं निवसाचरन् ॥
के यूयमभिसंप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् ।
युधि निर्जित्य वः सर्वान् भक्षयिष्ये गतज्वरः” ॥
वैशम्पायन उवाच ।

“युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वक्रस्य दुरात्मनः ।
आचचक्षे ततः सर्वं गोत्रनामादि भारत !” ॥

“किर्मीरश्चब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।
उपपादितमद्येह धिरकालाभनोगतम् ॥
भीमसेनवधार्थं हि निवसमभ्युद्यतायुधः ।

चरामि पृथिवीं क्लृप्तां नैनन्वासादयाम्यहम् ॥
सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृह्ना काङ्क्षितश्चिरम् ।

अनेन हि मम भ्राता वक्रो विनिहतः प्रियः ॥
वेजकीयस्यै रानन् । ब्राह्मणश्चक्रपिपा ।

विद्यावक्तुमुपाश्रित्य न ह्यस्थस्यौरसं वलम्” ॥
“यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो वक्रेण वै ।

अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर !” ॥
“एवमुक्त्वान् धर्ममाता सत्यसन्धो युधिष्ठिरः ।

नैवदस्तीति संक्रुद्धो भर्तृयामास राक्षसम् ॥
ततो भीमो महाबाहुरावण्य तरसा क्रुमम् ।

दृष्ट्याममयोदिष्टं निष्पन्नमकरोत्तदा” ॥
“किर्मीरश्चापि सङ्घातं दृष्टुमुत्पाप्य पाण्डवम् ।

दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समये प्रवधावत” ॥
“तावन्धोऽन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।

उभावपि चकाशेते प्रहृष्टौ द्रवभाविष ॥
तयोरासीत्सुसुलः संप्रहारः सुदारवः ।

नखदंष्ट्रायुधवतीर्याब्रवीरिव दीप्तयोः” ॥
“तयोर्भुजविगिष्येबाहुभयोर्बलिनोक्तदा ।

शब्दः समभवद्भूरो वेङ्गुकोटसमो युधि ॥
अथैनमाश्लिष्य वनाङ्गुल्य मध्ये दकोदरः ।

धूनयामास वेगेन बाधुच्छब्द इव क्रुमम् ॥
स भीमेन परावृष्टो दुर्बलो वणिना रणे ।

काष्ठान्तं यथा प्राणं विचक्राम च पाण्डवम् ॥
तत एव परिक्रान्तमुपलक्ष्य दकोदरः ।

किलकि

योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रसनया यथा ।

विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीस्वनं वली ।

आमयामास सुचिरं विष्फुरन्तमचेतनम् ॥

तं विसीदन्तमाश्रय राक्षसं पाण्डुनन्दनः ।

प्रत्यङ्ग तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ॥

अथ जर्जरसर्वाङ्गं व्याविज्जनयनाम्बरम् ।

भूतले आमयामास वाक्यच्छेदमुवाच ह ॥

हिडिम्बवक्रयोः पाप । न त्वमश्रुप्रमार्जनम् ।

करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति ॥

इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-

स्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः ।

विखलवस्त्राभरणं स्फुरन्त-

मुद्गान्तचित्तं यत्समुत्सृजत्” ॥ * ॥)

किर्मीरत्वक् [च्] स्त्री, (किर्मीरा चित्रा त्वक्

यस्य ।) नारकृच्छः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (ना-

रकृन्नागरकृच्छयोस्स्या गुणादयो बोध्याः ॥)

किर्मीरमित् [द्] पुं, (किर्मीरं राक्षसविशेषं

भिन्नवान् । भिद + क्तिप् भूते ।) भीमसेनः । इति

भूरिप्रयोगः ॥ (अस्य विवरणं किर्मीरजित्-शब्दे

द्रष्टव्यम् ॥)

किर्मीरसूदनः, पुं, (किर्मीरं सूदयति हन्तीति ।

सूद + शिच् + ल्युः । कर्त्तृविघ्नावशात् क्तिच्

भूतार्थे वा ।) भीमसेनः । इति हेमचन्द्रः ॥

(अस्य विवरणं किर्मीरजित्-शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

किल क नुदौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-

सकं-सेट् ।) क केलयति । नुदिरिति यद् औष्

प्रेरणे इत्यस्य सौम्यादिकक्तिप्रत्यये रूपम् । इति

दुर्गादासः ॥

किल श श्रौमो । क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श किलति प्रासादः

शिशुर्वा । केलिता । इति दुर्गादासः ॥

किल, व्य, (किल + कः ।) वार्त्ता । सम्भाव्यम् । इत्य-

मगः । ३ । ३ । २५३ ॥ निश्चयः । इति तट्टीका-

सारसन्दरी । (यथा शाकुन्तले १ मात्रे दुष्प्र-

क्तोक्तिः ।

“इदं किनाद्याजमनोहरं वपु-

स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

शमीलतां क्लेशमृदयिष्यति” ॥)

अनुगथार्थम् इति मेदिनी ॥

किलकिञ्चित्, स्त्री, (किल अलीकेन किं ईधत् चितं

रचितम् ।) ह्रावः । शृङ्गारभावजा क्रिया । इति

जटाधरः ॥ तस्य जटायम् ।

यथा, अलङ्कारकौस्तुभे ।

“गर्वोऽभिजासवदितस्मितासूयाभयक्रुधाम् ।

सङ्गरीकरणं यत् स्यादुच्यते किलकिञ्चितम्” ॥

(तथा च साहित्यदर्पणे ३ । १०६ ।

“स्मितमुष्कवदितहसितचासक्रोधममादीनाम् ।

साङ्ग्यैकिलकिञ्चित्समावृतमसङ्गमादिजाड्यार्त्” ॥)

उदाहरणं तत्रैव यथा,—

“पाण्डुरोधमविरोधितवाङ्मं

भर्तृनाम्न मधुरस्मितगर्भाः ।

किलासं

कामिनः क्व कुर्वते करभोज

हारिमुष्कवदितश्च सुखेऽपि” ॥)

किलकिना, स्त्री, (किल + कः । प्रकाशे वीप्सायां

वा हितम् । स्थिधां टाप् ।) हर्षध्वनिः । किलकिना-

शब्द इति यावत् । तत्पर्यायः । हर्षस्वनः १ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“आसीत् किलकिनाशब्दस्तस्मिन् गच्छति पा-

थिवे” । इति महाभारते १ । ६६ । ६ ॥)

किलाटः, पुं, क्षीरविक्रान्तिः । इति जटाधरः ॥ दधि-

कूषिकातक्रूषिकायोः पिण्डः । अस्य गुणाः ।

शीतत्वम् । किग्धत्वम् । गुरुत्वम् । गौल्यत्वम् ।

वृथ्यत्वम् । पितापहृत्यश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“नष्टदुग्धस्य पक्षस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः” ॥

इति भावप्रकाशः । तथा चरके सूत्रस्थाने ।

२७ अध्याये ॥

“धीयूषो मोरटश्चैव किलाटा विविधाश्च ये ।

दीप्ताभीनामनिद्रायां सव्ये एते सुखप्रदाः ॥

गुरुवन्तर्पणा दृष्ट्या दृष्ट्याः पवनापहाः” ॥

अस्योत्पत्तिविवरणं यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे

द्वितीये भागे ॥ किलाटकः गिजिरी इति लोके ।

“अपक्वमेव यन्नष्टं क्षीरशार्कं हि तत्पर्ययः” ।

क्षीरशार्कं तुघमिरा इति लोके ।

“दध्ना तन्नेन वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा ।

द्रवभावेन सहितं तन्नपिण्डः स उच्यते ॥

नष्टदुग्धं भवद्भोरं मोरटश्चेष्टोऽब्रवीत् ।

पेयुषश्च किलाटश्च क्षीरशार्कं तथैव च ॥

तन्नपिण्ड इमे दृष्ट्या दृष्ट्या बलवर्जनाः ।

गुरुवः क्षेपणा दृष्ट्या वातपित्तविनाशनाः ॥

दीप्ताभीनां विनिद्रायां विद्रव्यौ चाभिप्रयिताः ।

मुखशोषदृष्ट्यादाहरत्तपित्तज्वरप्रणतु” ॥)

किलाटी, स्त्री, (किलाट + गौरादित्वात् डीप् ।)

क्षीरविक्रान्तिः । तत्पर्यायः । कूषिका २ । इति

हेमचन्द्रः ॥ (कूषिकाशब्देऽस्या गुणपर्याया ज्ञा-

तव्याः ॥)

किलाटी, [न्] पुं, (किलतीति । किल + कः । अट

+ शिनिः । ततः । किलच्छासौ खाटी चेति कर्म-

धारयः । यद्वा किलमततीति ।) वंशः । इति

हारावली ॥ वाँश् इति भाषा ॥

किलासं, स्त्री, (किलं वर्णं अस्यति क्षिपति विक्रान्तिं

करोति इति यावत् । किल + अस् + “कर्म-

ण्यङ्” १ । ३ । २ । १ । इति अण् ।) रोगविशेषः ।

क्रुणो इति भाषा । तत्पर्यायः । सिद्धा २ । इत्यमरः ।

२ । ६ । ५३ ॥ सिद्धम् ३ । इति भरतः ॥ त्वक्पुष्पम्

४ त्वक्पुष्पी ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

(“कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दादयश्च तत् ।

निर्दिष्टमपरिच्छावि चिधातृद्वयसंश्रयम् ॥

वाताद्वायव्यं पितात्तामं कमलपत्रवत् ।

सदाहं रोमविध्वंसि ककाक्षतं घनं गुरु ॥

सकण्डं च क्रामात्तन्मंसमेदः सुचादिशेत् ।

वर्णं नैवकृगुभयं कृच्छं तन्नोत्तरोत्तरम् ॥

अमुक्तारोमावज्जलमसंखलं मिथो नवम् ।

अनभिदग्धं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा” ॥

किस्वी

इति वामटे निदानस्थाने १४ अध्याये ।

अस्यौषधं यथा ।

“कुष्ठं तमाजपत्रं मरिचं समनःश्लिषं सकाशीशम् ।
तेलेन युक्तमुचितं सप्ताहं भाजने ताप्ते ॥
तेनाशितं सिद्धं सप्ताहाद्येति तिष्ठतो घर्मे ।
मासाव्रवं किंवासं स्नानं सुप्ता विमुञ्चतनोः” ॥

इति सिद्धिलेपः ॥*

“किंवासहन्ता मूकान्यावशुजानि काक्षा च ।
गोपित्तमज्जने दे पिप्लव्यः कान्तोत्तरजः” ॥

इति श्वित्रे प्रलेपः ॥

“दाह्यं बाह्यं श्वित्रं किंवासं गामभिस्त्रिभिः ।
विश्वेवं त्रिविधं तच्च त्रिदोषं प्रायश्च तत् ॥
दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्रं माससमाश्रिते ।
श्वेतं मेदः श्रिते श्वित्रं गुह्यता चोत्तरोत्तरम्” ॥

असाध्यलक्षणमस्य यथा,—

“यत्परस्परतो भिन्नं बद्ध यत्तन्मोमवत् ।
यच्च वर्षगयोत्पन्नं तच्चित्रं नैव सिध्यति” ॥

अस्य निदानं यथा,—

“वचांस्यतथ्यानि क्षतप्रभावो
निन्दा सुराणां गुरुधर्मश्च ।
पापक्रिया पूर्वक्षतश्च कर्म
हेतुः किंवासस्य विरोधिषाक्षम्” ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने ६ अध्याये ॥

किंवासजः, पुं, (किंवासं हन्तीति । हन् + टक् ।)
दृष्टविशेषः । कर्कोटोल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
कर्कोटकः २ तिक्तपत्रः ३ सुगन्धकः ४ । इति हेम
चन्द्रः ॥ (कर्कोटकशब्देऽस्य गुणपर्याया ज्ञेयाः ॥)
किंवासी, [नृ] चि, (किंवासं अस्यास्तीति इतिः ।)
किंवासरोगयुक्तः । तत्पर्यायः । सिद्धाक्षः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

किंलिङ्गं, स्त्री, (किञ्च्यतेऽनेन । किञ् + इन् । किंलिं
चिनेतीति । चि + डः । एषोदरात् साधुः ।) सूक्ष्म
दाह । इति जटाधरः ॥ किंलिङ्गमिति च पाठः ॥
किंलिङ्गः, पुं, (किंलितो जायते । जन + डः । एषो-
दरादित्वात् मुम् च ।) सूक्ष्मदाह । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (क्षचित् नपुंसकत्वमपि दृश्यते ॥)

किंलिङ्गकः, पुं, (किंलिङ्ग + स्वार्थे कः ।) काष्ठादि-
रज्जुः । येन कुष्ठं वेष्ट्यते कुष्ठलक्ष मरायिरिति
टीकाकारम् । दृग्गच्छितटाटी इति ख्यात
इत्यमरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
कटः २ । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥

किंलिङ्गं, स्त्री, (किञ् + इमन् ।) देवदाह । इति
शब्दरत्नावली राजनिर्घण्टश्च ॥

“मरिचं पिप्लीमूत्रं मगधागजपिप्ली ।
चरकः किंलिङ्गं हिङ्गुं भार्गवितोवतोवचौ” ॥
इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये ॥

किंलिङ्गं, स्त्री, (“किंलेवकु च”) उर्वा १ । ५१ इति
टिप्पणं वृकागमश्च ।) पापम् । अपराधः । इत्य-
मरः । ३ । ३ । २२२ ॥ (यथा गीतायां ३ । १३ ।
“यच्च शिष्टाश्रितः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिंलिङ्गवै”) ॥
रोगः । इति मेदिनी ॥

किंली, [नृ] पुं, (किञ् + भावे क्षिप् ततोऽप्यर्थे

किष्कुप

बाहुलकात् विनिः ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
किष्कुपं, स्त्री पुं, (किञ्चित् प्रकृति । प्रकृ चकने गतौ
वा + अच् एषोदरादित्वात् मलोपः ।) पक्षवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

किष्कुपयं, स्त्री पुं, (किञ्चित् प्रकृति । प्रकृ चकने +
बाहुलकात् कयन् प्रत्ययः एषोदरात् मलोपे-
साधुः ।) पक्षवः । इति शब्दरत्नावली ॥
“कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूलाः
भिन्नो रागः किष्कुपयश्चामाज्यधूमोद्गमेन” ॥
इति शाकुन्तले १ माहः । अथ केचित् दन्त्यसका-
रमपि पठन्ति ॥

किष्कोरः, पुं, (किञ्चित् प्रकृति । शृ ह्रिंसायाम् ।
“किष्कोरादयश्च” । उग्याम् । १ । ६६ । इति
चोरन् । निपातनात् साधुः ।) अन्धशिशुः । (“कि-
ष्कोरं बद्धा यथा” । इति महाभारतम् ॥) तेन
पर्येषाधिः । सूर्यः । तदव्यावस्थाः । स तु एका-
दशवर्षावधिपक्षदशवर्षपर्यन्तवयस्कः । इति मे-
दिनी ॥ कौशोरावस्थायुक्ते वाचनिकोऽपि ॥
(यथा, श्रीभागवतटीकाङ्कतस्वामिपादधृतवचनम् ।
“कौमारं पञ्चमाब्दान्तं धौगण्डं दशमावधि ।
कौशोरमापक्षदशत्वात् यौवनश्च ततः परम्” ॥)

किष्क क छ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा-
न्वात्म-सक-सेट् ।) मूर्धन्योपधः । क छ किष्क-
यते । इति दुर्गादासः ॥

किष्कित्यः, पुं, (किं किं दधाति । धा + कः । पार-
स्कारादित्वात् पूर्वस्य किमो मलोपः सुट् बत्वे च
निपातनात् ।) ओष्ठदेशस्थपर्वतविशेषः । तत्प-
र्वतगुहा च । इति शब्दरत्नावली ॥

किष्कित्यो, स्त्री, (किष्कित्य + गौरादित्वात् ङीष् ।)
किष्कित्यपर्वतगुहा । इति शब्दरत्नावली ॥

किष्कित्यः, पुं, (किं किं दधातीति धा पारस्कारादि-
सुटि पूर्वमलोपे च स्वार्थे यत् प्रत्ययेन नि-
पातनात् साधुः ।) खनामस्थानपर्वतः । इति
शब्दरत्नावली ॥

किष्कित्या, स्त्री, (किष्कित्य + टाप् ।) किष्कित्य-
पर्वतगुहा । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु पुरा-
वाणिनामवानरराजधान्यासीत् श्रीरामचन्द्रकं
हत्वा सुग्रीवाय तन्नामधार्मो दत्तवान् । इति
रामायणम् ॥

किष्कित्याधिपः, पुं, (किष्कित्याया अधिपः ।)
वाणिनामवानरराजः । इति जटाधरः ॥ (सुग्रीवः ।
इति रामायणम् ॥)

किष्कुः, पुं स्त्री, (कै + मृगयादित्वात् कुः । पार-
स्कारादित्वात् सुटि बत्वे च निपातनात् साधुः ।)
वितस्तिः । वादशाङ्गुनिपरिमाणम् । प्रकोष्ठः ।
कपोथेरधोमखिवन्धपर्यन्तः । हस्तः । इति मे-
दिनी ॥ (यथा महाभारते २ । १ । १६ ।
“सर्वस्तुगुहसम्पन्ना दिव्यरूपां मनोरमाम् ।
दशकिंक्षुसहस्रां तां मापयामास सर्वतः” ॥)

कुत्सिते चि । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ।
किष्कुपर्वी, [नृ] पुं, (किष्कुमितं वितस्मितं
हस्तमितं वा पर्वं यस्य ।) इक्षुः । वेष्टुः । घोट-

कीचकः

गजः । इति मेदिनी । गज इति भाषा ॥

किसकं, स्त्री पुं, (किमीवत् सखति । सख गतौ +
अच् । एषोदरादित्वात् मलोपे निपातनात् साधुः ।)
किसलयम् । इति शब्दरत्नावली भरतश्च ॥

किसलयं, स्त्री पुं, (किञ्चित् ईषत् वा सखति । सख
+ बाहुलकात् कयन् । एषोदरात् मलोपे साधुः ।)
पक्षवः । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ स तु नवपक्षादि-
युक्तशराद्यपर्वन्त्येन नवपक्षकवकः इति मधुः । इति
भरतः ॥ (यथा गोः रामायणे । ४ । ५० । २७ ।
“तदव्यादित्सङ्गाशान् रक्षेः किसलयैर्वृतान् ।
जातरूपमयैश्चापि चरद्भिर्मन्त्रकण्ठ्यैः” ॥)

कीकटः, पुं, (की प्रनेतुं वा कटति गच्छति भावति ।
की + कट् + अच् ।) घोटकः । देशभेदः । इति
विश्वः ॥ (यथा शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
“चरद्भिर्मन्त्रकण्ठ्यैश्च मन्त्रकण्ठात्मकं श्वित्रे ।।
तावत् कीकटदेशः स्यात् तदन्तर्मगधो भवेत्” ॥
वेष्टार इति ख्यातः । अथ बृजः समजनि ।
इति भागवतम् । १ । ३ । २४ ॥ अस्य कीकट
इति पुरातननाम आसीत् ततो जरासन्धेन
मगध इत्यास्था प्रदत्ता । खनामस्थानः सङ्कट-
पुलः । यथा, भागवते ६ । ६ । ६ ।

“ककुभः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः” ॥
कीकटः, चि, (की कुत्सितं धनाभावात् कटति प्रका-
शते । की + कट् + अच् ।) निर्धनः । (की कुत्सितं
कटति वर्धति ददाति अर्थिने कार्पण्यात् इति ।)
रूपयः । इति मेदिनी ॥
कीकटाः, पुं, (की कुत्सितं ईषत् वा कटति वर्धति
येष इन्द्रः । ईषदर्थतया तद्देशानां तथात्वंम् ।
की + कट् + अधिकरणे अप् ।) देशविशेषः ।
बहुवचनान्तशब्दोऽयम् । इति मेदिनी ॥ वेष्टार
इति ख्यातः । इति केचित् । (यथा, भागवते
१ । ३ । २४ ॥
“ततः कजौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरदिशाम् ।
बृजो नाम्नाञ्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति” ॥
देशोऽयं कुत्सिताचारपरिपूर्वः । यथा, भागवते
७ । १० । १२ ॥
“साधवः समुदाचारास्ते पूयन्त्यपि कीकटाः” ॥)

कीकसं, स्त्री, (की कुत्सितेन रक्षादिना देहाध्यन्तरे
कसति उत्पद्यते । की + कस + अच् ।) अस्त्रि ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ (अस्त्रिशब्दे विवरं
ज्ञातव्यम् ॥)

कीकसः, पुं, (की कुत्सितं यथा स्यात् तथा कसति ।
कस गतौ + अच् ।) क्षमिजातिः । इति मेदिनी ॥
कर्कोशे चि । इति शब्दरत्नावली ॥
कीकसास्यः, पुं, (कीकसं अस्त्रि आस्योऽस्य ।) पक्षी ।
इति हारावली ॥

कीकिः, पुं, (कीति शब्दं कायति । कै + बाहुलकात्
ङिः ।) किकिः । चापपक्षी । इत्यमरटीका ।
कीचकः, पुं, (कीचयति शब्दायते । कीच मयं
“कीचयतेराद्यन्तविपर्ययश्च” । उर्वा ५ । १६
इति वृन् आद्यन्तविपर्ययश्च ।) खनिजयोगात्
शब्दायमानवंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥ वर-

कीटः

नृचक्रवर्णः । (यथा, कुमारे १ । ८ ।

“वाः पूरयन् कीचकरन्ध्रमागन्
दरीमुखोद्येन समीरयेन” ॥)

राक्षसविशेषः । इति शब्दरत्नावली । दैवभेदः ।
रक्षविशेषः । इति विश्वः । नलः । इति राज-
निर्घण्टः । केकयराजपुत्रः । स च विराटराजस्य
पुत्राणः सेनापतिश्च । (यथा महाभारते ४ ।
कीचकवधपर्वणि ११ । ५ ।

“सेनापतिर्विराटस्य ददर्श नृपदात्मजाम् ।

तां वृद्धा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव ।

कीचकः कामयामास कामवाद्यप्रपीडितः” ॥

अथन्तु कृष्णवेशधारिणा विराटभवनस्थेन भीम-
सेनेन हतः । अस्य विवरणं महाभारते ४ पर्वणि
११ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् । देशविशेषः । तत्र
वज्रवचनान्तोऽयम् । यथा, महाभारते १ । १५७ ।

“मत्स्यान् जिगर्त्तान् पाक्षिकान् कीचकान्तरैश्च ।

रमयीयान्गोहेष्टान् प्रेक्षमाणाः सरांसि च” ॥)

कीचकजित्, पुं, (कीचकं जितवान् । जि + भूते

क्षिप् तुक् च ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(पुराणि दुष्टात्मा कीचकः विराटभवनस्थां

सैरिम्भीरूपधारिणीं त्रौपदीकामयत । त्रौपदी

तु तस्य कामुकस्य दुरभिसन्धिं विधाय तं वज्रं

कटूत्या निर्मलंयामास । अथ कीचक एवमप-

मानितः क्रुधा तां पदा ताडितवान् । अथ सा-

भिमानिनी त्रौपदी निजदुःखं भीमं निवेदया-

मास । भीमस्तु एतदाकृत्यं संजतरोधः कीचकं

हन्तुं मग्नो दधे । अथ सुबुद्धिर्भीमो त्रौपदीं

उपदिदेश चो निशयां यथा स दुरात्मा राज-

पक्षालकः मत्स्यराजमुद्रान्तकन्यान्तर्गतायां त्व-

स्त्रोमेन समुपतिष्ठेत तथाऽऽप्राप्य समयो विधी-

यताम् । तत्तत्त्वद्देशेन तत्र सङ्गतोऽहमेनं कामार्त्तं

दुष्कार्यस्य पणं अनुभावयामि । एवं स्थिरीकृते

त्रौपदी पूर्वोक्तमलितं स्थानं कीचकं विद्यापित-

वती । अथ निशयां मूढबुद्धिः कामुकवेशधारी

तत्रैव गतः प्रच्छन्नोपविष्टेन वलीयसा भीमेन

पशुमारं निपातितः । एतद्विस्तृतिस्तु महाभा-

रते ४ । ११ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

कीचकनिखर्दनः, पुं, (कीचकं निखर्दयतीति । नि +

खर्द + निष् क्तुः ।) भीमसेनः । इति हेमचन्द्रः ।

(अस्य विवरणं कीचकजिह्वे द्रष्टव्यम् ॥)

कीचकभित्, पुं, (कीचकं भित्तवान् । भिद् + क्षिप् ।)

भीमसेनः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (अस्य विवरणं

कीचकजिह्वे द्रष्टव्यम् ॥)

कीट, क वन्धे । वर्णे । इति कविकल्पद्रुमः । (सुरां-

परं-अर्कं-सेट् ।) क कीटयति कीटः । वर्णः

क्षैत्रजन्मते । इति दुर्गादासः ॥

कीटः, पुं, (कीट् + क्त्वा ।) कृमिजातिः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा मनुः १ । ४० ।

“कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्तुजयम्” ॥

“सर्पाणामेव विष्णुमृगकायश्वकोथजाः ।

दोषैकैः समक्षैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ।

दृष्टस्य कीटैर्विषैर्दंष्ट्रासोदबनोत्पन्नाः ।

कीटः

आधेयैरस्यसंवायो दाहरागविसर्पवान् ॥

पक्षपीलुपक्षप्रणयः खर्करसदृशोऽप्यवा ।

कथाधिकैर्मन्दबजः पक्षोद्भूतसन्निभः ॥

आवाह्यः सर्वानिहन्तु विवर्णाः साम्प्रपातिकैः ।

वेगाच्च सर्पवच्छोपो वद्विषुर्विचरन्ताता ॥

शिरोऽस्ति गौरवं मूर्च्छाभ्रमः आसोऽतिवेदना ।

सर्वेषां कारिकाशोपो ज्वरः कण्ठररोचकः” ॥

अस्य चिकित्सा यथा ।

“अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं

चिर्भावित्रं पिप्पलीचूर्णमिश्रम् ।

एषो गदो हन्ति विषाणि कीट-

मुजङ्गूलोन्दुरदृष्टिकानाम्” ॥

इति च वामटे उत्तरतन्त्रे ३७ अध्याये ॥

अस्योपधं यथा ॥

“अतुल्येयपशुगुलुमहातकककुभपुष्पसर्जरसाः ।

श्वेता एव धूम उरगाखकीटवज्रकृमिनुदयः” ॥

“क्षीरिदृष्टत्वगाशेषः शुद्धः कीटविषायहः” ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने २५ अध्याये ॥

“सर्पाणां मुक्तविष्मूत्रश्वपूतयुद्धसम्भवाः ।

वाय्वग्न्यम्बुप्रक्षतयः कीटास्तु विविधाः स्मृताः ॥

सर्वदेशेषप्रकृतिभिर्युक्तास्मापरिणामतः ।

कीटत्वेऽपि सुघोरास्ते सर्वे एव चतुर्विधाः ॥

कुम्भीनसस्तुलिकेरी वृष्टप्रीशतकुलीरकः ।

उच्छिष्टिप्लोऽग्निनामाश्च चिच्छिष्टिप्लो मयूरिका ॥

आवर्तकस्तथोरभसारिका मुखवेदकौ ।

शरावजुर्होभीराजी परवक्षिचक्षुर्धकः ॥

शतवाञ्छयश्चापि रक्तराजिः प्रकीर्तितः ।

अष्टादशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगा वातनिमित्तजाः ॥ * ।

कौशिल्यकः कायभक्तो वरटी पञ्चदशिकः ॥

विनासिका ब्रह्मयिका विन्दुको अमरस्तथा ।

वाक्चकी पिच्छिष्टः कुम्भी वर्णः कीटोऽरिमेदकः ॥

पद्मकीटो दुन्दुभिकी मकरः शतपादकः ।

पक्षालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽप्य गद्भी ॥

क्षीतः क्षमिसरारी च यश्चाप्युत्केशकः स्मृतः ।

यते क्षमिप्रक्षतयश्चतुर्विंशः प्रकीर्तितः ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः ॥ * ।

“विश्वम्भरः पक्षशुक्लः पक्षहायोऽप्य कीकिलः ।

सैरेयकः प्रघ्नको वलभः किटिमस्तथा ॥

सूक्ष्मीमुखा कृष्णगोष्ठा यश्च कावायवासिकः ।

कीटगद्भीकश्चैव तथाकोटक एव च ॥

त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः क्षेपप्रकोपयाः ।

तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः ॥ * ।

तुङ्गोवासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा ।

कोष्ठागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः ॥

तुङ्गलाभः सर्वपिकोऽवलगुणी शम्भुकस्तथा ।

अभिकीटश्च घोराः स्युर्दंष्ट्रा प्रायणाशनाः ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् ।

तास्माच्च वेदनाक्षीरा रोगा वै साम्प्रपातिकाः” ॥

“क्षाराभिदग्धवद्दंष्ट्रो रक्तापीतसितादयः ।

ज्वराङ्गमर्दोमाक्षवेदनाभिः समन्वितः ॥

कृशतीसारदृष्ट्या च दाहो मोहविण्मिमांसा ।

कीटः

वेपथुश्चासहिष्णाश्च दाहः प्रीतश्च दाहवन् ॥

पिङ्गकोपचयः शोषो यश्चथो मन्थनानि च ।

दमवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां यथास्तथाप्युपवताः ।

येऽप्ये तेषां विशेषास्तु तूष्ण्यां तेषां समादिशेत् ॥

एकानातीनतस्तूर्णं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः ।

सामान्यतो दृष्टनिष्ठैः साध्यासाध्यकमेव च ॥

निकटतः कुर्वी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः ।

अतार एते कथमा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः ॥

तैर्दृष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्दोऽगुह्यता गात्राणां दंष्ट्राः

क्षयाश्च भवति ॥

“प्रतिस्त्रुयैः पिङ्गभासो वज्रवर्णो महाशिराः ।

तथा निवपमश्चापि पञ्चगौधेरकाः स्मृताः ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् ।

वज्रश्च विविधाकारा यश्चयश्च सुदाहवताः ॥

गलगोली श्वेतकृष्णा रक्ताग्री रक्तमन्थना

सर्वश्वेता सर्पपिकेवैव बट् ताभिर्दंष्ट्रे सर्पपिका-

वर्णं दाहशोफजोदा भवन्ति ॥ सर्पपिकया हृदय

पीडातिसारश्च ॥

शतपद्यस्तु परया कृष्णा चित्रा कपिलिका

पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दंष्ट्रे

शोषो वेदना दाहश्च हृदये । श्वेताग्निप्रभाभ्यामे-

तदेव दाहो मूर्च्छाचातिमानं श्वेतपिङ्गकोत्पत्तिश्च ॥

मण्डकाः कृष्णाः सारः कुहको हरितो रक्तो

यववर्णाभो भृकुटी कोटिकश्चेत्यष्टौ तैर्दृष्टस्य

दंष्ट्राकण्डूभवति पीतफेजागमश्च वज्रात् । भृकुटी

कोटिकाभ्यामेतदेव । दाहश्चर्द्धिमूर्च्छाचाति मा-

त्रम् ॥

विश्वम्भराभिर्दंष्ट्रे दंष्ट्राः सर्वपाकाराभिः पिङ्ग-

काभिश्चीयते प्रीतज्वरास्तश्च पुरवो भवति ॥

अहितुण्डकाभिर्दंष्ट्रे तोददाहकण्डूश्वयथवो

मोहश्च । कण्डूमकाभिर्दंष्ट्रे पीताङ्गुष्ठैर्हतीसारः

ज्वरादिभिरभिहृन्त्यते । शूकरस्तादिभिर्दंष्ट्रे कण्डू-

कोटाः प्रवर्जन्ते शूकश्चात्र लक्ष्यते ॥

पिपीलिकाः खूलशीर्षा सम्बाहिका ब्रह्मखि-

काङ्गुलिका कपिलिका चित्रवर्णैति बट् ताभिर्दंष्ट्रे

दंष्ट्रा श्वयथुरमिस्पृशवद्दाहशोषौ भवतः ॥

मत्सिकाः कान्तारिका कृष्णा पिङ्गुलिका मधू-

निका कावायी स्थानिकेत्येवं बट् ताभिर्दंष्ट्रे

दाहशोषौ भवतः स्थानिकाकावायीभ्यामेतदेव

पिङ्गकाश्च सोपद्रवा भवन्ति ॥

*-मशकाः सामुद्राः परिमण्डनो हस्तिमशकः

कृष्णः पार्वतीय इति पञ्च तैर्दंष्ट्रे तीव्रकण्डूदंष्ट्रा-

शोषश्च पार्वतीयस्तु कीटैः प्रायश्चैस्तुल्यलक्ष्यः ॥

गखावज्जटोऽप्यपि पिङ्गकाः सदाहपाका भवन्ति ।

जकौकसां दृष्टलक्ष्यमुक्तं चिकित्सितम् ॥

भवन्ति चात्र ॥

गोधेरकः स्थानिका च ये च श्वेताभिर्दंष्ट्रे ।

भृकुटी कोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिवत् ॥

श्वमूत्रपुरीषैस्तु सविषैरवमर्षवात् ।

स्युः कण्डूदाहकोटाश्च पिङ्गकातोदवेदनाः ॥

प्रसेदवाक्त्राणावो भृशं सम्पाचयेत्तत्रम् ॥

कीनाशः

दिग्भविज्जिज्ञासन् यथावदवधारयेत् ।
 नावसन्नं गच्छोत्सन्नमतिस्तरम्भवेदन्म ।
 दंष्ट्रादौ विपरीतार्तिं कीटदृष्टं सुबाधकम् ।
 कीटैर्दंष्ट्रानुयविधैः सर्पवत् समुपाचरेत् ॥
 इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्यायः ॥
 कीटकः, पुं, (कीट + संज्ञायां अकार्थे स्वार्थे वा कन् ।) मागधजातिः । इति धरणी ॥ क्षमिजातिः ।
 निष्ठुरे चि । इति मेदिनी ॥
 कीटजः, पुं, (कीटं जन्ति । जन् + टक् ।) गन्धकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)
 कीटजा, स्त्री, (कीटोऽभ्यो जायते । जन् + डः । टाप् ।) जाज्ञा । इति रत्नमाणा ॥ (जाज्ञाशब्दे ऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥ कीटसम्भवे, चि, ।
 यथा महाभारते २ । ५ । २३ ।
 “सौम्यं च राज्ञवचैव पट्टजं कीटजन्तया” ॥
 कीटपादिका, स्त्री, (कीटाः पादे मूलेऽस्याः । कीट-
 पाद + कप् । अत इत्वं टापि ।) हंसपदीदृष्टः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कीटमाता, स्त्री, (कीटानां माता इव । मूलदेशात्
 वज्रजकीटोत्पत्त्यासंघातम् ।) हंसपदीदृष्टः ।
 इति भावप्रकाशः ॥ (हंसपदीशब्दे ऽस्या गुण-
 पर्याया बोद्धाः ॥)
 कीटमारी, स्त्री, (कीटं मारयति । मृ + शिच् +
 अण् । उपपद मासः । गौरादित्वात् डोष् ।) हंसपदीदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कीटुरा, पुं, (कील + यरच् । जस्य डः ।) तण्डुलीय-
 शाकः । इति भावप्रकाशः ॥
 कीटक, [च] चि, (कस्येव दर्शनमस्य क इव दृश्यते
 इत्यादि वा । किम् + कृष् + क्तिन् । “इदं किमो-
 दीश्वकी” । ६ । ३ । ६० । इति ऋग्वेदः ।) किम्पकारः ।
 इति व्याकरणम् ॥ (यथा नैषधे १ । १३७ ।
 “विनोक्तयन्त्या सदतोऽथ पक्षिणः
 प्रिये स कीटकं भविता तव श्यायः” ॥)
 कीटकः, चि, (क इव दृश्यते ऽसौ कस्येव वा दर्शनमस्य ।
 किम् + कृष् + कङ् ।) किम्पकारः । इति व्याक-
 रणम् ॥ (यथा, महाभारतम् ॥)
 “कीटशः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महाफलम् ।
 कीटशानाच्च भोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह !” ॥
 कीनाशः, पुं, (क्षिन्नातीति । क्षिन्नु विनाशने वधे वा ।
 “क्षिण्णोदीचोपधायाः णोपच णो नाम् च” ।
 उणां ५ । ५६ । इति कन् उपधाया इत्वं णणोपो
 नामागमस्य ।) यमः । इत्यमरः ३ । ३ । २१४ ।
 (“विधेहि कीनाशनिकेतनातिधिं” । माघः ।
 १ । ७३ ॥) वानरविशेषः । इति तट्टीकायां
 सामी ॥
 कीनाशः, चि, (क्षिन्नातीति । क्षिन्नु विनाशने वधे
 च । “क्षिण्णोदीचोपधाया णोपच णो नाम् च” ।
 उणां ५ । ५६ । इति कन् उपधाया इत्वं णणोपो
 नामागमस्य ।) कर्षकः । (यथा मनुः ६ । १५० ।
 “कीनाशो गोदधो यानमलङ्कारश्च वेष्टन च ।
 विप्रस्योद्धारिकं देयमेकाग्रश्च प्रधानतः” ॥)

१३२ कीर्तिभा

क्षत्रः । पशुघाती । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
 कीर्तः, स्त्री, (कीर्तति वञ्चाति शरीरम् । कील + अण् ।
 जस्य डः ।) मांसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कीर्तः, पुं, (कीर्ति अथक्ता ईरयतीति । ईर + शिच् +
 अण् ।) मुकपत्नी । इत्यमरः २ । ५ । २१ ॥ (यथा,
 नैषधे २ । १५ । “खगवागियं इत्यतोऽपि किं
 न मुदं धास्यति कीर्तगीरिव” ॥)
 कीरकः, पुं, (कीर + संज्ञायां कन् ।) दत्तभेदः ।
 क्षपणकः । प्रापणम् । इति धरणी ॥ (मुकपत्नी ।
 इति आचार्याः ॥)
 कीरवर्णकं, स्त्री, (कीरस्येव वर्णो यस्य । वर्ण + कप् ।)
 स्त्रीगोयकनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (स्त्रीगोयकशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ।)
 कीराः, पुं, (क + ईर + शिच् + अण् ।) एषोदरात्
 साधुः ।) काशीरदेशः । तद्देशस्थजनः । वज्रवच-
 नान्तोऽयं शब्दः । इति मेदिनीजिज्ञासुशेषौ ॥
 कीरेष्टः, पुं, (कीरस्य मुकस्य इष्टः प्रियः ।) व्याघ्र-
 दृष्टः । व्याघ्रोदृष्टः । जलमधुकृत्तः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 कीर्त्ता, चि, (कीर्त्यतेऽसौ । कृ + कर्मणि क्तः ।)
 व्याघ्रदृष्टः । विस्मयः । (यथा, प्राक्नुवने १ मात्रे ॥
 “प्रोवाभङ्गाभिरामं मुञ्जरुपतति स्यन्दने दत्त-
 दृष्टिः पञ्चाङ्गेन प्रविष्टः शरपतनमयात् भूयसा
 यूष्मकायम् । श्वेदरङ्गावलीभिः अमविष्टतमुख-
 भ्रंशभिः कीर्त्तावर्त्ता पश्योदयव्रततत्वात् विरयति
 वज्रतरं क्लोकमुखा प्रयाति” ॥) हंसितः । इति
 मेदिनी ॥
 कीर्त्तनं, स्त्री, (कृत् + भावे ल्युट् ।) कथनम् । वचनम् ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ६२ । २२ ।
 “गन्तां करोति भूतेभ्यो जन्मनां कीर्त्तनं मम” ॥)
 कीर्त्तना, स्त्री (कृत् + कर्मणि युच् टाप् च ।) यशः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 कीर्त्तिः, स्त्री, (कृत् + क्तिन् ।) यदा, कृत् संशब्दे
 “क्षुपिषिणोति” उणां ४ । ११८ । इत्यादि-
 कार्ये ङन् ।) सुख्यातिः । तत्पर्यायः । यशः ।
 समञ्जा ३ । इत्यमरः १ । ६ । ११ । समाञ्जा ४
 समाञ्जा ५ समञ्जा ६ । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 अभिख्या ७ श्लोकः ८ वर्णः ९ । इति जटाधरः ॥
 कीर्त्तना १० । इति शब्दरत्नावली ॥
 “दानादिप्रभवा कीर्त्तिः शौर्यादिप्रभवं यशः” ।
 इति माधवी ॥ अत एव यशःकीर्त्त्यैर्भेदस्याति
 दर्शनात् “यशःकीर्त्तिप्रविभ्रष्टो जीवन्नपि न
 जीवति” इति कस्यचित् प्रयोगः । जीवतः ख्या-
 तिर्यशो मृतस्य ख्यातिः कीर्त्तिरिति केचित्तत्र
 साधु “कीर्त्तिस्ते नृपदृतिरिति” प्रयोगदर्शनात् ।
 इति भरतः ॥ प्रसादः । इति मेदिनी ॥
 शब्दः । दीप्तिः । माहकाविशेषः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ विस्तारः । कर्मसः । इति विश्वः ॥
 कीर्त्तिता, चि, (कृत् + क्तः ।) कथितः ख्यातः ।
 यथा,—मावप्रकाशे ॥
 “कुशाखी तु भृशं लब्धौ कर्त्तावरमि कीर्त्तिता” ॥
 कीर्त्तिभाक्, [ज] पुं, (कीर्त्तिं भजते । भज + शिच् ।)

कीर्त्तना

द्रोणाचार्यः । इति शब्दरत्नावली । कीर्त्तिवृत्ते चि ।
 यथा,—महाभारते १ । ८३ । ४१ ।
 “राज्यभाक् स भवेद्भक्षन् ! पृथ्वाभाक् कीर्त्तिभाक्
 तथा” ॥
 कीर्त्तिमान् [त्] पुं, (कीर्त्तिरस्यास्तीति मनुप् ।)
 वसुदेवव्योमपुत्रः । (यथा भागवते ६ । २४ । ५३ ।
 “वसुदेवस्तु देवक्यां अष्टपुत्रानजीजनत् ।
 कीर्त्तिमन्तं सुबेद्यश्च भद्रसेनमुदारधीः ।
 ऋजुं संमर्दनं भद्रं सङ्घर्षणमहीम्बरम्” ॥)
 कीर्त्तिविशिष्टे चि । (यथा, हेः रामायणे १ । १४३ ।
 “उदारदृष्टार्थपदैर्नगैरभै-
 तदास्य रामस्य चकार कीर्त्तिमान् ।
 समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो
 यशस्करैः काव्यमुदारदर्शनः” ॥)
 कीर्त्तिशेषः, पुं, (कीर्त्तिः शेषो यस्य ।) मरणम् । इति
 जटाधरः ॥
 कील, बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (धां-परं-
 सकं-सेट् ।) चतुर्थखरी । कीलति । इति
 दुर्गादासः ॥
 कीलः, पुं स्त्री, (कील्यते बध्यतेऽसौ अनेनात्र वा ।
 कील बन्धे + कर्मणि करणेऽधिकरणे च यथावयं
 घञ् ऐसीति घोवा ।) अभिशिक्षा । शङ्खः ।
 इत्यमरः ३ । ३ । १६६ । (यथा, महाभारते ।
 ३ । १५ । १५ ।
 “परिखास्यापि कौरव्यः कीलैः सुनिचिताः कृताः” ॥
 तथा च आर्यासप्तशती ३७४ ।
 “था लुप्तकीलभावं याता वृद्धि वृद्धिरष्टशपि” ॥
 क्लम्भः । लेशः । कपोलिः । इति मेदिनी । कपवे-
 णिनिर्घातः । इति विश्वः ॥ (मृगभक्ष्यं प्रकारभेदः ।
 यथा । “तत्र ऊर्द्धबाह्विशिरः पादौ यो योनि-
 मुखं निर्याद्वि कील इव स कीलः” ॥
 इति सुश्रुते निदानस्थाने ८ अध्याये ॥)
 कीलकः, पुं, (कीलति वञ्चाति अनेन । करणे घञ्
 स्वार्थे कः ।) कीलः । खोटा गौज खिण इत्यादि
 भाषा । गवां गाचकण्डूयनार्थं गोष्ठे निखातक्लम्भः ॥
 इति सुश्रुतः । कण्डूयनार्थं काष्ठम् । इति के-
 चित् । नव्यनखरः । इति केचित् । यत्र वज्रा
 गौर्दुह्यते सः । इति केचित् । इति भरतः ॥
 तत्पर्यायः । शिवकः २ । इत्यमरः २ । ६ । ८३ ॥
 कीलसंस्पर्शः, पुं, (कीलं संस्पर्शति । सम् + स्पर्श् +
 अण् ।) दृष्टविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गात्र
 इति भाषा ॥
 कीला, स्त्री पुं, (कील + टाप् ।) कीलः । इत्यमर-
 मेदिनीकरौ ॥
 कीलानं, स्त्री, (कीलं वज्रिण्यानां अक्षति वारय-
 तीति । कील + अण् + कर्मणि क्तः ।) यदा कीलात्
 वज्रिशिखायाः शिखाग्रव्योनाच्च वज्रेव ग्रहण-
 मिति ध्येयम्, अतएवाग्रेः सक्ताद्यात् अक्षति-
 पर्याप्नोति उत्पद्यते इति यावत् “अघोरापः”
 इति श्रुतेः । अण् + अण् ।) जलम् । (यथा, शङ्ख-
 रकविज्ञते अन्वयात्के २ ।
 “जुजातिगामिभयतुलावनिज्जलकीलाविकस्यति-

कुकुटः

विधाकोणाहणक्षपितकानामदी कुकुटकीका-
धोवचनमाः” ॥ रत्नम् । इत्यमरः २ । १ । १८६ ॥
(कीर्त्तयेः कीर्त्तं आनाति । आना + कः ।)
अमृतम् । मधु । इति शब्दरत्नावली । (पुं कीर्त्तय
वन्वाय अचति पर्याप्नोतीति । पशुः ॥)
कीर्त्तयति, पुं, (कीर्त्तयं जनं क्षीयतेऽस्मिन् । धा +
किः ।) ससुम् । इति शब्दरत्नावली ।
कीर्त्तयति, पुं, (कीर्त्तयं वधिरं पिबति । पा +
“आतोऽनुपसर्गे कः” । २ । २ । १ । इति कः ।)
राक्षसः । इति शब्दरत्नावली ।
कीर्त्तयति, पिं, (कीर्त्तयतेऽसौ । कीर्त्त + कर्म्मणि क्तः ।)
वज्रः । इत्यमरः २ । १ । ४२ ॥ (यथा, राजेन्द्र-
कर्म्मपुरे २० ।
“किं बान्धव देव ! वेक्षति यदि भूवक्षरोपक्षवः
सोऽपि क्षामकपोनकीर्त्तयः संक्रन्दनः क्रन्दति” ॥)
कीर्त्तयः, पुं, (की इति शब्दं ईदृशे । ईदृ + कः । यदा
कस्य वायोरपत्वं अत इत् । किः ह्युमान् ईदृशो
यस्य ।) वानरः । इत्यमरः २ । ५ । २ ॥ (यथा,
काशीखण्डे ४२ । ११ ।
“रासभैः कर्म्मैः कीर्त्तयेः श्येनैरन्वतेऽर्चकैः” ।
के आकाशे ईदृशे प्रभवतीति । क + ईदृ + कः ।)
सूर्यः । पक्षी । इति शब्दरत्नावली । नभे चि ।
इति मेदिनी ।
कीर्त्तयति, पुं, (कीर्त्तयः वानरः तस्य कोमेव पर्या-
मस्य ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ।
कीर्त्तयति, स्त्री, (कीर्त्तयति + जातौ डीष् ।) अपा-
मार्गः । इत्यमरः २ । ४ । ८६ ॥
कु उ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-अक-
सेट् ।) उ कवते इति दुर्गादासः ॥
कु ण शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अक-
सेट् ।) ण कौति । इति दुर्गादासः ॥
कु शि स आनखरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
आत्म-अक-सेट् ।) शि उ कवते अकुत । इति
दुर्गादासः ॥
कु, अ, (कु + हुः ।) पापम् । कुत्सा । ईषदर्थः ।
निवारणम् । इति मेदिनी ।
कु, स्त्री, (कु + मित्वादित्वात् हुः ।) पृथिवी । इत्य-
मरः २ । १ । ७ ॥
कु, उ आदाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-
सक-सेट् ।) उ कोकते । इति दुर्गादासः ॥
कुक्रमं, स्त्री, (कुकेन आदानेन पानेनेत्यर्थः भातीति ।
भा + कः ।) मधुम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
कुकरः, पिं, (कुत्सितः करोः यस्य ।) कुत्सितहस्त-
युक्तः रोगादिना कुत्सितकरः । तत्पर्यायः । कुशिः
२ । इत्यमरः २ । ६ । ४८ ॥ कुशिः २ कोशिः
४ । इति तट्टीका ।
कुकीका, पुं, (कुः पृथिवी तस्याः कीका इव ।) पर्यः ।
इति चिकित्साशेषः ।
कुकुटः, पुं, (कु ईदृशं कुत्सितं यथा स्यात् तथा वा
कुटवीति । कुट् + कः ।) सितावरः । इति राज-
निर्णयः । सुवर्णि शक इति भाषा । (अस्य
पर्याया यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

कुकुलः

“श्रितिवारं श्रितिवरः स्वस्तिकः सुनिबलकः ।
श्रीवारकः सूचिपत्रः पर्यंकः कुकुलः शिखी” ॥
गुणाश्चास्य सुनिबलकशब्दे ज्ञेयाः ॥
कुकुदः, पुं, (कु इत्यर्थं अलङ्घिता कन्या । तां सत्-
कृत्य पात्राय ददाति यः ।) कुकुदः । सत्कारपूर्व-
कालङ्घितकन्यादानकर्त्ता । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥
कुकुन्दरं, स्त्री, (कुन्दते कामिनाऽत्र । कुदि आ-
वने मद्गुरादयश्चेति निपातनात् साधुः ।) नितम्ब-
स्यकूपकद्वयम् । एकवृंशादधोगर्भद्वयम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७६ ॥ कुकुन्दरे इति द्विवचनान्तोऽपि
प्रयोगः ॥ (यथा सुश्रुते शारीरस्थाने । ६ अ ॥
“पार्श्वगन्धनवर्द्धिभागे एकवृंशसुभयतो नातिनिक्षे
कुकुन्दरे नाम मर्मस्थी तत्र स्पृशाश्चानमधःकाये
चेष्टोपघातश्च” ॥)
कुकुन्दरः, पुं, (कुं भूमिं ददयति दारयति वा अन्त-
र्भूतव्यन्तात् दृ अण् निपातनात् दृढभावेन
साधुः । कु ईदृशं कुत्सितं वा कुन्दरमत्र ।)
कुकुन्दरुः । कुकुन्दौ इति हिन्दी भाषा । तत्-
पर्यायगुणाः । यथा भावप्रकाशे ॥
“कुकुन्दरस्तान्मयूः सूत्रपत्रो मृदुच्छदः ।
कुकुन्दरः कटुस्तिक्तो ज्वररक्तकषापहः ॥
तन्मूलमात्रं निःक्षिप्तं वदने मुखशोषहृत्” ॥
(ऐलिङ्गोऽयं शब्दोऽपि नितम्बस्यकूपकद्वये वर्त्तते
यथा ॥
“एकवृंशं सुभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयोः ।
जघनस्य वर्द्धिभागे मर्मस्थी तौ कुकुन्दरौ” ॥
इति वामटे शारीरस्थाने । ४ अध्याये ॥)
कुकुमा, स्त्री, (कु ईदृशं कुः पृथ्वीस्थानी देवता इव
भा यस्याः ।) रागिणीविशेषः । इति हज्जायुधः ॥
कुकुरः, पुं, (कु कुत्सितं कुरति शब्दायते । कुर +
अच् ।) कुकुरः । (कुं पृथिवीं कुरति स्वामित्वेन
आदत्तवान् । कुर + कः । यदा—कुकुरातोः
“मदुरादयश्च” । उणां १ । ४२ । इति साधुः ।)
क्षत्रियविशेषः । इत्युणादिकोषः । स तु यदुवशी-
यान्धकाराजपुत्रः । इति शोभागवतम् । (यथा
माघे ११ । १६ ।
“परिपुङ्गवगणकाः परस्परम्
परिरेभिरे कुकुरकौरवस्त्रियः” ॥)
यज्ञिपर्यायः । इति चि काव्यशेषः ॥
कुकुराः, पुं, (कुराः खनामस्थाताः क्षत्रियाः तेषां
जनपदः ।) देशविशेषः । तद्देशस्थकोकश्च । तत्-
पर्यायः । यदवः २ दशाष्टाः ३ सात्वताः ४ ।
वज्रवचनान्तोऽयं शब्दः । इति चिकित्साशेषः ॥
कुकुटी, पुं, (कोः पृथिव्याः कुटोऽस्यस्याः । अच्
गौरादित्वात् डीष् ।) शास्त्रनिष्ठः । इति राज-
निर्णयः ॥ (शास्त्रनिष्ठशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ।)
कुकुनं, स्त्री, (कोः भूमेः कुनं । कुत्सितं कुनं वा ।)
शत्रुभिः सङ्गीर्यं अन्नम् । इत्यमरः २ । १ । २०२ ।
तनुजम् । इति हारावली ।
कुकुना, पुं, (कु + ऊजच् कुगागमच् ।) तुषानकः ।
इत्यमरः २ । १ । २०२ ॥

कुकुटा

“श्रीरीषादपि मृदुको ज्ञेयमायतनोचना
अयं क्षत्र कुकुनाभिकर्को मदनानिकः” । इति
उद्भटः । केचित्तु “कुकुनाभिः कर्को मदनानकः”
इत्येवमाहुः ॥
कुकोनं, स्त्री, (कुत्सितं कोनति । कुन + अच् ।)
कोनिष्ठः । इति शब्दचन्द्रिका ।
कुकुटः, पुं, स्त्री, (कु + सन्पदादित्वात् क्तिप् ।
कुका आदानेन कुटतीति । कुट् + कः ।) पक्षि-
विशेषः । कुकुडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
क्षकवाजुः २ ताम्रपूरुः ३ चरयायुधः ४ । इत्य-
मरः २ । ५ । १७ ॥ कालक्षः ५ नियोजा ई
विष्किरः ७ गहरायुधः ८ ताम्रशिखी ९ । इति
जटाधरः । राजिवेदः १० उषाकरः ११ वताक्षः
१२ काहणः १३ । इति शब्दरत्नावली । दक्षा
१४ यामनादी १५ शिखिहकः १६ । तन्मांस-
गुणाः । (यथा, भावप्रकाशे ।
“कुकुटो वृद्धः क्षिग्नो वीर्योऽग्निकण्डूवः ।
चक्षुष्यः शुक्लकफहृत्स्थो रूक्षः कषायकः ॥
आरण्यकुकुटः क्षिग्नो वृद्धः क्षेधको गुहः ।
वातपित्तक्षयविषमव्यवनाशनः” ॥
अरण्यकुकुटमांसगुणाः । हृद्यत्वम् । क्षेध-
हरत्वम् । लघुत्वम् । इति राजनिर्णयः । रूक्ष-
त्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतलत्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ याम्यकुकुटमांसगुणाः । क्षि-
ग्धत्वम् । वातहरत्वम् । दीपनत्वम् । रुचत्वम् ।
इति राजनिर्णयः । वक्त्रकारित्वम् । उष्णत्वम् ।
मधुरत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * । निषादपुलः ।
मृदुपुलः । टण्डुलका । कुकुभपक्षी । इति मे-
दिनी । वक्रिकायाः । इति जेमचन्द्रः । (आसन-
विशेषः । यथा हठयोगदीपिकायाम् । २ । २१ ।
“पद्मासनन्तु संस्थाप्य जानुर्वीरस्तरं करौ ।
निवेश्य भूमौ संस्थाप्य शोमस्यं कुकुटासनम्” ॥)
कुकुटकः, पुं, (कुकुट + सांज्ञायां कन् ।) कुकुभपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली । स्वार्थे कन् प्रत्यये कुकुट-
शब्दार्थोऽप्यच ॥)
कुकुटवर्तं, स्त्री, (कुकुट इत्याख्यं व्रतम् ।) सन्मानार्थं
स्त्रीकृतव्रतम् । इति शब्दमाणा । कुकुटीव्रत-
मपि पाठः । कलितासप्तमीव्रतमिदम् । यथा,—
“भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या ।
आत्मा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहात्मिकम् ॥
पूजयेच्च तदा तस्या दुष्प्रापं नैव विद्यते” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वे भविष्यपुराणम् ।
कुकुटमखपः, पुं, सुक्तिमखपः । यथा, काशीखण्डे ।
“ततो लोकान्तद्वारं कथयिष्यन्ति सर्वतः ।
सुक्तिमखपनामैतदेव कुकुटमखपः” ॥
कुकुटमलकं, स्त्री, (कुकुटस्यैव मलकं शिखा यस्य ।)
अथम् । इति राजनिर्णयः । चोई इति भाषा ।
(अथशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)
कुकुटशिला, पुं, (कुकुटस्य शिलेव शिखा यस्य ।)
कुसुम्भकः । इति शब्दचन्द्रिका ।
कुकुटासः, पुं, (कुकुट इव आभाति । आ + भा +
कः ।) कुकुटपुष्पवर्णचरसर्वविशेषः । तत्पर्यायः ।

कुक्षुरः

कुक्षुटाहिः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुक्षुटाहिः, पुं, (कुक्षुटः तक्षरय इव अहिः सर्पः) ।
 कुक्षुटामसर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुक्षुटिः, स्त्री, (कुक्षुट इव आचरति । आचारे
 क्षिपि इन् ।) दम्भचर्या । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुक्षुटी, स्त्री, (कुक्षुटि + वा डीप् ।) अन्ततचर्या ।
 इति मेदिनी ॥ जेछी । इति शब्दरत्नावली ॥
 टिक् टिक् इति भाषा शास्त्रकीदृशः । इति
 जटाधरः । (यथा, सुभ्रते उत्तरतन्ने । ६० अ० ॥)
 “कुक्षुटी सर्पगन्धाश्च तथाकायविषाणिके” ॥
 योविहिशेषः । इति चिन्तामणिः ॥
 कुक्षुटीप्रतं, स्त्री, (कुक्षुटी इति संज्ञकं प्रतं निय-
 मविशेषः ।) भाद्रयुक्तासप्तमीकर्त्तव्यनियमविशेषः ।
 तद्विबरणं कलितासप्तमीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 कुक्षुभः, पुं, (कुक्षुशब्दं भाषते । भाष् + बाङ्ग-
 कात् डः । यदा कुक् इत्यथक्त्तं कौति शब्दायते ।
 कु + बाङ्गलकात् भक् ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः ।
 २ । ५ । १५ । पाल्मुका इति भाषा ॥
 कुक्षुरं स्त्री, यन्त्रियणम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३२ ।
 गौडियाणा इति भाषा । (अस्य पर्याया यथा,—
 “स्यौख्यकं वहिर्वह युष्कवर्हश्च कुक्षुरम् ।
 शीर्षारोम युक्तापि युक्त्वयं युक्त्वदम्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥ गुणा-
 न्नास्य स्यौख्यकशब्दे ज्ञेयाः ॥)
 कुक्षुरः, पुं, (कोकते आदत्ते इति । कुक् + क्षिप् । कुक्
 यत्किञ्चिदपि मृच्छन्तं जनं दृष्ट्वा कुरति शब्दा-
 यते । कुर + कः ।) जन्तुविशेषः । कुक्षुर इति
 भाषा । तत्पर्यायः । कौलेयकः २ सारमेयः ३
 मृगदंशकः ४ मुनकः ५ भयकः ६ आ ७ । इत्य-
 मरः । २ । १० । २१ ॥ कुक्षुरः ८ मुनः ९ मुनिः १०
 आनः ११ । इति तट्टीका । भयकः १२ भङ्गकः
 १३ वक्रकाङ्गुलः १४ लकारिः १५ राजजागरः
 १६ कालेयकः १७ याम्यमृगः १८ मृगारिः १९
 मूरः २० शयालुः २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तस्य गुणाः ।
 “ब्रह्मणी सत्यसन्तुष्टः सुनिद्रः प्रीतिप्रेतनः ।
 प्रभुमत्ताश्च मूरश्च वक्षते च शुनो गुणाः” ॥
 इति चायकम् ॥ तस्य परीक्षा यथा ।
 “मृगयार्थं श्राकुगार्थं कौतुकार्थमहीक्षिता ।
 आनः पोष्यास्तस्तेषामत्र वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 गुणजातिप्रभेदेन शुनो भेदो ह्यनेकधा” । तद्यथा ।
 “सात्त्विका राजसाश्चैव तामसाश्च त्रिधा मताः ॥
 अमान्ता अपरिच्छिन्नाः पवित्राः स्वयम्भोजिनः ।
 आनस्ते सात्त्विकाः प्रोक्ता दृष्टान्ते च कश्चित् कश्चित् ॥
 क्रुद्धा बद्धशुनो दीर्घा गुणवत्तान्तराः ।
 जाङ्गलस्था जाङ्गिकाश्च आनस्ते राजसा मताः ॥ २ ॥
 अत्यजनेष्वेव ये आन्ता जलज्जङ्गा गुरुदराः ।
 आनस्ते तामसा ज्ञेयाः सन्ध्यावनसमानयाः ॥ ३ ॥
 ब्रह्मादिजातिभेदेन चतुर्धा सर्वे एव हि ।
 शुभा दीर्घा काव्यकाश्च कष्टपुष्पास्तनूदराः ॥
 सुमुक्ताखरदन्ताश्च आनस्ते ब्रह्मजातयः ॥ १ ॥
 रक्षाङ्गास्तनुमानो जलज्जङ्गास्तनूदराः ॥

कुक्षुर्म

दीर्घा दीर्घा नखरदाः आनस्ते क्षालजातयः । २
 ये पीतवर्णा मृदवस्तनुमान एव च ॥
 क्रुद्धा क्रुद्धा जलज्जङ्गास्ते आनो वैष्णवातयः ॥ ३ ॥
 क्षालवर्णास्तनुमुखा दीर्घरोमाश्च एव च ॥
 अक्रुद्धाः अमयुक्ताश्च ते आनः मूत्रजातयः ॥ ४ ॥
 कष्टप्रमाणास्त गुरुदरा ये
 येऽमेध्यमक्षा बद्धपुलकाश्च ।
 प्रष्टुपुष्पा कष्टपुष्पास्त
 स्तेष्वान्यजाः कुक्षुरजातयः स्युः ॥ ५ ॥
 द्विजातिचित्रसंस्पर्गात् द्विजातिः आ भयवहः ।
 लक्ष्यचयसम्बन्धात् त्रिजातिर्धननाशनः ॥
 भोजोऽपि ।
 द्विजातिर्वा त्रिजातिर्वा विजातिः आनहीभ्यताम् ।
 भयं धनक्षयं शोकं विदधाति यथाक्रमम् ॥
 इति भोजराजस्तयुक्तिकल्पतरुः । (मुनिविशेषः ।
 यथा महाभारते । २ । ४ । १७ ।
 “कुक्षुरो वेङ्गजङ्घोऽथ कालापः कठ एव च ।
 मुनयो धर्मविदास्तो ह्यतामानो जितेन्द्रियाः” ॥)
 कुक्षुरङ्गः, पुं, (कुक्षुरः कुक्षुरगन्धोपपन्नः शृङ्गः ।)
 लक्ष्यविशेषः । कुक्षुरशौका इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । ताम्रचूकः २ सुखापत्रः ३ मृदच्छदः
 ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-
 रसकषणाश्लक्ष्णम् । इति मदनविनोदः ॥
 “तन्मूलमाद्रिं निक्षिप्तं वदने मुखशोषहृत्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 कुक्षुरी, स्त्री, (कुक्षुर + स्त्रियां जातित्वात् ङीष्) ।
 कुक्षुरस्त्री । कुक्षी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 सरमा २ आनी ३ सारमेयी ४ मुनी ५ भवी ६ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 कुक्षुवाक्, पुं, (कुक्षुरस्य वाक् शब्द इव शब्दो-
 यस्य ।) सारकृम्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुक्षुः, पुं, (कुक्षुनिष्कर्षे + “उन्दिगुधिकुविभ्यश्च” ।
 उणां ३ । ६८ । इति सः क्षिप् ।) कुक्षिः । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुक्तिः ॥
 कुक्षिः, पुं, (कुक्षुनिष्कर्षे + “अधिकुविभ्यश्च” ।
 उणां ३ । १५५ । इति क्सिः ।) उदरम् । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ७७ । (यथा, महाभारते १ । ७७ । १३ ।
 “यान्नोषितं विशाकाक्षि । त्वया चन्द्रनिभानने ।
 तत्राहसुबितो भन्दे कुक्षौ काथस्य भाविनि” ॥
 दानवविशेषः । यथा महाभारते १ । ६७ । ५७ ।
 “कुक्षिस्तु राजन् विख्यातो दानवानां महाबलः” ॥)
 कुक्षिम्भरिः, त्रि, (कुक्षिं विभर्तीति । भृ + खः
 + मुम् च ।) आत्मम्भरिः । खोदरपूरकः । इत्य-
 मरः । ३ । १ । २१ ॥
 कुक्षिरन्ध्रः, पुं, (कुक्षौ रन्ध्रं छिद्रं यस्य ।) नखः । इति
 निर्घण्टः ।
 कुक्षुर्म, स्त्री, (कुम्कुम् इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य
 अर्थ आद्यश्च । यदा कुक्षते आदीयतेऽवौ । कुक्
 आदाने उभयं निपतनात् मुम् ।) खनामन्त्यात-
 गन्धद्रव्यम् । कुम्कुम् इति केशर इति भाषा ।
 (यथा माते ११ । १४ ।
 “क्षतधवलिमभेदेः कुक्षुभेनेव किञ्चित् ।

कुचः

मज्जबद्धरजोभिर्भूयन् पञ्चमाशाम्” ॥)
 तत्पर्यायः । काष्ठीरजम् २ अधिशिखम् ।
 वरम् ४ वाङ्गीकम् ५ पीतकम् ६ रजम् ७
 सङ्गोचम् ८ पिशुनम् ९ धीरम् १० कोहित
 चन्दनम् ११ । इत्यमरः । २ । ६ । १२४ । आ
 १२ वाङ्गीकम् १३ वरवाङ्गीकम् १४ रज्ज्वन्धनम्
 १५ । इति तट्टीका ॥ अधिशिखरम् १६ अक्षय
 १७ काष्ठीरजम् १८ पीतकम् १९ काष्ठीरः
 २० वचिरम् २१ शठम् २२ शोषितम् २३
 घृष्टम् २४ वरेण्यम् २५ अक्षयम् २६ कासेयकः
 २७ जङ्गुम् २८ कानम् २९ वक्षिशिखम् ३०
 केशरवरम् ३१ गौरम् ३२ केसरम् ३३ इति
 चन्दनम् ३४ खलम् ३५ रजम् ३६ दीपकम् ३७
 कोहितम् ३८ सौरभम् ३९ चन्दनम् ४० इति
 शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । सुदभितम्
 तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कासवातकफ-
 कण्ठरोगमूर्च्छाशूलविषदोषनाशित्वम् । रोष-
 नत्वम् । तनुकान्तिकरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 रेचकत्वम् । विवर्णताकषुणाश्लक्ष्णम् । इति रा-
 वल्लभः । क्षिण्वत्वम् । शिरोरोगप्रणाल्युपनिष्ठा
 दोषत्रयापहत्वम् । बल्यत्वम् । इति भावप्रकाशः
 त्वग्दोषनाशित्वम् । इति रत्नावली तत्त्वचन्द्रिका
 च ॥ देशभेदे तत् त्रिविधम् । यथा,—
 “काष्ठीरदेशे ज्ञेये कुक्षुर्मम् यद्वेदेति तत् ।
 सुष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् ॥ १ ॥
 वाङ्गीकदेशसंज्ञातं कुक्षुर्मं पाण्डुरं भवेत् ।
 केतकीगन्धयुक्तं तन्मध्यमं सुष्मकेशरम् ॥ २ ॥
 कुक्षुर्मं पारसीकेयं मधुगन्धि तदीरितम् ।
 ईषत्याहुरवर्णं तदधमं खलुकेशरम्” ॥ ३ ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 कुक्षुनी, स्त्री, (कुक्षुर्मवर्णोऽस्यस्याः । अथ गौर
 दित्वात् ङीष् । ततः ह्रस्वोदरादित्वात् साधुः
 महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः । (कु-
 मीति केचित् ॥)
 कुच, ज रोधपर्ककौटिल्यलेखने । इति कविकर-
 द्रुमः । (आ-परं-सकं, अकं च-सेट्-कणां
 ज कोचः कुचः । रोधः क्षियारोधः जङ्गीभः
 इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे एव प्रायो वर्तते । यस्मिन्
 प्रमुदिते राक्षि तमः सङ्गोचति क्षितौ । प
 सम्पर्कः । इति दुर्गादासः ॥
 कुच, शि सङ्गोचे । इति कविकल्पद्रुमः । (तु
 परं-अकं, सेट् ।) प्रायः संपूर्णस्य प्रयोगः । ति
 संकुचति अकुचीत् कुचोच । इति दुर्गादास
 कुच, तारशब्दे । उच्चैःशब्द इति यावत् । इति का-
 कल्पद्रुमः । (आ-परं-अकं-सेट् ।) कोचति उच्च
 भट्टमल्लस्तारे शब्दे च कोचति इति नाम्ना
 पठति । तन्मते तारचक्रकृता । कोचति का-
 वयिक् चिह्नयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 कुचः, पुं, (कुचति संकुचतीति । कुच् संकोषे
 “ह्रणपठेति” ॥ ३ । १ । ११५ । कः ।) खल
 इत्यमरः । २ । ६ । ७७ । (यथा गोः रामावर्णं
 ५ । १३ । ५७ ।

कुचेला

“अन्धा वक्षसि चावस्थानस्याप्यपराः कुचे ।
उरुपार्श्वकटीरुमन्थोन्धं समुपान्विताः” ।
स्त्रीणां यौवने कुचपरिदृष्टिर्भवति ।
यथाह भावप्रकाशे ।
“पुष्पाणां मुकुते गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते ।
तेषां तदपि तावच्छेदो दुःखत्वात् व्यक्तियेति हि ।
कुचमार्गं प्रयुक्तानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा ।
रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने ।
जायते ऽप्यत्र यो मेरो ज्योतो व्याख्यानतः स च” ।
व्याख्यानं यथा,—

“पुंसां रोमराजिभ्यश्चमुपभृतयः
नारीणाम्पु रोमराजी कान्तार्त्तवादयः” ॥

कुचखिका, स्त्री, (कुक्षिता चखिका कोपना इव ।
विक्षतिकारितया तथात्वम् ।) मूर्खानता । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

कुचन्दनम्, स्त्री, (कुक्षितं गन्धहीनतया यचन्दनं
यदा कौ पृथिव्या चन्दनमिव ।) रक्तचन्दनम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११२ । पञ्चाङ्गम् । वक्त्रम्
काट् इति भाषा । दृष्टभेदः । इति मेदिनी ॥
कुचुमम् । इति शब्दचन्द्रिका । (अस्य पर्याया
यथा,—वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“पतङ्गं रत्नं रत्नं पञ्चाङ्गं कुचन्दनम्” ॥)

कुचफला, पुं, (कुच इव फलं यस्य । कुचसदृशत्वा-
त्तथात्वम् ।) दाक्षिमहस्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणपर्व्याया दाक्षिमहस्ते ऽस्य ज्ञातव्याः ॥)

कुचरः, त्रि, (कुक्षितं चरतीति । कु + चर् + णच् ।)
कुवादः । परदोषकथनशीलः । इत्यमरः । ३ । १
३७ । (दुर्गमदेशगता । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५ । १ ।
“प्र तद्विष्णुः स्रवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो
गिरिकाः” ॥ कुक्ष्याने चरतीति । कान्तारादि-
पर्यटकः । कौ पृथ्व्यां चरतीति । भूमिचरः ।
यथा महाभारते । १४ । ३८ । १३ । १४ ।

“दृष्ट्वा त्वादित्यमुद्यन्तं कुचराणां भयं भवेत् ।

अध्वगाः परितप्येयुश्च्युता दुःखभागिनः ॥

आदित्यः सत्यमुत्तिष्ठं कुचरास्तु तथा तमः ।

परितापोऽध्वगानाञ्च रजसो गुण उच्यते” ॥)

कुचायं, स्त्री, (कुचस्य कुचयोर्वा अयम् ।) क्षत्राय-
भागः । तत्पर्यायः । सुषुक्तम् २ । इत्यमरः । २ ।
६ । ७७ । सुषुक्तम् ३ । इति तट्टीका ॥

कुचाज्जेरी, स्त्री, (कुक्षिता चाज्जेरी ।) इति रत्न-
माला ॥ सुक्षिका । सुकापालं इति भाषा ॥

कुचिका, पुं स्त्री, (कुच + वाङ्मनकात् इकान् ।)
मत्स्यविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः । कुचिया
इति भाषा ॥

कुचेला, त्रि, (कुक्षितं चेलां वक्षं यस्य ।) कुवासाः ।
परिदृष्टकुक्षितवस्त्रो जनः । इति मेदिनी ॥
(कुक्षितं चेलामिति विग्रहे । स्त्री, जीर्णवस्त्रम् ।
यथा, मनुः । ६ । ४४ ।

“कपाणं दृष्टमूलाणि कुचेलमसहायता ।

समता च वस्त्रं क्षिप्रैतन्मत्स्यं कथयाम्” ॥)

कुचेला, स्त्री, (कुचा सङ्घा इवा भूमिः निद्रा वा
यस्या ।) विज्ञकर्त्री । इति मेदिनी (यथा, मैत्रव्य-

कुञ्जटिः

रत्नावल्याम् ।

“कुचेला कुनका रात्रिर्भेदनामा च यन्त्रिका” ॥

अस्याः पर्याया यथा ।

“अम्बुलाम्बुकीपाटा कुचेला पापचेलिका ।

एकाक्षीला वरा तिल्ला प्राचीनौकाश्रिवावुका” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कुचेली, स्त्री, (कुचेला + गौरादित्वात् ङीष् ।) अम्बुलाम्बु ।

इति रत्नमाला ॥ आकनादि इति भाषा ॥

कुञ्जं, स्त्री, (कोः पृथिव्याः दुःखं व्यति दर्शनप्राप्ता-
दिना लुनातीति । कु + ङो + कः ।) कुमुदम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुमुदशब्दे ऽस्य गुणपर्याया
बोद्धव्याः ॥)

कुञ्ज उ स्तेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट् ।) उ कोजित्वा कुञ्जा । स्तेयं चौथ्यम् । इति
दुर्गादासः ॥

कुञ्ज, इ अथक्तशब्दे । इति चन्द्रः । (भां-परं-सकं-
सेट्-इदित् ।) कुञ्जति कुञ्जरः । इति दुर्गादासः ॥

कुञ्जः, पुं, (कोः पृथिव्याः जायते । कु + जन् + ङः ।)
‘मङ्गलशब्दः । (यथा, मङ्गलशब्दस्तौ । “अङ्गारकः
कुञ्जो भौमः” इति ।) नरकासुरः । (यथा,—

“तत्राहताका नरदेवकन्याः

कुञ्जेन दृष्ट्वा हरिमात्तवन्धुम्” ॥

श्रीमद्भागवते ३ । ३ । ८ ॥) दृष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुजम्भनः, त्रि, (कोः पृथिव्याः कौ वा जम्भनः
मृत्तिकादिखननेन सन्धिचौरः ।) चौरविशेषः ।
इति हारावली । सिंदेल चौर इति भाषा ॥

कुजम्भिनः, त्रि, (कुजम्भोऽस्यास्तीति । इणच् ।)

कुजम्भनः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुजा, स्त्री, (कुजाः पृथिवीजाः दृष्ट्वा आश्रयत्वेन
सन्ति अस्याः इति अच् ततश्चाप् । यथा,—

“कदली दाक्षिणी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः ।

विल्वाशोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका” ॥

इति मन्त्रोक्तनवपत्रिकासु “तव स्थानमिदं मर्त्ये” ।

इत्यादि निर्देशेन चास्याः आश्रयत्वात् तथात्वम् ।)

कात्यायनी देवी । इति मेदिनी ॥ (कोः पृथिव्याः

जायते । जन + ङः टाप् च । सीता देवी भूमेः

तदुत्पत्तिकथा कालिका पुराणे ३७ अध्याये ।

“ततः पुरोधसं राजा गोतमं मुनिसत्तमम् ।

तत्पुत्रं शतानन्दं पुरोधायाकरोन्मखम् ॥

द्वौ पुत्रौ तस्य सज्जतातौ यश्च भूमौ परौ स्ततौ ।

एका च दुहितृ साध्वी भूयन्तरगता शुभा” ॥)

कुजिशः, पुं, मत्स्यभेदः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
हृद्यत्वम् । कषायत्वम् । दीपनत्वम् । वलकारित्वम् ।
खिगधत्वम् । गुणत्वम् । यादित्वम् । वाते हित-
त्वम् । रोचनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जटिः, स्त्री, (कोजति अपहरति सूर्यप्रकाशम् ।

कुञ्ज + क्षिप् न कुत्वम् । भट्ट संघाते इन् । ततः

कर्मधारयः ।) कुञ्जटिका । कुया । कुयासा इति

च भाषा । तत्पर्यायः । धूममहिषी २ रताम्भी

३ कुहेजिका ४ धूमिका ५ गमोर्दण्डः ६ । इति

त्रिकाण्डशेषः । अस्य गुणाः । कृच्छात्वम् । तमोगुण-

प्रायत्वम् । कषापितकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

कुञ्जरः

कुञ्जटिका, स्त्री, (कुञ्जटि + क्षार्थे कन् टाप् ।)

कुञ्जटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुञ्जटी, स्त्री, (कुञ्जटि + खियां वा ङीप् ।)

कुञ्जटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुञ्जनं, स्त्री, (कुञ्जति अनेन । कुञ्ज + करणे ल्युट् ।)

नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“वाताद्या वर्त्मसङ्गोचं जनयन्ति यदा मनाः ।

तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्जनं नाम तद्विदुः” ॥

इति माधवकरः ॥ (भावे ल्युट् । सङ्गोचः । यथा
सुश्रुते ।

“कुञ्ज्यात् शिरागतं मूलशिरा कुञ्जनपूरणम्” ॥)

कुञ्जफला, स्त्री, (कुञ्जं कुञ्जितं फलं अस्याः ।) कुञ्जाखी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्चिः, पुं, (कुञ्च + इन् ।) अष्टमुष्टिपरिमाणम् ।
यथा, स्मृतिः ॥

“अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुचयोऽष्टौ च पुष्कलम्” ॥

कुञ्चिका, स्त्री, (कुञ्च + यण् + टाप् इत्वंच् ।)

गुञ्जा । कुञ्च इति भाषा । वंशशाखा । कश्चि इति

भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ क्षाण्णीरकः । इति
जटाधरः ॥

(अस्या व्यवहारो यथा मरिचाद्यधूर्णे ।

“मरिचः कुञ्चिकांश्च दृष्ट्वा क्षाण्णीरकः कुञ्चः पृथक्” ॥

इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । इति चरके चिकित्सास्थाने ।

१८ अः ॥) कुञ्चिका । कुञ्जि चावि इति च भाषा ।

इति हेमचन्द्रः ॥ मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मत्स्यभेदः । कुञ्चे इति भाषा । यथा । “कुञ्चिकयैर्न
विस्माययति भाययति” । इति मुग्धबोधम् ॥

कुञ्चितं, त्रि, (कुञ्च + क्तः ।) वक्त्रम् । इत्यमरः ।
३ । १ । ७१ ॥ (यथा, नैषधे ३ । १ ।

“आकुञ्चिताभ्यामथ पक्ष्मतिभ्यां

नभोविभागात्तरसावतीर्थे” ॥)

तगरपुष्पे स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जः, पुं स्त्री, (कौ जायते जन + ङः ।) पृथोदरा-

दित्वात् सुमि साधः ।) पर्वतादेर्जतापल्लवादितिः

समन्ताच्छादितगर्भो गङ्गरादिदेशः । इति मधु-

प्रभृतयः ॥ उपरि चतुर्दिक्षु च जतादिभिराच्छा-

दितस्य स्थानस्य मध्ये श्रृङ्गदेशः । इत्यमरे । इति

भरतः ॥ तत्पर्यायः । निकुञ्जः । इत्यमरः । २ । ३ । ८ ॥

(यथा, पदाङ्गदूते १ ।

“गोपीभर्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षो

उन्मत्तेन खनितकवरी निःश्वसन्ती विश्रानम् ।

अत्रैवास्ते मुररिपुरिति भ्रान्तिदूतीसहाया

त्वक्ता गेहं भटिति यमुना मङ्गकुञ्जं जगाम” ॥)

हनुः । हस्तिदन्तः । इति मेदिनी ॥

कुञ्जरः, पुं, (प्रशक्तः कुञ्जः हनुर्दन्तो वा अस्यस्य ।

कुञ्ज + “रप्रकरणे लमुखकुञ्जैश्च उपसंस्थानम्” ।

वार्तिकं इति रः ।) हस्ती । (यथा, महाभारते

३ । दैतवनप्रवेशे २६ । १५ ।

“कुञ्जरस्येव संयामे परिहृष्टाङ्गुशयहम्” ॥)

उत्तरपदे श्रेष्ठवाचकः । यथा पुरुषकुञ्जर इत्यादि ।

इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (सर्पविशेषः । यथा,

महाभारते । ३५ । १५ ।

“कुटरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः” ॥
 केशः । इति मेदिनी ॥ देशभेदः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (पर्वतविशेषः । यथा गोः रामायणे
 ४ । ४९ । ५० ।

“ततः शक्राध्वजाकारः कुञ्जरो नाम पर्वतः ।

अगस्त्यभवनं तत्र निमित्तं विन्धकर्मणा” ॥

कुञ्जरपिप्पली, स्त्री, (कुञ्जरनाली पिप्पली ।) गज-
 पिप्पली । इति शब्दमाणा ॥ (गजपिप्पलीशब्दे-
 ऽस्या विवक्षिता ॥)

कुञ्जरधारमूलं, स्त्री, (कुञ्जरपिप्पल्या इव धारं उग्रं
 मूलमस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जरा, स्त्री, (कुञ्जः हस्तिदन्त इव एवं अस्त्वस्याः ।
 रप्रत्यये अच् तत आजादित्वात् टाप् ।) धातकी ।
 धाद्वज्र इति भाषा । (अस्याः पर्याया यथा,—
 “धातकी धातुपृष्ठी च तावपृष्ठी च कुञ्जरा ।
 सुभिन्ना बडपृष्ठी च वज्रपृष्ठा च सा स्मृता” ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा-
 न्यास्या धातकीशब्दे ज्ञातव्याः ॥) पाटलादृच्छः ।
 इति मेदिनी ॥ (कुञ्जर + टाप् ।) हस्तिनी । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जरारातिः, पुं, (कुञ्जरस्य आरातिः प्रजुः ।) शरभः
 इति हेमचन्द्रः ॥ (सिंहः । इति व्युत्पत्तिशब्दो-
 ऽर्थः ।)

कुञ्जरालुकं, स्त्री, (कुञ्जरसंज्ञकं आलुकम् ।) आलुक-
 विशेषः । इत्यालु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जराशनः, पुं, (कुञ्जरेण अश्रयते । अश्र भोजने +
 कर्मणि क्यट् ।) अश्रयलृच्छः । इत्यमरः । २ । ४ ।
 २० ॥ (अश्रयशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कुञ्जरी, स्त्री, (कुञ्जर + जातित्वात् स्त्री ।) हस्तिनी ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जर्ग, स्त्री, (कुञ्जितं जलमिव जलं यच्च । एषोदरात्
 साधुः ।) कान्तिम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥

कुञ्जवल्ली, स्त्री, (कुञ्जाकृतिरिव कुञ्जाकारा वा
 वल्ली ।) निकुञ्जिकास्त्रादृच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जिका, स्त्री, (कुञ्ज + कृष्ण + टाप् इत्वं च ।)
 कृष्णजीरकः । कुञ्जिका इति क्वचित् पाठः । इति
 गडाधरः । निकुञ्जिकास्त्रादृच्छः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

कुट इ वैकल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 सक्तं-सेट् ।) पञ्चमखरी । इ कुट्टयते ।
 वैकल्यमिह विकलीकरणम् । कुट्टति जलं
 शोकः । इति दुर्गादासः ॥

कुट छि कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
 सक्तं-सक्तं-सेट् ।) छि कुटति अकुटीत् कुकोट
 कौटिल्यमिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च ।
 इति दुर्गादासः ॥

कुट क छ प्रतापने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
 आत्सं-सक्तं-सेट् ।) पञ्चमखरी । क छ कौट-
 यते । यथोऽन्येन मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कुटः, पुं स्त्री, (कुट + कः ।) कलशः । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ३२ ॥

कुठः, पुं, (कुट् + कः ।) कौटः । इति मेदिनी । गङ्

हत्यादिभाषा ॥ शिनाकुट्टम् । पातरमाङ्गा हातुङ्गी
 इति भाषा । दृष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥ पर्वतः ।
 इति हारावली ॥ (कुटिले चि, यथा, ऋग्वेदे
 १ । ४६ । ४ । “हविषाजरो अपां पिपिर्णि
 पपुरिर्नरा । पितरा कुटस्य चर्षणिः” ॥)

कुटङ्, पुं, (कुट्टं हभूमिः टङ्गते आच्छाद्यतेऽनेन ।
 कु + टङि आच्छादने । करणे घञ् ।) मृदाच्छाद-
 नम् । इति शब्दमाणा ॥ चाल इति ख्यातः ॥

कुटङ्कः, पुं, (कुटस्याङ्कमिव । शक्राध्वजादित्वात् साधुः ।)
 दृक्षतागहनम् । दृदिः । चाल इति भाषा ।
 मृद्भेदः । इत्यमरटीकायां मुकुटादयः ॥ कुडं
 इति भाषा ॥

कुटचः, पुं, (कुटे गिरौ चीयते उत्पद्यते । चि + डः ।)
 कुटजलृच्छः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुटजशब्दे
 गुणादयोऽस्य बोद्धव्याः ।)

कुटजः, पुं, (कुटे पर्वते जायते । जन् + डः ।) पुष्प-
 दृक्षविशेषः । यस्य फलं इन्द्रयवः । कुडची इति
 भाषा ॥ (यथा, माघे ६ । ३५ ।

“कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटं
 विदधरे दधिरेणुविडम्बनाम्” ॥)

तत्पर्यायः । शक्रः २ वत्सकः ३ गिरिमल्लिका ४ ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ कौटजः ५ । इति तट्टीका ॥
 दृक्षकः ६ शक्रपर्यायः ७ । इति रत्नमाणा ॥

कुटजः ८ काही ९ कालिङ्गः १० मल्लिकापुष्पः
 ११ प्रादुष्यः १२ शत्रुपादपः १३ वरतिलः १४
 यवफलः १५ संप्राही १६ पाण्डुरद्रुमः १७ प्राद-
 वेणुः १८ महागन्धः १९ पाण्डुरः २० । इति
 शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

“कुटजः कूटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
 कालिङ्गः शत्रुप्राखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ।
 इन्द्रो यवफलः प्रोक्ता दृक्षकः पाण्डुरद्रुमः ।
 कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । असिसारना-
 शित्वञ्च । असितस्य तस्य गुणः । रक्तपित्तशूलदोषा-
 शोनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफनाश-
 कत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(“कुटजत्वकृत्तः कायो घनीभूतः सुशोतनः ।
 केहितोऽतिविषायुक्तः सर्वातीसारनुद्भवेत्” ॥
 “कुटजस्य फलं ग्राह्यमष्टभागजले द्रव्यम् ।
 तथैव विपचेद्भूयो दाडिमोदकसंयुतम् ॥
 यावच्चैव लसीकामं द्रव्यं तमुपकल्पयेत् ।
 तस्यार्द्धकर्मतः केन पिबेद्भक्तितिसारवान् ॥
 अवग्रामरबीयोऽपि न्यथोर्थाति न गोचरम्” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंयुतेऽतिसाराधिकारे ॥)
 अगस्त्यमुनिः । श्रोत्राचार्यः । इति मेदिनी ॥

कुटमटं, स्त्री, (कुटन् वक्तीभवन् सन् नटति । नट
 स्यन्धने + घञ् ।) कौवर्त्तमुक्तकम् । इत्यमरः ।
 २ । ४ । १११ ॥ केउटिया मुता इति ख्यातम् ।
 केयुर इति नीचोक्तिः । इति तट्टीका ॥

(अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा ।

“पञ्चकं चन्दोशीरं पाठो मूर्ध्ना कुटमटम्” ॥

इति वामटे चिकित्सास्थाने १० अध्याये ।

अस्य पर्यायाः यथा ।

“कुटमटं परं वक्ष्यं मुक्ताभञ्ज परीक्षवम्” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

कोसची मोथा । मुडतनी इति च । इत्यनु वितु
 प्रकणादो दृक्षस्य त्वक् मुक्ताजतिः ॥

पर्यायाश्च-यथा ।

“कुटमटं दासपुरं बालेयं परिपेक्षवम् ।

भ्रवगोपुरगोर्ध्वकौवर्त्तमुक्तकानि च ।

मुक्तावत् पेणवपुटं मुक्ताभं स्यादितुमकम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुण-
 न्यास्य वितुमकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

कुटमटः, पुं, (कुटन् सन् नटति । नट् + कच् ।
 श्लोनाकलृच्छः । इत्यमरः । २ । ४ । ५३ ॥

(अस्य पर्याया यथा ।

“श्लोनाकः श्लोवाञ्च स्यान्नटकदृष्टदुष्टकः ।

मखकपयपत्रोयं मुक्ताभसकुटमटः ।

दीर्घदन्तो रलुचापि दृष्टुशिवः कटम्भरः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । श्लो-
 नाकशब्देऽस्य गुणाश्च बोद्धव्याः ॥)

कुटपः, पुं, (कुटात् विपज्जानात् पाणि रक्षति । कु
 + पा + कः ।) मुनिः । निम्बुटः । मृद्वसनीषोप-
 नम् । (कुट + “उचिकुटिदक्षीति” ।) उखा १

१४२ । इति कपन् ।) मानभेदः । स तु कुड
 परिमाणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ कर्मणे स्त्री । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

कुटरं, स्त्री, (कुट + बाहुलकात् करन् ।) कुटर
 मशानदण्डवन्धनस्तम्भः । इत्यमरटीकायां नीप
 कण्ठः ॥

कुटः, पुं, (कुट + “कुटः क्विच्” ।) उखा ४ । ८०
 इत्यश्चः क्विच् ।) वक्ष्यमृद्वम् । इत्यादिक्वोवः
 कानात् तां इति भाषा ॥

कुटखा, स्त्री, (कुटेषु दृष्टेषु अख्या । शक्राध्व
 दित्वात् साधुः ।) चिह्ना । इति रत्नमाणा
 तेउङी इति भाषा ॥

कुटलं, स्त्री, (कुटति आच्छादयत्यनेन । कुट् + कर
 कणच् ।) पटलम् । इति हारावली ॥ चाल इ
 इति भाषा ॥

कुटहारिका, स्त्री, (कुटं कलशं हरति जलाद्यान
 गार्धं गृह्णाति या । कुट + ह + कणच् टाप् ।
 च ।) दासी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुटिः, स्त्री, (कुण्ठते सक्षीयते अथादिभिः अर्धं
 कुट् + “कु गृह्णु कुटीति” ।) उखा ४ । १४
 इति इः स च कित् ।) मृद्वम् । इत्यमरटीका
 भरतः ॥

कुटिः, पुं, (कुण्ठते क्षियते ऽस्मी । कुट् हेदने + “कु
 कण्ठोर्नोपच” ।) उखा ४ । १४३ । इति ।
 स च कित् । धातोर्नोपच ।) दृष्टः । इ
 शब्दरत्नावली ॥ शरीरम् । इति सिद्धान्तकौ
 यामुद्यादिरिति ॥ (पर्वतः । इत्यमरकद
 ४ । १४३ ॥)

कुटिचरः, पुं, (कुटि कुटिषं जले चरतीति । कुटि

कुटुम्ब

चर + टः ।) जन्मभूतः । इति शब्दरत्नावली ।
‘मुमुक्षु इति भाषा ।

कुटितं, चि, (कुटं कौटिल्यं नावमस्य । कुट् + इतच्
किञ्च ।) कुटिलम् । इत्युदादिभ्यः ।

कुटिरं, स्त्री, (कुट्यते निर्मथिते यत् । कुट् + इरन् ।)
कुटीरम् । चतुर्कुटी । इत्यमरटीकायां भरतः ।

कुटिलं, चि, (कुट् वक्रोभावे + बाहुलकात् इतच् ।)
अन्तम् । वक्रा इति भाषा । तत्पर्यायः । अरानम्

२ इतिगम् २ जिह्वम् ४ अस्मिन्मत् ५ कुक्षितम् ६
गतम् ७ आविहम् ८ सुषम् ९ वेक्षितम् १०

वक्रम् ११ । इत्यमरः । ३ । १ । ७१ । मधुरम् १२ ।
इति हेमचन्द्रः । वेङ्गु १२ विगतम् १४ उन्दुरम्

१५ । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, विष्णुपुराणे १ । ६ । २३ ।

“व्यक्ताकाशपस्य भ्रुकुटीकुटिलं मुखम् ।
निरीक्ष्य कस्मिन्नुवने मम यो न गतो मयम्” ।)

तगरपुष्पे स्त्री । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य पर्याया
यथा,—

“कालानुसारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
महोरगं गतं जिह्वं दीनं तगरपादिकम्” ।

इति वैद्यकरत्नमालायाम् । स्त्री, कन्दोभेदः ।)
कुटिला, स्त्री, (कुटिलं वक्रं प्रजतीति । कुट् + इतच्

+ स्त्रियां टाप् ।) नदीविशेषः । इति मेदिनी ।
सरस्वती नदी । स्पृक्षानामगन्धवद्यम् । इति रा-

जनिर्घण्टः । (राधिकामर्हमिनी । चि, अस-
रत्नम् ।)

कुटी, स्त्री पुं, (कुटि + वा ङीप् ।) कुटः । गृहम् ।
इत्यमरः । २ । २ । ६ । (यथा मनुः । ११ । ७२ ।

“ब्रह्महा दादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत्” ।)
कुटी, स्त्री, कुम्भदासी । कुटिनी इति भाषा । सुरा-

नामगन्धद्रव्यम् । चित्रगुच्छः । इति मेदिनी ।
कुटीचक्रः, पुं, (कुट्या लोष्ट्रेण पुलात्रेण चकते तद्वतीति ।

कुटी + चक् + ञच् ।) पुलात्रजीवी । तत्पर्यायः ।
पुलात्रादः २ । इति चिकीर्षुशेषः । (कुट्यां

पर्यङ्कुटीरे चकते तद्वतीति वसतीति । सन्न्यासि-
भेदः । स च कर्मनिष्ठः । यथा—महामारते

१३ । १४ अध्याये ।
“चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचक्रवद्भवौ ।

हंसः परमहंसश्च योऽत्र पञ्चात् स उत्तमः” ।)
कुटीचक्रः, पुं, (कुट्यां चरति । कुटी + चर + टः

कार्थे कन् ।) यतिविशेषः । इति यतिधर्मसंग्रहः ।
कुटीरः, पुं, (कुटी + स्वकार्थे रः ।) चतुष्टयम् ।

कुंजे इति भाषा । तत्पर्यायः । स्वल्पवेष्ट २ ।
इति जटाधरः । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २८ ।

“कजित-कषक-कता-परिशीलन-कोमल-मलय-
समीरे । मधुकर-निकर-करन्वित-कोनिक-कूजि-

त-कुञ्ज-कुटीरे” ।)
कुटुम्बकः, पुं, (कुटुम्ब + स्वार्थे कन् ।) दृष्टानतागृह-

नम् । पिठः । डोक इति भाषा । इति । चाज
इति भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः । दृष्टानता ।

गृहभेदः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी । कुंजे इति
भाषा ।

कुट्टकः

कुट्टम्, क छ इत्ताम् । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-
आत्म-सक-सेट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः । क छ

कुट्टमयते । अयं कौक्षिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ।
कुट्टम्, पुं, (कुट्टमयते पालयति । कुट्टम् + ञच् । यद्वा

कुट्टमते पात्यते सम्मथ्यते वा । कुट्टम् + कर्मणि
घञ् ।) नाम । ज्ञातिः । बान्धवः । सन्ततिः । इति

शब्दरत्नावली । पोष्यवर्गः । इत्यमरमाला ।
(यथा, मनुः । ११ । २२ ।

“तस्य भ्रातृजनं ज्ञात्वा स कुटुम्बान्महीपतिः ।
भ्रुतशोके च विहाय हृत्तिं धन्यां प्रकल्पयेत्” ।)

कुट्टम्याएतः, चि, (कुट्टमभरणाय व्याएतः नियुक्तः ।)
कुट्टमपोषणासक्तः । तत्पर्यायः । अध्यागारिकः २

उपाधिः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ११ । (कुट्टमेन
पुल्लदारादिपोष्यवर्गेण व्याएतः संयुक्तः । बह्व-

परिवारविशिष्टः पुरुषः ।)
कुट्टमिनी, स्त्री, (कुट्टम् अतिपायेन अस्यस्याः ।

अस्यर्थे इति । ततो ङीप् ।) कुट्टमविशिष्टा ।
पतिपुल्लदुहित्रादिमयी प्रतिष्ठिता स्त्री । तत्प-

र्यायः । पुरग्रो २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ।
पुरग्रिः ३ । इति भरतः । पुरग्रिका ४ । इति

शब्दरत्नावली । (यथा रघुवंशे । ८ । ८६ ।
“अपशोकमनाः कुट्टमिनीमनुग्रहीष्व निवा-

पदक्षिभिः” ।) क्षुद्ररूपविशेषः । तत्पर्यायः ।
पयस्या २ क्षीरिणी ३ जलकामुका ४ वक्रशल्या

५ दुराधर्वा ६ क्रूरकम्पा ७ सिरिष्टिका ८
श्रीता ९ प्रहरकुटवी १० श्रीतला ११ जलेवहा

१२ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । ग्राहित्वम् ।
कफपित्तज्वरक्षयकण्डूनाशित्वम् । रसायत्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ।
कुट्टम्, [न्] पुं, (कुट्टम् अस्यस्य । अस्यर्थे इतिः ।)

गार्हस्थ्याश्रमविशिष्टः । तत्पर्यायः । गृही २
गृहमेधी ३ गृहस्थः ४ । इति जटाधरः । (यथा,

कुमारे । ६ । ८ । ५ ।
“श्लोः सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत ।

प्रायेण गृहस्थीनेजाः कन्यार्थेऽपि कुट्टमिनः” ।)
कुट्टम्, [न्], चि, (कुट्टम् पोष्यवर्गो ऽस्यस्य अस्यर्थे

इतिः ।) ज्ञापकः । इति शब्दचन्द्रिका । कुट्टम्-
विशिष्टञ्च ।

कुट्टमौकः, [स्] स्त्री, (कुट्टमाणां ज्ञातिबान्धवानां
दार-पुत्रादीनां ओकः वासस्थानम् ।) कुट्टमवास-

स्थानम् । इति जटाधरः ।
कुट्ट, क कुत्सायाम् । छिदि । इति कविकल्पद्रुमः ।

(चुरां-पर-सक-सेट् ।) क कुट्टयति । इति दुर्गा-
दासः ।

कुट्ट, क छ प्रतापने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-
आत्म-सक-सेट् ।) पञ्चमखरी । टदयान्तः । क छ

कुट्टयते । एवोऽन्येन मन्यते । इति दुर्गादासः ।
कुट्टकः, पुं, (कुट्टकः भाव्यभाजकादिगणनं यच्च ।)

अङ्गविशेषः । तस्य सूत्रं यथा,
“भाष्यो हारः श्लेषकश्चापवर्तः

केनाप्यादौ संभवेत् कुट्टकार्थम् ।
येन स्थिौ भाष्यहारौ न तेन

कुट्टलं

‘श्लेषकैतदुत्तुद्विमेव” ।
उदाहरणं यथा ।

“एकविंशतियुतं शतद्वयं
यद्गुणं गुणकपक्षवष्टियुक् ।

पञ्चवर्जितशतद्वयोद्भूतं
मुद्रिमेति गुणकं वदाशु तम्” ।

इति लीलावती । (कुट्टयति उपलब्धतादिभिर्भि-
नन्ति किनन्ति चूर्णयति वा । कुट्ट द्वेदे + ण्युक् ।

द्वेदे, चि । यथा, याज्ञवल्क्यः । ३ । ४६ ।
“दन्तोत्तुल्लिङ्गः कालपक्षाशी वाग्रसकुट्टकः” ।)

कुट्टनं, स्त्री, (कुट्टते इति । कुट्ट द्वेदे + भावे ल्युट् ।)
द्वेदनम् । कौटा इति भाषा । कुत्सनम् । प्रता-

पयम् ।
कुट्टनी, स्त्री, (कुट्टयति किनन्ति नाशयति स्त्रीणां

कुलमनया । कुट्ट + स्वार्थे णिच् ततः ल्युट् ङीप् ।
यद्वा कुट्टते द्विधत्ते स्त्रीणां कुलं अनया । कुट्ट

द्वेदेने + करणे ल्युट् ङीप् च ।) पुरुषेण सह
परस्त्रीयोगकर्त्री । कुट्टनी इति भाषा । तत्प-

र्यायः । शम्भली २ । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ।
कुट्टनी ३ सम्भली ४ । इति तट्टीका । माधवी

५ रङ्गमाता ६ अर्जुनी ७ । इति जटाधरः ।
कुम्भदासी ८ गणेशका ९ । इति शब्दरत्ना-

वली । (यथा, हितोपदेशे । २ । २४३ ।
“तदालिङ्गनमवलोक्ष्य समीपवर्तिनी कुट्टन्यचि-

न्त्यत्” ।)
कुट्टमितं, स्त्री, स्त्रीणां दशधाप्रहृष्टारचेष्टान्तर्गत-

चेष्टाविशेषः । स्त्रीणां स्वाभाविकदशानुसारान्त-
र्गतमिदम् । इति हेमचन्द्रः । तस्य लक्षणं यथा,

साहित्यदर्पणे । ३ । १११ ।
“केशस्तनाधरादीनां यत्तु हर्षोऽपि सम्भ्रमात् ।

प्राङ् कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्” ।
कुट्टारं, स्त्री, (कुट्ट + चारन् ।) केवलम् । रतिः । इति

मेदिनी । कम्बलम् । इति विश्वः ।
कुट्टारः, पुं, (कुट्टते भिद्यते हन्यते वाऽस्मिन् पतने-

नेति शेषः । कुट्ट + चारन् ।) पर्वतः । इति चि-
कायशेषः ।

कुट्टिमः, पुं स्त्री, (कुट्ट + भावे घञ् । तेन निवृत्तः
निष्पन्नः इत्यर्थे इमम् ।) मणिभूः । इत्यमर-

टीकायां भरतः । (यथा रघुः ११ । ६ ।
“मस्तुर्न मणिकुट्टिमोचितौ

भ्रातृपार्श्वपरिवर्तिनाविव” ।)
सुधाघटितभूतलम् । इति सुभूतिः । कुटीरः ।

इति मधुरानाथः । दाडिमच्छः । इति राज-
निर्घण्टः ।

कुट्टिहारिका, स्त्री, (कुट्टते यत् । कुट्ट + इन् । कुट्टिं
मत्स्यमांसादिकं हरति । कुट्टि + ह + ण्वल्ङाप्

अत इत्वं च ।) दासी । इति हज्जायुधः ।
कुट्टीरः, पुं, (कुट्टते ऽस्मिन् । कुट्ट + ईरन् ।) पर्वतः ।

इति हारावली ।
कुट्टनं, स्त्री, (कुट्टते नारकिभ्यो यन्मन्त्रदीयते यच्च ।

कुट्ट + “हवादिवात्” । उणां १ । १०८ । इति कालच्
तस्य मुट् च ।) नरकभेदः । इति मेदिनी । यच्च

कुठेरः

रन्मिः पोडमम् । इति मनुः ।
 कुष्ठः, पुं, स्त्री, (कुठति ईषत् विकासोन्मुखीभवतीति ।
 कुठि + “एषादिभक्षित्” । उणां १ । १०८ । इति
 क्कणच् ।) विकासोन्मुखीप्रोक्तिका । ईषद्वि-
 सिता कलिका । तत्पर्यायः । सुकुष्ठः २ । इत्यमरः ।
 कोषः ३ । इति जटाधरः । (यथा, मावे । २।७ ।
 “घोतितान्तः सभैः कुन्दकुष्ठनायदतः क्षितैः” ॥)
 कुठ छिदि । सौचघातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भां-परं-सकं-सेट् ।) कुठेरः कुठारः कुठाकुः ।
 इति दुर्गादासः ।
 कुठ इ खोटने । वैकल्ये । आनख्ये । इति कविकल्प-
 द्रुमः । (भां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमखरी ।
 कर्मणि इ कुठारते । वैकल्यं विकलीभावः ।
 आनख्यं मन्दीभावः । कुठति खल्लः प्रोक्तो
 ह्यो वा । इति दुर्गादासः ।
 कुठः, पुं, (कुथते छिद्यतेऽसौ । कुठ केदने + कर्मणि
 घर्ण्ये कः ।) हस्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ।
 कुठरः, पुं, [(कुठ + बाङ्गकात् करन् ।) मश्याम-
 द्यवन्धनार्थस्तम्भः । तत्पर्यायः । दण्डविकम्भः
 २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ । (नागविशेषः ।
 (यथा, महाभारते १ । ३५ । १५ ।
 “कुठरः कुष्ठरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः” ॥
 कुठाकुः, पुं, (कोठति आहन्ति भिगति काष्ठम् ।
 कुठ केदने + आकुन् क्तिच् ।) पत्तिविशेषः ।
 इत्युदादिकोषः । काठठोकरा इति भाषा ।
 कुठाटङ्गः, पुं स्त्री, (कुठारटङ्ग इव । एषोदरादित्वात्
 रणोपे साधुः ।) कुठारः । इति जटाधरः ।
 कुठारः, पुं स्त्री, (कोठतीत्यनेन । कुठ + करणे
 आरन् ।) अस्त्रविशेषः । कुडाल इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । सुधितिः २ परशुः ३ परश्वधः ४ ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ६२ । कुठारी ५ परशुः ६
 परश्वधः ७ परश्वधः ८ । इति तट्टीका । कुठाटङ्गः
 ६ द्रुघ्याः १० । इति जटाधरः । (यथा,
 श्रीमद्भागवते ३ । २५ । १२ ।
 “तं त्वागताहं शरणं शरण्यं
 खभ्यसंसारतरोः कुठारम्” ॥)
 कुठारः, पुं, (कुथते छिद्यतेऽसौ । कुठ + कर्मणि
 आरन् ।) हस्तः । इति शब्दरत्नावली ।
 कुठाकः, पुं, (कुठ + आर ।) हस्तः । वागरः । इति
 मेदिनी । शस्त्रकारः । इति शब्दरत्नावली ।
 कुठिः, पुं, (कुठ + “कुठिकं प्योर्नोपञ्च” ५ उणां ४ ।
 १४३ । इति इन् क्तिच् ।) पर्वतः । हस्तः ।
 इत्युदादिकोषः ।
 कुठिकः, पुं, (कुठ + इकन् क्तिच् ।) कुष्ठम् । इति
 चारावली । कुष्ठ इति भाषा ।
 कुठेरः, पुं, (कुठति तापयति वैकल्यं करोति वा ।
 कुठि खोटने वैकल्ये आनख्ये च + “पतिक्कुठि-
 कुठीति” । उणां १ । ५६ । इति एरक् बाङ्ग-
 कात् सुभोऽभावः ।) अग्निः । इति शब्दमाला ।
 तुलसी । इत्युदादिकोषः । अजकः । इति राज-
 निर्णयः । वर्वरी इति ख्यातः ।
 (यथा, गोः रामायणे १ । १७ । १० ।

कुडिशः

“दाडिमान् करवीरांश्च अशोकांस्तिलकांस्तथा ।
 अङ्गोटांश्च कुठेरांश्च नीलाग्रोकांश्च सर्वशः” ॥
 कुठेरकः, पुं, (कुठेर इव जायते । कौ + कः ।)
 पर्यायः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ । तुलसी इति
 ख्यातः । श्वेतश्वदः । इति शब्दचन्द्रिका । श्वेततुलसी
 वावु इ तुलसी इति च ख्यातः । (अस्य पर्यायाः ।
 “अर्जुनः श्वेतपर्यासो गन्धपुष्पः कुठेरकः” ।
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् । वर्वरी । एतदर्थे-
 ऽस्य पर्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
 प्रथमभागे ।
 “वर्वरी तुवरीतुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।
 पर्याशस्तत्र ज्ञेया तु काठिककुठेरकौ” ॥
 गुणाश्वास्य वर्वरीशब्दे ज्ञेयाः ॥) मन्दीहस्तः ।
 इति राजनिर्णयः ।
 कुठेरजः, पुं, (कुठेर इव जायते । जन् + डः ।) कुठे-
 रकः । श्वेततुलसी । इति शब्दरत्नावली ।
 कुठेयः, पुं, (कुठ + एयक् ।) चामरवातः । चाम-
 रेण वातास इति भाषा । तत्पर्यायः । मश्रवः
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 कुड शि बाण्ये । अदने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-
 परं-सकं-सकञ्-सेट् ।) एतदाद्याश्चत्वारः पञ्चम-
 खरिणः । बाण्यमिह शिशुखापारः । शि कुडति
 अकुडीत् सिताभिः शिशुः । इति दुर्गादासः ।
 कुड इ वैकल्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-
 सकं-सेट्-इदित् ।) इ कर्मणि कुण्यते । कुण्डति
 जलं देवः विकलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।
 कुड इ स दाहे । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-आत्मं-
 सकं-सेट्-इदित् ।) इ कर्मणि कुण्यते । उ
 कुण्डते इति दुर्गादासः ।
 कुड इ क रस्ते । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-परं-
 सकं-सेट्-इदित् ।) इ क कुण्यति । इति दुर्गा-
 दासः ।
 कुडपः, पुं, (कुड + कपन् ।) कुडवपरिमाणम् । इत्य-
 मरटीकायां खामी ।
 कुडवः, पुं, (कुण्डति परिमाति अनेनास्मिन् वा । कुड
 + कपन् ।) परिमाणविशेषः । (यथा, आर्या-
 सप्तशत्याम् । १३० । “उपनीय कमलकुडवं
 कथयति समयश्चित्कृत्यके हनिकः” ॥) स तु प्रत्य-
 चतुर्थीशः । इति जीणावती । वैद्यकमते विप-
 र्यतपरिमाणम् । दान्तिशशोणकमिति यावत् ।
 तत्पर्यायः । अङ्गलिः २ अष्टमारम् ३ शरावाजम्
 ४ । इति परिभाषा । (यदुक्तं वैद्यकपरिभाषायाम् ।
 “रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवो भवेत् ।
 मुष्कद्रवार्थोऽपि तुल्यमानं प्रकीर्तितम्” ॥
 “प्रवृत्तिभ्यामङ्गलिः स्यात् कुडवोऽङ्गशरावकः ।
 अष्टमानश्च स ज्ञेयः” । इति शार्ङ्गधरस्य पूर्व-
 खण्डे । १ भाः ॥)
 कुडजङ्घी, स्त्री, (कुडी क्षुद्रा जङ्घी कारवेक्षी ।) क्षुद्र-
 कारवेक्षी । इति राजनिर्णयः ।
 कुडिः, पुं, (कुण्डते दह्यते इति । कुडि दाहे + इन् ।)
 शरीरम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुदादिहतिः ।
 कुडिशः, पुं, (कुथते मथ्यतेऽसौ । कुड अदने +

कुथपः

बाङ्गकात् शः तत इट् ।) मत्स्यविशेषः । कुडचि
 माष् इति भाषा । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
 हृद्यत्वम् । कषायत्वम् । अभिरीपणत्वम् । जघ्नुत्वम् ।
 क्षिण्वत्वम् । वातरोगे पथ्यत्वम् । रोचनत्वम् ।
 वलकोष्ठमन्थकारित्वम् । इति राजवल्लभः ।
 कुथपः, पुं, (कुड बाण्ये + “कषादिभक्षित्” ।
 उणां १ । १०८ । इति कणच् कुडेरपि । सुट् च ।)
 कुष्ठपः । इत्यमरटीका सिद्धान्तकौमुदी च ।
 कुथं, स्त्री, (कुडि + तच् साधुरिति यत् । कौते-
 रङ्गादित्वात् यक् ङुगागमश्च इत्युष्मणश्चत्वारश्च ।
 भित्तिः । भित् देयान् इत्यादि भाषा । इत्यमरः
 २ । २ । ४ । (यथा, महाभारते १ । १४५ । १० ।
 “सर्पिलैलवसाभिश्च काष्ठया चाप्यनखया ।
 मृत्तिकां मिश्रयित्वा तं लेपं कुथेषु दापय” ॥)
 विशेषणम् । इति मेदिनी । कौतूहलम् । इति
 शब्दरत्नावली ।
 कुथकं, स्त्री, (कुथ + सार्धं कन् ।) कुथम् । भित्तिः
 इति शब्दरत्नावली ।
 कुथच्छेदी, [न] पुं, (कुथं भित्तिं छिनत्ति विदार
 यतीति । कुथ + छिद् + क्तिच् ।) चौदविशेषः
 इति शब्दरत्नावली । छिंदेन चोर इति भाषा ।
 कुथच्छेद्यं, स्त्री, (कुथस्थितं कुथस्य वा छेद्यम् ।
 खानिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । देवाचोर ग
 इति भाषा ।
 कुथमत्सी, स्त्री, (कुथे मत्सी इव । मत्स्य + जाति
 त्वात् ङीष् घञोपः ।) मृहगोधिका । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 कुथमत्स्यः, पुं, (कुथे मत्स्य इव ।) मृहगोधिका
 इति हेमचन्द्रः ।
 कुथ त् क आभाषे । मन्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः
 (अदने-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) ऋद्धो मूर्धन्योपध
 कुण्यति । मन्त्रोऽस्मिन्मुखीकरणम् । गुप्तोक्तिरि
 त्येके । इति दुर्गादासः ।
 कुथ श उपकरणे । शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः
 (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) उपकरणं दानादि
 पोषकम् । श कुथति दीनं दद्यात् । कौशिता
 इति दुर्गादासः ।
 कुण्डरः, पुं, (कुणं सुप्ताग्नादिकं जरयति । कुण +
 + बाङ्गकात् खच् ।) हस्तविशेषः । वनवेतु
 इति भाषा । तत्पर्यायः । कुण्डा २ ज्ञाजः
 अरण्यवाल्मीकः ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम्
 . दक्षिणकारित्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । शि-
 त्वम् । एतच्छाकगुणाः । त्रिदोषनाशित्वम्
 मधुरत्वम् । दक्षिणकारित्वम् । दीपनत्वम् । ई-
 क्ष्वाद्यत्वम् । संप्राप्तित्वम् । पित्तक्षेपहरत्वम्
 लघुत्वम् । इति राजनिर्णयः ।
 कुथपः, पुं, (कुथे + कपन् सध्वसारणश्च ।) श्वम
 मृतशरीरम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११८ । (यथा
 महाभारते १४ । ६ । २२-२३ ।
 नारद उवाच ।
 “उपसर्गेशं विजित् स चक्रीति यथाह्वयम्
 वाराणस्यां महाराज ! दर्शनेषुर्नरेन्दरम् ।

कुण्ड

तस्या दारं समासश्च व्येष्टाः कुण्डपं कथितम् ।
तं वृद्धा यो विवर्तेत स सम्पत्तौ महोपते !” ॥

एतदर्थं गण्डकविज्ञोऽपीति नयनामन्तः । पूति-
गन्धिः । इति मेदिनी । अस्त्रविशेषः । वज्रश्चा
इति भाषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । पूति-
गन्धौ विविक्तोऽपि यथा,—

“कुण्डपं मत्स्यकुण्डाभं सुगन्धं कथितं वज्र” ॥

इति माधवकरः । (रोगविशेषः । यथा ॥ “कुण्ड-
पञ्चाशद्विधाभ्याम्” । इति श्राङ्गधरे मध्यखण्डे ।
१ अध्यायः ॥)

कुण्डपी, स्त्री, (कुण्डप + गौरादित्वात् स्त्री ।) विट-
शारिका । इति मेदिनी । गयेशानिक इति
भाषा ।

कुण्डाकः, पुं, (कुण्ड + “पीयूषाणिभ्यामिति” उणां ३ ।
७६ । इति । कान् । सम्प्रसारणश्च ।) देशभेदः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिदृष्टिः । (अशोक-
राजपुष्पेभ्यः । स च बौद्धः ॥)

कुण्डिः, पुं, (कुण्ड + इन् ।) तुल्यवृक्षः । इत्यमरमेदिनी-
करौ । तुल्य इति भाषा । (शरीरस्य स्थानविशेषः ।
“कक्षाक्षमध्ये कक्षाधक् कुण्डितं तत्र जायते” ।
इति वामटे शरीरस्थाने ७ अध्याये ॥)

कुण्डिः, चि, (कुण्ड + इन् ।) कुकरः । इति मेदिनी ।
कोपा इति भाषा । (यथा, सुमुते ।
“गर्भवातप्रकोपेण दोहदे चावमानिते ।
भवेत् कुण्डः कुण्डिः पशुः” इति ॥)

कुण्डिः, पुं, (कुण्ड शब्दे + “कुण्डिपुल्योः किन्दच्” ।
उणां ७ । ५५ । इति किन्दच् ।) शब्दः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिदृष्टिः ।

कुण्डकः, चि, (कुण्ड + कृत् ।) स्त्रूलः । इति शब्द-
भाषा । मोटा इति भाषा ।

कुण्डः, चि, (कुण्डति क्रियासु मन्दीभूतो भवति ।
कुण्डि + कृत् ।) क्रियासु मन्दः । अकर्मण्यः । इत्य-
मरः । २ । १ । १७ ॥

(यथा, शङ्करविरुद्धे विष्णुकोत्रे ३३ ।
“वैकुण्ठीयेऽत्र कुण्डे वसतु मम मतिः कुण्डभावं
विहाय” ॥) मूर्खः । इति मेदिनी ॥

कुण्डकः, चि, (कुण्डति कुण्डयति वा आत्मानं जङ्गी-
भूतं करोति । कुण्डि + कृत् ।) मूर्खः । इति शब्द-
भाषा ॥

कुण्डितः, चि, (कुण्डि + कर्त्तरि क्तः ।) सङ्कुचितः
यथा । “दशवदनसुजातां कुण्डिता यत्र शक्तिः” ।
इति महाभाटकम् ॥

कुण्डं, स्त्री, (कुण्डीति । “जमन्तात् ङः” । उणां
१ । ११३ । इति ङः ।) मानभेदः । (कुण्डाते
रक्ष्यते जलं यत्र । कुण्डि + अधिकरणे ञप् ।
देवजाग्रवः । इति मेदिनी । जलाधारविशेषः
चौवाणा इति भाषा ।

तज्जलागुहाः । अधिकपक्षकारित्वम् । रुद्धत्वम्
मधुरत्वम् । जघुलश्च । इति राजनिर्घण्टः । कषा
जनकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ (पात्रविशेषः
यथा, रघौ १ । ८४ ।

“धुवं कोव्येव कुण्डोऽग्रे मेधेनवभृतादपि” ॥)

कुण्ड

होमीयाद्यालयः । तत् प्रायश्चित्तसंस्तमितं भवति
तस्य विधिः । तत्र मत्स्यपुराणम् ।

“प्रागुदकञ्चवनां भूमिं कारयेद्यज्ञतो नरः” ॥

प्रागुदकञ्चवनां पूर्वानीषां उत्तरानीषां वा ॥

तत्र वशिष्ठपञ्चरात्रे विज्ञाननक्षत्रायाश्च ।

“सर्वाधिकारिकं कुण्डं चतुरस्रन्तु सर्वदम्” ।

चतुरस्रं चतुष्कोणम् । भविष्योत्तरम् ।

“सहस्रे त्वय होतये कुर्वात् कुण्डं करात्मकम् ।

दिहस्तमयुते तत्र कक्षहोमे चतुष्करम्” ॥

दिहस्तादिके यामजः ।

“पूर्वपूर्वस्य कुण्डस्य कोणसूत्रेण निर्मितम् ।

उत्तरोत्तरकुण्डाणां मानं तत्परिकीर्तितम्” ॥

पूर्वपूर्वस्य कुण्डस्य हस्तदिहस्तादिमितस्य कोण-
सूत्रेण ईशानाभिर्नक्षत्रकोणदक्षसूत्रेण परिमितं

यन्मानं उत्तरोत्तरकुण्डाणां तदेव पारिभाषिकं

दिहस्तादिमानं न तु प्रकृतहस्तद्वैगुण्यादिमितम् ।

तथात्वे दिहस्तादिमितस्य चतुर्हस्तपरिमाणा-
पत्तेः । कषकस्य भूमेः परिमाणवत् ॥

वशिष्ठपञ्चरात्रे ।

“यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावद्विध्यते ।

हस्तैके मेखणास्तिखो वेदाभिनयनाकुणाः ॥

कुण्डे दिहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणाकुणाः ।

चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कयुगाकुणाः” ॥

मेखणा ब्रह्मचारिमेखणावत् कुण्डवेष्टिता मृद्व-
टिताः । ताश्च खातदेशाद्वाद्ये एकाकुलरूपं कण्डं

परित्यज्य उज्ज्वलेण विस्तारेण चैत्यादिकमेण

वेदाद्यकुणाः । एतद्विपरीतास्तन्मानान्गोक्ता व्यव-
हारविबद्धाः । वेदास्तत्वारः अमयस्त्रयः नयने द्वे

रसाः षट् गुणास्तयः वसुतर्कयुगाणि अष्टषट्-
चत्वारि ॥ पिङ्गलागते ।

“खातादेकाकुलं त्वत्त्वा मेखलानां विधिर्भवत्” ॥

एककुण्डस्य पश्चिमदिक्कान्त्यतामाह महादा-
ननिर्णये वशिष्ठपञ्चरात्रम् ।

“सुप्तौ सुप्तौ तथा पुष्टौ जीर्णोद्धारं तथैव च ।

सदा होमे सदा श्रान्तावेकं बाधयद्विगतम्” ॥

शारदातिलके ।

“होतुरय योनिरासामुपर्थंश्चत्यपचवत् ।

सुख्यरत्नेकहस्तानां कुण्डानां योनिरोरिता ॥

षट्चतुर्हस्तकुण्डायामविस्तारोन्नतिश्रान्तिर्गो ।

एकाकुलन्तु योन्ययं कुर्यादीधदधोमुखम् ॥

एकैकाकुलतो योनिं कुण्डेऽन्येषु वर्जयेत् ।

यवद्वयक्रमेणैव योन्ययमपि वर्जयेत् ॥

श्रालादारभ्य नानं स्याद्योन्या मध्ये सरम्भकम्” ॥

आसां मेखलानां अन्त्यपचवदित्यनेन चतुरकुण-
विस्तृतमूलात् यथोक्तक्रमेण एकाकुलान्तःसंकु-

चितविस्तारा । यामले ।

“नाकमेखलयोर्मध्ये परिधेः स्थापनाय च ।

रम्भं कुर्यात्तथा विद्वान् द्वितीयमेखनोपरि” ॥

परिधौ स्तद्विन्यासानाह रुद्रोपपरिशिष्टे ।

“बाहुमानाः परिधय ऋजवः सत्वचोऽग्न्याः ।

त्रयो भवन्त्यग्नीर्वासा एकैवान्तु चतुर्दिशम् ॥

प्रागप्रावभितः पश्चादुदगममथापरम् ।

कुण्डपा

न्यसेत् परिधिमन्यसेदुदगमः स पूर्वतः” ॥

अत्रत्याः क्षिप्ररहिताः आभितोऽग्नेः पार्श्वद्वये
दक्षिणतः उत्तरतः पश्चात् पश्चिमे उदगमं उत्तरा-
गमम् ॥ त्रैलोक्यसारेऽपि ।

“कुम्भद्वयसमायुक्ता अन्त्यदक्षवज्रता ।

अकुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये त्वाग्न्यास्थितिर्यथा” ॥

कुम्भद्वयसमायुक्ता गजकुम्भाकारमूलदेशयुक्ता
गता नन्वा अकुष्ठमितमृद्वटितमेखलावेष्टनयुक्ता
तथात्वे हस्तगणिताग्न्यास्थित्या कुण्डे तत्पातो भव-
तीत्यर्थः ॥ पञ्चरात्रे ।

“कक्षयेदन्तरे नाभिं कुण्डस्याम्बुजसन्निभाम् ।

सुख्यरत्नेकहस्तानां नाभिसत्सेधविस्तृता ॥

नेत्रवेदाकुलोपेता कुण्डेऽन्येषु वर्जयेत् ।

यवद्वयक्रमेणैव नाभिं पृथगुदाराधीः ॥

नाभिच्छेत्रं त्रिधा ज्ञत्वा मध्ये कुर्वीत कर्णिकाम् ।

वहिरंशद्वये नाष्टौ पञ्चाग्निं परिकल्पयेत्” ॥*

तत्र कुण्डस्य दोषानाह विश्वकर्मा ।

“खाताधिके भवेद्भोगी होने धेनुधनक्षयः ।

वक्रकुण्डे च सन्तापो मरणं क्षिप्रमेखले ॥

मेखलारहिते शोको ह्यधिके विससंक्षयः ।

भार्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना कृतम् ॥

अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्डवर्जितम्” ॥

अत एव वशिष्ठसंहितायाम् ।

“तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्तव्यं शुभवेदिकम् ।

हस्तमात्रं स्थिखण्डं वा सन्ति होमकर्मणि” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कुण्डं, स्त्री स्त्री, (कुण्डाते रक्ष्यते भक्ष्यादि अस्मिन् ।

कुण्डि रक्षणे + अच् ।) स्थायी । इत्यमरभरतौ ।

कुण्डः, पुं, (कुण्डाते दक्ष्यते कुलं अनेन । कुण्डि-दाक्षे
+ कश्चो घञ् ।) अमृते भर्त्सरि आरजः । जीवति

भर्त्सरि उपपतिजातः । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥

खामी वाँचिया चाकिते उपपतिजात विजम्भ

सन्तान इति भाषा ॥ (यथा मनुः ३ । १७४ ।

“पत्न्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्सरि गोलकः” ॥

सर्पविशेषः । यथा महाभागते । १ । १२३ । ६८ ।

“कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तच्छकश्च महोरगः” ॥)

कुण्डकीटः, पुं, (कुण्डे गरककुण्डे स्थितः कीट इव

चार्याकसंस्कृतात् ।) चार्याकवचनानिष्पुष्टवः ।

पतितब्राह्मणीपुत्रः । (कुण्डे योनिकुण्डे कीट-
इव ।) दासीकामुकः । इति मेदिनी ॥

कुण्डगोलकं, स्त्री, (कुण्डे पात्रविशेषे गोलं गोलकायः
कं जलं अत्र ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

(काञ्जी इति भाषा ॥ * ॥ कुण्डश्च गोलकश्च इति

इत्येकते कुण्डगोलकौ । यथा मनुः । ३ । १७४ ।

“परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।

पत्न्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्सरि गोलकः” ॥)

कुण्डकः, पुं, (कुण्डं तदाकारं गच्छति । गम +
बाहुलकात् खः ङिञ् ।) कुञ्जम् । दक्षणादि-

तस्यागम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुण्डपाथः, पुं, (कुण्डे चमसैः पीयतेऽत्र सोमः । कुण्ड
+ पा + अधिकरणे यत् युगागमश्च निपात्यते ।)

जातुः । इति सुगन्धोदम् ॥

कुण्डली

कुण्डलं, स्त्री, (कुण्डलते रक्षते इति कुङ्ठि रक्षायां + कृषादित्वात् कणच् । यद्वा कुण्डं तदाकारं नाति गृह्णातीति । का + कः ।) खनामख्यात-कर्माभूषणम् । (यथा विष्णुध्याने ।

“ध्येयः सदा सविष्टमण्डलमध्यवर्त्तः

नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः

केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी” ॥)

तत्पर्यायः । कार्यवेष्टनम् २ । इत्यमरः । २।६।१०३ ।

पाशः । वलयः । इति मेदिनी ॥ (पुं, कौरव्यकुण्डज-सर्पविशेषः । यथा महाभारते १ । ५७ । १३ ।

“ररकः कुण्डलो वेणी वेणीस्नानः कुमारकः ।

बाहुकः प्रहङ्गवेरश्च धूर्तकः प्रातरातकौ ।

कौरव्यकुण्डजश्चेति प्रविष्टा ह्यवाहनम्” ॥

पुंलिङ्गे ऽस्य रक्तकाञ्चनवाचकता उक्ता । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“रक्तपुष्पः कोविदारो युग्मपञ्चतु कुण्डलः” ॥)

कुण्डलिनी, स्त्री, (कुण्डलिन् + स्त्रियां ङीप्) कुण्ड-कुण्डलिनी शक्तिः । यथा,—

“ध्यायेत् कुण्डलिनीं स्रष्टां मूलाधारनिवासिनीम् ।

तामिष्टदेवतारूपां सार्द्धं चिन्तयान्विताम् ॥

कोटिसौदामिनीमासां स्वयम्भूजिह्ववेष्टिनीम् ।

तामुत्थाप्य महादेवीं प्राणमन्त्रेण साधकः ॥

उद्यद्दिनकरोद्योतां यावत्कासं दृढासनः ।

अशेषाशुभशान्त्यर्थं समाहितमगाच्चिरम् ।

तत्प्रभापटन्यामं शरीरमपि चिन्तयेत्” ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

गुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिष्टान्नविशेषः ।

जिनिपी इति भाषा । तस्य पाकप्रकारो यथा ।

“भूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुण्डलो जनः ।

प्रख्याद्वं परिमाणेन दध्यस्तेन प्रक्षेपयेत् ॥

द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यस्त्वं प्रक्षयस्मितम् ।

द्वतमद्वं शरावच्च घोरयित्वा घटे क्षिपेत् ॥

आतपे स्थापयेत्तावद्यथावदयाति तदस्त्रताम् ।

तां सप्तधां दृष्ट्वा मूर्त्तिं सितपात्रे तनुधरे ॥

कर्पूरादिसुगन्धे च स्थापयित्वा दरेत्ततः” ॥

अस्या गुणाः ।

“यथा कुण्डलिनी नास्ति पृथिकान्तिबलप्रदा ।

धातुदृढिकरी दृष्ट्वा दृष्ट्वा चेन्म्रियतर्पणी” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

कुण्डली, स्त्री, (कुण्डल + जातो ङीष्) मिष्टान्न-विशेषः । जिनिपी इति भाषा । इति पाकराज-न्यरः ॥ * ॥ कुण्डकुण्डलिनी शक्तिः । यथा,—

“त्रिकोणं तत्तु विज्ञेयं शक्तिपीठं मनोहरम् ।

तद्गङ्गे कामवायुर्गोवर्षोऽतिचक्षुः ॥

अधोमुखश्च निष्कः स्वयम्भुस्तेन चाल्यते ॥

नोवारभूकवत्तन्मी कुण्डली परदेवता ॥

शङ्खतुल्यनिभा देवी सार्द्धं चिन्तयान्विता ।

मुखेनाप्याय ब्रह्मास्यं तथा संवेष्टितः प्रभुः ॥

डाकिनीं ह्यत्र वसति दारपाणी सयष्टिका ।

यः साधकोऽत्र रमते स दिव्यो नैव मालुषः” ॥

इति सम्मोहनतन्त्रम् ॥ (अस्याः पर्याया यथा,

हठयोगदीपिकायाम् । ३ । १०४ ॥ कुटिकाङ्गी २

कुण्डिनः

कुण्डलिनी २ भुजङ्गी ४ शक्तिः ५ इन्दुरी ६ अरु-न्धती ७ ॥ गुडूची । काञ्चनदन्तः । इति मेदिनी । (अस्याः पर्याया यथा,—

“कोविदारश्चमरिकः कुङ्काको युगपञ्चकः ।

कुण्डलीताम्रपुष्पश्च स्मन्तकः स्वयकेशरी” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥)

कपिकच्छुः । सर्पिणीदन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुण्डली, [न०] पुं, (कुण्डलं अस्वस्य इति इनिः ।

कुण्डलाकारेण स्थितेरस्य तथात्वम् ।) सर्पः । इत्य-मरः । १ । ८ । ७ ॥ वरुणः । (कुण्डलं कुण्डलवदा-

कारं शरीरे अस्वस्य ।) मयूरः । इति मेदिनी ॥

चिन्तनद्वयः । इत्यजयपाणः । (विष्णुः । यथा,

महाभारते १३ । १८६ । ११० ।

“अरौद्रः कुण्डली चक्षी विकम्पुर्जितप्रासनः” ॥)

कुण्डलयुक्ते, चि । इति मेदिनी । (यथा गोः रामा-

ययो । ३ । ६ । ११ ।

“इमे च पुरवा दिव्या यान्यस्य रथमन्तिकात् ।

परं शुभाः कुण्डलिनी युवानः खड्गपाणयः” ॥)

कुण्डाशी, [न्] त्रि, (कुण्डं योनिकुण्डं तदुप-

लक्ष्मीकृत्य अन्नाति जीवनयात्रां यापयतीति ।

कुण्ड + अश् + शिनिः ।) भगवत्कः । कोटना

इति भाषा । इति महाभारते रागधर्मेः । (कुण्ड-

स्य जारजातस्य अन्नं अन्नातीति ।) कुण्डान्नभोजी ।

तस्य नरको यथा,—

“रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गददस्तथा ।

सूचो माहिषकश्चैव पर्वकारी च यो द्विजः ॥

आमारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्यामयाजकः ।

रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीयते च ये” ॥

इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । २०, २१ ॥ “रङ्गो-

पजीवी गदमल्लादिरुतिः । कैवर्त्तः धीवररुतिः

पथौ जीवति आराज्जातः कुण्डः तदन्नभोजी

कुण्डाशी । सूचो पिशुनः । माहिषो महिषोप-

जीवी । यद्वा ।

‘महिषोद्युते भार्याभोगेनोपाज्जितं धनम् ।

उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः’ ॥

इति स्मृतिप्रोक्तः । पर्वकारी धनादिभोगेना-

पर्वसु अमावस्यादिक्रियाप्रवर्त्तकः । पर्वगामीति

पाठे पर्वसु स्त्रीगामी । शाकुनिः पक्षिजीवी ।

शुभनिमित्तशकुनोपजीवी वा । ग्रामयाजकः ग्रामार्थे यज्वा” । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

(द्वतराष्ट्रपुल्लः । यथा महाभारते । १।११७।१३।

“कुण्डाशी विरजाक्षैव दुःशला च प्रताधिका” ॥)

कुण्डिका, स्त्री, (कुण्ड + कार्ये कन् टाप् अत इत्वं

च ।) कमण्डलुः । इति हेमचन्द्रः ॥ पिठरः । इति

शब्दचन्द्रिका । कुण्डि इति भाषा ॥ (ताम्रकुण्डम् ।

स्थानी । सामवेदान्तगत उपनिषद्विशेषः । यथा,

मुक्तिकोपनिषदि ।

“अथैकाक्षरं पूर्णं सूर्याख्यध्यातुकुण्डिका” ॥)

कुण्डिनं, स्त्री, विदर्भनगरम् । इति हेमचन्द्रः ।

(यथा, हरिवंशे ।

“कुण्डिने पुण्डरीकाक्षः । भोजपुल्लस्य शासनात्” ॥)

कुण्डिनः, पुं, (कुडि रक्षायां दाहे च “वज्रकमन्य-

कुतुकं

नापि” । उवा । २ । ४६ । इति हजम् ।) सुनि-विशेषः । इत्यादिशेषः । (यथा, आनन्दशायने । “कुण्डिनानां वाग्रिष्टमैवावबन्धनौलिख्येति” ॥

कुतुबं शीघ्रपभेदः । स च हृतराष्ट्रस्य पुल्लः ।

यथा महाभारते १ । ६४ । ५६ ।

“हृत्ती वितर्कः कायश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चमः” ॥)

कुण्डो, स्त्री, (कुडि + इन् । ततो वा ङीप् । कुण्ड +

संज्ञायां वा ङीष्) कमण्डलुः । इत्यमरः । २ ।

७ । ४६ ॥ स्थानी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुण्डोरः, पुं, (कुण्डलते दक्षते संसारान्धकारापापेन ।

कुडि + ईरन् ।) मनुष्यः । (कुण्डलते रक्षते कुर्ब-

नो येन ।) वनवति चि । इति धरणी ।

कुत् आनृतो । सौत्रघातुरयम् । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट् ।) कुतपः । इति दुर्गा-

दासः ॥ कुत् अपत्यः कुतपः कानविशेषः । क्षति-

रचितखेदपात्रश्च । इति केचित् ॥

कुतः, [स्] अ, प्रश्नः । पञ्चमर्थः । निज्वः । इति

विश्वः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १६ । ३७ ।

“सर्वभूतात्मके तात । जगन्नाथे जगन्मये ।

परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः” ॥)

कुतलुः, पुं, (कुल्लिता तनुयंस्य । पिङ्गकनेत्रत्वात् तथा-

त्वम् ।) कुवेरः । इति त्रिकाण्डशेषः । (चि-

कुल्लितशरीरः । इति व्युत्पत्तिक्रमोऽर्थः ॥)

कुतपः, पुं स्त्री, अङ्गोऽष्टमोऽंशः । दिवसस्याष्टमो

मूर्द्धन्तः । यथा,—

“अङ्गो मुहूर्त्तः विख्याता दश पक्ष च सर्वदा ।

तत्राष्टमो मुहूर्त्तः यः स कालः कुतपः स्मृतः” ॥

इति आङ्गत्वे मत्स्यपुराणवचनम् ॥ * ॥ पारि-

भाषिककुतपा यथा,—

“मध्याह्नः खड्गपात्रश्च तथा नेपाककम्बलः ।

रौप्यं दर्भास्तिना गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ।

यापं कुल्लितमिवाङ्गस्तस्य सन्नापकारिणः ।

अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विमुताः” ॥

इति मिताक्षरायामाचारार्यायः ॥ स च त्रिंश-

द्व्यदिनमाने द्वितीहप्रहरशेषदद्यावधि तृतीय

प्रहरप्रथमद्वयपर्यन्तकालः । इत्यमरः । १।७।११।

स तु एकौद्विआङ्गारम्बकालः । यथा,—

“आरभ्य कुतपे आङ्गं कुर्यादादौहित्रं पुत्रः ।

विधिक्षो विधिमस्याय रौहिण्यन्तु न कण्ठयेत्” ॥

इति आङ्गत्वम् ॥

“दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति मास्तरः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृग्रामममृतयम्” ॥

इति श्रुतातपः ॥ * ॥ दौहित्रः । वाद्यम् । ह्यम

नोमजकम्बलम् । कुण्डलम् । इति मेदिनी ॥

कुतपः, पुं, (कुल्लितं पापं तपति कुं भूमिं तपति वा

तप + अच् । कुत् + कपन् वा ।) सुख्यः । तैश्वा

नरः । द्विजन्मा । अतिथिः । गौः । भागिनेयः

इति हेमचन्द्रः ॥

कुतुकं, स्त्री, (कुत् + बाहुजकात् उक्ताच् ।) कौतु

कम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३१ ॥ (यथा, गुमाणि

कविज्ञतोपदेशशतके । १०२ ।

“कुतुकाय कोविदानां मूढमतीनां मज्जोपकाराय

कुचचि

निरमात्मविर्गमामिः श्रवणोपदेशप्रबन्धमनुम्" ॥
कुचुपं, स्त्री, (कुच + एचोदरादित्वात् चाधुः)
कुचयः । दिनस्याकृतमनुष्मन् । इति शब्दरत्नावली ॥
कुचुपः, पुं, (कृष्ण कुचुः ततो डुप् च । ततः एचोद-
रात् अकारागमे चाधुः) चर्मनिर्मिताल्प-
खेद्यपानम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३ ॥ शोढ कुपो
इति भाषा ॥

कुचुः, स्त्री, (कुचिन्तं तन्वते । तन् बाहुककात् कूः ।
टिणोपच) चर्मनिर्मितखेद्यपानम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । १३ ॥ मसक इति कुपो इति च भाषा ॥
कुचुयकः, पुं, (कुचं वृत्तयति सङ्गोचयति चक्षुः यः ।
कु + वृत्त सङ्गोच + एचुक्) बालरोगविशेषः ।
स तु नेत्ररोगः । कुचुया इति भाषा । तस्य कक्ष-
यम् ॥

“कुचुयकः क्षीरदोषाच्छिग्रुनामेव वर्त्मनि ।
जायते तेन तमेव कच्छूरश्च सवेम्भुजः ॥
प्रियः कुचुयकनाटाक्षिजुटनासावधवयम् ।
शक्तो नार्कप्रभां ब्रह्म न वर्त्मनीजनक्षमः” ॥
इति माधवकरः ॥ कुचुयक इत्यपि पाठः ॥
(यथा,—

“कुचुयकः प्रिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः ॥
स्यात्तेन प्रिशुरक्ष्णतान्नाक्षो वीक्ष्याक्षमः ।
स वर्त्ममूलपैच्छिक्त्यकार्यसाक्षिभङ्गः” ॥
इत्युत्तरतन्त्रे च अध्याये वामटेगोक्तम् ॥ * ॥
चिकित्सा यथा ॥

“मुचुटी भङ्गनिष्ठाकक्षाः पुटपाकः ससैन्धवः ।
कुचुयकेऽक्षिरोगेभ्य भ्रममाच्योतनं हितम् ॥
त्रिभिन्नाक्षप्रिणादावर्मी नाक्षाकाक्षिकगैरैः ।
चूर्णाङ्गनं कुचुये स्याच्छिग्रुनां पोषकीषु च ।
सदृशान्मूलचूर्णादङ्गनं स्यात् कुचुयके” ॥
इति वैद्यकचक्रपायसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥
कुचुयकं, स्त्री, (कुचं चर्ममयतैनादिपाचयत् अन्त-
र्हन्ति स्रोतुर्गुं करोति । हन् + अच्) अपूर्ण-
वक्त्रादिवृक्षाद्यतिशयः । तत्पर्यायः ।
कौचुयकम् २ कौतुकः ३ कुचुकम् ४ । इत्यमरः ।
१ । ७ । ३१ ॥ चिचम् ५ । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, नैषधे १ । ११६ ।

“प्रियावियोगादिभुरोऽपि निर्भरं
कुचुयकाक्षान्तमना मगगभूत्” ॥

नायिकाजङ्गारविशेषः । तल्लक्ष्यं यथा साहित्य-
दर्पणे ३ । ११६ ।

“रन्ध्रवक्षुसमाजोके जोलता स्यात्कुचुयकम्” ॥
कुचुयकः, चि, प्रशङ्कः । अहृतः । इति हेमचन्द्रः ॥
जुह्वं, स्त्री, (कुचिन्तं ह्वयति) जुम्भी । इति हारा-
वली । पागा इति भाषा ॥ (कुम्भिकाशब्देऽस्य
विहतिर्ज्ञेया ॥)

जुच, अ, (“सतम्भाक्षन्” ५ । ३ । १० । इति
चण्) कक्षिन् इति आकरयम् । कोथाय इति
भाषा ॥ (यथा, माहात्म्ये ८ ।

“हा ! सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा
जुच दृष्टा” ॥)

जुचचिद्, अ, (जुच च चिद् च इति दन्तसमासः ।

कुचः

सुगन्धोधमते “किमः त्वन्माक्षिचनौ” । इति-
चिद् । कोणखाने इति भाषा । इति आकरयम् ।
(यथा महाभारते ३ । १४२ । ५३ ।

“असुरेभ्यो मयं नास्ति युष्माकं कुचचिद् कचिद्” ॥
कुच स क न चवक्ष्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ चुरा-
न्तात्—उभय-सर्क—सेट् । पञ्चमखरी । दन्धवर्ग-
योपधः । अवक्ष्येपो निन्दा । स क, यो न कुचयते
कुचस्यमिति ह्नायुधः ॥ न, कुचयति कुचयते ।
अयमात्मनेपदीत्यन्ते । कदाचित् परस्मैपदार्थो
नकारः । इति दुर्गादासः ॥

कुचनं, स्त्री, (कुच + भावे ल्युट्) निन्दनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा मग्नौ ४ । १६३ ।
“नास्ति च वेदनिन्दाश्च देवतागाश्च कुचनम्” ॥
कुचयते निन्दतेऽनेन । करणे ल्युट् । निन्दासा-
धनधर्मः । चि कुचायुक्तः ॥)

कुचसा, स्त्री (कुचं क्रयविक्रययोर्निषिद्धतया निन्दं
जाति । जा + क + टाप्) । गोलोढः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

कुचसा, स्त्री, (कुचस् निन्दने + भावे अप्—टाप् च ।)
कुचनम् । तत्पर्यायः । अवयवः २ आक्षेपः ३
निन्दादः ४ परीवादः ५ अपवादः ६ उपक्रोशः ७
जुगुप्सा च निन्दा ६ गर्हयम् १० । इत्यमरः । १ ।
६ । १३ ॥ गर्हा ११ निन्दनम् १२ कुचनम् १३
परिवादः १४ जुगुप्सनम् १५ अपक्रोशः १६ भर्त्स-
नम् १७ अपवादः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥
उपरागः १९ अवधंसः २० छया २१ धिक् २२
सामि २३ । इति जटाधरः ॥

कुचिन्तं, स्त्री, (कुच + कर्मणि क्तः) कुठनामौषधम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुड् इति भाषा ॥)

कुचिन्तः, चि, (कुच + क्तः) निन्दितः । तत्पर्यायः ।
निन्दितः २ प्रतिष्ठितः ३ अर्था ४ रेफः ५ याप्यः
६ । अवमः ७ अधमः ८ कुप्यः ९ अवयः १०
खेटः ११ गर्ह्यः १२ अयकः १३ इत्यमरः ।
३ । १ । ५४ ॥ रेफः १४ अरमः १५ आयकः १६
अनकः १७ । इति तट्टीका । कुप्रियः १८ । इति
जटाधरः ॥ आखेटः १९ रेपसः २० काखः २१
गर्हितः २२ अपकृष्टकः २३ । इति शब्दरत्नावली ॥
कुच इ कोशे । वक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां—परं-
अकं—सकश्च—सेट् इदित्) पञ्चमखरी । इ कर्मणि
कुच्यते । कोश इह दुःखानुभवः । शीतार्त्तश्च न
कुच्यतीति ह्नायुधः । इति दुर्गादासः ॥

कुच य पूतित्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां—परं-
अकं—सेट्) पूतित्वं दुर्गन्धीभावः । य, कुच्यति
मीनो दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । चुकोथ । इति दुर्गा-
दासः ॥

कुचः, पुं स्त्री, (कुच्यति अशोभां कोशं वा । कुच इ
हिंसायां अच् । आगमविधेरनित्यत्वात् न नुमा-
गमः ।) गणपृच्छितचित्रकम्बलम् । हातिर
पिठेर भुज् इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रवेष्टी २
आकरयम् ३ वयः ४ परिक्षोभः ५ । इत्यमरः ।
२ । ८ । ४२ ॥ प्रवेष्टिः ६ परिक्षोभः ७ कुचा च
कुचम् ८ । इति तट्टीका । वयः १० आकरः

कुदासः

११ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा शब्दार्थचिन्तामणौ ।

“कुधा कन्धा समाख्याता कुचः स्यात् करिकम्बलम् ।
कुचः कुशः कुचः कीटः प्रातःखादी हिचः कुचः” ॥
यथा महाभारते २ । ५१ । ३६ ।

“शतशश्च कुधास्तत्र सिंहनाः ससुपाहरन्” ॥)

कुचः, पुं, (कुच + अच्) कुशटयम् । इत्यमरः ।

२ । ४ । १६६ । (यथा जेः रामायणे २ । ३० । १४ ।

“शाङ्गेषु यदा शिष्टे वनान्ते वनगोचरा ।

कुधास्तत्रास्तकेषु किं स्यात् सुखतरं ततः” ॥)

कुधोदरी, स्त्री, (कुधं हिंसात्मकमुदरं यस्याः सा ।)

निकुम्भदुहिता । कुम्भकार्यपौत्री । सा च कल्कि-
देवेन हता । यथा ।

मुनय ऊचुः ।

“इदम् विष्णुयशःपुत्र ! कुम्भकक्षात्मजात्मजा ।

कुधोदरीति विख्याता गगनाङ्गसमुत्थिता ॥

कीलकक्षस्य महिषी विकलजननी च सा ।

हिमाजये शिरः क्षत्वा पादौ च निबध्नाक्षते ॥

शेते स्तनं पाययन्ती विकलं प्रजुतस्तनी ।

तस्या निम्बासवातेन विवशा बधमागताः ॥

देवेनैव समानीताः प्राप्तास्तव पदाम्बुजम् ।

मुनयो रक्षणीयास्ते रक्षासु च विपत्सु च ॥

इति तेषां वचः श्रुत्वा कल्किः परपुरज्जयः ।

सेनागायैः परिहृतो जगाम हिमवद्भिर्मु” ॥

इत्यादि ॥

“सा कुधोत्थाय सहसा ननर्ह परमाद्भुतम् ।

तेन नादेन महता विज्रस्ताश्चाभवन् जनाः ।

निपेतुः सैनिकाः सर्वे मूर्च्छिता धरणीतले ॥

सा रथांश्च गजांश्चापि विहतास्या भयानका ।

जघास प्रन्धासवातैः समानीय कुधोदरी ॥

सेनागायान्मुदरं प्रविष्टाः कल्किना सह ।

यद्यर्त्तमुखवातेन प्रविशन्ति पिपीलिकाः ॥

तद्दृष्ट्वा देवगन्धर्वा हाहाकारं प्रचक्रिरे ।

तत्रस्था मुनयः श्रेष्ठैर्गोपुत्राभ्यो महर्षयः ॥

निपेतुरन्ते दुःखार्ता ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।

रुद्धः पृष्ठयोधा ये जह्नुस्तन्निशाचराः ॥

जगतां कदमं दृष्ट्वा सस्मारात्मानमात्मना ।

कल्किः कमलपत्राक्षः सुरारतिनिन्दनः ॥

वागाभिं चेलचर्मभ्यां कम्बलैर्यौगदायभिः ।

प्रज्वाल्योदरमध्येन करवाधं समाददे ॥

तेन खड्गेन महता कुचिन्तं निर्भय बन्धुभिः ।

बलिभिर्भाटभिर्वाहैर्दतः शस्त्रास्त्रपाणिभिः ॥

वह्निर्भूय सर्वेशः कल्किः कण्ठविनाशनः ।

सहस्राक्षो यथा लज्जकुचिन्तं दम्भोकिनेमिना ॥

योनिरन्ध्रादुगजरथात्तरगाश्चाभवन् वह्निः ।

नासिकाकार्यविवरात् केऽपि तस्या विनिर्गताः ॥

ते निर्गतास्ततस्तस्याः सैनिकावधिरौक्षिताः ।

तां विवधुर्निःक्षिपन्ती तरसा चरयौ करौ ॥

ममार सा भिन्नदेहा भिन्नकुचिशिरोधरा ।

नादयन्ती दिशो द्यां खं चूर्णयन्ती च पर्वतान्” ॥

इति कल्किपुराणे १६ अध्यायः ॥

कुदासः, पुं, (कुं भूमिं दाजयति विदारयति । कु +

कुनखः

इन् विदारणे + विच् + अच् ॥ कुहाणः । इत्-
मरटीकायां रमानाद्यः ॥
कुहारः, पुं, (कुं घृणीं दारयति विदारयति । कु +
दृ + विच् + कर्मण्यच् ॥ एवोदरात् साधुः ॥ कु-
हाणः । इति जटाधरः ॥ (काश्चनहस्तः । हस्तमा-
चम् । भूविदारणेन समुत्थितात् ॥)
कुहाणः, पुं, (कुं भूमिं दारयति । कु + दन् + विच्
+ अच् ॥ एवोदरात् हस्ते साधुः ॥ कोविदार-
हस्तः । इत्यमरः । १।४।२२ ॥ (यथास्य पर्यायाः ।
“कोविदारहस्तमरिकाः कुहाणो युगपञ्चकः ।
कुण्डलीताम्रपुष्पञ्च स्मृतकः सत्यकेशरी” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥ गुणा-
न्नास्य काश्चनारशब्दे उक्ताः ॥) भूमिदारणास्त्रम् ।
इति मेदिनी ॥ कोदाण इति भाषा । (यथा
महामारते । ३।१०७।२३ ।
“समासाद्य विर्णं तच्चाप्यखनं सगरात्मजाः ।
कुहाणैश्चैवैवैव समुद्रं यत्नमाख्याताः” ॥)
कुचं, स्त्री, (कुच + क्यप् ॥) कुचम् । भित्तिः । इत्यमर-
टीका ॥
कुज, इ क मिथ्यास्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-सकं-सेट् । इदित् ॥) पञ्चमखरी । दन्त्यवर्ग-
हृतीयोपधः । इ क कुजयति भोचः । मिथ्यां
वदतीत्यर्थः । कुज इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो
वेदेष्वचार्यभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥
कुजङ्ग, पुं, (कुं मिथ्येव कायते अग्नित्वात् ऋणमकु-
रत्वाच्च । कौ + कः । निपातनात् साधुः ॥) मृज-
विशेषः । मण्डोपरिमण्डपः । तत्पर्यायः । उद्गाटः
२ पिठरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुजङ्ग, पुं, (कु ईद्वत् उद्गतो रङ्गः रङ्गं यच्च अग्नित्वा-
त् । कु + उत् + रन्ज + अधिकरणे घञ् ।
एवोदरादित्वात् साधुः ॥) मञ्जमण्डपः । इति हारा-
वली ॥
कुजवः, पुं, (कुं भूमिं दारयति । कु + दृ + अन्तर्यिच्
अच् ॥) कोद्रवः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (को-
दधान् इति भाषा ॥)
कुजः, पुं, (कुं घृणीं भूमिं दारयति । कु + घृ + मूल-
विभुजादित्वात् कः ॥) पर्वतः । इति हज्जायुधः ॥
(यथा कानिदासोक्तौ ।
“वार्धारेकुब्जधगृह्तोवृधिमतिः कुभ्रेज्जगनिर्गण्ड
गोराङ्गाबहुरःसरेहुतुरयेयकभाडडम् ।
उप्रीकुडनरकाभिभिर्निहृदिभेडाङ्गाजिनाच्छ्विः
स सादम्बुमदम्बुदागिगणवग्देवो मुदे वो मृडः” ॥)
कुनखः, पुं, (कुत्सितो नखो यच्च ॥) क्षुद्ररोगविशेषः ।
तस्य लक्षणं यथा ।
“नखमांसमधिकाय वातः पित्तञ्च देहिनाम् ।
कुम्भते दाहपाकौ च तं व्याधिं पिप्यमादिशेत् ॥
तदेवाप्यतरेर्देवैः पचयं कुनखं वदेत्” ॥
इति माधवकरः ॥
(अस्य चिकित्सा यथा ।
“चिप्ये सटङ्गास्कोता मूलोपो नखप्रदः” ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ।
तथाच सुम्भते ।

कुनच

“अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखोच्छ्रोऽसितःखरः ।
भवेत् कुनखं विद्यात् कुलीनमिति संक्षितम्” ॥
अयं हि रोगः जन्मान्तरीक्षसुवर्णापहरणा-
लतप्रायश्चित्तस्य मुक्ताविष्टमहापातकस्य चिह्न-
रूपः । यथा विष्णुसंहितायाम् ।
“नरकानुभूतदुःखानां तिथ्यन्तमुत्तीर्णानां मानुष्ये
लक्ष्यानि भवन्ति । कुक्षतिपातकी मृदाया यस्मि
सुरापः श्वावदन्तकः सुवर्णहारी कुनखो गुह्यत-
त्पगो दुष्कर्मा” ॥ कुत्सितनखयुक्ते, चि ॥
कुनखी [नृ] चि, (कुनख इति खनामविश्रुतरोगो
ऽस्यास्तीति ॥) कुनखरोगयुक्तः । सङ्क्षितनखः ।
यथा । “सुवर्णहारी कुनखी । कुनखो श्वावदन्तश्च
दादशरार्जं त्रतं चरित्वा तदन्तनखावुद्धरेयाताम्” ॥
इति श्रुतिचतुष्टयम् ॥
कुनटः, पुं, (कुत्सितं नटतीति । कु + नट् + अच् ॥)
श्लोकाक्रमेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुत्सितो
नटः इति विग्रहे नटाधमः ॥
श्लोकाक्रमेदोऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
कुनटी, स्त्री, (कुनट + गौरादित्वात् ङीष् ॥) मग-
शिला । इत्यमरः । २।६।१०८ ॥
(अस्याः पर्यायाः ।
“मगः शिला मगोच्चा च नैपाली कुनटी शिला” ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
अन्यद्विवरणमस्य मगःशिला शब्दे आख्येयम् ॥)
धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पर्याया यथा ।
“धान्यकं धानकं धान्यं धानाधानेयकमथा ।
कुनटी धेनुकाश्चैव कुलम्बवितुमकम्” ॥
गुणाश्चास्य धन्याकशब्दे ज्ञातव्याः ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नेपालदेशजनमगःशिला । इति केचित् । इति
भरतः ॥ (कुत्सिता नर्सकी । अग्निपुष्पा नर्सकी ॥)
कुनली, [नृ] पुं, (कुत्सित ईद्वत् वा नखोऽस्यास्तीति
इतिः ॥) वक्रहस्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुनाभिः, पुं, (ईद्वत् नाभिरिव आवासवत्त्वात् ॥)
वातमण्डलो । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घूर्णवातास
इति भाषा । निधिः । इति हेमचन्द्रः ॥
कुनाग्रकः, पुं, (ईद्वत् नाग्रयति स्पार्शनेन । कु + अग्र +
विच् + एवञ् ॥) यवासः । इत्यमरः । २।४।६१ ॥
(दुराजभा । आस्तुतीति भाषा ॥
अस्य पर्याया यथा ।
“यासोपवासो दुष्पार्शो धन्यासः कुनाग्रकः ।
दुराजभादुराजम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥
गान्धारी कच्छुराजन्ता कषाया हरविग्रहा” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ म भागे ॥
कुनच वक्रये । तौष्ट्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-अकं-सकं-सेट् ॥) पञ्चमखरी । वक्रयमिति वक्र
इवाचरतीति कौ वक्रं करोतीति कौ च रूपम् ।
तेन कुटिनीभावः कुटिनीकरणश्च । तौष्ट्यमखी-
भावः अखीकरणश्च । कुक्षति खणः कुटिकोऽख्यो
वा स्यादित्यर्थः । कुक्षति कर्ता वायुः कुटिनामखां
वा करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुन्ती

कुन्ता, पुं, (कुं भूमिं उवति सोदयति । कुं घरीरं
उवति भेदयति दारयति वा धातुनामनेकार्थ-
त्वात् उन् + बाहुलकात् तः । अण्ण्भादिवत्
साधुः ॥) गवेधुका । प्रासास्त्रम् । इति मेदिनी ।
(भस्त्रास्त्रम् । भाषा इति भाषा । यथा कषासदित्
सागरे ।
“कुन्तदन्ता कथं कुर्यात् राक्षसीव हि वा शिवम्” ॥)
चण्डभावः । क्षुद्रजनतुः । इति विश्वः । क्षुद्रवीरः ।
उत्तुनम् । (उत्तुन् इति भाषा ॥)
कुन्तका, पुं, (कुन्तं उत्तुनं जाति मृच्छाति । का + कः ॥)
केशः । (यथा साहित्यदर्पणे ३।१२४ ।
“कापि कुन्तलसंस्थानसंयममथपदेशतः ।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् क्षुटम्” ॥)
जोवेरम् । इत्यमरः । २।६।६५ ॥ चवकाः । चवः ।
इति मेदिनी । (कुन्तस्य अयाकारमिव जाति ॥)
काङ्गलः । इति विश्वः । भुवकभेदः । यथा,—
“वर्गैः बोद्धव्यमिः कार्यैः कुन्तलो नद्युपेखरे ।
प्रद्वारे च रसे प्रोक्तमानन्दपणदायकाः” ॥
इति सङ्गीतदामोदरः । (दाक्षिणात्यजनपद-
विशेषः । तदधिष्ठाता राजा च यथा महामारते
२ । राजसूयिकपर्यायि ३४ । ११ ।
“आकर्षः कुन्तलश्चैव मानवाश्चान्युक्तास्तथा ।
द्राविडाः सिंहाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा” ॥)
कुन्तलवर्द्धनः, पुं, (कुन्तलान् केशान् खरसेन वर्द्ध-
यति । वृध् + विच् + क्युः ॥) मृच्छराजहस्तः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कुन्तला, पुं, (कुन्ता अस्त्रविशेषा जीयन्ते मृच्छान्ते
यच्च । का + घञर्थे कः ॥) देशविशेषः । वज्रवच-
नान्तशब्दोऽयम् । इति मेदिनी । (स च दाक्षि-
णात्यप्रदेश इत्युच्यते । यथा महामारते ६।६।५६ ।
“भिक्षिकाः कुन्तलाश्चैव सौवदा नलकानगाः ।
कोकुटकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मानवा नराः” ॥)
कुन्तलिका, स्त्री, (कुन्तलस्य लाङ्गलस्यायाकार इव
विद्यतेऽस्याः इति ठन् । टाप् अत इत्वं च ॥)
दध्यादिच्छेदनी । दहकाटा क्षुरी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पालिका २ । इति हारावली ।
(बालानामौषधम् । यथा सुम्भते ।
“कुन्तलिका कुर्यादिका प्रभृतीनीतुपञ्चम् ॥
अस्याः गुणास्तत्रैवोक्ताः ।
“सादुपाकरसाः शीताः कषण्णाच्चातिपित्तनाः ।
जवयाङ्गरसा रुक्षाः सक्षारा वातकाः खराः” ॥
सादुतिक्ता कुन्तलिका” ॥)
कुन्तलीशीरं, स्त्री, (कुन्तल इव उशीरम् ॥) बा-
लकम् । इति राजनिर्घण्टः । बाणा इति
भाषा ॥
कुन्ती, स्त्री, (राक्षा कुन्तिभोजेन आवाच्यात् पा-
णिता सती एषा वसुदेवमगिनी कुन्तीति नाम
विख्याता । यथा, हरिवंशे ३४ । २३-२४ ।
“एषां दुहितरं वने कुन्तिकु कुनमन्दम् ।
भूरः पूज्याय दद्यात् कुन्तिभोजाय तां ददौ ।
तस्मात्कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मना एषा” ॥
याज्ञराजमार्थः । सा च अरुणोदयनकाला एषा

कुन्दः

नामा स्थाता । तस्मिन् मृदवेन तां रात्रौ कुन्ति-
मोनाव दत्तवान् । इयं हि कन्यावत्यायां सुनिदत्त-
विद्यापरीक्षायां मन्त्रवनाङ्गतात् सूचीत् कार्यं
प्राप्नोत् । विवाहात् परञ्च सा मङ्गीभूतस्य मुनेः
प्राप्तात् कीलकमवचितस्य क्षामिनो महाराज-
पात्रोरात्रया धर्म्मोद्युधिष्ठिरं पवनाङ्गीमं इन्द्रा-
दर्जनं सुषुवे । इति महाभारते १।१११ अध्यायः ।
इयञ्च परमसाध्वीतया भगवद्वादरायणादिमह-
र्षिगणवरप्रभावेण प्रातःस्मरणीया रमणी ।
यदुक्तम्,—

“अहल्या प्रौढी कुन्ती तारा मन्धोदरी तथा ।
पञ्चकन्याः स्मरैस्त्रिं महापातकनाशनम्” ॥
गुग्गुलुहस्तः । शङ्खको । इति विश्वमेदिनौ ।
ब्राह्मणी । इति जटाधरः ।

कुन्त्य आ क्षिति । क्षिति । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अर्वा-परं-सर्ग-अर्वा-च-सेट्) पञ्चमखरी । क्षिति
दुःखाशुभवे । ग कुन्नाति बुध्वाचः । इति हणा-
युध । कुकुन्त्य । इति दुर्गादासः ।

कुन्त्यः, पुं, (कुन्नाति दुःखसङ्घन्यमो भवति । कुन्त्य +
उन्) बौद्धविशेषः । निगमत्रयविशेषः । इति
हेमचन्द्रः ।

कुन्दः, पुं स्त्री, (कु कुत्सितं दुर्गन्धादिजनितलोभं
यति नाशयति । कु + हो हृदने + कः । एषोद-
रात् सुम् । यद्वा कौतीति । “अब्दादयश्च” ।
उवां ४ । ६८ । इति निपातनात् सिद्धम् ।
पुष्पवृक्षविशेषः । कुन्दफुलेर गाढ इति भाषा ।
तत्पर्यायः । माध्यमः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ७३ ॥
सुक्ताप्यः १ । इति रत्नमाणा । मकारन्दः ४
महामोदः ५ मनोहरः ६ सुक्ताप्यः ७ सदाप्यः
८ तारप्यः ९ अट्टहासकः १० दमनः ११ वन-
हासः १२ मनोहः १३ वोरटम् १४ वरटम्
१५ । इति शब्दरत्नावली ।

(यथा, नवग्रहस्तोत्रे मुक्तस्तिः ।

“कुं हिमकुन्दम्यानामं दैत्यानां परमं गुहम् ।
सर्वप्राणप्रवहार्त्तं भागवत् प्रथमाम्बुजम्” ॥
अपि च । भावप्रकाशः ।

“कुन्दन्तु कथितं माध्यं सदाप्युष्यत तत् स्मृतम् ।
कुन्दंशीतं कञ्चु स्नेहशिरोरिवविषयिष्ठम्” ॥
अस्य गुणाः । अतिमधुरत्वम् । शीतत्वम् । कषा-
यत्वम् । कौश्लभावत्वम् । कफपित्तहरत्वम् ।
सारकत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः । तत्पुष्पगुणौ । स्नेहकारित्वम् । पाहि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ।

कुन्दः, पुं, कुन्दुवनामगन्धद्रव्यम् । (अस्य पर्याया यथा ॥

“कुन्दुवस्तु सुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तपक्षे प्रथमे भागे ॥
अभियन्तम् । कुन्द इति भाषा । कुबेरस्य निधि-
विशेषः । इति मेदिनी । कारवीरवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः । (कुन्दपुष्पवर्णं इह स्नेततया
सत्वयुगे हंसावतारत्वात् । विष्णुः । यथा महा-
भारते १३ । १४८ । १०० ।

“कुन्दः कुन्दः कुन्दः पर्यायः पवनोऽनिकः” ॥

कुन्दुरः

यद्वा कुं एषीं कश्मपाय दत्तवान् । दा + कः ।
द्वितीयाया अलुक् । परमुरामावतारे क्षत्रिय-
हत्यापापशुद्धये मारीचाय अश्वमेधयज्ञे महा-
दानस्य दक्षिणास्वरूपवस्तुनरादानादस्य तथा-
त्वम् । तत्त्वधा यथा हरिवंशे ।

“सर्वपापविशुद्धये वाजिमेधेन सेवितवान् ।
तस्मिन् यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुमन्दनः ।
मारीचाय ददौ प्रीतः कश्मपाय वस्तुनराम्” ॥

कुन्दकः, पुं, (कुन्द + संज्ञायां कन्) कुन्दुवकः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

कुन्दमः, पुं, (अनिष्टकारित्वात् कुत्सितं उन्मुरादिकं
दमयति नाशयतीति । दम + शिच् + अच् एषो-
दरात् सुमि साधुः । यद्वा कुन्देन मीयते प्रायेण
मुम्भवर्यात् । कुन्द + मा + घञर्थे कः) वि-
ज्ञाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

कुन्दरः, पुं, (कुं भूमिं दारयति । अन्तर्भूतजिघर्षे दृ
+ अच् एषोदरात् सुमि साधुः) दृढमेदः ।

कुन्दरा इति कलिङ्गे स्थातः । तत्पर्यायः । कश्मुरः ।
२ भित्ति ३ दीर्घपत्रः ४ खरच्छदः ५ रसाकः ६
क्षेत्रसम्भूतः ७ सुदृढः ८ मृगवल्गवः ९ । अस्य
मूलगुणाः । गौल्यत्वम् । शीतत्वम् । पिताति-
सारनाशित्वम् । गोधनानां प्रशस्तत्वम् । वन-
प्लविवर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः । (कुन्दवत्
निर्भलानि धर्म्मोत्पन्धीनि फलानि राति ददाति ।
कुन्द + रा + कः । यद्वा कुं एषीं, हिरण्याक्षदैव्यं
हन्तुकामो भगवान् विष्णुः वराहरूपेण दार-
यति । दृ + शिच् + अच् एषोदरात् सुमि साधुः ।
विष्णुः । यथा महाभारते १३ । १४८ । १०० ।

“कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्यायः पवनोऽनिकः” ॥

कुन्दिनी, स्त्री, (कुन्दाणां पद्मानां समूहः । खना-
दित्वात् हनिः । स्त्रियां ङीप्) पद्मिनी । पद्म-
समूहः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

कुन्दुः, स्त्री, (कुं भूमिं दृणातीति । कु + दृ + बाङ्ग-
कात् हुः) कुन्दुवनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
माणा अमरटीका च । (कुन्दुरशब्दे ऽस्या विव-
रणं ज्ञातव्यम्) । मूषिके पुं । इति शब्दरत्ना-
वली ।

कुन्दुरः, पुं, (कुं भूमिं दारयति । दृ विदार +
उरन्) कुन्दुवनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ।

कुन्दुरः, पुं, स्त्री, (कुं भूमिं उरति । उन् + जञ्वा-
दित्वात् निपातनात् साधुः) खनामस्थानसुग-
न्धद्रव्यम् । यस्य निर्यासे कुन्दुरखोटि इति
स्थातिः । तत्पर्यायः । पाकद्रव्य २ सुकुन्दः ३
कुन्दः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥ पाकद्रवी ५
सुकुन्दः ६ कुन्दः ७ कुन्दुरः ८ । इति तट्टीकायां
भरतः । कुन्दुरकः ९ सौराष्ट्रः १० शिखरी ११
कुन्दकः १२ तीक्ष्णः १३ गोष्ठुरकः १४ बज्रगन्धः
१५ पालिन्दः १६ भीषणः १७ तीक्ष्णगन्धः १८
वकी १९ । इति जटाधरः । अपि च ।

“कुन्दुवस्तु सुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि ।
कुन्दुवस्तु सुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि ।
कुन्दुवस्तु सुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि ।

कुपीलुः

ज्वरक्षेपदवाचकीसुखरोगकषायिनाम्” ॥

इति भावप्रकाशः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
तिक्तत्वम् । कफपित्ताग्निदाहनाशित्वम् । अस्य
पानक्षेपनयोगुणः । शिथिलत्वम् । प्रदरामयशान्ति
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । अलक्ष्मीरक्षो-
ज्वरनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ।
(अस्य व्यवहारो यथा वैद्यकचक्रपाणि-संयज्ञे
ऽष्टादशशतिकाप्रसारणी तैवे ॥

“कर्पूरं कुन्दुरनिश्चानवप्रधानचन्दनम्” ॥ १ ॥

कुन्दुरकः, पुं, स्त्री, (कुन्दुर + क्त्वा कन्) कुन्दुवनाम
सुगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ।

कुन्दुरकी, स्त्री, (कुन्दुरक + जातितात् ङीप्)
शङ्खकीटकः । इत्यमरः । २ । ४ । १२४ ॥

कुप इ कि स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-
परं-सर्ग-सेट्-इदित्) पञ्चमखरी । इ कुम्पते ।
कि कुम्पयति कुम्पति । स्तुतिराप्तादनम् । इति
दुर्गादासः ।

कुप, क द्यतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-परं-
अर्क-सेट्) क कोपयति । इति दुर्गादासः ।

कुप य इर् कोपे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-
परं-अर्क-सेट्-इदित्) कोपो नेत्रकौटिलादि-
हेतुस्त्रित्तविकारः । य, कुपयति माता शिशवे । इर्
अनुपत् अकोपीत् । अस्मात् एवादित्वास्त्रिं
छ इत्यन्ये । “कदाचित् कुप्यते माता भौदरव्या
हरीतकी” । इति तु कुप्यतीति कुप् ततः स
इवाचरति इति छे वाध्यम् । इति दुर्गादासः ।

कुपयः, पुं, कुत्सितः प्रयाः । (पाणिनिमते कापय
इति निवृत्तं स्यात् । बोधदेवमते तु “पयि पुबवे
वा” । इति सूत्रेण विभावया कोः कादेशः) का-
पयः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, श्रीमद्भागवते
५ । ६ । १० । “सधर्म्मपथमकुतोभयमपहाय
कुपयपावण्डमसमञ्जसं निजमनीषया मन्दः प्रवर्त्त-
यिष्यति” ॥

कुपयः सेधत्वेनास्यस्य । अर्ष आदित्वात् अच् ।
कुपयगामिनि, चि । यथा महाभारते १।६।७।२६ ।
“कुपयत् महावीर्यः श्रीमान् राजन् महासुरः ।
सुपान् इति विख्यातः क्षितौ जग्मे महीपतिः” ॥

कुपायिः, चि, (कुत्सितः पायिर्गस्य) वक्रहस्तः ।
इति जटाधरः । कोपा इति भाषा ।

कुपिनी, [न्] पुं, (कुपिनी मत्स्यधानी अस्यास्तीति ।
प्रीक्षादित्वात् हनिः) कौवर्त्तः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । जालिया इति भाषा ।

कुपिनी, स्त्री, (कुम्पते रण्यते मत्सोऽप । कुप इ कि
स्तुतौ अधिकारणे बाङ्गकात् हनिः) किञ्च ङीप्
एषोदरादित्वात् साधुः) कल्पमत्स्यधानी । इति
शब्दरत्नावली । खालु इति भाषा ।

कुपिन्दः, पुं, (कुम्पयति विस्तारयति सूत्राणि । कुप
इ कि स्तुतौ + “कुपेर्वा वञ्च” । उवां ४ । ८६ ।
इति किल्बु) तन्त्रदायः । इत्युवादिर्कोषः ।

कुपीलुः, पुं, (कुत्सितः पीलुः) कारकावृक्षः
तिन्दुकाविशेषः । मधुरतेन्दु माकडाकैर्दु इति च
भाषा । तत्पर्यायः । जञ्जः २ दीर्घपत्रकः ३ कुजकः

कुजः

४ काकतिन्दुकः ५ काकपीलुकः ६ काकेन्दुः ७ विवतिन्दुः ८ मर्कटतिन्दुकः ९। अस्य गुणाः। शीतकालम्। तिक्तत्वम्। वातमदकारित्वम्। कषुत्वम्। यथाहरत्वम्। माहृत्यम्। कषापित्त-
क्षणाश्रित्वम्। इति भावप्रकाशः ॥

कुप्यः, त्रि, (कुत्सितं पूयते। पूयिष्ठं विसरणे + पचा
द्यच्।) कुत्सितः। नात्याचारोदिनिन्दितः। इत्य-
मरभरतौ ॥

कुप्यं, स्त्री, (गुप्यते रक्ष्यते ब्रथादिकमच। गुपू
रक्षणे। “राजसूयसूयम्वयोद्यव्यकुप्यञ्जलपथा-
कथाः”। ३। १। ११४। इति ऋक्सन्तो निपा-
तितः। गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायाम्।) खर्गकूप्य-
भिन्नधातुः। इत्यमरः। २। ६। ६१॥ (यथा, महा-
भारते। १५। ६। ११।

“भूमिरक्ष्यपक्षा देया विपरीतस्य भारतः।

हिरण्यं कुप्यभूयिष्ठं मित्रं क्षीयमथो बलम्” ॥)

दक्षा इति त्वातधातुः। इत्यष्टधातुमध्ये वैद्यकम् ॥

कुप्यशाना, स्त्री, (कुप्यानां खर्गकूप्याभ्यामन्येषां
भाजनादीनां शाना ऋहम्।) खर्गकूप्यभिन्न-
धातुपाचादिनिर्माणादिऋहम्। कौसारिर दो-
कान इति भाषा। तत्पर्यायः। सन्धानी २। इति
जेमचन्द्रः ॥

कुप्रियः, त्रि, (कुत्सितं प्रीणातीति। कु + प्री +
“इगुपधक्षेति”। ३। १। १३५। कः।) जघन्यः।
इति हज्जायुधः ॥ (बङ्गव्रीहौ तु कुत्सित-
प्रियः।)

कुब इ कि स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (पुरा-पक्षे-
भा-पर-सक-सेट्।) पक्षमखरी। इ कुम्भते।
कि कुम्भवति कुम्बति। स्तृतिराच्छादनम्। इति
दुर्गादासः ॥

कुवे(वि)रः, पुं, (कुम्बतीति। कुब इ कि आच्छादने
“कुम्बेर्नलोपच”। उणां १। ६०। इति सरक्।
नलोपच। यद्वा कुत्सितं वेरं शरीरं यस्य। पिङ्गल
नेत्रत्वात्तथात्वम्।) यक्षराजः। इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादिरुक्तिः ॥ (स च विश्रवस ऋषे
रिक्विणायां जातः। स तु त्रिपात् अष्टदन्तः
केकराक्षश्च। यथा, वायुपुराणे।

“कुत्सायां क्षितिशब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते।

कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्गितः” ॥

तथा काशीखण्डे देवीदत्तशायितौ च।

“कुवेरो भव नाम्ना त्वं मम रूपेऽर्थेया स्तुतः” ॥)

कुजः, त्रि, (कु ईषत् उज्ज आर्जवमस्य। उज्ज आर्जवे
घञ् शकगन्धादिवदुलोपः।) वायुगोत्रतद्दयः।
उज्जतपृष्ठश्च। कुजा इति भाषा। तत्पर्यायः।
गङ्गुः २ गङ्गुणः ३ इत्यमरः ॥ न्युजः ४ गङ्गुः ५
इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य कक्षयमाह।

“हृदयं यदि वा पृष्ठमुज्जतं क्रमशः सखक्।

क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्यात्तदा तं कुजमादिशेत्” ॥

इति माधवकरः ॥ यदेत्युक्ता यदेवेति विकल्पार्थ-
त्वेन न पुनर्बलितोयः। गन्धनारायणः क्रोड्गन्तो
भवति वहिरायामः पृष्ठगन्तो भवति ताभ्यामस्य
को भेदः। उच्यते। अन्तरायामवहिरायामयोः

कुजं

प्रकृतस्यैवान्तःशरीरस्य वहिःशरीरस्य चावन-
मनमच तु हृदयं पृष्ठं वा शरीरादहर्निवतीति
भेदः ॥ * ॥

अथ चिकित्सा।

“वाङ्मायामेऽन्तरायामे धनुस्तब्धे च कुजके।

योन्यं प्रसारिणीतैलं तेन तेषां शमो भवेत् ॥

वातव्याधिषु सामान्या याः क्रियाः कथिताः पुरा।
कर्त्तव्या यद्य ताः सर्वस्तेनमेतद्विशेषतः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, हरिवंशे ८३। ३४।

“तान्तु कुजां खड्गोर्मध्ये द्युक्तेनगयपाणिना।

शूनैः सन्तोऽयामास ह्यथो जीवाविधानविव” ॥

रोगविशेषस्यास्य चिकित्साधं वटिकौषधं
यथा ॥ * ॥

“रसौ गन्धौ समौ शुद्धौ तालकक्षाभया तथा।

विषं व्योषश्च कटुर्को वोज्जैपालकौ समौ” ॥

“भृङ्गराजसैमर्हं सुश्रुण्खरसैस्तथा।

गुग्गाहयं प्रदातव्यं रसः कुजविनोदकः ॥

आमवाताकुवातादीन् कटोऽमूकश्च नाशयेत्।

अभिष्वज्जुसते दीप्तं सौख्यानां नाशनं परम्” ॥

कुजविनोदो रसः ॥

इति वैद्यकरसंज्ञसारसंग्रहे वातरोगाधि-
कारे ॥ * ॥)

कुजः, पुं, (कु ईषदुज्जं आर्जवमस्य। शकगन्धादित्वात्
साधुः।) अयामार्गः। इति राजनिर्घण्टः ॥ खङ्गः।
इति शब्दमाणा ॥

कुजकः, पुं, (कौ पृथिव्यां उज्जति। उज्ज + गण्।
शकगन्धादित्वात् उलोपे साधुः।) पुष्पवृक्षविशेषः।
कुजा इति त्वातः। (यथा, शब्दार्थचिन्तामणि-
वृत्तसिंहपुराणे।

“चम्पकात् पुष्पशतकादशोकं पुष्पमुत्तमम्।

अशोकात् पुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम्।

सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुजकः पुष्पमुत्तमम्” ॥

तत्पर्यायः। भद्रतखी २ वृत्तपुष्पः ३ अतिकेशरः

४ महासहः ५ कण्टकाक्षः ६ खर्वः ७ अलिकुल-
सङ्गुलः ८ वारिकण्टकः ९। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अपि च।

“कुजको भद्रतरणिरुह्युप्योऽतिकेशरः।

महासहो कण्टकाक्षो नीलालिकुलसङ्गुला” ॥

राजनिर्घण्टे महासहैत्यादिशब्दाः पुंलिङ्गाः।

अस्य गुणाः।

“कुजकः सरभिः स्वादुः कषायानुरसः सरः।

त्रिदोषशमनो रुच्यः शीतहर्ता च स स्तुतः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ सरभित्वम्। रक्तपित्तकष-
णाश्रित्वम् ॥ तत्पुष्पगुणाः। शीतकालम्। वर्यका-
रित्वम्। दाहवातपित्तनाश्रित्वम्। इति राज-
निर्घण्टः ॥

कुजकण्टकः, पुं, (कुजः कण्टकोऽयम्।) श्वेतखदिरः।

इति राजनिर्घण्टः ॥

कुजं, (त्रं) स्त्री, (कुवि आच्छादने + ‘ऊषेन्द्रायच्येति’।

उणां २। २८। इति निपातनात् रन्।) वनम्।

इत्युणादिकोषः ॥ कुजम्। कुजकम्। तत्पुः। शर-
यम्। शकटम्। इति सङ्गितसारे उणादिरुक्तिः ॥

कुमारः

कुमार, त्व क केनौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
पुरा-पर-सक-सेट्।) ऋषी। अचुकुमारत्।
इति दुर्गादासः ॥

कुमारं, स्त्री, (कुमारयति गन्दति यच्च यस्मिन् सती-
त्यर्थः।) आत्मकाङ्क्षनम्। इति मेदिनी। खौटि
खोटा इति भाषा ॥

कुमारः, पुं, (कुत्सितो मारः कम्प्यो वस्त्रात्।)
कार्तिकेयः तदुत्पत्तिविवरणानु कार्तिकेयशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

(तथा महाभारते। १। ६६। १३-२४।

“अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवन्नामकः।

तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः।

कीर्त्तिकाभ्युपपत्तेश्च कार्तिकेय इति स्मृतः” ॥

कौ पृथिव्यां मारयति दुष्टान्। कु + म् + विच् +

अच्।) नाथोक्तौ युवराजः। इत्यमरः ॥ (राज-
कुमारः। यथा, रघौ ७। ६१।

“ततः प्रियोपात्तरसेऽधरौष्टे

निवेश्य दधौ जगजं कुमारः” ॥)

शुकः। अश्ववारकः। (कुमारयति श्रीकृतीति।

कुमार-त् क क्रीडने + अच्।) पञ्चवर्षीयनामकः।

(यथा भगौ ७। १७५।

“कन्यानां सखदानश्च कुमाराणाञ्च रक्षकम्” ॥

“तस्यास्तु खल्वमरायाः प्रथमतर्पणं खल्वेवमेव-
कर्मणि क्रियमाणे जातभावे ऽस्यैव कुमारस्य
कार्याख्येतानि कर्माणि भवन्ति तद्यथा-अश्व-
नोः सङ्घट्टनं कर्णयोर्मूले शीतोदकेनोद्योदकेन वा
सुखपरिषेकः। तथा संक्षोभविहृतान् प्राधान्
पुनर्भवेत ह्यव्यक्तपाणिका मूर्ध्नि चैवमभिव्यु-
नीयाद् यद् यथेष्टं स्यात् यावत् प्राधानां प्रत्यागमं
तत्तत् स्वमेव कुर्वेत्। ततः प्रत्यागतप्राधानं प्रकृति-
भूतमभिसमीक्ष्य जानोदकयहवाभ्यामुपपाद-
येत्। अथास्य तात्पोलकण्ठ-विज्ञा-प्रमार्जन-
मारभेत अङ्गुल्या सुपरिनिक्षिप्ततखयासुप्रक्षा-
नितोपधानकार्पासपिचुमत्या प्रथमं प्रमार्जित-
स्यास्य च शिरस्तालू कार्पासपिचुना खेदगर्भेण
प्रतिष्ठादयेत्। ततोऽस्यानन्तरं कार्यं सैन्धवोप-
हितेन सर्पिषा प्रच्छेदंम्” ॥

“दशम्यां निश्रयतीतायां सप्तमास्त्री सर्वगन्धौ-
बध्नेरारसर्वप-कोत्रैश्च आता जम्बूतवर्णं परि-
धाय पवित्रेष्टकधुविचित्रभूषणवती संसृष्टा मङ्ग-
कान्धचितामर्षयित्वा च देवतां शिखिणः शुक्ल-
वाससोऽथग्रांश्च ब्राह्मणान् सखिवाचयित्वा कुमार-
महतेन शुचिवाससाच्छादयेत्। प्राक् शिरस-
मुदकशिरसं वा संवेष्ट्य देवतापूर्वं विजातिभ्यः
प्रणमतीत्युक्ता कुमारस्य पिता हे नाम्नी कार-
येत् गान्धर्विकं नामाभिप्रायिकम्” ॥

“ज्ञते च नामकर्म्मणि कुमारं परीक्षितुमुपपन्नामे
दायुषः प्रमाद्य ज्ञान-हेतोः। तन्नेमान्दायुषतां
कुमाराणां कक्षयानि भवन्ति तद्यथा-एकै-
कजा नृदवोऽस्याः क्षिणाः सुवज्रमूलाः ह्यव्याः
केशाः प्रशस्तान्ते। शिरसा बह्मणा त्वक् प्रकृता-
कविमुच्यन्मनीषवत्प्रमादातिदिक्कमनुच्यमाना-

कुमारः

वचोपमं शिरः प्रप्रक्षते । बृहं बृहं समं सु-
क्षितप्रक्षुब्धस्य ज्ञानसुपचितं बनिमज्जन्मा-
क्षतिवशात् नक्षत्रौ विपुलसमपिठौ समौ नीचौ
बृहौ पृष्ठतोऽवनतौ सुक्षितकर्णपुटकौ महा-
क्षिप्तौ कर्णौ ईषत् प्रक्षिप्त्यावसङ्गते समे
सङ्गते महती भवौ समे समाहितदर्शने अक्ष-
भागनिभागे वचवती तेजसोपपन्ने खाप्तोपाप्ते
चक्षुषी । ऋष्णी महोष्वासावंग्रसमन्नेवदव-
ताया नासिका । महद्वृजु-सुनिविष्टदन्तमास्थम् ।
आयामविकारोपपन्ना क्षण्णा तन्वी प्रक्षतियुक्ता
प्राटनवर्षा निष्ठा । क्षण्यं यत्तोपचयसुखोपपन्नं
रक्तं तापु । महानदीनः क्षिप्तोऽनुगारी गम्भीर-
समुद्यो धीरक्षरः । नातिक्षूणौ नातिकृशौ
विस्तारोपपन्नावायप्रक्ष्मादगौ रक्ताबोद्धौ । म-
हती हनुवतौ । नातिमहती घीवा । शूद्रमुप-
चितसुरो गूढं ननु पृष्ठवङ्गम् । विकृष्टान्तरो
क्षनौ, क्षंसपातिनी स्थिरे पार्श्वे, वृत्तपरिपूर्ययती
बाह्वः, सविजनी अकुण्ठयम् । महदुपचितं पाणि-
पादम् । स्थिराक्षः क्षिप्ताक्षामाक्षुष्णः कूर्मा-
कारः करणाः, प्रदक्षिणावर्त्ताः, सौत्सङ्गा च
नाभिः । नाभ्युद्विग्नभागहीना समासमुपचित-
मासा ऋतोदतौ स्थिरोपचितमांसौ नाद्युन्नतौ
नात्यवनतौ क्षिप्तावशुपूर्ववतौ उपचययुक्ता-
वृक्षः । नात्युपचिते नात्युपचिते एकोपदे प्रगु-
हिरास्थिसन्धौ जङ्घे । नात्युपचितौ नात्युपचितौ
गुण्यौ पूर्वोपदिष्टगुण्यौ पादौ कूर्माकारौ ।
प्रक्षतियुक्तानि वात-मूत्र-प्रीतिगुह्यानि तथा
क्षत्रणागरायाश्चित्तवदितस्तनयद्वयानि । यच्च
किञ्चिदन्धदपि अशुक्लमस्ति तदपि सर्वं प्रक्षति-
सम्पन्नमिष्टं विपरीतं पुनरिष्टमिति दीर्घायु-
र्लक्षणाणि” ॥ ॥

अतोऽनुत्तरं कुमारमारविधिमनु-
याख्यास्यामः ॥

“बाह्विद्याकुशलः प्रक्षलं रम्यतमं निवातं
प्रवातैकदेशं बृहस्पतमगन्तापदपदमुदङ्गिभूषिका-
पतङ्गं सुसंविभक्तसनिषोदूखलमूत्रवर्षस्थानस्थान-
भूमिमहानसम्पत्सुखं यद्यर्थाग्रयनासनास्तर-
सम्पन्नं कुर्यात् । तथा सुविहितरक्षाविधान-
बनिमज्जन्मोमप्रायश्चित्तं शुचिद्वैद्यानुरक्त-
जनसम्पूर्यमिति कुमारमारविधिः ।

शयनाक्षरप्रवराणां कुमारस्य मृदुगु-
मुचिसुमन्वीनि स्याः । स्वेदमज्जन्ममिति मूत्र-
प्रीतिपदकानि च वर्ज्यानि स्याः ।

असति सम्भवेऽन्येषां तान्येव च सुप्रक्षानि-
तोपधानानि सुधूपितानि सुसुज्जुष्कान्युपयोगं
गच्छेत् ।

धूपानि पुनर्वससां शयनाक्षरप्रवराणां
यवसवपातली-हिङ्गु-गुग्गुलुवचारोचकवयाङ्गागो-
कोभीजटिकापञ्चमाशकरोहिणीसर्पनिर्मोका-
नि हतसंप्रयुक्तानि स्याः ।

मन्त्रस्य धारणीयाः कुमारस्य खड्गवदवय-
वभासां वीरतामेव दक्षिणेभ्यो विजानेभ्यो ऽप्या-

कुमारः

वि गृहीतानि स्याः । मन्त्राद्याचौबधयो वीरकर्म-
भक्तौ यान्यप्यन्यानि ब्राह्मणाः प्रशंसन्ते ।

क्रौञ्चकानि खलस्य तु विचित्राणि घोषव-
न्यभिरामाणि अगुह्यवतीश्याप्राणि अनास्य-
प्रवेशीनि अग्राह्यराणि अविनाशनानि स्याः ।

नक्षत्र विनाशनं साधु तस्मात्तस्मिन् बहव-
सुज्ञाने वाग्यच विधेयतामगच्छति राक्षसपि-
शाचपूतनाशानां नामान्याङ्गयता कुमारस्य वि-
नाशनार्थं नामग्रहणं न कार्यं स्यात् ।

यदि त्वानुर्थं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तत्र-
क्षतिनिमित्तपूर्वकपणिकोपप्रयविशेषैस्तत्तोऽनु-
बुध्यसर्वविशेषानातुरौबध-देश-कालाभयानवेद्य-
मायश्चिकित्सितुमारभेतैनं मधुरमृदुगुह्यसुरभि-
शीतसङ्गरं कर्मप्रवर्त्तयन्नेवं साध्याहि कुमारो
भवति तथा ते श्रमं लभन्ते चिराय रोगत्वे-
ऽरोगवृत्तमातिष्ठेत् देशकालात्मगुणविपर्ययेण
वर्त्तमानः ।

कमेयासाध्यानि परिवर्त्तयेत्पुनः सर्वस्य-
क्षितानि वर्जयेत्साधनवर्गशरीरायुषां सम्यग्-
मवाप्नोतीति ।

एवमेतं कुमारमायौवनप्राप्तेर्धर्मार्थकुशला-
गमनाशानुपायैदिति पुत्राश्रिवां सम्यङ्करं
कर्म व्याख्यातम् । तदाचरन् यद्योक्तैर्विधिभिः
युनां यथेष्टं लभते ऽनसूयक इति” ॥

इति शरीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकोक्तम् ॥ ॥

“अथ कुमारं शीताभिरङ्गिराश्वस्य जात-
कर्मणि कृते मधुसर्पिरगन्ता ब्राह्मणरक्षेण सुवर्ण-
चूर्णमकुण्ठयामिक्तया जेहयेत्ततो वनातिजेनाभ्यव्य
क्षीरवृक्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा रूप्यजेम-
प्रतप्तेन वा वारिणा खापयेदेनं कपित्थपत्र-
कषायेण वा कोष्ठेन यथाकालं यथादेशं यथा
विभवञ्च ॥

क्षीराहाराय सर्पिः पाययेत् सिद्धार्थक-
वचामांसीपयस्यापामार्गशतावरीसारिवान्नाक्षी-
पिप्यकीहरिद्राकुकुत्सेन्धवसिद्धं क्षीराश्वमादाय म-
धुकवचा पिप्यकी चित्रकत्रिफला सिद्धमश्वमादाय
दिपक्षमूलीक्षीर-तगर-भद्रदाह-मरिच-मधु-विड-
ङ्ग-द्राक्षा-दिब्राह्मी सिद्धम् । तेनारोग्यवचने-
धायुषि शिशोर्भवति ॥

बालं पुनर्गन्तुं सुखं गृहीयात् नचैनं तर्जयेत्
सहसा न प्रतिबोधयेत् विनासमयात् सहसा
नापहरेदुत्क्षिपेद्वा वातादिविघातमयात् नोप-
वेशयेत् कौजामयात् नित्यचैनमनुवर्त्तत प्रिय-
शतैरनिघांसुः । एवमनभित्तमनास्त्वभिवर्द्धते
नित्यमुदयसत्त्व-सम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च
भवति । वातातपविद्युत्प्रभापादपलताश्रुत्यागार-
निस्त्राणगृह्णत्यादिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्गतञ्च बालं
रक्षेत् ।

“नामुचौ विज्जेद्वानं नाकाशे विवसे न च ।
नोष्मास्तवर्षेण रजोभूमोदकेषु च ।
क्षीरसाक्षयताक्षीरमात्रं गच्छमथापि वा ।
दद्यादाक्षयपार्श्वानिर्वाणानां वीर्य माचषा ॥

कुमारः

वयसाश्चैनमन्नं प्राशयेच्चुहितम् । नित्यमव-
रोधरतञ्च स्यात् क्षतरञ्च उपसर्गमवात् । प्रबल-
तञ्च यदोपसर्गो रक्षा बाधा भवति ॥

अथ कुमार उदितते प्रसूति रोदिति नक्ष-
संज्ञो भवति नखदृशेर्धौभीमात्मानश्च परिवृ-
दिति दन्तान् खादति । कूजति ऋग्भते भवौ
विक्षिपत्क्षं निरीक्षते घेनमुहमति सन्दहौहः
कूरो भिन्नामवर्षा दीनार्त्तक्षरो निष्ठाः जागर्ति
दुर्जलो क्षाणाङ्गो मत्स्यकुन्दरिमत्स्यगन्धो
यथा पुरा धाव्याः क्षन्त्यमभिनवति तथा नाभिज-
यतीति सामान्येण यदोपकृष्टलक्षणमुक्तं विष्णवे-
द्योत्तरे वक्ष्यामः” ॥

इति सुश्रुतेनोत्तरतन्मे १० अध्याये उत्तमम् ॥
वदन्वदन्ः इति मेदिनी । अर्द्धदुपासकविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः । सिन्धुनदः इति शब्दरत्नावली ॥
(सकसनातनसगन्धनन्दा एते चत्वारोऽपि वा-
ल्यत एव ब्रह्मचारित्वात् कुमारो ह्यनुच्यते ॥
त इव ये च कुमारतो ब्रह्मचारिकोऽपि विद्म-
याः । यथा, मनौ । ५ । १५६ ।

“अनेकानि सङ्ख्याणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।
दिवं गतानि विप्रायामन्त्राणां कुलसन्ततिम्” ॥
मङ्गलयज्ञः । यथा, नवग्रहस्तोत्रे ।
“धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुल्लसमप्रभम् ।
कुमारं शक्तिहस्तञ्च क्षोडिताङ्गं नमान्यहम्” ॥
शुक्तिमत्यर्चतोद्भूतश्चक्रविकृत्याविशेषः ।
यथा, विष्णुपुराणे ।

“ऋषिकुल्याः कुमाराद्याः शुक्तिमत्यादसम्भवाः” ॥
श्राकहीपाधिपतेः सप्तपुत्राण्यभेकः । तन्नाम्ना तद-
वस्थापि तथा संज्ञा ।

यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ५६-६० ।
“श्राकहीपेश्वरस्यापि भवस्य सुमहात्मनः ।
सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः ॥

जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनोजकः ।
कुसुमोदश्च मौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः ॥
तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्तवर्षाण्युक्तमात्” ॥

मन्त्रविशेषः । यथा, तन्त्रसारहृतविश्वसार-
वचनम् ।

“हृतवीर्यश्च भीमश्च प्रधक्को बाणकः पुनः ।
कुमारश्च युवा मौढो बृहो निक्षिप्रकक्षया” ॥
खरोदयोक्तबालचक्रस्यखरभेदः । बाणोपद्रवक-
यहभेदः । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्मे ३० अः ॥

“क्षन्धः बृहो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा ।
विभर्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः” ॥
त्रि, सुन्दरः ॥

कुमारकः, पुं, (कुमार + संज्ञायां कार्थे वा कन्)
वदन्वदन्ः । इत्यमरः । २ । ४ । १५५ । बाणकः ॥ इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२८ । १२ ।
“प्रहारवेगाभिहता द्रुमा आघृजितास्ततः ।
सफलाः प्रपतन्ति स्म द्रुतं खलाः कुमारकाः” ॥
राजकुमारः । यथा महाभारते । १ । १३१ । ७ ।
“ते तं वृद्धा महात्मानसुपगन्ध कुमारकाः ।
मघोत्साहजियात्मानो ब्राह्मणं पर्यवराचन्” ॥)

कुमारी

कौरववंशोद्भवो नागविशेषः । यथा, महाभारते
१ । आसीकपर्ण्यणि ५७ । १३ ।
“एकः कुण्डलो वेणी वेणीकन्धः कुमारकः ।
बाहुकः षडङ्गवेरक धूर्तकः प्रातरासकौ ।
कौरवकुलजास्तेते प्रविष्टा हृद्यवाहनम्” ॥
कुमारजीवः, पुं, (कुमारं जीवयतीति । जीव + णिच् +
अच् ।) पुल्लजीवकच्छः । इति रत्नमाणा । जी-
यापुता इति भाषा ।
कुमारपाणः, पुं, (कुमारं पाणयति । पाण् + णिच्
+ अच् ।) शाणिवाहनराजः । इति हेमचन्द्रः ॥
(शिशुपाणके, चि ।)
कुमारभट्टा, स्त्री, (कुमारस्य गर्भस्य निर्विघ्नप्रस-
वायं गर्भचिकित्साकुशलेः भिषग्भिः धात्र्या वा
भट्टा पाणनम् ।) गर्भिण्याः परिचर्या । इति
हारावली । तत्पर्यायः । बालतन्त्रम् २ गर्भिण्या-
वेद्यम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, रघुः । ३ । १२ ।
“कुमारभट्टाकुशैरनुकृते
भिषग्भिरतैरथ गर्भमर्त्यम् ।
पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां
ददर्श काले विवमभितामिव” ॥)
कुमारयुः, पुं, (कुमारं कौमारं याति । मित्रव्यादि-
त्वात् कुः निपातनात् साधुः ।) युवराजः । इत्यु-
णादिकोषः ॥
कुमारवाही, [नृ] पुं, (कुमारं कार्तिकेयं वहति ।
वह + णिनिः ।) मयूरः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
कुमारसुः, स्त्री, (कुमारं कार्तिकेयं सुते । सु + णिप् ।)
गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ दुर्गा । इति व्युत्पत्ति-
कथोऽर्थः ॥ (पुं वज्रिः । यथा, महाभारते ।
२ । सहदेवदिविजये ३१ । ४३ ।
“वैष्णवरत्नं पिङ्गेशः ज्वङ्गो भूरितेजसः ।
कुमारसूक्ष्मं भगवान् ब्रह्मर्षी हिरण्यकृतम्” ॥)
कुमारिका, स्त्री, (कुमारयति क्षान्त्वेन क्रोडति ।
कुमार + णिच् + ण्वल् + टाप् अत इत्यम् ।) कुमा-
री । इति शब्दरत्नावली । नवमस्त्रिका । इति
रत्नमाणा । भारतवर्षस्य खण्डविशेषः । यथा,—
“वर्षावस्थितिरिषैव कुमारिकास्ये
शेषे चान्यत्रजा निवसन्ति सर्वे” ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥ सूत्रेणा ।
इति राजनिर्घण्टः । (शोषधिविशेषः । छत-
कुमारी इति ख्याता । अस्या खवहारो यथा
नैकोष्णचिन्तामणिरस्ये प्रत्ययः ।
“अन्ते त्रवेणैव कुमारिकायाः” ।
इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे वातव्याध्यधिकारे ।
नेत्रमण्डलप्रतिविम्बविशेषः । यथा,—
“दृष्ट्वा यस्य विज्ञानीयात् पद्मरूपां कुमारिकाम् ।
प्रतिप्रायामयीमण्णो नैनमिच्छेत्किञ्चित्सुखम्” ॥
इति चरके हृन्निग्रह्याने ७ अध्याये ॥)
कुमारी, स्त्री, (कुमार + प्रथमवधोवचनत्वात् स्त्रियां
ङीष् ।) बादश्रवणीया कन्या । यथा,—
“अष्टवर्षा भवेत्कौरी दशवर्षा च कन्यका ।

कुमुत्

सम्प्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीत्वमधीयते” ॥
इति स्मृतौ भेदः । इह अनेदोपचारात् कन्या
कुमारीत्वमरः । इति भरतः ॥ आगमे तु कुमारी-
पूजने अज्ञातपुण्यात् तदा षोडशवर्षपर्यन्त-
वयस्या । तस्या वयोभेदेन नामभेदाः । यथा,—
“एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती ।
त्रिवर्षा तु त्रिधामूर्तिसंस्तुतवर्षा तु कालिका ।
सुभगा पञ्चवर्षा च षड्वर्षा च उमा भवेत् ।
सप्तभिर्मासिणी साक्षादष्टवर्षा च कुजिका ।
नवभिः कालसङ्ख्या दशभिश्चापराजिता ।
एकादशे तु सप्तमी द्वादशाब्दे तु मेरवी ।
त्रयोदशे महाकल्पीर्द्विसप्ता पीठनायिका ।
द्वादशा पञ्चदशभिः षोडशे चाग्रदा मता ॥
एवं क्रमेण सम्पूज्या यावत् पुण्यं न जायते ।
पुण्यतापि च सम्पूज्या तत्पुण्यादानकर्मणि” ॥
तत्पूजाविधिर्यथा ।
“अथान्यत् साधनं वक्ष्ये महाचीनकमोद्भवम् ।
येनानुकृतमात्रेण शीघ्रं देवी प्रसीदति ॥
अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां कुम्भां वा रविसंक्रमे ।
कुमारीपूजनं कुर्याद्यथा विभवमात्मनः ॥
वस्त्राङ्गराज्याद्यैश्च भक्ष्यैर्भोज्यैः सुविस्तरैः ।
पञ्चतत्त्वादभिः सन्त्यग्देवीबुद्ध्या सुसाधकः” ॥
इत्यग्निराकल्पः ॥ * ॥ (सनातन्याता परीक्षित-
पुल्लस्य भोमसेनस्य पत्नी । यथा,—महाभारते
१ । पूर्ववंशालुकीर्त्तने ६५ । ४३ ।
“भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे कुमारौ नाम
तस्यामस्य जज्ञे प्रतिश्रवा नाम” ॥)
पार्वती । नवमस्त्रिका । नदीविशेषः । (इयं हि
शाकदीपान्तर्गतसप्तनदीनामेका ।
यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ६५ ।
“नद्यश्चात्र महापण्याः सर्वपापमयापहा ।
सुकुमारी कुमारी च नजिनीधेनुका च या” ॥)
सहा । छतकुमारी इति ख्याता । अपराजिता ।
जम्बुदीपः । इति मेदिनी । सीता । इति हेम-
चन्द्रः ॥ बन्ध्याकर्कोटकी । सूत्रेणा । मोदिनी-
पुष्पम् । तखणीपुष्पम् । श्यामापक्षी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कुमान त् क केनौ । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त-
सुरां परं-अकं-सेट् ।) ऋक्षी । अचुकुमानत् ।
इति दुर्गादासः ॥
कुमानकः, पुं, (कुमान + संज्ञायां कन् । कुमान
त् क केनौ + ण्वल् वा ।) सौवीरदेशः । इति
हेमचन्द्रः ॥
कुमुत्, [६] स्त्री, (कौ पृथिव्यां मोदते इति ।
कु + मुद + णिप् ।) कुमुदम् । इति मेदिनी । हेना
इति भाषा । रत्नोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, भागवते ३ । २३ । २८ ।
“बभ्राज उल्लसकुमुदङ्गवानधीय
क्षाराभिराकृत इवोदुपतिर्गमस्या” ॥
कुमुदस्य कन्दविशेषः । शालुक इति यस्य ख्यातिः ।
अस्य पर्याया यथा,—
“कौरवं चक्रकान्तं च गर्दभं कुमुदं कुमुत्” ॥

कुमुदः

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
कुमुत् [६] चि, (कुम्भिते विषये सुत् हर्षो कथ्य
कुम्भिता मुद अथ वा ।) कपटा । इति मेदिनी ।
अप्रीतः । इति शब्दरत्नावली ॥
कुमुदं, स्त्री, (कौ मोदते । सुत् “हृष्टपथेति” । ३ ।
१ । १३५ । कः ।) श्वेतोत्पलम् । हेना स्त्री
इत्यादि भाषा । (यथा, रामायणे ५ । ५५ । १ ।
“सचक्रकुमुदं रम्यं सार्ककारद्वयं सुभम् ।
पुष्पमयकादम्बमभ्रशैवजगदादकम्” ॥)
तत्पर्यायः । कौरवम् २ । इत्यमरः । १ । १०
३७ । चक्रकान्तम् ३ गर्दभम् ४ कुमुत् ५ । इति
रत्नमाणा । धवलीत्पलम् ६ कज्जारम् ७ शीत
लकम् ८ शशिकान्तम् ९ इन्दुकमलम् १० चन्द्रि
काम्बुजम् ११ गन्धसोमम् १२ । इति शब्द
रत्नावली । अपि च ।
“श्वेतं कुवलयं प्रोक्तं कुमुदं कौरवं तथा ।
कुमुदं पिच्छिन्नं खिन्नं मधुरं जाति शीतलम्” ॥
इति भावप्रकाशः । अस्य गुणाः । शीतलम्
खादुलम् । पाके तिक्तलम् । कर्षद्वन्द्वोदवदाह
अमपित्तनाशिलम् । इति राजनिर्घण्टः । रक्त
पद्मम् । इति मेदिनी । कथ्यम् । इति हेम
चन्द्रः ॥
कुमुदः, पुं, (कुम्भिते नैर्ऋतकोणे मोदते इति । कु +
मुद + कः ।) नैर्ऋतकोणवर्षादिगृह्णी । इत्यमरः
१ । ३ । ३ । वागर्विशेषः । (अयं खलु राम
चन्द्रस्य सेनापतिवानराणां एकतमः ।
यथा, रामायणे । ६ । २ । २८ ।
“नाम्ना संकोचको नाम नागादिजयुतो गिरिः ।
तत्र राज्यं प्रशास्येव कुमुदो नाम वागरः ।
योऽसौ शतसहस्राणि सङ्घं परिकर्षति” ॥)
नागविशेषः । (यथा, महाभारते । १ । १५ । १५ ।
“कुठरः कुल्लरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ।
कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिहृणिकक्षयः” ॥)
दैत्यभेदः । सितोत्पलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ क
पूर्वः । इति राजनिर्घण्टः । भुवकभेदः । यथा,—
“एकाविंशतिवर्षाष्टभिर्भवेत् षडङ्गारके रसे ।
कुमुदोऽभोदश्चैव ताके तुरगजीनके” ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (कुं पृथ्वीं भूमिं वा मोद
यति । अन्तर्भूतखिजनात् मुदः कः । विष्णुः
यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ७६ ।
“शुभाङ्गः शान्तिदः खटा कुमुदः कुवलेष्टवः” ॥
विष्णुपार्षदः । यथा, भागवते । ७ । २१ । १० ।
“कुमुदः कुमुदाक्षश्च विष्णुक्तेनः प्रसभिराट्” ॥
मेरुदपट्टमगिरिविशेषः । स चायुतवीजनि
कृतः । यथा, भागवते ५ । १६ । १२ ।
“मन्दरो नेत्रमन्दरः सुपानः कुमुद इति ।
अयुतयोजनविकारोन्नाहा मेरुदपट्टमगिरिश्च
गिरय उपलताः” ॥ शाक्यज्जीपान्तर्गतप्रथम
पर्यन्तः । यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । २६ ।
“कुमुदश्चात्रतश्चैव तृतीयश्च वनाह्वकः” ॥
आनूपनगुविशेषः । यथा,—
“हंससारवचक्राद्याः कुमुदाश्च कविज्जनाः ।

कुमुद

आभूवासेषु विशेषाः शेषाणां वातकोपनाः” ।
 इति हारीते प्रथमेऽध्याये ११ अध्यायः ॥
 कुमुदनाम्नः, पुं. (कुमुदस्य नाम्नः ।) चन्द्रः । क-
 पूर्वः । इत्यमरः । १ । १ । १३ ॥
 कुमुदवती, स्त्री, (कुमुदानि सन्ध्यायां इति । मनुष्य-
 मस्य वः स्त्री ।) कुमुदती । कुमुदसमूहः । इत्य-
 मरटीकायां भरतः ॥
 कुमुदा, स्त्री, (कुमुदं मोदते । कु + मुद + कः ।
 टाप् च ।) कुम्भिका । पाणा इति भाषा । गम्भा-
 रीदृशः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
 (अस्याः पर्याया यथा,—
 “श्रीपर्वी काष्ठीरी भद्रा गम्भादी गोपमक्षिका ।
 कुमुदा च सदा भद्रा कटपणा ज्ञान्यकनिका” ॥
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) शालपर्वोदृष्टः ।
 धातवीदृष्टः । कटपणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुमुदावाक्य, पुं, (कुमुदानां आवाकः । कुमुदानि-
 आवसन्त्यत्र वा । आ + वस् + अधिकरणे घञ् ।)
 कुमुदप्रायदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुमुदिका, स्त्री, (कौ भूमौ मोदते इति । मुद +
 कर्त्तरि ण्वुन् टाप् अत इत्यच् ।) कटपणः ।
 इत्यमरः । १ । ४ । ४० ॥ (अस्याः पर्याया
 यथा,—
 “कटपणाः सोमवस्त्राश्च कौटर्थाः कुम्भिकापि च ।
 श्रीपर्विका कुमुदिका भद्राभद्रवतीति च” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तप्रथमे भागे । गुणा-
 चास्य कटपणशब्दे ज्ञाताः ॥)
 कुमुदिनी, स्त्री, (कुमुदानि सन्ध्यायाम् । कुमुद +
 इनिः स्त्री ।) कुमुदयुक्तपुष्करिण्यादिः । कुमुद-
 समूहः । कुमुदकता । इति भरतः ॥
 (यथा अमरादौके । ७ ।
 “अनिरसौ नजिनीवनवल्गुभः
 कुमुदिनी कुलकेलिकारसरः ।
 विधिवशेन विदेशमुपागतः
 कुटनपुष्परसं वज्र मन्त्रते” ॥)
 तत्पर्यायः । कुमुदती २ । इत्यमरः । १ । १० ।
 १६ ॥ उत्पत्तिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्लोट
 सँदि इति भाषा ॥
 कुमुदिनीपतिः, पुं, (कुमुदिन्याः पतिः वल्गुभः ।)
 चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुमुदी, स्त्री, (कुमुद + क्तिष्ठां स्त्री ।) कटपणः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (अस्या गुणादयः कटपणशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
 कुमुदेशः, पुं, (कुमुदानां ईशः ।) चन्द्रः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 कुमुदती, स्त्री, (कुमुद + “कुमुदगङ्गवेतसेभ्यो ऋतुप्” ।
 ४ । २ । ८० । इति ऋतुप् “मादुपधायाच्” ।
 ८ । २ । ६ । इति मस्य वः । उभित्तेति स्त्री ।)
 कुमुदिनी । इत्यमरः । १ । १० । १८ ॥
 (यथा, भट्टिकाव्ये । २ । ६ ।
 “प्रभाववाताहितकम्पिताकतिः
 कुमुदवीरेणुपिप्रविद्यहम् ।
 निरास भङ्गं कुपितेव पद्मिनी

कुम्भः

न मानिनीशं सङ्गतेऽन्यसङ्गमम्” ॥
 अस्याः पर्याया यथा,—
 “कुमुदती कैरविका तथा कुमुदिनीति च” ।
 गुणाचास्या कुमुदिनीशब्दे ज्ञेयाः । इति भावप्रका-
 शस्य पूर्वोक्तप्रथमे भागे ॥
 कुमुदाख्यनागराजस्य यवीयसी खसा सा तु
 रामचन्द्रपुत्रस्य कुम्भस्य पत्नी ।
 यथा, रघुः १० । ६ ।
 “तं खसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुदती ।
 अन्वगात् कुमुदानन्दं प्रशाश्रमिव कौमुदी” ॥
 श्रौतब्रीह्यान्तर्गतानां सप्तमदीनामेका नदी ।
 यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ५५ ।
 “गौरी कुमुदती चैव सन्ध्यारात्रिर्मनोजवा ।
 क्षान्तिस्य पुच्छरोका च सतैता वर्धनिसगाः” ॥
 कुमुदान्, जि, (कुमुद + “कुमुदगङ्गवेतसेभ्यः” । ४ ।
 २ । ८० । इति ऋतुप् मस्य वः ।) कुमुदवङ्गज-
 देशः । इत्यमरः । २ । १ । ६ ॥
 (यथा रघुवंशे ४ । १६ ।
 “हंसमेखीषु तारासु कुमुदसु च वारिषु ।
 विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव” ॥)
 कुम्भोदकः, पुं, (कुं पुष्पीं मोदयति । कु + मुद +
 शिच् + ण्वुन् ।) पुष्पिण्याः भारवतारयादिजीवा-
 कर्मभिः सञ्जेषामानन्दकारकत्वात् तस्य तथा-
 त्वम् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुम्भः, जि, (कुम्भति कुम्भयति वा । कुपि वेष्टने +
 अच् इदित्वात् लुम् ।) बाङ्गकुम्भः । इति जटा-
 धरः । कोपा इति भाषा ॥
 कुम्भा, स्त्री, (कुपि वेष्टने + अच् टाप् च ।) सुग-
 हनादृतिः । अस्पृष्टादिदर्शनवारजाय वेष्टनम् ।
 इत्यमरः । २ । ० । १८ ॥ (यथा तैत्तिरीयसंहि-
 तायाम् । “तस्मिन्नुदीचीनकुम्भां श्रम्यां निद-
 धाति” ॥ तथा शङ्करकविकृते अम्बोदके । ७ ।
 “कुम्भावतीसमविष्टम्ना गलेन गवतुम्भाभवीयस-
 विधा शं बाङ्गवेयश्रविष्मभिराममुखसम्भाधि-
 तस्तनभरा” ॥ इति ॥)
 कुम्भं, स्त्री, (कुं भूमिं उन्मति गन्धेन पूरयति । कु +
 उन्म पूरणे + अच् ।) शक्राभ्यादित्वात् साधुः ।
 गुग्गुलुः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३४ ॥ जिरत् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कुम्भः, पुं, (कुं भूमिं उन्मति जलेन । उन्म + अच् ।
 शक्राभ्यादित्वात् साधुः ।) घटः । अस्य परिमाणं
 कलसशब्दे ऋतुम् । गजकुम्भः । हस्तिशिरसः
 पिच्छद्वयम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १३४ ॥
 (यथा प्रसन्नराघवे,—“तेः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भ-
 कुहरेनाटोपवीयाः कराः” ॥) कुम्भकर्मपुलः ।
 (यथा, गोः रामायणे । ५ । ७६ । १५ ।
 “सुतोऽथ कुम्भकर्मस्य कुम्भः परमकौपणः ।
 अत्रवीत् परमकुम्भो रावणं लोकरावणम्” ॥)
 वेष्टापतिः । इति विष्णुमेदिन्यौ । समाधिबिशेषः ।
 प्राणायामाङ्गकुम्भक इति यावत् । इति धरणी ॥
 (प्रज्ञापुलः । यथा महाभारते १ । ६५ । १६ ।
 “प्रज्ञादस्य जयः पुलाः ख्याताः सर्वेभ्य भारतः ॥

कुम्भकः

विरोधनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारतः” ॥
 विष्णुः । यथा महाभारते ११ । १०६ । ८१ ।
 “अर्धिज्ञानचितः कुम्भो विमुञ्जामा विशोधनः” ॥
 प्रोक्तव्यपरिमाणम् । ६४ सेर इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । सूर्यः २ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
 मेवादिद्वादशराश्यान्तर्गतेद्वादशराशिः । तस्य
 पर्यायः । ह्रस्वः २ । इति दीपिका ॥ स
 च धनिकाशेषार्द्धसम्युक्ततमिवायुक्तपूर्वभाद्रपदा
 प्रथमपादत्रयेण भवति । अस्याधिकृता दीवता
 कलसधारी पुण्ड्रः । स तु श्रीर्बोदयः । चरख-
 रहितः । मध्यसन्तानः । मध्यमस्त्रीसङ्गः । कर्त्तृ-
 र्वर्गः । वनचारी । वायुराशिः । क्षिप्रः । उच्चः ।
 अर्द्धसरः । वातपित्तकफप्रकृतिः । श्रृङ्गवर्णः ।
 पश्चिमदिक्क्षामी । स्रग्धाङ्गः । तत्र जातफलम् ॥
 “भेषावो हस्तिवोटकधनेन्दो दन्तपीडावृत्तः
 खेदशून्यः” । इति ज्योतिषम् । जन्मकालीनचन्द्रा-
 मितैतन्नाश्रिफलम् ।
 “अलसतासहितोऽन्यसुतप्रियः
 कुम्भकताकनितोऽतिविषक्षयः ।
 कलसगामिनि श्रुतिकरे नरः
 सदसि सज्जनमानसुरोचनः” ॥
 इति कोट्टीप्रदीपः ॥ तस्योदये तन्नामकफलं
 भवति । तस्य गणितप्राप्तपरिमाणं यथा । दश-
 व्यङ्गुलाधिकः पञ्चाङ्गुलप्रभे देशे वर्तमानेनविंशा-
 यनांशे अष्टपञ्चाशत्पलाधिकाचिद्वहः । इति
 ज्योतिषम् । तत्र जातफलम् ।
 “कुम्भकमे समुद्रतच्छान्तिनोऽतिसौहृदः ।
 परदाररते नित्यं सत्त्वकायो महासखी” ॥
 इति कोट्टीप्रदीपः ॥
 कुम्भकः, पुं, (कुम्भ इव कायति प्रकाशते निष्कलत्वात् ।
 कै + कः । यदा कुम्भ + स्वार्थे कः ।) दक्षिण-
 हस्तेन नासापुटद्वयं धृत्वा प्राणायामाङ्गं वायु-
 सम्भनम् । इति तन्त्रम् ॥ (पातञ्जलयाज्ञव-
 ल्क्यादौ तु ।
 “कुम्भकः पूरको रेचः प्राणायामस्त्रिगुणयः ।
 पूरकं पूरणं वायोः कुम्भकः स्थापनं कश्चित् ॥
 वह्निःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्तितः ॥
 दक्षिणे रेचयेद् वायुं बामेन पूरितोदरः ।
 कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं बिन्दुर्गुहाः ॥
 अङ्गुष्ठेन पुटं याच्छं नासया दक्षिणं पुनः ।
 कनिकानामिकाभ्याश्च वामं प्राणस्य संयमे ॥
 अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान् ऋग्वेदी सामगायनः ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान् याज्ञं सर्वैरथर्वभिः” ॥)
 (तथा च, हठयोगदीपिकायाम् । २ । ४३ ।
 “तस्मिन्नेव विधानास्त्रिष्वङ्गान् कर्त्तव्यं कुम्भकान् ।
 विचित्रकुम्भकाभ्यासाद्विचित्रां सिद्धिमाप्नुयात्” ॥
 “तस्मिन्नेव उन्मथवस्थासिद्धये” । इति त-
 ट्टीका । अस्य भेदाः यथा तत्रैव २ । ४४ ।
 “सूर्यभेदनमुज्ज्यायो सीत्तादी सीतली तथा ।
 भस्त्रिकाभामरीमूर्च्छां श्वाविनीककुम्भकाः” ॥
 तथा पुनस्तत्रैव २ । ७१ ।
 “प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकः ।

कुम्भयो

सहितः केवलमेति कुम्भको द्विविधो मतः” ॥१॥
 कुम्भकारः, पुं, (कुम्भं करोति । कुम्भ + कृ + “कर्म-
 खण्” ॥ ३ । २ । १ । इति ण्यङ् ।) जातिविशेषः ।
 कुम्भोर इति भाषा । स तु मृदागर्भे विष्वक्कर्मा-
 र्थात् । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ तत्पर्यायः ।
 कुम्भाणः २ । इत्यमरः । २ । १० । ६ । चक्षी ३ ।
 इति ञटाधरः । (एतज्जातिविषये तु पुराण-
 भेदेन मतभेदो दृश्यते । यथा ।
 “वैष्णवा विप्रतथौरात् कुम्भकारः स उच्यते” ॥
 “माणाकाराचर्मकार्यो कुम्भकारो यथायत” ॥
 “पट्टीकाराच तैलिका कुम्भकारो बभूव ह” ॥
 इत्यादि ब्रह्मवैवर्तमन्त्रि बाह्यज्यमिया नास्माभि-
 रङ्गिते ॥) कुम्भभण्डो । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुम्भकारिका, स्त्री, (कुम्भस्य कार षाकारो यस्याः ।
 कुम्भकार + कृ + टाप् अत इत्वम् ।) कुलत्या ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुम्भं करोतीति । कुम्भ + कृ
 + कृत् णिङ् । टाप् अत इत्वम् । कुम्भकारस्त्री ।
 इति व्युत्पत्तिशब्दोऽर्थः ॥)
 कुम्भकारी, स्त्री, (कुम्भस्य कार षाकारो यस्याः ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) कुलत्याङ्गणम् । कुलत्याका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मनःशीला । इति ञटाधरः ॥
 (कुम्भकारस्य पत्नीति ङीष् ।) कुम्भकारभार्या ॥
 कुम्भतुम्बी, स्त्री, (कुम्भ इव तुम्बी ।) अनावप्रभेदः ।
 गोश जाड इति भाषा । तत्पर्यायः । कुम्भाणावः
 २ गोरक्षतुम्बी ३ गोरक्षी ४ नागाणावः ५ घटा-
 मिधा ६ घटाणावः ७ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् ।
 शीतत्वम् । पित्तघ्नसक्तपाचनरक्तशानाशित्वम् ।
 रस्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भदात्री, स्त्री, (कुम्भस्य वेष्टापतेदात्री ।) कुटुम्बी ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 कुम्भयोगि, पुं, (कुम्भः योगिर्जन्मस्थानं यस्य ।) अंगस्य-
 मुनिः । (यथा रघुः ४ । २१ ।
 “प्रसवादोदयादन्तः कुम्भयोगिर्नम्रहौजसः” ॥)
 वशिष्ठमुनिः । (एतयोर्मुनिसत्तमयोर्व्युत्पत्तिविवरणं
 तु उल्लेख्यते कन्दर्पपीडितयोर्मित्रावखण्डयोः
 कश्चित्तेनैकस्मिन् कुम्भे सङ्गतेन रेतसा यथा घटितं
 तथा तत् रामायणोत्तरकाण्डे ६६—६७ सर्गे
 विशेषतो ब्रह्मम् ॥) श्रोत्राचार्यः । इति मेदिनी ॥
 (अस्य व्युत्पत्तिश्चायथा महाभारते १ । १३१ । ६—१४ ।
 “गङ्गाधरं प्रति महान् बभूव भगवान्दधिः ।
 भरद्वाज इति ख्यातः सततं शंसितप्रतः ॥
 सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्वमेवागमन्नदीम् ।
 महर्षिर्भिरुद्वानो हविर्दाने चरन् पुरा ॥
 ददर्शाधरं साक्षात् दृताभीमाञ्जुलाम्दधिः ।
 रूपयौवनसम्पन्नं मददृष्टां मदाक्षसाम् ॥
 तस्याः पुनर्गदीतीरे वसनं पथ्यवर्त्तत ।
 अपकृष्टान्तरां दृष्ट्वा ताम्दधिवक्ष्यते ततः ॥
 तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।
 ततोऽस्य रेतसश्चान्द तद्विर्जित्य आदधे ॥
 ततः समभवद्रोशः कण्ठे तस्य धीमतः ।
 अन्धमोक्ष च वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥)
 श्रोत्रपुम्बीकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, अशु-

कुम्भिका

रोविशेषः । यथा महाभारते । ३ । ४३ । १० ।
 “गोपात्री सहजया च कुम्भयोगिः प्रजागरा ।
 चित्रसेना चित्रसेना सहा च मधुरसना” ॥)
 कुम्भिका, स्त्री, (कुम्भं कुम्भाकारं जाति आदत्ते । कुम्भ
 + का आदाने + कः टाप् च ।) सुखितिका ।
 इति रत्नमाणा । सुखिरी इति भाषा ॥ (सुखी-
 शब्दे विवृतिरस्या चेया ॥)
 कुम्भवीजकः, पुं, (कुम्भ इव बीजं यस्य । ततः स्तार्थ
 कः ।) रीटाकरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भशाणा, स्त्री, (कुम्भाय कुम्भनिष्ठाकार्यं या
 शाणा ।) कुम्भनिष्ठादिष्टम् । तत्पर्यायः ।
 पाकपुटी २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुम्भसन्धिः, पुं, (कुम्भयोः सन्धिर्मिलनम् ।) हस्ति-
 कुम्भद्वयमध्यस्थानम् । तत्पर्यायः । आरक्षः २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कुम्भसम्भवः, पुं, (कुम्भः सम्भव उत्पत्तिस्थानं यस्य ।)
 अंगस्यमुनिः । इत्यमरः । १ । ३ । २० ॥
 (यथा राजेन्द्रकाण्डे ७१ ।
 “तद्व्युत्पत्तिं ननु कुम्भसम्भव ! भवत् प्रचारहस्येन यत्
 द्याच द्याच तिरोदधिरवधिविन्ध्योऽपि वन्धः
 क्षतः” ॥ वशिष्ठः । श्रोत्रः । एतथोरपि कुम्भो-
 त्पत्तेस्तथात्वम् । एतद्विवरणं ननु कुम्भयोगिशब्दे
 ब्रह्मम् ॥)
 कुम्भा, स्त्री, (कु कुत्सितया निन्दितव्या उम्भा पृत्ति-
 र्देहदेभरणां यस्याः ।) शक्रगन्धादित्वात् साधुः ।
 वेष्टा । इति शब्दमाणा ॥
 कुम्भाखः, पुं, (कुम्भ इव अखं यस्य ।) वाणासुरस्या-
 मान्यविशेषः । इति श्रीभागवतम् ॥
 (यथा, हविर्गणे १७५ । १६३ ।
 “कुम्भाखवचनैरेवं दानवेन्द्रः प्रचोदितः ।
 वाचं रूक्षमतिक्रुद्धः प्रोवाच वदताम्बरः” ॥
 अथवा वाचपराजयान्ते श्रीकृष्णप्रसादात् तद्वा-
 इक्षामी बभूव । यदुक्तं तत्रैव १८३ । २७—
 ३८ ।
 श्रीकृष्ण उवाच ।
 “कुम्भाख ! मन्त्रिणां श्रेष्ठ ! प्रीतोऽस्मि तव सुव्रत ! ।
 सुव्रतन्ते विजानामि राक्षसोऽस्तु भवानिह ॥
 सञ्जातिपक्षः सुसखी निर्वृतोऽस्तु भवानिह ।
 राक्षस्य मे मया दत्तं चिरं जीव ममाश्रयात्” ॥)
 कुम्भाखम् । कुम्भाखोपर्याये कुम्भाखीदर्शनात् ॥
 कुम्भाखी, स्त्री, (कुम्भाख + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।)
 कुम्भाखी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भिका, स्त्री, (कु कुत्सितरूपेण उम्भति पूरयति आ-
 ष्टादयति वारि पुष्करिण्यादेः ।) शक्रगन्धादित्वात्
 साधुः ।) जनकव्यविशेषः । पाना इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । वारिपर्णी २ । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥
 श्वेतपर्णा ३ अश्वकुम्भी ४ पानीयपुच्छः ५ । इति
 रत्नमाणा ॥ आकाशमूली ६ कुट्टयम् ७ जनक-
 वल्लभम् ८ । इति हारावली ॥ वारिमूली ९ खमू-
 लिका १० पर्णी ११ पुत्री १२ खमूली १३ खमूलाः
 १४ वारिकर्णिका १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुमुदा १६ दन्ताङ्कः १७ । इति ञटाधरः ॥ अस्य

कुम्भीन

गुणाः वारिपर्णीशब्दे ब्रह्मम् ॥ घटणादङ्कः ।
 श्रोत्रपुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेत्ररोमविशेषः
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “वर्तमाने पिङ्गाध्वाता भिद्यन्ते च खवन्ति च ।
 कुम्भीकबीजसदृशाः कुम्भिकाः सञ्जातजा” ॥
 इति माधवकरः ॥ (कुम्भा + स्तार्थं कन् टा
 इत्वम् । वेष्टा । इति शब्दमाणा । कट्टयम्
 भावप्रकाशे अस्याः पर्यायाः यथा,—
 “कट्टयः सोमवल्गव कौटर्क्यं कुम्भिकापि च
 श्रोत्रपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च” ॥
 गुणाश्चास्याः कट्टयशब्दे बोद्धव्याः ॥)
 कुम्भीनीवीजं, स्त्री, (कुम्भिन्या बीजम् ।) अश्वपातः
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भीपात्री, स्त्री, (कुम्भिना पात्रोऽस्याः । गौरादि-
 त्वात् ङीष् ।) कट्टयः । इति भावप्रकाशः ॥
 कुम्भीमदः, पुं, (कुम्भोऽप्यस्य कुम्भी इत्येतस्य मदः
 हस्तिमदः । इति राजनिर्घण्टः ॥) गन्धद्रव्यविशेषः ॥
 कुम्भीनः, पुं, (कुम्भ + इत्वम् ।) चोरः । (आत्मनस्य
 श्लोकाद्यचोरः । श्यामः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुम्भी, [न] पुं, (कुम्भोऽस्यास्तीति । इतिः) हर्ष
 कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ॥ गुणः । इ
 ञटाधरः ॥ (अभिप्रकृतिविषयीकृतविशेषः । यथा
 “वाद्यकी पिष्टितः कुम्भी” । इति सुश्रुते कच
 स्थाने ८ अध्याये ॥)
 कुम्भी, स्त्री, (कुम्भ + अन्त्यार्थे ङीष् ।) कुम्भः
 उखा पाटणादङ्कः । वारिपर्णी । कट्टयः । इ
 हेमचन्द्रः ॥ हस्तविशेषः । कुम्भीपुष्प इति कौश
 प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । रोमासुविटपी २ रोमा
 ३ पर्यट्टमः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषा
 लम् । उष्णत्वम् । पाहित्वम् । वातकफापहत्वम्
 दन्तीकृतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भीकः, पुं, (कुम्भीव कायते प्रकाशते । कै + कः
 पुमागलः । इति रत्नमाणा ॥ (यथा, सुश्रु
 “प्रियकुसुमप्राधातकीपुमागरक्तचन्दनचन्दनं
 चरसरसाङ्गनकुम्भीकस्त्रोतोऽङ्गनपद्मकेसरयोज
 वल्लो दीर्घमूलाचेति” ॥) कुम्भिका । यथा,—
 “दूर्वाकाशेऽपूतोऽकुम्भीकश्चैवैवम्” ॥
 इति चक्रपाणिदत्तः ॥ (विज्ञातगर्भविशेषः । य
 “पुष्पदोषांस्तु पक्षैव प्रोक्तास्तथैवैवम्” ॥
 आसेकश्चैव कुम्भीकः सुगीमलखल्लसंज्ञितः” ॥
 इति शार्ङ्गधरेण पूर्वखण्डे सप्तमेऽध्याये उक्तम्
 “स्त्रे गुदेऽनङ्गचर्माद्यः स्त्रीषु पुंषु प्रवर्त्तते ।
 कुम्भीकः स च विशेषः” । इति सुश्रुते शार्
 स्थाने २ अध्याये ॥)
 कुम्भीनसः, पुं, (कुम्भीव नसा नासा यस्य ।) क्रूरस
 इति मेदिनी ॥ (वायुप्रकृतिविषयीकृतविशे
 यथा । “कुम्भीनसस्तुल्यकेरी” ॥ इति सुश्रुते क
 स्थाने ८ अध्याये उक्तम् ॥)
 कुम्भीनसी, स्त्री, (कुम्भीनस + स्त्रियां ङीष् ।) क
 दानवमाता । इति मेदिनी ॥ (यथा, रामाय
 ७ । ३० । १६ ।
 “घातौलान् धर्षयित्वाऽप्यथा नीलर वदाङ्गना

कुरङ्ग

त्वामतिशय मधुना रांनं कुम्भीनधी हवा" ॥
कुम्भीपाकः, पुं, (कुम्भां उखावां पाक इव पाको यच्) मरकविशेषः । इति जटाधरः । तत्पर्यायः ।
खण्डपावनः २ । इति मनुः ॥ "य इह पशून् पक्षिणो वा प्राणतो रन्वयति तं परच यमदृता-
क्षततेने रन्वयन्ति यच् । इति श्रीभागवते ।
६ । २६ । ७ ॥

कुम्भीरः, पुं, (कुम्भिनं हस्तिनमपि ईरयति । ईर + "कर्म्मण्यच्" । १।२।१।) जननन्तुविशेषः ।
कुम्भीर इति भाषा । तत्पर्यायः । नक्षः २ । इत्य-
मरः । १।१०।११ । कुम्भीनः ३ । इति तट्टीका ।
मिनायाहः ४ महावजः ५ । इति राजनिर्घण्टः ।
वर्मटः ६ अन्वकिरातः ७ अन्वकायकः ८ ।
इति शब्दरत्नावली ।

(यथा, महाभारते । १३ । १११ । ५८ ।

"गर्दभन्तु संप्राप्य दशवर्षाणि जीवति ।
संवत्सरन्तु कुम्भीरकलो जायेत मानवः" ॥)

कुम्भीरमक्षिका, स्त्री, (कुम्भीर इत्याख्या मक्षिका ।
यथा कुम्भीरोपपदयुक्ता मक्षिका ।) मक्षिका-
विशेषः । कुम्भीरा पोका इति भाषा । तत्पर्यायः ।
कया २ । इति हारावली ।

कुम्भीनः, पुं, (कुम्भीर + रन्व यः ।) कुम्भीरः । इत्य-
मरटीका ।

कुम्भीवीजं, स्त्री, (कुम्भा वीजम् ।) जयपाशः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (जयपाशशब्देऽस्य गुणादिकं
ज्ञेयम् ॥)

कुर श्च शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-
अकं-सेट्) । श्च कुरति कोरिता । इति दुर्गादासः ।

कुरका, स्त्री, (कुर + कः । कुरः शब्दः कायति
प्रकाशतेऽस्मिन् । कै + कः ।) सक्षकीकृतः । इति
राजनिर्घण्टः ।

कुरङ्गरः, पुं, (कुरमित्यक्तशब्दं करोति । कुरम्
+ क् + टः ।) सारसपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरङ्गुरः, पुं, (कुरं इत्यकृष्टशब्दं कुरति । कुर + कः ।)
सारसपक्षी । इति हारावली ।

कुरङ्गः, पुं, (कौ एधिथां भूमौ वा रङ्गति । रङ्गि +
अच् । यथा, "विद्यादिभ्यः क्विच्" । उणां १।१२० ।
इति अङ्गच् बाङ्गलकात् उत्वं रपरत्वच् । कुरङ्ग-
विहङ्गादयः सर्वे निपातन्ते । इति वा ।) हरिणः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ८ । कुतङ्गकोऽपि ।

(यथा, भागवतटीकायां स्वामिना प्रोक्तम् ।

"कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभङ्ग-

मोना हताः पक्षमिरेव पक्ष" ॥

अस्य गुणाः यथा,—

"कुरङ्गो वृंह्यो बन्धः शीतलः पित्तहृद्बुधः ।
मधुरो वातहृद्ग्राही क्षिप्रलपकरः स्मृतः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥*

अस्य लक्षणं यथा,—

"न कृष्णो न च ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते" ॥
इति सूत्रस्थाने षट्त्वारिंशेऽध्याये सूत्रते-
नोक्तम् ॥)

कुरङ्गवयना, स्त्री, (कुरङ्गस्य वयने इव वयने यस्याः ।)

कुरङ्गः

वयनवयना गारी । इति राजनिर्घण्टः । (उक्तच,
"किञ्चिकायसुना कुरङ्गवयना नेत्राभुर्निर्वर्द्धते" ॥)
कुरङ्गनाभिः, पुं, (कुरङ्गस्य नाभिः ।) कस्तूरी । इति
राजनिर्घण्टः । (कस्तूरीशब्देऽस्य गुणादयो
नोक्त्याः ॥)

कुरङ्गमः, पुं, (कौ भूमौ रङ्गं मिमीते । मा + ङः ।)
हरिणविशेषः । तत्पर्यायः । यथाः २ अङ्गः ३

रिङ्गः ४ चाखलोचनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
कुरङ्गिका, स्त्री, (कौ रङ्गोऽस्या अस्तीति । टन् टाप्
च ।) मुद्गपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरङ्गिष्ठः, पुं, (कुरे शब्दे चिह्नति । चिह्नं श्रेष्ठस्ये
+ अच् ।) कर्कटः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरङ्गः, पुं, (कुर + अट् न् क्तिच् । कु कुत्सितवत्या
रटति जीवति देहव्याघ्रां सम्पादयति वा । रट
+ अच् ।) चर्मकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरङ्गटकः, पुं, (कुर्वते शब्दते इति । कुर + कर्मणि
वाङ्गलकात् अयट् क्कार्ये कन् ।) पीताम्बलः ।
पीतभिरट्टी । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य पर्याय-
लक्षणगुणा यथा,—

"सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।

सहचरः सहचरः स च निम्बपि कथ्यते ॥

कुरङ्गकोऽत्र पीते स्यात्कुरङ्गकः स्मृतः ।

नीले वाखादयोऽस्तौ दासे आर्तगणश्च सः ॥

सैरेयः कुलवातासकपकखूविभापहः ।

तिक्तोऽथो मधुरोऽनक्तः सुखिग्धः केशरङ्गनः" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

"किंभुक् कपपित्तं तद्देव कुरङ्गकम्" ॥

इति श्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥ अत्रास्य गण-
सक्तत्वं व्यज्यते ।)

कुरङ्गः, पुं, (कुर + अयट् क् ।) मुष्कहृदिरोगः ।
कोरङ्ग इति भाषा । तत्पर्यायः । हृदिः

२ अयट् वङ्गः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य सम्प्राप्ति-
पूर्वकं लक्षणं यथा,—

"कुरङ्गोऽनुर्द्धगतित्वं शोथशूलकरश्चरन् ।

मुष्को वङ्गुलतः प्राप्य फलकोबाभिवाहिनीः ॥

प्रपीथं धमनीर्दृढं करोति फलकोबयोः ।

दोषाक्षमेदोमूत्रान्तेः सहृदिः सप्तधा मतः ॥

मूत्रान्मनावप्यनिजाहेतुभेदश्च ज्ञेयम् ।

वातपर्यादृतिस्पर्शां रक्तो वातादहेतुवक् ॥

पक्षोऽम्बरसङ्गाशः पित्तादाहोष्मापाकवान् ।

कफाच्छीतो गुहः क्षिग्धः कष्टमान्काठिनोऽल्पवक् ॥

कृष्णकोटावृतः पित्तहृदिनिष्पन्नः रक्तजः ।

कफवन्मेदसा हृदिर्भृदुक्ताणमणोपमः ॥

मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।

अन्मोनिः पूर्वदृष्टिवत् क्षोभं याति सखदुःखः ॥

मूत्रक्षयमयः स्याच्च घालयन् फलकोबयोः ।

वातकोपिभिराहर्तैः शीततोयावगाहजैः ॥

धारणे रथभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्तनैः ।

क्षोभयैः क्षुभितचान्द्यैः क्षुभान्नावयवं यदा ॥

पवनो विगुणीकृत्य खनिवेशादधो गयेत् ।

कुर्यादङ्गुलसन्धियो यस्याभं न्ययं तदा ॥

उपेक्षमात्रस्य च मुष्कहृदि-

कुरङ्गः

माधानवच्च कम्भवतीं च वांशुः ।

प्रपीक्षितोऽन्तःक्षनवान् प्रयाति

प्रध्यापयत्येति पुनश्च मुक्तः ॥

अन्महद्विरसाध्योऽयं वातहृदिः समाह्वति" ॥

इति हृदिनिदानम् । इति माधवकरः ॥*

तस्यौषधं यथा,—

"दिजयङ्गाच्च वै मूलं पिष्टं तखुणवारिका ।

गण्डमानां हरेत्क्षेपात् कुरङ्गगण्डगण्डकम् ॥

रसाङ्गनं हरीतकाभ्युषं तेनैव गुण्डनात् ।

गण्डेऽपुत्रप्याधिं नात्र कार्या विचारया" ॥

इति गारुडे १८० अध्यायः ॥* अथ च ।

"गर्धं हृतं सैन्धवसंप्रयुक्तं

शम्भूकभाण्डे निहितं तदेव ।

सप्ताहमादित्यकरैर्विपक्षं

हन्त्यात् कुरङ्गं चिरजं प्रहृष्टम्" ॥

गण्डहतं कर्ष १ । सैन्धव मा ४ । शम्भूकभाण्डे

ज्ञात्वा सप्तदिनं यावत् रौद्रे भावयेत् तेन कुरङ्ग-
मल्लयम् ॥

"सैन्धवश्च हृताभ्यक्तं ताम्रभाजनं आतपे ।

प्रतप्तमूर्धया हृष्टं तन्मलञ्च समाहरेत् ॥

कुरङ्गं मल्लयेणेन स निर्विघ्नं दिवानिशम् ।

कुरङ्गं तेन संनिप्तं गच्छीत्याह पुनर्वसुः ॥

ताम्रभाजने हृतं सैन्धवं दत्त्वा रौद्रे तप्तं ज्ञात्वा

मेघलोमलुङ्घिकया हृष्टा मलयहं ज्ञात्वा तेन
मल्लयेत् ॥

वज्रवारस्य वीजञ्च पिष्ट्वा तच्चार्षकैः सह ।

कुरङ्गं नाशयेद्भजे सेपनाद्वात्र संशयः ॥

हृतेर्नितोत्पन्नं मूलं पिष्ट्वा निम्बेत् कुरङ्गकम् ।

अथवा सेपनं कुप्यात् मृहमल्लकशोणितैः" ॥

इति मेघन्यरत्नावली ॥* अपरञ्च ।

"गुग्गुलुं बवतैर्न वा गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।

वातहृदि निहन्त्याश्च चिरकालानुबन्धिनीम् ॥

सक्षीरं वा पिबेत्तैर्न मासमेरुहसम्भवम् ।

पुनर्नवायास्तैर्न वा तैर्न नारायणाक्षया ॥

पाने वक्तौ बवोक्तैर्न पेयं वा दशकाम्भसा ।

चन्दनं मधुकं पद्मशुशीरं नीलमुत्पलम् ॥

क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्यादाहशोथवनापहः ।

पञ्चवक्त्रककक्षेण सृष्टेन प्रसेपनम् ॥

सर्वं पित्तहर्तृ कार्यं रक्तजे रक्तमोक्षयम् ।

क्षेपहृदि तृष्णवोर्ध्वैर्मज्जपिष्टैः प्रसेपयेत् ॥

पीतदाहकषायश्च पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ।

क्षिप्वा मेदसमुत्थान्तु सेपयेत् सुरसादिना ।

शिरोविरेकमथर्व्या सुखोर्ध्वैर्मज्जसंयुतैः ।

संखेय मूत्रप्रभवां वक्षपट्टेन वेष्टयेत् ॥

सेवत्याः पार्श्वतोऽधस्तादिध्येद्व्रीहिमुखेन वै ।

शङ्खोपरि च कर्णान्ते तज्ज्ञात्वा सेवनिमादरात् ॥

यत्नासाह सिरां विध्येरन्महद्विनिहन्तये ।

अङ्गुष्ठमध्ये त्वक् क्षित्वा दहेदङ्गुलिधर्म्ये ॥

राक्षायश्च मृतेरुद्वेगनागोऽसुरसाधितः ।

क्षापोऽन्महद्विं हन्त्याश्च बवतैर्न मिश्रितः ॥

तैर्नमेरुहजं पीत्वा वनासिद्धपयोऽनितम् ।

आध्यायशुषोपचितामन्महद्विं जयेन्नरः ॥

कुरखः

हरीतकीं मूत्रविष्टां सतेजसवन्निताम् ।
 प्रातःप्रातश्च सेवेन कफवातामयापहाम् ॥
 गोमूत्रविष्टां हृत्यैवमृष्टां
 हरीतकीं सैन्धवमूत्रसंयुक्ताम् ।
 खादन्नरः कोष्ठाज्जालुपानां
 निहन्ति दृष्टिं चिरात् प्रहृष्टाम् ॥
 निषणाक्षायगोमूत्रं पिबेत् प्रातरतन्त्रितः ।
 कफवातोद्भवं हन्ति श्वयथुं हृष्योत्थितम् ॥
 सरणागुदकुष्ठानि देवदारुमहौषधम् ।
 मूत्रारणाजसंयुक्तं शोथं कफवातमुत् ॥
 निषणाक्षायगोमूत्रं कल्कः पथ्यासमुद्भवः ।
 क्षयासैन्धवसंयुक्तो दृष्टिरोगहरः परः ॥
 गन्धं हृतं सैन्धवसंयुक्तं
 शूलकमाखे निहतं प्रयत्नात् ।
 सप्ताहमादित्यकरैर्भिषक्तं
 निहन्ति कुरखमतिप्रहृष्टम् ॥
 शेन्नीमूलमव चूर्णं हृत्यैवमृष्टम् ।
 व्याघ्रोपयसा पीतं सर्वदृष्टिनिवारणम् ॥
 वज्रमटामूलजिप्ता करटश्चक्रमैत्र्या ।
 वज्रा दृष्टिः श्रमं याति चिरजापि न संशयः ॥
 निषिद्धेनारुणाक्षेन हृषिकामूलवल्कलम् ।
 सेपोदक्षामयं हन्ति वज्रमूलमपि दृढम् ॥
 वचासर्वपक्वत्वेन सेपो दृष्टिनिवारणः ।
 कल्याणप्रमनाभ्यान् सेपो दृष्टिहरः परः ॥ * ॥
 “मूत्रं विष्वक्पित्तयोरक्षकस्याप्रेतहृत्तोदयोः
 श्लामापूतकरप्रश्रियुक्तरोन्मिश्रौषधावल्करम् ।
 क्षयाप्राप्तिकचयपचकवचं क्षाराजमोदान्वितं
 पीतप्राप्तिकचोत्तोरयमथितैश्चूर्णजितं ब्रह्मजित् ॥
 अवीक्षीरेण गोधूमकणं कुम्बुकस्य वा ।
 प्रसेपनं सुखोष्णं स्यात् ब्रह्ममूलहरं परम् ॥
 मत्प्राये तु वै काकोदरे तप्तु प्रवेशयेत् ।
 ब्रह्मं मुहूर्तं मेधावी तरुणादवजो भवेत् ॥
 अजानी हृषुषा कुष्ठं गोधूमं वदराणि च ।
 काष्ठिकेन समं पिष्ट्वा कुर्याद्ब्रह्मप्रसेपनम् ॥
 सैन्धवं मदं कुष्ठं शताङ्गं निष्ठुलं वचाम् ।
 क्रौवेरं मधुकं भार्गो देवदारु सनागरम् ॥
 कटुपत्रं यौक्त्वा मेदां चविकां चित्रकं शटीम् ।
 विद्वज्जातिविषे श्लामां रेणुकां नीलिनो स्त्रियाम् ॥
 विष्णाजमोदां क्षयाक्ष दन्तीं राक्षां प्रपिष्य च ।
 साध्यमेरुखं तैलं तैलं वा कफवातमुत् ॥
 श्रोत्रोदरार्तगुल्फार्शः शोहमेहाक्षमावतान् ।
 आनाहमक्षरीक्षैव हन्यात्तदनुवासनात् ॥
 दृष्ट्यैववाद्यं तैलम् ॥
 “कौरेन्दरुतं योष्यं ब्रह्मदृष्टिनिहतये” ॥
 इति ब्रह्मदृष्टिनिवारः । इति चक्रपाणिदत्तः ॥ * ॥
 (अस्य सनिदानं पूर्णरूपसहितं कक्षायां संप्रा-
 प्तिश्च यथा । “वातपित्तश्लेष्मशोथितमेदो मूत्रान्-
 निमित्ताः सप्त दृष्टयः । तासां मूत्रान्निमित्ते
 दृष्टी वातसमुत्थे केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यतमः ॥ अथः
 प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोशवाहिनी-
 रनिप्रयस्यधमनीः फलकोशयोर्दृष्टिं जनयति तां
 दृष्टिमिवाचक्षते । तासां मविष्यतीनां पूर्ण-

कुरखः

रूपाणि वलिकटीमुष्कमेद्रेषु वेदना मावत-
 निग्रहः फलकोशप्रतोषश्चेति ॥
 तत्रानिलपरिपूर्णां वक्तिमिवाततां पक्व-
 मनिमित्तानिलकणं वातदृष्टिमाचक्षते, पक्वोद-
 न्नरसप्रभां पक्वदाहोपवती चासुसमुत्थानपाकां
 पित्तदृष्टिं कठिनामस्यवेदनां श्रोतां कण्डूमतीं
 श्लेष्मदृष्टिं क्षयाक्षोटावतां पित्तदृष्टिनिष्ठं रक्त-
 दृष्टिं मृदुस्निग्धां कण्डूमतीमस्यवेदनां ताणफल-
 प्रकाशां मेदोदृष्टिम् ॥ मूत्रसन्धारण-श्रीकस्य मूत्र-
 दृष्टिर्भवति सा गन्धतोऽनुपूर्णा दृष्टिरिव क्षुब्धति
 मूत्रक्षयवेदनां हृष्ययोः श्वयथुं कोषयोश्चापाद-
 यति तां मूत्रदृष्टिं विद्यात् ॥ भारहृष्यवक्त्रवदि-
 यदृष्टप्रपतनादिभिरावासाविशेषैर्वायुरतिप्रहृष्टः
 प्रकुपितश्च शूलान्मस्येतरस्य चैकदेशं दिगुयमा-
 दायाधोगत्या वज्रसन्धिमुपेत्य प्रशिरूपेण स्थि-
 त्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कान्तान्तेण फलकोशं प्र-
 विष्टं मुष्कशोषमापादयत्याप्रातो वलिरिवाततः
 प्रदीर्घः श्रोत्रो भवति सद्यस्त्वमवपोदितश्चोर्द्धमुपैति
 विमुक्तश्च पुनराधमति तामन्मदृष्टिमसाध्या-
 माचक्षते” ॥ * ॥ इति सुश्रुते निदानस्थाने ।
 १२ अध्याये ॥

चिकित्सतश्चास्य यथा,—

“अन्मदृष्ट्या विना भङ्गं या दृष्टयस्तासु वर्जयेत् ।
 अन्वादियानं व्यायामं मैथुनं वेगनिग्रहम् ॥
 अन्वासनश्चन्द्रमस्यमुपवासं गुरुणि च ।
 तच्चादितो वातदृष्टौ चैवतस्त्रिगुणमातुरम् ॥
 लिङ्गक्षेपं यथान्यायं पाययेत् विरेचनम् ।
 कोशान्तित्त्वकैरुदफलतैलानि वा नरम् ॥
 सक्षीरं वा पिबेन्मांसं तैलमेरुदसम्भवम् ।
 ततः कासेऽनिलभ्रानां क्षायेः कक्षैश्च बुद्धिमान् ॥
 निरुह्यैस्त्रिदृष्टं सुक्तवत्सं रसौदनम् ॥
 यष्टीमधुकसिद्धेन तत्कैलेन योजयेत् ।
 खेहोपनाहौ कुर्याच्च प्रदेशां निग्राहान् ॥
 विदग्धां पाचयित्वा वा सेवनीं परिवर्जयेत् ॥
 भिन्नाततः प्रभिन्नायां यथोक्तं क्रममाचरेत् ।
 पित्तजायामपक्वायां पित्तग्रन्थिकमो हितः ॥
 पक्वां वा भेदयेद्भिन्नां शोधयेत् क्षौद्रसर्पिषा ।
 मुद्रायाश्च भिषग्दद्यात् तैलं कण्ठश्च रोपयाम् ॥
 रक्तजायां जलौकोभिः शोणितं निर्हरेद्भिषक् ।
 पिबेद्विरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रसंयुतम् ॥
 पित्तग्रन्थिकमं कुर्यादामे पक्वो च सर्वदा ।
 दृष्टिं कफात्मिकासुक्ष्मैर्मूत्रपिष्टैः प्रसेपयेत् ॥
 पीतदाह कषायश्च पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ।
 विष्णापनाकृते वापि श्लेष्मग्रन्थिकमो हितः ।
 पक्वायाश्च विभिन्नायां तैलं शोधनमिच्छते ॥
 समगारवल्कराङ्गोऽतसप्तपण्ये साधितम् ।
 मेदःसमुत्थां संखेद्य सेपयेत् सुरसादिना ॥
 शिरोविरेकैश्चैवैवां सुखोक्षैर्मूत्रसंयुतैः ।
 क्षिप्राश्चानेष्ट्य पट्टेन समान्नास्य तु मानवम् ॥
 रक्षेत् फले सेवनीश्च दृष्टिपत्रेण दारयेत् ।
 मेदक्षतः समुद्रज दद्यात्कासीसैन्धवे ॥
 नभीयाश्च यथोद्विष्टं शुद्धं तैलञ्च दापयेत् ।

कुरख

मनःशिलाजलवयैः सिद्धमावल्करेण च ।
 मूत्रजां खेदयित्वा तु वज्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
 सेवन्थाः पार्श्वतोऽधस्तादिधौद्रीहिमुत्थेन तु ॥
 अथात्र विमुखां गात्रीं दत्त्वा विद्यावयेद्भिषक् ।
 मूत्रं गात्रीमधोदृष्ट्य आगिकावन्ममाचरेत् ॥
 मुद्रायां रोपणं दद्याद्वर्णयेदन्महेतुकीम् ॥
 अप्राप्तफलकोशयां वातदृष्टिकमो हितः ।
 तत्र या वज्रस्य तां दृष्टेर्दृष्ट्यैवमृष्ट्या ॥
 सन्ध्यागार्गारोधार्यं कोशप्राप्तान् वर्जयेत् ।
 त्वचं भित्वाकुष्ठमध्ये दहेत्वाक्त्रविपर्ययात् ॥
 अनेनैव विधानेन दृष्टी वातकफात्मिके ।
 प्रदहेत् प्रयतः किन्तु खाद्युच्छेदोऽधिकशयोः ॥
 शङ्कोपरि च कर्णान्ते तज्ज्ञा यत्नेन सेवनीम् ।
 यथासाहा सिरां विध्येदन्मदृष्टिनिहतये” ॥
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ अः ॥ * ॥
 भावप्रकाशोक्तचिकित्सादिः अन्मदृष्टिप्रभेदप्रत्ययः ।
 साकदृष्टदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ।
 कुरखः, ण, (कुर्यते शब्दते इति । कुर + बाङ्ग-
 कात् अयट् । एषोदरात् साधुः । ततः आर्थे
 कन् ।) कुरखकदृष्टः । इत्यमरटीकायां रायसु-
 कुटः ॥ (कुरखकदृष्टस्य विवरणं प्रातश्चाम् ॥)
 कुरखः, ण, (कुरखश्च + “कुवः कर्च” । उडां
 २ । १२१ । इति कर्च प्रत्ययः ।) कुरखपक्षी ।
 तत्पर्यायः । उत्कोशः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २३ ।
 खरशब्दः १ कौषः ४ पंक्तिचरः ५ खरः ६ । इति
 राजनिर्घण्टः । (यथा महाभारते २ नक्षोपाख्यान-
 पर्वणि । ६४ । ११० ।
 “प्रोदघुतां कौषकुरैश्चक्रवाकोपमूत्रजिताम्” ॥
 अयं जलचरान्तर्गतपक्षिविशेषः । यथा,—
 “कुरखकमकराः कुरखकपिकभृङ्गसारसाः ।
 आङ्गिदाहूश्चक्षुः जलकरटिकपिङ्गा टिट्टिभाद्याः ।
 जलेश्वरा विहङ्गकौ भासकाः खड्गरीटकाः ।
 इत्येते जलजा जीवाः” ॥ इति हारीते प्रथमे
 स्थाने १९ अध्याये ॥)
 कुरखः, ण, (कुरखस्य अक्षिरिव ।) देवसर्पः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुरखी, स्त्री, (कुरख + स्त्रियां जातित्वात् स्त्री ।)
 मेवी । इति हेमचन्द्रः ॥ कुरखपक्षिणी । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६ । १२ ।
 “ततो मामनयद्रक्षः कोशनीं कुरखीमिव” ॥)
 कुरखः, ण, (कुरख इति रस्य कः ।) कुरखपक्षी ।
 चूर्णकुन्तलः । इति धरणी ।
 कुरखः, ण, (कु ईषत् रवः गुञ्जनभनिर्भुकरायां
 कल्पमधुतया यत्र ।) सितमन्दारः । इति राज-
 निर्घण्टः । कुरवकाः । रक्तभिषट्टी । इति शब्द-
 रत्नावली । पीतभिषट्टी । इति हेमचन्द्रः ॥
 (कुत्सितो रव इति कर्मधारयः ।) कुत्सितशब्दः ॥
 (कुत्सितो रवो यस्य ।) कुत्सितशब्दयुक्ते चि ॥
 कुरवकाः, ण, (कुरव + आर्थे कन् ।) रक्ताक्षानः ।
 रक्तभिषट्टी । इति राजनिर्घण्टः । (यथा रामे-
 न्नकाण्डे ६५ ।
 “किञ्चित्पुष्टाजितैककोचनष्टं कथं मुञ्चनेच्छथोः

कुरुः

भस्माकमितकुरुषु कुरुवके निर्वाप्य वन्यद्विपैः" ।
 तस्य पुण्यादिरपि । यथा कुमारटीकायां
 मल्लिनाथः । "आभोक्तिः कुरुवकः कुरुते विका-
 शम्" । अथ पुण्याया जलशय्ये यथा ।
 "सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
 सहाचरः सहाचरः स च मित्यपि कथ्यते ।
 कुरुवकोऽपि पीते स्यादन्ते कुरुवकः स्मृतः" ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 कुत्सितरवे चि ।
 कुरुसः, पुं, (कुत्सितो रसो यत्र ।) मध्यभेदः । इति
 हारावली । कर्मधारये कुत्सितरसः । वज्रवीहो
 कुत्सितरसयुक्ते चि ।
 कुरुसा, स्त्री, (कुत्सितः ईश्वर वा रसो यस्याः ।)
 गोत्रिका कता । इति शब्दचन्द्रिका ।
 कुराहः, पुं, कुराहः । ईश्वर्याहुः छात्राहुः घोटकः ।
 इति हेमचन्द्रः ।
 कुरी, स्त्री, (कुं भूमिं राति ददाति । कु + रा + कः ।
 ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) दृगध्यान्वभेदः । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 कुरीरं, स्त्री, ("कृष्ण उक्" । उगां ४ । ३३ । इति
 ईरन् उकारादेशश्च ।) मैथुनम् । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यामुदाहरितः ।
 कुरु, पुं, (कु + "कुरोव" । उगां १ । २५ । इति
 कुः उक् ।) आभोन्नराजपुलः । स तु प्रियवत-
 राजपौत्रः । (सायम्भुवमनोः प्रपौत्रः उत्तरकुरु-
 राज्यं प्राप्तवान् । तत्रत्या नदी च भवेति नाम्ना
 विभुता । यथा विष्णुपुराणे । २ । १ । १६-२२ ।
 "जम्बुद्वीपेन्द्रो यस्तु आभोन्नरो मुनिसत्तमः ।
 तस्य पुत्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ।
 नाभिः किम्बुवस्यैव हरिवर्ष इवावतः ।
 रथो हिरण्यवान् घटश्च कुरुमन्त्राश्च एव च ॥
 केतुमानस्तथैवान्धः साधुचेष्टो नृपोऽभवत् ।
 जम्बुद्वीपविभागश्च तेषां विप्रः निशामय ॥
 पित्रा दत्तं हिमाद्रन्तु वर्षं नाभेक्ष दक्षिणम् ।
 हेमजुटं तथा वर्षं ददौ किम्बुवसाय सः ॥
 ततोयं नैवधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ।
 ह्यावताय प्रददौ मेवयं नु मध्यगः ॥
 गीताचक्षुःश्रितं वर्षं रथ्याय प्रददौ पिता ।
 श्वेतं तदुत्तरं वर्षं पित्रा दत्तं हिरण्यते ॥
 यदुत्तरं प्रददुवतो वर्षं तत्पुरवे ददौ ।
 मेरोः पूर्व्वेण यद्वर्षं मन्त्रायाय प्रदत्तवान्" ॥
 वैवस्वतमनुवंशश्चान्नवंशेयराजविशेषः । स तु
 सम्बरराजभाष्यार्थां सूर्यकन्यायां तपत्यां जातः ।
 अयमेव कुरुकोपपतिः । धार्तराष्ट्रपाण्डवानां
 पूर्व्वपुत्रवः । यथा,—
 "योऽजमोहसुतस्त्वय ऋक्षः सम्बरराजतः ।
 तपत्यां सूर्यकन्यायां कुरुकोपपतिः कुरुः ॥
 परीक्षित् सधनुर्जङ्गनिबन्धनः कुरोः सुताः" ॥
 इति श्रीभागवते । ६ । २५ । ४४ । भक्तम् । देशविशेषः ।
 इति मेदिनी । स तु जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गत-
 वर्षविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ तद्देशवासी । तत्र
 वज्रवचनान्तः । (यथा गीतायाम् १ । २५ ।

कुरुपट्टी

"उवाच पार्थ ! पश्येताम् समवेताम् कुरुगतिम्" ॥
 कयटकारिका । इति शब्दचन्द्रिका ।
 कुरुकन्दकं, स्त्री, (कुरुः इव विलीयः कन्दो यस्य ।
 कप ।) मूलकम् । इति शब्दमाणा ।
 कुरुकोचं, स्त्री, (कुरुया चन्द्रवंशोद्भवेन राजविशेषेण
 भूरितपसोपार्जितं धर्मलोचनमात्रा प्रसिद्धं
 कुरुदेशान्तर्गतं कोचम् । शाकपार्थिवादित्वात्
 मध्यपदलोपः ।) देशविशेषः । तत्तु धर्मलोचनम् ।
 (किञ्चास्मिन्नेव कोचे क्षत्रियकुमारणकुठारेण भ-
 गुवंशधुरन्धरेण भगवता जामदग्न्यारामेण क्षत्रि-
 यशोयितैः पञ्च ऋदाः कृताः तदारभ्य च कोचमेतत्
 समस्तपञ्चकनाक्षोचते । नितरामेवात्र युध्यतां
 क्षत्रियाणां शरीरविसर्जनेन पुण्यप्राप्त्याम्
 वैकुण्ठप्राप्तिः । तत एवात्र कुरुपाण्डवानां सम-
 युद्धं निर्दलम् । एतद्विवरणं महाभारतयो १२ ।
 ४८ अध्याये श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे द्रष्टव्यम् ।
 यथा भगवद्गीतायाम् १ । १ ।
 "धर्मलोचने कुरुकोचे समवेता युयुत्सवः ।
 मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सङ्गय ।"
 एतत्कोचस्य सीमानिर्देशे बह्वनि मताणि कल्पन्ते
 दिक्पञ्चमुदाहृतमत्र । यथा, हेमचन्द्रः ।
 "धर्मलोचनं कुरुकोचं दादशयोगनवधम्" ।
 तथा त्रिकाण्डशेषेऽपि ।
 "कुरुकोचं प्रयागश्च हिमाद्रिं विन्ध्यमन्तरा" ॥
 एष हि ब्रह्मर्षिदेशः । यथा, भगौ । २ । १६ ।
 "कुरुकोचं च मत्स्याश्च पञ्चालाः मूरसेनकाः ।
 एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मवर्षादनन्तरः" ॥
 कुरुकोचोयोगः, पुं, एकस्मिन् सावनदिने तिथिचय-
 नक्षत्रचययोगत्रयाणां सूर्यः । इति स्मृतिः ।
 कुरुकोचे मृत्युयोगः । यथा,—
 "पञ्चग्रहयुते मृत्यौ कर्मसंश्लेष्टस्यतौ ।
 सौम्यकोचगते जप्ते कुरुकोचे मृतिर्भवेत्" ॥
 इति जातकामृतसंग्रहे योगाध्यायः ॥
 कुरुटः, पुं, (कुत्सितं रोटते दीप्यते प्रतिहन्ति वा ।
 टट दीप्तौ प्रतिघातादिभु च + "इणुपधेति" ३ ।
 १ । १३५ । कः ।) सितारवाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुरुण्डः, पुं, (कुत्सितं दुर्गन्धादिकं दण्डति लुण्ठ-
 तीति । कु + णटि लोपे + णच् ।) पीतभ्रिण्टी ।
 पीताम्बानः । इति मेदिनी । (कुरुण्टकशब्देऽस्य
 विवृतिरुक्ता ॥)
 कुरुण्टकः, पुं, (कुरुण्ट + क्त्वा कर्त् ।) पीताम्बानः ।
 पीतभ्रिण्टी । तत्पर्यायः । सहचरी २ सहचरः
 ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७५ । सहाचरः ४ कुरु-
 ण्टकः । इति भरतः ।
 ("वीरः सहचरः पीतपुष्पो दाक्षीकुरुण्टकः" ॥
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् । यत्रास्य स्ववहारक-
 यथा, सुसुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये आरग्वधा-
 दिवर्गे । "आरग्वधमदनगोपघोषा कुटजपाठा
 कयटकीपाठकामूर्ध्वज्यवसप्तपर्वाणि कुरुण्टकदा-
 सीत्वादिविषु द्रव्यः" ॥)
 कुरुपट्टी, स्त्री, (कु कुत्सितं दण्डति क्षमाया । कु +
 णटि + णच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दाहपुन-

कुरुवजः

शिका । इति मेदिनी । (कु कुत्सितं पापं दण्डति
 गात्रयति ब्रह्मणः पशुर्वापरिचर्यया ।) ब्राह्मणी ।
 इति जटाधरः ।
 कुरुवजं, स्त्री, (कुरु + बाहुजकात् उज्ज्वल् ।) कुरु-
 पाणकम् । इति शब्दचन्द्रिका । कमलासेवु इति
 भाषा ।
 कुरुव्या, स्त्री, (कुरुवज + क्षियां टाप् ।) शीतपुष्पी ।
 इति राजनिर्घण्टः । (शीतपुष्पीशब्देऽस्या गुणा-
 दयो ज्ञेयाः ॥)
 कुरुविका, स्त्री, (कुरुव्या + क्षार्थे वा टाप् इत्वं च ।)
 शीतपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ।
 कुरुव्नी, स्त्री, (कुरुवज + क्षियां गौरादित्वात् ङीष् ।)
 सैहलीदृक् । इति राजनिर्घण्टः ।
 कुरराट् [ज] पुं, (कुरुषु राजते । राज् + क्तिप् ।)
 दुर्व्योधनः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 कुरुवः, पुं, (कुरु + उज्ज्वल् ।) भागवितचूर्णकुलपः ।
 तत्पर्यायः । अमरकः २ अमराणकः ३ । इति
 हेमचन्द्रः ।
 कुरुवकः, पुं, (रौतीति बवो अमरः । कुत्सितः क्षण-
 मधुकाभात् विरक्तो बवो यत्र । क्षणमधुकादस्य
 तथात्वम् ।) रक्तभ्रिण्टी । रक्तान्बानः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ७४ । पीतभ्रिण्टी । इति हेमचन्द्रः । (कुरुवक-
 शब्दे पीतभ्रिण्टीशब्दे च अस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)
 कुरुविन्धं, स्त्री, (कुरुन् विन्दति + विदिकामे "अनु-
 पसर्गात् निम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेज्येति साति
 साहिभ्यश्च" । ३ । १ । १३८ । इति शः सुचा-
 दित्वात् लुम् च ।) काचनवयम् । माण्डिकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः । कुरुविन्वरत्नम् । कुष्माण्ड-
 शस्यम् । इति मेदिनी । (क्षिप्रस्य पुत्रिपुत्र-
 मपि दृश्यते । यथा, सम्यक् सूत्रस्थाने ३६ ।
 "कासोससैव कर्णं कुरुविन्दो मगःशिला" ॥)
 कुरुविन्दः, पुं, (कुरु + विद् + शः लुम् च ।) मुक्तकम् ।
 इत्यमरः । २ । ४ । १५६ । भाषः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
 "मुक्तकं न क्षियां मुक्तं त्रिषु वारिदनामकम् ।
 कुरुविन्दश्च सङ्घातोऽपरः कोटकसेवकः ।
 भद्रमुक्तश्च गुप्ता च तथा नागरमुक्तकः" ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 कुरुविण्डः, पुं, (कुरुषु विण्ड इव ।) पद्मरागमणिः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ।
 कुरुविण्डकः, पुं, (कुरुविण्ड + संज्ञायां कन् ।) कु-
 स्मायः । वनकुलव्यका । इति रत्नमाणा । (गुणा-
 न्नास्य कुष्माण्डशब्दे ज्ञेयाः ॥)
 कुरुविण्डः, पुं, (कुरुषु विण्डातः विण्डः ।) खड्गपणम् ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ८६ । चारि तोषा खोम्बा ।
 इति भाषा ।
 कुरुप्यं, स्त्री, (कु ईश्वर रूप्यमिव । रूप्यवत् शुभ-
 त्वात्तथात्वम् ।) रत्नम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 कुरुर्, पुं, स्त्री, (कुरु इत्यङ्गटं शब्दं कुरुति शब्दायते ।
 कुरु + कुरु + कः ।) कुरुर् । इत्यमरटीकायां
 रायसुकुटः ।
 कुरुवजः, पुं, कुरुवजदृक् । इति राजनिर्घण्टः ।

कुलं

कुर्इ ङ मीडायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्म-
 चक-सेट् ।) पञ्चमखरी । दीर्घः । एधच् पाठ-
 सामर्थ्यात् पूर्वस्य वनचतुर्थीति दीर्घो न स्यात् ।
 उ कुर्इते । इति दुर्गादासः ॥
 कुर्इन्, ली, (कुर्इ + भावे ल्युट् ।) लीङ् । इत्यमर-
 टीकायां खामी ।
 कुर्परः, पुं, (कुर् + क्तिप् कुः ।) पिपत्तिः । ए + अच् परः ।
 ततः कर्मधारयः ।) कपोतिः । जातु । इति मे-
 दिनीकरहेमचन्द्रौ । (कुर्परशब्देऽस्य विवरणं
 आख्येयम् ।)
 कुर्पावा, पुं, (कुर्परे अख्यते आस्ते वा । अस्, आस्
 वा + घञ् ततः एषोदरात् साधुः ।) अर्द्धचोणकः ।
 इति हारावली ।
 कुर्पावकः, पुं, (कुर्पास + चार्थे कन् ।) कक्षुणिका ।
 इत्यमरः । कौशुणि इति भाषा । (यथा रत्ना-
 वलीनाटके । “मनोऽनुर्पासकपीडितस्तना” ।)
 कुर्म्ब, चि, (करोति इति । क् + श्रद्ध ।) कर्म-
 कारः । भट्टः । इति विश्वः ॥
 कुल न बन्धौ । संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा-पर-अक-कश्चित् सकं सेट् ।) ज्वलारिः ।)
 न कोणः कुलः । कोणति कुलीनः सर्वेषां बन्धुः
 स्यादित्यर्थः । संहती राश्रीकरमिति चतुर्थेनः ।
 केचित् संहतिस्थाने संस्थानं पठित्वा कोणति
 कुलात् । गणयति इत्यर्थः इत्याहुः । संस्थानं
 पठित्वा संस्थानं उपपद्यते । इति रामः ॥ अन्ये तु
 बन्धुवृत्तानि वत्समानोऽयं अन्यथास्य न प्रयोगः ।
 गङ्गि गङ्गे इति वदित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥
 कुलं, लो, (कुल् + “ङुपधेति” । १।१।१३५ ।
 कः ।) वंशः । (यथा, रघौ । १६। ८६ ।
 “इत्युचिवापुपुष्टताभरयः क्षितीशं
 ज्ञाघो भवान् खनन इत्यनुभाषितारम् ।
 संबोज्यां विधिवदाद्य समेतबन्धुः
 कन्धामयेन कुमुदः कुलभूषणेन” ॥
 तस्य लक्षणं यथा, शिष्टोक्तौ ।
 “आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
 निष्ठा वृत्तिसपो दानं नवधा कुललक्षणम्” ॥
 तन्नाशकारणं यथा ।
 “मोक्षं देवतैर्विप्रकृष्टा राजोपसेवया ।
 कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥
 कुविवाहः क्षियाणोर्ध्वैर्दानधन्यमेव च ।
 कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण वै ॥
 अन्तत्वात् पारदार्याश्च तथाऽभक्ष्य भक्ष्यात् ।
 अन्तैर्धर्मचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ॥
 अन्तोन्मिये वै वेदाणां वक्ष्येभु तथैव च ।
 विहितआचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्” ॥
 इति कुर्मपुराणे उपरिमाणे १५ अध्यायः ॥
 वजातीयगणः । इत्यमरः । १।७।११ । (कुं भूमिं जाति
 म्प्रकृति । जा + कः ।) जनपदः । मृहम् । (कौ
 भूमौ जीयते । अन्येभ्योपीति डः ।) शरीरम् ।
 इति मेदिनी । अयम् । इति महाभारतम् ।
 (मन्मथ-हनुमदेन यावती भूमिः कथ्यते तावतो
 भूमिः । वधा, मनुः । ७।१११ ।

कुलस्य

“दशौ कुलान् सुज्ञीत विंशौ पञ्चकुलानि च” ॥
 कुलः, पुं, (कुल् + कः ।) कुलिकः । शिष्यिकुल-
 प्रधानः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 कुलकं, ली, (कौ भूमौ जीयते । कु + जी + डः ।
 संज्ञायां कन् ।) पटोणकता । सम्यङ्ज्ञोक्तसमूहः ।
 इति मेदिनी । (यथा, साहित्यदर्पणे । १। २८७ ।
 “कलापकं चतुर्भिश्च तद्वै कुलकं मतम्” ॥
 पटोणार्थे यथा,— “करीरं कुलकं गन्दी” इति
 वाभटे सूत्रस्थाने । ६ अः । कुलकं पटोणभेदः ।
 तित्यक्ता इति ख्यातम् । इति तट्टीका ॥
 कुलका, पुं, (कुल् + संज्ञायां कन् ।) काकेन्दुः ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ३६ । वल्लीकः । कुलमेळः ।
 इति मेदिनी । मन्वकवृत्तः । इति रत्नमाणा ।
 हरितसर्पः । इति राजनिर्घण्टः । कुपीलुः । इति
 भावप्रकाशः ॥ शिष्यिकुलप्रधानः । इत्यमरटी-
 कायां भरतः ॥
 कुलकर्कटी, स्त्री, (कुला कर्कटी इति निवृत्तकर्मधा-
 रयः ।) चीनाकर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुलकुलजिनी, स्त्री, (कुले कुलजने एधिवीतत्त्व-
 कुलकुलजनी । रूपे मूलाधारे कुलजनात्वात् साङ्गं
 त्रिविकाराकारेण स्यम्भुनिर्गुं वेष्टयित्वा तिर्युतीति ।
 कुल + कुलजिन् + ङीप् । कुलज + ङीप् । यद्वा
 कौ एधिवीतत्त्वाधारे मूलाधारे इत्यर्थः जीयते
 इति । कु + जी + अन्येभ्योपीति डः । ततः कर्म
 धारयः ।) मूलाधारपदस्थितशिवशक्तिविशेषः ।
 यथा । पूर्वोक्तमन्त्रतत्त्वप्रकाशः ।
 “कूजन्तो कुलकुलजो च मधुरं मत्तानिमाणाकुटं
 वाचः कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः ।
 आसोऽसविवर्त्तनेन जगतां जीवो यथा धार्यते
 सा मूलाङ्गजगदरे विनसति प्रोहामदीप्तावली” ॥
 कूजन्तीति । सा मूलाङ्गजगदरे इत्यादि द्या-
 ख्यातम् । कीदृशी कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदा-
 तिभेदक्रमैः कोमला कमनीयत्वविशिष्टा या काव्य-
 बन्धरचना तस्याः भेदातिभेदक्रमैः भेदातिप्रथमेद-
 क्रमैर्विशिष्टा वाचः मत्तानिमाणाकुटं मत्ता या
 अलिमाणा अमरसमूहस्तद्वत्कुटं यथा स्यात्
 एवं मधुरं यथा स्यात् तथा कूजन्तो अथवा
 मधुरध्वनिं कुर्वन्तीत्यर्थः । सा का इत्याकाङ्क्षा-
 यामाह यथा कुलकुलजिन्या आसोऽसविवर्त्त-
 नेन आसोऽसवयोः परिवर्त्तनेन गमनागमनेन
 जगतां संसारानां जीवः प्राणो धार्यते । पुनः
 कीदृशी प्रोहामदीप्तावली प्रकाशोत्पत्ति-
 मेखोलरूपा । तथा च मूलाधारपदे सर्पाकार-
 साङ्गितयवेष्टनविशिष्टा विद्युत्समूहरूपा कुल-
 कुलजिनी तिर्युतीत्यर्थः । इति तट्टीका ॥ * ॥
 अन्यत् चक्रशब्दे मूलाधारशब्दे वटचक्रशब्दे च
 मृह्यम् ॥
 कुलका, पुं, (कु + कल् + भावे घञ् ।) करतली ।
 तत्पर्यायः । तानमर्दनः २ । इति हारावली ।
 कुलजया, स्त्री, (कुलस्य मूलस्य विलसितवल्लीजास्य
 वा जयो यस्याः ।) मूलश्रीम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ।

कुलस्यः

कुलजः, पुं, (कुले सत्कुले जायते । जन् + डः ।)
 कुलीनः । सत्कुलोद्भवः । इति शब्दरत्नावली ।
 (यथा, मनुः ८ । १७६ ।
 “कुले वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्त्ववादिनि ।
 महापक्षे धनित्यर्थे निक्षेपं निक्षेपेदुषुषा” ॥)
 कुलजः, पुं, (कुं एधिवीं रज्जयति । रज्ज + क्तिप् + अण्
 रस्य कः ।) कुलजनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुलजनः, पुं, (कु + रज्ज + क्तिप् + क्तुः । रस्य कः ।)
 खनामख्यातवृक्षः । तत्पर्यायः । कुर्वजः २
 गन्धमूलः ३ कुलजः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । मुखदोषना-
 शित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुलटा, स्त्री, (कुलात् अभिचारार्थं कुलान्तरं षट-
 तीति । कुल + षट् + अच् । अकम्भादितात्
 अलोपः ।) अभिचारिणी । अन्टा ।
 (यथाह, आर्यासप्तशती ६६३ ।
 “परपतिनिर्ह्यकुलटाशोषितशठ । नेर्बया न कोपेन ।
 दग्धममतोपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य” ॥)
 तत्पर्यायः । पुंखली २ धर्मिणी ३ बन्धकी ४
 असती ५ इत्यरी ६ खेरिणी ७ पांशुणा ८ । इत्य-
 मरः । २ । ६ । १० । धर्मिणी ९ पांशुणा १० । इति
 तट्टीका ॥ छटा ११ दुष्टा १२ धर्मिता १३ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ लजा १४ निष्प्राचरी १५ जपा-
 रखा १६ । इति जटाधरः ॥ * ॥ परकीयान्तर्गत-
 नायिकाविशेषः । यथा,—
 “यते वारिकयान् किरन्ति पुष्टवान् वर्षन्ति
 गाम्भोधराः श्रैणाः प्रादणसुद्वहन्ति न वृजन्त्येते
 पुनर्नायकान् । प्रैक्षोक्ते तरवः पञ्चानि सुवते
 नैवारभन्ते जनान् धावः । कातरमाणयानि कुल-
 टाहेतोऽन्वया किं ज्ञातम्” ॥ इति रसमञ्जरी ॥ * ॥
 अस्या अन्नभोजनप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे अन्नो-
 प्यान्नभक्ष्यप्रकरणे मृह्यम् ॥
 कुलटी, स्त्री, (कुलितं रण्यते । रट भावणे +
 घञर्थे कः । गौरादितात् ङीप् रस्य कः ।) मन्-
 शिना । इति रत्नमाणा अमरटीका च ॥ (अस्या
 गुणादयो मन्ःशिनाशब्दे बोद्धव्याः ॥)
 कुलतिथिः, स्त्री पुं, (कुला तिथिः ।) चतुर्थ्यष्टमीदा-
 दश्रीचतुर्दश्यः । यथा, तन्त्रसादे ।
 “द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम् ।
 विषमाङ्गाकुलाः सर्वे शेषाश्च तिथयः कुलाः” ॥
 कुलत्यः, पुं, (कुलं भूमिजघ्नं सत् तिर्युति । कुल +
 त्या + कः । एषोदरात् साधुः ।) शस्त्रभेदः । कुल-
 त्यकड़ा इति भाषा । (यथा, मार्कण्डेये । १५। ७ ।
 “धान्यं यवांश्चिकान्मावाङ्कुलत्यान्धर्वपांश्चिकान्” ॥)
 तत्पर्यायः । कालवृत्तः २ तानवृत्तः ३ कुल
 त्यिका ४ । इति रत्नमाणा । तानवृत्तः ५ । इति
 त्रिकाश्रयः । तानवीजः ६ चितेतदः ७ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः । कफघातशूल-
 मुक्ताक्षरीभेदनासकासप्रमेहनाशित्वम् । हृह-
 णत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । यातिवृत्तः । इति
 राजवृत्तः ॥ कषायत्वम् । कृष्णत्वम् । रक्तपित्त-
 कारित्वम् । वज्रनाशित्वम् । अक्षय्यवृत्तः । वायु-

शर्कराधारीनाश्रितम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(अथ अपरे पर्यायगुणा यथा,—

“कुलस्थिका कुलस्थश्च कथ्यन्ते तद्व्याप्य ।
कुलस्थः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तक्षत् ।
जघुर्विदाही वीर्योष्णः श्वासकासकफानिहान् ।
हृन्ति हिक्काधरीशुकदाहानाहान् सपीनसान् ।
खेदसंयाहको मेदोज्वरक्रिमिहरः परः” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ * ॥

“उष्णः कुलस्थो रसतः कषायः

कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः ।

शुक्लाधरीगुल्मनिबूदनश्च

संयाहकः पीनसकासहारी ॥

आनाहमेदोगुदकीलहिक्का

श्वासापहः शोणितपित्तक्षत् ।

कफस्य हन्ता नयनमंयघ्नो

विशेषतो वन्यकुलस्थ उक्तः” ।

इति सूत्रते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥ * ॥

कुलस्था, स्त्री, (कुलस्थ + स्त्रियां टाप् ।) वनकुलस्थः ।
तत्पर्यायः । दृक्प्रसादा २ अरण्यकुलस्थिका ३
कुलाक्षी ४ कौचनहिता ५ चक्षुष्या ६ कुम्भका-
रिका ७ कुलस्थिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलावः ६ कुलविवकः १० । इति रत्नमाला ॥

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । अर्शःशूल-

नाश्रितम् । विबन्धाधानशमनत्वम् । चक्षुर्हित-

त्वम् । ब्रणरोपशान्तम् । कुलत्याग्नम् । अस्य

पर्यायः पूर्ववत्तदधिकान्तु । कुम्भकारी १ प्रला-

पहा २ । अस्य गुणाः । चक्षुर्हितत्वम् । कषाय-

त्वम् । कटुत्वम् । हिमत्वम् । विषविस्फोटकगू-

र्णहारीनाश्रितम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलस्थिका, स्त्री, (कुलस्था स्वार्थे संघायां वा कन्

अत इत्वम् ।) कुलस्थाकाराङ्गनप्रस्तम्बविशेषः । इत्य-

मरः । १।६।१०२ । अस्य गुणपर्यायौ कुलस्थाशब्दे

द्रव्यौ । वनकुलस्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलधर्मे, पुं, (कुलस्य कुले वा आचरितो धर्मः ।)

खजातीयधर्मः । कुलाचारः । यथा,—

“उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जगद्गर्भः ।

गरके निधतं वासो भवतीत्यनुमुच्यते” ।

इति श्रीमद्भट्टीतायाम् । १ । ४३ ॥

कुलधारकः, पुं, (कुलं धारयति रक्षति यः । कुल +

धृ + णिच् + गणुन् ।) पुलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुलनायिका, स्त्री, (कुले कुलाचारयनकाले पूज्या

या नायिका ।) पञ्च-मकारयज्ञे पूज्या स्त्री ।

यथा,—

“रत्नमाख्येन सम्नीतो रत्नपुष्पविभूषितः ।

पक्षीकरयज्ञैः पूजयेत् कुलनायिकाम्” ।

सा नवविधा यथा,—

“गटी कापाणिनी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ।

ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गौपालकन्या ।

माताकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्तिताः” ।

इति तन्त्रसारः ॥

कुलनक्षत्रं, स्त्री, (तन्त्रसारोक्तपारिभाषिकनक्षत्रं कुलं

तत्र तन्त्रमन्त्रि वा नक्षत्रम् ।) भरणीरोहिणी-

पुष्यमघोरपयगुनीचित्राविशाखाव्येकापूर्वाभा-
द्राश्वयोत्तरभाद्रपदः । यथा,—

“वायव्यार्द्राभिजिम्बूजं कुलाकुलमुदाहृतम् ।

कुलानि समधिष्ठानि श्रेयाणि चाकुलानि च” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

कुलनाशः, पुं, (कुलं भूमिकर्षं न अत्राति । न + अश्

+ अच् ।) सप्तप्रेति समासः । उद्भूतश्चि उद्भूत-

कन्वरत्नात् भूमिकर्षस्याभक्तकतया तथात्वम् ।)

उद्भूतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुलस्य नाशः ध्वंसः ।)

कुलध्वंसः ॥

कुलपतिः, पुं, (कुलस्य वंशस्य गोत्रस्य वा पतिः

स्वामी ।) कुलस्वामी । गोत्रप्रधानः । कुलनाथः ।

यथा । “अथ सिन्धुसौवीरपतेरङ्गगणस्य व्रजत

इक्ष्मन्त्यास्तटे तत्कुलपतिना शिविकावाहपुत्र-

धान्वेषयसमये देवेनोपसादितः स दिग्वर उप-

लब्धः” । इति श्रीभागवते ५ । १० । १ । (कुलस्य

क्रात्रवर्गस्य पतिः पाणकः । अन्नदानपोषणपूर्वकं

अध्यापको मुनिविशेषः । उक्तश्च ।

“मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् ।

अध्यापयति विप्रर्षिः स वै कुलपतिः स्मृतः” ॥

कुलपत्रः, पुं, (कुलं भूलभं पत्रं पर्यायम् ।) दमनक-

वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलपालकं, स्त्री, (कुलं समृद्धं पालयतीति । पालि +

गणुन् ।) वज्रफलोत्पत्तस्तथात्वम् ।) कुलम्बम् ।

कमलानेव इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(कुलं वंशं पालयति । पाल + णिच् + गणुन् ।)

वंशप्रतिपालके, त्रि ॥

कुलपालिः, स्त्री, (कुलं पालयति या । पालि + इन् ।)

कुलवती । इति शब्दमाला ॥

कुलपालिका, स्त्री, (कुलं पालयति । पालि + गणुन्

टाप् इत्वम् ।) यदा कुलपालि + स्वार्थे कन् टाप् ।)

कुलस्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥

कुलभृत्या, स्त्री, (कुले वंशभवे भृत्या भरणम् । कुल

+ भृ + भावे कप् ।) गर्भिणीपर्युपासना । इति

जटाधरः ॥ (कुलस्य भृत्या । वंशभरणम् ।)

कुलम्बरः, पुं, (कुलं गृहं भजति हन्ति सन्धिकर्त-

नादिना इति । कुल + भज + अच् । निपातनात्

मुम् लस्य रः ।) कुलम्भनः । चौरः । इति

हारावली ॥

कुलवर्या, स्त्री, (कुलेषु भिषककुलेषु वर्याः वर्णनं गुण-

कथनं यस्याः ।) रक्तचिह्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलवारः, पुं, (कुलस्तदाख्यया प्रसिद्धो वारः ।) मङ्गल-

शुक्लवारौ । यथा ।

“रविचन्द्रो गुरुः सौरिखत्वारखाकुला इमे ।

भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

कुलविप्रः, पुं, (कुलपरम्परागतः कुलहिताय नियुक्तो

वा विप्रः ।) कुलपुरोहितः । इत्यमरटीकायां

स्वामी ॥

कुलमेष्टी, [नृ] त्रि, (कुलेषु शिष्यकुलेषु मेष्टी ।)

शिष्यकुलप्रधानः । तत्पर्यायः । कुलिकः २ । इत्य-

मरः । २ । १० । ५ ॥ कुलिकः ३ कुलः ४ मेष्टी ५ ।

इति तट्टीकायां भरतः ॥

कुलसम्भवः, पुं, (कुले कस्यचित् वंशे सम्भवः उत्-

पत्तिरस्य ।) यस्य कस्यचित् कुले जातः । तत्प-

र्यायः । वीज्यः २ । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥

कुलसौरभं, स्त्री, (कुलं श्रेष्ठं सौरभं यस्य ।) मन्वक-

वृक्षः । इति शब्दमाला ॥

कुलस्त्री, स्त्री, (कुले कुलस्थिता स्त्री ।) कुलपालिका ।

अनन्यगामिनी कुलरक्षिका स्त्री । इत्यमरः । २ ।

६ । ७ ॥ (तथा च चाणक्ये ।

“असन्तुष्टा हिना नष्टाः सन्तुष्टा इव प्रार्थिताः ।

सज्जा गणिका नष्टा निर्जन्ताश्च कुलस्त्रियः” ॥

कुले कुलचक्रे मूलाधारे विराजते या स्त्री ।

कुलकुण्डलिनोश्चक्तिः । यथा, कुलार्णवे ।

“कुलस्त्रीक्षानमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः” ।)

कुलहृदयकः, पुं, (कुलाय संघाय ऊढते । ऊढि संघे

+ गणुन् ।) एषोदरात् उकारलोपः ।) आरणिः ।

आवर्तः । इति हारावली ॥

कुलाकुलतिथिः, पुं स्त्री, (तन्मोक्तकुलाकुलनाम्ना प्र-

सिद्धा तिथिः ।) द्वितीयाष्टमीवश्यम् । यथा ।

“द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

कुलाकुलनक्षत्रं, स्त्री, (तन्मोक्तकुलाकुलसंज्ञकं नक्ष-

त्रम् ।) आर्द्रामूलामिजिम्बूतमिषानक्षत्राणि ।

यथा, तन्त्रसारः ॥

“वायव्यार्द्राभिजिम्बूजं कुलाकुलमुदाहृतम्” ॥

कुलाकुलवारः, पुं, (तन्मोक्तकुलाकुलनामा वारः ।)

बुधवारः । यथा, तन्त्रसारः ॥

“भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः” ॥

कुलाचला, पुं (कुलसंज्ञकः अचलः पर्वतः ।) प्राक-

पार्थिवादिवत् मध्यपदलोपः ।) कुलपर्वतः । यथा ।

“अष्टकुलाचलसप्तसमुद्रा

ब्रह्मपुरन्दरदिनकरवहाः ।

न त्वं नाहं नायं लोक-

स्तदपि किमर्थं क्रियते शोकः” ॥

इति मोहमुद्गरे ७ । सप्तकुलपर्वता यथा ।

“सप्त येऽस्मिन् महापर्वताः विस्तृताः कुलपर्वताः ।

मानन्दो मलयः सद्यः शुक्तिमान्छवानपि ॥

विन्ध्यश्च पारिप्राञ्च इत्येते कुलपर्वताः” ॥

इति मातस्ये ६५ अध्यायः ॥

कुलाचार्यः, पुं, (कुलस्य वंशस्य व्याख्यायां वर्णनादौ

गुणकीर्तनविषये वा आचार्यः ।) कुलज्ञः । कुली-

नादीनां वंशांशव्याख्याकर्तृब्राह्मणः । अस्य विव-

रणं घटकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कुलाटः, पुं, (कुलेन संघेन अटतीति । अट् + अच् ।)

क्षुद्रमत्स्यभेदः । इति शब्दमाला ॥

कुलाद्रिः, पुं, (कुलनाम्ना ख्यातोऽद्रिरचलः ।) कुला-

चलः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

कुलाधारकः, पुं, (कुलस्य वंशस्य आधारकः प्रति-

स्थापकः ।) पुलः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलायं, स्त्री, (कौ पृथिव्यां जायो जयो यस्य ।)

शरीरम् । इति पुराणम् ॥

कुलायः, पुं, (कुलाणां पक्षिसमूहानां अयः वास-

कुलिक

खानम् ।) नीङ् । (यथा, माघे ।
 “खगकुलायकुलायनिषायिताम्” ।)
 खानमात्रम् । इति मेदिनी ।
 कुलायस्यः, पुं, (कुलाये नीङ् इति कृति । ख + कः ।)
 पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कुलायिका, स्त्री, (कुलायः पक्षिवासस्थानं विद्यते
 ऽस्याम् । ठन् ।) पक्षिगणना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कुलानः, पुं, (कुलं घटादिनिष्ठाणोपयोगिम्हृदाद्युपा-
 दानं आकाति सन्ध्यादत्ते । आ + क् + कः । कुलं
 वंशं घटादिसमूहं वा अकति पर्व्याप्नोति वा
 अक + कर्मण्यण् । कुल् + “तमिविधि विडोति”
 उणां १ । ११७ । इति कालन् वा ।) कुम्भकारः ।
 इत्यमरः । २ । १० । ६ । तस्योत्पत्तिर्यथा ।
 “माणाकारात् कर्मकार्या कुम्भकारो व्यनायत” ॥
 इति परासरसंहिता ॥
 “पट्टिकाराष्ट्रं तैलिकां कुम्भकारो बभूव ह” ॥
 इति पराशरपद्धतिः ॥ ब्रह्मवैवर्त्तता च कुम्भका-
 रशब्दे ब्रह्म्या ॥ कुम्भभपक्षी । इति मेदिनी ॥
 कुलाणी, स्त्री, (कुलं पर्वतकुलं कुलायकुलं वा अकति
 परिवर्ज्यति । अक + कण् । डीप् ।) कुलत्या-
 काराङ्गप्रकारविशेषः । कुलत्याङ्गनमिति ख्याता ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १०२ ॥ अरण्यकुलत्याका वन-
 कुलत्याकाङ्गा इति भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (कुलान् + स्त्रियां डीष् ।) कुलानभार्या ॥
 कुलाहः, पुं, (कुलं पालककुलं स्वकुलं वा आहन्ति ।
 आ + हन् + डः ।) ईषत्पीतवर्णः कृष्णानुर्धो-
 टकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुलाहकः, पुं, (कुलाह + संज्ञायां कन् ।) कृकलासः ।
 इति शब्दमाणा ॥ लृट्प्रतिशेषः । राक्षा कुले
 खाङ्गा इति भाषा । अस्य गुणः । आमवात-वात-
 रक्तारोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 कुलाहलः, पुं, (कुलं आहलति स्पृशति स्पृजते वा ।
 आ + हल् विभेदने + अच् ।) लृट्प्रतिशेषः ।
 कोकसीमा इति भाषा । तत्पर्यायः । अलम्बुषः
 २ गोष्णलः ३ भूकदम्बः ४ । इति रत्नमाला ॥
 कुलिः, पुं, (कुल् + इन् किञ्च ।) हस्तः । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥
 कुलिः, स्त्री, (कुल् इन् किञ्च ।) कण्टकारी । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 कुलिकः, त्रि, (कुलं अधीनतया प्रशस्ततया वा अ-
 लस्य । इति ठन् ।) शिल्पिकुलप्रधानः । इत्य-
 मरः । २ । १० । ५ ॥ कुलसत्तमः इति मेदिनी ॥
 कुलिकः, पुं, अष्टमहाभागान्तर्गतनागविशेषः ।
 (यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ ।
 “ततोऽधस्तात् पाताले नागकोकपतयो वासुकि-
 प्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्चेतधनञ्जयधृतराष्ट्र-
 शङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो
 महाभर्मा निवसन्ति” ॥
 अस्य रूपमप्युक्तं हेमाद्रौ यथा ।
 “कुलिकोऽङ्गचन्द्रमौलिर्ज्वालाधूमसमप्रभः” ॥)
 लृट्प्रतिशेषः । इति मेदिनी । केलेकाङ्गा इति भाषा ॥
 कुलिकवेला, स्त्री, रथ्यादिवादेभ्यः शुभकर्मणु निविज-

कुली

कालविशेषः । यथा । रवौ सप्तमयामाङ्गम्
 सोमे षष्ठयामाङ्गम् । मङ्गले पञ्चमयामाङ्गम् ।
 बुधे चतुर्थयामाङ्गम् । गुरौ तृतीययामाङ्गम् ।
 शुके द्वितीययामाङ्गम् । शनौ प्रथमयामाङ्गम् ।
 राघवभट्टमते तु पूर्वोक्तयामाङ्गानां दिवाशेष-
 भागः । रात्रौ प्रथमभागः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
 कुलिकः, पुं, (कौ पृथिव्यां लिङ्गति गच्छतीति । कु
 + लिङ्गि + क् + इदित्वात् नुम् । यद्वा कुत्सितं
 ह्यवर्णं लिङ्गं वर्णं यस्य ।) पक्षिविशेषः । फिङ्गा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । कलिकः २ धुम्याटः ३
 फिङ्गकः ४ । इति शब्दमाणा ॥ मृङ्गः ५ । इत्य-
 मरः ॥ अस्य मांसगुणाः । मधुरत्वम् । खिण्वत्वम् ।
 कफपित्तकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 कुलिकः, पुं, (कुलिक + अत्यर्थे कन् ।) चटक-
 पक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुलिकाक्षी, स्त्री, (कुलिकस्य अक्षिवत् फलं यस्य ।)
 पेटिकाक्षः । इति रत्नमाला । पेटारी इति
 भाषा ॥
 कुलिकी, स्त्री, (कुलिक + स्त्रियां गौरादित्वात् डीष् ।)
 कर्कटपटङ्गीक्षः । इति रत्नमाला ॥
 कुलिरः, पुं, (कुल् + बाङलकात् इरन् किञ्च ।)
 कर्कटः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुलिशः, स्त्री, पुं, (कुलौ हस्ते श्रेते अवतिष्ठते । कुल +
 शी + डः । यद्वा कुलिनः पर्वतान् श्रयति दारय-
 तीति । शो + डः । “आतोनुपसर्गे कः” । १ । २ । ३ ।
 इति को वा ।) वक्त्रम् । इत्यमरभरतौ ॥
 (यथा, कुमारः । १ । २० ।
 “क्रुद्धेऽपि पक्षिच्छिदि लज्जशना-
 ववेदनाच्च कुलिशक्षतानाम्” ॥
 कु ईषत् कुत्सितं वा लिङ्गति । कु + लिङ्गि अल्पी-
 भावे गतौ च + कः ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
 कण्टकाष्टीलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६४ अध्याये ।
 “तिमिमिङ्गलकुलिशापाकमत्स्यनिरालकनन्दिवा-
 म्लकमकरगरगरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः
 सासुद्राः” ॥ कौ भूमौ लिङ्गति अल्पीभवति
 कुंभुमि लिङ्गति गच्छति क्रुस्तया प्राप्नोति वा ।)
 अस्थिसंहारवृत्तः । इति रत्नमाला ॥
 कुलिशनायकः, पुं, (कुलिशवत् नायको यस्मिन् ।)
 प्रह्वारबन्धविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
 “स्त्रीपादद्वयमात्रस्य विमुमुक्षितलिङ्गकः ।
 योनिश्च पीडयेत् कामी बन्धः कुलिशनायकः” ॥
 इति रतिमञ्जरी ॥
 कुलिशाङ्गुशा, स्त्री, (कुलिशेनाङ्गुशेन चैव निगृह्यते
 मनो यथा । यद्वा कुलिशवत् दृढमङ्गुशं यस्याः ।)
 बौद्धानां विद्यादेवीतिशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुलिशासनः, पुं, (कुलिशं वंशं तद्वत् दृढमासनस्य ।)
 शाक्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कुली, स्त्री, (कुलि + कृदिकारात्त्वात् वा डीष् ।)
 कण्टकारी । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥ पत्नीज्येष्ठ-
 भगिनी । इति हेमचन्द्रः ॥ लृट्प्रतिशेषः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

कुलीनः

कुलीनः, पुं, (कुले प्रशस्तवंशे जातः । “कुलात् खः” ।
 ४ । २ । १६६ । इति खः ।) श्रेष्ठघोटकः ।
 तत्पर्यायः । आजाजनेयः २ । इत्यमरः ॥ अजा-
 नेयः ३ । इति तट्टीका ॥ अजाजनेयः ४ जातः ५
 बाणान्धः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तन्म-
 शास्त्रोक्तकुलाचारव्रते स्थितः कौलः ॥) उत्तम
 कुलीनत्वे, त्रि । तत्पर्यायः । महाकुलः २ आर्यः
 ३ सभ्यः ४ सज्जनः ५ साधुः ६ । इत्यमरः । २ । ७ ।
 ३ ॥ * ॥ अथाधुनिककुलीनलक्षणम् । कुलं
 उत्कर्षविशेषवंशः । इति सङ्केतम् । अथवा कृष्ण-
 र्यम् । तस्यापत्यमित्यर्थे कुलशब्दादीनप्रत्ययेन कुलीन
 इति पदसिद्धिरिति केचित् । अर्थात् कुलीन-
 शब्देन उत्कर्षविशेषवंशजातकथ्यत्तिरिति । तथा
 च लक्षणम् । उत्कर्षविशेषधर्मावच्छिन्नवंशजात-
 कत्वे सति तद्वर्त्मवत्त्वं कुलीनत्वमिति । उत्कर्ष-
 विशेषस्तु नवधा गुणाः । ते च यथा ।
 “आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
 निष्ठाऽऽदित्यक्तपो दानं नवधा कुलक्षयम्” ॥
 अत एव उत्कर्षविशेषात्मकनवधागुणविशिष्टत्वं
 कुलीनत्वम् । एतेन इदानीं साधारणसामान्य-
 जनानां यदि नवधा गुणा वर्तन्ते तदा तेऽपि
 कुलीनाः स्युस्तन् । अनवच्छिन्नपर्यायत्वं कुलीनत्वम् ।
 प्रमाणं यथा,—
 “सपर्यायं समासाद्य दानयज्ञसमुत्तमम् ।
 कन्याऽभावे कुशल्यागः प्रतिष्ठा वा परस्परम्” ॥
 तथा च ।
 “कुलीनस्य सुतां नवधा कुलीनाय सुतां इदौ ।
 पर्यायकमतश्चैव स एव कुलदीपकः” ॥
 तथा च ।
 “आदानश्च प्रदानश्च कुशल्यागस्तथैव च ।
 प्रतिष्ठाघटकाद्ये च कुलकर्म चतुर्विधम्” ॥
 इति कुलदीपिका ॥ * ॥ अथ ब्रह्मलभूपालकृता
 पञ्चगोत्रजराष्टीयब्राह्मणस्य ग्रामविशिष्टस्य मुख्य
 गौश्रमेदेन द्वाविंशतिकुलीनाः यथा । आदिश्रम-
 गोत्रे भट्टनारायणवंशज आदिवराहवंशः २
 मुख्यः । रामगङ्गगङ्गा निपक्षेश्वरकोशी गुंघी कुलमं
 वट्ट दिर्घाटिः वैकुण्ठपारियाणः एते पञ्च गौवाः
 काश्यपगोत्रे दक्षवंशजः सप्तोत्तमचट्टः स मुख्यः
 जगद्धः धीरगङ्गः काकपीतमखी एते त्रयं
 गौवाः ॥ भरद्वाजगोत्रे ओहर्ववंशजः धुरन्धः
 मुखयटी स च मुख्यः । विनायकदिक्षीकांघी मन्
 वरायी एतौ द्वौ गौवाः । सार्वभौमगोत्रे वेदगर्भ-
 वंशजः वीरव्रतगङ्गाङ्गी सुधीरकुन्दः एतौ द्वौ मुख्यौ
 वीरसूदनघण्टेश्वरः एव गौवाः ॥ वात्स्यगो-
 ष्णान्दङ्गवंशजः सुरमिघोषवालः कविकाञ्चला
 रविपूततण्डः एते मुख्यः । भाग्यवतीमुख्य
 पनिकालुमहिन्त्या वनमार्जिपिप्यकी एते गौवाः
 अधुना एषां मध्ये मुख्या अष्टौ कुलीना गौवा
 अतुर्हृषभोत्रियाः । अन्येऽपि पञ्चगोत्राणां
 सप्तविंशच्छोत्रियाः सन्ति । ततो लक्ष्यतेने
 मुख्यादकुलीनो न विंशतिप्रभावाः समीकर-
 णतम् । तत एतेषां भाषादोषदर्शनात् देवीदेवै-

कुलीनः

कुलिया खड्गदहवस्त्रवीरवर्मान्दी इत्याद्याः बट-
भिर्गन्धेनाः ज्ञाताः । ततो भाग्ययुधका इति
तिष्ठः संज्ञा जाताः कुलाचार्ययज्ञात् ज्ञेयाः ॥ * ॥

अथ वारंजनायकुलीनाः ।

“आदौ मेनकातो भीमो वनः संनामिनिष्ठा ।
वाङ्मिर्मादुङ्गिः वाधुर्मावकाः पङ्क्तिरूपाः” ॥

इषां नानादोषदर्शनात् कुलाचार्येण अष्टौ पटी
इति संज्ञा ज्ञाता । तद्यथा । गिराविका १ रोहिणा
२ भूष्णा ३ आलोखानी ४ कुतलखानी ५ वेथी ६
ओनाकी ७ भवानीपुर ८ । एतेषां कुलावातात्
काय इति संज्ञा जाता ॥ * ॥

अथ वैद्यस्यादिकुलीनाः ।

धन्वन्तरिगोत्रे विनायकसेनः । मौद्गल्यगोत्रे वायु-
दासः । काश्यपे कायगुप्तः । वल्लभेनैषां कुलं
महामध्यमकनिकुलमेदेन विधा ज्ञतम् । तत्र
महाकुलीनाः पञ्च । यथा । कृष्णसेनखानः १ हरि-
हरसेनखानः २ चण्डीवरदासः ३ गजपतिदासः
४ दुर्जयदासः ५ । अधुनैषां कुलस्य फ़ासद्वि-
भक्ता न सन्ति ॥ * ॥

अथ दक्षिणराष्ट्रीयकायकुलीनाः ।

तत्रादिपूरराजेन कान्यकुब्जदेशादानीतेर्गोत्राय-
पञ्चकैः सह घोषवसुभिर्दत्तगुहाः पञ्चागता
आदिकुलीनाः यथा । सौकाजीनगोत्रे मकरन्द-
चोबः १ । गौतमे दशरथवसुः २ । विश्वामित्रे
कानिदासमित्रः ३ । काश्यपगोत्रे दशरथगुहः
खादृष्टारादवमानितो वज्रे गतः ४ । भरद्वाज-
गोत्रे पुबबोत्तमदत्तः विनयहीनतो निष्कुलः ५ ।
वक्त्रजकुलाचार्ययज्ञे स एव मौद्गल्यगोत्रः ॥ * ॥

अथ वल्लभसेनज्ञातसमाजदयः ।

तत्रायस्य षष्ठ पुबबयोर्बिशापतिप्रभाकरघोष-
योर्वासस्थाने क्रमेण वालीखाकनाख्यौ यामौ ।
द्वितीयस्य पञ्चमपुत्रवयोः मुक्तिमुक्तिवखोर्वासस्थाने
क्रमेण वागादिहमादिनगराख्यौ यामौ । तृतीय-
स्याष्टमपुत्रवयोः धूँइ गुँइ मित्रयोर्वासस्थाने
क्रमेण वडिष्टाटोकाणामयामौ । अपरेष्टादश-
समाजास्तत्पुत्राणां कुलाभावात् न लिखिताः ॥ * ॥
तेषां कुलान्तु नवविधम् । मुख्य १ । कनिष्ठ २
ह्माया ३ मध्यांश ४ तेषोज ५ एतानि प्रधा-
नानि । कनिष्ठद्वितीयपुत्र ६ ह्मायाद्वितीयपुत्र
७ मध्यांशद्वितीयपुत्र ८ तेषोजद्वितीयपुत्र इति
च ९ । नवरत्नगुरोधात् ह्मायाज्येष्ठपुत्रस्य
मध्यमेष्ठ इति संज्ञा जाता ॥ * ॥

अथ कुलानां विवरणम् ।

मुख्यकुलीनस्य प्रथमपुत्रः पिढतुल्यः द्वितीयः
कनिष्ठनामकुलविशिष्टः तृतीयो मध्यांशनामकुल-
युक्तः चतुर्थो तेषोजनामकुलान्वितः पञ्चमादिधाव-
त्पुत्राः मध्यांशद्वितीयपुत्रनामकुलयुक्ता भवन्ति ॥
कनिष्ठकुलीनस्य ज्येष्ठपुत्रः ह्मायानामकुलयुक्तः
तस्य ज्येष्ठपुत्रः मध्यमेष्ठनामकुलयुक्तः तस्य ज्येष्ठ-
पुत्रः मध्यांशनामकुलविशिष्टः स एव अपरम-
ध्यांशवारभावाभ्यां इति संज्ञाद्वययुक्तः ॥ * ॥
इषां कर्मजा द्विर्द्वया । मुख्यकुलीनस्य द्वितीय-

कुलीनः

द्वितीयपुत्रयोः कुलस्य वाङ्मिस्तस्य इति संज्ञा
चतुर्थपञ्चमषष्ठपुत्राणां कुलस्य वाङ्मिस्तस्य इति
संज्ञा सप्तमाष्टमनवमपुत्राणां कुलस्य वाङ्मि-
ध्यांश इति संज्ञा दशमेकादशद्वादशपुत्राणां
कुलस्य वाङ्मितेषोज इति संज्ञा भवति ॥ कनिष्ठ-
नामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कुलस्य तेषोज इति
संज्ञा भवति । मुख्यकुलीनस्य तृतीयपुत्रस्य
द्वितीयपुत्रस्य कुलस्य तेषोज इति संज्ञा ॥ मध्यां-
शद्वितीयपुत्र इति संज्ञं कुलं मुख्यकनिष्ठह्माया-
मध्यमेष्ठमध्यांश इति कुलपञ्चकात् भवति ॥ * ॥
मुख्यकुलान्तु त्रिविधं यथा । प्रकृतम् १ सहजम् २
कोमलम् ३ । आदौ बटसमाजे बट प्रकृतासुल्या
अभूवन् । ततस्तेषां द्वितीयतृतीयपुत्रयोः कुलस्य
ह्माया क्रमेण सहजकोमल इति संज्ञा जाता ।
प्रकृतमुख्यकुले दानयह्मायां सहज इति संज्ञा
कोमलमुख्यकुले दानयह्मायां कोमल इति
संज्ञा भवति । सहजः सहजेन कोमलः कोमले-
नापि कुलं ज्ञत्वा तत्तद्भावापन्नौ भवतः ॥ पिढकु-
लानुसारेण ज्येष्ठपुत्राणां कुलस्य जन्ममुख्यजन्म-
कनिष्ठादिसंज्ञा ॥ * ॥ प्रकृतमुख्यकुलस्य फ़ास-
द्विती न भवतः । सहजमुख्यकुलस्य फ़ासद्विती
भवतः । कोमलमुख्यकुलस्यापि फ़ासद्विती न
भवतः । कनिष्ठकुलस्य मुख्यत्वं ह्मायाकुलस्य
कनिष्ठत्वं भवति । मध्यांशकुलस्य स्थिरतरलम् ।
कनिष्ठद्वितीयपुत्रः वाङ्मितेषोज इति संज्ञां
प्राप्नोति । मुख्यतृतीयपुत्रस्य द्वितीयपुत्रः तेषोज
इति संज्ञामपि प्राप्तुमर्हति । ह्मायाद्वितीयपुत्र-
मध्यांशद्वितीयपुत्रयोः कुले फ़ासद्विती न स्तः ।
सर्वे कुलीनाः कुलनाशात् वंशजभावापन्ना
भवन्ति ॥ * ॥ आदौ यदि पिढपर्यायाय अथवा
मौलिकाय कन्या दद्यात् तद्दानं प्रामाणिकसंज्ञं
भवति । पश्चात् कुलकर्मकर्तव्यम् । तद्यथा ।
मुख्यस्य कन्यायाः प्रदाने तस्याः केड संज्ञा षष्ठ-
कन्यावधि गरहेइ इति संज्ञा भवति । अन्य-
कुलानां ज्येष्ठकन्यायाः प्रदाने तस्या आकृतिरिति
संज्ञा तदनन्तरं यावत्कन्याणां प्रदाने तासां क्रमेण
प्रतिसारणी जघन्या इति संज्ञादयं भवति ॥
आत्मसमकुलीनाय आकृतिनामकन्यादाने कुलस्य
ज्येष्ठत्वम् । अनुजकन्यायह्माये तु कुलफ़ासो भवति ।
मुख्यस्य गरहेइ इति नाम्नी कन्या अन्यकुलीनस्य
प्रतिसारणी च कन्या मौलिको वंशजश्च यहीतु-
मर्हति । उत्तममध्यमाधमकर्माभिः शौर्यसमा-
वेशनिन्दा इति त्रयं कुलस्यांशकर्म ॥ * ॥ पूर्व्यं
विपर्याये विवाहो जातः । पुरन्दरवसुनैषां त्रयो-
दशपर्यायावधिश्रेणीपर्यायवन्धनमज्ञतकुलोद्भवे
ज्ञते । यथा ।

“विपर्याये कुलं नास्ति न कुलं रण्डपिण्डयोः” ॥ * ॥

अथ मुखेतरकुलीनानां याजिदोषाः ।

“देवी गङ्गा तथा गौरी भैरवी भास्वरी तथा ।
वनायी चण्डिदासी च सप्तैते कुलकण्टकाः” ॥

अपि च ।

“श्रीनाथी श्रीकरी विष्णुदासी हृदय एव च ।

कुलीनः

कन्दर्पी च सदानन्दी बडेते कुलकण्टकाः” ॥

इति कुलाचार्यकारिका ॥ * ॥

अथ मुख्यकुलीनस्य कार्यम् । स च आगच्छेइ
अर्थादिप्रियां कन्यां आत्मतुल्याय द्वितीयां कनि-
ष्ठकुलीनाय तृतीयां ह्मायानामकुलयुक्ताय चतुर्थीं
मध्यमेष्ठनामकुलविशिष्टाय अथवा मुख्यद्वितीय-
पुत्रमध्यांशकुलीनाय पञ्चमीं तेषोजनामकुल-
युक्ताय दद्यात् । तदनन्तरजातानां गरहेइ इति
संज्ञा ताः मौलिकमध्यांशद्वितीयपुत्रमुख्यकुली-
नेभ्यो दातुमर्हति । स एवादौ मुख्यकुलीनस्या-
प्रियां कन्यां ततः कनिष्ठकुलीनस्य कन्यां ततो
मध्यांश इति नामकुलयुक्तस्य कन्यां ततो जन्म-
तेषोज इतिनामकुलविशिष्टस्य कन्यां गृह्णी-
यात् ॥ * ॥ अथ कनिष्ठकुलीनस्य कार्यम् ।
स प्रथमां कन्यां आत्मतुल्यकुलीनाय द्वितीयां
तेषोज इति नामकुलयुक्ताय दद्यात् । मुख्यद्विती-
यपुत्राय मध्यांशनामकुलयुक्ताय अथवा मुख-
द्वितीयपुत्राय कन्यां दातुमर्हति । मुख्यकुलीनस्य
द्वितीयां कन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां
गृह्णीयात् । ततो मुख्यकुलीनस्य तृतीयपुत्रस्य
मध्यांशनामकुलयुक्तस्य कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥
अथ ह्मायाकुलीनस्य कार्यम् । स मध्यांशनाम-
कुलविशिष्टाय प्रथमां कन्यां मध्यांश इति कुल-
युक्तानुज्ञाय अर्थात् वाङ्मितेषोजनामकुलविशि-
ष्टाय द्वितीयां दद्यात् । मुख्यकुलीनस्य तृतीय-
कन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां
गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ मुख्यद्वितीयपुत्रस्य मध्यां-
शनामकुलीनस्य कार्यम् । स प्रथमकन्यां जन्मते-
षोजनामकुलविशिष्टाय द्वितीयां मध्यांशकुल-
विशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय दद्यात् । कनिष्ठस्य
प्रथमां कन्यां ततस्तेषोजकुलयुक्तस्य प्रथमां कन्यां
ततस्तेषोजानुजकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात्
मुख्यस्य तृतीयकन्यायह्मां तस्य महत् कर्म ॥ * ॥
अथ जन्मतेषोजनामकुलीनस्य कार्यम् । स
प्रथमां कन्यां मुख्यकुलीनस्य चतुर्थपुत्राय अथवा
मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय द्वितीयां
तेषोजनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय दद्यात् ।
मुख्यकुलीनस्य पञ्चमकन्यां अथवा मध्यांशनामकु-
लीनस्य प्रथमकन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ कनिष्ठ-
कुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्यम् । स आत्म-
तुल्याय अथवा तेषोजनामकुलविशिष्टद्वितीय-
पुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात् । मुख्यचतुर्थपुत्र-
जन्मतेषोजनामकुलयुक्तस्य प्रथमां अथवा कनि-
ष्ठनामकुलीनस्य द्वितीयां कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥
अथ ह्मायानामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्यम् ।
स आत्मतुल्याय अथवा तेषोजनामकुलविशिष्ट-
द्वितीयपुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात् । तेषोज-
नामकुलविशिष्टस्य प्रथमां कन्यां अथवा ह्माया-
नामकुलयुक्तस्य द्वितीयां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ
मध्यांशनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्यम् । स
आत्मतुल्याय अथवा तेषोजनामकुलविशिष्टस्य
द्वितीयपुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात् । तेषोज-

कुलीनः

नामकुलविशिष्टस्य प्रथमां अथवा अन्यकुलीनानां मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य वा द्वितीयां कन्यां गृह्णीयात् । * । अथ तेषोजनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्यम् । स आत्मतुल्याय अथवा वंशजाय प्रथमां कन्यां दद्यात् । मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्रस्य प्रथमां कन्यां अथवा तेषोजनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयां गृह्णीयात् । * । अथ मध्यश्रेष्ठनामकुलीनस्य कार्यम् । स मध्यश्रेष्ठपुत्रवारभायामध्यांशनामकुलीनाय प्रथमां मध्यांशकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय तेषोजनामकुलीनाय द्वितीयां कन्यां दद्यात् । मुख्यकुलीनस्य चतुर्थीं कन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् । ततः तेषोजनामकुलविशिष्टस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् । ततः तेषोजानुजकुलीनस्य अग्रिमां कन्यां गृह्णीयात् । * । अथ मध्यश्रेष्ठपुत्रवारभायामध्यांशनामकुलीनस्य कार्यम् । स तेषोजनामकुलपुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात् । कनिष्ठकुलविशिष्टस्य अथवा उभायानामकुलपुत्रस्य किं वा मध्यश्रेष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् । * । अथ चतुर्विंशदधिकसप्तदशशतशकाब्दे मत्पिता तावत्कुलीनकुलाचार्यमतेन मुख्यकुलीनस्य द्वितीयद्वितीययोः कन्ययोः क्रमेण यद्येन तदकामे श्रौत्यकुले दानेन समानकुले यद्येन च कनिष्ठकुलायानामकुलयोः पुत्रबालकमेव स्थिरतरत्वं निर्यातम् । तद्यथा,— “कनिष्ठकुलप्रेमनि क्वचन केऽपि केऽप्योच्छ्रया परेऽपि पुत्रवत्तयादगमनेव दोष्येयिकाम् । निषेधमिह नेच्छते कमपि तत्र बड्भाटजः सुतः पित्रपदं कथं जननतो हि न प्राप्स्यति । शाले पथपदत्रिसप्तवसुधागच्छे वरेच्छे तथा प्रथम्ये परिपूरिते हि विषमे धन्ये त्रयोविंशके । गोपीमोहनदेववंशतिनकेनापूर्यन्तं श्रीमता निर्याति यदपीह तत्र घटकैः सर्वैः कुलीनैर्मृतम् ।

कनिष्ठबड्भाटकुलस्य षड्वत्
स्वच्छेयिकायामिदमेव मूलम् ।

आदानतः पितृपदस्य लाभो

ज्येष्ठत्वभावः पुत्रवत्तमेव ॥

छेयिकायामशक्तस्य दानक्षेत् प्रवर्णं भवेत् ।
पर्यायस्य समानस्य यद्यथादपि तिरुति ॥
श्रौत्यं निन्दा समावेशस्त्रिविधोऽंशः कुलस्य वै ।
तस्य ध्वंसो न हि भवेद्यत्नतो रक्षितः स हि ॥
अत्र यद्यन्याभावे भवेदपि यथाविधि ।
कामागतेषु वर्गेषु तदा हानिर्भविष्यति ॥
सर्वैः कुलचैश्च कुलीनवर्गै-
र्गोष्ठीपतीनां पुरतः सङ्घैः ।
इदं हि पत्रं लिखितं प्रयत्नात्
निर्णीतं यत्र प्रचलित्यतीति” । * ।

अथ वज्रजकुलीनाः ।

“वसुबंधे च मुख्यौ द्वौ नास्मां लक्ष्मणपूजयौ ।
घोषेषु च समाख्यतश्चतुर्धनमहाजती ॥
दशरथो गृह्णैव मित्रस्तारापतिस्तथा” ॥
इतेनामादिपुत्रवर्गिनो यथा । गौतमगोत्रे

कुलमलं

सर्वादौ दशरथवसुसुतौ कृष्णवसुपरमवसुकौ
कृष्णवसुदक्षिणाराधे स्थातस्तस्य सुतः भववसुः
तत्सुतः हंसवसुः तत्सुतः श्रुतिसुतयज्ञारवसुकाः ।
अनङ्गारवसुः राणात् वक्त्रे गतः तस्य वक्त्रे कुल
हानिर्जाता तस्य सुतः मधुवसुः तत्सुतः गुणाकर-
वसुः तत्सुता अनन्तादयः । दशरथसुतः परम-
वसुस्तत्सुतौ कृष्णवसुपूजयवसुकौ वक्त्रे स्थातौ ।
सौकुलीनगोत्रे मकरन्दघोषसुतौ भवनाथघोष-
सुभाषितघोषौ भवनाथघोषो दक्षिणाराधे स्थातः
सुभाषितघोषो वक्त्रे स्थातः तस्य सुतश्चतुर्धन-
घोषः । विन्ध्यामित्रगोत्रे सर्वादौ कानिदास-
मित्रसुतौ अश्वपतिमित्रश्रीधरमित्रौ श्रीधर-
मित्रो दक्षिणाराधे स्थातः अश्वपतिमित्रो वक्त्रे
स्थातस्तस्य सुतस्तारापतिमित्रः ॥ इति वज्रकुला-
चार्ययज्ञः कुलदीपिका ॥

कुलीनकः, पुं, (कुलीन + संज्ञायां कन् ।) वनमुद्रः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

कुलीनसं, स्त्री, (कौ लीनं भूलभं इत्यादिकं स्यतीति ।
सो + कः ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलीरः, पुं, (कुल् संस्थाने + ईरन् किञ् ।) क-
र्कटः । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ कौकडा इति
भाषा । “अथ कुलीरप्रभृतयो जलजन्तवस्तमभ्यु-
पेत्य प्रोक्षुः” इति हितोपदेशः ॥ कर्कटराशिः
इति ज्योतिषम् ॥

कुलीरशृङ्गी, स्त्री, (कुलीरावयव इव शृङ्गं यस्य । कुलीर-
शृङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्कटशृङ्गीरुषः ।
इति रत्नमाषा ॥

कुलीरात्, [दृ] पुं, (कुलीरं असीति । अद् + क्तिप् ।
उत्पत्तिमात्रेणैवात्मप्रसूतिमन्त्रादादस्य तथात्वम् ।)
कर्कटशिशुः । तत्पर्यायः । स्योगविः २ । इति
त्रिकाशब्दशेषः ॥

कुलीशः, पुं स्त्री, (कुलिश + एषोदरात् दीर्घः ।)
कुलिशम् । इत्यमरटीकासागुन्दरी ॥

कुलुकं, स्त्री, (कुल् + बाहुलकात् उलच् किञ्
निपातनात् लस्य कः ।) जिह्वामलम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

कुलुकगुप्ता, स्त्री, (कौ भूमौ लुक्ता गुप्ता गुप्ता इव ।)
उल्काभिः । इति हारावली ॥

कुलेश्वरः, पुं, (कुलस्य अगस्तमूहस्य कुलचक्रस्य वा
ईश्वरः ।) शिवः । (कुलस्य वंशस्य ईश्वरः नेता
कर्ता वा ।) कुलपतिः । इति शब्दमाषा ॥

कुलोल्कटः, पुं, (कुले कुलेन वा उल्कटः उद्रिक्त उद्यो
वा ।) कुलीनाम्बः । इति शब्दचन्द्रिका । उल्कट-
कुलोद्भवे चि ॥

कुलपः, पुं स्त्री, (कुल संस्थाने “कलिगलिभ्यां षग-
स्योच्” । उणां ५ । २६ । इति षक् अस्त्व उच् ।)
रोगः । गुणेषु पुं इत्युदादिकोषः । (यथा, ऋग्वेदे
७ । ५० । २ । “यदिनामन्पदवि वन्दनं सुवदष्टी-
वन्तौ परिकुलौ च देहत्” ॥)

कुलपणं, स्त्री, (कुल् निष्कर्षे “कुलेर्णञ्” । उणां ७ ।
१८७ । इति षण्णन् णञ्णान्तादेशः ।) पापम् ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुखादिरिति ॥ (यथा, अथ-

कुल्या

अवेदे २ । १० । १ ।

“तत्र मे गच्छताज्वं शस्य इव कुलपणं वचा” ॥
कुलपणं, स्त्री, (कोनतीति । कुल् + क्तिप् । ततः कुल्
भक्तमिश्रितजनं मस्यतीति । मसीर्व्यं परिचामे +
अण् एषोदरात् णम् ।) काञ्चिकम् । इत्यमरः
२ । ६ । १६ ॥

कुलप्रायः, पुं, (कोनति इति । कुल् + क्तिप् । कुल्
अर्द्धस्त्रिंशो मासोऽस्मिन् ।) यावकः । इत्यमरः
२ । ६ । १८ ॥

(यथा, सूत्रते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

“कुलप्राया वातना कृत्वा गुरवो भिन्नवर्षसः” ॥
वोरवधान्यम् । कुलप्य इत्यन्ते । माषाकृतिपत्राः
काष्ठीरेषु तुलसी इति स्थातः इति सभृतिः
इति भरतः ॥ राजमाष इत्यन्ते । इति नयना
मन्दः ॥ माषादिभिन्नमर्द्धस्त्रिंशमक्षम् । छिन्नं
इति स्थातश्च । इति निष्ठादिसंयष्टटीकाय
भरतः ॥ पाचितमाषादिरिति भीमः । इति सार
सुन्दरी ॥ अर्द्धस्त्रिंशगोधूमचयकादयः । (यथा
शब्दार्थचिन्तामणौ ।

“अर्द्धस्त्रिंशत्त गोधूमा अन्येऽपि चयकादयः ।
कुलप्राया इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रे पण्डितैः” ॥
अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । कृत्वात्वम् । वातकारि
त्वम् । मलभेदित्वम् । इति भावप्रकाशः । रोग
विशेषः । इति शब्दरत्नावली । वनकुलप्यः । इति
रत्नमाषा ॥

कुलप्रायामिषुतं, स्त्री, (कुलप्रायैर्यादिभिरर्द्धस्त्रिंशै
रभिषूयते स्म इति । अभि + घु + क्तः ।) काञ्चि
कम् । इत्यमरटीकायां सामी ॥

कुलप्रासं, स्त्री, (कोनतीति कुल् भक्तमिश्रितजनम्
तत् मस्यति परिग्रमयतीति अण् ।) कुलप्रायम्
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुल्यं, स्त्री, (कुल् बन्धे + क्तिप् ।) अस्थि । इत्यमरः
२ । ६ । ६८ ॥ अष्टमोषपरिमात्रम् । स्तूपम्
आमिषम् । इति मेदिनी ॥

कुल्यः, त्रि, (कुलस्यापत्यम् । “अपूर्वपदादन्तरस्या
मिति” । ४ । १ । १४० । इति यत् । यद्वा कुं
भवः कुलाय हितः कुले साधुः वा दिगादित्वा
तत्र साधुरिति वा यत् ।) कुलोद्भवः । कुलहितः
(यथा, भागवते ७ । ६ । ११ ।

“अहान् मनोबोद्धपरिच्छदांश्च
दत्तीश्च कुल्याः पशुभ्यश्चर्गान्” ॥)

मान्ये पुं इति । मेदिनी ।

कुल्या, स्त्री, (कुले प्राणिगणे साधुः तत्र सा
रिति यत् ।) क्षुद्रा क्षत्रिमा नदी । इत्यमरः
१ । २० । १४७ । (यथा, शाकुन्तले १ मात्रे ।

“कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः प्राणिनो धीतमूषाः”
पयःप्रयासी । पयनाला इति भाषा । जीवनि
कौषधिः । नदीमात्रम् । इति मेदिनी ॥

(यथा, महाभारते ३ पर्वणि ।

“सैन्यवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुद दर्शनम्” ॥
कुलक्षी । इति हजयुधः । खूकवार्ताकुः । इति
रत्नमाषा ॥

कुवादः

कुवं, कौ, (कौ एधिथा वनते मन्त्राकारपुष्पावय-
वेन संबन्धोतीव । वन संबन्धे अन्येभ्योऽपीति डः ।
यदा कुं भूमिं वाति । कु + वा + कः ।) उत्पन्नम् ।
जलजपुष्पमात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुवकाशुका, स्त्री, (कुवमिव कायते प्रकाशते ।
कुव + कै + का । कुवका आलुका इव ।) घोषी-
श्रावम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुवङ्ग, स्त्री, (कुत्सितं वङ्गमिव गुणैः ।) सीसकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कुवचः, त्रि, (कुत्सितं वचः यस्य ।) कुवादः । पर-
दोषवचनश्रीका । इत्यमरः ॥

कुवचकं, स्त्री, (कु इवत् वचं हीरकमिव कायते ।
कै + कः ।) वैमान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुवरः, पुं, (कुत्सितं यथा स्यात् तथा त्रियते । वृ +
अप् । यदा कुत्सितं रसं दृश्येति मृच्छाति । कु +
वृ + अच् ।) तुवरः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

कुवकं, स्त्री, (कौ वनते । वन् + पचाद्यच् ।) उत्पन्नम् ।
सुल्लाफकम् । बदरीफकम् । इति मेदिनी ॥

कुवलयं, स्त्री, (कौः एधिथा भूमेर्वा वलयमिव शोभा-
कारकत्वात् ।) उत्पन्नम् । इत्यमरः । ६ । १० । ३७ ॥
नीलोत्पन्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा,—मेघदूते ४६ ।

“ज्योतिर्लोका वलयिगणितं यस्य वङ्गं भवानी ।

पुनश्चेष्टा कुवलयदक्षप्रापि कर्णे करोति” ॥)

कुवलापीडः, पुं, (कुवलयं उत्पन्नं आ सन्धक् पीड-
यति । कुवलयं सन्धे भूवलयं आपीडयति वा आ
+ पीड् + अच् ।) कंसस्य हस्तिरूपो देव-
विघ्नेशः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरिवंशे
१०५ । २६-२७ ।

“शकुनिं केशिनश्चैव यमकार्जुनकावपि ।

नागं कुवलापीडं चानूरं मुष्टिकं तथा ॥

कंसस्य वणिनां श्रेष्ठं सगणं देवकोसुतः ।

निहत्य गोपवेशेन क्रीडयामास केशवः” ॥

कुवलयं नीलोत्पन्नं आपीडः भूवलयं यस्य इति
श्रुत्या नीलोत्पन्नाजङ्गुतो जनः ॥)

कुवलयिनी, स्त्री, (कुवलायां सक्तः ततः खलादि-
त्वात् इति । यदा कुवलायानि सन्धयन्ति इति
इतिः ङीष् ।) उत्पत्तिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुवलाश्वः, पुं, (कौ एधिथा वनते विचरन्त्यसमर्थो
भवति यदा कुं भूमिं एधिथो वा वनते आप्रोतीव ।
वन् + अच् । कुवलाः वेगमनेन भूवलयममगच्छन्तः
अश्वो यस्य ।) धनुमारराजः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ४ । २ । १२ । “आव-
क्तस्य वृद्धस्यैवमपि कुवलाश्वः योऽसावुत्तमस्य
महर्षेरपकारिणं धनुषामानमसुरं वैद्यवेन तेज-
साऽऽप्यायितः पुनश्चक्षुरैरेकविंशतिभिः परिहृतो
नष्टान् धनुमारसंज्ञामवाप च” ॥ अयमेव कुवला-
श्व इति नाम्नापि विस्तृतः ॥)

कुवलो, स्त्री, (कुवन् + क्लियां गौरादिवात् ङीष् ।)
कोनिहस्तः । इति राजभाषा ॥

कुवादः, त्रि, (कुत्सितो वादः भावयं यस्य ।) कुवचः ।
परदोषवचनश्रीका । इत्यमरः । ३ । १ । ३७ ॥

कुश

कुवाङ्का, पुं, (कुत्सितं वङ्गतीति । कु + वङ्ग +
उजल् ।) उङ्गः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुविन्दः, पुं, (कुत्सितं भक्ष्यादिभक्षितसूत्रादिकं कुत्सि-
तत्वा वा जीविकां विन्दतीति ।) तन्त्रवायः ।
स तु भूभागभेदे विन्दकर्मैरसंज्ञातः । इति मन्त्र-
वैवर्त्तपुराणम् ॥

कुटसिङ्गात्, पुं, (कुटसिं ईशदावरणरूपं चरणं
करोति कुत्सितैः कण्टकादिभिर्वा हस्तिं आव-
रणं करोति आत्मानमिति शेषः । कुटसि +
ङ्ग + क्तिप् तुगागमञ्च ।) पूतिकः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ कौटा करङ्ग इति भाषा ॥ (कुत्सि-
तां हस्तिं व्यवहारं करोतीति असंख्यवहार-
कारी ॥)

कुवेखो, स्त्री (कु इवत् वेगान्ते गच्छन्ति मत्स्या
अस्याम् । कु + वेख् + इन् । ततः कृदिकारान्ता-
दिति वा ङीप् ।) मत्स्यधानी इत्यमरः । १ । १० ।
१६ ॥ खानह इति भाषा । कुत्सिता वेखो यस्याः ।
निन्दितवेखो गारी च ॥

कुवेरः, पुं, (कुत्सितं वेरं शरीरमस्य ।) तथा च वायु-
मार्कण्डेयपुराणे ।

“कुत्सायां क्विति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते ।

कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः” ॥

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ देवताविशेषः । स तु

विश्वोमुनेरिड्विड्भाभ्यां जातः । धनयन्तो-

त्तरदिशां पतिश्च । इति श्रीभागवतम् ॥ चिच-

रखोऽष्टदंष्ट्रोऽयं जातः । तत्पर्यायः । अम्बकसखः २

यत्तराट् ३ गुह्यकेश्वरः ४ मनुष्यधर्मा ५ धनदः ६

राजराजः ७ धनाधिपः ८ किन्नरेशः ९ तैश्च-

वगाः १० पौलस्त्यः ११ नरवाहनः १२ यक्षः

१३ एकपिङ्गः १४ खेनविनः १५ श्रीदः १६ पुण्य-

जनेश्वरः १७ । इत्यमरः । १ । १७१ — ७६ । इत्यंशः

१८ अलकाधिपः १९ । इति जटाधरः ॥ * ॥

नन्दीहस्तः । इति मेदिनी ॥ अर्द्धदुपासकविशेषः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

कुवेरः, त्रि, (कुत्सितं वेरं क्षेपणं दानादिकं गति-
र्वा यस्य ।) मन्दः । इति धरणी ॥ (कुत्सितं वेरं
शरीरं यस्य ।) कुशरीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुवेरकः, पुं, (कुवेर + संज्ञायां कन् ।) नन्दीहस्तः ।
इत्यमरः । १ । ४ । २७ ॥

कुवेराक्षी, स्त्री, (कुवेरस्य अक्षीव पिङ्गलं पुष्प-
मस्याः ।) पाटलाक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५५ ॥

कताकरङ्गः । सितपाटलिकाक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कुवेराचलः, पुं, (कुवेरस्य अचलः ।) कैलासपर्वतः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुवेरामिः, पुं, (कुवेरस्य अमिः पर्वतः ।) कैलास-
पर्वतः । इति जटाधरः ॥

कुवेणं, स्त्री, (कुवेणु जलजपुष्पेषु मध्ये ईशोभां जाति-
मृच्छातीति । का + कः ।) कुवलयम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

कुश इ किं युतौ । इति कविकल्पमुक्तम् ॥ (पुरां
पक्षे आ-परं-अर्क-सेट्-इदित् ।) पञ्चमसरी ।

कुशः

इ कुंशते । कि कुंशयति कुंशति । इति दुर्गा-
दासः ॥

कुश य इर् क्लिवि । आनिक्कन इति यावत् । इति
कविकल्पमुक्तम् ॥ (दिवां-परं-सर्क-सेट् ।) य कुंशति
वाणा कान्तम् । इर् अकुशत् अकोशीत् ।
अस्मात् पूषादित्वात्रिंशं य इत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

कुशं, स्त्री पुं, (कु पापं श्यति नाशयति । कु + श्रो
+ डः । यदा कौ भूमौ शेते राजते श्रोमते
इत्यर्थः ।) क्षाममन्त्रातट्टकम् । तत्पर्यायः । कुशः
२ दर्भः ३ पवित्रम् ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ॥
याज्ञिकः ५ ऋक्सगर्भः ६ वर्हिः ७ कुतुपः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अर्था च ।

“कुशो दर्भस्तथा वर्हिः सुखयो यत्र भूवणः ।

ततोऽथो दीर्घपक्षः स्यात् क्षुरपक्षस्तथैव च” ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“वर्हिष्मती नाम पुरी सर्वसम्पत्समन्विता ।

न्यपत्न्यं यत्र रोमाणि यन्मस्याङ्गं विधन्वतः ॥

कुशकाशान्त एवासन् शम्भुद्वरितवर्चसः ।

ऋषयो यैः पद्माभाश्च यक्षज्ञानं यक्षमीजिरे” ॥

इति श्रीभागवतम् ॥ अस्य गुणाः ।

“दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम् ।

मूत्रहृच्छामरीट्टावास्तिकप्रदराक्षजित्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तस्य धारणाविधिरात-
प्रतिनिधिश्च यथा,—

“पूजाकाले सर्वदेव कुशहस्तो भवेच्छुचिः ।

तर्जन्या रजतं धार्यं स्वर्गं धार्यमनमया ॥

कुशकार्यकरं यस्मात् तु वन्द्याः कुशाः कुशाः ।

कुशेन रक्षिता पूजा विफला कथिता मया ॥

नान्यस्य रजतं स्वर्गं धार्यं हि निजमङ्गले” ॥

इति वरदात्मने १ पटलः ॥ * ॥

सधवायास्तत्स्पर्शनिषेधो यथा,—

“न स्पृशेत्तिलदर्भं च सधवा तु कथञ्चन” ॥

इति हलायुधकृतब्राह्मणसम्बन्धम् ॥ अन्यत् दर्भ-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कुशं, स्त्री, (कौ एधिथां भूमौ शेते । भूलघत्वात्
तथात्वम् ।) जलम् । इति मेदिनी ॥

कुशः, पुं, (कु पापं श्यति नाशयति विहितराजधर्मा-
नुष्ठानेन । कु + श्रो + डः । अपगं श्रुत्पत्तिर्यथा
यथा, रामायणे ।

“यत्तयोः पूर्वर्जो जातः स कुशेर्मन्त्रमनुष्ठते ।

निर्मार्कनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत्” ॥)

रामसुतः । (यथा, रघुः १६ । ७२ ।

“यत् कुम्भयोगेरेधिगम्य रामः

कुशाय रात्रौ न समं दिदेश ।

तदस्य जैत्राभरणं विहर्तुं-

रक्षातपातं सजिते ममम्” ॥)

योक्त्रम् । इति मेदिनी ॥ पुराणोक्तसप्तदीपेषु

दीपभेदः । स तु छतसमुद्भवाक्षतः । तत्र देव-

निर्मितोऽभिमुखः कुशस्तम्बोऽस्ति । (अतः कुश-

दीप इति संज्ञया विख्यातः ।) तदधिपः प्रिय-

व्रतराजपुत्रो हिरण्यरेतः तद्वीर्यं विभज्य सप्त-

कुशखिड

पुष्पेभ्यो दत्तवान् । तेषां नामानि यथा । वसुः १ वसुदानः २ दृढवचिः ३ नाभिगन्तः ४ सुतव्रतः ५ विप्रनामा ६ देवनामा ७ । यथा वर्षेषु सप्त सीमा- गिरयः । यथा । वभुः १ चतुःशृङ्गः २ कपिलः ३ चित्रकूटः ४ देवानीकः ५ ऊर्ध्वरोमा ६ अविनाः ७ । सप्त नद्यश्च यथा । रसकुल्या १ मित्रविन्दा २ सुतविन्दा ३ देवगर्भा ४ हृतच्युता ५ मधुः ६ माणा ७ । तत्र स्थिताः कुशकाविदाभिमुक्ताकुलकसंज्ञाः क्रमेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यभूजाः भगवन्तमधि- स्तुपिष्यं आसां नदीनां प्रयोनिर्गन्ते । इति श्रीभागवतम् ॥ (विष्णुपुराणे तु यतहीमाधिपते- स्तत्पुलायां गिरीयां नदीनाञ्च नामान्तराणि दृश्यन्ते । यथा २ । ४ । ३६—४४ ।

“ज्योतिषतः कुशदीपे सप्त पुलाः शृङ्गश्च तान् ।
उद्दिशो वेणुमांश्चैव वैरथो जम्बनो हतिः ॥
प्रभाकरोऽप्य कपिलस्तन्नामा वर्षपङ्क्तिः ।
तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः ।
तथैव देवगन्धर्व्यक्षकिंपुत्रबादयः ।
वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः ॥
दम्भिनः शुष्णिगाः क्षेप्रा मन्दहाच मङ्गामुने ! ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुकमोदिताः ।
यथोक्तकर्म्मकर्त्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते ।
तत्रैव तं कुशदीपे ब्रह्मरूपं जगद्गन्तम् ॥
यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारं फलप्रदम् ।
विज्जमो हेमप्रैलञ्च युतिमान् पुण्यवांस्तथा ॥
कुशप्रयो हविर्चैव सप्तमो मन्दराचलः ।
वर्षाचलास्तु तत्रैते सप्तदीपे मङ्गामुने ! ॥
नद्यस्तु सप्त तासान्तु शृङ्ग नामान्यनुक्रममात् ।
धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा ॥
विद्युदम्भा मङ्गी चान्या सर्वपापहरास्त्रिमाः ।
अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रगद्यस्तथाचलाः ॥
कुशदीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत् स्मृतः ।
तत्प्रमाणेन स दीपो हृतोदेन समारुतः” ॥

कुशः, जि, (कु कुस्तिते कर्मणि श्रुते अवतिष्ठते ।
कु + प्री + कः ।) पापिष्ठः ॥ (कुस्तिते मदशय्यायां
श्रुते इति ।) मत्तः । इति मेदिनी ॥

कुशखिडिका, स्त्री, (कुशेः कखिडिका इव । कुशकखिडिका
पुषोदरात् कस्य गोपः ।) सर्वहोमार्थाभिसंस्कार-
रक्षिका । तत्र सर्वेषामाहुतियुक्तकर्म्मणां कुश-
खिडिकासंस्काराभिप्रायत्वात् सैव प्रथममभिधीयते ।
तत्र हस्तप्रमाणं चतुरश्रं खिडिकं शर्कराङ्गाराखि-
केशतुषादिरहितं पूर्वोत्तरद्वयं समं वा क्राया-
मख्यपसहितं गोमयेनोपनिष्य ज्ञातः शुचिरा-
चान्तः प्राक्पुलः कुशसंहितासंगोपविष्टः कर्त्ता
उत्तरस्यां दिश्यभ्युक्ष्यार्थं कुशकुसुमसहितज-
पानं निधाय दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा
उत्तरायकुशोपरि सख्यहस्तप्रादेशमुत्तानं वज्र-
स्थापनपर्यन्तं भूमौ निधाय दक्षिणहस्तानामि-
काङ्गुल्यहृतकुशमूलेन खिडिकदक्षिणप्राप्ते हा-
दशाङ्गुलप्रमाणां प्राङ्मुखीं रेखामुक्लिष्य रेखेयं
पृथ्वीदेवताका पीतवर्णां इति ध्यायेत् । तन्मूलतः
प्रभृत्केविंशत्यङ्गुलप्रमाणां उत्तराभिमुखीं रेखा-

कुशखिड

मुक्लिष्य रेखेयं अग्निदेवताका जोहितवर्णा इति
ध्यायेत् । ततः प्रथमरेखायाः उत्तरतः सप्ताङ्गुला-
न्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्वोभिमुखीं रेखामुक्लिष्य
रेखेयं प्रजापतिदेवताका जम्बवर्णा इति ध्यायेत् ।
ततः सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्वोभि-
मुखीं रेखामुक्लिष्य रेखेयं इन्द्रदेवताका नीलवर्णा
इति ध्यायेत् । ततोऽपि सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादे-
शप्रमाणां पूर्वोभिमुखीं रेखामुक्लिष्य रेखेयं
सोमदेवताका शुक्लवर्णा इति ध्यायेत् । ततः
क्रमेण दक्षिणहस्ताङ्गुलानामिकाभ्यां रेखास्तत्कारं
मृहीत्वा प्रजापतिर्हविर्बलुपृक्कन्दोऽग्निर्देवता
रेखास्तत्कारनिरसने विनियोगः । ॐ निरस्तः
परावसुरित्येनान्यां दिशि अरन्निमाचान्तरिते
देशे प्रक्षिपेत् । ततः पूर्वस्थापितजम्बेन रेखा-
भ्युक्ष्यं कृत्वा दक्षिणदिक्स्थकांस्तपात्रस्थाभेनैव
शरावस्थाभेनैव क्वकदिम्बेन मृहीत्वा प्रजापति-
र्हविर्बलुपृक्कन्दः अग्निर्देवताभिसंस्कारे विनि-
योगः । ॐ कथादमभिं प्रक्षिपोमि दूरं यम-
राज्यं गच्छतु रिप्रवाहः । अनेन दक्षिणपश्चिम-
काणे प्रक्षिपेत् । ततोऽपरमभिं मृहीत्वा प्रजा-
पतिर्हविर्बलुपृक्कन्दः प्रजापतिर्देवता अग्नि-
स्थापने विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्वरोम् । इत्य-
नेनाग्निमात्माभिमुखं तृतीयरेखोपरि स्थापयेत्
ततो वामहस्तानामिकाङ्गुलाभ्यामस्तीर्णं बद्धा पठेत् । प्रजा-
पतिर्हविर्बलुपृक्कन्दोऽग्निर्देवताभिसंस्थापने विनि-
योगः । ॐ इहैवाद्यमितरो जातवेदा देवेभ्यो
हव्यं वहतु प्रजानन् । ततोऽपि त्वं विश्वरूप-
नामासि इति नाम कृत्वा ध्यात्वाऽऽवाह्य विश्व-
रूपगच्छे अग्रये नमः इति पाद्यादिनाभ्यर्च्य । ॐ
सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।
विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्म्मसु । इति
पठेत् ॥ ततः प्रादेशप्रमाणां हृताक्षां समिधं
तूष्णीमधौ ऊत्वा ब्रह्मस्थापनं कुर्यात् । समाग्र-
पक्षाश्वत्थपत्ररचितं हिरेदक्षिणावर्त्तमूर्द्धमुखं दर्भ-
वटुं अधीतवेदं ब्राह्मणं वा कृत्रमुत्तरासङ्गं वा
कमण्डलुं वा ब्रह्मत्वेन परिकल्प्य धारासहित-
मुदकापात्रं मृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृति दक्षि-
णावर्त्तने दक्षिणदेशं गत्वा अरन्निमाचान्तरिते
देशे पूर्वोभिमुखीं वारिधारां दत्त्वा तदुपरि
प्रागयान् कुशानास्तीर्थं पश्चिमाभिमुखोऽनुपवि-
ष्टस्तिष्ठेत् । वामहस्तानामिकाङ्गुलाभ्यामास्तीर्ण-
कुशपत्रमेकं मृहीत्वा प्रजापतिर्हविर्बलुपृक्कन्दो-
ऽग्निर्देवता ह्यनिरसने विनियोगः । ॐ निरस्तः
परावसुरित्यनेन दक्षिणपश्चिमकाणे प्रक्षिपेत् ।
ततोऽप उपस्पृश्य दक्षिणपादेन सख्यपादमवदृष्य
उत्तराभिमुखोभूय आस्तीर्णकुशान्द्विरभ्युक्ष्य प्रजा-
पतिर्हविर्बलुपृक्कन्दः अग्निर्देवता ब्रह्मोपवेशने
विनियोगः । ॐ आवसोः सद्ने सीद इति ।
ब्राह्मणब्रह्मपदे तु ब्राह्मण एव सीदामीति
ब्रूयात् । अनेन कुशोपरि पूर्वोऽयं कुशब्राह्मणं
ब्राह्मणब्रह्मपदे तु उत्तराभिमुखं स्थापयित्वा
तदुपरि कुशान् दत्त्वा अद्विरभ्युक्ष्य कुशकुसुमे-

कुशखिड

रचयेत् । ततस्तेनैव यथा प्रत्याह्वानात्ने पूर्वो-
भिमुख उपविष्टो भूमिजपादिकं कुर्यात् । अदि
तु ब्रह्मत्वेनारोपितो ब्राह्मणः अक्षय्यवाचं वदे-
त्तदा इमं मन्त्रं जपेत् । प्रजापतिर्हविर्बलुपृक्क-
न्दो विष्णुर्देवता अक्षय्यवागवचननिमित्तमपे
विनियोगः । ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे वेधा निरधि
पदं समूर्द्धमस्य पांशुषे । इति जपेत् । कुशादि-
ब्रह्मपदे तु कर्म्मकर्तुर्देव हृताक्षावैद्यव्यादिब्रह्म-
कायकहृत्वाद्यश्रीवागवचननिमित्तं च एव
जपेत् । यदि प्रकृते कर्म्मणि अक्षय्योमोऽस्ति तदा
अस्मिन्नेव समये चरं अपयित्वा तदुपरि हृतं
दत्त्वा अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि संस्थाप्य भूमि-
जपादिकं कुर्यात् । दक्षिणजानु भूमौ पातयित्वा
दक्षिणहस्तोपरिभावेन अक्षोमुखीं हस्तौ भूमौ
निधाय । परमेष्ठौ अद्विरबलुपृक्कन्दोऽग्निर्देवता
भूमिजपे विनियोगः । ॐ इदं भूमेर्भगामह
इदं भद्रं सुमङ्गलम् । परावपमान् वाधस्तान्मेधो
विन्दते धनम् । इति जप्त्वा रात्रौ चैत् कर्म्म तदा
धनमितिस्थाने वसिति प्रयोक्तव्यम् । ततो
दक्षिणहस्तेन कुशान् मृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः
प्रभृति दक्षिणावर्त्तने ह्यवादिक्रमेण मन्त्रेण
परिशोधयेत् । यथाकां मन्यान्वाह्यादयः साध्या-
रणाः । कौत्सश्चविजगतीःकन्दोऽग्निर्देवता एकस्य
वडहस्य वडोऽहन्वभिमावते शक्ते परिसमूहने
विनियोगः । ॐ इमं क्षोममर्हते जातवेद-
रथमिव सम्मते मा मनीषया मन्ना हि नः प्रम-
तिरस्य संसद्यमे सख्ये मा रिषामा वयन्तव ।
ॐ भरामेधं कृत्वावामा हवींषि ते जितयन्तः
पर्वणा पर्वणा वयम् । जीवातवे प्रतरां साधया
धियोऽपे सख्ये मा रिषामा वयन्तव । ॐ शक्तेम
त्वा समिधं साधया धियस्ते देवा हविरदन्वा-
ऊतं त्वमादित्यानावहतां क्षुद्रस्यमे सख्ये मा
रिषामा वयन्तव । ततस्तान् कुशान् रेखाभ्यां
दिशि प्रक्षिपेत् । ततोऽपि पूर्वतः उत्तरान्ताह-
क्षिणान्तं यावत् उपमूलसूत्रान् एकपथीकृतान्
कुशान् अग्रेण मूलमाह्लादयन् वारचयमास्त-
रेत् । एवं दक्षिणस्यां पूर्वान्तात् पश्चिमान्तं
यावत् । प्रतीच्याह दक्षिणादुत्तरान्तं यावत् । एव-
मुत्तरस्यां पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावत् क्रमेणास्त-
रेत् । ततो हृताक्षास्तिकान् दशदिक्षु पूर्वोदि-
क्रमेण दद्यात् । ॐ इन्द्राय नोक्षपाकाय
साहा । एवं अग्रये इत्यादि । ततः प्रादेशप्र-
माणां धवखदिरपक्षाङ्गोऽङ्गुलराजामन्वतमस्य
विंशतिकाटिकां मध्ये हृतकुर्वं दत्त्वा प्रजापतिं
मनसा ध्यात्वा तूष्णीमधौ सुऊयात् । ततः स्वरज-
कुशादेव समाग्रकुशपत्रद्वयं मृहीत्वा प्रजापति-
र्हविः पवित्रे देवते पवित्रहृदने विनियोगः ।
ॐ पवित्रे स्तो वैष्णवौ इति मन्त्रेण प्रादेश-
प्रमाणं कृत्वा कुशान्तरैव वेष्टयित्वा नख्यति-
रेकेण कृत्वा प्रजापतिर्हविः पवित्रे देवते पवित्र-
मार्जने विनियोगः । ॐ विष्णोर्ज्जमसा पूते
स्यः इत्यनेनाभ्युक्ष्य ताज्जादिपात्रे पवित्रसूत्राद्यं

कुशखिह

निधाव तत्र होमार्थं दत्तं निक्षिपेत् । ततस्तत्पुत्र-
पञ्चदशमये दक्षिणहस्तेनाग्निकुण्डाभ्यां मूले च
वामहस्तेनाग्निकुण्डाभ्यां महीत्वा दक्षिण-
हस्तोपरिभावेनाधोमुख्यस्तपाहिः प्रजापति-
र्हविराज्यं देवता आच्योत्यग्ने विनियोगः । ॐ
देवता सवित्रोऽनुमन्यस इत्येव पवित्रेण वसोः
सूर्यस्य रश्मिभिः साहा । इत्यनेन कुशपञ्चदश-
मथेन दत्तमधौ सक्तञ्जुडवात् । तूष्णीं वारहयम् ।
ततस्तत्पुत्रपञ्चदशमद्विरभ्युक्ष्यधौ निक्षिपेत् ।
ततस्तत्पुत्रपञ्चदशमोदकेनानुमन्यमग्नेरपरि नि-
धानं उत्तरस्यां दिग्भवतारं इत्येव वारचयं
संक्षुभ्यात् इत्याज्यसंस्कारः । ततो धवदिर-
पञ्चाशोऽनुमन्यतमस्य अरक्षिमात्रं अग्नि-
ताकुपम्यविषं वासारं प्रवन्धयित्वा मर्यादं सुवं
इत्येव वारचयं संक्षुभ्यादिति । सुवसंस्कारः ।
एवं सुक्षेपेष्टादिकं संक्षुभ्यात् । ततो दक्षिणं
जानु भूमौ पातयित्वा उदकाङ्गलिं गृहीत्वा
प्रजापतिर्हविरदितिर्देवता उदकाङ्गलिसेके वि-
नियोगः । ॐ अदिते अनुमन्यस इत्यनेनाग्ने-
र्हविराज्यतः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावदुदकाङ्ग-
लिना सिञ्चेत् । ततः प्रजापतिर्हविरनुमतिर्देवता
उदकाङ्गलिसेके विनियोगः । ॐ अनुमते अनु-
मन्यस इत्यनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणान्तादुत्त-
रान्तं यावदुदकाङ्गलिना सिञ्चेत् । ततः प्रजा-
पतिर्हविः सरस्वती देवता उदकाङ्गलिसेके
विनियोगः । ॐ सरस्वत्यनुमन्यस इत्यनेनाग्ने-
रक्षरतः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावदुदकाङ्गलिना
सिञ्चेत् । ततः प्रजापतिर्हविः सविता देवता
अग्निपर्युक्तये विनियोगः । ॐ देव सवितः
प्रसुवयश्च प्रसुवयश्चपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः
केतपूः केतमः पुनातु वाचस्पतिर्वचसः खदतु
इत्यनेनोदकाङ्गलिना दक्षिणावर्त्तनाग्निं वेष्टयेत् ।
ततो दक्षिणं जानूत्याय उपर्यधः स्थितदक्षिण-
वाममुष्टिभ्यां पञ्चपुत्रकुशान् गृहीत्वा विरूपाक्ष-
जपं कुर्यात् । परमेष्ठी ऋषी वररूपोऽग्निर्देवता
विरूपाक्षजये विनियोगः । ॐ भूर्भुवः खरोम्
महान्तमात्मानं प्रपद्ये विरूपाक्षोऽसि दन्ताङ्गि-
कस्य ते श्रद्धा पर्ये म्हाकरीक्षे विमितं हिर-
ण्यं तद्देवानां हृदयान्ययस्ये कुम्भेऽन्तः सन्नि-
हितानि तानि वनभृष वनसाध रक्षतोऽप्रमणी
अग्निमिषत्तत् सत्त्वं यत्ते दादशपुत्रान्ते त्वा संव-
त्सरे संवत्सरे कामप्रेय यज्ञेन याजयित्वा पुन-
र्ब्रह्मचर्यमुपयन्ति त्वं देवेभ्य ब्राह्मणोऽस्माहं मनु-
ष्येभ्य ब्राह्मणो वै ब्राह्मणमुपधावत्युपधावामि
अपन्तं मा मा प्रतिजापीर्जुन्तं मा मा प्रति-
होषीः कुम्भान्तं मा मा प्रतिकार्षीत्वा प्रपद्ये त्वया
प्रसूत इदं कर्म करिष्यामि तन्मे राध्यतां तन्मे
सम्पद्यतां तन्म उपपद्यतां समुद्रो मा विश्वथचा
मक्षाऽनुजानातु तुघो मा विश्ववेदा ब्रह्मणः पुनो-
ऽनुजानातु आचो मा प्रथिता मैत्रावरुणोऽनुजा-
नातु तस्मै विरूपाक्षाय दन्ताङ्गये समुद्राय विश्व-
वचसे तुषाय विश्ववेदसे आचाय प्रथितसे सह-

कुशखिह

खाचाय ब्रह्मणः पुनाय नमः । इति अग्नित्वा
महीतकुशान् प्रागुदीक्षां दिशि क्षिपेत् । पञ्च-
पुत्रे ब्रह्मणे निवेदेयेत् । ॥ अथ कान्यकम्पाद्यं
कुशखिहका तदा प्राणान् संन्यस्य प्रथमं पुटाङ्गलिः ।
ॐ तपश्च तेजश्च अज्ञा च ऋषिश्च सत्वश्चाक्रोधश्च
त्यागश्च दृष्टिश्च धर्मश्च सत्वश्च वाक् च मन-
सात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मामवन्तु ।
इति अग्नित्वा पश्चात् विरूपाक्षजपं कुर्यात् ।
इति सामवेदिनां सर्वसाधारणी कुशखिहका
समाप्ता । इति भवदेवमष्टः । ॥ अथत् रघु-
नन्दनभट्टाचार्यकृतसंस्कारतत्त्वे ब्रह्मणम् । यजु-
र्वेदिनां कुशखिहका पशुपतिस्तदशकर्मपञ्चतौ
ऋग्वेदिनां कुशखिहका कालेशिस्तदशकर्मपञ्चतौ
च ब्रह्मणम् । ॥ * । अथ कुशखिहकानन्तरं प्रकृतं
कर्म कर्तव्यम् । तत्र प्रथमं प्रादेशप्रमाणां एताक्तां
समिधं तूष्णीमधौ ऊत्वा महाथाहतिहोमं
कुर्यात् । प्रजापतिर्हविर्गायत्रीऋन्दोऽग्निर्देवता
महाथाहतिहोमे विनियोगः । ॐ भूः साहा ।
प्रजापतिर्हविराज्योऽग्निर्देवता महाथाहति-
होमे विनियोगः । ॐ भुवः साहा । प्रजा-
पतिर्हविरनुष्टुप्ऋन्दः सूर्यो देवता महाथाहति-
होमे विनियोगः । ॐ सः साहा । इति सुवे-
द्याज्याहुतिप्रत्ययद्यात् । यदि प्रकृते कस्मिन्
चरहोमोऽस्ति तदा आच्यतमोपक्रमविहितत्वात्
महाथाहतिहोमस्य प्रथमं महाथाहतिहोमो
न कर्त्तव्योऽन्ते तु कर्त्तव्य एव विहितत्वात् । ततः
प्रकृतं कर्म समाप्य पुनर्महाथाहतिहोमं कृत्वा
प्रादेशप्रमाणां समिधं तूष्णीमधौ ऊत्वा प्राच्या-
यनहोमादिवामदेवगान्तं उदीच्यं साधारणं
कर्म करणीयम् । तदभिधीयते । तत्र प्रथमं ॐ
अद्योत्वादि अत्रामुककर्मणि यत्कश्चिद्देगुण्यं जातं
तद्दोषप्रशमनाय प्राच्यायनहोममहं कुर्वीय
इति सङ्ख्यं कृत्वा अग्ने त्वं विधुनामासि इति
नाम कृत्वा संपूज्य पुनर्हताक्तां प्रादेशप्रमाणां
समिधं तूष्णीमधौ ऊत्वा महाथाहतिहोमश्च
पूर्ववत् कृत्वा प्रायश्चित्तहोमं कुर्यात् । प्रजापति-
र्हविरग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ।
ॐ पाहि नोऽप्र एनसे साहा । प्रजापतिर्हवि-
र्विश्वेदेवा देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ।
ॐ पाहि नो विश्ववेदसे साहा । प्रजापतिर्हवि-
र्विभावसुदेवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ।
ॐ यक्षं पाहि विभावसो साहा । प्रजापतिर्ह-
विः शतक्रतुर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ।
ॐ सद्यं पाहि शतक्रतो साहा । प्रजापतिर्हवि-
रनुष्टुप्ऋन्दोऽग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनि-
योगः । ॐ पाहि नो अम एकधा पाक्ष्वात
द्वितीयया पाहि गीर्भित्तिहविर्जापते पाहि
चतुर्भविर्भो साहा । प्रजापतिर्हविर्गायत्री-
ऋन्दोऽग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ।
ॐ पुनरुज्यां निवर्त्तस पुनरप इवायुषा पुनर्नः
पाक्ष्वाहसा साहा । प्रजापतिर्हविर्गायत्रीऋन्दो-
ऽग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः । ॐ सहज्यां

कुशखिह

निवर्त्तसाधे पित्रुषु धारया विश्वपुण्याः विश्वतः
परि साहा । प्रजापतिर्हविरनुष्टुप्ऋन्दोऽग्निर्दे-
वता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः । ॐ आशा-
यदनाक्षातं यज्ञस्य क्रियते मिथः अग्ने तदस्य
कल्पय त्वं हि वेत्य यथायथं साहा । प्रजापति-
र्हविः पङ्क्तिऋन्दः प्रजापतिर्देवता प्रायश्चित्त-
होमे विनियोगः । ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
विन्वा जातानि परितः बभूव । यत्कामास्ते
जुडमस्ततोऽस्तु वयं स्यामः पतयो रयीणां साहा ।
ततः पूर्ववदेव महाथाहतिहोमः समित्प्रक्षे-
पश्च । प्रजापतिर्हविर्गायत्रीऋन्दोऽग्निर्देवता
महाथाहतिहोमे विनियोगः । ॐ भूः साहा ।
प्रजापतिर्हविराज्योऽग्निर्देवता महाथाहति-
होमे विनियोगः । ॐ भुवः साहा । प्रजा-
पतिर्हविरनुष्टुप्ऋन्दः सूर्यो देवता महाथाहति-
होमे विनियोगः । ॐ सः साहा । ॥ * ।
ततोऽनवयहहोमः । ॐ आह्वयोन रजसा वर्त्त-
मानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं हिरण्येन सविता
रथेना देवो याति सुवनानि पश्यन् साहा । ॐ
आप्यायस समेतु ते विश्वतः सोमहव्यं भवा
वाजस्य सङ्गये साहा । ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः
ककुत् पतिः पृथिव्या अयं अपां रेतसि जिह्वति
साहा । ॐ अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधोऽमर्त्यं
आदामुषे जातवेदो वहा त्वमद्यां देवां उषवुधः
साहा । ॐ बृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहा-
ऽभिर्त्रां अपवाधमानः प्रभञ्जतुमेनः प्रमृणो युधा
जयमस्माकमेध्यविता रथानां साहा । ॐ शुक्र-
न्तेऽन्यदयजन्तेऽन्यदिषुरूपेऽहनी द्यौरिवासि ।
विन्वा हि माया अवसि खधावन् भद्रा ते पृथग्निह
रातिरन्तु साहा । ॐ शन्नो देवो रभीष्टये शन्नो
भवन्तु पीतये । शंथोरभिखवन्तु नः साहा ।
ॐ कयानश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा
केया सचीष्टया वृता साहा । ॐ केतुं हन्वमके-
तवे पेशो मर्या अपेशसे समुश्रद्भिरजायथाः
साहा ॥ * । ततः इन्द्राद्यष्टलोकपालहोमं प्रत्यक्ष-
देवताहोमश्च कृत्वा एताक्तां प्रादेशप्रमाणां समिधं
तूष्णीमधौ ऊत्वा उदकाङ्गलिसेकं कुर्यात् । प्रजा-
पतिर्हविः सविता देवताअग्निपर्युक्तये विनियोगः ।
ॐ देव सवितः प्रसुवयश्च प्रसुवयश्चपतिं भगाय
दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतमः पुनातु वाचस्पति-
र्वचसः खदतु । अनेनोदकाङ्गलिना दक्षिणा-
वर्त्तनाग्निं वेष्टयेत् । प्रजापतिर्हविरदितिर्देवता
उदकाङ्गलिसेके विनियोगः । ॐ अदितेऽन्व-
मंस्याः अनेनाग्नेर्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं
यावदुदकाङ्गलिना सिञ्चेत् । प्रजापतिर्हविरनु-
मतिर्देवता उदकाङ्गलिसेके विनियोगः । ॐ
अनुमतेऽन्वमंस्याः अनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणा-
न्तादुत्तरान्तं यावदुदकाङ्गलिना सिञ्चेत् । प्रजा-
पतिर्हविः सरस्वती देवता उदकाङ्गलिसेके वि-
नियोगः । ॐ सरस्वत्यन्वमंस्याः । अनेनाग्नेरक्ष-
रतः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावदुदकाङ्गलिना
सिञ्चेत् । तत उत्तानहस्तद्वयेन कतिपयास्तार-

कुशलं

कुशान् मृहीत्वा प्रजापतिर्द्विर्विंशो देवता दर्भ-
हवाभ्यन्ने विनियोगः । ॐ अन्तं रिहा याचन्तु
वयः । अनेनायमभ्यमूलाणि हृतेनाभ्यन्त वार-
चयं मन्त्रश्च वारचयमेव पठनीयः । ततस्तान्
कुशान्मृद्विभुष्य प्रजापतिर्द्विर्विंशो देवता दर्भ-
हवाभ्यन्ने विनियोगः । ॐ यः पशूनामधिपती ददन्तन्निचरो हवा ।
पशून्सार्कं मा हिंसीरेतदस्तु ऊतन्तव स्वाहा ।
अनेनाग्नौ क्षिप्तेत् । तत अग्नं त्वं मृद्वनामासीति
नाम ज्ञत्वा गन्धमात्यवस्त्रताम्यनैरग्निमभ्यर्च्य
प्रजापतिर्द्विर्विंशो देवता दर्भहवाभ्यन्ने विनियोगः । ॐ पूर्णाहोमं
यशसे जुहोमि योऽस्मै जुहोति वरमस्मै ददाति
वरं ह्ये यशसा भामि कोके स्वाहा । अनेन
पूर्णाहुतिं दद्यात् । ततो ब्रह्मणे पूर्वापाचादि
दक्षिणां दत्त्वा होमदक्षिणां कुर्यात् । ततः प्रद-
क्षिणेन दक्षिणं देशं गत्वा ब्रह्मयज्ञिं मुक्ता प्रत्या-
हत्वासने पुनरुपविश्य कुशकुसुमसहितजलपात्रे
हस्तं निधाय महावामदेक्ष्य ऋषिर्विराड्गाय-
त्रीचन्द इन्द्रो देवता शान्तिकर्मणि जपे विनि-
योगः । ॐ कया न स्त्रिय आमुवदूती सदा
हृदः सखा कया सखीयया हता । ॐ कप्त्वा
सख्यो मदनां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः दृढाचिदारणे
वसु । ॐ अमीषुणः सखीनामविता जगिहृणां
शतम्भवास्तये । ॐ सन्ति न इन्द्रो दृढश्रवाः
सन्ति नः पूषा विश्ववेदाः सन्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्ट-
नेमिः सन्ति नो दृढस्पतिर्दधानुः ॥ “यता ऋचो
गीत्वा शान्तिं कुर्यात् । गानाशक्तौ यता एव
ऋचस्त्रिराहत्या पठेदिति । ततो दक्षिणां दत्त्वा
अष्टिद्रावधारणं कुर्यात् । इति सर्वकर्मसा-
धारणमुदीच्यं कर्म समाप्तम् ॥

कुशपः, पुं, (कुशं य संक्षेपे + बाहुलकात् कपन् ।)
पाणपाचम् । इत्युणादिकोषः ॥

कुशपुष्पं, स्त्री, (कुशाकारं पुष्पमस्य ।) यन्त्रिपर्णम् ।
इति रत्नमाला । गौडियाणा इति भाषा ॥

कुशलं, स्त्री, (कुश + दृढादित्वात् कलन् । यदा कुं
पापं तस्मात् शनति गच्छति एषः प्राप्नोतीत्यर्थः ।
कु + शन् + अच् ।) कल्याणम् । (यथा, रघुः १।५८।
“प्रपञ्च कुशलं राज्ये राज्यान्ममुनिं मुनिः” ॥) ॥

समागमे विहिते अभिवादकमवरवयस्कं स-
मानवयस्कमभिवादकमपि ब्राह्मणं कुशलमिति
शब्दविशेषोच्चारणेनैव कल्याणप्रश्नं एच्छेत् । य-
दुक्तं मगौ २ । १२७ ।

“ब्राह्मणं कुशलं एच्छेत् क्षत्रवन्मनामयम् ।

वैश्वं क्षेमं समागम्य श्रुद्ममारोग्यमेव च” ॥)

पर्याप्तिः । पुण्यम् । (तद्वति, चि ।

यथा, गीतायाम् १८ । १० ।

“नदेच्छकुशलं कर्म कुशले नानुवर्जते” ॥

कौ एषियां शनति स्नायां प्राप्नोतीति । शन
+ अच् ।) श्रद्धिते, चि । इत्यमरः । ३ । ३ ।
२०३ । (यथा, मनुः ८ । १५७ ।

“समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शनः ।

कुशाग्री

स्थापयन्ति तु यां दृष्टिं सा तच्चाधिगमं प्रति” ॥
कुशं नाति यच्छति । कुश + क् + कः । कुश-
याहकः । इति व्युत्पत्तिगोऽर्थः ॥)

कुशलवौ, पुं, (एष्यतोरिव एकशक्त्या तयोरेव
बोधकत्वम् इन्द्रसमासे तु कुशलं लवश्च तौ कुशी-
लवौ मित्रावरुणाविद्यादिवज्ज्येयम् ।) एकयोक्त्या
रामपुत्रौ । इति हेमचन्द्रः ॥ तयोर्नामकारणं
यथा,—

“यस्तथोः प्रथमं जातः स कुशैर्मन्त्रसंस्कृतैः ।
निर्मोर्णनीयो नास्ति हि भविता कुश इत्यसौ ॥
यस्मावरज इवासीन्नवणेन समाहितः ।
निर्मोर्णनीयो दृढाभिर्गन्ना स भविता नवः ॥
एवं कुशलवौ नास्ति यमौ तौ सम्भूवतुः ।
भगवत्कृतनामानौ सुखिनावद्यौ च तौ” ॥
इति रामायणम् ॥

कुशलप्रश्नः, पुं, (कुशलः शुभः प्रश्नः ।) कुशलजिज्ञासा ।
तत्पर्यायः । कौशली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुशली, स्त्री, (कुश इव लीयते । ली + डः गौगदि-
त्वात् ङीष् ।) अश्वमन्तकवृत्तः । क्षुद्राक्षिका ।
इति वैद्यकम् ॥

कुशली, [न] चि, (कुशलं अस्त्यस्य । कुशल + इनिः ।)
मङ्गलान्वितः । (यथा, रघौ ५ । ४ ।

“अप्ययमीर्मन्त्रस्तताम्यमीणां
कुशाग्रवृद्धे ! कुशली गुरुते” ॥)

कुशल्यणं, स्त्री, (कुशप्रधानं स्थलम् ।) कान्यकुल-
देशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वेद्योसंहारे ।
“कुशल्यणं वृकस्थलं माकन्दं वागावतम् ।

देहि मे चतुरो यामान् कश्चिदेकं पञ्चमम्” ॥)

कुशल्यणी, स्त्री, (कुशल्यण + स्त्रियां ङीष् ।) द्वा-
रिका । इति जटाधरः ॥ (यथा,—महाभारते
२ । मन्वशापर्वणि १४ । ४६ ।

“इति सचिन्त्य सर्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिताः ।
कुशल्यणीं परीं रम्यां रेवतेनोपशोभिताम्” ॥

पुर्वेधा तु पुरा रेवतनाम्ना केनचित् नरपतिना
निर्मिता कालवशात् राक्षसेयत्वादित्वा आपदा-
श्रयीभूताऽसीत् ततो देवप्रमुखैर्यादवैः संस्कृता
सती तेषामेव वासभूमिरासीत् ॥)

कुशा, स्त्री, (कुशं य संक्षेपे + कः टाप् च ।) रज्जुः ।
इति मेदिनी । मधुकर्तिका । इति शब्द-
चन्द्रिका । वषगा । इति हेमचन्द्रः ॥ (कन्दोगाः
स्तोत्रीयागमार्थानौदुम्बरान् यज्ञं कुशा इति
यवहरन्ति ॥ इति चिन्तामणिः ॥)

कुशाकरः, पुं, (कुशैराकीर्यते समन्तात् अग्रेण
मूलाच्छादनेन वेष्टतेऽत्र । आ + क् + अ + अधिक-
रणे अप् । कुशश्लिष्टासमये कुशैर्वेष्टनात् तथा-
त्वम् ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥ (कुशां रज्जुं
करोतीति व्युत्पत्त्या रज्जुकारकः ॥)

कुशाक्षः, पुं, (कुश इव सूक्ष्मं क्षुद्रमिदं अस्ति
यस्य । समासे अच् ।) वानरः । इति शब्दमाला ॥

कुशाग्रीयमतिः, चि, (कुशाग्रीया कुशानां अग्रवत्
सूक्ष्मा मतिर्यस्य ।) तीक्ष्णबुद्धिः । (बदुक्तं शिष्टैः ।

“अहं मायकारश्च कुशाग्रीयधियावभौ ।

कुशूलः

नैव शब्दान्धेः पारं किमन्ये ननुबुद्धयः” ॥)
तत्पर्यायः । सूक्ष्मदर्शी २ तत्प्राणधीः ३ प्रत्युत्पन्न-
मतिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ सूक्ष्मायां बुद्धौ कर्मे-
धारयस्त्व स्त्री ॥

कुशारणिः, पुं, (कुशं श्रापप्रदानार्थं जलं अरविदिव
यस्य ।) दुर्वासाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुशास्त्रणिः, पुं, (कुत्सितः शास्त्राणिः ।) रोहित-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुशिशपा, स्त्री, (कुत्सिता शिशपा ।) क्षपिणशिश-
पा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुशिकः, पुं, (कुशः कुशसंज्ञको महीपाणो जनकाले-
नास्त्यस्य । कुश + ठन् ।) खनामस्यातद्व्यविशेषः ।
(स तु विश्वामित्रपितामहः गाधेः पिता । इत-
द्विवरान्तु महाभारते १३ । भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे
५२ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥) फालः । सर्गद्वयः ।
विभीतकवृत्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ अश्वकर्मवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलशेषः । इति विश्वः ॥
केकरे चि । इति शब्दमाला ॥

कुशितं, चि, (कुश + ईतच् । यदा कुशसंक्षेपे + क्त
इट् च ।) जलमिश्रितम् । इत्युणादिकोषः ॥

कुशी, स्त्री, (कुश + अयोविकाराद्यर्थे “जानयदेति”
४ । १ । ४२ । इति ङीष् ।) फालः । इति मेदिनी ॥

कुशी, [न] पुं, (कुशाः सन्त्यस्य । समाधियोगनामे
अङ्गेषु कुशोत्पत्तेस्तथात्वम् ।) वास्तीकिमुनिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (कुशविशिष्टे, चि । यथा, महा-
भारते १३ । मेघवाहनोपाख्याने १४ । १७४ ।
“दिनेऽहने तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि ।
दग्धो मुखो कुशी चोगी घृताक्तो मेखलीकृतः” ॥)

कुशीदं, स्त्री, (कुशीद + एधोदरात् सस्य शत्वम् ।)
दृष्टिजीविका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रक्त-
चन्दनम् । इति मुग्धमालातन्त्रम् ॥

कुशीलवः, पुं, (कुत्सितं श्रीलं अस्त्य इति कुशीलः ।
कुगतीतिसमासः अन्त्यापि दृश्यते इति वः ।
यदा कुशीलं वाति गच्छति प्राप्नोतीति यावत् ।
वा + कः ।) चारणः । इत्यमरः । २ । १० । १२ ।
गटविशेषः । कथकादिः । इत्यन्ये । देशान्तरे
कीर्तिं प्रचारयति यो गटः । इत्यन्ये । इति
भरतः ॥ (एते हि अपाङ्क्तोया हृदयकथयोर्वर्ण्यः ।
यथा, मनुः ३ । १५५ ।

“कुशीलवोऽवकीर्णं च वृक्षणीपतिदेव च” ॥

कुशीलवृक्षार्थं नाश्याशास्त्रप्रचारकत्वात् वास्ती-
किमुनिः ॥)

कुशीलवौ, पुं, (कुशश्च लवश्च तौ कुशीलवौ ।) एक-
योक्त्या रामपुत्रौ । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रामायणे ७ । १०७ सग ।

“अभिविष्य महात्मानावभौ रामः कुशीलवौ” ॥)

कुशीवशः, पुं, (कुशीव कुशवान् सन् शीते समाधौ
अवतिष्ठते इति । शी + ड ।) वास्तीकिमुनिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुशूलः, पुं, (कुशूल + एधोदरात् शत्वम् ।) तुषानलः ।
इति जटाधरः ॥ धान्यागारम् । तत्पर्यायः । अन्न-
कोष्ठकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ ग्रीष्मगारम् ३

कुष्ठं

इति निष्काशविधेः । (यथा, मनुः ८ । ७ ।
 “कुम्भकधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।
 कश्चिन्नो वापि भवेदन्वयनिक एव वा” ॥)
 श्रेष्ठं, स्त्री, (कुष्ठे नञे श्रेते । कुष्ठ + श्रि + कश्च ।
 अतुक् समासः ।) पद्मम् । (यथा, रघुः ६ । १८ ।
 “कुष्ठेष्टवाताज्जलेन कश्चित् करेण रेखाध्वजला-
 न्मनेन” ॥) सारसपत्नी । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥
 श्रेष्ठः, पुं, (कुष्ठेष्टं पद्ममिव आकृतिर्विद्यतेऽस्य ।
 अर्धं आयाच्य ।) कश्चिन्नारहस्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (कुष्ठदीपकपर्वतविशेषः । इति विष्णुपुराणे ।
 २ । ४ । ३६ ॥)
 [य ग निष्कर्षः । इति कविकल्पद्रुमः । (ब्रह्मा-
 परं-सकं-वेदः ।) ग कुष्णाति सुकोव । निष्कर्ष
 इत्यपारिच्छेदः । तूक्ष्णकुष्णातीति बोधदेवः ।
 निष्कर्षोऽन्तःप्रकाशनमिति गोविन्दभट्टः । “ततो-
 ऽकुष्णादशरीरः कुष्ठः प्रायान् वनौकसाम्” । इति
 भट्टो अनेकार्थत्वाभिप्रायार्थः । इति दुर्गादासः ॥
 [वकः, वि, (कुब् + वाङ्मनात् कलच् ।) कुष्ठकः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 [वाकुः, पुं, (कुब् + “कठिकुविधां वाकुः” । उणां
 २ । ७७ । इति वाकुः ।) कपिः । अपिः । अर्कः ।
 परोत्तापिनि, वि । इति मेदिनी ॥
 [विताः, वि, (कुब् निष्कर्षे + क्तः ।) जननिमित्तः ।
 इत्युदादिकोवः ॥
 [वीरं, स्त्री, (कुसीर + एवोदरात् वत्वम् ।) कुसी-
 रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 [कुं, स्त्री, (कुष्णाति रोगम् । कुब् + “हनि कुबीति” ।
 उणां २ । २ । इति कथन् ।) विषभेदः । इति
 हेमचन्द्रः । औषधविशेषः । कुब् इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । आधिः २ पारिमथम् ३ वाप्यम् ४
 पाकनम् ५ उत्पन्नम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ ।
 १२६ ॥ वाप्यम् ७ । इति तट्टीका । जरयम् ८ ।
 इति रत्नमाषा । रजा ९ गदः १० आनयः ११
 पारिमथकम् १२ रामम् १३ वायीरजम् १४
 पावनम् १५ कुत्तिलम् १६ पद्मकम् १७ गदा-
 क्रम् १८ गदाक्रयम् १९ कौवेरम् २० भास-
 रम् २१ । इति शब्दरत्नावली । काकनम् २२
 नोबनम् २३ । इति जटाधरः ॥
 “कुष्ठं रोगाक्रयं वाप्यं पारिमथं तथोत्पन्नम् ।
 कुष्ठमुच्यं कटुं खादुं शुक्लं तिक्तं लघु ।
 हनि वाताखवीसर्पकासकुष्ठमवल्कपान्” ॥ * ॥
 अथ कुष्ठभेदपुष्करमूलम् ।
 “उक्तं पुष्करमूलन्तु पुष्करं पौष्करश्च तत् ।
 पद्मपत्रश्च काष्ठीरं कुष्ठभेदमिदं जगुः ।
 पौष्करं कटुकं तिक्तमुच्यं वातकफज्वरान् ।
 हनि शोथारविश्र्वासान् विशेषात् पार्श्वमूलन्तु” ॥
 इति भावप्रकाशः । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । कफबाधुकुष्ठरोगविसर्प-
 विषकण्डूकर्णदंशुनाशित्वम् । कान्तिकारित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः । आसकासज्वरद्विह्वाना-
 शित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
 अनामस्तातारोगः । कुट् इति भाषा । तत्पर्यायः ।

कुष्ठं

निचम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । ५४ ॥ श्वेतम् २
 श्वेतम् ४ । इति तट्टीका ।
 तस्य निदानपूर्विकां संप्रतिर्धया ।
 “विरोधीन्यग्रपानानि द्रवस्निग्धगुल्फि च ।
 भजतामागतां हृदि वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥
 व्यायाममतिस्तनापमतिस्तुला निधेविद्याम् ।
 शीतोष्णकृत्वाहारान् कर्मं मुक्ता निधेविद्याम् ॥
 धर्ममममयात्तानां भुतं शीताम्बुसेविनाम् ।
 अजीर्णाध्यशिनान् पक्षकर्मोपचारिणाम् ॥
 नवान्नदधिमत्स्यातिनव्याश्चनिधेविद्याम् ।
 मांसमूलकपिष्टान्नितिकक्षीरगुडाशिनान् ॥
 व्यायामश्चाप्यजीर्णं निद्राश्च भजतां दिवा ।
 विप्रान् गुरुन् धर्षयतां पापं कर्म च कुर्वताम् ॥
 वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्रयं मांसमन्व च ।
 दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥
 अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चेकादशैव तु ।
 कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्दन्दैः समागतैः ॥
 सर्वेष्वपि निदोषेषु अपदेशोऽधिकत्वतः” ॥ * ॥
 तस्य पूर्वस्वरूपं यथा ।
 “अतिस्निग्धः खरः स्पर्शः खेदाखेदौ विवर्णता ।
 दाहः कण्डूस्त्वपि स्वापत्तोदः कोठोन्नतिर्भ्रमः ॥
 प्रणालामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
 रुफानामतिरुक्ष्णं निमित्तेऽप्येतेऽपि कोपयन् ॥
 रोमहर्षोऽष्टजः काष्ठां कुष्ठलक्ष्यामयजम्” ॥ * ॥
 तच्च वातादिभेदेन अष्टादशप्रकारम् ।
 तत्र सप्तमहाकुष्ठानि यथा ।
 “कृष्णाख्यकपालानं यद्रूतं परबं तनु ।
 कापालं तोदवज्जलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १ ॥
 बगदाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिङ्गरम् ।
 उडुम्बरफलाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत् ॥ २ ॥
 श्वेतं रक्तं स्थिरं स्थानं स्निग्धमुत्पन्नमखलम् ।
 कृष्णमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ ३ ॥
 कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् ।
 यदृष्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते ॥ ४ ॥
 सन्धेत् रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
 सोऽखेधश्च सरागश्च पुण्डरीकं प्रचक्षते ॥ ५ ॥
 श्वेतं तावत् तनु च यद्रजो हृत् विमुच्यति ।
 प्रायश्चोरसि तत् सिन्धुमन्तावकुसुमोपमम् ॥ ६ ॥
 यत् काकान्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
 निदोषलिप्तं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति” ॥ ७ ॥
 एकादशक्षुद्रकुष्ठानि यथा ।
 “अखेदनं महाकास्तु यन्मत्स्यसकलोपमम् ।
 तदेव कुष्ठं चर्मार्थं बज्जलं हस्तिचर्मवत् ॥ १ ॥
 श्यावं किण्वरस्पर्शं परबं किटिभं स्मृतम् ॥ २ ॥
 वैपादिकं पाणिपादस्फुटितं तीव्रवेदनम् ॥ ३ ॥
 कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम् ॥ ४ ॥
 सकण्डुरागपिङ्गं दंशुमण्डलमुद्रतम् ॥ ५ ॥
 रक्तं सशूलं कण्डूमत् सकोटं यद्भक्ष्यमपि ।
 तच्चर्मदण्डमाख्यातं संस्पृशं सखमुच्यते ॥ ६ ॥
 कृष्णा बज्रः पिङ्गकाः खववधः
 पामेतुक्ताः कण्डूमत्तः सदाहाः ७ ॥
 सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरपेता

कुष्ठः

चेया पाण्ड्योः कच्छुरयास्तिषोच ॥ ८ ॥
 स्फोटाः श्यावावह्या भासा विष्फोटाः सुकानुत्पचः ॥ ९ ॥
 रक्तं श्यावं सदाहार्तिं श्तरावः स्याद्वज्रवत् ॥ १० ॥
 सकण्डुपिङ्गका श्यावा बज्रकावा विचर्षिका” ॥ ११ ॥
 इति माधवकरः ॥
 कुष्ठः, पुं, (कुष्णाति शरीरस्थोऽस्ति विकृते इति ।
 निष्कर्षार्थकस्य कुब्धातोऽत्र विकाराधत्वं बोध्य-
 ते धातूनामनेकार्थत्वात् । कुब् निष्कर्षे + “हनि-
 कुबीति” । उणां २ । २ । इति कथन् ।)
 खनामस्तातारोगः ।
 तस्य निदानं पूर्वलिखितम् । औषधं यथा ।
 “सर्वकुष्ठेषु वमनं देघनं रक्तमोक्षयम् ।
 वचावासापटोलाणां निम्बस्य पत्तनीत्वचः ॥
 कषायो मधुना पीतो वातहृन्मदनाशितः ।
 विरेचनं प्रयोक्तव्यं त्रिदृष्टीपलत्रिकैः ॥
 मगःशिला मरीचानि तैलपाकं पयो हरेत् ।
 सर्वकुष्ठानुलेपोऽयं शिवा पक्ष्मगुणोदनम् ॥
 करहृङ्गगो कुष्ठं गोमूत्रेण प्रलेपतः ।
 करबोरोदन्तं च तैलास्तस्य तु कुष्ठहृत् ॥
 हरिद्रामलयं राक्षा गुडोदङ्गजस्तथा ।
 आरग्वधः करञ्जश्च लेपः कुष्ठहरः परः ॥
 मगःशिला विडङ्गानि वाकुषी सर्षपस्तथा ।
 करञ्जो मूत्रपिष्टोऽयं लेपः कुष्ठहरोऽर्कवत् ॥
 विडङ्गैर्दण्डाकुष्ठनिश्चासिन्धुत्वसर्षपैः ।
 मूत्राम्बुपिष्टो लेपोऽयं दंशुकुष्ठविनाशनः ॥
 प्रपुष्पाटकवीजानि धात्री सक्कैरसः खड्गौ ।
 सौवीरपिष्टं द्रव्यामेतदुद्धर्तनं परम् ॥
 आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेययेत् ।
 दंशुकुष्ठमिदं कुष्ठानि हन्ति सिन्धुनामेव च ॥
 उष्णा पीता वाकुषी च कुष्ठान्ति क्षीरभोजिनः ।
 तिलाज्यत्रिफलाक्षौद्रयोषभक्तावशर्कराः ॥
 दध्यः सप्तसमो मेध्यः कुष्ठहा कामचारिणः ।
 विडङ्गत्रिफलाक्षौद्राक्षौर्णं जीर्णं समाच्छिकम् ॥
 हन्ति कुष्ठं कृमीन्नेहनाडीत्रयभगन्दरान् ।
 यः खादेदभयारिष्टामलकानि तथा निद्रा ॥
 स जयेत् सर्वकुष्ठानि मासादूर्ध्वं न संशयः ।
 दक्षामानाच्युतः कुम्भे मूलगे खदिराङ्गुरः ॥
 साक्षधात्रीरसक्षौर्द्रं हृन्तात् कुष्ठं रसायनम् ।
 धात्रीखदिरयोः क्षायं पीत्वावगुणसंयुतम् ॥
 शङ्खेन्दुधवनं श्वित्रं हन्ति तूष्णं न संशयः ।
 पीत्वा भक्तातकं तैलं मांसव्याधिं जयेन्नरः ॥
 सेवितं खौदिरं वारि पागाद्यैः कुष्ठजिह्वेत् ।
 वासा गुडूची चिपला पटोणश्च करञ्जकम् ॥
 निम्बासनं कृष्णवेचं क्षायकल्केन यदयुतम् ।
 वक्ष्यं तद्देवत् कुष्ठं शतं वर्षाणि जीवति ॥
 खरसेन च दुर्व्यायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणम् ।
 कच्छुर्विचर्षिका पामा अश्वक्कादेव नश्यति ॥
 मुमत्वर्गकुष्ठानि जवणानि च मूत्रकम् ।
 गण्डेरिका चित्रकैस्तेजैः कुष्ठप्रयादिनुत्” ॥
 इति गाढे १७५ अध्यायः ॥
 “कुष्ठेऽन्यवसिद्धार्थनिद्रा दुर्व्या च कुष्ठजित्” ॥
 इति तत्रैव १७६ अध्यायः ॥

कुष्ठः

“करवीरं मृशराजं लवणं कुष्ठमर्हकम् ।
चतुर्गुणेन मूत्रेण प्रसेतैर्न हरेत् तत् ।
पामां विचर्षिकां कुष्ठमभ्यङ्गादिं त्रयानि वै” ॥
“सैन्धवश्च विडङ्गानि सोमराजी तु सर्वपाः ।
रजनी दे विषाक्षैव गोमूत्रेण च पेययेत् ।
कुष्ठनाशश्च तत्प्रेषान्निव्यपचादनात्तथा” ॥
इति च गारुडे १८७ अध्यायः ॥
“सतक्रकाशमूलं वा बाकुचीमूलमेव वा ।
काष्ठीकेन च बाकुच्या मूलं वै कुष्ठरोगमुत्” ॥
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥

“पीतं दृष्टिकमूलन्तु पथ्येवितजलेन वै ।
सार्द्धं विनाशयेद्वाह्वरश्च परमेष्ठिनः ॥
शिखायाश्चैव तद्गुडं भवेदैकाहिकादिमुत् ।
एतत् सकाष्ठीकं पीतं वातकुष्ठज्वरादिमुत्” ॥
इति गारुडे १८३ अध्यायः ॥

“नित्यं निम्बदलानाञ्च चूर्णमात्मनः कस्य च ।
प्रलूषे भक्षयेच्चैव तस्य कुष्ठं विनश्यति ॥
हरितकी विडङ्गश्च हरिद्रा सितसर्वपाः ।
सोमराजस्य बीजानि करञ्जस्य च सैन्धवम् ।
गोमूत्रपिष्टान्येतानि कुष्ठरोगहराणि च” ॥
बीजानि खाने मूलानि वा पाठः ।
इति तत्रैव १८४ अध्यायः ॥

“चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
जातीकङ्गोलपूगायां लवङ्गस्य पलानि च ॥
अगुरुश्चैरकलूर्यः कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च वीजं मदनकं नखम् ॥
सरलः सप्तपर्णश्च लाला चामनकी तथा ।
कर्बूरकः पद्मकश्च एतैस्तैः प्रसाधितम् ।
प्रस्नेहमलदौर्गन्धकयङ्कुष्ठहरं परम्” ॥
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ * ॥

अथ वैद्यकमते कुष्ठचिकित्सामाह ।
“वातोत्तरेषु सर्पिर्ज्वलनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठम् ॥

पुराणधान्यानि च जाङ्गलानि
मांसानि मृदाश्च पटोलयुक्ताः ।
यवादयश्चात्र हिताः पुराणा
वृत्तानि शाकानि च तिक्तकानि” ॥
तन्मान्तरं ।

“पुराणाः शालिगोधूममुद्गाद्याः कुष्ठिनो हिताः
तिक्तशर्करां जाङ्गलञ्च पानादौ खदिरोदकम् ॥
ये केपाः कुष्ठानां यज्यन्ते निर्गतास्त्रयोषाणाम् ।
संश्रोधिताश्चयानां सद्यः सिद्धिर्भवेत्सर्वाम् ॥

दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्ह-
कुठेरकाः काष्ठीकतक्रपिष्टाः ।
एभिः प्रसेपैरपि बज्जमूलां
कण्डूश्च दम्बश्च निवारयन्ति ॥
तुल्यो रसः शालतरौक्तुषेण
सचक्रमर्होऽप्यभयाविमिश्रः ।
पानीयभुक्तेन तदक्षपिष्टो
लेपः कृतो दम्बगुञ्जसिंहः ॥

विडङ्गैरङ्गनाकुष्ठनिशासिन्धुसधैः ।
धान्याक्षपिष्टैर्नोऽयं दम्बकुष्ठविनाशनः ॥

कुष्ठः

यङ्गनाकुष्ठसैन्धवसौवीरसर्वपैः किमिष्टैः ।
किमिष्टिभ्यदम्बखलकुष्ठानां नाशनो लेपः ॥
पर्मानि पिष्टा चतुरङ्गुलस्य
तत्रैव पर्मान्यथ काकमाद्याः ।
तैलाक्षगात्रस्य नरस्य कुष्ठा-
न्यहर्तयेदश्वहन्यद्वैद्यैः ॥ ५ ॥
विडङ्गसैन्धवशिवाशशिरेखा-
सर्वपकरञ्जरजनीभिश्च ।
गोजलपिष्टो लेपः
कुष्ठहरो दिवसगायसमः ॥ ६ ॥

कासमर्हकमूलञ्च काष्ठीकेन प्रपेषितम् ।
दम्बकिट्टिमकुष्ठानि जयेदेतत्प्रलेपनात् ॥ ७ ॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेययेत् ।
दम्बकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिद्धानमेव च ॥ ८ ॥
चक्राक्षं क्षुहीक्षोरं भावितं मूत्रसंयुतम् ।
रवितप्तं हि किञ्चित्तु लेपनं किट्टिमापहम् ॥ ९ ॥
श्लिखरीरसेन सुपिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिद्धम् ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥ १० ॥

सत्तारं गन्धकं लेपात् कटुतैलेन सिद्धान्ति ॥
कासमर्हकबीजानि मूलकानां तथैव च ॥ १२ ॥ १३ ॥
गन्धान्धचूर्णमिश्राणि सिद्धानां परमौषधम् ॥
उपदेशात् काष्ठीकपिष्टैर्लेपः ॥ १४ ॥
गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण लेपितम् ।
सिद्धानां व्रज्यामु कटुतैलयुतेन च ॥
इयं समं कटुतैलेन लेपः ॥ १५ ॥
कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गुः सर्वपास्तथा रजनी ।
एतत् केसरधूलं निहन्ति बज्जवार्धकं सिद्धम् ॥ १६ ॥
नीलकुल्लवटकपत्रैरालिप्य गात्रमतिबज्जशः ।
लिम्बेभूलकबीजैः पिष्टैस्तत्रैव सिद्धानां शाय ॥ १७ ॥
यङ्गनातिलसर्वपकुष्ठं मागधिकांलवणजयमस्तु ।
पूतिल्लतं दिवसत्रयमेतद्वन्ति विचर्षिकदम्बकुष्ठम् ॥ १८ ॥

सिन्दूरमरिचचूर्णं मङ्गिभोनवनीतसंयुतं बज्जशः ।
लेपान्निहन्ति पामां तैर्न करवीरसिद्धं वा ॥ १९ ॥ २० ॥
पारदं शङ्खगन्धश्च शिलाचोत्तरवाखणी ।
प्रपूमाङ्गश्च सर्पाक्षिमेघनादाप्रिलाङ्गली ॥
उत्तरवाखणी, राखालशशा इति ख्याता ॥
भक्षार्तं यङ्गधूमश्च सुनिगुह्या क्षुहीपयः ।
अरिष्टश्च गुडः क्षौद्रं वागुजीबीजतुल्यकम् ॥
गोमूत्रैरारनालेभ्यो पिष्टा लेपश्च कारयेत् ।
दम्बखलकयङ्गश्च विचर्षिश्च विनाशयेत् ॥ २१ ॥

मनःशिलासे मरिचश्च तैल-
मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रलेपः ॥ २२ ॥
विषवयश्च हरिद्राचित्रकागारधूम-
मनलमरिचदूर्वाक्षीरमर्कश्चक्षुहीभ्याम् ।
दहति पतितमात्रात् कुष्ठजातीरशेषाः ।
कुलिशमिव सरोषाश्चक्रहस्तादिमुत्तम् ॥
अत्र अन्नं भक्षार्तकः ॥ २३ ॥
भक्षार्तका द्वीपि सुधार्कमूलं
गुह्यापलज्ज्वलशङ्खचूर्णम् ।
तुल्यं सकुष्ठं कवयानि पञ्च

कुष्ठः

क्षारद्वयं जाङ्गलिकाश्च पक्का ।
क्षुष्कादुग्धं घनमावसस्यं ।
शलाकया तदिदधीत लेपम् ।
कुष्ठे किलासे तिलनालके च
अश्वेधदुर्गामसचर्षकीले ॥

भक्षार्तका द्वीपि चित्रकं तन्मूलम् ॥
यथा समभागचूर्णं सिजाकंधोः क्षीरे दत्त्वा
किञ्चित् पाकं कुर्यात् । अथ वा क्षीरद्वयं चतु-
र्गुणं चूर्णं पादिकं लेपयोग्यं पाकं कुर्यात् । शला-
कया कुष्ठस्थाने दद्यात् ॥ २४ ॥
“क्षुष्कायङ्गुशिरे दग्ध्वा यङ्गधूमं ससैन्धवम् ।
अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाद्वन्ति विचर्षिकाम्” ॥
सिजनलके सैन्धवयङ्गधूमं समभागं प्रपूर्य खाद्य-
भ्यन्तरे कृत्वा शरावेण पिधाय दग्ध्वा पिष्टा
कटुतैलेन लेपः ॥ २५ ॥
“क्षुष्कायङ्गे सर्वपात् कल्पाः कुङ्कुमानलपावितः ।
लेपादिचर्षिकां हन्ति रागवेग इव चपाम्” ॥
सिजनलके राहकल्पां प्रपूर्य मुखगोमयाधौ
दग्ध्वा कटुतैलेन लेपः ॥ २६ ॥
“नारिकेलोदरे न्यस्तस्तन्मूलः पूतितो गतः ।
लेपादिपादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ २७ ॥
तिलकुसुमलवणगोजलकटुतैलं क्षौद्रभाजने कृत्वा ।
शोषितमर्कमयूखैः पादस्तुटनं निहन्ति लेपेन” ॥ २८ ॥
“उन्मत्तकस्य बीजेन मायकक्षारवारिणा ।
कटुतैलं विपक्वत्वं शीघ्रं हन्ति विपादिकाम्” ॥
कटुतैलं शं ४ मायनालपत्राणां क्षार पल ६४
जल शं ६४ श्रेव शं १६ कल्पा धुस्वरबीज पल
८ । उन्मत्ततैलम् ॥ २९ ॥
“अवगुणं कासमर्हं चक्रमर्हं निश्चायगम् ।
माखिमन्त्रश्च तुल्यांशं मस्तुकाक्षिकपेषितम् ॥
कण्डू कण्डू जयवृष्ट्यां सिद्ध एव प्रयोगराट् ॥ ३० ॥
कोमलसिंहस्यदलं सनिशं सुरभीजलेन पिष्टम् ।
दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कण्डूं विलेपनतः ॥ ३१ ॥
“वायुस्त्रेङ्गनाकुष्ठकृष्णामिर्गुडिका कृता ।
वस्तमूत्रेण संपिष्टा लेपाक्षिचित्राश्विनी” ॥
समभागचूर्णं क्षागमूत्रेण पिष्टा मुडिका कार्या ।
तैनेव लेपः ॥ ३२ ॥

“पूतिकाक्षुक्कनरेन्द्रमाया
मूत्रैः पिष्टा पक्कावाः सौमनाश्च ।
लेपाक्षिचित्रं हन्ति दम्बप्रणांश्च
कुष्ठान्यर्शास्त्रकाङ्गीप्रणांश्च” ॥
सौमना जातीपची । सर्वेषां पक्कवान् गोमूत्रेण
पिष्टा लेपो देयः ॥ ३३ ॥
“गजचित्रायाश्चर्ममसीतैलविलेपनात् ।
त्रिषं नाशं जनेत् किं वा पूतिकाक्षिविलेपनात्” ॥
गजचर्मं चित्ररौमयाश्चर्मं अन्नयोर्मेख कटु-
तैलश्च लेपः । अथवा पादुकिवाकीटं पिष्टा लेपः ॥
३४ ॥ ३५ ॥ “कुडवोऽवज्जगुजीवात् हरिताल-
चतुर्धभागसंमिश्रः । गवां मूत्रेण पिष्टः क्षवर्ग-
कारणः परं त्रिषं” ॥ आदुर्बेद्वारोऽपि ।
“कुडवो वागुजीवीनात् हरितालपक्वान्वितः ।
गवां मूत्रेण संपिष्टं लेपनात् त्रिषं नाशकम् ॥ ३६ ॥

कुष्ठः

धात्रीखदिरयोः क्षायं पीत्वा च मधुसंयुतम् ।
शुद्धकुष्ठेन्दुधवनं जयेच्छिषं न संशयः ॥ ३७ ॥
धात्रीखदिरयोः क्षायमवधुगुणरजोऽन्वितम् ।
पीत्वा शुद्धेन्दुकुष्ठानं हन्ति श्विषं न संशयः ॥ ३८ ॥
क्षारे सुदग्धे गजजम्बुने च
गजस्य मूत्रेण चक्षुःश्रुते च ।
श्लोकाप्रमाणं दशभागयुक्तं
दत्त्वा पचेत् वीजमवधुगुणस्य ।
एतद्वयदा चिह्नक्यतामुपैति
तदासु सिद्धां गुडिकां प्रकुर्व्यात् ।
श्विषं प्रणिम्येदध तेन दृष्टं
तदा ज्ञानवासु स्ववर्णमावम् ॥ ३९ ॥

श्वेतजयन्तीमूलं पीतं पिष्टुञ्च पयसैव ।
श्विषं निहन्ति नियतं रविवादे वैद्यनाथाद्याः ॥ ४० ॥
गुग्गुलाक्षामिचूर्णानु केपितं श्वेतकुष्ठमुत् ।
शिलापामागंभस्मामि लिप्ता श्विषं विनाशयेत् ॥
४१ ॥ ४२ ॥

शरच्छतुजसीवीजं वागुजी चक्षुमर्दकम् ।
तिक्तकोषातकीवीजं क्षण्णाक्षौठस्य वीजकम् ।
गोमूत्रदधिदुग्धैश्च पचैदप्याममूत्रकैः ।
कल्कं दत्त्वा शिला काशी पथ्या कुष्ठं विडङ्गकम् ।
कटुतैलञ्च तक्षेपाङ्गुला दृष्ट्वा विकेपनैः ।
पश्चान्नमिरं तैलं श्वेतकुष्ठकुलापहम् ॥
कटुतैलं शं ४ क्षाण्डशरच्छवीजादीनां मिलित्वा शं
२ कल्कशिलाकाश्यादीनां मिलित्वा शं १ ।
इति श्विषे पश्चान्नमैतम् ॥ ४३ ॥
“आरग्वधं धवं कुष्ठं हरितानं मगःशिला ।
रजनीहयसंयुक्तं पचैतैर्न विधानवित् ॥
एतेनाभ्यङ्गनादेव क्षिप्रं श्विषं विनाशयेत्” ॥
तिलतैलं शं ४ पा शं १६ कल्कमिलितं शं १ ।
इति आरग्वधायं तैलम् ॥ ४४ ॥
“मुञ्जसूतं समं गन्धं त्रिफला भृङ्गवागुजी ।
भक्ष्यातकं तिलः क्षण्डो निम्बवीजं समं समम् ।
मर्दयेद्भृङ्गजरातैः श्रोत्र्यं पेय्यं पुनः पुनः ॥
इत्थं कुष्ठैश्चिसप्ताहं रसः श्वेतारिको भवेत् ।
मध्वाज्यैर्निष्कमाजन्तु खादेत् श्वेतं विनाशयेत्” ॥
इति श्वेतारिः ॥ ४५ ॥
“पिबति सकटुतैलं गन्धपाषाणचूर्णं
रविकिरणसूततं पामनो यः पलाङ्गम् ।
त्रिदिनतदनुचिह्नः क्षीरभोजी च श्रोत्रं
भवति कषकदीप्तिः कामरूपी मनुष्यः” ॥ ४६ ॥

“तीत्रेण कुष्ठेन परीतदेहो
यः सोमराजीं निषमेन खादेत् ।
संवत्सरं क्षण्णतिनद्वितीयां
च सोमराजीं वधुपातुतिश्रुते ॥ ४७ ॥
वर्ज्यैश्चैव कटुकोण वारिणा वागुजीं पिबेत् ।
क्षीरभोजी च सप्ताहत् कुडीकुष्ठं व्यपोहति ॥ ४८ ॥
अवधुगुणवीजकर्म पीत्वा कोकोन वारिणा ।
भोजनं सर्पिषा काव्यं सर्वकुष्ठविनाशनम् ॥ ४९ ॥
क्षिप्त्वायाः खरतो वापि सेव्यमानो यथावतम् ।
कोव्यं हतेन सुहृतेन मुद्गयूवौदनेन च ।
वापि पूतिशरीरोऽपि दिव्यरूपी भवेन्नरः ॥ ५० ॥

कुष्ठः

यः खादेद्भयारिष्टमरिष्टामनकानि वा ।
तजयेत् सर्वकुष्ठानि मासादूर्ध्वं न संशयः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
निम्बस्य पत्रं मूलानि सत्वकपुष्पफलानि च ।
चूर्णितानि द्रुतक्षौद्रसंयुतानि दिने दिने ॥
लिप्त्वात् पिबेद्वा मूत्रेण संयुक्तान्युदकेन वा ।
मदिरामनतोयेन पयसा वा यथावतम् ॥
सुहृतेन द्रुतयुवाद्यैः शाल्यन्नं पयसापि वा ।
सर्वकुष्ठविसर्पाशोनाडीदुष्टत्रयानपि ॥
कामलाश्च गदानन्यास्तथा पिप्तकपाखजान् ।
संवत्सरप्रयोगेण सर्ववर्ज्यविवर्जितः ॥
जयत्येतत् पञ्चनिम्बं रसायनमनुसमम्” ॥
इति पञ्चनिम्बम् ॥ ५३ ॥
“पुष्पकाले च पुष्पाणि फलकाले फलानि च ।
संपूर्णं पिष्टुमर्दस्य त्वङ्गुलानि दलानि च ॥
हिरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ।
त्रिफलायुधवं ब्रह्मी श्वरंङ्गाव्कराभिकाः ॥
विडङ्गसारवाराहीनौहृत्पूर्यान्ताः समाः ।
हरिद्रादयववर्णगुणव्याधिघाताः सशर्कराः ॥
कुष्ठेन्द्रयवपाठाश्च क्षात्वा चूर्णं सुसंयुतम् ।
खदिरासननिम्बानां घनकायेन भावयेत् ॥
सप्तधा पञ्चनिम्बश्च मार्करंस्वरसेन च ।
क्षिग्धमुञ्जतनुर्धोमान् योजयेच्च शुभे दिने ॥
अधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा ।
सेव्यमुष्णाम्बुना वापि कोलदृष्ट्वा पत्रं पिबेत् ॥
तिक्तहविषा वक्ष्यमाणपञ्चतिक्तहृतेन ॥
जीर्णं च भोजनं कार्यं क्षिग्धं लघु हितञ्च यत् ॥

विचर्षिकोऽुम्बरपुण्डरीक-
कपाजद्रक्किटिमान्सारि ।
श्रुताखिष्कोटविसर्पपासां
कुष्ठप्रकोपं विविधं किलासम् ॥
भगन्दरं क्षीपदवातरक्तं
जङ्गम्यनाडीत्रगशीर्षरोगान् ।
सर्वप्रमेहान् प्रदरांश्च सर्वान्
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥
खण्डोदरः सिंहक्षोदरश्च
सुस्निग्धसन्धिर्मधुनोपयोगात् ।
समीपयोगादपि ये दक्षानि
कर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥
जीवेच्छिरं व्याधिराविमुक्तः
शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः” ॥

इति पञ्चनिम्बः ॥ ५४ ॥
“अमृतायाः पलशतं दशमूल्यास्तथा शतम् ।
पाठामूर्ध्वावनातिक्षादावर्ध्वागन्धर्वहस्तकाः ॥
एषां दशपलान् भागान् विभीतक्याः शतं हरेत्
दे श्रुते च हरीतक्या क्षामनकास्तथा शतम् ॥
जलश्लोकादये पक्ता अष्टभागावशेषितम् ।
प्रस्थं गुणुमाहृत्य प्रस्थादूर्ध्वं द्रुतं पचेत् ॥
पाकसिद्धौ प्रदातव्यं गुडूथाः सप्तमेव च ।
पणद्वयं तथा मुण्डाः पिप्यास्तथा पणद्वयम् ॥
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत खात्वा दोषवनावनम् ।
अष्टादशसु कुष्ठेषु वातरक्तगदेषु च ॥
कामलासामवातश्च अग्निमान्धं भगन्दरम् ॥

कुष्ठः

पीनसश्च प्रतिश्लायं शोहानमुदरं तथा ॥
एतान् रोगान्निष्कन्यासु भाष्करस्तिमिरं यथा” ॥
अमृतागुणुः । अयं वातरक्ते प्रशस्तः ॥ ५५ ॥

“निम्बामृताष्टपटोनिदिग्गिकानां
भागान् दृधदशपलान् विपचेद्दृष्टेऽपाम् ।
अष्टांशशेषितरसेन सुनिश्चितेन
प्रस्थं द्रुतस्य विपचेत् पिष्टुभागकल्कैः ॥
पाठाविडङ्गसुरदादगजोपकुल्या-
द्विहारनागरनिशामिषिचयकुष्ठैः ।
तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्याक्षि-
रोहिण्यव्करवचाकायमूलयुक्तैः ॥
मल्लिकयातिविषया वरया यमास्था
संयुज्जगुगुलुपलैरपि पञ्चसंख्यैः ।
तत् सेवितं विधमति प्रवर्णं समीरं
सन्ध्यास्त्रिमज्जगतमप्यथ कुक्षमीवृक् ॥
नाडीत्रयाव्युदभगन्दरगङ्गाम्ना-
जङ्गुसर्वगदगुग्गुदोत्थमेहान् ।
यस्यावधिश्चसनपीनसकासशोष-
दृत् पाण्डुरोगगजविम्विधातरक्तम्” ॥
इति पञ्चतिक्तहृतगुणुः ॥ ५६ ॥ *

“श्वेतकरवीरमूलं विषांशकं साधितं गोमूत्रे ।
अम्लदलसिधुपामाविस्कोटकिमिजिटिमिजितैलम्” ॥
तिलतैलं ४ शेर, गोमूत्र १६ शेर, श्वेतकरवीर-
मूल ४ पल, विष ४ पल । करवीरतैलम् ॥ ५७ ॥
“मृतस्य क्षण्णसर्पस्य शिरःपुष्कान्नवर्जितम् ।
अन्तर्धूमं क्षतं भस्म वागुजीतैलमिश्रितम् ।
एतेन मर्दनादेव गलत्कुष्ठं विनाशयेत्” ॥
इति क्षण्णसर्पतैलम् ॥ ५८ ॥
“सूतकं गन्धकं कुष्ठं सप्तपर्णञ्च चित्रकम् ।
सिन्दूरश्च रसोनश्च हरितालमवधुगुणम् ॥
आरग्वधस्य वोजानि जीर्णताम्रं मगःशिला ।
प्रत्येकं कर्षमेतेषां कटुतैलं पलाङ्कम् ॥
साधयेत् सूत्र्यतापेन सर्वकुष्ठविनाशनम् ।
श्वित्रमौडुम्बरं कल्कं मांसदृष्टिं भगन्दरम् ॥
विचर्षिकाश्च पाषाणं वातरक्तं सुदारुणम् ।
गम्भीरश्च तथोक्तानं नाशयेत् यस्य अक्षमात् ॥
कुष्ठराक्षसनामेदं स्ववर्णकरां परम् ।
अश्विभ्यां निर्मितं क्षेतत् लोकायुपहृतेतवे” ॥
इति कुष्ठराक्षसतैलम् ॥ ५९ ॥

“सूतं गन्धं शिला तालं काञ्जिकैर्मर्दयेद्दिनम् ।
तस्मिन्वस्त्रवर्त्ता तां तैलाक्षां ज्वालयेदधः ॥
स्थिते पात्रे पचैतैर्न दृष्ट्वा ज्येपयेत्ततः ।
कुष्ठस्थानं विशेषेण सर्वकुष्ठं हरत्यनम् ॥
इदं कालाननं तैलं वातकुष्ठं महौषधम्” ॥
“एषां समं काञ्जिकं सर्वेषां दिग्गजं तिलतैलम् ।
कल्कं वस्त्रे संलिप्य संशोष्य वर्त्तां कुर्व्यात् तां
तैलाक्षां सन्दर्शिकया ज्वालयित्वा उपरि तैलं
दत्त्वा ततः पतितं तैलं अधःपात्रे दृष्ट्वायात् ततः
कुष्ठस्थाने दद्यात्” ॥

इति कुष्ठकाजान्तैलम् ॥ ६० ॥

“सिन्दूरामृततालगैरिकहज्जाजीगदयूषजै-
र्हृत्पाषाणरसोऽवातदहनकुष्ठार्कदुग्धैर्निशा ।

कुष्ठः

राजीगन्धकश्चिन्मिः परिमितैः शुभ्रा पचेत् सार्धं
तैलं प्रथमितं द्रवस्य कुष्ठं प्राचं तथा कर्पासम्” ॥
हृत्पात्रायां मगःशिला ।

“गोमूत्रञ्च तथा विनीय सकलं पूतं श्रुतं रोगिण्य
दद्यात् कुष्ठविचर्चिकादिम् भिषक् नाम्ना तु बद्ध-
विन्दुकम्” ॥ इति चरित्रतैलम् ॥ ६१ ॥

“सर्वकुष्ठे सर्वत्रये सर्वत्र गणिते क्षते ।
गन्तमानं हरिद्रे हे सर्वपाः कुष्ठमेव च ॥
करवीरवचाकुष्ठं आस्मोता रक्तचन्दनम् ।

मानवी सिन्धुवारञ्च मञ्जिष्ठा सप्तपर्णकम् ॥
रवामङ्गपलान् भागान् विषस्य द्विपलं तथा ।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥

श्वित्रविस्कोटकिटिमकीटभूताविचर्चिकाः ।
कण्टकशुक्रिकायाश्च ये ब्रूया विषद्विषिताः ॥
ते सर्वे गाश्रमायान्ति तमः सूर्योदये यथा ॥
विषतैलमिदं नाम्ना सर्वत्रयविशोधनम्” ॥

इति विषतैलम् ॥ ६२ ॥

“सोमराजी हरिद्रे हे सर्वपाः कुष्ठमेव च ।
करजैङ्गमावीजं पत्राख्यारग्वधस्य च ।
विपचेत् सार्धं तैलं गाङ्गीदुष्टप्रणापहम् ।

अनेनाशु प्रशान्यन्ति कुष्ठान्यद्यादशैव तु ॥
नीलिका पिङ्का कृष्णा गम्भीरं वातशोणितम् ।
कण्डूकण्डूप्रशमनं द्रुपामानिवारणम्” ॥

इति सोमराजीतैलम् ॥ ६३ ॥

“सोमराजीतुलाह्वये यथा द्रुहलस्य च ।
गोमूत्रस्य तथा पात्रे कण्ठं दत्त्वा विचक्षयः ॥
विपचेत् कार्ष्णिकैर्भगैः कटुतेजाङ्गकं भिषक् ।
चित्रकं काङ्गलाख्या च नागरं कुष्ठमेव च ॥

हरिद्रा गन्तमानञ्च हरितालं मगःशिला ।
आस्मोतार्ककरवीरं सप्तपर्णञ्च गोमयम् ॥
खदिरं निम्बपत्रञ्च मरिचं कासमर्दकम् ।
एतानि स्रष्टुमिष्टानि कण्ठं दत्त्वा विचक्षयः ॥

हन्ति सर्वान् कुष्ठानि त्रिमिदुष्टप्रणानि च ।
किटिभं द्रुजातञ्च गात्रवैवेद्यमेव च ॥
विशीर्षकैर्मांसादिदृष्टोकराण्यमुत्तमम् ।
पाण्डुरोगं तथा कण्डूं विसर्पं हन्ति दाहजम् ।

ये चान्ये लण्ठना रोगास्तान् शीघ्रं व्यपोहति” ॥
इति द्रुहसोमराजीतैलम् ॥ ६४ ॥

“मरिचाकशिलाब्दार्कपयोऽन्धारिजटात्रिदत् ।
शङ्खप्रसविशालाहकं निशायकदाहचन्दनैः ॥
कटुतेजात् पचेत् प्रस्थं द्वाप्तैर्विषपलान्वितैः ।
सगोमूत्रैस्तदभ्यङ्गाद्द्रुश्वित्रविनाशनम् ॥

सर्वत्रयं च कुष्ठेषु तैलमेतत् प्रशस्यते” ॥
इति मरिचाद्यं तैलम् ॥ ६५ ॥

“मरिचं चिह्ना दन्ती क्षीरमार्कं शङ्खप्रसः ।
देवदारु हरिद्रे हे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरञ्च हरितालं मगःशिला ।
चित्रको काङ्गलाख्या च विङ्गं चक्रमर्दकम् ॥

शिरीषं कुटुनी निम्बः सप्तपर्णः कुहाम्बता ।
शम्भाको गन्तमानोऽब्दं खदिरं पिप्पली वचा ॥
ज्योतिष्मती च पणिका विषस्य द्विपलं भवेत् ।
आङ्गं कटुतेजस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥

कुष्ठः

मृत्याये लौहपात्रे वा शनैर्महभिना पचेत् ।
पक्ता तैलवरं क्षेतन्मन्त्रयेत् कुष्ठकान् ब्रूयान् ॥
यामाविचर्चिकाद्रुक्कण्डविस्कोटकानि च ।
वलयः पणितं क्राया नली कृष्णं तथैव च ॥

अभ्यङ्गेन प्रशान्यन्ति सौकुमार्यञ्च जायते ।
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नख्यन्तु दीयते ॥
परामपि जरां प्राप्य न क्षणा यान्ति नख्यताम् ।
बलीवर्द्धस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडितः ॥

त्रिभिरभ्यङ्गनेर्गाढं भवेन्मासतविक्रमः” ॥
कटुतैल १६ शेर. गोमूत्र ६४ शेर, कण्ठाद्यं
मरिचादीनां प्रत्येकं १ पल, विष २ पल ।

इति द्रुहभरिचाद्यं तैलम् ॥ ६६ ॥

“सप्तपर्णस्तथा काली गुडूची पित्तमर्दकम् ।
शिरीषञ्च महातिक्ता जया तुम्बी मृगादनो” ॥
काली कालिया लता ॥

“निशदाश्रपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
तैलप्रस्थं समादाय गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
आरग्वधो भङ्गराजो जयाधुल्लररात्रयः ।
इन्द्राशनाभिखर्जूरं गोमथाकं कुङ्कुमम् ॥

तैलतुल्यं प्रदातव्यं खरसञ्च एषकं एषकं ।
महाकालवचा ब्रह्मी तुम्बाभित्तुहपुलिका ॥
कुचेना कुलका रात्रिमिषगामा च यश्रिका ।
सम्पाकमर्कक्षीरञ्च कासुन्दं श्वरमूलकम्” ॥

कासुन्दमूलकं कालकासुन्दामूलम् । कासुन्दः
खरमर्दकमिति क्षचित्पाठः तन्मते ईश्वरमूलस्थाने
अपामार्गमूलम् ॥

“आयु जिङ्गी महातिक्ता विशाला कृपिपत्रकम् ।
पूतिकास्कोत मूर्ध्ना च सप्तपर्णं शिरीषकम्” ॥
कृपिपत्रकं विह्वतिपत्रम् ॥

“कुटुनं पित्तमर्दञ्च महानिम्बं तथैव च ।
गुडूची चन्द्ररेखा च सोमराट् चक्रमर्दकम् ॥
तुम्बाभित्तुहपुलिकाकन्दकं कटुरोहिणी ।
शटीदार्वी चिदत् पद्मयश्रिकागुणपुष्करम् ॥

कर्पूरं कटुपलं मांसी सुरैलाट् बघाभयम् ।
एतेषां कार्ष्णिकैः कण्ठैर्गात्रा कन्दर्प उच्यते ॥
अद्यादश्रविधं कुष्ठं यश्रिमज्जगतं तथा ।
हस्तपादाङ्गुलीसन्धिगणितं सर्वसन्धिषु ॥

अधिकाणि च मांसानि यस्य गात्रे भविष्यति ।
नासाकर्णास्यवैकल्यं भेकाकारवपुस्त्वचम् ॥
श्वेतं रक्तं तथा कुष्ठं नागावर्णं विपादिकम् ।
श्वित्रं बद्धविधञ्चैव वातशोणितमेव च ॥

कपालं क्रिमिजं कुष्ठं कण्डूद्रुविचर्चिकाम् ।
यामादिस्कोटकादीनि क्रिमिदृष्टिं तथैव च ॥
कटीद्रुं मसूरीञ्च किटिभं रक्तमण्डकम् ।
कुष्ठमौडुम्बरं पद्मं महापद्मं तथैव च ॥

गणगण्डाब्दं हन्याङ्गुलमानां भगन्दरम् ।
वातजं पित्तजञ्चैव श्लेष्मजं साङ्गिपातकम् ॥
एकीकृत्यं द्वापलञ्च कुष्ठं हन्यान्न संशयः” ॥
इति कन्दर्पसारतैलम् ॥ ६७ ॥

“महातकाणां पवनोद्धतानां
हन्त्युदागाश्च यदाङ्गं स्यात् ।
तच्छेदकापूर्यकणैर्विद्वेष्य

कुष्ठः

प्रक्षालयित्वा विद्वेषेत् प्रवाते ।
शुष्कं पुनस्तद्विद्वेषीकृतञ्च
ततः पचेदशु चतुर्गुणाद् ॥

तत्पादशेषं परिपूतशीतम्
क्षीरेण तुल्येन पुनः पचेत् ॥
तद्वज्रं शर्करया विकीर्यं
ततः खनेनोन्मथितं विघ्नाय ॥

तत् सप्तरात्रादुपनातवीर्यं
सुधारसादप्यधिकात्मनेति ॥
प्रातर्विबुद्धः क्षतदेवकाव्यो
मात्राञ्च खादेत् क्षणरीरयोग्याम् ॥

न चात्रपात्रे परिहार्यमस्ति
न चातये चाध्वनि मैथुने च ॥
यथेष्टपेष्टो विहितोपयोगा-
द्वेभ्यः काश्चनराश्रिगौरः ।

अनन्यमेधा नरसिंहतेजा
हृष्टेन्द्रियोऽप्याहतबुद्धिसत्त्वः ॥
दन्ताश्च शीघ्राः पुनरुद्भवन्ति
केशाश्च शुक्लाः पुनरेव दिव्याः ।

नीलाङ्गनालिप्रतिमा भवन्ति
त्वचो विवर्णाः पुनरेव दिव्याः ॥
विशीर्षकमाङ्गलिनासिकोऽपि
क्रिमिद्वितो भिन्नगणोऽपि कुण्डी ।

सोऽपि कमादङ्गुरिताग्रशाल-
क्षार्यथा भाति नमोऽप्युसितः ॥
उद्गान् मयूरान् जयति खरेण
बलेन नागस्तुरगो जवेन ।

रसायनस्यास्य नरः प्रसादा-
दृहस्यतेरप्यधिकोऽपि बुद्ध्या ॥
यश्रान् विशालान् पुनरुत्तिरोवान्
मृच्छति शीघ्रं न च मथ्यते तु ।

कुर्वन्निमं कल्पमनस्यबुद्धि-
र्जिविभरो वर्षशतानि पञ्च ॥
राजा ह्ययं सर्वरसायनाणां
चकार योगं भगवानगस्त्यः” ॥

इति अमृतभक्षतकम् ॥ ६८ ॥
“निम्बं गोपादया कङ्गी जयन्ती चित्रका धनम् ।
पण्डारयङ्गजानन्तावचाखदिरचन्दनम्” ॥

अरखञ्च हाकुचवीजम् ।
“पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम् ।
श्यामेन्द्रवारणी मूर्ध्ना विकृक्केन्द्रविमानकम् ॥

हस्तकर्माभ्युता ज्ञेया पटोणं रजनीद्वयम् ।
कर्णारग्वधसप्ताङ्गुलान्वेषोऽष्टापलम्” ॥
ज्ञेया महानिम्बम् । कर्णारग्वधः श्रोत्राक्षिपल
सङ्का ।

“भूकन्दं द्रव्यपर्णञ्च जिङ्गी पद्माट्मूचकी ।
विश्वकसेना च कैटव्यं शरपुष्पा क्षीरककुली ॥
रवां द्विपलिकान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
अष्टमागवशेषान् कषायमवतारयेत् ॥

महातकासहस्राणि नीलिं क्षित्वाभ्युद्वेज्य ॥
चतुर्मागवशेषान् कषायमवतारयेत् ॥
तौ कषायौ समादाय वक्ष्यपूतौ च कारयेत् ॥

कुष्ठः

गुणस्य तु गुणा ताभ्यां कषायं विपचेत् भिषक् ।
मल्लतकसहस्राणां मज्जनं तच्च दापयेत् ।
भिषकुभिषकास्तुल्यैस्त्वानां पक्वं पक्वं ।
दीपकस्य पक्वैव चातुर्वर्त्तं पक्वांशिकम् ।
संभूतं प्रक्षिपेदथ कन्दकञ्च चतुःपणम् ।
शिवभाष्ये विनिश्चित्य स्थापयेत् कुष्ठको भिषक् ।
महाभङ्गातको ह्येव महादेवेन निर्मितः ।
जगतस्तु हितार्थाय जयेच्छीघ्रं न संशयः ।
श्विमौकुम्भरं दद्रुमृगजिह्वं सकाकयम् ।
पुच्छरीकञ्च चमैराख्यं विष्कोटं मण्डलं तथा ।
कण्डं कषाणं कण्डूषं पामानं सविपादिकम् ।
वातरक्तसुदावर्त्तं पाण्डुरोगं ब्रह्मकिमीन् ।
अष्टासि बटप्रकाराणि कासं श्वासं भगन्दरम् ।
सदाभ्यासेन पणितमामवातं सुदुस्तरम् ।
अनुपाने प्रयोक्तव्यं छिन्नाकाथं पयोऽथवा ।
भोजने च सदा भोज्यमुष्णान्नं विशेषतः” ॥

इति महाभङ्गातकगुः ॥ ६६ ॥

“कुत्ताग्रमुखसंयुक्तं पक्वमेकं रसस्य वै ।
पक्वं कौहस्य तापस्य पक्वं मल्लतकस्य च ।
गन्धकस्य पक्वैकमभ्यक्तस्य च गुग्गुलीः ।
हरीतकीविभीतकयोश्चूर्णं कर्षद्वयं द्वयोः ।
अष्टमाषाधिकं तच्च धान्याः पाणितनानि बट ।
घृतं घृष्टगुणं कौहात् द्वात्रिंशल्लिपकाजलम् ।
एकं कृत्वा पचेत् पात्रे कौहे च विधिपूर्वकम् ।
पाकमेतस्य जानीयात् कुष्ठको कौहपाकवित् ।
विबुधः प्रातस्तथाय गुरुदेवविजार्चकः ।
रक्तिकादिक्लमेवैव घृतभामरमर्दितम् ।
कौहे कौहस्य द्रव्येण कुर्व्यादेतद्भाषयन् ।
अनुपानञ्च कुर्वीत नारिकेलोदकं पयः ।
सर्वकुष्ठहरं श्रेष्ठं वशीपणितनाशनम् ।
पाण्डुमेहामवातघ्नं वातरक्तव्यापहम् ।
क्षिप्रशोथाम्परीशूणदुर्गमवातरोगनुत् ।
क्षयं हन्ति महाश्वासमन्वयं सुक्ष्वर्जम् ।
अप्रिसन्दीपनं हृद्यं कान्धायुर्वल्लज्जितम् ॥

विवर्ण्य शाकास्त्रमपि स्त्रियञ्च
सेव्यो रसो जाङ्गलजाविकानाम् ।
शाक्योदकं बलिकमाव्यमुद्र-
कौत्रं गुः क्षीरमिह क्रियायाम् ।
शास्त्रिणं गुर्व्यादिहृत्कार-
श्लिषाजतुक्षीयुतं पयञ्च ।
सर्पिर्गते भक्षयतो विहङ्गान्
प्रपूज्यते दुर्बलदेहघातुः ।
कृष्णस्य पक्षस्य सिते तु पक्षे
त्रिपञ्चरात्रेण यथा शशाङ्कः” ॥

पाकनक्षत्रं यथा,—

“वक्षे निष्पीडितं सख्ये खूणतनौ घने दृढे ।
समुद्रं भाषते कालं न निःसरति सन्धिभिः ।
न च शब्दायते वज्रौ तदा विजिह्वं विनिर्दिशेत्”
इति अष्टतामुरकौहम् ॥ ७० ॥
“गन्धकेन घृतं ताम्रं दध्मभागं समुद्धरेत् ।
उपवर्णं पक्वभागं स्यादस्तस्य द्विभागिकम् ।
वातघ्नं कुष्ठिने कण्ठमनुपानस्य योगतः ।

कुष्ठः

गणिते स्फुटिते चैव विपुले मण्डले तथा ।
विचर्षिकादङ्गुपामासं कुष्ठप्रधानतः” ॥
इति उदयभास्करः ॥ ७१ ॥
“ताणकं वंशपत्राख्यं कुष्ठाख्यसलिले क्षिपेत् ।
सतथा वा जिघा वापि दध्मास्त्रेण तथैव च ।
शोधयित्वा पुनः शुष्कं घृष्येत् तदङ्गुलान् ।
ततः शरावके यन्त्रे स्थापयेत् कुष्ठको भिषक् ।
वदरीपक्षवोत्येन लेपनं कारयेत् ततः ।
अरुणाभमघःपात्रं तावज्ज्वाला प्रदीयते ।
खाङ्गुलीतं समुद्धृत्य माणिक्याभो भवेत्तसः ।
घृतक्षीमेण संमर्द्य खादयेत्तत्तिकादयम् ।
संपूज्य देवदेवेशं कुष्ठरोगाद्भिमुच्यते ।
स्फुटितं गणितं कुष्ठं वातरक्तं भगन्दरम् ।
नाडीप्रणं त्रयं दुष्टसुपदं विचर्षिकाम् । [यान् ।
नासास्यसम्भवान् रोगान् क्षतान् हन्यात् सुदार-
पुच्छरीकञ्च चमैराख्यं विष्कोटं मण्डलं तथा” ॥

इति रसमाधिक्यम् ॥ ७२ ॥

“कुष्ठाख्यत्रिपलातैलकन्याकाङ्गिकमवितम् ।
ताणकं तुल्यगन्धं स्यादङ्गुलपरदमर्दितम् ।
अनाक्षीरेण निम्बकन्यातोयैर्दिग्गजयम् ।
प्रत्येकं भावयेत् शुष्कं चक्रिकाकारतां गतम् ।
विपचेत् हृदिकामध्ये पक्षाशक्षारमध्यगम् ।
यामान् दादश शीतेऽस्मिन् प्रयोज्यं रक्तिकादयम् ।
हन्यछादश कुष्ठानि रोमविध्वंसनं तथा ।
द्विविधं वातरक्तञ्च नाडीदुष्टप्रणानि च” ॥

इति तालकेश्वरः ॥ ७३ ॥

“दद्रुमृगवाद्यास्त्रिभसं दत्त्वा तान् सघूर्णितम् ।
पुनः पुनश्च संमर्द्य शुष्कं कृत्वा घृष्टे दहेत्” ॥
वाणाङ्गुलिरसं शरपुष्पपत्ररसम् ।
दृढस्याख्यां घृतं क्षारं पालाशक्षारपथ्यधः ।
ततो ज्वाला प्रदातव्या दिनरात्रे मृतं भवेत् ॥
शुक्लवर्णो यदा च स्यादभौ दत्ते न धूमकम् ।
तदा क्षातं मृतं तान् सर्वकुष्ठविनाशनम् ॥
गलत् कुष्ठं वातरक्तं ताम्रवर्णञ्च मण्डलम् ।
शीतपित्तमहादुष्कुण्डलद्विनाशनम् ।
पथ्यं मन्दरचयकं सुदुष्पं यथेच्छया” ॥

इति तालकेश्वरः ॥ ७४ ॥ अतिदृष्टफलोऽयम् ।

“संमर्द्य तालकं शुष्कं वंशपत्राख्यमुष्णकैः ।
कुष्ठाख्यनीरे सम्भाष्य त्रिदिनं शोधयेत् पुनः ।
घृतकन्यात्रवैभूर्यो भावयेच्च दिनत्रयम् ।
संमर्द्य कान्तिनैव दध्मास्त्रेण विमर्दयेत् ॥
संमर्द्य घूर्णसलिले रमे घौर्णवे पुनः ।
त्रिदिनं मर्दयित्वा तु कारयेत् खटिकाकृतम् ॥
स्याख्यां दृढतरायान्तु पक्षाशक्षारसचयम् ।
उपवर्णक्षालनस्य क्षारं दत्त्वा शरावकैः ॥
पिघाय लेपयेत् यन्त्रात् पूरयेत् क्षारसचयम् ।
पुनरुद्धं शरावेण लेपयेत्तत् दृढं ततः ।
द्वात्रिंशद्वयमपथ्यं वज्रज्वाला प्रदीयते ।
एवं सिद्धेन तालेन गन्धवोत्येन मेलेयेत् ॥
द्वयोन्मुखं जीर्णताम्रं बालुकायन्त्रं पचेत् ।
अयं तालेश्वरो नाम रसः परमदुर्लभः ॥
हन्यछादश कुष्ठानि वातघ्नोक्षितनाशनः ।

कुष्ठारिः

रक्तमण्डलमन्वयं स्फुटितं गणितं तथा ।
वज्ररूपं सर्वजातं नाशयेदविकल्पतः ।
दुष्टप्रणञ्च वीर्यपं त्वग्दोषञ्च विनाशयेत् ॥
दृष्टो वारसहस्रञ्च रोगवारणकेशरी” ॥

इति महातानकेश्वरः ॥ ७५ ॥

“कुष्ठाख्यत्रिपलातैलकन्याकाङ्गिकमवितम् ।
तालुकं तुल्यगन्धं स्यादङ्गुलपरदमर्दितम् ।
अनाक्षीरेण निम्बकन्यातोयैर्दिग्गजयम् ।
प्रत्येकं भावयेच्छुष्कं चक्रिकाकारतां गतम् ।
विपचेत् हृदिकामध्ये पक्षाशक्षारमध्यगम् ।
यामान् दादश शीतेऽस्मिन् प्रयोज्यं रक्तिकादयम् ।
हन्यछादश कुष्ठानि रोमविध्वंसनं तथा” ॥

इति तालकेश्वरः ॥ ७६ ॥

इति गोविन्दविशारदक्षतभेषज्यज्ञावल्यां कुष्ठ-
चिकित्सा समाप्ता ॥

कुष्ठकेतुः, पुं, (कुष्ठस्त्रिपलाशकः केतुरिव) भूष्याङ्गल्यः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठगन्धि, स्त्री, (कुष्ठस्यैव गन्धोऽस्य । समासे इच्) ।

एलवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नः, पुं, (कुष्ठं हन्ति इति । हन् + टच्) हिता-
वली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नो, स्त्री, (कुष्ठघ्न + स्त्रियां टित्वात् ङीप्) काको-
दुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

(वाकुची । अस्याः पर्याया यथा ।

“अवशृजो वाकुची स्यात् सोमरात्रौ सुपर्णिका ।

शशिलेखा क्षयापला सोमापूति फलीति च ॥

सोमवल्ली कालमेधो कुष्ठघ्नी च प्रकीर्त्तिता” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अस्या व्यवहारो यथा—

“कुटजाम्निमन्वपततखदिरासनसप्तपर्णानि रूचे ।
सिद्धा मधुघृतयुक्ताः कुष्ठघ्नोभक्षयेदभयः” ॥

इति वामटे चिकित्सास्थाने १६ अध्याये ॥

कुष्ठनाशनः, पुं, (कुष्ठं नाशयतीति । नश् + शिच् +
ल्युः) वाराहोक्तः । गौरसर्षपः । इति राज-
निर्घण्टः । क्षीरीशृङ्गः । इति रत्नमाला ॥

कुष्ठनाशिनी, स्त्री, (कुष्ठं नाशयतीति । नश् + शिच्
शितिः । स्त्रियां नान्तात्वात् ङीप्) सोमरात्रिः ।

इति रत्नमाला ॥

कुष्ठनं, स्त्री, (कु क्षित्तिं खनम् । अन्धकादित्वात्
घत्वम्) । कुत्सितखनम् । इति संक्षिप्तसारख्या-
करणम् ॥

कुष्ठसुदनः, पुं, (कुष्ठं सुदयति नाशयतीति । सुदि +
ल्युः) आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(आरग्वधशब्दे गुणपर्याया अस्य ज्ञातव्याः) ।

कुष्ठहन्ता, [ट] पुं, (कुष्ठं हन्ति इति । कुष्ठ + हन्
+ टच्) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठहन्तो, स्त्री, (कुष्ठहन्तु + स्त्रियां ऋदन्तात्
ङीप्) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः । हाकुच
इति भाषा ।

कुष्ठहत्, पुं, (कुष्ठं हरतीति । कुष्ठ + ह् + क्षिप्
तुगागमञ्च) खदिरवृक्षः । इति चिकित्साशेषः ॥

कुष्ठारिः, पुं, (कुष्ठस्य अरिः शत्रुः नाशक इत्यर्थः) ।

विट्खदिरः । इति शब्दचम्पिका ॥ पटोणः ।
आदित्यपत्रः । खदिरः । गन्धकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कुष्ठी, [न्] चि, (कुष्ठः अस्यास्तीति । कुष्ठ +
इतिः ।) कुष्ठरोगयुक्तः । (यथा, मनुः । १ । ७ ।

“क्षय्यामयाथपस्मारिन्विचिकुष्ठिकुक्षानि च” ॥)

कुष्ठकं, स्त्री, (कुष्ठ + “कुटिकुष्ठिभ्यां कणनन्” । उणां
४ । १८६ । इति कणनन् ।) छेदकम् । विकणितम् ।
इत्युदादिकोषः ॥

कुष्माण्डः, पुं स्त्री, शिवस्य गणदेवताभेदः । (यथा,
विष्णुपुराणे । १ । १२ । १३ ।

“कुष्माण्डा विविधै रूपैः सहस्रेणा मङ्गलानि ॥

समाधिभङ्गमत्नन्तं सारव्याः कर्तुमातुराः” ॥)

भयविशेषः इति मेदिनी । (कुष्माण्डाकारत्वात्

शिवगणभङ्गयोक्त्यात्वम् ॥ कु ईषत् उष्मा

अण्डेय वीजेभ्य यस्य ।) दृष्टफलकताविशेषः ।

कुम्डा इति कोष्ठः । इति च भाषा । तत्प-

र्यायः । छयावासः २ तिमिषः ३ ग्राम्यकर्कटी

४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुष्माण्डकः ५ कर्कारः

६ । इत्यमरः ॥ पुष्पफलः ७ । इति रत्नमाला ॥

कुष्माण्डो ८ कर्कोटिका ९ कुष्माण्डो १० दृष्टफला

११ सुफला १२ कुष्ठफला १३ नागपुष्पफला १४

मुनी १५ कुष्माण्डः १६ शिखिर्दण्डः १७ । इति

शब्दरत्नावली ॥ कुष्माण्डकः १८ । इत्यमरटीका ॥

अपि च ।

“कुष्माण्डं स्यात् पुष्पफलं पीतपुष्पं दृष्टफलम् ।

कुष्माण्डं दृष्टं दृष्टं गुरुपित्तास्रवातनुत् ॥

बालं पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम् ।

दृढं नातिहिमं स्याद् सत्तारं दीपनं क्षु ॥

वस्तिमुज्ज्वलं चेतोरोगहृत् सर्वदोषजित्” ॥*॥

अथ कोष्ठखी ।

“कुष्माण्डो तु भृशं लघ्वो कर्कारोऽपि कीर्त्तिता ।

कर्कारोऽपि हि शीतो ग्लान्तिपित्तहृत् गुरुः ।

पक्वा तिलामिजननी सत्तारा कफवातनुत्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य फलगुणाः । मूत्राघात-

प्रमेहक्ष्माश्लीनाशित्वम् । विगमूत्रग्लपनत्वम् ।

दृष्टान्तिशमनत्वम् । जीर्णान्नपुष्टिप्रदत्वम् । शुक्र-

दृढिकारित्वम् । स्यादुत्तरत्वम् । अरोचकहरत्वम् ।

बलकारित्वम् । पित्तापहत्वम् । बल्लोफलानां मध्ये

प्रवरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य बालफल-

गुणाः । पित्तहरत्वम् । मध्यमफलगुणौ । कफ-

कारित्वम् । अतिगुरुपाकित्वम् ॥ पक्वफलगुणाः ।

क्षुधापाकित्वम् । उष्णत्वम् । क्षाररसत्वम् । अपि-

दीपनत्वम् । वस्तिशोधनत्वम् । सर्वदोषनाशि-

त्वम् । हृद्यत्वम् । चित्तविकारिणः पथ्यात्वम् ॥

अस्य नाडिकागुणाः । क्षाररसत्वम् । मधुरत्वम् ।

गुरुत्वम् । रुक्षत्वम् । रुचिकारित्वम् । वायुकषा-

श्लीशकर्करारोगनाशित्वम् ॥ अस्य मज्जगुणाः ।

शुक्रकारित्वम् । पित्तनाशित्वम् । वस्तिशोधन-

त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

कुष्माण्डकः, पुं, (कुष्माण्ड + कर्त्तृ कन् ।) कुष्माण्डः ।

इत्यमरः । २ । ४ । १५५ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।

“दृते तमे विनिःक्षिप्य खण्डान् कुष्माण्डसम्भवान् ।

वाताकुविधना कुर्वात् प्रलेह्यतज्जनादिकम् ॥

वेसवारास्तत्रोद्यते तज्जनपूर्वकम् ।

कुष्माण्डकं फलं सिद्धं विदुः सुखादु सुन्दरम्” ॥

नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । २५ । ११ ।

“नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकोऽपरः” ॥)

“कुष्माण्डो, स्त्री, (कुष्माण्ड + स्त्रियां जातित्वात् स्त्री ॥)

उमा । (मसिना ।) क्षोषधी । इति जेमचन्द्रः ॥

कर्कारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागजिघासविशेषः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

कुस इ कि भासने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (धुरां-

पत्ते आं-परं-अकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमखरी ।

इ कुंस्यते । कि कुंसयति कुंसति । भासनं दीप्तिः ।

इति दुर्गादासः ॥

कुस य इर स्त्रिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-

परं-सकं-सेट् ।) य, कुस्यति बाणा कान्तम् । इर

अकुसत् अकोसीत् । अस्मात् एवादित्वात्त्रिण्यं इ

इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

कुसनं, स्त्री, (कुस + कणच् ।) कुशनम् । इत्यमर-

टीका ॥

कुसितः, पुं, (कुस + “कुसेरम्भोमेदेताः” । उणां ४ ।

१०६ । इति इतः ।) जनपदः । इति सिद्धान्त-

कौमुद्यामुदादिहतिः ॥

कुसिदायी, स्त्री, (स्त्रीत्वर्थे “दृषाकप्यप्रिकुसित-

कुसिदानामुदासः” । ४ । ११ । ३७ । इति प्रकृतेरैकारा

देशो ङीप् च ।) कुसीदपत्नी । इति जटाधरः ॥

कुसिम्बी, स्त्री, (कौ एथियां शिम्बोति श्याता ।

एभोदरात् सः ।) शिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ।

(“कुसिम्बिबल्लोप्रभवास्तु शिम्बाः” ॥

इति सञ्ज्ञते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कुसीदं, स्त्री, (कुस + “कुसेरम्भोमेदेताः” उणां । ४

१०६ । इति इदप्रत्ययः । इह सूत्रे द्वितीयप्रत्ययो

ऋसादिर्दीर्घादिस्तेति तन्नेयोपासः । दृषाकप्य-

मीति सूत्रे ऋस् एवेति हस्तिकारहरदत्तादयः ।

यदा कुसितं निजस्वरूपदृष्टिदानेनेत्यर्थः सीदति-

अधोमर्गो यत्र । एभोदरात् साधुः । यथा दृष्ट-

स्यत्सुतौ “कुसितात् सीदतस्त्रैर्विषण्वैः प्रष्ट-

ह्यते । चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यमन्यतः” ॥)

ऋषदानभोविका । दृष्टाजीवनम् । सुद वाङ्मि-

देशोऽया इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । अर्थ

प्रयोगः २ दृष्टिजीविका ३ । इत्यमरः । २ । ६ ।

४ ॥ यथा,—

“कुसीदद्विषाणिष्यं प्रकुर्वीताख्यं ज्ञतम् ।

आपत्काले खयं कुर्वन् नैवसा युज्यते हिजः ॥

बहवो वसन्तोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।

सर्वेषामपि चैवैषां कुसीदमधिकं विदुः ॥

अनादृष्ट्या राजभयान्मूषिकाद्यैवपत्रैः ।

कथादिके भवेद्बाधा सा कुसीदे न विद्यते ॥

शुक्रपक्षे तथा ह्येष रज्ज्यां दिवसेऽपि वा ।

उष्ये वर्षति शीते वा बर्द्धनं न निवर्त्तते ॥

देशं गतानां वा दृष्टिर्नापापण्योपजीविनाम् ।

कुसीदं सर्वतः सख्यं संख्यतस्यैव जायते ॥

जन्मकामः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत् ।

ते ह्यप्राप्तस्य तद्दोषं श्रमयन्ति न संशयः ॥

वयिक् कुसीदी दद्यात् वक्त्रं मां काश्चनादिकम् ।

क्षीवोवोऽप्राप्तानि यानश्रम्यासनानि च ॥

पण्येभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुसर्वादिकं ज्ञतम् ।

पादेनायस्य पारब्धं कुर्वात् सख्यमात्मवान् ॥

अर्द्धेन चात्मभरयं निवर्त्तयन्निष्कामिवम् ।

पादस्य प्रार्थमायस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत् ॥

विद्या शिष्यं भूतिः सेवा मोरसं विषयिः क्षयिः ।

दत्तिर्मेघं कुसीदस्य दृष्ट जीवनेतवः” ॥

इति गाढे २१५ अध्यायः ॥ * । गोतमः ।

“क्षयिगोरक्षवाणिज्यक्षायं ज्ञतं कुसीदयेति ।

कुसीदस्य एवम् एवम् सख्यं ज्ञतस्याप्युपशान्नायम्” ॥

कुसीदं दृष्टिकर्मेति प्रदेशान्तरेऽभिधानात् इति

कल्पतरुः । दृष्टस्यतिः ।

“कुसीदं क्षयिवाणिज्यं प्रकुर्वीताख्यं ज्ञतम् ।

आपत्काले खयं कुर्वन् नैवसा युज्यते हिजः ॥

जन्मकामः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् ।

ते ह्यप्राप्तस्य तद्दोषं श्रमयन्ति न संशयः ॥

वयिक् कुसीदी दद्यात् वक्त्रं मां काश्चनादिकम् ।

क्षीवोवोऽप्राप्तानि यानश्रम्यासनानि च ॥

पण्येभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुसर्वादिकं ज्ञतम् ॥

वयिक् कुसीद्यदोषः स्यात् ब्राह्मणाणां पूजनात् ।

राक्षसेत्या तु वक्त्रं मां देवतानां विंशतिम् ॥

विंशद्भूमिषु विप्राणां क्षयिं ज्ञत्वा न दोषभाक्” ॥

तथा, मनुः ।

“अश्रोतिभागं गृह्णीयात् मासादार्द्धविका ज्ञतात् ।

द्विकं ज्ञतं वा गृह्णीयात् सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥

द्विकं ज्ञतस्य गृह्णीतु न भवत्यर्थकिलिबो ।

ज्ञतकार्षापणे अश्रोतिभागं विंशतिं पयान्” ॥

द्विकं पुराणद्वयम् । एवंविधनियममतिशय

अनापदि खयमन्यद्वारा वा यः क्षाण्ड्येन खय-

हरति तस्यैव प्रायश्चित्तम् । आपदि तु खयंकरय

नियमातिक्रमे च न दोषः । इति प्रायश्चित्त-

विवेकः । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ कुसीदिके चि ।

इति मेदिनी ॥

कुसीदायी, स्त्री, (कुसीदः कुसीदजीवी तस्य पत्नी ।

मुग्धबोधमते ईप् रेष्ट्वा । पाणिन्यादिमते तु

कुसितकुसिदशब्दाभ्यां ऋसमध्याभ्यामेव ङीप् ऐष

इति विशेषः । तदा “दृषाकप्यप्रिकुसितकुसिदानामु

दासः” । ४ । १३० । इति प्रकृतेरैकारादेशो

ङीप् च ।) कुसीदपत्नी । इति जटाधरः ॥

कुसीदिकः, चि, (कुसीदं दृष्टिकर्तृ प्रथं कुसीदं तत्

प्रत्ययस्य । “कुसीददृष्टैकादशात् ङङ्ङौ” । ४ ।

४ । ३१ । इति छन् ।) दृष्टिजीवी । तत्पर्यायः ।

वार्द्धविकः २ दृष्टाजीवः ३ वार्द्धविकः ४ । इत्यमरः ।

२ । ६ । ५ ॥ कुसीदः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

कुसीदी ६ । यथा, आह्निकतत्त्वे ॥

“वयिक् कुसीद्यदोषः स्यात् ब्राह्मणाणां पूजनात्” ॥

कुसुमं, स्त्री, (“कुसेरम्भोमेदेताः” उणां ४ । १०६ ।

इति उमः । निपातनात् गुणाभावाः ।) पुष्पम् ।

(यथा, ऋतुसंहारे वसन्तवर्द्धने ४ ।

कुसुमा

“बाहीनानां मन्दिरेष्वनां

प्रशास्त्राभावां प्रमदावनानां ।

सूत्रमुभावां कुसुमानतानां

ददति सौरभ्यमयं वसन्तः” ।

यस्य कुसुमविशेषाणां प्रशान्तरसुखभवादिस्तु चकत्वं
रश्मितं यथा दृष्टव्यं हितायां २६ अध्याये ।

“यस्य कुसुमसम्पत्तिर्बलवन्तीनां विनोक्तं विवे-
चनम् । कुसुमस्य प्रशान्तां निवृत्तिश्चापि प्रस्थानम्” ।

केन कस्य दृष्टिर्हेया तदाह ।

“प्राक्तेन कालमप्राप्तीरक्षाशोकेन रक्तप्रशान्तिः ।

पायकः क्षीरिकाया गोलाशोकेन मन्दरकः ॥

अयोधेन तु वनकस्मिन्कुसुमद्वया च वटिको भवति ।

अन्त्येन ज्ञेया निवृत्तिः सर्वप्रस्थानम् ॥

जम्बूनिक्षिप्तमाषाः शिरीषद्वया च कङ्क निवृत्तिः ।

गोधूमाश्च मधुकैर्यवद्विः सप्तपर्येण ॥

अतिसुखककुम्भाभ्यां कर्पासं सर्वपानं वदेदसन्तैः ।

वदरीभिश्च कुण्डल्यांश्चिरविवेनादिश्रेष्ठान् ॥

अतस्तीव्रतपस्यैः पलाशकुसुमैश्च कोद्रवा ज्ञेयाः ।

तिक्तकेन शङ्खमौक्तिकरजतान्यथ चेकुदेन शङ्खः ॥

करिञ्जश्च हस्तिकर्षै रदिष्टा वाजिनोऽश्वकर्जेन ।

गावश्च पाटनाभिः कदलीभिरजाविकं भवति ॥

चम्पककुसुमैः कनकं विद्रुमसम्पत्तं बन्धुजीवेन ।

कुसुमकद्वया वचं वैदृश्यं नन्दिकावर्त्तैः ॥

विद्याश्च सिन्धुवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भेन ।

रक्तोत्पलेन राजा मन्त्री गोतोत्पलेनोक्तः ॥

मेढो सुवर्णपुष्पैः पद्मैर्विप्राः पुरोहिताः कुसुदैः ।

सौगन्धिकेन वनपतिरक्षेण हिरण्यपरिद्विष्टः ॥

आर्क्षैः क्षेमं मन्त्रातर्क्षेभ्यं प्रीलुम्निस्तथारोग्यम् ।

खदिरशमोभ्यां दुर्मिच्छमज्जुनैः प्रोभगा दृष्टिः ॥

पिप्पुमहंगाग कुसुमैः सुभिच्छमयमारुतः कपित्थेन ।

निष्ठुलेनादृष्टिभयं व्याधिभयं भवति कुटजेन ॥

दूर्वाकुङ्कुमकुसुमाभ्यां भिक्षुर्वज्रश्च कोविदारेण ।

प्रशामानतामिद्वया बन्धव्यो दृष्टिमायान्ति” ॥

वनम् । क्षीरजः । (यथा, ज्योतिषशास्त्रे ।

“यदा नार्थाः पितुर्गते कुसुमस्तनसम्भवः” ।)

नेचरोगविशेषः । इति मेदिनी ॥

कुसुमपुरं, स्त्री, (कुसुमाख्यं पुरम् ।) पुरविशेषः ।

पाटना इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । पाटलि-

पुलम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुमाराक्षसे

श्याम् । “सखे ! विरागपुत्र ! वर्गयेदानीं कुसुम-

पुरदत्तान्त्येषं अपि क्षमन्ते कुसुमपुरनिवासि-

नोऽस्मादुपनायं चन्द्रगुप्तप्रकृतयः” ।)

कुसुमसम्पत्तिः, स्त्री, (कुसुमं मध्ये अन्त्यन्तरे यस्य ।)

दृष्टविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । चाणित्वा

गाह इति भाषा ॥

कुसुमाङ्गनं, स्त्री, (कुसुमाकारमङ्गनं शाकपार्थि-

वदिवत् समासः ।) कुसुमाकाररीतिमलसम्भव-

मङ्गनम् । तत्पर्यायः । पौष्यकम् २ रीतिपुष्पम् ३

पुष्पकेतु ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ । राज-

निर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ पुष्पाङ्गनशब्दे दृश्यौ ।

कुसुमात्मकं, स्त्री, (कुसुममेवात्मा स्वस्वयं यस्य ।)

कप ।) कुङ्कुमम् । इति शारावली ॥

कुसुम्भः

कुसुमाधिपः, पुं, (कुसुमेव कुसुमप्रधानद्वयेषु अधिपः

श्रेष्ठः ।) चम्पकद्वयः । इति शब्दरत्नावली ॥

(चम्पकशब्दे ऽस्य विवृतिर्याख्येया ॥)

कुसुमाधिराट्, [ज] पुं, (कुसुमेव कुसुमप्रधानद्वयेषु

अधिराजते दूरव्यापिसुगन्धित्वात् । अधि + राज्

+ क्तिप् ।) चम्पकद्वयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुसुमायुधः, पुं, (कुसुमानि आयुधानि अस्त्राणि

अस्य ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, प्राकुन्तले श्याम् ।

“भगवन् मन्मथ ! कुतस्ते कुसुमायुधस्य सत-

सौख्यमेतत्” । तथा, कुमारः च । ४ । ४० ।

“कुसुमायुधपति ! दुर्लभ-

स्तव मर्त्ता न विराड्भविष्यति” । इति ॥)

कुसुमाक्षः, पुं, (कुसुमवत् लोभनीयं द्रव्यादिकं आ-

णाति सन्धक् अगोचरेणैव दृष्टाति । आ + णा

+ कः ।) चौरः । इति शारावली ॥

कुसुमासवं, स्त्री, (कुसुमानां तद्रसानां आसवम्

मयम् ।) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुसुमेधुः, पुं, (कुसुमानि इधवो वाणा यस्य ।) काम-

देवः । इत्यमरः । १ । १२७ । (यथा, माघे । ८ । ७० ।

“सन्ध्याम् कपनविधौ तमङ्गमौष्ठ

स्त्राम्बूलद्युतिविशदो विनासिनीनाम् ।

वासश्च प्रतप्तु विविक्तमस्त्रितीया-

नाकन्धो यदि कुसुमेधुया न श्रूयः” ॥)

कुसुम्भं, स्त्री, (कौ पृथिव्यां सुम्भति प्रोभते दीप्तिं

प्राप्नोतीत्यर्थः । कु + सुभि + अच् इदित्वात् लुम् ।)

स्वर्गम् । इति मेदिनी । पुष्पविशेषः । कुसुमफुल

इति भाषा । (यथा, ऋतुसंहारे वसन्तवर्णने ६ ।

“कुसुम्भरागावस्थितैर्दुकूलै

नितम्बविम्बाणि विनासिनीनाम् ।

तन्वन्तुकैः कुङ्कुमरागगौरैः

अलङ्कृत्यन्ते स्तनमण्डलानि” ॥)

तत्पर्यायः । कमलोत्तमम् २ वज्रशिखम् ३ महा-

रजनम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १०६ । पावकम् ५

पीतम् ६ पद्मोत्तरम् ७ रक्तम् ८ लोहितम् ९

वस्त्ररङ्गनम् १० अग्निशिखम् ११ । अस्य शाक-

गुणाः । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विण्मूत्र-

दोषमदनाशित्वम् । दृष्टिप्रसादनत्वम् । रुचि-

प्रदत्वम् । अपिदीप्तिकारित्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ रूक्षत्वम् । कफवायुनाशित्वम् । पित्त-

कारित्वम् । तत्तैलगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।

त्रिदोषकारित्वम् । गुरुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

क्षमियक्षमजननाशित्वम् । तेजोबलकारित्वम् ।

धर्मयोगेनास्य गुणाः । त्रिदोषकारित्वम् । पुष्टिबल-

क्षयकङ्ककारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुस-

म्भशाकमन्त्र्यो निवेधमाह तिथितत्त्वधृतोऽश्वो-

वचने यथा,—

“कुसुम्भं क्षमिताश्रकं दन्ताकं पूतिकां तथा ।

मन्त्रयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो विजः” ॥)

कुसुम्भः, पुं, (“कुसेरम्भोमेदेता” । उवा । ४ । १०६ ।

इति उष्म प्रत्ययः ।) कमण्डलुः । इत्यमरः । ३ ।

३ । १३६ । (यथा, मनु । ६ । ५२ ।

कुह

“क्षमकोऽश्वमन्त्र्यः पाप्मी दहो कुसुम्भवान्” ॥)

महारजनद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(कुसुम फल इति भाषा । अस्य पर्याया यथा ।

“पद्मोत्तमविनाशः स्यात् कुसुम्भः शरटक्षणा” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् । अस्य गुणाश्च यथा ।

“कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नो

विदाहिभावादहितः कुसुम्भः” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।)

कुहः, पुं, (कुस् + कृप्रत्ययः ।) किशुलुकः । इति

हेमचन्द्रः ॥

कुसुलः, पुं, (कुस् + कृलच् । यदा कुसुलः निपा-

तनात् सत्वम् ।) कुसुलः । इति कटशब्दार्थे

भरतः ॥

कुहतिः, स्त्री, (कुहतिता इति उपायः व्यवहारो वा ।)

श्राव्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३० । इन्द्रजालम् ।

इति हेमचन्द्रः । (कर्मधारये कुहतिपथः । इति

व्युत्पत्तिचम्बोऽर्थः ॥ कुहतिता इति राधादे

यस्येति वियजे, दुराचारे च ।

यथा, भागवते ८ । २३ । ७ ।

“कस्मादयं कुहत्यः खलयेनयस्ते

दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं भवतः प्रवीताः” ॥)

कुसुम्भः, पुं, (कुं सुवं स्तुभोति । स्तुम्भ + मूला

दित्वात् कः ।) विष्णुः । इत्यमरटीकायां भरता-

दयः ॥ (समुद्रः । तस्यैवं अण् कौस्तुभम् इति

शब्दार्थचिन्तामणिः ।

कुस्तुम्बरी, स्त्री, (कुहतिता तुम्बरी । पृषोदरात् सुटि

साधुः ।) धन्याकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ।

“आद्रां कुस्तुम्बरीं कुर्यात् स्नादुसौगन्धद्वयताम् ।

सा मुष्का मधुरा पाके खिग्धा दृढा दृढाश्नी” ॥)

कुस्तुम्बः, स्त्री, (कुहतिता तुम्बति अर्हयति यत् ।

तुवि अर्हने + बाङ्लकात् उरुप्रत्ययः । जाति-

निर्हेष्टात् सुट् ।) धन्याकम् । इत्यमरः । १६ । १८ ।

(अस्य पर्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“धन्याकं धान्याकं धान्यं कुस्तुम्बः धनीयकम् ।

धन्या कुस्तुम्बरी चान्या वेधनीया वितुम्बकम्” ॥)

(पुं, यद्यविशेषः । यथा, महाभारते । ११ । १५ ।

“कुस्तुम्बः पिशाचश्च गजकर्णो विशाककः ।

एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः” ॥)

कुस क उ मतीक्षिते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां-

आत्म-सक-सेट्) कुहिति च । (अत्र अकं ऋक्षी

दन्त्योपधः । मतीक्षितं बुद्धिपूर्वकदर्शनम् । कुहिव्

कुहितिमीषज्ञास्यम् । क उ, कुसयते जनः । बुद्ध्या

पश्यति कुहितिं स्मयते वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुह त् क उ विस्मायने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदन्तपुरां-आत्म-सक-सेट्) । ऋक्षी । विस्मा-

यनमन्त्यो विस्मयोत्पादनम् । उ कुहयते । कुह-

केनेन्द्रजातिको लोकं विस्माययति इत्यर्थः ।

स्यातां कुहयते विस्मापयते हेतुतो मयमिति

भट्टमल्लदर्शनाद्विस्मापने इति पाठ इत्येके । इति

दुर्गादासः ॥

कुह, य, (“वा ह च कुहति” । ५ । ३ । १३ ।

कुहरं

इति हः। “कु तिहोः” ॥ ७।२।१०८। इति किमः
कुः। कुच। वेदिकप्रयोगोऽयम्। इति व्याकरणम् ॥
(यथा, ऋग्वेदे २।१२।५। “यं स्मा एष्टन्ति
कुह सेतिघोरमुतेमाज्जर्नयो अक्षीत्येनम्” ॥)
कुहः, पुं, (कुहयति विस्माययति ऐश्वर्यप्रभावेन यः।
कुह + णिच् + अच्।) कुवेरः। इति हेमचन्द्रः ॥
(स्त्री, माया। कुहकम्। यथा, रामायणे २।१०६। २७।
सन्तुष्टपञ्चवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवाहये।
“अकुहः अदधानः सन् कार्याकार्यविचक्षणः” ॥)
कुहकं, स्त्री, (कुह + “वञ्जनमन्त्रापि”। उवां
२। ३७ इति कान्।) माया।
(यथा, भागवते १।१।१।
“जन्माद्यस्य धतोऽप्ययादितरतश्चार्थेष्वभिन्नः स-
टाट तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये सुष्ठुति यत्
सूर्यः। तेजोवारिहृदां यथा विनिमयो यथ
त्रिसर्गो मृषा धात्रा स्नेह सदा निरक्तकुहकं सत्वं
परं धीमहि” ॥) तत्पर्यायः। इन्द्रजालम् २ जा-
लम् ३ कुहतिः ४। तद्युक्ते चि। तत्पर्यायः।
धूमः २ वक्षकः ३ शंसकः ४ दाह्याजिनिकः ५
मायो ६ जालिकः ७। इति हेमचन्द्रः। दाम्भिकः।
इत्युगादिकोषः। (सर्पविशेषः। यथा, विष्णु-
पुराणे १।१७। ३८।
“इत्युक्तास्तेन ते सर्पाः कुहकास्तत्तत्कान्धकाः।
अदशन्त समस्तेषु गात्रेष्वतिविशोत्पन्नाः” ॥)
कुहकजीवी, [न्] त्रि, (कुहकेन इन्द्रजालविद्यया
जीवति जीवनयात्रां सम्पादयतीति। कुहक + जीव्
+ णिनिः।) मायाजीवी। इति महाभारतम् ॥
वाजिकर इति भाषा ॥ (सर्पजीव। इति श्रुत्य-
न्तिजम्बोऽर्थः। सापुङ्गे इति भाषा ॥)
कुहकखनः, पुं, (कुहकः विस्मापकः खनः शब्दो-
ऽस्य।) कुक्कुटपक्षी। इति हेमचन्द्रः ॥
कुहकखरः, पुं, (कुहकः विस्मापकः खरो यस्य।)
कुक्कुटः। इति हारावली ॥
कुहकाः, पुं, तानभेदः। यथा, सङ्गीतदामोदरे।
“द्रुतद्वन्द्वं कषुद्वन्द्वं ताले कुहकासंज्ञके” ॥
कुहनं, स्त्री, (कु ईषत् प्रयत्नेन हन्यते इति। हन् +
कन्मेळि अच्।) मृद्गाढविशेषः। काचभाजनम्।
(कुस्तिताचारेण हन्तीति। हन् + अच्।) ई-
र्यानी त्रि। इति मेदिनी ॥
कुहनः, पुं, (कुं एष्टौ भूमिं वा हन्ति खनतीत्यर्थः।
हन् + अच्।) मूषिकः। (कौ एष्टिषां कुत्सितं
वा हन्ति दशतीति। हन् + अच्।) सर्पः। इति
हेमचन्द्रः ॥
कुहना, स्त्री, (कुह + “ण्यासन्त्यो युच्” ॥ ३। ३।
१०७। इति युच्।) दम्भचर्या। इति मेदिनी ॥
कोभान्निष्योपपद्यकस्याना। इत्यमरः। २। ७।
५३। अर्थनिष्ठया मिथ्याचारभेदस्य सम्पादना।
दम्भमात्रज्ञतन्ध्यानमौनादिः। अर्थनिष्ठया धर्मा-
न्वयं इत्यन्ये। इति भरतः ॥
कुहनिका, स्त्री, (कुह + युच् सार्धं कः टाप् अत
इत्यम्।) कुहना। इति शब्दरत्नावली ॥
कुहरं, स्त्री, (कुं भूमिं हरतीति। कु + ह + अच्।)

कुहर

गङ्गरम्। हिमम्। इति मेदिनी ॥ (यथा, प्रसन्न-
राघवे।
“तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीयाः कराः” ॥)
कर्माः कण्ठशब्दः। गलः। अन्तिकम्। इत्यजय-
पालः ॥
कुहरः, पुं, (कुह विस्मायने + कः। कुहं विस्मा-
यनं भयमित्यर्थः राति ददाति भयं जनयतीति
भावः। रा + कः।) नागविशेषः। इति मेदिनी ॥
कुहरितं, स्त्री, (कुहरयति कण्ठशब्दं करोति।
कुहर + क्तौ णिच् + भावे क्तः।) पिकालापः।
रतिध्वनिः। इति मेदिनी ॥ रटितम्। इति
विश्वः ॥
कुहलिः, पुं, (कु + हलि + इन्।) पूगपुष्पिका। इति
त्रिकाण्डशेषः। पान इति भाषा ॥
कुहा, स्त्री, (कुह + कः टाप् च।) कटुकी। इति
शब्दचन्द्रिका ॥
(वदरी। इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे
भागे। गुणास्यास्य वदरशब्दे ज्ञेयाः ॥)
कुडः, स्त्री, (कुह + मृगव्यादित्वात् कुः।) कुहः।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते।
“कोकिलानां कुडरवैः सुखैः श्रुतिमनोहरैः” ॥)
कुडः, स्त्री, (कुह + बाङ्गलात् कूपत्ययः।) नष्टेन्दु-
कालामावास्या। इत्यमरः। १। ४। ६ ॥
(यथा, अतौ। “हे ह वा अमावास्या या
पूर्वामावास्या सिनीवाली योत्तरा सा कुहरिति” ॥
अतस्तमाह कालमाधवीये व्यासः।
“वृद्धचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहर्मता” ॥
मतान्तरे तु।
“तिथिचये सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहर्मता।
बाङ्गल्येपि कुहर्त्तया वेदवेदान्तवेदिभिः” ॥
तत्र आङ्गाधिकारिभेदमाह। यथा, आवालिः।
“अपराहृदयाथायी यदि दर्शकतिथिचये।
आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहर्मता” ॥
आदिशब्दात् स्त्रीशूद्रयोरेपि ग्रहणं यथाह
रोगाक्षिः।
“सिनीवाली द्विजैः कार्या सामिकैः पिष्टकर्मणि।
स्त्रीभिः शूद्रैः कुहः कार्या तथा चानघिकैर्द्विजैः” ॥
तदधिकात्री देवपत्नी। यथा, निरुक्ते।
“सिनीवाली कुहरिति देवपत्न्याविति” ॥
सा च अङ्गिरसः सुता। यथाह भागवते ४।
१। २८।
“अत्रा त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः।
सिनीवाली कुहराका चतुर्थानुमतिस्तथा” ॥)
कोकिलालापः। इति मेदिनी ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशती ६३०।
“केनामावि पिकानां कुहं विहायेतरः शब्दः” ॥)
कुहकण्ठः, पुं, (कुहरिति शब्दः कण्ठे यस्य।) को-
किलः। इति शब्दरत्नावली ॥
कुहमुखः, पुं, (कुहरिति शब्दः मुखे यस्य।) कोकिलः।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुहरवः, पुं, (कुहरिति रवो यस्य।) कोकिलः।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तम्।

कूटः

“पिक! विधुस्तव हन्ति तमं तम-
स्वमपि चन्द्रविरोधिकुहरवः” ॥)
कूटजं, स्त्री, (कूट + ऊनकप्रत्ययः।) सप्तस्यधूरन्मृगम्।
इति जटाधरः ॥
कूहेडिका, स्त्री, (कु ईषत् हेडति वेष्टते नेचसच्चा-
रोऽस्याम्। हेड् ड वेष्टने + इन् ततः सार्धं कन्
ततः टाप्।) कुक्कुटिका। इति भूरिप्रयोगः ॥
कूहेडो, स्त्री, (कु ईषत् हेडति वेष्टते नेचसच्चारो-
ऽस्याम्। हेड् वेष्टने + “सर्वधातुभ्यः इन्” उवां
४। ११७। इति इन्। ततः छदिकारान्तात् वा
डीप्।) कूहेडिका। इति शब्दमाणा ॥
कूहेणिका, स्त्री, (कु ईषत् हेडति वेष्टते नेचसच्चारो-
ऽस्याम्। हेड् वेष्टने + इन् ततः सार्धं कन्
टाप्। अस्य जत्वम्।) कुक्कुटिः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
कू शि ड आर्त्तखरे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा-
न्त्यान्-अकं-सेट्।) शि ड कुवते अकुविष्ट।
इति दुर्गादासः ॥
कू ज ग शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-उमं
-अकं-सेट्।) ज ग कूनाति कूनीते। ऋणाको-
ऽयमिति जैमिनिः। दन्त्यनोपधोऽपि। नकार-
रहितो ऋणान्त इति रमानाथः। दीर्घान्त इति
जौमराः। इति दुर्गादासः ॥
कूः, स्त्री, (कूनाति शब्दायते इति। कू + णिप्।)
पिशाची। इति शब्दमाणा ॥
कूकुरः, त्रि, (कू शब्दे भावे णिप्। कुवः शब्दस्य
कीर्त्तरित्वर्थः कुं भूमिं आस्यदक्षरूपमिति
यावत् ददातीति। कूकु + दा + कः।) सप्तत्वा-
नङ्गुत्तः कन्यां यो ददाति सः। इत्यमरः। ३। १।
१४ ॥
कूचः, पुं, (कू शब्दे “कुवचट् दीर्घश्च”। उवां
४। ६१। इति चट् दीर्घश्च।) खनः। इत्युगादि-
कोषः ॥
कूचिका, स्त्री, (कूच + टित्वात् डीप्। सार्धं कन्।)
तूचिका। इति हेमचन्द्रः ॥
कूज हिक्के। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-
सेट्।) दीर्घा। हिक्कनमन्त्रशब्दः। कूजति
कोकिलः। इति दुर्गादासः ॥
कूजितं, स्त्री, (कूज + भावे क्तः।) पक्षिध्वनिः। इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे १। ४। २।
“ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे।
मधुकरनिकरकरमितकोकिलकूजितकुङ्कुटीरे” ॥)
कूट क छ अप्रसादाप्रदोः। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(सुरां-न्त्यान्-अकं-सेट्।) अप्रसादाभावाः। क
छ कूटयते खनः कूटमप्यर्थं प्रसन्नं करोति।
क्षिप्रं ददाति वेत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥
कूट व क दाहे। मन्त्रे। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तसुरां-परं-सकं-सेट्।) दीर्घा। अचुकूटव्।
इति दुर्गादासः ॥
कूटः, पुं, (कूटयति दग्धीकरोति प्रापप्रभावेन सा-
पराधान् इति। कूट दाहे + णिच् + अच्।)
अगस्त्यमुनिः। इति शब्दरत्नावली ॥

कूटपू

कूटः, ङ, क्री, (कूटते दातुं न शक्यते आवर-
त्तादिति। कूट अपदाने + कर्मणि वच्।) यङ्म् ।
इति शब्दरत्नावली ।

कूटः, ङ, क्री, (कूट + वच्।) निष्ठाः । राशिः ।
(यथा, हे! रामायणे । २ । १४ । १५ ।

“अत्रकूटाच्च दृश्यन्ते बहवः पर्वतोपमाः” ।)

कौटुम्भः । (यथा, भागवते । ४ । २५ । ८ ।

“यते त्वां संप्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैशसं तव ।

संप्रदेतमयःकूटैश्चिन्तुगत्थितमन्यवः” ।)

माया । (यथा, महाभारते वनपर्वणि ।

“नैव धर्मेण तत्राज्यं नाज्येन न चौमसा ।

अथकूटमधिकृत्य हतं दुर्विधानेन वै” ।)

पर्वतशृङ्गम् । (यथा, महाभारते आनुशासनिके ।

“अग्नीधामिव कूटानि धातुरक्षानि शेरते” ।)

तुष्टः । सीरावयवः । यन्मम् । फाँइ इति भाषा ।

(यथा, रामायणे ।

“बागुरामिच्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैस्तथा” ।)

अन्तम् । इति मेदिनी । भग्नशृङ्गवद् । इति

हेमचन्द्रः । कैतवम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ३६ ।

(यथा, भागवते । ६ । ५ । १० ।

“बाधः कूटन्तु देवर्षेः खयं विमम्भशुर्धिया” ।

तद्वति चि । यथा, मनुः । ७ । ६० ।

“न कूटेरायुधैर्हन्तात् युध्यमानो रणे रिपून्” ।

मिथ्याभूते चि । यथा, याज्ञवल्क्यः ।

“द्विगुणा बान्धवा ब्रूयुः कूटाःस्युः पूर्वसाक्षिणः” ।

पुरहारम् । यथा, महाभारते । ४ । ५ । १४ ।

“इयं कूटे मनुष्येन्द्र ! गहने महती शमी ।

भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः” ।

अथ कूटशब्दन्तु टीकाकृतभतभेदेन अर्थान्तरे-

ऽपि वर्तते । अयमभागमात्रम् । यथा, रामायणे ।

“किरीटकूटैर्जलितं शृङ्गारं दीप्तकुण्डलम्” ।

भागवते च । ३ । १३ । २६ ।

“सर्वत्रकूटाङ्गनिपातवेग-

स्विधीर्गकुक्षिः स्तनयमुदन्वान् ।

उत्तमृष्टदीर्घोर्म्मिभुजैरिवार्त्त-

कुक्षोश्च यक्षेन्द ! पाक्षि मेति” ।)

कूटकं, क्री, (कूट् + संज्ञायां कन् ।) खानम् । इत्य-

मरः । २ । ६ । १३ ।

कूटकः, ङ, (कूट् + एवञ् ।) कवरी । इति त्रिकाण्ड-

शेषः । सुरानामगन्धर्वयम् । इति शब्दमाणा ।

(पर्वतविशेषः । यथा, भागवते । ५ । १६ । १७ ।

“भारते ऽस्मिन्मर्वे सरिष्केलाः सन्ति बहवः” ।

“चिकूट ऋषभः कूटकः क्रौञ्चः सङ्घः” इति ।)

कूटकृत्, ङ, (कूटं करोतीति । कूट् + कृ + क्तिप्

तुगागमञ्च ।) शिवः । कायस्थः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः । कितवे, चि । (तुलाकर्म्मणि कैतवकारी ।

यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । २४३ ।

“तुलाशासनमानानां कूटकृतायकस्य च” ।)

कूटजः, ङ, (कूटे पर्वते एव जायते । जन + जः ।)

कूटजहन्ता । इति राजनिर्घण्टः । (कूटजशब्दे

ऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ।)

कूटपूर्वः, ङ, हस्तिनां निक्षेपजवरः । इति

कूटस्थः

त्रिकाण्डशेषः । कूटपूर्वोऽपि कचित्पाठः ।

कूटपालकः, ङ, (कूटं मृत्युकोमं पालयतीति । पालि

+ एवञ् ।) कुक्षानस्य पवनम् । कुमारैर पोयान्

इति भाषा । पितृव्यः । इति हारावली ।

कूटयन्त्रं, क्री, (कूटं कैतववत् यन्त्रम् ।) आभिषङ्गवा

मृगपक्षिवन्धनायै यत् सन्धानयन्त्रं निवेश्यते तत् ।

फाँइ इति भाषा । तत्पर्यायः । उन्माद्यः २ ।

इत्यमरः । २ । १० । २६ ।

कूटशास्त्राणि, ङ, (कूटः शास्त्राणि ।) शास्त्राणिविशेषः ।

काश्चिमाणा इति ख्यातः । कुत्सितशास्त्राणिः

अन्तःशास्त्राणिर्वा । इत्यन्ये । इति भरतः । तत्प-

र्यायः । रोचनः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ ।

(कचित् स्त्रीलिङ्गे ऽपि दृश्यते । कूटशास्त्राणिरिव

इति व्युत्पत्त्या यमस्य गदायाः गौरी संज्ञा । यथा,

रघौ १२ । ६५ ।

“अयःशङ्खचितां रक्तः शतघ्नीमथ शचवे ।

हृतां वेवस्तस्येव कूटशास्त्राणिमक्षिपत्” ।

नरकस्यकण्टकाचितकोहशास्त्राणिहृत्तविशेषः ।

स च दुरारोहः । यथा, महाभारते १८ । ३ । ४ ।

“नादृश्यन्त च तास्तत्र यातनाः पापकर्म्मिणाम् ।

नदी वैतरणी चैव कूटशास्त्राणिना सह” ।)

राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायैरोहितकशब्दे ऋक्ष्यौ ।

कूटसंक्रान्तिः, क्री, अर्द्धरात्रातीते सूर्यस्य राश्यन्त-

रगमनम् । यथा,—

“संक्रान्तिर्द्विविधा यत्र पूर्वं तत्र परित्यजेत् ।

कर्त्तव्यं कूटसंक्रान्त्यां ज्ञानदानतपोव्रतम् ।

अर्द्धरात्र्यतीते तु यदा संक्रमते रविः ।

सा ज्ञेया कूटसंक्रान्तिर्मुनिभिः परिकीर्तिता” ।

इति विद्यानिधिज्ञतज्योतिःसागरसारसूत्रं वच-

नम् ॥ * । अपि च ।

“अर्द्धरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदृर्भवेत् ।

पूर्वं व्रतादिकं कुर्यात् परेषु ज्ञानदानयोः ।

इति भीमपराक्रमीयम् ॥ ज्ञानदानयोरित्यत्र

सप्तमीनिर्देशात् परदिवसीयज्ञानदाननिमित्तकं

पूर्वदिने उपवाससंयमनरूपव्रतादिकं कुर्यादि-

त्यर्थः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कूटस्थः, चि, (कूटे मायायां तिष्ठतीति । यद्वा, कूट-

वत् निर्विकारेण निष्कलः सन् तिष्ठतीति । कूट् +

स्था + कः ।) एकरूपतया यः कालस्यापी सः । इत्य-

मरः । (परमात्मा । यथा, पञ्चदश्यां ६ । २२-२७ ।

“अध्विष्ठानतया देहदयावच्छिन्नचेतनः ।

कूटवन्निर्विकारेण स्थितः कूटस्थ उच्यते ॥

कूटस्थे कल्पिता बुद्धिस्तत्र चित्तप्रतिबिम्बकः ।

प्राज्ञानां धारणास्थीवः संसारेण स युज्यते ॥

जलव्योम्ना घटाकाशो यथा सर्वस्तिरोहितः ।

तथा जीवेन कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते ॥

अयं जीवो न कूटस्थं विविनक्ति कदाचन ।

अनादिरविवेकोऽयं मूलाविद्येति गम्यताम् ॥

विज्ञेयादृष्टिरूपायां द्विधा ऽविद्या प्रकल्पिता ।

न भाति नास्ति कूटस्थ इत्यापादनमादृतिः ॥

अज्ञानी विदुषा दृष्टः कूटस्थं न प्रबुध्यते ।

न भाति नास्ति कूटस्थ इति बुद्ध्या वदत्यपि” ।

कूटस्थचेतनस्य अविद्याधस्ततयैव जीवत्वं ननु

स्वरूपतः नितरां तस्मादपि निरव्यक्तत्वात् नि-

र्म्मणः सन्निधानन्दस्वरूपावस्थाः प्रबोध्यतः पर-

मात्मैक्युच्यते । यथा, गीतायां १५ । १६-१७ ।

“दाविमौ प्रबोध्यो लोके स्वरूपादय एव च ।

क्षरः सर्वोऽपि भूताणि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

उत्तमः प्रबुधस्त्वन्यः परमात्मैक्यदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यस्य ईश्वरः” ।)

एकैनेव स्वभावेन निरवधिकाणस्य व्यापको य आ-

काशदिः । इति भरतः । (कूटे भयावहे तिष्ठति

यः । स्था + कः ।) खाननखः । इति राजनिर्घण्टः ।

(व्याघ्रनख इति भाषा ॥)

कूटस्थः, क्री, (कूटस्थ इव प्रकाशते यत् । अश्रंवादे

रच् ।) व्याघ्रनखाख्यगन्धर्वयम् । इति जटाधरः ।

कूटसाक्षी, [न्] चि, (कूटः मायावी मिथ्यावादी

कपटीत्यर्थः साक्षी ।) मिथ्यासाक्षी इति व्यव-

हारतत्त्वम् । (याज्ञवल्क्ये कूटसाक्षिणक्षयम् ।

यथा,—

“द्विगुणा बान्धवा ब्रूयुः कूटाःस्युः पूर्वसाक्षिणः” ।

ते तु गुह्यदृष्टार्हाः । अज्ञतप्रायश्चित्ताः रौरवाख्य-

नरकं प्रजेषुः । यो हि ज्ञानमपि साक्ष्यं न ददाति

स कूटसाक्षितुल्यः । तथा च तत्रैव ।

“न ददाति तु यः साक्ष्यं ज्ञानमपि नराधमः ।

स कूटसाक्षिणं पापैस्तुल्यो दग्धेन चैव हि” ।)

कूटागारं, क्री, (कूटं आगारं गृहम् ।) वड्डी ।

तत्पर्यायः । चन्द्रशालिका २ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः । स्त्रीयां क्रीडागारम् । इत्यादिकाण्ड-

टीका ।

कूटार्थभाषिता, स्त्री, (कूटार्थस्य दुर्भेद्यार्थस्य कश्चि-

तार्थस्य वा या भाषिता ।) प्रबन्धकल्पनाकाथा ।

इति शब्दरत्नावली । रूपकथा इति भाषा ॥

कूड, शि घान्ये । भक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-

परं-अकं-सकञ्-सेट् ।) वल्लखरी । पञ्चाभावे

ऽप्यस्य कूटादौ पाठः प्राचामनुशोधात् । प्राचोऽपि

दान्तपञ्चावादिमं कूटादौ पठितवन्तः । शि,

कूडती कूडन्ती । घान्यं घनीभावः । कूडति

दुग्धं वज्रियोगात् । कूडयन्त्रं लोकः । इति

दुर्गादासः ।

कूचं, क्री, (कूडति घनीभवति गृहादिना । कूड् +

खत् ।) भित्तिः । इति शब्दरत्नावली । देयान

इति भाषा ॥

कूच, त् कं सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः । (अद-

न्तचुरां-परं-अकं-सेट् ।) दीर्घी मूत्रंन्योपधः

असृज्ज्वलक्षुः सङ्कुचितमभूदित्यर्थः । इति दुर्गा-

दासः ।

कूच, क छ सङ्कुचि । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-

आत्मं-अकं-सेट् ।) वल्लखरी । क छ, कूचयते चक्षुः

सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः । पञ्चमखरीत्येके । इति

दुर्गादासः ।

कूचि, चि, (कूचति कुञ्चितो भवति रोगादिभिरिति

शेषः । कूच सङ्कोचे “सर्वं धातुश्च इन्” । उखां

४ । ११७ । इति इन् ।) कूचिः । रोगादिना

कुचितकरः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 कूपिका, स्त्री, (कूप + कृष्ण टाप् अत इत्यच् ।)
 इदम् । बीजामूलकषयं प्रशङ्का । तत्पर्यायः
 कलिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 कूपरः, पुं, (कुप्तिरुत्तरं यस्य । ऋतुदोषतः पापो-
 दृशतत्वात् तद्यात्वम् ।) जातिविशेषः । यथा,—
 ब्रह्मवैवर्तपुराणे ।
 “ब्राह्मणान्द्विवीर्येण ऋतोः प्रथमवासरे ।
 कुप्तिरुत्तरे जातः कूपरस्तेन कीर्तितः ॥
 तद्वशीर्षं विप्रतुल्यं पतितो ह्युदोषतः ।
 सद्यः कोटिकसंसर्गादधमो जगतीतले” ॥
 कूपान्, पुं, (कूपान् + एवोदरात् दीर्घत्वे साधुः ।)
 कूपान्द्वयः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
 कूप, त् क दीर्घत्वे । (अदन्तपुरा-परं-अकं-सेट् ।)
 अयं बहुसूरी । इति जितोचनः ॥ सप्तमसूरी ।
 इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥
 कूपः, पुं, (कु ईषत् आपो यच् । “कूपपूरितः”)
 ५ । ४ । ७४ । उदनेरित्यत्र दीर्घनिर्देशादन्यत्रा-
 धूदिति वा । यद्वा कुर्वन्ति मयूकाः अच् । “कुपु
 आच्” । उणां १ । २७ इति पो दीर्घः । खना-
 मन्त्यातो जनाधारः ॥ कूया इति पाल्लूया इति
 च भाषा । तत्पर्यायः । अन्धः २ प्रहिः ३ उद-
 पानम् ४ । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥ अवटः ५
 कोट्टारः ६ । इति जटाधरः । कात्तः ७ कर्तः ८
 वयः ९ काटः १० खातः ११ अवतः १२ किविः
 १३ रुदः १४ उत्तः १५ ऋष्यदात् १६ कागोत-
 रात् १७ कुशेवः १८ केवटः १९ । इति वेद-
 निघण्टौ २ अध्याये त्रयोदशकूपनामानि ॥
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “भूमौ खातोऽप्यवित्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः ।
 बज्रोऽवजः स कूपः स्यात्तदम्भः कौपमुच्यते” ॥
 इति भावप्रकाशः । तज्जलगुणाः । वातकफ-
 नाश्रितम् । अधिदीपनत्वम् । लघुत्वम् । पित्त-
 वज्रनत्वम् । क्षारत्वम् । शीतकाले उष्णत्वम् ।
 उष्णकाले शीतत्वम् । वसन्तकाले प्रशस्तत्वम् ।
 इति राजवल्लभः ॥
 (“कूपं कफजं जलवातकफ-
 सन्दीपनं पित्तकरं लघुत्वम् ।
 कूपोदकं वातहरं प्रदिष्टं
 हितं न शस्तं शरदो वदन्ति” ॥
 इति हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ॥
 कूपान्दिकारखण्डादिकं जनाग्रयतस्त्वष्टादित्य-
 पुराणवचनम् । यथा,—
 “तेनुबन्धरता ये च तीर्थशौचरताश्च ये ।
 तद्भागकूपकर्तारो मुच्यन्ते ते ह्यभाभयात्” ॥
 विश्वौ च । “अथ कूपकर्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये
 दुष्कृतार्हे विनश्यति” । तत्प्रवृत्ते कृतकूपा-
 दुच्यते । विश्वधर्मोत्तरे च ।
 “तद्भागकूपकर्तारो ह्यथा कन्याप्रदायिनः ।
 कूपोपानहवातारो नराः स्वर्गगामिनः” ॥
 तथा, नन्दिकेश्वरपुराणे ।
 “जो वापीमथवा कूपं देशे तोषविर्वाप्ति ।

खानयेत् स दिवं याति विन्दौ विन्दौ शतं समा” ॥
 तत्संस्कारकर्तुरपि फलमुच्यते विश्वौ । यथा,—
 “कूपारामतद्वाजेव देवतायतनेषु च ।
 पुनः संस्कारकर्ता च लभते मौक्तिकं फलम्” ॥
 परं जलशून्यदेशखनने एव प्रतिष्ठा न तु पञ्चो-
 द्धारमात्रे । “अजले जलमुत्पाद्य” इति वचनात् ॥
 गर्तः । गुणदत्तः । नदीमध्यस्थितो दृष्टः पर्वतो
 वा । इत्युयादिकोषः । कूपकः । कूपा इति भाषा ।
 मन्मानम् । इति मेदिनी ॥
 कूपकः, पुं, (कूपे गर्ते कायते प्रकाशते इति । कै +
 कः ।) गौकागुणबन्धनस्तम्भः । इत्यमरः । १ । १० ।
 १२ । मात्तुल इति भाषा । तैलपात्रम् । कूपा इति
 भाषा । कुकुन्दरम् । उदपानम् । चिता । इति
 मेदिनी ॥ (मुष्कनद्यादौ जगार्थं कृतो गर्तः ।
 इत्यमरः । १ । १० । १० ॥)
 कूपाङ्गः, पुं, (कूपाकारं अङ्गं अस्मिन् ।) रोमाश्च ।
 इति शब्दरत्नावली । कूपाङ्गोऽपि पाठः ॥
 कूपारः, पुं, (कुं एषिर्वीं पिपत्तिं पूरयति । पू +
 अय एवोदरात् उकारस्य दीर्घः ।) अकूपारः ।
 इत्यमरटीका । कूपारोऽपि पाठः ॥
 कूपिका, स्त्री, (कूप + संज्ञायां कन् ततश्चाप् अत-
 इत्यच् ।) अम्भोगतोपलम् । जलमध्यस्थितपर्व-
 तादिः । इति मेदिनी ॥
 कूपी, स्त्री, (कूप + इन् ततो डीप् ।) पात्रविशेषः ।
 यथा, अजोर्गोचकित्सायां भावप्रकाशः ॥
 “भावेयत् सप्तलवस्तच्चकास्त्रजलेन च ।
 ततः संशोष्य संपिष्य कूपीमध्ये निधापयेत्” ॥
 कूपं, स्त्री, (कोः एषिस्थाः भूमेर्वा उमा कान्तिर्य-
 स्मात् ।) सरोवरः । इति जटाधरः ॥
 कूपः, पुं, (वेज स्युतौ + भावे क्तिप् ऊः । कौ भूमौ
 उवं वयनं जाति यङ्कतीति । का + कः । तस्य
 रः ।) मलम् । इति हज्जायुधः ॥
 कूपैः, स्त्री, (कूप्यते इति कूर् बाङलकात् चट् निपा-
 तनात् दीर्घः ।) मलापकर्षार्थकेशादिमुष्टिः । कूचि
 इति भाषा । यथा,—नरसिंहपुराणे ।
 “ततः समर्पयेत् कूपैर्मुष्टीरादिविनिर्मितम् ।
 मलापकर्षव्यायर्थं श्रीमन्मूर्त्यङ्गसन्वितः” ॥
 विश्वधर्मोत्तरे च ।
 “उशीरकूपैर्दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 दत्त्वा गोवाकजं कूपं सर्वान्तापान् व्यपोहति ।
 दत्त्वा चामरकं कूपं श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम्” ॥
 इति श्रीहरिभक्तिविलासस्य ६ विभागे ४८ श्लोकः ॥
 कूपैः, पुं स्त्री, (कूर् + चट् निपातनात् दीर्घः ।)
 भुवोर्मध्यम् । अद्वयमध्यस्थानम् । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ६२ । मयूरपुच्छमुष्टिः । कुशमुष्टिः । इति
 हरिवंशे पुण्यकवतटीकायां नीलकाण्ठः । कठि-
 नम् । धम्म । कौतवम् । इति मेदिनी । विकल्प-
 नम् । दम्भः । क्षिप्रोपरिभागः । स तु अकुक्षु-
 निमध्यस्थ उपरिभागः । इति हेमचन्द्रः । कू
 बीजम् । इति तत्त्वम् । (यथा, कर्पूरकवे “वर्गाद्यं
 बलिस्थं विधुरतिवर्णितं तत्तयं कूपैर्युग्मम्” ॥
 तथा, मेरवतन्त्रे

“काशीवीजद्वयं देवि । दीर्घं हंकारमेव च ।
 चाक्षरो सा महाविद्या चासुखा चाशिका सुता” ॥
 कूपैः, पुं, (कूर् + बाङलकात् चट् निपातनात् दीर्घः ।)
 शीर्षम् । इति धरणी ॥
 कूर्चशिरः, [स्] स्त्री, (कूर्चस्य शिरः इव शिरो-
 ऽस्य ।) अङ्गिस्तम्भः । इति हेमचन्द्रः । गुरुकु-
 हा इति भाषा ॥ (“गुरुस्तम्भे रघु उभयतः कूर्चशिरो
 नाम तत्र रजा शोभौ” ॥ “देवे कूर्चशिराणि च” ॥
 इति सुश्रुते शारीरस्थाने ६ अध्याये ॥)
 कूर्चशीर्षः, पुं, (कूर्चं धम्मं तद्वत् शीर्षं यस्य ।)
 जीवकदृष्टः । स तु अद्वयमध्यपठितौषधिः ।
 इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ (जीवकदृष्टे ऽस्य विव-
 रणं आख्येयम् ॥)
 कूर्चशीर्षकः, पुं, (कूर्चं धम्मं तद्वत् शीर्षं यस्य । कप् ।)
 जीवकः । इति राजनिर्घण्टः । (नारिकेलकृष्टः ।
 इति चिन्तामणिः ॥)
 कूर्चशेखरः, पुं, (कूर्चमिव शेखरमस्य ।) नारिकेल-
 दृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कूर्चिका, स्त्री, (कूर्चाकारोऽस्यस्याः । कूर्च + ठन् ।)
 क्षीरविकृतिः । क्षीरसा इति भाषा । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ४४ ॥ सा द्विधा यथा,—
 “दध्ना सह च यत् पक्वं क्षीरं सा दधिर्कूर्चिका ।
 तन्नेयं पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्तत्कूर्चिका” ॥
 इति भरतः ॥
 (“कूर्चिका विहता भक्ष्या गुरवो नातिपिक्ता” ॥
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
 कूर्चिका, स्त्री, (कूर्च इति भाषा ।) तुलिका । तुली इति
 भाषा । कुट्टनः । कुंङि इति भाषा । कुचिका ।
 कुंजि इति भाषा । इति हेमचन्द्रो मेदिनी च ॥
 कूर्चं, स्त्री, (कूर्च इति भाषा ।) कविकल्पद्रुमः । (भां-
 व्याम्-अकं-सेट् ।) बहुसूरी । छ, कूर्चते । इति
 दुर्गादासः ॥
 कूर्चनं, स्त्री, (कूर्च + भावे ल्युट् ।) क्रीडा । खेला ।
 इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ॥
 कूर्चनी, स्त्री, (कूर्चतेऽस्याम् । कूर्च + अधिकरणे
 ल्युट् ततो डीप् ।) चैत्रीपूर्णिमा । सा तु काम-
 देवोत्सवतिथिः । इति जितोचनः ॥
 कूर्प, स्त्री, (कूर् + पाति । पा + कः ।) अद्वयमध्यस्थ-
 नम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 कूर्पासः, पुं, (कूर्परे शरीरे अस्थिते आस्ते वा । अस्
 + वच् । एवोदरात् रजोपः पूर्वदीर्घः ।) क-
 क्षुकः । वारवाणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कार्प्यं कन्
 प्रत्ययेनास्योदाहरणं यथा, भावे । ५ । २३ ।
 “प्रसेदवारिः विशेषविषयस्तन्ने
 कूर्पासकं क्षतमक्षतमुच्छिद्यन्ती” ॥)
 कूर्मीः, पुं, (कुप्तिरुत्तरं ईषद् वा ऊष्मिः केगो यस्य ।
 के जले ऊष्मिर्गच्छति वा एवोदरात् आधुः ।)
 जलजन्तुविशेषः । काश्मिन् इति भाषा । (यथा,
 भगवद्गीतायाम् । २ । ५८ ।
 “यदा संहरते चार्थं कूर्मीः प्लानीव सर्वज्ञः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थभक्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता” ॥)
 तत्पर्यायः । कर्कष्यः २ यक्षगणः ३ सुखा-४ यक्षः

कूर्मः

गुप्तः ५ पीवरः ६ कर्मठः ७ जलमुखाः ८ इति
जटाधरः । अथ मन्त्रादिगुणपर्यायान्तरी
कल्पवृक्षे मन्त्रौ ॥ * ॥ (तत्त्वज्ञानं यथा,—
हृत्संहितायाम् ६४ अध्याये ।

“आटिकरजतवर्णो गीतराजीव चित्रः

कणश्चसप्तशूर्पित्वावर्णश्च कूर्मः ।

अक्षयसमवर्णो सर्वपाकारचित्रः

सकण्टकमण्डपं मन्दिरस्थः करोति ॥

अङ्गनमङ्गलानवपुर्वा विन्दुविचित्रोऽष्टाङ्गरीरः ।
सर्पशिरा वासुकिगणो यः सोपिष्टपायां राट्टविहङ्गैः ॥

वैदूर्यलिङ्गं स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो

गूढनिम्बश्चावर्णश्च शक्तः ।

कीटवाप्यां तोयपूर्णं मणौ वा

कार्यः कूर्मो मङ्गलार्थं नरेभ्यः” ॥

परमेश्वरः । यथाह ऋग्वेदभाष्योपक्रमशिकायां
दयानन्दः ।

“परमेश्वरेणैवं सकलं जगत्कथ्यते तस्मात् तस्य

कूर्म इति संज्ञा” ॥ प्रजापतेरवतारविशेषः ।

यथा, शतपथब्राह्मणे । ७ । ५ । १ । ५ ।

“स यत् कूर्मो नाम एतदा रूपं कृत्वा प्रजा-
पतिः प्रजा अकृत्यत यदकृतताकरोत्तद् यदकरोत्
तस्मात् कूर्मः काश्यपो वै कूर्मस्तस्मादाहुः सर्व्याः
प्रजाः काश्यप्य इति । स यः स कूर्मोऽस्य स
आदित्यः” ॥ इति ॥ * ॥

वाङ्मवायुविशेषः । यथा,—

“उत्पीकने स्मृतः कूर्मो भिन्नाङ्गनसमप्रभः” ॥

इति शारदातिनकटीका ॥ * ॥ सुत्राविशेषः ।

यथा,—

“बामहस्तस्य तर्ज्या दक्षिणस्य कनिष्ठया ।

तथा दक्षिणतर्ज्या वामाङ्गुष्ठेन योजयेत् ॥

उन्नतं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामस्य मध्यमादिकाः ।

अङ्गुलीर्योजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च ॥

वामस्य पिष्टतीर्थेन मध्यमानामिके तथा ।

अधोमुखे च ते कुर्याद्दक्षिणस्य करस्य च ॥

कूर्मपृष्ठसमं कुर्याद्दक्षपाणिश्च सर्वतः ।

कूर्ममुद्रयमाख्याता देवताध्यानकर्मणि” ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ (आसनविशेषः । यथा

हठयोगदीपिकायाम् । १ । २२ ।

“गुदं निबध्य गुणपाभ्यां श्रुतक्रमेण समाहितः ।

कूर्मासनं भवेदेतदिति योगविदो विदुः” ॥

सत्ययुगे समुद्रमन्थनकाले मन्दरपर्वतधारणार्थं
कल्पवृक्षमगवदवतारविशेषः । यथा,—

“क्षीरोदमध्ये भगवान् कूर्मरूपी खयं हरिः” ॥
इति पद्मपुराणम् ॥ अपि च ।

“विष्णोश्च विष्णेश्वरिणिं तदेन्द्रो

दुरन्तवीर्योऽवितथोऽभिसन्धिः ।

कृत्वा वपुः काण्डपमद्भुतं महत्

प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार” ॥

इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ (“काश्यपपत्न्याः कनोः

पुत्रेण एकः । स च नागविशेषः । यथा, महा-

भारते । १ । ६५ । ४१ ।

“शेवोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च शृङ्गकर्मः ।

कूर्मः

कूर्मश्च कुलिकश्चैव काश्यपेयाः प्रकीर्तिताः” ॥

कूर्मचक्रं, श्री (कूर्माकारं चक्रम् । मध्यपदणोपी

कर्मधारयः ।) कृत्तिकर्मोक्तकल्पपाकारचक्रम् ।

तस्याकारो यथा,

“प्राङ्मुखो भगवान् देवः कूर्मरूपो अकृष्टितः ।

आक्रम्य भारतं वर्षं नवमेदं यथाक्रमम्” ॥

तत्र नक्षत्रन्यासक्रमः ।

“मध्यप्रागभियास्यादिकृत्तिकदिचयचयैः ।

मूरवेधयुतैस्तैस्तु पीथान्ते तन्निवासिनः” ॥

तत्र वेधो यथा,—

“पूर्वापरं भवेदेधो वेधश्चोत्तरदक्षिणे ।

ईशाने राक्षसे वेधो वेधं आग्नेयमावते ।

ताराचयान्वितं तत्र सौरिं यत्नेन चिन्तयेत्” ॥

तत्र वेधादिचयनदोषाः ।

“अतिदृष्टिरनादृष्टिः शूलभा मूषिकाः खगाः ।

खचक्रं परचक्रञ्च समैते सम्भवन्ति च ॥

एवं देशदृष्ट्यामक्षेत्रनामक्षौ बदेत् ।

तथा च यत्र नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनाभसाः ॥

दृश्यन्ते सुमहोत्पाताः स्त्री दिशं तत्र पीडयेत् ।

सौरिर्वलाधिपो दुष्टः खलपवीर्यः शुभावहः ॥

एकदा पीडयेद्यत्र भानुजः कूर्मपक्षके ।

तत्र स्थाने महाविघ्नो जायते नात्र संशयः ॥

दुष्टस्थाने गते चक्रे कर्तव्यं प्रान्तिपौष्टिकम्” ॥

तत्रक्रममध्यस्था देशाः ।

“मध्ये सारस्वता मत्स्याः शूरसेनाः समाधुराः ।

पञ्चालशान्भमाख्यकुबजोत्रगजाङ्गयाः ॥

महर्षिनिधविन्ध्याद्रिप्रायाङ्गघोषाः सयामुनाः ।

काश्ययोध्या प्रयागश्च गया वैदेहकादयः” ॥

तत्र पूर्वस्थदेशाः ।

“प्राचां मागधशोथौ च वारेन्द्रो गौडराट्टकाः ।

वर्द्धमानतमोलिप्रप्रागज्योतिषोदयाद्रयः” ॥

तत्रामिकोणस्थदेशाः ।

“आग्नेयामङ्गवङ्गोपवङ्गनैपुरकोशलाः ।

कलिङ्गौडान्ध्रकिष्किन्ध्याविदर्भश्वरादयः” ॥

तत्र दक्षिणस्थदेशाः ।

“दक्षिणेऽवन्तिमालेन्द्रमजया ऋष्यमूककाः ।

चित्रकूटमहाराष्ट्रकाक्षीसिंहलकोङ्गयाः ।

कावेरी ताम्रपर्णी च जङ्गाणि कूटकादयः” ॥

तत्र नैऋतकोणस्थदेशाः ।

“नैऋतेऽविडानन्तमहाराष्ट्राश्च रैवतः ।

यवणः पङ्गवः सिन्धुः पारसीकादयो मताः” ॥

तत्र पश्चिमस्थदेशाः ।

“पश्चिमे हेहयाऽत्ताद्रिन्ध्रैश्चावसशकादयः” ॥

तत्र वायुकोणस्थदेशाः ।

“वायव्ये गुज्जराटश्च नाटजालन्धरादयः” ॥

तत्र उत्तरस्थदेशाः ।

“उत्तरे चीननेपालाङ्गनैकेयमन्दराः ।

गान्धारहिमवत्कौशगन्धमादगमाजवाः ।

कौलासमद्रकाक्षीरक्षोऽद्रेषाः खसादयः” ॥

तत्रेशानकोणस्थदेशाः ।

“ऐशाने खर्गमौमश्च गङ्गाहारस्तु टङ्ग्याः ।

वाङ्गीकञ्जपुरककीराता दरदादयः” ॥

कूर्मः

इति ज्योतिस्तन्त्रम् ॥ * ॥ नवयक्षकर्मोक्तचक्रमठा-
कारचक्रम् । तस्य चित्रनक्षत्राः ।

“चतुरङ्गां भुवं भित्त्वा कोष्ठानां नवकं लिखेत् ।

पूर्वकोष्ठादि विलिखेत् सप्तवर्गानुक्रमान् ॥

ज्योतिषे मध्यकोष्ठे खरान् युग्मकमालिखेत् ।

दिक्षु पूर्वोदितो यत्र क्षेपाश्चरसंस्थितिः ॥

मुखं तत्तस्य जानीयात् हस्तावभयतः स्थितौ ॥

कोष्ठे कक्षी उभे पादौ वेष्टितं पुण्ड्रमोरितम् ॥

क्रमेणानेन विभजेन्मध्यस्थमपि भागतः” ॥ * ॥

तस्याङ्गविशेषे स्थितस्य जपादौ गुह्यदोषाः यथा ।

“मुखस्थो जन्ते सिद्धिं करस्थः सत्यजीवनः ।

उदासीनः कुक्षिसंस्थः पादस्थो दुःखमाप्नुयात् ॥

पुण्ड्रस्थः पीथते मन्त्री बन्धनोच्चाटनदिभिः ।

कूर्मचक्रमिदं प्रोक्तं मन्त्रिणां सिद्धिदायकम्” ॥ * ॥

तदज्ञाने दोषो यथा, पिङ्गलायाम् ।

“कूर्मचक्रमविज्ञाय यः कुर्यात् नययश्चक्रम् ।

तस्य यक्षपक्षं नास्ति सम्मानार्थं कल्पते” ॥

इति तन्त्रसारः । (तन्त्रोक्तप्रहारीयमन्त्रगुहादि-

चक्रकूर्माकारचक्रविशेषः । तत्संस्कारादि वस्त्र-

यामने उक्तम् । यथा ।

“कूर्मचक्रं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभफलदायकम् ।

यजन्त्यान् सर्वशान्तिं प्राप्नुयात् पण्डितोत्तमः ॥

अभेद्यं भेदकं चक्रं प्रहृष्टादरपूर्वकम् ।

कूर्माकारं महाचक्रं चतुष्पादसमाकृतम् ॥

तुल्ये खरान्, दक्षपादे कवर्गं, वामपादके ।

चवर्गं, कीर्तितं पश्चात् अधःपादे टवर्गकम् ॥

तदधस्तु तवर्गः स्यादुदरे च पवर्गकम् ।

यवान् हृदये प्रोक्तं ग्रहान्तं पृष्ठमध्यके ॥

जाङ्गले शक्रवीजश्चक्षुकारं निजमध्यके ।

लिखित्वा गणयेन्मन्त्री चक्राकारं मलापहम् ॥

खरे लाभः कवर्गे श्रीचवर्गश्च विषेकदः ।

टवर्गे राजपदवी तवर्गे धनवान् भवेत् ॥

उदरे सर्वनाशः स्यात् हृदये वज्रदुःखमाक ।

पृष्ठे च सर्वसन्तापः जाङ्गले मरणं भुवम् ॥

वैष्णवे पृष्ठदेशे तु दुःखश्च वामपादके ।

विबुद्धयनामे तु न कुर्यात्तन्त्रचिन्तनम् ॥

विबुद्धे च धर्मनाशो युग्मदोषे च मारणम् ।

यत्र देवाक्षरश्चास्ति तत्र चेन्निजवर्णकम् ॥

विबुद्धश्च त्वजेचक्रमन्यमन्त्रं विचारयेत् ।

पृथक् होमे यदि भवेत् वर्णमाणा महेन्द्र ! ॥

यदि तत्त्वोत्थमावः स्यात् तत्त्वोत्थं नापि वर्णयेत् ॥

विभिन्नगृहे दोषश्चेत् शुभमन्त्रश्च संखजेत् ॥

इति ते कथितं देव ! वृत्तादृष्टपञ्चप्रदम् ।

ये शोधयन्ति चक्रं मन्त्रसिद्धिप्रदं शुभम्” ॥ * ॥

कूर्मरूपो विष्णुः केन रूपेण विराजते तत्संख्यान-

विवरणं मार्कण्डेयपुराणे ५८ अध्याये उक्तम् ॥

तद्-यथा । कोटुकिववाच ।

“भगवन् ! कथितं सत्यं भवता भारतं मम ।

सरितः पर्वता देशा ये च तत्र वसन्ति व ॥

किन्तु कूर्मस्यैव पूर्वं भारते भगवान् हरिः ।

कथितस्तस्य संख्यानं श्रोतुमिच्छामि श्रेष्ठतः ॥

कथं स संस्थितो देवः कूर्मरूपो जगद्गणः ॥

कूर्मच

शुभाशुभ मनुष्याणां स्थिते च ततः कथम् ।
 यथासुखं यथापादस्तस्य तद्गुणशेषतः ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 प्राहसुखो भगवान् । देवः कूर्मरूपी व्यवस्थितः ।
 आत्मन्य भारतं वर्षं नवभेदमिदं द्विज ! ॥
 नवधा संस्थितान्यस्य नक्षत्राणि समन्ततः ।
 विषयाश्च द्विजश्रेष्ठ ! ये सन्त्यक्तान्निबोध मे ॥
 वेदमन्त्रा विमाख्यः शास्त्रगीपास्तथा श्रुताः ।
 उल्लिङ्गानास्तथा वत्स ! धोषसङ्गानास्तथा खशाः ॥
 मध्ये सारस्वता मत्स्याः शूरसेनाः समाधुराः ।
 धर्म्मरण्या ज्योतिषिका गौरपीवा गुङ्गाभक्तकाः ॥
 विदेहकाः सपाञ्चालाः सङ्गेताः कङ्कमास्तथा ।
 काञ्चकोटिसपाञ्चालाः पारिपाञ्चनिवासिनः ॥
 कापिङ्गलाः कुडवाङ्गस्तथैवोडुम्बरा जनाः ।
 गङ्गाङ्गाश्च कूर्मस्य जलमध्यनिवासिनः ॥
 कृत्तिका रोहिणी सौम्या एतेषां मध्यवासिनाम् ।
 नक्षत्रजितयं विप्र ! शुभाशुभविपाटकम् ॥
 ह्यध्वजोऽङ्गनखैव जम्बास्थो मानवाचनः ।
 सूर्यकर्को व्याघ्रमुखः खर्भकः कर्कटाग्रजः ॥
 तथा चम्पेश्वराश्चैव खशाश्च मगधास्तथा ।
 गिरयो मेघिनाः शुभास्तथा वदनदन्तुराः ॥
 प्रागज्योतिषाः सखौहिताः सामुद्राः पुरुषादकाः ।
 पूर्वोत्कटो भद्रगौरस्तथोदयगिरिर्द्विज ! ॥
 कश्याया मेखलासुखास्तान्निमित्तकपादपाः ।
 वर्डमागाः कोशलाश्च मुखे कूर्मस्य संस्थिताः ॥
 रौद्रः पुनर्वसुः पुष्यो नक्षत्रजितयं मुखे ।
 पादे तु दक्षिणे देशाः क्रौष्टिके वदतः प्रद्युम्न ॥
 कलिङ्गवज्रजठराः कोशला मृषिकास्तथा ।
 चैदयशोर्जकार्याश्च मत्स्याद्या विन्ध्यवासिनः ॥
 विदर्भा नारिकेलश्च धर्म्मद्वीपास्तथैलिकाः ।
 व्याघ्रपीवा महाययीवाश्चैवराः क्षत्रधारीणः ॥
 कैलिन्धा हैमकूटाश्च निषधाः कटकस्थलाः ।
 दशार्थाहारिका नम्रा निषादाः काकुलास्तथा ॥
 तथैव पर्यश्वराः पादे वे पूर्वोदक्षिणे ।
 अश्वमेधं तथा पैथं फाल्गुन्यः प्रथमास्तथा ॥
 नक्षत्रजितयं पादमाश्रितं पूर्वोदक्षिणम् ।
 लङ्का कानाजिनाश्चैव श्रेणिका निकटास्तथा ॥
 महेन्द्रमलयान्नौ च दङ्गरे च वसन्ति ये ।
 कर्कोटकवने ये च भृगुकच्छाः सकाङ्गणाः ॥
 सर्वाश्चैव तथाऽऽभीरा वैष्णवीरनिवासिनः ।
 अवनतयो दासपुरा क्षथैवाकस्मिन् जनाः ॥
 महाराष्ट्राः सकर्णाटा गोमर्हाश्चिन्नकूटकाः ।
 सोलाः कोलगिराश्चैव कौशदीपजटाधराः ॥
 कावेरी ऋष्यमूकस्या नासिकाश्चैव ये जनाः ।
 शङ्खमुखादिवैदूर्यशैलप्रान्तचराश्च ये ।
 तथा वारिचराः कोलाः चर्मपट्टनिवासिनः ।
 गङ्गावाङ्गाः पराः कृष्णादीपवासनिवासिनः ॥
 खर्भाद्रौ कुमुदाद्रौ च ते वसन्ति तथा जनाः ।
 खौखावनाः सपिण्डिका स्तथा ये कर्म्मनायकाः ॥
 दक्षिणाः कौबषा ये च ऋषिकास्तपसाम्भवाः ॥
 ऋषभाः सिंहनाश्चैव तथा काक्षीनिवासिनः ।
 तिलङ्गा कुञ्जरदरी कच्छवासाश्च ये जनाः ॥

कूर्मच

ताम्रपर्णी तथा कुक्षिरिति कूर्मस्य दक्षिणः ।
 फाल्गुन्यश्चोत्तरा हस्ता चित्रा चर्चत्रयं द्विज ! ॥
 कूर्मस्य दक्षिणे कुक्षौ बाह्यापादस्तथापरम् ॥
 काम्बोजाः पञ्चवाखैव तथैव वङ्गवामुखाः ।
 तथा च सिन्धुसौवीराः सानर्त्ता वनितामुखाः ॥
 द्रावणाः सार्गिगाः शूद्राः कर्णप्राधेयवर्चराः ।
 किराताः पारदाः पाण्ड्यास्तथा पारशवाः कलाः ॥
 धूर्तका हैमगिरिकाः सिन्धुकालकवैरताः ।
 सौराष्ट्रा दरदाश्चैव द्राविडाश्च महार्गवाः ॥
 एते जनपदाः पादे स्थिता वे दक्षिणेऽपरे ।
 स्वातो विशाखा मैत्रश्च नक्षत्रत्रयमेव च ॥
 मणिमेघः क्षुराद्रिश्च खड्गनोऽस्तगिरिस्तथा ।
 अपरान्तिका हैहयाश्च शान्तिका विप्रशस्तकाः ॥
 कोकङ्गायाः पञ्चदकाः वमना ह्यवरास्तथा ।
 तारक्षुरा ह्यङ्गलकाः शर्कराः शास्त्रवेधकाः ॥
 गुडखराः फल्गुनकाः वेङ्गमत्याश्च ये जनाः ।
 तथा फल्गुलुका घोरा गुडहाश्च कलास्तथा ॥
 एकैस्तथा वाजिकेशा दीर्घपीवाः सचुलिकाः ।
 अन्धकेशास्तथा पुष्के जनाः कूर्मस्य संस्थिताः ॥
 ऐन्द्रमूलन्तथाघाढा नक्षत्रत्रयमेव च ।
 माख्यथाश्चखड्गाराश्च अश्वकालनतास्तथा ॥
 कुन्धतालङ्काश्चैव खीवाद्या बालिकास्तथा ।
 मृसिंहा वेङ्गमत्याश्च नलावस्यास्तथापरे ॥
 धर्म्मनङ्गास्तथालुका उरुकर्म्मस्थिता जनाः ।
 वामपादे जनाः पार्श्वे स्थिताः कूर्मस्य भागरे ॥
 व्याघ्राङ्गनखैव धनिष्ठा यत्र संस्थिता ।
 कैलासो हिमवाश्चैव धनुषान् वसुमांस्तथा ॥
 क्रौञ्चाः कुडवकाश्चैव क्षुद्रवीणाश्च ये जनाः ।
 रसानयाः सकैकेया भोगप्रस्थाः सयामुनाः ॥
 अन्तर्दीपास्त्रिगर्त्ताश्च अग्नीध्याः सार्दना जनाः ।
 तथैवान्धमुखाः प्राप्ताश्चिविङ्गाः केशधारीणः ॥
 दामेरका वाटधाराः श्रवधानास्तथैव च ।
 पुष्कलाधमकैराता स्तथा तक्षशिलाश्रयाः ॥
 अम्बाला मानवा मद्रा वेङ्गकाः सवदन्तिकाः ।
 पिङ्गला मानकलहा ह्मणाः कोहलकास्तथा ॥
 माख्यथा भूतियुवकाः शातका हैमतारकाः ।
 यशोमत्याः सगान्धाराः खरसागरराश्रयः ॥
 यौधेया दासमेयाश्च राजन्याः श्यामकास्तथा ।
 क्षेमधूर्ताश्च कूर्मस्य वामकुक्षिसुपाश्रिताः ॥
 वाख्यश्चात्र नक्षत्रं तत्र प्रौष्ठपदादयम् ।
 येन किङ्गराज्यश्च पशुपालं सकीचकम् ॥
 काश्मीरकं तथा राष्ट्रमभिसारजनस्तथा ।
 दवदास्वङ्गनाश्चैव कुलटा वनराष्ट्रकाः ॥
 सैरिष्ठा जङ्गपुरकास्तथैव वनवाङ्गकाः ।
 किरातकौशिकानन्दा जनाः पञ्चवर्णो जनाः ॥
 दावादा मरकाश्चैव कुरटाश्चाप्रदारकाः ।
 एकपादाः खशा घोषाः खर्म्मभौमानवचकाः ॥
 तथा सयवना हिङ्गाक्षीरप्रावरणाश्च ये ।
 त्रिनेत्राः पौरवाश्चैव गन्धर्व्वाश्च द्विजोत्तम ! ॥
 पूर्वोत्तरान्तु कूर्मस्य पादमेते समाश्रिताः ।
 रेवत्याश्चान्द्रिदेवत्वं याम्यश्चर्म्ममिति चयम् ॥
 तत्र पादे समाख्यातं पाकाय मुनिसत्तम ! ॥

कूर्मच

देशेभ्येतेषु चैतानि नक्षत्राण्यपि वै द्विज ! ॥
 एतत्पीडा क्षमी देशाः पीडान्ते ये क्षमोदितः ।
 यान्ति चाभ्युदयं विप्र ! यच्चैः सन्ध्यावस्थितैः ।
 यस्यार्क्षस्य पतिर्यो वै यद्दत्तल्लाभितो भयम् ॥
 तद्देशस्य मुनिश्रेष्ठ ! तदुत्कर्षे शुभागमः ।
 प्रत्येकं देशसामान्यं नक्षत्रग्रहसम्भवम् ॥
 भयं लोकस्य भवति शोभनं वा द्विजोत्तम ! ।
 खर्त्तैरशोभनैर्जन्तोः सामान्यमिति भीतिदम् ।
 यच्चैर्भवति पीडोत्थमख्यायासमशोभनम् ।
 तथैव शोभनः पाको दुःस्थितैश्च तथा यच्चैः ॥
 अस्त्रोपकाराय मृगां देशक्षेत्रात्मनो बुधैः ।
 त्रये गोष्ठेऽथ भव्येषु सुहृत्सु तनयेषु वा ॥
 भार्यायाश्च ग्रहे दुःखे भयं पुण्यवता न्वयाम् ।
 आत्मन्यथाख्यपुण्यानां सर्वत्रैवातिपापिनाम् ।
 नैकत्रापि ह्यपापानां भयमस्ति कदाचन ॥
 दिग्देशजनसामान्यं नृपसामान्यमात्मजम् ।
 नक्षत्रग्रहसामान्यं नरो भुङ्क्ते शुभाशुभम् ॥
 परस्परामिहक्षा च ग्रहादौःक्ष्णाय जायते ।
 एतेभ्य एव विप्रेन्द्र ! शुभहानिस्तथाशुभैः ॥
 यदेतत् कूर्मसंस्थानं नक्षत्रेषु मन्योदितम् ।
 एतत् तु देशसामान्यमशुभं शुभमेव च ।
 तस्मात् विज्ञाय देशार्थं ग्रहपीडास्तथात्मनः ॥
 कुर्वीत शान्तिं मेधावी लोकवादांश्च सत्तम !
 आकाशादेवतानाश्च देवादीनाश्च दौर्हृदाः ॥
 पृथ्वां पतन्ति ते लोके लोकवादा इति श्रुताः ।
 तां तथैव बुधःकुर्वात् लोकवादाश्च ह्यपयेत् ॥
 तेषान्तत्करणाद्गुणां युक्तो दुष्टागमस्तथः ॥
 शुभोदयं प्रह्वयिष्य पापानां द्विजसत्तम ! ।
 प्रज्ञाहानिं प्रकुर्व्युक्ते ब्रह्मादीनाश्च कुर्वते ॥
 तस्माच्छान्तिपरः प्राप्नो लोकवादरतस्तथा ।
 लोकवादांश्च शान्तिश्च ग्रहपीडासु कारयेत् ॥
 अद्रोहानुपवासांश्च शस्तं चैवादिबन्धनम् ।
 जपं होमं तथा दानं स्नानं क्रोधादिवर्जनम् ॥
 अद्रोहः सर्वभूतेषु मैत्री कुर्वाण पण्डितः ।
 वर्जयेदसतीं वाचमतिवादांस्तथैव च ॥
 ग्रहपूजाश्च कुर्वीत सर्वपीडासु मानवः ।
 एवं श्राम्यन्त्यश्रेयाणि घोराणि द्विजसत्तम ! ॥
 प्रयतानां मनुष्याणां ग्रहर्क्षोत्थान्यश्रेवतः ।
 एष कूर्मो मया ख्यातो भारते भगवान् विप्रः ।
 नारायणो ह्यचिन्तात्मा यत्र सर्वे प्रतिष्ठितम् ॥
 तत्र देवाः स्थिताः सर्वे प्रतिगच्छन्त्यसंशयाः ॥
 तथा मध्ये जतवहः पृथ्वी सोमश्च वै द्विज ! ।
 मेघादयश्चर्यो मध्ये मुखे हौ मिथुनादिकौ ।
 प्राग्दक्षिणे तथा पादे कर्कशं हौ व्यवस्थितौ ॥
 सिंहकन्यातुलाश्चैव कुक्षौ राशित्रयं स्थितम् ।
 तुलाय दक्षिणक्षौभौ पादे दक्षिणपश्चिमे ॥
 पृष्ठे च दक्षिणेनैव सह धन्वी व्यवस्थितः ।
 वायश्च चास्य वै पादे धनुर्ग्राहिकं चयम् ॥
 कुम्भीमगौ तथैवास्य उत्तरा कुक्षिमाश्रितौ ।
 मीनमेवौ द्विजश्रेष्ठ ! पादे पूर्वोत्तरे स्थितौ ॥
 कूर्मं देशस्तथार्थाणि देशेभ्येतेषु वै द्विज ! ॥
 राशयश्च तथर्क्षेषु ग्रहादिशिववस्थिताः ॥

कू

तस्माद्वयस्यपीडास्य देशपीडा विनिर्दिष्टेत् ।
 तत्र चात्मा प्रकुर्वीत दानहोमादिकं विधिम् ।
 स एव वैष्णवः पादो ज्ञाया मध्ये यदस्य यः ॥१॥
 विष्णुः । स एव काश्यपसंज्ञया परिकीर्त्यते तस्मा-
 दादिकं यथा,—अतपपञ्चाशये ॥७॥ ५॥ १॥ ५॥
 “स यत्कूर्मो नाम । प्रजापतिः प्रजा अक्षत
 यदक्षताकरोत् तद यदकरोत् तस्मात् कूर्मः
 काश्यपो वै कूर्मोऽस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः का-
 श्यप्य” इति ॥ अत्र क्षामिदयानन्दकृतमाख्यम् ।
 स यत् कूर्म इति । “परमेस्वरदेवे स कर्त्तुं जगत्
 क्रियते तस्मात्तस्य कूर्म इति संज्ञा । काश्यपो वै
 कूर्म इत्यनेन परमेस्वरस्यैव काश्यपनामासि ।
 तेनैव इमाः सर्वाः प्रजा उत्पादितास्तस्मात्
 सर्वा इमाः प्रजाः काश्यप्य इत्युच्यन्ते । काश्यपः
 कस्मात् पश्यको भवतीति निवृत्त्या पश्यतीति
 पश्यः सर्वज्ञतया सकलं जगत् विजानाति स पश्यः
 पश्य एव निर्जन्मतयातिरूपमपि वक्तुं यथार्थं जा-
 नात्वेव अतः पश्यक इति । आद्यान्ताक्षरविपर्यया-
 सिद्धेः सिंहः कृतेः कर्त्तुरित्यादिवत् काश्यप इति ह्य-
 वरट् इत्येतस्योपरि महामाध्यप्रमाणेन पदं सिध्य-
 ति अतः सुष्ठु विज्ञायते काश्यपः प्रजा इति” ॥१॥
 कूर्मोष्ठः, पुं, (कूर्मस्य पुष्ठमिव । कठोरत्वात् तथा-
 त्वम् ।) अक्षानन्दः । इति शब्दचन्द्रिका । कच्छ-
 पस्य पुष्ठदेशः । (यथा, महाभारते ३ । ४६ । ११ ।
 “गुणगुणेश्वरौ पादौ तान्मायततनाकुली ।
 कूर्मोष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किङ्किणीकिङ्गौ” ॥)
 कूर्मोष्ठकं, स्त्री, (कूर्मोष्ठमिव कायते प्रकाशते
 इति । कै + कः ।) शरावम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 शरा इति भाषा ॥
 कूर्मराजः, पुं, (कूर्मरूपेण कूर्मेषु वा राजते यः ।
 राज् + क्त्वा ।) कच्छपराजः । तत्पर्यायः । अकू-
 पारः २ परीवर्त्तः ३ । इति जटाधरः । तथाहि ।
 “एषि । विरा मव मुनिक्रम । धारयैनां
 तं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं द्विधीयाः ।
 दिक्कुञ्जराः कुबत तल्लितये द्विधीर्वा-
 माय्यः करोतु हरकाम्बुजमाततल्यम्” ॥
 इति महाभाटकम् । स एवादिकच्छपः । यथा ।
 “विनोक्त्य विज्ञेश्वरविधिं तदेतरो
 दुरन्तवीर्याऽवितथोऽभिसन्धिः ।
 क्षत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्
 प्रविश्य तोयं गिरिसुखहार ॥
 सुरासुरेन्द्रैर्भुजबोध्यैवेपितं
 परिभ्रमन्तं गिरिमङ्गलं पुष्टतः ।
 विभक्तदावर्त्तनमादिकच्छपो
 नेनेऽङ्गकयङ्गममनेयः” ॥
 इति श्रीभागवते । ८ । ७ । ८, १० ॥
 कूक, आद्यतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 सकं-सेट् ।) वृक्षरु । कूकति वाटी प्राचीरम् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कूकं, स्त्री, (कूकति जनप्रवाहं आद्यतोतीति । कूक-
 + क्त्वा ।) यथा जनसमीपस्थानम् ।
 (यथा, रघुः । १६ । १५ ।

कूपाखी

“इत्यध्वनः कैचिदहोभिरन्ते

कूकं समासाद्य कुशः सरय्या” ॥)

तत्पर्यायः । रोधः २ तीरम् ३ प्रतीरम् ४ तटम्
 ५ तटः ६ तटी ७ । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥
 रोधम् ८ । इति शब्दरत्नावली । वेला ९ । इति
 जटाधरः ॥ (कूल्यते आश्रित्येत्यौ । कूल + घञर्थे
 कः ।) कूपः । सैव्यपुष्टम् । तडागः । इति विश्वः ॥
 कूलकं, स्त्री, पुं, (कूल + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
 कूपः । इति मेदिनी । तीरम् । इति विश्वः ॥
 कूलकः, पुं, (कूल + संज्ञायां कन् ।) क्षामिपर्वतः ।
 इति मेदिनी । उयर टिपि इति भाषा ॥
 कूलङ्गः, पुं, (कूलं तीरं कवति भिनत्तीति । कव् +
 खश् सुम् च ।) समुद्रः । इति जिकायडशेषः ॥
 कूलङ्गवा, स्त्री, (कूलङ्ग + टाप् ।) नदी । इति
 हलायुधः ॥ (यथा, शाकुन्तले ५ मात्रे ।
 “अपदेशमाविनयितुं समीहसे मास्य नाम पात
 यितुम् । कूलङ्गवेव सिन्धुः प्रसन्नमोघं तटतश्च” ॥)
 कूलभूः, स्त्री, (कूलस्य तीरस्य भूः भूमिः ।) तीर-
 भूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कूलवती, स्त्री, (कूलं तटः अस्त्यस्याः । अस्त्यर्थे
 मत्तुप् मस्य वः । ततो ङीप् ।) नदी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 कूलहृङ्गकः, पुं, (कूले तडागादौ ऊड्यते संघीभव-
 तीति । ऊङि सघे + ण्वल् इदित्वात् लुम् च ।
 एषोदरात् उकाराणोपः ।) जलावर्त्तः । इति
 जिकायडशेषः ॥
 कूवरः, पुं, स्त्री, (कू शब्दे + वरच् ।) युगन्धरः ।
 यत्र रथस्य यूपकाष्ठमासज्यते तत्र । इत्यम-
 रमेदिनीकरौ । (यथा, रामायणे ३ । २८ । १० ।
 “हेमचन्द्रमसम्बाधं वैदूर्यमणिक्कूवरम्” ॥
 रथमित्यर्थः ॥)
 कूवरः, पुं, (कू + वरच् ।) कुञ्जकः । कुंजा इति
 भाषा । मनोज्ञे, त्रि । इति मेदिनी ।
 कूवरी, स्त्री, (कूवर + गौरादित्वात् ङीष् ।) कम्ब-
 जाच्छादितरथः । इति हलायुधः ॥
 कूपाखः, पुं, (कु ईषत् ऊषा अण्डेषु बीजेषु यस्य ।)
 कर्काशः । गणदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (कूपाखडाकारत्वात् शिवगणोऽपि तन्नाम्नाऽऽख्या-
 यते । यथा, भागवते २ । ६ । ४२ । “अन्ये च ये
 प्रेतपिशाचभूतकूपाखण्डयादोग्रगणस्यधीशाः” ॥
 ऋषिविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
 “कूपाखो राजपुत्रखेलन्ते स्वाहासमन्वितैः” ॥
 यजुर्वेदिकमन्त्रविशेषः । यथा, मनुः ८ । १०६ ।
 “कूपाखैर्वापि जुहुयाद् दृतमघौ यथाविधि” ॥
 “कूपाखमन्वा यजुर्वेदिकाः यदेवा देवहेनानमित्ये-
 वमादयः । तेर्मन्त्रदेवतायै दृतमघौ जुहुयात्” ॥
 इति तट्टीकायां कुञ्जकमट्टः ॥)
 कूपाखकः, पुं, (कूपाख + स्वार्थे कन् ।) कूपाखः ।
 इत्यमरटीकायां खामी ॥
 कूपाखी, स्त्री, (कूपाख + गौरादित्वात् जातित्वात्
 वा ङीष् ।) ओषधिः । अम्बिका । इति हेमचन्द्रः ॥
 (अम्बिकायाश्च कूपाखवनिप्रियात्वात् तथात्वम् ।

ककशा

मन्वात्मकदेवतासु ऋक्षु तु स्त्रियां ङीप् । यथा,
 याज्ञवल्क्ये ।
 “चिराचोपोषितो भूत्वा कूपाखीभिर्दुतं शुचिः ।
 सुरापः क्षर्षहारी च वज्रभापी जने स्थितः” ॥
 “चिराचमुपोषितः कूपाखीभिर्यदेवा देवहेनान-
 मित्याद्याभिः कूपाखण्डकाभिरनुकुर्वन्मन्त्रनिष्क-
 देवताभिर्ऋग्भिश्चत्वारिंशद्वृत्ताङ्गतीर्ज्वा शुचि-
 भवेत्” ॥ तथा, मिताक्षरायाम् । “अथ कूपाखी-
 भिर्जुहुयादयोऽपूतमिवात्मानं मन्येत यदस्मादी-
 नमेनेभ्यश्चत्वारिंशत्संस्मृत्यते अथोनौ वा रेतः
 सिक्ता अन्यत्र खप्रादिति” । वशिष्ठस्मृतौ च ।
 “सर्ववेदपवित्राणि वक्ष्यामहमतः परम् ।
 येषां जपेच्च होमैश्च पूज्यन्ते नाचसंशयः ।
 अघमर्षणं देवज्ञतः शुद्धवत्सरत् समाः ।
 कूपाखः पावमानश्च दुर्गासावित्र्यथैव च” ॥)
 कूहना, स्त्री, (कुह + युच् । एषोदरात् पूर्वोदीर्घः ।)
 कुहना । इति शब्दरत्नावली ॥
 कूहा, स्त्री, (कु कुत्सितं ईषदा ऊड्यतेऽच । ऊह
 वितर्कं + अधिकरणे घञर्थे कः ।) यदा कुहयति
 मोहयति कोकान् । कुह + कः एषोदरादित्वाद्
 दीर्घः ।) कुजभटिका । इति शब्दरत्नावली ।
 कुया इति भाषा ॥
 क, अ क्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-उभं-सकं-
 अणिट् ।) अ, करति करते । अयं कैचित् न
 मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
 क, अ न वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-उभं-सकं-
 अणिट् ।) अ न, कर्त्तव्योति कर्त्तव्यते । इति दुर्गादासः ॥
 क, अ द दृ क्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-उभं-
 सकं-अणिट् ।) अ द, करोति कुर्वते । दृ, कचि-
 मम् । अस्मादगुणो मकारोऽप्यगुणो वा वक्ष्य
 इति वररुचिः ॥ “तेन किं करोमि कथं कुर्मि
 कालु गच्छामि माधव ! दुर्व्योधनविहीनन्तु
 शून्यं सर्वमिदं जगत्” ॥ इति दुर्गादासः ॥
 ककः, पुं, (क + कक् ।) गलः । इति हेमचन्द्रः ॥
 ककयाः, पुं, (क इति कयति शब्दं करोतीति । क +
 कयशब्दे + क्त्वा ।) ककरपक्षी । कयार इति
 भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ क्षमिः । इति
 चारावली ॥
 ककरः, पुं, (क करणं कृच्छादिकार्यं करोतीति ।
 क + ट ।) शिवः । इति जिकायडशेषः ॥ (क
 इति क्षुतादिशब्दं करोतीति ।) शरीरवाक्पञ्च-
 वायन्तर्गतवासुविशेषः । यथा,—
 “ककरस्तु क्षुते चैव जवाकुसुमसन्निभः” ॥
 इति शारदातिनकटीका । ककयपक्षी । इति
 शब्दरत्नावली । चयकम् । करवीरवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 ककशा, स्त्री, (ककाकारं गणदेशाक्षतिं जातीति ।
 का + कः टाप् च ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (ककं शोभितगणं जातीति । ककशासस्त्री । यथा,
 इन्द्रजातसन्ने ।
 “सर्पदन्तं गृहीत्वा तु क्षण्यष्टिककयटकम् ।
 ककशारत्नचयुक्तं स्रक्पापूर्यन्तु कारयेत्” ॥)

कृष्ण

कृष्णशः, ण, (कृष्णं कथं नासयति शोभायुक्तं करोति । कृष्ण + कस + यिच् + क् + क् । एवो-
दरात् ताण्यशकारः ।) कृष्णशः । इति
त्रिकाशशेषः ॥

कृष्णशः, ण, (कृष्णं कथं नासयति शोभायुक्तं
करोतीति । कृष्ण + कस + यिच् + क् + क् ।) मन्तु-
विशेषः । कृष्णशः इति भाषा ॥
(यथा, भागवते । ८ । १० । ११ ।

“शिवामिरासुभिः केचित् कृष्णशैः शशैर्नरेः”)।
तत्पर्यायः । सरटः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥

वेदारः १ कृष्णपातः ४ इत्याह्वनः ५ प्रतिस्वयः ६ ।
इति त्रिकाशशेषः ॥ प्रतिस्वयंकथानकः ७

इतिस्वः ८ कृष्णकागरः ९ दुरारोहः १० इमा-
न्यः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वयं वंशोद्भवो-
द्गमनामनो राजा ब्रह्मगोहरणेन कृष्णशस्त्रं

मत्तकदिवरं महाभारते ११ । ७० अध्याये ।
उक्तं यथा,—

“अथैव कीर्णते सङ्घिर्नासकानिमर्षये ।
मृगेय समस्तकृष्णं यद्वानं कुलद्वयम् ॥

अद्वयत महाकृष्णकृष्णवीर्यमाहृतः ।
प्रयत्नं तत्र कुर्वन्नासकान् कृष्णपातार्थिनः ॥

अनेय महता युक्तास्त्रिंशतोये सुसंघते ।
इदंशुते महाकायं कृष्णशसमवस्थितम् ॥

तस्य चोद्धरणे यत्नमकुर्वन्ते सहस्रशः ।
प्रयत्नैश्चर्मपट्टैश्च तं बद्धा पर्वतोपमम् ॥

नाशकृष्णं समुद्धर्तुं ततो नमर्गनार्हणम् ।
खमाहृतोदपानस्य कृष्णशः स्थितो महान् ॥

तस्य नास्ति समुद्धर्तयेतत् कृष्णे न्यवेदयन् ॥”
कृष्णशः, ण, (कृष्णं गणेन वक्ति । “कृष्णं वचः कथं”।

उवाच १ । ६ । इति कृष्णशब्द उपपदे जुष् कृष्ण-
नादिशः ।) कृष्णशः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥

(यथा, भाषे ११ । ६ । “अनुययमद्वीत्वा व्याज-
सुता पराधी बतमथ कृष्णशकोत्तरमाकर्ण्य-

कथ्ये”) । मयूरः । सरटः । इति मेदिनी ।
कृष्णशः, ण, (कृष्णशः मयूरः अने रथभने

यस्य ।) कार्तिकेयः । इति त्रिकाशशेषः ॥
कृष्णशः, स्त्री, (कृष्णं कथं अटति व्याप्नोति कथं

व्याप्यासीति भावः । अट् + कृष्ण टाप् अत
इत्वं च ।) घाटा । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥

घाट इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते “जत्रुर्द्ध मर्माणि
अतश्चो धमन्योऽष्टौ मातृका दे कृष्णशिके”) ।

“जानुश्रुप्यरसीमन्ताधिपतिगुण्यमशिवन्सुकुन्द-
रावर्णकान्तेति सन्निमर्माणि”) ॥

कृष्णशः, ण, (कृष्णशः + एवोदरात् दीर्घउ-
कारः ।) कृष्णशः । इत्यमरटीका ॥

कृष्ण, स्त्री, (कृष्णति सुखम् । कृष्णं हृदने “कृष्ण-
शूचम्” ।) उवाच १ । २१ इति रक् कृष्णनादिशः ।)

कृष्णम् । (यथा, मनुः ६ । ७८ ।
“नदीकृष्णं यथा दृश्यो दृष्टं वा श्रुतुनिर्यथा ।

तथा त्वजनिमन्देशं कृष्णदद्याद्वादिमुच्यते” ॥
“सितोपणा वा समयावश्यात्

कृष्णेन सन्निधौ भेषजं स्यात्” ॥

कृष्ण

“देतोविधातप्रभवे तु कृष्णे

समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्मं कुर्व्यात्” ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥

तद्वति चि । कृष्णत्वेन पापमिति । सान्नायनादि-
व्रतम् । इत्यमरः । २ । ७८२ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये ।

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिःकुण्डोदकम् ।
अग्न्या परेऽग्न्यपवसेत् कृष्णं सान्नायनं चरन्” ॥)

सूतौ व्रते पुंलिङ्गोऽप्ययम् ॥
पापम् । इति मेदिनी । मूत्रकृष्णरोगः । इति

राजनिर्घण्टः ॥
((“हरीतकीगोक्षुरराजहृत्त-

पाशाशभिर्ज्वरयवासकानाम् ।
आधं पिबेन्मासिकसंप्रयुक्तम्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे मूत्रकृष्णरोगाधिकारे ॥

असनम् । यथा, रामायणे ४ । १४ । १४ ।

“अनृतं गोक्षुपुष्पं मे चिरं कृष्णेऽपि तिष्ठता ।
धर्मोऽनपरीतं न च यक्षोऽप्ययम्” ॥)

कृष्णति कृष्णः, ण, (कृष्णत् कृष्णदपि अति कृष्णः ।)

व्रतविशेषः । यथा, ब्रह्मश्रुः । “अन्मन्मन्तृतीयः
कृष्णति कृष्णो यावत् सज्जदाददीत । यावदेकवार-

मुदकं हस्तेन यज्ञोत्तुं शक्नोति तावन्नवस दिवसेषु
भक्षयित्वा न्यहमुपवासः कृष्णति कृष्णः” ॥ समन्तु-

र्यथा । “दादशरात्रं गिराहारः स कृष्णति कृष्णः ।
एतत् कृष्णति कृष्णं द्वादशाहसाध्यमशक्तविष-

यम्” ॥ ब्रह्मपुराणम् ।

“चरेत् कृष्णति कृष्णं पिबेत्तृतीयं शीतलम् ।
एकविंशतिरात्रन्तु कालेऽप्येतेषु संयतः” ॥

कालेऽप्येति प्रातःसायंमध्याह्नेऽप्यर्थः । इति

प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (यथा, मनुः ११ । २०८ ।

“अवगच्छं चरेत् कृष्णमति कृष्णं निपातने ।
कृष्णति कृष्णो कुर्व्याति विप्रस्योत्पाद्य शोभितम्” ॥)

कृष्णारिः, ण, (कृष्णस्य मूत्रकृष्णरोगस्य कष्टस्य
वा अरिर्नाशकः ।) विन्वान्तरहृत्तः । इति राज-

निर्घण्टः ॥
कृष्णार्जः, ण, (कृष्णस्य अतीवलोभसहव्रतविशेषस्य

अङ्गः अंशविशेषः । दिनवटकासाध्यत्वात्साध्यात्मम् ।)

दिनवटकासाध्यव्रतविशेषः । यथा, आपस्तम्बः ।

“सायं प्रातस्तथैकैकं दिनद्वयमयाचितम् ।
दिनद्वयं नाश्रीयात् कृष्णार्जः सोऽभिधीयते” ॥

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
कृष्णः, ण, (करोति प्रतिमूर्च्छादिकम् । कृ + बाहुल-

कात् नु यत्तश्च ।) चिचकरजातिः । इति त्रि-

काशशेषः ॥
कृत्, ई श्र प ह्रिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-

परं-सकं-सेट् ।) ई, कृत्तः । श्र प, कृत्तति ।

(यथा, हितोपदेशे,—

“न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विन्वासाह्वयमुत्पन्नं मूकान्यपि निज्जगति” ॥)

नृवृक्षवृद्धिदादिदृष्टेयं वेमत्तादेव निष्ठायां
अनिमित्ते सिद्धे अस्स पूर्वस्य च ईदनुबन्धो नेम्-

कीन्धीत्यस्य अभिचारसूचनार्थः । तेन धावुज नवे
नधीत्यादीनां धावितः पाश्र्वासायां इत्यादि

लिङ्गमिति रमानाथः । मन्तितः धितितं इत्यादि
लिङ्गमिति क्रमदीप्तरः । ईदित्तरकम्पानां यक्ष-

लुकि निष्ठायां इन्निवेधार्थं इति केचित् ।
चरीकृष्ण इति । किञ्चित्कृष्णते धावित्तादीनां

धावनं धावः धावोऽस्य जातः धावितः इत्यादि
समाधानम् । “विरहिनिज्जगन्मनुजानुखाङ्गति-

केतकिदन्तुरिताशे” इत्यत्र निज्जगन् इति नव-
देवोक्तं निज्जगन् करोति इति ब्रह्मणात् नौ

नन्धादिवादेन साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥
कृत्, ई श्र वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (यथां-परं-

सकं-सेट् । ई, कृत्तः । श्र प, कृत्तति । ध, कृत्तति चकत् । इति दुर्गादासः ॥
कृत्तं, स्त्री, (क्रियते सत्त्वमेवानुकीयतेऽस्मिन् यथा

क्रियते सत्त्वे स्थाप्यते लोको यथा । कृ + कृत्तः ।) सत्त्वयुगम् । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । १२ ।

“कृत्तत्रेतादिसर्गो युगाख्यां ह्येकवर्षमिति”) ॥
पर्याप्तम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ७६ । पञ्चम् । इति

नेमचन्द्रः ॥ अणमर्थः । इति मेदिनी । (यथा,—
श्राकुन्तसे १ मात्रे । “अथवा कृत्तं सन्देशेन” ॥

पुं, वसुदेवस्य रोहिण्यां पत्न्यां जातः पुंल्लिङ्गः ।
यथा, भागवते ६ । २४ । ४६ ।

“ननं गदं सारण्यं दुर्जनं विननं भुवम् ।
वसुदेवस्य रोहिण्यां कृत्तादीनुदयार्थम्” ॥)

कृत्तं, त्रि, (क्रियते विधीयते कृत्तते निष्पाद्यते वा ।
कृ + कर्म्मणि कृत्तः ।) विहितम् । (यथा, वेङ्कटेश्वरे ।

“कृत्तमनुमत्तं दृष्टं वा यैरिदं गुह्यपातकम्” ॥)
हिसितम् । इति मेदिनी । निष्पादितम् । इत्य-

मरटीकायां मथुरानाथः ॥
कृत्तकं, स्त्री, (कृत्त + संज्ञायां कृन् ।) विज्ञानवचनम् ।
इत्यमरः ॥ (अस्य पर्याया यथा,

“विज्ञानाश्च कृत्तकं तथा ज्ञाविज्ञानाश्चरम्” ॥
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
कृत्ततीति कृत्ती कृदने + “वृज्जलमन्त्राणि” ।

उवाच २ । ३७ । इति कृन् । मिथ्या । इत्यु-
क्त्वक्षतः ॥ पुं, वसुदेवस्य मदिरायां पत्न्यां

जातः पुंल्लिङ्गः । यथा, भागवते ६ । २४ । ४८ ।
“नन्दोपगन्धकृतकश्रूराद्या मदिरात्मनाः” ॥

त्रैलोक्यमेतत् कृतकमित्युच्यते काल्यत्वात् । यथा,
विष्णुपुराणे । २ । ७ । १६-२० ।

“पादगन्धन्तु यत्किञ्चित् वक्त्रं च धृतिवीर्यम् ।
स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयोदितः ।

भूमिसूर्यान्तरं यत्तु सिद्धादिभुजिसेवितम् ।
भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तमः ।

भुवस्तूर्यान्तरं यत्तु नियुतानि चतुर्दश ।
स्वर्लोकः सोऽपि गदितो लोकसंस्थाननिष्ठाः ।

त्रैलोक्यमेतत् कृतकं भैवेयं । यदियुच्यते ।
जगत्तपसाया सत्त्वमिति चाकृतकं चयम् ॥

कृताकृतकयोर्मध्ये मर्त्यलोक इति सूतः ।
शून्यो भवति कस्यान्ते योऽत्यन्तं न विनश्यति” ॥

अथ व्याख्यायां श्रीमत्सामिपादेनोक्तम् ।
यथा,—

“त्रैलोक्यं कृतकं प्रतिकल्पं काल्यत्वात् ।

कृष्ण

लिङ्गमिति रमानाथः । मन्तितः धितितं इत्यादि
लिङ्गमिति क्रमदीप्तरः । ईदित्तरकम्पानां यक्ष-

लुकि निष्ठायां इन्निवेधार्थं इति केचित् ।
चरीकृष्ण इति । किञ्चित्कृष्णते धावित्तादीनां

धावनं धावः धावोऽस्य जातः धावितः इत्यादि
समाधानम् । “विरहिनिज्जगन्मनुजानुखाङ्गति-

केतकिदन्तुरिताशे” इत्यत्र निज्जगन् इति नव-
देवोक्तं निज्जगन् करोति इति ब्रह्मणात् नौ

नन्धादिवादेन साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥
कृत्, ई श्र वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (यथां-परं-

सकं-सेट् । ई, कृत्तः । श्र प, कृत्तति । ध, कृत्तति चकत् । इति दुर्गादासः ॥
कृत्तं, स्त्री, (क्रियते सत्त्वमेवानुकीयतेऽस्मिन् यथा

क्रियते सत्त्वे स्थाप्यते लोको यथा । कृ + कृत्तः ।) सत्त्वयुगम् । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । १२ ।

“कृत्तत्रेतादिसर्गो युगाख्यां ह्येकवर्षमिति”) ॥
पर्याप्तम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ७६ । पञ्चम् । इति

नेमचन्द्रः ॥ अणमर्थः । इति मेदिनी । (यथा,—
श्राकुन्तसे १ मात्रे । “अथवा कृत्तं सन्देशेन” ॥

पुं, वसुदेवस्य रोहिण्यां पत्न्यां जातः पुंल्लिङ्गः ।
यथा, भागवते ६ । २४ । ४६ ।

“ननं गदं सारण्यं दुर्जनं विननं भुवम् ।
वसुदेवस्य रोहिण्यां कृत्तादीनुदयार्थम्” ॥)

कृत्तं, त्रि, (क्रियते विधीयते कृत्तते निष्पाद्यते वा ।
कृ + कर्म्मणि कृत्तः ।) विहितम् । (यथा, वेङ्कटेश्वरे ।

“कृत्तमनुमत्तं दृष्टं वा यैरिदं गुह्यपातकम्” ॥)
हिसितम् । इति मेदिनी । निष्पादितम् । इत्य-

मरटीकायां मथुरानाथः ॥
कृतकं, स्त्री, (कृत + संज्ञायां कृन् ।) विज्ञानवचनम् ।
इत्यमरः ॥ (अस्य पर्याया यथा,

“विज्ञानाश्च कृतकं तथा ज्ञाविज्ञानाश्चरम्” ॥
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
कृत्ततीति कृत्ती कृदने + “वृज्जलमन्त्राणि” ।

उवाच २ । ३७ । इति कृन् । मिथ्या । इत्यु-
क्त्वक्षतः ॥ पुं, वसुदेवस्य मदिरायां पत्न्यां

जातः पुंल्लिङ्गः । यथा, भागवते ६ । २४ । ४८ ।
“नन्दोपगन्धकृतकश्रूराद्या मदिरात्मनाः” ॥

त्रैलोक्यमेतत् कृतकमित्युच्यते काल्यत्वात् । यथा,
विष्णुपुराणे । २ । ७ । १६-२० ।

“पादगन्धन्तु यत्किञ्चित् वक्त्रं च धृतिवीर्यम् ।
स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयोदितः ।

भूमिसूर्यान्तरं यत्तु सिद्धादिभुजिसेवितम् ।
भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तमः ।

भुवस्तूर्यान्तरं यत्तु नियुतानि चतुर्दश ।
स्वर्लोकः सोऽपि गदितो लोकसंस्थाननिष्ठाः ।

त्रैलोक्यमेतत् कृतकं भैवेयं । यदियुच्यते ।
जगत्तपसाया सत्त्वमिति चाकृतकं चयम् ॥

कृताकृतकयोर्मध्ये मर्त्यलोक इति सूतः ।
शून्यो भवति कस्यान्ते योऽत्यन्तं न विनश्यति” ॥

अथ व्याख्यायां श्रीमत्सामिपादेनोक्तम् ।
यथा,—

“त्रैलोक्यं कृतकं प्रतिकल्पं काल्यत्वात् ।

कृताञ्जलिः

जगर्जोकारिचयं अज्ञातं प्रतिपन्नमन्त्राव्यात् ।
 मन्त्राकार्यं कृताञ्जलिं तेनुमाह मन्त्र इति ॥
 कृतकः, चि, (कृतं कर्म अन्वयम् । कृत् + क्तुन् । करणा-
 ज्ञात इत्यर्थः । कृतिमस्य सङ्कपादकारत्वात्
 तथात्वम् ॥) कृतिमः । इत्युच्चारणोऽर्थः ।
 (यथा, महाभारते । ४ । २ । २६ ।
 “एतेन विधिना कृतः कृतकेन यथानलः” ॥)
 कृतकर्मा, [नृ] चि, (कृतं कर्म येन सः ।) कार्य-
 कर्म । तत्पर्यायः । प्रवीणः २ शिक्षितः ३ नि-
 ज्ञातः ४ निपुणः ५ दक्षः ६ कृतज्ञः ७ कृतमुखः
 ८ कुशलः ९ चतुरः १० अविद्यः ११ विद्यः १२
 वैद्वानिकः १३ पटुः १४ ह्येकः १५ विदग्धः १६ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १।५।५।२६ ।
 “अथवाप्यहमेवैनं जनिष्यामि ह्यहोदर ! ।
 कृतकर्मा परिष्कान्तः साधु तावदुपारम्” ॥
 पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४६ । ६७ ।
 “इन्द्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः” ॥)
 कृतज्ञः, चि, (कृतं निष्पादितं कृत्यं कार्यं येन सः) ।
 निष्पन्नकर्मा । समाप्तकार्यः । यथा, माघे । १।३२ ।
 “कृतज्ञो विधिर्मन्ये न वर्जयति सस्य ताम्” ॥
 कृतकोटिः, पुं, (कृता विहिता कोटिः शास्त्राणां
 अन्तर्यामिभेदेन पूर्वपक्षविशेषो येन । यद्वा,
 कृता ज्ञाता कोटिः श्रेष्ठता येन । धातुनामने-
 कार्थत्वात् कृतातुरन् प्रार्थयेत्यर्थः ।) काश्यप-
 मुनिः । उपवर्षमुनिः । इति चिकाग्रशेषः ॥
 कृतज्ञियः, चि, (कृता क्रिया कार्यं येन सः) । कृत-
 कार्यः । यथा, मनुः । ५ । ६६ ।
 “विप्रः सुधन्यः स्पृष्टा कृतियो वाङ्मन्यधुम् ।
 वैश्यः प्रतोदं रक्षन् वा यष्टिं शूद्रः कृतज्ञियः” ॥
 कृतज्ञः, चि, (कृतं येन केनचित्पुण्येन उपकृतं
 हन्ति नाशयति यः । अहङ्कारादिप्रयुक्त्या दुष्ट-
 बुद्ध्या उपकृतस्यानङ्गीकारत्वात् तथात्वम् ॥)
 कृतज्ञता । अर्थात् येन केनचित्कृतस्य उपकारा-
 देर्जातकः अस्वीकर्ता । नेमकृत्हाराम इति प्रारब्ध-
 भाषा ॥ (यथा, मनुः । ४ । २१४ ।
 “पितृनामतिमोक्षार्थं कृतविष्णुस्तथा ।
 श्रेष्ठतुष्टुवायाम् कृतज्ञस्याग्नेमेव च” ॥)
 तस्य प्रायश्चित्ताभावो यथा,—
 “ब्रह्मणे च सुराये च चौरे च गुरुतत्पणे ।
 निष्कृतिर्विहिता सङ्गिः कृतज्ञे गान्ति निष्कृतिः” ॥
 स तु बह्विधो यथा,—
 “भक्तुं पित्रापहर्ता च पित्रापिहपहारकः ।
 यस्मादपहर्ता विद्याय दक्षिणां न प्रयच्छति ॥
 पुत्रान् क्षियन् यो हेष्टि यश्च तान् घातयेन्नरः ।
 कृतस्य शोभं वदति सक्कामान् न करोति यः ॥
 न करेन्न कृतं यस्तु व्याप्तमान् यस्तु दूषयेत् ।
 सर्वोपादयिभिः सार्धं कृतज्ञानमवीक्ष्य” ॥
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वे ज्ञानपुराणवचनम् ।
 कृतज्ञता, स्त्री, (कृतं कृतं यस्याम् ।) कौशतकी
 कृता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कृतज्ञः, चि, (कृतं उपकृतं जानाति स्वीकरोति यः ।
 कृत् + क्तुन् ।) मन्त्रादी ।

कृतञ्जलिः

(यथा, मनुः । ७ । २०६-२१०
 “धर्मश्च कृतञ्जलिं तुष्टिप्रकृतिमेव च ।
 अनुरक्तं स्थिरारम्भं जघुमिषं प्रशस्यते ॥
 प्राञ्चं कुलीनं शूद्रश्च दक्षं दातारमेव च ।
 कृतञ्जलिं धृतिमन्तश्च कृत्माङ्गरिं बुधाः” ॥)
 कुङ्कुरे, पुं, इति मेदिनी ।
 (पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४६ । २२ ।
 “अनुत्तमो दुराधर्षः कृतञ्जलिः कृतिरात्मवान्” ॥)
 कृतञ्जलि, स्त्री, (कृतं जायते । कृत + ज + क्तुन् ।)
 जायमाना कृता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कृतदासः, पुं, (कृतः विहितः कृतनियमो वा दासः ।)
 नारदोक्तपञ्चदशदासकर्मगतदासविशेषः । स तु
 केनचित्त्रिमितेन यथावत्कालपर्यन्तं तवाहं दास
 इति कृतसमयः । इति क्रमसंग्रहः ॥
 कृतपुङ्गवः, चि, (कृतः अत्यन्तः पुङ्गवः पुङ्गवो वाञ्छो
 येन ।) वाङ्मन्यताविशेषः । भाग तिराज्जा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । कृतज्ञः २ सुप्रयोग-
 विशिष्टः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ६८ ॥
 कृतपूर्वः, [नृ] चि, (कृतं निष्पादितं पूर्वमेव ।
 कृतपूर्व + “सपूर्वाच्च” । ५ । २ । ८७ । इति
 हनिः ।) पूर्वनिष्पन्नकर्मा । यथा । कृतपूर्वो
 कटम् । इति संहितासारव्याकरणम् ॥
 कृतपक्षः, स्त्री, (कृतं पक्षं अस्याः ।) कालोन्म । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 कृतपक्षा, स्त्री, (कृतं पक्षं अस्याः ।) कालोन्मि
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कृतमालः, पुं, (कृता माला अस्याः ।) मालावदुत्पन्नप्रस-
 न्तादस्य तथात्वम् ॥ आरगवधकृतः । सौदासि
 इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥ कर्माका-
 रकृतः । स तु जम्बारगवधः । इति राजनिर्घण्टः ।
 छोट शोनालु इति भाषा ॥ (अस्य पर्याया यथा ।
 “आरेवतो राजकृतः प्रयच्छन् तुरङ्गः ।
 आरगवधोऽथ शम्पाकः कृतमालः सुवर्णकः” ॥
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 चरके कल्पस्थाने ऽष्टमेऽध्याये ऽस्य पर्याया यथा ।
 “आरगवधो राजकृतः सम्पाकश्च तुरङ्गः ।
 प्रयच्छन् कृतमालश्च कर्माकारोऽवघातकः” ॥)
 कृतमुखः, चि, (कृतं संस्कृतं मुखं यस्य ।) कृतकर्मा ।
 कृती । इत्यमरः । ३ । १ । ४ ॥
 कृतजलः, चि, (कृतानि जलानि अस्याः ।) गुणैः
 प्रतीतः । श्रौत्यादिगुणैः ख्यातः । इत्यमरः । ३ ।
 १ । १० । (पुं, सर्वजलवत्त्वात् विष्णुः । यथा,
 महाभारते । १३ । १४६ । ६४ ।
 “अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतजलः” ॥)
 कृतवेतनः, चि, (कृतं विहितं वेतनं यस्य ।) वेतनेन
 नियुक्तदासादिः । इति स्मृतिः ॥
 कृतवेधकः, पुं, (कृतः वेधोऽस्य । ततः कृत् ।) घोष-
 तको । इति रत्नमाला । श्वेतघोषा इति भाषा ॥
 कृतवेधना, स्त्री, (कृतं वेधनं अस्याः ।) कौशतकी
 कृता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कृतममः, चि, (कृतः अमो यच्च ।) मन्त्रोत्साहः । येन
 क्रमः कृतः सः । इति शब्दमाला ॥

कृताञ्जलिः

कृतञ्जलि, स्त्री, (कृतं सापत्नं यस्याः । कृत् टाप्
 ततः अत इत्ये य कोपः ।) कृतसपत्नीभाषा ।
 प्रथमविवाहिता स्त्री । तत्पर्यायः । अथ्वान् २
 अधिविद्वा ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ कृतसा-
 पत्नीका ४ कृतसापत्नी ५ कृतसापत्नीका ६ । इति
 तट्टीकायां रमानाथः ॥
 कृतज्ञः, चि, (कृतः अत्यन्तः हस्तः वाङ्मन्यताविशेष-
 जायवत्त्वात् शिक्षा येन सः ।) कृतपुङ्गवः । सुवि-
 क्षितप्रमोक्षयोधादिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६८ ॥
 (यथा, महाभारते । ४ । ५६ । २० ।
 “अप्राप्तश्चैव तान्पार्थिविच्छेद कृतज्ञस्तवत्” ॥)
 कृताञ्जलिः, चि, कृतः अञ्जलिः येन सः । ब्रह्माञ्जलिः ।
 यथा, कन्दोगपरिशिष्टे ।
 “तदसंयुक्तापार्थिव्यां एकपादञ्जलिपि ।
 कुर्यात्कृताञ्जलिर्वापि कर्त्तव्यञ्जलिपि वा” ॥
 इति सूर्यापस्थाने आङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥ (कृतः
 अञ्जलिश्च पञ्चसङ्कोचो येन ।) अथधिभेदे, पुं ।
 इति धरणी ॥
 कृतान्तः, पुं, (कृतः अन्तः नाशः, ब्रह्मनिर्णयः, विप-
 र्ययो वा येन । यथायथं व्युत्पत्तिर्दृष्टवीया ।)
 यमः । (यथा, गोः रामायणे । ५ । ३५ । ३ ।
 “ऐश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे यस्य वा सुदास्ये ।
 रज्ज्वेव प्रवृत्तो ब्रह्मा कृतान्तोऽपनीयते” ॥)
 सिद्धान्तः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । १४ । १३ ।
 “पञ्चेमानि महाबाहो कार्यानि निबोध मे ।
 साङ्गो कृतान्तो प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम्” ॥)
 दैवम् । पूर्वदेहकृतं फलोन्मुखीभूतं शुभाशुभ-
 कर्म । अकुशलकर्म । इत्यमरः । ३ । ३ । ६४ ॥
 शनिवारः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, तिथि-
 तत्त्वप्रवृत्तिवचने ।
 “कृतान्तकुशयोर्वारि यस्य जन्मदिनं भवेत्” ॥
 यमदैवत्यभरणीनक्षत्रम् । तेन हितसङ्गा ॥ अन्वि-
 यमदृष्टेति वचनात् ॥)
 कृतान्तजनकः, पुं, (कृतान्तस्य यमस्य जनकः जन्म-
 दाता ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कृतान्ता, स्त्री, (कृतान्त + टाप् ।) रेखानामगन्ध-
 द्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कृतार्थः, चि, (कृतः निष्पादितः प्राप्तो वा अर्थः
 प्रयोजनं येन ।) कृतप्रयोजनः । कृतकार्यः ।
 यथा, माघे । १ । ६ । “विजोक्तमेवैव तवामुना मुने
 कृतः कृताद्यास्मि निर्वर्हिताहवा” ॥
 कृतान्तः, पुं, (कृतं अन्तःकृतं जनाश्रयादौ आश्रयः
 आश्रयो यस्य ।) भेकः । इति चिकाग्रशेषः ॥
 (कृतः आश्रयः येन । कृतवासे, चि । यथा,
 रामायणे ।
 “यच्च ते दयिता भार्या तनयाश्च कृतान्तयाः” ॥)
 कृतवश्रनिकः, चि, (कृता श्वाश्रयनिका येन ।)
 वस्त्रादिना कृतपुङ्गवानुजङ्गादिनन्दः । इति
 कात्यायनः । (यथा, आङ्गिरसवृत्तकात्यायन-
 वचने ।
 “प्रौढपादो न कुर्वीत आश्रयश्रयितपर्यम् ।
 आश्रयश्रयितस्तु आश्रयश्रयितोऽपि ॥

कृतिका

कृतावश्रयिको यत्न प्रौढपादः स उच्यते” ॥
 कृतिः, स्त्री, (कृ + भावे क्तिन् ।) करणम् । हिंसा ।
 इति मेदिनी । (पुस्तकप्रयत्नः । कर्तृव्यापारः ।
 क्रिया । यथा, सुगन्धोद्रे ।
 “जगतां कारकः कृष्णः कृतिर्गुरुरिपोरियम्” ॥
 पुं, ऋषिविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । ३ । ६ । ७ ।
 “हिरण्यनामश्रित्य चतुर्विंशतिसंहिताः ।
 प्रोवाच कृतिनामासौ शिष्येभ्यः स महात्मनिः” ॥
 रूपभेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८ । २१ ।
 “सप्तान्धमेधानाहृत्य राजसूयं धार्मिकः ।
 कृतिर्नाम न्युतः स्वर्गात् असत्यवचनात् सकृत्” ॥
 स तु जनकवंशजातः । यथा, भागवते । ६ । १३ । १६ ।
 “वज्रकाशो दृतेस्तस्य कृतिरस्य महाबलः” ॥
 विंशत्यक्षरपादकण्ठभेदः । यथा, “कृतिः प्रकृतिराकृतिः” ॥ विंशतिसङ्ख्या । कर्तृणी । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६६ । ३ ।
 “शेबामंसेवु रम्भिणीव रारमे हस्तेषु खादिषु कृतिषु सन्दधे” ॥
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । २२ ।
 “अनुत्तमो दुराधर्षः कृतः कृतिरात्मवान्” ॥
 कृतिकरः, पुं, (कृतिसङ्ख्या विंशतिसङ्ख्या करा यस्य ।) रावणः । इति शब्दभाषा ।
 कृती, [नृ] त्रि, (कृतं कर्म प्रशस्तमस्यात्ताति । अत इति ।) निपुणः । पण्डितः । इत्यमरः । ३ । १ । ४४ ।
 साधुः । पुण्यवान् । इति शब्दरत्नावली । (कृत क्रियाः । यथा, रघौ ३ । ५२ ।
 “महायुगं यत्नं यदि सर्गं यत्नं ते नखत्तनिर्जितं रघुं कृती भवान्” ॥)
 कृतं, त्रि, (कृती प्र य कृदि + क्तः ।) कृत्रम् । चेतितम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 कृतिः, स्त्री, (कृत्यते इति । कृत् + कर्मणि क्तिन् ।) कृत्वासारादिचर्म । इत्यमरः । २ । ७ । ४७ ।
 (यथा, महादेवध्याने ।
 “समन्तात् कृतममरगणैर्वाङ्मूर्तिं वसानम्” ॥)
 त्वक् । भुञ्जः । कृत्तिकानक्षत्रम् । इति मेदिनी ॥
 कृतिका, स्त्री, (कृत्ति उग्रत्वात् । कृत् + “कृति-
 भिदिकतिभ्यः कित्” । उणां ३ । १४७ । इति
 तिकान् कित् ।) अश्विन्यादिसप्तविंशत्यन्तर्गतद्वि-
 तीयनक्षत्रम् । तत्पर्यायः । वज्रका २ अभिदेवा
 ३ । इति हेमचन्द्रः । तस्या रूपम् । अभिशि-
 खाकृतिसदृशरामायम् । इति कालिदासः ।
 क्षुरनिभसदृशरामायम् । इति केचित् । तस्या
 अधिकाशी देवता अपि । सा तु मिश्रगणान्त-
 र्गता । इति दीपिका । तत्र जातस्य फलम् ।
 “क्षुधाधिकः सत्यधर्मैर्विहीनो
 दयातोयप्रमत्तः कृतघ्नः ।
 कठोरवाक् चाहितकर्मकृत् स्यात्
 चेत् कृतिकायां मनुजः प्रसूतः” ॥
 इति कोट्टीप्रदीपः ॥
 कृतिकाभवः, पुं, (कृतिकायाः भवोऽस्य ।) चन्द्रः ।
 इति शब्दचन्द्रिका । (कृतिकाधवः । इति के-
 चिद् ॥)

कृतिवा

कृतिकासुतः पुं, (कृतिकायाः सुतः तथा याजित-
 त्वात् ।) कर्त्तृनिधयः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कृतिवासः, पुं, (कृत्वा गजासुरचर्मणा वस्ते ख-
 कटिदेशं आच्छादयति यः । वस् आच्छादने +
 “कर्मण्यत्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) शिवः ।
 इति हिरूपकोषः ॥
 कृतिवासः, [स्] पुं, (कृत्तिर्गजासुरस्य चर्म वासो-
 ऽस्य ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥
 (यथा च महादेवस्य चर्मवसनं ज्ञातं तथा
 काशीखण्डे ६४ अध्याये वर्णितं यथा,—
 “कोणाहको महाणासीत् ज्ञातं ज्ञातेति सन्तः ।
 महिषासुरपुत्रोऽसौ समायाति गजासुरः ॥
 प्रमथन् प्रमथान् सर्वान् निजवीर्यमदोज्ज्वलः ।
 यच्च यच्च धरायां स चरणं प्रमथोति हि ॥
 अचकान् दोलयाक्षको तच्च तत्रास्य भारतः ।
 उदवेगेन तरवः पतन्ति शिखरैः सह ॥
 तस्य दोर्दण्डवातेन भूर्गाः स्युस्तु शिखोच्चयाः ।
 यस्य मौलिनसंधर्षात् घना थोम त्वज्जलम् ॥
 नीलिमानं न चाद्यापि जङ्गलान्तेषु सङ्गमः ।
 यस्य निःश्वाससम्भारैस्तत्तत्पङ्का महाब्जः ॥
 नाद्याप्यमन्दकलोना भवन्ति तिमिभिः सह ।
 योजनां सङ्ख्यां नव यस्य समुच्चयः ॥
 तावनेव हि विस्तारस्तोर्मायाविणोऽस्य हि ।
 यन्नेचयोः पिङ्गलिमा तथा तरुणिमा पुनः ॥
 विद्युता नोद्यतेऽद्यापि सोऽयमायाति सत्वरः ।
 यां यां दिशं समभ्येति सोऽयं दःसहदानवः ॥
 नाय समीभवेदस्य साध्वसादिव दिग्भयम् ।
 ब्रह्मण्यववरश्चायं दृढीकृतजगत्तयः ॥
 अवध्योऽहं भवामीति स्त्रीपुंसिः कामनिर्जितैः ।
 ततस्त्रिशूलहेतिसत्तमायान्तं दैत्यपङ्कजम् ॥
 विद्यायावध्यमन्येन श्रुतेनाभिजघान तम् ।
 प्रोतस्तेन चिश्रुतेन स च दैत्यो गजासुरः ॥
 कञ्जकृतमिवात्मानं मन्यमानो जगौ हरम् ॥
 गजासुर उवाच ।
 त्रिशूलपाणे ! देवेश ! जाने त्वां स्मरहरिणम् ।
 तव हस्ते मम वधः श्रेयानेव पुरातनक । ।
 किञ्चिद्विष्णुमिच्छामि अवधेहि ममेरितम् ॥
 सत्यं ब्रवीमि नामत्वं मृत्युञ्जय ! विचारय ।
 त्वमेको जगतीयन्धो ! विश्वस्योपरि संस्थितः ॥
 अहं त्वदुपरिष्ठाब्ध स्थितोऽस्मीति जितं मया ।
 धन्योऽस्मानुमृच्छीतोऽस्मि त्वत्त्रिशूलायसंस्थितः ॥
 कालेन सर्वैर्मर्त्यैश्च श्रेयसे मृत्युरीदृशः ।
 इति तस्य वचः श्रुत्वा देवदेवः कृपानिधिः ।
 प्रोवाच प्रहसन् शम्भुर्धटोद्भवगजासुरम् ॥
 ईश्वर उवाच ।
 गजासुर ! प्रसन्नोऽस्मि महापौरुषसेवधे ! ।
 खानुकूलं वरं ब्रूहि ददामि सुमते ऽसुर ! ॥
 इत्याकर्ण्य स दैत्यः प्रत्युवाच महेश्वरम् ॥
 गजासुर उवाच ।
 यदि प्रसन्नो दिग्वासस्तदा नित्यं वसान मे ।
 इमां कृत्तिं विरूपाक्ष ! त्वत्त्रिशूलाभिप्राविताम् ।
 सुप्रमाणां सुखस्पर्शां रक्षाङ्गपथीकृताम् ॥

कृत्यः

इष्टगन्धिः सदैवास्तु सदैवास्तुतिकोमला ।
 सदैव निर्मला चास्तु सदैवास्तुतिकमलम् ॥
 महातपानलज्जानां प्राप्यापि सुखिं विभो ! ।
 न दग्धा कृतिरेवा मे पुण्यगन्धनिधिततः ॥
 यदि पुण्यवती नैवा मम कृतिर्दिगम्बर ! ।
 तदा त्वदङ्गसङ्गोऽस्याः कथं जातो रक्षाङ्गने ॥
 अथ च मे वरं देहि यदि तुष्टोऽस्मि शङ्कर ! ।
 नामास्तु कृतिवासास्ते प्रारब्धास्तनं दिग्म ॥
 इति तस्य वचः श्रुत्वा तथैवास्मा च शङ्करः ।
 पुनः प्रोवाच तं दैत्यं भक्तिनिर्मलमानसम् ॥
 ईश्वर उवाच ।
 इदम् पुण्यनिधे ! देव ! वरमन्यं सुदुर्लभम् ।
 अविश्रुतो महाद्योने रणतत्त्वज्ञोऽसि वर ! ॥
 इदं पुण्यशरीरं ते क्षेपेऽस्मिन् मुक्तिसाधने ।
 मम निष्कं भवत्वच सर्वेषां मुक्तिदायकम् ॥
 कृतिवासेश्वरं नाम महापातकनाशनम् ।
 सर्वेषामेव निष्कानां शिरोभूतमिदं वरम् ॥
 यावन्ति सन्ति निष्कानि वाराणस्यां महान्त्यपि ।
 उत्तमं तावतामेतदुत्तमाङ्गवदुत्तमम्” ॥ * ॥
 यदि चात्र गजासुरचर्मणाच्छादकत्वं वर्णितं
 तथापि कार्यावस्थाविशेषेण व्याघ्रचर्मणाप्यस्य
 परिधेयकत्वं दृश्यते यथा व्याघ्रकृत्तिं वसानमिति
 ध्यानादौ स्मृतमेव वस्तुतस्तु नचेत्तत् वाङ्म-
 न्यमिदिविषय एव ग्रन्थकारेण भगवता मह-
 र्घिणा वर्णितः चिगुणात्मिका प्रकृतिरेव तस्या-
 च्छादिका इति आध्यात्मिकी खल्वप्योक्तिः । यथा,
 “गुणमयी मायैवा वावह तस्य परमस्य आच्छा-
 दनी” । व्याघ्रहस्त्यादेवत्तत्तत् मायाया वैचित्र्यप्रदर्श-
 नायैव । अपि च कटिदेशपर्यन्तोक्तिरेकपाद एव
 मायाच्छादितत्वात् । यथा, अतिः ।
 “पादोऽस्य विश्वामूर्तानि त्रिपादोऽस्ति स्वयंप्रभः” ।
 कृत्यः, त्रि, (कृ + कृत्वा कृत्यं कृत्यं ।) उणां ३ । १० ।
 इति कृत्यः । शिष्यी । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,—
 ऋग्वेदे १ । ६२ । १० । “शङ्खीव कृत्यविज आभिनाना
 मर्त्यस्य देवो जरयन्मायुः” ॥)
 कृत्यं, स्त्री, (कृ + “विभाषा कृविभोः” । ३ । १ । १२० ।
 इति कृप् तुगागमञ्च ।) कार्यम् ।
 (यथा, गोः रामायणे ३ । ६० । २७ ।
 “तथा स राक्षसीयज्ञा राक्षसेभ्यः प्रतापवान् ।
 निष्कृत्यान्तःपुरातन्यौ किं कृत्यमिति चिन्तयन्” ॥
 प्रयोजनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 कृत्यः, त्रि, (कृ + कृप् तुगागमञ्च ।) विविधः
 इति मेदिनी । घनादिभिर्भेदः । इति जटाधरः ।
 प्रत्ययविशेषः । यथा,—
 “कृत्याः षट्ते समाख्याताः कृत्पृथगतौ भावकर्मजोः
 तथानीयावन्तास्तत्केभिः कर्मकर्त्तरि” ॥
 इति सुप्रसन्नसमता कारिका । कर्त्तरि कर्मणि
 चार्थे विहिताः कृत्या वाच्यनिष्ठाः स्युः । कृत्यास्त-
 द्यादयः वीर्यदेवमते “ते कृत्याः” “कृत्योः कर्त्तारो”
 इत्युक्तेः कृत्वा कृत्याः कर्त्तव्यमपि स्युः । कर्त्तति
 यथा भयस्ततः भया जाता मर्त्यं वनम् । कर्त्तव्यं
 यथा, ग्रामो गन्तव्यः नगरी गन्तव्या पुत्रं गन्तव्यम्

कृमिः

कृपाशुः, नि, (कृपां जाति आदत्ते। का + कृः।
यदा कृपाविद्यते ऽस्यास्मिन् वा। कृपा + कृपाशुः।)
दशालुः। इत्यमरः। १। १। १५।
(यथा भागवते। ४। १२। ५१।

कृपाशोर्दीननाथस्य देवास्तस्यानुमृजते"।)

कृपी, स्त्री, (कृप + डीप्।) श्रोत्राचार्यपत्नी। इति
मेदिनी। (यथा, महाभारते। १। १११। २२।
“शारदतीं ततो भार्यां कृपीं श्रोत्रोऽन्वबिन्दत”।
अस्या जन्मविवरणं यथा,—
परा किञ्च मङ्गर्षेर्गौतमस्य पुत्रः शरद्वान् नाम
कृषिः धनुर्वेदपरत्वात् विपुलेन तपसा च इन्द्रं
सन्नामयामास। इन्द्रस्तु अस्य तपोविभ्रं चिकीर्षु-
र्जानपदीं नाम सर्व्वेष्टां प्राहिषोत्। अथ रूप-
यौवनाद्यां तामवबोध्यतस्तस्य सहसा रेतश्च-
क्षान्द तत्तु शरद्वान्मे व्यापितं सत् द्विधाऽभवत्।
ततस्तस्मात् मिथुनं समजायत। तदैव राजा
शान्तनुर्वर्जयामागतः अथत्तमिथुनं समवबोध्य
राजधानीमानीय संस्कारादिभिः संवर्जयामास।
कृपया संवर्जनाच्च कृपः कृपीति तयोर्नाम चक्रे।
स्येयं कृपाचार्यस्य भगिनी। एवैव अन्वत्याधो
जगतीत्यवगन्तव्या।)

कृपीटं, स्त्री, (कृप + “कृतृकृपिभ्यः क्रीटन्”।
उडां। १। २८। इति क्रीटन्। बाहुलकात्
कृत्वाभावः।) उदरम्। जन्मम्। इति मेदिनी।
विपिनम्। इन्धनम्। इति शब्दरत्नावली।

कृपीटपाका, पुं, (कृपीटं जलं पाणयतीति। पालि +
अब।) केनिपातः। समुद्रः। इति मेदिनी। पवनः।
इति शब्दरत्नावली।

कृपीटयोगिः, पुं, (कृपीटस्य जलस्य योगिः कारणं।
“वायोरधिरधोरायः” इति श्रुतेस्तथात्मम्। यदा
कृपीटं काष्ठं योगिबलपत्तिस्थानं यस्य।) अग्निः।
इत्यमरः। १। १। ५६।

कृपीपतिः, पुं, (कृप्याः कृपभगिन्याः पतिर्भर्ता।)
श्रोत्राचार्यः। इति शब्दमात्रा।

कृपीपुलः, पुं, (कृप्याः पुलः।) अन्वत्यामा। इति
भूरिप्रयोगः।

कृपीसुतः, पुं, (कृप्याः सुतः।) अन्वत्यामा। इति
चिकीर्षुशेषः।

कृमिः, पुं, (क्रामतीति। क्रमु पादविक्षेपे + “क्रमित-
मिश्रितिक्रमामत इच्च”। उडां। ४। १२१। इति
इन् “क्रमेः सम्प्रसारणम्” इति अनुहन्तेः सम्प्र-
सारणम्।) क्रीटः। पोका इति भाषा। तत्प-
र्यायः। नीलाकः २। इत्यमरः। २। ५। १३।
निजाकः १ क्रिमिः ४। इति तट्टीका। पुच्छः ५।
इति जटाधरः। काष्ठा। कृमिजः। खरः। इति
विश्वमेदिन्यौ। उदरजातक्रीटरोगः। तस्यौ-
षधं यथा,—

“वदरीकारवीमूत्रं गुडान्धेन समन्वितम्।

अधिना साधितं जग्धा कृमीन्सर्वान् हरिष्विव।”।

इति भावके १८४ अध्यायः।

(“क्रमयो द्विविधाः प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरसम्भवाः।

बाह्या यूकाः पवित्राः स्युः किञ्चलूकास्तथानाराः।

कृमिः

स्तथा हि भवेद्बाह्याः बद्धाभ्यान्तः समुद्रवाः।
तेषां वक्ष्यामि संभूतिं बाह्याभ्यन्तरे चक्ष्याम्॥
रुक्षादतिवकात् खेदात् चिन्तया शोचनादपि।
कषधातुसमुद्रतास्तीक्ष्णा यूका भवन्ति हि।
यूकाः कृष्णाः पराः श्वेतास्तृतीयाश्चर्मणि स्थिताः।
सूक्ष्मातिविकटा रुक्षाश्चर्मभाश्चर्मयूकिकाः।
चतुर्थी विन्दुकी नाम वरुणा मूत्रसम्भवा।
मन्त्राद्याश्च पञ्चम्यो बाह्योपमवकारिणः।
यूका मस्तकसंस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी।
चर्मयूका नेत्रचर्मं सुष्ठो रोमणि यष्टिका।
उष्णद्रव्यनिवेवाच्च अजीर्णं मधुरद्रवात्॥

रुक्षाग्रगोधूमयवाग्नपिष्ट-

गुंडेन वा क्षीरविपर्ययेण।

दिवाशयाने च सपिच्छलेन

धर्मेण पापोदकसेचनेन॥

सङ्गायते तेन मणाश्वेषु

कृमिवजं कोष्ठविकारकारि॥

वज्रिधान्ते समुद्रिहृत्क्षेपां वक्ष्यामि कृत्तव्यम्।
कपकोष्ठं मणाधारं कोष्ठे सर्पन्ति सर्पवत्।
पृथुमखा भवन्त्येके केचित् किञ्चुकसन्निभाः।
धान्याङ्गुरनिभाः केचित् केचित् सूक्ष्मास्तथागवः॥
सूचीमुखताः परिच्छेद्यान्वाद्या सादयन्ति ते।
वक्ष्यामि कृत्तव्यं तेषां चिकित्साश्च प्रहृष्य मे॥
ज्वरोद्गमोगमूत्रं वा वमिहत् खेदं भ्रमः।
अवचिर्बन्धवैवर्धमसोसारं सफेगिणम्॥
गर्जनं जठरे चैव मन्दाग्नित्वञ्च जायते।
पिपासा पीतता नेत्रे किञ्चुकैः पीडितस्य च॥

इति गण्डपदकृत्तव्यम्॥ *॥

सूचीवस्तुद्यतेऽन्वाद्या रक्तचैवातिसार्यते।
यक्ष्ण्डा भक्ष्यन्त्यन्ते रक्तं वा वमते भ्रष्टम्॥
क्षेदो मुखेऽवचिर्भाषं मन्दाग्नित्वञ्च वेपथुः।
क्षुत्तृष्णा च ज्वरो ज्ञेयाः सूचीमुखकृमीरुजाम्॥

इति सूचीमुखकृत्तव्यम्॥ *॥

ये च धान्याङ्गुरास्तेषां वक्ष्याम्यथ च कृत्तव्यम्।
मणाश्वस्याः कृमयो मर्गं जग्नन्ति ते भ्रष्टम्॥
तैस्तु संपीच्यते देहे विष्टिभेदं परूषता।
कृत्तव्यश्चापि हृत्क्षेदं कृमयो जनयन्ति ते॥
हारीतः संशयापन्नः पादौ संयुक्ता एच्छति।
कथं देहे मनुष्यस्य मर्गमूत्रवसाशये॥
सम्भवन्ति कथञ्चादौ वर्जयन्ति कथं पुनः।
कथं वा शीर्षेऽग्रसे नानाहारावभक्ष्ये॥
जायन्ते केन कृमयः सूक्ष्माधोगामिनोऽप्यथ।
नानाऽऽमपक्वमक्षान् दहते वा जटाशनः॥
कथन्ते कृमयस्थाने न दहन्तेऽन्तराधिना।
यवं पृष्ठो महाचार्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः॥
आश्रेय उवाच।

प्रहृष्य पुनः महाबाहो! कृमिसम्भवकारणम्।
विद्वद्भारसेः पुनः रक्तचैवास्तु कृत्तव्यम्॥
कषेनेकदिनं याति मुक्तेयाकारणं व्रजेत्।
पञ्चभूतात्मके वायौ ते तु जाताः सचेतनाः॥
कोष्ठाधिना न दहन्ते न जीर्यन्ते रसानिति।
विवे जातो यथा क्रीटो न विवेकं नृतिं व्रजेत्॥

कृमिः

तथा जटाशोभितं न जटाशेन जीर्यति।
मेवञ्च संप्रवक्ष्यामि येन तेऽपि तरन्ति वै॥
पतन्ति वा श्रमं याति मेवशानि प्रहृष्य मे॥

वक्त्राऽजमोदा कृमिनिष्पन्नाश्च
वीजं श्रुतो रामठकं चिरञ्च।
उज्ज्वोदके तत्परिपिच्छपेयं
पतन्ति शीघ्रं श्रतधातुकीटाः॥
श्रुती यवानी पिष्टुमर्द्धपान्
विद्वद्भार्यातिविषा रसोनम्॥
सन्निध्य मूत्रेण चिरञ्चयुक्तम्
विनाशनं सर्व्वकृमीरुजानाम्॥
मरिचं पिप्पलीमूत्रं विद्वद्भार्यायवानिकाचिरुतः
गोमूत्रेण तु पेयं पानं शीघ्रं कृमीन् हन्ति॥
मुक्ता विज्ञाना चिपका सुपर्णा
शिरुः सुवाक् सन्निधेन कृत्तव्यः॥
पानं सङ्गाह्या कृमिशुच्युर्ध्वं
विनाशनं सर्व्वकृमीरुजाश्च॥

“मातुलुङ्गस्य मूकानि रसोनं कृमिनिष्पिष्टम्।
अजमोदा निष्पपन्नं गोमूत्रेण तु पेययेत्॥
पानमेतत् प्रशंसन्ति कृमिदोषनिवारणम्।
ज्वरप्रोक्तानि पथ्यानि कृमिदोषे प्रदापयेत्॥
इति कृमिचिकित्सा”॥ *॥

इति महर्ष्याजिबेवभाषिते हारीतोतरे कृमिचि-
कित्सा नाम पञ्चमोऽध्यायः॥ *॥
अस्य निदानपूर्व्वकससम्प्राप्तिचिकित्सित-यथा।
“अजीर्णोध्यग्रनासाद्वैर्विद्वज्जमणिनाशनैः।
अद्यायामदिवान्प्रगूर्ज्वन्तिश्चिग्मश्रीतकैः।
मावपिष्टान्नविद्वन्विसश्राक्कषेयकैः॥
पञ्चश्राकसुवासुक्ष्मदधिर्क्षीरगुण्डेक्षुभिः।
पक्षानानूपपिष्टितपिष्टाकपृथुकादिभिः॥
सादृक्कष्यपानैश्च श्लेष्मा पिताश्च कुप्यति।
कृमीन् बद्धविधाकारान् करोति विविधास्त्रयान्॥
आमपक्वाश्वस्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः।
विश्रुतेः कृमिजातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः॥
पूरीकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि कृत्तव्यम्॥
अथवा विषयाः कृप्याश्चिप्या गण्डपदास्तथा।
पूरवो द्विमुखाश्चैव सप्तैवैते पूरीकजाः॥
श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्त्येते गुदं मृतिसरन्ति च॥
तेषामेवापरे पुच्छैः पृथक्च भवन्ति हि॥
श्रूणापिमान्दपादुलविष्टभवनसंज्ञकाः।
प्रसेकावचिह्नमोगविद्धभेदान् पूरीकजैः॥
रक्ता गण्डपदा दीर्घा गुदकच्छूनिपातिवः॥
श्रूणाटोपञ्चकृद्धेदपक्षिणाश्चकराश्च ते॥
दर्भपृष्ठा महापृष्ठाः प्रलूनाश्चिपिटास्तथा।
पिपीलिका दाहकाश्च कपकोपसमुद्रवाः॥
रोमशा रोममूर्जानः सपृष्ठाः श्वावमश्रूणाः॥
मूढधान्याङ्गुराकाराः मुक्तान्ते तनवकाश्च॥
मज्जादा नेत्रक्षेपारक्तालुकोचमुजकश्च॥
शिरोद्गमोगवमद्युप्रतिशयाकराश्च ते॥
केशरोमनसादाश्च दन्तादाः किङ्किशाकश्च॥
कुष्ठनाश्च परीक्षयाः श्वेताः श्लेष्मिन्सम्भवाः॥
ते सरक्ताश्च क्षयाश्च चिप्याश्च पृथक्चक्ष्या॥

कर्मि:

रक्षाधिकारान् प्रायो विकारान् जनयन्ति ते ।
 मावपिडाप्रवणगुक्काः। एरीषजाः ।
 मांसमावगुक्कीरदभित्तैः कथोद्भवाः ।
 विवडा जीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ।
 जनरो विवर्ततामूषं हृद्रोगः सदर्शनम् ।
 भक्तदेवोऽतिसारश्च सङ्गतकामिनाक्षयम् ।
 वृक्षाक्षयोदशाधातुः कमीयां परिकीर्त्तिताः ।
 केशादाद्यान्वृक्षास्तैः दावाद्यौ परिवर्जयेत् ।
 यक्षामन्वतमं खात्वा जिघांसुः क्षिप्रमातुरम् ।
 सुरसादिविषक्लेन सर्पिणा वान्तमादितः ।
 बिरेचयेत्तीक्ष्णतरैर्योगैरास्यापयेच्च तम् ।
 यवकोककुलत्थानां सुरसादेशयस्य च ।
 विडङ्गच्छेद्युक्तेन क्षायेन नवयोगेन च ।
 प्रत्यागते निरुद्धे तु नरं खातं सुखान्मुना ।
 युष्मागत् क्षमिन्नैरश्वैस्ततः शीघ्रं भिषग्वरः ।
 खेदेनोत्तेन चैनन्तु योजयेत् खेदवक्षिणा ।
 ततः शिरीषकण्डिहो-रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
 केचूकखरसं वापि पूर्ववतीक्ष्णभोजनः ।
 पक्षाश्वीजखरसं कक्षं वा तदुक्तान्मुना ।
 पारिभद्रकपचायां क्षौद्रैश्च खरसं पिबेत् ।
 पक्षुरखरसं वापि पिबेदा सुरसादिजम् ।
 निष्ठादन्धशृङ्गाख्यं विडङ्गं वा समाक्षिप्तम् ।
 पञ्चैर्मूषिकपण्यां वा सुपिष्टैः पिष्टमिन्त्रितैः ।
 खादेत् पूषाजिकान् पक्षान् धान्यान्वृक्षं पिबेदुत्तम् ।
 सुरसादिगण्ये तैर्न पक्षं वा पागमिष्यते ।
 विडङ्गचूर्ण-पिष्टायां तस्मिन् भक्ष्यन्तु कारयेत् ।
 तत्कषायप्रपीतानां तिकानां खेदमेव वा ।
 श्वाविधः शृङ्गतकूयं सप्तकृत्यः सुभावितम् ।
 विडङ्गानां कषायेण त्रैफलेन तथैव च ।
 क्षौद्रैश्च निद्रानुपिबेद्वसमानकोद्भवम् ।
 अक्षामया रसश्चापि विधिरेवोऽयसामपि ।
 पूतीकखरसं वापि पिबेदा मधुना सह ।
 पिबेदा पिप्पलीमूलमजामूषेण संयुतम् ।
 सप्तरात्रं पिबेद्वृक्षपुष्पा दधिमस्तुना ।
 एरीषजान् कथोत्थांश्च हन्यादेव कमीन् भिषक् ।
 शिरोवृद्धागवज्जायि संवृतांश्च पृथग्विधान् ।
 विशेवेद्याङ्गनैस्त्यैरवधीक्षेच्च साधयेत् ।
 शृङ्गासन्तरङ्गस्य सुसुष्कं भावयेदिति ।
 निःक्षायेन विडङ्गानां चूर्णं प्रथममन्तु तत् ।
 अथचूर्णाग्रनेनेव विधिना योजयेद्विषक् ।
 सक्तास्थनीर्न तैश्च नसं स्यात् सुरसादिके ।
 इन्द्रक्षुप्तविधिश्चापि विधेयो रोमभोजिषु ।
 दन्तादानां समुद्दिष्टं विधानं मुखरोगिकम् ।
 रक्तजानां समुद्दिष्टं कुर्यात् कुष्ठचिकित्से ।
 सुरसादिन्तु सर्वेषु सर्वथैवोपयोगयेत् ।
 प्रवृत्तितक्तकटुकं भोजनञ्च हितं भवेत् ।
 कुलत्थक्षापसंख्यं क्षीरपाणञ्च पूजितम् ॥ * ॥
 क्षीराणि मांसानि घृतानि चैव
 दधीनि शाकानि च पर्ववन्ति ।
 समानतोऽस्यान् मधुरान् हिमांश्च
 कमीन् जिघांसुः परिवर्जयेत् ॥
 इति सुश्रुत उत्तरतन्त्रे चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

कर्मिणी

कर्मिण्यष्टकं, स्त्री, (कर्मिः कर्मिण्यष्टकं रोगे वा
 कष्टकर्मिव । तन्नाशकतया तथालम् ।) विडङ्गम् ।
 विजाङ्गः । उकुम्बरः । इति मेदिनी ।
 कर्मिकोबोध्यं, चि, (कर्मिः कर्मिभिर्निर्मितो वा कोषः ।
 शाकपार्थिववत् मध्यपदकोषः । तस्मात् उत्तिष्ठति
 उत्पद्यते । उत् + छा + कः ।) कौबेयम् । इत्य-
 मरः । २ । ६ । १११ । देसमिकापङ्क इति भाषा ।
 कर्मिणः, पुं, (कर्मिं हन्ति इति । हन् + टक् । “हन्ते-
 रत् पूर्वस्य” । ८ । ४ । २२ । इति नियमात् न
 यालम् ।) विडङ्गः । इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ।
 पक्षागुः । कोककन्दः । पारिभद्रः । भक्षातकः ।
 इति राजनिर्घण्टः । (विडङ्गश्चरित्रा च ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
 कर्मिणा, स्त्री, (कर्मिण + अशादित्वात् टाप् ।) च-
 रित्रा । इति भावप्रकाशः ।
 कर्मिणी, स्त्री, (कर्मिण + टित्वात् ङीप् ।) धूमपत्रा ।
 विडङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ।
 कर्मिजं, स्त्री, (कर्मिभ्यो जायते इति । अन्येभ्योपीति
 ङः ।) अगुः । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ । (कर्मि-
 जातमात्रे, चि । यथा, पक्षतन्त्रे । १ । १०३ ।
 “कौबेयं कर्मिजं सुवर्णसुपणाद्वर्णापि गोरोमतः ।
 पञ्चात्माभरसं शशाङ्क उदधेरिन्दीवरं गोमयात्” ।
 अस्य पर्याया यथा ।
 “अगुः प्रवरं लोहं राजार्हं योगजन्तया ।
 वंशिकं कर्मिजं वापि कर्मिजगधमनार्थकम्” ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 गुणाश्चास्यागुःशब्दे ज्ञातव्याः ।)
 कर्मिजगधं, स्त्री, (कर्मिजगधं भुक्तम् । उपचारात्
 तज्जनिततया तथालम् ।) अगुः । इति राज-
 निर्घण्टः । (“कर्मिजगधमनार्थकम्” ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 कर्मिजा, स्त्री, (कर्मिभ्यो जायते या । जन + ङः
 टाप् च । लाट् ।) इति राजनिर्घण्टः ।
 (अस्य पर्याया यथा,—
 “कीटजा कर्मिजा लाट्वा जनुका च गवायिका” ।
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 कर्मिरिष्टः, पुं, (कर्मिणां रिपुर्नाशकः । तन्नाशक-
 त्वात् तथालम् ।) विडङ्गः । इति शब्दरत्नावली ।
 (विडङ्गशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)
 कर्मिणा, स्त्री, (कर्मिण् कर्मिवत् सन्तानान् जाति
 आदत्ते । जा + कः टाप् च ।) वज्रप्रसूः । वज्र-
 सन्तानप्रसवा । इति हेमचन्द्रः । कर्मियुक्ते चि ।
 कर्मिदष्टः, पुं, (कर्मिप्रधानः कर्मिमयो वा दष्टः ।)
 कोषाब्जः । इति भावप्रकाशः ।
 (कोषाब्जशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ।)
 कर्मिशङ्कः, पुं, (कर्मिरिव जीवन् शङ्कः ।) जीवशङ्कः ।
 तत्पर्यायः । कर्मिजजः २ कर्मिवारिवहः ३
 जन्तुकम्बः ४ । अस्य गुणः । रसवोर्थादौ शङ्क-
 सदृशत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 कर्मियुक्तिः, स्त्री, (कर्मिरिव युक्तिः ।) जनशुक्तिः ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 कर्मिण्येकः, पुं, (कर्मिनिर्मितः श्रेण इव । ततः क्षार्थे

कर्मि:

कन् ।) वल्लीकः । इति शब्दरत्नावली ।
 कर्मिण्येकः, पुं, (कर्मिण् ईदरयति जनयतीति । ईद +
 यत् ।) रस्य जालम् ।) वनसुङ्गः । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 कर्म, इ न कृतौ । हिंसे । इति कविकण्ठमुनः ।
 (क्षां-परं-सकं-सेट् । इति ।) कर्मि । न, क-
 योति । इ, कर्मणि कृष्णाते । इति दुर्गा-
 दासः ।
 कर्मिः, पुं, (क्रियते वक्षारिकमनेन । तु कृन्
 करणे “कृविष्टविष्टविष्टविष्टिर्दीवि” । उणां
 ४ । ५६ । इति कृन् निपातनात् ।) बापयन्मम् ।
 इति उणादिकृतिः । तात इति भाषा ।
 कर्म, इ य काश्चि । इति कविकण्ठमुनः । (दिवां-
 परं-सकं-सेट् । इति ।) काश्चि कर्मकरम् ।
 इ, कर्मणि कृष्णाते । कृष्णात् पुष्पादिवाग्निष्ये
 स इत्यन्ते । य, कर्मणि चर्त्त कर्त्तव्यः । इति
 दुर्गादासः ।
 कर्म, चि, (कर्मधातोः कृत्प्रत्यये “अनुपसर्गात्
 फलक्षीवेति” । ८ । ५५ । निपातनात् साधुः ।)
 अक्षयः । (यथा, मग्नौ । ४ । १८४ ।
 “आकाशेष्टाश्च विज्ञेया वानतज्जलप्रातुरा” ।)
 सूक्ष्मः । इत्यमरः । २ । १ । ६९ ।
 (यथा, आर्यासप्तशती । ४८५ ।
 “राजसि कर्मणि । मङ्गलकनसी सहकारपक्ष-
 वेनेव । तेनैव चूर्णितसुखी प्रथमाविर्भूतरागेव” ।
 “आयाममतिस्तौहृत्वां क्षुत्पिपासामथौषधम् ।
 कर्मो न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम् ।
 शोका कासः क्षयः श्वासो गुल्माश्चास्यदराणि च ।
 कर्मं प्रायोऽभिधावन्ति, रोगाश्च यक्ष्मोमताः” ।
 “सततं व्याधितावेतावतिक्षुण्णकर्मौ नरौ ।
 सततक्षौपचयौ हि कर्मयोगेहृदयैरपि” ।
 “स्त्रौत्यकाश्चै वरं काश्चि समोपकरणी हितौ ।
 यद्यभौ व्याधिरागश्चेत् क्षुण्णमेवाति पीडयेत्” ।
 इति चरके सूत्रस्थाने २९ अध्याये ।
 “कश्चिदन्यः कर्मोऽतीव नवनान् वृक्षते तदा” ।
 तच्च हेतुमाह ।
 “आधानसमये यस्य शुक्लभागोऽधिको भवेत् ।
 मेदोभागस्तु ह्रीनः स्यात् स कर्मोऽपि महावकः” ।
 यस्याधानसमये जनयितुः शुक्लस्याधिक्यं भवति ।
 मेदसोऽल्पता तस्य कर्मस्यापि नष्टं नमितिर्थाः ।
 अथ काश्चिन्त्य चिकित्सा ।
 “रूक्षांश्चादि निमित्ते तु कर्मो युज्यते मेवमम् ।
 वृंह्यं वनकृद्ध्यं तथा वाजीकरञ्च यत् ।
 प्रोताश्वगन्धा प्रयसाङ्गमासं
 घृतेन तैलेन सुखान्मुना वा ।
 कर्मस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
 वातस्य शस्यस्य यथाग्न्यदृष्टी ।
 अश्वगन्धस्य कल्मेन क्षाये तस्मिन् प्रयक्ष्यपि ।
 तिरुं तैर्न कर्मप्राप्तामभ्यङ्गादङ्गपुष्टिदम्” ।
 इति अश्वगन्धातैलम् ॥ * ॥
 इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे तृतीयभागे काश्चिन्-
 धिकारे ।) (अक्षयः । यथा, मग्नौ । ४ । १२५ ।

कृशानुः

“कृशित्यर्थेव सर्पश्च ब्राह्मणं वा बज्रमुत्तमम् ।
नावमन्येत वै भूषणः कृशानपि कदाचन” ॥
पुं, सर्वकारवत्त्वात् विष्णुः । यथा, महाभारते ।
१३ । १४६ । १०३ ।
“अगुर्वहृत्कृशः स्थूको गुणभृद्भिर्गुणो महान्” ॥
स्नानामख्यातो मुनिपुत्रः । स तु परीक्षितश्चाप-
प्रदातुः षट्क्रियाः सखा ।
यथा, महाभारते । १ । ४१ । २ ।
“स तं कृशमभिप्रेक्ष्य सृष्टतां वाचमुत्सृजन् ।
अष्टशतं कथं तातः स मेऽद्य मृतधारकः” ॥
शेरावतकुलोत्पन्नो नागविशेषः । यथा, तत्रैव ।
१ । आसीत्कर्णवर्णः । ५७ । ११ ।
“पारावतः पारिजातः पायदरो हरिणः कृशः ।
शेरावतकुलादेते प्रविष्टा हृद्यवाहनम्” ॥
कृशरः, पुं, (कृशं अत्यन्तमात्रं रातीति । रा + कः ।
कृशयोऽपि वनं राति वा ।) तुल्यतिनामम् । तत्प-
र्यायः । चिसरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, मत्स्यपुराणे,—
“गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय दृतपायसम् ।
संयावकं कुजे दद्यात् क्षीराभं सोमसूत्रवे ।
दधौदनञ्च जीवाय मुकाय तु दृतोदनम् ।
शनेश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे ।
चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्वभक्षैः समर्पयेत्” ॥)
कृशरा, स्त्री, (कृशर + टाप् ।) तिलौदनम् । इति
शारावली ॥ इदमस्मिन्निताम् । खिचडी इति
भाषा । यथा,—
“तद्युजा दानिसंमिन्ना जवगार्द्रकश्चिद्भूमिः ।
संयुक्ताः सलिनौ सिद्धाः कृशराः कथिता बुधैः” ॥
अस्या गुणाः । शुक्लवर्णकारित्वम् । गुणत्वम् ।
पिस्तकप्रदत्वम् । दुर्जरत्वम् । विष्टम्भमणमूत्र
कारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
“मासेक्षुपिष्टकृशरा तिलशङ्खुर्जोभिः” ।
इति माधवकरीयारोगविनिसयस्य कफशूलत्या-
ख्यानेविजयेनोक्तं यथा,—
“कृशरा तिलतण्डुलमाषयवागूः” ॥
कृशणा, स्त्री, (कृशं काश्यं नातीति । ना + कः ।
टाप् ।) केशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कृशशाखः, पुं, (कृश क्षीणा शाखा यस्य ।) पर्यटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कृशाज्ञी, स्त्री, (कृशानि सूर्याणि अज्ञानि यस्याः ।
आज्ञवाचित्वात् स्त्री ।) प्रियकुल्लः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ सूर्याङ्गविशिष्टे, त्रि । (यथा,—
आर्यासप्तशती । ४६५ ।
“राजवि कृशाङ्गि ! मङ्गलकलश्री सङ्कारपक्ष-
वेनेव । तेनैव शुभितमुखी प्रथमाविभूतरागेण” ॥)
कृशानुः, पुं, (कृशयति तनूकरोति हृद्यकाष्ठादिवस्तु-
जातमिति । “अतन्यञ्जोति” । उणां । ४ । २ । इति
आनुक् ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५७ ।
(यथा, रघुः । ७ । २४ ।
“प्रदक्षिणप्रक्रमयात् कृशानो-
ददर्भितमभिधुनं चकाशे” ।)
चिचकल्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्करः

कृशानुरेताः, [स्] पुं, (कृशानो अग्नौ रेतः निःक्षिप्तं
तेजो यस्य ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥
(अस्य कृशानुरेतोनामः कारणं कानिकापुराणे
४७ अध्याये दृश्यम् ॥)
कृशान्धो, [न्] पुं, (कृशान्धेन धुन्वुमारवंश्यन्धपवि
श्रेष्ठेण प्रोक्तं नाथसूत्रादिकं अधीते वेत्ति वा
“कर्मन्दकृशान्धादिनिः” । ४ । ३ । १११ । इति
इतिः ।) नटः । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥
कृशिका, स्त्री, (कृश इव कायतीति । कैः + कः । टाप्
इत्वञ्च ।) आखुर्कर्णीकता । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृष, स्त्री, आक्षिप् । विलेखने । इति कविकल्प-
द्रुमः । (आं-पङ्-सकं-अनिट् ।) स्त्री, अकार्क्षीत्
अक्षत् अक्षाक्षीत् । आक्षिप् आकर्षणे । क-
र्षन्ति तुरगा रथम् । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, मनुः । ३ । ६६ ।
“मन्वतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसङ्ख्यां गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्दयशः” ॥
आखुर्कर्णीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ।)
कृष, स्त्री अ श आकर्षणे । विलेखने । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (तुदां-उभं-सकं-अनिट् ।) श अ, कृ-
षति कृशते भूमिं कृषकः । स्त्री, अकार्क्षीत् ।
अक्षाक्षीत् अक्षत् । इति दुर्गादासः ।
कृषकः, त्रि, (कृषति भूमिं यः । “कृषेर्द्विचो
दीचाम्” । उणां । २ । १८ । इति कुन् ।) कर्षकः ।
इति मेदिनी ॥
• कृषकः, पुं, (कृषति भूमिमनेन इति करणे कुन् ।)
फालः । इति मेदिनी ॥ कृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कृषागुः, पुं, (कृश + आनुक् ।) एषोदरात् पलम् ॥
कृशानुः । इत्यमरटीका ॥
कृषिः, स्त्री, (कृष् विलेखने । “सर्वधातुभ्य इन्” ।
उणां । ४ । ११७ । इति इन् । “इगुपधात् कित्” ।
उणां । ४ । ११८ । इति कित् ।) वैश्यवृत्ति-
विशेषः । कर्षणम् । घास इति भाषा । तत्प-
र्यायः । अष्टतम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । २ ।
प्रष्टतम् ३ । इति जटाधरः ॥
(यथा, मेघदूते । १६ ।
“त्वय्यायतं कृषिफलमिति भूविकारानभिज्ञैः
प्रोतिखिग्वैर्जनपदवधूषणोच्चैः पीयमानः” ॥)
कृषिकः, पुं, (कृषत्यनेन “वृषिकृष्योः किकन्” ।
उणां । २ । ४० । इति किकन् ।) फालः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ६ ॥ कर्षकः । इति केचित् ॥
कृषीवलः, त्रि, (कृषिरस्यास्ति वृत्तिरिति “रजः
कृष्यास्तुतिपरिषदो वलञ्” ५ । २ । ११२ । इति
वलञ् । “वले” ६ । १ । ११८ । इति दीर्घः ।)
कर्षकः । कृषिजीवी । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५ । ७७ ।
“कश्चिन्न चौरैर्नुर्वैवा कुमरैः स्त्रीवलेन वा ।
त्वया वा पीयते राष्ट्रं कश्चित् तुष्टाः कृषीवलाः” ॥)
काकजङ्घावृत्तः । इति रत्नमाला ॥
कृष्करः, पुं, (कृषं करोति वृष्टिस्थित्यादिकं
शक्तियोगात् सम्पादयतीति । कृष + कृ + टक् ।)
शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्यः

कृष्टं, त्रि, (कृष्यते यत् तत् । कृष् + कर्मणि क्तः ।)
कृष्टक्षेत्रम् । घसा क्षेत् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
सीतम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥
(यथा, मनुः । ११ । १४५ ।
“कृष्टजगामोवधीनां जातानाञ्च क्षयं वने” ॥
भावे क्तः । कर्षणम् ॥)
कृष्टपथः, त्रि, (कृष्टे क्षेपे स्वयमेव पथ्यते इति कर्म-
कर्तरि कृष्ट + पच् + “राजसूयसूर्यस्योद्यवच
कूप्य कृष्टपथाथ्या” । १ । १ । ११४ । इति
अवन्तो निपातितः ।) ग्रीहिः । धान्यम् । इति
व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ७ । १२ । १८ ।
“न कृष्टपथमग्नौ यादकृष्टपथ्यकाणतः” ॥)
कृष्टपाण्यं, त्रि, (कृष्टे पथ्यते इति । कृष्ट + पच् + क-
र्मणि क्तः ।) कृष्टपाण्यम् । “अजोः कु विख्यातो” । ७ । ३ ।
५२ । इति चक्षुःकुलम् ।) कृष्टपथ्यम् । इति व्याक-
रणम् ॥
कृष्टिः, पुं, (कृषत्यन्तर्धुवं विद्यालोचनाभ्यासादि-
भिरसौ । कृष् + कर्त्तरि क्तिप् बाहुलकात्
तिर्वा ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । २ । “वृष्ट्रेण्यग्नौ
मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत् सहावा” ॥)
कर्षणे, स्त्री । इति मेदिनी ॥ (कृष् + भावे क्तिन् ।
आकर्षणम् ॥ जनमात्रम् । इति निरुक्तम् ।
यथा ऋग्वेदे । ८ । ४४ । “विष्ठा नमस्त कृष्टयः” ।
“कृष्टयः प्रजाः” । इति भाष्यम् ॥)
कृष्यं, स्त्री, (“कृषेर्व्यङ्ग्ये” । उणां । १ । ४ । इति नक्
ततो णत्वम् ।) मरिचम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥
(अस्य पर्याया यथा,—
“मरिचं वेक्ष्यन् कृष्यमूषणं धर्मपत्तनम्” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
गणाद्यास्य मरिचशब्दे ज्ञातव्याः ।)
लोहम् । इति जटाधरः ॥ ग्रीणाङ्गनम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कालागुव । इति रत्नमाला ॥
कृष्यः, पुं, (कर्षयतीन् महाप्रभावशक्त्या । यद्वा,
कर्षति आत्मसात् करोति आनन्दत्वेन परित-
मयतीति मनो भक्तानां इति यावत् “कृषे
र्व्यङ्ग्ये” । उणां । १ । ४ । इति बाहुलकात् वर्यं
विनापि । नक् णत्वञ्च । यद्वा, कर्षति सर्वान्
सकुक्षौ प्रणयकात्ते । “कर्षयात् कृष्यो रमयात्
रामो थापनात् विष्णुः” । इति श्रुते स्मृतात्वम् ॥
अपराध्युत्पत्तिर्धया,—
“कृषिर्भूवाचकः शब्दो गच्छ निर्द्वैतवाचकः ।
तयोरेक्यात् परं ब्रह्म कृष्य इत्यभिधीयते” ॥
इति श्रीधरस्वामी ॥ तथा च, महाभारते । ५
यानसन्धिपूर्वखण्डे ७० । ५ ।
“कृषिर्भूवाचकः शब्दो गच्छ निर्द्वैतवाचकः ।
कृष्यस्तद्वावयोमाञ्च कृष्यो भवति सात्वतः” ॥
भगवदवतारविशेषः । स च भूभारहरणार्थं द्वाप-
रयुगश्रेष्ठे भाद्रकृष्याकृष्यां रोहिणीनक्षत्रे निशीथे
देवकीगर्भे आविर्भूतः । तस्य जन्मसमयो यथा,
“उच्यतेः शशभौमशशिभ्रमणशो जगं हवी
नाभगो जीवः सिंहतुलाजिन्म कनकवत् पूर्वो-

कृष्णः

श्वनोराहवः। नैषीयः समयोऽहो नी बुधदिनं
ब्रह्मर्षिभक्तये श्रीकृष्णामिधमन्त्रेस्तथामभू-
दाविः परं ब्रह्म तत्” ॥ इति खमाखिलनाम-
ज्योतिर्प्रज्ञः ॥ (यदि च भगवतो विष्णोः कृष्णाव-
तारकाः कश्चित् द्वापरयुगेष्वेव इत्ययं पाठो
कथ्यते तथापि कणावेव कृष्णावतार इत्येव भूरि-
सम्मतमिति बोध्यम् । तत्र भूरि भूरिप्रमाणाणि
च सन्ति तेषां कानिचिदचोद्धृतानि ।
तद्यथा, ब्रह्मपुराणे,—

“अथ भाग्यदे मासि कृष्णाष्टमं कर्णौ युगे ।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः” ॥

परं कस्मिन्नेव कर्णौ प्रादुर्बभूव भगवानिति जि-
ज्ञासायां वैवस्वतमन्वन्तरीयाष्टाविंशतिमे युगे
इत्युक्त्या वर्तमानकलेः प्रथम एव निर्णयिते । तथा
च उच्यतेः शशिभौमशान्तिश्रवण इति ।
खमाखिलनामज्योतिर्प्रज्ञोक्तेः कलियुगस्य ६४७
वर्षेषु गतेषु एतत्प्रथमस्य सम्भवः ततः पूर्वं
कर्णौ तादृशसमयासम्भवात् । किञ्च राजतरङ्गि-
ण्याम् । १ । ५१ ।

“इतेषु षट्सु सार्द्धेभ्यः अधिकेषु च भूतले ।
कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाख्यदाः” ॥

इत्यनेन कलियुगस्य ६५१ वर्षेषु गतेषु तत्प्र-
काशनीयोः कुरुपाख्यवयोत्पत्तिः कथिता अतो
भगवतः कृष्णस्यापि तत्कालोत्पत्तिकत्वं सूचितम् ।
अपि च कृष्णस्य नामकरणे यच्च गर्गधिराह
ततोऽपि कलेरादावेव भगवदाविर्भावः सूच्यते ।
यथा, भागवते । १० । ८ । ६ ।

“आसन् वर्षास्त्रयोऽष्टस्य मृकृतोऽनुयुगं तनुः ।
शुक्लो रक्तस्तथाऽपीत इदानीं कृष्णतां गतः” ॥
इदानीं कणावित्यर्थः । तथा, पुराणान्तरे, -
“कृते शुक्लं हरिं विद्याद् नेतायां रक्तवर्णकम् ।
द्वापरे पीतवर्णं कर्णौ कृष्णत्वमागतः” ॥

तथा तत्रैव ११ अध्याये युगावतारकथने ।

“कृते शुक्लश्चतुर्जडर्जटिको वल्कलाम्बरः ।

कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिम्बदण्डकमण्डलुम् ॥

हिरण्यकेशस्तथात्मा सुकुसुवाद्युपलक्ष्यः ।

नेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्जडस्त्रिमेखलः ॥

द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः ।

श्रीवत्सादिभिरङ्गैश्च लक्ष्यैरुपलक्षितः ॥

नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ॥

कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्टं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्श्वदम् ।

यज्ञैः संकीर्तनप्रार्थयैर्यजन्ति हि सुमेधसः” ॥

अपि च कृते शुक्ल इत्यादयो ये ये वर्षा निर्णयिताः
तनु केवलं तेषां वाङ्मयत्वेन पर्यावसीतत्वं किन्तु
युगभेदानुसारेण लोकानां गुणधर्मत्वमेव निश्ची-
यते । यथा, कृते शुक्लं इति कथ्यतां सत्वगुणः
प्रदर्शितः सत्वस्य हि शुक्लत्वं प्रसिद्धं यथा,—
“तच्च सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन वृत्तिरज्ञानसङ्गेन ज्ञानघ्नः” ॥

नेतायां रक्तवर्णकं इत्युक्त्या रजस एव निर्देशः
कृतः यथा,—

“रजो रागात्मकं विद्धि कृष्णसङ्गसमुद्भवं ।

कृष्णः

तन्निवर्णाति कौन्तेय ! कर्मसङ्गेन देहिणम्” ॥

द्वापरे पीतवर्णं इत्युक्त्या रजोमिश्रिततमसो
निर्देशः । यथा,—

“वावह रजो वै यदा अन्धकारात्मकेन तमसा
संगच्छते तदा ऽस्य घोरमौष्मादिबहवो दोषा
प्रकाशन्ते” ॥ तथा, हरिवंशे वर्णभेदकथने वैश्र-
त्वप्रामिहेतुमाह ।

“गोभ्योऽस्ति समाख्याय पीताः कृष्णजोविनः ।
सधर्माद्भानुतिष्ठन्ति ते हिजा वैश्रतां गताः” ॥
पीताः रजस्तमःप्रधाना इति तट्टीका ॥

कर्णौ कृष्णतामागत इत्युक्त्या तु केवलं तमः
प्राधान्यनिर्देशः यथा,—

“तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिणाम् ।
निद्रा तन्द्रा तथाजस्यं प्रमादो दीर्घक्षितिः” ॥

इत्यतः दुरात्माक्रान्तायाः पृथिव्या भारहृदयाय
तमःप्रधानां मायामधिरुच्यैव कणावेव भगवतः
प्रादुर्भावः सम्भवति ॥

यदा तु शालिवाहनस्य शकाब्दाख्याः प्रचलितु-
मारब्धास्तदा वै पाण्डुकुलनन्दनमहाराजयुधि-
ष्ठिरप्रवर्तिताभ्यानां षड्विंशतिवर्षादधिकसंज्ञितस्य
हस्ताख्येवातीतानि । महाभारतभागवतादिशा-
स्त्रोक्त्या भगवतः कृष्णस्य तृतीयपाख्यवेगार्जुनेन
तुल्यवयस्त्वात् उपर्युक्तराजतरङ्गिणीमतानुसा-
रेण च कलेः त्रिपञ्चाशदधिकषट्शतेषु वर्षेषु
गतेषु युधिष्ठिराविर्भावकालः । तद्व्याख्याया हि
कलेः सप्तपञ्चाशदधिकेषु षट्शतेषु वर्षेषु गतेष्वेव
कथञ्चित् कृष्णावतारसमयो निश्चीयते । किञ्च,
यतावदपि निर्द्धारितं यत् विक्रमादित्याब्दा यिष्-
खीष्टाविर्भावादेकोनाशीतिवर्षात्तत्काल एव प्रव-
र्त्तितुमारब्धाः । अतः षड्विंशतिवर्षाधिकचतुर्विंशति-
शतवर्षेभ्य एकोनाशीतिवर्षेषु वियुक्तेषु यिष्-
खीष्टाविर्भावात् सप्तचत्वारिंशदधिकशतवर्षपूर्व-
मेव युधिष्ठिराविर्भावकालः । ततो नितरामेव
यिष्खीष्टात् सप्तचत्वारिंशदधिकषड्विंशतिशत-
वर्षेभ्यः प्राग्भगवतः कृष्णस्य प्रादुर्भावः कथमपि
निरूप्यते ॥

अधुना अस्य ध्यानम् कथ्यते यथा,—

“स्मरेद्दन्दावने रन्ध्रे मोहयन्ममगरतम् ।

गोविन्दं पुण्डरीकाक्षं गोपकन्याः सहस्रशः ॥

आत्मनो वदनाम्भोजे प्रेषिताक्षमधुव्रताः ।

पीडिताः कामवाणेन चिरमास्त्रेयणोत्सुकाः ॥

मुक्ताहारलसत्पीनतुक्कलनभरानताः ।

सत्तप्तमिहवसना मदस्वनितभाषणाः ॥

दन्तपङ्क्तिप्रभोद्भासिस्सन्दमानाधराक्षिताः ।

विनोभयन्ती विविधैर्विभ्रमैर्भावगन्तव्यैः ॥

फलेन्द्रीवरकान्तिमिन्दुवदनं वर्धितवसप्रियं

श्रीवत्साङ्गमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम् ।

गोपीनां नयनोत्पलार्चिततनुं गोगोपसंघाटतं

गोविन्दं कलवेणवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे” ॥

इति तत्त्वसारः ॥ * ॥ अस्य पादचिह्नानि यथा,

“बभ्राजं कलसं चिकीर्षधनुषी खं गोम्यदं प्रोष्ठिकां
शङ्खं सव्यपदेऽथ दक्षिणपदे क्रीडाशङ्कं क्षणिकम् ।

कृष्णः

चक्रं कथयवाङ्मयं ध्वजपवीजम्पूर्वरेखामुणं
विष्णायं हरिभूतविंशतिमहालक्ष्याश्विनाङ्गि भजे” ॥

इति रूपचिन्तामणिः ॥ * ॥ अस्यावतारां ह्यसं-

ख्येयाः । तत्र युगावताराश्चत्वारः । यथा,—

“कृते शुक्लश्चतुर्जडर्जटिको वल्कलाम्बरः ।

कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिम्बदण्डकमण्डलुम् ॥

नेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्जडस्त्रिमेखलः ।

हिरण्यकेशस्तथात्मा सुकुसुवाद्युपलक्ष्यः ॥

द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः ।

श्रीवत्सादिभिरङ्गैश्च लक्ष्यैरुपलक्षितः ॥

नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ।

कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्टं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्श्वदम् ॥

यज्ञैः संकीर्तनप्रार्थयैर्यजन्ति हि सुमेधसः” ॥ * ॥

अस्य कल्यावतारा दश यथा । मत्स्यः १ कूर्मः २

वराहः ३ नृसिंहः ४ वामनः ५ परशुरामः ६

रामः ७ कृष्णः ८ बुद्धः ९ कल्की १० । इति

श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य गुणाश्चतुःषष्टिर्गुणाः ।

“अथ नेता सुरस्याङ्गः १ सर्वसत्त्वक्षान्वितः २ ।

सचिरः ३ स्नेहसा युक्तो ४ वनीयान् ५ वयसा-

न्वितः ६ ॥ विविधाङ्गतभाभावित् ७ सत्ववाक्मः ८

प्रियन्वदः ९ । वावदकः १० सुपाण्डित्यो ११ बुद्धि-

मान् १२ प्रतिभान्वितः १३ ॥ विदग्धः १४ अ-

तुरो १५ दक्षः १६ कृतज्ञः १७ सुदृढव्रतः १८ ।

देशकालसुपात्रश्च १९ शास्त्रचतुः २० शुचिः २१

व्यग्रो २२ ॥ स्थिरः २३ दान्तः २४ क्षमाशीलो २५

गम्भीरो २६ धृतिमान् २७ समः २८ । वदान्यो

२९ धार्मिकः ३० शूरः ३१ कथयो ३२ मान्य-

मानकृत् ३३ ॥ दक्षिणो ३४ विनयी ३५ श्रीमान्

३६ श्ररणागतपालकः ३७ । सुखी ३८ भक्तसङ्घत्

३९ प्रभवश्रयः ४० सर्वसुभङ्गरः ४१ ॥ प्रतापी ४२

कीर्त्तिमान् ४३ रक्तलोकः ४४ साधुसमाश्रयः ४५ ।

नारीगणमनोहारी ४६ सर्वाराध्यः ४७ समृद्धि-

मान् ४८ । वरीया ४९ नीश्वरः ५० ॥ स्वेति गुणा-

स्तस्यानुकीर्त्तिताः । सदास्वरूपसम्यातः ५१

सम्बन्धो ५२ नित्यनूतनः ५३ ॥ सविदानन्दसाम्राजः

५४ सर्वसिद्धिनिधेवितः ५५ ॥ अविचिन्त्यमहाशक्तिः

५६ कोटिब्रह्माख्यविग्रहः ५७ ॥ अवतारावलीः

वीजं ५८ ॥ हृत्कारिगतिदायकः ५९ । आत्माराम-

गणाकर्षी-६० त्वमी कृष्णो किलाद्भुताः ॥ सर्वा-

द्भुतचमत्कारशीलाकलोलवारिधिः ६१ । अतुल्य-

मधुरप्रेममयितप्रियमण्डलः ६२ ॥ त्रिजगन्मान

साकर्षी मुरलीकलकूजितः ६३ ॥ असमानोर्द्ध-

रूपश्रीविस्मापितचराचरः ६४ ॥

लीलाप्रेक्षाप्रियाधिक्षं माधुर्यं वेगुरूपयोः ।

इत्यसाधारणं प्रोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम् ।

एवं गुणाश्चतुर्भेदाश्चतुःषष्टिर्बदाहृताः” ॥ * ॥

अस्य गदा कौमोदकी । खड्गः बन्धकः । धनुः

शार्ङ्गम् । शङ्खः पाञ्चजन्यः । चक्रं सुदर्शनम् । मणिः

कौस्तुभः । वाहनं गरुडः । रथः गरुडध्वजः ।

रथस्यान्दाः शैब्यसुग्रीवनेषवाहनपुष्कराः । इति

श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य पत्न्याः गोपोजो रुन्दा-

वने च श्रीराधा । वेङ्कटेश्वरः कृष्णः । इति ब्रह्म-

वैवर्तम् । द्वावतारां यन्त्रिणी १ नागवती २

कृष्णः

सत्यभामा ३ कालिन्दी ४ मित्रविन्दा ५ नाभ-
जिती ६ भद्रा ७ कल्याणा ८ यताः प्रधानाः ।
अस्या अपि शताधिकभोजनसहस्राणि स्थिताः ।
इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ त्रयस्थितस्यास्य सखाय-
चतुर्विधाः । तत्र किञ्चिद्व्यसाधिकाः सुहृदो
यथा । सुभद्रः १ मयङ्गलीभद्रः २ भद्रवर्द्धनः ३
गोभटः ४ यक्षेभ्रमटः ५ भद्राङ्गः ६ वीरभद्रः ७
महागुणः ८ विजयः ९ वलभद्रः १० इत्याद्याः ॥
वयसा न्यूनाः सखायो यथा । विशालाः १ कृबभः
२ योजन्ती ३ देवप्रसन्नः ४ वक्ष्यपः ५ मणिबन्धः
६ करन्धमः ७ इत्याद्याः ॥ वयसा तुल्याः प्रिय-
सखायो यथा । श्रीदामा १ सुदामा २ वसुदामकः
३ किञ्चिती ४ लोकाज्ञायाः ५ अंगुः ६ भद्रसेनः ७
विलासी ८ पुण्डरीकविटङ्गाक्षः ९ कलविङ्गः १०
इत्याद्याः ॥ पूर्वतः श्रेष्ठा आत्यन्तिकरहस्येभ्युक्ताः
भावविशेषविशिष्टाः प्रियवर्त्मसखायो यथा ।
सुवर्णः १ अर्जुनः २ गन्धर्वः ३ वसन्तः ४ उज्ज्वलः
५ इत्याद्याः ॥ इति भक्तिरसान्तसिन्धुः ॥ * ॥
हृन्दावगच्छितस्य अस्य सख्यः शतकोटयः । तत्र
वेदमुनिदेवस्त्रियोऽपि कृष्णाराधनार्थं गोपाङ्गना
रूपेण जाताः । त्रजे अस्य मित्रप्रिया यथा ।
राधा १ चन्द्रावली २ विशाखा ३ कलिता ४
श्यामा ५ पद्मा ६ शैथ्या ७ भद्रिका ८ तारा ९
विचित्रा १० गोपाली ११ धनिष्ठा १२ पालिका
१३ खल्लगाक्षी १४ मनोरमा १५ मङ्गला १६
विमला १७ जीका १८ कृष्णा १९ शारी २०
विशारदा २१ तारावली २२ चकोराक्षी २३
शङ्करा २४ कुङ्कुमादयः २५ । एतासां मध्ये
विशाखा कलिता पद्मा शैथ्या एतास्ततः सख्यः ।
अस्या यूथाधिपाः । तासां मध्ये राधादयोऽष्टौ
सुभगाः । आर्षा राधाचन्द्रावत्यौ श्रेष्ठे । अनयो-
रपि राधाधिका । इत्युज्ज्वलगीलमणिः ॥ * ॥
अपि च । चन्द्रावली १ सुशीला २ तस्याः सह-
चर्यः चतुर्दशसहस्राणि । शशिकला ३ अस्याः
सहचर्यः षोडशसहस्राणि । चन्द्रमुखी ४ अस्याः
सहचर्यः षोडशसहस्राणि । माधवी ५ अस्याः
सहचर्यः एकदशसहस्राणि । कदम्बमाला ६
अस्याः सहचर्यः त्रयोदशसहस्राणि । कुन्ती ७
अस्याः सहचर्यः दशसहस्राणि । यमुना ८ अस्याः
सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि । जाङ्गवी ९ अस्याः
सहचर्यः नवसहस्राणि । पद्ममुखी १० अस्याः
सहचर्यः नवसहस्राणि । सावित्री ११ अस्याः
सहचर्यः पञ्चदशसहस्राणि । सुधामुखी १२
अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि । शुभा १३
अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि । पद्मा १४
अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि । गौरी १५
अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि । सर्वमङ्गला
१६ अस्याः सहचर्यः षोडशसहस्राणि । सरस्वती
१७ अस्याः सहचर्यः त्रयोदशसहस्राणि ।
भारती १८ अस्याः सहचर्यः दशसहस्राणि ।
अपरा १९ अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि ।
इति २० अस्याः सहचर्यः दशसहस्राणि । गङ्गा

कृष्णक

२१ अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि ।
अम्बिका २२ अस्याः सहचर्यः षोडशसहस्राणि ।
सती २३ अस्याः सहचर्यः त्रयोदशसहस्राणि ।
नन्दिनी २४ अस्याः सहचर्यः दशसहस्राणि ।
सुन्दरी २५ अस्याः सहचर्यः त्रयोदशसहस्राणि ।
कृष्णप्रिया २६ अस्याः सहचर्यः षोडशसह-
स्राणि । मधुमती २७ अस्याः सहचर्यः चतु-
र्दशसहस्राणि । अस्या २८ अस्याः सहचर्यः
त्रयोदशसहस्राणि । चन्दना २९ अस्याः सहचर्यः
चतुर्दशसहस्राणि । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ * ॥
(महादेवः । यथा, महाभारते १३ । १७ । ४४ ।
“दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च” ॥)
आसः । (अयन्तु द्वैपायनः वासव्यां सत्यवत्यां महर्षेः
पराशराज्यातः कृष्णवर्णत्वात् कृष्णकलावतीर्णत्वाद्
वा कृष्ण इत्यभिधीयते ।
यथा, महाभारते १ । १०५ । १४ ।
“यो यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवाण्यविः ।
लोके आसत्त्वमापेदे काव्यात् कृष्णत्वमेव च” ॥)
अर्जुनः । (अयन्तु तृतीयपाण्डवः । अस्य दशनाम-
सन्धतमं नाम । यथा, महाभारते ३ । ४२ । २२ ।
“कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम ।
कृष्णावदातस्य सदा प्रियत्वाद् बालकस्य वै” ॥
कृष्णो वर्णोऽस्यास्तीति । गङ्गाद् गुणवचनेभ्यो
मनुषो लुगिति लुक् ॥) कोकिलः । इति विश्वः ।
काकः । इति मेदिनी । करमर्दकः । इति शब्द-
रत्नावली । वर्णविशेषः । कालवर्णः । तत्पर्यायः ।
नीलः १ अन्तितः ३ श्यामः ४ कालः ५ श्यामल
६ मेघकः ७ बङ्गलः ८ रामः ९ श्रुतिः १० । इति
जटाधरः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ (कर्षति
पापानि शरणागतानां बाङ्गलकात् कर्षेर्नक् वर्णं
विनापि गतश्च । परब्रह्म । यथा, पौराणिकी-
गाथायाम् ।
“कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते ।
भस्मीभवन्ति राजेन्द्र ! महापातककोटयः” ॥
चन्द्रासकरप्रथमादिपञ्चादशकलाक्रियाखण्डः
प्रतिपदादिदर्शनात्मकपञ्चदशतिथ्यात्मकः का-
लभेदोऽर्द्धमासः । यथा, तिथितत्त्वे ३६ ।
“चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रयात्मकः” ॥
कृष्णपक्षाभिमानदेवताविशेषः । यथा, गीतायाम् ।
“धूमो रात्रिस्तथाकृष्णः ब्रह्मासा दक्षिणायनम्” ।
कृष्णसारम्भगः । यथा, महाभारते १ । १३० । १५ ।
“धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च” ॥
अमुभक्तम् । वेदोक्तासुरविशेषः । अयन्तु इन्द्रेण
सगणो निहतः । ऋषिविशेषः । अयन्तु ऋग्वेदस्य
अष्टममण्डलस्य ५५—८७ सूक्तानि, तथा दशम
मण्डलस्य ४२—४४ सूक्तानि च प्रथिनानि । अथर्व-
वेदान्तगतोपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्तिकोप-
निषदि । “गोपालतापनकृष्णहयग्रीवदत्तात्रेयगा-
यङ्गानामथर्ववेदगतानामेकचिन्तितसङ्गानां उप-
निषदां भद्रं कर्णेभिरेति शान्तिः” ॥)
कृष्णकर्णः, स्त्री, (कृष्णः कृष्णवर्णः कर्णो यस्य ।) रक्तो-
त्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णपू

कृष्णकर्मो, [नृ] त्रि, (कृष्णं अनुभवं कर्म यस्य ।)
पापाचारयुक्तः । तत्पर्यायः । शिन्धिदावः २ । इत्य-
मरः । ३ । १ । ४६ । (श्वेतिमुनिमृच्छति श्वितार्थेण
इत्यस्य श्वितेर्दशेतानच् इत्वं लगेण लुक् च इति
शिन्धिदानः । केचित्तु अकृष्णकर्मो इति पठन्ति ।
अकृष्णं निष्पापात्वात् शुक्लं कर्मोऽस्य अकृष्ण-
कर्मो शुक्लकर्मो इत्यर्थः । इति व्याचक्षते ।
इति भरतः ॥
“शिन्धिदानः कृष्णकर्मो शुक्लकर्मोति कस्याचित्” ॥
इति जटाधरः ॥ स्त्री, त्रयाणां कृष्णत्वसम्पादक-
क्रियाविशेषः । यथा, सुसुतोत्तौ “अथ ब्रह्मसोप-
क्रमा भवन्तीत्युपक्रम्य दास्यकर्मोच्चारकर्मोच्चा-
कर्मो कृष्णकर्मोपायकर्म” । इति ॥)
कृष्णकलिः, स्त्री, (कृष्णस्य पूजा इव कलिः कलिका
यस्याः ।) खनामख्यातपुष्पवृक्षः । तस्य प्राक्ता
रक्ततण्डुलीयानववृक्षयुक्ता पत्रं क्षुद्रतामूल-
दनवद्भवति । तस्य पुष्पं श्वेतरक्तपीतपाटनवर्ण-
मिलितपञ्चदशं बटुकेशरमभं खल्यसङ्ख्ययुक्तं
अपराङ्गे प्रस्फुटति । तस्य बीजं कृष्णमरिचतुल्यं
पुष्पं सर्वकाले सुगन्धं वर्णाकाले प्रसुरं भवति ।
तदुत्पत्तिस्तस्य मूलतो बीजतश्च । इति लोका-
प्रसिद्धम् ॥ अस्याः पितृपञ्चमूलादिना ब्रह्मकोटं
भवति इति वैद्यकम् ॥
कृष्णकाष्ठं, स्त्री, (कृष्णं काष्ठं यस्य ।) कानागुव ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अगुवशब्दे ऽस्य विषयो
ज्ञातयः ॥)
कृष्णकेशिः, स्त्री, (कृष्णस्य केशिः क्रीडा द्रव्यं
पूजा इव पुष्पकलिका यस्याः ।) खनामख्यात-
पुष्पवृक्षः । (अस्याः अन्वद्विवरणं कृष्णकलिशब्दे
द्रव्यम् ॥)
कृष्णकोहलः, पुं, (कृष्णकस्य कुत्सितकर्मण्य ऊहं
वितर्कं नाति गृह्णातीति । ला + कः ।) शूतकृत् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कृष्णगन्धा, स्त्री, (कृष्णः उग्रो गन्धो यस्याः ।) श्रोभा-
ङ्गनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
“इमांस्त्रीनपरान् वृत्तानाञ्जयेषां हितान्स्वचः ।
पूतिकः कृष्णगन्धा च तिसृकश्च तथातः ॥
विरेचने प्रयोक्तव्यः पूतिकस्तिसृकस्तथा ।
कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेयशंसो चोच्यते” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने १ अध्याये ॥
कृष्णगर्भः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो गर्भः अन्धन्तरदेशो
यस्य ।) कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृष्णचक्षुः, पुं, (कृष्णः चक्षुरस्य । ततः कम् ।)
चक्षकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(चक्षकशब्दे विवरणमस्य आख्येयम् ॥)
कृष्णचतुर्दशी, स्त्री, (कृष्णा कृष्णपक्षसम्बन्धिनी
चतुर्दशी ।) कृष्णपक्षीयचतुर्दशी । तत्पर्यायः ।
भूतः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कृष्णचरः, त्रि, (कृष्णस्य भूतपूर्वा गौः चरट् ।) कृष्णस्य
भूतपूर्वो गवादिः । इति सुगन्धोपमम् ॥
कृष्णपूजा, स्त्री, (कृष्णस्य पूजेन पुष्पपूजा यस्याः ।)
खनामख्यातसकटपुष्पवृक्षः । तस्य वर्णं वक्-

कल्याण

हस्तचक्रवर्तुषः । तस्य पुण्यं वीतरक्षस्यं उपपन्नं ।
खलुसुखद्वयं दीर्घकृतं दक्षदीर्घकृतमध्यं
हस्तचक्रवर्तुषः जायते । तत्कालं शिखीसदृशं
पुण्यं सर्वकाले सुखं वर्षाकाले प्रचुरं भवति ।
तदुत्पत्तिस्तस्य सूक्तो वीणाच भवति इति
कोकप्रतिज्ञम् ।

कल्याणपुष्पा, स्त्री, (कल्याण पुष्पा अयं यस्याः । ततः
कप् ततश्चाप् अत इत्यच् ।) गुह्या । इति राज-
निर्घण्टः । (जुञ्जयश्च इति भाषा ।)

कल्याण्य, स्त्री, (कल्याण्य कोहस्य पुण्यम् । दग्धाक्षो-
द्वाग्निः कृतकोटिमित्यर्थः ।) कौहमजम् । इति
राजनिर्घण्टः ।

कल्याणटा, स्त्री, (कल्याण कल्याणवर्णा जटा यस्याः ।)
जटामासी । इति रत्नमाणा ।

कल्याणरीकः, पुं, (कल्याण कल्याणवर्णो नीरकः ।) कल्या-
णवर्णखलनीरकः । केलेजीरा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । सुखवी २ कारवी ३ एष्टी ४ एष्टुः
५ काणा ६ उपकुक्षिका ७ । इत्यमरः । सुखवी
८ कुक्षिका ९ । इति तट्टीकायां नयनानन्दः ।
उपकुक्षिः १० । इति रत्नमाणा । कल्याण ११
मरुता १२ शाकी १३ बज्रगन्धा १४ । एष्टुका
१५ एष्टिवी १६ भेषजम् १७ । इति शब्दरत्ना-
वली । अपि च ।

“कल्याणरीः सुगन्धश्च तथैवोद्धारप्रोदनः ।

कल्याणजो तु सुखवी कालिका चोपकालिका ॥

एष्टीका कारवी एष्टी एष्टुः कल्याणकुक्षिका ।

उपकुक्षी च कुक्षी च कल्याणरीक इत्यपि ।

नीरकमित्यं कल्याणदीपनं जघ्नुः ।

संघाति पित्तं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिस्तु ॥

उपरजं पाचनं वस्यं हृद्यं वस्यं कफापहम् ।

चक्षुष्यं पवनघ्नान्गुल्फचर्चिसारहृत् ॥”

इति भावप्रकाशः । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।

उष्णत्वम् । कफघ्नोष्णजीर्णवर्णनाशित्वम् । रुचि-

चक्षुर्विनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः । स तु खलुसुखभेदेन द्विधा ॥

कल्याणकुका, स्त्री, (कल्याण तदुक्तो वीजं यस्याः ।) कर्ग-
स्फोटिकाता । इति राजनिर्घण्टः ।

कल्याणम्, स्त्री, (कल्याणं ताम्बम् । “वर्णो वर्णेन” २ । १ ।
६६ । इति कर्मधारयः ।) गोशीर्षचन्दनम् । इति
शब्दमाणा ।

कल्याणतारः, पुं, (कल्याण तारा यस्य ।) हरिणः । इति
राजनिर्घण्टः ।

कल्याणचित्ता, स्त्री, (कल्याण चित्ता ।) कल्याणवर्णा
चित् । काण तेजवी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
श्यामा २ पाणिनी ३ काणमेविका ४ काणा ५
मरुदविदना ६ अज्जन्त्रा ७ सुवेविका ८ । इति
जटाधरः । (अस्या गुणा यथा,

कषायत्वम् । मधुत्वम् । कृच्छ्रत्वम् । विपाकेकटु-

त्वम् । कषयित्तप्रशमकारित्वम् । कृच्छ्रत्वात् वात

कोषणत्वम् । इति चरके कल्याणाने ७ अध्याये ॥)

कल्याणता, स्त्री, (कल्याण कल्याणवर्णा रत्नाः शिखरदेशो
यस्याः ।) काणदीरकः । इति राजनिर्घण्टः ।

कल्याण

(कल्याणतविशिष्टे, चि । रत्नकु मन्त्रपाणादिना
कल्याणं प्राप्नोति ।)

कल्याणदेशः, पुं, (कल्याण कल्याणवर्णो देशो यस्य ।) अमरः ।
इति सारसतः । कल्याणवर्णरीरे, चि ।

कल्याणपायनः, पुं, (दीपे भव इत्यच् । यथा दीपः
अयनं उत्पत्तिस्थानं यस्य । प्रज्ञाद्यच् । कल्या-

ण्यसौ दीपायनश्चेति ।) वेदव्यासः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः । (यथा, महाभारते १ । १०५ । ११ ।

“ततस्तस्मिन् प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुचनन्दन ! ।

कल्याणपायनं काको चिन्तयामास वै मुनिम्” ।

अस्य यमुनादीपोत्पत्तिकथा यथा तत्रैव १ ।
१०५ । ७—१४ ।

“धर्मयुक्तास्य धर्मार्थं पितुरासीत्तरो मम ।

सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवने ।

अथ धर्मविदां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः ।

आजगाम तरो धीमान्स्तिष्ठन् यमुनां नदीम् ॥

स तार्यमाद्यो यमुनां मासुपेत्यामवीतरा ।

सान्त्वयन् मुनिश्रेष्ठः कामार्तो मधुरं वचः ॥

तमहं प्रापमीता च पितुर्भोता च भारत ! ।

वरैरसुखमैवत्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे ।

अभिभूय स मां तासां तेजसा वशमानयत् ।

तमसा कोकमाहृत्य नौगतामेव भारत ! ॥

मत्स्यगन्धो महागासीत् पुरा मम जुगुप्सितः ।

तमपास्य मुनं गन्धमिमं प्रादात् स मे मुनिः ॥

ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम् ।

दीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥

पाराशर्यो महायोगी स बभूव महादृढिः ।

कन्यापुत्रो मम पुरा दीपायन इति श्रुतः” ॥

अन्यत् विवरणादिकमस्य आशयश्चेद्भट्टशम्भुः ॥)

कल्याणधतूरकः, पुं, (कल्याणवर्णो धतूरकः ।) कल्याणवर्ण-
धतूरः । कालधतुरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

सिद्धः २ कनकः ३ सचिवः ४ शिवः ५ कल्या-

पुष्पः ६ विचारार्तिः ७ क्रूरधूर्तः ८ । अस्य गुणाः ।

कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कान्तिकारित्वम् । व्रणा-

स्तित्वगदोषखर्जुकाद्विषवर्णभ्रमनाशित्वम् । “सि-

तनीलकल्याणोहितपीतप्रसवाच्च सन्ति धतूराः ।

सामान्यगुणोपेतान्तेषु गुणाण्यन्तु कल्याणुसुमः

स्यात्” । इति राजनिर्घण्टः ।

कल्याणर्षी, स्त्री, (कल्याणवर्णाणि पर्षानि यस्याः ।)
कालतुलसी । इति रत्नमाणा ।

कल्याणपक्षः, पुं, (कल्याणमसाहस्यचक्रयामकः
पक्षः ।) असितपक्षः । स तु प्रतिपदाद्यमावास्या-

नानि पक्षदश दिनानि । यथा, तिथ्यादितत्त्वम् ॥

“तत्र पञ्चाशुभौ मासे शुभकृत्यौ क्रमेण हि ।

चन्द्रद्विजकरः शुभः कल्याणचक्रयामकः ॥

पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पक्षदश स्युताः ।

दर्शान्ताः कल्याणपक्षे ताः पूर्वामान्ताश्च शुभकौ” ॥

कल्याणपाकः, पुं, (पचतेऽसौ । पच + घञ् ।) पाक-
पत्रम् । कल्याणः कल्याणवर्णः पाकः पत्रं यस्य ।)

करमर्दः । इति शब्दरत्नावली ।

कल्याणपाकपत्रा, पुं, (कल्याणपाकपत्रं पत्रं यस्य ।) कर-
मर्दकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ।

कल्याण

कल्याणिका, स्त्री, (“वर्णो वर्णेन” २ । १ । ६६ ।
इति कर्मधारयः ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ।

(कल्याणिकवर्णयुक्ते, चि ।

“अतं सत्यं परं ब्रह्म पुरवर्षं कल्याणिकम् ।

ऊर्ध्वनिष्कं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमो नमः” ॥)

कल्याणिकीतकः, पुं, (कल्याणः पिण्डीतकः । निम्बकर्म
धारयः ।) कृत्तविशेषः । तत्पर्यायः । बराहः २

कल्याणिकीरः ३ । इति रत्नमाणा ।

कल्याणिकीरः, पुं, (कल्याणः पिण्डीरः ।) कल्याणिकीत-
कश्चतः । इति रत्नमाणा ।

कल्याणपिपीली, स्त्री, (कल्याण पिपीली ।) कल्याणवर्णपिपी-
लिका । कालपिपीडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
सूना २ कृत्तवहा ३ । इति राजनिर्घण्टः ।

कल्याणपुष्पः, पुं, (कल्याण पुष्पं यस्य ।) कल्याणधतूरकः । इति
राजनिर्घण्टः । (कल्याणधतूरपक्षेऽस्य पर्याया
ज्ञेयाः ॥)

कल्याणपुष्पी, स्त्री, (कल्याणपुष्प + जातित्वात् ङीष् ।)
प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ।

कल्याणपत्रा, पुं, (कल्याणं उद्यं कुत्सितं वा पत्रं अस्य ।)
करमर्दकः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

कल्याणपत्रपाकः, पुं, (कल्याणं पत्ररूपेण पाक्यो यस्य ।)
करमर्दकः । इति हिरण्यकोशः ।

कल्याणपत्रा, स्त्री, (कल्याणं पत्रं यस्याः ।) सोमराजो ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६६ । (कोलशिम्वी । आल्लुग्रो
इति भाषा । कोट नाम इति भाषा । अस्याः
पर्याया यथा ।

“सुखकल्याणपत्रा जम्बू दीर्घपत्रा च मध्यमा” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् । कोलशिम्विः । सुवरा
श्रेष्ठि इति भाषा । अस्याः पर्याया ।

यथा,—

“कोलशिम्विः कल्याणपत्रा तथा पर्यायपट्टिका” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्गदे प्रथमे भागे ।)

कल्याणभूमिः, पुं, (कल्याण कल्याणवर्णा भूमिर्भूतिका यत्र
देशे । समासे अच् ।) कल्याणवर्णभूतिकायुक्तो
देशः । इति जैमिन्तनः ।

कल्याणभूमिना, स्त्री, (कल्याणा भूमेर्जायते इति । जन +
ङः । ततश्चाप् ।) गोमूत्रिकावृक्षम् । इति राज-
निर्घण्टः ।

कल्याणभेदा, स्त्री, (कल्याणवर्णेन भेदश्चेदोऽस्याः ।) क-
टुका । इति राजनिर्घण्टः ।

(अस्याः पर्याया यथा ।

“कटुः तु कटुका तिस्रा कल्याणभेदा कटुम्भरा ।

अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुनादनी ।

मत्स्यपित्ता काण्डवहा रोहिणी कटुरोहिणी” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्गदे प्रथमे भागे ।)

कल्याणभेदी, स्त्री, (कल्याण वर्णेन भेदोऽस्याः ।) गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) कटुकी । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ।

(कटुकोशब्देऽस्या गुणपर्याया बोद्धव्याः ।)

कल्याणमुद्गः, पुं, (कल्याण कल्याणवर्णः निजलो वा मुद्गः वन-
जातत्वात् ।) मुद्गविशेषः । कालमुद्ग इति भाषा ।

तत्पर्यायः । वासन्तः २ माधवः ३ सुराङ्गनः ४ ।

अस्य गुणाः । विरोधदाहनाशित्वम् । मधुर-

त्वम् । जघनम् । दीपनत्वम् । पच्यत्वम् । वन-

कण्वलो

वीर्याङ्गपट्टिदाहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 (यथाह भावप्रकाशः ।
 “मुङ्गो रूक्षो नद्योर्वाही कपपितरसो हि सः ।
 सादुरत्पानिनो नेत्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा ।
 मुङ्गो बज्रविधः श्यामो हरितः पीतकस्तथा ।
 श्वेतो रक्तश्च तेषाम् पूर्वः पूर्वो नद्यः सुतः ॥
 शुश्रुतेन एनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः ।
 चरकादिभिरप्युक्त एव एव गुणाधिकः” ॥)
 कण्वमूली, स्त्री, (कण्वं मूलमस्याः । स्त्रियां ङीप् ।)
 शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ।
 कण्वमृत्, स्त्री, (कण्वा मृत् मृत्तिका ।) कानमृत्तिका ।
 तत्पर्यायः । स्रक्लभूमिः २ । अस्या गुणः । क्षत-
 दाहान्प्रदरक्षेपितसहस्रत्वम् । इति राजनि-
 र्घण्टः ।
 कण्वमृत्तिका, पुं, (कण्वा मृत्तिका भूमिर्यत्र ।) कण्व-
 भूमः । इति हेमचन्द्रः ।
 कण्ववह्ना, स्त्री, (कण्वा सती रोहतीति । वह् +
 कः ।) जतुका जता । इति राजनिर्घण्टः ।
 कण्वरूप्यः, त्रि, (कण्वस्य भूतपूर्व्या गौः भूतपूर्व्या
 रूप्यः । कण्वचरः । कण्वस्य भूतपूर्व्या गवादिः ।
 इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
 कण्वलकः, पुं, (कण्वो वर्गोऽस्त्यस्याङ्गफलेसिद्धादि-
 त्वात् लक् । ततः स्वार्थे कन् ।) गुञ्जा । परिमाण-
 विशेषः । यथा, मनुः । ८ । १७ ।
 “पञ्चकण्वलको माघस्ते सुवर्णान् बोद्धुम्” ॥
 कण्वलवर्णः, स्त्री, (कण्वं लवणम् ।) सौवर्णलवणम् ।
 काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, गार्हप-
 १८४ अध्याये ।
 “सैन्धवं कण्वलवणं सौवीरं मत्स्यपित्तकम्” ॥
 अस्य पर्याया यथा । वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “रुचकं कण्वलवणमद्यं सौवर्णलवणं तत्” ॥)
 कण्वला, स्त्री, (कण्वल + टाप् ।) गुञ्जा । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ६८ ॥ (स्त्री, परिमाणविशेषः ।
 यथा, मनुः । ८ । १३४ ।
 “सर्वपाः षट् यवो मध्यास्त्रयवाप्त्येककण्वलम् ।
 पञ्चकण्वलको माघस्ते सुवर्णान् बोद्धुम्” ॥
 अस्य टीकायां कुल्लूकभट्टेन यथाख्यातं तद्यथा ।
 “गौरसर्वपाः षट् मध्ये न स्थूलो नापि सूक्ष्मो
 यवो भवति । त्रिभिर्वैः कण्वलं रत्निकेति प्रसिद्धं
 पञ्चभिः कण्वलैर्भावाः बोद्धुमभावाः सुवर्णः स्यात्” ॥
 अस्याः पर्याया यथा ।
 “साङ्गुष्ठा कण्वला गुञ्जा रत्निका काकयन्तिका ।
 काकादनी काकतिक्ता काकजङ्घा शिखण्डी” ॥
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 कण्वलोहम्, स्त्री, (कण्वं लोहम् ।) अयस्मान्तः । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 (“अप्लोसतान्नरजतकण्वलोहसुवर्गानि लोह-
 मन्वेति” ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३६
 अध्याये ॥)
 कण्वलोहितः, पुं, (कण्वः लोहितश्च । “वर्गो वर्ग-
 २ । १ । ६६ । इति समासः ।) कण्वरत्नमिश्र-
 वर्णः । धूमवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः २ । ५ । १६ ॥

कण्वरु

कण्वरुक्, पुं, (कण्वं कण्ववर्णं वर्णं मुखं यस्य ।) वानरः ।
 इति कण्वयुधः ।
 कण्ववर्मा, [न्] पुं, (कण्वं कण्ववर्णं वर्णं यस्य ।
 वायुप्रसारितधूममयश्चक्षुः एव गतिरस्येति
 भावः ।) अग्निः । (यथा, महाभारते १ । ५५ । १२ ।
 “हविषा कण्ववर्मेव भूय एवाभिवर्द्धते” ॥) चिषक
 रुद्रः । इत्यमरः । (कण्वं अपविर्णं कर्मे अपाच-
 रणं यस्य ।) दुराचारः । राऊः । इति मेदिनी ।
 (कण्वः वासुदेवः परमेश्वर इत्यर्थः वर्त्म गतिर्यस्य ।
 ब्रह्मानिष्ठपुरुषः । इति व्युत्पत्तिरभ्योऽर्थः ॥)
 कण्ववल्ली, स्त्री, (कण्वा वल्ली ।) कण्वार्जकः । इति
 शब्दचन्द्रिका । सारिवाविशेषः । इति राज-
 निर्घण्टः । (अस्याः पर्याया यथा ।
 “कण्वार्जकः कण्ववल्ली कानमात्रः करालकः” ॥
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 कण्ववल्लिका, स्त्री, (कण्वा वल्लिका ।) जतुका जता ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 कण्ववर्म्बरकः, पुं, (कण्वः वर्म्बरकः ।) वर्म्बरुद्रः ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 (वर्म्बरुद्रश्चेत्य विदितिर्यथा ॥)
 कण्ववानरः, पुं, (कण्वः वानरः ।) कानवानरः ।
 तत्पर्यायः । गोकुलः २ गौरास्यः ३ कपिः ४
 कण्वमुखः ५ । इति राजनिर्घण्टः ।
 कण्ववीजं, स्त्री, (कण्वं बीजं यस्य ।) कालिङ्गम् ।
 इति राजनिर्घण्टः । (कालिङ्गं तरवृज इति
 लोके । अस्य पर्याया गुणाश्च यथा ।
 “कालिङ्गवृक्षबीजं स्यात् कालिङ्गञ्च सुवर्चुलम् ।
 कालिङ्गं ग्राहिदृक्पित्तशुक्राहृत्तलं गुरु ।
 पक्वान्तु सोष्णं सत्तारं पित्तलं कफपातजित्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 कण्वबीजः, पुं, (कण्वं उरां बीजं यस्य ।) रक्तशिपु-
 रुद्रः । इति जटाधरः ।
 कण्वलन्ता, स्त्री, (कण्वं लन्तं अस्याः ।) पाटलावृक्षः ।
 इत्यमरः २ । ४ । ५५ ॥ (अस्याः पर्याया यथा ।
 “पाटलिः पाटला मोघा मधुदृती फलेवह्ना ।
 कण्वलन्ता कुवेराक्षी कालस्थाल्यनिवल्गभा ।
 ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटलासिता” ॥
 इति च तस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 माघपर्णी । इति मेदिनी (अस्याः पर्याया यथा ।
 “सिंहपुष्पी ऋषिप्रोक्ता माघपर्णा महासह्ना ।
 कण्वलन्ता च काम्बोजी पाण्डुलोमशपर्यिणी” ॥
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ * ॥ गम्भारीरुद्रः ।
 अस्य पर्याया यथा ।
 “गम्भारी भद्रपर्यायं च श्रीपर्णी मधुपर्विका ।
 काष्ठीरी काष्ठीरीहीरा काष्ठीर्यः पीतरोहिणी ।
 कण्वलन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 गुणाश्चास्याः पाटलामाघपर्णीगम्भारीरुद्रश्च
 आख्येयाः ॥)
 कण्वलन्तिका, स्त्री, (कण्वं लन्तं अस्याः ततः संज्ञायां
 कन् ततटाप् अत इत्यच् ।) गम्भारीरुद्रः ।
 पेटिकावृक्षः । इति रत्नमाला ।

कण्वसार

कण्वसारः, पुं, (कण्वः सारः श्ववल्गुः ।) कण्वसार-
 मृगः । इत्यमरटीकायां रत्नमालायाः ।
 कण्वशानिः, पुं, (कण्वः शानिर्धानविशेषः ।) कान-
 धान इति भाषा । तत्पर्यायः । कानशानिः
 २ श्यामशानिः ३ सितेतरः ४ । अस्य गुणाः ।
 विदोषदाहनाशित्वम् । मधुरत्वम् । पृष्ठिवीर्य-
 वर्द्धनत्वम् । वर्णकान्तिवर्धकारित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 कण्वशियुः, पुं, (कण्वः रूक्षगुणयुक्तः शियुः ।) श्रो-
 भाङ्गनरुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ।
 कण्वशिमिका, स्त्री, (कण्वा कण्ववर्णा शिमिका
 कुक्षिता शिमिका वा ।) कण्ववर्गशिम्वी । कान-
 शिम इति भाषा । तत्पर्यायः । काकावही २ ।
 इति रत्नमाला ।
 (अस्या गुणा गम्भारीरुद्रश्चेत्ततः ॥
 “सितासिताः पीतकरत्नवर्णा
 भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्वः ।
 यद्योदितास्ते गुणतः प्रधाना
 ज्ञेया कटूणा रसपाकयोश्च” ॥
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
 कण्वप्रदङ्गः, पुं, (कण्वं प्रदङ्गं विषाद्यो यस्य ।)
 महिषः । इति हेमचन्द्रः ।
 कण्वसखः, पुं, कण्वस्य सखा । (“राजाहसंखिभ्य-
 रुच्” । ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) अर्जुनः ।
 इति मुग्धबोधव्याकरणम् । (अर्जुनरुद्रः ॥)
 कण्वसखी, स्त्री, (कण्वस्य सखी ।) श्रौपदी । सा तु
 पञ्चपाण्डवमहिषी पञ्चालराजदुहिता । कण्वस्य
 सखी सहचरी इव कण्ववलात् ।) जीरकः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ।
 कण्वसर्वपः, पुं, (कण्वः कण्ववर्णः सर्वपः ।) राजसर्वपः ।
 इति राजनिर्घण्टः । (यथास्य पर्यायाः ।
 “क्षवः क्षताभिजनकः क्षमिहत् कण्वसर्वपः” ॥
 अस्य गुणाश्च ।
 “अति तीक्ष्णा विशेषेण तद्वत्कण्वोऽपि राजिका” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 कण्वसारः, पुं, (कण्वसारसौ सारःश्ववल्गुः ।) हरिज-
 भेदः । इत्यमरः । २ । ४ । १० । कानसार इति
 भाषा । (यथा, मनौ २ । २३ ।
 “कण्वसारस्तु चरति मृगो यत्र क्षमावतः ।
 स ज्ञेयो यज्ञियो देशो क्षेच्छेदशक्तः परः” ॥)
 अस्य मांसगुणाः । संश्लिष्टम् । रुचिबलकारि-
 त्वम् । ज्वरनाशित्वम् । इति राजवल्लभः । कुही-
 रुद्रः । शिशुपावृक्षः । इति मेदिनी । खरि-
 रुद्रः । इति शब्दरत्नावली ।
 कण्वसारङ्गः, पुं, कण्ववर्णः सारङ्गो मृगः । कण्वसारः ।
 (यथा, कात्यायनश्रौतवचने । ७ । ६ । ११ ।
 “कण्वसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गम्” ॥
 तथा, शतपथब्राह्मणे । १ । ३ । ४ । १३ । “कण्व-
 सारङ्गः स्यादित्याह यदि कण्वसारङ्गं न विन्देत
 कथो अपि लोहितसारङ्गम्” ॥ “कण्वसारङ्गः
 श्यामश्ववः” । इति भाष्यम् । यत्ते परमम् ।
 यथा, “कण्वः निम्बनिम्बोऽवृक्षः तदङ्गं तद्वत्त्वम्

कल्याण

अदि चेत् न विन्नेव कमेत अथो अपि वरिं
कोहितसारङ्गं सगुणभावं उपासीत इत्यर्थः ॥

कल्याणारविः, पुं, (कल्याणः अरविः इति राजनिर्घण्टः ।
(कल्याणः सारविः पुं अरविः इति विग्रहे ।)
पार्थः । (स तु तृतीयपादः । भारतीयमहायुगे
पार्थपार्थिवयोः श्रीकल्याणस्य वत्सराष्ट्राङ्गीकारः ।
यथा, महाभारते । ५ । ७ । १५-१८ ।

अर्जुन उवाच ।

“भवान् समर्थस्मान् सर्वान् निहन्तु नात्र संशयः ।
निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुनर्वचनम् ॥

भवांस्तु कीर्तिमान् कोके तद्यशसां गमिष्यति ।
यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादपि मया हतः ॥
सारङ्गमु त्वया कार्यं इति मे मानसं सदा ।
चिररात्रेस्मिन् कामं तदभवान् कर्तुमर्हति ॥

वासुदेव उवाच ।

उपपन्नमिदं पार्थ ! यत् स्पष्टं मया सह ।
सारङ्गं ते करिष्यामि कामः सम्पद्यतां तव” ॥

कल्याणारा, स्त्री, (कल्याणार + अनादित्वात् टाप् ।)
प्रिङ्गपादः । इति रत्नमाणा ।

(अस्याः पर्यायाः यथा,

“प्रिङ्गपादिष्टिका इत्यादि कल्याणारा च सा गुहः ।
कपिणा खैव मुनिभिर्मन्त्रगर्भेति कीर्तिता” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

कल्याणान्वः, पुं, (कल्याणः कल्याणः अन्वो यस्य ।)
काण्वान्वः । तमाकः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

कल्या, स्त्री, (कृषे नक् यत्वं ततः टाप् ।) औपदी ।
(सा तु पञ्चपादवमहिनी । कल्याणवर्णत्वादेव
अस्याः नाम तथा जातम् । यथा, महाभारते १ ।
१६८ । ३३ ।

“कल्याणोवावृणु कल्याणं कल्याणभूत् सा हि वर्णतः ।
तथा तन्मिथुनं यत्ने द्रुपदस्य महासखे” ॥

मीमीकः । पिप्यकी । (अस्याः पर्याया यथा ।
“पिप्यकी चपला प्रौढी वैदेही मागधी कला ।

कल्याणपुष्पा मगधी कोना स्थानिततडुणा” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) प्राक्षा । इति मेदिनी ॥

मीकापुनर्वा । कल्याणरीकः । गम्भारी । कटुका ।
सारिवाविशेषः । राजसर्वपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्यटी । इति भावप्रकाशः । काकोली । सोम-
रानी । इति जटाधरः ॥ (दादशप्रकाराणां जनौ-

कणां मध्ये सविशप्रकारीयजनौकोविशेषः । तस्य
लक्षणं यथा ।

“वासुदेवचर्यवर्णा पृथुशिराः कल्या” ॥

इति सुश्रुते-अथस्थाने ११ अध्याये ॥

कल्याणुव, स्त्री, (कल्याणः कल्याणः अणुवः ।) कल्याण-
सुगन्धिकाविविधः । तत्पर्यायः । अणुवः २ प्रङ्गा-
रम् ३ विष्णुपत्रम् ४ श्रीवर्म् ५ कालाणुवः ६
कोशम् ७ वसुधम् ८ कल्याणकम् ९ धूपार्थम्
१० वल्लरम् ११ मिम्वर्णम् १२ गन्धम् १३ ।
(यथा, भविष्यपुराणे आत्मतत्त्वोपदेशे ।

“विषिष्य कल्याणवत्ता नात्रपेयस्य कमेत्” ॥)

अथ गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।

कल्याणि

तेषु ज्ञीतकालम् । पाने पित्तहरत्वम् । वेवाचित्
मते निदोषज्ञत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तत्पर्यायः । अथ अणुवः कल्याणुवः ।

“अणुवप्रवरं कोहं राजाहं जोषुर्न तथा ।

वंशिकं क्षमिन् चापि क्षमिन्गमनायकम् ।

अणुवः कटु त्वत् तिक्तं तीक्ष्णं पित्तकम् ॥

कटु कर्षाक्षिरोगं ज्ञीतवातकफप्रभुत् ॥

कल्याणुवः कटु त्वत् तीक्ष्णं पित्तकम् ।

अणुवप्रवरः कोहः कल्याणुवसमः स्मृतः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

कल्याणकः, पुं, (कल्याणः प्रियः अचकः पर्वतः । तद्-
वस्तेक्षयात्वम् ।) देवतपर्वतः । इति जटाधरः ॥

(अस्मिन्नेव गिरौ भगवतः कल्याणस्य दारकाधाम ।
इति पुराणप्रसिद्धम् ॥)

कल्याणनी, स्त्री, (अप्यतेऽनया इति । अणु + करणे
लुट् ततो ङीप् । कल्याणः कल्याणः अणुनी ।)
काणाणनीकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कल्याणदी, स्त्री, (कल्याणः इत्याख्याता नदी ।) नदीभेदः ।
तत्पर्यायः । कल्याणसमुद्रा २ कल्याणेश ३ कल्या-
गङ्गा ४ । (यथा, महाभारते ६ । ६ । ३३ ।

“सदा निरामया कल्याणं मन्दरां मन्दवाहिनीम्” ॥

अस्य जलगुणाः । खल्वत् । रक्षत्वम् । दीपन-
त्वम् । पाचनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कल्याभा, स्त्री, (कल्या सती आभाति । आ + भा +
कः । ततः टाप् ।) काणाणनी । इति राजनि-
र्घण्टः ॥

कल्यामिधं, स्त्री, (कल्यां कल्याण इत्यर्थः आमिधति
स्पष्टंते वर्णेन । आ + मिध् + कः ।) कल्यायसम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

कल्यायसं, स्त्री, (कल्यां कालं आयसम् ।) स्थाप्ये अण् ।
कल्यायसौहम् । इति रत्नमाणा ॥

कल्याणः, [स्] पुं, (कल्यां कल्याणः अर्चियस्य कल्या-
वर्णधूमेन सह अर्चियस्येति वा ।) अग्निः । इति
भूरिप्रयोगः ॥

कल्याणकः, पुं, (कल्याणः अणकः वनवर्धरः ।) काल-
तुलसी । तत्पर्यायः । कालमानः २ मालूकः ३
कल्याणमालूकः ४ कल्याणमल्लिका ५ गरुडः ६ वन-
वर्धरः ७ वर्धरी ८ जातिः ९ ।

(अन्ये पर्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“कल्याणकः कल्याणकौ कालमानः करालकः” ॥)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कषवा-
तामयनेत्ररोगनाशित्वम् । रक्षितृप्रसवकारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कल्याणुः, पुं, (कल्याणः कल्याणः आणुः ।) मीनाणुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कल्याणवः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ + वस् +
अधिकरणे घञ् ।) कल्याणः आवासः आवासः ।)

अवसत्यदः । इति हेमचन्द्रः । (देवतपर्वतः ॥

इति भारतम् ॥ अथर्ववेदस्य गुणादयो
ज्ञेयाः ॥)

कल्याणित, जि, (कल्यां आश्रितः प्राप्तामयः ।) यस्य
आश्रयः कल्याणः सः । इति मुग्धबोधम् ॥

कृत

कल्याणिका, स्त्री, (कल्याण इति । कल्या + कल्याणी कृत्
टाप् अत इत्यम् । यदा, कल्याणिका भूताऽप्यस्य
इति ठन् टाप् च ।) राजिका । इत्यमरः । २ ।
६ । १६ ॥ राह सर्वा इति भाषा ॥
“कल्याणिका राजिकासरी कुलको राजसर्वपा” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

प्रथमापक्षिणी । तस्या नामानि यथा,

“प्रथमा वराही शकुनी कुमारी

दुर्गा च देवी चटिका तथोमा ।

तं पोतकी पाण्डविका तमेव

तं कल्याणिका तं मितपक्षिणी च ॥

तं प्रथमपक्षी शकुनैकदेवी

धनुर्दरी पाण्डवसमूहमाता ।

प्रथमपक्षी भगवत्पक्षीमा

गमोऽस्तु त्वयं कुर्व मेऽर्पयिष्ये” ॥

इति वसन्तराजशाकुनम् ॥

कल्याणः, पुं, (कल्याणः कल्याणः इच्छुः ।) इच्छुभेदः ।
काजनी आक इति भाषा । तत्पर्यायः । प्र्या-
भेदः २ कोकिलेच्छुः ३ कोकिलाक्षः ४ आना-
रकः ५ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।
पाके मधुरत्वम् । खादुत्वम् । सुहृद्यत्वम् ।
कटुत्वम् । रसाक्षुत्वम् । निदोषहरित्वम् । सम-
वीर्यं वज्रवीर्यसुवर्गदाहत्वम् । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ अस्य भावप्रकाशोक्तगुणाः कान्तारशब्दे
द्रष्टव्याः ॥

कल्याणदुम्भिका, स्त्री, (कल्याणः काकस्य प्रिया उदुम्भ-
रिका । यदा कल्याणः कल्याणः उदुम्भिका ।)
काकोदुम्भिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलरः, पुं, (कृ कृ + कलरः + “कलमादिभ्यः कित्” ।
उयां २ । ७३ । इति कलरः कित् । वाङ्मयात्
न सत्वम् ।) कलरः । इति जटाधरः ॥

(यथा, कण्वोगपरिशिष्टे—

“तिलतण्डुलसम्पत्तः कलरः सोऽभिधीयते” ॥

खिचुडो इति भाषा । यथा, च मनौ ५ । ७ ।

“यथा कलरसंथायं प्रायसापूपमेव च ।

अनुपाकृतमांसाणि देवाग्निं हवींश्च च” ॥)

कृ, प्र विज्ञेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-परं-
सकं-सेट् ।) कृ, किरति । अस्यापि निष्ठायां कीर्णं

इति । कृत्वाद्योदिदित्यत्र मूर्ध्ववर्णसामर्थ्यात्
येन केनापि प्रकारेण रेफान्ताग्निसातस्य न इति

व्याख्यानात् कृदिर्याविति इति उरि च कृते
रान्तात्वात् निष्ठा तस्य न स्यात् । एवं गृह निग-

रयो इत्यादेरपि गीर्णं इत्यादि बोध्यम् । इति
दुर्गादासः ॥

कृ, न गि हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-उमं-
सकं-सेट् ।) कृ गि, कृणाति कृणीते । कीर्णः
किर्णः । इति दुर्गादासः ॥

कृ, क उ विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
आत्म-सकं-सेट् ।) क उ, कारयते । इति दुर्गा-
दासः ॥

कृत्, क संशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
परं-सकं-सेट् ।) कीर्णः । क, कीर्णयति च

केकाव

गोष्ठीय यद्गुणान्तरोगणाः । कीर्त्तादेशस्य नि-
त्त्वेषुपि कृतपाठः कीर्त्तादेशस्य अन्विचारस्तु-
गार्थः तेन अचीकृतदिति सिद्धम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

कृतः, चि, कल्पनार्थकप्रधानोः कर्मणि क्ते कृपादेशः ।
नियतः । कृतकल्पनः । कल्पनं सामर्थ्यं तद्विशिष्टः ।
यथा, “अवश्यकृताभिः पर्वततलचतुरत्वादितत्तद्व-
न्मावच्छिन्नाधिकारकसाध्यवृत्तिभिरेवोपपत्तौ” । इति
जगदीशः ॥ (यथा, मनौ ॥ ११ ॥ २७ ।

“इष्टं वैश्वानरो नित्यं निर्वपेदब्दप्रथमे ।
कृतानां यमुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे” ॥)
कृतकीला, स्त्री, (कृतं कीलयति । कील् + “कर्म-
यण्” ॥ ३ । २ । १ । इति ञञ् ।) व्यवस्थापनम् ।
तत्पर्यायः । पट्टोलिका ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कृतधूपः, पुं, (कृतः कृतः धूपो येन गन्धद्रव्यविशेषेण ।)
सिद्धकः । इति जटाधरः ॥ (कृतश्चासौ धूपश्चेति
विग्रहे कृत्तमो धूपः ॥)

कृतिका, चि, (कृतं मूल्यादनेन सत्त्वं देयत्वेनाकृत्यस्य ।
कृत + ठन् ।) कौतः । इति हजानुधः ॥

केकयः, पुं, (केकयस्तदाख्यया प्रसिद्धः प्रदेशो राज्य-
त्वेनाकृत्यस्य ।) सूर्यवंशीयराजविशेषः । इति श्री-
भागवतम् । (स तु केकयदेशाधीश्वरः दशरथ-
श्चमुरख । यथा, रामायणे १ । १२ । २३ ।

“तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्मिकम् ।
शत्रुरं राजसिंहस्य सपुत्रान्तमिहानय” ॥
जनपदवाचे तु वृद्धवचनान्तः । यथा, महाभारते ।
६ । नन्मूलखड्गविनिर्मातृपर्वणि ६ । ४८ ।

“उपाहृतानुपाहृताः सुराङ्गाः केकयास्तथा” ॥)

केकयी, स्त्री, (केकयस्यापत्यं स्त्री । सङ्गोचे माना-
भावात् केकयान्मन्त्रजनकभावोऽपि प्रयोग इति
प्रयोगादाख्यायां स्त्री ।) दशरथराजपत्नी । सा तु
केकयराजपुत्री भरतमाता च । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रामायणे ।

“सत्कृत्य केकयीपुत्रं केकयो धनमादिशत्” ॥)

केकरः, चि, (के शिरसि मूर्द्धि इत्यर्थः कर्तुं नेच-
तारं शीलनस्य । “कृणो हेतुसाक्षीक्यानुलोभ्येव” ।
३ । २ । १० । इति टः । “हृदन्तात् सप्तम्याः संज्ञा-
याम्” ॥ ६ । ३ । ६ । इत्यलुक् ॥) वलीरः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७६ । टेरा इति भाषा । (यथा, मनौ ।

“पित्रा विवदमानश्च केकरो मद्यपत्तथा” ॥

चतुर्वर्णाक्षकमन्त्रः ॥ यथा, विश्वसारतन्त्रे । “चतु-
र्वर्णाक्ष केकरः” ॥)

केका, स्त्री, (के मूर्द्धि कायति । कै + कः टाप् ।
अणुक् समासः । यथा, अन्वेष्योऽपीति कर्मणि
कः । “हृदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्” ॥ ६ । ३ ।
६ । इत्यलुक् ॥) मयूरवाही । इत्यमरः । २ । ५ ।
३१ । (यथा, रघौ १ । ३६ ।

“वज्रजंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखिभिः” ॥)

केकावणः, पुं, (केका अन्विशेषं वणते कृषातीति ।
केका + वण् + अण् । यथा, केका + अन्वेष्ये वाङ्-
ककाव् वणच् प्रत्ययः ।) मयूरः । इति शब्द-
चन्द्रिका ।

केतकी

केकी, [न्] पुं, (केका ध्वनिभेदः अस्यास्तीति ।
त्रीच्चादिशेति इनिः ।) मयूरः । इत्यमरः २ । ५ ।

३० ॥ (यथा, काशीखण्डे । १ । ७१ ।
“केकी केकां परित्यज्य मौनं तिष्ठति तद्वयात् ।
यकोरन्ध्रिकाभोक्ता नक्तवतमिवास्थितः” ॥)

केकेयी, स्त्री, (केकेयी एषोदरात् एकारत्वम् ।)
केकेयी । इति शब्दरत्नावली ॥

केचन, अ, (पाणिनिमते पदद्वयम् । सुगन्धोधमते
“किमः त्वन्ताश्चिचनौ” । इति चनप्रत्ययः ।)

केचित् । इति आकरणम् ॥
(यथा, पञ्चदशी । ६ । ५६ ।

“पूर्वापरपरामर्शविकलास्तत्र केचन” ॥)

केचित्, अ, (पाणिनिमते पदद्वयम् । सुगन्धोधमते
तु “किमः त्वन्ताश्चिचनौ” । इति चित् प्रत्ययः ।)

केचन । इति आकरणम् । कोन यत्तिरा इति
भाषा ॥ (यथा, रामगीतायाम् । १४ । “केचिद्-
वदन्तीति वितर्कवादिनः” ।) केचित्काणापकोविदाः
इति रामतर्कवागीशः ॥)

केसुकं, स्त्री, (कसु + स्कार्थे कन् । एषोदरात् एत्वे
साधुः ।) कसुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

केयिका, स्त्री, (के शिरसि कुत्सितो वा अणकः ततः
टाप् अत इत्वम् । स्त्रीत्वं कौकिकम् ।) पटकुटी ।
इति हेमचन्द्रः ॥ कानात् इति भाषा ॥

केत, व् क मन्त्रणे । निःश्रावणे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (अदन्तपुरा—परं—सकं—सेट् । मन्त्रणे नि-
मन्त्रणे । अचिकेतत् । निःश्रावणं समथोद्गा-
यणम् । इति दुर्गादासः ॥

केतकः, पुं, (कितनिवासे + कृण् ।) केतकीकृतः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः ६ । १७ ।

“विलासिनीविमलदन्तपत्र-
मापाकरं केतकवर्णमन्यः” ॥

अस्य पर्याया गुणाश्च यथा,—
“केतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः ककचच्छदः” ॥

“केतकः कटुकः खादुर्गन्धुस्तप्तः कफापहः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसंख्ये प्रथमे भागे ॥)

केतकी, स्त्री, (केतक + गौरादितात् स्त्री ।) पुष्प-
कृतविशेषः । केया इति भाषा ॥

(यथा, भस्मरत्नके । १ ।
“गन्धाद्यासौ भुवनविदिता केतकी खर्जवर्णा
पद्मान्या दधितमधुपः पुष्पमध्ये पपात” ॥)

तत्पर्यायः । सूक्ष्मपुष्पः २ हृषीगः ३ जम्बुकः ४ ।
इति रत्नमाणा । केतकः ५ सूचिकापुष्पः ६
जम्बुकः ७ ककचच्छदः ८ । इति भावप्रकाशः ॥

तीक्ष्णपुष्पा ९ विष्का १० धूलिपुष्पिका ११
मेघा १२ कण्टका १३ शिवद्विष्टा १४ नृपप्रिया
१५ ककचा १६ दीर्घपत्रा १७ स्थिरगन्धा १८
गन्धपुष्पा १९ इन्दुकलिका २० दण्डपुष्पा २१
पांशुका २२ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् ।
कषणाश्लवम् । कटुत्वम् । लघुत्वम् । तत्पुष्पगुणाः ।
वर्णत्वम् । केशदौर्गन्धनाशित्वम् । हेमाभाया-
स्तस्या गुणाः । मदनोन्मादकत्वम् । वृंहणत्वम् ।
सौख्यकारित्वम् । तस्याः सप्तगुणाः । अति-

केतुः

शिशिरत्वम् । कटुत्वम् । विषयकारित्वम् ।
रसायनत्वम् । बर्षदेहदाहकारित्वम् । इति राम-
निर्घण्टः ॥

केतनं, स्त्री, (कित् निवासाद्यर्थेण + कर्मभावकारका-
धिकार्यादिभ्य यथायद्यं ऋट् ।) भजनः ।
(यथा, रघुवंशे ६ । ३६ ।

“अपतुवारतया विशदप्रभैः
सुरतसङ्गपरिचमनोदिभिः ।
कुसुमचापमतेजयदंशुभि-
र्हिंसकरो मकरोर्णितकेतनम्” ॥)

कार्यम् । निमग्नत्वम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ११२ ॥
(यथा, मनुः । ४ । ११० ।

“प्रतिपद्य द्विजो विद्वान् एकोद्विष्टस्य केतनम् ।
अहं न कीर्त्तयेद्भूषा राघो राघोश्च सुतके” ॥)

चिह्नम् । म्हम् । इति हेमचन्द्रः ।
(यथा, रामायणे १ । ७४ । ८ ।

“स त्वं धर्मपरो भूत्वा कष्टपाथ वसुध्वराम् ।
दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनम्” ॥)

स्थानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, विष्णुपुराणे १ । ११ । ६ ।

“एतद्भ्राजासमं सर्वभूभृत्संन्यकेतनम्” ॥)

केतुः, पुं, गवयहान्तर्गतयष्टविशेषः । स तु राघोः
शरीरम् । तत्पर्यायः । शिखी २ । इति दीपिका ॥

अयं पापग्रहः । यथा,—
“अर्द्धो नेन्दर्कसौराराः पापाः सौम्यास्तथापरे ।
पापयुक्तो बुधः पापो राखकेतुश्च पापदौ” ॥ इति ।

अयन्तु जन्मराशयेक्षया बहुविदशमेकादश-
स्थानस्थितश्चेत् शुभः । यथा,—

“केतुपञ्चवर्गममन्दगतयः बहुचिन्तयाः शुभा-
खन्धार्कावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्तमः ।
जीवः सप्तगवद्विपक्षमगतो युग्मेव सोमात्मनः
शुकः बहुदशसप्तवर्गमितरे सर्वेऽप्युपागमे शुभाः” ॥

इति ॥ * ॥ अस्य त्रिकोण उच्चसम्यक्शत्रुमित्र-
समन्तीचा यथा,—

“सिंहत्रिकोणं धनुर्वचसं
मीनो म्हं युक्ताग्नौ विपक्षौ ।
सूर्यारचन्नाः सुहृदः समानौ
जीवेन्दुजौ बट् शिखिगः पराश्राः” ॥ इति ।

“सोबाण सप्तमं गीचं प्राग्वद्भविर्विनिर्दिष्टम्” ॥
इति ॥ * ॥ अस्य स्थित्यथा,—

“केतुर्यक्षिमुक्षेऽप्युदितकस्मिन् प्रखयते जन्तुः ।
रौमे सयमुद्धर्ते वा प्रायैः संलज्जते चानु” ॥

इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ अस्य दशापनं
केरकीनामयष्टे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथातः केतुचा-
राध्यायो व्याख्यायते । तत्रादावेवागमप्रदर्शनार्थ-
माह ।

“गार्गीयं शिखिचारं पराशरमसितदेवकृतम् ।
अन्याश्च बह्वङ्गुः कियतेऽयमनाजुलचारः” ॥

गार्गीयं गंगोत्तमं केतुना चारं तत् पराशरेण कृतं
असितनामाचार्येण कृतं देवकविरचितं यतान्
केतुचारान् अवलोक्य तथागानपि कश्चिदपि-
पुनरादवस्थादिरचितान् पञ्चान् दृष्ट्वा मया सर्वं

संगमपुत्रो निःसन्देहः केतुचारः प्रियते ॥ * ॥

“दर्शनमस्तमयो वा न गणितविधिनास्य शक्यते
 प्राप्नुम् । दिव्यान्तरीक्षमौमासिखिविधाः स्युः केतवो
 यस्मात्” ।

अथ केतूनां दिशवर्जितानां अन्वेषां स्वरूपमाह ।
 “अज्ञाताग्नेऽपचरूपं यस्मिंस्तन्नेतुरूपमेवोक्तम् ।
 लघोतपिशाचाजयमशिरःलादीन् परित्यज्य” ॥

अथ दिशान्तरीक्षभौमाणां केतूणां ज्ञानग्रन्थात् ।
 “ध्वजस्तम्भमवगतस्तुरगकुम्भराद्येभ्योऽन्तरीक्षास्ते ।

भजनचिह्नम् । शस्त्रमायुधादि । भवनं गृहम् ।
तद्वर्द्धः । तुरगोऽश्वः । कुञ्जरः वृक्षः । आदित्यह-

यादन्धेन अनुपदेष्टु ये दृष्टवन्ते ते ज्ञानरीक्षाः ।
दिष्टा गणनस्थाः । अतोऽस्मादुक्तादन्यथा भूमौ
ये दृष्टवन्ते ते भौमाः । शिखिनः केतवः इति ॥३॥

अथ केतुनां संख्यां मतान्तरेणाह ।
 “शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतुनाम् ।
 षड्भूतमेकमेव प्राह मुनिर्गण्डः केतुम्” ॥

एके पराश्वरादयः एकाधिकां शतं केतूनां कथ-
यन्ति । तथा च पराश्वरः । “श्रवमेकोत्तरं केतूनां
भवन्ति तेषां षोडश ऋतुनिष्ठासजाः । द्वादशा-
दिग्व्यवस्थाः । दश दक्षमखविजयने वज्रक्रोधजाः ।
सप्त पैतामहाः । पञ्चदश ऋषेरीदाजिकस्य पुलाः ।
सप्तदश मनीषिकक्षमपलाटाजाः । पञ्च च प्रजा-
पतिसहजाः । अथो विभावसुजाः । धूमोद्भवचैकः ।
चतुर्दश मथ्यमानेऽज्यते सोमेन सह सम्भूताः ।
एकसु नक्षत्रोपजाः” इति । * । अपरे गर्गादयः
सहस्रं केतूनां वदन्ति ।

“अग्नितोदयचाराधामशुभागाच्च दर्शनम् ।
आगन्तॄणां सङ्घर्षं स्यात् ग्रहाणां सन्निबोध मे” ।

वज्ररूपमेकमेवेति गारुडस्थो मुनिरेकमेव
केतुं वज्ररूपं प्राह । तन्मते एक एव केतुस्तस्य
वज्रवि कृपायि स एव दिशान्तरीक्षभौम इत्यर्थः

“दिशान्तराद्येवमौमया यथाः केतुः प्रकीर्तितः ।

सुभाशुमपत्रं लोके ददात्यस्तमयोदयैः" इति ॥३॥

“यद्येको यदि बहवः किमनेन फलन्तु सर्व्वं या
वाचम् । उदयास्तमयैः स्थानैः स्युर्गैराधूपनैर्व्वयैः”

यत्केन एव केतुः यदि वा बहुवः केतवः किम-
नेन । सर्वथा तेनामुदयास्तमयैः स्थानैः स्पर्शैरा-
धूपनैर्वर्णैश्च शुभाशुभं फलं पुनर्वक्तव्यम् । उदयः
कस्यां दिग्मुदितः । अस्तमयः कस्यामेवास्तमितः ।
स्थानं यथा कश्चिन्नाकाशभागे कस्य नक्षत्रस्य
वा समीपे उदितोऽस्तमितश्च । स्पर्शनं कालेन
ग्रहो नक्षत्रं वा स्पृष्टम् । आधूपनं कोऽपि शि-
खयाभिधूपितः । वर्णाः सितरक्तपीतकणादिकाः ।
एवमादिभिस्तस्य फलं वाच्यं तस्मादेको बहुवो वा
भवन्तु का नः क्षतिरिति ॥ * ।

अथ केतुचारे तेषां केतुनामभिवृद्धानां कियन्तं
 कानां यावत् प्रलपाको भवति तेषां प्रलपाक-
 नियमाद्यंमाह ।

“यावन्त्यहानि दृश्यो मासास्तावन्त एव फलपात्रः।
मासैरब्दांश्च वदेत् प्रथमात् पञ्चम्यात् परतः”।

दृश्यः केतुरिति सम्बध्यते । फलस्य पाकः फल-
पाकः । यः केतुर्यावन्महानि दृश्यो भवति तस्य
तावन्तो मासान्तस्य केतोस्तावतो मासान् फल-
पाको ब्रूयात् । यावत्सप्तम्यानि दिगानि दृष्टो
भवति तत्तुल्यान् मासान् तस्य फलपाको वदेत्
मासैस्त एनरब्धान् संवत्सरान् ब्रूयात् । मास-

सङ्ख्यादर्शने मासतुल्यानि वर्षाणि च वदेत्
यावत् सङ्ख्यामासान् दृश्यो भवति तावत्सङ्ख्यानि
वर्षाणि तस्य फलपाको वदेत् । कस्मात् कालात्
प्रभृतिरित्यत आह प्रथमात् पञ्चत्रयात् परतः
सर्वेषां केतूनां दिगसाम्यत्वम् । यावन्ति दिगानि
दृश्यः केतुसङ्ख्यादर्शनादूर्ध्वं प्रथमं पञ्चत्रयं पञ्च
चत्वारिंशद्दिगानि यावत् निष्कालानि तस्मात्
पञ्चत्रयात् परतः तावतो मासान् फलपाकः
अथ मासान् वृष्यते तदा तस्मादेव दर्शनात्

परतः पक्षत्वनमतिक्रम्य मासतुल्यानि वर्षाणि
वदेत् । प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः तत्र पक्षत्वन-
यावद्विषयज्ञा यच्छाते । पक्षत्वन्यादूर्ध्वं यदा वृष्यते
केतुस्तदा मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । अत्र
सन्नेह्यदासाथं गर्गाणां नियमकमभिनिख्यते

तथा च गर्गः ।

“यावन्त्यह्नि दृश्यः स्यात्तावन्मासान् पञ्च भवेत्
मासान् यावद्दृश्येत तावतोऽष्टांशं वैज्ञातम् ॥
अपि चात् परतः कर्म पचेत्तस्य शुभाशुभम् ।
यदिह सुखिते केतौ पञ्च नेहादिश्येत्तु यः” ॥

तथा वृद्धगर्गः ।

“यावतो दिवसांस्तित्थे साधनायान् विनिर्दिशेत्
त्रिपक्षात् परतश्चापि कर्म्म केतोः प्रपद्यते ॥
तस्मात् कालात् परं ब्रूयात् फलमस्य शुभाशुभम्
यद्विमुदये केतोः फलं नेहादिशेद्बुधः” ॥

यद्येवं तदा द्वितीयव्याख्यानमत्र न घटते प्रथम
व्याख्यानमेव ज्ञाय इति । यथा प्रथमात् पक्ष
ज्ञात् परतः दर्शनादूर्ध्वं पक्षजन्यं बावन्निष्पत्तिः

पञ्चमयात् परतोः पञ्चमाकस्य कालसङ्ख्या प्रवर्तते
तस्मादुक्तं यदिष्टसुपये केतोः कर्णं नेशादिशेदुधः
इति । यदुक्तं मासैरब्दांश्च वदेत् तदेकदेशेनापि
प्रतिमासमेकदिनदिनद्वयमेव माससङ्ख्या कथ्यत
एवेत्यर्थः । सर्वथा किमनेनास्माकमसद्विकल्पेन ।
दिवसैः पञ्चमयात् परतो मासान् वदेत् । मासै-
स्कास्मादेव पञ्चमयात् परतोऽब्दान् वदेत् । मा-
सात् परतो दिनाधिक्यं दृष्ट्युपायवद्भावात् वाच्यम् ।
यथा यदि दिनमिच्छता वर्षं कथ्यते तद्दृष्ट्या दिन-
मेव मासैकमिति ।

तथा च समाससंहितायाम् ।

“केचित् केतुसङ्घं श्रतमेकासमन्वितं वदन्त्येके ।
 नारदमतमेकोऽयं चिन्त्यानसमुद्भवो विविधरूपः ॥
 दिव्या ग्रहर्क्षाजातास्त्रीप्रपन्नकरा भौमाः ।
 प्राणिध्वजादितुङ्गेषु चान्तरिक्षा न चात्यमुभाः ॥
 उदयास्तमयाधूपनसंयोगाकारमार्गदिक्यातैः ।
 फलानि दिवसैर्मासान् मासैस्तु वर्षाणि सन्दि-
 श्रेत् केतोः” ॥ * ॥

अथ शुभस्य केतोर्लक्ष्यमाह ।

‘प्रसन्नतनुः प्रसन्नः खिग्नः ऋजुरक्षिरसंस्थितः शुक्लः ।
उदितो वाय्वभिदृष्टः सुभित्तसौख्यावहः केतुः” ॥
ऋजुरकुटिलः । अक्षिरसंस्थितः शीघ्रमेवा-
वर्णनं याति । शुक्लः श्वेतः । उदितो वाय्वभिदृष्टः
अथबोदित इवाभिदृष्टलक्षिणो उदितमात्रे यदि
दृष्टिर्भवति तदा शुभः । अन्यथा अशुभः ॥

अशुभस्य केतोर्लक्षणाभाह ।

“उत्पत्तिविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुस्तम्भः ।
इन्द्रायुधालुकारी विशेषतो द्विचूणो वा” ॥
ऋक्षतनुः प्रसन्न इत्यस्मादुक्तात् यो विपरीतरूपः
केतुस्तम्भः स धूमकेतुः । स च न शुभकरः पापं
करोतीत्यर्थः । इन्द्रधनुःसदृशो न शुभकर इव ।
तथा द्विशिखरिणश्चित्रिणश्च विशेषतः पापप्रदः ।
तथा च समाससर्वाहतायाम् ।

“अधिरस्थितोऽभिदृष्ट्वा ज्ञः सितः खिग्धमूर्त्ति-
 यदगृहितः । ऋक्षतमुः प्रसन्नः केतुर्गोपास्य भवाद्य ॥
 न श्रुभो विपरोतो विशेषतः शक्रापापसंज्ञाशः ।
 दिविचतुष्पदो वा दक्षिणसंस्थश्च मृत्युकरः” ॥*

अधुना केतुसहस्रलक्ष्यां विवक्षुस्तथादेव रविजाः
पञ्चविंशतिः केतवो भवन्ति । तेषां लक्ष्यमाह ।

“ह्यारमणिहेमरूपाः किरणारूपाः पञ्चविंशतिः
सन्निधाः । प्रागपरदिशोऽवृष्टा नृपतिविरोधा-
वहा रविजाः” ॥ ह्यारो मुक्ताहारः । मलयकन्द-
कान्तप्रभृतयः । हेम सुवर्णम् । तत्समागवर्णा ये

केतवन्मे किरयास्याः किरयसञ्ज्ञाः । सञ्चिखाः
सञ्चूलाः । ते च पञ्चविंशती रविजाः सूर्यसुताः ।
प्रागपरयोश्च दिशोदृष्टाः । प्राक् पूर्वास्याम-
परस्यां पश्चिमायां दिशि वृष्यन्ते । यतेषां मध्या-

देक एव दृश्यते न सव्य युगपदिति । सव्यत्रय
परिभाषा । ते च नृपते राज्ञो विरोधप्रदाः क्ष-
नित्या इत्यर्थः ।

तथा च गर्गः ।

“मुद्रास्तटिकासंज्ञाया मृद्यानरगतप्रभाः ।

केतुः

मुक्ताहारसुवर्णमाः सश्रिताः पञ्चविंशतिः ।
किरणाख्या रवेः पुला दृश्यन्ते प्रादिदिशि स्थिताः ।
तथा च परभागस्था न्यतेर्भवदाश्च ते” ॥ * ॥

अथाभिपुलाकावन्त आह ।

“मुकदङ्गनवन्धुजीवकाक्षाक्षतजोपमा ऊताग्रसुताः ।
आग्नेयां दृश्यन्ते तावन्तकेऽपि श्रितिनो भवदाः” ॥
मुकपक्षी नीलपीतवर्णः । दृष्टोऽपि । बन्धु-
जीवकः पुष्पविश्वेभ्योऽतिवोद्भूतः । काक्षा कृष्ण-
निर्यासः । क्षतजं रक्तम् । तदुपमास्तत्सुवर्णाः ।
ते च तावन्तः पञ्चविंशतिः आग्नेयां दिशि दृश्य-
न्ते । ते च ऊताग्रसुताः अभिपुलाः अभिभवदाः ।
तथा च गर्गः ।

“नागवर्णाभिजग्राशा दीप्तिमन्तोऽपि पूजिनः ।
हृजन्धमिनिवाकाभात् सर्वज्योतिर्विनाशनाः ॥
तेऽभिपुला यद्वा ज्यो कोकेऽभिभववेदिनः ।
आग्नेयां दिशि दृश्यन्ते पञ्चविंशः प्रकीर्तिताः” ॥
अथ मृत्युसुताकावन्त एवम् ।

“वक्रशिखा मृत्युसुता रूक्षाः कृष्णाश्च तेऽपि तावन्तः ।
दृश्यन्ते याम्यायां जनमरकावेदिनस्ते च” ॥
वक्रशिखाः अस्पष्टपूजाः । ते च रूक्षा अशि-
ग्धाकेऽपि पञ्चविंशतिरेव । ते च मृत्योः पुला
दक्षिणस्यां दिशि दृश्यन्ते । ते च जनार्ण मरकं
आवेदयन्ति ।

तथा च गर्गः ।

“कृष्णा रूक्षा वक्रशिखा दृश्यन्ते याम्यदिकस्थिताः ।
पञ्चविंश मृत्युसुताः प्रजाक्षयकराः स्मृताः” ॥

अथ भूपुला द्वाविंशतिरेवम् ।

“दर्पणवत् कर्णं वर्तुलं आकारो येषां
ते विशिखा विपुलाः रश्मिसंयुक्ताः भूमेः पुलाः ।
ते च द्वाविंशतिरेवान्यां दृश्यन्ते । जनस्य तैजस्य
च सपुत्रकान्तयः । एते दृष्टा दुर्मिच्छं ददति ॥
तथा च गर्गः ।

“समनाहता विशिखा रश्मिभिः परिवारिताः ।
अन्तैकप्रतीकाश्च द्वाविंश भूसुताः स्मृताः ।
ऐशान्यां दिशि दृश्यन्ते दुर्मिच्छभवदाश्च ते” ॥ * ॥

अथ चन्द्रसुताकाश्च आह । “शशिकिरणहिम-
रजतकुमुदकुम्भसुमोपमाः सुताः शशिनः । उत्त-
रतो दृश्यन्ते जयः सुमिच्छावहाः श्रितिनः” ॥ एते
सौम्यायां दिशि दृश्यन्ते । ते च सुमिच्छं जुर्वन्ति ।
तथा च गर्गः ।

“चन्द्ररश्मिसुवर्णमा हिमकुन्देन्दुसुप्रभाः ।
जयस्ते शशिनः पुलाः सौम्याशाख्याः शुभावहाः” ॥

अथ ब्रह्मदण्डाख्यस्य जन्ममाह ।

“ब्रह्मसुत एक एव विशिखो वज्रैश्चिन्मियुगान्तकरः ।
अनियतद्विक्संप्रभवो विज्येथो ब्रह्मदण्डाख्यः” ॥
ब्रह्मसुत एक एव । स च त्रिपूजः । वज्रैः सिता-
दिभिर्ज्योपकक्षितः । स तु ब्रह्मदण्डसंज्ञो ज्येष्ठः ।
अनियतया अनिश्चितयां दिशि संप्रभवः उत्पद्यते
सर्वसु दिक्षु दृश्यत इत्यर्थः । स तु युगस्यान्तं
करोति सर्वक्षयकरः इत्यर्थः ।

केतुः

तथा च गर्गः ।

“एको ब्रह्मसुतः क्रूरस्त्रिवर्णश्चिन्मिन्वितः ।
सर्वास्त्राशासु दृष्टः स्यात् ब्रह्मदण्डः क्षयावहः” ॥
एकाधिकं शतं कथितं अन्यानि नवशतान्येको-
नानि कथनीयानि इत्यत आह ।

“शतमभिहितमेकसमेतमेकाधिकाऽन्तात्परतः ।
एकोनानि नवशतानि केतूनां स्पष्टैर्कक्षयैः कथयिष्ये” ॥
शतमभिहितमेकसमेतं एकोनाधिकं केतूनां
शतमभिहितमुक्तम् । तस्मादेकाधिकाऽन्तात्
परतः एकोनानि एकेन विरहितानि नवशतानि
केतूनां स्पष्टैर्कक्षयैश्चिन्मिन्वितैः कथयिष्ये ॥

अथ मुकपुलाचतुरशीतिसंज्ञायाह ।

“शुक्रसुता विसर्पकाः सौम्यैश्चान्योदयं यान्ति
चतुरशीत्याख्याः । विपुलसिततारकास्ते शिग्धाश्च
भवन्ति तीव्रप्रभाः” ॥ सौम्या उत्तरा । ऐशानी ईशा-
नदिक्षु । तयोदयं दर्शनं गच्छन्ति । ते च विपुला
विन्कीर्णाः सिताः मुक्ताः तारका येषाम् । शिग्धा
निर्मलदेहाः ते च तीव्रप्रभा अनिष्टप्रभा इति ।

तथा च गर्गः ।

“स्यूलेकतारकाः श्वेताः खेहवन्तश्च सुप्रभाः ।
अर्चिश्चान्तः प्रसन्नाश्च तीव्रेण च सुखान्विताः ॥
एते विसर्पका नाम मुकपुलाः एरोदयाः ।
अशीतिश्चतुरश्वैव लोकक्षयकराः स्मृताः” ॥ * ॥

अथ बटिग्रन्थैश्चरपुलानाह ।

“शिग्धाः प्रभासमेता दिशिखाः बटिः शनैश्चरा-
ङ्गवहाः । अतिकटुप्रभा दृष्ट्याः सर्वत्रैते कनक-
संज्ञाः” ॥ ईदृशाः बटिः शनैश्चरपुलाः कनककेतवः
सर्वत्र सर्वासु दिक्षु दृष्टाः अत्यशुभप्रभाश्च ते ।
तथा च गर्गः ।

“सुशिग्धा रश्मिसंयुक्ता दिशिखाः सिततारकाः ।
वर्तिल्ले कनका घोराः शनैश्चरसुता यद्वा” ॥ * ॥

अथ गुरुसुताः पञ्चबटिराह ।

“विकचा नाम गुरुसुताः सितैकताराः शिखाप-
रित्यक्ताः । बटिपक्षभिरधिकाः शिग्धा याम्या-
श्रिताः पापाः” ॥

पञ्चबटिः केतवो विकचा नाम कृहस्पतिपुलाः ।
ते च सितः श्वेतः एकस्तारको येषां पूजारहिताः ।
ते च दक्षिणस्यां दृश्यन्ते पापा अनिष्टप्रणदा
इत्यर्थः ।

तथा च गर्गः ।

“शिग्धाः मुक्ताः प्रसन्नाश्च महाकपाः प्रभान्विताः ।
एकतारा वपुष्मन्तो विशिखा रश्मिभिर्हताः ॥
एते कृहस्पतेः पुलाः प्रायशो दक्षिणाग्रयाः ।
नामतो विकचा घोराः पञ्चबटिर्भयावहाः” ॥

अथैकपक्षाशद्बुधपुलानाह ।

“नातिशक्ताः सृष्ट्या दीर्घाः मुक्ता यथेष्टदिकप्रभवाः ।
बुधनासत्त्वरसंज्ञाः पापप्रणाल्येकपक्षाशत्” ॥

तत्स्वरनामान एकपक्षाशत् केतवो बुधस्य
पुलाः । नातिशक्ताः अल्पदेहाः यथेष्टायां दिशि
प्रभव उत्पत्तिर्येषां सर्वासु दिक्षु दृश्यन्त इत्यर्थः ।
ते चानिष्टप्रभाः ।

तथा च गर्गः ।

केतुः

“अदन्तिसमा अक्षाः कोनिकस्तारकाः ।
पाख्युर्णाः सुदीर्घाश्च खर्या रश्मिभिराहताः ॥
एते बुधात्मजा ज्योत्स्नास्त्राख्या भयावहाः ।
एकाधिकास्ते पक्षाशदयोऽत्यवचरा यद्वा” ॥ * ॥
अथ बटिभौमपुलानाह ।

“क्षतजानागुरुपाक्षिपूजताराः कुपात्मजाः
बटिः । नात्रा च कौशुमास्ते सौम्याशाश्रिताः
पापाः” ॥ कौशुमनामानः बटिकेतवो मङ्गलपुलाः
रक्तवज्रवदृष्टाः कोहिता इत्यर्थः । त्रिपूजा-
शिखिस्तारा येषां ते च उत्तरस्यां दृश्यन्ते
पापप्रणाश्च ।

तथा च गर्गः ।

“विशिखाश्च जिताराश्च रक्तलोहिंवरप्रभयाः ।
प्रायश्चित्तसूत्रामाशां सेवन्ते निवमेव ते ॥
कोहिताकुपात्मजा ज्येष्ठा यद्वाः बटिः समासतः ।
नामतः कौशुमा ज्येष्ठा राक्षा संयामकारकाः” ॥ * ॥

अथ भवक्षिंश्रजपुलानाह ।

“त्रिंशत् अधिकाराक्षोस्ते तामसकीलका इति
ख्याताः । रविशशिना दृश्यन्ते तेषां यक्षमर्कचा-
रोक्तम्” ॥

भवक्षिंशत् सर्भापुलाले च नामतः तामस-
कीलका इति प्रतिज्ञाः । ते च वर्षाचन्द्रमखण्डा
दृश्यन्ते तेषां पक्षं सूर्यचारे कथितं तामस-
कीलकसंज्ञा राजसुता इति ।

तथा च गर्गः ।

“कृष्णामाः कृष्णपर्वणाः संकुलाः कृष्णरश्मयः ।
राजपुलाश्चयक्षिंशत् कीलकाश्चातिदाहकाः ॥
रविमखण्डगाश्चैते दृश्यन्ते चन्द्रमास्तथा” ॥

तथा च पराशरः ।

“अपर्वण्येव दृश्यन्ते क्षत्रियाः काककीलकाः ।
रवेरिवाक्षिरामध्ये क्षुभयोः काककीलकौ ॥
अक्षिराः सरथो वापि दृश्यते पुत्रनाशतिः ।
काकः काकाक्षतिर्घोररश्मिकोवो वाध लक्ष्यते ॥
मखण्डं कीलको मध्ये मखण्डस्याशितो यद्वा ।
महादृष्टविरोधाय यस्यासौ तस्य मृत्यवे” इति ॥ * ॥

अथ विंशत्यधिकं शतमभिपुलानाह ।

“विंशत्यधिकमन्यच्छतमग्नेर्भिन्नरूपसंज्ञानाम् ।
तीव्रानलमयदानां ज्वालाज्वालाज्वालाज्वाला” ॥

अन्यत् अपरं शतं विंशत्यधिकं केतूनामग्नेः
सुतानां विन्नरूपनाम्नां कीदृशानां ज्वालाज्वाला-
मिराज्वाला ज्वालाज्वालो मूर्त्तयो येषाम् । तथा
तीव्रं घोरमभिभव्यं ददति ।

तथा च गर्गः ।

“नागवर्णा ऊताग्रामा दीप्तिमन्तो विपूजिनः ।
हृजन्धमिनिवाकाश्च सर्वज्योतिर्विनाशनाः ॥
तेऽभिपुला यद्वा ज्यो कोकेऽभिभववेदिनः ।
विंशं यद्वाशतं घोरं विन्नरूपेति विस्तृतम्” ॥ * ॥

अथ सप्तसप्ततिवायुपुलानाह ।

“श्लावाख्या विताराश्चामरक्या विषीर्वादीधितवः ।
अवकाख्या वायोः सप्तसप्ततिः पापदाः प्रहवा” ॥
अवकाख्या वायोः पुलाः श्लावकोहित-
वर्णाः तादकवर्जिताश्चामरक्या वायव्यज्वालास्तवः

केतुः

आशितरक्षणः कृत्वाः दुष्टकलाप्रदाः । अथ येषां दिङ्मित्रमो नास्ति तेऽभियतदर्शनाः सर्वोत्सर्पि दिक्षु दृश्यन्ते ।

तथा च गर्गः ।

“अतारक्षप्रतिमाः श्वावरक्षसुवर्णिनः । वाणकपा इवानाणि युक्ताविस्तीर्णरश्मयः । सप्तसप्तति चैवान्ये वायोः पुलाः प्रचक्षते । कोकविध्वंसना दृष्ट्वा नामतस्त्वदवा यहाः” ॥*

अथाष्टौ प्रजापतिसुता द्वे च श्रुते चतुरधिके ब्रह्मणः पुलाः कानाः ।

“तारापुङ्गविकाशा गयका नाम प्रजापतेरष्टौ । द्वे च श्रुते चतुरधिके चतुरका ब्रह्मसन्तानाः । अष्टौ केतवो गयका नाम प्रजापतेः पुलाः” ।

ते च ताराणां गयकाणां पुङ्गवः समूहस्तदाकाराः । ते च अमुमदायिनः । तथा च । द्वे श्रुते चतुरधिके केतूनां ते च चतुराक्षसंज्ञाः चतुराक्षतयस्ते च ब्रह्मणः पुलाः पावकणा एव ज्ञेयाः ते चाग्नेय-दिग्मवाः । तथा च गर्गः ।

“तारापुङ्गवतीकाशा थोममन्त्रसंस्थिताः । प्राजापत्या यहास्तौ गयका भयवेदिनः । अन्त्या चतुरका वा सशिखाः श्वेतरश्मयः । द्वे श्रुते चतुरक्षैव ब्रह्मणा भयदास्तौ” ॥*

अथ द्वाविंशद्वयपुलाणाः ।

“कङ्गा नाम वरकणा द्वाविंशत् गुल्मसंस्थानाः । शशिवत्प्रभासमेतास्तीव्रपणाः केतवः प्रोक्ताः” ॥

ते वरकपुलाः वंशगुल्मवत् संस्थानमाकृतिर्येषां । गुल्म एकमूलजो जतासमूहः । शशिवत् चन्द्रवत् प्रभया कान्था समेतास्ते च तीव्रपणाः कटुपणाः प्रोक्ताः कथितास्ते चानियतदिक्-प्रमवाः । तथा च गर्गः ।

“वंशगुल्मप्रतीकाशा महान्तः पूर्णरश्मयः । काकतुल्यनिम्बानि रश्मिभिः कैचिदावृताः । मयूखानुमृगनीव खिग्धत्वात् सौम्यदर्शनाः । एते कटुपणाः कङ्गा द्वाविंशद्वावया यहाः” ॥*

अथ वसुवतिकाणपुलाणाः ।

“वसुवतिः कान्तुताः कबन्धसंज्ञाः कबन्धसंस्थानाः । पुङ्खाभयप्रदाः स्युर्निष्कपतारास्ते शिखिनः” ॥

कान्तपुलाः कबन्धसंस्थानाः वसुवतिः । कबन्ध-निष्कपितः पुष्टवस्तवत् संस्थानमाकृतिर्येषां ते च विष्कपा अन्तुटाकारका येषां ते शिखिनः केतवः पुङ्खा नाम जनपदास्तेषां भयकराः स्युः । अन्त्या पुनर्भयदास्ते चानियतदिक्प्रमवाः ।

तथा च गर्गः ।

“तारापुङ्गविकाशा कबन्धाकृतिसंस्थिताः । पीतावकाः सर्वान्ध भस्मकर्पूररश्मयः । कान्तपुलाः कबन्धाश्च नवतिः षट् प्रकीर्तिताः । कोकरीगकरा कोराः पुङ्खाकाभयप्रदाः” ॥*

अथ नवविदिक्पुलाः सर्वोत्सर्प संस्थानान्येषां कणाभीक्षेपदाः ।

“युक्ताविपुलैकतारा नवविदिशा केतवः समुत्पन्नाः । एवं केतुसङ्घं विशेषमेकमतो वक्ष्ये” ॥

विदिशां दितस्तदावत् नव केतवः समुत्पन्नाः

केतुः

विदिक्पुला इत्यर्थः । किम्बुताः युक्ताः श्वेतवर्णो विपुलो विस्तीर्ण एकतारो येषां ते विदिक्केतवो दृश्यन्ते वृष्टाश्च पापयकाः ।

तथा च गर्गः ।

“युक्ताैकतारा विपुला विदिक्पुला नवग्रहाः । विदिक्षु संस्थिता एव दृश्यन्ते भयदायकाः” ॥

एवं केतुसङ्घमिति । एवं केतूनां सङ्घं उक्तं यथामेव विशेषणक्षयं वक्ष्ये । येषां मध्यात् केचित् दृश्यन्ते न सर्वे एव । तत्र ये दृश्यन्ते तेषां कक्षयं वक्तुकामस्तदारावेव केतोर्णक्षय-माह ॥*॥

“उदगायतो महान् खिग्धमूर्तिरपरोदयी वसा केतुः । सद्यः करोति मरकं सुभिन्नमप्यक्षमं कुर्वते” ॥ उदगायत उत्तरस्यां दिशायतो दीर्घः महान्तितुल्यः निर्मलतनुः अपरोदयी पश्चिमायां दिश्येयं याति । स च नासा वसाकेतुर्दृष्टः सद्य एव तस्मिन्निहनि मरकं करोति । उत्तममपि प्रधानं सुभिन्नं कुर्वते ॥*॥

अथाधिकेतोः शस्त्राख्यस्य च कक्षयमाह । “तत्क्षय्योऽधिकेतुः स तु रुक्षः क्षुद्रयावहः प्रोक्तः खिग्धस्तादृक् प्राच्यां शस्त्राख्यो डमरमरकाव” ॥

तदित्यनेन वसाकेतोः परामर्शः । अधिकेतुश्च तत्क्षय्यैवसाकेतुसदृशैर्युक्तः । उदगायत इत्यादि क्लिप्तयं विशेषः स तु रुक्षः क्षुद्ररहितः दृष्टश्च क्षुद्रयावहः कथितः । खिग्धस्तादृगिति तादृग्वसाकेतुसदृशोऽन्यः खिग्धो निर्मलदेहः प्राच्यां दृश्यते । स तु शस्त्रनामा केतुर्दृष्टः डमरं शस्त्रकणं मरकञ्च करोति । तथा च पराशरः ।

“रश्मिः बह्विंशतिवर्धयैः फलमावेदयन्ति । तन्नामतो रूपतः फलतः कालतोऽभिधास्यामः” ॥

तत्र मार्त्तिवास्त्रय उदयं याति । एकैकशो वसाख्यशस्त्रकेतुर्व्या । तत्र वसाकेतुः खिग्धो महानुदगायतशिखिखिग्धवर्धशतं प्रोच्य संज्ञये युगे पश्चिमोदितः सद्यो मरकफलः सौभिन्नकरः रुक्षोऽधिकेतुः सौभिन्नकरतुल्यप्रवासकालफलः पूर्वैव खिग्ध एव शस्त्रकेतुरानविरोधमरकफलः समोदयः ॥*॥

अथ कपाजकेतोर्णक्षयमाह । “दृष्टोऽभावास्यायां कपाजकेतुः सधूमरश्मिशिखः । प्राङ्मनसोऽर्द्धविचारी क्षुम्भरकादृष्टरोगकरः” ॥

कपाजकेतुर्नाम अभावस्यायां दृश्यते पूर्वदिशि उदयं याति । कीदृशः सधूमा रश्मिशिखा यस्य किरणकान्तिर्धूमवर्धेत्यर्थः । नभस आकाशस्य अर्द्धं यावद्विचरति । स च दुर्भिक्षमरकावर्धय-रोगप्रदः ।

तथा च पराशरः ।

“अथादिक्कानां कपाजकेतुवर्धयते अभावास्यायां पूर्वस्यां दिशि सधूमार्द्धशिखो नभसो विषयाङ्ग-चरो दृश्यते । पञ्चविंशवर्धशतं प्रोच्य चोक्ष पक्षान् कृतिर्यस्य कुमुदकेतोश्चारात्ते स दृष्ट एव । दुर्भिक्षादृष्टिआधिभयं प्रभुप्रभवान् कृजति । यावतो दिवसान् दृश्यते तावन्मासात्मसैः संव-

केतुः

त्सरान् पञ्चप्रश्नं वर्षाधान्यस्यायां कृत्वा प्रजाणा-मेकमुपयुक्ते” ॥

अथ रौद्रकेतोर्णक्षयमाह ।

“प्राग्वैश्वानरमार्गे भूजायः श्वावरक्षताम्यार्भिः । नभसस्त्रिभागगामी रौद्र इति कपाजतुल्यपक्षः” ॥

रौद्रनामा केतुः पूर्वस्यां दिशि वैश्वानरमार्गे दृष्टवर्ध्यां दृश्यते । पूर्वभाद्रोत्तराषाढयोः समीप इत्यर्थः । कीदृशः भूजायः भूजाकृतिरयं यस्य केतोः स भूजायः शिखिख इत्यर्थः । तस्यैव विशेषणं श्वावरक्षताम्यार्भिः श्वावरक्षं ताम्यं चार्भिकेनो यस्य स श्वावरक्षताम्यार्भिः । नभस आकाशस्य त्रिभागमनघीणः । स च कपाज-केतोः समपक्षः । एतदुक्तं भवति क्षुम्भरकादृष्ट-रोगकृत् । आचार्यैश्च भूजाचारे वैश्वानरमार्गः प्रदर्शित एव आषाढादयं दृष्ट इति ।

तथा च पराशरः ।

“अथ दक्षयष्टे वक्रकोभोद्धवः कालकेतुस्त्रीणि वर्षशतानि नव च मासान् प्रोच्य उदयते । पूर्वैव वैश्वानरमार्गे इत्यन्तमयस्य मधिकेतोश्चारात्ते श्वावरक्षताम्यार्यां भूजाकारवदृशो शिखां कृत्वा नभसस्त्रिभागचारी स शस्त्रमयरोगदुर्भिक्षादृष्टमरकैर्धावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि त्रिभागशेषां प्रजां कृत्वा” ॥ शरदधान्यस्याङ्क-मर्धं कृत्वा चाक्षं प्रजति ।

तथा च दृष्टगर्गः ।

“ज्यैष्ठमूलमनुराधा या वीथी संप्रकीर्तिता । ताश्च वीथीं समावृष्ट्य केतुश्चेत् क्रीडते भृशम् ॥ दक्षिणाभिगतां कृत्वा शिखां घोरं भयङ्कराम् । भूजायसदृशीं तीक्ष्णं श्वावताम्यावगमभाम् ॥ पूर्वैव उदितस्यैव नक्षत्राण्युपधुपयेत् । घोरं प्रजासृजति फलं मासे त्रयोदशे ॥ त्रिभागं नभसो गत्वा ततो गच्छत्वदर्शनम् । यावतो दिवसांतिष्ठेत् तावद्वर्षाणि तद्वयम् ॥ शास्त्राभिभययोगैश्च दुर्भिक्षमरकैर्हताः । धूर्वमानाः प्रजाः सर्वा विव्रवन्ति दिशो दृष्ट” ॥*

अथ चणकेतोर्णक्षयमाह ।

“अपरस्यां चणकेतुः शिखया याव्याययाङ्गुलीच्छि-तया । गच्छेत् यथोदक् तथा तथा दैर्घ्यमायाति ॥ सप्तसुगीन् संस्पृश्य भुवमभिजितमेव प्रतिनि-दत्तः स्यात् । नभसोऽर्द्धभागमिता याव्येनासं समुपयाति ॥ हन्वात् प्रयागज्जानात् यावद्वन्मोक्ष पुष्करारं गच्छ ॥ उदगपि च देविकामपि भूयिष्ठं मध्यदेशाख्यम् ॥ अन्यानपि च स देशान् क्षचित् क्षचित् इति रोगदुर्भिक्षैः । दश मासान् फलपाकोऽस्य कैचिरष्टादश प्रोक्तः” ॥

अपरस्यामिति पश्चिमामां दिशि चणकेतुनामा केतुर्दृश्यते । स च कीदृशः याव्यायां दिशि अयं यस्याः तथा अङ्गुलप्रमाणाच्छिखया यथा येन प्रकारेण उदक् उत्तरस्यां दिशि याति तथा तेनैव प्रकारेण दैर्घ्यं दीर्घतां प्राप्नोति । सप्तसुगीन् वशिष्ठादीन् संस्पृश्य तथा भुवं भुवतारकं अभि-जितञ्च नक्षत्रं संस्पृश्य ततः प्रतिनिदत्तः प्रजा-

गतः नभसः आकाशस्य अर्द्धभागमिता गत्वा प्राप्य याम्येन दक्षिणस्यां दिशि अदर्शनं याति । स एव चणकेतुः प्रभागकृत्वादारभ्य यावदवन्तीं पुष्करारण्यनामस्थानं तावत् नाशयेत् । उदगपि चोत्तरस्यां दिशमपि च यावत् देविकां नदीं तावद्गत्वात् । मध्यदेशात्सं मध्यदेशं भूमिदुर्भिक्षयेन हन्वात् । अन्यानपि च स देशानिति । स चणकेतुः अन्यान् अपरान् देशानपि रोगदुर्भिक्षैः क्वचित् क्वचित् नाशयति न सर्वत्र । अस्य केतोर्दशमासान् यावत् फलपाकः । अदर्शनात् विपक्षात् परतो यावद्दश मासांस्तावदशमं फलं ददाति । कैश्चिद्वैद्यैर्गर्गादिभिरेष्टादश मासान् यावत् फलपाकः प्रोक्तः । तथा च पराशरः ।

“अथ पैतामहचणकेतुः पञ्चदशवर्षशतं प्रोक्ष्य उदितः पश्चिमेनाङ्गुलिपर्वमात्रां शिखां दक्षिणाभिगतां कृत्वा चणकेतुश्चरान्ते नभसस्त्रिभागमनुचरन् यथा यद्योत्तरां व्रजति तथा तथा मृगाशकारां शिखां दर्शयन् ब्राह्मं नक्षत्रमुपकृत्य मनाक् भुवं व्रजराशिं सप्तर्षीन् संस्पृश्य नभसोऽर्द्धमात्रं दक्षिणमनुपरिक्रम्य अक्षं व्रजति । स स्वर्गं दास्यकाम्नां स्वर्गप्राप्तिरित्यादेव वज्रात्मनभिनिहन्ति लोकमपि च । भूमिं कम्पयित्वा दश मासान् मध्यदेशे भूमिदुर्भिक्षं जनपदमवशेषं कुरुते । तेष्वपि च क्वचित् क्वचित् शस्त्रदुर्भिक्षमरकत्वाधिमयैः क्षिप्यात्वेष्टादशमासानिति ।

तथा च गर्गः ।

“कुक्ष्यमरकत्वाधिमयैः संपीडयेत् प्रजाः । मासान् दश तथाष्टौ च चणकेतुः सुदारयन्” ॥*

ततः श्वेतकेतोर्लक्षणमाह ।

“प्रागर्द्धरात्रदृश्यो याम्यायः श्वेतकेतुरन्यथा । क इति युगाक्षतिरपरे युगयत्नौ सप्तदिनदृश्यौ ॥ खिग्धौ सुभिच्छशिवदौ अथाधिकं वृक्षते कनामा यः । दशवर्षाण्युपतारं जनयति शस्त्रप्रकोपकृतं ॥ प्रागर्द्धरात्रदृश्य इति । श्वेतकेतुनामा केतुः प्राक् पूर्वस्यां दिशि अर्द्धरात्रकाले दृश्यते याम्यायो दक्षिणशिखः अन्यथा द्वितीयः क इति कनामा केतुरपरे पश्चिमायां दिशि दृश्यते । युगाक्षतिः युगसंख्यानाकारः तौ हावपि युगपत्तुल्यकालं सप्त दिवसान् दृश्येते । तौ च हावपि खिग्धावति निर्मलौ दृश्यौ च सुभिच्छशिवदौ । अथ यः कनामा स यदि सप्तभ्योऽधिकं दृश्यते तदा शस्त्रप्रकोपं संयामजमुपतारं जनयति ।

तथा च पराशरः ।

“अथोद्दालकः श्वेतकेतुर्दशोत्तरं वर्षशतं प्रोक्ष्य भटकेतोश्चरान्ते पूर्वस्यां दक्षिणाभिगतशिखोऽर्द्धरात्रकाले दृश्यतेनैव सह द्वितीयः कः प्रजापतिपुत्रः । पश्चिमकेन मृष्टकेतुर्युपसंख्यायै युगपद्दृश्येते । ततस्तानुभौ सप्तरात्रदृश्यौ दशवर्षाणि प्रजाः पीडयेते । कः प्रजापतिपुत्रो यद्यधिकं वृक्षते तदा दास्यतरं प्रजानां शस्त्रकोपं कुर्यात् । तथैव खेहवर्णयत्नौ क्षेमारेण्यसुभिच्छदौ भवतः” ॥

अथ श्वेतस्य लक्षणमाह ।

“श्वेत इति जटाकारो रक्तः श्वावो विद्युत्त्रिभागगतिः । विनिवर्त्ततेऽपसंख्यं त्रिभागशेषाः प्रजाः कुरुते” ॥

श्वेतनामा केतुः जटाकारो जटासदृशः श्वावः कृष्णवर्णः विद्युत्काशे त्रिभागं यावद्गच्छति ततोऽपसंख्यं प्रदक्षिणं वामभागे निवर्त्तते तृतीयांशवशेषाः प्रजाः कुरुते ।

तथा च पराशरः ।

“अथ काश्यपः श्वेतकेतुः पञ्चदशवर्षशतं प्रोक्ष्योयः सोमसहजस्य वक्रकेतोश्चरान्ते श्वावच्छतो नभसस्त्रिभागमाकम्पापसंख्यं निहत्वाऽर्द्धं प्रदक्षिणजटाकारशिखः स यावन्मासान् वृक्षते तावद्वर्षाणि सुभिच्छमावहति । मध्यदेशे आर्यगया नामदो नामोदीचैर्भूमिदुर्भिक्षभागशेषां प्रजामवशेषयति” ॥*

अथ रश्मिकेतोर्लक्षणमाह ।

“आधूनयतिश्रितया दर्शनमायाति कृत्तिकासंख्याः । श्वेतः स रश्मिकेतुः श्वेतसमानं फलं धत्ते” ॥ यः केतुराधूनवर्णया श्रितयोपकृतितत्तथा कृत्तिकासंख्याः कविकानां समीपे दर्शनं गच्छति स रश्मिकेतुः श्वेतकेतोः सदृशं फलं धत्ते ।

तथा च पराशरः ।

“अथ रश्मिकेतुर्जिह्वावसृजः प्रोक्ष्यवर्षशतमावर्त्तकेतोः । उदितश्चरान्ते कृत्तिकासु धूमकेतुः” ॥*

ध्रुवकेतोर्लक्षणमाह ।

“ध्रुवकेतुरनियतगतिः प्रमाणाकृतिर्भवति । विश्वं दिश्यान्तरीक्षमौमो भवत्ययं खिग्ध इष्टफलः । सेनाङ्गेषु नृपाणां मृत्युरश्वेषु चापि देशानाम् । मृष्टिगामुपस्करेषु च विनाशिनं दर्शनं याति” ॥

ध्रुवेति । अनियता अनिश्चिता गतिर्गमनं प्रमाणं खूणसूक्ष्ममध्यभावमाकृतिः आकारो यस्य स तथाभूतः । स च विश्वं समन्ततो भवति सर्वोऽसु दिक्षित्वर्थः । स च दिश्यान्तरीक्षमौमस्त्रिविधो भवति । क्वचिद्विधो नागाकारो भवति । स च खिग्धो निर्मलशरीर इष्टफलः । एष च एवं विधानां विनाशिनं सुमूर्ख्यां दर्शनमुदयं याति । नृपाणां विनाशिनं सेनाङ्गेषु सोपकराण्येव खनीयतोरणादिषु दर्शनं याति । देशानां विनाशिनं मृष्टरक्तपर्वतेषु च दृश्यते । तथा मृष्टिगामुपस्करेषु उपस्करमाख्येषु दक्षिणपार्श्वान्यादिषु मृष्टरक्तशेषेषु विनाशिनमेव दर्शनं याति ।

तथा च पराशरः ।

“अथानियतदिक्काणरूपवर्णप्रमाणासंख्यानां धूमकेतुः परा भविष्यतां देशानां राज्ञां जनपदानां च हृत्पुत्रपर्वतवैश्वभजनयताकाशस्त्रावन्मोयुधवारयारयनागोद्भूतवर्णयनासमाख्येषु च दृश्यते । स एव दिवि खिग्धो विमलः प्रदक्षिणशिखो गजनागवीथीनामुत्तरेण व्रजन् सुभिच्छक्षेमारेण्यं चावहति । दशैकविंशतिदिनदिश्रतथा वा दर्शनमिच्छन्ति मुनयो धूमकेतोर्लक्ष्य

च प्रागुदयान्निमित्ताभ्यामीनचक्षममेः प्रमामस्यप्रभूपनं दिशां प्रीतोऽभ्यविषम्यं इतिर्वाक्वाजसम्भवः” ॥*

अथ कुमुदकेतोर्लक्षणमाह ।

“कुमुद इति कुमुदकान्तिर्वाक्शिरां प्राक्शिखो निशानेकाम् । दृष्टः सुभिच्छमनुजं दश किं वर्षाणि स करोति” ॥ कुमुद इति श्वेतवर्ण इत्यर्थः पश्चिमायां प्राक्शिखः पूर्वार्धो निशानेकां वृक्षते । क्लिष्टागमस्तुष्टने । स च दृष्टो दश वर्षाण्यनुमसमं सुभिच्छं करोति । तथा च पराशरः । “अथान्ततः कुमुदो मन्त्रिर्जको भवः पद्मः आवर्त्तः समर्त्तः शङ्खो हिमो रक्तः कुक्षिः पक्षो विसर्पः प्रीतश्चेति । तत्र कुमुदकेतुर्जसाकेतोऽर्द्धसमाप्तौ वाख्यं दर्शनमुपैति । गोक्षीरविमलखिग्धप्रभां पूर्वैर्वाभिगतां शिखां हृत्नैकरात्रिचरः स वृष्ट एव सुभिच्छमुत्पादयति दश वर्षाणि प्रजानामविरोधश्च । प्रतीच्यानां सुखरोगारोचकप्रतिश्रयापपाशुरोगजनैः प्रजानां बाधत इति” ॥*

अथ मणिकेतोर्लक्षणमाह ।

“सहदेकयामदृश्यो सुख्यतारः परिक्रमति मणिकेतुः । ऋज्वो शिखाऽस्य शुक्ला कपोलता क्षीरधारेव ॥ उदयमेव सुभिच्छं चतुरो मासान् करोत्यसौ साङ्गान् । प्रादुर्भावं प्रायः करोति च क्षुद्रजन्तूनाम्” ॥ सहदेति । मणिकेतुः स च पश्चिमायां दिशि सुख्यतारोऽन्यतारकः सहदेकवारनेकयामदृश्यः । यामशब्देन रात्रिचतुर्भागाः । अस्य केतोर्ऋज्वो स्पष्टा शिखा शुक्ला श्वेतवर्णा दृश्यते । क्षीरक्षीर सगोत्रा क्षीरधारेव सनात् निःकृता क्षीरधारा यथा वृक्षते तद्वत्तच्छिखा । उदयमेवेति । असौ केतुदयमेवोदितमात्र एव चतुरः साङ्गान्जैनपञ्चमासान् सुभिच्छं क्षेममुत्पादयति । प्रायो बाजस्येन क्षुद्रजन्तूनां गजनादीनां प्रादुर्भावमृत्पत्तिं करोति ।

तथा च पराशरः ।

मणिकेतुरपि कपाजकेतोरवसाने प्रतीच्यामुदयं याति । स तु सुख्यतारकः श्वेतवर्णया क्षीरप्रसेकया पूर्वोभिगतया शिखया श्रवणानेकयामदृश्यः । स उदयात् प्रभृति पञ्च मासान् क्षेमं सुभिच्छमुत्पादयति । क्षुद्रजन्तूनां प्रादुर्भावं करोत्यतिमात्रकावृष्टः” ॥*

अथ जलकेतोर्लक्षणमाह ।

“जलकेतुरपि च पश्चात् खिग्धः शिखयाऽपरेण चोन्नतया । नव मासान् सुभिच्छं करोति शोकशान्तिश्च लोकस्य” ॥ पश्चात् पश्चिमायां दिशि वृक्षते अपरेण पश्चिमेन चोन्नतया उन्नया शिखया युक्तः । स च वृष्टः नवमासपर्यन्तं सुभिच्छं करोति लोकमङ्गलकरश्च । तथा च पराशरः । “अथ जलकेतुः पैतामहः यस्य चणकेतोर्नवमासावशिष्टे कर्मणि कृते प्रवर्त्तयति । पश्चिमेनोदितः खिग्धः सुजातोऽनुपश्चिमाभिगतः । स च शिखी नव मासान्तावत् क्षेमसुभिच्छारोग्याणि प्रजाभ्यो धत्ते

केतुः

अथयज्ञतानां चाशुभानां आघातायेति" ॥ ३ ॥

अथ भवकेतोर्नक्षत्रमाह ।

“भवकेतुरेकरात्रं वृषः प्राक् सुख्यतारकः
खिगः । इतिजाकुपमया प्रदक्षिणावर्त्तया
शिखया । यावदेव सुहृत्तां वृषगमावाति निर्दि-
ष्टेन्मासान् । तावदनुं सुमिच्छं रुद्धे प्रायान्ति-
कान् रोगान्” ॥ भवकेतुः पूर्वस्यां दिशि एकां
निष्ठां दृष्ट्वा सुख्योऽप्यः तारको यस्य
खिगो निर्मलदेहः शिखयोपकक्षितः । कीट-
शया इतिः सिंहस्य जाकुपं पुच्छं तदुपमया
तदाकारया प्रदक्षिणेनावर्त्तो यस्याः तथाभूतया
स च यावत्संस्थान् सुहृत्तां वृष्यते तावन्मासान्
समं सुमिच्छं निर्दिशेत् यदि खिगः । रुद्धे तु
पुनः प्रायान्तिकान् रोगान् वदेत् । तथा च
पराशरः । “अथ जनकेतोः कर्मसमाप्ताः धृमा-
दयः प्रीतास्तां अष्टौ प्रादुर्भवन्ति । तत्र ज्योतिश्च-
तुर्दशाष्टादशवर्षान्मात् वृष्यते । सुमिच्छा क्षेप्या
विपर्यया विपरीताः क्षुद्रजन्तूनाश्च वधाय तेना-
मृताणां कर्मव्यतीते भवकेतुर्दृश्यते । पूर्वैकैक-
रात्रं यावत् क्षतिकानामन्तरतो वा तत्प्रमाणाया
खिगपादस्थानमया सिंहजाकुपसंस्थानया प्रदक्षिण-
ताम्या शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तां वृष्यते
तावन्मासान् भवत्यतीव सुमिच्छाय ॥ रुद्धः
प्राग्वहारायाश्च रोगाणां प्रादुर्भावायेति” ॥ ३ ॥

अथ पद्मकेतोर्नक्षत्रमाह ।

“अपदेव पद्मकेतुर्व्याजगौरो भवेद्विश्रमेकाम् ।
सप्त करोति सुमिच्छं वर्षाव्यतिहर्युक्तानि” ॥

पद्मकेतुः पश्चिमायां दिशि रात्रिमेकां दृश्यते
कीटशः स्याज्जावत् गौरः श्वेत इत्यर्थः । दृष्टः
सप्तवर्षाणि अतिहर्षयुक्तानि सुमिच्छं करोति ।
तथा च पराशरः ।

“सप्तवर्षाण्यनुष्ठितं हर्षमावहति जगतः” ॥ ३ ॥

अथ यावत्केतोर्नक्षत्रमाह ।

“यावत्केतुः इति निशाज्ञेऽस्यशिखोऽप्यनिमोऽपरे
खिगः । यावत्संस्थान् स वृष्यतावन्मासान् सुमि-
च्छकरः” ॥ निशाज्ञे पश्चिमायां दिशि दक्षिण-
दिगाभितशिखः खिगो निर्मलमूर्त्तिर्दृश्यते स
तु यावत्संस्थान् सुहृत्तां दृश्यते तावदेव मासान्
सुमिच्छं करोति ।

तथा च पराशरः ।

“अथावत्केतुः श्वेतकेतोः कर्मव्यतीतेऽपरे-
ऽर्द्धरात्रेऽस्योदितारवाभया प्रदक्षिणेन ताम्या
शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तां दृश्यते तावन्मा-
सान् अतीव सुमिच्छं नित्ययशोत्सवं जगत्” ॥ ३ ॥

अथ सत्यकेतोर्नक्षत्रमाह ।

“पश्चात् सत्याकाशे सत्यतो नाम धूमताम्रशिखः ।
नमस्त्रिभागमात्रं समुत्पाद्यस्त्रिवो रौद्रः” ॥

यावत् एव सुहृत्तां दृष्ट्वा वर्षाणि हन्ति
तावन्ति । भूपांश्च प्रक्षान्तिपतिरदयसं चापि
पीडयति” ॥ पश्चादिति । पश्चिमायां दिशि
यावतो सुहृत्तां दृष्ट्वावाति तत्संस्थानि वर्षाणि
नाशयति तथा नृपान् संयामेहेति । तथोदयसं

केतुः

यस्मिन्नक्षत्रे उदितो वृष्यते तत्र पीडयति । तथा
च पराशरः । अथ सत्यकेतोर्नक्षत्रमाह ।
प्रोक्ष्य पश्चिमेनाक्षं गवे सवितरि सत्यायां दृश्यते
तन्मो ताम्ररूपां शूनाभां धूमं विमुहूर्त्तां दाहयां
शिखां ज्ञात्वा नमस्त्रिभागमात्रं यावन्मुहूर्त्तां
निशि तिष्ठति तावद्वर्षाणि हन्ति परस्परं
प्रक्षौधमपि पार्थिवाः । यानि नक्षत्राणि समा-
भयति यत्र वोदेति तानि दाहयन्तरं पीडयति
तदाभित्तांश्च देशानिति” ॥

तथा च गर्गः ।

“येनां नक्षत्रविषये रुद्धः स व्याजकोदितः ।
दृश्यते वज्रमूर्त्तिश्च तेषां विद्यात् महामयम् ।
अवर्षशस्त्रपादस्थकोपं दुर्मिच्छमेव च ।
कुर्त्यान्नुपतिपीडाश्च सचक्रपरचक्रतः ।
यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रवासं यत्र गच्छति ।
धूपयेद्वा स्पृशेदापि हन्यादेशांक्षतामयान् ।
यस्याभिवेकनक्षत्रं जन्मनं कर्मनं तथा ।
देशसं पीडयेदापि स शान्तिपरमो भवेत् ॥
खिगः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणशिखस्तथा ।
दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्दिशेत्” ॥
अथ शुभान् केतुन् वर्जयित्वाशुभानां नक्षत्रस्पर्श-
नाधूपनादुत्पन्नं वक्ष्यामीत्याह ।

“ये शुक्लास्तान् हित्वा केतुमिराधूपितेऽथवा स्पृष्टे ।
नक्षत्रे भवति वधो येषां राक्षां प्रवक्ष्ये तान्” ॥

ये केतवः शुक्लाः प्रशस्तपणास्तान् त्वक्षान्यैः
केतुभिः नक्षत्रे धूपिते अथवा स्पृष्टे येषां नृपाणां
वधो मरणं भवति तान् नृपान् कथयिष्ये
तांश्चाधुनाह । “अन्विन्यामभ्रकपं भरणीषु किरा-
तपार्थिवं हन्यात् । वज्रकास कजिकेशं रो-
हिण्यां शूरसेनापतिम्” ॥ अन्विन्यामभिधूपितायां
स्पृष्टायां वा केतुना अश्रमकानां जनानामधिपतिं
नाशयेत् एवं सर्वत्र । अन्येष्वाह । “उशीररमपि
भागे उज्जयनीपमार्थसे । सावित्रे दण्डकाधिपतिं
भौजके अस्तिनेशम् । मघायां अङ्गाधिपं
पूर्वपशुन्यां पादनाथम्” ॥ भागे पूर्वपशुन्यां
उशीररम् । आर्येने उत्तरपशुन्यां उज्जयनी-
पतिम् । सावित्रे हस्तायां दण्डकारणनाथम् ।
भौजके अक्षेवायां अस्तिना जनाक्षेवामीशम् ।

अन्येष्वाह ।

“चित्रासु कुबजोचाधिपस्य मरणं समादिशेत् ।
वाचा काशीरकाजोऽपि नृपती प्रामञ्जने न क्षतः” ॥

चित्रासु केतुनाभिधूपितासु स्पृष्टासु च कुब-
जोचाधिपस्य मरणं वधं केतुपश्चातः समा-
दिशेत् । प्रामञ्जने आर्यां काशीरकाजोचाधिपौ
न क्षतः न भवतः । अन्येष्वाह । “इत्याक्षकनाथश्च
हन्यते यदि भवेद्विशाखासु । मेने पुच्छाधिपतिं
ज्येष्ठासु च सार्वभौमकान्यकुजाधिपवधः” ॥
विशाखासु यदि केतुपश्चातो भवेत् तदा इत्या-
कुनाथोऽक्षकनाथश्च हन्यते । इत्याकवो जनाः ।
अक्षका नगरी । अथुराधायां पुच्छाधिपतिं
हन्यात् । ज्येष्ठासु च सार्वभौमस्य राक्षो वधः
कान्यकुजाधिपस्य च वधः । अन्येष्वाह । “मूके

केतुः

नमत्रकपती जनदेवे काशिपो मरत्यमेति ।
यौधेयकाजुनाथनशिविवैद्यान् वैन्देवे च” ॥
मूले केतुनाभिधूपिते स्पृष्टे वा नृपतिं मरत्रकपतिं
च हन्ति । जनदेवे पूर्वोवाद्यायां काशिपति-
मरत्यमेति । वैन्देवे उत्तरावाद्यायां यौधेयकाः
अजुनाथनः शिविः वैद्यः यताम्रपतोन् हन्ति ।
अथान्येष्वाह । “हन्यात् कैकयनाथं पाञ्चनदं
सिंहजाधिपं वज्रपम् । नैमिषन्धं किरातपं
अवगादिषु वटसु वडिमान् कामशः” ॥ वटसु
अवगादिषु हतेषु वडिमान्नुपान् कामशः कनेज
हन्यात् । तथा ।

अवधे हते कैकयनाथम् । धनिष्ठायां पञ्चन-
दाधिपतिम् । शतभिषायां सिंहजाधिपतिम् ।
प्राग्भाद्रपदायां वज्राधिपतिम् । उत्तरासु नैमिष-
नृपम् । रैवतां किराताधिपं हन्यात् ॥ ४ ॥

अथ केतोर्विशेषमाह ।

“उज्ज्वामितादितशिखः शिखी शिवः शिव-
तरोऽभिष्टुः । अशुभः स एव चोन्नतकृतितज्जन-
चीनागाम्” ॥ यः शिखी केतुः उज्ज्वामि-
मुखेन ताडिता हता शिखा चूडा यस्य स
शिवः श्रेयस्करः योऽभिष्टु उदितमात्र एव
दृष्टः स शिवतरः अतिशयेन शुभप्रदः केतु-
देवं विध्वंसोणाणां वज्रानां सितानां ज्वानां चा-
शुभः । चोलायाः सर्व एव जनाः ॥ ४ ॥

अन्यद्विशेषमाह ।

“गन्ता यतः शिखिशिखाभिष्टुता यतो वा-
थर्त्तं च संस्पृशति तत्क्षयितांश्च देशान् ।
दिश्यप्रभावनिहतान् स यथा गतमान्
सुक्ते गतो नृपतिः परमोगिभोगान्” ॥

यतो यस्यां दिशि शिखिनः शिखा केतुशिखा
गन्ता वक्ता तत्र ये देशा यस्यां वा गन्तुं प्रवृत्ता
अथ यदि नृपतिं संस्पृशति तत्क्षयितांश्च
देशान् यस्यां दिशि शिखा गन्ता तत्र च ये देशा
वक्ष्यमाणास्तत्क्षयितान् नृपती राजा गतो
सुक्ते लीकरोति । कीटशान् दिखेनाप्रतिहतेन
प्रभावेण पराक्रमेण निहतान् निर्जितान् कीट-
शान् परैरन्यैर्भोगिभिर्मुच्यन्ते भोगा ग्रामास्तान्
कथं स राजा सुक्ते यथा गतमान् गतः दिख-
प्रभावनिहतान् परमोगिभोगान् सुक्ते परा उत्-
कृष्टा ये भोगिनः सर्पाक्षेणां भोगाः शरीराण्य-
ङ्गानि च तान् यथा येन प्रकारेण तथा ।

तथा च पराशरः ।

“यस्यां दिशि ससुत्तिष्ठेत् तां दिशं नाभियोजयेत् ।
यतः शिखा यतो धूमस्ततो यावन्नराधिपः ।
प्रतिबोभो यतः केतुर्यथा श्वायति पार्थिवः ।
सामान्यवाहनवक्त्राश्चमधिगच्छति” ॥

इति भट्टोत्पलविरचितायां संहिताद्वितीयो केतु-
चाराध्यायः ॥ ४ ॥

अन्यथा ।

“अनघावप्रिक्षं वा अजगत्क्षयहोपमम् ।
तुरङ्गगणद्वयादिनाकाप्यादि केतवः ।
शतमेकोत्तरं शोचि सङ्गमपदे विदुः ।

केतुः

नागरूपमनेकधाप्येकमेवाह नारदः ।
 दिव्या नक्षत्रगामौमाः केतवर्जिविद्या मताः ।
 शुक्रो ऋषतनुः क्षिप्रश्चतुर्धाचिरसंस्थितः ।
 उदितोऽप्यतिदृष्टिः स्यात् समिधसुखशृङ्खली ।
 विपरीतस्वरूपस्तु धूमकेतुर्गं शोभनः ।
 इन्द्रावधुतुकारो च विष्णुर्वा च विष्णुः ।
 श्वेतः शक्राकुलं कुर्व्यान्नोहितस्वभिर्गं भयम् ।
 क्षुद्रं पीतकः कुर्व्यात् कृष्णो रोगमयोपपन्नम् ।
 प्रमथाकारो विनाशाय सखाय सुभवाकृतिः ।
 दीर्घः सृष्टः सृष्टयैव ऋषः सृष्टो विनाशस्तु ।
 मन्त्रिवर्गसुवर्णाभ्यां किरणाभ्यां शिखान्विताः ।
 प्राक् पश्चिमदिशो वृष्टा न्ययद्वय तेऽर्जुनाः ।
 वज्रिणाः शुक्रवर्णाश्च नाशान्धूकसन्निभाः ।
 आग्नेयां दिशि वृष्टन्ते ते च वज्रिभयप्रदाः ।
 कृष्णा वज्रशिखा रूक्षा मृगुवाः पक्षविंशतिः ।
 यान्धायां ते च दृश्यन्ते मृगां मरकत्सूचकाः ।
 आदर्शस्तुततयो विशिखाः क्षितिसम्भवाः ।
 वाश्रवसेनतोयामा देशान्तां क्षुद्रपदाः ।
 चन्द्रजा हिमकुन्देन्दुकुमुदाभाश्च तैलवत् ।
 जनाभाक्षोत्तरे वृष्टाः केतवन्ते समिधराः ।
 निवर्जस्त्रिखिखौत्रो ब्रह्मजोऽसौ युगान्तस्तु ।
 स चाग्निवदिकुंक्षो ब्रह्मदण्डः स उच्यते ।
 चर्कणा वज्रिणा यान्धास्त्रवन्ते तत्त्वचक्षुष्या (२५) ।
 क्षितिना नातिसङ्ख्या (२२) चयोऽप्ये ब्रह्मजोऽप्ययं ।
 यकोत्तरशतं ह्येते सहस्रनवय नक्षत्रैः ।
 शुक्राक्षतुरशीत्याख्या विपुलाः सिततारकाः ।
 क्षिप्रधाक्षीत्रफणा ज्ञेयाः सप्रभा दिशिखाः परे ।
 वटिः शनितगृह्णतस्तेऽतिगृह्णनप्रदाः ।
 सर्वत्र कनकोद्दीप्ता विक्रान्ता नाम भीमजाः ।
 श्रितैकतारा विशिखाः पापा यान्धाश्रितास्तु ते ।
 नातिशक्ताः सृष्टादोर्धाः शुक्रा बुधसमुद्भवाः ।
 पापदास्तारकाख्याले यथेष्टदिकप्रभान्विताः ।
 विष्णुवताराः क्षतजा नागरूपाः कुजात्मजाः ।
 कौटुमाख्या हि ते सौम्य दिक्स्थाः पापफणप्रदाः ।
 विशिखाश्च विवाराश्च रत्नजोहितरश्मयः ।
 जोहिताङ्गात्मजाः वटिः संध्यामभयकारकाः ।
 तामसाः कीनकाख्याश्च राजजाः सूर्यविभगाः ।
 दृष्टाः शुभपक्षाश्च च चन्द्राः पापदायिनः ।
 कवन्ध्यां क्षत्रशस्त्राभाश्चैर्गुणैर्गुण्युभयप्रदाः ।
 कृष्णाभाः कृष्णपर्यन्ताः संकुलाः कृष्णरश्मयः ।
 राजपुलास्त्रयस्त्रिंशत् केतवन्तातिदावहाः ।
 यन्मार्कविन्दे दृश्यन्ते श्वसननन्महीपतेः ।
 स्वर्गं परचक्रेण पीयते क्षुद्रान्वितम् ।
 जगोधनुःक्षेत्ररूपा न्यपविशत्यवाहाः ।
 ध्राजो वा क्षत्रशस्त्रां कवन्धो वार्कमखले ।
 वृष्टते यत्र तत्रानु भूमिपात्रो विनश्यति ।
 दृष्टकीनकपीठाक्षं दृष्टते सूर्यमखले ।
 दुर्भिक्षेतिभयव्याधिवज्रचौरादिपीडनम् ।
 श्रद्धानान् गर्दभान् श्वान् यासान् यान् मृगयक्षिणः ।
 आदित्यमखले वृष्टा देशभङ्गं विनिर्दिशेत् ।
 मखकाभ्यन्तरस्यैव ज्ञायादेर्गमपक्षिभिः ।
 परचक्रागमो वायुः प्रजानाशकश्चैव च ।

केतुः

यन्मार्कविन्दस्तत्र ख्यामाणाऽप्यत्र प्रजापतयः ।
 रको दुर्भिक्षदात्यान्मपनाशमयप्रदः ।
 सितरत्नहरितुल्यौर्ध्वो दिग्गदादिहा ।
 वज्रिणा विश्वरूपाख्या ज्वालाभाकुलाः क्षतम् ।
 श्यामावद्या विताराश्च विकीर्णामरसन्निभाः ।
 तारापुञ्जनिभा रूक्षा वायुजाः क्षपणततिः ।
 ब्रह्मनाक्षतुरखास्ते वेदाधिकप्रलद्वयम् ।
 हाचिंशदंशगुच्छाभाः कृष्णाश्च वरकोद्भवाः ।
 प्रभाक्षाः शशिवन्ते च ज्येष्ठाक्षीक्ष्णफणप्रदाः ।
 विरूपताराश्चिवा वा शिखिनस्तेऽमुभयप्रदाः ।
 सर्वदिक्प्रभवाः शुक्राः केतवो भयदायिनः ।
 एवं केतुसहस्रं तद्विशेषं वक्ष्यते" * ।
 "उत्तरायतसुक्षिणो महान् यन्मापरोदयी ।
 करोति मरकं सद्यः समिधश्च तथोत्तमम् ।
 रूक्षोऽप्यि केतुः क्षुद्रोऽप्ये प्राच्यां क्षिप्रोऽप्युपपन्नः ।
 कयाकेतुर्गो दशं सधूमंशुशिखो भवेत् ।
 प्रागर्ज्वरी नभसः क्षुभारादृष्टिकारकः ।
 प्रागभिमागं क्षुभारादृष्टः क्षामकताम्रवक् ।
 जिभागचारी नभसो रौद्राख्यः पूर्ववत् फणम् ।
 क्षपरस्यां चनकेतुः शिखया दक्षिणायया ।
 क्षुभोऽप्ययया गच्छेदुत्तरायां यथा यथा ।
 तथा दैव्यं समायाति सुनीन् संस्पृष्ट सप्त च ।
 भुवं प्रतिनिहतोऽभिजितश्च नभसोऽर्जुनम् ।
 गत्वाऽसं याति यान्धेन स प्रयागकुजावधि ।
 क्षवन्तो पुष्करारण्यं यावद्व्यान्तधापरान् ।
 देशान् क्षचित् क्षत्रिद्रोगदुर्भिक्षैः परिपीडितान् ।
 श्वेताख्यस्तु नटाकारो श्यामो श्योमभिभागः ।
 निवर्जतेऽपस्येन चिमागी कुचते प्रजाः ।
 आधुम्यश्रिखया दृष्टः क्षतिकारंस्थितोऽपरः ।
 रश्मिकेतुदिति स्यात्तस्त्रिभागी कुचते प्रजाः ।
 पश्चात् सन्धासु सर्वतो धूमताम्रशिखो विद्यत् ।
 श्वशमाक्ष्य श्रुतायावस्थितो रौद्रदर्शनः ।
 मुहूर्तान् यावतो दृश्यस्तावदर्वाणि हन्ति सः ।
 भूपशस्त्रनिपाताद्यैरुदयर्क्षं निपीडयेत्" * ।
 "चैवैशालयोर्मध्ये कौवेरांस्तु विनिर्दिशेत् ।
 उक्लितैर्युपवेदीभिर्दक्षिणैर्भजतोरयैः ।
 हविर्धूमकुला तत्र वृष्टते च वसुधरा ।
 ज्येष्ठे चैव तथाभाटे वायुपुलांश्च निर्दिशेत् ।
 वान्ति चैव तथा वाता महायुक्तं महाभयम् ।
 आवधप्रौष्ठपदयोर्वाव्यांस्तु विनिर्दिशेत् ।
 आरोहयन्ति ते मेघान् पूर्वां कुर्युर्धूमस्वराम् ।
 धान्यं समाध्यातं याति इतथो न भवन्ति च ।
 आश्विने कार्तिके चैव सूर्यपुलांश्च विनिर्दिशेत् ।
 ततो दक्षिण तीर्थांशुः सर्वान्नि दिवाकरः ।
 भियन्ते च तदा गावः श्वापराश्च विशेकतः ।
 मार्गशीर्षे च पौषे च वज्रपुलांश्च विनिर्दिशेत् ।
 शीघ्रं भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम् ।
 माघे च पाशुने चैव यमपुलांश्च विनिर्दिशेत् ।
 कर्दिण्वरातिचारश्च श्वाग्निचैवाक्षिपेदम्" * ।
 क्षतिका रोहिणी सौम्यं पथिष्या मध्यमुच्यते ।
 केतवो क्षत्र दृश्यन्ते आग्नेया दृष्ट पक्ष च ।
 आग्नेये च वृष्टे नृकोकानां संक्षयो भवेत् ।

केतुः

निक्षोदिषाः प्रजाः सर्वान् भवन्ति हि च संक्षयः ।
 पुनर्वसुस्तथा पुष्यः पथिष्याः पूर्वमुच्यते ।
 केतवो क्षत्र दृश्यन्ते रौद्राक्षोऽप्येकविंशतिः ।
 यदा रौद्राः प्रदृश्यन्ते दुर्भिक्षं निर्दिशेत्तस्य ।
 घूर्णन्ते च प्रजाः सर्वा मृत्युशोभनीवितः ।
 अक्षेवापिष्यमाग्यानि विद्यादक्षिणपूर्वः ।
 केतवो क्षत्र दृश्यन्ते शौद्राक्षिकृता दृष्टः ।
 समिधं क्षेममारोग्यं सृष्टिः शक्रसन्धरः ।
 आर्धव्रादीनि च भीति विद्यादक्षिणभावनः ।
 केतवो क्षत्र दृश्यन्ते काशपेयाक्षतुर्दृष्टः ।
 क्षणादृष्टिभयं घोरं प्रजानामतिदावहम् ।
 साती विशाखा मिषश्च भागो दक्षिणपश्चिमः ।
 केतवो क्षत्र दृश्यन्ते चत्वारो मृत्युसम्भवाः ।
 दुर्भिक्षं मरकं घोरमनादृष्टिश्चैव च ।
 उपपन्नश्च भूतानां तदा भवति दावहः ।
 ज्येष्ठा मूलमघादाश्च भाग उत्तरपश्चिमः ।
 केतवो क्षत्र दृश्यन्ते पथ्ये क्षेमसम्भवाः ।
 समिधश्च सृष्टिश्च मही यक्षोत्समाकुला ।
 उत्तरा श्रवणा चैव नक्षत्रं वसुदेवतम् ।
 केतवो क्षत्र दृश्यन्ते माघेयाः पक्षविंशतिः ।
 माघेये च वृष्टे नृकोकानां संक्षयो भवेत् ।
 तदा राजसहस्राणां मही विपति शोभितम् ।
 वासश्चैव नक्षत्रं तथा भाद्रपदद्वयम् ।
 केतवो क्षत्र दृश्यन्ते वासश्चैव श्वेतं च ।
 "ऊर्ध्वकेतुः श्वेतकेतुर्धूमकेतुर्नृतीयकः ।
 ऊर्ध्वकेतुर्धेदा वृष्टेयदाप्युदकं भयम् ।
 श्वेतकेतुर्धेदा दृष्टेयं श्वेताख्यं कुचते महीम् ।
 तदा मातुषमांसाणि मक्षयन्तीह मातुषाः ।
 क्षुद्रयार्त्तं जगत् क्षतं चक्रवर्धनमते तदा ।
 धूमकेतुर्धेदा दृष्टेयस्य वक्ष्यामि क्षतम् ।
 स हन्ति शिखया योधान् राजानं मन्त्रिणं च ।
 रेवत्याश्चयजश्चैव नक्षत्रं यमदेवतम् ।
 केतवो क्षत्र दृश्यन्ते यमपुलांश्चौदश ।
 यमपुले च वृष्टे नृकोकानां संक्षयो भवेत् ।
 चतुर्विधायां भूतानां संक्षयो जायते महान्" * ।
 "क्षपरे विविधाः सन्ति दृष्टस्यादिकेतवः ।
 न्यपदेशविनाशाय दुर्भिक्षमयदावकाः ।
 कुमुदामस्तु कुमुदो वासश्चैव प्राक्क्षिखो निशाम् ।
 एका दृष्टः समिधाय दशवर्षाणि कौत्सदः ।
 पश्चिमाभ्यदिताक्षान्ये कुर्वन्ति प्रवचान् प्वरान् ।
 पाशुरोगं प्रतिज्ञायां मुखरोगमरौचकम् ।
 क्षीरधारेव शुक्राभा क्षुब्धो क्षपणतरा शिखा ।
 स्रक्दयामैकदृष्टास्ते ऋतुर्ज्वांसं समिधराः ।
 जलकेतुस्तु सः पश्चात् शिखरा भवता परे ।
 समिधं कुचते क्षान्तिं प्रजानां नवमासतः ।
 भवकेतुस्त्रेकाराणं दृष्टः प्राक् स्रक्दयारक्षः ।
 दक्षिणावर्तशिखया हरिकान्धूकतुल्यया ।
 मुहूर्तान् यावतो दृश्यतावन्महान् समिधदः ।
 स एव रूक्षो दृष्टश्चैवोगप्रभावात्कारकम् ।
 पक्षकेतुर्नृकाभाभो विशामेकां प्रवृष्टतिः ।
 सप्त मासान् समिधं स दशवर्षं दशवर्षः ।
 आवर्तः स्रक्क्षिखयाक्षान्नि निशार्ज्जः ।

केतुमा

क्षिप्रो वायुश्चान् वृक्षकावन्मासान् सुभिन्नः ।
 भ्रूवकेतुश्चनितगतितयार्थान्तिर्लङ्घः ।
 दिशान्तरिक्षमौमोऽयं विष्णु इष्टः स गान्ध्या ।
 सेनाङ्गेषु महीन्द्राणां देशस्य गिरिप्रासिधु ।
 उषस्करेण दृष्टिर्वा दृश्यते च विनाशकृत् ।
 शब्दादुक्ता यदागच्छं केतुर्व्याप्यमधूपयेत् ।
 दुर्भिक्षं मरकच्चैव तदा गतिं जायते ।
 यदा तु भार्गवं प्राप्य धूमकेतुः प्रधूपयेत् ।
 तदा सैन्यानि बध्यन्ते यज्ञोदयुक्ता गराधिपाः ।
 याजागताश्च ये सार्था अस्तमन्तश्च ये जनाः ।
 तथा चारुगताः सर्वे भयमृच्छन्ति दासकम् ।
 यदा प्रधूपयेत् केतुः सप्तर्षीन् भ्रुवमेव च ।
 तदा कौकाः क्षयं यान्ति सज्जिन्वापि मृष्यति ।
 धूमकेतुर्दद्यात् राज्ञो दृश्यते विषये क्षिप्रम् ।
 सराङ्गः सपुरो राजा क्षिप्रमेव प्रयास्यति ।
 यावन्महादि दृश्यन्ते तावन्मासान् पक्षप्रदाः ।
 मासैरब्दान् विजानीयात् प्रथमे तु चिप्रक्षतः ॥१॥
 “केतुत्पाते तु सर्वस्मिन् समये समुपस्थिते ।
 महाशान्तिं प्रकुर्वीत विविधां भूरिदक्षिणाम् ।
 धनं वा सर्वसुखं च मृत्योर्मुच्येत बन्धनात् ॥
 दद्याद्वा दृष्टिर्वा सर्वान् राजा शान्तिं नियच्छति ।
 अकस्माद्दृश्यते केतुवदयेऽस्तमेऽपि वा ॥
 निहन्त्यन्तःपुरे राज्ञो ऽम्बरः पिच्छोद्भवो भवेत् ।
 दक्षिणघटतात्तानां पुष्पाद्यामयुतं ततः ॥
 जुहुयादिन्द्रनीलस्य केतुं दद्याद्दिनाये ।
 भूमिर्न हेमरत्नाद्यैस्ततः सम्यग्यते शुभम्” ॥
 इति मधुराणां विद्यानां राज्ञस्तसमयान्ते केतु-
 त्पाताः समाप्ताः ॥ केतुगणः कुशदीपजातः जैमिनि-
 मुनेः जन्तानः षडङ्गुलः धूमवर्णः मृगवाहनः
 मृगवर्णः विज्ञताननः सूर्याभिमुखः दृढः धूम-
 वसनः वरदः गदाधरश्च । तस्याधिदेवता चित्र-
 गुप्तः प्रत्यधिदेवता ब्रह्मा । इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥
 अस्य स्वरूपं शनिराजवत् । स च शिखावान्
 अनेकरूपः । इति जातकम् ॥ * ॥
 रोगः । यताका । (यथा, रघौ ७ । ६५ ।
 “सशोषितैस्तेन शिखीमुखमै-
 निक्षेपिताः केतुषु पाथिवानाम्” ॥)
 उत्पातः । (यथा, मनुः १ । ३८ ।
 “उत्पन्नानिर्घातकेतून् च्योतींश्चुक्षावचानि च” ॥)
 चिह्नम् । इति मेदिनी । (यथा, रघुः २ । ३३ ।
 “तमाव्यमृच्छं निमृष्टीतधेनु-
 र्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
 विज्ञाययन् विस्मितमात्मतप्तौ
 विहोवसत्तं निजगाद सिंहः” ॥)
 दीप्तिः । इति हेमचन्द्रः । (सूर्यः । यथा, ऋग्वेदे
 १० । ८ । १ । “प्रकेतुना वृक्षता यावत्प्रिः” ।
 तथैव । ३ । ३७ । ७ । “प्रारोचयन् मगवे केतु-
 मज्जाम्” । रश्मिः । यथा, ७ । उदुत्तं जातवेदसं
 देवं वदन्ति केतवः दृष्टे विन्नाय सूर्यम्” ॥)
 केतुमः, पुं, (केतुदिव मतीति । भा + कः ।) मेघः ।
 इति शब्दमाणा ।
 केतुमार्चं, स्त्री, - नमोदीपक नवखड्गान्तर्गतखड्ग-

१६३

केदारः

विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्षिप्रं पुंलिङ्गो-
 ऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते ६ । ६ । ३२ ।
 “मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमानो महीपते ! ।
 जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजनपदो नृप” ॥
 आभीरराजपुत्रः स्वाधनुभवमनोः प्रपौतश्च ।
 यथा, भागवते ५ । २ । २० ।
 “तस्यामुह वा आत्मजान् स राजवर आभीरो
 गामिकिमुत्तमहरिवर्षेणावतारम्यकहिरण्यकुव-
 भद्राश्वकेतुमानसंज्ञान् गवपुत्तानजनयत्” ॥
 स्त्री, नदी । यथा, महाभारते । ३ । ८६ । १४ ।
 “ततः पुण्यतमा राजन् ! सततं तापसेयुता ।
 केतुमाला च मेध्या च गङ्गाहारश्च भूमिप !” ॥)
 केतुरत्नं, स्त्री, (केतोः रत्नं केतुभिः रश्मिभिः युक्तं
 वा रत्नम् ।) वैदूर्यमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 केदारः, पुं, (के मन्त्रके दृष्टाति । दृ + क् + च् । केन
 दीर्यते वा । दृ + क् + च् । कर्मणि ।) दृष्टविशेषः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अमरः । टेरके त्रि । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 केदारः, पुं, (के जले दार आदरो यस्य । यदा केन
 जलेन त्रियते आद्रियते इति । निपातनात्
 यत्त्वम् ।) क्षेत्रम् । क्षेत् इति भाषा । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ११ । (यथा, मनुः ६ । ३८ ।
 “भूमावप्येककेदारे कालोत्तानि क्षधीवकैः ।
 गानाहपाणि जायन्ते वीजानीह स्वभावतः” ॥
 क्षेत्रस्य द्वाद्रजलाधारविशेषः । यथा, रामायणे
 ३ । २२ । १८ ।
 “दृष्टः पिबति केदारे निष्वासाकुलितं पयः” ॥)
 केदारजगुण्याः । मधुरत्वम् । विपाके गुलत्वम् ।
 दोषत्वम् । “तदेव बद्धमुक्तान् विशेषादोषदं
 भवेत्” । इति राजनिर्घण्टः ॥ (के मन्त्रके शिखर-
 देशे दारः प्रभवत्यादिकारणस्वरूपविदीर्णस्थानं
 अस्य ।) पर्यंतविशेषः । (के मन्त्रके शिरःस्थित-
 जटाभ्यन्तरे गङ्गाकूपिणी दाराः पत्नी यस्य
 सर्वत्र निपातनात् यत्त्वम् ।) शिवः । भूमिभेदः ।
 आनवानम् । इति मेदिनी ॥ (भूमध्यस्थानविशेषः ।
 यथा, वृटयोगदीपिकायाम् । ३ । २४ ।
 “कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः ।
 त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्नरः” ॥
 “केदारभुवोर्मध्ये शिवस्थानं केदारशब्दवाच्यं तं
 मनः खान्तं प्रापयेत्” । इति तट्टीका । तीर्थ-
 विशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ६६ ।
 “केदारे चैव राजेन्द्र ! कपिलस्य महात्मनः ।
 ब्रह्मायामधिगत्वा च मुचिः प्रयतमानसः ।
 सर्वपापविमुक्ततां ब्रह्मलोकं प्रापयते” ॥ * ॥
 केदारपर्यंतस्थलिङ्गभेदः । स तु लिङ्गमूर्ध्ना
 काश्यामाविर्भावात् तन्नाम्ना एवाख्यातः तद्विवरणं
 यथा, काशीखण्डे । ७७ अध्याये ।
 श्रीपात्र्युवाच ।
 “नमस्ते देवदेवेश ! प्रथमत्वावधानिधि ! ।
 वद केदारमहाद्वयं भक्तानामनुकम्पया ॥
 तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव काश्यामनुसमा ।
 तद्गङ्गाया जना भित्तिं देवदेव ! महाधियः ॥

केदारः

श्रीदेवदेव उवाच ।

इदमप्यर्जुनमिच्छामि केदारेश्वरसंक्षयम् ।
 समाकृष्टं यिं पापोऽप्यपापो जायते क्षयात् ॥
 केदारं यातुकामस्य पुंसो निश्चितचेतसः ।
 आनन्दसहितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 मृष्टादिनिर्गते पुंसि केदारगतिनिश्चिते ।
 जन्मदयार्जितं पापं शरीरादपि निर्गमेत् ॥
 मध्येमार्गं प्रपन्नस्य जिनजन्मजनितं त्वधम् ।
 देहगेहादिनिःकृत्य निराशं याति निश्चलम् ॥
 सायं केदार केदार केदारेति त्रिवचनम् ।
 गेहेऽपि निवसन्मनं याचाफलमवाप्नुयात् ॥
 वृष्टा केदारशिखरं पीत्वा तत्रत्यमन्त्र च ।
 जन्मजन्महतात्पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
 हरपापकृदे स्नात्वा केदारेण प्रपूज्य च ।
 कौटिल्यमार्जितैर्भोगैर्भुज्यते नात्र संशयः ॥
 सक्षत्राण्य केदारं हरपापकृतोदकः ।
 स्थाप्य लिङ्गं हृदमभोजे प्रान्ते मोक्षं गमिष्यति ॥
 हरपापकृदे स्नात्वा अज्ज्ञया यः करिष्यति ।
 उद्धृत्य सप्त पुरुषान् स मे लोकं गमिष्यति ॥
 पुरा रथन्तरे कल्पे यदभूदत्र तत् शृणु ।
 अपूर्णं दक्षकथां त्वं वर्णयामि तवाग्रतः ॥
 एकौ ब्राह्मणदायाद उज्जयिन्या इहागतः ।
 क्षतोपगयनः पित्रा ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ॥
 स्थलीं पाशुपतीं काशीं स विनोक्त्य समन्ततः ।
 द्विजैः पाशुपतैः कौर्णो जटामुकुटमण्डितैः ॥
 क्षतलिङ्गसमर्थैश्च भूतिभूषितवर्षाभिः ।
 भिक्षाहतामसन्तुष्टैः पुष्टैर्गङ्गोदकामृतैः ॥
 बभूवगन्धितमगा व्रतं अग्राह्य चोत्तमम् ।
 हिरण्यगर्भादाचार्यान्महत्पाशुपताभिधम् ॥
 स च शिष्यो वशिष्ठोऽभूत् सर्वपाशुपतोत्तमः ।
 स्नात्वा कृदे हरपापे निधत्तं प्रातः समुत्थितः ॥
 विभूत्याहरहः स्नाति त्रिकालं लिङ्गमर्चयन् ।
 नान्तरं स विजानाति शिवलिङ्गे गुरौ तथा ॥
 स ह्यदृष्टाद्देशोद्यो वशिष्ठो गुरुया सह ।
 ययौ केदारयानार्थं गिरिं गौरीगुरोर्गुहम् ॥
 यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसारिणः क्षिप्रम् ।
 प्राप्नोदकं लिङ्गरूपं लिङ्गरूपत्वमागताः ।
 असिधारं गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः ॥
 गुहहिरण्यगर्भाख्यः पक्षत्वमगमत् तदा ।
 पश्यतां तापसानां विमाने सार्वकामिके ॥
 आरोप्य तां पारिवराः कैलासमगयन् मुदा ।
 यन्तु केदारमुद्दिश्य गेहादूर्ध्वपथेऽप्यहो ॥
 अकातरस्थनेत् प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत् ।
 तदाख्यं समाप्तोक्तं स वशिष्ठस्तपोधनः ॥
 केदारमेव लिङ्गेषु ब्रह्मलोकं सुनिश्चितम् ।
 अथ कृत्वा स केदारीं यात्रां वाराणसीमगात् ॥
 अयहोदयं चापि यथायं चाकरोत् पुनः ।
 प्रतिचैत्रं सदा चैत्र्यां यावज्जीवमहं भ्रुवम् ॥
 विनोक्तयिष्ये केदारं वसन् वाराणसीं पुरीम् ।
 तेन यात्राः कृताः सम्यक् कष्टिरकाधिका मुदा ॥
 आनन्दकामने निधत्तं वसता ब्रह्मचारिणा ।
 पुनर्यात्रां स वै चक्रो मधौ निजटवर्जनि ॥

परमोत्साहसन्सुः पलिताकनितोऽप्यनम् ।
तपोधनेस्तद्विधनं शशमानैर्निवारितः ।
कातरणपूर्णद्वयैरन्यैरपि च सङ्गमिः ।
ततोऽपि न तदुत्साहमग्नोऽभूददृष्टेयम् ॥
मध्ये मार्गं मृतस्यापि गुभेरिव गतिर्मम ।
इति निश्चितचेतस्ते वशिष्ठे तापसे शुचौ ॥
अमृताम्रपरीपुष्टे तुष्टोऽहं चण्डिकेऽभवम् ।
स्त्रो मया स संप्रोक्तो वशिष्ठकृपापकोत्तमः ।
दृष्टवत् । प्रसन्नोऽस्मि केदारं विद्धि मामिह ॥
अभीष्टं वरं मत्तः प्रार्थयस्वाविचारितम् ।
इत्युक्तवच्यपि मयि स्त्रो मिथ्येति सोऽब्रवीत् ॥
ततोऽपि समया प्रोक्तः स्त्रो मिथ्यामुच्यताम् ।
भवादृष्टाममिथ्यैव स्वाध्यायवशवर्तिनाम् ॥
वरं ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि स्वप्रशङ्गां त्यज दिव ! ।
तव सत्ववतः किञ्चित् मयाऽदेयं न किञ्चन ॥
इत्युक्तं मे समाकर्ण्य वरयामास मामिति ।
शिष्यो हिरण्यगर्भस्य तपस्त्रिजगत्सत्तमः ॥
यदि प्रसन्नो देवेश ! तदा मे सानुगा इमे ।
सर्वे श्रुतिज्ञानग्राह्या एव एव वरो मम ॥
देवि ! तस्येदमाकर्ण्य परोपकृतिशालिनः ।
वचनं नितरां प्रीतस्तथेति तमुवाच ह ॥
पुनः परोपकरणात् तत्तपोहिगुणीकृतम् ।
तेन पुण्येन स मया पुनः प्रोक्तो वरं वृणु ॥
स वशिष्ठो महाप्राज्ञो दृष्टपाशुपतव्रतः ।
देवि ! मे प्रार्थयामास हिमशैलादिस्थितिम् ॥
ततस्तप्तपसा तुष्टः कलामात्रेण तत्र हि ।
हिमशैले स्थितश्चात्र सर्वभावेन संस्थितः ॥
ततः प्रभाते संजाते सर्वेषां पश्यतामहम् ।
हिमात्रेः प्रस्थितः प्राप्तः स्तुयमानः सुरर्षिभिः ॥
वशिष्ठं पुरतः कृत्वा सर्वसार्थसमायुतम् ।
हरपापज्जदे तीर्थे स्थितोऽहं तदनुग्रहात् ॥
मत्परिरयहतः सर्वे हरपापे क्षतोदकाः ।
आराध्य मामनेनैव वपुषा सिद्धिमागताः ॥
तदाप्रवृत्तिं लिङ्गेऽस्मिन् स्थितः साधकसिद्धये ।
अविमुक्तो परे क्षेपे कलिकाले विशेषतः ॥
तुषाराद्रिं समाबद्धं केदारं वीक्ष्य यत् फलम् ।
तत् फलं सप्तगुणितं काश्यां केदारदर्शने ॥
गौरीकुण्डं यथा तत्र हं सतीर्थं निर्मलम् ।
यथा मधुखवा गङ्गा काश्यां तदखिलं तथा ॥
इदं तीर्थं हरपापं सप्तजन्माघनाशनम् ।
गङ्गायां मिलितं पञ्चाब्जमकोटिहताघहम् ॥
केदारारण्यः पर्वतश्च तीर्थयात्रिभिः प्रायेण
वदर्थ्याममात् सप्तदिनैः समागमनीयः ॥ * ॥)
केदारकटुका, स्त्री, (केदारस्य क्षैत्रस्य कटुका इव) ।
कटुका । इति राजनिर्घण्टः । कटुकी इति भाषा ॥
(कटुकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
केदारजं, स्त्री, (केदारात् जायते इति । जन् + डः) ।
पद्मकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
केदारेशः, पुं, (केदारः यतश्चामा पर्वतः तत्र य ईशः
लिङ्गरूपो महादेवः । यद्वा, केदारारण्यः ईशः) ।
काशीस्थशिवविशेषः । यथा,—
“हरपापज्जदे आत्मा केदारेण प्रपूज्य च ।

कोटिजन्माश्रितैर्भोभिर्मुच्यते अज्जयान्वितः” ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ७७ अध्यायः ॥
केदारेश्वरः, पुं, (केदारारण्य ईश्वरः । केदारपर्वतस्य
ईश्वरो वा ।) काशीस्थशिवविशेषः । यथा,—
“वृद्धवपुर्मेभिर्भास्यामि केदारेश्वरसंकथाम् ।
समाकर्ण्यापि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात्” ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ७७ अध्यायः ॥
केदारः, पुं, (के मूर्द्धि नारः । कलुकसमासः) ।
कुम्भिनरकः । इति हेमचन्द्रः । शिरः । कपोलः ।
सन्धिः । इति मेदिनी ॥
केनिपातः, पुं, (के जने निपात्यतेऽमौ । नि + पत्
+ णिच् + अच्) । अरिजम् । इति शब्दरत्ना-
वली । हलि इति भाषा ॥
केनिपातकः, पुं, (केनिपात + स्वार्थे कन्) । केनि-
पातः । इत्यमरः । १ । १० । १३ ॥
केन्दुः, पुं, (कु ईषत् इन्दुरिव । कोः कादेशः) ।
तिन्दुकदन्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
केन्दुकः, पुं, (केन्दु + संज्ञायां कन्) । गालवदन्तः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ गाव् इति भाषा ॥ ताल-
विशेषः । यथा,—
“लघुद्वयं विरामान्तताले केन्दुक-
संज्ञके” । लघुद्वयं स्थाने द्रुतद्वयमिति च पाठः ।
अपरं नियमं विना । इति सङ्गीतदामोदरः ॥
केन्द्रं, स्त्री, लघम् । लघात् चतुर्थसप्तमदशम-
स्थानानि । तत्पर्यायः । कण्टकम् २ । यथा,—
“लघान्मृदुनकर्मणि केन्द्रमुक्तं कण्टकम् ।
चतुष्टयश्चात्र खेटो वकी लघे विशेषतः” ॥
इति गोलकण्ठकृतवर्धतन्त्राख्यजातकम् । स्पष्ट-
यहानयनायं श्रीधरमन्दसंज्ञकाङ्गद्वयम् । यथा,—
“मृदून्वेन हीनो ग्रहो मन्दकेन्द्रं
चलोच्चं ग्रहाणां भवेच्छीघ्रकेन्द्रम्” ॥
इति भास्करीयसिद्धान्तशिरोमणौ स्पष्टाधिकारः ॥
ग्रहं संशोध्य मन्दोक्तात् तथा शीघ्रात् विशेष्य
च शिष्टं केन्द्रम् । इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ गोलस्य
मध्यस्थानम् । यथा,—
“वृत्तस्य मध्यं किञ्च केन्द्रमुक्तम्
केन्द्रं ग्रहोक्तान्तरमुच्यतेऽतः ।
यतोऽन्तरे तावति तुङ्गदेशा-
द्भीचोच्चवृत्तस्य सदैव केन्द्रम्” ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥ (यात्रा-
योगविशेषः) । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिद्वयवचने ।
“आपोक्तिमगते चन्द्रे केन्द्रस्य सुरपूजिते ।
योगः केन्द्र इति ख्यातो यातुविद्यार्थसिद्धिदः” ॥
प्रान्तसीमा । यथा, योगशास्त्रे ।
“एधिथा उभयोः केन्द्रयोः स्थितौ दावेययोगिनौ ।
यत्र साभिध्रिस्थितिवत् सन्निकर्षस्थिताविव वा
अन्योन्यमाक्षपति” ॥)
केप, ऋ ङ गत्याम् । चाले । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भां-आत्सं-सकं-सेट-ऋदित्) । ङ, केपते । ऋ,
अधिकेपत् । इति दुर्गादासः ॥
केमद्रुमः, पुं, जन्मकाशीनग्नद्योगविशेषः । यथा ।
“रविर्वर्णं दादृशगैरनया चन्द्रात् द्वितीयगैः सुगन्धा ।
उभयस्थितैर्दरधरा केमद्रुमसंज्ञितोऽन्यः” ॥

अनवादिशोगः । सखीषं विनयसुखान्वितं प्रसु-
ख्यातियुक्तमनपायम् । सुगन्धां धीधनकीर्ति-
युक्तमात्मार्जितैश्वर्यम् ॥ वज्रवृक्षकुटुम्बारम्भ-
मुद्दिप्रचित्तमपि दौर्धुरे । भूतकं दुःखिनमधनं
जातं केमद्रुमे विद्यात् ॥ अनपादिषणम् । इति
ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (केमद्रुमयोगे जातस्य फलं यथा,
जातकपद्धतौ ।
“नृपतेर्वैशजातोऽपि केमद्रुमभवो नरः ।
मलिनो दुःखितो नीचो निःश्रो दासो भवेत्खलः” ॥
तद्भूक्तं तत्रैव । “चन्द्रे केन्द्रगतेऽथवा यद्युते
सर्वेषु दृष्टे विधौ सर्वैः कण्टकसंज्ञितैर्ग्रहयुतैः
केमद्रुमो नेष्यते । लघाद् विधौ वा दृष्टिस्तैः शुभैः
सर्वैः शुभं फलं । दाभ्यां मध्यं तथैकेनाक्षं चेन्नाक्षि
प्ररिजता” ॥)
केमुकः, पुं, (के शिरोत्रच्छेदे अमयतीति । अम् रोगे
+ उक् प्रत्ययः) । दृष्टविशेषः । कौंड इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पेचुकः २ पेचुनी ३ पेचुः ४ पेचिका
५ दलसारिणी ६ केमुकः ७ । इति रत्नमाणा ॥
तस्य मूलगुणाः । कपपित्तनाशित्वम् । रोच-
नत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
कटुत्वम् । पाके तिक्तत्वम् । दाहित्वम् । हिमत्वम् ।
लघुत्वम् । पाचनत्वम् । हृद्यत्वम् । ज्वरकुटुकास-
प्रमेहाखनाशित्वम् । वातनाशत्वम् । पटुत्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ (एतत् फलं हविष्ये वर्णनीयम् ।
स्त्री, कन्दशाकविशेषः) ॥
केयूरं, स्त्री, (के बाज्जशिरसि भूषयतां याति । बा
गत्वां + ऊरः । अलुक् समासः) । अलङ्कार-
विशेषः । ताड इति भाषा । तत्पर्यायः । अङ्गदम्
२ । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ । (यथा, महा-
भारते । ६ । ६७ । २१ ।
“पादानां भूषणानाञ्च केयूराणाञ्च सर्वेषां ।
राशयश्चात्र वृष्यन्ते भीष्मभीमसमागमे” ॥)
केयूरः, पुं, रतिवन्धविशेषः । यथा,—
“स्त्रीजङ्घे चैव संपीड्य दोष्मात्मनिश्च सुन्दरीम् ।
कारयेत् छापनं कामी बन्धः केयूरसंज्ञकः” ॥
इति स्मरदीपिका । अपि च ।
“स्त्रीणां जङ्घान्तराविष्टो गाढमालिङ्ग सुन्दरीम् ।
कामयेद्दुपुं कामी बन्धः केयूरसंज्ञकः” ॥
इति रतिमञ्जरी ॥
केरणः, पुं, देशभेदः । माक्षेणोयार इति भाषा ।
यथा । उग्राः केरणपर्यायाः । इति हेमचन्द्रः ॥
वेदयागानधिकारिभूमधुधारिण्येष्टविशेषः । पुरैते
क्षत्रिया आसन् सगरेयैर्वा धर्मो नाशितः
वेशान्धत्तवृत्तम् । यथा,—
“निःस्वाध्यायवधटकाराः क्षतास्तेन महात्मना ।
श्रुत्वा यवनकाव्योऽगः पारदाः पञ्चवाक्पथा ।
कोनिसर्पा माह्विका दम्भीक्षोकाः सकेरवाः ।
सर्वे ते क्षत्रियास्तात । धर्मसेवा निराकृतः” ॥
इति हरिवंशः । (तथा च रघुवंशे । ७ । ५७ ।
“भयोत्कटविभूषायां तेन केरवाभिविभत् ।
अनकेषु चमूरेषु च प्रतिनिधीकृतः” ॥)
केरणी, स्त्री, (केरण + गौरादित्वात् ङीष्) ।

केलिको

केवल

केशः

ज्योतिर्मयविशेषः। होरा। इति शब्दरत्नावली।
(केरलज्योतिर्विद्यायां सङ्केतविशेषो दिग्भाजनं प्रद-
र्शते गणसंहितायां यथा,—

“गणसंज्ञप्रमाणस्य सङ्करं ताडितं मिथः।

पिच्छसङ्गा भवेत्तस्य यथाभागैस्तु कल्पना”।

अस्यार्थः अ क च ट त प य प्रा इत्यष्टौ
वर्गा एतेरेव प्रज्ञादयो यथायथं साङ्केतिकक्रम-
मात्मन्य निरूप्यन्ते। केरलदेशोद्भवा स्त्री। यथा,
रानेन्द्रकर्मपुरे। ६।

“कौकी चूडामरयहरयः कीर्णकर्णावतंसः

कर्णाटीनां सुवितमूरणी केरणीहारणीकः”॥)

केल, ऋ चासे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-
परं-अकं-गत्यर्थं सकं-सेट्-ऋदित्।) ऋ, अचि-
केलत्। चालः कल्पः। चालः कैश्चिन्न मन्यते।
इति दुर्गादासः॥

केलकः, पुं, (केल + कर्त्तरि एवञ्।) खड्गधारादि-
नर्तकः। तत्पर्यायः। ज्वकः २। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥

केलिः, पुं स्त्री, (केल + इत्) परीहासः। तत्पर्यायः।
ज्वः २ क्रीडा १ लीला ४ नर्म्मे ५। इत्यमरः।
१। ७। ३२॥ (नायिकाण्यारविशेषः। यथा,
एतल्लक्ष्यं साहित्यदर्पणे। ३। १२२।

“विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरुच्यते”॥

यथा, भमराष्टके। ४।

“मातयाः कुसुमेषु येन सततं केलिः कृता केलया”॥)

केलिः, स्त्री, (केलति सदा गच्छतीति। “सर्वधा-
तुभ्य इन्”। इति इन्।) उच्यते। इति शब्द-
माणा॥

केलिकः, पुं, (केलिर्विनासः प्रयोजनमस्य इति ठन्।)

अशोकलक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

(विहृतिरस्याशोकशब्दे ज्ञेया॥)

केलिकला, स्त्री, (केलिरूपा कला। शाकपार्थि-
वादिवत् मध्यपदकोपिसमासः।) सरस्वतीवीणा।
इति शब्दरत्नावली। (केलिः क्रीडा तस्याः कला
अंशविशेषः। यथा, भमराष्टके। ७।

“अलिरसौ नलिनीवनवल्लभः

कुसुदिगीकुलकेलिकलारसः”॥)

केलिकला, पुं, (केलिना कीलया किलतीति। किल
क्रीडायां + कः।) कुड्याण्डकः। स तु शिवस्यानु-
चरः। नाथो नायकवयस्यः। तत्पर्यायः। विदुषकः २
वासनिकः ३ वैहासिकः ४ प्रहासी ५ प्रीतिदः ६।
इति हेमचन्द्रः॥ (केलिना परीहासेन किल-
तीति विग्रहे वाच्यलिङ्गः। यथा, हरिवंशे।

“स तु केलिकिणो विप्रो मेदशीलश्च गारयः”॥)

केलिकला, स्त्री, (केलिना विहारेण किलतीति
किल् + कः। ततः टाप्।) रतिः। सा तु काम-
देवपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केलिकीर्णः, पुं, (केलिनिमित्तकैः पांशुभिः कीर्णः।)
उड्गः। इति हेमचन्द्रः॥

केलिकुशिका, स्त्री, (केलीनां कुशिका इव। श्या-
निका। इति त्रिकाण्डशेषः।) प्राणी इति भाषा॥

केलिकोवः, पुं, (केलीनां रजस्थानां क्रीडापरीहासा-

दीनां वा कोव आधार इव।) गटः। इति शब्द-
रत्नावली॥

केलिनागरः, पुं, (केलिनिपुणः प्रधानको वा नागरः।)
सन्मोगवान्। इति जटाधरः॥

केलिसुरः, पुं, (केलिः सुखं प्रधानमत्र।) परीहा-
सः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केलिरुष्टः, पुं, (केलिनिमित्तको रुष्टः।) कदम्ब-
विशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ केलिकदम्ब इति
ख्यातः॥

केलिसचिवः, पुं, (केलौ क्रीडाविषये सचिवः
सहायः।) नर्मदः। क्रीडाविषयकमन्त्री। इति
शब्दमाणा॥

केव, ऋ छ सेवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-
सकं-सेट्-ऋदित्।) छ, केवते। ऋ, अचिकेवत्।
इति दुर्गादासः॥

केवर्तः, पुं, (के जने वर्त्तते। एत् + अच्। अलुक्
समासः।) केवर्त्तजातिः। इति द्विरूपकोषः॥
(यथोऽन्यत्रमूढः। यथा, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे।

“रजकश्चर्मकारश्च गटो वरुड एव च।

केवर्त्तो मेदभिस्तस्य षडेते अन्यजाः स्मृताः”॥)

केवर्तः, स्त्री, (के छ सेवने + लघादित्वात् क्लच्।
यद्वा, के शिरसि मूर्द्धावच्छेदं वलयति। वल् +
अच्। अलुक् समासः।) निर्गोतम्। इत्यमरमेदि-
नीकारौ। ज्ञानभेदः। इति विश्वो हेमचन्द्रश्च॥
(साङ्ख्यकारिकायां यथा,—“अविपर्ययात् वि-
मुक्तं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्”॥)

युद्धम्। (यथा, रघौ २। ६३।

“न केवलानां पयसां प्रसूति-

मवेहि मां कामदुषां प्रसन्नाम्”॥)

लुक्त्वम्। (यथा, रघुवंशे १०। २८।

“केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः।

अनेन हस्यः श्रेया निवेदितफलास्त्वयि”॥)

असहायः। इति संक्षिप्तसारे उणादिरुतिः॥

(अद्वितीयः। यथा, कुमारे ५। ८३।

“न केवलं यो महतोऽपभाषते

श्रद्धयोति तस्मादपि यः स पापभाक्”॥)

केवलः, पुं, कुहनः। इति मेदिनी। (कुम्भकविशेषः।

यथा, हटयोगदीपिकायाम्। २। ७१।

“प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकः।

सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः”॥)

केवलः, त्रि, एकः। (यथा, रघुवंशे ११। १८।

“वायुभिन्नहृदया निपेतुषो

सा स्वकाननध्रुवं न केवलाम्।

विष्टपञ्चयपराजयस्थिरां

रावणश्चयमपि व्यक्तमयत्”॥)

लुक्त्वः। इत्यमरमेदिनीकारौ। (यथा, रघुः १०। २८।

“केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः।

अनेन हस्यः श्रेया निवेदितफलास्त्वयि”॥)

केवलज्ञानी, [न] पुं, (केवलं मुक्तं ज्ञानं अस्यास्तीति।

इतिः।) भूताहर्षविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

केवलजयः, स्त्री, (केवलं जयम्।) मरिचम्। इति शब्द-
चन्द्रिका॥

केवली, स्त्री, (केवल + डीप्।) ज्ञानभेदः। इति
मेदिनी। ग्रन्थविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

केवली, [न] पुं, (केवलं मुक्तं ज्ञानमस्यास्तीति।
इतिः।) जैनविशेषः। इति हज्जायुधः॥

केविका, स्त्री, (केव गतिचालनयोः + एवञ् + टाप्
अत इत्वम्।) पुष्पविशेषः। केवेर इति भाषा
कोकणे प्रसिद्धा। तत्पर्यायः। कविका २ केवी
३ भट्टगारिः ४ नृपवल्लभा ५ भट्टमारी ६ महा-
गन्धा ७ राजकन्या ८ अलिवाहिनी ९। अस्या
गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। दाहपित्तशम-
वातश्लेष्मरोगपित्तच्छर्द्दिनाशित्वञ्च। इति राज-
निर्घण्टः॥

केशः, पुं, (के मल्लके श्रेते। शी + अच्। अलुक्-
समासः।) मञ्जजातोपधातुविशेषः। पुण् इति
भाषा। स तु गर्भस्थबालकस्य अष्टाभिर्मासे-
र्जायते। इति सुखबोधः। (केशादयस्तु पितृतो
जायन्ते। यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने तृतीये-
ऽध्याये। “गर्भस्य केशप्रसृज्यलोभास्थिगलदन्त-
सिरास्त्रायुधमनोरेतःप्रवृत्तीनि स्थिराणि पितृ-
जानि”॥ भावप्रकाशे च।

“केशाः प्रसृज्य च लोमानि गन्धा दन्ताः सिरास्तथा।
धमन्यः क्वायवः सुकमेतानि पितृमानि हि”॥)

तत्पर्यायः। विकुरः २ कुन्तलः ३ वाक्चः ४ कचः
५ शिरोरुहः ६। इत्यमरः। २। ६। ६५। शिर-
खिजः ७ मूर्द्धजः ८ अक्षः ९ रजिनः १०। इति
जटाधरः॥ (रोगविशेषेणास्योत्पादनानन्तरमुद्ग-
वोपायाश्च। यथा,—

“वटावगेहकेशिन्योश्चूर्णेनादित्यपाचितम्।

गुडूचीखरसेतिलमध्वात्केशरोहणम्”॥

इति आदित्यपाकगुडूचीतैलम्॥ *॥

“मधुकन्दीवरमूर्त्वा तिलाज्यगोक्षीरभट्टकलेपम्।

अधिराद्वन्ति घनकेशा दृढमूलायतान्दृजवः”॥

“चन्दनं मधुकं मूर्त्वा चिफला नीलमुत्पलम्।

कान्तावटप्ररोहश्च गुडूचीविषमेव च॥

लौहचूर्णं तथाकिंशो शारिरे ह्येतथैव च॥

मार्कवस्त्रसेनैव तैलं मृद्वसिना पचेत्॥

शिरस्युत्पतिताः केशा जायन्ते घनकुक्षिताः।

दृढमूलाश्च जिग्घाश्च तथा भमरमग्निभाः॥

नस्थेनाकालपलितं निहन्त्यात्तैलमुत्तमम्”॥

इति चन्दनाद्य तैलम्॥ *॥

“तैलं मयष्टीमधुकैः क्षीरे धात्रीफलैः शृतम्।

नस्ये दत्तं जनयति केशान् प्रसृज्य च पापघ्नम्”॥

पक्तावस्थापनस्यास्य कृष्यांकरणीयाया यथा,—

“त्रिकलाचूर्णसंयुक्तं लौहचूर्णं विनिक्षिपेत्।

ईषत्पक्वे नारिकेलं भट्टराजरसान्वितम्॥

मासमेकान्तु निःक्षिप्य सव्यग्रर्भात् समुद्धरेत्।

ततः शिरो मुह्ययित्वा लेपं दद्याद्भिषग्वरः॥

सम्बद्ध्य कदलीपत्रैर्भाषयेत्सप्तमे दिने।

क्षालयेत्त्रिफलाक्षौधैः क्षीरमांसवसाग्निनः॥

कपालरञ्जनञ्च कृष्यांकरणमुत्तमम्”॥

“उत्पन्नं पयसा साङ्गं मांसं भूमौ निधापयेत्।

केशानां कृष्याकरणं केहनञ्च विधीयते”॥

केशप

इति वैद्यकचक्रपाणिनसंयुक्ते शुद्धरोगाधिकारे ॥
 तत्समूहार्थवाचकाः शब्दाः यथा, -
 “बाणाः स्युस्तपराः पाशो रचनाभार उच्यते ।
 हस्तः पक्षः कलापश्च केशभूयस्त्ववाचकाः” ॥
 इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ (कस्य जलस्य ईशः ।)
 वरुणः । ऋषेयम् । इति मेदिनी ॥ (अस्य
 पर्याया यथा,—
 “बाणं ऋषेयवर्षिष्ठोदीयं केशोऽम्बनाम च” ॥
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) दैत्यविशेषः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (कस्य ब्रह्मणोऽपि ईशः । के जले शेते
 वा ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली । (काशते प्रका-
 शते लोके लोके काशयति वा । काश + अच्
 एषोदरात् एत्वे साधुः । सूर्याग्निप्रभृतिरग्निः ।
 “ब्रह्म-विष्णु-वसु-संज्ञाः प्रकृतयः केशसंज्ञिताः” ॥
 इति भागवतोक्तेः परब्रह्मशक्तिः । ब्रह्मा ।
 “केशो योगै तथा भावे ह्यवलावण्ययोरपि ।
 जम्पटे पुत्रये चैव प्रमदायां विशेषतः” ॥
 “प्रजापतौ कचे चैव केशशब्दः प्रकीर्त्यते” ॥
 इति महाभारतटीकाज्ञानकण्ठः ॥)
 केशकलापः, पुं, (केशानां कलापः समूहः) केश-
 पाशः । केशसमूहः । इति हेमचन्द्रः ॥
 केशकारः, पुं, (केशं केशवत् केशाकृतिं वा करोति
 आत्मानं केशाकारेण वर्द्धयति इति भावः । केश
 + कृ + “कर्मण्यण्” । ३।२।१। इति अण् ।)
 इक्षुभेदः । करिया कुशियार इति हिन्दी भाषा ।
 अस्य गुणाः । गुडत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्त-
 क्षयापहृत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 केशगर्भकः, पुं, (केशो गर्भे अभ्यन्तरेऽस्य । कप् ।)
 कवरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 केशज्ञः, स्त्री, (केशं हन्ति नाशयतीति । हन् +
 टक् ।) इन्द्रलुप्तकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 केशश्चिह्नम्, [५] पुं, केशं चिह्नितम् । चिह् + क्तिप् ।)
 नापितः । इति शब्दमाला ॥
 केशटः, पुं, (को ब्रह्मा ईशः महादेवः तौ अटतः
 गच्छतः प्रलये यं । महाप्रलये मूर्धविशेषात् तथा-
 त्वम् । यदा ब्रह्मशिवयोः अटति गच्छति यः सः ।
 यथायामेकात्मत्वात् ।) विष्णुः । (केशेषु काशादि-
 दृष्टजातेषु अटति चरतीति । अट् + अच् ।
 शकम्भादिवात् साधुः ।) कृगः । (केशेषु मूर्द्धनेषु
 अटतीति । अट् + अच् शकम्भादिवात् अलोपं
 साधुः ।) ओकयः । इति मेदिनी । आता । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (केशेषु कामार्त्तपुत्रवनादीषु
 अटति । अट् + अच् ।) कामदेवस्य शोणवायाः ।
 इति विश्वः । (केश इव प्रतिमासु नटव्यादिषु
 च अटति त्वगात्मनेति यावत् ।) शोणकवृक्षः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 केशघट्, पुं, (केशमिव धरति । घट् + क्तिप् ।) भूत-
 केशनामकवृक्षभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 केशनाम, [न] स्त्री, (केशनामैव नाम यस्य ।) वाक् ।
 इत्यमरः ॥ बाणा इति भाषा ॥
 केशपक्षः, पुं, (केशानां पक्षः समूहः । बाहुनकात्
 पक्षादेशो वा ।) केशपाशः इत्यमरः । २।६।८८ ॥

केशरा

(यथा, महाभारते । ४।१६।४१ । .
 “उत्तरन्तु प्रधावन्तमनुजं धनञ्जयः ।
 गत्वा शतपदं तूर्यं केशपक्षे परान्धशतम्” ॥)
 केशपर्णो, स्त्री, (केश इव पर्यान्वस्य । जातित्वात्
 ङीप् ।) अपमार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
 केशपाशः, पुं, (केशानां पाशः समूहः ।) केशसमूहः ।
 यथा,—
 “पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे” ॥
 इत्यमरः । २।६।८८ ॥ (यथा, कुमारः । १।४८ ।
 “तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्यु-
 र्वाङ्गप्रियत्वं शिथिलं चमर्थः” ॥)
 केशपाशो, स्त्री, (केशपाश + साङ्गात् ङीप् ।) शिरो
 मध्यस्थशिखा । चूडा । इत्यमरः । २।६।८९ ॥
 केशभूः, पुं, (केशानां भूतत्पत्तिस्थानम् ।) शिरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 केशमथनी, स्त्री, (केशा मथन्तेऽनया । मथ्य
 विणोङ्ने + करणे ल्युट् ततो ङीप् ।) अस्याः
 कण्ठकैः समीपं गन्तुः केशोत्पाटनात् तथात्वम् ।)
 शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 केशमार्जकं, स्त्री, (केशं मार्ज्ज् । मज्ज शोधने +
 कर्त्तरि ण्वुन् ।) कङ्कतिका । इति जटाधरः ।
 चिरुणी इति भाषा ॥
 केशमार्जनं, स्त्री, (केशो मज्ज्यतेऽनेन । मज्ज + करणे
 ल्युट् वृद्धिश्च ।) कङ्कतिका । इति हेमचन्द्रः ।
 केशमुद्धिञ्च । (भावे ल्युट् । केशशोधनक्रियामा-
 चम् ॥)
 केशमुष्टिः, पुं, (केशानां मुष्टिरिव ।) विषमुष्टि-
 वृक्षः । महाशिवः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 केशरः, पुं स्त्री, (के जले पद्मशिरसि वा । सर-
 तीति । सर + अच् । एषोदरात् शत्वम् । यदा
 केश इव केशाकारः अस्यास्तीति । केश + रः ।)
 किङ्कलकः । इत्यमरः । १।१०।४३ ॥
 केशरः, पुं, (केश इव केशाकृतपदार्थः अस्यास्तीति
 मत्वर्थीयो रः ।) नागकेशरवृक्षः ।
 (यथा,—गीतगोविन्दे । १।३१ । “मदनमहीप-
 तिकनकदण्डवक्षिकेशरकुसुमविकाशे” ॥) वज्र-
 वृक्षः । (यथा, कुमारः । ३।५५ ।
 “खलानि नितम्बादवलम्बमाना
 पुनः पुनः केशरदामकाक्षीम्” ॥)
 पुत्रागवृक्षः । (यथा, महाभारते । १।१२५ । ३ ।
 “प्रकाशैस्तिनकैस्सूतैश्चम्पकैः पारिभ्रमकैः ।
 कार्यकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तकैः” ॥)
 सिंहजटा । इति मेदिनी ॥ (यथा, कादम्बर्याम्
 “मृगपतिरिव खन्धावलिम्बितकेशरमालः” ॥)
 हिङ्गुवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ नीपः ।
 केलिकदम्ब इति भाषा । यथा, मेघदूते । ३२ ।
 “नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केशरैरङ्गकैः” ॥)
 केशरञ्जनः, पुं, (केशान् रञ्जयति । रञ्ज + णिच् +
 ल्युट् ।) भङ्गराजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । भीम-
 राज इति भाषा ॥
 केशराजः, पुं, (केशो राजतेऽनेन । राज + करणे
 घञ् ।) शकभेदः । केशुरे इति भाषा । तत्प-

केशवः

व्यायः । भङ्गराजः २ भङ्गः ३ पतङ्गः ४ न
 केशः ५ । इति रत्नमाला । मार्कवः ६ । इति
 मरः ॥ नागमारः ७ पतङ्गः ८ भङ्गसोदरः ९
 इति त्रिकाण्डशेषः । केशरञ्जनः १० केशः ११
 कुन्तलवर्द्धनः १२ । इति वैद्यकम् ॥ अङ्गारकः १
 एकरजः १४ करञ्जकः १५ भङ्गरजः १६ भङ्गा
 १७ । इति जटाधरः । अनागरः १८ भङ्गरज
 १९ मकरः २० । इति शब्दरत्नावली । अपि च
 “भङ्गराजो भङ्गराजो मार्कवो भङ्ग एव च ।
 भङ्गारकः केशराजो भङ्गारः केशरञ्जनः ॥
 भङ्गराजः कटुस्निग्धो रक्तोष्णः कषवातघ्नः ।
 केशवश्चक्षुः क्षमिन्नासकाशशोथामयापहृत् ॥
 दन्धो रसायनो वल्यः कुण्ठनेचशिरोऽर्तिनिहृत्”
 इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । अधिकारितम्
 केशचक्षुर्हितम् । पाण्डुकफापहृत्वम् । रक्षा
 यनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 केशराक्षः, पुं, (केशरे तदवच्छेदे अक्षरसो यस्य ।
 मातुलङ्गकवृक्षः । इति जटाधरः ।
 केशरी, [न] पुं, (केशराः सन्धस्य इति इति ।) सिंहः ।
 इत्यमरः । १।५।११ ॥ (यथा, द्रुपदो २।२६ ।
 “स पाटलायां गवि तस्मिन्निर्वाहं
 धनुर्द्धरः केशरिणं ददर्श” ॥)
 घोटकः । पुत्रागवृक्षः । नागकेशरवृक्षः । इति
 मेदिनी । वीजपूरकवृक्षः । इति जटाधरः ॥
 केशरुद्रा, स्त्री, (केश इव रोहति अथ । केशरुद्र +
 “द्रुपधेति” । ३।१।१२५ । इति कः ।) भद्र-
 न्तिकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 केशरूपा, स्त्री, (केशवर्ूपमस्याः) वन्दावृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः । (परगाढा इति भाषा ॥)
 केशवः, पुं, (को ब्रह्मा ईशः वरः तौ आत्मनि स्वरूपे
 वयति प्रलये उपाधिस्वरूपमूर्तिर्नयं मुक्ता एकमात्र-
 परमात्मस्वरूपेणावतिष्ठते इति । यथा, भागवते
 २ अध्याये चतुःश्लोकम् ।
 “अहमेवासमेवाग्ने नान्यद् यत् सदसत् परम् ।
 पञ्चादहं वदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्माहम् ।
 नृतेऽप्यं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत आत्मनि
 तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथातमः ॥
 यथा महान्ति भूतानि भूतेष्वभावेऽप्येव ।
 प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेऽप्यहम् ॥
 यथावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र सर्वदा ॥
 एतन्मत्तं समाहितं परमेष्ठं समाधिना ।
 भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुक्त्यति कर्हिचित्” ॥
 तथा, केशं केशिनं वाति हन्ति । केश + वा + कः ।
 यथा, हरिवंशे । ८० । ६६ । .
 “यस्मात्प्रवया हतः केशो तस्मान्महाशयं भद्रम् ।
 केशवो नाम नाम्ना तं स्थातो लोके भविष्यति” ॥
 यदा, के जले शववत् भातीति । प्रजयकावे
 क्षीरोदशायितया तथात्वम् । कश्च अश्च ईशश्च
 ते केशा ब्रह्मविष्णुब्रह्माः नियन्तया सन्धस्य ।
 यदा, कश्च ईशश्च तौ केशौ पुत्रपौत्रत्वेन भवतो
 ऽस्य । “केशादोऽन्यतरस्याम्” । ५।२।१०६ ।

इति वप्रत्ययः। अथवा वाति गच्छति तद्वत्तया।
त्रा + कः। अथवा तयोर्वा भेदाभावावपि वासु-
देवे सर्वानामपि परमेश्वरेऽस्य दत्तिः। अतो
विष्णुर्वाहितायाम्।

“नरसिंहवधः श्रीमान् केशवः पुत्रवोत्तमः”।

किञ्च।

“त्रिकोक्तात्मा त्रिकोक्तेः केशवः केशिहा हरिः”।
पूज्यपादैर्भाष्यकृद्भिरपि केशवशब्दस्य निवृत्ति-
इत्यमरवत्त्वात् नामद्वयं समर्थितं तयोराद्ये। अमि-
रूपाः केशा यथा स केशवः। कश्च अथ ईशश्च
केशास्त्रिभुवनेषु वशे वरुणे यस्य सः। केशि-
दानवहृन्नामा केशवः।

“यस्मात् त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन !
तस्मात् केशवनाम्ना त्वं लोके ज्ञेयो भविष्यसीति”।
भागवतादिषु। द्वितीये। केशसंज्ञिताः सूर्यादि-
संज्ञान्ता अश्वः तद्वत्त्वेन केशवो वा।

“अश्वो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः।
सर्वेऽङ्गाः केशवं तस्मात् प्राज्ञर्म्मा द्विजसत्तमाः”।
इति महाभारतम्। “जयः केशिनः”। इति
ऋतेषु ब्रह्मविष्णुशिवाख्या हि ब्रह्मणः केशसंज्ञि-
ताः। “मन्त्रेणा वसुधातले” इति भागवते च।
यथा, हरिवंशोक्तौ,—

“को ब्रह्मेति समाख्यातः ईशोऽहं सर्वदेहिनाम्।
आवां तवांशसम्भूतौ तस्मात् केशवनामवान्”।
तेनास्य वज्रधा निवृत्तिः। विष्णुः। इत्यमरः।
१।१।१८॥ पुत्रागच्छः॥ (केशाः प्रशस्ताः
सन्त्यस्य। “केशाद्वोऽन्यतरस्याम्”। ५।२।
१०८६। इति वः।) केशवति त्रि। इति मेदिनी॥
(जलशयनवदेहः। यथा, विदग्धमुखमुखनम्।
“केशवं पतितं दृष्ट्वा शोभो हर्षमुपागतः।
वदन्ति पाण्डवाः सर्वे हा हा केशव केशव”।

के जले शवं पतितं दृष्ट्वा शोभः काकः हर्षं प्राप्त-
वान् पाण्डवाः शृङ्गाणाः वदन्ति चोत्कारं कुर्वन्-
तीत्यर्थः॥)

केशवर्जिनी, स्त्री, (केशाः वर्ज्योऽनया। केश +
वृ + करणे ल्यट् टित्वात् ङीष्।) सहदेवी-
जता। इति राजनिर्घण्टः॥

केशवायुधः, (केशवस्य विष्णोरायुधाकारं मुकुटा-
यस्य।) आनन्दः। इति शब्दमाणा। (केश-
वस्य विष्णोः आयुधं आनन्दम्। इति विग्रहे णे,
विष्णोरस्ते, स्त्री॥)

केशवालयः, णे, (केशवस्य आलयः वासस्थानम्।)
अन्यत्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केशवावासः, णे, (आवसत्वास्मिन् इति। आ + वस् +
अधिकरणे घञ्।) केशवस्य आवासः अन्यत्रः।
इति जटाधरः॥

केशवेशः, णे, (केशस्य कुलधर्मः वेशः बन्धनरूप-
वेष्टादिभिर्विन्धास इति यावत्।) कवरी। इत्य-
मरः। सुबेरुर्लोपा इति भाषा। (यथा, आनन्दा-
यन्यस्ये। १।१०।१७। “कुलधर्मं केशवेशान्
कारयेत्”। “एकशिखशिखिणः पञ्चशिखो वा”
इति गौडायनः। “पूर्वशिखः परशिखः” इति

कुलधर्माः। “तेषु यो यस्य कुलधर्मः तेन तस्य
केशसन्निवेशान् कारयेत्” इति नारायणोक्तिः॥
केशहन्त्री, स्त्री, (केशस्य हन्त्री नाशिनो। यदा
केशान् हन्ति या। केश + हन् + ङच् ततो
ङीष्।) शमीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

केशहस्तः, णे, (केशानां केशस्य वा हस्तः समूहः।
हस्तादयश्च केशात् समूहार्थे।) केशसमूहः।
इत्यमरः॥

केशकेशि, स्त्री, (केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रहृतं यजम्।
“तत्र तेनेदमिति सख्ये”। २।२।२७। इति
कर्मस्थितिहारे हच् समासे पूर्वदीर्घः।) अन्योन्य-
केशग्रहणपूर्वकप्रहृतयुजम्। इति व्याकरणम्॥
सुलासुक्ति इति भाषा।

(यथा, महाभारते। ३।२८३। ३७।
“केशाकेशमवयुञ्जं रक्षसां वानरैः सह”॥)

केशावहा, स्त्री, (केशा आरोहयनया। आ + वह +
करणे घञर्थे कः।) सहदेवीजता। इति राज-
निर्घण्टः॥

केशाहा, स्त्री, (केशं केशवर्णं अर्हति इति। केश +
अर्ह + “कर्मण्यथ”। ३।२।१। इति अथ।)
महानीनी। इति राजनिर्घण्टः॥

केशिका, त्रि, (प्रशस्तः केशः अस्यास्तीति ठन्।)
प्रशस्तकेशयुक्तः। इत्यमरः। २।६। ४५॥

केशिका, स्त्री, (केशीव कायति प्रकाशते। केशिन्
कै + कः।) श्रतावरी। इति राजनिर्घण्टः॥

केशिनिसूदनः, णे, (केशीत्यास्यः दानवः कंसासुर-
चरत्वं निरुदयति हन्ति। नि + सूद + कर्त्तरि
ल्युः।) श्रीकृष्णः। (यथा, गीतायां १८।१।
“सन्नासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्।
त्यागस्य च हृदीकेश प्रथक् केशिनिसूदन”॥

केशिदानववधविवरणं हरिवंशे ८० अध्याये
दृश्यम्॥)

केशिनी, स्त्री, (केशाकाराः सन्त्यस्याः।) जटामांसी।
इति राजनिर्घण्टः॥ चोरपुष्पी। प्रशस्तकेश-
विशिष्टा। इत्यमरः। २।६। ४५॥

केशिसूदनः, णे, (केशिनं तदाख्यया प्रसिद्धं दैत्यं
सूदयतीति। केशिन् + सूद + कर्त्तरि ल्युः।)
श्रीकृष्णः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (केशिदानववध-
विवरणं हरिवंशे ८० अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

केशिहा, [न्] णे, (केशिनं हतवान्। हन् + क्तिप्।
ओङाद्याः। इति हेमचन्द्रः॥

केशी, [न्] त्रि, (प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्याः।) प्रशस्त-
केशयुक्तः। इत्यमरः। २।६। ४५॥

केशी, [न्] णे, (केशः सर्वथा शक्तिरस्यास्तीति।)
विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दैत्यभेदः। इति
मेदिनी॥ (यथा, हरिवंशे। ८०। ६५।

“यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मात् मन्त्रासनं शृणु।
केशवो नाम नाम्ना वै ख्यातो लोके भविष्यति”॥
केशाः केसरा सन्त्यस्याः।) सिंहः। इति शब्द-
रत्नावली॥

केशी, स्त्री, (केश + क्षिणं गौरादित्वात् ङीष्।)
नीनी। इति राजनिर्घण्टः॥ भूतकेशीवृक्षः॥

अजकोमावृक्षः। इति रत्नमाणा॥

केशोचयः, णे, (केशानां उचयः समूहः।) केश-
समूहः। इति हेमचन्द्रः॥

केश्यं, स्त्री, (केशाय हितं इति यत्।) कृष्णागुह।
भृङ्गराजे, णे। इति राजनिर्घण्टः॥ (केशहित-
कारके, त्रि॥)

केसरं, स्त्री, (के जले सरतीति। ह + अच्।) हिङ्गुः
इति हेमचन्द्रः॥ नागकेसरपुष्पम्। कासीसम्।
खर्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥

केसरः, णे, (के वृक्षशिरोऽवच्छेदे उच्छ्रितदेशे
इत्यर्थः सरति। ह + अच्।) नागकेसरवृक्षः।
तुरङ्गस्नानकेशः। (यथा, रघुवंशे। ४। ६७।
“विनीताध्वान्नामास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः।

दुधुवर्वाजिनः स्नानान् लभन्तुमकेसरान्”॥)
सिंहस्नानकेशः। (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। २०४।
“य्याकीर्णकेसरकरालमुखा मृगेन्द्रा
नागाश्च भूरि मदराजि विराजमानाः”॥)

वज्रकुलवृक्षः। (यथा, रघुवंशे। ६। ३६।
“लजितविभ्रममन्धविषच्छगं
सुरभिगन्धपराजितकेसरम्”॥)

पुत्रागच्छः। किञ्चलः। इति हेमचन्द्रः॥
केसरः, णे स्त्री, (के जले सरतीति। ह + पचाद्यच्।
हलदन्तादिति अलुक्समासः।) किञ्चलः। हि-
ङ्गुनि, णे स्त्री। इति रत्नसः॥

केसरवरं, स्त्री, (केसरेषु वरं श्रेष्ठं गुणाधिष्ठातृ।
यदा, केसरेण किञ्चलकेन ख्यातीति। ह + अच्।)
कुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्टः॥

केसरान्नः, णे, (के जलनिमित्तकः सरः अन्नः तद्र
सो यस्य।) वीजपूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

केसरिका, स्त्री, (के जले सरति स्वाद्यतया साधु-
कारितया वा। वृन् अलुक्समासः। ततश्चाप्
अत इत्यम्।) सहदेवीजता। इति राजनिर्घण्टः॥

केसरिसुतः, णे, (केसरी खनामख्यातो वानरभेदः
तस्य सुतः पुत्रः।) हनुमान्। इति हेमचन्द्रः॥
(यथा, महाभारते ३। १५७। २७।

“अहं केसरियाः क्षेत्रे वायुना जगदायुना।
जातः कमलपत्राक्ष! हनुमान् नाम वानरः”॥)

केसरी, [न्] णे, (केसराः जटाः सन्त्यस्याः।) केसर +
इनिः।) सिंहः। घोटकः। पुत्रागः। नागकेसर।
इति मेदिनी॥ रत्नशिखः। इति राजनिर्घण्टः॥

वानरविशेषः। स तु हनुमत्पिता।
(यथा, रामायणे। ७। ४०। १६।
“सूर्यदसवरः खर्गः सुमेरुर्नाम पर्वतः।
यत्र राव्यं प्रशास्यस्य केसरी नाम वै पिता”॥)

कै, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (आ-पर-अक-
अनिट्।) कायति। यथा मादन्तत्वेन दिवाहौ पाठे-
ऽपीष्टविज्ञौ आदावैकारान्तत्वेन पाठो गद्यज्ञत-
मनिब्रमिति ज्ञापयति। तेन अयथातोरात्मने-

पदानित्यत्र श्रुतेः लुकि च व्योर्णोप इति यकोपे
अयथातौ परे उपसर्गरेषो क इति वक्तव्यात्
पराशब्दस्य रेपस्य लकारे “एव कालः समूह्यो
यः पलाति सजीवति” इति सिद्धम्। वेदेष्टुकारण-

कोकायः

ह्रस्वायजुर्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः ।

यथा, भुक्तिरूपनिषदि । “कठवल्लीतैत्तिरीयक-
ब्रह्मकोवस्यश्वेताश्वतरेत्युपक्रम्य ह्रस्वायजुर्वेदगतानां
हानिंशतस्तुकाणामुपनिषदां सहजनावविविति
शान्तिः” ॥

कौशिकं, स्त्री, (केशानां समूहः । “केशान्वाभ्यां
यष्ठावन्ततस्याम्” ॥ ४ । २ । ४८ । इति पक्षे
ठक् ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ८६ ॥

कशिकः, पुं, (केशेषु केशविन्यासादौ साधुः ।
केश + ठक् ।) षट्काररसः । इति शब्दरत्नावली
जटाधरश्च ॥

कौशिकी, स्त्री, (कौशिक + स्त्रियां स्त्रीप ।) नाटक-
रूपविशेषः । यथा । “भारती सात्वती कशिका-
रमद्यौ च कृतयः” ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

कौशोरं, स्त्री, (कौशोरस्य भावः । कौशोर + ञच् ।)
कौशोरावस्था । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु
दशमवर्षात्तरपक्षदशवर्षावधिः । इति स्मृतिः ॥

कौश्यं, स्त्री, (केशानां समूहः । इति व्यञ् ।) केश-
समूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ८६ ॥

कोकः, पुं, (कोकते आदत्ते चन्द्रसुधामिति । कुक्
आदाने + पचाद्यच् ।) चक्रवाकः ।
(यथा, गीतगोविन्दे ५ । १७ ।

“कोकानां करुणस्वनेन सट्प्री दीर्घा मदभ्यर्चना” ॥)

कृकः । (यथा, रामायणे । ५ । २६ । ६ ।

“वने यूथपरिभ्रष्टा मृगो कोकैरिवाहता” ॥)

ख्येष्टी । खर्जूरीकृकः । भेकः । इति मेदिनी ॥

विष्णुः । इति चिकित्साशेषः ॥

कोकङ्, पुं, (कोकं कोकरवं कृकध्वनिवत् ध्वनिमि-
त्यर्थः जाति मृगानीति । का + कः । लस्य डत्वम् ।)
विशेषयमृगविशेषः । तत्पर्यायः । जविनः २
कोकवाचः ३ विशेषयः ४ चमरपुच्छः ५ लोमशः
६ ध्रुवशङ्कः ७ । तन्मांसगुणः । आसानिज-
कासहरत्वम् । पित्तदाहकरत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कोकदेवः, पुं, (कोकचक्रवाकः स इव दीयति क्रीड-
तीति । दिव् + ञच् ।) कपोतः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कोकनदं, स्त्री, (कोकान् चक्रवाकान् नदति नादयति
वाताविकासेन । कोक + नद् + ञन्तर्णिच् ततोऽच्
मूलाविभुजादिवात् को वा ।) रक्तकुमुदम् । रक्त-
पद्मम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १० । ५ ।
“नीलनलीनाभमपि तन्नि । तव कोचनं धारयति
कोकनदरूपम्” ॥ अस्य पर्याया यथा,—
“रक्तं कोकनदं पद्ममल्पमन्यदलोहितम्” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कोकनदक्ष्विः, पुं, (कोकनदस्य रक्तोत्पलस्य क्वि-
रिव क्विर्दीर्घस्य ।) रक्तवर्णः । तद्वति चि ।
इत्यमरः ॥

कोकबन्धुः, पुं, (कोकयोः चक्रवाकयुगलयोर्विवस-
प्रभया संयोगकारितया बन्धुरिव ।) सूर्यः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

कोकायः, पुं, (कोकः खर्जूरीकृकनदद्वयभागोऽस्य ।)

कोकिला

समल्लिखकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकाहः, पुं, (कोक इव आहन्ति वेगेन गच्छतीति ।
आ + हन् + डः ।) श्वेतघोटकः । तत्पर्यायः । कर्कः
२ । इति हेमचन्द्रः ॥ क्वचित् पुस्तके काकाह
इति पाठः ॥

कोकिलः, पुं, (कुक् आदाने + “सल्लिख्यनिमहि मडि-
भलिङ्गयिडिपिडितुडिङ्कुकिमुभ्य इलच्” । उयां
१ । ५५ । इति इलच् ।) खनामख्यातकृत्वावर्णमधु-
रस्वरपक्षी । (यथा, रामायणे । २ । ५२ । २ ।

“भास्करोदयकाकोऽयं गता भगवती निशा ।

असौ सल्लिखविहगः कोकिलस्तात । कूजति” ॥)

तत्पर्यायः । वनप्रियः २ परमृतः ३ पिकः ४ ।

इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ परपुष्टः ५ कालः ६

वसन्तद्वृतः ७ ताव्याहः ८ गन्धर्वः ९ मधुगायनः

१० वासन्तः ११ कलकण्ठः १२ कामान्वः १३

काकलीरवः १४ कुङ्करवः १५ अन्यपुष्टः १६

मत्तः १७ मदनपाठकः १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य गुणा यथा,—हारीते १ स्थाने ११ अध्याये ।

“कोकिलः क्षेपणो ज्ञेयः पित्तसंग्रामनक्षया” ॥

मूषिककल्पातर्गतमुक्-विष-जातीयविशेषः ।

तद्ग्रन्थजनितलक्षणाणि यथा,—

“ग्रन्थयः कोकिलेनेया ज्वरो दाहश्च दाहयः” ॥

इति सुश्रुतेन कल्पस्थाने षष्ठाध्याय उक्तम् ॥)

अङ्गारः । इति चिकित्साशेषः । (कन्दोविशेषः ।

इति उत्तरत्नाकरः ॥)

कोकिलनयनः, पुं, (कोकिलस्य नयनमिव रक्तवर्णं

पुष्पमस्य ।) कोकिलाक्षकृकः । इत्यमरटीकायां

रमानाथः ॥ (कोकिलाक्षशब्देऽस्य विवर्तिर्ज्ञेया ॥)

कोकिलाक्षः, पुं, (कोकिलस्याक्षीव रक्तं पुष्पमस्य ।

“अक्ष्णोऽदर्शनात्” । ५ । ४ । ३६ । इति अच् ।)

कृकविशेषः । कुलियाखाडा इति भाषा । तालम

खाना इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्यायः । इक्षुगन्धा

२ कावेष्ठुः ३ इक्षुरः ४ क्षुरः ५ । इत्यमरः । २ ।

४ । १०४ ॥ षट्पङ्क्ति ६ षट्पङ्क्ति ७ क्षुरकः ८

षट्पङ्क्ति ९ वप्तास्त्रिः १० षट्पङ्क्ति ११ वप्ता-

कण्टकः १२ इक्षुः १३ इक्षुरकः १४ वप्ताः १५

षट्पङ्क्ति १६ पिकेक्षणा १७ पिच्छिका १८ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतस्य तस्य पर्यायः । वीर-

तकः २ त्रिक्षुरः ३ क्षुरकः ४ मुक्तपुष्पः ५ । रक्तस्य

तस्य पर्यायः ॥ कृकः २ अतिच्छः ३ । इति

रत्नमाला ॥ सामान्यस्य तस्य गुणाः । आमवात-

वातरक्तारोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तातिसारनाशित्वम् ।

शुक्रकफघ्नवक्षिकारित्वम् । सन्तपणत्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतकोकिलाक्षमूलं ह्यगीदग्धेन

पिष्टं सत् भक्षितं क्षयरोगं नाशयेत् । यदुक्तं

गाढ १६३ अध्याये ।

“श्वेतकोकिलाक्षमूलं ह्यगीक्षीरेण संयुतम् ।

त्रिसप्ताहेन वै पीतं क्षयरोगं नाशयेत्” ॥)

कोकिलाक्षकः, पुं, (कोकिलाक्ष + आर्धे कन् ।)

कोकिलाक्षकृकः । इत्यमरटीकायां खानी ॥

(यस्मिन्नस्य व्यवहारस्तथा,—

कोजाग

“कोकिलाक्षकनिर्घण्टः पीतकृष्णकमोचिना ।

ह्रस्वाभ्यास इव मोक्षं वातरक्तं निघञ्चति” ॥

इति वामटे चिकित्सास्थाने २२ अध्याये ।)

कोकिलावासः, पुं, (आवस्यस्मिन् इति । आ +

वस् + अधिकरणे घञ् ।) कोकिलानां आवासः ।)

आवसकृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलेक्षुः, पुं, (कोकिल इव ह्रस्ववर्ण इक्षुः ।)

ह्रस्वोक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलेष्टा, स्त्री, (कोकिलस्य इष्टा प्रिया ।) महा-

जम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलोत्सवः, पुं, (कोकिलानां उत्सवोऽयम् ।) आन-

न्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोङ्कणं, स्त्री, (कोङ्कणे भवं कोङ्कणदेशस्यैः कम्प-

कारैर्निर्मितमिति भावः । “तत्र भवः” । ४ ।

३ । ५३ । इत्ययं तस्य लुक् ।) शस्त्रभेदः । इति

हेमचन्द्रः ॥

कोङ्कणः, पुं, देशविशेषः । इति विश्वः । कोङ्कण

इति भाषा ॥ (यथा, आगमे ।

“अथाभ्यङ्गं समारभ्य कटिदेशस्य मध्ये ।

समुद्रप्रान्तेदेशो हि कोङ्कणः परिकीर्तितः” ॥

देशोऽयं कूर्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि वर्तते ।

यथा, महाभारते । ६ । ६ । ५६ ।

“अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतवर्षम्” ।।

“कौकुटकाक्षया चोलाः कोङ्कणा मलवा नदाः” ॥

क्षितिदेकवचनत्वमपि दृश्यते ।

यथा, स्मृतिसंग्रहे ।

“माणवे गौडदेशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे ।

व्रतं चूडां विवाहश्च वर्णयेत् मकरे गुरौ” ॥)

कोङ्कणासुतः, पुं, (कोङ्कणे तदाख्यप्रदेशे भवा । अज्

तस्य लुक् च ।) कोङ्कणा रेणुका तस्याः सुतः पुत्रः ।)

परशुरामः । इति शब्दमाला ॥

कोषः, पुं, (कुच् + ञ्जलादित्वात् कर्त्तरि ङः ।)

जातिविशेषः । स तु मांसच्छेदिगर्भं तीव्रस्यौरस-

जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

कोजागरः, पुं, (को जागर्ति अस्यां पौर्णमासी-

निशायां इति लक्षणा देखा उक्तिर्यत्र समये ।

टवोदरात् साधुः ।) आश्विनी पूर्णिमा । तत्पर्यायः ।

शारदी २ श्रुतपूर्णिमा ३ शरत्पूर्णिमा ४ कौमुदी ५ ।

इति चिकित्साशेषः ॥ अथ कोजागरलक्षणानि ।

तत्र ब्रह्मपुराणम् ।

“आश्विनयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो बालुकाजवात् ।

आयाति सेनया साङ्गं कृत्वा युद्धं सदावधम् ।

तस्मात् तत्र नरैर्माणाः सनेहस्य समीपतः ।

शोषिततयाः प्रयत्नेन भूषिततया मन्त्रैः ॥

पुष्पाभ्यर्चनमूलावसर्गपप्रकरे तथा ।

वेष्टानि भूषिततया निगावर्जैर्विशेषतः ॥

सन्नातैरशुनिमैश्च नरैर्माणां सवान्धवैः ।

दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः ॥

स्त्रीबालकदम्बमूर्खैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः ।

पूज्याश्च सध्वजैः प्रप्रेक्ष्या हारोर्ध्वनिमयः ॥

हारोपान्ते सुदीप्तकुसुमपूज्यो हृषवाहनः ।

यवाऽक्षतवृत्तोपेतैश्चैवैश्च सुवर्षितः ॥

कोटवी

संपूजितः पूज्यः यथा वायसेन च ।
 सः सभायाः सन्ध्या तथा गन्धीश्वरो मुनिः ।
 मोमद्विः सुप्रभिः पूज्या कामद्विज्जलावनः ।
 उरभयद्विर्वयो गजवद्विर्विनायकः ।
 पूज्यः सान्ध्या रेवन्तो यथाविभवविरुः ।
 ततः पूज्यो निकुम्भोऽपि समवैल्लिखतकुम्भैः ।
 सुगन्धिभिर्हृतोपेतैः कण्ठरास्त्रैश्च भूरिमिः ।
 ब्राह्मणान् भोगयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् ॥
 वज्रिपार्श्वगतैर्नेया दृष्टा क्रीडाः पृथग्विधाः ॥ * ॥
 निष्कुराखे यथा,—

“आश्विने पौर्णमास्यान्तु शरेष्वाग्रखं निशि ।
 कौसुदी सा समाख्याता काव्यां लोकविभूतये ।
 कौसुधां पूजयेत्कृषीमिन्द्रमैरावतं खिरम् ।
 सुगन्धिनिशि सवेष्ट्यासौर्नागरखरेत् ॥
 निशीथे वरदा कृषीः को जागर्त्तति भाषिणी ।
 तस्मै विसं प्रवक्ष्यामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ॥
 शरिकेनैषिपिटकैः पितृन् देवान् समर्चयेत् ॥
 बन्धुं च प्रीयतेतेन खयं तदश्नो भवेत् ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (अथ निशायां बन्धुभिरक्षैः
 क्रीडयित्वा कृषीप्रसादात् धनमाप्नुवेत् । अक्ष-
 क्रीडानियमश्च चतुरङ्गशब्दे द्रष्टव्यः ॥)

कोटः, ण, (कुच्यते प्रताप्यते शत्रुरथ अनेन वा । दुर्ग-
 माश्रित्य प्रवणविपक्षमपि प्रतापयितुं शक्यते
 इत्यर्थः । कुट प्रतापने + अधिकरणे करणे वा
 घञ् ।) दुर्गम् । इति कुटशब्दार्थे मेदिनी । गङ्
 केला इति च भाषा । (कुट् + भावे घञ् । कौ-
 टिख्यम् प्रतापनम् ॥)

कोटकाः, ण, (कुट् + कर्त्तरि णुञ् ।) गृहकारकः ।
 घरामि इति भाषा । स तु कुम्भकाव्यां गर्भे
 अङ्गानिकाकारस्यौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त
 पुराणम् ॥

कोटरं, कौ ण, (कोटं कौटिल्याकारं खानं गर्त-
 मिति यावत् । रातीति । रा + कः ।) दृक्-
 स्थितगङ्गरम् । गाह्वर खोकोल इति भाषा ।
 तत्पञ्चाशः । निष्कुराखः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १३ ॥
 निर्गुणः ३ कोटरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रा-
 न्तरम् ५ । तद्विवरम् ६ । इति जटाधरः ॥
 (कोटशब्दात् चतुरङ्गां अक्षरादित्वात् रः । पां,
 ४ । २ । ८० ॥ दुर्गसन्निहितदेशादौ, चि ॥)

कोटरावयं, कौ, (कोटरान्वितानां तत्त्वानां वनम् ।
 पूर्वशीर्षं खल्वच ॥) सकोटरदृक्स्थितवनम् ।
 इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

कोटरी, कौ, (कोटं कौटिल्यं रीखाति गच्छतीति ।
 रीगमत्तौ + क्तिप् ।) गधा कौ । इत्यमरः । २ ।
 ६ । १० ॥ (कोटं कुटिलत्वभावं राजासाहस-
 दिकं रीखाति इति । री + क्तिप् ।) चक्षिका ॥
 इत्यमरटीका ॥

कोटवी, कौ, (कोटं कौटिल्यं निर्वज्जतां वाति
 गच्छतीति । कोट् + वा गमनक्षिप्तयोः “आतो-
 ऽनुपसर्गे कः” । ३ । २ । ३ । इति कः । ततो गौ-
 रादित्वात् ङीप् ॥) चिक्षिका कौ । इत्यमरटीका ।
 (कोटं इति अर्थे गमनक्षिप्तयोः भावि गमनक्षिप्ति ॥)

कोटिः

दुर्गा । इति धरणी ।
 कोटिः, स्त्री, (कोच्यते दृश्यते, जना । कुट छेदे ।
 “सर्वधातुश्च इन्” । उणां । ४ । ११७ । इति
 इन् । वाङ्मनात् गुञ् ।) अस्त्रादेः कोचः ।
 (यथा, रघुवंशे । ७ । ४६ ।

“इत्यापि श्रेयसखायकोटि
 आसक्तकेशानि चिरेण पेतुः” ॥)
 उत्कर्षः । शतकलसङ्ख्या । कोर इति भाषा ॥
 (यदुक्तं अङ्गशाले ।

“एकं दशं शतस्यैव सङ्ख्यमयुतन्तथा ।
 कलसं नियुतस्यैव कोटिरस्येदमेव च” ॥)
 धनुरग्रम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥
 (यथा, महाभारते । १ । ४० । २२ ।

“तस्य सान्धे मृतं सर्पं क्रुद्धो राजा समावृजत् ।
 समुत्थित्य धनुष्कोशा स चैनं समुपैक्षत” ॥)
 (रेखा । यथा, कुमारः । २ । २६ ।

“आवर्जितजटामौलिनिविश्वशक्तिः कोटयः ।
 सदायामपि मूर्ध्निः क्षतकृद्भारशंसिनः” ॥
 बादविचारः । संशयनिर्णयाय पूर्वपक्षः । यथा,
 गादाधरीसंशयहेतुक्तिः ।

“विप्रतिपत्तिवाक्यग्रन्थकोट्यपस्थितिः” ।
 कीर्णावयुक्तजिकोबादिक्षेत्रावयवरेखाभेदः । यथा,
 “इष्टाद्वाहीर्यस्यात् तत्स्यर्द्धिन्वां दिशितरोवाङ्गः ।
 व्यले चतुरखे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तञ्जैः” ॥
 सिद्धान्तशिरोमण्युक्तशक्तिप्रत्ययद्वयोः । यथा,
 “त्रिभिर्भेदः पदं तानि चत्वारि चको क्रमात् स्याद-
 युगयुग्मसंज्ञा च तेषां । अयुग्मे पदे यातमेत्यन्तु
 युग्मे भुजवाङ्मनं चिभं कोटिवक्ता” ॥ काया-
 निरूपणार्थं कल्पमानक्षेत्रावयवरेखाविशेषः ।
 यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।

“दिक्चतुष्टयसम्पातगतस्य शङ्को-
 ष्वायामपूर्वपरसूत्रमध्यम् ।
 दोर्दोः प्रभा वर्गवियोगमूलं
 कोटिर्नरात् प्रागपरा ततः स्यात्” ॥ * ॥

“दिक्सम्पातस्य शङ्कोर्भायं यत्र पतति तस्य
 पूर्वापरसूत्रस्य च यदन्तरं स दोरित्युच्यते । दो-
 ष्वायव्योर्वर्गान्तरपदं पूर्वपरा कोटिः” इति ॥
 चन्द्रस्य षट्कोटिचिन्तायां क्षेत्रावयवविशेषः ।
 यथा, तत्रैव “योऽधो नरो दिनकृतः स विधो-
 रदयश्चन्द्रकान्तो मम मत्वा खलु सैव कोटिः” ॥
 अपि च अर्कस्य योऽधो अक्षः शङ्कोः यस्य
 ऊर्ध्वशङ्कुना युक्तत्वे तच्चैव कोटिर्मेति । यथा,
 तत्रैव ।

“यो रवेरधः शङ्कुरसौ विधोः ऊर्ध्वशङ्कुना युतः ।
 सैव कोटिर्मम मत्वा । अत्रोपपत्तिः । इहार्कन्दो-
 र्यन्तोत्तरभावेन यदन्तरं स भुजः । ऊर्ध्वाधो-
 भावेन यदन्तरं सा कोटिः । सा चैव भवति ।
 उदयेऽस्ते वा यदि षट्कोटिस्तद्विचारविशङ्कोर-
 भावात् शङ्किशङ्कुरेव कोटिः । यदा निशि रवेरधः
 शङ्कुः सदा स शङ्कुर्विधोः रदयश्चन्द्रा युतो यावां-
 कावत् तयोर्व्यवस्थयोः ऊर्ध्वधरमन्तरं सैव कोटि-
 र्भवति । यतो ब्रह्म प्रवक्ष्यामि नोऽवस्थानवधेन

कोटिच

शङ्किनः षट्कोटतमवकोचम् । अतः साव-
 स्थानसमस्तपार्श्वरूपिण्या कोट्या भवितव्यम् ।
 भुजकोटिकर्तृकतं अक्षं दृष्टेरग्रत आदर्शवत्
 सम्मुखं यथा भवति तथा कल्प्यम् ॥ निशि, उदया-
 तस्तुत्रकल्पितक्षेत्रावयवविशेषः । तत्रैव यथा,—

“दृष्टादिवा शङ्कुतणं यमंश्च
 याम्यां गतं हि युनिशं कुनोर्द्धे ।
 अक्षश्च सौम्यां निशि सौम्यमस्मात्
 सद्युक्तियुक्तं नृतनं निरुक्तम् ॥
 सौम्यायकायामृतनं हि याम्यं
 याम्यायकायात् पुनरेव याम्यम् ।
 तदन्तरैक्यं समस्तक्षेत्र-
 मध्यांशजीवां भुवि बाङ्गमाङ्गः ।
 दृग्ध्यां श्रुतिं चाथ तयोस्तु कोटिं
 पूर्वोपरं वर्गवियोगमूलम्” ॥

“क्षितिजस्याहोरात्रक्षेत्रसम्पातयोर्वर्गं दृक्चमुद-
 यास्तुत्रम् । यद्व्यानात् जम्बः शङ्कुः तस्य
 तनं उदयास्तद्व्यात् दक्षिणतो भवति । यतः
 क्षितिजादुपरि दक्षिणतोऽहोरात्रक्षेत्रं गतम् ।
 अक्षस्तु उत्तरतो गतम् । अतो निशि उत्तरं
 नृतनम् । अथ भुज उच्यते । उत्तरगोलेऽप्योत्तरं
 नृतनं याम्यम् । अतस्तेनोपाया बाङ्गमेति ।
 बाङ्गर्नामशङ्कुः प्राचि अपरसूत्रयोर्नन्तरम् । य-
 दाऽप्या शङ्कुतणादूना तदा तयोर्नन्तरं दक्षिणं
 शङ्कुतणं बाङ्गः स्यात् । एवं समस्तक्षेत्रादुपरि
 दक्षिणगोले तु अया याम्या शङ्कुतणं च याम्यं
 तयोर्व्योगे कृते बाङ्गः स्यात् रविसममखलयो-
 रन्तरांशानां ज्या बाङ्गः । तत्र या दृग्ध्या स
 कर्मः । तयोर्वर्गान्तरपदं पूर्वोपरा कोटिः” ॥
 एका । इत्यमरः । पिङ्गि प्राक् इति भाषा ।

कोटिकाः, ण, (कोट्या वङ्गसङ्ख्या कायति प्रका-
 शते । कै + कः ।) इन्द्रगोपनामकोटिः । इति
 जटाधरः ॥

कोटिजित्, ण, (कोटिं पण्डितानां समूहं विचारयन्ते
 कोटिपरिमितं त्रयं वा जितवान् । कोटि
 + जि + क्तिप् तुगागमश्च ।) कालिदासः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (मेधाकरः । इति शब्दार्थचिन्ता-
 मणिः ॥)

कोटिपात्रः, ण, (कोटिरग्रभागः पात्रं पञ्चाकारमस्य ।
 यद्वा, कोटिरग्रं पात्रे जलांशेऽस्य जलक्षेपणा-
 दिति भावः ।) केनिपातकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 केरोक्षीक इति भाषा ॥

कोटिरः, ण, (कोटिं अस्त्रं राति ददातीति । रा
 + कः ।) इन्द्रः । नकुलः । शक्रगोपककोटिः । इति
 मेदिनी ॥

कोटिवर्ष, स्त्री, (कोटिसङ्ख्याकानि अस्त्राणि उप-
 स्थितान् शङ्कुन् प्रति वर्षन्त्यच । कोटि +
 वृ + ण्यप् ।) बाणपुरम् । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥

कोटिवर्षा, स्त्री, (कोटिभरग्रामोर्वर्षति मधु ।
 कोटि + वृ + ण्यप् । क्षियां टाप् ।) एका ।
 इत्यमरः । पिङ्गि प्राक् इति भाषा ॥

कोट्टवी

(अस्याः पर्यायाः यथा ।

“सुक्ताक्षक् ब्राह्मणी देवी मन्त्रमाणा कता कथुः ।
समुमान्ता वधुः कोटिवर्षा कण्ठोपिकेत्यपि” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे मार्गे ॥

गद्यान्त्याः सुक्ताशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कोटिशः, ण, (कोट्या अयेय इति नाशयति
चूर्णीकरोतीत्यर्थः । कोटि + शो + कः ।) कोट-
भङ्गसाधनमुद्रः ॥ इति भरतः ॥ मइ इति ख्यात
इति केचित् । तत्पर्यायः । सेतुभेदनः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । १२ । सेतुघ्नः ३ कोटीशः ४ । इति
रत्नकोषः ॥ सेतुभेदी ५ चूर्णदण्डः ६ कोटभङ्गा-
र्थमुद्रः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ कोटघ्नः
८ । इति जटाधरः ॥ (कोटिरस्यास्तीति कोमा-
दिवात् शः । कोटियुक्ते, चि । वासुकीवशीय-
नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।
“कोटिशो मानसः पूर्णः शनः पाणो हृषीमकः” ॥)
कोटिशः, [ख] य, (कोटि + वारार्थे चणस्) ।
कोटिः कोटिः । इति व्याकरणम् ।

(यथा, रघौ । २ । ४६ ।

“गाः कोटिशः स्युर्ग्रन्थता घटोभोः” ॥)

कोटी, स्त्री, (कुट् + “सर्वधातुभ्य इन्” । उयां
४ । ११७ । इतीन्ततो वा ङीष् ।) खड्गादेर-
यभागः । इत्यमरटीका ॥ टक्ताशाकम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ कोटिसङ्ख्या । इति लिङ्गादि-
संज्ञाटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।
७ । अथययवधर्म्यणि । ७७ । ३० ।

“प्रतोदैक्षामकोटीभिर्भृङ्गारैः साधु वाहितैः ।

कक्षापाशाभिघातैश्च वाग्भिर्गयाभिरेव च” ॥)

कोटीरः, ण, (कोटीभिः ईरयति प्रेरयति ।
कोटी + ईर् + णिच् अच् ।) जटा । इति
त्रिकाख्यशेषः ॥ (यथा, आनन्दनट्टय्याम् । ३० ।

“किरीटं वैरक्षं परिहर पुरः कौटभिमिदः

कठोरेकोटीरे स्तनसि जहि जम्भारिमुकुटम्” ॥)

किरीटम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कोटीवर्षं, स्त्री, (कोटीसङ्ख्यानि वायाद्यस्त्राणि
विपद्यान् प्रति वर्षन्ति अच् । कोटी + वृश् +
अप् ।) वाणपुरम् । इति त्रिकाख्यशेषः ॥ (इदानीं
देवीकोट इत्याख्याख्यायते ॥)

कोटीवर्षा, स्त्री, (कोटीं कोटीर्वा वर्षति माधुर्यादि-
सादम् । वृश् + अच् + टाप् ।) कोटिवर्षा । इति
शब्दरत्नावली ॥ पिङ्गु शाक इति भाषा ॥

कोटीशः, ण, (कोटीं कोट्यादौर्वा कोटीसंख्यां इति
चूर्णयतीति । कोटी + शो + कः ।) कोटिशः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कोट्टं, स्त्री, (कुट्टते विपद्योऽस्मिन् अच् वा ।
कुट्ट + अधिकरणे घञ् ।) निपातनात् गुणः ।)
दुर्गम् । इति हेमचन्द्रः । केला गङ्ग इत्यादि
भाषा ॥

कोट्टः, ण, (कुट्टन्ते शत्रवोऽपि । कुट्ट केदे + घञ् ।
निपातनात् गुणः ।) दुर्गपुरम् । इति लिङ्गादि-
संज्ञाशेषः ॥

कोट्टवी, स्त्री, दुर्गा । इति त्रिकाख्यशेषः ॥ नद्या

कोयः

स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ नमस्तुक्तेष्वी नारी ।

“या त्ववासा मुक्तकेष्वी कोट्टवी नमिका च सा” ॥

इति जटाधरः ॥ (कोट्टं कुट्टं केदनं खपुल्लस्येति

यावत् वाति हिमति निवारयतीत्यर्थः । यथा,

कोट्टे कुट्टने संयामे खसुतस्य रक्षार्थं वाति

गच्छतीति । कोट्ट + वा गमनहिंसयोः + कः

गौरादिवात् ङीष् ॥) नद्या स्त्रीरूपिणीदुर्गा ।

“तन्माता कोट्टवी नाम नद्या मुक्तशिरोरक्षा ।

पुरोऽवतस्ये कृष्णस्य पुत्रप्रावरिरक्षया” ॥

इति मागवते । १० । ६३ । २० ॥

(नदीयं खयमाद्याशक्तिरूपिणी दुर्गा किन्त्वस्याः

कन्मास्थोऽष्टमो भागः । यथा, हरिवंशे वाण-

कृष्णयुद्धे १८२ अध्याये २२-२३ ।

“थाविध्यमाने चक्रे तु कृष्णेनाप्रतिमौजसा ।

कुमाररक्षणाधाय विभ्रती सुतनुं तदा ॥

दिग्वासा देवचक्रात् प्रातिष्ठत्तत्र कोट्टवी ॥

कन्मा नाम महाभागा भागो देव्यास्तथाष्टमः ।

चित्राकनकशक्तिस्तु सा च नद्या स्थितान्तरे” ॥)

कोट्टवीपुरं, स्त्री, (कोट्टयाः पुरम् ।) वाणपुरम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥

कोट्टारः, ण, (कुट्ट + आरक्प्रत्ययः ।) एषोदरात्

साधुः । कोट्टं कोटं दुर्गमित्यर्थः कृच्छ्रति प्राप्नोति ।

कोट्ट + ऋ + “कर्मण्यण्” । इति खण् ।) नागरः ।

कूपः । पुष्करिण्याः पाटकः । इति मेदिनी ॥ दुर्ग-

पुरम् । इति लिङ्गादिसंज्ञाटीकायां भरतः ॥

कोठः, ण, (कुठि + अच् निपातनात् नकोपे साधुः ।)

चक्राकारकुष्ठरोगः । तत्पर्यायः । मखलकम् २ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ५४ । दुष्कर्मा ३ त्वगदोषः ४

चर्मदूषिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य कृत्तव्यं

यथाह माधवकरः ।

“असम्यग्वसनो दीर्गपित्तक्षेपान्नियतैः ।

मखलानि सक्तयदूनि रागवन्ति बह्वि च ।

उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते” ॥

अन्यथा । “वरटीदृष्टनिकाशः कण्डमान् कोष्ठितो-

ऽखकपिप्तात् । क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ

इति निगद्यते तज्ज्ञैः” ॥ इति रक्षितः ॥

(अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचक्रपाणिनिसंज्ञे

श्रीतपित्तोदरार्द्धाद्यधिकारे ।

“अभिप्रत्यभवं मूलं पिष्टं पीतञ्च सर्पिषा ।

श्रीतपित्तोदरार्द्धकोटान् सप्ताह्रादेव नाशयेत् ॥

उदरार्द्धां क्रियाद्यापि कोठरोगे समासतः ।

सर्पिः पीत्वा महातित्तं कार्यं शोथितमोक्षयम्” ॥)

कोठरः, ण, (कुथ्यते क्षिद्यतेऽसौ । कुठ् + आरप्र-

त्ययः ।) अष्टोदरकृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोठोड इति भाषा ॥

कोठरपुष्पी, स्त्री, (कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः ।

कोठरपुष्प + ङीप् ।) दृढदारकः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (दृढदारकशब्देऽस्या गुणादयो

ज्ञातव्याः ।)

कोयः, ण, (कुयति वादयत्यनेन कुयति वादयतीति

वा । कुय शब्दे + करणे घञ् । कर्त्तरि + अच्

वा ।) वीणादिवादनम् । मेरीप्रभृति यन्त्र वाजाद-

कोट्टवः

वार काठी इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे
२ । ७१ । २६ ।

“मेरीमृदङ्गवीणायां कोटवर्षवद्वितः पुनः” ॥)

अस्त्रादेरयभागः । तत्पर्यायः । पाणिः २ अक्षिः

३ कोटिः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥ (यथा,

कादम्बर्याम् । “कनका कोटैरनिहन्ममानः” ॥)

वाद्यप्रभेदः । गृहदेरेकदेशः । (यथा, कथा-

सरित्सागरे । १६ । ३३ ।

“खट्वहस्याङ्गे तेन चत्वारः सर्वापुरिताः ।

कुम्भाच्चतुर्षु कोयोषु निगुणाः स्थापिता सुवि” ॥)

जगुडः । इति मेदिनी । मङ्गलयज्ञः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ शनिः । इति विश्वः ॥ दयोर्दिशोर्ध्व-

भागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य विवरणं

विदिकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (कोयमात्रम् । यथा,

तन्मसारे ।

“विन्दुत्रिकोयवसुकोयदशारयुग्मम्” ॥)

कोयकुयः, ण, (कोये मस्तकैकदेशभागे कुयति

विचरतीति । कुय् + अच् ।) उल्कायः । इति

हेमचन्द्रः । उकुय इति भाषा । (मल्लुङ्गम् ।

क्षारपोका इति भाषा । खड्गज इति हिन्दी-

भाषा ॥)

कोयिः, चि, (कुय + “सर्वधातुभ्य इन्” । उयां ४ ।

११७ । इति इन् बाहुलकात् गुणः ।) कुयिः ।

इत्यमरटीका ॥ कोपा इति भाषा ॥

कोयः, ण, (कुय्यते पूतित्वं गन्धते अनेन । कुय्

पूतित्वे + करणे घञ् ।) नेत्ररोगभेदः । कथो

इति भाषा । (कुय्यति गुदं क्षिद्योति । कुय्

कर्त्तरि अच् ।) गुच्छयकारकभगन्दर रोग-

विशेषः । यथा, सुश्रुते ।

“मूत्रेण मांसलुब्धेन यदस्त्रिप्रसक्तमन्नेन सहाभ्यव-

हृतं यदावगापुपरीभोन्मिसमपायेनाद्यः प्रेरितं

असम्यगागतं गुदं क्षिद्योति तत्र क्षतनिमित्तः

कोय उपजायते” ॥ भावे घञ् । गजनम् । यथा,

तत्रैव ।

“तस्मिन् क्षते पूयरुधिरावकीर्णमांसकोचे

भ्रूमाविव जलसिक्तायां क्षमयो जायते” ॥)

श्रुतिरे मद्यते च चि । इति मेदिनीकर-

हेमचन्द्रौ ॥

कोदखं, स्त्री, (कु शब्दे + विच् । कौः शब्दायमानो

दखोऽस्य ।) धनुः । इत्यमरः । २ । ८ । ८३ ॥

(यथा, भागवते ३ । २१ । ५२ ।

“विस्तूर्णकखकोदखो रथेन चासयन्नयान्” ॥)

कोदखः, ण, (कोदखं धनुः तत्सदृशमाकारो विद्यते

अस्य । अर्धं आदिवाद्यच् ।) धूः । जनपदविशेषः ।

इति मेदिनी ॥

कोद्रवः, ण, (कु + विच् । कौः सन् प्रवतीति । कु +

अच् ।) प्रवः । कौ प्रव इति कर्मधारयः । केन

वायुना प्रवति वा एषोदरात् पूर्वख ओकारा-

देशे साधुः ।) धान्यविशेषः । कोरो इति भाषा ।

तत्पर्यायः । कोरदूबः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १३ ॥

कुद्रवः ३ । इति तट्टीकः ॥ कुद्रावः ४ मदनयकाः

५ कोद्रवः ६ कोरदूबः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

कोमलं

(यथा कुतौ। “अवशिष्टा वै कोमलाः”) अपि च।
 “कोमलः कोरद्वजः स्यादुद्वाको वनकोमलः।
 कोमलो वातको याही हिमः पित्तकषापहः।
 उद्वाकसु भवेदुद्वाको याही वातको भृशम्”।
 इति भावप्रकाशः। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्।
 तिक्तत्वम्। त्रिणिं पथ्यकारकत्वम्। कफपित्त-
 हरत्वम्। कृच्छ्रत्वम्। मोहकारित्वम्। नूतनस्य
 तु गुणत्वम्। इति राजनिर्घण्टः। परमप्राहि-
 त्वम्। वातनालम्। इति राजवल्लभः।
 कोपः, पुं, (कुप्यते इति। कुप् + भावे घञ्।)
 कोषः। इत्यमरः। १। ७। २६।
 (यथा, विष्णुपुराणे १। ११। ११।
 “वत्स! कः कोपहेतुको कश्च त्वां नाभिनन्दति”।)
 कोपकर्म, स्त्री, (उपपन्न्यते आरभ्यते यत् तत्
 उपकर्मं कृष्टादिकम्। उप + कम् + कर्मणि
 घञ्। अस्य प्रथमः उपकर्मं कृष्टिः। प्रथमः
 कृष्टिः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः। (कोपेन
 कल्पते इति। यथा, कोपस्य क्रमः उद्योगोऽस्य।)
 कोपयुक्ते, चि।
 कोपनः, चि, (कुप् + युच्।) कोपविश्लिष्टः। इति
 जटाधरः। (यथा, महाभारते १। २६। १६।
 “आसीद् विभावसुर्गाम महरिः कोपनो भृशम्”।
 पुं, बलिवंशीयः कोपनो नामासुरः।
 यथा, हरिवंशे। ४१। ८४।
 “शरभः शनभश्चैव कुपनः कोपनः कथः”।
 स्त्री, कुप् + णिच् भावे क्यट्। दोषविकारकारक-
 व्यापारविशेषकोपनिष्पादनम्। यथा, महा-
 भारते अगुमीताधाम्। १४। १७। १३।
 “स्वदोषकोपनामोगं लभते मर्यान्तिकम्।
 अपि बोद्धव्यादीनि परीक्षानि व्यवस्यति”।)
 कोपनकः, पुं, (कोपनः कोपशील इव कायति
 प्रकाशते। कै + कः।) कोरकनामगन्धद्रव्यम्।
 इति राजनिर्घण्टः।
 कोपना, स्त्री, (कुप्यतीति। कुप् + ताच्छ्ले यच् +
 टाप्।) कोपवती। तत्पर्यायः। भासिनी २।
 इत्यमरः। २। ६। ४। चण्डो १। इति जटा-
 धरः। भोम ४। इति शब्दरत्नावली। (यथा,
 कुमारः। ३। ८।
 “कयास्मि कामिन् सुरतापराधात्
 पादानतः कोपनयावधूतः।
 तस्याः करिष्यामि वृणानुतापं
 प्रवाणश्चाश्रयं शरीरम्”।)
 कोपकता, स्त्री, (कोपहेतुर्गता।) कर्णकोटानता।
 इति राजनिर्घण्टः।
 कोपी, [नृ] चि, “अवश्यं कुप्यति इति आवश्यक-
 विनिः।) कोपनः। इत्यमरः। ३। १। ३२।
 (यथा, मार्कण्डेये २८। २६।
 “सर्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्यमकोपिता।
 यतेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिश्चिरम्”।)
 जलपरावते, पुं, इति राजनिर्घण्टः।
 कोमलं, स्त्री, (कौति शब्दादयते वाय्वादियोगेन कोतो-
 वेनेन वा।) कु शब्दे दवादिनात् कणच् तस्य मुट्

कोरद्व

च। बाहुलकात् गुणः।) जलम्। इति मेदिनी।
 कोमलः, चि, (कम् कान्ती + बाहुलकात् कणच्
 अत उल्लेखः।) अकटिम्। गरम इति भाषा।
 तत्पर्यायः। सुकुमारः २ मृदुलः ३ मृदुः ४।
 इत्यमरः। ३। १। ७८। पेलवः ५। इति जटा-
 धरः। मनोज्ञः। इति शब्दरत्नावली।
 (यथा, रघुः। ६। ३५।
 “अतिसुखममरखनगीतयः
 कुसुमकोमलदन्तवचो वधुः।
 उपवनान्तताः प्रवनाहृतैः
 किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः”।)
 कोमलकं, स्त्री, (कोमल + संज्ञायां कन्।) मृणालम्।
 इति शब्दचन्द्रिका। (स्वार्थे कन्।) जलम्।)
 कोमला, स्त्री, (कोमल + स्त्रियां टाप्।) क्षीरिका।
 इति शब्दचन्द्रिका। (रघुनुप्रासघटकवृत्तिभेदः।
 क्षीरिकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्।)
 कोमासिका, स्त्री, (कु ईषत् उमा अतसीदृष्टः स
 इव आस्ते। आस् + गुण् + टाप् अत इत्वम्।
 कोः कादेशः।) जालिका। इति हारावली।
 फलेर जालि इति भाषा।
 कोयटिः, पुं, (कं जलं यटिदिवास्य एधेदरात् अत
 उल्लेखः।) जलकुक्षमपक्षी। इति
 त्रिकाण्डशेषः। (यथा, मनौ। ५। ११।
 “प्रतुदान् जलपादांश्च कोयटिनखविकिरान्”।)
 कोयटिकः, पुं, (कोयटि + संज्ञायां कन्।) पक्षि-
 भेदः। कौडापक्षी इति भाषा। इत्यमरः। २।
 ५। ३५।
 कोरकः, पुं, (कुल संस्थाने + कर्त्तरि गुण्। अस्य
 रत्वम्।) कलिका। इत्यमरः। २। ४। १६।
 (“कलिका कोरकः एमान्” इत्यमरवाक्यं प्रायिका-
 मिप्रायेण इति बोध्यम्। यतः “कोरकं कुट्टनेऽपि-
 स्यात् कल्लोलकमृणालयोदिति” “कोरकोऽस्त्रो
 कुट्टने स्यादिति” च विश्वमेदिनीकाराभ्यामुक्तम्।)
 कोरकः, पुं स्त्री, (कुल् + गुण्। अस्य रः।) सुकुलम्।
 (यथा, माघे। ७। २६।
 “मरुदवनिरुद्धां रजोवधूयः
 समुपहृरन् विचकार कोरकाणि”।)
 कल्लोलकम्। मृणालम्। इति मेदिनी। चोर-
 नामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः।
 कोरङ्गी, स्त्री, (कुरति कोरङ्गीत्यास्यां गच्छतीति
 कुर + अङ्गच् गौरादिनात् डीष्।) सुष्मैला। इत्य-
 मरः। २। ४। १२५। (अस्याः पर्यायाः यथा,
 “सुष्मोपकुक्षिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविडीगुटिः”।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)
 पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः।
 कोरद्वजः, पुं, (कोलं संस्थानं दृश्यति। दृष् + णिच्
 “कर्मण्य”। ३। २। १। इत्यम्। अस्य रत्वम्।)
 कोमलः। इत्यमरः। २। ६। १६। (यथा, महा-
 भारते। ३। १६०। १८—१६।
 “इदृशो भविता लोको युगान्ते पथ्यपथिते।
 वज्राणां प्रवरा शायी धान्यानां कोरद्वजः।
 भार्यानिप्राण एववा भविष्यति युगद्ये”।

कोलः

अस्य गुणा यथा,—
 “स कोरद्वजः प्रामाण्यः कषायमधुरो कष्टः।
 वातकः कफपित्तघ्नः शीतसंघाति शोषघ्नः”।
 इति सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये चरकोक्तम्।
 कोलं, स्त्री, (कुल अच् गौरादिनात् डीष्।) कोली तस्याः
 फलमित्यञ् तस्य लुक् “लुक्तादितलुकि”। १। २।
 ४६। इति डीषो लुक्।) वदरीफलम्। तत्पर्यायः।
 कुवणम् २ फेणिणम् ३ सौवीरम् ४ वदरम् ५ घोष्टा
 इ। इत्यमरः। १। ४। ३६। पिप्पलिकम् ७ आदु-
 फलम् ८ वदरीफलम् ९। इति शब्दरत्नावली।
 कोकिलम् १०। इति जटाधरः। अपि च।
 “पुंसि स्त्रियाश्च कर्कन्तुर्वदरीकोलमिदम्।
 फेणिणं कुवणं घोष्टा सौवीरं वदरश्च तत्”।
 अनामिका कुहा कोलिविषमो भयकण्टकः”।
 अथ वदरविशेषाणां लक्षणाणि गुणाश्च।
 “पथ्यमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत्।
 सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्लम्”।
 वृद्ध्यां पित्तादाहलक्षणादिनिवारणम्।
 सौवीराक्षधु संपक्वं मधुरं कोलमुच्यते।
 कोलन्तु वदरं दाहि तथ्यमुष्णं वातहृत्।
 कफपित्तकरं चापि गुरु सारकमौरितम्।
 कर्कन्तुः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्वसूत्रिभिः।
 अक्षं स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक्।
 क्षिग्धं गुरु च तिलक्ष वातपित्तापहं स्मृतम्।
 शुष्कं मेघप्रिक्तं सर्वं लघु दृष्ट्यात्मसाक्षितम्”।
 इति भावप्रकाशः। वदरादिद्वयं शृङ्गालकोली।
 वदरीसदृशा घोष्टा शृङ्गालकोलिः। यदुक्तम्।
 “वदरीसदृशाकारो दृष्टः सुष्णफलो भवेत्।
 अटथामेव सा घोष्टा गोपघोष्टेति चोच्यते”।
 इति सुभूतिः।
 “हस्तिकोनिर्गोपघोष्टा घोष्टा च वदरीच्छदा।
 शृङ्गालकोलिः कर्कन्तुः” इति। रत्नकोषः। केचित्तु
 कोलादिद्वयं वदरीफले सौवीरादिद्वयं शृङ्गाल-
 कोलादिव्याजः। स्वामी तु “कर्कन्तुर्वदरी कोलि-
 घोष्टा कुवणफेणिनी। सौवीरं वदरं कोलम्”।
 इति पठति। तत्राद्यास्तयो दृष्टार्थाः अन्ये फलार्था
 घोष्टा तूभयस्युक्तिरित्याचष्टे। “सौवीरं वदरं
 कोलं वदरीणां फलं मतम्”। इति कोषान्तरम्।
 इति भरतः। * अस्य गुणः। अक्षत्वम्। वायु-
 कफनाशित्वम्। पक्वस्यास्य गुणाः। वायुपित्त-
 नाशित्वम्। क्षिग्धत्वम्। सुमधुरत्वम्। सारकत्वम्।
 शुष्कस्यास्य गुणः। कफवायुनाशित्वम्। पित्तविरोधि-
 त्वम्। पुरातनस्यास्य गुणाः। अमलद्व्यानाशित्वम्।
 क्षिग्धत्वम्। लघुत्वम्। अस्य मज्जगुणः। मधुर-
 त्वम्। पित्तच्छर्दिद्व्यानाशित्वम्। इति राज-
 वल्लभः। *। तौलकपरिभाषम्। इति वैद्यक-
 परिभाषा। (यथा, चरके कल्पस्थाने १२ अः।
 “शायौ द्वौ मंथ्य विद्यात् कोलं वदरमेव च”।)
 मरिचम्। इति राजनिर्घण्टः। चण्डम्। इति
 वैद्यकम्।
 कोलः, पुं, (कोलति कामपि बाधां न मत्तैव शत्रुं प्रति-
 धावतीति। कुल + अच्।) मूकरः। (कोलति ज्वने

कोलव

जले इति ।) ज्वः । इत्यमरः । १ । १० । ११ । मेका
माङ् इत्यादि भाषा । अङ्गपानिः । अङ्गिः । विचम् ।
चिता इति भाषा । (कोलन्ति आनिष्कन्यङ्गान्यच ।
कुल + अङ्गिकरणे ण्वन्ते घञ् ।) कोङ्म् ।
इति मेदिनी । देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ।
अक्षभेदः । इति धरणी । वर्षासङ्गरातिविशेषः ।
(यथा, हरिवंशे । ३२ । १२३ ।
“पाङ्गश्च केरलश्चैव कोलकुलश्च पार्थिव ।
तेषां जनपदाः स्त्रीताः पाङ्गाश्चोलाः सकेरलाः” ।)
स तु सेटात् तीवरकन्यायां जातः । इति मध्य-
वैवर्तपुराणम् । अस्मभारिन्नेष्टानातिविशेषः ।
स च पूर्वं क्षालिय आसीत् सगरराजेनासौ
वेदयामादावनधिकारी कृतः । एतद्विरचं हरि-
वंशे १४ अध्याये द्रष्टव्यम् ।
(अयम् कोलः यजातिवंशीयस्य राज्ञो दुश्मन्तस्य
पौत्रेण्यतमः । इदानीं पार्ष्वत्यः असभ्यजाति-
विशेषः । उत्कलदेशादुत्तरभागे ह्यस्य वसतिः ।
इयम् कोलजातिः सत्प्रिया सरलप्रकृतिः
आतिथ्यसत्कारप्रिया चेति उच्यते ।)
कोलकं, स्त्री, (कोल् + संज्ञायां कन् । कुल् + क्त्वादि
त्वात् वुन् वा ।) गन्धद्रव्यविशेषः । कौकला
इति भाषा । मरिचम् । इत्यमरः । २ । ६ ।
३६ ।
कोलकः, पुं, (कुल् + कर्त्तरि श्वल् क्त्वादिवात्
वुन् वा ।) अङ्गोष्ठदन्तः । इति राजनिर्घण्टः ।
वज्रवारदन्तः । इति जटाधरः ।
कोलकन्दः, पुं, (कोल इव कन्दोऽस्य ।) महाकन्द-
विशेषः । तत्पर्यायः । कृमिघ्नः २ पङ्कजः ३ वस्त्र-
पङ्कजः ४ पुटालुः ५ सुपुटः ६ पुटकन्दः ७ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्रिमिदोषनाशित्वम् ।
वान्तिविच्छर्द्दशमनत्वम् । विषदोषनिवारणत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।
कोलकर्कटिका, स्त्री, (कोल इव कर्कटिका ।) मधु-
खर्चुरिका । इति राजनिर्घण्टः ।
कोलदर्ण, स्त्री, (कोलं वदरीफलं तद्वत्त्वमस्य ।)
गन्धीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३० ।
(गन्धीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ।)
कोलनाशिका, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य नाशिका
नाशिनी । नश् + यवुन् टाप् अत इत् ।) वज्रिणीदन्तः । इति हारावली ।
कोलपुष्पः, पुं, (कोलस्य शूकरस्य पुष्प इव पुष्पो-
ऽस्य ।) कङ्कपक्षी । इति हारावली ।
कोलमूत्रं, स्त्री, (कोलस्य वदरीफलस्य मूत्रवत् मूत्र-
मस्य । यद्वा, कोलं वदरीफलमिव मूत्रमस्य ।)
पिप्पलीमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ।
कोलम्बकः, पुं, (कुल् + बाङ्गनात् अन्वच् । ततः
संज्ञायां कन् ।) वीणायाः कावः । इत्यमरः । १ ।
७ । ७ । स तु तन्नीदव्यादिसमुदायः शरीरम् ।
अनावुदव्यककुमसमुदायकान्नीहीन इत्यन्ते ।
इति भरतः ।
कोलवल्ली, स्त्री, (कोलो वराहः तन्मोमवत् वल्ली ।
वराहकोमनुष्यशृङ्गावत्तात् तथालम् ।) गज-

कोली

पिप्पली । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ । चयम् । इति
राजनिर्घण्टः । (अस्याः पर्याया यथा,—
“चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली ।
कपिवल्ली कोलवल्ली श्वेयसीवशिरश्च सा” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
कोलशिम्बी, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य पादाकारा
शिम्विरस्याः । ततो वा डोष् ।) लताविशेषः ।
आलकुसी इति भाषा । तत्पर्यायः । कृतफला २
खडा ३ शूकरपादिका ४ काकायडोना ५ दधि-
पुष्पा ६ काकायडा ७ पर्यङ्गपादिका ८ । अस्या
गुणाः । वायुनाशित्वम् । गुस्त्रत्वम् । उष्णत्वम् ।
कफपित्तकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(तत्पर्यायगुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
“कोलशिम्बी कृष्णफला तथा पर्यङ्गपानिका ।
कोलशिम्बी समोद्री गुरुष्णा कफवातघ्नत् ।
शुक्राप्रिसारकद्रव्या दधिघ्नत् वज्रविड्गुहः” ।)
कोला, स्त्री, (कुल् + ज्वलादित्वात् णः ततश्च ।) कोलिदन्तः । इति शब्दरत्नावली । पिप्पली ।
(अस्याः पर्याया यथा,—
“पिप्पली चपला शौष्णी वैदेही मागधी कणा ।
हृष्योपकुल्या मगधी कोला स्यात्सिङ्गतगुणा” ।)
चयम् । इति मेदिनी । (अस्याः पर्याया यथा,—
“चयं तेजोवती कोला नाकुली च विकोषया” ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
कोलाक्षः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ।
तत्र पुरं कान्यकुब्जम् ।
कोलाहलः, पुं, (कोल एकोभूतात्यक्तशब्दविशेषः तं
आहलति आलित्येति । हल् विज्ञेयने + अच् ।)
वज्रविषदूरगात्यक्तध्वनिः । तत्पर्यायः । कलकलः
२ । इत्यमरः । १ । ६ । २५ । कालकीलः ३ ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे । ३ ।
३१ । ४१ ।
“ततो हलहलाशब्दः पुनः कोलाहलो महान् ।
महान् राक्षसनादस्तु पुनस्तर्ध्वरवो महान्” ।)
कोलिः पुं स्त्री, (कुल् + “सर्वधातुभ्य इन्” ।) उवां
४ । ११७ । इतीन् । दन्तविशेषः । कुलगाह इति
भाषा । तत्पर्यायः । कर्कन्धः २ वदरी ३ । इत्य-
मरः । २ । ४ । ३६ । कर्कन्धः ४ वदरः ५ कोली
६ कोला ७ कुवली ८ । इति तट्टीकायां भरतः ।
कोलः ९ । इति तट्टीका सारसन्दरी । (यथा,
गारुडे १८४ अध्याये ।
“जातीपत्रं कोलिपत्रं तथाचैव मनःशिरा ।
एभिश्चैव कृता वसिर्वदरामौ महेश्वर ! ।
धूमपानं कासहरं नात्र कार्या विचारणा” ।)
कोली, स्त्री, (कोलति पीनत्वेन जायते वज्रंते वा ।
कुल् + अच् + गौरादित्वात् डोष् । यद्वा, कोलि
+ वा डोष् ।) कोलिदन्तः इत्यमरटीकायां
भरतः । (अस्याः पर्याया यथा,—
“पुंसि स्त्रियाम् कर्कन्धुर्वदरी कोलिमिवपि ।
पेनिनं कुवणं घोटो सौवीरं वदरं महत् ।
अनप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्टका” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

कोशः

न्यग्रोधादियमे श्वहारोऽस्य वधा,—
“कोली कदम्बविराजा मधुकं मधूकम्” ।
इति सूत्रव्याने पञ्चदशेऽध्याये वामटेनोक्तम् ।
कोल्या, स्त्री, (कोलमर्हतीति वच् ।) पिप्पली ।
इति रत्नमाला ।
कोविरः, जि, (कुष् शब्दे विच् कौः वेदः तं वेत्ति
जानातीति । विच् + “इगुपधेति” । ३ । १ । ११५ ।
इति कः ।) पक्षितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ।
(यथा, भागवते । १ । १२ । २८ ।
“इति राज उपदिश्य विप्रा जातककोविदाः ।
ज्योपचितयः सर्वे प्रतिजग्मुः खकान् गृहान्” ।)
कोविदारः, पुं, (कुं भुवं विदद्याति विदारयति भूमिं
विदार्योद्भवतीत्यर्थः । दृ + “कन्धेय्यच्” । ३ ।
२ । १ । इति अच् । ततः एवोदरात् साधुः ।)
रत्नकाञ्चनदन्तः । तत्पर्यायः । चमरिकाः २ कुहालः
३ युगपचकः ४ । इत्यमरः । ३ । ४ । २२ ।
काञ्चनारः ५ काञ्चनारकः ६ कान्तपुष्पः ७ करकः
८ कान्तारः ९ यमकच्छदः १० काञ्चनालः ११
ताम्रपुष्पः १२ कुदारः १३ रत्नकाञ्चनः १४ । इति
जटाधरः । विदलः १५ । इति शब्दरत्नावली ।
अपि च ।
“काञ्चनालः काञ्चनको गच्छारिः शोणपुष्पकः” ।
अथ कचनारभेदः ।
“कोविदारश्चमरिकाः कुहालो युगपचकः ।
कुण्डलो ताम्रपुष्पश्चाङ्गान्तकः सत्यकेशरी ।
काञ्चनालो हिमो ग्राही तुवरः क्षेमपित्तनुत् ।
क्रमिकुष्ठगुदभ्रंशगच्छमानात्रयापहः ।
कोविदारोऽपि तद्वत्स्यात् तयोः पुष्पं लघु स्मृतम् ।
रुद्धं संघ्राहि पित्तान्धप्रदरक्षयकासनुत्” ।
इति भावप्रकाशः । अस्य गुणाः । कषायत्वम् ।
संघ्राहित्वम् । त्र्यारोपणत्वम् । दीपनत्वम् ।
कफवातमूत्रजघ्ननाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
तत्पुष्पगुणाः । धारकत्वम् । दधिकारित्वम् ।
रक्तपित्तदोषे सुपथ्यत्वम् । इति राजवल्लभः ।
(यथा, पाकशास्त्रे ।
“कोविदारकलिजातिकोमला
तक्षिज्जितैलयाचिता ।
हिङ्गुवासकसुवासवासिता
वेसवारसुजितातिशोभदा” ।
पारिजातः । हरिवंशे कोविदारस्य श्रुत्यन्ति-
कथने एतद्विदितिर्यथा । १२४ । ७०-७१ ।
“कोऽप्ययं दादरित्वाङ्गराजान्तो यतो जनाः ।
कोविदार इति ख्यातकतः स सुमहातमः ।
मन्दारः कोविदारश्च पारिजातश्च नामभिः ।
स दृष्टो ज्ञायते दिव्यो यस्यैतत् कुसुमोत्तमम्” ।)
कोशः, पुं, (कुश्यते संक्षिप्यते । कुश् संक्षेपणे +
घञ्कर्त्तरि षेति अधिकरणादौ घञ् ।) अयम् ।
इति शब्दरत्नावली । कुश्यते आक्षय्यते ज्ञाय-
स्यानेभ्यः कोषः । कुव ग निष्कर्षे घञ् कोषो
मूर्धन्यान्तः ताणयान्त इत्यन्ते । इति भरतः ।
ज्वाह्वतं हेमकण्ठम् । तत्पर्यायः । शिरण्यम्
२ । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ । ज्वाह्वतं हेम-

कोशः

कथञ्च मितिं प्रवेक्ष्य कोशादिव्यवाच्यम् ।
कृतमन्त्रितं अक्षतमाकरोत्यं चूर्णं वटिताव-
टितमिति ज्ञामी । कृतमामरवीक्षतं अक्षतं
चूर्णदिव्यमाकरोत्यमिति केचित् । (आवरण-
विशेषः । यथा, भागवते । २ । १ । ३४ ।

“अक्षतमाङ्गद्वयं मनस्य

स चक्षमाः सर्वविचारकोशः” ।

सुकुलम् । यथा, रघौ । ३ । ८ ।

“तिरस्कारं जमराभिजीनयोः

सुजातयोः पञ्चजकोशयोः शिवम्” ॥

कोशकारः, पुं, (कोशं करोति त्वत्पञ्चादिभि-
रात्मानमाह्वयति । कोश + कृ + अण्) इक्षुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम् ॥
(कोशं करोति क्षुब्धकाशारूपतन्तुभिरात्मान-
माह्वयतीति । कीटविशेषः । गुटिपोका इति
भाषा । यथा, भागवते । ६ । १ । ५२ ।

“कोशकार इवात्मानं कर्मकाशाय मुह्यति” ॥

कोशचक्रं, स्त्री, (कोशे चक्रं वीजं अस्य ।) कालोलकम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । १३० । (कालोलकशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञेयम् ।)

कोशपणा, स्त्री, (कोशे पणं यस्याः ।) महाकोशा-
तकी । चपुवी । इति राजनिर्घण्टः ।

कोशकः, पुं स्त्री, (कुश + “हृषादित्वात्” उणां । १ ।
१०८) कचः नाड्यकत्वात् गुणः ।) अयोध्यानगरी ।
इति शब्दमाणा उणादिकोषश्च । मूर्द्धन्यमध्यो-
ऽप्ययम् । (यथा, रामायणे । १ । ५ । ५ ।

“कोशको नाम मुदितः स्त्रीतो जनपदो महान् ।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभृतधनधान्यवान्” ॥

कोशकात्मजा, स्त्री, (कोशजस्य कोशलनृपतेरात्मजा
दुहिता ।) कौशल्या । सा तु श्रीराममाता दश-
रथराजपत्नी च । इति शब्दरत्नावली ॥

कोशलिकं, स्त्री, (कुशलाय कर्मणे हितजनककार्य-
सिद्ध्यर्थमिति भावः दीयते यत् । कुशल + ठक्
निपातनात् पूर्वस्य लोकारत्वं) । उल्कोचः । इति
हेमचन्द्रः । घृष इति भाषा । मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम् ॥

कोशाङ्गः, स्त्री, (कोश इव अङ्गमस्य ।) इत्कटः । इति
हारावली । लोकाङ्गा इति भाषा । मूर्द्धन्यमध्यो-
ऽप्ययम् ॥

कोशातकः, पुं, (कोशं शिरःकोशं अतति गच्छति
सातत्येन प्राप्नोतीति । अत + कृन् ।) कचः । इति
विश्वमेदिनी ॥ (कोशं वेदात्मकमाकरमतति प्राप्नो-
तीति वाक्ये । यत्पूर्वदीयशाखाविशेषः । कठवल्ली
उपनिषद् ॥)

कोशातकी, स्त्री, (कोशं अततीति । अत + कृन् ।
ततः कोशातक + गौरादित्वात् ङोष् ।) पटोली ।

कोषकाः । इति मेदिनी । फलशाकविशेषः ।

किङ्गा इति भाषा । तत्पर्यायः । कृतच्छिन्ना २
जाजिनी ३ कृतवेधना ४ च्छेदा ५ सुतिक्ता ६
घट्टाणी ७ मृदङ्गफलिनी ८ कर्णशच्छदा ९ ।

अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । कटुत्वम् ॥ कषा-
यत्वम् । पित्तवातकफनाशित्वम् । मन्त्राधानविशो-
धकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्य-

कोषः

यम् । महाकोशातकी । राजकोशातकी । यथा ।
अथ नेत्रुचा ।

“महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला ।
धामार्गवो घोषकाश्च हस्तिघोषश्च स स्मृतः ॥

महाकोशातकी खिग्वा करा पित्तानिलापहा” ॥
अथ तोरह ।

“धामार्गवो पीतपुष्पो जालिनी कृतवेधना ।
राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ॥
राजकोशातकी श्रीता मधुरा कषवातना ।
पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासहृदिप्रयुता” ॥

इति भावप्रकाशः । (अस्या गुणा यथा,—
“कोशातकी फलं खादु मधुरं वातपित्तनुत् ।
विपाके च कषं हन्ति ज्वरे शूलं प्रदिशते” ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥)

कोशातकी, [न] पुं, (कोशातकोऽस्यास्तीति । इनिः) ।
वायिष्यम् । वयिक् । वाङ्वापिः । इति विश्वः ॥

कोशात्मः, पुं, (कोशे + आत्म इव फलमस्य ।) फल-
वृक्षविशेषः । कोशाम इति भाषा । तत्पर्यायः ।
हमिहृदाः २ सुकेशकः ३ । इति भावप्रकाशः ॥
घनध्वजः ४ वनात्मः ५ जन्तुपादपः ६ क्षुद्रात्मः ७

रत्नात्मः ८ नाद्याहृदः ९ सुररक्तकः १० । अस्य
गुणः । कुष्ठघोषाखपित्तत्रयकफापहत्वम् । तत्-

फलगुणाः । ग्राहित्वम् । वातघ्नत्वम् । अस्त्वत्वम् ।
उष्णत्वम् । गुणत्वम् । पित्तदत्वञ्च । इति भाव-

प्रकाशः । कफार्तिप्रदत्वम् । विदाहित्वम् विशोष-
कारित्वञ्च । पक्वस्य तस्य गुणः । मधुरत्वम् ।

अस्त्वत्वञ्च । पद्मादियुक्तस्य तस्य गुणः । दीपनत्वम् ।
वचिपुष्टिवलकारित्वञ्च । तत्तैलस्य गुणाः । सार-

कत्वम् । क्षमिकुष्ठप्रणापहत्वम् । अस्त्वमधुरत्वम् ।
बल्यत्वम् । पण्यत्वम् । रोचनत्वम् । पाचनत्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (रोगविशेषेऽस्य व्यवहारो

यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
“कारङ्गं वा सार्धपं वा क्षतेषु
क्षेप्यं तैलं श्लिष्टकोशामनयोर्वी” ॥)

कोशिका, स्त्री, (कोशः कोश इव पदार्थो वा अस्याः
अस्तीति । कोश + पिच्छादित्वात् इलच् ।) मुद्ग-
पर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोशी, स्त्री, (कुश संज्ञे + अच् गौरादित्वात्
ङीष् ।) उपागत । जुता मोजा इति च भाषा ।

तत्पर्यायः । पन्नञ्जी २ पादविराजाः ३ पादरथी ४ ।
इति हारावली ॥ मुद्गा । इति हेमचन्द्रः । धा-

न्यादिर मुंया इति भाषा ॥

कोषः, पुं स्त्री, (कुष्यन्ते आक्षयन्ते फलपुष्पोत्पादक-
मधुमयपरागादयो यस्मिन् । कुष् ग निष्कर्षे +
घञ्कर्त्तरि चेति अक्षिकरणे घञ् ।) कुष्ठजः ।

कुंङ्गि इति भाषा । खड्गपिधानम् । खाप इति
भाषा । (यथा, महाभारते । ४ । ४० । १३-१५ ।

“कस्यायं विपुलः खड्गो गये कोषे समर्पितः ।
हेमत्स्वरनाट्यो नैबन्धो भारसाधनः ॥

कस्य पाक्ष्मखे कोषे शयको हेमविग्रहः ।
प्रमात्यरूपसम्पन्नः पीत आकाशशस्त्रिभः ॥
कस्य हेममये कोषे सतमे पावकप्रभे ।

कोषः

निखिंशोऽयं गुहः पीतः शैलः परमनिर्घणः” ॥
अर्थसमूहः । (यथा, रघौ । ५ । १ ।

“तमन्धरे विश्वजिति क्षितीशं

निःशेषविशालितकोवजातम्” ॥)

दिश्यम् । (यथा, राजतरङ्गिण्यां । ५ । ३३५ ।

“ततो निक्षिप्य चरुं रत्नास्ते मेघचर्मणि ।

कोषं चक्रतुरन्योऽन्यं सख्यौ नृपदामरौ” ॥)

अखम् । कृताकृतं हेमकथम् । इत्यमरः । २ ।
६ । ६९ । अस्य विवरणं तालव्यान्ते द्रष्टव्यम् ।

पात्रम् । जातीकोषः । जावफल इति भाषा ।
(जातीपत्नी । जयिनी-अर्थे व्यवहारो । यथा,

गर्भचिन्तामणिरसे ।

“रुखं तानं तथा कौशं प्रत्वेकं कर्ममात्रकम् ।

जातोपकं तथा कोषं गोलुरश्च प्रतावरीम् ।

बलातिबलबोर्मूलं प्रवेकं तोलकं शुभम् ॥

वारिणा वटिका कार्या दिगुज्ञा फलमागतः ।

सन्निपातं निहन्त्यामु स्त्रीणाञ्चैव विशेषतः ॥

गर्भेणा ज्वरदाहश्च प्रदरं सूतिकाभयम्” ॥

इति वैद्यकभैषज्यधनन्तरिग्रन्थे स्त्रीरोगाधि-
कारे ॥ शब्दादिसंयङ्गः । इति मेदिनी । (यथा,

अमरकोषः ॥) भाषागारम् । पाणपात्रचक्रकः ।

योगिः । शिष्वा । इति हेमचन्द्रः ॥ पनसादिफल-

स्यान्तः । इति धरणी ॥ शब्दान्तरसंयोगे गोलक-

वाचकः । यथा सूत्रकोषः नेत्रकोष इत्यादि । इत्य-

मरटीकायां ज्ञामी । धनसंहतिः । इति जटाधरः ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ।

“कोषो बलक्षापहतं तत्रापि क्षापुते ततः” ॥)

तत्सङ्घयगुणाः ।

“कोषो महीपतेर्जीवो न तु प्राणाः कथञ्चन ।

अथ हि राजा भूपस्य न शरीरमिति स्थितिः ॥

धर्महेतोः सुखार्थाय भृत्यानां भरणाय च ।

आपदर्थञ्च संरक्ष्यः कोषः कोषवता सदा ॥

धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्तते ।

नाधनस्य भवेद्धर्मः कामश्चैव कथञ्चन ॥

अधर्मेनात्र धनं कुर्यात्तद्धनं रक्षते परैः ।

स्वयं पापस्य पात्रं स्यात् सिंघो हस्तिवधादिव ।

तादात्मिको मूलहरः कदर्यंस्त्रिविधोऽङ्गकः ।

उत्पन्नार्थव्ययकरो यो भविष्यद्गनाश्रया ॥

स तादात्मिक आस्थातः कस्यापि तस्य नायतिः ।

यः पित्राद्यर्जितं वित्तमन्यायेन तु भक्षयेत् ॥

स मूलहर आस्थातस्तदुद्वर्त्तोऽपि चाशुभः ।

स कदर्यस्तु भृत्यात्मपीडनैरर्थसङ्घयी ॥

तद्धनं राजदायादत्तकाराणां निधिर्भवेत् ।

भिद्या च राजकोषश्च लोकलोकान् वृद्धते ॥

अङ्गनश्च धनश्चैव लोकलोकान् वृद्धते ।

कोषस्य साधनोपायो मुख्यं राष्ट्रमिति स्मृतम् ॥

भृगुर्वैर्द्धते राष्ट्रं तद्वद्विर्द्धयत्सता ।

राष्ट्रोपायेन संरक्षा यामे यामे क्षीवित्वाः ॥

तेभ्यः क्षयितव्यार्था अर्थेभ्यः सर्वसम्पदः ।

शरीरकषयात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ॥

तथा नर्वैर्द्धते नर्वैर्द्धते नर्वैर्द्धते भृगुश्चतुर्थः ।

कोषपा

एकस्यां गुणहीनायां क्षमिमन्य च कारयेत्” ।
इति युक्तिकथनतः ॥३॥ (वेदान्तशास्त्रोक्तानु-
सूयादिभेदेन शरीरत्रयावच्छिन्नः अन्नमयः प्राण-
मयः मनोमयः विज्ञानमयः आनन्दमयश्च इत्येते
पञ्च कोषवदाद्यादकावादात्मनः कोषतथोच्यन्ते ।
यथा, पञ्चदश्यां ३ । १-११ ।

“गुहाहितं ब्रह्म यत्तत् पञ्चकोषविवेकतः ।
बोद्धुं शक्यं ततः कोषपञ्चकं प्रविविच्यते ॥
देहादभ्यन्तरः प्राणः प्राणादभ्यन्तरं मनः ।
ततः कर्ता ततो भोक्ता गुहा सेयं परम्परा ॥
पिण्डक्षान्नामनादीर्यान्नातोऽग्नेव वर्जते ।
देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राणबोद्धुं तदभावतः ॥
पूर्वजन्मन्यसत्वे तज्जन्म सम्पादयेत् कथम् ।
माविजन्मन्यसत्कर्म न मुञ्चतीति सञ्चितम् ॥
पूर्वा देहे वनं यच्छ्रमश्चायां यः प्रवर्तकः ।
वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्जनात् ॥
अहन्तां मनसा देहे गृह्णादौ च करोति यः ।
कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः ॥
जीना सुप्तौ वपुर्बोधे व्याघ्रादानखाद्यगा ।
चिच्छाकोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयश्चन्द्रभाक् ॥
कर्तृत्वकरावाभ्यां विज्ञितेयान्तरिन्द्रियम् ।
विज्ञानमनसी अन्तर्व्यवस्थिते परस्परम् ॥
काचिदन्तर्मुखा दृष्टिरानन्दप्रतिविम्बभाक् ।
पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण कीयते ॥
कादाचित्कालतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् ।
विम्बभूतो य आनन्द आत्माऽसौ सर्वदास्थितः ॥
ननु देहमुपपन्नस्य निद्रानन्दान्तवस्तुषु ।
मामुदात्मत्वमन्यन्त न कश्चिदनुभूयते” ॥)

कोषकाः, ण, (कोष एव । कोष + कार्थे कन् ।)
अयम् । अयङ्कोषः । इति शब्दरत्नावली ॥
कोषकारः, ण, (कोषं करोति स्वप्नप्रत्यगादिभिरा-
त्मानं ह्रादयति । कोष + कृ + “कर्मण्यण्” । ३ ।
२।१ । इति अण् ।) इच्छुः । इति शब्दरत्नावली ॥
इच्छुविशेषः । कुषारि इति भाषा । अस्य गुणाः ।
गुह्यत्वम् । श्रुतत्वम् । रक्तपित्तक्षयापहत्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ (कोषं खवेष्टनं समुखनिःकृत-
कालाह्वयतन्तुभिः करोतीति । कृ + अण् ।)
कीटविशेषः । गुटिपोका इति भाषा । तत्प-
र्यायः न तन्मकीटः २ । इति जटाधरः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ३२६ । २६ ।
“अलं परियहेष्येह दोषवान् हि परियहः ।
हमिहि कोषकारस्तु बध्यते स्वपरियहान्” ॥
कोषं अथः सह शब्दसंयोजनरूपप्रत्ययविशेषं
करोतीति ।) अभिधानकर्ता च । तात्पर्यमध्यो-
प्ययम् ॥

कोषचक्षुः, ण, (कोषः खड्गकोष इव चक्षुर्यस्य ।)
सारसपक्षी । इति शब्दमाणा ॥

कोषपानं, स्त्री, (परीक्षाविशेषार्थं कोषजनस्य प्रह-
तिचयजनस्य पानम् ।) तत्तदितिकर्तृत्वताकप्रह-
तिचयजनपानरूपपरीक्षाविशेषः । यथा,—

अथ कोषविधिः । नारदः ।

“पञ्चाङ्ग कोषवासस्य ज्ञातस्याङ्गपटस्य च ।

कोषपा

संक्षुब्धकायसनिभोः कोषपानं विधीयते ॥
इच्छतः अहं धानस्य देवब्राह्मणसन्निधौ ।
मद्यपस्त्रीसनिगि किरातान्तयैव च ॥
कोषः प्राज्ञेन दातव्यो ये च नास्तिकदृष्टयः ।
महापराधे निर्जन्मे कृतघ्ने स्त्रीवकुलिते ॥
नास्तिकब्राह्मणदोषेषु कोषपानं विवर्जयेत् ।
तमाह्वयाभिप्राशस्तु मण्डनाभ्यन्तरे स्थितम् ॥
आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रकृतित्रयम् ।
ऊर्ध्वं यस्य हि सप्ताहद्वैकतन्तु महद्भवेत् ॥
नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्” ॥
संक्षुब्धक आस्तिक इति मिताक्षरा ॥ महाप-
राधी महापातकी । निर्जन्मे वर्णाश्रमरहितः ।
कुलितः प्रतिक्रमजः । दासः कैवर्तः । मण्डना-
भ्यन्तरे गोमयकृतमण्डनाभ्यन्तरे । वैकृतं रोगादि ।
महद्भाष्यम् । तस्य देहिनामपरिहार्थत्वात् ।
तदाह कात्यायनः ।

“अथ देवविसम्पादे हिसप्ताहन्तु दापयेत् ।
अभियुक्तं प्रयत्नेन तदर्थं दण्डमेव च ॥
तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् ।
रोगोऽभिर्ज्ञातिमरणाख्यं दाप्यो दमश्च सः ॥
व्वरातिसारविस्फोटगुणास्त्रिपरिपीडनम् ।
नेत्ररक्तं गलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ॥
शिरोरोगमजगृह्य देविका व्याधयो नृणाम्” ॥
गलरोग इत्यत्र शूलरोग इति क्वचित् पाठः ।
हिसप्ताहन्तु महाभियोगमवविषयम् । महाभि-
योग्येतानीति प्रपुण्य चतुर्दशकादङ्ग इति याज्ञ-
वल्क्याभिधानात् । मिताक्षराप्येवम् । यत्तु
“चिराच्चात्सपराधाद्वा द्वादशाहान्तु हिसप्ताहान्तु” ॥
वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृतं स उदाहृतः” ॥
इति पितामहोक्तं तन्महाभियोगात् कृत्स्न-
व्यादव्याघोर्नं द्रव्यं त्रिधा विभज्य चिराच्चादि
पक्षत्रयव्यवस्थापनीयमिति मिताक्षरा ॥ तथा ।
“भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् ।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।
भास्वरस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न पाययेत् ॥
दुर्गायाः आपयेच्छूलमादित्यस्य च मण्डनम् ।
अथेवामपि देवानां आपयेदायुधानि च ॥
अथ, स्वल्पापराधे देवानां आपयित्वायुधोदकम् ।
पाय्यो विकारे चामुद्धो नियम्यः सुचिरमथा” ॥
इति कात्यायनोक्तविशेषाभ्यन्तरे देवस्नानो-
दकमिति विषयभेदः । रत्नाकारोऽप्येवम् । मण्डनं
व्योमेति अथवारदीपिका । तस्यां विष्णुः । उद्यान्
देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकप्रकृतिचयं पिबेत् ।
इदं मया न कृतमिति व्याहरन्वेवतामुख इति ।
यतदनुसारादेवान्यत्र प्रतिष्ठा प्रागुक्ता । तत्र क्रमः ।
प्राज्ञाको गोमयकृतमण्डनाभ्यन्तरे धर्मावाह-
नादिसर्वदेवतापूजां हवनान्तां निर्वर्त्य दक्षिणां
दत्त्वा समन्वक्तं प्रतिष्ठापयं शोध्य शिरसि नि-
धाय यथाविहितं देवं संपूज्य तत्स्नानोदकमानीय ।
“ततोय त्वं प्राणिनां प्राणः कष्टेराद्यन्तु निर्मितम् ।
मुञ्चेत् कारयं प्रोक्तं त्रयाणां देहिनास्तथा ॥

कोषात

अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षये” ॥
इत्याभ्यामभिमन्त्रा गोमयकृतमण्डनाभ्यन्तरे स्थितं
सोपवासं ज्ञातामवाससमादित्वाभिमुखं
सत्वेन मामभिरक्षस्व वसुधैवकुलेन शोभ्य पठिते-
नाभिमन्त्रितं प्रकृतिचयं जलं पाययेत् । ततो
यदि अवधिकानाभ्यन्तरे रोगपीडा न भवति
तदा शुद्ध इति । ततो दक्षिणा देया । इति
दिशतत्त्वम् ॥

कोषफलं, स्त्री, (कोषे फलमस्य ।) ककोषम् । तच्च
कर्पूरतुल्यगन्धद्रव्यविशेषः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः सारसुन्दरी च ॥

कोषफलः, ण, (कोषे फलमस्य ।) घोषकणता ।
इति जटाधरः ॥

कोषफला, स्त्री, (कोषफल + अनादित्वात् टाप् ।)
पीतघोषा । इति रत्नमाणा ॥ तात्पर्यमध्यापीयम् ॥
(घोषकशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कोषला, स्त्री, (कुश + लबादित्वात् कलप्रत्ययः बाङ्-
लकाद् गुणः एवोदराद् वकारादेशः) अयोध्या ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (सा च सरयूतटस्था-
राजधानी । यथा, मार्कण्डेये । ८ । २७६ ।

“मच्छोकमन्नमनसः कौबलानगरे जनाः ।
तिष्ठन्ति तानपोद्वाद्य कथं यास्यान्महं दिवम्” ॥
परन्तु कोषलदेशो द्विविधः प्राचोत्तरभेदेन ।
तत्रायोध्यायुक्तदेशस्योत्तरकोषलत्वम् । यथा,
रघुवंशे । ६ । १ ।

“पितुरनन्तरमुत्तरकोषलान्
समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः ।
दशरथः प्रशशास महारथो
यमवतामवताञ्च धुरि स्थितः” ॥

प्राच्यकोषलान् राममातामहस्य । तस्य राजा अभि-
जनो वा व्यञ्ज बज्रवृत्तस्य लुक् । तद्देशवासिनि ।
यथा, महाभारते । २ । ३१ । १२ ।

“स विजित्य दुराधर्षं भीष्मकं मात्रिनन्दनः ।
कोषलाधिपतिश्चैव तथा वेण्वाष्टाधिपम् ।
कान्तारकाञ्च समरे तथा प्राक्कोषलान् नृपान्” ॥

कोषलद्विः, स्त्री, (कोषस्य अयङ्कोषस्य द्विः) ।
कुरखः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कोषस्य द्वि-
रिति विग्रहे अर्थसचयद्विः) ॥

कोषशायिका, स्त्री, (कोषे पिधानमध्ये शेते तिष्ठ-
तीत्यर्थः । कोष + शी + कर्त्तरि ण्वुल् ततश्चाप्
अत इत्यम् ।) कुरिका । इति जटाधरः ॥

कोषातकः, ण, (कोषाकारं अतति प्राप्नोतीति ।
कोष + अत + क्त्वा ।) केशः । इति जटाधरः ॥
(कोषं गच्छति प्राप्नोति ज्ञानानामाकारत्वात् ।
वेदकठशाखाविशेषः) ॥

कोषातकी, स्त्री, (कोषातक + गौरादित्वात् स्त्री) ।
घोषाजता । अस्याः फलगुणः । कपाशीनाश्रि-
त्वम् ॥ पक्षफलगुणः । आमाशयमुज्ज्वलितम् ॥
इति राजवल्लभः ॥ (इयमेव कश्चित् राजपूजां
कोषातकीति च ख्याता । यथा, भावप्रकाशे ।

“आमार्गवः पीतपुष्पा नाभिनी कृतवेषणा ।
राजकोषातकी चेति तथोक्ता राजिमन्त्रणा ॥

कोष्ठः

राजकोषातकी श्रिता मधुरा कषवातका ।
पित्तग्री दीपनी श्वासज्वरकासक्षमिप्रयुक्”
अस्या खवहारी यत्र तद्वयथा,—

“कोषातकीणां खरखेन नखं
तुम्ब्राकु वा पिप्पलिसंयुतेन ।
तिलेन वारिष्ठभवेन कुर्वा-
हचोपकुल्ये सह माक्षिकेण” ॥

इति वैद्यकचक्रपादिसंयुक्ते मणगव्याधधिकारे ॥
ज्योत्स्निका । मित्रा इति भाषा । ज्योत्स्नावती
राशिः । इत्यमरभरतौ । तान्त्रिकमध्यापीयम् ।
कोषार्थं, स्त्री, (कोषे आत्मफणमिव ।) फणविशेषः ।
केसोका इति भाषा । अस्य गुणाः । कफवायुना-
शित्वम् । अग्निदीपनत्वम् । मज्जवृद्धताकारित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ (कश्चित् पुंलिङ्गोऽपि वृष्यते ।
यथा, भावप्रकाशे ।
“कोषाब्जः कुष्ठशोषाक्षपित्तत्रयकफापहः ।
तत्प्राग् ग्रहि वातघ्नमक्षोष्णं गुणं पित्तलम् ।
प्रक्षन्तु दीपनं रक्तं लघुं कफवातहृत्” ॥)
तान्त्रिकमध्यापीयम् ॥

कोषी, स्त्री, (कु + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
पादुका । इति शब्दरत्नावली । मुक्ता । इति
तान्त्रिकान्ते हेमचन्द्रः । शस्त्रे मृग इति भाषा ।
कोषी, [न] पुं, (कोषोऽस्य इति इनिः ।) आत्म-
हन्तः । इति शब्दभाषा ॥

कोष्ठः, पुं, (कु + ग निष्कर्षे + “उचिकुविगतिभ्यस्त्यन्” ।
उया । २ । ४ । इति थन् ।) कुष्ठलः । (यथा,
महाभारते । २ । ५ । ६८ ।

“कश्चित् कोषश्च कोष्ठश्च वाहनं हारमायुधम् ।
आयश्च कृतकस्यायैस्त्व भक्तैरनुष्ठितः” ॥)
मृहमध्यम् । (यथा, भागवते । ६ । १० । १७ ।
“वा वानरेन्द्रबलवद्विहारकोष्ठ-
भीहारयोऽरुसदोभक्तभोविटङ्गा ॥
कुक्षिमध्यम् । यथा, वैद्यके ।

“स्थानान्नामाभिपन्नानां मूत्रस्य रधिरस्य च ।
हृदयकाः फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते” ॥
“कोष्ठः पुनरुच्यते महाश्रोतः शरीरमध्यं महा-
निम्नमामपक्वाश्रयश्चेति पर्यायशब्दैस्तन्मे सरोग-
मार्गं आभ्यन्तरः” ॥ “वीर्यपञ्चयथुगुह्यार्थो विद्र-
ध्यादयः कोष्ठमार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने ११ अध्याये । कोष्ठाङ्गानि
यथा,—

“सप्तधाधाराः रक्तस्यास्य क्रमात् परे ।
कफामपित्तपक्वानां वायोर्भूत्रस्य च स्मृताः ॥
गर्भाश्रयोऽष्टमः स्त्रीणां पित्तपक्वाश्रयान्तरः ।
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं शोमफुल्लभम्” ॥
इति च वामटे शरीरस्थाने १ चः । पक्षरश्च
कोष्ठाङ्गानि तद्यथा, “नाभिश्च हृदयश्च शोम च
यज्ञश्च शीघ्राश्च वृक्काश्च वस्तिश्च पुरीवाधार-
श्चामाश्रयश्चेति पक्वाश्रयश्चोत्तरगद्वाधरगुह्यश्च
कुम्भान्त्रश्च शूनान्त्रश्च वपावहनश्चेति” । इति च
चरके शरीरस्थाने ७ अध्याये ।
उदरम् । यथा, भागवते । ६ । १८ । ५३ ।

कोष्ठिकः

“पतिं भार्योपतिष्ठेत ध्यायेत् कोष्ठगतञ्च तम्” ।
नाभेरपरिस्थितमधिपूरपद्मम् । यथा, तत्रैव
४ । २३ । १४ ।

“संपीथ पायुं पाणिर्भ्यां वायुमुत्सारयन् शनैः ।
नाभ्यां कोष्ठेऽवस्थाप्य हृदुरःकण्ठशोर्वाचि” ॥
प्राकारः । यथा, भागवते । ४ । २८ । ५६ ।
“पञ्चारामं नवद्वारमेकपात्रं त्रिकोष्ठकम् ।
षट्कुलं पञ्चविषयं पञ्चपृष्ठति स्त्रीधवम्” ॥
अत्र टीकापूर्वीं त्रिकोष्ठकं त्रिप्राकारमित्याह ।
तन्मोक्तमन्मदीक्षाप्रकरणे अथवादिचक्रचतुः-
पार्श्वस्थितरेखाचतुष्कयुतस्थानभेदः ।) आत्मोये
त्रि । इति मेदिनी ॥

कोष्ठां, स्त्री, (कु ईषत् ङष्ठाम् । कोः कादेशः ।)
ईषदुष्ठां । तत्पर्यायः । कपोष्ठां २ मन्दोष्ठां ३
कदुष्ठां ४ । तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । २५ ।
(यथा, रघौ । १ । ८४ ।

“सुवं कोष्ठेन कुष्ठोऽपि मेथेनावभृथादपि ।
प्रख्येयान्निवर्धन्ती वत्सालोक्तप्रवर्तिना” ॥)

कोष्ठलः, पुं, (कोष्ठयति विस्त्रापयतीति । कुष्ठल-
विस्त्रापने + बाङ्लकात् कलच् । एषोदरात्
गुणः ।) मद्यभेदः । इति हेमचन्द्रः ।

(अस्य गुणा यथा,—
“त्रिदोषो मेघदृष्टश्च कोष्ठलो वदनप्रियः” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये । * ॥ कौ-
टिह्यां पार्थिवकोलाहलेन सह हनति स्पृष्टते
एषोदरात् श्रोत्रं ।) वाद्यभेदः । नाद्यशास्त्रप्रवक्ता
मुनिविशेषः । इति मेदिनी । (अयमेव सर्पसमे-
सदस्य आसीत् । यथा, महाभारते । १ । ५३ । ६ ।
“कोष्ठलो देवशर्माश्च मौड्यल्यः समसौरभः” ॥)

कौष्ठयं, स्त्री, (कुत्सितं अज्ञानजन्यं कृत्यं कार्यम् ।
तस्मात् भवमित्यर्थः ।) अमुतापः । (सार्थे अण् ।)
अयुक्तकरणम् । इति मेदिनी ॥

कौकुटिकः, पुं, (कुक्कुटवद्भेगेन विहरति । यद्वा,
कुक्कुटौ मायां कापस्यादिकं वा पादविश्लेषस्थानञ्च
पश्यति इति । “संज्ञायां लणाटकुक्कुटौ पश्यति” ।
४ । ४ । ४६ । इति ठक् ।) दाम्भिकः । अदूरे-
रितेक्ष्यः । कौटादिवधभोत्या संयतचक्षुः पाद-
निक्षेपदेशदर्शी भिक्षुः । इत्यमरभरतौ । अदूर-
दर्शनश्रीकः । इति सारसुन्दरी ॥

कौकुटिकन्दनः, पुं, (कुक्कुटस्य वक्रिस्तुकिङ्कस्यायं
इति इण् कौकुटिः । कौकुटिरिव कन्दनः कपालो
यस्य । अस्याभिस्तुकिङ्कवत् चक्षुष्मात्वात् भोगादौ
च स्तुकिङ्कवत् चाकस्मिन्नात्मात्मात्वम् ।) सर्प-
विशेषः । वोडासाप इति भाषा । तत्पर्यायः ।
माखण्डप्यः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौटोयकः, पुं, (कुटौ कोषे तिष्ठति इति ठक् ।)
खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥

कौडः, पुं, (कोड् + खार्थे अण् ।) देशविशेषः । इति
शब्दरत्नावली । कोकय इति ख्यातः ॥

कौडिकः, पुं, (कौड्य + खार्थे अण् ।) ततः एषोदरा-
दित्वात् इकारः ।) कौड्यदेशः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

कौटुम्बिकः

कौचः, पुं, (कुच एव सार्थे अण् । एषोदरात् रकोपः ।)
कौचपर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौञ्जायनः, पुं, (कुञ्जस्य पुमपत्यम् । “गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च
पञ्” । ४ । १ । ६८ । इति पञ् ।) कुञ्जस्य
पुत्रादिः । इति । आकरवम् ॥

कौञ्जायनी, स्त्री, (कुञ्जस्यापत्यं स्त्री । “गोत्रे कुञ्जा-
दिभ्यश्च पञ्” । ४ । १ । ६८ । इति पञ् ।) ततः स्त्रियां
ङीष् ।) मास्यणी । इति जटाधरः । कुञ्जस्य स्त्राय-
त्वम् । इति मुग्धबोधम् ॥

कौञ्जायन्यः, पुं, (“गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च पञ्” । ४ । १ ।
६८ । इति पञ् ।) ततः सार्थे ञ् प्रत्ययः ।) कुञ्जस्य
पुमपत्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥

कौटः, पुं, (कुटे गिरौ भवः । “तत्र भवः” । ४ ।
३ । ५३ । इत्यङ् ।) कुटजवृक्षः । इति भाव-
प्रकाशः । (अस्य गुणादयः कुटजशब्दे दर्शनीयाः ।
कूटे मायायां भवः अण् । कपटसाक्षी । कूष्ठां
वशीकृतमायायां भव इत्यङ् । स्वाधीनतन्त्रः ।
इति व्युत्पत्तिभ्योऽर्थः ।)

कौटिकः, चि, (कूटमेव इति सार्थे कण् । कूटकं
भासं पश्यमस्य इति ठक् ।) मांसिकः । मांस-
विक्रेता । इति शब्दरत्नावली ॥

कौटजः, पुं, (कूटमेव कौटं सार्थे अण् ।) तत्र जायते
इति । “अन्येभ्योऽपीति” । जनेङ् ।) कुटजवृक्षः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । (अस्य गुणादयः
कुटजशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कौटतक्षः, पुं, (कौटः स्वाधीनः स चासौ तक्षाचेति
कर्मधारयः । “ग्रामकौटाभ्याश्च तक्ष्णः” । ५ । ४
६५ । इति टप् ।) स्वकर्मजीवी स्वयद्विख्यो-
ऽनधीनतक्षा । इत्यमरः । २ । १० । ६ । स्वाधीन
कुतर इति भाषा ॥

कौटल्यः, पुं, (कुटः घटः तं लान्ति कुटलाः कुल-
धान्याः तेषामपत्यं कौटल्यः । गमादियञ् ।)
वात्सायनमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कौटसाक्षी, [न] पुं, कूटमेव कौटं सार्थे अण् ।
तादृशः साक्षी ।) मिथ्यासाक्षी इति मितान्तरा ॥

कौटिकः, चि, (कूटेन मृगादिवन्मन्यन्नेव चरति ।
“चरति” । ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) मांस-
विक्रेता । कषाह इति भाषा । तत्पर्यायः । वैत-
सिकः २ मांसिकः ३ । इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥

कौटिलिकः, पुं, (कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः
कर्मभारनिर्मितलोहास्त्रविशेषश्च । तथा हरति
मृगान् अकारान् वा । “अण् कुटिलिकायाः” ।
४ । ४ । १८ । इत्यङ् ।) व्याधः । कौडकारः । इति
केचित् ॥

कौटिल्यः, स्त्री, (कुटिलस्य भावः इति खण् ।
चायकमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ।) कुटिलता ।
यथा । “कौटिल्यं कश्चनियचे करचरणाधरतसेव
रागस्ते । काठित्यं कुचयुगले तरकत्वं मयनयो-
र्वसति” । इति काव्यप्रकाशः ॥

कौटुम्बिकः, पुं, (कुटुम्बे कुटुम्बभरणे प्रयुक्तः आत्त
आसक्तो वा । कुटुम्ब + ठक् ।) कुटुम्बी । कुटुम्ब-
विशेषः । कुटुम्बोऽस्यास्त्रीत्यर्थे शिवाप्रत्ययः । इति

कौदाजी

सुगन्धोद्यमतम् । (यथा, श्रीमद्भागवते । ५ । १३ । ८ ।)

“पदे पदेऽध्वनरवज्जिनाहृतः

कौटुम्बिकः क्षुधति वै जगद्य” ॥)

कौटुम्बिकं, चि, (कुटुम्बस्य बाधः । “तस्य बाधः” । ५ । १ । ४५ । इति ठक् ।) कुटुम्बपरिमितबीजवपन-योग्यक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

कौटुम्बः, पुं, (कुटुम्बस्त्रिधातुकां शरीरं श्रवो वा तं भक्षयितुं प्रीणयत्यम् । इत्यम् ।) राजसः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ । (यथा, महाभारते । १ । १०१ । १४ ।)

“न कौटुम्बाः प्रद्विज्यो वा न च देवाङ्गनसजः” ॥

वासुकिवंशोद्भवः सर्पविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५० । ५ ।

“पिप्पलः कौटुम्बकः काकवेगः प्रकाशनः ।

हिरण्यवाङ्गः शरवः कच्छकः काकदण्डकः ।

एते वासुकिना नागाः प्रविष्टा ह्यवाहने” ॥)

कौटुम्बदन्तः, पुं, (कौटुम्बस्य दन्ता इव दन्ता अस्य ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

कौटुम्बः, पुं, (कुटुम्बस्य खनामस्यातमुनिविशेषस्य गोत्रापत्यं इति । गर्गादित्वात् यच् ।) कुटुम्ब-मुनिपुत्रः । तत्पर्यायः । विष्णुसूक्तः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

कौतुकं, कौ, (कुतुक + प्रधादित्वात् स्वार्थे ञच् ।) कुतुकस्य भावः इति युवादित्वात् ञच् वा ।) कुतुहलम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३९ । (यथा, राजतरङ्गिणी । ५ । ३६४ ।)

“जगतः कौतुकोद्गीर्वां समां चित्रार्पितामिव” ॥

अभिजायः । (यथा, कथासरित्सागरे ।

“पश्यन्महात्मं नृपं तस्या कप्ताकौतुकयोर्दृष्टि ।

अभूदन्त्योन्मत्समर्हो रचयन्महां गतागतम्” ॥)

उत्सवः । (यथा, भागवते । ४ । ३ । १३ ।)

“कथं सुतायाः पित्रोर्हृदकौतुकं

निश्रम्य देहः सुरवर्ग्यः नेकते” ॥)

कम्पः । हर्षः । (यथा, भागवते । १ । १० । २५ ।

“इत्यथ भूर्भगवता न्यासितोदमरा सती ।

श्रीमद्भिरुक्तदन्तासैः सम्भूतः क्षतकौतुका” ॥)

परस्परयातमङ्गलम् । विवाहसूचकम् । (यथा, कुमारः । ७ । २ ।)

“वैवाहिकैः कौतुकसंविधानै-

र्यहे महे अयमुरन्ध्रीवर्गम्” ॥)

गीतादिभोगः । इति मेदिनी । गीतादिः । भोग-कावः । इति हेमचन्द्रः ।

कौतूहलं, कौ, (कुतूहलस्य भावः कम्पः वा युवादित्वात् ञच् । यथा, कुतूहलमेव इति प्रजापत्यम् ।) कुतूहलम् । अपूर्णवस्तुदृष्ट्याद्यतिशयः । इत्यमरः । १ । ८ । ३९ । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । १ । “भवद्भिरिदमाख्यातं यथाप्रमत्तमुक्तमात् ।

महत् कौतूहलं मेऽस्मि हरिश्चन्द्रकथां प्रति” ॥)

कौदाजीकः, पुं, (कुं भूमिं दारयतीति । कुदारः । तेन व्याचरतीति ईकन् रजथो दैत्यात् रज्जु कालम् ।) कुदाजीकः ततः स्वार्थे ञच् ।) वज्रसङ्घात-विशेषः । स तु रज्ज्वां तीव्राप्यातः ।

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ।

कौद्रविकं, कौ, (कौद्रवं तत् निमित्तमस्य इति ठक् ।) कौद्रवजनवयम् । इति राजनिर्घण्टः ।

कौद्रवीणं, चि, (कुत्तितं यथा तथा ब्रवति इति । एवोदरात् सिद्धे कौद्रवं कुत्तितधान्यभेदः तस्य भवनं उत्पत्तिस्थानं । “धान्यानां भवने क्षेत्रे खण्” ।

५ । २ । १ । इति खण् ।) कौद्रवधान्योद्भवयोग्यक्षेत्रम् ।

इत्यमरः । २ । ६ । ८ । कोदोर क्षेत इति भाषा ।

कौन्तिकः, पुं, (कुन्तास्त्रेण प्रासेन युध्यते । कुन्ताः प्रासः प्रहरणमस्येति वा । ठक् ।) प्रासिकः । प्रासाक्षधारी योद्धा । इत्यमरः । २ । ८ । ७० ।

कौन्ती, स्त्री, (कुन्तिषु देशविशेषेषु भवा । “तत्रभवः” । ४ । ३ । ५३ । इति ञच् । ततो ङीष् ।) रेणुका-नामगन्धर्व्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ।

(अस्याः पर्यायाः यथा,—

“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिणा द्विजा ।

भस्मगन्वा पाण्डुपुत्री कृता कौन्ती हरेणुका” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।

पर्यायान्तरञ्च यथा,—

“हरेणु रेणुका कौन्ती प्राञ्जली हेमगन्धिनी” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् । गुणाध्यास्या रेणुका-शब्दे नोद्धृताः ।)

कौन्तेयः, पुं, (कुन्त्या अपत्यं इति ठक् ।) कुन्तीपुत्रः । स तु युधिष्ठिरादिः । इति महाभारतम् ।

(यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ३ ।

“मा क्षौधं गच्छ कौन्तेय । नैतत्स्वय्युपपद्यते” ॥)

अर्जुनहृत् । इति राजनिर्घण्टः ।

कौपं, कौ, (कूपे भवं कूपस्येदं वा इत्यम् ।) कूपोद-कम् । अस्य गुणाः यथा,—

“कौपं प्रथो यदि खादु त्रिदोषघ्नं हिमं जघु ।

तत्क्षारं कपवातघ्नं दीपनं पित्तघ्नं परम्” ॥

इति भावप्रकाशः । (सुश्रुतोक्ता गुणा यथा,—

“सत्क्षारं पित्तघ्नं कौपं क्षेष्णघ्नं दीपनं जघु” ॥

कौपसलिलसेवने कालनिर्द्देशः । यथा, तथैव ।

“वसन्ते कौपं प्राञ्जवर्णं वा यीशेक्षेवम्” ॥)

कौपीनं, कौ, (कूपपतनमर्हतीति । “प्राचीनकौपीने षष्ठ्या कार्ययोः” । ५ । २ । २० । इति साधुः ।)

पापम् । तत्साधनत्वात् तद्वद्गोप्यत्वात् पुत्रवजि-कृमपि । तत्सम्बन्धात् तदाह्वानमपि । इति सि-

द्धान्तकौमुदी । अकार्यम् । गुण्यदेशः । इत्यमरः ।

चीरम् । इति मेदिनी । तत्तु मेखनावज्रपरिधेय-

वस्त्रखण्डम् । कपिनी इति भाषा । तत्पर्यायः ।

कच्छा २ कच्छटिका ३ कच्छा ४ घटी ५ । इति

त्रिकाण्डशेषः । (यथा, भागवते । ७ । १३ । २ ।

“विभ्रयाद् यद्यसौ वासः कौपीनाह्वानं परम्” ॥)

कौपोदकी, स्त्री, (कौमोदकी इति एवोदरादित्वात् मन्थ पालम् ।) कौमोदकी । इति भरतो हिरण्य-कोषः ।

कौमारं, कौ, (कुमारस्य कर्म भावो वा । वयोवचन-त्वादङ् ।) कुमारावस्था ।

(“जातः कुं पृथिवीं पश्यन् मारयेत् तत्कुमारकः ।

इति प्रमाद्यतो विद्धि कौमारं प्राग्भाष्यतः” ॥)

कौमुदी

इत्युक्तावधिके “कौमारं पञ्चमावधि” । इत्यने वयोव्याप्तेः । सा तु जन्मपञ्चमवयवपर्यायता ।

इत्यर्थः ॥) तन्ममते बोद्धव्यवयवपर्यायता । (यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । १९ ।

“देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धिरक्षत न मुञ्चति” ॥

पुं, कुमारस्य सनत्कुमारस्य इदं ञच् षष्ठिभेदः ।

यथा, “कौमार आर्वाः प्राणापनौ मानव इत्यादि सर्गनामानि” । इति श्रीधरः । तथा च भाग-वते । १ । ३ । ६ ।

“स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाकृतः ।

चक्षार दुस्तरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमख्यतम्” ॥)

तद्वति पुं, स्त्री । इति शब्दभाषा । अपूर्णपतिं

कुमारीं पतिरूपपन्नः “कौमारापूर्ववचने । ४ ।

२ । १३ । इति द्वितीयांतादुपयमनकसंख्यप्रत्य-येन साधुः । अपूर्णपतिः कुमारीपतिः । इति

सिद्धान्तकौमुदी ।)

कौमारी, स्त्री, मातृकाविशेषः । सा तु कार्तिकेय-शक्तिः । इति शब्दभाषा । यथा,—

“कौमारी शक्तिरुक्ता च मयूरवरवाहना ।

योद्धुमन्वायथौ दैवान्मन्त्रिका गुह्यकपित्री” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये । ८२ । १६ ।

(अपूर्णपतिः कुमारी पतिसुपपन्ना । “कौमारा-

पूर्ववचने” । ४ । २ । १३ । इति स्वार्थे ञच्

प्रत्ययेन साधुः ततो ङीष् । अपूर्णभाष्यकुमार-

पत्नी । यथा, मट्टौ । ७ । ६० ।

“उपलब्धमप्यपन्नः कौमारीं पतताम्बर” ॥

पञ्चमवर्षीया बालिका । कौमारी अवस्था । यथा,

भागवते । ३ । २ । २८ ।

“कौमारीं दर्शयन्नेष्टां प्रेक्षणीयो व्रजौकसाम्” ॥)

वाराहीकण्डः । इति राजनिर्घण्टः ।

कौमुदः, पुं, (कौ पृथिव्यां मोदन्ते जना यस्मिन् । मुद् + कः । सप्तम्या ञलुक् ।) कार्तिकमासः ।

इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, महाभारते ।

“एतैरन्यैश्च राजेन्द्रैः पुरा मार्गं न भक्षितम् ।

शारदं कौमुदं मासं ततस्ते खर्गमाप्नुयुः ।

कौमुदन्तु विशेषेण मृत्तपलां गराक्षिपः ।

वर्णयेत् सर्वमांसानि धर्मो ह्यत्र विधीयते” ॥)

कौमुदिका, स्त्री, (कौमुदी + संज्ञायां कन् ततो ऋः टाप् च ।) उमासखीविशेषः । इति शब्द-भाषा । (स्वार्थे कन् ऋः टाप् च । ज्योत्स्ना ।

चि, चतुरर्थ्यां कुमुदादित्वात् ठक् । कौमुदिकाः ।

कुमुदास्याप्यन्तसमिद्धादेशविशेषः ॥)

कौमुदी, स्त्री, (कुमुदस्य इयं प्रकाशकत्वात् “तस्येदं” । ४ । ३ । १२० । इत्यङ् ततो ङीष् ।) ज्योत्स्ना ।

इत्यमरः । १ । ३ । १६ । (यथा, कुमारः । ४ । ३३ ।

“शशिका सह याति कौमुदी ।

सह मेघेन तद्विजयीयते ।

प्रमदाः पतिवर्गमा इति

प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि” ॥)

उत्सवः । इति धरणी । (यथा, महाभारते १३

वर्गम् ।

कौरव्यः

“अज्ञानकौमुदीष्वैव चक्रतुः सार्वकालिकीम्” ।
 कौमुदीस्य कार्तिकमासस्य इयं “तस्येदम्” । ४
 १।१२०। इति षण् । ततो डीप् । यदुक्तम् ।
 “कुशब्देन मही ज्ञेया मुद हर्षे ततो इयम् ।
 धातुर्हर्षिर्नमैषैव तेन वा कौमुदी स्रुता” ॥
 कार्तिकोत्सवः । स तु कार्तिकीपूर्णिमायां कर्त्तव्यः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । कार्तिकीपूर्णिमा ॥
 आश्विनीपूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली । (यथा,—
 “आश्विने पौर्णमास्यास्तु चरेज्जागरणं निश्चि ।
 कौमुदी वा समाख्याता कार्या लोकाविभूतये” ।
 दीपोत्सवतिथिः । यथा, रघुप्रभृतिटीकाक-
 ष्णहिनाथधृतमविश्वोत्तरवचनम् ।
 “कौमोदस्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी स्रुता” ।
 कुमुदान्वेव कौमुदी । सुदी वा सालुक् इति भाषा ॥
 कौमुदीचारः, पुं स्त्री, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः चारः
 प्राशस्त्यमत्र समये ।) कौजागरपूर्णिमा । इति
 त्रिकाण्डशेषः ।
 कौमुदीपतिः, पुं, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः पतिः ।)
 चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ।
 कौमुदीदृष्टः, पुं, (कौमुद्याः इव प्रकाशिकायाः
 दीपशिक्षाया दृष्ट इवाधारः ।) दीपदृष्टः ।
 इति शारदाणी । दीपगाढा पिण्डसुज इत्यादि
 भाषा ।
 कौमोदकी, स्त्री, (कोः पृथिव्याः पालकत्वात् मो-
 दकः । कुमोदको विष्णुः । तस्येयं इत्यञ् ततो
 डीप् ।) विष्णुगदा । इत्यमरः । १।१।२० ।
 (यथा, भागवते । ८।४।१६ ।
 “कीकसं कौस्तुभं मालां गर्दा कौमोदकीं मम” ॥)
 कौमोदी, स्त्री, (कुं पृथ्वीं मोदयति नन्दयतीति ।
 कुमोदः विष्णुः तस्येयं इति षण् ततो डीप् ।)
 विष्णुगदा । इति शब्दरत्नावली ॥
 कौरवः, पुं स्त्री, (कुरोरपत्यमिति षण् । कुरोरयं
 इति कञ्छादित्वाङ् वा । कुरराजसन्ततिः ।
 इति महाभारतम् ॥ (यथा, महाभारते । १।
 दुपदशासने १२६।१६ ।
 “तमुद्यतं रथेनैकमाशुकारिणमाहवे ।
 अनेकमिव सन्नासाग्नेनिरे तत्र कौरवाः” ॥
 कुवसन्मन्दिदेशः । यथा, मेघदूते । ५० ।
 “क्षेत्रं क्षलप्रधनपियुनं कौरवं तद्भजेथाः” ॥
 स्त्रियां डीप् कौरवी कुवसन्मन्दिनीत्यर्थः । यथा,
 महाभारते । १।१३०१।१५ ।
 “दुपदः कौरवान् वृद्धा प्राधावत समन्ततः ।
 शरजालेन महता मोहयन् कौरवीं चमूम्” ॥
 कौरव्यः, पुं, (कुरोरपत्यम् । “कुर्वादिभ्यो ण्यः” । ४।
 १।१५१ । इति ण्यः ।) कौरवः ।
 (यथा, महाभारते । ३।२३२।५५ ।
 “अग्निशायी निश्रयाश्च सहायाः क्षुत्पिपासयोः ।
 आराधयन्त्याः कौरवास्तुल्या रात्रिरहस्य मे” ॥
 कौरव्याः ब्राह्मणाः कुवसन्मन्दिनो ब्राह्मणा
 इत्यर्थः । क्षलिये तु । “कुर्वादिभ्यो ण्यः” । ४।
 १।१०२ । इति ण्ये कृते तत्राजस्य बज्रं तेने-
 .वाक्षिणामिति बज्रत्वे लुकि कुरव इति बोध्यम् ॥

कौलवः

नागविशेषः । यथा, महाभारते । १।३५।१२-१४ ।
 “कौरव्यो हतराद्रश्च शङ्खपिण्डश्च वीर्यवान् ।
 विरजाश्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्यवान्” ॥
 कौल्यः, पुं, हस्त्रिकराशिः । यथा, दीपिकायाम् ।
 “क्रियतावरिजिसमकुशोरलेयपाथेययकौर्पाख्याः ।
 तौलिक आकोकेरो हृद्रोगस्थान्यभं चेत्यम्” ॥
 कौलः, त्रि, (कुले सत्कुले भव इत्यञ् ।) सत्कुलोद्भवः ।
 तत्पर्यायः । आन्वयिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 (कुले कुलाचारे रतः कुलं कुलतत्त्वं वेत्ति वा
 इत्यञ् ।) दिव्यवीरपशुभावप्रयान्तर्गतदिव्यभाव-
 रतः । स तु ब्रह्मज्ञानी । तद्वयथा,—
 “दिव्यभावगतः कौलः सर्वत्र समदर्शनः” ॥
 इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥
 “पद्मोर्वक्त्राक्षमन्त्रः पशुरेव न संशयः ।
 वीराक्षमभुज्वर्गः कौलाश्च ब्रह्मविद्भवेत्” ॥ इति
 महानीलतन्त्रम् ॥ (कुलमधिष्ठित्य कृतो यज्ञः ।
 कुलाचारतत्त्वविधिप्रतिभेधोपदेशसाध्यसाधन-
 व्यापारविशिष्टकुलोपनिषदादिग्रन्थविशेषः ॥) ।
 कौलकेयः, त्रि, (कुले सत्कुले भव इति ङक् कुक् च ।)
 सत्कुलोद्भवः । (कुलटायाः अपत्यं इति ङक् ।
 पृषोदरात् ततः कश्च ।) असतीपत्ने, पुं । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 कौलटिनेयः, पुं स्त्री, (कुलटाया अपत्यं । “कुलटाया-
 वा” । ४।१।२२७ । इति । इनङ् । स्त्रीभ्यो
 ङक् ।) असतीपत्नेयः । तत्पर्यायः । कौलटेयः २ ।
 इत्यमरः ॥ कौलटेयः ३ । इति तट्टीकासाग-
 सन्दरी । २।६।२७ । सती या भिक्षार्थं कुलानि
 गृह्णाणि षटति न तु जारार्थं सापि कुलटा
 तत्पत्नोऽपि ॥
 कौलटेयः, पुं, स्त्री, (कुलटायाः असत्याः अपत्यं इति
 ङक् ।) कौलटिनेयः । असतीपत्नेयः । इत्यमरः ।
 २।६।२६ ॥ (कुलानि गृह्णाणि भिक्षार्थं षटति या
 सती सापि कुलटा । तस्या अपत्येऽपि इति
 कश्चित् । स्त्रियां डीप् कौलटेयी ॥)
 कौलटेयः, पुं स्त्री, (कुलानि गृह्णाणि व्यभिचारार्थं
 षटति सा कुलटा । तस्याः असत्याः अपत्यम् ।
 “लुप्राभ्यो वा” । ४।१।१३१ । इति ङक् ।)
 असतीपत्नेयः । इत्यमरः । २।६।२६ ॥ कौलटिनेयः ।
 इति सारसन्दरी । (कुलानि गृह्णाणि भिक्षार्थं
 षटति या सती सापि कुलटा तस्या अपत्येऽपि ।
 इति कश्चित् । स्त्रियां डीप् कौलटेयी ॥)
 कौलट्यीनं त्रि, (कुलट्यस्य कुलट्याख्यकुलायविशेषस्य
 भवनं क्षेत्रं वा इति । “धान्यानां भवने क्षेत्रे
 खन्” । ५।२१ । इति । खन् ।) कुलट्यकुला-
 योद्भवक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 कौलवः, पुं, ववाद्येकादशान्तर्गततीयकरणम् ।
 तत्र जातस्य फलं यथा,—
 “वाग्मी विनीतो नितरां स्वतन्त्रः
 प्रागल्भ्ययुक्तो मनुजो महौजाः ।
 सुसम्मतः स्याद्विदुषां कृतज्ञ-
 खेत् कौलवाख्यं करणं प्रसूतौ” ॥
 इति कोट्टीप्रदीपः ॥

कौवेरं

कौलिकः, पुं, (कुलं सूत्रादिकं वयति वस्त्रत्वेनावरणा-
 दिकं व्यापादयतीति । ङक् ।) तन्त्रवायः । इति
 शब्दमाला ॥ (कु कुत्सितं गहन्याचारं ज्ञातीति ।
 कुलः दुःशीलः ततः स्त्रार्थे ङक् ।) पाषण्डः । इति
 त्रिकाण्डशेषः । (कुलादागतमिति ङक् ।) कुलपर-
 म्परायाते, त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
 “वर्जयेत् कौलिकाचारं मित्रं प्राप्ततरो नरः” ॥
 कुले कुलागमे कुलतन्त्रे शिवोक्तशास्त्रे इति यावत्
 सिद्धः इति ङक् । कुलतन्त्रज्ञः ॥ कौलं कुलधर्मं
 प्रवर्त्तयति तत्त्वज्ञानं शिष्यपरम्परोपदेशेन विस्तार-
 यति इति ङक् । कुलधर्मप्रवर्त्तकः शिवः ॥ कुलं
 कुलाचारः प्रयोजनमस्य इति ङक् । ब्रह्मतत्त्वज्ञः ।
 यथा, श्रुतौ । “शत्रुः कौलिकः” ॥)
 कौलीनं, स्त्री, (कौ पृथिव्यां लीनम् । भूलीनपदार्था-
 नामिव एतेषामप्रकाशतया तथात्वम् ।) गुह्यम् ।
 अन्यम् । कुकर्म्म । (कुलीनस्य भावः । युवादित्वा-
 दण् ।) कुलीनत्वम् । (यथा, रामायणे ।
 “सदृश इव मर्यादां कौलीनां नाभ्यवर्त्तत” ॥)
 पञ्चद्विपक्षिणां युद्धम् । इति मेदिनी ॥ कौलिय-
 कः । इति विश्वः ॥ (ली भावे क्तः तस्य नत्वम् । लीनं
 लयः । कौ पृथिव्यां लीनं लयो यस्मात् । कुलीनं
 भूमिलयमर्हतीति षण् वा ।) लोकावादः ।
 इत्यमरः । ३।३।११६ ।
 (यथा, रघौ । १४।८४ ।
 “कौलीनभीतेन गृह्णाग्निरस्ता
 न तेन वेदेहसुता मनस्तः” ॥
 निन्दा । यथा, तत्रैव । १४।८६ ।
 “कौलीनमात्माश्रयमाचक्षते
 तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम्” ॥)
 कौलीगः, स्त्री, (कुलीगः कर्कटः तच्छृङ्गाकारो-
 ऽस्यस्या इत्यञ् । ततः टाप् ।) कर्कटपटङ्गी । इति
 राजनिर्घण्टः । (कर्कटपटङ्गीशब्देऽस्या विवृति-
 र्ज्ञेया ॥)
 कौलियः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः इति बाहुलकात्
 ङक् ।) कुलीनः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
 कौलियकः, पुं, (कुलं भवः । “कुलकुक्षिप्रीवाभ्यः आस्य-
 कङ्कारेषु । ४।२।६६ । इति ङक् ।) कुकुरः ।
 इत्यमरः । २।१०।२१ ॥ (कुलस्यापत्यम् । “अपूर्व-
 पदादन्यतरस्यां यङ् ङक् ञौ” । ४।१।१४० ।
 इति ङक् ।) कुलीने त्रि । इति मेदिनी ॥
 कौल्लाषीणं, त्रि, (कुल्लाषाणां धान्यकुलत्वादीनां
 भवनं क्षेत्रं इति खन् ।) कुल्लाषधान्योद्भवक्षेत्रम् ।
 इत्यमरटीकायां राधमुकुटः ॥
 कौल्यः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः बाहुलकात् षण् ।)
 कुलीनः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
 कौवणं, स्त्री, (कुवणमेव इति । प्रज्ञादित्वात् स्त्रार्थ-
 णः ।) कुवणम् । कोलिणम् । इति भरतो
 द्विरूपकोषश्च ॥
 कौवेरं, स्त्री, (कुवेरो अधिष्ठात्री देवताऽस्य इत्यञ् ।)
 कुष्ठम् । कुङ् इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥
 (कुवेरस्य इदं इत्यञ् ।) कुवेरसम्बन्धिनि तत्कार्यं
 च त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ८५।२ ।

कौशल्या

“कौवेरमथ यान्यथ चकाले वनस्य च” ॥
 कौवेरी, स्त्री, (कुवेरः अघिष्ठात्री देवता अस्या इत्यण् । ततो ङीप् ।) उत्तरा दिक् । यथा,—
 “द्विग्विभागे तु कौवेरी दिक् शिवा प्रीतिदायिनी” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् । कुवेरशक्तिश्च ॥
 कौशं, स्त्री, (कुशाः प्राचुर्येण भूषा वा सन्यत्र इत्यण् ।) कान्यकुब्जदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुश + स्वार्थे ण्यत् । कुशङीप् । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
 “शाकं ततः शास्त्रममत्र कौशम्” ॥
 कौशे भवम् । क्षमिकोशोद्भवं पट्टवस्त्रम् । यथा, भागवते । १ । ४ । ७ ।
 “क्षेमिन्सुतुर्निर्विदितं पीतकौशाम्बरेण च” ॥
 यतदुपलक्षितं कर्ण्यं अत्राक्षमित्यन्वयः ॥
 कुशस्येदं तद्विकारो वा अण् । कुशमयम् । कुश-
 सम्बन्धि वा । यथा, महाभारते । १३ । १६ । २६ ।
 “तत्र वासाय शयने कौशे सुखसुवास ह” ॥
 स्त्रियां ङीप् । कौश्री । तत्रैव । १३ । ५४ । २१ ।
 “कौशां लब्ध्वा समासीनं जपमानं महाव्रतम्” ॥
 कौशलं, स्त्री, (कुशलस्य भावः कर्म वा इति । युवा-
 दिवात् अण् ।) कुशलता । यथा,—
 “क्ष चातिकर्कशः शान्तः क्ष चातिललितः सुचिः ।
 एकत्र काये व्याख्यातुक्तावहो कौशलं कवेः” ॥
 इति अमरव्रतकटीका । (नेपथ्यम् । यथा, भाग-
 वते । १ । १६ । २७ ।
 “स्नातन्तं कौशलं कान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च” ॥
 कुशलमेव इति । स्वार्थे ण्यत् । मङ्गलम् । यथा,
 तत्रैव । ३ । १ । १३ ।
 “स यत्र दोषः पुत्रप्रदिकृत्ते
 गृहान् प्रविष्टोऽयमपत्यमत्या ।
 पुण्यासि ह्ययाद् विमुखो गतश्री-
 स्यजान्मश्रुं कुलकौशलाय” ॥
 चातुर्यम् । यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ५० ।
 “तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्” ॥
 कौशलिका, स्त्री, (कुशलार्थं मङ्गलाय हित्वा । इति
 ठक् टाप् च ।) प्राभृतकम् । इति हारावली ।
 नजर इति भाषा ॥ (कुशलस्य पृष्ठा इति ठक्
 टाप् च । कुशलप्रभः ॥)
 कौशली, स्त्री, (कुशलस्य पृष्ठा कुशलाय दीयते वा ।
 अण् ततो ङीप् ।) कुशलप्रभः । प्राभृतम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 कौशलेयः, पुं, (कौशल्यायाः अपत्यं, पुमान् इति
 ठक् । यणोपस्य ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे ।
 उज्जहार प्रियां देवीं हत्वा तु निजश्रावणम् ।
 श्रीमान् दाशरथिर्वीरः कौशलेयः प्रतापवान्” ॥)
 कौशल्या, स्त्री, (कौशलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री । कौशल
 + अण् । यथा, कुशलैव स्वार्थे ण्यत् ।) श्रीराममाता ।
 सा तु कौशलराजकन्या दशरथपत्नी च । इति
 शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे १ । १६ । २६ ।
 “सोऽन्तःपुरं प्रविश्यैव कौशल्यामिदमब्रवीत्” ॥
 कौशले भवाः । तद्देशवासिन्यर्थे ण्यत् । कौशल-
 देशीयाः । अथ वज्रवचनम् ।

कौशिकः

यथा, महाभारते । ६ । ६ । ४० ।
 “मत्याः कुशट्टाः कौशल्याः कुन्तयः काशिकोशलाः” ॥
 कुशलस्य भावः कर्म वा कुशलमेव वा इति
 ब्राह्मणादिवात् अण् । कुशलत्वे, स्त्री । यथा,
 महाभारते । ३ । ४४ । ३० ।
 “एषा कौशल्यमन्योऽयं रथेऽवेवावतस्थिरे” ॥
 कौशल्यानन्दनः, पुं, (कौशल्ययाः दशरथपत्न्याः
 नन्दनः पुत्रः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ।
 कौशल्ययनिः, पुं, (कौशल्यया अपत्यं “कौशल्य-
 कार्माय्याभ्याम्” । ४ । १ । १५५ । इति फिच् ।
 प्रत्यायनादेशः ।) श्रीरामः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, भट्टौ । ७ । ६० ।
 “नियामहे न गच्छामः कौशल्ययनिवक्षमाम् ।
 उपलम्भामपशन्तः कौमारीं पततां वरः” ॥)
 कौशाम्बी, स्त्री, (राक्षः कुशलस्य पुत्रेण खनामप्रसि-
 ज्ञेन कुशाम्बेन निर्दिष्टा या । “तेन निर्दिष्टम्” ।
 ४ । २ । ६८ । इति अण् ततो ङीप् ।) देशविशेषः ।
 “तत्पर्यायः । वत्सपत्तनम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, रामायणे । १ । ३२ । ५ ।
 “कुशाम्बलं महतेजाः कौशाम्बीमकरोत्युरीम्” ॥
 सा तु गौडदेशान्तर्गतमत्स्यराजभूमिगता नगरी
 ततः चाणक्येन चन्द्रगुप्तादिसमये कुसुमपुरी-
 त्याख्या प्रदत्ता इदानीं सैव पुरी पाटलीपुत्रनगरी
 पाटला इति भाषायां प्रसिद्धा जाता । यथा,
 कायासरित्सागरे । “अस्ति वत्स इति ख्यातो देशः ।
 इत्युपक्रान्त्य कौशाम्बी नाम तत्रास्ति मध्यभागे
 महापुरी” इत्युक्तम् ॥)
 कौशिकः, पुं, (कुशिकस्यापत्यम् ऋष्यण् । कुशिके
 तदंशे भवे वा इत्यण् ।) इन्द्रः । (अयं हि तप-
 स्विनः कुशिकराक्षसपःप्रभावं विचार्य त्रासात्
 तत्पुलतामङ्गीचकार ।
 यथा, हरिवंशे । २७ । १३-१६ ।
 “कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं विभुः ।
 कथेमिति तं शक्रस्त्रासादभेत्य जञ्जिवान् ॥
 पूर्णं वर्षसहस्रे वै तन्तु शक्रो ह्यप्रश्रयत ।
 अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा स हृत्वास्तः पुरन्दरः ॥
 समर्थं पुत्रजनने खमेवांशमवासयत् ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ॥
 स गाधिरभवद्राजा मध्वान् कौशिकः खयम्” ॥
 यद्ये तु देवेन्द्रस्य जन्मकाले कुशादतत्वात् कौशि-
 कत्वमिति । कुशेन हत इति ठक् ।
 यथा, हरिवंशे । २१६ । २-३ ।
 “स वक्षी कवचो जिह्वारदित्वाभमिजञ्जिवान् ।
 स्मृतेः सहायो युतिमान् यथा सोऽभ्यर्चयिः क्षतः ।
 जातमात्रस्तु भगवान् अदितां स कुशे हतः ।
 तदाप्रभृति देवेशः कौशिकत्वमुपागतः” ॥)
 गुण्णुः । उलूकः । खान्ग्राही । इत्यमरः । २ । ४ ।
 ३४ । गजुजः । कौशकः । (मगधराजजरासन्धस्य
 सेनापतिर्हंसनामा नरपतिरपि कौशिकनाम्ना
 विभूत आसीत् । यथा, महाभारते । २ ।
 नरासन्धवधपर्वणि । २२ । ११-२२ ।
 “स तु सेनापतिं राजा सञ्चार भरतवर्म ।

कौशिकी

कौशिकं विजयेन च तस्मिन् युद्ध उपस्थिते ।
 ययौ नामनी राजन् । इति विजयकति च ।
 पूर्णं संकथिते पुमिन्द्रकोके कोकसमुद्यते” ॥
 कुशिकस्य गोत्रापत्यं इति विद्वान् । कुशिकस्य
 पुत्रो गाधिलत्युलो विन्धामिन्नोऽपि कुशिकवंश-
 जातत्वात् कौशिकः । (विन्धामिन्नमुनिः । इति
 मेदिनी । (यथा, रामायणे । १ । २१ । १ ।
 “तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य खेदपर्याकुलाक्षरम् ।
 समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम्” ॥
 पुत्रवंशीयवृद्धपविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
 “प्रतिष्ठायाश्च द्वौ पुत्रौ प्रेषणादिश्च कौशिकः” ॥
 कौशं करोतीति । कौश + ठक् ठण् वा वाङ्म-
 कात् ।) कौशकारः । इति शब्दरत्नावली । इन्द्रार-
 रसः । इति त्रिकाण्डशेषः । मञ्जा । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ अथकर्णवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (कौशात् क्षमिकोश्यानाम् । क्षमिकोशोद्भवे,
 चि । यथा, महाभारते । ३ । २७ । १४ ।
 “या त्वाहं कौशिकैर्वक्षेः मुनेराष्टादितं पुरा ।
 वृष्टवत्सि राजेज्ज ! सात्वां पश्यामि श्रीरथम्” ॥)
 कौशिकप्रियः, पुं, (कौशिकस्य कुशिकपौत्रस्य
 राजर्षेः विन्धामिन्नस्य प्रियः ।) श्रीरामः । इति
 शब्दरत्नावली ।
 कौशिकपत्नः, पुं, (कौशिकं कौशगतं पत्नमस्य ।)
 नारिकेलवृद्धः । इति शब्दरत्नावली ।
 कौशिका, स्त्री, (कौश एव स्वार्थे कः ततोऽण् ततः
 टाप् अत इत्यच् ।) चवकम् । धानभाजनम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कौशिकात्मजः, पुं, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आत्मजः ।
 जयन्तः । पाण्डुराजपत्न्यां कुन्त्या इन्द्रैरसनातत्वात्
 अर्जुनस्यापि तथात्वम् ।) अर्जुनः । इति शब्द-
 माणा । (अस्य जन्मविवरणं यथा, महाभारते ।
 १ । १२३ । ३२ ।
 “एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यश्चिनी ।
 अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जुनम्” ॥
 कौशिकस्य विन्धामिन्नस्य आत्मजः । इति विग्रहे
 विन्धामिन्नपुत्रः मुनःश्रेयादिः ॥)
 कौशिकायुधं, स्त्री, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आयुधम् ।)
 इन्द्रधनुः । इति शब्दरत्नावली ।
 कौशिकारातिः, पुं, (कौशिकस्य पेचकस्य अरातिः
 शत्रुः ।) काकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 कौशिकारिः, पुं, (कौशिकस्य उलूकस्य अरिः
 शत्रुः ।) काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कौशिकी, स्त्री, (कौशिकस्य गोत्रापत्यम् । कुशिक
 + अण् + ङीप् ।) सुरराजस्य इन्द्रस्य कुशिक-
 नृपतेः सखायात् पुत्रत्वेनोत्पद्यमानत्वात् कौशि-
 कामिधानप्रान्तेऽनेनैवेन्द्रेणास्या योगमायायां भगि-
 नीतयाङ्गीकृतत्वात्तथात्वम् ।) चण्डिका । (यथा,
 हरिवंशे । ५७ । ४८ ।
 “तत्रैव त्वां भगिन्यर्थे यद्गीयति स वासवः ।
 कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यति” ॥
 तत्रैवास्याः स्तुतौ । ५८ । ३ ।
 “आर्वा कालावनी देवी कौशिकी नक्षत्रादिनी ।

कौशिकी

जननी शिष्टवेनस्य उद्यमारी महातपाः" ।
 कुशिकस्य मोक्षाय इति विद्वत्पण् । कुशिक-
 काव्यवरपतेः पौत्रो गांधिराजस्य कन्या विद्या-
 मित्रस्य भगिनी ऋषीकसुनिपत्नी । कुशिकवंश-
 जातत्वात् तस्याप्युपात्मम् ॥ नदीविशेषः । इति
 मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे । १ । १४ । ६-११ ।
 "स पिता मम काकुत्स्थः । गांधिः परमधार्मिकः ।
 कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दनः ।
 पञ्चजा भगिनी चापि मम राघवः । सुप्रता ।
 नाम्ना जन्मवती नाम ऋषीके प्रतिपादिता ।
 सशरीरागता स्वर्गं भर्तारमनुवर्तिनी ।
 कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च मन्वा नदी ।
 दिव्या पुष्पोदका रम्या हिमवन्समुपाश्रिता ।
 लोकस्य हितकार्यायै प्रवृत्ता भगिनी मम ।
 ततोऽहं हिमवत्पार्यै वसामि नियतः सुखम् ।
 भगिन्यां चोदसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दनः ।
 सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता ।
 पतिव्रता मन्वाभागा कौशिकी सरिता वरा" ॥
 "कौशिकी सरितां मेढ्रा कुशोद्गोतकरी तव" ॥ २१
 कसावेवेदानीं कुशी नदीति ख्याता । इत्यन्तु नेपाण-
 राण्यान्तर्गताया हिमवन्पहाया निःसृता सती
 १६६ कौशान्तं गता गङ्गाया सङ्गता ॥
 कौशिक्योऽङ्ग, (कौशिक्या इव तीर्थं योजो यस्य ।
 एवोदरात् सकोपः ।) शाखोद्वहः । इति राज-
 निघण्टुः । प्रयागोद्वा इति भाषा ।
 कौशीतकी, स्त्री, (कुशितकस्यापत्यम् । ऋष्यञ्च ततो
 यीप् ।) अयस्सपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कु-
 शीतकेनाधीता प्रणीता वा या शाखा सा कौशी-
 तकी । जनामख्यातवेदान्तगतशाखाविशेषः ॥
 (ऋग्वेदान्तगत उपनिषद्विशेषः । यदुक्तं सुक्ति-
 कोपनिषदि ।
 'मैत्रायणी कौशी(वी)तकी वृहज्जावाततापनो' ॥
 कौशेयं, चि, (कोशे भवम् । इति ङ्क ।) क्षमिको-
 शोत्पत्त्यादि । इत्यमरः । २ । ६ । १११ । मूर्द्धन्य-
 मध्यम् ॥ (यथा, माघे । ८ । ६ ।
 "कौशेयं त्रयदपि मादृतामजम् ।
 वक्ष्ये विगजिजनीविनीरजायाः" ॥)
 कौशिकः, पुं, (कौशिक + एवोदरात् वकारादेशः ।)
 कौशिकः । इति मेदिनी ।
 कौशिकी, स्त्री, (कौशिकी + एवोदरात् वकारा-
 देशः ।) कौशिकी । इति मेदिनी । कानिका-
 कायकोबनिःकृतदेवीविशेषः । यथा,—
 "कायकोवाग्निःकृता या कानिकायास्त मेरवः ।
 सा कौशिकीति विख्याता चावस्था मनोहरा ।
 निःकृता हृदयादेया रसनायेक चण्डिका ।
 गैतस्याः सङ्गृही मूर्त्ता चावस्था विद्यते ।
 त्रिषु लोकेषु कान्या वा नास्यास्तुत्या भविष्यति ।
 योगनिद्रा मन्वाभावा या मूलप्रकृतिः कृता ।
 तस्याः प्राणवक्त्रेयं देवी सा कौशिकी सृता ।
 नेषवीनं तपैतस्या बोधन्तु परिकीर्तितम् ।
 तन्मन्त्राः प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रदं वक्ष्याम् ।
 समाप्तिं नास्त्यदन्तु वक्ष्यामि दिविन्दुना ।

कौसुमं

वक्ष्यरेण संछन्दो विन्दुना समलङ्कृतः ।
 कौशिकीतन्मन्त्रोऽयं धर्मकामार्थदायकः ॥
 इतस्याः सम्भवस्यामि मूर्त्तिरूपं मेरवः ।
 इदमेकमना भूत्वा जगदाकाङ्क्षकारकम् ।
 धम्मिल्लसंयतकथां निधोऽधोमुखीं कलाम् ।
 केशान्ते तिलकस्योर्ध्वं दधती सुमनोहरा ॥
 मयिकुण्डलसंछन्दगण्डा मुकुटमखिता ।
 सन्धोतिः कर्णपूराभ्यां कर्णमापूर्य सङ्गता ॥
 सुवर्णमणिमाणिमणिरागरविराजिता ।
 सदा सुगन्धिभिः पुष्पैरक्षरैरतिसुन्दरी ॥
 मानां विभर्ति योवायां रत्नकेयूरधारिणी ।
 मृगानायातलसैल बाहुभिः कोमलैः शुभैः ॥
 राजन्ती कसुकोपेतपीनोन्नतपयोधरा ।
 क्षीरमध्या पीतवस्त्रा त्रिवलीपरिभूषिता ॥
 मूलं वक्ष्ये वाक्च खड्गं शक्तिं तथैव च ।
 दक्षिणैः पाणिभिर्देवी मृगीत्यातिविराजिता ॥
 गदां घण्टाञ्च चापञ्च चर्मं शङ्खं तथैव च ।
 ऊर्ध्वादिक्रमतो देवी दधती वामपाणिभिः ॥
 सिंहस्योपरि तिष्ठन्ती व्याघ्रचर्मणि कौशिकी ।
 विभती रूपमतुलं सुरासुरमनोहरम् ॥
 इतस्याः इदं वत्स त्वं याः पूज्या अष्टयोगिनीः ।
 ताः पूजिताश्च कुर्वन्ति चतुर्वर्गं नृणां सदा ॥
 ब्रह्माणो प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेन्दरी परा ।
 कौमारी वैष्णवी चैव वाराही पद्मनी तथा ॥
 नारसिंही तथैवैन्द्री शिवदूती तथाष्टमी ।
 यताः पूज्या मन्वाभागा योगिनीः कामदायिनीः" ॥
 इति कानिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः ॥
 अन्यम् ।
 "शरीरकोषतन्त्रास्याः समुद्भूतात्रयीश्चिवा ।
 लोचं ममेतत् क्रियते शुभदैत्यनिराकृतेः ॥
 देवैः समेतैः समरे निमुम्भेन पराजितैः ।
 शरीरकोषाद्यस्तस्याः पार्ष्णत्या निःसृतात्मिका ॥
 कौशिकीति समस्तैष ततो लोकेषु गीयते" ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥
 अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
 "अस्येनैवोपकारेण यस्मात्लोकैः सुखप्रदा ।
 कौशेयधारणादपि सप्रसादाय कौशिकी" ॥
 इति देवीपुराणे देवीविष्णुस्तोत्राध्यायः ४५ ॥
 कौशेयं, चि, (कौशेय + एवोदरात् वकारादेशः ।)
 क्षमिकोषोत्पत्त्यादि । रसमी कापड इति
 भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मार्कण्डेय-
 पुराणे । १५ । २७ ।
 "कौशकारञ्च कौशेये हृते वस्त्रेऽभिजायते" ॥)
 कौसीयं, स्त्री, (कुसितं सीदति अस्मिन् इति ।
 सीद + शः ततः स्त्रीर्ध्वं) आणस्यम् । तन्मा ।
 इति हेमचन्द्रः । (कुसीदस्य कस्मै भावो वा ।
 इति ध्वन्) कुसीदत्वम् ।
 कौसुमं, स्त्री, (कुसुमेन निर्दलम् । इत्यङ्) कुसुमा-
 ज्ञम् । पुष्पाञ्जनम् । इति राजनिघण्टुः ॥ (कुसुम-
 खेदम् । तस्येदमित्यङ् । कुसुमसम्बन्धि वक्तुजातम् ।
 कुसुमेभ्य भवम् । यथा, माघे । ७ । ५७ ।
 "विनयति सुदृष्टो दृशः परागं

कूय

प्रययिनि ! कौसुमाननानिनेन" ॥
 कौसुम्भः, पुं, (कुसुम्भ + स्वार्थे ञञ्) अरण्यकुसुम्भः ।
 इति राजनिघण्टुः ॥ (शाकविशेषः । यथा,—
 "कौसुम्भं कोमलं शाकं कासमर्द्धविमर्दितम् ।
 पाचितं तप्तसुष्ठुते माणिमन्त्रविमिश्रितम्" ॥
 इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ कुसुम्भेन रक्तम् ।
 "तेन रक्तं रागात्" । ४ । २ । १ । इत्यङ्) कुसुम्भ-
 पुष्परागयुक्तं चि । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।
 (यथा, माघे ।
 "कौसुम्भं पृथुकुचकुम्भसङ्गवासः" ॥
 कुसुम्भस्येदं तस्येदमित्यङ् । कुसुम्भसम्बन्धिवत्तु-
 माञ्जम् । यथा, माघे । ११ । ५२ ।
 "दिनकरकरसङ्गुथक्तकौसुम्भकान्ति" ॥)
 कौसुतिकः, चि, (कुसुत्वा कुसितगत्या चरति इति ।
 ठक् ।) मायाकारः । इति जटाधरः ॥
 कौस्तुभः, पुं, (कुं सुबं कुञ्जाति व्याप्नोति इति । कुस्तुभः
 सागरः तत्र भव इत्यङ् । यदा, कुं भूमिं जग-
 दित्यर्थः कुभते व्याप्नोति । सर्वमात्रस्य तिष्ठतीति
 भावः । कुस्तुभो विष्णुः तस्यायं मणिरित्यङ्) ।
 खनामख्यातो विष्णुवत्स्थो मणिः । इत्यमरः
 १ । १ । ३० ॥ (यथा, भागवते । ८ । ८ । ५ ।
 "कौस्तुभाख्यमभूद्वत् पद्मरागो महोदधेः ।
 तस्मिन् हरिः सृष्टां चक्रे वक्षोऽणुशरणे मयौ" ॥
 "कौस्तुभस्तु महातेजाः कोटिसूर्यसमप्रभः ।
 इदं किमुत वक्तव्यं प्रदीपादीन्निमानिति" ॥
 इति भागवतामृतम् ॥ सुद्राविशेषः । यथा,—
 "अनामाकुलसंनम्रा दक्षिणस्य कनिष्ठिका ।
 कनिष्ठयान्यथा बद्धा तर्जनी दक्षया तथा ॥
 वामानामाक्ष बधीयात् दक्षिणाकुलमूलके ।
 अङ्गुलमध्यमे भूयः संयोग्य सरलाः पराः ।
 चतस्रोऽप्ययसंनम्रा मुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका" ॥
 इति तन्त्रसारः ॥
 कौस्तुभवक्षाः, [स्] पुं, (कौस्तुभः वक्षसि उरःस्थो
 यस्य ।) विष्णुः । इति हारावली ॥
 कूय, कि म वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (सुरां पक्षे
 भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) कि म, कययति । इति
 दुर्गादासः ॥
 कस, उ म य कृतौ । भासने । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) यष दन्त्यन-
 कारयक्तः । उ, कसित्वा कञ्जा । म, कसयति
 कान्था जगत्पाशः । य, कस्यति खणः कुटिनः
 स्यादित्यर्थः । कृतिरिह कौटिल्यम् । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 कस, इ कि भासने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरां
 पक्षे भ्रां-परं-अकं-सेट् ।) इ, कस्यते । कि,
 कसयति कंसति । भासने दीप्तिः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 कूय, ई छ दुर्गन्धे । आर्द्रत्वे । शब्दे । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ दन्त्यनकारयुक्तो दीर्घः । (भ्रां-आत्तं-
 अकं-सेट्-ईर्निष्ठाधामनिट् ।) तथा च । कूयो
 स्तायति ते विदेव य इमे सेविष्य मेविलता ।
 इति शार्ङ्गविकीर्णिते चण्डेन्दरः ॥ ई, कृतः । छ,

क्रकचः

क्रूयते मत्स्यः दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । क्रूयते वस्त्र-
मम्भसा । इति दुर्गादासः ॥

कन्नर, कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-पर-
चर्क-सेट्) । षोडशगणेष्वयुक्तः । कन्नरति खलः
कुटिलः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्रकचः, ऐं स्त्री, यन्त्रियलक्षणाः । इति मेदिनी ॥
(ज्योतिषोक्तयोगभेदः । तस्य लक्षणं यथा,—
“यथादितियथो मन्दाद् विलोमं क्रकचः स्मृतः” ।
अस्य विवर्तित्यथा ।

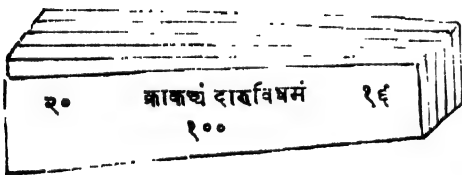
“शनौ षष्ठी, शुक्ले सप्तमी, गुरौ षष्ठ्यो, बुधे
नवमी, भौमे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ
द्वादशी, एते योगाः क्रकचाख्या विज्ञेयाः” । यथा,
नारदोक्तिः ।

“यथोदशस्युर्मिलने संख्योक्तिविधायोः ।
क्रकचो नाम योगोऽयं मङ्गलेख्यतिगर्हितः” ॥ ॥
क्र इति ह्यत्र कचति शब्दायते । कच शब्दे +
पचाद्यच् । करपचम् । काष्ठविदारणास्त्रविशेषः ।
करात् इति भाषा । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥
(यथा, महाभारते १ । २२ । ३४ ।

“मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्विषोच्छ्रितम्” ॥)
“अथ क्रकचव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम् । पि-
ण्डयोगदलमयमूलयोर्द्विर्घसंगुणितमङ्गुलात्मकम् ।
दारुदारणपथैः समाहृतं षट्सरेषु विद्धतं करा-
त्मकम् ॥ उदाहरणम् ।

मूले नखाङ्गुलमितोऽयं षट्पाङ्गुलोऽयं
पिण्डः शताङ्गुलमितं किल यस्य दीर्घम् ।
तद्दारुदारणपथेषु चतुर्धु किं स्या-
द्दस्तात्मकं वद सखे गणितं मृतं मे ॥

न्यासः

पिण्डयोगदलम् । १८ । दीर्घम् । १०० । संगुणितम् ।
१८०० । दारुदारणपथैः । ४ । गुणितम् । ७२०० ।
षट्सरेषु । ५७६ । विद्धतं जातं करात्मकं गणि-
तम् । १५ ॥ क्रकचान्तरे करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।
विद्धते तु यदि तिर्यगुक्तवत् पिण्डविस्तृतिहते
मूलं तदा । इष्टिकाचितिवृषचितिखातक्रकच-
व्यवहृतौ खलु मुख्यम् । कर्मकारजनसम्प्रति-
पन्ना तन्मृदुलकठिनत्ववशेन ॥ उदाहरणम् ।

यद्विस्ततिर्दन्तमिताङ्गुलानि
पिण्डस्तथा धोदश यत्र कोष्ठे ।

हेतुः तिर्यङ्गवत् प्रचक्ष्य

किं स्यात् फलं तत्र करात्मकं मे ॥

क्रतुः

२१	विहारः
१६	१६
१९	१९पिण्ड
१९	१९पिण्ड

विस्तृतिहतिः । ५१२ । दारुदारणमार्गः । ८ ।
प्रा । ६६०८ । षट्सरेषु । ५७६ । विद्धतं जातं
फलं हस्तीः । ८ । इति जीनावल्यां क्रकचव्यव-
हारः ॥ * ॥

क्रकचच्छदः, ऐं, (क्रकचः करपचमिव च्छदः पचाणि
यस्य ।) केतकीलक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रकचपचः, ऐं, (क्रकचवत् पचं अस्य ।) शाकलक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः । (केतकीलक्षः ॥)

क्रकचपातः, [६] ऐं, (क्रकच इव पादो यस्य ।
अन्यलोपः ।) लकलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
क्रकचपादः, ऐं, (क्रकचमिव पादो यस्य ।) लकलासः ।
इति हारावली ॥

क्रकचपल्ली, स्त्री, (क्रकचवत् पल्लं पल्लदेशो यस्याः ।
इति डीष् ।) कवयो मत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रकचा, स्त्री, (क्रकचस्तदाकारोऽस्त्यस्याः । अर्धं आ-
दिभ्यः अच् ततश्चाप् ।) केतकी इति रत्नमाला ॥
क्रकणः, ऐं, (क्र इति कणति शब्दायते । कण शब्दे +
अच् । जातित्वात् स्त्रियां डीष् ।) पल्लिविशेषः ।
इत्यमरः ॥ कयार इति भाषा ॥

क्रकणः, ऐं, (क्र इति शब्दे कर्णं श्रोत्रमस्य इति । कृ +
ताच्छोऽच् टः ।) करीरलक्षः । उटकाटार इति
भाषा । क्रकणपल्ली । इत्यमरः । २ । ५ । १८ ॥

कयार इति करकरा इति च भाषा ॥ (यथा,—
महाभारते १३ । १११ । १०३ ।

“प्रयोगं घोरयित्वा तु क्रकणं नियच्छति” ॥)
अस्य मांसस्य गुणः । लघुत्वम् । हृद्यत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।

“चकोरकलविष्णुमयूरक्रकर इत्याद्युपक्रम्य
लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपक्रमकाः” ॥

इत्यन्तेनोपसंहृताः ॥) दीनः । क्रकचः । इति
मेदिनी ॥

क्रतुः, ऐं, (क्रियतेऽसौ इति । कृ + “कृञः क्तुः” ।
उगां १ । ७८ । इति कर्मणि क्तु प्रत्ययः ।) यज्ञः
इत्यमरः ॥ सप्रत्यन्तगतं ब्रह्ममाणसपुत्रमुनिविशेषः ।
इति मेदिनी । अयन्तु ब्रह्मणः करालातः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६५ । १० ।

“ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ।
मरीचिरव्यङ्गिरसौ पुत्रस्यः पुत्रहः क्रतुः” ॥)

एतस्य भार्या प्रजापतेः कर्दमस्य कन्या क्रिया ।
पुत्राः षष्ठिसहस्रवाणिज्याख्याङ्गुलमात्रा ऋ-
षयः ।

(यथा,—भागवते । ४ । १ । ३८ ।

“क्रतोरपि क्रिया भार्या वासुकिव्यामद्वयत ।

क्रतुः

ऋषीन् षष्ठिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा” ।
विश्वेदेवविशेषः । यथा, हरिवंशे ।

आत्मार्यं चाख्यतुलान् शोककर्तुं पितामहः ॥
विश्वे प्रजानां पतयो येभ्यो शोका विनिःश्रुताः” ॥

तत उक्तं “दक्षं मरीचिमणिच पुत्रसं पुत्रहं
क्रतुं । वङ्गिष्ठं गौतमश्चैव ऋतुमङ्गिरसं म-
नुम्” । इत्याद्युपक्रम्य ।

“अथर्वभूता इत्येते ख्याताश्चैव महर्षयः ।
त्रयोदशसुता येषां वंशा वै संप्रतिष्ठिताः” ॥

जटाधरेण तु “विश्वेदेवा दशसुताः” । इत्युक्तं
तत्कल्पभेदादविबद्धम् ॥

यथा, शतपथब्राह्मणे १० । ६ । १ । १ ।
“यावत् क्रतुरयमस्मात्तोकात् प्रेषितं क्रतुरसं
शोकं प्रेत्य सम्भवति” ॥

यूपसहितः सोमसाध्यो यज्ञः । विष्णुः । यथा,
विष्णुसंहितायाम् ।
“यज्ञ इज्यो महेश्वर क्रतुः सचं सतां गतिः” ॥

अस्य भाष्यं यथा,—
“अस्य सर्वयज्ञस्वरूपत्वात् यज्ञः यूपसहितो
यज्ञः क्रतुरिति” । अतएव विष्णोः सर्वयज्ञ-
मयत्वात् यज्ञत्वं क्रतुशब्दस्यापि यूपसहितयज्ञ-
बोधकत्वं प्रतिबद्धम् । तद्व्यागे शतपथब्राह्मणादा-
वुल्लिखिता यूपविशेषाः । यथा, तत्र सोमसाध-
यागाच्च त्रयः क्रतवः । तथाहि अतौ “जीन्
क्रतुगन्वाहमेयमुषस्यमान्निभम्” । सङ्कल्पः । स
ब्रह्मपुत्र कामनाधीनश्चित्तवृत्तिविशेषः । उक्तञ्च
“कामः क्रतुः कर्म जन्मेवेवमेवां क्रमो भवेत्” ।
पुंसो वा विषयापेक्षा स काम इति भगवते ।
स एव वर्द्धमानश्चेत् क्रतुत्वं प्रतिपद्यते” ॥

रचेरातिशयम् । यथा,—
“रचेरतिशयः काम्ये विषये क्रतुरीर्यते” ॥

स्तुत्यादिकर्म । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २१ । १० ।
“पुत्रयुत । क्रत्वा नः स्वसि” । “क्रत्वा कर्मणा
स्तुत्यादिहेतुना” । इति भाष्यम् ॥

प्रज्ञा । यथा, हान्दोग्योपनिषदि । “अथ खलु
क्रतुमयः पुरवो यथा क्रतुरस्मिन् शोके पुरवो
भवति । तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत” ॥

अस्य भाष्यं यथा,—
“अथमुपासीत । स क्रतुं कुर्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्य-
वसायश्च एवमेव नान्यथेति अविच्छन्नः प्रत्ययस्तं
क्रतुं कुर्वीतोपासीत इत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्धः ।
किं पुनः क्रतुकरणेन कर्तव्यं प्रयोजनम् ? कथं
वा क्रतुः कर्तव्यः ? क्रतुकरणं वामिप्रेतार्थसाधनं
कथम् ? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथेत्यादि-
यज्ञः । अथ खल्विति हेत्वर्थः । यस्मात् क्रतुमयः
क्रतुपायोऽध्यवसायात्मकः पुरवो जीवः । यथा
क्रतुर्यादृशः क्रतुरस्य सोऽयं यथा क्रतुर्यथाऽध्य-
वसायो यादृशश्च योऽस्मिंल्लोके जीवन्नहं पुरवो
भवति । तथेतोऽस्यादेहात् प्रेत्य मृत्वा भवति ।
क्रतुनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः । एवं ह्येतच्छा-
स्त्रतो दृष्टम् । “यं यं वापि स्मरन् भावं तज्जलनो
करोवरमिच्छादि” । अत एव अथस्या शास्त्र-

क्रतुषु

दृष्ट्याऽतः स एवं जानन् क्रतुं कुर्वीत वाक्यं क्रतुं वक्ष्यामस्मि । यत एवं शास्त्रप्रामाण्यादुपपद्यते क्रतुनुरूपं प्रथमतः स कर्त्तव्यः क्रतुः । आवाह-
मासः । अस्मिन्नेव मासे चातुर्मास्यादियोगप्रा-
प्त्यात् तस्य तथात्वम् । यथा, यजुर्वेदे ।
१८ । २८ ।

“वाजाय स्वाहा, प्रसवाय स्वाहा, अपिजाय स्वाहा,
क्रतवे स्वाहा, वसवे स्वाहा” । इति । “क्रतवे याग-
रूपाय चातुर्मास्यादियोगप्राप्त्यात् क्रतुरावाहः” ।
इति वेददीधितिः । अश्वमेधयज्ञः । यथा, मग्नौ ।
७ । ७६ ।

“यजेत राजा क्रतुमिर्विविधैराप्तदक्षिणैः ।
धर्माद्यैव विप्रैश्चो दद्याद्भोगान् धनानि च” ।
क्रतुद्विद्, [वृ] ण, (क्रतुं यच्च द्वेष्टीति । द्वि +
“सत्सुद्विषेति” । ३ । २ । ६१ । क्रिप्) असुरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।

क्रतुभुक्, [वृ] ण, (क्रतवे यज्ञाय हुहति प्रोहमा-
चरतीति । हु + क्रिप्) असुरः । इति ञटा-
धरः । अस्य रूपान्तराणि । क्रतुभुग् । क्रतुभुट् ।
क्रतुभुक् ।

क्रतुध्वंसी, [नृ] ण, (क्रतुं दक्षयज्ञं ध्वंसयतीति ।
ध्वन्स् + णिनिः । खजटोत्पादितवीरभद्रेण क्रतु-
ध्वंसकारितत्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इत्यमरः ।
(यथाहि अनेन दक्षयज्ञध्वंसः कृतस्तथा तद्विवरण-
मुच्यते । पुरा किञ्च कौपपरवशो दक्षः वैरिनिर्या-
तनाय शिवरहितयज्ञं चिकीर्षुस्तत्र सर्वान्
देवापदेवब्रह्मविप्रभृतीन् आहूतवान् । अथ पत्यु-
र्भवस्यावमाननामसंहमाना भवानी सती दाक्ष्या-
यगी पितुर्दक्षस्य यज्ञं दिदृक्षुरनाहूताऽपि दक्ष-
यज्ञं समाचर्यौ । दक्षस्तु तां शिवां वृद्धा मोहान्वः
कालप्रेरितः शिवनिन्दया सतीं तिरस्चकार ।
सा तु शिवनिन्दाकारण्यं समाधियोगाग्निना
खण्डरीरं परितन्नाज । एतच्छ्रुत्वा बहुरूपी देव-
देवः खजाटातः वीरभद्रमुत्पादयन् दक्षयज्ञं दह-
यन् मग्नौ । एतद्विवरणम् काशीखण्डे ८९ अ-
ध्याये तथा श्रीमद्भागवतप्रभृतियज्ञे च विस्त-
रशो प्रकृतम् ।)

क्रतुपशुः, ण, (क्रतोरश्वमेधादेर्यज्ञस्य अश्वविशेषः
पशुः) अश्वः । इति हारावली ।

क्रतुपुत्रः, ण, (क्रतुः यज्ञः तन्मयः तदधिकृता वा
पुत्रः) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(अयं हि बराहकूपियपुत्रः । यदुक्तं भाग-
वते । ३ । १३ । २१—२४ ।

“किमेतत्पुत्रीकरणं सत्त्वं दिव्यमवस्थितम् ।
अहोवताचर्यमिदं नासाया मे विनिःकृतम् ॥
वृष्टोऽप्युष्टिशिरोमात्रः क्षणाद् गच्छतिनासमः ।
अपिस्त्रिङ्गुगवानेव यज्ञो मे खेदयन् मग्नः ॥
इति मीमांसतस्तस्य ब्रह्मणः सख स्तुभिः ।
मगवान् यज्ञपुत्रवो जगर्गाऽप्येकसन्निभः ॥
ब्रह्मण्यं हव्यमास हरिस्तांश्च द्विजोत्तमान् ।
खगजितेन ककुभः प्रतिस्नतया विभुः” ।
अस्य रूपवर्णनं यथा, तलैव । ३५—३८ ।

क्रय

“रूपं तवैतन्नतु दुष्कृतात्मनां
दुर्दर्शनं देव ! यदधरात्मकम् ।
हृन्दांसि यस्य त्वचि वरिहोम
खाण्यं दृशि त्वक्षिषु चातुर्होचम् ॥
सुक् तुय्य आसोत् सुव ईश ! नासयो-
रिडोदरे चमसाः कर्णरन्ध्रे ।
प्राश्नित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते
यज्वर्यन्ते भगवन्नभिश्चोचम् ॥
दीक्षालुग्नोपसदः शिरोधरं
ते प्रायशीयोदयनीयदंष्ट्रः ।
जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः
सन्धावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते ॥
सोमस्तु देतः सवनान्यवस्थितिः
संस्थाविभेदास्तव देव ! धातवः ।
सत्राणि सर्वाणि शरीरसन्ध-
यं सर्वयज्ञक्रतुरिच्छिवन्धनम्” ॥

अत्र श्रीधरस्वामिना यज्ञाख्यातं तदयथा,
“यज्ञात्मनां प्रपञ्चयन्तः स्तवन्ति रूपमित्यादि
चतुर्भिः । हृन्दांसि गायत्र्यादीनि यज्ञाद्भूतहृन्-
आद्यनुवादेन भगवदवयवता विधीयते वरिहः
शब्दे दीर्घाभावः आर्धः । दृशि चक्षुषि चातु-
र्होचं होचादिचतुष्टयं कर्म । सुक् गृह्यः ।
तुये सुखाये । सुवो नासिकयोः । इडा भक्षण-
पात्रं चमसा ग्रहाश्च सोमपात्राणि । प्राश्नित्रं
ब्रह्मभागपात्रम् । ग्रसतेऽनेनेति ग्रसनं मुखान्त-
र्वर्त्तिष्निद्रं चर्वणं भक्षणम् । दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः
अनुजन्म वारंवारं अभिव्याप्तिः । उपसदस्तस्य
इष्टयः शिरोधरं ग्रीवा । प्रायशीया दीक्षान्त-
रेष्टिः । उदयनीया समाप्रीष्टिः ते एव दंष्ट्रे यस्य ।
प्रवर्ग्यो महावीरः प्रत्युपसदः पूर्वं क्रियते । सन्धो
होमरहितोऽग्निः । आवसथ्य औपासनाग्निः ततो
हन्देशं क्रतुजपस्य शीर्षकं शिरः । चितयः इष्ट-
कावचयनानि पञ्च असवः प्राणाः । प्रातः सवना-
दीनि अवस्थितिरासनं बाल्याद्यवस्था वा । अग्नि-
होमो इत्यग्निहोमः उक्थः षोडशी वाजपेयो-
तिरात्रः आप्तोर्यामः इति सप्तसंस्थाविभेदाः
सप्तत्वड्मांसादिधातवः । सत्राणि द्वादशाहा-
दीनि बहुयागसङ्घातरूपाणि असोमा यज्ञाः
सोमाः क्रतवस्तदुपपन्नं इष्टिर्यजनं अनुष्ठानञ्च
तदेवबन्धनं यस्य सः” ॥

क्रतुभुक्, [ज] ण, (क्रतौ यज्ञे देयं व्याप्यादिकं भुङ्क्ते ।
क्रतु + भुज् + क्रिप्) देवता । इत्यमरः १ । १ । ६ ।
क्रतुराजः, ण, (क्रतुषु यज्ञेषु राजते इति । राज् +
अच् । यद्वा, क्रतूनां राजा । राजन् + टच्)
राजसूययज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रतुराट् ।
अश्वमेधयज्ञः । यथा, मग्नौ ११ । २६० ।

“यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।
यथाधमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम्” ॥
क्रतुसमः, ण, (क्रतुषु यज्ञेषु उत्तमः) राजसूययज्ञः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।

क्रय, म वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (आं-परं-सकं-
सेट् । घटा । क्रयति । म, क्रययति ।)

क्रप

क्रय, क प्रतिहर्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (धुरां-
परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । प्रतिहर्षः पुनः
पुनर्हृष्टीकरणम् । क, क्रययति शिष्टं लोकाः
पुनःपुनर्हर्षयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

क्रय, कि वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (धुरां पक्षे
आं-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । कि, क्राययति
क्रयति । इति दुर्गादासः ।

क्रय, कि म वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (धुरां
पक्षे आं-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । पुनः
याठात् पूर्वो न भिन् । कि म, क्रययति । इति
दुर्गादासः ।

क्रयनं, स्त्री, (क्रयते इति । क्रय वधे + भावे ल्युट् ।)
मारणम् । इत्यमरः २ । ८ । ११५ । (युक्तागुब ।
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ।) ण, देवयोगिविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । ३२ । १८ ।

“अश्वक्रमेण वीरेण रैगुकेन च पक्षिराट् ।
क्रयनेन च शूरेण तपनेन च लेखरः ॥

प्रयजेन च संयामं चकार पुलिनेन च” ॥
दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६० । ५८ ।

“क्रयनस्तु महावीर्यः श्रीमान् राजन् महासुरः” ॥
क्रयनकं, स्त्री, (क्रयन + स्वार्थे कन् ।) सितागुब ।
इति शब्दचन्द्रिका । (ण, क्रयने दम्नकरवक-
कण्टकक्षेदने प्रकृतः कन् । उङ् । इति पञ्च-
तन्त्रम् ।)

क्रद, इ रोदने । आह्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ।
(आं-परं-अकं-आह्वाने सकं-सेट् । इदित् ।)
इ, क्रन्दते । ततोऽक्रन्दीदृशयीव इति । क्रन्दति
भर्त्तारमिवाभिपन्नम् । दुर्गादासमते तु बभ्रानु
बन्धी । यथा, ष, क्रन्दा । म, क्रन्दयति । उ,
क्रन्दते । इति ॥

क्रद, ष म उ वैक्रन्थविकलत्वयोः । इति कविकल्प-
द्रुमः । (आं-आत्म-अकं-सेट्-घटां ।) घ, क्रदा ।
म, क्रदयति । उ, क्रदते । इति दुर्गादासः ।

क्रन्द, क शब्दसातथ्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (धुरां-
परं-अकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । आ उपसर्गपूर्वकः ।
क, आक्रन्दयति । शब्दसातथ्यं निरन्तरशब्दक्रिया ।
इति दुर्गादासः ।

क्रन्दनं, स्त्री, (क्रदि + भावे ल्युट् ।) शोकादिनाऽसु-
पतेनम् । कौदग इति भाषा । तत्पर्यायः । क्रन्दि-
तम् २ रुदितम् ३ क्रुष्टम् ४ रोदनम् ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ४ । ३१ ।

“तं भक्षितं मत्वा गङ्गादत्तान्तरसरेण धिग्बिक्
प्रलापपरः कथञ्चिदपि न क्रन्दन्वात् विरराम” ॥
योधसंरावः । आह्वानम् । इत्यमरः २ । ८ । १०० ॥

क्रन्दनं, ण, (क्रन्दनं रोदनमिव शब्दविशेषः अस्या-
स्तीति अच् ।) विज्ञानः । इति शब्दभाषा ।

क्रन्दितं, स्त्री, (क्रदि + भावे क्ताः ।) रोदनम् । इत्य-
मरः १ । ७ । ३५ । आह्वानम् । इति मेदिनी ।
योधशीकरणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रप, ष म उ कृपायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(आं-आत्म-अकं-सेट् ।) कृपा दया । ष, कृपा ।
भीषि चिन्तीति छे मनीषाया इति निपात-

कमपू

नात् रेपस्य ककारः । म, कपयति । छ, कपते
इयासुदीनम् । इति दुर्गादासः ॥

कम, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) उ, कमित्वा कान्वा कन्वा । कामति ।
वारिपूर्वा महीं क्त्वा पश्चात् संक्रमते गुह-
रिति संशब्दस्योपसर्गप्रतिष्ठापकत्वे वागेरित्या-
त्मनेपदम् । उच्यते तावदेवपुनर्गान्तरपूर्वा-
दप्यात्मनेपदमिति श्रुत्यदेवः । संक्रामयतीत्यादि
तु संक्रामनं करोतीति श्रुत्वा नौ साध्यम् ।
अन्यथा अमन्तात्प्राप्तः स्यात् । हरेर्यदकामि
पदैककेन खमिति तु धातुपारायणमते पुरादि-
विषयस्या लिङ्गम् । तन्मतं तु परिभाषायां लिखि-
तम् । अथवा आमेति कर्मयोगोऽध्याहारे प्रेरणे
नौ साध्यम् । हरेः पदं आत्मानं यत् खं कामया-
मास । इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कम, य गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-
सकं-सेट् ।) य, कपयति । गोविन्दभट्टकमदीश्वरौ
तु हीनं विधाय । कान्वातीत्याहुः । तथा च ।
“इच्छते इमं दीर्घत्वं दाक्षिण्यक्षणेदिभिः ।
तेन कान्वाति कौमारे इमनीत्यस्योपपत्त्यात्” ।
इति दुर्गादासः ॥

कम, पुं, (कप्यते प्राप्यते पाठभेदोऽनेन । कम +
घञ् । “नोदातोपदेशस्येति” । ७ । १ । ३४ ।
इति न कङिः ।) वैदिकविधानम् । तत्पर्यायः ।
कम्पः २ विधिः ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ४० ॥
(कम + भावे घञ् ।) अतुल्यम् ।
(यथा, रघुः ११ । २४ ।

“लोकमन्वतमसात् क्रमोदितौ

रक्षिभिः शश्विदिवाकराविव” ॥)

शक्तिः । आक्रमणम् । इति मेदिनी ॥ (क्रा-
मत्यनेन घञ् न कङिः ।) चरणः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (खनामस्यातो वत्सप्रीपुलः ।
यथा, मार्कण्डेये ११८ । १ ।

“तस्य तस्यां सुगन्धायां पुला द्वादश नञिरे ।
प्रांसः प्रवीरः शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः” ॥
सर्वक्रमत्वात् वज्रः ।

यथा, महाभारते १३ । १७ । १२६ ।

“कृष्णं सुचक्रो विष्णातो लोकः सर्वान्धयः क्रमः” ॥
त्रिषादेन सर्वक्रमत्वात् विष्णुः ।

यथा, तत्रैव १३ । १४६ । २२ ।

“हन्तरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः” ॥)

क्रमकः, पुं, (क्रमं वेदपाठभेदं अधीते वसि वा ।
“क्रमादिभ्यो वुन्” । ४ । २ । ६१ । इति वुन् ।)

क्रमचः । इति सुप्रबोधम् ।

क्रमकः, पुं, (क्रामत्यनेन करणे क्युट् ।) चरणः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यदुपश्रित्यन्तपविशेषः । यथा
हरिवंशे ।

“क्रमिष्व क्रमयन्त्येव छटः शूरः प्ररज्यः” ॥

क्री । भावे क्युट् । पादविशेषः । यथा, भागवते ८ ।
१० । २१ ।

“एते त्वधर्मं क्रमयेयु यशम्” ॥)

क्रमपूरकः, पुं, (क्रमेण पूरयति वीजम् । पूर + णिच्

क्रमिघ्नं

गणुन् । पुण्यवन्ते क्रमेणास्य वीजपूरकत्वात् तथा-
त्वम् ।) वकल्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रमशः, [स] य, (कारकार्यवृत्तेः क्रमात् + वीज्यायां
शस् ।) क्रमेण क्रमेण । क्रमेक्रमे इति भाषा ।
यथा । “भवति विद्यतमः क्रमशो जनः” । इति
प्राचीनाः ॥ (तथा च मनौ । ३ । १२ ।

“सर्वयोग्ये दिजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः” ॥)

क्रमागतः, त्रि, (क्रमेणागतं आयातम् ।) क्रमायातम् ।

प्रिष्टपितामहादिकमेव प्राप्तम् । यथा,—

“अस्ततन्नाः स्त्रियः सर्वाः पुत्रदासपरिग्रहाः ।
अस्ततन्नास्तत्र यद्वा यच्च तत् स्यात् क्रमागतम्” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥ (तथा च मनुः ।
२ । १८ ।

“तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः ।
वर्णाणां सान्तराणां स सदाचार उच्यते” ॥)

क्रमायातः, त्रि, (क्रमेणायातः आगतः ।) क्रमागतः ।
इति मिताक्षरा ॥

क्रमिः, पुं, (क्रम + इन् ।) क्रमिः । इति भरतो
द्विरूपकोषम् । रोगविशेषः । तत्किमिदं यथा,

“विष्णुकोषसंयुक्तमन्त्रमण्डं पिबेन्नरः ।

दोषं क्रिमिनाशाय जठराभिविहज्ये ॥

प्रत्यङ् कटुकं तिक्तं भोजनं कपनाशनम् ।

क्रिमीणां नाशनं दध्ममप्रिसन्दीपनं परम् ॥

विष्णुश्रुतपानीयं विष्णुनेत्रावधूतितम् ।

पीतं क्रिमिहरं दृष्टं क्रिमिनाशं गदान् जयेत् ॥

निष्पादितकृष्णं वा मधुना क्रिमिनाशनम् ।

पलाशवीजस्य रसं पिबेन्मातृकसंयुतम् ।

पिबेत्तदोजककणं वा तक्रेण क्रिमिनाशनम् ।

काम्पिस्थपूर्यककाशं गुणेन सह भक्षितम् ।

पातयेत् क्रिमीन् सर्वालुदरस्यात्र संशयः ।

विष्णुं कौटङ्गं वीजं तथा वीजं पलाशजम् ।

संचूर्ण्य खादेत् खण्डेन क्रिमीनाशयितुं नरः ।

निम्बपत्रसमुद्भूतं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥

धूलूरपत्रजं वापि क्रिमिनाशनमुत्तमम् ।

रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धूलूरपत्रजः ।

ताम्बूलपत्रजो वापि लेपादयूकाविनाशनः ।

धूलूरपत्रकक्कोन तद्रसेनैव पाचितम् ॥

तेजमभ्यङ्गमात्रेण यूकान्नाशयति क्षणात् ।

क्रिमीणां विट्कफोत्थानामेतदुक्तं चिकित्सितम् ।

रक्तजानां संहारं कुर्यात् कुष्ठचिकित्सया ॥

क्षीराणि मांसानि वृतानि वापि

दधीनि शक्नोति च पर्यवन्ति ।

अस्त्रं मिष्टं रसं विशेषात्

क्रिमीन् जिघांसुः परिरक्ष्येति” ॥

इति क्रिम्यधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

क्रमिकगटकं, क्री, (क्रमौ क्रमिनाशे कण्टकमिव ।

तस्य नाशकत्वात्तथात्वम् ।) विनाशः । विष्णुम् ।

उच्यते । इति मेदिनी ॥

क्रमिञ्ज, क्री, (क्रमिं हन्ति । हन् + टः ।) विष्णुम् ।

इति रत्नमाला ॥

क्रयवि

क्रमिञ्ज, क्री, (क्रमेः क्रमिभ्यो वा जायते इति । जन्
+ ङः ।) अगुहः । इत्यमरः ॥

क्रमिजा, क्री, (क्रमिज + टाप् ।) बाष्पा । इति
इति रत्नमाला ॥

क्रमिशृङ्गः, पुं, (क्रमेः क्रीमीकां वा शृङ्गदिव नाश-
कत्वात् ।) विष्णुः । इति रत्नमाला ॥

क्रसुः, पुं, (क्रसु + बाहुलकाद् ।) गुवाकः । इति
भरतो द्विरूपकोषम् ॥

क्रसुकः, पुं, (क्रसु + संज्ञायां कन् ।) पट्टिकाकोषः ।
गुवाकल्लः । अक्षरावच्छः । इत्यमरः । २ । ४ ।

४१ ॥ भद्रमुक्तम् । कार्याधिकारकम् । इति
मेदिनी ।

क्रसुकपत्रं, क्री, (क्रसुक इव पत्रम् । क्रसुकस्य
गुवाकादिवच्छस्य पत्रं वा ।) गुवाकम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे ।

“आसादिताम्रक्रसुकाः ससुभात्” ॥

क्रसुकाः क्रसुकपत्रानीत्यर्थः ॥) अस्त्रं गुह्यवर्ण्यौ
गुवाकशब्दे प्रयुज्यौ ॥

क्रसुकी, क्री, (क्रसुक + क्रीयां गौरादित्वात् क्रीच् ।)
गुवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रमेणः, पुं, (क्रममात्रेण एकस्मिन् गच्छतीति । एक +
अच् ।) उड्डः । इत्युणादिकोषः ॥

क्रमेणकः, पुं, (क्रममात्रेण एकस्मिन् गच्छति । एक-
गतौ + ण्वल् । यदा, क्रमेण + स्वार्थे कन् ।) उड्डः ।

इत्यमरः । २ । ६ । ७५ ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे १ । ४१४ ।

“भो ममारेऽपि क्रमेणकहृदयं भक्षयित्वा अमुना
मम सुखमवलोकायसि” ॥)

क्रमोदेगः, पुं, (क्रमेण उड्डतः उत्कटो वा वेगो
यस्य ।) उड्डः । इति भूरिप्रयोगः ॥

क्रयः, पुं, (क्री + भावे णच् ।) यज्ञपूरवादिमुख्य-
दानेन विज्ञेयः स्थापनयनेन स्थापनादिकथा-
पारविशेषः । मुख्येन प्रथमपक्षम् । केना इति
भाषा । यथा,—

“प्रकाशं वा क्रयं कुर्यात् मुख्यं वापि समर्पयेत्” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे दृश्यते ॥

क्रयलेखं, क्री, (क्रयस्य क्रये क्रयमधिकृत्य वा
लेखम् ।) भूम्यादिक्रयविधिः । कवाणा इति

पारस्य भाषा । यथा,
“यहं क्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् ।

पत्रं कारयते यत् क्रयलेखं तदुच्यते” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे दृश्यते ॥

क्रयविक्रयः, पुं, (क्रयेण सच विक्रयः ।) वाणिज्यम् ।

केना वेत्ता इति भाषा । यथा,—

“अष्टादानं तथादानं वस्त्रां क्रयविक्रयम् ।

न कुर्यात् गुह्या साङ्गं शिष्यो भूत्वा कदाचन” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

(केचित्सु एतौ द्विवचनान्ताविष्ण्वन्ति । तत्र इन्द्रः

यथा, क्रयस्य विक्रयश्च तौ क्रयविक्रयौ ।

यदुक्तं मनुसंहितायाम् ।

“आगमं निर्गमस्थानं तथा दृष्टिस्तथावर्णौ ।

विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ ॥

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षे ऽध्यासादिवे ।

अध्यात

कुर्वीत चेनां प्रत्यक्षमर्थसंख्यापनं नृपः” ।
 अथविज्ञानाश्रयः, ६, (अथे विज्ञाने च अथविज्ञानयोर्वा
 अनुश्रवः पञ्चात्तापः ।) अष्टादशविवादान्तर्गतवि-
 वादविशेषः । यथा ।
 “वेतनस्यैव आदानं संविदश्च अतिश्रमः ।
 अथविज्ञानाश्रययो विवादः आनिपातयोः” ।
 अथ विवरणम् । यथा, मनी ।
 “जीता विज्ञीय वा विज्ञितं यत्स्थेहाश्रययो भवेत् ।
 योऽन्तर्देशाद्वा तद्वचनं दद्याच्चैवादीत वा” ।
 अथविज्ञानिका, ६, (अथविज्ञानाभ्यां जीवतीति ।
 “वचनकयविज्ञयात् ठन्” । ४।४।१३ । इति ठन् ।)
 वक्षि । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ।
 अथश्रीर्षे, श्री, (अपि श्रीर्षं + एषोदरात् साधुः ।)
 अपि श्रीर्षम् । इति निष्काशशेषः ।
 अथारोहः, ६, (आ + अह + अथिकरणे घञ् ।
 अथार्थं आरोहः समारोहोऽयम् ।) इट् । इति
 निष्काशशेषः ।
 अथिका, ६, (अथः प्रयोजनमध्यस्य इति ठन् ।)
 क्रेता । तत्पर्यायः । आरवकः २ । इत्यमरः । अथी
 ३ । इति हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते । १३ ।
 “अनेन अथिको हन्ति खादककोपभोगतः” ।
 अथेय जीवतीति । “वचनकयविज्ञयात् ठन्” ।
 ४ । ४ । १३ । इति अष्टादशि ठन् । अथजीवी ।
 वक्षि । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा, माघे ।
 “पर्यापतत् अथिककोकमगच्छपय्या” ॥)
 अथी, [न] नि, (अथोऽप्यस्य इति । अथ + इनिः ।)
 अथकर्ता । इति हेमचन्द्रः ।
 अथं, चि, (अथोऽप्यस्य + “अतो यत्” । १ । १ ।
 ८७ । “अथस्तदर्थे” ६ । १ । ८२ । इति साधुः ।)
 अथे प्रसारितम् । अथनिमित्तं इट् । अथोऽप्यस्य यत्
 अथम् । इत्यमरः । (यथा, शतपथब्राह्मणे । १ ।
 ३ । ३ । १ । “अथस्य सोमो राजा इति अथ
 इत्याह सोमविज्ञायी” ॥)
 अथं, श्री, (आ + यत् । अथ रत्नम् ।) मांसम् ।
 इत्यमरः । (यथा, भागवते । ४ । १८ । २४ ।
 “अथादाः प्राणिनः अथं दुदुङ्गः खे कसेवरे ।
 सुपर्णवत्सा विहगाश्चरं वाऽचरमेव च” ॥)
 अथघातनः, ६, (अथस्य अथार्थं वा घातयेऽसौ । हन्
 + आर्थे चिच् + कर्म्मणि क्युट् ।) भृगः । इति
 शब्दचन्द्रिका ।
 अथात्, [६] ६, (अथं मांसं अतीति । “अथे च विट्” ।
 २ । १ । ६६ । इति ।) राक्षसः । इत्यमरः । मांसा-
 श्चिनि चि । इति मेदिनी । (अष्टादिमांसमुक्
 पक्षिविशेषेष्वपि । यथा, रघौ । १५ । १६ ।
 “भूतभूयो वसागन्धी व्याकाशमृशिरोरुहः ॥
 अथादुष्यपरीवारक्षिताप्रिदिव भङ्गमः” ।
 “अष्टाशुपक्षे अथादोऽष्टादशः” । इति मल्लि-
 नाथः । आत्रादिहिंस्रपशुभेदः ।
 यथा, मनुः ५ । १२१ ।
 “अभिर्हृतस्य यन्मांसं शृचि तन्मनुदमवीत् ।
 अथाद्विच हतस्याथैवकायाथैव दक्षुमि” ।
 “अथाद्विः आत्राद्विनादिभिश्चेति” । जुलूकभट्टः ।

अध्यादः

आप्यकथादो मास्मादादवः ।
 यथा, मनी । ११ । १६६ ।
 “अष्टगाकखरैर्दष्टो याम्यैः अथाद्विरेव च” ।
 “याम्यैः अथाद्विराममांसादैर्मास्मादिभिः” ।
 इति जुलूकभट्टः । गुह्यपत्नीगामिनां नरकभोगा
 वसाने अथादां आममांसाश्रिनां योनिप्राप्तिर्भवति ।
 यथा, तत्रैव । १२ । ५८ ।
 “अष्टगुण्यनतानां अथादां दंष्ट्रिणामपि ।
 क्रूरकर्मकृताश्चैव शतशो गुह्यतल्पगः” ।
 श्रवदाहकाभिभेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १ ।
 २ । १ । ४ ।
 “अपामे ! अभिमामादं जहि निष्कृथादं सेध
 इत्ययं वा आमाद येनेदं मनुष्याः पक्काऽन्नमि
 अथ येन पुत्रयं दहन्ति स अथाद् एतावेवैत-
 दुभावतोऽपहन्ति” । “हे अपमे ! गाहपत्य ! आ-
 मादममिमपजहि परित्यज तथा,—
 “अथादममि निःसेधनिःशेषं दूरे गमय” ।
 इति भाष्यम् । ऋग्वेदे च । १० । १६ । १० ।
 “योऽमि अथात् प्रविवेश योऽहम्” ॥)
 अथादः, ६, (अथं मांसमस्ति । अद् उपपदे “कर्म-
 ण्यम्” । १ । २ । १ । इति अण् । कर्त्तुं क्तिन्नं तदेव
 पुनर्विशेषतः कर्त्तुं पक्षश्च भुङ्क्ते इति कर्त्तविकृत्त-
 पक्षश्चदस्य एषोदरात् अथादेशः । इति का-
 शिका ।) राक्षसः । इत्यमरः । सिंहः । श्येनः ।
 इति राजनिर्घण्टः । श्रवभक्तकाभिः । यथा,
 “अथादो मृतभक्त्यो” । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 मांसाश्रिनि चि । इति धरणी । (पुरा किञ्च कन-
 चिद्रक्षसाभिमुख्यादियमेव सा भृगुमायां पुनो-
 मेति विदितेनैवापहृतायान्तस्यां पुनोमायां मह-
 र्बिर्भृगुरत्यन्ताऽमर्षमाहरन् त्वं सर्वभक्तो भविष्य-
 सीति तस्मै वक्ष्ये श्रापं प्रददौ तेन हि तस्य
 अथादत्वं प्रसिद्धम् । ततः श्रमेनापि तेनाभिदेवे-
 नात्मनः सर्वभक्तकत्वरूपश्रापं परिहर्तुं कामेन
 सर्वभक्तः सन्कथं देवादीनां मुखं भविष्यामीति
 चिन्तयता अभिहोत्रेण यज्ञसत्रक्रियासु च आ-
 त्मनः संहारश्चक्रे । पितृमहत्तु देवादिभिरनुब्रज्यो
 वज्रैः स्वप्रभावमनुस्मारयन् कौशलेन ऊतभागय-
 हज्जलीकारमकारयत् । एतद्विवरणम् । महाभा-
 रते । १ । ६-७ अध्याययोर्नृप्यम् । तदुपस्था,
 भृगुववाच ।
 “केनासि रक्षसे तस्मै कथिता त्वं जिह्वीर्षते ।
 न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्राथ्यां चावहासिनीम् ।
 तत्त्वमाख्याहि तं ह्यथ शत्रुमिच्छाम्यहं ववा ।
 विभेति को न श्रापान्मे कस्य चार्थं अतिश्रमः ॥
 पुनोमोवाच ।
 अभिना भगवंत्वाकौ रक्षसेऽहं निवेदिता ।
 ततो मामनयद्रक्षः कोशन्तीं कुररीनिव ।
 साहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता ।
 भस्मीभूतन्तु तद्रक्षो मामुत्पृच्छ यपात वै ॥
 सुत उवाच ।
 इति श्रुत्वा पुनोमाया भृगुः परममम्यमान् ।
 शशपाभिमतक्रुद्धः सर्वभक्तो भविष्यति” ॥

अध्यादः

“अतस्तु भृगुवा वज्रिः क्रुद्धो वाक्मन्वाभवीत् ।
 किमिदं साहसं ब्रह्मन् कृतवानसि मां प्रति” ॥
 “अमावास्यां पितरः पौर्णमास्यां देवताः ।
 मन्मुखेनैव ब्रह्मणे भुङ्क्ते च ऊतं हविः ॥
 सर्वभक्तः कथं तेषां भविष्यामि मुखं त्वहम्” ॥
 “चिन्तयित्वा ततो वज्रिश्चक्रे संहारमात्मनः ।
 दिनानामभिहोत्रेण यज्ञसत्रक्रियासु च ।
 निरोद्धारवदकाराः स्वधास्याहाविवर्णिताः ।
 विनाभिना प्रजाः सर्वान्तत आसन् सुदुःखिताः ॥
 अधर्षयः समुदिषा देवान् गत्वाब्रुवन् वचः ।
 अभिशापात्क्रियाभ्यांश्चात् आन्ता लोकाः कथोऽनवाः ।
 विदध्वमथ यत्काम्यं न स्यात् कानात्मयो यथा ।
 अधर्षयस्व देवाश्च ब्रह्माण्यसुपगम्य तु ॥
 अभिरावेदयन्श्रापं क्रियासंहारमेव च ।
 भृगुवा वै महामाग ! शत्रोऽमिः कारजान्तरे ॥
 कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागायमुक्त्वा तथा ।
 ऊतमुक्त्वा सर्वभूतेषु सर्वभक्तत्वमेव्यति ॥
 श्रुत्वा तु तद्वचनोऽहमभिमाह्वय विभ्रजत् ।
 उवाच वचनं श्रुत्वा भूतभावनमथयम् ॥
 लोकांनाभिश्च सर्वेषां त्वं कर्त्ता चान्त एव च ।
 त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन् क्रियायाश्च प्रवर्त्तकः ॥
 स तथा कुर्व लोकेण । गोष्ठिद्येवन् क्रिया यथा ।
 कक्षादेवं विमृष्टस्वमीश्वरः सन् ऊताग्रन् ! ॥
 त्वं पवित्रः सदा लोके सर्वलोकगतिश्च ह ।
 न त्वं सर्वशरीरेण सर्वभक्तत्वमेव्यसि ॥
 अपाने ह्यभिधो वाक्ते सर्वं मोक्षयन्ति ताः प्रिखिन् ॥
 अथादा च तनुयां ते सा सर्वं भक्तविध्यति ।
 यथा सूर्याशुभिः स्पृष्टं सर्वं शुचि विभाष्यते ।
 तथा त्वदभिर्निर्दग्धं सर्वं शुचि भविष्यति ॥
 त्वमग्ने ! परमं तेजः स्वप्रभावादिर्निर्गतम् ।
 स्वतेजसैव तं श्रापं कुर्व सत्यमर्थेर्विभो ॥
 देवानाद्यात्मनो भागं गृह्णान् त्वं सुखे ऊतम्” ॥
 “श्वमन्स्त्विति तं वज्रिः प्रत्यवाच पितामहम् ॥
 जगाम शासनं कर्त्तुं देवस्य परमेष्ठिनः” ॥ ० ॥
 अतएव ऋद्धमन्नेन अथादाख्याप्रेः शान्तिकर्म्म-
 दिव्यपसारणं जातवेदोऽपिरादानं प्रोक्तम् ।
 यथा, ऋग्वेदे । १० । १६ । ८ ।
 “अथादममिं प्रहिज्योमि दूरं
 यमराक्षो गच्छतु रिप्रवाहः ।
 इहैवायमितरो जातवेदा
 देवेभ्यो ह्यथं वहतु प्रजानन्” ॥
 “अथं आमिधं अति अथादः तं तीव्रमभिं दूरं
 विप्रकृष्टे देशे प्रहिज्योमि प्रगमयाभि । रिप्रं पार्थ
 तस्य वाहः वोढा यथा रिप्रं पार्थं वहति उपपदे
 “कर्मण्यम्” इति वह + अण् । सोऽमिः यमराक्षः
 यमो राजा येषां तान् यमराजकान् प्रदेष्टान्
 गच्छतु प्राप्नोतु । अथ शान्तिकर्म्मार्थं उपासने
 इतरः अथादादन्वः जातवेदा अभिः इहैव देशे
 देवेभ्यः देवार्थं ह्यथं वहतु” ॥ इति भाष्यम् ॥
 अथं मांसं अस्ति । अद् + उपपदे “कर्मण्यम्” ।
 १ । २ । १ । इत्यण् । वचनामाममांसाश्रिभृगुभेदः ।
 यथा, भागवते । ५ । २६ । ११ ।

क्रिमिः

“एवमेव महासौरवो यत्र निपतितं पुनश्च कथादा नाम खरवत्तं क्रमेण घातयन्ति यः कोवत्तं देह-
म्भरः” ॥)

क्रान्तिः, पुं, (क्रान्त्यते आक्रान्त्यते इति । क्रम + क्तः ।)
घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पादेन्द्रियम् ।
यथा, मनौ । १२ । १२१ ।

“मनसीन्तु दिशः शोभे क्रान्ते विष्णुं वने हरम् ।
वाचस्पतिं मित्रसुहृदं प्रजने च प्रजापतिम्” ॥
“क्रान्ते पादेन्द्रिये विष्णुमिति” । कुल्लुकभट्टः ॥
भावे + क्तः । स्त्री, आहूतम् । क्रमश्चम् ।
यथा माघे ।

“क्रान्तं रक्षा काचनवप्रभाजा” ॥

यथा च इतपयत्राक्षणे ५ । ४ । २ । ६ ।

“विष्णोः क्रान्तमसीतीमे कोकाः विष्णो-
र्विक्रमं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तम्” ॥)
आक्रान्ते चि ।

क्रान्ता, स्त्री, (क्रम + कर्त्तरि क्त । स्त्रियां जाति-
त्वेपि संयोगोपधत्वात् टाप् ॥) दृष्टी । इति
राजनिघण्टः ॥

क्रान्तिः, स्त्री, (क्रम + भावे क्तिन् ।) खगोलमध्य-
वर्त्तिसूर्यगमनार्थतिथ्यङ्गोदरेखा । यथा,—

“अथवाद्यनं यावत् कक्षा तिर्यक् तथापरा ।
क्रान्तिसंज्ञा तथा सूर्यः सदा पर्येति भासयन्” ॥
इति सूर्यसिद्धान्ते गोलाध्यायः ॥ “गाडीमण्डलात्
दक्षिणोत्तरं क्रान्तिमण्डलावधियदन्तरं तत्” ।
इति तट्टीकायां दक्षिणविदाब्जः ॥ तत्पर्यायः ।
अपमण्डलम् २ अपयत्तम् ३ अपक्रमः ४ अप-
क्रान्तिः ५ । इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ अपमः ६ ।
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ इत्युक्तान्यानयनक्रमो
यथा,—

“परमापक्रमण्या च सप्तमन्त्रगुणेन्दवः ।
तदगुणाख्या त्रिजीवात्रा तत्रापक्रान्तिरुच्यते” ॥
इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ * ॥ आक्रमः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ गतिः । गत्यर्थात् क्रमधातोर्भावे क्तिन्-
प्रत्ययात् तथात्वम् ॥

क्रान्तिवलयः, पुं, (सूर्यसिद्धान्तोक्ता क्रान्तिरेव
वलयः इत्यम् ॥) क्रान्तिमण्डलम् । विषुवदृष्टतात्
चतुर्विंशतिभागेदक्षिणे चोत्तरे दृष्टं तत् । इति
सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

क्रान्तुः, पुं, (क्रामतीति । “क्रमिगमिक्तमिभ्यस्तुन्
दक्षिणेति” । उणां ५ । ४३ । इति तुन् दक्षिणः ॥)
पक्षी । इत्युणादिकोषः ॥

क्रायकः, पुं, (क्रोयाति इति । कर्त्तरि ण्वुल् ।) क्रोता ।
इत्यमरः ॥ क्रयजीवी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्रिमिः, पुं, (क्रामु पादविच्छेपे । “क्रामितमिप्रतिल्ल-
मामत इह” । उणां ४ । १२१ । इति इन् कित्
अत इह ॥) कीटः । क्रमामयः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ रोगविशेषः । तस्य प्रकारो यथा,—

“क्रिमयस्तु दिधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।
बहिर्भेजकपाकविद्वज्जन्मभेदाश्चतुर्विधाः ॥
नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मनोद्वयाः ।
तिष्ठप्रमावसंस्थानवर्गाः कोशान्तराभ्याः ॥

क्रिमिः

वज्रपादाश्च सुस्थाश्च यूका निख्याश्च नामतः ।
दिधा ते कोटपिडका कच्छगुह्यान् प्रकुर्वन्ते ॥*

निदानम् यथा ।

“अजीर्णभोजी मधुरास्त्रिणितो
द्रवप्रियः पिष्टगुह्योपभोक्ता ।
आयामवर्जी च दिवाश्रयागो
विरहसुक संलभते क्रमोच्च” ॥

पुरीषजनिदानं यथा,—

“मांसपिष्टास्रवयगुह्यशक्तेः पुरीषजाः” ॥ * ॥

कफजनिदानं यथा,—

“मांसमाषगुह्यक्षीरदधिसुप्तेः कफोद्भवाः” ॥

* रक्तजनिदानं यथा,—

“विरहजोर्गुह्यशक्तेः श्रोणितोत्था भवन्ति हि” ॥

अथन्तरक्रिमिनिक्षेपं यथा,—

“ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्गोष्णार्दनं भ्रमः ।
भक्तदेवोऽतिसारश्च संगतक्रिमिनिक्षेपम्” ॥

कषयरूपं यथा,—

“कषादामाशये जाता दृढाः सर्पन्ति सर्वतः ॥

एधुन्नप्रणिभाः केचित् केचिद्गुह्यदोषमाः ।

रूढधान्याङ्गुराकारास्तुदीर्घास्तथायवः ॥

श्वेतास्ताम्बावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ।

अन्नादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः ॥

पुरवो र्दभकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वन्ते ।

हृत्तासमास्यसवयमविपाकमरोचकम् ॥

मूर्च्छाहृद्द्विज्वरागाहकार्श्वक्षयधुमीनसान्” ॥ * ॥

रक्तजरूपं यथा,—

“रक्तवाहिश्चिरास्यागा रक्तजा जन्तवोऽभवः ॥

अपादा दृत्तात्माश्च सौम्यात् केचिददर्शनाः ।

कोशादा रोमविध्वंसा रोमहीपा उडुम्बराः ॥

यद् ते कुष्ठैककर्मायाः सङ्घसौरसमातरः” ॥

विड्जरूपं यथा,—

“पक्षाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।

दृढान्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः ।

तदास्योद्गारनिश्वासाविड्गन्धानुविधायिनः ॥

एधुदृत्ततनुस्थूलाः श्वावपीतसितासिताः ।

ते पक्ष गाक्षा क्रिमयः ककेटकमकेटकाः ॥

सौखरादाः सशूलाख्या लेजिहा जनयन्ति हि” ॥

विमार्गगक्रिमिनिक्षेपं यथा,—

“विड्भेदशूलविट्भक्तार्श्वपादव्यापादताः ।

रोमहर्षाभिसदनगुदकच्छूविमार्गगाः” ॥

इति माधवकरः ॥

(अस्य सहेतुकलक्षणचिकित्सितानि यथा,—

“इह खल्वभिप्रेतविंशतिविधाः क्रिमयः प्रूर्व-
मुक्ता नागाविधेन प्रविभागोऽन्यत्र सङ्गोष्ठ्यः ।
ते पुनः प्रकृतिभिर्भिद्यमानाश्चतुर्विधास्तदुच्यते ।
पुरीषजाः श्लेष्मणाः श्रोणितजाः मज्जजाश्चेति ।

तत्र मनो वाह्याभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्ये
मले जातान् मज्जजान् सङ्गोष्ठ्ये, तेषां समुत्थानं
मृजावर्जनं, स्थानकेशश्मज्जोमपयावासांसि,
संस्थानमणवस्तिजास्तथो वज्रपादा वर्गः कृष्णः
शुक्लश्च, नामानि यूकाः पिपीलिकाश्चेति, प्रभावः
कच्छजननं कोटपिडकाभिनिर्वर्त्तनञ्च, चिकि-

क्रिमिः

त्सितं तेषामपकर्षणं मनोपघातो मज्जाराखाश्च
भावानामुपसेवनमिति । श्रोणितजानान् कुष्ठैः
समानं समुत्थानं, स्थानं रक्तवाहिज्यो धमन्या,
संस्थानमणवो दृत्तात्पादाश्च सुस्थाश्चैके मय-
न्यदृष्टाः, वर्गस्ताम्बाः, नामानि कोशादा कोमादा
कोमहीपाः सौरसा औडुम्बरा जन्तुमातर इति ।
प्रभावः केशश्मज्जजलोमपयसो प्रयगतामाश्च
हर्षकच्छूतोदसंसर्पान्यदृष्टाणाश्च त्वक्चिरात्पा-
मांसतद्व्यास्थिमण्यमिति, चिकित्सितमध्येषां
कुष्ठैः समानं तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यते ।

श्लेष्मणाः क्षीरगुह्यतिजन्मस्थानूप-मांस-पिष्टा-
परमाङ्गुसम्भवेऽजीर्ण-पूतिश्लेष्मज्जोर्गु-विद-
ह्रासात्प्रभोजनसमुत्थानाः । तेषामाशयः स्थानं
प्रवर्द्धमानाकर्द्धमधो वा विसर्पन्ति, उभयतो वा ।
संस्थानवर्गविशेषास्तु श्वेताः एधुन्नप्रसंस्थानाः
केचित्, केचिदुत्तपरिखाहाः गच्छुपदास्तयश्च
श्वेतास्ताम्बावभासाः, केचिदणवो दीर्घास्तम्बा-
स्तयः श्वेताः । तेषां चिचिधानां श्लेष्मनिमित्ताणां
क्रिमोणां नामानि, अन्नादा, उदरादा, हृदया-
दाश्चरवो र्दभपुष्पाः, सौगन्धिकाः, महागुदाश्च
इति । प्रभावो हृत्तासास्यसंखयमरोचका वि-
पाको ज्वरो मूर्च्छाज्ज्वरागाहकार्श्वक्षयधुमीनहः
हृद्दिः कार्श्वं प्रादुष्यमिति ।

पुरीषजान्तस्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैस्तेषां स्थानं
पक्षाशयः । प्रवर्द्धमानाश्चधो विसर्पन्ति । यद्य
पुनरामाशयाभिमुखाः स्युस्तदन्तरं तस्योद्गार-
निःश्वासाः पुरीषगन्धिनाः स्युः । संस्थानवर्गविशे-
षास्तु सुस्थानुत्तपरिखाहाः श्वेता दीर्घाणामुक्-
सङ्गाः केचित् केचित् पुनः स्थूलदृत्तपरि-
खाहाः श्वावपीतदृष्टिताः पीताः । तेषां नामानि
ककेटकमकेटकाः लेजिहाः शूलवक्त्राः सौखरा-
दाश्चेति । प्रभावः पुरीषभेदः कार्श्वं प्रादुष्यं कोम-
हर्षाभिनिर्वर्त्तनञ्च । तत्र बाह्य गुदमुखं परितु-
दन्तः कच्छोपजनयन्तो गुदमुखं पर्यासते । स
जातहर्षो गुदाङ्गिष्मण्यमतिवेषं करोति ।

इत्येधुश्लेष्मजानां पुरीषजानाश्च क्रिमोणां समु-
त्थानादिविशेषः । चिकित्सितान् खल्वेषां समा-
सेनोपदिश्य पक्षाहिसरेणोपदेक्ष्यते । तत्र सर्व-
क्रिमोन्नामपकर्षणमेवादितः कार्यम् । ततः प्रकृ-
तिविधातोऽनन्तरं निदानोक्तानां भावानामुप-
सेवनमिति ।

तत्रापकर्षणं हृत्तेनाभिदृष्टादनयनमुपकर-
वतानुपकरणेन वा । स्थानगतानाम् क्रिमोणां
भेदजेनापकर्षणं न्यायतश्चतुर्विधमिति । तद्-
यथा,—शरीरेविरेचनं वमनं विरेचनमाख्यापन-
मित्यपकर्षणविधिः ।

प्रकृतिविधातव्येषां कटुतिक्तकाषायकारो-
द्यानां प्रयाजानुपयोगो यथान्यदपि किञ्चित्
श्लेष्मपुरीषप्रत्यनोक्तभूतं तद्व्यादिति । प्रकृति-
विधातः ।

अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामुपसेवनम् ।
यदुक्तं निदानविधौ, तस्य वर्णनं तथाविध-

क्रिमिः

प्राणायायदेनां प्रत्यागामिति कथ्यतस्त्रि-
स्तितमनुयायात्तमेतदेव पुनर्विस्तरेणोपदेक्षते ।

अथैनं क्रिमिकोठनातुरमये नृपात्रं सप्त-
रात्रं वा खेहखेराभ्यामुपवाद्य शोभते एनं
संशोधनं प्रायवितासीति, क्षीरदधिमुदितक-
मत्स्यानुपमां पिष्टात्तपरमाज्जुसुखं खेह सव्युत्तै-
र्भोज्यैः सायन्मातृपपादयेत् ससुदीरवार्यैव
क्रिमीकाशोक्तानि सरवार्यं । भिन्नगन्धं कुटारा-
रज्यां सुखोचितं सुप्रतीकं सुलक्षणायाः साप-
नवमनविरेचनैकद्वैतैरुपपादयेत् । उपपादनी-
यकोट्यात् कर्मान् परीक्ष्य विप्रैरान् समीक्ष्य
सम्यक् । अथाहरेति नृपात् । मूलक-सर्पपल्लव-
रज्ज-प्रिय-खरपुष्पभृङ्ग-सुसुख-सरस-कुठेरक-
कक्षीर-काजमानपयोऽसृजवक्त्राणि स-
र्वोप्यथवा यथाकामम् । ताभ्यां ह्यन्यमिदमस्मीक्ष्य
खण्डशब्देदयित्वा प्रस्थाप्य पानीयेन सुप्रस्थापि-
तायां स्थाप्यं समावाप्य गोमूत्रेणार्जोदकोनाभ्या-
सिध्य साधयेत् । सततमवचष्टयन् दृष्ट्वा तसु-
पयुक्तं भूयिष्ठेऽभसि । गतरसेष्वौषधेषु स्थापनी-
मवतार्य सुपरिपूतं कषायं सुखोद्यं मदनपत्र-
विद्वज्जलैकोपहितं सर्पिकाजपत्रमभ्यासिष्यं
वक्तु विधिवदास्थापयेदेतन् ।

“मदनपत्रपिप्पलीकषायेऽज्जलिमात्रेण चिहत्
कक्षाकृमाभाभाजोद्य धातुमस्मै प्रयच्छेत् । तदस्य
दोषमुभयतो निहन्ति साधु । एवमेव कष्यो-
क्तानि वमनविरेचनानि संखण्ड्य प्राययेदेनं बुद्ध्या
सर्वविशेषानवेक्षमाणाः ।

अथैनं सम्यग्विरिक्तं विद्यायापराजे शैख-
रिक्कषायेण सुखोद्येन परिषेचयेत् । तेनैव च
कषायेण वाङ्मात्राकारान् सर्वोदकार्यान् कारयेत्
शब्दत् । तदभावे वा कटुकतिलकषायायांमौष-
धानां क्षायेर्भक्षारैर्वा परिषेचयेत् । परिषिक्तं च
एवं निवातमागारमनुपवेष्ट्य पिप्पलीपिप्पली-
मूलचण्डिकाकण्टकद्वैरसिद्धेन भवागवादिना क्रमे-
णोपमानयेत् । विषेप्याक्रमागतस्त्रैमनुवासयेत्
विद्वज्जलैर्नैकाकारं द्विस्त्रिर्वा । यदि पुनरस्याति-
प्रवृद्धां क्षीर्वादीन् क्रिमीन् मन्येत, शिरसेवा-
भिसर्पतः कदाचित् । ततः खेहखेराभ्यामस्य शिर-
उपपाद्य, विरेचयेदपामार्गसंखण्डादिना शिरो-
विरेचनेन ।

वक्त्राभ्याह्वयविधिः प्रकृतविद्यातोक्तः क्रिमीणां
सोऽनुयायात्सास्यते । मूषिकपर्णीं समुपायप्र-
तावामपहृत्य खण्डशब्देदयित्वा उद्वृत्ते क्षीर-
यित्वा पाणिभ्यां पीडयित्वा च रक्तं मञ्जीयात् ।
तेन रसेन कोटितश्चातितव्यकपिष्टं समाजोद्य
पूषिकां ज्ञत्वा विधुमेखकुरैर्धूपकुण्ड विद्वज्जलै-
नवकोपहितां क्रिमिकोठाय भक्षयितुमुप-
यच्छेत् । तदनन्तरमक्षकामिकमुदन्विष्टा पिप्प-
ल्यादि पञ्चवर्गसंखण्डं कणदक्षमनुपाययेत्” ।

“अथान्नशब्दाद्वत् महति क्रिमिजे प्रती-
क्यातये शोषयितुं दुहते क्षीरयित्वा वृश्चदि
पुनः सुष्मादि चूर्णाणि कारयित्वा विद्वज्जका-

क्रिमिः

येन निष्काकषायेण वा चटुक्षत्वा दशक्षत्वा
वा चातये सुपरिभाविताणि भावयित्वा वृश्चदि
पुनः सुष्मादि चूर्णाणि कारयित्वा नवे कणसे
समवाप्यानुगुप्तं निधापयेत् । तेभ्यस्तु खलु चूर्णाणां
पाणितलं पूर्णं यावदा साधु मन्येत क्षौत्रेण संखण्ड्य
क्रिमिकोठाय सेदुम्ययच्छेत् ॥

तथा भक्षातकास्थीन्याह्वयं कनसंप्रमाणेन
समोद्य खेहमाविते वृद्धे कणसे सुष्मानेकच्छिद्र-
ज्ज्जे म्दवावक्षिते समवाप्योद्वपेन पिधाय भूमा-
वाकण्डं निष्ठातस्य खेहमावितस्यैव दृढस्योपरि
कुम्भस्यारोप्य समन्तात् गोमयैरुपचित्य दाह-
येत् । स यदा जालीयात् साधु दग्धानि गोम-
यानि विगतखेहानि भक्षातकास्थीनीति ततस्तं
कुम्भमुद्धारेत् । अथ तस्मात् द्वितीयात् कुम्भात्
खेहमादाय विद्वज्जलैर्गुणैः खेहाज्जमात्रैः प्रति
संखण्ड्यातये सर्वमहः स्थापयित्वा ततोऽस्मै मात्रां
प्रयच्छेत् पाणाय । तेन साधु विरिच्यते विरि-
क्तस्य चातुपूर्णां यथोक्ता” ।

“अथाहरेति नृपात् शारदाश्रवांस्तिलान्
सम्यदुपेतानाहृत्य सुनिष्पृताग्निष्य ससुद्धान्
शोधयित्वा विद्वज्जकाषाये सुखोद्ये प्रक्षिप्य
सुनिष्पृतापितान् निष्पृपयेत् आदोषशमनात् ।
गतदोषान्नसमीक्ष्य सप्रसूनान् प्रलुच्य पुनरेव
सुनिष्पृताग्निष्य ससुद्धान् शोधयित्वा विद्वज्ज-
काषायेण त्रिस्तप्तत्वाः सुपरिभावितान् भाव-
यित्वातये शोधयितुं दुहते संक्षय वृश्चदि पुनः
सुष्मादि चूर्णाणि कारयित्वा शोषयामभ्यवधाय वि-
द्वज्जकाषायेण सुखोद्येऽगवसिद्धं पाणिमहं मर्द-
येत् । तस्मिन् खलु प्रपीद्यमाने यत्तैलमुपदियात्
तत्पाणिभ्यां प्रस्थाप्य शुचौ वृद्धे कणसे समा-
सिध्यानुगुप्तं निधापयेत् । अथाहरेति नृपात्
तिलककोटालकयोर्द्वौ विष्णुमात्रौ पिष्टौ स्रष्ट-
पिष्टौ विद्वज्जकाषायेण, ततोऽज्जमात्रौ श्यामा-
त्रितयोरज्जमात्रौ दन्तीप्रवक्त्योरतो अज्जमात्रौ-
चण्डिकाचण्डिकोरित्वेतत् सम्भागं विद्वज्ज-काषाय-
स्याज्जमात्रेण प्रतिखण्ड्य ततस्तैलप्रस्थमावाप्य
सर्वमात्रोद्य महति पथ्योगे समासिध्याभावधि-
श्रित्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्वतः खेहमव-
लोकयन्नखण्डं म्द्वभिना साधयेद्दृष्ट्वा सततमव-
चष्टयन् । स यदा जालीयाद्विगमति शब्दः, प्रगा-
म्यति च पेषः, प्रसादमापद्यते खेहो यथासुखं न-
वर्गसोत्पत्तिः संवर्तते, भेषजमज्जलिभ्यां म्द-
मानमनतिमदुमनतिदावयमज्जलिभ्यां चिति ।
सकालस्तस्यावतारयाय । ततस्तमवतीक्ष्य हृतं
श्रीतीभूतं महता वाससा परिपूय शुचौ वृद्धे
कणसे समासिध्य पिधानेन पिधाय सुस्तेन
वक्त्रपट्टेनाच्छाद्य वृद्धेण सुखं अनुगुप्तं निधाप-
येत् । ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पाणाय । तेन
साधु विरिच्यते । सम्यगपहतदोषस्य चास्यानु-
पूर्णां यथोक्ता । ततश्चैनमनुवासयेदनुवासन-
काले” ॥

“इत्येतत् इयानां क्षेप-पुगीय-सम्भवाणां

क्रिमिः

क्रिमीणां समुत्थानस्यावसंज्ञानवर्ग-भाम-प्रभाव-
विक्रितित्वविशेषा व्याख्याताः सामान्यतः । वि-
शेषतस्तत्त्वमात्रमात्रापात्रावतानुवातानुकोमहरणं
भूयिष्ठं तेष्वौषधेषु पुरीषजानां क्रिमीणां चिकि-
त्सितं कार्यं मात्राधिकं पुनः शिरोविरेचनवमनो-
पशमनभूयिष्ठं तेष्वौषधेषु क्षेपजानां क्रिमीणां
चिकित्सितं कार्यम् । इत्येष क्रिमिज्ञो भेषज-
विधिरनुयायातो भवति” ॥ इति चरके विमान-
स्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ * ॥

“सूत-गन्ध-मृतं गौहं मरिचं बिबमेव च ।
मुक्तकं त्रिफला शुण्ठी धातकी सरसाञ्जनम् ॥
युधजं सुक्तकं पाठा बालकं विष्णुमेव च ।
यतानि समभागानि खरसेर्धृङ्गैस्तथा ॥
तराटिका प्रमाणेन भक्षाया विप्रैरतः ।
क्रिमिरोगविनाशाय क्रिमिरोगविनाशनः” ॥

इति क्रिमिरोगरिस्तः ॥ * ॥

“क्रमेण वृद्धं रसगन्धकाज-

मोदा विद्वज्जं विषमुदिका च ।

पक्षाश्वीजं विषुर्णमस्य

निष्कप्रमाणं मधुनाबलीढम् ॥

पिबेत् कषायं घनजं तद्वृद्धं

रसोऽयमुक्तः क्रिमिमज्जगन्धः ।

क्रिमीक्षिप्यात् क्रिमिजां रोगान्

सन्दीपयत्यग्निमयं चिरात्वात्” ॥

इति क्रिमिमज्जगो रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रनागंरये क्रिमिरोगाधिकारे ॥”

अथास्य पद्यापण्यविधिः । पद्यानि यथा,—

“आस्थापनं कायशिरोविरेचनं

धूमः कफज्जानि शरीरमाज्जना ।

चिरन्तना वैद्यवक्त्राणां यः

पटोलवेजाय रसोनवात्सकम् ॥

ऊताशमन्दाग्निनि सध्या

नवीनभोचं वृद्धीपान्नापि ।

तिलानि माली च दलानि मौषिकं

मांसं विद्वज्जं पिष्टुमर्हपक्षवम् ॥

पद्या च तैलान्तिलसर्वपोद्भवं

सौवीरसुक्तां तुचोदकं मधु ।

पथेलिमं तानमनञ्जरं गवां

मुच्यते तावन्सुराग्निगण्डम् ॥

सौष्ट्याणि मूत्राज्यपयांसि रामतं

क्षाराजमोदा खदिरश्च वत्सकम् ।

अन्वीरगौहं सुखवी यमानिका

क्षाराः सराक्षा गुबश्चिंशपोद्भवाः ॥

तिलः कषायः कटुको रसोऽप्ययं

वर्गो नराणां क्रिमिरोगिणां सुखः” ॥ * ॥

अपण्यानि यथा,—

“हृदि च तद्गैविधारयश्च

विद्वज्जानां वक्त्राणि शिरः ।

वक्त्रं पिष्टात्तमन्वीरतां च

हृतानि माषान् दधिपत्राकां ॥

मांसं पयोऽजं मधुरं रसश्च

क्रिमीन् निघातुः परिवर्जयेत्” ॥

क्रिया

इति वैद्यकक्रिमिरोगपथ्यापण्यविधियम् ॥
क्रिमिकण्टकं, क्री, (क्रिमौ कण्टकमिव ।) क्रिमि-
कण्टकम् । इति मेदिनी ॥

क्रिमिः, पुं, (क्रिमिं हन्ति नाशयतीति । “अमनु-
य्यकटके च” । ३।२।५३ । इति टक् । मूकवि-
भूजादिवात् सिद्धः । अत् पूर्वस्येति नियमान्न
मात्रम् ।) क्रिमिः । विडङ्गः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥ (क्रिमिरोगनाशकौषधविशेषः ।
“क्रिमिं किंयुकारिष्टवीजं सरसमस्मकम् ।
वत्पदयश्चाखुपयोः सैः क्रिमिविनाशनः” ॥

इति क्रिमिरो रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंयुक्ते क्रिम्यधिकारे ॥
क्रिमिनी, स्त्री, (क्रिमिन् + टित्वात् स्त्रियां ङीप् ।)
सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्रिमिजं, क्री, (क्रिमिभ्यः जायते इति । “अन्येष्वपि
दृश्यते” ॥ ३।२।०१ । इति डः ।) अगुण । इत्यमरः ॥

क्रिमिजा, स्त्री, (क्रिमिज + स्त्रियां टाप् ।) काक्षा ।
इति रत्नमाणा ॥

क्रिमिशत्रुः, पुं, (क्रिमेः शत्रुरिव नाशकत्वात् ।) रक्त-
पुष्पकः । इति शब्दचन्द्रिका । पालितामादार
रति भाषा ॥

क्रिमिश्रावः, पुं, (शत्रु + श्रावार्थे अण् श्रावः ।
क्रिमेः श्राव इव तन्नाशकत्वात् ।) विट्खदिरः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्रिमिशैकः, पुं, (क्रिमिभिर्निर्मितः शैक इव ।)
वल्लीकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रियः, पुं, (क्रिया यथायामाद्यगतिक्रिया विद्यते-
अत्र अग्रशब्दादेशच् ।) मेघराशिः । इति दीपिका ॥

क्रिया, स्त्री, (क्रियते अगम्य अस्मिन् इति
वा । कु क् च करणे करणकर्माधिकरणादौ च
यथायथं श प्रत्ययः । “रिष्टं श्रयस्मिन्कु” ।
७।४।१८ । इति रिष्टादेशः । “अचिन्नुधातु-
भुवां धोरियडुवडौ” । ६।४।७७ । इति
इयङ् ।) आरम्भः । निष्कृतिः । शिष्टा । पूज-
नम् । सम्प्रधारणम् । उपायः । कर्म । तन्त्रव-
िधम् । यथा,—

“आरम्भो निष्कृतिः शिष्टा पूजनं सम्प्रधारणम् ।
उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ चेष्टा । चिकित्सा । इत्य-
मरः । ३।३।१५६ । कारणम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ आजम् । इत्यमरटीकायां खामी ॥

श्रीचम् । इति शब्दरत्नावली । धात्वर्थः करोत्यर्थे
वा । इति वैयकारणाः ॥ क्रियाः साधारणाः
वस्तुधर्माः पाकादयः एष हि अधिभ्यगाद्यव-
न्ययान्तादिः पूर्वोपादौभूतो व्यापारकणायः
पाकादिशब्दवाच्यः । इति साहित्यदर्पणम् ॥ अनु-

प्रकारव्यवहारपादान्तगतव्यवहारपादविशेषः ।
सा हि धा मानुषी दैविकी च । तत्राद्या साध्य-
लोत्थानुमानभेदे त्रिधा । द्वितीया धृष्टान्नादक-

विषकोयतद्वलतप्तमाषकापाक्षधर्मभेदेन नवधा
दिश्यामि । यथा,—

“द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी । तथा

क्रियायो

साध्यलोत्थानुमानश्च मानुषी त्रिविधा स्युता ।
धृष्टाद्या धर्मनान्ताश्च दैविकी नवधा स्युता” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे दृश्यते ॥ (चिकित्साकार्यं
यथा,—चरके सूत्रस्थाने १७ अध्याये ॥

“यामिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्मेतद्विवर्णं मतम् ॥

कथं शरीरे धातूनां वैधर्म्यं न भवेदिति ।
समानाच्चानुबन्धः स्यादित्यर्थं क्रियते क्रियाः” ॥

“यावदीदृशं श्रमयति नाभ्यं व्याधिं करोति च ।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत्” ॥

श्रीते शीतप्रतीकार उष्णोष्णनिवारणम् ।
क्षत्वा कुर्वात् क्रियां प्रामां क्रियाकानं न ह्रापयेत्” ॥

इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥
क्रियाकारः, पुं, (क्रियां प्रिच्छारम्भं करोतीति । कृ +
उपपदे “कर्मण्यण्” ३।१।१ । इत्यण् ।) नव-

च्छात्रः । नूतन पटुया इति भाषा । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । कर्मकर्त्तरि चि ॥

क्रियादेशो, [न्] पुं, (क्रियां व्यवहाराङ्गसाधनं
साक्षिलेख्यादिकं हेति । द्वि + णिनिः ।)
साध्यलिखितमुक्तियुक्तिप्रपथदेष्टा । स च व्यव-

हारविषये पञ्चधा । हीनान्तर्गतहीनविशेषः ।
यथा,—व्यवहारतत्त्वे नारदः ।

“अन्यवादी क्रियादेशो गोपस्यायी निरुत्तरः ।
आकृतप्रपथायो च हीनः पञ्चविधः स्मृतः” ॥

(तत्तत्तन्तं यथा । वीरमिचछतकात्यायनवचने ।
“लेख्यश्च दाक्षिण्यश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः ।

तां क्रियां हेति यो मोहात् क्रियादेशो स उच्यते” ॥)
कर्मदेष्टरि चि ॥

क्रियापादः, पुं, (क्रिया विवादसाधनं पाद इव ।)
चतुष्पादव्यवहारान्तर्गततृतीयपादः । यथा,—

“पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः” ॥

इति दृश्यते ॥ स च साध्यलिखितमुक्तियुक्ति-
प्रपथरूपः । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

क्रियाभ्युपगमः, पुं, (क्रियायाः कर्मणादिक्रियायं
अभ्युपगमः स्वीकारः ।) परस्परक्रियास्वीकारः ।
द्वयोः पुरुषयोः कस्मिंश्चिद्विषये परस्पराङ्गीका-

रेण अनुमतिः । यथा,—
“क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं वीजार्थं यत् प्रदीयते ।

तस्यैव भागिनौ दृष्टौ वीजी क्षेत्रिक एव च” ॥
इति मनुः ॥ अर्थार्थः । “यदत्रापत्यं भविष्यति

तदावयोऽवमयोरेवेति नियम्येत् क्षेत्र्यामिना
वीजवपनार्थं यदीजिनो दीयते तस्यापत्यस्य कोणे

वीजक्षेत्रिणीं हावपि भागिनौ दृष्टौ” । इति
कुल्लूकभट्टः । उपपन्नान्तेतत् ॥

क्रियायोगः, पुं, (क्रियैव योगः योग उपायः ।) देवा-
राधनतदाजयादिकरणरूपपुण्यक्रिया । यथा,—

नारद उवाच ।
“क्रियायोगः कथं प्रोक्तस्त्वया मे प्रियतामह ॥

तदहं श्रोतुमिच्छामि पक्षं चास्य यथातथम् ॥
नक्षोवाच ।

ज्ञानयोगस्तु योगस्य यस्तु साधनमात्मना ।

क्रीड

यस्तु बाह्यार्थसंयोगः क्रियायोगः स उच्यते ॥
प्रधानं कारणं योगो मुक्तेशु निवरोक्तम् । ।

क्रियायोगस्तु योगस्य परमं तात । साधनम् ॥
यदेतद्भवता दृष्टं तदिहैकमगाः द्रव्यम् ।

यैस्तु देवाकथं विद्योः शुभं दाहमयं ज्ञतम् ॥
कारयेन्मृग्यं वापि द्रव्यं तस्य पक्षं मुने । ।

अदृश्यह्नि योगेन यजतो यन्महापथम् ॥
प्राप्नोति तत् पक्षं विद्योः कारयति मन्दिरम् ।

कुलानां श्रतमागामि समतीतं तथा श्रतम् ॥
कारयेद्भगवज्ज्ञानं नयत्युत्तममन्दिरम् ।

सप्तजन्मकृतं पापं क्षणं वा यदि वा वज्र ॥
विद्योराकथयिष्यासप्रारम्भादेव नश्यति ।

पतितं पतमानस्तु तथार्हपतितं तथा ॥
समुद्रतश्चरेज्ज्ञानं दिगुणं पक्षमाप्नुयात् ॥

“प्रतिमां कक्ष्यावतीं यः कुर्व्याच्चैव मानवः ॥
क्षेत्रवस्य परं कोकमद्यं प्रतिपद्यते ।

अनुज्ञातो मया राज्ये यमो राजाश्च किङ्कराः ॥
केवलं ये जगज्ज्ञानमननं समुपाश्रिताः ।

भवद्भिः परिहार्थ्यास्ते तेषां नास्तीह संस्थितिः ॥
नमः कृष्णायानन्तं वासुदेवेत्युदीरितम् ।

यैर्भावभावितैर्दूतास्ते च त्वान्याः सुदूरतः ॥
दानं ददद्भिर्बलमभ्युतः प्रीयतामिति ।

अज्ञापुरःसरैर्निर्णयं ते च त्वान्याः सुदूरतः” ॥
इत्याद्ये वज्रपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशासन-

नामाध्यायः ॥ तथा च पातञ्जले ।
“तपः साध्यायश्चरप्रणिधानानि क्रियायोगाः” ॥

क्रियावस्त्रः, चि, (क्रियया अवस्त्रः ।) साक्षादिना
प्राप्तपराजयः । यथा,—

“स्वयमभ्युपगमो हि स्ववर्थावसितोऽपि सन् ।
क्रियावस्त्रो वादे तु परं सन्भावधारणम्” ॥

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
क्रियावान्, [त्] चि, (क्रिया अस्यास्तीति मतम् ।

मस्य वः ।) कर्मसूक्ष्मतः । क्रियासु नियुक्तः ।
इत्यमरः । ३।१।१८ । (यथा, भट्टिः । १।१० ।

“पुलीयता तेन वराङ्गनामि-
रागायि विद्वान् क्रतुम् क्रियावान्” ॥)

क्रियावादी, [न्] पुं, (क्रियां क्रियावाच्यं वदति ।
वद + णिनिः ।) प्रमाणावादी । कार्यवादी । इति

मिताक्षरा । करियादी इति प्रारब्धभाषा ॥
क्रियेन्द्रियं, क्री, (क्रियायाः कर्मणः साधनं इन्द्रि-

यम् ।) कर्मेन्द्रियम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (तानि च
पञ्चसंख्यानानि ज्ञानकर्मेभेदेन दशसंख्यानानि च

प्रसिद्धानि भगवत् उभयात्मकं सर्वेषां प्रवर्तकम् ।
यथा मनो ।

“ओजं त्वं चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
पायूपस्थपाणिपादवाक् चैव दशमी स्युता” ॥)

क्री, कु ञ ग प्रत्ययव्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रिया-उभं-सकं-अणिट् ।) यस्यायः परीवर्णः ।

कु, क्रीचिमम् । ञ ग, क्रीयाति क्रीयते चार्थं
धनेन कोकः । इति दुर्गादासः ॥

क्रीड, ऋ छेले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-अकं-छेड् ।) ऋ, अचिक्रीडत् । क्रीडति

क्रुचः

वाचः शिशुभिः । इति दुर्गादासः ।
 क्रोङ्, णं, (क्रोङ् + भावे ण् ।) परीक्षासः । इति
 शब्दरत्नावली ।
 क्रोङ्गं, स्त्री, (क्रोङ् + भावे ल्युट् ।) खेपा । यथा ।
 “वाचक्रोङ्गमिन्नुग्रहधनुर्मङ्गावधि प्रकृता
 ताते वाचनसेवनावधि क्षया सुधीवसस्यावधि” ।
 इति महाकाव्यम् ।
 क्रोङ्गा, स्त्री, (क्रोङ् + भावे ण् ततटाप् ।) परी-
 क्षासः । खेपा । इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ।
 (यथा, भागवते । २ । ३ । १५ ।
 “स वै भागवतो राजा प्रायस्वेयो महारथः ।
 वाचक्रोङ्गकैः क्रोङ्गं क्षयाक्रोङ्गं य आददे”) ।
 अवज्ञानम् । इति मेदिनी ।
 क्रोङ्गाताणः, णं, (क्रोङ्गातामकक्षाणः ।) तावप्रभेदः ।
 यथा,—
 “एक एव जुवो यत्र क्रोङ्गाताणः स कथ्यते ।
 अपरं नियमं विना” । इति सङ्गीतदामोदरः ।
 क्रोङ्गारजः, स्त्री, (क्रोङ्गायां क्रोङ्गायाः वा रजनिव ।)
 रतिः । इति चिकित्साशेषः । [हृत्वायुधः ।
 क्रोङ्गारथः, णं, (क्रोङ्गायै रथः ।) क्रोङ्गार्थरथः । इति
 क्रीतः, णं, (क्री + कर्मणि क्तः ।) क्रीतकपुलः । स
 तु द्वादशविधपुलान्तर्गतपुलभेदः । इति जटा-
 धरः । (यथाह, याज्ञवल्क्यः ।
 “दद्यात् मातापितावायं स पुल्लो दत्तको भवेत् ।
 क्रीतश्च साध्यां विक्रीतः क्षत्रियः स्यात् स्वयं कृतः”) ।
 कृतक्ये चि । केना इति भाषा । यथा,—
 “दीयमानं न गच्छति क्रीतं पश्यन्तु यः क्रयी ।
 स एवास्य भवेद्दोषो विक्रयोर्योऽप्रयच्छतः” ।
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वे नारदः ।
 क्रीतकः, णं, (क्रीत + स्वार्थे कन् ।) क्रीतपुलः ।
 यथा, मनुः । ८ । १७४ ।
 “क्रीडोयाद्यस्वपत्न्यायं मातापित्रोर्धर्मनिकात् ।
 स क्रीतकः सुतस्तस्य सट्थोऽसट्थोऽपि वा” ।
 क्रीतानुग्रहः, णं, (क्रीते क्रये अनुग्रहः पञ्चात्तापः ।)
 त्रयं क्रीत्वा पञ्चादनुतापः । यथा,—
 “क्रीत्वा मूल्येन यः पश्यं क्रीता न वज्र मन्वते ।
 क्रीतानुग्रह इत्येतत् विवादप्रमुखते” ।
 इति याज्ञवल्क्यः ।
 क्रुङ्, [ङ्], णं स्त्री, (क्रुङ्गति वक्रं यथा स्यात् तथा
 गच्छति । “अङ्गिगु दृष्टक् ङ्गिति” । ३ । २ ।
 ५६ । इति निपातनात् साधुः ।) क्रौञ्चः । इत्य-
 मरः । २ । ५ । २२ । क्रौञ्च वक्र इति भाषा ।
 (यथा, यजुर्वेदे १६ । ७३ ।
 “अङ्गः क्षीरं व्यापिवत् क्रुङ्गङ्गिरसो धिया ।
 ऋतेन सत्त्वमिन्द्रियम्” ।
 “आङ्गिरसः अङ्गानां रसः प्रायो यथा, क्रुङ्
 ङ्गो भूत्वा धिया प्रक्षया अङ्गः सकाशात्
 क्षीरं दुग्धं व्यापिवत् पिबति संक्रुङ्गङ्गां क्षीरो-
 दकाभ्यां क्षीरमेव ङ्गः पिबतीति जातिस्व-
 भावः” । इति भाष्यम् ।)
 क्रुञ्चः, णं, (क्रुञ्च + णच् ।) क्रौञ्चपक्षतः । इति
 शेषमञ्जः । (वक्रविशेषः । यथा, यजुर्वेदे १४ । २२ ।

क्रूरः

“पायवे वक्राका इन्द्राभिभ्यां क्रुञ्चान्”) ।
 क्रुञ्चा, स्त्री, (क्रुञ्च + स्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप् ।)
 अजादित्वात् टावित्के । वीजाभेदः । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 क्रुत्, [ङ्] स्त्री, (क्रुङ् + सम्प्रदादित्वात् ङिप् भावे ।)
 क्रोधः । इत्यमरहेमचन्द्रौ । अस्या रूपान्तराणि ।
 क्रुद् । क्रुत् क्रुद् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ।
 क्रुङ्, जि, (क्रुङ् + कर्त्तरि क्तः ।) क्रोधयुक्तः । यथा ।
 “योऽमुमभ्यायौ क्रुङ्गो रक्तवीजो महासुरः” ।
 इति देवीमाहात्म्यम् । (भावे क्तः ।) क्रोधे स्त्री ।
 क्रुध, ङ य औ कोपे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (दिवा-परं-अकं-अनिट् ।) रु, अक्रुधत् । य, क्रुध-
 ति क्रोकः शिशवे । औ, क्रुङ्गा । इति दुर्गा-
 दासः । * । रेणते १ रेणते २ आसते ३ भ्रयी-
 यते ४ ओजाति ५ भ्येयति ६ रोधति ७ वन्यति
 ८ कम्पते ९ भोजते १० । इति दश क्रुध्यति-
 कर्माणाः । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ।
 क्रुधा, स्त्री, (क्रुध् + ङिप् स्त्रियां ह्रस्वन्तात् वा टाप् ।)
 क्रोधः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 क्रुन्च, गत्याम् । वक्रणे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
 परं-सकं-अकं-च-सेट् ।) रेफयुक्तादिः पञ्चमखरी ।
 क्रुञ्चति । इति दुर्गादासः ।
 क्रुञ्च, ग स्त्रिभिः । क्षिप्रि । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (क्रायां-परं-अकं-सेट् ।) पञ्चमखरी रेफयुक्तः ।
 क्षिप्रि दुःखानुभवे । ग, क्रुञ्चति वृक्षक्षार्त्तः । इति
 ह्रस्वायुधः । युक्च । इति दुर्गादासः ।
 क्रुञ्च, ज औ रोदे । ह्रतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भा-परं-रोदने अकं-आङ्गाने सकं-अनिट् ।)
 ज, क्रोशः क्रुञ्चः । औ, अक्रुञ्चत् । रोदोऽमु-
 विमोचनम् । ह्रतिराज्ञानम् । इति दुर्गादासः ।
 क्रुञ्चा, [न्] णं स्त्री, (क्रोशति रौतीति । क्रुञ्च +
 “लीङ् क्रुञ्चिह्वीति” । उणां ४ । ११३ । इति
 कानिप् ।) ऋगालः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणा-
 दित्तिः ।
 क्रुङ्, स्त्री, (क्रुङ् + भावे क्तः ।) रोदनम् । इत्यमरः ।
 १ । ७ । ३५ । रावः । इति मेदिनी ।
 क्रूरः, जि, (क्रुत् ह्रेदने + “कृतेऽश्रुक्रुच” । उणां २ ।
 २१ । इति रक्प्रथयः धातोः कृादेशश्च ।) पर-
 क्रोहकारी । (यथा, मेघदूते । १०७ ।
 “क्रूरस्तस्मिन्निपि न सङ्गते सङ्गमं नौ कृतान्”) ।
 निर्दयः । तत्पर्यायः । ऋशंसः रं घातुकः ३ पापः ४ ।
 (यथा, भागवते । ६ । १४ । ३७ ।
 “स्त्रियो ह्यक्रूरव्याः क्रूरा दुर्महाः प्रियसाहसाः” ।
 यथा, च कुमारः । २ । ४८ ।
 “तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः क्रूरे प्रतिहतक्रियाः” ।
 “क्रूरे घातुके” इति मल्लिनाथः ।)
 कठिनः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६० ।
 (यथा, रघुवंशे । १२ । ४ ।
 “तस्याभिर्भक्तसम्भारं कल्पितं क्रूरनिश्चया”) ।
 घोरः । इति मेदिनी । (यथा, पञ्चतन्त्रे ३ । २५ ।
 “क्रूरो लुब्धोऽनुसोऽसत्त्वः प्रमादी मोहस्थिरः”) ।
 उष्णः । इति हेमचन्द्रः । प्रथमद्वितीयपञ्चमसप्तम-

क्रैयं

नवमेकादशराशयः । यथा,—

“ओजोऽयं युष्मं विवमः समञ्च
 क्रूरोऽयं सौम्यः पुत्रोऽङ्गना च ।
 चरस्थिरश्चात्मकनामधेया
 मेवादयोऽमी क्रमशः प्रविष्टाः” ।

इति दीपिका ।

क्रूरः, णं, (क्रान्तोति । “कृतेऽश्रुक्रुच” । उणां २ । २१ ।
 इति रक् धातोः कृादेशश्च ।) भूताश्रुशब्दः ।
 रक्तकरवीरशब्दः । श्लेष्मपक्षी । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 क्रूरकर्म्म, [न्] णं, (क्रूरं कर्म यस्य ।) भयानक-
 कर्मकर्त्तरि जि । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ७० ।
 “दिजिज्ञा क्रूरकर्म्माणो निष्ठाष्टिद्रासुसारिणः ।
 दूरतोऽपि हि पश्यन्ति राजानो भुजगा इव”) ।
 कटुतुम्बिनीशब्दः । इति राजनिर्घण्टः । (अक-
 पुष्पो । अस्याः पर्याया यथा,—भावप्रकाशस्य
 पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “अकपुष्पो क्रूरकर्म्मा पयस्या जलकामुका”) ।
 क्रूरगन्धः, णं, (क्रूरः उग्रो गन्धोऽस्य ।) गन्धकः । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 क्रूरगन्धा, स्त्री, (क्रूरः उग्रो गन्ध एकदेशे ऽस्याः । स्त्रियां
 टाप् ।) कश्चारीशब्दः । इति राजनिर्घण्टः ।
 क्रूरदृक्, [ङ्] जि, (क्रूरा दृक् दृष्टिर्यस्य । क्रूरं
 यथा स्यात् तथा पश्यति वा । वृष् + ङिन् ।)
 पिशुनः । शनैश्चरे णं । इति मेदिनी । (यथा,—
 ज्योतिषतन्त्रे । “आरोवक्रः क्रूरदृक् चावनेयः”) ।
 क्रूरधूर्तः, णं, (क्रूरः क्षायावर्गतया धूर्त इव ।) क्षाया-
 धूर्तरकः । इति राजनिर्घण्टः । (क्षायाधूर्तरकशब्दे
 ऽस्य गुणपर्याया ज्ञातव्याः ।)
 क्रूररावी, [न्] णं, (क्रूरं कर्त्तव्यं उग्रं वा रौतीति ।
 र + ङिनिः ।) श्लोकाकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 क्रूरलोचनः, णं, (क्रूरे लोचने क्रूरं लोचनं वा अस्य ।)
 शनिः । इति हारावली ।
 क्रूरखरः, जि, (क्रूरः कर्त्तव्यः खरोऽस्य ।) कर्त्तव्य-
 ध्वनियुक्तः । यथा,—
 “क्रूरखरा काकोलूकधरद्वोद्गमगर्दभाः” ।
 इति कविकल्पलतायां द्वितीयश्लेषसप्तके द्वितीय-
 कुसुमम् ।
 क्रूरा, स्त्री, (क्रूर + स्त्रियां जातिविपिन डोष् अतः
 टाप् ।) रक्तपुनर्गवा । इति राजनिर्घण्टः ।
 क्रूराहतिः, णं, (क्रूरा आहतिर्यस्य ।) रावणः ।
 इति शब्दमाला । (कठोरमूर्त्तिः, जि ।)
 क्रैयिः, णं, (क्रौ + निः ।) क्रययम् । इत्यादिक्रोधः ।
 क्रैय्यं, जि, (क्रौ + कर्मणि तथ्यत् ।) क्रैयवत् । यथा,
 “क्रैयं क्रैय्यमाचको” । इत्यमरः । २ । ६ । ८९ ।
 क्रैता, [ङ्] जि, (क्रौ + ङच् ।) क्रयकर्त्ता । यथा ।
 “विजोतुर्दंशान्कृद्धिः स्वामी त्रयं तपो दमम् ।
 क्रैता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी” ।
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वे याज्ञवल्क्यः ।
 क्रैयं, जि, (क्रौ + कर्मणि तथ्यत् ।) क्रैय्यमाचकम् ।
 इत्यमरः । १ । ६ । ८९ । किनिवार उपयुक्तं त्रयं
 इति भाषा ।

क्रोधः

क्रोशदारणाः, पुं, (क्रुश् + अच् वाङ्मनादगुणः ।
क्रोशः पर्वतविशेषः । तस्य दारणाः दारक इत्यर्थः ।
क्रोशं दारयति वा । दृ + शिच् + ल्युः ।) क्राप्ति-
केयः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

क्रोडं, स्त्री, (क्रुड् + घञ् ।) बाह्योर्मध्यम् । क्रोड
इति भाषा । तत्पर्यायः । भूजान्तरम् २ उरः ३
वक्षसम् ४ वक्षः ५ । इत्यमरः । २।६।७७ ॥ उत्पन्नः ६
भोगः ७ वपुषःप्राक् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, यजुर्वेदे । २५।८ । “इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्ये-
पाजस्यम्” ।) कात्यायनश्रौतसूत्रे च । ६।८।१३ ।
“शेषमिडा पात्रामासिष्य क्रोडमनखीनि च
पास्यति” ॥ हितोपदेशे च ।
“तत्र तरोर्निर्मितमोडक्रोडे पक्षिणः सुखं वर्षासु
निवसन्ति” ॥)

क्रोडः, पुं, (क्रुड् + घञ् । क्रोडोऽस्यास्तीति अर्श
आदिभ्यः अच् वा ।) शूकरः । इत्यमरः । २।५।२ ॥
शनिः । इति मेदिनी । वाराहीकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १३।५०।२० ।
“नदी शैवालदिग्धाङ्गं हरिश्चन्द्रजटाधरम् ।
मधैः शङ्खगणैर्गात्रैः क्रोडैश्चिपैरिवापितम्” ॥)

क्रोडकन्या, स्त्री, (क्रोडस्य शूकरस्य कन्या इव ।)
वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोडचूडा, स्त्री, (क्रोडे चूडा यस्याः ।) महाभा-
विकाकृष्टाः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वडं धुलकुडि
इति भाषा ।

क्रोडपर्णी, स्त्री, (क्रोडे कण्टकमय्ये पर्णी यस्याः ।)
कण्टकारिका । इति शब्दचन्द्रिका । (कण्ट-
कारोऽशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम् ॥)

क्रोडपादः, पुं, (क्रोडे शरीराभ्यन्तरे पादोऽस्य ।)
कण्ठपः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रोडाङ्गः, पुं, (क्रोडे अङ्गानि अस्य ।) कण्ठपः । इति
शब्दरत्नावली ॥

क्रोडाङ्गिः, पुं, (क्रोडे अङ्गिरस्य ।) कण्ठपः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रोडी, स्त्री, (क्रोडं जातिवाचकत्वात् गौरादित्वात्
डीच् ।) वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोडीकरजं, स्त्री, (क्रोडं + क + भावे ल्युट् । अभूत-
तद्भावे चिः ।) आलिङ्गनम् । इति हलायुधः ॥

क्रोडीकृतिः, स्त्री, (क्रोडं + कृ + भावे + क्तिन् । अभूत-
तद्भावे चिः ।) आलिङ्गनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रोडीमुखः, पुं, (क्रोडाः शूकर्याः सुखमिव मुखं
अस्य ।) गण्डकः । गण्डारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गण्डार इति भाषा ।

क्रोडेष्टा, स्त्री, (क्रोडस्य शूकरस्य इष्टा प्रिया ।)
सुखा इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोधः, पुं, (क्रुध् हिंसने + भावे घञ् ।) हननम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

क्रोधः, पुं, (क्रुध् + भावे घञ् ।) प्रतिकूले सति
तैश्चास्य प्रबोधः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । ३.४०
“क्वाम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशोऽहं पापा विजोगमिह वैरिणम्” ॥)
तत्पर्यायः । क्रोधः २ अमर्षः ३ रोषः ४ प्रतिषः ५

क्रोधः

यद् ६ क्रुत् ७ क्रुद् ८ । इत्यमरः । १।७।२६ ॥
आमर्षः ६ इति तट्टीकासारसुन्दरी । भीमः १०
क्रुधा ११ यथा १२ । इति शब्दार्थः ॥ स तु
ब्रह्मणो भवो जातः शरीरस्य बड्पोरन्तर्गतश्च ।
इति पुराणम् ॥ ज्ञेयः १ हरः २ हृषिः ३ त्वजः ४
भामः ५ गृहः ६ क्रूरः ७ तपुषो ८ जूहिः ९
मन्युः १० व्यधिः ११ । इत्येकादश क्रोधनामानि ।
इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥ (वत्सरभेदः । यथा,
“विषमस्यं जगत् सर्वं व्याकुलं समुदाहृतम् ।
जनानां जायते भजे । क्रोधे क्रोधः परस्परम्” ॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिः । स्त्रियां टाप् । दक्ष-
कन्याविशेषः । यथा, महाभारते । १।६५।१२ ।
“क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः” ॥)

क्रोधनः, पुं, (क्रोधात् जायते । जन् + ङः ।) मोहः ।
यथा, भगवद्गीतायाम् । २।६२ ।

“सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ।
क्रोधात् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः” ॥

द्विधाव्यसनगणान्तर्गतव्यसनगणः । यथा, मनुः ।
“पैशुन्यं साहसं क्रोहं ईर्ष्यासूयाथद्वेषणम् ।
वारद्वजश्च पातस्थं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः” ॥

क्रोधनः, त्रि, (क्रुध् + “क्रुधमय्यार्थेभ्यश्च” । १।२ ।
१५१ । इति युच् ।) क्रोधविशिष्टः । तत्पर्यायः ।
अमर्षणः २ क्रोपी ३ । इत्यमरः । १।१।३२ ॥

क्रोधी ४ रोषणः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
वेणीसंहारे ढलीयाङ्गः ।

“यन्ममेव क्षतं तदेव क्रुते त्रौणाययिः क्रोधनः” ॥
क्रुतवर्णशेषव्यतिरेकः ।

यथा, भागवते । ६।२२।११ ।
“ततश्च क्रोधनस्तस्माद् देवातिथिरमुष्य च” ॥

वृद्धिपूर्वार्थान्तर्गतव्यतिरेकमवर्धभेदः । यथा तन्ने ।
“रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधोत्तरसङ्गमम् ।
क्रोधने विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये” ॥

भैरवभेदः । यदुक्तं तन्ने ।
“असिताङ्गो रत्नखण्ड उन्मत्तः क्रोधनस्तथा” ॥)

क्रोधनः, स्त्री, (क्रुध् + युच् + स्त्रियां टाप् ।) क्रोप-
वती । तत्पर्यायः । भामिनी २ चण्डी ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रामायणे । २।७०।१० ।
“आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राञ्जमानिनी” ॥)

क्रोधमूर्च्छितः, पुं, (क्रोधः क्रोधमय इव मूर्च्छितः ।)
भोरनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रो-
धेन मूर्च्छितः ।) अतिक्रोपने चिः ॥ (यथा, रामा-
यणे । १।१।४६ ।

“रक्षसां निहतान्यासन् सहस्राणि चतुर्दश ।
ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः” ॥)

क्रोधी, [न्] त्रि, (क्रोडोऽस्यास्तीति इनिः । यद्वा,
क्रुध्यति इति । क्रुध् + शिणिः ।) क्रोधयुक्तः इति
हेमचन्द्रः ॥ महिषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा
सुश्रुते । “तत्र जागरकः शीतक्षेपी दुर्भगस्तेनो
मत्स्येनार्थो गान्धर्वचित्तः स्फुटितकरचरयोऽति-
रुद्धश्चन्द्रनखकेशः क्रोधी दम्भनखखादी च” ॥)

क्रोशः, पुं, (क्रोशति यतः । क्रुश् + अयादाने घञ् ।)
सहस्रधनुः । यतुःसहस्रस्यपरिमाणम् । क्रोश

क्रोडुवि

इति भाषा । तत्पर्यायः । मञ्जुवम् २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुवंशे । १३।७६ ।

“क्रोशार्द्धं प्रकृतिपुरःसरं यन्त्रा
काकुत्स्थः क्षिप्रतपदेन पुष्पकेय” ॥)

दिसहस्रदण्डः । अष्टसहस्रपरिमाणम् । इति
लोनावती ॥ सुहर्षः । यथा,—

“दशदण्डे तु वा पूजा तत्सर्वमन्त्राय भवेत् ।
बलक्रोधे महेष्टानि तत् ! सर्वमन्त्रतोषणम् ॥

सप्तमक्रोधके देवि ! सर्वं क्षीरोपमं भवेत् ।
अष्टमक्रोधके देवि ! त्रयस्तुल्यं न संशयः ॥

अतः परं महेष्टानि ! विषस्तुल्यं न संशयः” ॥
इति गुप्तसाधनतन्त्रे बलः पठनः ॥ क्रुश् + भावे
घञ् । रोदनम् । आक्रान्तम् ॥)

क्रोशताः, पुं, (क्रोशं व्याप्य तावः शब्दभेदः यस्य ।)
ऊक्षा । इति हारावली ।

क्रोशध्वनिः, पुं, (क्रोशं व्याप्य ध्वनिरस्य ।) ऊक्षा ।
इति हारावली ॥

क्रोशयुगं, स्त्री, (क्रोशस्य क्रोशपरिमिताभयो युगं
युग्मम् ।) क्रोशद्वयम् । तत्पर्यायः । मञ्जुतिः २ ।
इत्यमरः । गोस्तम् ३ गन्धा ४ मञ्जुवम् ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥

क्रोष्टा, [टु] पुं, स्त्री, (क्रोशति रौतीति । क्रुश् +
“क्षितनिगमिमसीति” ।) उच्चा १।७० । इति तुम् ।

“टज्जत् क्रोष्टुः” । ७।१।६५ । इति ढञ्जत् ।)
श्रद्धानः । इत्यमरः । २।१।१५ ॥ (यथा, महाभारते-
१।२।४।८ ।

“ब्राह्मणस्य प्रशान्तस्य हविर्धातुः प्रसूयते ।
शार्ङ्गस्य गृह्णां शून्यां नीचः क्रोष्टाभिमर्षति” ॥

यदुर्वशीयो राजविशेषः । यथा, हरिवंशे ३३।६१
“क्रोष्टोऽनु श्रद्धान् राजेन्द्र ! वंशसुतमपौरुषम् ।
यदोर्वशधरस्याथ यत्ननः पुण्यकर्मणः ॥

क्रोष्टोर्हि वंशं कुलेनं सर्वपापैः प्रसूयते” ॥)
क्रोष्टुकुपुष्पिका, स्त्री, (क्रोष्टुकस्य श्रद्धानस्य पुष्प-
मिव अस्यस्याः ।) ठन् टाप् ।) एन्निपर्णी । चाकु

लिया इति भाषा । रामवासक इति ख्याता ।
इति केचित् । इत्यमरटीकायां खामी । गोतो-
मिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोष्टुकमेखला, स्त्री, (क्रोष्टुकस्य मेखला कण्ठध्वन्याद्
भागो वा अस्यस्याः “अर्शआदिभ्यः” । ५।१।२७७
इति अच् टाप् ।) एन्निपर्णी । इति रत्नमाणा ।

क्रोष्टुपुष्पिका, स्त्री, (क्रोष्टोः श्रद्धानस्य पुष्पमिव
अस्यस्याः ।) ठन् टाप् अत इत्वं च ।) एन्निपर्णी ।
इति रत्नमाणा ॥

क्रोष्टुपुष्पी, स्त्री, (क्रोष्टोः पुष्पमिव अस्यस्याः इति
“अर्शआदिभ्यः” । ५।२।१२७ । इति अच् ङीष् ।)
एन्निपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रोष्टुपणः, पुं, (क्रोष्टोः पियं पणं अस्य अस्मिन् वा ।)
इक्षुदीव्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोष्टुविज्ञा, स्त्री, (क्रोष्टुभिः विज्ञा जाता वा ज्ञा
इव ।) एन्निपर्णी । इत्यमरः । २।४।६३ । वि-
राजमाना इति ख्याता इति केचित् । इति
भरतः ॥ (अस्याः पर्यायाः । यथा,—

कौशः

कौशारिः

कौश

“दृष्टिपूर्वा दृष्टकृपा चित्रपञ्चदशम्याम् ।
कौशविना चित्रपञ्चो कणादीनामनिर्गुहा” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

कोट्युः, पुं, (कोटोः प्रियः इत्युः । एवोदरात्
उकारस्य श्चत्वे सन्धिः ।) श्वेत्युः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कोट्टी, स्त्री, (कोटु + “ङन्तु कोटु” । इति
ऋदन्तात् स्त्रियां ङीप् ।) श्वेत्युः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ २ । ४ । १९० ॥

(“विदारीन्नादुगन्धा च सा तु कोट्टी चिता स्रुता” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) ऋगा-
विका । कौशविदारी । काङ्गली । इति मेदिनी ॥

कौश, पुं, (कुश् + प्रश्नाद्यन्तं साधे) पश्चिमेदः । कौश्
वक् इति भाषा । (यथा, रामायणे १ । १ । १५ ।

“मा विवाद । प्रतिकां स्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् कौशमिधुनादेकमवधीः काममोहितम्” ॥

तत्पर्यायः । कौश २ कुश् ३ कुशा ४ कौशा ५ ।
इत्यमरमरतौ ॥ काणिकः ६ काणिकः ७ कणि-
कः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य गुणा यथा,—

“कौशो ह्यस्योऽतिवचिकदध्मरौ हन्ति नित्यशः ।
शेषमूर्च्छाहरो दीप्यो हन्ति कासमरोचकम्” ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये ॥
पर्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अयन्तु हिमवतः
पौलः मैनाकस्य पुत्रः ।

यथा, हरिवंशे १८ । १३-१४ ।
“एतेषां मानसी कन्या मैना नाम महागिरिः ।
पत्नी हिमवतः श्लेष्ठा यस्या मैनाक उच्यते ॥

मैनाकस्य सुतः श्रीमान् कौशो नाम महागिरिः ।
पर्वतप्रवरः शुभो नानारत्नसमन्वितः” ॥

कुदरपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपमेदः । स
च दधिमखोदसमुद्रेणाहतः षोडशकक्षयोजन-

परिमितः । (यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ५७-५८ ।
“कौशदीपः समुद्रे दधिमखोदकेन च ।
आहतः सन्ततः कौशदीपतुल्येन मानतः ॥

दधिमखोदकस्यापि प्राकदीपेन संततः ।
कौशदीपस्य विस्ताराद् दिगुद्येन महासुने !” ॥

तस्याधिपतिः प्रियव्रतराजपुत्रो हतपृष्ठः ।
यथा, भागवते ५ । २० । १८-२० ।

“तथा च वहिः कौशदीपो दिगुद्यः स्वमानेन
क्षीरोदेन परीत उपसृज्यो हतो यथा, कुशदीपो

हतोदेव । यस्मिन् कौशो नाम पर्वतराजो दीप-
नामनिर्वर्त्तक आसीत् । योऽसौ गुह्यप्रवरयोन्म-

षितमितम्बुजोऽपि क्षीरोदेनातिशयमानो भग-
वता वक्ष्येनाभिगुप्तो विमयो बभूव । तस्मि-

न्मपि प्रियव्रतो हतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वे दीपे
वर्षाणि सप्त विमण्य तेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्तादान्

वर्षयान् । निवेष्ट्य स्वयं भगवान् भगवतः परम-
कल्याणवशस्य आत्मभूतस्य हरेरुत्तरादविन्दमुप-

जगाम” । दैत्यविशेषः । स च मयदानवपुत्रः ।
यथा, हरिवंशे ७६ । २१-२४ ।

“ताम्बाश्चक्रेययितांश्चरितान् श्रीवर्द्धिना ।
मथो दृष्ट्वा मायां वै दानवानां महात्मनाम् ॥

स शिवाभाषविततां गच्छन्नेकादृशचिनीम् ।
पादपोक्तटपूटायां कन्दराकीर्णकामनाम् ॥

विह्वलाग्रगजाकीर्णां नदन्तीनिव वृषपैः ।
ईहाभ्यगन्ताकीर्णां पवनाधूर्ध्वितम्राम् ॥

निर्मितां स्वेन पुत्रेण कौशेन दिविकामगाम् ।
प्रकृतां पार्वतीं मायां सङ्गेन राजवोत्तमः” ॥

अयमेवासुरः कौशदीपे कौशपर्वते हेमकन्दरे
भगवता स्वान्देन निहतः । यथा,—ऋग्वेदसंहि-

तायाम् ।
“कौशे कौशो हतो दैत्यः कौशाग्रौ हेमकन्दरे ।
स्वान्देन युद्धा सुचिरं चित्रमायी सुमायिना ।

स शैलस्य दैत्यस्य स्थातश्चित्रेण कर्मणा ।
केतुनामगमस्य नासा कौशः स उच्यते” ॥

अहतां भजनः । राक्षसविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
कौशदारयः, पुं, (कौशं स्वनामख्यातपर्वतविशेषं

दारयतीति । दृ + शिच् + ल्युः । कौशस्य दारय
इति केषित् ।) कार्तिकेयः । इत्यमरः ११ । ३३ ॥

अस्य कौशदारयकथा महाभारते ३ । मार्कण्डेय-
समस्यापर्वणि २२४ । ३१-३६ ।

“स तुल्याय महाबाह्वपसन्वा च तान् जनान् ।
धनुर्विज्ञाय शङ्खजहायान् श्वेतो महागिरौ ॥

विभेद स प्रद्रेः श्रेष्ठं कौशं हिमवतः सुतम् ।
तेन हंसाश्च मृग्याश्च मेघं गच्छन्ति पर्वतम् ॥

स विशीर्षोऽपतच्छैवो भृशमार्त्तस्त्रान् खनन् ।
तस्मिन्निपतिते त्वये नेदुः श्रेणा भृशं तदा ॥

स तं नादं भृशार्त्तानां श्रुत्वापि बणिगाम्बरः ।
न प्राच्यदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥

सा तदा विमणा शक्तिः क्षिप्त्वा तेन महात्मना ।
विभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरिः ॥

स तेनाभिहतो दीर्घो गिरिः श्वेतोऽपतच्छैः सह ।
उत्पपात मर्षो त्वत्का भीतः स सुमहात्मनः” ॥

कौशं असुरविशेषं दारयति नाशयतीति च ।
कौशासुरवधकथा कौशशब्दे दृष्ट्या ॥

कौशा, स्त्री, (कौश + टाप् ।) कौशभार्या । कौशवकी
इति भाषा । इति जटाधरः ॥ (केचित्तु टावन्तं

न मन्यन्ते ङीवन्तमेवेच्छन्ति । तथा च रामायणे
१ । २ । १४ ।

“निश्रास्य खदत्तौ कौश्रीमिदं वचनमब्रवीत्” ॥
कौशादनं, स्त्री, (अद्यते इति । अद्य + कर्मणि ल्युट् ।

कौशस्य अदनं भण्यम् ।) मृगालम् । घेचुली ।
घेचु इति भाषा । चिचोटकः । इति मेदिनी ॥

चैचको इति भाषा । शेषस्य गुणाः । गुह्यम् ।
अजीर्णकारित्वम् । शीतत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(“कौशादनं घेचुलिका” । इति वैद्यकरत्नमाला-
याम् ।) पिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥

कौशादगो, स्त्री, (कौशादन + ङीप् ।) पद्मवीजम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कौशारातिः, पुं, (कौशस्य स्वनामख्यातस्य पर्वतस्य
दैत्यस्य वा शरातिः शत्रुः ।) कार्तिकेयः । इति

हज्जायुधः ॥
कौशारिः, पुं, (कौशस्य शरिः ।) कार्तिकेयः । इति
हेमचन्द्रः ॥ परसुरामः । इति शब्दभाषा ॥

कौशप्रतिकः, पुं, (कौशप्रतं गच्छति । “कौशप्रतयो-
नप्रतयोऽवसंस्थानम्” । वासिष्ठे ५ । १ । ७७ । इति

ठण् ।) प्रतकौशगमनकर्ता । इति आकरञ्जम् ।
(कौशप्रतादभिगमनमर्हतीति । “ततोऽभिगमन

मर्हति” । इति ठण् कौशप्रतादागन्ता भिक्षुः ॥
कौश, किं न वक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां यस्ते

आं-परं-चकं-सेट् ।) अन्तःस्थः द्वितीययुक्तः । कि, कौश-
यति कौशति । म, कौशयति । इति दुर्गादासः ॥

कौद, इ न छ वदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-
उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थः द्वितीययुक्तः ।

इ, कर्म्मणि कौशते । न, कौशति कौशते । उ,
कौशते । वदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥

कौद, इ व म छ रोदने । आङ्गाने । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (आं-आत्मं-अकं-आङ्गाने चकं-सेट् ।)

इ, कर्म्मणि कौशते । व, कौश । म, कौशयति ।
छ, कौशते । इति दुर्गादासः ॥

कौद, व म छ वैकृष्यविकृतयोः । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (आं-आत्मं-अकं-सेट् ।) वैकृष्यं विकृषी-

भावः । व, कौदा । म, कौदयति । छ, कौदते
शोकात् । इति दुर्गादासः ॥

कौम, उ भ हर् ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-
परं-अकं-सेट् ।) उदित्वात् कौवेट् ।) अन्तःस्थः

द्वितीययुक्तः । उ, कौमित्वा कौम्वा । भ, कौ-
म्यति । आदिपद्येऽपि प्रमादित्वं “छिद्वकृमचम”

इति दीर्घापागार्थम् । इह, अकृमत् अकृमीत् ।
इति दुर्गादासः ॥

कौम, णि य भ ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-
परं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थः द्वितीययुक्तः । णि,

कौमित्वा कौम्वा । व भ, कौम्यति । इति दुर्गादासः ॥
कौमः, पुं, (कौम + भावे घञ् । “नोदासोपदेशस्थेति” ।

७ । ३ । ३४ । इति न ङङिः ।) आयासः । इत्यमरः ।
३ । २ । १० । (यथा, मनी । ७ । २३५ ।

“तत्र सुक्ता पुनः किञ्चित् तुर्य्यवधौ प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकाकमुत्तिष्ठेत् गतकृमः ॥ अस्य

कक्षार्थं यथा,—
“योऽनायासः अमो देहे प्रवृजः श्वासवर्जितः ।

कृमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रवाधकः” ॥
इति सुसुतेन शरीरस्थाने चतुर्थाध्याये उक्तम् ॥

कौमथः, पुं, (कौम + “प्रमादिभ्योऽथच्” इति”
अथच् ।) आयासः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥

कौव, व म छ मये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-
आत्मं-अकं-सेट् ।) व, कौवा । म, कौवयति ।

छ, कौवते । विज्ञवन्ति दिवि मृगाः । इति पञ्चा-
दितादनि विज्ञावा इवाचरन्तीति कौ साध्यम् ।

इति दुर्गादासः ॥
कौन्ताः, णि, (कौम + कर्मणि क्तः ।) कौन्तिवृद्धः ।

आन्तः । यथाह, जयदेवः ।
“मदनकदनकान्तः कान्ते ! प्रियस्तव वसन्ते” ॥

• (महाभारते च । ३ । ७३ । २७ ।
“विश्राव्यतामिमुवाच कौन्तोऽसीति पुनःपुनः” ॥

कौद, इ न छ वदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं
उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थः द्वितीययुक्तः ।

इ, कर्मणि क्तिन्वते । अ, क्तिन्वति क्तिन्वते । उ, क्तिन्वते । यदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥
 क्तिन्व, य ऊ इर् कोदे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा-परं-अकं-वेट् ।) अन्तःस्थलीययुक्तः । कोद आर्द्रा-भावः । य, क्तिन्वति वस्त्रं पयसा । ऊ, कोदिव्यति कोदिव्यति । इर्, अक्तिदत् अक्तेदीत् । अस्मात् पुषादित्वात् उ इत्यन्ते । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, नारदपञ्चरात्रे ।
 “सुवेशं पुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ।
 योनिः क्तिन्वति नारीणां सत्वं सत्वं हि नारदः” ॥)
 क्तिन्व, चि, (क्तिन्व कर्त्तरि क्तः ।) आर्द्रम् । इत्यमरः । १।१।१०५॥ भिन्ना इति भाषा । (यथा, रामायणे १ । ४२ । १६ ।
 “गङ्गायाः सलिलक्लिमे भस्मयेषां महात्मनाम् ।
 खर्गं गच्छेयुरन्तं सर्वं च प्रपितामहाः” ॥)
 क्तिन्वाद्यः चि, (क्लिवादिक्लोदेन क्लिमे कोदयुक्ते अ-क्षिणी यस्य ।) क्लिवादिना क्लिन्नचक्षुः । कफादि-जनितक्लोदयुक्तं चक्षुर्थस्य सः । तत्पर्यायः । युक्तः २ चिह्नः ३ पिह्नः ४ । कर्मधारयेण क्लिमे चक्षुधि-क्ली । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥
 क्लिन्न, य उ न उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा-उभं-अकं-सकं-वेट् ।) उदित्वात् क्ला-वेट् । य न, क्लिश्यति क्लिश्यते । उ, क्लिप्तिवा-क्लिप्ता । उपताप इह उपतप्तीभावः । तत्कारणम् । क्लिश्यते न च निष्फलमिति ह्वायुधः । क्लिश्यते क्षयः खर्गमपीति चतुर्भुजः । अन्ये त्वस्मात् परस्मै-पदमन्यमानाः क्लिश्यन्नपि हि मेधावीति । प्रत्या-सन्ननुसारदीधितिकरक्लिश्यन्तमो वस्त्रवीत्यादि च क्लिश्यं करोतीति कण्ठादित्वात् क्ले प्रश्नन्तमाङ्गः । नृपात्मनौ चिह्निक्रयः सधीताविति भट्टिप्रयोगश्च क्लेयादिकात् समादधते तज्जयम् । क्लेयादिकस्य सकर्मकत्वात् । इति दुर्गादासः ॥
 क्लिश्य, ऊ ग विहृतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (क्रां-परं-सकं-वेट् ।) ऊ, अक्लोशीत् अक्लिचत् । ग, “इत्यमाराध्यमाणोऽपि क्लिप्ताति भुवनत्रयम्” । इति दुर्गादासः ॥
 क्लिप्तिवः, चि, (क्लिप् + कर्त्तरि क्तः इट् वा ।) क्लिष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ॥
 क्लिष्टः, चि, (क्लिप् + क्तः पक्षे नेट् ।) क्लेशयुक्तः । (यथा, मेघदूते ८४ ।
 “इन्द्रोर्देन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्विभर्त्ति” ॥)
 तत्पर्यायः । क्लिप्तः २ । पूर्वोपविबद्धवाक्ये, क्ली । तत्पर्यायः । संकुलम् २ परस्परपराहतम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ॥ (यथा, भागवते । १ । ६ । १२ ।
 “जीवितुं नार्हथ क्लिष्टं विप्रधर्माच्युताश्रयः” ॥)
 क्लिष्टिः, स्त्री, (क्लिप् + भावे क्तिन् ।) क्लेशः । सेवा । इति धरणी ।
 क्लीतकं, क्ली, (क्लीव + क्तः ।) निपातनात् वक्तव्यम् । क्लीतमधार्ष्ट्यं कलतीति । कल क्षेपे + अन्येभ्यो-ऽपीति डः । यत्किमधुका । इत्यमरः । २।४।१०६ ॥ (अस्य पर्यायाः यथा ।

“यच्छाङ्गं मधुकं यष्टि क्लीतकं मधुयष्टिका” ॥
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 “आनृपं स्थलनक्षैव क्लीतकं द्विविधं स्मृतम्” ॥
 इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
 “श्यामा गिरिकाञ्जनकी रसेषु
 श्लाघारसे सल्लिकारसे च ।
 घृतं पिबेत् क्लीतकसंप्रसिद्धम्
 पिप्ताब्जोदी तज्जठरी च जन्तुः” ॥
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ।)
 क्लीतकिका, स्त्री, (क्लीतकं क्रयोऽस्यस्याः । “अत इति-ठनौ” । ५ । २ । ११५ । इति ठन् रस्य कत्वम् ।) नीलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥ (क्लीतक + स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वं च । यष्टिमधुका ।)
 क्लीव, ऋ उ अधाद्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-आत्मं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थलीययुक्तः । अधा-र्यमप्रगल्भीभावः । उ, श्लोकेन क्लीवते सर्वः । इति ह्वायुधः । ऋ, अचिक्लीवत् । इति दुर्गा-दासः ॥
 क्लीव, ऋ उ वान्तवत् । (आं-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचिक्लीवत् । उ, क्लीवते । वान्तवदिति क्लीवः अधाद्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 क्लीवः, पुं क्ली, (क्लीवः अधाद्यर्थः “इगुपधेति” । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) स्त्रीपुरुषभिन्नः । तत्पर्यायः । पण्डः २ नृपसकम् ३ तृतीयाप्रकृतिः ४ शयः ५ । इत्यमरः । २।६।३६ ॥ तृतीयप्रकृतिः ६ यण्डः ७ सण्डः ८ शण्डः ९ । इति तट्टीका । पुरुष-त्वहीनः । तस्य क्लृप्तम् । यथा, उदाहृतत्वे ।
 “न मूत्रं फेनं यस्य विष्टा चाप्सु निमज्जति ।
 मेदुष्कोन्मादशुक्लाभ्यां हीनः क्लीवः स उच्यते” ॥
 (यथा, पराशरसंहितायाम् ।
 “नद्ये मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।
 पञ्चस्रापसु नारीणां पतिरन्यो विधीयते” ॥
 क्लीवस्तु चतुर्दशप्रकारः । यथाह नारदः ।
 “चतुर्दशविधः शास्त्रे षण्डो दृष्टो मनोविनिः ।
 चिकित्स्यश्चिकित्स्यश्च तेभामुक्तो विधिः क्रमात् ॥
 निसर्गषण्डोऽग्नयश्च पञ्चषण्डस्तथैव च ।
 अभिज्ञापाद्गुरो रोगाद् देवकोधात् तथैव च ॥
 ईर्ष्याषण्डस्तथाऽस्त्रेणो वातरैता मुखेभगः ।
 आक्षेपा मोघवीजश्च शालीनोऽन्यापतित्तथा ॥
 तत्राद्यावप्रतीकार्यो पञ्चास्य मासमाचरेत् ।
 अनुक्रमात् त्रयस्याथ कालः संवत्सरः स्मृतः ॥
 ईर्ष्याषण्डादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।
 तत्तत्तथास्ते पतितवत् क्षतयोऽन्या अपि स्त्रियाः ॥
 आक्षेपमोघवीजाभ्यां कृतेऽपि पतिकर्मणि ।
 पतिरन्यः स्मृतो नाथ्यो वत्सराजं प्रतीक्ष्य तु ॥
 शालीनस्यापि दृष्टस्त्री संयोगादुच्छेदेऽध्वजः ।
 तं हीनवेगमन्यस्त्रीबालाद्याभिरुपाचरेत् ॥
 अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति ।
 कभेत स्वाभ्यं भर्ता भो यतत्कार्यं प्रजाकृते ॥
 अपत्यार्थं स्त्रियः कृष्टाः स्त्रीक्षेपं वीजिनो नराः ।
 क्षेपं वीजवते देयं सवीजो क्षेपमर्हति” ॥)
 क्लीवः, चि, विक्रमहीनः । इत्यमरः । ३ । १ । १२२ ।

(यथा, महाभारते ३ । अर्जुनाभिगमने । ३।१३ ।
 “क्लिष्टाजन्तु न निर्बेदादपन्नः क्लीवभीविष्णवः” ॥
 धर्मकाव्यादौ निबन्धाः । यथा, भगवै ३ । १६५ ।
 “आचारहीनः क्लीवश्च निर्वं शासनकक्षया” ॥)
 क्लेशः, पुं, (क्लिष्ट + भावे घञ् ।) आर्द्रम् । यथा,—
 “पदस्थितस्य पद्मस्य बन्धु वदन्माह्वरौ ।
 पदच्युतस्य तस्यैव क्लेशकेशकरावभौ” ॥
 इत्युद्भटः ॥ (यथा च याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।
 “रसात् रसनं शैवं कोहं क्लेशं समाह्वयम्” ॥
 अथ मितान्नरा । “रसादुदकात् रचनेन्द्रि-
 यैर्यमप्राणां कोहं क्षिप्रतां मृदुतावहितं क्लेश-
 मार्द्रताम्” ॥)
 क्लेशः, पुं, (क्लेशयति क्लेशादिभिरिति । क्लिष्ट +
 यिच् + कर्त्तरि ल्युट् ।) कषः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 पञ्चप्रकारक्लेशान्तर्गतक्लेशविशेषः । इति सुखबोधः ।
 (भावे + ल्युट् । आर्द्राकरयम् । कथा, भागवते ३ ।
 २६ । ४६ ।
 “क्लेशं पिबन्तं हस्तिः प्राणानाप्यायनोदयम्” ॥)
 क्लेशा [नृ] पुं, (क्लेशयति शीतरश्मिभिर्जनम् ।
 क्लिष्ट + यिच् + “अन् उच्चन् यूचन् ङीष्मिति” ।
 उणां १ । १५८ । इति कनिष् । न लोपे पूर्व-
 दीर्घः ।) चन्द्रः । इत्यादिक्लेशः ॥
 क्लेशः, पुं, (क्लेशयति इति । क्लिष्ट + “ष्टृ खृ वि-
 ह्वीति” । उणां १ । १२ । इति उन् ।) चन्द्रः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सन्निपातः । इति संहिता-
 सार उणादिवृत्तिः ॥
 क्लेश, उ वधे । उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (आं-आत्मं-सकं उपतापार्थे अकं-सेट् ।) उ, क्लेशते
 चिह्नोऽपि । धातुपदीपे तु क्लेश क्लेशात्वां वापीति
 मूर्द्धन्यान्तो दृश्यते । क्लेशते न क्लेशावाक्यमिति ।
 ह्वायुधोऽपि । इति दुर्गादासः ॥
 क्लेशः, पुं, (क्लिष्ट + भावे घञ् ।) दुःखम् । तत्-
 पर्यायः । आदीनवः २ आखवः ३ । इत्यमरः ।
 (यथा, भगवद्गीतायाम् । १२ । ५ ।
 “क्लेशोऽधिकतरस्तेषामन्यक्लेशश्चेतसाम्” ॥)
 स तु पञ्चविधः । अविद्या १ विद्याविरोधिनी ।
 अस्मिता २ अहमस्मीत्यहङ्कारः । रागाः ३ इन्द्रा-
 विशेषः । द्वेषः ४ वैरिता । अभिनिवेशः ५ मरण-
 भयम् । इति कुसुमाञ्जलिः ॥ (तथाच पातङ्गवे
 साधनपादे २ । २—३ ।
 “समाधिभावानर्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च । अवि-
 द्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः” ॥
 “क्लेशतनूकरणार्थं इत्युक्तं तत्र के क्लेशा इत्याह ।
 अविद्यादयो वक्ष्यमाणास्तथाः पञ्च ते बाधना-
 नक्षयं परितोपपन्नजन्यन्तः क्लेशश्चक्ष्वाद्याः
 भवन्ति । ते हि चेतसि प्रवर्तमानाः संस्कार-
 नक्षयं गुणपरिणामं दृश्यन्ति” ॥ इति तट्टीका-
 क्लेशान्तराण्डः ॥) क्लेशः । व्यवसायः । इति
 मेदिनी ॥
 क्लेशितः, चि, (क्लेशोऽस्य जातः । क्लेश + इतच् ।)
 क्लेशयुक्तः । यथा,—
 “निद्रां यातो मम पतिरसौ क्लेशितः कर्मदुःखी” ॥

कायः

कौतिकर्क, की, (कौतिकेन यष्टिमधुकाया निर्मृतं इति उज्)। मध्यम् । इति शब्दचन्द्रिका । (विवरण-मस्य मध्यशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

कोम, [न्] की, (काङ् गतौ + मनिन् ।) मुष्पुसम् । कोपडा इति मुलघटा इति च ख्यातम् । इति भरतः । तत्पर्यायः । तिलकम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ । कोमम् ३ कोमम् ४ । इति तट्टीका ।

“वाक्त्रोदयोर्मध्ये वक्षः तन्मध्ये हृदयं तत्पान्थे कोम पिपासास्थानम्” । इति वैद्यकम् ।
 (“उदकावधे हे तयोर्मूकं तालु कोम च” ।

इति सुमुते शरीरस्थाने नवमाध्यायः ।)
 क, क्य, (कस्मिन्निति “किमोऽत्” । ५ । ३ । १२ । इति अत् ततः “काति” । ७ । २ । १०५ । इति ज्ञादेशः ।) कुञ्ज । कोथा इति भाषा । इति व्याकरणम् । अन्तस्तासम्भावनायां पङ्क्तिः ज्ञादयं प्रयुज्यते । यथा, रघुः । १ । २ ।

“कः सूर्यप्रभवो वंशः कः चाख्यविषया मतिः” ।
 कङ्, ङ, (कु + अगि + उज् ।) कङ्कः । इति जेम-चन्द्रः ।

कचन, क्य, (पाणिनिमते पदद्वयमेतत् । मुग्धबोध-मते तु “किमः ज्ञान्ताश्चिन्नौ” । इति चनः ।) कचित् । इति व्याकरणम् ।

कचित्, क्य, (पाणिनिमते पदद्वयम् । मुग्धबोधमते तु “किमः ज्ञान्ताश्चिन्नौ” । इति चित् ।) कस्मि-न्चित् । कुञ्चित् । कोनस्थाने इत्यादि भाषा । इति व्याकरणम् ।

(यथा, विष्णुपुराणे १ । २२ । ३८ ।
 “हन्ति वा यत् कचित् किञ्चित् भूतं स्थावरज-ज्जमम्” ।)

कल, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (आं-परं-सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । जगति वीणा । इति दुर्गा-दासः ।

कलः, ङ, (कल + भावे ण्यप् ।) कलकणोति शब्द-विशेषः । इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी । वीणायाः शब्दः अन्त्यस्य च शब्दः । इति भरतः । तत्-पर्यायः । खिन्नायः २ निज्जणः ३ ज्ञायः ४ ज्ञानम् ५ । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ।

कलनं, की, (कल + भावे ल्युट् ।) कलः । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ।

कलनः, ङ, (कलति इति । कल + ल्युट्) । ह्यङ्किकासुतः । इति निज्जणशेषः । छोटहंकी इति भाषा ।

कथ, य न निव्यचने । इति कविकल्पद्रुमः । (आं-परं-सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । य, अज्जयीत् । न, ज्ञायः कथः । कथसि वैद्य औषधं निव्यच-तीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

कथितः, चि, (कथ्यते क्त इति । कथ + कर्मणि क्तः) । अतिपञ्चमसङ्गदशमूलादिः । तत्पर्यायः । निव्यक्तः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ । कथायः ३ निर्युहः ४ ज्ञायः ५ उदतः ६ । इति वैयाकपरिभाषा ।

कायः, ङ, (काङ् + भावे कर्मादिवाच्ये च वधायायं ण्यप् ।) कयः । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ।

क्ष

(यथा, राजेन्द्रकर्मपरे १७ ।

“सङ्गाते त्वयि हारिहारवलयकायं कलकलङ्गं चक्ष्णाक्षनकाक्षि सा भगवती नमस्ति वाग्देवता” ।)

काथः, ङ, (काथ् + भावे घञ् ।) दुःखम् । असनम् । अथनिष्पाकः । इति जेमचन्द्रः । ज्ञाथमानं तोयं त्रिविधम् । पादावशेषम् १ अर्द्धावशेषम् २ त्रि-पादावशेषम् ३ । अस्य नाम पारिभाषिको-व्योदकम् । तत्र त्रिपादावशेषं वातनाशकम् । अर्द्धावशेषं पित्तनाशकम् । पादावशेषं कफनाश-कम् । कथ अत्रिपदकम् । तेषां मध्ये त्रिपादाव-शेषजनं हेमन्ते शिशिरे च प्रशस्तम् । वसन्ते पादावशेषजनं प्रशस्तम् । शरदि यीक्षे च अ-र्द्धावशेषजनं प्रशस्तम् । वर्षायां अष्टभागावशेष-जनं प्रशस्तम् । तत्काले बह्मदोषत्वात् । दिनपञ्च-जनं रात्रौ गुरु रात्रिपञ्चजनं दिवा गुरु । इति राजवल्कलः । यथास्य करणप्रणाली ।

“पानीयं षोडशगुणं क्षप्ते द्रव्यपणे क्षिपेत् ।
 मृत्याये ज्ञाथयेद्यथाष्टमयमांशावशेषितम् ।
 तज्जनं पाययेद्धीमान् कोथां नृद्विषाशितम् ।
 प्रुतः ज्ञाथः कथायश्च निर्युहः स निगद्यते” ।

इति शार्ङ्गधरेण मध्यखण्डे द्वितीयाध्याये उक्तम् ।)

काथोद्भवं, की, (काथादुद्भवो यस्य । काथाद् उद्भव-तीति वा ।) तुल्याङ्गनम् । इत्यमरः । १ । ६ । १०२ ।
 केन, ऋ चास्ते । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (आं-परं-सकं-गतौ सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ऋ, अचिक्कजत् । चालः कम्पः । चालः कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ।

क्ष, क्षकारः । (अयन्तु ककारधकारयोगेन जातः । अतोऽस्य एचक् वर्गात्क्षश्चा नास्त्येव ।) तन्मते तु अङ्गनचतुस्त्रिंशद्वर्गाः । अष्टमवर्गीयपञ्चमवर्गाः । एकपञ्चाशन्माहकावर्गानां चरमवर्गश्च । यथा,—
 “पञ्चाशत्क्षिपिभिर्माणा विहित्ता सर्वकर्मसु ।
 अकारादिक्षकारान्ता वर्गमाणा प्रकीर्तिता ।
 ज्ञाणं मेरुं मुखं तत्र कल्पयेन्मनिससमः ।
 अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वसमृद्धिदः” ।
 इति गौतमीयतन्त्रम् । *

कण्टदेशोद्भवोऽयम् । यथा,—

औशिव उवाच ।

“विशेषं कथयाम्यद्य प्रोक्षार्थाः कण्ठतः खराः ।
 ऋदयं जिह्वा मूर्द्धा ऋदयं जिह्वदन्तजम् ।
 मुखस्थानाङ्गो वाय्वाः क्षकारः कण्ठघातजः” ।
 इति वरदात्मने १० पटलः । *

अस्य स्वरूपं यथा,—

“क्षकारं शृणु चार्क्षि ! कुण्डलीत्रयसंयुतम् ।
 चतुर्वर्गमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ।
 पञ्चप्राणान्तकं वर्णं त्रिंशत्क्षिपिहितं सदा ।
 त्रिविन्दुसहितं वर्णमात्मादितस्त्वसंयुतम् ।
 शरच्चन्द्रप्रतीकाश्च हृदि भावय सुन्दरि !” ।
 इति कामधेनुतन्त्रम् । *

अस्याभिधानानि यथा,—

“क्षः कोपस्तुमुक्तः काको रुद्धः सम्बर्त्तकः परः ।
 कृत्स्नो विद्यता माया महातेजा यगन्तकः ।

क्ष

परान्ता क्रोधसंहारौ वक्षान्तो मेघवाचकः ।

सर्वाङ्गः सामरः कामः संयोगात्क्षिपूरकः ।

क्षेत्रपाको महाक्षोभो माहकात्मानकः क्षयः ।

मुखं कथ्यवहानता काञ्चिज्ज्ञा गच्छेत्तरः ।

क्षयापुलक्य संघातो मलयभीर्षणाटकः” ।

इति तन्त्रशास्त्रे वर्णाभिधानम् । * । अपि च ।

“क्षकारो नरसिंहश्च मेरुः सम्बर्त्तकोऽपि च ।

तव क्षेत्रान्तरा देवि ! कथितं माहकाक्षरम् ।

पर्यायैरपि विज्ञेयं न प्रकाशं कदाचन” ।

इति श्रीरघुयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम् । *

अस्य ध्यानं यथा,—

“चतुर्भुजां रक्तवर्णां सुलाम्बरविभूषिताम् ।

रत्नाङ्गारसंयुक्तां वरदां पद्मकोचगाम् ।

ईशज्ञास्यमुखीं लोणां रक्तचन्दनचर्चिताम् ।

श्रद्धावीक्ष चतुर्वर्गप्रदां सौम्यां मणोहराम् ।

गन्धर्वसिद्धदेवाद्यैर्ध्यातामाद्यां सुरेश्वरीम् ।

एवं ध्यात्वा क्षकारान्तु तन्मन्त्रं दक्षधा जपेत्” ।

इति वर्णाङ्कारतन्त्रम् । क्षकारस्य ककारवकार-

योगजालेन केचित् एचग्वर्णत्वेन न मन्यन्ते । तेषां

मते तन्मौक्तैकपञ्चाशद्वर्णानुपपत्तिः तन्त्रशास्त्रे

तस्य मेरुत्वेन गणनानुपपत्तिश्च भवति । अतः

एचङ्निर्दिश्यते इति केचित् । तथा च ।

“धान्ताः सूर्यद्यपि क्षान्ता वर्णानामनुरोधतः ।

एचक्क्षमेण कथ्यन्ते तथाप्येते समन्वयात्” ।

इति विष्णुप्रकाशः । अपि च ।

“अकारादिककारान्ता वर्णाः पञ्चाशदीरिताः ।

संयोगात् कथयोरेषः क्षकारो मेरुदीरितः” ।

इति क्षणानन्दधृततन्त्रशास्त्रम् ।

क्षः, ङ, (क्षयति कोकान् युगान्तकाले प्रणये सर्वाणि

भूतानि महाकाकोदरं प्रेरयतीति । क्षि क्षये +

ङ प्रत्ययः ।) सम्बर्त्तः । (क्षिणोति हन्ति मनु-

ष्यादिजीवानिति । राजसः । (क्षिणोति हन्ति

हिरण्यकशिपाद्यसुरागिति ।) नरसिंहः । (क्षयति

क्षिणोति वा भूतानि स्वकीयाग्निना इति ।)

विद्युत् । (क्षयति शस्याद्युत्पत्त्या क्रमशः इति ।

क्षि + ङः ।) क्षेत्रम् । क्षेत्रपालः । (क्षि क्षये +

भावे ङः ।) नाशः । इति मुद्राङ्कितमेदिनी ।

क्षज, इ क तङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-परं-

अकं-सेट् ।) तङ्गो दुःखेन जीवन्म् । इ क,

क्षजयति दीनः । इति दुर्गादासः ।

क्षज, इ व म ङ । दागयोः । इति कविकल्पद्रुमः ।

क्षज, घ म ङ । (आं-आत्तं-सकं-सेट् ।) इ,

क्षज्यते । व, क्षजा । खेमत्वात् सरोरित्वेने-

नैवेद्यसिद्धौ अस्य बाहुबन्धस्वरपर्यन्तघटादिभ्यो

ङ इति प्राचीनमतानुरोधात् । म, अक्षज्जि

अक्षज्जि क्षजं क्षजं क्षजं क्षजम् । बाहुबन्ध-

वत्वात् अनुपधाया अपि दीर्घः । खमते तु अच

दीर्घविधिवपधां नापेक्षते । ङ, क्षज्यते । व, क्षजा ।

म, क्षजयति । ङ, क्षजयते । दा दागम् । इति

दुर्गादासः ।

क्षज, द न उ वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (तनां-

उमं-सकं-सेट् ।) द न, क्षजोति क्षज्यते । उ,

स्तनिकः कालः । इति दुर्गावाकः ।

स्तनः, पुं, (स्तनोति स्तनं नाशयति वा सर्वं यथा-
कालं वायुरवसाने वा । काल एव युगान्ते सर्व-
मात्मसात् करोतीत्यर्थः । स स्थावरेभ्यो नागा-
भ्यो भवतीत्यर्थः ।) निश्चलनापरिमितकालः ।
स च दशपत्रपरिमितः । (विभक्तिक्रियावच्छिन्नस्य
कालस्य चतुर्थभागः । यथा,—

“आयुषः क्षणं यकोऽपि न कथ्यः सर्वकोटिभिः ।
स चेत्तु विचको याति का नो ज्ञानिकतोऽधिका” ॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिः । अपि च ।

“क्षिप्रमुष्टः क्षिप्रमुष्टो वृष्टस्तुः क्षणे क्षणे ।
अथर्वक्षितक्षितस्य प्रसादोऽपि भवावहः” ॥

इति शिष्टोपदेशः । स्तनोति दुःखं नाशयति
उत्सवकाले । स्तन-वधे + अच् । उत्सवः ।

(यथा, भावे १ । ४ ।

“मगानधोऽधो वृष्टतः पयोधरान्

समुद्रनूपुरवरागपाद्वरम् ।

स्तनं क्षयोत्क्षिप्तगनेन्द्रक्षितना
क्षटोपमं भूतिक्षितेन शम्भुना” ॥)

निर्वाणारक्षितः । इत्यमरः । ३ । ३ । ७७ । पञ्च ।

अवसरः । परतन्त्रत्वम् । मध्यम् । इति हेमचन्द्रः ।

(प्रशस्तमुद्गमः । यथा, नलोपाख्याने । ५ । १ ।

“अथ कावे शुभे प्राप्ते तिर्यौ पुण्ये क्षणे तथा” ॥)

स्तनः, पुं, (स्तनं भावे + बाहुलकात् अतुप्रत्ययः ।)

स्तनः । इति हेमचन्द्रः । स्तनुरिति च पाठः ।

स्तनः, स्त्री, (स्तनं उत्सवं ददातीति । दा + कः ।)

नञ् । इति मेदिनी ।

स्तनः, पुं, (स्तनं याचादिशुभमुद्गमं ददातीति । दा

+ कः ।) गजकः । इति मेदिनी ।

स्तनः, स्त्री, (स्तन + स्त्रियां टाप् ।) रात्रिः ।

(यथा, भागवते । ३ । ३ । २१ ।

“इमं कोकमसुं चैव रमयन् सुतरां यदृन् ।

रेने स्तनदया दत्तस्तनोस्तनोस्तनो” ॥)

हरिः । इत्यमरः । १ । ४ । ४४ ।

(हरिः शब्देऽस्या विवृतिर्जातया ।)

स्तनः, स्त्री, (स्तन + भावे लुट् ।) वधः । इत्यमरः ।

स्तनिकस्तासः, पुं, (स्तनात् स्तनिकात् परं नि-
श्वासोऽस्य ।) शिश्नमारः । इति शब्दरत्नावली ।

स्तनप्रभा, स्त्री, (स्तनं व्याप्य प्रभाऽस्याः ।) विद्युत् ।

इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ।

स्तनमजुरः, त्रि, (स्तनात् मजुरः ।) क्षौद्रनाशः ।

यथा । “यदि पुनरमी किमपि नाशमास्यदमक्षि
क्षिप्रपि वस्तु क्षिप्रं विनश्येव स्तनमजुरं
अक्षीकं वेत्तवधारवेदं न क्षिप्रपि काम
वेदं न चाकामममगाः केचिदपि प्रवर्तन्ते” ।
इति बौद्धाधिकारेऽश्विरोमणिः ।

स्तनरामी, [नृ] पुं, (स्तनात् परं स्तने स्तने वा
रमते इति । रम + क्तिणिः ।) पारावतः । इति
शब्दमाणा । (चटकः । इति केचित् ।)

स्तनिकः, त्रि, (स्तनः क्षणकालाव्ययस्य ।
उच् ।) स्तनमात्रकायी । यथा । “स्तनमे विप्र-
विप्रतिः शब्दादिः स्तनिको न वा । स्तनिकत्वच

साधिकरसमयप्रागभावाधिकरस्यस्तनिकत्वमिति -
कत्वे सति कादाचित्कत्वं उत्पत्तिमत्त्वं वा । उत्प-
त्तिश्च साधिकरस्यस्तनिकत्वप्रागभावाप्रतिबोधि-
कत्वसम्बन्धः । स्तनश्च साधेयपदार्थप्रागभावाभा-
धारः समयः । प्रतिक्षिप्त विधेर्नैयायिकानां प्राग-
भावे चरमध्वंसे च निबन्धस्य बौद्धानामचीके ।
साधिकरसमयप्रागभावाधिकरस्यस्तनिकत्वमिति
स्तनिकत्वमिति तु व्यायः” । इति बौद्धाधिकारे
रघुनाथशिररोमणिः । अन्यथा ।

“प्रकारान्तरतुर्बुं स्यादथाकाशशरीरिणाम् ।

अथाप्यस्ति स्तनिको विशेषगुण इत्येते” ॥

इति माध्यापरिच्छेदे २७ । “स्तनिकत्वच तृतीय-
स्तनिकत्वमिति प्रतिबोधिगत्वम्” । इति सिद्धान्त-
मुक्तावली ।

स्तनिका, स्त्री, (स्तनिक + स्त्रियां टाप् ।) विद्युत् ।

इति हेमचन्द्रः । (स्तनकालमात्रकायिनी ।

यथा, हितोपदेशे । १ । १५४ ।

“योऽपि यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतामनम् ।

एकस्य स्तनिका पीतिरन्धः प्राज्ञैर्विद्युज्यते” ॥)

स्तनिकी, स्त्री, (स्तनः उत्सवोऽस्यस्याम् । स्तन +

इति । डीप् ।) रात्रिः । इति शब्दरत्नावली ।

(उत्सववति, त्रि । यथा, महाभारते । २ ।

मन्वयापर्याय १३ । ४४ ।

“तं विज्ञानं मुने देशे स्तनिकं कल्पमन्युतम् ।

धर्मराजः समागम्याज्ञापयत् स्तं प्रयोजनम्” ॥)

स्तनं, स्त्री, (स्तन्यते बन्धतेऽनेन । स्तन + कर्त्तव्ये क्तः ।)

स्वव्रतव्यादि । या इति भाषा । तत्पर्यायः ।

त्रयः २ अक्षः ३ ईर्द्धम् ४ स्तनः ५ । इति

हेमचन्द्रः । तद्वति त्रि । * ॥

स्तनेन मृतस्याशौचं यथा, श्रावः ।

“स्तनेन म्रियते यन्तु तस्याशौचं भवेद्दिवा ।

आसनाहात् चिरात् स्याद्दशरात्रमतः परम् ।

शस्त्रघाते अष्टाद्वयं यदि कश्चित् प्रमीयते ।

अशौचं प्राकृतं तत्र सर्ववर्णेषु निश्चयः ॥

अत्र अस्त्रघातपदं स्तनेतरशस्त्रघातपरं पारि-

भाषिकशस्त्रघातपरमपि । अन्यथा स्तनं विना

पतनादिभिर्विकल्पकृतानां दिनपक्षयोऽन्यथावसायः

स्यात्” । इति मुद्रिततन्त्रम् । * ॥ चन्द्रपञ्चमादौ

स्तनोपाभावा यथा, - पुनस्तनः ।

“चन्द्रसूर्ययोश्चैव मृतानां पिच्छकर्मसु ।

महातीर्थे च संप्राप्ते स्तनोपाधौ न विद्यते” ॥

अन्यत्र तु देवकः ।

“सप्तमः स्तनको सूर्यो मन्मथतरजस्तनाः ।

मृतवन्धुरवन्धुश्च वर्णान्यदौ स्तनाकतः” ॥

इत्यनेन वर्ण्यतामाह । अनुचितमप्याह ।

“दन्तकर्मसंज्ञार्थं लेपं मन्थेत् दन्तवत् ।

न तत्र वज्रः कुर्वात् यन्मृदुरावे पुनः ।

भवेदशौचमन्तरं तद्वेधात् त्रयो ज्ञते” ॥

इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् । (विहारतन्त्रम् ।

यथा, कुमारः । १ । २६ ।

“नक्षत्रादीन् वनक्षीकान्” ॥

विनाशः । यथा, रघुः । २ । ५३ ।

“स्तनात् किञ्च भावत इत्युच्यते” ॥

स्तनस्य शब्दो सुवनेषु स्तनः” ॥

त्रि, ताडितः । विजः । यथा, रघुः । २ । ५३ ।

“रघोरवदन्ममवेन पवित्रा

इति स्तनो गोचरिदोऽप्यमर्षकः” ॥

स्तनियुक्तः । यथा, कुमारः । २ । २६ ।

“ब्रह्माहमपि मूर्खानः स्तनद्वाराश्रितिनः” ॥

(रोगविशेषः । तस्य सकारणस्यान्निक्तत्वादि
चिकित्सितं यथा,—

“धनुषायस्ततोऽन्तरं भारमुद्धृतो मुबम् ।

पततो विवमोवेभ्यो युष्मानस्य चाधिकैः ।

उद्यं हयं वा धावन्तं दम्बं बान्धं निरुद्धतः ।

शिलाकाष्ठान्निर्धातान् क्षिपतो निवृत्तः परान् ।

अधीयानस्य बालुवैर्दूरं वा जगतो मुतम् ।

महानदीं वा तरतो गजेर्वा स ह धावतः ।

सहस्रोत्पततो दूरं तूर्णं चातिप्रवृत्ततः ।

तथान्वैः कर्मभिः क्रूरैर्भक्षमथाहृतस्य वा ।

विद्यते वक्षसि व्याधिर्नवनान् ससुदीर्यते ।

स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य स्त्रियाप्यप्रमिताश्रितः ।

उरौ विवृण्यते तस्य भिद्यतेऽथ विद्वद्यते ।

प्रपीड्यते ततः पार्श्वे मृग्यन्तुं प्रवेष्टते ।

क्रमादीन् वनं वर्णो बचिरभिश्च हीयते ।

ज्वरो यथा मनोदेहं विह्वलेदामिवावपि ।

दुष्टः श्वावः सदुर्गन्धः पीतो विद्यथितो वज्रः

कासमानस्य च श्लेष्मा सरक्तः संप्रवर्तते ।

स्तनः स्त्रीयतेऽन्तरं तथाप्युपौषतोः स्तनात्” ॥

पूर्वकल्पं यथा,—

“अथस्तं कर्त्तव्यं तस्य पूर्वकल्पमिति स्तनम् ।

उरौवक् शोभितश्चर्हिः काको वैशेषिकाः स्तने” ॥

अस्यासाध्यलक्षणादिकं यथा,—

“अल्पनिद्रस्य दीप्ताग्नेः साधो वनवतो नवः ।

गते संवत्सरे वाप्यः सर्वनिद्रस्तु वर्णयेत्” ॥

चिकित्सास्य यथा ।

“उरौमलाक्षतं काक्षां पयसा मधुसंवृतम् ।

सद्य एव पिबेज्जीर्ये पयसाद्यात् सार्द्धं कान् ।

पार्श्ववलिबज्ज्वाल्पपित्ताभिर्का क्षुद्राभ्याम् ।

भिन्नविदकः समुत्सातिविषां घाटां वनवत्कान् ।

काक्षां सर्पिर्मधुच्छिद्यं जीवनीयगन्धं क्षित्याम् ।

त्वक्क्षीरी सन्मिश्रं क्षीरे पक्वा दीप्तानका पिबेत् ।

इत्यानिकविसयस्यपद्मनेश्वरचन्दनैः ।

प्रहतं पयो मधुसुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षीरं ।

यवानां चूर्णमादाय क्षीरचिञ्चं हृतमुतम् ।

ज्वरदाहे सिताक्षौद्राक्षलू वा पक्वसा पिबेत् ।

कासी पर्णाश्रिमूत्री च क्षिप्रान्द्रहृतमाक्षिकाः ।

मधुमधुकात्राका त्वक्क्षीरापिप्यजीवकाः” ॥

“रक्तोत्तिष्ठते दक्षान्तं यूकेक्षीरेण च पिबेत् ।

चटकाक्षरसं वापि रक्तं वा क्षान्ताक्षकम् ।

यूवं यौनैर्गन्धं रक्तशान्तिकुक्कुशाक्षरम् ।

रक्तक्षीरो पिबेत् सिञ्चं शकारादस्यवोद्वेहैः ।

मधुमधुकाक्षीरचिञ्चं वा तक्षुक्षीकम् ।

यक्षाक्षानावकवोः क्षाये क्षीरकर्म हृत्तम् ।

ययसा पिप्यजीवाक्षीकचिञ्चं क्षते मुतम् ॥

क्षतका

कोनकाकारश्चे तद्वत् क्षीरादृग्गुणसाधितम् ।
कण्ठैः कटुश्चदार्ढ्यत्वगुणत्वकपचैर्हतम् ॥
जीवकवर्मकौ वीरा जीवनीं नागरं शठीम् ।
क्षतः पङ्क्तिर्निर्दे काकोष्ठौ हे निदिग्धिके ॥
पुनर्नवे हे मधुकं आत्मगुतां शतावरीम् ।
अङ्गिं पञ्चमकं मार्गीं मृद्वीकां वृहतीनाथा ॥
शृङ्गाटकीं तामनकीं पयस्यां पिप्पलीं वनाम् ।
वदराक्षोढखर्जूरवातामामिषकास्थपि ॥
पलानि चैवमाद्यानि कण्ठान् कूर्वीत कार्ष्णिकान् ।
धात्रीरसविदारौक्ष्ण्यं क्षागमासरसं पयः ॥
कुर्व्यान्मन्त्रोन्मितं तेन क्षतप्रस्थं विपाचयेत् ।
प्रस्थाङ्गं मधुनः शीते शर्कराङ्गुतुलान्नाथा ॥
हिकारिनाम्नि पत्रैका हेमत्वक्परिचापि च ।
चूर्णितानि विनीयास्त्राक्षिद्यान्मात्रां सदा नरः ॥
अमृतप्राशमितेन शराशाममृतं हृतम् ।
सुधामृतसरसं प्राप्य क्षीरमांसरसाश्रया ॥
नट्युक्तक्षतक्षीरदुर्बलव्याधिकर्षितान् ।
क्षीप्रक्षतान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च कृदयेत् ॥
कासहिक्काज्वरान्वासदाहृदव्याधितानुत् ।
पुनर्दं वमिषुर्वाङ्मयोनिमूत्रामयापहम् ॥

इत्यमृतप्राशहृतम् ॥

“मधुकाटपणं प्राप्ता प्रस्थकाये हृतं पचेत् ।
पिप्पल्यटपले कण्ठे प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥
पृथगटपणं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।
समं शक्नुक्षतक्षीरे रक्तगुल्मेषु तद्धितम् ॥

इति शक्नुप्रयोगः ॥

“शक्नुनां वस्त्रपूतानां मध्यं क्षौद्रहृतान्वितम् ।
यावाद्वासाभ्यो दीप्ताग्निः क्षतः क्षीराः पिबेन्नरः” ॥
“शक्ना बोद्धशिका धान्यादि हेजाज्वरमोदयोः ।
ताभ्यां दाडिमरुक्षाक्षहृदिः सौवर्चलात्पलम् ॥
शुण्ठाः कर्षं दधित्यस्य मेधात्पक्षं पलानि च ।
तथार्थं बोद्धशपले शर्कराया विमिश्रयेत् ॥
बाङ्गवोऽयं प्रदेशः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ॥

इति बाङ्गवः ॥

“शक्नोस्तं यक्षिणां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम् ।
तच्च कूर्वीदपेक्षापि व्याधिं साध्यवनांस्तथा” ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने १६ अध्याये ॥

क्षतकासः, ण, (क्षतजः कासः । मध्यपदलोपी समासः) पञ्चविधकासरोगान्तर्गतकासरोग-विशेषः । यथा,—

“पञ्चकासाः क्षुता वातपित्तक्षेपक्षतक्षयैः ।
क्षयाद्योपेक्षिताः सर्वे बलिनक्षोत्तरोत्तरम्” ॥
एषां मूर्ध्वकपमाह ।

“मूर्ध्वकपं भवेत्तथा मूकपूवंगवास्तथा ।
कण्ठेकण्ठश्च भोग्यानामवरोधश्च जायते” ॥
भोग्यानामवरोधः कवचगिणने कण्ठव्यथा ॥

अस्य निदानपूर्विकां सम्प्रतिमाह ।

“अतिशयायभाराध्वज्जान्मजनिमयैः ।
रुक्षक्षीरक्षतं वायुर्मृद्वीका कासमावहेत्” ॥
अन्धमजयोर्निग्रहो दमनम् । कण्ठवमाह ।
“संपूर्णं कासते शुष्कं वतः क्षीवेत् सप्रोषितम् ।
कण्ठेन वसतास्यं विवर्धनेव चोरसा ॥

क्षतजं

सूचीभिरिव तीक्ष्णानिः तुल्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलैव भेदधीकामितामिना ॥
पर्वभेदज्वरान्वासः दृष्ट्यावैख्यपीडितः ।
पारावत इवाकूजेत् कासवेगात् क्षतो ब्रवात्” ॥
कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया खसुरसाऽपि ॥
तस्य चिकित्सा यथा,—
“इक्षुवाणिकापद्मशृङ्गानोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पलीं प्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥
दिग्गुणा च तुगाक्षीरी सित्ता सर्वचतुर्गुणा ।
किष्कासमधुसर्पिर्ध्यां क्षतकासनिहतये” ॥
इक्षुवाणिका इक्षुभेदः । चन्द्र इति कोके । पद्मं पद्मकाष्ठम् । शृङ्गानं विसम् । उत्पलं कमलम् । चन्दनमत्र धवलं चूर्णत्वात् । शृङ्गी कर्कोटशृङ्गी । तुगाक्षीरी वंशरोचना । सा चेक्षोर्दिग्गुणा । इति भावप्रकाशः ॥

(“युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ।
उरस्थन्तः क्षते वायुः पित्तानुगतो बली ।
कुपितः कुर्वते कासं कफं तेन सप्रोषितम् ॥
पीतं श्यामञ्च शुष्कञ्च प्रथितं कुपितं वज्र ।
क्षीवेत् कण्ठेन वज्रता विभिन्नेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णानिस्तुल्यमानेन शूलिना ।
पर्वभेदज्वरान्वासदृष्ट्यावैख्यकम्पवान् ॥
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूलो ततोऽस्य च ।
क्रमाद्दीर्घं कृचिः पित्तबलं वर्णञ्च हृष्यते” ॥

अस्य चिकित्सा यथा—

“उरस्थन्तः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ॥
क्षीरेण शालीन् जीर्णैऽद्यात् क्षीरेणैव सशर्करान् ।
पार्श्ववन्ति सखक्चाल्पपित्ताग्निनां मुरायुताम् ।
भिन्नविट्कः समुत्सातिविषा पाठां सवत्सकाम् ॥
लाक्षा सर्पिर्मधुच्छिष्टं जीवनीयं गणं सितम् ।
त्वक्क्षीरी सस्मितं क्षीरे पक्ता दीप्तानलः पिबेत् ॥
इक्षुवाणिकाविषयश्लिषपद्मकेशं चन्दनैः ।
श्रुतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं क्षीरी पिबेत् ॥
क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः” ॥
इति वामदे निदानस्थाने चिकित्सास्थाने च चतुर्थ्याध्याये ॥

क्षतजः, ण, (क्षतं इति नाशयतीति । हन् + “अमनु-
न्यकटके च” । ३ । २ । ५३ । इति टक् ।)
क्षुपविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । कुकुरशोखा
इति भाषा ॥

क्षतज्जी, स्त्री, (क्षतं इति । हन् + “अमनु-
न्यकटके च” । ३ । २ । ५३ । इति टक् स्त्रियां
ङीप् ।) नाष्ठा । यथा,—

“नाष्ठा क्रुमाभयो राक्षा रङ्गमाता पञ्चज्वा ।
अतु क्षतज्जी क्रमिना यावाकल्लौ तु तद्रसः” ॥
इति हेमचन्द्रः । क्षतज्जापि पाठः ॥

क्षतजं, स्त्री, (क्षतात् प्रयात् जायते उत्पद्यते इति ।
जन् टः ।) रक्तम् । इत्यमरः । २ । १ । ६४ ॥
(यथा, रघौ । ७ । ४३ ।

“स च्छिद्रमूलः क्षतनेन रेणु-
स्तस्योपरिहात् पवनावधूतः” ॥)
पृथम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतज

क्षतजदृष्ट्या, स्त्री, (क्षतजा शस्त्रादिभिः क्षताप्ताता
या दृष्ट्या पिपासा ।) शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य पिपासा ।
तस्या निदानपूर्विकां सम्प्रतिमाह ।

“मयश्चमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा
ऊर्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनेन ।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां
तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् ॥
क्षोतःक्षपावाहिषु दूषितेषु
दोषैश्च दृष्टसम्भवतीह जन्तोः ।
तिष्ठः क्षुतास्ताः क्षतजा चतुर्थी
क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च ॥
भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां
निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वञ्च ॥” ॥

नराणां चितं सख्यान एव सचितं पित्तं सवातं
कटुक्षोण्यापित्तविवर्द्धनैः । कटुक्षोण्यादिभिः कु-
पितं मयश्चमाभ्यां बलसंक्षयाद्वापवासादेव वातः
कुपितः । तद्वयं ऊर्ध्वं प्रसरत् तालुप्रपन्नं सखि-
पासां जनयेत् । न केवलं तालुस्थेव दूषिते तृतीया
भवति । किन्तु जलवाहिक्षोतःक्षपि । अत आह
क्षोतःक्षिवादि नन्वत्र वज्रवचनं न युक्तम् । यतो
जलवहे हे क्षोतसी सुस्रुतेनोक्ते । उच्यते । तथो-
रेवानेकप्रतानयोगात्त दोषः । क्षपां वाहिषु
क्षोतःस्थिति जिह्वादेरप्युपलक्षणम् । यत आह
चरकः । रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वाहृदयगण-
तालुक्षोम च । संशोध्य नृणां देहेषु कुतः
दृष्ट्यामर्तिप्रबलौ पित्तानिजाविति । संख्यामाह
तिष्ठ इत्यादि ॥ दृष्ट्यायाः सामान्यलक्षण-
माह ।

“सततं यः पिबेत्तोयं न हस्तिमधिगच्छति ।
मुञ्जः काङ्गति तोयन्तु तं दृष्ट्यार्हितमादिशेत्” ॥
क्षतजमाह ।

“क्षतस्य कक् शोशिननिर्गमाभ्यां
दृष्ट्या चतुर्थी क्षतजा मता तु” ॥

क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य । कक् पीडा ॥
अथ दृष्ट्यायाश्चिकित्सा ॥

“वातज्वरप्रपन्नं मृदु लघु शीतञ्च वातदृष्ट्यायाम् ।
दृष्ट्यायां पवनोत्थायां सगुणं दधि शस्यते ॥
स्नाद् तिलकं ब्रवं शीतं पित्तदृष्ट्याहरं परम् ।
मूत्रपर्यटकोदीयच्छास्त्रोक्षीरचन्दनैः ॥
श्रुतं शीतं जलं दद्यात् ढङ्गुराहज्वरप्रान्तये” ॥

क्षपा धान्याकम् । कश्चित् धात्रीश्च दद्यात्
चन्दनमत्र धवलं दद्यात् । तस्यातिदृष्ट्याहरत्वात् ।
श्रुतं अर्द्धपक्वमत्र कर्तव्यम् । वङ्गपानम् ।
“नाजोदकं मधुयुतं शीतं गुडविमर्हितम् ।
काष्मरीशर्करायुक्तं पिबेत् दृष्ट्यार्हितो नरः ॥
आस्तरणमाद्रवातः प्रावरणं चार्द्रमेव स्यात् ।
तेन पिपासा शान्त्यति दाहक्षयोऽपि देखिनां
नियतम् ॥

गोस्तनीक्षुरसक्षीरयक्षीमधुमधूलैः ।
नियतं नासिकापीतेस्तस्या शान्त्यति दाहना ॥
वैशद्यञ्च गयतास्ये सन्धाति मुखे जलम् ।
दृष्ट्यादाहप्रशमनं मधुगण्डूवधारणम् ॥

क्षतिः

जिह्वातालुगणकोमशोमे मूर्द्धनि दापयेत् ।
 केशरं मातुलुङ्गस्य दृतसैन्धवसंयुतम् ।
 दाहिमं बदरं लोभं कपित्थं वीजपूरकम् ।
 पिष्ट्वा मूर्द्धनि सेपन् पिपासादाहनाशनम् ।
 वारि शीतं मधुयुतमाकण्ठादा पिपासितम् ।
 पाययेद्दामयेष्वापि तेन दृष्ट्वा प्रशान्यति ।
 प्रातः सशर्करः पेयो हिमो धान्याकसम्भवः ।
 जयेत् दृष्ट्वा तथा दाहं भवेत् खोतोविशोधनम् ।
 अमनं कमनं कुष्ठं कान्नाक्ष वटरोहकम् ।
 एतच्छूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ।
 दृष्ट्वा प्रदृष्ट्वा हन्येवा मुखशोषश्च दाहजम् ।

क्षतोद्भवां यद्विनिवारणेन
 जयेत् क्षतानामस्त्वक्ष पातैः ।
 क्षयोत्थिनां क्षीरजनं निहन्त्या-
 न्मांसोदकं वा मधुकोदकं वा ॥
 क्षामोद्भवां विष्णुवचाद्युतानां
 जयेत् कषायैरथ दीपनानाम् ।
 गुम्बजामुल्लिखनैर्जयेच्च
 क्षयं विना सर्वक्षताश्च दृष्ट्वा ॥

उल्लिखनैः सेव्यमद्वयैः । अग्नेऽग्ने भुक्ते या दृष्ट्वा
 स्यात्ताश्च गुडाम्बुना शमयेत् । क्षतिरोगदुर्ब्ध-
 नानां दृष्ट्वा शमयेद्गुणामिहाशु पयः ॥ पयोऽत्र
 दुग्धम् ।

“मूर्च्छाच्छिद्विद्विदादाहकोमशमशर्कराधिताः ।
 पिबेयुः शीतजं तोयं रक्तपिप्पे मदात्यये ॥
 साक्याप्रपानमैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत् पुनः ।
 तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्वाश्चिकित्सितुम् ॥
 दृष्ट्वान् पूर्वामयक्षीणो न जमेत जलं यदि ।
 मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वगितं नरः ॥
 दृष्टितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
 तस्मात् सर्वस्ववस्थाय स क्षिचिदादि वारयेत् ॥
 अग्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् ।
 तोयाभावात् पिपासाक्षः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते ॥
 इति दृष्ट्याधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

क्षतविधंसी, [न] पुं, (क्षतं व्रणं स्वद्रव्यपूयादिकं
 विध्वंसयतीति । वि + ध्वन् + णिच् + णिनि ।)
 दृष्ट्वादारुणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 क्षतव्रणः, पुं, (क्षतजन्यः व्रणः क्षतजो व्रणो वा ।)
 घटप्रकारव्रणरोगान्तर्गतव्रणरोगविशेषः । इति
 भावप्रकाशः ॥ तद्विवरणं व्रणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 क्षतव्रतः, चि, (क्षतं अलं व्रतमस्य ।) ध्वस्तनियमः ।
 तत्पर्यायः । अवकीर्णं २ । इत्यमरः । २।७।५४ ॥
 तथा च याज्ञवल्क्यः ।

“अवकीर्णं भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।
 गर्ह्यं प्रमुमानभ्य नैर्हतं स विमुञ्चति” ॥
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

क्षतहरं, स्त्री, (क्षतं हरतीति । ह + टः ।) अगुण ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतिः, स्त्री, (क्षन् + क्तिन् ।) अपचयः । क्षयः ।
 (यथा, महाभारते । ३ । १७२ । १६ ।

“ह्यानां न क्षतिः काचित् न रथस्य न मातलेः” ॥)

“जलमपि वितरन्निविमुले

क्षता

का क्षतिरस्यखिनामुपातुयाम् ।
 केवलघनरसभक्षी
 चातकपक्षी कमाशयति” ॥

इत्युद्भूतम् ॥

क्षतोदरः, पुं, (क्षतं शर्करादिभिर्गन्धैर्दरमत्र रोगे ।
 अथवा क्षतात् क्षतात् जातं उदरं उदररोग-
 विशेषो यत्र ।) उदररोगविशेषः । तस्य सामा-
 न्यरूपमाह ।

“आधानं गमनेऽशक्तिर्होर्बल्यं दुर्बलाभिना ।
 शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।
 दाहस्तन्ना च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि” ॥
 सन्निहृष्टनिदानपूर्विकां संख्यामाह ।
 “एतद्विदोषैः समस्तैश्च स्त्रीहृदक्षतोदकैः ।
 सम्भवन्त्युदरान्यथै तेषां लिङ्गं एतच्छब्दम्” ॥

क्षतोदरमाह ।

“शूलं तथाग्नोपहितं यदग्रं
 भुक्तं भिनत्यागतमन्यथा वा ।
 तस्मात् क्षतोऽन्तात् सलिलप्रकाशः
 स्त्रावः स्वदेहे गदतस्तु भूयः ॥
 नाभेरधश्चोदरमेति दृष्टिं
 निस्तुयते दाल्यति चातिमात्रम् ।
 एतत् परिखाद्युदरं प्रदिष्टं
 दकोदरं कीर्तयतो विबोध” ॥

शूलं कण्टककर्करादि अग्नोपहितं अग्ननिहितं
 भुक्तं यत् अग्रं भिनत्ति तथा अन्यथा आगतं
 भोजनं विना आगतं शरादि तदपि यदग्रं भिनत्ति
 एतदप्युक्तम् । अन्तर्गतमन्यथा अत्र भिनत्ति ।
 यत उक्तं चरके ।

“शर्करादण्डकाठास्थिकण्टकैरग्निसंयुतैः ।
 भिद्येतान् यदा भुक्तं चमयात्यशनेन च” ॥ इति
 तस्मात् भिन्नादन्तात् । गदतस्तु भूयः अन्तात्
 संस्तुय पुनर्गदतः स्वदेहार्थः । दाल्यति विदीर्यत
 इव । परसिद्धिर्दार्ढ्यात् । एतत् क्षतोदरं तन्ना-
 न्तरे परिखाद्युदरं प्रदिष्टम् ॥

तस्य चिकित्सा ।

“शालिषट्किगोधूमयवनीवारभोजनम् ।
 निरुहो रेषनं श्रेष्ठं सर्वेषु जठरेषु च ॥
 आनूपमौदकं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिनाः ।
 व्यायामाध्मदिवास्वप्नयानपानानि वर्जयेत् ॥
 तथास्ननवयोष्णानि विदाहोनि गुरुणि च ।
 नाद्यादग्निनि जठरे तोयपानञ्च वर्जयेत् ॥
 उदगाणां मलाकृत्वात् बद्धश्च शोधनं हितम् ।
 क्षीरेक्षौद्रजं तेलं पिबेन्भूजेय वा सक्तम्” ॥
 इति भावप्रकाशः । (उदररोगशब्दे विशेषविष्ट-
 तिरस्य ज्ञेया ॥)

क्षता, [क्ष] पुं, (क्षद् संहतौ । सौत्रधातुरयम् ।
 “दृष्ट्वाक्षौ शंसिद्धादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ” ।
 उणां । २।६४ । इति संज्ञायां दृष्ट्वा चानिटौ ।
 सारथिः । दास्यः । इत्यमरः । ३ । ३ । ६२ ॥
 दास्योपुक्तः । (यथा, महाभारते । १ । विदुराग-
 मनपर्वणि । २०१ । १७ ।
 “ततः प्रीतमनाः क्षता दृतराष्ट्रं विश्राम्यते ।

क्षत्रियः

उवाच विष्टा क्रूरयो बर्जन्त इति विक्षितः” ॥
 नियुक्तः । ब्रह्मा । इति मेदिनी । क्षत्रियाणां
 श्रुत्याज्जातः । (यथा, मनुः । १० । १२ ।

“श्रुतादयोगवः क्षता चाख्यानचाधमो नृपाम् ।
 वैश्वराज्यविप्राश्च जायन्ते वर्णसङ्गराः” ॥
 मत्स्यः । इति संक्षिप्तसारोदादिहृतिः ।

क्षत्रं, स्त्री, (क्षतः जायते इति । क्षत् + चै + कः ।)
 शरीरम् इत्युदादिकोषः । तगरम् । इति
 राजनिर्घण्टः । (क्षत्रियकुलम् । यथा, ऋग्वेदे ।
 ५ । ६२ । ६ ।

“अक्षविष्टता सुजते परस्या
 यं आसाधे वक्ष्येकाक्षतः ।

राजाणां क्षत्रमहर्षीषमणा
 सहस्रसूयां विष्टयः सह दौ” ॥)

क्षत्रं, पुं, (क्षद् + “गुष्टुबोपचिवचिवमिसिद्धिदि-
 भ्यश्च” । उणां ४ । १६६ । इति चः ।) क्षत्रियः ।
 इत्युदादिकोषः । (यथा, क्षतः क्षतात् जायते इति ।
 चै + कः । यथा, रघुः । २ । ५३ ।

“क्षतात् किम जायत इत्युदयः
 क्षत्रस्य शब्दो सुवनेषु क्लृप्तः” ।

“नाम्नकर्णादिवत् केवलरूपः किन्तु पञ्चणादिवत्
 योगरूपः” इत्यर्थः । इति महिमायः ॥)

क्षत्रबन्धुः, पुं, (क्षत्रियस्य बन्धुरिव ।) निम्नक्षत्रि-
 यः । इत्यमरटीका । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । ७४ ।
 “क्षत्रबन्धो ! ममेतां त्वं सदृशीं वक्ष्येदक्षिणाम् ।
 मन्यसे यदि तत् क्षिप्रं पश्य त्वं मे वनं परम्” ॥
 क्षत्रं राज्यं देहो वा बन्धुरिवास्व ।) क्षत्रमात्रम् ।
 (यथा, मनुः । २ । ३८ ।

“आधोऽङ्गात् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते” ।
 आद्याविंशात् क्षत्रबन्धोराक्षतुर्विंशतेर्विशः ॥)

क्षत्रदक्षः, पुं, (क्षत्रसंज्ञकः दक्षः ।) सुसुकुन्दः ।
 इति राजनिर्घण्टः । (पर्यायोऽस्य यथा,—
 “सुसुकुन्दः क्षत्रदक्षश्चिकनः प्रतिविष्णुकः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा-
 न्यास्य सुसुकुन्दशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

क्षत्रियः, पुं, (क्षत्रे रात्रे साधुः । क्षत्रस्यापत्यं वा ।
 “क्षत्राद् घ” । ४ । १ । १३८ । इति जातौ घः ।)
 क्षदति रक्षति जगन् क्षत्रः । क्षद् संहतौ सौत्रः
 ततस्त्रासुक्षितिः च । क्षतात् जायते इति हे
 मनीषादित्वात् क्षतान्याकारकोपे वा क्षत्रः ।
 क्षत्रो हितकारः । पुनर्पुंसकयोः क्षत्रः ।
 पतिर्म्मम क्षत्रमशेषभूम्भत् प्रभानिरामो भर-
 तश्च जिष्णुरिति राघवपाण्डवीये । क्षत्र एव
 क्षत्रियः स्वार्थे इयः । अपत्यार्थे इव इत्यन्ये ।
 इति भरतः ॥ * ॥

क्षत्राज्जगद्वर्गविशेषः । क्षत्री इति भाषा ।
 (यथा, मनुः । १ । ३१ ।

“क्षीकानां तु विष्टार्थं मुखपाहवपादतः ।
 ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्तयत्” ॥
 तत्पर्यायः । मूर्द्धाभिर्विष्टः २ राजन्धः ३ बाहुजः ४
 विराट् ५ । इत्यमरः । १० । ११ । क्षत्रः ६ विजिगीषी
 ७ राजा ८ नाभिः ९ । इति जटाधरः ॥ नृपः १०

श्रुतियः

मूर्धकः ११ । इति श्रुतद्वयवर्णनी । पार्थिवः १२ । सार्वभौमः १३ । इति राजनिर्घण्टः । ते च सूर्यचन्द्रवंशीयराजाः कवेः सहस्रवर्षपर्यन्तं आसन् ततः महानन्दिस्ततो गन्धः श्रुतायां समुत्पन्नः शतवर्षं राज्यं चकार तदन्ते चायक्षयनामा ब्राह्मणो गन्धं तत्पुत्राच्च हत्वा सुवर्णं चन्द्रगुप्तं राजानं कृतवान् कर्णौ गन्धान्तकालियवंशः । इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १ अध्यायात् संस्कृतिम् ॥ * । ब्रह्मदीपे कालियस्य नाम पतङ्गः । शास्त्रकदीपे वीर्यधरः । कुशदीपे कौविदः । क्रौञ्चदीपे श्वभमः । शास्त्रकदीपे सत्त्वव्रतः पुष्करदीपे सर्वेष्टवर्माः । अस्य शास्त्रनिरूपितधर्मास्त्रयः । अध्ययनं यजनं दानम् । प्रजारक्ष्यं जीविका । अस्याभमास्त्रयः । गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं वानप्रस्थम् । इति तत्रैव २० अध्यायादितः संस्कृतिम् ॥ * । तत्त्वज्ञानं यथा,—

“कालजं सेवते कर्म वेदाध्ययनसंयुतः ।
दानादानवर्धयिषु स वै कालिय उच्यते” ॥
तस्य धर्मा यथा,—

नारद उवाच ।

“कालियस्यापि यो धम्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव ।
दद्यान्ना न याचेत यजेत न च याजेत् ॥
नाध्यापयेदधीयौत प्रजाश्च परिपाजयेत् ।
निबोध्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्यात् पराक्रमम् ॥
ये तु ज्ञातुमिरीनाः स्तुतवन्तश्च पार्थिवाः ।
ये तु युद्धे विजेतारस्ते तु लोकजितो नृपाः ॥
अविश्रुतशरीरो हि संगरादयो निवर्तते ।
कालियस्य तु तत् कर्म गोमयश्च यश्चन्द्रम् ॥
कालियायामयं धर्म्मो निर्घोतो मुनिभिः परः ।
नास्य कालतमं किञ्चिद्वाचो दस्युविनिग्रहात् ॥
दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमोऽभिधीयते ।
तस्माद्वाचा महाराज ! योज्यं धर्म्मशीलिना ॥
प्रजाः क्षेपु च धर्म्मैश्च स्थापयेत महीपतिः ।
धर्म्माख्येव हि कर्म्मणि कारयेत् सततं प्रजाः ॥
परमां सिद्धिमाप्नोति नृपतिः परिपाजनात् ।
कुर्यादन्धश्च वा कुर्यान्निबो राजन्य उच्यते” ॥
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २६ अध्यायः ॥*॥ अपि च ।
“राजन्यानां करादानं विना तैवाहिक्कश्च यः ।
प्रतिग्रहः स निन्द्योऽत्र परत्र चासुखप्रदः ॥
युद्धे यथायमश्चैव तथा कातरतार्थिभू ।
अपाजनं प्रजानाञ्च दाने धर्म्मं विरक्तता ॥
अनवेक्षा खरादस्य ब्राह्मणानामनादरः ।
अमात्यानामसम्मानं तेषां कर्म्मनवेक्षणम् ॥
भृत्यानाञ्च परीक्षासो निषिद्धः क्षत्रजन्मनाम्” ॥
“राजन्यस्तु महाराज ! यथाश्रममवाप्नुयात् ।
तत् प्रदद्याच्च तवाख्यास्ये धर्म्मसंयुततयः ॥
वेदानधीत धर्म्मैश्च राजशास्त्राणि चानघ ! ।
सन्तानादीनि कर्म्मणि कृत्वा सोमं निषेध्य च ॥
पाजयित्वा प्रजाः सर्वा धर्म्मैश्च जयताम्बर ! ।
राजसूयान्धमेघादीन् महानान्याकथैव च ॥
आजयित्वा बध्नापाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः ।
संयामे विजयं प्राप्य तथाक्यं यदि वा बज्ज ॥

श्रुतियः

स्थापयित्वा प्रजापालं पुनं राज्ये च पार्थिव ! ।
अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्रियं कालियवर्म ! ॥
अर्चयित्वा पितृन् सम्यक् पित्र्यज्ञे यथाविधि ।
देवान् यज्ञैर्हवीन् वेदैरर्चयित्वा प्रयत्नतः ॥
अन्तकाले च सम्प्राप्ते य इच्छेदाश्रमान्तरम् ।
सोऽनुपूर्वमाश्रमाज्जाज् गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
राजधित्वेन राजेन्द्र ! भैक्षचर्याध्वसेवया ।
अपेतग्रहधर्म्मोऽपि चरेत्क्षीवितकाम्यया ॥
न चैतन्नेष्टिक्तं कर्म्म जयाणां भूरिदक्षिणम् ।
चतुर्णां राजशार्दूल ! प्राङ्गाराश्रमवासिनाम् ॥

बाह्यायसं क्षत्रियैर्मनिवानां
लोकभेष्टं धर्म्ममासेवमानैः ।
सर्वे धर्म्माः सोपधर्म्मास्त्रयाणां
राज्ञो धर्म्मादिति वेदात् प्रहजोमि ॥
एवं धर्म्माश्चाजधर्म्मैश्च सर्वान्
सर्वावस्थं सम्पत्तीनामिबोध ।

अल्पश्रमानल्पफलान् वदन्ति
धर्म्मान्धान् वेदविदो मनुष्याः ॥
महाश्रमं बज्जकल्याणरूपं
क्षेत्रं धम्मं नेतरं प्राङ्गार्याः ।
सर्वे धर्म्मा राजधर्म्मप्रधानाः
सर्वे धर्म्माः पाल्यमानाश्चरन्ति ॥
सर्वे धर्म्माः राजधर्म्मैश्च राज-
स्थानं धर्म्मश्चाङ्गरां पुराणम् ।
मज्जेत्तयो दण्डनीतो हतायो
सर्वे धर्म्माः प्रक्षयेयुर्विबुद्धाः ॥
सर्वे धर्म्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः
क्षेत्रे त्यक्ते राजधर्म्मं पुराणे ।
सर्वे त्यागा राजधर्म्मैश्च चोक्ताः
सर्वा विद्या राजधर्म्मैश्च युक्ताः ॥
सर्वे लोका राजधर्म्मं प्रविष्टा
यथा जीवाः प्राकृतेर्विध्यमानाः ।
धर्म्मश्रुतानामुपपीडनाय
एवं धर्म्मा राजधर्म्मैर्विमुक्ताः ॥
सच्चिन्तं नाद्रियन्ते क्षधर्म्मम् ॥

चातुराश्रम्यधर्म्माश्च यतिधर्म्माश्च पार्थिव ! ।
लोकवेदोत्तराश्चैव क्षेत्रे धर्म्मं समाहितः ॥
सर्वाण्येतानि धर्म्माणि क्षेत्रे राजन्यमत्तम् ! ।
अप्रवृत्तं बज्जहारं धर्म्ममाश्रमवासिनाम् ।
क्षेत्रेणैव हि धर्म्मैश्च प्रवृत्तं क्रियते नृप ! ॥
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २८ अध्यायः ॥*॥ अपि च ।
“दिशार्चनं क्षत्रियाणां तथा नारायणार्चनम् ।
राज्यानां पालनश्चैव रणे निर्भयता तथा ॥
नित्यं दानं ब्राह्मणेभ्यः शरणागततरक्षणम् ।
पुत्रतुल्यं प्रजानाञ्च दुःखिनां परिपालनम् ॥
शस्त्रास्त्राणाञ्च नेष्टव्यं रणे सौन्दर्यमेव च ।
तपश्च धर्म्महृदयश्च यत्नतः कुरुत मुदा ॥
प्रसिद्धं नीतिशास्त्रज्ञं नित्यं परिपाजयेत् ।
नियोजयेत् सभामध्ये नित्यं सद्भिश्च संयुतः ॥
हृदयश्चरयपादातं सेनाङ्गश्च चतुष्टयम् ।
पालयेत् यत्नतो नित्यं यशस्वी च प्रतापवान् ॥
रणे निमग्नितश्चैव दाने न विमुखो भवेत् ।

श्रुतियः

रणे यो वा लभेत् प्राधानं तस्य क्षत्रीयश्रवणः” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८२ अध्यायः ॥*॥
अथ सूर्यचन्द्रवंशीय क्षत्रियविवरणम् ।

परमेश्वरात् ब्रह्मा जातः तस्य पुत्रो मरीचिस्तस्य
कश्यपस्तस्य सूर्यस्तस्य वैवस्वतो मनुः । सत्ययुगे
मनुरेव राजासीत् । चेतायुगे तस्य पुत्र इक्ष्वाकुः
अयोध्यायां राजा आसीत् । चेतायुगे अतिदीर्घा-
युषो राजानो बज्जकालं राज्यं कृतवन्तः । ह्यपरे
ततः किञ्चित्-नृमायुषः । युगस्य प्रथमापेक्षया
उत्तरोत्तरं आयुषो ह्रासः । कलियुगे अल्पमेवायुः
शेषे अल्पत्वं भविष्यति । तस्य पुत्रो विकुक्षि-
स्तस्य ककुत्स्थः तस्य अनेनाः तस्य पृथुः तस्य
विश्वगन्धिः तस्य चन्द्रः तस्य युवनाश्वः तस्य आवः
तस्य रुद्रदन्धः तस्य धुन्धुमारः तस्य दृढाश्वः तस्य
हृथ्यश्वः तस्य निकुम्भः तस्य क्षत्राश्वः तस्य सेन-
जित् तस्य युवनाश्वस्तस्य मान्धाता चक्रवर्धभूत् ।
तस्य पुरकुत्सः तस्य चसदस्युः तस्य अनरथः
तस्य हृथ्यश्वः तस्य प्राङ्गः तस्य त्रिवन्धनः तस्य
सत्यव्रतः तस्य विशङ्गः तस्य हरिश्चन्द्रः यः
राजसूयं कृतवान् । तस्य रोहितः तस्य हरितः
तस्य चम्पः तस्य सुदेवः तस्य विजयः तस्य भवकः
तस्य रुक्मः तस्य बाज्जकः तस्य सगरश्चक्रवर्ती ।
तस्य असमङ्गाः तस्य अंशुमान् तस्य भगीरथः ।
यक्षपः कृत्वा पृथिव्यां गङ्गामानीतवान् । तस्य
श्रुतः तस्य नाभः तस्य सिन्धुद्वीपः तस्य अयुतायुः
तस्य ऋतुपर्णः तस्य सौदासः तस्य अश्रमकः तस्य
मूलकः तस्य दशरथः तस्य ऐङ्गविङ्गः तस्य विश्व-
सहः तस्य खड्गाङ्गश्चक्रवर्ती । तस्य दीर्घबाज्जः
तस्य रघुः तस्य अजः तस्य दशरथः । विष्णुः
श्रीरामरूपेण तस्य पुत्रत्वं प्राप्तवान् । तस्यानुजा
भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नः । श्रीरामचरितं बज्जविस्तीर्णं
वाल्मीकिव्यासादिमुनिभिर्वर्णितम् । असौ चेता-
दापरयोः सन्धौ अवतीर्णः । एते खड्गाङ्गमारभ्य
श्रीरामपर्यन्ताश्चक्रवर्तिनः । ह्यपरस्य प्रथमे
तस्य पुत्रः कुशो जातः । तस्य अतिथिः तस्य
निषधः तस्य नभः तस्य पुण्डरीकः तस्य क्षेमधन्वा
तस्य देवानिकः तस्य ह्रीनः तस्य पारियाषः तस्य
बलस्थलः तस्य वज्रनाभः तस्य अर्कः तस्य सगणः
तस्य विष्टितः तस्य चिरयणनाभः तस्य पुष्यः तस्य
ध्रुवसन्धिः तस्य सुदर्शनः तस्य अभिवर्णः तस्य
श्रीघ्नः तस्य महः यो योगसिद्धः सन् सुमेरु-
निकटे कर्णापर्यामे आस्ते कलेरन्ते गच्छं सूर्यवङ्गं
पुनर्भाविष्यति । मरुः पुत्रः प्रसृजुतः तस्य
सन्धिः तस्य अमर्षणः तस्य महस्त्रान् तस्य विश्व-
बाज्जः तस्य प्रसेनजित् तस्य तक्षकः तस्य रुद्र-
हूनः । असौ युधिष्ठिरस्य समकालीनः भारतयुद्धे
अभिमन्युना हतः । तस्य रुद्रगणः तस्य उद्द-
क्रियः तस्य वत्सहजः तस्य प्रतिष्ठोमः तस्य भानुः
तस्य दिवाकः तस्य सहदेवः तस्य बोरः तस्य
रुद्रदन्धः तस्य भानुमान् तस्य प्रतीकान्धः तस्य
सुप्रतीकः तस्य मरुदेवः तस्य सृगक्षः तस्य पुष्करः
तस्य अनरीक्षः तस्य सुतपाः तस्य अभिजित्

क्षतिः

जिह्वातालुगणकोमशोभे मूर्द्धनि दापयेत् ।
 केशरं मातुलुङ्गस्य द्रुतसैन्यवसंयुतम् ।
 दाडिमं बदरं लोभं कपित्थं वीजपूरकम् ।
 पिष्ट्वा मूर्द्धनि रोपन् पिपासादाहनाशनः ।
 वारि शीतं मधुयुतमाकण्ठादा पिपासितम् ।
 पाययेदामयेचापि तेन दृष्ट्वा प्रशान्यति ।
 प्रातः सप्तर्क्षरः पेयो हिमो धान्याकसम्भवः ।
 जयेत् दृष्ट्वा तथा दाहं भवेत् खोतोविशोधनम् ।
 अमलं कमलं कुल्लं कान्नाक्ष वटरोहकम् ।
 एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ।
 दृष्ट्वा प्रहृष्टां हन्येवा मुखशोषश्च दाहजम् ।

क्षतोद्भवां रविनिवारणेन
 जयेत् क्षतानामहजश्च पातैः ।
 क्षयोत्थितां क्षीरजनं निहन्त्या-
 न्मांसोदकं वा मधुकोदकं वा ।
 आमोद्भवां विष्णवचायुतानां
 जयेत् कर्षाधैरघ दीपनानाम् ।
 गुब्बेज्जामुल्लिखनैर्जयेच्च
 क्षयं विना सर्वक्षताश्च दृष्ट्वाम्” ।

उल्लिखनैः लेखनद्वयैः । क्षिप्तेऽग्ने भुक्ते वा दृष्ट्वा
 स्यात्ताश्च गुडाम्बुना शमयेत् । क्षतिरोगदर्श-
 नानां दृष्ट्वा शमयेन्नृणामिहासु पयः ॥ पयोऽत्र
 दुग्धम् ।

“मूर्च्छाच्छिद्विषादाहस्त्रीमयभ्रशर्कषिताः ।
 पित्रेयः शीतजं तोयं रक्तपित्ते मदात्यये ॥
 साक्ष्याप्रपानमैषज्यैस्तृणां तस्य जयेत् पुनः ।
 तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुम् ॥
 दृष्ट्वन् पूर्वामयक्षीणो न लभेत जनं यदि ।
 मरणं दीर्घमेगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥
 दृष्टितो मोहमायाति मोहान् प्राणान् विमुञ्चति ।
 तस्मात् सर्वस्ववस्थान् स क्षिचिद्वाहि वारयेत् ॥
 अग्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् ।
 तोषाभावात् पिपासासर्षः क्षमात् प्राणैर्विमुच्यते” ॥
 इति दृष्ट्याधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

क्षतविध्वंसी, [न्] ऐ, (क्षतं व्रणं स्वद्रक्तपूयादिकं
 विध्वंसयतीति । वि + ध्वन्स + णिच् + णिनि ।)
 दृष्ट्वादरुहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतव्रणः, ऐ, (क्षतजन्यः व्रणः क्षतजो व्रणो वा ।)
 घटप्रकारव्रणरोगान्तर्गतव्रणरोगविशेषः । इति
 भावप्रकाशः ॥ तद्विवरणं व्रणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्षतव्रतः, चि, (क्षतं अलं व्रतमस्य ।) ध्वस्तनियमः ।
 तत्पर्यायः । अवकीर्णी २ । इत्यमरः ॥ २।७।५४ ॥
 तथा च याज्ञवल्क्यः ।

“अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।
 गर्हभं पशुमाकथ्य नैर्हतं स विमुञ्चति” ॥
 इति प्रायश्चित्ततत्वम् ॥

क्षतहरं, स्त्री, (क्षतं हरतीति । ह + टः ।) अगुल ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतिः, स्त्री, (क्ष + क्तिन् ।) अपचयः । क्षयः ।
 (यथा, महाभारते । ३ । १७२ । १६ ।

“ह्यानां न क्षतिः काचित् न रथस्य न मातङ्गेः” ॥

“जलमुचि वितरन्निमुखे

क्षता

का क्षतिरस्त्वखिनाम्पातुषाम् ।
 केवलघनरसभेदी
 चातकपक्षी कामायति” ॥

इत्युद्धृतम् ॥

क्षतोदरः, पुं, (क्षतं शर्करादिभिन्नं उदरमत्र रोगे ।
 अथवा क्षतात् सुतात् जातं उदरं उदररोग-
 विशेषो यत्र ।) उदररोगविशेषः । तस्य सामा-
 न्यरूपमाह ।

“आधानं गमनेऽशक्तिर्होर्ध्वस्थं दुर्ज्जनाभिना ।

शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।

दाहस्तन्ना च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि” ॥

सन्निहृष्टनिदानपूर्विकां संख्यामाह ।

“एषकदोषैः समस्तैश्च ग्रीहवज्जक्षतोदकैः ।

सम्भवन्मुदराण्यथै तेषां निम्नं एषकं दृष्टुम्” ॥

क्षतोदरमाह ।

“शूल्यं तथाग्नोपहितं यदन्नं

भुक्तं भिनत्तागतमन्यथा वा ।

तस्मात् सुतोऽन्नात् सलिलप्रकाशः

स्त्रावः खवेदे गदतस्तु भूयः ॥

नभिरधश्चोदरमेति दृष्टिं

निस्त्यजेत दाह्यति चातिमात्रम् ।

एतत् परिखाद्यदरं प्रदिष्टं

दकोदरं कीर्तयतो निबोध” ॥

शूल्यं कण्टककर्कादि अग्नोपहितं अन्ननिहितं
 भुक्तं यत् अन्नं भिनत्ति तथा अन्यथा आगतं
 भोजनं विना आगतं शरादि तदपि यदन्नं भिनत्ति
 एतदुपलक्षणम् । ऋग्भणमत्यशनश्च अन्नं भिनत्ति ।
 यत उक्तं चरके ।

“शर्करादण्णाकाशस्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः ।

भिद्येतान्नं यदा भुक्तं ऋग्भयात्यशनेन च” ॥ इति

तस्मात् भिन्नादन्नात् । गदतस्तु भूयः अन्नात्

संस्तुत्य पुनर्गदतः खवेदित्यर्थः । दाह्यति विदीर्यते

इव । पदसिद्धिर्गार्हत्वात् । एतत् क्षतोदरं तन्वा-

न्तरे परिखाद्यदरं प्रदिष्टम् ॥

तस्य चिकित्सा ।

“शालिषट्ठिकगोधूमयवनीवाग्भोजनम् ।

निरुहो रेष्वनं श्रेष्ठं सर्वेषु जठरेषु च ॥

आनूपमौदकं मांसं शार्कं पिष्टकृतं तिक्ताः ।

व्यायामाध्वनिवासप्रयानपानानि वर्जयेत् ॥

तथास्नानवयोष्णानि विदाहोनि गुरुणि च ।

नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानश्च वर्जयेत् ॥

उदराणां मलाच्छत्वात् बज्जः शोधनं हितम् ।

क्षीरेणैरुज्जं तेन पिबेन्मूत्रेण वा सज्जत्” ॥

इति भावप्रकाशः । (उदररोगशब्दे विशेषविह-
 तिरस्य ज्ञेया ॥)

क्षता, [ऋ] ऐ, (क्षद संहतौ । सौमधातुरयम् ।

“दृष्ट्वाक्षौ शंसिद्धादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ” ।

उणां । २।६४ । इति संज्ञायां ऋच् स चानिट् ।)

सारथिः । दाह्यः । इत्यमरः । ३ । ३ । ६२ ॥

दासीपुत्रः । (यथा, महाभारते । १ । विदुराग-

मनपूर्वणि । २०१ । १७ ।

“ततः प्रीतमना क्षता दृतराष्ट्रं विश्राम्यते । ।

क्षत्रियः

उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्जन्त इति चिक्षितः” ॥)

नियुक्तः । ब्रह्मा । इति मेदिनी । क्षत्रियायां

श्रुत्याज्जातः । (यथा, मनुः । १० । १२ ।

“श्रुतादायोगवः क्षता चाक्षान्नाधमो नृणाम् ।

वैश्यराजान्यविप्राश्च जायन्ते वर्णसङ्गराः” ॥)

मत्स्यः । इति संक्षिप्तसारोद्भासिहृतिः ।

क्षत्रं, स्त्री, (क्षतः जायते इति । क्षत् + ज्ञै + कः ।)

क्षरीरम् इत्युदादिशोभः । तगरम् । इति

राजनिर्घण्टः । (क्षत्रियकुलम् । यथा, ऋग्वेदे ।

५ । ६२ । ६ ।

“अक्षविहस्ता सुहते परस्था

यं चासाधे वदन्तेनास्ततः ।

राजाणां क्षत्रमहर्षीयमाना

सहस्रसूयां विमृधः सह दौ” ॥)

क्षत्रं, पुं, (क्षद् + “गुह्वीपचिवचिवमिसदिहृदि-

भ्यश्च” । उणां । ४ । १६६ । इति चः ।) क्षत्रियः ।

इत्युदादिशोभः ॥ (यथा, क्षतः क्षतात् जायते इति ।

ज्ञै + कः । यथा, रघुः । २ । ५३ ।

“क्षतात् किञ्च जायत इत्युदयः

क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु ऋक्” ।

“नाम्नकर्णादिवत् केवलरूपः किन्तु पञ्चणादिवत्

योगरूपः” इत्यर्थः । इति मल्लिनाथः ॥)

क्षत्रबन्धुः, पुं, (क्षत्रियस्य बन्धुरिव ।) निन्दितक्षत्रि-

यः । इत्यमरटीका । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । ७४ ।

“क्षत्रबन्धो ! ममेतां त्वं सदृशीं यच्छदक्षिणाम् ।

मन्यसे यदि तत् क्षिप्रं पश्य त्वं मे वर्णं परम्” ॥

क्षत्रं राज्यं देहो वा बन्धुरिवास्त्य ।) क्षत्रसाम्बन्धम् ।

(यथा, मनुः । २ । ३८ ।

“आधोऽङ्गात् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते” ।

आद्याविंशात् क्षत्रबन्धोराक्षतुर्विंशतेर्विशः ॥)

क्षत्रदृष्टः, पुं, (क्षत्रसंज्ञकाः दृष्टः ।) मुचुकुन्दः ।

इति राजनिर्घण्टः । (पर्यायोऽस्य यथा,—

“मुचुकुन्दः क्षत्रदृष्टश्चित्रकः प्रतिविद्युक्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा-

ख्यास्य मुचुकुन्दशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

क्षत्रियः, पुं, (क्षत्रे राष्ट्रे साधुः । क्षत्रस्यापत्यं वा ।

“क्षत्राद् घः” । ४ । १ । १३८ । इति जातौ घः ।)

क्षदति रक्षति जनान् क्षत्रः । क्षद संहतौ सौत्रः ।

ततस्त्रासुसिति चः । क्षतात् जायते इति हे

मनीषादित्वात् क्षतान्याकारणोपे वा क्षत्रः ।

क्षत्रो हितकारः । पुनर्पुंसकयोः क्षत्रः ।

प्रतिष्मम क्षत्रमशेषभूभृत् प्रभाभिरामो भर-

तश्च जिह्मुरिति राघवपाण्डवीये । क्षत्र एव

क्षत्रियः स्वार्थे इयः । अपत्यार्थे इय इत्यन्ये ।

इति भरतः ॥ * ॥

ब्रह्मनाडजवर्णविशेषः । क्षत्री इति भाषा ।

(यथा, मनुः । १ । ११ ।

“कोकानां तु विहङ्गार्थं मुखबाह्वदपादतः ।

ब्राह्मणं क्षत्रियं वैशं शूद्रश्च निरवर्तयत्” ॥)

तत्पर्यायः । मूर्द्धानिबिहङ्गः २ राजान्यः ३ ब्राह्मणः ४

विराट् ५ । इत्यमरः ॥ १८ । ११ ॥ क्षत्रं ६ क्षत्रियप्री

७ राजा ८ नाभिः ९ । इति जटाधरः ॥ क्षत्रा १०

श्रुतियः

सूत्रकः ११ । इति श्रुतयः । पार्थिवः १२ । सार्वभौमः १३ । इति राजनिर्घण्टः । ते च सूर्यचन्द्रवर्षीयराजानः । कालोः सप्तवर्षपर्यन्तं यावन् ततः महानन्दिसुतो नन्दः शूद्रायां समुत्पन्नः । शतवर्षं राज्यं चकार तदन्ते चाणक्यनामा ब्राह्मणो नन्दं तत्पुत्रांश्च हत्वा सुबवंशजं चन्द्रगुप्तं राजानं कृतवान् । कालौ नन्दान्तकालियवंशः । इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १ अध्यायात् संयुक्तम् ॥ * । ब्रह्मदीपे कालियस्य नाम पतङ्गः । शास्त्राणदीपे वीर्यधरः । कुशदीपे कोविदः । क्रौञ्चदीपे ऋषभः । शाकदीपे सत्वरतः पुष्करदीपे सर्वे रक्षकवर्षाः । अस्य शास्त्राणि कृपितधर्मास्तयः । अध्वयनं यजनं दानञ्च । प्रजारक्ष्यं जीविका । अस्याश्वमास्तयः । गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं वानप्रस्थाञ्च । इति तत्रैव १० अध्यायादितः संयुक्तम् ॥ * । तत्क्षणां यथा,—
“कालजं सेवते कर्म वेदाध्ययनसंयुतः ।
दानदानवर्जितं स वै कालिय उच्यते” ॥
तस्य धर्मा यथा,—

नारद उवाच ।

“कालियस्यापि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव ।
दद्याद्वाजा न याचेत यजेत न च याजयेत् ॥
नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् ।
निबोध्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्यात् पराक्रमम् ॥
ये तु क्षत्रमिरीजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवः ।
ये तु युद्धे विजेतारस्तु तौ लोकजितौ नृपाः ॥
अविद्यतश्चरीरो हि संगरादयो निवर्तते ।
कालियस्य तु तत् कर्म गोमयत्रयः प्रदम् ॥
कालियाभामयं धर्मो निर्णीतो मुनिभिः परः ।
नास्य क्षाततमं किञ्चिद्वाचो दस्युविनियहात् ॥
दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमोऽभिधीयते ।
तस्मात्प्राज्ञा महाराज । योज्यं धर्मश्रीलिना ॥
प्रजाः खेपु च धर्मेण स्थापयेत महीपतिः ।
धर्मप्राप्येव हि कर्माणि कारयेत् सततं प्रजाः ॥
परमां सिद्धिमाप्नोति नृपतिः परिपालनात् ।
कुर्यादन्ध्रं वा कुर्यान्निबो राजन्य उच्यते” ॥
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
“राजान्यानां करादानं विना वैवाहिकश्च यः ।
प्रतिग्रहः स निन्द्योऽपि परश्च चासुखप्रदः ॥
युद्धे पलायनश्चैव तथा कातरतायुधि ।
अपाजनं प्रजानाञ्च दाने धर्मे विरक्तता ॥
अनवेक्षा खरादस्य ब्राह्मणानामनादरः ।
अमात्यानामसम्मानं तेवां कर्मानवेक्षणम् ।
भृत्यानाञ्च परीक्षासो निषिद्धः क्षत्रजन्मनाम्” ॥
“राजन्त्यस्तु महाराज । यथाश्रममवाप्नुयात् ।
तत् प्रहृष्टं तवास्त्रास्ये धर्मसंयुततपः ॥
वेदानधीत धर्मेण राजशास्त्राणि चानघ ।
सन्तानादीनि कर्माणि कृत्वा सोमं निवेद्य च ॥
पातयित्वा प्रजाः सर्वा धर्मेण जयताम्बर ।
राजसुवाचमेवादीन् महानन्द्यास्तथैव च ॥
आनयित्वा बध्नापाठं विप्रैश्चो दत्तदक्षिणः ।
संयामे विजयं प्राप्य तथाकं यदि वा वज्र ॥

श्रुतियः

स्थापयित्वा प्रजापालनं पुनं राज्ये च पार्थिव ।
अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा कालियं कालियवर्षम् ॥
अर्चयित्वा पितृन् सम्यक् पित्र्यज्ञे यथाविधि ।
देवान् यज्ञैर्हवीन् वेदैरर्चयित्वा प्रयत्नतः ॥
अन्तकाले च सम्पत्ते य इच्छेदाश्रमान्तरम् ।
सोऽनुपूर्व्याश्रमान्नाजन् गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
राजर्षित्वेन राजेन्द्र । मैत्र्यर्थ्यान्धसेवया ।
अपेक्ष्य हर्षधर्मेऽपि चरेत्क्षीवितकाम्यया ॥
न चैतन्मैत्रिकं कर्मा त्रयाणां भूरिदक्षिणम् ।
चतुर्णां राजशार्दूल । प्राङ्गराश्रमवासिनाम् ॥
बाह्यायनं कालियैर्मनवानां ।
लोकश्रेष्ठं धर्ममासेवमानैः ।
सर्वे धर्माः सोपधर्मास्तथागां ।
राज्ञो धर्मादिति वेदात् प्रहृणोमि ॥
एवं धर्माश्चाजधर्मेषु सर्वान् ।
सर्वावस्थां सम्पत्तीनामिबोध ।
अन्यश्रमानल्पफलान् वर्दन्ति ।
धर्मान्गन्धान् वेदविदो मनुष्याः ॥
महाश्रमं वज्रकल्याणरूपं ।
क्षान्तं धर्मं नेतरं प्राङ्गरायाः ।
सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः ।
सर्वे धर्माः पाल्यमानाश्चरन्ति ॥
सर्वथागो राजधर्मेषु राजनः ।
स्थायं धर्मश्चाङ्गराणां पुराणम् ।
मञ्जुत्तयो दण्डनीतो हतायां ।
सर्वे धर्माः प्रक्षयेयुर्विश्रद्धाः ॥
सर्वे धर्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः ।
क्षान्ते त्यक्ते राजधर्मे पुराणे ।
सर्वे थागा राजधर्मेषु क्षोक्ताः ।
सर्वा विद्या राजधर्मेषु युक्ताः ॥
सर्वे लोका राजधर्मे प्रविष्टा ।
यथा जीवाः प्राकृतेर्विध्यमानाः ।
धर्मश्रुतानामुपपीडनाय ।
एवं धर्मा राजधर्मेर्विमुक्ताः ॥
सन्ध्वन्ते नाश्रित्यन्ते स्वधर्मम् ॥

चातुराश्रमधर्माश्च यतिधर्माश्च पार्थिव ।
लोकवेदोत्तराश्चैव क्षान्ते धर्मे समाहिताः ॥
सर्वास्त्येतां धर्माणां क्षान्ते राजन्यसत्तम ।
अप्रत्यक्षं वज्रदारं धर्ममाश्रमवासिनाम् ।
क्षान्तेष्वेव हि धर्मेण प्रत्यक्षं क्रियते नृप । ॥
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २८ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
“दिजार्चनं क्षत्रियाणां तथा भारयथार्चनम् ।
राज्यानां पालनश्चैव रणे निर्भयता तथा ॥
नित्यं दानं ब्राह्मणेभ्यः शरणागतरेक्षणम् ।
पुत्रतुल्यं प्रजानाञ्च दुःखिनां परिपालनम् ॥
शस्त्रास्त्राणाञ्च नैपुण्यं रणे सौन्दर्यमेव च ।
तपश्च धर्मेकृत्यश्च यत्नतः कुर्वत मुदा ॥
परिहृतं नीतिशास्त्रज्ञं नित्यं परिपालयेत् ।
नियोजयेत् सभामध्ये नित्यं सद्भिश्च संयुतः ॥
हृत्पथश्चर्यपादातं सेनाङ्गं चतुष्टयम् ।
पानयेत् यत्नतो नित्यं यशस्वी च प्रतापवान् ॥
रणे निमग्नितश्चैव दाने न विमुखो भवेत् ।

श्रुतियः

रणे यो वा लभेत् प्राधानं तस्य क्षर्गो यशस्करः” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जविराट् ८२ अध्यायः ॥ * ॥
अथ सूर्यचन्द्रवर्षीय कालियविवरणम् ।
परमेश्वरात् ब्रह्मा जातः तस्य पुत्रो मरीचिस्तस्य ।
कश्यपस्तस्य सूर्यस्तस्य वैवस्वतो मनुः । सत्ययुगे ।
मनुरेव राजासीत् । चेतायुगे तस्य पुत्र इक्ष्वाकुः ।
अयोध्यायां राजा आसीत् । चेतायुगे अतिदीर्घा-
युषो राजानो वज्रकानं राज्यं कृतवन्तः । ह्यपरे ।
ततः किञ्चित्-न्मनयुषः । युगस्य प्रथमापेक्षया ।
उत्तरोत्तरं आर्ययोः कासः । कलियुगे अत्यमेवायुः ।
शेषे अत्यल्पं भविष्यति । तस्य पुत्रो विकुक्षि-
स्तस्य ककुत्स्थः तस्य अनेनाः तस्य पृथुः तस्य ।
विश्वगन्धिः तस्य चन्द्रः तस्य युवनाश्वः तस्य आश्वः ।
तस्य रुद्रदन्तः तस्य धुन्धुमारः तस्य दृढाश्वः तस्य ।
हृथ्यश्वः तस्य निकुम्भः तस्य क्षाश्वः तस्य सेन-
जित् तस्य युवनाश्वस्तस्य मान्याता चक्रवर्त्यभूत् ।
तस्य पुत्रकुत्सः तस्य त्रसदस्युः तस्य अनरण्यः ।
तस्य हृथ्यश्वः तस्य प्रावणः तस्य त्रिवन्धनः तस्य ।
सत्यव्रतः तस्य त्रिशङ्कुः तस्य हरिश्चन्द्रः यः ।
राजसूयं कृतवान् । तस्य रोहितः तस्य हरितः ।
तस्य चम्पः तस्य सुदेवः तस्य विजयः तस्य भवकः ।
तस्य वृकः तस्य बाहुकः तस्य मगरश्चक्रवर्ती ।
तस्य असमङ्गाः तस्य अश्वमान् तस्य मगीरथः ।
यक्षपः कृत्वा पृथिव्यां गङ्गामानीतवान् । तस्य ।
श्रुतः तस्य नाभः तस्य सिन्धुक्षीपः तस्य अयुतागः ।
तस्य ऋतुपर्षः तस्य सौदासः तस्य अश्वकः तस्य ।
मूलकः तस्य दशरथः तस्य ऐङ्गविडिः तस्य विश्व-
महः तस्य खड्गाङ्गश्चक्रवर्ती । तस्य दीर्घबाहुः ।
तस्य रघुः तस्य अजः तस्य दशरथः । विष्णुः ।
श्रीरामरूपेण तस्य पुत्रत्वं प्राप्तवान् । तस्यानुजा ।
भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नः । श्रीरामचरितं वज्रविस्तीर्णं ।
वाल्मीकियासादिमुनिर्भवर्णिताम् । असौ चेता-
दापरयोः सन्धौ अवतीर्णः । एते खड्गाङ्गमारभ्य ।
श्रीरामपर्यन्ताश्चक्रवर्तिनः । ह्यपरस्य प्रथमे ।
तस्य पुत्रः कुशो जातः । तस्य अतिथिः तस्य ।
निषधः तस्य नमः तस्य पुण्डरीकः तस्य क्षेमधन्वा ।
तस्य देवानिकः तस्य हीनः तस्य पारियात्रः तस्य ।
बलस्थलः तस्य वज्रनाभः तस्य अर्कः तस्य सगङ्गः ।
तस्य विहृतिः तस्य हरिणगामः तस्य पुष्यः तस्य ।
ध्रुवसन्धिः तस्य सुदर्शनः तस्य अश्विनः तस्य ।
श्रीघ्नः तस्य मरुः यो योगसिद्धः सन् सुमेरु-
निकटे कर्षापयामि आस्ते कसेरन्ते गच्छं सूर्यवंशं ।
पुनर्भावयिष्यति । मरुः पुत्रः प्रसुश्रुतः तस्य ।
सन्धिः तस्य अमर्षणः तस्य महस्वान् तस्य विश्व-
बाहुः तस्य प्रसेनजित् तस्य तक्षकः तस्य रुद्र-
हलः । असौ युधिष्ठिरस्य समकालोनः भारतयुद्धे ।
अभिमन्युना हतः । तस्य रुद्रदन्तः तस्य उर-
क्षिः तस्य वत्सहृदः तस्य प्रतिशोमः तस्य भानुः ।
तस्य दिवाकः तस्य सहदेवः तस्य वीरः तस्य ।
रुद्रदन्तः तस्य भानुमान् तस्य प्रतीकान्धः तस्य ।
सुप्रतीकः तस्य मरुदेवः तस्य सुनक्षत्रः तस्य पुष्करः ।
तस्य अनरीक्षः तस्य सुतपाः तस्य अमिचजित् ।

क्षत्रियः

तस्य दृष्टान्तः तस्य वर्धः तस्य कृतज्ञयः तस्य रत्नज्ञयः तस्य सङ्गयः तस्य शास्त्रः तस्य शुद्धोदः तस्य जाङ्गलः तस्य प्रसेनजित् तस्य क्षुद्रकः तस्य सुमित्रः । एते राजानः कसेः सहस्रवत्सरपर्यन्तं राज्यं कृतवन्तः । एतत्पर्यन्तं सूर्यवर्षविश्रान्तिः पुनः सत्ययुगे सूर्यवर्षोत्पत्तिर्भविव्यति । इति श्रीभागवतनवमस्कन्धमन्त्रम् ॥ चन्द्रवंशविवरणं चन्द्रवंशशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

* क्षत्रियाणां सत्यवराणां कायस्थः ।

यथा प्रथमतः— राजासु आपस्तम्बशाखायासु ।
“वाकोक्ष क्षत्रियः जाताः कायस्था जगतीतले ।
चित्रगुप्तः स्थितः स्वर्गं विविचो भूमिपथले ॥
चैत्ररथः सुतस्य यशसौ कुम्भदोपकः ।
क्षत्रियेषु समुद्रमृतो गौतमो नाम मनुजः ।
तस्य शिष्यो महाप्राज्ञश्चिच्छुटाक्षलाधिपः” ॥

द्वितीयतः,—

माधवशापात् चित्रगुप्तस्य पुत्रचैत्ररथस्य क्षत्रिय-
त्वमते पुनश्चपयनभङ्गारे कृतं तेन क्षत्रियत्वं प्राप्तं
यथा,—वेदान्तं प्रथमाध्याये द्वितीयपादे १५ । २०
स्वने क्षत्रियत्वमते चान्तरथ चैत्ररथेन लिङ्गात् तद-
भावे निश्चारेण च प्रकृतं ॥

तृतीयतः,—

“नाम्ना त्वं चित्रगुप्तोऽपि सभ कायादभूदतः ।
तस्मात् कायस्थविष्णुतिर्लोकं तव भविष्यति ॥
कायस्थः क्षत्रियो वंशो न तु गृह्यः कदाचन ।
अतो भवेयुः संस्कारा गर्भधानादिका दश ॥
गर्भधानमृतौ कार्यं तृतीये मासि पुंस्त्रिया ।
भासद्धर्मं स्यात् सौमन्म उच्यते जातकर्म च ॥
शताक्षं नामकरणं पञ्चमं मासि निष्क्रमः ।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकृत्तम् ॥
तद्यौषज्येन भिक्षाव्रतचर्यव्रतादिकम् ।
वाको मुखकुम्भे स्यात् स्वाध्यायाभ्यासं तथा ॥
क्षत्रा तु मातृकापूजां वसोधारो विधाय च ।
वायुध्यानि च शान्तिर्धर्मं जपेदक्ष ममाहितः ॥
कुल्योद्धान्दीमृक्षं शब्दं दक्षिणध्याय्य मथुतम् ।
ततः प्रधानसंस्काराः कार्य्या ण्य विधिः स्मृतः” ॥
इत्यादि विज्ञानतन्त्रे ॥

चतुर्थतः,—

कायप्रकाशो नाम्ना विज्ञानगर्भेधिपतिः क्षत्रवंशजः
कायस्थ आसीत् । यथा,—
“विराडकायजो वंशः कायस्थ इति विष्णुतः ।
आर्योऽप्यन्धः प्रकाशान् तु आर्योऽवर्णः प्रमथते ॥
अथ तु नवमक्षेत्रो द्वीपमागरभंष्टतः ।
योजनानां सप्तत्वं तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात्” ॥
इति मेघनन्तं १८६ पठने ।

पञ्चमतः,—

“राजन् ! ज्ञात्वाकायसमुद्भूतः कायस्थो वर्ध संश्रकः कस्यो
हि क्षत्रियः स चास्त्रधिकांशो क्षपयज्ञम्” ॥
इति श्रीमध्वंशितायासु साधवाचाय्येष्टतम् ॥

षष्ठतः,—

यदा प्रथिवीनिक्षत्रियकाणे परशुरामस्य भयात्
चन्द्रवेनस्य रूपतेभ्यः । मुनेर्दाक्षस्यस्याप्यं गता तदा
परशुराम उवाच ।

“तवाक्षमे महाभाग ! समर्था स्त्री समाजता
चन्द्रवेनस्य राजर्षेः क्षत्रियस्य महात्मनः ॥
सन्तानं प्राप्तिं देहि विंशतिं तां महासुने ! ।

क्षपय

क्षत्रिया, } स्त्री, (क्षत्रियाणां स्त्रीजातिः । “अ-
क्षत्रियाणी, } अक्षत्रियाणां वा” । वांशि इति
स्वार्थे आनुगभावे टाप् शोषधत्वात् न स्त्रीष् ।
पक्षे आनुगागमः स्त्रीष् च ।) क्षत्रियस्त्रीजातिः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । ४४ ।
“शरः क्षत्रियया दद्यात् प्रसोदो वैश्यकन्याया” ॥
दुर्गा । यथा, हरिवंशे विष्णुपर्वणि । ५८ । २३ ।
“निद्रा च सर्वभूतानां मोहनी क्षत्रिया तथा” ॥)

क्षत्रियो, स्त्री, (क्षत्रियस्य पत्नी इति । “पुयोगा-
दाख्यायाम्” । ४ । १ । ४८ । इति स्त्रीष् ।)
क्षत्रियपत्नी । इत्यमरः । २ । ६ । १५ ॥

क्षत्र, संज्ञकः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सौत्र-
सक-सेट् ।) क्षत्रा । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, ऐतरेयब्राह्मणे । १ । १५ । “तद्यद्येवादो
मनुष्यराज आगतोऽन्यस्मिन् वार्ष्णेयत्वायं वा
पेक्षतं वा क्षदन्त एवमेवास्मा एतत्” ॥)

क्षन्ता, [क्ष] त्रि, (क्षम् + कर्त्तरि ढच् ।) क्षमा-
शीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥ अस्य पर्यायः सहि-
ष्णुशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १०२ । ३१ ।
“ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चान्यान्
सन्धीभूताः सततं पुण्यशीलाः ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे !
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र” ॥)

क्षप, इ क शतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सक-सेट्-इदित्) शक्तिरिह क्षमा । इ क,
क्षमयति दुःखं मुनिः । सङ्गत इत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

क्षप, त् क म क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरां-परं-सक-सेट् ।) म, अक्षपि अक्षपि क्षपं
क्षपं क्षपं क्षपम् । मानुषव्यसामर्थ्यात् स्थानिव-
त्त्वाभावे दीर्घः । स्वमते तु अत्र दीर्घविधिरुपधां
नापेक्षते । इति दुर्गादासः ॥

क्षपणः, त्रि, (क्षपयति क्षपति दूरीकरोति लज्जां
इति । क्षप क्षेपे + कर्त्तरि ल्युः ।) निर्गन्जः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्षपयति विषयगमं इति ।
नौद्वसन्नासी ॥ (भावे ल्युट् क्षपणम् । यथा,
मनुः । ४ । २२२ ।

“धृक्तातोऽन्यतमस्यान्नममया क्षपणं यजम्” ॥)
क्षपयकः, पुं, (क्षप् + ल्युः । स्वार्थे कन् ।) बुद्धभेदः ।

ततो दाक्ष्यः प्रत्यवाच ददामि वरमोक्षितम् ॥

स्त्रियं गर्भममुं वासं तन्म त्वं दातुमर्हसि ।

ततो रामोऽप्रवौदाक्ष्यं यदर्थमहमागतः ॥

क्षत्रियान्नकरद्यां तत्त्वं याचितवानभि ।

प्राधिनस्य तया विप्र ! कायस्थो गर्भ उभयः ॥

तस्मात् कायस्थ इत्याख्यो भविष्यति शिशून्मनः ।

एवं रामो महाबाहुर्दत्ता तं गर्भमुत्तमम् ॥

निर्जगामासमासस्मात् क्षत्रियान्नकरः प्रभः ।

कायस्थ ण्य उत्पन्नः क्षत्रिया क्षत्रियान्तः ॥

तद्गर्भजाय कायस्था धर्मिष्ठाः सत्यवादिनः ।

मदाचारपरा नित्यं रता हरिहरार्धने ॥

देवविप्रप्रियुषाश्च क्षत्रियोऽनाद्य पूजकाः” ॥

इति स्कन्दपुराणे देवकामाक्ष्या परशुरामदाक्ष्य-
संवादे ॥

क्षमः

इति जटाधरः ॥ सङ्गासी । यथा । “एष क्षमयक
शाकाक्षी तत्र क्षपयक दशशाकाशा । यत्र
क्षपयक दशशाकाशा तत्र क्षपयक का शा-
काशा” ॥ इत्युद्भटः ॥ (यथा च महाभारते । १ ।
३ । १२४ ।

“सोऽप्यक्षय पथि नभं क्षपयकनागच्छन्तम्” ॥
विक्रमादित्यसभास्यनवरत्नानामेकः । यथा,—
“धन्वन्तरिक्षपयकामरसिंहप्रभु-
वेताक्षमदृष्टकपर्पराक्षिदासाः” ॥)

क्षपय्युः, पुं, (क्षप् + बाहुलकात् अन्त्युः ततो क्षलम्) ।
क्षपराधः । इति शब्दमाणा ।

क्षपा, स्त्री, (क्षपयति वारयति चैष्टानिष्ठिया-
याम् । क्षप् + अच् ।) राशिः । (यथा, महाभारते
। ३ । अरण्यकाण्डपर्वणि । १ । ३३ ।

“राजानन्तु कुबजेष्ठं ते हंसमधुरसराः ।
आशासयन्तो विप्राग्र्याः क्षपां सर्वां व्यनोदयन्” ॥)
हरिद्रा । इत्यमरः ॥

क्षपाकरः, पुं, (क्षपां राशिं करोतीति । क्ष + टः ।)
चन्द्रः । कर्पूरः । इत्यमरः । ४ । ५३ । ७ ॥

क्षपाचरः, पुं, (क्षपायां रजण्यां चरतीति । चर +
टः ।) राक्षसः । (यथा, महाभारते । ३ । इन्द्रजि-
दधपर्वणि । २८८ । ३३ ।

“निर्याये स मतिं कृत्वा निधायसिं क्षपाचरः ।
आश्चापयामास तदा रथो मे कक्ष्यतामिति” ॥)

क्षपाटः, पुं, (क्षपायां अटतीति । अट् मत्तौ + अच् ।)
राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, भट्टिः २ । ३० ।

“ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गवाक्षैः
खं प्रादवेष्टैरिव चान्द्रोऽप्यैः” ॥)

क्षपापतिः, पुं, (क्षपायाः रजण्याः पतिः ।) चन्द्रः ।
कर्पूरः । इति निष्ठापतिशब्ददर्शनात् ॥

क्षम, उ इर् भ य मर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां-परं-सक-सेट् ।) उदित्वात् क्वावेट् ।)

मर्षः सहनम् । उ, क्षमिता क्षान्ता । बहुसरा-
नुबन्ध इत्येके । इ र, अक्षमत् अक्षमीत् । अस्मात्
पुषादित्वात्त्रियं उ इत्यर्थे । भ य, क्षामयति दोषं
साधुः । इति दुर्गादासः ॥

क्षम, ऊ ङ ञि ङ मर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-आत्म-सक-वेट् ।) उ, अक्षमिद्य अक्षन्त ।
उ, क्षमते । ञि, क्षन्तोऽस्ति । ङ, क्षमा । इति
दुर्गादासः ॥

क्षमं, स्त्री, (क्षम् + यच्चाद्यच् ।) युक्तम् । इत्यमरः ।
३ । ३ । १२२ ॥ (यथा, प्राकृतश्लो ५ अङ्गे ।

“यदि यथा वदति क्षितिपक्षधा
त्वमसि किं पुनस्तत्पुनया त्वथा ।
अथ तु वेत्ति युक्तिवतमात्मनः
पतिर्यदे तव दास्यमपि क्षमम्” ॥)

क्षमः, त्रि, (क्षमते इति । क्षम् + अच् ।) शक्तः
क्षितः । इत्यमरः । ३ । ३ । १२२ ॥ आद्यस्य पर्यायः ।

सङ्गः २ प्रमुखाः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, प्राकृतश्लो १ भाङ्गे ।

“इदं विजाक्षयमनोहरं वधु-
क्षयः क्षमं साधयितुं य इच्छति” ॥

कृमा

रजौ च ॥ ११ ॥ ६ ।

“आश्रितं प्रयुज्ये न बाहिनीं
सा हि रजसविधौ तथोः कृमा” ॥

कृमा, क्री, (कृमस्य भावः इति । कृम + तल् ।)
योग्यता । सामर्थ्यम् । यथा,—

“अतिरितीया कृमसा च निष्
वाणं पराश्वेन तु संहतानि ।
सा प्रक्षिया या करस्य काष्ठ
स्थानं क्रमो योगवत् समान्ता” ॥

इति भट्टवार्त्तिकम् ॥ कृमता अर्थप्रकाशनसा-
मर्थम् । यथा । बहिर्देवसदनं दासीत्यत्र दा-
सीति प्रदस्य ह्येदमप्रकाशनसामर्थ्यात् बहिर्दित्यस्य
आकृतदर्मप्रकाशनसामर्थ्यात् आकृतदर्मकेदने
समुदायमन्वस्य नियोगोऽवगम्यते । इति धर्म-
दीपिका ॥

कृमा, क्री, (कृमते आत्मोपरिस्थितानां जीवाना-
मपराधं या । कृम् अच् बिलादङ् वा तत्-
टप् ॥) क्षितिः । (यथा, भट्टिः ॥ ३ ॥ २९ ।

“विभूषयान्मुमुक्षुः कृमायां
येतुर्बभूवुर्वनयानि चैव” ॥

क्षान्तिः । इत्यमरः ॥ ३ ॥ १२२ ॥ कृमानक्षगम् ।
यथाह, वृहस्पतिः ।

“वाद्ये आध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् ।
न कुप्यति न वा हन्ति सा कृमा परिकीर्तिता” ॥

इत्येकादशैतन्मम् । अपि च ।

“आकृष्टोऽभिहतो यस्तु नाकोशेन हनेदपि ।
अदुष्टैर्वाङ्मनःकार्यैस्तितस्तु कृमा कृता” ॥

इति मात्से १२० अध्यायः ॥ अन्यथा ।

“विभागशीलः सततं कृमायुक्तो दयात्मकः ।

गृहस्थस्तु कृमायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ॥

कृमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः श्रमः ।

आध्यात्मनित्वाज्ञानमेतद्ब्रह्मज्ञानकृमम् ॥

विगर्हातिज्ञानस्येष्टिंश्चावन्वधात्मकम् ।

अन्यमन्यसमुत्थानां दोषाणां वर्जनं कृमा” ॥

इति कौर्त्से १७ अध्यायः ॥ (अपरश्च यथा, महा-
भारते ॥ ३ ॥ ३०५-युधिष्ठिरसंवादे ॥ २६ ॥ ३५—

“अजाप्यदाहन्तीमा प्राद्या नित्यं कृमावताम् ।

गीवाः कृमावता ह्यथो ! काश्रपेन महात्मना ॥

कृमा अर्जुनः कृमा यक्षः कृमा वेदाः कृमा अश्वम् ।

य एवदेव जानाति स सर्वं कृन्तुमर्हति ॥

कृमा ब्रह्म कृमा सत्यं कृमा भूतञ्च भावि च ।

कृमा वयः कृमा शौचं कृमा येन हतं जगत् ॥

अतियक्षविर्दं कृमान् क्षमिणः प्राप्नुवन्ति च ।

अतिब्रह्मविर्दं कृमानति क्षमि तपस्विनाम् ॥

अन्ये वै यजुषां कृमाः कर्मिणामपरे तथा ।

कृमावतां ब्रह्मणो कृमाः परमपूजिताः ॥

कृमा वेगक्षिणां तेजः कृमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।

कृमा सत्यं सत्यवतां कृमा यक्षः कृमा श्रमः ॥

तां कृमाभीष्टवीं ह्यथो ! कथमस्मद्विधत्स्यजेत् ।

यस्यां ब्रह्म च सत्यञ्च यथा कृमाश्च चिह्निताः ॥

कृन्तुमथैव सततं पुण्येण विजायता ।

यदा हि कृमते सर्वं ब्रह्म कर्त्तव्यमेव तदा ॥

क्षयः

क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।

इह क्षमानमर्हन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥

येषां मनुर्मनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा ।

तेषां परतरे लोकस्तस्मात् क्षान्तिः परा मता” ॥

रात्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥ * दुर्गा । इत्यमर-
टीकायाम् मधुरानाथः । तथा हि ।

“जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।

दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वाधा नमोऽस्तुते” ॥

इति दुर्गाचतुष्टयम् । अपि च ।

“क्षमा तु श्रीमुखे कार्या योगपट्टोत्तरीयका ।

पद्मासनकृताधारा वरदोद्यतपाणिनी ॥

श्रुलमेखलसंयुक्ता प्रशान्ता योगसंस्थिता ।

सितपुष्पोपहारेण सितहोमेन सिद्धिदा” ॥

इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधिः

प्रथमः । खदिरः । इति राजनिर्घण्टः । गोपी-
विशेषः । यथा । राधिकोवाच ।

“मया पूर्णञ्च त्वं दृष्टो गोप्या च क्षमया सह ।

सुवेष्टयुक्तो मातावान् गन्धचन्दनसंयुतः ॥

रत्नभूषितया गन्धचन्दनोक्षितया तथा ।

सुखेन मूर्च्छितस्तन्ये पुष्पचन्दनसंयुते ॥

स्निग्धो निद्रितया सदाः सुखेन नवसङ्गमात् ।

मया प्रबोधिता सा च भवाञ्च स्मरणं कुरु ॥

गृहीतं पीतवस्त्रेन मुरली च मनोहरा ।

वनमाणा कौलभक्ष्याप्यमूर्च्छं रत्नकुण्डलम् ॥

पश्चात् प्रदक्षं प्रेक्षा च सखीनां वचनादहो ।

लज्जया कृष्णवर्णञ्च तेनाप्यद्यापि प्रपद्यतः ॥

क्षमा देहं परित्यज्य लज्जया पृथिवीं गता ।

ततस्तस्याः शरीरञ्च गुणश्रेष्ठं बभूव ह ॥

सविभज्य त्वया दत्तं प्रेक्षा प्रवदता पुरा ।

किञ्चिद्दत्तं विष्णवे च तैष्ठावेभ्यश्च किञ्चन ।

धर्मिष्ठेभ्यश्च धर्माय दुष्कृतेभ्यश्च किञ्चन ।

तपस्विभ्योऽपि देवेभ्यः पण्डितेभ्यश्च किञ्चन ॥

यत्ते कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ॥ * ॥

क्षमादंशः, पुं, (क्षमां पृथिवीं दंशतीति । दन्श् +
अच् । तीक्ष्णमूलत्वात् तथात्वम् ।) शिष्यः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

क्षमावान्, [त्] जि, (क्षमा विद्यते अस्य अस्मिन्
वा इति मनुष्यस्य वत्वम् ।) क्षान्तियुक्तः । यथा,

“एकः क्षमावतां दोषो द्वितीया नोपपद्यते ।

यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः” ॥

इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥

क्षमिता, [ञ्] जि, (क्षम् + ङच् ।) क्षमाशीलः ।

इत्यमरः ॥ ३ ॥ ११ ॥

क्षमी, [न्] जि, (क्षम् + “शमीकृष्टाभ्यो घिनुण्” ।

३१/२११ इति घिनुण् ।) क्षमाशीलः । तत्पर्यायः ।

सहिष्णुः २ सहनः ३ क्षान्ता ४ तितिक्षुः ५ क्ष-
मिता ६ । इत्यमरः ॥ ३१/३११ ॥ क्षमः ७ शक्तः ८

सहः ९ प्रभूः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
भागवते ॥ ६ ॥ १५ ॥ ४० ।

“क्षमिणामाशु भगवान्कथ्यते हरिरीश्वरः” ॥)

क्षयः, पुं, (क्षि क्षयो “नन्दिप्रहिपचादभ्यः” ॥ ३१/१२४ ।

क्षयः

इति अच् ॥) नीतिवेदिनां विवर्गान्तर्गतप्रथम-

वर्गः । स तु राक्षामष्टवर्गस्यापचयः । यथा,—

“क्षयः क्षापञ्च दक्षिञ्च विवर्गो नीतिवेदिनाम्” ॥

इत्यमरः ॥ ३१/१२४ ॥ नीतिवेदिनां नीतिशास्त्र-

ज्ञानां क्षयादिभिस्त्रिवर्गः अन्येषाम् धर्मक्षमाणां

पूर्वसुक्तः । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । तस्यैवोपचयो

दक्षिः । तस्य नोपचयो नाप्यपचयः स्थानम् ।

अष्टवर्गो यथा,—

“अविर्बलिकपथो दुर्गं सेतुकुञ्जरचन्धनम् ।

कन्याकरबलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ॥

अष्टवर्गः स्मृतो राक्षसः” ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥

जयः । तत्पर्यायः । सम्बन्धः २ प्रलयः ३ क्षयः ४

कल्पान्तः ५ ॥ अपचयः । तत्पर्यायः । क्षया २ ॥

निलयः । तत्पर्यायः ॥ अष्टवर्गः अष्टवर्गः ॥ काश्ररोग-

विशेषः । तत्पर्यायः । यथा २ शोचः ३ । इत्य-

मरः ॥ राजयथा ४ रोगराजः ५ गदाग्रणीः ६

उष्मा ७ अतिरोगः ८ रोगाधीशः ९ क्षपामयः

१० । इति राजनिर्घण्टः ॥

(लक्षणायां चिकित्सितश्च यथा,—

“प्रहृत्य गुणगरिष्ठा व्याधिघोरं नराणां

भवति दक्षितचेष्टो वातुषः प्राणिनां वै ।

चिरनिदयकारोऽयं प्राकृतैः कर्मपातै-

रिह परिभवकारी मानुषस्य क्षयोऽयम् ॥

देवानां प्रकरोति भङ्गमथवा भूयस्य सम्पातनं

गोप्यधीधरविप्रबालजननश्चावासविभ्रंसनम् ।

योऽयं स्थानविनाशनश्च कुर्वते स्त्रीणां वधो यो नर-

स्तस्यैतैर्गुरुकर्मभिः क्षयगदो देहार्थहारी महान् ॥

देवानां दमतो धनञ्च दहतो भूयप्रपातेऽपि च

देवत्वं हरतो विषञ्च ददत आरामकं निम्नतः ।

तेनासौ नियमेन सम्भवति वै नृणाञ्च तीव्रा रजा

धातूनां क्षयकारिणी च मनुजस्यात्मापहा दाहया

क्षयो दशविधश्चैव विज्ञातयो भिषगवैः ॥

आन्त्या भारादिष्वमश्रयैर्दर्पिभार्गाकर्मैर्वा

भुक्तैर्दोषादतिशयैः सेवनादे नरश्च ।

ज्वरेणातिक्रान्तो विषमश्रयनात् कूटनपरैः

जाता रोगा मनुजवपुषः क्षीयतां संनयन्ति ।

रोगाक्रान्तो विषमश्रयनात्स मन्दज्वरादा ।

क्षेप्ता पित्तं मरुदश्रयणैर्गतिदेहक्षयं वा ।

रक्षरक्षमांसमेदश्चास्थिमज्जानि शुक्रतः ॥

एवं दशविधा क्षेयाः क्षया नृणां वपुषु च ।

एनञ्च जक्षयन्तेषां वक्ष्यते प्रहृणु साम्प्रतम् ।

अतिक्षेदातिघर्मेण चिन्ताशोषमयादिना ॥

वाताद्यैः सेवितैश्चापि जायते मारुतक्षयः ।

तेन तन्त्राङ्गदाहश्च पिपासाक्षयिष्यते ॥

तमः क्रमो भ्रमश्चैव भवेच्च मारुतक्षये ।

तस्मादिमानि सेयानि रसानि पक्वानि च ॥

रसोनादिककल्मश्च सेवयेदातवर्द्धनम् ।

पित्तक्षयेऽग्निमान्द्यञ्च जायतेऽक्षिजायता ॥

कासहृत्तासशोफश्च जायते मन्दचेष्टता ।

खेदाभ्यङ्गाग्निं पानानि दीपनानि प्रयोजयेत् ॥

आङ्गानि रसानानि सेवेत् पित्तक्षतक्षये ।

आयामे च श्ववाये च कृत्वा नाहारसेवने ॥

श्रव्यः

सन्तापप्रकोपेणापि जायते कफसंक्षयः ।
तेन दाहोऽथवा पाण्डुः शोषो निःश्वसनं भ्रमः ॥
विनिवृत्ता क्षुत् दृष्ट्या च स्त्रीसङ्गे गतिमन्दति ।
तस्य श्रुतीमपानानि कन्दशाकारिकैरसैः ॥
आनूपैर्दधुगुधैर्वा सेवनं न समीहितम् ।
त्रिभिर्दीपैः क्षयं प्राप्तिस्तदा हि मरणं भुवम् ॥
तस्य क्रिया प्रयोक्तव्या साधारण्या महामते ! ॥
अथ धातुः क्षयं वक्ष्ये हारीत ! इदं चाभ्यतम् ।
रसरक्तमांसमेदः प्रत्येकं क्षयकक्षयम् ॥
रसक्षयेऽतिशोषश्च मन्दाभित्वश्च वेपथुः ।
श्वित्त्वश्च मन्दचेष्टत्वं जायते च क्लमो भ्रमः ॥
रक्तक्षये क्षयः पाण्डुर्मन्दचेष्टो भवेन्नरः ।
श्वसनस्थिवनं शोषो मन्दाभित्वश्च जायते ॥
मांसक्षयेऽतिक्षुब्धता चेष्टनक्षुब्धता ॥
निद्रानाश्रोऽतिनिद्राश्च विसंक्षो लघुविक्रमः ॥

मेदः क्षये मन्दबलौ विसंक्षता
आकृष्य भङ्गो वमनं परूषता ।
आसाभिकासोऽर्चिताभिमन्दता
विशेषकम्पो वपुश्च शुष्कता ॥
अस्थिक्षये स्यात् अतिमन्दचेष्टता
मन्दश्च बीर्ध्यं खलु मेदसः क्षये ।
विसंक्षता स्यात् क्षुब्धता च कम्पनं
आकृष्य भङ्गो वमनं परूषता ॥
शोषश्च देहे सदनश्च शोषिता
विकम्पनं शोषरुजा च जायते ।
भिषगवरस्तत् परिवेदनक्षयं
मज्जक्षये कम्पनमेव जायते ॥
भ्रमः क्लमः स्यादतिमन्दचेष्टः
शोषो निद्राजागरणश्च तन्वा ॥
मन्दव्यरः शोषसमो मनुष्ये
शुक्लक्षये चाख्य विवेचितानि ।
रुद्धं भ्रमः कम्पनशोषरोधः
स्त्रीदेवितादीनि विरूपता च ॥

इदानीं संप्रवक्ष्यामि भेषजानि यथाक्रमम् ।
क्षेपणं रुद्धाश्चैव तथा विस्त्रापनं हितम् ।
‘आकृष्यानि च मांसानि भोजनानि च सेवेयेत् ॥
गडुची इदं वेरश्च यवानी क्षाथितं जलम् ।
मरिचैः क्षाथितं दुग्धं पाने राज्ञी प्रशस्यते ॥
रसानां तेन रुद्धिः स्यात् शीघ्रं तस्माद्विमुच्यते ॥
रसानां रुद्धिकरत्वं गोधूमयवशालिभिः ।
क्षथितानि भिषक् श्रेष्ठैर्जाकृष्यानि विशेषतः ॥
हृतदुग्धसिताक्षौद्रमरिचानि च पिप्पली ।
पानं शस्तं मनुष्याणां रक्तरुद्धिकरं मतम् ॥

इति रसरक्तरुद्धिकरम् ॥ * ॥

“आनूपानि च धान्यानि कृण्वानामानि कल्पयेत् ।
कल्याणं हृतदुग्धादीन् सेवेयेन्मधुराणि च ॥
रसाश्च जाकृष्यानि स्युः सेवार्थं भिषगवर ! ।
सितोपजादिकं चूर्णं अजाक्षीरं सकलकम् ॥
हितं पानं क्षये चैव कल्पमप्रातराशने” ॥

इति मांसमेदोरुद्धिकरम् ॥ * ॥

“हृतानि च सुपक्वानि क्षीराणि विविधानि च
अन्नानि च द्राक्षादि-चूर्णानि च भिषगवर ! ॥

श्रव्यः

जाकृष्यानि च सर्वाणि सेवनीयानि पुनश्च ! ।
अन्नानि मधुराणीह सर्वाणि च प्रयोजयेत्” ॥
इत्यस्थिरुद्धिकरम् ॥ * ॥
“शुक्लक्षये प्रपाकानि रसानि च विशेषतः ।
नवनीतं तथा क्षीरं मधुराणि च सेवेयेत् ॥
कर्कटी मूलपयसा विदारो कन्दशाक्यनी ।
सिताण्यश्च हितं पानं शस्यन्ते मधुराणि च” ॥

इति शुक्लक्षयरुद्धिकरम् ॥ * ॥

“बला विदारो लघुपक्वमूली
क्षीरद्रुमत्वक् च ततः प्रयोक्तव्या ।
पुनर्नवा मेधतुगारजन्तः
सज्जीवनीयैर्मधुकैः समांशैः ॥
अक्षप्रमाणाणि समानि तानि
सर्वाणि चैतान्यपि चूर्णयित्वा ।
विमिश्रयेत् तत्र कणाशतानि
यवाद्गोधूमयवांश्च पिष्ट्वा ॥
तुगासमांशा सिततण्डुलानां
पेयं तु इदं कृत्वाटकमिच्छितम् ।
प्रकीर्णकार्द्वेन विद्योजनीयं
सर्वोपशक्तेनापि सितं प्रथोक्तम् ॥
विभावयेन्नामलकीरसेन
वारत्रयं गोपयसा विभाव्य ।
ततोऽस्य सर्वैः सह शर्कराभि
हृतं चैवं पुनरेव भाव्यम् ।
तं भक्षयेत् क्षौद्रयुतं पलाङ्गं
जीर्णं च भोज्यं कटुकाकृष्यैर्जम् ॥
क्षीरं हृतं वा सितशर्करां वा
यवाद्गोधूमकणाभिभक्षन् ।
आत्वाभिपाकं जठरे नरस्य
देवो विधिज्ञैः क्षयरोगशान्ते ।
पथ्यक्षये आन्तश्चिराभिताप-
संपीडितानाश्च तथा शिरोऽर्च्यौ ॥
“पिप्पलातुराणां रुधिरक्षयाणां
अमाध्वसंपीडितकामलानाम् ।
आसातुराणां मधुमेहिनाश्च
क्षीरोन्मियाणां बलकारिशस्तम्” ॥

इति बलादिचूर्णम् ॥ * ॥

“पिप्पली वर्द्धमानन्तु ज्वरे जीर्णं प्रशस्यते ।
मन्दाग्रो पीतमेवाथ गुदजे वा तथा पुनः” ॥

इति पिप्पलीवर्द्धमानम् ॥ * ॥

“हे पते मार्कवं धातु सः क्षकश्च पुनर्नवा ।
तुगा एका शालिपर्णी वासकश्च दुरालभा ॥
चूर्णाङ्गेन समं योज्यं त्रिगन्धं मरिचानि च ।
तालीशं मगधा चैव तदङ्गेन शिलोद्भवम् ॥
शिलाभेदन्तदङ्गेन सर्वेष्वेकत्र मिश्रयेत् ।
समेन तिलचूर्णान्तु शर्कराभिः समायुतम् ॥
तेन क्षयो राजयक्ष्मा कामला च विनश्यति ।
अपस्मारं जयत्यायु बलवीर्याधिको भवेत् ॥
शान्त्यन्ति च महारोगाः शुक्लाक्षो जायते नरः” ॥

इति शिलाजतुचूर्णम् ॥ * ॥

“बलाश्च दृष्ट्वा रुद्धीरुद्धयश्च
पर्णोदयं गोक्षरकं शिरा च ।

श्रव्यमा

पटोलनिम्बस्य रसानि सुकम्
सत्रायमाणा सदुरालभा च ॥
आत्वा कषायश्च पदावशेषं
पूते ततश्चूर्णमिदं प्रयुज्यात् ।
द्राक्षा शठी पुष्करमूलशाली
दुग्धं समं तामलकीकषायम् ॥
सर्पिः प्रयुक्तं नवनीतकश्च
सर्पिल्लदण्डेन विद्योजनीयम् ।
सिद्धं हृतं पानमथैव बलौ
नस्ये तथाभ्यङ्गनभोजने च ॥
स पाण्डुकाशक्षयकामलानाम्
राजक्षये क्षीयबलेन्मियाणाम् ।
क्षतेषु शोषेषु ब्रूयेषु शस्तं
शिरोऽर्चिपाश्र्वर्त्तिगुदामवज्जम्” ॥

इति बलाद्यं हृतम् ॥ * ॥

“चन्दनं सरणं दाह पक्षौषा बालकं शठी ।
नलशैलेयकं टक्का पक्षकं नागकेशरम् ॥
कक्कोलकं सुरामांसी शैलेयं हे हरीतकी ।
रेणुकात्वक् कुङ्कुमश्च शारिरे हे निद्रागुह ॥
वला द्राक्षा च नलिका कषायं सुपरिचुतम् ।
तैलमस्तु तथा लाक्षा रसेन समभागिकम् ॥
मन्दाभिना पचेत्तैलं सिद्धं पाने च वक्षिषु ।
नस्ये चाभ्यङ्गने चैव योजयेत्तद्विषगवरः ॥
हन्ति पाण्डु क्षयं कासं यदृष्टं वनवर्धनम् ।
मन्दव्यरमपस्मारकुष्ठपाम हरेत् पुनः ।
करोति बलपुष्ट्योऽप्यक्षायुर्नवजन्मम् ॥
रूपसौभाग्यदं पुण्यं सर्वभूतयश्नकरम्” ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ॥

इति क्षयरोगचिकित्सा ॥ इति हारीते चिकि-
त्सितस्थाने दण्डमेऽध्याये ॥ * ॥

“त्रिकटु त्रिफलेनाभिजातीफलजवङ्गकैः ।
नवभागोन्मितं तुल्यं शौचं पारदसिन्दुरम् ।
मधुना क्षयरोगाणां हन्त्यायं क्षयकेशरी” ॥

इति क्षयकेशरी रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंघे यक्षाधिकारे ॥ * ॥

अस्य अन्यत् निदानादि यक्षाशब्दे ब्रूयन्म ।
तस्यौषधान्तरं यथा,—

“श्वेतकोकिलाक्षमूलं काशीक्षीरेण संयुतम् ।

त्रिसप्ताहेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत्” ॥

इति गारुडे १६३ अध्यायः ॥ (क्षयव्यस्नादनेन वा
क्षि + क्षये + षप् । क्षयति विनाशयति इति ।
अन्तर्भूतविष्यत् ततोऽच् ।) रोगमात्रम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

क्षयतः, पुं, (क्षयस्य क्षयाथे) वा ततः ।) स्थानी

रुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्यायाः ।

“गन्दीरुहोऽप्यत्यभेदः प्रदोहो गजपादयः ।

स्थानी रुद्धः क्षयतः क्षीरो च स्याद्वनस्पतिः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तखण्डे प्रथमभागे ॥

श्वपुः, पुं, (क्षि + अच् + षप् ।) कासः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षयनाश्रिणी, स्त्री, (क्षयं क्षयाख्यादोगं नाशयतीति ।

क्षय + नश् + शिच् + शिनि + ङीप् ।) क्षीयन्ती-

रुद्धः । इति शब्दमाणा ॥

क्षयः

(गुणादयोऽस्य जीवन्तीशब्दे ज्ञेयाः ।)
क्षयं, जि, (क्षुत् क्षयम् । जि + “क्षयज्यौ शब्दा-
र्थे” । ६।१।२९ । इति यत् ।) क्षयजीवम् । क्षयि-
तम् । क्षययोग्यम् । इति आकरणम् ॥ “क्षुत्
नेतुं योग्यं क्षेयं पापं ज्ञेयं मनः” । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (यथा, महाभारते ।
“अपवर्गे तु वैश्यस्य आङ्गकर्म्मणि भारत ।
अक्षय्यमभिधातयम्” इति ॥)

क्षरः, ज सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् । क्षचित् सकञ्च ।) ज, क्षारः क्षरः ।
सञ्चलनमिह मोचनं खण्डनम् । आदौ सकर्म्मकः ।
“क्षोतोभिस्त्रिदशगजा मरुं क्षरन्तः” । इति
किराते ॥ ७ । ८ । खण्डे तु । क्षरत् क्षतजटतयः ।
इति दुर्गादासः ॥

क्षरं, क्षी, (क्षरति क्षवति वर्धति च । क्षर् + अच् ।)
जन्म । तथा च सत्यसावित्र्योपनिषदि ॥ २ । ८ । १० ।
“क्षरन्त्वविद्या क्षम्यतं तु विद्या” ॥ मेघे पुं । इति
मेदिनी ॥

क्षरः, पुं, (क्षर् + अच् ।) गन्धर्वः । यथा,—
“दाविमौ पुत्रवौ लोके क्षरन्त्याक्षर एव च ।
क्षरः सर्व्वणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते” ॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १५ । १७ ।
“क्षरन्त्याक्षरेति दाविमौ लोके प्रसिद्धौ । तावेवाह
तत्र क्षरः पुत्रवौ नाम सर्व्वणि भूतानि ब्रह्मादि-
स्यावरात्मनि शरीराणि अविवेकिनोक्तस्य
शरीरेष्वेव पुत्रवत्प्रसिद्धेः । कूटो राशिः शिखा
राशिः । पर्व्वत इव एकदेशेषु नश्यत्स्यपि निर्व्वि-
कारतया तिष्ठतीति कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स
त्वक्षरः पुत्रव उच्यते विवेकिभिः” । इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ (तथा, महाभारते । १४ । अनु-
गीतापर्व्वार्थाध्याये । १७ । १७ ।

“ततः सवेदनः सद्यो जीवः प्रथ्वते क्षरात्” ॥)
क्षरं, क्षी, (क्षर् + भावे लृट् ।) मोचनम् ।
खण्डनम् । (यथा, रघुः । १६ । १६ ।
“कौत्समेव नृपिण्यपि रियहात्
नर्त्तकीवसुजभासु तदपुः ।
वर्त्तते स्म सकथयिषिदाणि-
प्रकृणीक्षरजसमवर्त्तिका” ॥)

क्षरी, (नृ] (क्षरः क्षरं वर्षं अश्वस्मिन् काले
क्षरोऽस्यस्य वा । क्षर् + इनिः ।) वर्षाकालः ।
इति हेमचन्द्रः । क्षरयविशिष्टे च ॥

क्षण, क शौचे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) शौचमिह मुञ्जीकरणम् । क, क्षाण-
यति पात्रं पयसा कोकः । इति दुर्गादासः ॥

क्षण, ज क्षाले । जये । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं
अकं-सेट् ।) ज, क्षाणः क्षणः । क्षणः कल्पः ।
अक्षयम् । इति दुर्गादासः ॥

क्षवः, पुं, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे अच् ।) क्षुतम् ।
राजिका । इत्यमरः । कासः ॥ इति शब्दरत्ना-
वली । राजिकाभेदः । तत्पर्यायः । क्षुधाभिजननः २
अपचः ३ दीर्घश्लेष्मिकः ४ सुकुमारः ५ हस्त-
वीणः ६ मधुरः ७ क्षवकः ८ । अथ गुणाः ।

क्षान्तः

क्षायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतकत्वम् । कफपित्त-
अमहरत्वम् । दृढत्वम् । दृढत्वम् । पवनाधान-
पुष्टिदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षवकः, पुं, (क्षु + अच् + खाश्च कन् ।) अपामार्गः ।
राजिका । भूताशुभः । इति राजनिर्घण्टः ।
(यवहारोऽस्य यथा सुरसादिगणपाठे ।

“क्षवकसरसिभार्गो कामुका काकमाची
कुण्डलविषमुष्टी भूतस्थो भूतकेशो” ॥
इति वामटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ।)

क्षवक्षत्, क्षी, (क्षवं करोतीति । क्ष + क्षिप् ।)
क्षिक्ता । इति भावप्रकाशः ॥

क्षवधुः, पुं, (क्षु + अच् ।) क्षुतम् । कासः । इति
मेदिनी । कण्ठकण्डूयन्म् । इति शब्दरत्नावली ॥
(क्षवधुर्नाम रोगविशेषः । तस्य सकारणसम्पा-
त्तिकलक्षणानि यथा,—

“तीक्ष्णप्रायोपयोगार्कश्चिह्नसूत्रादिभिः ।
वातकोपिभिर्यैवैवा नासिका तन्नास्यानि ॥
विघट्टितेऽग्निलः क्रुद्धो रुद्धः प्रकृष्टाटकं वजेत् ।
निष्ठः कुर्वतेऽथैव क्षवधुं स भृशं क्षवः” ॥
इति वामटे उत्तरस्थाने १६ अध्याये ॥

“प्राणाश्रिते मर्म्मणि संप्रदुष्टे
यस्याग्निको नासिकया निरेति ।
कफानुयातो बज्रशः सशब्द-
स्तं रोगमाहुः क्षरधुं विधियाः ॥
तीक्ष्णोपयोगादतिज्वलतो वा
भावान् कटनर्कनिरीक्षणाद्वा ।
सूत्रादिभिर्वा तदस्यास्थिमर्म्म-
ण्युद्घाटिते यः क्षवधुर्निरेति” ॥

इत्युत्तरतन्त्रे द्वाविंशेऽध्याये सञ्ज्ञतेनोक्तम् ॥
चिकित्सा यथा ।

“क्षेप्यं गन्धं मृद्वैरेचनीयै-
र्नाद्याचूर्णं क्षवधौ भृशधौ च” ॥
इति चात्रैव २३ अध्याये तेनोक्तम् ॥ अस्य
विधारणाज्जातो यः स यथा,—

“भवन्ति गाढं क्षवधोर्विधाता-
श्चिह्नोऽपिनासाश्रयणेषु रोगाः ।
कण्ठास्यपूर्णात्वमतीवतोदः
कूजश्च वायो रथवा प्रवृत्तिः” ॥

इति चोत्तरतन्त्रे पञ्चपञ्चाशत्तमेऽध्याये च
तेनोक्तम् ॥

क्षवपत्रा, क्षी, (क्षवः क्षुतहेतुः पत्रं यस्याः । एतत्
पत्राश्रयेण हि क्षुतं जायते । अतस्तथात्वम् ।)
श्रोणपुष्पो । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षविका, क्षी, (क्षवः क्षुतं साध्यतयाऽस्यस्य इति
ठन् + टाप् च ।) दृष्टतीमेदः । तत्पर्यायः । सर्प-
तनुः २ पीतवङ्गुला ३ पुल्लप्रदा ४ बज्रफला ५
गोघ्नी ६ । अस्या गुणाः । “क्षविका दृष्टती
तिक्ता कटुव्या च तत्पमा” । इति राजनि-
र्घण्टः ॥

क्षान्तः, जि, (क्षम् + कर्त्तरि क्तः ।) सञ्चनशीलः ।
तत्पर्यायः । सोढः २ । इत्यमरः । क्षान्तितः ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तितिष्ठितः ४ । इति

क्षारः

जटाधरः । (यथा, हरिवंशे । २९ । २९ ।
“निर्व्वैरो निर्व्वृतः क्षान्तो निर्व्वृतः क्षतिरेव च” ॥)

क्षान्तिः, क्षी, (क्षम् + भावे क्तिन् ।) सत्यपि
सामर्थ्ये अपकारिणि अपकाराधिकीर्णा । इति
देवीमाहात्म्यटीकायां नागभट्टः । तत्पर्यायः ।
तितिष्ठा २ । इत्यमरः । संहिक्ता ३ क्षमा ४ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् १८ । ४२ ।
“शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च” ॥)
क्षान्तुः, जि, (क्षम् + “क्षमिगमिक्ताभिधानुन् ह-
ञिच्” । उगां । ५ । ४३ । इति तुन् हञिच् ।)
क्षमाशीलः । तत्पर्यायः । मर्म्मकः २ । इत्युणादि-
कोषः ॥

क्षान्तुः, पुं, (क्षम् + तुन् हञिच् ।) पिता । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

क्षामः, जि, (क्षै + कर्त्तरि क्तः । “क्षायो मः” ।
८ । २ । ५३ । इति निष्ठा तस्य मत्वम् ।) क्षीणः ।
अवलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते
३ । २९ । ४६ ।

“विद्योतमानं वपुषा तपस्ययुया चिरम् ।
नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापाङ्गवलीकनात्” ॥
स्त्रियां टाप् । यथा, मेघदूते । ८६ ।
“आधिष्ठामां विरहशयने सन्निधौ कपाश्वाम्” ॥
सर्व्वरूपवत्त्वात् विष्णुः । यथा, महाभारते । १३
विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने । १४६ । १०४ ।

“आश्रमः क्षमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः” ॥)
क्षामवती, क्षी, (क्षामं दोषक्षयः साध्यतया-
क्षामवतीतिः ।) क्षयस्या मनुष्यस्य वत्वम् । स्त्रियां
सीप् । पक्षे कर्म्मधारयः ।) यागविशेषः ।

यथा, भविष्ये ।
“क्षामवत्यादिना यदत् कर्म्मणा एतनापते ।
देवदोषादकरणे जाते दोषकदम्बके ।
होमेनेकेन दोषाणां सर्व्वेषां क्षयमादिशेत् ॥
एवञ्च एकप्रायश्चित्तेनानेकदोषक्षयाय क्षाम-
वतीतिः सर्व्वत्र दृष्टान्तः” । इति प्रायश्चित्त-
तत्त्वम् ॥

क्षामास्यं, क्षी, (क्षामस्य क्षयस्य आस्यं क्षान्तम् ।)
कुपयम् । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
“अपयमर्हितं रोग्यं क्षामास्यं परिकीर्त्तितम्” ॥
पुस्तकान्तरे क्षमस्यमिति च पाठः ॥

क्षारं, क्षी, (क्षरतीति । क्षर् सञ्चलने + “ज्वलितक-
सन्तोभ्यो ञः” । ३ । १ । १४० । इति ज्वलादि-
त्वात् ञः ।) विडुलवज्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
यवक्षारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षारः, पुं, (क्षर् सञ्चलने + ज्वलादित्वात् ञः ।)
रसविशेषः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३१५ ।

“तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः
क्षारं जलं कापुल्लः पिबन्ति” ॥
अस्य गुणा यथा ।

“क्षारः क्षौद्रं जनयति मुखे स्वादुव्याधौ विदाही
मूकक्षेपा वचिभ्रष्टवामूकक्षण्डोवयश्च ।
आनाहं सञ्चनयति पुनर्वर्त्तिसन्धुक्षः स्था-
देवं प्रोक्तां विदितगुणैः कोविदैः क्षारवीर्य्यम्” ॥

क्षारद

इति क्षारोते प्रथमस्थाने ॥ अध्याये ॥ धूर्तः ।
नवयम् । (यथा, रामायणे ॥ २ । ७३ । ३ ।
“दुःखे मे दुःखमकारोर्त्रयो क्षारमिवाददाः ।
राजानं प्रेतभावस्यं कृत्वा रामश्च तापसम्” ॥)
काचः । भस्म । इति मेदिनी । गडुः इति हेम-
चन्द्रः । टङ्गणः । (अस्य पर्याया यथा,—
“सौभाग्यं टङ्गणं क्षारो धातुद्रावकमुच्यते” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सर्जिक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

क्षारविशेषगुणाः ।

“पलाशप्रधवपूतीककरज्जपाटनादिजाः ।
क्षारास्तु पाचनाः सर्वे रक्षपित्तकराः सराः ।
गुल्मार्शः किमिष्टेक्ष्मन्नाः शर्कराश्मरिणाश्मनाः” ॥
इति राजवल्लभः ॥ (क्षारसामान्यगुणा यथा,—
“क्षारः सर्वस्य परमं तीक्ष्णोष्णः किमिष्टिक्षुभः ।
पित्ताहृगदूषणः पाकी च्छेद्यहृद्यो विदारणः ।
अपथ्यः कटुकावय्याच्छुक्रौजः केशचक्षुषाम्” ॥
इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)
क्षारकः, ऐ, (क्षारतीति । क्षार् + कृप् ।) अक्षिर-
जातफलम् । तत्पर्यायः । जालकम् २ । इत्यमरः ॥
जालि इति भाषा । पक्षिमत्स्यादिपिटकम् ।
खाँचा इति भाषा । इति मेदिनी । रजकः ।
इति शब्दमाणा ॥ (खार्च्ये कन् । क्षारः । यथा,
सुसुते ।

“तन्माजली क्षारकसैन्यवायुतं

सदाङ्गनं स्थानिमिरेऽथ रागिणि” ॥)

क्षारतैजः, स्त्री, (क्षारयुतं क्षाराख्यं वा तैजम् ।) पक्व-
तैजविशेषः । यथा,—

“मुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिक्कुलनागरम् ।
शतपुष्पी वचा कुष्ठं दाब शिरु रसाङ्गनम् ॥
सौवर्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवन्तथा ।
मुजराश्रि विडं मुल्लं मधु शुक्रं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसश्चैव कदलीरसमेव च ।
तैलमेभिर्बिषप्लव्यं कर्माशूनापहं परम् ॥
वाधिर्यं कर्णनादश्च पूयस्वावश्च दाबणः ।
पूरणादस्य तैजस्य हृमयः कार्ययोः खिलाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कतप्रेषर ! ।
क्षारतैजमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम्” ॥
इति गवडे १६८ अध्यायः ॥

क्षारत्रयं, स्त्री, (क्षाराणां त्रयम् ।) त्रिविधक्षारः ।
तद्यथा, राजनिर्घण्टे ।

“सर्जिकश्च यवक्षारं टङ्गणक्षारमेव च ।
क्षारत्रयश्च त्रिक्षारं क्षारत्रितयमेव च” ॥
“सर्जिका यावशूकश्च क्षारद्वयमुदाहृतम् ।
टङ्गणेन यतं तत्क्षारत्रयमुदीरितम् ।
मिहितन्तुल्यगुणद्विषोबाद गुल्महृत् परम्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षारदणा, स्त्री, (क्षारो दलेषु पत्रेषु अस्याः ।) क्षुद्र-
वास्तुकशाकविशेषः । चिल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
(चिल्लीशब्देऽस्या विवृतित्वात्तथा ।)

क्षारदण्डकं, स्त्री, (दण्डविधाः क्षाराः अत्र । कप्
क्षाराणां दण्डकमित्येके ।) दण्डविधक्षारः । यथा,—

क्षारसि

“शिरुमूलकपलाशशुक्रिका-
चित्रकार्दकसनिम्बसम्भवैः ।
इक्षुशेखरिकमोषिकोद्भवैः
क्षारपूर्वदण्डकं प्रकीर्तितम्” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारद्रुः, ऐ, (क्षारप्रधानको द्रुमः ।) घण्टापाटलि-
वृक्षः । इति रत्नमाणा । (घण्टापाटलिशब्दे-
ऽस्य गुणाः पर्यायाश्च ज्ञातव्याः ॥)

क्षारपत्रः, ऐ, (क्षारः पत्रेषु यस्य ।) वास्तूकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा,—

“वास्तूकं वास्तूकश्च स्यात् क्षारपत्रश्च शाकराट्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणा-
न्वास्य वास्तूकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

क्षारपत्रकः, ऐ, (क्षारपत्र + खार्च्ये कन् कप् वा ।)
वास्तूकः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षारभूमिः, ऐ, (क्षारोत्पादनक्षमा भूमिः ।) जवण-
मृत्तिकादेशः । यथा,—

“जीवनं जीवनं हन्ति प्रायान् हन्ति समीरणः ।
किमाख्यं क्षारभूमौ प्राणदा यमदृतिका” ॥
इत्युद्भटः ॥ (क्षारस्य भूमिः ख्यानम् ।) जवण-
भूम्यां स्त्री ॥

क्षारमध्यः, ऐ, (क्षारो मध्येऽस्य ।) अपामार्गः । इति
रत्नमाणा ॥ (अपामार्गशब्दे ऽस्य गुणादयो
व्याख्याताः ॥)

क्षारमृत्तिका, स्त्री, (क्षारयुक्ता मृत्तिका ।) जवण-
मृत्तिका । तत्पर्यायः । ऊषः २ । इत्यमरः ॥ ऊषः
२ । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षारवृक्षः, ऐ, (क्षारप्रधानको वृक्षः ।) मुष्ककः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारश्रेष्ठं, स्त्री, (क्षारेषु श्रेष्ठम् ।) वज्रक्षारम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारश्रेष्ठः, ऐ, (क्षारः श्रेष्ठोऽत्र ।) पलाशः । मुष्ककः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा ।

“पलाशः किंशुकः पर्णो यक्षियो रक्षपुष्पकः ।
क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिहरः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षारषट्कं, स्त्री, (क्षाराणां षट्कम् ।) षड्विध-
क्षारः । यथा,—

“धारापामार्गजुटजकाङ्गलीतिलमुष्ककैः ।
क्षारैरेतैस्तु मिश्रितैः क्षारषट्कादयो गणः” ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारसिन्धुः, ऐ, (क्षारैर्युक्तः क्षारप्रधानः सिन्धुर्वा ।)
जवणसमुद्रः । स तु जम्बुद्वीपस्य दक्षिणे शाक-
द्वीपस्य उत्तरे वर्तते । यथा,—

“भूमेरङ्गं क्षारसिन्धोवदकस्यं
जम्बुद्वीपं प्राङ्गराचार्यवर्थाः ।
अङ्गुल्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य धाम्ने
क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥
शाकं ततः शास्त्रजमत्र कौशं
औषधं गोमेदकपुष्करं च ।
दयोर्द्वयोर्नगरमेकमेकं
समुद्रोर्द्वीपमुदाहरन्ति” ॥

क्षि

इति सिद्धान्तशिरोमौ गीताध्यायः ॥

क्षारमेजकः, ऐ, (क्षाराणां मेजः संघः । ततः खार्च्ये-
कन् ।) सर्वक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षाराख्यं, स्त्री, (क्षारेषु अख्यं मिलितम् ।) समुद्र-
जातजवणस्य खण्डतया तथोक्तम् ।) सामुद्रजव-
णम् । इति क्षारावली ॥ (सामुद्रजवणशब्दे ऽस्य
गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

क्षारावृक्षः, स्त्री, (क्षाराणां वृक्षकम् ।) वृक्षप्रकार-
क्षारः । तद्यथा,—

“पलाशप्रध्वशिरिखरिचिन्वाकितजनाजनाः ।

यवजः सर्जिका चेति क्षारावृक्षमुदाहृतम् ॥

क्षारा यतेऽभिना तुल्या गुल्मशूणहरा ऋद्धम्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

क्षारिका, स्त्री, (क्षार् + कृप् + टाप् च ।) अत
इत्यम् ।) क्षुधा । इति क्षारावली ॥

क्षारितः, चि, (क्षार् + कृष् + कर्मणि क्तः ।) अ-
भिशक्तः । अपवादयक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते २ । युधिष्ठिरनारदसंवादे । ५ ।
१०५ ।

“कश्चिदर्थो विमुक्तात्मा क्षारितश्चौरकर्मणि ।
अट्टशस्त्रकुशलेन गोमाद्वध्यते मुचि” ॥)

खावितः । क्षारः । इति मेदिनी ॥

क्षारोदः, ऐ, (क्षारं उदकं यस्मिन् ।) क्षार उदके
यस्य वा । उत्तरपदस्य चेत्युदकस्य उदादेशः ॥
जवणसमुद्रः । यथा, “क्षारोदेक्षुरोद-सुरोद-
हृतोद-क्षीरोद-दधिमण्डोद-मुहोदः सप्तजलधयः ।
सप्तद्वीपपरिखा इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकैकश्रेण
यथानुपूर्व्यं सप्तक्षपि बहिर्द्वीपेषु पृथक् परित
उपकल्पिताः” ॥ इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १ अः ।

क्षाननं, स्त्री, (क्षन् + कृष् + भावे ल्युट् ।) पक्षा-
ननम् । धौतकरणं यथा,—

“स्त्रीशूद्रौ वाद्य निन्दाभः क्षाननाच्च करौकयोः” ॥
इति ब्रह्मपरायणम् । इत्यादिनाक्षारतत्त्वम् ।

(यथा च, मार्कण्डेयपुराणे । १६ । १६ ।
“क्षेष्मशूद्रपुरीशाश्चकप्रवाहक्षाननेन च ।
रक्षसैवोपचारेण प्रियसम्भाषणेन च” ॥)

क्षानितं, चि, (क्षन् + कृष् + क्तः ।) क्षतप्रक्षाननम् ।
तत्पर्यायः निर्गन्धम् २ शोधितम् ३ मृदम् ४
धौतम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे ।
१० । १४ ।

“अप्रसन्नमपराङ्मरि पत्नौ

कोषदीप्तमुररीक्षतधैर्यम् ।

क्षानितम् शमितम् बहुना-
न्नावितम् हृदयमभ्युदयैः” ॥)

क्षि, स्त्री, स्त्रीत्वर्थयोः । इति कविकल्पद्रुमः । (आं-परं-
सकं, ऐन्ध्वर्थे—अकं-अनिट् ।) अक्षति प्राप्तम्
इति दुर्गादासः ॥

क्षि, न ग व हिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (आं-
प्रसां च-परं-सकं-अनिट् ।) न, क्षिकोति । ग
क्षिवाति । च, क्षिया । (यथा, शक्तिशक्तके ५
“धन्यानां गिरिकन्दरोदरमुवि ज्योतिः प
ध्यायतामानन्दान्मृगं चिन्ति प्राकुना निम्नमग्ने

क्षितिध

क्षितः। अस्माकम् मग्नोदयोपरचितप्रासाद-
वापीतटभीषाकानकेनिमग्नपयुवामायुः परं
क्षीयते” इति कर्मकर्तारि साध्यम् इति
दुर्गादासः ।
क्षि, इ वासगम्योः। इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा-
परं-अर्क-सर्क-अनिट् ।) इ, क्षियति । इति
दुर्गादासः ।
क्षि, क्षि, (क्षि + बाहुलकात् डिः) निवासः ।
गतिः। क्षयः। इति मेदिनी ।
क्षिण, दु अ वधे। इति कविकल्पद्रुमः । (तना-उभं
सर्क-खेट-उदिष्वात् क्वा वेट् ।) इ अ, क्षियोति
क्षियते। उ, क्षियित्वा क्षित्वा। इति दुर्गा-
दासः ।
क्षितः, क्षि, (क्षि + कर्मणि क्तः) हिंसितः ।
क्षितः कामो मया हिंसित इत्यर्थः। इति सुग्ध-
बोधटीकायां दुर्गादासः ।
क्षितिः, क्षी, (क्षियति वसत्यस्यम् । क्षि + अधि-
कारणे क्तिन् ।) अस्या अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
“महाकाये क्षयं याति क्षितिलेन प्रकीर्तिता ।
काश्यपी काश्यपस्येयमचका स्थिररूपतः” ।
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः ।
एधिवी । (यथा, मग्नौ ४ । २४१ ।
“मृतं शरीरमुत्पुष्य काष्ठणोद्गमं क्षितौ ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति”) ।
वासः। क्षयः। इत्यमरः । ३ । ३ । ७० । काल-
भेदः । स तु प्रलयः । इति मेदिनी । रोचना-
नामगन्धमयम् । इति शब्दचन्द्रिका । * ।
क्षितिकणः, पुं, (क्षितेः एधिव्याः कणः ।) धृजिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
क्षितिक्षमः, पुं, (क्षितिरिव क्षमते क्षिताविव क्षमा-
कारणीभूता शक्तिरस्मिन् वा ।) खदिरवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
क्षितिजं, स्त्री, (क्षिति + जन् + डः) खगोले
आकाशमध्यान्नाव्यवशान्तरे तिथ्यङ्गत्वं । यथा,—
“पर्वणापरं विरचयेत् सममण्डलाख्यं
याव्योत्तराच्च विदिशोर्व्यवयदयच्च ।
ऊर्द्धाध एवमिह वृत्तचतुष्कमेत-
दावेष्ट्य तिथ्यङ्गपरं क्षितिजं तदंज्ये” ।
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलन्यायधिकारः ।
क्षितिजः, पुं, (क्षितेर्जायते इति । जन् + डः
भूनागः । इति राजनिर्घण्टः । मङ्गलयज्ञः
यथा,—
“परमैश्वर्यमतुलं नानाविधसुखाश्रयम् ।
करोति सोमपुलस्तु क्षितिजान्तर्देशाकृतः” ।
इति ज्योतिष्स्तोत्रम् । भूजाते चि ।
क्षितिजन्तुः, पुं, (क्षितौ क्षितेर्वा जन्तुर्वि
भूनागः । इति राजनिर्घण्टः ।
क्षितिधरः, पुं, (क्षितिं धरति धारयति वा
इ धारि + वा ञच् विच्पक्षे पूर्वोक्तः) । पर्वतः
इति हज्जायुधः । (यथा, कुमारः । ७ । ६४ ।
“अथ विभुधगांक्षानिन्दुमौखिविष्णु
क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण”) ।

क्षितिच

कूर्मवासुकिदिनाज्वाह ।
क्षितिनागः, पुं, (क्षितिजातो नागः । मध्यपदकोपी
समासः ।) भूनागः । इति राजनिर्घण्टः ।
क्षितिनाथः, पुं, (क्षितेः एधिव्याः नाथः सहायः
शास्ता इत्यर्थः) । राजा । (क्षितिपतिदर्शनात्) ।
क्षितिपः, पुं, (क्षितिं प्राप्नोति । पा + डः) । राजा ।
यथा,—“अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयु-
रूपे वचस्तापसकुञ्जरेण” ।
इति भट्टौ । २ । २० । (यथा च पञ्चतन्त्रे । २ । २४ ।
“यः सम्मानं सदा धत्ते भृत्यानां क्षितिपोऽधिकम् ।
विताभावेऽपि तं दृष्ट्वा ते त्वज्जनि न कर्हिचित्”) ।
क्षितिपतिः, पुं, (क्षितेः पतिः प्राणकः) । राजा । यथा,—
“मूर्खोऽज्ञानस्तपस्वी क्षितिपतिरक्षसो मत्सरो
धर्मशीलो दुःस्थो मागी गृहस्थः प्रसुरतिष्ठपणः
शास्त्रविद्वन्महीनः” । इति नवरत्ने । ६ । (तथा
च रघुः । ६ । २६ ।
“प्रसुदितवरपद्ममेकतन्त्र-
क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम्”) ।
क्षितिपालः, पुं, (क्षितिं पालयतीति । पालि +
“कर्मण्यञ्” । ३ । २ । १ । इत्यञ्) । राजा ।
यथा, प्रबोधचन्द्रोदयनाटके १ अङ्के ।
“नीताः क्षयं क्षितिभुजो नृपतेर्विपक्षा
रक्षावती क्षितिगभूत प्रथितैरमात्रैः ।
साम्राज्यमस्य विहितं क्षितिपालमौलि-
मालार्णवतं भुवि पथोनिधिमखलायाम्” ।
(तथा, रघुः । २ । ५१ ।
“एतावदुक्ता विरते मृगेन्द्रे
प्रतिखनेनास्यगुहागतेन ।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः
प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव”) ।
क्षितिपालमाक, [ज्] पुं, (क्षितिपालं भजते इति ।
भज् + क्तिप्) । राजा । यथा, भट्टौ ३ । २१ ।
“आसिद्ध नैकत्र युष्मा व्यङ्गीत्
कृतास्तैभ्यः क्षितिपालभाग्यः ।
स चन्द्रोशीरमृदालदिग्धः
शोकाभिनागादुनिवासभूयम्” ।
क्षितिपुत्रः, पुं, (क्षितेः एधिव्याः पुत्रः) । नरकराजः ।
(पुरा किल सिद्धेश्वरकपिलदेवकोपेन रसातल-
गतं भगवतीं क्षितिमुद्गुप्तं भगवान् विष्णुः वराह-
रूपेणावतीर्णः सन् तत्र दुर्दान्तं दितिनन्दनं
हिरण्याक्षं निपात्य रसातलात्तामुद्गत्य तस्यामेव
धरायां नरकनामानं पुनमुत्पादयामास) । यथा,—
“स तीरे नदराजस्य कौहिल्यस्य महात्मनः ।
ब्रह्मार्चनं समारभ्य तपस्तप्तुमुपस्थितः ।
स मानुषेण मानेन क्षितिपुत्रः शतं समाः ।
जलाहारव्रतेनैव समानं पितामहम् ।
स तुष्टः शतवर्षान्ते ब्रह्मा लोकपितामहः ।
प्रत्यक्षीभूय नरकस्यायतः समुपस्थितः” ।
इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः । अन्यत् नरक-
शब्दे द्रष्टव्यम् । (मङ्गलयज्ञः । इति ज्योतिष्स्तोत्रम्) ।
क्षितिबदरी, स्त्री, (क्षितौ क्षिता वक्ता वा बदरी) ।
भूवदरी । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षित्यदि

क्षितिवहः, पुं, (क्षितौ रोहतीति । वह + कः) ।
वहः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । १५ । ६ ।
“सन्धानं वः करिष्यामि सह क्षितिवहैरहम्”) ।
क्षितिवर्द्धनः, पुं, (क्षितिं वर्द्धयति । वृध् + विच्
ल्युः) । श्वः । इति त्रिकाण्डशेषः । भूमिवर्द्धनो चि ।
क्षितियुदासः, पुं, (क्षितिं युदस्यति । वि + उच् +
अस् + अच्) । गतः । भोजसी इति तद्वह्ना
इति च भाषा । इति कैचित् ।
क्षित्यदितिः, स्त्री, (क्षितौ अदितिः । देवमातुरदित्याः
एधिव्यां देवकीरूपेणाविर्भावात्तथात्मम्) । देवकी ।
इति त्रिकाण्डशेषः । (एतद्विवरणं यथा,—
हरिवंशे ५५ अध्याये ।
वैशम्पायन उवाच ।
“नारदस्य वचः श्रुत्वा सस्मितं मधुसूदनः ।
प्रत्युवाच शुभं वाक्यं देवानां प्रसुरीश्वरः ।
त्रैलोक्यस्य हितायार्थं यन्मां वदसि नारद ! ।
तस्य सम्यक् प्रवृत्तस्य श्रूयतामुत्तरं वचः ।
विदिता देहिनी जाता मयेते भुवि दानवाः ।
याश्च यस्तनुमाख्याय दैत्यः पुष्यति विग्रहम् ।
जानामि कंसं सम्भूतमुद्यमेनसतं भुवि ।
केशिनश्चैव जानामि दैत्यं तुरगकपियम् ।
नागं कुवलयपीडं मल्लौ चानूरमुष्टिकौ ।
अष्टिश्चैव जानामि दैत्यं वृषभरूपियम् ।
विदितो मे खरश्चैव प्रणम्यस्व महासुरः ।
सा च मे विदिता विप्र ! पूतना दुहिता बलेः ।
कालियश्चैव जानामि यमुनाङ्गदगोचरम् ।
वैनतेयमयाद् यस्तु यमुनाङ्गदमाविशत् ।
विदितो मे जरासन्धः स्थितो मूर्ध्नि महीक्षिताम् ।
प्राग्व्योतिषपुरे चापि नरकं साधु तर्क्ये ।
मानुषे पार्थिवे लोके मानुषत्वमुपागतम् ।
वाणश्च शोणितपुरे गृहप्रतिमतेजसम् ।
दृप्तं बाहुसहस्रेण देवैरपि सुदर्षयम् ।
मथ्यासक्ताश्च जानामि भारतीं महतीं धुरम् ।
तच्च सर्वं विजानामि यथा यास्यन्ति ते नृपाः ।
क्षयो भुवि मया दृष्टः शक्रलोके च सत्क्रिया ।
तेषां पुरवदेहानामपराधस्तिवर्तिनाम् ।
सम्प्रवेष्ट्याम्यहं योगमात्मनश्च परस्य च ।
सम्पाप्य मानुषं लोकं मानुषत्वमुपागतः ।
कंसादीनांश्च सर्वान्श्च वधिष्यामि महासुरान् ।
तेन तेन विधानेन येन यः शान्तिमेत्यति ।
अनुप्रविश्य योगेन तास्ता हि गतयो मया ।
अमीषां हि सुरेन्द्राणां हन्तव्या रिपवो युधि ।
जगत्त्रये कृतो योऽयमंशोत्सर्गो महात्मभिः ।
सुरदेवर्षिगन्धर्वैरितश्चानुमते मम ।
विनिश्चयो हि प्रागेव नारदायं कृतो मया ।
निवासं तत्र मे ब्रह्मा विदधातु पितामहः ।
यत्र देवो यथा जातो येन वेषेण वा वसन् ।
तानहं समरे हन्यां तन्मे ब्रूहि पितामह ! ।
ब्रह्मोवाच ।
नारायणेन सिद्धार्थमुपायं श्रुत्वा मे विभो ! ।
भुवि बले जनयिता जननी च भविष्यति ।

क्षिप

यच्च त्वं च महाबाहो जातः कुलकरो भुवि ।
यादवानां महदंशमखिलं धारयिष्यसि ॥
तांसासुरान् समुत्पाप्य वंशं कृत्वात्मनो महत् ।
स्थापयिष्यसि मर्यादां नृणां तन्मे निशामय ॥
पुरा हि कश्यपो विष्णो ! वरुणस्य महात्मनः ।
जह्वार यक्षिया गा वै पयोदाश्च महामखे ॥
अदितिः सुरभिन्धेव दे भार्ये कश्यपस्य तु ।
प्रदीयमाना गास्तास्तु नेच्छेतां वरुणस्य च ॥
ततो मां वरुणोऽभ्येय प्रणम्य शिरसा नतः ॥
उवाच भगवन् ! गावो गुरुणा मे हता इति ॥
क्षतकार्ष्णीं हि गास्तात ! नानुजानाति मे गुरुः ।
अन्ववर्षत भार्ये दे अदितिं सुरभिन्धया ॥
मम ता क्षतया गावो दिव्याः कामदुघाः प्रभो ! ।
शरन्ति सागरान् सम्भान् रक्षिताः स्नेह तेजसा ॥
कस्ता धर्षयितुं शक्नो मम गाः कश्यपावृते ।
अक्षयं याः क्षरन्त्ययां पयो देवामृतोपमम् ॥
प्रभुर्वा व्युत्थितो ब्रह्मन् गुरुणा यदि वेतरः ।
त्वया नियम्याः सर्वे वै त्वं हि नः परमा गतिः ॥
यदि प्रभवतां दण्डो लोके कार्यमजानताम् ।
न विद्यते लोकगुरो ! नास्ते लोकसेतवः ॥
यथा वास्तु तथा वास्तु कर्त्तव्यो भगवान् प्रभुः ।
मम गावः प्रदीयन्तां ततो गन्तास्मि सागरम् ॥
आत्मा मम हि ता गावो या गावः सत्त्वमथ्यम् ।
लोकानां त्वत्पुत्रानामेकं गोब्राह्मणं स्मृतम् ॥
जातव्याः प्रथमं गावस्त्रातास्त्रायन्ति या दिजान् ।
गोब्राह्मणपरित्राजात् परित्रातं जगत् भवेत् ॥
इत्यम्बपतिना प्रोक्तो वरुणोऽहमच्युत ! ।
गवां कारुण्यतत्त्वः कश्यपे प्रापमुत्तमम् ॥
येनाग्नेन हता गावः कश्यपेन महात्मना ।
स तेनाग्नेन तु मर्षो गत्वा गोपत्वमेष्यति ॥
या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी ।
ते प्युभे तस्य भार्ये वै तेनैव सह यास्यतः ।
स ताभ्यां सह गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते ॥
तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः ।
वसुदेव इति ख्यातो गोवृ तिलुति भूतले ॥
गिरिगोवर्द्धनो नाम मधुरायास्त्वद्वरतः ।
तत्रासौ गोवर्धनस्तः कसस्य करदायकः ॥
तस्य भार्याद्वयश्चैव अदितिः सुरभिन्धया ।
देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः ॥
तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन ! ।
जयाश्रीर्वर्चनेष्वेते वर्द्धयन्ति दिवौकसः ॥
आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य महोत्तले ।
देवकीं रोहिणीं चैव गर्भाभ्यां परितोषय ॥
क्षिप्वा, [न] पुं, (क्षि निवासगत्योः + “शीङ् कृशि-
रक्षिजिच्छिष्टभ्यः क्षिप्”) उणां ४ । ११३ ।
इति क्षिप् तुक् च । वायुः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुदाहरितः ।
क्षिप्रः, पुं, (क्षिप्र + रक्) रोगः । मुख्यः ।
विषयम् । इति संक्षिप्तसारोदाहरितः ।
क्षिप, य औ नुदि । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-
परं-सकं-अनिट् ।) य, क्षिप्यति । औ, क्षेप्ता ।
इति दुर्गादासः ।

क्षिप्तः

क्षिप, श ञ औ नुदि । इति कविकल्पद्रुमः ।
(तुदां-उभं-सकं-अनिट् ।) नुदि प्रेरणे । श ञ,
क्षिपति क्षिपते शरं योधः । औ, क्षेप्ता । इति
दुर्गादासः ।
क्षिपः, पुं, (क्षिप् + “इगुपधक्षाप्रोक्तिरः कः” । ३ ।
१ । १३५ । इति कः ।) क्षेप्ता । क्षेपणम् । इति
व्याकरणम् ।
क्षिपकः, पुं, (क्षिप् + कः ततः संज्ञायां कन्)
योद्धा । इत्युणादिकोषः ।
क्षिपका, स्त्री, (क्षिप् + कन् + टाप् अतो नेत्वम् ।
“न यासयोः” । ७ । ३ । ४५ । इत्यस्य वार्तिके
“क्षिपकादीनाश्च न” । इति कथनात् ।) क्षेपणम् ।
इति व्याकरणम् ।
क्षिपयं, स्त्री, (क्षिप् + कन् भावे क्तिच् ।) क्षेपणम् ।
तत्पर्यायः । क्षिपा २ । इति जटाधरः ।
क्षिपयिः, पुं, (क्षिप्यते इति । क्षिप् + कर्मणि
अनिः ।) अस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ।
क्षिपयिः, स्त्री, (क्षिप्यते असौ अनया वा । क्षिप् +
कर्मणि करणे वा अनिः ।) क्षेपणी । नौका-
दण्डः । इत्यमरटीकायां भरतः । जाणविशेषः ।
मन्त्रः । अथर्व्युः । इति संक्षिप्तसारोदाहरितः ।
(यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४१ । ४ ।
“उतस्य वाजी क्षिपयिं तुरख्यति
योवायां वद्धो अपिकक्ष आसनि”)
क्षिपयिणी, स्त्री, (क्षिप् + अनिः ङीष् ।) क्षिपयिः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ।
क्षिपयुः, पुं, (क्षिपति इति । क्षिप् + “अनुङ् नदे-
श्च” । उणां ३ । ५२ । इति अनुङ् ।) वायुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५८ । ६ ।
“सम्यक् सवन्ति सरितो न धेना
अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।
एते अर्धन्यूमैर्यो एतस्य
मृगा इव क्षिपयोरौषमाणाः”)
क्षिपयुः, पुं, (क्षिप् + “कन्यच् क्षिपेश्च” । उणां
३ । ५२ । इति कन्यच् प्रत्ययः ।) वसन्तकालः ।
इत्युणादिकोषः । देहः । सुरभौ चि । इति
मेदिनी ।
क्षिपा, स्त्री, (क्षिप + “विद्वादिभ्योऽङ्” । ३ । ३ ।
१०४ । इत्यङ् । ततटाप् ।) क्षेपणम् । इत्यमरः ।
३ । २ । ११ । रात्रिः । इति तट्टीकायां भरतः ।
क्षिप्तः, त्रि, (क्षिप् + कर्मणि क्तः ।) निक्षेपस्तवत् ।
त्यक्तः । तत्पर्यायः । नुतः २ नुमः ३ अस्तः ४
निसृतः ५ विद्धः ६ ईरितः ७ । इत्यमरः । ३ ।
१ । ८७ ।
(उट्टीर्गः । यथा, माघे । ३ । ७३ ।
“क्षिप्ता इवेन्दोः स रघोर्धवेकं
मुक्तावलीराकणयाश्चकार” ।
कर्त्तरि क्तः । पतितः । यथा, माघे १० । ७७ ।
“क्षिप्तमायतमदर्शयदुष्टां
काक्षिदामजघनस्य महत्त्वम्” ।
“रतेषु उर्था क्षिप्तं पतितम्” । इति मल्लिनाथः ।
इतः । यथा, माघे २ । ५३ ।

“क्षेत्री निकुरक्षिप्तमृगयूथो मृगक्षिपः” ।
अवज्ञातः । यथा, भागवते । २ । १८ । ४८ ।
“तिरस्कृता विप्रलब्धाः श्रुताः क्षिप्ता इता अपि” ।
विस्तृतः । यथा, मार्कण्डेये । ८८ । १६ ।
“नारसिंही मृत्सिंहस्य विभती सख्यं वपुः ।
प्राप्ता तत्र सटाक्षोपक्षिप्तमक्षयसंहतिः” ।
वायुयुक्तः । क्षेपा इति भाषा । इति लोका-
प्रसिद्धः ।
क्षिप्ता, स्त्री, (क्षिप्त + टाप् ।) रात्रिः । इति हला-
युधः ।
क्षिप्रः, त्रि, (क्षिप् + “अस्यधिविचक्षिपेः क्तुः” ।
३ । २ । १४० । इति क्तुप्रत्ययः ।) निराकरिष्णुः ।
निराकरणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३० ।
क्षिप्रं, स्त्री, (क्षिप् + “क्लायितश्चिञ्क्षीति” । उणां
२ । १३ । इति रक् ।) शीघ्रम् । तद्वृत्ते चि ।
इत्यमरः । १ । २ । ६८ । (यथा, मनुः । ३ ।
१७६ । “विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपाचमिवा-
म्भसि” । मर्मविशेषः । यथा,—“तच्च पादाङ्गु-
लाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्मं तच्च विद्धस्याक्षेप-
केण भरणम्” । इति सुश्रुते प्रादीरस्थाने वल्ले-
ऽध्याये ।)
क्षिप्रप्राप्ती, [न] पुं, (क्षिप्रं पश्यतेऽनेन । क्षिप्रं
पश्यति पाचयति वा । पच् + बाङ्गलकात् घिनुङ् ।)
गर्हभाण्डरुद्धः । इति रत्नमाला । (क्षातव्या गर्ह-
भाण्डशब्देऽस्य गुणपर्यायाः ।) शीघ्रप्राक्चिञ्छे-
चि ।
क्षिपा, स्त्री, (क्षि क्षये + “विद्वादिभ्योऽङ्” ।
३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । टाप् च ।) अपचयः ।
इत्यमरः । ३ । २ । ७॥
क्षिप, उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः । (आं-परं-
सकं-सेट् उदित्वात् क्वावेट् ।) ऋक्षी । निरास
इह फलार्थः इति भट्टमल्लः । सुखेन क्षेपादेर्वसन-
मिति केचित् । एषक् पाठात् पूर्व्यां भादिः ।
क्षेवति । उ, क्षेवित्वा क्त्वा । इति दुर्गादासः ।
क्षिप, य उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-
परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।) ऋक्षी । य,
क्षीयति । उ, क्षेवित्वा क्त्वा । इति दुर्गादासः ।
क्षी, ञ हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः । (आं-उभं-
सकं-अनिट् ।) ञ, क्षयति क्षयते । इति दुर्गा-
दासः ।
क्षीज, हिक्कने । इति कविकल्पद्रुमः । (आं-परं-
सकं-सेट् ।) दीर्घा । हिक्कनमयक्ताशब्दः । सखेद-
स्यैवायक्ताशब्दे क्षीजेः प्रयोगः । इति रक्षितः ।
क्षीजति सखेदो जनः । इति दुर्गादासः ।
क्षीजनं, स्त्री, (क्षीज् + भावे क्तुट् ।) क्षीयकानां
मादः । इति हेमचन्द्रः ।
क्षीयः, त्रि, (क्षि + क्तः । “निष्ठायामण्यदर्थे” ।
६ । ४ । ६० । इति दीर्घः । “क्षिपोदीर्घात्” ।
८ । २ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः ।) क्षयः ।
अवलः । तत्पर्यायः । दुर्बलः २ क्षाशः ३ क्षामः ४
तनुः ५ क्षातः ६ तजिनः ७ क्षमासः ८ येनवः ९ ।
इति हेमचन्द्रः । (यथा, गीतायाम् ६ । २१ ।

“ते वं भुक्ता स्वर्गलोकं विप्रान्

क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विप्रान्ति” ॥

राजयन्मानसगतोगविशेषे, ६।

“क्षीणे सरत्तमूचत्वं पार्श्वेष्टकटीयहः” ॥

अस्य चिकित्सा यथा,—

“क्षामः क्षीयः क्षतोरक्तस्त्वनिग्रः सबलेऽनले ।

प्रतक्षीररसेनाद्यात् सक्षीरचतुश्चर्करम् ॥

श्चर्कराच्च यवक्षीरजीवकर्ममौ मधु ।

प्रतक्षीरातुपानं वा निष्ठात् क्षीयः क्षतः क्षणः ॥

क्षयादमांसनिर्गृहं दृतभृष्टं पिबेच्च सः” ॥

“क्षामक्षीयक्षणाङ्गानां यतन्येव दृतानि च ।

त्वक्क्षीरीशर्कराणाञ्चयुग्मैः पानानि योजयेत् ।

सर्पिर्गुणान् समभ्यङ्गान् जग्ध्वा दद्यात्पयोऽपु च ॥

देतो वीर्यं वनं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात्” ॥

“प्रलाक्षं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे प्रतप्तम् ।

क्षीरं क्षीयः पिबेद्युधं जीवनं हृदयं परम् ॥

जीवनीयोपसिद्धं वा दृतभृष्टं नाङ्गकम् ।

रसं प्रयोजयेत् क्षीयो यज्ञनाथे सश्चर्करम्” ॥

“यद्यप्यु सन्तर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ।

अन्नपानं निषेधन्तत् क्षतक्षीयोः सुखार्थिभिः” ॥

इति चिकित्सास्थाने षोडशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥

क्षीयवान्, [वृ] चि, (क्षि + क्तवत् “क्षियोदीर्घात् ।

८।२।४६। इति निष्ठातस्य नः) क्षयविशिष्टः ।

इति व्याकरणम् ॥

क्षीयाष्टकम्, [नृ] ण, (क्षीयानि अष्टकर्मणि

अस्य णि) निनः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीव, (व) ऋ ङ मदे । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-

आत्मन्-अक-सेट्) मदे मनीभावे । ऋ, अचिक्षी-

वत् । ङ, क्षीवते मद्यपः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीयः, चि, (क्षि + “अनुपसर्गात् कृत्क्षीयक्षयो-

क्षाघाः” । ८।२।५५। इति तत्त्वोपे साधुः) ।

मत्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ५।१०।

१३।

“अथारोहयामासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः ।

क्षीवं राक्षसशार्ङ्गं प्रेक्षते स्म महाकपिः” ॥)

क्षीरं, क्षी, (क्ष्यते अद्यते इति । “घसे किञ्च” ।

उग्रां ४।३४। इति ईरन् उपधाजोपे कत्वं

वत्सङ्) । अङ्गम् । यथा, ऋग्वेदे । १।१०४।३।

“अव त्वना भरते केतवेदा अव त्वना भरते फेन-

सुदन् । क्षीरेण क्षातः कुयवस्य योषे हते ते स्यातां

प्रवणे शिषायाः” । दुग्धम् । इत्यमरः । २।६।

५१। (यथा, मनुः । ५।६।

“क्षीक्षीरक्षैव वर्ज्यानि सर्वमुक्तानि चैव हि” ।)

“आसप्ताराचं प्रसवात् क्षीरं पेयबुभुथे ।

परतो मोरटं विद्यादप्रसन्नं कषात्मकम्” ॥

इति रत्नमाळा ।

(क्षीरस्य लक्षणं गुणाश्च यथा,—

“अथातः संप्रवक्ष्यामि क्षीरवर्गान् वत्सक ! ।

दधिसर्पिर्बसातन्नं तेषां सर्वगुणगुणम् ॥

यद्यदाहारजातम् रसं क्षीरक्षिरातुगम् ।

सरं नक्षत्तु तथा पिप्पले संयुतम् ॥

प्रापितं जाठरे वज्रौ पिप्पले सह मूर्च्छितम् ।

पथमानं शिराघ्रातं क्षीरं तद्विद्धि पुनःक ! ॥

तेन क्षीरमिति ख्यातमपिसोमात्मकं पथः ।

अमृतं सर्वभूतानां जीवनं वनक्षत्तमम् ॥

हारीतः संशयापन्नः पप्रच्छ पितरं पुनः ।

कथं रसस्य सम्पत्तिः कथं सक्षीयते विभो ! ॥

कथं रक्तस्य संस्थाने क्षीरं पागदुलमीयते ।

कथं तच्च कुमारीणां बन्ध्यानां न कथं भवेत् ॥

एवं एष्टो महाचार्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ।

अतिहर्षप्रदं पुनः ! परिष्टुं भिषगवर ! ॥

सिताक्षिणं तथारक्तं पिप्पले पाकतां गतम् ।

रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत् ॥

अपधातुबलं यस्मात् तस्मात् क्षीरं न जायते ।

बन्ध्यानां क्षीरनाद्यस्तु वातेन परिपूरिताः ॥

क्षीरञ्च न भवेत्समाचार्यं चाधिकं यतः ।

प्रसूतासु च नारीषु बलेन सह सृयते ॥

तेन क्षीतोविशुद्धिः स्यात् क्षीरमाशु प्रवर्तते ।

तस्मात् सद्यः प्रसूतायां जायते श्लेष्मिकं पथः ॥

तेन काठिन्यामायाति तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ।

श्रेयश्चाविवर्ततं नार्यां वनक्षद्दोषनाशनम् ॥

पथस्त्रिदोषशमनं कथञ्चापिप्रवर्द्धनम्” ॥

अथ प्राभातिकक्षीरगुणाः ।

“निशा श्रोतांशुसंश्रितं निद्राजस्याश्रमावहम् ।

कफक्षत्तस्येवं शीतं क्षीरं प्राभातिकं भवेत्” ॥

अथ दिनक्षीरगुणाः ।

“वासरे सूर्यसन्तापात् सदोष्यं कफवातजित् ।

हितं तत्पित्तशमनं सुशीतं भोजने निशि” ॥

अथ क्षीरपानविधिः ।

“क्षीरानां दुर्बलानाश्च तथाजीर्णज्वरार्हिते ।

दीप्ताभीनामतन्द्राणां अमशोषविकारिणाम् ॥

राजयन्मृतानाश्च क्षीरपानं विधीयते ॥

न शस्तं लवणैर्युक्तं क्षीरश्चास्त्रेण वा पुनः ।

करोति कुष्ठं त्वग्दोषं तस्मान्नैव हितं मतम्” ॥

इति प्रथमे स्थाने ऽष्टमे अध्याये हारीतनोक्तम् ॥

“अथ क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म चैवं गुणाश्च ये ॥

अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषश्च यत् ।

उट्टीयामथ नागीनां वडवायाः स्त्रियास्तथा ॥

प्रायशो मधुरं क्षिणं शीतं क्षतं पयो मतम् ।

प्रीयानं हृदयं लघुं मेध्यं बल्यं मनस्करम् ॥

जीवनीयं अमहुरं आसकासनविहर्षणम् ।

हन्ति श्रोणितपित्तञ्च सन्धानं विहृतस्य च ॥

सर्वप्राणभृतां साढ्यं शमनं शोधनन्तथा ।

दृष्ट्वाप्रां दीपनीयश्च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च ॥

पागदुरोगेऽक्षिपिषे च शोषे गुल्मे तथोदरे ।

अतीसारे च्वरे दाहे श्वयथौ च विधीयते ॥

योनिशुक्लप्रदोषे च मूत्रेषु प्रदरेषु च ।

पुरीषे दधिपिषे पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ॥

नस्याक्षेपावगात्रेषु वमनास्थापनेषु च ।

विरेचने क्षेहने च पथः सर्वत्र युज्यते” ॥

इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

प्राणिभेदेनास्य गुणविशेषा यथा,—

“खादु शीतं मृदु क्षिणं वज्रं स्रष्टुपिच्छिजम् ।

गरु मन्दं प्रसन्नञ्च गन्धं दग्धगुणं पथः ॥

तदेव गुणमेवौजः सामान्यादभिवर्द्धयेत् ।

प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥

महिषीणां गुवतरं गव्याक्षीततरं पथः ।

खेहानूनमनिश्रयं हितमत्यग्रे च तत् ॥

रूक्षोष्णं क्षीरमुट्टीयामीवत्सुवणं लघु ।

शस्तं वातकफानाहं किमिषोपोदराशंसाम् ॥

बल्यं श्लेष्मिकं सर्वमुष्णक्षैकशर्पं पथः ।

साक्षं सलवणं रूक्षं शाखावातहरं लघु ॥

कागं कषायमधुरं शीतं द्याहि पयो लघु ।

रक्तपित्ततिसारघ्नं क्षयकाशज्वरापहम् ॥

हिक्काश्वासकरं लघु पित्तक्षेपणमाविकम् ।

हस्तिनीनां पयो बल्यं गरु श्लेष्मिकं परम् ॥

जीवनं हृदयं साङ्गं खेहं मानुषं पथः ।

जावणं रक्तपित्ते च तर्पणक्षान्तिश्रुणिनाम्” ॥

इति च तत्र सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

“सर्वप्राणभृतां तस्मात् साढ्यं क्षीरमिहोच्यते” ॥

तत्र सर्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जाति-

साढ्यात् । वातपित्तश्रोणितमानसविकारेष्व-

विहर्षणम् । जीर्णज्वर-कास-श्वास-शोष-क्षय-गुल्मो-

न्मादोदर-मूर्च्छा-भ्रम-मद-दाह-पिपासा-हृदलि-

पाखरोग-यह्योदोषार्शःशूलोदावर्णातिसारप्र-

वाहिकायोनिरोग-गर्भास्त्राव-रक्तपित्तममलमहुरं

पाप्मापहम् बल्यं लघुं वाजीकरणं रसायनं मेध्यं

सन्धानं स्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं हृदयं

वमनं विरेचनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चौजसो वर्द्धनमिति

बालवृद्धक्षतक्षीरानां क्षुब्धवायव्यायामकर्षिता-

नाश्च पथ्यतमम् ।

“गोक्षीरमनभिष्यन्दि क्षिणं गरु रसायनम् ।

रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥

जीवनीयं यथावातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ।

गव्यतुल्यगुणत्वाच्च विशेशाच्छोषिणां हितम् ॥

दीपनं लघु संद्याहि श्वासकासाक्षिपित्तनुत् ।

अजानामस्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥

नात्यम्बुपानादध्यायामात् सर्वव्याधिहरं पथः ।

रूक्षोष्णं लवणं किञ्चिदौष्टं सादुरसं लघु ॥

शोषगुल्मोदराशोघ्नं किमिषोपोदराशंसम् ।

आविकं मधुरं क्षिणं गरु पित्तकफापहम् ॥

पथ्यं केवलवातेषु कासे चाग्निसम्भवे ।

महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वज्रनाशनम् ॥

निद्राकरं शीतकरं गव्यात्क्षिणवतरं गरु ।

उष्णक्षैकशर्पं बल्यं शाखावातहरं पथः ॥

मधुराक्षरं रूक्षं लवणानुरसं लघु ।

नार्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् ॥

नस्याश्चोतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् ।

हस्तिन्या मधुरं लघु कषायानुरसं गरु ॥

क्षिणं श्लेष्मिकं शीतं चक्षुष्यं वनवर्द्धनम् ।

प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गरु विष्टम् शीतजम् ॥

रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावस्तथा ।

दिवाकराभितप्तानां व्यायामाग्निलेवणात् ॥

वातानुलोमिआन्तिघ्नं चक्षुष्यक्षपराङ्गिकम् ।

पथोऽभिष्यन्दिगुर्वाभं प्रायशः परिकीर्तितम् ॥

तदेवोक्तं, लक्ष्मणरमणभिष्यन्दि वैदृतम् ।

छीरपा

10/10/2019 11:10:10 AM

क्षीरह

शब्दानां शेषवादिष्वेऽपि तन्निवाससम्बन्धेन मनुष्येषु प्रवृत्तिः । अथवा क्षीरं पानं यच्च इति अत्यन्ता देशो बाध्यः । भावकराद्यथोरनटो वा । क्षीरपायं क्षीरपानम् । क्षीरं पीयतेऽनयेति क्षीरपायी क्षीरपाणी पायी । इति मुग्धबोध-टीकायां दुर्गादासः ।

क्षीरपायी, [न] चि, (क्षीरं पिबति इति । “बहुल-माभीक्ष्णे” । ३ । २ । ८२ । सुप्युपदे गितिः ।) दुग्धपानकर्ता । यथा । “क्षीरपायीत्वादिकस्तु प्रज्ञावर्धवन्निष्कृष्टदन्तार्थस्यान्यथोद्धे समर्थोऽपि न प्रज्ञावर्धमात्रावन्निष्कृत्य ततः पानशीलसामान्य-स्याप्रवृत्त्यात्” । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

क्षीरमोरटः, पुं, (क्षीरवत् स्वाद्यः स्वादुर्वा मोरटः ।) लताभेदः । तत्पर्यायः । सितद्रुः २ सुदलः ३ क्षी-रकः ४ । इति रत्नमाणा । अन्यत् मोरटशब्दे द्रष्टव्यम् ।

क्षीरवल्ली, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरप्रधाना वा वल्ली ।) क्षीरविदारि । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथास्याः पर्यायाः ।

“विदारि स्वादुकन्दा च सा तु क्रोद्धी सितः स्मृता ॥

इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरयुक्ता पयस्विनी ।

वाराहवदना मृष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

क्षीरविक्रान्तिः, स्त्री, (क्षीरं विक्रान्तिर्विकारोऽस्याः क्षीरवत् विक्रान्तिर्निष्क्रान्तोऽस्याः वा ।) कृषिका । इत्यमरः । २ । ६ । ४४ ॥ क्षीरसा इति भाषा ॥

क्षीरविदारिका, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरवत् शुभा वा विदारिका ।) क्षीरविदारि । इति शब्द-रत्नावली ॥

क्षीरविदारि, स्त्री, (क्षीरवत् शुभा क्षीरप्रचुरा वा विदारि ।) कृषाभूमिकृषाण्डः । तत्पर्यायः । महाश्वेता २ ऋतुगन्धिका ३ । इत्यमरः । इक्षु-वल्ली ५ इक्षुवल्ली ६ क्षीरकन्दः ७ क्षीरवल्ली ८ पयस्विनी ९ क्षीरयुक्ता १० क्षीरलता ११ पयः-कन्दा १२ पयोऽलता १३ पयोविदारिका १४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । अस्त्रत्वम् । कषाय-त्वम् । तिक्तत्वम् । पित्तशूल सूत्रज्वरामयनाग्नि-त्वम् । (विदारिशब्देऽस्या अपर गुणा ज्ञेयाः ॥)

“क्षीरकन्दो द्विधा प्रोक्तो विनाजलः सनालकः । विनाजो रोगहर्ता स्वाद्यः क्षाम्भी सनालकः” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरविषाणिका, स्त्री, (क्षीरमिव शुभं क्षीरयुक्तं वा विषाणं अयमागो यस्याः ततः कन् टाप् च ।) कृषिकाणी । क्षीरकाकोणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरहृत्, पुं, (क्षीरमयः क्षीरप्रधानो वा हृत्तः ।) उज्ज्वरहृत् । इति जटाधरः ॥ क्षीरिका । इति भरतः ॥ राजादनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ३४ अध्याये चिकित्सास्थाने ।

“क्षीरहृत्कषायैर्वा क्षीरेण च विमिश्रितैः” ॥

राजादन्तैर्पर्याया यथा,—

“राजादनः क्षीरहृत्तः पाणाशी वानरप्रियः” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

क्षीरसा

क्षीरशरः, पुं, (क्षीरं दुग्धं शीर्यतेऽस्मात् अत्र वा । शू + अपादानेऽधिकरणे वा अप् । क्षीरं शू-णाति विक्रान्तिकरोतीति । शू + कर्त्तरि अच् ।) दधियोगात् पक्षोद्यदुग्धजातः । काना इति भाषा । तत्पर्यायः । अमिक्षा २ पयस्या ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीरशीर्षः, पुं, (क्षीरं शीर्षेऽस्य ।) श्रीवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरयुक्ता, स्त्री, (क्षीरवत् शुभा युक्ता ।) क्षीर-विदारि । क्षीरकाकोणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षीरविदारिशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम् ॥)

क्षीरयुक्ता, पुं, (क्षीरवत् युक्तः ।) जलकण्टकः । पानिफल इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राजादनी । क्षीरणी इति भाषा । इति राज-निर्घण्टः ॥

क्षीरयुक्ता, स्त्री, (क्षीरमिव युक्ता ।) युक्तभूमि-कुशाण्डः । इत्यमरः । २ । ४ । ११० ॥

(यथास्याः पर्यायाः ।

“क्षीरयुक्ता विदारिकृषिदारि च पक्षाशिका ।

प्रसिद्धो भूमिकुशाण्डो विदारिकन्द इत्यपि” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“विदारि स्वादुकन्दा च सा तु क्रोद्धी सितः स्मृता ।

इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरयुक्ता पयस्विनी ।

वाराहवदना मृष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“जोवकर्षभकौ मेदां आवयो कर्कटाक्षयम् ।

सुक्षमाभास्यपथ्यै च महर्तो आवणीन्तथा” ॥

काकोणी क्षीरकाकोणी क्षुद्रां किन्नरहान्तथा ।

क्षीरयुक्तापयस्याश्च यष्ट्याङ्गं विधिना पिबेत् ।

वातपित्तक्षितान्येतान्यादीनि तु कफानिजे” ॥

इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये ॥

क्षीरसः, पुं, (क्षीरं स्यतीति । सो + कः ।) क्षीर-सारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरसन्तानिका, स्त्री, (क्षीरस्य दुग्धस्य सन्तानिका इव ।) दुग्धविकारविशेषः । काना इति नटक्षीर इति च भाषा । अस्या गुणाः । “क्षीरसन्तानिका दृष्ट्या स्निग्धा पित्तानिभामृदा” । इति राज-वल्लभः ॥

क्षीरसमुद्रः, पुं, (क्षीरतुल्यः खादुरसः क्षीरमयो वा समुद्रः ।) दुग्धसागरः । स तु श्वेतदीपे वर्तते । यथा । क्षीरसमुद्राय नमः श्वेतदीपाय नमः इत्यादि पीठन्यासप्रकरणे तत्त्वसारः ॥

क्षीरसागरसुता, स्त्री, (क्षीरसागरस्य क्षीरोदसमु-द्रस्य सुता ।) जम्बी । इति कविकल्पलता ॥

क्षीरसारः, पुं, (क्षीरस्य दुग्धस्य सारः । यद्वा क्षी-रसति प्राप्नोति कारणात्वेन इति । क्षीर + सृ + “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) क्षीर-विशेषः । पालजिनु इति हिन्दो भाषा । तत्प-र्यायः । क्षीरसः २ । यथा,—

“इक्षुक्षेत्रकरं गौल्यं पित्तघ्नं तर्पणं गुह ।

पुष्टिं चैवामिधा तस्य क्षीरसारस्त क्षीरसः” ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरिका

क्षीरस्कटिकः, पुं, (क्षीरवत् शुभः स्कटिकः ।)

क्षीरवर्णस्कटिकविशेषः । यथा,—

“सूर्यकान्तः सूर्यमणिः सूर्याम्ना दहन्वोपलः ।

चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिश्चान्द्रसुक्रोपलश्च सः ॥

क्षीरतैलस्कटिकाभ्यामन्यौ खस्कटिकाविमौ” ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीरक्षवः, पुं, (क्षीरस्य क्षवः कासोत्पन्नश्चा इव । घषीभूतत्वात्तथात्वम् ।) दुग्धपाषाणः । इति राज-निर्घण्टः ॥

क्षीरा, स्त्री, (क्षीरवर्णोऽस्त्यस्याः इति “अर्शश्चादिभ्यो-ऽच्” । ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततश्चाप् ।) का-कोणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काकोणीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

क्षीराब्जिः, पुं, (क्षीरमयोऽब्जिः क्षीरस्याब्जिर्वा ।) क्षीरसमुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षीराब्जिनं, स्त्री, (क्षीराब्जे क्षीरोदसागरात् जा-यते इति । जन् + डः ।) सामुद्रजवयम् । मौक्तिकम् । इति मेदिनी ॥

क्षीराब्जिः, पुं, (क्षीराब्जे जायते इति । जन् + डः ।) चन्द्रः । इति मेदिनी ॥

क्षीराब्जिजा, स्त्री, (क्षीराब्जिज + टाप् ।) जम्बी । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ८ । ८ । ८ ।

“ततश्चाविरभूत्साक्षात् श्रीरमा भगवत्परा ।

रञ्जयन्तो दिशः कान्त्या विद्युत्सोदामनी यथा” ॥)

क्षीराब्जितनया, स्त्री, (क्षीराब्जे तनया कन्या ।) जम्बी । इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥

क्षीराविका, स्त्री, (क्षीरं अवतीति । “कर्मण्यण्” ।) ततो क्षीप ततः स्वार्थं कन् टापि पूर्वङ्गस्य ।) क्षीरावी । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षीरावी, स्त्री, (क्षीरं अवतीति “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इत्यण् । क्षीप् च ।) दुग्धिका । इत्यमरः । २ । ४ । १०० ॥ तत्पर्यायः । यार्दिणी २ कच्छरा ३ ताम्रमूला ४ मरुद्भवा ५ । इति रत्नमाणा ॥

क्षीरायि इति ख्यातायाम् । इयञ्च वक्रजपचतुल्य-पञ्चा लताह्रदे क्षीरं अवतीति सुभूतिः । तन्मते दुदिया कौगा इति ख्याताशमित्यनुमीयते । हे क्षीरकाकोल्यामिति सामी । क्षीरमवति रक्षति क्षीरावी अथ रक्षे वण इप् । दुग्धमक्ष्यस्याः दुग्धिका विकारसंघेति णिकाः । इति भरतः ॥ अन्यदुग्धिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्षीराङ्गः, पुं, (क्षीरं आङ्गयते स्पृष्टंते इति । ङ् + कः ।) सरलहृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षीरिका, स्त्री, (क्षीरवत् खादोऽस्त्यस्य इति ठन् ।)

क्षीरीहृत्तः । क्षीरखर्कूर इति पिण्डखर्कूर इति च केचित् । तत्पर्यायः । राजादनः २ पलाध्यदः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ४५ ॥

राजादनः ४ राजादन-

फलम् ५ अथक्षम् ६ मधुका ७ क्षीरहृत्तः ८

पलाशो ९ मर्कटप्रियः १० गुरुस्त्वः ११ ज्योत्स्ना

१२ व्यातपनी १३ दृढा १४ मौक्तिकाजानी १५ ।

इति भरतहृतवाचस्पतिः ॥ क्षीरहृत्तः १६ वानर-

प्रियः १७ । इति रत्नमाणा ॥ राजन्धः १८ प्रिय-

दर्शनः १९ दृढस्त्वः २० कपीठाः २१ । इति जटा-

क्षीरिह

धरः ॥ वरादणम् २२ क्षीरी २३ क्षीरी [न] २४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अस्याः फलगुणाः ।
 “क्षीरिकायाः फलं पक्वं गुण विष्टम्भी शीतलम् ।
 कषायं मधुरं सार्धं नातिवातप्रकोपणम्” ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “क्षीरिकायाः फलं दृढं बल्यं खिगं हिमं गुरु ।
 त्वणामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयास्त्रिजित्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ अथ राजादनीशब्दे द्रव्य-
 थम् ॥ * ॥ परमाद्रुम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“क्षीरिका मधुरा चैते फलवर्गं प्रकीर्तितः” ॥
 इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥
 परमाद्रुर्धे पर्यायाः पाकप्रकारस्यास्या यथा,—
 “पायसं परमाद्रुं स्यात् क्षीरिकापि तदुच्यते ।
 शुद्धेऽर्द्धपक्षे दुग्धे तु घृताक्तांस्तगुणान् पचेत् ॥
 ते सिद्धाः क्षीरिका ख्याता ससितान्ययुतोत्तमा” ॥
 गुणाश्च यथा,—
 “क्षीरिका दुर्जरा प्रोक्ता रुंहणी बलवर्द्धिनी” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 क्षीरिणी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरसदृशो निर्यासो-
 ऽन्यस्य इति इनिः । ततः डीप् ।) वृक्षविशेषः ।
 तत्पर्यायः । काञ्चनक्षीरी २ कर्षणी ३ पटुका-
 र्णिका ४ तिलदग्धा ५ हैमवती ६ हिमदग्धा ७
 हिमावती ८ हिमाद्रिजा ९ पोतदग्धा १० यव-
 चिनी ११ हिमोद्भवा १२ हैमी १३ हिमजा ।
 १४ । अस्या गुणाः ।
 “क्षीरिणी तिलप्रोक्ता च रेचनी शोफतापनुत् ।
 क्षिमिदोषकफघ्नो च पित्तज्वरहरा परा” ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ वराहकान्ता । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ कुटुम्बिनी । काश्मिरी । दुग्धिका ।
 इति च राजनिर्घण्टः ॥
 (अथ हारोऽस्या यत्र तद्यथा ।
 “तथादन्तीद्रव्ययोः स्यादप्रदृष्टजगन्धयोः ।
 क्षीरिण्या नोक्तयाश्च तथैव च करजयोः ॥
 मधुरविदलायाश्च प्रत्यक् श्रेण्यास्तथैव च ।
 विष्णुकाङ्क्षा शकल्लेन तद्वत् सार्धं घृतं पुनः ।
 शङ्खुनी सप्तलाधानी कषाये साधयेद्भूतम्” ॥
 इति कल्पस्थाने ११ अध्याये चरकैकोक्तम् ॥)
 क्षीरिहस्तः, पुं, (क्षीरी क्षीरयुक्तः वृक्षः ।) क्षीरयुक्त-
 पक्षप्रकारवृक्षः । यथा,—
 “न्ययोधोदुम्बराश्वत्थपारिषज्जलादपाः ।
 पक्षैते क्षीरिणो वृक्षान्तेषां त्वक्पक्षलक्षणम्” ॥
 केचित्सु पारिषजस्थाने “शिरीषं वेतसं परं” ।
 वदन्तीति शेषः । अस्य गुणाः ।
 “क्षीरिहस्ता हिमा वर्णा योनिरोगप्रणापहाः ।
 रुद्धाः कषाया भेदोघ्रा विसर्पामयनाशनाः ।
 शोथपित्तकफाक्षन्नाः स्तन्या भद्रास्थियोजकाः” ॥
 यथा त्वगुणाः ।
 “त्वक्पक्षकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित्” ॥
 तेषां पत्रगुणाः ।
 “तेषां पत्रं हिमं ग्राहि कषवाताखनुक्षध ।
 विष्टम्भाभ्रान्तिक्षिप्तं कषायं जघ्रु केखनम्” ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरोदः

क्षीरी, [न] पुं, (क्षीरं क्षीरवन्निर्गमोऽन्यस्य, इनिः ।)
 क्षीरिकावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (अस्य व्यवहारो यथा, कनकतेले ।
 “कनकक्षीरी शैला भार्गी दन्तीफलानि मूलानि ।
 जातिफलानि प्रवालसर्वपलमुनविष्णुककरज्जलानि ॥
 सप्तशुद्धार्कपक्षवमूलवङ्गिन्मन्त्रिचक्रकाष्ठीताः ।
 गुञ्जैरुद्धवृहतीमूलकसुरसार्जकफलानि ॥
 कुष्ठं पाठामुस्तं तुम्बकमूर्च्छां वचा सघङ्गश्याः ।
 यङ्गमज्जुतज्जिगुयूषगभङ्गातकक्षवकाः ॥
 हस्तिनामवाक्पुष्पी तुल्यं कम्पिस्तकोऽन्तस्तसङ्गः ।
 सौराष्ट्रिकासोसं दार्वीत्तिकसर्जिकाजलवगम् ॥
 कल्केरतेभेनं करवीरकमूलकपक्षवकाधये ।
 सार्धपमथवा तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम् ॥
 स्याप्यं कटुकालावृनि तत्सिद्धं तेनास्य मण्डलान्यास्त ।
 भिन्द्याद्विषगभ्यङ्गात् क्षिमींश्च कण्डूं क्षिणिह्वयात्” ॥
 इति कनकतेलम् ॥ इति चरकं चिकित्सास्थाने
 सप्तम्याध्याये ॥
 यथा, मनुः । ८ । २४६ ।
 “सीमावृक्षांश्च कुर्वीत न्ययोधान्यत्यकिंयुक्तान् ।
 शाल्यलीनं शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्” ॥
 दुग्धिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ क्षुही । अर्क
 वृक्षः । राजादनी । दुग्धपाषाणः । वटः । वृक्षः ।
 (अस्य पर्याया यथा,—
 “वटो रक्तपलः शृङ्गी न्ययोधः कान्त्यो ध्रुवः ।
 क्षीरी वैश्रवणो वासो वज्रपादो वनस्पतिः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सोमलता । स्यालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षीरी, स्त्री, (क्षीरं + अन्त्यर्थे अच् गौरादित्वात्
 डीष् ।) क्षीरीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (पक्षान्नविशेषः । तस्य पाकप्रणाली यथा,—
 “नारिकेलान्ननृक्षत् च्छिन्नं पर्यसि गोः क्षिपेत् ।
 सिता गन्ध्याव्यसंयुक्ते तत्पचेन्मृदुनाग्निना” ॥
 अस्या गुणाश्च ।
 “नारिकेलोद्भवा क्षीरी खिगधाशोतातिपुष्टिदा ।
 गुर्वी समधुरा वृक्षा रक्तपित्तानिलापहा” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
 क्षीरीशः, पुं, (क्षीरिणां क्षीरप्रधानाणां वृक्षाणां
 ईशः श्रेष्ठः ।) क्षीरकक्षुकी । तत्पर्यायः । वरपर्यः
 २ खकृदः ३ कुष्ठनाशनः ४ बल्यः ५ मूलकमूला
 ६ खसकान्धः ७ कक्षुकी ८ । इति रत्नमाणा ॥
 क्षीरीयः, स्त्री, (क्षीरं + बाहुलकात् ङञ् ततो डीप् ।
 यदा, क्षीरेण ईं शोभां यातीति । या + कः
 गौरादित्वात् डीष् ।) पायसम् । यथा,—
 “क्षीरीयं पायसं प्रोक्तं परमाद्रुश्च सूरिभिः” ॥
 इति हज्जायुधः ॥
 क्षीरोदः, पुं, (क्षीरं + “उदकस्योदः संज्ञायाम्” ।
 ६ । १ । ५७ । “उत्तरपदस्य चैति यत्क्षयम्” ।
 इति वार्तिकम् ॥) दुग्धसमुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । १२ ॥
 (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३१ ।
 “अक्षयं यौवनं तेऽस्तु तेजश्चैवानुपमम् ।
 क्षीरोदसागरश्चैव यत्र यजेच्छसि प्रियम्” ॥)
 तस्य मन्थनं यथा,—

क्षीरोदः

“मन्थनं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ।
 दानवैः सहिता भूत्वा मधुपं क्षीरसागरम् ॥
 अहश्च तत्र साहाय्यं करिष्यामि दिवौकसः ।
 भविष्यत्यमृतं तत्र तत्पानाद्भवत्तराः ॥
 भविष्यन्ति क्षणादेव अमृतस्य प्रभावतः ।
 यूयं सर्वे महावीर्या सुसिद्धा रथविजनाः ॥
 इन्द्राद्यास्तु महोत्साहाः खाननव्या महागरीन् ।
 ततो हि दानवान् जेतुं समर्था नात्र संशयः ॥
 इत्युक्त्वा देवदेवेन देवाः सर्वे जगत्पतिम् ।
 प्रणम्यागत्य निशयं सन्धिं कृत्वाथ दानवैः ॥
 क्षीराब्धिमथने सर्वे चक्रवर्द्योगमुत्तमम् ।
 बलिना चोद्धतो राजन् मन्दराख्यो महागिरिः ।
 क्षीराब्धौ क्षीपितश्चैव तेनैकेन नृपोत्तमः ।
 सर्वैर्बधिक्ष प्रक्षिप्ता देवैर्देवैः प्रयोद्धौ ॥
 वासुकिश्च ततस्तत्र राजन् ! नारायणाक्षया ।
 सर्वदेवहितायैव विष्णुश्च खयमागतः ॥
 ततो विष्णुसमादेशात्तत्र सर्वे सुरासुराः ।
 समेत्य मित्रभावेन क्षीराब्धेस्तटमाश्रिताः ॥
 मन्थनं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वाथ वासुकिम् ।
 ततो मधितुमारब्धा वपते ! तरसाऽन्तम् ॥
 विष्णुना सुखभागे तु वासुकेर्दानवाः कृताः ।
 देवास्य पुच्छभागे तु मन्थनार्थं नियोजिताः ॥
 एवन्तु मन्थनात्तत्र मन्दरोऽयं प्रविश्य वै ।
 आधारेण विना राजन्तं दृष्ट्वा सहसा हरिः ॥
 सर्वलोकहितार्थाय कूर्मरूपमधारयत् ।
 आत्मानं संप्रवेश्याथ मन्दरस्य गिरेरधः ॥
 प्रविश्य घृतवान् शैलं पृथग्रूपेण कोशवः ।
 उपर्याकान्तवान् शैलं पृथग्रूपेण केशवः ॥
 चक्रे नागराजान् देवैः साङ्ग जगार्दनः ।
 असुरैरदृष्ट्यरूपेण दैत्यमध्ये च कोशवः ॥
 ततस्ते तु त्वरायुक्ता ममभ्युः क्षीरसागरम् ॥
 यावच्छक्या वपश्चेष्ट । बलवन्तः सुरासुराः ॥
 मथ्यमानात् ततस्तस्मात् क्षीराब्धेरभवन्नृप ।
 कालकूटमिति ख्यातं विषमत्यन्तदुःसहम् ॥
 तन्नागा जट्टः सर्वे तच्छेषं शङ्खरोऽप्युहीत् ।
 नारायणाक्षया तेन नोक्तकण्ठलमाभूयात् ॥
 शैरावतश्च नागेन्द्रो हयखोचैः श्रवाः पुनः ।
 द्वितीयावर्तनाद्राजमुत्पन्नाविति नः श्रुतम् ॥
 तृतीयावर्तनादधुरोगणो जातः सुशोभनः ।
 चतुर्थीत् पारिजातश्च उत्पन्नः स महातपः ॥
 पञ्चमात् हिमगुस्तस्मात् उत्थितः क्षीरसागरात् ।
 तं भवः शिरसा धत्ते नारी च खलिको नृप ॥
 नानाविधानि रत्नानि दिव्यान्वाभरणानि च ।
 क्षीरोदधेस्तूत्यितानि गन्धर्वाश्च सहस्रशः ॥
 यतान् दृष्ट्वा तदोत्पन्नान् निष्ठाश्चर्यसमन्विताः ।
 अभवन् जातहर्षास्ते तत्र सर्वे सुरासुराः ॥
 दैवपक्षे ततो मेधाः सत्यं वर्षन्ति संस्थिताः ।
 कृष्णाक्षया तु वायुस्तु सुखं वाति सुरान् प्रति ॥
 विभिनन्वासावातेन वासुकेर्भाकतापमात् ।
 निस्तेजसोऽभवन् दैव्या निर्भीर्याश्च महामते ॥
 ततः श्रीवत्थिता तस्मात् क्षीरोदोद्भूतपङ्कजा ।
 विभाजमाना रामेक्ष ! दिशः सर्वाः क्षतेनसा ॥

सुखं

ततस्त्रीर्योदकैः स्नाता दिव्यवस्त्रैरलङ्कृता ।
 दिव्यगन्धानुबोधैस्तु सुमनोभिः सुपूजिता ॥
 देवपक्षं समासाद्य स्थिता क्षणमस्मिन्मृतम् ।
 हरिवन्ध्याभ्यर्चनं प्राप्ता ततः सा कमलाक्षया ॥
 ततोऽमृतघटं पूर्णं गृहीत्वा पयसोनिधेः ।
 धन्वन्तरिः ससुतस्थौ ततः प्रीताः सुरा नृप ॥
 देवाः स्मिया परित्यक्त्वा दुःखितास्तत्र ते पुनः ।
 आदायामृतघटं श्रीं तं च जम्बुद्वीपेऽवस्था ॥
 ततः स्त्रीरूपमकरोद्विष्युदवह्निताय वै ।
 आत्मानं नृपप्रार्थनं । गार्ग्या जज्ञासंयुतम् ॥
 ततो जगाम भगवान् स्त्रीरूपेण सुरान् प्रति ।
 दिव्यरूपान्तु तां दृष्ट्वा मोहितास्ते सुरदिवः ॥
 अमृतपूर्णं घटं भूमौ हैमं संस्थाप्य सत्तम ।
 कामेन पीडिता ह्यासन्नसुरास्तत्र तत्क्षणात् ॥
 मोहयित्वा तु तानेवमसुरागवनीपते ! ।
 अमृतभाजनमादाय देवेभ्यः प्रददौ हरिः ॥
 तत् पीत्वा तु ततो देवा देवदेवप्रसादतः ।
 ब्रह्मवन्तो महावीर्या रणे जम्बुमेहासुरान् ॥
 इति त्रिसंहराये ३६ अध्यायः ॥

क्षीरोदतनया, स्त्री, (क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य त-
 नया ।) जम्बीः । इति जेमचन्द्रः ॥ (अस्या उत्पत्ति-
 कथा क्षीरोदशब्दे द्रष्टव्या ॥)

क्षीरोदतनयापतिः, पुं, (क्षीरोदतनयाया लज्जया
 पतिः ।) विष्णुः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

क्षीरोदतन्यः, पुं, (क्षीरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य
 नन्दनः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षीव, ऋ ङ ङे ॥ इति कविकल्पद्रुमः । (आ-
 धात्म-अक-सेट् ।) ऋ, अचिच्छीवत् । उ, क्षीवते ।
 इति दुर्गादासः ॥

क्षीव, निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-पर-
 सक-सेट् ।) निरास इह युक्ताः । इति भट्ट-
 मल्लः ॥ मुखेन क्षेपादेर्व्यमनमिति केषित् । क्षीव-
 त्यन्नं लोकाः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीवः, चि, (क्षीव इ मदे + क्तः । “अनुपसर्गात्
 मुञ्जक्षीवेति” । ८ । २ । ५५ । तनोपो निपात
 नात् ।) सुरामतः । यथा । “मत्ते शौण्डोत्कट-
 क्षीवा” । इत्यमरः । २ । २ । २३ ॥ दन्धोष्ठ-
 वकारान्तोऽयम् ॥
 (यथा, रामायणे । ५ । ६० । १२ ।
 “उन्मत्तभूताः स्रवणा मधुपानप्रहर्षिताः ।
 क्षीवाः कुर्वन्ति हास्यं च कलहांस्य तथाऽपरे” ॥)

क्षु, ड ण क्षुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-पर-
 अक-सेट् ।) क्षुतं ह्रींक्षी इति स्थातम् । ड,
 क्षवयुः । क, क्षौति कषी । क्षतकं कामिनि
 सुक्षुप्ते मृगास्या । इति माघे । इति दुर्गादासः ॥

क्षु, पुं, (क्षुतीति हिगन्ति जीवान् इति । क्षण-
 क्षिंसायां + डः ।) सिंहः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

क्षुणः, पुं, (क्षु + णक् ।) अरिहृत्क्षुणः । यथा,—
 “अरिहो वलिकर्म्मण्यो वेक्षीवः पेलिणः क्षुणः” ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अरिहृत्क्षुण्डेऽस्य विवरणं
 आतमम् ॥)

क्षुणं, चि, (क्षुड सवेयवो + कर्म्मणि क्तः ।) प्रह-

क्षुतं

तम् । (अभ्यक्षम् । यथा, रघौ । १ । १७ ।
 “रेखामात्रमपि क्षुसादामनोर्बलनः परम्” ॥
 माघे च । १ । ३२ ।
 “उदीर्यारागप्रतिरोधकं जने-
 रभीक्ष्णमक्षुप्तयातिदुर्गमम् ।
 उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विन-
 स्वमयभूमिर्निरपायसंश्रया” ॥)

क्षुण्यक्षितम् । इति जटाधरः ॥
 (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८३ । २४-२५ ।
 “सोऽपि कोपान्महावीर्यः क्षुरक्षुप्तमहोत्तमः ।
 प्रदङ्गाभ्यां पर्वतानुच्छास्त्रोपे च ननाद च ॥
 वेगभ्रममविक्षुप्ता मही तस्य व्यग्रोत्थित” ॥)

क्षुत्, स्त्री, (क्षु शब्दे क्षुते च + सम्प्रदादित्वात् भावे
 क्तिप् तुगागमश्च ।) क्षुतम् । इत्यमरः । १ । ६ । ५२ ॥
 (धान्यविशेषः । देधान इति लोके । अस्य प-
 र्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “क्षुत्तुष्णक्षो गोत्रिङ्गा च गुम्फागुम्फा गवेधुका” ॥)

क्षुत्, [ध] स्त्री, (क्षु + सम्प्रदादित्वात् भावे
 क्तिप् ।) क्षुधा । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥
 (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८ । ३५ ।
 “तात ! तात ! ददस्मान्मन्मांभ्य ! भोजनं दद ।
 क्षुप्ते ब्रह्मवती जाता जिज्ञासं मुखते तथा” ॥)

क्षुतं, स्त्री, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे क्तः ।) ना-
 सिकाभिघातजन्यमशब्दवायुनिःसरणम् । ह्रींक्षी
 इति भाषा । तत्पर्यायः । क्षुत् २ क्षवः ३ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ क्षुता ४ किक्का ५
 क्षवयुः ६ क्षुतः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ ह्रस्विः
 ८ । इति जटाधरः ॥ * तस्य शकुनानि यथा,—
 “अथ क्षुताख्यं शकुनं क्रमेण
 महाप्रभावं प्रतिभावयामः ।
 गच्छन्ति यस्माच्छकुनाः समस्ता
 मृगाधिनाद्यादिव वन्यमत्तवाः ॥
 सर्वस्य सर्वत्र च सर्वकालं
 क्षुतं न कार्यं क्षिचदेव शन्तम् ।
 यातुः क्षुते तेन न किञ्चिदेव
 कुर्यात् क्षुतं प्राणहरश्च गन्तुः ॥
 निषेधमयेऽक्षिणि दक्षिणे च
 धनक्षयं दक्षिणकगदेशे ।
 तत् पृष्ठभागे कुशतेऽप्यर्द्धं
 क्षुतं कदाचित् शुभमादधाति ॥
 भोगाय वामश्रवणस्य पृष्ठे
 कर्णे च वामे कथितं जयाय ।
 सर्वार्थलाभाय च वामनेने
 नातं क्षुतं स्यात् क्रमशोऽष्टधैव ॥
 क्रमाद्विषेधं गमनस्य विभं
 कर्णं समृद्धिं क्षुतमुग्ररोगम् ।
 करोति रोगक्षयमर्थलाभं
 दीप्त्यादिनाश्च क्षुतं करोति ॥
 प्रागास्य पुंसः परतोऽपरा स्यात्
 पुनः पुनर्वा तत एव जातः ।
 दृढाच्छिरोर्वा कफतो हठाद्वा
 जातं क्षुतं केऽपि वदन्ति सत्तमम् ॥

क्षुतं

आद्यन्तयोर्न क्षजने प्रशस्त
 क्षुतं प्रशंसन्ति न भोजनादौ
 भवेत् कश्चिद्विद्वदि भोजनान्ते
 भवेत्तदाये न हि भोज्यलाभः ॥
 आदौ क्षुतक्षेत् शकुनेस्ततः किं
 जातान्जातान् शकुनामिहन्ति ।
 क्षुतं क्षणेनात्र न संशयोऽस्मिन्
 प्रयोजने यत्क्षतेऽपि जातम् ॥
 क्षुतं क्षणात्क्षिप्रं क्षणवश्यं
 कार्यात्मकेनापि मनागपीदम् ॥
 तस्मादुपेक्ष्य न विचक्षणैः
 क्षुतं यतश्चाशु फलं विधत्ते” ॥

इति वसन्तराजशकुने क्षुत्प्रकरणं तृतीयम् ॥
 अपि च ।
 “किक्काया लक्ष्म्यं वक्ष्ये लभेत् पूर्वं महाफलम् ।
 आभये श्लोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
 नैर्द्वये श्लोकसन्तापौ मिक्काश्चैव पश्चिमे ।
 अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत् ॥
 ईशाने मग्नां प्रोक्तं प्रोक्तं किक्काफलफलम्” ॥
 इति गारुडे ज्योतिष्प्रकरणे ६० अध्यायः ॥ * ॥
 अन्यच्च । वर्षक्षत्वे ।
 “विषं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतुला शक्तेः ऊताशे भयं
 याम्यामभिभयं सुरदिवि कलिर्नामः समुद्राण्ये ।
 वायव्यां वरवस्त्रगन्धसन्निभं दिव्याङ्गना चोत्तरे
 ऐशान्यां मग्नां भुवं निगदितं दिगलक्ष्यं खड्गने ॥
 ज्येष्ठीरुते क्षुतेऽप्येवमुचुः केषिच कोविदाः” ॥
 इति ॥ * ॥ क्षुते जीवेति प्रयोगः कर्त्तव्यः । यथा,
 मदनपाणिजातधृतम् ।
 “जीवेति क्षुवतो ब्रूयात् जीवेत्युक्तत्वाय सङ्ग” ॥
 इति ॥ * ॥
 “क्षुतोत्पत्तनष्टस्मात् जीवोत्पत्तिष्ठाङ्गुलिध्वनिः ।
 शत्रोरपि च कर्त्तव्यमन्यथा ब्रह्महा भवेत्” ॥
 इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ तस्य शुभजन-
 कत्वम् । यथा, दार्दिण्याद्यान्तु ।
 “आसने शयने दाने भोजने वस्त्रसंयमे ।
 विवादे च विवाहे च क्षुतं सप्तसु शोभनम्” ॥
 अन्यत्र विष्णोरित्यधिकृत्य विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।
 “नामसंकीर्त्तनं नित्यं क्षुतप्रवर्णितादिषु ।
 विद्योगं श्रीभ्रमाप्नोति सर्वानर्थान् न संशयः” ॥
 इति ॥ * ॥ असंख्यमुखस्य क्षुन्निबन्धो यथा,—
 विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
 “नासंख्यमुखः कुर्याद्भ्रास्यं च्छम्भां तथा क्षुतम्” ॥
 इति ॥ * ॥ क्षुते आचमनं कर्त्तव्यं यथा । याज्ञ-
 वल्काः ।
 “आत्मा पीत्वा क्षुते सुप्ते सुक्ता रथोपसर्पणे ।
 आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च” ॥
 इति ॥ * ॥ अग्रतौ स्मृतिः ।
 “क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।
 कर्मस्य यधु नाचामेदक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्” ॥
 इति च उदाहृतत्वम् ॥ * ॥ बलिनां सङ्घात् क्षुतं
 भवति यथा,—
 “मूरे दक्षिणवक्त्रा स्याद्बलिनाञ्च क्षुतं सङ्घात्” ॥

सुद्रक

दक्षिणवर्जोति नासाविशेषश्चम् । इति च गाराडे
इह अध्यायः ॥

क्षुतः, ऐ, (क्षु + क्तः । आभिधानात् पुंस्त्वम् ।)
क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षुतकः, ऐ, (क्षुताय साधुरिति कन् स्वार्थे वा ।)
राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुता, स्त्री, (क्षुत + टाप् ।) क्षुतम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

क्षुताभिजननः, ऐ, (क्षुतं अभिजनयति । अभि-
+ जन् + णिच् + ल्युः ।) क्षुतासर्षपः । इत्यमर-
टीकायां खामी ॥

क्षुत्करी, स्त्री, (क्षुतं करोतीति । क्षु + टः + ङीप्
च ।) कक्षाणिका । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“भुजङ्गघातिनी स्त्रिः सर्पाक्षी क्षुत्करी स्पृहा” ॥

क्षुद, अ ध षौ इर् क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रधां-उभं-सकं-अनिट् ।) अ ध, क्षुत्ति क्षुन्ते ।
क्षौ, क्षोत्ता । इर्, अक्षुदत् अक्षौत्सीत् । क्षुदि
चूर्णीकरणे । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, भट्टिः ।
१४ । ३३ ।

“मित्रस्य प्रसुप्तोद गदयाङ्गं विभोषयः ।

सुधीवः प्रघसं नेभे वक्ष्यामस्ततर्हं च” ॥)

क्षुध, [ध] स्त्री, (क्षुध् + सम्प्रदादित्वात् भावे क्तिप् ।)
क्षुधा । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ५४ ॥ (विष्णुपुराणे ॥ १५ । ३६ ।

“रजोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगहे तनुम् ।

ततः क्षुधं ब्रह्मणो जाता जज्ञं कोपस्तथा ततः” ॥)

क्षुधः, ऐ, (क्षुध् + -ङ्गुपधश्चाधीकरः कः” । ३ ।
१ । १३५ । इति कः ।) तगुणादिचूर्णम् । क्षुध
इति भाषा ॥

क्षुद्रः, ऐ, (क्षुदि + “स्फायितश्चिश्चिश्चिश्चिश्चि-
क्षुदीति” । उणां । २ । १३ । इति रक् ।) तगु-
णावयवः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
डङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मत्तिकाविशेषः ।
यदुक्तम् ।

“मत्तिकाः कपिलाः सुल्पाः क्षुद्राख्यास्तत्क्षतं मधु ।

मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत्” ॥)

क्षुद्रः, चि, (क्षुध् + “स्फायितश्चिश्चिश्चिश्चि-
क्षुदीति” । उणां । २ ।
१३ । इति रक् ।) क्षुद्रगः । अश्वमः । (यथा,
कुमारे । १ । १२ ।

“क्षुद्रेऽपि नूनं शरणां प्रपन्ने

ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव” ॥

तुच्छः । यथा, गीतायाम् । २ । ३ ।

“क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्तोतिष्ठ परन्तप !” ॥)

क्षुद्रः । अल्पः । इत्यमरभेदिनीकरौ । (यथा, महा-
भारते । ३ । आरण्यकाध्यायवर्षे । १० । २४ ।

“तं भीमः समरझाक्षी बलेन बलिनाम्बरः ।

जघान पशुमारेण व्याध्रः क्षुद्रमृगं यथा” ॥)

दरिद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रकण्टकारी, स्त्री, (क्षुद्रः कण्टकारी ।) अग्नि-
दमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकण्टकी, स्त्री, (क्षुद्रं कण्टकं यस्याः । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) वृहती । इति भावप्रकाशः ।
क्षुद्रमण्डकीति च पाठः ॥

सुद्रक

क्षुद्रकम्, ऐ, (क्षुद्रासौ कम्बुखेति ।) क्षुद्रशङ्खः ।
तत्पर्यायः । शङ्खनखः २ क्षुद्रकः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रकारवेल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा कारवेल्ली ।) कारवेल्-
विशेषः । क्रीट करणा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
कुडङ्गक्षी २ श्रीफलिका ३ प्रतिपन्नफला ४
सुषवी ५ कारवी ६ वज्रफला ७ क्षुद्रकार-
लिका ८ कन्दफला ९ । कन्दफलाख्याने कन्दकता
इति च पाठः । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । तिक्तत्वम् । रक्षिकारित्वम् । दीपनत्वम् ।
रक्ताभिनदोषकारित्वम् । पण्यत्वम् । तत्फल-
स्याप्येते गुणाः ॥ तत्कन्दगुणाः । अर्शोनाशि-
त्वम् । मलरोधविशोधनत्वम् । योनिनिर्गतदोष-
गर्भस्त्रावविषाणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकारलिका, स्त्री, (क्षुद्रा कारलिका ।) क्षुद्र-
कारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकुलिशः, ऐ, (क्षुद्रः कुलिशः वचमणिविशेषः ।
नित्यकर्मधारयः ।) वैक्रान्तमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

क्षुद्रकुलं, स्त्री, (क्षुद्रं अल्पं कुलम् ।) खल्वकुलरोगः ।
तत्तु एकादशविधम् । यथा । क्षुद्रकुलान्याह ।

“एककुलं १ स्मृतं पूर्णं गजचर्म २ ततः परम् ।

ततश्चर्मदण्डं ३ प्रोक्तं ततश्चापि विचर्चिका ४ ॥

विपादिकाभिधा ५ स्यैव पामाकच्छू-६ स्ततः परा ।

ततो दद्रुश्च ७ विस्फोटः ८ कितिभश्च ९ ततः परम् ॥

ततश्चाणसकं १० प्रोक्तं शताक्ष ११ ततः परम् ।

क्षुद्रकुलानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः” ॥

ननु दद्रोः कथं क्षुद्रकुलेषु गयना सञ्च्यतेन महा-
कुलेषु कृत्वात् । उच्यते । असिता च गाढमूला
दद्रुः सञ्च्यते महाकुलेषु कृत्वा असितेतरा नव-
गाढमूला दद्रुः क्षुद्रकुलमेव । एवं विधाया दद्रो-
श्चरकं क्षुद्रकुलेषु दर्शितत्वात् ॥ *

कुलानां त्रिदोषगतेनैकत्वे त्रिदोषस्योत्पत्तयया
सम्प्रदायमाह ।

“सर्वेऽपि त्रिदोषेषु व्यपदेशाधिकतवः ।

कुलानि सप्तधा दोषैः पृथग्दन्तं समागतेः” ॥

सर्वेऽपि कुलेषु त्रिदोषेषु सत्यु व्यपदेशा
धिकतवः व्यपदेशः कापाणादिसंज्ञास्तेषामष्टा-
दशत्वरूपं यदधिकतव ततः कुलानि सप्तधा । कै-
देर्दोषैः कथम्भूतैः पृथग्दन्तं समागतेः । समागतेः
सङ्गतैर्मितैरिति यावत् । अस्यायमर्थः ।

किमपि कुलं वातोत्पन्नं किमपि पित्तोत्पन्नं कि-
मपि कफोत्पन्नं किमपि वातपित्तोत्पन्नं किमपि
वातश्लेष्मोत्पन्नं किमपि पित्तश्लेष्मोत्पन्नं किमपि
त्रिदोषोत्पन्नमिति ॥ * । पूर्ववत्प्रमाणम् ।

“अतिस्फुटः खरस्पर्शः खेदाखेदौ विवर्णता ।
दाहः कण्ठवृषि स्वापन्नोदः कोठोन्नतिः क्षामः ॥

त्राणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।

रूढानामपि रूढत्वं निमित्तोऽप्येवमयम् ॥

रोमहर्षोऽप्येव काष्ठां कुलजक्षयमयम् ॥

अतिस्फुटः अतिमृदुः । अथवा खरः रूढः

कर्णशो वा स्पर्शः । खेदाखेदौ घर्मादि सप्तसङ्का-

सुद्रक

भावेऽपि खरः । अथवा घर्मादिप्रसङ्गेऽपि खेदा-
भावः । त्वचि स्वापः स्पर्शाक्षता । शीघ्रोत्पत्तिः
शीघ्रा उत्पत्तिर्त्राणानामित्यन्वयः ॥ * । सञ्जाति-
पूर्वकं सामान्यं लक्ष्यमाह ।

“शिराः प्रपद्य तिर्यक् च त्वन्तर्हीनाः कानिभम् ।

दृश्यन्ति श्लथीकृत्य निश्चरन्तो बहिस्ततः ॥

त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दोषाः कुलमुपनि तत्” ॥

तिर्यक् तिर्यग्गताः शिराः प्रपद्येत्यन्वयः ॥ *

येनोत्पन्नो दोषश्च यत् कुलं समुत्पद्यते तदाह ।

“वातेन कुलं कापाणं पित्तोऽप्युत्पन्नं कषात् ।

मण्डलाख्यं विचर्चिं च कृच्छ्राख्यं वातपित्ततः ॥

चर्मैककुलकटिभसिद्धान्तविपादिकाः ॥

वातश्लेष्मोद्भवाः पित्तकषात् दद्रुशताचची ॥

पुच्छरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदण्डकषा ॥

सर्वैरेवोत्पन्नैर्दोषैराङ्गः काकाक्षकं बुधाः” ॥

विचर्चिं च कषादित्यन्वयः ॥

“पुच्छरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदण्डकषा” ॥

पित्तकषादित्यन्वयः ॥ * । अथ क्षुद्रकुलानां

मध्ये एककुलस्य लक्ष्यमाह ।

“अखेदं महावाक् यन्मत्स्यशक्नोपमम् ।

तदेव कुलं चर्मोत्पन्नं वज्रं हस्तिचर्मवत्” ॥

महावाक् महास्थानम् । मत्स्यशक्नोपमं अथ
शक्नोपमं लक्ष्यमाह । त्वचमुच्यते । तेन चर्मा-
कारमभक्तपत्रसदृशं भवति । एककुलमिति क्षुद्र-
कुलेषु मुख्यत्वात् ॥ * । गजचर्ममाह ।

“चर्मोत्पन्नं वज्रं हस्तिचर्मवत् रूढं क्षाण्यं च” ।

गजचर्मोत्पन्नं वज्रं खूलं हस्तिचर्मवत् रूढं

क्ष्माण्यं च ॥ २ । चर्मदण्डमाह ।

“रक्तं सशूलं कण्डमत् सस्फोटं दण्यतथपि ।

तच्चर्मदण्डमाख्यातं संस्पृष्टासहसुच्यते” ॥

दण्यतथपि विदारयत्यपि चर्ममिति शेषः ॥ *

विचर्चिकामाह ।

“सकयूः पिङ्गका श्यावा वज्रकावा विचर्चिका”

पिङ्गका क्षुद्रपिङ्गका ॥ * । ननु क्षुद्रकुलानां कथ-

मेकादशत्वम् । विपादिकया द्वादशत्वसम्भवात्

उच्यते । विचर्चिकैव पादयोर्भवति विदारय-

योगात् विपादिका तेन न सञ्जातिरेकः । अतएव

भोजः ।

“दाह्यते त्वक्खरा रूढा पाण्डोर्ध्वेया विचर्चिका ।

पादे विपादिका श्रेया खानभेदादिचर्चिका” ॥

दाह्यते विदार्यते । केचिद्विचर्चिकातो विपादिकां

भिन्नमाहुः ।

“वंपादिकं पाणिपादस्फुटं वीप्रवेदवम्” ॥

पाणिपादस्फुटं पाण्डोः पादयोश्च स्फुटं विदा-

र्यं येन तत् ॥ ४ । पामामाह ।

“सुल्पा वज्रः खारवत् प्रदाहाः

पामेत्युक्ता पिङ्गकाः कण्डुमत्” ॥

पिङ्गकाः पीडयन्ति इति पिङ्गका इति चिह्नका-

दित्वाभिप्रायते ॥ ५ ॥

कण्डुमाह ।

“सैव स्फोटैकीभराहैवयेता

श्रेया पाण्डोः कण्डवया स्फिचोच” ॥

सुद्रकु

सैव धामा । कोटिभेदः । स्थितौ प्रोचौ । ६ ।
दम्भाह ।

“सकलरोगपिक्कं दम्भमज्जसुद्रुतम्” ।
दम्भमज्जं मज्जकल्पेणोत्पद्यते । उद्भूतमुष्णम्
॥ ७ ॥ विष्कोटमाह । “कोटाः श्वावायया भासा
विष्कोटाः सुखमुत्पद्यते” ॥ ८ ॥ किटिभमाह । “श्वावं
किण्णखरस्यं पदवं किटिभं सुतम्” । किण्णखर-
स्यं किण्णः मुष्णमज्जस्यं तद्वत् कर्कोशस्यं ।
पदवं कच्छम् ॥ ९ ॥ कण्णसकमाह ।
“कण्णमज्जिः सरागैश्च गच्छेत्तलसकचितम्” ।
गच्छेत्तलसकचित्तामिः । चितं विच्छेदितम् ॥ १० ॥

श्रुतावयमाह ।

“रक्तं श्वावं सदाहसिंश्रुतावः स्याद्दृढजम्” ॥ ११ ॥
अथ रक्तधातुगतानां कुष्ठानां लक्षणमाह । तत्र
रक्तगतस्य लक्षणमाह ।
“त्वक्स्थो वैवर्धमज्जो कुष्ठे रौक्ष्यं जायते ।
त्वक्स्थो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्धनम्” ॥
त्वक्स्थेनाथ रक्त उच्यते । धातुप्रस्तावात् त्वक्-
स्थात् । त्वक्स्थापः स्पर्शाश्चत्वम् । त्वक्स्थाप इत्या-
दिकं केचिदत्र रक्तगतस्य लिङ्गं मन्यन्ते ॥ १ ॥

रक्षितगतमाह ।

“कण्ठमिषयकस्यैव कुष्ठे शोणितसम्भवे” ।
विषयः विशेषश्च पूयः ॥ २ ॥ मांसगतमाह ।
“वाङ्मयं रक्तशोषश्च कर्कोशं पिङ्गकोट्टमः ।
तोदः कोटाः स्थिरत्वश्च कुष्ठे मांससमाश्रिते” ॥
वाङ्मयं कुष्ठस्य पुटिः । पिङ्गकोट्टमः क्षत्रपिङ्गो-
ट्टमः । कोटाः दृढत्विकाः । स्थिरत्वं अंश-
चारित्वम् ॥ ३ ॥ मेदोगतमाह ।
“कौष्ठं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम् ।
मेदस्याङ्गगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च” ॥
कौष्ठं हस्तमात्रः । अङ्गानां सम्भेदः अङ्गभङ्गः ।
क्षतसर्पणं क्षतप्रसरणम् । प्रागुक्तानि रक्तमांस-
गतलिङ्गानि ॥ ४ ॥ अस्थिमज्जगतमाह ।
“नासाभङ्गोऽक्षिरोगश्च क्षतेषु क्षमिसम्भवः ।
क्षरोवधातः पिङ्गका भवेत् कुष्ठेऽस्थिमज्जगे” ॥ ५ ॥ ६ ॥
शुक्लगतमाह ।

“दम्भतोः कुष्ठवाङ्मयाद्दुष्टशोणितशुक्लयोः ।
यदप्यत्र तयोर्जातं क्षेयं तदपि कुष्ठितम्” ॥
दम्भतोः क्षीपुष्ययोर्दुष्टशोणितशुक्लयोर्यदप्यत्र
तयोर्जातमिति ॥ ८ ॥ * ननु शुद्धशोणित-
शुक्लयोरेव दम्भतोर्गन्तसम्भवाद्दुष्टशोणितशुक्लयोः
कथमप्यतोत्पत्तिः । यत आह सुश्रुतः ।
“नामान्निधुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्लजः ।
गर्भः सज्जायते नाब्बाः स जातो बाण उच्यते” ॥
इति । अन्वयः । वातादिदुष्टरेतसः प्रजोत्पादने न
यमर्थाः । इति । उच्यते । गर्भोऽपि शुद्धो बोद्धव्यः ॥
अशुद्धं गर्भो दुष्टशोणितशुक्लयोरपि भवति
पञ्चमन्मासधिरादीनां सम्भवात् । शोणितमजा-
तम् । कुष्ठितं कुष्ठं संजातमस्येति तारकादि-
त्यादिवत् । शुक्लार्थवगतं कुष्ठमप्यनेन व्युत्पद्यते
इति तात्पर्यम् ॥ * कुष्ठबूयजवातादि दोष-
लिङ्गमाह ।

सुद्रकु

“खरं श्वावायया कर्कोशं वातकुष्ठं सवेदनम् ।
पित्तात् प्रकुपितं दाह्यरोगश्चावाचितं मतम् ॥
कपात् क्षेदि घनं किण्णं सकण्ठं श्वैयगौरवम् ।
हिलिङ्गदन्तं कुष्ठं मिलिङ्गं सान्निपातिकम्” ॥
खरं कर्कोशम् । श्वावायया श्वावं चाययश्च । प्रकु-
पितं क्षेदपूतिवज्जलम् । क्षेदि आर्जतायुक्तम् ।
घनं पुष्टम् ॥ * साध्यत्वादिकमाह ।
“साध्यं त्वयत्तमांसस्यं वातक्षेपाधिकश्च यत् ।
मेदोगं दन्तं जाप्यं वर्णं मज्जास्थिसंश्रितम् ॥
क्षमिस्तदाहमन्दाग्रिसंयुक्तं यत्निदोषजम्” ॥
वातक्षेपाधिकश्च यत् एतेन सिद्धैककुष्ठगजचर्म-
विपादिकाकिटिभालसकानि साध्यानि । मज्ज-
प्रत्यासत्त्या मुक्तगतमप्यसाध्यम् । क्षमिस्तदाहपि
वर्णमिदमवयः ॥ * अरिष्टमाह ।
“प्रभिन्नं प्रभृताङ्गं रक्तेन च क्षतस्वरम् ।
पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठनम्” ॥
प्रभिन्नं विदीर्णम् । क्षतस्वरं घर्घरस्वरम् । पञ्च-
कर्मगुणातीतं अस्त्रजाताद्यमनादिपञ्चकर्मगुणम् ॥
अथ त्वरदृष्टिमास्यात् कुष्ठभेदत्वाच्चात्रैव श्रित्रमाह ।
“कुष्ठैकसम्भवं श्रित्रं किण्णसङ्घातं भवेत् ।
निर्दिष्टमपरिखावि त्रिधातुद्वयसंश्रयम्” ॥
कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सह एकस्तुल्यं सम्भवो
निदानं यस्य तत् ॥ * श्रित्रस्य भेदानाह । किण्णस-
ङ्घातं भवेत् । श्रित्रमेव रक्तमांसाश्रयात् कि-
ण्णसमस्याश्च भवेदित्यर्थः ॥ * ननु कुष्ठस्य
श्रित्रस्य च को भेद इत्यत आह । निर्दिष्टमपरि-
खाविति । श्रित्रमपरिखावि भवति कुष्ठन्तु खावि
अथ च त्रिधातुद्वयसंश्रयमिति त्रयो धातवो
वातपित्तकफास्तेभ्यः पृथग्भूतेभ्य उद्भवो यस्य
तत् । अथ च त्रयो धातवो रक्तमांसभेदांसि सं-
श्रयोऽधिकृतान् यस्य तत् । कुष्ठं सान्निपातिकं
सर्वधातुगतश्च भवतीति भेदः ॥ *
दोषभेदेन लक्षणभेदाणाह ।
“वाताद्वातारणं पित्तात्तमं कमलपत्रवत् ।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाक्षते घनं गुरु ॥
सकण्ठकं क्रमाद्रक्तं मांसभेदः स चादिशेत् ।
वर्णं नैवेदगुभयं कुष्ठं तच्चोत्तरोत्तरम्” ॥
अरुणमीषज्जोहितम् । कमलपत्रवदित्यनेन मध्ये
श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति । घनं पुष्टम् । क्रमा-
द्रक्तं मांसभेदः स चादिशेत् । तथा च चरकः ।
“अरुणं रक्तगे वाते ताम्बं पित्ते पणं गते ।
श्वेतं क्षेपणि मेदःस्थे श्रित्रं कुष्ठं परं परम्” ॥
उभयं द्विविधमपि श्रित्रं वर्णेन ईदृशेव अरुणं
ताम्बं श्वेतम् । दोषभेदात् द्विविधं दोषजं त्रय-
जम् । तथा च भोजः ॥ श्रित्रन्तु द्विविधं विद्या-
द्वयजं त्रयजं तथा” ॥ इति ॥ *
श्रित्रं साध्यमसाध्यमाह ।
“अशुक्लरोमावहलमसंक्षुद्रमथो गवम् ।
अग्निरिदमजं साध्यं श्रित्रं वर्णमतोऽन्यथा” ॥
अवहलं तनु । अन्यथा ।
“गुह्यापायितकौष्ठे जातमप्यचिरन्तनम् ।
वर्णनीयं विशेषेण किण्णसं सिद्धिमिच्छता” ॥

सुद्रकु

गुह्यं मेहनं भगवत् । तलमत्र पादतलम् । सुश्रुते-
नान्ते जातमिति सामान्यतो निर्दिष्टत्वात् । अ-
चिरन्तनं नवमपि ॥ * कुष्ठस्य संसर्गजत्वे प्रस-
ङ्गेनान्यपि संसर्गजान् रोगानाह ।
“प्रसङ्गात् गात्रसंस्पर्शात् निष्वासात् सहभोजनात् ।
एकशय्याशनाद्यापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥
कुष्ठं स्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च ।
श्वौपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नराक्षरम्” ॥
प्रसङ्गात् प्रकर्षेण सङ्गः प्रसङ्गे मैथुनं तस्मात् ।
गात्रसंस्पर्शात् तर्हि मैथुनादिति विशेषार्थम् ।
वस्त्रमाल्यानुलेपनात् एकस्मादेव । शोषो यथा ।
श्वौपसर्गिकरोगाः श्रोतनादयः ॥ * सकुष्ठस्य
मृतस्य पुनर्जातस्यापि कुष्ठं भवतीत्याह ।
“म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्वेत् ।
नातो निन्द्यतरो रोगो यथा कुष्ठं प्रकीर्तितम्” ॥
यतावता कुष्ठिनां कुष्ठं सर्वथा प्रतिकरणीयं न
तदुपेक्षणीयम् ॥

अथ कुष्ठस्य चिकित्सा ।

“वातोत्तरेषु सर्पिर्वर्मणं क्षेपोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनक्षेष्टम्” ॥
“पथ्याकरुसिद्धार्धनिष्ठावणुजसन्धैः ।
विडङ्गसहितैः पित्तेषु मूत्रेण कुष्ठनुत्” ॥
अवणुजः वकुचीति लोके । पथ्यादिर्लेपः ॥ *
“सोमराजीभवं चूर्णं प्रदङ्गवेरसमन्वितम् ।
उदत्तनमिदं हन्ति कुष्ठे रागकृतास्पदम्” ॥
सोमराजी वकुचीति लोके । सोमराज्यदर्शनम् ॥
“रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम् ।
मार्कण्डेयप्रभृतिभिर्भूतं प्रयुक्तं महर्षिभिः ॥ *
पुष्पकाले तु पुष्पाणि फलकाले फलानि च ।
संयुक्ता पिप्पुमहस्य त्वक्त्राणि दलानि च ॥
द्विरङ्गानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ।
त्रिफला न्ययणं ब्राह्मी स्वर्द्धावस्कराभयः ॥
विडङ्गसारं वाराहीनोदुचूर्णान्मृताः समाः ।
निष्ठाहयावणुजकव्याधिताः सशर्कराः ॥
कुष्ठमिन्द्रयाः पाठा चूर्णमेधानु संयुतम् ।
खदिरासनगिम्बाणां घनकाथेन भावयेत् ॥
सप्तधा पञ्चनिम्बन्तु मार्कवस्य रसेन च ।
किण्णः शुद्धतनुर्जामान् योजयेत्तच्छुभे दिने ॥
मधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिण्या ।
लेह्यामुष्णाम्भसा वापि कोलकट्या प्लवं भवेत् ॥
जीर्णे तस्मिन् समग्रीयाद् किण्णं लघुहितश्च यत् ॥

विषर्षिकोदुम्बरपुण्डरीक-

कपालदङ्गुकिटिभालसादि ।

श्रुताविष्कोटविसर्पमालाः

कपप्रकोपं त्रिविधं किण्णसम् ॥

भगन्दरक्षीपदवातरक्त-

जङ्गान्याङ्गीव्रणशीघ्ररोगान् ।

सर्वान् प्रमेहान् पदरांश्च सर्वान्

दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥

सूक्ष्मोदरः सिंहकण्ठोदरः स्यात्

संक्षिप्तसन्धिर्धनुषोपयोगात् ।

सदोषरोगादपि ये दृश्यन्ति

सुद्रकु

सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥

जीवेन्निरं व्याधिराविमुक्तः

शुभे रतस्त्वन्ममानकान्तिः” ॥

अथमर्थः । निम्बस्य फल-पुष्प-त्वक्-पत्र-मूलाणि सर्वाणि समुदितानि द्विगुणानि चूर्णितानि भट्ट-राजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत् । त्रिफलादीनि पाठान्तानि समुदितान्येकभागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बानां निविडकायेन भावयेत् । ततः सर्वमेकीकृत्य मध्वादिनावलिह्यात् । पञ्चनिम्बा-वलेहः ॥ * ॥

“शशिलेखापक्ष्मपलं तावद्विजस्य गुग्गुलीर्दश च ।
ताप्यस्य पक्ष्मत्रितयं दे नोहृत्प्रावणोकायाः ॥
त्रिफलाकारपक्ष्मवगदिग्गुडचीत्रिहृदयः ।
मुस्ताविडङ्गरजनीकुटजत्वक्निम्बवज्रसम्पाकाः ॥
एते रक्षितां वटिकां मधुघृतमिश्रां गिलेत् प्रातः ।
गोमूत्रेण च कुष्ठं नुदन्त्यष्टगुणं तत्र चरेत् ॥
त्रिफाला पाण्डुरोगं विषमानुदग्गमेहगुल्माश्च ।
नाशयति वकीपलितं योगः स्वायम्भुवो नास्त्रा” ॥
शशिलेखा सोमराजी । गिरिजस्य त्रिफलाजतुनः ।
ताप्यस्य सुवर्णमाक्षिकस्य । आवायिका मुग्दी
इति लोके । स्वायम्भुवो गुग्गुलुः ॥ * ॥

“चिचकं त्रिफला बोधमजाजी कारवी वचा ।
सैन्धवातिविषे कुष्ठं चथैलायवमृकजम् ॥
विडङ्गान्यजमोदा च मुस्ता चामरदाह च ।
यावन्त्येतानि सर्वाणि तावन्माचन्तु गुग्गुलुम् ॥
सङ्कुच्य सर्पिषा साङ्गं गटिकां कारयेद्विषक् ।
प्रातर्भोजनकाले च खादेदभिषेकं यथा ॥
हृन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्षमीन् दृष्टव्यानि च ।
यहृत्प्राग्भौतिकारं मुखामयगणयहान् ॥
मृद्वसोमस्त्रिमपक्ष्म गुग्गुलुश्चापि नियच्छति ।
आधीन् कोष्ठगतांश्चापि जयेद्विद्यारिवासुरान्” ॥
एकविंशतिको गुग्गुलुः ॥ * ॥

“वातरक्तधाधिकारोक्तः पुनः कैशोरकाविधः ।
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशाय परमौषधम्” ॥
कैशोरको गुग्गुलुः ॥ * ॥

“भस्मातकं प्रस्थयुगं कित्वा श्रोत्रजले क्षिपेत् ।
प्रस्थद्वयं गुडप्याश्च क्षुप्तं तन्नाभसि क्षिपेत् ॥
चतुर्थीशावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
वस्त्रपूते कषाये च वस्त्रमाणानि निःक्षिपेत् ॥
सरावमात्रं गोसर्पिर्गोदग्धस्याङ्कं तथा ।

सितां प्रस्थमितां दद्यात् प्रस्थाङ्गं माक्षिकं क्षिपेत् ॥
सर्वाण्येकत्र भाण्डे तु पचेन्मृद्वभिना शनैः ।
सर्वत्रये घनीभूते पावकादवतारयेत् ॥
तत्र क्षोद्याणि चूर्णानि ब्रूमी विष्णुमितामृता ।
बाकुची चाथ दद्रुः पिचुमर्दो हरीतकी ॥
धात्री रात्रिश्च मञ्जिष्ठा मरिचं नागरं कणा ।
यवानी सैन्धवं मुस्तं त्वरीणा नागकेशरम् ॥
पर्यटः पत्रकं बाणमुशीरं चन्दनं तथा ।
गोक्षुरस्य च बीजानि कर्षरो रक्तचन्दनम् ॥
एथक् पक्षाङ्गमानानां चूर्णमेवामिह क्षिपेत् ।
पक्षमात्रमिदं प्रातः समग्रीयाञ्जलेन हि ॥
नाशयेदवलेहोऽयं कुष्ठानि निखिनामपि ।

सुद्रकु

वातरक्तानि सर्वाणि सर्वाण्युष्णीति सेवितः ॥

आयाममातपं वज्रिमक्षं मांसं दधि स्त्रियम् ।

तैलाभ्यङ्गं तथा ध्यानं नरो भस्मातके त्वजेत्” ॥

इति अमृतभस्मातकावलेहः ॥ * ॥

“निम्बं गोपातया कटो चायन्ती त्रिफला घनम् ।

पर्यटावष्णुजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥

पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम् ।

श्यामेन्द्रवारखी मूर्च्छा विडङ्गेन्द्रयवानजम् ॥

हस्तिकर्णोऽमृता द्रेका पटोलं रजनीद्वयम् ।

कणारगवधसमाङ्गकृष्णवेणोचटाफलम् ॥

मञ्जिष्ठा नाकुली राखा नक्षामाः पुनर्नवा ।

दन्ती विजयसारश्च भट्टराजः कुरगटकम् ॥

अश्लोठकं च शालोठं द्विपलाशं एथक् एथक् ।

गुडरीयासानि सर्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥

अष्टमांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।

विधाय वाससा पुतं स्थापयेद्भ्राजने दृढे ॥

भस्मातकसहस्राणि क्षिप्वा त्रिष्यम्भोऽम्भसि ।

पचेदष्टावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥

तत्र वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।

गुडस्य तु तुलां दत्त्वा लेहवत् साधु साधयेत् ॥

भस्मातकसहस्राणि तत्र बीजानि विक्षिपेत् ।

त्रिकट त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चिचकं तथा ।

सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीप्यकश्च पलं एथक् ।

सौगन्ध्यं क्षिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पलम् ॥

महाभस्मातको ह्येष महर्देवेन भाषितः ।

प्राणिनां हितकामाय जयेच्छीघ्रं प्रयोगतः ॥

श्वित्रमौकुम्भरं दद्रुमृद्वजिह्वं सकाकजम् ।

पुण्डरीकश्च चर्मार्कश्च विस्कोटं रक्तमण्डलम् ॥

कण्डुं कापालकं कुष्ठं पामानश्च विपादिकाम् ।

वातरक्तं बडर्गसि पाण्डुरोगं व्रजं क्षमीन् ॥

रक्तपिचमुदावत्तं कांसं श्वासं भगन्दरम् ।

सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ॥

निर्यन्त्यन्तु कथितो विहाराहारमैथुनैः ।

कुरुते परमां कान्तिं प्रदीप्तं जठरानजम् ॥

अनुपानं प्रयोक्तव्यं क्षिप्वातोयं पयोऽथवा ।

भोजने तु सदा त्वान्यमुष्णमक्षं विशेषतः” ॥

गोपा गां पातीति गोपा गोपकन्या श्वेत साउ

इति लोके । यत आह निर्घण्टः “शारिवाशार-

दास्कोटा गोपकन्या प्रतानिका” इति । तद्वाचको

गोपीशब्दश्च । यत आह । गोपी श्यामा शारीवा

स्यादनन्तोत्पन्नशारिवेत्त्वमरः ॥ गोपाकना गोप-

वल्ली जताङ्गा काष्ठशारिवेति मदनपाकाः । अथवा

अतीस । अवगुजः सोमराजी । अमृता दुरा-

जमा । चन्दनं श्वेतम् । भार्या अनाभे कण्टकागी-

मूलं मृद्वीयात् । श्यामा कृष्ण साउ । हस्तिकर्णः

हृथिकश्च । द्रेका वक्ताइति । सप्ताङ्गः कृतिवन ।

कृष्णवेणुः जलवेतस । उचटाफलं आरक्तगुष्मा-

फलम् । कुरगटकः पीतपुष्पकटसरैया । दीप्यकाः

यवानी । महाभस्मातकः ॥ * ॥

“मञ्जिष्ठा त्रिफला तिल्ला वचा दाह निशान्मृता ।

निम्बक्षैवां क्षतः क्षाथः सर्वकुष्ठानि नाशयेत्” ॥

इति अमृतमञ्जिष्ठादिहृत्वायः ॥ * ॥

सुद्रकु

“मञ्जिष्ठा बाकुची चकमर्दश्च पिचुमर्दश्च ।

हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासा शतावरी ।

वचा नागवचा बलीमधुनं कुरकोऽपि च ।

पटोलस्य क्षतोशीरं गुडुची रक्तचन्दनम् ॥

मञ्जिष्ठादिरयं क्षाथः कुष्ठानां नाशना परा ।

वातरक्तस्य संहर्ता कण्डू मण्डनखण्डनः” ॥

इति मध्यममञ्जिष्ठादिहृत्वायः ॥ * ॥

“मञ्जिष्ठा कुटनामृता घनवचामुण्डीहरिद्रादयं

क्षुमारिष्टपटोलकुष्ठकटुकाभार्गीविडङ्गानि च ।

मूर्च्छादाहकलिभट्टङ्गमगधाचायन्तिपाठावरी ।

गायत्रीत्रिफलाकिरातकमहाविम्बासजाम्बवम् ॥

श्यामावष्णुजचन्दनं वरुणकं दन्ती च शालोठकं

वासा पर्यटसारिवा प्रतिविबाणन्ता विषाका जलम् ॥

मञ्जिष्ठादिरयं कषायमिति यः संक्षेपेते तस्य तु

त्वग्दोषा क्षयिरेव यान्ति विणवं कुष्ठानि पाठादश्च ।

नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति रक्तामया

वीसर्पस्त्रिभून्मृता नयनजा रोगाः प्रशान्तिश्च” ॥

अरिष्टः निम्बः । कलिङ्गमिन्द्रयवम् । भट्टङ्गं भट्टरा ।

वरी शतावरी । गायत्री खदिरः । अलना वि-

जयसारः । श्यामा प्रिवकु । चन्दनमच रक्तं

प्राक्षम् । सारिवा साउ । अमृता दुराजमा ।

विषाका इन्द्रवारखी । जलं नैत्रवाका ।

इति दृष्टमञ्जिष्ठादिहृत्वायः ॥ * ॥

“मरिचं चिहृता मुस्ता हरितालं मगधिका ।

देवदार हरिद्रे दे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥

विषाकां करवीरश्च क्षीरमर्कसमुद्भवम् ।

गोमयश्च रसं कुर्वीत प्रलेपं कर्षसंमितम् ॥

विषस्याङ्गपलं देयं तैलं प्रक्षमितं कटु ।

पचेत्तुगुणे गीरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा ।

मरिचाद्यमिदं तैलमन्धकृत् कुष्ठनाशनम् ।

यतस्याभ्यङ्गतः श्वित्रं विवर्णं तत्क्षयात् भवेत् ॥

तैलमेतत् जयेत् कण्डूं पामां सिद्धं विचर्षिकाम् ॥

पुण्डरीकं तथा दद्रुं मृन्मृतां निजलेविनाम् ॥

इति लघुमरिचाद्यं तैलम् ॥ * ॥

“मरिचं चिहृता दन्ती क्षीरमर्कश्चक्षुः ।

देवदार हरिद्रे दे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥

विषाकां करवीरश्च हरितालं मगधिका ।

चिचकं नाकुली मुस्ता विडङ्गं चकमर्दकः ॥

क्षिरीषः कुटजो निम्बः सप्तपथोऽमृता क्षुण्डी ।

सम्पाको नक्षामाश्च खदिरो बाकुची वचा ।

ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विपक्षिकं भवेत् ।

आङ्कं कटुतैलस्य गोमूत्रस्य चतुर्गुणम् ॥

मृत्पात्रे कोहपात्रे वा शनैर्नैर्द्विपक्ष पचेत् ।

मरिचाद्यमिदं तैलं महान्निमिदिरितम् ॥

भिषग्नेतेन तैलेन अक्षयेत् कोष्ठकात् व्रजम् ॥

पामाविचर्षिनाद्विषाख विस्कोठकानि च ॥

वची च यनितं क्षाया नीलं चक्षुं तथैव च ।

अभ्यङ्गेन प्रक्षाल्यन्ति सौकुमार्यं कान्ते ॥

प्रथमे वयसि स्त्रीणां वासां वक्षं प्रदीयते ।

तासामपि जरां प्राप्य न क्षालां क्षालितौ क्षमी ।

वकीर्णैश्चक्षुः वा जलो वा बाकुपीकितः ।

विमिरश्चक्षुर्नैरस्य भस्त्रेणावतविषमः” ॥

ज्योतिषादीनां मन्त्राणां हति कोके ।

इति महाभारतचरितेनम् ॥ ० ॥

“तावन्नाम तु पञ्चाङ्गि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।

अथकस्यैव तदुपाङ्गं चरितानां चिकित्सकैः ।

पुनर्नवाद्याः सरसि वाक्कां तद्विभक्तयेत् ।

द्विभक्तं वसन्ति च तत्त्वं गमिन्ते सति ।

कुर्वीत चक्रिकां तां तु शोचयेत् सन्ध्यागतये ।

पुनर्नवाद्यसम्प्राप्तादरे आशीं गन्धवधि ।

पूरयेत् ततः सारं द्रव्येत् यीकनेन हि ।

सारस्योपरि तां दद्यात् तावन्नाम तु चक्रिकाम् ।

तत आभ्यासं दत्त्वा सुत्रां कृत्वा विप्रोचयेत् ।

आशीं सुत्रां निधायामिममन्ध्यागयेत् भिषक् ।

विरन्तरमहोरात्रपञ्चकं तेन सिध्यति ।

आङ्गशीतं समुत्तार्यं गङ्गीयाद्रसमुत्तमम् ।

तावन्नेत्रदन्ताभ्यां सुप्तो गुह्यामितो रसः ।

गुह्याद्विषकायेन गन्धमेतान् विनाशयेत् ।

अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।

किरकदेवचं रोगं दुकारश्च व्योहति ।

इतस्तेष्वन्येषां तु जवन्नामौ विवर्जयेत् ।

तथा कटुरसं वज्रिमातपं दूरतस्तजेत् ।

जवन् यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।

स तु सैन्यवमस्त्रीयात् मधुरोदरसो हि सः” ॥

इति तावन्नेत्रो रसः ॥ * ॥

“तावन्नामपि शिवास्तु तदुपाङ्गं चिन्त्यसंयुतम् ।

मन्त्राणां हि गुणौ सत्तावन्नेत्राङ्गिः प्रमदयेत् ।

वङ्गं पृथितं बोद्धा भूधरे सकलं त्विदम् ।

वटपत्रं द्विपत्रं तान्त्रं कोहभस्म चतुष्पलम् ।

जन्वीराङ्गिर्दिनं वृष्टं चिन्तयन् विषं क्षिपेत् ।

अस्य मानद्वयं खादेन्महोदृतसंयुतम् ।

मन्त्राणां चक्रिकां कुचीबीजैः कर्षं निष्ठासतः परम् ।

तावन्नेत्रनामायं सर्वकुष्ठहरो रसः” ॥

अर्को मारितं तान्त्रम् । द्वितीयतावन्नेत्रो रसः ॥ * ॥

“रसो बलिस्तान्त्रमयः पुरोऽग्निः

शिवागतु स्याद्विषतिन्दुकश्च ।

वरा च तुल्यं गगनं करङ्ग-

बीजं पृथग्भागचतुष्टयश्च ॥

संमर्षं सर्वं मधुना हृतेन

इतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।

कर्षं भजेत् प्रत्यहमस्य पथं

शास्त्रोदयं दुग्धमधुचयश्च ॥

विष्टीर्षक्याङ्गुलिनासिकोऽपि

मवेदनेन सारतुल्यमूर्तिः ।

हारापरित्याग इह प्रदिष्टो

ज्योतिर्न तत्र निवर्ज्यते” ॥

तावन्नेत्रं मारितम् । पुरो गुणगुः । अधि-

क्षिपकम् । विषतिन्दुकः कुचिका । वरा चिपना ।

रवादि विषकाणां सर्वं तुल्यम् । गगनमम्भकम् ।

करङ्गबीजश्च पृथक् चतुर्गुणं रसात् । तत्र कुष्ठे

वङ्गमूले सति ज्योतिर्न मेव प्रथम् ।

इति गन्धकुष्ठारिणः ॥ * ॥

“अथ नागवधायस्य रसस्य विप्रिच्छेदये ।

सः पृथा सुनिवरेवराह्यतो

यच्चिकित्सकजनैः समाहृतः ।

यत्तु कुष्ठपरमोपकारको

नागमारयविधिः स चिकित्सते ॥

सपक्षां व्यालिकामेकामाद्रकावधृतिक्षमाम् ।

गुडचूर्णकृतैः पञ्चैरागलं लेपयेद्द्विहिः ॥

गन्धकं भिषगाणीयं शरावधितमुत्तमम् ।

चूर्णयित्वा तदङ्गं तस्यां व्याल्यां प्रसारयेत् ॥

शरावार्जस्य ताम्रस्य यन्नाश्रिततमूनि च ।

व्याल्यां यङ्गन्धकं तस्मिन्पथं परि धारयेत् ॥

शरावार्जस्य सोसस्य पञ्चाङ्गि च तनूनि च ।

धारयेत्ताम्रपञ्चागामुपस्थेयं तथैव च ॥

गन्धकस्य शरावार्जं पञ्चागामन्तरान्तरा ।

दत्त्वा तस्यावशेषम् सर्वेषामुपरि क्षिपेत् ॥

ततः पिधानं दत्त्वा तु विप्रध्यात् सन्धिसुद्रयम् ।

गुडं चूर्णश्च खदिरं मिश्रयेत्तेन सुद्रयेत् ॥

सुत्रां संशोध्य तां व्यालीं सुहृतामुपरि धारयेत् ।

तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि ॥

आङ्गशीतं समुत्तार्यं ततो निष्काश्य चोषधम् ।

शिवायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतश्च कारयेत् ॥

चिद्रोयजलयोग्यान्तु विषाणास्यं महाघटम् ।

गुडचूर्णकृतैः पञ्चैरागलं लेपयेद्द्विहिः ॥

सर्पः सङ्कृतायामः सार्द्धं यथाकुलोऽथवा ।

पञ्चिकाः कृष्णवर्णाः स्यात् किं वा गोधूमवर्णवान् ॥

वधस्तस्य विधातव्यो यथा देहो न भिद्यते ।

तावन् सदनं यत्तच्छृण्वेत् कुडवदयम् ।

विषं पलमितं क्षुप्तं दत्त्वा दत्तान्तरान्तरम् ।

हरितालस्य चूर्णेन पूयेद्गुग्गुलीदरम् ॥

विषं पलमितं क्षुप्तं वाकुचीं पलसंमिताम् ।

भक्ष्यातकं सपक्षां यत् प्रस्थमैन्द्रयवं तथा ॥

सर्वाङ्गि सन्ध्यागन्तोर्व्यं धारयेत् महाघटे ।

तेषामुपरि सर्पश्च धारयेत् कुडलीकृतम् ॥

सर्पस्योपरि संक्षिप्तं धार्याख्येतानि पीडयेत् ।

सनालमर्कपत्रं तु शरावगुगलं क्षिपेत् ॥

खुचीदलं सनालश्च क्षिपेत् प्रस्थमितं तथा ।

वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारीं प्रस्थसंमिताम् ॥

दत्त्वा पिधानं चूर्णेन गुडं खदिरेश च ।

सुद्रयेत् सङ्गं वस्त्रेण मृदा कुटितयापि च ।

सुत्रां संशोध्य सुहृताम् धारयेत् महाघटे ।

तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं यथोदने ॥

पुनः प्रहरमेकश्च वज्रं दद्याद्यथोदने ॥

ततो जौहे कटाहे तु शरावचित्तयोन्मि ते ।

गोघृतं प्रक्षिपेत् सर्वमौषधं यद्वटे स्थितम् ॥

दत्त्वाग्निं चालयेत्तावदद्यावदुत्तिष्ठतेऽग्नयः ।

मेघनं च मवेक्ष्य ततस्तस्मिन् परिक्षिपेत् ॥

भट्टायाः स्फटिकाख्याया दे पले तत्र निक्षिपेत् ।

भट्टस्य टङ्गास्यापि पलमुष्मश्च निक्षिपेत् ॥

ततः प्रहरमेकं तन्नालयेत्सुहृत्कोपरि ।

ततस्तान्धस्य सोसश्च मिश्रयित्वावतारयेत् ॥

रसो नागवधाख्योऽयं विप्रिच्छेदने सिध्यति ।

आदौ गुह्यामितं खादेत्तावन्मरिचसंयुतम् ॥

क्रमेण वङ्गयेत्तावदद्यावद्गुह्याचतुष्टयम् ।

वङ्गयेन्मरिचस्यापि तथैव हि यथारसम् ॥

यवस्य पर्पटीं भोक्तुं दद्याद्वा वलिकौदवम् ।

जवन् वर्जयेत् सप्त दिनानि गुह्यलोचुषः ॥

जवन् यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।

सैन्यं खादयेत्तेन तत्र सप्तदिनोपरि ॥

रसेनालेन नश्यन्ति कुष्ठानि सकलान्यपि ।

सन्निपाताश्च नश्यन्ति राजशङ्कादयस्तथा ॥

इति नागवधाख्यो रसः ॥ * ॥ अथ विप्रिच्छेदां

कुष्ठानां चिकित्सा । तत्र सिध्दस्य चिकित्सा ।

“कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गुवः सर्वपा रजनी ।

एतत् केशरवत् निहन्ति च वज्रवार्धकं सिध्दम् ॥

शिरीषरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्दम् ।

क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥

दावीं मूलकबीजानि तावन् सूरदाश्च च ।

ताम्बूलपत्रं सर्व्वाङ्गि कार्थिकाङ्गि पृथक् पृथक् ॥

प्रक्षुब्धमूलाः शायः स्यात् सर्व्वाङ्गेष्वेव वारिण्या ।

पेषयेत् प्रलेपोऽयं सिध्दानां नाशनः परः” ॥ * ॥

अथ चर्मरोगस्य चिकित्सा ।

“मलिके चाम्पेष्ठी तु किञ्चित् सैन्यवसंयुता ।

ताम्बुपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाश्चर्मरोगनाशकाः” ॥

चाम्पेष्ठी चाम्पूर ।

“संक्षिप्तं तु शुष्काङ्गि दृष्ट्वा धात्रीफलानि च ।

कराभ्यां सुखमाप्नोति नरश्चर्मरोगान्वितः” ॥ * ॥

अथ पामाचिकित्सा ।

“जीरकस्य पत्रं पिष्टं सिन्दूरार्जपत्रं तथा ।

कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम्” ॥

कटुतैलं वटपत्रमितम् । जीरकादितेनम् ॥ * ॥

“मल्लिखानिकाजालाजालाङ्गुलीरात्रिगन्धकैः ।

चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम्” ॥

इति आदित्यपाकतैलम् ॥

“सैन्यं चर्मरोगस्य सर्वपाः पिप्पली तथा ।

आग्नौलेन संपिष्टाः पामकगूढाः स्मृताः” ॥ * ॥

अथ कच्छचिकित्सा ।

“अक्षपत्ररसे पत्रं हरिद्राकल्कसंयुतम् ।

नाशयेत् सार्धं तैलं पामां कच्छं विप्रिच्छेदकम्” ॥

अक्षतैलम् ।

“मल्लिखानां कासीसं गन्धाश्चा सिन्धुजम्ब च ।

स्वर्गक्षीरी शिलाभेरी शुगठो कुष्ठश्च मागधी ॥

लाङ्गुलीकरवीरश्च द्रुमः क्षमिष्ठानलः ।

दर्शानिम्बदण्डैर्मिश्रं पृथक्पृथक् भिषक् ॥

कच्छीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम् ।

अक्षसीङ्गदुग्धेन पृथक्पलमितेन च ॥

गोमूत्रस्याङ्गुलीनापि शर्मेष्टदग्निना पचेत् ।

अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छदुःसाध्यतामपि ॥

पामानश्च तथा कण्डूत्वग्याधिरुधिरामयान् ।

कच्छराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम् ॥

इति कच्छराक्षसनामैलम् ॥ * ॥

अथ दद्रुचिकित्सा ।

“कुष्ठं क्षमिष्ठो दद्रुश्चो निशासैन्यवसर्वपाः ।

अक्षपिष्टाः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिस्त्रयः ॥

दूर्वाभयासेन्यवचर्मरद-

कुठेरकाः काङ्गिकतक्रापिष्टाः ।

सुद्रक

त्रिभिः प्रलेपैरपि भङ्गमूलं
दम्बुच कुष्ठच विनाशयन्ति ॥
कुठेरकः समरी इति लोके ।
लोके गच्छिककारणा सिद्धार्थश्च सुह्रीक्षीरम् ।
त्रयमिति समभागं स्यादेवं द्विगुणस्तु दम्बुचः ।
अष्टगुणे गौतमे तानि प्रकृतानि सन्दध्यात् ।
दिवसचित्तयादृङ्गं सम्यगुन्निष्येयत्तानि ॥
वन्धोपलेन दृष्ट्वा दम्बुमालेपयेत्तेन ॥
सप्ताहलोपोऽयं दम्बुमवशं विनाशयति" ॥ * ॥
अथ श्वित्रस्य चिकित्सा ।
“विभीतकत्वक्पूजनाङ्गानां
कायेन कृत्वा गुडसंयुतेन ।
अवधगुञ्जं बीजमपाकरोति
श्वित्राणि कृच्छ्राण्यपि पुण्डरीकम्” ॥
मज्जपूः काकोडुम्बरिका । अवनगुञ्जः सोमराजी ।
“कुडवावनगुञ्जबीजं हरितालं तच्चतुर्थीशम् ।
मजःशिला तालकाङ्गं गुग्गुफलमभिर्मूलम् ॥
मूषेयं गवां पिष्टं सुवर्णताकारकं श्वित्रस्य ।
श्वित्रकुष्ठं व्रजत्वस्तं पद्माङ्गेनाधिकेन वा ॥
गिरिकर्ण्यो सितायाम् मूलेन परिसेपितम्” ॥
गिरिकर्ण्यो नीलापरजिता ॥
“काथः सवाकुचीचूर्णौ धात्रीखदिरसारयोः ।
शङ्खेन्दुकुन्दधवनं श्वित्रं संसेवितो हन्ति ॥
मथितेन पिबेत् चूर्णं काकोडुम्बर्यवगुञ्जम् ।
तेजाक्तो घर्भसेवी स्यात्तत्राशी श्वित्रहृत् भवेत्” ॥
मथितं निर्जलं विलोडितं दधि ।
तत्र चतुर्थीशजलयुक्तं वस्त्रपूतं दधि ।
“खदिरस्य पलान्यष्टौ सोमराज्याः पलद्वयम् ।
त्रिफला पिचुमईश्च दास दार्व्यथ पर्यटी ॥
एषश्च पलांशमुद्धृत्य सिङ्घिकायाः पलद्वयम् ।
जलाङ्कद्वये साध्यं यावत् पादावशेषितम् ॥
काथमानस्य मृदभौ घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुष्पलं सोमराज्याः खदिरस्य पलं तथा ॥
पटोलमूलं त्रिफलां चायमाणां दुरालभाम् ।
कर्ण्ड्वं कटुकं चापि कार्ष्णिकं सूक्ष्मपेषितम् ॥
पलद्वयं कौषिकस्य शुद्धस्याच प्रदापयेत् ।
सिद्धं सर्पिरिदं श्वित्रं हन्यादभ्रं हवानलम् ॥
अष्टादशानां कुष्ठानां परमश्चेतदौषधम् ।
सोमराजीघृतं नाम निर्मितं ब्रह्मणा पुरा ॥
लोकानामुपकाराय श्वित्रकुष्ठादिरोगिणाम्” ॥
इति सोमराजीघृतम् ॥
“महौषधं महामेदा निम्बपत्राणि सर्वपाः ।
मजःशिला च सिन्दूरं पद्मचारिण्यवगुञ्जम् ॥
हरिरे हरितालञ्च त्रिफला पीतगन्धकः ।
एतानि समभागानि विषाङ्गांशानि योजयेत् ॥
सर्पिषश्च पलान्यष्टौ देवदारुसं शुभम् ।
द्विगुणं त्रिगुणं क्षीरं गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
ताम्रपात्रे तु संस्थाप्य शर्भेर्मृदभिना पचेत् ।
चतुर्भावावशेषन्तु सकृद्वक्त्रमवतारयेत् ॥
अधौ क्षिप्तन्तु निःशब्दं जलमुक्तं विषद्यथः ।
अभ्यङ्गपानयोर्गोमाशु सर्वान् गदान् जयेत् ॥
अष्टादशानां कुष्ठानां दम्बुनां श्वित्रिणां तथा ।

सुद्रचि

दुष्टनाडीषु मर्त्यानां खाविद्यां कीटिनां तथा ॥
अष्टकुखावपरीता ये ये च तत्तन्निष्येयः ।
सर्व्यहृद्वियुक्तानां शीर्षाङ्गानां विशेषतः ॥
सर्व्वधातुगते कुष्ठे पतितं भृशरोरुहम् ।
घर्षणायुक्तघोषाणां तथा सर्वाङ्गवातिनाम् ॥
पानेऽभ्यङ्गे तथा नस्ये वल्लिकर्मेण निवृणः ।
सप्तरात्रप्रयोगेन सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत् ॥
द्विसप्ताहप्रयोगेन पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
जातकेशनखग्रमनुर्भाति षोडशवर्षवत् ॥
अनङ्गसदृशः साक्षात् सर्वाभयविनाशनः ।
एतत् घृतं महाश्रेष्ठं भार्गवेणावतारितम् ॥
मनुष्याणां हितायार्थं सर्व्वव्याधिहरं परम् ।
महामार्तशङ्कामिदं घृतं सर्व्वामरार्चितम्” ॥
इति महामार्तशङ्कघृतम् ॥ * ॥ इति कुष्ठाधि-
कारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥
क्षुद्रगोक्षुरः, पुं, (क्षुद्रः गोक्षुरः । ततः सन्त्यार्थे
कन् क्षुद्रगोक्षुर इव कायति इत्येके ।) गोक्षुर-
रुक्तभेदः । कोटा गोक्षुर इति हरचिकार
इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । चिक-
रटकः २ कण्टो ३ षडङ्गः ४ वज्रकण्टकः ५
क्षुरः ६ गोक्षुरटकः ७ कण्टफलः ८ पलङ्का
९ क्षुद्रक्षुरः १० भज्जटकः ११ क्षालप्रदङ्काटकः
१२ वनप्रदङ्काटकः १३ इक्षुगन्धः १४ खादुकण्टः
१५ । अस्य गुणाः । सुष्णीतलत्वम् । नलप्रदत्वम् ।
मधुरत्वम् । उष्णत्वम् । कृच्छ्राशरीमेहविदाह-
नाशित्वम् । रसायनत्वम् । तत्र दृष्टेता गुणो-
त्तरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षुद्रघण्टिका, स्त्री, (घण्टा अन्त्यार्थे कन् टाप्
इत्यञ्च ततः क्षुद्रा घण्टिका इति कर्मधारयः ।)
कृच्छ्राशरीरविशेषः । घाघः इति घुक्षुर इति च
भाषा ॥ तत्पर्यायः । किङ्किणी २ । इत्यमरः
। २ । ६ । १२० । क्षुद्रघण्टी ३ प्रतिसरा ४
किङ्किणीका ५ कङ्किणी ६ कङ्किणीका ७ क्षुद्रिका
८ । इति शब्दरत्नावली ॥ घर्षरी ९ । इति
जटाधरः ॥ [इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षुद्रघोली, स्त्री, (क्षुद्रा घोली ।) चिविकिकाक्षुपः ।
क्षुद्रचक्षुः, स्त्री, (क्षुद्रा चक्षुः सा इवाकृतिरस्याः ।)
क्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । चक्षुः २ चक्षुः ३ मुग-
चक्षुका ४ त्वक्सारभेदिनी ५ क्षुद्रा ६ कटुका ७
कटुपत्रिका ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । कटु-
त्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । दीपनत्वम् । शूल-
गुल्माशौविषवन्धनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
सख्योलुख ॥
क्षुद्रचन्दनं, स्त्री, (क्षुद्रं चन्दनमिति नित्यकर्मधारयः ।)
रक्तचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथास्य पर्यायाः ।
“रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् ।
तिलपणी रक्तसारं तत्प्रवाणफलं स्मृतम्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
क्षुद्रचिर्भिता, स्त्री, (क्षुद्रा चिर्भिता ।) गोपाल-
कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षुद्रचिर्भिटीति
च क्वाचित् दृश्यते ॥)

सुद्रप

क्षुद्रचक्षुः, पुं, (क्षुद्रा चक्षुः यस्याः ।) पक्षिविशेषः । जो-
सालिक इति भाषा । यथा,—
“श्रवमन्त्रः क्षुद्रचक्षुः गूधनक्षत्रं सालिकः” ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥
क्षुद्रजन्तुः, पुं, (क्षुद्रः जन्तुर्नोवभेदः ।) शतपदी । इति
शब्दमाणा । सख्यप्राप्तिमात्रञ्च ॥ (आत्मनश्चन्द्र-
स्य विवृतिर्जातया ॥)
क्षुद्रजातीफलं, स्त्री, (क्षुद्रं जातीफलम् ।) आन-
लकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षुद्रजोरः, पुं, (क्षुद्रः जोरः ।) सख्यजोरकः । इति
शब्दचन्द्रिका । क्षुद्रिया जोरा इति भाषा ॥
क्षुद्रजीवा, स्त्री, (क्षुद्रा जीवा कर्मधारयः ।) जीकली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षुद्रता, स्त्री, (क्षुद्रस्य भावः । क्षुद्र + तल् टाप् च ।)
क्षुद्रत्वम् । इति व्याकरणम् ॥
क्षुद्रत्वं, स्त्री, (क्षुद्रस्य भावः । क्षुद्र + त्वप्रत्ययः ।) अन्वयता
कूरता । अधमत्वम् । दरिद्रत्वम् ।
क्षुद्रतुलसी, स्त्री, (क्षुद्रा तुलसीति नित्यकर्मधारयः ।)
अर्णकः । स तु वर्न्मरीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षुद्रदंशिका, स्त्री, (क्षुद्रा दंशिका ।) सख्यदंशकः ।
कोट डोश इति भाषा । यथा,—
“पतङ्गिका पुतिका स्यात् दंशस्तु वनमक्षिका ।
प्राचिका चाक्षयतज्जातिदेशी स्यात् क्षुद्रदंशिका” ॥
इति जटाधरः ॥
क्षुद्रदंशी, स्त्री, (दंश + डोष् । क्षुद्रा दंशी ।) क्षुद्र-
दंशिका । इति जटाधरदर्शनात् ॥
क्षुद्रदुरालभा, स्त्री, (क्षुद्रा दुरालभा कताविशेषः ।)
सख्यदुरालभाभारतः । तत्पर्यायः । मरुत्ता २
मरुसम्भवा ३ विशारदा ४ अजभक्ष्या ५ अजा-
दनी ६ उड्मभक्षिका ७ कषाया ८ पक्षिहृत् ९
याहिनी १० करभप्रिया ११ करभादनिका १२ ।
अस्या गुणाः । गौल्यत्वम् । अस्त्रत्वम् । अरक्त-
श्वासकासभ्रमनाशित्वम् । पारदशुद्धिकारित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षुद्रदुस्पर्शा, स्त्री, (दुःसहः स्पर्शो यस्याः दुस्पर्शा ।
क्षुद्रा दुस्पर्शा इति कर्मधारयः ।) अप्रियमनी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (सेवास्या अप्रियमनीशब्दे
विवृतिः ॥)
क्षुद्रधात्री, स्त्री, (क्षुद्रा धात्री ।) कर्कटरुक्ता । इति
राजनिर्घण्टः ॥
क्षुद्रनासिका, स्त्री, (क्षुद्रा नासिका नासा ऽस्त्र ।)
सख्यनासायुक्ता । तत्पर्यायः । नः क्षुद्रः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥
क्षुद्रपत्रा, स्त्री, (क्षुद्रं पत्रं पर्य्येयं यस्याः । ततश्चात् ।)
चाफ़ेरी । इति हारावली ॥
क्षुद्रपत्री, स्त्री, (क्षुद्रं पत्रं अस्याः । ततो गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) वचा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वचास्याः
पर्यायाः ।
“वचोयगन्धा वक्ष्यन्ता गोकुली शतचर्चिका ।
क्षुद्रपत्री च मज्जका कठिणीया च जोमरा” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
क्षुद्रपनसः, पुं, (क्षुद्रपानसो वनसश्चेति कर्मधारयः ।)

कुडरो

कजुचः । इति राजनिर्घण्टः । खल्वकयदापयच ।

(पर्यायोऽस्य यथा,—

“कजुचः कुद्रवगणो कजुचो डड इत्यपि” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

कुद्रवर्गः ६, (कुद्रं पर्वी पर्वं यस्य ।) अर्जकः । इति राजनिर्घण्टः । कुद्रापये जि । (विबरयमस्यार्जक-
शब्दे ज्ञातव्यम् ।)

कुद्रपाषाणभेदा, खी, (कुद्रा पाषाणभेदा इति निख-
कर्मधारयः ।) कुद्रविषयः । कुद्रपाषाणभेदो इति
ज्ञाता । तत्पर्यायः । चतुःपत्नी २ पार्वती ३
नगमाः ४ अक्षकेतुः ५ गिरिभूः ६ कन्दरोडूवा ७
शैवोडूवा ८ गिरिजा ९ नगना १० । अस्या
गुणाः । ब्रह्मज्ञानाद्विहरणम् । इति राज-
निर्घण्टः ।

कुद्रपिप्यणी, खी, (कुद्रा पिप्यणी ।) वनपिप्यणी ।
इति राजनिर्घण्टः ।

कुद्रपोतिका, खी, (कुद्रा पोतिका । निखकर्मधारयः ।)
मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः ।

कुद्रवचकः, पुं, (कुद्रं वचनमस्य इति कप् ।) जीवन-
हन्ता । इति शब्दचन्द्रिका ।

कुद्रपणा, खी, (कुद्रं पणं अस्या इति टाप् ।) भूमि-
जन्मः । इति शब्दभाषा । इन्द्रवाह्यो । गोपान-
कर्णटी । कण्टकारी । अग्निदमनो । इति राज-
निर्घण्टः ।

कुद्रबुद्धिः, जि, (कुद्रा अस्या अधमा क्रूरा वा बुद्धि-
मतिर्यस्या ।) अल्पमतिः । क्रूरधीः । अधमचेतनः ।
कुद्रमुखा, खी, (कुद्रा मुखा इति कर्मधारयः ।)
कषेहः । इति राजनिर्घण्टः । (कषेहशब्दे ऽस्या
गुह्यपर्याया ज्ञेयाः ॥)

कुद्ररोगः, पुं, (कुद्रः रोगः ।) खल्वप्याधिः । तस्य
गणना यथा । पणितः १ इन्द्रमुत्तः २ दाखकः
३ अर्धविका ४ हरिवेष्टिका ५ पनसिका ६ पा-
षाणगर्भः ७ मुखदृषिका ८ व्यङ्गः ९ नीलिका
१० बल्लीकः ११ कक्षा १२ गन्धनाम १३
अभिरोहिणी १४ विदारिका १५ चिप्यः १६
परिवर्तिका १७ अवपाटिका १८ निरुद्ध-
प्रकाशः १९ सन्निरुद्धगुदः २० वषणकण्डः २१
अहिपतनः २२ गुदभ्रंशः २३ शूकरदंष्ट्रः २४
अनुशयी २५ अजसः २६ दारी २७ कदरः २८
तिजकालका २९ मसकः ३० जतुमणिः ३१ न्यम्बः
३२ पद्मिनोकण्टकम् ३३ अजगलिका ३४ यव-
प्रस्था ३५ अन्नालजी ३६ विहता ३७ इन्द्रहडा
३८ गर्भमिका ३९ जालगर्भः ४० कच्छपो ४१
शर्कराबुदः ४२ । येषां मध्ये येषां कल्लविकित्वा
पूर्वे न लिखिता ते चात्र लिखन्ते ॥ ॥

अथ अर्धविकालक्षणमाह ।

“अर्धविकलवक्त्राणि वङ्गकोटीनि मूर्द्धनि ।
कपाङ्कजमिकेपिण तानि विद्याद्विकाम्” ।

अर्धविकलानि । अथार्धविकालाधिकित्वा ।

“नीलोत्पलस्य किङ्कणो आनीकवासमन्विताः ।

वहीनवक्त्रकृत्वा सेपाङ्गनाद्विकाम् ।

चिकणाश्च दण्डो वही सार्धोत्पलसारिजा ।

कुडरो

सैन्धवं प्रक्षमेतैस्तु तैर्न हन्याद्विकाम्” ।

इति चिकणाद्यं तैलम् ॥ ॥

अथभिरोहिणीक्षणमाह ।

“कक्षाभागेषु ये स्कोटा जायन्ते मांसदारवाः ।

अन्तर्दाहज्वरकरा दीपपावकसन्निभाः ।

सप्ताहान् दादशाहान् पक्षाहान् हन्ति मानवम् ।

तामभिरोहिणीं विद्यादसाध्यां सान्निपातिकाम्” ।

सप्ताहान् दादशाहान् पक्षाहान् हन्ति मानवम् ।
तामभिरोहिणीं विद्यादसाध्यां सान्निपातिकाम्” ।
सप्ताहान् दादशाहान् पक्षाहान् हन्ति मानवम् ।
तामभिरोहिणीं विद्यादसाध्यां सान्निपातिकाम्” ।
सप्ताहान् दादशाहान् पक्षाहान् हन्ति मानवम् ।
तामभिरोहिणीं विद्यादसाध्यां सान्निपातिकाम्” ।

तस्याधिकित्वा ।

“पित्तं वीर्यविधना साधयेदभिरोहिणीम् ।

रोहिण्यां कङ्कनं कुर्याद्वक्त्रमोक्षरूपताम् ।

शरीरस्य च संशुद्धिं तान् लङ्कां परित्यजेत्” ॥

अथ विदारिकालक्षणमाह ।

“विदारिकन्दवदन्तो कक्षावङ्गसन्निधौ ।

रक्तो विदारिकां विद्यात् सर्वज्ञां सर्वलक्षणाम्” ।

अथ पिङ्गकामिति विश्वश्रवणमध्याहरणीयम् ।

अथ सन्निकित्वा ।

“विदारिकायां प्रथमं जलौकाद्योजनं हितम् ।

पाटनञ्च विपक्षायां ततो ब्रह्मविधिः स्मृतः” ॥

अथ अवपाटिकालक्षणमाह ।

“अन्तरीयसीं यदा हर्षात् बलाद्भ्रूवेत् स्त्रियं नरः ।

हस्ताभिघातादथवा चर्ममण्डपेत् बलात् ॥

मर्हनात् पीडनादापि शुक्रवेगविघाततः ।

यत्रावपात्यते चर्मे तां विद्यादवपाटिकाम् ।

वातेन कर्कशा रुक्षा सूष्णा कृष्णा रुगन्विता ।

पित्तेन पीता रक्ता वा दाहदृष्ट्यासमन्विता ॥

स्नेहणा कठिना स्निग्धा कण्डमलमप्यवेदना” ॥

अस्त्रोयः अल्पतमं योनिच्छिद्रं यस्यास्ताम् ।

अवपात्यते विदार्यते ।

अथ तस्याधिकित्वा ।

“खेहखेदेरिमां वैद्यश्चित्सेदवपाटिकाम्” ।

अथ सन्निरुद्धगुदस्य लक्षणमाह ।

“वेगसन्धारणादायुर्विहतो गुदसंश्रितः ।

निरुद्धि महास्रोतः सूष्णं दारं करोति हि ॥

मार्गस्य सौष्मात् कृष्णं पुरीषं तस्य गच्छति ।

सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेतं विद्यात् सुदुल्लभम्” ॥

अथ तस्य चिकित्सा ।

“सन्निरुद्धगुदे तैले सेको वातहरैर्हितः ।

तथा निरुद्धप्रकाशक्रियापि कथिता हिता” ॥

अथाजगलिकालक्षणमाह ।

“स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता निरुजा मुद्गसन्निभा ।

कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगलिका” ॥

ग्रथिता गुम्फितेव । मुद्गसन्निभा मुद्गाक्षतिः ॥

अथ तस्याधिकित्वा ।

“तत्राजगलिकामां जलौकोभिरुपाचरेत् ।

शुक्तिशौराद्विकारकण्ठेऽक्षोपयेन्मुञ्जः ।

कठिना क्षारयोगेन दावयेदजगलिकाम् ।

क्षामाणाङ्गलिकामूर्वाकण्ठेरपि विशेषयेत् ॥

पक्षां ब्रह्मविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्” ॥

कुडरो

अथान्नालजीलक्षणमाह ।

“घनामवक्त्रां पिङ्गकामुद्रतां परिमल्लभाम् ।

अन्नालजीमल्लभ्यां तां विद्यात् कफवातजाम्” ॥

घनां कठिनाम् । परिमल्लभ्यां वर्तुलाम् । अल्प-
पूर्वा खल्वप्यावाम् ॥

अथ तस्याधिकित्वा ।

“अन्नालजीं यवप्रस्थां पूर्वमेवेदपाचरेत् ।

मनःशिलादेवदाहकुष्ठकण्ठैः प्रक्षेपयेत् ।

पक्षां ब्रह्मविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्” ॥

इति भावप्रकाशे कुडरोगाधिकाराः ॥

(अस्य सकारणलक्षणसम्प्राप्तिचिकित्सितानि यथा,—

“स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता निरुजा मुद्गसन्निभा ।

पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगलिका ॥

यवप्रस्था यवप्रस्था ताभ्यां मांसाश्रिता घना ।

अवक्त्राणालजीलक्षणात्कफपूया घनोद्भवाः ॥

ग्रन्थयः पक्ष वा षड् वा कण्ठपो कण्ठपोद्भवाः ॥

कर्णस्योद्धं समन्तादा पिटिका कठिनोद्भवा ॥

शालूकाभा पनसिका शोफत्वल्पवज्रः स्थिरः ।

हनुसन्धिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्भः ॥

शालूकाणिकण्टकाकाराः पिटिकाः सवर्णा घनाः ।

भेदोर्गभा मुखे युगां ताभ्याश्च मुखदृषिकाः ॥

ते पद्मकण्टका ज्ञेया यैः पद्ममिव कण्ठकैः ।

वीर्यते नीरजैश्चैतैः शरीरं कफवातजैः ॥

पित्तेन पिटिकाहता पक्षोदुम्बरसन्निभा ।

महादाहज्वरकारी विहता विहतानना ॥

गान्धेयन्तश्च वक्त्रस्य दाहज्वररजान्विताः ।

मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ॥

ततः कटतराः स्कोटा विष्कोटाख्या महावजाः ।

या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ॥

सा विहता वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्दभी ।

मगलना विप्लोत्सन्ना सरागपिटिकाक्षिता ॥

कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायोदेशेषु सानिजात् ।

पित्ताद्भवन्ति पिटिकाः सूष्णा लाजोपमा घनाः ।

तादृशी महती त्वेका गन्धनमेति कीर्तिता ।

घर्मखेदपरीतेऽङ्गे पिटिकाः सवर्णा घनाः ॥

राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाख्याः ।

दोषैः पित्तोत्पन्नैर्मन्दैर्विसर्पति विसर्पवत् ॥

शोफोऽपाकलनुक्ताम्नो ज्वररज्ज्वाणगर्भः ।

मनैः पित्तोत्पन्नैः स्कोटा ज्वरिणो मांसदारवाः ॥

कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्राभाः सान्निपातिनी ।

पक्षाहान्तराहान् पक्षाहान् हन्ति जीरितम् ॥

त्रिलिङ्गा पिटिका हता अर्जुनमिरिवेष्टिका ।

विदारो कन्दकठिना विदारो कक्षावङ्गणे ॥

भेदोऽनिलकषैर्यस्यः खाद्यमांसशिराश्चयैः ।

भिन्नो वसाव्यमध्वांश्च वेत्तन्नोत्पन्नोऽनिलः ॥

मांसं विशोध्य ग्रथितां शर्करामुपपादयेत् ॥

दुग्धं बधिरं क्लिप्तं नागावर्गं ततो मखाः ॥

तां खावयन्ति निधितां विन्द्यासङ्कर्षार्णुदम् ।

पाण्डपादतले सन्धौ अर्जुनं बोधयिष्यते ॥

वल्लीकवङ्गनेर्यस्य लङ्गुलाभिमुखैः ।

रुदाहकण्ठकोदायो वल्लीकोऽसौ समस्तनः ॥

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्ठकादिभिः ।

यस्यः कोलवदुस्तमो जायते कदरन्तु तत् ।
 वेगसन्धारयादायुरपागोऽपानसंशयम् ।
 अयुक्तेति वाह्यान्तर्मागमस्य ततः शङ्कत् ॥
 कृष्णमिगच्छति व्याधिरयं बद्धगुदस्ततः ।
 कुर्व्यात् पित्तानिषं पाकं नखमसि सबग्वरम् ॥
 चिप्यमक्षतरोगश्च विद्यादुपनखश्च तम् ।
 कृष्णोऽभिघाताद्गुच्छश्च खरश्च कुनखो नखः ॥
 दुष्टकर्मसंस्पृष्टात् कयट्कोदाग्नितान्तराः ।
 अयुक्त्योऽनसमित्याङ्गित्वाभास्तिलकालकान् ॥
 कृष्णानवेदनांस्त्वकस्यान् मांसांस्तानेव चोन्नतान् ।
 माभेक्षन्तुततरांश्चर्मकीलान् सितामितान् ॥
 तद्यथाविधौ जतुमयिः सहजो जोहितस्तु सः ।
 क्षयां सितं वा सहजं मण्डलं लाभ्यन् समम् ॥
 श्लोकक्रोधादिकुपितादातपित्तान्मुखे तनु ।
 श्यामलं मण्डलं यङ्गं वक्त्रादयश्च भोजिका ॥
 पचं पचस्पर्शं यङ्गं श्यानश्च मारतान् ।
 पित्तात्ताम्रान्तर्मागीलं श्वेतानं कण्डुमत्कपात् ॥
 रक्ताद्रक्तान्तर्माताम्रं शोथं चिमचिमायते ।
 वायुनोदीरितः स्नेहा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥
 ततस्त्वग् जायते पाण्डुः कमेया च विचेतना ।
 अल्पकण्डूरविज्ञेया सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तिः ॥
 अस्वस्यग्वमनोदोर्गपित्तस्नेहाप्रणिघटैः ।
 मण्डलान्यतिकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ॥
 उत्कोठः सोऽनुबन्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।
 प्रोक्ताः षट् त्रिंशद्विधेते क्षुद्ररोगा विभागशः ॥
 इति वाभटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

अतोऽस्य प्रतिषेधो यथा,—

“विषादायेकलौकीभिरपक्वामजगल्लिकाम् ।
 खेदयित्वा यवप्रस्थां विनयाय विलेपयेत् ॥
 दाहकुष्ठमनोऽग्निरित्यापावाणगर्हभात् ।
 विधिस्तांश्चाचरेत् पक्वान् व्रणवत्याजगल्लिकान् ॥
 रोध्रकुष्ठम्बवचाप्रलेपो मुखदुषिके ।
 बटपल्लवयुक्ता वा नारिकेलोत्थयुक्तयः ॥
 अग्रान्तौ वमनं नखं ललाटे च शिराव्यधः ।
 निम्बाम्बु बान्धो निम्बाम्बु साधितं पद्मकण्टके ॥
 पिनेत् क्षौद्रान्धितं सर्पिनिम्बारवधलेपनम् ।
 विहतादर्शुं जालान्तांश्चिकित्सेन्निरिवेक्षिकान् ॥
 पित्तबीजसर्ववत्तद् प्रत्याख्यायामिरोहिणीम् ॥

विषण्णं रक्तविमोक्षनञ्च

विरूक्ष्यं कायविशोधनञ्च ।

धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान्

कुर्व्यात् सदा जालकगर्हभस्य ॥

विदारिकां हृते रक्ते स्नेहयन्निवदाचरेत् ।
 मेदोऽर्जुन्दक्षिणं कुर्व्यात् सुतरां शर्कराभुन्दे ।
 प्रहृष्टं सुवड्भिर्द्रुं सशोषं मन्मेयि स्थितम् ।
 वल्लीकं हृत्तपादे च वर्जयेदितरत् पुनः ॥
 मुडस्यास्ते हृते लिप्तेत् सपट्टारिवान्मतेः ।
 श्यामाकुपित्यकामूलदन्तीपल्लजसक्तुभिः ॥
 पक्षे तु दुष्टमांसानि गतीः सर्वान्श शोधयेत् ।
 शस्त्रेण सन्ध्यागु च क्षारेण च्चणनेन वा ॥
 शस्त्रेणोक्त्य निःश्रेयं क्षेत्रेण कदरं दहेत् ।
 निबद्धमवबन्धाय बद्धपायोऽपिचित्सिवम् ॥

चिप्यं मुद्रा जितोष्णं माधयेच्छककर्मावा ।
 दुष्टं कुनखमप्येवं चरणावलसे पुनः ॥
 धान्याक्षसितौकासीसपटोकीरोचनातिके ।
 सनिम्बपत्रैरालिप्तेद्देहे तु तिलकालकान् ॥
 माषांश्च सूर्यकान्तेन क्षारेण यदि वाग्निना ।
 तददत्तुय शस्त्रेण चर्मकीलजतुमयां ॥
 लाभ्यन्नादित्रये कुर्व्याद् यथासन्नं शिराव्यधम् ।
 लेपयेत् क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिदृक्त्वगङ्गुरैः ॥
 यङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मल्लिखा वा समाक्षिका ।
 लेपः सनवनीतावा श्वेतान्धुरजाम्बी ॥
 रक्तचन्दनमल्लिखा कुष्ठरोधप्रियङ्गवः ।
 बटाङ्गुरा मसूराश्च यङ्गानां मुखकान्तिदाः ॥
 हे जीरके क्षण्यतिगाः सर्धपाः पयसा सह ।
 पिष्टाः कुर्वन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तयङ्गलाभ्यन्तम् ॥
 क्षीरपिष्टा हृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनितुषाः ।
 मसूराः क्षीरपिष्टा वातोक्षणाः शास्त्राणिकण्टकाः ॥
 स गूढः कोलमज्जा वा शशाङ्क क्षौद्रकण्टकतः ।
 सप्ताहं मातुलुकस्यं कुष्ठं वा मधुनाग्नितम् ॥
 पिष्टा वाष्पकपयसा सक्षौद्रा मौशलीजटा ।
 गौरस्थिमृशलीमूल-युक्ता वा साण्यमाक्षिकम् ॥
 जम्बाम्बपल्लवामस्तु हरिद्रे हे नवो गूढः ।
 लेपः सवर्णोऽपि पिटं खरसेन च तन्दुकम् ॥
 उत्पलपत्रं तगरं प्रियङ्गुकाशीयकदम्बरमज्जा ।
 इदमुद्दर्शनमाभ्यं करोति शतपञ्चसङ्काशम् ॥
 र्भिरवेवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यङ्गाय साधयेत् ।
 यथादोषवर्तकान् खेहान् मधुकक्षाधसंयुतैः ॥
 यवान् सर्णरसं रोध्रमुशीरं चन्दनं मधु ।
 हृतं गूढञ्च गोमूत्रे पचेदादर्विलेपनात् ॥
 तदभ्यङ्गादिहन्त्यायु नीलिआयङ्गदुषिकान् ।
 मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ॥
 कुजुमोशीरकालीयकाक्षायक्ष्माङ्गचन्दनम् ।
 न्यग्रोधपादांस्तदगान् पद्मकं पद्मकेशरम् ॥
 सनीलोत्पलमल्लिखं पालिकं सतिगाढके ।
 प्रक्ता पादावश्रेण्या तेन पिष्टैश्च कार्ष्णिकैः ॥
 लाक्षापतङ्गमल्लिखा यष्टीमधुककुजुमैः ।
 अजाक्षीरदिग्गुणितं तेजस्य कुडवं पचेत् ॥
 नीलिकापलितयङ्गवकीतिलकदुषिकान् ।
 हन्ति तन्नस्यमभ्यक्षं सुखोपचयवर्णकत् ॥
 मल्लिखा श्वरोद्भवस्तु वरिकाणादा हरिद्रादयं ।
 नेपाक्षीहरितालकुजुमगदागोरोचनागैरिकम् ।
 पत्रं पाण्डुरटस्य चन्दनयुगं कालीयकं पारदं ।
 पतङ्गं कनकत्वचं कमलगं बीजं तथा केसरम् ॥
 सिक्थं तुल्यं पद्मकाद्योवसाण्यं ।
 मज्जाक्षीरं क्षीरिदृक्त्वामुघाधौ ।
 सिद्धं सिद्धं यङ्गनील्यादिनाशे ।
 वक्त्रेणायामेन्दोश्चासु धत्ते ॥
 मार्कवस्त्रसक्षीरतोयपिष्टानि नावेन ।
 प्रसुप्तौ वासकुष्ठोक्तं कुर्व्याद्दाहञ्च वज्रिना ।
 उत्कोठे कपपिचोक्तं कोठे सर्वञ्च कौष्ठिकम् ॥
 इति वाभटे उत्तरतन्त्रे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥
 “समासेन चतुश्चालिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्ति ।
 तद्यथा,— अजगल्लिका यवप्रस्थाऽन्ध्याज्जी विहता

अल्पिका बन्धोऽकमिन्नद्वय चक्षिका बन्धोऽक-
 गर्हभो जालगर्हभः कक्षा विस्फोटकोऽपिरो-
 हिणी चिप्यं कुनखोऽनुजवी विदारिका क्षर्करा-
 भुन्दं पामा विचर्षिका रक्ता पाण्डुरदिकाखर-
 मणसेन्द्रुगुनी दाहककोऽर्चिका पणितं मसू-
 रिका यौवनपिङ्गका पञ्जनीकण्टको जतुमवि-
 न्यं प्राकचर्मकीलकालकालको च्चण्डं चण्डः क्षि-
 रवर्तिकाऽवपाटिका निबद्धप्रकाशः निबद्धक्षुद्रो-
 ऽहिपूतनं हण्यकण्डूगुदभ्यंशचेति” ॥ इति क्षुभ्रते
 निदानस्थाने षोडशोऽध्याये ॥ अथोक्तचिन्मिषा-
 दिक् यथादोगं ज्ञेयम् ॥ * ॥

अस्य पद्यापख्यानि यथा,—

“क्षुद्ररोगेषु सर्वेषु नापारोगानुकारिषु ।
 दोषान् दृष्ट्यानवस्थाश्च निरीक्ष्य मतिमान् निबन्ध-
 तस्य तस्य च रोगस्य पद्यापख्यानि सर्वज्ञः ।
 यथादोषं यथादुष्टं यथावस्थाञ्च ज्ञानयेत्” ॥
 इति वैद्यकपद्यापख्याविधौ क्षुद्ररोगाधिकारः ॥
 क्षुद्रवंशा, स्त्री, (क्षुद्रा वंशा ।) वराहकान्ता । इति
 केचित् ॥
 क्षुद्रवर्ष्णा, स्त्री, (क्षुद्रा वर्ष्णा ।) वरटा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 क्षुद्रवल्ली, स्त्री; (क्षुद्रा वल्ली ।) मूकघोमी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 क्षुद्रवार्त्ताकी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकी ।) कृहवी ।
 इत्यमरः ॥
 क्षुद्रवार्त्ताकिनी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकिनीति ।)
 श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षुद्रशङ्खः, पुं, (क्षुद्रः शङ्खः अक्षयशङ्खकान्तिः ।
 ओष्ठः इति भाषा । तत्पर्यायः । शङ्खनखः २ ।
 इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥ शङ्खनखः ३ इति
 तट्टीका ॥ क्षुद्रकः ४ शङ्खकः ५ मन्वशङ्खकः ६ ।
 अस्य गूणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मूकहृदत्वम् ।
 दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षुद्रशर्करा, स्त्री, (क्षुद्रा शर्करा नित्यकर्णधारयः ।)
 यावनालशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षुद्रशार्ङ्गः, पुं, (क्षुद्रः शार्ङ्गः । नित्यकर्णधारयः ।)
 विषयाग्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षुद्रशीर्षः, पुं, (क्षुद्रं शीर्षं यस्य ।) मयूरशिखावृद्धः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 क्षुद्रमुक्तिः, स्त्री, (क्षुद्रा मुक्तिः । नित्यकर्णधारयः ।)
 जलमुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षुद्रश्यामा, स्त्री, (क्षुद्रा श्यामा ।) कटभी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (कटभीशब्देऽस्या विवक्षितार्थात् ॥)
 क्षुद्रक्षेपान्तकः, पुं, (क्षेपान्तां अन्तकः क्षेपान्तकः ।
 क्षुद्रः क्षेपान्तकः ।) भूकर्णदारकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 क्षुद्रश्वासः, पुं, (क्षुद्रः अक्षयः श्वासः ।) अक्षयश्वास-
 रोगः । यथा,—
 “रसनिमित्तमेव सौख्यं कार्थञ्च तत्र क्षेपकाहार-
 सेविनोऽप्यश्वश्रीकस्याद्यावामिनो दिवाक्षप्र-
 रतस्य चाम श्वाश्वरखो मधुरतरश्च क्षीररमणु-
 मासहसिचोहृत्कोरो जगधर्षि क्षयतिक्ष्णश्यावा

कुड्रि

इति तं अतिशूणं कुड्रमासविषासाक्षुत्सप्र-
लेदमासदौर्गन्धमायमाससादगद्गदत्वानि क्षिप्र-
मेवाविशन्ति" । इत्यादि सुश्रुते १६ अध्यायः ॥

तस्य निदानादि यथा,—

"देरेव कारखैहिंका बज्जिभिः संप्रवर्तते ।

तेरेव कारखैः श्वापो घोरो भवति देहिनाम् ॥

विहाय प्रवर्तिता वायुः प्राणोऽप्य कफसंयुतः ।

श्वासवर्द्धनो भूत्वा तं श्वासं परिचक्षते ॥

कुड्रकफमकम्भिज्जो महागूढं च पञ्चधा ।

निगद्ये च महाबाधिः श्वास एको विशेषतः ॥

प्रायूपं तस्य हृत्पीडा भक्तेरेवोऽरतिः परा ।

जानाहः पार्श्वयोः शूणं वैरस्यं वदनस्य च ॥

क्षिप्रिदारमनाखल्य वस्य श्वासः प्रवर्तते ।

निवस्यत्येति शान्तिश्च स कुड्र इति संज्ञितः" ॥

इति च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ११ अध्यायः ॥

("हृत्पादाः सोढवः कोष्ठे कुड्रवात उदीर्यन् ।

कुड्रश्वापो न सोऽप्यर्थं दुःखेनाकुप्रबाधकः ॥

हिनस्ति न च गात्राणि न च दुःखा यद्येतरे ।

न च भोजनपानानां निवस्यद्युचितं गतिम् ॥

नेत्रिवाद्यां यथा नापि काश्चिदुत्पादयेद्रजम् ।

स साध्य उक्तो बलिनः सर्व्वे चायत्तलक्षणाः" ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने ११ अध्याये ॥

कुड्रश्वेता, स्त्री, (कुड्रा श्वेता ।) अर्कादिगणान्तर्गत-

वृक्षविशेषः । यथा,— "अर्कादिगणान्तर्गत-

गदनीमयूरकभार्गीराक्षेद्रपुष्पीकुड्रश्वेतामहाश्वे-
ताहृत्विषाखलवयात्पापमवृक्षश्चेति ॥

अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविषापहः ।

क्षानिकुड्रप्रशमनो विशेषाद्रजशोधनः" ॥

इति सुश्रुते ३६ अध्यायः ॥

कुड्रसहा, स्त्री, (सह + अच् टाप् च । कुड्रा सहा

कर्मधारयः कुड्रस्य सहेत्येके ।) सुद्रूपयोः (अस्याः

पर्याया यथा,—

"सुद्रूपयोः कुड्रसहा कामुद्रा सिंहपरिष्का ।

वन्धा माष्णारगन्धेति सृपंपर्यायुभे च ते" ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्या व्यवहारो

यथा, वमनमेवंगणान्तर्गतकषायविशेषे । "सुमनाः

कौमनसाविनी हरिद्रा दाबहरिद्रा वृक्षीरपुनर्नवा

महासहा कुड्रसहा कषायैश्च" । इति चरके

विमानस्थाने ८ अध्याये ॥ इन्द्रवायवी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

कुड्रसर्व्वे, स्त्री, (कुड्रं सर्व्वम् । निव्यकर्मधारयः ।)

रीतिः । इति राजनिर्घण्टः । (पित्तलम् ॥)

कुड्रहा, [नृ] पुं, (कुड्रान् नौघान् कूरस्त्वभावात्

हृत्कीर्तिः । हृन् + क्षिप् ।) महादेवः । इति शिव-

सहस्रनामस्तोत्रम् । इति कश्चित् । महाभार-

तीबाहुश्रावणपर्व्वणि शिवसहस्रनामसु रतन्नाम

नास्ति । किङ्कपुराखोक्तविष्णुस्तशिवसहस्रनाम-

स्तोत्रे कुड्रहा इति नाम वर्तते । यथा,—

"प्रह्लादमुज्जिरकुड्रः कुड्रहा निवसुन्दरः ।

धैर्यायधूर्तौ धात्रीशः साकल्यः शर्करोपतिः" ॥

इति वृहत्सम्पत्तः ।

कुड्रविहङ्गिका, स्त्री, (कुड्रा विहङ्गिका निव्यकर्म-

कुड्रादि

धारयः ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(गुणादयोऽस्य कण्टकारीशब्दे बोद्धव्याः ।)

कुड्रहिङ्गुली, स्त्री, (कुड्रा हिङ्गुली । निव्यकर्मधारयः ।)

कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिकायां कुड्रहिङ्गु-

लिकाशब्ददर्शनात् ॥

कुड्रा, स्त्री, (कुड्र + "स्थायितश्चविश्वशक्तिक्षिपि

क्षुदीति" ।) उक्षा । २ । १३ । इति रक् ततट्टाप ।)

यक्षा । गटीः । वेश्या । सरसा । कण्टकारिका ।

इत्यमरः । २ । ४ । ६४ । (अस्याः पर्याया यथा,—

"अनाक्रान्ता स्पृही व्याघ्रो भयङ्काकी च निदिग्धिका ।

सिंहो धामनिका कुड्रा वृहती कण्टकारिका" ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

"कण्टकारी तु दुष्यर्शा कुड्रा व्याघ्रो निदिग्धिका ।

कण्टारिका कण्टिकिनी धावनी वृहती तथा" ॥

उभे च वृहत्यौ । यत आह सुश्रुतः ।

"कुड्रा या कुड्रभद्राख्या वृहतीति निगद्यते" ।

गुणाद्यास्याः कण्टकारीशब्दे ज्ञातव्याः ॥ इति

भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ अस्या

व्यवहारो यथा, पञ्चतक्तकषाये ।

"कुड्रावृताभ्यां सहनागरेण

सपौष्क्यश्चैव किराततित्तम् ।

पिरेत्कषायनिवह पञ्च तित्तं

ज्वरं निहन्त्यहृविधं समग्रम्" ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंयुक्ते ज्वराधिकारे ॥

चाङ्गेरिका । हिंसा । मत्तिकामाणम् । इति

हेमचन्द्रः ॥ वादरता । इति शब्दरत्नावली ॥

गवेधुका । इति रत्नमाला ॥

कुड्राग्रिमशः, पुं, (कुड्रः अग्रिमशः ।) दशमने

प्रसिद्धवृक्षविशेषः । कोटा गणियादि इति हिन्दी-

भाषा । तत्पर्यायः । तपनः २ विजया ३ गणिका

रिका ४ अरणिः ५ लघुमशः ६ तेजोवृक्षः ७

तनुत्वा च ८ । अस्य गुणाः ।

"अग्रिमशयश्चैव तुल्यं वीर्य्यं सादिष ।

तत्त्वयोगानुसारेण योजयेत् स्वमनीषया" ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

कुड्राङ्गनं, स्त्री, (कुड्रं अङ्गनम् ।) चक्षुरोगस्यौषध-

विशेषः । यथा,—

"गोमूत्रपित्तमदिराशङ्कङ्गात्रीरसे पचेत् ।

कुड्राङ्गनं रसे चान्यत् यक्षतस्त्रैफलेऽपि वा ॥

सैन्धवोपहितं युष्माग्नश्चितं वेणुगङ्गरे ॥

मेदो यक्षदृष्टश्चात्र पिप्पलं सैन्धवं मधु ।

रसमात्मकश्चापि पक्वं सम्यङ्निधाययेत् ॥

कोष्ठे खदिरग्नौष्ठे तद्वत् कुड्राङ्गनं हितम्" ॥

इति सुश्रुते १८ अध्यायः ॥

कुड्राङ्गमत्स्यसंघातः, पुं, (कुड्राणां अङ्गमत्स्यानां

अङ्गत् अमिनवजातानां मत्स्यानामित्यर्थः सङ्घातः

समूहः ।) पोताधानम् । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥

पोना इति भाषा ॥

कुड्रादिकषायः, पुं, (कुड्रः आदिर्यस्य स कषायः ।)

कण्टकार्यादिकषायः । यथा,—

"कुड्रावृताभ्यां सहनागरेण

सपौष्क्यश्चैव किराततित्तम् ।

कुड्राब्जा

सन्धासकाचारविषयार्थवर्णने

ज्वरे चिदोषप्रभवेऽपि श्रूयते" ॥

इति भैषज्यरत्नावली ॥

कुड्रान्नं, स्त्री, (कुड्रं अन्नं उदरस्थानाङ्गीभेदः ।)

हृदयस्थितसूक्ष्मात्मम् । यथा,—समाननाम्नः पव-

नस्य सकलाङ्गचारित्वेऽपि नाभ्यादिस्थानविशेषा

वाचो युक्तिप्राप्त्यर्थमिन्प्रायेण प्राणायतनानि प्रप-

द्ययितुमाह ।

"वषा वसावहनं नामिः जोम यक्षत् जिहा ।

कुड्रान्नं वृक्काकौ वन्तिः पुरीषाधानमेव च ॥

प्राणायथोऽप्य हृदयं स्थानान्नं गुद एव च ।

उदरश्च गुदौ कौद्यौ विस्तारोऽयमुदाहृतः" ॥

वषा प्रसिद्धा । वसा मांसखेहः । नामिः प्रसिद्धा ।

अवहनं पुष्पकः । जीहा आयुर्वेदप्रसिद्धा ।

ते च मांसपिण्डाकारे सत्यकुक्षिगते । यक्षत्

कानिका । जोम मांसपिण्डः । ते च दक्षिण-

कुक्षिगते । कुड्रान्नं हृदयस्थानम् । वृक्काकौ

हृदयसमीपस्थौ मांसपिण्डौ । वन्तिर्नृणांशयः ।

पुरीषाधानं पुरीषाशयः । आमाशयोऽप्यङ्गान्न-

स्थानम् । हृदयं हृत्पुण्डरीकम् । स्थानान्नगुदो-

दगाणि प्रसिद्धानि । वाङ्माङ्गदवलयान्नगुद-

वलये हे । तौ च गुदौ कौद्यौ कोष्ठे नाभेरधः

प्रदेशे भवौ । अयश्च प्राणायतनस्य विस्तार-

उक्तः । पूर्व्वश्लोके तु सङ्क्षेपः । अतएव पूर्व्वश्लोको-

क्तानां केषाञ्चिद्विधं पाठः । इति मिताक्षरायां

प्रायश्चित्ताध्यायः ॥ ("पञ्चदशकोष्ठाङ्गानित्यथा,—

"नाभिश्च हृदयश्च जोम च यक्षश्च जीहा च वृक्का

च वन्तिश्च पुरीषाधाराश्चामाशयश्चेति पक्का

शयश्चोत्तरगुदश्चाधर्गगुदश्च कुड्रान्नश्च स्थानान्नश्च

वषावहश्चेति" । इति चरकं शारीरस्थानं ७

अध्याये ॥)

कुड्रापीमार्गः, पुं, (कुड्रः अपीमार्गः । कर्मधारयः ।)

रक्तापीमार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तापी-

मार्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कुड्रामलकं, स्त्री, (कुड्रं आमलकम् । निव्यकर्मधारयः ।)

आमलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ काठ आमला

इति भाषा ॥

कुड्रामलकसंज्ञः, पुं, (कुड्रामलकस्य संज्ञा यस्य ।)

कर्काटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुड्रान्नः, पुं, (कुड्रः आन्नः । निव्यकर्मधारयः ।)

कोषान्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य

पर्यायाः ।

"कोशाश्च उक्ताः कुड्रान्नः क्षामिवृक्षः सकोशकः" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गुणाद्यास्य कोशाशब्दश्चेत्यादिः ॥)

कुड्राक्षपनसः, पुं, (कुड्रः अक्षपनसः ।) लकुचः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (लकुचशब्दे विवृतितस्य

व्याख्येया ॥)

कुड्राक्षा, स्त्री, (कुड्रा अक्षा ।) अक्षजोषिका ।

यथा,—

"कुड्रपत्रा च चाङ्गेरी कुड्राक्षा चाक्षजोषिका" ॥

इति चारावली । शशाङ्गुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुधा

क्षुधाक्षिका, स्त्री, (क्षुधा क्षिका ।) दृक्प्रतिशेधः ।
आववति इति आवता इति च हिन्दी भाषा ॥
तत्पर्यायः । चाफेरी २ क्षुधाक्षा ३ क्षुधिका ४
क्षोधाक्षा ५ क्षुधपत्री ६ क्षोधा ७ क्षोधा ८
क्षुधपत्रिका ९ क्षुधका १० क्षुधवती ११ क्षुधा
१२ दन्तशृङ्गा १३ श्रावणाक्षा १४ क्षुधपत्री १५ ।
क्षुधा गुणाः । क्षुधरसत्वम् । उष्णत्वम् । वृद्धि-
वर्धनत्वम् । वृद्धिर्वाग्विषयः । यादृक्त्वम् । दोष-
दुर्गन्धकषणाश्रित्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुधिका, स्त्री, (क्षुध + संज्ञायां कन् ततः टाप् पूर्व्यातः
इत्यच् ।) दंष्ट्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हिक्का-
रोगप्रकारभेदः । यथा,—
“विह्वलकालैर्या वेगेभ्यैः समभिवर्तते ।

क्षुधिका नाम सा हिक्का जन्मूलात् प्रधाविता” ॥
इत्यमरतन्त्रे पञ्चाशत्तमेऽध्याये सुवृत्तेनोक्तम् ॥)
क्षुधेक्षुदी, स्त्री, (क्षुधा इक्षुदी कर्मधारयः ।) यवासः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यवासशब्दे ज्ञातव्यमस्या
विवरणम् ॥)

क्षुधेक्षुदी, पुं, (क्षुधा इक्षुदी कर्मधारयः ।) गोपाल
कर्मन्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुधोदुम्बरिका, स्त्री, (क्षुधा उदुम्बरिका ।) काको-
दुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुधोपोदकनाक्षी, स्त्री, (क्षुधा उपोदकनाक्षी ।)
मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुधोपोदकी, स्त्री, (क्षुधा उपोदकी ।) खल्यपूतिका-
श्राकः । तत्पर्यायः । खल्यपत्रा २ मण्डपी ३ ।
क्षुधा गुणाः । “रसवीर्यविपाकेषु सवृषी पूर्णया
खयम्” । पूर्णया उपोदका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुधोलूकः, पुं, (क्षुध उलूकः नित्यकर्मधारयः ।)
बुलुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुध, क्व य औ क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
-परं-सकं-अनिट् ।) क्षुध्-क्षणेष्वा । क्व, अक्षु-
धत् । य, क्षुधयन्नं बुभुक्षितः । औ, क्षोडा ।
इति दुर्गादासः ॥

क्षुधा, स्त्री, (क्षुध् बुभुक्षायां सम्प्रदादिवाद्
क्षिप् हलन्ताद् वा टाप् ।) भोजनेष्वा । इति
दुर्गादासः ॥ अथवहारजिह्वीर्षा इति ॥ “या देवी
सर्वभूतेषु क्षुधारूपेण संस्थिता” । इति देवी-
माहात्म्यटीकायां नागोजीमठः ॥ तत्पर्यायः ।
अशनाया २ बुभुक्षा ३ क्षुत् ४ । इत्यमरः शब्द-
रत्नावली च ॥ जिघत्सा ५ । इति जटाधरः ॥
तत्कार्याणि यथा,—

“आध्वो निर्जिताः सर्वे क्षुधया नृपसत्तम ! ।
कुक्ष्यी मुकुटी खग्वी तथैवाण्डृतो नरः ।
क्षुधार्त्ता न विराजत प्रेतवत्प्रितो नृणाम् ॥
क्षीरलविधान् भोगान् वस्त्राण्यभरणानि च ।
न चेष्टति नरः किञ्चित् क्षुधया कलुषीकृतः ॥
यथा भूमिगतं तोयं रविरग्निभिः शुष्यति ।
शरीरकृत्तया धातुः शुष्यते जाठराग्निना ॥
न दृश्यते न चात्राति चक्षुषा न च पश्यति ।
दृश्यते वेपथे मूढः शुष्यते च क्षुधाहितः ॥
सूक्तं बधिरत्वञ्च जराश्रवणं पशुताम् ।

क्षुधाव

रौद्रं मर्यादहीनत्वं क्षुधा सर्वं प्रवर्तते ॥
भगिनीं जननीं पुत्रं भार्यां दुहितरं तथा ।
भ्रातरं स्वजनं वापि क्षुधाविष्टो न विन्दति” ॥
इति वक्रिपुराणं प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥
क्षुधाकुशलः, पुं, (क्षुधायां क्षुधोद्रेकविषये कुशलः
निपुणः विशेषेण क्षुधोत्पादकः ।) विष्णुस्वरूपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षुधातुरः, त्रि, (क्षुधा क्षुधया आतुरः ।) क्षुधा-
पीडितः । यथा,—

“अर्थातुराणां न सुहृद् बन्धुः
कामातुराणां न भयं न लज्जा ।
चिन्तातुराणां न सुखं न निद्रा
क्षुधातुराणां न वनं न तेजः” ॥
इति गाव्ये ११६ अध्यायः ॥

क्षुधार्त्तः, त्रि, (क्षुधया आर्त्तः ऋतो वा ऋतोयातत्प-
रमे ऋतस्य दृष्टिः ।) क्षुधोदितः । यथा,—
“श्रोतारंश्च क्षुधार्त्तंश्च कम्पान्वितकलेवरः ।
जजागार तदा राक्षो भृतो गीहार्वादिषा” ॥
इति शिवरहस्ये शिवरात्रिप्रतकथा ॥ (यथा, च
मनुः । १० । १०७ ।

“भरद्वाजः क्षुधार्त्तं सप्तमो विजने वने ।
वल्लीर्गाः प्रतिजयाह दधोक्तदण्डो महातपाः” ॥)

क्षुधाभिनयनः, पुं, (क्षुधा अभिनययतीति । अभि +
जन् + ल्युः ।) राजिका । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥
क्षुधाजनकद्रव्यमात्रे त्रि ॥

क्षुधावती, स्त्री, (क्षुधास्यामकीति । मत्पु मस्य
वत्वम् ।) क्षुधाजनकौषधवटी । अजीर्णादि-
रोगनाशकगुडिका । यथा,—

“रसायो गन्धकाभ्यां च त्रयमं चिपणा वचा ।
यमानी शतपुष्पा च चतिका जीरकद्वयम् ॥
प्रत्येकं पणमेवान् स्रष्टकणपुनर्नवा ।
मायकं यश्चिकित्सन्नेकेशराजसुदर्शनाः ॥
दृष्टोत्पन्ना त्रिदन्ती जामाटरक्तचन्दनम् ।
भृङ्गापामार्गजुलका मण्डूकश्च पञ्चार्जकम् ॥
आर्द्रकखरसेनाथ गुडिकां संप्रकल्पयेत् ।
वदरास्थिसमाक्षेपं भक्षयित्वा पिवेदनु ॥
वारिभक्तं जलैव प्रातस्तथाय मागवः ।
वटी क्षुधावती नाम सर्वाजीर्णविनाशिनी ॥
अभिष्व जुहते दीप्तं मसूकश्च नियच्छति ।
अक्षपित्तश्च मूलश्च परिणामकृतश्च यत् ॥
तत्सर्वं श्रमयन्मासु भास्करान्तिमिरं यथा ।
मधुरं वर्जयेदत्र विशेषात् क्षीरशर्करैः” ॥
इति भैषज्यरत्नावल्यामक्षपित्तचिकित्सा ॥ तस्याः
सम्पत्तद्वैदो तथैव द्रव्यौ ॥० क्षुधायुक्ते त्रि ।
(क्षुधाजनकापरौषधम् । यथा,—

“सप्त पञ्चचतुर्भागादङ्गुलक्षारकद्वये ।
चयस्त्रयः पट्टनाश्च द्वौ द्वौ मरिचत्रिचयोः ॥
मुण्ठीलवङ्गयोर्दोहावस्त्रयोगेन भावयेत् ।
वटीक्षीरप्रमाणेन कारयेद्भिषजां वरः ॥
आमशूलमक्षपित्तं पित्तशूलं विशेषतः ।
दुर्गामयक्ष्मीमुया मजीर्णानि विनाशयेत् ॥
गान्धा क्षुधावती क्षोधा वक्रिदेवेन निर्मिता ।

क्षुपडो

अस्याः प्रसादान्मन्त्राभिर्भवेद्वातान्नो नरः” ॥
इति चिकित्सारत्नविधौ मन्त्राध्यायिकादे ॥
क्षुधासागररसः, पुं, (क्षुधायां क्षुधाया वा सागररस
इव क्षुधोद्रेकात् तथात्वम् ।) औषधविशेषः ।

यथा,—
“त्रिकटु त्रिपला चैव तथा खड्गपञ्चकम् ।
क्षारत्रयं रसं गन्धं भागैकं पूर्ववद्विषम् ॥
गुग्गुमात्रां वटीं कुर्वाणवज्रैः पञ्चभिः सह ।
क्षुधासागररसमायं रसः सुख्ये निर्मिता” ॥
पूर्ववद्विषमिष्यन्तवक्ष्यक्षुधासागरवत् । तेनात्र विषस्य
भागद्वयम् । इति भैषज्यरत्नावली ॥

क्षुधितः, त्रि, (क्षुध् + कर्त्तरि क्तः ।) यदा क्षुधा आता-
प्य इति तारकादिवादिता प्रत्ययः ।) क्षुधा-
न्वितः । तत्पर्यायः । बुभुक्षितः २ निषक्तः ३
अशनायितः ४ । इत्यमरः । २ । १ । २० ॥

क्षुधनः, पुं, (क्षुध् बुभुक्षायां + “क्षुधिमिषिमिषः
कित्” ।) उष्णः । २ । ४४ । इति उबन् स च
कित् ।) क्षेप्तेभ्यः । इत्युणादिकोषः ॥

क्षुप, सादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्षौ-परं-अकं-
“सेट्” ।) सौचधातुरयम् । क्षुपः । इति दुर्गा-
दासः ॥

क्षुपः, पुं, (क्षुप् + “ङ्गुपधेति कः” । २ । १ । ११५) ।
ऋक्षशाखाश्रिफः । क्षुपद्रवः । इत्यमरः । २ । ४ । ८ ।
(यथा, महाभारते । २ । १०२ । २८ ।

“तस्या रूपेण स गिरिविशेण च निषेवतः ।
स सटक्षक्षुपगतो हिरण्यश्च इवामवत्” ॥)

क्षीकृष्णात् सत्यभामायां जातपुलविशेषः । यथा,
“जह्निरे सत्यभामायां भानुर्भोमरथः क्षुपः ।
रौद्रितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रजाक्षो जणान्तकः ॥
भानुर्भोमरिका चैव ताम्रपक्षा जलन्वमा ।
चतस्रो जह्निरे तेषां खसारो गरुडध्वजात्” ॥

इति महाभारते हरिवंशे १६३ अध्यायः ॥ * ।
इत्याकुराजपिता । यथा,—
“आसीत् क्षतयुगे तात ! मनुर्दृक्क्षरः प्रभुः ।
तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रसन्निरिति विभुतः ॥
प्रसन्नैरभवद् पुत्रः क्षुप इत्यभिसंक्षितः ।
क्षुपस्य पुत्रस्त्वस्माकुर्महीपावीभूतवत् प्रभुः” ॥
इति महाभारते । १४ । ४ । २-४ । क्षारकापश्चिम-
दिकक्षयपर्वतः । यथा,—

“दक्षिणस्यां कतावेष्टः पञ्चवर्षो विराजते ।
इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा क्षुपः” ॥
इति महाभारते हरिवंशे क्षारवतीविशेष-
निर्माणे १५७ अध्यायः ॥

क्षुपकः, पुं, (क्षुप् + कार्ये कन् ।) क्षुपः । क्षुपद्रवः ।
यथा,—

“अतो यो विपरीतः स्यात् सुखसाधः स उच्यते ।
अनङ्गमूकः क्षुपको यददुःखाटने सुखम्” ॥
इति सुवृत्ते प्रथमभागे २४ अध्यायः ॥

क्षुपानः, पुं, (क्षुप् + आक्षुप्रत्ययः ।) पानीवाधुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुपडोक्षुष्टिः, पुं, (क्षुप् उत्क्षेपे + अच् सतो
गुणः ककारश्च क्तत्वम् । दक्षामि क्तं क्षुपडोक्षुष्टि

सुरः

साधुः । तावत् सुदृश्यः ।) विवसुदृश्यः ।
इति राजनिर्घण्टः । (विवसुदृश्येऽस्या गुणा-
दयो ज्ञेयाः ।)

सुभ, पुं, (सुभ + "सुभस्यान्तध्वान्तध्वेति" । ७ ।

२ । १८ । इति निपातनात् साधुः ।) मन्थान-
द्वयः । इति हेमचन्द्रः । षोडशरतिवन्धान्त-
गतेकादशवन्धः । यथा,—

"पान्थोपरि यदौ क्षत्वा योनौ निष्पन्न ताडयेत् ।
वाङ्मया धारय गाढं बन्धो वै सुभसंज्ञकः" ।

इति रतिमञ्जरी । श्रीभविष्ये चि ।

सुभ, कृ ङ सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः । (आं-
आकं-आकं-सेट् । कृदित् ।) कृ, अक्षुभम् । ङ,
क्षोभते गानुनीविम् । इति हलायुधः । इति
दुर्गादासः ।

सुभ, य ग सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-
आं च-परं-आकं-सेट् ।) य, क्षुभति रिपुष्वेवेति
हलायुधः । ग, क्षुभाति सुक्षोभ । इति दुर्गा-
दासः ।

सुभ, पुं, (सुभ + "इगुपधञाप्तीकिरः" । ३ । १ ।
१३५ । इति कः ।) प्रवर्त्तकः । यथा,—

"ये च तेऽनुचराः सर्वे पादोपान्तं समाश्रिताः ।
माठरावददद्याद्याक्षांस्तान् वन्देऽग्रिचुभान्" ।

इति महाभारते । ३ । ३ । ६८ । "अग्रिचुभान्
विद्युदशब्दादिप्रवर्त्तकान्" । इति तट्टीकायां नी-
लकण्ठः ।

सुभा, स्त्री, (सुभ + स्त्रियां टाप् ।) नियन्त्रायुह-
कर्त्री देवता । यथा, महाभारते ३ । ३ । ६६ ।

"सुभया सहिता मैत्री बाह्यान्धा भूतमातरः ।
ताश्च सर्वा नमस्यामि पान्तु मां शरयागतम्" ।

"सुभा मैत्री नियन्त्रायुहकर्त्री देवते । भूत-
मातरः गौरीपद्मादयः । ब्राह्मीमातृश्रव्यादयश्च" ।
इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ।

सुभितः, चि, (सुभ + कर्त्तरि क्तः ।) भीतः । इति
हलायुधः । सञ्चलितः । इति सुभधात्वर्थदर्श-
नात् ।

सुभा, स्त्री, (सु + भक् टाप् ।) अतसी । इत्यमरः ।

२ । ६ । २० । श्रयाः । इति तट्टीकासारसुन्दरी ।

नीलिका । इति मेदिनी । जताभेदः । इति शब्द-
रत्नावली ।

सुर, श्र विशेषणे । खने । इति कविकल्पद्रुमः ।
(तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श्र, सुरति भूमिं लोकः ।

क्षोरिता । सुरो नीमच्छेदनः । इति दुर्गादासः ।

सुरः, पुं, (सुर + "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । कः ।
यथा, "क्षेत्रावयवविप्रकुत्रप्रसुरसुरेति" ।

उवा । २ । २८ । इति निपातनात् सिद्धम् ।)

कोकिलाक्षः । इत्यमरः । २ । ८ । ४६ । (अस्य
पर्याया यथा,—

"कोकिलाक्षस्तु कान्तेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः ।
भिद्युः काखेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुवाणिका" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

श्रपम् । इति तट्टीका । क्षेदनश्रपम् । तत्तु नापि-
तस्य नीमच्छेदकाक्षम् । (यथा, मनुः । ६ । २६२ ।

सुरधा

"सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः ।

प्रवर्त्तमानमन्याये क्षेदयेत्तवशः क्षुरैः" ।)

गोक्षुरः । इति मेदिनी । (अस्य पर्याया यथा,—
वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"निकण्टः खण्डकण्टो गोक्षुरोऽथ निकण्टकः ।

त्रिपुटः कण्टकपलः खट्वा गोक्षुरः क्षुरः" ।

महापिण्डीतकः । श्रः । इति राजनिर्घण्टः ।

(यथा, महाभारते । १ । १३४ । ६० ।

"ततस्तस्य नगस्यस्य क्षुरेण निशितेन च ।

शिर उल्लूय तरसा पातयामास पाण्डवः" ।

खट्वादिपादुका । इति धरणिः । क्षुरा इति भाषा ।

क्षुरकः, पुं, (क्षुर + क्तार्थे कन् ।) तिलकच्छः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४० । कोकिलाक्षः । (अस्य प-
र्याया यथा,—

"कोकिलाक्षस्तु कान्तेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः ।

भिद्युः काखेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुवाणिका" ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

अस्य व्यवहारो यथा,—

"यवानो जीरके हे च वानरीगजपिप्यकी ।

जातीफलं सपञ्च खवङ्गागुरुचन्दनम् ।

तालीशं तिलमाषश्च क्षुरकं गोक्षुरन्तथा ।

शतावरी शताङ्गा च वचा दार्वी पुनर्नवा ।

निकुम्भकुम्भौ मार्जारौ कन्दो नागवजा तथा ।

वासामांसी मुरासुक्तं पिप्यलीमूलमेव च ।

मूषणी वानरी ब्रह्मी शास्त्रली मूलमेव च ।

मेथिकागजकर्णौ च शर्करा चाव्निशोषणम् ।

माजुपञ्चान्धगन्धा ब्राह्मा च चोचकं समम्" ।

इत्यादिषु द्रव्यम् । इति वैद्यककषायखण्डसंग्रहे

वृहत्कामेश्वरभोदकान्तगते ।) गोक्षुरः । इति

मेदिनी । भूताक्षुरः । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुरकर्म, [न्] स्त्री, (क्षुरेणोचितं क्षुरसाध्यं वा
कर्म ।) क्षौरम् । क्षुरद्वारा केशादिकर्तनम् ।

यथा,—

"यो जन्ममासे क्षुरकर्म यात्रां

कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् ।

नूनं स रोगं धनपुत्रगणं

प्राप्नोति मूढो वधवन्धनाग्निं ।

जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
खाद्यौ च गर्गो यवनो दशाह्वम् ।

जन्माख्यमासं किल भागुरिच्छ
चूडे विवाहे क्षुरकर्णवेधे ।

देवकार्ये पिष्टकाडे रवेरंशपरिक्षये ।

क्षुरिकर्मे न कुर्वीत जन्ममासेऽथ जन्मभे" ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् । क्षौरानन्तरं स्नानं कर्त-
व्यम् । यथा,—

"दुःखे मेधुने वान्ते विरक्ते क्षुरकर्मणि ।

चिति पूयप्रशानाह्वां स्पर्शने स्नानमाचरेत्" ।

इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्याये पराशर-
वचनम् । अन्यत् क्षौरशब्दे द्रव्यम् ।

क्षुरधाराः, पुं, (क्षुरस्य धारा इव धारा अस्य ।) अक्ष-
विशेषः । यथा, महाभारते । ४ । ६ । २८ ।

"खड्गान्क्ष दीप्तान् दीर्घान् कणापांश्च महाधनान् ।

क्षुरिका

विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निर्दिशुः सङ्ग" ।

"विपाठान् वायविशेषान् तावृष्टान् क्षुरधारांश्च" ।

इति तट्टीकायां नीलकण्ठः । * । क्षुरस्य श्रावित-
मुखम् । तद्वयुक्ते चि । (यथा, महाभारते ।

४ । ६२ । २७ ।

"अथ जिह्वावपाटनं क्षुरधारेण कार्त्तव्यम् ।

यकर्त्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतम्" ।)

क्षुरधारा, स्त्री, (क्षुरस्य धारा ।) क्षुरधारः । यथा,

"अन्तकः पवनो मृत्युः पातालं वड्बामुखम् ।

क्षुरधारा विधं सर्पो वक्रिरित्येकतः स्त्रियः" ।

इति महाभारते । १२ । पञ्चचूडानारदसंवादे ३८ ।

२६ । "अन्तकादिवत् सद्यो नाशका इत्यर्थः" ।

इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ।

क्षुरपत्रः, पुं, (क्षुरस्य पत्रमिव पत्रमस्य क्षुरवत्
पत्रमस्य वा ।) श्रगः । इति राजनिर्घण्टः । (दर्भ-
विशेषः । यथा,—

"ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रकथैव च" ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) क्षुर-
मुखपर्यायुक्ते चि ।

क्षुरपत्रिका, स्त्री, (क्षुर इव पत्रमस्या स्वार्थे कन्
स्त्रियां टापि अत इत्यम् ।) पालङ्काशकम् । इति

राजनिर्घण्टः ।

क्षुरप्रः, पुं, (क्षुर इव पृथ्वाति हिनस्ति । क्षेदनक्रियां
पूरयति वा पृ + क्तः ।) कित्वाग्न गणः ।) वायवि-
शेषः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते । ४ ।

५३ । ४६ ।

"स तु श्रोत्रं जिसतत्या क्षुरप्राणां समार्ययत्" ।)

क्षुरपानामकषासच्छेदनास्त्रम् ।

क्षुरप्रगं, स्त्री, (क्षुरप्रं क्षुरप्रतां गच्छतीति । गम +
ङः ।) क्षुरप्रास्त्रम् । इति केचित् । (क्षुरप्र इव
गच्छतीति । क्षुरप्रमदृशास्त्रविशेषः ।)

क्षुरभागं, स्त्री, (क्षुरस्य भागं आधारः ।) क्षुराधारः ।

भौंडि इति भाषा । यथा,—

"भने ! शीघ्रमाणीयतां
क्षुरभागं येन क्षौरकर्मकराय गच्छामि ।

सापि क्षिप्रनासिका गृहमध्यस्थितेव कार्यकरायो-
पेक्षया क्षुरभागदात् क्षुरमेकं समाख्यात तस्याभि-
मुखं प्रेषयामास" । इति विष्णुशर्मेविरचितपञ्च-
तन्त्रे १ तन्त्रम् ।

क्षुरमर्दी, [न्] पुं, (क्षुरं मृद्वतीति । क्षुर + मृद् +
ङिनिः ।) नापितः । यथा,—

"पुक्तं कोप्यादिकर्म स्यात् नापितश्चखिलः क्षुरी ।

क्षुरमर्दी' दिवाकीर्त्तिमुग्धकोऽन्तावसायपि" ।

इति हेमचन्द्रः ।

क्षुराङ्गः, पुं, (क्षुर इवाङ्गमस्य ।) गोक्षुरकः । इति

राजनिर्घण्टः ।

क्षुरिका, स्त्री, (क्षुर + ङीप् स्वार्थे कन् टाप् पूर्व-
प्रत्ययः ।) पालङ्काशकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

(पालङ्काशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ।)

मृत्याचविशेषः । क्षुरी इति भाषा । (क्षयायु-
ज्ज्वलान्तगतं उपनिषद्विशेषः । यदुक्तं मुक्तिकोप-
निषदि । "अष्टतन्त्राणां प्रथमं क्षुरिका सर्व-
सारोपक्रमस्य सरस्वतीरहस्यानां क्षयायुज्ज्व-
ल-
11 32

श्लोक

गतानां दानिश्चत् सङ्गाकानां उपनिषदां सह-
नाव वसिति शान्तिरिति" ॥
क्षुरिकापत्रः, पुं. (क्षुरिका इव क्षुरवदित्यर्थः पत्र-
मस्य ।) शूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षुरिणी, स्त्री, (क्षुरः अस्या अन्तीति । इतिः छीप्
च ।) वराहकान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नापित-
भार्या च ॥
क्षुरी, [न] पुं, (क्षुरोऽस्यान्तीति । क्षुर + इतिः ।)
क्षुरपितः । इत्यमरः । २ । १० । १० ॥
क्षुरी, स्त्री, (क्षुरः क्षुरः क्षुर इव वा । क्षुर + सन्पार्थे
छीप् ।) क्षुरिका । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षुरीति
च पाठः ॥
क्षुरः, जि, (क्षुद् सम्यक् + सम्पदादिवात् क्षिप् ।
क्षुद् क्वाति गृह्णातीति । क्षुद् + क्वा + कः ।) क्षुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । १० ।
“क्षुद्रप्रभः क्षुद्रसुखावहानां
तेषाम्भते क्षुद्रकथाम्भतेऽपि वात्” ॥)
क्षुद्रकः, जि, (क्षुद्र + स्वार्थे कन् ।) क्षुद्रः । इत्य-
मरः । ३ । ३ । १० ॥ स्वल्पः । नीचकः । कनिष्ठः ।
दरिद्रः । इति भरतः ॥ पामरः । दुःखितः ।
(यथा, भागवते । ४ । ३० । २६ ।
“यिनोपशान्तिर्भूतानां क्षुद्रकानामपीहताम् ।
अन्तर्हितोऽन्तर्हृदये कस्मादो वेद नाश्रितः” ॥)
खलः । इति हेमचन्द्रः ॥ शब्दरत्नावल्यां खलुक
इति च पाठः ॥
क्षुद्रकः, पुं, (क्षुद्र + संज्ञायां खलपार्थे वा कन् ।) क्षुद्र-
शब्दः । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टश्च ॥ (शोधना-
दिप्रकरणेऽप्यु विषयो यथा,—
“कङ्कुलं गैरिकं शङ्खं काशीसं टङ्गान्तथा ।
नीलाङ्गनं शुक्तिभेदाः क्षुद्रकाः सवगाटकाः ॥
जम्बीरवाग्निना खिन्नाः क्षान्तिताः कोष्ठावाग्निना
शुद्धिमायान्यमी योऽप्य भिषग्भिर्योगसिद्धये” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
क्षुद्रतातः, पुं, (क्षुद्रः पितुः कनिष्ठः स चासौ
तातश्चेति नित्यकर्मधारयः ।) पितृकनिष्ठभ्राता ।
इति क्षुद्रतातकशब्ददर्शनात् ॥ शब्दरत्नावल्यां
खलुतात इति पाठः ॥
क्षुद्रतातकः, पुं, (क्षुद्रतात + स्वार्थे कन् ।) पितृकः ।
इति अष्टाधरः । खडा इति भाषा ॥
क्षेत्रं, स्त्री, (क्षि + इन् ।) भूमिः । क्षेत्र इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । वप्रम् । २ । केदारः ३ । इत्यमरः । २ ।
६ । ११ ॥ वलजम् ४ निष्कुटः ५ गजिका ६
पाटीरः ७ । इति अष्टाधरः ॥ * ॥ तत्समुद्भावाच्च
कानि यथा,—
“केदारकान्तु केदार्यं क्षेत्रं केदारकं तथा ।
वारटक्षेति पर्यायः क्षेत्रवन्दे निगद्यते” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तद्भेदा यथा,—
“त्रोद्भिभवोचितं क्षेत्रं त्रैहयं तत् समीरितम् ।
शालुद्भवोचितं यत्तु शालेयमभिधीयते ॥
यथं यवोचितं क्षेत्रं यवकं यवकोचितम् ।
वटिकोद्भवनं यत्तु वटिकं तत् प्रकीर्तितम् ॥
विलोद्भवोचितं यत्तु विलयं तैलीनमित्यपि ।

२५०

श्लोक

एवं माखन्तु माधीयं कौद्र्यं कौद्रवीजवत् ॥
तथा भक्ष्यं भाङ्गीनमुन्मौमौनमित्यपि ।
अथ मौद्गल्यं मौद्गीनमथ्यमाखवीनवत् ॥
मावकोद्रवभूतोमासुद्गायप्रभवोचितम् ।
वीजाकृतमुत्तमकृतमुत्तमोत्तिसमाकृत्ये ॥
सीत्वं ह्यहं ह्यहं ह्यतीयाकृतमित्यपि ।
त्रिगुणाकृतमित्येवं त्रिवारह्यभूमिषु ॥
शब्दाकृतं द्विह्यक्षं द्विसीत्वं द्विगुणाकृतम् ।
द्वितीयाकृतमप्यत्र द्विवारह्यभूमिषु ॥
द्रोणाकृतवार्थाद्विर्भापादौ द्वौगिकतथा ।
स्यादाकृतिकलारौको उत्तमवार्थादयस्त्रिषु ।
आदिभ्यां प्रास्थिकादिषु पाकादौ द्वौगिकोऽपि च” ॥
इति च शब्दरत्नावली ।
परक्षेत्रे गोचाररक्तकथननिषेधो यथा,—
“न कुर्वात् सख्यवैरागि विवादं न च पैमुनम् ।
परक्षेत्रे गां चरन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित्” ॥
इति कृष्णपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । मनुः ।
“आत्मनो यदि बान्धवां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।
भक्ष्यन्तीं न कथयेत् पिबन्तश्चैव वत्सकम्” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥ तत्रस्थजलगुणाः ।
“केदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गृह दोषकम्” ॥
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
अथ सिद्धक्षेत्राणि ।
तत्र वाराणसीक्षेत्रं यथा,—
“आसन्नं युवयोः क्षेत्रमिदं वाराणसी तु यत् ।
कथितं नातिदूरे च वर्तते नरसत्तमौ” ॥ * ॥
कामरूपक्षेत्रं यथा,—
“नाचिगत् कामदं पण्यं क्षेत्रं पीठं निगद्यते ।
चिरात् कामदो देवो न चिरादयच्च ज्ञानदः ॥
तत् क्षेत्रमिति लोके यद्गद्यते पूर्वसूरिभिः ।
कामरूपं महापीठं गुह्यादुद्गातमं परम्” ॥
इति च कालिकापुराण ५० अध्यायः ॥ * ॥
गङ्गाक्षेत्रं यथा, स्कान्दे ।
“तीराद्व्यूतिमाचक्षु परितः क्षेत्रमुच्यते” ॥
नारायणक्षेत्रं यथा,—
“प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वल्लभतुल्यम् ।
तत्र नारायणः स्वामी गङ्गागर्भाकरे वरे ॥
तत्र नारायणक्षेत्रे कुलक्षेत्रे हरेः पदे ।
यत्स्वल्पेऽपि यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ।
स च तीर्थप्रतिप्राप्ती कुम्भीपाकं प्रयाति च” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतित्वे २७ अध्यायः ॥ * ॥
भास्करक्षेत्रं यथा, स्मृतिसमुच्चयनिसितवचने ।
“गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापिबोर्नते गुरौ ।
आधाने सोमपाने च वपनं सतप्तं सुतम्” ॥
भास्करक्षेत्रं प्रयागः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
गयाक्षेत्रं यथा,—
“पञ्चकोशं गयाक्षेत्रं कोशमेकं गयाशिरः” ॥
इति वायुपुराणम् ॥ * ॥ प्रवक्ष्यते यथा,—
सुगय ऊचुः ।
“प्रवक्ष्यते माखं सुमहत् क्षेत्रं परमपावनम्” ॥
इत्यादि ।

श्लोक

जैमिनिवाच ।

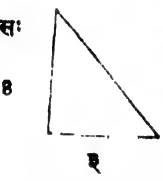
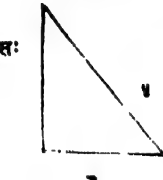
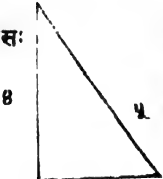
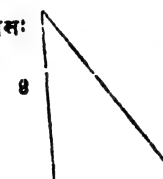
“एतत् क्षेत्रवराणस्य वपुर्भूतं महात्मनः ।
खयं वपुश्चां यथास्ते खनात्ता स्थापितं हि तत्” ॥
इत्युक्तं खलुम् ॥ * ॥ विष्णुक्षेत्राणि यथा,—
श्रीभगवानुवाच ।
“इदं क्षेत्रावहितो ब्रह्मन् । गुह्यानामानि मेऽधुना ।
क्षेत्राणि चैव गुह्यानि तव वक्ष्यामि यत्नतः ।
कोकासुखे वराहस्य मन्दरे मधुसूदनम् ।
अनन्तं कपिलदीपे प्रभासे रविगन्धर्वम् ।
माख्योदये तु वैकुण्ठं महेन्द्रे तु नृपान्तकम् ।
नवमे तु महाविष्णुं दारकायान्तु भूपतिम् ।
पाण्डिस्तच्छत्रे तु देवेशं वसुकुण्डे नगपतिम् ।
वन्द्येवने महायोगं चित्रकूटे नराधिपम् ।
जैमिने पीतवासस्य गवां निष्कमखे हरिम् ।
शालाग्रामे तपोवासमचिक्यं गन्धमादने ।
कुलात्मके हृषीकेशं गङ्गादारे गदाधरम् ।
गवडध्वजं तोषके च गोविन्दं नागसाङ्गये ।
हृन्दावने तु गोपाकं मधुरायां खयम्भुवम् ।
केदारे माधवं विद्यात् वाराणस्यान्तु केशवम् ।
पुष्करे पुष्कराक्षन्तु हृषीकेशं जयध्वजम् ।
हृषीकेशं वीरमशोकं सिन्धुसागरे ।
केशे वटे महाबाहुमन्दतं तेजसो वने ।
विशालखर्खे विमेशं नारसिंहं वने वने ।
कोदाकुले रिपुहरं देवशासे चित्रिकमम् ।
पुत्रवोत्तमं दशपरे कुलके वामनं विदुः ।
विद्याधरं वितस्तायां वारखे धरणीधरम् ।
देवदागवने गुह्यं कावेर्यां नागशायिनम् ।
प्रयागे योगमूर्तिश्च पयोध्यां सुन्दरं विदुः ।
कुमारतीर्थे कौमारं लौहिल्ये हयग्रीवरम् ।
उज्जयिन्यां चित्रिकामं निष्कस्रोटे चतुर्भुजम् ।
हरिहरं तुङ्गभद्रायां हृषीकेशं प्रसूयते ।
विश्वरूपं कुलक्षेत्रे मणिकुण्डे हकायुधम् ।
लोकतीरमयोध्यायां कुण्डिने रत्निलीपतिम् ।
भङ्गोरे वासुदेवश्च चक्रतीर्थे सुदर्शनम् ।
आद्यं विष्णुपदे विद्यात् शूकरे शूकरं विदुः ।
कुशेष्टं मानसे तीर्थे दण्डके ध्यामनं विदुः ।
चित्रकूटे नागमोक्षश्च मेरुपठे च भास्करम् ।
विरजं पुष्पमत्यायां बाजवामीकरे विदुः ।
यशस्करं विपाशायां माण्डिक्यश्च ऊताग्रवम् ।
क्षीराब्जौ पद्मनाभश्च विमले तु खनातनम् ।
शिवनद्यां शिवकरं गयायाश्च गदाधरम् ।
सर्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स सुचते ॥
अष्टवष्टितु नामानि कीर्तितानि मया तव ।
क्षेत्राणि चैव गुह्यानि कथितानि विशिष्टतः ।
ब्रह्म्यानि यथाशक्त्या क्षेत्राण्येतानि मानवैः ।
वैष्णवैस्तु विशिष्टेऽपि तेषां सुक्तिं दद्यान्महम्” ॥
इति नारसिंहे ६२ अध्यायः ॥ * ॥ मेवादि-
दादशराशिः । यथा,—
“राशिनामानि च क्षेत्रं भवच्छं खलनाम च ।
मेवादीनाश्च पर्यायं कोकादेव चिन्तितयेत्” ॥ * ॥
यथायां क्षेत्राणि यथा,—
“कुलमुक्तवृन्देऽसौख्यमुक्तावनीभुवनम् ।

श्लोक

जीवाकिंभाभुजेभ्यां चोत्राणि सूर्यादयः" ।
 इति व्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च ।
 "निधमङ्गारकक्षेत्रं दृष्टं मुक्तस्य कीर्तितम् ।
 मिथुनस्य बुधो ज्येष्ठः सोमः कर्कटकस्य तु ।
 सूर्यश्चोत्रं भवेत् सिंहः कन्या चोत्रं बुधस्य च ।
 धनुः सुरगुरोश्चैव शनिर्मेकरज्जुम्भको ।
 मीनः सुरगुरोश्चैव यश्चोत्रं प्रकीर्तितम्" ॥
 इति गार्ग्ये ६० अध्यायः ॥ * ॥ शरीरम् ।
 (यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १ ।
 "इदं शरीरं कौन्तेय ! चोत्रमिदमभिधीयते" ॥
 कुतः शरीरस्य चोत्रमिति च भाष्यम् ।
 यथा,—"इदमिति सर्व्वमाज्ञोक्तं विश्वमिदं शरीर-
 मिति । हे कौन्तेय ! अतश्चात्मा ज्ञात्वात् शरीर-
 यात् चोत्रवद्वास्मिन् कर्मफलनिर्णयते चोत्र-
 मिति तिस्रः शब्दः एवं शब्दपर्यायः चोत्रमित्येव-
 मभिधीयते कथ्यते" ॥ इच्छा । देवः । सुखम् ।
 दुःखम् । चेतना । धृतिः । यथा, भगवद्गीतायाम् ।
 १३ । ६ ।
 "इच्छा देवः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।
 एतत् चोत्रं समाख्येन सविकारमुदाहृतम्" ॥
 इत्यत्र भाष्यम् यथा,—"अद्येदानीं आत्मगुणा
 इति यागावच्छते वैशेषिकास्तोऽपि चोत्रधर्मा एव
 न तु चोत्रस्येत्याह भगवान् इच्छा देव इति ।
 इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमर्थमुपलब्धवान् पूर्व्व
 पुनस्तज्जातीयमुपलब्धमानस्तमादातुमिच्छति सु-
 खहेतुरिति सेयमिच्छान्तःकरणधर्मा ज्ञेयत्वात्
 चोत्रं तथा देवो यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वे-
 नाभूतवान् पूर्व्वं पुनस्तज्जातीयमुपलब्धमानस्तं
 हेतुं सोऽयं देवो ज्ञेयत्वात् चोत्रमेव तथा सुख-
 मनुभूतं प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात् चोत्रमेव दुःखं
 प्रतिज्ज्ञात्मकं ज्ञेयत्वात् तदपि चोत्रं संघातो
 देहेन्द्रियाणां संहतिस्तस्यामभियुक्तान्तःकरण-
 धृतिः तत इव कौटुम्बिकेऽपिरात्मचेतन्याभास-
 रसविज्ञा चेतना सा च चोत्रं ज्ञेयत्वात् धृति-
 र्ययावसादं प्राप्तानि देहेन्द्रियाणि भ्रियन्ते सा च
 ज्ञेयत्वात् चोत्रं सर्व्वान्तःकरणधर्मापलक्ष्यार्थ-
 मिच्छादिग्रहणं यत उक्तं तदुपसंहरति एतत्
 चोत्रं समाख्येन सविकारं सच्च विकारेण महदा-
 दिगोदाहृतमुक्तं यस्य चोत्रभेदेनातस्य संहतिरिदं
 शरीरं चोत्रं इत्युक्तं तत् चोत्रं व्याख्यातं महाभूतादि-
 भेदाभिन्नं दृष्टव्यम्" ॥ इत्यत्र श्रीधरस्वामिनापि
 यदुक्तं तदुच्यते । "एते चेच्छादयो दृश्यत्वात्मा-
 धर्मा अपि तु मनोधर्मा अतः चोत्रान्तःपातिन
 एवोपलब्धश्चेतत् सङ्ख्यादीनाम् । तथा च
 अतिः । कामः सङ्ख्या विचिकित्सा अज्ञा
 अज्ञा धृतिरधृतिर्ज्ञेयं निरिच्छेतत् सर्व्वं मन
 एवेति" ॥ * ॥ सप्तद्वीपा पृथिवी । यथा, भाग-
 वते ८ । ६ । ३७ ।
 "वायुं सूर्य्यं उदेति स यावच्च प्रतितिष्ठति ।
 सर्व्वं तद्भूयमानस्य मान्वातुः चोत्रसुच्यते" ॥
 विश्वज्ञानम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ७८ ।
 "पाटलिपुत्रं चोत्रं कथीस्वरसत्त्वौ" ॥ कथञ्चम् ।

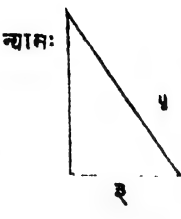
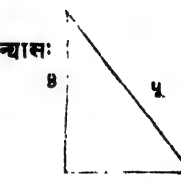

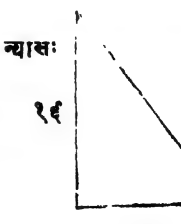
२३१

श्लोक

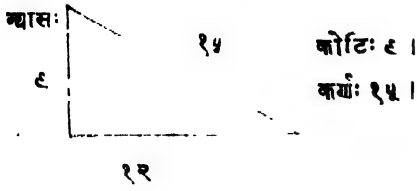
इति मेदिनी । (यथा मनुः । ८ । ३३ ।
 "चोत्रभूता स्मृता नारी वीजभूतः स्मृतः पुमान् ।
 चोत्रबीजसमायोगात् सम्भवः सर्व्वदेहिनाम्" ॥)
 यद्दम् । नगरम् । इति वैजयन्तीकोषः ॥ * ॥
 अथ चोत्रव्यवहारो लिख्यते ।
 तत्र भुजकोटिकर्माणामन्यतमे ज्ञातेऽन्यतमयो-
 जनाय करणसूत्रं दत्तद्वयम् ।
 इच्छादाहोयः स्यात्तत्स्यज्जिन्यां दिशोरनरो बाहुः ।
 यत्वे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्तिता तत्रज्ञैः ॥
 तत्कृत्योर्गोपदं कर्णो दोःकर्णवर्गयोर्व्विवरात् ।
 भूजं कोटिः कोटिस्तत्कृत्योर्नन्तरात् पदं बाहुः ॥
 उदाहरणम् ।
 कोटिस्तत्कृत्यं यत्र दोःस्त्रयं तत्र का अतिः ।
 कोटिं दोःकर्णतः कोटिस्तत्कृत्यं भुजं वद ॥
 न्यासः
 कोटिः ८ । भुजः ३ । भुज-
 वर्गः ९ । कोटिवर्गः ६४ ।
 एतयोर्गोपात् २५ । भूजं
 ५ कर्णो जातः ॥
 अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यान्वयनम् ।
 न्यासः
 कर्णः ५ । भुजः ३ । अन्-
 योर्वर्गान्तरम् १६ । एत-
 न्मूलं कोटिः ४ ॥
 अथ कोटिकर्णाभ्यां भुजान्वयनम् ।
 न्यासः
 कोटिः ४ । कर्णः ५ । अ-
 नयोर्वर्गान्तरम् ९ । एत-
 न्मूलं भुजः ३ ॥
 प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानाय करणसूत्रं
 सार्द्धं दत्तम् ।
 राशोरन्तरवर्गेण द्वित्रे घाते यते तयोः ।
 वर्गयोगो भवेदेवं तयोर्गोपान्तराहृतः ।
 वर्गान्तरं भवेदेवं ज्ञेयं सर्व्वत्र धीमता ॥
 कोटिस्तत्कृत्यमिति पूर्व्वोक्तोदाहरणे ।
 न्यासः
 कोटिः ४ । भुजः ३ ।
 अन्वयोर्वर्गान्तरम् १६ । द्वि-
 त्रि ०८ । अन्तरवर्गेण
 १ । एते वर्गयोगः २५ ।
 अस्य भूजं कर्णः ५ ॥

श्लोक

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यान्वयनम् ।

न्यासः
 कर्णः ५ । भुजः ३ । अन्वयो-
 र्गोपात् २५ । पुनरेतयोर्नन्-
 तेना-२५ हतो वा १६ ।
 वर्गान्तरमस्य भूजं कोटिः ४ ॥
 अथ भुजज्ञानम् ।
 न्यासः
 कोटिः ४ । कर्णः ५ । एवं
 जातो भुजः ३ ॥
 उदाहरणम् ।
 साङ्ख्ययमितो बाहुयं च कोटिश्च तादृशी ।
 तत्र कर्णप्रमाणं किं गणक ! ब्रूहि मे नृपतम् ॥
 न्यासः
 भुजः ३ । कोटिः ४ । अ-
 नयोर्वर्गयोगः २५ । अस्य
 भूजाभावात् करणो गत ए-
 वायं कर्णः ५ । अस्यासन्नमूल-
 ज्ञानार्थमुपायः ।
 वर्गेण महतेष्टेन हताच्छेदोऽप्योर्वर्धात् ।
 पदं गुणपदस्यैव द्विगुणं निकटं भवेत् ॥
 इयं कर्णकरणी १६ । अस्याः द्विगुणघातः २५२ ।
 अयुतत्रः २५,५२०,००० । अस्यासन्नमूलं ५०० ।
 इदं गुणमूलं १०० । गुणितच्छेदेन २०० । भक्तं
 लब्धमासन्नपदम् ४ । भागाः ५०० । अयं कर्णः
 एवं सर्व्वत्र ॥
 यत्रजात्ये करणसूत्रं दत्तद्वयम् ।
 इष्टो भुजोऽस्माद्विगुणोऽप्युक्त-
 दिष्टस्य सत्यैकवियुक्तयाप्तम् ।
 कोटिः एष्टक् सेष्टगुणा भुजोना
 कर्णो भवेत्सुखमिदन्तु जायम् ॥
 इष्टो भुजस्तत्कृत्यमिष्टभक्ता
 दिःस्थापितेऽन्यतार्ज्जिता वा ।
 तौ कोटिकर्णाविति कोटिनो वा
 बाहुस्तौ वाकरणीगते स्तः ॥
 उदाहरणम् ।
 भुजे द्वाद्वाशके यौ यौ कोटिकर्णावनेकधा ।
 प्रकाराभ्यां वद क्षिप्रं तौ तावकरणीगतौ ॥
 न्यासः
 इष्टो भुजः १२ । इष्टं
 २ । अनेन द्विगुणेन ४ ।
 गुणितो भुजः ४८ । इष्टः
 २ । ज्ञात्वा ४ । एको-
 नया ३ । भक्तो लब्धो
 कोटिः १६ । इयमित-
 गुणा २२ । भुजोना १२ । जातः कर्णः २० ॥
 निकेष्टेन वा ।

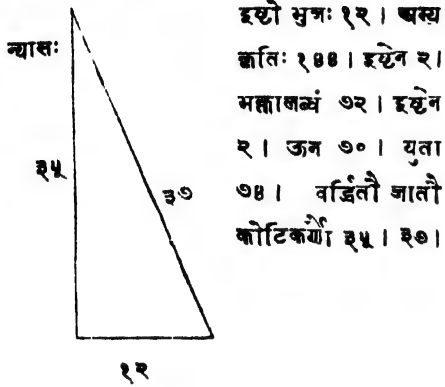
द्वेषं

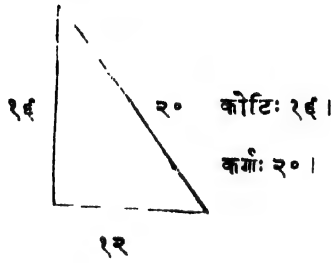
पञ्चकेन वा ।

अथ द्वितीयप्रकारेण ।

चतुष्टयेन वा ।

षट्केन वा ।

अष्टकेकर्णात् कोटिभुजानयने
करासूत्रं कृतम् ।

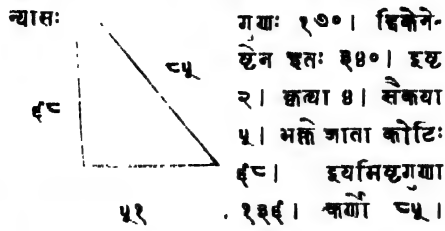
इष्टेन निम्नात् दिगुणाच्च कर्णा-
दिष्टस्य कृत्वा कथञ्च यदातः ।
कोटिर्भवेत् सा पृथगिष्टनिम्नी
तत्कर्णयोरन्तरमथ बाहुः ॥

उदाहरणम् ।

पञ्चाशीतिमते कर्णे यौ यावत्करणीयौ ।
स्वातां कोटिभुजौ तौ तौ वद कोविद ! सत्वरम् ॥

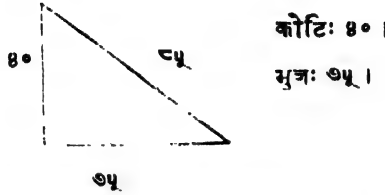
२५२

द्वेषं

निता जातो भुजः ५१ ।

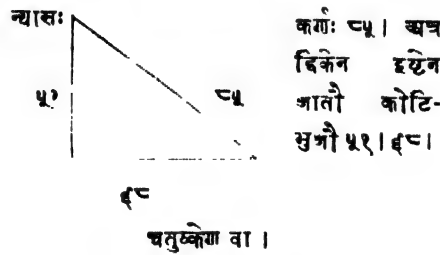
चतुष्कोणेन वा ।

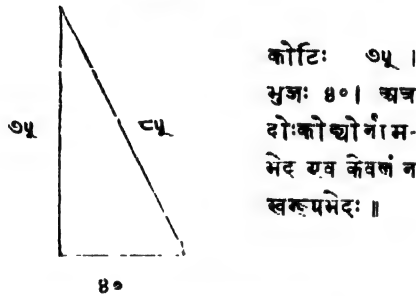
पुनः प्रकारान्तरेण तत्करणासूत्रं कृतम् ।

इष्टवर्गेण सैकेन द्विगुः कर्णोऽथवा हतः ।

फलोनः अवयवः कोटिः फलमिष्टगुणं भुजः ॥
पुन्यादाहरणे ।

चतुष्कोणं वा ।

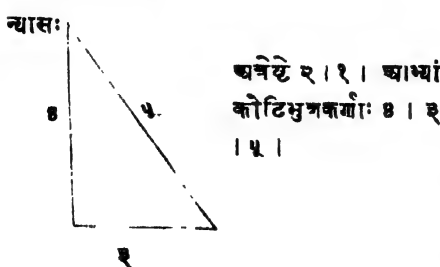
अष्टेष्टाभ्यां भुजकोटिकर्णानयने
करासूत्रं कृतम् ।

इष्टयोरान्वृत्तिर्द्विगुः कोटिर्वर्गान्तरं भुजः ।

कृतियोगस्तयोरेवं कर्णाच्चाकरणीयतः ॥

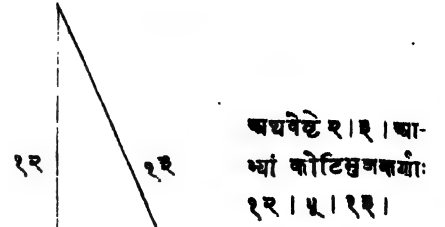
उदाहरणम् ।

यैर्यैस्त्रिभुजं भवेत् जायं कोटिदोऽवयवैः सखे ! ।
जीनप्यविदितानेतान् क्षिप्रं ब्रूहि विचक्षण ! ॥

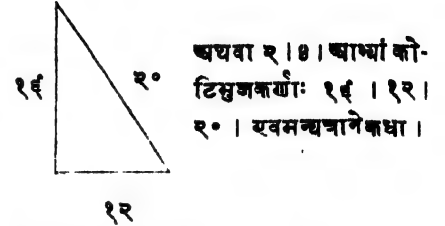

अष्टेष्टे २ । १ । आभ्यां
कोटिभुजकर्णाः ४ । ३
५ ।

द्वेषं

अथवेष्टे २ । १ । आ-
भ्यां कोटिभुजकर्णाः
१२ । ५ । १३ ।

अथवा २ । ४ । आभ्यां को-
टिभुजकर्णाः १२ । ५ । १३ ।
२० । एवमन्यत्रानेकधा ।

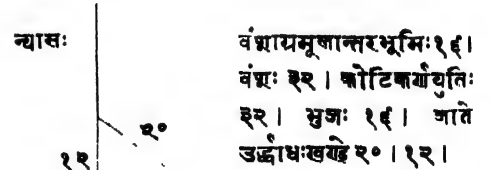
कर्णकोटियुतौ भुजे च स्नाते पृथक्-
करासूत्रं कृतम् ।

वंशाग्रमूलान्तरभूमिवर्गो
वंशोर्द्ध्वतलेन पृथक्कृतो नौ ।
वंशौ तदर्द्धं भवतः क्रमेण
वंशस्य खण्डे श्रुतिकोटिरूपे ।

उदाहरणम् ।

यदि समभुवि वेणुर्द्विषायाप्रमाणो
गणक ! पवनवेगादेकदेशे समग्रः ।
भुवि न्यपमितहस्तव्यङ्गलघं तदयं
कथय कतिषु मूलादेव भग्नः करेव ॥

३२

१६

बाहुकर्णयोगे वृष्टे कोट्याच्च स्नातायां पृथक्-
करासूत्रं कृतम् ।

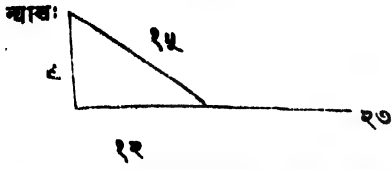
स्तम्भस्य वर्गोऽष्टविजान्तरेण
भक्तः फलं व्याजविजान्तराणात् ।
श्रोत्र्यं तद्वज्रप्रमितैः करैः स्यात्
विजान्ततो व्याजकलापियोगः ॥

उदाहरणम् ।

अस्ति स्तम्भतले विजं तदुपरि कीडाग्रिखण्डौ
स्थितः स्तम्भे हस्तनवोच्छिते त्रिगुणिते स्तम्भप्रमा-
णान्तरे । वृष्टाहिं विजमात्रजन्तमपतत् तिर्यक्
स तस्योपरि क्षिप्रं ब्रूहि तयोर्विजात् क्षविमितौ
स्तम्भेन गत्तोर्युतः ॥

क्षेत्र

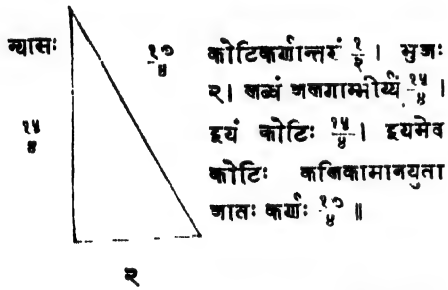
न्यासः ६ अष्टविंशान्तरम् २७। जाता विन-
युयोर्मध्यहकाः १२॥

कोटिकर्णान्तरे भुजे च दृष्टे पृथक्करण-
सूत्रं दत्तम् ।

भुजादगिंतात् कोटिकर्णान्तरात्
द्विधा कोटिकर्णान्तरेयोनयुक्तम् ।
तदङ्गे क्रमात् कोटिकर्णो भवेत्-
मिदं धीमता वेद्य सर्वत्र योज्यम् ॥
सखे ! पद्म तन्मन्त्रनख्यानमध्यं
भुजः कोटिकर्णान्तरं पद्मद्वयम् ।
नखः कोटिरैतन्मितं स्यादयदम्भो
वदैवं समानीय पानीयमानम् ॥

उदाहरणम् ।

चक्रजौहिकुणितसजिते क्षापि दृष्टं तङ्गा
तोयादूर्ध्वं कमलकलिकायं वितस्तिप्रमाणम् ।
मन्दं मन्दं चलितमग्निलोनाहतं हस्तयुग्मे
तस्मिन्ममं गणक ! कथय क्षिप्रमम्भप्रमाणम् ॥

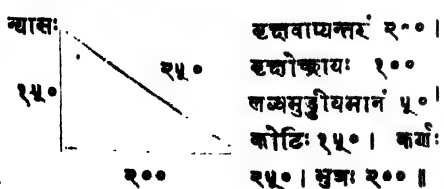

कोटिकर्णान्तरे भुजे च दृष्टे कोटिकर्ण-
क्षानाय करणसूत्रं दत्तम् ।

द्विनिर्गताजोक्षितिसंयुतं यत्
सरोऽन्तरं तेन विभाजितायाः ।
ताजोक्षितेस्तानसरोऽन्तरप्रगा
उड्डीयमानं खलु लभ्यते तत् ॥

उदाहरणम् ।

दृष्टाद्वस्ततः श्रोत्रात्तयुगे वापीं कपिः कोऽप्यगा-
दुत्तीर्याथ परोऽनुतं श्रुतिपथेनोड्डीय किञ्चिद्भुजात् ।
जातेवं समता तयोर्गदि गतावुड्डीयमानं किय-
द्विदन् । चेष्टुपरिचमोऽस्ति गणिते क्षिप्रं तदाचक्षमे ।

२५३

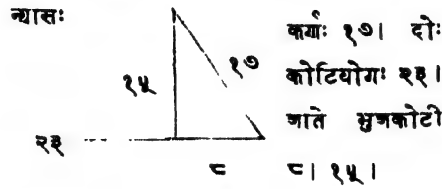
क्षेत्र

भुजकोट्योर्गोणे कर्णे च ज्ञाते पृथक्
करणसूत्रं दत्तम् ।

कर्णस्य वर्गादिगुणाद्विशोध्यो
दोःकोटियोगः खगुणोऽस्य मूलम् ।
योगो द्विधा मूलविहीनयुक्तः
स्यातां तदङ्गे भुजकोटिमाने ॥

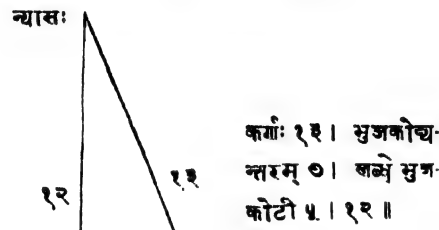
उदाहरणम् ।

दशसप्ताधिकः कर्णश्च्यविका विंशतिः सखे ! ।
भुजकोटियुतिर्यत्र तत्र ते मे पृथग्वद ॥

उदाहरणम् ।

दोःकोट्योरन्तरं श्रेष्ठाः कर्णो यत्र त्रयोदश ।
भुजकोटी पृथक् तत्र वदास्य गणकोत्तमः ॥

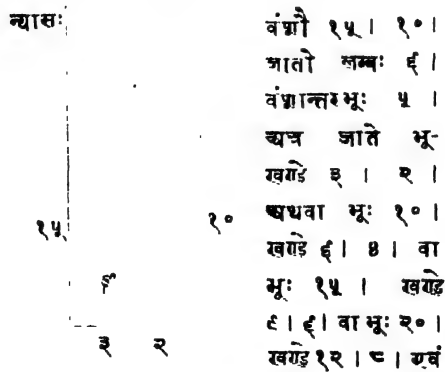

लम्बावधाक्षानाय करणसूत्रं दत्तम् ।

अन्योन्यमूलायगसूत्रयोगात्
वेगवोर्वधे योगहृते च लम्बः ।
वंशौ स्वयोगेन हृतावभीष्ट-
भूजौ च लम्बोभयतः कुखण्डे ॥

उदाहरणम् ।

पञ्चदशदशकरोऽष्टावैगवोरज्ञातमध्यभूमिकयोः ।
हृतरैतरमूलायगसूत्रयुतेर्लम्बमानमाचक्ष्य ॥

सर्वत्र लम्बः । स एव यद्यत्र भूमितुल्ये भुजे वंशः
कोटिस्तदा भूखण्डेन किमिति त्रैराशिकेन सर्वत्र
प्रतीतिः

क्षेत्र

अथ अक्षेत्रलक्षणं सूचयम् ।

पृथोद्विष्टभुजं क्षेत्रं यत्रैकबाहुतः सख्या ।
तदितरभुजयुतिर्यत्र तुल्या क्षेत्रं तदक्षेत्रम् ॥

उदाहरणम् ।

चतुरस्रे त्रिभुजाका भुजास्यस्ये त्रिभुजाकाः ।
उद्विष्टा यत्र पृथेन तदक्षेत्रं विनिर्दिशेत् ॥

एते अनुपपन्ने क्षेत्रे ।

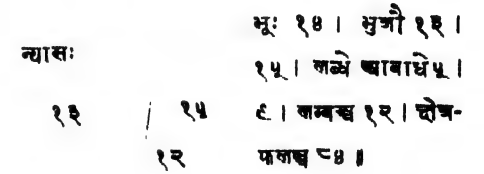

भुजप्रमाणा ऋजुशलाकाः भुजस्थानेषु विन्य-
स्यानुपपत्तिर्दर्शनीया ॥

आबाधादिक्षानाय करणसूत्रमार्थादयम् ।
त्रिभुजे भुजयोर्गोणस्तदन्तरगुणो भुवा हतो लम्बा ।
द्विःस्था भूखण्डयुता दक्षिताबाधे तयोः स्याताम् ॥
आबाधा भुजलक्ष्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः ।
लम्बगुणं भूम्यङ्गे स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति ॥

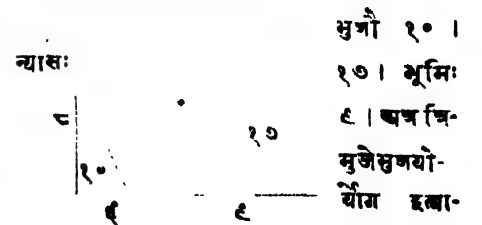
उदाहरणम् ।

क्षेत्रे महोमनुमिता त्रिभुजे भुजौ तु यत्र
त्रयोदशतिथिप्रमितौ च यस्य ।
तत्रावलम्बकमयो कथयावबाधे
क्षिप्रं तथा च समकोटिमिति फलाख्याम् ॥

अष्टाबाधोदाहरणम् ।

दशसप्तदशप्रमौ भुजौ
त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मधी ।
अवधे वद लम्बकं तथा
गणितं गाणितिकासु तत्र मे ॥

क्षेत्रं

दिना लब्धम् २१। अनेन भूखण्डा न स्यात्। अस्मा-
देव भूरुपनीता। प्रेक्षाद्विष्टागता बाधा दिग्वै-
परीत्येनेत्यर्थः। तथा जाते व्याधये ६। १५। अतः
उभयत्रापि जातो लब्धः ८। फलम् ३६॥

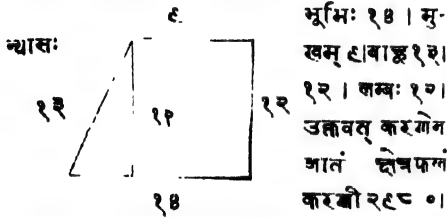
चतुर्भुजत्रिभुजयोरस्यष्टस्यष्टफलानयने

करणसूत्रं कृतम्।

सर्वदोयुतिदणं चतुःस्थितं
बाहुभिर्विदितं तद्वधात्।
मूलमस्युक्तफलं चतुर्भुजे
स्यष्टमेव मुदितं त्रिबाहुके॥

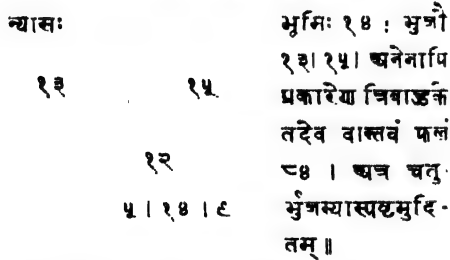
उदाहरणम्।

भूमिचतुर्दशमिता मुखमष्टाक्षरं
बाह्वत्रयोदशदिवाकरसमिती च।
लम्बोऽपि यत्र रविमंजक एव तत्र
क्षेत्रे फलं कथय तत् कथितं यदाद्यैः॥

अस्याः पदं किञ्चिद्भूमेकचत्वारिंशच्छतम् १४१।
इदमत्र क्षेत्रे न वास्तवं फलं किन्तु लम्बेन निम्नं
कुसुखैक्यखण्डमिति वक्ष्यमाणाकरणेन वास्तवं फलं
१३८।

अत्र त्रिभुजस्य पूर्वोदाहृतस्य।

अथ स्थूलवर्णनार्थं सूत्रं सादृष्टम्।

चतुर्भुजस्यानियतौ हि कर्णौ
कथं ततोऽस्मिन्नियतं फलं स्यात्।
प्रसाधितौ तत्त्ववर्णौ यदाद्यैः
स्वकल्पितौ तावितत्र न सन्।
तत्त्वेव बाहुव्यपरी च कर्णा-
वनेकधा क्षेत्रफलं तस्य॥

चतुर्भुजे हि एकान्तरकोणावाकस्यान्तः प्रवे-
श्यमानौ तत्संज्ञकौ स्वकर्णौ सङ्गोचयतः। इतरौ
तु वह्निः प्रसरन्तौ स्वकर्णौ वर्जयतः अत उक्तं
तत्त्वेव बाहुव्यपरी च कर्णाविति।

लम्बयोः कर्णयोर्वैकर्मनिर्दिष्टापरः कथम्।

एष्टव्यनियतत्वेऽपि नियतश्चापि तत्फलम्॥

स एष्टकः पिशाचो वा वक्ता वा नितरां ततः।

यो न वेति चतुर्बाहुक्षेत्रस्यानियता स्थितिम्॥

क्षेत्रं

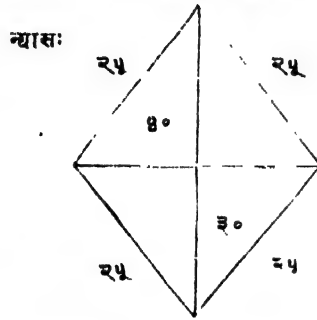
समचतुर्भुजायतयोः फलानयने करणसूत्रं
सादृष्ट्योक्तद्वयम्।

इष्टा अतिस्तुल्यचतुर्भुजस्य
कल्प्या च तद्गर्वविवर्जिता या।
चतुर्गुणा बाहुकृतिस्तदीयं
मूलं द्वितीयश्रवणप्रमाणम्॥
अतुल्यकर्णाभिहितिर्दिभक्ता
फलं स्फुटं तुल्यचतुर्भुजे स्यात्।
समभुजौ तुल्यचतुर्भुजे च
तथायते तद्भुजकोटिघातः॥
चतुर्भुजेऽन्यत्र समानलम्बे
लम्बेन निम्नं कुसुखैक्यखण्डम्॥

अत्रोद्देशकः।

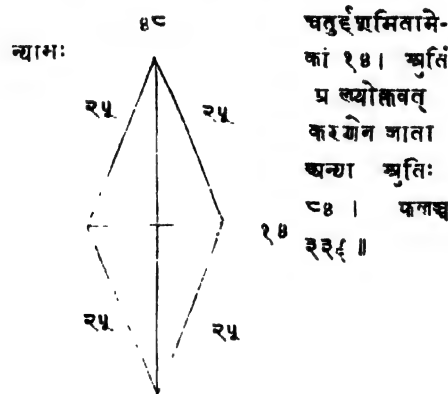
क्षेत्रस्य पञ्चकृतिस्तुल्यचतुर्भुजस्य
कर्णौ ततश्च गणितं गणकः। प्रचक्ष्य।
तुल्यभुजे च खलु तस्य तथायतस्य
यद्विस्तृतौ रसमिताष्टमितश्च दैर्घ्यम्॥

प्रथमोदाहरणम्।

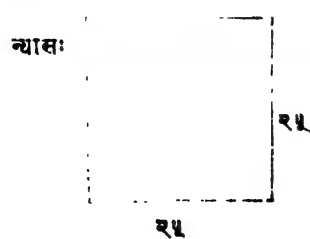

भुजाः २४। २४। २४। २४। अत्र त्रिंश
मितामेकां ३० अतिं प्रकल्प्या यथोक्तकरणेन
जातान्या अतिः ४० फलञ्च ६००॥

अथवा।

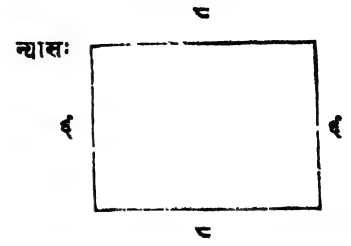
द्वितीयोदाहरणम्।

क्षेत्रं

तत्त्वबोयोर्गपदं कथं इति जाता करणीमिता
अतिरमयत्र तुल्यैव १, २५०। गणितञ्च ६२५॥

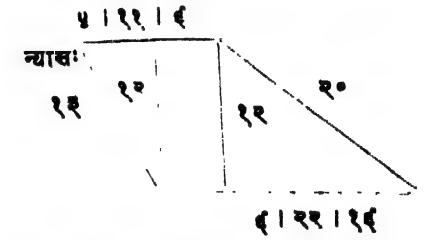
अथायतस्य।

विकृतिः ६। दैर्घ्यम् ८। अस्य गणितम् ४८०।

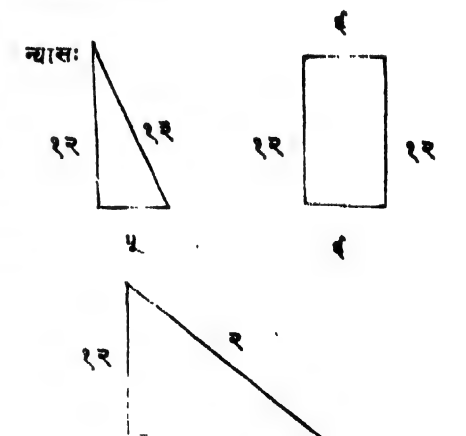
उदाहरणम्।

क्षेत्रस्य यस्य वदनं मदगारितुल्यं
विशम्भरा द्विगुणितेन मुखेन तुल्यम्।
बाह्वत्रयोदशमसमिती च लम्बः
सूर्योन्मितश्च गणितं वद तच्च किं स्यात्॥

वदनम् १२। विशम्भरा २२। बाहु १२। २०
लम्बः १२।

अत्र सर्वदोयुतिदणमित्यादिना सूत्रमपन
२५०। वास्तवन्तु लम्बेन निम्नं कुसुखैक्यखण्डमिति
जातं फलम् १८८। क्षेत्रस्य खण्डत्रयं कृत्वा फलानि
पृथगाणीय एकां कृत्वास्या फलोपपत्तिर्दर्शनीया
खण्डत्रयदर्शनम्।

प्रथमस्य भुजकोटिकर्णाः ५। १२। १२
द्वितीयस्यायतस्य विकृतिः ६। दैर्घ्यम् १२। द्विती-
यस्य भुजकोटिकर्णाः १६। १२। २०।

अत्र त्रिभुजयोः क्षेत्रयोर्भुजकोटिघातार्जं फ-
लायते चतुरस्रे क्षेत्रे तद्भुजकोटिघातः फलं यथा
प्रथमक्षेत्रे फलम् ३०। द्वितीये ७२। तृतीये ८६
एवानेकां सर्वस्य फलम् १८८०।

अथानुसारादयम् ।

पञ्चाशद्विंशतिवत्तमं यदीयं

भूः पञ्चाशद्विंशतिवत्तमं प्रमितोऽष्टमष्टा ।

सप्तो भुजो द्विगुणविंशतिसप्तमितीऽष्ट-

सप्तमिन् सप्तं अवयवमिति प्रचक्षते ।

न्यासः ५१

वदनम् ५१ ।

भूमिः ३५ ।

भुजौ ४० ।

४० ।

२११ । ३५ । ३५५

अथ पञ्चाशद्विंशतिवत्तमं सप्तं वृत्ताङ्कम् ।

ज्ञातेऽवयवम् अवयवः श्रुतौ तु

लम्बः पञ्च स्याद्विंशतिवत्तमं तत्र ।

कर्णस्यानियतत्वात् लम्बोऽनियत इत्यर्थः ।

लम्बज्ञानाय करणसूत्रं वृत्ताङ्कम् ।

चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजेऽवयवम्

प्राग्वत् भुजौ कर्णभुजौ मही भूः ॥

अथ लम्बज्ञानार्थं सप्तभुजायाद्विंशतिवत्तमं

गामी इष्टः कर्णः सप्तसप्ततिमितः ७७ कल्पित-

स्तेन चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजं कल्पितं तत्रासौ कर्ण

एकौ भुजः ७७ । द्वितीयस्तु सप्तभुजः ४० । भूः

तैव ३५ । अत्र प्राग्वत्तमो लम्बः ३५०० ।

लम्बे ज्ञाते कर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम् ।

यल्लम्बलम्बान्वितबाहुवर्ग-

विक्षेपमूलं कथितान्धसा सा ।

तदूनभूवर्गसमन्वितस्य

यल्लम्बवर्गस्य पदं स कर्णः ।

अथ सप्तभुजायाल्लम्बः किल कल्पितः ३५०० ।

सप्तो जाताबाधा ३५५५ । तदूनभूवर्गसमन्वितेत्या-

दिना जातः कर्णः ७७ ॥

द्वितीयकरणाज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तद्वयम् ।

इष्टोऽत्र कर्णः प्रथमं प्रकल्प्य

स्त्राखे तु कर्णोभयतः स्थिते ये ।

कर्णं तयोः क्षामितरौ च बाहू

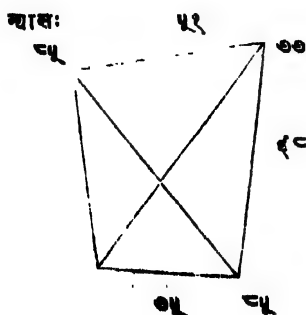
प्रकल्प्य लम्बावधे च साध्ये ॥

आबाधयोरेककृपययोग्यत्

स्यादन्तरं तत् कृतिर्युतस्य ।

लम्बेकवर्गस्य पदं द्वितीयः

कर्णो भवेत् सर्वचतुर्भुजेषु ॥

५१

५०

३२

५

६०

७५

तत्र चतुर्भुजे सप्तभुजायात् दक्षिणभुजमूल-
गामिनः कर्णस्य मानं कल्पितम् ७७ । तत्कर्ण-
रेखावच्छिन्नस्य क्षेत्रस्य मध्ये कर्णरेखोभयतो ये
न्यस्ते उत्पन्ने तयोः कर्णः भूमौ तदितरौ च भुजौ
प्रकल्प्य प्राग्वत्तमः आबाधा च साधिता तद-
र्शनं लम्बः ६० । द्वितीयलम्बः २४ । आबाधयो
३५ । ३२ । रेककृपययोग्यतमस्य १३ । हते
१६६ लम्बैक्य ८४ । हतेख ७०५६ । योगः ७२२५ ।
तस्य पदं द्वितीयकर्णप्रमाणम् ८५ ।

अत्रेष्टकर्णकल्पने विशेषोक्तिस्तत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

कर्णाश्रितं स्वल्पभुजैकमूर्ध्वी

प्रकल्प्य तच्छेषमिति च बाहू ।

साध्योऽवयवोऽयं तथान्यकर्णः

सोर्ध्वाः कथञ्चिच्छ्रवणो न दीर्घः ॥

तदन्यलम्बाद्ग लघुन्यथेदं

ज्ञात्वेष्टकर्णः सुधिया प्रकल्प्यः ॥

चतुर्भुजं हि एकान्तरकोणावाकस्य सङ्कोच-
मानं त्रिभुजत्वं याति तत्रैककोणे लघुलघुभुजयो-
रेकं भूमिगितरौ भुजौ प्रकल्प्य साधितं स च
लम्बादूनः सङ्कोचमानः कर्णः कथञ्चिदपि न
स्यात् तदितरौ भुजौ भूमेर्गधिकौ न स्यातामेव-
सुभयथापि एतदनुक्तमपि ब्रुद्धिमता ज्ञायते ॥

विषमचतुर्भुजफलानयनाय करणसूत्रं

वृत्ताङ्कम् ।

न्यस्ते तु कर्णोभयतः स्थिते ये

तयोः फलैक्यं फलमत्र नूनम् ॥

अनन्तरौक्तदोत्रान्तस्त्राखयोः फले ६२४ । २३१० ।

अनयोरैक्यम् ३२३४ । तस्य फलम् ॥

समानलम्बस्यावधादिज्ञानाय करणसूत्रं

वृत्तद्वयम् ।

समानलम्बस्य चतुर्भुजस्य

मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिम् ।

भुजौ भुजौ न्यस्वदेव साध्ये

तस्यावधे लम्बमितिस्ततश्च ॥

अबाधयोगा चतुरस्रभूमि-

स्तल्लम्बवर्गैक्यपदं श्रुतिः स्यात् ।

समानलम्बे लघुदोः कुयोगा-

न्मुलान्यदोः संयुतिरव्ययिका स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

द्विपञ्चाशन्मितयेकचत्वारिंशन्मितौ भुजौ ।

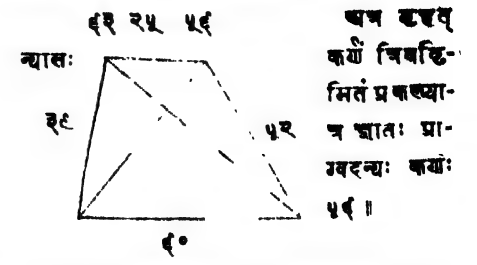
मुखान् पञ्चविंशत्या तुल्यं पञ्चा मही किल ॥

अतुल्यलम्बकं क्षेत्रमिदं पूर्वैरुदाहरतम् ।

द्वेष

षट्पञ्चाशत् त्रिबन्धितं नियते कर्णयोर्मिती ।

कर्णौ तत्रापरो भूवि समलम्बस्य तच्छ्रुती ॥

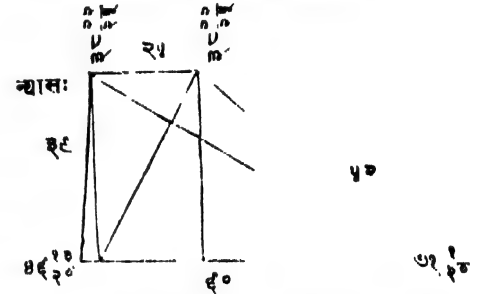
अथ षट्पञ्चाशत्स्थाने द्वाविंशन्मितं कर्णं ३२
प्रकल्प्य प्राग्वत् साध्यमाने कर्णे ।

न्यासः

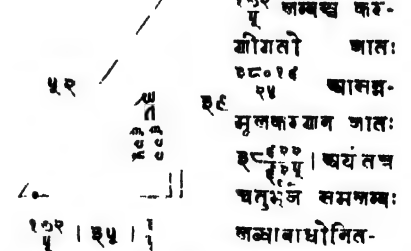
जातं करणीखण्डद्वयम् ६२१ । २७०० अनयो-
र्मूलयोः २४३५ । ५१३५ । येषां द्वितीयः कर्णः
७६३५ ।

अथ तदेव क्षेत्रक्षेत्र समलम्बम् ।

तदा मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिमिति-
ज्ञानार्थं न्यस्रुत्तमितम् । अत्र क्षेत्रे लम्बांश्चाकारयोः
षट्पञ्चते पतिते ।

न्यासः

अत्राबाधं जातं ।
१२९ लम्बस्य कर-
णीगतौ जातः
८८०१६ आसन्न-
मूलकरणान् जातः
३८६०० अयं तत्र
चतुर्भुज समलम्बः
लम्बाबाधोनित-
भूमेः समलम्बस्य च वर्गयोगः ५०४६ । अयं
कर्णवर्गः । एवं वृहदाबाधातो द्वितीयकर्णवर्गः
२१७६ । अनयोरासन्नमूलकरणां जातौ कर्णौ
७१३५ ६६३५ एवं चतुरस्रे तेख्येव बाहुल्यन्यौ
कर्णौ बद्धा भवतः एवमनियतत्वेऽपि नियतावेव
कर्णावानीतौ ब्रह्मगुप्ताद्यैस्तदानयनं यथा ।
कर्णाश्रितभुजघातैक्यमुभयथाभ्युपगम्य भूमिं गण-
येत् । योगेन भुजप्रतिभुजद्वयोः कर्णौ पदे
विषमे ।

चित्रं

अथ किलार्थं ज्ञानः २२४। अथ सन्धिः १३२।
अथ परसन्धिः १८६। गुणितो २२४। अनेन
भक्तो जातः समाकृत्यः $\frac{८६१}{८}$ । अथ परसन्धिः
४८। योगो हारः $\frac{१२७५}{८}$ । अनेन भूतः ३००।
समः $\frac{२६७३००}{८}$ । परसन्धिः $\frac{१४४००}{१}$ भक्तो
जाते कथावाच्ये $\frac{३५६४}{१०}$ । $\frac{१५६६}{१०}$ । एवं द्वितीयः
समाकृत्यः $\frac{५१२}{६}$ ।

द्वितीयो हारः $\frac{१०००}{६}$ । अनेन भूतः स्त्रीयः
समः $\frac{१५३६००}{६}$ । परसन्धिः $\frac{३६६००}{१}$ । भक्तो
जाते कथावाच्ये $\frac{१५३६}{१०}$ । $\frac{३५६४}{१०}$ । परसन्धिः २२४।
भूमि ३००। गुणो हारः $\frac{१०००}{६}$ । भक्तो जातः
कचीलजः $\frac{६०४८}{१०}$ । कचीलजने सुनौ १६५।
२६०। गुणितो खलजन्माभ्याम् १८६। २२४।
यथाक्रमं भक्तो जातो खमार्गवृद्धौ कचीलजौ
 $\frac{६२४०}{१०}$ । $\frac{७०२०}{१०}$ ।

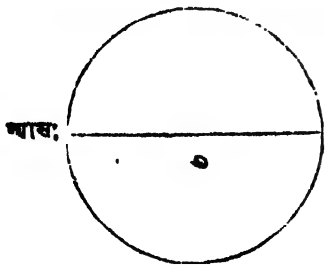
एवमत्र सर्वत्र भागहारराशिं प्रमाणं गुण्य-
गुण्यकौ तु यथायोग्यं फलेच्छे प्रकल्प्य सुधिया
पैराशिककल्पम् ॥

अथ उत्तरोत्तरे करवृत्तं दत्तम् ।

आसे भनन्दादि ३६२७ इति विभक्ते
खवावृत्तयः १२५० परिधिः स कल्पः ।
हार्विश्रुतिर्नि विवृतेऽथ शैलेः ७
स्थूलोऽथवा स्थावरावहारयोग्यः ॥

उदाहरणम् ।

विष्कम्भमार्गं किल सप्त यत्र
तत्र प्रमाणं परिधिः प्रचक्षुः ।
हार्विश्रुतिर्यत्र परिधिप्रमाणं
तद्ग्रासर्वं स्थावरा सखे विचिन्त्य ॥

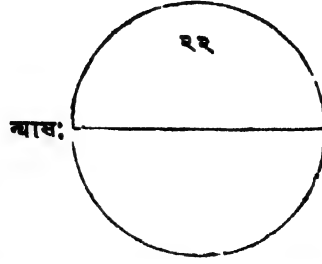
आसमानम् ७। तत्र परिधिमानम् $\frac{१२३६}{१२५०}$
कचो वा परिधिर्जम् २२४।

II. 65

२५७

चित्रं

अथवा परिधितो आसमानमाय ।

गुणहारविपर्ययेण आसमानं कल्प्यम् $\frac{११}{३६२७}$ ।

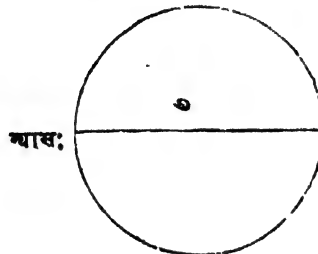
स्थूलं वा ७ ।

उत्तमोक्तयोः फलानयने करवृत्तं दत्तम् ।
उत्तरोत्तरे परिधिगुणितआसपादः फलं यत्
क्षुण्णं वेदेवपरि परितः कन्दुकस्थेव ज्ञानम् ।
गोलस्थेव तदपि च फलं दृष्टं आसनिर्ण
वक् भिन्नं भवति नियतं गोलगर्भे चनाख्यम् ॥

उदाहरणम् ।

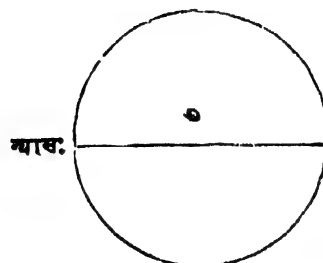
यद्ग्रासस्तुरगैर्मितः किल फलं चोत्तरे समे तत्र किं
आसः सप्तमितश्च यत्तु समते गोलस्थ तस्यापि
किम् ।
दृष्टे कन्दुकजालसन्निभफलं गोलस्थ तस्यापि किं
मध्ये ब्रूहि घनं फलञ्च विमर्शं चेहेतुवि लीला-
वतीम् ॥

उत्तरोत्तरेफलदर्शनाय ।

आसः ७। परिधिः $\frac{१२३६}{१२५०}$ । क्षेत्रफलम्
 $\frac{३८२२३}{१२५०}$ ।

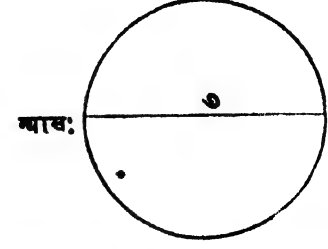
गोलदृष्टफलदर्शनाय ।

आसः ७। गोलदृष्टफलम् $\frac{१५३१७३}{१२५०}$ ।

चित्रं

गोलात्मानं तत्र करवृत्तं दत्तम् ।

आसः ७। गोलस्थान्तर्गतं
 $\frac{१०६२८०}{२५००}$ ।

अथ प्रकारान्तरेण तत्प्रमाणयने
करवृत्तं दत्तम् ।

आसस्थ वर्गे भनूवादिनिर्ण
कल्प्यं फलं पञ्चसहस्रभक्ते ।
वद्भाहते श्रकृतेऽथवा स्थात्
स्थूलं फलं तद्ग्रावहारयोग्यम् ॥
चनीकृतआसदर्शनं निजेक-

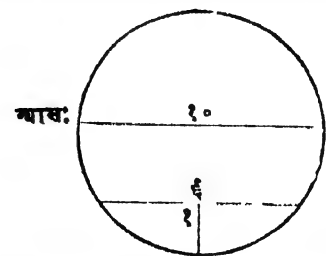
विंशतिगुणगोलघनं फलं स्थात् ॥
आसः ७। अथ वर्गे ४६। भनूवादिनिर्ण
पञ्चसहस्रभक्ते तदेव कल्प्यं फलम् $\frac{२२३४}{५०००}$ ।
अथवा आसस्थ वर्गे ४६। वद्भाहते ५३६।
श्रकृते तत्र स्थूलं फलम् $\frac{३८१}{२}$ । चनीकृत-
आसफलम् $\frac{३४३}{२}$ । निजेकविंशतिगुणगोलस्थ
घनफलस्थूलम् $\frac{१०६२८०}{२}$ ।

श्रनीवानयनाय करवृत्तं
दत्तम् ।

आसस्थयोगान्तरघातफलं
आसस्तदूनी दक्षितः श्रः स्थात् ॥
आसस्थरोगाच्छरं गुणाच्च
फलं द्विनिर्ण भवतीह जीवा ।
जीवावर्गं श्रभक्तयुक्ते
आसप्रमाणं प्रवदन्ति दृष्टे ॥

उदाहरणम् ।

दृष्टविस्तृतिदृष्टान्तर्गतं आसं यद्विज्ञा सखे ॥
तत्रैव वद् वायाज्जग्रां व्यावाजाभ्याश्च विस्तृतिम् ॥

आसः १०। व्या ६। योगः १६। अन्तरम् ४।
जातः ६४। फलम् ८। उत्तमोक्तो आसः २।

खेच

इजितः १। जातः शरः १। आवात् १०।
शरीनात् ६। शर १। सङ्ख्यात् ६। नलम् ३।
द्विजितं जाता जीवा ६। एवं ज्ञाताभ्यां व्या-
वायाभ्यां आवागवर्गं यथा जीवा- ६। त्रै ३।
वर्गे ६। शर १। भक्ते ६। शर १। उक्तं
जातो व्यासः १०।

अथ वृत्तान्तखण्डादिनवासात्तत्वेचायां

सुजमानानयनाय करणसूत्रं

वृत्तत्रयम् ।

त्रिज्ज्वाभिनभस्यैः १०३६२३

स्त्रिवायाद्युगादभिः ८४८५३ ।

वेदाभिवायाख्यैः ७०५३४

खखाभाभरसैः ६०००० क्रमात् ॥

वायेधुनखवायैः ५२०५५

द्विजित्देवसागरेः ४५६२२ ।

कुरामदशवेदैः ४१०३१ वृत्तवासे समाहते।

खखाभाभर- १२०००० संभक्ते

लब्धन्ते क्रमशो मुखाः।

वृत्तान्तखण्डसंपूर्णवां

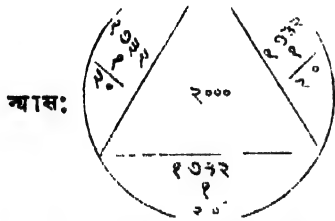
नवासात्तं पृथक् पृथक् ॥

उदाहरणम् ।

सङ्कलितयवासं यद्वृत्तं तस्य मध्यतः ।

समचक्रादिकानां मे सुजान् वर पृथक् पृथक् ॥

अथ वृत्तान्तखण्डसुखे सुजमानानयनाय ।

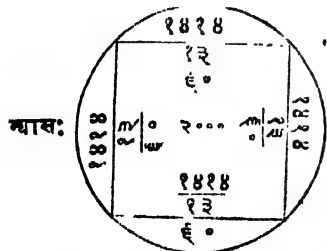

व्यासः २०००। त्रिज्ज्वाभिनभस्यैः १०३६२३ ।

गुणितः २००८४६०००। खखाभाभरसैः १२००००।

भक्ते लब्धं चरसं सुजमानं १०३२-१ ।

वृत्तान्तखण्डसुखे सुजमानानयनाय ।

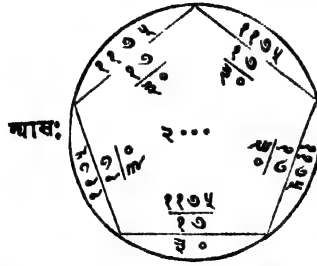
व्यासः २०००। त्रिवायाद्युगादभिः ८४८५३ गुणितः

१६६००६०००। खखाभाभरसैः १२००००। भक्ते

लब्धं चतुरस्रे सुजमानं १४१४-१३ ।

खेच

वृत्तान्तःपञ्चसुखे सुजमानानयनाय ।

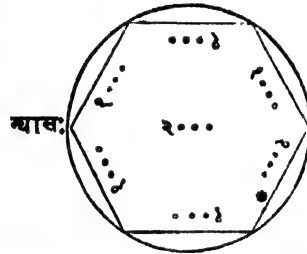

व्यासः २०००। वेदाभिवायाख्यैः ७०५३४ ।

गुणितः १४१०६०००। खखाभाभरसैः १२००००।

भक्ते लब्धं पञ्चासे सुजमानं ११०५-१० ।

वृत्तान्तःषड्सुखे सुजमानानयनाय ।

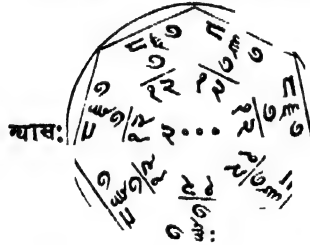

व्यासः २०००। खखाभाभरसैः ६००००। गुणितः

१२०,०००,०००। खखाभाभरसैः १२००००। भक्ते

लब्धं षडसे सुजमानं १००० ।

वृत्तान्तःसप्तसुखे सुजमानानयनाय ।

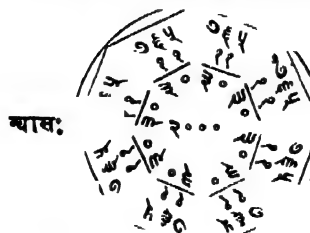

व्यासः २०००। वायेधुनखवायैः ५२०५५। गुणितः

१०४,११०,०००। खखाभाभरसैः १२००००। भक्ते

लब्धं सप्तासे सुजमानं ८६०-१२ ।

वृत्तान्तरष्टसुखे सुजमानानयनाय ।

व्यासः २०००। द्विजित्देवसागरेः ४५६२२ ।

गुणितः ६१,८४८,०००। खखाभाभरसैः १२००००

भक्ते लब्धमष्टासे सुजमानं ७६५-११ ।

खेच

वृत्तान्तनवसुखे सुजमानानयनाय ।

व्यासः २०००। कुरामदशवेदैः ४१०३१ गुणितः

८२,०६२,०००। खखाभाभरसैः १२००००। भक्ते

लब्धं नवासे सुजमानं ६८३-१० ।

एवमित्यासादेभ्योऽन्यापि जीवाः सिध्-
नीति तासु गोले ज्योत्पत्तौ वक्ष्ये ।

अथ खलजीवाज्ञानार्थं लघुक्रियया
करणसूत्रं वृत्तम् ।

चापोननिर्णयपरिधिः प्रथमाऽन्यः स्यात्

पञ्चाहतः परिधिवर्गं चतुर्थभागः ।

आद्योनितेन खलु तेन मनेचतुर्ग-

यासाहृतं प्रथममाप्तमिह व्याका स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

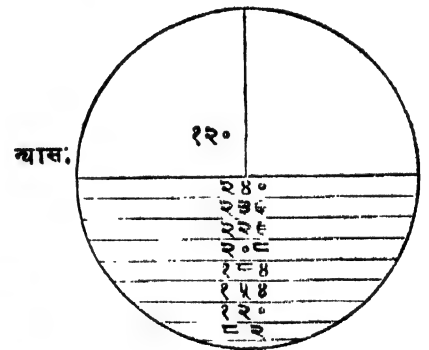
अष्टादशांशेन वृत्तेः समान-

मेकादिनिर्णयेन च यत्र चापम् ।

पृथक् पृथक् तत्र वदानु जीवां

खलौर्मितं व्यासदलस्य यत्र ॥

७५४

४२

व्यासः २४०। अत्र किलाङ्गलाचवाय विंशतेः

साङ्गिकं शतांशमितिः सङ्ख्यापरिधिः ७५४ ।

अस्याष्टादशांशः ४२। अत्रापि अङ्गलाचवाय

इयोरष्टादशांशयुतो दृश्यतेः अनेन पृथक्

पृथगेकादिगुणितेन तुल्ये षड्विंशति व्याः

साध्याः ।

अथवाच सुखार्थं परिधेरष्टादशांशेन परिधिं

घनूनि चापवर्गं व्याः साध्यास्तथापि ता एव

भवन्ति ।

अपवर्तिते व्यासः । परिधिः १८। चापानि

च १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। दशोक्त-

करणेन लब्धा जीवाः ४२। ८२। १२०। १५४।

१८४। २०८। २२६। २४६। २६०।

अथ चापानवगणय करवत्कर्त्तुं कृतम् ।
आवाञ्जितवत्तुल्यमौर्विकया विभक्तौ
जीवाङ्गिपञ्चगुणितः परिधेस्तु वर्गः ।
जम्बोनितात् परिधिवर्गचतुर्थभागा-
दस्मि पदे इतिहकात् पतिते धनुः स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

विहिता इह ये गुञ्जास्ततो
वद् देवामधुना धनुर्मितिम् ।
यदि तेऽस्मि धनुर्गुणक्रिया
शक्तिं गतिवित्कालितैपुणम् ॥

आयः ४२ । २२ । १२० । १५४ । १८४ ।
२०८ । २२६ । २२६ । २४० । स एवापवर्तित-
परिधिः १८ । जीवाङ्गिणा २१ पञ्चभिः ५ ।

परिधिः १८ । वर्गो ३२४ गुणितः १००१० । आया-
२४० । वि ४ । घात ६६० । युतमौर्विकयानया
१००२ भक्तौ जम्बः १० । अजाङ्गलाववाय चतु-
र्विंशतेर्गुणिकस्यार्थप्रयुतो यस्मिन्तोऽनेनोनितात्
परिधिः १८ । वर्ग ३२४ । चतुर्थभागात् ६४ ।
पदे प्राप्ते ८ । इति १८ । द्वात् ६ । पतिते १ ।
जातं धनुः एवं जातानि धनुर्वि १ । २ । ३ ।
४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । एतानि परिधिव्यु-
द्देशेन गुणितानि स्युः । इति श्रीभास्करा-
चार्यविरचितायां लीलावत्यां चैत्रजव्याहारः
समाप्तः ॥

चैत्रकर्कटी, स्त्री, (चैत्रजाता कर्कटी । मध्य-
पदलोपिकर्कटीधारयः ।) बालुकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

चैत्रचिर्मिटा, स्त्री, (चैत्रजाता चिर्मिटा । प्राक-
पार्श्ववत् मध्यपदलोपिसमायः ।) चिर्मिटा-
कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चैत्रजः, पुं, (चैत्रे स्त्रीरूपचैत्रे गुञ्जादशुभ्रात-
देवरादिशुक्रात् जायते इति । चैत्र + जन् +
ङः ।) खलियामन्यद्वारा जनितः पुत्रः ।
हादशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । (यथाह
मनुः । ६ । १६७ ।

“यस्तस्य जः प्रसीतस्य स्त्रीवस्य व्याधितस्य वा ।
सधर्मैव नियुक्तायां स पुत्रः चैत्रजः स्मृतः ॥”
हादशविधपुत्रा यथा तत्रैव । ६ । १५८ — १६० ।

“पुत्रान् हादश यावाह वृक्षां स्त्रायन्मुवो मनुः ।
तेषां वङ्गवन्मुदायादाः वङ्गदायादवाग्ववाः ॥
औरसः चैत्रजश्चैव दत्तः क्षत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविष्टश्च दायदा वाग्ववाश्च वट् ॥
कानोन्मश्च सद्योऽप्युज्ज्वलः यौनर्भवस्तथा ।
खयन्तश्च ग्रीवश्च वङ्गदायादवाग्ववाः ॥”

स च देवरादिना भाषादिभार्यायां यथोक्त-
विधानोत्पन्नः । यथा,—

“अपुत्रां गुञ्जशुभ्रातो देवरः पुत्रकाव्यथा ।
वपिष्ठा वा वगोष्ठी वा हताभ्यक्त कृतावियात् ॥
आगवर्भसम्भवाश्चेत् पतितसन्ध्या भवेत् ।
अनेन विधिना जातः चैत्रजोऽस्य भवेत् स्मृतः ॥”

इति रत्नाकराध्यायाचार्याचार्यः ॥

तत्पर्यायः । देवरादिजः २ । इति चैत्रजः ॥ ४ ॥
तस्य पित्रिकधर्मागमिन् यथा, मनुः । ६ । १६५ ।
“औरसचैत्रजौ पुत्रौ पित्रिकधर्मागमिनौ ।
दद्यापरे च क्रमशो गोचरिकर्षाग्रभागिनः ॥” *
अनियोगोत्पन्न चैत्रजस्य औरसेन सह विभाग-
माह मनुः । ६ । १६२ ।

“यद्येकरिकर्षिणी स्यातामौरसचैत्रजौ सुता ।
यद्यस्य पैत्रिकं रिक्तं स तद्यज्ञीत मेतरः ॥”
(अत्र कुल्लूकभट्टः । “यदीति । अपुत्रेण पर-
चैत्रे नियोगोत्पादितः स्तनः । उभयोरप्यसौ
रिक्तौ पित्रदाता च धर्मेत इति याज्ञ-
वल्क्योक्तविषये यदा चैत्रिकस्य पितुः चैत्रजा-
नन्तरमौरसः पुत्रो भवति तदा तौ औरसचैत्रजौ
एकरिकर्षिणौ एकस्य पितुर्गुणं रिक्तार्थो
भवत्तथापि यद्यस्य जनकसम्बन्धि धर्मं तदेव
स यज्ञीयात् न चैत्रजः चैत्रिकपितुः । यत्
वक्ष्यति वट्टन्तु चैत्रजस्यां प्रदद्यात् पैत्रिका-
हनात् । औरसो विभजन् दायमिति तत्पुत्रवत्
जीविविषयम् । यत् याज्ञवल्क्येन उभयसम्बन्धि-
रिक्त्यहरत्वमुक्तं तत् चैत्रिकपितुरौरसपुत्रा-
भावे बोद्धव्यम् । मेघातिथिगोविन्दराजौ तु
औरसमनियुक्तापुत्रश्च विषयीकृत्य इमं श्लोकं
आचक्षते । तस्मिन् अनियुक्तापुत्रस्याचैत्रजत्वात्
अनियुक्तासुतत्वेनेन तस्य रिक्त्यहरणनिषे-
धात् यद्येकरिकर्षिणी इत्यन्यथाह ॥”) एका-
रिकर्षिणी एकस्यां जातौ रिक्त्यनी यस्य
बीजादयो जातः स तस्य रिक्तं यज्ञीयात् ।
इतरोऽन्यबीजजो न यज्ञीयादित्यर्थः । स्त्रीधने
यत्पितृदत्तं यद्वनं स्त्रियै तद्बीजजस्तद्वनं
यज्ञीयात् नाम्न इत्याह नारदः ।

“ह्यै सुतौ विवेद्यातां ह्याभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।
तयोर्दयस्य पित्रं स्यात् स तद्यज्ञीत मेतरः ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥ * ॥

कलौ चैत्रजपुत्रकरणनिषेधो यथा, आदित्य-
पुराणे ।

“दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणञ्च कमण्डलोः ।

देवरेण सुतोपतिर्हस्तकन्या प्रदीयते ॥”

इत्यादि ।

“दत्तौरसेनरेषान् पुत्रत्वेन परिग्रहः ।”

इत्यादि ।

“एतानि लोकगुप्तार्थं कलेरादौ महात्मभिः ।

निवर्तितानि कर्माणि यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥”

इत्यादि च उद्वाह्यतत्त्वम् ॥ * ॥

चैत्रजाते चि ॥

चैत्रजा, स्त्री, (चैत्रज + स्त्रियां टाप्) चैत्रकण्ट-
कारी । शुश्रावली । गोमृजिका । शिल्पिका ।
चण्डिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ खलियामन्य-
द्वारा जाता कन्या च ॥

चैत्रजः, पुं, (चैत्रं शरीरं एतच्छरीरं ममेति
ज्ञत्वा यो जानाति आपादतजमस्तर्कं ज्ञानेन
विषयीकरोति स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वेद-
नेन विषयीकरोति वा ज्ञवीकृतवत् तत्त्वज्ञ-

भोक्तृत्वादित्यर्थः । ज्ञा + “इदमप्यज्ञाधीनिरः कः ।”
३ । १ । १३५ । इति कः । १) शरीराधिदैवतम् ।
तत्पर्यायः । आत्मा २ पुरुषः ३ । इत्यमरः ।
१ । ४ । १२६ ॥ चैत्रि शरीराधिदैवतेऽन्तर्भोक्तृरिति ।
(चैत्रेण सर्वदेहेषु सर्वान्तर्यामितया विराज-
मानः सन् “सर्वेशः सर्वशक्तिमान् सर्वचैत्र-
पालयिता” इत्यात्मसत्त्वं जानाति अजुभवति
यः प्रधानधनः परमपुरुषः स सर्वान्तरात्मा
असंसारो परमेश्वरः ।) चैत्रं शरीरं जाना-
तीति चैत्रे शरीरे जानाति ज्ञानवान् भव-
तीति वा चैत्रजः । ज्ञनजनादिति ङः । इति
भरतः ॥ तस्य पर्यायान्तरम् । सुबीजः ४
पुरुषः ५ अन्तर्यामी ६ ईश्वरः ७ पुत्रजः ८
परसंज्ञकः ९ । इति शब्दरत्नावली । प्रधानम्
१० । इति जटाधरः ॥ * ॥ (उभयतः ब्रह्मार्थं
यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १—२ ।

“इदं शरीरं कौन्तेय ! चैत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः चैत्रज्ञ इति तद्विदः ॥

चैत्रज्ञश्चापि मां विद्धि सर्वचैत्रेषु भारत ।

चैत्रचैत्रयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥”

ईश्वरपक्षे भाष्यलक्ष्यं यथा,—“चैत्रचैत्रज्ञा-
वुक्तौ किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्यमिति
नेत्युच्यते चैत्रज्ञमिति । चैत्रज्ञं यथोक्तलक्षण-
श्चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि
योऽसौ सर्वचैत्रेश्वरः चैत्रज्ञो ब्रह्मादित्यस्व-
पर्यन्तानेकचैत्रोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसर्व-
पाधिभेदं सदनदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्वी-
त्यभिप्रायः । हे भारत ! यस्मात् चैत्रचैत्रज्ञ-
श्चरयात्माश्रयतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यद-
वशिष्टमस्ति तस्मात् चैत्रचैत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्यज्
ज्ञानं चैत्रचैत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयीक्रियते
तज्ज्ञानं सत्यज्ञानमिति मतं अभिप्रेत-
मित्यभिप्रायो मम ईश्वरस्य विष्णोः ॥” अपि च
तत्रैव । १३ । २२ ।

“उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मैति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । विष्णुसहस्र-
नामकीर्तने । १४६ । १५ ।

“पूनात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ।

अथयः पुरुषः साक्षी चैत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥”)

वटुकभैरवः । यथा,—“चैत्रज्ञः चक्षित्यो

विराट् ।” इति तस्य स्तोत्रम् ॥ हेकः । इति

मेदिनी ॥ विदग्धः । लघकः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ श्लोकादर्थो चि ॥

चैत्रदः, पुं, (चैत्रं शरीरं ददाति रोगादिभ्यो
भोचयति स्तुतिपाठिनो भक्तस्येति भावः । चैत्र
+ दा + कः ।) वटुकभैरवः । यथा,—

“चैत्रदः चैत्रपालश्च चैत्रज्ञः चक्षित्यो विराट् ।

इति विष्णुसहस्रनामोक्त्या अपद्रुष्टारकस्य वटुक-

भैरवस्तोत्रम् ॥ * ॥ (चैत्रं शब्दादुत्पादकस्य मां

भूमिं ददातीति ।) चैत्रदातरि चि ॥

चित्रपा

चित्रपती, स्त्री, (चित्रस्य चित्रे वा दूतीव । यदा, चित्रे शरीरे दूतीव । औषधान्तरैर्युक्तस्यास्य आरोग्यसंबन्धकतया तथात्वम् ।) चित्रकण्ट-
कारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रदेवता, स्त्री, (चित्रादिष्ठात्री देवता ।) केदारादिष्ठात्री । वा च सर्पादिरूपा । यथा, “रक्षाणः कथयति । अस्ति कर्त्तृविदधि-
ष्ठाने हरिदत्तो नाम ब्राह्मणः । तस्य च कृत्विं कुर्वन्तस्तदेव निष्कलः कालोऽतिवर्तते । अथै-
कस्मिन् दिवसे स ब्राह्मणः उवाकानावसाने चर्मात्तः स्वचित्रमध्ये दृष्टव्यायायां प्रसुप्तः ।
अनतिदूरे वल्लीकोपरि प्रसारि श्रीयं भीषणं भुजङ्गमं दृष्ट्वा चिन्तायामास । नूनमेवा
चित्रदेवता मया कदापि न पूजिता । तेनेदं मे
लक्षिकर्म विपलीभवति ।” इति पञ्चतन्त्रे काको-
लकीयं नाम ३ तन्त्रम् ॥

चित्रपः, पुं, (चित्रं शरीरं पाति रक्षति स्त्री-
कारिणो भक्तस्तेति यावत् । चित्र + पा रक्षणे
“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
वटुकभैरवः । यथा,—

“अच्छोभूताश्रयं न्यस्य वदने तीक्ष्णदर्शनम् ।
चित्रपं कर्णयोर्मध्ये चित्रपालं हृदि न्यसेत् ॥”
इति विन्धवारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकस्ये वटुक-
भैरवस्तोत्रम् ॥ * ॥ (चित्रं श्रियोत्पादनक्षमां
भूमिं पातीति । चित्र + पा + कः ।) चित्ररत्नके
चि ॥ (चित्रं शरीरं विभं जगद् वा पाति
अपरिमेयात्मैश्वर्यप्रभावेन चैतन्यदानेन वा इति
युत्पत्त्या परमात्मा परमेश्वरः ॥)

चित्रपतिः, पुं, (चित्रस्य शस्यभूमेः पतिः ।) केदा-
राधिपः । वप्रसामी । यथा,—“अथ प्रभाते स
चित्रपतिर्गुह्यहस्तं प्रदेशमागच्छन् काके-
नावलोकितः ।” इति हितोपदेशे मित्रलाभ-
प्रकरणम् ॥ (चित्रस्य शरीरस्य विन्धस्य वा
पतिः । जीवः । अग्निः । परमात्मा । यथा,
तन्त्रसारे ।

“जीवं चित्रपतिं प्राहुः केचिदग्निमथापरे ।

खतम् एव स कश्चित् चित्रस्य पतिरिष्यते ॥”)

चित्रपर्पटी, स्त्री, (चित्रे पर्पटीव । यदा, चित्रे जाता
पर्पटी ।) लुपविशेषः । इति वैद्यकम् ॥ चेत-
पापका इति भावा ॥

चित्रपालः, पुं, (चित्रं पालयति रक्षतीति । चित्र +
पाल् + णिच् + अच् अच् वा ।) देवताविशेषः ।
तन्त्रेदा यथा,—

“भेदा एकोनपञ्चाशत् चित्रपालस्य कीर्तिताः ।

मातृकावीजभेदेन सम्भिन्ना नामभेदतः ॥

अजरचापकुम्भश्च इन्द्रसुतिस्ततः परः ।

ईशानारक्षोत्तमश्च ऊर्ध्वाद् ऋषिकण्डनः ॥

असुतो लम्पकश्च लम्पकचैकदंष्ट्रकः ।

ऐरावतचौवनसुरौषधीशस्तथैव च ॥

अङ्गनशाखवारश्च कवणः खड्गाननः ।

मातृकाश्चैव चण्डादोहमनाश्च चक्रवारणः ॥

हटाटीपो जटाकाक्षो जङ्घीरश्च जङ्घारः ॥

टङ्कपाणिस्तथा चान्दकानवन्तुश्च डामरः ॥

टङ्कारवो यवायश्च तट्टिहृदयिरक्षथा ।

हनुरो घनदन्धान्यो गतिस्तानः प्रचक्रकः ॥

फट्कारो बीरसंचक्ष भङ्गाखो मेघभासुरः ।

युगान्तो रौद्रवन्धाय लम्बोष्ठो वसवस्तथा ॥

मृकनन्दः वङ्गालास्यः सुनामाहंभुकस्तथा ।

एते भेदाः समाख्याता मातृकाक्षरयोगिकाः ॥”*

चित्रपालकथनप्रयोगनं यथा,—

“नामपदस्य वर्णानां यो वर्णो मातृकान्तरे ।

दृश्यते प्रथमं तत्र तत्रायं चित्रपालकः ॥

तत्र तत्र विशिष्टात्मा भेदेरेतैर्यवस्थितः ।

ततो विशिष्टो यद्यथः चित्रपालस्तु सञ्मतः ॥

चित्रपालमसंपूज्य यः कर्मे कुर्वते कश्चित् ।

तस्य कर्मफलं हन्ति चित्रपालो न संशयः ॥”

इति एकोनपञ्चाशत्चित्रपालकथनम् ।

इति चित्रपालप्रकरणे प्रयोगसारः ॥ * ॥

अथ चित्रपालमन्त्राः । मन्त्रदेवप्रकाशिन्याम् ।

चौमितिबीजादि चित्रपालाय इति जमोक्तः ।

अयं प्रणवादिर्नाम मन्त्रः । तथा,—

“वर्णान्त्यमौ बिन्दुयुक्तं चित्रपालाय हृत्तनुः ।

ताराख्यो वसुवर्णोऽयं चित्रपालस्तु ईरितः ॥”

प्रातःसत्याद्यनन्तरं प्राणायामान्तामस्य पूर्वां

विधाय घर्मादिपीठं विन्यस्य ऋत्यादिन्यासं

कुर्व्यात् । अस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री छन्दः

चित्रपालो देवता चौ बीजं आयेतिशक्तिः वङ्-

दीर्घभाषा बीजनाङ्गन्यासः । ततो ध्यानम् ।

“आजन्मज्जटाधरं त्रिनयनं नीलाङ्गनाभिप्रभं

दोर्दृष्टातगदाकपालमखण्डसङ्गम्वक्त्रोष्णम् ।

चण्डामेखलघर्वरश्मिमिलजम्बुकारभीमं विभुं

वन्द्यं संहितसर्पकुण्डलधरं त्रौचित्रपालं सदा ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्याध्यास्यपुनः कृत्वा

धर्मादिकल्पितपीठपूर्णां विधाय पुनर्ध्यात्वावाह-

नादिपञ्चपुञ्जाङ्गलिदानपर्यन्तं विधायावरण-

पूजामारभतु । प्रथममावरणम् । अगला-

चामिकेशकरालघण्टारवमहाक्रोधपिष्टिताशन-

पिङ्गलाक्षौर्भेकेशैरटभिर्हीतीयम् । इन्द्रादिभि-

स्तृतीयम् । वज्रादिभिस्तुर्धम् । ततो धूपादि-

विसर्जनानां कर्मे समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं

लक्षजपः । साध्येन चरुणा दद्यात्शङ्खोमः ।

तथा च निबन्धे ।

“लक्षमेकं जपेन्नरं जुहुयात्तद्दर्शनात् ।

चरुणा हृतस्तिनं ततः चित्रेशमर्चयेत् ॥”

मन्त्रदेवप्रकाशिकायानु प्रणवरहितोऽयं मन्त्रः ।

अस्य पुरश्चरणमयुतसंख्यजपः ॥ * ॥

अथास्य बलिविधानम् । राज्ञौ यज्ञाङ्गे

स्थण्डिलं कृत्वा तत्र देवं सपरिवारं संपूज्य

देवस्य हस्ते बलिमन्त्रेण त्रिवारं बलिं दत्त्वा

सपरिवारगणैश्चः स्वस्वनामभिर्बलिं दद्यात् ।

बलिमन्त्रस्तु । एष्टेहि विदुषि सुख सुख सुख्य

सुख्य तर्ज्य तर्ज्य विप्रपद विप्रपद महा-

भैरव चित्रपाल बलिं यज्ञ यज्ञ खाद्या । तथा

च निबन्धे ।

चित्रवि

“पूर्वमेष्टिर्बलं पश्चात् विदुषि खात् सुखद्वयः
सुखयश्चित्तं भूयस्त्वयैवहितं पुनः ॥

ततो विप्रपदद्वयं महाभैरव तत्पदम् ।

चित्रपाल बलिं यज्ञ इयं पादकण्टकरी ॥”

यज्ञा, एष्टेहि सुख सुख सुख सुख जन्म ज

ह्वन ह्वन विप्रं विनाशय विनाशय महाभ

चित्रपाल यज्ञ यज्ञ खाद्या । इति मन्त्रः । १

बलिविधिः सर्वयज्ञनिवारको विजयकीकर

भवति । बलिमपि योपदंष्ट्रहृत्पिष्टेन दद्या

यन्तु ।

“बलिदानेन समुद्यः चित्रपाकः प्रयच्छति ।

कान्तिमेधावजारोम्यतेजःपुष्टियशःभियः ॥”

इति तन्त्रसारः ।

(इारपालो भैरवविशेषः । यथा, तन्त्रशास्त्रे

“गणेशं वटुकश्चैव चित्रपालश्च योगिनीः ।

पूर्वादिक्रमयोगेन इारपालान् प्रपूजयेत् ॥”

चित्ररत्नके चि । यथा,—

“स एव धामपालोऽभूत् पशुपालः स एव च

चित्रपालः स एवासीद् द्विजातीनाञ्च रक्षिता ।

इति मार्कण्डेयपुराणे । १६ । १४ ॥)

चित्रपालरसः, पुं, (चित्रपाल इति संज्ञा वि

ष्य । स एव रसः औषधविशेषः ।) यक्षबीज

श्रोथस्थौषधम् । दुग्धवटीति ख्यातम् । यथा,

“हिङ्गुलश्च विषं ताम्रं लौहं तालकटङ्गणम्

जीरमाहूरफेणश्च समभागं विमर्दयेत् ॥

यवाङ्गी वटिका कार्या पथ्यं दुग्धौदनं हितम्

अनवणं वारिहीनश्च दातव्यं भिषजां वरैः ॥

गुरुश्रोथमभिमान्यं यक्षबीमतिदुस्तरम् ।

अवरश्च विषमं जीर्णं नाशयेन्नात्र संशयः ॥”

इति भैषज्यरत्नावली

आहूरफेणं अहिफेणम् ॥

चित्रयमानिका, स्त्री, (चित्रे जाता यमानिका

चित्रजातयमाना । यथा,—

“उपाधिरुच्यगन्धे तु वचाचित्रयमानिके ॥”

इति भागार्थे चिकित्साशेषः

चित्ररहा, स्त्री, (चित्रे रोहति उत्पद्यते इ

चित्र + रह + कः ।) बालुकीकर्कटी । १

राजनिर्घण्टः ॥ चित्रजाते चि ॥

चित्रलिप्ता, स्त्री, भूमकलस्य कला । यथा । १

यदि हग्यहोदयासुभिरष्टादशप्रतापि च

लिप्ता लभ्यते तदा तदन्तरकलासुभिः किं

फलं चित्रलिप्ताः ता यज्ञाकैस्तुम्भान्तरेण भाज

स्तुम्भान्तरे हि चित्रलिप्तान्तरात्मकमतः सजातं

करवाय चित्रलिप्तीकारणं तुम्भान्तरेणैको हि

लभ्यत इति युक्तमुक्तम् । इति सिद्धान्तशि

मयी गणिताध्याये यज्ञोदयास्ताधिकारः ।

असुभिः दशविपजैः । यथा,—

“गुर्वचरैः खेन्दुमितैरसुजैः

वङ्भिः पलं तैर्घटिका खड्गभिः ॥”

इति तन्त्रेण कालमानाध्यायः

चित्रवित् [६] पुं, (चित्रं शरीरं अहमि

त्येन वेति जानाति इदं सर्वशरीरमेवाहं

आत्मनेव मयते इत्यर्थः । शेख + चिप् +
जिप् । शेखजः । श्रीवाला । यथा,—

“तत्तं वरेण ! जगतामच तस्युवाच
देहेष्विवाहविवाहाभिराहतामाम् ।

यः शेखचितपतया हृदि विम्वगाविः
प्रमत्तं चकासि भगवत्कमवैहि शोऽसि ॥”

इति श्रीभागवते । ४ । २२ । १५ ॥

“यस्माद्वालरतिरनर्चतेतुः तत् तस्माज्जगतां
जहमानां तस्युवां स्वावरावाच देहादिभिः
आत्मना अहङ्कारेण चारुतायां हृदि यच्चकासि
प्रकाशते तमवैहि । कथं शोऽसीति । शो-
ऽसीति माठे च एवैकोऽसि ततोऽन्यद्वत्
इत्यर्थः । ननु जीवो हृदि चकासि नाप्यस्तचाह ।
शेखविर्च जीवं तपति नियमयतीति शेखचितपः
तस्य भाषयता तमर्चयन्तवामिदमेव । यथा
शेखचिते अहं ममतायादे पातीति शेखचितपः
तेन रूपेण । जीवस्य पारतन्त्र्यात् पाति । ननु
कर्म जीवं नियच्छति न आविः प्रत्यक्षः । तर्हि
बुद्धिर्न प्रमत्तं प्रतिबोधं चकासि बुद्धिस्तु
पराक् विवचाकारेण । तर्ह्यहङ्कारः न विवक्
आपकत्वेन च तु परिच्छिन्नः । एवम्भूतो यो
भगवान् तमवैहीति ॥” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥

शेखसम्भवः, पुं, (शेखे सम्भवति उत्पद्यते इति ।
शेख + सम् + भू + अच् ।) चक्षुःपुः । भिष्का-
क्षुःपुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमिजे जि ॥

शेखसम्भूतः, पुं, (शेखे सम्भूतः जातः ।) कुन्दरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शेखेऽहवे जि ॥

शेखसीमा, स्त्री, (शेखस्य भूमेः सीमा मर्यादा ।)
अङ्गारतुल्यहृदिद्वाराचिह्नितभूमिमर्यादा ।
यथा “सीमा शेखादिमर्यादा वा चतुर्भिधा ।
जनपदसीमा ग्रामसीमा शेखसीमा गृहसीमा
चेति ।” इति मिताचारायां अवहाराध्याये
सीमाविवादशब्दे द्रष्टव्यः ॥

शेखजीवः, जि, (शेखेय शेखोद्भवश्रवणादिना
आजीवतीति । आ + जीव् + कर्त्तरि अच् ।)
कर्त्तव्यः । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

शेखाधिदेवता, स्त्री, (शेखस्य अधिदेवता अधि-
ष्ठात्री देवता ।) तीर्थाधिपदेवता । यथा,—
“देवं शुभं शुभस्थानं शेवं शेखाधिदेवताम् ।
विहं विहाधिकाराद्यं श्रीपूर्वं समुदीरयेत् ॥”
इति संस्कारतन्त्रे प्रयोगसारः ॥

शेखाधिपः, पुं, (शेखस्य अधिपः स्वामी अधिष्ठाता
वा ।) मेवादिद्वादशराश्रीनामधिपतियुग्मगणः ।

“कुलशुक्रपुष्पेर्नवौषधशुक्रावशीलवाम् ।

जीवाकिंभाहुनेश्वरानां शेखादि स्फुरजादयः ॥”
इति ज्योतिषात्मम् ॥

शेखाधिष्ठात्री देवता च ॥

शेखामकनी, स्त्री, (शेखे भूमौ जाता ग्रामकनी ।
श्राकपाथिववत् मध्यपदलोपी समासः ।) भूम्या-
मकनी । इति शब्दभाषा ॥

शेखिकः, पुं, (शेवं अस्मासीति । इङ् ।) शेख-
स्वामी । यथा, मनुः । ६ । ५४—५५ ।

“शेखवाताहतं नीचं यस्तु शेखे प्ररोहति ।

शेखिकस्यैव तद्बीजं न वना पतनमर्हति ॥

एव वर्त्मा गवाणस्य दास्युद्राणाविकस्य च ।

विहङ्गमहिवावाच विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥”

“तत्र दासीपदं परोक्षपरं तस्यामन्येन जातो
दासीभक्तुर्न बीजभक्तुः ।” इत्युद्वाहृतत्वम् ॥

कलजस्वामी । यथा, मनुः । ६ । १४५ ।

“हरेतश्च नियुक्तायां जातः पुत्रो ययौरसः ।

शेखिकस्य तु तद्वीचं धर्मेतः प्रसवश्च यः ॥”

“हरेदिति । तत्र नियुक्तायां यो जातः शेखजः
पुत्र यौरस इव धवं हरेत् यस्मात् यतस्य

कारणभूतं बीजं तत् शेखस्वामिव एव तत्-
कार्यकरकत्वात् ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

शेखियं, स्त्री, शेखजह्वम् । परदेहचिकित्सा ।
इति मेदिनी ॥

शेखियः, पुं, (परशेखे चिकित्सः । “शेखियश्च पर-
शेखे चिकित्सः ॥” ५ । २ । ६२ । इति पर-
शेखस्य शेखियजादेशः ।) अवाधरोगः । पर-

दाररतः । इति मेदिनी ॥ (जि, परदेहचिकि-
तुस्यो रोगादिः । यथा, भट्टः । ४ । ३२ ।

“अहं स्वर्पणखा नात्मा नूनं नाद्यायिषि जया ।

हकोऽयं शेखियो येन ममपातीति स्वाज्वीतु ॥”

शेखी, [न] जि, (शेखमस्मासीति इङिः ।) शेख-
विश्रुतः । लघीवलः । यथा, हेमचन्द्रः ।

“कुटुम्बी कर्षकः शेखी हजौ छत्रिककार्षिकौ ॥”

(यथा च मानवे । ६ । ५१ ।

“तथैवाशेखियो बीजं परशेखप्रवापिणः ।

कुर्वन्ति चित्रियामर्थं न बीजीकभते फलम् ॥”

परगवादिना श्रवणविनाशे तत्प्रतिभ्रियथा,—

“यावत् श्रव्यं विनश्येत् शेखी तावत् फलं लभेत् ।

पालसाद्योऽथ गोस्वामी पूर्वोक्तं दृष्टमर्हति ॥

इति याज्ञवल्क्यवचने गवादिदोषेण यावत् श्रव्यं
विनश्यति तावदेव पालकात् प्राप्तं पालका-

श्रुतौ पालकस्वायः गोस्वामी पूर्वोक्तं दृष्टा-
दिकं अर्हति ॥” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

शेखी, [न] पुं, (शेवं स्त्री अख्यस्य । शेख +
इङिः ।) स्वामी । भर्ता । यथा, मनुः । ६ । ३२ ॥

“भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिदेधनु भर्तारि ।

आहुवत्पादकं केचिदपरे शेखियं विदुः ॥”

“भर्तुरिति । भर्तुः पुत्रो भवतीति सुनयो
मन्यन्ते । भर्तारि द्विप्रकारा श्रुतिर्वर्त्तते । केचिदुत्

पादकमवोद्गारमपि भर्तारं तेन पुत्रेण पुत्रिय-
माहुः । अन्ये तु वोद्गारं भर्तारमनुत्पादक-

मपि अन्यजनितेन पुत्रेण पुत्रियमाहुः ॥”

इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (परमात्मा ।

यथा, गीतायाम् । १३ । ३३ ।

“यथा प्रकाशयत्येकः हृत्कं लोकमिमं रविः ।

शेखं शेखी तथा जत्कं प्रकाशयति भारत ॥”

शेखेयुः, पुं, (शेखे इत्युत्तिव ।) यावनाकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

शेखोपेयः, पुं, कवचपुत्रः । इति मेचित् । यथा,—

“युगमरोऽनभिच्छ हृदिः पुत्रोऽपरकतः ।

खड्गश्चिन्नरश्चक्षेव गात्रिणाश्च खड्गकतः ॥

अक्षरप्रतुखा आसन् पुत्रा द्वादश विमुक्ताः ।

आसङ्गः चारमेयश्च नन्दुरी नन्दुरिर्मिदिः ॥

धर्मेदृष्टिः सुकर्मो च शेखोपेयोऽरिमर्हन् ।

शत्रुघ्नो गन्धमादश्च प्रतिबाहुश्च द्वादश ॥”

इति श्रीभागवते । ६ । २४ । १४—१५ ॥

शेखोपेय इति वाचुपाठः । (तत्र शेखेयुश्चक्षि-
कृतोऽप्येव यत्नः)

शेपः, पुं, (क्षिप + षप् ।) निष्ठा । (यथा, याज्ञ-
वल्क्यः । २ । २०७ ।

“शेपं करोति शेष्कः पञ्चद्विंशत्योदश ॥”

विशेषः । (यथा, गोः रामायणे । ४ । ६२ । १२ ।

“पञ्चशेपपरिच्छिन्नाः सुपार्श्वेऽभ्यपयास्यति ॥”

लेपनम् । गर्भः । प्रेरणम् । इति मेदिनी ॥

विजम्बः । हेला । जङ्गलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

गुच्छः । इति विकारशेषः । (यथा, मेघ-
दूते । ४६ ।

“कुच्छेपाशुगमधुकरश्रीशुषामालिषिम् ॥”

शेपकाः, जि, (क्षिपतीति । क्षिप् + क्त्वा ।)

शेपकर्ता । इति आकरगम् ॥

शेपयं, स्त्री, (क्षिप + भावकर्मोद्दिष्टु ल्युट् ।) प्रेर-
णम् । तत्पर्यायः । क्षिपा २ । इत्यमरः । १ ।

२ । ११ । यापनम् । यथा,—

“विधवा यौवनस्था च नारी भवति कर्कशा ।

आयुधः शेपयार्थेण दातव्यं स्त्रीधनं सदा ॥”

इति विवादचिन्तामणिधृतहारीतवचनम् ॥

प्रस्तरादीनां दूरप्रेरणार्थरज्जुनिर्मितशिखम् ।

क्षिप्ता इति भाषा । यथा, श्रीभागवते । ३ । १६ ।

“प्रवद्व्यायवच्छास्त्रमः पाशवमेरयम् ।

दिग्भ्यो निषेतुर्वाणः शेपयेः प्रक्षिता इव ॥”

“पाशुजततमश्च प्रेरितवन्तः । शेपयैर्यज्ञैः ॥”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (परित्यागः ।

यथाह मनुः । ४ । ११६ ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे चिरात् शेपयं स्तुतम् ॥”

“उपाकर्मणि उत्सर्गे चिरात्तमध्ययनशेपयम् ॥”

इति कुल्लूकभट्टः ॥ मलयोद्गर्गा सङ्घा भूपा-

तनरूपनिगुहकौशलविशेषः । यथा, महा-

भारते । ४ । १२ । २८ ।

“शेपयैर्गुह्यभिश्चैव वराहोद्भूतनिखनैः ।

तलेर्वज्रनिपातैश्च प्रच्छेदामिस्तथैव च ॥”

“शेपयं कथ्यते यत्नं स्थानात् प्रत्यवनं हृदात् ॥”

इति तट्टीकाद्यनीलकण्ठतमजशास्त्रम् ॥

शेपजिः, स्त्री, (क्षिप + बाहुलकात् अङिः
क्षिप्यो, स्त्रीपुं वा ।) नौकादङ्कः । इत्यमरः ।

१ । १० । १३ ॥ डाङ् इति भाषा । जालभेदः ।

इति मेदिनी ॥ (अन्धविशेषः । यथा, रामा-

यणे । ६ । ७ । २४ ।

“शेपयस्त्रीमराशोयाश्च क्वाणि सुवज्रानि च ॥”

शेपयोर्यं, स्त्री, (क्षिप + अनीयर् ।) पाशाग्रशेप-

यास्त्रम् । यथा, रघुर्वंशे । ४ । ७७ ।

चौबीस

अपि च शास्त्रान्तररङ्गिणीततन्ने ।
 “भुक्ता पीत्वा चरेत् पूजां जपं देवाः समाहितः ।
 साधके चोभमापन्ने मम चोभं प्रजायते ।
 तस्माद्भुक्ता च पीत्वा च अच्युतो यजनं चरेत् ॥”
 चौभकः, पुं, (चोभ + संज्ञार्था कन् ।) कामाख्या-
 पर्वतविशेषः । यथा,—
 “दुर्ज्वराख्यास्य पूर्वस्थां पुरं नाम वरासनम् ।
 तद्विषये महाशैलेः चौभको नाम नामतः ॥
 तस्मिन् गिरौ शिलाएते वक्त्रे देवी अवस्थिता ।
 पञ्चपुष्करिणीं नाम्ना पञ्चयोनिरूपयिष्यते ॥
 एकत्र पञ्चभिर्दुर्गा योनिभिः पञ्चवक्त्रकम् ।
 स्थिता रमयितुं तत्र निवसेव हिमाद्रिणा ॥”
 इति काविकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये
 ८२ अध्यायः ॥ ७॥ (चुम् + कर्त्तरि + क्तुल् ।)
 चौभजनके चि ।

चौभवं, चि, (चुम् + चिच् + क्तुः ।) चौभजन-
 कम् । सञ्चलनकारकम् । यथा,—
 “आहताङ्गेः सक्तेषां देवप्रहरणेक्षदा ।
 अचान्नाया ससुद्राया चौभवं क्षिप्रकारिणम् ॥”
 इति रामायणे । ३।३६।१० ॥
 “चौभवं चौभकर्तारम् ।” इति तट्टीका ।
 (जौ भावे क्तुट् । चौभः ।)

चौभः, पुं, (चुम् + चिच् + क्तुः ।) वटुकभैरवः ।
 यथा, विश्वसरोद्धारतन्त्रे तस्य स्तोत्रम् ।
 “कङ्कालधारी सुखी च आनयन्प्रवीतवान् ।
 वृक्षगो मोहनस्तम्भी मारणः चौभगक्षया ॥”
 चौभितः, चि, (चुम् + चिच् + कर्मणि क्तः ।)
 चौभयुक्तः । सञ्चालितः । यथा,—
 “पादाक्रान्ता नतमुर्वं किरीटोल्लिखिताम्बराम् ।
 चौभिताशेषपातालां घनुर्वाग्निःस्वनेन ताम् ॥”
 इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ८२।३७ ॥

चौमं, जौ, (चुम + मन् ।) एवोदरात् उद्भिर्वा । दुग्-
 जम् । इत्यमरः । २।२।१५। चौमं इति च पाठः ॥
 चौमः, पुं, जौ, (चुम + मन् ।) अङ्कः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ चौमोऽपि पाठः ॥

चौमकः, पुं, (चौम + संज्ञार्था कन् ।) गण-
 हासकः । इति जटाधरः ॥

चौणिः, } जौ, (चु + वाङ्मुलकात् निः शब्दं
 चौबी, } उद्भिः वा डीप् च ।) एधिवी । इत्य-
 मरः । २।१।२ ॥ अस्या युग्यतिर्यथा,—

“इत्या च यागाधाराच्च चौबी चौकालये
 च या ।
 महाकथे चयं याति चित्तिस्तेन प्रकीर्तिता ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखे ७ अध्यायः ॥
 (यथा, भागवते । ३।१४।३ ।

“तस्य चौहरतः चौबीं खट्वायेव कीजया ॥”
 चौबीप्राचीरः, पुं, (चौण्याः प्राचीर इव ।)
 सप्तद्वारः । इति जटाधरः ॥

चौबीधक् [च्,] पुं, (चौबीं एधीं भुजतीति ।
 भुज् + क्तिप् ।) राजा । यथा,—

“क्षत्रा शस्त्रविभीषिकां कतिपययामेभु दीनाः प्रजा
 मधुको विटवन्मतेवपहताः चौबीधक्को किञ्च ।

चौद्रवः

विद्वांसोऽपि वयं किञ्चिन्निकृतां समंस्थितिषांपदा-
 मीशस्तत्परिचर्याया न गन्धितो येरेव नारायणः ॥”
 इति श्रान्तिप्रश्नके । १।११ ॥

चौबीमयः, पुं, (चौबी + मयट् ।) चण्डमयः ।
 एधिचाण्डमयः । यथा,—
 “मत्स्यो युगान्तसमये मधुनोपलब्धः
 चौबीमयो निखिलजीविकायकैतः ।
 विस्मितायुधभये खलिले सुखाच्च
 आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गम् ॥”

इति श्रीभागवते । २।७।१२ ॥
 “मत्स्यावतारमाह । मत्स्यो भाविना वैवस्वतेन
 मधुना दृष्टः । चौबीमयः एधीमयः एधिवी-
 प्रधानक्षदाभय इत्यर्थः । अत एव निखिल-
 जीविकाया नामाभयः । मे सुखाद्विस्मितां
 गलितान् वेदस्य मार्गम् वेदानादाय तत्र
 युगान्तखलिले विजहार । ह हर्षे ॥” इति तट्टी-
 कायां श्रीधरस्वामी ॥ ७॥ चौबीमयोऽपि
 पाठः ॥

चौद्रं, जौ, (चुद्राभिः पिङ्गलवर्णमक्षिकाभिः
 सरचाभिर्निर्मितम् । चुद्र + “चुद्राभ्रमरवटर-
 पादपादम् ।” ४।३।११६। इति अच् ।)
 मधु । इत्यमरः । २।६।१०७ ॥ जलम् । इति
 मेदिनी ॥ पिङ्गलवर्णचुद्रमक्षिकास्तकपिलवर्ण-
 मधु । अख्य गुणाः । अतिशीतललम् । लघुत्वम् ।
 क्षेदनाशिलम् । इत्युक्तचौद्रचिद्विषयतुल्यत्वच ।
 इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“माक्षिकाः कपिलाः स्रग्माः चुद्राख्यास्तत्क्षतं
 मधु ।

सुनिभिः चौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत् ॥
 गुणैर्माक्षिकावत् चौद्रं विशेषान्महनाशनम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

चौद्रः, पुं, (चुद्र + अच् ।) चण्डकट्टकः । इति
 शब्दचन्द्रिका । वर्णसङ्करविशेषः । स तु सजा-
 तीयात् मागध्या जातः । यथा,—

“चतुरो मागधी कृते क्रूरान् मायोपजीविनः ।
 मावं खाडुकरं चौद्रं वीगन्धमिति विमुतम् ॥”
 इति महाभारते । १३।४८।२२ ॥

“एते मागध्यामायोगवादिभ्यश्चतुर्भ्यः क्रमाणा-
 यन्ते । इत्युपसंहरति चतुर इति । एते चत्वारो
 वायुरादिना जीवन्तीति मायोपजीविनः ।
 अन्येऽपि चत्वारो मागध्यां विमुताः सजाती-
 यादुष्यन्ते । तेषां नामानि मांसमित्यादि ।
 मावं मांसविक्रेतारम् । खाडुकरं मांसस्यैव
 संस्कारकम् । चौद्रं खट्वां मूत्रमिति पाठत्रयेऽपि
 शाकाद्यन्नपाककारम् । वीगन्धम् उत्तमचयं
 खेत्तुम् । एकस्यैव मागधस्य एतद्वृत्तिचतुष्टय-
 सुक्तमिति श्रेयम् ॥” इति तट्टीकायां नील-
 कण्ठः ॥ ७॥ चुद्रता । इति पाणिनिशाक-
 रणम् ॥

चौद्रकं, चि, (चुद्रकः आयुधजीविषं च । “आयुध-
 जीविषं चान्पाटीति ॥” ५।३।११४। इति
 णट् ।) चुद्रम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

चौम

चौमचं, जौ, (चौमात् जायते इति । जन + कः ।)
 शिक्षकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुजात-
 माने चि ॥

चौमघातुः, पुं, (चौमजातो घातुः चौमं घातु-
 रिव वा ।) माक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चौमप्रियः, पुं, (चौमायां सरचायां प्रियः चौम-
 वत् मधुवत् प्रियो वा ।) जलमधुकादयः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुप्रिये चि ॥

चौममेहः, पुं, (चौमचंशो मेहः ।) प्रमेह-
 रोगविशेषः । मधुमेह इति वैद्यकम् । तत्राच-
 यथा,—

“कषायं मधुरं कृत्वा चौममेहं वदेद्बुधः ।
 कषायं कषायवर्धम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥ अथ
 चिकित्सा प्रमेहशब्दे द्रष्टव्या ॥

चौम्रेवं, जौ, (चौम्रे भवं इति । ङच् ।) शिक्ष-
 कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ चौमचन्मधि चि ॥

चौमं, चि, (चु + “अर्त्तिसुसुहृद्विचिद्वृत्ति ।”
 उणा । १।१३६। इति मन् । ततः प्रज्ञा-
 दित्वात् अच् । उद्भिः ।) चुमाया विचारः ।
 क्षियां चौमी कथ्या इत्यादि । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥

चौमं, पुं, जौ, (चु + मन् । ततोऽङ् उद्भिश्च ।) अङ्गा-
 लकः । तत्पर्यायः । अङ्कः २ । इत्यमरः । २।२।१२ ॥
 “हे हर्मेग्रादियह । प्राकारायस्थितरथयह इति
 कौटिल्यः । अङ्कृतिं स्थाते यद्विषये इति
 कौटिल्यः । प्राकारमण्डपस्योपरिष्ठाणायामिति
 केचित् । हर्मेग्रादिवातकुटिकायामिति केचित् ।
 मण्डपोपरि हर्मेग्रादौ इति केचित् । प्राकार-
 धारणाधोऽभ्यन्तरे चौमाख्योऽङ्कः । इति भङ्कः ।
 अङ्कृतेऽसौ अङ्कः । अङ्क उ विक्रमे वधे अङ्क ।
 सुवन्नि शब्दायन्तेऽत्र चौमं । टु चुल चुते
 नास्ति इति मः गुणः स्वार्थे षौ चौमश्च । पङ्-
 दुङ्गलयोः चौमं गुणवत् । वक्ष्यभेदे चौमं उद्भि-
 मदिति बह्वचः । चौममङ्के दुङ्गले स्थातृषी-
 वसनेऽपि चेति विश्वप्रकाशे अतस्वीवनेन सह
 पाठादङ्केऽपि चौममन्वखरवच । तत्र हि
 परेषां उद्भिद्विधानात् ॥” इति पुरवर्गे भरतः ॥ ७॥
 अतस्वीवचम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह
 याज्ञवल्क्यः । १।१०७ ।

“स गौरसर्वपैः चौमं पुनः पाकाज्जहीमयम् ।
 कावहस्तः सुचिः पर्ययं भेषं योजिन्मुखनया ॥”
 “चुमायाः विकारः चौमं उद्भिगादि वाक्काजङ्ग
 क्षियां चौमी कथ्येत्यादि ॥” इति दृवर्गे
 भरतः ॥ ७॥ पङ्कवचम् । तत्पर्यायः । दुङ्ग-
 लम् २ । इत्यमरः । २।६।११३ । “हे पङ्कव
 चौमवखादधिकं चौमं टु चु शब्दे
 नास्तीति मः गुणः । यत् पुनरतस्वीविकारवाचि
 प्रकृत्यन्तरे तदुद्भिमतं दुङ्गलार्थात् चौमात्
 स्वार्थे प्रज्ञादित्वादिच्च चौमचेति केचित् । दुमोति
 उपतापयति अधिकयोऽप्यजननादिति नास्तीति
 दूजकि दुङ्गलम् ॥” इति च दृवर्गे भरतः ॥ ७॥
 शब्दजवचम् । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

“चौरं दुष्टं चारुं पुनपुनकथोदिह ।
चौरमपि शब्दोऽपि चारुतवीचं नपुंसकम् ॥”
(चरः महाभारते । १।२००।१ ।
“चौरा च चौरमवतीता कृतकौतुकमङ्गला ।
कृतमिषादना मन्त्रासुखी मन्त्रा कृतमङ्गला ॥”)
चौरकः, पुं, (चुमा एव चौरः प्रजादित्वा
अव । ततः संज्ञायाम् कम् ।) चौरनामगन्ध-
द्रवम् । इति कैचित् ।
चौमी, स्त्री, (चुमा एव इति स्त्रीयं अवि दृष्टिः
ततो गौरादित्वात् डोप् ।) अतवी । इति
रत्नमाला ॥ (विकारार्थं अवि) चुमानिर्मित-
कत्वा । इति चौरमण्डलीकायां भरतः ॥
चौरं, स्त्री, (चुरा कार्यं कर्म चुरात् कर्मोति
भावः चुरादेर् वा ।) चुरकर्म । कामान इति
भाषा । तत्पर्यायः । सुकर्मम् २ भद्रकरम् ३
धनम् ४ परिचापनम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
अथ गुरुः ।
“केशशशुनखादीनां कर्मणं संप्रसाधनम् ॥”
संप्रसाधनं पवित्रीकरणमिति यावत् । इति
राजवल्गवः ॥ ॥ ॥ व्रतादिव्यये चौरकर्मा-
कारणे दोषो यथा,—
“व्रतानामुपवासानां आहाराणां च संयमे ।
न करोति चौरकर्म अयुचिः सर्वकर्मासु ॥
य च तिष्ठति कुक्षे नखादीनां च सुन्दरि ।।
तदेव दिनमानाब्दं तद्गोत्रो दहताङ्कितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे २७ अध्यायः ॥ ॥
निम्नचौरविहितनिषिद्धदिनादि यथाह राज-
मार्गकः ।
“न ज्ञानमात्रमगमनोत्सुकभूविताना-
मभ्यस्तसुतरसकालनिरासनानाम् ।
सन्धानिग्राहनिष्कृष्टार्कदिनेषु रिक्ते
चौरं हितं प्रतिपदहि न चापि विद्याम् ॥” ॥
“प्राचीसुखः सौम्यसुखोऽपि भूत्वा
कुर्व्यान्नरः चौरमशुत्कटस्थः ॥
उत्तराजितययाप्यरोहिणी-
रौद्रवर्षपिङ्गमेव चाग्निमे ।
अशुक्लं सक्तं विवर्णयेत्
प्रेतकार्यमपि नृहिमात्रः ॥”
प्रेतकार्यं पतितप्रेतसंप्रदानकदाचीष्टदानविधय
कम् । अन्यथा वक्ष्यमाणवचनविरोधः स्यात् ॥
“चन्द्रद्विर्वेदा नास्ति तारायाश्च विशेषतः ।
अचौरिभेऽपि कर्मणं चन्द्रचक्रयोर्हिने ॥
मार्गं हन्ति गुरुः चौरैः शुक्रं मुक्तो धनं रविः ।
आयुरङ्गारको हन्ति सर्वं हन्ति शनैश्चरः ॥” ॥
श्रीपतिरत्नमालायाम् ।
“प्राज्ञया नरपतेर्जिज्ज्वला
शरकर्णैश्चतस्रतकेषु च ।
—मोचमक्षरीचक्षेभ्यः
अभिष्टमखिलेषु चोद्गुह्यु ॥
यथापि पिङ्गमाङ्गि रघैरंशपरिचये ।
चुरिकर्म न कुर्वीत जन्मासौ च जन्मभे ॥” ॥
वृहत्पाराशर्यः ।

“केशवमानर्गपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिच्छनम् ।
इतिमदिति च करता चौरविधौ भवति कल्या-
यम् ॥ ॥”
अथ क्रमो वराहपुराणे ।
“अशुक्लं कारयित्वा गन्धैर्दमनकरम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अपि च । गोभिलः । “केशवशशुनोमनखानि वाप-
यीत शिखावर्जम् ॥” इति मुद्रिततत्त्वम् ॥ ॥ ॥
“रोहिण्याश्च विद्याख्यायां मेने चैवोत्तरासु च ।
मचायां कृतिकायाश्च द्विभेः चौरं विवर्णितम् ॥
कत्वा तु मैथुनं चौरं यो देवास्तर्पयेत् पितृन् ।
रघिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ ॥ ॥
नापितयह चौरनिषेधो यथा,—
“स्वयं माल्यं स्वयं पुष्पं स्वयं द्रव्यं चन्दनम् ।
नापितस्य गृहे चौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥
रवौ दुःखं सुखं चन्द्रो कुजे न्यतुर्धुधे धनम् ।
मार्गं हन्ति गुरोर्भरे सुक्रे मुक्तयो भवेत् ॥
शुनौ च सर्वदोषाः स्युः चौरमत्र विवर्णयेत् ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ ॥ ॥
अथ प्रथमचौरस्य चूडाकरणस्य विहित-
दिनादि । ज्योतिषे ।
“अयुक्ताब्दे तथा मासि चूडा भौमशनीतरे ।
अर्कैर्द्विकालशुद्धौ च जन्मासन्दुभेतरि ।
रिक्तादर्शाद्यमीषड्यप्रतिपद्वर्षिते सिते ॥”
इत्योऽपि सामान्यतो दोषमाह ।
“वृष्टारभौ पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्दशी ।
अथ सप्तमिर्न पापं तेने मासि भगे चुरे ॥
मेघावर्षहतुलाकैर्दृष्टिकेतरनयके ।
अवगादित्रयसातीचित्रापुष्याश्विचन्द्रभे ॥
आदित्यरेवतीहस्ता ज्येष्ठाश्लेषे च चौडकम् ॥
पौष्णपुष्यवसुसमकवासुदेव-
ब्रह्माकं चन्द्रवस्त्रादितिचित्रभे ॥
वारेषु सोमपुष्यवाकपतिभागांवाद्या
चौरं करोति कुशलं खलु मानवानाम् ॥”
इति वचनात् रोहिण्यामपि चूडाकरणम् ।
अत्रापि तिथ्यङ्गादिविद्वन्मते विवर्णयेत् ॥
“सूर्ये दक्षिणमार्गमाग्निं हरौ सुमे निरंशे रवौ
चौके शीतवचौ महीजयमयोर्वारि निशासन्धयोः
शुक्लेऽभ्यक्ततनौ निविहसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ
चौराद्रोगभयं वदन्ति यवना नृक्षं तथाप्ये जगुः ॥”
राजमार्गकः ।
“मार्गं हरेत् चौरमिहायुधोऽर्कः
शनैश्चरः पञ्च कुजस्तथाष्टौ ।
आचार्य्यश्चिन्दुधुधाः क्रमेण
ददुर्हर्षकादृश सप्त पञ्च ॥”
जीवादिवारि चौरं प्रशस्तम् ॥ ॥ ॥ भोजराजः
“शिखिस्त्रिधाने च चूडाकरणं जगुः शुभं यवनाः ।
चैवे मासि दिवाकरवारि उत्तरवर्त्मनि सवितरि ।
दिवाकरवारविमोके तु गर्गः ।
“जन्मार्थं जन्मासौ च युष्मासौ च वतुसरे ।
न कुर्वीत प्रथमं चौरं विशिष्यचैवपौषयोः ॥”

ज्येष्ठपुष्यकान्तयोस्तु ज्येष्ठदशाहाभ्यन्तरे चूडा-
निषेधो विवाहप्रकारके उक्तः । इति ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥ ॥
अपि च । भोजराजः ।
“यो जन्मासौ चुरकर्म याचां
कर्णस्य वेधं कुर्वते च मोहात् ।
नूनं स रोगं घनपुत्रमार्गं
प्राप्नोति मृदो वधवन्धनानि ॥
जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
चाष्टौ च गर्गो यवगो दशाष्टम् ।
जन्मासमासं किञ्च भागुरिश्च
चूडे विवाहे चुरकर्मवेधे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते राजमार्गके ।
“उक्तानि प्रतिविधानि पुनः सम्भावितानि च ।
सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः ॥
सापेक्षनिरपेक्षाणि समर्थासमर्थविषयकाणि ।
नुरेति चुरकर्म ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
चौरपथं, स्त्री, (चुरैः पविभिर्वचैर्निर्मितं निर्वृत्त-
मिव वा गृहम् ।) चुरवस्तुत्यतीक्ष्णदृष्टम् ॥
यथा, श्रीभागवते । ६।५।८ ।
“नदीसुभयतो वाही पञ्चपञ्चाङ्गतं गृहम् ।
कचिद्वचं चित्रकथं चौरपथं स्वयं भूमि ॥”
“पञ्चपञ्चानां पञ्चविंशतेः । अङ्गतं गृहम् ।
चौरपथं चुरैः पविभिर्वचैश्च निर्मितमिव
तीक्ष्णं दृष्टव्यं । स्वयं स्वतन्त्रम् । भूमि भूमण-
स्वभावम् ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
चौरिकः, पुं, (चुरकर्म चुरेण वा कर्म करोति ।
यद्वा चुरिकर्म कार्यत्वेनाख्यस्य । इति ठन् ।
चौरं शिष्यत्वेनाख्यस्य इति तु ठन् ।)
नापितः । इति शब्दमाला ॥
ज्जु, ल तेजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-परं-
सकं-सेट् ।) नृहृन्मकारोपधः । चादिः ।
ज्जुनैति खड्गं कर्मकारः । इति दुर्गादासः ॥
ज्जुतः, त्रि, (ज्जु + कर्मणि क्तः ।) श्रावितः ।
तीक्ष्णीकृतः । इत्यमरः । ३।१।६१ ॥
ज्जा, स्त्री, (जमत सङ्गते भारं अपराधजनितं
वालस्यानां जीवानां चतुर्भिधानां इति । जम्
+ अच् उपधायाः लोपश्च ।) पृष्ठी । इत्य-
मरः । १०।६७।३ । (यथा, भागवते । ७।८।३३ ।
“दौक्षत् सटोत्तमिप्रविमानसङ्गुणा
प्रोत्सर्पत ज्जा च पदातिपौडिता ॥”)
ज्जाजः, पुं, (ज्जा पृष्ठी तस्यां तस्याः वा जातवान्
इति । ज्जा + जन् + ङः ।) मङ्गलयज्ञः । इति
ज्योतिषम् ॥
ज्जातलं, स्त्री, (ज्जायाः तजम् ।) भृतजम् ।
(यथा, मार्कण्डेये । २३।४७ ।
“यद्विद्यस्ति ज्जातले खेऽन्यतो वा
त्वत्समन्तं त्वत्सरेऽयं ज्जनैश्च ॥”)
पृथिवीमध्यम् । इति कैचित् ॥
ज्जाहतिः, पुं, (ज्जायां पृष्ठां पृथिवीरक्षा पाजनी-
शक्तियस्य ।) काष्ठीरदेशीयराजविशेषः । यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ५।४८२ ।

हमीश

अथान्वित्यत चिपं विप्रैरेव यशस्करः
 आधृतिः प्रौढवामर्थः वाहुमानिष तोषदेः ॥”
 व्यापः, पुं, (व्यां पाति रचतीति । व्या + पा +
 कः ।) राजा । यथा,—
 “आमयान्तिरिपुषावशुदासौ दृष्टवैलतान् ।
 लब्धोदया श्रीभयेन व्यापा ब्रह्मबुधायिनः ॥”
 इति राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ११६ ॥
 व्यापालः, पुं, (व्यां पालयतीति । व्या + पाल् +
 लिच् + अण् । व्यापा; पालो वा ।) राजा ।
 यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । १२४ ॥
 “न के लोभं ससुतापय जिह्वा खिग्धदीर्घया ।
 पिपीलिका इव यस्ताः व्यापालैः श्रल्लक्षैरिव ॥”
 व्याप्तृक् [न,] पुं, (व्यां पृथ्वीं सुनक्ति उप-
 सुनक्ति इत्यर्थः । व्या + सुज् + क्तिप् । कुलं
 च ।) राजा । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥ (यथा,
 राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ५५ ।
 “तत्रस्थाः व्याप्तृणा पृष्ठास्त्रिवेदनकारणम् ।
 अविज्ञपन् चितित्यस्तज्ञानुप्राञ्जलयस्ततः ॥”
 व्याभृत्, पुं, (व्यां पृथ्वीं विभर्ति । व्या + भृ +
 क्तिप् तुगागमश्च ।) राजा । (यथा, पञ्च-
 तन्त्रे । १ । १६६ ।
 दधानासुपरि व्याभृदातुराणां चिकित्सकाः ।
 बणिजो व्याहकाणाञ्च भ्रष्टाणामपि पण्डिताः ॥”
 प्रबन्तः । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥ (यथा, राजेन्द्र-
 कर्णपूरे । ६७ ।
 “कान्तारेषु च काननेषु च सरित्तोरेषु च
 व्याभृता-
 सुतुल्येषु च पत्तनेषु च सरिद्धर्षस्तान्तेषु च ॥”
 व्याय, ई ड विघ्नने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
 व्यात्वं अकं-सेट् ।) पवर्गशेषयुक्तः । आदिः ।
 विघ्ननमिति विघ्न्यतेऽस्तिविति कर्मणि घञि
 विघ्नः सकम्पः ततो विघ्न इवाचरतीति कौ-
 स्ते अनटि रूपम् । कम्पनमित्यर्थः । ई, व्यातः ।
 ड, व्यायते वृत्तः । (तथाच, भट्टिः । १४ । २१ ।
 “उत्का दृष्टिरे दीप्ता रत्नबुधाश्रितं शिवाः ।
 चव्याये च मही रामः प्रशङ्के चाशुभागमम् ॥”
 व्यायते कम्पते त्वङ्गजतीर्त्तं च वपते
 इति कम्पार्थे भट्टमन्त्रोऽपि । रमानाथस्तु विघ्न-
 नशब्दस्येकान्तादयुतपत्तेः सकर्मकोऽयं इति
 प्रतीतः । प्रयोगस्त्वयथा दृश्यते इत्याह । इति
 दुर्गादासः ॥
 व्यायितः, त्रि, (व्याय + इतच् ।) कम्पितः ।
 इति आकरणम् ॥
 व्यायिता, [ऋ] त्रि, (व्याय + ऋच्प्रत्ययः ।)
 कम्पकः । इति आकरणम् ॥
 व्यील, निमेषः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-

व्येडा

अकं-सेट् ।) निमेषः पद्मभिन्नुष आ-
 रणम् । व्यीलति चक्षुः पद्मभिराहतं स्याद-
 त्वर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 च्चिड्, छ आ ड नि जेहे । मोचे । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-व्यात्वं-अकं-मोचे अकं-सेट् ।)
 वकारयुक्तः । छ, अचिड् इत् । आ, च्चिडितं
 च्चिड् तेन । ड, च्चिडते । नि, च्चिडोऽस्ति ।
 जेहः खिग्धीभावः । मोचे च्चिडते तिलः तैलं
 सुचतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 च्चिखः, त्रि, (च्चिड् + क्तः ।) सुक्तः । खिग्धः ।
 इति आकरणम् ॥
 च्चिद्, आ नि कूचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
 परं-अकं-सेट् ।) आ, च्चिडितं च्चिखं तेन ।
 नि, च्चिखोऽस्ति । ऋद्धेयवर्गद्वितीयाभ्यामोऽय-
 मित्येके । इति दुर्गादासः ॥
 च्चिद्, इद् य आ मोचे । जेहे । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-मोचे तु अकं-
 सेट् ।) इद्, अचिडित् अचिडोत् । अस्मात्
 पुषादित्वासिद्धं ड इत्यर्थः । य, च्चिडति । आ,
 च्चिडितं च्चिखं तेन । इति दुर्गादासः ॥
 च्चिद्, छ आ ड नि मोचे । जेहे । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-व्यात्वं-अकं-जेहे तु अकं-
 सेट् ।) एतदादात्त्वयो वकारयुक्ताः आदाः ।
 छ, अचिडित् । आ, च्चिडितं च्चिखं तेन । ड,
 च्चिडते तिलः तैलं सुचतीत्यर्थः । नि, च्चिखो-
 ऽस्ति । जेहः खिग्धीभावः । इति दुर्गादासः ॥
 च्चिडं, कौ, (च्चिड् + घञ् ।) लोहितार्कपर्य-
 णम् । घोषापुष्पम् । इति मेदिनी । डे । ६ ॥
 च्चिडः, पुं, (च्चिड् + भावादौ घञ् । च्चिडते इति
 अच् वा ।) अग्निः । कर्णामयः । विषम् । इति
 मेदिनी । डे । १५ ॥ (यथा, आनन्दलह्याम् । १२६ ।
 “करालं यन् च्चिडं कवलितवतः कालकलना
 न शम्भोस्तन्मूलं जननि तव ताडामहिमा ॥”
 पीतवोषादृष्टः । इति रत्नमाला ॥ * ॥ च्चिड-
 रोगस्य निदानादि कर्णरोगशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 च्चिडः, त्रि, (च्चिड् + कर्मणि घञ् ।) दुरासदः ।
 कुटिलः । इति मेदिनी । डे । ६ ॥
 च्चिडनं, कौ, (च्चिड् + भावे लुट् ।) मोचनम् ।
 खागः । यथा, महाभारते । ३ । १७८ । २६ ।
 “वासनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।
 निश्वासश्च्चिडनादेव भर्तुं सयन्तमिव स्थितम् ॥”
 च्चिडा, कौ, (च्चिड् + घञ् + टाप् च ।) वंश-
 शलाका । सिंहनादः । इति मेदिनी । डे । १५ ॥
 (स तु लोकस्य शब्दविशेषः । यथा, वक्रोक्ति-
 पञ्चाशिकायाम् । ३६ ।
 “एषा वागरसङ्गताभिमतता याता न मे कश्चित्

व्येडी

सुखे कथमुपवर्तते विमर्शं किं च्चिडं कृतमोहधीम् ।
 च्चिडाराव इहोचितस्तत्र गच्छन्तः सद्यः क्रीडतो
 युष्मान्नीलगजोऽवतादिति गिरा गौर्वा जतौ-
 द्रुमरः ॥”
 “वागरसङ्गतेति । वागरेव सङ्गमेव सङ्गता ।
 अर्थादसङ्गता । उतारे तु वेति सर्वनामपदम् ।
 गरो विषम् । तदाह सङ्गोऽस्ति । च्चिडं विविधं
 च्चिडया शब्दविशेषेण च सङ्गोऽयम् । च्चिडं विषम् ।
 च्चिडा जनस्य शब्दविशेषः ॥” इति तट्टीका ॥
 कोषातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 च्चिडितं, कौ, (च्चिड् + भावे क्तः ।) सिंहनादः ।
 इत्यमरः । ३ । ५ । १४ ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । ६६ । ६ ।
 “नानाशुधधरेऽपि नानावेशधरेस्तथा ।
 हेवितस्त्रयमिषैश्च च्चिडितास्मोटितस्त्रयैः ।
 आसीत् किमकिनाशब्दस्त्रयस्त्रिन् गच्छति
 पार्थिवे ॥”
 च्चिल, छ चालगन्तोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्रां-परं-अकं-गती तु अकं-सेट् ।) वकार-
 युक्तः । आदिः । छ, अचिच्चिलत् । चालः
 कम्पः । चालः कैचिन्न मन्यते । इति दुर्गा-
 दासः ॥ (क्रीडायामिति कैचित् । यथा, रामा-
 यणे । ५ । १० । १३ ।
 “आस्फोटननिनादांश्च बालानां च्चिलतां तथा ॥”
 च्चुलिका, स्त्री, (च्चुला + स्वार्थे कृन् अत इत्थश्च ।)
 क्रीडा । यथा, श्रीभागवते । ५ । ८ । १८ ।
 “च्चुलिकायां मां नृषा समाधिना आमीलित-
 दृशं प्रेमसंरम्भेण चकितचकित आगच्छ एव-
 पदविषाढायेण लुठति ॥” “सम्भवति चैत-
 दित्याह । च्चुलिकायां क्रीडायां नृषा यः
 समाधिस्तेनामीलिते दृशौ येन तं मां प्रेम-
 संरम्भेण प्रणयकोपेन एवतृणवन्दिमुल्लङ्घय-
 येण विषाढायेण लुठति संचकृषति ॥” इति
 तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 च्चुली, स्त्री, (च्चुल + गौरादित्वात् डीप् ।)
 क्रीडा । यथा, श्रीभागवते । १० । २६ । ४६ ।
 “बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोद-
 नीविस्तनालभननमैनखाद्यपातेः ।
 च्चुल्यावलोकश्चितैर्ब्रह्मसुन्दरीणा-
 सुतभयन् इतिपतिं रमयाश्चकार ॥”
 “बाहुप्रसारश्च परिरम्भश्च करालकादीनामा-
 लभनं स्पर्शश्च नर्मे परिहासश्च नखाद्यपातश्च
 तेः । च्चुल्या क्रीडया च अवलोकैश्च इवितैश्च
 कामं तासां उद्दीपयन् ता रमयामास ॥” इति
 तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ अथ च्चुल्यमिति
 प्रमादात् केनचित्क्षितिम् ॥

ख

खकारः । ख तु चञ्चलद्वितीयवर्गः । अक्षो-
चारवर्णान् कथः । (यथा, विज्ञानकौतु-
कम् । “अ-कु-ह-विचक्षणैर्गीर्णानां कथः ।”
इति । शिवायने तु अक्ष विज्ञानलोपलभ्युक्तम् ।
यथा,—“विज्ञानके तु कुः प्रोक्तः ।” इति ।
परं विज्ञानलोपलभ्युक्तम् कथन्तलोपलभ्युक्त-
त्वात् न दोषाय एव ।) यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
“खकारं परमाचर्यं श्रद्धाकुन्दमप्रभम् ।
कोवचययुतं मूर्धं विन्दुचयसमन्वितम् ।
गुणचययुतं देवि ! पञ्चदेवमयं वद ।
विशक्तिर्युतं वर्णं खकारं प्रथमान्वहम् ॥”
तत्त्वोत्पत्तिर्वैद्या, प्रपञ्चवारे ।
“स वर्गः श्रेष्ठितः कथं वायुना कादिमीरयेत् ।
वर्गशर्षणमात्रेण कं खरशर्षणात् खम् ॥”
(वङ्गाक्षरैः) तस्य विज्ञानप्रकारादियथा,—
“शिवरूपा वामरेखा दक्षरेखा प्रजापतिः ।
अक्षरेखा विष्णुरूपा साक्षादब्रह्मरूपिणी ॥
वामाक्षमगता रेखा वङ्गिरूपा च सा स्मृता ।
मात्रा कुक्षिनी साक्षात् खकारः पञ्चदेवतः ॥
भागमस्याः प्रवक्ष्यामि श्रद्धां कमलानने ! ।
बन्धूपुत्रवङ्गाणां रत्नालङ्कारभूषिताम् ।
वराभयकरीं निष्कामीवहास्यमुखीं पराम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तत्तन्मं दृष्ट्वा जपेत् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

तस्य नामानि यथा, नागतन्त्रे,—
“खः प्रचक्षः कामरूपी ऋद्धिर्वैद्विः खरखती ।
आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चञ्चलीश्रद्धापिनी गुरुः ॥
शिखण्डी दन्तजातीशः कपोतगिरितो यदि ।
मूर्धं कपासी कल्याणी कर्पकबोधनरामरः ।
शुभासेया चञ्चलिङ्गो जना वङ्गाखरखगकौ ॥”
खं, खी, (खर्त्तते मनोऽस्मिन् खन्ते चुभ्यते
मनोऽनेन वा । खन्ते गतौ, खन दारणे वा
अन्वेभ्योपीति ङः ।) इन्द्रियम् । (यथा, मनौ ।
२ । ६० ।
“त्रिराचामेदपः पूर्वं हिः प्रवृत्त्यात् ततो सुखम् ।
खानि चैव सुश्रेष्ठिरात्मानं शिर एव च ॥”
पुरम् । चित्रम् । मूर्धम् । (यथा, महाभारते ।
१ । ८८ । ७ ।

“प्रतस्युदीर्णान्धराखकारात्
खात् खेचराणां प्रवरो यथाकीः ॥”
विन्दुः । (यथा, लीलावत्यां चैत्रयवहारे ।
“वेदविवाहखान्धैख खलाभ्ररसैः क्रमात् ॥”
आकाशम् । (यथा, मनौ । १२ । १२० ।
“खं सन्निवेशयेत् खिषु चैतन्यसर्गैर्नितम् ॥”
“खं वाङ्माकाशं खिषु उदराद्यवह्निप्रशरीरा-
काशेषु ॥” इति कुल्लूकभट्टः ॥) सवेदनम् । देव-
लोकः । श्रमः । इति मेदिनी । खे । १ । जघात्
दृष्टमराशिः । इति दीपिका । (यथा, जातक-
प्रकरणे । “तनुनिघनखभेदाः केन्द्रकीर्ण-

विभागे ॥”) अधकम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(शब्दतत्त्वाचम् । यथा, मङ्गकोपनिषदि ।
“एतस्मात्प्रायते प्राची मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ध्वोतिरापः पृथ्वी सर्वस्य धारिणी ॥”
विदानन्दमयब्रह्माकाशम् । यथा, ह्यान्दोप-
निषदि “कं ब्रह्म खं ब्रह्म यदेव कं तदेव खं
गङ्गाकारो वै पुरुषो चकारो चोपयन्तया ॥”
हिन्दुम् । यथा, भागवते । ७ । १२ । २५ ।
“खे खानि वायौ निःस्वासीस्तस्युद्गायमात्म-
वान् ॥”)

खः, पुं, (खर्त्तयति खरक्षिभिरिति । खर्त्त + अन्त-
भूतशिव् + ङः ।) कर्त्तव्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
खकुल्लूकः, पुं, (खं आकाशं कुल्लूकं कुल्लूक-
स्थानीयं यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाश्रयेणः ॥
(विष्णुः । “आकाशं वै विष्णुर्व्योमकेशः शिवं
महर्षिः ॥” इति श्रुतिः ॥)
खक्ख, द्वावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
अकं-सेट् ।) कोपधः । खादिः । खक्खति ।
इति दुर्गादासः ॥
खक्खटः, पुं, (खक्ख् + षट् ।) कक्खटः ।
कठिनः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
खखोल्काः, पुं, (खे आकाशे सूर्यरूपेण खेयु
इन्द्रियेण आत्मरूपेण उल्का इव । अन्तर्बहिः-
प्रकाशकत्वात् तथालम् ।) कर्त्तव्यः । यथा,—
हरिश्चराच ।

“पुनः सूर्यार्चनं वक्ष्ये यदुक्तं भगवे पुरा ।

ओम् खखोल्काय ओम् नमः ॥”

इति गारुडे १६ अध्यायः ॥

खखोल्कायेति च पाठः ॥ (अयं हि काशीस्थिता-
दित्यः । इति काशीखखम् ॥ यदुक्तं तत्रैव
५० अध्याये ।

“खखोल्को नाम भगवानादित्यः परिकीर्तितः ॥”
एतद्विवरणं तत्रैवाध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)

खगः, पुं, (खे आकाशे गच्छति । ख + गम् + ङः ।)
कर्त्तव्यः । यद्वाः । (यथा, ज्योतिषे ।

“आपोक्षिमे यदि खगाः स किलेन्दुवारः ॥”
देवः । वायुः । पक्षी । इति मेदिनी । गं । ६ ॥

(यथा, महाभारते । १ । ३३ । १६ ।

“तं ब्रजन्तं खगश्रेष्ठं वक्ष्येऽहोभ्यताडयत् ॥”)

वायुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते
वनपर्वणि ।

“तमासीव यथा सूर्यो दृष्टानभिर्घनान् खगः ॥”
शूलभः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः ।
१२ । ६३ ।

“मांसं यथो वपां मनुक्षैः तैलपकः खगः ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६६ ।

“आकाशनिर्विकल्पश्च निपातो ह्यवशः खगः ॥”)

खगखानं, खी, (खन्ते इति । खन् + कर्मणि
घञ् । खगानां पक्षिणां खानं वासार्थ-
कोटरम् ।) दृक्कोटरम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

खगपतिः, पुं, (खगान् पातीति । खग + पा +

“आतोऽहुपर्वो कः ॥” १ । २ । ३ । इति कः ।)

गवक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

खगवक्त्रः, पुं, (खगस्य वक्त्रमिव वक्त्रं अयमागः
आकृतिर्वा यस्य ।) मङ्गपट्टः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

खगवती, खी, (पृथिव्याः खकक्षायामाकाशगति-
मत्वात् खगतुल्यगतिर्त्वेन बाह्यमखस्यस्या इति
व्याख्येभट्टः । सूर्यचिह्नान्तमते तु खगबाह्यं
आकाशस्थितित्वेनाखस्यस्याः । मनुष्यः । मख
वः ।) पृथ्वी । इति जटाधरः ॥

खगश्चतुः, पुं, (खगानां शचुरिव ।) पृथ्वीर्षो
चाकुलिया इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खगान्तकः, पुं, (खगानां अन्तकः यम इव । यद्वा,
अन्तयति अन्तं करोति इति । अन्तर्गन्-
ततो गच्छ ।) श्रेणपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खगासनः, पुं, (खगस्य सूर्यस्य आसनमिव उदय-
स्थानं यत्र । आसनत्वेन कल्पितत्वात्तथालम् ।)
उदयपर्वतः । इति शब्दमाला ॥ (खगो गवक्ष
आसनं यस्येति विग्रहे ।) विष्णुः । (एतद्विवरणं
यथा, महाभारते । १ । सौपथे । ३३ । १२—१८ ।

“तमुवाचाद्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।

स वज्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥

उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।

अजरक्षामरश्च स्यामन्तेन विनायकम् ॥

एवमस्त्विति तं विष्णुर्ववाच विनतासुतम् ।

प्रतियुक्त्य वरौ तौ च गरुडो विष्णुमब्रवीत् ॥

भवतऽपि वरं दद्यां ऋणोतु भगवानपि ।

तं वज्रे वाहनं विष्णुर्गरुडमन्तं महाबलम् ।

अजश्च चक्रं भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥

एवमस्त्विति तं देवमुक्त्वा नारायणं खगः ।

वज्राज तरसा वेगाद् वायुं स्रष्टुं महाजवः ॥”)

खगेन्द्रः, पुं, (खगानां पक्षिणां इन्द्रः ।) गरुडः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

सौपथे । ३१ । ३५ ।

“पतञ्जीणाश्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यविध्यत ॥”

अस्य खगेन्द्रत्वकथा यथा तत्रैव । १६—२० ।

“तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।

वालिखत्यानुपागम्य कर्मसिद्धिमपृच्छत ॥

एवमस्त्विति तच्चापि प्रत्यक्षुः सत्यवादिनः ।

तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वयितुं प्रजापतिः ॥

अयमिन्द्रस्त्वसुवने नियोगाद् ब्रह्मणः जतः ।

इन्द्रार्थं च भुवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः ॥

न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्तुमर्हय सप्तमाः ! ॥

भवतां हि न मिथ्याऽयं सङ्कल्पो वै चिकीर्षितः ॥

भवत्वेव प्रतञ्जीनामिन्द्रोऽतिवलसत्त्ववान् ।

प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः ॥”)

खगेन्द्रध्वजः, पुं, (खगेन्द्रो गरुडो ध्वजः केतुर्वाहनं
च यस्य ।) विष्णुः । (यथा, भागवते । १ । १८ । १६ ।

“ज्ञानेन वैद्यासकिशब्दितेन

भजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम् ॥”)

खगेन्द्ररः, पुं, (खगानां ईश्वरः ।) गरुडः । इत्य-

मरः । १ । १ । ३१ ॥

खगोलः

खगायः

[illegible][illegible]

अथ ग्रन्थानां मध्यमुक्तयः ।

	रवेः	चन्द्रस्य	मङ्गलस्य
दिने— कलाद्याः	५६।८।१०।०	७६०।१३८।५२	३१।२६।२८
वर्षे— राश्याद्याः	१२।०।०।०	८।१२।८६।८०।८८	६।११।२८।६।३६
युगे— भगवद्याः	८३३००००	५७७५३३३६	२२६५८३२
कल्पे— भगवद्याः	८३२००००००	५७७५३३३६०००	२२६५८३२०००

		बधशीवस्य	दृष्टव्यतः	मुक्तशीवस्य
दिने—	}	२४५।३२।२१	४।५।६।६	६६।७।४३
कलाद्याः				
वर्षे—	}	१।२४।४५।२२।४८	१।०।२१।३।३६	७।१५।११।४६।१२
राश्याद्याः				
युगे—	}	७१६३७०६०	३६४२२०	३०१२३७६
भगवाद्याः				
कल्पे—	}	७१६३७०६००००	३६४२२००००	३०१२३७६०००
भगवाद्याः				

२६६

अथः

अथ नक्षत्राणां मध्यरात्रयः ।

	शुभः	राशेः	चक्रावका
दिने— नक्षत्राः	२१०१२३	२१२०१३३	६१३१०
वर्षे— राश्याः	०१२२१२२५४	०१२२२२२२२२२२	२१२०१३०१५२१३२
युगे— मगन्नाद्याः	२४६५६८	२४२२२८	४८८१०३
कक्षे— मगन्नाद्याः	२४६५६८०००	२४२२२८०००	४८८१०३०००

अथ राशियु नक्षत्राणां स्थितिः

							पुष्या	श्रा
राशिः	०	१	१	२	२	२	३	० ३
चंद्रः	२०	१	२६	३	१	२०	१६	२६
कक्षा	०	३	३०			४०	२०	२०
अपक्रम- भागाः	१०	१२	५	५	१०	८	६	७
	उत्तरः	उत्तरः	उत्तरः	दक्षिणः	दक्षिणः	दक्षिणः	उत्तरः	दक्षिणः

पुष्यपक्षयुगे

राशिः	४	४	५	५	६	६	७	७
चंद्रः	२	२२	५	२४	१६	२६	२४	२६
कक्षा	२०	२०	४०	१०	४	४०		
अपक्रम- भागाः		१२	१३	११	२	२७	३४	३
		उ	उ	द	द	उ	द	द

पदः
परमादिपदः
रेवती

राशिः			८	८	८	१०	१०	११	११
चंद्रः	१	१४	२०	२४	१०	२०	२०	२६	२६
कक्षा	१०			४०					५०
अपक्रम- भागाः	८	५	५	३०	३०	३३	३०	२४	२६
	द	३० द	द	उ	उ		द	उ	

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अगस्त्यः	नक्षत्राणां कालपुरवः	हुतशुक्	नक्षत्रद्वयं	नक्षत्रवितारा
राशिः	१	२	१	१	१
भागः	०	२०	२२	२२	१
कला	०	०	०	०	१
अपक्रम- भागाः	६० ६	६० ६	६० ६	६० ६	५ ७
	पुनर्वसौ	आर्द्रायां	रोहिण्यां	रोहिण्यां	ज्येष्ठायां

अथ खगोलरचना ।

खगोलार्धं काष्ठनिर्मितं भूगोलं तन्मध्यं सुमेरोरुभयत्र निर्गतं दक्षिणं तस्या बहुउत्तर-शतत्रय-परिमितं समविभक्तं आधारकक्षाद्वयं विष्वक्कक्षौका च कार्या ।

अथ मेवादि-राशिस्थितिः ।

आहोरात्रार्धकर्कः तत्प्रमाणादुमानेन च ज्ञान्तिस्थानात् दक्षिणोत्तरविभक्तौ विक्षेपभागे-निर्णयनापक्रमैश्च मेवादीनां राशीनां तिथिः कक्षाः कुर्यात् । ता एव कक्षाः कर्कादीनां वैपरीत्येन कुर्यात् । तादृशक्षिप्तसुनादीनां तथा विपर्ययात् मकरादीनाञ्च कुर्यात् ।

आहोरात्रार्धकर्कज्ञानं यथा ।

खक्रान्तिवृत्तक्रमक्रमश्च हे कुर्यात् । तत्र उत्क्रमण्यया हीना भिष्या दक्षिणोत्तरं दिन-आसदनं स्यात् ।

विक्षेपज्ञानं यथा ।

चक्रः खक्रान्त्यंशात् निजपतिन राशिचक्र-कलाशीतिभागेः परमं दक्षिणोत्तरं विविध्यते । तस्य नवभागं द्विगुणितं बृहस्पतिः मङ्गल-स्त्रिगुणितं अश्वि चतुर्गुणं विविध्यते । तत्र क्रमः चक्रस्य मध्यविक्षेपकलाः २०० मङ्गलस्य ६० बुधस्य १२० बृहस्पतेः ६० शुक्रस्य १२० शनिः १२० रवेर्विक्षेपकला नास्ति ।

अथ नक्षत्रादिकक्षास्थानम् ।

आधारकक्षाद्वयोपरियान्योदगोलसंस्थितानां नक्षत्रादीनां कक्षाः कुर्यात् । सर्वाणां कक्षाणां मध्यस्थाने विष्वक्कक्षा स्थिता । तदाधार-कक्षयोर्भुजैर्द्वयं द्वे अयने विष्वक्कक्षया कुर्यात् । विष्वक्स्थानात् मगलचक्रपर्यन्तं स्फुटभागे-मङ्गलादीनां क्षेपार्थेन कुर्यात् अर्थात् मेवादि-राशीनां तिथ्यङ्कान्भाभी रचयेत् । तथा अयन-स्थानात् अयनायनपर्यन्तं तिथ्यङ्क अपरा कक्षा-ज्ञानसंज्ञा कार्या । तथा कक्षया मुख्यः प्रकाशयन् सदा भ्रमति । चक्राद्या यथाः अपमकनभाभितः खक्रभातांशैरपक्रमात् विक्षे-पान्तेषु अपक्रमेवाहताः सन्तो कोकोदंशान्ते

चित्तिले उदयन् राशिः तमं स्यात् तद्वशात् अर्धं गच्छन् अक्षाख्यं स्यात् । तद्गोद्वयेथया विहं दक्षिणतुर्थस्थानञ्च कुर्यात् । मध्यचिति-जयोर्मध्ये वा अया वा अयना कथ्यते । विषु-वत्चितिजयोरन्तरस्या चरदलस्या । उपरि खकं स्थानं मध्ये चित्तिजमकनं ज्ञात्वा वक्र-वेष्टितं काकाकोकवेष्टितञ्च ज्ञात्वा जलपतनयोगेन पारदक्षाययोगेन वा कालभ्रमं वाधयेत् । इति मुख्यविज्ञानसम्मतम् ।

खगकः, पुं, (खे आकाशे गलतीति । गल + अच् पृथोदरात् चाधु ।) दक्षविशेषः । खगक इति भाषा । तत्पर्यायः मोटगलः २ बृहत्-काशः ३ काकेषुः ४ । इति रत्नमाता ।

खचरः, पुं, (खन्यते कङ्कतिकया इति । खन् दारणे + कृप् । कीर्यते विकीर्यते इति । क विक्षेपे + अच् । ततः कर्मधारयः ।) चूर्णकुर्नलः । इति हेमचन्द्रः ।

खच, ग भूतिपूयोदयपत्नी । इति कविकल्पद्रुमः । (क्रा-पर-अक-सेट् ।) भूतिः सन्धतिः पूतिः पवित्रता तयोदयपतिः प्रादुर्भावः । भूत्युत्पत्तौ पूत्युत्पत्तौ चेत्यर्थः । ग, खच्नाति राजा खङ्गः स्यादित्यर्थः । श्रेयार्थः कातनादासम्मतः । इति दुर्गादासः ।

खच, त् क वन्ने । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्-चुरा-पर-अक-सेट् ।) खचयति । इति दुर्गादासः ।

खचमखः, पुं, (खे आकाशे चन्यते भक्ष्यतेऽसौ पिङ्गलोकस्थो पुण्यात्मभिरित्यर्थः । चतु भक्षणे + अचच् । खे चमखः यक्षीयपात्रमिव अन्तमय-त्वात्तयात्वम् ।) चक्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

खचरः, पुं, (खे आकाशे चरतीति । चर + "चरेट् ।" १।२।१६ । इति टः ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका । वायुः । राक्षसः । मुख्यः । इति वां प्रमाणं यथा । महाभारते द्रोणपर्वणि ।

“खचरस्य सुतस्य सुतः खचरः

खचरस्य पिता न पुनः खचरः ।

खचरस्य सुतेन हतः खचरः

खचरी परिरोदिति इति खचरः ।”

आकाशगामिनि चि । यथा । स्थितिः ।

“पवनी दिकपतिर्भूमि-राकाशं खचरामराः ।”
कपकभेदः । यथा । खचरामराः ।

“खचरो रङ्गताले स्यात् शुभरासौ जलुकाया ।
शान्तेऽथवा हास्यरवे भवेदेव दशाक्षरः ।”

खचितं, चि, (खच् + क्तः ।) संयुक्तम् । तत्पर्यायः करमितम् २ क्वचितम् ३ शुभशुचितम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः । करम् ५ कचरम् ६ मिश्रम् ७ संयुक्तम् ८ । इति हेमचन्द्रः । आम् ९ । इति शुब्दरत्नावली । शुचितम् १० क्षुरितम् ११ । इति जटाधरः ।

खज, मन्थे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-पर-अक-सेट् ।) मन्थो विक्षोडनम् । खजति जलं मत्स्यः । इति दुर्गादासः ।

खज, इ पाशुल्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-पर-अक-सेट् । इति ।) इ, खज्जति । पशुः खोडः भावप्रधाननिर्देशात् पशुत्वमिति यावत् । खो-ऽस्यास्तीति चूडादित्वात् । पशुत्वस्य भावः पाशुल्यं खोटनमित्यर्थः । खजति खोडः । भावप्रधाननिर्देशो यथा । बुद्धवर्ष इति का-तनस्यम् । अथ असर्वार्थे परे उवर्णो वकारत्वं प्राप्नोतीतिवार्थः । इति दुर्गादासः ।

खजः, पुं, (खन्यते निक्षेप्यतेऽनेन । खज् + करणे अच् । यद्वा, खजति मयातीति । खज् + अच् ।) दम्भिः । इत्यमरटीकायां भरतः । ज्ञाता इति भाषा । (यथा, महाभारते १२।२१४।२१ । “पयस्वनाहितं धर्मैर्द्वन्द्वं निक्षेप्यते खजेः । शुक्रं निक्षेप्यते तद्वद्द्वन्द्वस्य खजेः खजेः ।” “खजेनामथ च स्यात् तन्निक्षेप्यपयोजितम् ।” इति वागङ्गे चिकित्वाख्याने ढतीवेऽध्याये ।

खजकः, पुं, (खजति मयातीति । खज् + क्तुन् । मन्थानदकः । इति हेमचन्द्रः ।

खजर्प, खी, (खन्यते मन्थते इति । “उविह्वलि दक्षिकविखजिष्वः कपम् ।” खर्वा १ । १४२ इति कपम् ।) इतम् । इत्युवादिहितिः ।

खजर्न, खी, (खे आकाशे निक्षिप्तं यन्मन्थम् ।

नीहारः । इति विकारशेषः ॥ आकाशवारि ।
वशात् राजवज्रमः । [सुताय ।

“वशात् चरन्ति वनेः खड्गो रमा विवति कीड-
तस्मिन्नुत्तमैर्ष खड्गमगच्छीदवात् पूर्वम् ॥”

जा, खी, (खन् + भावे ञप् टाप् च ।) मन्त्रः ।
मन्त्रोवा इति भाषा ॥ प्रश्नः । इति मेदिनी ॥
(खन् + करणे ञप् णिप् टाप् ।) दूर्ध्वम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, विकितचित्तस्थाने वक्-
विश्वेऽध्याये सुवृत्तेनोक्तम् ।

“गुमाकलं गोपुरकाय नीलं
तथीचटं गोपयथा विपाय ।
अवाहृतं शनैरया च युक्तं
पीला नरो हृष्यति स्वर्गराजम् ॥”
पाकवाचनप्रवर्णनः । यथा, महाभारते ।
४ । ७ । १ ।

“अवाच दूर्ध्वं करेण धारय-
प्रक्षिप आकाशमकीरमवजम् ॥”

मारवम् । इति शब्दरत्नावली ॥
खकाः, पुं, (खन् मन्त्रे + “खजेराकः ।” उवां
४ । ११ । इति आकाः ।) पक्षी । इत्युवादिहतिः ॥

खका, खी, पुं, (खजति मयाति पाकम् ।
खन् मन्त्रे + “खजेराकः ।” उवां ४ । ११ । इति
आकाः ततटाप् ।) दूर्ध्वम् । इत्यमरः । २ । ६ । १४ ।
हता चमव इत्यादि भाषा ॥

(“खकाः पक्षिणि ख्यातः खकाका इति ख्यते ॥”
इत्युवादिहतिटीका ।)

खजित, पुं, (खिन आकाशध्यानेन मूयभावनेति
भावः अवति संसारभावं यः । नि + जिप् । मूय-
वादिना मोक्षार्था मूयं सर्वमेव इत्याकार-
भावनया संसारभावनयनात् तथालम् ।) बुद्ध-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥

खयोतिः, [ख] पुं, (खे आकाशे ज्योतिर्यस्य ।)
खयोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खज्, जि, (खजि गतिवैकल्ये + ञच् ।) विकल-
गतिः । खौका इति भाषा ॥ यथा, मनुः । १ । २४२ ।
“खजो वा यदि वा काको दातुः प्रेक्ष्योऽपि वा
भवेत् ॥”

तत्पर्यायः । खोक्, २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ।
खोजः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ खोरः ४
खजकः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ खोटः ६ । इति
खोक्वात्पर्यदर्शनात् ॥ तस्य लक्षणं यथाह
माधवकरः ।

“दातुः कक्षाभितः सक्कः ककरामाक्षिपयद्वा ।
खजकरा भवेन्मनुः पक्षुस्त्वोर्ध्वोर्धवात् ॥”

खजकः, जि, (खजतीति । खजि + कर्त्तरि खल् ।
खार्थे कन् वा ।) खजः । इति हेमचन्द्रः । १ । ११६ ॥

खजकारिः, पुं, (खजकश्चरिः नाशकः ।) सुजा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ खेकारि इति भाषा ॥

खजखेटः, पुं, (खज इव खेटति गच्छति हृष्यति च
भूमी चरतीत्यर्थः । खिट् + ञच् ।) खज्जन-
पक्षी । इति शब्दमाणा ॥

खजखेजः, पुं, (खज इव खेजति तद्वज्रजनादि-

कार्यः । खेज् + ञच् ।) खज्जनपक्षी । इति
विकारशेषः ॥

खज्जनं, खी, (खजि विकलगतौ + भावे खुट् ।)
गमनम् । इति मेदिनी । ने । ५५ ॥

खज्जनः, पुं, (खजि + कर्त्तरि ख्नुः ।) खनामखात-
पक्षी । तत्पर्यायः । खजरीटः २ । इत्यमरः ।
२ । ५ । १५ ॥ कणाटीनः ३ काकच्छर्हिः ४ खज्जखेजः ५
तातनः ६ सुनिपुणकः ७ भद्रनामा ८ रज-
निधिः ९ । इति विकारशेषः ॥ खज्जखेटः १०
गूढनीकः ११ तडकः १२ चरः १३ । इति
शब्दमाणा ॥ काकच्छर्हिः १४ नीलकच्छः १५
कणाटीरः १६ कणाटीरकः १७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (अस्य दर्शनेन यत् मुभासुर्भं पलं
भवति तदुक्तं बृहत्संहितायां ४५ अध्याये ।
तद्यथा,—

“खज्जनको नामास्य यो विहगस्तस्य दर्शने प्रथमे ।
प्रोक्ताणि यानि सुनिभिः प्रकाणि तानि
प्रवक्ष्यामि ॥”

तत्र चत्वारः खज्जना भवन्ति । तेषां नामाग्राह ।
“खज्जोऽभ्युन्नतकच्छः खज्जगो भद्रकारको भद्रः ।
आकाशतुखात् खज्जः सन्ध्याः पूरयन्वाशाम् ॥
खज्जो गलेऽस्य विन्दुः सितकरटान्तः स रित्त-
लद्रिक्तः ।
पीतो गोपीत इति खेजकरः खज्जगो दृष्टः ॥”

अथ कस्मिन् काले दृष्टः कीटकफलं करोति
इत्याह ।
“अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतद्वयं खलिलाशयेषु
पुण्येषु ।
करितुरगस्तजगमर्द्धिं प्रासादोद्यानहर्म्येषु ॥
गोगोष्ठसत्त्वमागमयश्चोत्सवपार्थिवद्विजसमीपे ।
हस्तितुरङ्गमशानाच्छब्दज्जलचामराद्येषु ॥
हेमसमीपसिताम्बरकमलानुपलपूजितोपलिप्तेषु ।
दधिपात्रधान्यजूटेषु च अग्र्यं खज्जनः कुर्वते ॥
पक्षे खाद्वाभिमोरेससम्पन्नं गोमयोपगते ।
शाङ्गले वज्रातिः शकटस्थे देशविभंशः ॥
यहपटलेऽर्थभंशे वने बन्धोऽस्यौ भवति रोगः ।
पृष्ठे खजाविकार्णां प्रियसङ्गममावहत्यायु ॥
महिषोद्वर्गहर्मास्थिस्तशानयहकोषशर्करा-
द्रिस्थः ।

प्राकारभक्तकेषु चासुभो मरणावगमयदः ॥
पक्षौ ध्रुवस्तस्युभः युभः पिबन्वारि निम्नगांसंस्थः ।
सूर्योदयेऽथ प्रसौ निरुपलः खज्जगोऽस्मभ्ये ॥
नीराजने निरुते यथा दिशा खज्जनं श्रुपौ यान्तम् ।
पश्यतया गतस्य क्षिप्रमरातिर्वशसुपेति ॥

तस्मिन् निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्
यस्मिन्सु हृष्यति तत्र तलेऽस्ति काचः ।
अङ्गारमयपदिशन्ति पुरीषर्षेऽस्य
तत्कौतुकापनयनाय खनेद्विचिन्तम् ॥
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः

अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः

अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः

अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः

अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः

अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः

अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः

अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः

अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः

अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः

अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः

अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः
अतस्त्विकविभिन्नरोगितः

वृषतिरपि मुभं मुभप्रदेशे
खगमवलोक्य महीतले विदध्यात् ।

सुरभिजुसमधूपयुक्तमर्धं
मुभमभिनन्दितमेवमेति वृद्धिम् ॥

अमुभमपि विकीक्य खज्जनं
द्विजशुद्धवाधुसुरार्चने रतः ।

न वृषतिरमुभं समामुषा-
न्न यदि दिगानि च सप्त मांससुक् ॥”

ततः कालफलप्रदर्शनार्थमाह । [दिग्गोत्रे ।
“आ वशात् प्रथमे दर्शने पलं प्रतिदिनं तु
दिक्स्थानमूर्तिजस्यैवाप्तदीपादिभिर्बोध्यम् ॥”

शाङ्गने दिग्गोत्रेऽस्य शब्दफलं यथा,—
“विश्वं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतुला शक्ते कृताग्रं भयं
याम्यामसिभयं सुरद्विधि कलिर्जातः सप्तप्राजयः ।
वायथा वरवज्रगन्धसलिलं दिवाङ्मना चोत्तरे-
येष्वान्या मरुतं ध्रुवं निगदितं दिगलक्ष्यं खज्जने ॥”

खज्जनरतं, खी, (खज्जनस्य रतमिव गोपनीयं
अथत्वं रतं रतिः ।) यमिनी गोप्यं रतम् ।
यतिना गोपनीयमैथुनम् । इति चारावली ॥

खज्जना, खी, (खज्जन इवाचरति । खज्जन + ङाच्
+ जिप् टाप् च । यद्वा, खजि + जुच् + टाप् ।)
सर्वपी । सुप्रखज्जनजातिः । इति मेदिनी ॥

खज्जनाजतिः, खी, (खज्जनस्याजतिरिवाजतिरस्य ।)
खज्जनवर्णशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्-
पर्यायः । हापुत्तिका २ खज्जिका ३ सर्वपी ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

खज्जिका, खी, (खज्जनस्तदाकारोऽस्यस्याः इति ।
खज्जन + ठन् टाप् च ।) खज्जनाकारपक्षि-
विशेषः । तत्पर्यायः । हापुत्तिका २ तुलिका ३
खोटिका ४ सर्वपी ५ । इति विकारशेषः ॥

खज्जनाजतिः, ६ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
खज्जरीटः, पुं, (खज्ज इव ऋच्छतीति । ऋ गतौ +
नाहुलकात् कौटन् ।) खज्जनपक्षी । इत्यमरः ।
२ । ५ । १५ ॥ (यथा, अमरशतके । ६६ ।
“तन्वी श्रुतं प्रथमापुलिने कपोलौ
लोले दृष्टौ वचिहचलखज्जरीटौ ॥”)

खट, काङ्क्षि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-खेट् ।) खटति । काङ्क्षि आकाङ्क्षायाम् ।
इति दुर्गादासः ॥

खटः, पुं, (खट् + ञच् ।) अन्धकूपः । कक्षः ।
प्रहारान्तरम् । टक्कः । इति मेदिनी ॥ इत्यमरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लाङ्गलम् । कस्तूरम् । इत्य-
जयपालः ॥

खटकः, पुं, (खट् + नाहुलकाद् डुन् ।) खटकः ।
तत्पर्यायः । नागवीटः २ टाङ्करः ३ अङ्करः ४ ।
इति विकारशेषः ॥ कुजितपाणिः । इति शब्द-
माणा ॥

खटिका, खी, (खट् + ञच् ।) ततः संज्ञायां कन्
टाप् अत इत्यच् ।) खेजनप्रवृत्तम् । खड्गी इति
भाषा । (यथा, कणादिकादि । २ । २३ ।

“वाचधनर्वायुकाशमरुचन्दनभूपूरभरि”

पुष्पफलेः ।

टिकाङ्कः स खट्टा गच्छति कोटीमुत्तरेण ॥”

कर्णरश्मम् । वीर्यम् । इति विष्णुः ।

खट्टिनी, स्त्री, (खट् + बाहुलकात् इति; १ डीप् च ।)

खट्टो । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, जितोपदेशे ।

“न पतति खट्टिनी स्वस्वभावा यत्न महद्गण-
नायाम् ॥”)

खट्टो, स्त्री, (खट् + अच् । गौरादित्वात् डीप् ।)

जेहनप्रथम् । खट्टी इति भाषा । तत्पर्यायः ।

खट्टिनी २ खट्टिका ३ धनजन्तिका ४ सितधातुः ५

पाकुलत् ६ पाकुलतिका ७ । अस्या गुणाः ।

मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । पित्ताह-

प्रवर्धयकपाचनेत्ररोगनाशित्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ अस्याः पर्यायान्तराणि कट्टिनीशब्दे

व्रज्यानि ॥ (यथास्याः पर्याया गुणाश्च भाव-

प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“खट्टिका कट्टिनी चापि लेखनी च निगद्यते ।

खट्टिका शङ्खजिह्वीता मधुरा विषशोधयति ॥

लेपादेतद्गुणाः प्रोक्ता भक्षिता जटिका समा ।

खट्टो गौरखट्टो हे च गुणैस्तुल्यौ प्रकीर्तितौ ॥”)

खट्ट, क इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-परं-

सकं-सेट् ।) टङ्गयानः । क, खट्टयति । इतिः

संवरणम् । इति दुर्गादासः ॥

खट्टनः, त्रि, (खट्टते त्रियते श्रय्यादिभिः इति ।

खट्ट इतौ + कर्मणि ल्युट् ।) खन्वः । इति हेम-

चन्द्रः । छोट इति भाषा । खट्टत इति पाठो-

ऽपि दृष्टः ॥

खट्टा, स्त्री, (खट् + टाप् ।) खट्टा । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

खट्टाशः, पुं स्त्री, (खट्टः आत्मा इतः सन् अन्नाति

इति । अश् + अच् । अन्तुते याप्रोति गात्र-

गन्धेन वा । अमृद् गन्धान्नौ + अच् ।) वनजन्तु-

विशेषः । खट्टाश इति गन्धगोक्षला इति च

भाषा । तत्पर्यायः । गन्धौतुः २ वनवासनः ३ ।

इति त्रिकाङ्कशेषः ॥ खट्टाशौ ४ वनाशुः ५ । इति

शब्दरत्नावली । खट्टासः ६ गन्धमार्जारः ७

वनचा ८ शाकिः ९ । इति जटाधरः ॥ पुष्प-

जकः १० । इति दुर्गादासवचनम् ॥

खट्टाशः, पुं, (खट्टाश + एवोदरात् प्रकारस्य सत्वम् ।

यद्वा, खट्ट इवावति दीप्यते प्रकाशते । अस

दीप्तौ + अच् ।) खट्टाशः । इति जटाधरः ॥

(नक्षत्रमस्य यथा भैषज्यरत्नावल्यां वातवाध-

धिकारे ।

“खट्टाशोऽनूपजः अट्टो वर्णो मां वनज यः ।

खन्तो मध्यदेशीयो मध्यमो मन्वोऽधमः ॥”)

खट्टः, पुं, (खट् + ट् ।) श्रवयानम् । तत्पर्यायः ।

अनाश्रवा २ वावटः ३ । इति त्रिकाङ्कशेषः ॥

खट्टिकः, त्रि, (खट्टनं आवरणं खट्टः च श्रित्यत्वेना-

स्यादतीति । ठञ् ।) शाकुनिकः । इति शब्द-

माषा । पाणिमारा इति भाषा ॥

खट्टिका, स्त्री, (खट् + कर्त्तृ खण्णार्थे वा कट् + टाप्

अत इत्यच् ।) कुत्रखट्टा । तत्पर्यायः । विवदा २

सन्धी ३ । इति त्रिकाङ्कशेषः ॥ आचन्धी ४ ।

इति जटाधरः । श्रवयानम् । इति शब्दमाणा ॥

खट्टेरकः, त्रि, (खट् + बाहुलकात् कर्मणि ण्यङ् ।)

खन्वः । इति शब्दमाणा ॥

खट्टा, स्त्री, (खट्टते काङ्क्षते श्रयणार्थेभिरिति ।

खट् काङ्क्षायां + “अभ्युपविशतीति ॥” उक्तां

१ । १५१ । इति कट् ।) काष्ठारिचितश्रया-

धारः । खट्ट इति भाषा । तत्पर्यायः । श्रव-

नम् २ मन्त्रः ३ पर्यङ्कः ४ पथङ्कः ५ । इत्यमरः ।

२ । ६ । १५८ ॥ तत्पर्यम् ६ श्रयः ७ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ ८ ॥ तद्भुक्तिर्यथा,—

“अट्टाभिः काष्ठखण्डैश्च खट्टेति प्रतिपद्यते ॥”

अथैषां नामानि ।

“तिष्ठेत् यदागन्तुं खट्टा तत्तु श्रेयं परकाङ्क्षयम् ।

शिरःस्थं युपधानं स्थातुं अथःस्थं स्थातुं निरुपकम् ॥

आलिङ्गने उभे पार्श्वे प्राङ् भोजमहीयति ।

आलिङ्गने चतुर्हस्ते युपधाननिरुपके ॥

तदर्हेन तदर्हेन चत्वारश्चरणा इति ।

सर्वशोकशिका खट्टा सर्वत्राभयदायिका ॥

आलिङ्गने सार्धहस्ते युपधाननिरुपके ।

सार्धहस्ते च चरणा हस्तैकपरिसन्निताः ॥

सर्वाष्टादशका खट्टा सर्वकामफलप्रदा ।

आलिङ्गने पञ्चहस्ते युपधाने निरुपके ॥

तदर्हेन तदर्हेन चत्वारश्चरणा इति ।

सर्वविंशतिका खट्टा धनधात्र्ययप्रदा ॥

आलिङ्गने पञ्चहस्ते युपधाने निरुपके ।

त्रिहस्तसन्निते पादा हस्तैकपरिसन्निताः ॥

सर्वविंशतिका खट्टा श्रवमप्युपपायते ।

आलिङ्गने सार्धहस्ते युपधाने निरुपके ॥

तदर्हेन तदर्हेन चत्वारश्चरणा इति ।

सर्वत्राविंशिका खट्टा सर्वसम्पत्प्रदायिनी ॥

आलिङ्गने च चतुर्हस्ते युपधाने निरुपके ।

त्रिहस्तसन्निते पादाश्चत्वारश्चरणा इति ॥

चतुर्विंशतिका खट्टा सर्वरोगक्षयहारी ।

आलिङ्गने सप्तहस्ते युपधाने निरुपके ॥

त्रिहस्ते सार्धहस्ताश्च चत्वारश्चरणा इति ।

सर्वत्राविंशिका खट्टा सर्वसौभाग्यकारिका ॥

आलिङ्गने सार्धहस्ते युपधाने निरुपके ।

सार्धत्रिहस्ते सार्धहस्तश्च चत्वारश्चरणा इति ॥

सर्वाष्टाविंशिका खट्टा सर्वभोगप्रदायिका ।

आलिङ्गने चाटहस्ते युपधाने निरुपके ॥

चतुर्हस्ते सार्धहस्ताश्चत्वारश्चरणा इति ।

सर्वविंशतिका खट्टा सर्वकामार्थदायिनी ॥

श्रवमदविधाः खट्टाः समासेनोपदर्शिताः ।

आदिवादिदशाणां तुषां सन्धिपदायिकाः ॥

कार्याः शिष्यभिरैतास्तु विविधास्तुतिप्रणयः ।

सर्वशोकशिका खट्टा सर्वत्राभयेन युज्यते ॥

अट्टौ खट्टाणि यस्याः सुखतुर्हस्तयुतापि च ।

श्रीसर्वमङ्गला नाम खट्टेया पृथिवीपतेः ॥

इयं यदा चन्दना तदा सम्पन्नमभिधा ।

याचाविहिः सर्वविहिर्विषया चाटमङ्गला ॥८॥

एकैकखट्टाङ्गं तु भवेत्सम्पत्तयः परम् ।

जयोऽयं मङ्गलः प्रेक्षां चित्रकाणां प्रदीपकाङ्क्षम् ।

एकैकखट्टाङ्गं तु मन्त्राणामिति कथ्यम् ।

वा तुष्टा ज्ञातुं च शिखरी विवेचयता ॥

एकैकखट्टाङ्गं तु दृष्ट्वा दत्तमिषीयते ॥

याचाविहिं समारम्भ्य तैः शीरोक्षौ च शीर्षिताः ॥

आदिवादिदशाणां नामाद्येकैकं क्रमात् ।

दूरदर्शी दीर्घदर्शी दुर्लभोऽयं दुराचरः ॥

यथोत्तरं दृष्टुं यथाः पारैकपरिचाक्षिणः ।

प्राचार्यचक्राः कार्या राधा सुखमभेरुचता ॥

चत्वार एते सर्वे वा भूपतीनां सुखावहाः ॥९॥

भोजमते च ।

“सर्वविंशतिकां यावत् आदिवादिदशाङ्गिणीम् ।

खट्टाणामिति नामानि अट्टौ दृष्ट्वा चाविष्याम् ॥”

तद्वया,—

“मङ्गला विषया पुष्टिः यमा पुष्टिः सुखावयम् ।

प्रचक्रा सर्वतोभन्ना खट्टाणामाटनं विदुः ॥”

आर्वा विभागः पूर्ववत् ॥ ८ ॥

पराशरचरितायाम् ।

“अट्टाभिः काष्ठखण्डैस्तु योऽपि कौ विचारयते ।

स चेत् समो भवेत् खट्टा प्रवक्ष्याम्यस्तौ गन्ध्या ॥

समे सर्वायसन्ध्यातिर्विषये विवमाक्षयम् ।

तस्मात् खट्टाङ्गपि कौ यः समः कार्यः स चरिभिः ॥”

“इदं तु सामान्यं सर्वसम्पत्तयः । काष्ठनियमस्तु

पूर्ववदेव । इत्यासनयुक्तौ खट्टोद्देशः ॥ ८ ॥

तस्या दोषगुणा यथा,—

“खट्टायां यो गुणो दोषो मानश्च परिकीर्तितम् ।

तेनैव खट्टा काष्ठोत्था तथैव शुभमावहेत् ॥

अनेनैव विधानेन कार्यं बहुविधावयम् ।

विना नौकां समं कार्यं सर्वत्रैवावर्णं शुभ ॥”

इति तत्रैव शुक्तिकल्पतयः ॥

अस्या गुणः । वातजत्वम् । इति राजवज्जम् ।

प्रेक्षा । इत्यमरटीका ॥ कोकशिखी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

खट्टाङ्गं, स्त्री, (खट्टाया अङ्गम् । तद्विवाहति-

र्येण इति ।) शिवस्याङ्गविशेषः । तत्पर्यायः ।

सुखस्तुतः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,

मातृकखे । ८७ । ६ ।

“विचित्रखट्टाङ्गधरा नरमाजापिभूवन्वा ॥”)

खट्टाङ्गः, पुं, (खट्टाङ्ग इत्याख्याऽस्य । शिवस्य

खट्टाङ्गाङ्गवत् सर्वत्र दुर्लभश्चावयनात् अमीष-

वीर्यवत्त्वाच्चास्य तथालम् ।) सर्वत्रैवराज-

विशेषः । स तु विमलहराचपुङ्गवः । यथा,—

श्रीमद्भागवते । ६ । ६ । ४१ ।

“ततो दृश्यरथस्कात् पुत्रं शिवविष्णुततः ।

राजा विमलहो यस्य खट्टाङ्गमवतारयत् ॥”

खट्टाङ्गवत्, पुं, (खट्टाङ्गं विभक्तिं इति । अ +

क्रिप् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

खट्टाङ्गी, [स्त्री] पुं, (खट्टाङ्गं अङ्गविशेषः श्रीरक्षा-

स्तीति इतिः ।) शिवः । इति चारदावली ॥

(प्रायश्चित्तार्थं धारणीयं खट्टाङ्गाङ्गिकाङ्ग-

अङ्गविशेषः । यथा, मनुः १ । ११ । १०५ ।

“अङ्गाङ्गो चौरवाणां वा खड्गो विभजे वने ।
 प्राजायमानं चरेत् खड्गमन्मर्मेकं समाहितः ॥”
 अङ्गाङ्गः, वि, (अङ्गामाङ्गः । “अङ्गा चोपे ।”
 २।१२६ । इति निष्कार्त्वा द्वितीयात्मना तान्तेन
 निष्कार्त्वाः १) अङ्गिनीतः । प्रमादवान् । इति
 निष्कार्त्वाभूतिप्रयोगौ । (यथा, मङ्गो ॥११०॥
 “इतस्तं पात्रेभित्तेः अङ्गाङ्गः प्रमादवान् ।
 पानश्रीः शिष्यं वेता नाजानीनस्तुलनाः ॥”
 “अङ्गाङ्गः उत्पद्यते । अङ्गा चोपे इति
 द्वितीया ।” इति अथमङ्गलटीका ॥ अङ्गाङ्गो
 नरो जायते । इति कलापयाकारम् । (वेदं
 प्रतापि च समाप्य समाहतेन हि अङ्गा रोप्या
 ब्रह्मचर्यं एव भूमिप्रयगादींश्चि यः अङ्गामारो-
 हति च जायते । अङ्गाचर्यं तेन अङ्गामारोहतु मा
 वा निविहायुक्तानपरः सर्वोऽपि अङ्गाङ्ग उच्यते ।
 इति श्रद्धार्थचिन्तामणिः ॥ अङ्गोपरिस्थितश्च
 खड्गिका, खी, (अथवा अङ्गा । अथार्थे कन्
 अत इत्यच् ।) जुगुप्सु । इति जटाधरः ॥
 अङ्गाविशेषः । तद्व्युत्तिर्यथा,—
 “ब्रह्मचर्यवैभवाणां चतुःषष्टिकोविकाः ।
 खड्गिकाः सुखवन्मृताः सुखरक्ताखितामराः ॥”
 इति युक्तिकल्पतरु खड्गिकोद्देशः ॥
 खड्ग, इ ड मधि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
 व्यास-वर्ण-वेद । इति ।) मधि मन्थने
 मन्थनचोद भञ्जनम् । इ, खड्गते । ड, खड्गते
 दक्षेन भावं कोकः । इति दुर्गादासः ॥
 खड्ग, क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-
 परं-वर्ण-वेद ।) क, खड्गयति । इति दुर्गादासः ॥
 खड्ग, खी, पुं, (खड्गाने द्विदते धार्यं पक्वं सति
 इति । खड्ग + कर्मेणि अप् ।) जघृक्षम् । इति
 शब्दरत्नावली । खड्ग इति भाषा ॥
 खड्गः, पुं, (खड्ग + भावकम्पादौ यथायथं अप् ।)
 पानान्तरम् । भेदः । इति मेदिनी । क् । ८ ॥
 खड्ग्यो यथा, चक्रदन्ते ।
 “तत्र कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजानिचिचकौ ।
 सुपक्वं खड्ग्युद्यमयं काव्जिकोऽपरः ॥”
 खड्गिका, खी, (खड्ग इत्यस्त्यश्च करोतीति ।
 क + बाहुलकात् डः ततो गौरादिवात् डीष् ।
 ततः कार्ये कन् टाप् पूर्ववत् ।) पञ्चहारम् ।
 इति हारावली ॥ खड्गिहार इति भाषा ॥
 खड्गः, पुं, (खड्ग + अतुप्रत्ययः ।) बाहुलजा-
 भरम् । इति संक्षिप्तसारे उवादिहतिः ॥
 खड्गिका, खी, (खड्ग + अप् + गौरादिवात् डीष् ।
 ततः कार्ये कन् पूर्ववत् ।) कठिनी । इति
 जटाधरः ॥
 खड्गी, खी, (खड्ग + अप् + ततो डीष् ।) कठिनी ।
 खनामखालभेतवर्षवृत्तिकाविशेषः । इति शब्द-
 चक्रिका । अस्या गुणपर्यायौ कठिनीशब्दे
 खटीशब्दे च प्रयुज्यौ ॥
 खड्गः, खी, (खड्ग + “खड्गेर्गुडा ।” उवा । १।८४ ।
 इति खः ।) अतश्च । (बाहुलजाभरम् ।
 इत्युक्तम् ।)

खड्गं, खी, (खड्ग भेदे + “हापुखड्गिभ्यः कित् ।”
 उवा । १।१२६ । इति गन् प्रत्ययः ।) खीङ्गम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 खड्गः, पुं, (खड्गति भिगतीति । खड्ग + “हापु-
 खड्गिभ्यः कित् ।” उवा । १।१२६ । इति गन् ।)
 गङ्गाकः । गङ्गा इति भाषा । (यथा, मनुः ।
 ३ । २७२ ।
 “कालशार्कं महाशरकाः खड्गगोक्षामिवं मधु ।
 आनन्वायव कल्पने तुल्यमिति च सर्वशः ॥”
 “खड्गो गङ्गाकः लोहो लोहितवर्णश्चाग एव ।”
 इति कुल्लुकभट्टः ॥) गङ्गाकश्चम् । खग इति
 भाषा । बुद्धभेदः । इति मेदिनी । चौरकनाम-
 गन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः । अखड्गिभ्यः
 खङ्गा तरवान इत्यादि भाषा । (यथा, महा
 भारते । ४ । ४१ । २५ ।
 “यत्नं विपुलः खड्गो गन्धे कोपे समर्पितः ।
 सहदेवस्य विह्वेनं सर्वमारुचं हृष्टम् ॥”
 तत्पर्यायः । निष्ठांशः २ चन्द्रहासः ३ अक्षिः
 रिष्टिः ५ कौशिकः ६ मङ्गलायः ७ करवानः ८
 जपायः ९ इत्यमरः । १० ॥ अष्टिः १० कर
 पालः ११ । इति तट्टीका ॥ विश्वखनः १२
 तीक्ष्णधारः १३ दुरासदः १४ श्रीगर्भः १५ विजयः १६
 धर्मपालः १७ कौशिकः १८ तरवारिः १९
 तवरानः २० जपायकः २१ जपायी २२
 शस्त्रः २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ * तस्योत्
 पत्तिर्ब्रह्मणो यज्ञायौ यथा,—
 “विकीर्याणि तथाभूतसुखितं स्रूयते तदा ।
 नीलतुपलसवर्णांभं तीक्ष्णदंष्ट्रं खड्गोदरम् ॥
 प्रांशुं सुदुर्हर्षतरं तथैव स्मृतिमौल्यम् ।
 ततस्तद्रूपतुल्यं बभौ निष्ठांश एव सः ॥
 विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालान्तक इत्येततः ।
 ततः ध श्रितिकण्ठाय रुद्रायर्षभकेतवे ॥
 ब्रह्मा ददावर्षिं तीक्ष्णमधर्मेप्रतिवारणम् ।
 ततः स भगवान् रुद्रो दानवक्षतजोक्षितम् ॥
 अक्षिं धर्मेस्य गोभारं ददौ सतृप्तं विष्णवे ।
 विष्णुर्मरीचये स महर्षिभ्यः ते इन्द्राय स लोक-
 पालेभ्यः ते मनुवे स्यंयुक्ताय स जुषाय स
 इन्द्राकवे स पुंरुवसे स आयवे स नहुषाय स
 यथातये स पूरवे स अमूर्तरयसे स भूमिप्रयाय
 स भरताय स ऐक्ष्विकाय स धनुमाराय स
 कामोजाय स सुचक्रुन्दाय स मरुताय स देव-
 ताय स यौवनाभाय स रघवे स हरिणाभाय
 स मुनकाय स उग्रनीराय स भोजाय स शिवये
 स प्रतर्हनाय स अरुकाय स ऋषदन्धाय स भर-
 द्वाजाय स द्रोण्याय स जपाय स पाक्षवेभ्यो
 दत्तवान् ॥ * । अथ खड्गविषयकत्रयोदश-
 विधसंस्करणं यथा, महाभारते ।
 “मङ्गलाकारतः खड्गभामयं भान्तुच्यते ।
 तदेव बाहुसुखं हतसुदभान्तम्रीरितम् ॥
 भामयं खड्गं परितः खड्गस्याविहस्तुच्यते ।
 परप्रयुक्तश्च खड्गं वारणार्थमिदं चयम् ॥
 शचीराक्रमवाप्याय गमनन्वाभुतं मतम् ।

खड्गगच्छायेव तद्देहसंस्करणं प्रवर्तं मतम् ।
 वक्ष्यित्वा रिपो ग्रहपातर्नं गहितं कृतम् ।
 परिहृतं भवेत् शचीर्वाभमद्विजयो गतिः ॥
 पश्चात् पदामसरणं निवृत्तं संप्रचक्षते ।
 अन्धोऽन्धताङ्गं प्राहुः सन्धातुमभ्योरपि ॥
 आधिक्यमात्मनो यत् तत् सतुदीर्घसुदीरितम् ।
 अङ्गप्रवृत्तदेशेषु भामयं भारतं कृतम् ॥
 विचित्रखड्गसंस्कारदर्शनं कौशिकं कृतम् ।
 गिरीय चर्मणि चोपो यद्वेः खालतं हि तत् ॥”
 तस्य परीक्षा तरवारिष्ये प्रष्टव्या । (अख
 लचयादिकं यथा, दृष्टत्संहितायां ५० अध्याये ।
 “अङ्गलशतांस्तुतमं जनः स्यात्सर्वविश्रुतिं खड्गः ।
 अङ्गलमानांश्चोऽप्यो ब्रह्मोऽभ्युभो विवमपर्वस्यः ॥
 श्रीहृत्सवर्धमानातपमशिवलिङ्गकुलालानाम् ।
 सहशा ब्रह्माः प्रशस्ता भजानुघसक्तिकानाञ्च ॥
 लकलासकाककङ्कशादकवन्धुकाकलतयः ।
 खड्गे ब्रह्मा न मुभदा वंशानुगाः प्रभूताश्च ॥
 स्मृतिर्लोहस्यः कुलो वंशश्चो न हङ्गुणी-
 भुगतः ।
 अखन इति चानिष्टः प्रोक्तविषयस्त इत्यमरः ॥
 जगितं मरणायोक्तं पराजयाय प्रवर्तनं कोशात् ।
 खयस्तुतीर्णं युद्धं ज्वलिते विजयो भवति खड्गे ॥
 नाकारणं विहङ्गयान विहङ्गयेच
 पक्षेन तत्र वदनं न वदेच फल्यम् ।
 देशं न चाख्य कथयेत् प्रतिमानयञ्च
 नैव सृष्टेर्नृपतिरप्रयतोऽसिधारम् ॥
 गोलिकासंस्थानो नीलोत्पलवर्णपञ्चदशश्च ।
 करवीरपञ्चभूलाग्रमङ्गलायाः प्रशस्ताः स्युः ॥
 निष्कमो न च्छेदो निकषेः कार्यः प्रमाणयुक्तः सः ।
 नृले जियते खामी जननी तस्याग्रतश्चिह्ने ॥
 यस्मिन् त्वरप्रदेशे ब्रह्मो भवेत्सहदेव खड्गस्य ।
 वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो सुखे दृष्टा ॥
 अथवा अश्रुति यदङ्गं प्रष्टा निष्ठांशश्चतद-
 वधाय ।
 कोशस्यास्यादेशो ब्रह्मोऽस्ति शास्त्रं विदित्वेदम् ॥
 शिरसि सृष्टे प्रथमेऽङ्गुली द्वितीये ललाटसंस्पर्शे ।
 भ्रमं च तृतीये नेत्रे सृष्टे चतुर्थे च ॥
 नासिककपोलहस्तमध्ययोर्वाक्केषु पञ्चादाः ।
 उरसि हादशसंस्कारयोर्दशे कचयोर्दशैः ॥
 सनत्तदयोदशङ्गुलीनामीषु चतुर्दशादयो श्रेयाः ।
 नाभीमूले कक्षां गुह्ये चैकोनविंशततः ॥
 ऊर्वोर्द्विंशे स्याद् ऊर्वोर्मध्ये ब्रह्मयोर्विंशे ।
 जाह्नवि च चतुर्विंशे जङ्गायां पञ्चविंशे च ॥
 जङ्गामध्ये गुल्फे पादां पादं तदङ्गुलीजपि च ।
 वक्त्रं विंशतिकादावर्धंशदिति मतेन गर्गस्य ॥
 पुत्रमरणं धनान्निर्धनहानिः सम्पदश्च वन्धश्च ।
 एकादङ्गुलसंस्पर्शेः पलं निर्दिष्टं क्रमशः ॥
 सुतनाभः कलहो हस्तिलब्धयः पुत्रमरण-
 धननाभौ ।
 क्रमशो विनाशवनितामिचिचतुःखानि वटप्रभृति ।
 लब्धिर्हानिक्रीडनयो वधो हृदिमरणपरितोषाः ।
 श्रेयाश्चतुर्दशादिषु धनहानिचैकविंशे स्यात् ॥

हृषितो जाह्नवीतीरे जूपं खनति दुर्मेतिः ।
खनते । इति दुर्गादायः ।
खनकः, पुं, (खन् + "शिल्पिणि ऋन् ।" ३।१।१४५।
इति ऋन् व च वित् ।) उन्मुक्तः । खनितखरः ।
विंदेश चोर इति भाषा । भूमिवित्तशः ।
खन्यानुत्पत्तिस्थानशः । इति हेमचन्द्रः ।
(खनामप्रविद्धो विवरस्य बन्धुविशेषः । यथा,
महाभारते जतुयहे । १।१४८।१ ।
"विदुरस्य सुहृत् कश्चित् खनकाः कुशलो नरः ।")
खनकः, वि, (खन् + ण् ।) अवधारकः । खनन-
कर्त्ता । इति मेदिनी । (यथा, गोः रामा-
यणे । १।१२।६ ।
"स्थापन्ने चेह स्थाप्यन्तां वृद्धाः परमधार्मिकाः ।
कर्मणिताका लिपिकारा वर्धकाः खनका अपि ।")
खननं, स्त्री, (खन् + भावे ल्युट् ।) विदारणम् ।
खोङ्ग खोदन इति च भाषा । यथाह कश्चित् ।
"पञ्च खं खननं नखेन तद्भूदानोक्त्य न्यक्तः शठः ।"
खनयित्री, स्त्री, (खन् + यिच् न वृद्धिर्निपातनात् ।
तत्तच्छब्दो ङीप् च ।) अन्वयेः । खनीति
भाषा । यथा, नारदपञ्चरात्रे पाशुपतंहिता ।
"खनयित्री शुभा याचा जघार्थं जयकाङ्क्षि-
न्नाम् ।
पञ्चवर्णसुकयुता चालनीया पुरः खताम् ।"
खनिः, स्त्री, (खन् विदारे + "खनिकश्चाङ्गवीति ।"
उक्ती । ४।१।३६। इति इङ् ।) रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम् ।
खानि इति भाषा । (यथा, रघुः । १८।२२ ।
"उत्खातशत्रुं वसुधोपतस्थे
रत्नोपहारैरहितैः खनिभ्यः ।")
तत्पर्यायः । आकरः २ । इत्यमरः । २।३।७ ।
खानी ३ खनी ४ खानिः ५ । इति शब्दरत्ना-
वली । गङ्गा ६ । इति हेमचन्द्रः ।
खनिर्च, स्त्री, (खन् + "अर्जिलघुलुखनेति ।"
। ३।२।१८४ । इत् ।) अन्वयिष्यः । खन्ना इति
भाषा । तत्पर्यायः । अन्वधारणम् । इत्यमरः ।
२।६।१२ । ("तथाहि भागवते । ७।२।१५ ।
"केचित् खनिर्चैर्विभिद्भिः खतुप्राकारगोपुरान् ।")
खनी, स्त्री, (खनि + वा ङीप् ।) रत्नाद्युत्पत्ति-
स्थानम् । इति शब्दरत्नावली ।
खपुरं, स्त्री, (खं आकाशं पिपर्णि । पृ + कः ।)
घटः । इति हेमचन्द्रः । (खे आकाशे चरं
पुरम् ।) जहंगं पुरम् । (स तु दैत्यपुरविशेषः ।
तदुत्पत्तिकथा यथा, महाभारते । ३।१७३ ।
विवातकवचवधे । ७-११ ।
"युक्तीमा नाम दैतियो कालका च महासुरी ।
दिश्वर्यवहचं ते चेरतुः परमं तपः ।
तपसोऽग्रे ततस्त्वाभ्यां खयभूरदद्वरम् ।
अयक्ष्णीता वरं ते तु सुतानामपदुःखिताम् ।
अवधताश्च राजेभ्यः सुरराजवपसगैः ।
पुरं सुरमखीयश्च खेचरश्च महाप्रभम् ।
चर्मरत्नैः सहस्रितं दुर्धर्षमरैरपि ।
महर्षिचगन्धर्वपन्नगासुरराक्षसैः ।
सर्वकामयुक्तीपेतं वीतशोकमनामयम् ।

महाका भरतमेव ! कालकेयहते ज्ञतम् ।
तदेतत् खपुरं दिव्यं चरकमरवर्जितम् ।"
खे आकाशे उद्यितं पुरम् । शुभाशुभादि-
कथनार्थं प्रकाशितं गन्धर्वनगरम् । अखी-
तरादिदिग्भेदेनोदये फलभेदे यथा, इह-
वंहितायाम् ३६ अध्याये ।
"उद्गादिपुरोहितशृण्वनपातयुवराजदोष-
खपुरम् ।
वितरत्तपीतल्लव्यं विप्रादीनामभाषाय ।
नागरशृपतिजयावहसुदृग्विदिक्यां विवर्ध-
नाध्याय ।
शान्ताश्यायां दृष्टं खतोरणं विजयाय ।
सर्वदिगुत्थं खततोत्थितस्य भयदं नरेन्द्राद्या-
नाम् ।
चौराटविकान् हन्यादुमानलशक्रपापामभम् ।
गन्धर्वनगरसुस्थितमापाकुर्ममश्रुनिगिपातनात-
करम् ।
दीप्ति नरेन्द्रकृत्यार्थमेरिभयं जयः खये ।
अनेकवर्षाहति खे प्रकाशते
पुरं पताकाभजतोरणान्वितम् ।
यदा तदा नागमनुष्णवाणिनां
पिबल्लवगभूरि रणे वसुध्वरा ।")
हरिखण्डपुरम् । इति चिकाङ्कशेषः ।
खपुरः, पुं, (खं पिपर्णि उच्छ्रयत्वेन । पृ + कः ।)
गुवाकः । (अस्य पर्याया यथा ।
"खपुरो ब्रह्मकः पूगः ।" इति वैद्यकरत्नमाला-
याम् । खेन आकाशागतेन हिमकरादिना
पूर्यते इति । पृ + कर्मणि घञर्थे कः ।) भद्रसुख-
कम् । (खमिन्त्रियं पिपर्णि । पृ + कः ।)
अलसके चि । इति मेदिनी । खालनखः । इति
राजनिर्घण्टः ।
खभानिः, पुं, (खे आकाशे अन्तरिक्षे भ्रान्तिर्धर्मणं
आमिषार्थं यस्य ।) पिबः । इति शब्दरत्ना-
वली । चिल् इति भाषा ।
खेमणिः, पुं, (खे आकाशे मणिरिव ज्योतिर्मय-
त्वात् प्रकाशकत्वाद्वा ।) खर्कः । इति चिकाङ्क-
शेषः ।
खमीजनं, स्त्री, (खानां इन्द्रियाणां मोजनम् ।)
तन्ना । इति शब्दरत्नावली ।
खण्डलिः, स्त्री, (खं मूत्रभूतं खलमस्याः पृथो
दरात् साधुः । खलराहिवाहखास्यालम् ।)
कुम्भिका । इति शब्दरत्नावली । पाना इति
भाषा ।
खण्डलिका, स्त्री, (खण्डलि + खार्थे कन् ततटाप् ।)
खण्डली । कुम्भिका । इति शब्दरत्नावली ।
खम्, गतौ, इति कविकल्पद्रुमः । (भा-परं-सर्क-
खेट ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः । खलति । इति
दुर्गादायः ।
खरं, स्त्री, (खाय अन्तरिक्षियाय खल्य वा तीव्रता-
रूपयुक्तं रातीति । ख + रा + कः ।) तीव्रम् ।
तत्पर्यायः । तिम्नम् २ तीक्ष्णम् ३ । इत्य-
मरः । १।१।३५ । (यथा, भागवते । ७।८।२८ ।

"सत्त्वाऽहं चरत् खरत्तु नोख्यं
निमीलितार्थं जघर्षे महाजघः ।"
तद्वति चि । यथा, रघुर्वंशे । ८।६ ।
"न खरो न च मूयवा नहुः
पवमानः पृथिवीरुहाणि ।")
खरः, पुं, (खं तुल्यजुह्वरं हिममतिप्रवेनास्त्रा-
लीति । रः ।) गर्भः । इत्यमरः । २।६।२७
(यथा, मनुः । २।२६१ ।
"परीमादात् खरो भवति चा वै भवति
विन्दकः ।"
अन्वतरः । यथा, तन्त्रे । ११।२० ।
"उद्धार्य समारम्भ खरवान्धु कामंतः ।")
खर्मः । इति मेदिनी । निदुरः । राक्षसविशेषः ।
ख तु रावणभाता । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
रामायणे । १।३।२० ।
"वर्धं खरनिशिरसोद्वयानं रावणस्य च ।")
दैत्यः । इति चिकाङ्कशेषः । (यथा, भाग-
वते । २।७।३४ ।
"ये च प्रजलखरदंष्ट्रकीर्णरिह-
मल्लभकंचयवनाः कुजपीकृताद्याः ।")
कण्टकिद्वयविशेषः । इत्यमरः । कङ्कः । काकः ।
कुररपक्षी । इति राजनिर्घण्टः । (वत्खर-
विशेषः । यथा, ज्योतिषतन्त्रे ।
"उपहतं जगत् खर्मं तखरैर्मूषिकैः खगैः ।
पीडिताश्च प्रजाः सर्वाः देशभङ्गः खरे प्रिये ।"
कठिनम् । रविपार्श्वः । पश्चिमद्वारयज्ञम् ।
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ।)
खरकाष्ठिका, स्त्री, (खरं उग्रं काष्ठं यस्याः ।
ततः कप् टाप् च । कापि अत इलम् ।)
बला । इति राजनिर्घण्टः ।
खरकुटी, स्त्री, (खरा खुरवत्तया तीव्रा कुटी ।)
नापितशालिका । नापितस्य + यङ् । इति
चिकाङ्कशेषः ।
खरकोणः, पुं, (खरवत् कोणयति शब्दायते ।
अत्र सङ्कोचार्थकुलधातोः शब्दार्थ इति बोध्यं
धातूनामनेकार्थत्वात् । यद्वा कोणयति आत्मानं
सङ्कोचयति वा । कुण + ञच् । "कर्मण्यब् ।"
३।२।१ । इति अच् वा ।) तित्तिरिपक्षी ।
इति हेमचन्द्रः ।
खरगन्धनिभा, स्त्री, (खरगन्धेन तीव्रगन्धेन
नितरां अतिप्रयेन भातीति । नि + भा + कः ।)
नागवला । इति जटाधरः ।
खरगन्धा, स्त्री, (खरो गन्धो यस्याः ।) नाग-
वला । इति राजनिर्घण्टः ।
खरयर्ध, स्त्री, (खरस्य गर्भस्य यङ् ।) गर्भ-
शाला । मादर चर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
खरयष्टः २ । इति चिकाङ्कशेषः ।
खरगर्ध, स्त्री, (खरस्य गर्भम् ।) खरयष्टम् ।
इति शब्दरत्नावली ।
खरयष्टः, पुं, (खरस्य पष्टः यष्टम् ।) खरयष्टम् ।
इति चिकाङ्कशेषः । (खरो यष्टते निमीलते
उक्तात् । यष्ट + ञच् । गर्भयष्टभेदः ।)

खरपावनः, पुं, (खरं पवनं दोगविशेषं धातु-
करीति । खन् + खरिप् + कर्त्तरि ल्युः ।)
नामकेश्वरः । इति शब्दचक्रिका ॥ (खरं एतन्नाम्ना
प्रविष्टं राक्षसं वक्ष्यतीति । श्रीरामचन्द्रः
इति युष्मत्पितृभ्योऽर्थः ॥)

खरपक्षः, पुं, (खरकीर्णपक्षः पक्षमस्य ।) उलू-
कम् । उलूकश्च इति भाषा । इतुकाटः । ओकका
इति भाषा । इति रत्नमाला । कुम्भरत्नम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खरवधः, त्रि, (खरा तीक्ष्णा नाविका यस्य ।
“खरखराब्दा वा नवः ।” इति वार्त्तिं मत्ते “अप्
नाविकायाः ।” ५ । ४ । ११८ । इत्यप् नवा-
देशः । ततः “पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।” ८ । ४ । ११
इति बलम् ।) तीक्ष्णनाविकः । तनुपम्यायः ।
खरवाः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥

खरवाः, [ख] त्रि, (खरा तीक्ष्णा नाविका यस्य ।
“खरखराब्दा वा नवः ।” वार्त्तिं इति नवा-
देशः । “पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।” ८ । ४ । ११
इति बलम् ।) तीक्ष्णनाविकः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ४६ ॥

खरवज्रः, स्त्री, (खरा तीक्ष्णा त्वं यस्याः ।) अल-
मुवा । जप्तानुप्रभेदः । इति भावप्रकाशः ॥
खरवज्रं, स्त्री, (खरः कर्कोशः दन्तो नखालं यस्य
कण्टकाद्वतयेति भावः ।) पद्मम् । इति धरणी ॥
खरवजा, स्त्री, (खरं कर्कोशं दन्तं पद्ममस्याः ।)
सोमापका । इति शब्दचक्रिका ॥ हसुर इति
भाषा ॥

खरदूषणः, पुं, (खरं उष्यं दूषणं मादकताजनक-
दोषो यज्ज ।) धुस्तूरः । इति शब्दचक्रिका ॥
खरेण राक्षसेन सह दूषणश्च ॥ (त्रि, बहु-
दोषः ॥)

खरध्वंसी [न,] पुं, (खरं खनामविश्रुतं राक्षसं
ध्वंसयतीति । अन् + धिप् + धिनिः ।)
श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (खरं कंसचरं
दैवं ध्वंसयतीति । ज्ञानः । इति युष्मत्पितृ-
भ्योऽर्थः ॥)

खरनादिनी, स्त्री, (खरं कर्कोशं नदतीति । नद् +
निनिः । ततः स्त्रियां ङीप् ।) रेणुकानामगन्ध-
प्रथम् । इति शब्दचक्रिका ॥

खरपक्षः, पुं, (खरं पक्षमस्य ।) सुद्रपक्षतुलसी ।
शाकाक्षहृत्तः इति रत्नमाला । यावनाल-
श्वरः । हरिदर्भः । मन्वकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

खरपक्षकः, पुं, (खरपक्ष + कप् संज्ञायाम् कन्
वा ।) तिलकहृत्तः । इति शब्दचक्रिका ॥

खरपक्षी, स्त्री, (खरपक्ष + गौरादित्वात् ङीष् ।)
गोविन्दाहृत्तः । काकोदुम्बरिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

खरपार्श्वः, स्त्री, (खरं कठोरं कठिनं वा पाशम् ।)
कौशपाशम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खरपादागः, पुं, (खरेः ङङ्गैः पादैर्मूर्खैरागः ।)
कपित्थहृत्तः । इति शब्दचक्रिका ॥

खरपुष्पः, पुं, (खरं पुष्पमस्य ।) मन्वकहृत्तः ।
इति रत्नमाला ॥

खरपुष्पा, स्त्री, (खरं पुष्पं खराणि पुष्पाणि वा
अस्याः ।) वर्मरा । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥
वाङ्मर तुलसी इति भाषा । (यथास्याः पर्यायाः ।
“वर्मरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पागमिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यवहारोऽस्या यथा चरके विमानस्थानेऽष्टमे-
ऽध्याये कटुकखण्डे । “यला-कुष्ठ-भस्मातकास्थि-
हिङ्गु-किलिम-मूलक-सर्वप-जम्बु-करञ्ज-श्रियुक-
मधुरश्रियुक-खरपुष्पा” इत्यादिषु ॥)

खरप्रियः, पुं, (खलः धान्यकलायादिशस्य मर्हन्-
स्थानं प्रियोऽस्य । अस्य रत्नम् ।) पारावतः ।
इति शब्दमाला ॥
खरमञ्जरी, स्त्री, (खरा मञ्जरी यस्याः ।) अपा-
मार्गः । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ (खर्जिकाद-
तैलेऽस्या यवहारो यथा,—
“खर्जिकासिन्धुदन्धमिस्त्रुपिकानननीलिका ।
खरमञ्जरीवीर्जेषु तैलं गोमूत्रपाचितम् ।
दुष्टत्रयप्रमर्शनं कफनाफीत्रणापहम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिर्विषये नाफीत्रणाधिकारे ॥)

खररोमा [न,] पुं, (खरं रोम यस्य ।) नाग-
भेदः । इति जटाधरः ॥

खरवज्रलिका, स्त्री, (खरा वज्ररी ततः स्वार्थे
कन् टाप् च ईकारस्य ह्रस्वं रस्य लत्वश्च ।)
नागवला । इति रत्नमाला ॥ गोरचचाडलिया
इति भाषा ॥

खरशब्दः, पुं, (खर उष्यः शब्दोऽस्य ।) कुरर-
पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
खरश्राकः, पुं, (खरं श्राकमस्य ।) भार्गो । इति
भावप्रकाशः ॥ वामणहाटी इति भाषा ॥

खरस्कन्धः, पुं, (खरः स्कन्धोऽस्य ।) प्रियाणहृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खरस्कन्वा, स्त्री, (खरः स्कन्धोऽस्याः ।) खर्जुरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
खरखरा, स्त्री, (खरं रौद्रं खणाति नाशयतीति ।
खृ + अच् ।) वनमञ्जिका । इति रत्नमाला ॥

खरा, स्त्री, (खं आकाशं जाति यद्वातीति । ला +
कः । अस्य रत्नम् ।) देवताङ्गहृत्तः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६६ ॥

खराशुः, पुं, (खरा अंशवो रक्षयो यस्य ।)
सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खरागरी, स्त्री, (खरं आगिरतीति । आ + गृ +
अच् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) देवताङ्ग-
हृत्तः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ (पर्यायो-
ऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“वेणी जीमूतकखाखुविवाजिलोमशृङ्खलः ।
खरागरी कदम्बश्च खुड्काको देवताङ्गकः ॥”)
खराब्दाङ्कुरकं, स्त्री, (खराब्दात् तीव्रगर्जनमेवात्
अङ्कुरयतीति । अङ्कुरि + ण्वल् । अस्य हि
नूतनजलदधनेऽङ्कुरोत्पत्तेस्तथात्वम् ।) वैदूर्य-
मणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खराब्दा, स्त्री, (खरेऽप्यस्ते मुच्यतेऽस्त्री । अथ
भोजने + “उल्कादयश्च ।” उणा । ४ । ६५ ।
इति वः ।) मयूरशिखा । वज्रजटा इति ख्याता ।
सैन्यमानिका इति केचित् । इत्यमरभरतौ ॥
(यथास्या गुणाः ।
“खराब्दा कपवातघ्नी वक्षिरोमवचापहा ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)
खराङ्का, स्त्री, (खरं तीव्रगन्धं आकृष्यतीति । ङे +
कः । स्त्रियां टाप् ।) अजमोदा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—
“अजगन्धानमोदास्या खराङ्का कारवी च वा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

खरिका, स्त्री, (खात् भून्वात् गन्धविशेषं रातीति ।
रा + कः ततः संज्ञायाम् कन् टाप् अत इत्वश्च ।)
कस्तूरीभेदः । वा तु चूर्णाकृतिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
खरः, पुं, (खन् + “खरशङ्खुपीयूनीलङ्गुलिगु ।”
उणा । १ । ३७ । इति कुः रक्षान्तादेशः ।)
शिवः । हयः । दर्पः । दन्तः । इति मेदिनी ।
रे । २१ ॥ कामदेवः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादिट्टितः ॥ सुखवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

खरः, त्रि, (खन् + “खरशङ्खुपीयूनीलङ्गुलिगु ।”
उणा । १ । ३७ । इति कुः रक्षान्तादेशः ।)
श्वेतः । इति मेदिनी । रे । २२ ॥ निविडैकवर्षः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ निर्बोधः । क्रूरः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिट्टितः ॥ तीक्ष्णः । इति
संक्षिप्तसारे उणादिट्टितः ॥

खर्ज, यथान्वयोः । इति काविकल्पद्रुमः ॥ (भर्-
परं-अकं-सेट् ।) खर्जति । ऋट् मार्जनम् ।
इति दुर्गादासः ॥
खर्जिका, स्त्री, (खर्ज + ण्वल् + स्त्रियां टाप् अत
इत्वश्च ।) अवदंशः । इति शब्दचक्रिका ॥

खर्जुः, पुं, (खर्ज + उन् ।) खर्जुरी । कण्डुः ।
कीटः । इति हेमचन्द्रः ॥

खर्जुरं, स्त्री, (खर्ज + उरच् ।) रौप्यम् । इत्य-
मरटीकायां रमानायः ॥
खर्जुः, स्त्री, (खर्ज यथने + “हविचमितनीति ।”
उणा । १ । ८२ । इति जः ।) कण्डुः । कीटः ।
इत्युणादिकोषः ॥

खर्जुङ्गः, पुं, (खर्जुं कण्डयनं हन्तीति । हन् +
टक् ।) चक्रमर्हः । धनूरः । अर्कहृत्तः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

खर्जुरं, स्त्री, (खर्जुःस्य फलम् । फले विहि-
तस्यागो लुप् ।) खर्जुरफलम् । अस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वम् । यथाभि-
घातदाहवातपित्तरोगे हितत्वम् । टुङ्गत्वम् ।
शुक्रटुङ्गकारित्वश्च । इति राजवल्लभः ॥

(“अग्रकखर्जुरफलं त्रिदोषप्रमर्शनं मतम् ।
पक्वमेव हितं श्रेष्ठं त्रिदोषप्रमर्शनं परम् ॥”
इति प्रथमे स्थाने दृष्टमेऽध्याये चारीतेनोक्तम् ॥
यथा च चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ।
“मधुरं टुङ्ग्यं टुङ्गं खर्जुरं गुरु शीतलम् ।

खाखसः

खसकन्दः, पुं, (खस इव कन्दोऽस्य ।) खीर-
कचुकीरुचः । इति रत्नमाला ॥ खसगन्धोऽपि
कचित् पाठः ॥

खसतिलः, पुं, (खसपूय इव तिलति लिङ्गतीति ।
तिल खेहे + कः । अस्य शुक्लखेहनिःसरणात्
तथात्वम् ।) खखसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादयोऽस्य यथा,—

“तिलभेदः खसतिलः कासन्वासहरः स्मृतः ।
स्याद्वा खसपलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु ॥
याहि तिलं कवायश्च वातलक्ष कफासहृत् ।
घातनां शोथकं कृच्छं मद्गन्धामिवर्द्धनम् ॥
सुक्षुम्भोद्भूतं दध्यं खेवनात् पुष्पनाशनम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
खसमः, पुं, (खेनाकाशेन समः ।) बुद्धः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

खसम्भवा, स्त्री, (खे सम्भवतीति । सम् + भू + अच् ।)
आकाशमांवी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खसर्पणः, पुं, (खे मूत्रे सर्पणमस्य योगप्रभा-
वात् ।) बुद्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खसात्मजः, पुं, (खसायाः कश्यपममजा आत्मजः ।)
राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खलमः, पुं, विप्रचितिदैत्यपुत्रः । यथा,—
“विंदितायां ससुतपत्न्या विप्रचितिसुताक्षया ।
अंशः शल्यश्च वनवान् नभश्चैव महाबलः ॥
वातापिर्नसुचित्तैव इक्ष्णुः खलमस्तथा ।
अन्तको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥
निवातकवचा दैत्याः प्रह्लादस्य कुलोद्भवन् ॥”
इति मार्कण्डेय उवाच ॥

खल्लवः, पुं, (खस + एषोदरात् द्विलम् ।) रुच-
विशेषः । पोस्ता इति भाषा । तत्पर्यायः ।
कृष्णबीजः २ स्रग्मत्कुलः ३ सुबीजः ४ ।
अस्य गुणः । पाके मधुरत्वम् । कान्तिवीर्यबल-
प्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (खसतिलशब्दे-
ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

खल्लसरसः, पुं, (खल्लसस्य क्षुद्रबीजवृक्षविशेषस्य
रसः ।) अहिघ्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आहिं
इति भाषा ॥

खस्तनी, स्त्री, (खं आकाशं सङ्गवदयस्याः मेघ-
वारिपतनेन श्रस्याद्युत्पत्तेः पुत्रस्यानीयानां
पृथिवीखजीवानां जीवनधारणात् तथात्वम् ।)
पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खस्तान्टिकः, पुं, (खवत् निर्मलः स्फाटिकः । यद्वा
खस्तटिकः सूर्यः स अधिष्ठाताऽस्य ।) सूर्य-
कान्तमणिः । चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खाखसः, पुं, (खस प्रकारे द्विलं ततः पृषो-
दरात् साधुः ।) बीजविशेषः । पोस्तादाना
इति भाषा । तत्पर्यायगुणाः ।

“तिलभेदः खसतिलः खाखसश्चापि स स्मृतः ।
स्याद्वा खसपलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु ॥
याहि तिलं कवायश्च वातलक्ष कफासहृत् ।
घातनां शोथकं कृच्छं मद्गन्धामिवर्द्धनम् ॥
सुक्षुम्भोद्भूतं दध्यं खेवनात् पुष्पनाशनम् ॥

अथ अघेनम् ।

उक्तं खसपलखीरमापुकमहिघ्नकम् ।
आपुकं शोथकं याहि क्षेपणं वातपित्तजम् ॥
तथा खसपलोद्भूतं वल्कलप्रायमिच्छामि ।

अथ खसबीजम् ।

उच्यन्ते खसबीजानि ते खाखसतिला अपि ॥
खसबीजानि वल्लानि वृक्षाणि सुगुह्वणि च ।
जनयन्ति कफं तानि श्रमयन्ति समीरणम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

खानिकः, पुं, (खे ऊर्ध्वदेशे आनः खेपः तच्च
साधुः ठन् ।) ज्ञानाः । इति हारावली ॥
खे इति भाषा ॥

खाटः, पुं, स्त्री, (खे ऊर्ध्वमार्गे अटत्यनेन । अट् +
करणे घञ् ।) श्वरथः । इति शब्दरत्नावली ॥
मरार खाट इति भाषा ॥

खाटिः, स्त्री, (खट् काष्ठ्यायां बाहुलकात्
इच् ।) असङ्गः । किञ्च । श्वरथः । इति
मेदिनी ॥

खाटिका, स्त्री, (खाटि + स्त्री, संज्ञायां वा कन्
ततश्चाप् ।) खाटः । श्वरथः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

खाखर्व, स्त्री, (खाखसास्तदाख्या प्रविद्धाया
नगर्यां जातम् । खाखर्वी + अच् । यदुक्तं
कालिकापुराणे ६० अध्याये ।

“पुरा तु विजयो राजा खाखर्वी नाम तां पुरीम् ।
भङ्गका वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाखर्वं वनम् ॥”
वनविशेषः । तद्विवरणं यथा,—

“विष्णुपत्याभवद्वाधिर्गार्धेभिर्जोऽभवत् सुतः ।
तेषां कश्योऽभवद्वाजा कल्याणो विजयोऽभवत् ।
यो विजित्य क्षितिं सर्व्वां पार्थिवान् भूरितेजसा ।
शक्रस्यानुमते चक्रे खाखर्वं श्रतयोजनम् ॥
यत् सवसाची हृदहत् पाङ्क्तुपुत्रः प्रतापवान् ।
आवहन् परमां प्रीतिं ज्वलनस्य महात्मनः ॥

अथ कथं ॥

कथं स खाखर्वे चक्रे विजयः श्रतयोजनम् ।
तद्वयं श्रोतुमिच्छामः कथयस्व तपोधन ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

सोमवंशेऽभवद्वाजा महात्मा स महाबलः ॥
धीरः सुदर्शनो नाम चारुरूपः प्रतापवान् ।
स वै हिमवतो नातिदूरं भङ्गका महावनम् ॥
सिंहान् व्याघ्रान् ससुतसायं कचिच्छापि तपो-
धनान् ।

खाखर्वी नाम नगरीमकरोत्तत्र शोभनम् ॥
त्रिंशद्द्वयोजनविस्तीर्णमायतां श्रतयोजनम् ।
उच्चप्राकारसंयुक्तां साङ्गालाम्बुदतोरणाम् ॥

निष्ठाभिरतिदीर्घाभिः परिखाभिः समारुताम् ।
दीर्घिकाभिश्चोपवर्णैश्च भुविष्ठाश्चरोगणैः ॥
आकीर्णाश्च तथावासेरुपमैरपि मानवैः ।

सोत्सवाः सततं यच्च जना देवान् दिवि स्थितान् ॥
सर्व्वेऽन्ते स सुदा युक्ता आद्या भोगसमन्विताः ।
स वै सुदर्शनो राजा खाखर्वी भूमिं विदार्य च ॥
गङ्गां कनखलां देवीं वाहयामास खाखर्वीम् ।

खाखर्व

आद्यास खाखर्वीमथं खेव जातैश्च नगैरपि ॥
वक्राह वक्रगाः भूषा कसि बीता नदीरपि ॥
स जित्वा सक्तवान् भूपान् विताम्बाङ्गुलधरिणः ॥
राष्ट्रीचक्रर खाखर्वी मध्ये रुमैरनिकथः ॥
अन्येषां नगरेभ्यस्तु जगतापीय भूयति ॥

खाखर्वी वासयामास हठादपि सुदर्शनः ॥
देवदानवगन्धर्वान् जिता जिता युधा जतो ॥
देवदृष्यं देवरत्नं देवीशपि तपीवधीम् ।

खाखर्वी रोपयामास सहामासः सुदर्शनः ॥
असहिष्णुस्ततोऽपि भूपतिनां सुदर्शनम् ॥
जतापचारं बहुधा देवानाञ्च तथा हृषाम् ॥
वाराखर्वीपतिं वीरं विजयं जयशशिपुम् ॥

सन्ध्यां जत्वा सावित्रं तत्रैवासी ज्योतिषयत् ॥
विजयो विवरं प्राप्य महाबलपराक्रमः ।
सुदर्शनस्य हृपतेरवस्थान्दमघाकरोत् ॥

नासहत् सोऽप्यवस्थान्दं विजयस्य सुदर्शनः ॥
चतुरङ्गवलीनां सुहायाभिरुजोऽभवत् ॥
विजयो रथमावह्य निरुप्य चतुरङ्गवीम् ॥
सेनां सुदर्शनं योषुं सन्मुखोऽभवद्वज्रा ॥

तदा भङ्गद्युद्धमासीद्विजयेन महात्मना ।
सुदर्शनस्य हृपतेर्नृपवासवधोरिव ॥
ततः सुदर्शनो राजा दारितो मध्याभवत् ॥
तस्मिन्निपतिते वीरे सेनाभिस्त्रयः सैनिकाः ॥

भयात् संप्राप्तवन्नकाहिभ्यः प्रदिश एव च ॥
गठेषु तस्य सैन्येषु विजयः खाखर्वी पुरीम् ॥
प्रविश्य दृष्ट्वा तच्च राष्ट्रीभूतान् गिरीनिव ।
सुवर्णानाञ्च रत्नानां सङ्घान् बहुशः पुरः ॥

दृष्ट्वा सखां तत्राप्य प्रपुङ्गकमलानि तु ।
हंसकारकवागादनादितानि समन्ततः ॥
राष्ट्रीन् सुवर्णरत्नानां पर्यन्तानि विस्तृतान् ।
पुष्पितान् देवदृष्याञ्च भ्रमद्भ्रमरभुवितान् ॥

प्रासादान् विपुलान् सुभान् कैलासवद्भूतान्
मजान् ।

विस्तृताञ्च सुगन्धाद्यान् प्रतिगृहे अवस्थितान् ॥
उन्मुक्तनयनो राजा विजयः परवीरवर ।
मेनेऽमरावतीं तासु पुरीं क्षितिगतामिव ॥
तं वीरान्नं नरपतिं नगरीं तां सुरेश्वरः ।

समेत्य विजयं प्राह सान्त्वयन् जल्लयागिरा ॥
रत्न उवाच ।

राजन्नाहङ्गनमिदमासीद्देवगणारुतम् ।
नरगन्धर्वयक्षाणां सुनीनाञ्च मवोहरम् ॥
सर्वांस्तुत्याय देवादीन्मम चाप्यप्रिवे रतः ।
भङ्गका वनमिदं शुभं ससुतसाय तपोधनम् ॥

खाखर्वी नगरीं चक्रे हठाद्राजा सुदर्शनः ॥
तदिदं पुनरेव त्वं वनं कुब्जं हृषोत्तम ॥
तत्राहं विहरिष्यामि तच्छकैश्च समं रजः ।
सुनीनाञ्च तपः खानं सक्कलं ते प्रसादतः ॥

भविष्यति च यद्याकां किन्नराणाञ्च पार्थिव ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य शक्रस्य विजयस्य च ।
वनमेवाकरोत्तान् खाखर्वीं शक्रजीरवात् ॥
गच्छन्तु भो यथाखानं प्रजाः सर्व्वे यथेच्छया ।

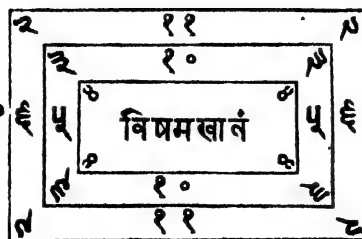
खातकी

देवां वाक्काङ्क्षि कोकानां मन्त्राण्यममने पुनः ।
 वाराणसीं ते गच्छन्तु मयेव प्रतिपादिताम् ।
 ततश्चाथ वचः श्रुत्वा जनाः केचिन्निर्गन्धं पदम् ॥
 जम्बुद्वीपराज्ये केचिद्विजयेनाभिप्रायिताम् ।
 ततो धनार्थां तान्नाशीनानामाच पृथक् पृथक् ॥
 अङ्गनां कनकाभाषा जूयानां विजयसदा ।
 घोवरैर्वाहयामास पुरीं वाराणसीं प्रति ॥
 गन्धर्वाणां देवानां यदानीत्तं वृथा तु पुरा ।
 रत्नद्वार्यादिकं यत्तु विजयं तत् प्रयाद्य च ॥
 तेस्तेनोत्तमं खातकाः खखानं प्रति हवितैः ।
 निर्गन्धो जयविजयीनां शतयोजनमायताम् ।
 तां पुरीं विजययन्ने न चिरादेव वै वनम् ।
 तस्मिन् शक्रस्य सन्मत्ता तयकः संहितो गणैः ॥
 उवास सुचिरं तत्र ततोऽभून्निर्गन्धं वनम् ।
 तत्र देवाः सगन्धर्वाः क्रीडन्तेऽधरवा गन्धाः ॥
 आश्चर्यं च विजयं रणेन विजयावहम् ॥*॥
 “अद्यावन्निमित्ते प्राप्ते युगे ज्ञापरशेषतः ।
 वक्षिन्नाश्चक्ष्येयं भिक्षां जिह्ममयाचत ।
 दातुमङ्गीकृतं भिक्षां तदा पाकुसुतेन वै ॥
 वक्षिः खखपमासाय जिह्मं वचनमव्रवीत् ।
 अहमभिः पाकुपुत्र । यश्चभागातिभोजनात् ॥
 आधितोऽहं ततो आधिं मम त्वं नाश्रयाधुना ।
 खातकं नाम विपिनं चपच्छिन्द्यराक्षसम् ॥
 यदि त्वं मां भोजयितुं शक्नोषि श्वेतवाहन ! ।
 तदा ममाश्वौ व्याधिरपयास्यति नोचिरात् ॥
 पुरा तु विजयो राजा खातकीं नाम तां पुरीम् ।
 भद्रा वनं ततश्च तेन तत् खातकं वनम् ॥
 तदर्थं देवविहितं वनं तच्छ्वेतवाहन ! ।
 विरोधात्तु शक्रस्य न स्वयं भोक्तुमुत्सहे ॥
 तस्मां चाहि महाभाग ! वने तस्मिन्निजय ।
 यथाहं सकलं भोक्तुं प्राप्नोमि त्वत्प्रसादतः ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सखसाची महाबलः ।
 दाहयामास विपिनं तत् सर्वं प्राक्संयुतम् ।
 देवकीतनयेनावौ वासुदेवेन पालितः ।
 खातकं दाहयामास ज्वलनस्य हिते रतः ॥
 “सुप्रीतः प्रददौ तस्मादर्थं नाय महात्मने ।
 वक्षिर्धनुश्च गाक्षीवं वाक्यं देवनिर्मितम् ॥
 अक्षयाविद्युधौ द्वौ च रूप्याभांशुतुरो हयान् ।
 हनूमताधिष्ठितान् महानां वानरध्वजम् ॥
 खङ्गश्च त्रिशूलं तीक्ष्णं दहनः सखसाचिने ।
 गीरोगन्धामवहद्विस्तृता जिह्वाप्रसादतः ॥
 तैर्वाक्येस्तेन घशुवा तेन खङ्गेन केतुना ।
 तद्वज्रस्यन्दनेनापि विजिग्ये कालगुणे रणे ॥
 एवं भैरववर्गेषु वंजातो विजयो रुपः ।
 खातकं नाम विपिनं चकार सुमहाजती ॥
 इति श्रीकालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥
 (खखस्य इच्छुखकादेर्विकार इत्यर्थः । गुहादि-
 विकारमिहात्रप्रथम् । यथा, महाभारते । ११।
 ५१। १८। [वान् ॥”]
 “रसानापूपर्वाभिन्नान् मोक्षकान्य खात-
 काकी, खी, (हिमवतः सन्निहितं दृष्टव्यं
 खखविला चक्रवर्तीयेन राज्ञा सुदर्शनेन

२२

खातक

निर्मिता वा पुरी वा ।) चक्रवर्तीयेन द-
 र्शयन्तं सत्ताहमवतुपत्यतमिहाटकापुरीविग्रहः ।
 तद्विरचं खातकवशात् प्रत्यक्षम् ॥
 खातकः, पुं, (खखं मोक्षकादिकं शिष्यमस्य ।
 इति ठप् ।) खखपालः । मोक्षकः । इति
 हारावली ॥ मयरा इति भाषा । (खीवे तु
 खखिकानां सन्महः “खखिकादिभ्यश्च ।” । ४।
 २ । ४५ । इत्यम् । खातकसन्महः ।)
 खातं, खी, (खन्वते इति । खन् + कर्मणि क्तः ।)
 पुष्करिणी । इत्यमरः । १। १०। २७ ॥ तस्य
 परिमाणं यथा,—शतेन घशुभिः पुष्करिणी
 विभिः शतैर्दोर्विकापतुर्भिर्द्रोणः पञ्चभि-
 स्तङ्गः श्रोत्रदशगुणा वापीति ॥
 “चतुर्विंशतिशतौ हस्तौ घशुस्ततुस्ततः ।
 शतघनन्तरस्यैव तावत् पुष्करिणी शुभा ।
 एतत्पञ्चगुणः प्रोक्तस्तङ्ग इति निर्णयः ॥”
 इति नक्षत्रसंज्ञानामहो वशिष्ठः ॥
 खातकं, खी, (खात + संज्ञार्थां कन् ।) परिखा ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ खाना पगार इत्यादि भाषा ॥
 खातकः, पुं, अधमर्गः । धारी । खखी । यथा,—
 “उत्तमर्गो धनस्वामी अधमर्गस्तु खातकः ॥”
 इति संक्षिप्तसारटीकायां गोपीचन्द्रः ॥
 (परसैन्यविदारकः । यथा, महाभारते । १२।
 ११८। ११ ।
 “खातकं व्यूहतत्त्वज्ञं बलद्वयैकविदम् ॥”
 “खातकः परसैन्यविदारकः ।” इति तट्टीकाङ्ग-
 नीलकण्ठः ॥)
 खातभूः, खी, (खातयुक्ता भूर्भूमिः ।) प्रतिकूपः ।
 परिखा । इति हारावली ॥
 खातकवह्नारः, पुं, (खातस्य पुष्करिण्यादेर्यवहारः
 परिमाणम् ।) पुष्करिण्यादिपरिमाणम् । पुङ्गवे
 काजीति भाषा ॥
 “अथ खातकवह्नारे करणसूत्रं सार्द्धाया ।
 गणयित्वा विस्तारं बहुषु स्थानेषु तद्व्युतिर्भाष्या ।
 स्थानकमिदं सममितरेवं देर्घ्यं च वेधे च ।
 क्षेत्रफलं वेधगुणं खाते घनहस्तसंख्या स्यात् ॥
 उदाहरणम् ।
 भुजवक्रतया देर्घ्यं दशेष्टाङ्गकरोन्मितिम् ।
 त्रिषु स्थानेषु घटपञ्चसप्तहस्ता च विस्तृतिः ॥
 यस्य खातस्य वेधोऽपि द्विचतुष्पिकारः सखे ! ।
 तत्र खाते कियन्तः सुर्वेनहस्ताः प्रचक्षु मे ॥”
 १२

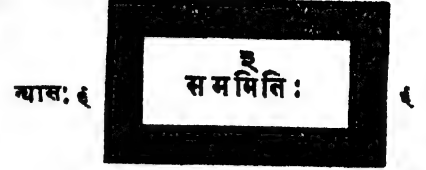
न्यासः ०

१२

खातक

अथ सममितिकरणेन विस्तारे हस्ताः ।
 देर्घ्ये । ११ । वेधे । ३ । तत्क्षेत्रदर्शनं यथा-

११

न्यासः ६

११

यथोक्तकरणेन जम्बा घनहस्तसंख्या ॥ १६८ ॥
 खातान्तरे करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।
 सुखजतनजतद्व्युतिजक्षेत्रफलैकं कृतं यद्भिः ।
 क्षेत्रफलं सममेतत् वेधकृतं फलं घनफलं स्यष्टम् ।
 समखातफलत्रयः सखीखाने फलं भवति ॥

उदाहरणम् ।

सुखे दशहस्तद्व्युतिजक्षेत्रफलं
 विस्तारदेर्घ्येन तु तजे तदहम् ।
 यस्याः सखे सप्तकरश्च वेधः
 का खातसंख्या वद तत्र बाध्याम् ॥

१२

न्यासः १०

१२

सुखजं क्षेत्रफलम् । १२० । तलजम् । ३० ।
 तद्व्युतिजम् । २७० । यथामैत्रयम् । ४२० ।
 यद्भिः । ६ । कृतं जातं समफलम् । ७० । वेध-
 ७ कृतं जातं खातफलं घनहस्ताः । ४६० ।

द्वितीयोदाहरणम् ।

खातेऽथ तिम्रकरतुल्यचतुर्भुजे च
 किं स्यात् फलं नवमितः किल यत्र वेधः ।
 इति तथैव दशविस्तृतिपञ्चवेधे
 सखीफलं वद तयोश्च पृथक् पृथक् ॥

१२

६

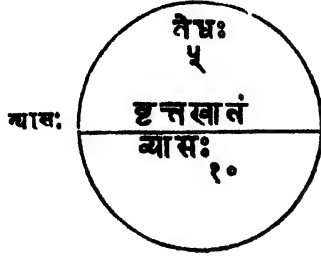
न्यासः १२ समखातं १२

१२

भुजः । १२ । वेधः । ६ । जातं यथोक्तकरणेन
 खातफलं घनहस्ताः । १२६६ । सखीफलम् । ४६२ ।

खादिर

वृत्तखातदशनाय ।

न्यासः १० । वैधः ५ । अत्र कृष्णपरिधिः
 $\frac{३६२७}{१२५}$ । कृष्णक्षेपणम् $\frac{३६२७}{५०}$ । वैधगुणं
 ज्ञातं कृष्णखातफलम् $\frac{३६२७}{१०}$ । कृष्णक्षेपी-
 यलम् $\frac{१६०६}{१०}$ । यद्वा खलखातफलम् $\frac{२७५}{९}$
 क्षेपीफलं खलम् $\frac{२७५}{२१}$ ।

इति लीलावत्यां खातव्यवहारः समाप्तः ॥

खार्चं, खी, (खलु विदारे + “उधिसिन्ध्यां कित् ।”
 उर्वा । ४ । १६१ । इति ड्नु किञ्च ।) खातम् ।
 खनित्रम् । इत्युणादिकोषः । दाखम् । वनम् ।
 खचम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिरुक्तिः । (जला-
 धारविशेषश्च । इति उज्ज्वलदत्तः ॥)
 खाद्, ऋ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां
 परं-सर्क-खेट् । ऋदित् ।) ऋ, अचखाद् ।
 इति दुर्गादासः ॥

खादका, चि, (खाद् भक्षणे + क्त्वा ।) ऋण-
 यद्गीता । खातक इति खातः । इति मिता-
 चरा । भक्षकः । यथा,—
 “विक्रयैर्गोविनिमये देत्वा गोमांसखादके ।
 व्रतं चान्द्रायणं कुर्याद्वधे साक्षाद्बधौ भवेत् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गोभिलः ॥
 खादनं, खी, (खाद् + भावे ल्युट् ।) भक्षणम् ।
 आहारः । (खादति चक्ष्यत्यनेन इति) दन्ते पुं ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

खादितं, चि, (खाद् + क्तः ।) भक्षितम् । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ११० ॥ खाद्योया इति भाषा ॥
 (“अप्रितं खादितं पीतं लोपं कोष्ठगतं वृणाम् ।
 तज्जीर्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा ॥”
 इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये लुप्त्युत्तेनोक्तम् ॥)
 खादिरचारः, पुं, (खदिर + स्वार्थे अण् ततः षष्ठी-
 तत्पुरुषः ।) खदिरवृक्षनिर्वासः । खयर इति
 भाषा । तत्पूर्यायः । खादिरः २ अङ्गुतवारः ३
 सत्वारः ४ रङ्गदः ५ रङ्गः ६ । अस्त्र गुणाः ।
 कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातव्रण-
 कण्डामयनाशिलम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ खदिरसारोऽपि पाठः ॥
 (यथा,—
 “विना खदिरसारेण हारेण हरिकीदृशम् ।
 नाधरे जायते रामो नाधुराजः पयोधरे ॥”
 इति उज्ज्वलः ॥)

खादुका, चि, (खादति हिनसि इति । खाद् + ऊन्
 संज्ञार्था कन् ।) हिंसालुकाः । इति चारावली ॥
 खाद्यं, चि, (खाद्यते इति । खाद् + कर्त्तृणि ण्यत् ।)
 भक्षणीयद्रव्यम् । यथा,—

“कत्वं भद्रखलेचरोऽहमिह किं घोरे वने खीयते
 शार्ङ्गनादिभिरेव हिंस्यपशुभिः खाद्योऽहमिथा-
 श्रया ॥” इत्युज्ज्वलः ॥

खानपानं, खी, (धानानामनेकार्थत्वात् खे भक्षणे
 + भावे ल्युट् खानम् । पा पाने + भावे ल्युट्
 पानम् । खानेन सह पानं यद्वा खानच पानच
 तयोः समाहारः ।) कठिनद्रव्यभक्षणयोगाद्यः-
 करणम् । खाना पिना इति हिन्दी भाषा ॥
 यथा, गारुडे नीतिसारे १०६ अध्यायः ।

“सङ्गावेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः ।
 इतरे खानपानेन वाक्प्रदानेन पङ्किताः ॥”

खानिः, खी, (खन + इन् । एषोदरात् ण्विङ् ।)
 खनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खानिकं, खी, (खानेन खनेन निर्वृत्तं इति ठक् ।)
 कुण्डल्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देपालेर
 गर्भे इति भाषा ॥

खानिलः, चि, (खानं खननं शिल्पत्वेनाख्यस्य ।
 इति बाहुलकात् णलच् ।) भित्तिचौरः । इति
 शब्दरत्नावली । सिंदूल चोर इति भाषा ॥

खानी, खी, (खानि + वा डीष् ।) खनिः । इति
 शब्दरत्नावली ॥

खानोदकः, पुं, (खानाय पानार्थं उदकमत्र ।)
 नारिकेलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खापगा, खी, (खे आकाशे स्थिता खात् आगता
 वा आपगा नदी ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

खारः, पुं, (खं अवकाशमाधिक्येन ऋच्छतीति ।
 ऋ + अण् ।) खारीपरिमाणम् । इति हज्जुचन्द्रः ॥

खारिः, खी, (खं मध्यावकाशं आरातीति । आ
 + रा + इन् ।) खारीपरिमाणम् । इति भरत-
 वृत्तहज्जुचन्द्रः ॥

खारिकं, खी, (खारि + संज्ञार्था कन् ।) महा-
 पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खारिम्यचः, चि, (खारिं खारीपरिमितधान्य-
 मित्यर्थः पचतीति । पच् + “परिमाणे पचः ।”
 ३ । २ । ३१ । इति खण् + ततो सुम् ।) खारि-
 परिमितान्नादिपाककर्त्ता । इति आकरणम् ॥

खारी, खी, (खं मध्यावकाशं आरातीति । आ +
 रा + इन् । “लदिकारान्नादक्तिनः ।” ४ । १ । १५ ।
 इत्यस्य वार्त्ति इति पक्षे डीष् ।) परिमाण
 विशेषः । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ यदाह तट्टी-

कायां भरतः ।
 “पलं प्रजुषकं सुष्टिः कुड्बस्तचतुष्टयम् ।
 पलवारः कुड्बः प्रस्थचतुःप्रस्थमथाङ्कम् ॥
 अष्टाङ्को भवेद्दोणो द्विदोणः स्रपे उच्यते ।
 सार्द्धस्रपे भवेत् खारी दे खाथीं गोय्युदाहृता ॥
 तामेव भारं जानीयात् वाहो भारश्चतुष्टयम् ॥”
 “योऽङ्गुलीयपरिमाणम् ॥” इत्यमरटीकायां
 खामी लीलावती च । गोष्ठीचतुष्टयम् । तत्पु

खिन्नः

वक्ष्यत्वधिकचतुःवक्ष्यत्वनाभिः । वक्ष्यत्वतः वार-
 शेर इति भाषा । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ गोष्ठी-
 चतुष्टयम् । यथा,—

“चतुराङ्को भवेद्दोणः खारी गोष्ठीचतुष्टयम् ॥”
 इति खतिः ॥

खारीकं, चि, (खारीं खारीवापमर्हतीति । “खायां
 ईकन् ।” ५ । १ । ३३ । “केवलाणाञ्चेति वक्त-
 वम् ॥” इति वार्त्ति इति ईकन् ।) खारी-
 क्षेपम् । खारीपरिमितनीचवयवीपुष्पक्षेपम् ।
 तत्पूर्यायः । खारीवापः २ । इत्यमरः । १ । ६ । १० ॥

खारीवापः, चि, (खारी तत्पुपरिमितधान्यं उच्यते
 ऽत्र । वप् + अधिकारणे चण् ।) खारीकः । इत्य-
 मरः । २ । ६ । १० ॥ (खारीं वपतीति । वप्
 + कर्त्तरि ण्यच् ।) धान्यादिवपनकारी ॥

खिखिः, खी, (खिखिचक्षुःशब्देन खेटति भौक्ष्या
 भयस्तत्पादयतीति । खि + खिट् + ङ् । एषो-
 दरात् वाधुः ।) किखिः । इति कचित् त्रिकाण्ड-
 शेषे पाठः ॥ खंक्षेत्र्याली इति भाषा ॥

खिखिरः, पुं, (खिं अचक्षुःशब्दनिर्दिष्टं किरति
 विलसितभावेन शब्दं करोतीत्यर्थः । कृ + कः ।
 एषोदरात् खल्वेन वाधुः ।) शिवाभेदः । खंक्ष-
 ेत्र्याली इति भाषा । खड्गाङ्गम् । तत्पु शिव-
 स्थाप्यम् । वारिवालकम् । तत्पु गन्धद्रव्यम् ।
 इति विष्णो हेमचन्द्रश्च ॥

खिट, भयभीषयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 परं-भये अकं-भयोत्पादने सर्क-खेट् ।) भीषा
 खतो भयोत्पादना । खेटति जानो आघादिभे-
 तीत्यर्थः । खेटति आघातो जनं भीषयते इत्यर्थः
 इति दुर्गादासः ॥

खिद्, श्र प औ परिघाते । इति कविकल्पद्रुमः
 (तुदां-परं-सर्क-अणिट् ।) श्र प, खिन्दति दुष्ट
 राजा । औ, खेत्वा । इति दुर्गादासः ॥

खिद्, ङ घ य औ दैव्ये । इति कविकल्पद्रुमः
 (दिवां-रघां च-आत्मं-अकं-अणिट् ।) दैव्य
 सुपतन्नीभावः । ङ घ, खिन्ने तेजोव ये ब्रह्म
 दीयमानं न यज्जते । इति हज्जुचन्द्रः ॥ ङ ।
 खसुखनिरभिलाषः खिद्यते खीकहेतीति
 शाकुन्तले । औ, खेत्वा । इति दुर्गादासः ॥

खिदिरः, पुं, (खिद्यते लज्जापक्षेण दुःखेन तप
 वा । यथायथं व्युत्पत्तिर्ज्ञातया । खिद् + “ह
 मदि-सुदि-खिदीति ॥” उर्वा । १ । ५२ । इ
 किरच् ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥ हीन
 तापसः । इति संक्षिप्तसारे उणादिरुक्तिः ॥

खिद्यमानः, चि, (खिद् + ताप्श्चोर्ल्य णानच् ।)
 खेद्युक्तः । दैव्यपक्षः । उपतप्तः । यथा,—

“खिद्यमानस्तु तं दृष्ट्वा स्वयं लज्जात्मकं तदा ॥
 इति शास्त्रपुराणे स्वयंस्वरः ॥

खिन्नः, पुं, (खिद् दैव्ये + “स्त्रायि तच्चिबचीति ॥”
 उर्वा । २ । १३ । इति रक् ।) रोगः । हरिणः ।
 इति विद्वान्नामौतुदासुखादिरुक्तिः ॥

खिन्नः, चि, (खिद् + क्तः ।) दैव्यपक्षः । खिद्-
 युक्तः । यथा, श्रीभागवते ।

“नीमून्मसुसुकी शिवा वदनी ककं विभोः॥”
खिरिष्टी, खी, मन्त्रात्मका। इति राज-
निर्घण्टः॥

खिल, चि, (खिज् + कः।) खरादिना जटभूमिः।
खिल भूद इति भाषा। तत्पूर्यायः। अम-
रतम् २। इत्यमरः। २। १। ५॥ चारुचिमे
वेद्यवि च पुं। इति मेदिनी॥

“खिणो नारायणः प्रोक्त इव वक्तुः खलु ताः॥”
इति खिणेन इतिर्घे इत्यत्र नीलकण्ठटीका॥

ख, इ अनी। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-आत्म-
अर्क-अनिट्।) उ, खयते। इति दुर्गादासः॥

खङ्गाचः, पुं, (खुं इत्यक्षत्तशब्दं कुर्वन् गच्छते
रव्यक्षत्तं विनोदयतीति। गाच् + अच्।) लघ्य-
वर्गचोटकः। इति हेमचन्द्रः॥

खण, उ खीये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-परं-
वर्क-खेट्।) उदित्वात् ङा खेट्।) उ, खोलित्वा
खङ्गा। खीये चौर्यम्। इति दुर्गादासः॥

खण्णाकः, पुं, (खण् + आकः निपातनात् अख्य
द्वित्वम्।) देवताकण्डकः। इति रत्नमाणा॥
खङ्गाक इति कश्चित् पाठः॥

खुर, इ उ खङ्गे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-
आत्म-अर्क-खेट्-इदित्।) पञ्चमखरी। खङ्गः
खोटनम्। इ, कर्मणि खुरते। उ, खुरते
खोङ्। इति दुर्गादासः॥

खड, क } भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥
खड, इ क } (चुरां-परं-वर्क-खेट्।) पाक्षिक
इदित्।) इ प्रथमखरिणौ। क, खोदयति।
द्वितीय आद्यखरीति कातन्वाद्याः। खमते तु
द्वितीयस्याद्यखरित्वे पूर्वोऽपीदनुबन्धः स्यात्।
पञ्चमखरित्वे तु खजातीयस्य पुनःपाठात् पूर्वो
नेदनुबन्धः। खुरयति। खुरयतीति प्रयोगस्तु
खडि इ मथीयस्मात् वणि खडं करोतीति नौ
षाण्यम्। तस्य भेदापि लघु धातूनामनेकार्ध-
त्वात्। इति दुर्गादासः॥

खर, श्र विखेखने। खेदने। इति कविकल्पद्रुमः॥
(तुदां-परं-वर्क-खेट्।) श्र, खरति भूमिं लयं
वा जोकः। खोरिता। खुरः श्रफम्। इति
दुर्गादासः॥

खुरः, पुं, (खुर खेदने + कः। यद्वा “कृच्छेन्नाय-
वञ्चेति॥” उक्ता। २। २८। इति रन् गुणा-
भावोऽन्यलोपश्च।) श्रफम्। गवादीनां पादा-
यम्। (यथा, मनुः। ४। ६७।

“न भिन्नश्चास्मिन् खुरैर्न वाक्प्रविरूपितैः॥”)
कीलकम्। नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति मेदिनी॥
खेदवस्तु। नापितस्य खुरः। इति शब्दरत्ना-
वली॥ खुरादीनां पादुकम्। इति धरणी॥ खुरा
इति भाषा॥

खुरकः, पुं, (खुर + चञ्चायां कन्। खुरो गन्धद्रव्य-
विशेषः स इव कायति वा। कै + कः।) तिल-
वृक्षः। इति शब्दचिन्ता॥ (तिलशब्देऽस्य
गुणादयो बोद्धव्याः॥)

खुरवः, चि, (खुर इव नाविका अख्य “अनु-

विकाया इति॥” ५। ४। ११८। इति अच्
नवादेशश्च “पूर्वपदात् चञ्चायात्मनः॥” ८। ४। १॥
इति शब्दम्।) चिपिटनाविकाः। इत्यमरः।

२। ६। ४७॥ चिपिटानाकयुक्त इति भाषा॥

खुरवाः, चि, (खुर इव नाविका अख्य “खुर
खुराभ्यां वा नम्।” इति नवादेशः “पूर्वपदा-
दीति॥” ८। ४। १॥ इति शब्दम्।) खुरवः।
इत्यमरः। २। ६। ४७॥ छिपकानाविकायुक्त इति
भाषा॥

खुरप्रः, पुं, (खुर इव प्राति खुराख्यवत् कार्यं
पूरयतीत्यर्थः। खुर + प्रा + कः।) बाणविशेषः।
इत्यमरटीकायां खामी॥ खुरपा इति भाषा॥

खुरली, खी, (खुरैः सह विविधानि अस्त्रादीनि
लाति पौनःपुन्येन शिञ्चार्यमन्त्र। जा यञ्चो +
इन् + वा ङीष्।) शराभ्यासः। इति हेमचन्द्रः॥

खुराकः, पुं, (खुर + आकन्।) पशुः। इत्यु-
णादिकोषः॥

खुरालकः, पुं, (खुर इव अलति पर्याप्नोतीति।
अल + क्।) लौहमयवाणः। इति शब्द-
माला॥

खुरालिकाः, पुं, (खुराणां आलभिः कायति
प्रकाशते। कै + कः।) ग्रामणीभङ्गः। नापि-
तेर भोङ् इति भाषा। नाराचः। उपधानम्।
इति मेदिनी॥ खुरालिकोऽपि पाठः॥

खूर्द, इ क्रीडायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-
आत्म-अर्क-खेट्।) पञ्चमखरी। दीर्घिणः
एथक्पाठात् पूर्वस्य न दीर्घः। उ, खूर्दते। इति
दुर्गादासः॥

खुल्लं, खी, (खुद् + सम्प्रदादित्वात् क्तिप्। खुदं
कातीति। जा + कः। एवोदरात् साधुः।)
नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचिन्ता॥
खुद्रे नीचे च चि॥

खुल्लकः, चि, (खुल्ल + स्वार्थे कन्।) खल्यः।
नीचः॥ कनिष्ठः। दरिद्रः। निहुरः खलः।
इत्यमरटीका॥

खुल्लतातः, पुं, (खुल्लः कनिष्ठः तातस्य पितुरिति
पूर्वनिपातः।) पितृकनिष्ठभाता। इति शब्द-
रत्नावली॥ खुल्ला इति भाषा॥

खुल्लमः, पुं, (खुल्लेन भीयते इति। मा + घञर्थे
कः।) पन्थाः। इति चिकित्साशेषः॥

खूर्द, इ क्रीडायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-
आत्म-अर्क-खेट्।) षष्ठखरी। उ, खूर्दते।
इति दुर्गादासः॥

खेखीरकः, पुं, (खे आकाशे खीलक इव लस्य
रत्वम्।) शब्दवती यष्टिः। इति हारावली॥

खेगमनः, पुं, (खे आकाशे गमनं अस्य।) काल-
कण्डपक्षी। इति शब्दमाला॥

खेचरः, पुं, (खे चरतीति। चर + “चरेष्टः।”
३। २। १६। इति टः। अनुक् समासः।)

शिवः। इति शब्दरत्नावली॥ विद्याधरः। इति
जटाधरः॥ पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥
आकाशचारिणि चि॥

(“इतो हलि चराचारिं कर्हिती चारिचातकः।
वहः खेचरतां वृत्ते कीरवः खस्यत् जपाकारः॥”
इति वैद्यकरसेनसारचञ्चे चारमारवाधि-
कारः॥

मेघादिराशिः। यथा ज्योतिषतत्त्वे—“खेचराश्च
सर्वे॥”)

खेचरामं, खी, (खेचरं द्विदलादिभिर्मितं अन्नम्।)
द्विदलादिर्वाहितपकतकुलम्। खिचकीति भाषा॥
इति पाकाराणिचरः॥

खेट, त् क भञ्चये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन-
चुरां-परं-वर्क-खेट्।) अचिखेटत्। इति
दुर्गादासः॥

खेटं, खी, (खे + अट् + अच्।) लघम्। इति
शब्दरत्नावली॥ खेटुमपि पाठः॥

खेटः, पुं, (खे आकाशे अटति। अट् + अच्।)
यष्टिः। यथा, भावविवेके।

“यस्मिन् राशौ स्थितः खेटस्तेन तं परिपूरयेत्॥”
खेटः, चि, (खिट् + अच्। खेट् + कः वा।) अधमः।
इत्यमरः। ३। १। ५४॥ चोटकः। इति शब्दरत्ना-
वली॥ सुनिन्दकः। इति विश्वः॥ सुनिन्दक इति
पाठे बलरामस्य गदा इति कश्चित्॥

खेटः, पुं, खी, (खिचते भयस्तुतपयते अस्मा
दनेन वा। खिट् + अपादाने करणे वा ञ्।)
नृगया। इत्यमरहेमचन्द्रौ॥ कफः। (खिचते
भक्षोपयोगिशस्त्रादिना उपजीयते अस्मात्।)
ग्रामभेदः। स तु कर्षकग्रामः। (तथा च भाग-
वते। १। ६। ११।

“खेटखर्बटवाटीश्च वनान्युपवनानि च॥”

“खेटाः कर्षकग्रामाः॥” इति श्रीधरखामी॥
चर्म। इति मेदिनीशब्दरत्नावली॥

खेटकः, पुं, (खेट + स्वार्थे कः।) ग्रामभेदः।
चासार गां इति भाषा॥ इति जटाधरः॥
फलकम्। इति हेमचन्द्रः॥ “खेटकं वस्तुनिन्दकं॥”
इति हारावली॥ वस्तुनिन्दको घनटङ्घिनीवकः।
इति तत्त्वज्ञानम्॥ बलदेवस्य गदा इति कश्चित्॥

खेटः, पुं, (खेटति भयस्तुतपादयत्यनेन। खिट्
खेटकः, + करणे घञ्। खेट + स्वार्थे कः।)
यष्टिः। यथा,—

“यष्टिरूपेण खेटः। त्वमरिषं हारकारकः।
देवीहस्तस्थितो नित्यं मम रक्षां कुरुष्व च॥”

इति शारदीयदुर्गापूजापद्धतौ
अख्यपूजाप्रकरणम्॥

“खेटकं पूर्णचापश्च पाशमङ्कुशमेव च॥”

इति च तत्र दशभुजाया दुर्गाया ध्यानम्॥

खेटितालः, पुं, (खे अटतीति अट् इन्। खिट् +
इन् वा। खेटिः ताजोऽस्य।) वैतालिकः। इति
शब्दमाला॥

खेटौ, [न] पुं, (खेट् + णिनिः।) नागरः। कामी।
इति शब्दमाला॥

खेड, त् क भञ्चये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन-
चुरां-परं-वर्क-खेट्।) अचिखेडत्। इति दुर्गा-
दासः॥

मानीय तच्छलेन समरसुतां तांस्पर्शयामास ।
ते पूताः स्वर्गं गतवन्तः । इति वाष्प्रीकिरामा-
यणमतम् ॥ ३ ॥ प्रकारान्तरम् । वामनदेवस्य
वक्त्रे; सकाशात्तिलोकहरणकाले ब्रह्माख्योपरि-
गतवामपादाङ्गुलनखजनिगतविवरेण ब्रह्माख्योर्ध्व-
स्थिता या जलधारा तत्परवत्सङ्गैर्न समधिक-
पूता सती भुवलोके पपात । ततो देवमार्गेण
सुमेरुपर्वतोपरि ब्रह्मसदने पतित्वा सीतालक-
नन्दा वंशुर्भद्रेति चतुर्णां भूत्वा चतुर्दिशमाश्रित्य
लवणसमुद्रं प्रविष्टा । तत्र सीता ब्रह्मसदनात्
केशराचलशृङ्गेभ्योऽधोऽधः खण्त्वा गन्धमादन-
शृङ्गे पतित्वा भद्राश्ववर्ममध्येन प्राच्यां दिशि
एवं वंशुर्माख्यवल्किखराभिपत्य केतुमालवर्म-
मध्येन प्रतीच्यामपरं भद्रा गिरिशङ्काख्यतिक्तस्य
शृङ्गवतः शिखराभिपत्य उत्तरकुवर्वमध्येनोदी-
च्यामतोऽलकनन्दा बहुपर्वतशृङ्गाख्यतिक्तस्य
हिमकुटाभिपत्य भारतवर्षमध्येन दक्षिणस्यां
दिशैर्वक्रमेण लवणसमुद्रं सर्व्वाः प्रविष्टाः । इति
भागवतवमतम् ॥ ३ ॥ अस्याः पृथिव्यामवतरण-
कालस्तु आदित्यपुराणे ।
“वैशाखशुक्लपक्षे तु ढतीयायां शुद्धिष्ठिर ।
यवानुत्पादयामास युगञ्चारम्भवान् जलम् ॥
ब्रह्मलोकात् त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत् ।
तस्यां कार्यां यवैर्होमो यवैर्विशुं समर्चयेत् ॥” ॥
अस्या हिमालयाभिर्गताया दशहरा संज्ञा ।
तथा च स्मृतिः ।
“ज्येष्ठे मासि क्षितिस्तुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां
हस्ते शैलान्निरगमदियं जाङ्गवी मर्त्यलोकम् ।
पापान्धस्यां हरति च तिथौ सा दशत्याहुरायाः
पुण्यं दद्यादपि श्रतगुणं बाणिमेघायुतस्य ॥” ॥
अथ गङ्गाध्यानम् । भविष्ये ।
“चतुर्भुजां त्रिनेत्रां सर्व्वावयवभूषिताम् ।
रत्नकुम्भां सिताम्भोजां वरदासमभयप्रदाम् ॥
श्वेतवस्त्रपरीधानां सुक्तामणिविभूषिताम् ।
ततो ध्यायेत् सुकृपाञ्च चक्रायुतसमप्रदाम् ॥
चामरैर्वीज्यमानाञ्च श्वेतच्छत्रोपशोभिताम् ।
सुप्रसन्नां सुवदनां करुणार्द्रनिजान्तराम् ॥
सुधाघ्रावितभूषणामार्द्रगन्धानुलेपनाम् ।
त्रैलोक्यनमितां गङ्गां देवादिभिरभ्युताम् ॥
दिव्यरूपविभूषाञ्च दिव्यमाख्यानुलेपनाम् ॥”
अपि च ।
“सितमकरनिषणां सुकृपाञ्च त्रिनेत्रां
करधृतकमलोद्भूतसुतपलाऽभीष्टभीष्टां ।
विशिष्टहरिहररूपां वेन्दुकोटीरचङ्कां
कलितविततङ्गुलां जाङ्गवीं तां नमामि ॥” ॥
अथ गङ्गामाहात्म्यश्रवणपठनफलम् । यथा,—
भविष्ये ।
“माहात्म्यं ये च गङ्गायाः श्रवन्ति च पठन्ति च ।
तेऽप्यसंख्येयैर्माहापापैर्मुच्यन्ते नात्र संशयः ॥”
अस्याः स्मरणफलम् । [वदन् ।
“गच्छन्तिष्ठन् स्वप्नं ध्यायन् जायद्दुःखं च सन्
यः स्मरेत् सततं गङ्गां स च सुखेन बन्धनात् ॥

भवानि विचित्राणि विचित्राभरणाः स्त्रियः ।
आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मरणं फलम् ॥”
अस्या दर्शनादिफलम् । ब्रह्माख्योपदेशोः ।
“इहा तु हरते पापं स्मृता तु शिदिवं नयेत् ।
प्रसङ्गनापि या गङ्गा मोक्षदा लवणाहिता ॥”
तथा, भविष्ये ।
“यत् फलं जायते पुंसां दर्शनात् परमात्मनः ।
तद्भवेदेव गङ्गाया दर्शने भक्तिभावतः ॥”
अस्यां ज्ञानफलम् । ब्रह्माख्यपुराणे ।
“यैः पुण्यवाहिनी गङ्गा सङ्गङ्गाऽवगाहिता ।
तेषां कुलानां लक्ष्म्य भवत्पारयते शिवा ॥
अनेकलक्षसम्भूतं पापं पुंसां प्रणश्यति ।
ज्ञानमात्रेण गङ्गायां सद्यः पुण्यस्य भाजनम् ॥”
दानधर्मे । [उच्यते ।
“अन्धाः क्लीबा जडा अङ्गाः पतित्वा रोगिण्यो-
गङ्गां संख्यं पुरुषा देवैर्गच्छन्ति तुल्यताम् ॥
ज्ञानान् भक्ता गङ्गायां कर्तुंकामस्य गच्छतः ।
पदे पदेऽन्धमेघस्य फलं मर्त्यस्य जायते ॥”
तथा, ब्रह्माख्ये ।
“ये गच्छन्ति स्वतो गङ्गां पराञ्च प्रेरयन्ति ये ।
इह ते सर्वभोगानामन्ते ज्ञानस्य भाजनम् ॥”
अस्याः पूजायाः फलम् । आग्नेये ।
“गङ्गायां पूजितायानु पूजिताः सर्वदेवताः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पूजयेदमरापगाम् ॥” ॥
तस्यां यज्ञादिकरणफलम् । स्कान्दे ।
“यज्ञो दानं तपो जप्यं ब्राह्मचर्यं सुरपूजनम् ।
गङ्गायां यत् कृतं सर्वं कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥”
तथा भविष्ये ।
“सुलभं सकलं पुण्यं यज्ञदानादिनं फलम् ।
गङ्गातोयैश्च सतिलैर्दुर्लभं पितृतर्पणम् ॥
गयाब्राह्मं कृतं तेन उत्तुष्टस्तु दृष्टस्तथा ।
येन तद्द्वीपसंसिक्तं तीरं ब्राह्मकारि च ॥” ॥
तत्फलपानफलम् । भविष्ये ।
“गङ्गधामात्रपानेन अन्धमेघफलं लभेत् ।
स्वच्छन्दं यः पिबेदापस्तस्य सुक्तिः करे स्थिता ॥
त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्त्वय यासुनम् ।
नार्मेदं दशभिर्मांसैर्गाङ्गां वन्देन जीर्यति ॥
नाभ्यन्तर्गततोयानां न्तानां कापि देहिनाम् ।
तत्तत्तीर्थफलप्राप्तिर्नात्र कार्या विचारया ॥”
यमोक्तौ ।
“क्षेत्रस्यसुद्धतं वापि शीतसुष्णमथापि वा ।
गाङ्गेयं हरते पापमाजन्ममरणान्तिकम् ॥” ॥
अस्यां मरणफलम् । कूर्मपुराणे ।
“गङ्गायां ज्ञानतो नृत्वा सुक्तिमाप्नोति मानवः ।
अज्ञानाङ्गुलीकश्च याति नाख्यञ्च संशयः ॥
गङ्गायाञ्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले ।
अन्तरीक्षे च गङ्गायां गङ्गासागरसङ्गमे ॥”
तथा च, स्मृतौ ।
“शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायास्तत्परायणे ।
घन्टा देहं विसृजन्ति हृदयस्य जगद्देहे ॥” ॥
तत्रास्थिनिषेपफलम् ।
“दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति ।

गङ्गायां मरत्ये वाढकश्च तद्दण्डफलमाप्नुयात् ॥”
तत्र ज्योतिर्दशक्रियावर्णनं यथा, ब्रह्माख्ये ।
“गङ्गां पुण्यजलां प्राप्य ज्योतिश्च विचरन्ति ।
श्रीचमाचमनं केन निर्मास्यं मलमर्चयेत् ॥
गान्धवभाजनं त्रीणां प्रतिपद्यमपी रतिम् ।
अन्यतीर्थैरतिथैव अन्यतीर्थप्रदं वनम् ॥
वल्किनागमयाघातं सन्तारञ्च विधेयतः ॥” ॥
अथ नारायणोपनिषत्फलम् । ब्रह्माख्यपुराणे ।
“प्रवाहमवधिं ज्ञत्वा वावहस्तचतुष्टयम् ।
अत्र नारायणः खामी नाथः खामी कदाचन ॥”
अथ गर्भतीर्थोपनिषत्फलम् ।
“भाद्रपदशुक्लपक्षे दशम्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजायीयात् तदूर्ध्वं तीरेषुच्यते ।
साहस्रहस्तं यावद्गर्भं स्वीरुच्यते ॥” ॥
तीरे प्रतिपद्यद्दशान्यस्याख्यो धर्मस्य विक्रयः ॥”
अथ गङ्गाशेषफलम् । स्कान्दे ।
“तीराङ्गयूतिमात्रं परितः क्षेत्रसुच्यते ।
अत्र यद्यत् कृतं कर्म गङ्गायां नात्र संशयः ।
अत्रस्थास्त्रिदिवं दानि ये नृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ३ ॥
(अस्या माहात्म्यं यथा, महाभारते । १।८।८॥
“न गङ्गा सदृशं तीर्थं न देवः केचवात् परः ।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः ॥”
अस्या च माहात्म्यवर्णने सदृशनामकरणं यथा,
काशीखण्डे २६ अध्याये ।
अगस्त्य उवाच ।
“विना ज्ञानेन गङ्गायां स्नानं जन्म निरर्थकम् ।
उपायान्तरमस्यैव यत् ज्ञानफलं लभेत् ॥
अशक्तानां च पङ्कजामालखोपहतालनाम् ।
दूरदेशान्तरस्थानां गङ्गाज्ञानं कथं भवेत् ॥
दानं वाच व्रतं वाच मन्त्रः स्तौनं जपोऽथवा ।
तीर्थान्तराभिषेको वा देवतोपासनम् वा ॥
यद्यस्ति किञ्चित् बद्धवत् । गङ्गाज्ञानफलप्रदम् ।
विधानान्तरमात्रेण तद्भूद प्रकृत्याय मे ॥
त्वतो न वेद स्कन्दोऽसौ गङ्गागर्भसुतस्य ।
परं स्वर्गतरङ्गिण्या महिमानं महामते ॥”
स्कन्द उवाच ।
सन्ति पुण्यजलानीह खराणि खरितो हने ।
स्थाने स्थाने च तीर्थानि जितास्माभ्युविताणि च ॥
हृदप्रत्ययकारीणि महामहिमभाङ्गाणि ।
परं स्वर्गतरङ्गिण्याः कोऽर्थोऽपि न तत्र वै ॥
अनेनैवानुमानेन बुध्यस्व कलशोद्भव ।
दधे गङ्गातोयान् देवदेवेन शम्भुना ॥
ज्ञानकाजोऽन्यतीर्थेषु जप्यते जाङ्गवी जनेः ।
विना विष्णुपदीं कान्यत् समर्थमचमोक्षणे ॥
गङ्गाज्ञानफलं ब्रह्मन् । गङ्गायामेव जन्मते ।
यथा ब्राह्मणस्यारो ब्राह्मणमेव नाभवत् ॥ १० ॥
अस्युपाय इह त्वेकः साध्वेनाविकर्तुं शक्यम् ।
ज्ञानस्य देवखरितो महाशुभ्रतमो हने ।
शिवभक्ताय शान्ताय विष्णुभक्तिप्रदाय च ।
महात्म्ये त्वास्ति काय गर्भवाचसुच्यते ॥

गङ्गा

[illegible]

गङ्गा

अधिकांशमहायोगिनिरन्धोदात्मकहारिणी ।
 अंशुमला अंशुमती लङ्गीकृतवङ्गानना ।
 अन्तर्तामिसहस्रस्वरङ्गना अङ्गनावती ।
 कन्यायकारिणी कान्था कमलोत्पलगन्धिनी ।
 कुसुमती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी ।
 काञ्चनाक्षी कामधेनुः कीर्तिज्ञत कोशनाशिनी ।
 क्रतुश्रेष्ठा क्रतुफला कर्मबन्धविभेदिनी ॥४१॥
 कमलाक्षी कमहरा लघानुतपनदातिः ।
 करुणाद्रा च कन्याक्षी कलिकल्मषनाशिनी ।
 कामरूपा क्रियाशक्तिः कमलोत्पलमालिनी ।
 कूटस्था करुणा कान्ता कूर्मयाणा कलावती ।
 कमला कल्पलतिका काली कलध्ववैरिणी ।
 कमनीयजला कन्ना कपर्दिसुकपर्दगा ।
 कालकूटप्रशमनी कदम्बकुसुमप्रिया ।
 कालिन्दी कैलिललिता कलकल्लोलमालिका ।
 कान्तलोकत्रया कणूः कण्ठनयनवत्सला ।
 खड्गिणी खड्गधाराभा खगा खखेन्दुधारिणी ।
 खे खेलगामिनी खस्या खखेन्दुतिलकप्रिया ।
 खेचरी खेचरीबन्धा ख्यातिः ख्यातिप्रदायिनी ।
 खड्गितप्रख्यातौघा खलबुद्धिविनाशिनी ।
 खातेनःकन्दसन्दोहा खड्गखड्गङ्गाखेटिनी ।
 खरसन्तापशमनी खनिः पीयूषपाथसाम् ।
 गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्वनगरप्रिया ।
 गन्धोराङ्गी गुणमयी गतातङ्का गतिप्रिया ।
 गङ्गायाभिका गीता गद्यपद्यपरिहृता ॥५०॥
 गान्धारी गर्भशमनी गतिभ्रष्टगतिप्रदा ।
 गोमती गुरुविद्या गौर्गोम्री गगनगामिनी ।
 गोत्रप्रवर्द्धिनी गुंगया गुणातीता गुणायणी ।
 गुह्याभिका गिरिसुता गोविन्दाङ्गिसमुद्भवा ।
 गुणनीयचरित्रा च गायत्री गिरिशप्रिया ।
 गङ्गरूपा गुणवती गुर्वी गौरववर्द्धिनी ।
 ग्रहपीडाहरा गुम्फा गरुड गानवत्सला ।
 घर्महन्त्री हृतवती हृततुष्टिप्रदायिनी ।
 चण्डारवप्रिया घोराघ्न चविध्वंसकारिणी ।
 ब्राह्मण्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ।
 चातुका चूर्णतजला घृष्टपातकसन्तिः ।
 घटकोटिप्रपीतापा घटिताशेषमङ्गला ।
 घृणावती घृणनिधिवंशरा घृकनादिनी ।
 घुस्त्रगापिञ्जरतनुर्वधरा घर्धरस्वना ।
 चन्द्रिका चन्द्रकान्ताभ्युच्चक्षदापा चलदुतिः ।
 चिम्बयी चितिरूपा च चन्द्राशुतशतानना ।
 चाम्येयलोचना चारुचान्दङ्गी चारुगामिनी ।
 चार्था चारित्रनिलया चित्रहचित्ररूपिणी ।
 चम्पूचन्दनमुष्मन्मुखर्चनीया चिरस्थिरा ।
 चारुचम्पकमालाऽऽमिताऽशेषदुष्कृता ॥६०॥
 सिदाकाशवहाचिन्ता चक्षुषामरवीजिता ।
 चोरिता शेषहजिता चरिताऽशेषमङ्गला ।
 ह्रिताऽखिलपापौघा हृदग्नौ हृलहारिणी ।
 हृन्निविष्टतला ह्रिताऽशेषबन्धना ।
 हुरिताऽन्तधारीघा ह्रिमेगन्धदगामिनी ।
 हृन्नीकृतमरालौघा हृदीकृतनिजान्धता ।
 जाङ्गवीथ्या जगन्माता जप्या जङ्गलवीचिका ।

गङ्गा

जया जगद्गङ्गातीता सुवर्णीया जगद्धिता ॥
 जीवनं जीवन्मया जगज्जगद्धिता जगद्धिता ॥
 जीवजीवातुलिका जगज्जगद्धिता जगद्धिता ॥
 जायविष्णुसमकरी जगद्द्विगुणलालिका ॥
 जगदानन्दजननी जलजा जलजलिका ॥
 जननीजनपीयूषा जटातटविहारिणी ॥
 जयन्ती जगत्पापघ्नी जगत्तन्त्राजविद्या ॥
 भक्तरीवाद्यकुशला भक्तजन्मलजलालता ॥
 भिन्नाष्टीशब्दा भक्तकारिका भक्तरीवाती ॥
 टीकिताशेषपाताला टङ्किकेनोद्भिदाटने ॥
 टङ्कारवृत्तकलोला टीकनीयमहातटा ॥
 उम्बरप्रवहा उम्बरानन्दसकुलाकुला ॥
 उम्बरप्रवहा च उम्बरानन्दसकुलाकुला ॥७०॥
 टीकिताशेषविष्णुवाटा टङ्कानादपल्लवा ॥
 टङ्कविष्णुजननी टङ्कटङ्कितपातका ॥
 तर्पणी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ॥
 त्रिलोकगोपनी तोयेष्टी त्रैलोक्यपरिवन्दिता ॥
 तापक्षितयसंहर्त्री तनोबलविवर्द्धनी ॥
 त्रिलला तारणी तारा ताराप्रतिकाराक्षिता ॥
 त्रैलोक्यपावनी पुण्या तुष्टिदा तुष्टिरूपिणी ॥
 त्रिणाक्षेत्री तीर्थमाता त्रिपक्षमपदोद्भवा ॥
 तपोमयी तपोरूपा तपस्सोमफलप्रदा ॥
 त्रैलोक्यपापिनी त्रिपक्षमपदोद्भवा ॥
 त्रैलोक्यसुन्दरी तुष्टिदा तुष्टितीतपदप्रदा ॥
 त्रैलोक्यलक्ष्मीरूपिणी तथा तिमिरचन्द्रिका ॥
 तनोभर्ता तपःसारा त्रिपुरारिशिरोरुहा ॥
 त्रयीरूपिणी तन्वी तपनाङ्गजगतीतिशुम् ॥
 तारक्षारणिगामिन् तर्पिताशेषपूजना ॥
 तुलाविरहिता तीव्रपातूलतनूपात ॥
 दारिद्र्यदमनी दद्या दुष्टिदा दियमङ्गला ॥
 दीक्षावती दुरावाद्या द्वाक्षामधुरवारिभृत् ॥
 दर्शितानेककुतुका दुष्टदुष्ट्यदुःखहृत् ॥
 दैत्यहृद्दरित्री च दानवारिपदाजना ॥७०॥
 दन्दशूकविषघ्नी च दारिताशेषसन्ततिः ॥
 दृता देवदम्भमा दुर्वारावविधातिनी ॥
 दमयाद्या देवमाता देवलोकप्रदर्शनी ॥
 देवदेवाप्रिया देवी दिक्पालपददायिनी ॥
 दीर्घायुःकारिणी दीर्घा दीर्घी दूषणवर्जिता ॥
 दुग्धाम्बादिनी दीक्षा दिक्षा दिव्यगतिप्रदा ॥
 दुग्धदी दीनशरणं दृष्टिदृष्टिनिवारिणी ॥
 द्वाधीयघी दाघहन्त्री दितपातकसन्ततिः ॥
 दूरदेशान्तरचुरी दुर्गमा देववक्त्रभा ॥
 दुर्वृत्तघ्नी दुर्विगाद्या दयाधारा दयावती ॥
 दुरासदा दानशीला दायिनी दुहिणस्तुता ॥
 दैत्यदानवसंशुद्धिकर्त्री दुर्भिक्षहारिणी ॥
 दानसारा दयासारा द्यावाभूमिविगाहिनी ॥
 दद्यादपल्लवादिदेवतादन्दविन्दिता ॥
 दीर्घव्रता दीर्घदृष्टिर्दोषतोया दुरालभा ॥
 दक्षत्रिणी दक्षनीतिर्दुष्टदक्षधराक्षिता ॥
 दुरोदरघ्नी दावाक्षिर्देवद्रव्यैकशेषघ्नी ॥
 दीनसन्तापशमनी दात्री दयधुरिणी ॥
 दरीविदारणपरा दान्ता दानजगप्रिया ॥

दारिताद्रितटा दुर्गा दुर्गारण्यप्रचारिणी ॥८०॥
 धर्मप्रवा धर्मधुरा धेनुधोरा हृतिर्धुरा ।
 धेनुदानफलसार्धा धर्मकामार्थमोक्षदा ॥
 धर्मोर्मिवाहिनीधुर्धा धात्री धात्रीविभूषणम् ।
 धर्मिणी धर्मशीला च धन्विकोटिकृताववा ॥
 ध्यातपापहरा ध्याया धावनी धृतकलमवा ।
 धर्मधारा धर्मसारा धनदा धनवर्द्धिनी ॥
 धर्माधर्मगुणक्षेत्री धत्तूरकुसुमप्रिया ।
 धर्मेशी धर्मशास्त्रज्ञा धनधात्यसन्द्विहत् ॥
 धर्मलभ्या धर्मलला धर्मप्रसवधर्मिणी ।
 ध्यानमन्त्रस्वरूपा च धरणी धातुपूजिता ॥
 धूर्जटिजटासंख्या धन्या धीर्धारणावती ।
 नन्दा निन्दाजननी नन्दिनी गुह्यपातका ॥
 निधिविन्ननिचया निजानन्दप्रकाशिनी ।
 नभोऽङ्गनचरी नूतिन्या नारायणी युता ॥
 निर्मला निर्मलाख्याना नाशिनी तापस्यदाम् ।
 नियता निखसुखदा नानाचर्यमहानिधिः ॥
 नदीनद्वरोमाता नायिका नाकदौर्धिका ।
 नद्योद्धारकधीरा च नन्दनानन्ददायिनी ॥
 निर्बिक्ताश्रेयसुवना निःसङ्गा निषप्रदा ।
 निरालम्बा निष्पञ्चा निर्वाणितमहामला ॥१००॥
 निर्मलज्ञानजननी निःशेषप्राणितापहृत् ।
 निखोत्सवा निखलप्रा नमस्कार्या निरङ्गना ॥
 निष्ठावती निरातङ्का निर्लेपा निष्कयात्मिका ।
 निरवद्या निरीक्षा च नीललोहितमूर्द्धगा ॥
 नन्दिनृङ्गिगणस्तुत्या नागानन्दा नगात्मजा ।
 निव्यहृदा नाकनदी निरयार्थवदोर्धनीः ॥
 पुण्यप्रदा पुण्यगर्भा पुण्यपुण्यतरङ्गिणी ।
 दृष्टुः दृष्टुकला पूर्णा प्रणतार्तिप्रभञ्जिनी ॥
 प्राग्दा प्राञ्जिजननी प्राणेशी प्राणरूपिणी ।
 पद्मालया पराशक्तिः पुरञ्चित्परमर्षिः ॥
 परापरफलप्राप्तिः पावनी च परस्त्रिणी ।
 परानन्दा प्रल्लसार्था प्रतिष्ठा पालनी परा ॥
 पुराणपठिता प्रीता प्रणवाक्षररूपिणी ।
 पार्वती प्रेमसम्यग्ना प्रशुपाश्रुविमोचनी ॥
 परमात्मस्वरूपा च परब्रह्मप्रकाशिनी ।
 परमानन्दनिखन्दा प्रायश्चित्तस्वरूपिणी ॥
 पानीयरूपनिन्दाया परित्राणपरायणा ।
 पापेनन्दवक्त्राला पापारिः पापनामघुत् ॥
 परमैश्वर्यजननी प्रज्ञा प्राज्ञा परापरा ।
 प्रबलक्षत्रीः पद्माक्षी परयोमानन्दनसा ॥११०॥
 प्रसन्नरूपा प्रणिधिः पूता प्रबलदेवता ।
 पिनाकिपरमप्रीता परमेष्ठिकमखलुः ॥
 पद्मनाभमहादेव्यं प्रकृता पद्ममालिनी ।
 परार्द्धिदा पुष्टिकरी पथ्या पूर्णिः प्रभावती ॥
 पुनाना पीतगर्भज्ञी पापपञ्चतनाशिनी ।
 फलिनी फलहस्ता च फलाम्बुजवलोचना ॥
 फालितेनोमहाक्षेत्रा फलिनीकविभूषणम् ।
 फेनच्छलप्रणुनेनाः फलकैरवगन्धिनी ॥
 फेनलाक्षाभुधाराभा फुल्लुकाटितपातका ।
 फागितस्वावुसलिना फावटपञ्चजलाविना ।
 विश्वमाता च विश्वेशी विश्वा विश्वेश्वरप्रिया ।

अक्षय्या अक्षहृद्भाक्षी अक्षिष्ठा विमलोदका ॥
 विभावरी च विरजा विक्रान्तामैकविष्टपा ।
 विन्मन्त्रं विष्णुपदी वैष्णवी वैष्णवप्रिया ॥
 विरूपाक्षप्रियकारी विभूतिर्विश्वतोमुखी ।
 विपाशा वैभुधी वेद्या वेदाक्षररसकवा ॥
 विद्या वेगवती वन्द्या वृंहणी ब्रह्मादिनी ।
 वरदा विप्रलक्षा च वरिष्ठा च विप्रोद्यनी ॥
 विद्याधरी विशोका च वयोवृन्दनिषेविता ।
 वरुदका बलवती योमस्या विभुध्रिया ॥१२०॥
 वाक्की वेदवती विक्ता ब्रह्मविद्यातरङ्गिणी ।
 ब्रह्माक्षकोटिब्रह्माम्बुर्ब्रह्महृत्पापहारिणी ॥
 ब्रह्मेशविष्णुरूपा च बुद्धिर्विभववर्द्धिनी ।
 विलासिसुखदा वैष्णा व्यापिनी च वृषारणिः ॥
 वृषाङ्गमौलिनिलया विपन्नार्तिप्रभञ्जिनी ।
 विभीता विनता ब्रह्मनया विनयान्विता ॥
 विपश्चो वायुकुशला वैकुण्ठतिविचक्षणा ।
 वरुक्षरी बलकरी बलीष्मलितकलमवा ॥
 विपाशा विगतातङ्का विकल्पपरिवर्णिता ।
 वृष्टिकर्त्री वृष्टिजला विधिर्विच्छिन्नबन्धना ॥
 व्रतरूपा वितरूपा बहुविन्नविनाश्रुत् ।
 वसुधारा वसुमती विष्मिन्नाङ्गी विभावसुः ॥
 विजया विम्बवीर्णं च वामदेवी वरप्रदा ।
 वृषाश्रिता विवर्णी च विज्ञानोन्मेषुमालिनी ॥
 भव्या भोगवती भद्रा भवानी भूतभाविनी ।
 भूतधात्री भयहरा भक्तदारिद्र्याघातिनी ॥
 भुक्तिभुक्तिप्रदा भेशी भक्तखर्गापवर्गदा ।
 भागीरथी भावुमती भाव्यं भोगवती भृतिः ॥
 भवप्रिया भवहृद्दी भूतिदा भूतिभूषणा ।
 भाललोचनभावज्ञा भूतभयभवतृप्तुः ॥१३०॥
 भान्तिज्ञानप्रशमनी भिन्नब्रह्माक्षमखपा ।
 भूरिदा भक्तिमुलभा भाग्यवदृष्टिगोचरी ॥
 भञ्जितोपप्रवक्तुला भयभोष्यसुखप्रदा ।
 भिन्नगीया भिन्नुमाता भावाभावस्वरूपिणी ॥
 मन्दाकिनी महानन्दा माता मुक्तितरङ्गिणी ।
 महोदया मधुमती महोपुण्या सुदाकरी ॥
 मुनिस्तुता मोहहन्त्री महातीर्था मधुसवा ।
 माधवी मानिनी मान्या मनोरथपथातिगा ॥
 मोक्षदा मतिदा सुखा महाभाग्यलनाश्रिता ।
 महावेगवती मेध्या महामहिमभूषणा ॥
 महाप्रभावा महती मौनचञ्चललोचना ।
 महाकाश्यपसंपूर्णा महर्द्धि च महोत्पला ॥
 मूर्तिमन्मुक्तिरमणी मणिमानिष्यभूषणा ।
 मुक्ताकलापनेपथ्या मनोनयननन्दिनी ॥
 महापातकाराशिनी महादेवार्द्धहारिणी ।
 महोर्मिमालिनी मुक्ता महादेवी मनोज्ञा ॥
 महापुण्योदयप्राद्या मायातिमिरचञ्जिका ।
 महाविद्या महामाया महामेधा महौषधम् ॥
 मालाधरी महोपाया महोरगविभूषणा ।
 महामोहप्रशमनी महामङ्गलमङ्गलम् ॥१४०॥
 मार्तण्डमखलचरी महानक्षत्रीर्मदीर्घात्मिता ।
 यशस्विनी यशोदा च योग्या मुक्तात्मसेविता ॥
 योगविद्विप्रदा याव्या यशेश्वरिपूरिता ।

यशेशी यशपलदा यमनीया यशस्वरी ॥
 यमिष्या योमयोनिर्धोमिनी वृक्षपुष्टिदा ।
 योमज्ञानप्रदा युक्ता यमायटाङ्गयोमयुक् ॥
 यन्त्रितायौषधचारा यमलोकनिवारिणी ।
 यातायातप्रशमनी यातनाशमहाननी ॥
 यामिनीयष्टिमाच्छोरा युगधर्माविवर्णिता ।
 रेवतीरतिहृन्मया रत्नगर्भा रमा रतिः ॥
 रत्नाकरप्रेमपार्श्व रचञ्चा रचरूपिणी ।
 रत्नप्रासादगर्भा च रमणीयतरङ्गिणी ॥
 रत्नाक्षी रत्नरमणी रागहृदविनाशिनी ।
 रमा रामा रम्यरूपा रोगिणीवातुरूपिणी ॥
 रचिह्नमोचनी रन्वा रचिरा रोगहारिणी ।
 राजहंसा रजवती राजतृकल्लोदराणिना ॥
 रामणीयकरेखा च रजारी रोगरोचिणी ।
 राका रक्षार्तिप्रमनी रन्वा रोलम्बराविणी ॥
 रागिणी रञ्जितप्रिया रूपलावण्यश्रेयसिः ।
 लोकप्रखर्णीकवन्ध्या लोलतृकल्लोभालिनी ॥
 लीलावती लोकभूमिलोकलोचनचञ्जिका ।
 लेखकवणी लटभा लघुवेगा लघुत्वहृत् ॥१५१॥
 लास्यतरङ्गहस्ता च लज्जितालम्बङ्गिगा ।
 लोकबन्धुलोकधात्री लोकोत्तरशुखोर्णिता ॥
 लोकचयहिता लोका लक्ष्मीर्लोकबलहिता ।
 लीलालक्षितनिन्दाया नावल्यान्ततर्हिणी ॥
 वैश्वानरी वासविद्या वन्ध्यापरिहारिणी ।
 वासुदेवाङ्गिरंशुङ्गी वञ्चिवञ्चनिवारिणी ॥
 सुभावती सुभक्ता शान्तिः शान्तबुध्नभा ।
 मूलिनी शैशववयाः श्रौतलान्धतवाहिनी ॥
 श्रीभावती श्रीलवती श्रोत्रिताश्रेयसिहिता ।
 शरण्या शिवदा शिष्टा शरज्जलप्रस्रः शिवा ॥
 शक्तिः शशाङ्कविमला श्रमणस्वरूपमता ।
 शमा श्रमणमार्गज्ञी शितिकण्ठमहाप्रिया ॥
 शुचिः शुचिकरी शेषा शेषशायिपरीक्षवा ।
 श्रीनिवासश्रुतिः अह्ना श्रीमती श्रीः शुभ्रता ॥
 सुहृदिद्या शुभावर्णा श्रुतानन्दा श्रुतिस्तुतिः ।
 शिवेतरङ्गी श्वरी शान्तरीरूपधारिणी ॥
 श्रमशानशोधनी शान्ता श्रमच्छतहृतिहृता ।
 शालिनी शालिशोभाद्या शिखिवाहनगर्भहृत् ॥
 शंसनीयचरित्रा च शान्तितार्थेषपातका ।
 शङ्खुशैल्यैश्वर्यसम्पन्ना शङ्खश्रुतिरूपिणी ॥१६१॥
 शङ्खुताहारिखलिना श्यामद्वन्द्वीशता ।
 सरिङ्गरा च सुरसा सुप्रभा सुरदीर्घिका ॥
 खःसिन्धुः खन्डःखलौ खन्दाधिमहौषधम् ।
 खेखा खिङ्गिः खती कृतिः खन्डखच खरखती ॥
 खम्यतरङ्गिणी खुद्या ख्यातुमौलिस्तलया ।
 खैर्येदा सुभगा खीळा खीषु खौभाख्यदायिनी ॥
 खर्गिनःश्रिङ्गिका खद्या खधा खाद्या सुधाजला ।
 खसुद्ररूपिणी खर्गा खम्यपातकवैरिणी ॥
 खृताचहारिणी खीता खंशाराक्षितरक्षिका ।
 खौभाख्यसुन्दरी खन्दा खन्दासारसम्बिता ॥
 खरप्रिया खुरीकेशी खंस्वरूपा खिरखणी ।
 खृताचखणा खितकृत खेजा खेजाचमकेहृत् ॥
 खेमदा खाशितायौका खमविन्नविणी खमा ।

इति नामसङ्घर्षं हि गङ्गायाः कण्ठोद्भवः ।
 कीर्तयित्वा नरः सन्ध्यां गङ्गाकान्तकं जभेत् ॥
 सर्वपापप्रक्षमं सर्वविघ्नविनाशनम् ।
 सर्वसौख्यप्राप्तये सर्वपावनपानम् ॥
 अङ्गनाभौष्ठकसं चतुर्ध्वजसङ्घातम् ।
 सङ्गनाभौष्ठकसं चतुर्ध्वजसङ्घातम् ॥ १७० ॥
 सन्तीर्ष्येयुः कः जातः सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
 तस्य यत् पणसुहृदं चिकानपठनाच्च तत् ॥
 सर्वज्ञतेषु यत् पुण्यं सर्वकृतीषु वाङ्मवः ।
 तत् फलं समवाप्नोति त्रिसन्ध्यां नियतः पठन् ॥
 ज्ञानवाले पठेद्यस्तु यच्च कृत्वा जलाशये ।
 तत्र सन्निहिता नूनं गङ्गा विपथगा तुने ॥
 श्रेयोऽर्थी जभते श्रेयो धनार्थी जभते धनम् ।
 कामी कामानवाप्नोति मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥
 सर्वं चिकानपठनात् अङ्गनाभौष्ठकसं ॥
 अङ्गनाभौष्ठकसं अङ्गनाभौष्ठकसं ॥
 नाकात्मनः तस्य नाथिचौराद्विवाहसम् ।
 नाकां सहस्रं गङ्गायाः यो जपेच्छ्रद्धया तुने ॥
 गङ्गानामसङ्घसं जप्त्वा यामान्तरं व्रजेत् ।
 कार्येक्षितमवाप्नोति निर्दिष्टो गङ्गमाविशेत् ॥
 तिथिवारसंयोगात् न दोषः प्रभवत् तदा ।
 यदा जप्त्वा व्रजेदतत् स्तोत्रं यामान्तरं नरः ॥
 आधुरारोग्यजननं सर्वोपद्रवनाशनम् ।
 सर्वसिद्धिकरं पुंसां गङ्गानामसङ्घसम् ॥ १७६ ॥
 ज्ञानान्तरसङ्घसं यत् पापं सर्वगर्हितम् ।
 गङ्गानामसङ्घसं जप्त्वा यत् चयं व्रजेत् ॥
 ब्रह्मज्ञो मद्यपः सर्वलोधी च गुरुतत्पगः ।
 तत्संयोगी भूयन्ता मातृहा पित्रहा तुने ॥
 विश्वासवाती गरदः क्षतघ्नो भिन्नघातकः ।
 अधिदो गोवधकरो गुरुद्वेषापहारकः ॥
 महापातकयुक्तोऽपि संयुक्तोऽप्युपातकैः ।
 सुच्यते अङ्गना जप्त्वा गङ्गानामसङ्घसम् ॥
 आभिषाधिपरिचिन्तो ज्ञोरातापपरिहृतः ।
 सुच्यते सर्वदुःखैः स्ववस्थास्वाशुकीर्तनात् ॥
 संवत्सरेण युक्तात्मा पठन् भक्तिपरायणः ।
 अभौक्षितां जभेत् सिद्धिं सर्वैः पापैः प्रसूयते ॥
 संशयाविटचित्तस्य धर्मविघ्नविघ्नोऽपि च ।
 दाम्भिकस्यापि हिंस्रस्य पैतो धर्मपरं भवेत् ॥
 वर्णाश्रमपथीयस्तु कामक्रोधविवर्जितः ।
 यत् फलं जभते ज्ञानी तदाप्नोत्यस्य कीर्तनात् ॥
 गायत्र्युतकथ्येन यत् फलं समुपाप्नोति ॥
 सङ्गत् पठनतः सन्ध्यां तद्विषमवाप्नुयात् ॥ १८८ ॥
 मां दत्त्वा वेदविदुषे यत् फलं जभते क्षती ।
 तत् पुण्यं ज्ञानाख्यातं स्ववराजसङ्घापात् ॥
 गुरुशुभं कृत्वा यत्वापनीवं नरोत्तमः ।
 यत् पुण्यमर्जयेत् तद्गामं सर्वं जिवन्मरणम् ॥
 वेदपारायणात् पुण्यं यच्च परिपठते ।
 तत् व्रज्यालेन जभते त्रिसन्ध्यां परिकीर्तनात् ॥
 गङ्गायाः स्ववराजस्य प्रसङ्गं परिशीलनात् ।
 शिवभक्तिसमाप्नोति विष्णुभक्तोऽथवा भवेत् ॥
 यः कीर्तयेदनुदिनं गङ्गानामसङ्घसम् ।
 तद्वत्समीपे कङ्करी गङ्गादेवो वरा भवेत् ॥

सर्वं पूज्यो भवति सर्वं विजयी भवेत् ।
 सर्वं सुखमाप्नोति जाङ्गवीक्षीपठतः ॥
 सदाचारी च विप्रैः सङ्घातस्तु सर्वे हि ।
 क्षतसर्वसुरार्थः स कीर्तयेद् य इमां स्तुतिम् ॥
 तस्मिन्नुभे भवेत् क्षमा जाङ्गवी नात्र संशयः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गङ्गाभक्तं समर्चयेत् ॥
 स्ववराजमिमं गात्रं प्रयुज्याद्यच्च वै पठेत् ।
 आवयेद्य तद्गङ्गां दम्भलोभविवर्जितः ॥
 सुच्यते त्रिविधैः पापैर्मनोवाक्कायसम्भवेः ।
 दद्यान्निष्ठापतामेति पितृणाञ्च प्रियो भवेत् ॥
 सर्वदेवप्रियस्यापि सर्वैर्देवैर्गणसम्मतः ।
 अन्ते विमानमावृत्तं दिव्यस्त्रीशतसंघतः ॥
 दिव्याभरणसम्पन्नो दिव्यभोगसमन्वितः ।
 गन्धनादिभ्यः स्त्रैः देववत् स प्रसीदते ॥ २०० ॥
 सुच्यमानेषु विप्रैः आङ्गनाले विशेषतः ।
 जपन्निदं महास्तोत्रं पितृणां हृत्प्रकारकम् ॥
 यावन्ति तत्र सिक्त्यानि यावन्तोऽभ्युक्ताः स्थिताः ।
 तावन्नेव हि वर्णाणि मोदन्ते स्वः पितामहाः ॥
 यथा प्रीणन्ति पितरो गङ्गायां पिच्छदानतः ।
 तथैव हृत्पुत्रः आङ्गनास्वाशुसंश्रवान् ॥
 एतत् स्तोत्रं एहं यस्तु लिखितं परिपूज्यते ।
 तत्र पापभयं नास्ति शुचि तद्भवनं कदा ॥
 अगच्छेत् किं बहुक्तेन श्रेष्ठं मे निश्चितं वचः ।
 संशयो नात्र कर्तव्यः सदेवैरफलं न हि ॥
 यावन्ति मर्त्ये स्तोत्राणि मन्त्रजालान्नेकशः ।
 तावन्ति स्ववराजस्य आङ्गनास्य समानि न ॥
 यावन्त्यस्य जपेद्यस्तु नास्मात्मेतत् सहस्रकम् ।
 स कीर्तयेद्यपि नृतो न पुनर्गर्भमाविशेत् ॥
 निर्यां नियमवानेतद्यो जपत् स्तोत्रमुत्तमम् ।
 अन्यत्रापि विपन्नः स गङ्गातीरे नृतो भवेत् ॥
 एतत् स्तोत्रवरं रथं पुरा प्रोक्तं पिनाकिना ।
 विष्णवे निजभक्त्या मुक्तिर्वाञ्छितास्तदा ॥
 गङ्गास्नानप्रतिनिधिः स्तोत्रमेतन्मथैरितम् ।
 सिद्धास्तुर्जाङ्गवी तस्मादेतत् स्तोत्रं जपत् सुधीः ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे गङ्गासङ्घ-
 नामकथनं नामैकोनविंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥
 इदमेव शिवस्य तोयरूपा परा मूर्तिः । यथा,
 काशीखण्डे ॥ २७ ॥ २-७ ॥

इत्थर उवाच ।

“निशामय महाबाहो ! विष्णो ! त्रैलोक्यसुन्दर !
 प्राप्तं वाराणसीयाख्यामविमुक्तं यथा तथा ॥
 निर्दग्धान् सागरान् श्रुत्वा कपिलक्रोधवर्जना ।
 अश्वमेधाश्वसंयुक्तान् पूर्वजान् स्वान् भगीरथः ॥
 सूर्यवंशे महातेजा राजा परमधाम्भिकः ।
 आरिराधयिषुर्गात्रं तपसे क्षतनिखयः ॥
 हिमवन्तं नगश्रेष्ठममात्यस्तराज्यधूः ।
 जगाम यशसां राशिरुद्धीर्धनुः पितामहान् ॥
 ब्रह्मश्यापमिनिर्दग्धान् महादुर्गतिगानपि ।
 विना त्रिमासं विष्णो ! कीं जन्तोऽस्मादिव नयेत् ॥
 ममैव सा परा मूर्तिस्तोयरूपा शिवात्मिका ।
 ब्रह्मास्नातमनेकानामाधारः प्रकृतिः परा ॥

शरीरस्या दत्ता नाकी । यथा, इटयोगदीपि-
 कायाम् ॥ ११० ॥

“इहा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुनानदी ।
 इहापिङ्गलयोर्मध्ये बालरक्षा च कृष्णजी ॥”
 इमां । यथा, देवीपुराणी ४५ अध्याये ।
 “क्रियाकारणरूपत्वात् सरणाच्च सरिकता ।
 सङ्गमाज्जमगङ्गा लोके देवी विभाषते ॥”

गङ्गाका, स्त्री, (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् ततः
 “अभाषितपुष्काच्च ॥” ७।१।४८ । इति पाणिनि-
 मतेन गङ्गाका गङ्गिका इत्येव पदद्वयं सिद्धं
 परं सुगुणबोधमतेन “वाचापोऽनुक्तपुष्कस्य ॥”
 इति छन्देण । गङ्गिका गङ्गाका गङ्गाका इति
 पदद्वयं सिद्धम् । “वायश्चमकारस्यापि स्थित-
 र्थम् ॥” इति सुगुणबोधटीकाह् दुर्गादासः ।
 गङ्गा । इति सुगुणबोधम् ॥

गङ्गाचिन्नी, स्त्री, (गङ्गास्थिता चिन्नी ।) चिन्-
 विशेषः । गाङ्गचिन् इति भावा । तत्पर्यायाः ।
 देवहूरी २ विन्धका ३ जलकुण्डली ४ । इति
 चारावली ॥

गङ्गाजः, पुं, (गङ्गायाः गङ्गागर्भात् जायते इति ।
 जन् + डः ।) भीष्मः । इति शुद्धरत्नावली ॥
 कार्त्तिकेयः । इति भारतम् ॥

गङ्गाटेयः, पुं, (गङ्गायां गङ्गादिनद्यामित्यर्थः
 अटतीति । अट् + अच् । ततो टक् । यद्वा
 गङ्गातटे यातीति । या + कः । एधोदरान् तकार-
 लोपे साधुः ।) मत्स्यभेदः । चिङ्गिङ् इति
 भावा । तत्पर्यायाः । गलानिकः, २ । इति
 चिकारुशेषः ॥

गङ्गाधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + अच् । गङ्गाया
 धरः । स्वशिरोजटाभिरिति शेषः ।) शिवः । इत्य-
 मरः । १ । १ । ३६ ॥ (अथ गङ्गाधरविवरणं
 यथा, रामायणे । १ । ४३ । १-११ ।

“देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठायनिपीडिताम् ।

हत्वा वसुमतीं राम । वत्सरं समुपासत ॥

अथ संवत्सरे पूर्णं सर्वलोकनमस्कृतः ।

उमापतिः प्रसुपती राजागमिदमब्रवीत् ॥

प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ । करिष्यामि तव प्रियम् ।

शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥

ततो ह्येवमती व्येष्टा सर्वलोकनमस्कृता ।

तदा सातिमहद्वपं हत्वा वेगच्च दुःसहम् ॥

आकाशादपतद्राम ! शिवे शिवशिरस्युत ।

अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्हरा ॥

विश्राम्य हं हि पातालं सोतसा एव शङ्करम् ।

तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः ॥

तिरोभावयितुं ब्रुहिं चक्रे त्रिनयनस्तदा ।

सा तस्मिन् पतिता पुण्या पुण्यं बद्धस्य मूर्धनि ॥

हिमवत्प्रतिमे राम ! जटामखलगङ्गरे ।

सा कथञ्चित् मूर्ध्नी गङ्गां भाशकोत् यत्नमास्थिता ॥

नैव सा निर्गमं लोभे जटामखलमनतः ।

तन्मैववभ्रमद्देवी संवत्सरगङ्गान् बद्धन् ॥

तामपश्यत् पुनस्तत्र तपः परममास्थितः ।

स तेन तोषितश्चासीदहर्नं रघुबन्धन ! ॥

गजः

विसर्जते ततो गङ्गां हरो विन्दुसरः प्रति ॥”) सप्तमः । इति त्रिकाश्रयः ॥ (जीर्णाति-
सारोगनाशकस्योपधविशेषः । यथा,—
“घातक्यामलकीपयोधरवृक्षीकङ्कयष्टीमधु-
श्रीजम्बान्मफलास्थिनागरविषाङ्गीवेरलोधेनैः ।
तुल्यांशं विहितं सतकुलजलं गङ्गाधराख्यं मह-
च्चर्मं तूर्णमपाकरोति सकलं जीर्णातिसारं परम् ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

गङ्गापत्नी, स्त्री, (गङ्गावत् पवित्रं शुभं वा पञ्चमस्या
इति ङीष् ।) वृक्षविशेषः । तत्पण्यायः । पत्नी-
सुगन्धा ३ गन्धपत्रिका ४ । अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातनाशित्वम् । व्रण-
रोपणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गङ्गापुत्रः, पुं, (गङ्गायाः पुत्रः ।) भीष्मः । इति
पुराणम् ॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः । सुरदा-
फराश इति पारस्य भाषा । स तु खेटान् तीवर
कन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥
(कार्तिकश्च ॥)

गङ्गासुतः, पुं, (गङ्गायाः सुतः पुत्रः ।) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । २३१ । १५ ।

“सहस्रशीर्षस्वमनन्तरूपः
सहस्रपात्वं गुरुशक्तिधारी ।
गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव !
खाहामहोत्तिकाकानां तथैव ॥”)

भीष्मश्च । इति पुराणम् ॥

गङ्गाका, स्त्री, (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् ततः
“अभावितपुंस्काच् ॥” ७।३।४८। इति पञ्चे इत् ।)
गङ्गा । इति सुध्वोषम् ॥

गङ्गाः, पुं, (गम् + सम्यदादित्वात् क्रिप् तुक् च गतं
गमनं । अति नाशयतीति । गत् + ङो + कः ।)
वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ गाङ् इति भाषा ॥
निर्विसर्गे गमनक्रियानुमतिः । (तदा गमधानो-
ल्लोति मध्यमपुरुषस्यैकवचनस्य रूपम् ।) इति
याकरणम् ॥ याओ इति भाषा ॥

गज, स्त्रने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) गजति । इति दुर्गादासः ॥

गज, इ मटे स्त्रने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् इदित् ।) इ, कर्मणि गज्जते । इति
दुर्गादासः ॥

गज, क स्त्रने । (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, गाज-
यति । इति दुर्गादासः ॥

गजः, पुं, (गजति मदेन मत्तो भवतीति । गज् +
अच् ।) वृक्षी । इत्यमरः । १०।८।३४ । (स तु
त्रिविधः । यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।
“भद्रो मन्दो ऋगक्षौवविज्ञेयास्त्रिविधा गजाः ॥”
अस्य लक्षणादिकं यथा, वृहत्संहितायां ६७
अध्याये ।

“मध्वाभदन्ताः सुविभक्तदेहा
न चोपदिग्धाश्च जघ्नाः चामाश्च ।
गाजैः समैश्चापसमानवंशा
वराहतुल्यैर्जघनैश्च भद्राः ॥

गजः

वकीर्य कक्षावलयः श्यावा
लम्बोदरस्वगृह्णती गलश्च ।
स्थला च कुक्षिः सह पेषकेन
सै ही च दृग्मन्दमतङ्गजस्य ॥
ऋगास्तु ह्रस्वाधरवालमेद्रा-
स्तन्वत्क्रिच्छद्विजहस्तकर्णाः ।
स्थलेक्षणाश्चेति यथोक्तपिष्टैः
सङ्कीर्णनागा यतिमिश्रचिह्नाः ॥
पञ्चोन्नतिः मम ऋगस्य दैर्घ्य-
मष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् ।
एकद्विवृद्धावथ मन्दभद्रौ
सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥
भद्रस्य वर्णो हरितो मदस्य
मन्दस्य हरिद्रकसन्निपाद्यः ।
हृद्यो मदस्याभिहितो ऋगस्य
सङ्कीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥
ताद्योद्धतालुवदनाः कलविद्धनेत्राः
स्निग्धोन्नताग्रदन्तानाः पृथुलायतास्याः ।
चापोन्नतायतनिगृह्णिमयवंशा-
स्तन्वेकरोमचितकूर्मसमानकुम्भाः ॥
विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः
कूर्मोन्नतद्विजहविंशतिभिर्नखैश्च ।
रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुवाला
धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमावताश्च ॥
दीर्घाङ्गलिरक्तपुष्कराः
सजलाभोदनिनादहंविहङ्गः ।
वृहदायतवृत्तकक्षरा
धन्या भूमिपतेर्मतङ्गजाः ॥
निर्मदाभ्यधिकहीनगङ्गाङ्गान्
कुञ्जवामनकमेषविषाणान् ।
वृष्यकोशप्रलणपुष्करहीनान्
श्वावनीलश्रवलासिततालान् ॥
स्वल्पवक्त्रवहमतङ्गुणपङ्कजान्
हस्तिनीं च गजलक्ष्मणयुक्ताम् ।
गर्भिणीं च वृषतिः परदेशं
प्रापयेदतिविरूपफलास्ते ॥ ॥

यथा, भट्टः । १४।५ ।

“हया जिह्वेधिरं हवाङ्गभीरं जगज्जुङ्गाः ॥”)
परिमाणविशेषः । स तु हस्तद्वयं पादोनहस्त-
द्वयश्च । (यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ ।

“अरक्षीनां प्रतान्यथावेकः यष्टाधिकानि च ।
गजप्रमाणमाख्यातं सुनिभित्रैश्चवादिभिः ॥”)

वास्तुनः स्थानभेदः । इति मेदिनी ॥

“प्रस्तारे देहमानस्तु सहस्रौन तथा नरैः ।

हत्वा चित्रं गजेर्हत्वा वास्तुस्थाननिरूपणम् ॥

अजो धूमश्च सिंहश्च आ वृषः खर एव च ।

गजः काकपदस्यैव स्थानान्यष्टौ च वास्तुनः ॥

अजं विभूतिमरणश्च धूमे
सिंहे जयः आ च करोत्यनर्थम् ।

वृषे च भोगी चययं खरे च

पुष्टिगंभी काकपदे विनाशः ॥”

इति ज्योतिषम् ॥ ३ ॥

गजः

श्रीपद्मपाकार्यगर्भविशेषः । यथा,—

“हस्तप्रमाणगतो यः पुटः स तु गजपादः ।
इत्थं चारत्तिके कुक्षे पुटो वाराह उच्यते ॥”

इति वैद्यकप्रयोगावृतम् ॥

(असुरविशेषः । स तु महिषासुरपुत्रः । यथा,
काशीखण्डे । ६८ । ३ ।

“महिषासुरपुत्रोऽसौ समायाति गजासुरः ।
प्रमथन् प्रमथान् सर्वांन् निजवीर्यमरोद्धतः ॥”)

गजकन्दः, पुं, (गज इव स्थूलः गजस्य दन्त इव वा
कन्दो यस्य ।) हस्तिकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गजकूर्मांशी, [न] पुं, (गजश्च कूर्मश्च तौ गज-
कूर्मौ । तौ अत्रातीति । अथ ग भोजने +
णिनि ।) गवङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

(पुरा हि कदाचित् विभावसुसुप्रसीकनामानौ
द्वौ भ्रातरौ ब्राह्मणकुमारौ पिबधनार्थमन्वीर्य-
मभिप्रपौ गजत्वं कूर्मत्वं च गतावपि पूर्ववैर-
मशुस्करानां सुचिरं युध्यमानौ प्रजापतिकक्षपा-
दिष्टेन पतंगेश्वरेण गवङ्गेन भक्षितौ । एतद्वि-
वरणं महाभारतीयादिपुस्तकेषु शीपर्वे २८
अध्याये संविष्टं दर्शनीयम् ॥)

गजचिर्भटा, स्त्री, (गजस्य हृदयोऽथा चिर्भटा ।)
हृन्नावरणी । इति रत्नमाणा । गोरचक्षाङ्क
राखालशृङ्गा इति च भाषा ॥

गजचिर्भटः, पुं, (गजप्रियचिर्भटः ।) गोबुध्वा ।
इति त्रिकाश्रयः ॥

गजचिर्भटा, स्त्री, (गजभक्ष्या चिर्भटा ।)
महिषावरणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजच्छाया, स्त्री, (गजस्य कुङ्करस्य छाया प्रति-
विम्बः । हस्तिच्छाया ।) योगविशेषः । यथा,—
“यद्वन्दुः पिबदैवमेव हंसश्चैव करे स्थितः ।
यान्था तिथिर्भवतु सा हि गजच्छाया प्रकी-
र्तिता ॥”

इति मिताक्षरापरिभाषा ॥

अपि च । हृत्विचिन्तामणौ ।

“हृत्पृष्ठे त्रयोदश्यां मघास्त्रिन्दुः करे रविः ।
यदा तदा गजच्छाया आह्ने पुण्यैरवाप्यते ॥”
अन्यत्र ।

“योगो मघात्रयोदश्यां कुङ्करश्चायधुंजितः ।
भवेन्मघायां संख्ये च शशिन्यर्के करे स्थिते ॥” ॥

चन्द्रस्यैवयोग्यैश्चकालः । यथा, वराहः ।

“सै हिर्कयो यदा भातुं यवते पर्वसन्निह ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र आहं प्रकल्पयेत् ॥”

अमावास्यायाह्निकालः । यथा,—

“अमावास्यां गते सोमे छाया वा प्राक्पश्यी भवेत् ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र आहं प्रकल्पयेत् ॥”

इति च मत्तमावतत्तम् ॥

गजच्छाया, स्त्री, (गजस्य उपरिभागे स्थिता वा
वृहच्छाया ।) गणोपरिच्छावृहच्छाया । तत्-
पण्यायः । मर्यादातः २ । इति वाराहकी ।

गजता, स्त्री, (गजानां समूहः । “ग्रामजनकमु-
च्यते ॥” ४ । २ । ३३ । एतच्च कर्तव्यं

“गजसङ्घादेषां वासोति वत्तमम् ।” वार्ति इति तत् । गजसङ्घः । तत्पथ्यायः । हासिकम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । १६ ।

गजदन्तः, पुं, (गजेन परिमाणमस्य इति परिमाणार्थे दन्तः ।) गजपरिमाणम् । इति सुगन्धोद्यम् ।

गजदन्तः, पुं, (गजस्य दन्तौ इव दन्तौऽस्य ।) गजेशः । इति शब्दरत्नावली । (गजस्य दन्तः ।) गजसम्बन्धितः । गजदन्तः । हातिर हात इति भाषा । स तु द्रव्यस्यापनार्थं भित्तिस्य दृक्त्वम् । हाता इति भाषा ।

गजदन्तपत्नी, स्त्री, (गजदन्ताकृति गजदन्त इव सुभं वा फलमस्याः ।) उज्जरीयता । इति राजनिर्घण्टः ।

गजदानं, स्त्री, (गजस्य दानं मरः गजकटादित्यः चरितौ मर इत्यर्थः ।) हस्तिमरः । इति राजनिर्घण्टः । (तस्य प्रसवणस्यानामि । यथा,— “करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च मेजाभ्याच्च मदधुतिः ।” इति पालकाश्रमम् ।

तथा च रघुः । ४ । ४५ ।

“स खेत्तुपरिभोगेभ्य गजदानमुगन्धिना । कावेरीं खरितां पत्न्यः शङ्कनौयामिवाऽकरोत् ।” गजस्य हस्तिनो दानं प्रदानम् । गजसम्पदानम् । इति सुतपत्तिजम्भोधिः ।

गजद्वयसः, जि, (गजेन परिमाणमस्य इति । गज + “द्वज्मात्रद्वयसद्वज्माने ।” इति परिमाणार्थे द्वयसद्वज् ।) परिमितः । इति सुगन्धोद्यम् ।

गजपादपः, पुं, (गजस्य पादा आतः पादपः गजप्रियः पादपो वा ।) स्थालीरुचः । इति भावप्रकाशः ।

गजपिप्पली, स्त्री, (गजोपपदेन युक्ता पिप्पली । गजनाम्ना ख्याता पिप्पली वा ।) पिप्पलीभेदः । गजपिप्पल इति भाषा । तत्पथ्यायः । करिपिप्पली २ इमकया ३ कपिपल्ली ४ कपिपल्ली ५ अयसी ६ वशिष्ठः ७ गजाङ्गा ८ । इति रत्नमाला । कोलवल्ली ९ । इत्यमरः । वसिरः १० । इति तट्टीका । गजोषणा ११ पथ्यफलम् १२ पथ्या १३ छिद्रवैदेही १४ दीर्घग्रन्थिः १५ तैजसी १६ वसली १७ स्थूलवैदेही १८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रुचामल-विशोषणत्वम् । वलासवातहरत्वम् । स्तनकर्ण-विवर्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः । भेदादि-कारित्वम् । इति राजवल्लभः । तत्पथ्याय-गुणाः । यथा, भावप्रकाशः ।

“सर्विकायाः पथं प्राप्नोः कथिता गजपिप्पली । कपिपल्ली कोलवल्ली अयसी वशिष्ठश्च सा । गजजङ्घा कटुवातघ्ने श्लेष्महृत्पित्तघ्नी । उष्णा निहन्ती वारिषासकण्टामयक्रिमीन् ।”

गजपुटः, पुं, (गजाङ्गः पुटः हस्तप्रमाणो गर्भः ।) जीववधपार्थक्यं हस्तपरिमितगर्भः । इति वैद्यकम् । अस्य प्रमाणं गजशब्दे ब्रूयम् । (जीव-भारवादावस्य प्रयोजनं यथा,— “दशादिशतवर्षेभ्यो गजपुटविधर्मितः ।”

इति वैद्यकमेव धर्मवन्तरिच्ये चारुविध-धिकारे । कचित् जीवजिज्ञासमपि दृश्यते । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे । “सपादहस्तमानेन कुक्षे निक्षेप्य यथायते । वनोपलसहस्रेण पूर्णो मध्ये विधारयेत् । पुटनद्रव्ययुक्तां कोटिकां सुद्रितां सुखे । अथाङ्गानि करुणानि अङ्गान्युपरि निक्षिपेत् । एतन्नपुटं प्रोक्तं ख्यातं सर्वपुटोत्तमम् । हस्तस्य तुल्यं शतपुटप्रमाणः सपादस्तेन विंश-दङ्गलप्रमाणेनैवार्थः । अतस्त्वोक्तम् । साधारण्यनाराकुल्यां विंशदङ्गलको गजः ।” इति गजपुटम् ।)

गजप्रिया, स्त्री, (गजस्य प्रिया ।) शल्लकीरुचः । इति हेमचन्द्रः ।

गजवन्धनी, स्त्री, (गजः हस्ती बध्यते लौह-शृङ्खलादिभिः बध्यतेऽस्याम् । बन्ध + लुट् ङीप् च ।) गजवन्धनस्थानम् । हातिशाला इति भाषा । तत्पथ्यायः । वारी २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४३ । वारिः ३ । इति भरतः । प्रारब्धः ४ । इति जटाधरशब्दरत्नावली ।

गजभञ्जकः, पुं, (गजेन हस्तिना भञ्ज्यते इति । भञ्ज + कर्मणि अप् ततः कप् स्वार्थे कन् वा । यङ्गा गजः हस्ती भञ्जकोऽस्य ।) अस्त्वहृचः । इति राजनिर्घण्टः ।

गजभञ्जा, स्त्री, (गजेन भञ्ज्यतेऽसौ । भञ्ज + अप् + टाप् ।) शल्लकीरुचः । इति शब्दरत्नावली ।

गजभञ्जा, स्त्री, (गजेन भञ्जा भञ्जनीया ।) शल्लकीरुचः । इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ।

गजमाचनः, पुं, स्त्री, (मञ्च + भावे घञ् माचः । गजस्य हस्तिनः मार्चं दम्भं ज्ञाति आदत्ते लुनाति वा बाहुलकात् ङः ।) सिंहः । इति हारावली ।

गजमाचः, जि, (गजेन परिमाणमस्य इति । “द्वज्मात्रद्वयसद्वज्माने ।” इति परिमाणार्थे मात्र ।) गजपरिमितः । इति सुगन्धोद्यम् ।

गजमोटनः, पुं, स्त्री, (गजं हस्तिनं मोटयति मर्ह्यतीति । सुट् मर्हने + कर्मणि ल्युः ।) सिंहः । इति शब्दमाला ।

गजवदनः, पुं, (गजस्य वदनमेव वदनं यस्य ।) गणेशः । इति हज्यायुधः ।

गजवक्त्रभा, स्त्री, (गजस्य वक्त्रभा प्रिया ।) गिरिकदली । शल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ।

गजसाङ्ग्यं, स्त्री, (गजनाम्ना नरपतिना सह आङ्ग्यो नाम यस्य ।) हस्तिनापुरम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १ । १ । ८ । “ततो द्यूतजिताः पायाः कोपिताश्च दुरात्मभिः । धार्तराष्ट्रैः सहामाद्यैर्निर्ययुर्गजसाङ्गयात् ॥”) गजाङ्गः, पुं, (गजाङ्गया आङ्ग्यातः गजेन सह आङ्ग्या यस्येति वा गजकर्णवदस्य पत्ताकारत्वात्तथात्वमिति केचित् ।) चक्रमर्दहृचः । इति राजनिर्घण्टः ।

गजाङ्गी, पुं, (अग्ने नौयते इति अङ्गुष्ठीः ।

गजानां अङ्गुष्ठीः अङ्गुः ।) येरावतहस्ती । इति शब्दरत्नावली ।

गजाङ्गीवः, पुं, (आङ्गीयतेऽस्मादेनेन वा आङ्गीवः आ + ङीप् + कर्मण्यप् । गजः आङ्गीवः ङीव-नोपायोऽस्य । गजपरिचालनपालनादिकार्य-मालम्ब्य आङ्गीवतीति । ङीव् + कर्मणि अङ् वा ।) हस्तिपालकः । तत्पथ्यायः । आधोरङ्गः २ हस्तिपकः ३ इमपालकः ४ । इति हेमचन्द्रः ।

गजाङ्गं, स्त्री, (गजस्याङ्गवत् नलमस्य ।) पिङ्ग-नलम् । इति राजनिर्घण्टः ।

गजाननः, पुं, (गजस्य हस्तिनं आननं मुखमेव आननं यस्य ।) गणेशः । इत्यमरः । १ । १ । ४१ । (यथा, ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ६ अध्याये । “शनिदृष्ट्या शिरश्चेदात् गजवक्त्रेण योजितः । गजाननः शिशुस्तेन नियतिः केन बाध्यते ।” पुराणान्तरे मतभेदोऽपि दृश्यते यथा, स्कान्दे गणेशखण्डे ११ अध्याये ।

गुरुववाच ।

“अवतारो यदि धृतः साधुचागाय भो विभो ! प्रकाशयातु वदनं सर्व्वं श्रीं शोकनाशनम् । नयस्व सर्व्वदेवानामानन्दं हृदये प्रभो ! ।

शिव उवाच ।

प्रत्युवाच गुरुं पुनः पार्श्व्वाहीनमस्तकः । शिशुरवाच ।

महेशास्त्रेण राज्ञा ते प्रणतौ चरन्तौ यदा । तदाशीयां त्वया दत्ता तस्मै राज्ञे गुरो मुदा ॥ गजयोनी जनिर्मुक्तिः शिवहस्तादुदीरिता । तत् सर्व्वमभवत् तस्य विदधते चारुमस्तकः । पूज्यमानः शिवेनास्ते शुखादङ्गः सुशोभनः । अवतारकरोऽसौ मे गुरोऽस्त भविता मुखम् ॥

शिव उवाच ।

आश्चर्यपूर्णं हृदयो गुरुर्गुरु पुनः शिशुम् ॥ गुरुववाच ।

भगवन् ! विश्वरूपोऽसि चिकालक्षोऽखिलेश्वरः । मया यदुद्दिष्टं तस्मै त्वया ज्ञातं यतः प्रभो ! ॥ अहमीश्वररूपं ते परित्यक्तुं न च क्षमः । श्रुत्वेव ब्रह्मणः पुत्रो नारदस्तच्च चाब्रवीत् ॥ नारद उवाच ।

एवमेवावतीर्णोऽसि हीनवर्द्धा कथं प्रभो ! । अथवा बालरूपस्य ह्निमं ते केन तच्छिरः ॥ एतन्मे संश्रयं ह्निमि क्षपया परमेश्वर ! ।

शिव उवाच ।

निपीय नारदं वाणीमुवाच शिशुराक्षकैः । शिशुरवाच ।

सिन्दूरः कोऽपि दैवो मे वायुरूपधरोऽपि नृप । अहमे मासि सम्पूर्णं प्रविश्योमोदरं शिरः ॥ तमिदानीं ह्निम्योऽहं गजाङ्गं साम्पुतं हि ज ! ।

शिव उवाच ।

श्रुत्वेव नारदः प्राह शिशुरूपिणमीश्वरम् ॥ नारद उवाच ।

अकिञ्चिज्ज्ञा वयं देव ! योचनेऽस्य मुखस्य ते । तमेव च स्वभावेन मखमेतन्नियोजय ॥

शिव उवाच ।

वदतीत्यं मुनिर्वाचत् तावत् स दृष्टिरेल्लिखे ।
सन्नायवसम्पन्नो गजानन उमासुतः ।
किरीटकुलधरो युगबाहुः सुलोचनः ।
वामदक्षिणभागे च विद्विद्विद्विराजितः ।
हृदा विनायकं स्थाप्य । तथाभूतं निषेधया ।
हर्षोत्प्लवनयना देवाः सर्वे तदामुचुः ॥
गजानन इति ख्यातो भविताऽयं जगत्त्रये ।
एवं भावयतुर्थां च अवतीर्णो गजाननः ॥”)

गजारिः, पुं, (गजस्य अरिः शत्रुः । तन्नाशकत्वात्
तथात्वम् ।) दृष्टविशेषः । लिङ्गः । यथा,
“गजारिस्तदर्थिहयोः ।” इति हजुचक्रः ॥

गजाश्रयः, पुं, (गजेन हस्तिना आश्रयते अद्यते
इति । गज + अश् + कर्मणि ल्युट् ।) आश्रय-
हस्तः । इति रत्नमाला ॥ गजाद्वोऽपि ॥

गजाश्रया, स्त्री, (अश्रयातीति । अश्रय ग भोजने
+ कर्मणि ल्युट् । गजः अश्रयो भक्षको यस्याः ।)
भक्षा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यस्मिन्नियं अवशि-
यते तद्वया, —

“गजाश्रया-कुम्भिक-दाडिमानां
रवेः क्षते तैलहृते सद्धिः ॥”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमेऽध्याये)
श्रल्लकीटयः । यद्गमलम् । इति रत्नमाला ॥

गजास्यः, पुं, (गजस्य आस्यं मुखमेव आस्यं
अस्य ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (गजस्य
आस्यम् ।) हस्तिमुखे स्त्री ॥

गजाहं, स्त्री, (गजेन गजनाम्ना आहृत्यते इति
गजेन सह आह्रा संज्ञा यस्य इति वा ।)
हस्तिनापुरम् । इति मेदिनी ॥

गजाहयं, स्त्री, (गजेन गजनाम्ना आहृत्योऽस्य ।)
हस्तिनापुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गजाह्रा, स्त्री, (गजस्य आह्राया संज्ञया आह्रा
संज्ञा यस्याः ।) गजपिप्पली । इति मेदिनी ॥
(पर्यायोऽस्या यथा —

“करिपिप्पलीभक्षणा कपिवल्ली कपिवल्लीका ।
श्रेयसी वशिष्ठस्यापि गजाह्रा गजपिप्पली ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गजेष्टा, स्त्री, (गजस्य दष्टा प्रिया ।) विदारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भुंङ्कुमुक्ता इति भाषा ॥

गजोपना, स्त्री, (गजोपपदेन युता उपना
पिप्पली ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गज्जः, पुं, (गजि भावे + घञ् ।) अवज्ञा । भाषा-
गारम् । खनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ गोष्ठा-
गारम् । इति हारावली ॥ गोयालिघर इति
भाषा ॥

गज्जः, पुं स्त्री, (गजि भावे + घञ् ।) भाषागारम् ।
इति मेदिनी ॥

गज्जा, स्त्री, (गज्ज + टाप् ।) मदिरायज्ञम् । इत्य-
मरः । २ । २ । ८ । खनिः । इति मेदिनी ॥ पाप्मरसज्ञः ।
मद्यभाषम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गजिका, स्त्री, (गज्जा + स्वार्थे कन् अत इत्यम् ।)
मदिरायज्ञम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गङ्, इ गङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-परं-
अकं-सेट्-इदित् ।) इ, कर्मणि गङ्गते । गङ्गे
कपोलविषयक्रियायाम् । तथा च । यत्र द्रव्य-
निर्देशस्तत्र तन्निष्ठक्रियाविशेषो लक्ष्यते । इति
मैत्रेयवोपदेवौ । रमानाथस्तु कञ्जु कार्कश्य इत्य-
ङ्गात् कार्कश्य इत्यनुवृत्त्या कपोलकर्तृककार्कश्य-
मिति आख्याय गङ्गति कपोलः पांशुना इत्युदा-
हृतवान् । केचित्तु गङ्ग इति शब्दस्य युत-
पुत्तार्थमेवायं घातुर्मन्तव्यो न त्वस्यान्यत्र प्रयोगः
इत्याह । इति दुर्गादासः ॥

गङ्, म सेके । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-परं-सकं-
सेट् । घटादिः ।) म, गङ्गयति । सेकः चर-
णम् । गङ्गयति घटात् पाणीयम् । जलस्रोतक-
त्वात् लस्यैव प्रायः प्रयोगः । इति रमानाथः ॥
तन्मते तु लान्तपक्षेऽपि मातृवन्धः । खमते तु
लान्तो वक्ष्यमाणः स त्वशुबन्धमूढः इति
विरोधः । इति दुर्गादासः ॥

गङ्, पुं, (गङ्गति गलति हस्ताञ्जालादिभ्यो वा
चरतीत्यर्थः । गङ् + अच् ।) मत्स्यभेदः ।
गङ्गु इ माङ् इति भाषा ॥ अन्तरायः । इति
मेदिनी ॥ परिखा । अवधानम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ देशविशेषः । राजनिर्घण्टे गङ्गलवण-
पर्याये गङ्गदेशजमिति दर्शनात् ॥

गङ्कः, पुं, (गङ् + स्वार्थे कन् ।) मत्स्यविशेषः ।
गङ्गु इ माङ् इति भाषा । तत्पर्यायः । शकु-
लार्भकः २ । इत्यमरः । १ । १० । १७ ॥

गङ्, इ गङ्गः ४ गङ्गकः ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूच-
त्वम् । कषायत्वम् । श्रौतलत्वम् । लघुत्वम् । इति
राजवल्लभः ॥

गङ्गयन्तः, पुं, (गङ्गयति जलमिति । गङ् चरणे +
णिच् । “तभूवद्विषसिभासिसाधिगङ्गीति ।”
उणां । ३ । १२८ । इति भृश् । घटादित्वात् मित्रे
मितां वृत्तः अयामन्तेति गौरवादेशः ।) मेघः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादित्तिः ॥

गङ्गलवणं, स्त्री, (गङ्गदेशाज्जातं लवणम् । शाक-
पार्थिवादित् मध्यपदलोपिसमासः ।) संवर-
देशोद्भवलवणम् । सामरस्युज इति भाषा । तत्-
पर्यायः । शुभ्रम् २ पृथ्वीणम् ३ गङ्गदेशजम् ४
गङ्गीयम् ५ मङ्गारम् ६ सार्वरम् ७ संवरो-
द्भवम् ८ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् । लघुत्वम् ।
इवदन्तत्वम् । मलापहत्वम् । दीपनत्वम् । कफ-
घाताश्रौणाश्रित्वम् । कोष्ठशोधनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गङ्गदेशजं, स्त्री, (गङ्गदेशात् जायते इति । जन् +
ङ् ।) सार्वरलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गङ्गि, पुं, (गङ् + इन् ।) वत्सतरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अलवो गवादिः । गङ्गिया इति
भाषा । यथा, काव्यप्रकाशे ।

“गुणानामेव दौरात्मगाहुरि धूर्त्यो नियुज्यते ।
अवजातकियस्कन्धः सुखं खपिति गौर्गङ्गिः ॥”

गङ्गुः, पुं, (गङ् + बाहुलकात् उन् ।) गजगङ्गः ।

पृथुगङ्गः । स तु चाटामसकयोर्मन्त्रिर्मातृहृदिः ।
इति लिङ्गादिर्वचनं अमरमरतो ॥ ॥ ॥ ॥
इति मेदिनी ॥ शब्दार्थम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ लिङ्गशुभः । इति निष्काण्डशेषः । विषम-
पत्न्यः । यथा काव्यप्रकाशे तदेतत् काव्यान्-
गङ्गभूतमिति, नास्ति मेघलवणं जलमिव
तद्गङ्गाकारः । (“न च अजातलवणवदन्त-
गङ्गुना तेन किं वेति वाच्यम् ।” इति वैदान्त-
भाष्यम् ॥)

गङ्गुरः, नि, (गङ्गुल + रश्च लत्वम् ।) वृक्षः । इति
शब्दरत्नावली ॥

गङ्गुलः, नि, (गङ्गुः खलुर्मातृपिच्छविशेषः अस्या
स्तीति । गङ्गु + “विष्णादिभ्यश्चेति” ५ । २ ।
२७ । इति कच् ।) वृक्षः । इत्यमरः । १२ । १८८ ॥

गङ्गेरः, पुं, (गङ्गु + “पतिकठिङ्गुठिर्गङ्गुदिङ्गुश्चि-
यश्च” ।) उर्णा । १ । ५६ । इति यश्च ।) मेघः ।
इति निष्काण्डशेषः ॥

गङ्गीयं, स्त्री, (गङ्गदेशात् उत्तिष्ठति संजायते
इति । गङ्गु + उत् + क्त्वा + कः ।) गङ्गलवणम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गङ्गीजः, पुं, (गङ्गु + “कपिगङ्गिगङ्गिकटिपटिभ्य
ञ्जीलच्” ।) उर्णा । १ । ६७ । इति ञ्जीलच् ।
गुङ्गः । इत्युणादिकोषः ॥ व्यासः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

गङ्गुरिका, स्त्री, (गङ्गुरः जनप्रवाहः सोऽस्या
मस्तीति । यद्वा गङ्गुरः मेघपाजः तमनुगच्छ-
तीति । टन् टाप् च ।) अश्वातप्रवाहागम-
नूलो धारावाही नदीविशेषः । इति कैचित् ।
मेघयूथैरनुगम्यमाना मेघी । इत्यन्ये । इति
काव्यप्रकाशटीकायां मध्वचरः ॥

गङ्गुकः, पुं, (गङ्गुक इति निपातनात् द्वित्वम् ।)
जलपात्रविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गङ्गु
इति भाषा ॥

गङ्गुङ्कः, पुं, (गङ्गुङ्क इति एवोदरात् उकारश्च
दीर्घत्वम् ।) गङ्गुङ्कः । इति शब्दरत्नावली ॥

गङ्ग, त् क संज्ञानि । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) ऋङ्गोपधः ।
गङ्गयति । इति दुर्गादासः ॥

गङ्गः, पुं, (गङ्गयते गङ्गयति वा कर्मण्यप । कर्मणि
अच् वा ।) सङ्गः । (यथा, हितोपदेशे
१ । ६१ । [वल्लभः])

“न गङ्गस्यायतो गङ्गित् सिद्धे कार्ये कर्म
प्रमथः । (यथा, मेघदूते । १५ ।

“भर्तुः कङ्कणविरिति गङ्गेः वादरं वीक्ष्यमाणः”
रत्नाशुचरः । (यथा, गोः रामायणे । ५ । ८ । ७ ।

“वेनाध्यक्षसर्मा देवः प्राप्नोति हृदयमश्विनः ।
उमावहायो देवेशो गङ्गेय वक्रभिर्बुधः ॥”)

वेनावस्थाविशेषः । तद्वया । गङ्गाः २५
रथाः २७ अथाः ८२ पश्चात्तिकाः ११५ वत्
हायेन २७० । इत्यमरः । १ । ८ । ८१

(यथा, महाभारते ।
“नद्यो गुह्या गङ्गी नाम वारिह्यी तु जम्बूद्वीपः”

संख्या । श्रीरामसमन्वयम् । इति मेदिनी ॥३॥
गणेशः । यथा, महाविष्णुसंस्कृतम् ।
“गणपतुः गणेशानि । गणेशोऽप्यवर्णकः ।”
अभिजातिविष्णुसंस्कृतम् । देवमातुष-
राक्षसगण इति तु पारिभाषिकम् । यथा,—
“देवरा म देवा दे दे रा रा म म दे रा रा ।
दे रा रा म म दे रा रा म म इति गणपतयम् ॥”
इति ज्योतिषरत्नमाला ।
“पूर्वोत्तराचयश्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी ।
रमाणि मातृवाय्याङ्गुर्नक्षत्राणि मनीषिणः ।
ज्योतिषतन्त्रिणां ज्योतिषाश्चैव ज्योतिषाः ।
चित्रा मघा विशाखाः स्फुटारा राक्षसदेवताः ।
अभिनी रेवती पुष्यः स्वाती ज्येष्ठाः पुनर्वसुः ।
अश्लेषा ज्येष्ठाः अश्विनः देवतारकाः ॥”
इति निबन्धः ।
(तस्य मिलनकथनं यथा, ज्योतिषः ।
“वजाती परमा प्रीतिर्मेधमा देवमातुषः ।
देवास्तरे कनिष्ठा च नक्षत्रमातुषराक्षसः ॥”)
धातुसंज्ञः । यथा, मनोरमा ।
“आद्यदिक्षु होलादिदिवादिः सादिरेव च ।
तुदावधातुकादिक्षुरादिषु गणा दश ॥”
(ह्रस्वः प्राच्योक्तपारिभाषिकाक्षरविशेषः । स तु
म-न-भ-य-व-र-व-त-ग-ज-संज्ञः । इति ह्रस्वो-
मञ्जरी ॥ ३॥ महादेवः । यथा, महाभारते ।
११ । १७ । ४० ।
“विश्वरूपः स्वयं श्रीहो वनवीरो वनो गणः ॥”
देशविशेषः । स तु अभिजिह्वित नामान्तरस्य
देशस्य गुणवतो भाष्यायां गुणवत्तां सम्भतः ।
यथा, स्कन्दपुराणे गणेशखण्डे ३ अध्याये ।
“अथ बोध्यभिजित् पञ्चा सप्तद्रक्षानमाययौ ।
पञ्चभिः सप्तया युक्तश्चैव ज्ञानं तथा सप्त ॥
हविता वा गुणवती यपौ चाङ्गलिना जलम् ।
यद्वीर्यं जलया ज्ञातं देवास्तदुरे गतम् ॥”
“भाष्यागुणवती तस्य नवमासादनन्तरम् ।
पुनं प्रकृताङ्गि शुभे दिवस्यं गुण्याहुतम् ॥
ज्योतिर्विभ्रिरनुजातो गण इत्यभिधां पिता ।
ज्ञात्वाभ्युदयिकं चक्रे ज्योतिं दृष्टमेव हि ॥”
स च महादेवमारोध्य वरं लब्ध्वा जैलोक्यं
निर्जित्वा च कपिलसुनेषिणामभिमपञ्चतवान् ।
कपिलसुनेषु अस्मादपराधात् जातमन्युर्गणेश-
मारोधमासात् । अथ प्रसन्नेन गणपतिना तद्-
शुभे अवतीर्य तं गणदेवं विनाशितवान् इत्येषा-
कथा तत्रैवाध्याये विस्तारशो मृदया ॥)
गणकः, पुं, (गणयति शुभाशुभमङ्गभोगजितपत्रं
निरूपयतीति । गण तु क सङ्ग्रहणे + कर्त्तरि
ण्यक् ।) देवः । ज्योतिर्विभ्रः । तत्पर्यायः । साम्प्रत-
तः २ ज्योतिषिकः ३ देवः ४ मौडूरिकः ५
मौडूरिकः ६ ज्ञानी ७ कार्त्तिकिकः ८ इत्यमरः ।
१८ । १४ । ज्योतिषिकः ९ । इति तट्टीका । स तु
वर्गवद्धरातिविशेषः । देवतादेवतागमजातः ।
तस्य कर्म तिथिवारादिज्ञापनम् । इति परा-
शरपद्धतिः । स तु जलजः । यथा,—

“कनिकाये महाशानि । पावका बहवो जनाः ।
सङ्गरोषाकश्चैव । तन्मन्त्राङ्गानि ३ जैतु ॥
तस्मात् प्रयत्नतो देवि । सर्वं वर्जयेत् सुधीः ।
वरं पावकालसंघर्षं कुर्यात् पापकोसलः ॥
तथाप्यस्य गणकं सर्वदा तं परित्यजेत् ॥”
इति प्राक्तानन्दतरङ्गिण्यां बोद्धव्योक्तानि महिष-
महिनीतन्त्रवचनम् ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“ज्योतिःप्राच्यविशेषः सुन्दराङ्गः सभापटुः ।
जलजमागतः शुद्धो गणकः स्यान्नक्षीपतेः ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ।
(यदि च प्राच्यविशेषे गणकस्य निम्नादिकं
अप्यते तत्तु केवलं नक्षत्रजीविन इवेति
बोध्यम् । प्रकृतज्योतिःप्राच्यं द्विजातिभिरेवा-
वश्यमध्ययनीयं वेदाङ्गत्वात् । यथा,—
“संयुनोऽपीतरैः कर्मान्वादिभि-
श्चक्षुषाङ्गेन ह्रीनो न किञ्चित् करः ।
तस्माद्विजैरध्ययनीयमेतत्
पुण्यं रहस्यं परमं च तत्त्वम् ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥३॥
प्रजापतिपुत्रास्ताराविशेषकेतवः । यथा,—
“ताराः पुङ्गविकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ
पुत्राः ॥”
इति बृहत्संहिता । ११ । २५ ॥
संकीर्णजातिविशेषः । यथोक्तम् ।
“चर्मकारस्य द्वौ पुत्रौ गणको वाद्यपूरकः ॥”)
गणकर्त्तृका, स्त्री, (गणस्य गणाधिपस्य कर्त्तव्य-
पत्रमस्याः ।) इन्द्रवाद्यी । इति राजनिर्घण्टः ।
गणकारः, पुं, (गणानां सैन्यानां कारः कर्ता
सेनापरिचालनश्चः ।) भीमसेनः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (गणं धालयप्रकाशकप्रत्यविशेषं
करोतीति । झ + अण् ।) धातुसंज्ञकर्ता ।
यथा, “गणकारवचनप्रमाणार्थमिदम् ॥” इति
कातन्त्रवृत्तिः ।
गणकी, स्त्री, (गणकस्य पत्नी इति । तत्पञ्चागमिति
होक् ।) गणकपत्नी । इति जटाधरः ॥
गणचक्रकं, स्त्री, (गणाः धार्मिकगणास्तेषां चक्रं
सम्भूय भोजनमन्न इति कप् ।) धार्मिकाणां
सम्भूय भोजनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गणता, स्त्री, (गणस्य धर्मः भावो वा इति तल् ।)
गणस्य भावः । सम्प्रत्यक्षम् । पञ्चपातिलम् ।
इति लोकप्रसिद्धिः ॥
गणदीची, [न्] पुं, (गणान् बहुश्रित्यान् दीच
यति दीचां कारयतीति ।) बहुयाजकः । इति
मिताक्षरा । (वाच्यलिङ्गे तु गणस्य शिवस्य
गणेशस्य वा दीचा विद्यते अस्मिन् अथ वा ।
दीचा + इनि । शिवदीक्षितः ।) गणेशदीक्षिते
चि । गणस्य गणेशस्य दीक्षा गणदीक्षा । इति
महाविष्णुसंस्कृतम् ॥
गणदेवता, स्त्री, (गणः सङ्घः तद्वत् देवता
सम्भूय स्थिता देवता इत्यर्थः ।) संहतदेवता-
विशेषः । यथा,—
“आदिता विश्ववचस्तुतिता भास्वराविताः ।

महाराजिकवाधाश्च वराश्च गणदेवताः ॥
आदिता वाह्य प्रोक्ता विश्वदेवा दश स्मृताः ।
वसवश्चादसंस्मृताः वटर्चिस्तु तुतिता मताः ॥
आभास्वरास्तुः वटर्चिताः पञ्चाशद्गुणाः ।
महाराजिकानामागो हे इति चापि विंशतिः ॥
वाधा इन्द्र विख्याता वराश्चैकादश स्मृताः ।
एते च संहता देवास्तथादिताः स्मृताः ॥”
इति जटाधरः ॥
गणप्रथं, स्त्री, (गणानां साधारणानां प्रथम् । यद्वा
प्रथायां गण इति परिभाषाः ।) साधारण-
प्रथम् । मिलितानेकानामिकाचलनिप्रथम् ।
प्रथमम् । तत्र प्रथायां गण इति युत्-
पत्तिः ॥
गणनं, स्त्री, (गणयते इति । गण + भावे लुट् ।)
संस्थानम् । गणा ठिक् देया इति च भावा ।
यथा, विश्वसारतन्त्रे ।
“येनैव लिखनं कुर्यात्तेनैव गणनं कृतम् ॥”
गणना, स्त्री, (गण + युच् टाप् च ।) गणनम् ।
संख्या । यथा, नैषधे । ३ । ४० ।
“यदि त्रिलोकी गणनापरा स्या-
त्तस्याः समान्तिर्यदि नायकः स्यात् ।
पारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात्
गणयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥”)
गणनाथः, पुं, (गणानां विभक्त्युद्देवविशेषाणां
नाथः ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
(गणानां प्रमथानां नाथः स्वामी इति युत्पत्त्या
शिवः ।)
गणनायकः, पुं, (गणानां नायकः ।) गणेशः ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते ।
१ । १ । ७७ ।
“लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गणनायकः ॥”
गणानां देवसङ्घानां नायकः । यथा, भागवते ।
५ । १७ । १२ । “यत्र ह देवपतयः स्तैः स्वैर्गण-
नायकैर्विहितमहाह्वयाः ॥” इति ॥३॥ गणानां
प्रमथानां नायकः । शिवः ।)
गणनायिका, स्त्री, (गणानां नायकः शिवः तस्य
शक्तिरिति टाप् अत इत्वं च गणनेत्री इत्यर्थः ।)
दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गणनीयं, चि, (गण + ञनीयर् ।) गणनार्थम् ।
संख्येयम् । तत्पर्यायः । गण्यम् २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ६४ ॥ गणितयम् ३ गण्यम् ४ । इति
आकरशम् । संख्येयम् ५ । इति जटाधरः ॥
गणपतिः, पुं, (गणानां गणसंज्ञकानां देवानां
पतिः अधीश्वरः स्वामी वा ।) गणेशः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १७० ।
“अस्तु वाञ्छति शास्त्रो गणपतेराखं सुधानः
प्रवी
तं च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुताविहोऽपि
नागाग्रजम् ॥”
अथपूजनीयप्रधानदेवताविशेषः । यथा, यजु-
र्वेदीयवाजपेयसंहितायाम् । १६ । २५ । “नमो
गणेश्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नम इति ॥”

गण्डिः

इहसतिः । यथा, ऋग्वेदे । २ । २३ । १ ।

“गणानां त्वा गणपतिं हवामहे
कविं कवीनामुपमन्त्रवस्तमम् ॥”

शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।

“गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च ।
मन्त्रवित् परमो मन्त्रः सर्वभावकरो हरः ॥”
आपञ्चगोपनिषद्शिवः । यथा, मौक्तिकोप-
निषदि प्रथमाध्याये ।

“त्रिपुरातपनदेवीभावनाभक्तजाबालगणपति-
महावाक्यगोपालतपनस्रष्टाहयग्रीवेति ॥”

गणपत्वंतः, पुं, (गणानां प्रमथयणानां गणपत्वादि-
देवानां वा आवासरूपः पत्वंतः । गणभूयिष्ठः
पत्वंतो वा ।) कैलासपत्वंतः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

गणपीठकं, स्त्री, (गणस्य शिवस्य परमेश्वर-
त्वेति यावत् पीठः आसनमिव कायति प्रका-
शते इति । कै + कः ।) वृक्षः । इति शब्द-
नम्निका ॥

गणराजं, पुं, (गणानां बहूनां राज्ञां समाहारः
गणशब्दस्य सङ्गावत्वात् तद्वितार्थेति द्विगु-
समासः । “अहः सर्वैकदेशसङ्गातपुण्याश्च
राजैः ॥” ५ । ४ । ७८ । इत्यच् । सङ्गापूर्वं राजं
क्रीवमिति लिङ्गानुशासने क्रीवत्वविधानात्
“राजाङ्गाङ्गाः पुंसि ॥” २ । ४ । ७८ । इति
क्रीवत्वम् ।) राजसङ्घः । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥

गणरूपः, पुं, (गणाः बहुप्रकाराणि रूपाणि
अस्य ।) अर्कवृक्षः । इत्यमरः । १२ । ४ । ७० ॥

गणरूपकः, पुं, (गणरूप + संज्ञार्थं कन् । गण
रूप इव कायति प्रकाशते इति वा । कै + कः ।)
राजाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणरूपी, [न] पुं, (गणाः बहुविधानि रूपाणि
वर्णितत्वाद्यः सन्तस्य इति अख्यर्थे इतिः ।)
चेताकः । इति रत्नमाला ॥

गणवतीसुतः, पुं, (गणवत्त्वाः सुतः ।) दिवोदासः ।
यथा, त्रिकाण्डशेषे ।

“धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशिराजः सुघोम्रवः ।
पालकाख्यागणवतीकरेणुकरिषासुतः ॥”

गणहासः, पुं, (गणान् गन्धद्रव्यगणान् हासयतीति ।
गण + हस् + शिच् + अण् ।) चोरकनामगन्ध-
द्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणहासकः, पुं, (गणहास + स्वार्थे कः ।) चोरक-
नामगन्धद्रवम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥

गणायत्रीः, पुं, (अग्रे नीयते इति अयत्रीः ।
गणानां गणाखण्डेवविशेषाणां अयत्रीः ।)
गणेशः । इति त्रिका शेषः ॥

; पुं, (गणानां वासाय अचलः गणभूयिष्ठो-
ऽचलो वा ।) कैलासपत्वंतः । इति जटाधरः ॥

गणाधिपः, पुं, (गणानां अधिपः अधीश्वरः ।)
गणेशः । इत्यमरः । १ । १ । ४० ॥ शिवः ।
इति जलायुधः ॥

गणिः, स्त्री, (गण + “संज्ञातुभ्य इत्” उर्वा ।
४ । १ । ७० । इति इत् ।) गणनम् । इति आकरवम् ॥

गणेशः

गणिका, स्त्री, (गणः लघुपठगणः उपपत्तिरेना-
ख्यस्याः इति ठन् ।) वैज्ञा । (यथा, हरिवंशे ।
८५ । ६ ।

“गणिकानां पृथक्काः सुभेरास्तरवागरेः ॥”)
यूथिका । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ गणि-
कारिकावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ हस्तिनी ।
इति जटाधरः ॥

गणिकारिका, स्त्री, (गणिः गणनं करोतीति । क्त +
अण् + टाप् + अत इत्वच् । यद्वा गणिकेत्याख्यां
प्रचक्षतीति । क्त + “कर्मण्यण्” ॥ १० । १ । इत्यण् ।
स्वार्थे कन् अत इत्वच् ।) वृक्षविशेषः । वङ्ग
गणियारी इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । श्रीपर्णम् २
अभिमन्यः ३ कणिका ४ जया ५ । इत्यमरः । १० ।
४ । ६ ॥ तेजोमन्यः ६ हविर्मन्यः ७ ज्योतिष्कः ८
पावकः ९ अरणिः १० वङ्गिमन्यः ११ मधनः १२ ।
इति रत्नमाला ॥ अभिमन्युः १३ तर्कारी १४
वैजयन्तिका १५ अरणीकेतुः १६ श्रीपर्णो १७
कर्णिका १८ नादेयो १९ विजया २० अमन्ता २१
नदीका २२ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । तिक्तत्वम् । अनिलकफघ्नोफक्ष्माभि-
मान्याशौमलवन्धनमनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ सुदगणिकारिकागुणपर्यायौ सुद्राघि-
मन्यशब्दे द्रव्यौ ॥

गणिकारी, स्त्री, (गणिगणनं करोति पूजादिषु
आत्मानं गणनं कारयतीत्यर्थः । क्त + कर्मण्यण्
ततो ङीष् ।) पुष्पवृक्षविशेषः । गणियारी इति
भाषा । तत्पर्यायः । काञ्चनिका २ काञ्चन-
पुष्पी ३ वसन्तद्वती ४ गन्धकुसुमा ५ अलिमोदा
६ वासन्ती ७ मदनमादिनी ८ । अस्या गुणाः ।
सुरभितरत्वम् । चिदोषग्रसनत्वम् । दाहशोथ-
कामक्रीडाक्षन्धरसमहरत्वम् । चापलप्रसर-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषास्या
गणिकारिकायिमन्यशब्दयोर्वैद्वजः ॥)

गणितं, त्रि, (गण + कर्मणि क्तः ।) कृतगण-
नम् । तत्पर्यायः । संख्यातम् २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ६४ ॥ (चिन्तितम् । यथा, शिवपुराणे
ज्ञानसंहितायाम् । १२ । २७ ।

“दुःखं च विविधं तच्च गणितं न तथा तथा ॥”)
गणितं, स्त्री, (गणयते इति । गण + क्तः ।) अङ्क-
शास्त्रम् । तत् द्विविधं अङ्कं पाटीगणितम् ।
अव्यक्तं बीजगणितम् । इति लीलावती ॥ गण-
नम् । यथा, नैषधे । ३ । ४० ।

“पारे पराङ्गं गणितं यदि स्यात् ॥”

गणिपटिका, स्त्री, द्वादशाङ्गी । सा तु जिज्ञानां
विद्याविभागः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५६ ॥

गणियः, त्रि, (गण + ण्य ।) संख्येयः । गणनीयः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६४ ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ४० ।

“गणियनिःशेष गुणोऽपि स स्यात् ॥”)
गणेशः, पुं, (गण + बाहुलकात् शङ्कः ।) कर्ण-
कारवृक्षः । इति मेदिनी । २ । १४८ ॥

गणेशः, स्त्री, (गण + बाहुलकात् शङ्कः ।) वैज्ञा ।
हस्तिनी । इति मेदिनी । २ । १४८ ॥

गणेशः

गणेशका, स्त्री, (गणेशकां गणिकानां गणिकासु
वा मध्ये कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।)
कुङ्किनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गणेशः, पुं, (गणानां प्रमथयणहारां यद्वा
गणानां जीवजातानां ईशः ईश्वरः ।) शिवः ।
इति हारावली । ८ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
केरते । ३८ । ७८ ।

“प्रसादये त्वां भगवन् ! सर्वभूतमेश्वर ! ।
गणेशं जगतः शम्भुं लोकनारयणकारकम् ॥”

गणानां गणाखण्डेवविशेषाणां विद्याखण्डेवार्णां
वा ईशः नियन्ता । शिवपुत्रः । (यथा, महा-
भारते । १ । १ । ७३ ।

“कायस्य खेलेनाथीयं गणेशः कर्मतां तुमे ॥”)
तत्पर्यायः । विनायकः २ विहराजः ३ हेमा-
तुरः ४ गणाधिपः ५ एकदन्तः ६ शैरवः ७

लम्बोदरः ८ गणाननः ९ । इत्यमरः । १ । १ । ४० ॥
विज्ञेशः १० पर्युपाधिः ११ गणास्यः १२

आखुगः १३ । इति हेमचन्द्रः । २ । १२१ ॥
मूर्पकर्षः १४ । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ ४ ॥

तस्योत्पत्तिः । तत्र पार्वतीं प्रति ब्रह्माक्षय-
रूपश्रीलयावाक्यम् । यथा,—

“न भवेद्विष्णुभक्तिश्च विष्णुमाये ! त्वया विना ।
त्वद्गतं लोकशिवार्थं त्वत्पक्षव पूजनम् ॥

सर्वेभ्यामलदात्री त्वं त्रिलोक्या सनातनी ।
गणेशरूपः श्रीलयाः कल्पे कल्पे तवात्मजः ॥

त्वत्क्रोडमागतः क्षिप्रमित्युक्तान्तरधीयत ।
लत्वान्तर्द्धानमीशश्च बालकपुं विद्याय सः ॥

जगाम पार्वतीतत्पुं मन्दिराभ्यन्तरस्थितम् ।
तत्पत्न्यं शिवभीर्त्यै च मिश्रितः स बभूव च ॥

दर्शं गेहशिखरं प्रकृतबालको यथा ।
शुद्धचम्यकवर्णाभः कीटिचक्रसमप्रभः ॥

मुखदण्डः सर्वजनैश्चन्दूरश्लिषिर्बर्णकः ।
अतीवसुन्दरतनुः कामदेवविमोहनः ॥

मुखं निरुपमं विभक्तं शारदेभ्युविनिन्दकम् ।
सुन्दरे लोचने विभक्तं चावपद्मविनिन्दके ॥

ओढाधरपटुं विभक्तं पञ्चविजयविनिन्दकम् ।
कपालश्च कपोलान्तर्दतीव सुमनोहरम् ॥

नासायं खरिचं विभक्तं खगेक्षत्रचुनिन्दकम् ।
चैलोक्येषु निरुपमं सर्वार्थं विभक्तुसमम् ॥

शयानः शयने रम्ये प्रेरयन् हृत्प्रदायकम् ॥”
तस्य शनैश्चरदर्शनात् मन्त्रकविनाशः विष्णु-
कर्तृकगणमन्त्रकर्मयोगश्च यथा,—

“सा च देववशीभूता शनिं प्रोषाच कौतुकात् ।
पश्य मां मत्तुष्टिमुमिति नियतिः केन वार्यते ॥

पार्वतीवचनं श्रुत्वा चोऽशुमेने ब्रह्मा खयम् ।
पश्चामि किं न पश्चामि पार्वतीसुतमित्यहो ॥

बालं द्रष्टुं मनश्चक्रे न बालमातरं शनिः ।
विषखमानसः पूर्वं शुक्लकण्ठीकृतानुकः ॥

सखलोचनकोशेन दर्शं च शिष्टीर्भूखम् ।
शनिश्च दृष्टिमात्रेण चिच्छेद मन्त्रकं तुमे ! ॥

विक्रितासौ सुराः सर्वे चित्रपुस्तिकाया यथा ।
देवश्च श्रेया मन्त्रकाः शिवः कैलासनाथिनः ॥

ताम्रवर्णान् नक्षत्रान् इष्टान् चान्द्रावन्तं हरिः ।
जगाम पुष्पभक्तं च उत्तरस्थां दिशि स्थिताम् ॥
पुष्पभक्तानदीतीरे ददर्श कालनस्थितम् ।
गजेन विभितं तत्र प्रयानं हस्तिनीयुतम् ॥
श्रीं सुदर्शनैव चिच्छेद तच्छिरो मुदा ।
स्थापयामास गच्छेदधिपतिं मनोहरम् ॥
आगत्य पार्श्वतीक्ष्णं बालं कृत्वा स्ववक्षति ।
वधिरं तच्छिरः कृत्वा योजयामास बालके ॥
ब्रह्मरूपो भगवान् ब्रह्मज्ञानेन लीलया ।
जीवनं जीवयासास कृत्वा रोचरयोगेन च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ * ॥

अथ ध्यानम् ।

“सर्वं स्मृतं गणेशवदनं लम्बोदरं सुन्दरं
प्रसन्नमन्दगन्धकुम्भमधुपानालो गण्डस्थलम् ।
हृन्नाघातविदारितारिचिद्विरेः सिन्दूरशोभाकरं
बन्धे शैलसुतासुतं गन्धपतिं सिद्धिप्रदं कामदम् ॥”

इति पुराणम् ॥ * ॥

ध्यानान्तरं यथा,—

“सिन्दूरभं त्रिनेत्रं पृथतरणठरं हस्तपद्मेर्धनं
हन्तं पाशाङ्गुश्रेष्ठानुदकरविजयद्वीपपूरभि-

रामम् ।

नालेन्दुद्योतमौलिं करिपतिवदनं दानपूरार्द्रगण्डं
भोगीन्द्रावबभूव भजत गन्धपतिं रक्तवस्त्राङ्ग-

रागम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

(तस्य नमस्कारमनो यथा,—

“देवेन्द्रमौलिमन्दारमकरन्दकणारुणाः ।

विभं हरन्तु हरिश्चरणाम्बरजरेणवः ॥”

इति पूजापद्धतिः ॥)

एकपञ्चाशद्विधैः । यथा,—

“विश्वेशो विभ्रराजश्च विनायकश्चिवोत्तमौ ।
विभ्रज्जु विभ्रहर्ता च गणेशश्चिदुत्तमाः ॥
गणवक्त्रनिरञ्जनौ कपर्दी दीर्घलिङ्गकः ।

शङ्करश्च शिवभञ्जश्च गणनायकः ॥

गजेन्द्रः स्वर्णकर्णश्च स्यात्तिलोचनसंश्रकः ।

लम्बोदरमहानन्दौ चतुर्भुजद्विधौ ॥

आमोददुर्मुखौ चैव सुमुखश्च प्रमोदकः ।

एकपादो द्विलिङ्गश्च सुरवीरः स्वयम्भुवः ॥

वरदो वामदेवश्च वक्रतुण्डो द्विरङ्गकः ।

सेनानीर्धामबीर्जसो विमर्तो मत्तवाहनः ॥

जटौ मुकुटौ तथा खड्गौ वरेण्यौ पृथक्कतनः ।

भक्षप्रियो गणेशश्च मेघनादकवचकः ॥

आपी गणेश्वरः प्रोक्ताः पञ्चाशद्विधया इमे ।

तद्व्याख्यानसङ्काशा गणवक्त्राणि लोचनाः ॥

पाशाङ्गुशरवामीतिहस्ताः शक्तिरसमन्विताः ॥” * ॥

तेषामेकपञ्चाशच्छक्तयश्च यथा,—

“श्रीः श्रीश्च पुष्टिः शान्तिश्च खल्लिश्चैव सरस्वती ।

आहामेधाकान्तिकाभिभ्यो मोहिनीश्च वैगण्टी ॥

पार्श्वती ज्जलनी नन्दा सुवशाः कामरूपिणी ।

जमा तिलोत्पती सखा विश्वेशानी सुखपिणी ॥

कामदा मन्दिनी च भूतिः आह्वीतिका विता ।

रमा च मन्दिनी प्रोक्ताः द्वाविधौ च विकर्षणा ॥

भुजुष्टिः स्वातथा लम्बा दीर्घकोणा प्रमुहुरा ।
आमिनी राजिर्वशा च कामाख्या च प्रशिप्रभा ॥
जोनाक्षी चञ्जला दीप्तिः सुभगा दुर्भगा शिवा ।
भर्गा च भगिनी चैव भोगिनी सुभगा मता ॥
कालरात्रिः कालिका च पञ्चाशच्छक्तयः स्मृताः ।
सर्वालङ्कारगोहीभाः प्रियाङ्गुस्थाः सुशोभनाः ॥
रक्तोत्पलकरा ध्येया रक्तमात्याम्बराख्याः ॥”

इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥

गणेशकुसुमं, स्त्री, (गणेश इव कुसुमम् । रक्त-
वर्णवाटिकास्तथात्वम् ।) रक्तकरवीरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गणेशभूषणं, स्त्री, (गणेशस्य भूषणमिव ।) सिन्दू-
रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणेशवाहः, पुं, (गणाय गणार्थं वा यूथीकरणाये-
त्यर्थः उत्तवाहोऽस्य । यद्वा गणान् यूथान् उत्-
वाहयतीति । उत् + वाह् + अण् ।) गण्डकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गण्डार इति भाषा ॥

गण्डः, पुं, (गण् आस्यैकदेशे + अण् । यद्वा गम
गतौ + “नमन्ताडुः ।” उणां । १।११११ । इति
ङः ।) हस्तिकपोलः । (यथा, पञ्चतन्त्रे १।१५६।
“प्रमाणाभ्यधिकस्यापि गण्डग्लाममदेष्यते ।
पदं कृद्धिं समाधत्ते केशरी मत्तदन्तः ॥”)
तत्पर्यायः । कटः २ । इत्यमरः । २।८।१७ ॥
करटः ३ । इति तट्टीका ॥ कटकः ४ हस्ति-
गण्डकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कपोलः ।
इत्यमरः । २।६।६० ॥ गाल इति भाषा ॥
(यथा, कुमारः । ७।८२ ।

“तदीयदार्द्रादणगण्डलेखं

उच्छ्रासिकालाङ्गनरागमण्ड्योः ॥”)

खड्गौ । वीथ्यङ्गम् । पिटकः । चिह्नम् ।

वीरः । हयभूषणम् । बुद्धः । इति मेदिनी ॥

स्फोटकः । ग्रन्थिः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

विष्कुम्भादिसप्तविंशतिथोगान्तर्गतदशमयोगः ।

(यथा, ज्योतिषवचने ।

“गण्डो दृष्टिर्भुवश्चैव आघातो हर्षकृत्या ॥”)

तत्र जातफलम् ।

“स्वकार्यकर्त्ता परकार्यहर्त्ता

गण्डोद्भवः स्यादतिगण्डवान्धः ।

अत्यन्तधूर्तः पुरुषः कुरूपः

सुहृद्गणानामतितापदाता ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

दोषजनकोऽभिन्वादिनक्षत्राणां भागविशेषः ।

यथा,—

“अश्विनीमघश्रुलानां तिस्रो गण्डादनीडिकाः ।

अन्याः पौष्णोर्गङ्गायां पञ्चैव जवना जगुः ॥

श्रुत्येवोर्दिवा गण्डो निशायां पितृसर्पयोः ।

सन्धाद्वये तथा ज्येष्ठो रेवतीतुरगर्धयोः ॥” * ॥

तत्र जातस्य दोषो यथा,—

“सन्धाराजिद्वामागे गण्डयोगोद्भवः शिशुः ।

आत्मानं मातरं तातं विनिहन्ति यथाक्रमम् ॥”

तस्य श्रान्तिर्वधा,—

“सर्वे वा गण्डजातानां परिहाराय विधीयते ।

तातेनादर्शनं वापि यावत् गण्डाधिको भवेत् ॥
कुङ्कुमं चन्दनं कुण्डं गोरोचनमथापि वा ।
पुत्रैरेवान्वितं कृत्वा चतुर्भिः कनकैर्बुधः ॥
सहस्राक्षेण मन्त्रेण बालकं स्थापयेत्ततः ।

पितृयुक्तं दिवाजातं मातृयुक्तं रात्रिजम् ॥

स्थापयेत् पितृमातृभ्यां सन्धयोदयोरपि ।

कांक्षयाचं पुत्रैः पूर्णं गण्डदोषोपशान्तये ॥

इदानीं हि हिरेण्यश्च यद्वाचापि प्रपूजयेत् ।

मृत्वायाः प्रथमे पादे पितृर्बुधश्चिन्तयेत् ॥

द्वितीये नियतां पीड्यां मातुः कुण्यात् पितृयुक्ता ।

तृतीये धननाशाय चतुर्थे सर्वसम्पदः ॥

अथयेन फलं ज्ञेयमष्टोषास्त्रपि पूजयेत् ।

वस्त्रोक्तकृतिकां गद्यास्तुभयतट्टकिकाम् ॥

गोविषागण्डद्वेषापि दन्तिगण्डद्वेष निःक्षिपेत् ।

तीर्थान्धः पञ्चगव्येन स्नानं मातुः पितुः शिशोः ॥

दिवा जाता तु या कथा निशि जातस्तु यः पुमान् ।

नोभयोर्गण्डदोषः स्यात् नाचलो हन्ति प्रसृतम् ॥”

इति ज्योतिषतन्त्रम् ॥

गण्डकः, पुं, (गण्ड + स्वार्थे कन् ।) खड्गौ । इत्य-
मरः । १।१०।१७ ॥ गण्डार इति भाषा ॥
खड्गः । संख्याप्रमेदः । गण्डा इति भाषा ।
विद्याविशेषः । अवच्छेदः । अन्तरायः । इति
मेदिनी । के ८२ ॥ (देशविशेषः । यथा, महा-
भारते । २।२६।४ ।

“ततः स गण्डकान् शूरो विदेहान् भरतर्षभः ॥”

भूषणम् । यथा, कादम्बर्याम् । “आधनखपट्टि-

मखिता गण्डकाभरणा च ॥” ग्रन्थिः । यथा,

तत्रैव । “गोरोचनालिखितभूर्जपत्रगर्भान् मन्त्र-

गण्डकान् ॥” स्फोटकरोगविशेषः । यथा, तत्रैव ।

“अनेकवेधाघातनिमित्तवहुगात्रगण्डकम् ॥”)

गण्डकारी, स्त्री, (गण्डं भक्षयिष्यन्तिमित्यर्थः
करोति संयोजयतीति ।) खदिरौष्ठः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ वराहक्रान्ता । इति रत्नमाला ॥

गण्डकाली, स्त्री, (गण्ड + काल + “कर्मण्यण् ।”

३।२।१ । इत्यण् ततो डीप् ।) रस्य लवं यद्वा

गण्डं यन्निष्ठु काली यस्याः ।) खदिरौष्ठः ।

इत्यमरः । २।४।१४१ ॥

(“गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरौ कश्चित् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गण्डकी, स्त्री, (गण्डक + लिङ्गां जातौ डीप् ।) खनाम-

ख्याता नदी । इति मेदिनी । ८२ ॥ यथा, स्मृतिः ।

“गण्डक्याश्चैकदेशे च शालग्रामस्थलं स्मृतम् ।

पाषाणं तद्वै यत्तत् शालग्राममिति स्मृतम् ॥”

तत्र शालग्रामोत्पत्तिकारणं यथा,—

“गण्डक्यापि पुरा तत्र वर्षाणामयुतं विधेः ।

श्रीर्षपर्णाश्रनं कृत्वा वायुभक्षायनन्तरम् ॥

दिव्यं वर्षशतं तेषां विष्णुं चिन्तयतां तदा ।

ततः साक्षाज्जगन्नाथो हरिर्भक्तजनप्रियः ॥

उवाच सधुरं वाक्यं प्रोतः प्रणतवत्सलः ।

गण्डकि ! त्वां प्रसन्नोऽस्मि तपसा विस्मयोऽनघे ॥

अनवच्छिन्नाया भक्त्या वरं वरय सुव्रते ! ।

किं देयं तद्दृष्ट्वाशु प्रीतोऽस्मि वरवर्धिनि ! ॥

गण्डकी

मन्त्रमपि पुरो हृद्वा प्रक्षयजगदाधरम् ।
 दक्षवत् प्रकृता भूत्वा ततः कोतुं प्रयत्नम् ॥
 अहो देव ! मया हृदो दुर्दर्शो योगिनामपि ।
 त्वया सर्वमिदं खटं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥
 तद्वत् त्वं प्रविष्टोऽसि पुनर्वस्त्रेण चोष्यते ।
 त्वत्कीलोन्मीलिते पिच्छे कः खतकोऽस्ति वै प्रमान् ॥
 अनाद्यन्तमपर्यन्तं यद्ब्रह्म श्रुतिबोधितम् ।
 तदेव त्वं महाविष्णो ! यस्मां वेद स वेदवित् ॥
 तथैवाद्या जगन्माता या शक्तिः परमा स्मृता ।
 तां योगमार्गां प्रकृतिप्रधानमिति वक्ष्यते ॥
 निर्गुणः, पुनर्वोध्यस्तुतिस्वरूपी निरञ्जनः ।
 अनान्दरूपः शुद्धात्मा ह्यकार्णा निर्विकारकः ॥
 स्त्री योगमायामाविष्टा कर्तुं त्वं प्राप्नवानसि ।
 प्रकृत्या खण्डमानेऽस्मिन् दृष्टा साची निगद्यते ॥
 प्रकृतेऽस्मिन्नेरस्मिन् खण्डमानेऽपि नाश्वया ।
 क्षान्तिधामागतो देव ! त्वयि स्फुरति कारणे ॥
 स्फटिके हि यथा खण्डे जवाज्जुसमरागतः ।
 प्रकाशते तत्प्रकाशात् प्योतीरूपः न तास्मि ते ॥
 ब्रह्माद्योऽपि कवयो न विन्दन्ति यथार्थतः ।
 तत् कथं वेद्महेच्छां तव रूपं निरञ्जनम् ॥
 अदृश्य जगतो मध्ये स्थिता किञ्चिदज्ञातौ ।
 त्वया हृदा ज्ञता चास्मि योस्यायोष्यमविन्दौ ॥
 तेन लोके महत्त्वञ्च तत्प्रवादेन चेच्छतौ ।
 यद्याद्ये तत्तपोदार ! तस्मै दातुं त्वमर्हसि ॥
 ह्यास्तुरसि दीनेषु नेति मां न वद प्रभो ! ।
 ततः प्रोवाच भगवान् देवि ! यद्यस्त्वमिच्छसि
 तद्याद्यञ्च वरारोहे ! अर्देयमपि सर्वथा ।
 यददुर्जने मनुष्याणां शीघ्रं याचय मां प्रति ॥
 महर्षेणमनुप्राप्य कोवाऽपूर्यमनोरथः ।
 ततो हिमांशो ! सा देवी गच्छकी लोकतारिणी ॥
 प्राञ्जलिः प्रकृता भूत्वा मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।
 यदि देव ! प्रसन्नोऽसि देवो मे वाञ्छितो वरः ॥
 मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो ! मत्पुत्रतां व्रज ।
 ततः प्रसन्नो भगवान् चिन्तयामास गोपते ! ॥
 किं याचितं निजगया निजं मत्पुत्रसुखया ।
 दास्यामि याचितं येन लोकानां भवमोक्षयाम् ॥
 इत्येवं कृपया देवो निश्चय मनसा स्वयम् ।
 गच्छकीमवदत् प्रीतः श्रेष्ठ देवि ! वयो मम ॥
 शान्त्यामश्रितारूपी तव गर्भगतः सदा ।
 तिष्ठामि तव पुत्रत्वे भक्ताशुयुहकारणात् ॥
 मत्प्राप्तिधातुं नदीनां त्वमतिश्रेष्ठा भविष्यसि ।
 दर्शनात् स्पर्शनात् ज्ञानात् पानाच्चैवावगाहनात् ॥
 हरिष्यसि महापापं वाक्पुनः कार्यसम्भवम् ।
 यः सांख्यति विद्वानेन देवर्षिपूजितपंकः ॥
 तर्पयेत् स्तुपितुं स्तापि तारयित्वा दिवं नयेत् ।
 स्वयं मम प्रियो भूत्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥
 यदि त्वयुत्तरेजेत् प्राणान् मम कर्मपरायणः ।
 सोऽपि याति परं स्थानं यच्च गत्वा न शोचति ॥
 एवं हस्ता वरान् देखै तथैवान्तरधीयत ।
 ततः प्रभृति तिष्ठामः शैवेऽस्मिन् ब्रह्मणाञ्जनम् ॥
 इति वराहपुराणे श्रीमन्नारायणविष्णुमहिमा
 विस्तृतशेषविषयेष्वदिमहिमनामाध्यायः ॥

गण्डव्या

गङ्गानाम्, स्त्री, (गङ्गा गङ्गानां कपोलदेशेऽपि
कुसुममिव । इक्षिणां हि कटदेशात् कपोलकपो-
लेव मद्धारि चरति ।) इक्षिमदः । तत्-
पर्यायः । उत्पलकटः २ । इति हारावली १६१ ॥
गङ्गानूपः, पुं, (गङ्गे गिरेरुत्तरेण नूप इव ।) पर्व-
तस्थोऽप्यननम् । (यथा,—
“उद्देशो गङ्गानूपस्य पर्वतस्थाभिधीयते ॥”
इति हारावली । ५१ ॥)
गङ्गागर्भः, स्त्री, (गङ्गः स्फोटक इव वन्दुरात् उच्य-
ते चत्तं गार्भस्थः ।) पलविशेषः । इति शब्द-
चक्रिका ॥ आता इति भाषा ॥
गङ्गादूर्वा, स्त्री, (गङ्गा यन्त्रिणा दूर्वेति कर्म-
धारयः ।) दूर्वाविशेषः । गोटिया दूर्वा इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । गङ्गाली २ अतितीव्रा ३
मत्स्याची ४ वारणी ५ मीनपर्णी ६ खची-
नेचा ७ श्यामयन्त्रिः ८ यन्त्रिणा ८ यन्त्रि-
पर्णी ९ खचीपत्रा १० श्यामकाळा ११ जलस्था
१२ शकुलाची १३ कलाया १४ पित्रा १५ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । वातपित्तपञ्चभ्रम-
हृणाभ्रमह्नदोषनाशित्वम् । शिथिलत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशे ।
“गङ्गादूर्वा तु गङ्गाली मत्स्याची शकुलाचकः ।
गङ्गादूर्वा हिमा जोहमापित्री पार्हिणी जघुः ॥
तिक्ता कषाया मधुरा वातहृत् कटुपाकिनी ।
दाहहृद्यावलाश्रासकुक्षपित्तपञ्चरापहा ॥”
गङ्गाला, स्त्री, (गङ्गानां यीवाजातस्फोट-
विशेषाणां माना सङ्गोऽस्याम् ।) गङ्गारो-
विशेषः । तत्पर्यायः । गङ्गगङ्गः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १६१ ॥ तत्पर्यायं यथा,—
“अजमोदः सखिन्द्रो हरितालगिशङ्खम् ।
चारुद्वयं फेनयुतमार्द्रकं शरजोद्धवम् ॥
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलैः कन्दलैः समैः ।
एभिः सर्वपत्रं तैलमजान्त्रैश्च योजितम् ॥
ज्वरघ्निना पचेदेतदक्षीरेण संयुतम् ।
अजमोदादिकं तैलं गङ्गामालां यपोदितम् ॥
विदग्धस्य पचेत् पक्वं पक्वैव विशेषयेत् ।
रोपणं नृदुभावश्च तैलेनानेन कारयेत् ॥
अजमोदादिकं तैलं महावीर्यं च रोगघ्नम् ॥”
इति मारक १७० अध्यायः ॥
अपि च । तत्रैव १६० अध्याये ।
“द्विजयट्याश्च वै मूलं पिष्टुं तक्षुणवारिणा ।
गङ्गामालां हरेक्षेपात् कुलङ्गलगङ्गकम् ॥”
अपि च । तत्रैव १६४ अध्याये ।
“अपराजिताया मूलश्च गोमूत्रेण समन्वितम् ।
पीतश्चापि हरयेव गङ्गामालां न संशयः ॥”
अपि च ।
“विष्वामिमन्त्रश्लोकाकपाटनापारिमन्त्रकम् ।
प्रशारयन्मन्त्रा च हृत्तरी कण्ठकारिका ॥
वला चातिवला राक्षा प्रदंष्ट्रा च पुनर्नवा ।
शरङ्गशारिवा पर्णी गुडूची कपिकन्दुरा ॥
एषां दशपलिकान् भागान् काश्यपेत् खनिषे-

गणपति

तेन पारावर्षेयैश्च तेनैव गान्धर्विणाश्चैव ॥
 आर्षा वा यदि वा तर्षा चौरं दत्त्वा चतुर्मुखम् ।
 शलावरीरकश्चैव तेनतुल्यं प्रदाययेत् ॥
 प्रयाचि याचि पैशाचि तानि यन्माणि तत् प्रष्टुम् ।
 शतपुण्या देवदास शालपर्वी वचायुक् ॥
 कुडं माघी सैन्धवश्च पक्षमेकं पुनर्वसु ।
 पाने गच्छे तथाभ्यङ्गे तेनमेतत् प्रदाययेत् ॥
 कुम्भून् पार्श्वभूजश्च गङ्गमाणाश्च नाशयेत् ।
 अप्यकारं वातरक्तमाशुष्काच्च पुमान् भवेत् ॥
 गर्भमन्धतरो विष्ण्यात् किं पुनर्माघवी शिवः ।
 अन्धानां वातभयानां कुडाराणां हृत्वां तथा ॥
 तेनमेतत् प्रदातव्यं सर्ववातविकारिकाम् ॥”
 इति मादके १८८ अध्यायः ॥ ॥

अथ गङ्गमाणाया जलजमाह ।
 “कर्कशुकोजामनकप्रमाद्यैः
 कर्पावमन्था गलर्वक्षस्युः ।
 मेदःक्षपाभ्यां चिरमन्धपाकैः
 स्वात्रकमाला बहुभिस्तु गच्छेः ॥”
 कर्कशुः शुद्धवदरी । कोर्णं हृद्द्वरम् । चिर-
 मन्धपाकैः चिरेण मन्धोऽव्ययः पाको येवांतेः ॥ ॥
 अथ गङ्गमाणाया एषावस्थापिशिवमप्यपीमाह ।
 “ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः
 स्रवन्ति गच्छन्ति भवन्ति चान्धे ।
 कालाशुबन्धं चिरमादधाति
 सैवापयीति प्रवदन्ति केचित् ॥”
 ते ग्रन्थयः गङ्गमाणाया एवं गङ्गाः केचिद-
 वाप्तपाकाः सन्तः स्रवन्ति केचित् गच्छन्ति अन्ये
 भवन्ति च । कालाशुबन्धाच्चिरमादधाति या
 गङ्गमाणा चिरं तिष्ठति सैवापयी इति
 केचिद्वदन्ति ॥ ॥

अथान्धाः साध्यान्धादिकमाह ।
 “साध्या स्त्रुता पीनवपार्श्वभूज-
 काश्रुण्वरक्कहिंयुता त्वसाध्याः ॥” ॥
 अथ ग्रन्थिः । ग्रन्थिर्जलजमाह ।
 “वातादयो मांस्माद्यन् च कुटा
 वंदूश्च मेदश्च तथा शिराश्च ।
 दृप्तोन्नतं वियथितान्शु श्रोत्रं
 कुम्भन्धतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥”
 वियथितं ग्रन्थिरूपम् । अतो ग्रन्थिः ॥ ॥
 अन्धा निदानादिपूर्वनिश्चितम् । अथ गङ्ग-
 माणायाश्चिकित्सा ।
 “काक्षनारत्नचः कायः शुक्लीचूर्णेन संयुतः ।
 माषिकापट्टः खलापीतः काषी बद्धवल्गवः ॥
 गङ्गमाणां हरत्वाशु चिरं कालाशुबन्धिनीम् ।
 पलमर्द्धपलं वापि पिष्ट्वा तत्कुजवारिखा ।
 काक्षनारत्नच पीत्वा गङ्गमाणां अपाहता ।
 काक्षनारत्न यक्ष्णीयात् त्वर्षं पक्षपणीकृतम् ॥
 नागरत्नं कलावाच मरीचकं कर्णं पक्कम् ।
 पञ्चाविभूतवाचीनां पलमर्द्धं पृक्कं पृक्कम् ॥
 बद्धवल्गवमेकश्च पक्षमेकमात्रं पुनः ।
 टङ्कं टङ्कं वसादाय वस्त्राद्येकत्र चर्चयेत् ॥

“अगाधजनस्यारो विकारी न च रोहितः ।
गङ्गाजनमात्रेण शरदौ वर्धरायते ॥”
गङ्गा, पुं, (गङ्गा + टाप् ।) गङ्गावः । इति
लिङ्गादिबन्धे अमरः ॥ “सुखपूर्वतोयमिति
भगी ॥ रायतुङ्गटसु गङ्गावाग्म्यो सुखपूर्वतो
योलिङ्गः । पुलिङ्गसु गङ्गावशब्दसु सुखपरि-
माद्य इति । यथा,—
अथा द्वादशगङ्गाधर्मसुखविधीयते ॥”

इति तट्टीकाचारसुन्दरी ॥

गङ्गोलः, पुं, (गङ् + “कपिगङ्गिककटौति ।”
उवा १।६७। इति ओलच् ।) युक् । यावः ।
इति विसम्पन्नः । १।६० ॥

गङ्गयं, जि, (गङ्गं लब्ध्वा इति । “घनगङ्गं लब्ध्वा ।”
४।४।८४। इति यत् । यद्वा गङ्गयते इति ।
कर्मणि यत् । गङ्गे भवः । “दिगादिभ्यो यत् ।”
४।३।५४। इति यदित्येके ।) गङ्गागीयम् । गङ्गि-
तयम् । तत्पठ्यायः । गङ्गीयम् २ संख्येयम् ३ ।
इति विसम्पन्नः । १।३।३६ । (यथा, ऋग्वेदे । १।७।५।
“दिवौ वचः सुवचो रोचमाना इना येषां
गङ्गा माहिना गौः ॥”)

गतं, जि, (गच्छति जानाति यातीति वा ।
“गच्छाद्यौ कर्मणि ।” ३।४।७२। इति
कर्मणि क्तः ।) विश्रातम् । यातम् । इति मेदिनी ।
ते १५ । (यथा, किराताजुनीये । ४।५।

“बुधोऽस्य स्थानप्रविर्गमोऽतं

वितर्कमाविष्कृतयेन सन्तति ॥”

गम्यते इति । भावे क्ते तु गमने स्त्री । यथा,
भावे । १।२।

“गतं तिरस्त्रीममनस्यारयेः

प्रविष्टमन्त्रं लनं हविर्भुजः ॥”)

गतनाविकः, जि, (गता विरहिता नाविका अस्या ।)
नाविकारहितः । तत्पठ्यायः । विद्यः २ । इत्य-
मरः । २।३।४६ ॥ विद्युः ३ । द्विजनाविकः ४ ।
इति शब्दरत्नावली । विनाविकः ५ । विनवः ६ ।
इति ञटाधरः ॥

गतवज्रकः, पुं, (गतं वज्रं वाद्वेत्तुको मदो यस्मात्
यस्य वा इति कप् ।) निर्मदहस्त्री । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

गतागतं, स्त्री, (गतं ऊर्ध्वगमनं आगतं अधोगमनं
यच्च ।) पक्षिगतिविशेषः । इति ञटाधरः ॥
(गतञ्च आगतञ्च द्वयोः समाहारः) यातायातम् ।
यथा, रत्नमञ्जर्याम् ।

“गतागतकुतूहल नयन्योरपाङ्गावधि ॥”

(तथा च भगवद्गीतायाम् । ६।२१।

“ते तं सुखा स्वर्गलोके विश्रान्तं

स्त्रीये पुष्टौ मर्त्यलोके विश्रान्ति ।

एवं जयौघर्म्ममदुप्रपन्ना

गतागतं कामकामा लभन्ते ॥”

गतं विनष्टं आगतं पुनः संसारममनं यस्मात् ।
यं प्राप्य जीवो न पुनर्निवर्तते इति वाक्यात्
तथात्वम् । पुं, महादेवः । यथा, महाभारते ।
१३।१७।७६ ।

“नीतिर्ज्ञानीतिः शुद्धात्मा शुद्धीभावो गतागतः ॥”)

गतागतं वा, स्त्री, (गतं विनष्टं आगतं रजोऽकारः ।)

दृष्टा । (गतं वृष्टं आर्णवमस्य इति ।) वज्रा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

गतिः, स्त्री, (गम् + भावे क्तिन् ।) गमनकर्म ।

(यथा, रघुवंशे । १।४।

“अथवा क्षतवाग्वहारे वंशेऽकिन् पूर्ववदिति ।

मग्नौ वचसस्तुक्तीर्णे कृमस्तीवाक्षि मे गतिः ॥”)

तत्पठ्यायः । वर्तते १ अयते २ लोटते ३

लोटते ४ छन्दते ५ कवति ६ खपति ७ छमति ८

अवति ९ संश्रते १० अवति ११ ओतति १२

अंशति १३ वेनति १४ मारि १५ गुरयति १६

श्रवति १७ काजयति १८ पेलयति १९ कण्ठति २०

पिखति २१ विखति २२ मिखति २३

प्रवते २४ प्रवते २५ अवते २६ कवते २७

गवते २८ नवते २९ ओदति ३० नक्षति ३१

खचति ३२ अचति ३३ खचति ३४ अचति ३५

तुरीयति ३६ चतति ३७ अतति ३८ गति ३९

इयचति ४० खचति ४१ खरति ४२ रंइति ४३

यतते ४४ अमति ४५ अचति ४६ रजति ४७

लजति ४८ चियति ४९ घमति ५० मिनाति ५१

अचति ५२ अचति ५३ खरति ५४ विवर्ति ५५

वेविष्टिः ५६ योविष्टिः ५७ अचति ५८ अचति ५९

तेजति ६० दध्यति ६१ दधति ६२ दध्यति ६३

घन्वति ६४ अचति ६५ आर्यति ६६ औयते ६७

तकति ६८ टौयति ६९ इवति ७० प्रवति ७१

हवति ७२ अहति ७३ मर्हति ७४ खचते ७५

नचते ७६ हर्षति ७७ इयति ७८ ईर्ते ७९

ईहते ८० अयति ८१ खचति ८२ गति ८३

आगनीगति ८४ अंगति ८५ जिज्वति ८६

अचति ८७ गमति ८८ प्रति ८९ प्राति ९०

अयति ९१ वचते ९२ रचयति ९३ अचते ९४

खःकति ९५ सुम्पति ९६ अति ९७ वाति ९८

याति ९९ इयति १०० प्राति १०१ कृति १०२

अचति १०३ अमति १०४ अचति १०५ वचति १०६

अगति १०७ पवते १०८ अगति १०९ अचति ११०

अगन् १११ अचगन् ११२ जिगाति ११३ पतति

११४ अचति ११५ अमति ११६ अचति ११७ वेति

११८ अयनात् ११९ अति १२० अगायात् १२१

अयुयुः १२२ । इति द्वाविंशं शतं गतिकर्म ।

इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥ (गम्यतेऽस्या-

मिति । गम् + अधिकरणे क्तिन् ।) मार्गः ।

(यथा, भगवद्गीतायाम् । ८।२६ ।

“शुक्लहस्तो गतीं ह्येतं जगतः प्रान्तं मते ।

एकया यावन्नाहतिमन्यथा वर्तते पुनः ॥”)

दृष्टा । (यथा, तज्जैव । ६।३७ ।

“अयतिः अहयोपेतो योगाचलितमावयः ।

अप्राप्य योगसंविद्धिं कां गतिं लब्ध । गच्छति ॥”

गम्यते प्रायतेऽनया । करवी क्तिन् ।) ज्ञानम् ।

(यथा, श्रीमद्भागवते । ७।५।११ ।

“न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विदुः,
दुराग्रया ये बहिरर्थमाभिगः ।

“स्त्रीयौष्ठकमगुपयति चक्षुः ॥”)

“अक्षिमेव आत्मन्येव चक्षुः प्रवीक्ष्य विप्रं ते

स्वार्थावधारयिष्येते मतिर्वाक्यकर्म विदुः ते

दुराग्रया बहिरर्थमाभिगोः विदुः आत्मनि ॥”

इति तट्टीकायां आमी ।) याया । (अन्यते

प्राप्यतेऽनया इति । गम् + कर्त्तरि क्तिन् ।)

अभ्युपायः । (यथा, महाभारते । १३।१४६।११।

“यश्च इच्छो मन्त्रेण च जगुः स्वर्गं स्वर्गं गतिः ॥”)

नाडीवज्रम् । करवी । इति मेदिनी । ६४ ।

(गम् + भावे क्तिन् । परिचितः । यथा, किराता-

जुनीये । १०।४० ।

“मदसुपसर्षे च एव तावत्

दुरधिगमा हि गतिः प्रवीक्षणावाम् ॥”

“गतिः परिचितः ॥” इति तट्टीकाक्षर-
नाथः । प्रमावम् । यथा, तज्जैव । १४।१५ ।

“हवेति वेदसु जगः क्षतः क्षतः-

इमेन पूर्वं न मवेति ना गतिः ॥”

“मया नेत्रेण का गतिः किं प्रमावम् ॥” इति

तट्टीकायां मक्षिनाथः । अन्यते इति । गम् +

कर्मणि क्तिन् । खण्डपम् । यथा, तज्जैव । ६।३६

“चरतस्तपस्य वनेषु खण्डा

न वरं निरूपयितुमशक्ता गतिम् ॥”

“तव वनेषु तपश्चरतोऽस्य मतिं खण्डपं निरु-

पयितुम् ॥” इति मक्षिनाथः । विषयः । यथा

कुमारः । ५।६४ ।

“तपः किञ्चित् तदवाप्तिवाच्यं

मनोरथावामगतिर्न विद्यते ॥”

“मनोरथायां कामायां अगतिः अविद्यः ॥”

इति मक्षिनाथः । कर्मण्यर्थः । यथा, भगव-

द्गीतायाम् । ६।१८ ।

“गतिर्भर्ता प्रभुः वाचो विवाहः शरत्वं सुहृत् ॥”

“गतिः कर्मण्यर्थम् ॥” इति शब्दरत्नावलम् ।

यहमेवेन गतिमेवो यथा,—

“अहङ्कारा काकस्य कर्मयो भगवाभिताः ।

श्रीभमन्त्रोपपाताख्या यद्वाता गतिहेतवः ॥”

इति कर्मविद्वान् ।

तच्च तु नचममेवेन नुपयस्य गतिमेवो यथा,

दृष्टत्वं हितायाम् । ७ अध्याये ।

“नोत्पातपरिणतः कदाचिदपि चक्षुः प्र-

क्षयम् ।

जलदहनपवनमयस्तु वाय्वार्यस्य विद्वद्वा ।

विचरन् प्रवचनिका प्राजापत्येन विचरन्ति ।

नदन् हिमकरतनयः करोति हृदि करोमभवाम् ।

रौद्रादीनि मयान्तामुपामिति चक्षुः प्रवर्तते ॥

शङ्खनिपातसुहृदयोगानुष्ठितकाम्यैः ।

जलादीनि विचरन् मनुष्यान्तुपयिष्यन्तु गवा-

मसुम् ।

कोरवावेति हृदि करोति जीर्णं प्रभुतायाम् ।

आर्यम्बं ह्रीतुत्वं भगवद्वत्तुत्वं मन्त्रम् ।

सुतो निरुप प्राकट्यतां वायुपुत्रतुम् ।

वायिनावायव्यतां वायुपुत्रतुम् ।

बुद्धितत्त्वानि केव भगवतो विष्णोः कौस्तुभनाम
गदेति आध्यात्मशास्त्रेण परिहृतम् । तथाच
विष्णुसहस्रनामभाष्ये ।

“मनस्तत्त्वानि चक्रं बुद्धितत्त्वानि गदाम् ।

धारयन् लोकरक्षार्थं तुक्तचक्रगदाधरः ॥”

महादेवः । स तु गदावीर्यं वर्तते । यथा,
महाविष्णुचरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे ।

“भोजपुरे भोजनाद्यो गदायाश्च गदाधरः ॥”

गदाधारिणि चि ।)

गदाधरः, पुं, (गदा विभक्तिं इति । गदा + धृ +

क्षिप् । तुक् च ।) विष्णुः । इति शैमिवचनः ।

२ । १३३ ॥ (यथा, भागवते । १ । १३ । १० ।

“भवद्भिन्ना भागवतास्तीर्थभूता स्वयं विभो ।।
तीर्थोद्भवन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभृता ॥”)

गदाधरः, पुं, (गदं वक्ष्यन् अन्तरं यस्मात् ।)

मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

गदारातिः, पुं, (गदस्य रोगस्य अरातिः शत्रुः

तन्नाशकत्वात् ।) औषधम् । इति राजनिर्घण्टः ।

गदाङ्गं, स्त्री, (गद एव आङ्गा आख्या यस्याः ।)

कुलम् । इति शब्दरत्नावली । कुङ्कुम् इति भाषा ।

गदी, [नृ] पुं, (गदा विद्यते अस्ति वास्य । गदा +

इनि ।) विष्णुः । इति हारावली । ६ ॥ (यथा,

भगवद्गीतायाम् । ११ । १७ ।

“किरीटिनं गदिनं चक्रिणश्च

तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ॥”)

गदाविशिष्टे रोगयुक्ते च चि ।

गद्गदः, पुं, क्षुब्धपदव्यञ्जनाभिधायी । अत्यसह्यक्ता ।

तस्य सम्प्राप्तिपूर्वकलक्षणं यथा,—

“आहत्य वायुः सक्रोधो धमनीः शब्दवाहिनीः ।

नरान् करोत्यक्रियकान् मृकमिम्बनगद्गदान् ॥”

इति माधवकरः ।

(अथ्यटोक्ते चि । यथा, अमरवृत्तके । ५३ ।

“खेदोऽस्मात्सु न मेऽपराधति भवान् सर्वेऽप-

राधा मयि ।

तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याप्यतो

वदते ॥”)

गद्गदज्जनिः, पुं, (गद्गदेन वायुपरिचालितज्जिह्वा-

दिना योऽस्यटोक्ततो ज्जनिः । गद्गदरूपो ज्जनिः

वा ।) हृष्टश्रीकादिना अथ्यटज्जनिः । तत्

पर्यायः । मन्मथः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

गदं, स्त्री, (गदति शब्दस्य विना केवलं कथाप्रवन्दे-

रेव विरच्यते इति । गद + “गदमदचरयमञ्जानुप-

सर्जम् ॥” १ । १ । १०० । इति यत् ।) पदभिन्नम् ।

कविस्तम् । अपादः पदवन्तान् । इत्यमरः ।

३ । ५ । ३१ ॥ कविस्तम्भिरे चि । यथा गदो

अवहारः गदा वाक् गदं वचः । इति तट्टी-

कायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २६ । ३ ।

“यक्षुवाण्डर्षां वाण्याश्च गद्यानाश्चैव सर्वशः ।

आसीदुच्चार्यमावागं निखनो नृदयज्जम् ॥”)

“अपादः पदवन्तानो गदमाख्यायिका कथा ।

इति हकी ।

आख्यायिका तु आपदे प्रतिपादयति अर्थं

आख्यायिका अथ नायकेन खद्युत्पलव्योऽर्थं
आख्यायते इत्येके । आतापी सत्कार्याणां कथाया-
माख्यायिका । वा च माधविका-वासवदत्ता-
हर्षचरितादिः । कथा तु । प्रबन्धस्य कल्पना
रचना वस्तुता स्तोकसत्या कथा ।

प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राञ्चः कथा विदुः ।
परम्यरात्रया यस्मात् वा मताख्यायिका कथितम् ॥

इति कोलाहलाचार्यः ॥

“कथा कादम्बर्यादिः ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(गदान् चिधा विभक्तं यथा हृन्मोमञ्जयाम् ।

“अपादं पदवन्तानं गदं तत्तु चिधा मतम् ।

वृत्तकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः ॥”

एतेषामपि लक्षणं यथा तत्रैव ।

“अकटोराचरं स्वल्पसमासं वृत्तकं मतम् ।

तत्तु वेदेर्भरौतिख्यं गदं हृदयतरं भवेत् ॥

भवेद्वृत्तकलिकाप्रायं समासाटं ढङ्गाधरम् ।

वृत्तकदेशसम्बन्धात् वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम् ॥”

मतभेदेनैतत् कथितं चतुर्धापि दृश्यते । यथा,

साहित्यदर्पणे । ६ । २६५ ।

“वृत्तबन्धोज्ज्वलितं गदं तुक्तकं वृत्तगन्धि च ।

भवेद्वृत्तकलिकाप्रायं चूर्णकश्च चतुर्विधम् ॥

आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् ।

अन्त्यहीर्षसमासाटं तुल्येषाण्यसमासकम् ॥”)

गद्यानकं, स्त्री, (गद्येन औषधादिपरिमाणभेदेन

आनीयते इति । आ + नी + ञः । ततः स्कार्ये

कन् ।) अथ्यत्वारिंशत्तुरक्तिकापरिमाणम् ।

(“तुल्या यगम्यां कथिताश्च गुञ्जा

वल्गुगुञ्जां धरयं गतेऽष्टौ ।

गद्यानकमद्वयमिन्द्रतुल्ये-

र्वल्लेस्त्वथैको घटकः प्रदिष्टः ॥”

इति लीलावती ॥)

चतुःषष्टिगुञ्जापरिमाणम् । इति वेदकम् ॥

गद्यानकमिति कुञ्चित् पाठः ॥

गन्ता, [ञ] चि, (गच्छतीति । गम् + कर्तरि लृच् ।)

गमनकर्ता । इति याकरणम् । (यथा, नलोपा

ख्याने । २४ । ३३ ।

“न ह्येकाङ्का श्रुतं गन्तात्वान्तेऽन्यः पुमान्निह ॥”

गच्छति प्राप्नोतीति श्रीलार्थं भाविकाणि लृन् ।

यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ५२ ।

“यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

तदा गन्ताऽसि निर्जदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥”

अत्र श्रीलार्थं लृन्तत्वात् न कर्मणि षड्ढीति

बोध्यम् ॥)

गन्तुः, पुं, (गच्छतीति । गम् + “सितनिगमीति ।

उर्वा १ । ५० । इति तुन् ।) पथिकः । इत्यु-

णादिकोवः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५४ । १८ ।

“शुष्येत नो अन्नपद्यानि गन्तोः प्रजावानः

पशुमं अस्तुमातुः ॥”)

गन्ती, स्त्री, (गन्त्यतेऽनया इति । गम् + “सर्वधा-

स्तुभ्यः कृन् ।” उर्वा ४ । १५८ । इति करणे

कृन् । ततो ङीष् ।) वृषवहनीयश्चकटम् । गवर

गादि इति भाषा । इत्यमरः । २ । ८ । ५२ ॥

(गच्छतीति । गम् + कर्तरि लृच् + क्तिङ्ङीप् ।
गमनशीला गमनकरिणी वा । यथा, आश्व-
वक्त्रे । ३ । १० ।

“गन्ती वसुमतीनां शत्रुष्विदं वसति च ।

प्रेमप्रसङ्गः कथं चार्थं मन्त्रलोको न भावयति ॥”)

गन्तीरथः, पुं, (गन्तीणां गच्छन्तीनां स्त्रीणां गम-

नाय यो रथः ।) श्वाटम् । तत्पर्यायः । मठः २ ।

इति हारावली । १६६ ॥

गन्ध, क ड इडि । इति कथिकव्यहृमः ॥ (चुरां-

आत्म-सर्ग-संघट् ।) वा ड, ‘गन्धवति ।’ इडि

हिंसायाम् । गतिहिंसायाचनेत्येति राजानाथः ।

इति दुर्गादासः ॥

गन्धं, स्त्री, (गन्धो विद्यतेऽस्य । आर्धं आदिनाड्य् ।

ज्ञानागुह । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धः, पुं, (गन्ध + पचाद्यच् ।) आमोहः । इति

विश्वः । स तु ब्राह्मण्यस्य पृथिवीशुभः । यथा,—

“ब्राह्मण्यस्यो भवेन्नमो ब्राह्मण्योपकारकः ।

खौरभश्चाखौरभश्च स देवा परिकीर्तितः ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । १०३ ॥

(अथ लक्षणात्तरं यथा, ब्राह्मण्यस्योपकारक-
आप्यजातिमत्तं गन्धत्वं यथा पृथिवीदृष्टिमात्र-

वृत्तिगुणत्ववाचाद्वाप्यजातिमत्त्वमिति ॥) स तु

दृश्यविधः । (यथा, महाभारते । १४ । ५० । १४००-४२ ।

“शब्दः स्पर्शस्तथास्पर्शं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

एते पञ्च गुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः ॥

पार्थिवश्च सदागन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः ।

तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहुन् गुणान् ॥

इत्यनिरुद्धगन्धश्च मधुरोऽन्यः कटुकश्च ।

निर्हारी च हतः क्षिणो ह्यसौ विशद एव च ।

एवं दृश्यविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत ॥”

एतेषामपि केचु को गन्ध इत्येतद्विद्वतिमाह ।)

इष्टः १ कसूरिकादौ । अगिष्टः २ शवादौ ।

मधुरः ३ मधुपुष्पादौ । ४ अण्डः ५ आन्ना-

तकादौ । कटुः ५ मरिचादौ । निर्हारी ६

हिङ्गुादौ । च हतः ७ क्षिणगन्धः अनेककल्म-

गतः । क्षिणः ८ सदास्तत्रहतादौ । ह्यः ९

सार्वपतेनादौ । विशदः १० शब्दगन्धदौ ॥ ११ ॥

खौरभम् । तत्तु पञ्चविधम् । यथा,—

“गन्धश्च सन्धक् प्रवृत्तं पुन वेतानभैरव ।।

चूर्णोत्ततो वा हृष्टो वा हाहाकारित एव वा ।।

रसः सन्धर्षो वापि प्राण्यङ्गोऽन्य एव वा ।।

गन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो देवानां प्रीतिदायकः ।।

गन्धचूर्णं गन्धपञ्चं चूर्णं सुमनसां तथा ।।

प्रशस्तगन्धयुक्तानां पञ्चचूर्णानि वापि च ।।

तानि गन्धाङ्गयानि स्युः स गन्धः प्रथमः स्मृतः ।।

हृष्टो मलयजो गन्धः श्रुतश्च नमेयश्च ।।

अशुभप्रभृतिश्चापि दस्य पञ्चः प्रदीयते ।।

हृष्टा च हृष्टो गन्धोऽर्थ द्वितीयः परिकीर्तितः ।। १२ ॥

देवदाम्बुगुण्यज्ञानावादान्तचन्दनाः ।।

प्रियादीनाश्च यो दग्ध्वा यजते हाहायी रथः ।।

स हाहाकारितो गन्धचूर्णीयः परिकीर्तितः ।। १३ ॥

स गन्ध करणीविजगन्धिनीतिर्जनं यथा ।।

प्रथतीना रन्धो भोऽन्धो निम्बोऽथ परिचरति ।
स संमर्द्धोऽन्धो गन्धः संमर्द्धेन इतीत्यते ॥ ४ ॥
जगन्नाभिसुतकृतकृतीभोजन एव वा ।
गन्धः प्राण्यज्जः प्रीतो मोक्षदः स्वर्गवाशि-

नाम् ॥ ५ ॥

कर्पूरगन्धसारः । शोदे हृष्टे च संक्षिप्ताः ।
चन्द्रभागादयश्चापि रक्षे पक्षे च सज्जताः ॥
गन्धसारस्तु सर्वेषु संसर्गादौ प्रयुज्यते ।
जगन्नाभिर्भवेद्दृढचूर्णोऽध्यन्त्यस्य योगतः ॥
एवं सर्वस्तु सर्वेषु गन्धो भवति पञ्चधा ।
कुडादिभावादन्योन्यं गन्धः प्रीतिकरः परः ॥
गन्धस्य विस्तारो भेदः प्रोक्तः कालीयकादयः ।
सर्वेः पञ्चविधमेव प्रविष्टो भवति ख्याताः ॥ ६ ॥
“गन्धो मलयको वस्तु देवे मेजि च सम्मतः ।
तत्पद्मो वा रन्धो वापि चूर्णो वा विष्णुतुष्टिः ॥
सर्वेषु गन्धजातेषु प्रथमो मलयोज्ज्वलः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा ॥
जम्बागुहः स्वर्गपूरः संहितो मलयोज्ज्वलः ।
वैष्णवीप्रोतिदो गन्धः कामाख्यायाश्च भैरवः ॥
कुङ्कुमागुहकाक्षूरीचन्द्रभागेः समीकृतेः ।
त्रिपुराप्रोतिदो गन्धस्तथा चक्राक्ष ग्रन्थुना ॥
देवतोद्देशपूर्वमेव गन्धान् सम्यग्य साधकः ।
देवयुष्मन्वाय वितरेत् सर्वसाध्येषु पूजकः ॥
गन्धेन कथंते कामं गन्धो धर्मेप्रदः सदा ।
अर्चना साधको गन्धो गन्धे मोक्षः प्रतिष्ठितः ॥
अयं वा कथितो गन्धः पुनरी वेतालभैरवौ ॥

इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥

प्रतिवेशी । श्रेष्ठः । सम्मन्तः । गन्धकः । इति
मेदिनी । (यथा, प्रयोगान्ते ।
“शोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जराण्ड्यरुजापङ्कः ।
अधिसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्यवृद्धिकरोऽस्थिरः ॥”
गन्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ शोभाजनः । इति
शब्दरत्नावली । छट्चन्दनम् । यथा, “छटो
मलयको गन्धः ।” इति मुद्रितत्वम् ॥

गन्धकः, पुं, (उद्यो गन्धोऽस्यास्तीति । “अर्थ आदि-
भ्योऽच्” ॥ ५।२।१२७। इत्यच् ततः स्वार्थे कन् ।)
शोभाजनवृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ उपधातु-
विशेषः । तत्पण्यायः । गन्धाक्षा २ खौग-
न्धिकाः ३ । इत्यमरः । २।६।१०२ । गन्धिकाः ४
सुगन्धिकाः ५ । इति तट्टीका ॥ गन्धपाषाणः ६
यामात्रः ७ । इति रत्नमाला ॥ गन्धमोदनः ८
पूतिगन्धः ९ अतिगन्धः १० वरः ११ सुगन्धः १२
दिव्यगन्धः १३ गन्धः १४ रसगन्धकः १५
कुडादिः १६ कूरगन्धः १७ कीटगन्धः १८ शर-
भूमिगन्धः १९ गन्धो २० । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य शुभाः । कटुकम् । उष्णत्वम् । तीव्र-
गन्धत्वम् । अतिवृद्धिकारित्वम् । विषकुडककर्तृ-
त्वानुलगादौवर्णाश्रितत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥
जमिनीहनेवरोगनाश्रितम् । इति राजवल्लभः ॥
तस्य भेदाः ।

“श्वेतो रक्तश्च पीतश्च नीलश्चैति चतुर्विधः ।
गन्धको वर्णतो ज्ञेयो भिन्नभिन्नगुणात्मकः ॥

श्वेतः कुडापद्मरौ स्थात्रस्तौ जीह्वप्रयोगस्तु ।
पीतो रक्षे प्रयोगार्हो नीलो वर्णान्तरोचितः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥

अथ गन्धकस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।
“श्वेतद्वीपे पुरा देशाः क्रौडन्धो रजसारुतम् ।
दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायाः खीरनीरधौ ।
प्रसृतं यद्रजस्तस्माद्गन्धकः समजायत ॥
गन्धको गन्धकस्यापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
खौगन्धिकश्च कथितो बलिर्वैलवसापि च ॥
चतुर्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः ।
रक्तो हेमक्रियास्तुः पीतश्चैव रसायने ।
ब्रह्मविलेपने श्वेतः लज्जाः श्रेष्ठः सुदर्शनः ॥”
श्रेष्ठो हेमक्रियादिषु सर्वेषु प्रशस्ततरः ॥ ४ ॥
“गन्धकः कटुकस्तिक्तो वीर्योष्णस्त्वरः सरः ।
पित्तलः कटुकः पाके कष्टव्रीषर्षणमुत्तमः ॥
हन्ति कुष्ठजयन्तीहकफवातान् रसायनः ।

अशोधितो गन्धक एव कुष्ठं

करोति तापं विषमं शरीरे ।

सौख्यं च रूपं च बलं तथौघः

मुक्तं निहन्त्येव करोति चासम् ॥ ५ ॥

तस्य शोधनविधिर्यथा,—

“जोह्वापत्रे विनिःक्षिप्य छतमयौ प्रतापयेत् ।

तप्ते हृते तत्समानं क्षिप्यगन्धकं रजः ॥

विद्वत् गन्धकं कृत्वा तनुवस्त्रे विनिःक्षिपेत् ।

यथा वस्त्रादिनिःक्षिप्तं दुग्धमध्येऽस्थिरं क्षिपेत् ॥

एवं स गन्धकः सुहृत् सर्वकर्मोचितो भवेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

“शोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जराण्ड्यरुजापङ्कः ।

अधिसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्यवृद्धिकरोऽस्थिरः ॥”

इति प्रयोगान्ते ॥

गन्धकच्छः, पुं, (गन्धमूलः गन्धप्रधानो वा कन्दो

ऽस्य ततः कप् स्वार्थे कन् वा ।) कश्चिद् ।

इति वैद्यकम् ॥

गन्धकारिका, स्त्री, (गन्धं सुरभिप्रधानं मच्छनं

करोतीति । गन्ध + कृ + णच् ततश्चाप् कापि

अत इत्वच् ।) खैरिन्दी । सा तु परवेष्टस्या

खवशा शिल्पकारिका । इति हज्जायुषः ॥

गन्धकालिका, स्त्री, (गन्धं प्रशस्तगन्धं पराशर-

सुनेम्बरप्रभावेन दूरवाहिगात्रसौरभं कलयति

धारयतीति । कल + णिच् + अच् डीष्च् । ततः

स्वार्थे कन् टाप् च पूर्वङ्खः ।) आसमाता ।

इति हेमचन्द्रः ॥

गन्धकाली, स्त्री, (गन्धं प्रशस्तदूरवाहिगात्र-

सौरभं कलयतीति । कल + णिच् अच् डीष्च् ।

यद्वा, गन्धवती काली । मध्यपदलोपि-

समासः ।) आसमाता । इति शब्दरत्नावली ॥

(रयं हि दाशराजकन्या पुरा बाल्यसमये मत्स्य-

गन्धा कालीयतन्नाम्ना स्नातासीत् । ततः

कदाचित् नदीपरपारं जिगमिषुष्या मुनि-

प्रवरपराशरं सज्जता तस्यैव ऋषिर्वरप्रभा-

वेन निजगात्रे पद्मपुष्पवत् सौरभमवाप्य

ततः प्रभृति पद्मगन्धा गन्धकालीति नाम्ना

च विश्रुताभवत् । परं तस्मादेव कन्यायां तदा
पराशरौरवात् कानौनपुनो महर्विर्भावः
सज्जातः । ततो गन्धति काये महात्मना
भीष्मेण राज्यं शरपरिचरश्च न करिष्या-
मीति निरादर्यं प्रतिश्रुत्वा दाशराजकन्यायात्
समाणीता भुवनविभृता सा पद्मगन्धाद्या गन्ध-
काली तत्कालात्काय पिबे श्रान्तेव समर्पिता ।
एतद्विवरणं महाभारते १ । सम्भवे । ६६-१०० ।
अध्याययोर्विशेषतो दर्शनीयम् ॥ अस्या जेतो-
रेव नरपतिव्यायुषः समरे भीष्मेण निहतः ।
यथा, हरिवंशे । २०।४७-५० ।

“स चापुण्यायुधस्तात ! दुर्मुहिरभवत्तदा ।

प्रदीप्तकौ बलवान् नीपान्तकरकोऽभवत् ॥

स दर्पपूर्वो हत्वाजौ नीपान्त्याश्च पार्थिवान् ।

पितृभ्युपरित मष्ट्यं आवयामास कलिधम् ॥

भाममात्रैः परिहृतं शयानं धरणीतले ।

उग्रायुधस्य रालेन । दूतोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥

अद्य त्वं जननीं भीष्म ! गन्धकालीं यष्टस्मिनीम् ।

खीरत्वं मम भार्यार्थे प्रयच्छ कुटुम्बनम् ॥”

इदं जुगुप्सितवाक्यं दूतसुखादाकन्यामित-

प्रतापो महात्मा भीष्मः अश्रीचान्ते तं दूरा-

त्मानं समराङ्गणे समाहूय निपात्य च राज्ये

काम्पित्वाय तत् पैतृकं राज्यं समर्पयत् । अस्मि-

न्नेवाध्याये एतत् सर्वं वृत्तं सर्वश्रेष्ठं द्रष्टव्यम् ॥)

गन्धकाष्ठं, स्त्री, (गन्धप्रधानं सुगन्धसमन्वितं

काष्ठमस्य । कर्मधारयो वा ।) अगुरुकाष्ठम् ।

इति त्रिकाङ्गशेषः ॥ शब्दरत्नचन्द्रम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

गन्धकुटी, स्त्री, (गन्धस्य सुगन्धस्य कुटी आलय

इव गन्धबाहुल्यात् तथात्वम् ।) सुरागम-

गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २।४।१२३ ॥

गन्धकुसुमा, स्त्री, (गन्धं सुरभिभूतं कुसुमं

यस्याः ।) गणिकारीष्टम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धकेलिका, स्त्री, (गन्धं केलयति गमयति

प्रापयति सन्निकर्षस्यानिति । गन्ध + केल + णिच्

+ अच् ततः स्वार्थे कन् अत इत्वच् । गन्धं केल-

तीति णुल् वा ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धकोकिला, स्त्री, (गन्धमूलिका गन्धप्रधाना

वा कोकिला ।) गन्धद्रव्यविशेषः । अस्या

गुणाः । क्षिप्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफनाशित्वम् ।

तिक्तत्वम् । सुगन्धित्वम् । इति भावप्रकाशः ।

गन्धखेडं, स्त्री, (गन्धस्य खेडः खेलोऽत्र । उल्लयो-

रैक्यात्तथात्वम् ।) गन्धवीरणम् । गन्धवेणा इति

भावा । तत्पण्यायः । भूतलम् २ रौहिणम् ३

गोमयप्रियम् ४ । इति रत्नमाला ॥

गन्धखेडकं, स्त्री, (गन्धेन खेडति खेलतीति ।

खेल् + णुल् । गन्धस्य खेडः खेलोऽत्र इति

कप् वा ।) गन्धलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धकेलिका, स्त्री, (गन्धं केलति गन्धतीति । केल-

+ णुल् + टाप् अत इत्वच् ।) कस्तूरी । इति

त्रिकाङ्गशेषः ॥ (कस्तूरीशब्दोऽस्ति तिष्ठति-

वर्णिता ॥)

गन्धनातं, स्त्री, (गन्धेन सह जातं उत्पन्नम् ।) तैजपत्रम् । इति शब्दरत्नावली ।

गन्धना, स्त्री, (गन्धः इष्टानिष्ठगन्धः ज्ञायते ऽनया इति । ज्ञा + कर्त्तृ कः तत्तटाप् ।) नासिका । इति हेमचन्द्रः । ३।०४४ ।

गन्धतूर्यं, स्त्री, (गन्धे विनष्टयोद्धर्मा प्रोक्षितवसादि-गन्धयुक्तविंसाप्रधानस्याने रणक्षेत्रे इत्यर्थः । आङ्गन्धमानं स्थितं वा यत् तूर्यम् ।) वाद्य-विशेषः । तत्पर्यायः । रणतूर्यम् २ महासूत्रः ३ । इति शब्दरत्नावली ।

गन्धलहणं, स्त्री, (गन्धं सुगन्धान्वितं लहणम् ।) सुगन्धलहणम् । तत्पर्यायः । सुगन्धभूतलहणम् २ सुरसः सुरभिः सुगन्धिः ५ सुखवासः ६ । अस्थ गुणाः । सुगन्धित्वम् । ईषतिकृत्वम् । रसा-यनत्वम् । क्षिप्तत्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कषपित्तश्रमनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धत्वक, स्त्री, (गन्धयुक्ता गन्धप्रधाना वा त्वगस्थः) एलवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धदला, स्त्री, (गन्धयुक्तं दलं पत्रमस्याः ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धधूमजः, पुं, (गन्धाट्यात् धूमात् जायते उत्-पद्यते इति । जन् + उः ।) खादुनामगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धधलिः, स्त्री, (गन्धप्रकाशकः धूलिः अणु-धूलौ वा अस्याः ।) कक्षारी । इति हेमचन्द्रः । गन्धने, स्त्री, (गन्धं गतिविंसायाचनेषु + भावे लुट् ।) उत्साहः । प्रकाशनम् । सूचनम् । जिंसा । इति मेदिनी । ने । ५७ ।

गन्धनकुलः, पुं, (गन्धः दुर्गन्धप्रधानो नकुल इव ।) कुङ्कुन्दरी । इति हारावली । ८३ । कुङ्का इति भाषा ।

गन्धनाकुली, स्त्री, (गन्धयुक्ता नाकुली राक्षा ।) राक्षा । इत्यमरः । २।४।११४ । कन्दविशेषः । तत्-पर्यायः । महासुगन्धा २ सुवहा ३ सर्पांक्षी ४ पक्षिहन्त्री ५ नकुलाट्या ६ अहिभुक् ७ विष-मर्हिका ८ अहिमर्हनी ९ विषमर्हनी १० महाहिगन्धा ११ अहिलता १२ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्रि-दोषानेकविधनाशित्वम् । नाकुल्याः किञ्चित् अष्ट-त्वम् । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्यायगुणाः । “नाकुली सुरसा राक्षा सुगन्धा गन्धनाकुली । नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाक्षी विषनाशिनी । नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् । भोगिलताट्टिकाखविषम्बरक्रिमिघ्नम् ॥”

इति भावप्रकाशः ।

(“राक्षा सुक्तरसा सुक्ता श्रेयसी सुवहा सहा । सुगन्धा सर्वगन्धान्या नाकुली गन्धनाकुली ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

गन्धनामा, [न] पुं, (गन्धेति पदपूर्वं नामास्य ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ।

गन्धनाक्षी, स्त्री, (गन्धनामन् + संज्ञायां ङीष् जातौ नाम्नात्वाद् ङीष् वा ।) सुन्दरीमविशेषः ।

तत्तत्तन्म । यथा,—

“बाहुकचासपात्रैश्च लघ्वास्त्रोटां खवेदनाम् ।

पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामिति विनिर्दिशेत् ॥

एकानु तादृशीं दृष्ट्वा पिङ्गकां स्फोटवन्निभाम् ।

त्वग्जातां पित्तकोपेन गन्धनाक्षीं प्रचक्षते ॥”

तादृशीं बाह्वादियु लघ्वां खवेदनाम् ॥ * ॥

तच्चिकित्सा यथा,—

“कक्षाश्च गन्धनाक्षीश्च चिकित्सति चिकित्सकः ।

पैतिकस्य विषस्यैव क्रियया पूर्वमुक्तया ॥”

इति भावप्रकाशः ।

गन्धनाली, स्त्री, (गन्धाय गन्धज्ञानार्थं नाली प्रधा-लीव । गन्धयद्वायर्थं नालीव वा ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेषः ।

गन्धनिलया, स्त्री, (गन्धस्य इष्टानिष्ठगन्धस्य निलया आश्रयोभूता । गन्धस्य निलयोऽत्र वा स्थिरा टाप् ।) नवमल्लिका । इति शब्द-चन्द्रिका ।

गन्धनिशा, स्त्री, (गन्धात् गन्धहेतुर्गन्धेन वा निशा हरिद्रेव ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धपत्रः, पुं, (गन्धवत् पत्रमस्य ।) श्वेततुलसी । इति रत्नमाला । मन्वः । वर्धरः । नारङ्गः ।

विष्णुः । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धपत्रा, स्त्री, (गन्धाट्यं पत्रमस्याः ।) शूटीमेदः ।

पलाश इति मालवे प्रसिद्धा । तत्पर्यायः ।

स्थूला २ तिक्तकान्तिका ३ वनजा ४ शटिका ५

वन्धा ६ तवक्षीरी ७ एकपत्रिका ८ गन्धपीता ९

पलाशान्ता १० गन्धाट्या ११ गन्धपत्रिका १२

दीर्घपत्रा १३ गन्धनिशा १४ वेदस्तुत्या १५

सुपाकिनी १६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।

खादुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । कषवात-

कासच्छर्दिज्वरनाशित्वम् । पित्तकोपकारित्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धपत्रिका, स्त्री, (गन्धपत्रा + संज्ञायां कन् अत

इत्वच् ।) गन्धपत्रा । अजमोदा । इति राज-

निर्घण्टः । (विवरणमस्या गन्धपत्राशब्दे ज्ञात-

वम् ॥)

गन्धपत्री, स्त्री, (गन्धपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।)

अजमोदा । अजगन्धा । अजमोदा । इति राज-

निर्घण्टः ।

गन्धपलाशिका, स्त्री, (गन्धाट्यं पलाशं पत्रमस्याः

ङीष् । संज्ञायां कन् टाप् पूर्वस्यच् । कप्

टाप् अत इत्वच् इत्येके ।) हरिद्रा । इति

हारावली । ६३ ।

गन्धपलाशी, स्त्री, (गन्धाट्यं पलाशं पत्रमस्याः ।

गौरादित्वात् ङीष् ।) शूटी । इति भाव-

प्रकाशः । (यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।

“भवेद् गन्धपलाशी तु कषाया दाहिनी जघ्नुः ।

तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकाऽगुण्यास्यमलनाशिनी ।

दोषकासव्रणश्वासमूलहृत्कायघ्नापहा ॥”)

गन्धपाषाणः, पुं, (गन्धयुक्तः पाषाणः । पाषाण-

स्यैव काठिन्यात् तथालम् ।) गन्धकः । इति

जटाधरः । (यथास्य पर्यायाः ।

“गन्धको गन्धिकाश्चापि गन्धपाषाणं द्रव्यम् ।

बीजगन्धिकाश्च कथितौ पक्षिर्नैकद्रव्यापि च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्य खण्डे प्रथमे भागे ।

यथास्य अवधारणादयथा,—

“गन्धपाषाणपूर्वमेव यथाचार्येण विहितम् ।

विज्ञानार्थं जनानाम् कटुतेजस्तुतिम् तु ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयमैः सुन्दरीगानिकारे ।)

गन्धपिशाचिका, स्त्री, (गन्धेन पिशाचिका इव ।

पिशाचिका ताम्रवपुस्तितिरूपदेवस्यैव । यस्या

इव गन्धत्वात् तथालम् ।) नैवाद्या चर्माङ्गीमस्योप-

मानम् । किन्तु गन्धमाषण्यह्वादिनादिशेषेव

सादृश्यमिति बोध्यम् ।) धूपः । इति हेम-

चन्द्रः । ३ । ३१३ ।

गन्धपीता, स्त्री, (गन्धाट्यं पीतं पीतवर्णं पत्र-

मस्याः ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धपुष्पः, पुं, (गन्धसमन्वितं पुष्पमस्य ।) वीतव-

ट्टकः । इति शब्दरत्नावली । अङ्गोष्ठकः ।

इति जटाधरः । बहुवारद्वयः । इति राज-

निर्घण्टः ।

गन्धपुष्पा, स्त्री, (गन्धाट्यं पुष्पमस्याः ।) नीली

केतकी । गन्धिकारी । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धपञ्चिभक्तः, पुं, (गन्धधारः गन्धप्रधानो वा

पञ्चिभक्तः ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ।

गन्धपत्रः, पुं, (गन्धाट्यं पत्रमस्य ।) कपित्थः ।

विष्णुः । तैजःफलद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धपला, स्त्री, (गन्धेन युक्तं फलमस्याः ।) प्रियङ्गु-

द्वयः । इति शब्दरत्नावली । मेथिका ।

विदारो । शलकी । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धपली, स्त्री, (गन्धेन फलति विदीर्यते आल-

नेति शेषः । गन्ध + फल विदारो + कर्मस्यप ततो

गौरादित्वात् ङीष् ।) चम्पककजिका । (यथा,

भावप्रकाशस्य पूर्वस्य खण्डे प्रथमे भागे ।

“चाम्पकचम्पकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च च खलुनः ।

एतस्य कजिका गन्धपलीति कथिता बुधैः ॥”)

प्रियङ्गुद्वयः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ।

गन्धवधूः, स्त्री, (गन्धेन वध्नाति सन्निवृत्तजनानाशित-

मिति । वध् + उः न लोपे वा धूपः । गन्धस्य

वधूरिव वा ।) शूटी । नीलाणामगन्धद्रवम् ।

इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धवन्धुः, पुं, (गन्धेन बध्यते इति गन्धं वध्नाति

इति वा । वध् + उन् । यद्वा, गन्धस्य वन्धूरिव ।

वन्धूरिव चिरसहचरत्वादेव तथालम् ।)

आलवट्टकः । इति शब्दरत्नावली ।

गन्धवहलः, पुं, (गन्धः वहनः बहुलोऽस्य ।)

सितार्धकः । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धवकुला, स्त्री, (गन्धवकुल + टाप् ।) नीरशी-

द्वयः । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धबीजा, स्त्री, (गन्धः बीजेऽस्याः ।) मेथिका ।

इति राजनिर्घण्टः । (मेथिकाशब्देऽस्या गुणा

ज्ञेयाः ॥)

गन्धभन्ना, स्त्री, (गन्धः भन्नाऽस्याः गन्धेन भन्ना

वा । एतया युक्तस्य अजगन्धस्य गन्धमाषण्यस्यै-

नेव रत्नस्य मङ्गलं भवतीति भावः ।) जटा-
विशेषः । गन्धर्वादाश्रिता इति भावाः । इति
शब्दचक्रिका । (युद्ध-गन्धर्वावस्थाः प्रचारणी-
शब्दे ज्ञातव्यौ ।)

गन्धर्वाः, पुं. (गन्धर्व भावमिव ।) गर्हभाक्-
वृद्धः । इति शब्दरत्नावली । (गन्धर्वोऽस्य यथा,
“विहङ्गस्य ।) की । की च पीतकः
गन्धर्वाङ्को गन्धर्वको द्वितीयः चिप्रपाकवली ।”
इति वैदिकरत्नमाला ।)

गन्धर्वाङ्की, स्त्री. (गन्धर्वारा भावी ।) जटामाङ्की-
भेदः । तत्पण्यायः । कैशी २ भूतजटा ३
पिशाची ४ पूतना ५ भूतकैशी ६ जोमशा ७
जटाला ८ जटुमाङ्की ९ । अस्या गुणाः । तिक्त-
त्वम् । घ्रीनत्वम् । कफकण्ठाभयरक्तपित्तविष-
भूतज्वरनाशित्वम् । वर्यत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः । (जटामाङ्कीशब्देऽस्या विवृति-
र्बहिष्वा ।)

गन्धर्माता, स्त्री. (गन्धर्व मातेव । गन्धर्वगुणप्राधान्यात्
तथात्वम् । यथा, मगौ । १ । ७८ ।

“ज्योतिषश्च विजृम्भाणादापो रसगुणाः स्मृताः ।
अङ्गो गन्धर्वगुणा भूमिरिमेवा कठिरादितः ।”
एतिसौ । इति चैमचन्द्रः । ४ । २ ।

गन्धर्मादनं, स्त्री पुं. (गन्धर्वः आत्मोपरिस्त्रजातीयधी-
विशेषवैरभेः मादयति सन्निहितस्यानिति ।
मद् + लिप् + कर्त्तरि ल्युट् । मादतीत्यनेन इति
लिप् ल्युट् वा ।) पञ्चतविशेषः । इत्यमरः ।
२ । ३ । ३ । अयं हलावृतभद्राचवर्धयोः सौमा-
पञ्चतः । अस्या विस्तारः । नीलनिष्ठपञ्चत-
पञ्चतः । इति श्रीभागवतम् । (तथा च महा-
भारते । २ । १० । ३० ।

“मलयो हर् रश्मिर् महेन्द्रो गन्धर्मादनः ।
इन्द्रकीलः सुनाभश्च तथा दिव्यौ च पञ्चतौ ।”
अस्य निरेरधिष्ठाते देवोऽपि एतज्ज्ञाना विश्रुतः ।
यथा, तज्ज्ञेवाध्याये । २८ श्लोके ।

“इमः क्षिप्रुरविशश्च उपाले धनदेश्वरम् ।
राक्षसाधिपतिश्चैव महेन्द्रो गन्धर्मादनः ।”
अयमेव पञ्चतौ भगवन्नाः पीठस्थानविशेषः ।
यथा, देवीभागवते । ७ । १० । ५६ ।

“प्रयागे ललिता प्रोक्ता कातुकी गन्धर्मादने ।”

गन्धर्मादनः, पुं. (गन्धर्व पुण्यसौरभेण मादयत्या-
त्मानमिति । गन्ध + मद् + लिप् + ल्युट् । यद्वा
गन्धर्वेण मादयति इति । मद् + स्वार्थे लिप् + ल्युट् ।)
अमरः । वानरविशेषः । (यथा, रामायणे । ४ ।
२५ । ३३ ।

“गयो गवाङ्को गवयः शरभो गन्धर्मादनः ।
मैन्दश्च द्विविधश्चैव जन्मान् जातवर्त्तसाध ।”
गन्धर्वः । इति मेदिनी । ने । २३४ ।

गन्धर्मादनी, स्त्री, (गन्धर्वेण मादयतीत्यस्या । मद् +
लिप् + कर्त्तरि ल्युट् ततो ङीप् ।) मदिरा । इति
त्रिकाश्रयः । गन्धर्वः । श्रीकृष्णसमन्वयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धर्मादनी, स्त्री, (गन्धर्वेण मादयतीति । मद् +

लिप् + लिङिः ।) लाक्षा । पुराणामगन्धर्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धर्माङ्गारः, पुं, (गन्धर्वेण गन्धर्वगन्धर्वेण युक्तः गन्ध-
प्रधानो वा माङ्गारः ।) खट्वाः । इति जटा-
धरः ।

गन्धर्मालती, स्त्री, (गन्धर्वेण मालती इव ।) गन्ध-
र्वविशेषः । सा तु शुभेर्गन्धर्वकोकिलातुल्या ।
(यथा, भावप्रकाशे ।

“गन्धर्वकोकिलया तुल्या विश्वेया गन्धर्मालती ।”
गन्धर्मालिनी, स्त्री, (गन्धर्वानां गन्धर्वस्य वा माला सम्पदः
अस्यस्यामस्या वा इति । अस्यर्थे इतिः ततो
ङीप् ।) सुराणामगन्धर्वम् । इति जटाधरः ।

गन्धर्वसुखः, पुं, (गन्धर्व अपरगन्धर्वं सुखयति मर्हयति
स्वगन्धर्वेति शेषः । सुङ्गि मर्हने + लिप् + अण् ।
यद्वा गन्धर्वेण स्वगन्धर्वेण अयं दृष्टगन्धर्वः । मादिं
शोधयतीति । सुङ्गि शोधने + लिप् + अण् ।)

जटाविशेषः । गन्धर्वादाश्रिता इति भावाः ।
तत्पण्यायः । गन्धर्वः १ ताक्षपाकी ३ फल-
पाकी ४ पीतकः ५ गर्हभाक् ६ चिप्रपाकी ७
इति वैदिकम् ।

गन्धर्वलः, पुं, (गन्धर्वारं मूलमस्य ।) कुलञ्जन-
वृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धर्वलकः, पुं, (गन्धर्वल + संज्ञायाम् कन् ।) शूटी ।
इति शब्दरत्नावली ।

गन्धर्वल्ला, स्त्री, (गन्धर्वारं गन्धर्वप्रधानं वा मूल-
मस्याः ।) शूलकी । शूटी । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धर्वल्लिका, स्त्री, (गन्धर्वल्ली + संज्ञायाम् कन् ।
पूर्वपङ्क्तः । यद्वा गन्धर्वप्रधानं मूलमस्य इति कप्
ततश्चाप् कापि अत इत्वम् ।) माकन्दौ । शूटी ।
इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धर्वल्ली, स्त्री, (गन्धर्वल्ल + लिङ्यां ङीप् ।) शूटी ।
इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ।

गन्धर्वल्लिकः, पुं स्त्री, (गन्धर्वप्रधानो मल्लिकः ।)
कुङ्कुन्दरी । इति त्रिकाश्रयः ।

गन्धर्वल्लो, स्त्री, (गन्धर्वार्त्तगन्धर्वप्रधाना मल्लो ।)
कुङ्कुन्दरी । इति चैमचन्द्रः । ४ । २६८ ।

गन्धर्वल्लगः, पुं, (गन्धर्वल्लः गन्धर्वेण युक्तो वा मल्लः ।)
खट्वाः । इति शब्दमाला । (खट्वाश्रयशब्देऽस्य
गुणादयो आख्याताः ।)

गन्धर्वमैथुनः, पुं, (गन्धर्वेण वासिताया ऋतुमत्या
गोर्धोनिष्ठाया मेथुनोद्योगः सृष्टा वा यस्य ।)
वृषः । इति जटाधरः ।

गन्धर्वमोदनः, पुं, (गन्धर्वेण आत्मोद्भवगन्धर्वेण मोद-
यतीति । मुद् + लिप् + ल्युट् ।) गन्धर्वः । इति
राजनिर्घण्टः ।

गन्धर्वमोहिनी, स्त्री, (गन्धर्वेण स्वावयवस्य गन्धर्वेणैवार्थः
मोहयति सन्निकर्षस्थानिति । मुद् + लिप् +
लिङिः ङीप् च ।) चम्पककली । इति राज-
निर्घण्टः ।

गन्धर्वसः, पुं, (गन्धर्वल्लः गन्धर्वान्वितो वा रसोऽस्य ।)
उपधातुविशेषः । पुलस्तक इति ख्यातः । तत्-
पण्यायः । वोलः २ प्राणः ३ पिङ्गः ४ गोपः ५

रवः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । १०४ । रव-
गन्धर्वः ७ गोपः ८ पिङ्गगोपः ९ शृङ्गः १० गोप-
शृङ्गः ११ । इति तट्टीका । गन्धर्वारम् १२ मवि-
वर्धनम् १३ । इति त्रिकाश्रयः । गोपसः १४
वोलजः १५ गोपकः १६ । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, महाभारते । ५ । २७ । ११ ।

“आयोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यद्वर्गं
महापूतं गन्धर्वसोपपन्नम् ।”)

गन्धर्वसाङ्गकः, पुं (गन्धर्वसो अङ्गे यस्य इति कप् ।)
श्रीवैटनामसुगन्धर्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धर्वराजं, स्त्री, (गन्धर्वेण राजते इति । राज् +
अण् ।) चम्पनम् । जवादिनामगन्धर्वम् । इति
राजनिर्घण्टः । खनामस्यातशुक्लवर्णपुष्पञ्च ।

गन्धर्वराजः, पुं, (गन्धर्वानां गन्धर्वारानां राजा ।
“राजाहसस्त्रिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ६१ । इति
टप् ।) सुहृदवृक्षः । कण्ठगुग्गुलुः । इति राज-
निर्घण्टः । खनामस्यातपुष्पवृक्षः । तस्य पत्रं
पनसवृक्षस्य क्षुद्रदलवत् । पुष्पञ्च सुगन्धर्वेतवर्णं
उपम्यधोद्वाद्दृष्टं वट्केश्वरमर्धं भवति वसन्त-
वर्षाकाले प्रस्फुटति च । तस्य शाखारोपयि वृक्षो
जायते । इति लोकप्रसिद्धम् । गन्धर्वश्रेष्ठञ्च ।

गन्धर्वराक्षी, स्त्री, (गन्धर्वराज + लिङ्यां ङीप् ।) गन्धर्वी-
नामगन्धर्वम् । इति शब्दचक्रिका ।

गन्धर्वः, पुं, (गन्धर्वं सङ्गीतवादादिजनितप्रमोदं
अञ्चति प्राप्नोतीति । अञ्चं गतौ + अण् ।
शकन्वादितात् अलोपे साधुः ।) स्वर्गगायकः ।
स तु देवयोगिः । तत्पण्यायः । गातुः २ दिव्य-
गायनः ३ । तद्भेदा यथा,—
“हाहा हूहूस्त्रिन्नरयो हंसो विन्नावसुस्तथा ।
गोमायुस्तुस्वर्गन्दरेवमावाच ते स्मृताः ।”
इति जटाधरः । * ।

तस्य एकादश गणा यथा,—
“अभाषी हारिवर्माहारी कर्णवर्त्तसाध लघुः ।
हस्तः सुहृलः स्वाश्वेव मूर्ध्नि स्थाप्य महाभानाः ।
विन्नावसुः लघानुश्च गन्धर्वैकादशा गणाः ।”
इति वङ्गपुराणे गणभेदनामाध्यायः ।

(असौ देवमर्त्यभेदेन गानधर्मिगन्धर्वोऽपि
द्विविधः । यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।
“अस्मिन् कल्पे मनुष्यः सन् पुण्यपाकविशेषतः ।
गन्धर्वत्वं समापन्नो मर्त्यगन्धर्व उच्यते ।
पूर्वकल्पज्ञतात् पुण्यात् कल्पादावेव पैद् भवेत् ।
गन्धर्वत्वं तादृशोऽयं देवगन्धर्व उच्यते ।”
तत्र दिव्यगन्धर्वो यथा, ऋग्वेदे । १० । ३६ । ५ ।

“विन्नावसुरभि तन्नो मृणातु
दिव्यो गन्धर्वो रजसो विमानः ।”
तथाच महाभारते । ३ । १६१ । २६ ।

“स तमास्याय भगवान् राजराजो महारथम् ।
प्रययौ देवगन्धर्वैः क्षूयमानो महाहृतिः ।”
मर्त्यगन्धर्वः । यथा, रामायणे । १ । ४ । ११ ।
“भातरौ खरसम्पन्नौ गन्धर्वौ विव कृपिणौ ।”
शुक्लकलौकोपरि विद्याधरलोकस्याधो गन्धर्व-
लोकः । यथा,—

“ततो विलोकयामास लोकं लोचनशर्मेदम् ।
शिवशर्मा ततः प्राह तुष्टसौ विष्णुपार्वदी ॥
के०मी जगन्मयी लोकः किन्नाम वस्ताङ्गयौ ॥
गन्धर्वचतुः ।

गन्धर्वः स्वेव लोको०मी गन्धर्वान् शुभवताः ।
देवानां गायना स्तुति चारवाः स्तुतिपाठकाः ॥
गीतज्ञा अतिगीतेन तोषयन्ति नराधिपान् ।
स्तुवन्ति च घनाट्टाश्च घनलोभेन मोहिताः ॥
राज्ञां प्रसादनानि सुवासिनि घनानि च ।
प्रसादयन्ति सुगन्धीनि कर्पूरादीन्नेकशः ॥
ब्राह्मणैश्चः प्रयच्छन्ति गीतं गायन्त्यहर्निशम् ।
स्तुतावेव मनस्तेषां नाशप्रच्छन्नतश्चमाः ॥
तेन पुण्येन गन्धर्वो लोकस्तेषां विधीयते ।
ब्राह्मणास्तोविता यज्ञे गीतविद्यार्जितेधनेः ॥
गीतविद्याप्रभावेन देवविनारदो महान् ।
मान्यो वैष्णवलोके वै श्रीशम्भोष्ठातिवक्त्रभः ॥
तुम्हर्नारदश्चोभौ देवानामपि दर्शनम् ।
नादकृषी शिवः साक्षात् नादतत्त्वविदो हि तौ ॥
यदि गीतं ज्ञप्तिर्ज्ञेयं श्रीमहर्हरिहरात्मकम् ।
मोक्षन्तु तत्फलं प्राहुः सान्निध्यमयवा तयोः ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
सदस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
अस्मिंल्लोकं सदा कालं स्तुतिरेवा प्रतीयते ।
तद्गीतमालया पुण्यो देवो हरिहरौ सदा ॥
इति श्रणन् सन्नात् प्राप पुनरन्मं मनोहरम् ।
शिवशर्माथ प्रपञ्च किंसंज्ञं नगरात्स्वदम् ॥”

इति काशीखण्डम् ॥ ॥

घोटकः । (यथा, महाभारते । ३ । १६१ । २३ ।
“रथं संयोजयामासुर्गन्धर्वैस्तेमालभिः ॥”)
पशुजातिविशेषः । स तु कस्तुरीन्दगः । अन्तरा-
भवसत्त्वः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३२ ॥ “अन्तरा-
भवसत्त्वस्तु जन्मभरणयोर्मध्यभवः प्राणी यो न्तो
नैव कायान्तरं प्राप्नोति जन्म स मरण-
जन्मनोरन्तरा भवत्वादनन्तराभवसत्त्वः स च
यातनाशरीरः इत्येकं इति सुकटः । शुभ-
प्राप्तीति केचित् गन्धर्वाः पतयो मम इति
विराटे इति रमानाथः ।” इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ८ । ३४ ।
“न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गणे ।
दुःखशीला हि गन्धर्वास्ते च मे बलवत् प्रियाः ।
प्रच्छन्नाश्चापि रक्षन्ति ते मां निजं मुचिस्मिन् ॥”)
पुच्छोक्किलः । गायनमात्रम् । इति मेदिनी । वे ।
११ ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १० । ६७ ।
“गन्धर्वो ह्यदितिस्तार्पणं सुविज्ञेयः सुशारदः ॥”
अहविशेषः । यथा, सुश्रुते ।

“देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां
गन्धर्वश्चाः पितरो सुवज्राः ।
रक्षांसि या चाधि पिशाचजाति-
रेवोऽष्टा देवगणो यथाश्रयः ॥”
एतेर्धैर्यस्तस्य मनुष्यस्य लक्षणं यथा तत्रैव ।
“हृष्टात्मा पुकिनवनान्तरपसवी
खाचारः प्रियपरिगीतगन्धर्मास्त्यः ।

हृष्टम् वा प्रहसति चारवाप्यशब्दं
गन्धर्वश्चपरिपीडितो मनुष्यः ॥”
अष्टोदाहरणं श्रुतावपि यथा, इहदारण्यके
७म ब्राह्मणे जनकगोदानप्रकरणे ।

“मद्रु चरकाः पयव्रजाम् तै पतञ्जलस्य काप्यस्य
युहानेन तस्यासीद्द्रुहिता गन्धर्वयुहोता ॥”
“मद्रु मद्रानाम् जनपदास्तेषु चरकाः अध्वय-
नार्थे व्रतचरणात् चरका अध्वयवो वा पर्य-
व्रजाम् पर्यटितवन्तः । ते वयं पर्यटनः पत-
ञ्जलस्य नामतः काप्यस्य कपिगोत्रस्य युहानेन
गतवन्तः । तस्यासीद्द्रुहिता गन्धर्वयुहोता ।
गन्धर्वस्य अमाशुषेण सत्वेन केनचिदाविष्टा ॥” ॥
गाः रक्षीन् हृद्योपयोगीनि वारीणि वा धार-
यति इति । गो + धृ + वः गोर्गमादेशश्च भाष्य-
लक्ष्मिर्भवन्माधवाचार्यपादैरित्येवं व्युत्पत्तिरुक्ते
सोमः । रक्षिमात्रधारकः । उदकाधारकस्यो-
प्रादित्यविशेषः सूर्यश्च एते सर्वे एव बोधिता
इत्यर्थः । एतेषां क्रमान्वयेनोदाहरणम् । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १६३ । २ ।

“गन्धर्वो अस्य रक्षणा मयभूतं सुरादम्
वसवो नितरह ॥” “गन्धर्वः सोमः ।” इति
भाष्यम् । तत्रैव । ६ । ५८ । १२ । “ऊर्ध्वो
गन्धर्वो अधिनाके अस्यात् विष्णोरुपा प्रति-
चक्षायो अस्य ॥” “गन्धर्वो रक्षीनां धारकः ।”
इति भाष्यम् । तत्रैव वेदे । ६ । ५८ । १४ । “गन्धर्व
इत्या पदमस्य रक्षति पाति देवानां जनि-
मायहुतः ॥” “गन्धर्वः उदकानां स्तुतीनां वा
धारक आदित्यः ॥” इति भाष्यम् । तत्रैव ।
८ । ११ । “वहत् कुतुसमार्जुनेयं शतक्रतुः तस-
रद्गन्धर्वमस्तृप्तम् ॥” “गन्धर्वः गवां रक्षीनां
धर्तारं सूर्यम् ॥ इति भाष्यम् ॥” अथः द्विव-
सह इत्यर्थः । यथा, भागवते । ४ । २६ । २१ ।

“तस्याहानीह गन्धर्वा गन्धर्वो रात्रयः स्मृताः ।”
राज्ञां स्तुतिपाठकाः । यथा, भागवते । १ । ११ । २० ।
“नटनर्तकगन्धर्वाः स्तुतमागधवन्दनः ।
गायन्ति चोत्तमश्लोकचरितान्बहुतानि च ॥”
अनृद्गानां बालास्त्रीणां भर्तृभोगान् प्रागेव
प्रथमयज्ञद्वयवोनोपभोक्तृरूपशरीराधिष्ठादव-
विशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । १० ।

“सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः ।
तृतीयो अयिदे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥”
तथाच पञ्चतमे । ३ । २१०-२१३ ।
“स्त्रियः पूर्वं सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्ववह्निभिः ।
भुङ्गते मानुषाः पश्चात् तस्माद्भो न विद्यते ॥
सोमस्तासां ददौ श्रौचं गन्धर्वाः शिचिर्न गिरम् ।
पावकः सन्धेध्वं तस्मानिष्यत्तथाः स्त्रियः ॥
असम्याप्ररजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अथङ्गना भवेत् कन्या कुचहीना च नमिका ॥
यङ्गनेस्तु ससुतप्रेः सोमो भुङ्क्ते हि कन्यकाम् ।
पयोधराभ्यां गन्धर्वा रजस्यभिः प्रतिष्ठितः ॥”
गन्धर्वतैलं, स्त्री, (गन्धर्वनामकं तैलम् । शाकपाथिव-
वत् मध्यपदलोपिकर्मेधारयः ।) हरकतैलम् ।

“गन्धर्वतैलविद्यां वरीतकीं गीतगुणा विवित् ।
जीपद्विषयस्तुतो मन्त्रवी चतुराचरे ॥
गन्धर्वतैलं हरकतैलम् । गीतगुणा गीतगुणः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

गन्धर्ववेदः, पुं, (वैतानादनेन वा । विद् +
अपादाने करणे वा चण्, वेदः । गन्धर्वोवां
सङ्गीतविद्योपजीविनां वो वेदः सामवेदस्त्रीप-
वेदविशेषः । यद्वा गन्धर्वः गन्धर्वगणविनी
गन्धर्वकणवत्त्वः सङ्गीतरूपा विद्या विद्यतैरनेना-
स्माद् वा । विद् शाने + करणे अपादाने वा चण् ।)
सङ्गीतविद्या । यथा, “ऋग्वेदाद्यायुर्वेदोपवेदो
यजुर्वेदस्य घृग्वेदोपवेदः । सामवेदस्य गन्धर्व-
वेदोपवेदोऽथर्ववेदस्य श्रुतग्राह्यासीति ॥” इति
श्रीनकोक्तचरणार्थः ॥

गन्धर्वहस्तः, पुं, (गन्धर्वस्य नगविशेषस्य हस्तः
अथपाद इव शाखादलवात्य ।) हरकहस्तः ।
इति हारावली । १०८ ॥ एतस्य पञ्चाक्षरकोत्-
पत्तिमाश्रित्य कप् प्रत्ययेन सह यथाह सुश्रुतः ।
“गन्धर्वहस्तकस्तुम्भकनक्तमालाट्ठकपूतिका-
रगन्धर्वचिचपदीनां पञ्चाक्षराणि जवयिन सङ्गी-
दूखलेऽनुवच्य कोहचटे प्रसिध्यावलिय गीतलक्ष्मि-
दाहयेत् एतत् पञ्चनवमसुप्रदिशन्ति वात-
रोगेषु ॥”)

गन्धर्वहस्तकः, पुं, (गन्धर्वहस्त + स्तार्थे कन् ।)
हरकहस्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ५० ॥ (यथास्य
पर्यायाः । नैटकरममालायाम् ।

“आमन्त्रो वर्धमानः स्थादेरको वडुको वुकः ।
गन्धर्वहस्तकाश्चो वातारिस्तव्यो वडुः ॥”)
गन्धर्वाण्युपा, स्त्री, (गन्धर्वगन्धर्वकत्रये लोचुपा
लोभनप्रकृतिः ।) मन्त्रिका । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

गन्धर्ववर्णकः, [च] पुं, (गन्धर्वस्य अगवचन्दनादि-
गन्धर्वजनातस्य वर्णक आजीवः । यद्वा गन्धर्व
गन्धर्वजनात् पञ्चायते अवहरति गन्धर्वस्य
त्रयविक्रयादिना आजीवति इत्यर्थः । पञ् +
इजि कृते पस्य (व)वत् च एवोदरात् साधुः ।)
गान्धिकः । स च वर्णवर्णनजातिविशेषः । गन्धर्व-
वेणिषा इति भाषा । स तु अन्धकात् राघु-
पुत्रां जातः । तस्य कर्मे निजं गन्धर्वान् च ।
इति पराशरभाष्यम् ॥

गन्धर्वती, स्त्री, (गन्धर्वो विद्यतैः स्त्र्याः । गन्धर्व +
मनुप् । मस्य वत्ते स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी ।
“गन्धर्वती पृथ्वीरूपा ॥” इति काशीखण्डे ।
२६ । ४६ श्लोकस्य टीकायाम् ॥) वायुपुरी ।
(यथा, काशीखण्डे । १३ । १ ।

“इमां गन्धर्वतीं पुण्यां पुरीं वायोर्विलोकय ।
वायव्या उत्तरे भागे महाभाग्यनिधिं हिज्ज ! ॥”)
वासमाता । (इयं हि पूर्वं मत्स्यगन्धर्व आसीत्
पश्चात् प्रसन्नात् पराशरात् लम्बवरा सङ्गन्धर्व-
विश्रिष्टा गन्धर्वतीति प्रसिद्धा जाता । यथा,
महाभारते । १ । ६३ । ७६-८० ।
“एवमुक्ता वरं वने गात्रवौ गन्धर्वसुतम् ।

स चास्ते अमवाग् मादायुसवचः काङ्क्षितं प्रभुः।
ततो जन्मवरा प्रीता श्रीभावगुणभूषिता ।
जगाम वद चंचगेन विद्याभुक्तकर्मका ।
तेन गन्धर्वतीक्ष्णं नामाख्याः प्रथितं सुवि ॥”
सुरा । इति मेदिनी । १ । १६४ ॥ वनमञ्जिका ।
इति रत्नमाला । सुराणामगन्धर्वचम् । इति
जटाधरः । (मञ्जु । यथा, काशीखण्डे १२६।४६।
“गङ्गा गन्धर्वती गौरी गन्धर्वनगरप्रिया ॥”)
गन्धर्वकर्म, स्त्री, (गन्धाट्टा वक्ष्यन् वक्ष्य ।)
त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः । दारचिनी इति
भाषा ।
गन्धर्वकरी, स्त्री, (गन्धाट्टा वक्षरी जताविशेषः ।)
सहदेवी । इति राजनिर्घण्टः ।
गन्धर्वणी, स्त्री, (गन्धाविता वक्षी जता ।) पीत-
पुष्पदन्तोत्पलाः । चापिपोला इति भाषा । तत्-
पर्यायः । गोवन्दनी २ सहदेवी ३ सहा ४ ।
इति रत्नमाला ।
गन्धर्वः, पुं, (गन्धं वहतीति । वह् + अच् । गन्धस्य
वहो वा ।) बाहुः । इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥
(यथा, महाभारते । २ । १० । ७ ।
“मन्दाखासुदाराणां वनानि परिलोकयन् ।
सौगन्धिकवनानाञ्च गन्धं गन्धर्वहो वहन् ॥”)
गन्धयुक्ते चि ।
गन्धवहा, स्त्री, (गन्धमिष्टानिष्टानाञ्च वहतीति । गन्ध
+ वह् + अच् + टाप् । यद्वा, गन्धस्य वहा ।)
नासिका । इत्यमरः । २ । ६ । ८६ ॥
गन्धवाहः, पुं, (गन्धं वहतीति । वह् + “कर्म-
यञ्च् ॥” ३ । २ । १ । इति अण् ।) बाहुः ।
इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥ (यथा, मीतगोविन्दे । १ । ३६ ।
“इह हि इहति चैतः केतकीगन्धर्वः
प्रसरद्वसमवायप्राणवद् गन्धवाहः ॥”)
गन्धविशेषः । स तु कस्तूरीरन्ध्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
गन्धवाहा, स्त्री, (गन्ध + वह् + घञ् + टाप् ।)
नासिका । इति हेमचन्द्रः ॥
गन्धविह्वलः, पुं, (गन्धेन आलोत्यसुरभिणा विह्व-
लयतीति । वि + ह्वल् + शिच् + अच् ।) गोधूमः ।
इति शब्दचन्द्रिका ।
गन्धवृक्षः, पुं, (गन्धः स्निग्धासज्जन्धसुरभिभूतः
गन्धप्रधानो वा वृक्षः । ततः स्मार्थं संज्ञायाम् वा
कम् ।) खलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
गन्धवाकुलं, स्त्री, (गन्धेन वाकुलयतीति । वि +
आ + कुल + शिच् + अच् ।) कक्कोलम् । इति
शब्दचन्द्रिका ।
गन्धशटी, स्त्री, (गन्धाविता शटी ।) शटी ।
इति शब्दरत्नावली ।
गन्धशार्कं, स्त्री, (गन्धाट्टं शार्कम् ।) गौरसुवर्ण-
शार्कम् । इति राजनिर्घण्टः ।
गन्धशालिः, पुं, (गन्धाट्टः शालिः ।) शालि-
घान्यविशेषः । तत्पर्यायः । कक्षावः २ गन्धालुः
३ कलमोत्तमः ४ सुगन्धिः ५ गन्धवकुलः ६
सुरभिः ७ गन्धतकुलः ८ सुगन्धिशालिः ९ ।
अथ युगाः । मधुरत्वम् । अतिदृढत्वम् । पित्त-

अमकायुविदाहशालिकादितम् । कन्धगर्भ-
खिरतायवायुपुष्पकपवनप्रदत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ।
गन्धशुद्धिनी, स्त्री, (गन्धाट्टः शुद्धः सुखमख्यस्याः ।
इति इनिः ।) कुम्भुन्दरी । इति राजनिर्घण्टः ।
गन्धित् पुस्तके गन्धा शुद्धिनी इति नामद्वयम् ॥
गन्धशेखरः, पुं, (गन्धः शेखरे शिरोदेशेऽस्य ।)
कस्तूरी । इति हारावली । १०३ ॥
गन्धसारः, पुं, (गन्धाट्टः सारः स्थिरांशो यस्य ।)
चन्दनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥
(अस्य पर्यायाः यथा,—
“श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रः श्रीस्तनप्रसङ्गः ।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रवृत्तिश्च सः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
सुत्रं वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
गन्धसारः, पुं, (गन्धं सारयतीति । ह् + शिच् +
ल्युट् ।) वृक्षस्तम्बी । इति रत्नमाला ।
गन्धसोमं, स्त्री, (गन्धाय गन्धाय प्रमोदायेत्यर्थः
सोमश्चन्द्रो यस्य ।) कुसुदम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गन्धहारिका, स्त्री, (गन्धं हरतीति । ह् + क्त्वाल्
ततश्चाप् कापि अत इत्वञ्च ।) परमहं गत्वा
कर्मकारिणी शिल्पिनी । इति शब्दमाला ॥
गन्धहरयकचौ च ॥
गन्धा, स्त्री, (गन्धयति गन्धं वितरतीति । गन्ध + शिच्
+ अच् + टाप् च ।) चम्पककलिका । इति शब्द-
रत्नावली ॥ शटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ शाल-
पर्णी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
गन्धाखः, पुं, (गन्धप्रधानः गन्धाट्टो वा आखः ।)
कुम्भुन्दरी । इति हारावली ॥ ८३ ॥
गन्धाजीवः, पुं, (गन्धेन गन्धात्मकद्रव्याणां आजी-
वतीति । गन्ध + आ + जीव् + अच् ।) गन्ध-
वर्गिक । इति जटाधरः ॥
गन्धाट्टं, स्त्री, (गन्धेन आट्टम् ।) जवादिनाम-
गन्धद्रव्यम् । चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्ध-
युक्ते चि ॥
गन्धाट्टः, पुं, (गन्धेनाट्टः ।) नारङ्गवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
गन्धाट्टा, स्त्री, (गन्धेनाट्टा ।) गन्धपत्रा । खर्ग-
युधी । तरुणी । आरामश्रीतला । इति राज-
निर्घण्टः ॥ गन्धाली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(गन्धावित्तद्रव्ये चि । यथा, रुमराट्टके । १ ।
“गन्धाट्टासौ भुवनविहिता केतकी खर्गवर्णा ॥”)
गन्धाधिकं, स्त्री, (गन्धः अधिकः अस्मिन् । गन्धस्य
अधिकोऽनेति वा ।) लङ्कुङ्कुमम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
गन्धान्ना, स्त्री, (गन्धयुक्तो अन्धः अन्धरसोऽन्नास्या
वा ।) वनबीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धाना, स्त्री, (गन्धेन अलति पर्याप्नोतीति । अल्
+ अच् टाप् च ।) वृक्षविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ जियतीति व्याता ॥
गन्धाली, स्त्री, (गन्धस्य आली अग्रेणी अस्याम् ।
यद्वा गन्धेन अलति पर्याप्नोतीति । अल् + अच्

जातौ ङीप् ।) जताविशेषः । मीधाली गन्धमादाली
इति च भाषा । तत्पर्यायः । प्रसारणी २
भद्रपर्णी ३ कटम्भरा ४ । इति रत्नमाला ॥
गन्धाट्टा ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सरखा ६
राजवला ७ भद्रवला ८ । इत्यमरः । २ । ५ । २७ ॥
गन्धोली ९ सारणी १० । इति जटाधरः ॥
अपि च ।
“प्रसारणी राजवला भद्रपर्णी प्रतापिनी ।
सरणिः सारणी भद्रवला चापि कटम्भरा ॥
प्रसारणी गुरुव्या वनसन्धानज्ञात्तरा ।
वीर्योष्णा वातक्षिप्ता वातरक्तकापहा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ प्रसारणीशब्दे
द्रष्टव्यौ ॥
गन्धालीगर्भः, पुं, (गन्धाली गन्धघ्नी गर्भ यस्य ।)
खड्गोला । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धाभ्ता [न] पुं, (गन्धयुक्तः अज्ञा प्रसर इव ।)
गन्धकः । इत्यमरः । २ । ६ । १०२ ॥
गन्धाटकं, स्त्री, (गन्धानां गन्धात्मकागुरुचन्दना-
दीनां अटकम् ।) पञ्चदेवतादेयाष्टप्रकारगन्ध-
द्रव्यम् । यथा,—
“चन्दनागुरुकर्पूरचोरकुङ्कुमरोचनाः ।
जटामांसी कपियुता शर्करागन्धाटकं विदुः ॥ ३ ॥
चन्दनागुरुवीरचोरकुङ्कुमसंघकाः ।
जटामांसी सुरमिति विद्योगन्धाटकं विदुः ॥ ४ ॥
चन्दनागुरुकर्पूरतमालजलकुङ्कुमम् ।
कुङ्कुमं कुङ्कुमयुक्तं शैवं गन्धाटकं शुभम् ॥ ५ ॥
खरूपं चन्दनं चौरं रोचनागुरुमेव च ।
मदं न्दगहयोद्धनं कस्तूरीचन्दनयुतम् ।
गन्धाटकं विनिर्दिष्टं गणेशस्य मणेश्वरः ॥”
इति शारदातिलकम् ॥ ३ ॥
अपि च ।
“चन्दनागुरुकर्पूररोचनाकुङ्कुमं मदम् ।
रक्तचन्दनवीरं गाणपत्यसुदाहृतम् ॥ ३ ॥
जलकाक्षीरकुङ्कुमैस्तु रक्तचन्दनचन्दनैः ।
उशीरागुरुकर्पूरैः सौरं गन्धाटकं विदुः ॥”
इति मेरुतन्त्रम् ॥
गन्धि, स्त्री, (गन्ध + “सर्वधातुश्च इन् ॥” ४ । १ । ७ ।
इति इन् ।) लङ्कुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धिकः, पुं, (गन्धो विद्यतेऽस्मिन् । गन्ध + “अन
इतिठनौ ॥” ५ । १ । १५ । इति ठन् ।) गन्धकः ।
इति हेमचन्द्रः । १ । १२३ ॥
गन्धिनी, स्त्री, (गन्धोऽस्यास्या इति । “अत इतिठनौ ॥”
५ । १ । १५ । इति इनिः । श्रियां ङीप् ।) सुरा ।
इत्यमरः । २ । ४ । २३ ॥
गन्धिपर्णः, पुं, (गन्धि गन्धप्रधानं पर्यं पद्मस्य ।)
सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धोत्तः, पुं, (गन्धः गन्धयुक्तः ओतुः । “ओत्वोत्तयोः
समासे वा ।” इति वार्त्ति इति अकारलोपः ।)
खड्गाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धैतुश्च ॥
गन्धोत्कटा, स्त्री, (गन्धेन उत्कटा उद्रिक्ता
उत्था वा ।) दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गया

सुख गयासुरस्यतत्कालात् आहमयाचयम् ॥
सुखपृष्ठाय पूर्वस्मिन् पश्चिमे दक्षिणोत्तरे ।
आहं क्रोशद्वयं मानं गयायां ब्रह्मखेरितम् ॥
पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः ।
तन्मध्ये सर्वतीर्थानि त्रैलोक्ये यानि सन्ति वै ॥”

अथ गयामाहात्म्यादि ।

“गयायां न हि तत् स्थानं यन् तीर्थं न विद्यते ।
सामिधं सर्वतीर्थानां गयातीर्थं ततो वरम् ॥
ब्रह्मज्ञानेन किं बाधं गीयते मरत्नेन किम् ।
वासेन किं कुरुष्वेन यदि पुत्रो गयां व्रजेत् ॥
आह्वलद्वयो गयाक्षेत्रे पितृव्यामवृणोऽपि सः ।
शिरसि आह्वलद्वयस्तु कुलानां श्रतसुहरेत् ॥
गयाशिरसि यः पिबेन्नृपेणां गन्धानां तु निर्वपेत् ।
नरकस्था दिवं याति स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः ॥
गन्धानां बलिभ्यामग्राधेर्प्रेतराण्यस्य पिबेत्कम् ।
प्रददौ मनुजैः सार्धं स्वपितृभ्यस्ततो ददौ ॥
प्रेताः प्रेतत्वनिर्मुक्ता बह्विक् च यद्भागवतः ।
प्रेतराजः सह प्रेतैर्गयाआह्लादिवं गतः ॥” ॥
“गयायां सर्वकालेषु पिबेत् दद्याच्चिन्त्यः ।
अधिमार्से चान्दिने चास्तेऽपि गुह्यमुक्तयोः ॥
न त्वत्कथं गयाआहं सिंहस्थोऽपि दृष्टस्यतौ ।
तथा देवप्रमादेन प्रवहन्तु ब्रह्मण्य च ॥
पूतः कर्माधिकारी च आह्वलद्वयलोकभाक् ॥
मीने मेधे स्थिते सूर्ये कन्यायां कार्मुके घटे ।
बारदः त्रिभु लोकेषु गयाआहं सुदर्शनम् ॥” ॥
“सुखनक्षोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।
वर्णयित्वा कुरुष्वेन विशालां विरजां गयाम् ॥
दहं प्रदर्शयेद्विष्णुर्गयां गत्वा न पिबेत् ।
दहं गन्धं विष्णुपदे पितृभिः सह सुच्यते ॥
गयागन्धो गयादित्यो गायत्री च गदाधरः ।
गया गयासुरक्षेत्रे वङ्गया सुक्तिदायिकाः ॥”

अथ पिबेदानद्रव्याणि ।

“पायसेनाय चरणा सक्तुना पिबेन्न वा ।
तदुल्लेः फलमलक्ष्मिर्गयायां पिबेत्पातनम् ॥
तिलकक्केन खड्गेन गुह्येन सहतेन वा ।
केवलेनैव दद्यात् वा अग्नेन मधुनाथवा ॥
पिब्यात्कं सृष्टं खड्गं पितृभ्योऽन्यमिदम् ॥”

अथ गयाआह्लादपूजाविधिः ।

तत्रस्था ब्राह्मणा ब्रह्मण्यस्तुः ।

“त्वया यद्वत्तमखिलं तत् सर्वं प्रापतो गतम् ।
जीवनार्थं प्रसादं नो भगवन् ! कर्तुमर्हसि ॥
तत् श्रुत्वा ब्राह्मणान् ब्रह्मा प्रोवाचेदं दद्यान्वितः ।
तीर्थोपजीविका ययमाचन्द्रार्कं भविष्यथ ॥
लौकाः पुण्यगयायां ये आह्विनी ब्रह्मलोकगाः ।
इमान् ये पूजयिष्यन्ति तैरहं पूजितः सदा ॥”

अथ गयायां आह्लादिकरवार्थं तीर्थानि ।

प्रथमदिने गयाप्रवेशे फलगुतीर्थे ज्ञानतर्पण-
आह्लादि १ प्रेतशिलायां ब्रह्मकुक्षे ज्ञानं आहं
बोद्धुमपिबेदानं प्रेतपञ्चते तिलमिम्बितसक्तु-
निक्षेपश्च २ पञ्चतीर्थमध्ये उत्तरमानसे ज्ञानं
सपिबेत्कं आहं सूर्याचनश्च ३ दक्षिणमानसे
उदीयां उदीचीतीर्थे ज्ञानम् ४ तस्य मध्ये

गया

कनखलतीर्थे ज्ञानम् ५ तस्य दक्षिणे दक्षिण-
मानसे तीर्थत्रये ज्ञानं आहं सूर्याचनश्च ६
फलगुतीर्थे ज्ञानं तर्पणं सपिबेत्कं आहं ततो
गदाधरस्य दर्शनं पूजनश्च ७ ॥ द्वितीयदिने
धर्मेन्द्रस्य गमनं धर्मेन्द्रनमनं बोधितस-
नमनश्च ८ मतङ्गवाण्यां ज्ञानं तर्पणं आहं मत-
ङ्गेश्वरनमनं यूपकूपयोर्मध्ये आहश्च ९ ॥ तृतीय-
दिने ब्रह्मसरसि ज्ञानं सपिबेत्कं आहं यूप-
प्रदक्षिणं ब्रह्मनमनश्च १० गोप्रभृतरसमीपे
आम्बलस्येचनम् ११ ततो यमकुङ्कुरकाकबलि-
दानं पुनः ज्ञानश्च १२ ॥ चतुर्थदिने फलगुतीर्थे
ज्ञानादिकं ततो गयाशिरसि विष्णुपदस्य दर्शनं
सूर्यं पूजनं तत्र सपिबेत्कं आहश्च १३ वरः १४
ब्रह्मा १५ दक्षिणादिः १६ गार्हपत्यः १७
आहवनीयः १८ सव्यः १९ आवासव्यः २०
शक्रः २१ अगस्त्यः २२ क्रौञ्चः २३ मातङ्गः २४
कार्तिकेयः २५ गणेशः २६ कश्यपः एषां पदेषु
आहम् २७ गणकर्णिकायां तर्पणम् २८
कनकेश्वरदेवरसिंहवामनरथमार्गाणां पूज-
नम् २९ ॥ पञ्चमदिने गदालोले ज्ञानं सपि-
बेत्कं आहश्च ३० अक्षयवटे आहं ब्रह्मकल्पित-
विप्राणां पूजनं पुरोषसे बोद्धुमदानश्च ३१
गायत्र्या प्रोक्तः सन्ध्याचरणं सपिबेत्कं आहश्च ३२
समुद्रततीर्थे ज्ञानं सावित्र्या मध्याह्नसन्ध्या-
चरणं पिबेदानश्च ३३ प्राचीसरस्वत्यां ज्ञानं
सायाह्नसन्ध्याचरणं ३४ विशाला ३५ खेति-
ज्ञानम् ३६ भरताश्रमनामकरामतीर्थम् ३७ पदा-
ङ्कितम् ३८ सुखपृष्ठस्यगदाधरसमीपम् ३९
आकाशगङ्गा ४० गिरिकर्णसुखं एषु ज्ञानं
पिबेदानश्च ४१ वैतरण्यां ज्ञानं पिबेदानं
आहं गोदानश्च ४२ धनकुल्या ४३ मधुकुल्या ४४
देविकानदी ४५ शिलासङ्गम ४६ मधुसूतासु ज्ञानं
सपिबेत्कं आहं पिबेदानश्च ४७ दशान्वेष्टिकम् ४८
हंसतीर्थम् ४९ अमरकण्ठकम् ५० कोटितीर्थम् ५१
रुक्मिणीकुक्षं एषु पिबेदानम् ५२ मार्कण्डे-
श्वर-५३ कोटीश्वरयोर्दर्शनं नमनश्च ५४ द्विौ-
कसां पुष्करिण्यां पितृभ्यो दानम् ५५ पङ्कजवने
पाण्डुशिलायां आहम् ५६ सुखतीर्थे ज्ञानं
तर्पणं पिबेदानश्च ५७ गयाकूपे पिबेदानं
५८ भस्मकूटे भस्मना ज्ञानम् ५९ सङ्गमतीर्थे
ज्ञानम् ६० धनुकारखेयं पिबेदानम् ६१ काम-
धनुपदे ज्ञानं कामदुष्कामनम् ६२ ॥ * ॥
“कहंमाले गयागामौ सुखपृष्ठसमीपतः ।
ज्ञात्वा आह्लादिकं ज्ञानं पितृव्यामवृणो भवेत् ॥
गुह्यचर्माश्च गयानां चोत्तमज्ञात्वाः समर्चयेत् ॥
गयायाश्च द्रव्योत्सर्गस्वस्मिन्कुलसुहरेत् ॥”

इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥ * ॥

तत्र मरुते सुक्तिर्यथा, तत्रैव ३ अध्याये ।
“गदाधरोद्दिश्यतीर्थं सर्वतीर्थोत्तमतमम् ।
सुक्तिर्भवेत् पितृणां कर्णं वा आहृतः सदा ॥
जरायुवा अक्षणा वा कौटुका वापि चोद्दिहः ।
ब्रह्मा देहं शिलायां ते यानि पिबेत्कल्पताम् ॥”

गरुडी

तत्रस्यजगद्गर्भस्थे जीवितस्य पिबेदानविधि-
र्यथा,—

“जगद्गर्भे भस्मकूटे तस्य जपे तु पिबेत्कः ।
गालनाद्यध्वजगर्भां यद्येवैव तिरिचिन्मा ॥
जीवतां दक्षिर्दिशं सर्वं ते पिबेत्कजीवताः ।
यस्तु पिबेत्क मया दत्तस्तव हस्ते जगद्गर्भे ॥
यस्तुदिह जगद्गर्भे दक्षिणसिन्धुपिबेत्क जगद्गर्भे ॥
एव पिबेत्क मया दत्तस्तव हस्ते जगद्गर्भे ॥
जगद्गर्भे गते भस्मं जगद्गर्भे गया शिरैः ॥
इति च वायुपुराणे गयामाहात्म्ये ४ अध्यायः ॥
गरं, ज्ञी, (गिरति दोषं कुर्वन् नाशयति स्त्रियं
जातस्य बालकस्येति भावः । ग + पचाद्यच् ।)
ववादेकादशकरव्यानागतपञ्चमकरकम् । इति
मेदिनी । रे । २२ ॥ (यथा, बृहत्संहिता-
याम् । ६६ । ४ ।

वचनालवकौलवतेतिभाष्य

गरवजिजविष्टिस्त्राणाम् ॥”

एतेषामधीष्ठाः । यथा, तत्रैव ६६ । ४-५ ।

“पतयः सुगिरिकमलज-

मिचार्यमभूयः सयमाः ॥

लघ्याचतुर्दशार्धं भुवादि

शङ्खनिष्ठमुप्यदं नागम् ।

किमुन्नमिति च तेषां

कणिहवफलिमावताः पतयः ॥”)

तत्र जातस्य फलम् ।

“विचारदक्षो विजितारिपक्षः

शूरोऽतिवीरो यदुहास्ययुक्तः ।

दाता दयालुर्गुणवान्नरः स्याद्

गरे परेषामुपकारकर्ता ॥”

इति कौटोप्रदीपः ॥

(गरादेः फलं यथा, बृहत्संहितायाम् । ६६ । ७ ।

“हृदिजीवस्यहृदयजानि गरे

वणिजि भुवकार्यवणिगुयुतयः ॥”

गीर्णते भस्मते इति । ग + कर्मेण्यप् ।)

विषम् । (यथा, भागवते । ८ । ३१ ।

“तस्मादिदं गरं सुष्ठे प्रजानां स्त्रियिरस्तु मे ॥”

वतुसनाभाख्यविषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(सम्प्लोहं विषम् । इति माधवकरकृतचरि-

निषयटीकाकृता श्रीकण्ठदेविनोदरोमज्जाख्याने

उक्तम् ॥)

गरः, पु, (गीर्णते इति । ग + कर्मेणि चम् ।)

विषम् । (यथा, भागवते । ४ । १४ । ३१ ।

“विष्टेनष्टमतयः स्त्रियो दास्यसेतयः ।

गरं ददुः कुमाराय दुर्मेवां वृषतिं प्रति ॥”

उपविषम् । रोगः । इति वैमर्चनः । ४ । ३० ॥

गरम्, पु, (गरं विषं हृणोति । हृण् + कच् ।)

ज्ञानार्णकः । वन्दरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गरुडी, ज्ञी, (गरु + डिङ्गात् डीप् ।) मीरु-
विषयः । गरद इति भावः । यथा, कुल्लः ।

मधुरत्वम् । स्वादुत्वम् । वातपित्तकफप्रसृजकम् ।

दक्षिणकवीर्यक्रादिभ्यः । रीत्यनन्तम् । अमृतम् ।

इति भावप्रकाशः ।

गरात्म

गरुडः

गरुडः

(“गरात्री मधुरा विक्ता सुवरा वातपित्तहृत् ।
कषत्री वषिष्ठकषी दीपनी वक्षसीर्धनः ॥”
इति शब्दार्थसिन्धुनामिहृतवचनम् ॥
गरं संस्कारातारूपं विषं ज्ञानीति । जन् +
ठक् ङीप् च । गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६।५४।
“अङ्गीकृताहरा युक्ता गरुडो गानवतुलना ॥”
गरुडं, स्त्री, (य. सेचने गृ निगरुडि + भावे लुट् ।)
सेचनम् । निगरुडम् । इति आकरणम् ॥
गरुदं, स्त्री, (गृ + भावे अप् । गरो भक्षयम् । गरेण
भक्षयेन दीयते खण्डयति स्त्रियतेऽस्मादेनेन वा ।
दो + अपादौ किरये वा चणर्थे कः ।) विषम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
गरुदः, जि, (गरं विषं ददातीति । दा + कः ।)
विषदानकर्ता । (अयं हि आतताधिनान्मन्यतमः ।
अस्य जने दद्यादिकं नास्ति ।) यथा, छतिः ।
“अभिदो गरुदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।”
(अयं हि आङ्गभोजने परिहर्तव्यः । तथा च
मनौ । ३ । १५ = ।
“आगारदाही गरुदः कुळाग्रौ सोमविक्रयी ।
समुद्रयायी वन्द्यो च तैलिकः कूटकारकः ॥”
गरुतः, पुं, (गरो गरुडं सर्पादिप्रसन्नरूपं व्रतं
नेत्रगिर्गो नियमो यस्य ।) मयूरः । इति
शब्दरत्नावली ॥
गरुभः, पुं, (गृ + बाहुलकात् अभप् ।) गर्भः ।
इति हेमचन्द्रः । ३।२०४ ॥
गरुडं, स्त्री, (गिरति प्रसति नाशयतीत्यर्थः ।
गृ + अलच् । गरात् भक्षणात् नाति आदत्ते
जीवनं वा । ला + कः ।) विषम् । इत्यमरः ।
१।८६ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ४ । २ ।
“आलज्जियमिजनेन गरुडमिव कलयति
मलयसमीरम् ॥”)
यस्यगविषम् । परिमाणम् । लघुपूलकम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ चासेर गङ्गा पुला आटि इत्यादि
भावाः ॥
गरुकारिः, पुं, (गरुडस्य विषस्य हरिः तन्नाशक-
त्वात्पञ्चालम् ।) मरकतमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
गरा, स्त्री, (गोर्धते भक्षते औषधार्थं रोगि-
भिरिति शेषः । गृ + कर्मण्यप् । ततोऽजादि-
त्वात् टाप् ।) देवदालीकता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ निगरुडम् । इति धरणी ॥
गरामरी, स्त्री, (गरं विषं आगिरति नाश-
यतीति । गरं अघिकविषमिहिके । आ + गृ
अच् । संज्ञार्थं जातौ वा ङीष् ।) देवताङ्-
कः । इत्यमरटीकायां खामी । (यथास्याः
पर्यायाः ।
“गरामरी च वेणी च तथा स्याद्देवताङ्कः ।”
इति कण्वस्याने द्वितीयेऽध्याये चरकीयोक्तम् ॥
सुषारणाणां जीवतकाशब्दे ज्ञातयाः ।)
गरात्मकं, स्त्री, (गरः विषं आत्मा जीवभूतं
वक्ष इति कम् ।) शोभाजनवीजम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

गराधिका, स्त्री, (गरुड गरुतीकारादिषु
अधिका प्रधानाः ।) लाक्षा । इति रत्नमाला ।
गराधिका गवाधिकापि पाठः ॥ (गरुदधिका ।
विषप्रधाना ।)
गरिमा, [न्] जि, (“प्रियस्थिरस्त्रिरोरुवहुल-
गुरुद्वेति ।” ६ । ४ । १५७ । इति गरादेशः ।
एवमादिभ्य इमनिच्वा ।” ५ । १ । १२२ । इति
इमनिच् ।) गुरुता । इति आकरणम् ॥ (यथा,
भागवते । ८ । २ । २२ ।
“गिरं गरिमा परितः प्रकम्पयन् ॥
निषेधमागोऽलिकुलैर्महाशूनेः ॥”)
गरिडः, जि, (अतिप्रयेन गुरुः । “प्रियस्थिरिति”
६।४।१५७ । इति इडन् गरादेशश्च ।) अति
गुरुः । इति जटाधरः ॥ (पुं, दानवविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० ।
“गरिडश्च वनायुध दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥”
वृषविशेषः । यथा, तत्त्वैव । २।७।१२ ।
“हविर्ध्याश्च गरिडश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः ॥”)
गरी, स्त्री, (गर + जातौ संज्ञार्थं वा ङीष् ।)
देवताङ्कलः । इत्यमरः । २।४।६६ ॥ खरा ।
इति मेदिनी । २ । २२ ॥ (देवताङ्कशब्देऽस्या
विवरणं बोद्धव्यम् ॥)
गरीयान्, [स्] जि, (अतिप्रयेन गुरुः ।
गुरु + इयसुन् गरादेशश्च ।) अतिगुरुः । इति
आकरणम् ॥
गरुडः, पुं, (गरुड्यां पञ्चाभ्यां ङयते उङ्यते । इति
गरुन् + ङी + ङः । एधोदरात् तलोपे साधुः ।
यद्वा, “गिर उङ्च् ।” उणां ४ । १५५ ।
इति उङ्च् ।) खनामख्यातपक्षी । तत्-
पर्यायः । गरुडान् २ तार्क्ष्यः ३ वेनतेयः ४
खगेश्वरः ५ नागान्तकः ६ विष्णुरथः ७ सुपर्णः ८
पद्मगाशनः ९ इत्यमरः । २ । २ । ३२ ॥ महा-
वीरः १० पक्षिसिंहः ११ उरगाशनः १२ । इति
जटाधरः ॥ शास्त्राली १३ हरिवाहनः १४
अन्तताहरणः १५ नागाशनः १६ । इति हारा-
वली ॥ शास्त्रालिख्यः १७ खगेन्द्रः १८ भुजगा-
न्तकः १९ तरुखी २० तार्क्ष्यनायकः २१ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
“यजतः पुत्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साहाय्यन्वययो देवा गन्धर्वाश्च ददुः किल ॥
तन्मैधानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह ।
सुनयो वालिखिल्याश्च ये चाने देवतागणाः ॥
शक्रस्तु वीर्यसदृशमिष्टभारं गिरिप्रभम् ।
समुत्पिप्यानयामास नातिजङ्घादिव प्रभुः ॥
अथापश्यद्वीन् हस्त्रान्कुण्डोदरवर्णकः ।
पलाशवृत्तिकामेकां सहितान् वहतः पथि ॥
तान् सर्वान् विस्मयाविष्टो वीर्योन्मत्तः पुरन्दरः
अवहत्याभ्याश्रीव लङ्घयित्वावमन्य च ॥
तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः ।
आरेभिरे महतं कर्म तदा शत्रुभयङ्करम् ॥
कामवीर्यः कामगमो देवराजभयप्रदः ।
इन्द्रोऽन्धो सर्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः ॥

तद्गुहा भृशसन्तो देवराजः शतक्रतुः ।
अगाम शरयं तत्र कश्यपं प्रसितव्रतम् ॥
तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽप्य प्रजापतिः ।
वालिखिल्यानुपागम्य कर्मसिद्धिमष्टकृत ॥
अथ ते तं महात्मानं प्रक्षुप्तुः सखवादिनः ।
तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वयन् प्रजापतिः ॥”
तस्य पक्षीन्मत्तकारणं यथा,—
“अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगात् ब्रह्मकः क्षतः
इन्द्रार्थं भवन्नोऽपि यत्नवन्मत्तपोधनाः ॥
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्तुमर्ह्यं वसन्तमाः ।
भवतां हि न मिथ्यायं संकल्पो वै चिकीर्षितः ॥
भवत्वेव पतन्तीनामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान् ।
प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः ॥
वालिखिल्या जघुः ।
अपत्यार्थं समारम्भो भवत्तन्नायमीक्षितः ।
तथा चैवं विद्युत्स्त्राव यथाश्रेयोऽनुपपन्नसि ॥
एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥
तपस्तप्ता व्रतपरा ज्ञाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्तारं तामुवाचाय कश्यपः ॥
आरम्भः सफलो देवि ! भवितार्यं तवेक्षितः ।
जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ चितुवनेन्दरौ ॥
तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पणौ तथा ।
एतौ सर्वपतन्तीनामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः ॥
विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा ।
जनयामास पुत्रौ द्वावद्वयं गरुडं तथा ॥
विकलाङ्गोऽव्यक्तस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ।
पतन्तीयान् गरुडं इन्द्रत्वेनाभ्यविष्यत ॥” *
तस्य जन्मकालीनरूपं यथा,—
“एतस्मिन्नन्तरे चापि गरुडः काल आगति ।
विना मात्रा महातेजा विदार्थाश्चमजायत ॥
महासत्त्वबलोपेतः सर्वज्ञा विद्वीतयन्दिशः ।
कामरूपी कामगमः कामवीर्यो विहङ्गमः ॥
अभिराश्रितिवोद्गासन् समिद्धोऽतिभयङ्करः ।
विद्युद्विष्यदपिङ्गाणो युगान्ताभिसमप्रभः ॥
प्रवृद्धः सङ्घसा पक्षी महाकायो नभो गतः ।
घोरो घोररक्तो रक्षो वङ्गिरीन् इवापरः ॥” *
तस्य विष्णुवाहनत्वे कारणं यथा,—
“अपीत्वा चान्तं पक्षी परियुष्माशु निःश्वतः ।
अगच्छदपरिभ्रान्त आवायार्कप्रभां खगः ॥
विष्णुना तु तदाकाशे वेनतेयः समेधिवान् ।
तस्य नारायणस्तुष्टोऽस्तीनालौकिके कर्मणा ॥
तमुवाचायस्यो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वज्रे तव तिष्ठेयमुपरीक्षन्मरीचगः ॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चामरश्चास्यामन्तेन विनायकम् ॥
एवमस्त्विति तं विष्णुववाच विनतास्तनम् ॥
प्रतिगृह्य वरौ तौ तु गरुडो विष्णुमब्रवीत् ।
भवतेऽपि वरं दद्वि वृणोतु भगवानपि ॥
तं वज्रे वाहनं जघ्णो गढमनं महाबलम् ।
अजस्रं चक्रे भगवाणुपरि स्थास्यतीति तम् ॥”
इति महाभारते । १ । ३१-३३ । अध्याये ॥

(यहविशेषः। यथा, मनुः। ७। १८७।
 “वराहमकराभ्यां वा कृत्वा वा गर्गदेन वा॥”
 “कृत्वास्तुपञ्चाङ्गागः पृथुमध्यो वराहकृत्वाः। एव
 एव पृथुतरमध्यो गर्गकृत्वाः॥” इति कुल्लूकभट्टः॥
 गर्गध्वजः, पुं, (गर्गः ध्वजस्त्विह यत्नः। यद्वा,
 गर्गो ध्वजे रथध्वजे यत्नः।) विष्णुः। इत्य-
 मरः। १। १। १६॥ (यथा, विष्णु पुराणे। ४। १। १६॥
 “इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रः। सहदेवैः पितामहः।
 समाहितमतिशैवे तुष्टाव गर्गध्वजम्॥”
 अथ एतन्नामकारणकथा यथा, महाभारते।
 १। ३३। १२-१७।
 “विष्णुना तु तदाकाशे वेनतेयः समेयिवान्।
 तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौक्येन कर्मणा॥
 तसुवाचाद्ययो देवो वरदोऽस्तीति खेचरम्।
 स वने तव तिष्ठेयसुपरीत्यनरीक्षगः॥
 उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः।
 अजरश्चामरश्च स्यामन्तेन विनायकम्।
 एवमस्त्विति तं विष्णु उवाच विनतास्तुतम्॥”
 “अजश्च चक्रे भगवानुपरि स्यास्यतीति तम्॥”
 गर्गदायजः, पुं, (गर्गस्य अयजो ष्येष्टः।)
 अयजः। इत्यमरः। १। ३। ३२॥ (अथ गर्गदा-
 यजकथा यथा, महाभारते। १। ३। २४-३४।
 “विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी।
 तपस्तप्ता व्रतपरा ज्ञाता पुंसवने शुचिः॥
 उपचक्राम भर्तारं तासुवाचाय कश्यपः।
 आरम्भः सफलो देवि। भवितायं तपेक्षिनः॥
 जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ।
 तपसा बाणिलिख्यानां मम सकल्पजौ तथा॥
 भविष्यतौ महाभागौ पुत्रौ जैलोक्यपूजितौ।
 उवाच चैनं भगवान् कश्यपः पुनरेव ह॥
 धार्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः।
 एतौ सर्वपत्नीगामिन्त्रत्वं कारयिष्यतः॥”
 “विनता चापि सिद्धार्था बभूव सुदिता तथा।
 जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गर्गं तथा॥
 विकलाङ्गोऽयंस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः।
 पतन्त्रीणाञ्च गर्ग इत्येव नाम्ना विवक्षितः॥”
 गर्गदाङ्गिनं, स्त्री, (गर्ग इह अङ्गितम्। गर्ग-
 साङ्गद्वयस्य तथात्वम्।) मरकतमणिः। इति
 शब्दरत्नावली॥
 गर्गदाङ्गा, [न] पुं, (गर्गवर्णवत् अङ्गा
 प्रसरः। गर्गवर्णवाङ्गान् तथात्वम्।) मर-
 कतमणिः। इति जटाधरः॥
 गर्गदोतीर्णं, स्त्री, (गर्गदातीर्णं वर्तेनेति शेषः।
 यद्वा, गर्ग उत्तीर्णो वर्तेनातिक्कान्तो येन।)
 मरकतमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥
 गर्गन्, पुं, (यस्माति शब्दायते वायुवेगवशादिति।
 गृ गि शब्दे + “न्धोरातिः।” उणा। १। ६६।
 इति उतिः।) पक्षः। इत्यमरः। २। ५। ३६॥
 पास्त्रा इति भाषा॥ (गिरतीति। गृ
 निगरीति + उतिः। निगरणम्। भक्षणम्। यथा,
 यजुर्वेद। १७। ७२। “सुपर्णोऽसि गर्गमान् पृष्टे।”
 “अये। त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णपक्ष्माकारो गर्गो-

ऽसि गर्गमान् गर्गत् गर्गं गिलनं भक्ष
 अस्यास्तीति गर्गमान् अग्रनायत्वानित्यर्थः।”
 इति वेददीधितिः॥
 गर्गमान्, [त] पुं, (गर्गत् पक्षाः वनस्थः।
 गर्गत् + मतुप्।) गर्गः। इत्यमरः। १। १। ३१।
 (यथा, भागवते। ३। १६। ११।
 “जगदाह लीलया प्राप्तां गर्गमानिव पद्मगीम्॥”)
 पक्षिमात्रम्। इति मेदिनी। ते। १६६॥
 गर्गदोधी, [न] पुं, (गर्गता पक्षेण युध्यतीति।
 युध् + णिनिः।) भारतीपक्षी। इति त्रिकाण्ड-
 शेषः॥ भारद् इति भाषा॥
 गर्गः, पुं, (यस्माति वेदध्वनिना शब्दायते स्तीति
 इत्यर्थः। गृ गि शब्दे + “सुह्रियोगंमौ।” उणा।
 १। १२७। इति गः।) सुनिविशेषः। स तु गथा-
 चैवे यज्ञार्थं दृष्टो वक्ष्यः पुनः। इति वायु-
 पुराणे गयामाहात्म्ये २ अध्यायः॥ (दृष्टव्यति-
 वंशसमुद्भवोऽस्यो सुनिभेदः। स तु वितथस्य
 पुनः। यथा, हरिवंशे। ३२। १५-२०।
 “दृष्टव्यतेरङ्गरसः पुनो राजन्महासुनिः।
 संक्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्विभुः॥
 अचैवोदाहरन्मीमं भरद्वाजस्य धीमतः।
 धर्मसंक्रमणश्चापि मरुद्भिर्भरताय वै॥
 अयाजयद्भरद्वाजो महद्भिः क्रतुभिर्विभुः तम्।
 पूर्वन्तु वितथे तस्य हतै वै पुनःजननि॥
 ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजात् सुतोऽभवत्।
 पौत्रेऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ॥
 वितथश्चाभिषिष्याथ भरद्वाजो वनं ययौ।
 स चापि वितथः पुत्रान् जनयामास पञ्च वै॥
 सुहोत्रश्च सुहोतारं गयं गगान्तयेव च॥”
 अयं हि शिवमाराध्य चतुःषष्ट्यङ्गोतिषादि-
 ज्ञानमलभत। यथा, महाभारते। १३। १८। ३८।
 गर्ग उवाच।
 “चतुःषष्ट्यङ्गमदत्त कलाज्ञानं ममाद्भुतम्।
 सरस्वत्यास्तटे तुष्टे (शिवः) मनोयज्ञेन पाकवः॥”
 तथा, दृष्टव्यं हतायाम्। २१। ५।
 “न तु तन्मत्तं बहूनां गंगादीनां मतं वक्ष्ये॥”
 तालविशेषः। यथा, सङ्गीतदामोदरे।
 “चतुर्दशं विरामान्तं तालोऽयं गर्गसंज्ञितः॥”
 गर्गरः, पुं, (गृ गि शब्दे + भावे गः। गर्गं शब्दं
 रातीति। रा + “आतोऽनुपसर्गं कः।” ३। २। ३।
 इति कः।) मत्स्यभेदः। इति जटाधरः॥
 गागरा इति भाषा॥ अथ गुणाः। मधुरत्वम्।
 क्षिप्रत्वम्। वातपित्ताश्लेष्मत्। इति राज-
 वल्लभः॥ अस्याकारगुणौ यथा, राजनिर्घण्टे।
 “यः पीतवर्णाऽपि च पिच्छलाङ्गः
 पृष्ठेऽपि रेखा बहुलः सशल्कः।
 स गर्गरो वर्मरनाद्वर्गो
 जङ्घश्च शीतः कफवातकारी॥”
 “गर्गरः पित्तलः किञ्चित् वातजित् कफकोपनः।”
 इति भावप्रकाशः॥
 गर्गरी, स्त्री, (गर्गं शब्दं रातीति। रा + कः।
 गौरादित्वात् ङीष्।) मन्थनी। दधिमन्थन-

पात्रम्। इत्यमरः। २। ६। ७४॥ जलवी।
 गागरी इति भाषा॥ यथा, तिप्पादित्तम्।
 “मेवादौ वक्तव्यो देवा वारिपूर्णा च गर्गरी॥”
 गर्गाटः, पुं, (गर्गेति शब्दं ज्ञात्वा अटसीति। गर्ग +
 अट् + पञ्चाद्यच्। शकन्वादिबदकारणोऽयम्।)
 मत्स्यविशेषः। तत्पर्यायः। योगनाविकः। २।
 इति हारावली। १८६॥
 गर्ज, कर्ज, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-पर-
 अकं-सेट्।) कर्ज, कर्जम्। समस्तात् करोरिति
 अः तत्कारणशब्दः। गर्जति विंशः। इति
 दुर्गादासः॥
 गर्ज, क ख ने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (पुरा-पर-
 अकं-सेट्।) क, गर्जयति। इति दुर्गादासः॥
 गर्ज, स्त्री, (गर्जनमिति। गर्ज + भावे णच्।)
 इति शब्दः। इति दैमचन्द्रः। ६। ४१॥
 मेवादिशब्दश्च॥
 गर्जकः, पुं, (गर्जतीति। गर्ज + क्तुल्।) मत्स्य-
 विशेषः। गणाङ्ग इति भाषा॥ तत्पर्यायः।
 शालः। शालजः। इति शब्दरत्नावली॥
 (शालशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या॥)
 गर्जनं, स्त्री, (गर्ज + भावे लुट्।) शब्दः।
 (गर्जतेऽनेनेति। गर्ज + करणे लुट्।)
 कोपः। इति मेदिनी। ने। ५६॥
 गर्जरं, स्त्री, ध्वजविशेषः। गाजर इति भाषा॥
 तत्पर्यायः। पिच्छलम् २ पीतकम् ३
 सुमूलकम् ४ खादुमूलम् ५ सुपीतम् ६ नार-
 ङ्गम् ७ पीतमूलकम् ८। अथ गुणाः। मधुर-
 त्वम्। रक्षिकारित्वम्। किञ्चित् कटुत्वम्।
 कफाद्यानक्रिमिमूलदाहपित्तहृत्मानाश्लेष्मत्।
 इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्यायगुणाः।
 “गाजरं यद्भनं प्रोक्तं तथा नारङ्गवर्कम्।
 गाजरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु॥
 संयाहि रक्तपित्ताग्निं हृत्वीकफवातजित्॥”
 इति भावप्रकाशः॥
 गर्ज्यापलः, पुं, (गर्ज्या मन्थरजनिः पक्षे यत्नः।
 युष्मपक्षपक्षे शब्दवाङ्मुद्रादस्य तथात्वम्।)
 विकण्टकपक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गर्ज्या
 गर्जनमेव फलं यस्य।) युद्धम्। इति दैम-
 चन्द्रः॥ भर्तृवनम्। उत्तेजनम्। इति शब्द-
 रत्नावली॥
 गर्जितः, पुं, (गर्ज कर्ज्याशब्दे + “सर्वधातुभ्य
 इत्।” उणा। ४। ११७। इति इत्।) मेघ-
 शब्दः। इति दैमचन्द्रः। ६। ४२॥
 गर्जितं, स्त्री, (गर्ज + भावे क्तः।) मेघशब्दः।
 इत्यमरः। १। ३। ८८॥ (रवादौ आस्मा-
 तनम्। यथा, हरिवंशे। १८२। ४६।
 “बाण! किं गर्जस मोहान् मूराणां नास्ति
 गर्जितम्।
 एष्टेहि युध्यस्व रथे किं दृष्टा गर्जितेन ते॥”
 जतर्जिते च॥ (यदुक्तं स्मृतौ।
 “सन्ध्यायां गर्जिते मेघे प्राक्किणां करोति यः।
 चत्वारि तस्य नक्षत्राणि आधुर्विदा वश्यं वक्षन्॥”)

जितः, पुं, (गर्भो गर्भेन जातोऽयम् । जातार्थे इतच् ।) मत्तहृत् । इत्यमरः । २ । ८ । २६ ।
ने, पुं, (गिरति यवति खजिन् पतितं जीव-
जातादिकमित्यर्थः । गृ निगरसि + “हवि-
जप्रिञ्चामिदमिति ।” उणा । ३ । ८६ ।
इति तन् ।) सुवि चक्षम् । गाढा इति
भाषा । तत्पठ्यायः । अषट् । २ । इत्यमरः ।
१ । ८ । २ । भूरभूमि ३ इरः ४ चक्षम् ५ ।
इति जटाधरः । आषटिः ६ आषटुः ७ पृथिवी-
रक्षम् ८ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, मार्क-
ण्डेयः । २१ । ६ ।

“घरस्थं विवर्ते गर्ते निपपात लघुक्रमः ॥”)
निगर्गदेशः । कुम्भरः । इति मेदिनी । ते । १२ ॥
रोगमदः । इति शब्दरत्नावली । (मातृगर्भ-
रूपगर्भरम् । यथा, भागवते । ३ । ११ । ५ ।
“श्रुते विगर्गयोगोर्गते स जनुर्जन्तुसम्भवे ॥”
लूयः । यथा, तन्त्रे । ३ । १३ । ३४ ।

“यद्रोगमर्गेषु निजिल्युरध्वरा-
क्षसौ गमः कारयन्मूकराय ते ॥”
मूकविशेषः । यथा, मार्कण्डेयः । २१ । १० ।
“निपपात महागर्ते तिमिरौघसमावृते ॥”
अष्टवधुः सङ्क्षेभ्यो न्यूनगतिदेवखातमेदः ।
एतल्लक्षणं यथा, हृन्दोगपरिशिष्टे ।
“धनुः सङ्क्षेभ्यो न्यूनगतिदेवखातमेदः ।
न ता नदीशब्दवद्वा गन्तास्ताः परिकीर्तिताः ॥”
अख्योदाहरणं यथा, मनी । ४ । २०३ ।
“नदीषु देवखातेषु तद्गतेषु सरःसु च ।
क्षान् समाचरेन्नित्यं गर्गप्रसवयोगे च ॥”
गौर्यते क्षयते वेदस्तुतिं कुर्वता जनेनेति । ग +
तन् गुणश्च । देवरथः । यथा, ऋग्वेदे । १५ । ६२ । ८ ।
“आरौह्यो वरुण ! मित्र ! गर्गमतश्चाक्षायि
अदितिं हिति च ॥” “गर्गं रथम् ॥” इति
भाष्यम् ।)

गर्भिका, स्त्री, (गर्भोऽख्यस्याः इति ठन् ।)
तनुशाला । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६५ ॥ तां-
वर इति भाषा ।

गर्ह, कि रवे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-
पक्षे-भा-परं-अकं-सेट् ।) कि, गर्हयति गर्हति ।
रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ।

गर्हं, स्त्री, (गर्हति शब्दार्थे विप्रयते गन्धादिभि-
रिति यावत् । गर्ह रवे । “कृशशूलिकलि-
गर्हभ्योऽभच् ।” उणा । ३ । १२२ । इति अभच् ।)
अतकुसुदम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा, वैद्यक-
रत्नमालायाम् ।

“जैरं चक्रकान्तं च गर्हं कुसुदं कुसुत् ॥”
विङ्गम् । इति रत्नमाला ।

गर्हभः, पुं, (गर्हति गर्हयति वा कर्कशशब्दं करो-
तीत्यर्थः । गर्ह कि रवे + “कृशशूलिकलि-
गर्हभ्योऽभच् ।” उणा । ३ । १२२ । इति अभच् ।)
पशुविशेषः । गाढा इति भाषा । (यथा, मनी । ८ । २६८ ।
“गर्हभाषाविकानाशु रक्षः स्वात् पञ्च
माधिकः ॥”)

तत्पठ्यायः । चक्रौवान् २ वाचेयः ३ राखंभः ४
खरः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥ राखंभः ६ ।
इति तट्टीका । शङ्खकर्मः ७ भारगः ८ भूरि-
गमः ९ धूसराक्षयः १० वैश्वः ११ धूसरः १२ ।
इति जटाधरः । खरकर्मः १३ चिरमेही १४
पशुचरिः १५ चारपुङ्गः १६ चारटः १७
पाण्यान्धः १८ । इति शब्दरत्नावली । १९ ॥ अस्य
मांसस्य गुणः । किञ्चित् गुणत्वं बलप्रदत्वञ्च ।
मूत्रस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्त-
त्वम् । चारत्वम् । कषमहावातभूतकम्पोष्माद-
हरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । (तथा च ।
“गर्हं वा चर्नं मूत्रं तैलयोग्यं कृच्छिवेत् ।
सञ्चारं तिक्तकटुकसुष्मादकुष्ठरोगजित् ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ।
“गर्भेतोविकारचर्नं तीक्ष्णं यक्ष्मिणिरोगजित् ।
दीपनं गर्हं मूत्रं क्षमिवातकफापहम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ५४ अध्याये ॥)

तस्मात् गुणशिक्षा यथा,—
“अविश्रामं वक्ष्णारं श्रौतोष्णञ्च न विन्दति ।
ससन्तोषस्तथा नित्यं जीविषि शिञ्जति गर्हभात् ॥”
इति चानकम् । ७० ॥

गर्हभगदः, पुं, (गदते प्रीयतेऽनेनागद + करणे अच् ।
गदो रोगः । गर्हभनामको गदः प्राकपाधिर्ववत्
समासः ।) ज्वालागर्हभकरोगः । इति राज-
निर्घण्टः । अस्य लक्षणं जालगर्हभशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
गर्हभशाकाः, पुं, (गर्हभाख्यः शाकः । यद्वा, गर्हभ-
प्रियः शाको यस्य ।) अक्षयचिह्नः । इति
जटाधरः ।

गर्हभशाका, स्त्री, (गर्हभशाक + टाप् ।) अक्ष-
यचिह्नः । वामनहाटी इति भाषा । इति रत्न-
माला ।
गर्हभशाखी, स्त्री, (गर्हभाख्या शाखा यस्याः ।
यद्वा गर्हभप्रिया शाखा अस्याः जातौ संज्ञायौ
वा डीष् ।) भागी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्हभाखः, पुं, (गर्हं गन्धविशेषं अमतिगच्छति
प्राप्नोतीत्यर्थः । अम गत्याम् + “अमन्ताडुः ।”
उणा । १ । ११३ । इति उप्रत्ययः ।) वृणविशेषः ।
गान्धिभाट इति ख्यातः । अयं पत्रकाख-
पलादिभिरन्ध्याकारः । गन्धपिप्लवः । इति
केचित् । इति भरतः ॥ गर्हपिप्लवी । इति
ख्यातः । इति सारसुन्दरी । तत्पठ्यायः । कन्द-
राजः २ कपीतनः ३ सुपार्श्वकः ४ अक्षः ५ ।
इत्यमरः । ३ । ४ । ४२ ॥ शुङ्गी ६ प्रवः ७
कमण्डलुः ८ । इति जटाधरः ॥ गर्हभाखः ९
अक्षेशः १० कन्दरालकः ११ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अक्षट्टः । इति राजनिर्घण्टः । पाकुड
इति भाषा ॥ (कपीतनाख्यशब्दयोरस्य विवृति-
र्ज्ञेया ॥)

गर्हभाङ्गः, पुं, (गर्हभेन गन्धेन आङ्गयति अङ्गते
इति । आ + ङे + अच् । यद्वा गर्हभः आङ्गयः
आख्या अस्य ।) कुसुदम् । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २३० ॥

गर्हभिका, स्त्री, (गर्हभः दुर्गन्धमयपिङ्गकामेदो
विद्यतेऽस्यामिति ठन् टाप् च ।) क्षुद्ररोग-
विशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

“मूकजं वृणसुतुष्वं सरक्तं पिङ्गकाचितम् ।
वजाकरीं गर्हभिकां तां विद्यात् वातपित्तजाम् ॥”
तच्चिकित्सा यथा,—
“विष्टासिन्धुह्वाञ्च गर्हभीं जालगर्हभम् ।
प्रेतिकास्य विषर्पस्य क्रियया साधयेद्विषक ॥
पाके तु शोषयेदाप्येः पक्वैर्नधुरभेषजैः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

गर्हभी, स्त्री, (गर्हभस्य पत्नीति स्त्रियां जातौ
गौरादित्वाङ्गा डीष् ।) गर्हभपत्नी ।
“सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्हभी ॥”
तस्याः चौरस्य गुणाः । बलकारित्वम् । वात-
श्वासहरत्वम् । मधुरास्वरसत्वम् । रूचत्वम् ।
दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । तद्दधिगुणाः । रुच-
त्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । प्राच-
नत्वम् । मधुरास्वरसत्वम् । रूचत्वम् । वातदोष-
नाशित्वञ्च । तन्मवनीतगुणाः । कषायत्वम् । कष-
वातनाशित्वम् । बल्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाके
लघुत्वम् । उष्णत्वम् । मूत्रदोषकारित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ क्षुद्रजन्तुविशेषः । गर्हभिका-
रोगः । इति मेदिनी । ने । १६ ॥ (अस्य लक्षणं
यथा,—

“सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताम्बामेव च गर्हभी ।
मूकला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता ॥”

इति वामटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशेऽध्याये ॥
अपराजिता । श्वेतकण्टकारी । कटभी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (क्षुद्रकीटभेदः । यथाह सुश्रुतः ।
“पञ्चकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः ।
पञ्चालकः पाकमत्स्यः क्षण्णतुङ्गोऽथ गर्हभी ॥”)

गर्हं, क लिङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-परं-
सकं-सेट् ।) क, गर्हयति । इति दुर्गादासः ॥
गर्हः, पुं, (गर्हते इति । गर्ह + भावे घञ् ।) सृष्टा ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥ गर्हभाखट्टः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

गर्हनः, त्रि, (गर्हयति सृष्टयतीति । यच् + “कु-
चङ्कथ्यदन्धन्धयधीति ।” ३ । २ । १५० ।
इति युच् ।) लुब्धः । इत्यमरः । ३ । ६ । २२ ॥

ग(र्हं)र्हं, त् क ड इर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्त चुरा-आत्म-अकं-सेट् ।) दर्पोऽहङ्कारः ।
ड, गर्हयते गर्ह्यापयते धनेर्नीचः । इति दुर्गा-
दासः ॥

ग(र्हं)र्हं, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं-सेट् ।) गर्हति । इति दुर्गादासः ॥

ग(र्हं)र्हं, पुं, (गर्ह + भावे अच् । यद्वा, गिरति
मदमिति । गृ निगरसि + “कृशशूलिकलि-
गर्हभ्योऽभच् ।” उणा । १ । १५५ । इति वः ।) अक्षहारः ।
दर्पायादन्तगन्धघातोर्भावलप्रत्ययः ॥ इति सुश्र-
वोधम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३१ । २० ।
“यदि दुःस्थो न रज्जेत भरतो राख्यमुत्तमम् ।
प्राप्य दुर्भगसा वीर ! गर्हं(र्हं)ञ्च च विशेषतः ॥”)

गर्भः, पुं. (गीर्यते जीवसञ्चितकर्मफलदाया ईश्वरेण प्रकृतिवशात् जठरगर्भे स्थाप्यते पुरुषमुक्तयोगेणासौ । ग + “अर्णिगन्धा भन् ।” उवा । ३ । १५२ । इति कर्मणि भन् । भूयः । तद्विवरणं यथा,—

“स्वर्गाच्च नरकाभ्युक्तः स्त्रीयां गर्भो भवत्यपि । नाभिभूतश्च तस्यैव याति बीजद्वयं हि तत् । कलनं बुद्बुदश्च ततः पेशीत्वमेव च । पेश्यापनसमोऽस्य स्थादपुरस्तत उच्यते ॥ अङ्गानामप्य चोत्पत्तिः पश्चानामनुज्ञाशक्तात् । उपाङ्गान्वाङ्गुलीनेत्रनासास्त्रयवङ्गानि च ॥ प्ररोहं यान्ति चाङ्गैर्यस्तद्वृत्तेभ्यो गत्यादिकम् । त्वचो रोमाणि जायन्ते केशाश्चैव ततः परम् ॥ नरकाधोमुखः स्थित्वा दशमे च स जायते । ततस्तु वैष्णवी माया समाश्रयति मोहिनी ॥ बालत्वम् कुमारत्वं यौवनं दृढतामपि । ततश्च मरणं तत्तद्वर्त्ममाप्नोति मानवः ॥ एवं संसारचक्रेऽस्मिन् भ्रान्त्यते घटियन्तवत् ॥”

इति गारुडे २२६ अध्यायः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“गर्भाश्रयगतं मुक्तमार्गवं जीवसंज्ञकम् । प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्वं गर्भसंज्ञकम् ॥ कालेन वर्द्धितो गर्भो यद्यङ्गोपाङ्गसंयुतः । भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरोति निगद्यते ॥”

तद्व्यप्रकृतिर्वथा,—
“यदा नार्थावुपेतायां दृष्टव्यन्तौ कथञ्चन । सुखमन्यौ मुक्तमन्योऽन्यमन्यस्तत्र जायते ॥ ऋतुजाता तु या नारी स्वप्ने मेधुनमाचरेत् । आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥ मासि मासि प्रवर्द्धते स गर्भो गर्भलक्षणः । करणं जायते तस्या वर्जितं पैलकेगुणैः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अस्य द्वादशधा गतिर्वथा,—

“मुद्योऽनिलेन विगुलेन ततः स गर्भः संख्यामतीत्य बहुधा सप्तपैति योनिम् । द्वारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित् कश्चिच्छरीरपरिवर्तितकुण्डदेहः ॥ यत्केन कश्चिदपरम्भु मुञ्चद्वयेन तिर्यग्गती भवति कश्चिद्वाङ्मुखोऽन्यः । “पार्श्वपट्टगतितरेति तथैव कश्चिद्विद्यदृष्टा गतिरियं क्षपरा चतुर्धा ॥ सङ्कीलकः प्रतिखुरः परिवोऽथ बीज-स्तेष्वर्तुवाङ्गुचरणैः शिरसा च योनी । सङ्गी च यो भवति कीलकवत् सङ्कीलो दृष्टैः खुरैः प्रतिखुरः स हि कायसङ्गी । गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकाख्यो योनी स्थितः सपरिचः परिचेष्ट तुल्यः ॥”

गर्भनाशलक्षणादि ।

“अपविद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपञ्जया । नीलोन्नतशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा ॥ मानसागन्तुभिर्मातुषपतापैः प्रपीडितः । गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ बाधिभिश्च प्रपीडितः ॥”

अन्तर्गतगर्भलक्षणं यथा,—

“गर्भास्त्वन्ममाधीनां प्रणाशः प्रजावर्धता । भवेदुच्छ्वासपूतित्वं श्लेष्मान्तर्गते शिशौ ॥”

इति माधवकारः ॥ * ॥

(“कामाग्निपुनसंयोगे सुहृष्टोऽलितमुक्तः । गर्भः सञ्जायते नार्थाः सञ्जातो बाल उच्यते ॥ आधिक्ये रजसः कथा पुनः मुक्ताधिके भवेत् । नपुंसकं समत्वेन यद्येच्छा पारमेधरी ॥” इति पूर्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥ “सुहृष्टे मुक्तार्त्तवे सत्वः स्वकर्मलोपचोदितः । गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादभिरिवारणौ ॥ बीजात्मकैर्महाभूतैः हृद्यैः सत्त्वाशुभैश्च सः । मातुश्चाहाररसजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्द्धते ॥ तेषो यथाकैरङ्गीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम् । नेत्यनं दृश्यते गच्छत् सत्वो गर्भाश्रयं तथा ॥ कारणानुविधायित्वात् कार्याणां तत्त्वभावता । नानायोग्याहतीः सत्वो घतेऽतो दृढलोहवत् ॥ अतएव च मुक्तस्य बाहुल्याप्यायते पुमान् । रक्तस्य स्त्री तयोः सान्ये स्त्रीवः मुक्तार्त्तवे पुनः ॥ वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं वज्रपल्लवा । वियोनिलिङ्गताकारा जायन्ते विज्ञानैर्मलेः ॥” “पूर्वोक्तप्रवर्णा स्त्री पूर्वविशेषे सङ्गता । सुहृष्टे गर्भाश्रये मार्गे रक्ते मुक्तेऽनिले हृदि ॥ बीर्यवन्तं सुतं हृते ततो न्यूनादयोः पुनः । रोग्यस्यायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥” “सुहृष्टमुक्तार्त्तवं खण्डं सरक्तं मिथुनं मिथः । खेष्टैः पुंसवनेः खिग्नं सुहृष्टीलितवस्तिनम् ॥ नरं विशेषात् चौराण्येर्मधुरौघघ्नस्कृतः । नारीं तैलेन माषैश्च पित्तलेः सप्तमाचरेत् ॥” “मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामन्यौ पुनः । ईषत् क्षणं विगन्धश्च वायुयोनिस्तस्मादुदेत् ॥ ततः पुण्ये क्षणादेव कल्याणध्यायिनीजगद्गम् । नृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ॥ शैरेययावकं स्त्रोकं कोष्ठप्रोघनकर्षणम् । पण्यं शरावे हस्ते वा सुङ्गीतत्रयचारिणी । चतुर्थेऽङ्गित ततः क्षात्वा मुक्तमाल्याम्बरा मुचिः ॥ दृष्टव्यो भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत् पुरः पतिम् । ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्वास्तिस्रश्च निन्दिताः ॥ एकादशी च युग्मासु स्थात् पुत्रोऽन्यासु कन्यका । उपाध्यायोऽथ पुत्रीयं कुर्वीत विधिवदिष्टम् ॥ नमस्कारपरायास्तु मूद्राया मन्त्रवर्णितम् । अवन्त्य एवं संयोगः स्थादप्यत्र कामतः ॥ सन्तोऽप्याहुरपत्नार्थं सन्त्योः सङ्गतं रजः । दुरपत्नं कुलाङ्गारो गोत्रे जातं महद्वपि ॥ दृष्टेतां यादृशं पुत्रं तद्व्यपचरितांस्त तौ । चिन्तयेतां जनपदाक्षदाचारपरिच्छदौ ॥ कर्मान्ते च पुमान् सर्पिः शीरशाख्योऽनाश्रितः । तैलमाधोसराहारा तत्र मर्त्यं प्रयोजयेत् ॥ अहिरसि आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठापि घाता त्वाम् । दधातु विधाता त्वां दधातु ब्रह्मवर्षेवा भवेति ॥ ब्रह्मा दृष्टव्यतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाश्विनौ ।

भगोऽथ भिषावस्यौ वीरं ददतु मे सुतम् ॥ सान्त्वयित्वा ततोऽन्योन्यं वदन्तितां तुहा-
न्वितौ ।

उत्ताना तन्मना योवित् तिष्ठेदङ्गैः सुवस्थितैः । तथाहि बीजं यज्जाति दोषैः सञ्जापमाश्रितैः । लिङ्गान् सद्यो गर्भाया योन्वा बीजस्यः संयुजः । हृत्पिण्डत्वं स्मरत्वं मुक्तासागदुपवन्तम् । हृदयस्थान्मनं तन्ना हृद्व्यापिर्गोमहर्षकम् ॥ अशक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात् कलनी भवेत् । गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्वं यत्तोः प्रयोजयेत् । बली पुरुषकारो हि देवमध्यतिवर्तते । पुण्ये पुंसवकं जैमं राजतं वाय वायसम् ॥ क्षत्वापिषवं निर्व्याप्य शीरे तस्याङ्गानि पिवेत् । गोरदहमपामार्गं जीवकैर्भवेयं कान् । पिवेत् पुण्ये जले पिष्टान् दृक्कृत्तिसमस्तद्व्यः । शीरेण चेतद्वहतीत्यलं नासापुटे खयम् ॥ पुत्रायं दक्षिणे सिञ्चेत् वामे दुहित्वाम्बुधा । पयसा लक्षणमूलं पुत्रोत्पादयितुमिदम् ॥ नासयास्येन वा पीतं वटश्चङ्गादकनका । श्वीवधीर्जीवनीयाश्च बाह्यान्तरपयोजयेत् ॥ उपचारः प्रियङ्गुतेर्भर्त्ता भृत्तैश्च गर्भेभ्यः । नवनीतद्वतशीरेः सदा चैनामुपाचरेत् ॥ अतिशयवायमायासं भारं प्रावरत्वं गुरु । अकालजागरस्त्रकठिणोत्कटकासनम् ॥ श्लोककोधभयोद्देगवेगश्चाविधारयम् । उपवासाभ्यतोऽण्योऽण्युदविष्टभिर्भोजनम् ॥ रक्तं निरसनं श्वधूपेक्षां मयमाभिवम् । उत्तानश्रयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तत् त्वमेव ॥ तथा रक्तसुतिं सुहृष्टं वक्षिमासाधतोऽष्टमात् । एभिर्गर्भैः सवेदामः कुक्षौ सुख्येत् क्षियेत वा । वातलैश्च भवेद्गर्भः कुक्ष्यान्तजडवामनः । पित्तलैः खलतिः पिङ्गः श्विचो पाँक्तुः कफा-
लभिः ॥

याधोऽस्या नृदुसुखैरतीक्ष्णैरौघैर्भवेत् । द्वितीये मासि कलनाङ्गः पेश्यवायुर्दम् । पुंस्त्रीक्षौवाः क्रमात्पेक्ष्यस्तत्र सक्तस्य लक्षणम् । यत्तोभवति मासेऽस्य हृत्तये मासप्रज्ञकम् ॥ ऋतुं हि सक्त्यिनी बाहू सर्वदृष्ट्याङ्गजम् च । सममेव हि ऋतुद्विज्ञानं सुहृदुःखयोः । गर्भेऽस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाडी विवर्धते । यथा स पुष्टिमाप्नोति केशर इव कुल्लया । चतुर्थे अक्षताङ्गावाचेतनावाच पञ्चमे । बद्धे आधिशिरारोम-वक्त्र-वर्ण-वक्त्र-लक्ष्माम् ॥ सर्वैः सर्वेष्टस्यार्थो भवेत् पुण्यति सप्तमे । गर्भेऽन्योत्पीडिता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिताः कण्ठं विहाय कुर्वन्ति गर्भेभ्यः किञ्चिदपि न नवनीतं हितमत्र कोनाम्भुमधुरौघैः । सिद्धमप्यपटुकोष्ठं लघुक्ष्मादु च भोजनम् ॥ चन्दनोशीरकस्त्रेण लिम्बोद्वेष्टकोरदम् । श्लोकोऽष्टमे सञ्चरति माता पुत्रौ सुहृदः क्रमात् । तेन तौ न्यानसुहितौ तत्र जातो न जीवति । शिशुरोकोऽनवस्थानात् नारीकंशधित्वा भवेत्

गर्भः

शरीरेषा च वैवाच वृत्तात्मासर्ग इतम् ।
मधुरैः चापितं शुद्धं पुराणप्रसन्नतया ।
मुष्णकलककोकावकायेव प्रशस्यते ।
प्रसादकचित्तो वलितः च तेजहतस्त्वयः ।
तस्मिन्नेकादश्यासंभवि कालः कृतेरतः परम् ।
वर्षाधिकारकारो स्यात् कुक्षौ वातेन धारितः ।
प्रसन्न नवमे मासि क्षिप्तो मासवसौदनः ।
नवकुक्षौ वा वर्षागर्भा पूर्वाक्ष्णशुवाचनम् ।
तत एव पित्रुणां योनौ निवर्तं निधापयेत् ।
वातप्रपञ्चभङ्गात् श्रौतं कानेभ्यश्च हितम् ।
निःक्षेपज्ञौ न नवमासात् प्रभृति वासयेत् ।
प्राग्दक्षिणक्षेत्रात् पूर्वं तत् पार्श्वेष्टिनी ।
पुत्राभेदोद्भवप्रवृत्ता युष्मदर्थिनी ।
उभये दक्षिणे कुक्षौ गर्भं च परिमण्डले ।
पुत्रं कृतेभ्यः कन्यां वा वैभृति वृक्षप्रतिम् ।
वृक्षवादिगन्धर्व-गन्धर्वाप्रिया च या ।
क्षीवं तत् वृक्षे तत्र मध्यं कुक्षेः समुन्नतम् ।
यमौ पार्श्वयोन्मात् कुक्षौ नोययामिव स्थिते ।
प्राक् चैव नवमासात् कृतिका यद्वाभ्ययेत् ।
दक्षे प्रशस्ते सम्भारैः सम्पन्नं वाधकेभ्यः ।
तन्मोक्षितं वा कृतं कृतिका परिवारिता ।
अथ चः प्रसवे स्थानिः कुक्षिचक्षयताक्षमः ।
अथो सुदलमवधिः प्रसेको बहुवृत्ता ।
वेदनेन्दरकटीपृष्ठद्वन्द्वस्थित्येव ।
योनिमिद्वजातोदस्करकक्षवर्गानि च ।
आवीनामगुणव्यातसतो गर्भोदकमुतिः ।
अथोपस्थितगर्भो तां कृतकौतुकमङ्गलान् ।
हस्तपुत्राभयकां स्वस्थोय्यान्सेचिताम् ।
पाययेत् वृत्तां वैवा तनौ भूययने स्थिताम् ।
आशुयवकधितुतानामभ्यक्ताङ्गी पुनः पुनः ।
अथोनामिविन्दहीयात् कारयेन्मन्त्रक्रमम् ।
गर्भः प्रयागवागिवन्मन्त्रं हृदिमोचतः ।
आविज्ञ जठरं गर्भो वक्षोपरि तिष्ठति ।
आयो हि त्वयन्मनीं स्त्र्यामारोपयेत्ततः ।
अथ समीकृते गर्भे योनिमन्त्राः प्रसाधयेत् ।
नवपुत्रं प्रवाहेत वाट्माप्रसवाच्च सा ।
हर्षयेतां तुष्टुः पुत्रवन्मन्त्रजलानिजैः ।
प्रजापतिं तथाप्राणाः कृतिकेष्टावसादिताः ।
धूपवेष्टमन्त्रं तु योनिं क्षणादिकमुक्तेः ।
हिरण्यपुष्पीकृतं पाणिपादेन धारयेत् ।
सुवर्णं विप्रस्य वा जरायुपतनेऽपि च ।
कार्यमेतत् तथोक्तं वाक्कोरेणा विकल्पयेत् ।
कटीमाकोटयेत् पाण्यां क्षिप्तौ गाढं निषी-
कृयेत् ।
तासुकणं अष्टदश्या नृद्धिं दद्यात् सुधीययः ।
भूर्जनाङ्गुलिनीतुष्ठीं वर्षलकुष्ठवर्गैः ।
प्रथम् द्वाभ्यां समक्षौ योनिषेपनधूपनम् ।
कुष्ठतालीशकणं वा सुरामन्त्रेण पाययेत् ।
वृक्षे वा कुलत्सर्गा विस्मयेनासवेन वा ।
शताक्षयवर्षाणां श्रियुतीक्ष्णकानिषकैः ।
वह्निपुष्टमद्वैतं च शीरे च सार्वभम् ।
तेन चिह्नं हितं पावौ योन्वा वार्युवाचनम् ।

३१३

गर्भः

प्रतपुष्या नचाकृतकवासर्वपकलितः ।
निरुहः पाण्डुवायु सक्तेजलवयोऽपराम् ।
तत्सङ्गे क्षिप्तो हेतुः सा निर्यात्मासु तन्मयात् ।
कुक्ष्या पाणिनाक्तेन हरेत्कृत्तनखेन वा ।
सुक्तगर्भा परां योनिं तैवेनाङ्गं महेयत् ।
मकलाख्ये शिरोवलि कोष्ठभूये तु पाययेत् ।
संचूर्णितं यवचारं हृतेनोक्तकलेन वा ।
धान्यान् वा गुडयोवविजातकरजोऽन्वितम् ।
इति बाभटे शरीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥३॥
अथ गर्भोपचारः ।
आत्रेय उवाच ।
“प्रथमे मासि मधुकं मधुपुष्याय चैव हि ।
नवनीतेन पयसा मधुरं पाययेच्च सा ।
द्वितीये मासि काकोली मधुरं पाययेत्तथा ।
तृतीये लघुरं खेडं चतुर्थे च तृतीदनम् ।
पञ्चमे पायसं दद्यात् षष्ठे च मधुरं दधि ।
सप्तमे हृतखण्डेन चारुमे हृतपूरकम् ।
नवमे विविधानानि दृष्टमे दोहदन्तथा ।
मासे तृतीये सन्त्यां दोहदं भवति स्थियाः ।
यद्यत् कामयते सा च तत्तद्वाङ्मिषवरः ।
वर्जयेद्द्विदलानानि विदाहोनिं गुरुणि च ।
अन्धानि सोष्णशीराणि गुल्मिणीनां विवर्जयेत् ।
वृत्तिका भक्षणीया न न च शूरकाकन्दकाः ।
रसोनस्य पलाण्डुस्य सन्धक्तो गुल्मिणीक्षिया ।
शूरगानि प्रदेयानि गौल्यानि सरसानि च ।
पथ्यं हितानि चैतानि गुल्मिणीनां सदा भिषक् ।
आयामं मैथुनं रोषं श्रौष्यं चक्रमन्तथा ।
वर्जयेद्गुल्मिणीनाञ्च जायते सुखसम्पदः ।
अथोपपन्नं विहितमपि स्वकीयाचारेण पञ्च-
मासिकमष्टमासिकं वा । ब्राह्मणमङ्गलादिभि-
र्गोत्रभोजनमपि कर्तव्यम् । दोहदादिषु परि-
पूर्णेषु रूपवान् शूरः पण्डितः शीलवान् पुत्रो
जायते ॥” इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे
तृतीयस्थाने गर्भोपचारो नाम अष्टचत्वारिंशो
॥३॥
अथ चलिर्गर्भचिकित्सा ।
आत्रेय उवाच ।
“प्रथमे मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदि ।
तदा मधुकण्ड्वीका चन्दनं रक्तचन्दनम् ।
पयसा लोङ्गितं पीतं तेन गर्भः स्थिरो भवेत् ।
द्वितीये मासि चलिते ऋणाद्ये नागकेशरम् ।
तृतीये मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदा ।
तदा मधुककीकृतं शर्करां पयसा पिबेत् ।
चतुर्थे मासि दाह्यं पिपासा मूलमेव च ।
ज्वरेण स्त्रीयां यदि गर्भं खलते ततोऽधीरचन्दन-
नागकेशरघातकीकुसुमशर्कराहृतमधुदधि पाय-
येत् । पञ्चमे मासे चलिते गर्भे दाह्यमौ-
पचाणि चन्दनं दधि मधु च पाययेत् । षष्ठे-
मासि गैरिकं क्षण्डकृतिकां गोमयमक्ष उदकं
परिक्षुतं शीतलं चन्दनं शर्करया सह पिबेत् ।
सप्तमे मासि गोक्षुरसमङ्गापद्रकचणसुशीरं मधुरं
पाययेत् । अष्टमे मासि रोधं मधुमागधिकाञ्च

गर्भः

सह दुग्धेन पीतवतीनाञ्चकिते गर्भे स्त्रीयां
सुखं सन्पद्यते ॥” इति महर्ष्यात्रेयभाषिते
हारीतोत्तरे तृतीये स्थाने चलिर्गर्भचिकित्सा
नामोपचाशतमोऽध्यायः ॥३॥
“नरो धातुवसेनापि जीवितश्चात्र दृश्यते ।
तस्माच्च मैथुनात् सन्धग्नायते गर्भसम्भवः ॥
हारीत उवाच ।
संयोगेन विना प्राज्ञः । कथं गर्भो न जायते ।
संयोगेन विना पुष्यं फलं वा न कथं भवेत् ।
दृष्टवन्न कथं स्त्रीयां फलोत्पत्तिः प्रदृश्यते ।
एतत् पृष्टो महाचार्यः प्रोवाच अविपुङ्गवः ॥
आत्रेय उवाच ।
विद्वद्वाणाञ्च वक्षीनां स्थावराणाञ्च पुत्रकः ।
तत्र धातुसमं बीजं सह योगेन वर्णते ।
न भिन्नदृष्टिस्थेव दृश्यते द्रव्यं पुत्रकः ।
स्थावराणाञ्च सर्वेषां शिवशक्तिमयं विदुः ।
निष्कलोऽपि शिवो ज्ञेयो वाग्मिशक्तिर्महामते ।
तत्र स्त्रीपुरुषगुणा वर्णन्ते समयोगतः ।
आन्वपुष्यं फलं तद्वत् बीजं शुक्रमयं विदुः ।
स्त्रीयां रजोमयं रेतो बीजाऽस्मिन्मयं नरे ।
तस्मात् संयोगतः पुत्रो जायते गर्भसम्भवः ।
प्रथमेऽहनि रेतश्च संयोगात् कललञ्च यत् ।
जायते तुदुदाकारं श्रोत्रितश्च दृष्टाहनि ।
चर्नं पञ्चदशाहं स्यात् विंशाहं मासपिण्डकम् ।
मासैकेन च पिण्डस्य पञ्च तत्त्वं प्रजायते ।
पञ्चाष्टद्विसे प्राप्ते अङ्गराणाञ्च सम्भवः ।
मासत्रये तु सन्त्यां हस्तपादौ प्रवर्णितौ ।
सार्द्धमासत्रये प्राप्ते शिरश्च वारवङ्गवत् ।
चतुर्थके च लोमानां सम्भवश्चात्र दृश्यते ।
पञ्चमे च सुजीवः स्यात् षष्ठे प्रस्फुरणं भवेत् ।
अष्टमे मासि याते च अप्रियोगः प्रवर्णते ।
मासे तु नवमे प्राप्ते जायते तस्य चेष्टितम् ।
जायते तस्य वैराग्यं गर्भवासस्य कारणात् ।
दृष्टमे च प्रसूयेत तथैकादशमासि वा ।
अथ दोषवसेनापि गर्भो वापि प्रसूयते ।
वातसंप्रेरिते गर्भे अपूर्णे दिवसे यदि ।
प्रसूतये वाय्वय तन्मै बालः प्रदृश्यते ॥”
इति हारीते शरीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥३॥
शिशुः । (गोमयेति निगीयते निःक्षिप्यते बीजं योनि-
रन्मृणास्मिन् । गिरति सिञ्चति निषिकं करोति
रेतोऽथ वा । ग य वा + भन् ।) कुक्षिः । (यथा,
महाभारते । १४ । १८ । ६ ।
“यथा लोहस्य निखन्दो निषिक्तो विन्मविग्रहम् ।
उपैति तद्विजानीहि गर्भं जीवप्रवेशनम् ॥”)
सन्धिः । पनसकण्टकम् । इति मेदिनी । मे । ३ ।
मध्यम् । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १०६ ।
“केतकगर्भे गन्धादरेण दूरादमी द्रुतमुपेताः ॥”)
अपवरकः । इति हेमचन्द्रः । गङ्गादिसिञ्चित-
देशः । यथा,—
“भाद्रपदपक्षतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावज्जं विजानीयात् तदूर्ध्वं तीरमुच्यते ॥”
इति प्राक्चिन्तितम् ॥

गर्भपा

(आध्यात्मिकवस्तुमात्रम् । यथा, गोः रामा-
ययि । ४।२७।३।

“अष्टमासपूर्तं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः ।

रवं सर्वसमुद्राणां द्यौः प्रकृते रवायनम् ॥”

गर्भकं, स्त्री, (गर्भ + संज्ञायां कन् । यद्वा चन्द्रस्य
गर्भद्वयमिव कायतीति । के + कः ।) रजनीद्वन्द्वम् ।

इति हेमचन्द्रः । २।५८॥ इदं रात्रि इति भाषा ॥

गर्भकः, पुं, (गर्भं केशग्रभं केशमध्ये इति यावत्
कायते प्रकाशते शोभते इत्यर्थः । यद्वा गर्भं इव
प्रतिष्ठति । “इवे प्रतिष्ठती” ५।३।६६।

इति कन् ।) केशमध्यस्थितमात्रम् । इत्यमरः ।

२।७।१३५। खोपार माला इति भाषा ॥

गर्भकरः, पुं, (गर्भं करोति गर्भदोषं निवारयति
अवहारयोगेन इति । कृ + टः ।) पुत्रजीव-
हृत् । इति भावप्रकाशः ॥

गर्भवातिनी, स्त्री, (गर्भं घातयति ज्ञापयतीति ।
हन् + णिच् + णिनिः डीप् च ।) लाङ्गलिका-
हृत् । इति रत्नमाला ॥

गर्भजः, पुं, (गर्भस्य अज इव । शकन्त्यादि-
त्वात् अकारणोपे साधुः ।) नाभिगुल्फकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ नाभिर गो कृ इति भाषा ॥

गर्भदः, पुं, (गर्भं ददाति उत्पदायति अव-
हारेणेति । दा + कः ।) पुत्रजीवहृत् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गर्भदात्री, स्त्री, (गर्भं ददातीति । दा + ङच् डीप् ।)
सुपविशेषः । गर्भदा इति स्थाता । तत्पुण्यायः ।

पुत्रदा २ प्रजादा ३ अपत्यदा ४ वृद्धिप्रदा ५
प्राणिमाता ६ तापसद्वृत्तिसमा ७ अख्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतत्वम् । गारीपुण्यादिदोषपित्त-
दाहसमनाशित्वम् । गर्भसम्भूतिदाहृत् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गर्भदुत्, [द] पुं, (गर्भं दुदति प्रेरयति नाशयती-
त्यर्थः । दुद् + क्तिप् ।) कलिकारीहृत् । इति
भावप्रकाशः ॥ विवलाङ्गलिया इति भाषा ॥

गर्भपाकी, [न] पुं, (गर्भस्य पाकः परिपाकः
परिणतिरित्यर्थः साध्यतयास्यस्य इति इनिः ।)
घटिक्रीडः । इति हेमचन्द्रः । ४।२६४ ॥

घटे धान इति भाषा ॥

गर्भपातः, पुं, (गर्भस्य पातः पतनं विच्युति-
रित्यर्थः ।) पञ्चमवृत्तमासीयस्य कठिनशरीरस्य
गर्भस्य पतनम् । (यथा, माधवकरोक्तवैद्यके ।

“आ चतुर्धात् ततो मासात् प्रसवेद्गर्भविधतिः ।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमवृत्तयोः ॥”

तथाच सुश्रुते निदानस्थाने १ अध्याये ।

“गर्भपातनिमित्तस्य शोणितानि सवाच यः ।

अभिघातनिमित्तस्य न सिध्यत्यतानकः ॥”

अस्य प्रमाणादि विशेषतो गर्भसावशब्दे द्रव्यम् ॥

गर्भपातकः, पुं, (गर्भं पातयति नाशयतीति ।
पत् + णिच् + णुल् ।) रक्तशोभाक्षयहृत् ।

इति जटाधरः ॥

गर्भपातनः, पुं, (गर्भं पातयतीति । पत् + णिच् +
कर्णरिः स्युः ।) रीडाकरजः । इति भावप्रकाशः ॥

गर्भपातनी, स्त्री, (गर्भपातन + संज्ञायां ङीप् ।
गौरादित्वादित्येके ।) कलिहारीहृत् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गर्भपातिनी, स्त्री, (गर्भं पातयतीति । पत् + णिच्
+ णिनिः । णिर्वा ङीप् ।) विश्वरूपहृत् । इति
जटाधरः ॥

गर्भरूपः, त्रि, (गर्भं देहकोषे रूपं जावण्या-
दिकं यस्य । यद्वा गौर्धते निगीर्धते प्रका-
शते रूपं यस्मात् । तादृश्यप्रभावादिति
यावत् ।) तद्वत् । इति भूरिप्रयोगः ॥

गर्भवती, स्त्री, (गर्भो विद्यतेऽस्याः अस्यां वा ।

अस्त्यर्थे मतुप् । मस्य वत्वम् ।) अन्तरापत्न्या ।

(यथा, महाभारते । १।१३४।१७ ।

“दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्याः ।

दशैरका दशदाशा दशाह्वाः ॥”)

तत्पुण्यायः । अन्तर्जो २ गुल्मिणी ३ गर्भिणी ४

ससत्वा ५ आपन्नसत्वा ६ दोहदवती ७ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ उदरिणी ८ गुल्मी ९ ।

इति हेमचन्द्रः । १।२०२ ॥ अथ सतीयहीत-

गर्भाया लक्षणम् । यथा,—

“शुक्रशोणितयोर्निरसावोऽप्यमोद्धवः ।

सावसादः पिपासा च श्लानिः स्फुर्भिर्भगे भवेत् ॥”

तस्या उत्तरोत्तरकालीनलक्षणम् । यथा,—

“स्तनयोर्मुखकाष्ठां स्थात् रोमराण्युद्गमस्तथा ।

अक्षिपद्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः ॥

कुर्येत्ये पक्षस्तुतापि गन्धादुद्भिजतेऽपुमात् ।

असकः सदनश्चैव गर्भस्य लिङ्गमुच्यते ॥” * ॥

पुत्रगर्भवत्या लक्षणम् । यथा,—

“पुत्रगर्भयुतायास्तु नाभ्यां मासि द्वितीयके ।

गर्भो गर्भाशये लस्यः पिष्ठाकारोऽपरं श्रुत्वा ॥

दक्षिणाक्षिमहत्त्वं स्यात् प्राक्क्षीरं दक्षिणक्षणे ।

दक्षिणार्धः सुपुटः स्यात् प्रसन्नमुखवर्गता ॥

पुत्राग्रययद्वयेषु स्त्रेण्वपि मनोरथः ।

आन्त्रादि फलमाप्नोति स्त्रेषु कमलादि च ॥” * ॥

कन्यागर्भवतीलक्षणम् । यथा,—

“कन्यागर्भवतीगर्भे पेशीं मासि द्वितीयके ।

पुत्रगर्भस्य लिङ्गानि विपरीतमवेक्षते ॥” * ॥

नपुंसकगर्भवतीलक्षणम् । यथा,—

“नपुंसकं यदा गर्भो भवेद्गर्भोऽदृष्टतिः ।

उन्नतं भवतः पार्श्वे पुरस्तादुदरं महत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

गर्भशय्या, स्त्री, (गर्भं गर्भगता वा शय्येव । गर्भ-
गतस्थापत्यस्य वासस्थानमित्यर्थः ।) गर्भोत्-
पत्तिस्थानम् । तत्पुत्ताशयप्रकाशययोर्भवेति ।

तस्या रूपं यथा, भावप्रकाशे ।

“शुक्रनाम्नाकृतियोगिनिरावर्णा वा च कीर्णिता ।

तस्यास्तुतीये त्वावर्ते गर्भशय्या प्रकीर्णिता ॥

यथा रौहितमत्स्यस्य तुल्यं भवति रूपतः ।

तत् संस्थाप्य तथाकृपां गर्भशय्यां विदुर्ब्रूमाः ॥”

(यथा, वैद्यीचं हारे । ३ ये अङ्के ।

“यो यः शङ्खं बिभ्रति सततगुह्यमदात् पाण्ड-
वीणां च यथा

गर्भसू

यो यः पाषाणगोत्रे शिशुरधिकवयां गर्भशय्यां
गती वा ॥”)

गर्भसावः, पुं, (गर्भस्य सावपुतिः पात इत्यर्थः ।)

गर्भपातः । तत्पुर्णमासपर्यन्तं शोणितरूप-

गर्भस्य अवयवम् । पेटखवा इति भाषा ॥ तस्मा-

श्रीचं यथा,—

“यदि गर्भो विपद्गुतं सवते वापि योवितः ।

यावन्मासान् स्थितो गर्भसावहिनानि सतकम् ॥”

इति मातङ्गे १०७ अध्यायः ॥

“रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भसावे विमुच्यति ॥”

इति मनुः । ५।१६१ ॥ * ॥

“अस्यां वयसावतः स्त्रीणां यदि स्यात् गर्भ-

संभवः ।

तदा माससमेसावामश्रीचं दिवसैः स्युतम् ॥

अत ऊर्ध्वं पतने स्त्रीणां स्याद्दशरात्रकम् ।

सद्यःश्रीचं सपिष्ठाणां गर्भसावाच वा ततः ॥”

इति कूर्मपुराणम् ॥ * ॥

(“अन्तराजन्मरथे शेषाहोर्भिविमुच्यति ।

गर्भसावे मासतुल्या निशाः शुद्धेष्टु कारवम् ॥”

इति याज्ञवल्क्यः । १।२० ॥)

अन्यत् अश्रीचशब्दे द्रव्यम् ॥ * ॥ * ॥

अथ गर्भसावनिदानलक्षणम् ।

“भयाभिघाततीक्ष्णोष्णपाणशूनविषव्यात् ।

गर्भं पतति रक्तस्य सञ्चलं दर्शनं भवेत् ॥

आ चतुर्धात् ततो मासात् प्रसवेद्गर्भविद्रवः ।

ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमवृत्तयोः ॥

गर्भोऽभिघातविषमाश्रनपीडनाद्यैः

पक्वं हुमादिव फलं पतति सख्येन ।

नष्टः करोति पवनः खसु नष्टगर्भं

मूलस्य योनिजठरादिषु मूलसङ्गम् ॥”

इति माधवकरः ॥

अथ गर्भसावपातयोर्निदानमाह ।

“ग्रास्यधर्माज्जगमनयानल्ललनपीडनैः ।

ज्वरोपवासोत्पतनप्रहाराक्षीर्णधावनैः ॥

वमनाद्य विरेकाच्च कुन्यानाङ्गभेदात्पातः ।

तीक्ष्णधारीकटुककतिक्तस्य निषेधव्यात् ॥

वेगाभिघाताद्विषमादासनाभ्युत्थनाद्वात् ।

गर्भं पतति रक्तस्य सञ्चलं दर्शनं भवेत् ॥”

गर्भपातनात् नियमेन गर्भपातवशीर्णं प्रसवं

तस्मात् ॥ गर्भस्य सावपातयोः पूर्वैरूपमाह ।

गर्भपततीत्यादि । पतति ज्ञावेद्य प्राप्तेन वा

पतियति ॥ * ॥

सावपातयोरवधिमाह ।

आ चतुर्धाततो मासात् प्रसवेद्गर्भविद्रवः ।

ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमवृत्तयोः ॥

आ चतुर्धात् मासात् चतुर्धमासपर्यन्तम्

गर्भस्य विद्रवः शोणितरूपः । गर्भः सवति

शोणितमिति भोजवचनात् । स्थिरशरीरस्य

कठिनशरीरस्य गर्भस्य । गर्भपातस्य दृष्टानं

दर्शयति ।

गर्भोऽभिघातविषमाश्रनपीडनाद्यैः

पक्वं हुमादिव फलं पतति सख्येन ।

गर्भाधा

यथा हस्तकर्मं पदं चर्चं अभिधातेनाकाल
एव पतति तथा गर्भोऽप्यभिधातादिनाऽकावेऽपि
पतति ॥ ३ ॥

अथ गर्भजायस्य चिकित्सा ।

गुर्विण्या गर्भतो रक्तं खवेद्यदि सुहृदुः ।
तन्निरोधाय सुस्निग्धसुतपकादि श्रुतं पिबेत् ॥

उत्पणादिगन्धमाह ।

उत्पप्लं नीलमारक्तं कज्जारं कुतुहं तथा ।
नेताम्नोणञ मधुकसुतपकादिरयं गणः ॥
वंग्रीकितो हरद्वेव दाचं दद्यात् हृदामयम् ।
रक्तपित्तञ्च मूत्राञ्च तथा हृदिमरोचकम् ॥ ३ ॥

अथ गर्भपातखोपप्रवणमाह ।

प्रसंखमाने गर्भे स्थादाहं मूलञ्च पार्श्वयोः ।
दृढवक् प्रहरणाहौ मूलसङ्गञ्च जायते ॥
प्रसंखमाने पतति ॥ ३ ॥ अथ गर्भस्य खाना-
न्तरगमने खोपप्रवणमाह ।

खानात् खानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च जायते ।
आमपकाशयादौ तु खोभः पूर्वोऽप्युपद्रवाः ॥
पूर्वोऽप्युपद्रवाः पार्श्वे मूलादयः ॥ ३ ॥

तच्चिकित्सामाह । [चरेत् ।

स्निग्धाः शीताः क्रियास्तेषु दाहादियु समा-
कुशकाशोवद्रूपाणां मूलैर्गोचुरकस्य च ॥
श्रुतं दुग्धं खितायुक्तं गर्भेय्याः मूलहृत् परम् ।
अदंष्ट्रामधुकसुतपकाभिः सिद्धं पयः पिबेत् ॥

शर्करामधुसंयुक्तं गुर्विण्येवेदनापहम् ।
अन्धानः पुष्यजातिः । अयं वायुपुष्यं इति
गौडारी प्रसिद्धः ।" इति भावप्रकाशः ॥

गर्भसर्वावै, [न] पुं, (गर्भं उदरस्थश्चिपुं छाव-
यति विद्योतयति खेवनेनेति । गर्भ + सु + णिच्
+ "नन्द्यहीति ।" ३ । १ । १३४ । इति
णिनिः ।) द्विजालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्भागारं, जौ, (गर्भ इव आगारं यद्गम् । यद्वाभ्य-
न्तरवर्षितात् तद्यात्वम् ।) यद्गमध्यभागः ।
ग्रयनयद्गम् । यद्वागन्तर्हं इत्येके । इति भरतः ॥
तत्प्रम्यायः । वासयद्गम् २ । इत्यमरः । २ ।

२ । २८ । (यथा, कथासरित्सागरे । ७ । ७१ ।
"वायुहर्मोऽसुहृद्विष तत्र राजसुता ययौ ।
एकैव देवं द्रष्टुञ्च गर्भागारादष्टाविशत् ॥" ३ ॥

गर्भः, कुचिः, आगारं यद्गमिव । शिशोराश्रय-
भूमेस्तथात्वम् । यद्वा, गर्भस्य उदरस्थ-
शिशोरागारम् ।) गर्भाग्रयः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गर्भाधानं, जौ, (गर्भं आधीयतेऽनेनेति । आ +
धा + करणे लुट् ।) दृष्टव्यं स्कारान्तगतप्रथम-
संस्कारः । यथा,—

"गर्भाधानवृत्तौ पुंसः सवर्णं सान्धनात् पुरा ।
अतौ ऋतुकावे । स च कालो याज्ञवल्क्येनोक्तः ।
षोडशतुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु वंशिषेत् ।"
इति मन्त्रमासतत्त्वम् । तत्र क्रमः, "ऋतुखानादूर्ध्वं
निषेकदिपक्षे कायं संख्यायामतीतायां पतिः शुचिः
सुगन्धिः सुवैद्यः सकोचः स्वार्थ्यं दत्त्वा पूर्वाभि-
तखोपविधायाञ्च वज्रा दक्षिणहस्तेनोपसं

गर्भाधा

सृष्टम् मन्त्रं जपेत् ततः पुनरपि उपसंख्यं सृष्टम्
मन्त्रं जपेत् । इतो भार्यासुपेयात् ।" इति भव-
देवभट्टः ॥ तद्विहितनिबिडनस्यवादि यथा,—
"ज्येष्ठा मूला मघाज्ञेवा रेवती क्षतिकान्तिनी ।
उत्तराजितयं तज्ज्ञा पर्ववर्ष्णं व्रजेदतौ ॥"

पर्वण्यमाह विष्णुपुराणम् ।

"चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याय पूर्णिमा ।
पर्वण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥"
श्रीमन्तः ।

"पुनस्तत्राणि चैतानि तित्यो हस्तः पुनर्वसुः ।
अभिजित् प्रौढपक्षेवाशु राधावाप्राश्नाभयुक् ॥"
अन्यच्च । [पुष्यञ्च ।

"हस्तो मूलं अवणः पुनर्वसुर्मृगशिरस्तथा
गर्भाधानादिकार्येषु पुनरामयं गणः शुभदः ॥
रोहिण्यन्तकचित्राद्विषाश्रयतवर्ज्यते ।
मे पुंयद्वाहे स्त्रीमुद्रा फलबन्धनमिष्यते ॥

पुष्याकौचमश्विनमश्विनपुनर्वसुः स्था-
दावापुष्यमहरिभाद्रपदहयश्च ।
एतानि पुंसि कथितानि शुभानि भानि
चान्येषु गर्भपतनादिभयञ्च भेषु ॥

नन्दा भद्रा भवेत् पुंसि स्त्रीषु पूर्णा जया कृता ।
रिक्ता नपुंसके त्वाहुस्तस्मात्तां परिवर्ज्येत् ॥
स्त्रीणांस्तुभवेति षोडशवासराणि ।

तत्रादितः परिहरेच्च निशाचतस्रः ।
युग्मासु राज्ञिषु नरा विषमासु नायैः
कुर्व्यान्निषेकमथ तास्त्रिपि पर्ववर्ष्णम् ॥

मूलसं कृतिद्वयत्वाद्गर्भाधानेऽपि निष्यते ।
तस्य पुंसवनादौ तु पुंसंज्ञत्वे प्रयोजनम् ॥
(मतान्तरे तु चतुर्थेऽहनि खानानन्तरं नायैः
शुध्यन्ति । यथाह भरहजः ।

"प्रथमेऽहनि चाखाली द्वितीये व्रजघातिनी ।
तृतीये रजको प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥"
एवं धर्मशास्त्रेऽपि । यथा,—

"भर्तुः सृष्ट्या चतुर्थेऽहनि ज्ञानेन स्त्री रजस्वला ।
पञ्चमेऽहनि योग्या स्थादैवे पित्रे च कर्मणि ॥"
यथा, याज्ञवल्क्यः ।

"एवं गच्छन् स्त्रियं चामां मघां मूलाञ्च वर्ज्य-
येत् ।
शस्त इन्दौ सप्तत् पुत्रं लक्षयं जनयेत् पुमान् ॥"

चामां आहारलाघवादिना क्षीणम् । फलञ्च ।
"युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु राज्ञिषु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थो संविशेदार्णवे स्त्रियम् ॥

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्ले स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
(समेऽपुमान् पुंसि यौ वा स्त्रीणिऽप्येव विपर्ययः ॥"
इति मनुः । ३ । ४८—४९ ॥)

एवञ्च ।
"युग्मायामपि राज्ञौ चैत् शोणितं प्रचुरं यदा ।
कन्या च पुंयद्भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत् ॥

कन्येवायुग्मराज्ञौ च प्राधान्यं समवायिनोः ।
निमित्तकारणात् कालात् शुक्रशोणितयोर्थतः ॥
षोडश राशौ भीमद्वये शशाङ्के
मार्चं मार्चं योषितामार्चं खात् ॥

गर्भाधा

चंद्रो ग्रहार्ण यच्च रक्तं जवाभं
तत्रमार्घ्यं वेदनागन्धहीनम् ॥"

गर्भयोर्वर्णनिरूपणम् ॥

"पापार्चयुतमध्यगेषु दिनस्तत्फलमपामासिषु
तद्गुणेषु शुभोक्तितेषु विज्ञाने छिन्ने विपारि सुखे ।
सद्युक्तसु चिकीर्षकयष्टकविधुष्यायचिचिह्नान्ति
पापे युग्मनिशास्त्रगणकसमये पुंशुहितः सङ्गमः ॥
मूलमचान्तिनीनामात्वं ज्येष्ठान्धसर्पाणामन्यम् ।
चतुर्थ्यां गणपदं तज्ज्ञा षोडशाहं ततो व्रजेत् ॥"
अग्रस्तौ तु भुजबलभीमे ।

"अन्यं पौष्णिक्सर्पाणामात्वं पित्राचिह्नलगम् ।
गणं दक्षत्रयं स्थातं सर्वकार्येषु कल्पितम् ॥
पुमान् विंशतिवर्षश्चेत् पूर्णषोडशवर्षया ।

स्त्रिया सङ्गच्छते गर्भाशये शुद्धे रजस्थपि ॥
अपत्यं जायते भद्रं तयोर्वर्णनेऽधमं कृतम् ।
मासेषुः सितकुलगुरविश्रान्तौ मूलमपग्रश्रीमैः ।

कलुषैः पीडा गर्भस्य प्रीडितैः पतनमन्यथा पुष्टिः ॥
कालुष्यं मासेषु पापग्रहयोगाश्च यद्वास्थिति-
नीचग्रहयोगोपग्रहयोगादि । मासेषु मूलमपग्रश्रीमैः
पापग्रहयोगः पीडा येषां जन्मार्थाणि । १६ ।

३ । २० । २२ । ११ । ८ । २७ । २ । ६ ।
मासेषु गान्धादौ हतं न गर्भपीडा ॥
अथ प्रश्नात् पुत्रादिज्ञानम् ।

"विवाहलभं विषमर्चसंस्थः
सौरीऽपि पुंजन्मकरो विलयात् ।
स्त्रादिग्रहाणामवलोक्य वीर्यं
वाच्यः प्रसूतौ पुत्रवोऽङ्गना वा ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ३ ॥

अपि च । गोभिलः ।
"यदा ऋतुमती भवति उपरतश्रीणिता तदा
सम्भवकालः । ऋतुः प्रजाजननयोग्यकालः ।
तस्मिन्मतेन नैमित्तिकं गमनं कार्यं अजुक्तं तः
प्रत्यवायान्नयमः । यदुक्तं कृतैः ॥

"ऋतुमतीन्तु यो भार्यां सन्निधौ गोपसर्पति ।
अवाप्नोति स मन्दात्मा भूजहत्यामृतारतौ ॥"
ज्योतिषे ।

"ज्येष्ठा मूला मघाज्ञेवा रेवती क्षतिकान्तिनी ।
उत्तराजितयं तज्ज्ञा पर्ववर्ष्णं व्रजेदतौ ॥"
विष्णुपुराणम् ।

"चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याय पूर्णिमा ।
पर्वण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥"
याज्ञवल्क्यः ।

"षोडशतुनिशा स्त्रीणां तासु युग्मासु वंशिषेत् ।
अत्र षोडशाहो रात्रात्मककालस्य सावनत्वात्
पुंसवनामकरणयोरपि सावनगणनाया युक्त-
त्वाच्च संस्कारमात्रं सावनगणनया व्यवहारः ॥

तथा च याज्ञवल्क्यः ।
"गर्भाधानवृत्तौ पुंसः सवर्णं सान्धनात् पुरा ।
वष्टेऽहमे वा क्षीमन्तः प्रसवे जातकर्म च ॥

अह्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।
वष्टेऽप्रपाशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥
एवमेव श्रमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥"

चतुर्थे सन्धे ततः इति वचनात् सन्धेनात् पूर्व
द्वितीयमासः पुंसवनकालः । अत्र चतुर्थमासस्य
सौरखि चान्त्रत्वे वा निधेकमासस्यापि तथात्वे
तदाद्यन्तदिननिधेके सति अधिकान्यनकालयोगेर्भ
सन्धेनमनियतमापद्यते सावने तु नियतम् ।
तेनात्र सावनगणना युक्ता योषिद्वयवहारसिद्धा
य । अत्रान्येकादशे नाम इत्यत्रापि अष्टौच-
क्षपगमे नामधेयमिति विष्णुस्मृतात् स्तकोत्तर-
दिनपरमेकादशपदम् ।

“स्तकादिपरिच्छेदो दिनमासादपास्तथा ।

मध्यमपक्षशुक्लश्च सावनेन प्रकीर्तिताः ॥”

इति सूर्यविज्ञानवचनेन स्तकस्य सावनदिन-
चटितत्वात् तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम् । अतो
दिनमासवर्गगणना सावनेनेति । शुभाशुभवि-
चनस्य सौरखि ज्योतिःशास्त्रात् । अतएव पिता-
महः ।

“विवाहादौ स्तुतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः ।”

अत्र द्वितीयादिशब्दात् संस्कारपरिग्रहः ।

“गर्भाधाने सदा याज्ञा वारा भीमरवीष्यकाः ।”

गोभिलः । दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिमुख्यं
विष्णुर्योगं कल्पयत्येतया ऋचा । गर्भं धेहि सिनी
च समाप्य ऋचौ सम्भवतः ॥ कृतस्वितदेशस्य
सख्येन पाणिना श्रौचदर्शनात् तद्वारणाय
दक्षिणेनेति । उपस्थं योगं सृष्टुं विष्णुरिति
मन्त्रेण प्रथमं ततो गर्भं धेहि सिनीवालीत्यादि-
मन्त्रेण च । मन्त्रान्ते कर्मादिवसिपात इति
न्यायात् पाठानन्तरं अर्थः । न तु भवदेव-
मङ्गोक्तं सृष्टुं अपतीति । ऋचौ समायैव
संयोगं कुरुतः न मध्ये वामदेवजपः । देवलः ।
‘सङ्गच्छ संस्कृता नारी सख्यगर्भेण संस्कृता ।’
तेन गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनानि सङ्गदेव
कर्तव्यानि । हृद्योगपरिश्रुतम् ।

“विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो

गर्भाधानं शुभ्रम यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात्

आहं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥”

विवाहादिगर्भाधानान्तकर्मसु एकमेव आहं
न तु प्रतिकर्मादौ एकैनेव आहने कृतेन सखाणि
आहवन्तीति । अन्तश्चन्द्रोच्चावयवार्थः दृष्टान्तः
पट इतिवत् । समीपार्थत्वे उपलक्षणं स्यात् ।
ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्धेरे विशेषणत्वेन
सङ्गच्छं कार्यामितत्वात् । यत्तुः

“निधेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्येष्ठं पुंसवने चैव आहं कर्माङ्गमेव च ॥”

इत्यनेन भविष्यपुराणेन आहं कर्माङ्गत्वेन
विहितं तच्छब्दोत्तरपरं अतएव भवदेवमङ्ग-
नापि न लिखितम् । अत्र आहोत्तरगमनेऽपि
न दोषः । उक्तभविष्यपुराणात् । निधे नाम्नी-
स्तुत्राङ्गे कृते दाराद्यवर्जनम् । इति वचनान्त-
राच्च । इति संस्कारतत्त्वम् ॥ (निधेकादन्तरं
वदय नासि मिश्रितशुक्रशोणितस्य वदयहपं
भवति तदन्तं यथा, दृष्टव्यातके निधेकाध्याये ।

“कलनं कठिनं हस्ताद्युत्पत्तिस्तथा ।

अश्रुनोदगकृतिश्च मासेष्वीष्टाः क्रमादमी ॥

भ्रूवारेण्यार्कचन्द्राकिंश्रुश्रीशालदिवाकराः ।

मासेष्वे पीडिते गर्भरोगः पुष्टिश्च सङ्गते ॥”

अस्यार्थः । प्रथमे मासि कलनं शुक्रशोणित-
मिश्रणरूपं तत्र अधिपः शुक्रः । द्वितीये कठिनं
मिश्रितशुक्रशोणितयोः काठिन्यं तत्राधिपतिः
कुनः । तृतीये हस्ताद्युत्पत्तिस्तत्राधिपो शुक्रः ।
चतुर्थे अश्रुशुत्पत्तिस्तत्राधिपः कृन्तः । पञ्चमे
त्वच उत्पत्तिस्तत्रेशचन्द्रः । षष्ठे रोमोत्पत्ति-
स्तत्राधिपः शनिः । सप्तमे चैतन्यं तत्राधिपो
बुधः । अष्टमे भोजनशक्तित्तत्र गर्भाधानजनय-
पतिः स्त्रीमी । नवमे उदरेगस्तत्राधीशचन्द्रः ।
दशमे प्रसवस्तत्राधीशो दिवाकरः । आधान-
काले उक्तयदे पीडिते तत्तुल्यमासे गर्भ-
पातादि । बलवति च तत्तन्मासे गर्भपुष्टिः ॥

“ऊनबोद्धशवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम् ।

यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्यः स विपद्यते ॥

जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्लभेन्द्रियः ।

तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥

अतिदृढायां दीर्घरोगिण्यां अन्येन वा विका-
रोगोपलब्धयां गर्भाधानं नैव कुर्वीत । पुत्र-
वस्याप्येवंविधस्य त एव दोषाः सम्भवन्ति ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने दशमेऽध्याये ॥

गर्भाशयः, पुं, (आश्रितेऽस्मिन्निति । आ + शी +
अधिकरणे अप् । गर्भस्य भूणस्य आश्रयः
श्रव्यावदाश्रयस्थानम् ।) जरायुः । येन वेदितो
गर्भः कुक्षौ तिष्ठति सः । इत्यमरः । २ । १ । ३८ ॥
गर्भश्रया । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, महा-
भारते । १४ । १८ । ५ ।

“शुक्रं शोणितसंखटं स्त्रिया गर्भाशयं गतम् ।

क्षेत्रं कर्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥”

“पूगबोद्धशवर्षा स्त्री पूर्वांशेन सङ्गता ।

शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्लेऽग्रे हृदि ॥

वीर्यवत्तं सुतं कृते ततो न्यूनादयोः पुनः ।

रोग्यस्यायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥”

इति वामटे शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

गर्भाष्टमः, पुं, (गर्भात् गर्भकालात् अष्टमः ।)
गर्भजननमासादष्टममासः । तत्तुल्यार्थः । देव-
मासः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः ।
२ । ३६ ।

“गर्भाष्टमेऽर्द्धे कुर्वीत ब्राह्मणशोपनायनम् ।

गर्भाष्टमादशे राज्ञो गर्भान्तु द्वादशे विशः ॥”)

गर्भिणी, स्त्री, (गर्भोऽख्यस्याम् । गर्भ + अत
इतिठनी ।) ५ । २ । ११५ । इति इति ततो
डीप् ।) गर्भवती । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥
पोयाति इति भाषा । (यथा, मनुः । ३ । ११४ ।

“सुवासिनीः कुमाराश्च रोगिणी गर्भिणीस्तथा ।

अतिथिभ्योऽयं यदेतान् भोजयेद्विचारयन् ॥”

अस्याः कर्तव्यतामाह काश्यपः । यथा,—

“गर्भिणी कुञ्जराणादिश्रेणहृन्मार्गोद्गच्छन् ।

आयामं शीघ्रगमनं शुकटारोहणं कृजेत् ॥

शोकं रक्तविमोक्षश्च बाधयन् कुकुटाश्रयम् ।

अवायश्च दिवाकलं रात्रौ चागमनं कृजेत् ॥”

तथा, मदनरत्ने स्थाने ।

“हरिना कुङ्कुमचैव विन्दुरं कर्णकं तथा ।

कुप्यंश्च तान्त्र्यं माङ्गल्यभरणं शुभम् ॥

केशसंस्कारकवरीकरकर्मविभूषणम् ।

भर्तुरायुष्मिन्मन्त्रो बर्णयेद्गर्भिणीं च हि ॥”

दृष्टव्यतिरप्याह ।

“चतुर्थे मासि षष्ठे वाप्यष्टमे गर्भिणी यदा ।

यात्रा तथा विषय्या खाद्यावापि तु विशेषतः ॥”

गर्भिणीपतिकरणीयतामाह वाङ्मयस्त्रागः ।

“दोहदद्यात्प्रदानेन गर्भो रोमवाम्प्राप्तात् ।

वेत्त्यं मरुतं वापि तस्माद्कार्म्यं प्रियं शिवाः ॥”

आन्वलायनः ।

“वपनं मैथुनं तीर्थं वर्णयेद्गर्भिणीपतिः ।

आह्वय सप्तमास्यावाहूर्द्धं चान्त्र्यं वेदवित् ॥”

कालविधाने तुङ्गर्भोद्गमिकायाम् ।

“सौरं श्रवाहुगमनं नखकलानश्च

युद्धादिवास्तुकारकं त्वतिदूरयानम् ।

उद्वाहमौपनयनं जलधेयं ग्राह-

मायुः चयार्थमिति गर्भविज्ञापतीनाम् ॥”

रत्नसंयुक्ते गालवोऽपि ।

“दहनं वपनश्चैव शौतं वै गिरिरोहणम् ।

नाव आरोहणश्चैव वर्णयेद्गर्भिणीपतिः ॥”

गर्भिण्या वदयत् कञ्चन जायते तदाह,—

“सामता गरिमा कुक्षौ चर्माश्चर्द्धिरोचकः ।

जृम्भा प्रसेकाः सदनं रोमराण्याः प्रकाशयन् ॥

अन्नेयता क्षणौ पीनौ सन्तनौ क्षणचतुर्णौ ।

पादशोषो विदाहोऽन्वे अह्नाश्च विविधात्मिकाः ।

माह्वनं स्रस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् ।

सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं अह्नाविधारयन् ॥”

इति वामटे शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ।

“समानयोगक्षेमा हि माता तदा गर्भेण केषु-

चिदर्थेषु तस्मात् प्रियहिताभ्यां गर्भिणीं विप्रै-

षेणोपचरन्ति कुशलाः ।

तस्यागर्भापत्तेर्दृष्टव्यस्य च विज्ञानार्थं निज्ज्ञानि

समासेनोपदेश्यामः । उपचारावन्वाधानं ह्यस्या

ज्ञाने दोषज्ञानश्च निज्ज्ञतस्मादिदो निज्ज्ञोप-

देशस्तद्व्यथार्थवादार्थमासाख्यसंयममनन्ताभि-

लायः हर्द्धिरोचकोऽन्वकासता विशेषित ।

अह्नाप्रणयनचोकावसेषु भावेषु शुद्धगान्तं

चतुर्वोर्णागिः क्षणयोः क्षणमोक्षयोः क्षण-

मक्षकयोश्च कार्म्यमन्त्रार्थं षड्युः पादवोरीष-

क्षोमराण्या योग्याश्च जातत्वमिति गर्भे पन्था-

गते रूपाणि भवन्ति । सा यद्वदिच्छेत्तस्यै

दद्यादव्यथ गर्भोपचातकदेव्यो भाविभ्यः । गर्भोप-

चातकरात्मिणे भावासाध्यथा,— सर्वमिति

शुद्धवती ह्यह्नावन्वाच वैष्ठा । दर्मास्यानुप-

दिशन्ति दृष्टाः । देवतारचोऽनुचरपरिरचयार्थं

न रक्षावि वाचांवि विवधाश्च मङ्करादि चाद्या

न्यभ्यवहरेण वानमधिरोहिण मांममचीवात् सर्वे

नियमप्रतिज्ञांश्च भावात् दूरतः परिवर्णयेत् ॥”

गर्भिणी

चतुर्थे मासि शिरस्त्रमापद्यते गर्भसंज्ञातदा गर्भिणी शुभगतममधिकमापद्यते विशेषतः । पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो भवत्यधिकमन्धो मासैश्चसंज्ञातदा गर्भिणी काष्ठमापद्यते विशेषतः ।

षष्ठे मासि गर्भस्य वनवर्णोपचयो भवत्यधिकमन्धो मासैश्चसंज्ञातदा गर्भिणी वनवर्ण-ज्ञानमापद्यते विशेषतः ।

सप्तमे मासि गर्भः सर्वभावेरापद्यते सहसा तस्मात्तदा गर्भिणी खन्धाकारैः ज्ञानतमा भवति ।

अष्टमे मासि गर्भस्य मातृतो गर्भतश्च माता रसग्रहणीभिः संवाहिनोभिर्मूर्धुमूर्धुरोऽन्तः पर-स्वरत आददाति गर्भस्य सम्यक्त्वात् तस्मात्तदा गर्भिणी सुहृद्मूरा युक्ता भवति सुहृद्मूर्धुच-स्थाना तस्मात्तदा गर्भस्य जन्मवापद्भवव्योजसो-ऽनवस्थितत्वात् तच्चैवमभिवर्धनीयाष्टमं मासम-गर्भस्यमिदं चतुर्थे मासि कृशताः ।" इति चरके शरीररक्षणे चतुर्थेऽध्याये ।

"सप्तयोः सख्यसुखता रोमराज्यमस्तथा । अक्षिपय्याक्षि च्याप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः । अकामतन्वर्हयति गन्धादुज्जितेऽनुभात् । प्रसृक्ताः सप्तमापि गर्भिण्या निजसुच्यते ।

तदा प्रभवेव आशामं अवायमपतर्पणमति-कर्षणं दिवास्त्रं रात्रिजागरणं शोकं यागाव-रोहणं भयसुतकटकासनं चैकान्ततः खेदादि-क्रियां शोणितमोक्षश्चाकाशे वेगविधारणश्च न सेवेत ।

दोषाभिवातेर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीयते । स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्यस्य प्रपीयते ।" "इन्द्रियाणींस्तु यान् यान् वा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी ।

गर्भावाधभयात्तांस्तान् भिन्नगाह्य दाययेत् । वा प्राग्दौष्टदा पुत्रं जनयेत् शुक्लान्वितम् । अलवदौष्टदा गर्भं जनेतात्मनि वा भयम् । येषु वेदिक्रियायेषु दौष्टदे वै विमानना । प्रजायेत सुतस्त्राणिस्तस्त्रिंशत्संज्ञेऽत्रिये । राजसवर्णं यस्या दौष्टदं जायते स्त्रियाः । अयं वर्णं महाभागं कुमारं वा प्रकथय । इज्जपद्दौष्टदं भूयद्दौष्टदा दौष्टदात् । अलवदौष्टदं पुत्रं जनितं वा प्रकथय । आशमे संवतात्मानं धर्मेष्टीणं प्रकथय । देवताप्रतिमायास्तु प्रकृते पार्वशीपमम् । दर्शने आलजातीनां पिंवाष्टीणं प्रकथय । गोधामांवाष्टीणं पुत्रं सुसुखं धारणात्मकम् । गवां मांसं च वज्रिणं सर्वज्ञेश्वरजन्मदा । माद्विधे दौष्टदाच्छूरं रक्ताक्षं लोमसंयुतम् । वराहमांसात् खप्रास्तुं मूरं सज्जनयेत् सुतम् । मार्गाद्विज्ञानजङ्गलं सदा वनचरं सुतम् । खमराद्विजमनसं निजभौतश्च तैत्तिरात् । अतोऽनुत्तुष्टु वा नारी समभिधाति दौष्टदम् । शरीराचारशीलैः वा समार्णं जनयिष्यति ।

३१७

गर्भितः

कर्मेवा चोदितं जनोर्भितयं पुनर्भवेत् । यथा यथा देवयोगादौष्टदं जनयेद्दृष्टिः ।" इति सुश्रुते शरीररक्षणे षष्ठेऽध्याये । चौरावीष्टः । इति शब्दचन्द्रिका । चौराष्ट इति भाषा ।

गर्भिण्येष्वर्थं, स्त्री, (गर्भिण्या गर्भवत्या अवे-क्षणं यत्नेन परिचर्या) कुमारश्च । गर्भिणी-परिचर्या । इति त्रिकाण्डशेषः ।

गर्भोपघातिनी, स्त्री, (गर्भं उपघातयतीति । उप + हन् + "सुप्यजातौ विनिस्ताप्यौष्ठे" १।२।७८ । इति णिनिः । गर्भं उपघातयतीति । हन् + णिच् णिनिः । इति केषित् ।) अतुतौ

उषोपगमनाद्विघातं यस्या गर्भपातो भवति सा गौः । गावकृषिणा गाव इति भाषा । तत्-पर्यायः । वेहत् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ । गर्भुत्, स्त्री, (गीर्यते भक्ष्यते प्राकृतेरिति । ग निगरी + "यो सुट् च ।" उणा । १ । ६७ । इति उति सुडागमश्च ।) लघ्वान्वविशेषः । इत्यमरो भरतश्च । मयना इति ख्यातः । गङ्ग गङ्ग इति केषित् । (गीर्यते भक्ष्यते यद्वा गीर्यते विज्ञाप्यते विज्ञाप्यतेऽनेनेति । ग + उति सुट् च ।) खर्बम् । गङ्गः । इति मेदिनी । ते । १०७ ।

गर्भूटिका, स्त्री, (गर्भुत् इव उटं पञ्चमस्याः । कप् + टाप् + अत् इत्श्च । उषोदरात् तकार-लोपः ।) ब्रौह्मिदेः । माकुया इति भाषा । तत्पर्यायः । गर्भूच्छदः २ । इति रत्नमाला । गर्भूटिका, स्त्री, (गर्भूटिका + निपातनात् ऊका-रस्योकारः ।) जरङ्गीलणम् । इति राज-निर्घण्टः ।

गर्वं, मदे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रा-परं-अकं-सेट् ।) मद इह अहङ्कारः । नीचो गर्वति सम्यदा । इति दुर्गादासः ।

गर्वः, पुं, (गर्वं मदे + भावे चप् । यद्वा, गिरति मदमत्तस्यात्मानसुहृत्तत्वात् इति । ग निग-रखी + "कगृष्टुभ्यो वः ।" उणा । १ । १५५ । इति वः ।) अहङ्कारः । इत्यमरः । १ । ७ । २२४ । (यथा, रामायणे । २ । ११ । २० ।

"यदि दुःस्थो न रक्षेत भरतो राज्यसुतमम् । प्राप्य दुर्मेनसा वीर ! गर्वेण च विशेषतः ।" अहङ्कारस्तथाध्यात्मं सर्वसंसारकारणम् । अभिमानोऽधिभूतश्च सद्रक्षणविधेयम् ।" इति महाभारते आश्वमेधिकपर्वः । (अयं हि अभिचारिभावविशेषः । तत्क्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १५० । "गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिभ्यः । अवज्ञासविनासाङ्गदर्शनाविनयादिभ्यः ।") गर्वाटः, पुं, (गर्वेण मदेन अटतीति । अट् + अच् । प्रकम्बादिनात् अलोपः ।) डाः श्रितः । द्वारपालः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

गर्वितः, त्रि, (गर्वंः सज्जातोऽस्य । गर्वं + "तदस्य सज्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५ । २ । १६ ।

गर्व

इति इतच् । यद्वा, गर्वं + कर्नेरि क्तः ।) गर्वं-युक्तः । अहङ्कारः । इति जटाधरः । (यथा, रघुः । ६ । ५५ ।

"आविर्भव कृशगर्भस्तुलं नृगाणां यूपं तद्वयसरयुर्जितस्तथाकारम् ।")

गर्वं, उ कुलने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रा-आत्म-सकं-सेट् ।) रेवोपचः । उ, गर्वते । कुलनं निन्दा । इति दुर्गादासः । (यथा, रामायणे । २ । ८२ । १० ।

"स वाप्यकनया वाचा कलहं सखरो युवा । विललाप सभामध्ये जगर्हं च पुरोहितम् ।")

गर्वं, कि कुलने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-पक्षे भ्रा-परं-सकं-सेट् ।) कि, गर्हयति गर्हति । इति दुर्गादासः । (यथा, भागवते । ६ । ७ । १० । "गर्हयामास सदैव स्वयमात्मानमात्मना ।" तथा, तत्रैव । ४ । ४ । १० ।

"जगर्हं वाऽमर्षविपन्नया गिरा शिवद्विधं धूमपयश्चमयम् ।")

गर्वणं, स्त्री, (गर्हं कुलने + भावे ल्युट् ।) निन्दा । इत्यमरः । १ । ६ । १३ ।

गर्हा, स्त्री, (गर्हते निन्दते इति । गर्हं कुलने । "गुरोश्च हलः ।" ३ । ३ । १०३ । इति ऋषि-अः । ततटाप् ।) निन्दा । इति शब्दरत्नावली । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १८७ ।

"कुलपतनं जगर्हा बन्धनमपि जीवितयस्येहम् । अङ्गीकरोति कुलटा सततं परपुरुषसंज्ञता ।")

गर्वितं, त्रि, (गर्हते क इति । गर्ह + क्त । यद्वा, गर्हा सज्जाताऽस्य । गर्हा + इतच् ।) निन्दि-तम् । यथा, चाणक्ये । ५० ।

"अतिदुर्पे हता लङ्का अतिमाने च कौरवाः । अतिदाने बलिबद्धः सर्वमन्त्रजगर्हितम् ।")

गर्ही, त्रि, (गर्हते निन्दते इति । गर्हं उ निन्दायाम् + "अहङ्कोर्यत् ।" ३ । १ । १२४ । इति गत्यत् ।) अधमः । निन्दः । इत्यमरः । ३ । १ । ५४ । (यथा, मनुः । ५ । १२६ ।

"पित्रा भर्ता सुतेऽपि नेच्छेद्विरज्जमात्मनः । एषा हि विरहिण स्त्री गर्हो कुर्यादुमे कुले ।")

गर्हवादी, [न] त्रि, (गर्हं वदतीति । गर्ह + वद् + "सुप्यजातौ विनिस्ताप्यौष्ठे" । ३ । ८ । ७८ । इति णिनिः ।) कङ्कदः । इत्यमरः । ३ । १ । ३७ ।

गल, भक्षे । खावे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रा-परं-सकं-सावे अकं-सेट् ।) गलति । इति दुर्गा-दासः । (खावार्थे यथा, कथासरित्सागरे । ११ । ५७ ।

"इति मे तव कल्याणमपश्यन्त्या गलन्त्यमी । सन्नापकथिताः प्राद्या इव वाप्यान्वविन्दः ।")

गल, क उ खावे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-आत्म-अकं-सेट् ।) खावः । चरखम् । क उ, गलयते रक्तं चतस्रः । इति दुर्गादासः ।

गलग

गलः, पुं, (गलति भक्षयत्यनेन । गल् + करणे
अप् । यद्वा गीर्यतीत्यनेन । ग + करणे अप् ।)
कण्ठः । इत्यमरः । २ । ३ । ८८ ॥ गला
इति भाषा ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १६४ ।
“प्रजा न रक्षयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणैः ।
अनागलस्तनस्यैव तस्य राज्यं निरर्थकम् ॥” * ॥
गलति चरति गालादेरिति । गल् + पचा-
द्यप् ।) सञ्ज्ञारसः । इति मेदिनी । ले । १३ ॥
धुना इति भाषा ॥ वाद्यमेदः । (गलति
निःसरति जालादेरिति ।) गङ्गकमत्स्यः । इति
शब्दरत्नावली ॥

गलकः, पुं, (गलति निःसरति जालादिभ्य इति ।
गल चरणे + क्णल् ।) गङ्गकमत्स्यः ॥ इति
शब्दरत्नावली ॥

गलकम्बलः, पुं, (गले कम्बल इव ।) गवां गलस्थित-
कम्बलाकृतमोसम् । तत्पथ्यायः । साक्षा ० ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (“साक्षा
गोगलकम्बलः ।” इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

गलगण्डः, पुं, (गले गण्डः स्फोटक इव ।) गल-
रोगविशेषः । गरगण्ड इति भाषा ॥ अथ गल-
गण्डाधिकारः । तत्र गलगण्डस्य सामान्यं
लिङ्गमाह ।

“निबद्धः श्वययुष्यस्य सुष्कवस्त्रमते गले ।
महान् वा यदि वा कृच्छो गलगण्डं तमादिशेत् ॥”
निबद्धो डट्ठः अचलो वा । सुष्कवन् अखडवन् । गल
इति हनुमन्मयोदपल्लवम् । तथा च भोजः ।
“महान्तं श्लेष्मण्यं वा हनुमन्वा गलाश्रयम् ।
सुष्कवस्त्रमैव तु गलगण्डं विनिर्दिशेत् ॥” * ॥
संप्राप्तिमाह ।

“वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टो
मध्ये तु संवृत्त तथैव मेदः ।
कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः खलिङ्गैः
समन्तितं तं गलगण्डमाहुः ॥”
क्रमशः शनैः शनैः । खलिङ्गैः वातकफमेदो-
लक्षणैः ॥ * ॥

वातिकमाह ।

“तोदानितः क्षणशिरावगच्छः
ग्रावावस्थो वा पवनात्मकस्तु ।
पादस्थयुक्तश्चिरदृष्टपाको
यङ्गुल्या पाकमियात् कदाचित् ॥
वैरस्यमास्यस्य च तस्य जलो-
भवेत्तथा तालुगलप्रश्लेषः ।”
चिरदृष्टपाकः चिरेण दृष्टिरपाकश्च यस्य सः ॥

श्लेष्मिकमाह ।

“स्थिरः सर्वलो गुदव्यकटुः
शीतो महान्चापि कषात्मकस्तु ।
चिराच्च दृढं भजतेऽचिराद्वा
प्रपच्यते मन्दबलः कदाचित् ॥
माधुर्यमास्यस्य च तस्य जलो-
भवेत्तथा तालुगलप्रश्लेषः ।”

कदाचित् प्रपच्यते वा पाकोऽपि चिराद्भवति ॥
प्रश्लेषः श्लेष्मणा ॥ * ॥

गलघ्न

मेदोन्माह ।

“क्षिप्तो गृध्रः पाक्षुरनिरुगन्धो
मेदोऽन्वितः कङ्कयुतो वनच ।
प्रलम्बतेऽलापुवदण्डलो
देहावुरूपजयद्विभुक्तः ॥
क्षिप्त्वास्त्यता तस्य भवेच्च जलो-
भवेन शब्दं कुरुते च नित्यम् ।”
देहक्षये कार्ये चयं देहदृष्टौ दृढं यातीत्यर्थः ॥ * ॥

असाध्यामाह ।

“लङ्काच्छतनं गृध्रसर्वगात्रं
सर्वसरातीतमरोचकार्णम् ।
क्षीणश्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं
भिन्नस्तरं नैव नरं चिकित्सेत् ॥” * ॥

अथ गलगण्डचिकित्सा ।

“सर्वपात्रं शिग्रुबीजानि शृङ्गबीजातसीयवान् ।
मृनकस्य च बीजानि तक्रेणान्नं पेषयेत् ॥
गलगण्डो गण्डमाला ग्रन्थयश्चैव दारुणाः ।
प्रलेपादस्य नश्यन्ति विलयं यान्ति सत्वरम् ॥१॥
रक्षोघ्नतैलयुक्तेन जलकुम्भीकभस्मना ।
लेपनं गलगण्डस्य चिरोत्थस्यापि नाश्रनम् ॥
रक्षोघ्नः सर्वपः ॥ २ ॥
श्वेतापरान्जितामूलं प्रातः पिष्ट्वा पिवेन्नरः ।
सर्पिषा नियताहारो गलगण्डप्रशान्तये ॥ ३ ॥
तिक्तालावुषणे पक्के सप्ताहसुविनं जलम् ।
सद्यः स्याद्गलगण्डघ्नं पात्रान् पथ्यानुसेविनाम् ॥४॥
तेलं पिबेच्चान्दतवर्जिविम्बा
हिंसाह्वयाटनकपिप्पलीभिः ।
सिद्धं बलाभ्यां सद्य देवदारु
क्षिताय निर्वृत्तं गलगण्डरोगी ॥

टुचकोऽत्र तुङ्गिः । उक्तञ्च निचटौ धन्वन्नरिणा ।
‘तुङ्गिस्तुङ्गी कपीतस्तु नन्दिटुचोऽथ टुचकः ।’
बलाभ्यां बलातिबलाभ्याम् । अन्तर्दातितैलम् ॥५॥
यवसुहृदपटोलादिकटुसुखात्रभोजनम् ।
वमनं रक्तमोक्षश्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥
दापयैद्गलगण्डे तु प्रच्छन्नाणि बहुविधं च ।
गण्डगोपालिकां पिष्ट्वा तत्र लेपं प्रकल्पयेत् ॥
अवश्यं नश्यति क्षिप्रं गलगण्डो गदोऽसुना ।
प्रश्लेषवन्भूतोऽयं बहुधा बहुभिन्ननैः ॥
प्रच्छन्नाणि पक्वना इति लोके । गण्डगोपालिका
गण्डगुया इति लोके प्रसिद्धं आन्त्रवाटिकायां
सुलभः कौटविशेषः ॥ ७ ॥
लवणं जलकुम्भास्तु कषाचूर्णेन संयुतम् ।
प्रभाते नित्यमश्रीयान् गलगण्डप्रशान्तये ॥” ८ ॥
इति भावप्रकाशः ॥

गलयहः, पुं, (गलं कण्ठं यद्वाति मत्स्यास्त्रा
इति । यङ् + अच् । यद्वा गलः मत्स्य-
कण्ठो यद्वातिऽस्मिन् । यङ् + आधिकारके अप् ।)
यङ्गनविशेषः । तत्पथ्यायः । मत्स्यचण्डः २ ।
इति शब्दचक्रिका । तिथिविशेषः । यथा,—
“लक्ष्मणश्च चतुर्थी च समन्धादिदिनत्रयम् ।
त्रयोदशीचतुष्कश्च अष्टावैति गलयहाः ॥”

इति मदनरत्ने नारदः ॥

गलमु

अपि च ।

“आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न विद्यते ।
गर्गादिस्तनयः सर्वे तमेवाङ्गुलिमहम् ॥”
इति राजमार्गकः ॥

(रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते कण्ठस्थाने ४५
अध्याये ।

“पार्श्वशूलं प्रतिपद्याधे वातरोगे गलयहे ॥”
“यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिस्रस्तन्मर्शे स्थिरः ।
आशु सङ्गनयेच्छीघ्रं जायतेऽस्य गलयहः ॥”
इति चरके कण्ठस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥

गलयहरोगवत् परिवागाग्रकृत्वात् पौष्ठा-
दायकत्वाच्च लक्षणाश्रया पोष्यास्त्रीयजनोऽपि
बोध्यते । यथा, स एव मे गलयहः । इति
लोकप्रसिद्धिः ॥)

गलग्निका, स्त्री, (गलतीति । गल् + गृह् । उजि-
त्वात् ङीप् । “शृपञ्चनोर्णिङ् ॥” ७ । १ ।
८१ । इति तुम् स्तार्थे कन् कृत्वाच् ।) कर्कोटी ।
खल्यवारिधानिका । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥
(यथा, काशीखण्डे ।

“एषा काव्या च वैशाखे देवे देया गलग्निका ॥”)
गलमेखला, स्त्री, (गलस्य कण्ठस्य मेखलेव ।)
गलग्नकम् । कण्ठाभरणविशेषः । तत्पथ्यायः ।
कुचाली २ । इति हारावली । १७४ ॥

गलग्नतः, पुं, (गलो गिलनमेव व्रतं नियमो
यस्य ।) मयूरः । इति जिह्वाकशेषः ॥

गलमुष्टिका, स्त्री, (अक्षया मुष्टा मुष्टिका ।
गलस्य मुष्टिकेव ।) तालूङ्गमुष्टिजिह्वा । आल्
जिव इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । ३ । ६८८
“तालूङ्गं वक्षि शीघ्रं चिबुके गलमुष्टिके ॥”)
तत्पथ्यायः । सुधाश्रवा २ चण्डिका ३ लज्जिका
४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४६ ॥ रवाङ्गा ५
प्रतिजिह्विका ६ भाष्की ७ अलिजिह्विका ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (तालुगतरोगविशेषः ।
यथा, सुश्रुते कण्ठस्थाने २५ अध्याये ।

“शूल्यं जतुमक्षिर्भासवत्पातो गलमुष्टिका ॥”
“यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः काकले खवतिष्ठति ।
आशु सङ्गनयेच्छीघ्रं करोति गलमुष्टिकाम् ॥”
इति चरके कण्ठस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥

तत्चिकित्सादिकं यथा,—

“गले च चण्डिकासामर्गे रक्तश्लेष्मविकारणा ।
लज्जिका बह्वैते नृणां विज्ञेया गलमुष्टिका ॥
वर्णहिंसास्य मार्गश्च नेत्रसावः प्रहञ्जति ।
शिरोऽग्निः चासकावच्च ज्वरेणैव प्रपचति ॥
आशुकारी महाप्राशः शीघ्रं कुर्वान् प्रति-
क्षिपाम् ॥

श्लेष्ममुष्टिकां हिक्वा कुर्वन्निष्णापनं हितम् ॥
मागधी मरिचं पथ्या वचा धान्यवर्गानि च ।
काथः खोष्णः खेदनश्च गलमुष्टोपशान्तये ॥
दिवारात्रौ यवाभ्याश्च सुखे सन्धार्यं हितम् ॥
मह्नं कण्ठदेशे तु तेन सन्ध्यायौ सुकम् ॥
चिह्वायैकं वचा कुष्ठं रजनी पारिमन्त्रकम् ।
यहधर्मं च लवणं कण्ठे वा लेपनं हितम् ॥

ज्वरे प्रोक्तानि यस्यानि यानि तानि महामते ।।
न गौत्रं पिच्छं सैवं तैवं नैव गलामते ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने प्रश्नचत्वारिंशे-
ऽध्याये ।)

गलस्तनी, स्त्री, (गवे स्तनाविव मांसपिच्छौ यस्याः ।)
हारी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४१ ॥

गलाः स्त्री, (गलतीति । गल् + अच् । स्त्रियां
टाप् ।) अलम्बुवा । इति भावप्रकाशः ॥

गलाङ्कुरः, पुं, (गलरोधकोऽङ्कुरो यत्र ।) गल-
रोधविशेषः । तत्पर्यायः । रोहिणी ० । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥ तस्य सन्धात्रिपूर्वक-
लक्षणमाह माधवकरः ।

“गवेऽनिलः पित्तकफौ च मृच्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् ।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यस्तु आधिरयश्च रोहिणी ॥”

गलानिलः, पुं, (गवे कण्ठदेशे अनिलः प्राणवायु-
र्यस्य ।) मृच्छविशेषः । तत्पर्यायः । गङ्गा-
टयः २ । इति चिकाङ्कशेषः ॥ गलानिकः
गलाविल इति च कश्चित् पाठः ॥

गलिः, पुं, (गिरति अमेज विना केवलं भक्षय-
तीति । गृ + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा । ४ ।
११७ । इति इन् । गुह्यः रत्यलत्वः ।) शक्तो-
ऽप्यधूर्त्तौ वृषः । गडिया गर इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वृष्टवः २ । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३२६ ॥

गलितः, त्रि, (गल् + क्त ।) पतितः । तत्पर्यायः ।
खलः २ अलः ३ भटः ४ खलः ५ पतः ६
पुतः ७ । इत्यमरः । ३ । १ । १०४ ॥ (यथा,
भागवते । १ । १ । ३ ।

“निगमकल्पतरोर्गलितं फलं
मुक्तस्तुवादनतद्रवसंयुतम् ॥”)

गलुः, पुं, (गलतीति । गल् + लुन् ।) मणि-
विशेषः । इति महाभारतम् ॥

गवेगळः, पुं, (गवे गळ इव यस्य । अलुक् समासः ।)
पक्षिविशेषः । तत्पर्यायः । मर्कटः २ । इति
चिकाङ्कशेषः ॥ (हाङ्गिला इति भाषा ॥)

गवेस्तनी, स्त्री, (गवे स्तनाविव मांसपिच्छौ यस्याः ।
अलुक् समासः ।) हारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गल्म, उ वृत्तत्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आलं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थलतीथोपधः । उ,
गल्मते लोकः प्रगल्भः स्वादित्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

गला, स्त्री, (गलानां कच्छानां सन्धः । “पाशा-
द्विभो यः ।” ४ । २ । ४६ । इति यः ।) गल-
सन्धः । कच्छानां सन्धः । इत्यमरः । ३ । १ । ४३ ॥

गलः, पुं, गळः । इति हेमचन्द्रः ॥ गल इति
भाषा ॥

गलचातुरी, स्त्री, (गळे गळे गळमघिल्लळ चातुरी
यस्याः यस्यां वा । सञ्ज्ञात्वात् कप् ।) उपधान-
विशेषः । इति जटाधरः ॥ गलवालिङ्ग इति
भाषा ॥

गल्वर्कः, पुं, (गलुर्मणिविशेषः स इव अर्को दीप्ति-
र्यस्य ।) चक्रकः । मध्यपानपात्रम् । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५७० ॥ मसारगल्वर्कः । इति
चिकाङ्कशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १५ । १२ ।

“मसारगल्वर्कसुवर्कयो-
र्वक्षप्रवालस्फटिकैश्च सुखैः ॥”)

गल्ह, उ कृतसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आलं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थलतीथोपधः । उ,
गल्हते । इति दुर्गादासः ॥

गवयः, पुं, (गु ड शब्दे + भावे अच् । गवं शब्दं
याति प्रप्नोति गव इति शब्दं यातीति वा ।
गव + या + कः ।) गलकमलमूत्रमोसदृशपशुः ।
(यथा, रामायणे । २ । १०३ । ४२ ।

“आश्रमोक्त्यगवया विजेषुः पृथगेः सह ॥”)

तत्पर्यायः । गवालूकः २ । इति चिकाङ्क-
शेषः ॥ वनगौः ३ वनभद्रः ४ महागन्धः ५ ।
तन्मांसगुणौ । परुषत्वम् । वृंहणत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वानरविशेषः । स तु वैवस्वत-
पुत्रः । यथा,—

“पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः ।
गयो गवाचो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥”
इति रामायणम् ॥

गवयी, स्त्री, (गवय + जातौ गौरादित्वात् वा
ङीष् ।) गवयस्त्री । तत्पर्यायः । वनधेनुः २
भिल्लगवी ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

गवराजः, पुं, (गवेन शब्देन राजते इति । राज् +
अच् ।) वृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवलं, स्त्री, महिषशृङ्गम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०० ॥
गवलः, पुं, (गवं शब्दं जातीति । ला + कः ।)

वनमहिषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४६ ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । ३२ । १७ ।

“गवलानि कुलाङ्गिनिभा विशृङ्गानि पयः पयो-
वाहाः ॥”)

गवाचः, पुं, (गवामचीव । “अच्छोऽदर्शनात् ॥”
५ । ४ । ७६ । इत्यच् । यद्वा, गावः रक्षयः
अच्छुर्वन्ति आश्रुर्वन्ति अनेन इति । अचू यामौ
+ अकर्मर्थे चञ् ।) गवामचीव यः । जाना-
लार जानी इति भाषा ॥ (यथा, रघुः । ७ । ७७ ।

“उत्सृष्टलीनागतिरागवाचा-
दलक्तकाङ्गां पदवीं ततान् ॥”)

तत्पर्यायः । वातायनम् २ । इत्यमरः । २ । १ । ६ ॥
वधूद्गमयनम् ३ जालम् ४ जालकम् ५ । इति
कोषान्तरम् । इति भरतः ॥ वानरविशेषः ।

इति मेदिनी । जे । ३५ ॥ स तु वैवस्वतपुत्रः ।
यथा, रामायणे ।

“पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः ।
गयो गवाचो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥”

गवाची, स्त्री, (गं भूमिमच्छोति आश्रोतीति ।
अचू यामौ + “कर्मण्यण् ॥” ३ । २ । १ ।
इत्यच् । स्त्रियां ङीष् ।) गोडुम्बा । इत्यमरः ।
२ । ४ । १५६ ॥ गोमुक् इति भाषा ॥ इन्द्र-
वारुणी । राखाल श्रवा इति भाषा ॥

(अस्याः पर्याया यथा,—

“ऐन्नीन्नावरुणी चित्रा गवाची गजचिभंटा
नगेन्नावः पिटङ्कोटी विशाला च न्गमादनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यवहारीऽस्य यथा,—

“चित्रकं शृङ्गवेरञ्च तथादनी गवाक्षपि ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिचर्यस्य वै बालरोगाधिकारे ॥
मामालाडु इति कश्चित् भाषा ॥) शाखोटः ।
शेखोडा इति भाषा ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
अपराजिता । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“गवाक्षश्चखुरीन्वेता श्वेतभङ्गापराजिता ।
द्विविधा सा मिता नीला गिरिकर्णौ गवादनी ॥”)

गवाची, स्त्री, (गवि भूमौ अक्षति गच्छतीति ।
अक्ष + क्तिप् । ङीष् । “अवङ् स्फोटायनस्य ।”
६ । १ । १२३ । इत्यवङ् ।) मत्स्थविशेषः ।
पाकाल माह् इति भाषा ॥ अस्य गुणाः ।
अजीर्णकारित्वम् । गुरुत्वम् । क्षिप्रकोपन-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

गवादनं, स्त्री, (अद्यते भक्ष्यते इति । अद् +
कर्मणि ल्युट् । ततः षष्ठीतत्पुरुषतः ।) घासः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवादनी, स्त्री, (गवादन + गौरादित्वात् ङीष् ।)
इन्द्रवारुणी । (अद्यतेऽस्यामिति । अद् +
अधिकरणे लुट् । ततः षष्ठीतत्पुरुषतः
स्त्रियां ङीष् ।) गवां घासभक्षणाधारः । इति
मेदिनी । जे । १७६ ॥ गवर घास खादवार गडा
इति भाषा ॥ नीलापराजिता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्यायाः,—

“गवाक्षश्चखुरीन्वेता श्वेतभङ्गापराजिता ।
द्विविधा सा मिता नीला गिरिकर्णौ गवादनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गवालूकः, पुं, (गवेन शब्देन अजति पर्यायो-
तीति । अल् + बाहुलकात् ऊकच् ।) गवयः ।
इति चिकाङ्कशेषः ॥

गवाशनः, पुं, (गामश्चातीति अश्र ग भोजने + श्रुः ।)
गोभक्षकः । सुचि इति भाषा ॥ यथाह कश्चित् ।
“मातापिका पितापिकौ मम तस्य च पक्षिणः ।
अहं सुनिभिरानीतः स चानीतो गवाशनैः ॥”

गवाशिका, स्त्री, लाक्षा । इति रत्नमाला ॥ गरा-
धिकापि पाठः ॥ (गवायिका इति कश्चित् पाठः ॥)

गवीन्वरः, पुं, (गवामीन्वरः । पक्षे अवडादेशा-
भावः ।) गवां स्वामी । तत्पर्यायः । गोमान् २
गोमी ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५८ ॥ गवेन्वरोऽपि ॥

गवेधुः, स्त्री, (गवे गवार्थं दीयते इति । दा +
न्धगुणादित्वात् कुः । एधोदरात् दकारश्च लत्वम् ।
तत्पुरुषे हतीत्यलुक् ।) धान्यविशेषः । इत्य-
मरः । २ । ६ । २५ ॥ मङ्गळ इति भाषा ॥

गवेधुः, पुं, (गवे गवार्थं धीयते इति । धा +
कुः । तत्पुरुषे हतीत्यलुक् । यद्वा, गवि
भूमौ रथते इति । गो + रथ इडौ + कुः ।)
गवेधुः । इति भरतः ॥ (कश्चित् स्त्रीलिङ्गेऽपि
दृश्यते । यथा,—

“गवेधुका तु विहङ्गिर्गवेधुः कथिता ख्यायाम् ।
गवेधुः कटुका खाद्मी कार्ष्णस्तु कपनाश्रिनी ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

गवेधुकं, स्त्री, (गवेधुरिव कायतीति । कै + कः ।

गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तृणधान्य-

विशेषः । गङ्गुगङ्ग इति भाषा ॥ यथा, —

“चिञ्जोलाकलोष्णीका कुल्लुटकागवेधुकम् ॥”

इति वाभटे छत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

सर्पविशेषे पुं । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ।

“महासर्पः शृङ्गापली लोहितान्तो गवेधुकः

परिसर्पः” इत्यादयः ॥)

गवेधुका, स्त्री, (गवेधु + खाद्ये संज्ञायां वा कन् ।)

तृणधान्यविशेषः । गङ्गुगङ्गु देधान इति च

भाषा । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २५ ।

“श्रामाकाख्य गीवारा जर्जिलाः सगवेधुकाः”)

तत्पर्यायः । गवेधुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥

गवेधुः ३ गवेधुका ४ । इति तट्टीका ॥ कुन्दा ५

गोविन्दा ६ गुन्दा ७ गुन्दाः ८ । इति रत्नमाला ॥

नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः

पर्याया यथा, —

“गाङ्गेवकी नागबला भवा हस्तगवेधुका ।

खरवज्रिका विश्वेदा गोरक्षतुलसी ॥”

इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

गवेधुकं, स्त्री, (गा भूमिमीर्ते उत्पत्तिकारणत्वेन

प्राप्नोतीति । गो + ईर् + बाहुलकादृक् । ततो-

ऽवडादेशः ।) गैरिकम् । इति चिकित्साशेषः ॥

गवेधुका, स्त्री, (ईष्टे इति । ईष्ट् + अच् । ततो

गवामीशः । स इव कायतीति । कै + कः ।) वृक्ष-

विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोरक्ष चाउ-

लिया । इति भाषा ॥ (गुब्बादयोऽस्या गोरक्ष-

तुल्लाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

गवेध, त् क मार्गणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदन्तपुरी-परं-सकं-सेट् ।) ऋद्धोपधः ।

अजगवेधत् गुणं गुणी । इति दुर्गादासः ॥

गवेधना, स्त्री, स्त्री, (गवेध + भावे युच् ।) अन्वे-

यया । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥

गवेधितं, चि, (गवेध्यते क इति । गवेध + क्त ।)

अन्वेधितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥

गवेध्वः, पुं, उत्तमगवः । गोवध्वः प्रशस्तः । इति

शुभ्रपतिः ॥

गव्यं, चि, (गोरिदं गोर्विकारो वा । “गोपयसो-

यन्तु ॥” ४ । ३ । १६० । इति यत् । “वान्तो यि

प्रत्यये ॥” ६ । १ । ७६ । इति अच् ।) गवां सर्वम् ।

गोखल्यम् । तपु दुग्धगोमयादि । इत्यमरः ।

२ । ६ । ५० ॥ (यथा, मनुः । ३ । ७९ ।

“सर्वतृक्षरान् गव्येन पयसा पायसेन च ॥”)

गोहितम् । इति मेदिनी । ये । १७ ॥

गव्यं, स्त्री, (गवि वाच्ये साधु । गो + यत् ।

ततोऽच् ।) य्या । (गवि नेचे साधु इति ।)

रागद्रवम् । इति मेदिनी । ये । १७ ॥

गवा, स्त्री, (गवां सक्कः । “खलगोरघात् ॥”

४ । २ । ५० । इति यन् । “वान्तो यि प्रत्यये ॥”

६ । १ । ७६ । इति अच् ।) गोवध्वः । तत्-

पर्यायः । गोवा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

गव्यतिः । (गवि इयौ साधुः । गो + यत् । तत्-

टाप् ।) य्या । इति हेमचन्द्रः ॥ गोरोचना ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

गव्यूतं, स्त्री, (गौर्यूतिः । “गौर्यूतौ हन्त्युपसंख्या-

नम् ॥” “अधपरिमाणे च ॥” ६ । १ । ७६ ।

इत्यस्य वार्ति इति अच् । एवोदरात् इकार-

लोपे साधुः ।) क्रोशः । गव्यूतिः । इति हेम-

चन्द्रः । ३ । ५५१ ॥

गव्यूतिः, स्त्री, पुं, (गौर्यूतिः । “गौर्यूतौ हन्त्युप-

संख्यानम् ॥” “अधपरिमाणे च ॥” ६ । १ ।

७६ । इत्यस्य वार्ति इति अच् ।) द्विसहस्र-

धनुः । इति शब्दार्णवः ॥ क्रोशद्वयम् । (यथा,

राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४०६ ।

“गव्यूतिमात्रमासन्ने देवीधामनि धैर्यवान् ।

धुन्वन् कराभ्यां मधुपान् धावति क स धीरधीः ॥”)

तत्पर्यायः । क्रोशयुगम् २ । इत्यमरः । २ । १ ।

१८ ॥ गव्यूतम् ३ गोव्यूतम् ४ गोतम् ५ । इति

भरतधृतवाचस्पतिः ॥ गवा ६ । इति हेम-

चन्द्रः । ३ । ५५२ ॥

गह, त् क गहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-

पुरी-परं-सकं-सेट् ।) गहनं दुर्गोधः । गह-

यति शास्त्रं जङ्घीः । दुःखेन जानातीत्यर्थः ।

इति दुर्गादासः ॥

गहनं, स्त्री, (गाहते दुर्गन्धतेऽस्मिन्निति । गाह् +

बहुलमन्त्रापि इति युच् लङ्गुगहनयोरिति

निर्देशात् वा ह्रस्वः । यद्वा, गह त् क गहने +

लुट् ।) वनम् । इत्यमरः । २ । ४ । ११ (यथा,

गोः रामायणे । ६ । ६ । ६ ।

“सखीस्तेन तद्गीत मया सर्वं प्रतिश्रुतम् ।

निलीय गहने श्रुत्य भयसुखं रावणान् ॥”)

गहरम् । दुःखम् । इति मेदिनी । ने । ५७ ॥

(पुं, विष्णुः । दुर्ज्ञेयत्वादेव तथात्वम् । यथा,

महाभारते । १३ । १४६ । ५४ ।

“करणं कारणं कर्मा विकर्मा गहनो गुहः ।”

“सर्वरूपं सामर्थ्यं चैतितं तस्य ज्ञातुं न शक्यते

इति गहनः ॥” इति भाष्यम् ॥)

गहनः, चि, (गाहते दुःखेन गन्धते इति । गाह् +

युच् । लङ्गुगहनयोरिति निर्देशात् वा ह्रस्वः ।)

दुर्गमः । दुर्गवेशः । तत्पर्यायः । कलिलः २ ।

इत्यमरः । २ । ४ । ११ (यथा, रामायणे । ३ ।

१ । २३ ।

“गहनेष्वाश्रमानेषु लीलाविलसतर्शनाः ।

रमन्ते तापसास्तत्र त्रासयन्तः सुदासवाः ॥”)

गहना, स्त्री, अलङ्कारः । इति देवीपुराणम् ॥

गहरं, स्त्री, (गाहते इति । गाह् + “ह्रस्वप्रत्ययेन

निपातनात् साधुः ।) गुहा । (यथा, रघुः । १२ । २६ ।

“गङ्गाप्रपातान्तर्विक्रुश्रयं

गौरीगुरोर्गङ्गरमाविशे ॥” ७ ॥

गाहते विबुध्यते आह्लातेन इति ।) स्त्रीः ।

इत्यमरः । २ । ३ । ६ । वनम् । इति मेदिनी ।

रे । १४६ ॥ रोदनम् । इति हिमचन्द्रः । ६ । १८ ॥

(गहने चि । यथा, भागवते । १ । ६ । १९ ।

“नलवेणुशरस्तम्बकुशलोचकगङ्गरम् ।

एक एवातिथातोऽहमन्नायं विपिनं महत् ॥”)

गङ्गरः, पुं, (गाहते विबुध्यते इति । गाह् विबो-

द्धने + “ह्रस्वप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)

इति वरचप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)

निकुञ्जः । इति मेदिनी । रे । १४६ ॥

गङ्गरी, स्त्री, (गङ्गर + स्त्रियां ङीप् ।) गुहा ।

इति शब्दरत्नावली ॥

गा, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-आलं-

सकं-सेट् ।) उ, गते । इति दुर्गादासः ॥

गा, र लि स्तौ । जगन्नि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(आ-परं-सकं-सेट् ।) र, वैदिकः । लि,

जगति । इति दुर्गादासः ॥

गा, स्त्री, (जगति स्तौति अगया । गा स्तौती +

ङिप् ।) गाथा । इति पुत्रबोत्तमः ॥

गाङ्गं, चि, (गङ्गाया इदमिति अच् ।) गङ्गा-

सम्मतम् । इति मेदिनी ॥ गे । ५ ॥ (यथा,

कुमारे । ५ । ६७ ।

“विकीर्णसप्तविंशतिप्रहासिभि-

स्तथा न गाङ्गेः सलिलैर्दिव्यश्रुतैः ॥”

मेघधाराविनिःसृते जलविशेषे, स्त्री । तल्लक्षणा-

दिकं यथा, सुश्रुते छत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

“तन्वान्तरीक्षं चतुर्विधम् । तदयथा, धारं

कारं तीव्रारं हेममिति । तेषां धारं प्रधानं

लघुत्वात् । तत्पुनर्द्विषं गाङ्गं सासुद्रमिति ।

तत्र गाङ्गमान्युजे मासि प्रायशो वर्षति

तयोर्द्वयोरपि परीक्ष्यं कुर्वीत शास्त्रोदन-

पिच्छमकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं वर्षति

देवं वहिष्कुर्वीत स यदि सङ्कृतं क्षितसाहस्र

एव भवति तदा गाङ्गं पतनीत्यवगन्तव्यं वर्षा-

न्यत्वे सिक्कक्षेत्रे च सासुद्रमिति विद्यातन्मो-

पादयम् । सामद्रमप्याचयुजे मासि यद्गीतं

गाङ्गवद् भवतीति ॥”

अस्य परीक्षा यथा, —

“गाङ्ग सासुद्रविज्ञानं कथयिष्यामि साम्प्रतम् ।

धारितं येन पात्रेण जल्यते येन तद्विधम् ॥

घीतं शुद्धं सितं वक्त्रं चतुर्दशप्रमाणकम् ।

दर्शयिष्यामि चतुर्दशपञ्चोत्तमं वन्यवेत् ॥

तस्मात् परीक्षते तोयं शुद्धं रौप्यमयेऽथवा ॥

कांक्षयाचैः ससुद्रं परीक्षेत भिन्नतरः ।

शुद्धकर्मा स तल्लक्ष्णा चेतशास्त्रोदनस्य वा ॥

पिच्छिका तत्र संक्षिप्ता नाभ्यधाभाति वा पुनः ।

चेता च निमेषा पिच्छी शुद्धाच विमर्शं पयः ॥

तत्राङ्गं सर्वलोचनं यद्गीता हि सुभाषणे ।

तद्वारयेच मतिमान् वज्रं मेघं रसावनम् ॥

अमलमपिपासात्रं कक्षदोषनिवारकम् ।

लघु स्रक्काङ्क्षा-च्छर्दि-रूक्ष-कर्म-विनाशनम् ॥

गङ्गीदकस्य दौष्टः स्नाद्विषसे वा प्रदीपतः ॥”

इति चारीते प्रथमे अध्याये ॥

गात्रं

गातुः, पुं, (गायतीति । गै गाने + “कमिमनि-
जनिगाभायाहिष्णवः ।” उणां । १ । ७३ । इति
तुः ।) कौकिलः । अमरः । गन्धर्वः । इति
मेदिनी । ते । १५ । (गति गच्छतीति । गा
ङ् । गतौ + कमिमनीतिङ्गे गानिर्देशात् तुः ।
पथिकः । इति उज्ज्वलदत्तः । गै गाने + भावे
तु । गानम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५१ । १ ।
“गातुं ह्यस्तमवो जनाय ।” “गातुं गानम् ।”
इति भाष्यम् । गति गच्छत्यत्र इति । गा ङ
गतौ + अधिकरणे तु । गमनीयः पन्थाः । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । ८५ । ४ । “उरं नो गातुं ह्य
सोममोदुः ।” “गातुं गन्तव्यमार्गम् ।” इति
भाष्यम् । एधिषी । यथा, तत्रैव । १ । ११ । १५ ।
“इन्द्रो वृभिरजनहीदानः साकं स्रग्धुसुवसं
गातुमसिम् ।” “गातुं एधिषीम् ।” इति
भाष्यम् । गा र नि स्तुतौ + भावे तुः । स्तवः ।
यथा, तत्रैव । ४ । ४ । ६ । “स ते जानाति
सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् ।”
“गातुं स्तवम् ।” इति भाष्यम् । उपायः ।
यथा, तत्रैव । ५ । ६५ । ४ । “मित्रो अंहोश्चि-
दाहुश्चयाय गातुं वनते ।” “गातुमुपायम् ।”
इति भाष्यम् ।)

गातुः, चि, (गति कोपं गच्छतीति । गा ङ गतौ
+ “कमिमनीति ।” उणां । १ । ७३ । इति
गानिर्देशात् तुः ।) रोषणः । इति मेदिनी ।
ते । १५ । (गायतीति । गै गाने + तुः ।)
गायनः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ।
गात्र, त् क ङ श्रेष्ठ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अद्गन्तपुरा-आत्म-अक-सेट् ।) दन्तवर्गमध्यः ।
ङ, गात्रयते गात्रापयते । इति दुर्गादासः ।
गात्रं, स्त्री, (गच्छत्यनेन । गम् + “गमेरा च ।”
उणां । ४ । १६८ । इति च्त्वाकारादेशश्च ।)
हस्तिपूर्वजङ्घादिदेशः । हस्त्ययपदादिसम्मुख-
भागः । (यथा, माघे । १८ । ४६ ।

“आपस्वाराङ्गनागात्रस्य भूमिं
निःसाधारङ्गच्छतोवाक्कुसलम् ।”

“जनगात्रस्य ह्यिज्जङ्घलम् ।” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः । ७७ । गच्छति मर्यादां परं स्वकारण
भूतपक्षत्वं प्राप्नोति यद्वा गन्तव्ये स्थानात् स्थाना-
न्तरं प्राप्यते सञ्चाल्यते वाङ्मेन इति । अङ्गम् ।
इति मेदिनी । रे । २३ । हस्तपादाद्यवयवसमु-
हयः । गा इति भाषा । (यथा, महाभारते । १ ।
१५४ । ३० ।

“अथ गात्राणि ते कङ्काः श्रेणा गोमायवस्तथा ।
कर्धन्तु सुवि संकुटा निहतस्य मया ऋधे ।”)
तत्पर्यायः । कलेवरम् २ वपुः ३ संहनम् ४
शरीरम् ५ वस्त्रं ६ विग्रहः ७ कायः ८ देहः ९
शक्तिः १० तनुः ११ तनूः १२ । इत्यमरः । २ ।
६ । ७० । इन्द्रियायतनम् १३ अङ्गम् १४
चेत्रम् १५ भूषणः १६ मत्करणम् १७ वेरम् १८
सञ्चरः १९ वणः २० बन्धः २१ पुरम् २२
पिण्डः २३ पुङ्गवम् २४ । इति शैमचन्द्रः ।

गात्रा

भूतात्मा २५ खगोलोक्तेयः २६ स्तम्भः २७
पञ्जरः २८ कुलम् २९ वज्रम् ३० । इति
चटाधरः ।

(गात्रवादानादि निषेधो यथा,—

“गात्रवक्त्रलौर्वाङ् हस्तनेत्रावधननम् ।

तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धर्मं श्रवाचयम् ।

मदातिवक्तिं विषमसंज्ञातन्त्रे स्त्रीषु च लज्जेत् ।”

इति वामटे सूत्रस्थाने ऋतुयोग्याये ।)

गात्रभङ्गाः, स्त्री, (गात्रस्य भङ्गोऽवसादो यस्याः ।)

भूकशिक्षी । इति शब्दचक्रिका ।

गात्रमार्जनौ, स्त्री, (गात्रं न्यस्यतेऽनयेति । नञ्

+ लुट् + स्त्रियां ङीप् ।) शरीरमार्जनार्थं

वस्त्रम् । इति लोकप्रसिद्धिः । गामोचा इति

भाषा ।

गात्रसङ्कोची, [न] पुं, (गात्रं सङ्कोचयतीति ।

सम् + कुच् + क्तिच् + क्तिणिः । यद्वा, गात्रस्य

सङ्कोची ।) जाह्नकजलः । इति राजनिर्घण्टः ।

गात्रसंभवः, पुं, (गात्रेण संभवते भासते सम्भरति

जले इत्यर्थः । सम् + भु + भञ्च् ।) जवपक्षी ।

इति शैमचन्द्रः । ४ । ४०६ ।

गात्रसंज्ञितः, पुं, (गात्रं संज्ञितं उत्पन्नावयवमात्रं

यत्र ।) गात्रावयवोत्पत्तिः । यथा,—

“पाद उत्पन्नमात्रे तु हौ पादौ गात्रसंज्ञिते ।

पादोर्न व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् ।

अङ्गप्रत्यङ्गसम्यग्ने गर्भे चेतःसमन्विते ।

द्विगुणं गोव्रतं जुग्यात् प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।

मध्यमवचनं भवदेवेन आख्यातम् । यदा

लग्नादादिभिरातेन गौर्जोवति गर्भमात्रपातो

भवति तदोत्पन्नगर्भमात्रपाते यद्योक्तप्रायश्चित्त-

पादाचरणम् । गात्रावयवोत्पत्तौ प्रायश्चित्त-

पादद्वयम् । सकलगात्रसम्यक्तौ प्रायश्चित्तपाद-

चयम् । अर्थाच्चेतनयुक्तगर्भपाते हतकमेव प्राय-

श्चित्तमङ्गीयम् ।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

गात्रानुलेपनी, स्त्री, (गात्रमनुलिप्यतेऽनया इति ।

अनु + लिप् + लुट् + स्त्रियां ङीप् ।) गात्रानु-

लेपनयोर्ध्वं दृष्टं पिष्टं वा सुगन्धद्रव्यम् । तत्-

पर्यायः । वर्णः २ वर्णकम् ३ विलेपनम् ४ ।

इत्यमरः । २ । ७ । १३३ ।

गायकः, चि, (गायतीति । गै गाने + “गस्यकन् ।”

३ । १ । १४६ । इति यकन् ।) गायकः । इति

त्रिकाश्रयेणः ।

गाया, स्त्री, (गीयते इति । गै गाने + “उचि-

कुविगर्भिभ्यस्याम् ।” उणां । २ । ४ । इति च्त्वा

स्त्रियां ङीप् ।) स्त्रोतः । (यथा, महाभारते ।

३ । ८५ । ३० ।

“गाया च गीतिका चापि तस्य बन्धयति वृष ।”)

संस्कृतान्यभाषा । सा तु प्राज्ञतभाषा । गेयम् ।

तच्च गीतम् । (यथा, मनुः । ६ । ४२ ।

“अथ गाया वायुगीताः कौर्मयन्ति पुराविदः ।

यथा बीजं न वन्यं पुंसा परपरिचये ।”)

वृत्तम् । तत्तु अक्षरसंख्यातं पद्यम् । इति

मेदिनी । ये । ६ ।

गाधिकाः

गाध, ऋ ङ प्रतिष्ठापनम् । यन्त्रे । निष्ठापनम्
इति कविकल्पद्रुमः । (भी-आत्म-प्रतिष्ठापनं
सक-अन्वय-अक-सेट् ।) ऋ, अन्वयावत् ।
ङ, गाधितायै यन्त्रे भूष इति भट्टिः । गाधते
मालिकाः स्रजः । इति दुर्गादासः ।

गाधिः, पुं, (गाध प्रतिष्ठापनी निष्ठापान् + भावे
चम् ।) व्यावृत्तम् । (यथा, महाभारते । १
२१ । १३ ।

“अनावाहितगाधश्च पाताकतनमवयम् ।”)

निष्ठा । इति शैमचन्द्रः । (कूलम् । परपारम् ।

यथा, महाभारते । ७ । ११३ । २ ।

“श्रीपौत्रावाचीतु पाङ्कनामभाधे गाधमिच्छताम् ।”

सुखोत्तरणीये, चि । यथा, रघुः । ४ । २४ ।

“सज्जितः कुर्वती गाधाः पथचाङ्गानकर्मणाम् ।

यात्रायै चोदयामास तं शक्तिः प्रथमं शरत् ।”

स्त्रियां ङीप् । गायत्रीकृपिणी महादेवी ।

यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।

“गौतमी गामिनी गाधा गन्धर्व्याश्चरसेविता ।”

“गाधा प्रतिष्ठाकृपिणी ।” इति तट्टीका ।)

गाधिः, पुं, (गाधते उच्यपदं निश्चतीति । गाध ङ

निष्ठापान् + “सन्धधातुश्च इन् ।” उणां । ४ ।

११७ । इति इन् ।) चन्द्रवर्धनयज्ञशिकराज-

पुत्रः । स तु विश्वामित्रमुनिपिता कान्यकुज-

देशस्य राजा च । (यथा, महाभारते । ३ ।

११५ । १६ ।

“कान्यकुजे महानाचीतु पार्थिवः सुमहाबलः ।

गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह ।”

अस्य उत्पत्तिकथा यथा, हरिवंशे । २७ ।

१३—१६ ।

“ज्वाशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रवर्मं विभुः ।

जमेयमिति तं शक्रावासादभ्येयं जज्ञिवान् ।

पूर्णे वर्षसहस्रे वै तनुं शक्रो ह्यपञ्चत ।

अत्युपतपसं दृष्ट्वा सहासः पुरन्दरः ।

समर्थं पुत्रजनने स्तमेवांशमवाचयत् ।

पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेभ्यः सुरोत्तमः ।

स गाधिरभवद्गाणा मयवान् कौशिकः स्वयम् ।

पौरकुत्सभवाङ्गाया गाधिसाक्षामजायत ।”

अस्य कन्या सख्यवती भद्रवर्धनीय-अचीकपत्नी ।

सा च जमदग्निं प्रकृतवती । यथा, हरिवंशे ।

२७ । १८ ।

“गाधिः कन्या महाभागा नाम्ना सख्यवती युभा ।

तां गाधिः काचपुत्राय अचीकाय ददौ प्रभुः ।”

ऋग्वेदमते तु अयमेव गायत्रीवाक्याया प्रसिद्धा

इति तु तत्रैव ३ मन्त्रे ऋग्वेदः । एतद्व्युत्पत्तेः

यैव रामायणे ‘गाधिन्’ इति नामप्रयोगं

भगवता वाङ्मौक्तिका विहितः । यथा, तत्रैव

१ । १८ । ४० । [सुतम् ।”)

“श्रीमहाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः

गाधिनः, पुं, (गाधिः राज्ञः कौशिकात् जायते इति

अन् + ङः ।) विश्वामित्रमुनिः । इति त्रिकाश्र

येणः । (यथा, मनुः । ७ । ४२ ।

“पृथुस्तु विनयात्राणां प्राप्तवान् मधुरैव च ।

कुवेरश्च बनेभ्यो माधवश्चैव माधवः ।
 एतद्वत्कथाया विन्नामिन्नस्ये प्रकथा ॥)
 माधिपुरं, जौ, (माधिः कौशिकस्य राज्ञः पुत्रम् ।)
 कान्धुजदेशः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४० ॥
 (यथा राजतरङ्गिणाम् । ४ । १३४ ।
 “कन्यानां यत्र कुलार्थं कथात् माधिपुरे मरुत् ।
 तत्रैव शंखनीयः स पुमान्कन्ये भयसृष्टाम् ॥ ”)
 माधिभूः, पुं, (माधिर्भवत्पतिवैद्यः माधिर्भवत्-
 पतिवैद्यः यस्मिन्ति वा । यद्वा माधिर्भवति उत
 पद्यते च । भू + भूतवर्णनायोरिति जिप् ।)
 विन्नामिन्नसुनिः । इति शब्दरत्नावली ।
 माधवः, पुं, (माधिरपत्वं पुमान् । माधि + “इत-
 न्नामिन्नः ।” ४ । १ । १२२ । इति टक् ।) विन्ना-
 मिन्नसुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१४ ॥ (यथा,
 हरिवंशे । २७ । १७ ।
 “विन्नामिन्नसु माधिवो राजा विन्वरयश्च ॥ ”)
 गानं, जौ, (गीयते इति । गै + भावे ल्युट् ।)
 गीतम् । इत्यमरः । १ । ७ । २५ ॥ (यदुक्तम्,—
 “जयकोटिगुणं ध्यानं ध्यानकोटिगुणो लयः ।
 जयकोटिगुणं गानं गानात् परतरं न हि ॥ ”)
 तत्पर्यायः । गेयम् २ गीतिः ३ गान्यन्तम् ४ ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । १६४ ॥ (गानं हि वैदिक-
 लौकिकभेदात् द्विविधम् । तत्र वैदिकगानम्
 सुक्तिप्रदं अथवा लोकारञ्जनकरम् । वैदिक-
 लौकिकयोर्मार्गदेशीति नामान्तरमपि श्रूयते ।
 गानम् सामवेदादेव उत्पन्नं यदुक्तं सङ्गीत-
 दर्पणटीकायाम् ।
 “क्रमभिः पाद्यमन्त्रद्विगोतं सामभ्यः समपद्यत ।
 यदुभ्योऽभिनया जाता रचासाधन्यः स्तुताः ॥ ”
 द्विविधसङ्गीतयोर्लक्षणमात्रं सङ्गीतदर्पणे । ३-६ ।
 “मार्गदेशीविभागेन सङ्गीतं द्विविधं मतम् ।
 हृदयैव यद्विष्टं प्रयुक्तं भरतेन च ।
 महादेवस्य पुरतस्तन्नागाग्रास्यं विस्तुतिदम् ॥
 तत्तद्देश्यस्या रीत्या यत् स्थाजोकादुरञ्जनम् ।
 देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देशीयमभिधीयते ॥
 गीतवादिनशृङ्गाणां रक्तिः साधारणो गुणः ।
 अतो रक्तिविहीनं यत् न तत् सङ्गीतमुच्यते ॥ ”
 गानम् नादात्मकमेव नादसु यदा स्वं राजते
 तदा स्वर इति प्रविष्टः स्थातु । स्वरस्तु वङ्ग-
 ज्ञानम-गान्धार-मध्यम-प्रचम-धैवत-निषादभेदात्
 सप्तविधः । एतेषां विज्ञापनार्थं एतदाश्रयीभूत-
 द्वाविंशतिश्रुतीनां नामानि खरस्थितिचकथन्ते ।
 यथा, सङ्गीतदर्पणे । ५३—५६ ।
 “तीन्नाकुसुमतीमन्दाहन्वोवस्तु वङ्गजाः ।
 स्वावती रञ्जनी च रतिका चर्धमे स्थिता ॥
 रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रकाय प्रसारिणी ।
 प्रीतिश्च मार्जनीलताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः ॥
 चिती रक्ता च सन्दीपन्यानामिन्धि पञ्चमे ।
 मरुनी रोहिणी रन्ध्रिणी धैवतसंज्ञयाः ॥
 जया च चोभिनीति के निषादे वसतः श्रुती ॥ ”
 अथानु विशेषविवरणम् तत्तच्छब्दे प्रकथम् ॥ ॥
 गाने तु राजा रागिणश्च प्रयोक्तव्याः अतस्तेषां

नामानि कथ्यन्ते । यथा, सङ्गीतदर्पणे खरा-
 ध्याये । १२—१६ ।

पार्थिववाच ।

“के रागाः काच रागिण्यः का चेना ज्ञतवच के ।
 किं रूपं कथमुद्गारी वद देव ! प्रसादतः ॥ ”

ईश्वर उवाच ।

“श्रीरागोऽयं वसन्तश्च भैरवः पञ्चमस्तथा ।
 मेघरागो वृषभाटः वङ्गते पुनराकथाः ॥ ”

इति वट् रागाः ॥

अथ रागिण्यः ।

“मालवी चित्रवी गौरी केदारी मधुमाधवी ।
 ततः पाण्डिका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥
 देशी देवगिरी चैव वराटो तोडिका तथा ।
 जनिता चाय हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गनाः ॥
 भैरवी गुल्फरी रामकिरी गुणकिरी तथा ।
 वाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः ॥
 विभावा चाय भूपाली कर्णाटी वङ्गदेशिका ।
 मालवी पटमङ्गया सङ्केताः पञ्चमाङ्गनाः ॥
 मल्लारी खैरटी चैव सावेरी कौशिकी तथा ।
 गान्धारी हरश्चङ्गारा मेघरागस्य योवितः ॥
 कामोदी चैव कल्याणी आभिरौ नाटिका तथा ।
 सारङ्गी नट्टहन्वीरा नट्टनारायणाङ्गनाः ॥ ”

इति वट्चिंशत् रागिण्यः ॥

रागरागिणीनां विशेषविवरणम् तत्तच्छब्दे
 गानस्य अन्यद्विवरणं गीतशब्दे च दर्शनीयम् ॥
 अग्निः । इति धरणी ॥

गानिनी, जौ, (गानं रोगादिनाशकतया प्रशस्त-
 गीतिर्विद्यतेऽस्याः । गानं + इनिः ।) यथा ।
 इति शब्दचक्रिका । (गानं सङ्गीतविद्या
 गतिः स्तुतिश्चाख्यस्या इति युत्पत्त्या यथाक्रमं
 गानज्ञा गतिमती स्तवयुक्ता च ज्ञी । इति
 युत्पत्तिजम्बोदर्यः ॥)

गानुः, जि. (गच्छतीति । गम गतौ + “क्रमि-
 गमिन्नमीति ।” उणा । ५ । ४३ । इति तुन्
 टङिच् ।) गन्ता । इत्युणादिकोषः । गायकः ।
 इति संक्षिप्तसारे उणादिरुक्तिः ॥

गान्नी, जौ, (गन्ती एव । स्वार्थे अच् । ततो
 ङीप् ।) गन्ती । उववास्तुप्रकटः । गन्धर गाङ्गि
 इति भाषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
 (कश्चित् जौवलिङ्गत्वमपि दृश्यते ॥)

गान्दिनी, जौ, (गां पशुं जीवजातमित्यर्थः दास्यति
 श्लोघयतीति । दै प श्लोघने + णिनिः + ङीप् ।
 ट्वोदरात् साधुः ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः शब्दरत्नावली च ॥ (गां धेयुं ददाति
 प्रतिदिनमित्यर्थः । दा दाने + णिनिः + ङीप् ।
 ट्वोदरात् साधुः ।) अक्रूरमाता । इति श्रीभाग-
 वतम् । (अस्या नामनिर्दिष्टीर्यथा, हरिवंशे ।
 ३४ । ७—११ ।

“अपक्वः काशिराजस्य सुतां भार्यामविन्दत ।
 गान्दिनीं नाम सा गास्तु ददौ विप्रैश्च निजशः ॥
 सा मातुस्वरस्या वै बहून् वर्षगन्तान् किल ।
 निवसन्ती न वै जज्ञे गर्भस्थां तां पितामहीन् ॥ ”

आयस्य शीघ्रं भ्रमन्ते किमर्थं चेह तिष्ठसि ।
 प्रोवाचैनम् गभस्था वा कथा गान्दिनि दिने ॥
 यदि ददां ततो जाये पितरं प्रत्यवाच च ।
 तथेष्टुक्ता च तां चास्याः पिता काममपूरयत् ॥
 दाता यन्वा च वीरश्च श्रुतवानतिथिप्रियः ।
 अक्रूरः सुपुत्रे तस्यां अपक्वाङ्गुरिरुचिणः ॥ ॥ ॥
 गान्दिनीति पाठोऽपि कश्चित् दृश्यते ॥)
 गान्दिनीसुतः, पुं, (गान्दिन्या गङ्गायाः सुतः ।)
 भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कान्दिनेयः ।
 इति युत्पत्तिजम्बोदर्यः ॥ गान्दिन्यास्तदाख्याया
 प्रसिद्धाया अपक्वभार्यायाः सुतः ।) अक्रूरः ।
 इति श्रीभागवतम् । (यथा, माधे । १७० । १२ ।

“विजङ्घितस्थितिमभिवीक्ष्य कथया
 रिपोर्विरा युद्धमपि गान्दिनीसुतम् ॥ ”)
 गान्धर्वं, जौ, (गान्धर्वस्य इदं गान्धर्वं गीतं वा ।
 गान्धर्वं + अच् । यद्वा, गान्धर्वो अधिष्ठात्री देवता
 अस्मिन्ति अच् ।) गानम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथाह दत्तिलः ।

“पदस्यस्वरसङ्घातस्तोत्रेण सङ्गतस्तथा ।
 प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्वमभिधीयते ॥ ”
 यथा च महाभारते । १३ । १६ । ४६ ।

“अवाद्यं च गान्धर्वं वाद्यानि विधिवानि च ।
 अथ प्रवृत्ते गान्धर्वे दिक्षे ऋषिरुपाविशत् ॥ ”
 गान्धर्वो अधिष्ठात्री देवता अस्मिन्ति अच् ।
 गान्धर्वदेवताकामम् । यथा, रघुः । ५ । ५७ ।

“गान्धर्वमादत्त यतः प्रयोक्तु-
 र्न चारिहिंवा विजयश्च हस्ते ॥ ”)

गान्धर्वः, पुं, (गान्धर्व एव । “प्रज्ञादिभ्यश्च ।” ५ ।
 ४ । ३८ । इत्यङ् ।) गान्धर्वः । इति हेमचन्द्रः ।
 २ । १६४ ॥ (भारतवर्षोऽयोपहीपविशेषः । यथा,
 विष्णुपुराणे ।

“भारतस्यास्य वर्णस्य नवमेदाभिज्ञामय ।
 रङ्गद्वीपः कथेदमास्तान्वर्णो गभस्तिमान् ॥
 नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वस्य वावयः ।
 अथानु नवमस्तीर्ष द्वीपः खामरसंहृतः ॥ ”)
 अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः । यत्र
 कन्यावरयोरन्योन्यानुरागात् त्वं मे भार्या त्वं
 मे पतिरिति निश्चयः सः । (तत्तत्तत्तं यथा,
 मनी । ३ । ३२ ।

“इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
 गान्धर्वः स तु विशेषो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥ ”
 स च क्षत्रियाद्यामेव धर्माः । यथा, तत्रैव । ३ । २६ ।
 “गान्धर्वो राजसखैव धर्मेऽगच्छत्यतो स्तुतौ ॥ ”)
 तत्सम्बन्धिनि जि ॥ (यथा, काश्याख्ये ।
 “गान्धर्वस्यैव लोकोऽमी गान्धर्वस्य युभवताः ॥ ”
 गान्धर्वदेशोद्भवे च । यथा, महाभारते । १२२ । १० ।
 “उपेतं राजतेरन्ये गान्धर्वेऽहममालिभिः ।
 पाण्डराभप्रतीकाशेऽमीनोवायुसमैर्जवे ॥ ”)

गान्धारं, जौ, (गन् एव गान्धं सुगन्धं ऋच्छ-
 तीति । ऋ गतौ + “कर्मण्यच् ।” ३ । २ । १ ।
 इत्यङ् । यद्वा, गान्धाराजान्देशवासिनां
 प्रियम् । अच् ।) गन्धरसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गान्धारी

गान्धारः, पुं, (गन्ध एव गान्धो गन्धकस्तं ऋच्छति उन्पत्तिकारकत्वेन गच्छतीति । अ गतौ + अच् ।) विन्दूरम् । जम्बूद्वीपस्योत्तरदेशः । काश्वार इति भाषा । इति मेदिनी । १ । १४६ । (देशोऽयं दृष्टव्यं हितायां कूर्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः । यथा, तत्रैव । १४ । २८ । “उत्तरतः कैलासः ।” इत्युपक्रम्य,—

“गान्धारयशोवतिहेमतालराजगन्धर्वराजगन्धर्वराजः । द्युधौघनमातुलः शकुनिस्तु रत-
हेमराजराजोऽयम् । यथा, महाभारते । ३ । २३७ । २१ ।

“गान्धारराजः शकुनिः प्रभुवाच हसन्निव ।” * गन्ध एव गान्धः । स्वार्थे अच् । तं ऋच्छ-
तीति । “कर्मण्यच्च ।” १ । २ । १ । इत्यच् ।) सप्तस्वरानामैतद्वितीयस्वरः । स तु ह्यगस्वर-
तुल्यः । (यदुक्तं सङ्गीतशास्त्रे ।

“बहुवं रौतिमयस्तु गावो नर्हन्ति चर्धभम् ।
गान्धारस्तु अर्धो रौतिः क्रीचः कण्ठमध्यमम् ।”
तस्योत्पत्त्यादिः ।

“वायुः सप्तमतो नामिः कच्छग्रीवसमाहृतः ।
नानामन्त्रः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना ।”
इति भरतः ॥

अपि च ।

“नामिः सप्तमतो वायुर्गन्धं ओषे च चालयन् ।
स शब्दस्तेन निर्याति गान्धारस्तेन कथ्यते ।
चतस्रः पञ्चमे षष्ठ्ये मध्ये श्रुतयो मताः ।
ऋषमे धेवते तिस्रो हे गान्धारनिषादके ।”

(अथानु देवकुलसम्भूतो वैश्वजातिः स्वर्गवद्
ज्जलपीतवर्णः । अस्य जन्म कुशद्वीपे, ऋषिः
शशाङ्कः, सरस्वती देवता, त्रिष्टुप् छन्दः ।
कलहरसे एवास्त्र उपयोगितम् । इति सङ्गीत
दर्पणे । ८३—८१ । * ॥ सरस्यामविशेषः ।
तल्लक्ष्यम् । यथा, तत्रैव ७६—८० ।

“रि-मयोः श्रुतिमेकौका गान्धारश्चेत् समानयेत् ।
प-श्रुतिं धो निषादस्तु स-श्रुतिं स-श्रुतिं श्रितः ॥
गान्धारयाममाचष्ट तदा तं नारदो मुनिः ।
प्रवर्तते खर्गलोके यामोऽसौ न महीतले ॥” * ॥
रामविशेषः । तस्य रूपं यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“जटां दधानः क्षतभूतिभूषणः
काश्यायवासाक्षुद्रदेहयतिः ।
सयोगपटुः क्षतनेत्रसुन्दो
गान्धाररागः कथितस्तपस्वी ॥”

स तु भैरवरागपुत्रः । प्रभाते तस्य गानसमयः ॥
गान्धारराजः, पुं, (गान्धारस्य देशविशेषस्य
राजा । “राजाहसस्त्रिभ्यष्ट् ।” ५ । ४ । ६१ ।
इति टच् ।) शकुनिः । (यथा, महाभारते ।
३ । २३७ । २१ ।

“गान्धारराजः शकुनिः प्रभुवाच हसन्निव ।”
अस्य पित्रादयोपि । यथा, तत्रैव । १ । ११० । १४ ।
“ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्ययात् ॥”

गान्धारी, स्त्री, (गान्धारस्य गान्धारराजस्य
अपत्यं स्त्री । इन् ततो ङीष् ।) उत्तराद्वाराजः

गान्धारी

पत्नी । सा तु दुर्योधनमाता । इति महाभारत-
तम् ॥ (इयं हि हरमाराध्य शतपुत्रवरं लब्ध-
वती । यथा, महाभारते । १ । ११० । ६ ।

“अथ मुञ्चाम विप्रभ्यो गान्धारीं सुवनात्मनाम् ।
आराध्य वरदं देवं भगनेज्जहरं हरम् ॥
गान्धारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं मुभा ॥”
पार्वतीसहचरीभेदः । यथा, तत्रैव । १ । ११० । ८ ।
“गौरी विद्याय गान्धारीं केशिनीं भिन्नचक्राणां ॥
गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभाग-
वते । १२ । ६ । ४० ।

“गायत्री गोमती गीता गान्धारी गान्धोलुपा ॥”
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५१ ।
“गान्धारी गर्भश्रमनी गतिभ्रष्टगतिप्रदा ॥”
“गं धारयतीति गान्धारी ।” इति तट्टीका ।
नाडीविशेषः । यथा, सङ्गीतदर्पणे । २६ ।
“सुगन्धिका पिङ्गला च कुङ्कुरय पयस्विनी ।
गान्धारी हस्तिनिष्ठा च वारकाय यशस्विनी ॥”
जिनानां शासनदेवताविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ यवाक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हरा-
जभा । इति भावप्रकाशः ॥ मादकद्रव्यविशेषः ।
गंजा इति भाषा ॥ इति विष्णुसिद्धान्तसारा-
वलीवैद्यकग्रन्थः ॥

गान्धार्यः, पुं, (गान्धार्या अपत्यं पुमान् । “स्त्रीभ्यो
टक् ।” ४ । १ । १२० । इति टक् ।) दुर्योधनराजः ।
इति त्रिकाक्षशेषः ॥ (दुःशासनादयोऽपि)

गान्धिका, पुं, (गन्धयते परमार्थनां गच्छतीति ।
गन्ध क ड गतौ + णिनिः । ततः स्वार्थे कन् ।
यद्वा, गन्धो गन्धोऽस्यास्तीति । गन्ध + “अत
इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।)
लेखकः । सुगन्धिव्यवहारी । गन्धवर्गिक इति
ख्यातः । इति मेदिनी । के । ८३ ॥ स तु आम्-
हात् राजपुत्रां जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥
(अयं हि नायकस्य शङ्करसहायेषु अन्यतमः ।
यथा, साहित्यदर्पणे । १ । ४६ ।

“शङ्करस्य सहाया विटवेटविदूषकाद्याः स्युः ।
भक्ता नर्मेस्तु निपुणाः कुपितवधूमानभङ्गनाः
मुखाः ॥

आदिशब्दात् मानाकाररजकतामूलिकगान्धि-
कादयः ॥”) कौटविशेषः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ गंधिपोका इति भाषा ॥ (गान्धं गन्ध-
प्रधानं द्रव्यमस्यास्ति । ठन् । गन्धप्रधानद्रव्यविशिष्टे
त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १३ । [दिभिः ।
“पश्यानां गान्धिकं पश्यं किमन्यैः काचना-
यथैकेन च यत् क्रीतं तच्छ्रुतेन प्रदीयते ॥”)

गान्धकः, त्रि, (गच्छतीति । गम गतौ + “जघपत-
पदेति ।” ३ । ३ । १५४ । इति उक् ।)
गन्ता । इति आकरवम् ॥

गान्धीयः, स्त्री, (गम्भीरस्य भावो गम्भीरे भवं
वा । “गम्भीराण्यः ।” ४ । ३ । ५८ । इति
ण्यः ।) गम्भीरता । यथा,—

“मेघनिर्बोधागम्भीर्यं प्रतिनादविधायिता ॥
इति जिनवाङ्मुखे हेमचन्द्रः ॥

गायत्री

(इदं हि नायकस्य नायिकयुग्मविशेषः । यथा,
साहित्यदर्पणे । १ । ५८ ।

“शोभा विनायो माधुर्यं ज्ञानोर्ध्वं प्रियं तेष्वन्यौ ।
जलितौदायमिच्छती सत्तयाः यौवना युवाः ॥”
तस्य लक्षणम् । यथा, तत्रैव । १ । ६२ ।

“भौशोकक्रोधहर्षादौर्गन्धीयं विविकारता ॥”
उदाहरणम् । यथा,—

“आहृतस्याभिषेकाय विविकृत्य वनाय च ।
न मया जातस्तस्मात् खल्वप्योऽप्याकारविभ्रमः ॥”

गायकाः, त्रि, (गायतीति । गे गाने + क्तृन् ।)
गायकर्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
माघे । ११ । १० ।

“कलमविकलतानां गायकैर्बोधितोः ॥”)

तत्पर्यायः । गायनः २ गायकाः १ । इति
त्रिकाक्षशेषः ॥ गाना ४ । तस्य दोषा यथा,—
“लज्जितं भीतमुत्तुष्टं अथक्षममनुवाचिकम् ।
काकस्वरः शिरःकन्धो लघ्वान्धनविवर्धितम् ॥
विस्तरं विरमश्चैव विविधं विवमाहृतम् ।
आकुलं तालहीनञ्च गातुर्दोषाश्चतुर्दश ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

गायत्री, [त्र] पुं, (गायन्तं जायते इति । गायत्
+ जे + णिनिः । आलोपात् वाधुः ।) क्षदिर-
वृक्षः । इति भरतः ॥ (क्षदिरशब्दे गुणादिकं
श्रेयम् ॥ गायत्रं स्त्रीमस्यास्तीति गायत्र +
“अत इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति
ठनिः । उक्तातरि सामगायके त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १० । ११ ।

“गायन्ति त्वा गायन्तिकोर्ध्वन्यर्कमर्कितः ॥”)

गायत्री, स्त्री, (गायन्तं जायते इति । जे ड पाकने
+ “आतोऽनुपसर्गे कः ।” १ । २ । ६ इति कः ।
ततो गौरादिनात् ङीष् ।) क्षदिरवृक्षः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा, वैद्यके दृढवृक्ष-
जादिकाद्ये ।

“नृत्त्यादावकनिष्ठभङ्गमगधा चायन्ति पाठावरी
गायत्री त्रिषलाकिरातकमहानिन्वावनादव-
धम् ॥”)

यङ्गवरच्छन्दोविशेषः । तस्याहर्तत्किविधा
यथा । तनुमध्या १ शशिवदना २ सोमराजी ३ ।
आद्यायाः आद्यनयोर्गुणद्वये मध्ये लघुद्वयम् ।
द्वितीयायाः आदिमध्ययोर्लघुद्वये अन्ते गुण-
द्वयम् । तृतीयायाः आदिमध्ययोर्लघुगुण-
लघ्व अन्ते गुणद्वयम् ॥ क्रमेणोदाहरणानि यथा ।
आक्षां सम चिते निजं तनुमध्या १ । शशि-
वदनानां व्रजतवलीनाम् २ । हरे सोमराजी
समा ते यशःश्रीः ३ । इति छन्दोमञ्जरी ॥ * ॥
दुर्गा । यथा,—

“गायनामनागादि गायत्री चिद्विश्रुता ।
साधनात् विद्विरिक्तुता साधका वाच ईश्वरी ॥”
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ आध्यायः ॥
(सा च गायत्रीरूपेण लक्षणेनैव वर्णते । यथा,
देवीभागते । ७ । ३० । ८१ ।

“गायत्री वैदवने गान्धारी शिववज्रिणी ॥” * ॥

जज्ञा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५१ ।
“गुणवीरवरिणा च गायत्री गिरिप्रिया ॥”
त्रिपदा देवी । इति मैत्रिणी । २ । १५० ॥ वा
तु त्रिपदाद्वयद्वन्द्वोयुक्तमन्त्रात्मिका वेद-
माता विजयपाशा । (यथाह मधुः । २ ।
७७—७८ ।

“अथ एव तु वेदेभ्यः प्राप्तं पादमबुद्धत् ।
सद्विष्णोऽध्याः सावित्र्याः परमेष्ठो प्रजापतिः ।
एतद्वन्द्वमेकाद्यं जगत् सञ्जातिसूक्तिकाम् ।
सन्ध्यावेदविष्णो वेदपुत्रोऽयं गृह्यते ॥”

इमेव सञ्जातिका त्रयपदप्रतिष्ठापकं तस्मात्
प्रत्यहं त्रयवेदाङ्गितिसूक्तिकैश्च अध्ययनीया ।
यदुक्तं तत्रैव । २ । ८१—८३ ।

“ओङ्कारसूक्तिकात्मिका महासाङ्गतयोऽयथा ।
त्रिपदा चैव सावित्री विष्णोः त्रयस्य सुखम् ।
योऽधीतिहन्त्यन्तेताकीचि वर्णाव्यतन्त्रतः ।
स त्रय परमन्वेति वायुभूतः सङ्कर्तमान् ।
एकाक्षरं परं त्रय प्राणायामाः परन्तपः ।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सर्वं विप्र-
च्यते ॥”)

तस्मा नामयुतपत्तिर्वा, स्मृतौ ।
“गायन्तं जायते यस्मात् गायत्री त्वं ततः स्मृता ॥”
सापि त्रयस्यः प्रती । यथा,—

“अथर्वना समाहृता एहि देवि ! त्वरान्विता ।
उद्धृताऽध्यायः सर्वे दीक्षाकालमुपागताः ॥
सावित्र्युवाच ।

लक्ष्मीर्नाद्यापि चायाति सती नैवेह दृश्यते ।
हृदयापायके हुता शक्राणी गच्छन्ती त्विह ।
नाहमेकात्मिनी यास्ये वावन्नायाति ताः स्त्रियः ॥
ब्रूहि गत्वा विरिचिर्न तिरुत्तिह सुहृत्सकम् ॥
वदमाना तयाऽभ्यर्च्युपस्था देवतुपागमत् ।
सावित्री आकुला देवी प्रवक्ता एहकर्मणि ॥
सख्यो नाभ्यागता यावत् तावन्नागमनं मम ।
एवमुक्त्वोक्तिं वे देव ! कालायात्यतिवर्तते ॥
यच्च योर्व भवेद्वत् तत् कुर्वन् पितामहः ॥
एवमुक्ते तदा वाक्यं किञ्चित्कोपसन्वितः ॥
पत्नीचान्ना मदर्शनं शोचं त्वच्च समानय ।
प्रवर्तते यथा यज्ञः कालहीनो न जायते ॥
तथा शीघ्रं विधेहि त्वं नारी काञ्चिदुपायम् ।
एवमुक्त्वस्यथा शक्रो गत्वा सर्वं धरातलम् ॥
स्त्रियो दृष्टास्तु यास्तेन सन्वासास्तु परिग्रहाः ।
आभीरकन्या सुकृपा सुभाषा चारुलोचना ॥
दृश्यं तां सुचारुवर्णी कमलायतकीचनम् ।
काचि कस्य कुतश्च त्वमागता सुभु । कथ्यताम् ॥
एकाकिनी किमर्थं च वीथिमध्येऽवतिष्ठसि ।
रूपान्विता च सा कन्या शक्रं प्रोवाच वेपथी ॥
गोपकन्या अहं वीर ! विक्रान्तमिह गौरवम् ।
समामता हुतादीनां प्रयत्नीय यथेष्टितम् ॥
एवमुक्त्वस्यथा शक्रो यद्येता तां करे ददम् ।
आनीय तां विशाखाः कीं यच्च त्रया अवस्थितः ॥
कमलाचीं स्मरन्दात्रीं पुष्करीकनिभेष्वथाम् ।
गान्धर्वीं च तदा त्रया यदीतुं मन आदधे ॥

प्रसुतमालागो दानि गोपकन्यायमन्यत ।
यदेवं मां सुकृपयादिच्छन्नादातुमायच्छातं ॥
नास्ति वीरमिनी सावित्र्यस्तो घन्यतरा यतः ।
अनेनाहं समाजीता यच्च दृष्टोचरं गता ॥
एवं विनापरा दीना यावत् सा गोपकन्या ।
भवन्नेवा महाभागा गायत्री नामतः प्रभो ! ॥
तावदेव महाविष्णुः प्रोक्तवानिदमुत्तमम् ।
अनुग्रहेण देवेश ! अस्याः पात्रियहं क्रुव ॥
गन्धर्व्ये विवाहेन उपयेमे पितामहः ॥” * ॥
अस्या ध्यानं यथा,—

“येता त्वं येतस्त्वपि श्रद्धाङ्गेन समा मता ।
विभती विपुलायुक्त कदलीगर्भैकोमलौ ॥
एवञ्च करे यच्च पङ्कजं सुनिर्मलम् ।
वसाना - सने चोमि रक्ते चाङ्गतदर्शने ॥
शशिरक्षिप्रकाशेन हारेयोरवि राजसे ।
दिग्गुणलपूर्णाभ्यां अवयवाभ्यां विभूषिता ॥
चन्द्रमोगयुक्तेन सुकुटेन विराजसे ।
सुकुटेन त्रिपद्येन केशवन्धेन शोभिना ॥
सुनगाभोगसङ्घौ सुनौ भ्राजयतो दिशः ।
स्तनी तं कठिनौ देवि ! वस्तुनौ समचुक्रौ ॥
जघनेनातिमुधेन जिवलीभिश्च संयुता ।
विस्तीर्णस्यटनचना सुखोणी च वराजना ॥
चारुस्योदयुगला अमुजाभरणा तथा ।
त्रैलोक्यचारिणी सा त्वं जगतामेव पावनी ॥
अस्या वैदिकतात्मिकध्यानद्वयं गुह्यात्वाच्च न
लिखितम् ॥ * ॥ तस्या अपमर्षं तच्च ब्राह्मणान्
प्रति गायत्रीवाक्यम् ।

“विशेषात् पुष्करे स्नात्वा मां जप्त्वा वेदमातरम् ।
प्रतिग्रहस्तान् दोषान् प्राश्रय्य द्विजोत्तमाः ! ॥
मदीयैः किलजयेस्तु तारणाय त्रिभिः जतैः ।
त्रयस्यैवासं पापं तत्तुलनादेव नश्यति ॥
दशभिर्जन्मजनितं प्रतेन तु पुरा जतम् ।
त्रियुगान् सहस्रेण नाच कार्या विचारणा ॥
अष्टाजरा स्थिता चाहं जगद्गामं मया त्विदम् ।
माताहं सर्ववेदानां पदेः सर्वैरलङ्कृता ॥
जप्त्वा मां परमां सिद्धिं यास्यसि द्विजसत्तमाः ! ॥
प्राधान्यं मम जायेन सर्वेषां वो भविष्यति ॥” * ॥
तस्या माहात्म्यादि यथा,—

“उपलभ्य च सावित्रीं गोपतिष्ठेत यो द्विजः ।
कावे त्रिकालं सप्ताहात् स पतिन्नात्र संशयः ॥
गायत्रीमन्त्रतोयादं दत्तं येनाञ्जलिजयम् ।
कावे सावित्रिकेय स्थापेन दत्तं जगन्नयम् ॥
अष्टादशसु विद्यासु मीमांसाऽतिगरीयसी ।
ततोऽपि तर्कशास्त्राणि पुराणं तैत्थ्य एव च ॥
ततोऽपि धर्मशास्त्राणि तैत्थ्यो गुह्यं श्रुतिर्नृप ! ॥
ततो ह्युपनिषत् स्रष्टा गायत्री च ततोऽधिका ॥
वाच्यवाचकसम्बन्धो गायत्र्याः सवितुर्द्वयोः ।
वाच्योऽसौ सविता साक्षात् गायत्री वाचिका
परा ॥
तां देवीमुपतिष्ठन्ते ब्राह्मणा ये जितेन्द्रियाः ।
सर्वलोकं ते प्रयान्ति त्रिमास्युक्तिश्च पाथिव ! ॥”
इति पद्मपुराणम् ॥ * ॥

अथ गायत्रीकथनः ।

“जगत् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ।
तपसा भावितो देवा ब्राह्मणः पूतकिल्बिषः ॥
न वीदेत् प्रतिपन्नं स त्वपि पृथ्वीं स्वामराम् ।
इति सन्ध्यां ह्युपनिष्ठेत् गायत्रीं प्रयतः शुचिः ॥
यस्तस्य इच्छतं नास्ति पूज्यतः परतोऽपि वा ।
यज्ञदानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः ॥
गायत्रीध्यानपूतस्य कर्णा नाहंति वोदशीम् ।
एवं किल्बिषयुक्तस्तु विनिर्हन्ति पातकम् ॥
उभे सन्ध्यां ह्युपासीत तस्मान्निबन्धं द्विजोत्तमः ।
इन्द्रस्तस्यास्तु गायत्रं गायत्रीत्युच्यते ततः ॥
गायन्तं जायते यस्मात् गायत्री तु ततः स्मृता ।
मरीचिः कारणात्तस्मात् गायत्री कीर्तिता मया ॥
तव बुद्धिमतां श्रेष्ठ ! निबन्धं सर्वैस्तु कर्मसु ।
सञ्जातितं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ॥
जपन्ति ये सदा तेषां न भयं विद्यते कश्चित् ।
दशकालः प्रणमा सा राजपूज्येत् जतं जनु ॥
तत् पापं प्रच्छेदयान् नाच कार्या विचारणा ।
शतं जप्त्वा तु सा देवी पापौघशमनी स्मृता ॥
सहस्रं जप्त्वा सा देवी महापातकनाशिनी ।
लक्षजाप्येन साधेयं सप्त जन्मानि पातकम् ॥
कोटिजाप्येन विप्रर्षे ! यद्विच्छति तदाभुयात् ।
यद्यविद्याधरस्त्वे वा गान्धर्व्ये देवतोऽपि वा ॥
यच्च यच्च भवेद्वाङ्मा तत्तदाशौचसंश्रयम् ।
दशसाहस्रजाप्येन निष्कामः पुत्रयो यदि ॥
विधिना नियतं ध्यायेत् प्राप्नोति परमं पदम् ।
यथाकथञ्चिज्जपिता गायत्री पापहारिणी ॥
सर्वकामप्रदा प्रोक्ता पृथक्कर्मसु निष्ठिता ॥” * ॥

मरीचिचरवाच ।

“विधिना केन कर्मणा गायत्री पापनाशिनी ।
पवित्रा परमा स्त्रीवा सर्वकल्याणसाधिनी ॥
वद्विठ्ठवाच ।

सञ्जातितं सप्रणवां जप्त्वा मार्वाच्च वोदश ।
अपि भूजह्नवः पापात् मुच्यन्तेऽहरहः जतात् ॥
सञ्जातितं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेद्यतप्रायः प्राणायामः स उच्यते ॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैश्चिभिश्चिभिः ।
अष्टोरात्रजतात् पापात् मुच्यते नाच संशयः ॥
अन्तर्जले चिरावर्त्त गायत्रीं प्रयतस्तथा ।
मुच्यते पातकैः सर्वैर्वेदि न त्रयसा भवेत् ॥
नास्ति सत्वात् धरो घर्षो नास्ति लज्जात् समा
गतिः ।

गायत्र्याच्च समं नास्ति हवि चेह च पावनम् ।
हुता च वरदा देवी सर्वकामफलप्रदा ।
गायत्र्याच्च तिलैर्होमः सर्वपातकनाशनः ॥
शान्तिकामो यवैः कुर्यादायुष्कामो हृतेन तु ।
कर्मन्तसिद्धिकामस्तु कुर्यात् विद्वार्थकेनेरः ॥
त्रयवर्षसकामस्तु पयसा च समाचरेत् ।
पुत्रकामः सदा दध्ना धान्यकामस्तु शान्तिभिः ॥
श्रीरुद्रचसमिद्धिस्तु यद्यपीदोषशान्तये ।
धनकामस्तथा विष्णुः श्रीकामः कमलैस्तथा ॥
आरोग्यकामः श्रीराक्षोः कुर्यात्तु दून्वाहुरैस्तथा ।

देशोपसर्गं संप्राप्ते तदेव च विधीयते ।
 गुग्गुलुगुण्डिकाभिस्तु कृत्वा होममन्त्रितः ।
 सौभाग्यं महदाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 पायसेन तथा कृत्वा विद्यां समधिगच्छति ॥” ॥
 “येन येन तु कामेन लक्षहोमं समाचरेत् ॥
 तं तं काममवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
 लक्ष्मणे शुद्धिसुतपाद प्राणायामश्रुतेन च ॥
 अन्तर्जले च तां जप्ता ज्ञातो गिद्यमन्त्रितः ।
 प्राणायामास्ततः कृत्वा विधानेनैव षोडश ॥
 पूर्व्याह्ने जुहुयादसौ सुसमिद्धे यथाविधि ।
 भैक्ष्या च कथाशी वा फलमलाश्रयोऽपि वा ॥
 चौरशक्तुष्टताहारो भवेत्तत्र विपक्षणः ।
 आहारानां यथोक्तानामेकाहारं समाचरेत् ॥
 समाभिर्लक्षहोमस्य यावद्भवति गिद्यशः ।
 लक्षहोमावसाने तु ब्राह्मणेभ्यस्तु दक्षिणा ॥
 देया भवति श्रद्धा तु गावो वस्त्राणि काचनम् ।
 सर्वोत्पातसमुत्पत्तौ सर्वं भवति शोभनम् ॥
 पञ्चभिर्दशभिर्वाय लक्षहोमं समाचरेत् ।
 असङ्कीर्णं तथा दोषे वृषतिस्तपश्रान्तये ॥
 नास्ति लोके स उत्पातो यो ज्ञातो नोपश्राम्यति ।
 मङ्गलञ्च परं नास्ति यदस्मादतिरिच्यते ॥
 गृहश्रान्तिं पुरा कृत्वा मन्त्रैः स्त्रीः स्त्रीः श्रद्धां तान् ।
 इन्द्रायामये सोमाय नमः प्रजापतेस्तथा ॥
 आहुतिभ्यस्ततः पश्चात् पूर्णाहुतिमयाददेत् ।
 गर्वाणान्तेति वा कृत्वा इमं देवेति चेन्द्रे ॥
 अग्निर्मूर्ध्नि जुहुष्वस्व इहस्यतेति प्रयोजयेत् ।
 अन्नात् परिश्रुतेनैव सप्तो देवीस्ततः पुनः ॥
 कथा न इति राक्षोर्ध्वं केतुं लप्सेति केतवे ।
 चान्द्रकेन तु रौद्रन्तु होमयेष्वातर्दसि ॥
 सर्वं गायत्रीहोमन्तु लक्षहोमे प्रकल्पयेत् ।
 दिकपालेभ्यश्च होतयं भूतेभ्यश्च ततः क्रमान् ॥
 मरुत्वमयिं दूतं वै यस्मिन् वृक्षे नमामि तम् ।
 वरुणं वो रिशा दश वयसुक्ता पयस्य ते ॥
 सोमं राजानमवसे ब्रह्मरुद्राय वै तथा ।
 सैत्रस्य पतिना चैव भूतानां पतये तथा ॥
 रक्षोभिर्नैव मन्त्रेण होतयं विधिपूर्वकम् ।
 हनाक्तभिः समिद्धिश्च तिलहोमं ततः परम् ॥
 दशैकं प्रति वा कुम्भादष्टाविंशतिमेव च ।
 एकैकं प्रति पूर्णा स्थाप्यैव ऋषिसत्तमाः ॥
 ब्रह्मरुद्रोऽथैव भ्रातृया दूर्वाङ्गुलिवाः ।
 होतया लक्षहोमे तु गायत्र्याः कामिकं परम् ॥
 श्रीकृष्णं पावमानञ्च पौरुषं शास्त्रं तथा ।
 रौद्रमेव च रामञ्च व्येष्टसाम इष्टं प्रथम् ॥
 महाजपन्तु होमान्ते कुम्भात् वै सर्वसिद्धिदम् ।
 सन्ध्या पूर्णा ततो दद्यात् सप्त ते अभिमन्त्रितम् ॥
 नमो ब्रह्मणे चामन्त्रा सविणश्च नवं घटम् ।
 रत्नैर्बोजैः सुभैर्बस्त्रैश्चैव तु संयुतम् ॥
 तन्मन्त्रेणाभिषिञ्जेत देवस्य त्वेति वै तदा ।
 धन्वनागादिभिर्मन्त्रैरभिषिञ्जेततः क्रमात् ॥
 एवं यः कुरुते राजा लक्षहोमं यतन्नतः ।
 न तस्य शत्रवः सङ्घा अप्ये निवृन्ति कर्हिचित् ॥
 न चैव मरको देशे आधिष्ठा जायते तथा ।

अतिदृष्टिरनादृष्टिर्मुक्ताः शूलभाः शुकाः ॥
 राक्षसाद्या विनश्यन्ति सर्वस्वास्त तथेत्यः ।
 रसवन्ति च तोयानि शस्त्राश्च निरुपद्रवम् ॥
 जायते यस्य या चेष्टा धर्मिष्ठा सा न किं भवेत् ॥” ॥
 कोटिहोमन्तु यो राजा कारयेद्द्विपूर्वकम् ॥
 न तस्य मानसो दाह इह लोके परञ्च च ।
 कोटिहोमे तु वरयेत् ब्राह्मणान् विंशतिं वृषः ॥
 शतं वाप्य सङ्घं वा य इच्छेन्नतिमात्मनः ।
 कोटिहोमं स्वयं यस्तु कुरुते अश्रया द्विजः ॥
 क्षत्रियो वाप्य वैश्यो वा तस्य पुण्यफलं महत् ॥
 यद्यदच्छति कामानां तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ॥
 सशरीरोऽपि चैत्रन्तुं दिवमिच्छेत्तदाप्नुयात् ।
 सावित्री परमा देवी सावित्री पावनं परम् ॥
 सर्वकामप्रदा चैव सावित्री कथिता तव ।
 अभिचारेषु तां देवीं विपरीतां विचिन्तयेत् ॥
 कार्या आहुतयश्चान् विपरीताक्षरास्तथा ।
 विपरीताक्षरं कार्यं शिरश्च ऋषिसत्तमः ॥
 आदौ शिरः प्रयोक्तव्यं प्रणवोऽन्तेन वै ऋषे ! ।
 मतिस्थेनैव फटकारं मध्ये नाम प्रकीर्तितम् ॥
 गायत्रीं चिन्तयेत्तत्र लीलागलसमप्रभम् ।
 घातयन्तीं त्रिमूलेन केशेष्वाच्छिद्य वैरिणम् ॥
 निहृङ्मन्तु त्रिमूलेन भृकुटीभूषिताननाम् ।
 उच्चाटने तु तां देवीं वायुभूतां विचिन्तयेत् ॥
 धावमानं तथा साध्यं तस्माद्देशान् दूरतः ।
 अभिचारेषु होतया राजिका विषमिश्रिताः ॥
 स्वरक्तमिश्रं होतयं कटुतेजसमयापि वा ।
 तत्रापि च विषं देयं होमकाले प्रयत्नतः ॥
 क्रोधेन महताविष्टः पराङ्माभिचरेद्दधः ।
 न जज्ञात् यदि क्रोधेन भुवं नश्येत् स एव तु ॥
 अनागमि न कर्मशमभिचारमतो बुधेः ।
 स्वल्पागमि न कर्मयो ह्यभिचारो महासुते ! ॥
 महापराधं बलिनं देवब्राह्मणकण्टकम् ।
 अभिचारेण यो हन्यान्न स दोषिण लिप्यति ॥
 धर्मप्रदाने तु तथा स्वल्पागमि तथैव च ।
 अभिचारं न कुर्वीत बहुपापं विपक्षणः ॥
 बहूनां कण्टकं यस्तु पापात्मानं सुदुर्मितम् ।
 हन्यात् प्राप्तापराधन्तु तस्य पुण्यफलं महत् ॥
 ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे वेदयन्त्रे द्विजे जने ।
 न तानभिचरेत् जातु तत्र तद्विफलं भवेत् ॥
 न हि केशवभक्तानामभिचारेण कर्हिचित् ।
 विनाशमभिपद्येत तस्मात्तत्र समाचरेत् ॥
 सेयं धात्री विधात्री च सावित्राधविनाशिनी ।
 प्राणायामेन जपेन तथा चान्तर्जलेन च ॥
 संयाहुतीकप्रणवा जप्त्वा शिरसा सह ।
 प्रणवेन तथा न्यस्ता वाच्या आहुतयः पृथक् ॥
 देवतं सवितायस्या गायत्रं हृदय एव च ।
 विद्यामित्र ऋषिश्चैव प्रीयते ऋषिसत्तमः ॥
 कर्मन्ध्याणि पश्येव पश्य बह्वीन्द्रियाणि च ।
 पञ्चेन्द्रियाः सुमहत् भूतानां पञ्चपञ्चकम् ॥
 मनो बुद्धिस्तथैवात्मा अयत्तन्धिसत्तमः ।
 चतुर्ध्वजैस्तानि गायत्र्यास्त्वचराणि तु ॥
 प्रागेव पुरयं विद्वि सङ्गतं पञ्चविंशकम् ।

सप्तलोकाश्च ये वैव महावाहुतयकाः ॥
 शिरश्च तत्तथा वाचः पुरुषः परमेस्वरः ।
 एवंविधा च गायत्री जप्त्वा राजवत्तमः ॥
 होतया च यथाशक्ता सर्वकामवन्दहिता ।
 सावित्रीस्वरमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ॥
 गायन्ति तत्तुर्ध्वेही सर्व्याशी सर्वविश्वयो ।
 गायत्रीं जपते यस्तु त्रिकालं ब्राह्मणः सदा ॥
 अर्थी प्रतिगृही वापि स गच्छेत् परमां गतिम् ।
 गायत्रीं जपते यस्तु कल्युप्तया यो द्विजः ॥
 स लिप्यति न पापेन पद्मपत्रमिवाभवा ।
 कामकामौ जमेत् कामान् गतिकामश्च सङ्गतिम् ॥
 अकामः समवाप्नोति तद्विद्योः परमं परम् ॥”
 इत्यादौ बह्विपुराणे गायत्रीकथनमाध्यायः ॥
 गायनः, त्रि, (गायति सङ्गीतविद्याया उपधीव-
 तीति । गै + “गुट् च ।” १ । १ । १४७ । इति
 गुट् ।) गायकः । (यथा, काशीखण्डे ।
 “देवानां गायना ह्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥”
 गानोपजीवी । इति त्रिकाण्डशेषः । (एतेषा-
 मत्रं विष्णुब्राह्मणादिभिरग्राह्यं पतितत्वात् ।
 यथाह मनुः । ४ । २१० ।
 “स्तेनगायनयोश्चान्नं तद्विद्योर्वाहुषिकस्य च ॥”
 जल्पाकः । इति धरणी । (स्तुतिपाठकः ।
 यथा, महाभारते । १ । ७८ । ३२ ।
 “सत्वं किलेतेत् वा प्राह दैत्यानामसि गायनः ॥”
 गारिजं, क्री, (गीर्यते भक्षते इति । ग निगरी
 + “भूवादिगभ्यो णिञ् न् ।” उणा ४ । १७० । इति
 कर्मणि णिञ् न् ।) ओदनम् । इत्युणादिकोषः ॥
 गारुडं, क्री, (गारुडस्य इदमिति । गारुड + अण्
 टडिच् । यद्वा, गारुडं श्रोतारमात्मन् भगवता
 यदुपदिष्टम् । यद्वा, गारुडेन प्रोक्तमिति । तन्नि-
 रक्तिरुक्ता शिवपुराणे यथा,—
 “गारुडस्तु स्वयं वक्ता यच्च गारुडसंज्ञकम् ।”
 गारुडपुराणम् । इति पुराणम् ॥ यथा,—
 गारुड उवाच ।
 “मम माता च विनता नामैर्दक्षीकृता हरेः ।
 यथाहं देवतान् जित्वा चान्दतं ज्ञानयामि तत् ॥
 दास्याहि मोक्षयिष्यामि यथाहं वाहनं तव ।
 महाबलो महावीर्यः सर्वशो नागदारणः ।
 पुराणसंहिताकर्ता यथाहं स्थां तथा कुर्व ॥
 विष्णु उवाच ।
 यथा त्वयोक्तं गारुड ! तथा सर्वमविवक्षति ।
 देवादीन् सकलान् जित्वा चान्दतं ज्ञानयामि तत् ॥
 नागदास्यान्नातरं स्त्रीं विनतां मोक्षयिष्यामि ।
 महाबलो वाहनम् भविष्यति विवाहिनः ॥
 पुराणं मन्त्रसादाह मम माहात्म्यवाचकम् ।
 यदुक्तं मत्स्वरूपञ्च तव चाविर्भविवक्षति ॥
 गारुडं तव नामा तत्तुर्ध्वेही गमिष्यति ।
 यथाहं देवदेवानां श्रीः स्थाता विनतास्तुत ! ॥
 तथा स्थातिं पुराणेषु गारुडं गारुडैव्यति ।
 यथाहं कीर्त्तनीयोऽथ तथा त्वं गारुडात्मना ॥
 मां ध्यात्वा पश्चिमुखोऽहं पुराणं गद गारुडम् ।
 इत्युक्तो गारुडो ब्रह्म । कथमपायाह पृच्छते ॥

कलपी गवर्धं युत्वा ह्यं दग्धमणीवयत् ।
अयथायमणी भूत्वा विद्यमानानणीवयत् ॥
यद्यो क्रोम् तं खाद्यानापी विद्वेयं गावडी

परा ।

गवडीहं गवर्धं हि श्रद्धा वत् । महात्मकम् ॥
इत्यादि महापुराणे गवर्धे प्रजाध्यायो नाम
द्वितीयः ॥ ७ ॥ (अस्मिन् पुराणे एकोनविंशत्-
सहस्रं खण्डोका वर्तन्ते । यथा, देवीभाग-
वते । १ । ३ । ११ ।

“एकोनविंशत् साहस्रं गवर्धं हरिभाषितम् ॥”
अस्य विषयविमर्शानु पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥
गवडी विद्या गवर्धपुराणे २०२ अध्यायादौ
द्रष्टव्या । खण्डम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विमर्शः ।
इति जटाधरः ॥ (गवर्धः गवर्धवर्णस्तस्येदम् ।
गवर्ध + अण् । गवर्धवर्ण इव वर्णोऽस्येति भावः ।)
मरकतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा-
रवौ । १३ । ५३ ।

“त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः
सोऽयं वटः इलाम इति प्रतीतः ।
राष्ट्रमैखीनामिव गावडानां
सपत्नारागः फलितो विभाति ॥”

गवडाकारेण सेनारचनयाधितित्वात् महा-
अहमेदः । यथा, महाभारते । ६ । ५३ । २ ।
“गावडश्च महायूहं चक्रे शान्तनवस्तदा ॥”
एतस्य रचनया गवडाकृतित्वविदितिर्यथा,
तत्रैवाध्याये । ३-८ ।

“गवडस्य खयं मुखे पिता देवव्रतस्तव ।
चक्षुषी च भरद्वाजः कृतवर्मा च साधनः ॥
अनृत्यामा कृपयैव शिर आस्तां यशस्विनौ ।
जिगर्तेर्मृतस्य कैकेयेवार्तधानैश्च संयुतैः ॥
भूरिश्रवाः शूलः शूल्यो भगदत्तश्च मारिषः ।
मन्त्रकाः सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च ये ॥
जयद्रथेन सहिता ग्रीवायां सन्निवेशिताः ।
पृष्ठे दुर्विधनो राजा सोऽर्थ्यः सायुर्गैर्वृतः ॥
विन्दादुविन्दावावन्थो काम्बोजाश्च शकैः सह ।
पुष्कमासन् महाराजः मूरसेनाश्च मारिषः ॥
दक्षिणं पञ्चमासाद्य स्थिता यूहस्य दंशिताः ।
कारुवाश्च विजुङ्गाश्च सुक्ताः कुङ्कीटवाक्ताया ॥
हृहइनेन सहिता कामपार्थ्यं समास्थिताः ॥”
कदा वास्य यूहस्य प्रयोजनं तदाह मनुः ।
७ । १८६-१८७ ।

“शुशुषेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत् ।
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥
दृक्खूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
वराहमकरार्थं वा कृत्वा वा गवडेन वा ॥”
“छात्रस्तपश्चाद्भागः पृथुमथो वराहयूहः ।
एव एव पृथुतरमथो गवर्धयूहः ॥” इति तट्टीका-
स्तु कुङ्कुमभट्टः ॥

गावडिकः, पुं, (गवर्धः अधिष्ठातास्य इति
गवर्धः विवनिवारणमन्त्रविशेषः । तेन चिकित्-
सति स एव आजीवो यस्मिन्ति वा । इति ठक् ।)
विषयैव । इति शब्दरत्नावली ॥

गावडी, स्त्री, (गवर्धनात्तात्पर्येति इति । अण्
डोप् च ।) पातालगवडीकता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (गवर्धः अधिष्ठाता देवता अस्या इति
अण् डोप् च । गवर्धविद्या । वा च गवर्धपुराणे
२०२ अध्यायादौ द्रष्टव्या ॥)

गावडतंतं, स्त्री, (गवडान् गवर्धस्तस्य वर्णोऽस्यस्य
गवडान् अधिष्ठातृदेवतास्य वा इति अण् ।)
मरकतमणिः । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥
(यथा, माघे । ३ । ५ ।

“तस्योक्तसत्तुकाचनकुण्डलाग्र-
प्रत्युभगावडतन्मरभावा ।”

प्रजा इति लोके । तस्य नामानि ।

“गावडतंतं मरकतमण्डगर्भो हरिश्मणिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गावडतन्मणिका, स्त्री, (गावडतंतं मरकतमणि-
स्तद्वर्णसदृशं पद्ममस्याः इति कप् कापि अत
इत्थञ्च ।) पाचीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

गार्गकः, पुं, (गर्गस्य अपत्यं पुमान् इति । “गर्गा-
दिभ्यो यञ्” । ४ । १ । १०५ । इति गार्ग्यः
ततः कन् । “आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।” ६ ।
४ । १५१ । इति यकारलोपः ।) गर्गस्यापत्यम् ।
इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

गार्गी, स्त्री, (गर्गस्यापत्यं स्त्री । “गर्गादिभ्यो
यञ्” । ४ । १ । १०५ । इति यञ् । “यञञ्” ।
४ । १ । १६ । इति डोप् “ततो हलस्तद्धितस्य ।”
६ । ४ । १५० । इति यलोपः ।) गर्गस्य स्त्रीप-
त्यम् । इति सुश्रुतबोधम् । (यथा, हृहदारण्यके
पञ्चमप्रपाठके ६ ब्राह्मणे ।
“अथ हैनं गार्गी वाचकवी प्रपञ्च याज्ञवल्क्येति
होवाच यदिदं सर्वमपस्मोतच प्रोतच कस्मिन्
खल्वप ओताश्च प्रोतास्तेति ॥” दुर्गा । यथा,
हरिवंशे । १७६ । १४ ।

“ह्रीं श्रीं गार्गींश्च गान्धारीं योगिनीं योगदां
सदा ॥”)

गार्गीपुत्रकायणिः, पुं, (गार्ग्याः पुत्रस्तस्मादागतो
वंशः इति । “पुत्रान्तादन्यतरस्याम्” । ४ । १ ।
१५६ । इति वा फिन् वा क्क् च ।) गार्गी-
पुत्रवंशः । अस्य रूपान्तरम् । गार्गीपुत्रायणिः ।
गार्गीपुत्रः । इति पाणिनिश्याकरणम् ॥

गार्ग्यः, पुं, (गर्गस्यापत्यं पुमान् । “गर्गादिभ्यो यञ्” ।
४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) गर्गस्य पुमपत्यम् ।
इति सुश्रुतबोध्याकरणम् । (यथा, हृहदा-
रण्यके । ४ । १ । “ह्रस्वालाकिर्हान्चानो
गार्ग्य आस सहोवाचाजातश्च कश्चं ब्रह्म ते
ब्रुवाणीति ॥”)

गार्हपञ्चः, पुं, (यहस्य यथस्य वायमिति अण् गार्हो
गार्हो वा पञ्चः पञ्चं यच्च यस्य वा ।) गार्ह-
पञ्चवाणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४२ ॥ गार्ह-
पञ्चोऽपि ॥

गार्ह्य, स्त्री, (गर्ह एव इति । चतुर्वर्णादित्वात्
स्त्रार्थे ण्यञ् ।) लिङ्गा । यथा, माघे । ३ । ७३ ।
“पीत्वा जलानां निधिनातिगाह्यान्तु ॥”

गार्हपञ्चः, पुं, (गार्ह्ययथस्यवन्धनं पञ्चं पञ्चः यस्य
यच्च वा ।) यथपञ्चयुक्तवाणः । (यथा, महा-
भारते । ४ । ४८ । २५ ।

“न हि गाखीवनिर्मुक्ता गार्हपञ्चाः सुतेजनाः ।
अन्तरेणैव तिष्ठन्ते गिरीणामपि दारणाः ॥”)

गार्भिण्यं, स्त्री, (गर्भिणीणां सङ्घः इति । “भिष्ठा-
दिभ्योऽङ्” । ४ । २ । ३८ । इति अण् ।)
गर्भिणीसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥

गार्हपत्यः, पुं, (यहपतियैजमानस्तेन संयुक्तः इति ।
“यहपतिना संयुक्ते ऋजः” । ४ । ४ । ६० । इति
ऋजः ।) यहपतिर्गृहस्वामी तेन नियम्यमानः ।
इत्यमरभरतौ । यज्ञीयाभिधिशेषः । (यथा,
ऋग्वेदे । १० । ८५ । २७ ।

“इह प्रियं प्रजया ते सन्ध्याता-

मस्मिन् यह गार्हपत्याय जायहि ॥”

भक्तिवर्द्धनाय पितापि गार्हपत्यात्मिनेन पुत्रा-
दिना वेदितव्यः इत्युपदिदेश भगवान् मनुः ।
यथा । २ । २३१ ।

“पिता वै गाहपत्योऽभिर्माताभिर्देवतः

स्वतः ॥”)

गालनं, स्त्री, (गाल्यते इति । गल् + गिच् + भावे
लुट् ।) चारणम् । क्काकन गङ्गान् इत्यादि
भाषा । यथा । “तथा पचेत् यथा दाहकाठि-
न्यातिष्ठेयित्यमखगालनरहितोऽन्तवृक्षपक्षश्च
भवेति ॥” इति भवदेवभट्टः ॥

गालवः, पुं, (गाल्यते नाशयतेऽज्ञानमनेन इति ।
गल् + गिच् + चच् । गालः वेदान्तादिज्ञानप्रति-
पादकशास्त्रं तं वाति गच्छति जानाति वा ।
वा + कः ।) सुनिविष्टेषु । (यथा, भागवते ।
८ । १३ । १५ ।

“गालवो दीप्तिमान् रामो द्रोणपुत्रः क्षपस्तथा ॥”
लोध्रवृक्षः । इति मेदिनी । वे । ३७ ॥ श्वेतलोभः ।
इत्यमरटीकायां स्वाभी ॥ कन्दुकवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

गालिः, पुं, (गाल्यते विक्रियते अवगमनात्त्रेण
मनो यस्मात् येन वा । गल् + इच् ।) ग्रापः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुक्तं चिन्तामणौ ।
“ददति ददतु गालीर्गालिमन्तो भवन्तो
वयमपि तदभावाद्गालिदानेऽसमर्थाः ॥”)

गालितः, त्रि. (गल् + गिच् + कर्मणि क्तः ।) द्रवी-
कृतः । गलान इति भाषा ॥ यथा,—

“गालितस्य सुवर्णस्य षोडशांशेन सीसकम् ॥”
इति रत्नावली ॥

कृतगालनः । यथा । “तथा पचेत् यथा अगा-
लितमखश्चरुर्भवेति ॥” इति कालिङ्गः ॥

गालिनी, स्त्री, (गालयति द्रवीकरोत्यविद्यामिति ।)
गल् + गिच् + गिनि + डीष् ।) सुद्राविशेषः ।
यथा,—

“कनिष्ठाङ्गुलकौ सक्तौ करयोरितरंतरम् ।

तर्जनी मध्यमाङ्गमा संहता भुजवर्जिता ॥

सुद्रेषा गालिनी प्रोक्ता शङ्खोपरिचालिता ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

गिरिः

गालोङ्ग, लो, (गः इन्द्रियाणि आलोचयन् प्रमा-
द्यन्तेऽनेन । गो + आ + लोङ् + कर्त्तृ लृट् ।
निपातनात् साधुः ।) उन्मादः । रोगः । मूर्ख-
त्वम् । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥

गालोङ्कितः, जि, (गालोङ्कः उन्मादरोगः सञ्जातो-
ऽस्य । इतश्च ।) उन्मत्तः । दमः । मूर्खः । यथा,
“उन्मादशीर्षे रोगार्से मूर्खे गालोङ्कितः स्मृतः ॥”
इति दुर्गाचिन्तकनामपटुतिटीकायां जिलो
चनदासः ॥ गालोङ्कितोऽपि पाठः ॥

गालोच, लो, (गोभिः प्रमुविशैवेरालोचते भक्ष-
याय इति । गो + आ + लोङ् + कर्त्तृणि यत्-
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पद्मवीजम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गालौ, पुं, (गोशब्दस्य द्विवचनेन निष्पत्तिरिति
बोध्यम् ।) ग्रामः । यथा,—

“एकैकेन तथा द्वाभ्यां वचनेभिरपि च ।
वाकाङ्गप्रयुक्तानां नाम पञ्चविधं स्मृतम् ॥
एकवचनवाकाङ्गत्वस्यैकविंशत्यादिशब्दे ।
उभयपदं द्विपदं पुण्यवचनपदं सन्नेदो अन्विनादि-
पदं भूखर्गयो रोदस्यादिपदं ग्रामे गोपदस्य
द्विवचनमात्रेणाकाङ्गम् । इति । तदा गालौ ग्राम
इत्यादाविव साधुत्वायेकमेव तत्र द्विवचनमिति
वदन्ति ॥” इति च शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

गाह, क ङ विलोङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा-आलं-सकं-सेट् ।) ङ, गाहन्ती महिषा
विपानसलिलमिति शाङ्गनाम्ने । क, अमाहृष्ट
आगाद् । इति दुर्गादासः ॥

गिरा, लो, (ग + भावे क्तिप् स्त्रियां टाप् ।) वच-
नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (“तां गिरां कदम्बां
श्रुत्वा ॥” इति दशरथविलापनाटकम् ॥)

गिरिः, पुं (गिरति धारयति पृथ्वीं ग्रियते स्तूयते
गुह्यत्वाद्वा । “कृमृगपृकुटिभिर्दिद्विदिभ्यश्च ॥”
उणां । ४ । १४२ । इति इः क्तिच् ।) पर्वतः ।
इत्यमरः । २ । ३ । ११ ॥ (पर्वतानां अष्टावेव
पूजनीयाः कुजाचलत्वात् । यदुक्तम्,—
“मेरुमन्दरकैलासमलयो गन्धमादनः ।
महेन्द्रः श्रौपर्वतश्च हेमश्रुतस्तथैव च ।
अष्टावेते तु सन्त्युन्मा गिरयः पूर्वदिक् क्रमात् ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

मेरुकुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५२ ॥ चक्षु-
रोगविशेषः । इति मेदिनी । रे । २३ ॥ पार-
दस्य दोषविशेषः । यथा, रत्नावल्याम् ।

“नामो वज्रो मलो वङ्गिश्चाचल्येष विधं गिरिः ।
असङ्गाभिर्महादोषा निवर्गात् पारदे स्थितोः ॥”
सङ्गाधिनां पद्धतिविशेषश्च । (तत्र प्रथमत-
स्तान्त्रिकगिरिसङ्गाधिसंज्ञकं यथा,—

“सदोद्देवाङ्गुर्यो वीरो सुक्तकेशो दिग्गवरः ।
सर्वत्र समभावेन भावयेदो नरोत्तमः । *
इष्टदेवीधिया नारीं च गिरिः परिशीर्षितः ॥”
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥

शङ्कराचार्यकृतदशनामवक्त्रापरिमरिवाच-
कादिसम्मतम् । तेषां दशनामानि यथा,—

गिरिका

“तीर्थांशमवधारयगिरिपर्वतसागराः ।
पुरिः सरस्वती चैव भारती च तथा इव ॥”
तत्र गिरेर्लक्षणम् । यथा, प्रायतोरिष्यां अच-
क्षतप्रकरणे ।

“वासो गिरिवरे निजं गीताभ्यासे हि तत्परः ।
गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा च उच्यते ॥”
यदुर्वशीयश्चपलस्य द्वादशपुष्पाखामन्यतमः ।
यथा, भागवते । ८ । २४ । १५—१६ ।

“अक्षरप्रस्तुता आसन् पुष्पा द्वादशविमुताः ।
आसङ्गः सारमेयश्च नदुरो नदुर्विह्वरिः ॥”)

गिरिः, लो, (ग + भावे इः क्तिच् ।) निगरणम् ।
इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ गेला इति भाषा ॥
बालमृषिका । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
पूर्व्ये जि । इति मेदिनी । रे । २४ ॥

गिरिकण्टकः, पुं, (गिरेः पर्वतस्य कण्टक इव तन्ना-
शकत्वात्पाठालम् ।) वनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गिरिकदम्बः, पुं, (गिरिसस्तृपमः कदम्बः ।) नौपः ।
धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिकदली, लो, (गिरिसञ्जाता कदली ।)
पर्वतीयकदली । तत्पर्यायः । गिरिरम्भा २
पर्वतमोचा ३ अरण्यकदली ४ वङ्गुली ५
वनरम्भा ६ गिरिजा ७ गजवल्गवा ८ । अस्या
गुल्फाः । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । बलवीर्यवृद्धि-
कारित्वम् । लघ्वत्वम् । लज्जापितृदाहशोष-
प्रशमनत्वम् । दुर्ग्वरत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गिरिकर्णिका, लो, (गिरौ गिरिमघ्नस्य कर्णि-
केव प्रतिभातीत्यर्थः । यद्वा, गिरिः सुमेरुपर्वतः
कर्ण इव यस्याः इति कप् टाप् च कापि अत
इत्वम् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अत-
किञ्चिद्दृष्टः । अपराजिता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्यां व्यवहारो यथा,—

“गुह्यपुण्यसारशिखरितकुलगिरिकर्णिका
हरिद्राभिः ।

अञ्जनगुहिका श्रमयति विह्वलिकां जिकटु-
चनया ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंयष्टिहिमाम्बाधिकारे ॥)

गिरिकर्णी, लो, (गिरेर्बालमृषिकायाः कर्ण इव
पञ्चमस्याः ।) अपराजिता । इत्यमरः । २ । ४ ।
१०४ ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—

“गवाक्षश्चखरी श्वेता श्वेतभक्षपराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
पार्वतीयपरराजितार्थे पर्याया यथा तत्रैव,—

“गिरिकर्णी महाश्वेता स्थूलपुण्या सिता कर्षित्वा ॥”
यवासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गिरिका, लो, (गिरिरेव स्मार्थे कन् टाप् च ।)
बालमृषिका । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ (स्वनाम-
ख्याता उपरिचरवसुराजपत्नी । सा हि गिरेः
कोलाहलाक्षयपर्वतात् शक्तिमयी नद्यां जात-
त्वात् गिरिकेत्युक्ता विद्युता । यथा, महा-
भारते । १ । ६३ । ३३—३६ ।

गिरिका

“राजोपरिचरसेवे नाम तस्याय विद्युतम् ।
पुरोपवाहिनीं सख्यं नदीं शक्तिमतीं गिरिः ॥
अरीतुचीत् चेतनाश्रुतः कामात् कोलाहलः
किञ्च ।

गिरिं कोलाहलं तस्य परा वसुराजकथम् ॥
निष्काम ततस्तेन प्रहारविबरेण सा ।
तस्यां नद्यामननयन्निधुनं पर्वतः खडम् ॥
तस्माद्विमोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे श्वेदयत् ।
यः पुमानभवत्तत्र तं च राजर्षिचतमः ॥
वसुवैद्यप्रदक्षके सेनापतिमिरिन्दमः ।

चकार पत्नीं कन्याम् तथा तां गिरिकां वृषः ॥
वसोः पत्नी तु गिरिका कामकाजं श्वेदयत् ।
अतुल्यमशुभाभां कातां मुखने मुखिः ॥”)

गिरिकाब्जः, पुं, (गिरिका अक्षिरोगविशेषस्य कावः
एकचक्षुर्होयः ।) गिरिरेगेकेकचक्षुर्होयः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यातुवादिहितिः ॥

गिरिशुङ्गः, पुं, (गिरेः गिरौ वा जातः शुङ्गः युक्ति-
वर्तुण इव ।) गेष्कुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५३ ॥

गिरिर्ज, लो, (गिरौ जायते इति । जन् + ङः ।)
अश्वकम् । शिलाजतु । श्लेष्मजम् । जीह्वम् ।
इति मेदिनी । जे २३ ॥ गैरिकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गिरिजः, पुं, (गिरौ जायते इति । जन् + ङः ।)
मधुकण्डवविशेषः । तत्पर्यायः । गौरश्चाकः २
मधूलः ३ खल्यपञ्चकः ४ । इति रत्नमाला ॥

गिरिजा, लो, (गिरेर्हिमालयपर्वतात् हिमगिरे-
रधिष्ठातृदेवा इति तात्पर्यार्थः जायते । जन् +
ङः स्त्रियां टाप् च । हिमालयस्य अधिष्ठातृ
प्रमाणं यथा, कुमारः । १ । १ ।

“अद्युत्तरस्यां हिशि देवतायां
हिमालयो नाम नगाधिराजः ॥”

“देवता आत्मा यस्य सः । यतेनास्य वक्ष्यमाण-
मेनकापरिचयपार्वतीजननादिष्वेतन्नव्यवहार-
योग्यत्वमिद्विः ॥” इति टीकात्मकलिङ्गायः ।
पार्वती । (यथा अनर्जराचवे । ४ ये अर्ज ३३ ।

“खोड प्रवीरजननी जननी तवैव
देवी स्वयं भगवती गिरिजाऽपि वक्ष्ये ॥”

गायत्रीवपा देवी । यथा, देवीभागवते ।
१२ । ६ । ४३ ॥

“गिरिजा गुह्यमातङ्गी मन्त्रध्वजवल्गवा ॥”
गङ्गा । इति सुतपत्तिजम्बोदर्थः । गिरौ पर्वते
जायते इति । जन् + ङः ।) मातुलुङ्गी । इति

मेदिनी । जे । २४ ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—

“मातुलुङ्गी सुगन्धान्वा गिरिजा पूतिपुष्पिका ।
अलम्बा देवदूती च सा कर्षिकपुङ्गुलुटी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
श्वेतशुङ्गा । इति रत्नमाला । शुङ्गपावाकमेवा ।
जायमाना जता । कारोदधः । मञ्जिका । गिरि-
कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिजामर्ज, लो, (गिरौ पर्वते अग्निश्चरवादि-
त्यर्थः जायते इति । जन् + ङः ।) गिरिजम् । तद-
मति गच्छति । जन् + कञ्च् । वाङ्मा, गिरिश्चिद्व

गिरिख

अमलः) अमलम् । इत्यमरटीकायां रायसुजटः ।
 (अमरवर्णनत्वे प्रमाणं यथा, भावप्रकाशः ।
 “पुरा वधाय विप्रस्य वज्रिणा वचनमुत्तमम् ।
 विष्कलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः ।
 ते निपेतुर्वनध्वानाच्छिखरेषु महीभ्रताम् ।
 तेभ्य एव वसुतपत्रं ततश्चिरिषु चाधकम् ।
 तद्वत् वज्रजातत्वादभ्रमभ्रवोद्भवम् ॥”
 अमलशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
 गिरिखरः, पुं, (गिरिः पर्वतस्य खर इव तद्देह-
 क्त्वात् । गिरिं खरयतीति वा । खर + खिच् +
 अच् ।) वज्रः । इति शब्दरत्नावली ।
 गिरितः, त्रि, (गिरि + कर्मणि क्तः लस्य रत्वच् ।)
 गिरितः । भक्षितः । इत्यमरटीकायां राय-
 सुजटः ।
 गिरिधातुः, पुं, (गिरौ जात धातुः । शाकपायिध-
 वनधपदलोपिसमासः ।) गैरिकम् । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 गिरिनिम्बः, पुं, (गिरिखम्भतोनिम्ब इव ।) महा-
 रिट्ठस्यः । इति राजनिर्घण्टः ।
 गिरिपौषः, पुं, (गिरिखम्भतः पितृवृक्षविशेषः ।)
 पक्ष्मकट्टः । इति राजनिर्घण्टः ।
 गिरिपुष्पकः, स्त्री, (गिरिजातं पुष्पकम् ।) शैले-
 यम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 गिरिप्रिया, स्त्री, (गिरिः पर्वतः प्रियो यस्याः
 अथाहृतविचरन्त्येति भावः ।) चमरीगवी ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 गिरिभिन्, [दृ] पुं, (गिरिं भिनक्ति भित्ता उन्-
 पद्यते इति । भिद् + क्तिप् ।) पाषाणभेदक-
 ट्टः । इति भावप्रकाशः ।
 गिरिभूः, स्त्री, (गिरौ भवति उन्पद्यते इति । भू +
 क्तिप् ।) क्षुद्रपाषाणभेदाः । इति राजनिर्घण्टः ।
 गिरिभूः, पर्वतभूमिः । (यथा, आर्यासम-
 श्रवाम् । ६१५ ।
 “सकलकटकैकमकिनि ।
 कठिनीभूताश्रये शिखरदन्ति ।
 गिरिभुव इव तव मन्त्रे
 मग्नः शिजा समभवच्छक्तिः ॥” * ॥
 गिरिहिमालयात् हिमालयाधिष्ठातृदेवादित्यर्थः
 भवतीति । भू + क्तिप् ।) पार्वती ।
 गिरिमल्लिका, स्त्री, (गिरौ जाता मल्लिकेव मध्य-
 पदलोपिसमासः ।) कुटजवृक्षः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ६६ ॥ (यथास्याः पर्यायाः ।
 “वृक्षकः शृङ्गपर्यायो वृक्षको गिरिमल्लिका ।
 कुटजस्तत्पञ्चनेनयवस्यापि कलिङ्गकः ॥”
 * इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 गिरिमाखः, पुं, (गिरिखि माखं परिमाखमस्य
 उच्छ्रयस्तेनेति शेषः ।) हस्ती । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 गिरिन्दुः, [दृ] स्त्री, (गिरिः पर्वतस्य नदु नदिका ।)
 गैरिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (अवहारोऽस्याः
 यथा,—
 “गिरिन्दुश्च नगरादिकानां शोभितो वल्लिपः ।

गिरिख

कुर्वते वचसा मियो लोचनमगदं न सन्देहः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 गिरिन्दुवः, स्त्री, (गिरिन्दो नदिकाया भवतीति क-
 भू + अच् ।) गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 गिरिमेदः, पुं, (गिरिमेद इव ।) विट्छदिरः ।
 इति रत्नमाला । इतिमेद इति वा पाठः ।
 गिरियाकः, पुं, (गिरिं पर्वतमाश्रित आत्मनिर्माणां
 याति प्राप्नोतीति । या + कः ततः संज्ञायां
 कन् ।) गेयकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५३ ॥
 गिरियाकः, पुं, (गिरिं गिरिमधिलग्नत्वात्मसर्पा
 यातीति । या + क्तिप् । ततः संज्ञायां कन् ।)
 गेयकः । इति शब्दरत्नावली ।
 गिरिवासी, [नृ] पुं, (गिरौ गिरिमाश्रित्य वस-
 तीति । वस् + शिनिः । गिरिं वासयति सुरभी-
 करोतीत्येके । वस् + करोतेरर्थे णिच् णिनिः ।)
 हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ।
 गिरिशः, पुं, (गिरिराश्रयत्वेन वसतिस्तेनाख्यस्य
 इति । “लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शने-
 लचः ।” ५ । २ । १०० । इति शः । यद्वा, गिरौ
 कैलासाख्यपर्वते आध्यात्मिकार्थे तु नित्यमुद-
 मनसीत्यर्थः श्रुते विराजते इति । यद्वा, गिरिं
 जिगृण्वत्तात्मकं मनः श्रुति तनूकरोति विमुहं
 करोति श्रवणागतभक्तसाधकानाम् । श्री डल
 श्रयने श्रो यच्छेदे वा गिरौ कन्दसि ङः । लोके
 तु क्वाण्डसानां कश्चिद्भाषायामपि प्रयोग इति
 आशुमुच्यन्तिवदिच्छाह स्वामी ।) शिवः । इत्य-
 मरः । १ । १ । ३३ ॥ (यथा, रघुः । २ । ४१ ।
 “इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
 नृगाधिराजस्य वचो निश्चय ।
 प्रत्याहृतास्त्रो गिरिशप्रभावात्
 आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥”)
 गिरिशालिनी, स्त्री, (गिरिं पर्वतस्यधुवं शाल-
 यते शोभयते इति । शल् + शिच् + णिनिः शान्त-
 त्वात् ङीप् च । गिरिं शालमुधिकाकार्यं श्रुते
 ज्ञाचते निजपद्मावयवेनेत्येके । शल् ज्ञाचार्या +
 शिनिः ङीप् च ।) अपराजिता । यथा,—
 “पारिभर्तं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी ।”
 इति वामनपुराणम् ।
 गिरिश्ङ्गः, पुं, (गिरिः शृङ्गमिवास्तत्वाख्यस्येति
 अच् । मुक्तादङ्कोत्तलनसमये शृङ्गसाङ्गश्चा-
 दस्य तथात्वम् ।) गणेशः । इति शब्दरत्ना-
 वली । (गिरिः शृङ्गमिति विग्रहे स्त्री । पर्वत-
 शिखरम् । यथा, महाभारते । ६ । ५६ । १५ ।
 “गजैर्निपतितैर्गैर्गिरिश्ङ्गैरिवावृतः ॥”)
 गिरिसारः, पुं, (गिरिः सार इव ।) लौहम् ।
 (यथा, गोः रामायणे । ६ । ७८ । १६ ।
 “तत्तेलघ्वीतं विमलं गिरिसारमयं महत् ।
 शृङ्गं परमवक्रुद्धो बालिपुङ्गवपातयत् ॥”)
 वङ्गम् । मलयपर्वतः । मेदिनी । २ । २६१ ॥
 गिरिसुता, स्त्री, (गिरिहिमालयपर्वताधिष्ठातुः
 सुता पुत्री ।) पार्वती । यथा,—
 “अवतु वो गिरिसुता शशिभृतः प्रियतमा

गीत

वसतु मे हृदि वरा भगवतः पदपुङ्गवम् ॥”
 इति कृष्णोपनिषद् ।
 (तथाच पञ्चतन्त्रे । १ । १७५ ।
 “अतुं वाञ्छति शास्त्रवी गव्यपतेराखं सुधार्मः
 यत्नी
 तत्र क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुताश्विचोऽपि
 नागाग्रजम् ॥”
 गङ्गा । यथा, काशीखम्बे । २६ । ५२ ।
 “गुह्यात्मिका गिरिसुता गोविन्दाङ्गुलमुद्भवा ॥”
 गिरिशः, पुं, (गिरिः कैलासस्य ईशः ।) शिवः ।
 (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ३३ ।
 “चिन्तामेव न वञ्चति प्रियतमे किं चिन्तय
 स्यान्नव-
 यावन्तीत्यविसृता जयन्वतु वः कृत्वा गिरौशो-
 रनिश्चम् ॥”
 गिरौणां पर्वतानामीशः श्रेष्ठः ।) हिमालय-
 पर्वतः । (गिरां वार्त्ता शास्त्राणां वा ईशः ।)
 वृक्षस्यतिः । इति मेदिनी । श्रे । १६ ॥
 गिलः, पुं, (गिल् + “इगुपधिति ।” ३ । १ । १३५ ।
 इति कः ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 गिलग्राहः, पुं, (गिलं यज्जाति गिलं यथा स्यात्
 तथा गिलेन गिलनेन वा यज्जाति धारयति
 इति तात्पर्यार्थः । ग्रह् + अण् ।) नक्रः । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 गिलनं, स्त्री, (गिल् + भावे लुट् ।) गिरणम् ।
 भक्षणम् । इत्यमरटीका । (यथा, हारीते प्रथमे
 स्थाने प्रथमेऽध्याये ।
 “चञ्चलं गिलनस्यापि कासितं आसितमया ।
 नीचोक्त्यैव गम्भीरं वर्णयेत् पाठकं सुधीः ॥”)
 गिलिः, स्त्री, (गिल् + भावे इन् ।) गिलनम् ।
 इत्यमरटीका ।
 गिलितं, त्रि, (गिल् + कर्मणि क्तः । गिलिजांता-
 २त्येति तारकादिवाहितजिह्वेके ।) भक्षितम् ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ११० ॥
 गिलाः, पुं, (गायति सामवेदं गायतीति वा ।
 गे गाने + “इणो गादाभ्यां क्तिप् ।” इति
 उणादिकोषटीकाधृतकृत्वेण इणः । किदभाव-
 पक्षे तु “गादाभ्यां इणुच् ।” उणा । ३ । १६ ।
 इति इणुच् प्रत्ययनिष्पन्नत्वात् । गेयुरित्येवपदं
 स्यात् ।) सामवेदेयता । गायकः । इत्युणादिकोषः ।
 गीः, [र्] स्त्री, (गृ + सन्पदादिवात् क्तिप् ।)
 वाक्यम् । सरस्वती । इत्यमरः । १ । ६ । ११ ॥
 गीतं, स्त्री, (गीयते इति । गे गाने + भावे क्तः ।)
 गानम् । इत्यमरः । १ । ६ । २५ ॥ तस्य लक्षणं
 यथा,
 “धातुमातुसमायुक्तं गीतमित्युच्यते नृधेः ।
 तत्र नादात्मको धातुर्मातुरन्तरवचनः ॥” * ॥
 तद्विधिवं यथा,—
 “गीतञ्च द्विविधं प्रोक्तं यत्नगाचविभागतः ।
 यत्नं स्यादेच्छवीणादि गात्रेषु सुखं न मनम् ॥”
 अपि च ।
 “निबद्धमनिबद्धञ्च गीतं द्विविधमुच्यते ।

गीतं

अनिबद्धं भवेद्गीतं वक्तादिनिबद्धं विना ।
यद्वा गमकधातुशैरनिबद्धं विना कृतम् ।
निबद्धं भवेद्गीतं तालमानरसाक्षितम् ।
हृन्दो गमकधातुशैर्वर्णादिनिबद्धः कृतम् ।
ऋग्भिः पाद्यमभूद्गीतं सामभ्यः समपद्यत ।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाद्याचक्ष्वः स्मृताः ॥

अथ संगीतलक्षणम् ।

“तालवाद्यानुगं गीतं नटोभिर्यत्र गीयते ।
शृङ्गस्यानुगतं रङ्गे तत् सङ्गीतकमुच्यते ॥” * ॥
अथ गीतप्रश्नाः ।

“सङ्गीतकेन रम्येण सुखं यस्य न चेतसि ।
मनुष्यदृष्टभो लोके विधिर्नैव स वक्षतः ॥
संसारदुःखदग्धानामुत्तमानामनुग्रहात् ।
प्रभुणा शङ्करेणात्र गीतवाद्यं प्रकाशितम् ॥
गीतं वाद्यं तथा शृङ्गं तौर्गन्धर्वकमिदं मतम् ।
तूयंशब्दो नृदङ्गं स्यात् मुरजेऽपि च दृश्यते ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
गीतेन हरिणा रङ्गं प्राप्नुवन्त्यपि पक्षिणः ।
वनादायान्ति फणिनः शिशवो न रुदन्ति च ॥
हृतिचमत्कृतये किमतः परं
फणिवरोऽन्यतरो वत पञ्चमः ।
अपि नृतां यदवाप मदालसां
मधुरगीतवशीकृतशङ्करः ॥

परमानन्दविवर्द्धनमभिमतफलं वशीकरणम् ।
सकलजनचित्तहरणं विमुक्तिर्बोधं परं गीतम् ॥
गीतं पीनपयोधरा समदना नारी विचित्रा कथा
रम्यं हर्षमगलं सुधोऽशुकिरणप्रोदीपिता यामिनी ।
चित्तघ्नाः सुहृदः सुताः सुमनसो भक्ताः पुनः
संवकाः

शुद्धं गीतफलं कवित्वमतुलं संसारसारा मताः ॥”
“शुद्धशालगसङ्गीर्णभेदाद्गीतं त्रिधा मतम् ॥”
शुद्धं च विंशतिर्यथा,—
“एषा सोऽद्यभवा सपादकरायं तत्पञ्चतालोन्मरः
कौरातस्मरचक्रपालविजया गद्यं त्रिभिर्ज्ञेयम् ।
टिङ्गीवर्णसरः पुटी द्विपदिका सुक्तावली माहका
लम्बो दृक्कवर्णगीति कथिताः शुद्धास्तु ते
विंशतिः ॥”

एषादीनामेतेषां विंशतिसंख्याकानां प्रबन्धगीता
नामङ्गानि षट् भवन्ति । तथा च ।

“पदं तानो विरुद्धं तालः पादः स्वरस्य ।
एषादीनां षडङ्गानि कथितानि विरचिना ॥
पीनसत्वं न दंष्ट्रीर्यं गीते दोषोऽभिजायते ।
श्रीगोश्वरं वगणं तथा चैव प्रसारणे ॥
लिङ्गाश्वले विसर्गो च संयुक्ताधरमोच्यते ।
परिवर्त्तचाराणाञ्च ह्रस्वदीर्घयतिक्रमे ॥” * ॥

अथ शालगसङ्गम् ।

“ध्रुवको मण्डकश्चैव प्रतिमण्डो निवारकः ।
वामकः प्रतिनाभश्च तथाश्वा चैकतालिका ॥
यतिश्च भुमिरश्च शालगं सङ्गमौरितम् ॥” * ॥

अथ सङ्गीर्णसङ्गम् ।

“चैत्रो मङ्गलकक्षया न गणिका चर्चातिनादोमवी

३३०

गीता

दोहा स्यादङ्गुलसंज्ञा गुणवली गीता च
गोविन्दया ।

● हेनोकोऽप्यत्र कारिका त्रिपदिकेतितामि काम-
द्विधा

संक्षेपेण चतुर्दशः प्रकटितान्यत्राधमानि क्रमात् ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(सङ्गीतस्यान्वयविवरणं गानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*)
गीयते स्म इति । गे शब्दे + कर्मणि क्तः ।)
शब्दिते चि । इति मेदिनी । ते । १६ ॥

गीतमोदी, [न] पुं. (गीतेन सङ्गीतेन मोदते
इति । सुट् + “नन्दिग्रहीति ।” ३।१।१३४ ।
इति निनिः ।) क्तिन्नरः । इति शब्दरत्नावली ॥
(सङ्गीतानुरागिणि चि ।)

गीता. स्त्री, (गीयते स्म आत्मविशेषोपदेशात्मिका
ब्रह्मतत्त्वोपदेशमयी कथा यत्र । गे + क्तः ।)
ग्रन्थविशेषः । भगवद्गीतेति स्यात् । सा तु
अङ्गुलस्य मोहनवृत्तार्थं महाभारतीयभौष्म-
पर्वान्तर्गता कर्म्मोपासनाज्ञानकाण्डत्रयात्मिका-
ष्टादशाध्यायी श्रीलक्ष्मोक्ता । यथा,—
“भारते सर्ववेदार्थो भारताथैव कृतः ॥
गीतायामस्ति तेनेयं सर्वशास्त्रमयी मता ॥
इयमष्टादशाध्यायी क्रमात् षट्कत्रयेण हि ।
कर्म्मोपासिज्ञानकाण्डत्रितयात्मा निगद्यते ॥”

इति नीलकण्ठः ॥

“गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्मात् विनिःसृता ॥”
इति स्वामी ॥

(अस्याः प्रयोजनादिकं श्रीमद्भिर्मधुच्छेदनसरस्वती-
पादैर्वैस्तरशो गीतागूढार्थदीपिकायां दर्शितम् ।
तद्वयथा,—

“सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम् ।
परं निःश्रेयसं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् ॥
सखिदानन्दरूपं तत् पूर्णं विद्योः परं पदम् ।
यत्प्राप्तये समारम्भा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥
कर्म्मोपासिस्तथाज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् ।
तद्गुणाष्टादशाध्यायीगीताकाण्डत्रयात्मिका ॥
एकमेकेन षट्केन काण्डमनोपलक्षयेत् ।
कर्म्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्वयोः ॥

यनः सत्सुख्यो नास्ति तयोर्तिविरोधतः ।
भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्ये परिकीर्तिता ॥
उभयायुगता सा हि सर्वविघ्नापनोदिनी ।
कर्म्ममित्रा च शुद्धा च ज्ञानमित्रा च सा त्रिधा ॥
तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म्म तत्प्रागवर्त्तना ।
तत्पदार्थो विमुक्तात्मा सोपपत्तिरुच्यते ॥
द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्तना ।
भगवान् परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधार्यते ॥
तृतीये तु तयोरेकं वाक्यार्थो वस्यते स्फुटम् ।
एवमप्यत्र काण्डानां सम्बन्धोऽस्ति परस्परम् ॥
प्रवृत्त्यां विशेषस्तु तत्र गन्तव्यं वक्ष्यते ।
सुक्तिसाधनपर्वेदं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते ॥
निष्कामकर्म्मनिष्ठानां त्यागात् कान्धनिष्ठयोः ।
तत्रापि परमो धर्म्मो जपस्तुत्यादिकं हरेः ॥

गीता

श्रीकृष्णपास्य चित्तस्य विवेको योग्यता यदा ।
निदानिबन्धविवेकास्तु जायते सुहृदकादा ॥
इहासुखाद्यैरात्मैः वशीकाराभिर्भं क्रमात् ।
ततः श्रमादिविषयज्ञा वज्राघो निष्ठितो भवेत् ॥
एवं सर्वपरिहागाभ्युत्था जायते इहा ।
ततो गुरुपसदनमुपदेशयहस्ततः ॥
ततः सर्वेहृदनाय वेदान्तमवधारिकम् ।
सर्वसुत्तरमीमांसाशास्त्रमनोपयुज्यते ॥
ततस्तत्परिपाकेन निदिध्यासननिष्ठता ।
योगशास्त्रानु सम्पद्यस्तुपचीर्णं भवेद्दिह ॥
श्रीकृष्णे ततश्चित्तं वाक्यातत्त्वमतिर्भवेत् ।
साक्षात्कारो निर्विकल्पः शब्दादेवोपजायते ॥
अविद्याविनिर्मुक्तस्तु तत्त्वमभ्यसतो भवेत् ।
तत आचरन् श्रीकृष्णे जीवेते भ्रमवशं यौ ॥
अनारम्भानि कर्म्मणि नश्यन्त्येव समन्ततः ।
न चागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः ॥
प्रारब्धकर्म्मविशेषाद्वासाना तु न नश्यति ।
सा सर्वतो बलवता संयमेनोपशान्ति ॥
संयमो धारणा ध्यानं समाधिश्चित्तं यत्निकम् ।
यमादिपञ्चकं पूर्वं तदर्थस्तुपयुज्यते ॥
ईश्वरप्रणिधानानु समाधिः सिध्यति इतम् ।
ततो भवेन्नमोनाशो वासनाक्षय एव च ॥
तत्त्वज्ञानं मनोनाशोवासनाक्षय इत्यपि ।
युगपत्तितयाभ्यासाच्चैवमुक्तिर्हृदा भवेत् ॥
विद्वत्संन्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ श्रुतम् ।
प्रागसिद्धो य एवांशो यतः स्यात्तस्य साधने ॥
निबद्धं चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।
निर्विकल्पसमाधिर्मुक्तं भवेच्च त्रिभूमिकाः ॥
युतिष्ठते स्वतन्त्राद्यो द्वितीये परनोधितः ।
अन्ते युतिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः ॥
एवम्भूतो ब्राह्मणः स्याद्हरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम्
गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णुभक्तश्च कथ्यते ॥
अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्त आत्मरतिस्तथा ।
एतस्य कृतकत्वात् शास्त्रमङ्गान्निवर्त्तते ॥
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥
इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन मनसा भिरा ।
सर्वव्याप्यसु भगवद्भक्तिरनोपयुज्यते ॥
पूर्वभूमौ कृता भक्तिवृत्ताः भूमिमागयेत् ।
अन्यथा विप्रबाहुल्यात् फलसिद्धिः सुदुर्लभा ॥
पूर्वाभ्यासेन तेनैव द्वियते स्ववशीऽपि सः ।
अनेकजन्मसंसिद्ध इत्यादि च वचो हरेः ॥
यदि प्राग्भवत्संस्कारस्याचिन्त्यत्वात् कश्चन ।
प्रागेव कृतकतः स्यादाकाशफलपातवत् ॥
न तं प्रति कृतार्थत्वाच्छास्त्राङ्गुलिभ्रम्यते ।
प्राक्सिद्धसाधनाभ्यासाद्दृष्ट्वा भगवत्कृपा ॥
एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये ।
विधेया भगवद्भक्तिर्सा यिना सा न सिध्यति ॥
जीवन्मुक्तिदशायास्तु न भक्तेः फलकल्पना ।
अदृष्टत्वादिवेषोऽसंभावो भजनं हरेः ॥
आत्माराभाश्च सुनयो निर्यत्या अप्युपक्रमे ।
शुद्धं चेतुर्को भक्तिमित्यभूतशुद्धो हरिः ॥

गीतासा

“ब्रह्मगीतां प्रवक्ष्यामि यां ज्ञात्वा तु श्रुते भवान् ।
 अहं ब्रह्मास्मीति वाक्यान् ज्ञानाप्नोषी भवे-
 त्त्वाम् ॥

वाक्यज्ञानं भवेज्ज्ञानादहंरूपपदार्थयोः ।
पदद्वयार्थो द्विविधो वाक्यौ लक्ष्यौ सूक्तौ बुधेः ॥
वाक्यौ दृशवन्तौ ज्ञेयौ लक्ष्यौ मुक्तौ प्रकीर्णितौ ।
प्राणपिच्छात्मकार्थिण चेतनं शरत्कण्ठं यत् ॥
तथा वै देवपर्यन्तमहं शब्देन नोच्यते ।
प्रत्ययूपमङ्गितोयमहं शब्देन भण्यते ॥
अहंयानन्दचैतन्यं परोक्षवहितं परम् ।
प्राणपिच्छात्मकार्थवद्वितीयविभागकम् ॥
त्यागेन प्रत्यक्षचैतन्यभागो लक्ष्यत चाहमा ।
तथा ब्रह्मपदेनैव प्राणपिच्छात्मकारणा ॥
विज्ञापरोक्षभागे च परित्यागे च लक्ष्यते ।
अहंयानन्दचैतन्यभाग एवं विचिन्तयेत् ॥
अहंपदेन चैतन्यप्रत्यग्ब्रह्मपदेन तु ।
अहंयानन्दचैतन्यं लक्षयित्वा स्थितस्य च ॥
ब्रह्माहमस्माहं ब्रह्म अहंब्रह्मपदार्थयोः ।
अहं ब्रह्मास्मि वाक्याच्च आत्मभूतिपलात्मकम् ॥
एकत्वज्ञानञ्च भवेदेदन्ताहुस्ततो ध्रुवम् ।
ज्ञानादज्ञानताकार्थिणिरुत्तमोक्त एकतः ॥”

इति गारुडे २३५ अध्यायः ॥ * ॥

“समाधिब्रह्मतः खं स्यात् खाण्डखाण्डतोऽनलः
अग्नेरापस्ततः पृथ्वी प्रपञ्चीकृतभूतकम् ॥
ततः सप्तदशं लिङ्गं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
वाक्पाणिपादं पायुश्च उपस्थमथ धीन्द्रियम् ॥
ओङ् त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं स्यात् पञ्च वायवः ।
प्राणोऽपानः समानश्च व्यानस्तु दान एव च ॥
मनो धीरन्तःकरणं स्यान्ननः संश्रयात्मकम् ।
बुद्धिनिश्चयरूपा तु यतत्सूक्ष्मशरीरकम् ॥
द्विरग्यगर्भमात्मियं भूततत्कार्यलिङ्गकम् ।
पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूततः ॥
पञ्चीकृतस्थो भूतस्थो ब्रह्माख्यं समजायत ।
लोकप्रसिद्धं स्थूलार्चं शरीरचरणादिभत् ॥
पञ्चीकृतानि भूतानि तत्कार्येष्वहमेव च ।
सर्वं शरीरजातञ्च प्राणिनां स्थूलमीरितम् ॥
तीरादुपरतात्मानः शरीरं प्रोच्यते बुधैः ।
दंष्ट्रद्वयाभिमानौ च त्वमयो जीव एकतः ॥
सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैव प्रविष्टं दंष्ट्रयोर्द्वयोः ।
जलाक्ष्विद्धतश्चवज्जीवः प्राणादिधारणात् ॥
जायतस्वप्नसुषुप्तीनां साक्षी जीवः स च स्थितः ।
जायतस्वप्नसुषुप्ताख्यैर्यतिरिक्तञ्च निर्गुणः ॥
निर्गतावयवोत्सर्गो नित्यशुद्धस्वभावकः ।
परमात्मेव सञ्जायतस्वप्नादौ सन्निधानतः ॥
अन्तःकरणरागेष्व अन्तःकरणसंस्थितः ।
जायतस्वप्नसुषुप्तीञ्च पञ्चमोऽविज्ञानः सदा ॥
फलं क्रियाकारकयोष्णमिदादीन् वदाम्यहम् ।
इन्द्रियैरनुविज्ञानं जायतस्थानसुदीरितम् ॥
जायतस्वप्नस्कारसम्भूतः प्रत्ययो विषयान्वितः ।
स्वप्नं प्रसुप्तिशरीरयोपसंहारोऽधिपः स्थितः ॥

चैत्रश्राद्धितं विद्वान् यो वेद स वरः कविः ।
 शान्त्यश्रयस्य सर्वाणि कर्ता नार्हन्ति योऽग्र्यम् ॥”
 अश्वमेधसंज्ञायां वाजपेयश्रुतानि च ।

इति गान्धर्वे २३३ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“यथाश्च नियमाः पार्यः! आसनं प्राक्संयमः ।
प्रत्याहारस्तथा ध्यानं धारणाञ्जनं । सप्तमी ॥
समाधिरयमश्वाङ्गो योग उक्तो विमुक्तये ।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा ॥
अक्षेपजननं प्रोक्तं भूतानां यद्विहंसनम् ।
अहिंसा परमो धर्मो ह्यहिंसा परमं सुखम् ॥
विधिना या भवेद्विंसा त्वहिंसा सा प्रकीर्तिता ।
यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ॥
सर्वाणिवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्चरे ।
एवं सर्वं हि हिंसायां धर्मार्यमपिधीयते ॥
यद्भूतहितमव्यक्तं वचः सत्यस्य लक्षणम् ।
सर्वं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ॥
प्रियञ्च नावृत्तं ब्रूयात् एव धर्मेः सनातनः ।
यत्र द्रव्यापहरणं चौर्याद्वाप्य वलेन वा ॥
स्तेयं तस्यागाचरणमस्तेयं धर्मेऽवाधनम् ।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वविस्थासु सर्वदा ॥
सर्वत्र मैद्युनत्वागं ब्रह्मचर्यं प्रचक्षते ।
द्रव्याणामप्यनादानमापनस्वपि यथेष्टया ॥
अपरिग्रहमित्याहुस्तं प्रयत्नेन वञ्चेयेत् ।
द्विधा श्रौतं ऋजलाभ्यां वास्तुं भावाद्यन्तरम् ॥
यद्वृक्षालाभतस्तुष्टिः सन्तोषः सुखलक्षणम् ।
मनसञ्चेन्द्रियाणाञ्च ऐकाग्रं परमं तपः ॥
शरीरश्रोत्रं वापि लक्ष्म्यान्नायणादिभिः ।
वेदान्तशतरुद्रीयप्रणवादिशर्पं बुधाः ॥
सच्चन्द्रिकरं पुंसो स्वाध्यायं परिचक्षते ।
स्तुतिसरणपूजादिवाङ्मनःकायकर्मभिः ॥
सुनिष्कला हरौ भक्तिरेतदीश्वरचिन्तनम् ।
आसनं स्वस्तिनं प्रोक्तं पद्ममण्डपिनं तथा ॥
प्राणः स्वदेहजो वायुरायामस्तन्निरोधनम् ।
प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उपस्थितः ॥
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
नियमः प्रोच्यते सद्भिः प्रत्याहारस्तु पाण्डव ! ॥
मूर्तामूर्तब्रह्मरूपचिन्तनं ध्यानमुच्यते ।
योगारम्भे मूर्तहरिममूर्तमेष चिन्तयेत् ॥
नाभिकन्दे स्थितं नालं दशाङ्गुलमयायुतम् ।
नाले चाट्टलं पद्मं द्वादशाङ्गुलविसृतम् ॥
सकर्णिके केशराजे सूर्यसोमाम्बिमण्डलम् ।
अम्बिमण्डलमध्यस्थो वासुदेवश्चतुर्भुजः ॥
शङ्खचक्रगदापद्मयुक्तः कौस्तुभसंयुतः ।
वनमाली कौस्तुभेन युतोऽहं ब्रह्ममुक्त योग् ॥
धारयैत्युच्यते सेयं धार्यते यन्मनोमये ।
प्राङ्मुखो हृदये चाशु लतीया च तथोरसि ॥
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नञ्जभूमध्यमण्डसु ।
कश्चित्तस्मात् परस्मिन् धारणादेशकीर्तिताः ॥
अहं ब्रह्मत्वस्थानं समाधिरभिधीयते ।
एकाकारः समाधिः स्याद्विशलक्षयवर्जितः ॥”

इति गायत्री २३४ अध्यायः ॥ * ॥

तेषां ज्ञानी निष्कलुप्त एकमस्तिमिश्रित्यते ।
 इत्यादिवचनात् प्रेमभक्तोऽर्थं तुल्य उच्यते ॥
 एतत् सर्वं भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितम् ।
 अतो व्याख्यातुमेतन्मे मन उतुवहते भूषम् ॥
 निष्कामकर्मोपशानं ज्ञानं मोक्षस्य कीर्तितम् ।
 श्लोकादिरासुरः पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धकः ॥
 यतः स्वप्नैर्षिर्ज्ञः प्रतिसिद्धस्य सेवन्म् ।
 फलाभिसिद्धिपूर्णा वा साहङ्गारा क्रिया भवेत् ॥
 व्याविष्टः पृथ्वी निम्नमेवमासुरपापभिः ।
 पुनर्यत्नाभाषोक्तः सन् लभते दुःखसन्ततिम् ॥
 दुःखं स्वभावतो द्वेषं सर्वेषां प्राणिनामिह ।
 अतस्तत्साधनं ज्ञानं श्लोकमोहादिकं सदा ॥
 अनादिभवसन्ताननि(गू)च्छ्रं दुःखकारणम् ।
 दुःखं श्लोकमोहादि केनोपायेन हीयताम् ॥
 एवमाकाङ्क्षाविष्टं पृथ्वार्योन्मुखं नरम् ।
 बुधोऽयिमुद्राहेरं भगवान् शास्त्रसुखम् ॥”)
 एतद्व्याः श्रीभागवतोक्तयोगीगीताध्यात्मरामा-
 यणोक्तरामगीताश्वमेधिकपर्वोक्ते ब्राह्मणगीता-
 नुगीते देवीभागवतोक्तभगवतोगीता शिवगीता
 इत्याद्याः सन्ति ॥

गीतासारः, पुं, (गीतासु सारः गीतानां वेदान्तादि-
 शास्त्राणां वा सारो यन्न इति वा । सुक्थर्थे वंत्वे-
 पेण समस्तयोगज्ञानादिप्रतिपादकशास्त्राणां
 सारार्थो गीतो यन्न इति तात्पर्यार्थः ।) अर्जुनं
 प्रति श्रीकृष्णोक्तसुक्थार्थाद्वाङ्मादियोगः । यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“गीतासारं प्रवक्ष्यामि अर्जुनयोदितं पुरा ।
अष्टाङ्गयोगः सुकथं सर्ववेदान्तसारगम् ॥
आत्मलाभः परो नाय आत्मा देहादिवर्जितः ।
रूपादिमान् हि देहोऽतः करणत्वादि लोचनम् ।
करणत्वात्तनोऽधीनो न प्राणोऽचेतनो यतः ।
विज्ञानरहितः प्राणः सुषुप्ते हि प्रतीयते ॥
नाहमात्मा च दुःखादिंसाराभिसम्बन्धात् ।
विषम इव दीप्तिर्धिरादित्य इव दीप्तिमान् ॥
वैद्युतोऽधिरवाकाशे हृत्स्थो ज्ञेयात्मनात्मनः ।
ओन्मादीनि न पश्यन्ति स्वं स्त्रमात्मानमात्मना ॥
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च सैव ब्रह्माणि पश्यति ।
स्त्रानानु मनसा रक्षतीन् यदा सम्यङ्गनियच्छति ॥
तदा प्रकाशते आत्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ।
ज्ञानतृप्तपद्वते पुंसां ज्ञयात् पापस्य कर्मणः ॥
यथादशतनप्रस्थे पश्यत्यात्मनामात्मनः ।
इन्द्रियाब्जिन्द्रियार्थाश्च महद्भूतानि पश्य च ॥
मनो बुद्धिमहद्भारमयत्तं पुरुषं तथा ।
प्रसंख्याय परात्मात्रौ विमुक्तो बन्धने भवेत् ॥
इन्द्रिययाममखिलं मनस्यभिनिवेश्य च ।
मनश्चेवायमहद्भारे प्रतिष्ठाप्य च पाठ्य व ॥
अहद्भारं तथा बुद्धौ बुद्धिश्च प्रकृतावपि ।
प्रकृतिं पुरुषे स्थाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ॥
अहं ब्रह्मपरं ज्योतिः प्रसंख्याय विमुच्यते ।
हिंहारक्षेण्यः स्थातो यः पुरुषः पञ्चविंशकः ॥
विवेकात् ज्ञेयलौभूतः बह्विंशमनुपश्यति ।
नवद्भारमिहं गेहं विश्वं पञ्चवाचिकम् ॥

गीर्वाणः

ब्रह्मकारणरूपेण बटस्य कविकालना ।
क्रमेण क्रमतो जीवो जायसादीन् च पश्यति ॥
समाधारमकाशे तु पूर्वमेवावधारयेत् ।
सुसुप्तः पञ्चात् संजाते अन्नः करकनिष्ठश्च ॥
विलापयेत् क्षेत्रज्ञात् क्षेत्रज्ञं परिशेषयेत् ।
पञ्चीकृतोभ्यो भूतेभ्यः अन्नादित्यतिरिक्तकम् ॥
यथा नदो घटो भिन्नो नास्ति तत्कार्यतत्त्वया ।
पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूततः ॥
समदित्यतिरेकेण शिष्टं कृष्णशरीरकम् ।
अपञ्चीकृतभूतेभ्यो न लिङ्गं च्यतिरिक्तकम् ॥
पृथ्वी वारि विना नास्ति वारि नास्ति च तेजसा ।
तेजश्च वायुना नास्ति वायुः खेन विना न हि ॥
सद्ब्रह्मणा च खं नास्ति शुद्धब्रह्म विना च सत् ।
शुद्धभावात्तथा जायतस्त्रिधादीनामसम्भवे ॥
विलम्बितः प्रत्यगात्मा वै तत्तुरूपकः ।
नित्यशुद्धसुसुप्तं सर्वं ब्रह्माद्वितीयकम् ॥
तत्त्वंपदार्थो शिष्टो तत्कारो ब्रह्मकारकः ।
उकारश्च अकारश्च मकारोऽहं दृग्द्वयः ॥
ब्रह्माहमस्मृष्टं ब्रह्म ज्ञानमज्ञानमहंनम् ।
अयमात्मा ब्रह्मव्योतिर्विज्ञानानन्दरूपकम् ॥
सत्त्वज्ञानमननः स तत्त्वमसि श्रुतीरितम् ।
अहं ब्रह्मासि ब्रह्माहं सर्वप्राणिषु सर्वगम् ॥
योऽसावादित्यपुरुषः सोऽसावहमनादिमत् ।
गीतासारोऽनुनायोक्तो येन ब्रह्मणि वै लयः ॥”
इत्यादिमहापुराणे गारुडे गीतासारे २३६
अध्यायः ॥

गीतिः, स्त्री, (गे गाने + क्तिन् ।) गानम् । (यथा,
कुमारे । ३ । ४० ।

“श्रुताशरीरीतिरपि सख्येऽस्मिन्
हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ॥” ।

आय्याच्छब्दोविशेषः । इति मेदिनी । त १६ ॥
(अस्या लक्ष्यं यथा हृदोमङ्ग्यां मात्रा-
ट्ठे । ७ । [गीतिः ॥”)

“आय्याप्रथमार्द्धं समं यस्याः परार्द्धमौरिता
गीरयः, पुं, (गीर्वाणी वाङ्मयं शास्त्रमित्यर्थः रय
इव यस्य ।) दृष्टयतिः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
गीर्णः, जि, (गीर्णेत्येह इति । गृ गि स्तुतौ +
क्त ।) स्तुतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
गीर्णः, स्त्री, (गृ + क्तिन् । ऋत्वादित्यः क्तिन्निष्ठा-
वन् तेन नत्वम् ततो रेधात् ऋत्वञ्च ।) गिलनम् ।
इत्यमरः । ३ । ३११ ॥ स्तुतिश्च । गीर्णशब्द-
दर्शनात् ॥

गीर्दीवी, स्त्री, (गीर्वाणी तस्या देवी । वागधिष्ठा-
तृतयास्यास्तथात्वम् ।) सरस्वती । इति शब्द-
रत्नावली ॥

गीर्लता, स्त्री, (गीरिव तमोनाश्रिणी विल्लता च
लता ।) महान्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

गीर्वाणाः, पुं, (गीर्वागेव वागोऽहं यस्य ।
अवर्धवाक्यतयास्य तथात्वम् । अन्नः स्ववकार-
मध्यपाठे तु गिरं वशुते याचते काङ्क्षतीत्यर्थः
स्तुतिप्रियत्वादिति । वन याचन्नायाम् + “कर्म-
ण्यब्” ३ । २ । १ । इत्यब् । “पूर्वपदान्

गुग्गुलुः

संज्ञायामगः ।” ८ । ४ । १ । इति शालम् ।)
देवता । इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ (यथा, भाग-
वते । ८ । १५ । ३० ।

“एवं सुमन्त्रितार्थास्ते गुग्गुणाणां सुदर्शना ।
दृष्ट्वा त्रिविष्टपं जम्बुगोर्वाणाः काम-
रूपिणः ॥”)

गीर्वाणाः, पुं, (गीर्वाणाः सुसुप्तं, स्त्री, (गीर्वाणाः सुसुप्तं
पुष्पं यस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गीर्वाणः, पुं, (गिरां पतिः । अश्वरादीनामिति
रेफाभावपक्षे “इदुदुपधस्येति ।” ८ । ३ । ११ । इति
यः । सुगन्धोद्यमते “खपि वा ।” इति छान्दस्य
पाणिनीको विधिः ।) दृष्टयतिः । इत्यमरः ।
१ । १ । २४ ॥ पङ्क्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य रूपान्तरे गीर्पतिः गीर्पतिः । इति सुग-
न्धोद्यमम् ॥

गु. ड ध्वनौ । इति कविकल्पहमः । (भा-आत्म-
अकं-अनिट् ।) ड. गवते । इति दुर्गादासः ॥

गु. शि ओ विद्योत्सर्गे । इति कविकल्पहमः ॥
(तुदा-कुटी-परं-अकं-अनिट् ।) शि, गुर्वति
अगुर्वीत् । ओ, गुणः । इति दुर्गादासः ॥

गुग्गुलुः, पुं, (गोणति शब्दायतेऽनेनेति । गुण् +
क्लिप् । गुक् रोगस्तस्मात् गुङ्गति रक्षतीति ।
गुङ्ग + “इगुपधस्येति ।” ३ । १ । १३५ । इति
कः । डलयोरैक्यात् डस्य लत्वम् ।) गुग्गुलुः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गुग्गुलुः, पुं, (गुण्यतेऽनेनेति । गुण शब्दे + क्लिप् ।
गुक् रोगस्तस्मात् गुङ्गतीति । गुङ्ग रक्षणे +
बाहुलकात् कुः । डलयोरैक्यात् डस्य लत्वम् ।)

रक्तशोभाञ्जनदृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
स्वनामस्थानदृष्टः । स तु गोष्ठ्योद्भवः । यथा,—

“गोरोचनाया मङ्गल्याः संजाताः सर्वकामिकाः ।
गुग्गुलुस्तु ततो जातो गोमन्त्राच्छुभदृष्टः ॥”

इति वट्टिपुराणे वैष्णवधर्मं मुद्रिततन्त्रमाध्यायः ॥
अस्य निर्यासः सुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्यायः ।

कुम्भम् २ उल्लखलकम् ३ कौशिकः ४ पुरः ५ ॥
इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥ कुम्भोलुः ६ खलकम् ७

कुम्भोल्लखलकम् ८ गुग्गुलुः ९ । इति भरतः ॥
जटायाः १० कालनिर्यासः ११ देवधूपः १२

सर्वसहः १३ महिषाक्षः १४ पलङ्कवा १५ ।
इति रत्नमाला ॥ यवनद्विष्टः १६ भवाभीष्टः १७

निष्ठाटकः १८ जटालः १९ पुटः २० भूतहरः
२१ शिवः २२ शान्भवः २३ दुर्गः २४ यातुघ्नः

२५ महिषाक्षकः २६ देवेष्टः २७ मरुद्विष्टः २८
रक्षोघ्ना २९ रुक्मगन्धकः ३० दिग्धम् ३१ ।

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
कफमारुतकामलमिवातोदरक्षेदशोषार्शनाशि-

त्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीप-
नत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मेदःकृष्ट-

नाशित्वम् । पित्तदाहित्वम् । लघुत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ विशदत्वम् । सारकत्वम् । रुच-

त्वम् । पाके कटुत्वम् । भयसम्मानकारित्वम् ।
वृथ्यत्वम् । कृष्यत्वम् । खर्द्यत्वम् । पिच्छित्वम् ।

गुच्छः

बलकारित्वम् । प्रथमेऽष्टाक्षरात्तामसातपिक-
प्रत्यगङ्गमानानाशित्वञ्च ॥ ७ ॥

“माधुग्याच्छब्देऽज्ञातं कषायत्वाच्च पित्तज्ञा ।
तिक्तत्वात् कफनिर्मेगं गुग्गुलुः सर्वदीवहा ॥”

स तु पञ्चधा यथा,—
“महिषाक्षो महानीलः कुसुदः पद्म इत्यपि ।

हिरण्यः पद्मभो ज्येष्ठो गुग्गुलीः पञ्चजातयः ॥”
तेषां रूपाणि यथा,—

“भङ्गाञ्जनसर्वेषु महिषाक्ष इति स्मृतः ।
महानीलसु विशेषः खनामसमलक्ष्यः ॥

कुसुदः कुसुदाभः स्यात् पद्मो माणिक्यवन्निभः ।
हिरण्यस्थसु हेमाभः पद्मानो जिह्वामोरितम् ॥”

यथा प्राणिविशेषे प्रयोगो यथा,—
“महिषाक्षमहानीलौ गजेन्द्राणां हितानुभौ ।

हयानां कुसुदः पद्मः खड्गारोमकरी परौ ॥
विशेषेण मनुष्याणां कनकाः परिकीर्णितः ।

कदामिन्नमहिषाक्षस्तु मतः कौष्ठमृगामपि ॥”
नूतनगुग्गुली रूपं यथा,—

“स्निग्धकाष्ठनसङ्काशः पक्ष्मल्लवलोपमः ।
नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः ॥”

पुरातनस्य रूपं यथा ।
“उष्णो दुर्गन्धिकश्चैव तत्तत्प्रसृतवर्णकः ।

पुराणः स तु विशेषो गुग्गुलुर्वाग्यवर्जितः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ७ ॥

अस्य स्थानविशेषे जम्बादिकयनम् । यथा,—
“जायन्ते पुरपादपा मरुतुषि यौग्रेऽर्कसन्तापिताः

शीतार्ताः शिशिरेऽपि गुग्गुलुश्च तृचानि ते
पञ्चधा ।

हेमाभं महिषाक्षतुल्लामपरं सत्पद्मरागोपमं
भङ्गाभं कुसुदद्युतिश्च विधिना व्याख्या परीक्षा

ततः ॥
वह्नी ज्वलन्ति तपने विलयं प्रयान्ति
ल्लिदन्ति कोष्णसर्पिले पयसः समानाः ।

व्याख्याः शुभाः परिहरेऽहिरकालजाता-
नङ्गारवर्णसमपूयविगन्धवर्णान् ॥”

इति प्रयोगान्तरम् ॥
पक्ष्मल्लस्य पूर्ववीर्यत्वं मासत्रयपर्यन्तं तिष्ठति ।
इति परिभाषा ॥

गुच्छः, पुं, (गुच्छति परिवेष्टते इति । गुध् +
“श्रस्त्रादिभ्यश्चञ्” इति ह्रस्व इति भोज-

राजः । यद्वा, गुड शब्दे + क्लिप् । गुत्तं शब्दं
अति नाशयतीति । गुत्त + क्लौ + “आतोऽुपसर्गे

कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) क्षयकः ।
पुष्पादिर यलुया इति भाषा । (यथा, गीत-

गोविन्दे । ११ । ११ । [वर्जीम् ॥”)
“अच्छोर्निचिमदङ्गमं अवबधोक्षापिच्छगुच्छा-

खलः । त्वयादिर गोष्ठा इति भाषा । (उद्भिद्-
विशेषः । स तु मलिकादिः । यथा, मनुः । १ । ४८

“गुच्छगुच्छान् विविधं तथैव हृष्यातातयः ।”
“मूलत एव यत्र लतासङ्घट्टो भवति न च प्रका-

शानि ते गुच्छा मलिकादयः ।” इति तट्टीकाय
कुल्लकभट्टः ॥ इति शब्दमण्डिकहारः । वनिश

गुञ्जार्धः

नर हार इति भाषा ॥ कजापः । इति मेदिनी
हे । १ ॥ मण्डेर पाखा इति भाषा । तुक्ता-
हारः । इति रत्निदेवः ॥

गुञ्जकं, जौ, (गुञ्ज + संज्ञायाम् कन् ।) अन्त्यि-
पर्यम् । इति भावप्रकाशः ॥

गुञ्जकः, पुं, (गुञ्ज + स्वार्थे कन् ।) स्तवकः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ३४ ॥ तत्पर्यायः । गुणचः २
स्तवः ३ कुसुमोच्चयः ४ गुञ्जः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ गुत्तयः ६ गुत्तयकः ७ । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ रीठाकरञ्जः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ स्वार्थे कप्रत्ययात् गुञ्जशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

गुञ्जकविशेषः, पुं, (गुञ्जवत् कविशानि मञ्जुर्यो
यस्य ।) रागीधाम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुञ्जकरञ्जः, पुं, (गुञ्जः स्तवकः करञ्जपणे यस्य
करञ्जविशेषः । तत्पर्यायः । क्षिप्रदलः
गुञ्जपुष्पकः १ वल्ली ४ गुञ्जी ५ सानन्दः
दन्तधावनः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विषवातार्निककृमिच-
र्षिकाकुष्ठस्यार्तगन्धोदशनाशित्वम् ॥ इति राज-
निर्घण्टः ॥

गुञ्जदन्तिका, जौ, (गुञ्जाः स्तवकीभूता दन्ता
इव फलानि यस्याः । कम् टाप् अत इत्वम् ।)
कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुञ्जपत्रः, पुं, (गुञ्जभूतानि पत्राणि यस्य ।)
तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुञ्जपुष्पः, पुं, (गुञ्जभूतानि पुष्पाणि यस्य ।)
सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अशोक
वृक्षः । अस्य पर्याया यथा,—

“हेमपुष्पस्त्रोकाश्च गुञ्जपुष्पोऽङ्गनाप्रियः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

गुञ्जपुष्पकः, पुं, (गुञ्जपुष्प + संज्ञायाम् कन् ।)
रीठाकरञ्जः । गुञ्जकरञ्जः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गुञ्जपुष्पी, जौ, (गुञ्जपुष्प + जातौ डीप् ।) घातकी ।
शिशङ्गीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुञ्जफलः, पुं, (गुञ्जभूतानि फलानि यस्य ।)
रीठाकरञ्जः । राजादनी । कतकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (राजादनशब्देऽस्य गुणादयो
ज्ञातयाः ॥

गुञ्जफला, जौ, (गुञ्जभूतानि फलानि यस्याः ।
क्षिप्यां टाप् ।) अमिदमबी । काकमाची ।
निष्ठावी । नाचा । कदली । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गुञ्जवधा, जौ, (गुञ्जेन वध्यते इति । वन्ध +
वाङ्मुलकात् रक् । ततश्चाप् ।) गुञ्जालावृक्षः
इति राजनिर्घण्टः ॥

गुञ्जमलिका, जौ, (गुञ्जाजति मूलमस्याः
कम् क्षिप्यां टाप् अत इत्वम् ।) गुञ्जासिनी
वृक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुञ्जार्धः, पुं, (गुञ्जस्य द्विचिह्नद्वयविकारस्य
अर्धः । आमाहवत् समावः ।) चतुर्विंशति
वटिको हारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५

(पुलिङ्गनिर्देशादेवाय तयात्मम् । जीवलिङ्गे तु
“पुंस्त्वार्द्धे समेऽर्धकः । ” इत्यमरोक्तेः बोद्धव्य-
वटिकहारो बोद्धव्य इति तु सुधीर्भिर्विभावम् ॥)

गुञ्जालः, पुं, (गुञ्जेन अलति पर्याप्नोतीति ।
अल पर्याप्तौ + अच् ।) भूढयम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गुञ्जाङ्ककन्दः, पुं, (गुञ्जाङ्गो गुञ्जवृक्षकः कन्दः ।)
गुणचकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुञ्जरी, जौ, (गुञ्ज + जातौ डीप् ।) गुञ्जकरञ्जः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गुज, कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
अक-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । गोजति । कूजन-
मयक्तशब्दः । इति दुर्गादासः ॥

गुज, इ कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
अक-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । इ, कर्मणि गुञ्जति ।
कूजनमयक्तशब्दः । गुञ्जति भ्रमरः कुञ्जे । इति
दुर्गादासः ॥

गुज, शि ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुर्दा-
(कुटो)-परं-अक-सेट् ।) शि, गुजति अगु-
जौ तु गोज । इति दुर्गादासः ॥

गुञ्जरी, जौ, (गुञ्जरदेशवासिनां प्रिया ।
गुञ्जर + अच् + क्षिप्यां डीप् । एवोदरात्
रलोपे ण्डाभावे च साधुः ।) रागिणीविशेषः ।
अस्य ध्यानं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।

“श्यामां सुकेशी मलयदमार्णां
नटूक्षसत्पल्लवतल्पयाता ।

श्रुतेः खराणां द्यौती विभागं
तन्नीमुखोदक्षिणगुञ्जरीयम् ॥”

अस्याः कालनियमो यथा,—

“नाटो गौडो वङ्गारी च गुञ्जरी देशिरेव च ।
पूर्वाङ्गे गानभेतेषां निषिद्धमिति तद्विदः ॥”

• इति सङ्गीतदामोदरः ॥

मतभेदेन पूर्वाङ्गेऽपि गीयते ॥ (इयंपुनर्भरव-
रागस्य वराङ्गना । हनमन्मते तु मेघरागस्य ।
अस्याः स्वरूपं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।

“ग्रन्थश्रवण-नृपमा सम्पूर्णां गुञ्जरी मता ।
पौरवी नृच्छेना यस्यां वङ्गात्या सह मिश्रिता ॥”
“पौरवीनृच्छेना यस्याम् ॥” इत्यत्र “सप्तमी
नृच्छेनैतस्याम् ॥” इति कश्चित् पाठः । सोमे-
श्वरमते इयं पञ्चमश्चैना वाङ्वा । इयञ्च
केनापि कारणेन रागविकारे जाते तत्पाप-
प्रायश्चित्तार्थं प्रायेण गीयते तथाचोक्तम्,—

“लोभाज्जीहास ये केचिद् गायन्ति च विरागतः ।
सुरसा गुञ्जरी तस्य दोषं हन्तीति कथ्यते ॥”

गुञ्जः, पुं, गुञ्जति भ्रमरादयो यत्र गुञ्ज + अधि-
करणी चञ् ।) गुञ्जः । पुष्पस्तवकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

गुञ्जवत्, पुं, (गुञ्जं गुञ्जनं करोतीति । ज + क्तिप्
तुक् च ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुञ्जनं, जौ, (गुजि कूजने + भावे ल्युट् ।) गुन्-
गुन्धनिः । भ्रमरादिशब्दः ।

(किमिदं गुञ्जनं सख्यः वटपदानां मनोहरम् ।)

गुञ्जा, जौ, (गुञ्जतीति । गुजि + अच् । अस्याः
पञ्चमगुञ्जे शब्दवाङ्मुलकात्पातम् ।) जता-
विशेषः ॥ कुञ्च इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
काकचिचौ २ लवणा ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ ॥

वाङ्मुला ४ रत्तिका ५ काकचिचिका ६ काका-
दनी ७ काकतिका ८ काकचिचिका ९ शिख-
रिनी १० । इति रत्नमाला ॥ चूकामणिः ११
सौन्दा १२ शिखरिनी १३ अरुणा १४ तानिका १५
शीतपाकी १६ उषटा १७ लवणचूडिका १८
रक्ता १९ कान्जोनी २० भिन्नभूषणा २१ वन्या २२

श्यामलचूडा २३ काकचिचिका २४ । अस्या
बीजगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कुष्ठव्रगनाशित्वम् । इति राज-
वल्गवः ॥ अस्याः शिफागुणः । वान्तकारि-
त्वम् । मूलविषनाशित्वम् । वक्षकर्मणि च्येता
प्रशस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (इयम्
श्चेतरक्तभेदेन द्विविधम् । यदुक्तं भावप्रकाशे ।
“श्चेतरक्तभेदेन त्रयं गुञ्जाद्वयं नृपैः ।

गुञ्जाद्वयम् केश्यं स्यात् वातपित्तज्वरापहम् ॥
सुखशोषश्रमश्वासतृक्यामदविनाशनम् ।

नेत्रामयहरं वृष्यं वल्यं कण्ठव्रणं हरन् ॥

लम्बीकृणुमकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥”

श्चेतगुञ्जा तु अभिचारकर्मणि प्रशस्ता । यथा,
नवदार्गमन्त्राभिचारे ।

“जपित्वा सितगुञ्जानां कुडवं कुलिकोदये ॥”

इत्यादि ॥

गुञ्जाफलम् विषप्रायत्वान् कदापि स्वस्थेन भोक्त-
व्यम् । अस्या विषमयत्वमुक्तं यथा, पञ्चतन्त्रे ।
४ । ५८ ।

“अन्तर्विषमया ह्येता वहिर्ज्ञेय मनोरमाः ।

गुञ्जाफलसमाकाराः स्वभावादेव धोषिताः ॥”

चतुर्थवपरिमाणम् । इति इति भाषा । (यथा,—

“यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तत्तुल्यम् ॥”

इति शाङ्गधरेऽर्धसख्ये प्रथमेऽध्याये ।)

चतुर्धावपरिमाणम् । इति शुभङ्करः ॥ गोधूम-
द्वयमानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुञ्जति

शब्दायते इति । कर्मणि अच् ।) पट्टः ।

(गुञ्जमिति । गुजि + भावे अच् ।) कल-

जनिः । इति मेदिनी ॥ (गुञ्जाते भ्रमरादिभि-

र्मद्वयाधिभिर्वा यत्र + अधिकरणी अच् चञ् वा ।)

मदिरागहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चर्चा ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुञ्जिका, जौ, (गुञ्जा एव । स्वार्थे कन् । अत

इत्वम् ।) गुञ्जा । त्रियवपरिमाणम् । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ (गुञ्जाशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम्)

गुञ्जितं, जौ, (गुञ्ज + भावे क्तः ।) गुञ्जनम् । यथा,

“न गुञ्जितं तन्न जहोर यन्मनः ॥”

इति भट्टिः । २ । १६ ॥

गुटिका, जौ, (गुटिरेव । गुटि + स्वार्थे कन् ।)

वटिका । गुलि इति वडि इति च भाषा ॥

यथा, “गुटिकापातादिना यञ्जनम् ।” इति

दायभागः ॥

गुड, इ क वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-सर्क-सेट् ।) इच्छी । इ क, गुडयति अगु-
गुडत् । इति दुर्गादासः ॥

गुड, इ क वेष्टे । रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा-परं-सर्क-सेट् ।) पञ्चमखरी । इ क,
गुडयति । अनेकार्थत्वात्पूर्णाकरणेऽपि । गुड-
यति हिङ्गुं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

गुड, शि रक्षे । आघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-कुटां) परं-सर्क-सेट् । शि, गुडति
अगुड्डीत् । इति दुर्गादासः ॥

गुडः, पुं. (गवते अयत्तुशब्दं करोतीति । गु ड
शब्दे + “कादिभ्यः कित् ।” उगां । १ । ११४ ।
इति डः स च कित् ।) गोलः । इति सप्तमाहः ।
इति मेदिनी । डे । १० ॥ ग्रासः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ कार्पासी । इति राजनिर्घण्टः ॥ इक्षु-
पाकः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४१ । तस्य पर्यायः ।

इक्षुसारः २ मधुरः ३ रसपाकजः ४ खड्गजः ५
द्रवजः ६ सिद्धः ७ मोदकः ८ अमृतसारजः ९
शिशुप्रियः १० सितादिः ११ अरुणः १२ रसजः १३ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ इक्षुरसकायः १४ गण्डोलः १५
मधुवीजकः १६ । इति वैद्यकम् ॥ गण्डोलम् १७
गुलः १८ स्वादुखलः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥
स्वादुः २० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य गुणाः ।

वृष्यत्वम् । क्षिप्तत्वम् । गुडत्वम् । वातनाशित्वम् ।
मूत्रशोधनत्वम् । नातिपित्तहरत्वम् । मेदःकफ-
जाम्बलप्रदत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ मधुरत्वम् ।
चारत्वम् । उष्णत्वम् । कफनाशित्वम् । पित्त-
रक्तं अहितत्वम् । जीर्णं च रसायनः ॥ पुरा-
तनस्य तस्य गुणाः । पित्तपवनानिन्द्रियोषपाकु-
प्रमेहश्चर्मनाशित्वम् । द्रव्यान्तरसंयोगेन विंश-
धनो चरनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । क्षूद-
त्वम् । सन्तापशान्तिप्रदत्वम् । विण्मन्त्रामय-
धोधनत्वम् । अग्निजननत्वम् । क्षिप्तत्वम् । स्वादु-
तरत्वम् । लघुत्वम् । पथ्यत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अधिकगुणत्वम् । रक्तप्रसन्नवल-
कारित्वम् । मधुरत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

यावनालरसपाकभवगुडगुणाः । चारत्वम् । कटु-
त्वम् । मधुरत्वम् । कफवातनाशित्वम् । पित्त-
प्रदत्वम् । सततनिषेवणेन कण्ठतृकुष्ठजनन-
त्वम् । जनन इत्यत्र श्रमन इति कश्चित् पाठः ।
असविदाहृदायित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

“इक्षो रमो यः संपक्वो जायते लोष्टवद्गुः ।
स गुडो गौडदेशे तु मत्स्यच्छेदवद्गुडो मतः ॥
अग्नाशमाशु विनिहन्ति सदाङ्गेण
पित्तं निहन्ति च तदेव हरीतकीभिः ।
शुष्कता समं हरति वातमशेषमित्यं
शेषत्रयत्रयकराय नमो गुडाय ॥

इति भावप्रकाशः ॥
“वत्सो वृष्यो गुरुः क्षिप्तो वातघ्नो मूत्रशोधनः ।
नातिपित्तहरो मेध्यः कफक्रिमिकरो गुडः ॥
पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः ।
स पुराणोऽधिकगुणो गुल्माशरीरचकापहः ॥

इति भावप्रकाशः ॥
“वत्सो वृष्यो गुरुः क्षिप्तो वातघ्नो मूत्रशोधनः ।
नातिपित्तहरो मेध्यः कफक्रिमिकरो गुडः ॥
पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः ।
स पुराणोऽधिकगुणो गुल्माशरीरचकापहः ॥

इति भावप्रकाशः ॥
“वत्सो वृष्यो गुरुः क्षिप्तो वातघ्नो मूत्रशोधनः ।
नातिपित्तहरो मेध्यः कफक्रिमिकरो गुडः ॥
पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः ।
स पुराणोऽधिकगुणो गुल्माशरीरचकापहः ॥

इति भावप्रकाशः ॥
“वत्सो वृष्यो गुरुः क्षिप्तो वातघ्नो मूत्रशोधनः ।
नातिपित्तहरो मेध्यः कफक्रिमिकरो गुडः ॥
पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः ।
स पुराणोऽधिकगुणो गुल्माशरीरचकापहः ॥

अथ कासे चतुर्दशी पाक्षुरोगोऽह्नि चये ।
हितो योगेन संयुक्तो गुडः पथ्यतमो मतः ॥

गुदामये कामलश्रीषमेष्टे
गुल्मामये पाक्षुहलीमके च ।
वाते सपित्ताह्नि राजरोगे
रुचिप्रदो रोगहरो गुडः स्यात् ॥

कासे श्रोत्रे गुडो नेष्टः अन्यत्रापि हितो मतः ।
योगयुक्तोऽपि सर्वेषु हितो गुणगणो नयः ॥
चामुदीये पवनकुपिते श्वासश्वासितुराणां
अध्वाशान्तश्रममदविषे मूत्रकृच्छ्राशरीराम् ।
जीर्णः चामुद्वरविषमगे रक्तमिश्रप्रकोपे
हृणादाहचयकधरगे सर्वरोगान्निहन्ति ॥”

इति गुडगुणाः ॥
इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥ * ॥

गुडकः, पुं. (गुडेन पक्वः । गुड + बाहुलकात् कः
यद्वा, गुडेन कायतीति । के + कः ।) गुडहारा
पक्वौषधविशेषः । अस्य पूर्णतैजः शगलास
पर्यन्तं तिष्ठति । इति परिभाषा ॥ (गुड एव ।
स्वार्थे कन् । गोलाकृतिः । यथा, महाभारते ।
३ । १५ । ८ ।

“समुत्पुष्टाश्च गुडका सायुधा सपरन्धवा ॥”
“अश्मगुडका वर्तुलीकृताः पाषाणाः ।” इति
तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

गुडकरी, स्त्री. (गुडं गुडवत्सुमिष्टं श्रुतिसुखकर-
मित्यर्थः करोतीति । गुड + कृ + “कृचो हेतु-
ताच्छीलातुलोभ्येपु ।” ३ । ० । २० । इति टः
स्त्रियां ङीप् ।) रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

गुडची, स्त्री. (चि + क्तिप् निपातनादोर्ध्वे साधुः ।
गुडवत् ची चयनं चरितोरसो यस्या इत्यर्थः ।
अमृतोद्भवत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) गुडची ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्या उत्पत्तिकथा
अव्यतिविरणश्च गुडचीशब्दे दृश्यम् ॥)

गुडलङ्गं, स्त्री. (गुडप्रधानं गुडकारणं वा लङ्गम् ।)
इक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडजिणं, स्त्री. (गुडप्रधानं लङ्गम् । निपातनात्
साधु ।) गुडलङ्गम् । इक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुडत्वक्, [च] स्त्री. (गुड इव मधुरा त्वगस्य ।)
स्वनामख्यातगन्धद्रव्यम् । तत्पर्यायः । सूतक
टम् २ भृङ्गम् ३ त्वक्पत्रम् ४ वराङ्गकम् ५
त्वक् ६ चोलम् ७ त्वक्पत्रम् ८ क्षूदम् ९
सुरभिस्त्वक् १० । इति शब्दरत्नावली ॥

उत्तकटम् ११ चोचम् १२ । इत्यमरः ।
२ । ४ । १३४ ॥ त्वक् १३ पत्रम् १४ इति
तट्टीका ॥ अस्य गुणाः । कफशुक्रामवातनाशि-
त्वम् । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

लघुत्वम् । उष्णत्वम् । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
रुचत्वम् । पित्तट्टिकारित्वम् । अरुचिकण्डु-
क्षुद्रवस्तिवाताशः क्षमिणीमरोगनाशित्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥

गुडत्वचं, स्त्री. (गुडवत् मधुरं त्वचम् ।) गुड-
त्वक् । राजभोग्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
जयिनी इति भाषा ॥

गुडदाह, स्त्री. (गुडप्रधानं गुडकारणं वा दाह-
लङ्गत्वचः ।) इक्षुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुडधेनुः, स्त्री. (गुडनिर्मिता गुडभारादिभिः क्षता
धेनुः ।) गुडादिनिर्मिता धेनुः । यथा,—
“गुडधेनुविधानस्य बह्वभिश्च यत् फलम् ।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्वपापविनाशनम् ॥
हव्याजिनं चतुर्वर्त्तं प्राग्धीवं विन्ध्यसेह्रुवि ।
गोमयेनाशुनिप्रायां हर्ममास्तीर्य समेतः ॥
लवणेनाजिनं तद्वत् वत्सस्य परिकल्पयेत् ।
उदङ्मुखीं कल्पयेद्देवसुदीच्याश्च सवत्सकाम् ॥
उत्तमा गुडधेनुः स्यात् सदा भारचतुष्टयैः ।
बहुभारेण वा कार्या भाराभ्यां मध्यमा ह्युता ॥
अर्द्धभारेण वत्सः स्यात् कनिष्ठा भारकेय तु ।
चतुर्थं श्रेण वत्सः स्यात् शुद्धविचातुसारतः ॥
धेनुवत्सौ तदा तौ तु सितकृष्णान्वरादौ ।
शुक्तिकर्णाविष्णुपादौ शुद्धसुक्तापवैद्यौ ॥
सितकृष्णशिरालौ तु सितकृष्णकान्तौ ।
ताम्रगुडकपृष्ठौ तु सितचामररोमकौ ।
विद्रुमधुयुगलतौ नवनीतस्तनान्वितौ ॥
चौमपुष्कौ कांस्यदोहाविन्ननीलकतारकौ ।
इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैः समर्चयेत् ॥
सर्वासां धेनूनामेवं विधानं श्रेयम् । इति पाद्मे
वृष्टिखलम् ॥

गुडप्रयः, पुं. (गुड इव मधुरं प्रयमस्य ।) मधूक-
त्वचः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥

गुडफलः, पुं. (गुड इव मधुरं फलमस्य ।) पीतु-
त्वचः । इत्यमरः । २ । ४ । २८ ॥

गुडबीजः, पुं. (गुडवत् मधुरं यद्वा, गुडं वर्तुला-
कृति बीजं यस्य ।) मन्दुरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गुडभा, स्त्री. (गुडवत् भाति शोभते इति । भा +
कः । स्त्रियां टाप् ।) यावनालशर्करा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गुडमूलः, पुं. (गुडवत् सुमिष्टं मूलं यस्य ।)
अल्पमारिषशकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुडलं, स्त्री. (गुडं उत्पत्तिकारकं लङ्गं नातीति ।
ला + कः ।) गौडी मदिरा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

गुडशर्करा, स्त्री. (गुडजाता शर्करा ।) शर्करा ।
तत्पर्यायः । पिप्पला २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याये ।
“विदारो जिह्वा भौव शङ्काटो गुडशर्करा ॥”)

गुडशिशुः, पुं. (गुड इव रक्तवर्णः शिशुर्नृपविशेषः ।)
रक्तशोभाञ्जनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुडा, स्त्री. (गुड + स्त्रियां टाप् ।) कुडीह्वः ।
गुडिका । इति मेदिनी । उशीरी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गुडाका, स्त्री. (गुडयति सङ्कोचयति जङ्गीकरोति
देहेन्द्रियादीनि योऽवस्थाविशेषः स गुडः तं
आकायति प्रकाशयतीति । गुडां आणखं जाया-
वस्थां कायति वा । गुड + आ + कौ + कः स्त्रियां
टाप् ।) निद्रा । इति गुडाकेशशब्दसुत्पत्तौ श्रीधरः

गुडूची

खामी । (आणखम् । इति मधुसूदनसर-
स्वतिः ।)

इकीशः, पुं, (गुडूका विना माया इत्यर्थस्तस्या
इशः ।) शिवः । (गुडूका विना आणखं इन्नि-
याजि वा तस्या इशः शास्ता जितनिद्रो जिते-
न्द्रियो वा ।) अर्जुनः । इति जटाधरः । (यथाः
गीतायाम् । १ । २४ ।

“एवमुक्त्वा हृषीकेशो गुडूकेशेन भारत ! ॥”
[आशयः, पुं, (आशेतैः कर्मिणिति । आशयो वास-
स्थानम् । ततो गुडूकेश्वर मधुररसस्य आशयः ।)
आखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

गुडूका, स्त्री, (गुडूका वर्षुलाक्षतिः । स्वार्थे कन्
टापि अत इत्वम् ।) गुडूका । उद्दवटिका ।
यथा, वैद्यकपरिभाषा ।

“वटिका गुडूका चेति संज्ञावान्तरभेदतः ।”

(“सर्वावरोहगुडूका कल्कागमगुपागकम् ।
वातपित्तकफोद्वेगे त्रिदोषकपलमाहरेत् ।

इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे षष्ठेऽध्याये ।)

गुडूची, स्त्री, (गुडूची + निपातनादुलगागमः ।)

गुडूची । इति द्विरूपकोषः ।

गुडूची, स्त्री, जटाविशेषः । गुलच इति भाषा ।

तत्पर्यायः । वत्सादनी २ छिन्नवह्ना ३

तन्त्रिका ४ अम्बता ५ जीवन्तिका ६ सोम-

वल्ली ७ विशल्या ८ मधुपर्णी ९ । इत्यमरः ॥

गुडूची १० । इति भरतः ॥ कुण्डली ११ चक्र-

लक्षणा १२ । इति रत्नमाला ॥ अम्बतवल्ली १३

ज्वरारिः १४ श्यामा १५ वरा १६ सुरक्षता १७

मधुपर्णिका १८ छिन्नोद्गवा १९ अम्बतलता २०

रसायनी २१ छिन्ना २२ सोमलतिका २३

भिषक्प्रिया २४ कुण्डलिनी २५ वयःस्था २६

नागकुमारिका २७ छिन्निका २८ चन्द्रहावा २९ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अम्बतवल्ली ३० सुधा ३१

जीवन्ती ३२ सोमा ३३ चक्रलक्षणा ३४

वयस्था ३५ मङ्गली ३६ देवान्मिता ३७ ।

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । खादुपाकित्वम् ।

रसायनत्वम् । संघ्राहित्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-

त्वम् । लघुत्वम् । बल्यत्वम् । अग्निदीपनत्वम् ।

दोषत्रयासहृद्दाहमेहकासपाण्डुकामलाकुष्ठ-

वातास्रज्वररक्तमिवमिनाशित्वम् । इति भाव-

प्रकाशः ॥ गुलत्वम् । वीर्यदाहत्वम् । भ्रम-

नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपित्त-

नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अस्याः पत्रस्य

गुणाः । आग्नेयत्वम् । सर्वज्वरहरत्वम् । लघु-

त्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । खादुपाकित्वम् ।

रसायनत्वम् । बलकारित्वम् । उष्णत्वम् ।

संघ्राहित्वम् । त्रिदोषहृत्पादाहप्रमेहवाता-

हृत्कामलाकुष्ठपाण्डुतनाशित्वम् । इति भाव-

प्रकाशः ॥ घृतयुक्ताया वातनाशित्वम् । गुड-

युक्तायाः पित्तनाशित्वम् । मधुयुक्तायाः कफ-

नाशित्वम् । शरकरैलयुक्ताया उग्रवातास-

नाशित्वम् । सुखीयुक्ताया आमवातनाशि-

त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अस्या उत्पत्तिर्व्या—

“अथ लङ्केश्वरो नाम्ना रावणो राक्षसाधिपः ।

रामपर्णो बलात् खीतो जहार मदनानुरः ॥

ततस्तं बलवान् रामो रिपुं जायापहारिणम् ।

बलं वानरसैन्येन जघान रणमूर्ध्वजम् ॥

इति तस्मिन् सुरारातौ रावणो बलगञ्जिते ।

देवराजः सहस्राक्षः परितुष्टोऽपि रावणे ॥

तत्र ये वानराः केचिन्नाक्षरैर्निहता रणौ ।

तानिन्द्रो जीवयामास संविष्यान्तदृष्टिभिः ॥

ततो येन च देशेषु कपिगमात् पुरिष्यताः ।

पीयूषविन्दवः पेतुस्तेभ्यो जाता गुडूचिका ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(गुडूचीवृत्तम् । यथा,—

“गुडूचीकायकल्काभ्यां सप्रयस्कं घृतं श्लतम् ।

हन्ति वातं तथारक्तकुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यसंग्रहे वातरक्तधिकारे ।)

गुडूरः, पुं, (गुडूति रक्षतीति गुडू रक्षायाम् +

“पतिवति कुटिमिडि गुडूदंशश्च एरकः ।” उक्ता ।

१ । ५८ । इति एरकः । रक्षकः । इति अन्तर्पति-

लब्धोऽर्थः ।) आसः । इत्युणादिकोषः ॥ गुडूकः ।

इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

गुडूरकः, पुं, (गुडूर + स्वार्थे कन् ।) आसः ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ८६ ॥

गुडोद्गवा, स्त्री, (गुडूदुद्गवो यस्याः । यद्वा, उद्गव-

त्वस्मादिति उद्गवः । गुडू उद्गवो उत्पत्तग्राश्रयो

यस्याः ।) शर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण, तं क मन्त्रेण । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त

चुरा-परं-सकं-सेट् ।) ह्रस्वी । ऋद्धन्त्योपधः ।

गुणयति । इति दुर्गादासः ॥

गुणः, पुं, (गुणयते मन्त्राते मन्त्रणादिभिर्निष्कीयते

राजभिरिति शेषः । गुण मन्त्रणे + घञ् ।) घट्-

प्रकारराजनीतिविशेषः । तद्यथा । सन्धिः १

वियहः २ यानम् ३ आसनम् ४ हेधम् ५

आश्रयः ६ ॥ (यथा, मनुः । ७ । १६० ।

“सन्धिश्च वियहश्चैव यानमासनमेव च ।

हैधीभावो संश्रयश्च षड्गुणाश्चिन्तयेत् सदा ॥”

एते षड्गुणास्तु नीतिविदा राज्ञा कदा केनो-

पायेन च प्रयोक्तव्यास्तद्विवरणादिकस्तु तत्रैव ।

७ । १६१ । श्लोकमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥) घनुरा-

कर्षणरज्जुः । किला इति भाषा । (यथा,

रघुवंशे । ६ । ५४ ।

“अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं

कनकपिङ्गतडिदुगुणसंयुतम् ।

घनुरधिष्ठ्यमनाधिरुपाददे

नरवरो रवरोऽतः क्रेशरी ॥”)

तत्पर्यायः । मौञ्जीं २ व्या ३ शिञ्जिनी ४

शिञ्ज्या ५ व्यावा ६ पतञ्जिका ७ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ जीवा ८ । इति जटाधरः ॥ रज्जुः ।

(यथाह कश्चित् ।

“गुणवन्तोऽपि सीदन्ति न गुणघाटको यदि ।

सगुणोऽपि पूर्णकुम्भो यथा रूपे निमज्जति ॥”

सूत्रम् । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६६ ।

गुणः

“काचीगुण इव पतितः स्थितेकरजः पक्वी
स्मरति ॥”)

खलरजस्तमसि । (यथा, भागवते । १ । २ । २३ ।

“सत्त्वं रजस्तम इति प्रलतेर्गुणास्तै-

र्धुक्तः परः पुरुष एक इत्यास्य धत्ते ।

स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः

अर्थासि तत्र खलु सत्त्वतमोर्गुणां स्युः ॥”)

मुक्ताखारक्तपीतादिः । प्रव्यासितः । स तु

श्रीर्थादिः रसगन्धादिश्च । इत्यमरः । ३ । ३ । ४६ ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“सत्त्वे निविशतेऽपेति पृथग्जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥”

इति सुम्भबोधम् ॥

(अस्यार्थमाह दुर्गादासः ।

“यः सत्त्वे द्रव्यं निविशते तदेवाश्रयतीत्यर्थः ।

अपेति तस्मात् सत्त्वादपगच्छतीत्यर्थः ॥ यथा

श्यामता पूर्वमान्नादिफलसुपगच्छति पश्चात्

पक्वदशायां ततोऽपेति । पृथक् जातिषु दृश्यते

भिक्षुषु पदार्थेषु दृश्यते । यथा आम्नादिफले या

श्यामता दृष्टा सा कदलीफलमिदं च दृश्यते

स गुणः स्यादित्यर्थः । ननु तर्हि उत्पन्नगणाय-

त्तेपण्यकुञ्जप्रसारणगमनानि पक्षेव कर्मा-

णीति उत्तकर्मस्वपि गुणत्वापत्तिः यदा द्रव्यं

सक्रियं भवति तदा कर्म रुचिं निविशते यदा

द्रव्यं निष्क्रियं भवति तदा कर्म सत्त्वादपेति

पृथग्जातिषु च दृश्यते यथा मनुष्येषु गमनादि-

क्रिया दृश्यते तथा पश्चादियं च दृश्यते अतः

कर्मणो गुणत्वमपाकर्तुमाह आधेयश्चाक्रियाज-

श्चेति । आधेय उत्पादः यथा पक्वदशाय-

पात्रेषु रक्ततागुणः रुचिं वह्निकथंयोगादिना

नित्यायते । अक्रियाज इति । क्रियाया जायते ।

इति क्रियाजः । न क्रियाजोऽक्रियाजः नित्य

इत्यर्थः । आकाशादियं महत्त्वादिरुणः । ततश्च

गुणस्य उत्पादत्वमनुत्पादत्वश्च इति प्रकार-

द्वयदर्शनतया कर्मणो गुणत्वं न स्यादिति ज्ञापि

तमु कर्मत्वं सर्वमेव उत्पादमिति । एवञ्चेत्तर्हि

द्रव्यमपि गुणोऽस्तु तत्रापि ह्येते धर्मा वर्तन्ते ।

यथा तदपि द्रव्यमारम्भके अवयवद्रव्ये निविशते

ततोऽपेति च यथा शरीरमवयव तद्वि मस्तका

दिष्ववयवेषु समवेतं भवतीति तद्विनाशात् ततो-

ऽपेति । पृथग्जातिषु पश्चादियं च दृश्यते एवं

द्रव्यस्य उत्पादत्वमनुत्पादत्वश्चास्ति अवयव

द्रव्यस्य उत्पादत्वात् आकाशादेस्तु अनुत्

पादत्वादिति । अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति ।

सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिः स्वभावः । सत्त्वं प्रकृतित्यस्य स

सत्त्वप्रकृतिः । न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिः ॥”)

विशेषाधानहेतुः सिद्धो वस्तुधर्मः । सुखादथां

दि गवादिनां स्वजातीयंभ्यः लक्षागवादिभ्यो

यावन्मयनीति साहित्यदर्पणम् ॥

अपि च ।

द्रव्यत्वापकतावच्छेदकसत्त्वान्यजातिमत्त्वं तदर्थः

तद्यथा । रूपम् १ रसः २ गन्धः ३ स्पर्शः ४

गुणका

संख्या ५ परिमाणम् ६ पृथक्त्वम् ७ संयोगः ८ विभागः ९ परत्वम् १० अपरत्वम् ११ बुद्धिः १२ सुखम् १३ दुःखम् १४ इच्छा १५ द्वेषः १६ यत्रः १७ गुणत्वम् १८ प्रवृत्तम् १९ ज्ञेयः २० संस्कारः २१ धर्मः २२ अधर्मः २३ शब्दः २४ इति भाषापरिच्छेदः ॥ (सांख्यिकनायकगुणा यथा, साहित्यदर्पणे ३।५८।

“श्रीभाषिणासोमाधुर्यं ज्ञानार्थं ध्येयं तेजसी । ललिनीदार्यमिच्छते सत्त्वजाः पौरुषागुणाः ॥ एतेषां विशेषविवरणम् तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अप्रधानम् । रुद्रः । इन्द्रियम् । त्यागः । वटी । इति मेदिनी ॥ जे १० ॥ भीमसेनः । तनुः । दंष्ट्रान्वयिष्यव्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विद्यादि । इति विश्वः ॥ (अङ्गनम् । यथा, मनुः ३।२२६।

“गुणाच्च रूपशकाद्यान् पयोद्विष्टं मधु । विन्यसेत् प्रयतः सन्धक् भूमावेव समाहितः ॥” “गुणान् यज्जगानि अन्नापेक्षया प्राधान्यात् गुणयुक्तान् वा ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ आहृतिः । यथा, महाभारते ।

“आहारो हि गुणः स्त्रीणां बुद्धिसासां चतुर्गुणाः । तद्गुणो यवसायश्च कामश्चाटुगुणः स्मृतः ॥” आकारगोक्तसंज्ञाविशेषः । यथा । इडोऽरले-इयः । अत्यार्थः । इ उ ऋ ए षां स्थाने ए ओ अर् अल् एते गुणसंज्ञा भवन्ति । इति सुप्रबोधम् । कायगुणस्य लक्षणं यथा,— ये रसस्याङ्गिनो धर्माः श्रौण्यादय इवात्मनः । उन्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥

इति कायप्रकाशः ॥

तस्य भेदाः ।

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थशक्तिरदारत्वमोजः कान्तिसमाधयः ॥

इति वेदर्धमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः ॥

इति दक्षी ॥

माधुर्योऽनः प्रसादाख्यायक्यस्ते न पुनर्दश ॥

तस्य दशसंख्याभावे हेतुयथा—

केचिदन्तर्भवन्तोऽपि दोषत्यागात् परे श्रिताः ।

अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥

इति भरतसुनिः । स्मृत्युक्तगुणविशेषा उपवास-शब्दे द्रष्टव्याः ॥

गुणकः, पुं, (गुणयति आचरन्त्यतीति । गुण + कृत् ।)

पूरकाङ्कविशेषः । यथा, गुणान्धमङ्गं गुणकेन हन्यात् । इति लीलावती ॥

गुणकारः, पुं, (गुणं यज्जगान्दिकं पाकजनितगुणं वा करोतीति । ज + कृत् । विराटनगरे वृद्ध-वेशेन रूपकारित्वग्रहणात् पाकशब्दवत्-त्वाच्च भीमस्य तथात्वम् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विराटनगरेऽस्य रूपकारित्व-स्वीकारकथा यथा, महाभारते । ४।१।२—४।

भीम उवाच ।

“पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं वज्रवो नाम नामतः ।

उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥

रूपानस्य कारिण्यामि कुशलोऽस्मि महानरः ।

गुणवा

कृतपूर्वाणि यैरस्य यज्जगानि सुप्रसिद्धेः ॥

तानप्यभिभविव्यामि प्रीतिं यज्जनयन्नहम् ।

आहृतिव्यामि दास्यन्ती निचयाकहतीऽपि च ॥

तत्प्रेक्ष्य विपुलं कर्म राजा प्रीतो भविष्यति ।

अमातुषाणि कुर्वाणं तानि कर्माणि भारत ॥

राक्षसस्य परिप्रेष्या मंथने मां यथा वृषम् ।

भक्ष्यान्नरसपानाणां भविष्यामि तथेत्थरः ॥”

पाचके गुणकारके च त्रि ।

गुणश्च, त्रि, (गुणं जानातीति । गुण + ज्ञा + कः ।)

गुणवेत्ता । यथा,—

गुणिनि गुणज्ञो रमते नागुण-

शीलस्य गुणिनि परितोषः ।

अलिरेति वनात् कमलं

न हि भेकस्तेकवासोऽपि ॥

इत्युद्धटः ॥

गुणनिका, स्त्री, (गुणयति पुनः पुनराकङ्कयतीति ।

गुणत् क आन्वेङ्ने + “ग्यासन्न्यो युच् ।”

३।३।१०७ । इति युच् । संज्ञायां कन् कापि अत

इत्यच् ।) वृत्तम् । मूल्याङ्कम् । पाठनिश्चयः ।

इति मेदिनी ॥ के १८५ । (शास्त्रादीनां पुनः

पुनरुपश्लेषनम् । यथा, माघे । २ । ७५ ।

“हेतुः परिचयस्यैव वक्तुं गुणनिकैव सा ॥”

माला । इत्यामन्दलहरीटीका ॥ (यथा, आनन्द-

लहरीयां । ३ ।

“हरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका जम्बजलघौ

निमग्नानां द्रष्टुं सुररिपुवराहस्य भवती ॥”

गुणनी, स्त्री, (गणयते पुनः पुनरुपश्लेष्यतेऽनेन ।

गुण + लुट् + ङीप् ।) पाठनिश्चयः । तत्-

पर्यायः । भविनी २ शीलनम् ३ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

गुणनीयः, पुं (गुणयते पुनः पुनरुपश्लेष्यतेऽनेन

इति । गुण आन्वेङ्ने + कर्णे अनीयर् ।)

शास्त्रादभ्यासः । इति हारावली । १५०

(कर्मणि अनीयर् । गुणितये त्रि ॥)

गुणभ्रंशः, पुं, (गुणस्य भ्रंशो विनाशः ।) गुणनाशः ।

तत्पर्यायः पर्यायिका २ । इति हारावली ॥

२१० ॥

गुणलयनिका, स्त्री, (गुणा गुणनिर्मिताः पटाः

लीयन्तेऽस्याम् । गुण + ली + अधिकरणे +

लुट् । स्त्रियां ङीप् कन् टाप् पूर्व्वद्वयश्च ।

वस्त्रनिर्मितग्रहम् । तत्पर्यायः केनिका २ पट-

कुटी ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४६ ॥

गुणलयनी, स्त्री, (गुणा गुणमयपटाः लीयन्ते यत्र

ली + लुट् + ङीप् ।) गुणलयनिका । इति

हारावली ॥

गुणवान्, [त्] पुं, त्रि, (गुणो विद्यतेऽस्य । गुण +

मत्पृ मस्य वत्वम् ।) सम्बन्धी । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ गुणविशष्टः । यथा, “दाता दयालुः

गुणवान्नरः स्यात् गरे परेषामुपकारकर्ता

इति कोडीप्रदीपः ॥ (पुं, यदुर्वशीय सुनाभस्य

दौहित्रः । यथा, हरिवंशे । १५५ ।

“गुणवत्यपि पुत्रश्च गुणवन्ममजीजनत् ॥”

गुणीभू

स्त्रियां ङीप् । तस्य सुनाभस्य इहृता । यथा, तन्नेव । १५३ ।

“वज्रनाभस्य तनयः सुनाभो नाम विद्युतः ।

इहृदहृद्वयश्च वृषते ! तस्य रूपगुणान्वितम् ।

एकचक्रवती नाम्ना गुणवत्तय चापरा ॥”

गायत्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते ।

१२ । ६ । १२ ।

“गुहावासा गुणवती गुहपापप्रणाशिनी ॥”

गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५३ ।

“गूढरूपा गुणवती गुर्वी गौरववर्द्धिनी ॥”

अम्बरीविशेषः । यथा, तन्नेव ६ अध्याये ।

“अलम्बुवा गुणवती स्थूलकेशी कलावती ॥”

गुणवत्तकः, पुं, (गुणानां तरुणीस्यरङ्गनां वृक्ष

इव । ततः स्त्रायं कन् ।) गौकागुणवत्तकस्तम्भः ।

मास्तुल इति भाषा । तत्पर्यायः । रूपकः २ ।

इत्यमरः । १ । १० । १२ ।

गुणसागरः, पुं, (गुणानां सागर इव आधार-

स्थानम् ।) जज्ञा । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्धि-

विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सकलगुणा-

धारश्च ॥

गुणा, स्त्री, (गुणाः स्रज्यतन्त्रवः सन्त्यस्याः । “अर्धं

आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।

स्त्रियां टाप् ।) दूर्वा । मांसरीहिणी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

गुणाकरः, पुं, (गुणानामाकर इव । गुणबाहुल्या-

त्तयात्वम् ।) बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

(महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४७ ।

“गणहा देवहा कालो लोकधाता गुणाकरः ॥”

गुणयुक्ते त्रि । यथा,—

“तपस्यभरतस्याय तस्य पुत्रो गुणाकरः ।

सत्यवान् नाम देवर्षे ! मनसा सम्भृतो भया ॥”

इति वनपर्वणि सावित्रीव्रतकथा ॥

गुणितः, त्रि, (गुणयते स्म । गुण आन्वेङ्ने + क्त ।

पूरितः । तत्पर्यायः । आहतः २ । इत्यमरः

३ । १ । ८८ ॥ यथा । पञ्चधा गुणिता द्वादश-

संख्या वृद्धिर्भवतीत्यादि इति भरतः ॥ (गुणो-

ऽस्य जातः । तारिकादिभ्य इतच् ।) प्रकृतः

इति शब्दरत्नावली ॥

गुणी, [त्] पुं, (गुणो ऽप्या विद्यतेऽस्य । गुण +

इतिः ।) धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणार्थं

तु दाक्षिण्यादयो विद्यन्तेऽस्येति ।) गुणविशिष्टं

त्रि । यथा । गुणिगणगणनारम्भे न प्रतति

कठिनी ससम्भूमादयस्य । तेनात्मा यदि सुतिर्न

वद् बन्धा कौटिली नाम ॥ इति हितोपदेशः

गुणीभूतः, त्रि, (अगुणो गुणीभूतः । गुण + भू +

क्तः । अभूत तद्भावे चि ।) अप्रधानोभूतः

यथा । कृतपूर्व्वोक्तमित्यत्र समासनिविष्टत्वाद्

गुणीभूतादिशेषबोधिका द्वितीया नोक्ता । इति

सुसैनकविराजः ॥ (तथाच महाभारते । २

१५ । ११ ।

“सर्व्वेऽपि गुणैर्भूतो निर्दोषः किं करिष्यति ।

गुणीभूता गुणाः सर्व्वे तिष्ठन्ति हि पराजने ॥”

गुणीभू

गुणीभूतव्यञ्जः, पुं, (गुणीभूतमप्रधानीभूतं व्यञ्जं व्यञ्जना प्रकृत्यैव ।) काव्यविशेषः । यथा,—
“अतादृशि गुणीभूतव्यञ्जं व्यञ्जं तु मध्यमम् ॥”
तस्याद्यै भेदाः यथा ।

“अगूढमपरव्याङ्गं वाच्यसिद्धाङ्गमस्फुटम् ।
सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काकाक्षिप्रमसुन्दरम् ।
व्यञ्जमेवं गुणीभूतव्यञ्जस्याद्यै भेदा मताः ॥”
अगूढं यथा ।

स्फुटतया वाच्ययमानमिति अपरव्याङ्गम् । यथा
अपरव्याङ्गं रसादेर्वाच्यस्य वा वाक्यार्थोभूतस्य
व्यञ्जं रसादि अनुरागनरूपं वा ॥ * ॥

वाच्यसिद्धाङ्गं यथा ।

आपाततः प्रतीतस्य वाच्यार्थस्य प्रतिसन्धीय-
मानानुपपत्तिनिरासकं व्यञ्जम् ॥ * ॥

अस्फुटं यथा ।

विदग्धैरपि क्लेशगन्धं सन्दिग्धप्राधान्यं यथा
प्राधान्यमत्र रसादिव्यञ्जकत्वेन तथा च प्रती-
तस्य रसादेर्व्यञ्जकं किं वाच्यं किं वा व्यञ्जमितौ-
त्तरकालिकवन्दे विषयत्वं तत्त्वम् ॥ * ॥

तुल्यप्राधान्यं यथा ।

अत्रापि रसादिव्यञ्जकत्वेनैव प्राधान्यं व्यञ्जस्य
निश्चितत्वेन तेन तेन वाच्येन तुल्यार्थो बोध्यः ॥*

काकाक्षिप्रं यथा ।

आक्षिप्रमत्र प्रागेव पदार्थविधया उपस्थानम् ॥*
असुन्दरं यथा ।

“रसादिव्यञ्जने वाच्यसुखनिरौत्तकं व्यञ्जम् ॥”

इति काव्यप्रकाशः ॥

(इत्यत्र साहित्यदर्पणकारेण काव्यभेदमाश्रित्य
यदुक्तं तद्वयथा । ४ । १ ।

“कार्यं भ्रान्तिगुणीभूतव्यञ्जचेति द्विधा मतम् ।
वाच्यतिशयिनि व्यञ्जं भ्रान्तित्वं काव्यसुतमम् ॥”
तत्रैव च । ४ । १६ ।

“अपरं गुणीभूतव्यञ्जं वाच्यद्वयमेव व्यञ्जं ।

“अपरं काव्यम् । अनुसृतमत्वं न्यूनतया सान्येन च
सम्भवति ॥” ततस्तत्र स्यादितराङ्गं काकाक्षिप्र-
चेत्याद्यै भेदादुक्ता इतरस्य रसादेर्वाङ्गं रसादि-
व्यञ्जं यथेष्टमिधाय कमश्च इतराङ्गादेरुदाहर-
णानि प्रदर्शयति । यथा,—

“अयं स रसनोत्कर्षो पीनस्तनवमर्दनः ।

नाभ्युत्थनचनस्यार्थो नीवीविसंजनः करः ॥

अत्र शृङ्गारः कदम्बस्याङ्गम् ।

“मानोन्नतां प्रयथिनीमनुनेतुकाम-
स्तनुस्नेहसागररवोन्नतकर्षतापः ।

हा ! हा ! कथं नु भवतो रिपुप्राधान्यो-
पवाहसन्निधौ तिष्ठति कामिलोकः ॥

अत्रोत्सुक्यावसन्निधौ स्फुटस्य कदम्बस्य राज-
विषयतावद्भावः ।

जनस्थाने भ्रान्तं कनककण्ठकान्तिवधिया
वचो वेदेष्टीति प्रतिपदसुदृशं प्रलपितम् ।

ज्ञता कङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीय घटना
मयानं रामत्वं कुशलवस्तुता न लघिगता ॥

अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव

गुणीभू

रामत्वमवगम्यते । वचनेन तु सादृश्यहेतुक-
तादात्म्यारोपकमाविष्कृतता तद्गोपनमपा-
ततम् । तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोप-
पादकतयाङ्गता नीतम् । काकाक्षिप्रं यथा,—

मथामि कौरवशतं समरे न कोपात्

दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरक्तः ।

सच्चर्ग्यामि गदया न सुयोधनोरु

सन्धिं करोतु भवतां वृषतिः पथेन ॥

अत्र ‘मथाम्येवेत्यादि’ व्यञ्जं वाच्यस्य निषेधस्य
सह भावेनैव स्थितम् ।

दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेघं ज्वलति सन्ततः ।

प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशद्वानलः ॥

अत्रान्वयस्य वेद्युत्तारोपणरूपो व्यञ्जः । प्रता-

पस्य दवानलत्वारोपसिद्धाङ्गम् । ‘हरस्तु किञ्चित्

परितोऽप्यदौ’ विलोचनयापारमुत्पन्नाभि-
लाषयोः प्राधान्ये सन्देहः ।

ब्राह्मणातिक्रमयागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्याश्च वो मित्रमन्थया दुर्मनायते ॥

अत्र परशुरामो रक्तःकुलचयं करिष्यतीति
व्यञ्जस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।

सम्यौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः ।

व्यञ्जापदीनवृषती न सन्धिर्न च विग्रहः ॥

अत्र व्यञ्जापदीनाख्ये वृषती दानसामादिमन्तरेण
नान्यः प्रशमोपायः व्यञ्जं अनुत्पन्नानामपि भट्टित्व-
स्फुटम् ।

अनेन लोकगुरुणा सतां धर्म्मोपदेशिना ।

अहं ब्रतवती स्त्रेरसुक्तेन किमतः परम् ॥

अत्र प्रतीयमानोऽपि शास्त्रसुनेस्तिर्यक्यं योषिति
बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्ययमान इत्य-
गूढम् ।

वागीरकुडुङ्कुडुङ्गीयसउगिकोलाहलं

सुगन्धीय ।

घरकम्बवान्बाह्या बहूश्च सीथानि अङ्गारं ॥”
अत्र दत्तसङ्केतः काञ्चलतागृहं प्रविष्टः इति
व्यञ्जान् ‘सीदन्यङ्गानि’ इति वाच्यस्य चमत्-

कारः सङ्घट्टयसंवेद्य इत्यसुन्दरं किञ्च यो
दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमादलङ्कारो व्यञ्जः ।

स गुणीभूतव्यञ्ज एव । काव्यस्य दीपकादि-
सुखेनैव चमत्कारविधायित्वान् । तदुक्तं भ्रान्ति-
ज्ञता ।

अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीती यत्र भासते ।
तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥

यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनज्ञतयावलस्य
विपर्यासः । यथा,—

दृष्ट्वा केशवगोपरागज्ञतया किञ्चित् दृष्टं मया
तेनात्र खलितस्मि नाथ ! पतितां किं नाम

नालमसे ?

एकत्वं विषयेषु खिन्नमनसां सर्वभावानां गति-
गोष्ठेवं गदितः सखेशमवतान्नोष्ठे हरिर्विचरम् ॥”

अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादि-
व्यञ्जार्थानां ‘सखेशमिति’ पदेन स्फुटतयाव-

भासः । सखेशमिति पदस्य परिभागे भ्रान्तरेव ।

गुण्डः

किञ्च यत्र वक्ष्यलङ्काररसादिरूपव्यञ्जानां रसा-
भ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानज्ञत एव काव्य-
व्यवहारः । तदुक्तं तेनैव ।
प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यञ्जोऽपि भ्रान्तिरूपताम् ।
ध्वने रसादितानुपपन्नोचनया पुनरिति ॥
यत्र च ।

यत्रोक्तादानां प्रमदाज्जनाना-

मर्जलिहः शोणमणीमयस्रैः ।

सन्ध्यान्ममं प्राप्नुवता मकाक्षे-

ऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत् ॥

इत्यादौ रसादीनां नगरीदृष्टादि वस्तुसाञ्चे-
ऽङ्गत्वम् । तत्र तेषामतानुपपन्नविषयत्वेऽपि तैरे
गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः । तदुक्तमस्मत्सगोत्र-
कविपण्डितसुखशीचक्षिदासपदैः । काव्यार्थ-
स्याखण्डबुद्धिवैद्यस्य तन्मयीभावेनास्वादप्राप्त्या
गुणप्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते काला-
न्तरे तु प्रकारादिपर्यालोचनया भवन्नप्यसौ न
काव्यव्यपदेशं यादृशमुनीशस्तस्यास्वादमात्रा
यत्तत्वादिति ॥”)

गुणेश्वरः, पुं (गुणैर्ज्ञेयुमिरीश्वरः श्रेष्ठः पूज्य इत्यर्थः ।
विविधगुणशालिद्रव्यजातोत्पादकतयास्य तथा-

त्वम् ।) चित्रकूटपर्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥
गुणपतौ चि ॥ (गुणानां नानाविधपुरुषोपयोगि-

गुणानां ईश्वरः प्रभुः स्वामी वा शान्तदानादि
गुणशाली पुरुष इत्यर्थः । गुणानां सत्त्वरजस्तमसां

त्रयाणां मायागुणानामिति यावत् ईश्वरः
नियन्ता । परमेश्वरः ॥)

गुणोत्कर्षः, पुं, (गुणानां उत्कर्षः उत्कर्षणं
प्राधान्यमित्यर्थः ।) गुणप्राधान्यम् । (यथा, गोः

रामायणे । १ । २५ । १६ ।
“स्वभावजैर्गौर्द्विधैः कामजैर्वहुलैर्वृतः ।

भूयस्त्व गुणोत्कर्षमेते विद्वे करिष्यतः ॥”
अतिशयः । तत्पर्यायः । परभागः २ । इति

हेमचन्द्रः । ६ । ११ ॥
गुणोत्कीर्णः, स्त्री, (गुणानां उत्कीर्णनं कथ-

नम् ।) यद्वा गुणैर्गणस्तृप्तकवाक्यैरुत्कीर्णनम् ।
गुणकथनम् । विरहकालीनकान्ताविषयक-

प्रशंसा प्रतिपादनम् । इति रसमञ्जरी ॥ कान्ता-
पदमञ्जोपलक्षणम् ॥

गुच्छितः, चि (गुच्छि वेद्ये + कर्मणि क्तः ।) गुच्छितः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ आहतः ।

रुधितः । धून्यादिभिर्धूसरित इत्यर्थः ।

यथा, गोः रामायणे । ६ । ८२ । ८ ।

“तत्र गुह्येन मे कार्यं न प्रागेनापि सीतया ।

लक्षणं निहतं दृष्ट्वा भातरं पांशुगुच्छितम् ॥”)

गुच्छः, पुं, (गच्छि वेद्ये + अच् ।) लक्ष्मणभेदः । यस्य
कन्दः कण्ठः । तत्पर्यायः । काञ्चगुच्छः २

दीर्घकाञ्चः ३ त्रिकोणकः ४ छत्रगुच्छः ५ अशि-
पचः ६ नीलपत्रः ७ त्रिधारकः ८ । अस्य गुणाः ।

मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कषयितातिहारदाह-
रक्तनाशित्वम् । अस्य मध्ये स्थलतरोऽधकगणः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडिडा

गुडिका, पुं, (गुड + संज्ञायां कन् । गुडि + क्तुल् वा ।) मलिनः । धूली । कलौकितः । खेदपात्रम् । इति मेदिनी । कै । ८३ ॥

गुडिकन्दः, पुं, (गुड इत्याख्याया प्रसिद्धः कन्दः । गुडानी कन्द इति केचित् ।) कशेरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडारोचनिका, स्त्री, (गुडाऽपि रोचना हरिद्रा इव । तन इवार्थे कन् टाप् काप् अत इत्त्वम् ।) वृक्षविशेषः । कमलागुडि इति भावा । तत्पर्यायः । काम्पिलकः २ रक्ताङ्गा ३ । इति रत्नामाला ॥

गुडाला, स्त्री, (गुडाल + टाप् । यद्वा गुडां चूर्णं आलाति आदत्ते इति । आ + ला + कः । स्त्रियां टाप् ।) शुद्धसुपविशेषः । तत्पर्यायः । जलोद्भूता २ गुच्छवन्ना ३ जलाशया ४ । अस्या गुवाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । श्लेष्मणनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडाचिनी, स्त्री, (गुड इत्याख्याया व्याप्तिं वर्त्तते इति । व्याप् + णिनिः । गुडा सती व्याप्ते इत्येके ।) ढगभेदः । तत्पर्यायः । गुडाला २ गुडाला ३ गुच्छलिका ४ चपिटः ५ ढग-पत्री ६ यवासी ७ पृथुला ८ विहरा ९ । अस्या गुवाः । कटुत्वम् । पित्तदाहशमन्यधुप्रणदीध-नाशित्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

गुडिका, पुं, स्त्री, (गुडोऽस्यस्येति । “अत इतिठनी” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) गुडकः । तक्षुलादिचूर्णम् । गुंङ्गा इति भाषा । यदुक्तं अनन्तव्रतकथायाम् ।

“गुडिकैः सितपीतैश्च मलयन्ती गृहाङ्गनम्” ॥ गुडिचा, स्त्री, (गुडिभिर्गुडिकैः सितपीतादि-रङ्गैः प्रस्तरेष्टकादिचूर्णैर्वा चीयते उपचीयते इति । चि + घञर्थे कः ततटाप् । गुडिचा इत्या-ख्याया प्रसिद्धा वा । यद्वा गुडानि अवगुह्यन्ति ब्रह्मतेजोभिरस्या दर्शक इति शेषः । गुडि वेष्टने इति घातोर्निपातनात् चकारागमे साधुः । इयं युत्पत्तिस्तु गुडिचाविवरणादर्शने रवकोध्याया । औपुत्तुसमदेवस्य रघारोहणानन्तरवासाय-मन्त्रपरिषयः । यथा,—

“मन्त्रं वासयद्देवान् गुडिचास्य मनोहरे । चारुचन्द्रातपे चारुमात्यचामरभूषिते । रत्नसम्भवे स्वर्गवेदिकोपसृतात्तर । प्राचीरवलयावती सुधाशेषसमुज्ज्वले । बाधुसोपानघटिते नतुर्हरोपशोभिते । त्रैलोक्याङ्गमरयुते महाविंदां महाक्रतोः ॥ प्रादुर्भावे महेशस्य यात्राभूद्भारवर्धनः ॥ * ॥ तस्या श्रीजगन्नाथदेवस्य दर्शनफलं यथा,— “विन्दुर्तर्पणं तस्मिन् सप्ताहानि जगद्हनः । तिष्ठत् पुरा स्वयं राज्ञं वरमेतत् समादिशत् ॥ तर्पणं तेन राजेन्द्र । स्यात्समि प्रतिवासरम् । चरन्तीषां तस्मिन् स्यात्समि मयि तिष्ठति ॥ स च खत्वा विधावेन तीर्थे तीर्थोपपावने ।

३३८

गुदकी

सप्ताहं ये प्रपद्यन्ति गुडिचामन्त्रे स्थितम् ॥ माच रामं सुभद्राच मम सायुष्यमायुः ॥” ॥ तस्या नामकरणं यथा, उत्कलखण्डम् ।

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि महावेदीमद्योत्सवम् । अज्ञानतिमिराव्योऽपि येन भास्वत्पदं भजेत् ॥ सर्वपापरजः शान्ता पूज्यत्वात् सर्वदेवतैः । गुडिचास्यापि सा पात्रा ब्रह्मतेजोऽवगुह-मात् ॥”

गुडितः, त्रि, (गुडि वेष्टने + कर्मणि क्तः ।) धूलि-गुडकेनैव स्त्रितः । तत्पर्यायः । कृषितः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ । चूर्णोक्तत्वम् ॥

गुत्सः, पुं, (गुत्स + एषोदरादित्वात् साधुः ।) गवंधुका । इति रत्नामाला ॥

गुत्सकं, स्त्री, (गुत्स + संज्ञायां कन् । यद्वा गुच्छ इव गुच्छेन वा कायतीति । कै + कः । एषोदरात् साधुः ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति रत्नामाला ॥

गुत्सः, पुं, (गुध्ते ढगपत्रपुष्पादिभिः परिवेष्टाते-ऽसौ इति । गुध् परिवेष्टने + “उन्दिगुधि-कुशिव्यञ्च” उणां । ३ । ६८ । इति कर्मणि सः कश्च ।) स्तवकः । स्तम्भः । (हारादौ तु गुध्ते परिवेष्टाते कच्छवक्षःस्थलादिकमनेन ।) हाचि-श्रद्धयष्टिकहारः । ग्रन्थिपर्णवृक्षः । इति मेदिनी । से । २ ॥

गुत्सका, पुं, (गुत्स + स्वार्थे कन् ।) स्तवकः । इति शब्दरत्नावली ॥ ग्रन्थपरिच्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुत्सकपुष्पः, पुं, (गुत्सकानि स्तवकीभूतानि पुष्पाणि यस्य यत्र वा ।) सप्तच्छदवृक्षः । इति जटाधरः ॥

गुत्साहः, पुं, (गुत्सं गुच्छं प्राप्य व्याश्रित्य वा ऋध्नोतीति । ऋध् + अच् । गुत्सं आर्द्धयति वर्द्धयति इति । ऋध् + णिच् अच् वा । यद्वा गुत्सस्य अर्द्धः असमांशकः ।) गुच्छाहः । चतु-र्विंशतियष्टिकहारः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गुद, ङ खेलेन । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-व्यात्म-अकं-सेट् ।) ङ, गोदत्तं । इति दुर्गादासः ॥

गुदं, स्त्री, (गोदत्तं खेलेन चलतीत्यर्थः अपान-संज्ञकवायुः अनेन । गुद + “इगुपधेति” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) मलत्यागहारम् । तत्-पर्यायः । अपानम् २ पायुः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥ गुल्मम् ४ गुदवर्त्म ५ । इति जटाधरः ॥

(यथा, मर्मा । ८ । २८२ । “अवनिष्ठीवतो र्पादुहावोर्दो ह्रिदेयद्रुपः । अवन्मन्त्रयतो मेद्रमवशब्दयतो गुदम् ॥”)

गुदकीलः, पुं, (गुदस्य अपानस्य मलहारस्थित्यर्थः यद्वा गुदे कील इव ।) अग्रोऽरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये । “आनाहमेदो गुदकीलहृक्का-चावापहः प्राणितपित्तलक्षः ॥”)

गुदकीलकः, पुं, (गुदकील + क्त्वा कन् ।) गुद-कीलः । इति हलायुधः ॥

गुदाङ्ग

गुदपङ्कः, पुं, (गुदस्य पङ्क इव गुदमाश्रित्य पङ्क-वत् प्रवर्तते इत्यर्थः । यद्वा गुदं मलहारमधि-हृत्य आभ्यन्तरिकस्थानं यद्वाति धारयतीति पङ्क + अच् ।) उदावर्णरोगः । इति हैम-चन्द्रः । ३ । १३३ ॥

गुदभ्रंशः, पुं, (गुदस्य भ्रंशोऽस्मात् । गुदं भग्नं भ्रंशतेऽस्मादिति वा ।) मलहारनिर्गमरोगः । तस्य लक्षणम् ।

“प्रवाहनातिवाराभ्यां निर्गच्छति गुदं वहिः । कृच्छदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥” इति माधवकरः ॥

तच्चिकित्सा यथा,— “गुदभ्रंशे गुदं स्त्रिभ्रं खेहेनाक्तं प्रवेष्टयेत् । प्रविष्टं रोधयेद्यन्नादृगवक्षःकृच्छ्रचर्मेन वा ॥ पद्मिण्याः कोमलं पत्रं यः खादेष्वकैरान्वितम् । एतन्निश्चितं निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥ मूत्रकानां वसाभिन्वा गुदभ्रंशे प्रवेष्टनम् । सुखिन्नमृषिकामासेनाथवा खेदयेद्गुदम् ॥ वृक्षाखानलचाङ्गेरीविक्रपाठाववापनम् । तक्रेण शीलयेत् पायुं भ्रंशोर्ननदीपनम् ॥ मूत्रकान् दृष्ट्वा लानि यक्ष्णीयादुभयं वसम् । तयोः कायेन कक्केन पचेत्तैलं यथोदितम् ॥ अथङ्गातस्य तैलस्य गुदभ्रंशो विनश्यति । विनश्यति तथा तेन गुदमूलं भगन्दरः ॥”

इति मूत्रकतैलम् । इति भावप्रकाशः ॥ (यदा गुदं निरखेत तदा कुर्यात् क्रियामिमाम् । सङ्घट्टयान्वालाच रसो व्यास्यो घृतं पयः ॥ पक्वा घृतं लेपः स्यात् तस्य चेदं प्रशस्यते । अरणीपल्लवकाथो वाध्यं जोद् सचन्दनम् ॥

प्रोतय वङ्गसङ्घं सङ्घा नरस्य निन्वाप्य काङ्गिकमथो विदधीत तद्वत् । सौख्यं साम्यगुदसेपनकं प्रशस्तं संवेष्टमध्यगुदतो ढङ्गन्तम् स्यात् ॥” इति गुदभ्रंशः ॥

इति हाराते चिकित्सितस्थाने ऋतोयेऽध्याये ॥

अथास्य चिकित्सा । “गुदनिःसरणे मूले पानमन्त्रस्य सर्पिषः । प्रशस्यते निरामाया मथवायुशुवासनम् ॥ चाङ्गेरी कोलदध्मन्नागरचारसंयुतम् । घृतसुतकथितं पयं गुदभ्रंशरुपापहम् ॥”

इति चाङ्गेरीघृतम् ॥ * ॥ “सचचपिप्लीरुलं सखीवविदुदादिमम् । पयमन्त्रं घृतं युक्ता सधान्याजालिचिकनम् ॥ दृष्ट्वा लोपसिद्धं वा सविस्वमशुवासनम् । शताङ्का शटी विस्त्रेयं वचसा चिकनिका वा ॥ सखभरगुदं पूर्वं खेदयेदौ प्रयोषयेत् ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने दृष्टमेऽध्याये ॥ गुदाङ्कः, पुं, (गुदे अङ्कुरः प्ररोह इव गुदमधि-हृत्य प्ररोहवदुत्पद्यते वलिरित्यर्थः ।) अग्रो रोगः । इति हैमचन्द्रः ॥ ३ । १३२ । (“गुदाङ्कुरा वङ्गनिकाः ।” इति वाभटे निदान-स्थाने रुप्रमेऽध्याये)

गुप्त, इ क कुम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-परं-सकं-सेट्-इति ।) पञ्चमस्वरौ । इत्यवर्गं हतौयोपधः । कुम्भो मिथोक्तिः । इ क, गुम्भ-यति नीचः मिथ्या वदतीत्यर्थः । गुम्भ इत्यने-नेवेष्टिहो इदं गुम्भो वेदेष्टुचारमार्थः । इति दुर्गादासः ॥

गुध, ग रुधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ग्या-परं-अकं-सेट् ।) ग, गुभाति । जुगोध । इति दुर्गादासः ॥

गुध, उ क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-आत्मं-अकं-सेट् ।) उ, गोधते । इति दुर्गादासः ॥

गुध, य वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-परं-सकं-सेट् ।) य, गुधति । जुगोध । इति दुर्गादासः ॥

गुधेरः, चि, (गुधंति सन्ती वेष्टयति वेष्टेन रक्त-तीत्यर्थः । इति । गुधय वेष्टे "नलेरादयः ।" उर्गा । १ । ६१ । इति श्रकः ।) रक्तकः । इति सिद्धान्तकौस्तुभादिश्रुतिः ॥

गुम्हलः, पु, (गुमिति मधुरमस्तुष्टशब्दं कारयन् दृष्टान्ते मर्हतेऽसौ । इत् + णिच् + कर्मणि अच् ।) मर्हलशब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४४ ॥

गुम्भः, पु, (गुम्भ + अच् ।) शरदण्डम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥ दृष्टविशेषः । गोदपठेर इति देशान्तरीयभाषा । तत्पठ्यायः । पठरकः २ अक्षः ३ शृङ्गवेराङ्गलकः ४ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । पित्तरक्त-मज्जलक्षणाश्लिष्यम् । स्तन्यशुक्ररजोमज्जशोधन-त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

("गुम्भान् दग्धा ज्ञतं भक्ष हरितालं मनःशिला । उपदंशविषपाणामेतच्छान्तिकरं परम् ॥" इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ अध्याये ॥)

गुम्भला, स्त्री, (गुम्भस्य मूलमिव मूलमस्य ।) शरकाण्डम् । इति भावप्रकाशः ॥

गुम्भा, स्त्री, (गुम्भ + टाप् ।) भद्रस्तकः । प्रियङ्गु दृष्टः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ श्रका । इति भावप्रकाशः ॥

("वेङ्कन्नरारणिकबुकदृष्टाश्रमभेद-मोकच्छकेतुकटसङ्घाचरवाणकाशाः ।

दृष्टादनीनलकुशद्वयगुम्भगुम्भा भल्लकमोरटकुशदृष्टकरभपार्थाः ॥" इति वाभटे रुक्मस्थाने १५ अध्याये

पित्तर्जस्रमनीयवर्गान्तगतौषधिविशेषः । यथा । "चन्दनकुशन्दङ्गीवेरोशीरमञ्जिष्ठा प्रयस्या-विदारोष्णतावरीगुम्भाशैवालकङ्कारकुसुतोत्पल-कदलीकन्दलीदूर्वाभ्रमृषाप्रभृतीनि काकोल्यादि-न्ययोधादिस्तृणपञ्चमूलमिति समासेन पित्त-संशमनो वर्गः ॥" इति सुश्रुते रुक्मस्थाने ३६ अध्याये ॥)

(गङ्गा । यथा काशीखर्बे । २६ । ५४ ।

"पञ्चपीडाहरा गुम्भा गरुडो मानवतुला ॥")

गुम्भलः, पु, (गुम्भं नीङ्निष्ठांवाधे दृष्टादिकं आनाति आदत्ते इति । आ + ल + कः ।)

जीवञ्जीवपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०६ ॥ गुम्भालोऽपि पाठः ॥

गुम्भ, श्र यथ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । श्र, गुम्भति मालां मालिकः । जुगुम्भ । इति दुर्गादासः ॥

गुप, ऊ रन्ने । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-परं-सकं-सेट् ।) आयन्तत्वादुभयपदमिति वोपदेवः । गोपायति गोपायते । अरे तु आयस्याप्राप्ति-पक्षे परस्मैपदमेव । अगोपीत् । जुगोप गोरूप-धरामिवोर्ध्वमिति रघुः ॥ ऊ, गोपिष्यति गोप्यति । इति दुर्गादासः ॥

गुप, क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा परं-अकं-सेट् ।) क, गोपयति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

गुप, उ गोपनकृतस्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-आत्मं-सकं-सेट् ।) गोपनमपह्वः । उ, कङ्कणभननृकारश्च किं गोपसे । अथ त्वादयो न स्युरिति रमानाथः । कृतसा निम्ना । सा जुगुप्सा प्रचक्षतेऽखन् । इति भट्टिः । इति दुर्गादासः ॥

गुप, य इर् आकुलत्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-परं-अकं सकञ्-सेट् ।) आकुलत्वं आकुलीभावस्तत्करणम् । य, धीरो न गुप्यति महत्त्वपि कार्यंजाते । इति हलानुधः । गुप्यति गा दृष्टिः । आकुलीकरोतीत्यर्थः । इति चतु-भुजः । इर्, अगुपन् अगोपीत् । अस्मात् पुषादित्वात् निव्यं उ इत्यथ्ये । इति दुर्गादासः ॥ गुपिलः, पु, (गोपायति प्रजाजनानिति । गुप् रचणे + "गुपादिभ्यः कित् ।" उर्गा । १ । ५६ । इति इलच् किञ्च ।) राजा । इत्युणादिकोषः ॥

गुप्, चि, (गुप्ते स्म । गुप् + कर्मणि क्तः ।) ज्ञतरचणम् । तत्पठ्यायः । ज्ञातम् २ ज्ञाणम् ३ रक्षितम् ४ अवितम् ५ गोपायितम् ६ । (यथा, महाभारते । १ । १ । १८८ ।

"यदाशौचं यूहमभेदमन्ये-भारहाजेनात्तशक्तेण गुप्म् ॥")

ज्ञतगोपनम् । तत्पठ्यायः । गृप्म् ७ । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ । (यथाह वशिष्ठः ।

"आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसंहता धर्मेविदा तु कार्याः । वाग्गुप्तिकायां तपस्तथैव धनायुर्गो गुप्तमे तु कार्यम् ॥"

"हेन्धो भक्षकमभवं हि गुणितं लोहाक्तयः पारदा-अत्वारो नियतान् वङ्गयुगलस्यैकीज्ञतं मर्हयेन् सुक्ता विदमयो रसेन समता गोसुरवासुक्ता सर्वं वन्द्यकरीषकेण सुदृष्टं गुप् पचेन् सप्तधा ॥" इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाधिकारे ॥ सङ्गतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वैश्यशूद्राणां पङ्कतिविशेषे पुं । यथा, इत्युणादितत्त्वम् ॥

"गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः

गुप्तगतिः, पु, (गुप्ता संवृता अन्यैरलक्षिता गति-गमनं चेष्टादिर्वा यस्य ।) चरः । इति शब्द-रत्नावली ॥

गुम्भचरः, पु, (गुम्भः योगेनात्मवन्दतः सन् स्वयं विष्णु-रपि सर्वत्रयमाप्ताव नररूपेण चरतीत्यर्थः ।) बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कर्मधारय-समासे तु राज्ञी गृध्रचरः । गुम्भचरो यस्य इति विग्रहे राजानमेव बोधयति ॥)

गुम्भजेः, पु, (गुम्भः गृध्रभावेन स्थितः जेहः तैलादिरसो यच्च ।) अङ्गीकृत्यः । इति राज-निर्घण्टः ॥

गुम्भा, स्त्री, (गुम्भ + टाप् ।) कपिकक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः । तस्या लक्षणम् । मैद्युनगोपनम् । सा च त्रिधा । वृत्तसुरतगोपना १ वर्णिष्यमाणसुरतगोपना २ वृत्तवर्णिष्यमाणसुरतगोपना ३ । इति रसमञ्जरी ॥

गुमिः, स्त्री, (गुप् + अधिकरणभावकरणादियु यथायथं क्तिन् ।) अवकरस्थानम् । कारा-गारम् । (यथा, माथि । ११ । ६० ।

"चिरमतिरसलौल्याद्वन्धनं लम्बितानां पुनरयसुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव । इलितदलकपाटः वटपदानां सरोजे सरभस इव गुप्तिस्फोटमकैः करोति ॥" रत्नम् । इति मेदिनी । तं । १६ ॥ (यथा, मनुः । १ । ६४ ।

"तं हि स्वयं भुः स्वादास्यात्तपस्तप्रादितोऽखन् । हृष्यकथादिवाद्याय सन्वस्यास्य च गुप्त्रये ॥" भूगर्गः । यमः । इति हेमचन्द्रः ॥ गतार्थं चित्-रत्नखननम् । नौकाच्छिद्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः । गोपनम् । इति तङ्गीकासारसुन्दरी ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १५५ ।

"भयगौरवलज्जादंर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्या ॥ सम्बरणम् । यथा, कुमारः । ६ । ३८ ।

"दृष्टवन्निशिलासालं गुम्भाविप मनोहरम् ॥" अङ्गणीयमन्त्रसंस्कारविशेषः । यथा, तन्त्रसार-चतुर्गौतमीये ।

"यजनं जीवनं पञ्चात् ताडनं बोधनं तथा । तथाभित्तौ विमलीकरणाप्यायनं पुनः । तर्पणं दीपनं गुप्तिर्द्वैता मन्त्रसंस्कारः ॥")

गुफ, प श्र यथ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । प श्र, गुम्भति मालां मालिकः । जुगोफ । इति दुर्गादासः ॥

गुफितः, चि, (गुफ् + कर्मणि क्तः ।) गुम्भितः । अथितः । इत्यमरटीका ॥

गुम्फः, पु, (गुम्फ + चञ् ।) अश्वनम् । (यथा, रावणज्ञातशिवताण्डवे । १३ ।

"निगुम्फनिर्भरचरन्मधूष्ठिकामनोहरम् ॥" तथाच आर्यासप्तशत्याम् । ६०६ ।

"सततमखणितसुखे सखि ! निगिरन्ती गिरां गुम्फम् ॥")

बाहोरलङ्कारः । इति मेदिनी । फे । २ । वसन्त । इति शब्दरत्नावली ॥ गोंप इति भाषा ॥

गुम्भितः, चि, (गुम्फ + कर्मणि क्तः ।) अश्वितः । इत्यमरटीकायां रायसुजटः ॥ (यदुक्तम् ।

"प्रयत्नगुम्भितामाला यतस्तेन निराहता ॥")

गुरुः

गुरु, ई य ड वधि । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा-आत्म-सर्क-सेट् ॥)

गुरु, ड ई शि उदात्तम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
आत्म-अर्क-सेट् ।) इत्थी । ड शि, गुरते
अगुरिष्ट । ई, गूर्णः । इति दुर्गादासः ॥

गुरणं, क्री, (गुरु + भावे लुट् ।) उदात्तम् ।
इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ अस्य रूपान्तरे गुरणं
गोरणं इति भरतः ॥

गुरुः, पुं (गृणाति उपदिशति वेदादिशास्त्राणि
इत्यादिदेवैः इति । यद्वा गीर्ण्यते कृत्यते देव-
गन्धर्वमनुष्यादिभिः । ग + “ल्योश्च” ।) उणा ।
१ । २४ । इति उत । टहस्यति । (यथा,
देवीभागवते । १ । ११ । ४४ ।

“इत्यान्वास्य गुरुं शक्नोतूतं वक्तुं विचक्षणः ॥”
निषेकादिज्ञत् । इत्यमरः । ३ । ३ । १६१ ॥
(यथा, मनुः । २ । १४२ ।

“निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाद्विधि ।
सम्भावयति चाग्नेन स विप्रो गुरुश्च्यते ॥”
निषेको गर्भाधानं व्यादिना सीमन्तोन्नयनादे-
र्मन्त्रविद्यादानादेश्च गृह्यणम् । तत्कर्त्ता पित्रादि-
गुरुः स्यात् । इति भरतः ॥ मन्त्रदाना । तस्य
वर्जनीयत्वं यथा, कालिकापुराणे ५४ अध्याये ।
‘ अभिश्रमपुत्रश्च सङ्गं कितवन्तथा ।

क्रियाहीनमकल्पाङ्गं वामनं गुरुनिन्दकम् ॥
सदा मत्सरसंयुक्तं गुरुं मन्त्रेषु वर्जयेत् ।
गुरुर्मन्त्रस्य मूलं स्यान्मूलशुद्धौ सदा शुभम् ॥”
अपि च । क्रियासारसमुच्चये ।

‘ श्वित्रो चैव गलत्कुली नेत्ररोगी च वामनः ।
कुनखी श्यावदन्तश्च स्त्रीजितश्चाधिकाङ्गकः ॥
ह्रीनाङ्गः कपटी रोगी बह्मशो बहुजल्पकः ।
एतेऽपि विहिनीनो यः स गुरुः शिष्यसम्मतः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

गुरुत्वगो यथा,—

“उपाध्यायः पिता ज्येष्ठभ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरश्चाता मातामहपितामहौ ॥
बन्धुर्ज्येष्ठः पित्र्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः ।
मातामही मातुलानी तथा मातुश्च सोदराः ॥
श्वश्रुः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रीषु ।
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातुलः पित्र्यो द्विजाः ॥
अश्वत्थामनेनेषां मनोवाककायकर्मभिः ।
गुरुं दृष्ट्वा ससुतिष्ठेदभिव्यज्य कृताञ्जलिः ॥
नैवेद्यपवित्रेण सार्द्धं विवर्देन्नात्मकतरणात् ।
जीवितार्थमपि हेवाद्गुरुभिरन्य भाषणम् ॥
उदितोऽपि गुरोरन्यैर्गुरुर्देवो पतत्यधः ।
गुरुणाचैव सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ॥
निधामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ।
यो भावयति या कृते येन विद्वोऽपदिश्यते ॥
ज्येष्ठभ्राता च भर्ता च पश्चैते गुरवः स्मृताः ।
आत्मनः सर्वथान्नैव प्राणत्यागेन वा पुनः ॥
पूजनीया विशेषेण पश्चैते भूतिमिच्छता ।
यावत् पिता च माता च द्वावेनौ निर्विकारिणौ ।
तावत् सर्वं परित्यज्य पुनः स्थातुं परायणः ॥

गुरुः

पिता माता च संप्रीतौ स्थातां पुत्रगुणैर्वेदि ॥
स पुत्रः सकलं धर्मं प्राप्नुयात्तेन कर्मणा ।
नास्ति पितृसमो देवो नास्ति मातृसमो गुरुः ॥
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ।
तयोर्निर्णयं प्रियं कुर्व्यात् कर्मणा मनसा गिरा ॥
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्ममन्यं समाश्रयेत् ।
वर्जयित्वा सुक्तिफलं नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥
धर्मसारः समुद्दिष्टः प्रेत्यानन्दफलप्रदः ।
सम्यगाराध्य वक्तारं विष्टयस्तदनुज्ञया ।
शिष्यो विद्याफलं भुङ्क्ते प्रेत्य चाप्यास्रते दिवि ॥
यो भ्रातरं पितृसमं ज्येष्ठं सृष्टोऽवमन्यते ।
तेन दोषेण स प्रेत्य निरयं चोरमृच्छति ॥
पुंसां वर्जनिविष्टेन पूज्यो भक्त्या तु सर्वदा ।
अपि मातरि लोकेऽस्मिन्नुपकाराद्भि गौरवम् ॥
येनरा भर्तृपिण्डार्थं स्वान् प्राणान् संत्यजन्ति हि ।
तेयामथाचर्योक्तोक्तान् प्रोवाच भगवान् मनुः ॥
मातुलांश्च पित्र्यांश्च श्वशुराश्रित्यो गुरुन् ।
असावहमिति ब्रूयुः प्रत्युत्थाय यवोयसः ॥”

इति कूर्मपुराणे उपविभागे ११ अध्यायः ॥ * ॥
तस्य परीक्षा यथा ।

“सदाचारः कुशलधीः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।
नित्यनैमित्तिकानां च कार्याणां कारकः शुचिः ॥
अपञ्चमैश्वर्यपरः पितृदेवार्चने रतः ।
गुरुभक्तो जितक्रोधो विप्राणां हितज्ञः सदा ॥
दयावान् शीलसम्पन्नः कृत्कुलीनो महामतिः ।
परदारेषु विसृज्यो दृढसङ्कल्पको द्विजः ॥
अन्येषु वैदिकगुरैर्युक्तः कार्यो गुरुर्नृपैः ।
एतेरेव गुरैर्युक्तः पुरोधः स्यान्महोत्तमाम् ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

शिष्यकृतपापं गुरुं स्पृशति यथा ।
“मन्त्रिपापश्च राजानं पतिं जायाकृतं तथा ।
तथा शिष्यकृतं पापं प्रायो गुरुमपि स्पृशेत् ॥
प्राय इति गुरुणा शिष्यः सन्ध्यावोधितोऽपि
तदाक्यमनादृत्य पापश्चेदाचरति तदा तत् पापं
गुरो न आप्नोतीत्यर्थः ॥
वर्णाश्रमाणां सर्वेषामाचारः सङ्गतिप्रदः ।
गुरुस्त्रिवारमाचारं बोधयेत् कुलनाथिकं ॥
न गृह्णाति हि शिष्यश्चेत्तदा पापं गुरोर्न हि ।
इति कुलार्थवचनानां । इति शिवाचनचन्द्रिका ॥
मन्त्रगुरोर्लक्षणं यथा ।

“गकारः सिद्धिदः प्रीतो रेषः पापस्य हारकः ।
उकारो विष्णुरयत्कृत्स्नतयात्मा गुरुः परः ॥
शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवैश्वान् ।
शुद्धाचारः सुप्रतिष्ठः शुचिर्दक्षः सुवृद्धिमान् ॥
आश्रमो ध्याननिष्ठश्च मन्त्रतन्त्रविशारदः ।
नियद्धानुग्रहे शक्तो गुरुरित्यभिधीयते ॥
उद्धर्तुं चैव संहर्तुं समर्थो ब्राह्मणोत्तमः ।
तपस्वी सत्यवादी च गृहस्थो गुरुश्च्यते ॥” * ॥
देशभेदेन तस्य विशेषो यथा ।

“मध्यदेशकुरुक्षेत्राण्येकद्विजसम्भवाः ।
अन्तर्देशप्रतिष्ठानां व्यावस्थाश्च गुरुत्तमाः ॥
गौडाः शास्त्रज्ञाः सौरा मगधाः केरकाक्षयाः ।

गुरुः

कोशलाश्च दक्षार्थाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः ॥
कर्णाटगर्भदारेवाकाश्यातीरोद्गवाक्षया ।
कालिङ्गाश्च कलम्बाश्च काष्ठाञ्जनाश्च मताः ॥
वैष्णवे वैष्णवो व्यासः शैवे शैवश्च शक्तिः ।
शैवः शाक्तोऽपि सर्वेषां दीक्षास्वामी न सर्वशयः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

“गुरुरभिर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वज्ञाभ्यागतो गुरुः ॥”
इति चायकम् ॥

कपिकच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्विमात्रः ।
दोर्धः । इति शब्दरत्नवली ॥ (गृणाति उपदि-
शति वेदान् । ग + “ल्योश्च” ।) उणा । १ । २४ ।
इति उत । वेदाध्यापिताचार्यः । यथा,
मनुः । ३ । १ ।

“वटनिर्गदद्विकं पथं गुरौ जैवेदिकं व्रतम् ।
तद्विकं पादिकं वा गृह्णान्तिकमेव वा ॥”
गृणाति उपदिशति किञ्चिदपि यः । उपाध्याय-
इत्यर्थः । यथा, मनुः । २ । १४६ ।

“अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
तमपोह गुरुं विद्याच्छ्रुतीपक्रियया तथा ॥”
गीर्ण्यते कृत्यतेऽसौ ज्ञानतपोहृत्वात् । ज्ञान-
प्रभावान्वितत्वात् तपोबलप्राधान्याद् वा पूज्य-
तमोमहात्मा । यथा, मनुः । २ । १४० ।

“मातुलांश्च पित्र्यांश्च श्वशुराश्रित्यो गुरुन् ।
“भूयिष्ठाः खलु गुरव इत्युपक्रम्य ज्ञानदृढतपो-
दृढयोरपि हारीतेन गुरुत्वकीर्तनात् तयोश्च
कनिष्ठयोरपि सम्भवात् तद्विषयोऽयं गुरुशब्दः ।”
इति टीकाज्ञत् कुलकभट्टः । गृणाति उपनीय-
सन्धोपासनाचारादीनि कर्माणि उपदिशति ।
उपनेता सन्धोपासनाद्युपदेष्टा च । यथा,
मनुः । २ । ६६ ।

“उपनीय गुरुः शिष्यं शिष्येच्छौचमादितः ।
आचारमभिकार्यं च सन्धोपासनमेव च ॥”
पिता । यथा, रामायणे । २ । ७६ । २ ।
“गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः ।”
राजचक्रवर्ती सन्नाट् । यथा, रघुः । २ । ६८ ।

“गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।”
गिरति अज्ञानमन्तर्यामिरूपेणाविद्यां नाश-
यतीत्यर्थः । गीर्ण्यते कृत्यते जीविकरैरिति वा
यग वा उत । विष्णुः । यथा, महाभारते
१३ । १४६ । ६५ ।

“आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः ॥”
शिवः । तत्रैव । १७ । ११० ।

“सहस्रमूर्त्ता देवैः सर्वदेवमयो गुरुः ।”
ब्रह्मा । माननीयः । एकैवैव शोकेनैतयोददा-
हरणं यथा, काशीखण्डे । ६६ । ७१ ।

“विभक्तं सहजकाठिन्यं जातो गौरीगुरुर्गुरुः ।
शम्भुं प्रपूज्य सुतया सजा विष्णुरीरपि ॥”
विष्णुरीरञ्जयोऽपि गुरुमननीयः पूज्यो वा इति
तट्टीका ।

उपदेष्टुं अर्थे यथा सुसुतसहजानि हृत्तीवाद्यां
“अथ वत्स ! तदेतदर्थं यथा तपोपचारं

मया प्रोक्तमात्रम् । अथ शुचये ज्ञातोत्तरावज्ञाया-
याङ्गकायोपस्थितायाश्चयनकाये शिष्याय यथा-
शक्ति गुह्यपरिधिषु परं पादं शोकं वा ते च
पर-पाद-शोका भूयः क्रमेणानुसन्ध्याय एव-
मेकैकशो षट्पदेषामनाचाशुपठेत् । तत्रैव चतुर्थे
“शास्त्रं गुह्यसूत्रोन्नीतमादायोपास्य चावज्ञत् ।
यः कर्म कुरुते वैद्यः च वैद्योऽन्ये तु तस्कराः ॥”
गुह्य, जि, (गीर्णते क्लृप्ते महत्तात् । गृ + क्लृ-
यच् ” उणा । १।२४। इति उतु । महत्ता । (यथा,
कर्मदे । ४।५।६। “इदं मे अग्ने ! कियते पावका-
भिगते गुह्यं भारं न मज्ज ।”) दुर्जरः । अलङ्घ्यः ।
इति मेदिनी । २।२५। (यथा, पञ्चतन्त्रे । २।१६६
“प्राप्नो बन्धनमध्यं गुह्यगन्तावत् त्वया मे
कृतः ।”) पराक्रान्तः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।२८।
“सोतुवाहशक्तिवन्धनो हन्याच्छत्रुं लघुगुह्यम् ।”
भारतीयमात्रः । यथा, रघुः । १२।१०२।
“अथ मह्यगुह्यपक्षेणैकपालाद्विमानम् ।”
अथ मदेन गजगण्डवज्रासंक्रान्तेन गुह्यपक्षेः
भारतीयमात्रपक्षेः अलिङ्घ्यः । इति टीका-
लक्षणायाः । अतिशयः । यथा, मेघदूते । १।१।
“कश्चित् कान्ताधिरहगुह्या स्वाधिकारप्रभतः
प्रापेनास्तं गमितमहिमा वर्षभोग्येन भक्तुः ॥”
गुह्यक्रमः, पुं, (गुह्येव क्रमः पारम्पर्यं यत् ।)
इतिह । पारम्पर्योपदेशः । इति हलायुधः ।
गुह्यतः, पुं, (गुह्यं पराक्रान्तानपि यज्ञज्ञान
राजवादीन् हन्ति निराकरोतीत्यर्थः । हन् +
टक् ।) गौरवसर्वपः । इति राजनिर्घण्टः ।
गुह्यहन्तरि जि ।
गुह्यहन्तः, पुं, (गुह्यं दुर्जरवत्सादिकं दण्डति
चोरयति हरतीति यावत् । गुह्यं गुह्यतां दुर्जरतां
दण्डतीक्ष्णैके षट्दक्षिणे + क्त्वात् ततः । एषोदरात्
बलोपे साधुः ।) तिलमयूरः । इति त्रिकाङ्क-
शेषः ।
गुह्यतत्त्वगः, पुं, (गुरोः पितुराचार्योपाध्याया-
देवां तत्त्वं श्रव्यां पञ्जीमितियावत् : गच्छति इति
गम् + ङः ।) विमालगन्ता । यथा,—
“गुह्यतत्त्वगः सुरापञ्च वनलोच्य विप्रहा ।
महापातकिनस्ते संसर्गो चैव पञ्चमः ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
(यथा, मनुः । ६।२५५।
“ब्रह्महा च सुरापञ्च स्त्रीषु च गुह्यतत्त्वगः ।
एते सर्वे एषगृहीया महापातकिनो नराः ॥”
एतस्य नरकभोगावसाने पुनर्गृहीतमनुष्यदेहस्य
फलं यथा, तत्रैव । ११।४६।
“ब्रह्महा अयरोमिलं दीक्षार्हं गुह्यतत्त्वगः ।”)
गुह्यतालः, पुं, (गुह्यः अपेक्षाज्ञातदीर्घकालथापौ-
तालः ।) तालविशेषः । यथा,—
“एक एव गव्येन गुह्यतालः च कथ्यते ।
अपरं नियमं विना ॥” इति सङ्गीतदामोदरः
गुह्यतः, स्त्री, (गुरोर्भावः । “त्वतनौ” इति
त्वप्रत्ययसतः त्वान्तं स्त्रीवमिति स्त्रीत्वम् । ।
महत्त्वम् । गुह्यता । (यथा, भाषापरिच्छेदे । ३।१)

“अष्टादशोऽसौ वेगश्च गुह्यतत्त्वगः प्रत्ययकम् ।”
अलङ्घ्यता । यथा,—
“अतीक्ष्णं गुह्यतत्त्वं स्थातुं पृथिव्यादिद्वये तु तत् ।
अनिष्टं तदनिष्टं स्थातुं निष्ठे निष्ठमुदाहृतम् ॥
तदेवावमवापि स्थातुं पतनाच्छे तु कर्मणि ।”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
(आधिक्यम् । यथा, रघुः । २।१२८।
“यद्विमुक्ताद्वपुषो नरेभ्यः ।” वपुषो गुह्य-
त्वात् आधिक्यात् इति मज्जिनायकटीकायाम् ।
पुण्यत्वम् । यथा, तत्रैव । १०।६४।
“मेने पराङ्गमात्मानं गुह्यत्वेन जगद्गुरोः ।”)
गुह्यदेवतः, पुं, (गुह्यं ह्यस्तिर्देवतमस्येति ।) पुण्य-
नक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २।२५५ ॥
गुह्यपक्षः, स्त्री, (गुह्यपक्षे दुर्जरं पक्षं पञ्चाकार-
फलकमस्य ।) वज्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
४।१०८ ॥
गुह्यप्रज्ञा, स्त्री, (गुह्य सेवने दुर्जरं पक्षं पर्जन्या-
मस्याः ।) तिलिङ्गीदण्डः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
गुह्यमर्हणः, पुं, (गुह्यः मर्हण इति निष्ठकर्म-
धारयः ।) छिद्रिमवाद्यम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
गुह्यरत्नं, स्त्री, (गुह्य गौरवान्वितं अलङ्घ्यद्विषयः
गुह्यत्वाद् गुह्यं वा रत्नम् गुरोः प्रियं रत्नमित्येके ।)
पुण्यरागमणिः । इति राजनिर्घण्टः । (पर-
मित्यत्र नवयहोदयशान्ते गुरौ सुप्तेवेत्युक्ता)
यथा, अक्षिप्तेव शब्दकल्पद्वये नवरत्नशब्दे ।
“नवयहोदयशान्ते धार्याणि नवरत्नानि ।
वदूयं धारयेत् सूर्ये नीलञ्च जगलाङ्घने ॥
आवनेयेऽपि मातृकानं पद्मरागं शशाङ्के ।
गुरौ सुक्ता भगौ वचं शनौ नीलं विदुर्बुधाः ॥”
इति ॥
मन्त्रोक्तप्रयोगोऽनेव रत्नशब्दे दृश्यते यथा,—
“वचस्तुक्ताक्षमन्त्रः सपद्मरागाः समरकताः
प्रोक्ताः ।
अपिचैकनीलवरवेदूयं च पुण्यरागाश्च ॥”)
गुह्यवर्णनः, पुं, (गुह्यवर्णः वातपित्तादिप्रकोप-
जनितादिमांसकोष्ठरोधनादिदोषस्तं हन्ति इति
हन् + टक् ।) क्षिप्याकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पातिलेडु । इति भाषा ॥
गुह्यहा, [त्र] पुं, (गुह्यं हन्ति इति । हन् + क्तिप् ।)
गुह्यतः । तत्पर्यायः । नरकीलकः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३।५२२ ॥ गुह्यहन्तरि जि ।
गुर्जरः, पुं, (गुरु श्रुततताङ्गं बघोदमादिकं
वा उप्परयति यो देशः । कलिङ्गाः साह-
विका इतिवद्देशस्थाने कश्चयेति ज्ञेयम् ।)
गुर्जराट्टदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
गुर्जरी, स्त्री, (गृ + क्तिप् + अच् । गुरिति श्रु-
तताङ्गनादिकं तन्नीयत्वञ्च इति अधिकरणे
अच् । गुर्जरः देशः तस्य प्रियेति स्त्री । यद्वा
गुर्जरदेशः प्रियोऽस्या इति अथ स्त्री च ।
गुर्जरदेशवासिनी अतो गुर्जरीति केषितु ।)

रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥ इत्यमुं भैरव-
रागस्य रागिणीति बोध्यम् । यथा, सङ्गीतदर्पणे
रागविवेकाध्याये । १६ ।
“भैरवी गुर्जरी रामकिरी गुह्यकिरी तथा ।
वाङ्गाणी सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः ॥”
अस्या गानवेनानिर्णयो यथा, तत्रैव । २० ।
“वेलावली च मञ्जारी वल्लारी कोमगुर्जरी ॥”
इयं हि योद्धाजती खलामिना भैरवरागेण सह
गीयते । यथा, तत्रैव । २७ ।
“भैरवः सप्तहायस्तु ज्ञातौ योद्धे प्रगीयते ।”
इति कोमेश्वरमतम् । हनुमन्तते तु । इयमेव
मेघरागस्य स्त्री । यथा, तत्रैव । ३७ ।
“मञ्जारी देशकारी च भूपाली गुर्जरी तथा ।
टङ्का च पञ्चमी भार्या मेघरागस्य योषितः ॥”
इयं पुना रागार्णवमते पञ्चमरागाशया रागिणी-
त्ववधेयम् । यथा, तत्रैव । ४० ।
“ललिता गुर्जरी देशी वराङ्गी रामलताया ।
मता रागार्णवे रागाः पश्येते पञ्चमाश्रयाः ॥”
गुह्यं क निकेतने । कूर्ह । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा-पर-अक-सेट् ।) दीर्घको वक्ष्यमाणत्वादस्यपि न
दीर्घः । उगुर्दते । कूर्हः क्रीडा । इति दुर्गादासः ॥
गुह्यं ई उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सक-सेट् ईरित् । अकमित्येके । खङ्गादेस्तो-
लनार्थकस्य गुह्यघातोः सकर्मकत्वमकर्मकत्वम्
वेतत् प्रज्ञावद्भिरैव चिन्तनीयम् ।) इत्युक्ती । गूः
गुरौ गुरः । ई गूर्णः । गुह्येति पतिः खङ्गम् ।
इति दुर्गादासः ॥
गुर्जिणी, स्त्री, (गन्धति कुक्षौ सन्तानमपत्यमित्यर्थः
प्राप्नोति धारयतीति यावत् । गन्धगतौ “गन्ध-
रत उच्च ।” उणा । २।५४ । इति उतु इत्यु-
च गौरादिवात् स्त्री । गन्धयति सुषुतीत्येके ।
यद्वा गुह्यं रभारयुक्तो गर्भोऽस्यस्याः अपत्य-
धारणात्तथात्वम् । गुह्य + “प्रीत्यादिभ्यश्च ।” ५।
२।११६ । इति इतिः ।) गर्भिणी । इत्यमरः ।
२।६।२२ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २७।२० ।
“बन्धकीपद्मश्वरभभूतिकागुर्जिणीस्तनात् ।
प्रज्ञा शृण्व च देया तथा गोपालयोषितः ॥”
यथाऽस्याः पथ्यापथ्यनियमः ।
यद्ययत् कामयते सा च तत्तद्वाङ्मित्रवरः ।
वर्णयेद्दिलान्नामि विदाहोनि गुरुणि च ॥
अन्तानि सोष्ण्योराणि गुर्जिणीनां विवर्णयेत् ।
नृत्तिका भञ्जनीया न न च मूरककन्दकाः ॥
रसोनञ्च पञ्चाक्षुश्च सन्धयो गुर्जिणीस्त्रिया ।
मूर्यानि प्रदेशानि गौल्यानि सरसाणि च ॥
पथ्ये हितानि चैतानि गुर्जिणीनां सदा भिषक् ।
आयामं मैथुनं रोषं शौच्यं चक्रमण्यथा ॥
वर्णयेद्गुर्जिणीनाञ्च जायन्ते सुखसम्पदः ॥”
इति चारीते वतीयस्थानेऽष्टचत्वारिंशोऽध्याये ॥

गुल्म

गुल्मी, स्त्री, (गुल्मभारयुक्तो गर्भोऽस्याः । गुल्म + ङीष् ।) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः । ३।२०३ ॥
 (“नहि वन्धा विनागति गुल्मीप्रसववेदनाम् ॥”
 इति हितोपदेशः ॥)

गुल्मपत्नी । (गुरोः पत्नीति गुल्म + ङीष् ।)
 गौरवयुक्ता । (गुल्म + वीतो गुल्मवचनात् ।)
 ४।१।४४ । इति विभाषायां ङीष् । यथा ।
 अग्न्यगुल्मप्राप्तयेन केवलः पुराणवर्तमानैर्हिमा-
 वगन्ते । इति माचः । (गुल्मभारविशिष्टा ।
 यथा, महाभारते । ३।२२।३७ ।

“ततः शास्त्रं गदां गुल्मीमाविध्यन् महाहवे ।
 द्विधाचकार सङ्घा प्रज्ज्वाल च तेजसा ॥”
 गायत्री । यथा,—

देवीभागवते । १२।६।४२ ।

“गुहावासा गुल्मवती गुल्मपापप्रणाशिनी ।

गुल्मी गुल्मवती गुल्मा गोपया गुल्मरूपिणी ॥”
 गुल्मः, पुं, (गुल्म + ङलयोरेक्याङ्कारस्य लत्वम् ।)
 रोच्यः । गुल्मः । इति मेदिनी । से । १३ ॥

गुल्मकन्दः, पुं, (गुल्मस्य लताविशेषस्य कन्द-
 इव कन्दोऽस्य गुल्मं गुल्मद्रव्यं अस्ति अक्ष +
 अच् । ततः प्रकण्ठादिवाद्यलोपे गुल्मः तादृशः
 कन्दः । इति केचित् ।) कन्दविशेषः । कुली
 इति भाषा । तत्पर्यायः । गुल्मकन्दः २
 वलाङ्कन्दः ३ निचण्टिका ४ । अस्य गुणाः ।
 मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । वृष्यप्रदत्वम् । तर्प-
 यत्वम् । दाहनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गुला, स्त्री, (गुलः गुल्म इव रसोऽस्य इति अर्थ-
 आदिभ्योऽच् ततटाप् ।) कुहीरुचः । इति
 मेदिनी । से । १३ ॥

गुली, स्त्री, (गुल्मः सुदुर्गन्धलाक्षतिर्विषमयस्कोटा-
 लतिरित्यर्थः विद्यतेऽस्याः इति अर्थ आदिभ्यो-
 ऽच् ततो ङीष् ।) गुटिका । रोगभेदः । वसन्त
 इति ख्यातः । इति मेदिनी । से । १४ ॥

गुलुच्छः, पुं, (गुल्म + छन्दोदरात् साधुः ।) गुल्मः ।
 स्तवकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुलुच्छः, पुं, (गुल्मति गोलाकारेण वेद्यतीति
 गुल्म + क्लिप् गुल्मं तदाकारं उच्छति आदत्ते
 उपार्जयति वा । उच्छि “कर्म्मण्यच्छ” ३।२।१ ।
 इति अच् । ततो ङल्यलत्वे साधुः ।) गुल्मः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४।१६२ ॥

गुलुच्छकः, पुं, (गुलुच्छ + कर्त्तृ कन् ।) गुल्मः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

गुल्फः, पुं, (गुल्म + “कलिगलिभ्यां फगस्योच् ।”
 उर्वा । ५।२६ । इति फक् अकारस्योत्पत्तिः ।)
 पादपद्मः । तत्पर्यायः । छुटिका २ । इत्य-
 मरः । २।६।७२ ॥ चरणपद्मः ३ छुटिकाः
 ४ छुटिकाः ५ छुटिकाः ६ । इति हेमचन्द्रः । ३।२७६ ॥
 (यथा, गोः रामायणे । ६।२३।१२ ।

“समावर्तौ करौ प्रादौ गुल्फौ चावनतौ मम ॥”

गुल्मः, पुं, (गुल्मति वेद्यति गुल्मति वेद्यते वा, गुल्म +
 करणं बाहुलकात् मक् ङलयोरेक्याङ्कारस्य लत्वम्
 साधुः ।) उदररोगविशेषः । तस्य निदानादि ।

गुल्म

“दृष्टा वातादयोऽर्थे मिथ्याहारविहारतः ।
 कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्गन्धकपिबन् ॥”
 तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वं च भ्रमाभिवक्ष्यते ।
 हृन्नाभ्योरन्तरे यन्त्रिः सञ्चारी यदि वाचलः ॥
 हृत्तन्त्रयापचयवान् स गुल्म इति कीर्तितः ।
 स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ॥
 पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥”
 तस्य पूर्वस्वरूपं यथा,—

“उन्नारेनाहुल्यपुरीषवन्ध-

लप्रपञ्चमलान्तविकूचनानि ।

आटोपञ्चाभानमपक्विशक्ति-

रासन्नगुल्मस्य वदन्ति लिङ्गम् ॥” ॥

तस्य सामान्यरूपम् ।

“अरुचिः कृच्छ्रविषमवाततान्त्रविकूचनम् ।

आनाहचोर्वातश्च सर्वगुल्मेषु लघयेत् ॥” ॥

वातिकस्य निदानं यथा,—

“रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं

विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च ।

श्लोकोऽभिघातोऽतिमलमयश्च

निरसता चानिगुल्महेतुः ॥” ॥

वातिकस्य रूपम् । यथा,—

“यः स्थानसंस्थानरुजा विकल्पं

विश्ववातसङ्गं गलवक्त्रशोभम् ।

श्वावारुण्यत्वं शिशिरज्वरश्च

क्षतकुक्षिपार्श्वं सशिरोरुजश्च ॥

करोति जीर्णैर्भ्यधिकं प्रकोपं

भुक्ते नृदुल्लं ससुपैति यश्च ।

वातात् स गुल्मो न च तत्र रूपं

कषायतित्तं कटु चोपशेते ॥” ॥

पैतिकस्य निदानं यथा,—

“कटुक्षतीक्ष्णोष्णविदारुच-
 क्रोधातिमद्याकंहुताशसेवा ।

आमाभिघातो रुधिरश्च दुष्टं

पैतिकस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥” ॥

पैतिकस्य रूपं यथा,—

“ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः

मूलं महज्जीर्णं भोजने च ।

स्वेदो विदाहो ब्रणवश्च गुल्मः

स्रग्वांसहः पैतिकगुल्मरूपम् ॥” ॥

श्लेष्मिकस्य निदानम् ।

“शीतं गुल्मं लिङ्गमचेष्टनश्च

संपूरणं प्रसृपणं दिवा च ।

गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवश्च

सर्वेषु दुष्टो निचयात्मकश्च ॥” ॥

श्लेष्मिकस्य रूपम् ।

“स्नेमित्वाशीतज्वरगात्रसाह-

ज्जलासकासारचिगौरवाणि ।

शैल्यं रगत्पा कठिनोन्नतत्वं

गुल्मस्य रूपाणि कषात्मकानि ॥” ॥

हृन्मूलस्य रूपं यथा,—

“निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मो

द्विदोषे दोषवलावकश्च ।

गुल्म

यामिच्छतिज्ञानपरां च गुल्मा-
 स्त्रीनादिशेदोषवकल्पनायम् ॥” ॥

त्रिदोषवकल्पं यथा,—

“महादणं दाहपरीतमक्षवद्

धनोन्नतं शीघ्रविशद्विहारवम् ।

मनःशरीराभिवलावहारिणं

त्रिदोषं गुल्ममवाध्यादिशेत् ॥” ॥

अथ स्त्रीणां रक्तजगुल्मनिदानं यथा,—

“नवप्रसूताहितभोजना वा

या चामगर्भं विच्छेदती वा ।

वायुर्हि तस्याः परिरुद्ध रक्तं

करोति गुल्मं सर्वजं सदाहम् ॥” ॥

स्त्रीणां रक्तजगुल्मनिदानं यथा,—

“पैतिकस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं

विशेषयन्वाप्यपरं निबोध ।

यः सन्दते पिच्छित एव नाङ्गे-

चिरात् समूलः समगर्भेतिष्ठः ॥

सरोधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो

मासे अतीते दशमे चिकित्स्यः ।

स्त्रीणांमार्गवजो गुल्मो न पुंसांमुपजायते ।

अन्यस्वच्छगर्भवो गुल्मः स्त्रीणां पुंसाञ्च जायते ॥

अथावाधनस्यं यथा,—

सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिरुद्धः ।

क्षतमूलः शिरान्तो यदा जूर्णं द्रवोन्नतः ॥

दौर्बल्यासचिह्नलासकासच्छ्वैरतिज्वरेः ।

लघ्यातन्त्राप्रतिश्यायेरुच्यते न स विधायि ॥

गृहीत्वा सञ्चरं श्वासच्छ्वैरतीसारपीडितम् ।

हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम् ॥

श्वासः मूलं पिपासान्नविषेभ्यो गन्धिभ्युद्गता ।

जायते दुर्बलत्वश्च गुल्मिनो मरणाय वै ॥”

इति माधवकरः ॥ ॥

तच्चिकित्सा यथा,—

“वातारितेन पयोयुतेन

पथ्यासमेतेन विरेचनं हि ।

संस्वेदनं लिङ्गमतिप्रशस्तं

प्रभञ्जनक्रोधहते तु गुल्मे ॥

स्निग्धकाकुलसहितः चारः केतकसम्भवः ।

पीतस्तेनैव शमयेद्गुल्मं पवनसम्भवम् ॥

तित्तिराश्च मयूराश्च कुकुटान् कौचपर्णकान् ।

सर्पिः शानिं प्रसन्नाश्च वातगुल्मे प्रयोजयेत् ॥” ॥

पित्तगुल्मे त्रिदोषं पातयन् विप्रलम्बना ।

विरेकाय चित्तायुक्तं कम्पितं वा समाधिकम् ॥”

त्रिप्रलम्बना विप्रलम्बनायेन । कम्पितं कम्पिता

इति लोके ।

“अभयां प्रापया स्नादेत् पित्तगुल्मी गुर्फेन वा ॥

योगेश वातगुल्मोक्तेः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत् ॥

अपरेण वलासैर्युक्तिरुक्तेः शमं नयेत् ॥” ॥

हिङ्गुयन्त्रिकधान्यजोदकवचाचाम्बिपाठाशटी-

वृक्षाणां जववाचयं चिकटुर्कं चारुयं दाडिमम् ।

पथ्यापौष्करपैतवाङ्गहृन्वाजाप्यक्षदेभिः क्षतं

पूर्वं भाविमतेदार्द्रकरवैः स्नाद्वीजपूरवैः ॥

गुल्माभानगुदादुरान् पञ्चविंशोदावर्तवन्तौ मद्

प्रज्ञाभानगरीदराक्षरिदुताङ्गीद्वारोच-
कान् ।
ऊरुसन्धमतिभ्रमश्च भगवो बाधिर्यमष्टीलिका
प्रवृत्तीलिकया सङ्गमहरते प्राक्पीतसुष्णा-
मुना ॥

हृत्तुङ्गविषयचक्रटीणठरान्तरेषु
वक्षिस्तनीप्रपन्नकैषु च पार्श्वयोश्च ।
मूलानि नाशयति वातवजासजानि
हिङ्गाद्यमाद्यभिदमाभिनवंहितोक्तम् ॥”
हिङ्गादिचूर्णम् ॥ * ॥

“धीमाशुपचरेद्गुल्मं प्रत्येकश्च त्रिदोषजम् ।
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषो विधिर्हितः ॥
शरपुष्पस्य जवणं पथ्याचूर्णं समं द्वयम् ।
प्राक्प्रमाद्यमन्त्रीयाचूर्णं गुल्मगदापहम् ॥
खर्जिका श्यावमाना स्यात्तावदेव गुडं भवेत् ।
उभयोर्वटिकां खादेद्गुल्मामयविनाशनीम् ॥*
पलाशवल्गोश्चिखरिचिष्वाकैतिलनालजाः ।
यवजः खर्जिका चेति चाराचटौ प्रकीर्तिताः ॥
गुल्ममूलहराः चारा अजीर्णस्य च पाचनाः ॥”
चाराटकम् ॥ * ॥

“सासुद्रं सैन्धवं काचं यवचारः सुवर्षलम् ।
टङ्गुलं खर्जिकाचारं तुल्यं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥
वकीचीरेरविचीरेरातपे भावयेत् ब्राह्मम् ।
वेष्टयेदकौपमेव बद्धा भास्वपुटे पथेत् ॥
तत्तत्तारं चूर्णयेत् पश्चात् क्षुब्धं त्रिफलां
तथा ।

यवानी जीरको वङ्गिचूर्णमेवाश्च कारयेत् ॥
सर्वचूर्णसमं चारं सर्वमेकत्र कारयेत् ।
तच्चूर्णं टङ्गुगुणं सलिलेन प्रयोजयेत् ॥
गुल्मे मुखे तथाजीर्णे शोथे सर्वोदरेषु च ।
मन्दे वङ्गावुदावर्णे भीष्मि चापि परं हितम् ॥
वातेऽधिके जलेः कोष्ठीर्हितं पित्तेऽधिके घृतेः ।
गोमूत्रेण कफाधिक्ये काष्ठीकेन त्रिदोषजे ॥
वक्षचार इति ख्यातः प्रोक्तः पूर्वं स्वयम्भुवा ।
सेवितो हरतेऽजीर्णं तथाजीर्णंभवान् गदान् ॥”
वक्षचारः ॥ * ॥

“सुवर्षिका टङ्गमिता प्राणमानान्निकापि च ।
उभे सुञ्जीत युगपद्गुल्मामयनिवृत्तये ॥”
सुवर्षिका खोरा इति लोके ।
“मुक्तिकाचूर्णगुटिकां टङ्गमात्रं सुवेष्टयेत् ।
गुक्तेन प्राणमानेन ताङ्गिजेत् गुल्मारोगवान् ॥
गुल्मी कुमारिकामात्रं कर्षार्द्धं गोष्ठतान्वितम् ।
गिजेत् घोषाभयासिन्धुस्यचूर्णावधूलितम् ॥
कुमारिका विडङ्गुयारी इति लोके ॥ * ॥
“बल्लूरं मूलकं मत्स्यं मुष्कशकानि वैदलम् ।
न खादेदालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥
वैदलानां निषेधेऽपि मावकुलत्ययोर्मात्रनिषेधः ।
इति सुश्रुतटीका । इति गुल्माधिकारः ॥ इति
भावप्रकाशः ॥

अथ गुल्मचिकित्सा ।

आज्येय उवाच ।

“अथयुतोपचारेण दोषैः संकुप्यतेऽनिलः ।

मन्दापिना हि जठरे जायते गुल्मवद् दृग्गाम् ॥
उदरं गर्भते यस्य विषमापिच दृश्यते ।
तोदो वपुर्वि मूलश्च वातगुल्मं चिनिर्हिंशेत् ॥
शोभोऽरतिः सपीतत्वं मन्दोदरनिपीडितम् ।
तमोभ्रमपिपासार्त्तं गुल्मं तत् पित्तसम्भवम् ॥
शोभो जायश्च क्षुत्तार्त्तं तन्नालस्यं सशीतकम् ।
मन्दापिर्विष्विष्वन्धश्च गुल्मं तत् श्लेष्मसम्भवम् ॥
मोहो विभ्रमता जायमरतिक्षुत्तपिपासकम् ।
आलस्यं निद्रया चैवं गुल्मं तत् कफपैतिकम् ॥
निद्रालस्यश्च दाहश्च शोधात् मूलश्च सखरम् ।
वैषम्यमरतिर्जायं विष्वन्धो विकलाङ्गता ॥
तथातीसारमूर्च्छा च दृग्वाङ्मूलस्येवपु ।
आसोऽरतिरजीर्णत्वं गुल्मं तत्सांनिपातिकम् ॥
साध्यं केवलदोषोत्पन्नं हृदं कष्टेन सिध्यति ।
असाध्यं सन्निपातोत्पन्नं वक्ष्यामस्तत्प्रतिक्रियाम् ॥
यत्तत्तत्चिकित्सितस्यैव कथितश्चोपचारणम् ।
तद्वत्तन्नीहा समाख्यातो न चात्र कथितं पुनः ॥
चिकित्सोदरगुल्मस्य वक्ष्यते श्रेष्ठं साम्प्रतम् ।
क्षेपणं रुच्यश्चैव पाचनं शोधनानि च ॥
संश्रमनं विरेकश्च वक्षि-क्षेप-निरुहणम् ।
अथे पानश्च चूर्णानि गुल्मोपचरणक्रिया ॥
मुखीमूर्च्छा पक्ष्मलं लघुराक्षा च दाह च ।
काथोऽस्य चावशेषः स्यात् तत्समं चौरमेव च ॥
दधितत्सममेवन्तु पाचयेत्तत्समाभिना ।
घृतं यावत् प्रपश्येच्च सिद्धस्तुसार्यते ततः ॥
तत्तत्तत् पानकेऽभ्यङ्गे भोजने च प्रदापयेत् ।
क्षेपं समदिनं यावत् तस्माच्च रुच्यं हितम् ॥
दिनत्रयश्च कर्त्तव्यं कथयाम्यत्र कोविद ! ।
मुखी सौवर्षलं जीरे हे वा हिङ्गुसमन्वितम् ॥
काष्ठीकं पानमेतेषां रुच्यं गुल्मप्रान्तये ।
गुल्मचिकित्सिते चारपाकोऽत्र प्रतियुज्यते ॥
चारं पलाशाचूर्णममूरणस्य
चारं तथा वै सहयावशूकम् ।
सौवर्षलं सिन्धुभवीद्विदश्च
सासुद्रं वापि विमिश्रयेच्च ॥
तोयं परिस्नाय विधानतोऽपि
युक्तं तथैतानि सदौषधानि ।
पथ्यादिमुखी रजनीसुराङ्गं
कुष्ठं विशाला च यवानिका च ॥
तथाजमोदा सहजीरके हे
यङ्गम्यिका हिङ्गुयुतश्च चूर्णम् ।
चारोदकौ पानविमिश्रपानं
निहन्ति सर्वार्थ्यपि कोष्ठजानि ॥
गुल्मानि सर्वान्य विरुचिकानां
मन्दापिमूलानि भगन्दराणाम् ।
भीहोदरानाहमयो विष्वन्धं
विनाशनो रोगचर्चं नराणाम् ॥”

इति विरुचणम् ॥ * ॥

अथ विरेचनानि वक्ष्यामः ॥ * ॥

“नागरं क्रिमिजित् पथ्या त्रिटता त्रिगुणायुतम् ।
चूर्णं गुडान्वितं देयं वातगुल्मविरेचनम् ॥
दन्ती च भागमेकश्च द्वौ भागौ च हरीतकी ।

त्रिटतायास्त्रिभागः स्यात् मुख्याश्चत्वार एव च ॥
प्रक्षिप्य सर्वमेकत्र सर्वतुल्यगुक्तेन तु ।
वटकं भक्षयेत् प्रातस्तस्मिन्निपरिजनं पिबेत् ॥
कथितश्च विरेकश्च वातगुल्मोपशान्तये ॥”

इति वातगुल्मविरेचनम् ॥ * ॥

“पिबेदरुक्तेलश्च सर्कराचौरसंयुतम् ।
पित्तगुल्मविरेकाय श्रेष्ठमेतत् सुखावहम् ॥
आरगवधं प्रवालानि तथैवारगवधानि च ।
विभाथैरुक्तेल्येन तत्पत्रैश्चैव वेष्टयेत् ॥
कईमेन प्रलिप्याथ अङ्गारेषु निधापयेत् ।
सुखिन्नभर्त्सितं ताश्च भक्षयेत् शर्करान्विताम् ॥
विरेकं पैतिके गुल्मे हितं सुहृदविरेचनम् ॥”

इति पित्तगुल्मविरेचनम् ॥ * ॥

“त्रिफला सुरवा मुखी चूर्णं क्षत्वा विभावयेत् ।
खुद्दीचोरेण वारिकं गुक्तेन सह मिश्रितम् ॥
विरेकः श्लेष्मगुल्मो च सर्वोदरविनाशनम् ।
मुखी सौवर्षलं पथ्या विडङ्गश्च पुनर्नवा ॥
चूर्णोऽपामार्गबीजानां खुद्दीचोरेण भावितः ।
गुक्तेन संयुतं खादेत् पश्चात् सोप्यं जलं पिबेत् ॥
विरेकः सर्वगुल्मेषु प्रशस्तो हितकारकः ॥

इति विरेचनम् । [कोकिला

शुक्तिचारिणश्चाविशालकदली स्यात् मृगं
पालाशं दहनार्त्तुनं शठजयाऽपामार्गकुष्मा-
कम् ।

दग्धाक्षारविपाचितं परिश्रुतं हिङ्गुत्रिकदम्बितं
गुल्मानाहविष्वन्धमूलहरणं सर्वोदराणां हितम् ॥

इति चारपानम् ॥ * ॥

“अजमोदा शठौ दन्ती विडङ्गं शुष्कितुम्बुर ।
त्रिफला चित्रकश्चैव मुखी कर्कटशङ्खिका ॥
त्रिटता च सुराङ्गा च पुष्करं वृद्धदारकम् ।
तथाम्बेतस्यैव तिलिङ्गीकश्च चिचिलिः ॥
समन्तु मातुलुङ्गेन विभाव्यमेकतः हतम् ।
त्रिभागहिङ्गुसंयुक्तं घृतेन चूर्णितं हितम् ॥
निहन्ति वातगुल्मश्च समूलसुदरन्तथा ॥”

इत्यजमोजादि ॥ * ॥

हिङ्गुफलचिकजीरकयुग्मं
चित्रकभागिककुष्ठविडङ्गम् ।
तुम्बुरुपुष्कर-विश्वसुराङ्गं
चारयुतं लवणानि च पञ्च ॥
घातिकगुल्मविनाशनहेतुः
मूलरजश्च नरस्य निहन्ति ॥”

इति वातगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥

“विदारो चौरमुखी च पथ्या विश्वीधं मधु ।
लेहः पित्तात्मके गुल्मे हितः शोफनिवारणः ॥
यष्टिकं निम्बपत्राणि तथा धात्रीफलं सितम् ।
चूर्णं मध्मावलीङ्गश्च पित्तगुल्मनिवारणम् ॥”

इति पित्तगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥

“चिकटुत्रिफलाचित्रवटकटफलसंयुतम् ।
चूर्णं मद्येन वा पीतं फलकायेन वा पीतम् ॥
श्लेष्मगुल्मविनाशाय हितश्चैतत् सुखावहम् ।
लोधश्च कटफलं विश्वा कुष्ठं चित्रकमेव च ॥
नागरं हिङ्गुसंयुक्तं चूर्णं मध्वेन संयुतम् ।

गुल्म

श्लेष्मगुल्मविनाशाय मृजोदरविनाशनम् ॥
उपगन्था च मरिचं चारुचूर्णसमन्वितम् ॥
पिप्पलीत्रेण संयुक्तं श्लेष्मगुल्मविनाशनम् ॥”

इति श्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥

“मुष्टी सौवर्चलं भार्गवं वत्सकं यावन्मृकजम् ॥
जीरे हे चाटुक्कष यवान्नी हिङ्गुसैन्धवम् ॥
आरग्वधेन संयुक्तं चूर्णं सघृतमेव च ॥
वातश्लेष्मोद्भवे गुल्मे सुखमाशुप्रपद्यते ॥
उपगन्था फलजिकं देवदारुपुनर्नवा ॥
त्रिवृत्सौवर्चलोपेतं चारोदकसमन्वितम् ॥
पीतं वातकफे गुल्मे शुभकारि परं मतम् ॥”

इति वातश्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
“रूक्षकृष्णारुणशिरा तन्मृजालगवाक्षितः ।
गुल्मोऽथवा पृथक् दोषैः संवृष्टैर्निश्चयं गतः ॥
आर्णवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽहमः ।
ज्वरच्छर्द्दितिसाराद्यैर्वमनाद्यैश्च कर्मेभिः ॥
कर्षितो वातलाग्यति शीतं वायुबुधुक्षितः ।
यः पिबत्यनुचानानि लङ्घनं प्रवनादिकम् ॥
भवते देहसंचोभिच्छर्द्दिं वा समुदीरयेत् ॥
अशुदीर्णाशुदीर्णान् वा वातादीन् विसृजति ॥
स्नेहस्नेहावनभ्यस्य शोधनं वा निवेवते ।
शुद्धो वायु विदाह्यीनि भजते स्यन्दनानि वा ॥
वातोत्पन्नास्तस्यमलाः पृथक् क्रुद्धाश्चोद्भवन्वा ।
सर्वे वा रक्तयुक्ता वा महाशूलोद्गुशायिनः ॥
जङ्घाधोमार्गमावृत्य कुञ्जते मूलपूर्वकम् ।
स्यर्शोपलभ्य गुल्माख्यसुतुभ्रतं गन्धिरूपिणम् ॥
कर्षणात् कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ।
वायुः क्षताश्रयः कोष्ठे रौक्ष्यात् काठिन्यमागतः ।
स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः परतन्त्रः पराश्रये ॥
पिच्छितत्वादनृत्तोऽपि नृत्तत्वमिव संश्रितः ।
गुल्म इत्युच्यते वस्तिनाभिहृत्पार्श्व-संश्रयः ॥
वातात्म्याशिरःमूलं ज्वरशीघ्रान्मृकजन्म ॥
यथा सूत्रेण विट्सङ्गः क्षुब्धोदुष्कसनं मुहुः ॥
स्तम्भो गान्धे सुखे शोथः काशश्च विषमवह्निता ॥
रक्तकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥
अनिरूपित-संस्थान-स्थानद्विचयययः ।
पिपीलिकायाश्च इव गुल्मः स्फुरति तुदते ॥
पित्तादाहोऽन्मको मूर्च्छा विह्वेदस्वेददृङ्-

ज्वराः ।

हारिद्रव्यं त्वगादौ तु गुल्मश्च अशर्शनासहः ॥
दृश्यते दीप्यते वाग्वा सस्थानं दृष्टीव च ।
कफात् सौमित्रमवधिः सदनं शिशिरज्वरः ॥
पीनसाजस्य-ज्वलास-कासशुक्लत्वगादिताः ।
गुल्मोऽवगाढः काठिनी गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्प-

रक्तः ॥

ज्वरोपस्थानधामानः स्नेहं काले च रक्तराः ।
प्रायस्ययस्तु इन्द्रोत्था गुल्माः संवृष्टलक्षणाः ॥
सर्वजस्रोत्ररुग्दाहः शीघ्रपाकी घनोन्नतः ।
सोऽसाधो रक्तगुल्मस्तु क्षिया एव प्रजायते ॥
अतौ वा नवयता वा यदि वा योनिदोगिणी ।
सेवने वातजानि क्ली क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ॥

गुल्म

निबन्धद्वाराणं योन्मां प्रतिमासमवस्थितम् ।
कुक्षिं करोति तन्मर्भ-जिह्ममाविष्करोति च ॥
ज्वलास-दौष्टदन्त्य-दर्शनं चामतादिकम् ।
क्रमेण वायुसंस्पर्गात् पित्तयोनितया च तत् ॥
शोथितं कुर्वते तस्या वातपित्तोत्पन्नगुल्मान् ।
रक्तसम्भदाहतिसारदृङ्ज्वरादीशुप्रपन्नान् ॥
गर्भाश्रये च सुतरां मूलं दुष्टाहगाश्रये ।
जन्माश्च सावदीर्गान्बतोदस्यन्धनवेदनाः ॥
न चाङ्गैर्गर्भवद् गुल्मः स्फुरत्यपि तु मूलवान् ।
पिच्छीभूतः स एवास्याः कदाचित् सान्धते चिरात् ॥
न चास्या बह्वते कुक्षिर्गुल्म एव तु बह्वते ।
स दोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति तेन सः ॥”

इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

“रूक्षान्नपानैरतिसर्वैर्वा
श्लोकेन मिथ्या प्रतिकर्मेणा वा ।
विवेचितैर्वा विषमानिमात्रैः
कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥
कफश्च पित्तश्च स दूषयित्वा
प्रोद्भूय मार्गान् विनिबध्य ताभ्याम् ।
हृत्प्रीहपार्श्वोदरवस्तिमूलं
करोत्यधो याति न बह्वमार्गः ॥
पक्षाश्रये पित्तकफाश्रये वा
स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।
स्यर्शोपलभ्यः परिपिच्छितत्वात्
गुल्मो यथा दोषसुपैति नाम ॥
वस्तौ हि नाभ्यां हृदिपार्श्वयोर्वा
स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।
पक्षात्मकस्य प्रभवन्तु तस्य
वक्ष्यामि जिह्मानि चिकित्सितञ्च ॥

क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम् ।
प्रवक्ष्याम्यतः कर्तव्यं योगान् गुल्मनिवर्तयान् ॥
रूक्षवायामर्भं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
बहुविट्-मारुतं स्नेहेरादितः समुपाचरेत् ॥
भोजनाभ्यङ्गनेः पानैर्निरुहैः साधुवासनैः ।
क्षिम्भस्य भिषजा स्नेहः कर्मणो गुल्मशान्तये ॥
स्रोतसां मार्तण्डं क्षत्वा जित्वा मारुतसुखणम् ।
भिषा विवस्वं क्षिम्भस्य स्नेहो गुल्ममपोहति ॥
स्नेहपानं मतं गुल्मे विशेषिकोद्भवाभिजे ॥

हनुषायां हतम् ।

हनुषा योष पृथ्वीका चक्षुचिकसेविवः ।
साजाजीपिपलीमृजेर्दोष्यकैर्विषमैर्दृष्टम् ॥
मातुलुङ्गदधिपीर-कोलमूलकदादिभिः ।
रसैस्तृप्तातगुल्मं मूलानाहविमोक्षयम् ॥
योन्मशर्शोद्वह्नीदोषन्नासकासारविज्वरान् ।
वस्तिहृत्पार्श्वमूलञ्च हतमेतद्व्यपोहति ॥”

इति हनुषायां हतम् ॥ * ॥

“नैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारुतानं यवापनः ।
गुल्मजठरमानाहं पीतमेकञ्च साधयेत् ॥”

इति तैलपञ्चकम् ॥ * ॥

“यथोक्तैः कोपनेर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमागताः ।
जनयन्ति रुक्षां गुल्मं स पञ्चविध उच्यते ॥
पञ्च गुल्माश्च नृणां पार्श्वज्जन्माभिवक्ष्यामः ॥

गुल्म

कुपिताभिलम्बजन्माहून्मृजोदयादपि ॥
गुल्मवद्वा पिश्यालत्वाद् गुल्म इत्यभिधीयते ।
स यस्यादात्मनिचर्चं गच्छत्यपिचिव पुद्गुदः ॥
अनः सरति यस्याच न पाकसुपयात्ततः ।
सदनं मन्दता वक्षे राटोपोऽन्मविज्वनम् ॥
पिग्मन्त्रानिलसङ्गश्च सौष्टिजासहता तथा ।
देवोऽन्मे वायुर्गुह्यैश्च पूर्वैरुपैतु गुल्मिनाम् ॥

हृत्कुक्षिमूलं सुखकण्ठश्लोघो
वायोर्निरोधो विषमाक्षिता च ।

ते ते विकाराः पवनालकाश्च
भवन्ति गुल्मोऽनिलसम्भवे तु ॥

स्नेहज्वराहारविदाहदाह-
क्षुब्धज्वरागः कटुवक्रता च ।

पित्तस्य लिङ्गान्यखिलानि यानि
पित्तात्मके तानि भवन्ति गुल्मे ॥

क्षौमिद्यमन्त्रेऽवचिरङ्गवाद
म्बहिः प्रसेको मधुरास्यता च ।

कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि
भवन्ति गुल्मे कफसम्भवे तु ॥

सर्वात्मकः सर्वविकारयुक्तः
सोऽसाध्य उक्तः क्षतजश्च वक्ष्ये ।

“न सान्धते गोदरमेति दृष्टिं
भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ॥

तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्य
महग्भवं गुल्मसुशान्तिं तज्ज्ञाः ॥”

चिकित्सा यथा ॥

“वातगुल्माहृतं क्षिग्वं युक्तं स्नेहविरचनैः ।
उपाचरेत् यथाकालं निरुहैः साधुवासनैः ॥
पित्तगुल्माहृतं क्षिग्वं काकोलादिहृतेन तु ।
विरक्तं मयुरेयोर्गैर्निरुहैः समुपाचरेत् ॥
श्लेष्मगुल्माहृतं क्षिग्वं पिप्पल्यादिहृतेन तु ।
तीक्ष्णविरक्तं तद्वर्गैर्निरुहैः समुपाचरेत् ॥
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ।
पित्तवक्रतुगुल्मिन्या नार्थाः कार्यः क्रियाविधिः ॥
विशेषमपरिचास्याः श्लेष्म रक्तविमोदनम् ।
पलाश-भक्षतोयेन सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥
दद्याद्रुतरवस्तिञ्च पिप्पल्यादिहृतेन तु ।
उत्थोर्वा मेदयेद्विघ्नं विधिराहगदरोहितः ॥
आनूपीदकमज्जानो वसातैलं हृतं दधि ।
विपक्वमेकतः शर्त्तं वातगुल्मोऽनुवासनम् ॥
जाङ्गलैकशयानानु वसा सर्पिश्च पौत्तिके ।
तैलं जाङ्गलमाज्जान एव गुल्मे कथोत्थिते ॥
घात्रोपकानां खरसे वङ्गं विपषैर्दृष्टम् ।
शर्करा सैन्धवोपेतं तद्धितं वातगुल्मिने ॥
विषजकथोवक्षित्य पृथ्वीका चक्षुदाक्षिम्भौ ।
दीप्यकपन्धिकाजाजी हनुषा चान्यकैः समैः ॥
दध्यारुनालवदर-मूलकखरसेर्हतम् ।
तत् पिप्पल्यातगुल्मादिदौर्बल्याटोपमूलमुत् ॥
विहृदाक्षिमन्धूत्य-कुतभुग्भोवजीरकेः ।
हिङ्गुसौवर्चलचार-समृद्ध्याज्जानैवतैः ॥
बीजपूररोपितं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।
साधितं दाधिकं नाम गुल्महृत् बीजमूलजित् ॥

रघोनन्दरसे वभिः पञ्चनरकाभितम् ।
सुरारनालदधन-नलकावरसेः च ।
वीर-राक्षसहृत्वाभयवानीचकवेनवेः ।
हिङ्गुवैतवाचानीदीप्यकेषु समीक्षितैः ।
विहङ्गुलपङ्कजैः वावीलादधनवरान् ।
कावापकारमन्त्रादि-ग्रीह्मूलागिकान् जवेत् ।
हृन्मन्त्रकावाये तु जीवनीयैः पचेद्भुतम् ।
न्ययोद्यादिके वापि गन्धे वायुतुपलाहिके ।
रक्तपित्तोत्थितं जनि हताम्बेताम्बवन्धयम् ।
आरग्वषादी विपचेद्दीपनीययुतं हृतम् ।
कारवर्गं पचेन्नामृतं पचेन्नामृगखेपरम् ।
जनि गुह्यं कथोद्भूतं हताम्बेताम्बवन्धयम् ।
यथा दोषोऽप्येषापि चिकित्सेत् सात्रिपाति-
कम् ।
चूर्णं हिङ्गादिकं वापि हृतं वा ग्रीह्मनाशनम् ।
पिवेद्गुह्यापहं कावे सर्पिकौत्सकमेव वा ।
तिवेषुरकपाकाप्रकारं यवनालजम् ।
भक्ष नलकावापि गोवापिखरहस्तिनाम् ।
नक्षत्रे मन्त्रिवाच पातिकावापचूर्णितैः ।
कुङ्कु-वेनवचट्टाङ्ग-नागराक्षिमातिभिः ।
काजमोदेष दृग्भिः सासुद्राच पलेयुतम् ।
अथःपात्रेऽधिनाम्येन पक्का लेष्ममयोद्धरेत् ।
तस्य भावां पिवेद्वा सुरया सर्पिवापि वा ।
धान्यान्नेनोक्तोयेन कौलत्येन रसेन वा ।
गुह्यं वातविकाराच्च चारोऽर्थं हन्त्यवन्धयम् ।
“पीतं सुखाम्ना वापि खर्जिका कुक्षसैन्धवम् ।
हृन्नीकसुषुम्णं वर्षाभूतहृत्तीक्ष्णम् ।
चित्रकच जलद्रोणे पक्का मादावशेषितम् ।
मागधी चित्रकचौद्रजिमे कुम्भे निघापयेत् ।
मधुनः प्रस्थमावाप्य पक्काचूर्णाङ्गसंयुतम् ।
तुषोषितं दशाङ्गु जीर्णभक्तः पिबन्नरः ।
अरिदोऽर्थं जयेद्गुह्यमविपाकमरोचकम् ।
सम्भूते वीरतस्यन्दे दाहपाकवगन्ति ।
गुह्ये रक्तं जलीकोभिः शिरामीश्वे वा हरेत् ।
सुखोष्ठा जाङ्गलरसाः सुखिन्वा यत्तसैन्धवाः ।
कटुजिक्वमायुक्ता हिताः पाने च गुह्यिनाम् ।
पेया वातहरेः विह्वाः कौलत्याः संस्कृता रसाः ।
खणाः सपञ्चलाश्च गुह्यिनां भोजने हिताः ।
वह्वर्षाऽनिजानान् सार्द्रकं चौरमिष्यति ।
कुम्भोपिच्छकाखेदान् कारयेत् कुङ्कुलोभिक् ।
गुह्यिनः सर्वे एवोक्ता दुर्जिरेणतमा भृशम् ।
अतस्तेषां सुखिन्वान् संवनेनोपपादयेत् ।
विषेपनाभ्यङ्गानि तथा सन्देहानि च ।
उपनाह्वाच कर्तव्याः सुखोष्ठाः साख्खादयः ।
उद्दोक्तानि सर्पाणि चूर्णवर्तिकास्तथा ।
लवणानि च श्लेष्मानि वायुक्तान्पुरामये ।
वातवर्षाणिरोधि तु सासुद्राङ्गकवर्षैः ।
सत्वा पाथी विघातया वर्णयो मरिचोत्तराः ।
दली चित्रकनलेषु तथा वातहरेषु च ।
कुम्भादिरिक्तान् सर्वाश्च खण्ड्यानि यथेरितान् ।
खादेद्वायुपुरान् भृष्टान् पूतिकहपचनान् ।
जर्जरातमहृत्वाश्च गुह्यिनं च निरुद्धयेत् ।

पिवेन्नित्तमावर् वा वसुधा वा हरीतकीम् ।
गुह्यसुं पिष्टां दलीं प्रवर्तौ सैन्धवं चचाम् ।
भक्षमद्य-पयोद्राक्षा-रसेर्षोऽस्य वजावजम् ।
एवं पीतुनि पिष्टानि पिवेत् सनवगानि तु ।
पिप्यन्तीपिप्यन्तीनलचक्षुषिचक्षुषेभ्यः ।
युक्ता जनि सुरागुह्यं ग्रीह्मं कावे प्रबोधिता ।
वह्विष्कावती गुह्यी सुञ्जीत पयसा यवान् ।
कुम्भावाप्तं वा बहुकेहान् भक्षयेन्नवयोत्तरान् ।
इत्युत्तरतन्त्रे हाचलारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनो-
क्तम् ॥ सेनासंज्ञाविशेषः । (यथा, महाभारते ।
१।२।१६-२० ।
“एको रघो गजवैको नराः पञ्च पदातयः ।
जयञ्च तुरगाक्षत्रैः पतिरिक्तभिर्वीर्यैः ।
पतिगुं विगुह्यमेतामाहुः सेनासंज्ञं वृषाः ।
जीविसेनासुखार्थको गुह्य इत्यभिधीयते ॥”)
अस्यार्थविहृतिर्यथा,—
अथ गजा नव, रथा नव, अश्वाः सप्तविंशतिः,
पदातयः पञ्चत्वारिंशत्, वसुधायेन नवतिः ॥
ग्रीहाः । अप्रकाकटयः । तत्पर्यायः । सप्तः २
इत्यमरः । २ । ४ । ६ । “अविद्यमानप्रकाक-
स्तुप्रकाको वा बहुपञ्चवान् मल्लीभिर्गटीनल-
कमलवर्षावीर्यादिः मलादारभ्य पूर्वभागः
प्रकाकः ॥” इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । १।४८
“गुह्यगुह्यसु विविधं तथैव ह्यज्जातयः ।”
“यत्र जतासम्पदा भवति न च प्रकाकाणि ते
गुह्या मलिकादयः, गुह्या एकमलाः सङ्गत-
जाताः ॥” इति टीकास्तु कुङ्कुमभट्टः ॥) चङ्-
भेदः । सैन्धवचयम् । इति मेदिनी । मे । ११ ॥
(रजितपुरवचसम्पदः । यथा, मनुः । ७ । ११४ ।
“इयोक्त्याणां पञ्चानां मध्ये गुह्यमधिष्ठितम् ।”
गुह्यं रजितपुरवचसम्पदमिष्यत्य टीकायां कुङ्कु-
मभट्टः । सैन्धवदेशः । यथा, तथैव । ७ । १६० ।
“गुह्याश्च स्थापयेदामान् जतसंज्ञान् समन्ततः ॥”
गुह्यान् सैन्धवदेशानिति टीकास्तु कुङ्कुमभट्टः ॥
गुह्यकेतुः, पुं, (गुह्यानां केतुर्भव इव । गुह्यः
केतुर्यस्येति वा । अथ तु केतुर्लङ्गं प्रापन-
मिथर्थः ।) अज्वेतवः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुह्यमूलं, स्त्री, (गुह्यवन्मूलमस्य ।) आर्द्रकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
गुह्यवल्ली, स्त्री, (गुह्याद्या वल्ली यस्याः ।) सोम-
जता । इति राजनिर्घण्टः । (सोमजताशब्दे-
ऽस्या गुह्यादयो ज्ञातव्याः ॥)
गुह्यमूलः, पुं, (गुह्यात्मकं गुह्यमूलकं वा मूल-
मज ।) रोगविशेषः । तस्यैव यथा,—
“नारी पुष्यदिने पीत्वा गोक्षीरेणोपवासतः ।
चेताकैश्च तु वै नर्त्त तस्यासद्गुह्यमूलमुत् ॥”
इति मारक १६३ अध्यायः ॥
गुह्यिनी, स्त्री, (गुह्योऽख्यस्या इति । “अत रनि-
ठनी ॥” ५ । २ । ११५ । इति रनिः । ततः
डीप् ।) विहृता जता । तत्पर्यायः । वीरत् २
उत्पुः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६ । वीरधा ४
अवत् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

गुह्यी, स्त्री, (गुह्याकारो विहृतिः स्या इति । “अथ
आदिभ्योऽच् ॥” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततो
डीप् ।) आमलकी । एता । वनी । गुह्यवेष्टा ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावली सैमचक्षुषः ॥ यप्र-
नखीटयः । इति शब्दचम्पिका ॥ गुह्यकांक्षीकी
इति भावा । (गुह्यः गुह्यानामको रोगोऽख्यस्य
इति । गुह्य + रनिः ।) गुह्यारोगयुक्ते चि ॥
(यथा, अनेव भूतपनसशब्दगुह्याख्याने भाव-
प्रकाशः ।
“विशेषात् पनसं वर्णं गुह्याभिर्मन्दवह्निभिः ॥)
गुह्यः, पुं, (गुह्यमिव माधुम्यमर्चनीति । गुह्य +
यत् । ततो इत्य लत्वम् ।) मधुरः । खादुः ।
इति हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥
गुवाकः, पुं, (गुवति मजवत् कायसुखजतीति ।
गु + “प्रियाकादयश्च ॥” उर्णा । ४ । १५ । इति
आकः तुदादित्वादगुवाभावः । निपातनात्
दीर्घोऽपि ह्रस्वते ।) हृद्यविशेषः । गुवा सुपारि
इति च भावा । तत्पर्यायः । चोष्टा २ पूगः ३
क्रतुकः ४ खपुरः ५ । इत्यमरः । २।५।१३६ ॥
गुवाकः ६ । इति तट्टीका ॥ पूगवचः ७
दीर्घपादयः ८ वल्कतवः ९ हृद्वल्क १०
चिक्कः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगी १२ ।
इति भावप्रकाशः ॥ सुरङ्गनः १३ गोपदलः १४
राजतालः १५ हटापनः १६ । इति त्रिकाङ्क-
शेषः ॥ अस्य फलस्य पर्यायः । क्रतुकफलम् १
पूगम् २ चिक्कणी ३ चिक्का ४ चिक्कणम् ५
हृद्वल्कम् ६ उद्वेगम् ७ पूगफलम् ८ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ पूगीफलम् ९ । इति भावप्रकाशः ॥ ॥
अस्य मरिचकस्य गुणाः । खादुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
कषायत्वम् । वलप्राणशुक्ररश्मिभेदमकारित्वम् ।
नृजरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ ॥
अस्य निर्वीर्यस्य गुणाः । हिमत्वम् । मोहनत्वम् ।
गुदत्वम् । विपाके उष्णत्वम् । चारत्वम् । साण-
त्वम् । वातजत्वम् । पित्तलघ्वम् ॥ ॥ अस्य फल-
गुणाः समोऽकारित्वम् । कषायत्वम् । खादु-
त्वम् । रेचनत्वम् । विदोषशमनत्वम् । रुच्यत्वम् ।
वृद्धोदमनायकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुदत्वम् । रुच्यत्वम् । कषापित्तकारित्वम् । दीप-
नत्वम् ॥ ॥ आर्द्रस्य तस्य गुणाः । गुदत्वम् ।
अभिघ्नित्वम् । अघिद्विहृतत्वम् ॥ ॥
स्निग्धस्य तस्य गुणः । दोषत्रयच्छेदित्वम् । हृद-
मर्थं तदुत्तमम् । इति भावप्रकाशः ॥ ॥ आम-
पूगस्य गुणाः । कषायत्वम् । सुखमजरक्तामघे-
पित्तोदराध्वावनाशित्वम् । कण्ठ गुह्यकारित्वम् ।
चारकत्वम् ॥ ॥ मुष्कस्य तस्य गुणाः । कष्ठा-
मयत्वम् । रुचिकरत्वम् । पाचनत्वम् । रेचन-
त्वम् ॥ ॥ तत् ताम्बूलेनोनमयुतश्च चैत् भट्टिति
पाण्डुवातशोधकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥
तत्प्रीगगुह्याः । तस्यादिपीगं विषसुद्धम् ।
द्वितीयपीगं भेदकं दुर्धरम् । तृतीयपीगं प्राणोप-
युक्तं सुधातुङ्गं रसायनम् । इति राजवल्लभः ॥
(ताम्बूलेन विना केवलं गुवाकमज्जयाकाका-

गुहा

ललावातल्लोचन गङ्गादधनरूपमाय-
चित्तमयुक्तम् । यथा,—
“ताम्बूलं न मुखे दत्त्वा गुहाकं भक्षयेद् यदि ।
तावन्नाशनात् याति यावद् गङ्गानद्वर्षणम् ॥”
गुह, क न संवृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
उभं-सकं-वेट् ।) इच्छी । क, अगृहीत् अङ्गु-
चत् । न, गृहति गृहते । गुहो व्योम्नरिति
दीर्घः । इति दुर्गादायः ॥
गुहः, पुं, (गृहति रचति पालयतीत्यर्थः देव-
सेनाम् । गुह + “इगुपघञाप्रोक्तिः कः ।”
३।१।२५ । इति कः । नामनिवृत्तौ तु गुहा
आवासवेनाख्यस्येति अच् । एतयोर्व्युत्पत्ति-
द्वययोरेव क्रमान्वयेनोदाहरणे प्रत्यये । यथा,
महाभारते । ३ । २२८ अष्टाध्याये ।
“समस्तसु ततः प्राहुर्गुहं गुहवताम्बरम् ।”
इत्युपक्रम्य ।
“अथैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनावहस्रयः ।
अस्माकं त्वं पतिरिति वृथायाः सर्वतो दिशः ॥”
इत्यन्तेन महात्मा कार्त्तिकेयः सेनापत्यार्थं देवैः
प्रार्थितः । ततो नामनिवृत्तिः । यथा, महा-
भारते । १३ । ८५ । ८०—८३ ।
“दिव्यं शरवणं प्राप्य वरुणं दुःसुतदर्शनः ।
ददमुः क्षतिकास्तनु बालार्कचन्द्रप्रद्युम्निम् ॥
क्षमत्वात् क्षन्दताच्चापि गुहावासानुहो भवत् ॥”
कार्त्तिकेयः । इत्यमरः । १ । १ । ४२ ॥ चोटकः ।
इति शब्दरत्नावली । श्रीरामचन्द्रः । स तु
शङ्खचक्रपुरवासी निवादाविपतिः । (यथा, रामा-
यणे । २ । ५० । ३३ ।
“तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा ।
निवादाख्यो बलवान् क्षपतिच्छेति विश्रुतः ॥”
गृहते संवृत्तौति स्वरूपादीनि मायया इति ।
गुह + कः । विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । ५४ ।
“करुणं कारुणं कर्मा विकर्मा गृहो गुहः ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । २०६ ।
आलरूपो गुहावासी गुहो मालो तरङ्गवित् ॥”
कायस्थानां पद्धतिविशेषः ॥ (यथा, कायस्थ-
कुलदीपिकायाम् ।
“अयं गुहकुलोद्भवो दशरथाभिधानो महान्
कुलाम्बुजमधुव्रतो विविधपुण्यपुञ्जान्वितः ॥”
गुहवडी, स्त्री, (गुहस्य कार्त्तिकेयस्य प्रिया या
वडी तस्य जन्मतिथिनामयात्वम् ।) मार्ग-
श्रीर्षमासीयमुल्लवडी । यथा, भविष्ये ।
“येयं मार्गश्रिरे मासि वडी भरतसप्तमः ।
पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुहप्रिया ॥”
शुक्लेयं गुहवडी । इति तिथ्यादिसम्बन्धम् ॥
गुहा, स्त्री (गुह + कः टाप् च ।) विंशपुष्पी-
लता । गर्भः । पर्वतादेर्गङ्गरम् । इति मेदिनी ।
वे । ४ । (यथा, रामायणे । १ । १ । ७० ।
“किञ्चिन्मां रामसुग्रीवौ जन्मतुस्तौ गुहां
तदा ॥”
शिवस्य पत्न्याः । विलम् २ शिवायम्बुः ३ देव-

गुह्य

स्वातम् ४ गङ्गरम् ५ । शाकपर्वीद्वयः ६ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (रुद्रम् । यथा, शतपथ-
ब्राह्मणे । ११ । २ । ६ । ५ ।
“तस्मादिह गुहाद्वयम् ॥” गूढा ज्ञातृज्ञान-
ज्ञेयपदार्थाः अस्या गृहतेऽस्याभावा इति वा ।
गुह + भिदादिभ्यादधिकारस्य अच् टाप् च ।
उक्तिः । यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि ।
“अथोरखीयान् महतो महीयान्
आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जनीः ॥”
गुहाशयः, पुं, (गुहासु गिरिगङ्गरादिसु शैते
अवतिष्ठते इति । शीर्ष् ल श्रयने + “अधिकारस्य
शैतेः ।” ३ । २ । १५ । इति अच् ।) आश्रयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुहाशयित्वादेवाख्य
तथात्वम् । यथा, भावप्रकाशे ।
“विंशत्यावृत्ता अक्षतरङ्गद्विपिनस्तथा ।
बभूजन्मुक्तमार्गारा दद्याद्याः स्तुर्गुहाश्रयाः ॥”
गुहायां रुद्रे वृद्धौ वा शैते विराजते इत्यर्थः ।)
विष्णुः । (यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि । “सर्व-
भूतगुहाश्रयः ॥” यथा च । [श्रयः ।
“तावत् स भगवान् साक्षात् योगाधीशो गुहा-
अन्तर्धे अविः सद्यो यथेहानीशनिर्मिता ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
(प्राणाः । यथा, सुक्तकोपनिषदि । २ । १ । ८ ।
“सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा
गुहाश्रया निहिताः सप्त सप्त ॥”
गुहाश्रयिणि नि ॥)
गुहिनं, स्त्री, (गृहते रुचादिभिराच्छन्नं भवतीति ।
गृहतेऽस्मिन्निति वा । गुह + बाहुलकात् इन्म् ।)
वनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
गुहिनं, स्त्री, (गृहते पादपादिभिराच्छन्नं भव-
तीति । गुह + “गुपादिभ्यः कित् ।” उणां ।
१ । ५६ । इति इणच् । गुहनिघेयार्थं कित् ।)
वनम् । इत्युणादिकोषः ॥
गुहेरः, पुं, (गृहते लौहादेर्मलादिकं विलोपयन्
खड्गादख्यलगापादयतीति । घातूनामनेका-
र्थत्वात्पात्वमित्यवधेयम् । गुह + “गृहोरादयः ॥”
उणां । १ । ६१ । इति निपातनादेरकप्रत्ययः ।)
लौहकारः । इत्युणादिकोषः ॥ (गृहते रच-
तीति ।) गोप्रा । इति खंक्षिप्रसारे उणादि-
रुक्तिः ॥
गुह्यं, स्त्री, (गुहां गोपनं अहंति वस्त्राद्यभ्यन्त-
स्थानं लब्धमहंतीति यावत् । गुहा + “तद-
हंति ।” ५ । १ । ६३ । इति यत् । गुह + कर्मणि
क्वविभ्योके ।) उपस्थाः । स तु भगं लिङ्गश्च ।
(भगार्थं यदुक्तम् ।
“कामार्गः पुत्रयो ह्यत्र पुत्रयेद् गुह्यमाहृतः ॥”
रुद्रस्ये नि । इत्यमरः । ३ । ३ । १५३ । गोप्यम् ।
तत्पठ्यायः । विविक्तः २ विजनः ३ हस्तः ४
निःशलाकः ५ रुद्रः ६ उपांशु ७ गूढम् ८
उपहरम् ९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भग-
वद्गीतायाम् । ६ । २ ।
“राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुक्तम् ॥”

गुह्यकः

तथा च, देवीभागते । १ । १ । २७ ।
“पुराणगुह्यं सकारं कर्मेतं
गुरोः प्रवारात् कदवाविधिश्च ॥”
गुह्यः, पुं, (गुहां वरखादेर्गर्भमहंतीति । गुहा +
“हन्तादिभ्यो वत् ।” ५ । १ । ६६ । इति वत् ।)
कामठः । इत्यः । इति मेदिनी । वे । १६ ।
(गृह्यतुमहंति बोधो भवति उपनिषद् वेद्य-
त्वात् यद्वा गुहायां वृद्धौ रुद्रपाकाधि वस्तु-
महंति ध्यानापाहंतीति यावत् ।) विष्णुः ।
इति तस्य सहस्रनाममन्त्रे पठितः ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । ७१ ।
“गुह्यो गभीरो गहनो गुह्यप्रकाशदायरः ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६१ ।
“यक्षुः पादसुखो गुह्यः प्रकाशो जङ्गमस्तथा ॥”
गुह्यानि गृहति गुहान् प्रकटीकरोतीति । गुह-
शानिप्रभावाभितोषविशेषः । यथा, अन्तर्धे ।
७ । १०३ । ८ ।
“अध्वर्यवो चर्मिणः चिन्मिदानी
आविर्भवन्ति गुह्या न केचित् ॥”
उपदेवताविशेषः । यथा, महाभारते । ३ ।
३ । ४३ ।
“गुह्याः पिङ्गवाः सप्त ये दिव्या ये च मातुषाः ॥”
क्षिमां टाप् । गायत्रीसूक्तपा देवी । यथा,
देवीभागते । १२ । ६ । ४२ ।
“गुह्यो गुह्यवती गुह्या गोपन्या गुह्यदविनी ॥”
गोपनीये नि । यथा, मनुः । ११ । २६५ ।
“सगुह्योऽभ्यखिद्वेदो यत्नं वेद स वेदवित् ॥”
“प्रसवाख्यो गुह्यो गोपनीयः ।” इति कुल्लूक-
भट्टः ।)
गुह्यकः, पुं, (गृहति निर्धिं घनविशेषं रचतीति ।
गुह् + क्तुन् । पृथीदरादित्वाद्व्यगमने बाहुः ।)
देवयोगिनिविशेषः । स तु कुवेराद्वचरः निर्धि-
रचको माखिभद्रादियस्यमहः । इत्यमरभरतौ ॥
(कार्त्थोत्पत्त्यादिभेदेनैव तु बहुषोदाह्रियते
तथाच बाङ्गिभोक्तम् ।
“निधिं रचन्ति ये यथास्ति स्तुर्गुह्यकचञ्चकाः ॥”
गुह्यं कुतसितं कायति शब्दादस्ति प्रकाशयति
वा । के + कः । यद्वा गुह्यं गोप्यं कं सुखं यस्य ।
“अंसिदुहिगुह्योवेति” काशिकोक्तिः कप् वा ।
यद्वा गुह्यात् खड्गिचिकीर्षाः परब्रह्मणः सख्यस्य
गुह्यदेष्टात् कायति आविर्भवतीति । यदुक्तं
ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसूक्ते । ५ । ६० ।
“आविर्भव सख्यस्य गुह्यदेष्टाततः परम् ।
पिङ्गलस्य पुमानेकः पिङ्गलस्य गन्धः सख ।
आविर्भूता यतो गुह्यात् तेन ते गुह्यकाः खताः ॥”
यथा, महाभारते । ३ । १ । १०८ ।
“तत्र दिव्यं रथं यानममुषानि वराधिनः ।
सिंहचारवगन्धर्वा यक्षगुह्यकपन्नगाः ॥”
तस्य लोकः पिशाचलोकादूर्ध्वं गन्धर्वलोकादधः ।
येन येन कर्मणा एतल्लोकप्राप्तिकायुज्यते ।
“ततो गच्छन्द्दर्शाधि रुद्रपुष्टयैर्वृतम् ।
पिचिच्छिजेः खलवर्त्तमेवगभीरनिगन्धैः ॥

गूढ

जीनेरभुविर्तं जीनेरं भ्रामकाक्षेय जीमयेः ।
गभीरं कथयतं जीमी को जीकः पुण्यतः सतः ॥

गम्भीरवतुः ।

गुह्यकानामर्थं जीकक्षेते नै गुह्यकाः स्मृताः ।
न्यायेनोपायै वितामि गूह्ययति च वे सुवि ।
समागंगा वनाद्याश्च भूतप्रायाः कुटुम्बिनः ।
संविभन्ध च भीतारः शोधाद्यविवर्जिताः ॥
न तिथिं नैव वारश्च संक्रान्तादि न पर्व च ।
नाचमैव न घनैश्च विदन्ते सदासुखाः ॥
एकमेव हि जानन्ति कुलपूजो हि यो हिजः ।
तस्मै गाः संप्रयच्छन्ति मन्त्रोक्तं तद्वचः स्मृतम् ॥
सकृद्भिभाजो ह्यभापि तेन पुण्येन गुह्यकाः ।
सुज्जते खगंबौद्धाणि देवत्वमकुतोभयाः ॥

इति काशीखण्डे शिवशर्माख्ये वैकुण्ठजीकगमने
विष्णुसम्बन्धः ॥ (पञ्चमविशेषः । तस्य
पाकप्रकारो यथा, शब्दार्थचिन्तामणिद्वयपाक-
शास्त्र ।

“समितां सर्वेषा भर्ता वितामनादिसम्भृतम् ।
एषा जवङ्गकर्पूरमरीचपरिवासिताम् ॥
विभ्रान्तसमितालम्बपुटे वेष्टा हते पथेत् ।
ततः खळे न्यसेत् पक्वे गुह्यकोऽयमुदाहृतः ॥”
अस्य गुह्यास्तत्रैव । यथा,—

“गुह्यको ढं हयो हयो ह्यः पितानिनापहः ।
मधुरोऽतिगुरुः पाके किञ्चित् सन्धानस्तु सरः ॥”
गुह्यकेचरः, पुं, (गुह्यकानामीचरः प्रभुरधिपति-
रित्यर्थः ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥
(यथा, ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे । ५ । ६१ ।

“यः पुमान् स कुवेरश्च घनेषो गुह्यकेचरः ॥”
गुह्यगुरुः, पुं, (गुह्यः गोप्यः कृदयाभ्यन्तर्वर्त्तो
अन्तर्यामिस्वरूपो गुरुः ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

गुह्यदीपकः, पुं, (गुह्येन गुह्यस्थान्योतिषा दीप-
यति प्रकाशयतीति । खयं गुह्यः सन् दीपय-
तीत्येके । दीप् + ण्युक् ।) खद्योतः । इति शब्द-
चक्रिका ॥

गुह्यनिष्पन्नः, पुं, (गुह्यात् गुह्यदेशात् उपस्थ-
ष्टिमादित्यर्थः निष्पन्नते निर्गम्यते इति ।)
नक्षत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुह्यपुण्यः, पुं, (गुह्यानि अदृश्यानि पुण्याणि अस्य
इति ।) अन्वयवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुह्यबीजः, पुं, (गुह्यमदृश्यं बीजमस्य ।) भू-
लक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुह्यभाषितं, स्त्री, (गुह्यं रहस्यं भाषितम् ।)
मन्त्रः । इति जटाधरः ॥ गुप्तवाक्यश्च ॥

गू, ओ शि विट्छनी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
परं-सकं-अभिद् ।) ओ, गूनः । शि, शुक्ति
अशुवीत् । विट्छनिर्हन्म् । इति दुर्गादासः ॥

गू, पुं, युः । विष्ठा । गूघातोः कर्मणि क्तिप्रत्य-
येन निष्पन्नः । (गम्भीरपानेन देहात् । गम् +
ङ् । मञ्जीप इत्येके ।)

गूढं, स्त्री, (गुह्य + भावे क्तः ।) रहः । गुह्यम् ।
इति मदिनी । ६ । १ ॥

गूढसा

गूढः, वि, (गुह्य + कर्मणि क्तः ।) बंहुतः । गुप्तः ।
इत्यमरमेदिनीकरी । (यथा, पञ्चदश्याम् । १ । १८८
क्षिरस्थैश्चरी काचित् सन्धवस्तुनियामका ।
आनन्दमयमारभ्य गूढा सर्वेष्टु वस्तुम् ॥”)

गूढजः, पुं, (गूढात् गुप्तभावादित्यर्थः गूढे गुप्तस्थाने
वा जायते इति । गूढः सन् जायते इत्येके ।
गूढ + जन् + ञः ।) गूढोत्पन्नपुत्रः । इति मिता-
चरः । (यथा, बाह्यवल्गुः । २ । १३२ ।
“यद्दे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतो मतः ।
कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥”)

गूढनीचः, पुं, (गूढः गोपनस्थानस्थः गूढे गुप्तस्थाने
वा नीचः कुलायोऽस्य ।) खल्लगणधौ । इति
शब्दमाला ॥

गूढपक्षः, पुं, (गूढः समाच्छन्नः पक्षेव योऽसौ ।
गूढं पक्षमस्येति केचित् ।) करीरहृष्टः ।
अङ्गोत्तृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गूढपथः, पुं, (गूढः प्रज्ञा गतिरस्य समासनिष्पन्न-
त्वादच् ।) अन्तःकरणम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ५५
गुप्तपथश्च ॥

गूढपातः, [ढ] पुं, (गूढं पादयति । पद गतौ +
जिज्जन्तात् क्तिम् । यद्वा गूढाः पादा अस्य पृथो-
हरादित्वादलोपे साधुः ।) सर्पः । इत्य-
मरः । १ । ८ । ७ ॥

गूढपादः, पुं, (गूढाः संहृताः पादा अस्य ।) सर्पः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
(“पादानामपि विज्ञेये हे शते हे च विप्रती ।”
इत्यागमः ।

आच्छादितपादे चि । यथा, महाभारते ।
“सन्तोषान्ततृप्तस्य विभैश्चर्यं करस्थितम् ।
उपानद्गूढपादस्य सर्व्वा चर्माहतेव भूः ॥”)

गूढपुरुषः, पुं, (गूढः गुप्तः पुरुषः ह्यप्रवेशी राज-
प्रेरितो जनः इत्यर्थः ।) चरः । इत्यमरः । २ । ८ । १३ ॥

गूढपुण्यकः, पुं, (गूढः समाहृत इव पुण्यैर्योऽसौ
इत्यर्थे कन् । गूढानि संहृतानि पुण्याण्यस्य
इत्येके ।) वज्रलट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गूढपक्षः, पुं, (गूढः संहृतप्रायः पक्षेनासौ । गूढं
यथा स्यात् तथा पक्षतीत्येके ।) वदरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गूढमार्गः, पुं, (गूढः प्रच्छन्नः मार्गः ।) भुवो-
न्तरमार्गः । सुकुङ्ग इति भाषा । तत्पठ्यायः ।
सुरङ्गा २ खलिता ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५१ ॥

गूढमैथुनः, पुं, (गूढं अन्धैरदृश्यं मैथुनं यस्य ।)
काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गूढवर्षाः, [ष] पुं, (गूढं वर्षाऽस्य ।) मेकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गूढवल्गिका, स्त्री, (गूढा वल्गिका वल्ली यस्य ।)
अङ्गोत्तृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गूढसाक्षी, [न्] वि, (गूढः प्रच्छन्नः सन् यः
अर्थिना प्रत्यर्थिवाक्यं आवितः तादृशः साक्षी ।)
योऽर्थिना गूढतया प्रत्यर्थिवचनं आवितः सः ।
परिवादी गोपने राखिया आवासीर कथा
याहाके गुनारयाहे सेर साक्षी इति भाषा ॥

गूढब

तथा च नारदः ।

“अर्थिना सार्धविद्वार्थं प्रत्यर्थिवचनं स्मृतम् ।
यः आवृत्ते तदा गूढो गूढसाक्षी च उच्यते ॥”
इति अथर्वारतस्मृतम् ॥

गूढाङ्गः, पुं, (गूढानि अङ्गानि यस्य इच्छा-
मानेयैवाङ्गानि अन्तःप्रवेशयति इति तातु-
पर्यार्थः ।) कच्छपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गूढाङ्गिः, पुं, (गूढः बंहुतः शब्देनाहतोऽङ्गि-
चरकोऽस्य ।) सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गूढोत्पन्नः, पुं, (गूढं अन्धैरविज्ञातं यथा स्यात्
तथा उत्पन्नो जातः ।) द्वादशविधपुत्रमध्ये
पुत्रविशेषः । यथा, मनुः । ८ । १७० ।

“उत्पद्यते यद्दे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स यद्दे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्यादयस्य तत्पुत्रः ॥”

अस्यार्थः । “यस्य यद्देऽव्यक्तायां भार्यायां पुत्र
उत्पद्यते सजातीयोऽयं भवतीति ज्ञानेऽपि
कस्मात् पुरुषविशेषाणां तेषां विति न ज्ञायते
स यद्दे अप्रकाशतुत्पन्नस्तस्य पुत्रः स्यात् यदी-
यायां भार्यायां जातः ।” इति कुल्लूकभट्टः ॥

(अयं हि बन्धुदायहारो । यथाह मनुः । ८ । १५८ ।

“यौरसः सेवकश्चैव दत्तः क्षत्रिय एव च ।
गूढोत्पन्नोऽप्यविद्वान् दायया वाग्धवाश्च वट् ॥”)

गूढं, स्त्री पुं, (गवते शब्दायति शुक्ति पुरीषसुत-
वृजतीति वा । गुह्य शब्दे गुह्यि विद्योत्सर्गे वा
+ “तिथपृष्ठ गद्ययूथ प्रोधाः ।” उर्णा । २ । १२ ।
इति चक्रे दीर्घश्च ।) विष्ठा । इत्यमरः । ७ ।
६ । ६८ ॥ गु इति भाषा । (श्रीरीरादिमन्त्रेऽपि
कार्यगूयादिशब्ददर्शनात् ॥)

गूढलक्तः, पुं, (गूढे विष्ठायां रक्तः अशुरक्त आसक्त
इत्यर्थः । ततो रस्य लक्षम् ।) पक्षिविशेषः ।
गूढे शालिक् इति भाषा । तत्पठ्यायः । छर-
मन्त्रः २ शुभचूडः ३ खलिकः ४ । इति शब्द-
चक्रिका ॥

गूढः, वि, (गूढते पुरीषसुतवृज्यते स्म इति ।
गु शि विद्योत्सर्गे + क्तः । “दुग्धोदीर्घश्चेति ।”
नलं दीर्घश्च ।) लतपुरीषोत्सर्गः । तत्पठ्यायः ।
हन्तः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥

गूर, ड क उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (गुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घो । ड क, भयेषु नो
गूरयते महोरगः । इति दुर्गादासः ॥ (तथा
च कविरहस्ये । ५१ ।

“भयेषु नोद्गूरयतेऽप्यमाहवे-
ऽयुक्तोऽपि यो नोद्गूरयते खड्गमैवित् ॥”)

गूर, ई य ड वधे । गत्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवां-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घो । तथा च ।

“दीपिपूरिजनगिरिधूरयः
काशिवाशिपदिभूरितूरयः ।

चूरिचूरिखिदिदिदतिः क्षिष्टि-
चूरिमुथ्यतिसनो दिवादिभु ॥

इति रथोद्धतायां चक्रेचरः । इति दुर्गादासः ॥

गूरबं, स्त्री, (गूर क ड उद्यमे + भावे लुट् ।)
उद्यमः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः । १२ । ११ ॥

गृत्सः

गूहं क निक्षेपे । गूहं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरां-परं-अकं-सिट् ।) क, गूहंयति । इति
 दुर्गादासः ॥

गृह्णते, उ गृह्णते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्म-
व्यकं-सेट् ।) उ, गृह्णते । इति दुर्गादासः ॥

गुवाकः, पुं, (गुवति पुरोवसुत्स्नज्जनेन यद्वा
गुवति बहुलमन्वयेन सुखविवरात् पुरोवसुत्स्न-
ज्जतीति । गुप्ति विद्योत्सर्गः + “पिनाका-
दयश्च ।” उर्णा । ४ । १५ । इति व्याकः । कुटा-
दित्वाद्गुवाभाषः । विप्रातनात् दीर्घत्वम् ।)
गुवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

गूढया, स्त्री, (भूययतीति । निपातनात् भकारस्य
मत्वम् ।) मयूरचन्द्रिका । मयूरपिच्छचक्रम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

य, सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं
सिट् ।) गरति तब' मेघः । इति दुर्गादासः ॥

यज्ञ, धनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं
मेट् ।) सप्तमस्वरौ गर्जति । इति दुर्गादासः ।

(यथा, पूर्वचातकारके । ४ ।

“गर्जसि मेघ ! न यच्छसि तोयं
पातकपक्षी व्याकुलितोऽहम् ।
दैवादिह यदि दक्षिणपातः
न त्वं ज्ञाहं न च जलपातः ॥”)

गृज, इ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं
अकं सेट् ।) सप्तमम्बरी । इ, यङ्प्रति । इति
दुर्गादसः ॥ (ध्वनिरिङ् कथनमिति मत्व
केचित्तु सकर्मकमायं वदन्ति ॥)

यज्जनं, स्त्री, (यज्जगते व्यभ्यस्त्वेन कथ्यते प्राण
नाशकत्वादिति। यजि ध्वनौ + कर्मणि क्वाट्।
विषदिग्धप्रशोभ्नासम्। इति मेदिनी। ने। ५८
(यज्जगते रोगनाशकतया व्यभ्यस्त्वेन कथ्यते
इति।) मूलविशेषः। सलगम इति स्थानः
तत्पर्यायः। शिखिमूलम् २ यवनेष्टम् ३ वर्तु
लम् ४ ग्रथिमूलम् ५ शिखाकन्दम् ६ कन्दम् ७
डिब्बीरमोदकम् ८। अथ गुणाः। कटुत्वम्
उष्णत्वम्। कफवातरोगगुल्लनाशित्वम्। रक्त
त्वम्। दीपनत्वम्। हृद्यत्वम्। दुर्गन्धत्वम्
इति राजनिर्घण्टः ॥

मङ्गलः, पुं, (मङ्गलति अभ्यस्यत्वेन कथ्यते इति
यजि + जुट् ।) रसोनकः । रसुन् इति भाषा
इति मेदिनी । ने । ५८ ॥ रक्तमङ्गलः । इति
राजनिघण्टुः ॥ (अस्थ्य अभ्यस्यणीयत्वमुक्तं यथा
मगौ । ५ । १६—२० ।

“हृषाकं विहुराहश्च लभुनं यामकुक्कुटम् ।
पलाशं यज्ञनक्षत्रं च मत्वा जग्धा पतैर्द्विजः ॥
अमलैस्तानि बद्ध्वा जग्धा लघ्वाः खान्तपनश्चरेत् ।
यत्तिचाभ्यायं वापि श्रेयश्चपयसेदहः ॥”)

मङ्गीवः, पुं. पृथुश्चगानः । वङ्गशेयाज इति भाषा
तत्पण्यायः । लोपाकः २ । इति वैमचन्द्रः
४ । ३५.७ ॥ (मङ्गीवोऽपि पाठः ॥)

यन्सः, पुं, (गृध्रति जिघृक्षन्नेति । यद् अभि
वाङ्मयाम् + “यद्भिपययोर्देकौ च ।” उवाच ।

गृधरा

२ । ६६ । इति च; स च कित् इकारान्नादेशश्च ।
 कन्धर्गः इत्युणादिकीर्णः ॥ (चि, सुतः ।
 यथा, ऋग्वेदे । ७ । ८७ । ५ ।

“यत्सो राजा वरदण्डक एतं दिविप्रेक्षम् ।”
 “यत्सः सुतः ।” इति भाष्यम् ॥)

यध, इ-य उ लिखे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवी-
परं-सकं-सेट् ऋवेट् ।) इर, अयधत् अगधीत् ।
अस्मात् पुषादिवात् नित्यं उ इत्यन्ते । य, यधति
धनं लुब्धः । उ, गङ्गित्वा यङ्ङा । इति दुर्गादासः ॥
यधुः, पुं. (यधत्यनेनास्माद्वा इति । यध्व इर-
लिप्तायाम् + “पृभिदिषधिषधिइविह्विभ्यः ।”
उणां । १ । २३ । इति कृ. ।) कामदेवः ।
इत्युणादिकोषः ॥ (यधति अभिकवतीति
विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वात् ।) अभिलाषुकः । इति
संक्षिप्तप्रवारे उणादिरुतिः ॥

यधूः, पुं, (यध् + बाहुलकात् झः ।) बुद्धिः । अपा-
नम् । कुतश्चितम् । इति वंशिप्रसारे उक्तादि-
वृत्तिः ।

यधुः, चि, (यध्वाति कामयति लिखति वा घनमिति
 शेषः । यध् + चक्षियध्विणिचिपेः जुः ।" ३ ।
 २ । १४० । । इति जुः ।) युव्यः । इत्थमरः
 ३ । १ । २१॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । २० ।
 "न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्तुं" यद्वैश्वरि । ।

अप्यायुषा वा कार्त्तुं ये चान्ये गुणग्रभवः ॥
कश्चित् ग्रभोऽपि पाठः ॥)

गुह्यता, स्त्री, (गुह्योर्भावः इति तल् ।) लुब्धता ।
तत्पर्यायः । रागः २ सङ्गः ३ । इति त्रिकाण्ड
शेषः ॥

यजः, पुं, (यध्यति अभिकाङ्क्षति मांसादीनि
 “सुसुष्राण्यधिभ्यः कन् ।” उणा० । २ । ७४
 इति कन् ।) पक्षिविशेषः । अधिनी शङ्खनी
 इति च भाषा । तत्पर्यायः । दाक्षायः २ वज्र
 तुल्यः ३ दूरदर्शनः ४ । इति राजनिर्घण्टः ।
 (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ३१ ।

“मृधः संपतति शीघ्रं जनयन् भयतुल्यमम् ।”
इह लोके लोभवप्रातः यस्तु देवनाक्षजन्मं हरति
स पापात्मा परमं मृधोच्छिद्येनोपजीवति । यथा
मनुः । ११ । २६ ।

“देवस्त्वं ब्राह्मणस्त्वं वा लोभेनोपहिंससि यः ।
स पापात्मा परे लोके यद्भोक्छेन जीवति ॥”

यधनखी, खी, (यधस्थ नख इवाकारोऽख्यस्या
इति । “अधं आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२-७
इत्यच् । ततो डीष् ।) कुलिकटस्थः । इति रत्न
माला ॥ कालियाकड़ा इति भाषा । (यथा
सुश्रुते खजस्थाने । ३८ अध्याये ।

“करमर्हन्नि कण्टकसैरीयकप्रतावरीयधनस्य इति
कण्टकसंशः ॥”) कोलिट्टस्यः । इति निपाठ
शेषः ॥

युधामन्या, स्त्री, (युधस्य पञ्चमिव पञ्चवदित्यर्थः)
पञ्चमस्तथाः । युध इव धृञ्जवर्थं पञ्चमस्तथा इत्येके ।
धृञ्जपञ्चादृजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

युधराजः, पुं, (युधः राजा इषेत्पुपमितसमासः ।

गृध्रसी

यथावा दधेति वा । "राधाहःकलिभट्टम् ।"
५ । ४ । ६१ । इति ङम् ।) जटाशुम्भम् ।
यथा,—

“भूयः कनकापुष्पाये रक्षो वाय्वेरजिह्वमेः ।
निर्विमेद सुतीक्ष्णायैर्गुणैराणं शिलाशितैः ॥”

इति रामायणम् ।
युष्मदी, जी (युष्मद्भिर्मात्रमिच्छति वस्तुतः इति
युष् + क्तृ । युष्मो मात्राणामुपो मनुष्यः तं हति
पीडयति नाशयति वा । जी + क्तः डीप् ।)
वातरोमविशेषः । तत्कथञ्च यथा,—

“स्थितपूर्वो वसती एव जातु कृत्वा पदं क्रमात् ।
यथवी क्षम्यन् वत्तोद्विगृह्णाति क्षम्यते सङ्गः ॥
वातावातकषायां वा विज्ञेया द्विविधा पुनः ।
वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीवक्रता ॥
जातुजङ्गोदसम्बीनां स्फुरणं क्षम्यता अग्रम् ।
वातज्ञेयोद्धवायान् गौरवं वक्षिमाह्वयम् ॥
तन्ना सुखप्रसेकश्च भक्तदेवस्तथैव च ॥”

युधवीयातात् के वनात् स्निगादियव्यम् सम्भयक्
तोदैर्गुणाति । क्रमात् इहिक्रमात् । तेन वधा
यथा वहन्ते तथा तथा स्निगादीणाक्रामति
नाम यद्वहे निर्देशक्रमनियमः । तथा सुहुः
स्यन्दते स्निगादित् शिराकम्पं करोतीत्यर्थः ॥३॥

अथ तस्याधिकृत्या ।
 “युधस्थानु नरं सन्धक् रेकीव वमनेन वा ।
 ज्ञात्वा निरामं दीप्ताग्निं वस्तिभिः समुपाचरेत् ॥
 नादौ वस्तिविधिं कुर्यादुपावर्द्धं न युध्यति ।
 कोचो गिरथकः स स्थाह्नसन्धेव कुतो यथा ॥३॥
 तैलमेरुजं प्रातर्गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।

मासमेकं प्रयोगोऽथ यथस्यानु यथापहः ॥ १ ॥
 तैलं हृतं सार्वकमातुषुङ्ग-
 रसं सपुङ्गं सगुडं पिबेद्वा ।
 कटूश्चपृष्ठञ्चामूलगुल्म-
 यथस्थदावर्तहरः प्रयोगः ॥ २ ॥

निष्कृष्टोरुखबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाकयेत् ।
तत्पायसं कटीशूले ग्रन्थ्यां परमौषधम् ॥ ३ ॥
एरुक्षमूलं विस्वस्य दृहतौ काण्डकारिका ।
कषायो रसकोपतः पीतो दृढव्यवस्तिजम् ॥
ग्रन्थवीजं चरेकलं चिरकालाशुबन्धि च ॥”
रसकं सौवर्चजम् ॥ ४ ॥

“गोमूत्रैरुक्तैः काभ्यां क्षणाभ्युर्ध्वं पिबेन्नरः ।
दीर्घकालोत्थितां हृत्ति यस्मिन् कषमातमान् ॥५॥

सिं ह । एवमौल्लसतभाजकान
 प्रियेत् काषायं वपु-तेजमिमम् ।
 यो यथस्वीनष्टगतिः प्रसुप्तः

स शीघ्रगः स्याद्दि विमल चिन्म ॥ ६ ॥
दृष्टन्निम्नतरोः सारो वारिखा परिपक्वितः ।

स पीतो नाशयेत् क्षिप्रमसाध्यामपि यश्चामी ॥५॥
शेषानिकादनेः काथो नृक्षमिपरिपाचितः ।

इन्द्रार्यप्रसीरोगं पीतमात्रः प्रणाशयेत् ॥”
श्लोफानिकानिर्गच्छो ॥ ८ ॥

“राक्षसास्तु पञ्चैकं पञ्च कर्माणि शुभशुभोः ।
वर्षिणा वटिकां ज्ञत्वा भक्षयेद् दण्डवीचरोम् ॥”

गृह

माथे चाभिभयं विद्यालक्ष्मीवृद्धिश्च फालगुने ॥”
गृहसंस्थापने मेधादिराश्रितशुभाशुभं यथा
तत्रैव, द्वितीयाध्याये ।

“गृहसंस्थापनं सूर्ये मेघस्ये शुभदं भवेत् ।
वृत्तस्ये धनवृद्धिः स्थापित्युने मरणं भवेत् ॥
कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भूतविघ्ननम् ।
कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनधान्यकम् ॥
कार्मुके च महाहानिर्मकरे स्थापनागमः ।
कुम्भे तु रत्नलाभः स्नातृ मीने स्वप्नभयावहम् ॥
चापमीनशृङ्गकन्यामासा दीववहाः स्मृताः ।
ज्येष्ठोष्णमाससंज्ञाः सौरमाने तु प्रोभनाः ॥
मासे तपस्ये तपसि माघवे नभसि त्विषे ।
ज्येष्ठे च गृहनिर्माणं पुत्रपौत्रधनप्रदम् ॥
निबिडेष्वपि कालेषु स्थाशुक्ले शुभे दिने ।
लग्नादाव्यहारम् मासदीपो न विदते ॥
पाषाणदिग्गजानि निम्नमासे न कारयेत् ।
निम्नमासेऽपि चन्द्रस्य मासेन शुभदं गृहम् ॥
गोचरादकवर्गाभ्यां वामपेधं विचिन्तयेत् ।
दशा चान्तदंष्ट्रादीनां विचारश्चात्र कर्मणि ॥
गुरुशुक्रवले विप्रान् सूर्यभूमिजयोक्तथा ।
राशिसौम्यवले सौर-वर्णाशुक्रमपूर्वेषः ॥
गृहारम्भं प्रकुर्वीत वर्णनाथवले सति ।
सर्वेषामपि वर्णानां सूर्यचक्रवर्णं स्मृतम् ॥”
गृहयोग्यभूमिपरीक्षा यथा तत्रैव, १३ अध्याये ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया ।
श्वेता रक्ता तथा पीता लक्षा वर्णाशुपूर्वेषः ॥
सुगन्धा ब्राह्मणी भूमौ रक्तगन्धा तु क्षत्रियी ।
मधुगन्धा भवेद्देव्या मद्यगन्धा च शूद्रिणी ॥
मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया क्षत्रिया मता ।
अन्धा वेद्या भवेद्भूमिस्तु शूद्रा प्रकीर्तिता ॥”
अथ भूमिभेदे फलानि यथा तत्रैव ।
“सुवर्णगन्धा सुरसा धनधान्यसुखावहा ।
नख्ये अथयफला हृतः कार्यं परीक्षणम् ॥
चतुरसा महाधन्या द्विपासा धनदायिनी ।
सिंहाभा सदगुणान् पुत्रान् दृषाभा पशुवृद्धिदा ॥
वृत्ता सद्वृत्तदा भूमिर्भद्रपीठनिभा तथा ।
त्रिभूलरूपा वीराणां सुतृपतिधनसौख्यदा ॥
लिङ्गाभा लिङ्गिनी श्रेष्ठा प्रासादजनसन्निभा ।
पदोन्नतिं प्रकुर्वते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी ॥
त्रिकोणशकटाकारा सूर्ययजनसन्निभा ।
क्रमेण सुखसौख्यार्थधर्महानिकरी स्मृता ॥
मुरला वंशदा सर्पमङ्कलाभा भयावहा ।
नेःखा खराशुकारा च न्युदाजग्निरान्विता ॥
क्षिपिटा पौरवैर्होना सुरजाभा तत्रैव च ।
काकोलूकनिभास्तद्वत् दुःखशोकमयप्रदा ॥
सर्पाभा पुत्रपौत्रघ्नी वंशभा वंशहानिदा ।
शूकरोद्याजवदृशी धनुःपरशुरूपिणी ।
कुक्षितान् मलिनान् मूर्खान् ब्रह्मज्ञानं जनयेत्
सुतान् ॥
लकलामशवाकारां नृत्तपुत्रधनार्तिदाम् ।
दुर्गन्धा पापिनी दुष्टप्रणां भूमिं परित्यजेत् ॥
मनोरमा सुतप्रदा दृष्टा धनप्रदा मता ।

गृहगो

सुतार्थदा तथाप्युदकं सुरेशदिक्रमवा मही ॥”
अन्यद्विवरणानु तत्रैव विस्तारशो ब्रह्मम् ॥३॥
गृहकर्मणि वर्णकाडाव्याह यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
“क्षीरिदृकोद्धवं दाव गृहेषु न निवेशयेत् ।
स्तनाधवासं विहगैरनिलानलपीडितम् ॥
गर्भैर्विभयश्च तथा विदुर्निर्वातपीडितम् ।
चैत्यदेवालयोत्पन्नं वज्रभयं यमशानकम् ॥
देवादिधितं दावनीपनिम्नविभीतकान् ।
कण्टकिनोऽसारतक्तन् वर्जयेद् गृहकर्मणि ॥
वटान्ध्रौ च निर्गच्छी कोविदारस्तथैव च ।
ब्रह्मकं शास्त्रालीक्षेव पलाशश्च विवर्जयेत् ॥”३॥
गृह्यते निर्दिश्यतेऽनेन इति । नाम । (गृह्यते
स्वीक्रियते धर्माचरणायासौ इति ।) कलत्रम् ।
इति शब्दरत्नावली । तथा च स्मृतिः ।
“न गृहं गृहमिद्व्याहुर्गृहिणी गृहसुच्यते ।
तथा हि संहितः सर्वान् पुत्रतार्थान् समनुते ॥”
गृहकक्षपः, पुं, (गृहस्थितः कक्षप इव । हस्त
पादादिरहितत्वादेवान्निर्हितकरचक्रकक्षप-
वत् प्रतीयमानत्वादस्य तथात्वम् ।) पंचमशिला ।
तत्पण्यायः । पंचमः २ पंचमीपट्टः ३ गृहाष्टाष्टा
इति शब्दरत्नावली ॥
गृहकन्या, स्त्री, (गृहस्थिता कन्येव । गृहपालित-
तया कन्याया इव रोगादिषु हितकारितया
चाख्यास्तथात्वम् ।) वृत्तकुमारी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्याः पण्याया यथा,—
“कुमारी गृहकन्या च कन्या वृत्तकुमारिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गृहकपोतकः, पुं, (गृहस्थितः गृहपालितो वा
कपोतः । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पक्षि-
विशेषः । पायरा इति भाषा ॥ तत्पण्यायः ।
प्रासादकुक्षुटः २ भिङ्गीकण्टः ३ पारावतः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पारावतशब्दे विवृति-
रस्य ज्ञानतया ॥)
गृहकर्ता, पुं, (गृहं वासार्थं दृग्गोदरचित्तवेष्टनं
करोतीति । गृह + कृ + क्तृ ।) धूसरोऽति-
सूक्ष्मचटकः । तत्पण्यायः । धान्यभक्षणः २
चमः ३ भोरः ४ लघ्विहृष्टः ५ कण्ठप्रियः ६ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गृहकारके, त्रि ।)
गृहकारकः, पुं, (गृहं करोतीति । गृह + कृ +
ण्युल् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । घरामी इति
भाषा ॥ यथा, पराशरपद्धतौ ।
“प्रतिमाचटकादेव कन्यायां नापितस्य च ।
सूत्रकारस्य सम्भूतिः सोपानगृहकारकः ॥”
गृहकारी, [न] (गृहं करोतीति । गृह + कृ +
णिनिः ।) कौटविशेषः । कुमिरपोका इति
भाषा ॥ इति कैचित् ॥ (यथा, मनुः १२।६६ ।
“वको भवति हत्वाभिं गृहकारी ह्युत्करम् ॥”)
गृहगोधा, स्त्री, (गृहे गृहस्थिता गोधेव ।) ज्येष्ठी ।
जंठी टिकटिकी इति च भाषा ॥ तत्पण्यायः ।
पत्नी ३ सुवर्णी ३ विशम्भरा ४ ज्येष्ठा ५ कुम्भ-
मत्स्यः ६ पत्निका ७ गृहगोधिका ८ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ गृहगोत्रिका ९ माणिक्या १०

गृहभू

भित्तिका ११ गृहालिका १२ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । १६१ ॥
गृहगोधिका, स्त्री, (पुत्रा गोधा अन्वार्थे कः । कापि
अत इत्वं टाप् च । गृहस्य गोधिका गोधिरेव ।)
ज्येष्ठी । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ (यथा,
दृष्टत्संज्ञितायाम् । ८ । १७ ।
“शिवो ग्लामा रणा कुम्भुः पिङ्गला गृहगोधिका ।
शूकरी परपुष्टा च पुत्रामानश्च वामतः ॥”
यथा च सुश्रुते कण्ठस्थाने दृष्टीयेऽध्याये ।
“माष्णारश्चवानरमकरमङ्ककपाकमत्स्यगोधा-
शम्भूकप्रचलाकगृहगोधिकान् चतुष्पादकीटा-
स्तथाप्ये दंष्ट्रा नखविषाः ॥”)
गृहगोत्रिका, स्त्री, (गृहे गृहस्था वा गोधिकेव ।
निपातनात् साधुः ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १५३ ॥
गृहगो, स्त्री, (गृहे गीयते क्रियते इति । गो + क्रिप्,
संज्ञायां णत्वम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (विवरणमस्याः काञ्जिकशब्दे श्रेयम् ॥)
गृहतटी, स्त्री, (गृहस्य गृहे वा गृहमाश्रित्येत्यर्थः
तटीव ।) वीथी । इति हारावली । १५२ ॥
पिङ्गा दाब्बोया इति च भाषा ॥
गृहहमः, पुं, (गृहमिव हमः ।) मेढ्रज्जीवः ।
इति रत्नमाला ॥
गृहनाशनः, पुं, (गृहं नाशयति प्रवेशेन इति ।
नश् + णिच् + ल्युट् ।) कपोतः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (कपोतोऽत्र वनकपोतः वनकपोतस्य
प्रवेशेनैव गृहनाशित्वात् । सुश्रु इति वक्ष्य भाषा ॥)
गृहनीङ्, पुं, (गृहे नीङ् कुजायोऽस्य ।) चटकः ।
इति हारावली । ८८ ॥
गृहपतिः, पुं, (गृहस्य पतिः ।) गृहस्थः । (यथा,
अथर्ववेदे । १४ । १ । ५१ ।
“भर्गस्य हस्तमग्नौत् सविता हस्तमग्नौत् ।
पत्नीत्वमसि धर्मोणाहं गृहपतिस्तव ॥”)
सत्री । इति मेदिनी । त्रि । १६५ ॥ धर्मः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (अभिः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
१२ । ६ ।
“अग्निनाभिः समिधये कविर्गृहपतिर्गुवा ॥”)
स्त्री, गृहस्य पतिः “विभाषा सपूर्वस्य ।” ४।१
३४ । इति वा नानादेशे गृहपती गृहपतिरिति
रूपद्वयम् । गृहस्थामिनी ॥
गृहपोतकः, पुं, (गृहं पोतः शिशुरिव यस्य इति
कप् ।) वास्तु । वाटी । इति शब्दरत्नावली ॥
गृहवलिप्रियः, पुं, (गृहवलिः प्रियोऽस्य । गृह-
वलीनां प्रिय इत्येके ।) वकपरी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (काकादेशोऽपि ॥)
गृहवलिभुक्, [क] पुं, (गृहे दत्तं वलिं अन्नादि-
भक्ष्यमन्नं भुङ्क्ते इति । भुङ् + क्तिप् ।) चटकः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १६३ ॥ वकः । काकः ।
इति कैचित् ॥
गृहभूमिः, स्त्री, (गृहयोग्या भूमिः ।) वास्तु ।
वेष्टभूः । इति हारावली ॥ (अस्याः लक्षणा-
दिकं गृहशब्दे ब्रह्मम् ॥)

गृहमन्त्रः, पुं, (यद्दे मन्त्रिरिव ।) प्रदीपः । इति हेमचन्द्रः । १ । ३५१ ॥

गृहमाचिका, स्त्री, (यद्दे मन्त्रे गृहति गुप्तभावेन तिष्ठतीति । मन् + क्णुन् लृच् । १२।१।३३ । इति क्णुन् । ततटाप् । कापि अत इत्थम् ।) चर्मचट्टी । इति त्रिकाण्डशेषः । चामचिका इति भाषा ॥

गृहजगः, पुं, (यद्दे जग-इव । यद्वा, गृहस्थितो जगः पशुः ।) कुल्लुरः । इति हेमचन्द्रः । १२।३५ ॥

गृहमेधी, [नृ] पुं, (यद्देदीर्घमेधते सङ्गच्छते इति । गृह + मेध सङ्गमे + सुप्यजाताविति ।) १ । २ । ७८ । इति ङिनिः ।) गृहस्थः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४७२ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३१ ।

“वेदविद्याव्रतज्ञाताम् ओभियान् गृहमेधिनः । पूजयेद्ब्रह्मकथेन विपरीतां च वर्णयेत् ॥”)

गृहमेधिनी, स्त्री (गृहं मेधते पुनाति शास्त्रोक्तदान-दयादाक्षिण्यादिना सङ्गच्छते इत्यर्थः । गृह + मेध + ङिनिः । ततो ङीप् ।) वालिकी वृद्धिः । इति महाभारतम् ॥ (गृहमेधिनृ + स्त्रियां ङीप् ।) गृहस्थपत्नी च ॥

गृहसायः, पुं, (यद्दे गृहस्थे । गृहयते इति । गृह + “श्रुद्विचिह्नयिह्यिह्य आयः ।” उक्ता । ३ । ६६ । इति आयः । ततः “अयामन्तीति ।” ६।४। ५५ । इति खेरयादेशः ।) गृहस्थः । इत्युणादिकोवः ॥

गृहयाजुः, पुं, (गृहयते गृहातीति । गृह + “श्रुद्वि-गृहपतिद्विगिन्नातन्नाभ्याम् आजुच् ।” ३ । २ । १५८ । इति आजुच् । “अयामन्तीति ।” ६ । ४ । ५५ । इति खेरयादेशः ।) गृहीता । गृहयाज्ञीनः । इत्यमरः । १ । १ । २७ ॥

गृहवाटिका, स्त्री, (गृहसमीपस्था वाटिका आरामः ।) गृहसमीपवनम् । इति हारावली । १६८ ॥

गृहस्थः, पुं, (“न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृह-मुच्यते ।” अतएव गृहेषु दारेषु तिष्ठति अभि-रमते इति । गृह + स्था + “सुपि स्थः ।” ३।२।४। इति कः ।) गृही । द्वितीयाश्रमी । तत्पर्यायः । षष्ठ्याश्रमी २ गृहमेधी ३ ज्ञातकः ४ गृही ५ । इति हेमचन्द्रः । १ । ४७१ ॥ गृहपतिः ६ सखी ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ गृहसायः ८ । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुतादिश्रुतिः ॥ गृहा-धिपः ९ । इति हलायुधः ॥ कुटुम्बी १० । इति जटाधरः ॥ गृहायनिकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य धर्मो यथा,—

“गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः । चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥ यः कश्चिदिह लोकेऽस्मिन्नागमः संप्रकीर्तितः । तस्यात्र गमनं श्रेयः कीर्तिरेवा सनातनी ॥ संस्कारैः संस्कृतः पूर्वं यथावचरितव्रतः । जातौ शुद्धविशिष्टयोः समावर्तते वेदवित् ॥ सदादरितो निजं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः ।

पञ्चभिश्च महायज्ञैः सहधानो यजेदिह ॥ देवतातिथिशिष्टाशौ निरतो वेदकर्मसु । इत्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥ न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो नृनिः । न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥ निजं यज्ञोपवीतो स्वात् शुद्धवासाः शुचिव्रतः । नियतो दमदानार्थो सदा शिष्टैश्च संविद्यते ॥ नितश्विषोदरी मेघः शिष्टाचारसमन्वितः । वैष्णवीं धारयेद्यष्टिं चोदकश्च कमलकुम्भम् ॥ अधीत्याध्यापनं कुर्व्यात् तथा यजनयाजने । दानं प्रतिग्रहश्चापि बहुगुणं वृत्तिमाचरेत् ॥ औगिककर्माणि यागीह ब्राह्मणानाम् और्विका । याजनाध्यापने चोभे शुद्धाश्चापि प्रतिग्रहः ॥ अथ शेषाणि चान्यानि औगिककर्माणि याजि तु । दानमध्ययनं यज्ञो धर्मयुक्तानि तानि तु ॥ तैत्तिप्रमादं कुर्वीत त्रिषु कर्मसु धर्मेवित् । दानो मेघः चमायुक्तः सर्वभूतसमो नृनिः ॥ सर्वमेतद् यथाशक्ति विप्रो निर्बर्णयन् शुचिः । एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः संप्रतिव्रतः ॥”

इत्याहमेधिकपदम् ॥ “सर्वेषामाश्रमाणां देविध्यन्तु चतुर्विधम् । ब्रह्मचार्यपञ्चम्याणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥ योऽधीत्य विधिवदेतान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् । उपकुल्याणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणांतिकः ॥ अजयोऽतिथिमुखा यज्ञो दानं सुरार्चनम् । गृहस्थस्य समासेन धर्मोऽर्थं द्विजसत्तमाः ॥ उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् । कुटुम्भभरके युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥ ऋणानि श्रीयुपास्य च तन्ना भार्याधनादिकम् । एकाकी विचरेद् यस्तु उदासीनः समौचितिकः ॥”

इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥ नाहुत्यन्तु तत्रैव ५०।५१। अध्याययोर्द्वयम् ॥*

गृहस्थब्राह्मणधर्मो यथा,— “चतुर्थमायुषो भागमुपित्वादां गुरौ द्विजः । द्वितीयमायुषो भागं ज्ञतदारो गृहे वसेत् ॥ अन्नोद्देशेन भूतानामल्पदोहेन वा पुनः । या वृत्तिस्तौ समाख्याय विप्रो जीवेदनापदि ॥ यात्रामात्रप्रसिद्धार्थं स्त्रेः कर्मभिरगर्ह्यतैः । अज्ञेयेन शरीरस्य कुर्वीत धनसम्पद्यम् ॥ ऋतान्तराभ्याङ्गीवेत् ऋतेन प्रवृत्तेन वा । सत्तावृताभ्यामपि वा न श्रुत्वा कदाचन ॥ ऋतमुच्छ्रिणं श्रेयमन्तरं स्यादयाचितम् । ऋतन्तु याचितं भेजं प्रवृत्तं कर्षणं स्रुतम् ॥ सत्तावृतन्तु वाचिष्यं तेन चैवापि जीयते । सेवा श्रुतिराख्याता तस्मात्तौ परिवर्जयेत् ॥”

इत्यादि मानवे ४ अध्यायः ॥ गृहस्थगं, स्त्री, (गृहस्थ गृहावलम्बनार्थं स्थूणा । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।) गृहस्थम् । इत्यमरः । १ । ५ । ३० ॥

गृहा, पुं, (गृहं ध्यानादिकं इति । गृह् + “गृहे कः ।” १।१।१४४ । इति कः ।) गृहम् । (यथा, मनुः । ४ । २५० ।

“श्रयां गृहान् कृशान् गन्धानपः पुष्यं मन्वीन् इधि । धाना मनुष्यान् पयो मांसं प्राकचैव न निर्जुदेत् ॥” गृहस्थो धर्माचरणाव इति । गृह + कः ।) दाराः । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ निजवक्षुवच-नालोऽर्थं शब्दः ॥

गृहागतः, पुं, (गृहमागतः । आ + गम् + कर्त्तरि क्तः ।) अतिथिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३४ ॥ (गृहमागते, वि । यथा, हितोपदेशे ।

“नाहं गृहागतं हस्मि ॥”)

गृहाधिपः, पुं, (गृहस्य अधिपः ।) गृहस्थः । इति हलायुधः ॥

गृहान्नं, स्त्री, (यद्दे पर्युषितान्नादिना प्रसूतीकृत मन्त्रम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गृहायनिकः, पुं, (गृहस्थपमयर्गं विद्यतेऽस्य इति ठन् ।) गृहस्थः । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहारामः, पुं, (गृहस्थ गृहे गृहसमीपस्थो वा आरामः ।) गृहसमीपे लज्जिमवनम् । तत्-पर्यायः । निष्कुटः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥

गृहालिका, स्त्री, (यद्दे बालिरिव कायते प्रका-शते इति । गृहालि + कै + कः । ततटाप् ।) ष्येष्ठी । इति हारावली । १८४ ॥

गृहावग्रहणी, स्त्री, (गृहमवग्रहतेऽनया इति । अव + गृह् + कर्त्तव्ये लुट् । ततो ङीप् ।) देहली । इत्यमरः । २ । २ । १३ । हातिना दास्योया इति च भाषा ॥

गृहाशया, स्त्री, (यद्दे इव छायायुक्तस्थाने आश्रित इति । आ + शी + अच् । ततः स्त्रियां टाप् ।) ताम्बूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानेर गाह इति भाषा ॥

गृहाध्मा, [नृ] पुं, (गृहस्थितोऽध्मा अश्रम-निर्मितपेषणशिलाविशेषः ।) पेषणशिला । इति शब्दरत्नावली । शिल इति भाषा ॥

गृहिणी, स्त्री, (गृहस्वामित्वमख्यस्याः । इति इनिः ङीप् च ।) भार्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७६ । (यथा, रघुः । ८ । ६७ ।

“गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियश्रिया जलिते कलाविधौ । करुणावितुलेन नृत्युना-हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥”

गृहं गृहकार्यं साध्यतयाऽख्यस्या इति इनिः ङीप् च । गृहकर्मकुशला स्त्री । यथा, शकु-नलायां चतुर्थाङ्के ।

“शुश्रूषस्व गुरुन् कुब प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजनं भर्तुर्विप्रहतापि रोषजतया मास प्रतीपं गमः । भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोग्यवस्तुसंकिर्नो यान्तेव गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्था धयः ॥”

गृही, [नृ] पुं, (गृहा दारा विद्यन्तेऽस्य इति इनिः ।) गृहस्थः । इत्यमरः । २ । ७ । ३ । भर्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भागवते । ३ । ३० । ६ । “गृहेषु कूटधर्मेषु दुःखतन्त्रैश्च सज्जितः । कुर्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥”)

गृहीतं, त्रि, (गृह + कर्मणि क्तः ।) स्वीकृतम् ।
प्राप्तम् । ज्ञातम् । धृतम् । यथा, हितोपदेशे ॥ १॥
“अजराभरवत् प्राज्ञो विद्यामयश्च चिन्तयेत् ।
गृहीत इव केचिन्मनुष्या धर्ममाचरेत् ॥”

गृहीतदिक, [गृ] त्रि, (गृहीता आभिता दिक
कृत्यः प्रहर्तृर्वा भयादयेन ।) पलायितः । तिरो-
हितः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६६ ॥

गृहीतिका, स्त्री, (गृहे वसते चलतीति । गृह + चल
+ क्तृन् । वाङ्मूलकात् सम्प्रसारणम् । तेन वस्य
उत्त्वम् ।) स्त्री । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६८ ॥

गृह्यं, स्त्री, (गृह्यते आक्रम्यते अर्घ्य-आदिभी रोगै-
रिति । गृह + “पदास्त्रैरिवास्त्रापक्षे च ।”
३ । १ । ११६ । इति ऋषिः ।) गृह्यम् । (गृह्यन्ते
न गृह्यन्ते सामवेदाद्भक्तानि कर्मविधानान्यत्र
इति । गृह + ऋषिः ।) काव्यायनग भिलादित-
तत्रयस्यभेदः । इति मेदिनी । १६ ॥ तत्र तु
गोभिलादितसामवेदाद्भक्तकर्मकाङ्क्षनिर्णयः ॥

गृह्यः, पुं, (गृह्यते मानवेनेति । गृह + “पदास्त्रैरि-
वास्त्रापक्षे च ।” ३ । १ । ११६ । इति ऋषिः ।)
पञ्चरादिवन्धनेन परस्त्रीकृतत्वादस्य तथात्वम् ।)
गृहासक्तगृहादिः । इति मेदिनी । ये । १८ ॥
(अग्निः । यथा, मग्नौ । ३ । ८४ ।)

“वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्योऽप्यौ विधिपूर्वकम् ।
आभ्यः कुम्भादेवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्त्र-
हम् ॥”

गृह्यः, त्रि, (गृह्यते स्वान्यादिभिरिति । गृह + ऋषिः ।)
अस्त्रैरो । अस्त्रतन्त्रः । पञ्चः । इति विश्व-
मेदिनी । (यथा, भारविः । २ । ५ ।)

“ननु वक्तृविशेषनिष्पन्ना
गुणगृह्या वक्ष्ये विपश्चितः ॥”

गृहे भव इति यत् । गृहीतपन्नवस्तु ।)

गृह्यकः, त्रि, (गृह्य + स्वार्थे अणुकम्पायां वा कन् ।)
अस्त्रतन्त्रः । पराधीनः । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥

गृह्यकः, पुं, (गृह्य + स्वार्थे अणुकम्पायां वा कन् ।)
गृहासक्तपक्षिण्डगादिः । तत्पर्यायः । छेकः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४३ ॥

गृह्या, स्त्री, (गृह्यते वृषेति । गृह् + ऋषिः + टाप् ।)
प्राखापुरम् । नगरनिकटस्थग्रामः । इत्यमरः ॥

गृ, क ड विज्ञापे । विज्ञाने । इति कविकल्पद्वयः ॥
(चुरा-आत्म-सक-सेट् ।) विज्ञाप्यो विज्ञापनम् ।
क ड, गारयते छद्ममर्थं सुधीः । इति दुर्गा-
दासः ॥

गृ, मि शब्दे । इति कविकल्पद्वयः ॥ (कर्मा-पर-
नक-सेट् ।) शब्द इह अस्तवाक्यम् । मि, गृणाति
वाक्यं लोकः । गीर्णः गीर्णः । इति दुर्गादासः ॥

गृ, श निगम्ये । इति कविकल्पद्वयः ॥ (तुदी-पर-
सक-सेट् ।) निगम्यं भव्यम् । श, गिरत्यग्रं
लोकः । देवात्ततो विगलितो गलितो वकेन
इति तु अस्मात् लङ्घोः कभावे इति भावे
कप्रत्यये ऋदिरणाविति हरि वक्तृवादुरेभ्यस्य
लकारे गिर इति स्थिते लेः लङ्गाख्याने इति नौ
कर्मणि क्ते सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

गृह्यः, पुं, (गृह्यतीति । गम् + डः । गो गन्ता । ग
इन्दुरिवेति गेह्यः एषोदरादित्वात् दस्य चले
साधुः ।) गेह्यकः । इति भरतो द्विकल्पकोषः ॥
(गेह्युरपि च दृश्यते ।)

गेह्यकः, पुं, (ग इन्दुरिवेत्यतः इवे प्रतिज्ञताविति-
कन् । अत्र गेह्यकोऽपि पाठः ।) कन्दुकः ।
इत्यमरः । २ । ७ । १२८ ॥ गेह्यु इति गेह् ।
इति च भाषा ॥

गेह्यकः, पुं, (गेह्यकः ततः एषोदरादित्वात् दीर्घः ।
अत्र गेह्यकोऽपि पाठः ।) गेह्यकः । इति णटा
धरः ॥

गेह्, ऋ ड उ गतौ । चाने । इति कविकल्प-
द्वयः ॥ (आ-आत्म-सक-सेट् ॥)

गेप, ड ऋ गतिचालयोः । (आ-आत्म-सक-सेट् ।)
ड, गेपते । ऋ, अजिगेपत् । इति दुर्गादासः ॥

गेयं, स्त्री, (गे + “अचो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति
यत् । “इदृयति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत
ईत्वम् । ततो गुणश्च । गीतम् । इति मेदिनी ।
गे । २० ॥ (यथा, माघे । २ । ७० ।)

“वर्णः कतिपयेरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।
अनन्ता वाङ्मयाहो गेयस्येव विचित्रता ॥”

गेयः, त्रि, (गे + यत् । तत आत ईत्वम् ।) गाययः ।
गायनः । इति मेदिनी । गे । २० ॥ (यथा हरि-
वंशे हरिवंशपर्वणि । ५० । ४१ ।)

“इमे त्वां सुनयः सप्त सहिता सुनिमज्जलेः ।
स्तुवन्ति देवदियाभिर्गोयाभिर्गोभिर्भिरज्जसा ॥”

गेव, ऋ ड सेवने । इति कविकल्पद्वयः ॥ (आ-
आत्म-सक-सेट् ।) ऋ, अजिगेवत् । ड, गेवते ।
इति दुर्गादासः ॥

गेष, ऋ ड अन्वेष्टे । इति कविकल्पद्वयः ॥ (आ-
आत्म-सक-सेट् ।) ऋ, अजिगेवत् । ड, गेषते ।
जिगेषे । अन्वेष्टोऽनुसन्धानम् । इति दुर्गादासः ॥

गेष्ठाः, पुं, (गायतीति । गे + “इष्ठा गोदाभ्यां
किङ् ।” इत्युणादिकोषटीकाकारकृत्तान् इष्ठाः ।)
रङ्गोपजीवो । सामगानकर्ता । इत्युणादिकोषः ॥

गेष्ठाः, पुं, (गायतीति । गे गाने + “गादाभ्या-
मिष्ठाप् ।” उणा । ३ । १६ । इति इष्ठाप् ।)
गायनः । नटः । इति मेदिनी । गे । ११ ॥
सामगानकर्ता च ॥

गेहं, स्त्री, (गो गन्धर्वो गणेशश्च । गेन गन्धर्वेण
गणेशेन वा ईह्यते कान्यते इति । ग + ईह +
कर्मणि घञ् । यद्वा, गो गन्धर्वो गणेशो वा
ईहः ईह्यतो यस्मिन् ।) गृहम् । इत्यमरः ।
२ । २ । ४४ ॥ (यथा, हितोपदेशे ।)

“लङ्घानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थो च लङ्घता ।
एतान्यपि सर्वा गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥”

गेही, [नृ] त्रि, (गेहमख्येति । गेह + इनिः ।)
गृही । (स्त्रियां ङीप् । गृहिणी । यथा, आर्या-
सप्तसती । १६६ । [मानम् ॥”

“गेहिययाः प्रवृत्तन्ती गोकुलजितापराधतो
गेहेनर्ही, [नृ] पुं, (गेहे नर्हीति गर्जतीति ।
गेह + नर्ह + णिनिः अलुक् समासः । अस्माद् गेह

एव गर्जनं नाम्नाय अतस्तथात्वम् ।) कापुरवः ।
तत्पर्यायः । गेहेमूरः २ पिन्दीमूरः ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥

गेहेमूरः, पुं, (गेहे एव मूरः । अलुक् समासः ।
अन्वय मूरत्वाभावादस्य तथात्वम् ।) गृहेनर्ही ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥

गे, गाने । इति कविकल्पद्वयः ॥ (आ-पर-सक-
अनिट् ।) गीतं गायति गायनः । इति दुर्गा-
दासः ॥

गेरिकं, स्त्री, (गिरौ भवमिति आध्यात्मादित्वात्
टच् ।) खर्गम् । रक्तवर्णधातुविशेषः । गिरि-
माटी इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । रक्तधातुः २
गिरिधातुः ३ गवेधुकम् ४ धातुः ५ सुरङ्ग-
धातुः ६ गिरिन्द्वयम् ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥

चणालकम् ८ गवेधुकम् ९ प्रत्यक्षा १० गिरि-
न्द्वय ११ । इति चिकित्सकः ॥ लोहित-
न्द्विका १२ गिरिजम् १३ । पीतगैरिकस्य
पर्यायः । सुवर्णगैरिकम् १ सुवर्णम् २ खर्ग-
गैरिकम् ३ । इति रत्नमाला । खर्गधातुः ४ सुर-
क्तकः ५ खन्धाधम् ६ वभुधातुः ७ शिला-
धातुः ८ अनयोगाः । मधुरत्वम् । शीत-
त्वम् । कषायत्वम् । त्रयारोप्यत्वम् । विस्फोटा-
शीर्षमिदाहनाशित्वम् । खर्गवर्णादिकं शुभम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ निर्मलत्वम् । क्षिप्तत्वम् ।
सुवर्णगैरिकं तद्वत् विशेषतश्चक्षुस्तेजस्कारित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥

“गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्तया ।
सुवर्णगैरिकमन्वयततो रक्ततरं हि तत् ॥
गैरिकद्वितयं खर्गं मधुरमृषं हिमम् ।
चक्षुष्यं दाहपित्तासकफक्षिक्वाविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गैरिकाजः, पुं, (गैरिकमिव रक्तवर्णमसि पुष्प-
रूपनयनं यस्य ।) जलमधूकटश्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गैरी, स्त्री, (गिरौ भवः । गिरि + अण् । गौरादि-
त्वाद् ङीप् ।) लाङ्गलिकीटश्च । इति रत्नमाला ॥
(लाङ्गलिकीटश्चेत्या गुणादयो ज्ञातव्याः ।)
विषलाङ्गला इति भाषा ॥

गैरेयं, स्त्री, (गिरौ भवमिति । गिरि + टक् ।)
शिलाजतु । इत्यमरः । २ । ६ । १०४ ॥ (यथास्य
पर्यायाः ।)

“शिलाजन्तुश्च शैलनिर्मास इत्यपि ।
गैरयमश्नन्नापि गिरिजं शैलधातुजम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणास्तु शिलाजतुश्च ज्ञेयाः ।) गिरिजाति त्रि ॥
गोकण्डकः, पुं, (गोः पृथिव्याः कण्डक इव ।)
गोसुरकण्डकः । (अस्य पर्याया यथा,—
“गोसुरः सुरकोऽपि स्यात् चिकण्डः खादु-
कण्डकः ।

गोकण्डको गोसुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
पलङ्गना चर्द्धा च तथा आदिचुगम्भिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अपुटः । गवां खुरम् । इति विचमेदिनी ।
गोक्षरः अपुटीकृतः । इति शैमचन्द्रः । विक-
खट्टकः । इति राजनिर्घण्टः ।
गोक्षरः, पुं. (गोः कर्ष इव । तनुजपरिमाण-
वत्त्वात् तथालम् ।) परिमाणविशेषः । स तु
अनामिकाशुक्लपिङ्गुताम्रम् । (गोः कर्षाविव
कर्षो यस्य ।) जगमेदः । इत्यमरः । २।५।१० ।
(यथा च अन्वर्थावने । २ । २३ ।
“धुनिविधिवीगविलूनप्रकण्डवुशाङ्गानि
वह्नींषि ।
गोक्षरतर्ककोर्धं तर्कोपकण्डकच्छेदुः ”
अस्य मांसगुणा यथा,—
“गोक्षरमांसं मधुरं लिम्बं नडु कषापहम् ।
विपाके मधुरापि रक्तपित्तविनाशनम् ।”
इति सुश्रुते कृषस्थाने ६४ अध्यायः ।)
अन्वतरः । (गौक्षचुरेव कर्षो यस्य ।) सर्पमेदः ।
(गोर्धिव कर्षो यस्य ।) गणदेवताविशेषः ।
इति मेदिनी । १ । ४६ । तीर्थविशेषः । यथा,
भागवते ।
“ततोऽभिन्नस्य भगवान् केरलांशु जिगर्षकान् ।
गोक्षराणां शिवदेवं सान्निध्यं यच्च धूर्ततेः ”
(प्रौढस्थानम् । यथा, देवीभागवते । ७।३०।६० ।
“केदारपीठे सन्प्रोक्ता देवीसन्मार्गादायिनी ।
मन्त्रा हिमवतः पृष्ठे गोक्षरे भद्रकालिका ॥”)
गोक्षरी, स्त्री, (गोः कर्ष इव पञ्चमस्याः । “पाक-
कर्षपर्वपुष्पजननलजालोत्तरपदाच ।” ४।१ ।
६४ । इति डीष् ।) नर्मानता । इत्यमरः ।
२।४।८४ । (विहृतिरस्या नर्मानाशब्दे ज्ञातया ।)
गोकिराटिका, स्त्री, (गां वाचं किरति रटतीत्यर्थः ।
कृ + “इगुपधश्चाप्रोकिरः कः ।” ३।१।१३५ ।
इति कः । ततश्चाप् गोकिरा । तथा सती
अटतीति । अट् + णुल । ततश्चाप् अल इत्यच् ।)
सारिकापक्षी । इति शैमचन्द्रः ।
गोकिराटी, स्त्री, (गोकिरा वाचं रटन्ती सती
अटतीति । अट् गती + “कर्मण्यण् ।” ३।२।१ ।
इत्यण् । गौरादित्वात् डीष् ।) सारिकापक्षी ।
इति राजनिर्घण्टः ।
गोकिजः, पुं. (गोः पृथिव्याः कील इव । निपा-
तनात् कृष्णः ।) सुवल्गु । हजम् । इति
शैमचन्द्रः ।
गोकीलः, पुं. (गोः पृथिव्याः कील इव ।) सुवल्गु ।
हजम् । इति हारावली ॥ २५५ ॥
गोकुलं, स्त्री, (गोः कुलम् ।) गोसङ्घः । तत्-
पर्यायः । गोधनम् २ गर्वाञ्जलः ३ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५८ । (यथा, रामायणे । २।६।१७ ।
“गोकुलाङ्गुलीरायाः तमवासा विदूरतः ।
अवधत् तच्च तां राक्षं रामः प्रकृतिभिः सह ॥”)
गोस्थानम् । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
“गोकुले कन्दुशालायां तैल्यकेशुयकधोः ।
अमोमीस्थानि शैवाणि क्षीरं बालानुरेह च ॥”
मधुरैकदेशे शीतलस्य वायस्थानम् । यथा,—
“क्रायेन व्रजता तात ! गोकुले रामकेशवौ ।

जायुष्यां सह पाणिभ्यां रिङ्गमासौ विनयतुः ।”
इति श्रीभागवतम् ।
(अथ प्रदेशे महादेवो गोपीश्वर इत्याख्या-
प्रसिद्धो विराजते । यदुक्तं महालिङ्गेश्वरतर्के
शिवश्रुतनामस्मोत्रे,—
“गोकुले गोपिनौपूज्यो गोपीश्वर इतीरितः ॥”
पुं, खनामख्यातः पञ्चितविशेषः । अथम् सप्त-
दशश्रुतपरिमितश्रुताम्बुधरसुतप्रारम्भे इव
मिथिलादेशान्तर्बर्निनि ‘मगरौकी’ संज्ञकग्रामे
विश्रान्तिधूपीताम्बरपञ्चितत्वात् ज्ञातः इति
मैथिलः । अद्यावधि ज्ञाता अनेन विरचिता
ग्रन्थास्ते । १ दीधितिबिद्योतः (शिरोमणि-
टीका ।) २ व्याख्यानान्तत्त्वम् । ३ पदवाक्य-
रत्नाकरः । ४ मासमीमांसा । ५ मिथ्यात्व-
निवर्तिः । ६ रक्षितचक्रम् (चिन्तामणिटीका ।
७ रसमहादेवः । ८ लाघवगौरवरहस्यम् ।
९ शिवश्रुतकम् ।)
गोकुलिकः, जि, (गोर्धेयस्य कुलं चञ्चलभावः
प्रखरदृष्टिचातुर्यमित्यर्थः । तदस्यास्तीति ।
“अत इतिठनौ ।” ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।)
केकरः । (पङ्कपतिते गवि कुलिकः उपेक्षक-
त्वात् चङ् इव ।) पङ्कस्यगुपेक्षकः । इति
मेदिनी । के । १८६ ।
गोक्षतं, स्त्री, (गोभिः क्षतम् उच्यते । क्ष +
भावे क्तः । क्षतिर्ज्ञातो भावो द्रव्यवत् प्रका-
शते इति न्यायात् गोपुरीषमित्यर्थः ।) गोमयम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ।
गोक्षरः, पुं, (खुरति विलिखतीति । खुर विले-
खने + “इगुपधश्चेति ।” ३ । १ । १३५ । इति
कः । ततो गोः पृथिव्याः खुरः अस्त्रविशेष
इव । बहुकण्टकाकीर्णत्वात् तथालम् ।) सुद-
क्षपविशेषः । स तु सुदृढहृद्देन द्विविधः ।
गोखुरि इति गोखुर इति च भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । त्रिकण्टः २ स्थलशङ्काटः ३ गोकण्टः ४
त्रिकण्टकः ५ त्रिपुटः ६ कण्टकपलः ७ खुरः ८ ।
इति रत्नमाला ॥ गोक्षुरकः ९ पलङ्कवा १०
इक्षुगन्धा ११ नन्दं १२ खादुकण्टकः १३
गोकण्टकः १४ वनशङ्काटः १५ । इत्यमरः ।
२।४।६८—६९ । खुरकः १६ भस्त्रकण्टः १७
इक्षुगन्धिका १८ । इति भावप्रकाशः ॥ खुरङ्गः १९
नन्दं २० कण्टकी २१ भद्रकण्टः २२ बाल-
दंष्ट्रः २३ वङ्गङ्गः २४ गोक्षुरः २५ त्रिकटः २६
त्रिकः २७ इक्षुरः २८ । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य गुणाः । सुशीतलत्वम् । वलप्रदत्वम् ।
मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । क्षुद्राक्षरीमेहविदाह-
नाशित्वम् । रसायनत्वम् । तत्र दृढतो गुणो-
त्तरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ खादुत्वम् ।
वस्त्राग्नीधनत्वम् । दीपनत्वम् । पुष्टिदत्वम् ।
श्वसकावाशाग्निप्रयनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ वायुनाशित्वम् । दृढत्वम् । तच्छाक-
गुणाः । तिक्तत्वम् । दृढत्वम् । ओतोविशिष्टन-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

गोक्षुरकः, पुं. (गोक्षुर + कार्ये कन् ।) गोक्षुरः ।
इत्यमरः । २।४।६८ । (अस्त्रं यस्यावा यथा,—
“गोक्षुरः खुरकोऽपि खात् त्रिकण्टः खादु-
कण्टकः ।
गोकण्टको गोक्षुरको वनशङ्काट इत्यपि ।
पलङ्कवा नन्दं च तथा खादुक्षुगन्धिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यथा, च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने बहुविधि-
रध्याये ॥
“गुप्तापलं गोक्षुरकाच्च बीजं
तथोचटी गोपयसा विपाच्य ।
खञ्जाहतं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो हृष्यति स्वमेराजम् ॥”)
गोखुरः, पुं, (खुरति विलिखतीति । खुरः अस्त्र-
विशेषः । गोः पृथिव्याः खुर इव ।) गोक्षुर-
दृष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गवां खुरम् ।)
गवां ग्रमे स्त्री ॥
गोखुरिः, पुं, (गवां खुरिरिव ।) गोक्षुरः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
गोयटिः, स्त्री, (गौर्यटिः गौरिव यटिरित्यर्थः ।
जात्या समासे परनिपातः ।) सप्तप्रसूता
गौः । इति केचित् ॥
गोगोयुगं, स्त्री, (गौरित्वम् । गो + द्विले गोयुगम् ।)
गोयुगम् । (“प्रमुग्धः स्थानद्विषट्के गोष्ठगोयुग
वधगवम् ।” इति सुग्धबोधकम् ॥)
गोगोष्ठं, स्त्री, (गोः स्थानम् । गो + स्थाने गोष्ठम् ।)
गोस्थानम् । इति सुग्धबोधकाकरम् ॥
गोयन्त्रिः, पुं, (गोनिः खुरो यन्त्रिरिव ।) करीषः ।
(गौर्यन्त्रिर्वाहुल्यात् एकत्र यन्त्रनं यच्च ।)
गोष्ठम् । (गोर्धेयन्त्रिरिव ।) गोक्षिकीर्षधिः ।
इति मेदिनी । ये । १६ ॥
गोष्ठः, पुं, (गौर्यन्त्रेऽस्त्रे । गो + हन् + सम्प्रदाने
कृलविभूजादित्वात् कः ।) अतिथिः । इति
पाणिनिः ॥ (गां हन्ति । हन् + कः ।) गोघा-
तके जि । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
“गोष्ठवद्विहितः कल्पश्चान्द्रायणमथापि वा ॥”
गोष्ठतं, स्त्री, (गोः पृथिव्या हतमिव शस्त्रादिपोक-
त्वात् ।) दृष्टिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गोर्धानं
हृतम् ।) गणहृतम् ॥
गोचरः, पुं, (गाव इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन् ।
गो + चर + “गोचरस्य चरवद्भ्रजश्चापयनिग-
माच्च ।” ३ । ३ । ११६ । इति निपातनात्
साधुः ।) इन्द्रियार्थः । स तु रूपशब्दगन्धरस-
स्पर्शस्वरूपः । इत्यमरः । १ । ५ । ८ । (यथा
भाषापरिच्छेदे “ब्राह्मस्य गोचरो गन्धः ॥”)
गावश्चरन्त्यस्मिन्निति । गोचरस्थानम् । इति
सिद्धान्तकौस्तुभे । यथा च भारविः । ४ । १० ।
“उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरा-
दपारयन्तः पतितुङ्गवेन गाम् ॥”
गोष्ठ इन्द्रियेषु चरतीति । गो + चर + पचाद्यच्
इन्द्रियप्रवृत्तौभूतविवयः । यथा, वेदान्तसारे ।
“कश्चिदानन्दमवाप्नुयस्यगोचरम् ॥”

गोविंद

कर्मैव हि जगत्सु कर्मैव गो
विता हि जगदधायर्थास्थितः ।
ब्रह्मणा प्रजनिता महापदं
यच्छति ययमतो दिवाकरः ॥”
चन्द्रस्य गोचरफलम् ।
“जन्ममर्थे दिशति हिमगुम्बितनाथं द्वितीये
दृष्ट्वा द्रष्टुं सङ्गजभवने नैत्ररोगं चतुर्थे ।
कार्यमर्थं तनयसङ्गो विपत्तलाभश्च वृद्धे
द्वौ ब्रह्म युवतिसहितं ग्लान्यसंस्थोऽथ ग्लान्यम् ॥
वृषभयं कुरुते नवमः शशी
दशमधामगतस्तु महत् सुखम् ।
विविधमायगतः कुरुते धनं
अयगतस्तु धनं सधनचयम् ॥”
मङ्गलस्य गोचरफलम् ।
“प्रथमसङ्गः चौथीस्तनुः करोत्यरिचं भयं
अययति धनं विपत्तस्थाने तृतीयगतेऽर्थदः ।
अरिभयकरः पातालेऽस्तु निषेति च पञ्चमः
रिपुसङ्गतो धत्ते वित्तं शुचं मदनस्थितः ॥
जनयति मरणस्यः शत्रुवाधां घराशो
दिशति च नवमस्यो कार्यपीडाभतीव ।
शुभमपि दशमस्यो जाभगो भूरिजानं
अयभवगतोऽसौ आध्यनयार्थनाश्रयम् ॥”
बुधस्य गोचरफलम् ।
“बुधः प्रथमधामगो दिशति वन्धमर्थे धनं
वधं रिपुभयान्निर्तं सङ्गजमश्चतुर्थेऽर्थदः ।
निर्हृतिकरो भवेतानयगोऽरिगः स्वानदः
करोति मदनस्थितो बहुविधां शरीरापदम् ॥

अष्टमे अश्विस्तुते जनकवि-
धर्मेगाऽतिमहतीं तदुपवीकाम् ।
कर्म्मणः शुभमवाधयताऽर्धे
द्वादशे भवति वित्तविनाशः ॥”
गुरोर्गोचरफलम् ।
“भयं जन्मव्याथीं जनयति धनस्योऽर्थमतुलं
तृतीयेऽङ्गक्षेत्रे दिशति च चतुर्थेऽर्थविलयम् ।
शुभं पुत्रस्थानेऽशुभमपि च कुर्वीदरियते
शुद्धीने पूजां धननिचयनाशच निधने ॥
धर्मेगता जनद्विहिकरः स्यात्
प्रीतिहरो दशमेऽमरपूज्यः ।
स्थानधनानि ददाति स चाये
द्वादशगस्तुमानुपवीकाम् ॥”
मुक्रस्य गोचरफलम् ।
“जन्मव्यतिचयकरो भृगुजोऽर्थदीर्घे
द्विचक्ष्वगः शुभकरो धनदक्षतुर्थे ।
स्यात् पुत्रदक्षनयगोऽरिगताऽरिद्विं
शोकाप्रदो मदनगो निधनेऽर्थदाता ॥
जनयति विविधाम्बराणि धर्मे
न शुभकरो दशमस्थितस्तु मुक्रः ।
धननिचयकारस्तु जाभवंस्त्री
वचभवनैऽपि धनागमं करोति ॥”
श्रुतेर्गोचरफलम् ।
“वित्तभंशं सदाहं दिनकरतनयो जन्मराशिं प्रपन्न-
चित्तक्षेत्रे द्वितीये रिपुहननक्षतं वित्तलाभं
तृतीये ।
पाताले शत्रुद्विं सुतभवनगतः पुत्रभ्रष्टादि-
नाशं
बहूस्थानेऽर्थलाभं जनयति मन्त्रे दोषवह्वा-
तमार्किः ॥
शरीरपीडा निधनेऽथ धर्मे
धनक्षयं कर्म्मणि दौर्म्मनस्यम् ।
उपात्तयोगो वित्तमनर्थमन्त्रे
शनिर्दरानीत्यवदत् सुहृत्तः ॥”
राहोर्गोचरफलम् ।
“जन्मात्यपञ्चवसुरन्ध्रवद्विषम-
राशौ स्थिते यदि भवेद्वसुरः कदापि ।
अर्थलयं रिपुभयं बहुकार्यहानिं
रोगप्रवासमरव्याधिभयं करोति ॥”
केतोर्गोचरफलम् ।
“एकादशजिदशषष्ठगते नराणां
सम्मानभोगृपमानसुखार्थदाता ।
आज्ञाकाराश्च पुरुषाः प्रमदाश्च निहन्तं
सौख्योदयं दिशति पुण्यचयश्च केतुः ॥”
अन्यत्सर्वं ग्रहशब्दे ब्रूयम् ॥
गोचर्म्म, [नृ] स्त्री, (गोचर्म्म) । गवां त्वक् ।
कर्म्मविशेषे तदासनविधिर्यथा,—
“मेधासनन्तु वज्रायैमाह्वयौ यात्रचर्म्म च ।
शान्तौ ऋगानिजं श्रद्धं मोक्षार्थं यात्रचर्म्म च ॥
गोचर्म्मस्तम्भे देवि । सम्भवे वाजिचर्म्म च ॥”
इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ ३ ॥
परिमाणविशेषः । यथा,—

“वत् किञ्चित् कुर्वते यार्धं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा
अपि गोचर्येणार्थेन भूमिरात्मैव मुच्यते ॥”
गोचर्येणार्थेन भूमिरात्मैव मुच्यते ॥ यथा,—
“सप्तहोत्रेण हविर्निर्वाह्योऽर्चयन्मनुजम् ।
इष्टं तान्मेव गोचर्येण हविर्निर्वाहयति ॥”
इति मिताचरार्थं आचाराध्यायः ॥
गोचराजः, पुं, (गो भूमिं हारयतीति । हार + णिच्
+ अच् । एवोदरादिवात् वाहुः ।) कुमारादिस-
हस्रः । इति रत्नमाणा ॥ गौकशिमा इति
भाषा ॥
गोचरं, स्त्री, (गवि चार्तं जगम् ।) गोचरम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मातङ्गे १०० अध्याये ।
“गोचरेणैव पूरेण कर्तव्यावो विपद्यति ॥”)
गोचा, स्त्री, (गवि पृथिव्यां जायते इति । गो + जन्
+ “जनस्यस्यजगमगमो विट् ।” ६।२।६७ ।
इति विट् । “विट्गोदिति ।” ६।४।४१ ।
इति आत्वच् ।) गोचोभिकादयः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
गोचारादिकः, स्त्री, (गोष्ठ इतिविष्टं जागरः अग्रमा-
दोऽष्टकश्च ठन् ।) मङ्गलम् । इति मेदिनी ।
के । २२७ ॥
गोचारादिकः, पुं, (गवि पृथिव्यां जागरिकः प्रह-
रीव । अष्टवत्कष्टकान्मितादृष्टकतयात्वम् ।)
कष्टकारिका । इति मेदिनी । के । २२७ ॥
गोचापर्वी, स्त्री, (गोचं दुर्गं तद्वत् आपर्वयति
मुक्तपर्वी भवतीति । आ + पर्वि + अच् ।)
गौरादिवाद् डीव् ।) दुर्गवैनीहस्यः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
गोचिका, स्त्री, (गोभिर्जिह्वैः ।) ज्युपविष्टः ।
गोचिवाजता इति हारियाश्चाक इति च भाषा ।
तत्पण्यायः । दार्मिका २ । इक्ष्मरः । २ । ४ ।
११६ ॥ दर्मिका ६ । इति भरतः ॥ दार्मि-
पञ्चिका ४ । इति रत्नमाणा ॥ खरपञ्ची ५
वातोना ६ अधोमुखा ७ अननुजिका ८
अधःपुष्पी ९ दूर्वा १० गोचिका ११ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अपि च भावप्रकाशे ।
“गोचिका गोचिका गोभी दार्मिका खरपञ्चिनी ।
गोचिका वातना श्रौता याद्विही कपपित्तद्वत् ॥
हृद्या प्रमेहकावासाव्रज्यज्वरहरी सधुः ।
कोमला तुवरी तिक्ता खादुपाकरसा ख्यता ॥”
अस्या मुखाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । श्रौत-
त्वम् । पित्तसर्वदन्तिविघर्निनाशित्वम् । ब्रह्म-
खरोपकालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या
अवहारो यच्च तद्वयथा,—
“कोमलकोमलकर्मणो गोचिका हृदयपथि ।
रजस्यौ गैरिकं खेपो नखदन्तिविघायकः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनिपञ्चि विवाचिकारे ॥)
गवेधुका । इति रत्नमाणा ॥ गङ्गगङ्ग इति
भाषा ॥
गोचिकिका, स्त्री, (गौचिकेव गोचिका कार्ये
कम् । अत इत्वच् ।) गोचिका कता । इति
शब्दरत्नावली ॥

गोकः, पुं. (गोदृक् इव । एषोदरादिनात् वाहुः ।)
गोकः । च तु वागी प्रहृष्टमांसगुहकः । इति
लिङ्गादिर्व्यङ्ग्यटीकायां भरतः ॥

गोकुम्भः, पुं. (गं तुभं तुभति अर्हतीति । गो +
तुभ + कः । एषोदरादिनात् वाहुः ।) शीर्ष-
रुम्भः । इति मेदिनी । ३ । १२ ॥ तरुण्य इति
ख्यातः ॥

गोकुम्भा, स्त्री, (गोकुम्भ + क्तिष्ठां टाप् ।) गवा-
दनी । इति मेदिनी । ३ । १२ ॥ गोकुम्भ इति
ख्याता गोमा इति रात्रगोकुम्भ इति च ख्याता
इत्येके । इति भरतः ॥ तत्पञ्चायः । चित्रा २
गवाक्षी ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ गोकु-
म्बिका ४ । इति रत्नमाला ॥

गोकुम्बिका, स्त्री, (गोकुम्भ + कर्त्तुं कन् + क्तिष्ठां
टाप् अत इत्यच् ।) गोकुम्भा । इति रत्नमाला ॥

गोक्षी, स्त्री, (श्रुत्वादिशुद्धाद् जातः गोक्षः निपा-
तनाडुकारश्च शुभः । गोक्षश्चात् आबपने-
र्धे “जापपदङ्गुलीकृतिः” ४ । १ । ४२ ।
इति डीम् ।) धान्यादिवह्नायाधारविशेषः ।
इति सुम्भबोधम् । शुब् इति भाषा ॥ गोक्षी-
परिभाषम् । इति वैयक्यपरिभाषा ॥ (यथा,
सुम्भते चित्तुचित्त्यानि चतुर्धाध्याये ।
“विज्ञानवङ्गुलीकृतां चर्ममोष्यां चगल्य वा ।
प्रवेष्टयेद्वा कल्पकं चाक्षमिनीयमाहितम् ॥”
“श्रुणांश्चाभवेद्गोक्षी वाक्षी गोक्षी च वा
ख्याता ।
मावट्टाचक्षिणाणि कुङ्कुमः प्रख्यामाङ्गकम् ।
राशिर्गोक्षी आरिक्तेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥”
इति शार्ङ्गवरेण पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये उक्तम् ॥
“गोक्षी श्रुपेक्ष्यं विद्यात् खारीं भारीतयैव च ।
ह्राविंशतं विज्ञानीयात् वाहं श्रुणां विद्विमान् ॥”
इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकैकोक्तम् ॥)
ह्रिद्रव्यम् । तत्पञ्चायः । श्रुणी २ । इति हेम-
चन्द्रः । १ । ३४३ ॥

गोकुम्भा, पुं. (गोः अङ्क इव ।) नामौ वृद्धमांस-
गुहकः । इति लिङ्गादिव्यङ्ग्ये अमरः । १ । ५ ।
१८ ॥ गैक् इति भाषा । पामरजातिः ।
वृद्धनामियुक्ते चि । इति मेदिनी । ७ । ११ ॥
अख्य रूपान्तरं गोकुः गौकः । इत्यमरटीका ॥

गोतमः, पुं. (गोभिर्जन्तं तमो यत् । एषोदरादि-
नात् वाहुः । एतन्निरुक्तिर्वैया, महाभारते ।
१३ । ६३ । ६५ ।
“गोदमोऽहमतोऽधूमोऽहमस्ते समदर्शनात् ।
गोभिस्समो मम अस्मां जातमात्रस्य देहतः ।
विद्धि मां गोतमं ज्ञात्वात्तुधानि निबोध माम् ॥”
गौतमस्तुतिः । च तु जन्मपुत्रः । इति गद्या-
माहात्म्ये वायुपुराणम् ॥

गोतमाश्वयः, पुं. (गोतमोऽश्वयो वंशप्रवर्तको यत् ।)
श्राव्यस्तुतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

गोतमजः, पुं. (प्रशस्यो गौः “प्रशंसावचनैश्च ।”
२ । १ । ६६ । इति कर्त्तृधारयः ।) उत्तमगौः ।
गोतमश्चै तज्जः प्रशस्यः इति वा चतुर्थपतिः ॥

गोतमः, पुं. (गोः अङ्क इव ।) नामौ वृद्धमांस-
गुहकः । इति लिङ्गादिव्यङ्ग्ये अमरः । १ । ५ ।
१८ ॥ गैक् इति भाषा । पामरजातिः ।
वृद्धनामियुक्ते चि । इति मेदिनी । ७ । ११ ॥
अख्य रूपान्तरं गोकुः गौकः । इत्यमरटीका ॥

गोतमः, पुं. (गोभिर्जन्तं तमो यत् । एषोदरादि-
नात् वाहुः । एतन्निरुक्तिर्वैया, महाभारते ।
१३ । ६३ । ६५ ।
“गोदमोऽहमतोऽधूमोऽहमस्ते समदर्शनात् ।
गोभिस्समो मम अस्मां जातमात्रस्य देहतः ।
विद्धि मां गोतमं ज्ञात्वात्तुधानि निबोध माम् ॥”
गौतमस्तुतिः । च तु जन्मपुत्रः । इति गद्या-
माहात्म्ये वायुपुराणम् ॥

गोतमाश्वयः, पुं. (गोतमोऽश्वयो वंशप्रवर्तको यत् ।)
श्राव्यस्तुतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

गोतमजः, पुं. (प्रशस्यो गौः “प्रशंसावचनैश्च ।”
२ । १ । ६६ । इति कर्त्तृधारयः ।) उत्तमगौः ।
गोतमश्चै तज्जः प्रशस्यः इति वा चतुर्थपतिः ॥

गोर्ध, स्त्री, गवते शब्दवति पूर्वपुत्रवान् यत् ।
इति भरतः ॥ (शु + “शुद्धीपतीति ।” उक्ता ।
४ । १६६ । इति चः ।) तत्पञ्चायः । सन्ततिः
२ अननम् ३ कुलम् ४ अभिजनः ५ अन्वयः ६
वंशः ७ अन्वयः ८ सन्तानः ९ । इत्यमरः ।
२ । ७ । १२ ॥ आख्या । (यथा, कुमारे । ४ । ८ ।
“अरवि अरमेखनाशुभे-
वत गोचरवृत्तिस्तु वन्धनम् ॥”)

सम्भावनीयबोधः । काननम् । चैवम् । वलं ।
इति मेदिनी । २ । २६ ॥ इत्यम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ कंचः । इति । इति शब्दचक्रिका ।
वित्तम् । इति विचः ॥ “वैश्वपरम्यराप्रसिद्धं
आदिपुत्रं प्राच्यगुरुम् ।
अस्त्रियवैश्वयोपदिष्टातिदिष्टगोर्धं श्रुत्वाति-
दिष्टातिदिष्टगोर्धम् ।” इत्युद्गाहस्तम् । अस्त्रिय-
वैश्वश्रुतागमतिदिष्टातिदिष्टगोर्धप्रवरमतयै-
तेषां पुरोहितगोचप्रवरमित्यर्थः । तथा चास्त्रि-
पुराणी वर्गवङ्गुलीकृतानि ।
“अस्त्रियवैश्वश्रुतां गोर्धं प्रवरदिकम् ।
तथान्वयवङ्गुलीकृतानि येषां विप्रोच यालकाः ॥”
गोर्धाणि तु चतुर्विंशतिः तथा च मनुः ।
“श्राद्धित्यः काश्यपश्चैव वात्स्यः सावर्गकस्तथा ।
भरद्वाजो गौतमश्च सौकालीनस्तथापरः ॥
कालिन्ध्यादिपुत्रश्च लक्ष्मणश्चैव वशिष्ठकौ ।
विश्वामित्रः कुशिकश्च कौशिकश्च तथापरः ॥
इतकौशिकमौत्रल्यौ आलम्बानः पराशरः ।
सौपायनस्तथाविच वासुकी रोहितस्तथा ॥
वैयासपट्यकश्चैव जामदग्न्यस्तथापरः ।
चतुर्विंशतिर्गोर्धा कथिताः पूर्वपञ्चकैः ॥”
तथा च मनुः ।
“जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्राविगौतमाः ।
वशिष्ठकाश्यपागमस्तथा सुनयो गोत्रकारिणः ॥
एतेषां यावत्पञ्चानि तानि गोर्धाणि मन्यते ॥”
एतदुपलक्षणमन्येषामपि दर्शनात् । तथा च ।
“सौकालीनकमौत्रल्यौ पराशरवृद्धस्तथा ।
काश्यपो विश्वकौशिकौ कात्यायनाश्चैव-
काश्यकाः ॥
लक्ष्मणश्चैव वाङ्मतिश्च कौशिल्यो गगनंश्चकः ।
आङ्गिरश्च इति ख्यातः अनादिकाश्चैव जितः ॥
अथैवमिन्द्रव्याख्याः श्राद्धित्यो वात्स्य-
एव च ।
सावर्ग्यलम्बानवैयासपट्यक इतकौशिकः ॥
शुक्रः कात्यायनश्चैव वासुकी गौतमस्तथा ।
सुनकः सौपायनश्चैव सुनयो गोत्रकारिणः ॥
एतेषां यावत्पञ्चानि तानि गोर्धाणि मन्यते ॥”
सर्वे चत्वारिंशद्गोर्धाः । इति कुलदीपिका-
इतधनज्जयस्तधर्मप्रदीपः । (मेघः । इति
निचयः । १ । १० । यथा, ऋग्वेदे । १५ । १३ ।
“त्वं गोतमश्चिरीभ्योऽष्टयोरपोताचये शत-
दुरेभु गातुवित् ॥”)

गोर्ध, पुं. (गं इतिर्वी जायते दृश्यतीति । गो +
धृ + “आतोऽप्यसर्गे कः ।” १ । २ । ३ । इति कः ।)

पञ्चतः । इत्यमरः । २ । १ । १२ ॥ (यथा, भागवते ।
२ । ६ । ६ ।
“नाथो नदनदीनाम् गोर्धनामस्त्रिंशतिः ॥”)

गोर्धजः, चि. (गोर्धे जायते इति । गोर्ध + जन् +
कः ।) गोर्धोत्पन्नः । यत्तु जन्मनामस्तुतिपर्यन्त-
समानोदकभावात् पञ्चाङ्गवति । इति मुद्दि-
तस्तम् । (यथा, वाङ्मन्ये । २ । १२८ ।
“पञ्चो दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।
तत्सुतो गोर्धजो वन्द्यः शिष्यः सन्नकाचारिकः ॥”)

गोर्धभित्, [दृ] पुं. (गोर्धं पञ्चतं भित्ततीति ।
“वत्सुद्विषादि ।” १ । २ । ६१ । इति क्षिप् ।
तत्सुगागमः ।) इत्यम् । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । १० । २ ।
“यो गोर्धमिदृक्पञ्चद्वयो हरिकाः
च इन्द्र चित्रा अभिर्धं वाजान् ॥”
यथा च भट्टौ । १ । ३ ।
“सहावनं गोर्धमिदं ध्यातुमीत् ॥”)

गोर्धरुचः, पुं. (गोर्धजातः पञ्चतजातो रुचः ।)
धन्वन्तरुचः । इति भावप्रकाशः ॥
“धन्वन्तरु धनुर्वृत्तो गोर्धरुचः सुतेजनः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गोर्धा, स्त्री, (गाः पञ्च सन्तान् जीवानीत्यर्थः
जायते इति । जै + कः । क्तिष्ठां टाप् च ।)
पृथिवी । (गवां सन्तः । “द्विजकथयच ।”
४ । २ । ५१ । इति चः । टाप् च ।) गोर्धरुचः ।
इति मेदिनी । २ । २६ ॥ (गायत्रीलक्षणा
महादेवी । यथा, देवीभागवते । १० । ६ । ४१ ।
“गन्धर्वो गङ्गरी गोर्धा गिरिष्ठा गङ्गना गमी ॥”)

गोर्धः, पुं. (गा इन्द्रियाणि दायति शोषयतीति ।
गो + र्ध + कः ।) मल्लकजः । मल्लकम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (गाः ददातीति । + दा + कः ।)
गोर्धातरि चि । इति सुम्भबोधम् ॥ (यथा,
मनुः । ४ । २३१ ।
“वावोदक्षश्चालोक्त्वमन्विषालोक्त्वमन्वदः ।
अनङ्गुहः श्रियं पुष्टां गोर्धो नमस्त्य पिष्टपम् ॥”)

गोर्धनं, स्त्री, (गोर्धन इव अवयवो विद्यते यत् ।)
हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः । (हरिताल
शब्देऽस्य गुणादयो बोध्ययाः ॥)

गोर्दा, स्त्री, (गं जलं खर्गं वा ददाति ज्ञानेनेति ।
गो + दा + कः । क्तिष्ठां टाप् ।) गोर्दावरी
नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५० ॥ (गायत्री-
लक्षणा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ ।
६ । ४३ ।
“गन्धर्वहरिकी गोर्दा गोकुलस्था गदाधरा ॥”
गाः ददातीति । दा + क्षिप् । गोर्दातरि चि ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । २ ।
“गोर्दा इन्द्रवतो मदः ।”
“गोर्दाश्चन्द्रिन्द्रियव्यवहारप्रदः ।” इति द्या-
नन्दभाष्यम् ॥)

गोर्दारुणं, स्त्री, (गौर्भूमिर्दायतीति । गो + दृ
+ क्तिष्ठां टाप् ।) काङ्गलम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । १४ ॥ कुदाणः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५५६ ॥

गोर्ध, पुं. (गं इतिर्वी जायते दृश्यतीति । गो +
धृ + “आतोऽप्यसर्गे कः ।” १ । २ । ३ । इति कः ।)

गोदावरी, स्त्री, (गो जलं वर्णं वा ददातीति) गोदा । तासु वरी मेधा । वर + डीप् कञ्ज्ञायाम् । यद्वा गो वर्णं ददाति । गो + दा + वणिप् + डीप् राज्ञादेशश्च ।) नदीविशेषः । (अस्या उत्पत्तिकथा यथा, ब्रह्मदेवते । १० । १०६-११० ।

“गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं रविमन्त्रः । ददर्श कासुकः श्रान्तः पुण्योद्याने च निर्जने ॥ तथा निवारितो यन्मातृ कालेन वलवान् सुरः । अतीवसुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्याधानं चकार सः ॥ दत्तं तत्प्राज गर्भं सा पुण्योद्याने मनोज्वरे । मन्त्रो बभूव पुत्रश्च तत्प्रकाशमसन्निभः ॥ मपुत्रा स्वामिनो गेहं जगाम ब्रीहिता तदा । स्वामिनं कथयामास यन्मार्गं देवसङ्कटम् ॥ विप्रो रोवेण तत्प्राज तच्च पुत्रं स्वकामिनीम् । मरिदु बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता ॥”) तत्पर्यायः । गोदा २ । इति चैमनम् । गौतमसम्भवा ३ ब्राह्मद्रिजाता ४ गौतमी ५ । (यथा, हितोपदेशे ।

“अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शास्त्रालीतकः ॥”) इयमेव प्रौढस्थानविशेषः । अत्र देवी जिसन्ध्या-मर्माविराजति । यथा, देवीभागवते । ७।३०।६८ । “गोदावरीं जिसन्ध्या तु गङ्गाहारे रतिप्रिया ॥”) अस्या जलस्य गुणाः । पित्तान्निरक्तान्निवायु-पापकुण्डादिदुष्टास्यदोषलक्षणाश्लेषम् । परम-पञ्चत्वम् । दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः । गोदुग्धदा, स्त्री, (गवां दुग्धं ददाति आधिक्येन सम्पादयतीति । गो + दा + कः । तद्ध्रस्वत्वेन गवां दुग्धवर्द्धनादस्यास्यत्वम् ।) चणिकाटणम् । इति राजनिर्घण्टः ।

गोदोहनौ, स्त्री, (गावो दुहन्त्येवमिति । गो + दृच् + अधिकरणे लुट् ।) गोदोहनपात्रम् । तत्पर्यायः । पारी २ । इति जटाधरः ।

गोद्वः, पुं, (द्ववि सवतीति । द्व + अच् द्ववः । गवां द्ववः ।) गोद्वम् । इति राजनिर्घण्टः । गोधनं, स्त्री, (गवां धनं सन्तुष्टः ।) गोसन्तुष्टः । इत्यमरः । २ । ६ । ५८ । (यथा, गोः रामायणे । २ । ३९ । ४२ ।

“न आत्मनो दुर्गा कक्षां बद्धा सम्भालमानसः । दहसुदम्य सङ्घा प्रतस्थे गोधनं प्रति ॥”)

गोधनः, पुं, (धन शब्दे भावे अप् धनं शब्दः । गोर्वन्त्येव धनं शब्दो यस्य ।) खलायवाणः । इति हरिवंशः । तुक्ता इति भाषा ।

गोधा, स्त्री, (गुग्धते परिवेष्टते बाहुर्धया । गुग्ध + “हलश्चेति ।” करणे घञ् ।) धनुर्गुणाघात-वारणाय प्रकील्वद्धा चर्मलतपट्टिका । तत्पर्यायः । तला २ आघातवारणा ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ । तलम् ४ । इति तट्टीका । (यथा, महाभारते । ३ । १७ । ३ ।

“विलिपन्नादयं चापि घञुः श्रेष्ठं महाबलैः । नृगखड्गधरः शूरो बह्वगोधाङ्गलिजवान् ॥”) जनुविशेषः । गोसाप् इति भाषा । सा तु

खलजलजलमिदात् द्विविधा । तत्पर्यायः । निहाका २ गोधिका ३ । इत्यमरः । १।१०।२० । दावसुखाङ्गा ४ । (यथा, दृष्टवर्त्तितायाम् । ५४ । १३ ।

“भेता गोधाङ्गनरे पुण्ये नहुचरा ततः क्षया । पीता सिता सचिकता ततो जलं विनिर्दिष्टे-मितम् ॥”

पञ्चनखतया गोधाया मांसं भक्ष्यत्वेन व्याह-मित्यभिहितं मन्वादिभिर्धर्मशास्त्रप्रयोक्तृभिः । यथा, मनुः । ५ । १८ ।

“आविकं शूलकं गोधां खड्गकर्म्मशशांस्तथा । भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ठाप्येकतोदतः ॥”)

अस्या मांसगुणाः । वातश्वासकाशनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । पाके मधुरत्वम् । कषाय-त्वम् । कटुरसत्वम् । पित्तनाशित्वम् । रक्तमुक्क-बलकारित्वम् । इति राजवल्लभः ।

(“गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे । वातपित्तप्रशमनी दुग्धवी बलवर्द्धनी ॥”

इति चरके सङ्ग्रहान्ते २७ अध्याये ।)

गोधापदिका, स्त्री, (गोधाया इव पादो नल-मस्याः । स्वाङ्गत्वात् डीप् । ततः “कुम्भपदीयु च ।” ५ । ४ । १३६ । इति पदभावः । गोधापदी । ततः स्वार्थे क् टाप् पूर्ववत्त्वम् ।) गोधापदीलता । इति शब्दरत्नावली ।

गोधापदी, स्त्री, (गोधाया इव पादो नलं यस्याः । स्वाङ्गत्वात् डीप् । “कुम्भपदीयु च ।” ५ । ४ । १३६ । इति पदभावः ।) कटाविशेषः । गोया-लिया इति भाषा । तत्पर्यायः । सुवहा २ । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ । हंसपदी ३ गोधाङ्गी ४ त्रिफला ५ । इति भरतः । त्रिपदी ६ मधु-खवा ७ हंसपादी ८ । इति रत्नमाला । हंस-पादिका ९ हंसाङ्गुः १० रक्तपादी ११ त्रिपदा १२ छतमखलिका १३ विश्वयन्त्रिः १४ त्रिपादिका १५ त्रिपादी १६ कौटमादी १७ कर्णाटी १८ ताम्रपादी १९ विक्रान्ता २० ब्रह्मादनी २१ पदाङ्गी २२ शीताङ्गी २३ सुतपादिका २४ सञ्चारिणी २५ पदिका २६ प्रजादी २७ कौटपादिका २८ धार्मराट्-पदी २९ गोधापदिका ३० । इति शब्दरत्ना-वली । द्विपदा ३१ हंसवती ३२ । इति जटा-धरः । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विषभृतभान्धपसारदोषनाशित्वम् । रसायन-त्वम् । सुबली । तालमूली इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ।

गोधाखन्धः, पुं, (गोधेव स्तब्धोऽस्य ।) विट्-खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ।

गोधिः, पुं, (गावौ नेत्रे धीयेते अस्मिन् । “कर्म-ययधिकरणे च ।” ३ । ३ । ६३ । इति किः ।) ललाटम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ । (गुप्ताति-कृप्यतीति । गुग्ध + “सम्घातुष्य इन् ।” उक्ता । ४।११८ । इति इन् ।) गोधिका । इति शब्द-रत्नावली ।

गोधिका, स्त्री, (गुप्तातीति । गुग्ध + कृप्यन् । टाप् । अत इत्यच् ।) गोधा । इत्यमरः । १।१०।२२ । गोसाप इति भाषा ।

गोधिकाजलः, पुं, (गोधिकाया आलजः ।) खल-गोधिका । गोधाधिसुख्याकारकीटस्य जल-विशेषः । तोके इति ख्यात इति भर्गो । इति सारसुन्दरी । तत्पर्यायः । गौधिरः २ । गौधारः ३ गौधियः ४ । इत्यमरः । २ । ५ । ६ । (सर्पाद्गोधायास्तत्पर्ये जनुविशेषे इति गोधिकापुल्लशब्दार्थे शब्दार्थचिन्तामणिः ।)

गोधिनी, स्त्री, (गोधः क्रीडापदः वीर्यस्यस्याः इति इतिः डीप् च ।) चणिका । सा तु दुहतीमेदः । इति राजनिर्घण्टः ।

गोधुकः, [च] नि, (गां दोग्धीति । गो + दुग्ध + “चतुस्र-द्विवद्वद्वद्वयुजरादि ।” ३ । २ । ६१ । इति क्रिप् ।) गोदोग्धा । इति आकरकम् । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६४ । २६ ।

“उप ऋवे सुदुषां धेनुमेतां सुदुषो गोधुगुत दोहदेनाम् ॥”)

गोधूमः, पुं, (गुग्ध + “गुधेकम् ।” उक्ता । ५ । २ । इति कम् ।) निपातनात् ह्रस्वः ।) गोधूमः । इति शब्दचन्द्रिका ।

गोधूमः, पुं, (गुग्धते वेष्टते लगादिभिः । गुग्ध + “गुधेकम् ।” उक्ता । ५ । २ । इति कम् ।) नागरङ्गः । ओषधीविशेषः । ब्रीहिमेदः । इति मेदिनी । मे । ४३ । गम गोम् इति च भाषा । श्वेत्त्व पर्यायः । बहुदुग्धः २ अपूपः ३ क्लेश-भोजनः ४ यवनः ५ निस्तुबशीरः ६ रत्नजः ७ सुमनाः ८ । (यथा, मनुः । ५ । २५ ।

“यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रियाः ॥”)

अस्य गुणाः । क्षिणत्वम् । मधुरत्वम् । वात-पित्तदाहनाशित्वम् । शुबत्वम् । छेद्यमद्वल-सचिवीर्यकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । दुग्धत्वम् । जीवनहितत्वम् । शीतत्वम् । भय-सन्धानलौघकारित्वम् । सारकत्वम् । इति राजवल्लभः । (अथ गोधूमस्य नामानि लक्ष्यं गुणाश्च ।

“गोधूमः सुमनोऽपि ख्यातु विविधः स च कीर्तितः ।

महागोधूम इत्याख्यः पचाद्देशात् समागतः ॥ महागोधूमः बहु गोधूमा इति लोके ।

मधुनी तु ततः किञ्चिदस्या वा मध्यदेशजा । निःशुको दीर्घगोधूमः कश्चिन्नदीसुखाभिः ॥

गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तजरो गुहः । कषयमुक्कपदो वल्यः क्षिण्यः सन्धानलत् वरः ॥

जीवने दुग्धो वस्यो ब्रह्मो वस्यः क्षिरत्वज्ञः । कषपदो नवीनो न तु पुराणः ।

पुराणयवगोधूमः क्षौद्रजाङ्गलशूलभागात् । नागभटेन वसन्ते द्यूहीतत्वात् ।

मधुनी शीतला क्षिणा पित्तनी मधुरा कष्टुः । मुक्ता दुग्धो यथा तद्वद्वशीतुः खलः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्त्तक प्रथमे भागे ॥

गोमर्हः

गोमर्हचूर्णं, स्त्री, (गोमर्हस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृत-
गोमर्हः । मन्त्रा इति भाषा ॥ यथा,—

“मुष्णगोमर्हचूर्णेन किञ्चित्पुष्टाच्च रोटिकाम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

गोमर्हसम्भवं, स्त्री, (सम्भवत्कालादिति सम्भव उत्-
पत्तिस्थानम् । गोमर्हः सम्भवोऽस्य ।) सौवीरम् ।
काञ्चिकमेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोमर्हसारः, पुं, गोमर्हस्य सारभागः । पालो
इति भाषा ॥ तत्कण्डविधिर्यथा । “मिस्तुप-
गोमर्हं उतूकले कच्छयित्वा सन्ध्याकाले नृत्तिका-
दिपान्ने जले मधं कारयित्वा परदिने प्रभाते
उपरिस्थानं क्रमेण दूरीकृत्य गोमर्हसारं रौद्रे
मुखं कृत्वा पाचान्तरे स्थापयेत् ॥” इति पाक-
राजेन्द्रः ॥

गोमर्मी, स्त्री, (गां घूमयतीति । घूमि + अच् ।
गौरादित्वाद् डीष् ।) गोलोमिका । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (गोलोमिकाशब्देऽस्या विवरणं
ज्ञेयम् ॥)

गोमूलः, स्त्री, (गवां चूरोत्थिता मूलर्यञ्ज-
काले ।) कालविशेषः । गोमूलकालस्तु त्रिविधः ।
यथा, यौग्ये अर्द्धाक्षरविकालः । हेमन्तशिशि-
रयोर्द्वेनाप्राप्तपिच्छीकृततरविकालः । वर्षाश्रद्ध-
वसन्तवृत्तगतरविकालः । यथा,—

“गोमूलं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारीविवाहा-
दिके

हेमन्ते शिशिरे प्रयाति नृदुतां पिच्छीकृते
भास्करे ।

यौग्येऽर्द्धाक्षमिते वसन्तसमये भागौ गतेऽदृश्यतां
सूर्यं चाक्षुसुपागते च नियतं वर्षाश्रद्ध-
कालयोः ॥”

इति दीपिका ॥

गोघेनुः, स्त्री, (गौरेव घेनुः ।) दुग्धवती गवी ।
इति खंक्षप्रसारथाकरणम् ॥

गोघेरः, पुं, (गोघति घातुनामनेकार्थत्वात् रञ
तीति । गुघ् + बाहुलकादेरक् ।) गोप्रा । इति
खंक्षप्रसारे उणादिरिति ॥

गोनन्दी, स्त्री, (गवि जले नन्दतीति । नन्द + अच् ।
गौरादित्वाद् डीष् ।) सारसपक्षिणी । इति
हारावली ॥

गोमर्हं, स्त्री, (गवि पृथिव्यां नर्हते खनात्मा आस्था-
यते इत्यर्थः । नर्ह + अप् ।) सुस्तकम् । इति
मेदिनी । दे । २८ ॥

गोमर्हः, पुं, (गवि जले नर्हति कूजतीति । गो +
नर्ह + “नन्दिष्यद्विषादिभ्यो लुगिन्त्यच् । ” ३ ।
१ । १३४ । इति पञ्चादित्वाच् ।) सारस-
पक्षी । इति मेदिनी । दे । २८ ॥ (गोमिर्वाग्भि
नर्हतीति । अच् ।) देशविशेषः । यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । १४ । १२ ।

“कङ्कटटङ्कणवनवासि-

शिविकपक्षिकारकोङ्कणाभीराः ।

आकरवत् । यथा क-

दृष्टपुरगोमर्हकैरकाः ॥”

गामः

गोमर्हस्य देशस्य राजा । “तत्राचोऽपि । ” २ ।
४ । ६२ । इत्यच् । गोमर्हराजः । यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । ५७ ।

“काञ्चीरेणः स गोमर्हो वैजयन्तादुज्जयना ।
दिशा कैलासहाविन्या प्रतापी मधुपाख्यत ॥”

गोमर्होपः, पुं, (गोमर्हे देशे भवः । गोमर्ह + “एङ्
प्राचां देशे । ” १ । १ । ७५ । इति दृष्टसंज्ञ-
त्वात् ङः ।) पतञ्जलितुङ्गिः । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ५१५ ॥ (अस्य गोमर्हदेशोक्तत्वात् तथा-
त्वम् । तद्देशभवे, चि ॥)

गोनसः, पुं, (गोरिव नाधिका यस्य । “अच् नाधि-
कायाः संज्ञायां नवं चाख्यत्वात् । ” ५ । ४ ।
११८ । इति अच् नसादेशश्च ।) सर्पविशेषः ।
वोडा इति ख्यात इत्यर्थः । इति भरतः ॥ तत्-
पर्यायः । तिलित्सः २ । इत्यमरः । १ । ८ । ४४
गोनासः ३ घोनसः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ मल्ली-
वोडः ५ । इति विक्रमादित्यः ॥ वोडः ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मुमुक्षुते कल्पस्थाने
चतुर्धाध्याये ।

“मिलन्दको गोमसो दृष्टगोनसः पनसी ॥”)
वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनायः, पुं, (गवां नायः ।) अनङ्गान् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गोनासं, स्त्री, (गोनांसा इव व्याकृतित्यस्य ।
गोनसाकारत्वाद् इत्य तथात्वम् ।) वैक्रान्तमणिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासः, पुं, (गोनांसा इव नासा यस्य ।) गोनस-
सर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७२ ॥

गोनिष्यन्द्, पुं, (गोनिष्यन्ते चरतीति । नि +
ष्यन्द् + पञ्चादच् । यद्वा गवां निष्यन्द्ः “कृद्
विहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते । ” इति
न्यायात् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपः, पुं, (गोर्जलात कर्कषितादिदूषितरसान्
पाति रक्षतीति । गो + पा + “आतोऽशुपसर्गे
कः । ” ३ । २ । ३ । इति कः ।) कोलः । (गां
गोर्जातिं पाति रक्षतीति । गो + पा + कः ।)
जातिविशेषः । गोपाला इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । गोसंख्यः २ गोधुक ३ आभीरः ४
वज्रवः ५ गोपालः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“मणिवन्ध्या तन्मवायात् गोपजातेषु सम्भवः ।”
इति पराशरपद्धतिः ॥

(यथा, मनुः । ८ । २६० ।

“आधाष्ठाकुनिकान् गोपान् कैवर्षान् मूल-
खानकान् ।

आलयाहाडुच्छृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥”)
गोष्ठाध्यक्षः । (गां पृथिवीं पाति रक्षतीति ।

पा + कः ।) पृथ्वीपतिः । बहुग्रामस्थाधिकृतः ।
इति मेदिनी । पे । ५ ॥ (गाः पाति रक्षतीति ।

पा + कः । गोरक्षकः । यथा, मनुः । ८ । २३१ ।

“गोपः क्षीरव्रतो यस्तु स दुष्कादृष्टतो वराम् ।

गोस्त्वामुमुते ऋतः सा ख्यातु पावे भते भतिः ॥”

गोपह

गन्धर्वविशेषः । यथा, रामायणे । ९ । ६१ । ४६ ।
“नारदस्तुमुच्यतेऽपि प्रभवा कथ्यन्तेऽपि ।

एते गन्धर्वराजानो भरतस्याप्यतो जगुः ॥”)

गोपः, चि, (गोपायति रक्षतीति । गुप् अच् रक्षते
गुप + आय + “आयादय आहंघातुके वा । ”

३ । १ । ३१ । इति अच् ।) रक्षकः । उप-
कारकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्-
वेदे । १० । ६१ । १० । “द्विवर्हसो य उप गोप-

मागुरदक्षिण्यासो अच्युता दुदुच्यन् ॥”)

गोपकः, पुं, (गोप + कार्यं कर्त् ।) कोलः । बहु-
ग्रामाधिपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपकन्या, स्त्री, (रक्षित्याद्युपलक्षितशरीररक्षकस्य
गोपस्य वैद्यस्य कन्येव हितकारित्वात् ।) शारिवौ

वधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपस्य कन्या ।)
आभीरसुता । (यथा,—

“युवतीर्गोपकन्याश्च राज्ञी संकान्त्य कालवित् ।
कैशोरकं मानयन् वे सङ्ग ताभिर्मुमोद ह ॥”

इति हरिवंशे । ७६ । १८ ॥)

गोपघोटा, स्त्री, (गोपप्रिया घोटा वदरीविशेषः ।)
हस्तिकोलिः । इति रत्नमाला ॥ वदरीसङ्घ-
कृष्णफलवृक्षः । श्याकुल इति भाषा ॥ यथा,

शब्दरत्नावल्याम् ।
(“वदरीसङ्घाकारो वृक्षः कृष्णफलो भवेत् ।
अटव्यमेव सा घोटा गोपघोटेति चोच्यते ॥”)

विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपतिः, पुं, (गोवृषभस्य पतिः । यद्वा गवां पशूनां
जीवानां पतिः ।) शिवः । (यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । १३ ।

“गोपालिर्गोपतिर्यामो गोचर्मवसगो हरिः ॥”
गां पृथ्वीं जगदित्यर्थः पाति पालयतीति ।

गो + पा + कतिः । विष्णुः । यथा, महाभारते ।
१३ । १४६ । ६६ ।

“उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥”
गोपेन्द्रनन्दनकृष्णः । यथा, हरिवंशे । ७६ । ४ ।

“असाधुवाणि कर्माणि पश्यामस्तव गोपते ॥”
असुरभेदः । यथा, महाभारते । ३ । १० । ३५ ।

“गोपतिस्तानकेतुश्च त्वया विनिहताश्रुभौ ॥”
गवां रक्ष्मीनां पतिः ।) सूर्यः । (यथा,

भागवते । १ । १२ । १० ।
“परिभ्रमन्तस्तुल्लाभां भ्रामयन्तं गदां सुहृः ।

अख्यतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः ॥”
गोः पृथिव्याः पतिः ।) राजा । (गवां सौर-
भयाणां पतिः ।) दृष्टः । इति मेदिनी ॥ ते ।

१०७ ॥ (यथा, दृष्टसंहितायाम् । ६८ । ११५ ।
“ग्राहूलहंससमद्विपगोपतीनां

तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भृषाः ।
येषांश्च शब्दरहितं किमिति च यातं

तेऽपीश्वरा इतपरिमुतगा दग्निनाः ॥”)
अधभनामौवधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपदलः, पुं, (गोपदं गोचरलस्यास्योन्मं स्थानं
जातिर्युक्तातीति । गोपद + ल + कः ।) गुवाकः ।

इति त्रिकाश्वशेषः ॥

गोपा

गोपनं, स्त्री, (गुप् + भूवे लुट् ।) अपहृतः ।
(यथा, महाविष्णुसंहिता ४। ७८।

“गोपनाद्वीथी सत्त्वं न गुप्तिरुत्तं विना ।

तस्मात् प्रकाशतः कुर्व्यात् कौशिकः कुलसाध-
नम् ॥”)

कुत्सनम् । रक्षा । (यथा, राजेन्द्रकर्मपुरे ३४।

“अधिकं समाप्तचमरः प्रणितो भुवनेषु गोपन-
रक्षोत्तकः ॥”)

याकुलत्वम् । दीप्तिः । इति कविकल्पद्रुमे गुप-
धात्वर्थदर्शनात् । तमालपत्रम् । इति राज-
निर्घण्टः । तेषपात इति भाषा ।

गोपनीयं, स्त्री, (गुप् + ञनीयर् ।) गोप्यम् ।

गोपितव्यम् । यथा,—

“सर्गेऽपि दुर्लभा विद्या गोपनीया प्रयत्नतः ।”
इति नाट्यप्रकाशः ॥

गोपवधूः, स्त्री, (गोपस्य वधूरिव प्रियत्वात् ।

गोपान् वधाति सगुणिव इति वा । वन्ध + बाहु-

लकात् ऊन् ।) शारिवा । इति भावप्रकाशः ॥

गोपस्य पत्नी च ॥ (यथा, गीतगोविन्दे १। ४१।

“गोपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम् ।
गोपवधूरनुगायति काचिदुद्दिष्टतपश्चम-

रागम् ॥”)

गोपभद्रं, स्त्री, (गोपे भद्रमिव ।) शालूकम् । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

गोपभद्रा, स्त्री, (गोपानां भद्रं मङ्गलं यस्याः

यस्यां वा गोपादारव्यवकाशतिभिः प्रवृत्त्या-

दस्यास्तथात्वम् ।) काश्मीरवृक्षः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

गोपभद्रिका, स्त्री, (गोपभद्रा संज्ञायां कन् । टाप्

अत इत्वच् ।) गम्भारीवृक्षः । इति राजमाना ॥

गोपरसः, पुं, (गोपः गन्धद्रव्यविशेषः । गोपः रसो

ऽस्य । गोपः अभ्यन्तरगुप्तो रसो यस्मिन् वा ।)

बोलः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपवल्ली, स्त्री, (गां पाति रक्षतीति । पा + कः ।

टाप् । गोपा चासौ वल्ली चेति कर्मधारयः ।)

श्रद्धा । शारिवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः

पर्याया यथा,—

“गोपवल्ली कराला च सुगन्धा भद्रवल्ली ।

गोपीभद्रा तथानन्ता नागजिह्वातिशारिवा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५१ अध्याये ।

“गोपवल्गुदके सिंहं स्यादस्य दृङ्गुये हृतम् ॥”)

श्लामालता । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपा, स्त्री, (गां पाति रक्षतीति । पा + “आतो-

ऽनुपसर्गे कः ॥” ४। २। ३। इति कः ।) श्रियां टाप् ।)

श्लामालता । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ॥

(गाः पाति रक्षतीति । पा रक्षणे + कप्रति-

विश्वे वासरूपन्यायेन “आतो मनिन्कनिप्-

वनिपश्च ॥” ३। २। ७४। इति चेन्न विचि

गोपाकः

गोपान्वी, स्त्री, (गोपायति रक्षति यद्वर्जितम् । गुप्

न रक्षणे + बाहुलकात् नवट् यलोपसक्तो ङीप्

च ।) वङ्गभी । यद्वाद्यामयभागे दत्तवक्रकाष्ठम् ।

सुदनी इति भाषा ॥ इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

यद्वक्त्रा वङ्गभी तच्छादनार्थं वङ्गीकृत्य यत्

काष्ठं दीयते सा वङ्गभी चतुष्किंकादिचूडा

तच्छादनाय वङ्गीकृत्य यत् काष्ठं दीयते सा ।

इति मधुः ॥ पटलाधोर्वशपङ्गरम् । इति भट्टः ॥

कर्णिकाविष्कम्भिदाव इत्यग्रे । वङ्गीभूतं धरव-

काष्ठम् । इत्येके । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(यथा, माघे ३। ४८।

“गोपान्वीषु चयमाश्रिताना-

मालम्भिचन्द्रकिष्णां कलापैः ।

हरिष्मद्विश्रमलव्याभिरामे-

गृहाण्यु नौघैरिव यच्च रेखुः ॥”)

गोपायितं, त्रि, (गुप् ञ् रक्षणे । गोपायते स्म

इति । गोपाय + कर्मणि क्तः । “आयादय आर्ह-

धातुके वा ॥” ३। १। ३१। इति आयागमश्च ।)

रक्षितम् । इत्यमरः ३। १। १०६ ॥ (भावे क्तः

रक्षणम् ॥)

गोपालः, पुं, (गाः पालयतीति । गा + पाल +

“कर्मण्यच् ॥” ३। २। १। इत्यच् ।) गवां

पालकः । उन्वावनस्थगोपालानां स्वरूपं यथा,

“गोपाला सुवयः सर्वे वैकुण्ठानन्दनर्यः ॥”

इति पद्मपुराणे पातालखण्डे चारुं प्रतिश्रीलया-

वाक्यम् ॥ * ॥ (गां पृथिवीं पालयतीति । गो

+ पाल + ञल् ।) राजा । (गां पृथिवीं वेदं

वा पालयतीति ।) गन्धनन्दनः क्षत्र्यः । इति

मेदिनी । ले । ८६ ॥ * ॥ श्रीगोपालस्य ध्यानं यथा,

“अथाद्याकोषनीलाम्बुजचरितरुक्माञ्जो-

नेत्रोऽम्बुजक्षो

बालो जङ्गाकटीरस्यलकलितरत्नकिङ्किणीको

सुकुन्दः ।

दीर्घां ह्रैयङ्गवीनं दधदतिविमलं पायसं विन्ध-

वन्धो

गोगोपीगोपवीतो रत्नखविलसत्कच्छभूष-

चिरं वः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

तस्य स्वरूपं यथा,—

श्रीयास उवाच ।

“ततोऽहमब्रुवं हृष्टः पुलकोत्प्लवविषहः ।

त्वामहं द्रष्टुमिच्छामि चक्षुर्भ्यां मधुसूदन ! ॥

यत्तत् सत्त्वं परं ब्रह्म जगद्योनिर्गमत्पतिः ।

वसन्तं वेद शिरसि चाक्षुषं नाथ ! मेऽस्तु तत् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

ब्रह्मैवं पुरा पृष्टः प्राथितश्च यथा पुरा ।

यद्वोचमहं तस्मै तनुभ्यमपि कथ्यते ॥

मामेकं प्रकृतिं प्राहुः पुत्रवत् तथैव च ।

धर्ममेकं धनमेकं मोक्षमेकं भूतोभयम् ॥

गूढमेकं भावमेकं परमार्थमथापरे ।

देवमेकं देवमेकं यद्वैदेकं मनः परे ॥

वृद्धमेकं कालमेकं शिवमेकं सदाशिवम् ।

अपरे वैदग्ध्यवि क्लृप्तमेकं चनामयम् ॥

सङ्गावं विजिह्वाहीनं सच्चिदानन्दविषयम् ।

मन्त्राणामोहितविषयः सर्वकार्येषु वञ्चिताः ॥

गोऽपि वैद पुमान् लोके महत्पुण्यभाजनः ।

पद्माय दर्शयिष्यामि त्वं क्वं वैदगोपितम् ॥

ततोऽप्यहमहं भूय ! वारं वारामुद्वहम् ।

गोपकत्वादृतं गोपं हृत्तमं गोपवाक्यैः ॥

नन्दनमालावीर्यं पीतवाचसमङ्गतम् ।

वर्णं वृन्दावनं नाम नयमङ्गवमङ्कितम् ॥

कोकिलभ्रमरारावमयोभयमयोऽहम् ।

नदीमयश्च कालिन्दीमन्दीपरदलप्रभाम् ॥

गोवर्द्धनं तथापश्यं लक्ष्मणमकरोद्भुतम् ।

महेन्द्रदर्पनाशाय गोगोपालसुखावहम् ॥

हृदा विहृतो ह्यभवं सर्वभूषणभूषणम् ।

गोपालमवलोक्य हस्तुदितं वैकुण्ठारितम् ॥

ततो मामाह भगवान् वृन्दावनवचः खड्गम् ।

यद्विं मे त्वया हृष्टं क्वं विष्णुं वञ्चयितम् ॥

निष्कलं निष्कलं शान्तं सच्चिदानन्दविषयम् ।

पूर्वं पद्मपलाशाच्चं नातः परतरं मम ॥

इदमेव वदन्त्येते वेदाः कारव्यकारव्यम् ।

सत्त्वं चापि परानन्दचिद्वचनं शान्तं शिवम् ॥

निष्ठां मे मधुरां विद्धि वर्णं वृन्दावनं तथा ।

यस्तुनां गोपकत्वाच्च तथा गोपालवाक्यान् ॥

ममावतारो निम्नोऽयमत्र मां चञ्चलं क्षयाः ।

ममेष्टा हि सदा राधा सर्वज्ञोऽहं परात्परः ॥

मयि सर्वमिदं विद्मं भाति मायाविभूजितम् ॥”

इति पद्मपुराणे पातालखण्डम् ॥ * ॥

द्वादशगोपालाश्चेत्यश्वमेधे द्रष्टव्याः ॥

गोपालकः, पुं, (गां पशुं जीवजातमिन्द्रियैः पाल

यति रक्षतीति । गो + पाल + ञल् ।) शिवः ।

इति चिकित्साशेषः ॥ श्रीलक्ष्मणः । यथा,—

“दाता फलानामभिवान्धितायां

प्रागेव गोपालकमन्त्र एवः ।

क्रमदीपिका ॥

गोपालशब्दात् स्मार्प्ये के गोरक्षकाश्च । (यद्वा,

गवां पालकः रक्षकः । पालि + ञल् । यथा,

महाभारते ३। २३६। ६।

“अथ संसारणां कृत्वा कथयिष्यामि ह्यवसानम् ।

ततो गोपालकैः प्रीतो अहरत् कुबजन्दनः ॥”

चक्रे महासेनदुपतेः पुत्रधोरन्यतरः । यथा,

कथाचरितुसागरे ११। ७४।

“जातौ द्वौ तनयौ चक्रे महासेनस्य भूपतेः ।

एको गोपालको नाम द्वितीयः पालकस्तथा ॥”)

गोपालककटी, स्त्री, (गोपालप्रिया कर्कटी फल-

विशेषः ।) कर्कटीभेदः । गोपालकौकारो गुहभा

इति च हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्यायः । वन्धा २.

गोपककटिका ३ सुद्वेन्द्यावः ४ सुद्वजला ५

गोपाली ६ सुद्वचिर्भटा ७ अक्ष्णा शुभाः ।

शीतलम् । मधुरलम् । पित्तलजलज्वालाशरी-

मेहदाहशोषनाशिलम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपालिका, स्त्री, (गोपालकस्य गोरक्षकस्य पत्नी ।

“पालकान्तात् च ॥” ४। १। ४८। इत्यस्य

गोपी

वार्तिं इति न डीप् अतएपि अत इत्तम् ।) गोपालपत्नी । इति सुप्रयोगम् । कौटिलियः । तत्पर्यायः । महाभारतः २ । इति हेम-
१ । ४ । २०४ ॥

गोपाली, स्त्री, (गोपालानां प्रिया । गोपाल + जातौ डीप् ।) गोपालककौटौ । गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः । (गोपालस्य पत्नी । गोपाल + स्त्रियां डीप् । गोपपत्नी । स्कन्दाशुचरमाह-
विश्वः । यथा, महाभारतः । ६ । ४६ । ४ ।

“असु जाता च गोपाली हृदयमलिका तथा ॥”
गोपाटमी, स्त्री, (गोपप्रिया अटमी । शाक-
पार्थिवारिवत् समासः ।) कार्तिकशुक्लाटमी ।
यथा,—

“शुक्लाटमी कार्तिके तु क्लृप्ता गोपाटमी बुधैः ।
तद्दिने वासुदेवोऽभून्नृपः पूर्वमेव वत्सपः ॥
तच्च कुर्व्यात् गवां पूजां गोधावं गोपदक्षिणम् ।
गवाशुभमर्णं कार्यं सर्व्यान् कामानभौक्षता ॥”
इति ज्यैष्ठ्यपुराणम् ॥

गोपिका, स्त्री, (गोप्येव स्त्री कन् इत्तम् ।)
गोपी । यथा,—

“न खलु गोपिकानन्दो भवा-
नखिलदेहिनामनराहकः ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ३२ । ४ ॥

(गोपायति रक्षति या । गुप् च रक्षणे + क्त्वा ।
स्त्रियां टाप् अत इत्तम् ।) रक्षित्री ।

गोपिनी, स्त्री, (गोपायति रक्षतीति । गुप् +
णिनिः डीप् च ।) प्रामाण्यता । इति शब्द-
चन्द्रिका । (वीराचारि-पञ्चाचारिणां पूज-
नीयनामिकाविशेषः । यदुक्तं गुप्तसाधनतन्त्रे
१ म पटले ।)

“नटी कापालिकी वेष्टा रजकी नापिताङ्गना ।
नाङ्गनी भूषकन्या च तथा गोपालकन्या ॥”
अस्याः निवृत्तिर्यथा, कुलार्जवतन्त्रे ।

“आत्मानं गोपयेत् वा च सर्वदा प्रयुज्जते ।
सर्ववर्णोद्भवा रम्या गोपिनी सा प्रकीर्तिता ॥”

गोपिलः, वि, (गोपायति रक्षतीति । गुप् रक्षणे
+ “मिथिलादयश्च ॥” उणा । १ । ५८ । इति
इत्तम् निपातनात् किरभावः ।) गोप्रा । इति
संक्षिप्तसारे उणादित्तिः ॥

गोपी, स्त्री, (गोपस्य स्त्री । “पुथोगादाख्या-
याम् ॥” ४ । १ । ४८ । इति डीप् ।) गोपपत्नी ।
वृद्धावनस्यगोपीनां स्वरूपं यथा,—

“गोपसु श्रुतवो ज्ञेयाः स्नायिना गोपकन्यकाः ।
देवकन्याश्च राजेक्ष ! न माशुष्यः कथञ्चन ॥” ॥
तच्च ब्रजवासा यथा,—

पूर्वैरसा रसमन्धरा रसालया रससुन्दरी
रसपीयूषधामा रसतरङ्गिणी रसकञ्जोलिनी
रसवापिका अनङ्गमङ्गरी अनङ्गमानिनी मद्-
यन्ती रङ्गविजया कलिता कलितयौवना अनङ्ग-
कुसुमा मदनमङ्गरी कलावती रतिकला कल-
कली अजाया रतीतुलका रतिसर्वसा रति-
विन्नामनिः इत्याद्याः ॥ ॥

गोपुष्पः

श्रुतिगवा यथा,—

उद्गीता रसगीता कलगीता कलखरा कल-
कलितता विपक्षी कलपदा बहुमता बहुकर्म-
सुनिष्ठा बहुहरिः बहुशाखा विद्याशाखा सुप्र-
योगतमा विप्रयोगा बहुप्रयोगा बहुकला कला-
वती क्रियावती इत्याद्याः ॥ ॥

श्रुतिगवा यथा,—

उत्पत्ताः सुतपाः प्रियव्रता सुरता सुरेखा
सुपर्णा बहुप्रदा रत्नरेखा मणिगीवा अपर्णा
सुपर्णा मत्ता सुलक्षणा सुदती गुणवती सौका-
लिनी सुलोचना सुमनाः सुभद्रा सुशीला
सुरभिः सुखदायिका इत्याद्याः ॥ ॥

गोपवासा यथा,—

चन्द्रावली चन्द्रिका चाक्षमाला रत्नमाला
वती चन्द्रावना चन्द्रेखा चाक्षवापी चन्द्रमाला
चन्द्रप्रभा चन्द्रकला चौवर्णमाला मणिमालिका
वर्णप्रभा सुहृत्काञ्चनसन्निभा मालती यथी
वासन्ती नवमलिका मञ्जी नवमञ्जी शेषालिका
सौमलिका कक्षुरी पद्मिनी कुसुमती रसाला
सुरवा मधुमङ्गरी रम्या उर्वशी सुरेखा सर्ग-
रेखिका वसन्ततिलका इत्याद्याः । इति पाद्मे
पातालखण्डम् ॥ अस्या विवरणं ‘लक्ष्यशब्दे’
द्रष्टव्यम् ॥ ॥ (गोपायति रक्षतीति । गुप् +
अच् + गौरादिनात् डीप् ।) शारिवा ।
रक्षिका । इति विश्वः ॥ (रक्षित्री यथा,
रघुः । ४ । २० ।

“इच्छाया निषादिन्यस्तस्य गोमुग्धोदयम् ।
आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्गृहः ॥”
प्रकृतिः । यथा, गोपायति सकलमिदं गोपायति
परं पुमांसं गोपीप्रकृतिरिति क्रमदीपिका ॥

गोपीधं, स्त्री, (गोपायति रक्षति भवबन्धना-
दिति । यद्वा गाः पशून् पाति रक्षतीति । गुप्
अथवा गो + पा + “निश्रियगोपीयावगाथाः ।”
उणा । २ । ६ । इति यक्प्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) तीर्थस्थानम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादित्तिः ॥ (गावः पिबन्त्यस्यामिति श्रुत-
पत्तया जलाशयादि । इति चिन्तामणिः ॥)

गोपीधः, पुं, (गुप्यते रक्षते इति । गुप् +
“निश्रियगोपीयावगाथाः ।” उणा । २ । ६ ।
इति भावे यक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
रक्षकम् । इति संक्षिप्तसारे उणादित्तिः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १ । १६ । १ ।

“प्रति त्वं चावमन्धरं गोपीयाय प्रहूयसे ।
मरुद्भिरप्य आ गहि ॥”

“गोपीयाय पृथिवीन्त्रयादीनां रक्षयाय ॥”
इति दयानन्दभाष्यम् ॥ गां वाचीं पृथिवीं वा
पातीति श्रुतपत्त्या । गो + पा + यक् । निपा-
तनात् इत्तम् । पक्षितः । राजा । इति कश्चित् ॥

गोपुष्पः, पुं, (गोः पुष्प इव आकृतिर्यस्य
गोपुष्पाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) हारमेदः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२५ ॥ (वाद्यविशेषः ।
इति तट्टीका ॥) गोलाङ्गलवानरः । यथा,—

गोपेशः

“श्राद्धलक्ष्मणसंघट्टं विंशेर्भौमवर्णितम्
अक्षवानरगोपुष्पैर्मांसांश्च निवेदितम् ॥”

इति रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डम् ॥

गवां लाङ्गूलश्च ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् ।
६५ । ३५ ।

“गोपुष्पस्य वल्लीकगोप्यवा दर्शनं सुजङ्गलम् ॥”

गोपुटा, स्त्री, (गौर्वचं तद्वदितकठिनमिति भावः
पुटं आच्छादनं यस्याः ।) खल्लेला । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गोपुटिकं, स्त्री, (गोः शिवदृक्मस्य पुटिकं आच्छा-
दनयुक्तं यद्वत् ।) शिवदृक्स्य मक्षपः । इति
त्रिकाश्वशेषः ॥

गोपुरं, स्त्री, (गोपायति नगरं रक्षतीति । गुप् +
वाङ्गुलकात् उरच् । यद्वा गाः पिपत्तीति । पृ-
पालनपूरकयोः + “मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यान-
म् ॥” इति कः ।) नगरद्वारम् । सहरैर षट्क्
इति भावाः । तत्पर्यायः । पुरद्वारम् २ । इत्य-
मरः । २ । ३ । १६ । दुर्गपुरद्वारम् । इत्यप्ये ॥
द्वारमात्रम् । इति भरतः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । २०८ । ३१ ।

“द्विपक्षगवदप्रत्येङ्गरेः सौधैश्च शोभितम् ।

गुप्तमन्त्रयप्रत्येङ्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥” ॥

गौर्जनं पुरमस्य यद्वा गवा जलेन पिपत्तिं
पूरयति आत्मानमिति । पृ + कः ।) कैवर्त्ती-
सुस्तकम् । इति मेदिनी । २ । १५० ॥ (वैद्यक-
शास्त्रप्रणेता ऋषिभेदः । यथा, सुश्रुते कृत्तव्याने
१ अध्याये । “अथ खलु भगवन्ममरवरन्दवि-
गमपरिहृतं आश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं
धन्वन्तरिभूपधेनववैतरणौरभ्यप्रीक्षणावत कर
वीर्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः ॥”)

गोपुरकः, पुं, (गां भूमिं पिपत्तीति । पृ पूर्त्ती +
“मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ॥” इति कः ॥
ततः संज्ञायां कन् ।) कुन्दरकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गोपुरीधं, स्त्री, (गोः पुरीधम् विष्टा ।) गोमयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपेशः, पुं, (गोपेशु गोकुलस्यगोपाणेषु मध्ये इन्द्रः
श्रेष्ठः । गोप इन्द्र इव वा । यद्वा गां वाचं
पाति रक्षतीति गोपो वेदस्तत्र इन्दति सर्वे-
श्वर्यवत्तया विराजते । इति परमेश्वर्ये +
“ऋजेन्नेति ॥” उणा । २ । २६ । इति रन्प्रत्य-
येन निपातनात् साधुः ।) विष्णुः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १३२ ॥ (श्रीलङ्काः । इति भागवतम् ।

गोपानामिन्द्र ईश्वरः । गोपपतिः । स तु नन्दः ।
यथा, महाभारते । ६ । २२ । २३ ।
“गोपेशस्यात्मने ज्येष्ठे नन्दगोपकुलोद्भवे ॥”

गोपेशः, पुं, (गां पृथिवीं पाति रक्षन्तीति गोपा
राजानस्तेवामीशः सर्वज्ञानिवारणादिति
भावः । प्राप्तराज्यादयं विषयभोगं तुष्णीकृत्य
सम्प्राप्तेन निर्व्यामसकभतातोऽस्य राजसु श्रेष्ठ-
त्वमायातमिति तात्पर्यार्थः ।) शाकवृत्तिः ।
इति त्रिकाश्वशेषः ॥ (गोपानां गोकुलस्य

गोम

गोपालानामीशः । नन्दबोधः । यथा,—
“रामकृष्णायुभयतो गोपेशं परितः परे ॥”

इति सुगन्धोद्यम् ॥

श्रीजगन्नाथ ॥

गोप्रा, [ऋ] चि. (गोपायति रक्षतीति । गुपू च
रक्षणे + “ञ्वल्ठचौ ।” ३ । १ । १३३ । इति
लृच् ।) रक्षकः । यथा,—

“विप्राणां भयार्थं मन्त्रविधिर्गोप्रा गुरो-
राज्ञया ।”

इति राघवपाण्डवीये कविराजः ॥

(तथा च मनुः । ११ । ७६ ।

“जाक्ष्णार्थं गवार्थं वा सद्यः प्राणान् परित्यजन् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्रा गोत्राक्षयस्य च ॥”

गोपायति सर्वान् धृत्वा आत्मानं गोपायति
स्वमायया संकुलोतीति युनपत्वा विष्णौ पुं ।
यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ७६ ।

“गोहितो गोपतिर्गोप्रा वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥”

स्त्री, गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५१ ।

“गोमती गुरुविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥”

गोप्यः, पुं, (गोप्यते रक्ष्यतेऽसौ इति । गुपू रक्षणे +
“ञ्वल्ठचौ ।” ३ । १ । १०४ । इति ख्यत् ।)

दासः । इत्यमरटीकायां भरतः । दासीपुत्रः ।
रक्षणीये चि । इति मेदिनी । ये । २०॥ (यथा,
महाभारते । १२ । ४१ । १५ ।

“सहृदेवं समीपस्थं निजमेव समादिशत ।

तेन गोप्यो हि वृपतिः सन्वावस्यो विश्रामुपते । ॥”

गोप्यतेऽसाविति । गुपू च गोपने + कर्मणि
ग्यत् ।) गोपनीयः । यथा,—

“आयुर्विषं यद्विष्कृन् मन्त्रमैधुनमेवजम् ।

अपमानन्तपो दानं नव गोप्यानि यन्नतः ॥”

इति पुराणम् ॥

गोपीसङ्घश्च ॥ (तत्र गोपीशब्दात् प्रथमावि-
भक्तेर्बहुवचनप्रयोगः ॥)

गोप्यकः, पुं, (गोप्य एव । स्वार्थे कन् ।) दासः ।
इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥

गोप्याधिः, पुं, (गोप्यो रक्षणीय आधिर्बन्धकः ।)
बन्धकविशेषः । (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । ६० ।
“गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकांश्चैव तापिते ॥”
“तथा च नारदः ।

अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

लतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥

स पुनर्हविषः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च ।

गोप्यो रक्षणीयः ॥” इति मिताचारा ॥

गोप्रकाण्डं, स्त्री, (प्रशस्ता गौर्गोपातिः । “प्रशंसा-
वचनैश्च ॥” २ । १ । ६६ । इति परनिपातः ।

प्रकाण्डशब्दस्य नियतलिङ्गतया स्त्रीत्वम् ।)

श्रेष्ठगौः ॥ इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

गोमञ्छीरः, पुं, (गवि जले भञ्छीरः अतिवाचालः ।)
जलकुक्षुभपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोम, त् क लेपने । इति कषिकण्डह्रस्वः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-सकं-सेट् ।) अचुगोमज्ञोमयेन स्थानं
चेटी । इति दुर्गादासः ॥

गोमन्तः

गोमन्तिका, स्त्री, (गोसन्तिकाट्या गोप्रिया वा
सन्तिका ।) दंशः । इति शब्दरत्नावली ॥ ङांश्च
इति भाषा ॥

गोमन्तिका, स्त्री, (प्रशस्ता गौर्गोपातिः ।
“प्रशंसावचनैश्च ॥” २ । १ । ६६ । इति निज्य-
समासेन परनिपातः ।) सुश्रीणा गौः । इति
हलायुधः ॥

गोमती, स्त्री, (बहुवो गावो जलानि सन्ध्या-
मिति । भूवि “तदस्यास्तीति ॥” ५ । २ । ६४ ।

मनुप् । “उगितश्च ॥” ४ । १ । ६ । इति डीप् ।)

स्नानाम्ब्याता नदी । तत्पठ्यायः । वाग्निहो २ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ६ । १७ ।

“गोमती धृतपापाश्च चन्दनाश्च महानदीम् ॥”

अस्यास्तीरे महादेवस्नानकक्षत्तारा विराजते ।

यदक्तं महालिङ्गे श्वरतन्त्रे शिवप्रतनामस्तोत्रे ।

“चाम्बको गोमतीतीरे गोकर्णे च जलोचनः ॥”

गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५१ ।

“गोमती गुरुविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥”

पीठस्थानस्था भगवती । सा तु गोमन्तपर्वते

वर्तते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ५७ ।

“गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥”

वैदिकमन्त्रभेदः । यथा,—

“पञ्चगव्येन गोघाती मासेकेन विशुध्यति ।

गोमतीश्च जपेद् विद्यां गवां गोष्ठे च सर्वसेतु ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे श्रौतातपः ॥

(गोविश्रष्टायाम् ॥)

गोमन्तः, पुं, पर्वतविशेषः । इति जटाधरः ॥

(अयं हि सङ्गपर्वतविवरस्थितो गिरिः यदुक्तं
हरिवंशे । ६५ । ६३ ।

“ततश्च त्रा गमिष्यामः सङ्गस्य विवरे गिरिम् ।

गोमन्त इति विख्यातं नैकशृङ्गविभूषितम् ॥”

अत्र पर्वते भगवती गोमतीरूपेण विराजते ।

यदुक्तं देवीभागवते । ७ । ३० । ५७ ।

“गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥”

अयं हि द्वितीयमेरुरिव महान् पर्वतः । अस्य

वर्णनं यथा, हरिवंशे । ६६ । ४— ७७ ।

“ते चाध्वविघ्ना सर्वे ततो वै दिवसक्रमात् ।

गोमन्तमचलं प्राप्ता मन्दरं चिदृशा इव ॥

लताचारुविचित्रश्च नानाद्रुमविभूषितम् ।

गन्धार्गुरपिनङ्गाङ्गं चित्रं चित्रैर्मनोरमैः ॥

द्विरेफगणसङ्कीर्णं शिलासङ्कटपादपम् ।

मसुवर्जिगनिर्घोर्गैर्नादितं मेघनादिभिः ॥

गगनालसशिखरं जलदासकृपादपम् ।

मनद्विपविद्यानायपरिच्छेदोपलाङ्गितम् ॥

कुञ्जलिङ्गाखलगणैः समन्नात प्रतिनादितम् ।

दरीप्रपाताम्बुवैष्णवं प्राङ्गलपल्लवैः ॥

नीलाभ्रचयङ्गतैर्बहुवर्णं यथा चनम् ।

घातुविस्वादिग्भाङ्गं सागुप्रसवभूषितम् ॥

कीर्ण सुरगणैः कान्तमैनाकामिव कामगम् ।

उत्कृष्टं सुविशालायं सन्ध्याम्बुपरिस्रवम् ॥

सकाननदरीप्रस्यं श्रोताभगणभूषितम् ।

पनसाम्नातकान्नीवैर्ब्रह्मस्यन्दनचन्दनैः ॥

गोमयं

तमालेनावनयुतं मरिचचुपसङ्कलम् ।

पिप्पलीवलिक्वलिर्चिचमिष्टुपादपैः ॥

ह्रस्वैः सर्वरसानाश्च संयतः प्रतिशोभितम् ।

प्रांशुशालवनेर्गुप्तं बहुचिचवनेर्धृतम् ॥

सर्वनिम्बान्जुनवनं पाटलीकुलसङ्कुलम् ।

हिमालये च तमाले च पुनर्गौपशोभितम् ॥

जलेषु जललेम्बुसं स्थापेयु स्थलक्षैरपि ।

पङ्कजैर्गुप्तमखैश्च संयतः प्रतिभूषितम् ॥

जम्बूनमूलकपाटं कन्दकन्दलभूषितम् ।

चम्पकाशोकवङ्कुलं विस्मृतिभूषितम् ॥

कुटनेर्गामुष्यैश्च समन्नादुपशोभितम् ।

नागयूथसमाकीर्णं नगसङ्घातशोभितम् ॥

सिद्धचारणरक्षोभिः सेवितप्रक्षरानकरम् ।

विद्याधरगणैर्निजमनुकीर्णशिलातलम् ।

सिंहशार्ङ्गसन्नादैः स्वततं प्रतिनादितम् ।

सेवितं बारिधाराभिश्चन्द्रपादैश्च शोभितम् ॥

सुतं विदशमन्त्रैरक्षरोभिरलङ्कितम् ।

वगसतीनां दिव्यानां पुष्पैश्चावचैश्चितम् ॥

शृङ्गवक्षप्रहारान्नामभिश्रं कदाचन ।

दावाभिभयनिर्मुक्तं महावातभयोन्मितम् ॥

प्रपातप्रभवाभिश्च सरिद्धिरुपशोभितम् ।

जलशैवलङ्कायैरन्ध्रिगन्तमिव शिवा ॥

स्थलीभिर्नगकुट्टाभिः कान्ताभिरुपशोभितम् ।

पार्श्वरुपलकान्नाभैर्मघैरिव विभूषितम् ॥

पादपोष्कृतसौन्दाभिः सपुष्पाभिः समन्नातः ।

मखितं वनराजीभिः प्रमदाभिः पत्तिं यथा ॥

सुन्दरीभिर्दूरीभिश्च कन्दरीभिस्तथैव च ।

तेषु तेजस्वकाशेषु सदरमिव शोभितम् ॥

ओषधीर्दीपशिखरं वानप्रस्थानिषेवितम् ।

जातरूपैर्वनोद्देशैः क्षत्रिमैरिव भूषितम् ॥

श्लेष्म सुविशालेन शिरसात्पुष्कितेन च ।

पृथिवीमन्तरीक्षं च गाहयन्तमिव स्थितम् ॥”

श्रीलङ्का वनरामेय सह जरासन्धभयात् अत्र

पर्वते पलायमानः स्थितः । ततो मरुमत्तैर्बहु-

संख्याकराजभिरतिगम्भीरो जरासन्धः लङ्घ्य

साङ्गं युयुत्सुराजागत्येवं गोमन्तपर्वतं दग्धुं

प्रवृत्तः एतत्कथा हरिवंशे ६८ अध्याये विस्त-

रशो ब्रह्मसा ॥ ७७॥ गवां स्वामिसङ्घश्च ॥ (तत्र

गोमन्तस्य प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनप्रयोगः ॥)

गोमयं, स्त्री पुं, (गोः पुरीषम् । “गोश्च पुरीषे ।”

४ । ३ । १५५ । इति मयट् ।) गवां गृधम् ।

गोवर इति भाषा । तत्पठ्यायः । गोविट् २

इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥ जगलम् ३ गोहलम् ४

गोशलम् ५ । इति रत्नमाला ॥ गोपुरीषम् ६

गोविहा ७ गोमलम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्य माहात्म्यं यथा,—

“शतं वर्षसहस्राणां तपसात्तं सुवृष्करम् ।

गोभिः पूर्वविकृष्टाभिर्गन्धैश्च श्रेष्ठतामिति ॥

अस्मत्पुरीषज्ञानेन जनः पूज्यते सर्वदा ।

श्रुता च पवित्रार्थं कुर्वीरन् देवमायुषाः ॥

ताभ्यो वरं हृदौ ब्रह्मा तपसोऽनो ज्ञानं प्रभुः ।

एवं भवन्निति विस्तुर्लोकांसारयतीति च ॥” ७७॥

तत्र कस्या वाचो यथा, कस्यीं प्रति गवां वाचम् ।

“अथर्वं मानका काये तवाकाभिर्गच्छिनि ।। अथर्वं निवस तं पुण्यमेतद्वि नः शुभे ।।”

कीदृशाय ।

“दिवा प्रवारी बुभुभिः सती मेऽनुपहासकः । एवं भवतु भवः नः पूजिताकि सुखप्रदाः ।।”

इति महाभारते दानवर्णनः ।

(अथर्वान्तपत्रे अथर्वं भवत्यविधेयं, मनुः । ११ । २१२ ।

“गोमयं गोमयं चौरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकराशीपवाचश्च अथर्वं सान्तपत्रं स्मृतम् ।।”

“अथर्वान्तोर्ध्वदेहाया वन्मायाय विधेयतः ।

रोगात्तायाः प्रकृताया न गोमोमयमाचरेत् ।।”

इति विष्णुसामविद्वत्स्मृतिवचनम् ।

गां सर्वतीर्थमयीं परिकल्प्य एतस्या गोमयं यमुनानदीतया परिकल्पयन्ति दृष्टाः । यदुक्तम्,—

“गोमयं यमुना चाद्यात् गोमयं नन्देदा शुभा । गङ्गा चौरस्तथा वा वै किं पवित्रमतः परम् ।।”

गवात्मके स्त्री ।

गोमयच्छर्भं, स्त्री, (गोमयात् जातं छर्भं छत्राकाङ्क्षं शिलीश्वमित्यर्थः ।) करकम् । इति चिकाकशेषः । कोऽकृष्टाता इति भाषा ।

गोमयच्छन्निका, स्त्री, (गोमये गोमयप्रचुरे स्थाने जाता छन्निका शिलीश्वमित्यर्थः ।) गोमयच्छन्नम् । तत्पण्यायः । दिलीरम् २ शिलीश्वम् ३ । इति हारावली । उच्छिलीश्वम् ४ । यथा, “उच्छिलीश्वमिवार्भकाः ।” इति श्रीभागवतम् ।

गोमयप्रियं, स्त्री, (गोमयं प्रियं उत्पत्तिकारणत्वेन यस्य ।) भूढकम् । इति रत्नमाला । गन्धखङ्ग इति भाषा ।

गोमयोद्या, स्त्री, (गोमयादुत्पद्यतीति । उत् + द्या + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । १ । ३ । इति कः । ततः स्त्रियां टाप् ।) गोमयजातकीर्तिविशेषः । तत्पण्यायः । गर्हभी २ इति हेमचन्द्रः । ४ । २७४ ।

गोमयोद्भवः, पुं, (उद्भवत्वादिनि उद्भवः गोमय उद्भवः कारकं यस्य । यद्वा गोमयादुद्भव उत्पत्तिर्यस्य ।) आरग्वधः । इति शब्दचन्द्रिका । शोनास्तु इति भाषा ।

गोमांसं, स्त्री, (गवां मांसम् ।) गवां पिशितम् । तद्भक्ष्यप्रायश्चित्तं यथा । “सुमनुः । गोमांस-भक्ष्ये प्राजापकचरेत् । इदमज्ञानतः सद्यद्भक्ष्यविषयम् । यथाह पराशरः । अग्न्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्ष्ये ।

मुह्ये चान्नायकं कुप्यान्तरीं गत्वा समुद्रगाम् । चान्नायके ततश्चीर्णे कुप्याद्वाकायभोजनम् । अननुवृत्तिता गावै रद्याद्विप्राय दद्यात् । इदं ज्ञानतोऽप्यसि । श्रुतः ।

गामर्भं कुजरोद्घी च सर्वं पचनकं तथा ।

अथर्वं कुजरोद्घी च सर्वं पचनकं तथा ।

एतद्विरकाकाभावे । सर्वतुसरलच्छ्रुते दृष्टयेव । पुनरुपनयनम् । यथा, विष्णुः । विष्णोराज्यामकुजरोद्घीरगोमांसभक्ष्ये सर्वमेव द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः सर्वकारं कुप्यात् ।” इति प्रायश्चित्तविवेकः । (अथर्वगुणा यथा,—

“गर्भं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ।

सुखकायसमाद्यमिमांसयश्चित्तं यत् ।।”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।

“आसकावप्रतिष्ठापयिषमज्वरनाशनम् ।

अमाद्यश्चित्तं गर्भं पवित्रमणिनापहम् ।।”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

अथर्वं गोशब्दे ‘गौः इत्यत्र’ द्रष्टव्यम् । ॥

हठयोगमतेनाथ पारिभाषिकोऽर्थो यथा,

हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । ४७—४८ ।

“गोमांसं भक्ष्येन्नित्यं प्रविष्टमरवाङ्गीम् ।

कुलीनं तमहं मय्ये इतरे कुलघातकाः ।

गोशब्देनोच्यते जिह्वा तत्प्रवेशो हि तालुनि ।

गोमांसभक्ष्यं तत्तु महापातकनाशनम् ।।”

गोमान्, [त्] चि, (बहवो गावोऽस्यास्मिन् वा

सन्तीति । “तदस्यास्तीति ।” ५ । २ । ११४ । मतुप् ।)

बहुनां गवां खामी । तत्पण्यायः । गवोश्चरः २

गोमी ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५८ । (यथा,

अथर्ववेदे । ६ । ६८ । ३ ।

“येनावपत् सविता चुरेण

सोमस्य राज्ञो वरयस्य विहान् ।

तेन ब्रह्मणो वपते दमस्य

गोमानश्चवानयमस्तु प्रजावान् ।।”

गोमायुः, पुं, (गां विहतां वाचं मिनोतीति ।

कुमि ज + लवापेक्ष्य ।) अगालः । इत्य-

मरः । २ । ५ । ५ । (यथा, महाभारते । २ ।

६७ । २३ ।

“ततो राज्ञो हृतराष्ट्रस्य मेघे

गोमायुश्चैर्याहरद्विहोत्रे ।।”

अस्य अगौ शुभाशुभफलं अगालश्चन्द्रे द्रष्ट-

व्यम् ।) गन्धर्वविशेषः । इति जटाधरः ।

गोपिते सान्तलीवोऽयम् ।

गोमी, [न्] चि, (गौरस्यस्य । “ज्योत्स्ना-

तमिसाऽङ्गिर्जोर्लसिति ।” ५ । २ । ११४ ।

इति मिनिः ।) गोमान् । इत्यमरः । २ । ६ । ५८ ।

(यथा, मनुः । ६ । ५० ।

“यत्पुण्यगोषु दृष्टमो वत्सानी जनयेच्छतम् ।

गोमिनामेव ते वत्सा मोदं स्तुतिमार्चभम् ।।”

गौर्वाजमन्त्रवाक्यं अस्यास्तीति ।) उपासकः ।

इति मेदिनी । ने । ६० ।

गोमी, [न्] पुं, (गौः कठोरजनिरस्यस्येति ।

“ज्योत्स्नातमिसेति ।” ५ । २ । ११४ । इति

मिनिः ।) अगालः । इति मेदिनी । ने । ६० ।

बुद्धिभिक्षुशिष्यः । इति चिकाकशेषः ।

गोमीनः, पुं, (गौरिव खूनी मीनः ।) मत्स्य-

विशेषः । यथा, मत्स्यकण्ठे ।

“अथ देवि प्रवक्ष्यामि मांसभेदान् विविधान् ।

न दद्यात् तिलकमठं यमुद्विज्जमेव च ।

गोमीनं चक्रशङ्खं वदार्जं राघवन्तथा ।।”

गोमुखं, स्त्री, (गोमुखमिव मुखं प्रवेशद्वारमस्य ।)

कुठिलागारम् । (गोमुखमिव आकाशतिरस्य ।)

वाद्यभाकम् । (एतदर्थं पुनिङ्गोऽपि उच्यते ।

यथा, गीतायाम् । १ । १३ ।

“ततः श्रद्धां च मेयं च पञ्चवानकगोमुखाः ।

सहस्रैवाथ हन्तान् सशस्त्रस्तुतुकोऽभवत् ।।”

तथा च महाभारते । ६ । ४६ । ५७ ।

“आङ्गिरान् गोमुखीं च चिकिमां च महा-

खनान् ।।”

क्षेपणम् । इति मेदिनी । खे । ८ । (यथा,

माधे । ३ । ४८ ।

“मुकाङ्गशीलोपनिर्मितानां

निर्मित्वा भावा यद्दक्षजोषाम् ।

यस्यामनिर्मेष्टु न चक्रुरेव

सुखाङ्गना गोमयगोमुखाः ।।”

चौरक्रियमावसुरजामिदः । विंशविशेष इति

भाषा । इति चिकाकशेषः । (आचनविशेषः ।

तल्लक्ष्यं यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । २० ।

“सर्वे दक्षिणगुल्फं तु दृष्ट्वा न्येनियोजयेत् ।

दक्षिणोऽपि तथा सर्वं गोमुखं गोमुखाकृतम् ।।”

जपमालागोपनार्थं वज्रनिमित्तयन्त्रं यथा,—

“चतुर्भिर्ग्राह्युक्तमितं पङ्कजद्विन्दुसम्भवं ।

निर्मायाद्याङ्गुलिमुखं श्रीं तत् बद्धद्व्याङ्गुलम् ।

श्रेयं गोमुखयन्त्रं सर्वतन्त्रेषु गोपितम् ।

तन्मुखे स्थापयेन्मालां यौवामध्यगतः करः ।

प्रजपेद्भिधना गुह्यं वरं मालाधिकं प्रिये ।।”

इति सुखमालातन्त्रम् ।

अपि च मायातन्त्रे ।

“गोमुखदौ ततो माला गोपधेष्वाहकारवत् ।।”

गोमुखः, पुं, (गोमुखमिव मुखं यस्य ।) नक्रः ।

यक्षविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ।

(मातलिपुत्रः । यथा, महाभारते । ५ । १०० ।

“बहुशो मातले । त्वच्च तव पुत्रश्च गोमुखः ।।”

वत्सराजमन्त्रपुत्रविशेषः । स पुनः वत्सराज-

सुतस्य मन्त्रिणामन्यतमः । यथा, कथासरित्-

सागरे । २३ । ५७ ।

“ततो निजोदितास्यस्य प्रतीहाराधिकारिणः ।

इत्यकापरसंश्रय पुत्रोऽजायत गोमुखः ।।”

गोमुखी, स्त्री, (गोमुखमिव आकाशतिरस्याः ।

स्त्रियां ङीष् ।) हिमालयाङ्गनापतने गोमुखा-

कारगुहा । इति लोकप्रसिद्धिः । राहुदेशस्य-

नदीविशेषः । गोमुङ्ग इति स्थाता ।

गोमूत्रं, स्त्री, (गोमूत्रम् ।) गोप्रसावः । चोवा

इति भाषा । तत्पण्यायः । गोमूत्रम् २ गोमूत्रः ३

गोमूत्राब्धः ४ गोमूत्रः ५ । (अथर्वान्तपत्रे

गोमूत्रभक्ष्यविधयेया, मनुः । ११ । २३२ ।

“गोमूत्रं गोमयं चौरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

एकराशीपवाचश्च अथर्वं सान्तपत्रं स्मृतम् ।।”

अथर्वगुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।

गोमेदः

लघुत्वम् । कषवातत्वमदीपनशक्तिम् । पित्त-
कारित्वम् । दीपनत्वम् । मेध्यत्वम् । मतिप्रद-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तीक्ष्णत्वम् । चार-
त्वम् । कषायत्वम् । मूलगुल्फोदरानाहकक्षुचि-
मुखरोगकिलासवातामवस्तिबहुकुक्ष्यास-
श्लोथकामलापाकृतिवारम्वरौघक्षमिश्रीत-
प्रीहवर्णयिहनाशित्वम् । पूरणात् कर्षमूल-
नाशित्वम् । सर्वमन्त्रेण गुणाधिकत्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥

(“तीक्ष्णोष्णं चारमेव कषायं)

मेध्यं तृष्णाक्षेपहायस्थिभक्ष ।

तन्माहृत्य रक्तपित्तप्रमेदि

भूशृङ्गकक्षाहृशुरोगहृक्ष ॥

कक्षकिलासगदमूलतृष्णाक्षिरोगान्

गुल्फातिवार-मवदासय-म्वरौघान् ।

काशं सङ्कुष्ठजठरक्रिमिरोगचानं

गोमूत्रमेकमपि पीतमहो निहन्ति ॥”

इति प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥

“गोमूत्रं कटुतीक्ष्णोष्णं सचारत्वात्तवातलम् ।

लघुमिदीपनं मेध्यं पित्तलं कषवातजित् ॥

मूलगुल्फोदरानाह विरेकाख्यापनादिषु ।

म्वप्रयोगसाध्येषु गणं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥

गोमूत्रं सर्वतीक्ष्णमर्थं कषययित्वा एतस्या मूत्रं

नर्मदानदीप्तेव परिकल्पयन्ति वृद्धाः । यदुक्तम् ।

“गोमयं यस्तुना साक्षात् गोमूत्रं नर्मदा शुभा ।

गङ्गा चौरणु यासां वै किं पवित्रमतः परम् ॥”

गोमूत्रिका, स्त्री, (गोमूत्रवत् वक्रसरलाक्षतिरस्या

अस्तीति । गोमूत्र + “अत इतिठनी ।” ५।२।

११५। इति ठन् टाप् च ।) लघुविशेषः । ताम्बु

इति भाषा । तत्पथ्यायः । रक्तव्याघ्रं चेत्या ३

लघुभूमिना ४। अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । रुच्य-

त्वम् । गोदग्ध दायित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गोमूत्रस्येव उच्चावसा गतिरस्या अस्तीति

ठन् ।) पित्रकायविशेषः । यथा,—

“गतिरुच्चावसा यत्र मार्गे मूत्रस्य गोरिव ।

गोमूत्रिकेति तत् प्रादुर्दुष्करश्चिन्वेदिनः ॥”

तस्या भेदाः । पादगोमूत्रिका । अर्द्धगोमूत्रिका ।

श्लोकगोमूत्रिका । विपरीतगोमूत्रिका । इति

सरस्वतीकण्ठाभरणम् । (उदाहरणं यथा,

किराताज्जुनीये । १५।१२ ।

“नासुरोऽयं नवानागो धरसंस्थो हि राजसः ।

नासुरोऽयं नवाभोगो धरसंस्थो हि राजसः ॥”

“वर्णानामेकरूपत्वं यदेकात्मरमहयोः ।

गोमूत्रिकेति तत् प्रादुर्दुष्करं तद्विदो विदुः ॥

इति लज्जनात् ।

बोद्धव्यकोऽहये अर्द्धद्वयं क्रमेण विलिख्येकान्तर-

विनियमेन वाचने श्लोकनिबन्धितिर्युद्धारः ॥”

इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।)

गोमेदः, पुं, (गोमूत्रमिव मेदयति के हयतीति) मिदु +

पचाद्यच् ।) गोमेदकमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(स तु नवरत्नात्मगतैरत्न-विशेषः । यथा,—

गोमेदः

“रत्नं गावस्ततं पुष्पं रामो माधिर्यमेव च ।

इन्द्रनीलञ्च गोमेदश्च वा वैदुर्भूमिभक्षि ।

मौक्तिकं विदुमन्वेति रत्नाभ्युक्तानि वै नव ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अस्य परीक्षागुणादिकाश्च गोमेदकस्यैव प्रद-

द्यम् ॥ ककोनः । इति हाराचकौ । २६१ । द्वीप-

विशेषः । तन्नामनिबन्धित्यथा,—

“गोमेदे गोपतिनाम राजाभूषोऽवबोध्यतः ।

याच्योऽभूद्विदुः कल्याणामौतष्यानां मनोः कुले ॥

स तेन हरिश्चन्द्राय प्रदत्तं भृगून् गुरुन् ।

वन्ने तं गौतमः कोपादप्रपत्तु खोऽगमत् चयम् ॥

यज्ञवाटेऽस्य ता गावो दग्धाः कोपाधिना तुनेः ।

तन्मेदसा मञ्जी हन्ता गोमेदः स ततोऽभवत् ॥”

इति चिन्तामणिप्रवचनानि ॥

प्रचद्वीपस्यवर्णचलमेदः । यथा, विष्णुपुराणे ।

२।४।६—७ ।

“मर्यादाकारकाक्षेष्वां तथाप्ये वर्षपर्वताः ।

समेव तेषां नामानि श्रद्धां सुनिवृत्तमाः ॥

गोमेदश्चैव चक्रञ्च नारदो दुन्दुभिनाथा ।

सोमकः सुमनाश्चैव वैष्णवश्चैव सप्तमः ॥”

गोमेदकं, स्त्री, (गोमेद + खार्थे कन् ।) पीतमणिः ।

काकोलम् । पत्रकम् इति मेदिनी । के ।

१८६ ॥

गोमेदकः, पुं, (गोमेद + खार्थे कन् ।) खनाम-

खातमणिः । तत्पथ्यायः । गोमेदः २ राहु-

रत्नम् ३ तमोमणिः ४ खभांनवः ५ पिङ्ग-

स्फटिकः ६ । अस्य गुणाः । अक्षतत्वम् । उष्ण-

त्वम् । वातकोपविकारनाशित्वम् । दीपनत्वम् ।

पाचनत्वम् । घारणे पापनाशित्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ तस्य परीक्षा यथा,—

“हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेदमखिसम्भवः ।

खच्छकान्तिगुरुः क्षिप्रो वर्णाजो दीप्तिमानपि ।

वल्गुः पिङ्गरो घनो गोमेद इति कीर्तितः ।

चतुर्धा जातिभेदस्तु गोमेदेऽपि प्रकाशते ॥

ब्राह्मणः मुक्तवर्णः स्यात् चन्द्रियो रक्त उच्यते ।

व्यापीतो वैद्यजातिस्तु मूद्रास्तु नील उच्यते ॥

ह्याया चतुर्विधा श्वेता रक्ता पीतासिता तथा ॥

गुरुप्रभाटाः सितवर्णकम्पः

क्षिप्रो नृदुर्भातिमहापुराणः ।

खच्छस्तु गोमेदमणिर्धृतोऽयं

करोति लघ्नीं धनघान्यद्विहम् ॥

लघुर्विक्रपोऽतिस्वरोऽन्यमानः

क्षेहोपलभो मलिनः स्वरोऽपि ।

करोति गोमेदमणिर्विनाशं

सम्पत्तिभोगानलबीर्यराशेः ॥

ये रोवा हीरेके श्रेयास्ते गोमेदमन्वावपि ।

परीक्षा बद्धतः कार्या शाने वा रत्नकोविदैः ॥

स्फटिकेनैव कुर्वन्ति गोमेदप्रतिरूपिणम् ॥

मुहस्य गोमेदमयस्तु मूद्रां

सुवर्णतो देगुणमाहुरेके ।

अन्वे तथा विदुमत्युज्यम्वत्

तथापदे चामरतुज्यमाहुः ॥

गोमेदः

चतुर्विधावामेयान् चारदं परिकल्पयन् ॥”

इति श्रीचरान्ततुलिकायाः ॥

(कतक-गोमेदक-विषयवि-श्लेषकस्य- कि

तुक्तामन्त्रिणेति ।” इति सुश्रुते कषयस्थाने ४५

अध्याये ।)

गोमेदकमणिः, पुं, (गोमेदस्य चमिभक्तुः ।)

दुग्धपावायः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोमेदः, पुं, (मेघहिंसायन् + भावे कन् । गवां मेघो

हिंसा यन् ।) यज्ञविशेषः । तत्र स्त्रीगोपयुः

मन्त्रेण स्त्रीनिष्पातात् । तस्य लघ्वं यज्ञ-

श्रमत्वमवश्रमत्वमवश्रमत्वकावलिहकर्मणादि-

दीवराहित्यम् । तस्य प्रयोजः सन्तोऽपि ह्यग-

पशुवत् । यजमानस्य स्वर्गः कर्त्तुं मोक्ष मोक्षोक्त-

प्राप्तिः । तस्य च कर्त्तुं निवेद्यो यथा,—

“अन्धालम्नो गवानम्नः सन्ध्याः पनपैहकम् ।

देवराच सुतोऽपतिः कर्त्तुं पञ्च विषयेषु ॥”

इत्यापस्तम्बादिकस्य ब्रह्मपुराणम् ॥

गोरचः, पुं, (गं रचतीति । रच + “कर्मण्यच् ॥”

३।२।१ ।) कवभगामौघम् । इति

शैमचक्रः ॥ नागरङ्गः । गोरचके चि । इति

मेदिनी । वि । ३६ । (यथा, मनुः । ८।१०२ ।

(गोरचकान् नाभिजिह्वाक्षर कावकुशौ-

लवान् ॥” खनामखातो योगिविशेषः । अयं

हठविद्यया प्राप्तेभ्यं विदुषुवः । यथा हठ-

योगप्रदीपिकायाम् । १।५ ।

“श्री-आदिनाथमत्स्निकशापरानन्दभैरवाः ।

चौरङ्गीमौनगोरचविष्णुपाशविशेषाः ॥”

एतद्विद्विद्ययोगप्रकरणाणि गोरचसंहितायां

वर्तन्ते । तत्र आसनप्राञ्जलीध्यानहारधारवा-

ध्यानसमाधयः षट् योगाङ्गानि उक्तास्तेति ॥

शिवोपासकानां ‘कम् षट्’ इत्याख्ययोगिनां

गुरुगोरचनाथ एव धर्मप्रयोजकः । अमौ शैव-

योगिनः एनं शिवावतारं गुरुं मन्त्रमानास्तत्-

प्रवर्तितहठयोगमन्वस्यन्ति । गोरचचाकौ

आदिनाथस्य पौत्रो महेन्द्रनाथस्य पुत्र आसी-

इति तट्टीकायैर्नाथायां भवत्येति ।)

गोरचककटी, स्त्री, (गोरचा गोरचाकर्त्रो

ककटी ।) चिर्मिटा । इति भावप्रकाशः ॥

गोरचजम्बू, स्त्री, (गोरचा जम्बूः ।) गोधूमः ।

गोरचतक्षुजा । इति विश्वः । चोष्टाफलः ।

इति जटाधरः ॥

गोरचतक्षुजा, स्त्री, (गोरचा तक्षुजा ।) सुप्र-

लताविशेषः । गोरचचाडनिया इति भाषा ।

तत्पथ्यायः । गाङ्गेयकौ २ नागवला ३ भ्रवाः ४

ब्रह्मवैधुका ५ खरवज्रिका ६ विषदेवा ७ ।

इति रत्नमाला ॥

गोरचतुली, स्त्री, (गं जलं रचयतिमिति

“अप् । गोरचः कुम्भः । तद्वत् कुम्भाकारा तुली ।

गोरचेति नामिका तुली वा ।) कुम्भतुली ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरचदुग्धा, स्त्री, (गोरचं गोपाकं दुग्धं रचो

यस्याः ।) सुवचुपविशेषः । तत्पथ्यायः ।

गोरक्षी १ तावदुग्धा २ रक्षावती ३ कपुपयी
अवतार ४ नीति ५ अवतारजीवनी ८ ।
अवतार गुणाः । मधुरत्वम् । दृढत्वम् । वंशवि-
त्त्वम् । हिमत्वम् । सर्वव्यापकत्वम् । रस-
विशिष्टत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरक्षी, स्त्री, (गो रक्षति राजयति इति । “कर्म-
यन्त्र” ३ । २ । १ । इति अण् । ततो ङीप् ।)
पुत्रपुत्रपुत्रिणः । या तु मातुः प्रविष्टा । तत्-
पुत्रावः । सर्वेश्वरी २ शीर्षेश्वरी ३ सुप्रसिद्धा ४
विजया ५ मन्वन्तुता ६ गोपात्री ७ पञ्च-
पथिका ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्त-
त्वम् । शिथिलत्वम् । दाहपित्तविस्फोटवाण्यती-
साररक्षणीयवाग्निशयः । गोरक्षदुग्धा । कुम्भ-
तुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरक्षः, पुं, (गवा वाचा रक्षुर्गुणविशेष इव ।)
यक्षिभेदः । जयकः । वन्द्यः । इति मेदिनी ।
के । ७५ । अत्रितु पुस्तके जयकस्याने नयकोऽपि
पाठः ॥

गोरक्षः, पुं, (गवि इन्द्रिये रटतीति । रट् + अच् ।)
दुग्धद्वारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरक्षः, स्त्री, (गुर + भावे ङाट् ।) गुरवम् ।
(गुरीति गन्धते पल्लवमेवेति । गुर + करणे ङाट् ।)
उद्यमः । इत्यमरटीका ॥

गोरक्षः, पुं, (गवा रक्षः ।) दुग्धम् । दधि । तक्रम् ।
इति शैमचक्रः । ३ । ७२ । (यथा, गोः रामा-
वधे । ३ । २२ । ७ ।

“प्राप्तकामा जनपदाः सम्पन्नयवगोरवाः ।
विचरन्ति महीपाता यात्रार्थं विविगीववः ॥”
“विषदा गुरवो कृत्वा याहिमस्तक्रपिककाः ।
गोरखानामयं वर्गो नवमः परिकीर्तितः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

गोरखजं, स्त्री, (गोरवात् जायते इति । गोरख + जन्
+ “अन्त्येवपि ङङ्गते” ३ । २ । १०१ । इति
ङः ।) तक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोराटी, स्त्री, (गो मनुष्यवद्वाचं रटतीति ।
रट् + “कर्मयन्त्र” ३ । २ । १ । इत्यच् ।
ततो ङीप् ।) शारिकापक्षी । इति शैम-
चक्रः । ४ । ४०२ ॥

गोराटिका, स्त्री, (गोराटी + कार्ये कन् । टाप्
पूर्वस्यच् । ततो निपातनात् चायुः । गोरा-
टिका इत्यपि ङङ्गते ।) शारिकापक्षी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गोरिका, स्त्री, (गोराटिका + एवोदरात् चायुः ।)
शारिकापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोवर्त, स्त्री, (गो वर्त रवः भ्रमते यावता पथेति
शेषः । गोशब्दः श्रुतिगोचरत्वेन अख्यस्य इत्यच्
इत्येके बहुतस्तु पारिभाषिकोऽयं शब्दः ।)
क्रोशद्वयम् । इति शैमचक्रः । ३ । ५५१ ॥

(गवा वर्त रवः इति तत्पुत्रवचमासे तु गवा
शब्दमात्रे । तनु काकादिभेदेन खाभिनर-
पतिप्रवृत्तीनां श्रुत्याशुभकारं स्यात् । यथा,
हंसवृत्तिस्तस्याम् । ६२ । १—३ ।

“मात्रो दीनाः पार्थिवस्त्राशिवात्
पार्थिवीं कुट्टयन्त्यश्च दीनाम् ।
तद्गुणं कुर्मन्मनुष्यावताकाः
पल्लुर्भाताकाकारानादवन्तः ॥
अकारश्चोद्गच्छति चैवर्ण्यो
भवाय राक्षो हवमः शिवाय ।
अथ विवहा यदि मन्त्रिकाभि-
कारानु कृतिं चरमात्मनेवा ।
आगच्छन्त्यो वेष्टा वन्तारदिव
वंशेवन्त्यो मोहद्वये गवां गाः ।
आर्माश्वो वा कुट्टरोमुखः प्रकुटा
धन्या मावः सुर्मन्त्रिणोऽपि चैवम् ॥”)

गोरोचं, स्त्री, (गोभिः तेषांभिश्चरते दीप्यते इति ।
रच् + अच् । गा इन्द्रियाणि इन्द्रियोपलब्धि-
तानि शरीरादीनि रोचयति रोचयति चौर-
धादियोगेनेत्यर्थः । रच् + लिच् + अच् ।) हरि-
तालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरोचना, स्त्री, (गोर्जाता रोचना हरिद्रा इव ।)
खनामखातपीतवर्णद्रव्यम् । तनु गोमस्तकस्य-
मुष्णपित्तम् । यथा, माधवकरे ।

विशोषयेद्वस्तिगतं सस्रुक्तं
चर्मं सपित्तं पवनः कर्म वा ।
यदा तदास्त्र्युपजायते च
क्रमेण पित्तंजिव रोचना गोः ॥”

तत्पर्यायः । रक्षिः २ शोभा ३ रक्षिरा ४
शोभना ५ शुभा ६ गौरी ७ रोचनी ८ पिङ्गा ९
मङ्गल्या १० मङ्गला ११ शिवा १२ पीता १३
गौतमी १४ गवा १५ चन्दनीया १६ काञ्चनी १७
मेधा १८ मनोरमा १९ धामा २० रामा २१ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वन्द्या २२ रोचना २३ ।
अस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । वज्र-
मङ्गलकालिकादित्वम् । विद्यालक्ष्मीयज्ञोक्ताद-
गर्भजावचतासनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
रक्षत्वम् । पवित्रताश्चकारितकारित्वम् ।
हमिज्जनाशित्वम् । भूतोपशमनत्वम् । जन-
मोहनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
कुमारे । ७ । १५ ।

“विद्यस्तुत्यायुचक्रुरङ्गं
गोरोचनापत्रविभक्तमस्याः ॥”

“क्रमेण पित्तंजिव रोचना गोः ॥”

इति माधवस्तद्विनिश्चयस्याश्रयधिकारे ॥
गोर्ह, स्त्री, (गुर + “अन्त्यादयश्च” ।) उर्वा । ४ । ६८
इति ददन्प्रत्ययेन निपातनात् चायुः ।) मस्ति-
ष्कम् । मस्तकस्यद्वयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ।
(मस्तिष्कशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

गोलं, स्त्री, (गुङ् + भावे चन् इत्यलं च ।)
मल्लम् । इति मेदिनी । वे । २५ । (यथा,
भागवते । ३ । २३ । ४३ । [अथा ॥”)

“प्रेक्षयित्वा सुवे गोलं प्रजेय यावान् खर्च-
गोलः, पुं, (गुङ् + भावे चन् अजिज्ञेहे । इत्य-
लम् ।) सर्ववस्तुनः । इति शैमचक्रः ॥ मदन-
द्वयः । इति रत्नमाळा ॥ जारात् विधवायाः

द्वयः । इति चरकी । (यथा, वाग्भट्टकः ।
१ । २२२ ।

“अवकीर्णं कुङ्कुमोनी कुम्बो ज्ञावरणकः ॥”
गोलः । इति जटाधरः ॥ भूगोलः ज्ञानोलः ।
(यथा, भागवते । ५ । २० । ४३ ।

“कुम्भासमीपमोर्मन्त्रे कोकः सुः पञ्च
विंशतिः ॥”

यथा, शिष्टाण्यश्रोमणी । [तम् ॥”

“गोलं श्रोतुं यदि तव मतिर्भास्कराद्यं ब्रह्म
एकराशौ बह्व्यवयोगः । यथा, प्रत्यक्षोत्तुष्टम् ।
“यथायामेकस्मिन् यदि भवति ब्रह्मं विचरन्ति-
स्तदा गोलो योगः प्रत्यक्षपरिचोऽपि जयते ।
भवेन्नोको रक्षः परिहरति पुनश्च जननी दुपाकां
नाशः स्यात् ज्वनति वस्तुधा मुच्यति नदी ॥”
एकराशौ वस्तुव्यवयोगः । यथा, मन्वन्विषके ।
“वस्तुव्यवहारे दैवत्या गोलयोगकदा भवेत् ।
दुर्मिच्छं राक्षसोका च तस्मिन् कावे दुपचयः ॥”
अपि च । [अस्याख्याः ।

“एकारिद्योपेतैस्तन्मन्त्रं योगान् विद्याव
गोलयुक्तमूलकेदारपाश्रमाख्यवीनाः सुः ॥
दुःखितदरिद्रवातुक्तलिकारदुःश्रीजयमुप-
निपुणानाम् ॥

जन्मक्रमेण दुःखिनः परमायैः सर्वं द्रव्येति ॥
इति दीपिका ॥

गोलकं, स्त्री, (गुङ् + चन् । कार्ये कन् च । अण्
इत्येके ।) गोलोकम् । यथा, तन्त्रे ।

“यद्वर्गं गोलकं धाम तद्वर्गं वास्ति मामके ॥”

गोलकः, पुं, (गुङ् + चन् । ततः कार्ये कन् । इत्य-
लं च । अण् इत्येके ।) कर्तुं भर्त्तरि चारणः ।
इत्यमरः । रौक्षरे जेवे इति भाषा । (यथा,
मनुः । ३ । १५६ ।

“श्रुतशिक्षो ग्रवश्चैव पागदुष्टः कुङ्कुमोलकौ ॥”
अलिङ्गरः । गुङ्गः । पिङ्गः । इति शैमचक्रः ॥
गन्धरवः । इति रत्नमाळा ॥ कलायः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ मटर इति ख्यातः ॥

गोला, स्त्री, (गो एष्टो वन् जगदिष्टार्थः सशक्ति-
थापकतया जाति प्रत्ययकावे अस्मिन् जाति
युक्ताति इति वा ।) दुर्गा । (गो बहुवचनपर्यं
जलरूपशरीरथापकतया जाति ।) मोक्षवरी ।
(गो वार्च जाति । जा + लिप् ।) सखी ।
कुण्टी । पञ्चाङ्गनम् । मल्लम् । अलिङ्गरः ।
बालक्रीडनकाष्ठम् । इति मेदिनी । वे । २५ ॥

गोलाङ्गलः, पुं, (गोलाङ्गलवङ्गाङ्गलमस्य ।)
वानरः । (यथा, रामायणे । ६ । १०५ । ८ ।

“निबन्धो निर्बन्धोऽपि सम्पन्नवज्रपौरवान् ।
गोलाङ्गलां सौधैर्वर्णान् द्रष्टुमिच्छामि मानव ॥”

तत्पर्यायः । कपित्थास्यः २ दधिशीघ्रः ३
नगाटनः ४ । इति चिकित्शेशः ॥ ज्ञानवानरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गोलायः, पुं, (गो एष्टो भूमिमिच्छार्थः लाययति
उल्लासयति विभूययति इति लायत् ।) गोमय-
चक्रिका । शिखीश्वरम् । इति जटारवर्णी ॥ २५ ॥

गोलोक

गोलोकः, पुं, (गाः वेदोव इति । लिङ् + कः । गोभि-
र्ल्लुते इति ण्यर्थे क इति केषित् ।) यच्छा
यादृशः । इति ञटाधरः ।

गोलोङ्, पुं, (गोभिल्लुते क इति क्तः ।)
यच्छायादृशः । इत्यमरः । २ । ४ । ३८ ।

गोलोकं, स्त्री, (गोभ्योतीत्यं ष्योतिर्मयः पुरुष
इत्यर्थकस्य लोकः स्थानम् । अभिधानात् स्त्री-
त्वम् । यद्वा गोभिः किरणैः प्राद्यमान-
तगोलभिरित्यर्थः । लोकोत्तर इति । युक् + ण्य ।)
श्रीकृष्णस्य स्थानम् । यथा, तन्म ।

“वेङ्कटस्य दक्षभागे गोलोकं सर्वमोज्ज्वलम् ।
तत्रैव राधिका देवी हिमवतो सुरभीधरः ।
यद्गं गोलोकं धाम तद्गं नास्ति मामके ।
ज्ञाने वा चक्षुषोः किं वा ध्यानयोगे न विद्यते ।
सुहृत्तत्त्वमयं देवि ! नागादेवेन शोभितम् ।
मध्यदेशे गोलोकाख्यं श्रीविष्णोर्लभिमन्दिरम् ।
श्रीविष्णोः सत्त्वरूपस्य यत् स्थलं चित्तमोज्ज्वलम् ।
तस्य स्थानस्य माहात्म्यं किं मया कथ्यतेऽधुना ।
तत्रैव सततं भाति हिमवतो सुरभीधरः ।
तदा सत्त्वमयी विष्णुर्भुवर्गं पाति निश्चितम् ।
वेङ्कटस्य महामोक्षो यत्रैव परमेश्वरिः ।
इति स्थानस्य माहात्म्यं चक्षुषेण मयोदितम् ।

विस्तारेण न शक्नोमि जप्त्वा नरप्रतेन च ।
वीरकोपस्य वाक्छे तु वेदितं तोयमखलम् ।
प्रमाणं सुन्दरं तोयं यथा श्रीरोदसागरम् ।
धृन्त्यस्य ष्योतिर्वाकारं कोटिचक्रमप्रभम् ।
बलयाकाररूपस्य सुशुभं तोयमखलम् ।
गङ्गादिखरितः सर्वास्तथैव भास्ति सुन्दरि ! ।
इन्द्रादिदेवताः सर्वा स्तूयमाना निरन्तरम् ।
गन्धर्व्यचक्रनागादिजुष्टाका भैरवास्तथा ।
नानासुखविनासेन सदा चैकाग्रचित्तवः ।
विष्णुगानं प्रकुर्वन्ति स्तुतिभक्तिपरायणाः ।
देवा गानं प्रकुर्वन्ति चतुर्भुजैश्च वेधसा ।
मानवाद्याश्च बहुधा बट्त्रिंशद्भागिनी तथा ।
वेदगात्रेण भासन्तो नृनिर्मलः सदैव हि ।
मानवेनैव रागेण सामगानं सदा प्रिये ।
मङ्गारेण सदायम् वसन्तेन तथा पुनः ।।
हिन्दोलेन यक्षः पाठं सदा कुर्वन्ति चेतसा ।
कर्णाटिनेव जम्बुद्वीपे श्रीरागेण तथा श्रिये ।
निर्दिष्टपाठमेतत्तु ह्यनिर्दिष्टमतः परम् ।
तत्रैव सन्ति ते रागाः सङ्गमाश्च च षोडश ।
सुरारामुररीगानात् सर्वज्ञानः प्रजायते ।
तेन तावेन रागेण सदा गायन्ति वेधसः ।
तद्भागस्य विभागं हि कुर्वन्ति सुनयो जनाः ।
वसन्ताद्याश्च ऋतवस्तिष्ठन्ति तत्र सन्ततम् ।
नानास्तुप्रकृतेन भूषितं सुरभीधरम् ।
तत्रैव राधिका देवी नानासुखविनाशिनी ।
वदन्तो सुरभीधरं कुब कान्त । प्रमोहनम् ।
येन शब्देन कामस्य उत्पत्तिर्जायते सदा ।
तद्भागस्यैव तत्तानं कुब गानं प्रयोजतः ।
सर्वमानन्दयुक्ता महादेवविद्याशिनी ।
कामभागे सदा भाति राधिका भक्तवत्सला ॥”

गोलोमि

(इत्यस्य भाष्ये विष्णुविष्णुमाहात्म्यं लक्षणादि-
कच ब्रह्मवैवर्तपुराणे ब्रह्मखण्डे २७ अध्याये
विस्तारो विवर्त यथा,—

“निर्वाणं स्थूलं प्रच्छन्नं गोलोकाभिधमेव च ।
लक्षकोटियोजनं चतुरस्रं समोदरम् ।
रत्नैश्चरितनिर्माद्यैर्गोपीनामाहृतं सदा ।
सुहृदं वर्तुलंकारं यथैव चक्रमखलम् ।
रत्नैश्चरितनिर्माद्यं निराधारं च क्लृप्ता ।
ऊर्ध्वं निर्वाणं वैकुण्ठात् पञ्चाशत्कोटियोजनम् ।
गोमोपगोपीयंयुक्तं कल्पदृक्षसमन्वितम् ।
कामधेनुभिरासीत् रासमखलमन्वितम् ।
दृग्द्वारवनाच्छन्नं विरजावेष्टितं तुम् ।
शतशृङ्गं शतशृङ्गेः सुदीप्तं दीप्तमोक्षितम् ।
लक्षकोटिपरिमिते रासमेः समोदरेः ।
शतमन्दिरसंयुक्तमाश्रमं समोदरम् ।
प्राकारपरिखायुक्तं पारिजातवनाम्बितम् ।
कौस्तुभैश्च मणिना निर्माद्यलक्षोऽप्युज्ज्वलैः ।
हीराक्षरविनिर्माद्योपायसंयुक्तसुन्दरैः ।
रत्नैश्चरितनिर्माद्यः कपाटद्वेषाम्बितैः ।
नानाचित्रविचित्राटोराभमच्च सुवस्त्रतम् ।
षोडशद्वारसंयुक्तं सुदीप्तं रत्नदीपकैः ।
रत्नचिह्नहासने रम्ये चाभ्युदयनज्जितैः ।
नानाचित्रविचित्राटो वसन्तमोक्षरं वरम् ॥”

गोलोकः, पुं, (लोकोत्तमौ इति लोकः गोभि-
र्ल्लुतेऽभ्युपलक्षितो लोकः । ब्रह्मस्वरूपष्योति-
र्मयलोक इत्यर्थः ।) श्रीकृष्णस्य निवासधाम ।
यथा, ब्रह्मवैवर्तपुराणे ।

“निराधारं वैकुण्ठो ब्रह्माक्षरान् परो वरः ।
ततपरश्चापि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनात् ।
ऊर्ध्वं निराश्रयश्चापि रत्नसारविनिर्मितः ।
सप्तद्वारः सप्तवारः परिखासप्तयुतः ।
लक्षप्राकारयुक्तश्च नद्या विरजया युतः ।
वेदिनो रत्नशैलेन शतशृङ्गेण चारुणा ।
योजनायुतमानश्च यत्थैकं शृङ्गसुखलम् ।
शतकोटीयोजनश्च शैल उच्छ्रित एव च ।
देव्यं तस्य शतगुणं प्रख्यं च लक्षयोजनम् ।
योजनायुतविस्तीर्णैस्तत्रैव रासमखलः ।
अखल्यरत्ननिर्माद्यो वर्तुलश्चन्द्रविम्बवत् ।
पारिजातवनेनैव पुष्पितेन च वेष्टितः ।
कल्पदृक्षसङ्घस्यैव पुष्पोद्यानशतेन च ।
नानाविधैः पुष्पदृक्षैः पुष्पितेन च चावृता ।
त्रिकोटिरत्नाभरणैर्गोपीलक्ष्यैश्च रञ्जितः ।
रत्नप्रदीपयुक्तश्च रत्नतल्पसमन्वितः ।
नानाभोगसमायुक्तो मधुवापीशतैर्वृतः ।
पीयूषवापीयुक्तश्च कामभोगसमन्वितः ।
गोलोकयक्षसंस्थानं सर्वानं वा विस्तारदः ।
न कोऽपि वेदविद्वान् वा वेद विद्वान् ब्रह्मेश्वरः ॥”

गोलोमिका, स्त्री, (गर्वा लोमेव लोमानः सन्दृष्ट्याः
इति ठन् टाप् च । यद्वा गोलोमी स्त्रीत्यर्थे के
पूर्वसङ्खः । इत्येके ।) चन्द्रसुपविशेयः । गोवृमा
इति पाण्डरी इति च भाषा । तत्पठ्यायः ।
गोवृमा गोवृमा गोवृमा गोवृमा गोवृमा गोवृमा

गोलोमी

प्रसरिणी । यथा, ब्रह्मवैवर्तपुराणे ।
लम् । विहीनसमनसम् । विहीनम् । यन्-
रोमाक्षरीवनाशितम् । यद्विहीनम् । हीनसमनः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

गोलोमी, स्त्री, (गोलोमवत् श्रीमाकारं यन्-
मस्याः ।) चेतःपूर्वा । (यवहारो यथा,—

“पुरासर्वपिण्डेन च हिन्दु-विश्वार्थं यथा ।
गोलोमी चाजगोमी च भूतकेशी ञटा तथा ॥”
इत्यादि इति सुश्रुते उत्तरतमे षष्ठितमेऽध्याये ।
यथा । भूतकेशः । इति मेदिनी । (यवहारोऽयं
यथा, संज्ञाख्यापनमर्थः ।

“हिन्दुकोट्यारिमेधा-यथा-चोदक-यथा-गो-
लोमी-जटिला-यथा-यवहारोदिक इति दक्षि-
मात्रि संज्ञाख्यापनाभि भवन्ति ॥” इति चरके
छन्दस्याने चतुर्थेऽध्याये ।) वैष्णवा । इति हिम-

गोवृमादी, [नृ] पुं, (गोवृत्तं यति मन्वयति ।
अद् + क्तिन् ।) इकः । इति राजनिर्घण्टः ।

गोवृधः, पुं, (गोवृधो हननम् ।) गोवृद्धा । य च
उपपातकविशेषः । यथा, मनुः ११ अः ।

“गोवृधोऽयान्वसंयान्वपारदायाऽज्ञविज्ञयाः ॥”
तत्प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे प्रत्यक्षम् ॥

गोवृधनी, स्त्री, (गवि पृथिव्या वन्द्यते प्रशस्यते
इति कर्मणि ल्युट् ततो डीप् ।) प्रियकुडवा ।

इत्यमरः । पीतदङ्कोतुपनः । इति रत्नमाला ।
(प्रियङ्गु पीतदङ्कोतुपनयोरस्या विशिष्टो ज्ञातव्यः)

गोवरं, स्त्री, (गोभ्यो निःकृतत्वाद् वरं श्रेष्ठं
माननीयमित्यर्थः । गोह प्रियते । इ + वाङ्-
लकतृ ष्यः इत्येके ।) गोखरसुखगोहस्य पुष्क-
गोमयचर्मम् । यथा,—

गोहान्तगाखरसुखं शुष्कं गोमयचर्मैतम् ।
गोवरं तत् समाख्यातं वरिष्ठं रसवाधने ॥”

इति भावप्रकाशः ।
गोवृहन्, पुं, (गाः वर्धयति कौमल्यवपवादि-
दानेन इति । इष् + क्तिन् + ल्युः । यद्वा गावो
वर्धन्ते इति । लिप् + लुट् आधिकारिके ।
पर्वतवोधकत्वात् पुंसम् । यद्वा गां पृच्छन्ति
भूमिं वा वर्धयति । इष् + क्तिन् कर्तरि लुङ् ।
स्वनामख्यातश्रीहृन्दावनक्षपर्वतः । इति ञटा-
धरः । तस्य स्वरूपं यथा,—

“अनादिर्हरिदासोऽयं भूधरो नात्र संशयः ।”
इति पादो पातालखण्डे यावत् प्रति श्रीकृष्ण-
वाक्यम् । तस्य पूजाकालादियथा,—
“प्रातर्गोवृहन्ं पूज्य द्यूतस्यैव समाचरेत् ।
भूवक्षीयास्तथा गावः पूज्याश्च रोहवाचनाः ।
श्रीकृष्णदासवर्ग्योऽयं श्रीगोवृहन्भूधरः ।
सुखप्रतिपदि प्रातः कार्त्तिकेऽर्च्योऽयं वैष्णवः ॥”
“प्रातर्गोवृहन्ं पूज्य रात्रौ आभरणं चरेत् ॥”

इति कश्चित् पाठः
तस्मात्तद्विदं कर्म गोवृहन्प्राधान्येन गोप्रा-
धान्येन च स्नातमप्येकमेव श्रेष्ठम् । तत्र दिव
निर्धेयः । तदाह देवः ।

गोवर्ध

“प्रतिपद्वर्षसंयोगे क्रीडनम् गवां मतम् ।
परविहङ्गन् यः कुर्व्यात् पुनरारधनमयः ॥”
निर्णयान्तरद्वयं पुराणान्तरवचनम् ।
“या कृद्गुः प्रतिपन्निश्चा तच्च गाः पूजयेत्तुम् ।
पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महतीपतेः ॥”
ततः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्वाह्णतात्पर्यकम् ।
द्वितीयासमये तु सर्वथा निविह्वम् । तद-
यथा,—
“नन्दायां दर्शने रक्षा बलिदानद्वारा च ।
भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते ॥”
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीया-
संयोग एव निविध्यते ।
“गवां क्रीडादिने यत्र राज्ञी दृश्यते चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभी पूजकांस्तथा ॥”
तदुदयसम्भावनश्च निर्णयान्ते निर्णयितम् । प्रति-
पदापराह्णकत्रिमुहूर्तस्यापि न्यां द्वितीयायां
चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमप्राधान्यविषये
वृहस्पतातपेन ।
“द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत् प्रतिपदापराह्णकी ।
अध्याध्यानश्चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥”
अपराह्णश्च पञ्चम्या विभक्तस्याह्णतुर्धर्माः ।
ततश्च यत्र प्रतिपदि यन्मुहूर्तस्यापि नो द्वितीया
मत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनामिति । अन्यदा तृ-
तयेव प्रतिपत्तत्र दृष्टीता । तथैव पुराण-
समुच्चये ।
“वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।
द्वितीयादृष्टिगामिन्नादुत्तरा तत्र चोच्यते ॥”
किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् परच निष्क्रामति
तदाप्युत्तरैव कार्या । यथोक्तं भविष्योत्तरं ।
“यथा द्वादशभिर्मासेर्मासो वृहो मलिन्नुचः ।
तथैवाहोरात्रिवृहो तिथिः प्रोक्तो मलिन्नुचः ॥
यथा मलिन्नुचः पूर्वा मासो देवस्तथा परः ।
त्वाज्या तिथिस्तथा पूर्वा ग्राह्या चैव तथो-
त्तरेति निर्णयान्तरमतम् ॥ किन्तु । अञ्जलीन्यायेन
पूर्वमेव मन्तुं शक्यते । तद्वदत्रापि देवतादि-
वचनप्रामाण्यमस्तीति ॥ * ॥
अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । पाद्मे तत्रैव ।
“मधुरायास्तथान्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् ।
गोमयेन महास्थूलं तत्र पूज्यो गिरिरयथा ॥
मधुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
वैष्णवं धाम स प्राप्य मोदते हरिसन्निधौ ॥”
पूजामन्त्रः ।
“गोवर्द्धन ! धराधार ! गोकुलजागकारकः ।
विष्णुबाहुकृतोच्छ्वायां गवां कीटिप्रदो भव ॥”
गोपूजामन्त्रः । स्कान्दे तत्रैव ।
“लक्ष्मीया लोकपालानां धनुरूपेण संस्थिता ।
धृतं वहति यन्त्रार्थं यमपार्श्वं व्यपोहत् ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाव्यहम् ॥”
अथ गोक्रीडा । तत्रैव ।
“क्रीडापयेदुधावये च गोमहिष्यादिकं ततः ।
वृषान् कर्षापयेद्गोपैर्वत्तिप्रत्युत्तिषादनात् ॥”

गोविन्दः

पाद्मे च तत्रैव ।
“महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीडनं वारणमथा ॥”
तस्माद्वात्सल्यं तत्रैव ।
“एवं गोवर्द्धनं गाञ्च पूजनीया विधानतः ।
गोवर्द्धनमखो रम्यः कृष्णसमोषकारकः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे कार्तिककृत्ये १६
विलासः ॥ (पुरवोत्तमकेत्रे भगवता शङ्करा-
चार्येण प्रतिष्ठापितो मठविशेषः । इति शङ्कर-
विजयः ॥ आर्यासप्तशतीप्रभृतियन्यकार आ-
चार्यविशेषः । अयमेव कविवरः वङ्गाधिपस्य
लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीत् । एतस्मत्त-
समर्थनोदाहरणानि क्रमान्वयेन वेदितव्यानि
यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ७०२ ।
“हरिचरणान्जलिममलं कविवरहर्षाय बुद्धिमान्
सततम् ।
अकृतायांसप्तशतीमेतां गोवर्द्धनाचार्यः ॥”
तत्रैव टीकासुखबन्ध्याभ्यन्तरे । यथा,—
“गोवर्द्धनोक्तिमुखदाननदानमेतद-
अज्ञातदीपनमनस्यचमत्कृतीनाम् ॥”
“गोवर्द्धनाचार्यसमयस्त्वदापि सन्धेः न जायते
परम्वयं गीतगोविन्दकर्तृजयदेवान् प्राचीनस्त-
समकालीनो वेति वक्तुं शक्यते । यतो जय-
देवेन गीतगोविन्दप्रारम्भे “शृङ्गारोत्तरसन-
प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्द्धनसङ्घर्षो कीटपि न
विश्रुतः” इत्युक्तमस्ति । जयदेवकविश्च वङ्ग-
देशाधिपस्य वल्लालसेनस्य लक्ष्मणसेनस्य स-
भायामासीदिति श्रीसनातनगोस्वामिनां मतम् ।
‘गोवर्द्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः ।
कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्षणस्य च ॥’
इत्यथं श्लोको लक्ष्मणसेनसभायहृद्द्वारोपरि
शिलायास्तुकीर्ण आसीत् । तस्माद् गोवर्द्धन-
जयदेवादयः सर्वेऽपि लक्ष्मणसेनसभायामास-
न्ति किञ्चित् ॥”
गोवर्द्धनधरः, पुं, (धरति धारयति वा । ४ + अच् ।
गोवर्द्धनस्य धरः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७६ । १ ।
“गते शक्रं ततः कृष्णः पूज्यमानो ब्रजालये ।
गोवर्द्धनधरः श्रीमान् विवेश ब्रजमेव ह ॥”)
गोवर्द्धना, स्त्री (वर्द्धा बन्धा गौरिति परनिपा-
तनात् तथात्वम् ।) बन्धा गौः । इति कलाप-
याकरणात् ॥
गोविट्, [श्र] पुं, (गवां विट् विष्टा ।) गोम-
यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥
गोविन्दः, पुं, (गौं पृथ्वीं धनुं वा विन्दतीति ।
विन्द + “अनुपसर्गात्सिन्पेति ॥” ३ । १ । १३८ ।
इत्यस्य “गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ॥” इति
वार्तिकोक्त्या श्रः ।) श्रीकृष्णः । (यथा, भग-
वद्गीतायाम् । १ । ३२ ।
“किं नो रात्र्येन गोविन्द ! किं भोगैर्जीवि-
तेन वा ॥”)
एतस्य शास्त्रान्तरीयानुत्पत्तिर्यथा, हरिवंशे—
विष्णुपर्वणि । ७५ । ४३— ४५ ।

गोविन्दः

“अथ प्रभृति गो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो ।
तस्मात्त्वं काचनैः पूर्णैर्दिवस्य पयसो घटैः ॥
एभिरद्याभिषिष्यस्व मया हस्तावनामितैः ।
अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ॥
गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति सुवि शान्च-
तम् ॥”
गोभिर्वाणीभिर्वेदान्तवाक्यैर्विदते योऽसौ पुरुषः
विदन्ति यं पुरुषं तत्त्वज्ञा इति वा । यथा,
विष्णुतिलकं ।
“गोभिरेव यतो वेदो गोविन्दः मनुदाहृतः ॥”
गौं वेदलक्षणां वाणीं गोभूम्यादिकं वा वेत्तीति ।
यथा, गोपालतापन्यां पूर्वविभागे ध्यानप्रक-
रणी । ७—८ ।
“तद ह्येषुः कः कृष्णो गोविन्दश्च कीटसावित्रि
गोपीजनवल्लभः कः का स्वाहेति ॥ तानुवाच
ब्राह्मणः पापकर्षणो गोभूमिवेदविदितो विदितो
गोपीजनविद्याकलाप्ररक्तस्तन्माया चेति ।”
एतन्मात्रो भारतादिमतेन अनुत्पत्तिर्यथा, महा-
भारते । १ । २१ । १२ ।
“गौं विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहकृपिणा चान्तर्विचोभितजलाविलम् ॥”
तत्रैव । ५ । ७० । १३ ।
“विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाञ्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तस्य गोविन्दो वेदनाह्वयाम् ॥”
यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ७४ अध्याये ।
“युगेयुगे प्रगष्टां गौं विष्णो ! विन्दसि तत्त्वतः ।
गोविन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥”
विन्दतीति विन्दः पालकः स्वामी वा । विन्द +
घञ् । गवां गोमयह्वानां विन्दः ।) गवाध्यक्षः ।
(गवां शास्त्रमयीनां वाणीनां विन्दः पतिः ।)
वृहस्पतिः । इति मेदिनी ॥ (गौडपादाचार्य
शिष्यः योगविशेषः । अयं हि परमहंस-
पद्मिनाजकाचार्यस्य भगवतः शङ्करस्य गुरुः ।
यथा, माधवोपे सङ्गिप्रशङ्करजये । ५ । १०१ ।
“तस्योपदर्शितवतश्चरणौ गुहायां
द्वारे न्यपूजयदप्येव स शङ्करार्यः ।
आचार इत्युपदेश स तत्र तस्मै
गोविन्दपादगुरवे स गुरुयतीनाम् ॥”
अनेन च योगिप्रवरं गोविन्देन बौधायनधर्म-
विवरणं बौधायनधर्मसूत्रभाष्यश्च प्रणीतमिति
अयं ततो बौद्धमतमालोक्य रससाराख्यग्रन्थो-
ऽपि विरचित इति दृश्यते । यथा, रससारे
५ म पटले ।
“बौद्धानाञ्च मतं ज्ञात्वा रससारः कृतो मया ॥”
पञ्चावस्थाश्रित्यजातीनां गुरुभेदः । योऽसौ गुरु-
गोविन्द इति नाम्नोदाहृतः ॥ गाः मनः-
प्रधानानीन्द्रियाणि तेषां विन्दः प्रवर्तयिता
चेतयिता वा । अन्तर्यामी आत्मैतर्कः ।)
परमब्रह्म । यथा,—
“तत्र यदसमर्थं ज्ञानयोगे महामते ! ।
क्रियायोगे दिवा राज्ञौ ततुपरः सततं भव ॥
करोषि यानि कर्माणि तानि देवे जगत्पते ।

गोवृन्दं

समर्पयस्व भद्रं ते ततः कर्म प्रहास्यसि ॥
 शुभाशुभपरित्यागी क्षीये निःक्षीयकर्मणि ।
 लयमाप्स्यसि गोविन्दं तद्गुणैः परमं महत् ॥”
 तन्नाममाहात्म्यं यथा,—
 “यं तिष्ठन्तः स्वपन्तश्च गच्छन्तश्चलिते स्मृते ।
 संकीर्णयन्ति गोविन्दं ते वक्ष्याम्यः सुदूरतः ॥”
 इति च वङ्गपुराणे यमातुश्रावणनामाध्यायः ॥
 (अस्त्र ध्यानं यथा,—
 “पुल्लेन्द्रीवरकान्तिमिन्दुवदनं चर्चावतंसप्रियं
 श्रीवत्साङ्गसुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम् ।
 गोपीनां नयनोत्पलार्चिततनुं गोमोपसङ्गादृतं
 गोविन्दं कलवेखवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे ॥”)
 गोविन्दहादशी, स्त्री, (गोविन्दप्रीतये या हादशी
 गोविन्दस्या हादशी वा । गोविन्दप्रिया
 हादशीत्येके ।) पाल्गुनशुक्लहादशी । यथा,—
 “पाल्गुने हादशी शुक्ला या पुष्यर्क्षे संयुता ।
 गोविन्दहादशी नाम सा स्याद् गोविन्दभक्तिदा ॥
 तस्यासुप्तोप्य विधिवना भगवन् प्रपूजयेत् ।
 लिखितः पापनाशिन्यां विधिर्योऽपि स
 स्मृतः ॥”
 तन्माहात्म्यञ्च ब्रह्मपुराणे श्रीवशिष्ठमाध्याह्न-
 संवादे ।
 “पाल्गुनाऽमलपक्षे तु पुष्यर्क्षे हादशी यदि ।
 गोविन्दहादशी नाम महापातकनाशिनी ॥
 तस्यासुप्तोप्य विधिवन्नरः संक्षीयकल्मषः ।
 प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभांमिति ॥
 व्यामर्हकी हादशीति लोके ख्यातेयमेव हि ।
 यत्र व्यामर्हकीपूजा व्रतमस्यां विशेषतः ॥”
 तदुक्तं ब्राह्मे तत्रैव पापनाशिनीमाहात्म्य-
 प्रसङ्गे ।
 “पाल्गुने तु विशेषेण विशेषः कथितो वृष ! ।
 व्यामर्हस्या व्रतं पुण्यं विष्णुलोकप्रदं वृणाम् ॥”
 प्रभासखण्डे च । श्रीदेवीमहेश्वरवादे ।
 “पाल्गुनस्य सिते पक्षे एकादश्यासुप्तोषितः ।
 ज्ञात्वा नद्यां तद्वागे वा वाप्यां रूपे यच्छेपि वा ॥
 गत्वा गिरौ वने वापि यत्र सा प्राप्यते शिवा ।
 चौरौदे मध्यमाने तु यदा वृषः समुत्थितः ॥
 व्यामर्हदेवदेवानां तेन सामर्हकी स्मृता ।
 शिवा लक्ष्मीः स्मृतो वृषः सेवते सुरसप्तमे ॥
 देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्वृक्षोऽसौ वैष्णवः स्मृतः ।
 तत्र गत्वा हरिः पूज्यो वृषश्चलेऽथवा शिवा ॥
 पूज्या पुष्यैः शुभे रात्रौ कार्यं जागरणं हरेः ।
 करकं जलपूर्णं कर्णं पात्रसंयुतम् ॥
 हविष्यान्नं कर्णं दीपः कार्यो विधानतः ।
 एवं जागरणं काव्यं कथाश्रवणतत्परं ॥
 सुष्यन्ते देहिनः पापैः कलिजैः कायसम्भवैः ।
 देहान्ते च नराः सर्वे पूज्यन्ते हरिमन्दिरे ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥
 गोविष्ठा, स्त्री, (गवां विष्ठा शृङ्गत् ।) गोमयम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 गोवृन्दं, स्त्री, (गवां वृन्दं सङ्घः ।) गोसङ्घः ।
 इति हज्जायुधः ॥

गोशृङ्गः

गोशृङ्गारकः, पुं, (गोविन्दारक इव पूज्य इति श्रेयः ।
 “वृन्दारकनागकुञ्जरेः पूज्यमागम् ॥” २।१।६२ ।
 इत्यनेन सूत्रेणोपमितसमासे आद्यादेराज्ञाति-
 गत्वात्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनमिति
 वार्तिकम् ।) शृङ्गगौः । इति कलापद्याकरणम् ।
 गोवृषः, पुं, (गोशृङ्गो गोविन्दार्थः वर्धते सिञ्चति
 रेतः । वृत् + “इगुपधिति ।” ३ । १ । १३५ ।
 इति कः ।) वृषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, मनुः । ६ । १५० ।
 “कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेष्टश्च ।”
 “कीनाशः कर्षकः गवां सेक्ता वृषो यानमन्वादि ।”
 इति कुल्लूकभट्टः ॥)
 गोशृङ्गत्, स्त्री, (गवां शृङ्गत् विष्ठा ।) गोमयम् ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । २ । १८२ ।
 “उदङ्गुलं सुमनसो गोशृङ्गत् नृत्तिका कुशान् ॥”
 पर्वण्योऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “गोमयं जगलं गोविट् गोवृषं तच्च गोशृङ्गत् ॥”)
 गोशृङ्गं, स्त्री स्त्री, (गवां शृङ्गा “विभाषा सेनेति ।”
 २ । ४ । २५ । इति विभाषया स्त्रीत्वम् ।)
 गोयष्टम् । इति लिङ्गादिसंयष्टे अमरः ॥
 गोयालि इति भाषा ॥ (गोशृङ्गालायां जातः ।
 “स्थानान्तगोशृङ्गालखरशालाश्च ।” ४।३।३५ ।
 जातार्थप्रत्ययस्य लुक् । ततो विभाषासेनेति
 नपुंसकत्वे इत्त्वम् । गोयष्टजाते चि ॥)
 गोश्रीर्षः, स्त्री, (गोः श्रीर्षः श्रीर्षदेशाकारो विद्यते
 ऽस्य ऋधभर्ष्यतेकदेशजातानां चन्दनभेदानां
 श्रीर्षभागस्य तद्वत्तया तथात्वम् ।) चन्दनम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिचन्दनम् । इत्यमरः ॥
 “गोः श्रीर्षं गोश्रीर्षं तदाकारे मलयैकदेशे जातं
 कालताम्रयामिश्रवर्णसुतपलगन्धं व्यतिसुरभि
 श्रीतलतया सदैव सर्पं वेष्टितम् ।” इति भरतः ॥
 (यथा, गोः रामायणे । ४ । ४१ । ५६ ।
 “गोश्रीर्षचन्दनं यत्र पद्मकङ्कायिसन्निभम् ॥”
 अवहितं यस्मिंस्तद्वयथा,—
 “सोतसर्गं वदनाद्यस्य खेदः प्रच्यवते भृशम् ।
 लेपञ्चरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥”
 इति चरके इन्द्रियस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
 गवां मस्तकश्च ॥
 गोश्रीर्षकः, पुं, (गोश्रीर्षमिव कायति प्रकाशते
 इति । कै + कः ।) द्रोणपुष्पीवृक्षः । इति रत्न-
 माला ॥ (स्वार्थे क्त् । चन्दनविशेषः ।)
 गोशृङ्गः, पुं, (गोः शृङ्गमिव शृङ्गं श्रीर्षभागो-
 ऽस्य । स्वनामप्रसिद्धः पर्वतविशेषः । यथा,
 महाभारते । २ । ३१ । ५ ।
 “निषादभूमिं गोशृङ्गं पर्वतप्रवरत्नया ।”
 अन्ये पर्वन्ते अरणिमात्रा मन्देहा नाम राक्षसा
 निवसन्ति । ते हि देवराजमन्देह्याभिभूयः
 सन्तः स्वर्गोदये जले पतन्ति रजन्त्यां पुनस्त-
 पतन्ति । एतद्विवरणं यथा, रामयणे । ४ ।
 ४० । ४२—४४ ।
 “द्रव्यपान्मरुहं दिव्यं गोशृङ्गं नाम पर्वतम् ।
 तस्य शृङ्गसहस्रेण मन्देहा नाम राक्षसाः ॥

गोष्ठी

अरणिमात्रा लक्ष्मणे नानारूपा भवावहाः ।
 ते पतन्ति जले घोराः खर्वखोदयन् प्रति ॥
 अभिशप्ता महेन्द्रेण निषादास्तुपतन्ति च ॥”)
 वर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोवि-
 षाये स्त्री ॥
 गोवृषगर्भः, स्त्री, (गवां वृषकम् । “पशुव्यः स्थान-
 द्विवृत्के गोष्ठगोयुगवृक्त्वम् ।” इति तुम्बबोध-
 सूत्रात् ।) गोवृषकम् । इति तुम्बबोधशाक-
 रणम् ॥
 गोष्ठः, उ संघाति । इति कविकल्पद्रुमः (आ-
 न्याहं- सर्व-सेट् ।) सङ्घातो राश्रीकरणम् ।
 उ, गोष्ठे धान्यं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 गोष्ठं, स्त्री, (गावस्तिल्लन्त्यश्च इति । स्था + “सुप्ति
 स्थाः ।” ३ । २ । ४ । इति कः । चर्त्तये कः ।
 इत्थेके ।) गोस्थानम् । गोष्ठः । इति भाषा ॥
 इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । २२ । ३१ ।
 “सिंहिन निहतं गोष्ठे गौः सवत्स्येव गोपतिम् ।
 दृष्ट्वा संध्यामयश्चेन रामबाणमहाम्भसा ॥”)
 प्रत्ययविशेषः । स तु स्थानार्थे पशुवाचक-
 शब्देऽप्यो भवति । यथा । गोगोष्ठं महिषगोष्ठं
 इत्यादि । इति भरतः ॥ (गोष्ठीश्राद्धे । यथा,
 मनुः । ३ । २५४ ।
 “पित्रो स्मृतिमथैव वार्षं गोष्ठे तु सुश्रुतम् ।
 सम्यग्निमिच्छुदये देवे रक्षितमिच्छपि ॥”
 “गोष्ठे गोष्ठीश्राद्धे ।” इति कुल्लूकभट्टः ॥)
 गोष्ठम्, चि, (गोष्ठे स्था । “अचतुरविचतुरेति ।”
 ५ । ४ । ३७ । समासे अच् । षष्ठीतत्पुरुष-
 समासे तु गोष्ठस्या इत्येव स्यात् ।) खड्गहाजने
 स्थितो यः परान् वेष्टि सः । इति जटाधरः ॥
 गोष्ठाष्टमी, स्त्री, (गोष्ठोपपदाश्रिता अष्टमी ।
 गोष्ठे विहिता अष्टमी वा । एतस्यां तिथौ
 भगवतो बालरूपिणो नन्दनन्दनस्य गोष्ठगमन-
 पुरःसरं वत्सपत्नं विहाय गोपत्वस्वीकरणात्
 तथात्वम् ।) गोपाष्टमी । सा च कार्तिकशुक्ला-
 ष्टमी । यथा, पाद्मे कूर्मपुराणे च ।
 “शुक्लाष्टमी कार्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः ।
 तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोपः पूर्वमेव वत्सपः ॥
 तत्र कुष्याह्वां पूजां गोयासं गोः प्रदक्षिणम् ।
 गवानुगमनं कुष्यात् सर्वान् कामानभोक्षता ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥
 “भीमपराक्रमे कार्तिकशुक्लपक्षमधिलक्ष्य ।
 गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजां गोयासं गोः प्रदक्षि-
 णम् ।
 गवानुगमनं कुष्यात् सर्वपापविसृक्तये ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 गोष्ठी, स्त्री (गावः बहुविधा वाचस्तिल्लन्त्यश्च ।
 गो + स्था + कः । स्त्रियां ङीष् ।) सभा । तस्या
 लक्षणाविशेषः ।
 “एकाङ्का कथिता गोष्ठी कैशिकीदृष्टिसंयुता ।
 सम्भोगरसवद् पञ्च सप्त वा योषिदश्विता ॥
 प्राक्तनैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्न्याय्यकृता ।
 गन्धर्वमर्षसन्धिभ्यां क्षीना प्राक्ततस्मता ॥

गोष्ठीप

वाद्याद्यैरन्विता नैव कर्मयोगे विचक्षते ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(गावोऽनेका वाचस्त्रिस्तुति यथा । गो + स्त्रा +
चक्षते कः । ततः “स्वात्मगोभूमितीति” ८ ।
३ । ६७ । इति बलम् ।) संलापः । इति
मेदिनी । ३ । ४ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४०० ।
“एवमनुष्ठिते चत्वारोऽपि तै र्एकस्थाने विहा-
रिणः परस्परमनेकप्रकारगोष्ठीसुखमनुभवन्त-
स्त्रिस्तुति ॥”) पोष्यवर्गः । यथा, चाणक्ये ।
“विषं गोष्ठी हरिप्रसन्नं हृद्यं तद्वन्मो विषम् ॥”
(यथा च राजनिष्कर्षपुरे । ४७ ।
“लत्वा वेलापुलिनलवलीपलव्यासगोष्ठीं
दिष्टातङ्गाः सममथ सरिमाधपायः पिबन्ति ॥”)
गोष्ठीपतिः, पुं, (पातीति पतिः । गोष्ठ्याः पोष्य-
वर्गस्य सभाया वा पतिः ।) पोष्यवर्गपालकः ।
सभापतिः ।
अथ ब्राह्मणगोष्ठीपतिलक्षणं यथा — [दिता
“नानाशास्त्रविशारदं रक्षिकतां सन्कायसम्भो-
निर्द्वायैः कुलभूषणैः परिमिता पूर्णा कुलधैर्यपि ।
श्रीमद्भागवतादिकारणकथाशुश्रूषयान्विता
गत्वाभीष्टसुपैति यदुगुणिजगो गोष्ठी हि सा
चोच्यते ॥”
एवम्भूता गोष्ठी तस्याः पतिः । अपि च ।
“कुलीनाः श्रेष्ठियाः सर्वे यस्यान्तं सुकृते सुहुः ।
कुलीनाय कृतां दत्त्वा स गोष्ठीपतिरुच्यते ॥”
तदुच्यते । गाङ्गवंशे लक्ष्मीकालमजसुया-
दारः १ सुखवंशे मदनभट्टाचार्यः २ तद्वंशे
गन्धर्वरायः ३ बन्धवंशे मुभराजखानवंशः ४
चङ्गवंशे अजन्तभट्टाचार्यः ५ एते प्राचीनाः
आधुनिका बहवः सन्ति ॥ * ॥
कायस्यगोष्ठीपतिलक्षणं यथा,—
“नीतिज्ञः कुलकर्म्मठः स्थितिमतां मान्योऽपि
घर्मान्वितः
कार्याकार्यविभोक्तैः कुलभृतां सम्मानदानो-
दयः ।
पोष्टा यः कुलसर्वविदां कुलसुधीः सम्मौलिकानां
तथा
सद्व्यग्रभवः क्षिती सुविदितो दाता स गोष्ठी-
पतिः ॥”
अथ कायस्यगोष्ठीपतिगणना ।
“आदौ द्वादशपर्यये समभवद्दानेन गोष्ठीपतिः
सत्कीर्तिश्च सुदुष्टिखानतनयः श्रीमन्तरायः
क्षती । १ ।
संजातसदनन्तरं गुणधरा गय्ये च पर्यायके
स्नेह्यातो हि पुरन्दरः कुलभवः खानः सदा
दानतः ॥ २ ॥
पर्याये च चतुर्दशे समभवत् पौरन्दरः केशवः
खानः सन्ततदानतो हि विजसत्कीर्तिर्धरा-
मखले ॥ ३ ॥
नानावित्तविसर्जनेन जनितप्रोत्पुङ्गवकीर्तिः क्षिता-
वासीत् पञ्चदशे तदालजक्षती श्रीलक्ष्मिविश्वास-
खास ॥ ४ ॥

३६७

गोष्ठीप

ततः बोद्धे पर्याये दानजालः
कुलीनालिमालो दयारामपालः ॥ ५ ॥
ततस्तत्पुत्रः पर्याये स्वर्गवालि-
चपायाचगय्येऽभवत् पुण्यशरणिः ॥ ६ ॥
ततः पर्यायेऽष्टादशे तत्पुत्रः
समाहूय भूयोर्षितार्थव्रजो यः ।
सदा सत्कथालापसंलापतोषः
कुलीनौचपूजापरोऽयं सुभाषः ॥ ७ ॥
आसीत् किङ्करसेननामसुकृती यो मौलिकोका-
ययीः
पर्याये परिपूजितार्थव्रजये चैकोनविंशे हि सः ।
चदगाऽपीतिपालवश्रतनयापाणिग्रहणालम्बन
दानेनापि च मेलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः
प्राथमः ॥ ८ ॥
दानेनातिवदान्यतादिगुणतो निःसीमपुण्ये च यो
गोपीसिंहचतुर्धुरीणसुकृती विंशे हि पर्या-
यके ।
यन्नात् किङ्करसेनवश्रतनयापाणिग्रहणालम्बनः
सोऽप्यासीद् सुवि मेलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः
सस्तुतिः ॥ ९ ॥
पर्याये पुनरेकविंशक इह स्यातः क्षमामखले
गोपीसिंहचतुर्धुरीणकुलजो यो रामकान्तः
क्षती ।
धन्यो गय्यसुपुण्यजन्ययशसा गोष्ठीपतेरययौ-
दानैः कर्ण इवातिधैर्यपयसां रत्नाकरखा-
परः ॥ १० ॥
द्वाविंशे किल पर्यायेऽतिनियतेस्तस्यात्मजा-
संग्रहात्
स्वस्थैवास्तुपुण्यदत्तकतनूदृतस्य च श्रीमतः ।
गोपीमोहनसंज्ञकस्य तनयद्वारा च गोष्ठीपतिः
सम्भूतो नवलक्ष्मभूपतिवरः सम्मौलिकाटिः
क्षती ॥ ११ ॥
तावन्मुखकनिष्ठमध्यमकुलोद्भूतां क्षतीयोद्भवान्
यङ्गभातृनपि तावतोऽत्र गणना बहुक्रमाना-
दरात् ।
सद्गोष्ठीपतिकारकानतिनताधीनान् कुली-
नान् समा-
हूयात्र प्रज्ञातस्तथात्र सहजान् पूर्यास्तथा
कोमलान् ॥
वित्तैर्वागन्तैर्नैतिप्रगतिभिश्चान्यैश्चयोर्विशुद्धे
पर्यायेऽतितरां प्रपूष्य परमाज्ञादान्वितः श्रीयुतः ।
गोपीमोहनदेववंशतिलको गोष्ठीपतिः क्षापति-
र्जातः संप्रति भूमिदेवघटकानाञ्चाञ्चाना-
दस्थितिः ॥ १२ ॥
इति दक्षिणराष्ट्रीयकायस्यकुलाचार्यकारिका ।
अथ वेदानां गोष्ठीपतिवर्णना,—
“विप्रेभ्यः प्रियभोष्यवस्तुवसनं कृत्वासनं भूषणं
ग्रामा भूमितुरङ्गमा गजगणाः स्वर्गानि रत्नानि
च ।
गावो गाव उदारमन्दिरस्यो वास्यश्च दत्ताः
सदा
साधुश्रुतिश्रुतसङ्गुणगणाः संप्रीयिता येन च ॥

गोसवः

गौडक्ष्यापतिना य एव भिवर्जा श्रेष्ठेऽभिषिक्तः
क्षती
नानाशास्त्रविशारदः शुभमतिर्वाग्मी चिकित्सा
पटुः ।
तस्मात् प्राप गजं तुरङ्गकनकचक्रं रत्नं धनं
सोऽभूत् सेनविनायको बहुगुणैरम्बुगोष्ठीपतिः ॥
वेनायकेषु सर्वेषु भास्करः श्रेष्ठ इतिरतः ।
गोष्ठीपतितया ख्यातः स वैद्यैः पूजितोऽन्यतः ॥”
इति भरतमल्लिकजलतकुलपञ्जिका ॥
गोष्यदं, क्षी, (गोः पदम् । यद्वा, गावः पटुः
गच्छन्ति यस्मिन् देशे । “गोष्यदं सेवितासेवित-
प्रमाणीतु ॥” ६ । १ । १४५ । इति सुट् सस्य
बलम् ।) गोसेवितस्थानम् । गोखुरप्रमाणम् ।
इत्यमरः । ३ । ३ । ६३ ॥ (यथा, महा-
भारते । ६ । ७ । ३७ ।
“भीष्मद्रोणागं तीर्त्वा कर्णपातालसम्भवम् ।
मा निमज्जन्त्य सगणः शल्यमासाद्य गोष्यदम् ॥”)
तथा विन्धो मेदिनी च ।
“गोष्यदं गोपदन्धर्मे गवाश्च गतिगोचरे ॥”
(गवासेवितारण्यादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
गोसः, पुं, (गां जलं स्थिति नाशयतीति । सो य
नाशने + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ६ ।
इति कः ।) बोलः । उवःकालः । इति मेदिनी ।
सं । ३ ॥
गोसदृश्यः, पुं, (गाः सच्छेद इति । चक्षि डल उत्तौ
+ “चक्षिडः ख्यान् ।” २ । ४ । ५४ । इति
ख्यान् ततः “समिश्यः ।” ३ । २ । ७ । इति
कः । यद्वा, गवां संख्या बहुवो गाव इत्यर्थः
विद्यते यस्य । समासे पुंवद्भावः ।) गोपः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥
गोसङ्गः, पुं, (गोभिः सङ्गो मिलनं यस्मिन् काले ।
प्रत्यक्षकाले हि गावो गोष्ठगमनाय निर्गच्छ-
न्तीति प्रसिद्धिः । यद्वा गौः स्वार्थकिरणं तं
सङ्गो यस्मिन् ।) प्रत्यक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥
गोसदृशः, पुं, (गोः सदृशस्तुल्यः । गोसदृशा
कारत्वादस्य तथात्वम् ।) गवयः । इति हेम-
चन्द्रः ॥
गोसन्दायः, पुं, (गां सन्ददातीति । सम् । दा +
अण् ।) गोदानकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥
गोसम्भवा, क्षी, (गोरिव सम्भवो लोमादिकृपा
कृतिर्यस्याः ।) श्वेतदून्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(सम्भवव्यस्याः इति सम्भवा उत्पत्तिकारणम् ।
गौः सम्भवा यस्याः ।) गोजाते चि ॥
गोसर्गः, पुं, (गवां सर्गो वनगमनाय मोचनं
यद्वा गवां स्वार्थकिरणानां सर्गो विवर्धः
यस्मिन् ।) प्रभातम् । इति हारावली । १६१ ॥
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
“गोसर्गं चाह्वरात्रे च तथा मध्यान्दिनेषु च ॥”)
गोसवः, पुं, (गौः क्षयते पीयते हिंस्यते यत्र ।
सुज्जु पीडायाम् + “हृदोदप् ।” ३ । ३ । ५७ ।
इति अप् ।) गोमेघयज्ञः । इति जटाधरः ॥
(यथा, मनुः । ११ । ७४ ।

गोस्वामी

“यत्रेतः पान्थमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।
यमिजिह्वसिजिह्वा वा त्रित्तामिश्रतापि वा ॥”
गोस्रग्णाः, पुं. (गोम रय श्रग्णाः श्रग्णतुल्यः इति
गोत्रलोचनेत्याथेन सिद्धः ।) वोलः । इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः ॥
गोस्रहमी, स्त्री. (गवां सहस्रं तद्दानफलं विदति
यत्र । अर्थ आदित्वात्च गौरादित्वात् डौष ।)
मङ्गलवारयुक्तामावास्या । तत्र गङ्गास्नाने
सहस्रगोदानफलम् । यथा, आसः ।
“यमावास्या भवेद्दुवारी यदि भूमितस्य च ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
समवारयुक्तामावास्या । तत्र अरुणोदयकाल
माग्न्य स्नानकालपर्यन्तं मौनीभूत्वा स्नानात्
गोसहस्रदानफलम् । यथा आसः ।
“मौनीभूतो कृच्छ्यापि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यस्मै नाना कृतम् ॥”
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥
गोस्तनः, पुं. (गोः स्तन इव गुच्छो यस्य ।) द्वा-
भेदः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ स तु चतु-
र्धाष्टकः । चतुर्लिंगादृष्टिक इति केचित् ।
इति भरतः ॥ (गवां स्तनः ।) गवां कुचस्य ॥
। यथा, मुमुते उत्तगतत्वे १ मे अध्याये ।
“मुवत्सं गास्तनाकारं सर्वभूतगुणोद्भवम् ॥”
गोस्तना, स्त्री. (गोः स्तन इव फलमस्याः । डौष-
भावपत्ते टाप् ।) गोस्तनी । इत्यमरटीका ॥
गोस्तनी, स्त्री. (गोः स्तन इव फलमस्याः ।
“स्वाङ्गाक्षोपमर्जनादसंयोगोपधानः ॥” ४ । १ ।
५४ । इति डौष ।) द्राक्षा । इत्यमरः । २ ।
२ । १०७ ॥ कपिलद्राक्षा । इति राजनिधिग्रन्थः ॥
। यथास्थाः पर्यायाः ।
“द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरमापि च ।
स्त्र्यङ्गीका द्वागङ्गा च गोस्तनी चापि कीर्तिता ॥”
उया स्याद् गोस्तनी द्राक्षा गुर्वा च कफपि
क्षतम् ॥
गोस्तनी मुनक्का इति ।” इति भावप्रकाशस्य
प्रसङ्गप्रथमे भागे ॥ गोः स्तना इव स्तना
यस्याः । कुमारावृत्ताङ्गिणो मातृगणानामन्त-
तमाः । यथा, महाभारते । १ । ४६ । ३ ।
“प्रभावती विशालाक्षी पलित गास्तनी तथा ॥”
गोस्तनीति पाठोऽपि उच्यते ॥
गोस्थानं, स्त्री. (गवां स्थानम् ।) गोष्ठम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, छत्रिपे ॥ ६० । २७ ।
“सागलङ्कारगोवर्तः मध्य गोस्थानमूलम् ॥”)
गोस्थानकं, स्त्री. (गोस्थान + स्वार्थ कन् ।)
गोष्ठम् । इत्यमरः । २ । १ । १२३ ॥
गोस्वामी, नृ । त्रि. (गवां स्वामी ।) गोपतिः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २३१ ।
“गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दद्यात्पशूनां वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भूय, सा स्यात् पाल्यभूते
भूतिः ॥”)
म्यस्य भुवी वा प्रभुः । (यद्वा, गवां इन्द्र-

गोहालि

याणां स्वामी । जितेन्द्रियतया एव तथात्वम् ।)
यथा । “क्षेमनातनगोस्वामी प्रिया श्रीरति-
मञ्जरी ।” इत्यनन्तर्हिता ॥
गोहत्या, स्त्री. (गवां हत्या हननम् ।) गोवधः ।
तत्रप्रायश्चित्तादि प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
पारिभाषिकगोहत्या यथा,—
सावित्रावाच ।
विपक्ष्याच गोहत्यां किंविधामातिदेशिकीम् ।
का वा नृणामगम्या वा को वा सन्याविहीनकः
गतेषां लक्षणं सर्वं वद वेदविदां वर ! ॥
यम उवाच ।
गामाद्यां प्रकुल्यन्तं पिबन्तं यो निवारयेत् ।
याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्याश्च लभेत् सः ॥
दण्डेर्गोन्ताडयन् मृष्टो यो विप्रो वृषवाहकः ।
दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संग्रहः ॥
ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्दृष्टवाहकम् ।
भोजयेद्दृष्टवाहकं स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
वृषलीपतिं याजयेद् यो भुङ्क्तेऽन्नं तस्य यो नरः ।
गोहत्याश्रयकं सोऽपि लभते नात्र संग्रहः ॥
पादं ददाति वह्नी यो गाश्च पादेन ताडयेत् ।
गृहं विप्रदप्रोतादधिः स्नात्वा गोवधमालभेत् ॥
यो भुङ्क्तेऽस्त्रिंशपादेन शूते स्त्रिंशपादघ्नश्च ।
स्यार्थे च द्विर्भोजी स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
अवीरात्रश्च यो भुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः ।
यस्मिन्सत्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
पितृंश्च पर्यकाले च तिथिकाले च देवताः ।
न सेवतेऽतिथिं यो हि स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
स्वभर्त्रे च कर्णे वा भेदवृद्धिं करोति वा ।
कटका ताडयेत् कालं सा गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
गोमार्गं खननं कृत्वा ददाति शस्त्रमेव च ।
तद्भागं च तदम् वा स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति अतिक्रमम् ।
अर्थलोभात्प्राज्ञानात् स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
राजकं देकं यज्ञात् गोस्वामी गां न पालयेत् ।
दण्डं ददाति यो मृष्टो गोहत्यां लभते ध्रुवम् ॥
प्राणिनं लङ्घयेद्यो हि देवाश्चात्मनः जलम् ।
नैवेद्यं पुण्यमन्नश्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
शस्त्रनास्तीति वादी यो मिथ्यावादी प्रतामकः ।
देवहोमी गृह्णेयी स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा प्राक्षणे प्रति ।
न सम्भूमात्रमेव यो हि स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
न ददात्याश्रयं कोपान् प्रणताय च यो द्विजः ।
विद्याधिनं च विद्याश्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
गोहन्त्रं, स्त्री. (हृष्ट विद्यात्यागे + क्तः ।) हन्त्रम् ।
गोहन्त्रं निष्ठा ।) गोमयम् । इति राजमाना ॥
गोहरीतकी, स्त्री. (गवां हरीतकीव हितकारि-
त्वात् ।) धिल्लवृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
गोहालिया, स्त्री, लताविशेषः । गोयालिया इति
भाषा ॥ यथा, मारुडं १६० अध्याये ।
“पोतं गोहालियासलं मिवदध्याय्यसंयुतम् ।
निवृद्धस्य कथिनं प्रवर्तयति शङ्कर ! ॥”

गौः

गोहितः, पुं. (गोपु हितः ।) घोषलता । विखः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ गवां हितकारके त्रि ॥
(गोर्भमेभारावतरणे स्वेह्या शरीरग्रहणं
कुर्वन् गोहितः, यद्वा गवां रक्षार्थं गोवर्हनं
धृतवानिति गोहितः । विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । ७६ ।
“गोहितो गोपतिर्गोत्रा वृषभाण्यो वृषप्रियः ॥”
गोहिरं, स्त्री. (गृह + बाहुलकादिरच् ।) पाद-
मूलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८० ॥
गोह्यं, त्रि. (गृह्ण् संवरणे + “शंसिद्गृह्णिभ्यो
वा ।” इति काशिकोक्तेः, क्यबभावपत्ते गण्यत् ।)
गृह्यम् । गोपनीयम् । इति पाणिनिव्याकर-
णम् ॥
गौः, [गो] पुं स्त्री. (गच्छतीति । गम् +
“गमेडाः ।” उणा । २ । ६७ । इति डोः । यद्वा,
गच्छत्यनेनेति करणे डोः । वृषस्य यानसाधन-
त्वात् स्त्रीगयां दानेन स्वर्गगमनसाधनत्वाच्च
उभयोरपि दानेन स्वर्गगमनत्वाद्वा तथात्वम् ।
वस्तुतत्त्वं रूप एव शब्दः । यदुक्तम् ।
“रूपा गवादयः प्राक्ता यौगिकाः पाचकादयः ।
योगरूपाश्च विज्ञेयाः पञ्चजात्या मनीषिभिः ॥”
स्वनामस्यातपशुः । गरु इति माषा ॥ पुंगोः
पर्यायः अनङ्गान् इति पदे द्रष्टव्यः ॥ स्त्रीगोः
पर्यायः । माह्वी २. सौरभेदी ३ उसा ४
माता ५ प्रद्विणी ६ अर्जुनी ७ अग्र्या ८
राहिणी ९ । इत्यमरः ॥ माह्वी १० इव्या ११
धेनुः १२ अग्र्या १३ दाम्भी १४ भद्रा १५ भूरि-
भेदी १६ अनङ्गु १७ कल्याणी १८ पावनी १९
गौरी २० सुरभिः २१ मद्या २२ निलि-
नाक्षिः २३ सुरभी २४ अनङ्गाही २५ द्विडा २६
अधमा २७ । इति शब्दरत्नावली ॥ बहुला २८
मह्वी २९ सरस्वती ३० । इति जटाधरः ॥
उभिया ३१ अष्टी ३२ अदितिः ३३ इला ३४
जगती ३५ शर्करा ३६ । इति वेदनिघण्टौ
२ अध्यायः ॥ * ॥ (गवां लज्जणादिकं यथा,
वृहत्संहितायां ६१ अध्याये ।
“पराशरः पाह् वृहद्रथाय
गोलक्षणं यत् क्रियते ततोऽयम् ।
मया समाप्तः शुभलक्षणान्ताः
सत्वास्तथाप्यागमतोऽभिधास्य ॥
सासाविलरूपाश्वा सृषकनयनाश्च न शुभदा
गावः ।
प्रचलच्चिपिटविषाणाः करटाः खरसदृशवर्णाः ॥
दृशसप्रचतुदन्त्यः पलस्यमुखानना धिनतपृष्ठाः ।
द्विस्वल्पयोरा यवमथ्या दागितखुराश्च ॥
श्यावानिदीर्घाजङ्घागुल्फैरनितुभिरतिष्ठ-
क्षिर्वा ।
अतिककुदाः कृशदंष्ट्रा नेष्टा ह्रीनाधिकाश्च ॥
वृषभोऽप्येवं स्थूलतिलसदृशः शिराततक्रोहः ।
स्थलशिराचितगण्डस्त्रिस्थानं मेहते यस्य ॥
मार्जाराश्चः कपिलः करटो वा न शुभदा
द्विजस्येष्टः ।

गौः

इहैर
गौः

गौः

लक्ष्मीकृतानुजिह्वः श्वसनी वृषस्य चातकरः ॥
खलुगृहकृन्मिश्रः श्वितोदरः क्षयासारवर्णश्च ॥
युद्धवातोऽपि त्वाण्यो वृषविनाशवहो वृषभः ॥
प्रक्षामकपुष्पचित्ताङ्गो भस्माखण्डवन्निभो विङ्ग-
लाक्षः ॥
विप्राणामपि न शुभं करोति वृषभः परियुद्धीतः ॥
वे चोद्धरन्ति पादान् पङ्कादिव योजिताः क्षण-
श्रीवाः ॥
कातरनयना ह्रीनाः पृष्ठतश्च ते न भारसहाः ॥
मृदुसंज्ञतस्तान्नास्तेऽस्तुस्तिष्ठन्तस्तान्तानुजिह्वाश्च ॥
तनुङ्गखोक्षमवगाः सुकुक्षयः क्षरजङ्घाश्च ॥
आताम्रसंज्ञतसुरा खड्गोरक्षा दृढतुकुद-
युक्ताः ॥
क्षिप्रश्चक्षुस्तनुत्वग्रोमाश्चक्षान्ततनुश्चक्षुः ॥
तनुभृष्टगृन्वाणधयो रक्तान्तविनोचना मही-
च्छासाः ॥
विहङ्गस्वास्त्यन्वपकम्पलाः पूजिताः सुगताः ॥
वामावर्तवर्मा दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्तैः ॥
शुभदा भवन्त्यनुद्धो जङ्गमिच्छेनकनिभाभिः ॥
वैदूर्यमल्लिका बुद्बुददेव्याः स्थूलनेत्रचम्पाः ॥
पाण्डिभिरस्फुटिताभिः शृङ्गाः सर्वेऽपि भार-
यहाः ॥
प्राणोद्देशे सवनिर्माणरसुखः सितश्च दक्षि-
णतः ॥
कमलोत्पललाक्षाभः सुवालधिवर्जितुल्यजवः ॥
लम्बैर्वृषभैर्मोदरश्च सङ्गमवङ्गुणाक्रोडः ॥
ज्ञेयो भाराभसहो जवेऽश्वतुल्यश्च शूलफलः ॥
सितवर्णः पिङ्गाक्षस्तान्त्रविषाद्येक्षणी महा-
वक्रः ॥
हंसो नाम शुभफलो वृषस्य विवर्धनः प्रोक्तः ॥
भृष्टगृन्वाणधिराताम्रवङ्गुणो रक्तवक्रककुक्षी च ॥
कल्याणश्च क्षामिनमभिरातुक्रुते पतिं लक्ष्म्याः ॥
यो वासितैकचरणो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शूल-
फलः ॥
मित्रफलोऽपि ग्राह्यो यदि नैकान्तप्रशस्तो-
रुक्षि ॥” * ॥
गौरीङ्गितभेदेन शुभाशुभतुक्तं यथा, तत्रैव
६२ अध्याये,—
“गावो दीनाः पार्थिवस्याश्विवाय
पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान् ॥
मृत्युं कुर्वन्त्यश्वपूण्यायताम्यः
प्रत्युर्भोतास्तस्करानाखन्त्यः ॥
अकारणं क्रोधाति चेदनर्थं
भयाय राज्ञो वृषभः शिवाय ॥
भृष्टं निरुद्धा यदि मत्तिकाभि-
स्तदाशु दृष्टिं सरमात्मनेव्वा ॥
आगच्छन्तो वेदस बभारवेण
संसेवन्त्या गोष्ठद्वैत्रं गवां गाः ॥
आर्द्राङ्गो वा दृष्टोऽनुमयः प्रकृष्टा
धन्या गावः स्युर्महिष्योपि चैवम् ॥” * ॥
गोमंजलत्वादि यथा, देवतः ॥
“लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्महौ ब्राह्मणो गौर्हृताशनः ॥

हिरण्यं सर्पिरादिश्च आपो राजा तथाऽहमः ॥
एतानि सततं पश्येन्नमस्येदं च येन यः ॥
प्रदक्षिण्यश्च कुर्वीत तथा चायुर्न हीयते ॥”
अभिप्रेतार्थेऽस्मिन्मङ्गलं तद्वैतुतया ब्राह्मणा-
दपि ॥ * ॥ गोप्रणामे ब्रह्मपुराणम् ॥
“सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव ॥
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः खीरभेदीभ्य एव च ॥
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ॥
मन्त्रस्य स्मरणदेव गोदानफलमाप्नुयात् ॥”
भवित्ये ॥
“गामालभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ॥
प्रदक्षिणीकृता तेन समष्टीया वसुन्धरा ॥
गवामाश्वि न लङ्घिते नृते गन्धेन वर्णयेत् ॥
यावदाश्नाति तद्वन् तावद्वन्धेन युज्यते ॥”
विष्णुः ॥
“गोमूत्रं गोमयं खीरं सर्पिर्दधि च रोचना ॥
यङ्गमेतन्मङ्गलं पवित्रं सर्वदा गवाम् ॥”
यङ्गं वटप्रकारम् ॥ इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
तन्मांसगुणाः ॥ सुखिधत्वम् ॥ पित्तश्लेष्मविवर्धन-
त्वम् ॥ दृढत्वम् ॥ बलकारित्वम् ॥ पीनसप्रद-
नाशित्वम् ॥ इति भावप्रकाशः ॥ न्यपूतत्वम् ॥
गुरुत्वम् ॥ वातकफापहत्वम् ॥ * ॥ तद्दग्धगुणाः ॥
पथ्यत्वम् ॥ अत्यन्तरुच्यत्वम् ॥ स्वादुत्वम् ॥ क्षिप्र-
त्वम् ॥ पित्तवातामयनाशित्वम् ॥ मेध्यत्वम् ॥
कान्तिप्रज्ञाङ्गपुष्टिवीर्येष्टद्विकारित्वम् ॥ (यथा
च हारीते प्रथमस्थानेऽहमेऽध्याये ॥
“गव्यं पवित्रश्च रसायनश्च
पथ्यश्च हृद्यं बलपुष्टिदं स्यात् ॥
आयुःप्रदं रक्तविकारपित्त-
त्रिदोषवृद्धोगविषापहं स्यात् ॥” * ॥)
तद्दधिगुणाः ॥ अतिपवित्रत्वम् ॥ शीतत्वम् ॥
क्षिप्रत्वम् ॥ दीपनत्वम् ॥ बलकारित्वम् ॥ मधुर-
त्वम् ॥ अरोचकवातामयनाशित्वम् ॥ ग्राह्यत्वम् ॥
(यथा च हारीते प्रथमस्थानेऽहमेऽध्याये ॥
“अन्नस्वादुरसं ग्राहि गुरुणां वातरोगजित् ॥
मेदः-शुक्र-बल-श्लेष्म-रक्तपित्ताग्नि-शोफहत ॥
क्षिप्रं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्धनम् ॥
वातापहं पवित्रश्च दधि गव्यं गुणप्रदम् ॥” * ॥)
तद्दग्धगुणाः ॥
“गवान् खीरफेनं वा तक्रेण सहितस्तथा ॥
पक्रान् भक्षयेद्वापि ग्रहणी तस्य नश्यति ॥”)
तद्गवनीतगुणाः ॥ शीतत्वम् ॥ वर्णबलशुक्रकफ-
रक्षिसुखकान्तिपुष्टिकारित्वम् ॥ सुमधुरत्वम् ॥
संग्राहकत्वम् ॥ चक्षुर्हितत्वम् ॥ वातसर्वाङ्गशूल
कासश्रमसर्वदोषनाशित्वम् ॥ * ॥
तद्दूतगुणाः ॥ दृढत्वम् ॥ धीकान्तिस्त्वितबल-
मेधापुष्टिभिरुद्धिशुक्रवपुःस्थौल्यकारित्वम् ॥ वात-
श्लेष्ममपित्तनाशित्वम् ॥ विपाके मधुरत्वम् ॥
हृद्यतमत्वम् ॥ बहुगुणत्वम् ॥ (तथा च ॥
“विपाके मधुरं दृढं वातपित्तकफापहम् ॥
चक्षुर्धनं बलकाम्बुधं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तमम् ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने अहमेऽध्याये ॥ * ॥)

“गवां प्रत्यूषि खीरं गुरु विटम्भि दुर्जरम् ॥
तस्मादभ्युदिते ख्ये यामं यामार्द्धमेव वा ॥
समुत्तम्ये पयो ग्राह्यं तत् पथं दीपनं लघु ॥
विवृतसाबालवत्सर्गां पयो रोवसमीरितम् ॥
शूलं वत्सैकवर्णाया धवलीक्ष्णयोराप ॥
इन्द्रादा मासपर्णादा ऊर्ध्वद्वित्री च या भवेत् ॥
तासां गवां हितं खीरं श्रुतं वाञ्छतमेव वा ॥
गवां सितानां वातघ्नं क्षयानां पित्तनाशनम् ॥
श्लेष्मघ्नं रक्तवर्णां चीनु हन्ति कपिलापयः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
गौः, [गो] पु. (गम्यते कर्मिभिः यज्ञदान-
परोपकारादिधर्ममूलककर्मफलैर्यस्मिन् ॥ गम्
+ “गमेडोः ।” उणां । २ । ६३ । इति अधि-
करणे डोः ।) स्वर्गः । (गम्यन्ते ज्ञायन्ते
विषया येन यज्ञा गच्छति शीघ्रमिति करणे
कर्त्तरि वा डोः । किरणसम्पर्केण विना चाक्षुष-
ज्ञानाभावात् किरणस्य ज्ञानप्रकाशधर्मवत्त्वात्
शीघ्रगामित्वाच्च तथात्वम् ।) रश्मिः । (यथा,
महाभारते । ३ । ३ । ५२ ।
“अयोदशद्वीपवर्ती गोभिर्मांसयसि महीम् ॥
त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्त्तसं ॥” * ॥)
वज्रः । इति मेदिनी । गे । १२ ॥ (गम्यते पुण्यवद्भि-
र्यस्मिन् ॥ अधिकरणे डोः । इष्टापूर्तादिसकाम
कर्मभिः पुण्यवतामन्त्रलोकगमनात् तथा-
त्वम् ।) चन्द्रः । इति विश्वः । (गच्छति प्राप्नोति
विश्वं प्रकाशकालकेन स्वतेजसेति जानाति
सर्वमिति वा । कर्त्तरि डोः ।) ख्यः । गोमेध-
यज्ञः । इत्यमरटीकायां भागुदीक्षितः ॥ ऋषभ-
नामौषधम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
गौः, [गो] स्त्री, (गम्यते विषयज्ञानं यथा । गम्
+ “गमेडोः ।” उणां । २ । ६३ । इति करणे
डोः ।) चक्षुः । (गच्छति शीघ्रमिति कर्त्तरि
ङोः ।) बाणः । दिक् । (गम्यते ज्ञायते चित्ताभि-
प्रायो यथा । करणे डोः ।) वाक । (यथा,
रघुः । ५ । १२ ।
“इत्यथापात्राहुमितवयस्य
रचोऽदारापि गां निशण्य ॥” * ॥
गम्यते ब्रूयतेऽस्यामिति । अधिकरणे डोः ।)
भूः । (यथा, रघुः । १ । २६ ।
“दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मधवा दिवम् ॥
सम्यद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥” * ॥
जले बहुवचनान्तोऽयम् ॥ इति मेदिनी । गे । १२ ॥
जलं एकवचनान्तोऽपि इति कैचित् । इति
भरतः । (यथा, रुद्रावनयमके । २ ।
“स्वमियं सृजं गवि शंभं
युपधाय स्वपतिं यो भुजङ्गविशेषम् ॥
नव पुष्करसमकरया
श्रीयोर्भिर्पत्न्या च संवितः समकरया ॥”)
माता । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (खनामख्याता
शुकदोहित्रस्य ब्रह्मदत्तस्य भार्या । यथा, भाग-
वते । ६ । २१ । २५ ।
“स कौर्त्त्या शुककन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ॥

स योगी गवि भार्यायां विवक्ष्यसेनमघातं सुतम् ॥
“गवि सरस्वती भार्यायाम् ॥” इति कश्चित्
याचये ॥

गौः, [गो] पुं, ज्ञी, (गन्धते ज्ञायते स्वर्णसुख-
मनेन । गम् + “गमेर्ज्ञोः ।” उखा । २ । ६३ ।
इति करणे ङोः । त्वचि जातत्वादेवास्त्व तथा-
त्वम् ।) लोम । (गच्छति निष्पदेशमिति ।
कर्नेरि ङोः । निष्प्रवणादेवास्त्व तथात्वम् ।)
जलम् । इत्यमरटीकायां भातुदीक्षितः ॥

गौज्जिकाः, पुं, (गुह्या परिमाणविशेषस्तद्व्यङ्ग्योत्तुं
शीलमस्य । यज्ञा, गुह्या गुह्याकर्णं तस्य परि-
माणार्थं यज्ञं विदति अस्त्व । गुह्या + ठक् ।)
स्वर्णकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गौङः, पुं, स्नानमस्थानदेशः । (यथा, प्रबोध-
चन्द्रोदये । २ । ७ ।

“गौङं राक्षसमुत्तमं निरुपमा तच्चापि राक्ष-
पुरी ।

भूरिखडिकनाम धाम परमं तन्नोत्तमो नः
पिता ॥”)

तद्देशस्थे पुं भूम्नि । इति जटाधरः ॥ तद्देश-
सीमा यथा, शक्तिसङ्गमनन्तं सप्तमपटले ।

“वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तर्गं शिवे ।।
गौङदेशः समाख्यातः सर्वविद्याविशारदः ॥”

(देशोऽयं वृहत्संहितायां कूर्मविभागे पूर्वस्या-
स्तुतः । यथा, तत्रैव । १४ । ५, ७ ।

“अयं पूर्वस्याम् ॥” इत्युक्ता

“उद्यगिरि भद्रगौङक-

पौष्कोत्कलकाश्रमेकलाम्बडाः ॥”

इत्युक्तवान् ॥

पञ्च गौडा यथा, स्कन्दपुराणे ।

“सारस्वताः काव्यकुञ्जा गौडमैथिलिकौतुकलाः ।
पञ्च गौडा इति स्थाता विश्वस्योत्तरवासिनः ॥”

(गुङस्य विकारः । गुङ् + अण् । गुङ्जातं
व्यासवं ज्ञी च । अस्य गुणा यथा,—

“स्रष्टृमन्त्रशक्तृदातो गौङस्तर्पण-दीपनः ॥”

इति स्रष्टृस्थाने पञ्चमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥

“श्यामादन्तोरेस गौङः पिप्पलीफलचञ्चकेः ।

लिप्तेऽविष्टोऽनिलकफ-द्रोहपाण्डुरापहः ॥”

इति च चरकं कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

गौङ्वास्तकः, पुं, (गौङं गौङदेशे जातः गौङदेश-
वासिप्रियो वा वास्तकः शाकविशेषः ।) चिल्ली-
शाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चिल्लीशब्दे-
ऽस्य विषया ज्ञेयाः ॥)

गौङ्कं, ज्ञी, (गौङं गुङ्गविकारस्तत् कारणत्वेना-
स्यस्य । “अत इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ ।

इति ठन् ।) मदाविशेषः । यथा, “पैष्टिकगौङ्क-

माष्ठीकानां पानं सुरापाने कष्टतमम् ॥” इति

प्रायश्चित्तविवेके देवलः ॥ गुङ्गनिष्प्रदक्षे चि ॥

(पुं, गुङ्गं साधुः । “गुङ्गादिभ्यश्चण् ॥” ४।४।१०६ ।

इति ठच् । इच्छुः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

गौङ्गी, स्त्री, (गुङ्स्य विकारः गुङ्गविकारेण
सम्पादिता इत्यर्थः । गुङ्ग + अण् । स्त्रियां

ङीप् ।) गुङ्गादिज्ञता सुरा । गुङ्गेर मद इति
भाषा । (यथा, मनुः । ११ । ६४ ।

“गौङ्गी पैट्टी च माष्ठी च विशेषा विविधा
सुरा ॥”)

तत्पण्यायः । वास्तकी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अस्या गुह्याः । तौष्ण्यत्वम् । उष्णत्वम् । मधु-
रत्वम् । वातनाशित्वम् । पित्तबलकान्तिवृत्ति-
कारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने
११ अध्याये ।

“गौङ्गी कषाया मधुरान्धशीता
सन्दीपनी शूलरुजापहनी ।
हृत्वा त्रिदोषं शमयत्यक्षौर्ण
पाण्ड्यामयाशुःशसनं निहन्ति ॥”)

रागिणीविशेषः । सा तु मेघरागस्य प्रज्ञी । इति
सङ्गीतदामोदरः ॥ (गौङ्गानां गौङ्गदेशवासिनां

प्रिया ।) काश्चरीतिविशेषः । यथा,—

“ओजःप्रसादमाधुर्यं गुह्यजितयभेदतः ।

गौङ्गवेदेर्भपाञ्चाला रीतयः परिकीर्तिताः ॥”

इति काव्यचन्द्रिका ॥

(यथा च साहित्यदर्पणे । ६ । ४ ।

“ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आङ्गवरः पुनः ।

समासबहुला गौङ्गी—”

उदाहरणं यथा, तत्रैव धृतो वेङ्गीसंहारश्लोकः ।

“सञ्चङ्गलभितमचङ्गलगाभिधान-

सञ्चर्गितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

पुत्रघोतमन्वाह ।

बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाचरा च

गौङ्गीया ।

रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्नास्तोभवात्वा च ॥”)

गौणः, पुं, (गुण्यादागता गौणी । तस्या आगतः

प्रतिबोधितः । गौणी + अण् ।) गौणीवृत्ति-

बोधितः । यथा, “शक्यस्य साहस्यालोकः सम्बन्धो

गुणः तद्विधोना या लक्षणा सा गौणी तद्व्योगात्

गौणः ॥” इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्क-
लङ्कारः ॥ (असुखे चि । यथा, महाभारते ।

१२ । ३४१ । ६ ।

“बहूनि मम नामानि कीर्तितानि महर्षिभिः ।

गौणानि तत्र नामानि कर्मजानि च कानि-

चिन ॥”)

गौणकालः, पुं, (गौणीमुख्यः कालः ।) मुख्य-

कालकर्तव्यकर्मकरणयोग्यकालान्तरः । यथा,—

“यद्वागामिक्रियासुखकालस्याप्यन्तरालवत् ।

गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राप्तनकर्मणि ॥

यद्वन्ति पञ्चान्तरं प्राप्तनकार्थं मध्यकालवत्

व्यागामिक्रियाया सुखकालस्यापि गौणकाल-

त्वम् । तेन सायं सन्ध्याया रात्रिः प्रातः सन्ध्या-

कालश्च गौणकाल इत्यर्थः ॥” इति मलमास-

तत्त्वम् ॥

गौणचान्द्रः, पुं, (गौणीप्रधानचान्द्रश्चन्द्रसम्बन्ध-

मासः ।) लक्ष्यप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तमासः ।

यथा, जम्माटमौप्रकरणे तिथ्यादिनस्ये ।

“गौणचान्द्रश्च भाद्रता सुखचान्द्रश्च चावन्ता ॥”

अपि च शब्दरत्नावल्याम् ।

“चान्द्रोऽपि द्विविधः प्रोक्तो सुखगौणविभेदतः ।

गौणः लक्ष्यप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्त इति ॥”

गौणी, स्त्री, (गुणं साहस्यमधिकत्वा प्रवृत्ता ।

गुण + अण् + स्त्रियां ङीप् ।) अशीतिप्रकार-

लक्षणागतलक्षणाविशेषः । यथा,—

“साहस्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।

साहस्यज्ञातु मता गौण्यस्तेन योऽक्ष भेदिताः ॥”

(“ताः पूर्वोक्ता अष्टादशभेदा लक्षणाः । साह-

स्येतरसम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः । अथ

शुद्धानां ‘श्वेतो धावति’ इत्यादीन्मुदाहरणानि

श्रेयानि । रुद्राद्युपादानलक्षणा सारोपा गौणी

यथा, ‘एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि’ अथ

तैलशब्दस्तिलभक्त्येव रूपं सुखार्थमुपादायैव

सार्धपादिस्ते हेतु वर्तते । प्रयोजने यथा, राज-

कुमारेषु तत्सङ्गेषु गच्छत्सु ‘एते राजकुमारा

गच्छन्ति ।’ रुद्राद्युपादानलक्षणा साध्यवसाना

गौणी यथा, ‘तैलानि हेमन्ते सुखानि ।’ प्रयो-

जने यथा, ‘राजकुमारा गच्छन्ति ।’ रुद्रौ

लक्ष्यलक्षणा सारोपा गौणी यथा, ‘राजा

गौङ्गः कष्टकं शोधयति ।’ प्रयोजने यथा,

‘गौवाहीकः ।’ रुद्रौ लक्षणा साध्यवसाना

गौणी यथा, ‘राजा कष्टकं शोधयति ।’ प्रयो-

जने यथा, ‘गौर्जल्पति ।’

अथ केचिदाहुः गोसहचारिणो गुणा जाय-

मान्वादयो लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य वाही-

कार्याभिधाने निमित्तीभवन्ति । यदुक्तं, गो-

शब्दस्यायहीतसङ्केतं वाहीकार्थमभिधातुम-

सामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च । अभि-

धाया विरतत्वात् विरतायाश्च पुनस्त्यागा-

भावात् । अन्ते पुनर्गोशब्देन वाहीकार्थो

नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसहचारिगुणसाक्षात्त्वेन

वाहीकार्थगता गुणा खल लक्ष्यन्ते । तदप्यन्ते न

मन्यन्ते । तथास्तु गोशब्दाद्वाहीकार्थः प्रती-

यन् न वा । आदौऽपि गोशब्दादेव वा लक्षि-

ताद्वा गुणात् । अविनाभावद्वारा तत्र न

प्रथमः । वाहीकार्थेऽस्यासङ्केतितत्वात् । न

द्वितीयः । अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शब्दे-

ऽन्वये प्रवेशासम्भवात् । शब्दो ह्याकाङ्क्षा शब्दे-

नैव प्रपूर्यते । न द्वितीयः । यदि हि गोशब्दा-

द्वाहीकार्थो न प्रतीयते तदास्य वाहीकस्य

सामानाधिकरण्यमसम्भवं स्यात् । तस्मादत्र

गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहास्य

मलभमानोऽस्त्वत्तद्विषाधर्मसम्बन्धाद्वाहीकार्थं

लक्षयति । वाहीकस्यास्त्वत्तद्विषयबोधनं प्रयो-

जनम् । इयञ्च गुणयोगात् गौणी इत्युच्यते ।

पूर्वा तु उपचाराभिधानात् शुद्धा । उपचारो

हि नामात्मनं विसर्कितयोः साहस्यप्रतिश्रय-

महिम्ना भेदप्रतीतिरुपगममात्रम् । यथा

अविमानवक्तव्योः शुक्लपटयोस्तु नात्यन्तं भेद-

प्रतीतिः । तस्मादेवमादिष्टं शुद्धैव लक्षणा ॥”

इति चादिहर्षणे । २ । १३ ॥) अन्यत् सर्वं लक्षणाशब्दे इत्यम् ।
 गौतमः, पुं, (गौतमस्य) अविर्गोचरत्वमिति ।
 “अन्वयेति ।” ४ । १ । ११४ । इत्यम् ।
 तुनिविशेषः । स तु प्रतानन्दः । इति हेमचन्द्रः ।
 शाक्यवशावतीर्णबुद्धतुनिविशेषः । तत्पर्यायः ।
 शाक्यतुनिः २ शाक्यसिंहः ३ सर्वासिंहः ४
 शौहोदनः ५ अकंबलुः ६ मायादेवीसुतः ७ ।
 इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥ खलित् ८ श्वेतकेतुः ९
 धर्मकेतुः १० महातुनिः ११ पञ्चज्ञानः १२
 सर्वदर्शी १३ महाबोधः १४ महाबलः १५ बहु-
 क्षमः १६ चिन्तार्थः १७ सिद्धार्थः १८ शक्रः १९ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (अथ हि गौतमीपुत्रत्वे
 प्रमाणं यथा, ललितविस्तरे १५ अध्याये ।
 “ते सान्त्वहेहिर्मुगयन्ते । सान्त्वहेहिर्मुगयमाणा
 न पश्यन्ति स्म । महाप्रजावत्पि गौतमी परि-
 देवमाना महातले परिवर्तते स्म राजानं
 शौहोदनमेवाह । क्षिप्रं मां महाराज ! पुत्रेण
 सुजिनीं कुर्वन्नेति ।” वैवस्वतमन्त्रतरे सप्त-
 र्वाणामन्यतमः । यदुक्तं हरिवंशे ७।३४—३५ ।
 “अत्रिर्विशिष्टो भगवान् कश्यपश्च महातुनिः ।
 गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥
 तथैव पुत्रो भगवान् ऋचीकस्य महात्मनः ।
 सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः सान्त्वयन्ति दिवि ॥”
 अयमेव तु विंशतिमे जापरयुगे वेदशास्त्रो-
 बभूव । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३१
 “अत्रिरेकीनविंशेऽय गौतमस्तु ततः परम् ॥”
 कुवकुलजघतराष्ट्रपाकुसुतानामाचार्यः लपः ।
 गौतमवश्रोतृपद्मत्वादेवास्तु तथात्वम् । यथा,
 हरिवंशे ३२ । ७५—७६ ।
 “अवस्त्वमं शूरक्षेत्रे मिथुनं समपद्यत ।
 लपया तच्च जग्राह श्रान्तबुर्मुगयाङ्गतः ॥
 लपः स्मृतः स वै तस्मात् गौतमी च लपो
 तथा ।
 एते शारदताः प्रोक्ता एते ते गौतमाः स्मृताः ॥”
 सुनिभेदः । स तु एकतङ्कतादिमुनीनां पिता ।
 यथा, महाभारते । ६ । ३६ । ७—८ ।
 “आसन् पूर्वयुगे राजन् । सुगयो भ्रातरक्षयः ।
 एकतङ्क द्विनक्षेत्रे त्रितन्त्रादित्सन्निभाः ।
 सर्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च ॥
 ब्रह्मलोकजितः सर्वे तपसा ब्रह्मवादिनः ।
 तेषाम् तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च ॥
 अभवद्गौतमो निबन्धं पिता धर्मरतः सदा ॥”
 स्यावरविषमेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६५ ॥)
 गौतमसम्भवा, स्त्री, (गौतमः सम्भवो यस्याः ।
 यद्वा, गौतमात् सम्भवतीति । सम् + भू +
 अच् ।) गोदावरी नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गौतमी, स्त्री, (गौतमस्य इयम् । तस्येदमित्यण्
 ततः स्त्रिया ङीप् ।) दुर्गा । इति मेदिनी ॥
 मे । ४३ ॥ (यथा, हरिवंशे । १७६ । ७ ।
 “गौतमीं कंसचाताक्ष यशोदानन्दवर्द्धिनीम् ॥”
 राक्षसीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गोदा-

वरी नदी । (यथा, गोः रामायणे । ६ । २।७७ ।
 “यो नदीं गौतमीं रम्यां गिरिं पर्येति चार्द्धम् ॥”
 तथा च हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ।
 “पश्चिमाद्रिसमुद्रात् गौतमी पुण्यभावना ।
 अस्याः शीतं जलं वापि कपवातविकारहृत् ॥
 पित्तप्रशमनं बल्यं कृमिदोषविकारहृत् ।
 पुण्या पयस्विनी वैषा प्रणीता च वरानना ॥
 द्रोणा गोवर्द्धनी चास्या गौतम्यापुगता हमाः ।
 आसां जलं घनं नातिवातश्लेष्मविकारहृत् ॥”
 गोरीचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गौत-
 मस्यापत्यं स्त्री । गौतमवश्रोतृपद्मतः कन्या-
 त्वादस्यास्तथात्वम् । लपो । सा तु द्रोणस्य
 भार्या अश्वत्थाम्नो माता च । यथा, महा-
 भारते । १ । १३१ । २३ ।
 “अलभत् गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च ॥”
 गायत्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीभाग-
 वते । १२ । ६ । ४० ।
 “गौतमीगामिनी गाथा गन्धर्वाश्चरः सविता ॥”
 गौधारः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । “आरगुदी-
 चाम् ।” ४ । १ । १३० । इति आरकः ।)
 गोधिकाल्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ गोधा
 इति स्थातः ॥
 गौधियः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । “शुभादिभ्यश्च ।”
 ४ । १ । १२३ । इति टक् ।) गोधिकाल्मजः ।
 इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥
 गौधेरः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । “गोधाया
 ट्क् ।” ४ । १ । १२६ । इति टक् ।) गोधि-
 काल्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥
 गौरं, स्त्री, (गुरते चित्तं यत्र । गुर श ड उद्य-
 मने + हलच्चेति घञ् । ततः स्तार्थे अण् । यद्वा,
 गवते इति । गुड शब्दे + “ऋज्जेति ।” उणां ।
 २ । २८ इति रन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
 पद्मकेश्वरः । इति मेदिनी । रे २८ ॥ (पद्म-
 केश्वरशब्देऽस्य विवृतिर्थाख्येया ॥) कुङ्कुमम् ।
 स्वर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गौरः, पुं, (गवते अयत्तं शब्दयतीति । गुड शब्दे
 + “ऋज्जेति ।” उणां । २ । २८ । रन्प्रत्ययेन
 निपातनात् सिद्धम् ।) श्वेतसर्पः ।
 (“गौरस्तु सर्पः प्राज्ञेः सिद्धार्थ इति कथ्यते ।
 सर्पस्तु रसे पाके कटुस्निग्धः सतिक्तकः ॥
 तीक्ष्णोष्णः कपवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः ।
 रक्षोहरो जघेत् कर्कशं कुष्ठ-कोष्ठलमियहान् ॥
 यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो मतः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 चन्द्रः । इति मेदिनी । रे २८ ॥ धवत्वः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ पीतवर्णः । गोरो इति भाषा ।
 तद्वर्णकरगौधं यथा,—
 “कुङ्कुमाखनालचारस्तु सगोमूत्रश्च तत्त्वचः ।
 जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मन्दानलेन हि ॥
 माहिषेण पुरीषेण वेष्टिता वृषभध्वज ।
 अस्या उद्धर्तनं कुम्भादङ्गगौरत्वमीश्वरः ॥”
 इति गारुडे १८४ अध्यायः ॥

श्वेतवर्णः । अरुणवर्णः । तद्वति चि । इत्यमरः ॥
 (यथा, रामायणे । ४ । ३६ । १४ ।
 “तद्वत्कादित्यगौरैश्च शरगौरैश्च वानरैः ॥”
 यथा च रघुः । २ । ३५ ।
 “केलासगौरं वृषभाबन्धोः
 पादापयानुपयहपूतप्रसूम्
 अवहेहि मां किङ्करमण्डलैः
 कुम्भोदरं नाम निकुम्भमिन्द्रम् ॥”
 श्रीचैतन्यदेवः । इत्यनन्तसंहिता ॥ (ऋग-
 विश्वः । यथा, भागवते । ३ । १० । २२ ।
 “खरोऽन्धोऽन्धतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
 एते चैकशफाः चतः । श्वश्रु पञ्चनखान् पश्यन् ॥”
 गौरः, चि, विभुद्धः । इति मेदिनी । रे २७ ॥
 गौरचन्द्रः, पुं, (गौरेण तप्तहेमवर्णेन चन्दयति
 आकाशयतीति । चदि आकाशे + णिच् + रन् ।)
 श्रीचैतन्यदेवः । यथा,—
 “लण्डेतिन्यगौराङ्गी गौरचन्द्रः शशीसुतः ।
 प्रभुगौरो गौरहरिर्नामानि भक्तदानि मे ॥”
 इत्यनन्तसंहिता ॥
 गौरजीरकः, पुं, (गौरः शुक्लवर्णो जीरकः ।)
 शुक्लजीरकः । शादा जीरा इति भाषा । तत-
 पर्यायः । अजाजी २ श्वेतजीरकः ३ कणाङ्गा ४
 कणजीरः ५ कणा ६ सितदीप्यः ७ दीर्घकणा ८
 सितानाजी ९ गौरानाजी १० । अस्य गुणाः ।
 हिमलम् । रुचिकारित्वम् । कटुत्वम् । मधु-
 रत्वम् । दीपनत्वम् । क्षमिविषाग्नाशित्वम् ।
 चक्षुर्हितत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गौरत्वक, पुं (गौरी शुक्लवर्णा त्वम् यस्य ।)
 इङ्गुदीप्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गौरवं, स्त्री, (गौरवं साधनत्वेनाख्यम् । “अशं
 आदिभ्योऽङ् ।” ५।२।१०७ । इत्यच् ।) अभ्यु-
 त्थानम् । इति हेमचन्द्रः । ३।१६४ ॥ (गुरोर्भावं ।
 गुरु + “ङगनाच्च लघुपूर्वात् ।” ५।१।१३१ ।
 इत्यङ् ।) गुरुत्वम् । इति सुगबोधम् । (यथा,
 महाभारते । १ । १६३ । १८ ।
 “शरीरगौरवादस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥”
 उत्कर्षः । यथा, रघुः । १४ । १८ ।
 “शुश्राव तेभ्यः प्रभवद्विद्वत्
 स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥”
 आदरः । यथा, कुमारः । ३ । १ ।
 “प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां
 प्रायस्खलं गौरवमाश्रितेषु ॥”
 गौरवितः, चि, (गौरवं सज्जातमस्येति तार-
 कादित्वादित् ।) अर्थः । तत्पर्यायः । आर्थ-
 मिश्रः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 गौरशाकः, पुं, (गौरः गौरवर्णः शाकोऽस्येति ।)
 मधुकटुचविशेषः । इति जटाधरः ॥
 गौरसर्पः, पुं, (गौरश्चासौ सर्पस्येति कर्म-
 धारयः ।) श्वेतसर्पः । (यथा,—
 “रक्षोघ्नः सर्पः श्वेतः सिद्धार्थो गौरसर्पः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 तत्पर्यायः । अनद्यः २ सिद्धार्थः ३ भूतनाशनः ४

कटुल्लेहः ५. यद्यत्रः ६. कच्छपः ७. राजिका-
फलः ८. तीक्ष्णकः ९. दुराधर्षः १०. रजोव्रतः ११.
कृष्णनाशनः १२. सिद्धप्रयोजनः १३. सिद्ध-
साधनः १४. सितसर्वपः १५. अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातरक्तपित्त-
त्वग्दोषविषभूतप्रणनाशित्वम् । रक्तत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सूत्र्यत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
कफरक्तः कच्छपकोटलमिनाशित्वम् । रक्त-
पित्तामिवर्द्धनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (परि-
माणविशेषः । यथा, मनुः । ८ । १३३ ।
“असरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिखितौ परिमाणतः ।
ता राजस्यपक्षिस्तस्ते त्रयो गौरस्यपाः ॥”)
गौरसुवर्णं, स्त्री, (गौरः शुभः अतएव सु प्रोभनो
वर्णो यस्य ।) पञ्चशाकविशेषः । तत्तु चित्र-
कूटदेशे प्रसिद्धम् । तत्तुपथ्यायः । स्वर्णम् =
सुगन्धिकम् ३ भूमिजम् ४ वारिजम् ५ ह्रस्वम् ६
गन्धशाकम् ७ कटुद्रव्यम् ८ चूर्णशाकाङ्कः ९ ।
अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । कफपित्तज्वर-
दाहकृमिभान्तिरक्तमननाशित्वम् । पथ्यत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरा, स्त्री, (गौरादिगणे वर्णवाचिन एव गौर-
शब्दस्य ग्रहणान् अत्र विशुद्धार्थपरत्वे टाप् ।)
गौरी । इति द्विरूपकोषः ॥
गौराङ्गः, पुं, (गौरं तमकाञ्चनवर्णं अङ्गं कलेवरं
यस्य ।) श्रीचैतन्यदेवः । यथा—
“गौराङ्गं गौरीदीप्ताङ्गं पठेत् स्तोत्रं कृताञ्जलिः ।
नन्दगोपसुतश्चैव नमस्यामि गदाग्रजम् ॥”
इति ब्रह्मजामले चैतन्यकल्प चैतन्यस्तवः ॥
अपि च लक्ष्मणजामले ।
“गौराङ्गो नादगम्भीरः स्वनामान्तलालसः ॥”
गौरार्द्रकः, पुं, (गौरवर्णं आर्द्रक इव ।) स्यावर-
विवर्धनः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६४ ॥
गौरास्यः, पुं, (गौरं शुक्लवर्णं आस्यं सुखं यस्य ।)
लक्ष्मणानरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरिका, स्त्री, (गौर्यैव । गौरी + स्वार्थे कन् ।
इत्त्वम् ।) अष्टवर्षाया कन्या । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
गौरिलः, पुं, (गौरवर्णोऽस्यास्तीति । गौर +
वाङ्मलादित्त्वम् ।) श्वेतसर्पः । लोहचूर्णम् ।
इति मेदिनी । ८७ ॥
गौरी, स्त्री, (गौर + “पिङ्गोऽदिभ्यश्च ।” ४ । १ ।
४१ । इति डीप् ।) पार्वती । (यथा, रघुः ।
८ । २६ ।
“गौरीगुरोगङ्गरमाविवेश ॥”
पार्वती किल गौरीकृतार्ता पीठस्थाने कान्यकुब्ज
विगजते । यथा, देवीभागवते । ७ । १५ । ८ ।
“गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयान्तरे ॥”
असञ्जातरजः कन्या । (सा तु अष्टवर्षवयस्क-
कन्यका । यदुक्तं स्मृतौ ।
“अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी ॥”
तथा च महाभारते । १ । २२२ । ४७ ।
“स्त्रीणां सद्यस्त्वं गौरीणां सुवैशानां सुवर्णसाम् ॥”)

हरिद्रा । दाहहरिद्रा । गोरोचना । प्रियङ्गु-
वृक्षः । वसुधा । नदीविशेषः । (यथा, महा-
भारते । ६ । ६ । २५ ।
“वस्तुं सुवर्णां गौरीं च किम्पुनां सहिरण-
तौम् ॥”
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ४६ ।
“गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्वनगरप्रिया ॥”
वरुणभार्या । इति मेदिनी । २ । २८—२९ ॥
सूर्यवर्णीयप्रसेनजिज्ञासाभार्या । यथा,—
“लेभे प्रसेनजिज्ञासां गौरीं नाम पतिव्रताम् ।
अभिप्रस्ता तु सा भर्ता नदी वै बाहुदारभवत् ॥”
इति हरिवंशः ॥
बृहदशक्तिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ मञ्जिष्ठा ।
श्वेतदूर्वा । मल्लिका । तुलसी । सुवर्णकदली ।
आकाशमाली । इति राजनिर्घण्टः ॥ रागिणी-
विशेषः । सा तु मालवरागपत्नी । तस्या रूपं
यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
“आराममध्यगता कुमारिका शारदेन्दुसुख-
लक्ष्मीः ।
राङ्गी दाडिमवीजं दधती कीरानने गौरी ॥”
(केशाञ्चित् मते तु इयं कौशिकरागस्य पत्नी ।
यदुक्तं सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये । ३३ ।
“तोङ्गी स्वाभावती गौरी गुणक्री ककुभा तथा ।
रागिण्यो रागराजस्य कौशिकस्य वराङ्गनाः ॥”
केशाञ्चित् मते इयं श्रीरागस्य पत्नी । यदुक्तं
तत्रैव रागाध्याये । १४ ।
“मालाश्री त्रिवर्णी गौरी केदारो मधुमाधवी ।
ततः पाद्माङ्किका श्रेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥”
अस्या रागवेला तृतीयप्रहरान् परं अर्द्धरात्रा-
वधिः ॥)
गौरीजं, स्त्री, (गौर्यां जायते इति । जन् + ङः ।)
अन्नकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरीपुत्रः, पुं, (गौर्याः पुत्रः ।) कार्त्तिकेयः ।
इति हलायुधः ॥
गौरीपुष्यः, पुं, (गौरीप्रियं पुष्यमस्य ।) प्रियङ्गु-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरीनलितं, स्त्री, (गौरीव हरिद्रेव ललितम् ।
पीतवर्णत्वादस्य तथात्वम् ।) हरितालम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
गौरुतल्लिकः, पुं, (गुरुतल्लं गुरुशय्यां गुरुपत्नी
मित्यर्थः गच्छतीति । “गच्छतौ परदार-
दिभ्यः ।” ४ । ४ । १ । इत्यस्य वार्त्ति इति
टक् ।) गुरुपत्नीगामी । इति प्रायश्चित्तप्रका-
रणं धर्मशास्त्रम् ।
गौलिकः, पुं, (गुडं माधुः । गुड + ठक् । अस्य
लत्वम् ।) सुष्ककटुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौल्यं, स्त्री, (गुडस्य भावः । गुड + ल्यप् । अस्य
लत्वम् ।) मधुरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौशतिकः, त्रि, (गोशतमस्यास्तीति । गोशत +
“एकगोपृष्ठात् ठक् नित्यम् ॥” ५ । २ । ११८ ।
इति ठक् ।) गोशतस्वामी । इति व्याकरणम् ॥
याहार एक शतगर आह्ने इति भाषा ॥

गौडीनं, स्त्री, (पूर्वं भूतं गोडम् । गोड +
“गोडात् खल् भूतपूर्वम् ।” ५ । २ । १८ । इति
खल् ।) भूतपूर्वकगोशानम् । इत्यमरः । ३ ।
१ । १३ ॥ पूर्वैर गोड इति भाषा । (यथा,
भट्टः । ४ । २१ ।
“तासुवाच स गोडीने वने स्त्रीपुंसभीषणे ॥”
अथ, इ ड कैश्चि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
व्यात्म-अकं-सकं-च-सेट् ।) रेपयुक्तः । कैश्चि-
मिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणश्च । इ, कर्मणि
ग्रन्थते । ड, ग्रन्थते काष्ठं कुटिलं स्थादित्यर्थः ।
ग्रन्थते लतां वायुः कुटिलां करोतीत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥
ग्रथितं, त्रि, (ग्रन्थते स्म इति । ग्रन्थ ग दर्भे + क्तः ।
ततो न लोपः ।) हतग्रन्थनम् । गंधा इति
भाषा । तत्तुपथ्यायः । ग्रन्थितम् २ इत्यमरः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥ गुम्फितम् ४ । (यथा,
रघुः । ८ । ३४ ।
“कुसुमैर्यथितामपार्थिवैः
सज्जमातोय शिरोनिवेशिताम् ॥”
व्याक्रान्तम् । हंसितम् । इति मेदिनी । ते ।
१०६ ॥
ग्रन्थ, कि ग दर्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पस्ते स्त्री-क्रां च-परं-सकं-सेट् ।) रेपयुक्तः ।
दर्भो ग्रन्थनम् । कि, ग्रन्थयति ग्रन्थति । ग,
ग्रथाति मालां मालिकः । ग्रन्थिसुवृत्त्ययितं हृद-
येष्टः । इति माघे चिन्त्यम् । इति दुर्गादासः ॥
ग्रन्थः, पुं, (ग्रन्थ ग दर्भे + भावे घञ् ।) गुम्फः ।
ग्रन्थना । धनम् । (ग्रन्थते विरच्यते इति । ग्रन्थ
+ कर्मणि घञ् ।) शास्त्रम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १ । ८० ।
“ग्रन्थग्रन्थं तदा चक्रे सुनिर्गटं कुतूहलात् ॥”
हार्त्तिशब्दार्थनिर्मितः । अत्रुष्टुपङ्क्त्यः श्लोकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
ग्रन्थकर्त्ता, [ऋ] त्रि, ग्रन्थं करोतीति । कृ + कृच्-
प्रत्ययः । ग्रन्थकारः । पुस्तककारकः । शास्त्रकृतः ॥
ग्रन्थकुटी, स्त्री, (ग्रन्थस्य कुटी गृहादिस्थानम् ।)
लेखस्थानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ग्रन्थनं, स्त्री, (ग्रन्थ + भावे लुट् ।) गुम्फनम् ।
ग्रन्थना । तत्तुपथ्यायः । सन्दर्भः २ रचना ३
गुम्फः ४ ग्रन्थनम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१७ ॥
ग्रन्थना, स्त्री, (ग्रन्थ + भावे लुप् । स्त्रीयां टाप् ।)
ग्रन्थनम् । इति सुगंधोद्यम् ॥
ग्रन्थिः, पुं, (ग्रन्थ ग सन्दर्भे + “खनिकव्यञ्जवि-
वसिवनिसर्गान्नियन्त्रिचरिभ्यश्च ।” उणा । ४ ।
१३६ । इति भावकरणादौ यथायथं इः ।)
वंशादिसन्धिः । गोट इति भाषा । तत्तुपथ्यायः ।
पञ्च २ परः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥
काष्ठसन्धिः ४ । (यथा, आन्यासप्रश्नानाम् । १६८ ।
“इच्छारिव सुन्दरि मानस्य ग्रन्थिरपि कान्यः ॥”)
भद्रसुस्ता । हितावली । पिच्छाशुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अन्धोन्माध्यासः । मायापाशः ।
यथा, भागवते । १ । २ । २१ ।

ग्रन्थिः

“भिद्यते हृदयग्रन्थिश्चिदात्मी सर्वसंशयाः ॥”
कौटिल्यम् । ग्रन्थिपक्षेऽष्टः । (यथा, चरके
रुजस्थाने तृतीयेऽध्याये ।

“मनःशिला त्वक्कुटजात् सङ्कुटः

सर्लोमशः सैङ्गजः करझः ।

ग्रन्थिश्च भौर्जः करवीरमूलं

चूर्णाणि साध्यानि तुषोदकेन ॥”)

बन्धनम् । रग्मेदः । इति मेदिनी । ये । ६ ॥

तस्य निदानसंप्राप्ती यथाह माधवकरः ।

“वातादयो मांसमज्जकप्रदुष्टाः

सन्दृश्य मेदाश्च तथा शिराश्च ।

तृप्तोन्नतं विग्रथितम् शोथं

कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥”

तस्य वातिकरूपं यथा,—

“आयन्यते दृष्टाति तुद्यते च

प्रभंश्यते मथ्यति भिद्यते च ।

क्षयो नृदुर्बलिरिवाततश्च

भिन्नः सवेद्यानिलजेऽसमच्छम् ॥”

पैत्तिकरूपं यथा,—

“दंदृष्टते घृष्यति चुष्यते च

पापयते प्रव्वलतीव चापि ।

रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्तात्

भिन्नः सवेदुष्णमतीव चासम् ॥”

श्लेष्मिकरूपं यथा,—

“श्रीतो विवर्णोऽल्परजोऽतिकष्टः

पाषाणवत्संज्ञनोपपन्नः ।

चिराभिदृष्टश्च कफप्रकोपा-

द्विन्नः सवेच्छुल्लघनश्च पूयम् ॥”

(अथास्य ससम्प्राप्तिकलक्षणं यथा,—

“कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदोमांससंगमज्ञाः ।

तृप्तोन्नतं यं श्वयधुं सग्रन्थिर्यथनात् स्मृतः ॥

दोषाश्चमांसमेदोऽस्थि शिराब्रणभवा नव ।

तं तत्र वातादायामतोदमेदान्वितोऽसितः ॥

स्थानात् स्थानान्तरगतिरकसाह्वानिर्दृष्टमान् ।

नृदुर्बलिरिवान्हो विभिन्नोऽच्छसवत्यष्टक् ॥

पित्तात् सदाहः पीताभो रक्तो वा पथ्यते हृतम् ।

भिन्नोऽससुखः सवति श्लेष्मणा नीरजो घनः ॥

श्रीतः सवर्णः कण्डमान् पक्वः पूयं सवेदघनम् ।

दोषैर्दृष्टेऽस्थि ग्रन्थिर्भवेच्छ्वेतुस्तु जन्तुषु ॥

शिरामांसश्च संश्रित्य सखापः पित्तलक्षणः ।

मांसलैर्दूषितं मांसाहारैश्च ग्रन्थिमावहेत् ॥

स्निग्धं मेहान्तं कठिनं शिरानहं कफकृतिम् ।

प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदोनीतं मांसोपवा त्वचि ॥

वायुना कुरुते ग्रन्थिं भृशं स्निग्धं नृदुं चलम् ।

श्लेष्मतुल्याकृतिं देहज्यग्रदृष्टिचोदयम् ॥

स विभिन्नो घनं मेदस्ताप्तासितसितं सवेत् ।

अस्थिभङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतस्तु यत् ॥

सोऽस्थिग्रन्थिः पदान्ते च सङ्गसाभोऽवगाहनात् ।

आयामाह्वा प्रतान्तस्य शिराजालं सप्रोणितम् ॥

वायुः सन्धीश्च सङ्कोच्य वक्त्रोत्तय विप्रोच्य च ।

निष्कुरं नीरजं ग्रन्थिं कुरुते स शिराकृत्यः ॥

अरुद्धे कण्डमाने वा ब्रह्मे सर्वरसाग्निनः ।

ग्रन्थिः

सर्वे वा बन्धरहिते गात्रेऽस्माभिहतैश्च वा ॥

वातासमसुतं दुष्टं संश्लोष्य ग्रथितं ब्रणम् ।

कुर्व्यात् सदाहः कण्डमान् ब्रणग्रन्थिर्यं स्मृतः ॥

साध्या दोषाश्चमेदोना न तु स्थूलवराक्षणाः ।

मर्मैकच्छोदरस्याश्च— ॥”

इति वाभटेनोत्तरस्थाने २६ अध्याये उक्तम् ॥)

तस्य चिकित्सा यथा,—

“स्पर्शिकाच्छूलकचारः शङ्खचूर्णसमन्वितः ।

एतेन विहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथानुदम् ॥

ग्रन्थिर्न यो नश्यति भेषजेन

निष्कास्य तं शूलचिकित्सकेन ।

जात्यादिपक्वेन हृतेन वैद्यो

ब्रह्मेण चान्येन च सचिकित्सते ॥”

ग्रन्थीरुद्वह्य पश्चात् प्रणीतं क्रममाचरेत् ।

शिरायस्थिं विहायान्ये शेषे शूलं प्रयुज्जते ॥

अन्ये आचार्याः ।” इति भावप्रकाशः ॥

(“ग्रन्थिज्वाभेयु कर्मथा यथास्वं शोफवत् क्रिया ।

दृष्टतोचित्रकथात्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥

क्षेहयेच्छुद्धिकामश्च तौक्ष्ण्यैः शुद्धस्य लेपनम् ।

संस्वेद्य बहुशो ग्रन्थिं विन्द्यायात् पुनः पुनः ॥

एव वाते विशेषेण क्रमः पित्तासजे पुनः ।

जलौकसो हिमं सर्वं कफजे वातिको विधिः ॥

तथाप्यपक्वं छिन्नेन स्थितं रक्तेऽग्निना दहेत् ।

साध्यशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥

मांसब्रणोद्भवौ ग्रन्थौ पाटयेदमेव च ।

कार्यं मेदोभवेऽप्येतत्तमैः फालादिभिश्च तम् ॥

प्रव्याप्तिलादिग्धेन च्छन्नं द्विगुणवाससा ।

शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्नेदसि स्मृतते ॥

शिरायस्थौ नवे पथं तैलं साहचर्यतया ।

उपनाहोऽनिलहरेर्वैस्तिकर्मेशिराग्रथः ॥

अङ्गेकदेशेऽनिलादिभिः स्यात्

स्वरूपधारी स्फुरणः शिराभिः ।

ग्रन्थिर्महात्मासभवत्स्वर्णं

मेदोभवः स्निग्धतमश्चलश्च ॥

तं शोध्यतं स्वेदितमग्निकाष्ठैः

साङ्गुष्ठदक्षैर्विनयेदपक्वम् ।

विपाच्य चोद्धृत्य भिषक् सकोषं

शस्त्रेण दग्ध्वा ब्रणवत्चिकित्सते ॥

अदग्ध ईषत् परिशोध्यतश्च

प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विद्विडम् ।

तस्मादशेषः कुशलैः समन्ता-

च्छेदो भवेद्वैष्य शरीरदंष्ट्रान् ॥

शोथे कृते पाकवशेन शीर्येत्

ततः क्षतोत्थः प्रसरोद्विषर्पः ।

उपद्रवं तं प्रतिवारयेज्जः

स्वर्भेषजैः पूर्वतरेऽर्थोक्तैः ॥

ततः क्रमेणास्य यथाविधानं

ब्रणं ब्रणशूलरया चिकित्सते ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने १७ अध्यायः ॥

अपरा चिकित्सा च यथा,—

“ग्रन्थिज्वाभेयु भिषग्विदध्या-

च्छोपक्रियायां विहितं विधिज्ञः ।

ग्रन्थिः

रक्षेद्भलापि नरस्य नित्यं

तद्विहितं आधिक्यं निवृत्ति ॥

तैलं पिबेत् सर्पिरयो ह्यं वा

एषा वसा वा चिह्नं विदध्यात् ।

अपेक्षि वातादृष्टमूलसिद्धं

वैद्यचतुःक्षेहमयो ह्यं वा ॥

हिंसाय रोहिण्यन्ताय भार्गी

श्र्योनाकविस्वागुरुक्षणागन्वाः ।

गोक्षी च पिष्टा सह तालपत्रा

ग्रन्थौ विधियोऽनिलजे प्रलेपः ॥

स्वेदोपनाहान् विविधाश्च कुर्व्या

तथा प्रसिद्धानपरोक्ष लेपान् ।

विदार्य वा पक्वमपोक्ष पूयं

प्रक्षाल्य विस्वाकर्मरेन्मनोयेः ॥

तिलैः सपञ्चाङ्गुलपञ्चमिश्रैः

संशोधयेत् सैन्धवसंप्रयुक्तैः ।

शुद्धं ब्रणं वाप्युपरोपयेयु-

स्तेलेन राक्षा सवर्णान्वितेन ॥

विद्वङ्गयष्टीमधुकाण्डताभिः

सिद्धेन वाक्नीरसमन्वितेन ।

जलौकसः पित्तलते हितास्तु

शरीरोदकाभ्यां परिधेयनश्च ॥

काकोलिर्वागस्य च शीतलानि

पिबेत् कषायाणि सशर्कराणि ।

द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि

चूर्णं पिबेच्चापि हरीतकीनाम् ॥

मधूकजम्बूजं नवेतसर्गा

त्वग्भिः प्रदाहानवचारयेत् ।

सशर्करैर्वा लणमृन्मकन्दै-

र्दिह्यादभीक्ष्णं मुचकुन्दैर्ज्वा ॥

विदार्य वा पक्वमपोक्ष पूयं

धावन् कषायेण वनस्पतीनाम् ।

तिलैः सयष्टीमधुकोर्विशोध्य

सर्पिः प्रयोष्यं मधुरैर्विपक्वम् ॥

हृतेषु दोषेषु यथानुपूर्व्या

ग्रन्थौ भिषक् श्लेष्मसुस्थिते तु ।

स्निग्धस्य विस्त्रापनमेव कुर्व्या-

दङ्गुललोहोपलवेगुदक्षैः ॥

विकङ्कतारग्वधकाकण्ठनी

काकादनी तापसहस्रमूलैः ।

आलेपयेत् पिष्टफलार्कभार्गी

करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥

अमर्म्भजातं ग्राममप्रयात-

मपक्वमेवापहरेद्विदार्य ।

दहेत् स्थिते वाष्पजि सिद्धकर्मा

सद्यः क्षतोक्तश्च विधिं विदध्यात् ॥

या मांसकण्डः कठिना दृढत्व-

स्ताव्येष योष्यश्च विधिर्विधिज्ञैः ।

शस्त्रेण थापाद्य सुपक्वमायु

प्रक्षालयेत् पथ्यतमैः कषायेः ॥

संशोधनेस्तश्च विप्रोधयेयुः

आरोक्षरेः चौदृष्टप्रगाढैः ।

ग्रन्थप

सुहृ च तैलं त्ववधारणीयं
विहङ्गपाठारजनीविपकम् ॥
मेदः समुत्थे तिलकल्मषिगंधं
दक्षोपरिहाद्विगुणं पटान्तम् ।
हुताशतमेन सुहुः प्रवृत्त्या-
लोहेन धीमान् दहनं हिताय ॥
प्रलप्य दार्ढ्यमथ लाक्ष्या वा
प्रतप्तया स्नेहनमस्य कार्यम् ।
निपात्य वा शस्त्रमपोह्य मेदो-
दहेत् सुपक्वत्वथवा विदार्यम् ॥
प्रक्षाल्य सूत्रेण तिलैः सुपिष्टैः
सुवर्षिकादौर्द्धरितालमिश्रैः ।
ससैन्धवैः सौद्रघृतप्रगाढैः
चारोत्तरैरेनमभिप्रशोध्य ॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥
ग्रन्थिकं, स्त्री, (ग्रन्थिभिः कांयति प्रकाशते इति ।
के + कः ।) पिप्पलीमूलम् । (अस्य पर्याया यथा,
“ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलसुषणं चटकाशिरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ग्रन्थिपर्णम् । गुग्गुलुः । इति मेदिनी । रे । ६ ॥
ग्रन्थिकः, पुं, (ग्रन्थिभिः पर्वभिः कायतीति ।
ग्रन्थि + कै + कः ।) करीरः । (ग्रन्थिना कौटि-
लेन कायतीति । के + कः । यद्वा ग्रन्थः
पञ्जिकास्यास्तीति ठ्ठ् ।) देवदः । (यथा, महा-
भारते । १४ । ७० । ७ ।
“तत्र मन्त्रा नटाश्चैव ग्रन्थिकाः सौख्यशायिकाः ।
स्ततमागधसङ्गाद्यास्तुर्वन्तं जनार्दनम् ॥”)
सहृदेवास्त्रपाखवः । इति मेदिनी । के । ८१ ॥
(नकुलश्च । इयमाख्या तु यदानेन हृद्यरूपिणा
विराटयज्ञे वासः स्तस्तेदेव जाता । यथा,
महाभारते । ४ । ३ । २ ।

नकुल उवाच ।

“अश्वत्थो भविष्यामि विराटृपतेरहम् ।
सर्वथा ज्ञानसम्पन्नः कुशलः परिरक्षणं ।
ग्रन्थिको नाम नाम्नाच्च कर्मतन् सुप्रियं मम ॥”)
ग्रन्थिनं, त्रि, (ग्रन्थति स्म इति । ग्रन्थि + क्तः ।)
ग्रन्थितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥
ग्रन्थिल्ला, स्त्री, (ग्रन्थिर्दलेषु पर्वेषु यस्याः ।)
मालाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिदूत्रा, स्त्री, (ग्रन्थिवहुला दूत्रा । शाक-
पार्थिवादित्वात् समासः ।) मालादूत्रा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिपर्णं, स्त्री, (ग्रन्थिषु पर्णानि यस्य । ग्रन्थि-
प्रचुराणि पर्णानि यस्येति वा ।) वृक्षविशेषः ।
गोडियाला इति भाषा । तत्पर्यायः । शुक्रम् २
वर्षपुष्पम् ३ स्यौण्यम् ४ कुसुमम् ५ । इत्य-
मरः । २ । ४ । १३२ ॥ वर्षिःपुष्पम् ६ वर्षी ७
पुष्पम् ८ वर्षम् ९ शुक्रवर्षम् १० । इति तट्टीका ॥
स्यौण्यकम् ११ कुशपुष्पम् १२ गुत्यकम् १३ ।
इति रत्नमाला ॥ विशीर्णाख्यम् १४ खाराम-
गुच्छकम् १५ वर्षिः १६ शुक्रपुष्पम् १७ शुक्र-
वर्षम् १८ । इति ग्रन्थान्तरम् ॥ ग्रन्थिकम् १९

ग्रन्थिलः

काकपुष्पम् २० नीलपुष्पम् २१ सुगन्धम् २२
तैलपर्णकम् २३ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।
तीक्ष्णत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् ।
लघुत्वम् । कफवातविषम्यासकखूदौर्गन्धनाशि-
त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य लेपनगुणः ।
रुक्षतालक्ष्मीराक्षसव्वरनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥
ग्रन्थिपर्णः, पुं, (ग्रन्थिः पर्वं तत्प्रचुराणि पर्णा-
न्यस्य ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (चोरकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
ग्रन्थिपर्णा, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण + टाप् ।) जतुकालता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिपर्णी, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण + गौरादित्वात् ङीष् ।)
गण्डदूत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिफलः, पुं, (ग्रन्थियुक्तं फलमस्य ।) शाकुल-
वृक्षः । कपित्थवृक्षः । मदनवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
ग्रन्थिमत्फलः, पुं, (ग्रन्थिरस्यास्तीति मत्पु । ग्रन्थि-
मत् पर्वविशिष्टं फलं यस्य ।) लकुचः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिमान्, [तु] पुं, (ग्रन्थिरस्यस्यास्तिन् वा ।
ग्रन्थि + मत्पु ।) अस्थिसंहारकवृक्षः । हाड-
भाङ्गा इति हाडजोडा इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । अस्थिसंहारी २ वज्राङ्गी ३ अस्थि-
श्रङ्खला ४ । अस्य गुणाः । वातश्लेष्मकमिद्वर्नाम-
नाशित्वम् । अस्थियोक्तृत्वम् । उष्णत्वम् । सारक-
त्वम् । अस्वरोगपित्तकारित्वम् । रुक्षत्वम् ।
स्वादुत्वम् । लघुत्वम् । वृष्यत्वम् । पाचनत्वम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ रत्नमालोक्तपर्याया राज-
वल्लभोक्तगुणाश्चास्थिसंहारशब्दे द्रष्टव्याः ॥
(ग्रन्थियुक्तं, चि । यथा, कुमारः । ३ । ४६ ।
“कण्ठप्रभासङ्गवर्णयनीलो
लगात्वचं ग्रन्थिमर्तो दधानम् ॥”)
ग्रन्थिमूलं, स्त्री, (ग्रन्थिमूलं यस्य ।) गृध्रनमः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिमूला, स्त्री, (ग्रन्थिवहुलं मूलं यस्याः । शाक-
पार्थिवादित्वात् समासः ।) मालादूत्रा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिलं, स्त्री, (ग्रन्थिर्विद्यतेऽस्य । ग्रन्थि + “सिन्धा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) पिप्पली-
मूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ आद्रकम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
ग्रन्थिलः, पुं, (ग्रन्थिरस्यास्तीति । “सिन्धादिभ्यश्च ।”
५ । २ । ६७ । इति लच् ।) विककृतवृक्षः ।
वैदिक इति भाषा ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“विककृतः सुवाट्टी ग्रन्थिलः स्वादुकटुकः ।
स एव यत्तद्वृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
करीरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३७, ७७ । तण्डु-
लीयशाकम् । हितवर्ली । पिच्छालुः । चोरक-
नामगन्धद्रव्यम् । विककृतवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ ग्रन्थियुक्ते चि । इति मेदिनी । ले । ८५ ॥

ग्रहः

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५०० ।
“रोषेणैव मया सखि ! वक्रोऽपि ग्रन्थिलोऽपि
कठिनोऽपि ।
जलुतामनीयतायं सद्यः स्नेहेन वंश इव ॥”)
ग्रन्थिला, स्त्री, (ग्रन्थिल + टाप् ।) भद्रमुस्ता ।
(भद्रमुस्ता शब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञातव्यम् ॥)
मालादूत्रा । गण्डदूत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिवर्षी, [न] पुं, (ग्रन्थिभिर्वर्षति वर्हते इति ।
वृह वृहौ + णिनिः ।) ग्रन्थिपर्णवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
ग्रन्थिहरः, पुं, (ग्रन्थिं कौटिल्यं हरति परकृत-
कौटिलतां कार्यजटिलतां वा विमर्दयतीत्यर्थः ।
ग्रन्थि + ह + णच् ।) अमात्यः । मन्त्री । इति
त्रिकाङ्गप्रोषः ॥
ग्रन्थीकं, स्त्री, (ग्रन्थिभिः कायतीति । ग्रन्थि +
कै + कः । निपातनान् दीर्घत्वम् ।) ग्रन्थिकम् ।
पिप्पलीमूलम् । इति हिक्कप्रकोषः ॥
ग्रस, उ ड भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
व्यात्म-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । उ, ग्रसित्वा
ग्रस्वा । ड, ग्रसते । हिमा-शुमाशु ग्रसते ।
इति माघः । इति दुर्गादासः ॥
ग्रस, कि ग्रासं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां
पक्षे भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । कि,
ग्रासयति फलं लोकः । ग्रसति तव मुखेर्द्धं पूर्ण-
चन्द्रं विहाय । इमं ग्रहणे पटन्ति कंचित् ।
इति दुर्गादासः ॥
ग्रस्तं, त्रि, (ग्रस्यते क इति । ग्रस + क्तः । “यस्य
विभाषा ।” ७ । २ । १५ । इति इङ्भावः ।)
लुप्तवर्णपदम् । असम्पूर्णवाक्यम् । सुक्तम् ।
(यथा, रामायणे । २ । ४२ । १२ ।
“राक्षो नातिबभौ रूपं ग्रस्तस्याशुमतो यथा ॥”)
खादितम् । इत्यमरः । १ । ६ । २० ॥ (आक्रा-
न्तम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २४४ ।
“दीर्घतीव्रामययस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ॥”)
ग्रह, ग ञ ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वर्ण-
उभं-सकं-सेट् ।) ग ञ, ग्रह्णाति ग्रह्णीते । इति
दुर्गादासः ॥
ग्रह, ऊ कि व्यादाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरां पक्षे भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) ऊ, ग्रहयतीत्
अप्राचीत् । कि, ग्रहयति ग्रहति । एष ह्नादि-
रेव मन्यते तच्चाप्यात्मनेपदी एव । इति दुर्गा-
दासः ॥
ग्रहः, पुं, (ग्रह्णाति गतिविशेषानिति । यद्वा,
ग्रह्णाति फलदातृत्वेन जीवानिति । ग्रह् +
“विभाषा ग्रहः ।” ३ । १ । १४३ । इति पक्षे
अच् ।) सूर्यादिनव । यथा । रविचोममङ्गल-
बुधशुक्रशनिशुक्रशनिराहुकैतवः । (यदुक्तम्,—
“सूर्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि वृहस्पतिः ।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति नव ग्रहाः ॥”
“लोकानन्देन खरान् धातून् सुनीन् द्वीपान्
ग्रहाणपि ।
समिधः सप्त सङ्गाताः सप्तजिह्वा इविर्भुजः ॥”

ग्रहः

इत्यनेन यद्वाचा यत् सप्तत्यसुक्तं तत् वराह-
मतानुसारेणैववधेयम् । एतेन राहुकेलोर्ध्वहत्वं
सर्वं नात्रियन्ते इति सूचितम् ॥) तेषामष्टधा
गतिर्यथा । वक्रा १ अतिवक्रा २ कुटिला ३
मन्दा ४ मन्दतरा ५ समा ६ शीघ्रा ७ शीघ्र-
तरा ८ । इति ज्योतिषम् ॥ तेषां ध्यानानि यथा ।
तत्र सूर्यस्य ध्यानम् ।

“क्षत्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम् ।
पद्महस्तद्वयं पूर्वाननं सप्ताश्ववाहनम् ॥
शिवाधिदेवतं सूर्यं वह्निप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
सोमस्य ध्यानम् ।

“वासुदेवं वैष्णवाज्यं हस्तमात्रं सिताम्बरम् ।
श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् ॥
दशान्नं श्वेतपद्मस्य विचिन्तोमाधिदेवतम् ।
जलप्रत्यधिदेवस्य सूर्यास्यमाह्वयेतथा ॥” * ॥
मङ्गलस्य ध्यानम् ।

“आवन्तं क्षत्रियं रक्तं मेघस्यं चतुरङ्गुलम् ।
आरक्तमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम् ॥
दक्षिणोर्ध्वक्रमाच्छक्तिवराभयगदाकरम् ।
आदिद्याभिमुखं देवं तद्वदेव समाह्वयेत् ॥
स्कन्दाधिदेवतं भौमं क्षितिप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
वधस्य ध्यानम् ।

“मागधं द्वादशाङ्गुलमेव वैश्यं पीतं चतुर्भुजम् ।
वामोर्ध्वक्रमतश्चर्मगदावरदखड्गनिगम् ॥
सूर्यास्यं सिंहगं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाह्वयेत् ।
नारायणाधिदेवस्य विष्णुप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
हृदयस्य ध्यानम् ।

“द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवस्य षडङ्गुलम् ।
ध्यात्वा पीताम्बरं जीवं सरोजस्यं चतुर्भुजम् ॥
दक्षोर्ध्वदक्षवरदकरकादखड्गमाह्वयेत् ।
ब्रह्माधिदेवं सूर्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
शुक्रस्य ध्यानम् ।

“शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवस्य नवाङ्गुलम् ।
पद्मस्यमाह्वयेत् सूर्यसुखं श्वेतं चतुर्भुजम् ॥
सदाश्ववरकरकादखड्गहस्तं सिताम्बरम् ।
शक्राधिदेवतं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
शनेर्ध्यानम् ।

“सौराष्ट्रं काश्यपं मूढं सूर्यास्यं चतुरङ्गुलम् ।
लब्धं लज्जाम्बरं मृगगतं सौरिं चतुर्भुजम् ॥
तद्वद्बाणवरं मूलधनुर्हस्तं समाह्वयेत् ।
यमाधिदेवतं प्राजापतिप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
राहोर्ध्यानम् ।

“राहुं मलयजं मूढं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम् ।
लब्धं लज्जाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाह्वयेत् ॥
चतुर्बाहुं खड्गवरमूलचर्मकरस्तथा ।
कालाधिदेवं सूर्यास्यं सर्पप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
केतुनां ध्यानम् ।

“कौशङ्गीपं केतुगणं जेमिनीयं षडङ्गुलम् ।
धूमं मृगगतं मूढमाह्वयेद्वलिताननम् ॥
सूर्यास्यं धूम्रवसनं वरदं गदिनं तथा ।
चित्रगुप्ताधिदेवस्य ब्रह्मप्रत्यधिदेवतम् ॥”

इति यज्ञयागतत्त्वम् ॥

ग्रहः

तेषां कामरूपे स्थानानि ध्यानमन्त्रादिश्च यथा,
“पूर्वं सुमदनायास्तु ब्रह्मणेवस्य पश्चिमे ।
महाक्षेत्रं यत्र देव आदित्यः सततं स्थितः ॥
भैरवस्य हितार्थाय यदा सर्वं सुराः स्थिताः ।
कामरूपे महापीठे ब्रह्मेन्द्रवरुणादयः ॥
तदा तत्त्वाह्वये शैले श्रीसूर्योऽपि व्यवस्थितः ।
त्रिमोता नाम तस्यास्ति नदी पूर्वदिशि स्थिता ॥
कापोतं करणं पञ्चादयस्य कुण्डद्वयं स्थितम् ।
कापोतकुण्डे विधिवत् स्नात्वा करणकुण्डके ॥
तत्त्वाचलं समारुह्य संपूज्य च दिवाकरम् ।
सहदेव नरो याति भास्करस्य गृहं प्रति ॥
सूर्यरश्मिसमुद्भूतः । कापोतः । करणान्तः ।
पुण्यतोयः । महाघोरं पापं कापोतः । मे हरः ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नात्वा कापोतपुष्करे ।
करणं समुपसृज्य तत्त्वशैले रविं यजेत् ॥
विविधं ब्रह्मबीजम् सहस्रपदमन्तनः ।
रश्मयेति चतुर्थान्तं देवतायाः शुचेस्ततः ॥
अङ्गबीजमिदं प्रोक्तमादित्यस्यातिकामदम् ॥”
ध्यानं यथा,—

“पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः ।
सप्ताश्वः सप्तरज्जुश्च दिसुषो भास्करः सदा ॥
वर्तुलं मण्डलं चास्य अष्टपत्रसमन्वितम् ।
अङ्गुष्ठादाङ्गुलीनाम्बु हृदादीनां तथा च घटं ॥
अङ्गमन्त्रेण संयुक्तं उपान्त्यो वह्निं संयुतः ।
सर्वव्यासे समुद्दिष्टो मन्त्रः सर्वफलप्रदः ॥
हृष्टिरस्तु शिखावर्धनेत्रास्योदरपृष्ठतः ।
वाक्कोः पाण्योर्ध्वयोस्तु पादयोश्चापि विन्यसेत् ॥
जघने तु समस्तानि क्रमान्मन्त्राक्षराणि तु ।
क्रमश्चोत्तरतन्त्रोक्तः पूजनेऽस्य प्रकीर्तितः ॥
विसर्जनं तथैवाग्न्यां विद्याद्या ह्यशक्तयः ।
निर्मेलाद्युपयुक्तो मातराद्यास्तु पार्थायः ॥
बीजमुत्तरतन्त्रस्य पूर्वतः प्रतिपादितम् ।
अनेन विधिना तत्र पूजयित्वा मुरोत्तमम् ॥
स कामानखिलान् प्राप्य इह लोके स उत्तमः ।
सुखी श्रेष्ठे ततो गच्छेद्भास्करस्यालयं प्रति ॥१॥”

इति कालिकापुराणे ८० अध्यायः ॥

“पूर्वं वायुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः ।
त्रिकोणस्तारसंकाशस्तूर्ध्वं चन्द्रमण्डलम् ॥
द्वितीयवर्गस्याद्यान्तु विन्दिन्दुभ्यामलङ्कृतम् ।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥
अद्यापि प्रतिदर्शं तु पर्वतं तं निष्ठापतिः ।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभिश्चान्त्रभिर्भुजैः ॥
तस्यैव पूर्वभागे तु सोमकुण्डादयं सरः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते ॥
स्वर्गादवभ्रतश्चन्द्रः कामाख्यासवने यदा ।
तदा तद्रश्मिसङ्घातनिःसृतास्त्रोदराश्रयः ॥
तेस्तोयैर्वासवः कुण्डमकरोदिन्द्रचन्द्रयोः ।
मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिलोपरि ॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूतचन्द्रकुण्ड महीदधे ।
सुधासवणं साक्षात् त्वं चन्द्र कलुषं हर ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण यः स्नात्वा चन्द्रपाथसि ।
चन्द्रकूटं समारुह्य पूजयेद्यस्तु तं नरः ॥

ग्रहः

अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते ।
परत्र चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम् ॥”
ध्यानं यथा,—

“श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशान्वो हेमभूषितः ।
गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्णयो वरदः शशी ॥१॥
पूर्वस्थां कर्पटाख्यास्तु शैलाक्षिच इति स्मृतः ।
यः पूर्वभागग्रान्तोऽभूद्विश्वाभेद्यां व्यवस्थितः ॥
पीठस्य ब्राह्मण्यावस्तु अर्ध्वाक् पर्वत उच्यते ।
तस्मिन् वसन्ति सततं ग्रहा राजन् । यथेच्छया ॥
तत्र तान् पूजयेद्यस्तु स नाप्रोत्थापदं क्षिपन् ।
रूपं मन्त्रश्च सूर्यस्य चन्द्रस्य प्रतिपादितम् ।
सप्तानामितरंशान् मन्त्रं रूपं शृणुष्व मे ॥
रक्ताम्बरधरः शूली शक्तिमाश्च गदाधरः ।
चतुर्भुजो मेघरथो वरदो मङ्गलो मतः ॥ ३ ॥
पीताम्बरधरः शूली पीतमाल्यानुषेपनः ।
खड्गचर्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः ॥ ४ ॥
स्वर्गगौरः पीतवासाः स्वर्गपङ्कजसंस्थितः ।
माला कमण्डलुं दण्डं वामेन वरदायकम् ॥
चतुर्भुजं सुसम्बद्धं चिन्तयेद्देवतीर्थकम् ।
सर्वदेवगणैर्निर्द्वयं नम्यमानं मनोहरम् ॥ ५ ॥
शुक्रवस्त्रं शुक्रवर्णं शृङ्गनागोपरिस्थितम् ।
चतुर्भुजं चाक्षमालां पुष्पकश्च वराभये ॥
क्रमाद्विजयवामाभ्यां धत्ते दैत्यगुरुः सदा ॥ ६ ॥
इन्द्रनीलनिभः शूली वरदो मृगवाहनः ।
पाशबाणासनधरो ध्यातव्योऽर्केस्तुतः सदा ॥ ७ ॥
कामदेवस्य बीजन्तु मन्त्रं भौमस्य कीर्तितम् । मं ।
दुर्गाया नेत्रबीजस्य यत्तु मध्याक्षरं शुभम् ।
तन्मन्त्रं शशिपुत्रस्य सर्वकामफलप्रदम् ॥ ८ ॥
भकारपञ्चमो यस्तु चतुर्थस्वरसंयुतः ।
गणेशबीजं तदिदं गुरोर्मन्त्रं प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥
बिन्दिन्दुसंयुतश्चापि पूर्ववर्णद्वयं पुनः ।
सप्तमस्वरसंयुक्तो भकारत्वादिरत्नरम् ॥
प्रान्तवर्गाद्यक्षरन्तु बिन्दिन्दुभ्यां समन्वितम् ।
भवेच्छुक्रस्य बीजन्तु सर्वकामसन्दृष्टिदम् ॥ १० ॥
प्रान्तवर्गाद्यक्षरन्तु चन्द्रबिन्दुसमन्वितम् ।
आद्यमन्यस्त्रोपेतं तदेवेन्द्रादिसंयुतम् ।
शनेश्चरस्य मन्त्रोऽयं सर्वदोषविनाशनः ॥ ११ ॥
बिन्दुचन्द्रसमायुक्तं नामाद्यक्षर एव वा ।
तथा सर्वग्रहाणां वै मन्त्रसङ्घः प्रकीर्तितः ॥
शान्तिकं पौष्टिकं लब्धे रश्मिर्नैर्ग्रहानिमान् ।
पूजयेत् सर्वदा धीरो भूतिकामो महामतिः ॥
वरदाभयहस्तश्च खड्गचर्मधरस्तथा ।
सिंहासनगतः कृष्णो राहुर्धारेः प्रचक्षते ॥ १२ ॥
धूम्रवर्णो विशालाक्षः पुष्कररूपी चतुर्भुजः ।
खड्गचर्मगदाबाणपाणिः केतुः श्वासनः ॥ १३ ॥
उपान्तादिद्वादशेन स्वरं संहितः पुनः ।
उपान्तपञ्चमेन्दुबिन्दुभ्यां संहितायुभौ ॥
मन्त्रोऽयमनुलामेन राहोः केतोर्धिलोमतः ।
आद्याक्षरं बिन्दुमह्ना मन्त्रसुक्तं तथैतयोः ॥ १४ ॥
एवं चित्रे शैलवरे पूजयित्वा नवग्रहान् ।
अभीष्टान् लभते कामाक्षरः शान्तिं तथोत्तमाम् ॥”
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥ * ॥

ग्रहः

(अथ ग्रहयुद्धधिकारो यथा,—
 “ताराग्रहाणामन्योन्यं स्यातां युद्धसमागमौ ।
 समागमः प्रशाङ्गेन सूर्येणास्तमर्न सह ॥
 शीघ्रे मन्दार्धकंतीतः संयोगो भवितान्यथा ।
 द्वयोः प्राग्यायिनोरेषं वक्रिणोस्तु विपर्ययात् ॥
 प्राग्यायिन्यधिकेऽतीतो वक्रिण्येव्यः समागमः ।
 ग्रहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिनिप्राप्तमाहताः ।
 भुक्त्यन्तरेण विभजेदगुलोमविलोमयोः ॥
 द्वयोर्वक्रिण्येकस्मिन् भुक्तियोगेन भाजयेत् ॥
 लब्धं लिप्तादिकं शोधं गते दयं भविष्यति ।
 विपर्ययादक्रगयोरेकस्मिन् घनययौ ॥
 समलिप्तौ भवेतां तौ ग्रहौ भगणसंस्थितौ ।
 विवरं तद्वदुद्धृत्य दिनादि फलमिच्छते ॥
 कृत्वा दिनचपामानं तथा विक्षेपलिप्तिकाः ।
 ननोन्नतं साधयित्वा स्वकालमवशातयोः ॥
 विषुवच्छाययाभ्यस्ताद्विक्षेपाद् द्वादशोद्धृतात् ।
 फलं स्वनतनाडीघ्नं स्वदिनार्द्धविभाजितम् ॥
 लब्धं प्राच्याद्वर्णं सौम्याद्विक्षेपात् पश्चिमे घनम् ।
 दक्षिणे पाककपाले स्वं पश्चिमे तु तथा चयः ।
 सत्रिभयश्चक्रान्तिभागज्ञाः क्षेपलिप्तिकाः ।
 विकलाः स्वन्तर्गं क्रान्तिक्षेपयोर्भिन्नतुल्ययोः ॥
 नक्षत्रग्रहयोगेषु ग्रहास्तोदयसाधने ।
 शङ्कोन्नतौ तु चन्द्रस्य दृक्कर्मादाविदं स्मृतम् ॥
 तात्कालिकौ पुनः कार्यौ विक्षेपौ च तयोस्ततः ।
 दिक् तुल्ये त्वन्तरं भेदयोगः शिष्टं ग्रहान्तरम् ।
 कुजाकिञ्चामरेभ्यानां त्रिंशद्वर्द्धिवर्द्धिताः ।
 विष्कम्भाच्चक्रकाया भृगोः पश्चिमुद्धृता ॥
 जितुः कर्णयुक्तामास्ते द्विप्रास्त्रिथ्या हताः ।
 स्फुटाः स्वकर्णास्तिथ्यामा भवयुमानं लिप्तिकाः ॥
 क्वायभूमौ विपर्यस्ते स्वच्छायाये तु दर्शयेत् ।
 ग्रहः स्वदर्पणान्तस्यः शृङ्गुपे सम्पृश्यते ॥
 पञ्च हस्तोच्छ्रितौ शङ्क यथादिग्भ्रमसंस्थितौ ।
 ग्रहान्तरं विक्षिप्तायो हस्तानिखातगौ ॥
 ह्यायाकर्णौ ततो दद्याच्छायायाश्चङ्कभङ्गौ ।
 ह्यायाकर्णाग्रसंयोगे संस्थितस्य प्रदर्शयेत् ॥
 स्वशङ्कुभङ्गौ योनि ग्रहौ दृक्तुल्यतामिति ।
 उल्लेखं तारकास्पर्शाद्भेदः प्रकीर्णग्रहे ॥
 युद्धग्रं सुविमर्शान्धमं युयोगे परस्परम् ।
 अंशादून्वपसयास्थं युद्धमेकांश्च चेदहः ॥
 समागमोऽंशादधिकं भवतश्च दृक्त्वान्वितौ ।
 अपसये जितो युद्धं पिहितोऽगुरदीप्तिमान् ॥
 रूक्षां विवणा विष्वक्तो विजितो दक्षिणाश्रितः ।
 उदक्स्थो दीप्तिमान् म्यलो जयौ याम्येपि यो

वली ॥

आसन्नावपुभौ दीप्तौ भवतश्च समागमः ।
 स्वस्थौ द्वावपि विष्वक्तौ भवेतां कूटविग्रहौ ॥
 उदक्स्थो दक्षिणस्थो वा भार्गवः प्रायशो जयौ ।
 प्रशाङ्गेनैवमेतेषां कुर्यात् संयोगसाधनम् ॥
 भावाभावायलोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता ।
 स्वमार्गगाः प्रयास्येते दूरमन्योन्यमाश्रिताः ॥”

इति सूर्यसिद्धान्तं ग्रहयुद्धधिकारः ॥

अथ ग्रहाणां राश्याधिपत्वकथनं ग्रहभावप्रकाशे

ग्रहः

यथा,—
 “मेघदृष्टिकयोर्भौमः शुक्रो दृष्टतुलाभृतोः ।
 बुधः कन्यामिधुनयोः प्रोक्तः कर्कस्य चन्द्रमाः ॥
 स्यान्मीनघन्विनीर्जौः शनिर्मकरकुम्भयोः ।
 सिंहस्याधिपतिः सूर्यः कश्चितो गणकोत्तमैः ॥”
 अथ ग्रहाणां सुखनीचत्वकथनं तत्रैव यथा,—
 “रवेर्मेघतुले प्रोक्तं चन्द्रस्य दृष्टदृष्टिकौ ।
 भौमस्य मृगश्रकौ च कन्यामीनौ बुधस्य तु ॥
 जीवस्य कर्कमकरौ मीनकन्ये सितस्य च ।
 तुलामेधौ च मन्दस्य उच्चनीचावुदाहृतौ ॥”
 अथ ग्रहाणामन्योन्यं मित्रशत्रुत्वमाह तत्रैव ।
 “रवीन्दुभौमगुरवो ज्ञशुक्रशनिराहवः ।
 स्वस्मिन् मित्राणि चत्वारि परस्मिन् शत्रवः ॥

स्मृताः ॥

राहुरयोः परं वैरं गुरुभार्गुरयोरपि ।
 हिमांशुबुधयोर्वैरं विवस्वमन्दयोरपि ॥”
 अथ ग्रहाणां प्रभातादिकालज्ञानमाह तत्रैव,
 “प्रभातमिन्दुजगुरु मध्याह्नं रविभूमिजौ ।
 अपराह्णं भार्गवेन्दू सन्ध्या मन्दभुजङ्गमौ ॥”
 अथ ग्रहाणां दृष्टिकथनं तत्रैव यथा,—
 “तिग्मगृहशौ बुधसितौ भौमाकौ शोमदर्शनौ ।
 जीवेन्दु समदृष्टौ च शनिराहू अधोदृशौ ॥”
 अथ ग्रहाणां विचरणस्थानानि तत्रैव यथा,—
 “भार्गवेन्दु जलचरौ ज्ञजीवौ ग्रामचारिणौ ।
 राहुनितिजमन्दार्कान् ब्रुवतेऽरण्यचारिणः ॥”
 अथ ग्रहाणां पितादिधातुज्ञानमाह तत्रैव,
 “पितं प्रभाकरम्याजौ ज्ञेया भार्गवशीतग ।
 जगुरु समधातु च पवनौ राहुमन्दगौ ॥”
 अथ ग्रहाणां रसज्ञानमाह तत्रैव ।
 “कुजाकीं कटुकौ जीवो मधुरस्तुवरो बुधः ।
 चाराणौ चन्द्रभृगुजौ तीक्ष्णौ सपांकेनन्दनौ ॥”
 अथ ग्रहाणां धातुमूलादिचिन्ताज्ञानमाह ।
 “मन्देन्दुगर्भमाः स्थर्धातुः सवितृभार्गवौ ।
 मूलं जीवश्च सौम्यश्च जीवं प्राहुर्महाधियः ॥”
 अथ ग्रहाणां पदज्ञानमाह तत्रैव ।
 “द्विपदौ भार्गवगुरु भूपुत्राकौ चतुष्यदौ ।
 पक्षिणौ बुधशरीरौ च चन्द्रराहू सरीसृपौ ॥”
 अथ ग्रहाणां जातिविशेषमाह ।
 “विप्रौ शुक्रगुरु चक्षौ कुजाकीं मृद इन्दुजः ।
 इन्दुर्वैश्यः स्मृतौ श्वर्क्षौ संहिकेयशनेचरौ ॥”
 अथ ग्रहाणां देहादीनां स्वरूपमाह ।
 “म्यल इन्दुः सितः वण्डः चतुरस्रौ कुजो भृगुः ।
 वर्तुलौ सौमधिमणौ दीर्घौ शनिभुजङ्गमौ ॥”
 अथ ग्रहाणां वर्णस्वरूपमाह तत्रैव ।
 “रक्तवर्णः कुजः प्रोक्तो धिषणः कनकद्वितः ।
 शुक्रपिच्छसमः सौम्यो गौरकान्तिरयोष्णगुः ॥
 मन्दारस्याकैपुष्यस्य समद्वितिरनुष्णगुः ।
 कविरत्यन्तधवलः फणी ज्ञाणः शनिस्तथा ॥”
 ग्रहाणां धातुचिन्तामाह तत्रैव ।
 “शुक्रं चन्द्रे भवदौघं बुधं स्वर्णमुदाहृतम् ।
 गुरौ रजयुतं हेम सूर्यं मौक्तिकमुत्थत ॥
 भौमे जपुः शनौ लौहं राहावस्त्राणि कीर्तयेत् ।

ग्रहः

धातोर्विनिश्चये ज्ञाते विशेषः स्यादुराहृतः ॥
 शुक्रे चन्द्रे जलाधारो देवतावसतिर्गुरौ ।
 रवौ चतुष्पदाक्षानमिटकानिचयो बुधे ॥
 भृगौ स्थानं कुजे प्रोक्तं शनिराहू च वायुभूः ।
 अमीभिर्हि युक्तस्थाने नष्टभूमिं विनोक्तयेत् ॥”
 अथ ग्रहाणां लिङ्गज्ञानमाह तत्रैव ।
 “जीवमङ्गलमार्गच्छातुशान्तिं पुत्रवान् बुधाः ।
 सोमसोमममन्दा हि भृगुपुत्रास्त योषितः ॥”
 अथ ग्रहाणां वयोज्ञानमाह तत्रैव ।
 “युवा कुजः शिशुः सौम्यः शशिशुक्रौ च मध्यमौ ।
 मन्दमार्गच्छदेवेव्यफणिनः स्यविरा ग्रहाः ॥”
 अथ ग्रहाणां प्रकृतिस्वरूपमाह तत्रैव ।
 “भौममन्दार्कभोगीन्द्राः प्रकृत्वा दुःखदायकाः ।
 जगुरुश्चेतिकरणशुक्राः सुखकराः सदा ॥”
 अथ ग्रहाणां राशिभोगकालनिरूपणं यदुक्तं
 ज्योतिषे ।
 “रविमार्गं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् ।
 पञ्चत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
 वर्षमेकं सुराचार्यश्चाष्टाविंशदिनं भृगुः ।
 शनिः सार्द्धद्वयं वर्तं स्वर्गानुः सार्द्धवत्सरम् ॥”
 ग्रहाणां स्तुत्यादिकम् नवग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ।
 तेषां दशा तत्फलानि च दशाशब्दे मन्त्र-
 पुराणे ६० अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 अथ नवग्रहयागविधानादि यथा,—
 याज्ञवल्क्य उवाच ।

“श्रीकामः शान्तिकामो वा दृढगुरुरभिचार-
 वान् ।

ग्रहयज्ञं समं कुर्यात् ग्रहाश्चेते बुधैः स्मृताः ॥
 सूर्यः सोमो मङ्गलश्च बुधश्चैव दृष्टव्यतः ।
 शुक्रः शनेचरो राहुः केतुः कुर्यात् ग्रहास्तथा ॥
 ताम्रकात् स्फटिकाद्रक्तचन्दनात् स्वर्णकाद्रभौ ।
 रजतादयसः सोसात् कांस्तान् वर्णान् निबोधत ॥
 रक्तः शुक्रस्तथा रक्तः पीतः पीतः सितोऽसितः ।
 ज्ञाणः ज्ञाणः क्रमाद्वर्णा द्रव्याणि सुनयस्ततः ॥
 स्थापयेद्यहवर्णानि होमार्थं प्रलिखेत् पटे ।
 सवर्णानि प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ॥
 गन्धाश्च वलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।
 कर्पूरास्तत्र मन्त्रैश्च चरवः प्रतिदेवतम् ॥
 आह्वयेन इमं देवा अभिर्च्यैर्वा दिवः ककुत् ।
 उदयुध्यस्तेति जुहुयादग्निरिव यथाक्रमम् ॥
 ब्रह्मस्येति नयिष्येति सव्येऽन्नात् परिसृतः ।
 शमो देवीस्ततः काष्ठात् केतुं हन्वन्निज क्रमात् ॥
 अर्कः पलाशः खदिरश्चापामार्गोऽथ पिप्पलः ।
 औदम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥
 होतथा मधुसर्पिर्भां दद्यात् चैव समन्विताः ।
 गुह्यौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरदण्डिकम् ॥
 दध्नीदनं हविः पूषाणांसं चिचानमेव च ।
 दद्याद्यहक्रमादेतान् ग्रहेभ्यो भोजनं ततः ॥
 धनुः शङ्खस्तथानजान् हेम वासो हयस्तथा ।
 ज्ञाणा गौरायस्यश्वाश्च यथा वै दक्षिणाः क्रमात् ॥
 ग्रहाः पूषाः सदा यस्मादाज्यादि प्राप्यतेभजम् ॥”
 इति गारुड १०१ अध्यायः ॥

अथ वेदभेदे ग्रन्थादीनां मन्त्रभेदाः क्रमशः प्रदर्शयन्ते ।

	अथर्ववेदिनाम्	सामवेदिनाम्	यजुर्वेदिनाम्	ऋग्वेदिनाम्
हव्यस्य	आ हव्यस्य रश्मिवा १।२५।२	आ हव्यस्य रश्मिवा । वा: ३३।४३	उदु तं जातवेदसम् १।१।१।११*	विश्वसहिं सहमानम् १।७।१।१
बोमस्य	आ व्याधस्य वसेतु ते १।६।१।६	रमं देवा अक्षपत्रम् । वा: ६।४०	सन्ने पर्यासि । वा: १।२।१।११†	शक्रधूमं नक्षत्राणि ६।१२।२।२
मङ्गलस्य	अग्निर्मूर्द्धा दिवः ८।४।१।६	अग्निर्मूर्द्धा दिवः । वा: १।५।२०	अग्निर्मूर्द्धा दिवः १।१।१।१।७	त्वया मन्यो सरथम् ४।३।१।१
बृधस्य	अग्ने विवस्वत् १।४।४।१	उद्बुध्यस्वामे । वा: १।५।५।४	अग्ने विवस्वत् १।१।१।१।४।६	यज्ञाजानो विभक्तनः ७।२।६।१
हव्यस्यते:	हव्यस्यते परि दीया १०।१०।३।४	हव्यस्यते अतिथ्यर्थः । वा: २।६।३	हव्यस्यते परि दीया २।६।३।१।२।३	हव्यस्यतिर्नः परिपातु ७।५।१।१
मुक्कस्य	मुक्कं ते अग्न्यत् ६।५।८।१	अग्न्यात् परितुतः । वा: १।६।७।५	मुक्कं ते अग्न्यत् १।१।२।३।३	हिरण्यवर्णाः मुचयः १।३।३।१
ग्रन्थेश्वरस्य	ग्रन्थो देवीरभीष्टये १०।६।४	ग्रन्थो देवीरभीष्टये । वा: ३।६।१२	ग्रन्थो देवीरभीष्टये १।१।१।३।१।३	सहस्रबाहुः पुरुषः १।६।६।१
राज्ञो:	कथा नक्षित्रः ४।३।१।१	काष्ठात् काष्ठात् । वा: १।३।२०	कथा नक्षित्रः १।०।२।३।५	दिद्यं चित्रन्तुधाः
केतो:	केतुं ज्ञप्त्रप्रकीर्तये १।६।३	केतुं ज्ञप्त्रप्रकीर्तये । वा: २।६।३।७	केतुं ज्ञप्त्रप्रकीर्तये २।६।३।१।२।३	यक्ते पृथुः क्षनधिनुः ७।१।१।१
ख्यादिदेवेश्वरस्य	आ वो राजानम् ४।३।१	जग्न्यकं यजामहे । वा: ३।६।०	आ वो राजानम् १।१।०।२।७	मानो विदन् विश्वाधिनः १।१।६।१
कोमाधिदेवो- माया:	} गौरीर्भिमाय १।१।६।४।४।१	श्रीयते जघ्नीष । वा: ३।१।२२	आपो हि छा २।६।२।१०।१	आपो हि छा १।५।१
कुजाधिदेव- स्तवस्य	} कुमारं माता ५।२।१	यदक्रन्दः प्रथमम् । वा: २।६।२२	स्थीना पृथिवि । वा: ३।५।२१	अग्निदेवमन्यो त्वजितः ४।३।१।०
वृषाधिदेवेश्वरे:	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।२२।१।७	विष्णोरराटमसि । वा: ५।२।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।३।१।३।६	प्र तद्विष्णुः क्षवते ७।२।६।२
जीवाधिदेव- ब्रह्मणः	} त्वमित् सप्रथाः ८।६।०।५	आ ब्रह्मन् ब्राह्मणः । वा: २।२।२२	त्वमित् सप्रथाः १।१।१।४।८	ब्रह्म जज्ञानम् ४।१।१
मुक्काधिदेवस्तवस्य	इन्नं वो विवस्वतः १।७।१०	सजीवा इन्नः । वा: ७।३।७	इन्नमित् देवतातये १।३।२।१।७	इन्नेमं प्रतरम् ६।५।२
ग्रन्थधिदेवयमस्य	यमाय बोमं सुनुत १०।११।४।३	यमाय लाङ्गिरस्वते । वा: ३।८।६	आयं गौः पृन्निः ०।६।१।१।१।१	यः प्रथमं प्रवतमावसाद ६।०।८।३
राज्ञधिदेव- कालस्य	} ब्रह्म जज्ञानम् । वा: १।२।३।३	कार्धिरसि समुद्रस्य । वा: ६।२।८	ब्रह्म जज्ञानम् । १।३।१।३।६	रोहितः कालः १।३।२।३।६
केत्वधिदेव- चित्रगुप्तस्य	} उवो बाजं हि १।४।८।११	चित्रावसो स्वस्ति । वा: ३।१।८	चित्र इच्छिग्रोः १।१।२।२।२।	आज्ञातं यदनाज्ञातम्
हव्यप्रत्यधि- देवास्यै:	} अग्निं दूतं वृणीमहे १।१।२।१	अग्निं दूतं पुरोदधे । वा: २।२।१०	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१।१।१।३	समास्यामे ऋतवः २।६।१
बोमप्रत्यधि- देवजगत्स्य	} अप्सु मे बोमः १।२३।२०	आपो हि छा । वा: १।१।५०	उदुत्तमं नख्य पाशम् । वा: १।२।१२	ग्रन्थो देवीरभीष्टये । वा: ३।६।१२
कुजप्रत्यधि- देवचित्तै:	} स्थीना पृथिवि १।२२।१।५	स्थीना पृथिवि । वा: ३।५।२१	पृथिव्यन्तरीक्षम् । ते: आ: ७।७।३ भूमे मातर्निधेहि १।२।१।६।३	
वृधप्रत्यधि- देवविष्णो:	} सहस्रशीर्षा पुरुषः १०।६।०।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे । वा: ५।१।५	सहस्रशीर्षा पुरुषः । वा: ३।१।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे ७।२।६।४
जीवप्रत्यधि- देवेन्द्रस्य	} इन्द्रायेंद्रो मरुत्वते ६।६।४।२२	इन्द्र आर्चा मिता । वा: १।७।४०	इन्द्रायेंद्रो १।५।२।३।६	इन्द्र जुवस्व प्र वहा २।५।१
मुक्कप्रत्यधि- देवश्रव्या:	} उत्तापयें सुभगे १०।११।४।२	अदित्ये राक्षासि । वा: १।३।०	एकादका तपसि । अ: ३।१०।१२	प्रितं पादौ १।२।७।४
ग्रन्थप्रत्यधि- देवप्रजापते:	} प्रजापते न त्वद् १०।१२।१।१०	प्रजापते न त्वद् । वा: १०।२०	प्रजापते न त्वद् । वा: १०।२०	नक्तं जातास्त्योक्ते १।२।३।१
राहुप्रत्यधि- देवसर्पाणाम्	} आयं गौः पृन्निः १०।१२।६।१	नमोऽस्तु सर्पेभ्यः । वा: १।३।६	तवेन्द्रिनावमम् १।३।२।३।८	शेरभक शेरभ २।२।४।१
केतुप्रत्यधि- देवजगत्स्य:	} ब्रह्म जज्ञानम् । वा: १।३।३	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: १।३।३	एव ब्रह्म य ऋत्विजः १।५।२।१।२	ये दिशामन्तर्देशेभ्यः ४।४।०।८

पाठानुसारि प्रदर्शने,—

● बगदादायसि १।३।२।४।४

† श्रीमं राजानम् १।१।२।५।१

‡ दृढद्वयो हि । १ । १ । २ । ४ । ८

सम्भवाद्वादिह्यौ रविचन्द्रौ कर्मणौ । मध्य-
राहुराद्वादिभिर्भूतः स्फुटराद्वादिह्यौ रविच-
कार्यः । अस्मिन् राहुयुक्तरवौ वङ्गाश्रयिके सति
वङ्गाश्रयिण्यत्रा त्रिंशता पूरितः सन् यदि
नवतिभागधिको भवति तदाश्रीष्टनश्रुता-
श्रिभ्यो हीनः कार्यः । अवशिष्टाङ्को द्विःस्याप्य-
एकस्मात् द्वाभ्यां कृताङ्केनापरो युक्तः सन्
श्रुतौ भवति । राहुरव्योर्योगे कृते मेघादिराशि-
वटके सति स श्रुतः सौम्यसंज्ञकः तुलादिषट्के
सति यान्यसंज्ञकः स्यात् ॥ * ॥ चन्द्रराहुमान-
ज्ञानम् । पञ्चत्रिंशद्विकलाधिकनवत्युत्तरसप्तशत-
कलामितमध्यचन्द्रसुक्तिः ७६० । १५ । सा च
स्फुटकर्मणि किञ्चित् कलादिभिर्नूनाधिका वा
भवति । तस्याः स्फुटेन्दुसंख्याः सकाशात् द्वा-
चत्वारिंशदधिकशतेन १४२ हरणास्त्रयं चन्द्रस्य
मानं स्यात् । पञ्चगुणितचन्द्रमानात् द्वाभ्यां
हरणास्त्रयं राहुमानं भवति ॥ * ॥

अथ चन्द्रग्रहणम् ।

राहुचन्द्रयोर्मेगं मिलितं शरणं हीनकरणात्
यदवशिष्टं तत् ग्रासो भवेत् शरं सूर्ये सति
राहुचन्द्रयोर्मिलितं मानद्वयं ग्रासो भवेत् ।
शरं द्विके ग्रासो न स्यात् ॥ * ॥

चन्द्रग्रहणारम्भादिकालज्ञानं यथा । षड्-
गुणितग्रासाङ्कात् चतुर्भिश्चतुर्ग्रासाङ्केन लब्धं
दृष्टादिकं स्थितिदृष्टादेरङ्कं भवति । तत् पौर्ण-
मासीयदृष्टादियु हीनं सत् सप्तकालः । युक्तं
सत् सुक्तिकालः द्विगुणितं तत् स्थितिदृष्टादि-
कालः स्यात् ॥ * ॥

चन्द्रमण्डलस्य सप्तदिग्ज्ञानम् ।

पूर्वोक्तशरे यान्ये सति आकाशे चन्द्रमण्डलस्य
अधिकोण्ये सप्तो नैर्हतकोण्ये सुक्तश्च स्यात् ।
शरे सौम्ये सति ईशानकोण्ये सप्तः वायुकोण्ये
मोक्षः । इति चन्द्रग्रहणम् ॥ * ॥

सूर्यग्रहणे अक्षो यथा । स्वदेशविषुवच्छाया
द्विः स्याप्या । एकस्याः षड्द्रुतान्या युक्ता
सती भागादियान्याः स्यात् ॥ * ॥ सूर्य-
ग्रहणोपयोगिनतमाह । दिनाङ्कमावस्ययो-
र्दृष्टादीनां यदन्तरं तत् अंशादिकं नतनामकं
स्यात् ॥ * ॥ सूर्यग्रहणोपयोगि लम्बनं यथा ।
द्विगुणनतसमसङ्काखण्डो ग्राह्यः खण्डान्तर-
गुणितशेषात् षड्लब्धयुक्तः सन् स्फुटलम्बनं
अंशादिकं भवति ॥ * ॥ सूर्यग्रहणे फलं यथा ।
दिनपूर्वपराङ्क्रमेण षड्गुणितनतयुक्तलम्बन-
सहितस्फुटरवौ वङ्गाश्रयिके वङ्गाश्रयिण्यत्रा
त्रिंशता गुणितो यदि नवत्या अधिको भवति
तदा अश्रीयुत्तरश्रुतात् हीनः कार्यः । त्रिगु-
णितदृष्टलब्धेः खण्डो ग्राह्यः खण्डान्तरगुणित-
शेषात् दृष्टलब्धयुक्तः सन् फलं भवति ॥ * ॥

सूर्यग्रहणे नतिर्यथा । अक्षफलयोर्धोगो नतिः
स्यात् वङ्गाश्रयिण्ये अक्षफलान्तरनतिः सा फले
अधिके सति सौम्या अक्षे अधिके सति यान्या
भवति ॥ * ॥ सूर्यग्रहणे शरौ यथा । मध्य

राहुसहितः स्फुटरविर्गुणितलम्बनसङ्कात-
नवत्युत्तरादिभिर्दिनपूर्वार्हे रहितः दिनपराङ्कं
सहितः कार्यः एतादृशसंस्फुटरवौ वङ्गाश्रयिके
वङ्गाश्रयिण्यत्रा इत्यादि चन्द्रग्रहणोक्तवत्
शरः कार्यः । एव स्फुटशरः उभयोः
शरनव्योर्दिकतुल्यतायां गत्या सह युक्तो दिवि-
भेदे रहितः कार्यः अन्तरे कार्ये सति यदधिकं
तस्य दिशा शरस्य दिक् वक्तव्या ॥ * ॥ सूर्य-
मानं यथा । दशाशुपलाष्टविपलाधिकोनषष्टि-
कलामितरविमध्यसुक्तिः । ५६ । ८ । १० सा च
स्फुटकर्मणि किञ्चित् कलादिभिर्नूनाधिका वा
भवति । तस्यास्त्रिगुणितस्फुटरविमुक्तेर्द्विचंशता
लब्धं रविमानं स्यात् ॥ * ॥

अथ सूर्यग्रहणम् ।

पूर्वोक्तचन्द्रमानं रविमानं मिलितं शरेण
हीनं सत् ग्रासो भवेत् ॥ * ॥ सूर्यग्रहणस्या-
रम्भादिकालज्ञानम् । चतुर्गुणितग्रासाङ्कात्
द्विगुणितग्रासाङ्केन लब्धं दृष्टादिकं स्थितिनाडि-
कार्कं भवति । तदभावस्याया दृष्टादियु हीनं
सप्तकालः युक्तं सुक्तिकालः स्यात् ॥ * ॥

सप्तदिग्ज्ञानम् । शरं यान्ये सति अर्क-
मण्डलस्य नैर्हतकोण्ये सप्तोऽधिकोण्ये मोक्षः
स्यात् । सौम्ये शरे सति वायुकोण्ये सप्तः
ईशानकोण्ये सुक्तिर्भवेत् द्विगुणितं तत् स्थिति-
दृष्टादि स्यात् ॥ * ॥ दिवारात्रोः परार्हे यदि
ग्रहणं भवति तदा अभावस्यापौर्णमास्यो-
र्दृष्टादिः स्फुटलम्बनयुक्तः कार्यः ॥ गणितान-
कालान् हीनानिरुक्ते काले यदि ग्रहणं स्यात्
तत् औत्पतिकं भवेत् ॥ * ॥ ग्रहणे मण्डलस्य
सामान्यवर्णं यथा । विष्वस्य वेगयं अंशुहानि-
स्तमोऽतिः खण्डनमल्पता वा शुक्लारुणश्यामल
पीतचित्रैः पटाद्वैः रौध इव वेष्टनं वा भवति ॥ * ॥

अपर्वणं ग्रहणं इति च सप्तार्णिकारि स्यात्
तदा दिशश्च विरूपाः स्युः ॥ * ॥ ग्रासाङ्गुलि-
मानज्ञानम् । दशगुणितग्रासाङ्कात् मानद्वया-
र्हेन लब्धं चन्द्रसूर्ययोर्ग्रासस्य गताङ्गुलाद्यं
भवति । सूर्यस्य चाङ्गुलमपि ग्रासोऽष्टश्रयो
भवति । चन्द्रस्य साङ्गुलः सुदर्शः यदि षोड-
शाङ्गुलाधिकी भवति तदा भवेद्ग्रासः ॥ * ॥

ग्रहणे मण्डलवर्णं यथा । अल्पे ग्रहणे प्रभाभं
समये कपिलं अर्हे लघ्नाभम् । इति सूर्य-
ग्रहणम् ॥ इति सिद्धान्तमञ्जरीसम्मतम् ॥

(अधुना सूर्यसिद्धान्तमतमुच्यते तत्र चन्द्र-
ग्रहणाधिकारो यथा,

“साङ्गानि षट्सहस्राणि योजनानि विवस्वतः ।
विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोः सहाश्रीत्या चतुःशतम् ॥
स्फुटस्वसुक्ता गुणितौ मध्यसकोद्धृता स्फुटौ ।
रवः खभगणाभ्यस्तः शशाङ्कभगणोद्धृतः ॥
शशाङ्ककक्षागुणितो भाजितो वाकैकक्षया ।
विष्कम्भचन्द्रकक्षायां तिथ्यामा मासुलिप्तिका ॥
स्फुटेन्दुसुक्तिभ्यासगुणिता मध्योद्धृता ।
लब्धं कृषी महीयासस्फुटार्कअवयान्तरम् ॥

मध्यस्थया

लसत्

विशोध

तु पूर्ववत् ॥

भानोर्भाङ्गे महीच्छाया तन्मूलोऽकेसमेऽपि वा ।
शशाङ्कपाते ग्रहणं कियद्भागाधिकोनके ॥
तुल्यौ राश्यादिभिः स्याताममावास्यानकालिकौ ।
सूर्येन्दुपौर्णमास्यन्ते भाङ्गे भागादिकौ समौ ॥
गतस्य पर्वणाङ्कीनां स्फलेनोनसंयुतौ ।
समलिप्तौ भवतां तौ पातस्तात्कालिकोऽन्यथा ॥
छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भवत् ।
भृच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विषयस्य भवेदसौ ॥
तात्कालिकेन्दुविक्षेपं छाद्यच्छादकमानयोः ।
योगाङ्गात् प्रोज्झाय यच्छेषं तवच्छेपं तदुच्यते ॥
यद्यप्याक्षमधिकं तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा ।
योगाङ्गादधिकं न स्याद्विक्षेपे ग्राससम्भवः ॥
ग्राह्यग्राहकसंयोगवियोगौ द्जितौ पृथक् ।
विक्षेपवर्गाङ्कीनाभ्यां तद्वर्गाभ्यासुमे पदे ॥
यद्या संगुण्य सूर्येन्दोर्भूतान्तरविभाजिते ।
स्यातां स्थितिर्विमर्दाङ्गं नाडिकादिफले तयोः ॥
स्थित्यङ्गनाडिकाभ्यस्ता गतयः षष्टि भाजिताः ।
लिप्तादि प्रत्यहे शोधं मोक्षे देयं पुनः पुनः ॥
तद्विक्षेपैः स्थितिर्दलं विमर्दाङ्गं तथासहत् ।
संसाध्यमन्यथा पाते तल्लिप्तादिफलं स्वकम् ॥
स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत् ।
स्थित्यङ्गनाडिकाङ्कीने ग्रासो मोक्षस्तु संयुते ॥
तद्वदेव विमर्दाङ्गनाडिकाङ्कीनसंयुते ।
निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलयहणे ॥
इटनाङ्कीविक्षेपेन स्थित्यङ्गनाडिकेचन्द्रयोः ।
सुक्लान्तरं समाह्वयान् षट्पाप्ताः कोटिलिप्तिकाः ॥
भानोर्यहे कोटिलिप्ता मध्यस्थित्यङ्गसङ्गुणाः ।
स्फुटस्थित्यङ्गसम्भक्ताः स्फुटाः कोटिकलाः स्फुटाः ॥
क्षेपो भुजस्तयोर्वर्गयुतेर्मूलं अवस्तु तत् ।
मानयोगाङ्गात् प्रोज्झाय ग्रासस्तात्कालिको भवेत् ॥
मध्यग्रहणतच्छोर्द्धमटनाङ्कीविशोधयन् ।
स्थित्यङ्गनाडिकाङ्कं प्राग्यच्छेषं तु मौक्षिकं ॥
ग्राह्यग्राहकयोगाङ्गाच्छोऽध्याः स्वच्छल्लिप्तिकाः ।
तद्वर्गात् प्रोज्झाय तत्कालविक्षेपस्य क्षितिस्पदम् ॥
कोटिलिप्ता रवेः सप्तस्थित्यङ्गनाडिता कृताः ।
मर्ध्यन लिप्तास्तत्राद्याः स्थितिर्वद ग्रासनाडिकाः ॥
नतय्यास्ययथाभ्यस्ता त्रिथ्यामा तस्य कार्यकम् ।
वलनांशाः सौम्ययान्याः पूर्वापरकपालयोः ॥
राशिचययुताद्यास्यात् क्रान्त्यंशार्दिकसमैर्युताः ।
भेदेऽन्तराज्या वलना सप्तत्यङ्गुलभाजिता ॥
सोन्नतं दिनमध्यर्द्धं दिनाङ्गां प्र फलेन तु ।
द्विन्याद्विक्षेपमानानि ताभ्येयामङ्गुलानि तु ॥

इति सूर्यसिद्धान्ते चन्द्रग्रहणाधिकारः ॥

अथ सूर्यग्रहणाधिकारः ।

“मध्यलयरुमे भानौ हरिजस्य न सम्भवः ।
अक्षोदक्षुब्धभक्रान्तिमास्ये नावनतेरपि ॥
देशकालविशेषेण यथावनतिसम्भवः ।
लम्बनस्यापि पूर्वान्यदिग्दशाच्च तथोच्यते ॥
लम्बं पञ्चान्तराङ्कीनां कुर्यात् स्वेकदयासुभिः ।
तज्जगत्पापक्रमग्याप्ती लम्बज्याप्रोदयाभिधा ॥

ग्रहणी

तदा लङ्घ्यैर्लभं मध्यस्थं यथोदितम् ।
 तत्तन्नाम्यनाश्रययोगो दिक्साध्योऽन्तरमन्थया ॥
 श्रेष्ठं नतांशस्तन्मौर्त्त्यो मध्यस्था साभिधीयते ।
 मध्योदयव्याप्यस्ता त्रिव्याप्रा वर्गितं फलम् ॥
 मध्यव्यावर्गविशिष्टं ढक्क्षेपः श्रेष्ठतः पदम् ।
 तत्त्रिव्यावर्गविशेषाण्यलं शङ्कः स ढग्नतिः ॥
 नतांशबाहुकोटिभ्यो स्फुटे ढक्क्षेपद्वयम् ।
 षक्क्षेपावर्गतन्त्रेदो लब्धं ढग्नतिर्जीवया ॥
 मध्यलयावर्गविशेषाणां हेतुं विभाजिता ।
 ग्रीवोदोर्लम्बनं श्रेष्ठं प्राक्पश्चादृष्टिकादिकम् ॥
 मध्यलयाधिके भानौ तिथ्यन्तात् प्रविशोद्येत ।
 धनस्यैव सक्तं कर्म यावत् सर्वं स्थिरीभवेत् ॥
 ढक्क्षेपः प्रीतिगर्भाशोर्भ्यस्तुक्क्षेत्रादिकम् ।
 तिथिप्रतिव्याप्य भक्तो लब्धं सावनतिभवेत् ॥
 ढक्क्षेपात् सप्ततिष्ठताद्वेद्यावनतिः फलम् ।
 अथवा त्रिव्याप्रा भक्तात् सप्तसप्तकसङ्ख्यात् ॥
 मध्यव्या दिग्गशात् सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा ।
 सन्द्विषेपदिक्साध्यो युक्ता विधेयिताम्यथा ॥
 तथा स्थितिर्विमर्द्वाद्यासाद्यं तु यथोदितम् ।
 प्रमाणं वलनाभौदयासादि हिमरक्षितवत् ॥
 स्थित्यर्थोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्तालम्बनं पुनः ।
 यासमोर्लोद्धवं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम् ॥
 प्राक्पश्चात्तदधिकतन्मध्यद्वयेत् प्राग् ग्रहणं यदि ।
 मौलिकं लम्बनं हीनं पश्चाद्दिं तु विपर्ययः ॥
 तदा मौलस्थितिरेवे देयं प्रग्रहणे तथा ।
 हरिजान्तरकं प्रोध्यं ग्रहेतत् स्याद्विपर्ययः ॥
 इतदुक्तं कपालेभ्यो तद्देवं लम्बनेकता ।
 स्वं स्वे स्थितिरेवे योऽप्या विमर्द्वादिं पौन्योक्तवत् ॥
 इति सूर्यसिद्धान्ते सूर्यग्रहणाधिकारः ॥)
 ग्रहणः, स्त्री, (यज्ञानि आक्रमते उदरभङ्गादि-
 रूपेण नाडीविशेषावच्छिन्नं शरीरमिति । ग्रह
 ष उपदाने + “ग्रहरिणः ।” उणां । ५ । ६७ ।
 इति अग्निः अर्त्तं च ।) ग्रहणीरोगः । इत्यमर-
 टीकायां रायमुकुटः ॥
 ग्रहणी, स्त्री, (ग्रहण + “हृदिकारान्नादक्तिनः ।”
 इति ङीष् ।) अयाधिवाननाडी । खनाम-
 र्वातरोगः । तस्य निदानसम्प्राप्ती यथा,—
 “अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दायेरहिताग्निः ।
 भूयः सन्द्विषतो वद्विर्ग्रहणीमपि दूषयेत् ॥
 एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमृच्छितैः ।
 सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥
 पक्वं वा सख्यं पूतिं सुहृन्मूत्रं सुहृन्वम ।
 ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्देवदो जनाः ॥” * ॥
 तस्य पूर्वस्वरूपं यथा,—
 “पूर्वस्वरूपं तस्यैवं लणालस्यं बलवत्तः ।
 विदाहोऽस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥”
 तस्य वातिकस्य निदानरूपं ।
 “कटुतिक्तकषायतिक्तसन्दुष्टभोजनैः ।
 प्रमितानशनाद्यध्वेगनिग्रहमैधुनैः ॥
 मातनः कुपितो वद्विं संहृद्य कुर्वते गदान् ।
 तस्यान्नं पच्यते दुःखं भुक्तपार्कं खराङ्गता ॥
 कक्षास्थशोषः क्षुत् दृष्ट्या तिमिरं कर्मयोः खनः ।

ग्रहणः

पान्नीतवङ्गययीवावगभीष्णं विक्षयिका ॥
 क्षुत्पोडाकाशार्द्रौर्लम्बं वैरस्यं परिकर्मिका ।
 दुग्धिः सर्वरसानाश्च मनसः सदनं तथा ॥
 जीर्णं जीर्यति चाभानं भुक्ते स्वास्थ्यस्तुपैति च ।
 स वातगुल्मद्वेगोऽग्रीवाशङ्कौ च मानवः ॥
 चिराद्दुःखं द्रवं मुखं तन्मामं शब्दधेनवत् ।
 पुनः पुनः खजेद्वर्षः श्वासकासादितोऽनिनात् ॥
 पौष्टिकस्य तस्य निदानरूपं ।
 “कटुजीर्णविदाह्यान्नाचारतैः पित्तसुख्यम् ।
 आत्रावयवद्वन्द्वनलं जलं तन्मिवानलम् ॥
 सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्यते द्रवम् ।
 पूयन्मोहाराहृतकषदाहाराश्चल्लङ्घितः ॥”
 शैथिल्यस्य तस्य निदानरूपं ।
 “गुर्वतिस्त्रिगुणशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
 भुक्तमात्रस्य च स्वप्रादुर्ध्वमिं कुपितः कफः ॥
 तस्यान्नं पच्यते दुःखं क्षुत्सासच्छ्वरोपकाः ।
 व्यास्योपदेहमाधुन्यंकासघटीवनपीनसाः ॥
 हृदयं मन्थते ख्यान्तुदरं क्षिप्तं गुरु ।
 दुटो मधुर उन्नारः सदनं स्त्रीवह्वर्णम् ॥
 भिसामन्त्रेण्यसंखरगुरुवर्षः प्रवर्तनम् ।
 अलशस्यापि दौर्लभ्यमालस्यश्च कफात्मकं ॥
 पृथग्वातादिनिर्दिष्टं हेतुलिङ्गसमागमे ।
 त्रिदोषं निर्दिष्टेदेवं तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥”
 तस्यासाध्यस्य लक्षणं यथा,—
 “लिङ्गैरसाध्यग्रहणीविकारो
 येत्तैरतीसारगदो न सिध्येत ।
 हृदस्य ननं ग्रहणीविकारो
 हृत्वा तनुं नो विनिवर्तते च ॥”
 इति माधवकरः ॥
 तस्य चिकित्सा यथा, गारुडे १७४ अध्यायं ।
 “चिकित्साय ग्रहण्यास्तु ग्रहणी चाग्निनाशिनी ।
 चित्रककायकल्काभ्यां ग्रहणीर्ज्ञेयं यदतं हविः ॥” * ॥
 हरिरवाच ।
 “मरीचं शृङ्गवेरश्च कुटजत्वमेव च ।
 पानाश्च ग्रहणी नश्येत् प्रशाङ्कृतशेखरः ॥”
 इति तज्जैव १८० अध्यायः ॥
 “अङ्गोदमूलकषादिं पित्तं तन्मूलवारिणा ।
 सन्वातीसारग्रहणीं पीतं हरति भूतपः ॥
 मरीचमुखीकुटजत्वक्चूर्णं गुडान्वितम् ।
 क्रमात्तत् द्विगुणं पीतं ग्रहणीवाधिनाशनम् ॥
 इति तज्जैव १८८ अध्यायः ॥ * ॥
 अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सा ।
 “ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरन् ।
 लङ्घनेहोपनीयैश्च सदातीसारमेषजैः ॥
 दोषं सामं निरामश्च विदाहजातिसारवत् ।
 अतीसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥
 पेशादिपटुलघ्नं पञ्चकोलादिभिर्भुज्यते ।
 दीपनानि च तत्राश्च ग्रहण्यां योजयेद्भिषक् ॥
 कपित्थविस्त्रयाङ्गेरीतक्रदाङ्गिमसाधिता ।
 यवागः पाचयत्यामं शृङ्गत् सर्वतयत्पि ॥”
 सर्वतयति घनीकरोति ॥ * ॥
 अथ तक्रम् । तत्र गोदधिगुणाः ।

“गर्भं दध्युत्तमं बल्यं पाके खादु रक्षिप्रदम् ।
 पवित्रं दीपनं क्षिप्तं पुष्टिस्तु पवनापहम् ॥
 उक्तं दध्माशेषाणां मध्ये गर्भं गुणाधिकम् ॥”
 अथ महिषीदधिगुणाः ।
 “माहिषं दधि सुक्षिप्तं श्लेष्मणं वातपित्तशुत् ।
 खादुपाकमभिष्यन्दि हृद्यं गुर्वमदुष्यम् ॥”
 अथ हागीदधिगुणाः ।
 “आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दीपनयापहम् ।
 शस्यते श्वासकासाश्चः-चयकाशैश्च दीपनम् ॥”
 उत्तमं ग्राहिणां मध्ये श्लेष्मं हृद्यं ॥
 अथ तक्रस्य भेदाः ।
 “तक्रम् चोलमथितोदन्वितुत्तमप्रभेदतः ।
 सुश्रुतादौर्नियेष्टैश्चतुर्णां परिकीर्तितम् ॥
 खरं निष्कलं चोलं मथितमखरोदकम् ।
 तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदन्वितुत्तमवारिकम् ॥
 वातपित्तहरं चोलं मथितं कफपित्तशुत् ।
 उदन्वितु कषदं बल्यं अमन्नं परमं मतम् ॥”
 अथ तक्रस्य गुणाः ।
 “तक्रं ग्राहि कषायान्नं मधुरं दीपनं लघु ।
 बीज्याणि बलदं हृद्यं प्रीणनं वातनाशनम् ॥
 ग्राह्युक्तानि दधीन्यै तन्मयं तक्रमादिशेत् ।
 ग्रहण्यादिमतं तक्रं पथ्यं संयाहि जाववात् ॥
 वातप्रमत्तसाम्प्रतात् सद्यस्त्वं त्वविदाहि च ।
 किञ्च खादु विपाकित्वाप्तं च पित्तप्रकोपणम् ॥
 कषायोष्णविकारित्वाद्ग्रीवाश्चैव कफे हितम् ॥”
 अथोद्वृत्तकोकोद्वृत्तानुद्वृत्ततृप्तस्य तक्रस्य गुणाः ।
 “समुद्वृत्तः तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ।
 स्त्रीकोद्वृत्तं तस्माद्गुरु हृद्यं कषापहम् ॥
 अनुद्वृत्तं सान्नं गुरु पुष्टिकषप्रदम् ॥”
 अथ दीपविशेषे तक्रविशेषाः ।
 “वातेऽन्वैस्त्वोपेतं पित्तं खादु सशर्करम् ।
 पित्ततक्रं कफे चापि चारुचिकटुसंयुतम् ॥
 हिङ्गुजीरयुतं चोलं सैन्धवेनावधूलितम् ।
 ग्रहण्याशोऽतिसारन्नं भवेद्वातहरं परम् ॥
 रोचनं पुष्टिदं बल्यं बलिमूलविनाशनम् ॥”
 अथामपक्वतक्रगुणाः ।
 “तक्रमामं कफं कोष्ठं हन्ति कफे करोति च ।
 पीनसन्वासाकासादौ पक्वमेव विशिष्यते ॥” * ॥
 अथ तक्रस्य निषेधः ।
 “नेव तक्रं क्षते दद्यान्मोक्षकावे न दुर्लभे ।
 न मृच्छाभ्रमहादेह न रोगे रक्तपैतिके ॥” * ॥
 अथ तक्रस्य गुणोत्कर्षः ।
 “न तक्रसेवी अथते कदाचि-
 न्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
 यथा मुराणामन्तं सुखाय
 तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥” * ॥
 “सुश्रूयं रसं तक्रं घ्राण्यजीरकसंयुतम् ।
 सैन्धवेनान्वितं दद्यात् बह्व्यूषमिति कीर्तितम् ॥”
 रसं लघु ग्राहि मांसभवरसम् । इति बह्व्यूषम् ॥
 “कफं गन्धमहं पारदसुमे कुर्याच्छुभां कण्ठनीं
 चार्णं चूषतश्च पञ्चजवर्षं वाह्यं कफं पृथक् ।
 भटं हिङ्गु च जीरकसंयुतं सर्वाहं भङ्गान्वितं

खादेद्वृद्धमिवं प्रहसिगद्वांस्तस्मात् विवर्धनम् ॥”
इति लघुलार्चपूर्णम् ॥ * ॥
“त्रिकटु त्रिफला चैव विडङ्गं जीरकद्वयम् ।
भक्ष्यातकं यमोनी च त्रिङ्गु लवणपञ्चकम् ॥
गृहधूमवपाकुष्ठं रसगन्धकमभ्रकम् ।
आरत्रभाजमोदा च विचक्रं गजपिप्पली ॥
मुस्ता मोचरसं पाठा लवङ्गं जातिपत्रकम् ।
समभागस्तत्रैषां चूर्णं स्रग्ध्रं विनिर्मितम् ॥
शृङ्गाश्वत्थं चूर्णं चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् ॥
मन्दान्मिकासद्रुर्गमजीहपाखरुचिष्वरान् ।
विटम्भं संयहं शूलं हन्यान्नातिसारजित् ॥
आमवातापहं बल्यं कृतिकादोषनाशनम् ।
वर्जनीयं मावसम्भं क्षानं पिप्पितभोजनम् ॥
पथं काङ्गिकमत्रापि दधि तक्रमथापि वा ।
वृहलार्चपूर्णं मिदं लार्चभाषितसुतमम् ॥”

इति वृहलार्चपूर्णम् ॥ * ॥
“जातीफललवङ्गैलापत्रत्वङ्गागुणैः ।
कर्पूरचन्दनतिलत्वक्चौरीतगरामलैः ॥
तालीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकैः ।
शुष्कीविडङ्गमरिचैः समभागवचूर्णितैः ॥
यावन्त्येतानि सर्वाणि दद्याद्भङ्गां च तावतीम् ।
सञ्चूर्णसमानीया प्रदेया शुभशर्करा ॥
कथंमात्रमिदं खादेन्मधुनाप्राविनं जनः ।
नाशयेत् ग्रहणीं कासं क्षयं श्वासमरोचकम् ॥”

इति जातीफलार्चपूर्णम् ॥ * ॥
“चित्रकं पिप्पलीमूलं चारौ लवणपञ्चकम् ।
ओषं हिङ्गवजमोदाश्च पथं चैकत्र चूर्णयेत् ॥
वटिका मातुलुङ्गस्य रसेर्वा दाडिमस्य वा ।
क्षता विपाचयत्नामं प्रदीपयति ज्ञानलम् ॥”
चारौ स्वर्णिका यवक्षारश्च । लवणपञ्चकमिति
सैन्धवं रुचकं चैव विडं सासुद्रिकं गडमिति ।
ओषं शुष्कीपिप्पलीमरिचानि । अजमोदात्र
यवानिका । मातुलुङ्गं बीजपूरकम् । इति
चित्रकादिवटिका ॥ * ॥ [सगुडः ।

“श्रीफलशलाटुः कल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः
ग्रहणीगदमध्यं तक्रमुजा शीलितो जयति ॥”
श्रीफलशलाटुः विस्वस्थामं फलम् । गुडस्यात्र
भागद्वयम् । इति विस्वकल्कः ॥ * ॥
“चतुष्पलं सुधाकाण्डं त्रिपलं लवणत्रयम् ।
वार्त्ताकीः कुडवष्पाकेनलाद्विस्व तथानलात् ॥
दग्धा द्रवण वार्त्ताकीर्गुटिका भोजनोत्तरम् ।
सुक्ता सुक्तं पचत्वाशु नाशयेद्ग्रहणीगदम् ॥
कास श्वासं तथाश्रांसि विडचौश्च हृदामयम् ॥”

इति वार्त्ताकीर्गुटिका ॥ * ॥
“सुस्तकातिविषाविस्वकौटणं सुक्ष्मचूर्णितम् ।
मधुना च समालोढं ग्रहणीं सर्वज्ञं जयेत् ॥”
कौटणं इन्द्रयवः । इति सुस्तकाद्विचूर्णम् ॥ * ॥
“श्वेतो वा यदि वा रक्तः सुपक्वो ग्रहणीगदः ।
गुडैर्नाधिकसर्व्णेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥”
सर्व्णः राज इति लोके । इति सर्वरसचूर्णम् ॥ * ॥
“विस्वाब्धशृङ्गयवबालकमोचसिद्धि-
मानं पयः पिबति यो दिवसत्रयेण ।

सोऽतिप्रवृद्धचिरजयग्रहणीविकारं
सामं सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥”
मोचो मोचरसः । क्षिणोति क्षिणः ।
“प्रस्थत्रये त्वामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वाहृतुला गुडस्य ।
चूर्णीकृतैर्यैत्रिकजीरकच-
योधिभक्षणाहृदवाजमोदैः ॥
विडङ्गसिन्धुत्रिफलायवानी-
पाठादिधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।
दत्त्वा त्रिष्टुर्गुणपलानि चाष्टा-
वधौ च तैलेस्य पचेद्यथावत् ॥
तं भजयेदक्षफलप्रमाणं
यथेष्टचेष्टेस्तिसृगन्धियुक्तम् ।
अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः
मन्त्रासकासस्वरभेदशोधाः ॥
ग्रान्धमि चार्थं चिरमन्तरमे-
हंतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।
स्त्रीणाम् बन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुडः प्रसिद्धः ॥
तैले मनाक् त्रिष्टुष्टुष्टु त्रिसृगन्धि पलं पलम् ।
सिद्धं निधेयमत्रैव गुडं कल्याणपुष्पकं ॥”

इति कल्याणगुडः ॥ * ॥
“पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
त्रिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकस्तथा ।
सैन्धवं रौमकश्चापि सासुद्रं रुचकं विडम् ॥
आरग्वधश्च त्वकपत्रं सुधौला चोपकुचिका ।
शुष्कीशृङ्गयवाश्चैव प्रत्येकं कथंस्मिताः ॥
वटिकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।
त्रिष्टुतायाः पलान्यष्टौ गुडस्याहृतुला तथा ॥
तिलतैलपलान्यष्टावामलक्या रसस्य तु ।
प्रस्थत्रयमिदं सर्वं शूनैर्मृदमिना पचेत् ॥
औडम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षणेन वा यथानलम् ॥
निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहंश्चैव विंशतिम् ।
उरोग्रान् प्रतिश्रायं दीर्घान् बह्विंशत्यम् ॥
ज्वरानपि हरन् सर्वान् कुप्यान् कान्तिं मतिं
स्वरम् ॥

पिचुपाटान्यथाहन्ति रक्तपित्तश्च विग्रहम् ॥
घातुर्लोगो वयःकीणः स्त्रीषु लोणः क्षयौ च यः ।
तभ्यो हितश्च बन्ध्याये महाकल्याणको गुडः ॥”
इति महाकल्याणगुडः ॥ * ॥

“कुशाखानां सुपक्रानां सिद्धानां निष्कुल-
त्वचाम् ।
सर्पिः प्रस्थे पलशतं ताम्रपात्रे शूनैः पचेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम् ।
शकैकस्य पलं चैकं त्रिष्टुष्टुष्टौ पलानि च ॥
तैलेस्य च पलान्यष्टौ गुडात् पञ्चाशदेव तु ।
आमलक्या रसस्यात्र प्रस्थत्रयमुदीरितम् ॥
तावत् पार्कं प्रकुञ्जीतं ऋदुना बद्धिना भिषक् ।
यावत् दर्जोपलेपः स्यात्तदेनमवतारयेत् ॥

औडम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षणेन वा यथानलम् ॥
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ।
निहन्ति ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यश्रोभगन्दरान् ॥
ज्वरमानाहृद्भोगुल्मोदरविस्फुल्लिकाः ।
कामलां पाक्षुरोगश्च प्रमेहश्चैव विंशतिम् ॥
वातशोणितवीर्यसर्पद्विषयहलीमकान् ।
वातपित्तकफान् सर्वांश्च दुष्टान् शुद्धान् समा-
चरेत् ॥

याधिस्त्रीणा वचःकीणाः स्त्रीषु स्त्रीणाश्च ये
नराः ।
तैभ्यो हितो गुडोऽयं स्यात् बन्ध्यानामपि पुत्रदः ॥
वृद्धो बली वृद्धश्च वयसः स्थापनः परः ॥”

इति कुशाखकल्याणगुडः ॥ * ॥
अतीसाराधिकारलिखितं विस्वतैलं चात्र
हितम् । इति ग्रहणीरोगाधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥ (सनिदानलक्षणदिक् चिकित्
सितशास्त्रस्य यथाः—

“सामं साममर्जीर्णैश्च जीर्णं प्रकृत्य नैव वा ।
अकस्माद्वा सुहृद्भक्षकस्माच्छिथिलं सुहृः ॥
चिरहृद्यग्रहणीदोषः सद्यथाक्षोपयेद्यथैव ।
स चतुर्धा पृथग् दोषैः सन्निपाताच्च जायते ॥
प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात् पचनमन्त्रकः ।
प्रसेको वक्ष्मवैरस्य मरुचिस्तट्कमो भ्रमः ॥
आनहोदरता च्छर्दिः कर्णक्षुब्धोन्मूलजनम् ।
सामान्यं लज्जं काशं धूमकलमको ज्वरः ॥
मूर्च्छां शिरोरुचिरुन्मः श्वयथुः करपादयोः ।
तत्रानिलात्तुलाश्रावस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥
पार्श्वोक्तवत्सङ्गयोवारजाभीष्णं विस्फुल्लिका ।
रसेषु यष्टिः सर्वेषु क्षुत्क्षणा परिकल्पिका ॥
जीर्ण जीर्ण्यति चाधानं सुक्ते स्वास्थ्यं समश्रुते ।
वातहृद्भोगुल्माश्रः प्रोहपाखरुचिष्वरान् ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्नामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः स्तेजश्चैः पायुरक् श्वासकासवान् ॥
पित्तं नीलं पीताभं पीताभः स्तेजनि द्रवम् ।
पूयन्वोद्वेगारहृत्कण्ठदाहकचित्छर्दिः ॥
श्लेष्मणा पथन्तं दुःखममं हृष्टिरोचकः ।
आस्योपदेहनिष्ठोवकासहृत्क्ष्मासपीनसाः ॥
हृदयं मन्यते स्थानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
उज्ज्वरो दुष्टमभ्रः सदनं स्त्रीष्वहृद्यम् ॥
भित्तममश्लेष्मसंश्लेष्मगुरुवर्धः प्रवर्त्तनम् ।
अक्षग्रस्यापि दीर्घत्वं सर्वज्ञं सर्वसङ्करः ॥
विभागेऽङ्गस्य ये चोक्ता विषमादास्तथोऽययः ।
तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्त स्वास्थ्यकारणम् ॥
वातश्चाध्यक्षरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
अश्रांसि ग्रहणीवृद्धौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥”
इति वाभटे निदानस्थानेऽध्याये ॥

चिकित्साया यथा—
“ग्रहणीमाश्रितं दोषमर्जीर्णवदुपाचरेत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥
अन्नकाये यवाग्वादपचकोलादिभिर्युतम् ।
वितरेत् पटलघ्नं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥

ग्रहणी

दद्यात् सातिविषां पेयामामे खाद्यां सनागराम् ।
पानेतिवारविहितं वारितक्रं सुरादि च ॥
ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहि काववात् ।
पथं मधुरपाकित्वा च पित्तप्रदूषणम् ॥
कषायोष्णविकाशित्वाद्गन्धत्वाच्च कफे हितम् ।
वाते स्वादुश्चसान्त्वनात् सदास्त्वमविदाहि तत् ॥”
“जीर्णक्षामशरीरस्य दीपनं क्षेप्तसंयुतम् ।
दीपनं बहुपित्तस्य तित्तेर्मधुरकैर्युतम् ॥
क्षेप्तोष्णलवणैर्युक्तं बहुवातस्य शस्यते ।
क्षेप्तमेव परं विद्याद्दुष्कलानलदीपनम् ॥
नालं क्षेप्तमिहस्य ग्रामायात्रं सुगुणं पि ।
योऽप्याभित्वात् कफे क्षीणे वर्षः पक्वमपि श्रयम् ॥
मुष्णद्वयद्वैषधयुतं स पित्तदन्तप्रो हृतम् ।
तेन स्वभार्गमानेतः स्वकर्मणि नियोजितः ॥
समानो दीपयत्यभिमानेः सन्धुक्तो हि सः ।
पुरीषं यच्च कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्भुज्यते ॥
स हृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ।
रौक्ष्यान्मन्देऽनले सर्पिस्तेन वा दीपनैः पिबेत् ॥
आरच्युर्णासवारिष्ठान् मन्दे क्षेप्तातिपानतः ।
उदावर्तान् प्रयोक्तव्या निरुद्धक्षेप्तवस्तयः ॥
दोषातिवृद्ध्या मन्देऽभौ संयुद्धोऽभविधिचरेत् ।
आधिसुक्तस्य मन्देऽभौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥
अधोपवासक्षामत्वे यवाका पाययेद्दृष्टम् ।
अन्नावपोहितं वत्यं दीपनं हृद्यञ्च तत् ॥
दीर्घकालप्रसङ्गात् क्षामक्षीयलक्षणमरान् ।
प्रसङ्गानां रसेः सस्त्रेर्भोजयेत् पिशितापिश्रिताम् ॥
लघूष्णकटुशोधिक्वादीपयन्त्यासु तेऽनलम् ।
मांसोपचितमांसत्वात् परच्च बलवर्द्धनम् ॥
क्षेप्तासवसुरारिष्टचूर्णकार्याहिताशनैः ।
सम्यक्प्रयुक्तैर्देहस्य बलमन्येच्च वर्द्धते ॥
दीपो यथेव स्याच्छुचि वाह्योऽभिः सारदारुभिः ।
सस्त्रेर्हेर्जायते तद्ग्राह्यैः कोष्ठकोऽनलः ॥
न भोजनेन कायाधिरूप्यते नातिभोजनात् ।
यथा निरन्धनो वह्निरण्यो वातीन्धनान्वितः ॥
यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम् ।
प्रवृद्धं वर्द्धयत्यभिं तदासौ सानिलोऽनलः ॥”
इति वाभटे चिकित्सास्थाने दृश्येऽध्याये ॥
अपरं सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा,—
“दुष्यति ग्रहणी जल्लोरोमिसादनहेतुभिः ।
अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दोऽग्रेरहिताशनः ॥
भूयः सन्दृष्टो वह्निर्यहणीमभिदूषयेत् ।
तस्मात् कार्यः परीहारस्वतीसारे विरक्तवत् ॥
यावन्न प्रकृतिस्यः स्यादोषतः प्राणतस्तथा ।
बद्धी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता ॥
पक्वामाश्रयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता ।
ग्रहण्या बलमभिर्हि स चापि ग्रहणीश्रितः ॥
तस्मान् सन्दृष्टे बद्धौ ग्रहणी सम्पुद्ध्यति ।
तस्योत्पत्तां विदाहान्ने सदाबलस्यलट्टकमाः ॥
बलचयोऽरुचिः कासः कर्णचूर्णान्नभूजनम् ।
अथ जात भवञ्जनुः शूलपादकरः क्षणः ॥
पञ्चदशाल्यलट्टकं च्वरारोचकदाहवान् ।
उद्गिरेच्छतित्ताम्लोद्गममगन्धकम् ॥

३८२

ग्रहभी

प्रसेकसुखवैरस्य तमकारचिपीडितः ।
वाताच्छूलाधिकैः पायुक्तुपाशोर्दरमककैः ॥
पित्तात् सदाहैर्गुरुभिः कपातिभिश्चित्तकैः ।
दोषवर्णनखैस्तुङ्गिष्यमचनयनानैः ॥
हृत्पाण्डुरगुल्मार्शः प्रीहाशङ्की च मानवः ।
यथा दोषोऽन्यतस्य त्रिमुहस्य यथाक्रमम् ॥
पेयादिं वितरेत् सम्यग् दीपनीयोपसम्भृतम् ।
ततः पाचनसंग्राहि दीपनीयगणत्रयम् ॥
पिबेत् प्रातः सुरारिष्टक्षेप्तसुखान्भुजिः ।
तक्रेण वाच तक्रं वा केवलं हितमुच्यते ॥
हमिगुल्मोदराशोऽग्नीः क्रियाश्चात्रावचारयेत् ।
चूर्णं हिङ्गादिकञ्च हृतं वा प्रीहनाशनम् ॥
कल्केन मगधादेश्च चाङ्गिरीस्वरसेन वा ।
चतुर्गुणेन दध्ना च हृतं सिद्धं हितं भवेत् ॥
सर्वथा दीपनं सर्वं ग्रहणीरोगिणी हितम् ॥
च्वरादीनविरोधाच्च साधयेत्सर्वचिकित्सितैः ॥”
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥
ग्रहणीरुक्, [ज्] स्त्री, (ग्रहण्येव रुक् ।) ग्रहणी-
रोगः । तत्पर्यायः । प्रवाहिका २ । इत्य-
मरः । २।६।५५ ॥ ग्रहणी ३ । इति तट्टीका ॥
ग्रहणीहरं, स्त्री, (ग्रहणीं हरतीति । हृ + अच् ।)
लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ग्रहणी-
हारके चि ।)
ग्रहदुःमः, पुं, (ग्रहाण्यो दुःमः वृत्तविशेषः ।) शाक-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रहनायकः, पुं, (नयतीति । नी + णच् । ततो
ग्रहाणां नायकः ।) शनिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ सूत्र्यञ्च ॥
ग्रहनाशः, पुं, (ग्रहानि वृद्धिं मलमिति शेषः ।
कोष्ठरोगधक्कावायुविशेषः रोगविशेषो वा तं नाश-
यति । नश् + णिच् + अच् ।) वृत्तविशेषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ह्यातियान इति भाषा ॥
ग्रहनाशनः, पुं, (ग्रहं रोगविशेषं नाशयतीति ।
नश् + णिच् + ण्यः ।) ग्रहनाशवृत्तः । इति
शब्दरत्नावली रत्नमाला च ॥
ग्रहनेभिः, पुं, (ग्रहाणां ग्रहकक्षाणां ग्रहेषु वा नेभि-
रिव । ग्रहकक्षाधःस्थिततयाऽस्य नेमिसादृश्य
मिति बोध्यम् ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
ग्रहपतिः, पुं, (ग्रहाणां पतिः ।) सूर्यः । (यथा,
महाभारतं । २।२।६८०५ । [रिव ॥”)
“तस्य विस्तोऽयं राण्यं ज्योत्स्ना ग्रहपते-
र्यकवृत्तः । इत्यमरः । १ । ३ । ३० ॥ (शिवः ।
यथा, महाभारतं । १३ । १७ । ३७ ।
“चन्द्रः सूर्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः”
ग्रहस्वामी । यथा, महाभारतं । १३।५।१२७ ।
“मम सर्वमिदं दिव्यं अहं ग्रहपतिस्त्विह ।
जीर्ण पूज्यायपत्यानि मम तानि न संशयः ॥”)
ग्रहपुषः, पुं, (ग्रहान् अन्यान् सर्वान् पुण्याति
स्तेजसंयुतः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
ग्रहभीतिजित्, [ह्] पुं, (ग्रहभीतिं जयतीति ।
जि + क्तिप् ।) चोङ्गानामगन्धद्रवम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहया

ग्रहयागः, पुं, (ग्रहाणां यथाहृदियं वा यो यागः ।)
ग्रहाणां यागः । तस्य शान्तिकार्ये मलमासादा-
वपि कर्मफलं पौष्टिकत्वे तु शुद्धकारि । तस्य
प्रयोगो यथा । यजमानः हस्तक्षानादिः गोमयो-
पलिप्ते देशे कुशासने उपविष्ट उदङ्मुखो
ब्राह्मणान् खस्त्रिवाच्य संकल्प्य मन्त्रसुचार्य
श्वेतसर्पेण विप्रकाराशुत्वाय सगणा-
धिपतोऽग्रमातृकापूजावसोर्हाराहृद्भिर्वाह्वानि
हत्वा स्वयं करणामभये ब्राह्मणान् वृणुयात् ।
ततो मन्त्रपीठरूपमभिगच्छति विस्तृष्टयविस्तृतायां
वितस्थुःस्थितायां उदङ्मुखया वेदां रक्त-
चन्दनादिना मध्ये वर्तुलं कुर्यात् आसेष्या श्वेत-
मर्द्धमन्त्राकारं सोमं दक्षिणस्यां चिकीर्षं रक्तं
मङ्गलं रेशायां पीतं घुराकारं बुधं उत्तरस्यां
पीतं पद्माकारं गुरुं प्राच्यां श्वेतं चतुष्कोणं
शुक्रं प्रतीच्यां श्यामं सर्पाकारं शनिं नैर्ऋत्यां
श्यामं मकराकारं राहुं वायव्यां धूम्रवर्णान्
खड्गाकारान् केतून् विनिश्चय्य स्वयङ्मुखीतिविधिना-
ऽभिस्थापनादिब्रह्मस्थापनप्रत्येकं कर्मा कृत्वा
ग्रहशब्दे लिखिततत्तद्वाग्नेन मन्त्रेण ग्रहाणा-
वाह्यं तेषां स्वस्ववर्णवस्त्रगन्धपुष्पादिना पूजयेत् ।
गन्धे विशेषः सूर्याय रक्तचन्दनं सोमाय श्वेत-
चन्दनं मङ्गलाय कुङ्कुमं बुधाय सरलं गुरवे
समभागेन मिश्रितानि रक्तचन्दनश्चैतचन्दन-
कुङ्कुमसरलानि शुक्राय श्वेतचन्दनं शनैश्चराय
कस्तूरीं राहुवे पद्माकाष्ठं केतुभ्यश्च पद्माकाष्ठं
दद्यात् । धूपे विशेषः । रवये गुग्गुलुं सोमाय
सरलं मङ्गलाय देवदारुं बुधाय वृत्तमिश्रित-
देवदारु वृक्षसतये दद्यात् शुक्रायगुरुं शनै-
श्चराय कालागुरुं राहुवे गुडलक्षं केतुभ्यो
मधुमिश्रितगुडलक्षं दद्यात् । ततोऽधिदेवता-
प्रत्यधिदेवताः पूजयेत् । ततो बलिं दद्यात् ।
सूर्याय गुडौदनं सोमाय वृत्तपायसं मङ्गलाय
पक्ववचूर्णात्मकं यावकं बुधाय क्षीराक्षं गुरवे
दध्यौदनं शुक्राय हृतौदनं शनैश्चराय यवतिल-
तण्डुलात्मकं क्षयरं राहुवे ह्यागमांसं केतुभ्यः
अजाक्षीरसाधितानकगर्भरक्तमिश्रितयवतिल-
तण्डुलरूपं चित्रौदनम् । ततश्चरुं अपयेत् ।
ततः कुशाङ्किकां समाप्य रथादीनां चरुहोमं
कुर्यात् । ततो यथाशक्ति रक्तेकस्याष्टाविंशति-
मष्टोत्तरशतमष्टोत्तरसहस्रं वा मधुसर्पिर्मिश्र-
ताभिः सूर्यादीनां तत्तत्समिद्धिर्होमं कुर्यात् ।
समिधस्तु ।
“अकैः पलाशः खदिरस्वपामार्गोऽथ पिप्पलः ।
उडुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥”
तत उदीच्यं कर्मे समाप्य दक्षिणां दद्यात् ।
दक्षिणास्तु ।
“धेनुः शङ्खस्तथानङ्गान् हेम वायो हयस्तथा ।
लज्जागौरायसम्भ्राग एता वै दक्षिणाः स्मृताः ॥”
(अस्य यागस्य प्रयोजनं यथा, महानिर्वाणतन्त्रे ।
“शान्नीं पृष्टीं महेष्टानि । तथा क्रूरेऽपि कर्मेणां
ग्रहयागं प्रकुर्वन्तो वाञ्छितार्थमवाप्नुयात् ॥”

ग्रहया

दीपिकायाश्च । यथा,—

“सुभयवार्कवारेण ऋतुविप्रवृत्तये च ।
सुभराशिभिर्ज्येष्ठे शुभं शान्तिकपौष्टिकम् ॥
ऋतुगणः चिन्नाशुभराशिराशिरोरवः । क्षिप्र-
गणो लघुगणः पुष्याश्विज्येष्ठाः । भुवगणः
रोहिण्यश्विज्येष्ठः ॥
“गोचरे वा विलम्बे वा ये ग्रहारिष्टकचकाः ।
पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः सुभावहाः ॥”
इति ग्रहयोगतत्त्वम् ॥

(मातृसूक्तम् । यथा,—

“श्रीकामः शान्तिकामी वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।
वृहदाशुः पुष्टिकामी वा तथैवाभिचरेत् पुनः ॥
येन ब्रह्मन् । विधानेन तन्मे निगदतः श्रुत्वा ।
सर्वप्राप्तायमुक्तस्य सङ्क्षिप्तं ग्रन्थविस्तरम् ॥
ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि पुराणश्रुतिनोदिताम् ।
पुण्येऽङ्गं विप्रकथितं ज्ञत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
ग्रहान् ग्रहादिदेवांश्च स्थाप्य होमं समाचरेत् ।
ग्रहयज्ञक्षिप्वा प्रोक्तः पुराणश्रुतिकोविदैः ।
प्रथमोऽयुतहोमः स्थाप्य होमस्ततः परम् ।
तृतीयः कौटिहोमस्तु सर्वकामफलप्रदः ॥
अयुतनाहुतीनाञ्च नवग्रहमखः स्मृतः ।
तस्य तावद्विधिं वक्ष्ये पुराणश्रुतिभाषितम् ॥”
ग्रहवेदिनियमः । यथा,—
“गर्भहोतरपूर्वकं वितस्तिहयविस्तृताम् ।
वप्रहयादृतां वेदिं वितस्तुङ्क्यसम्भिताम् ॥
संस्थापनाय देवाणां चतुरस्रासुदृशुखाम् ।
अग्निप्रणयनं ज्ञत्वा तस्यामावाहयत् सुरान् ॥
देवतानां ततः स्थाप्या विंशतिर्द्वाद्वाधिका ।
सूर्यः सोमस्तथा भौमो बुधश्चोवांसताम्रकाः ॥
राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकहितावहाः ॥”
मन्त्रे स्थापनम् । यथा,—

“मध्ये तु भास्करं विद्याज्योतिर्दक्षिणेन तु ।
उत्तरं गुरुं विद्याद् बुधं पूर्वोत्तरं न तु ॥
पूर्वैश्च भागवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्वके ।
पश्चिमेन शनिं विद्याद्वाहुं पश्चिमदक्षिणे ॥
पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेत्कृत्वा तदुत्तरे ॥”
आधिदेवताः । यथा,—

“भास्करस्यैश्वरं विद्यात् उमाञ्च शशिनस्तथा ।
स्कन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिम् ॥
ब्रह्मणश्च गुरोर्विद्यात्कृत्वा पश्चिमीपतिम् ।
शनेश्चरस्य तु यमं राहोः कालान्तरेण च ।
केतोर्वै चित्रगुप्तञ्च सर्वेषामधिदेवताः ॥”
प्रत्यधिदेवताः । यथा,—
“अक्षिरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र ऐक्यौ च देवताः ।
प्रजापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवताः ॥”
पञ्च लोकपालाः । यथा,—

“विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।
आवाहयेद्वाहूतिभिस्तथैवाश्विजुमारका ॥”
ग्रहवर्गः । यथा,—

“संस्मरेन्नक्षत्रमादित्यमङ्गारकसमन्वितम् ।
सोमशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ ।
मन्दराहू तथा ज्येष्ठा धूम्रं केतुगर्भं विदुः ॥”

ग्रामः

“ग्रहवर्गानि देवानि वाचांसि कुसुमानि च ।
घृषामोदोऽत्र सुरभिरुपरिटाद्वितानकम् ॥
शोभनं स्थापयेत् प्राज्ञः फलपुण्यसमन्वितम् ॥”
ग्रहविवरणम् । ग्रहयोगतत्त्वे दर्शनीयम् ॥
ग्रहराजः, पुं, (ग्रहाणां राजा इति । “राजाहः
सखिभ्यश्च” ५।४।६१। इति टच् ।)
सूर्यः । चन्द्रः । इति मेदिनी । जे । ३२ ॥ ग्रह-
स्यतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
ग्रहाधारः, पुं, (ग्रहाणां आधारः आश्रयः । मेधीव-
देतस्य चमाम्नाय स्वस्वगत्यनुसारं ग्रहाणां
परिभ्रमणसंघातम् ।) भुवनचक्रम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
ग्रहामयः, पुं, (ग्रहः उपदेवविशेषस्तत्त्वम् आमयः
रोगभेदः ।) आवेशः । स तु भूतादिना जात-
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रहाशी, [नृ] पुं, (ग्रहं ग्रहजन्मदोषं अश्राति
हूरीकरोतीति । अश्र + श्रिणिः । स्कन्दग्रह-
दोषमश्रातीत्येकं ।) ग्रहनाशरुचः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
ग्रहाज्यः, पुं, (ग्रहाणासुपदेवानामाज्यः आहुता
संज्ञा यस्य ।) ग्रहान् आहुयति आकारयति
तत्त्वानितदोषनाशायति भावः । आ + ज्ञे + श्रः ।
इत्येकं ।) भूताङ्गशुद्धयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रहीता, [ऋ] त्रि, (ग्रहातीति । ग्रह + णच् ।)
ग्रहयुक्ता । तत्पर्यायः । ग्रहयातुः २ । इत्य-
मरः । ३ । १ । २७ ॥ (यथा, श्वेताश्वतरोप-
निषदि ।
“अपाणिपादो यवनो ग्रहीता
पश्यत्यक्षुः स श्रयोत्यकथः ।”
तथा च मनुः । ८ । १६६ ।
“ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे ज्ञतो वयः ॥”)
ग्रामः, पुं, (ग्रस् + “ग्रसेरात् ।” उणां । १।१४२ ।
इति मन् धातोराकारान्तादेशश्च ।) विप्रादि-
वर्णप्राया प्राकारपरिखादिरहिता बहुजन-
वसतिः । इति भरतः । तत्पर्यायः । संवसथः २ ।
इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ वृद्धादिग्रन्थवसतिः ।
इति श्रीधरस्वामी । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
“तथा मूद्रजनप्राया मुखद्वन्द्वजघ्नीवला ।
क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिका ॥”
(तथा च मनुः । १० । ५४ ।
“अन्नमेघां पराधीनं देयं स्थाद्विभ्रमाणे ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥”)
शब्दादिपूर्वकश्चेत् सग्रहार्थः । इति विश्वः ॥
यथा शब्दग्रामः भूतग्रामः गुणग्रामः ।
इत्यादि । (यथा, मनुः । २ । २१५ ।
“बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥”
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११३ ।
“गोपालिगोपतिर्ग्रामो गोचमैवसगो हरिः ॥”)
खरभेदः । यथा,—
“वृद्धमध्यमगान्धारास्त्रयो ग्रामा मता इह ।
वृद्धग्रामो भवेदत्र मध्यमग्राम एव च ।
सुरलोके च गान्धारी ग्रामः प्रचरति खरम् ॥”

ग्रामणीः

इदानीं वृद्धग्रामस्य मूर्च्छनाः क्रियन्ते ।
मूर्च्छना प्रस्तार इत्यर्थः । व ऋ ग म प ध
निश्च । इति वृद्धग्रामस्य । म-पौ ध-नी व ऋ च
गः । इति मध्यमस्य । ऋ गौ म-पौ ध-नी गोऽन्ते ।
इति गान्धारीस्य मूर्च्छनाः । व ऋ ग म प ध
निश्च । नि-घौ ऋ-ग-म-पाश्च धः । ध नि व ऋ
ग म पोऽन्ते । प-घौ नि-घौ ऋ-गौ च मः ।
म-पौ ध-नी च व ऋ ग । ग म प ध नि व ऋ
ऋः । ऋ-गौ म-पौ ध-नी गोऽन्ते । मूर्च्छनाः
सप्त वृद्धाः ॥
“आदि द्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्तस्यपि ममे मता ।
मध्यमो मो यदा तेषु मध्यमग्राममूर्च्छना ॥
आदौ गकारो यत्रास्ति गान्धारीग्राममूर्च्छना ॥”
तत्र वृद्धग्रामप्रस्तारस्यायं क्रमः ।
“वृद्धाग्नियधानं नेधानं धातुं पान्तमिष्यते ।
पान्तानं मध्यमाज्ञानं गाढमभान्तमिष्यते ॥
ऋषभान् पान्तमित्याहुः वृद्धग्रामस्य मूर्च्छनाः ।
मध्यमग्रामजात्वेवं मूर्च्छनाः परिकीर्तिताः ॥
मकारादिक्रमेणैव गकारान्तास्तु ता मताः ।
तारो मन्त्रश्च आवश्च इति ग्रामनिरूपणाः ॥
वृद्धग्राममूर्च्छनायाः सप्त कोष्ठानि ।
ब्रह्मवैष्णवशिवैरुक्तास्तथो ग्रामा मनोहराः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
ग्रामकूटः, पुं, (ग्रामे ग्रामस्थो ग्रामस्य वा कूट इव
तमः प्राधान्यात्तथात्वम् ।) मूद्रः । इति चिकीर्ष-
प्रोषः ॥
ग्रामनिष्ठा, स्त्री, (ग्रामे ग्रामसन्निकर्षे वा
जायते इति । जन + ङः । ग्रामजा निष्ठाविति
कर्मधारयः ।) नखनिष्ठा । इति राज-
निर्घण्टः ॥
ग्रामणीः, पुं, (ग्रामाः जीवसमूहाः नौयते चतन्व-
दानेन परिचाल्यन्तेनेन । यद्वा ग्रामान् जीव-
समूहान् नयति प्रापयति चेतयतीत्यर्थः । नी +
क्रिप् ततो णत्वम् ।) विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । ३७ ।
“अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान् न्यायो नेता समीरणः ॥”
यत्तः । यथा, विष्णुपुराणे २ । १० । २ ।
“स रथाधिल्लितो देवेरादित्यैर्कं विभिक्षया ।
गन्धर्वैरक्षरोभिश्च ग्रामणीमर्पराजसैः ॥”
“देवेरादित्यैः आदित्या एव देवास्ते । ग्रामणी-
र्यस्यः ॥” इति तट्टीका ॥ नापितः । इत्यमरः ।
३ । ३ । ४६ ॥
ग्रामणीः, त्रि, (ग्रामं संवसथं तत्रत्यान् जनान्
नयति दोषगुणविचारार्थिभिः परिचालयति
प्रेरयति वा क्रिप् ।) प्रधानः । अधिपतिः । इति
मेदिनी । जे । ४५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
१०७ । ५ ।
“दक्षिणावान् प्रथमो हृत इति
दक्षिणावान् ग्रामणीर्यमेति ॥”
तथा च महाभारतपतिस्तोत्रे । ८ ।
“दानामोदविनोदक्षुब्धमधुपयोत्सारणाविर्भवः ।
कर्णाद्वोलनखेलनो विजयते देवो गणग्रामणीः ॥”

ग्रामस्थः

ग्रामेण गान्धेय भोग्यवर्ग्येण आयुर्नयति क्षय-
तीति । ग्रामान् भोग्यवस्तुनि नयति आत्मानं
प्रापयतीति वा ।) भोगिकः । इति हेमचन्द्रः ॥
ग्रामणीः, स्त्री, (ग्रामेण जनसम्बन्धेनेत्यर्थः नीयते
गृह्यते यद्वा ग्रामेण ग्राम्यधर्मेण केवलं मैथुना-
दिना नयति कालं यापयतीति । नी + कृप् ।)
वेश्या । ग्रामेया । नीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥
ग्रामनक्षः, पुं, (ग्रामस्थः ग्रामपरतन्त्रो वा तत्त्वा ।
“ग्रामकौटुम्भी च तज्ज्ञः ।” ५ । ४ । ६५ ।
इति टप् ।) ग्रामाधीनः काष्ठतट । ग्राम-
यत्तत्त्वा । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ मे ये
कुतार इति भाषा ॥
ग्रामता, स्त्री, (ग्रामाणां समूहः । “ग्रामजनवस्तु-
भ्यस्तत् ।” ४ । २ । ४३ । इति तल् ।) ग्राम
समूहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४३ ॥ (ग्रामस्थ
भावः । “तस्य भावस्त्वत्तलौ ।” ५ । १ । ११६ । इति
तल् ।) ग्रामत्वच ॥
ग्रामभृतः, पुं, (ग्रामे ग्रामस्थ वा भृतः भरणीयः
ग्रामावस्थितजनैरिति शेषः ।) ग्रामप्रेष्यः । स तु
ब्राह्मणश्चेत् पञ्चमोऽब्राह्मणः । इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
(यथाह श्रुतातपः ।
“अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना ।
आप्तो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयो ॥
जतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्थ नगरस्थ च ॥
अनादित्यास्तु यः पूर्वो सादित्याश्चैव पश्चिमाम् ।
नोपासीत द्विजः सन्धांस षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥”)
ग्राममङ्गरिका, स्त्री, (ग्रामस्थ मतस्तद् ग्रामेषु वा
मद्गुरिकेव । स्तुतमद्गुर इवेत्यर्थः ।) शृङ्गी-
मन्त्र्यः । ग्रामयुद्धम् । इति मेदिनी । के । २३४ ॥
ग्राममुखः, पुं, (ग्रामस्थ मुखमिव यो स्थितः । यद्वा,
ग्रामो ग्रामवासिजनो मुखत्वेन प्रधानकारणत्वेन
यस्य । ग्रामस्थजनसाध्यत्वादेवास्त्य तथात्वम् ।)
हृद्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
ग्रामनृगः, पुं, (ग्रामस्थ नृग इव । यद्वा, ग्रामे-
स्थितो नृगः पशुः ।) कुकुरः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
ग्रामयाजकः, पुं, (ग्रामस्थ याजको यागकर्त्ता ।)
ग्रामस्थनानावर्णानां पुरोहितः । स तु चतुर्थो-
ऽब्राह्मणः । यथाह, श्रुतातपः ।
“अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना
आप्तो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयो ॥
जतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्थ नगरस्थ च ॥
अनादित्यास्तु यः पूर्वो सादित्याश्चैव पश्चिमाम् ।
नोपासीत द्विजः सन्धांस षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥”
(एतस्मै प्रदत्तं दानादिकं निष्कलं भवति ।
यथोक्तं महाभारते । ३ । १६६ । ७ ।
“यथान्नं पतितं दानं ब्राह्मणे तत्करं तथा ।
पुरां चातृनिकं पापं क्षतं ग्रामयाजके ॥”)
ग्रामन्यः, त्रि, ग्रामवासी । ग्रामे तिष्ठति य इत्यर्थं
इत्यमरः ॥

ग्राम्यः

ग्रामहासकः, पुं, (ग्रामान् ग्रामवासिनः चक्षुरा-
लस्यस्तस्मद्वा वा हासयतीति । हस् + शिच्
+ क्तुल् ।) भगिनीपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
ग्रामाधानं, स्त्री, (आधीयते उपजीविका यत्र तत् ।
आ + धा + क्त्वाट् । ततो ग्रामस्थ नृगयुक्तनृगस्य
आधानं पोषणकम् ।) नृगया । इति हलायुधः ॥
ग्रामान्तं, स्त्री, (ग्रामस्य अन्तं समीपम् ।) ग्राम-
समीपम् । तत्पण्यायः । उपशब्दम् २ । इत्य-
मरः । २ । ३ । २० ॥ ग्रामान्तिकम् ३ । इति
वोपालितः ॥
ग्रामिणी, स्त्री, (ग्राम उत्पत्तिस्थानत्वेन अस्ति
अस्याः । अत इतिः स्त्रियां ङीप् ।) नीली-
वृक्षः । इति जटाधरः ॥
ग्रामी, [न] त्रि, (ग्रामः अधिकारित्वेनास्त्यस्य ।
अत इतिः ।) ग्रामविशिष्टः गौः इति भाषा ॥
यथा, ब्राह्मणकुलाचार्यकारिकायाम् ।
“रामो गडगडग्रामी निपः केशरकोणितः ।
केशरकोणीति त्वातो ग्रामी ग्रामवताम्बरः ॥”
(ग्रामो ग्राम्यधर्मा मैथुनं अस्त्यस्येति । ग्राम्य-
धर्मेविशिष्टः । यथा, भागवते । ४ । २६ । १४ ।
“आसुरी मेढ्रमर्वागदायवायो ग्रामिणी रतिः ।
उपस्थो दुर्मतः प्रोक्तो निरुदितगर्द उच्यते ॥”)
ग्रामीणः, पुं, (ग्रामे भवः । ग्राम + “ग्रामाद्य-
खञौ ।” ४ । २ । ६४ । इति खञ् ।) ग्राम्य-
शूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुकुरः । काकः ।
ग्रामोत्पत्ते चि । इति मेदिनी । गी । ४६ ॥
(यथा, भाषापरिच्छेदे । ७६ ।
“ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।
साङ्गधर्मीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम् ॥”)
ग्रामीणा, स्त्री, (ग्रामीण + स्त्रियां टाप् ।)
नीलीवृक्षः । इति मेदिनी । (अस्याः पर्याया यथा,
“नीली तु नीलिनी तूली कालदीला च नीलिका ।
रङ्गनी श्रीफलौ तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥
क्षीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च मा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणास्त्रास्या नीलिनीशब्दे ज्ञातयाः ॥) पालङ्का-
शकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रामेयकः, त्रि, (ग्रामे भवः । ग्राम + “कत्त्रादिभ्यो-
ऽकञ् ।” ४ । २ । ६५ । इति कञ् ।) ग्राम्यः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १६५ ॥
ग्रामेया, स्त्री, (ग्रामे भवा । ग्राम + क्त्वाट् ।) ग्राम्य-
नारी । इति ग्रामलोपशब्दार्थे हेमचन्द्रः ॥
ग्रामेशः, त्रि, (ग्रामस्य ईशः ।) ग्रामेश्वरः ।
ग्रामाधिपतिः । यथा, श्रान्तिशतके । ११ ।
“यं कश्चित् पुरुषाधर्मं कतिपयग्रामेशमल्पार्थं ।
संवायं नृगग्रामहे नरमहो नृपा वराकावधम् ॥”
ग्राम्यः, त्रि, (ग्रामे भवः । ग्राम + “ग्रामात्
यखञौ ।” ४ । २ । ६४ । इति यः ।) ग्रामोत्-
पत्तः । तत्पण्यायः । ग्रामेयकः २ ग्रामीणः ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १६५ ॥ (यथा, मनुः ।
११ । १६६ ।
“अष्टगलखरैर्देष्टो ग्राम्यैः कथाङ्गिरैव च ॥”

ग्राम्यरा

तथा, माघे । १० । ३८ ।

“ग्राम्यान्पश्यन्तु कपिशं पिपासतः ॥”

मृगः । प्राज्ञतः । यथा, तन्त्रेव । १४ । ६४ ।

“ग्राम्यभावमपह्नुतुमिच्छा
योगमार्गपतिरितेन चेतसा ॥”)

भक्षादिवचनम् । “हालिकश्राकटिकप्रधानत्वात्
ग्रामे भवं ग्राम्यम् ॥” इति भरतः ॥ तत्पण्यायः ।
अङ्गीलम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । १६ ॥ (काव्यस्य
दोषविशेषः । स च शब्दगतः अर्थगतश्च । तत्र
शब्दगतो यथा, साहित्यदर्पणे । ७ । ३ ।

“इन्द्रवचिविधाङ्गीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः ।
ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थताः ॥”
अस्य उदाहरणं यथा तन्त्रेव । “कटिष्ठो हरते
मनः । अत्र कटिष्ठो ग्राम्यः ॥” अर्थगती
यथा, तन्त्रेव । ७ । ५ ।

“अपुष्टदृष्टमग्राम्यवाहताधीलकृताः ॥”
उदाहरणं यथा तन्त्रेव । “स्वपिह त्वं समीपे मे
स्वपिन्वेवाधुना प्रिय ॥ अत्रार्था ग्राम्यः ॥”)
ग्राम्यकन्दः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामभवः कन्दः ।)
ग्राम्यौलः । वनव्योल इति भाषा । तत्पण्यायः ।
स्थलकन्दः २ । इति रत्नमाला ॥ स तु दोषलः ।
इति राजवल्लभः ॥

ग्राम्यकर्कटी, स्त्री, (ग्राम्या ग्रामजाता कर्कटी ।)
कुम्भाङ्कः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ग्राम्यकुङ्कुमं, स्त्री, (ग्राम्यं ग्रामसम्भूतं कुङ्कुमम् ।)
कुसुम्भम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ग्राम्यधर्मः, पुं, (ग्राम्यस्य इतरादर्धर्मः ।) मैथु-
नम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५७ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ४८ । ४ ।

“प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेऽपि मन्दात्मा पापनिश्चयः ।
मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति ॥”)
ग्राम्यपशुः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामजातः पशुः ।) ग्राम-
जातजन्तुः । (यथा, भागवते । ६ । १५ । १६ ।
“तस्माद् युवां ग्राम्यपशोर्मम मृदुधियः प्रभू ।
अन्य तमसि ममस्य ज्ञानदीप उदीर्यताम् ॥”)
स तु सप्तविधो यथा । गौः १ अजः २ मेघः ३
मनुष्यः ४ अश्वः ५ अश्वतरः ६ गर्हभः ७ ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथाह पेठीनसिः ।
“ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश । गौरविरजोऽश्वोऽश्व-
तरो गर्हभो मनुष्यश्चेति ग्राम्याः पशवः । महिष-
वार्गश्च सरीसृपवत्तपुण्ड्रगणाश्चेति सप्ता-
रण्याः ॥” सुश्रुतसंते उद्गाद्योऽपिग्राम्याः ।
यदुक्तं तत्रैव सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“अश्वान्तरगोखरोद्वहस्तोरभमेदःपुच्छकप्रभ-
तयो ग्राम्याः ॥”)

ग्राम्यमङ्गरिका, स्त्री, (ग्राम्या ग्रामोद्भवा मङ्गरिका)
शृङ्गीमन्त्र्यः । इति हारावली ॥
ग्राम्यनृगः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामभवो नृगो हरिण इव ।
नृगः पशुर्वा इत्येके ।) कुकुरः । इति जटाधरः ॥
ग्राम्यराशिः, पुं, (ग्राम्यो राशिः ।) मिथुनम् ।
कन्या । तुला । वृश्चिकः । धनुः । कुम्भः । राचा
मेघः वृषश्च । इति ज्योतिषम् ॥

ग्रहः

ग्रहमात्रमा, श्री, (ग्रहमात्रां ग्रहमात्राणां
वक्रमा प्रिया । पञ्चग्रहमात्राणां प्रियादेवाणां
स्योक्तम् ।) पञ्चग्रहमात्रम् । इति रा-
जनिर्घटः ॥ (ग्रहमात्राणां वक्रमां प्रियां यस्याः
इति विग्रहे वेद्या । इति सुतपत्तिनकोट्यः ॥)

ग्रहमात्रः, पुं, श्री, (ग्रहमात्रः ।) ग्रहमात्र-
पञ्चमात्रः । तत्पर्यायः । विष्णुमात्रः २
ग्रहमात्रः ३ ग्रहमात्रः ४ ग्रहमात्रः ५ विष्णुमात्रः
६ हारकः ७ । तस्य मांस्वयं गुणाः । वनवराह-
मांसाङ्गुलम् । मेदोवलयवीर्यदृष्टिकारिलम् ।
इति राजनिर्घटः ॥

ग्रहमा, श्री, (ग्रहमा भवा । ग्रहमा + “ग्रहमा
यस्यौ” ४ । २ । ६४ । इति यः । स्त्रियां
टाप् ।) ग्रीष्म । ग्रीष्मा । इति राज-
निर्घटः ॥ (तुलसी । इति चिन्तामणिः ॥)

ग्रहमात्रः, पुं, (ग्रहमात्रः ग्रहमात्रोऽर्थः ।) गृह्मः ।
इति चिकावधेयः ॥

ग्रहा, [नृ] पुं, (ग्रहते इति यः । ग्रह + अन्धे-
भ्योऽपीति कः । आवर्तते ग्रहायते इति ।
आ + वन ग्रह् + विच् । ततो ग्रहासौ ग्रहा
सेति ।) प्रसरः । (यथा, भागवते । ४ । ५ । १८ ।
“सर्वे एवर्षिणो दृष्ट्वा सदस्याः सद्वौकसः ।
तेरहंमाणाः सुहृदं यावभिर्नैकधाऽद्रवन् ॥”)
वर्षतः । इत्यमरः । २ । ३ । ११ । (यथा,—
“एषो तावत् त्रिकोणा विपिनगदनीयावयवहं
तदहम् ॥”
इत्युद्धतः ॥)

मेघः । इति विश्वः ॥ इति चि । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

ग्रहः, पुं, (ग्रहते अद्यते इति । ग्रह + कर्मणि
घञ् ।) सुखपूरणासादि । यथा,—
“कुक्कुटाक्षप्रमाणानु यावद्वा प्रविशेन्मुखम् ।
अनं ग्रहं विजानीयात् शुद्धार्थं कार्यप्रोद्यतम् ॥”
इति प्रायश्चित्तप्रकरणे पराशरः ॥

(तथा च मनुः । ११ । २१३ ।

“एकेनं ग्रहमात्रेयात् अष्टादशि त्रीणि पूर्ववत् ॥”)
तत्पर्यायः । कवलः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥
गुह्यकः ३ पिण्डः ४ गळोलः ५ कवकः ६
गुहः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८६ ॥ (दशौघ-
कालान्तर्गतकालविशेषः । “तत्र निर्भक्तं प्राग्-
भक्तमधोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं सासुहं
सुहृन्मुहुः ग्रहमात्राणां दशौघकालाः ॥”
इत्युत्तरतन्त्रे चतुःषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

ग्रहः, पुं, (ग्रहते इति । ग्रह + उपदाने +
भावे घञ् ।) ग्रहणम् । (ग्रहातीति । ग्रह +
“विभाषा ग्रहः” १ । १ । १४३ । इति अ-
वस्थापितविभावया णः ।) अलङ्कारविशेषः । हार्जर
इति भाषा । अलङ्कारो इति केचित् । तत्-
पर्यायः । अवहारः २ । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
अष्टाभारते । १ । २१ । ५ ।
“भीमवैविहतेरन्धेवारे अलङ्कारैश्च ।
उन्नेति मनाऽहम् अलङ्कारैश्च ॥”)

शब्द

शेषः

श्रियुक्तः । इति राजनिर्घटः ॥ (अग्रहः ।
यथा, गीतायाम् । १७ । १६ ।

“अग्रहणात्ततो यत् पौष्ट्या क्रियते तपः ॥”
“अग्रहणाविवेकज्ञानेन दुराग्रहेण ॥” इति
श्रीधरस्वामी ॥)

ग्रहकः, पुं, (ग्रहातीति । ग्रह + क्तृल् ।) शिवा-
वरणात्मकम् । इति राजनिर्घटः ॥ हिंस्रपक्षी ।
आलयाही । अहीतरि चि । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (ग्रह + शिच् + क्तृल् ।) श्रापकः । यथा,
महाभारते । ३ । २२९ । १३ ।

“यथासं ग्राहकायैषां शब्दादीनामिमानि तु ॥”)

ग्रहणी, श्री, (ग्रहाति अग्रहगुणानिति । ग्रह
उपादाने + “नन्दिग्रहोति” ३ । १ । १३४ ।
इति णिनिः ङीप् ।) शुद्धदुरालभा । इति
राजनिर्घटः ॥ तावन्महावृक्षः । इति रत्न-
माला ॥ चिर इति भाषा ॥

ग्रहपलः, पुं, (ग्रह धारकं मलबन्धकमित्यर्थः
फलं यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इति राजनिर्घटः ॥

ग्रही, [नृ] पुं, (ग्रहातीति । ग्रह + णिनिः ।)
कपित्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ग्रही, [नृ] चि, (ग्रहातीति । ग्रह + णिनिः ।)
मलबन्धकः । धारकः । इति वैद्यकम् ॥ (यथा,
भावप्रकाशे ।

“काचनारो हिमोग्राही तुवरः ज्ञेयश्चिन्तितु ॥”)
ग्रहणकर्ता । इति आकरणम् ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । २५ । ४८ ।

“तत्र तस्यैव कैवर्त्तपतेः सद्यन्तस्य सः ।
श्रपदग्राहिभिर्भूतैः प्राप्य देवादयस्ततः ॥”
प्रतिकूलः । यथा, भट्टः । ५ । ६३ ।

“मास भूयाद्विषो भीरुः । गन्तुमुत्साहिनी भवा ॥”
“हे भीरुः । मास भूयाद्विषो प्रतिज्जला मा भूः ॥”
इति जयमङ्गलः ॥)

ग्रीवा, श्री, (ग्रीवतेऽनया । गृ निगरणे + “ग्रीवा-
यज्जिह्वाग्रीवापाभीवाः” उणां । १ । १५४ ।
इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) गल-
घटादिसमुद्दिता । इति भरतः ॥ (यथा,
शकुन्तलायां १ मे अङ्के । [दृष्टिः ॥”)
“ग्रीवाभङ्गाभिरामं सुहृदुपतति स्थन्देन दत्त-
सा तु गर्भे मासमात्रेण भवति । इति सुख-
बोधः ॥ तत्पर्यायः । शिरोधिः २ कन्धरा ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ८८ । कन्धः ४ शिरो-
धरा ५ । इति राजनिर्घटः ॥ कन्धराशिरा ।
इति मेदिनी । ये । ६ ॥

ग्रीवी, [नृ] पुं श्री, (ग्रीवा विद्यते यस्य । ग्रीवा
+ इनिः । दौर्घ्यग्रीवावस्थया एव अस्य तथा-
त्वम् ।) उड्डः । इति जटाधरः ॥ प्रशस्तग्रीवा-
युक्ते चि ॥

ग्रीष्मः, पुं, (ग्रहते रसान् इति । ग्रह् अदाने +
“ग्रीष्मः” उणां । १ । १४६ । इति मक्
ग्रीभावश्च घातोः शुभागमश्च निपाद्यते ।) ऋतु-
विशेषः । (यथा, मनुः । ६ । २३ ।

“ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्नाह्नाश्चान्वाकाशिकः ॥”)

शेषः

स तु ज्येष्ठादायौ । तत्पर्यायः । उच्चकः २ ।
निदावः ३ उच्चोपगमः ४ उच्चः ५ उच्चगमः ६
तपः ७ । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ॥ वर्त्मः ८
तापनः ९ उच्चगमः १० उच्चकालः ११ ।
“ग्रीष्मकस्वभित्तिश्च जलमित्येव निश्चयः ॥”

इति राजनिर्घटः ॥

(“दौर्घ्यवासरकं तीक्ष्णं ज्वालामालाकुलं जगत् ।
दिशि ग्रीष्मे नृगदृष्ट्याः स्विष्टाः स्युर्गृहवाणिजः ॥
नैर्ऋतो मासतो कृत्वाः श्रीर्षपर्णा महीरुहाः ।
दम्बं दृष्ट्वाकुलारण्यं दावाभिश्च दिष्टो दृष्ट ॥
एवं लक्षणके ग्रीष्मे पितरक्तसुदीर्यते ।

तस्मात् क्रिया प्रतीकारं कुर्यात् संप्रमर्गं भिषक ॥
जलक्रीडा दिवानिद्रा सेवनं सुखसाधनम् ।
श्यामारामारतं शस्तं कुञ्जकिञ्चलक्रीतलम् ॥
नीलनालदलोपेतः अमग्नो अलनालः ।
केतव्या मोदकुसुमचन्दनोशीरशीतलैः ॥
लेपनं शीतलं सन्ध्यां घातागाराश्रयः पुनः ।
एवं क्रिया समापन्ने ग्रीष्मे च सुखसङ्गमः ॥”

इति ग्रीष्मोपचारः ॥

इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
“तीक्ष्णशिरसितीक्ष्णांशुर्ग्रीष्मे संचिपतीव यत् ।
प्रत्यहं चोयते ज्येष्ठा तेन वायुश्च वर्धते ॥
अतोऽस्मिन् यदुक्तं नृणां यामार्ककराख्येन ।
भलेनधुरमेवात्र लघुस्मिन् हिमं द्रवम् ॥
सुशीततोयसिक्ताङ्गो लिङ्गात् शक्तून् सङ्कर्षात् ॥
मद्यं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहु चारि वा ॥
अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ।
कुन्देन्दुवर्णं शालिमन्त्रीयान्नाङ्गलैः पलैः ।
पिबेद्रसं नातिचनं रसालां रागखाद्यवौ ।
पानकं पञ्चसारं वा नवन्दुभाजनस्थितम् ॥
मोचचोचदलेयुक्तं सान्नं नृण्ययुक्तभिः ।
पटलावासितश्चात्मः सकर्पूरं सुशीतलम् ॥
शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् रजन्तां भक्ष्यन् पिबेत्
ससितं माहिषं शीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ॥
अश्वकुशमहाशालतालवङ्गोदरश्चिन्तितु ।
वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्वकशालिषु ॥
सुगन्धिहिमपानीयसिन्धुमानपटालिके ।
कायमाने चिते चतुप्रवालफलजम्बिभिः ॥
कदलीदलकञ्जार-नृगालकमलोत्पलेः ।
कल्पिते कोमलैस्त्वयं हसन्कुसुमपल्लवे ॥
मध्यदिनैर्कतापानैः स्वप्याहारायहेतुव्या ।
पुस्तकीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ॥
निशाकरकराकीर्णं सौधपृष्ठे निशासु च ।
आसनाखस्थानितस्य चन्दनाद्रेश्य मालिनः ॥
निवृत्तकामतन्त्रस्य सुखद्व्यतनुवाससः ।
जलाद्रास्तालवृत्तानि विस्तृताः पङ्क्तिनूपटाः ॥
उन्नेपाश्च नृदूतसेपा जलवर्धिहिमालिनाः ।
कर्पूरमलिकामाला हाराः सहस्रचन्दनाः ॥
मनोहरकलाजापाः शिशवः शारिकाः शुकाः ।
नृगालवलयः कान्ताः प्रोत्पुञ्जकमलीज्वलाः ॥
जङ्गमा इव पङ्क्तिनो हरन्ति दयिताः कमम् ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

“श्रीश्री पुनर्भूश्रीश्रीपञ्चतत्वात् शरीरमस्तुखोप-
पन्नं भवति । उच्छ्वासावभासमतिप्रिचल-
मन्तप्रविलीनदोषं भवजं पुनः संशोधनार्थ-
मुच्छ्वासभावसुखादुगमनासीच्छांतरत्वमापद्यते ।
तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमतियोगायोप-
पद्यते शरीरं पिपासोपद्रवाय ।” इति चरकं
विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

“भवत्संज्ञगतः चारं श्रीश्री पेयीयते रविः ।
स्वाद्ग्रीतं दवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥
श्रीतं सशर्करं मयं जाङ्गलात्मगपजिणः ।
इतं पयः स प्राज्यन्नं भजन् श्रीश्री न सीदति ॥
मद्यमत्स्यं न वा पेयमथवा सुवहृदकम् ।
लवणाज्जट्टाणि आयामश्चात्र वर्ज्यते ॥
दिवा श्रीतयष्टि निद्रा निशि चन्द्रायुशीतलम् ।
भजेचन्दनदिग्भाङ्गः प्रवाते हर्ममस्तके ॥
यजनैः पाणिस्पर्शश्चन्दनोदकश्रीतलैः ।
संभमानो भजेदास्यां सुक्तामणिविभूषितः ॥
काननानि च श्रीतानि जलानि कुसुमानि च ।
श्रीश्रीकाले निषेवेत मेघनादिरतो नरः ॥”
इति च सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये चरकयोगोक्तम् ॥
तत्र जातफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपः ।

“श्रीश्रीश्रीवो भोगभवाशुरक्तो
वक्ता सुश्रीलो जलकेलिश्रीलः ।
विद्याधनेन्ययश्रीमनोश्री
धन्वी सुवैशः परदारचितः ॥”

उच्छ्वाः । इति मेदिनी । मे । १० ॥ गर्म इति
तात् इति च भाषा ॥ तद्धति त्रि ॥

श्रीश्रीजा, श्री, (श्रीश्रीतु श्रीश्रीप्रभावान् श्रीश्री श्रीश्री-
काले वा जायते या इति । जन् + डः । तत-
टाप् ।) लवणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लोणा
इति भाषा ॥ (श्रीश्रीजातमात्रे, त्रि ॥)

श्रीश्रीपुष्पी, श्री, (श्रीश्री श्रीश्रीकाले पुष्पं यस्याः ।
जातौ संज्ञायौ वा ङीप् ।) करुणीपुष्पवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीश्रीभवा, श्री, (श्रीश्री श्रीश्रीसमये श्रीश्रीगमे
इत्यर्थः भवति उत्पद्यते या । भू + अच् ।
टाप् ।) नवमल्लिका । इति रत्नमाला ॥

“कुमारिका श्रीश्रीभवा सुगन्धा ।”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

श्रीश्रीसुन्दरकः, पुं, (श्रीश्री सुन्दर इव कायते
श्रीभते इति । कै + कः । श्रीश्रीसुन्दर + स्वार्थे
कन् वा ।) शाकविशेषः । गिमा इति भाषा ॥
तस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । लघुत्वम् । कफाप-
होवनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

श्रीश्रीहारं, श्री, (श्रीश्री श्रीश्रीसमये हारः प्रकाशः
उत्पत्तिजन्यश्रीमेत्यर्थः यस्य ।) इन्द्रतूलकम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बुद्धीर सता । इति भाषा ॥

श्रीश्री, श्री, (श्रीश्री श्रीश्रीसमयः उत्पत्तिकारण-
त्वनाश्रयः ।) “अर्थ आदिभ्योऽच् ।” ५।२।१२७।
इत्यच् ततो ङीष् ।) नवमल्लिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

श्रीश्रीश्रीवा, श्री, (उद्भवतीति । उद् + भू + अच् ।
श्रीश्री उद्भवो यस्याः श्रीश्री उद्भवतीति वा ।)
नवमल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

यु च, इर् उ चौर्ये । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रां-परं-सकं-सेट्-उदित्वात् क्ता वेट् ।) रेफ-
युक्तः । पञ्चमखरी । इर्, अयु चतु अग्यो-
चीत् । उ, योचित्वा युक्ता । इति दुर्गा-
दासः ॥

यैवं, श्री, (श्रीवायां भवम् । “श्रीवाभ्योऽङ् च ।”
४।३।५७ । इति अण् ।) श्रीवाभूषणम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ४।४८ ॥
“भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
नाससत् करिणां यैवं विपरीच्छेदिनामपि ॥”)

यैवेयं, श्री, (श्रीवायां भवम् । “चात् ङ् ।”
“श्रीवाभ्योऽङ् च ।” ४।३।५७ । इत्यस्य
सूत्रस्य वार्तिकोक्त्या चकारात् ङ् ।) कथ
भूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
भारते । ७।३५।३४ ।

“पुनर्दिपान् द्विपारोहान् वेनयन्त्यङ्गुश्वजान् ।
तूयवर्मागयथो कचान् यैवेयागयथ कम्बलान् ॥”)

यैवेयकं, श्री, (श्रीवायां भवमिति । “कुल
कुलियीवाभ्यः आस्यलङ्कारेण ।” ४।२।६६ ।
इति ङ्कम् ।) कथभूषा । इत्यमरः । २।६।१०४॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८२ । ८५ ।

“नूपुरौ विमलौ तद्दृष्टुं यैवेयकमनुत्तमम् ॥”)

यैश्री, श्री, (श्रीश्री भवति । “सन्धिबेलाद्वृत्त-
नक्षत्रेभ्योऽङ् ।” ४।३।१६ । इति अण् ततो ङीप् ।
“पक्षे ऋत्वङ् ङीप् ।” इति अणित्थेकः ।) नव-
मल्लिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीश्रीसम्बन्धिनि
त्रि नान्तश्च ॥

श्लस, उ उ भञ्जये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
आत्मं-सकं-सेट्-उदित्वात् क्ता वेट् ।) अन्तःस्थ-
तृतीययुक्तः । उ, श्लसित्वा श्लक्त्वा । ड, श्लसते ।
इति दुर्गादासः ॥

श्लस्तः, त्रि, (श्लस् + कर्मणि क्तः ।) भञ्जितः ।
इत्यमरः । ३।२।११२ ॥

श्लह, उ कि आदाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरां-पक्षे भ्रां-परं-सकं-वेट् ।) अन्तःस्थतृतीय-
युक्तः । उ, अश्लहीत् अश्लहीत् । कि, श्लाह-
यति श्लहति । एषः कौशिल्य मन्थने इति
दुर्गादासः ॥ (यथा, महाभारते । २।६७।१६ ।

“इमां चेत् पूर्व्वं कितवोऽश्लहीत्य-
द्रीश्रीभविष्यदपरानितात्मा ॥”)

श्लहः, पुं, (श्लह + “अस्तेषु श्लहः ।” ३।३।७० ।
अचशब्देन देयं लक्ष्यते तत्र यन् पण्यरूपं
याह्यं तत्र श्लह इति निपात्यते । इति वार्तिको-
क्त्या च निपातनात् तथालम् ।) अच
श्रीश्रीसु पणः । इत्यमरः । २।१०।४५ ॥
आहु इति वाचि इति च भाषा । (यथा, महा-
भारते । २।६७।६ ।

“पाञ्चालस्य हृपदस्यात्मजामिमां
सभामध्ये यो यदेवीह श्लहेह ॥”)

श्लाता, [च] चि, (श्लाथति श्लाथिषुक्तौ भव-
तीति । श्ले + ङच् ।) श्लाथिषुक्तः । इति आकर-
णम् ।

श्लानः, चि, (श्ले + कर्त्तरि क्तः ।) रोगात् श्लेज-
देहः । तत्पर्यायः । श्लाथुः २ । इत्यमरः ।
२।६।५८ ॥ रोगी । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्लानिः, श्री, (श्लाथति अनेनास्मिन् वा । श्ले +
“वह्विभिश्रुयुङ्गुह्वाह्वारिभ्यो नित् ।” उक्ता ।
४।५१ । इति निः ।) बलहीनता । इति शैम-
बन्धः । २।२३३ ॥ (यथा, गीतायाम् । ४।७ ।
“यदा यदा हि धर्मस्य श्लानिर्भवति भारत ॥”)
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भाग-
वते । ५।२४।१३ । “देहवैवर्ण्येऽर्गन्धश्ले-
जमश्लानिरिति वयोऽवस्थाश्च भवन्ति ॥”)

श्लाथुः, चि, (श्लाथतीति । श्ले + “श्लाथिष्यच्च
गङ्गुः ।” २।२।१३६ । इति ङुः ।) श्लानः ॥
इत्यमरः । २।६।५८ ॥ (यथा, भट्टिः । ७।४।
“वसन् माल्यवति श्लाथू रामो जिह्वारुह्युषत् ॥”)

श्लुच, इर् उ चौर्ये गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्तावेट् ।)
अन्तःस्थतृतीययुक्तः । पञ्चमखरी । इर्, अश्लु-
चत् अश्लुचीत् । उ, श्लुचित्वा श्लुक्ता । इति
दुर्गादासः ॥

श्लुच, उ इर् गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-सेट् ।) उदित्वात् क्तावेट् । अन्तःस्थ-
तृतीययुक्तादिः । पञ्चमखरी । उ, श्लुचित्वा
श्लुक्ता । इर्, अश्लुचत् अश्लुचीत् । इति
दुर्गादासः ॥

श्लेप, ऋ ङ दैव्ये । गतौ । चावे । इति कविकल्प-
द्रुमः । (भ्रां-आत्मं-अकं-सकं-च-सेट् ।) अन्तःस्थ-
तृतीययुक्तः । ङ, श्लेपते निर्घनः सदा । ऋ,
अजिग्लेपत् । इति दुर्गादासः ॥

श्लेयः, त्रि, (श्लानिमर्हतीति । श्ले + यः ।) श्लानि-
योग्यः । इति आकरणम् ॥

श्लेव, ऋ ङ संवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । ऋ,
अजिग्लेवत् । ङ, श्लेवते । इति दुर्गादासः ॥

श्लेष, ऋ ङ अन्वेधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । ऋ,
अजिग्लेषत् । ङ, श्लेषते जिग्लेषे । अन्वेधोऽनु
सन्धानम् । श्लेषते यः सतां मार्गमिति हला
युधः । इति दुर्गादासः ॥

श्ले, क्तमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं
अनित् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । क्तमो हर्ध
चयः । श्लाथति लोकः श्लोकात् । अनुपसर्गस्य
शौ च्चल ङल च्चल इत्यादिना वा ङश्चः ।
श्लपयति श्लापयति । श्लोपसर्गस्य तु प्रख्याप
यति । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, मनुः । १२।८८ ।
“श्रुत्वा स्यूद्धा च दृष्ट्वा च सुक्ता श्लावा च यो नरः ।
न हृष्यति श्लाथति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥”)

श्लोः, पुं, (श्लाथति श्लानिं प्राप्नोति श्लापयति
इति भावः । श्ले + “श्लाथिष्यच्च श्लोः ।” उक्ता ।

घट

२। ६३। इति श्रीः। चक्रः। (यथा, अथर्व-
वेदर्चितायाम्। ६। ७२। १।
“न्यौरितः प्रपतित्यति च गलुणो नशिव्यति॥”)
कर्पूरः। इत्यमरः। १। ३। १४।

घ

घ, चकारः। घ तु अङ्गनचतुर्थवर्गः। अस्यो-
च्चारणस्थानं कण्ठः। इति आकारणम्॥ (एतत्
सुगुणोपमम्। यथा, “अ आ इ क ख ग
घ ङाः कण्ठाः।” पाणिनीये तु गघ कण्ठो
जिह्वास्थानीयश्च। यथा, “अङ्गुलविसर्जनीयानां
कण्ठः॥” इत्युक्ता पुनः शिष्यायाम्।
“जिह्वास्थे तु कुः प्रोक्तो दन्तोष्ठो वः स्तुतो
बुधैः॥”)

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतले।

“चकारं चक्षणापाङ्गि। चतुष्कोणात्मकं सदा।
पञ्चदेवमैवं वर्णमरुणादित्यसन्निभम्॥
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगुणसंयुतम्।
सर्वगं सर्वदं शान्तं चकारं प्रणमाम्यहम्॥”
अस्योत्पत्तिर्गोवर्णे द्रष्टव्या॥ वङ्गाक्षरैस्तस्य
लेखनप्रकारादित्यथा,—

“स्फटिरूपा वामरंखा किञ्चिदाकुञ्चिता ततः।
कुङ्कुलीरूपमास्थाय ततोऽधोगात्र दक्षतः॥
अत ऊर्ध्वं गता रेखा शम्भुर्नारायणस्तयोः।
नक्षत्ररूपिणी देवि। माचाश्रितः प्रकीर्तितः॥”
अस्य ध्यानं यथा,—

“मालतीपुष्पवर्णाभां गङ्गुजान् रक्तलोचनाम्।
शुक्लाब्जपरिधानां शुक्लमाख्यविभूषिताम्॥
सदा स्मरतुल्यै रस्यां लोचनत्रयराजिताम्।
एवं ध्यात्वा चकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥”
तत्प्रणाममन्त्रो यथा, वर्णोद्धारतले।
“निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगुणसंयुतम्।
सर्वगं सर्वदा शान्तं चकारं प्रणमाम्यहम्॥”
तस्य नामानि यथा, नागातलेषु।

“घः खङ्गो बुधैरो घटो घटोश्चिपुपुराणकः।
बाहुः शिवोत्तमः सत्ता किङ्किणी घोरनायकः॥
मरीचिन्वर्णो मेघा कालरूपी च दाम्भिकः।
लम्बोदरा ज्वालन्तलं नन्देशो हननं ध्वनिः॥
जैजोष्णविद्या संहर्ता कामास्त्रमनघामयः॥”

घः, पुं, (घटयति शब्देन शोभते घटयति चर्च-
रादिशब्दं वा। घटि द्युतौ घट चेष्टायां च
+ बाहुभुक्तात् ङः।) घट्टा। चर्चरशब्दः। इति
मेदिनी। घे। १॥

घग्, हधने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्रा-परं-
अकं-सेट्।) कण्ठप्रवर्गद्वितीयोपघः। घग्घति।
इति दुर्गादासः॥

घट, क हिंसि। संघाते। द्युतौ। इति कविकल्प-
द्रुमः॥ (चुरा-परं-अकं-अकं-सेट्।) क, घाट-
यति कवाटं द्वारि जनः संघोनयतीत्यर्थः।
इति दुर्गादासः॥

घटः

घट, इ कि द्युतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-
परं-अकं-अकं-सेट्।) इ, भावे घट्टाति।
कि, घट्टयति घट्टति। द्युतिर्दौर्घः। द्युत्यर्थेन
पाक्षिकपुरादित्ये सिद्धे कि करणमर्यान्तरेऽपि
पाक्षिकपुरादित्यर्थम्। तथाच,—

“क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः।
प्रयोगतोऽन्ये मन्त्राया अनेकार्था हि घातवः॥”

इति वोपदेवः॥

प्रसिद्धार्थं कथयितुं घातूनां प्रसिद्धोऽर्थः प्र-
दर्शितः। किन्तु महाकविप्रयोगं दृष्ट्वाऽप्यर्था
मन्त्रायाः हि यस्मात् घातवोऽनेकार्था भवन्ती-
त्यर्थः। तेन हिंसस्तुत्योः पठितस्यापि शंसतेः
कथनार्थत्वे न मे द्विधा शंसति किञ्चिदीक्षित-
मिति रघौ कथयतीत्येवार्थः। एवं दौर्घपठित-
स्यापि तर्कघातोर्वितर्कणार्थत्वे तर्कयत्यगुणं
सुधीरित्यादिः। इति दुर्गादासः॥

घट, घ ड म चेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्रा-
आत्म-अकं-सेट्।) घ, घटा। ड, घटे
पठितुं शिष्यः। म, घटयति। घटतीति घटो
ज्ञेयो नाघटन् घटनामियादिति तु घटते घटः
पचादित्याहन्। ततो घट इवाचरतीति श्रौ-
साध्यम्। इति दुर्गादासः॥ (यथा, भट्टिः।
१२। २६।

“घटेन सन्धादिषु यो गुणेषु

लघ्नीर्न तं सुचति चक्षलापि॥”)

घटः, पुं, (घटते ऋदादिसङ्घातेः जलादियङ्गाय
इत्यर्थः। घट् + पचाद्यच्।) कलसः। इत्यमरः।
२। ६। ३२॥ (यथा, मनुः। ८। ३१६।

“यस्तु रज्जुं घटं कृपाद्धरेद्विन्यास यः प्रपाम्।
स इहं प्राप्नुयात्कार्यं तच्च तस्मिन् समाहरत्॥”)
तस्य परिमाणं कलशशब्दे द्रष्टव्यम्॥ गमाधि-
भेदः। (घटस्याचारवत् निश्चलत्वात्तथात्वम्।)
स तु कृष्णकम्। इभश्चिरः। (आज्ञतिसाष्टश्रो-
तथात्वम्।) कूटकुटः। इति मेदिनी। टे। ७॥

कुम्भराशिः। यथा,— [लभेत्।]

“सिंहे वा यदि गोघटे गतनरः सर्वार्थसिद्धिं
इति समयप्रदीपः॥ द्रोणपरिमाणम्। इति
वेदाकपरिभाषा॥ (अस्य पण्याया यथा,—
“चतुर्भिराफुकेर्द्रोणः कलशोऽन्यथोर्मलः।
उज्ज्वलश्च घटो राशिद्रोणपण्यायसंज्ञितः॥”

इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये॥
“कंसञ्चतुर्गुणो द्रोणः अर्धमणोऽन्यथश्च तत्।
स एव कलशः स्यात्तो घट उज्ज्वल मेव च॥”

इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये॥)

कुम्भपरिमाणम्। यथा,—

“दशदोषो भवेत् खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशतिः॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे कात्यायनः॥

(योगावस्थामेदः। यथा, इटयोगप्रदीपिकायाम्।
४। ६६।

“आरम्भश्च घटश्चैव यथा परिचयोऽपि च।
निश्चयः सर्वयोगेषु स्यादस्यैव सुतुष्टयम्॥”

इत्यद्वैत्यायां किं स्यात्तदाह तत्रैव॥ ४। ७२-७३॥

घटयो

“द्वितीयायां घटील्लव वायुर्भवति मध्यमः।
इष्टावनो भवेद्योगी ज्ञानी दैवसमस्तदा॥
विष्णुपुत्रस्ततो मेदात् परमानन्दस्यचक्रः।
अतिशून्ये विमर्शे च मेरीशस्तस्या भवेत्॥”)

घटकः, पुं, (घटयति परस्परसम्बन्धादिकमिति।
घट् + णिच् + णल्।) कुलाचार्यः। तस्या-
साध्यत्वम्। यथा,—

“वरं चाखिलसंसारं कुल्यान् साधकोत्तमः।
तथाप्यसृष्टयगणकं सर्वदा तं परित्यजेत्॥
दूषिताः कलिकासेषु भागते विविधाः प्रजाः।
अतएव महेशानि। सर्वे संसर्गदूषिताः॥
घटकं ब्राह्मणं देवि। संसर्गं यत्नतस्त्यजेत्॥”
इति शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां षोडशोक्तासे महेश
महिम्नीतन्त्रवचनम्॥*॥ योजकः। तत्प्रमेयायः।
चक्षुरः॥ इति त्रिकाण्डशेषः॥ तस्य लक्षणं
यथा, कुलदीपिकायाम्।

“धावको भावकश्चैव योजकश्चाशकस्तथा।

दूषकस्तावकश्चैव वदन्ते घटकाः स्मृताः॥”

अन्यत्र।

“के नो विदन्ति पुरुषा पुरुषानुपूर्व्या-

सुर्वीतले कुलभृतां परिवर्तनं वा।

अत्यन्तस्त्वन्मपि ये कुलतारतम्यं

जानन्ति ते हि घटका न तु योजकाः॥”

वनस्यातिः। पुष्पेण विना यः फलति सः। इति
भूरिप्रयोगः॥ (घटयति योजयति परार्थहिता-

दिकं साधयतीत्यर्थः। योजकं, त्रि। यथाह
भर्तृहरिः। ७। ६६।

“तं ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य

वाधेन ये

मध्यस्थाः परकीयकार्यकुशलाः स्वार्थाविरोधेन
ये।

ते ये माशुयराक्षसाः परहितं येः स्वार्थो हन्यते
ये च जन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानी-

महे॥”)

घटदासी, स्त्री, (घटार्थं घटनार्थं निधोजिता

दासीव या। घटयति योजयति नायकनायिके

इति घटा योजिका सा दासीव इति वा।)

कुट्टनी। तत्प्रमेयायः। कुट्टिनी ७ इत्या ३ रत-

तासी ४ गणेशका ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥

घटना, स्त्री, (घट् + णिच् + युच् टाप् च।) संघाती-

करणम्। सन्धीकरणम्। यथा, “करिणां घटना

घटा।” इत्यमरः। २। ८। १०७॥ योजना।

मेलनम्। यथा, “अघटनं घटनापटीयसो

माया।” इति मायासूत्रम्॥ (यथा, राज-

तरङ्गिण्याम्। ४। ३६५।

“शक्तिः काठ्यपरीक्षितास्ति महतां स्वेन

द्विष्टान्यहो

यन्माहात्म्यवशेन यान्ति घटनां कार्याणि

निर्यन्तानि॥”)

घटयोगिः, पुं, (घटः कुम्भः योगिः कारकं उन्-

यतिस्थानम् यस्य।) अगस्त्यमुनिः। इति

हलायुधः॥

घटी

घटराजः, पुं, (घटेण राजते इति । यद्वा घटेन
वृद्धादिसङ्घटनेन राजते शोभते इत्यर्थः ।)
कुम्भः । इति शारावली ॥
घटा, स्त्री, (घट + भावे क्तिच् + क्तत्वात् च ।)
करिणां घटना । हस्तिनां युद्धादिवैकत्र संघातो
करणम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । १६ । १०६ ।
“तुल्यस्तुरगव्रजानाः सुखस्याब्धेरिवोन्मेषः ।
तद्गुणैश्च घटा विलासनेषु दलशो ययुः ॥”)
घटनम् । गोष्ठी । सभा । इति मेदिनी । टे । १३ ॥
नमूहः । यथाह श्रीहर्षः ।
“यद्गारघटाङ्गुलिमखवद्विन्दुपलतुन्दिलापया ॥”
घटालावुः, स्त्री, (घटाकारा अलावुः ।) कुम्भ-
तुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥
घटिकं, स्त्री, (घटेन सादृश्यं विद्यते इत्येव इति ठन् ।)
नितम्बः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (घटेन तर-
तीति । “नौह्यचलन् ॥” ४ । ४ । ७ । इति ठन् ।
घटेन तरणशीले चि । पुंसि तु । घटिं कायति
वाहयति घटीवादेन समयं ज्ञापयतीति । कै +
कः पूर्व्वह्रस्च । घटीवादकः ॥)
घटिका, स्त्री, (पादस्यास्यां यञिघटः घटना
विद्यते इति । घट + ठन् ।) पादयन्त्रिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (घटयति निर्दिशति
निरूपयति वा कालांशविशेषं लोकयात्रासम्पा-
दनाय । घट + क्तिच् + क्तत्वात् टापि अत
इत्यच् ।) सुहृन् । इति जटाधरः ॥ यथा,
ज्योतिर्विदाभरणे ।
“गुर्व्वचराणामुदितं च घटा
पलं पलानां घटिका किलैका ॥”
यथा, तिथिनखे रघुनन्दनः । “अत्र घटिका
सुहृन् आद्ययोग्यकालागुरोधान् ॥”) दण्डः ।
घड़ी इति भाषा । यथा,—
“ततश्च घटिकाः प्रातरुज्जोदय उच्यते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(घट + स्वल्पार्थे क्तु टापि अत इत्यच् । सुद
घटः । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २०३ ।
“एता हसन्ति च वदन्ति च कार्यहेतो-
र्विन्वासयन्ति च परं न च विन्यसन्ति ।
तस्मान्नरेण कुलशीलवता सदैव
नार्यः श्रमशानघटिका इव वर्ज्जनीयाः ॥”)
घटी, स्त्री, (घटे इति घटः । घट + क्तिच् । ततः
संज्ञार्था जातो वा डीष् । यद्वा, घटः काल-
मानज्ञापकः सङ्घटनः कुम्भः ज्ञापकतयाऽस्यस्या-
मित्यच् नतो गौरादित्वात् डीष् ।) दण्डः । इति
भूरिप्रयोगः ॥ घड़ी इति भाषा ॥ (यथा,
सिद्धान्तशिरोमणौ ।
“गुर्व्वचरेः खेन्दुमितेरसुतोः
यज्ञिः पलं तैर्घटिका खड्गिः
खाद् वा घटी घटिरहः खरामैः ॥”
स्वल्पार्थे डीष् ।) सुदघटः । इति सुध-
वोधम् ॥ (यथा, मार्कण्डेय । १२ । २२ ।
“घटीयन्नेषु चैवान्यो बहुलोवे यथा घटी ॥”)

३८८

घटीय

घटीकारः, पुं, (घटीं करोतीति । क्त + “कर्मे-
गयञ् ॥” ३ । २ । १ । इत्यञ् ।) यद्वा, अघटं
घटं करोति यः । कुलालः । इति सुधवोधम् ॥
घटीयन्, स्त्री, (चत्वाः यन्तम् ।) ज्ञापकलो-
चोलनार्थरन्जुसहितघटः । जलतोला कल इति
भाषा । तत्पर्यायः । उद्घाटनम् २ । इत्यमरः ।
२ । १० । २७ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १२ । २० ।
“तामेव तत्र चक्राणि घटीयन्ताणि चान्यतः ॥”
घटी सुदघटस्तद्वस्तुनाङ्गाकारं यन्तम् । यद्वा
चत्वाः दण्डरूपकालस्य ज्ञापकं यन्तम् । काल-
परिमाणज्ञापको यन्तविशेषः । घड़ी इति
स्यातः ॥ मुख्यसिद्धान्ते कालमानज्ञापकयन्त्राणि
बहुविधान्युक्तानि । तत्र शङ्खयष्टादिकं दिवा-
कालमानज्ञापकसुक्तवान् । घटीयन्त्रादिकन्तु
अहर्निशं कालज्ञानसाधनमिति घटीयन्त्रादिकं
मुख्यसिद्धान्ते रङ्गनाथेन विस्तीर्य प्रदर्शितम् ।
यथा,—
“अथ घटीयन्त्रादिभिश्चमत्कारियन्त्रैर्वा सर्वोप-
जीयं कालं सूक्ष्मं साधयेदिति कालसाधन-
सुपसंहरति ॥”
“तोययन्त्रकपालादौर्मयूरनरवानरैः ।
सहचरैर्युगभैश्च सम्यक् कालं साधयेत् ॥”
इति मुख्यसिद्धान्तः ॥
अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—
“जलयन्त्रं च तत् कपालं च कपालाख्यं जलयन्त्रं
वक्ष्यमाणं तदाद्यं प्रथमं तैर्वा तैर्धैर्वालुका-
यन्त्रप्रवृत्तिभिः सापेक्षघटीयन्त्रैर्मयूरनरवानरैः ।
मयूराख्यं स्वयंवहयन्त्रं निरपेक्षं नरयन्त्रं शृङ्-
काख्यं ह्यायायन्त्रं पूर्व्वोद्दिष्टं वानरयन्त्रं स्वयं-
वहं निरपेक्षमेतैः सहचरैर्युगभैः सहसंहिता
रेखवो धूलयो गर्भे मध्ये येषां तैः सहप्रोताः
घटिसंख्यका सङ्घटिका मयूरोद्गस्या सुखान
घटिकान्तरेण स्वत एव निःसरन्तीति लोक-
प्रसिद्धा तादृशैर्धैरित्यर्थः । यद्वा सृज-
कारेण रेखवः सिकताशा गर्भे उदरे यस्ते-
तादृशं यन्त्रं बालुकायन्त्रं प्रसिद्धम् । तेन सहितै-
र्मयूरादियन्त्रैर्मयूराद्युक्तयन्त्रैर्वालुकायन्त्रेण चेति
सिद्धोऽर्थः । चकारस्तोययन्त्रकपालादौरित्यनेन
समुच्चयार्थकः । कालं दिनगातादिरूपं सम्यक्
सूक्ष्मं प्रसाधयेत् । प्रकर्षेण सूक्ष्मत्वेनातिसूक्ष्मत्वेने-
त्यर्थः । जानीयादित्यर्थः ॥ * ॥ ननु मयूरादि-
स्वयंवहयन्त्राणि कथं साध्यानीयतस्तत्साधन
प्रकारा बहवो दुर्गमाश्च समीक्षाह ॥”
“पारदाराम्बुसृजानि सुखतैलजलानि च ।
बीजानि पांशवस्नेह प्रयोगास्तेऽपि दुर्लभाः ॥”
अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—
“तैषु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहयन्त्रैरेते प्रयोगाः
प्रकर्षेण योज्याः । प्रकर्षेण यावदभिमतसिद्धेः ।
एते क इत्यत आह । पारदाराम्बुसृजानोति
पारदयुक्ता आराः । यथा सिद्धान्तशिरोमणौ ।
जघु काष्ठजसमचक्रै समसुधिराराः समान्तरा
नैस्याम् ।

घटीय

किञ्चिद्वक्त्रा योज्याः सुधिरस्ताई एव तावाम् ॥
रसपूर्णे तत्रकं द्वाधारास्थितं कर्तव्यमिति ॥
अथ जलस्य प्रयोगः । सभाणि सज्जसाधन-
प्रयोगः । मुखं शिख्यनैपुण्यम् । तैलजलानि
तैलयुक्तजलस्य प्रयोगः । चकारात् तयोः एव
प्रयोगोऽपि । यथा च सिद्धान्तशिरोमणौ ।
उत्तकौर्धनेभिर्मयवा परितो मद्गेन संलग्नम् ।
तदुपरि तालदलाद्यं क्षत्वा सुधरे रवं क्षिपेत्
तावत् ॥
यावद्रसैकपार्श्वे क्षिप्रजलं नाग्नौ याति ।
पिहितश्चिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमतिस्वयं जलाक्षरम् ॥
तान्नादिमयस्याङ्गुष्ठरूपेण जलस्याम्बुपूर्य्यस्य ।
एकं कुक्षजलान्नादितोयमयं त्वधोमुखं च वहिः ॥
युगपन्मुक्तं चेत् कं गलेन कुक्षाङ्गिः पतति ।
नेत्यां वद्वा घटिकाचक्रं जलयन्त्रवत् तथा
घातय्यम् ॥
जलकप्रयुतसलिलं पतति यथा तद्घटीमध्ये ।
भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समालक्ष्यम् ॥
चक्रयुतं तदुदकं कुक्षे याति प्रणालिकाया ।
बीजानि केवलं तुङ्गबीजप्रयोगः । पांसवो घृति-
प्रयोगास्तेऽर्थुक्ताः प्रयोगाः । अपिशब्दात् प्रयो-
गेषु सुगमतरा इत्यर्थः । दुर्लभा असाधारणत्वेन
मनुष्यैः कर्तुमशक्या इत्यर्थः । अन्यथा प्रतियहं
स्वयंवहार्णां प्राप्नुय्यापतेः । इयं स्वयंवहविदा
समुद्रान्तर्निवासिजनैः प्रिरङ्गास्त्रैः सम्यग-
भ्यस्तोति । कुक्षकविदात्वादत्र विस्ताराद्बुद्धयोग
इति संक्षेपः ॥ * ॥ अथ कपालाख्यजलयन्त्रमाह ।
“तान्नापाचमधश्चिद्रं यत्नं कुक्षेऽमलाभसि ।
घटिर्मन्त्राहोरात्रे स्फुटं यन्त्रं कपालकम् ॥”
अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—
“यत् तान्नाघटितं पाचमधश्चिद्रं अघोभागे ह्रिद्रं
यस्य तत् । अमलाभसि निर्मले जलं विद्यते
यस्मिन् तादृशे कुक्षे दृष्टदृभाक्षे यत्नं धारितं
सत् अहोरात्रे नात्राहोरात्रे घटिः घटिवार-
मेव न न्यूनाधिकं मज्जति । अधश्चिद्रमार्गेण
जलागमनेन जलपूर्णतया निमग्नं भवति तत्-
कपालकं कपालमेव कपालकं घटखड्गानां
कपालपदवाच्यत्वात् घटाघस्तनाङ्गाकारं यन्त्रं
घटीयन्त्रं स्फुटं सूक्ष्मम् । तद्घटनम् ।
मुखस्य दिग्भिर्विहर्षं पलेयत्
बहुकुलोचं त्रिगुणायतास्यम् ।
तदम्भा घटिपलैः प्रपूर्य्य
घात्रं घटाङ्गप्रतिमं घटी स्यात् ॥
सर्वांशमाधनयनिर्मिता वा,
हेतुः शलाका चतुरङ्गुला स्यात् ।
विह्वं तथा प्राप्तममपार्श्वं
प्रपूर्य्यते नाङ्किकयान्भिक्षात् ॥
तथाच सिद्धान्तशिरोमणौ,—
“घटदण्डरूपा घटिता घटिका तावती तवे
एवमिति ॥
दुग्निशनिमज्जनमिच्छा भक्तं दुग्निशं घटीमानम् ॥”
“अत्र दशभिः मुखस्य पलेरित्यादि यद्घटी-

घटोत्

लक्ष्यं केचित् कृतं तद्व्युत्पत्तिर्न दुर्बलं चेत्तेतद्-
पेक्षितम् । इष्टप्रमाणाकारसुविर् पात्रं घटो-
संज्ञमङ्गीकृतम् । दुर्निश्चयमिच्छन्सञ्जाया यदि
घटं विदध्यात्तामि पात्रीयपत्तानि लभ्यन्ते तदै-
केन निमज्जनेन किमिति जैराशिकम् ।” इति
घटोत्पन्नम् ॥ अन्त्यानि कालमानयन्त्यानि तु
यन्त्रशब्दे द्रष्टव्यानि ॥

घटोत्पन्नः, पुं. (घट इव उद्भवतः कचोऽस्य ।)
राक्षसविशेषः । स तु हिङ्गिन्माराक्षसीगर्भे
भीमसेनाज्जातः ॥ इति महाभारतम् ॥ (अथ
नामनिद्रत्वा सह जन्मादिविवरणं यथा, महा-
भारते । १ । १५६ । २१—६३ ।

“तथेति तत् प्रतिश्रुत्य हिङ्गिन्माराक्षसी तदा ।
भीमसेनसुपादाय सोर्धमाचक्रमे ततः ॥ *
शैलशृङ्गेभ्य रम्येभ्य देवतायतनेभ्य च ।
जगत्पतिविभुषेभ्य रमणीयेभ्य सर्वदा ॥
ज्ञात्वा च रूपं परमं सर्वाम्बरमभूषिता ।
सङ्गृह्यन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम् ॥
तथैव ननुर्गेभ्य पुष्पितदुमसालुभ्य ।
सरःसु रमणीयेभ्य पद्मोत्पलपुष्पेभ्य च ॥
नदीद्वीपप्रदेशेभ्य वैदूर्यसिकतासु च ।
सुतीर्थवनतोयासु तथा गिरिनदीसु च ॥
कामनेभ्य विचित्रेभ्य पुष्पितदुमसालुभ्य ।
हिमवद्गिरिजङ्गलेषु गुहासु विविधासु च ॥
प्रफुल्लशतपत्रेषु सरःसमलवारिषु ।
सागरस्य प्रदेशेषु मणिहेमचित्तैषु च ॥
पत्तनेषु च रम्येभ्य तथैवोपवनेषु च ।
द्वारस्येभ्य पुष्पेभ्य तथा पर्वतसालुषु ॥
गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च ।
सर्वसुपलपुष्पेभ्य मानसेषु सरःसु च ॥
विभक्तौ परमं रूपं रमयामास पाण्डवम् ।
रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा ॥
प्रजज्ञे राक्षसीपुत्रं भीमसेनात् महाबलम् ।
विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्खकर्थं विभीषणम् ॥
भीमनाहं सुतास्त्रीष्टं तीक्ष्णदंष्ट्रं महारवम् ।
महेष्वासं महाधैर्यं महावक्त्रं महासुजम् ॥
महाजवं महाकायं महामायमरिन्दमम् ।
दोषैर्घोरं महोरस्कं विकटोद्बद्धपिण्डिकम् ॥
अमातुवं मातुवर्जं भीमवर्गं महाबलम् ।
यः पिशाचानतीवान्यान् बभूवातीव राक्षसान् ॥
वाकोऽपि धीवर्न प्राप्तो मातुषेभ्य विप्राम्यते ।
सञ्जास्तेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद् बली ॥
सद्यो हि गर्भान् राक्षसो लभन्ते प्रसवन्ति च ।
कामरूपधराण्येव भवन्ति बहुरूपिकाः ॥
प्रणम्य विकचः पादावयन्तात् स पितुस्तदा ।
मातुष परमेष्वाससौ च नामास्य चक्रतुः ॥
घटो ज्ञास्तीतकच इति माता तं प्रथमावत ।
अन्नवीक्षन् नामास्य घटोत्पन्न इति क्व ह ॥”
असौ हि कुलक्षेत्र्युद्धे कर्णेनिक्षिपेकपुरुष-
घातिन्या वासवदत्तया शक्र्या आहूतो
नृत्तश्च । यथा, महाभारते । ७ । १७७ ।
४८—६३ ।

इदं

घटोत्

“ततोऽनुवन् क्रूरवः सर्व एव
कर्णे दृष्ट्वा घोररूपाश्च मायाम् ।
शक्र्या रक्षो जहि कर्णाद्य तूर्णं
नश्यन्त्येते क्रूरवो घर्भराद्याः ॥
करिष्यतः किञ्च नो भीमपार्थो
तपन्तमेनं जहि पापं निशीथे ।
यो नः संयामाद्घोररूपाद्विस्तृभ्येत
सनः पार्थान् सबलान् योधयेत ॥
तस्मादेनं राक्षसं घोररूपं
जहि शक्र्या वै दत्तया वासवेन ।
मा कौरवाः सर्व एवेनकस्या
रात्रियुद्धे कर्णे । नेशुः सद्योधाः ॥
स वध्यमानो रक्षसा वै निशीथे
दृष्ट्वा राक्षसास्यमानं बलम् ।
महश्च श्रुत्वा निनदं कौरवाणां
मतिं दग्धे शक्तिमोक्षाय कर्णे ॥
स वै क्रुद्धः सिंह इवात्ममर्षो
नामर्षयत् प्रतिघातं रणे तम् ।
शक्तिं श्रेष्ठा वैजयन्तीमसह्या
समाददे तस्य वधं चिकीर्षन् ॥
यादसौ राजन् ! निहिता वर्षपूगान्
वधायाजौ सत्कृता फालगुनस्य ।
यां वै प्रादात् स्तनपुत्राय शक्रः
शक्तिं श्रेष्ठा कुललाभ्यां निनाय ॥
तां वै शक्तिं केलिहानां प्रदीप्तां
पाशैर्युक्तामस्तकस्थेव रात्रिम् ।
वृत्तोः स्वसारं ज्वलितामिवोक्तां
वैकर्तनः प्राहिणोद्वाजसाय ॥
तासुत्तमां परकायावहन्तीं
दृष्ट्वा सौतेष्वाहुसंस्थां ज्वलन्तीम् ।
भीतं रक्षो विप्रदुद्राव राजन् !
ज्ञात्वात्मानं विन्ध्यतुल्याप्रमाणम् ॥
दृष्ट्वा शक्तिं कर्णेवाक्कन्तरस्थां
नेदुर्भूतायन्तरीक्षे नरेन्द्र ! ।
वदुर्वातास्तुलनाद्यापि राजन् !
सनिर्घाता चाशनिर्गौ जगाम ॥
सा तां मायां भस्म कृत्वा ज्वलन्तीं
भित्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य ।
जुह्वं ययौ दीप्यमाना निशायां
नक्षत्राणामन्तराश्याविश्रान्ती ॥
युद्धा चित्रैर्विविधैः शस्त्रपूगै-
रिषेर्वीरो मातुषे राक्षसे ॥
नदन्नादान् विविधान् भैरवांश्च
प्राणानिद्रास्थानजितः शक्रशक्र्या ॥
इदं चान्धिविचमार्च्यरूपं
चकारासौ कर्म शङ्खचयाय ।
तस्मिन् काले शक्तिविभिन्नमर्मा
बभौ राजन् ! शैलमेघप्रकाशः ॥
ततोऽन्तरीक्षादपतन्नतासुः
स राक्षसेन्द्रो सुवि भिन्नदंष्ट्रः ।
अवाक् शिरास्त्राग्नाजो विजिह्वो
घटोत्पन्नो महादास्याय रूपम् ॥

घट्टना

स तद्रूपं भैरवं भीमकर्मा
भीमं ज्ञत्वा भैमसेनिः पपात ।
हतोऽप्येवं तव सैन्यैकदेश-
मपोषयत् स्वेन देहेन राजन् ! ॥
ततो मिश्राः प्राणदन् सिंहनादै-
र्भैरवांश्च शक्रा सुरजाञ्चानकाश्च ।
दग्धा मायां निहतं राक्षसम्
दृष्ट्वा हृष्टाः प्राणदन् कौरवेयाः ॥
ततः कर्णः क्रूरभिः पूज्यमानो
यथा शक्रो वृत्रवधे मरुद्भिः ।
अन्धारुद्रस्तव पुत्रं रथस्थं
घट्टन्नापि प्राविशत् स्वं ससैन्यम् ॥”)

घटोत्पन्नान्तकः, पुं. (घटोत्पन्नस्य अन्तकः
संहारकः ।) कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
घटोद्भवः, पुं. (उद्भवतीति उद्भवः घटः कलसः
उद्भवः उत्पत्तिस्थानं यस्य । यद्वा घटात्
उद्भवतीति । उत् + भू + अच् ।) अमरस्यस्तुतिः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥

घट्ट, क चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-अकं कृत्वा सक्क-सट् ।) टट्टयान्तः ।
चालचलनम् । क, घट्टयति मेघो वायुना । इति
दुर्गादासः ॥

घट्ट, ड चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-आत्मं
अकं कृत्वा सक्क-सट् ।) टट्टयान्तः । ५,
घट्टते । इति दुर्गादासः ॥

घट्टः, पुं. (घट्टतेऽस्मिन् इति । घट्ट + “हलच् ।”
३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) नद्यादौ खाना-
द्यर्थं प्रवेशस्थानम् । इति लिङ्गादिमन्त्रे अमर
भरती ॥ घाट् इति यस्य प्रसिद्धिः । जगात इति
ख्यातो वा । तन्पण्यायः । तीर्थः २ । अव-
तारः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५३ ॥

घट्टगा, स्त्री. (घट्टति नाम्ना गीयते उदाह्रियते
इति । घट्टा + गे + कः टाप् च ।) नदीभेदः ।
यथा,—

“मलापहा भीमरथो च घट्टगा
यथा च ज्ञात्वा जलसाम्यतागुणैः ।
मलापहा घट्टपयस्तथापि
पथं लघु स्वादुतरं सुकान्तिदम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

घट्टजीवी, [न्] पुं. (घट्टेन घट्टे देयतरपश्येन
शुक्लादिनेत्यर्थः जीवतीति । जीव + णिनिः ।)
घर्षसङ्करजातिविशेषः । पाटुनि इति भाषा । स
तु वैश्यायां रजकाज्जातः । इति विवादागव-
सेतुः ॥

घट्टना, स्त्री. (घट्ट + “न्यासश्चोयुच् ।” ३ । ३ ।
१०७ । इत्यस्य कृत्रस्य “घट्टवन्दिविदित्यन्ति
वाच्यम् ।” इति वार्तिकोक्ता युच् टाप् च ।)
चलना । (आङ् पूम्नकघट्टनाशब्दस्य प्रयोगो
यथा, माघे १ । १० ।

“रथङ्गिराचट्टनया नभस्ततः
पृथग्विभिन्नश्रुतिमखलैः खरैः ॥”)

इति । इति हेमचन्द्रः ॥

घण्टा

घण्ट, एणउ दीप्ती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना-
उभ-अक-सेट् । उदित्वात् ऋविट् ।) ए ण,
घणोति घणुते । उ, घणित्वा घत्वा । इति
दुर्गादासः ॥

घण्टः, पुं, (घण् + क्तः ।) खनामखातवज्जन-
विशेषः । मत्स्यघण्टगुणः । बलरुचिकारित्वम् ।
वातनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

घण्टकः, पुं, (घण्ट + क्तार्था कन् ।) क्षुपविशेषः ।
घेण्टकोण इति भाषा । अस्य मूलगुणाः । कप-
नाशित्वम् । कटुपाकित्वम् । पित्तकारित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ घण्टकर्णोऽपि पाठः ॥

घण्टा, स्त्री, (घण्टयति दीप्यते पूजादिकाले
वाद्येन धोभते, घण्टयति शब्दायते वा । घटि
दीप्ती + अच् तनटाप् ।) कांस्यनिर्मितवाद्य-
विशेषः । यथा, स्मृतिः ।

“सर्ववाद्यमयी घण्टा वाद्याभावे नियोजयेत् ॥”

“शङ्को यस्य गृहे नास्ति घण्टा वा गरुडान्विता ।
पुरतो वासुदेवस्य न स भागवतः कलौ ॥”

इति पद्मपुराणे पातालखण्डम् ॥

अथ घण्टामाहात्म्यसुक्तञ्च स्कान्दे श्रीजम्ब-
नारदसंवादे यथा,—

“स्नानार्चनक्रियाकाले घण्टानादं करोति यः ।

पुरतो वासुदेवस्य तस्य पुण्यफलं श्रद्धा ॥

वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च ।

वंसते देवलोके तु अक्षरीगणसंविताः ॥

सर्ववाद्यमयी घण्टा केशवस्य सदा प्रिया ।

वादनान्भते पुण्यं यश्चकोटिसमुद्भवम् ॥

वादिनिर्नदेस्त्यगीतमङ्गलानिःखनैः ।

यः आपयति गोविन्दं जीवन्मुक्तो भवेद्धि सः ॥

वादिनामभावे तु पूजाकाले हि सर्वदा ।

घण्टाशब्दो नरैः कार्यः सर्ववाद्यमयी यतः ॥

सर्ववाद्यमयी घण्टा देवदेवस्य वल्लभा ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन घण्टानादन्तु कारयेत् ॥

मन्त्ररसहस्राणि मन्त्ररशतानि च ।

घण्टानादेन देवैः प्रीतो भवति केशवः ॥” ॥

तथा, विष्णुधर्मोत्तरं श्रीभगवत्प्रज्ञादसंवादे ।

“श्रद्धा देत्येकं । वक्ष्यामि घण्टामाहात्म्यसुक्तम् ।

प्रज्ञाह ! त्वत्समो नास्ति मङ्गलो सुवनचये ॥

मम नामाङ्किता घण्टा पुरतो मम तिष्ठति ।

अर्चिता वैष्णवगृहे तत्र मां विद्धि दैत्यज ॥

वेनतेयाङ्कितां घण्टां सुदर्शनयुतां यदि ।

ममाग्रे स्थापयेद्यस्तु देहे तस्य वसान्यहम् ॥

यस्तु वादयते घण्टां वेनतेयेन चिह्निताम् ।

धृपं नीराजनं खाने पूजाकाले विलेपने ॥

मामाग्रे प्रवृत्तं वत्स ! प्रत्येकं लभते फलम् ।

मखायुतं गोशुतञ्च चान्द्रायणशतोद्भवम् ॥

विधिवाङ्मूकता पूजा सफला जायते शृङ्गाम् ।

घण्टानादेन तुष्टोऽहं प्रयच्छामि स्वकं पदम् ॥

नागारिचिह्निता घण्टा रथाङ्गुल समन्विता ।

वादनान् कुरुते नाशं जन्ममृत्युभयस्य च ॥

गरुडानाङ्किता घण्टा दृष्ट्वाहं प्रवृत्तं सदा ।

प्रीतिं करोमि दैत्येभ्यः । लक्ष्मीं प्राप्य यथाधनः ॥

घण्टाप

दृष्टान्तं यथा देवाः प्रीतिं कुर्वन्त्यहर्निशम् ।
सुपुण्यं च तथा प्रीतिं घण्टाशिरस्तरमास्थिते ॥
स्वकरेण प्रकुर्वन्ति घण्टानादं सुभक्तितः ।
मदीयार्चनकाले तु फलं कोऽप्येन्द्रवं कलौ ॥”

अन्यत्र च ।
“घण्टादृष्टस्य शिरसरे सचक्रं स्थापयेत्तु यः ।
गरुडं वै प्रियं विष्णोः स्थापितं सुवनचयम् ॥

सचक्रघण्टानादन्तु मृत्युकाले श्रद्धोति यः ।
पापकोटियुतस्यापि नश्वरानि यमकिङ्कराः ॥

सर्वे दोषाः प्रलीयन्ते घण्टानादे कृते हरौ ।
देवतानीं सुनीम्नाणां पितृणामुत्सवो भवेत् ॥

अभावे वेनतेयस्य चक्रस्यापि न संशयः ।
घण्टानादेन भक्तानां प्रसादं कुरुते हरिः ॥

गृहे यस्य भवेन्नित्यं घण्टा नागारिसंयुता ।
न सर्पाणां तत्र भयं नापि विद्वान्समुद्भवम् ॥

यस्य घण्टा गृहे नास्ति शस्त्रञ्च पुरतो हरैः ।
कथं भागवतं नाम गीयते तस्य देहिनः ॥”

“अतो भगवतः प्रीत्यै घण्टा श्रीगरुडान्विता ।
संग्राह्या वैष्णवैर्यन्त्राचक्रेणोपरि मण्डिता ॥

गीतं श्रुत्वां पुराणादिपठनञ्च प्रशस्यते ॥”

इति श्रीहरिभक्तविलासे ६ विलासः ॥

(घण्टयति दीप्यते कुसुमादिभिरिति । घटि +
अच् । स्त्रियां टाप् ।) घण्टापाटलिहृत्तः । इति

शब्दरत्नावली ॥ अतिवला । नागवला । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (अतिवलानागवलाघण्टापाटलि-
शब्देभ्यासां वृत्तिर्यथायथं ज्ञातया ॥)

घण्टाकः, पुं, (घण्टयति दीप्यते खकुसुमैरिति ।

घटि + अच् टाप् । घण्टा तथा घण्टेति

आख्येयवर्धः कायतीति । घण्टा + कै + कः ।)

घण्टापाटलिहृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

घण्टाकर्णः, पुं, (घण्टावत् कर्णो यस्य ।) शिव-

गणविशेषः । घेण्टु इति ख्यातः । यथा,—

“घण्टाकर्णो गणः श्रीमान् शिवस्यातीवल्लभः ॥”

इति शिवपुराणम् ॥

तस्य पूजाविधिर्यथा,—

“चैत्रे मासि च संपूज्यो घण्टाकर्णो घटात्मकः ।
आरोग्याय कृद्भीमं संक्रान्त्यां तत्र कारयेत् ॥”

पूजामन्त्रो यथा,—

“घण्टाकर्ण ! महावीर ! सर्वयाधिविनाशन ॥
विस्तोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल ॥”

इति निष्ठादित्तत्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणम् ॥

(काशीस्य हृदविशेषः । यथा, काशीखण्डे ।

३३ । १७५ ।

“इयं हि पिचघण्टे श्री घण्टाकर्णस्वयं हृदः ॥”)

घण्टापथः, पुं, (घण्टानां उपलक्षणात् घण्टादि-

वादिनाणां पन्थाः । “अक्षूपूरव्यूः प्रथामानजे ।”

५ । ४ । ७४ । इति अः ।) घण्टोपलक्षितानां

हृदयादीनां पन्थाः । इति भरतः ॥ ग्रामादौ

प्रधानमार्गः । यथा,—

“दशधन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः ॥”

इति चाणक्यम् ।

तत्पर्यायः । संसरणम् २ । तत् संसरणं

घण्टिका

घटि पुरस्वन्नि स्थातदा उपनिष्कारमिति
ख्यातम् । इत्यमरः । २ । १ । १८ ॥

घण्टापाटलिः, पुं, (घण्टा षाणौ पाटलिश्चेति
कर्मेधारयः ।) दृष्टविशेषः । घण्टापाटल इति

भाषा ॥ तत्पर्यायः । गोलीङ्कः २ भाटकः ३

मोचः ४ तुष्कः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥

गोलीङ्कः ६ घण्टा ७ पाटलिः ८ । इति तट्टीका ॥

चारुः ९ कालतुष्कः १० । इति रत्नमाला ॥

पाटली ११ घण्टाकः १२ भाटः १३ । इति

शब्दरत्नावली ॥ तीक्ष्णः १४ घण्टकः १५ ।

इति रत्नकोषः ॥ मोचकः १६ काष्ठपाटली १७

कालाख्याली १८ काचखली १९ । इति भाव-

प्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ मुष्क-
शब्दे द्रष्टव्यौ ॥

घण्टाबीजं, स्त्री, (घण्टेव बीजमस्य ।) जय-

पालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घण्टारवा, स्त्री, (घण्टारववत् रवः पक्षपक्षेभ्यु

यस्याः । यद्वा, पक्षेभ्यु पक्षेभ्यु घण्टेव रौतीति ।

ठ ल धनी + अच् ।) दृष्टविशेषः । भनूभनिया

इति वनशब्द इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

शणपुष्पिका २ । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥

शणपुष्पी ३ । इति भरतः ॥

घण्टाली, स्त्री, (घण्टां अकति पर्याप्नोति

शब्देनेत्यर्थः । अल पर्याप्नोति + “कर्मेण्यच्” ।

३ । २ । १ । इत्यच् स्त्रियां ङीप् च । यद्वा

घण्टा आली सङ्घरी यस्याः शब्दसाह-

य्यात् तथात्वम् ।) कोशातकी । इति राज-

निर्घण्टः ॥ मिठा इति भाषा ॥ (घण्टानां

आली श्रेणी ।) घण्टाश्रेणी च ॥

घण्टाशब्दं, स्त्री, (घण्टायाः शब्द इव शब्दो

यस्य ।) कांस्यम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११५ ॥

घण्टिका, स्त्री, (घण्टा + अण्कार्ये कन् ततश्चापि

अत इच् । घण्टिका क्षुद्रघण्टा तद्वत् आहति-

रस्थस्याः । अर्श आदिनादच् ।) लज्जिका ।

तालहृत्स्वप्लज्जिका । इति राजनिर्घण्टो हेम-

चन्द्रश्च ॥ (गलरोगविशेषः । अस्य स लक्ष्य-

चिकित्सितं यथा,—

“तिलपिच्छलगौल्यादिसेवनातिद्ववादपि ।

नवोदकेन कफजो जायते घण्टिकागदः ॥

जिह्वामूले कण्ठसन्धौ श्लेष्मरक्तसमुद्भवा ।

तेनास्यशोषो जडता ज्वरो मन्दश्च जायते ॥

शिरोधया रुचिस्तन्त्रा तथास्यजडता भवेत् ।

तर्जण्या कण्ठमध्ये तु संपीड्य रक्तग्रन्थिका ॥

परिसृतं तथा रक्तं तदा विष्णापनं हितम् ।

वचाञ्च मरिचं लघ्वाचूर्णं तत्र निधापयेत् ॥

मर्दनं स्यात् कण्ठदेशे तेन ग्रन्थिविलीयते ।

धान्यनागरजीरुतवचान्यथोद्युक्ताः ॥

काथः खेदो घण्टिकाया मुखे गण्डवधारणम् ।

गले च घण्टिकामार्गे रक्तश्लेष्मविकारजा ॥”

इति घण्टिकारोगः ॥

इति चारुते चिकित्सितस्थाने पञ्चचकारिंश-

तमेऽध्याये ॥

घनः

चष्टिनीवीर्णं, जी, (चष्टिनीव वीर्णं यस्य ।)
जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चट्टः, पुं, (चट्टयति दौष्यते इति । चटि दौषी
+ "तन्मादेशः ।" इति उणादिकोषटीकाहृत-
छन्दोः ।) गजचट्टा । प्रतापः । इत्युणादि-
कोषः ॥

चट्टेचरः, पुं, (चट्टानां चट्टाकर्मादिगणविशेषाणां
इंचरः प्रभुः ।) देवताविशेषः । स तु मङ्गल-
पुत्रः । ब्रह्मदाता च । चेटु इति भाषा । यथा,
"मङ्गलस्य प्रिया मेधा तस्यां चट्टेचरो मजान् ।
ब्रह्मदाता च तैजस्वी विष्णुतुल्यो बभूव ह ॥"
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥

चङ्कः, पुं, (चङ्कति शब्दं कुर्वन् चयते उड्डीयते
इति । जी नभोगतौ + बाङ्गलकात् ङः ।) भ्रमरः ।
इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

चर्नं, जी, (चर्नते ताप्यते यत् इति । चन् +
"नृत्तौ चर्नः ।" ३ । ३ । ७७ । इति अप् घना-
देशश्च ।) कांक्ष्यताणादिकं वाद्यम् । इत्य-
भ्रमरः । १ । ७ । ४ । कांक्ष्यताणः कर्ता इति
ख्यातः आदिना काङ्गलादयः । इति सार-
सुन्दरी । मध्यमशृङ्गम् । इति मेदिनी । ने । ३ ॥
लौहः । इति हेमचन्द्रः ॥ लघम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

चर्नः, पुं, (घनति दौष्यते इति । घन दीप्तौ + अच् ।)
मेघः । (यथा, महाभारते । १ । १३७ । २४ ।
"ततः क्षोडाहरिचयं दृष्ट्वा रङ्गावलोकितम् ।
भास्करोऽप्ययन्नाश्रं समीपोपगतान् घनान् ॥")
सुक्ता । ओषः । दाट्टः । विस्तारः । (चर्नते
वध्यतेनेन । चन् + "नृत्तौ चर्नः ।" ३ । ३ ।
७७ । इति अप् घनादेशश्च ।) लौहसुह्रदः ।
इति मेदिनी । ने । ३ ॥ (यथा, भारविः । १८ । १ ।

"घटुरपास्य सबाणधिप्रह्वरः

प्रतिजघान घनैरिव सुदिभिः ॥")

घरौरम् । कफः । अभ्रकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ सजातीयोक्तयस्य पूरणम् । यथा,

"समस्त्रिघातश्च घनः प्रदिष्टः

स्थाप्यो घनोऽन्यस्य ततोऽन्यवर्गः ।

आदित्रिनिघ्नस्तत आदिवर्ग-

ज्जगत्याहृतोऽथादिघनश्च सर्व्व ॥"

इति लीलावती ॥

(वेदपाठविशेषः । यथा,—

"जटासुक्तां विषयस्य घनमाहुर्मनीषिणः ॥")

घनः, त्रि, (चर्नते इति । चन् + अप् घना-
देशश्च ।) निविडः । तत्पण्यायः । निरन्तरः । २
सान्नः । इत्यभ्रमरः । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा,
रघुः । ८ । ६१ ।

"स तथेति विनेतुर्बहारमतेः

प्रतिपद्यन् वचो विसर्ज्जं मुनिम् ।

तद्वत्त्वपदं हृदि शोकेषु

प्रतिपातमिवान्निकमस्य गुरोः ॥")

डट्टः । इति मेदिनी । ने । ४ ॥ (यथा, रघुः ।
११ । ११८ ।

घनम्

"यच्चकार विवरं शिलाघने
ताडकोरसि च रामसायकः ॥")

पूर्णः । (यथा, महाभारते । १ । १३६ । २८ ।

"किंस्त्रिदापूर्व्वेते ओम जलधाराघनेर्धनेः ॥")

सस्युटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (निरवकाशः ।

यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ७६६ ।

"किं गाळीवस्तुरगूचघनास्थानकरपाणि-
नांसीलीलानटनविलसन् मेखली सयसाधौ ॥")

घनकफः, पुं, (घनस्य मेघस्य कफ इव ।) करका ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनकालः, पुं, (घनस्य मेघस्य घनप्रधानो वा

कालः ।) वर्षा ऋतुः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनगोलकः, पुं, (घनस्य नागावर्णमेघस्य गोलः ।

स इव कायति प्रकाशते इति । घन + कै +

"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।

शुक्लरक्तमेघसादृश्यादस्य तथात्वम् ।) संश्लि-
रजतसुवर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११३ ॥

मिश्रान सोला रूपा इति भाषा ॥

घनजम्बालः, पुं, (घनः सान्नो जम्बालः इति

कर्मधारयः ।) चुलुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनज्वाला, स्त्री, (घनस्य मेघस्य ज्वाला दीप्तिः

प्रस्फुरणमित्यर्थः ।) मेघदीप्तिः । वज्राग्निः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

घनतालः, पुं, (घनतायां निविडतायां अलति
पर्याप्नोतीति । अल पर्याप्तौ + अच् ।) सारङ्ग-
पक्षी । इति जटाधरः ॥

घनतोलः, पुं, (घनं मेघं अभिलक्षीकृत्य स्वमुखं

तोलयति ऊर्ध्वमुखीभवतीत्यर्थः । तुल उन्माने +

अच् ।) चातकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनदुमः, पुं, (घनः कण्टकाकीर्णत्वानिविडो दुमो

वृक्षः ।) विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घननाभिः, पुं, (घनस्य मेघस्य नाभिर्गर्भाग्रयस्थान-

मिव । मेघस्य धूमयोनित्वादेव तथात्वम् ।)

धूमः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनपत्रः, पुं, (घनानि निविडानि पत्राणि यस्य ।)

पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनपाषण्डः, पुं, (घनेन मेघेन मेघध्वनिर्नित्यः ।

पाषण्ड इव । मेघध्वनिश्चयमेव उन्मत्ततयास्य

तथात्वम् ।) मयूरः । इति शब्दमाला ॥

घनफलः, पुं, (घनानि बहुतृपन्नत्वात् निविडानि

फलानि यस्य ।) विकण्टकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

घनमूर्त्तं, स्त्री, (घनस्य सजातीयोक्तयपूरणस्य

मूलम् आदाम् ।) पूरितसजातीयोक्तयस्य-
याङ्कः । यथा । नवघनस्य मूर्त्तं त्रयं इत्यादि ॥

करणसूत्रं यथा,—

"आदां घनस्थानमयाघने द्वे

पुनस्तथान्यात् घनतो विशोध्य ।

घनं पृथक्स्थं पदमस्य कृत्वा

त्रिज्वा तदादां विभजेत् फलन्तु ॥

पंक्ता न्यसेत्तत्कृतिमन्थनिर्णी

चिन्त्री त्वजेत्तत्प्रथमात् फलस्य ।

घना

घनं तदाद्यात् घनमूलमेघं
पंक्ता भवेदेवमतः पुनश्च ॥"

इति लीलावती ॥

घनमूलः, पुं, (घनं दृढं मूलमस्य ।) मोरटः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

घनरसः, पुं, (घनः सान्नो रसः ।) सान्ननिर्वासः ।

(घनो रसो यस्य ।) मोरटः । (घनस्य मेघस्य

रसः ।) जलम् । कर्पूरम् । पीलुषर्णी । मन्थक-

सिद्धरसः । इति मेदिनी । से । ५१ ॥ जले स्त्रीव-

लिङ्गोऽपि । यथा, रत्नकोषे ।

"घनरसमन्त्रं चौरं घृतमन्त्रं जीवन् सुवन्म ॥"

घनवल्लीका, स्त्री, (घनस्य मेघस्य वल्लीका लता

इव ।) विद्युत् । इति हारावली । ५८ ॥

घनवल्ली, स्त्री, (घना घनरसा वल्ली लता ।)

अमृतसवा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य

मेघस्य वल्लीव इति विग्रहे विद्युत् ॥)

घनवानः, पुं, (घनो निविडो वातो वायुर्यत्र ।)

गरकभेदः । इति हेमचन्द्रः । ५ । २ ॥

घनवासः, पुं, (घनस्त्रीच्छाः वासो गन्धो यस्य ।)

कुष्माण्डः । इति हारावली । ६७ ॥

घनवाहनः, पुं, (घन इव शुभं वाहनं यस्य । शुभ-

वृषवाहनत्वाद्वास्य तथात्वम् ।) शिवः । इति

हेमचन्द्रः । १० । १११ ॥ (घनो मेघः वाहनं यस्य ।)

इन्द्रः । मेघवाहन इत्यभ्रदर्शनात् ॥

घनश्यामः, त्रि, (घनो मेघस्तद्वत् श्यामः श्याम-

वर्णः ।) निविडलक्ष्यवर्णः । मेघतुल्यश्यामवर्णः ।

योगसुन्दर्यं शब्दः श्रीरामलक्ष्मणयोर्नामकः ।

इति कैचित् तत्र पुं । यथा, महाभारते ।

"अथ राम ! घनश्याम ! चुष्माभि मुखपङ्कजम् ।

यदि चोवाभि शोकेन पुनर्दश्यामि ते मुखम् ॥"

"समानकर्णविन्धस्तस्मै रत्नकरकुण्डलम् ।

हेमाब्धं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ॥"

इति श्रीभागवतम् ॥

घनसारः, पुं, (घनः शुक्लमेघस्तद्वत् शुभः सारो

यस्य ।) कर्पूरम् । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे

४७ अध्याये ।

"पीनस्तनोरुजघना घनसारदिग्धा

स्ता एवमाद्रवसनाः सह संविशेयुः ॥"

यथाच महाभारतपतिस्तोत्रे । ६ ।

"दिकान्ताघनसारचन्दनरसासाराः श्रयन्तां

मनः ॥"

घनो निविडः सारो यस्य ।) दक्षिणवर्ध-

पारदः । इति मेदिनी रे । २६० ॥ वृक्तभेदः ।

(घनस्य मेघस्य सारः ।) जलम् । इति धर्मशास्त्रम् ॥

घनस्तन्यः, पुं, (घनो दृढः स्तन्यो यस्य ।) कोशाम्न

वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनस्वनः, पुं, (घनो सुप्ता तद्वत् सुप्तु अनिति

प्राणितीति । अन च्त्वा प्राणने + अच् ।) तण्डु-

लीयशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य

मेघस्य स्वनः ।) मेघशब्दश्च ॥

घना, स्त्री, (घन + टाप् ।) माघपक्षी । रुद्र-

जटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

नाकरः, पुं, (घनानां मेघानामाकरः) वर्षाकालः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

घनाघनः, पुं, (हन्तीति । हन् वधे + पचाद्यच् ।
ततः “हन्तिघत्वञ्च” ३ । १ । १३४ । इत्यस्य
वार्ति इति द्वित्वं आक चाभ्यासस्य ।) इन्द्रः ।
घातुकमत्तं हस्ती । वर्तुकमेघः । इत्यमरः । ३ । ३ ।
१०६ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३६५ ।
“अभ्योजानि घनाघनव्यवहितोऽप्युल्लाघयत्वं गुमान्
दूरस्थोपि पयोधरोऽतिप्रशिखरस्पर्शं करोत्यात-
पम् ॥”)

अभ्योजघट्टनं इति धरणी ॥

घनाघनः, चि, निरन्तरः । (हन्तीति । हन् +
अच् । “हन्तघत्वञ्च” इति द्वित्वं आक
चाभ्यासस्य ।) घातुकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
कग्वेदे । १० । १०३ । १ ।

“आशुः शिशानो वृषभो न भीमो
घनाघनः क्षोभनचर्चणीनाम् ॥”)

घनाघना, स्त्री, (घनाघन + टाप् ।) काकमाषी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

घनाख्यः, पुं, (घनानां मेघानामख्यो नाशो
यस्मिन् ।) शरत्कालः । इति हेमचन्द्रः । २ । ७२ ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ।

“पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते वैद्यिकानां
निदाघे वातिकानां घनाख्ये स्वभावत एव ॥”

“हेमन्तिकं दोषचयं वसन्ते
प्रवाहयन् वैद्यिकमभकाले ।
घनाख्ये वार्धिकमाशु सन्त्यक्
प्राप्नोति रोगान्नृत्तजान् जातु ॥”

इति चरकं शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

घनामयः, पुं, (घनो दृढः आमयो यस्मात् ।)
खजूरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनामलः, पुं, (घनो निविडः अमलश्च ।) वालुक-
प्राकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनाश्रयः, पुं, (घनानां मेघानामाश्रयः ।) आका-
शम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ७७ ॥

घनोदधिः, पुं, (घनानां लौहमुद्गराणामुदधिः
समुद्र इव । लौहमुद्गरपचुरतया एवास्य तथा-
न्यम् ।) नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः । ५ । २ ॥

घनोपलः, पुं, (घनस्य मेघस्य उपलः ।) करका ॥
इति हेमचन्द्रः । २ । ८० ॥ (करकाशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञानम् ॥)

घनं, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः । घञ्जति ।
इति दुर्गादासः ॥

धरट्टः, पुं, (धरं धर्धर इति शब्देन अटति
आभ्यतीति । अट् + निपातनात् द्वित्वे साधुः ।)
पयसी । इति पुराणम् ॥ जाता इति भाषा
(यथा, श्रीकण्ठचरिते । ६ । ६३ ।

प्रक्रमन्मज्जवधटपदचक्रचिह्नं
यत्प्रोक्ष्यत्कुसुममाविरभूजतानाम् ।
मानस्य पद्मलङ्घ्यां सहसैव पैतृ-
तत् स्यट्मान्मथचरट्टविकासमासीत् ॥”)

धर्धटः, पुं, (धर्ध इत्यस्य ट्प्रत्ययं अटति गच्छ-
तीति । अट् + अच् ।) शकन्वादित्यात् साधुः ।)
मत्स्यविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ ट्याङ्गरा
इति भाषा ॥

धर्धरः, पुं, (धर्धेति अयं क्तं धनिविशेषं रातीति ।
रा + “आतोऽनुपसर्गो कः” ३ । २ । ३ । इति
कः ।) पर्वतद्वारम् । द्वारम् । उलूकः । नद-
विशेषः । खरभेदे चि । इति मेदिनी । रे । १५१ ॥
धनिः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । १०३ ।
“चखेऽहमरुनिघंघिधर्धरं श्रुतवान् धनिम् ॥”)
हास्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २१० ॥ तुषा-
नलः । इति भूरिप्रयोगः ॥

धर्धरकः, पुं, (धर्धर एव । स्वार्थे कन् ।) धर्धर-
नदः । यथा, राजनिर्घण्टे ।

“शोणे धर्धरके जलम् सचिह्नं सन्तापशोषापहं
पथं वह्निकरं तथाच बलदं क्षीणाङ्गद्विप्रदं ॥”

धर्धरा, स्त्री, (धर्ध इत्ययत्तशब्दं रातीति । रा
+ कः स्त्रियां टाप् ।) क्षुद्रघण्टिका । वीणा-
भेदः । इति मेदिनी । रे । १५१ ॥ (गङ्गा ।
यथा, काशीखण्डे । ८६ । ५७ ।

“घुह्णणापिस्तरतनुर्धर्धरा धर्धरस्वना ॥”)

धर्धरिका, स्त्री, (धर्धरैव । स्वार्थे कन् । अत
इत्यच् ।) क्षुद्रघण्टिका । भट्टधान्यम् । नदी-
विशेषः । वादित्रदण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥ वाद्य-
प्रभेदः । इति विश्वः ॥

धर्धुर्धा, स्त्री, (धुर ध्वनी + क्तिप् । धर्धुर्गा ध्वनि-
विशेषेण गायतीति । गे + डः । निपातनात् गस्य
घत्वम् ।) यमकीटः । इति रत्नमाला ॥ धुर-
धुरिया इति भाषा ॥

धव्वं, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) रेफोपधः । घञ्जति । इति दुर्गा-
दासः ॥

धर्म्मः, पुं, (धरति धरति अङ्गादिति । ध्रु चरणे
+ “धर्म्मः” उणां । १ । १४८ । इति मनुप्रत्य-
येन निपातनात् साधुः ।) अथवारि । अङ्ग-
जलम् । घाम् इति भाषा ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । २ । १२ ।

“दयितस्यधर्म्मोऽकीलित-

धर्म्मजलस्रलितचरणनखलात् ॥”)

तत्पथ्यायः । निदाघः २ खेदः ३ । इत्यमरः ।
१ । ७ । ३३ ॥ सिप्रः ४ । इति जटाधरः ॥ सवणम् ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य निदानं खेदशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ (धरति धरति खेदः शरीरादनेन
इति । ध्रु + करणे मन् ।) आतपः । शीघ्रः ।
उष्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ६४ अध्याये ।

“सर्वासि सरितां वापि वनानि रुचिराणि च ।

चन्दनानि परार्घ्याणि स्रजः सकमलोत्पलाः ॥

तालवृक्षानिलाहारांस्तथाश्रूतमृदाणि च ।

धर्म्मकाले निधेवत वासांसि सुलघूनि च ॥”

धर्म्मदोषः, पुं, (धर्म्मस्य खेदस्य दोषः विकृतिः ।)
खेदस्य विकारः । तस्यौपधं यथा,—

“मन्धोऽलोऽनीवारचूर्णेषु कनकस्य च ।
तेनोद्वर्णितदेहस्य चरेद्दुष्प्रीडाप्रकारिकाम् ॥
त्वग्दोषश्चैव देवेन्द्र ! धर्म्मदोषश्च नञ्जति ॥”

इति गावर्धने १६४ अध्यायः ॥

धर्म्मविचर्चिका, स्त्री, (धर्म्मजगता खेदोत्पन्ना
विचर्चिका । धर्म्मो यौगकालस्तज्जगिता विच-
र्चिका वा ।) धर्म्मविचर्ची । धर्म्मविचर्चिका ।
चामाचि इति भाषा ॥ यथा, प्रयोगान्ते ।
“खेदवाहीनि दुःखानि त्रोषशोकभयैस्तथा ।
ततः खेदः प्रवर्त्तत दौर्गन्ध्यं धर्म्मविचर्चिका ॥
राजिकास्तितल्लघ्नोत्था यतो धर्म्मविचर्चिका ॥”
अस्याचिकित्सा खेदशब्दे द्रष्टव्या ॥

धर्म्मालः, पुं, (धर्म्मस्य निदाघकालस्य अनो-
द्वजः ।) वर्षाकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
मेघदूते । १०६ ।

“धर्म्मालो मे विगमय कथं वासराणि त्रयेषुः ॥”
वर्षाकालविवरणेऽस्य विशेषो बोधः ॥)

धर्म्मालकासुकी, स्त्री, (धर्म्मालो वर्षासु कामसुकी
कामार्णा । वर्षाकाले हि अस्याः मैथुनस्युहा
भवतीति प्रसिद्धिः । यद्वा, धर्म्मालं वर्षाकालं
कामयते इति । कम् + उक्तञ् स्त्रियां ङीप् ।)
बलाका । इति राजनिर्घण्टः ॥

धर्म्मणं, स्त्री, (धृष् + भावे णुट् ।) धर्म्मः । यथा
इति भाषा ॥ यथाह, माधवकरः ।
“धर्म्मणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम् ।

उवासावान्मृतं तद्धि दृष्टमिच्छभिधीयते ॥”

धर्म्मणालः, पुं, (धर्म्मणे धर्म्मणाय वा अलति धर्म्मा-
नीति । अल् + अच् ।) शिलापुच्छः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ लोङ्वा इति भाषा ॥

धर्म्मणी, स्त्री, (धृष्यते इति । धृष् + कर्म्मणि णुट् ।
टित्वात् ङीप् च ।) हरिद्रा । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (विष्टतिरस्या हरिद्राशब्दे ज्ञातव्या ॥)

धय, इ ड चरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्वं-अकं-सेट् ।) आद्यस्वरी । इ, घञ्जते । ड,
घञ्जते । अयं कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
घस, इ ड चरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्वं-अकं-सेट् ।) इ, घञ्जते । ड, घञ्जते ।
अयं कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

घस, ल औ भञ्जते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-सकं-अनिट् ।) ल, अवसत् । औ, घञ्जत् ।
इति दुर्गादासः ॥

घसिः, पुं, (घस् भञ्जते + भावे इन् ।) व्याहारः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (तथाच, वैदिके ।

“घसिना मे मासं पृक्था ऊर्द्धं मे नाभिः सीद् ॥”)

घस्मरः, चि, (घस् + “लघस्यद्ः क्मरच्” ३ ।
२ । १६० । इति क्मरच् ।) अस्मरः । भञ्जकः ।
इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥ (यथा, महाभारते ।
८ । ४० । ३६ ।

“गौर्यां दृष्टव्यो निर्वीकाः सद्रिकाः कललावृताः ।
घस्मरा नष्टशोचाश्च प्राय इत्थमुपश्रुताः ॥”)

घसं, स्त्री, (घस् + रक् ।) कुङ्कुमम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वसः, पुं, (वसति भक्षयति अन्वकारम् । वस् + रक् ।) दिनम् । हिंसे वि । इति मेदिनी । रो ३०॥
 (यथा, पञ्चदशान् । ६ । १५५ ।
 “रात्रिचरौ सुमिषोधावुक्तीजनमिमिलने ।
 तूष्णीभावनमोराण्ये इव कटिलयाविमौ ॥”)
 वा, स्त्री, (हन् + उ । इत्यच् । टाप् च ।)
 काशी । वातः । इति मेदिनी । धे । १॥
 वाटः, पुं, (वटते सङ्गच्छते शिरोऽनेन देहे इत्यर्थः ।
 वट् + करणे घञ् ।) वाटा । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (वाटा अस्त्रास्तीति । “अश्व आदिभ्यो-
 २च् ।” ५ । २ । २७ । इत्यच् । वाटाविशिष्टे,
 वि । इति अतृप्तिलब्धोऽर्थः ॥)
 वाटा, स्त्री, (वाटा विद्यतेऽस्मिन् इति वाटः ततः
 टाप् ।) यौवापचाङ्गागः । वाड इति भावा ॥
 तत्पर्यायः । अवटुः २ । लकाटिका ३ । इत्य-
 मरः ॥ शिरःपञ्चाक्षरिणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वाटः ५ । लकाटी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥
 वाटिका ७ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (“दीवास्तु दुष्टास्त्ययवमन्त्रां
 सर्वेषां वाटां सुवर्णां सुतीक्ष्णाम् ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
 वाटिका, स्त्री, (वाटा + स्त्री + कन् । टाप् अत
 इत्यच् ।) वाटा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा,
 पञ्चतन्त्रे गङ्गादत्तप्रकरणे । ४ । २५ । “अथ
 जूपमावाधारवृष्टवाटिकामार्गेण सर्वस्तेनात्मना
 खालयं गौतः ॥”)
 वाष्टिकः, पुं, (वष्टया चरतीति । चरतीति ठक् ।)
 यो बहुभिर्मलित्वा स्तुतिं पठति सः । यो
 देवताद्वये घण्टाघातेन शंसति स आवाण्वाख्यः ।
 इति स्वामी । इति सारसुन्दरी ॥ (यदुक्तम् ।
 “राष्ट्रः प्रबोधसमये घण्टाशिष्टास्तु वाष्टिकाः ॥”)
 तत्पर्यायः । वाटिकः २ । इति भरतः ॥
 चाक्रिकः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥ अन्यच्च ।
 “मिलिता वष्टवो ये तु भवेयुः स्तुतिकारकाः ।
 चाक्रिकास्ते निगदिताश्चाक्रिका अपि कुर्वन्ति ॥
 घण्टावाद्यस्त्रावका ये वाष्टिका वाष्टिकाश्च ते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 धुस्तुरवृष्टः । इति हारावली । १०७ ॥
 वातः, पुं, (हन् + करणभावाद् घञ् । “हनसो-
 ऽचिखलोः ॥” ७ । ३ । ३२ । इति हनेल्ल-
 कारोऽन्तादेशः । “हो हनेर्लुग्रेयु ॥” ७ । ३ ।
 ५४ । इति कुल्लच् ।) काष्ठः । प्रहारः ।
 इति मेदिनी । ते । १७ ॥ (यथा, गोः रामा-
 यणे । ६ । ६८ । २४ ।
 “सुष्टिभिः पार्थिवैस्तेषां बाहुवातेषां शोभने ।
 चोद्रेणानुप्रहारैश्च नयनाचनपीडनैः ॥”)
 अङ्गुष्ठपूरवम् । यथा । “वसन्तिघातश्च घनः
 प्रदिष्टः ॥” इति जीलावती ॥ (वधः । यथा-
 पञ्चतन्त्रे । १ । ३१२ ।
 “यदे शुभमपि प्राप्तं विषयस्तमङ्गुलीभयम् ।
 यो हन्तान् तस्य पापं क्षान्तिस्तन्नाशयति ॥”)

लुङ्गणम् । यथा, मनुः । ६ । २७४ ।
 “यामवाते हिताभङ्गे पथि मोघाभिरुद्धे ॥”
 “यामवाते यामलुङ्गणे तस्करादिभिः ॥” इति
 कुल्लकभङ्गः ॥ यथायुतुखातः हानिर्वा । यथा,
 याज्ञवल्क्ये । २ । १६२ ।
 “माधानटौ तु महिषी शस्त्रघातस्य कारिणी ॥”
 भङ्गः । उच्छेदादिर्वा । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ ।
 सङ्गीवककथायाम् । “प्रोवाच भो श्रेष्ठभागे
 अयुक्तं मया पापेन कृतं सङ्गीवकं आपादयता
 यस्माद् विश्वासघातादन्वन्नास्ति पापतरम् ॥”)
 वातकः, वि, (हन्तीति । हन् + क्तुल् । क्ति-
 तान्तादेशे क्तुल्म् ।) हननकर्ता । यथा,—
 “गौरीमाधवयोर्भर्ता राधिका शिवसन्निधौ ।
 इन्दुः कुसुदहना च कृत्यः कमलघातकः ॥”
 इति विदग्धसुखमङ्गलम् ॥
 (तथा च मनुः । ५ । ५१ ।
 “संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेतिघातकाः ॥”)
 घातनं, स्त्री, (हन् + णिच् + भावे लुट् ।) हन-
 नम् । वधः । यज्ञार्थप्रयुवधः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४४ । ४० ।
 “पशुवदघातनं वा मे दहनं वा कटाक्षिना ॥”)
 घातनः, वि, (हन्ति मारयतीति । हन् + कर्त्तरि
 लुट् । स्त्री + णिच् ।) वधकर्ता । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यासुणादिहतिः ॥ (कौञ्चितु एतस्य प्रामा-
 दिकत्वमुक्तम् । “हनेर्धुमाद्यनयोर्धत्वतत्वे ॥”
 ५ । ४२ । इत्यादिस्त्रेण हनेर्धुनिहते आटन-
 योर्धत्वतत्वे घतनः । इत्युक्त्वात् । अतः सुधीभि-
 र्चिन्त्यम् ।)
 घातिः, पुं, (हन् + इण् ।) पणिवन्धनम् । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ प्रहरणम् । इति संक्षिप्तसारे
 उणादिरहितः ॥
 घातिपत्नी, [नृ] पुं, (घातिः घातकः पत्नीति कर्म-
 धारयः ।) श्रेष्ठपत्नी । इति हारावली । ८६ ॥
 घातुकः, वि, (हन्तीति । हन् + “लघपतपदस्या-
 भूटवहनकमगमग्रद्वय उक्तम् ॥” ३ । २ । १५४ ।
 इति उक्तम् ।) हिंसः । क्रूरः । इत्यमरः । ३ ।
 १ । ४७ ॥ (यथा, अथर्ववेद । १२ । ४ । ७ ।
 “ततः किशोरा स्त्रियन्ते वत्साश्च घातुको ष्टकः ॥”)
 घातुं, वि, (हन्त्येऽसौ हन्तुमर्हो य इत्यर्थः ।
 हन् + श्यत् ।) हननयोग्यम् । इति आकर-
 णम् ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२८ । “ततो
 मम सुखघात्याः सञ्जाताः ॥”) [हेमचन्द्रः ॥
 वारः, पुं, (घृ सेचने + घञ् ।) सेचनम् । इति
 घातिः, पुं, (घृतेन निहन्ताः । इति ठण् ।)
 घृतपूरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (घृतसंयुक्ते वि ।
 यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । ३५ । “अन्यस्य घातिक-
 भोजनं दत्तम् ॥”)
 वासः, पुं, (वस्यतेऽसौ पशुभिरित्यर्थः । घस् +
 कर्मणि घञ् ।) गवाद्यदनीयलघुविशेषः ।
 तत्पर्यायः । यवसम् २ । इत्यमरः । २ । ५ । १६७ ॥
 यवसः ३ । अवसः ४ । इति भरतः ॥ यवासम् ५ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ५३ ॥

वासिः, पुं, (वसति भक्षयति वसमिति । वस् +
 “जनिवचिभ्यामिभ् ।” उर्वा ४ । १३० इति
 इण् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १ । १६२ । १४ । [देवेभ्यस्तु ॥”)
 “यच्च पयौ यच्च चासिं जवाव सन्मा तातै अपि
 विण् । इ ड यङ्गणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 व्यात्मं सर्व-सेट् ।) इ, चिख्यते । ड, चिख्यते ।
 जेचिख्यते । इति दुर्गादासः ॥
 घु, ड ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 व्यात्मं-अकं-सेट् ।) ड, घवते । इति दुर्गादासः ॥
 घुः, पुं, (घुह् ध्वनौ + भावे बाहुल्यकात् घुः ।)
 ध्वनिः । इति जटाधरः ॥
 घुट, ड ल् परिवर्त्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 व्यात्मं-अकं-सेट् ।) परिवर्त्ता गतवतः प्रत्या-
 गमनं विनिमयो वा । ड, चोदते नदी । ल्, अघु
 टत् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, कविरहस्ये १४६ ।
 “यस्य आघोदते इहो नाक्षतार्थः कुतश्चन ॥”)
 घुट, शि प्रतिहती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुर्दा-
 परं-सकं-सेट् ।) शि, घुटति अघुटौतु श्रु-
 मूरः । लुघोट । इति दुर्गादासः ॥
 घुटः, पुं, (घुट् प्रतिहती + संज्ञायां अच् ।) चरण-
 यन्त्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ [कोषः ॥
 घुटिः, स्त्री, (घुट + इण् ।) गुल्फः । इति हि-
 रुदिकः, पुं, (घुट् + ठण् ।) गुल्फः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ [मरः । २ । ६ । ७२ ॥
 घुटिका, स्त्री, (घुटिक + टाप् ।) गुल्फः । इत्य-
 घुटौ, स्त्री, (घुट् + इण् । “हृदिकारान्तादिहतिः ॥”
 इति डीप् ।) गुल्फः । इति हि-
 रुदिकोषः ॥
 घुड, शि आघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुर्दा-
 परं-सकं-सेट् ।) शि, घुडति अघुडौतु । इति
 दुर्गादासः ॥
 घुण, ड भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 व्यात्मं-सकं-सेट् ।) ड, घोणते । इति दुर्गादासः ॥
 घुण, इ ड यङ्गणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 व्यात्मं-सकं-सेट् ।) इ, घुण्यते । ड, घुण्यते
 जोघुण्यते । इति दुर्गादासः ॥
 घुण, श भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुर्दा-
 परं-अकं-सेट् ।) श, घुण्यति घोणितः । इति दुर्गादासः ॥
 घुणः, पुं, (घुणति काष्ठं भक्षयन् काष्ठान्धन्तरेभ्य-
 तीति । घुण भ्रमणे + “इगुपधन्नाप्रौक्तिरः कः ।”
 ३ । १ । १२५ । इति कः ।) काष्ठकृमिः । (यथा,
 सुश्रुते सूत्रस्थाने । ६ अध्याये । “घुणोपहत-
 काष्ठवेगुनलनानीशुष्कालावुमुल्लेख्यस्य ॥”)
 तत्पर्यायः । काष्ठवेधकः २ । इति जिह्वादि-
 संघट्टटीकायां भरतः ॥ काष्ठलेखकः ३ । इति
 भूरिप्रयोगः ॥
 घुणवज्रभा, स्त्री, (घुणः वज्रभो यस्याः । घुणस्य
 वज्रभा वा ।) अतिविधा । इति भावप्रकाशः ॥
 (अवहारोऽस्या यत्र तद्वयथा,—
 “कुटनलकपुष्पं तास्यं माषिकं घुणवज्रभाम् ।
 पिबेत्तच्छुणतोयेन—”
 इति वाभटे चिकित्सास्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

पुर्वितं

बुद्धः, पुं. (बुध्यते परिवर्त्यतेभ्यः । बुद्ध + चन्र्थे कः निपातनात् मुम् च ।) गुल्फः । इति शब्दमाणा ॥ [हेमचन्द्रः ॥

बुद्धकः, पुं. (बुद्ध + कार्ये कन् ।) गुल्फः । इति बुद्धिकं, स्त्री, (बुद्ध इव कायतीति । कै + कः ।) वनखकरीषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

बुद्धिः, पुं. (बुध्यते भाव्यतीति ।) अमरः । इत्यु-
बुद्ध, श्च भवौ । भीमार्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुदां-परं-अकं-सेट् ।) भीमो भयानकरस-
क्तस्य अर्थो निमित्तं हेतुरिति यावत् भीमार्थः ।

श्रु, बुरति यावो मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीत्यर्थः ।
श्रु भीमार्थान्शब्दयोरिति प्राचः । आर्त्त इति

शब्दविशेषणमिति रमानाथः । श्रुत्वात्तं च
कुरुते इति । शब्दांशुहृत्तौ भट्टमल्लः । चोरिता ।

इति दुर्गादासः ॥
बुधुर्ः, पुं. (बुरति मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीति ।

बुध + क्तिप् । ततः बुधो भयानकात् जन्मोरपि
बुधः भयानकः । एतद्दृष्टेन प्रायशो ऋतु-
सम्भवादेव तथालम् ।) कीटविशेषः । बुर-

बुरिया इति भाषा ॥ तत्पण्यायः । यमकीटः २।
इति त्रिकाण्शेषः ॥ चर्षुर्चा ३ । इति रत्न-

माणा ॥ (मृकरशब्दः । इति चिन्तामणिः ॥)
बुधुर्द्री, स्त्री, (बुधुर्ः मृकरशब्दवद्व्यक्तशब्दः

सोऽस्या व्यस्यीति । बुधुर् + “अश्रं आदिभ्यो-
ठच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततो गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) अलजन्तुविशेषः । तत्पण्यायः ।

ऋत्किरा २ । इति त्रिकाण्शेषः ॥
बुलचः, पुं. गवेधुका । इति रत्नमाणा ॥ गङ्-

गङ्ग इति भाषा ॥
बुलबुलारवः, पुं. (बुल् बुल् इत्यव्यक्तमारौतीति ।

आ + रु + अवच् ।) पारावतभेदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

बुध, इ ड धूश् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) धूश्ः कान्तिलतिः । इ,

चुष्यते । ड, चुषते चन्दनं गात्रम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

बुध, इर वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) इर, अपुषत् अपोषीत् । इति

दुर्गादासः ॥
बुध, कि इर गुतौ । स्तुतौ इति यावत् । विशब्दे ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पञ्चे भां-परं सकं-
सेट् ।) विशब्दे इह कथनं आविष्करणं नाना-
शब्दकरणं वा आङ्पूर्वकः सततक्रन्दने । इति

३८४

वर्णनं

कथमात् अच इट् ।) शब्दितम् । इति
सुपश्च आकरणम् ॥

बुटं, त्रि, (बुध्यते क इति । बुध + “सुखवार-
स्मान्तजान्तेति” तुम्भबोधकात् निपातनात्

साधुः ।) शब्दितम् । इति तुम्भबोधम् ॥ (यथा,
हरिवंशः । २० । ८६ ।

“हंससारसपुष्टेयु कारकवचतेषु च ॥”
शब्दितान्यदर्थे तु “बुधिरविशब्दने ।” ७ । २ ।

२३ । इति नेट् । “बुष्टा रज्जुः ।” इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥)

बुद्धं, स्त्री, (बुध्यते स्तयते इति भावः । बुध +
बाहुलकात् ऋणक् । एषोदरादित्वात् साधुः ।

यद्वा चुष्यते कान्तविश्रुतं क्रियते शरीर-
मनेन । बुधि धूश् + ऋणक् ।) कुङ्कुमम् । इति

त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, काशीखण्डे । २६ । ५७ ।
“बुष्टपापिञ्जरतनुर्ध्वरा धर्धरस्त्रना ॥”

यथा च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे
भागे ।

“चन्दनं बुद्धगोपेतं ऋगनाभिसमायुतम् ।
न चोद्यं न च वा श्रुतं वर्षाकाले तदिष्यते ॥”

इति बुद्धकुङ्कुमम् ॥)
बूकः, पुं. (घृ इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते

इति । घृ + कै + कः ।) उलूकः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३६ ॥

बूकारिः, पुं. (घृकस्य पेशकस्य अरिः शत्रुः ।)
काकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८ ॥

बूकावासः, पुं. (बूकानां पेशकानां आवासो वास
स्थानम् ।) शाखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बूर्, य ड ई हिंसाध्यायोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां-आत्मं-सकं-अकं-च-सेट् ।) दीर्घो । य

ड, घृयते । ई, घूर्णः । ध्यानिर्गतबहुवयो-
भावः । इति दुर्गादासः ॥

घूर्णं, न श्र अमर्णः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
उभं-अकं-सेट् ।) न, घूर्णति घूर्णते । श्र,

घूर्णते घूर्णन्तौ । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, गोः
रामायणे । ४ । १५ । २५ ।

घूर्णयमानः, त्रि, (घूर्णय इवाचरतीति । घूर्ण +
क्यङ् । ततो घूर्णयते इति । घूर्णय + आनच् ।)

आन्वमाद्यः । यथा, कलापवातुखरखाखारे ।
“रक्षादैरखिलापवाधवपदैः संसूयमानं तदुः

पीतोऽन्तप्रलातुलानवतया घूर्णयमानेन च ॥”
घूर्णितः, स्त्री, (घूर्ण + “सम्भवात्तुभ्य इन् ।” उद्या ।

४ । ११७ । इति भावे इन् ।) घूर्णनम् । इति
हेमचन्द्रः । ६ । १५५ ॥

घूर्णितः, त्रि, (घूर्णते क इति । घूर्ण + क्तः ।)
अमितः । तत्पण्यायः । प्रचकाशितः २ । इत्य-

मरः । ३ । १ । ३२ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । २४ । १ ।

“मर्दूर्णितवक्रोत्थैः सिन्दूरैश्चरयन् महीम् ।
चैरम्भः पातु वो विज्ञानं स्तौतेऽभिर्दृष्टिभिः ॥”)

घूर्णयमानः, त्रि, (घूर्णयते इति । घूर्ण + क्तिच् + कर्म्मणि
प्रानच् ।) आन्वमाद्यः । यथा, महाभाटके ।

“भो वृक्षाः पञ्चतस्या बहुजसुमयता वायुनां
घूर्णयमानाः ॥”

अविजन्ते तु घूर्णमाद्य इत्येव स्यात् । यथा,
हरिवंशे ४८ । ३६ ।

“अमर्णं घूर्णयमानं स्तुतिं देवाः प्रचक्रिरे ॥”
घृ, सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
अनिट् ।) घरति तत् मेघः । इति दुर्गादासः ॥

घृ, क सेके । छादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-अनिट् ।) क, चारयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

घृ, र लि भासि । सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(कां-परं-अकं-अनिट् ।) र वैदिकः । लि,

जघर्णि इतं दीप्यते चरति वेद्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

घृण, इ ड ग्रहणे । कविकल्पद्रुमः ॥ (भां आत्मं-
सकं-सेट् ।) इ, घृण्यते । ड, घृण्यते चरी-

घृण्यते । इति दुर्गादासः ॥
घृण, द न उ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-
उभं-अकं-सेट् ।) उदित्वात् ङावेट् ।) द न,

घृणोति घर्णोति । घृण्यते घर्णते । उ, घर्णित्वा
घृत्वा । इति दुर्गादासः ॥

घृणा, स्त्री, (त्रियते सिध्यते हृद्यमनया । । घृ
सेके + बाहुलकात् नक् स्त्रियां टाप् । दयारसेन
हि हृद्यं सिक्तमिवाग्ने भवतीति तथालम् ।)
करुणा । (यथा, किराताज्जुनीये । १५ । १३ ।

“मन्दमस्तुतिमुलतां घृणया स्तुतिरेव वः ।
प्रमुदत्यागतावशं जघनेषु प्रमृनिव ॥” * ॥

त्रियते आच्छादयते गुणादिकमनयेति ।)
जुगुप्सा । तत्पण्यायः । अर्त्तनम् २ ऋतीया ३
जृणीया ४ । इत्यमरः । ३ । २ । ३२ ॥ रीण्या ५
जृणिया ६ द्विणीया ७ तृणीया ८ । इति

तट्टीका ॥ (यथा, रघुः । ११ । १७ ।
“तां विनोक्त्य वनितावधे घृणां
पविषा सह सुमोघ राधवः ॥”)
घृणावासः, पुं. (घृणायाः आवासः ।) कुप्राणः ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥ घृणायुक्ते त्रि ॥

घृतः

हविः, घृ, (जघर्ति दीप्यते इति । घृ + “हवि-
घृतिपाक्षिचूडिभूतिः ।” उवा । ४ । ५६ । इति
निप्रत्ययेन निपातनात् चायुः ।) किरणः ।
इक्षुमरः । १ । १ । ३१ । कर्मः । (चरति विच-
तीति । घृ सेके + निः गुणाभावश्च ।) जलम् ।
इति मेदिनी । (जघर्ति दीप्यते इति अतुपत्ता
दीपिशानिनि, नि । यथा, भागवते । ७ । २ । ७ ।
“तस्य तप्तसमावस्य हविर्मायावनीकथः ।”)
घृतः, घृ जी, (जघर्ति चरतीति । घृ + “अग्नि-
घृतिथः क्तः ।” उवा । १ । ८६ । इति क्तः ।)
पकनवनीतम् । वि इति भाषा । ततुपम्यायः ।
आज्यम् २ हविः १ सर्पिः ४ इक्षुमरः । १२ । ५२ ।
पवित्रम् ५ नवनीतकम् ६ अज्यतम् ७ अभि-
घारः ८ होमम् ९ आयुः १० तेजसम् ११ ।
इति राजनिर्घण्टः । आज्यम् १२ । यथा,—
“इतोऽग्नीं पाजमान्यश्च सर्पिः स्यादन्तं
हविः ।”

इति जटाघरः ।

तस्य गुणाः । बुद्ध्यादिशुक्लौघेदः स्फुटिकफ-
कारित्वम् । वातपित्तविषोष्मादरोगशोथालक्ष्मी-
ज्वरनाशित्वम् । मांसादृगुणगुदत्वम् । इति
राजवल्लभः । रसायनत्वम् । खादुत्वम् । चक्षु-
र्हितत्वम् । शरीतवीर्यत्वम् । पापनाशित्वम् ।
अस्पाभिस्त्वित्वम् । कान्तिनेत्रोलावण्यखरायु-
र्हितवनकारित्वम् । पवित्रत्वम् । गुरुत्वम् । उदा-
वर्गमूलानाहृदयवीर्यरक्तनाशित्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । रुच्यत्वम् । इति भावप्रकाशः । * * * अथ
गव्यहृतस्य गुणाः । विशेषेण चक्षुर्हितत्वम् ।
शरीतत्वम् । वातपित्तकफालक्ष्मीपापरक्षोनाशि-
त्वम् । शुक्रादिखादुपाकमेधालावण्यकान्थोज-
स्तेजोवृद्धिवयःस्थितिवलायुर्हितकारित्वम् । गुरु-
त्वम् । पवित्रत्वम् । सुमङ्गल्यत्वम् । रसायनत्वम् ।
सुगन्धित्वम् । रोचनत्वम् । पादत्वम् । सर्व-
व्येष्टु गुणाधिकत्वम् । इति भावप्रकाशः ।
बुद्धिस्तुतिप्रतिवपुःस्थैर्यकारित्वम् । अमोघशमन-
त्वम् । हृद्यतमत्वम् । बहुगुणत्वम् । * * * मांश्च
घृतगुणाः । उत्तमत्वम् । हृत्तिसौख्यकान्तिबलवर्ध-
नचक्षुर्हितकारित्वम् । वातश्लेष्मदार्मगृहणी-
विकारनाशित्वम् । मन्दाग्नौदीपनत्वम् । नव-
गन्धतः परमहृद्यत्वम् । मनोहारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः । खादुत्वम् । पित्तरक्तनाशित्वम् ।
शरीतत्वम् । श्लेष्मशुक्रवृद्धिकारित्वम् । गुरुत्वम् ।
खादुपाकित्वम् । * * * छागीघृतगुणाः ।
अपिचक्षुर्हितवनकारित्वम् । कासश्वासक्षयेषु
हितत्वम् । कटुपाकित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः । कफनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः । * * * मेघीघृतगुणाः । पित्तमेदस्कारि-
त्वम् । योनिदोषे शोषे कफे अनिले च शस्त-
त्वम् । रुच्यत्वम् । दुर्गामोष्मादनाशित्वम् । इति
राजवल्लभः । पाके लघुत्वम् । पित्तकोपाकारि-
त्वम् । शोके कफे च हितत्वम् । * * * मेढक-
घृतगुणाः । अतिगौरवान् सुकुमारदेहिबन्ध-

घृतः

त्वम् । बुद्धिपाटवहरत्वम् । वलकारित्वम् । दुर्गा
वपुषो विसगन्धकारित्वम् । * * * हस्तिनीघृत-
गुणाः । कषपित्तविषकमिनाशित्वम् । कषाय-
त्वम् । लघुत्वम् । विटम्बित्वम् । तिक्तत्वम् ।
वह्निकारत्वम् । * * * अम्बाघृतगुणाः । कटु-
त्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । इषद्विदीप-
नत्वम् । नाज्यप्रदत्वम् । मूर्च्छाहारित्वम् । गुरु-
त्वम् । * * * गर्दभीघृतगुणाः । अपिचक्षुकारि-
त्वम् । रुजदोषकफनाशित्वम् । पाके लघुत्वम् ।
कषायत्वम् । उष्णवीर्यत्वम् । * * * उट्टी-
घृतगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके कटुत्वम् ।
शरीतलत्वम् । कुष्ठलमिविषवातकफगुल्मोदर-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । शोथनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः । * * * नारीघृतगुणाः ।
चक्षुर्हितवन्तिकारित्वम् । पथ्यत्वम् । मन्दाग्नि-
दीपनत्वम् । पाके लघुत्वम् । सर्वभयविष-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । प्रमेहनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः । * * * दुग्धभवघृत-
गुणाः । ग्राहित्वम् । शरीतलत्वम् । नेत्र-
रोगकारित्वम् । पित्तदाहासमदमूर्च्छाभ्रमा-
निलनाशित्वम् । * * * स्तननदधिघृतं तदेव
हृद्येज्जवीनम् । तस्य गुणाः । चक्षुर्हितत्वम् ।
दीपनत्वम् । रुचिबलकारित्वम् । हृद्यत्वम् ।
हृद्यत्वम् । विशेषाज्वरनाशित्वम् । * * * वर्षा-
दूर्ध्वं पुराणस्य तस्य गुणाः । त्रिदोषमूर्च्छाकुष्ठ-
विषोष्मादापसारतिमिरनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः । मदशिरःकर्णादिज्वररोगभ्रान्तिनाशि-
त्वम् । ब्रणस्य शोधनत्वम् । रोपणत्वम् । आयु-
वृद्धिशरीररुद्धतासौकुमार्यकान्तिस्तुतिवनकारि-
त्वम् । बाल्ये तद्वीर्ये वार्द्धके चातिबल्यत्वम् ।
पथ्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः । प्रतिश्लायाम-
कासजीर्णज्वररोगनाशित्वम् । अलत्वम् ।
धातुसाध्यकारित्वम् । * * * तस्य लक्षणम् ।
“उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दृशवर्षस्थितम् घृतम् ।
लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम् ।
यथा यथा भवेज्जोर्णं गुणवत् स्यात्तथा तथा ।”
काश्यपात्रे दृग्दृग्स्थितं घृतं त्वान्यम् । इति
राजवल्लभः । औषधघटितपकघृतस्य पूर्णवीर्यं
वग्नासपथ्यं तं तिष्ठति । इति वैद्यकपरिभाषा ।
“शस्तं धीस्तुतिमेधाग्नि-वज्रायुःशुक्रचक्षुषाम् ।
बालवृद्धप्रजाकान्ति-सौकुमार्यस्वरार्थिनाम् ।
क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निजपितात्मनाम् ।
वातपित्तविषोष्मादशोथालक्ष्मीज्वरापहम् ।
क्षेहानासुतमं शीतं वयस्य स्थापनं परम् ।
सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृतम् ।”
इति पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ।
“विपाके मधुरं हृद्यं वातपित्तकफापहम् ।
चक्षुष्यं बललब्धेयं गन्धं सर्पिर्गुणोत्तरम् ।”
इति गव्यहृतम् ।
“आजं सन्दीपनीयश्च चक्षुष्यं बलवर्धनम् ।
कासे श्वासे क्षयेऽर्थः सु लघुपाके कफापहम् ।”
इत्याजहृतम् ।

घृतः

“वातपित्तसमं सर्वं सुशीतं मांश्च घृतम् ।
मधुरं गुरु विटम्बि भवत्यस्य गुणात्मकम् ।”
इति मांश्चघृतम् ।
“औट्टं कटु घृतं पाके शोषकमिविषापहम् ।
दीपनं कषयातनं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ।”
इत्युट्टीघृतम् ।
“पाके लघाविकं सर्पिः सर्वरोगविषापहम् ।
हृदि करोति चास्याश्च वाक्शरीरार्करापहम् ।”
इत्याविकं घृतम् ।
“हृदि करोति देहाग्नेषु पाके विषापहम् ।
चक्षुष्यं दीपनश्वासेवातदोषनिवारणम् ।
हृदि करोति चास्थीनां तत्प्रोक्तं विषापहम् ।”
इत्युट्टीघृतम् ।
“कफेऽनिले योनिदोषे शोषे पित्तेशु तद्विषम् ।
वाक्शरीरार्कश्च चक्षुष्यं सर्पिः स्यादन्तोपमम् ।”
इति नारीघृतगुणाः ।
“तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहघ्नं पथ्यो घृतम् ।”
इति सौरीघृतम् ।
“दोषापहं बह्विषयं लघु-
मूर्च्छादिहोष्मादकर्णाक्षिशूलैः ।
शोषार्श्वोर्ध्वोर्निदोषे ब्रणेषु
शस्तं सर्पिर्जोर्ध्वमेव वृणां स्यात् ।
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दृशवर्षोर्ध्वं घृतम् ।
यथा यथा जरा याति गुणवत् स्यात् तत्तथा ।”
इति जीर्णघृतगुणाः ।
इति हारीते प्रथमे स्थानेऽध्याये ।
“स्तुतिबुद्ध्यादिशुक्लौघः कफमेदोविवर्धनम् ।
वातपित्तविषोष्मादशोथालक्ष्मीज्वरापहम् ।
सर्वलक्ष्मीतमं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृतम् ।
महापसारमूर्च्छाशोषोष्मादशरज्वरान् ।
योनिर्कर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति ।”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ।
“विशेषतः पुराणं घृतं तत् पाययं द्विषकं ।
त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वात् विशेषादृग्दृग्भोजनम् ।
गुणकर्माधिकं स्थानादास्वादात् कटुतिक्तकम् ।
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दृशवर्षस्थितं घृतम् ।
लाक्षारसनिभं शीतं तद्वि सर्वग्राह्यपहम् ।
मेधं विरचनं व्यञ्जं प्रपुराणमगः परम् ।
नासार्धं नाम तस्यास्ति यत् स्याद्दृग्दृग्स्थितम् ।
दृष्टं स्पृष्टमथात्रातं तांश्च सर्वग्राह्यपहम् ।
अपसारयहोष्मादवतां शस्तं विंशतः ।”
इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्दशेऽध्याये ।
“घृतं सौख्यं शीतवीर्यं नृदुर्मधुरमस्वाभिष्यन्दि
क्षेहनसुदावतोष्मादापसारशूलज्वरानाहवात-
पित्तप्रशसनमग्निदीपनं स्फुटिमतिमेधाकान्ति-
स्वरलावण्यसौकुमार्योन्नेज्जोबलकरं आयुष्यं
हृद्यं मेधं वयःस्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभि-
वर्धनं पापनाशकप्रशमनं विषहरं रक्षोघ्नम् ।
विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् ।
चक्षुष्यमयं बल्यश्च गन्धं सर्पिर्गुणोत्तरम् ।
आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्धनम् ।

कासे चासे चये चापि पथं पाके च तक्षु ॥
मधुरं रक्तपित्तं गुदपाके कषावहम् ।
वातपित्तप्रशमनं सुशौतं माह्वं घृतम् ॥
अष्टं कटुरसं पाके शोफज्जिभिविषापहम् ।
दीपनं कषवातघ्नं कुष्ठगुल्मीदरापहम् ॥
पाके लघ्वाविकं सर्पिर्न च पित्तप्रकोपहम् ।
कफेऽनिले योनिदोषे शोषे कम्पे च तक्षितम् ॥
पाके लघ्वावीर्यं कषायं कफनाशनम् ।
दीपनं वृद्धमज्जं विद्यादेकशर्मा घृतम् ॥
चक्षुष्यमयं स्त्रीषाणु सर्पिः स्यादन्तोपमम् ।
वर्द्धं करोति देहाप्योर्लघुपाकं विषापहम् ॥
कषायं बहुविधं तित्तममिकरं लघु ।
हृत्ति कारेणवं सर्पिः कफकुष्ठविषकमीनु ॥”

चौरघृतं पुनः संयाहि रक्तपित्तभ्रमच्छा-
प्रशमनं नेत्ररोगहितम् । सर्पिर्मक्षु मधुरः सरो
योनिश्रोत्राक्षिशिरसां मूलो वस्तिनस्याक्षि-
प्रपूरणेवपदिश्यते । सर्पिः पुराणं सरं कटु-
विषाकं त्रिदोषापहं मृच्छामेदोन्माद उदर-
ज्वरशोफापसारयोनिश्रोत्राक्षिशिरःमूलघ्नं
दीपनं वस्तिनस्याक्षिप्रपूरणेवपदिश्यते । भवृन्ति
चात्र ।

“पुराणं तिभिरन्वासपीनसज्वरकासनुत् ।
मृच्छाकुष्ठविषोन्मादपसारनाशनम् ॥
एकादशशतैव वत्सरानुयितं घृतम् ।
रचोत्रं कुम्भसर्पिः स्यात् परतस्तु महाघृतम् ॥
येयं महाघृतं भूतेः कफघ्नं पवनाधिकेः ।
बन्तं पवित्रं मेध्यं विशेधातिमिरापहम् ॥
सर्वभूतहरश्चैव घृतमेतत् प्रशस्यते ॥”

इति सुश्रुते छत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥ * ॥

स्त्री, खलिलम् । इति मेदिनी । तै । १७ ॥
घृतः, वि, (जघर्षि दौष्यते घरति सिञ्चतीति
वा । घृ + “अङिष्टसिन्धुः क्तः ।” उणा । ३ ।
८८ । क्तः ।) दीपः । सेचकः । इति शब्दरत्न-
वली ॥

घृतकरञ्जः, पुं, (घृतमिव करञ्जः । घृतवद्रस-
बाहुल्यादस्य तथात्वम् ।) करञ्जमेदः । घिया-
कर्मणा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । प्रकीर्यः २ ।
घृतपर्णकः ३ खिगपत्रः ४ तपस्वी ५ विषारिः ६
विरोचनः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । वातघ्ननास्रत्वगदोषविषघ्ननाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतकुमारिका, स्त्री, (घृतेन घृतसदृशरसेन
कुमारिका सुन्दरी बालिकेव वा । गृहपान्य-
त्वात् तथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (यथास्याः पर्यायाः ।

“कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥”
गुणाश्च यथा,—

“कुमारी मेदिनी शीता तिक्ता नेत्रा रसायनी ।
मधुरा टुङ्गणी बर्या तथा वातविषप्रशुत् ॥
गुल्मीहृद्यक्षुब्धकफज्वरहरी हरेत् ।
मन्यामिदग्विस्फोटपित्ततृणनाशनाम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

घृतकुमारी, स्त्री, (घृतेन घृतवद्रसेन कुमारो
सुन्दरी । यथा कुमारी कन्येव । यथे पाणित-
तया तथात्वम् ।) खनामखातगुल्मः । विजु-
मारी इति भाषा । तत्पर्यायः । कुमारी २
तरणिः ३ खडा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
कन्या ५ दीर्घपत्रिका ६ खलेखडा ७ ऋदुः ८
कन्या ९ बहुपत्रा १० अमरा ११ अजरा १२
कण्टकप्राहता १३ वीरा १४ भङ्गेष्टा १५ विपु-
लासवा १६ ब्रह्मणी १७ तरुणी १८ रामा १९
कपिला २० अम्बुधिसवा २१ सुकण्टका २२
खलदला २३ गृहकन्या २४ । अस्या गुणाः ।
हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । मद्गन्धित्वम् । कषपित्त-
कासविषनासकुष्ठनाशित्वम् । रसायनत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मेदकात्वम् । नेत्रहित-
त्वम् । मधुरत्वम् । टुङ्गत्वम् । शुक्रबलकारि-
त्वम् । वातगुल्मघ्नीहृद्यक्षुब्धकफज्वरमन्यामिदग्व-
विस्फोटपित्ततृणयोगनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (कुमारोऽशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम् ॥)
घृततैलादिकणः, पुं, (घृततैलादीनां रोगविना-
शकपक्षघृततैलादीनां कणो विधिः ।) रोग-
नाशकनागौषधिपक्षघृततैलादिवर्गः । यथा ।
धन्वन्तरिखवाच ।

“घृततैलादि वस्त्राणि श्रद्धां सुश्रुत । रोगनुत् ।
शुक्रपुष्पी वचा सोमा माक्षी ब्रह्मसुवर्चला ॥
अभया गुडुची चैव अटूरुषकवाङ्गुची ।
यत्तेरक्षसमेभागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कण्टकायां रसप्रमथ्यचौरप्रस्थसमन्वितम् ।
यत्तद्वाङ्गुघृतं नाम श्रुतिमेधाकरं परम् ॥१॥
त्रिफलाक्षिजकवलागिर्गुण्डीनिम्बवासकाः ।
पुनर्नवा गुडुची च वृहती च शतावरी ॥
यत्तेघृतं यथालाभं सर्वरोगविमर्दनम् ॥ २ ॥
बलाशतकषाये तु तैलस्यार्द्धाङ्कं पचेत् ॥
कल्केभ्युक्तमङ्गिष्ठान् चन्दनोत्पलपञ्चकैः ।
छन्दैःलापिपलीकुष्ठत्वगेलागुरुकेशरैः ॥
गन्धाश्चजीवनीयेश्च चौराङ्गकसमाश्रितम् ।
यत्तन्मृद्विघ्ना पक्वं स्थापयद्रजते शुभे ॥
सर्ववातविकारास्तु सर्वधात्वन्तराश्रयान् ।
तैलमेतत् प्रशमयेद्दलाख्यं राजवल्लभम् ॥ ३ ॥
शतावरीरसप्रस्थं चौरप्रस्थं तथैव च ।
घृतपुण्या देवदण्डं मांकी शैलेयकं बला ॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं माला चांशुमती तथा ।
यतैः कर्षसमैः कल्केस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कुञ्जवामनपङ्कजां वधिरथङ्गकुष्ठिनाम् ।
वायुना भयगाङ्गुणां ये च सौदन्ति मेधुने ॥
जराजर्जरगात्राणामाधानसुखशोषिणाम् ।
त्वग्गताश्चापि ये वाताः शिरास्त्रासुगताश्च ये ॥
सर्वलिं नाशयत्याशु तैलैव स्याद्दशाङ्गकम् ।
नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं बर्हन्म् ॥ ४ ॥
पृथक् तैलं घृतं कुण्यात् समस्तैरौषधैः पृथक् ।
शतावर्ग्या गुडुच्या वा चित्रकौ रोचनयुतः ॥
निर्गुङ्गा वा प्रसारण्याः कण्टकायां रसा-
दिभिः ॥

वर्ग्या वागलया वापि वाचनीन फलजिनैः ।
ब्राह्मणा चैरक्षनीनापि भङ्गराशेन तुक्षिना ॥
म्वल्का दशमलेन खदिरैश्च बटादिभिः ।
वटिका मोदको वापि चूर्णं स्यात् सर्वरोगनुत् ॥
घृतेन मधुना वापि युक्तं खण्डगुणादिभिः ।
लवणैः कटुकैर्युक्तं यथालाभश्च रोगनुत् ॥ ५ ॥
चित्रककर्कशचिह्नतामलप्रश्नमारकम् ।
सुधाश्च बालागन्धिकासप्रमथ्यसुवर्चिकाम् ॥
ज्योतिष्मतीश्च संश्लेष्य तैलं धीरो विपाचयेत् ।
यत्तन्निखम्बनं तैलं भृशं दद्याद्गन्धरे ॥
शोधनं रोचनश्चैव सर्ववर्ग्यकरं परम् ।
चित्रकाद्यं महातैलं सर्वरोगप्रभञ्जनम् ॥ ६ ॥
अजमोदा सचिन्दुरा हरितानं निघ्राह्वयम् ।
चारुद्वयं फेनयुतमाङ्गकं सरजोद्भवम् ।
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलैः कण्डूजैः समैः ॥
यभिः सर्वपत्रं तैलमजम्बूजैश्च योजितम् ।
मृद्विघ्ना पचेद्वैतदूर्वाचौरैश्च संयुतम् ॥
अजमोदादिकं तैलं गच्छमालां यपोहति ।
विदम्बस्तु पचेत् पक्वं पञ्चकैव विशोषयेत् ॥
रोपयं मृदुभावश्च तैलेनानेन कारयेत् ।
अजमोदादिकं तैलं महावीर्यं रोगनुत् ॥” ७ ॥

इत्यादिमहापुराणे गावडे १७८ अध्याये ॥
घृतदीधितिः, पुं, (घृतेन प्रदीप्ता दीधितिः किरणं
यस्य । घृताहुत्या अपिबर्हनादेव तथात्वम् ।)
अभिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतपर्णकः, पुं, (घृतयुक्तमिव पर्णं पक्वं यस्य ।
कप ।) घृतकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतपूरः, पुं, (घृतेन पूर्यते इति । पुरी ङ य
पूर्ता + कर्मणि अप् । प्रचुरघृतपाच्यत्वादेवास्त्र
तथात्वम् ।) पिठकाविशेषः । यथाह राजवल्लभः ।
“मर्हितां समितां चौरनारिकेलघृतादिभिः ।
अवयास्य घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते ॥
घृतपूरो गुडवृन्धः कपलद्रक्तमांसदः ।
रक्तपित्तहरो हृद्यः खादुः पित्तहरोऽभिदः ॥”

तत्पर्यायः । पिठपूरः २ घृतवरः ३ चार्तिकः ४ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥ (अस्य पाक-
प्रकारादि यदुक्तं चिन्तामणौ ।

“चौरैश्च मर्हितं चूर्णं गोघृमाणां सुगन्धितम् ।
विस्तार्य सर्पिषा पार्थं कटाक्षेऽथ सितान्वितम् ॥
घृतपूरोऽयमुच्यते कर्पूरमरिचान्वितः ॥”
नारिकेलजो यथा,—

“समिता मर्हिता चौरै नारिकेलसिताम्रकैः ।
अवगास्य घृते पाच्य घृतपूरोऽपरः स्फुटः ॥”
दुग्धजो यथा,—

“पाकपिच्छीकृतं चौरं शर्कराचूर्णमिश्रितम् ।
घृतपूरविनन्नां कारयेत् खण्डसर्पिषि ॥”
शालिभवो यथा,—

“सुशालिपिष्टं दुग्धं कथितं ब्रह्मगन्धितम् ।
खण्डयुक्तं घृते पक्वं घृतपूरो भवेदयम् ॥”
कशेरुभवो यथा,—

“कशेरुचूर्णं निःक्षिप्य पाकपिच्छीकृतं पक्वं ।
निर्मात्रं घृतपूराणां शर्करावहितं भवेत् ॥”

आत्मनो यथा,—
 “मन्त्राणां हृते तन्नि रचयन्मनपिहितः ।
 मुहुर्यकैरवा योष्यो हृतपूरो बह्वक्ष्या ॥
 नीरमायं सत्कर्म हि कर्म चूर्णं ततः स्मृतम् ।
 योजिते यो विप्रैर्वोऽत्र तदास्मात्सर्वव्ययितः ॥
 हृतपूरो गुह्यहृत्तो हृदयः पित्तानिनामहः ।
 सद्यः प्राणप्रदो बन्धः सुखयोऽविप्रदीपनः ॥
 अङ्गाटकसुखानामप्येवं स्थातु हृतपूरकः ।
 विचार्य वस्तुचर्योगं तद्गुणानपि चाचरेत् ॥”
 हृतपूर्वकः, पुं, (हृतेन पूर्वं इव कायतीति । कै + कः ।) करझरुचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हृतमङ्गलिका, स्त्री, (हृतस्य मङ्गलं सन्नुहः । तदिव निर्यासः अस्या अस्या वा अस्तीति । हृतमङ्गल + “अत इतिठनी ।” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) हंसपदीरुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हृतमङ्गल, स्त्री, (हृतमङ्गलवत् निर्यासोऽस्यस्याः । “अर्थ आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) वायव्योनीरुचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ माकङ्क-
 ज्ञाता इति भाषा ॥
 हृतवरः, पुं, (हृतमेव वरं बाहुभ्याम् प्रधानं यत्र ।)
 हृतपूरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥
 हृता, स्त्री, (हृतवत् निर्यासोऽस्यास्याः । “अर्थ आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।)
 हृतमङ्गल । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 हृताची, स्त्री, (हृतेन अन्तेन अचरति हृतिं गच्छ-
 तीति । अनुच + क्तिप् । गलोपे लिट्योऽङीप् । सन्ध्या मनुष्याहारवर्जितानां देवजातीनां
 स्मृतमयहृतभोजनं महाभारतपुराणादिप्रसि-
 द्धम् ।) अक्षरोविशेषः । इति हजालुघः ॥ (यथा,
 विष्णुपुराणे । १ । ६ । १०१ ।
 “हृताचीप्रसुखा ब्रह्मन् ननुत्तुचाक्षरोगणाः ॥”
 गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभाग-
 वते । १२ । ६ । ४६ ।
 “घनारिमङ्गला घूर्णा हृताची घनवेगिनी ॥”
 हृताचीगर्भसम्भवा, स्त्री, खलैला । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 हृताङ्कः, पुं, (हृतस्य आङ्का आख्या यस्य । यद्वा,
 हृतेन आङ्कयते सङ्कते स्वगन्धेन इति । आ + ङे + कः ।) सरलद्रवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हृतेली, स्त्री, (हृते इत्यति तद्गुणायाम् तत्र स्विपि-
 तीति । इल स्त्रि + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
 कीटविशेषः । तैलपायिका इति केचित् ॥ तत्-
 पर्यायः । पिङ्गकपिशार । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । २७३ ॥
 हृतोदः, पुं, (हृतमिव खादु आख्या मुभं वा उदकं
 यस्य । उदकस्योदादेशः ।) हृतवसुद्रः । यथा,
 “एवं सुरोदाहृतिस्तद्गुणः समानेन हृतोदेन
 यथा पूर्वंः कुशप्रदीपः ।” इति श्रीभागवते । ५ । १३ ॥
 हृव, उ संघर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ + परं-
 सक्तं-सिट् । उदित्वात् ङावेट् ।) उ, घर्षिता
 हृत्वा । घर्षति चन्दनं कीकः । इति दुर्गादासः ॥

हृत्, वि, (हृ + कर्मणि क्तः ।) चर्वितः । यथा
 इति भाषा ॥ यथा । हृष्टो मलययो गन्धः ।
 इति मुद्रितस्तम् ॥ (यथाच काशीखण्डे । १६ । ५६ ।
 “चातुका चूर्णितजला हृष्टपातकसन्ततिः ॥”)
 हृष्टि, स्त्री, (हृष्यतेऽस्त्री । हृ + कर्मणि क्तिप् ।)
 वाराही । चामर आलु इति भाषा ॥ इत्य-
 मरः । २ । ४ । १५१ ॥ (हृ + भावे क्तिन् ।)
 चर्वणम् । सङ्गा । अपराजिता । (चर्वतीति ।
 हृ + कर्मणि क्तिप् ।) शूकरे पुं, । इति
 मेदिनी । टे । १३ ॥
 हृष्टिला, स्त्री, (हृष्टिं चर्वणं लातीति । ला + कः ।)
 चित्रपर्यिका । पृथ्विपर्णी । इति रत्नमाला ॥
 घृष्टिः, पुं स्त्री, (घर्षति इति । घृष संघर्षे +
 “लविष्विष्ण्वेति ।” उणा । ४ । ५६ । इति
 किन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धः ।) शूकरः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिहृष्टिः ॥ (भावे +
 क्तिन् । घर्षणम् । यथा, अज्वेदे । १ । ३७ । ४ ।
 “प्रवः शृङ्गाय घृष्टये ।” “घृष्टये शृङ्गघर्षण-
 युक्ताय ।” इति भाष्यम् ॥)
 घेचुलिका, स्त्री, क्रौञ्चादनम् । इति रत्नमाला ॥
 घेंचु इति भाषा ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “क्रौञ्चादनं घेचुलिका ॥”)
 घोटः, पुं स्त्री, (घोटते परिवर्तते इति । घुट परि-
 वर्तने + पचाद्यच् ।) घोटकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 घोटकः, पुं स्त्री, (घोटते गत्वा प्रत्यागच्छतीति ।
 घुट परिवर्तने + क्त्वल् ।) पशुविशेषः । घोडा
 इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । पीतिः २ तुरगः ३
 तुरङ्गः ४ अश्वः ५ तुरङ्गमः ६ वाजो ७ वाहः ८
 अज्वा ९ गन्धर्वः १० हयः ११ सैन्यः १२
 सप्तिः १३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥
 घोटः १४ पीती १५ पीथिः १६ । इति
 भरतः ॥ तार्क्ष्यः १७ हरिः १८ वीती १९ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ सुज्ञभोजी २० धाराटः २१
 जवनः २२ जितवः २३ जवीरः २४ वाहनश्रेष्ठः २५
 श्रीभाता २६ अन्तसोदरः २७ । सुज्ञसुक २८
 शालिहोत्रः २९ लक्ष्मीपुत्रः ३० प्रकीर्णकः ३१ ।
 इति जटाधरः ॥ वातायनः ३२ श्रीपुत्रः ३३
 चामरी ३४ हेथी ३५ शालिहोत्री ३६ मरु
 द्रयः ३७ वाजस्कन्धः ३८ हरिदासः ३९ एक-
 शफः ४० किन्धी ४१ ललामम् ४२ विमानकः ४३ ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥ अज्वाः ४४ वाहः ४५
 दधिक्का ४६ दधिक्कावा ४७ एतवः ४८ एतशः ४९
 पैहः ५० दौर्गहः ५१ उच्चैः अवसः ५२ आशुः ५३
 ब्रह्मः ५४ अरवः ५५ मांशत्वः ५६ अशययः ५७
 श्येनावः ५८ सुपर्णाः ५९ पतङ्गाः ६० नरः ६१
 कार्य्याणाम् ६२ हंसास्यः ६३ । इति वेद-
 निघण्टौ १ अध्यायः ॥ हरी इन्द्रस्य १ शोहितः
 अयोः २ हरितः आदिष्यस्य ३ रासमौ अचिनोः ४
 अजाः पूषाः ५ पृथ्वी मरुताम् ६ अरय्यो
 गावः उषसाम् ७ श्यावाः सवितुः ८ विष्णु-
 रुच्यतेः ९ नियुतो वायोः १० । इति दशा-

दिष्टोपयोगनामि । इति च वेदनिघण्टौ १
 अध्यायः ॥ अश्व मांसगुणाः । उज्ज्वलम् । वात-
 नाशित्वम् । लघुगुणत्वम् । अतिसेवनात् पित्त-
 दाहप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अयिकफ-
 वलकारित्वम् । उज्ज्वलम् । चक्षुर्हितत्वम् ।
 मधुरत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 अथाश्वपरीक्षा ।
 “सपत्ता वाजिनः पूर्वं संजाता योमचारिणः ।
 गन्धर्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्विताः ॥
 इन्द्रादेशाच्छालिहोत्रस्तेषां पञ्चमयाच्छिनत् ।
 ततः प्रभृति निष्पन्नास्तुरङ्गा धरणीं गताः ॥
 उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे ।
 चतुर्णां वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
 तानिताः खुरशालाश्च तुषाराच्चोत्तमा हयाः ।
 गोलिकाणाञ्च केकाणाः प्रौढाहाराञ्च मध्यमाः ॥
 ताडना उत्तमाश्लाघा वाजशूलाञ्च मध्यमाः ।
 गत्तराः साध्यवासाञ्च सिन्धुदाराः कनीयसः ॥
 अन्यदेशोद्धवा ये च ते वै नीचाः प्रकीर्णिताः ।
 वाजिनो जलजाः कैचद्वह्निजातास्तथापरे ॥
 समीरप्रभवाश्चान्ये तुरगा नृगणाः परे ।
 जलोद्धवा द्विजा ज्ञेयाः क्षत्रिया बह्विजसम्भवाः ॥
 प्रभङ्गनभवा वैश्या नृगणाः शूद्रजातयः ।
 पुष्यगन्धिर्भवेद्विप्रः क्षत्रियोऽगुरुगन्धिकः ॥
 घृतगन्धो भवेद्देश्यो मीनामोदी च शूद्रकः ।
 विदेको सघृणो विप्रस्तिजस्त्री क्षत्रियो बली ॥
 कोष्ठाभावो भवेद्देश्यः शूद्रो निःसक्तको भवेत् ।
 विप्राया वाहनाः सर्वे ज्ञेया भूमिपतेः सदा ॥
 शूद्रजातिं तुरङ्गान् न स्पृशन्ति नरेन्दराः ॥”
 इत्यनुपतिः ॥ * ॥
 अथाश्वकुल्याङ्गविभागः ।
 “सप्तविंशत्यङ्गुलिभिर्मुखमानं विधीयते ।
 कर्णौ षडङ्गुली प्रोक्तौ भालकं चतुरङ्गुलम् ॥
 चत्वारिंशच्च सप्ताष्टा स्तन्वः संपरिकीर्णिताः ।
 पृष्ठवंशश्चतुर्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥
 इति स्तन्यं तथा निम्नं प्रतिपुच्छं ह्याधिकम् ।
 लिङ्गं हस्तप्रमाणान् मयाङ्कौ चतुरङ्गुलौ ॥
 मध्यस्थानं चतुर्विंशं हृदयं षोडशात्मकम् ।
 कटिकुल्यन्तरं प्रोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥
 मणिबन्धद्वयश्चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
 अशीत्यङ्गुलिकाः पादा दीर्घा विंशाधिका मताः ॥”
 इत्यङ्गुलिविभागः ॥ * ॥
 अथ वयोविभागः ।
 “दन्तेषु अङ्गनं यङ्गनं ज्ञेयो वयःक्रमः ॥”
 तदयथा,—
 “कालिका हरिणी मुक्ता काचा मलिकया सह ॥
 शङ्खो मुचलकश्चैव दन्तानां जलता तथा ।
 इत्यष्टौ अङ्गनाम्याहुरधेयां लक्षणं यथु ॥
 चतुर्भिर्वत्सरे ईमाश्चत्वारः परिकीर्णिताः ।
 पञ्चभिश्च षड्विंशे जायन्ते त्वय कालिकाः ॥
 षष्ठे संवत्सरे प्राप्ते कालिकाम्या भवेत्तु हि ।
 तथास्या सप्तमे वर्षे चतुर्थी कालिका भवेत् ॥
 अष्टमे वत्सरे प्राप्ते जायन्ते सन्ध्याकालिकाः ।

घोटकः

नवमे त्वय ताः सर्व्वा आपीताः सम्भवन्ति च ॥
केचिदेकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
ततः श्वेताः प्रजायन्ते चतुर्दशसमावधि ॥
ततः काचप्रभाः सन्त्यक् यावत् संवत्सराख्यः ।
ततः सप्तदशाह्वं यावद्द्विंशति विंशतिः ॥
मत्स्यकाभां वदन्त्येवं यावद्वर्षत्रयं पुनः ।
शुक्लाभासाः सर्व्वा भवन्ति वाजिनां ततः ॥
अथर्विंशत् परे वर्षे दशना सुप्रभा मताः ।
वर्षविंशत् परतो दन्ताः स्थानाचलनमाप्नुयुः ॥
यावद्द्वर्षत्रयं पञ्चात्रिंशत् सम्राज्ये ।
द्वात्रिंशद्वत्सरे वाजी नूनं निर्वाणमाप्नुयात् ॥”

अथ शुभलक्षणानि ।

“दीर्घाः शुष्का विशालास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
ते शस्ताः पार्थिवैस्तस्य यानवाहनकर्म्मणि ॥
आस्यं भुजौ चापि लताटिका च
दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
तथोन्नते घ्राणपुटे ललाटे
कफश्च वाजिप्रवरस्य बोध्यः ॥
ओत्रे च मणिबन्धश्च पुच्छं कोष्ठं लघूत्तमम् ।
पीताङ्गः श्वेतपादो यो यस्य स्थानं सितलोचनः ॥
चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हः प्रियसत्तमः ।
सुखे चन्द्रकसम्भूतः पक्षलग्नपल्लवतिः ॥
श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः सुपूजितः ।
सर्व्वाश्वेतो ह्यो यस्य श्यामैकश्रवणो भवेत् ।
स वाजी वाजिमेघार्हः श्यामकर्णः सुदुर्लभः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छो सुष्को सुखं तथा ।
मृद्वंशस्तु सिता यस्य तन्निद्रादृष्टमङ्गलम् ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे चन्द्रकश्च ललाटके ।
कल्याणपङ्कजः प्रसन्नो भर्तुः कल्याणकारकः ॥
विमिश्रवर्णकाः सर्व्वे प्रशस्ता वाजिनो मताः ।
यस्योत्तुल्यतरा वर्णा दृष्टिं यान्ति श्वनैः श्वनैः ॥
नाशयन्ति तथा नौचान् करोति स बहून् हयान् ॥”

अथार्वर्णगुणाः ।

“रोमणां भ्रमिवदवृत्तिरावर्णं इति गद्यते ।
वर्षविधो दक्षिणो वामो दक्षिणस्तु शुभावहः ॥
नासिकाग्रं ललाटार्धं शङ्के कण्ठे च मस्तके ।
आवर्त्तो जायते येषां ते धन्यास्तु तुरङ्गमाः ॥
ललाटे यस्य चावर्त्तो द्वितीयस्तु कुक्कुन्दरं ।
मस्तके च तृतीयस्तु स विज्ञेयो ह्योत्तमः ॥
गङ्गावर्त्तो भवेद् यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ॥
स करोति महावीर्यं स्वामिनः शिवसंज्ञितः ।
कर्णमूले यदावर्णः स्तनमध्ये तथापरः ।
विजयाख्यायुभौ तौ तु युद्धकाले जयप्रदौ ॥
स्कन्धपार्श्वे यदावर्णः स भवेत् सुखकारकः ।
नासामध्ये यदावर्ण एको वा यदि वा त्रयः ॥
चक्रवर्त्तो स विज्ञेयो वाजी भूपालभूषितः ।
कण्ठे यस्य महावर्णः प्रोक्तश्चिन्तामणिः शुभः ॥
रोमणां वृश्चिकवत् स्थानं शुक्तिरित्यभिधीयते ।
यत्रावर्णः शुभस्तत्र शुक्तिस्तत्र शुभावहः ॥”

अथ दोषाः ।

“चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्व्वश्वेतस्य वाजिनः ।
भवन्ति यस्य स व्याघ्रो यमदूतः सुदूरतः ॥

घोटकः

चत्वारो यस्य वै पादाः परस्परविवर्णकाः ।
स व्याघ्रो सुवली नान्ना सुनिभिः कुलनाशनः ॥
दुर्लभवाजिनं जज्ञा यदीच्छेः शान्धर्तो श्रियम् ।
यस्तु वर्णविभेदेन ज्ञायते रोमसम्भावात् ॥
पुष्पाख्यः स परित्याज्यः सर्व्ववाजिभयावहः ।
यस्यावशेषवर्णेन ह्याद्यते च प्रधानतः ॥
विट्पङ्क्तिं गच्छतः सोऽश्वः कुरुते हयसंश्रयम् ।
इति स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ॥
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वे मध्यमः स प्रकीर्तितः ।
एको वामकपोलस्यो यस्यावर्णः प्रहृष्टतः ॥
चञ्चलो स हयस्थायः कुरुते स्वामिनाशनम् ।
वामगङ्गाश्रयावर्णः प्रकरोति धनसयम् ॥
कक्षान्ते यस्य चावर्णः स मृत्युं कुरुते विभोः ।
क्षेत्रं जानुगतावर्णः प्रवासं कुरुतेऽथवा ॥
वाजी मेढ्रगतावर्णो वर्णनीयो महीसुजा ।
त्रिबलप्रभाववर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ॥
पृष्ठवंशे यदावर्ण एकः संपरिलस्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स व्याघ्रो दूरतो द्रुपैः ॥
गुह्ये पुच्छे बलौ यस्य भवन्त्यावर्त्तकाख्यः ।
स हतान्तस्तु रूपेण वर्णनीयस्तुरङ्गमः ॥
अधोऽक्षं यदा वाजी सम्पुटं न स्पृशेत् कश्चित् ।
यमदूतः स विज्ञेयो वर्णनीयस्तुरङ्गमः ॥
ह्रीनदन्तोऽधिकश्चैव कराली लघ्यतालुकः ।
सुवली च तथा शङ्खी षड्दंते घातकाः स्मृताः ॥
तत्रादौ विदितार्थो तु शेषार्था लक्षणं शृणु ।
त्रयः पादाः सिता यस्य लघ्यश्चेकोऽभिजायते ॥
त्रयो बाण्यसिता यस्य एकः शुक्लोऽभिजायते ।
मृगली नाम पापोऽयं दूरे व्याघ्रो हयाधमः ।
विकटो विषमो यस्य दशनः स करालकः ।
कराली कुरुते नाशं भर्तुरात्र न संशयः ॥
लघ्यतालुर्ह्यो नाशं कुरुते नात्र संशयः ।
विषदन्तो भवेद्यस्तु लघ्यतालुर्न दृश्यते ॥
कर्णान्ते चूलिकान्ते च शङ्खवत्स्यते यदि ।
स शङ्खी कुरुते नाशं राष्ट्रस्य च कुलस्य च ॥
एकादशोऽजातकाक्षश्च हीनादशोऽधिककाक्षकः ।
चण्डी च कम्बली चैव षड्दंते पापलक्षमाः ॥”

अथारिष्टम् ।

“सुस्थस्यापि च नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ।
तथैव तस्य जानीयाद्भवेन्मृदुहृद्वार्धिका ॥
नीलपीते च नेत्रान्ते त्रिभिर्मांसैर्वपुःत्रयः ।
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ॥
विशेषाद्वाजिनो ज्ञेयं तस्यायुः पञ्चमासिकम् ।
जिह्वायां जायते विन्दुरकस्माद्यदि वाजिनः ॥
मांसैकं जीविनं तत्र पीते मासद्वयमात्रा ।
रक्ते मृत्युस्त्रिभिर्मांसैस्तुर्भिश्च विनिचिके ॥
पञ्चभिर्मांसैर्वर्णैश्च षड्भिर्वभुसमाहृतौ ।
सप्तभिः पाटलाकारे चणकाभे तथाष्टभिः ॥
नवभिश्च हरिद्राभे दशभिर्जतुकोपमे ।
एकादशे सुवर्णभे वत्सरेण हिमद्युतौ ॥
यस्य श्वावो भवेद्युष्णः शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हि मलिनाकारा मासवट्कं स जीवति ॥
जिह्वाये पिङ्का यस्य पादान्ते च तथोदरे ।

घोटकः

मूत्रं करोति रक्तत्वा मासवट्कं स जीवति ॥
कर्णयोः सतर्जं यस्य नेत्रार्था वा प्रवर्तते ।
वाजिनः पित्तग्रस्तस्य दशमायानु स जीवति ।
यस्य नेत्रे हरिद्राभे यस्य बातादितस्य च ।
तस्यायुः सप्तमासीयं बहुवर्षे तथा दिनेः ॥
यस्यैकं लोचनं ह्रीनं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।
पुटान्ते च स विज्ञेयः पीताभे मासजीवकः ॥”
एतानि अरिष्टानि रक्तदोषजानि ।
“स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छतोऽन्धस्य बहिजाः ।
निर्गच्छन्तः प्रभोगार्थं ते वदन्ति निश्रामे ॥
अन्धशालां समासाद्य यदा च मधुमक्षिकाः ।
मधुजालं प्रवदन्ति तदाश्वान् ज्ञानि जतुलशः ॥”

अथ हयारोहणज्ञानम् ।

“चलकिशलयपादः कर्णमध्यैकदृष्टि-
र्नचलति कटिदेशः श्वासने संस्थितो यः ।
हयहृदयगतिज्ञः स्थानदृष्ट्यावपातः
स खलु तुरगयाता पूज्यते पार्थिवैः ॥
मेढ्रः स्थिरौ यस्य चलो च पादौ
त्रिकोन्नतं संहतमासनच ।
स वाजिवाहः प्रथितः पृथिव्यां
शेषा नरा भारकरा हयानाम् ॥”

तत्र ताडनविधिः ।

“रक्तकोष्ठे सुखे चौष्टे गले पुच्छे च ताडयेत् ।
भीते वृष्टः स्थूलं हन्याद्वक्त्रं चोन्मार्गगामिनः ॥
कुपिते पुच्छसंस्थानं भ्रान्ते जानुद्वयं तथा ।
सर्व्वस्याप्राप्तदृष्टस्य दृष्टमेकं निपातयेत् ॥
अस्थानदृष्टपाताच्च बहुदोषः प्रजायते ।
तस्मात्प्रिरीक्ष्य कर्णयं हयं दृष्टनिपातनम् ॥”

अथ धावनविधिः ।

“हस्तैस्तुर्विंशतिभिर्हुतुर्दृष्ट उदाहृतः ।
अद्वन्द्वोर्निमेषणान्यदौ मात्रा प्रोक्ता विचक्षणेः ॥
मात्रावोऽश्वकेनाश्वो यो धावति धनुःशतम् ।
तसुप्तमोत्तमं विद्याद्वायुवर्गं महाजवम् ॥
विंशत्या मध्यमो ज्ञेयो श्वतोऽन्ये चाधमा मताः ।
नभस्याश्वयुजे मासि नैवाश्वान् वाहयेत्तपः ॥
वशांसिषडशं पित्तं अमात् कुप्यति वाजिनाम्
कार्थेण महता वापि योष्यो मासि तु कार्तिके ।
हेमन्ते शिशिरे योगो वसन्ते च यदृच्छया ।
बालं दृष्टं लशं रथं दत्तकं च दृष्टं हलिम् ॥
पूर्णातिरिक्तकोष्ठश्च शुम्बिकीश्च न वाहयेत् ॥”

अथ रक्तमोक्षणविधिः ।

“हासप्रतिसहस्राणि नाडीनां सम्भवन्ति हि ।
वाजिनामिह सर्व्वेषामाशु रक्तं अवस्थितम् ॥
तासां निर्मोक्षणार्थाय दारायण्यदौ वदाम्यहम्
येयाति कुतश्चित् रक्तं सर्व्वदेहसमुद्भवम् ॥
कण्ठे कक्षे लोचनयोरेवयोश्च सुखे तथा ।

घोटकः

अथवीर्य पादेषु पार्श्वयोश्चमयारपि ।
 एतद्वर्त्म सुविशेषं वाजिनो भिषगुत्तमैः ।
 अथैव सप्तदशाब्दाः शिराङ्गाराणि वाजिनः ॥
 येन रक्तं हृतं सद्यः प्रकरोति ततः सुखम् ।
 गुणैः गले तथा भेदे कक्षान्ते चैव पञ्चके ।
 गुदे पुच्छेऽथ वक्षौ च लङ्घयोः सर्वसन्धितु ।
 जिह्वायां चाधरे चौष्ठे नेत्रयोश्चमयोरपि ॥
 कर्णयोश्च मणौ गच्छे रक्षितं सावयेद्विषक् ।
 सौम्यतमानपलेन त्वाण्यं रक्तं सुरङ्गप्रमाणम् ॥”
 तद्वया,—
 “पलं शतं सुखे त्वाण्यं कक्षयोश्चैकमेव च ।
 शताहं नेत्रदेशाच्च भेददेशात्तथैव च ॥
 गच्छयोरुद्योश्चैव सावयेत् पञ्चविंशतिम् ।
 हृद्देशेव गुदे प्राङ्मुखप्राञ्चविचक्षणाः ॥
 पौनःपुन्यं कालिकं विद्याद्वाते विद्यात् सफेनिलम् ।
 पिच्छिलं श्लेष्मणं पाण्डु कषायोदकवच्च यत् ॥”
 अथ ऋतुचर्या ।

“न प्राप्नो वाहयेदन्धान् प्राष्टृकाले कथञ्चन ।
 यदीच्छेदन्तस्तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
 कूपोदकं कटुकतेलनिवातगण्डं
 शस्तं पलाङ्गलवणं दिवसान्तरेण ।
 तन्मात्रेण सति सुखामयवीर्यहानि-
 मु र्त्तिरहितस्तु पयो विनश्येत् ॥
 शरदि गृह्यते पयः प्रशस्तं
 शरदि सितारुपलप्रमाणमच्छम् ।
 मधुरमय जलं सरोवरोत्थं
 हृतयुतनीलमुकुटकाच्च भोण्याः ॥
 चेमन्तकाले घृततेलमाषा
 निर्व्यातसंस्था च पयो यथेच्छम् ।
 शनैः शनैर्वाहनकर्म कुर्याद्-
 यवांश्च पक्का वितरेद् विधिः ॥
 शिशिरे तैलपलाङ्कं कटिस्थं
 दिनसप्तावधि पाययेत्तुरङ्गान् ।
 तद्वत् प्रातर्भोजयेद्यवांश्च
 यवयवसाश्च तथाष्टतस्वरूपाः ॥

यस्य रक्ता यवा भोण्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
 अलत्वापि क्रियाः सर्वाः स ह्ययः सुखमृच्छति ॥
 वसन्ते र्वप्राप्ते निजमुखवशाद्वाह्य हयान्
 हृतं तैलं शस्तं सकलविधिरुक्तोऽपि च मतः ।
 पयो दद्यादसौ सलवणमथो वाहनविधि-
 भृशं योष्यस्तेनाम्भमपि सुखमिच्छेद्वयवैरः ॥
 वसन्तसमये योऽन्धः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
 तस्योत्वाहः प्रणश्येत् सालस्यं जायते वपुः ॥
 ग्रीष्मे हृतं हृततण्मोक्षघर्भशान्ति-
 सुच्छायबन्धनविमर्दनशीततोयम् ।
 हृन्वा ह्यणं लघु च कोमलमन्यदेव
 यत्किञ्चिदेवमुपयुक्तमिदं वदन्ति ॥”
 भोजे तु ह्यलक्ष्यमन्यथा,—

जिह्वाङ्गो लघुतरलोमकस्तु पुच्छो
 दीर्घास्त्रास्थिवनकैश्चष्टवर्षः ।
 रक्तोष्ठः पृथुजितलभारवचा
 राजाहो भवति तुरङ्गमः प्रशस्तः ॥

घोटकः

नाभिरारम्भ देहस्तु द्विधा पूर्वमापरक्रमात् ।
 पूर्वकायस्थिता रक्ताः शुभाय ह्यसंस्थिताः ॥
 अधःकाये स्थिता रक्ता अधमलप्रकाशकाः ।
 मुक्तीनां वैपरीत्येन प्रशस्तपलमादिषेत् ॥”
 यात्स्तु ।
 “ब्रह्मादिजातिभेदेन ह्यजातिचतुर्विधा ।”
 तद्वया,—

“ये मुक्ताः सुविमलपुष्पगन्धा ये वा
 मुक्ताङ्गाः सद्यसदुष्णभोजिनो वा ।
 अक्रुद्धाः समरगता भृशश्च पुष्टा-
 स्ते विप्राः क्षितिपतिवाहनेऽतिथोग्माः ॥
 ये रक्ताः सदगुरुगन्धयोऽहता वा
 संरुद्धाः बहुतरभोजिनो बलाढ्याः ।
 अश्रान्ताः सकलगुणग्रहाः प्रवीणा
 विज्ञेया विधिकरजातजातयस्ते ॥
 ये पीताः खलु घृतगन्धयोऽपि ये वा
 येऽक्रुद्धाः कथमपि रोषशालिनो ये ।
 बद्धा वा बहुतरनादघोषणा वा
 विज्ञेया वृषवर ! वैश्यजातयस्ते ॥
 ये लम्बाः सरुधामगन्धयोऽपि ये वा
 अन्यथा बहुतरताङ्गैरपीमे ।
 क्षीणाङ्गा लघुतरनवोऽपि वेश्मीना-
 स्ते मूढाः क्षितिपतिना भृशं विज्ञेयाः ॥”
 एतत्तु एकेकमेव लक्षणं न सासुदायिकम् ॥
 “लक्षणद्वयसम्बन्धात् द्विजातिः स्यात्तुरङ्गमः ।
 चतुर्लक्षणयुक्तस्तु दूरे त्वाण्यो हयाधमः ॥”
 अन्यच्च तु ।
 “सात्त्विका राजसाश्चेति तामसाश्चेति ते
 हयाः ॥

ये मुहुरवर्णा भृशवेगयुक्ता
 अश्रान्तिभाजो बहुभोगिनश्च ।
 अक्रोधशीलाः समरोतिरुष्टा-
 स्ते सात्त्विका भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
 ये रक्तवर्णा गुरुवेगरोयाः
 कषाभिघातं न हि ये सहन्ते ।
 येऽमी बलाढ्याः खलु दीर्घदेहा-
 स्ते राजसा भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
 ये लम्बावर्णास्तु रोषवेगा
 अल्पाश्रिनो लक्षणलक्षिताश्च ।
 ये दुर्बलाः सर्वगुणैर्विहीना-
 स्ते तामसा भूप ! तुरङ्गमाधमाः ॥

ह्योर्लक्षणासम्बन्धात् द्विगुणो वाजिमध्यमः ।
 त्रयाणां गुणसम्बन्धात् त्रिगुणो वाजिनिन्दितः ॥”
 पराशरसंहितायास्तु ।
 “पृथिव्यवायुतेजःस्त्रैः पञ्चभिस्तुरगाश्रितैः ।
 उल्लेखैः पञ्चधा भेदाः पराशरमता यथा ॥
 ये स्थूलाः श्रमसहदेहरूपभाज-
 ञ्चाङ्गान्ता बहुतरभोजनाश्च दीर्घाः ।
 अक्रुद्धाः समरगतास्तु रोषभाजो
 भौमास्ते घनगुरुवर्धरखरास्तु ॥
 ये क्षयाङ्गास्तु वनाः श्रमासहकलेवराः ।
 अक्रोधवेगाः सखन्ना आप्यासो तुरगाधमाः ॥

घोटकः

ये वातवेगप्रतिमोषवेगाः
 मुष्का भृशं दीर्घकलेवराश्च ।
 अश्रान्तिभाजो बहुदूरगाश्च
 ते वायवा वाजिवराः प्रदिष्टाः ॥
 ये क्रोधशीला भृशवेगयुक्ता
 सुक्ता दिनात् क्रोधशतं ब्रजन्ति ।
 ते तेजसाः पुण्यवर्ता प्रदिष्टे
 भवन्ति पुण्येति ते भिलन्ति ॥
 एको यदा तेजससंज्ञकोऽन्धः
 किं कार्यमन्येस्तुरगाधमेतु ।
 मुहं यदा क्षीरकखलमेकं
 किं कार्यमन्येर्मणिभिर्विचक्षे ॥
 उत्तमं ये वाजिवरा ब्रजन्ति
 क्रुधा भृशं वेगसमन्विताश्च ।
 ये लङ्घयन्तः परिखामपारां
 ते गागना पुण्यतमाः प्रदिष्टाः ॥
 ह्योर्लक्षणासम्बन्धात्तुरङ्गः स्यात् द्विभौतिकः ।
 स्वजातिगुणभूतानां हयानां वाहनं शुभम् ॥
 शालिहोत्रादिविज्ञानात्तद्विज्ञेयं यथोत्तरम् ।
 असम्भवे हि दृष्टार्थं वाहयेदिति चेत्तदा ॥
 तिलं सकाञ्चनं दद्यात्तवणं वा गुडान्वितम् ।
 रेवणं पूजयेद्वापि निजं निर्मन्ययेत्तदा ॥
 दद्यात्ताम्रपलं वापि अभावे सर्वकर्मणः ॥”
 एवमन्यत्रापि ।
 “काञ्चनं रजतं ताम्रं लौहमेतद्वयाक्रमम् ।
 ब्रह्मादिजातिदोषाणां देयमेतत् प्रशान्तये ॥
 अभावेऽपि च सर्वेषां ताम्रेण स्यात् प्रति-
 क्रिया ॥”
 इति ह्यपरीक्षा ॥ * ॥
 इति भोजराजस्तुतिप्रकरणतुरङ्गः ॥
 (“येन ज्ञानवता हिमालयतटच्छायामु
 विक्रीडितम्
 यः स्नातो हिमपुष्पवातशिशिरे गङ्गाजले पावने ।
 रमे यस्तु तुरङ्गययजनिर्तेनाविधेर्हृदितः
 पायाहः स तुरङ्गघोषतनयः श्रीशालिहोत्रो
 मुनिः ॥
 जयति च पाण्डवनाथो धर्मसनाथो युधिष्ठिरो
 वृषतिः ।
 भीमार्जुनसहदेवास्तदनु च ये वाजिश्राद्धतत्त्वज्ञाः ॥
 दृष्ट्वा सम्यङ्गकुलः शास्त्रं कृतुं च शालि-
 होत्रीयम् ।
 ब्रूते शास्त्रार्थमन्यच्छास्त्रं कृत्वा समासेन ॥
 प्रश्नो जातिवर्णमावर्तदन्ता
 लक्षं वेगा वाहनं धातुरसम् ।
 कालो नश्यं पिच्छमाण्यं कषायं
 शालां चेष्टां वाजिनामत्र वक्ष्ये ॥
 सपक्षा वाजिनः सर्वे सङ्गाता योमचारिणः ।
 गन्धर्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्ततः ॥
 तान् दृष्ट्वा जवसम्पन्नानसङ्गान्वाहनोचितान् ।
 शूकः प्रोवाच पार्श्वस्थं शालिहोत्रं मुनीश्वरम् ॥
 नास्त्वसार्थं मुने ! किञ्चिद्भवतो भुवनत्रये ।
 तस्मादासु कुरुष्व त्वं वाहनार्हान् हयोत्तमान् ॥

घटोकः

ये च मे युद्धकालेषु प्रवहन्ति रथं सदा ।
अश्वान् वारयन्नेष दानवैर्बलवतैः ॥
ईषिकास्त्रं समुत्तुष्टं पञ्चच्छेदं अधातदा ।
वाजिनं शक्रवाक्येन शालिहोत्रो महासुनिः ।
च्छिन्नपचास्तु ते सर्वे गत्वा तन्महामनुवन् ।
हीनाः सुदुःखसम्पन्ना रथिरेण परिभुताः ॥
भगवन् ! किं निमित्तं नः पञ्चच्छेदः क्षतत्वया ।
अपराधविहीनानां नेहमिच्छन्ति पक्षिताः ॥
तस्मात्प्रतिभैव प्राज्ञः । सर्वेवामिह वाजिनाम् ।
यथा स्यात् सर्वदा सौख्यं पुष्टिश्च सुनिपुणवः ॥
अथासौ क्षपयाविष्टस्तानुवाच सुदुःखितान् ।
इन्द्रादेशान् क्षतं सर्वं भवतां पञ्चपातनम् ॥
तस्माद्भुः प्रकरिष्यामि भविष्यति यथासुखम् ।
पृथीरन्वा यथा देहे गौरवं च जगत्तये ॥
ययं शक्रादिदेवानां वाहनत्वं करिष्यथ ।
तथा भूमिपूतनाश्च गौरवेण समन्विताः ॥
यो राजा भवतां पुष्टिं स्वप्नपानादिभिः सदा ।
करिष्यति न सन्देहो भविष्यति स दुर्जयः ॥
न च त्वत्पुत्रि तं लघ्नीः कदाचिज्जयलक्षणा ।
अपि सर्वैर्गुणैर्होतुं बहुशुभमिरादृतम् ॥
तथा चैव विद्यास्यामि परमं च चिकित्सितम् ।
पृथे च रोगनाशाय नराणां विहितं यथा ॥
तस्माद्भुक्त भूलोकं पातालञ्च तथापरे ।
स्वर्गं चाप्ये मदादेशाद्वेन शान्तिर्भवेद् भुवम् ॥
यवं विद्वन् यत्नं सर्वान् शालिहोत्रसुरभ्रान् ।
चक्रे ह्रादशसहस्रैर् तदर्थं संहितां सुधीः ॥
ततः प्रवृत्तिं लोकेऽस्मिन् वाङ्मा जानासुरभ्रमाः ।
ततश्चिकित्सितं तेषां शालिहोत्रप्रभाषितम् ॥”

इति श्रीनकुलकृतेश्चिकित्सिते प्रश्नो नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ जातिः ।

“उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयास्तथापरे ।
चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
तालिकाः खरशाखाश्च उत्तराश्चोत्तमा हयाः ।
गोजिकाश्च केंकाणाः प्रौढाहाराश्च मध्यमाः ॥
भास्वलाश्चोत्तमाश्च राजगुलाश्च मध्यमाः ।
गोहाराः श्रावराश्चैव सिन्धुपाराः कनीयसः ॥
अन्यदेशोद्भवा ये च नीचनीचाश्च ते स्मृताः ।
वाजिनो जलजाः केचिद्द्विजातास्तथापरे ॥
समीरप्रभवाश्चान्ये उलकन्दगजास्तथा ।
जलोद्भवा द्विजातीयाः क्षत्रिया वृद्धसम्भवाः ॥
समीरप्रभवा वैश्या एणोलकाश्च शूद्रजाः ।
विवेकी सद्यो विप्रस्तेजसी क्षत्रियो बली ॥
दुष्टभावस्तथा वैश्यः शूद्रो निःसत्त्वकातरः ।
ब्राह्मणाः सामवाही च भेदवाही च क्षत्रियः ॥
उपादानेन वैश्यः स्याच्छूद्रो दक्षिण ताडितः ।
पुण्यगन्धः सदा विप्रः क्षत्रियोऽगुणगन्धकः ॥
दृढगन्धः सदा वैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः ।
विप्राहं वाजिनः सर्वे क्षत्रियो भूपतेः सदा ॥
ह्यौ वैश्यस्याथ शूद्रस्य शूद्र एव सुखावहः ।
केचिद्विद्वन् भूपानां सर्वेऽप्यवाहनोचिताः ॥
तदर्थं भूतले यस्माच्छालिहोत्रेण निर्मिताः ।

घोटकः

ब्राह्मणाः सेमलान्येषु विहिं गच्छन्ति वाजिनः ॥
क्षत्रिया युद्धकार्येषु वैश्या वित्तार्जने सदा ।
शूद्राश्चान्येषु कृत्वेषु क्षात्र्येव वाजिनः सदा ॥
आरोहेतु सर्वकार्येषु यदीच्छेच्छाश्रयी भ्रियम् ।
सदा शुभा भवन्त्येते वाजिनो यस्य भूतले ॥
सदैव निद्रावशगा निद्राच्छेदस्य सम्भवः ।
जायते सङ्गरे प्राप्ते कर्करस्य च भक्षणे ॥
प्रवृद्धाः कथयन्त्यन्धाः शुभं वा यदि वाशुभम् ।
स्वस्वामिनो निजैश्चिह्नैस्तद्भ्रियं विचक्षणैः ॥
यः सप्तहो हयो रावन्मर्त्यमर्थं करोति च ।
खुराग्रेण लिखन् भूमिं स शंसति रणे जयम् ॥
यः करोत्यसन्नमूर्खं पुरीषश्चाशुभोक्षणम् ।
स शंसति पराभूतिं यच्चैवं वर्तते हयः ॥
निरामिषं निश्रीये यो जागर्ति वृषतेर्हयः ।
स शंसति द्रुतमस्य स्थिरस्यापि प्रयाणकम् ॥
यदा बाधिं विना वाजी यासन्धजति दुर्मनाः ।
अश्रुपातश्च कुरुते तदा भर्तुरशोभनम् ॥
पुलकांकितपुष्पा ये जायन्ते भूपतेर्हयाः ।
निरीक्षन्तः प्रभोर्नाशं ते वदन्ति निशागमे ॥
शरटं रक्षयेद्यत्नात् प्रविशन्तं हयालये ।
यदीच्छेच्छाश्रयीं हृदि तेषांचैव तथात्मनः ॥
स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छदेशे च वज्रजाः ।
परचक्रागमाशंसि विज्ञेयो हयपण्डितैः ॥
अश्वशालां समासाद्य यदान्तर्मधुमक्षिकाः ।
मधुजालं प्रकुञ्चन्ति तदान्त्रान् घ्नन्ति क्षतक्षयः ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वाजिशालां प्ररक्षयेत् ।
उपायंभ्यश्च सर्वेभ्यो य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
ब्राह्मणान्वाचयन् स्वस्ति नित्यं वेदविचक्षणान् ।
तिलहोमस्तथा कार्थ्यो जपश्च शनरुद्रियः ॥
मन्दुरान्ते सदा धार्यो रक्तवक्त्रो महाकपिः ।
सर्वपापविनाशाय वाजिनाश्च विदुहये ॥
सर्घां रक्षयेद् यत्नात् प्रविशन्तं हयालये ।
यदीच्छेच्छाश्रयीं हृदि तेषांचैव तथात्मनः ॥
इति श्रीनकुलकृतेश्चिकित्सिते जात्याधिकारे
द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ वर्णवर्णनम् ।

“वर्णाः सप्त भवन्तीह सर्वेषां वाजिनां ध्रुवम् ।
तानहं कीर्तयिष्यामि भेदेर्जाताननेकधा ॥
सितो रक्तस्तथा पीतः सारङ्गः पिङ्ग एव च ।
नीलः लघ्वोऽथ सर्वेषां श्वेतः श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥
पट्टार्हो भूपतेर्वाजी सर्वश्वेतः प्रशस्यते ।
तद्भावे यथा प्रोक्तास्तथा श्रेष्ठाः क्रमेण च ॥
श्वेतः प्राण्यसङ्काशो रक्तः कुक्षुमसन्निभः ।
हरिद्रासदृशः पीतः सारङ्गः कर्पूरः स्मृतः ॥
पिङ्गः कपिलकाकारो नीलो दूर्वायसन्निभः ।
लघो जम्बूफलाकारः शास्त्रज्ञैः समुदाहृतः ॥
पीताम्बुः श्वेतपादो यस्तथा स्यात् सितलोचनः ।
चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हो वाजिसत्तमः ॥
सर्वश्वेतो हयो यस्तु भवेन्मेषककर्णकः ।
स वाजी वाजिमेघार्हः श्यामकर्णः प्रकीर्तितः ॥
सुखे चन्द्रकन्धीतो जम्बूफलसमाकृतः ।
श्वेतपादः स विज्ञेयो मङ्गिकाश्वः स पूजितः ॥

घोटकः

चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्वश्वेतस्य वाजिनः ।
भवन्ति यस्य स त्वाण्यो यमदूतः सुदूरतः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्वे पुच्छं वक्षो मुखं तथा ।
ज्वरेणाश्च सिता यस्य तं विद्यादृष्टमङ्गलम् ॥
भस्माभं वाजिनं जह्यात् सुदूरेण नराधिपः ।
यदि वाञ्छति कल्याणं वाञ्छेच्च श्रीवसुधवम् ॥
यस्य रोमविभेदेन जायन्ते रोमविन्दवः ।
पुष्पाण्यः स परिव्याण्यः सर्ववाजिभयावहः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्वे तथा वक्त्रं मध्यतः ।
कल्याणपञ्चकः प्रोक्तः सर्वकल्याणज्ञश्च सः ॥
विमिश्रवर्णकाः सर्वे प्रशस्ता वाजिनः स्मृताः ।
लघ्वनीलस्य मिश्रत्वमेकं सुखा सुदूरतः ॥
यस्योत्तमस्तरो वर्णो हृदि याति श्वेतैः श्वेतैः ।
नाशयति तथा नीचान् स करोति वज्रं हयान् ॥
यस्याधमेन वर्णेन हृदायते च प्रधानजः ।
विदुर्हि गच्छता शोथ करोति हयवन्धयम् ॥
इति श्रीनकुलकृतेश्चिकित्सिते वर्णो नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ आवर्णाः ।

“आवर्णां विंशतिः प्रोक्ताः शालिहोत्रमहात्मना ।
गात्रस्थानविभागेन तेषां अस्तिर्भयोच्यते ॥
ललाटे मस्तके चैव श्रीवायां हृदये तथा ।
पादं पृष्ठे मणिवन्धे नाभिदेशे विशेषतः ॥
स्कन्धे पार्श्वे गले वक्त्रे कुक्षौ रन्ध्रे त्रिके तथा ।
आद्याख्योदशावर्णा विज्ञेया वाजिपण्डितैः ॥
नासिकायो ललाटाय शङ्के कण्ठे च मस्तके ।
आवर्णो जायते येषां ते धन्यासुरगोत्तमाः ॥
हृदि स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ।
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वौ मध्यमास्ते प्रकीर्तिताः ॥
ललाटे यस्य आवर्णो द्वितीयस्य स लिङ्गकः ।
मस्तके च तृतीयश्च पूर्णकुक्षिः स उत्तमः ॥
पृष्ठवंशे तथावर्णो यस्यैकः संप्रजायते ।
स करोत्यश्वसंचातान् स्वामिनः स्वयंसंज्ञकः ॥
कक्षायां जातुमेद्रे च त्रिवली पुच्छसन्निधौ ।
पुच्छे गुह्ये बलावष्टावावर्णा अधमा हये ॥
त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्णा अधरोत्तराः ।
त्रिकूटः स परिज्ञेयो वाजिदृष्टिकरः परः ॥
एवमेव प्रकारेण त्रयो श्रीवां समाश्रिताः ।
त्रयावर्णः स वाजीशो जायते भूपमन्दिरे ॥
ललाटे युगलावर्तो चक्रार्को संप्रकीर्तितौ ।
वाजिनी यदि तौ स्यातां राट्टदृष्टिकरौ परौ ॥
उपर्युपरि यस्य स्युरावर्ता अजिर्क त्रयः ।
निःश्रिभिः सप्त विज्ञेयो राट्टदृष्टिकरः परः ॥
एकोऽथवा कपोलस्यो यस्यावर्तः प्रहृष्टतः ।
वर्तमानः स विज्ञेयः स इच्छेत् स्वामिनाशनम् ॥
कपोलाभ्यान्तथावर्ता विद्येते वाजिनो यदि ।
तावन्निनाविति प्रोक्ता युद्धकाले जयप्रदौ ॥
गच्छावर्ता भवेद्यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ।
स करोति महावीर्यं स्वामिनः शिवसंज्ञकः ॥
तद्द्विजामाश्रयः क्रूरः प्रकरोति घनक्षयम् ।
इन्द्रकांक्षाधुमौ शङ्कौ वृषराज्यविद्विदौ ॥
कर्णमुखे यदावर्तस्तन्मध्यं च तथापरः ।

घोटकः

विजयास्त्राभौ यो यो वृद्धाये जयप्रदी ।
 नास्मिन्ने यदावर्त एको वा यदि वा त्रयः ।
 चक्रवर्ती च विजयी वाजी भूपालपूजितः ॥
 कच्छे वस्य महावर्त एकोऽप्यस्य प्रजायते ।
 विजयाम्बिः स विजयेवर्णिताये विद्विदः ॥
 स्वर्ग्ये पार्थे यदावर्तः स भवेत् पद्मलक्षणः ।
 करोति विधिवत् पद्मे खामिनः सततं सुखम् ॥
 मुखास्त्रौ तालुकास्त्रावावर्तौ कीर्तिवृद्धिदौ ।
 हयस्य खामिमुक्तस्य सदैव सुसुखावहौ ॥
 एकावर्तौ भवेद्यस्य कक्षान्ते वाजिनो यदा ।
 स रथे ऋतुमाप्नोति द्वौ च स्वामिविनाशनौ ॥
 जातुद्वेष्टे यदावर्तौ वाजिनः संप्रहृष्यते ।
 प्रवार्त्तं सततं भूते स्वभर्तुः क्रोधव्युत्तम् ॥
 वाजी मेघतलावर्तौ वर्जनीयो मञ्जीसुजाम् ।
 स करोति हरेर्नाशं परचारवस्तुत्वम् ॥
 त्रिवलिख्यो यदावर्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ।
 वाजिनस्त्री परिश्रयाः स्त्रीपार्थस्या भयप्रदाः ॥
 पुच्छेष्टे यदावर्तौ वाजिनः संप्रहृष्यते ।
 धूमकेतुरिति स्थातः स त्वाप्यो दूरतो वृषेः ॥
 गुह्ये पुच्छे वलौ यस्य भवन्त्यावर्तकास्त्रयः ।
 स क्षतान्तरूपेण वर्जनीयस्तुरङ्गमः ॥
 अध ऊर्ध्वं यदा वाजी सम्पुटं न स्पृशेत् क्षपित् ।
 यमदूतः स विजयी वर्जनीयः प्रयत्नतः ॥
 हीनदन्तोऽधिदन्तश्च करालो ह्यन्तालुकः ।
 सुग्रीवो च तथा शङ्खी वृद्धे स्वामिचातकाः ॥
 एकाक्षजातश्चैकाक्षो हीनाङ्गोऽधिकाङ्गकः ।
 परित्याप्यः स बाष्पझिरन्विष्य परमं यशः ॥
 घराटौ वदनको वाली शङ्खी चैव चतुर्थकः ।
 वर्जनीयः प्रयत्नेन सर्वे ते पापक्षतमाः ॥
 घराटौ च स्नामिनं हन्ति वदनी धनसंचयम् ।
 अन्तःपुरं तथा वाली शङ्खी राक्षसिनाशनः ॥
 घटप्रदाभौ भवेद्यस्य कक्षातालुनं दुष्यति ।
 शङ्खपादसुखो यस्तु व्यावर्तः क्षुत्तमितैरपि ।
 न दुष्यति सदावर्तः शालिहोत्रमतं यथा ॥

इति श्रीनकुलविरचितेऽम्बिकित्सिते
 व्यावर्ताध्यायचतुर्थः ॥

अथ दन्ताः ।

दन्तोद्भेदं प्रवक्ष्यामि वाजिनामायुलक्षणम् ।
 येन त्रिज्जातमात्रेण आयुर्ज्ञानं प्रचक्षते ॥
 अन्यस्तु तनुभिर्दन्तैः क्षीरदन्त इति स्मृतः ।
 तथा षोडशभिः कोणो प्राञ्चैर्द्वादशमासिकः ॥
 त्रिंशत्पञ्चावोद्भवाः सर्वे अखण्डाः परिकीर्तिताः ।
 द्वौ स्थाता द्वौ च न स्थाता ऋद्धौपरि यथाक्रमम् ॥
 चतुर्भिर्वत्सरेर्दन्ताः कालिकाश्च भवन्ति च ।
 तथाप्यः सप्तमे वर्षे चतुर्थः कालिको भवेत् ॥
 अष्टमे वत्सरे प्राप्ते प्राप्ताः स्युः सार्वकालिकाः ।
 नवमे त्वथवा रेखा पीतत्वं शंस्यन्ति च ॥
 तथाप्येकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
 तिष्ठन्ति दशमास्त्री वाजिनामप्यध्वंशयम् ॥
 ततः श्वेताः प्रहृष्टान्ते यावद्वर्षचयं पुनः ।
 ततः काचप्रभाः सन्त्यक् यावत् सवत्सरास्तयः ॥
 ततः सप्तदशाहूर्ध्वं यावद्वर्षाणि त्रिंशतिः ।

घोटकः

मक्षिकाभारदास्त्रीया यावद्वर्षचयं पुनः ॥
 तस्मादुत्खलं प्राप्तास्तावद्वर्षचयं पुनः ।
 प्रकम्प्य च समागत्य पश्चात् पातः समन्वयम् ॥
 द्वाविंशद्दन्तैरेव वाजी निर्वाणमाप्नुयात् ।
 दंष्ट्राचतुर्थं श्वेतं वक्रं परमायुषि ॥
 अश्वानामेव सर्वेषां दन्ता द्वादश कीर्तिताः ।
 कालिका हारिणी मुक्ता काचा वाप्यथ मक्षिका ॥
 शङ्खोदूखनकश्चैव दन्तानाञ्चलनं तथा ।
 तनस्तु पतनं विद्यादेव अङ्गनसंयमः ॥
 चतुर्विंशत्यो दंष्ट्राः शालिहोत्रमतं तथा ।
 एवं दन्तविशेषेण सर्वेषामिह वाजिनाम् ।
 विज्ञेया चायुषःसंख्या वाजिपोषणतत्परेः ॥
 इति श्रीनकुलविरचितेऽम्बिकित्सिते दन्तोद्भेदो
 नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ अवयवप्रमाणम् ।

दीर्घस्त्रविमांसास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
 ते शस्ताः पार्थिवेन्द्रस्य यागवाहनकर्म्मणि ॥
 स्तन्वमभ्युन्नतं दीर्घं वक्रयौवं विशेषतः ।
 चमरालङ्कृतं सन्त्यक् स्त्रोकबालसमन्वितम् ॥
 येषां एष्टं सुवंशं स्याद्विपुलं ब्रह्मवर्जितम् ।
 किञ्चिच्छब्दे भवेन्निरा राजास्त्रीस्ते तुरङ्गमाः ॥
 क्षिप्ररोमा सुदृता च सुस्थूला विपुला कटी ।
 ग्रथिताः सुदृढा रन्धा भुजा मांसप्रपूरिताः ॥
 पादा निर्मांसला वक्राश्चक्राकारखुरान्विताः ।
 अग्रमाणं तथा वक्षः कर्णौ लघुतरौ स्मृतौ ॥
 पार्श्वौ तनुतरौ शूलौ सुरसङ्गिभतालुकम् ।
 दन्ताश्च शिखराकारा विपुला चन्द्रवर्षसः ॥
 सप्तविंशप्रमाणेन सुखमन्त्रस्य शस्यते ।
 कर्णौ षडङ्गुलौ प्रोक्तौ तालुकं चतुरङ्गुलम् ॥
 चत्वारिंशच्च सप्ताङ्गाः स्तन्वाः सन्त्यक् प्रकीर्-
 तिताः ।

एष्टवंशश्चतुर्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥
 अतिस्त्रुण्यं तथा निम्नं पुच्छं हस्तद्वयायतम् ।
 लिङ्गं हस्तप्रमाणश्च तथान्तो चतुरङ्गुलौ ॥
 मार्गस्थानं चतुर्विंशं हृदयं षोडशाङ्गुलम् ।
 कटिकक्षान्तरश्चोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥
 मणिबन्धद्वयं चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
 अश्लीत्यङ्गुल उत्तरो द्वौ द्यौश्च द्वाधिकां शतम् ॥
 एवं क्रमेण गात्रस्य प्रमाणं वाजिनां मतम् ॥
 दीर्घाणि चत्वारि तथोन्नतानि
 चत्वारि रक्तानि च सृष्टकाणि ।
 हृत्स्थानि चत्वार्यथ चायतानि
 भूयश्च चत्वार्यथ नन्वकाणि ॥
 द्वाविंशत् क्रमशोऽप्याहुर्लक्ष्यानि सुनीश्वराः ।
 तान्यहं कीर्त्तयिष्यामि वाजिनाञ्च पृथक्
 पृथक् ॥

आख्यं भुजौ केष्टलकाटिकाश्च
 दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
 तथोन्नते प्राणपुटे जलाटे
 श्वाश्च तज्ज्वाश्चरणी वदन्ति ॥
 च जिह्वाप्यथ तालुकाश्च
 मेढ्रं सुरक्तं शुभदं हयस्य ।

घोटकः

लघूनि वन्धाश्चरणीषु कोष्ठं
 ओष्ठाणि सर्वाणि तथैव पुच्छम् ॥
 कर्णान्तरं कर्णसमन्वितश्च
 वंशं तथा हस्ततरं प्रशस्तम् ।
 वक्रं सुखं कन्धराजायुषी च
 पार्श्वं सप्तैः शुभदं प्रदिष्टम् ॥
 कक्षान्तरं चोदरमध्यमश्च
 निम्बा कटी तानि सजानुकाणि ।
 वक्षःश्रोत्रोत्तमस्थानश्च
 चतुष्कमेतत् पृथुलं प्रदिष्टम् ॥

इति श्रीनकुलविरचितेऽम्बिकित्सिते सर्वावयव-
 प्रमाणो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ वेगः ।

गुणानामिह सर्वेषां गुणो वेगमयोऽधिकः ।
 अश्वानां शस्यते तज्ज्वाश्चरानविषयगैः ॥
 संवाहनविधानेन प्रकाशं यान्धसंश्रयम् ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वेगो ज्ञेयश्च वाजिनाम् ॥
 अवाहिता विनश्यन्ति विनश्यन्त्यतिवाहिताः ।
 अश्वानां वाहनं पथं सानुरागश्च मोक्षयम् ॥
 अधमा मध्यमास्ते स्युर्मध्यमाश्च तथोत्तमाः ।
 उत्तमाश्चोत्तमा भूयो वास्तुमाणास्तुरङ्गमाः ॥
 कृद्रमन्त्रविदां श्रेष्ठं कृष्टे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 कृष्टेन तु विहीनस्य लक्षणं चाप्यलक्षणम् ॥
 कृपावर्तगतिश्चायाससम्बन्धवधोबलम् ।
 जवहीनस्य वाहस्य सर्वमेव निरर्थकम् ॥
 गतेर्धन्यतरो वशां वर्णाङ्गन्यतरः स्वरः ।
 स्वराङ्गन्यतरं सत्वं सर्वं सत्वे प्रतिष्ठितम् ॥
 लघुत्वं मातृदोषेण पितृदोषेण जायता ।
 दौर्बल्यं स्वामिदोषेण स्वदोषो नास्ति वाजिनाम् ॥

जवो हि सप्तैः प्रथमं विभूषणं
 अपाङ्गनायाः क्षणता तपस्विनः ।
 द्विजस्य वेदोऽथ सुनेरपि क्षमा
 पराक्रमः शस्त्रबलोपजीविनः ॥
 आकर्षणिव गां वभन्निव खुरौ पञ्चाङ्गसुदन्निव
 स्वीकृञ्चन्निव श्वं पिबन्निव दिशो वायुं समन्निव ।
 साङ्गारप्रकरान् स्पृशन्निव मर्हो क्षायाममर्षन्निव
 चक्षुषामरवीप्यमानवदनः श्रीमान् ह्यो धावति ॥
 अलक्षितगतागतेर्गङ्गा कटाक्षैरिव
 चणानुनयशीतलेः प्रलयकलिकोपैरिव ।
 सुश्रुतमङ्गोत्तरेर्गङ्गासुरोत्तरेरिव
 त्वदीयतुरगैरलं धरणिचक्रमाक्रम्यतं ॥
 येषां दीर्घास्त्रोपमानि नयनान्युद्भावितः सन्निव
 ग्रीवा क्रौञ्चनिभा विभाति च समा पादाश्च
 सुकोपमाः ॥

वेगो वायुरिवाथ वानरसमः स्याद्धारणप्रेक्षितं
 शङ्कशौचमङ्गोदुग्धभिवन्यात्रेभतुल्यस्वनः ॥
 वक्त्रे यो हरिणाधिपप्रतिनिभो व्याघ्रोपमो
 बाहुभिः

आवर्त्तेऽश्वशुभैः प्रधानकुलजाः सुस्निग्धवर्ण-
 प्रभाः ।

उद्गाढाः प्रियदर्शनाश्च सुभगाः चासैः
 सुगन्धैश्च ये

घोटकः

धन्यास्ते जयराज्यवित्तसुखदाः संवाहका

भूयते ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वेगवर्णनो-
नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ आरोग्यम् ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि हयारोहणसुखमम् ।

येन विज्ञानमात्रेण रेवन्तेनोपमीयते ॥

चलकिसलयपादः कर्गमध्यैकदृष्टः

न चलति कटिदंष्ट्रे व्यासने संस्थितश्च ।

हृद्यहृद्यगतिज्ञः स्थानदृष्टावपातो

स खलु तुरगयोक्ता मान्यते पार्थिवेभ्यः ॥

यो निव्यं दृष्टुमुद्विग्नस्तलघुकः क्रोधानलैर्वर्जितः

सत्यैकस्थिरबुद्धिमध्यमतनुः शास्त्रस्थान्तवृत्तकः ।

काले दृष्टनिपातविश्रमयुतः ताम्बूलवक्त्रान्वितः

त्वेवं लक्षणसंयुतो ह्यरुहो रात्र्याधिपैः पूज्यते ॥

ऊरुः स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ

त्रिकोणतं संहतमासजम् ।

स वाजिवाहः कथितः पृथिव्यां

श्रेष्ठा नरा भारवद्वा हयानाम् ॥

प्राज्ञः सखबलोन्साह्यी दृष्टः सर्वज्ञसौष्ठवः ।

जितश्रीनातपालस्यो जितायासो जितासजः ॥

हृद्यकालबलप्राणजवकामाध्ययोगवित् ।

श्रान्तोपचारसारज्ञो रणक्रीडासु दीक्षितः ॥

वाजिनां हृद्यज्ञश्च स्थाने दृष्टनिपातवित् ।

दृष्टाश्चदमने दक्षः सर्वज्ञश्चसहः शुचिः ॥

यासौवधाप्रपानीये परवृत्तावलीकने ।

त्रिषु श्रेष्ठः प्रवेशे च निर्गमे कुशलोल्लसवित् ॥

रोगं विक्रान्ते यस्य वृत्ता वाधाविचारवित् ।

धनुःकुलासिपतिज्ञः सोऽश्ववाहः प्रकीर्तितः ॥

वक्त्रे स्तब्धं मुखे कोष्ठे गात्रे सक्त्यौ च ताडयेत् ।

उन्मार्गो यदि भ्रष्टोऽश्वो दृष्टः खलुति ह्येतत् ॥

कुपिते पुच्छसंस्थाने भ्रान्ते जातुद्वयं तथा ।

सर्वज्ञा प्राप्तदृष्टस्य दृष्टमेकं निपातयेत् ॥

हृद्येण स्तब्धमुद्विग्नं खलुति जघनान्तरम् ।

भीते वक्षःस्थलं हृद्याहृद्योन्मार्गगामिनम् ॥

अभ्याने ताडितो वाजी बहून् दोषान् प्रदर्शयेत् ।

नावद्वयन्ति ते दोषा यावन्तोवलसौ हृद्यः ॥

दृष्टेनाभिभवेद्वाहाप्रारोहेदृष्टपञ्चिनात् ।

दृष्टो हि साधनं तीव्रं पदं दृष्टात् प्रजायते ॥

तुलावदुद्धृता वलगा नात्यन्ता नातिनृमिता ।

दोषं दृष्ट्वा तु कर्त्तव्या तिर्यगाकुक्षिता अथा ॥

कटिं सप्तैश्च श्रेष्ठित्याहृहमानस्य ताडयेत् ।

सद्यः प्रखलिते गात्रं तत्र दृष्टं प्रदापयेत् ॥

अकालदृष्टपाताच्च त्रकालयज्जमोक्षणात् ।

अकालदृष्टिवाताच्च तेन वाजी न धावति ॥

आसनं द्विदिलं यस्य वरो यस्य न भीषणः ।

लघुप्रहारदाता च वाजी तस्य न धावति ॥

सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वदोषविवर्जितः ।

कुलश्रीललोचितः कथमश्वो न धावति ॥

गतिरैका प्रुता दान्या चतुराख्या दतीयका ।

वेगसन्धिचतुर्थो च धारावेगगतिस्तथा ॥

अथरागाद्यैवस्य चचलस्य त्रिकोणतः ।

घोटकः

निव्यमुदातदृष्टस्य तस्य वाजी न धावति ॥

धारा तु पञ्चमी प्रोक्ता न दृढोति न पञ्चति ।
सर्वकर्माजमो वाजी तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते आरोग्यं
नाम अष्टमोऽध्यायः ॥

अथ ऋतुचर्या ।

कर्मचर्यासु निव्यानां शुद्धां सुनिवर्हितम् ।

धनुःपादश्च योष्यं वाजिनां मङ्गलं क्रमात् ॥

सङ्कोचयेज्यं तावद् यावत् कार्मुकपञ्चकम् ।

तद्द्वयं मङ्गलेर्योष्यो गोमूत्रासदनन्तरम् ॥

अजुवृत्तानुवृत्ता च गोमूत्रा सर्वकर्मसु ।

युष्यमानानि दृश्यन्ते प्रायशो हि विचक्षणैः ॥

शालिहोत्रसुनिप्रोक्ता चर्या षोडश वाजिनाम् ।

तासामनुपयोगित्वात् क्रतुः संप्रहो मया ॥

तौष्ण्यत्वेन सुदितो द्वाभ्यां भद्रस्तु धावति ।

त्रिभिर्दृष्टैस्तदा मन्दः क्रमात् षष्ठाभिनाङ्गैः ॥

तौष्ण्यान्भद्रमन्दानां प्रधानो जव उच्यते ।

सोऽप्यनेनैव मार्गेण संविध्य्यो विज्ञानता ॥

अवाहिता विनश्यन्ति सर्वकर्माजमा हयाः ।

लशा व्याधिपरीताङ्गा जायन्तेऽत्यन्तवाहनात् ॥

बलं कालो वयो भूमिः कालः सखमतः क्रमात् ।

कुर्त्यादेकान्तरं योगश्चातियोगो हि दोषवान् ॥

तच्च लोकप्रसिद्धं हि बोद्धव्यं यत्नतो बुधैः ।

हयवाहनवेज्जानी नरैश्चैः पूज्यते सदा ॥

धाविते ये गुण्याः सप्तैवस्यमाणाभिबोध तान् ।

शालिहोत्रादिशास्त्राणां आयामफलसम्भवान् ॥

स्थिरमांसो भारसहो लघुगात्रः पराक्रमी ।

दीर्घाभिश्च सुशीलश्च आयामेनोपजायते ॥

सव्याधौ विनयी प्रीतो निर्द्विषतापवर्जितः ।

वेदविनसादिचिन्तज्ञ उक्तो धावति तिष्ठति ॥

सुभावनेगतिच्छायाबलशीलसमन्वितम् ।

गन्धपर्णस्वरोत्कण्ठसारपुण्ड्रविभूषितम् ॥

शवं विधं ममारुह्य देवतांश्च हयं वृषः ।

जित्वा रिपुकुलं भुङ्क्ते निःशङ्कोऽथ वसुन्धराम् ॥

जवः श्रेष्ठस्तुरङ्गानामुत्तमाधममध्यमः ।

त्रिविधोऽपि तथा भिन्नो जवमेदः स उच्यते ॥

यवोदरेऽरुसङ्गैरङ्गुलं परिकीर्तितम् ।

हस्तश्च तैश्चतुर्विधैः कार्मुकं तैश्चतुर्गणैः ॥

अङ्गानिर्मेषणैः काष्ठा अष्टलघ्वन्तरं तथा ।

मात्रा त्रया प्रमाणैश्च पूर्वप्रोक्ता तपोधनः ॥

मात्राषोडशकेनाथो यो धावति धनुःशतम् ।

तमश्चसुखं विद्याद्वायुवेगं महाजपम् ॥

यथोत्तमजवा वाहस्तथाया मध्यमाधमाः ।

चतुरस्त्राधिकं दृष्टिं मात्राणां लक्षणं बुधाः ॥

नभस्यश्चयुजे भासि भाराभ्यान् जवं त्यजेत् ।

वज्राभिस्सहस्रं पित्तं श्रमात् कुप्यति वाजिनाम् ।

कार्येणैवमहान् किञ्चिद् युष्यो नभसि कार्तिके ॥

हेमन्ते शिशिरे योगं वसन्ति च यथेच्छया ॥

श्लेष्मस्यथान् शयं गात्रं न यीक्षे वाहयेद्वयम् ।

बान्तो दृष्टः कृशो रोगी दन्तकेहो महावली ॥

पूर्णातिरिक्तकोष्ठश्च गुर्विर्णो न च साधयेत् ।

सर्मा च विपुलाश्चैव किञ्चित्-प्राप्तसमन्विताम् ॥

घोटकः

एकान्ते विजने चैव रङ्गभूमिं हयं नयेत् ।

साम्राजैव सुकटिना पाषाणोदकगतीकाम् ॥

लणकाहवमायुक्तां रङ्गभूमिं विवर्जयेत् ।

विष्णुं कारयेदश्वं क्रोशक्रोशश्चयानरे ॥

वारि दद्याद् यथाकामं चार्वं मुष्टिश्च चारयेत् ।

अन्यथा दोषजातानि वक्ष्याम्येतानि तावतः ॥

गुरुविषज्जगात्रश्च क्षिप्तश्चासौ च कल्पते ।

दुर्मेना दृष्टविष्णवः सर्वकर्माजमो हयः ॥

गूढमेद्रोन्नतप्रीधौ रक्तमेहौ गुरुकृमः ।

सुतुष्यादृतमुष्कास्त्रायां प्राप्य पितृहति ॥

तर्जनेऽह्यमानोऽपि विधुनोति शिरः परम् ।

सुहृर्विनमते पृष्ठं परमेकं न गच्छति ॥

भाराभ्यानपरिश्रान्तं शनैः संक्रामयेत् पथि ।

नावतारितपथ्याणं मार्गेऽभ्यानसमागतम् ॥

सुतपुच्छायवन्धस्य खलीनं नावतारयेत् ।

मर्दयित्वास्य गात्राणि प्राग्गुमध्वे विवर्जयेत् ॥

स्नानपानावगाहश्च प्रतिपानं समोजनम् ।

सर्वं क्रमेण कर्त्तव्यमन्यथा दोषसम्भवः ॥

रक्तपित्तसमीरोत्यमन्यास्तम्बोदरादयः ।

हृद्रोगा वातशूलानि श्लीतोष्णोदकपाततः ॥

रक्तपित्तहरं देवं प्रतिपानं गुडौदनम् ।

रक्तपित्तसमीरोत्यं दातव्यं शर्करोदकम् ॥

जीवर्णं वातपित्तघ्नं वृष्यं वक्ष्यतमं ततः ।

सर्वरोगहरोऽश्वानां मधु आङ्गलको रसः ॥

स्वच्छाक्तश्च हृतं नीरं वारियुक्तं तुरङ्गमः ।

पीत्वा हि निर्हरदोषान् श्रमभाराभ्यसंश्रवान् ॥

धर्मार्थकामा विजयो यशःश्री-

श्रीभासुखं जातिजनैश्च पूज्या ।

रणे निमित्तानि शुभावहानि

वृषस्य चैवं विनिवेद्यन्ति ॥

प्रत्युषकाले च दिनं निरीक्ष्य

वर्द्धं द्विजं पूर्णघटं कुमारौम् ।

द्वचं ध्वजं चामरदण्डश्च

रथश्च दृष्ट्वा तुरगं जयाय ॥

शुत्वा तु शङ्खामुदवेदवाक्यं

पुण्यहमाङ्गलशिवस्य गीतम् ।

द्वयं निमित्तं भवति स्नेहेन

भुवं जयं तत्र रणे नराणाम् ॥

सन्ध्याद्विघातेन मर्द्दी निहन्ति

द्वयन्ति ये स्वाभिमुखं निरीक्ष्य ।

प्रदक्षिणावर्त्तविकीर्णपुच्छा

जयावहास्ते समरे वृषाणाम् ॥

विच्छेददीनस्तरगङ्गा ये

अशुभ्रता भित्तपुरीषमृषाः ।

अनल्पमाना दिनलक्ष्मिरीक्षाः

पराजयं ते कथयन्ति युद्धे ॥

अन्यापदं याच्य वदन्ति दीनाः

सयेतरं चक्रविकीर्णपुच्छाः ।

युग्यासनादीन् परिवर्जयन्ते

पराजयं ते कथयन्ति भर्तुः ॥

विना निमित्तं रसवन्धभीक्ष्णं

आकुक्षिता आपितमक्षिकाङ्गाः ।

घोटकः

ध्यायन्ति वातेषु न चोद्विगन्ते

भयावहास्ते समरे वृषाणाम् ।

श्रीर्लं श्रीर्लं भयं लज्जामालम्बं चैवमादिषु ।

सुकुलं तं विजानीयाहं पर्यायधारणे ।

स्यात्कण्टकवृक्षेषु सुधासदिरकण्टकेः ।

स्वामिघाताय चाहते तेषां रूपमिदं द्रष्टुम् ।

वानरोलूकमाकर्षितरक्षुगच्छलोचनाः ।

मतिर्वा अहुरैस्तुत्या स्थूलमेष्टशिरान्विताः ।

लज्जीकण्ठनासाश्च क्षतुक्षहीनाधिकहिजाः ।

विच्छिन्नप्रोथगच्छा ये भुङ्क्तेऽपिचमेहनाः ।

एते दोषालक्षणाश्चैपि सुकुलान्धसमुद्भवाः ।

खलानामिह राजेन्द्र ! वक्तुं शक्या न माहेश्वरः ।

लक्षं प्रधानमित्येके चान्ये लक्षणमाश्रिताः ।

लक्षणलक्षणमेतेषां तेनेदं दुष्करं विदुः ।

अद्याप्तिरतिरक्षेपादित्यामिषं विस्तरात् ।

सुनीनामेकवाक्यत्वाद् ब्रूयामः स्थितिदुष्कराः ।

सत्त्ववर्णगतिह्यायास्वरस्थानगतिः कुलम् ।

पुण्यं पुष्कलनामानि दीपं वा ज्वलन्त्यम् ।

एवं लक्षणसंयुक्तं दृश्यते मूररक्षणे ।

लक्षणेन विहीना ये निर्दोषाः स्युः प्रधानिताः ।

हयरोहस्य का चिन्ता लक्षणेः सुभनिन्दितैः ।

तेनात्र न क्षतोऽस्माभिर्हयलक्षणविस्तरः ।

हयवाहनविज्ञानं कौतुकाहितवृद्धयः ।

अनायासेन यद्वान्ति परं हृष्टा इमे जनाः ।

चलासनं कथा रागाः पाणिघातप्रसोदनम् ।

पदप्रघातसंज्ञानि दीपो येन प्रजायते ।

कामात् कोपाद्भयात्कोहाद्वाप्येव मदाश्रयात् ।

मन्त्राकारोहदोषाश्च दुष्यन्तेऽन्धा निरगतः ।

श्रीयुक्तसामन्तनरेन्द्रवन्दितं

रणे हयरोहवरान्भिनन्दितम् ।

धर्मार्थकामादियशःप्रधान-

मित्यं क्षतं वाहनश्लाघाविस्तरम् ।

इति श्रीनकुलक्षतेऽष्टाचिकित्सिते वाहना-
ध्यायो नवमः ।

अथ धातुपरीक्षा ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि धातूनां लक्षणं परम् ।

येन विज्ञानमात्रेण ज्ञायन्ते रोगसम्भवाः ।

ततः शुद्धशरीरोत्पत्तदोषानवाप्नुयात् ।

रक्तदोषात्तदा वाजी प्राप्नोति महामयान् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन रक्तं ज्ञेयं विचक्षणैः ।

आवाप्तसमये प्राप्ते शिरामोक्षेण क्षतुक्षशः ।

तेन संशोध्यते रक्तं वाजिनां दोषसम्भवम् ।

ततः शुद्धशरीरोऽथ पिच्छाद्वेक्ष्य बलीकृतः ।

खावर्ष्य शब्दमासाद्य वचवत् सुदृढो भवेत् ।

यदि रक्ताधिको वाजी शस्यमन्त्राति कर्हिषत् ।

रक्तात् सञ्जायते पित्तं ततो नाशमवाप्नुयात् ।

रक्ताधिकश्चासपुष्टः खेदादौः शस्यमन्त्रं चित् ।

संप्राप्य श्लेष्मरिचाद्भयो नाशमवाप्नुयात् ।

हीनरक्तो यदा शस्यं कृच्छ्रोऽप्राति तुरङ्गमः ।

तदा वार्यु परं प्राप्य सद्यो नाशमवाप्नुयात् ।

तज्जैः कण्ठ्यं प्रोक्तं रक्तकोपसमुद्भवम् ।

धातूनामपि सर्वेषां ज्ञेयचिह्नं विचक्षणैः ।

घोटकः

पितरक्तप्रकोपेन यदा संपीयते हयः ।

तदा कण्ठमिमासाद्य कथते सततं वपुः ।

ह्यायां वाष्कृति यत्नेन विशेषेण ज्ञानाश्रयम् ।

सुहृत्वाष्कृति पानीयमाहारश्च विशेषतः ।

एवं वातोत्पत्तौ ज्ञात्वाभ्यस्योद्धृतं ततः ।

शिरामोक्षं विधायैव दद्यात् सकटुकं गुडम् ।

ततः शुद्धिमवाप्नोति नीरोगः संप्रपद्यते ।

पित्ताह्मदूषितो वाजी यदि चाश्रयि सृष्टि ।

नेत्रान्ते पाक्षुरत्वश्च सद्यो न्यत्यमवाप्नुयात् ।

नेत्रयोर्लक्षणं प्रोक्तं पितरक्तसमुद्भवम् ।

श्लेष्मरक्तप्रकोपेन यदा सम्योचते हयः ।

अधोवक्रो भवेन्नित्यं कासते च सुहृर्मुहुः ।

आहारं न च यज्जाति नोत्साहं कुरुते कश्चित् ।

न विन्दति कशाघातं न च पाणिं न चासनम् ।

नासाग्र्येण क्षिपेत्तोर्यं बहिर्धर्मश्च वाष्कृति ।

तस्यापि श्लोघयित्वाह्मदद्याच्छुष्का युनं गुडम् ।

सर्वं रक्तं ततः शुद्धा निःशेषं समवाप्नुयात् ।

वाजिनः श्लेष्मरक्ताभ्यां दूषितस्य सदा भवेत् ।

नेत्रान्ते विष्णुकाकारकण्ठस्य तथोदरे ।

तदा न्यत्यमवाप्नोति वक्रमासाभ्यन्तरे ध्रुवम् ।

शुष्काण्डता गोक्षुरकं वनश्च

श्यामावचाहिङ्गुयुता च यष्टिः ।

कफप्रणाशाय विनिर्मितोऽयं

पिच्छः प्रसिद्धश्च कफापहश्च ।

नोचेदप्राति शुष्काण्डं चैन्धवं नस्यमार्गतः ।

वायुरक्तप्रकोपेन पीडितस्तु तुरङ्गमः ।

कुचिद्वये हयस्त्रीवं सुहृः श्वासं प्रसृष्टि ।

नेत्रेभ्यो मन्थते स्यात्तु ज्वरे च निरगलम् ।

एवं वातोद्भवं प्राप्यं रक्तमेहे हयस्य च ।

श्लोघयित्वाप्य सन्दर्श्यान्महाघृतमनल्पकम् ।

ततः शुद्धिमवाप्नोति परं पुष्टिश्च गच्छति ।

उत्साहं कुरुते मार्गं सर्वदोषविवर्जितः ।

वातरक्तप्रकोपेन लोचनान्ते हयस्य च ।

यदा स्यातां सिते रक्ते काशः कण्ठस्थानने ।

तदा तस्य भवेन्नृत्युर्यदि नाश्राति चामिषम् ।

अध्नकश्च युतन्दप्रा माहिवेण निश्रागमे ।

सन्निपातेऽथ रक्तेन यदा सम्योचते हयः ।

यदा वेपथुमाप्नोति काशते च निरगलम् ।

निद्रालस्याग्निमन्दत्वं वक्षो मलनिबन्धनम् ।

कर्णयोः पातनश्चैव वक्राक्षालाविमोक्षणम् ।

तत्रापि श्लोघयेदक्तं ततो लङ्घनमर्हति ।

यावद्दोषस्य निर्वाणं स्तोकोदकक्षताशनः ।

क्षिपेदुष्यं क्षिपेच्छीतं क्षिपेद्वेयजसंयुतम् ।

प्रदेयं युक्तिमत्त्वज्ञैर्वारि वार्यं न कुत्रचित् ।

सपथ्या चान्द्रता चैव कटुका च वचा तथा ।

श्यामयेत्तत्क्षणादेव त्रिधातुकुपितं च्वरम् ।

शिरौवं श्रीफलश्चैव वेतसश्चैव वृद्धिभाक् ।

मन्दाग्नित्वं सदोषाणां कुरुते भस्मसाद्भुतम् ।

मधुकं मधुनाजश्च माधुर्यं क्षुजिकान्तितम् ।

शिरौवं क्षुद्रकं लाक्षा क्षाययित्वा त्रिभागतः ।

यस्यैतत् सन्निपाताय वाजिनः संपदीयते ।

तस्य तन्नाशमायाति तमः सूर्योदये यथा ।

घोटकः

स्वस्थस्यापि हि नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ।

गन्धश्च सद्रश्चः शोण्या तदा न्यत्युर्दिमासिकः ।

नीले पीतेऽथ नेत्रान्ते स्यातां सेद्वाजिनः क्षिपित् ।

स निर्व्यायमवाप्नोति त्रिभिर्मासैरसंश्रयम् ।

यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ।

विशेषान् स्वरभेदः स्यात्तस्यायुः पाचमासिकम् ।

जिह्वायां जायते विष्कुरकक्षाद् यस्य वाजिनः ।

लक्ष्मश्च जीवते मासं स वाजी नात्र संश्रयः ।

पीतो मासद्वयेनेव सप्तेर्ध्वं प्रयच्छति ।

त्रिभिर्मासैस्तयारक्तक्षतुर्भिश्च विचित्रितः ।

पञ्चभिर्नीलवर्णश्च षट्त्रिभिर्व्यसमासतिः ।

सप्तभिः पाटलाकारश्चम्पकाभस्तथाष्टभिः ।

नवभिश्च हरिद्राभो दशभिर्जम्बुकोपमः ।

एकादशभिर्द्विर्भाभो वत्सरेण हिमद्युतिः ।

यस्य श्वासो भवेदुष्णः शरीरं पुलकाङ्कितम् ।

जिह्वा हिमकराकारा मासषट्कं स जीवति ।

ग्रीवाग्रे पिच्छिका यस्य जायते च तथाधरे ।

भ्रूवं करोति रक्ताण्डं मासषट्कं स जीवति ।

वर्णः श्वेतो यदा यस्य नेत्रयोश्च प्रजायते ।

दशमासान् समासाद्य पित्ताक्षीं न स जीवति ।

यस्य नीलप्रभे स्यातां नेत्रे वाताहितस्य तु ।

मासत्रयश्च लक्ष्म्यश्च यः सप्तः स न जीवति ।

श्लेष्मयुक्तस्य वा रक्ते यदि स्यातां विलोचने ।

वक्रगन्धः सुरातुल्यो दश मासान् स जीवति ।

यस्य नेत्रे हरिद्राभे स्यातां पित्ताहितस्य च ।

तस्यायुः सप्तमासाश्च सुनिभिः परिकीर्तितम् ।

बहुवर्णं घने नेत्रे स्यातां धातुसमागमे ।

तस्य सप्तेर्भवेन्नृत्युः सप्तरात्रादसंश्रयम् ।

यस्यैकं लोचनं नीलं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।

दृश्यते स च विज्ञेयः पित्ताण्डो मासजीवकः ।

यस्य पित्तप्रसक्तस्य काले नीरद्वर्णिनः ।

हयस्य जीवितं तावद्दिनानि दश पञ्च च ।

एवं रक्तविकाराणां ज्ञात्वा धातुं तुरङ्गमे ।

ततः प्रतिक्रिया कार्या उक्ता या कीर्तिता परा ।

भयादपीतपानीयश्रीतिवश्रीयुतस्य च ।

आत्माऽपि ताडितोऽर्थार्थं तिथेर्विह्वो यदापि वा ।

यमाद्गराच्च बन्धाद्वा गात्रे वा विषमस्थिते ।

श्लोघश्लोघितमांसस्य शिरावेधः प्रशस्यते ।

इति श्रीनकुलक्षतेऽष्टाचिकित्सिते धातु-

परीक्षाध्यायो दशमः ।

अथ ऋतुचर्या ।

हासप्रतिसहस्राणि नाडीनां हि भवन्ति च ।

वाजिनामिह सर्वेषां वायुरक्तं अवस्थितम् ।

तासां निम्नोपनार्थाय हाराययष्टौ वदाम्यहम् ।

येयाति कुत्सितं रक्तं सर्वदेहसमुद्भवम् ।

कण्ठे वचसि तालौ च नासयोश्च सुखे तथा ।

अखयोरथ पादेषु पादयोस्तभ्योरपि ।

कालं बलश्च विज्ञाय वाजिनां भिषगुत्तमः ।

शिरामोक्षं प्रकुर्वीत स्थानेज्येतेषु पङ्क्तिः ।

अन्ये सप्तदश प्राहुः शिराङ्गाराणि वाजिनः ।

धिकारयुक्तं यद्रक्तं सुखरूपमपि वर्णयेत् ।

एवं शरदि यः सम्यक् पुष्टिं नयति वाजिनाम् ।

घोटकः

तस्य गृह्णाद्धितं किञ्चिदुपायार्थं तच्च विध्यति ॥
ततो हेमन्तमासाद्य निवाते निषेधयम् ।
मासोत्थं यवसन्ध्यात् पाणीयञ्च यथेच्छया ॥
घृतं वा यदि वा तैलं पाने दद्याद्दिनचक्षुः ।
वाह्येषु शूनैर्निर्वातं सर्वदोषप्रशान्तये ॥
ततः शिशिरमासाद्य दद्यात्तैलं हि बाजिनाम् ।
पलायकप्रमाणेन यावद्दिनत्रिसप्तकम् ॥
यवोत्थं यवसन्ध्यादेकविंशत्यहानि च ।
यवाभावेऽथ चणकान् दद्यादाद्वैतरान् सदा ॥
तद्भावे मूत्राणां शुष्काद्रास्त्रैलसंयुतान् ।
यवसं चापि तद्द्वयं नीरोगो जायते ह्ययः ॥
औषधानाञ्च सर्वेषां जायाणां नखकर्मणाम् ।
तैलानाञ्च घृतानाञ्च यवस्य यवसं परम् ॥
पञ्चतानां यथा मेहराधुधानाञ्च वचकम् ।
तथा सर्वोपचारार्थां सप्तेः श्रेष्ठतमा यवाः ॥
देवतानां यथा विष्णुर्ज्ज्वा वेदविदी वरः ।
नदीनाञ्च यथा गङ्गा तथा श्रेष्ठा यवा ह्ये ॥
यथोदितः सहस्रांशुर्निःशेषं तिमिरं जयेत् ।
नथा शरीरजान् दोषान् यवाः सप्तेर्हरेति च ॥
उपचारक्रियाः सर्व्याः पञ्चसंजनिता ह्ये ।
क्षताः स्युर्ध्वबभोष्येन सप्तेस्तस्य क्षता नरैः ॥
यस्य दत्ता यवा भोष्ये शिशिरे सप्तपस्थिते ।
अक्षतापि क्षता सर्व्या पञ्चसंजनिता ह्ये ॥
क्षताः स्युर्ध्वबभोष्येन सप्तेस्तस्य क्षता नरैः ।
नीरोगास्तुरगाः सर्वे शालिहोत्रमनं यथा ॥
पञ्चसंजनिता वायु क्रिया न्यस्ता तुरङ्गमे ।
अतीतास्ते विजानीयाद्यवभोष्यविवाञ्जिताः ॥
एवं रक्तविमुक्तानां क्षत्वा यत्नेन वाजिनाम् ।
दद्याद्दोषप्रशान्तये सप्तेनां च हरीतकीम् ॥
दिनं त्रिसप्तकं यावत् पलपञ्चप्रमाणतः ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति निःशेषाद्दधिरोगमान् ॥
ततो नववृणाहारं संप्राप्य सुमनोहरम् ।
परां पुष्टिमवाप्नोति नीरोगश्च प्रजायते ॥
न प्रायो वाह्येदं प्राट्टकाले कथञ्चन ।
य इच्छेद्वाजिनस्तस्य वाहनं दशमानिकम् ॥
कूपोदकं सदा शुक्तं पानाय जलदागमे ।
अभ्यङ्गः कटुतेलेन निवातस्थानवन्धनम् ॥
एकाहान्तरितं दद्यात्तपस्वञ्च विचक्षणः ।
पलपञ्चप्रमाणेन सुखजापरिशुद्धये ॥
सुखरोगमवाप्नोति चारुस्वादविवाञ्जितः ।
दद्याद्भोमिस्तु विष्ठाङ्गुलीजसा त्यज्यते ह्ययः ॥
अशुद्धोदकान् प्राप्नान् प्राप्नोति शतशः परान् ।
जवोदकप्रधानेन बलहीनञ्च जायते ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्राट्टकाल उपस्थिते ।
अनेन विधिना प्राप्नोति वाजिनः परिपोषयेत् ॥
ततः शरदमासाद्य बहुखण्डसमन्वितम् ।
शुक्तं चारोदनं सप्तपलाहपरिसंख्याया ॥
दुग्धं वा केवलं राज्ञी क्षयितं संप्रशस्यते ।
नद्याद्यपि यत्किञ्चिन्मधुरं संप्रजायते ॥
पानाय सारसं तोयं यवसं सुमनोहरम् ।
नीलवर्णमुकुटाञ्च घृतं प्राप्तेन संयुतम् ॥
वाहनं च प्रयत्नेन सुखस्यमपि वर्जयेत् ॥

घोटकः

परीक्षायां यथा हेतुः कोऽहं च प्रतिक्रिया ।
ह्यवधौ तस्य तद्वच्च परीक्षा यवमद्यते ॥
यथा संध्याजिकः पारं गतोऽपि सखातां व्रजेत् ।
तद्वच्च यवाशुनोत्तरीयाः शुद्धदेहा ह्योत्तमाः ॥
अल्पेनापि हि हिन्द्रेण यथा नश्यति गौर्ध्वे ।
स्वल्पेनापि हि दोषेण यवदोषास्तथैव च ॥
एवं ज्ञात्वा विदधेन यवा देयाः प्रयत्नतः ।
प्राप्तक्षीरा विशेषेण शिशिरे सप्तपस्थिते ॥
शुष्का वापि यवा देयाः सर्वकालं च वाजिनाम् ।
प्रागुदास्ते ततो ह्ययाः सर्वस्याधिबिनाशनाः ॥
यद्यान्नाति यवानां शुष्काञ्च स्नेह्या सदा ।
न तस्य जायते रोगः कदाचिच्च यवाभभाक् ॥
न च भूतं न च आसौ न च ग्रीहा न च क्रमः ।
न च रक्तप्रकोपश्च न च वातादिघातवः ॥
योऽप्योऽश्वार्थं वाहनां प्रधानो यव इच्छते ।
यवाभावेऽथ चणका घान्यमन्यतमं परम् ॥
यवाभावेऽथवा दद्यान्मुकुटांस्त्रैलसंयुतान् ।
भोजने तुरगेन्द्राणां परां पुष्टिमभीक्ष्णतम् ॥
सुकुटभोजनाङ्गाणी पुष्टिं गन्धान्धौकिकीम् ।
उत्साहं परमं धत्ते स च रोगैर्विमुच्यते ॥
अपामौ च सुकुटानां सुज्ञा देया मनोविभिः ।
सतेलास्तेऽपि कुर्वन्ति पुष्टिं सत्त्वविबुद्धिनीम् ॥
एते पुष्टिगुणाः प्रोक्ताश्चणकाहारजा ह्ये ।
नान्यस्तस्मादभावेन सर्वेषां तान् विनिर्दिशेन ॥
नान्यद्विनाशं प्रशंसन्ति पञ्चमं वाजिनां बुधाः ।
भक्षणार्थं यनस्तस्य दानोलङ्घनमुत्तमम् ॥
अपामावे प्रदातव्यं घृतं वा यदि वा पयः ।
शस्यं वा संधिमेवाथ पुष्टार्थं वाजिनां सदा ॥
यस्याश्चः शस्यमन्नाति सदा लवणमिच्छिन्म ।
किं तस्य शस्यदानेन ययौभूतेन भूपतेः ॥
शस्याभावेऽथ यवसं शुष्कं वा यस्य वाजिनः ।
द्विवाजिनामरण्ये च स्नेह्या संविभुक्तिकाः ॥
ते चापि वाजिनो ह्यया यथा शस्यचरास्तथा ।
तथा सर्वप्रयत्नेन मुक्तान् सञ्चारयेद् वने ॥
आरोग्यार्थं सुपुष्टार्थस्तुसाहार्थं विशेषतः ।
वित्तयस्य रणार्थं हरेद्रोगं प्रयत्नतः ॥
वसन्तसमये प्राप्ते वाह्येन सततं ह्ययम् ।
सनिम्बं लवणं दद्यात्ताभ्यां तैलं विशेषतः ॥
सर्वत्र सम्भवं भोष्यं तैलं वा यदि वा घृतम् ।
न दोषकारणं प्रोक्तं सञ्चारं लवमन्तः ॥
वसन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
तस्योत्साहः प्रशस्येत सालस्यं जायते वपुः ॥
ततो मन्दाभिनाविष्टो रोगाभावे प्रजायते ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वसन्ते वाह्येद्वयम् ॥
ग्रीष्मकाले च संप्राप्ते दूध्याभोष्यं प्रशस्यते ।
वाजिनामिह सर्वेषां सर्वतापोपशान्तये ॥
घृतपानं विशेषेण सुच्छायासु निवन्धनम् ।
रक्तसावे च गात्रेषु पाशं वा घृतसंयुतम् ॥
दूध्याभावे प्रदातव्यं तुरगाय घृतान्वितम् ।
क्षत्ताशस्यमभ्यायं सर्वदोषोपशान्तये ॥
एवं स्त्रस्यमयं सन्ध्यागुपचारं करोति यः ।
ह्ययस्य तु यद्यो निर्वातं तस्य बर्हन्ति वाजिनः ॥

घोटकः

नीरोगाः पुष्टिर्बुद्ध्याः प्रसङ्गोत्साहसंयुताः ।
तर्पिता भूमिपैरन्वा भूमिमानेकिवाचमाः ॥
इति मीनकुलकृतोऽन्वधिकृतसिद्धेः ऋतु-
पर्यायाध्याय एकादशः ॥
अथ नखः ।
कासश्चावसमो नखो वातपित्तकफोद्भवः ।
नखः संगाश्रयेतस्मात् नखं योजयेद्द्वये ॥
प्रियली सैन्धवं सारं नागरञ्च गुग्गुल्वितम् ।
क्षत्तिकासारमभ्यायं वाजिनां श्लेष्माश्रयम् ॥
चूलिकालवर्षं नखे सदा रोगविनाशम् ।
क्षिता चन्दनतोयानि क्षात्तुकाश्चानि वाजिनाम् ।
नखकर्माणि युक्तानि नाङ्गीवातप्रशान्तये ॥
नङ्कुक्षैराद्रकं सार्धं वचाचारविमिश्रितम् ।
नखे दत्तं वातशान्तये ह्ययरोगविनाशम् ॥
शर्करां मांसिकं सैरं पटोलं पल्लवंयुतम् ।
नखे शरदि सप्तीनां जायते रोगशान्तये ॥
वचा चोद्यायकं कुष्ठं शुष्की च कासमर्हिका ।
युक्तं शीतोदके क्षौत्रे तीर्था नखोपचर्पयेत् ॥
गुग्गुली कौस्तुही ताली मिश्रिता कूपवारिणा ।
नखे दत्ता वराचानां शिशिरे सुखदा क्षता ॥
अपामार्गं महानखं सर्वरोगविनाशम् ।
केवलं कटुतेलं वा गोक्षत्रे पाचितञ्च यत् ॥
मैथुनाद्रक्तसन्धीनां क्षौत्रोत्पलकरं विदुः ॥
कण्टारोगे तथा नखं गोक्षत्रजवर्णान्वितम् ।
महङ्गुकरं प्रोक्तं सर्वदोषनिवारणम् ॥
अपामार्गस्य मूलेन नखे मूत्रञ्च ह्यागलम् ।
सुखरोगविनाशाय नखं मत्स्यवधोद्भवम् ॥
लघुनं प्रियलीमूलं गण्डकी नागकेशरम् ।
दत्तं नखेन रोगघ्नं कटुतेलेन वाजिनाम् ॥
नखं पर्युषितेक्षोयैः प्रातर्दत्तं तु केवलेः ।
अश्वानाञ्च नराणाञ्च चाक्षुष्यं वलवर्द्धनम् ॥
प्रियलीमिश्रतोयेन ससितासिलेन च ।
नखं यच्छति सप्तीनां सर्पिषा यच्छते बलम् ॥
नखं क्षिप्तं तथा कृत्तं तिलञ्च मधुरं तथा ।
चतुर्धा वाजिशास्त्रैर्यथावत्परिकीर्तितम् ॥
द्वयं वाताधिकं क्षिप्तं कृत्तं तिलं कफाधिकं ।
मधुरं चैव पितामोः तुरङ्गे समर्थोचितम् ॥
द्विपञ्चाशत्प्रमाणं वा श्रेष्ठं तत्तस्युत्पद्यते ।
पादोनं मध्यमं तत्र वक्त्रं विंशत्यां तथाधमम् ॥
नस्यान्तं वाजिनो रक्तं सदा पुष्टं प्रजायते ।
नखदानात् क्षतं तस्य विनाशसुपगच्छति ॥
दाहिमं पुष्करं श्रीकं चेतदून्वाङ्गुरास्तथा ।
शीतोदकेन संयुक्तं रक्तं दृष्टं न जायते ॥
घातकी गोक्षुरं रोधं कुसुम्बं विन्धुवारकम् ।
शीतोदकेन संयुक्तं नखं रक्तविनाशम् ॥
घातकी गण्डकी चैव गोक्षत्रं लवणं तथा ।
नखे दत्तं कर्षं हन्ति तमः सूर्योदये यथा ॥
शुष्की घृतञ्च दुग्धञ्च रससारं तथैव च ।
वातदोषविनाशाय नखमेतत्प्रयोजयेत् ॥
मांसिकं शर्करायुक्तं चन्दनं कैशराणि च ।
नखोऽथ वारिणा सद्यः प्रितनाशकरः परः ॥
गुग्गुली शुष्की सुखा च तगरं क्षितसर्पपाः ।

घोटकः

सन्निपाते वपितेऽयं नखः स्थाण्वीवरश्चकः ॥
अभया पुष्पिकी धात्री यथा लाक्षा शतावरी ।
सन्निपातेऽगिलाधिक्ये नखोऽयं क्षेमकारकः ॥
मरिचं पिप्पलीमूलं वचा भारङ्गिकाभया ।
सन्निपाते कषाधिक्ये नखं वनेः सुखप्रदम् ॥”

इति श्रीनकुलकृतैः चैविकित्सिते नखाधि-
काराध्यायो द्वादशः ॥

अथ पिच्छः ।

“कटुका च जयन्ती च भामरी सुरसा चनाः ।
पञ्चान्तमयः पिच्छो वाजिनामयमिहकृतः ॥
यथा शतानी सुरसा काकजङ्घा शतावरी ।
माक्षिकं सवितं पिच्छः पित्तयुक्तं हि वाजिनि ॥
माक्षिकं सैन्धवं मुक्ता गोमूत्रञ्च हरीतकी ।
समभागेन पिच्छोऽयमुक्तो वक्षिप्रदीपकः ॥
कंकोलं केतकी प्राक्षा शर्करा मधुयटिका ।
दत्तो हतयुतः पिच्छः पुष्टिं नयति वाजिनः ॥
मत्स्यमांसेन संयुक्तं व्याघ्रचूर्णं हतमृतम् ।
बलहीनस्य वाहस्य पिच्छोऽयं बलवर्धनः ॥
बला मद्यं दधि द्यौर्द भक्ष्यं सुरगो भवेत् ।
अतिदृढोऽपि छच्छोऽपि यथा घटसप्तवार्षिकः ॥
मेथिका घातकी काली सारणी बीजपूरकः ।
पिच्छो दत्तो वरान्धानां तेजोदृढिकरः स्मृतः ॥
कटुका मद्यसंमिश्रा धात्री लोधगुडान्विता ।
दत्ता पिच्छविधानेन वाजिनां सुखदहिदा ॥
त्रिफला कटुका मुक्ता विडङ्गानि च चित्रकम् ।
सदालस्य समेतानां वाजिनां पिच्छ आर्निहतम् ॥
यथा विदङ्गिताः क्षिग्धाः सघृताः चारभाविताः ।
पिच्छैस्तैः प्रकुर्वन्ति वाजिनां आधिनाशनम् ॥
सैन्धवं नागरं श्यामा गुडूची सितसर्षपाः ।
अक्षवेतसमन्धानां पिच्छोऽयं मूलनाशनः ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं कटुका सहदेविका ।
दूर्वापल्लवसंमिश्रः पिच्छोऽयं द्रोहनाशकः ॥
केशरं श्रीफलं तालं माक्षिकं गिरिकर्णिका ।
पिच्छोऽयं हृद्यमे शूलो वाजिनां सुगतिप्रदः ॥
वचा लोधं सकर्पूरं गुह्या श्यामा गुणं मधु ।
समांशकेन पिच्छोऽयं करोति लघुतां हृद्ये ॥
मद्यं मरिचसंयुक्तं लघुनं नागकेशरम् ।
द्विगुणं मेतमांसञ्च पिच्छो दत्तो जयेच्छुम्भम् ॥
जम्बीरं पलिनीपत्रं त्वचा किङ्कलमेव च ।
जातशोणितवाहानां पिच्छोऽयं रक्तनाशनः ॥
तमालं पुष्करं लोधमपामार्गं सतिन्दुकम् ।
पयसा पिच्छमेतद्वि वातकोपप्रणाशनम् ॥
आरनालं प्रविष्टा च पथ्या नेपालिकाफलम् ।
पिच्छे दत्ते हृद्ये दद्यात् निहन्त्याशु विजृम्भितम् ॥
मुह्रपूगं वचामिषं तथा सक्करसान्वितम् ।
पिच्छे दत्ते निहन्त्याशु क्षमिसंघं ब्रणोद्धवम् ॥
कुङ्कुमीचीरं सकर्पूरं कपोदकविभावितम् ।
पिच्छोऽयं हन्ति मध्यस्थान् रोगान् सर्वान् ॥
क्षमिन्नान् ॥
सिता दुग्धं सकर्पूरमेतया पत्रसंयुतम् ।
अभिदाहार्निशुक्तानां पिच्छोऽयं वाजिनां स्मृतः ॥
श्रीप्रासन्नप्रतप्तानामारनालं परिशुतम् ।

घोटकः

सहदिग्धनि पिच्छेन वाजिनां सुखकारकम् ॥
हृदिवाताहितानाञ्च वाजिनां पुष्टिजनकः ।
पिच्छः क्षतः सतैलेन लघुनेन पलेन च ॥
महाहतं सकर्पूरं शर्करा दुग्धमेव च ।
कषाणाशकरः प्रोक्तः पिच्छोऽयं सुखदः स्मृतः ॥
रोचना च वरी धात्री तथा श्याङ्गीजपूरकः ।
गुच्छं प्रशमयन्त्याशु वाजिनां हृद्योद्धवम् ॥
सहदेवी वचा कुष्ठं वरुणा सेन्द्रवारुणी ।
अतिश्वासं हरन्त्येते वाजिनां मधुना सह ॥
उदुम्बरफलं मांसं शौकरं माक्षिकं दधि ।
हृद्यस्य चातिदृढस्य करोति परमं सुखम् ॥
विभोतकं प्रियङ्गुञ्च सर्षिका लवणं तथा ।
कासदोषोपशमनः पिच्छः सप्तेः सुखप्रदः ॥
तक्रं कर्पूरचूर्णञ्च शिबं सौवर्चलान्वितम् ।
पिच्छोऽयं वृत्तिसंरोधे वाजिनः संप्रकीर्णितः ॥
सौवर्चलं हरिद्रा च पिप्पली सेन्द्रवारुणी ।
मूत्रहृन्त्ये परीक्षन्ति पिच्छोऽयं तुरगस्य हि ॥
पिच्छोऽयं रक्तवः शौद्रं भस्मातकफलं वृषम् ।
रक्तमूत्रे तु पिच्छोऽयं वाजिनां रक्तनाशनः ॥
अभया यटिका श्यामा देवदारु सगन्धकम् ।
पुरीषे रक्तसंमिश्रे सदा शंसति वाजिनः ॥
पटोलं घातकी सुस्ता यटिका गिरिकर्णिका ।
रक्ताधिके क्षतः पिच्छः करोति रधिरक्षयम् ॥
हरिद्राहृद्यसंयुक्तं गन्धकं कटुतैलकम् ।
पिच्छकं श्रुतियुक्तानां सदाश्यानां प्रशस्यते ॥
अतर्षीपत्रकं निम्बं न्ययोधकलिकान्वितम् ।
अतिसारे सुशंसन्ति पिच्छोऽयं वाजिनः शुभः ॥
ब्रणैः क्षमिन्नैर्यथै सदा वाजी प्रपीड्यते ।
तदा पिच्छः प्रदातव्यः स्थूलैरुद्धैरलम् ॥
कर्पूरशर्करालोभं माक्षिकं त्रिफलान्वितम् ।
तुरङ्गिण्याः प्रशंसन्ति पिच्छोऽयं वाजिनः शुभः ॥
पत्रकं सिन्धुवारञ्च भामरं चक्रांशुकम् ।
मांसदृष्टौ प्रशंसन्ति पिच्छोऽयं वाजिनः शुभः ॥
सैन्धवं चूलिकाक्षारं विडङ्गानि मधुनि च ।
शूलपीड्यभिभूतस्य पिच्छोऽयस्य प्रशस्यते ॥”

इति श्रीनकुलकृतैः चैविकित्सिते पिच्छा-
ध्यायश्चोदशः ॥

अथ घृतविधानम् ।

“शिलाजतु विशाला च पत्रकं नागकेशरम् ।
लाक्षा पद्मकच्छलञ्च निम्बहृद्यसमन्वितम् ॥
घृतं माक्षिकसंयुक्तं समविश्रतिकं विदुः ।
अष्टांशं तु समादाय सुरामांसहतस्य च ॥
पलमात्राणि सर्वानि पूर्वद्रव्याणि निःक्षिपेत् ।
तेषां दानेन तत्सर्पिर्जायते सर्ववाजिनाम् ॥
बलपुष्टिकरं निधं सर्ववातविनाशनम् ।
सर्वरोगप्रशमनं कायाग्नेश्च प्रदीपनम् ॥
ओजस्करं अथानाशं श्रीहृद्योपप्रणाशनम् ।
घातकी केशरं कुष्ठं कुसुम्भं कुङ्कुमं नलम् ॥
दाडिमं सितलोधञ्च पलमात्राणि निःक्षिपेत् ।
घृतञ्च पाचयेत् पानादभिघातान्वितो हृद्यः ॥
जायते सर्वसुहृद्वाङ्गो महाप्राणैर्न संशयः ।
आरनालं वचा कुष्ठं पिङ्गला चिक्षेपकं घृतम् ॥

घोटकः

यतैः पक्वं घृतं सन्धक् पित्तवाधिविनाशनम् ।
हरिद्राहृद्यसंयुक्तं गन्धकं तु मनःशिला ॥
काथयेत्सर्वनीतेन जिगुप्सेन घृतेन च ।
अभ्यङ्गेनाथ पानेन सप्तरात्रेण वाजिनः ॥
कच्छतिर्निःशयं याति तथोदरभवा रजः ।
माक्षिकं निम्बपत्राणि नखं गुग्गुलुञ्च वच ॥
भृङ्गराजो विशाला च पाठा चैव पुनर्नवा ।
विस्वमारुष्कं लोभं सैन्धवं तगरं तथा ॥”
यतैः पक्वा घृतं वाजी संप्राप्यार्त्तैर्विमुच्यते ॥
इति श्रीनकुलकृतैः चैविकित्सिते घृता-
ध्यायश्चतुर्दशः ॥

अथ काथः ।

“पूर्वभाजि समभागानि काथयेत् कूपवारिणा ।
ततोऽष्टांशं समादाय तोयस्य कथितस्य च ॥
एतत् सिद्धार्थकं नाम क्षुल्लहं सर्ववाजिनाम् ।
कायादि बर्हयद्याशु नीरोगत्वं प्रयच्छति ॥
सुस्ता मधुकपत्राणि केशरं लवणं रक्षा ।
शताङ्का शास्त्राली धात्री चपूषं फलिनी तथा ॥
काथयित्वा जलं कौपं दत्तेस्तुच्छे विचक्षणः ।
जिभागमेवमादाय ततो दद्याद्द्वयस्य च ॥
प्रकरोति सदा नाशं पित्तस्यागन्तुकस्य च ।
एकविंशदिनं याचच्छालिहोत्रमनं यथा ॥
शुद्धीं हरीतकी पाठा प्राक्षी सुस्ता शिफालिका ।
हरिद्राहृद्यसंयुक्ता हरितालं मनःशिला ॥
सिद्धिस्त्रिभागशेषोऽयं काथो हृत्वात्रिराचिकम् ।
सन्निपातमशेषेण पलिकः पलमात्रकः ॥
मधुकं केशरं पत्रं भस्मातकविभोतकम् ।
शुद्धपुष्पं रक्षा सारं समभागेन मिश्रितम् ॥
कासारस्य ससुहृदः काथोऽयं त्रिफलात्मकः ।
उत्साहवर्धकः सदास्तथा कायाग्निदीपकः ॥
कुमारी शास्त्राली पाठा मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी ।
काकोली समभागेन काथयेत् समभागतः ॥
पलहृद्यप्रमाथेन ततः पीतेन वाजिना ।
मोहयेच्छूलजं दोषं मूत्रदोषं च तत्तुच्छनात् ॥
यवानी माक्षिकं कासं सौवर्चलयुताभया ।
काथयेद्दष्टमांशेन तत्पानाज्जायते हृद्यः ॥
प्रदीप्राप्तिस्तु तेजस्वी सर्वरोगाङ्गिमुच्यते ।
स श्रीवर्मागामी च क्षिग्धी रोगविवर्जितः ॥
सेफालिका रक्षानीले वेष्मका सिन्धुवारिका ।
यतैः काथः क्षतः सन्धक् क्रमिनाशकरः परः ॥
मातुलुङ्गस्य बीजानि चन्दनं सितसर्षपाः ।
उशीरं पुष्करं प्राक्षी लक्ष्मणा च पुनर्नवा ॥
काथोऽयं शुद्धिचूर्णेन धावितक्षेपनाशनः ।
प्रकरोति तुरङ्गाणां सर्वदेहं सुखं तथा ॥”
इति श्रीनकुलकृतैः चैविकित्सिते काथा-
ध्यायः पञ्चदशः ॥

अथ विषम् ।

“वातघ्नी माक्षिकी गौरी श्रीतालीबीजपूरकम् ।
क्षमिन्नेद्विनाशाय काथो निधं रक्षाहरः ॥
अश्वगन्धा घृतं द्यौर्द विषदग्धस्य वाजिनः ।
विघनाशं करोत्येव सर्वगात्रेषु तत्तुच्छनात् ॥
सामायेन प्रदिष्टोऽयमगदो विघनाशनः ।

घोटकः

वेदानां तुरगाय समीपं गृहं कारयेत् पूर्वम् ॥
 कार्यासिकेन सूत्रेण मासिकालां निवारणम् ॥
 गन्धेसालिर्गुपेः स्थानानि विभूषयेदलङ्कारैः ।
 सविशेषं त्वदपीतो ह्युत्थानं पूरयेद्विह्वानम् ॥
 स्वच्छिद्रं नातिथवसं यथा पश्यन्ति वाजिनः ।
 स्थानं चैव पृथक् प्राप्तं प्रयत्नं रोगिणा न वै ॥
 कोक्री कुक्री च्चरौ यक्षौ परस्परं दूषयन्ति चारैः ।
 तिथिवारे केशाश्च खुराश्च प्रपन्ति दीर्घान् ॥
 अन्धस्याङ्गे प्रणिपेद्वरिदया वरिदया मङ्गल्यञ्च ।

“इत्यन्ते यानि लिङ्गानि ग्रहदोषेण वाणिनाम् ।
तानि सन्त्यक् प्रवक्ष्यामि ग्रहनामानि यानि तु ॥
लोकहिताक्षो विरूपाक्षो हरिर्बलिस्तथैव च ।
सकाशी चैव विष्णोतः सङ्काशी च परः स्मृतः ॥
सुनंभितश्च कौबेरो वैशाखश्च नृदुग्धः ।
ऊर्ध्वश्च दारुणश्चैव षड्विधो वरुणग्रहः ॥
दृहन्मतिश्च सोमश्च तथा सूर्यग्रहोऽपरः ।
रते प्रोक्ता ग्रहाः सर्वे दारुणा मुनिसत्तमैः ॥
रतेऽदृष्टाः स्मृतं वाहा नैव जीवन्ति सर्वदा ।
चिह्नं सर्वं प्रवक्ष्यामि यथा शास्त्रे अवस्थितम् ॥
कम्पतं प्रवेकायस्तु निक्षलो यस्य पश्चिमः ।
पश्चालङ्गी सकम्पश्च खिद्यतं हरिर्पोदितः ॥
भवन्ति बिन्दवो रक्ता अकस्माद् यस्य चक्षुषः ।
हरिताक्षग्रहीतोऽन्धो व्यासदेवो च जायते ॥
प्रसन्नगुरुगात्रश्च लुब्धश्चक्रमणक्रियः ।
मीलतोऽमीलता चाक्षणा स्वभावान्नित्यमेव च ॥
विरूपाक्षग्रहीते तु कम्पः स्वेदश्च जायते ।
उत्थितः सहसा यस्तु मूर्धा पतति भूतले ॥
स्तब्धानो मुच्यते केशैस्तथा बालैः खुरैरपि ।
बलियग्रहग्रहीतोऽसौ रुद्धकर्णेश्वरः धरः ॥
अकस्माद् यस्य लोमानि शीर्यन्ते यश्च लङ्गति ।
मृगपश्चिमपादस्य तस्य काशियग्रहं वदेत् ॥
सहसा कुपितो वाजी स्वानि गात्राणि खादति ।
प्रोच्यतं सततं चैव सङ्काशियग्रहोऽदितः ॥
खिन्नाङ्गो वैपमानश्च जातुभ्यां यश्च तिष्ठति ।
कौंवरग्रहसन्दृष्टं तं विद्यात् कष्टजीवितम् ॥
इषते सततं यस्तु पश्चादात्मानमौन्यते ।
सुसंस्थितग्रहाविष्टः स विज्ञेयो मनीषिभिः ॥
स्तब्धेन गुरुणा चैव वैपमानेन पण्डितः ।
गात्रेण विद्याद् वाहं तु वैशाखग्रहसंविताम् ॥
यीवां चैव तथा जिह्वां परिवर्त्तय सुहृर्मुहुः ।
जम्भतं प्रवेकायैनं श्रोतोच्छासो विशोचनः ॥
गौह्मिजेन्नाहतः पृष्ठं कथया पाणिनापि वा ।
तं वै दीर्घस्वरग्रस्तं दृष्ट्वैव परिवर्जयेत् ॥
श्यामं जिह्वामुखं यस्य नष्टइष्टिस्तुतिर्भवेत् ।
ऊर्ध्वग्रहगतं दीपं तस्य दीनस्य निर्दिशत् ॥
तालुजिह्वे च नखे च वृषणो मेटमेव च ।
श्यावं रूपश्च यस्य स्याद् गात्रगौरवमेव च ॥
तस्य स्वेदपरितस्य बुद्धिमान् वरुणग्रहः ।
कृतं दीपं महाघोरं स्तब्धाङ्गस्य निर्निर्दिशत् ॥
इषते सततं यस्तु हृद्यरोमा तुरङ्गमः ।
स्तब्धानो जम्भतं तथैव तस्यापि सलिलग्रहः ॥
सुविस्फुरितसर्वाङ्गः सलिलं निक्षलस्थितः ।
इषते विस्तरं वाजी वरुणग्रहोऽदितः ॥
सुहृन्नावस्थितकोपे जातुभ्यां योऽवगच्छति ।
मुखपाकश्च यस्यान्ते तं विद्यादुदकग्रहम् ॥
उद्वर्त्तनाजः खिन्नश्च संयुहीतहृत्पुच्छः यः ।

कल्पमानस्य यो वाची च रविमण्डपदीकृतः ।
स्तम्भयोवो न जानाति कक्षाचार्तं सुदुर्लभाः ।
जलमण्डपदीतोऽथौ वामपार्श्वेन निषक्तः ।
भूगण्डिभूतो रक्ताक्षः क्षयः स्वकति यो मनुः ।
दृष्टव्यतिमण्डितोऽथौ नैव जीवति तादृशः ।
कल्पति पूर्वकायेन स्वस्वपानाग्रजश्च वः ।
शेते प्रसार्य गात्राणि शीताङ्गः सोमपीडितः ।
रक्ताक्षः भूगण्डश्च कल्पमानस्य चास्युक्तः ।
पिनतीम्राङ्गखेदश्च यक्षः स्वर्ग्यपथैश्च वः ।
उदके तत्समीपे वा प्रायो यज्जाति दास्यः ।
तुरङ्गं सत्त्वहीनान् बहिर्धौ वासवमण्डः ।
यज्ञभूमिचिताचेत्यभूगर्ध्वेऽसुराजये ।
लोहिताच्छाद्यो रोमाद् यज्ञा यज्जनि बाणिजः ।
एवंविधैर्निदानैस्तु यज्ञदीपं विनिर्दिशेत् ।
वातपित्तकफानां निदानैर्वाधिमादिशेत् ।
एकाकारेण रोगेण स्थिते वा ह्यो यदा ।
तुरङ्गाणां तदा श्रेया उपसर्गाः सुदारुणाः ।
यज्ञहोत्रेषु सर्वेषु उपसर्गास्तथैव च ।
अयोक्ताश्च महाशान्तिं गान्धर्वीं च प्रयोजयेत् ।
अन्तराष्ट्राविधानाय ऋचं सम्मान्य पावकम् ।
जुहुयाद्दृष्टतत्संयुक्तं शुचिः क्षात्वा सुपूजितः ।
शान्तिकं कारयेत् कर्मे बलिञ्चापि प्रयोजयेत् ।
यज्ञहोत्रेषु सर्वेषु शान्तिकर्माणि कारयेत् ।
देवह्वयप्रव्रजितगुरुवृहन् यतीनापि ।
तोषयेद्भोजनैर्दानैर्वस्त्रगोक्षाश्च नादिभिः ।
रात्रौ शालासमीपे तु बलिं दद्यात् ऋतुदैर्घ्यम् ।
मत्स्यमांसैश्च पक्षाभिः क्षयैः पायसादिभिः ।
अिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ।
नीराजनिविधिं ज्ञात्वा नयेद्भान् एष्टक् एष्टक् ॥”
इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतैश्वर्याङ्के यज्ञ-
मण्डितचिकित्सिते सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥
टिका, स्त्री, (घोटते परिवर्णते कडादिगुणे-
रिति । घुट् + ण्वल् । ततश्चापि अत इत्वम् ।)
दृष्टमन्दः । तत्पर्यायः । कर्कटी २ तुरङ्गी ३.
चतुरङ्गा ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । मधुरत्वम् । वातव्रणककुष्ठालसन्धयधु-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
गणा, स्त्री, (घोणते यज्जाति वस्तुगम्यम् । घृण् +
अच् टाप् च । घोणतेऽनया इति करणे घञ् वा ।)
नासा । (यथा, महाभारते । १ । १५६ । ३३ ।
“दीर्घघोणं मघोरस्कं विकटोद्धतपिच्छकम् ॥”
“घोणायां द्वे ॥” इति सुश्रुते शरीरस्थाने
पञ्चमाध्याये ॥) अन्धनासिका । तत्पर्यायः ।
प्रोथः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४६ ॥ (यथा,
अश्ववेद्यके । २ । ७ ।
“नासाच्छिद्राक्षिमर्धे तु घोणाः वस्तुदाहृतः ।
घोणापार्श्वगतौ गच्छौ क्षीरिके च ततः परम् ॥”)
गर्णी, [न्] पुं, (प्रशक्ता घोणा अश्वस्य इति ।
“ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११७ । इति इनिः ।)
गूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥
एणा, स्त्री, (घुण्यते यज्जाति भक्षयामेति । घृण् +
वाङ्लकान् टः ।) दृष्टविशेषः । शिवाङ्गल

प्रातिः

प्राणतर्पणः, पुं, (प्राणमिन्द्रियविशेषं तर्पयतीति ।
 तृप् + लुट् ।) सुगन्धिः । इत्यमरः । २।५।११ ॥
 (यथा, रामायणे । २ । ६४ । १४ ।
 “प्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत् ॥”)
 प्राणदुःखदा, स्त्री, (प्राणस्य दुःखं ददातीति ।
 दा + कः । स्त्रियां टाप् ।) छिन्ननी । इति
 भावप्रकाशः ॥
 प्रातः, त्रि, (प्रा + क्तः । “दुद्विदेति ।” ८ । २ ।
 ५६ । इति पाचिको गत्वाभावः ।) यहीत-
 गन्धपुष्पादिः । प्राण लब्धोया इति खोका इति
 च भाषा । तत्पञ्चायः । प्राणः २ । इत्यमरः ।
 ३ । १ । ६० ॥ शिङ्गितः ३ । इति जटाधर-
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ५ । १२५ ।
 “पक्षिजगत्वं गवाप्रातमवधूतमवधूतम् ।
 दूषितं केशकीटैश्च नृत्प्रक्षेपेण मुध्यति ॥”)
 प्रातिः, स्त्री, (जिह्वानया । प्रा + करणे क्तिन् ।)
 नासिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भावे क्तिन् ।
 व्याघ्राणम् । यथा, मनुः । ११ । ६७ ।
 “प्राज्ञस्य राजः सत्या प्रातिरज्यमद्ययोः ॥”)

ड

ड

ड, डकारः । स तु यञ्जनपञ्चमवर्णः । अस्योच्चारण-
 स्थानं सनासिककण्ठः । इति व्याकरणम् ॥
 (“जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः ।” इति ।
 “अनुस्वारयमानाश्च नासिकास्थानमुच्यते ॥”
 इति च शिष्योक्तस्तथात्वम् ॥)
 अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
 “डकारं परमेशानि ! खयं परमकुण्डली ।
 सर्वदेवमयं वर्णं त्रिशुणं लोललोचने ! ॥
 पञ्चप्राणमयं वर्णं डकारं प्रणमाम्यहम् ॥”
 अपि च ।
 “ऊर्ध्वाधःक्रमतो रेखा किञ्चिदाकुचिता ततः ।
 अधोगता कुण्डली तु मात्रा शक्तिस्वरूपिणी ॥
 रेखात्रयेषु ब्रह्मेशविष्णवः सन्ति देवताः ॥
 ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
 “धूम्रवर्णा महाघोरां ललज्जिह्वां चतुर्भुजाम् ।
 पीताम्बरपरीधानां बाधकाभीष्टसिद्धिदाम् ॥
 एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपं तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”

डु

तस्य नामानि यथा,—

“डः शक्ती भैरवश्चण्डो विन्दूक्तं च; शिशुप्रियः ।
 एकवदो दक्षगणः स्वर्परो विषयसृष्टा ॥
 कान्तिः श्वेताक्षयो धीरो हिजात्मा ज्वालिनी
 विद्यत् ॥
 मन्त्रशक्तिश्च मदनो विजेशी चालनायकः ॥
 एकनेत्रो महानन्दो दुर्हरश्चक्रमा धतिः ।
 शिवयोवा नीलकण्ठः कामेशी च मर्षामुकौ ॥”
 इति नानातन्त्राणि ॥
 (मातृकान्यासे अस्य दक्षिणकराङ्गुलायेऽ-
 न्यस्यता ॥)
 डः, पुं, (डयते यस्य इन्द्रियैरिति । ड + बाहुलकात्
 ङः ।) विषयः । विषयसृष्टा । इति मेदिनी ।
 डे । १ ॥ भैरवः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (यथा,
 स्तुतिपञ्चाशत् ।
 “डवन्दिते ! डलिप्तिते ! डकारवर्णरूपिणि ! ॥”)
 डु, ड ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-
 अकं-अनिट् ।) ड, डवते । इति दुर्गादासः ॥

च, चकारः । च तु चकारवर्गवर्धः । (द्वितीयवर्ग-
स्वायवर्धः ।) अलोच्चारणार्थं ताडु । इति
आकारवर्धम् । (यदुक्तं विद्वान्मनीषिणाम् । “रघु-
वर्धनी ताडु ।” इति । तथा च शिवायाम् ।
“कलगावहाविषयशास्त्राणां चोडवाडु ।”)
वङ्गाचरेण स्वल्पं यथा, कामधेयुक्तम् ।
“चर्वणं शब्दं सुमोचि । पतुर्वर्गप्रदायकम् ।
कुलनीयचित्तं देवि । स्वयं परमकुलनी ।
सततं कुलनीयुक्तं पञ्चदेवमयं वदा ।
पञ्चप्रायमयं चर्वणं पञ्चप्रायसात्मकं वदा ।
भिक्षुचित्तचित्तं चर्वणं चिन्तितचित्तं प्रिये ।”
अपि च ।
“वासाङ्गवर्णजाकार ऊर्ध्वः क्रमतो गतः ।
रेखाचयेषु चन्द्रादिक्रियासिद्धिनि निवृत्तः ।
शक्तिर्मात्रा तु विज्ञेया ध्यानमय प्रचलते ।”
तस्य ध्यानं यथा, चर्वणं हारतम् ।
“तुवारङ्गवर्णमात्रां नानाजङ्गारभूषिताम् ।
वरा वीर्यवर्णमात्रां वराभयकरां पराम् ।
मुक्तवन्ताडतकटिं मुक्तवन्तोत्तरीयिणीम् ।
वरदां शोभनां रत्नामयवाङ्मयमणिताम् ।
यवं ध्यात्वा चकारन्तु तत्कर्म दृष्ट्वा जघेत् ।”
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रम् ।
“चः पुष्करो जलो वाणी चालाशक्तिः सुदर्शनः ।
चर्मेष्टुलवरो भूषा महिषाचारसन्निभो ।
एकस्त्वपो रविः कूर्मश्चातुष्का दीर्घबाहुकः ।
वामबाहुर्मूलमाया चतुर्मुखस्त्वपिणी ।
दक्षिणश्च द्विनेत्रश्च जल्योऽस्त्रितयलोचनः ।
चन्दनं चन्द्रमा देवचैतनो दृष्टिको नुधः ।
देवो केतुखेच्छाला कौमारी पूर्वपालगुनी ।
अम्बुमेखला वायुर्महिनी च जलावती ।”
(मातृकाव्यासे वामबाहुच्छेदे एवास्त्रं न्यस्यताम्)
च, च (चञ्चति चिनोतीति वा । चञ्च शब्दे चिञ्च
चिञ्चि वा + “अभ्येवपि दृश्यते ।” ३ । २ ।
१०१ । इति छ. ।) अन्वाचयः । यच्च एकस्य
प्राधान्येनापरस्य गौण्येनाख्यानं सोऽन्वाचयः ।
यथा । भो वटो ! भिक्षामटमाचानय । भिक्षा-
मटनमत्र प्रधानं तत् कुम्भाजो यदि गां पश्यसि
तदा तामप्यानयेति नो चेत् भिक्षामेवाटेति ।
समाहारस्तिरोहितावयवभेदः इतरेतर उद्भिक्ता-
वयवभेदः । अतएव चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रं विधाय
चार्थोऽत्र समाहार इतरेतरचेति आख्याय
समाहारे अन्वभिक्तावयवत्वात् एकवचनम् ।
इतरेतरयोगे चङ्गन्मामप्रधानत्वात् द्विबहु-
वचनम् । यथा । “पाणिपादं अन्ववलीवर्धं ब्रह्म-
चरित्रवित्पूजाः । ब्रह्मचर्योद्योषाविति परे वक्तम् ।
वस्तुचितः सत्तुचयः प्राधान्येन कचित् क्रिया-
विषयेऽभेदाच्च चोद्यमानता । यथा । धर्माच्च
अदिराच द्विभिः । इति भरतः । समाहारः ।
अन्वोन्वाचः । सत्तुचयः । (यथा, मधुः । १२ । ८६ ।
“इह चातुच वा कार्त्तं प्रवर्त्त कर्त्तं कीर्त्तते ।”)

पञ्चान्नरम् । (यथा, दितोपदेशे ।
“मूर्त्तौऽपि शोभते तावत् सभायां वक्ष्यतेऽदितः ।
तावच्च शोभते मूर्त्तौ तावत् किञ्चिन् न भावते ।”
तथा च शङ्कनतायां १ मे अक्षे ।
“शान्तमिदमाद्यमपदं स्मरति च बाहुः कुतः
चनमिहास्य ।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ।”
पादपूरणम् । (यथा, रामायणे । १ । २० । १६ ।
“तेन सचोदिनौ तौ तु राक्षसौ च महाबली ।
मारीचश्च सुबाहुश्च यश्चित्रं करिष्यतः ।”)
अवधारणम् । इति मेदिनी । चै । १२२ । चेतुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
चः, पुं. (चञ्चति शब्दायते इति । चञ्च शब्दे +
“अभ्येवपि दृश्यते ।” ३ । २ । १०१ । इति
छ. ।) चञ्चेशः । (चिनोति स्वाङ्गानि सङ्कोचय-
तीति । चि + छ. ।) कञ्चपः । (चोयते उप-
चोयते क्रमशः कलाभिः प्रतिपदादिमारभ्ये-
त्यर्थः ।) चन्नः । (चिनोति सञ्चिनोति पर-
धनानि इति ।) चौरः । इति मेदिनी । चै ।
१ । निर्वर्त्तते दुर्गमे च चि । इति शब्दरत्ना-
वली ।
चक, इ भान्तौ । चौचो धातुरयम् । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (भ्रा-परं-अकं-सेट्. ।) इ, चकुरः
रथे । इति दुर्गादासः ।
चक, च ड म प्रतिपाते । छमौ । इति कविकल्प-
द्रुमः । (भ्रा-उभं-आत्मश्च सकं-अकच-सेट्. ।)
च, चकति चकते खलः साधुम् । ड, चकते
जगत्सृज्यतीत्यर्थः । म, चकयति । इति दुर्गा-
दासः ।
चकास, च्च च तु दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अर्धा-परं-अकं-सेट्. ।) च्च, अचौचकासत् अच-
चकासत् । अनेकस्मरात् सन्वद्भावविकल्पः । च्च,
चकासति । लु, चकासि । इति दुर्गादासः ।
चकितं, चि. (चक भान्तौ + क्तः ।) भीतम् । इति
त्रिकाण्डशेषः । (यथा, कलाविलासे । २ । ८ ।
“दत्त्वा दिशि दिशि दृष्टिं याचकचकितोऽव-
गुह्यं लब्ध्वा ।
चौर इव कुटिलचारी पलायते विकटरथ्याभिः ।
क्षौ, भावे क्तः । भयम् । नायिकालङ्कारविशेषः ।
तल्लक्षणं यदुक्तं साहित्यदर्पणे । ३ । १२१ ।
“कुतोऽपि दयितस्याये चकितं भयसम्भ्रमः ।”
“प्रियाये चकितं भीतेरस्थानेऽपि भयं महत् ।”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ।
(क्षौ, हन्तोविशेषः । यथा, हन्तोमञ्ज्याम् ।
“भात् समतनगैरुच्छेदे स्यादिह चकितम् ।”)
चकोरः, पुं क्षौ, (चकते चक्रकिरणेन दृश्यतीति ।
चक छमौ + “कठिचक्रिभ्यामोरन् ।” उणां ।
१ । ४४ । इति ओरन् ।) पक्षिविशेषः । (यथा,
भागवते । ३ । २१ । ४३ ।
“वारवेचक्रवाकौ च चकोरे वैनगुञ्जितम् ।”)
तत्पर्यायः । चक्रिकापायी २ कौस्तुभोनीचनः ।
अस्य मांसगुणाः । यथा, राजनिर्घण्टे ।

“चक्रं शीतलं दधं दधं कापिञ्जलामिषम् ।
तच्चकोरं मांसं दधच्च वक्तुमिदम् ।”
(“वातश्चेष्टाधिको श्रेयः शीतलः मुक्तवर्धनः ।
अक्षरीं हति विशदी वनलक्ष्मीवलयम् ।
चकोरः मुक्तशरी च समरोषा गुहागुह्यैः ।”
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशध्याये ।
अस्य चिन्मगुणा यथा, चरके छत्रस्थाने २७ अक्षः ।
“धर्मराष्ट्रचकोराणां दक्षार्थां शिखिनामपि ।
चटकानाञ्च यानि स्मुरकानि च हितानि च ।
रेतःचौक्षिष्ठ कासेषु हृद्भोगेषु चतितु च ।
मधुराण्यपिपाकीनि सद्यो वनकराणि च ।”
चकोरकः, पुं क्षौ, (चकोर एव । चकोर +
कार्ये कन् ।) चकोरपक्षी । इत्यमरः । १० । ४ । ४५ ।
चक्र, क अर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-परं-
सकं-सेट्. ।) कोपचः । आद्यस्वरमध्यः । अर्त्तिः
पीडनम् । क, चक्रयति शब्दं मूरः । इति दुर्गा-
दासः ।
चक्रं, क्षौ, (क्रियतेऽनेनेति । छ + चचर्थे कः ।
ललादीनामिति द्वित्वच्. ।) व्रजः । सन्वहः ।
सैन्यम् । रथाङ्गम् । चाका इति भावा । (यथा,
याज्ञवल्क्ये । १ । ३५१ ।
“यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
तथा पुत्रकार्येण विना देवं न सिध्यति ।”)
राष्ट्रम् । दम्भविशेषः । कुम्भकारोपकरणम् ।
कुमारैर चाक इति भावा । (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । ३ । १४६ ।
“मृद्वक्षचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटम् ।
करोति दृढमृत्काष्ठैर्गृहं वा यश्चकारकः ।”)
अस्त्रविशेषः । (यथा, रघुः । ७ । ४६ ।
“आधोरज्जानां गजसन्निपाते
शिरांसि चक्रेर्निशितैः सुरायेः ।”)
जलावर्त्तः । इति मेदिनी । भगवतः सुदर्शन-
चक्रम् । (यथा, महाभारते । १ । १६ । ६ ।
“ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलङ्कृतम् ।
चक्राधुधेन चक्रेण पिबतोऽन्तमोजसा ।”)
तस्य भगवन्मन्दिरे स्थापनविधियंथा, श्रीभाग-
वते । ३ । १ । २३ ।
“अन्यानि चेह ह्रिजदेवदेवेः
लतानि नानायतनानि विष्णोः ।
प्रत्यङ्गमुखाङ्कितमन्दिराणि
यद्दर्शनात् लङ्घ्यमशुकरानि ।”
“ह्रिजदेवैः ऋषिभिर्देवैश्च लतानि अङ्गमङ्गं प्रणि
वर्त्तन्ते इति प्रत्यङ्गान्यायुधानि तेषु मुख्यं चक्रं
तेनाङ्कितानि मूर्द्धन्यहेमकुम्भेषु चिह्नितानि
मन्दिराणि येषु तानि नानाविधानि विष्णो-
रायतनानि शिवाणि तीर्थानि च आसिधेव ।
येषां चक्राङ्कितमन्दिरवर्ता दर्शनात् श्रीनय्य
कराव भवति ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
अथ चक्रलक्षणम् ।
“द्वादशारन्तु घटकोष्ठं वलयत्रयसंयुतम् ।
यत्र स्थाद्विद्यावर्गः शब्दश्च श्रीहरेः स्मृतः ।”
इति श्रीहरिभक्तिकलासं ४ विलासः ।

चक्रं

यामजालम् । इति चिकाङ्कशेषः ॥ तगरपुष्पम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अहविशेषः । (एतस्य
लक्षणं यथा,—

“अष्टारं वर्तुलाकारं अहचक्रं त्रिनाडिकम् ।
दृक्चतुष्टयं वाह्ये कर्मयश्च चतुर्दिशम् ॥
पूर्वेदृष्टायतोऽन्यस्य दिनभादां भमखलम् ।
प्रदेशे निर्गमे चैव त्रीणि त्रीणि प्रदर्शये ॥
ग्रहसंज्ञाष्टकं मध्ये तद्वाह्ये भातुसंज्ञकम् ।
ततोयं राहुसंज्ञश्च केतुर्दृक्चतुष्टये ॥
चक्रार्धे विजयो लाभः स्वर्गार्धे मध्यमं फलम् ।
राहुधिष्णायके विघ्नं ऋतुः केतुचतुष्टये ॥
एवमुक्तं चतुःस्थाने यदिने यस्य नामभम् ।
तद्दिने तत् फलं तस्य सर्वकार्येषु सर्वदा ॥”
एतच्चक्रान्तु भगवता द्रोणाचार्येण अभिमन्यु-
वधायैवाभिकल्पितम् । तत्र अहमध्ये निर्माण-
प्रणाल्या कः कुत्र आसीदिति प्रदर्शयितुमाह ।
“चक्रवृद्धो महाराज । आचार्येणाभिकल्पितः ।
तत्र शक्रोपमाः सर्वे राजानो विनिवेशिताः ॥
अवस्थानेषु विन्यस्ताः कुमाराः स्वर्गवर्षसः ।
संघातो राजपुत्राणां सर्वे वामभवत्तदा ॥
क्षताभिसमयाः सर्वे सुवर्णविलसत्पञ्चजाः ।
रक्ताम्बरधराः सर्वे सर्वे रक्तविभूषणाः ॥
सर्वे रक्तपताकाश्च सर्वे वै हेममालिनः ।
चन्दनागुरुदिग्भाङ्गाः स्रग्विणः स्रग्धवाससः ॥
संहिताः पथ्यधावन्त कार्णिं प्रति युयुत्सवः ।
तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दुधन्विनाम् ॥
पार्श्वं तव पुरस्कृत्य लक्षणं प्रियदर्शनम् ।
अन्यान्यसमदुःखान्ते अन्यान्यसममाहताः ॥
अन्यान्यं सङ्गमानास्त्रायन्योन्यस्य हिते रताः ॥
दुर्योधनस्तु राजेन्द्र । सैन्यमध्ये अवस्थितः ।
कर्णदुःशासनकपैष्टो राजा महारथैः ॥
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंयुतः ।
चामरयजनाक्षौपैरुदयस्त्रिव भास्करः ॥
प्रसुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः ।
सिन्धुराजस्तथाऽतिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाचलः ॥
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरांगमाः ।
सुतास्तव महाराज । त्रिशदिदशसन्निभाः ॥
शास्त्रारराजः कितवः शल्यो भृग्विश्वस्तथा ।
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य अराजस्त महारथाः ॥
ततः प्रवृत्ते युद्धे तुसुलं लोमहर्षणम् ।
तावकानां परेषाश्च ऋतुं कृत्वा निवर्तनम् ॥”
इति महाभारते । ७ । ३३ । १३—२४ ॥)
तैल्यन्तम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ५६० । [कारस्य ॥”
“अहमयान् पीडयतः किं चक्रेणापि नैल-
कालज्ञापकयन्त्रविशेषः । यथा, गोलाध्याये ।
“चक्रं चक्रांशान् परिधौ यथश्चक्रलादिकाधारम् ।
धात्री त्रिभ आधारात् कलाया भाङ्गेऽवभाष्य ॥
तन्मध्ये स्रग्धार्चं त्रिपार्काभिमुखनेमिकं धार्यम् ।
भूमेद्वत्तभागास्तत्राचक्षायया भुक्तः ॥ [लम् ।
तत्खाङ्गान्तश्च नता उन्नतगवसंगुणोन्नतं दुद-
दुदगोन्नतांशभक्तं नाचः स्यूनाः परैः प्रोक्ताः ॥”

चक्रं

धातुमयं दातुमयं वा समं चक्रं कला तन्नेत्यां
श्चक्रलादिराधारः शिथिलः कार्यः । चक्रमध्ये
स्रग्धार्चं सुविरमाधारात् सुविरोपगामिनी लम्ब-
वृद्धरेखा कार्या । तन्मध्येतोऽन्या तिर्यकरेखा
चात्र कार्या । तच्चक्रं परिधौ भगणांशैरङ्क-
यित्वाधारात् त्रिभ इति नवतिभागान्तरे तिर्य-
रेखा तत्परिधिसम्पाते धात्री चितिः कल्पया ।
भाङ्गेऽन्तर ऊर्ध्वरेखानेमिसम्पाते खाङ्गं कल्पयम् ।
सुपरिरे स्रग्ध्या शलाका प्रदातया । सा चात्र-
संज्ञा । तच्चक्रमर्काभिमुखनेमिकश्च यथा भवति
तथाधारे धार्यम् । तथा धृतेऽन्यस्य ह्याया
परिधौ यत्र लगति तत्कुञ्जचिह्नयोरन्तरे ये
अंशास्ते रवेरुन्नतांशाः । ये ह्यायाखाङ्गयो-
रन्तरे ते नतांशा ज्ञेयाः । एवमेव नतोन्नतांश-
ज्ञानमेव भवति । अतोऽन्यैरटिका अप्या-
नीताः । तद्यथा, तस्मिन्दिने गणितेन मध्यन्दि-
नोन्नतांशान् दिनाङ्गमानश्च ज्ञात्वाशुपातः क्षतः ।
यदि मध्यन्दिनोन्नतांशैर्दिनाङ्गनाथो लभ्यन्ते
तदैभिः किमिष्टवैम्यला घटिकाः स्युः ॥ अथ
वेधेन गृहज्ञानमाह ।

“पैत्रर्चपुण्यान्तिमवारुणाना-
न्तचतुर्थं नैमिगतं यथा स्यात् ।
दूरन्तरेऽल्पेषु भस्त्रेचरौ वा
तथात्र यन्तं सुधिया प्रधार्यम् ॥
नैमिस्थदृष्टाक्षगतं प्रपश्यन्
खेटश्च धिष्णाय च योगताराम् ।
नैम्यङ्कयोरकयुजोस्तु मध्ये
येऽंशाः स्थिता भुवको युतस्ते ॥
प्रत्यक्षस्थिते भये पुरःस्थिते ते
हानौ युवः स्थान् खचरस्य सुक्तम् ॥”

तत्र यन्त्रस्याधो नैम्यां दृष्टिं कलाङ्गेनेत्यासुक्त-
त्वाणां मध्ये भङ्गितयं युगपन्नैमिगतं यथा स्यात्
तथा यन्त्रं स्थिरं कृत्वा नैम्यां धिष्णायोरेकतरं
स्थानमङ्कयेत् । ततोऽन्ये पृष्ठतो वा दृष्टिं चाल-
यित्वा गृहं विधेत् । गृहः प्रायोऽक्षगतो
दृश्यते । अक्षमूलस्य गृहस्य चान्तरं शरी-
रगृहावधिः अक्षमूलं नैम्यां यत्र लग्नं दृश्यते
तत् स्थानमप्यङ्कयम् । अथ भयङ्कयोर्मध्ये
येऽंशास्तेभ्रुवो युतः स्फुटगृहो भवति यदा
गृहान् पश्चिमस्यं नक्षत्रम् । यदा पूर्वस्यं
नक्षत्रं तदा भ्रुवो हानः स्फुटगृहो भवति ।
अथवात्पश्चरं नक्षत्रं रोहिण्यादां ततो दूर-
न्तरे यदा गृहस्तदा तावैव विद्वद्वा प्रोक्तवद्-
गृहज्ञानम् । इति चक्रयन्त्रम् ॥ शरीरस्थ-
पटचक्राणि यथा । मूलाधारः १ स्वाधिष्ठानम् २
मणिपूरम् ३ अनाहतम् ४ विशुद्धम् ५ आज्ञा-
स्थम् ६ । तद्यथा —

“मूलाधारं त्रिकोणाख्ये दृष्ट्वाज्ञानक्रियात्मके ।
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गान्तु कोटिसंख्यसमप्रभम् ॥
तद्दूर्ध्वं कामवीजान्तु कलशान्नीकुनादकम् ।
तद्दूर्ध्वं तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविद्यया ॥
तद्वाह्ये हेमवर्णां वसवर्णचतुर्दलम् ।

चक्रं

हतचैमचमप्रख्यं पद्मं तच्च विभावयेत् ॥
तद्दूर्ध्वेऽभिसमप्रख्यं बहुदलं हीरकप्रभम् ।
बाह्यान्तवर्धयेत् शुक्लाधिष्ठानसंज्ञकम् ॥
मूलमाधारपटकारां मूलाधारं ततो विदुः ।
स्रग्ध्वेन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥
तद्दूर्ध्वं नाभिदेशे तु मणिपूरं मञ्चाप्रभम् ।
मेघाभं विदुः दाभश्च बहुतेजोमयं ततः ॥
मणिवह्निमतपद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।
दशभिश्च दलेयुक्तं बाह्यान्तात्पराश्रितम् ॥
शिखेनाधिष्ठितं पद्मं विन्वाणोक्तैकारणम् ।
तद्दूर्ध्वेऽनाहतं पद्मसुखदादित्यसन्निभम् ॥
कादिठान्तात्परेऽरकेपञ्चेष्ट समधिष्ठितम् ।
तन्मध्ये बाणलिङ्गान्तु स्रग्ध्यायुतचमप्रभम् ॥
श्रग्ध्वेन समं श्रग्ध्वेऽनाहतस्तत्र दृश्यते ।
तेनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥
आनन्दसदनं तन्तु पुत्रवाधिष्ठितं परम् ।
तद्दूर्ध्वं तु विशुद्धाख्यं दलवोद्वेगपङ्कजम् ॥
सुरैः षोडशकैर्युक्तं धूम्रवर्णमहाप्रभम् ।
विशुद्धं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात् ॥
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाशुभम् ।
आज्ञाचक्रं तद्दूर्ध्वं तु आत्मनाधिष्ठितं परम् ॥
आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्तितम् ।
केलासाख्यं तद्दूर्ध्वं तु बोधनीन्तु तद्दूर्ध्वतः ॥
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तत्र सुव्रतः ॥”
मन्त्रोद्धारार्थपटचक्राणि यथा । कुलाकुल-
चक्रम् १ राशिचक्रम् २ नक्षत्रचक्रम् ३ अक-
थचक्रम् ४ अकडमचक्रम् ५ अक्षिधनि-
चक्रम् ६ । तद्यथा,—
“कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणामिह ।
वायुमिभूजलाकाशाः पञ्चाशक्षिपयः क्रमात् ॥
पञ्चङ्गनाः पञ्चदीर्घा विन्दुताः सन्धिसम्भवाः ।
कादयः पञ्चशः वक्ष्यन्त स ज्ञानाः प्रकीर्तिताः ॥
तथा च ।

अ आ ए क च ट त प य वाः मासताः ।
इ ई ऐ ख छ ठ थ द र णाः आमेयाः ।
उ ऊ ओ ग ङ ङ ङ व लाः पार्थिवाः ।
ज ञ झ ञ ञ ञ भ व सा वारुणाः ।
वृ षृ अं ड ञ ञ न म श ञाः नाभसाः ॥
साधकस्याक्षरं पूर्वं मन्त्रस्यापि तदक्षरम् ।
यदोक्तभूतदेवत्वं जानीयात् सकुलं हि तत् ॥
भौमस्य वारुणं मित्रमाग्नेयस्यापि मासतम् ।
मासतं पार्थिवानाञ्च शत्रुराग्नेयसम्भसाम् ॥
नाभसं सर्वमिच्छं स्याद्विद्वद् नैव शीलयेत् ॥”

अथ राशिचक्रम् ।

“रेखाङ्गयं पूर्वपरागतं स्यात्
तन्मध्येतोऽन्यान्त्यकुवेरभेदात् ।
एकैकमीशाननिशाचरे तु
हुताशवायोर्विलिखेत्ततोऽर्धान् ॥
वेदाभिवह्निगुणश्रवणाचिह्नस्थान्
पञ्चगुणश्रवणपञ्चचतुष्टयाङ्गान् ।
मेघादितः प्रविजिह्वेत् स्रक्कांस्तु वर्णान्
कन्यागतान् प्रविजिह्वेत् श्रादिवर्णान् ॥

चक्र

तेन च आ इ ई मेवः । उ ऊ ऋ एवः ।
 ऋ ऌ मिथुनम् । ए ऐ कर्कटः । ओ औ
 सिंहः । अं अः शुभं च ह न चाः कक्षा ।
 कवर्गस्तुला । चवर्गो वृश्चिकः । टवर्गो घनुः ।
 तवर्गो मकरः । पवर्गो कुम्भः । यवर्गो मीनः ।
 खराशीनामनुकूलं मन्त्रं भवेत् ।
 राशीनां युक्तता श्रेया त्वेतेषु शुभं नतिं वयम् ।
 खराशनामराशनां गणनीयं विचक्षणैः ॥
 यदा तु खराशिरज्ञानं तदा साधकानामाश्रय-
 सन्मन्त्रं राशिं यच्छीत्वा गणयेत् ॥ * ॥

अथ नक्षत्रचक्रम् ।

“अ आ अश्विनी देवगणः । इ भरणी मानुषः ।
 ई उ ज क्षतिका राक्षसः । ऋ ऋ ऌ ऌ
 रोहिणी मानुषः । ए ऋगश्विरो देवः । ऐ
 आर्द्रा मानुषः । ओ औ पुनर्वसुर्देवः । क
 पुष्यो देवः । ख ग अश्वेवा राक्षसः । च ड
 मघा राक्षसः । च पूर्वफल्गुनी मानुषः ।
 छ ज उत्तरफल्गुनी मानुषः । झ ञ हस्ता
 देवः । ठ ठ चित्रा राक्षसः । उ स्वाती देवः ।
 ङ ङ विशाखा राक्षसः । त थ द अशुराधा
 देवः । ध धेनु राक्षसः । न प फ मूला-
 राक्षसः । व पूर्वाषाढा मानुषः । भ उत्तरा-
 षाढा मानुषः । म अवघा देवः । य र धनिष्ठा
 राक्षसः । ल शतभिषा राक्षसः । व श पूर्व-
 भाद्रपदा मानुषः । घ स ह उत्तरभाद्रपदा
 मानुषः । अं अः न च रेवती देवः । तथा च ।
 “अश्विभ्यादिक्रमेणैव विलिखेत्तारकाः पुनः ।
 वक्ष्यमाणविधानेन तन्मध्ये वर्णकान् लिखेत् ॥
 उत्तराह्निक्यानां रेखां कुर्यात्तुल्यीम् ।
 दश रेखाः पश्चिमाग्राः कर्त्तव्या वीरवन्दिताः ॥
 अकारादिचकारान्तां द्विचक्रवद्विषेदकान् ।
 भूमिन्नेत्रचक्रांश्च अक्षेवान्तं खगौ प्रिये ॥
 द्विभूनेत्रचक्रयुग्मांश्चन्द्रेणामिचक्रकान् ।
 मघादिष्येष्टपथान्तं द्वितीयं नवतारकम् ॥
 वद्विभूमिचक्रांश्च युग्मेन्द्रेणवद्विकान् ।
 वेदेन भेदिता वर्णा रेवत्यंशगताः क्रमात् ॥
 पूर्वोत्तरात्रयश्चैव भरण्यानां च रोहिणी ।
 इमानि मानुषाण्यष्टुर्नक्षत्राणि मनीषिणः ॥
 ज्येष्ठाश्रतभिषाभलाधनिष्ठाश्रिषत्तिकाः ।
 चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः ॥
 अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्वसुः ।
 अशुराधाऋगश्विः अवघा देवतारकाः ॥
 खलाती परमा प्रीतिमध्यामा भिन्नजातिषु ।
 रक्षोमानुषयोर्नाशो वैरं दानवदेवयोः ॥
 जम्ब सव्यद्विपत् क्षेमः प्रह्वरिः साधको वधः ।
 मित्रं परममित्रं च जम्बादीनि पुनः पुनः ॥”
 जम्बपञ्चवर्णानि वर्णनीयानि नक्षत्राणि ।
 खनचक्रादेव नक्षत्रं गणनीयम् । खनचक्राज्ञाने
 खनामाश्रयसन्मन्त्रनक्षत्राज्ञानगीयम् ॥ * ॥

अथाक्षयचक्रम् ।

“चतुरक्षं लिखेत् कोष्ठं चतुष्कोटसमन्वितम् ।
 पुनश्चतुर्वर्गं तत्रामि लिखेद्भौमान् क्रमेण तु ॥

चक्र

इन्द्रविराट्मनवनेत्रयुगादिचक्रं
 ऋत्विग्वोऽष्टपञ्चतुर्दशभौतिकेभ्यः ।
 पातालपञ्चदशवद्विहिमांशुकोष्ठे
 वर्णान् लिखेत् लिपिभवान् क्रमशस्तु धीमान् ॥
 नामाद्यक्षरमारभ्य यावत्सन्नादिमाश्रयम् ।
 चतुर्भिः कोष्ठैरेकैकमिति कोष्ठचतुष्टयम् ॥
 पुनः कोष्ठगकोष्ठेषु सद्यतो नाम्ना आदितः ।
 सिद्धः साध्यः सुविद्वोऽरिः क्रमान्श्रया मनी-
 विभिः ॥
 सिद्धः सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमतः ।
 सुविद्वो यद्भक्त्येव रिपुर्मूलं निरुन्तति ॥” * ॥

अथाकडमचक्रम् ।

“रेखाद्वयं पूर्वपरेण कुर्यात्
 तन्मध्येतो यान्यक्षुर्वेदेनात् ।
 महेष्टरक्षोऽधिपतिक्रमेण
 तिर्यक् तथा बाहुभुताशनेन ॥
 आकारादिचकारान्तां जीवहीनान् लिखे-
 ततः ।
 तथा ऋ ऋ वर्णद्वयं ल ऌ तद्वि जीवं प्रचक्षते ॥
 एकैकक्रमतो लेख्यान् मेधादिषु दृष्टान्तकान् ।
 गणयेत् क्रमशो भद्रे नामादिवर्णकादिमान् ॥
 मेवादितश्च मीनान्तं गणयेत् क्रमशः सुधीः ।
 जम्भुः खनामतो मन्त्री यावत्सन्नादिमाश्रयम् ॥
 सिद्धसाध्यसुसिद्धारीन् पुनः सिद्धादयः पुनः ।
 नवैकपञ्चमे सिद्धः साध्यः षड्दशयुग्मेक ॥
 सुसिद्धस्त्रिसप्तके रुद्रे वेदादृष्टादृष्टे रिपुः ।
 एतत्ते कथितं देवि । अकडमादिकसुप्तमम् ॥
 ताराशुद्धिर्वैष्णवानां कोष्ठशुद्धिः शिवस्य च ।
 राशिशुद्धिश्चैवरे च गोपात्रैककडमः स्मृतः ॥”

अथ ऋगधिनिचक्रम् ।

“कोष्ठान्येकादशान्यत्र वेदेन पूरितानि च ।
 अकारादिचकारान्तं लिखेत् कोष्ठेषु तत्त्ववित् ॥
 प्रथमं पञ्चकोष्ठेषु ह्रस्वदीर्घक्रमेण तु ।
 द्वयं द्वयं लिखेत्तत्र विचारे खलु साधकः ॥
 श्रेष्ठैकैकशो वर्णान् क्रमशस्तु लिखेत् सुधीः ॥
 हौ हौ स्वरी पञ्चसु कोष्ठकेषु
 शेषान् स्वरान् षट्सु पङ्क्तिकेकम् ।
 कादीन् ह्रस्वान् विलिखेत्ततोऽर्था-
 नेकैकमेकादशसु चिकेयु ॥
 षट्कालकालवियदमिसुप्तवेद-
 स्वाकाशमून्यदहनाः खलु साध्यवर्णाः ॥
 युग्मद्विपञ्चवियदस्वरयुक्ताश्रया-
 योमाश्रिवेदश्रिणः खलु साधकाणां ॥
 नामाक्षमलादकठवाद्गजसुक्तश्रेष्ठं
 ज्ञात्वोभयोरधिकश्रेष्ठवर्णं धनं स्यात् ॥
 मन्त्रो यदाधिकाङ्कः स्यात् तदा मन्त्रं जपेत् सुधीः ।
 समेऽपि च जपेन्मन्त्रं न जपेत् ऋगधिने ॥
 मून्ये न्युः विजानीयात्सामाख्यं विवर्णयेत् ॥
 इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

अथोत्तरायणचक्रं यथा,—

“चक्रं सारं विलिख्य यद्द्विपतिरयने संक्रमं यत्
 करोति

चक्र

यस्मिन्नस्ति तद्वचं मरणभयकरं मूलमूलोऽपि-
 दद्यात् ।
 तत् पञ्चादोरमूले विविधभयकरं मूलपार्श्वे-
 लामः
 सख्यं स्यात् मूलमध्ये भवति च नियतं वित्त-
 वामक्रमेण ॥”

केतुचक्रं यथा,—

“कच्छे हृदि त्रिभयुगे क्रतुमानलाभौ
 षट्पञ्चमं चयकरं धनदं करे त्रिः ।
 वामे चतुर्भु च वचं पदयोक्तयाद्यौ
 ज्येष्ठो भयश्च नितरामिह केतुचक्रम् ॥” * ॥

अष्टचक्रं यथा,—

“अष्टचक्रं वक्ष्यामि विधानाद्विषयज्ञयोः ।
 ऊर्ध्वं रेखादिकं लेख्यं तिर्यक् च पञ्चरेखिकाः ॥
 स्थानद्वारसुखं चक्रमष्टाविंशतिकोष्ठकम् ।
 तत्र पौष्पाश्रियाभ्यर्च्यैकैकतिकांमघमाभ्यम् ॥
 उत्तराफल्गुनी लेख्या पूर्वपङ्क्त्या भवप्रकम् ।
 अष्टिब्रह्मोऽजपादर्थं शतभं ब्राह्मसर्पभम् ॥
 पुष्यं हस्तं समालेख्यं द्वितीयां पङ्क्तिमास्थितम् ।
 अभिजिह्वायस्वर्चं सौम्यं रौद्रं पुनर्वसुम् ॥
 चित्रभञ्ज तृतीयायां पङ्क्तौ धिक्काख्य सप्तकम् ।
 विष्वक्च तोयभं मूलां ज्येष्ठामैत्रविशाखभम् ॥
 स्वातीं पङ्क्तौ चतुर्थ्यान् कर्त्तव्यं पद्मगाहति ।
 द्वारशाखे मघा यान्ये द्वारस्था क्षतिका नतः ॥
 ज्येष्ठाश्रपूर्वाषाढादिचक्रपञ्चचतुष्टयम् ।
 रेवती पूर्वभाद्रेन्दोर्भाणि श्रेयाणि भास्वतः ॥
 उदयादिगता नाक्षो भद्राः षट्पात्रशेषके ।
 दिनेन्द्रभुक्त्युक्तोऽसौ भवेत्तत्कालचन्द्रमाः ॥
 चन्द्रवत्साधयेत् सूर्यमष्टस्यष्टैककालिकम् ।
 चन्द्र ऋक्षे यदाकेन्दु तदास्ति निश्चितं निधिः ॥
 भाशु ऋक्षे स्थितौ तौ चेतदा श्रव्यं न संशयः ।
 स्वस्वमे दितयं ज्ञेयं नास्ति किञ्चिद्विषयं ॥
 स्थितं न लभ्यते द्रव्यं चन्द्रे क्रूरपञ्चान्विते ।
 पुष्टे चन्द्रे भवेन्मुद्रा क्षीणे चन्द्रेऽल्पको निधिः ॥
 हेमतारश्च ताम्बारं रत्नं कांस्थं तथा चपू ।
 नागं चन्द्रे विजानीयात्साम्बारादिष्वे चिते ॥
 मिश्रैर्मिश्रं भवेत्तद्वचं मून्यं हृदिर्वर्जिते ॥
 हेमतारश्च ताम्बारं पाषाणं न्यग्रयायसम् ।
 सूर्यादिगृहगे चन्द्रे द्रवभाणं प्रजायते ॥
 मुक्ताराश्यांशमानेन भूमानं परिकल्पयेत् ।
 नीले द्विजं परे नीले जलसंस्थो भवन्निधिः ॥
 स्वोचस्ये तूर्ङ्गं द्रव्यं नवांशुवक्रक्रमेण च ।
 परमोक्षे भवेत्तुल्ये भित्तिस्थमष्टसंक्रमे ।
 अधिष्ठितं भवेद्द्रव्यं पञ्च चन्द्रो यद्धान्वितः ॥” * ॥

कुलाकुलचक्रं यथा,—

“द्वितीया दशमी षष्ठो कुलाकुलसुदाहृतम् ।
 विवमाक्षाकुलाः सर्व्याः श्रेयाश्च तिथयः कुलाः ॥
 रविशुक्रो गुरुः सौरिश्चत्वारोऽष्टाकुला मताः ।
 भौमशुक्रौ कुलाखौ च बुधवारः कुलाकुलः ॥
 वरुणादीर्भाजम्बूलं कुलाकुलसुदाहृतम् ।
 कुलानि समधिष्ठाणानि श्रेष्ठमान्यकुलानि च ॥
 तिथौ वारे च नक्षत्रे अङ्गुले यापिनी जयः ।

कुलाख्ये स्थायिनो नृनं सन्धिष्वेव कुलाकुले ॥”

अथ कुलचक्रम् ।

“कुलमाकारं लिखेत्तत्र तिथ्येवमाप्रमेदितम् ।
क्रमादूर्ध्वमधो लेख्यमेकैकान्तरम् क्रमात् ॥
भानुभाजि लिखेत्तत्र रिक्तः पूर्ण इति क्रमात् ।
एवं राशिक्रमो लेख्यो रिक्तः पूर्ण इति दिघा ॥
रिक्ते रिक्ता भवेदुक्तानां पूर्णैः पूर्णा शुभावहा ॥”

अथ कोटचक्रम् ।

“अथातः सन्ध्वत्सामि कोटचक्रमिच्छादधा ।
स्तोकोऽरिः कुर्वते यत्र भूरिख्येनपराजयम् ॥
प्रथमो नक्षत्रः कोटो द्वितीयो जलकोटकः ।
तृतीयो ग्रामकोटकश्चतुर्थस्तत्र गडरः ॥
पञ्चमो गिरिकोटश्च षष्ठः कोटश्च कामरः ।
सप्तमो वक्रभूमिष्ठो विषमाख्यस्तथाष्टमः ॥
नवम्ये साधयेत् खखिं जलस्येव नवमोक्षकम् ॥
ग्रामदुर्गोऽभिदाहश्च प्रवेशं गडरे तथा ।
प्रवृत्ते स्थावरेदश्च भूतलं कामरे रथे ॥
वक्रस्ये कवियोगश्च विषमे स्थायियायिनौ ।
अनिदुर्गं कालकर्णं चक्रावर्णं च टिङ्गनम् ॥
तुलावर्णं च पद्माख्यो यच्चमिदं प्रावर्णम् ।
यत्तन्नामाटकं ज्ञेयं वर्गाटकक्रमेण च ॥
यस्य वर्गस्य ये भक्ष्या वर्णास्तन्नामनागराः ।
योजयेत् तेन वर्गं तद्गुणास्तस्य भङ्गदाः ॥
य मरुदः च मार्कारश्च सिंहट् सुवीर्युतः ।
त सर्पश्च प आख्यश्च य गजः श अजासुतः ॥
दुर्गवर्गस्य ये भक्ष्या वर्गनामस्थिता नराः ।
तद्गर्गे ते रथे त्वान्या न कर्तव्या गडाधिपाः ॥
अवर्गान् पञ्चमे स्थाने खखिभङ्गश्च जायते ।
अवर्गाटाटकं ज्ञेयं पूर्वाटादृष्टिं क्रमात् ॥
कोटचक्रं लिखेद्वादी चतुरस्रं चिनाङ्किकम् ।
क्षत्तिकादीनि धिक्काणि साभिजिनि असेन्दुधः ॥
वह्निःकोटे तथा मध्ये कोटे मध्ये वह्निर्वह्निः ।
प्रवेशो निर्गमस्तत्र ज्ञातव्यः स्वरवेदिभिः ॥
वह्निर्वादिशमान्यत्र प्राकारे तारकाटकम् ।
दुर्गमध्ये तथा चादौ मध्ये क्षमाचतुष्टयम् ॥
क्षत्तिकापुष्पसर्पश्च मवास्तातिविश्रासमे ।
अपुरावाभिजिनिध्वर्धनिष्ठान्ध्रिमा वह्निः ॥
क्रमा पुनर्वसुभार्यं चित्रा व्योहा तथोत्तराः ।
शतमं रेवती चैव प्राकारे तारकाटकम् ॥
नगरीद्रोत्तरा हस्तं नलमाषाढपूर्वकम् ।
पूर्वात्तरा तथा भद्रा मध्ये अक्षाटकं विदः ॥
पूर्वं रौद्रं यमे हस्तं पूर्वावाढा च वारुणं ।
उत्तरं चोत्तरं भाद्रमेतत् क्षमाचतुष्टयम् ॥
क्षत्तिकादां मवाद्यश्च मैत्रादां वासवादिकम् ।
जीशि जीशि प्रवेशे च भाजि हारश्च निर्गमे ॥
क्षत्तिकादिरयं न्यासः सुबोधोऽयं प्रदर्शितः ।
दुर्गभादुगणनश्चात्र ग्रहेष्वायं ततः पलम् ॥
चतुरस्रं तथाष्टकं त्रिकोणं वृत्तादीर्षकम् ।
अष्टचक्रं वर्तुलं गोक्षरं धनुराक्षति ॥
चतुरस्रे यथा न्यासो भूमिभागक्रमेण च ।
प्रवेशे निर्गमे क्षमा तथा वृत्तादिसप्तके ॥
दुर्गे भित्तिविभागेन हातव्यं धिक्काण्यमकम् ॥

वास्तवे मध्यमे चैव यचस्थाः क्रूरखिचराः ॥
तत्र स्थाने हाते यत्र हस्तिदुर्गं सखेनिकम् ।
ऊर्ध्वदृष्टौ च भौमाको केकरौ पुष्पभागेवौ ॥
समदृष्टौ च जीवेन्द्र प्रविराहू ह्यधोदृष्टौ ।
नाडीचये वह्निर्मध्ये गर्भे नामादि लिख्यते ॥
कालपद्मोदृष्टौः पराक्रमविवचया ।
यातुर्भे कालनाडीस्ये नक्षत्रमध्यपदे स्थिते ॥
सौम्यक्षयोपतापाश्च रौद्रनाथां पुरयश्च ।
क्रूरा गर्भे पुरं हस्ति प्राकारे खखिकारकाः ॥
वह्निःस्था वेदके सैन्ये भङ्गदा नात्र संशयः ।
क्रूरा गर्भे शुभा वास्ये यक्ष्यते निश्चितं पुरम् ॥
सौम्या मध्ये वह्निः क्रूरा अथाधं दुर्गमुच्यते ।
क्रूरचतुष्टयं मध्ये प्राकारे सौम्यखिचराः ॥
भेदाद्भुजो भवेदुर्गं विना युद्धेन यक्ष्यते ।
प्राकारे संस्थिताः क्रूरा मध्ये सौम्ययथा यदि ॥
दुर्गभङ्गे समुत्पन्ने भङ्गमायान्ति वेदकाः ।
मध्यनाडीस्थिताः सौम्याः क्रूरा वह्निरवस्थिताः ॥
सैन्यावर्तो वह्निः प्रकोर्विना युद्धेन जायते ।
प्राकारे पुरमध्ये च यथा क्रूरा अवस्थिताः ॥
सौम्या वास्ये तदा दुर्गमवर्तेनापि सिध्यति ।
सौम्या मध्ये च कोटे च वास्ये पापयथा यदि ॥
देवैर्वाजादिभिः कोटो यक्ष्यते न कदाचन ।
प्राकारवास्तवाः क्रूराः सौम्या मध्यगता यदि ॥
युद्धं प्राकारखखिश्च पुरमेदो न जायते ।
क्षमान्तरगता यस्य यथाः सौम्याः शुभान्विताः ॥
भवेयुस्तस्य कोटस्य न नाशो विन्यते कश्चित् ।
क्षमान्तरगता यस्य रविराहुश्चनेचराः ॥
भूमिपुत्रश्च तस्यासु नाशः कोटस्य निश्चितम् ।
सौम्या वास्ये तथा कोटे मध्ये क्रूरयथाः स्थिताः ॥
खयं दुर्गं प्रयच्छन्ति वेदकाय गडाधिपाः ।
वास्तव्यन्तरगाः क्रूराः प्राकारे शोभनयथाः ॥
रिपुद्वयं क्षयं याति विना युद्धेन निश्चितम् ।
प्रकारस्था यथाः क्रूरा वह्निर्मध्ये शुभाः स्थिताः ॥
समयुद्धं भवेत्तत्र खखिपातो दिने दिने ।
सौम्याः क्रूरास्तथा चादौ प्राकारमध्यवास्तवाः ॥
एकस्या यत्र कुर्वन्ति संग्रामस्तत्र दारुणम् ।
गलाचरचभूपालाः सामन्ता मखखेचराः ॥
कुर्वन्ति च भटा युद्धसुभयोरपि सैन्ययोः ।
विचार्ये कुर्वते युद्धं कोटचक्रं खरोदयो ॥
प्रवेशधिक्काणे चन्द्रे जीवपक्षर्चसंस्थिते ।
निश्रिंष्टे कविरणं दुर्गे कर्तव्यं वेदकेषु पेः ॥
कर्तव्यं कविदुष्टश्च राक्षसो सुमे वह्निर्जने ।
प्रवेशनिर्गमादुक्तौ सेनयोः सुभयोरपि ॥
कर्वौ कोटे जयो युद्धे विपरीते पराजयः ।
विहाय प्रहृतं चारं वक्रं गच्छति चेदुगुरः ॥
तदा प्रागदिशि भङ्गः स्यात् बद्धयोः पूर्वसैन्ययोः ।
भौमे च वक्रिते भङ्गो भवेत् दक्षिणतोऽत्र च ॥
भवेत् पश्चिमतो भङ्गो भार्गवे वक्रगामिनि ।
युधे वक्रगती चैव भङ्गोचोत्तरतो भवेत् ॥
यदि तत्र स्थितौ स्थातां न जालकेशनेचरौ ॥
क्रूरो वक्रो प्रवेशर्चं पुरमध्ये स्थितो यदा ।
तदा कोटविनाशाय कोटस्यो वास्तवभूतेः ॥

प्रवेशवाङ्मगे क्रूरे वक्रे सखेन्यविषयः ।
दुर्भिक्षं नक्षत्रभङ्गौ च वह्निः सैन्यस्य जायते ॥
निर्गमर्चं वह्निःस्थे च क्रूरो वक्रं करोति चेत् ।
प्राकारस्य भवेद्भङ्गः प्राकारस्य पुरस्य च ॥
पुरमे निर्गमे वक्राः कथञ्चित् क्रूरखिचराः ।
दुर्गे न्यासा तदा कावे दुर्गस्यः प्रपलायते ॥
यथा क्रूरस्तथा सौम्येः वर्णं न्यासं विपर्ययात् ।
मिथैर्मिथं विजानीयात् कोटचक्रं न संशयः ॥
दुर्गसैन्यं तथैवोचं प्राकारे मध्यभागगम् ।
नीचस्य वेदकं सैन्यं ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः ॥
कोटे कोटाधिपे वीर्यो विजयी भौमभाक्षरौ ।
समस्यो च पुरे सर्वे उचस्यौ निष्कली च तौ ॥
प्राकारं वेदकं हस्ति उचस्यौ राहुकर्मजौ ।
प्राकारस्यो वह्निःसैन्यं नीचस्यौ तौ च निष्कली ॥
चित्तेऽर्कपुत्रे तु रवौ गुरावश्चित्तेऽपि च ।
वक्रिता नैव शक्ताः सुविधातु कोटमेदनम् ॥
समदृष्ट्या गुरुचक्रः पञ्चतः सर्वतः सदा ।
तिथ्यक्षयितौ युधमुक्तौ पनरी नात्र संशयः ॥
ऊर्ध्वदृष्टियुधे कुम्यात् टिङ्गनीयन्तवाहनम् ।
समे चर्वाधयेत् खखिं रन्ध्रपातमधोमुखे ॥
कोटभं सुखपुच्छस्यं राक्षोर्धेदि गलादिके ।
कोटश्च भण्यते चित्रं पूर्वोक्तविधिना चिरात् ॥
दुर्गमध्यगते कर्त्ये जलप्रोवः प्रजायते ।
चक्रं भङ्गः कुजे दाहो युधे बुद्धिवना नराः ॥
वाक्पतौ दुर्गमध्यस्थे सुभिर्चं प्रपुरं चलम् ।
चक्राचिता नराः युक्ते नक्षत्रोदौ ग्रनेचरे ॥
राक्षो मध्यगते दुर्गे भङ्गो भेदो मङ्गलयम् ।
केतौ मध्यगते तत्र विवादः स्थापकाधिपे ॥
सौरिश्च वाक्पतश्चैव भवेतां दिशि संस्थितौ ।
यस्यां तथा स कोटस्तु भण्यते नात्र संशयः ॥
रत्नेवोक्तं पलं मध्ये एवं वास्तवगते यथे ।
उपयज्यसमायोगादख्यन्तं प्रावर्णसंशयः ॥
अकारादिचराः पञ्च पूर्वाशादिचतुष्टये ।
मध्यान्ताः सखमाखेष्टा अन्तस्थाः खखि-
कारकाः ॥
दुर्गनामः खरो यस्य नाजो वास्तमितोऽपि वा ।
तद्दिने प्रारभेत् युद्धं दुर्गे सिध्यति नाशया ॥”

इति कोटचक्रम् ॥

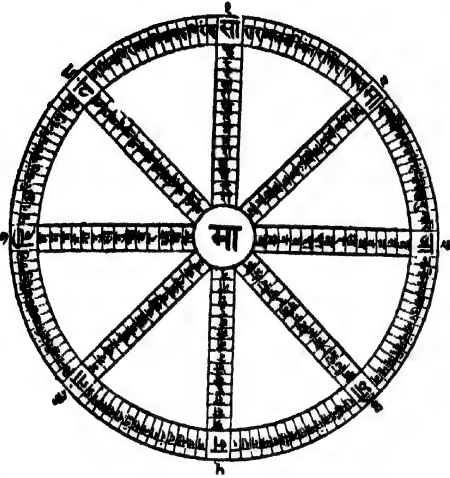
इति समयान्तम् ॥॥ चक्रान्तराणि तत्तच्छब्दे
त्रय्यानि ॥ (चित्रकाव्यविशेषः) । शब्दान्तार-
भेदः । अथ च तथाविधलिपिसन्निवेशवशेन
चमत्कारिविधाधिनामपि वर्णानां तथाविध-
श्रोत्राकाशसमवायविशेषवशेन चमत्कारि-
विधाधिभिर्वर्णैर्मिदं उपचारत्वात् शब्दा-
न्तारत्वम् । उदाहरणं यथा, कात्यायनद्वारे ।
५ । ६—१३ ।

“मारारिश्चक्रामेभसुखैराचारंरंजना ।
सारारब्धत्वा निव्यं तदतिहरण्यमा ॥
माता नतानां संवदः त्रिधां वाधितसम्भूता ।
मान्याश्च सीमारामाणां श्रमेदिश्यादुमादिना ॥
मायाविषं मन्त्रावा रसायनं जलमुपा ।
जातलीजा यथा वारवाचं सविचमारवाः ॥

चक्र

भामहोरा प्रख्यातुत्तरेवावकाशः च जीः ।
 जीरा पवित्रा चक्रावासावीहा मातरारम् ।
 मानवापवर्गं लोकदेवीं वसव चक्रम ।
 मनवा वारदं गत्वा सर्वदा द्वाष्टमङ्ग ताम् ।
 मा सुवो राजस्य सावर्णीकपूटेष्टदेवताम् ।
 तां शिवावाशितां विद्वाधावाशितां हि स्तुतां
 स्तुतिः ॥
 माहिवासी रवीश्या तु वा तु वानेयमच हि ।
 हिमातद्वादिवातं च कं कल्पितमपुत्रतम् ॥
 मातङ्गानङ्गविभिनासुता पादं तत्तुत्यतम् ।
 तद्गित्वा शिदस्यस्य निपाद्याहनि रंहसा ॥”

अथ चक्रं वर्णविन्यासक्रमः ।

चक्रः, पुं, (करोति अस्तुतशब्दम् । ज + बाहुलकात्
 कः ततो निपातनात् द्विवे साधुः ।) चक्रवाक-
 पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥
 चक्रकः, वि, (चक्र इव कायति प्रकाशते इति । कै +
 कः ।) तर्कविशेषः । तस्य लक्षणं यथा । स्वापेक्ष-
 कीयापेक्षितसापेक्षितत्वनिबन्धनप्रसङ्गतम् ।
 अपेक्षा च ज्ञानी उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या ।
 तत्राद्या यथा । एतद्वटज्ञानं यद्वेतद्वटज्ञान-
 जन्मज्ञानजन्मं स्यात् तदा एतद्वटज्ञानजन्म-
 ज्ञानभिन्नं स्यात् । द्वितीया यथा । चटोऽयं
 यद्वेतद्वटजन्मजन्मजन्मः स्यात् तदा एतद्वटजन्म-
 जन्मभिन्नः स्यात् । तृतीया यथा । चटोऽयं
 यद्वेतद्वटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येत
 इति । इति तर्कशास्त्रम् ॥ (वेदान्तदर्शनमते तु
 “स्यहसापेक्षयहकार्त्वं आत्माश्रयः । स्यहसापेक्ष-
 यहसापेक्षयहकार्त्वं अन्योऽन्याश्रयः । स्यहसापेक्ष-
 यहसापेक्षयहसापेक्षयहकार्त्वं चक्रकम् ॥”)
 चक्रकारकं, स्त्री, (चक्रं चक्रवदाकारं करोत्यात्मनः
 चक्रनखाक्षत्या इति शेषः । यद्वा चक्रं चक्रा-
 क्षतिरक्षादिकं करोतीति । ज + क्लृप् ।) व्याघ्र-
 नखनामगन्धद्रवम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२६ ॥
 चक्रकुल्या, स्त्री, (चक्रस्य चक्राक्षीवधीनतावृत्त-
 भेदस्य कुल्या इव ।) चित्रपथी । इति शब्द-
 चक्रिका ॥ चाकुलिया इति भाषा ॥ (चित्र-
 पथीकाशब्दे स्त्रीमस्या विवरणम् ॥)

चक्रपा

चक्रमणः, पुं, (चक्रेण चक्राख्याया गन्धते शब्दप्रति ।
 यद्वा चक्रं चक्राक्षतिदृष्ट्याधौ गण इव । गण
 इव ददुरोगमर्हक इत्यर्थः ।) चक्रमर्हकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 चक्रमण्डः, पुं, (चक्रमिव वर्तुलाकारो गण्डः ।)
 वर्तुलाकारोपाधानम् । इति चतुरश्रव्यार्थे
 हेमचन्द्रः ॥ गोलबालिश इति गोलबालिश
 इति च भाषा ॥
 चक्रमुष्कः, पुं, (चक्रवद्वृष्कः पुष्पगुच्छोऽस्मिन् व्यस्य
 वा ।) अग्रोक्तवृष्कः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 चक्रजीवकः, पुं, (चक्रेण कुम्भाद्युत्पादनयन्त्र-
 विशेषेण जीवतीति । जीव + क्लृप् ।) कुम्भ-
 कारः । इति हेमचन्द्रः ॥
 चक्रदंष्ट्रः, पुं (चक्रं चक्राक्षतिर्दंष्ट्रायां यस्य चक्रमिव
 दंष्ट्रा यस्येति वा ।) मूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चक्रदन्ती, स्त्री, (चक्रमिव दन्तरूपमिव च इत्येके ।
 दन्तीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चक्रदन्तीवीजं, स्त्री, (चक्रदन्त्या वीजम् ।) जय
 प्रालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चक्रधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । चक्र
 सुदर्शनाख्यं हृदयशारादिलक्षणलक्षितमखम् ।
 तस्य धरः । चक्रं धरति धारयतीति वा ।)
 विष्णुः । (यथा, रघुः । १६ । ४५ ।
 “विगाहितुं श्रीमहिमावुत्तमं
 प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥”
 चक्रं प्रया तस्य धरः ।) सर्पः । (यथा, महा-
 भारते । ३ । ५५ । ७० ।
 “अङ्गिरःप्रसुखाश्चैव तथा नक्षत्रयोऽपरे ।
 तथा नागाः सुपर्णाश्च विष्टाश्चक्रधरास्तथा ॥”)
 ग्रामजालिनि वि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 महाभारते । ३ । ५५ । ७६ ।
 “यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा वृषाः ॥”)
 चक्रनखः, पुं, (चक्रमिव नखः नखाक्षत्यंशविशेषो-
 ऽस्यस्य इति । “अश्वं आदिभ्योच्” इत्यच् ।)
 व्याघ्रनखनामगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चक्रनामा, [नृ] पुं, (चक्रं सरधानिर्मितमधु
 चक्रं तन्नामेव नामास्य ।) मासिकधातुः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 चक्रनायकः, पुं, (चक्रं कर्षणजन्मचक्राकाररेखा-
 दिकं नयतीति । नी + क्लृप् ।) व्याघ्रनखः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रस्य नायके चि ॥)
 चक्रपद्माटः, पुं, (चक्रं चक्रवत् यत् पद्मं ददुरोगः
 तत्र अटति तं नृदातीत्यर्थः ।) चक्रमर्हक-
 वृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 चक्रपरिचायः, पुं, (चक्रं ददुरोगं परिविध्यतीति ।
 परि + अच् + अच् ।) आरग्वधवृत्तः । इति
 वैद्यकम् ॥
 चक्रपथी, स्त्री, (चक्राकारं पथंमस्या इति
 जातौ संज्ञायौ वा ङीष् ।) चक्रकुल्याजता
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 चक्रपाणिः, पुं, (चक्रं सुदर्शनाख्यं पाणी यस्य
 अधिकरणबहुव्रीहिसमायः ।) विष्णुः । इत्य-

चक्रम

मरः । १ । १ । २० ॥ (यथा, विष्णोरष्टोत्तर-
 शतनामकीर्तने ।
 “वैकुण्ठचायुतो रामचक्रपाणिर्धोऽयनः ॥”)
 चक्रपादः, पुं, (चक्रं पाद इवास्त्र ।) रथः ।
 (चक्रवत् पादा यस्य ।) हस्ती । इत्यजयपालः ॥
 चक्रपुष्करिणी, स्त्री, (चक्रेण विष्णुचक्रेण खनिता
 पुष्करिणी ।) मन्त्रिकार्थिका । इति काशीखण्डम् ॥
 चक्रफलं, स्त्री, (चक्राकारं फलं फलकमस्य ।)
 अस्त्रविशेषः । तत्पर्यायः । अङ्गुलम् २ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 चक्रबान्धवः, पुं, (चक्रस्य पद्मस्य बान्धवः बन्धुः ।)
 सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
 चक्रभट्ट, [ट्ट] पुं, (चक्रं विभक्तौति । भट्ट +
 क्तिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राज-
 तरङ्गिण्याम् । १ । ३८ ।
 “चक्रभट्टविजयेष्टादिकैश्चैव गानभूषिते ॥”)
 चक्रभेदिनी, स्त्री, (चक्रं चक्रवाकमियुनं भिनक्ति
 पृथक् करोतीति । भिद् + क्तिप् । ततो ङीप् ।
 निशायां हि चक्रवाकयोर्वियोजनं भवतीति
 लोकप्रसिद्धम् ।) राज्ञिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चक्रमखली, [नृ] पुं, (चक्राकारेण यन्मखलं
 तदस्यस्य इति इति ।) अजगरसर्पः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 चक्रमर्हः, पुं, (चक्रं चक्राकारददुरोगं नृदातीति ।
 नृद + “कर्मण्यग्न” ॥ ३ । २ । १ । इत्यण् ।)
 क्षुपविशेषः । चाकुलिया इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः । १ अङ्गुलः २ अङ्गुलः ३ गजाख्यः ४
 मेवाङ्गुलः ५ अङ्गुलः ६ व्यावर्तकः ७ चक्र-
 गजः ८ चक्रोऽयुष्माटः १० पुष्पाङ्गुलः ११ विम-
 र्हकः १२ दहन् १३ तर्जितः १४ चक्राङ्गुलः १५
 मुकनाश्रनः १६ हृदयवीजः १७ प्रपुष्पाङ्गुलः १८
 खर्जुङ्गुलः १९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्र-
 मर्हकः २० पुष्पाङ्गुलः २१ उरणाख्यः २२ । इत्य-
 मरः । २ । ४ । १२७ ॥ प्रपुष्पाङ्गुलः २३ प्रपुष्पाङ्गुलः २४
 उरणाख्यः २५ । इति तट्टीका ॥ अस्य गुणाः ।
 कटुत्वम् । तीव्रत्वम् । मेदोवातकफकृच्छ्रदह
 पामादिदोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लघुत्वम् । स्वादुत्वम् । रुच्यत्वम् । पित्तश्लेष्म-
 त्नाशित्वम् । हृद्यत्वम् । हिमत्वम् । तत्-
 फलगुणाः । उष्णताकुष्ठकण्डूद्विबानिलगुल्फ-
 कासक्षमिन्वासनाशित्वम् । कटुत्वम् । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ (अस्य गुणाः पर्यायाश्च यथा, भाव-
 प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “चक्रमर्हः प्रपुष्पाटो दहन्तो मेघलोचनः ।
 पुष्पाटः स्यादेङ्गगजचक्रो पुष्पाट इत्यपि ॥
 चक्रमर्हं लघुः स्वादू रूचः पित्तानिलापहः ।
 हृद्यो हिमः कफश्लेष्मकृच्छ्रदहक्रिमीन् हरति ॥
 हृद्युष्णानुपपन्नं कुष्ठकण्डूदहविबानिलान् ।
 गुल्फकासक्रिमिन्वासनाशनं कटुकं स्तुतम् ॥”)
 चक्रमर्हकः, पुं, (चक्रं ददुरोगविशेषं नृदातीति ।
 नृद + क्लृप् ।) चक्रमर्हः । इत्यमरः । २ । ४
 १४७ ॥ (क्षियानु कापि अत इत्यच् ।

चक्रवा

राजमाहविशेषः। यथा, राजतरङ्गिणी ॥ ४१२१॥
 “ललितादिबभूवर्षुर्वलमा चक्रमर्हिना ॥”
 चक्रवानं, स्त्री, (चक्रेण अन्वितं वानम्।)
 रथादि। चक्रयुक्तवाहनम्। इत्यमरटीकायां
 रायसुकटादयः ॥
 चक्ररदः, पुं, (चक्रवद्वहो रदः दन्तोऽस्येति।)
 मूकरः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चक्रलक्षणा, स्त्री, (चक्रं चक्राकारं द्रौमळला-
 कारं कुडादौ वा लक्षणं आरोग्याय पिष्टं
 आरोग्यलक्षणमित्यर्थः यस्याः।) गुक्षुप्ती। इति
 रत्नमाला ॥ (चक्रं लक्षणं यस्य इति युत्पत्त्या।
 रथे विधाय च पुं ॥)
 चक्रलतान्नः, पुं, (चक्र + रत्न। चक्रः दन्तिजनकः
 लतान्नः यन्न यस्य वा।) बहुरसालक्ष्यः। इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 चक्रला, स्त्री, (चक्रं चक्राकारं लाति आदत्ते
 चक्राकारेण वर्धते इति यावत्। ला + कः तत्-
 टाप्।) उचटा। इत्यमरः। २। ४। १६० ॥
 चक्रवर्तिनी, स्त्री, (चक्राकारेण वर्तते इति।
 वृत् + णिनिः।) जनीनामगन्धद्रवम्। इत्य-
 मरः। २। ४। १५३ ॥ अलक्तकः। जटामासी।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रं पृथ्वीचक्रं वर्तते
 अस्यां यद्वा चक्रं सेनाचक्रं अग्नेयचक्रं च-
 नयाधिष्ठितं सेनाद्वन्द्वं वर्तयितुं शीलमस्या
 इति। सर्वभूमेरधीश्वरी ॥ चक्रयु सम्बद्धं
 वर्तते या। यूपेश्वरी। यथा, कथासरित्-
 सागरे। २०। ११४।
 “एवं बालीऽपि जाताहं डाकिनीचक्रवर्तिनी ॥”
 चक्रवर्ती, [न] पुं, (चक्रं पद्माकारयुग्मपिष्टं
 करे वर्तते यस्य। वृत् + णिनिः। यद्वा चक्रं
 पृथ्वीचक्रं तेन वर्तते इति। वृत् + णिनिः।)
 समुद्रपरिवृतायाः सर्वभूमेरीश्वरः। तत्पर्यायः।
 सार्वभौमः २। इत्यमरः। २। ८। २ ॥ (यथा,
 शुक्ललायां १ म अङ्के।
 “जन्म यस्य पुरोर्विशे युक्तरूपमिदं तव।
 युद्धमेवं गुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि ॥”)
 वास्तुकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्रेष्ठः। यथा,
 गीतगोविन्दे। १। २।
 “वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्गा
 पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्ती ॥”
 “चारणचक्रवर्ती नर्तकश्रेष्ठः।” इति तट्टी-
 कार्या चेतन्यदासः। यद्वा पद्मावती महालक्ष्मीः
 राधा तस्याचरणचारणे परिचर्यायां यच्चक्रं
 मण्डलं तच्च वर्तते इति युत्पत्त्या वैष्णवसम्प्र-
 दाविशेषः ॥)
 चक्रवाकः, पुं स्त्री, (चक्र इत्याख्याया उच्यतेऽसौ।
 वच + कर्मणि वच्। ततो “वच्चादीनाम् ॥”
 ७। १। ५३। इति कुल्लम्।) पक्षिविशेषः।
 चक्राक्षि इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते।
 १। ६६। ५६।
 “धनराष्ट्री तु हंसाक्ष कलहंसाक्ष सर्वशः।
 चक्रवाकाश्च भवं ते जनयामासुः सैव तु ॥”)

चक्रव्यू

तत्पर्यायः। कोकः २ चक्रः १ रथाङ्गाङ्ग-
 नामकः ४। इत्यमरः। २। ५। २२ ॥ भूरि-
 प्रेमा ५ इन्द्रचारी ६ सहायः ७ कान्तः ८
 कामी ९ रात्रिविशेषगामी १० रामावचो-
 पमः ११ कासुकः १२। अस्य मांसगुणाः।
 लघुत्वम्। लिङ्गत्वम्। बलप्रदत्वम्। इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने २. ७ अ।
 “चक्रवाकास्तयान्ये च खगाः सन्त्यमुचरिणः।”)
 चक्रवाटः, पुं, (चक्रेण चक्राकारेण वाटः वेष्टनं
 यस्य।) क्रियारोहः। पथ्यन्तः। शिखातरः।
 इति मेदिनी। टे। ६२ ॥
 चक्रवाङ्, स्त्री, (चक्रवद् वाङ्मते वेष्टयतीति। वाङ्
 + अच्।) चक्रबालम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 पञ्चतविशेषे पुं। इति मेदिनी। डे। ३८ ॥
 चक्रवातः, पुं, (चक्रवद्वातः।) लणपांश्वारीन्हा-
 दाय चक्राकारेण भास्यति यो वायुरिति यावत्।)
 भ्रमिवातः। चक्रवातास इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः। वात्या २। यथा, भागवते। १०।
 ७। २०।
 “देवो नाम्ना दृणावर्तः कंसभृत्तः प्रचोदितः।
 चक्रवातस्वरूपेण जहाराधीनमर्भकम् ॥”
 चक्रवालं, स्त्री, (चक्रमिव वाङ्मते वेष्टयतीति।
 वाङ् + अच्।) अस्य लत्वम्।) मण्डलाकारेण
 परिणतं सम्बद्धमात्रम्। मण्डलाकारो दिक्-
 सम्बद्धः इति माधवी। इति भरतः ॥ तत्-
 पर्यायः। मण्डलम् २। इत्यमरः। १। ३। ६ ॥
 (यथा, भागवते। ५। १८। १४।
 “हिल्ला गृहं संवृतिचक्रवालं
 वृत्सिंहपादं भजताकुतोऽभयम् ॥”)
 चक्रवालः, पुं, (चक्रेण चक्राकारेण वलते लोका-
 लोकौ परिवेष्टा विराजते इत्यर्थः। वल + बाहु-
 लकान् णः। अस्य पञ्चतस्य लोकालोकपरि-
 वेष्टनकारितया विराजमानत्वात्तथात्वम्।) लोका-
 लोकपञ्चतः। इत्यमरः। २। ३। २ ॥ (मनुष्यादीनां
 मण्डलाकारेण स्थितिः। यथा, हरिवंशे। ७६। ३५।
 “एवं स लोको गोपीनां चक्रवालैरलङ्कितः।
 शारदीयैः सचन्द्रासु निशासु सुसुन्दे सुखी ॥”)
 चक्रवृद्धिः, स्त्री, (चक्रमिव चक्रभ्रमणमिव वृद्धिः
 उत्तरोत्तरं वृद्धेरपि वृद्धिरित्यर्थः।) यच्च वृद्धि-
 रूपं धनं दातुमशक्तोऽधमर्णः स वृद्धिकमिदं
 दास्यामीति स्वीकरोति तत्र या वृद्धिः सा। सुदेर
 सुद इति भाषा। यथाह नारदः।
 “वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरदाहता ॥”
 (तथाच मनुः। ८। १५३।
 “चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या ॥”
 “कायिका कायसंयुक्ता मासग्राह्या च कालिका।
 वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता ॥”
 इति तट्टीकार्या कुल्लूकभट्टवृत्तवृत्त्यतिवचनम् ॥)
 चक्रव्यूहः, पुं, (चक्रवत् मण्डलाकारेण रचितो-
 यूहः रचनयाधिष्ठापितः सेनासमूह इति
 यावत्।) युद्धार्थमण्डलाकारेण सैन्यरचना।
 (यतस्य रचनानिश्चयादिशकशब्दे ऋषयः ॥

चक्राङ्गः

यूहोऽयमभिमुखधनुषा भगवता द्रोणाचार्ये
 याभिकल्पितः। यथा, महाभारते। ७। १३
 १२—२१।
 “चक्रव्यूहो महाराज! आचार्येयाभिकल्पितः
 तत्र शक्रोपमाः सर्वे राजानो विविधैः शिताः ॥
 अवस्थानेऽहं विन्यस्ताः कुमारः सैन्यवर्षवः।
 सङ्घातो राजपुत्राणां सर्वेषामभवत्तदा ॥
 क्षताभिः समयाः सर्वे सुवर्षविक्रान्तधनाः।
 रक्षावधराः सर्वे सर्वे रक्षविभूषणाः ॥
 सर्वे रक्षपताकाश्च सर्वे वै हिममालिनः।
 चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः सगुर्विहः क्षुब्धबासवः।
 सहिताः पथ्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सवः।
 तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृष्टमिनाम् ॥
 पौलं तव पुरस्कृत्य लक्ष्यं प्रियदर्शनम्।
 अन्योन्यसमदः खासी अन्योन्यसमसाहसाः ॥
 अन्योन्यं सङ्घमाणाप्यन्योन्यस्य हृति रताः।
 दुर्विधनस्तु राजेन्द्र! सैन्यमध्ये अवस्थितः ॥
 कण्ठदुःप्रासनक्षपैर्वृतो राजा महारथैः।
 देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिर्बहुतः ॥
 चामरयज्जनाक्षेपैरुदयन्निव भास्करः।
 प्रसुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः ॥
 सिन्धुराजस्तथाऽनिष्ठन् श्रीमान् मेघरिवाचलः।
 सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अन्यथासपरोगमाः ॥
 सुतास्तव महाराज! त्रिशक्तिदशसन्निभाः।
 गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्वास्तथा।
 पार्श्वतः सिन्धुराजस्य वराजन्त महारथाः ॥”)
 चक्राङ्गः, स्त्री, (चक्रवत् चक्राकारेण वा शस्त्र-
 मञ्च।) काकतुच्छी। श्वेतगुग्गुला। इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 चक्रश्रेणी, स्त्री, (चक्रमिव चक्राणां वा श्रेणी
 यच्च।) अजश्रेणीवृत्तः। इति रत्नमाला ॥
 चक्रसंज्ञं, स्त्री, (चक्रेण वैद्यकयोगचक्रेण संज्ञायते
 इति। सं + ज्ञा + कः। चक्रस्य संज्ञा संज्ञा
 यस्य इति वा।) वङ्गम्। इति हिमचन्द्रः ॥
 चक्रसंवरः, पुं, (चक्रं अविद्याकामकर्मोद्विग्न-
 विषयवासनासमूहं इन्द्रियाणां समूहं वा
 संवृणोति संश्रमयतीति। सं + वृ + अच्।)
 बुद्धभेदः। तत्पर्यायः। चैरव्यः २ चैरव्यः ३
 देवः ४ वज्रकपाली ५ निशुक्ली ६ शशिप्रेखरः
 ७ वज्रटीकः ८। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चक्रा, स्त्री, (चक्रं द्रौ + रत्न। तत्ताप्।) नागर-
 मुस्ता। कर्कटश्रेणी। इति राजनिर्घण्टः ॥
 चक्राङ्गी, स्त्री, (चक्रेण चक्राकारेण अङ्गति
 गच्छतीति। अङ्ग + अच्।) हंसः। इत्यमरः।
 २। ५। २३ ॥ (यथा, महाभारते। ८। ४१। २१।
 “इन्द्रमुःस चक्राङ्गा वयः काकं विहङ्गमाः ॥”-
 चक्रमङ्गमस्येति युत्पत्त्या रथोऽपि ॥ (चक्र)
 वाकः। यथा, मनुः। ५। १२।
 “कलविहङ्गं त्रयं हंसं चक्राङ्गं पान्थकुण्डम् ॥”)

चक्राङ्गा, स्त्री, (चक्रमिवाङ्गमख्यस्याः इति ।
“अर्धं चादिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच्
तत्तटाप् ।) सुदर्शना लता । इति रत्नमाला ॥
चक्राङ्गी, स्त्री, (चक्राङ्ग + आत्मी डीप् ।) कटु-
रोहिणी । इति मेदिनी । गे । ३५ ॥ (अस्याः
पर्यायाः यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
“कङ्गी तु कटुका तित्ता लज्जामेदा कटुम्भरा ।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
मन्त्रपिता काकुरहा रोहिणी कटुरोहिणी ॥”)
हंसी । इति शब्दरत्नावली । हिनमोषिका ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥ मञ्जिहा । रुषपर्णी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कर्ण्डवङ्गी । इति रत्नमाला ॥
चक्राटः, पुं, (चक्रं धूर्तताजालं प्राकृत्यसम्बद्धं
आलम्ब्य षटतीति । षट् + अच् ।) विषवैद्यः ।
धूर्तः । दीनारः । इति मेदिनी । टे । ४२ ॥
चक्रावः, जि, (चक्रे कर्मादिकं इति । ल + कान्
प्रत्ययः । ततो घातौ अन्त्यस्ते खत्वम् ।)
लतवान् । कर्मवाच्ये लतः । भाववाच्ये ली
लतम् । इति सुभबोधवाकरयं तट्टीका च ॥
चक्राधिवासी, [नृ] पुं, (चक् लप् + रक् । चक्रं
लप्तिजनकं अधिवासयतीति । अधि + वस् +
णिच् + णिनिः ।) नागरङ्गवृक्षः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥
चक्रावर्तः, पुं, (चक्राकारः आवर्तः ।) घूर्णनम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
चक्राङ्कः, पुं, (चक्र इत्याङ्का संज्ञा यस्य ।)
चक्रमर्हः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रवाक-
पक्षिप्रदेशः । यथा, भागवते । ३ । १० । २४ ।
“हंससारसचक्राङ्काकोलकादयः खगाः ॥”
यथाच, हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये ।
“चक्राङ्कोऽतिक्रियायमुक्रज्जनो हृष्योऽतिरुच्यो-
हृदुः ॥”)
चक्रिः, पुं, (करोतीति । ल + “आह्रगमहनजनः
किङ्किनौ लिट् च ।” ३ । २ । १७१ । इति किन् ।
स च लिङ्बन् ।) कर्मा । इति सुभबोधम् ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । २ ।
“चक्रिं विभ्रानि चक्रये ।”
“चक्रये पुरुषार्थकरयशीलाय ॥” इति द्या-
नन्दलतभाष्यम् ॥)
चक्रिका, स्त्री, (चक्रं चक्रवद्गोलाकारो विद्यते
अत्रास्या वा । चक्र + ठन् टाप् च ।) जातु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
४ । ३७६ ।
“अयोभयघनादायि भृत्यचक्रिकाया समम् ॥”)
चक्रो, [नृ] पुं, (चक्रं सुदर्शनाखं मगलत्वा-
त्मकमिति यावत् अस्यास्तीति । चक्र + रनिः ।)
विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ११० ।
“अरौद्रः कुण्डली चक्रो विक्रान्तवर्णितप्रासनः ॥”
चक्रं यामचक्रं यामसम्बद्ध इत्यर्थः अधिकारि-
तयाख्यस्य इति रनिः ।) यामजालिकः ।
(चक्रं चक्राकारचक्रविशेषोऽख्यस्य ।) चक्र-
वाकः । (चक्रं चक्रादिनिर्मातृकरयनविशेषः ।

चोऽख्यस्य इति ।) कुलालः । (चक्रं यथा अख्यस्य
इति ।) सर्पः । कृचकः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
अजः । तैलकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
चक्रवर्णी । इति हेमचन्द्रः ॥ चक्रमर्हः ।
तिनिशः । आलम्बः । काकः । खरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कुलालतैलिकराजचक्रवर्ण-
दर्थे प्रमाणं यथा आर्यासप्तशत्याम् । ५६२ ।
“क्षेमयान् पीडयतः किं चक्रेणापि तैल-
कारस्य ।
चालयति पार्थिवानपि यः स कुलालः परं
चक्रो ॥”)
चक्रविशिष्टे जि । (चक्रयुक्तरथादियानाङ्कः ।
यथाह मनुः । २ । १६८ । [स्त्रियाः ॥]
“चक्रिणो दृष्टमौख्यस्य रोगिणो भारिणः
“चक्रिण्यः चक्रयुक्तरथादियानाङ्कस्य ॥”
इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)
चक्रोवान्, [नृ] पुं, स्त्री, (“आसन्दीवद्वीव-
चक्रोवदिति ।” ८ । १ । २ । चक्रशब्दस्य चक्रो-
भावः ततो निपातनात् साधुरिति ।) गर्हभः ।
इत्यमरः ॥ राजविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
चक्रुः, पुं, (करोतीति । ल + “कुर्ध्वञ्च ।” उणां
१ । २२ । इति कः ।) कर्मा । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुगादिहृतिः ॥
चक्रेश्वरी, स्त्री, (चक्रायां जिनविशेषाणां ईश्वरी
अधिष्ठात्री ।) जिनाणां विद्यादेवीविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
चक्ष, ल ड वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-
आत्म-सक-सेट् ।) वदः कथनम् । (दर्शनं च
इति कंचित् ।) ल ड, आचष्ट धर्मं धीरः ।
तृतीयस्वरानुबन्ध इति प्राचः । इकार उच्चा-
रणार्थ इति कंचित् । ह्रस्वस्य गुणप्रामार्थ इति
कंचित् । वेदवृत्तारणार्थ इति कंचित् । अत्र
बह्वस्तु तृतीयस्वरो भ्रमकारितः किन्तु चतुर्थ-
स्वरानुबन्धोऽयं निष्ठाया इमनिधेयार्थः तत्र
वर्जनार्थे खानकसाणादेशयोरप्राप्तौ आचष्टं
वर्जनमित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥
चक्षयं, स्त्री, (चक्षते कथ्यते मद्यपानाय मद्य-
पानेन सह वा । चक्ष + ल्युट् । यद्वा, चक्षते
भक्ष्यते मद्यमनेनेति । चक्ष + ल्युट् निपातनात्
कान्तागमञ्च ।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५ । ७१ ॥ (चक्ष + भावे ल्युट् ।)
कथनम् । (दर्शनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ११ । ५ ।
“स्तृणीत वहिराशुधगृह्णतष्टं मनीषिणः ।
यजान्तस्य चक्षयम् ॥”)
चक्षाः, [स्] पुं, वृक्षस्यति । इति त्रिकाण्शेषः ।
उपाध्यायः । इत्युणादिकोषः ॥ (स्त्री, दर्श-
नम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७ । ३ ।
“इन्द्रो दीर्वाय चक्षस आ सूर्यं रोहयद्वि ।
वि गोभिरद्विमैरयत् ॥”)
चक्षुः, [स्] स्त्री, (चक्षे पश्यत्यनेनेति । चक्ष +
“चक्षेः शिञ्च ।” उणां । २ । १२० । इति
उत्तिः स च शित् । शित्वात् खानादेशाभावः ।)

दर्शनेनियम् । तस्य याज्ञं उद्भूतकम्पम् १ तद्द-
द्रव्यम् २ पृथक्त्वम् ३ संख्या ४ विभागः ५
संयोगः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ क्षेपः ९
द्रवत्वम् १० संख्यापरिमाणम् ११ योग्यहति-
क्रिया १२ योग्यहतिजातिः १३ योग्यहतिनम-
वायः १४ अस्तेनियसहकारिणः आलोकाः
उद्भूतकम्पं महत्त्वम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥
अस्याधिष्ठात्री देवता सूर्यः । इति श्रीभाग-
वतम् । तत्पर्यायः । लोचनम् २ नयनम् ३
नेत्रम् ४ ईक्षयम् ५ अक्षि ६ दृक् ७ दृष्टिः ८ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ अम्बकम् ६ दर्शनम्
१० । इति हेमचन्द्रः ॥ तपनम् ११ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विलोचनम् १२ दृष्टा १३
वीक्षणम् १४ प्रेक्षणम् १५ देवदीपः १६ देव-
दीपः १७ दृष्टिः १८ दृष्टी १९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ * यथा, कर्मलोचने ।
“पाणिभ्यां न सृष्टेः चक्षुश्चक्षुषी नैकपाणिना ।
चक्षुः परहितसाक्षात् न सृष्टेः देकपाणिना ॥”
मेघदूतटीका । इति रत्नमाला ॥
चक्षुर्वहनं, स्त्री, (चक्षुस्तथ्योतिर्वहननेनेति ।
वह + लुट् । चक्षुष्योतिर्वहकारित्वादेव तथा-
त्वम् ।) मेघदूतटीका । इति रत्नमाला ॥
चक्षुःश्रवाः, [स्] पुं, (चक्षुर्नयनमेव श्रवः श्रवणं
यस्य ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ७ ॥
(यथा, नैषधे । १ । २८ ।
“इति सा चक्षुःश्रवसां प्रिया नखे
स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः ॥”
अस्य पर्याया यथा, वेदकरत्नमालायाम् ।
“याङ्छाश्रीविषः सर्पो द्विजङ्गोऽहिः सरोरुपः ।
चक्षुःश्रवा इन्द्रशूको गृध्पात् पन्नगोरगाः ॥”)
चक्षुष्यं, स्त्री, (चक्षुषि लोचनाय हितम् । चक्षुस्
+ “शरीरावयवान् यत् ।” ५ । १ । ६ । इति
यत् ।) प्रपौखरीकम् । अस्य पर्याया यथा,
वेदकरत्नमालायाम् ।
“प्रपौखरीकं चक्षुष्यं शीतं श्रीपुष्पपुखरी ॥”
सौवीराङ्गनम् । खर्परतीत्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
चक्षुष्यः, पुं, (चक्षुषि हितः । “शरीरावयवान्
यत् ।” ५ । १ । ६ । इति यत् ।) कंतकट्टचः ।
पुखरीकट्टचः । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥
श्रीभाङ्गनट्टचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रसा
ङ्गनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
चक्षुष्यः, जि, (चक्षुषि हितः । चक्षुश् + यत् ।)
प्रियदर्शनः । इति जटाधरः ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ३ । ४८५ ।
“धिया भाव्यानुगामिन्या चेष्टमानो न याचितम् ।
अभूत् सख्यस्य चक्षुष्यः स तु दुर्लभवर्धनः ॥”
चक्षुजः । इति विश्वः । यथा, मार्घे । ८ । ५७ ।
“चक्षुष्यः खलु महताम्परेरजङ्गः ॥”
“चक्षुषि भवचक्षुष्यः प्रयोऽक्षिणञ्च ॥” इति तट्टी-
कायां मणिनाथः ॥ चक्षुर्हितः । इति मेदिनी ।
ये । ८२ ॥ (यथा, सुश्रुते खञ्जस्थाने २० अध्याये ।

चञ्चलः

“दक्षिणो माततः श्रेष्ठचञ्चलो वनवर्धनः॥”) चञ्चला, स्त्री, (चञ्चल + टाप् ।) कुलतिका । सुभगा । इति मेदिनी । ये । ८२ । अजशङ्गी । अरग्यकुलतिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
चञ्च, न घातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-सकं-सेट् ।) न, चञ्चोति । इति दुर्गादासः ॥
चञ्चुरं, स्त्री, (चकति लघोऽनेन । चक + उरच् । इदित्वाङ् ।) यानमात्रम् । तत्पर्यायः । घोरणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चञ्चुरः, पुं, (चञ्चते लघ्यतेऽनेन । चञ्च + उरच् । इदित्वाङ् ।) रयः । वृषः । इति मेदिनी । रे । १५३ ॥
चञ्चुमणं, स्त्री, (पुनःपुनरतिशयेन वा क्रान्त्यतीति । चञ्चुम + भावे ल्युट् ।) पुनःपुनर्भ्रमणम् । (यथा, भागवते । ३ । २१ । ५० ।
“ननं चञ्चुमणं देव ! सतां संरक्षयाय ते । वधाय चासतां यत्नं हरेः शक्तिर्हि पालिनी॥”) अतिशयभ्रमणम् । इति आकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते स्नानस्थाने १६ अध्याये ।
“स्थानासनं चञ्चुमणं यानयानातिभावणम्॥”) अनतिदेहपीडाकारकचञ्चुमणस्य गुणाः । आयुर्वल्लेखेऽपीडाकारकचञ्चुमणस्य गुणाः । सद्योपानम्रहितपादचञ्चुमणदोषाः । अनारोप्यत्वम् । अनायुष्यत्वम् । इति यद्विज्ञाप्रित्यक्षः । इति राजवल्लभः ॥
चञ्चः, त्रि, शोभनः । दण्डः । इति मेदिनी । गे । ७॥ (पुं, राजमन्त्रविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
“अनारङ्गाश्च चञ्चाद्या येऽभूवन्तश्च मन्त्रिणः । तेऽस्त्रीवदसितन्त्रास्त्री चक्षुः श्रद्धास्त्रितैरपि॥”) चञ्चेष्टा, स्त्री, (चि + बाहुलकात् ङः । चं उप-चोयमानं अकृषत् फलं अस्याः ततो निपातनात् साधुः ।) फललताविशेषः । चिचिष्टा इति भाषा । तत्पर्यायः । वैष्णवः २ श्वेत-राजी ३ इहत्फलः । अस्या गुणः । पटोल-गुणात् किञ्चिद्व्युत्पन्नम् । विशेषात् शोषिणो हितत्वम् । इति मदनविनोदः ॥
चञ्चत्पुटः, पुं, (चञ्चत् गुरुलघूनां लघ्विशेषोवायां पुटं हृन् यच् ।) तालप्रभेदः । यथा,—
“ताले चञ्चत्पुटे ज्ञेयं गुरुहृन् लघु व्रतम् ॥” इति सङ्गीतदामोदरः ॥
चञ्चत्पुटोऽपि कुञ्चित् पाठः ॥
चञ्चरी, स्त्री, पुं, (चञ्चयते पुनः पुनरतिशयेन वा चरति भ्रान्त्यतीति । चर + यङ् लुक् ततो टक् टित्वात् झीप् च ।) भ्रमरी । यथा,—
“करी वरी भरीति चेद्दृश्यं वरी वरीति काम् । स्थिरी चरी करोति चैव चञ्चुरीति चञ्चरी॥” इत्यङ्गटः ॥
चञ्चरीकः, पुं, (चरति पुनःपुनरति “कर्फ-रीकादयश्च” उवाच । ४ । २० । इति यद् लुगन्तोः साधुः ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चञ्चलं, त्रि, (चञ्चं गतिं लातीति । ला + कः ।) अस्थिरम् । (यथा, हरिवंशे । ६४ । ७ ।
“एवं वृक्षान् पालयन्तौ शोभमानौ महावनम् ।

चञ्चुः

चञ्चूयन्तौ रमन्तौ स किञ्चोराविव चञ्चुजौ ॥”) तत्पर्यायः । चणनम् २ कम्पनम् ३ कम्पम् ४ चलम् ५ लोलम् ६ चलाचलम् ७ तरलम् ८ पारिप्लवम् ९ परिप्लवम् १० । इत्यमरः । ३ । १।७५ ॥ चणनम् ११ चटुलम् १२ । इति तट्टीका । वायौ पुं । इति मेदिनी । के । ६० ॥
चञ्चला, स्त्री, (चञ्चं लाति । ला + कः टाप् च । यद्वा चञ्चलं चाञ्चल्यं अद्वयस्थाः इति अच् ।) लक्ष्मीः । विद्युत् । इति मेदिनी । के । ६० ॥ पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका । (वर्षावृत्त-विशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिः ।
“तूर्यतालमणिं राजभेरुहारनायकेन । चामरध्वजेन चापि मङ्किता सुवर्णकेन । वर्षितातिसुन्दरेण पद्मगेष्मपङ्कजेन । चञ्चला चकोरचालोचने सुमङ्गलेन ॥”) चञ्चा, स्त्री, (चञ्च + अच् + टाप् ।) नलनिर्मिता । चाञ्च इति भाषा । (चञ्चेव मनुष्यः । इति इवार्थे कन् ततः “सुम्भुषे ।” ५ । ३ । ६८ । इति कनो लुप् ।) तद्वनिर्मितपूरवः । इति मेदिनी । से । ५ ॥
चञ्चुः, पुं, (चञ्च + बाहुलकात् ङः ।) गोना-कृचः । स तु नाडीचञ्चकः । सरलरुचः । इति मेदिनी । से । ५ ॥ नृगः । इति शब्द-रत्नावली ॥ रत्नैरुचः । सुद्रचञ्चुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चञ्चुः, स्त्री, (चञ्चति प्राप्नोति यज्ञाति भक्ष्यमनवा ।) पश्चिणामोष्ठः । पाखिर ठोङ् इति भाषा । (यथा, चातकाष्टके । ६ । [जानीमहे “भातचातक ! पातकं किमपि ते सव्यं न यत्तेऽस्मिन् पतन्ति चञ्चुपुटके द्वित्राः पयो-विन्दवः ॥”) तत्पर्यायः । चोटिः २ । इत्यमरः । २।५।३६ ॥
चञ्चुः ३ चोटौ ४ चञ्चुका ५ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ छपाटिका ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्च-शाकविशेषः । तत्पर्यायः । विजला २ चञ्चुः ३ कलभी ४ चौरपत्रिका ५ चञ्चुरः ६ चञ्चुपत्रः ७ सुशाकः ८ चैत्रसम्भवः ९ अस्या गुणाः । मधु-रत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधन-त्वम् । गुल्मीदरविषयार्थोऽयं हृणीनाशित्वम् ॥ “चिचञ्चञ्चुचिचुकी च दौघपत्रा सतिक्तिका । चञ्चुः शीता सरा रक्षा खाद्नी दोषत्रयापहा । घातुपुष्टकरी वल्ल्या मेध्या पिच्छिलिका स्मृता ॥” इति भावप्रकाशः ॥
तस्या बीजस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मीशूलोदरोगविषयगदोषकक्ष्मज्ज्वलनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अवहारोऽस्य यथा, “आमे परिणतं यस्तु विवस्वसतिसायेते । सशूलपिच्छमल्ल्यायं बहुशः संप्रवाहिकम् । तं मूलकानां यथैव वदराणामपि वा । उपोदकायाः चौरिण्या यवाया वास्तुकश्च वा । सुवर्चलायाश्चोष्णा प्राक्रीणावगुण्य वा ॥” इति चरके चिकित्सास्थाने दृग्मेऽध्याये ।)

चटकाः

चञ्चुका, स्त्री, (चञ्चु + चार्थः कन् टाप् च ।) चञ्चुः । पश्चिणामोष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥
चञ्चुपत्रः, पुं, (चञ्चकारं पत्रमस्य) चञ्चुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चञ्चुभृत्, पुं, स्त्री, (चञ्चुं विभर्तीति । भृ + क्तिप् ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चञ्चुमान्, [तु] पुं, स्त्री, (चञ्चुरस्यस्येति । निह-योगे मनुप् ।) पक्षी । इति चारावली ॥
चञ्चुरः, पुं, (चञ्चति चञ्चुवदार्जतिं गच्छतीति । चञ्च गतौ + बाहुलकात् उरच् ।) चञ्चुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दण्डः । यथा, काशी-खण्डे । १० । ४४ ।
“विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो लौकिकाचारचञ्चुरः । कदाचिच्चिन्तयामास हृदि ध्यात्वा महेच्चरम् ॥”) चञ्चुक्षिः, पुं, (चञ्चुः क्षिचरिव यस्य ।) कार-कवपक्षी । तत्पर्यायः । सुयङ् २ पीततुङ् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः । मयलः ४ चञ्चुक्षिः ५ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥
चञ्चुक्षिः, पुं, स्त्री, (चञ्चुक्षि + चार्थे कन् यद्वा चञ्चुः क्षिचरिव यस्य इति कप् ।) चञ्चुक्षि-पक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥
चञ्चुः, स्त्री, (चञ्चु + “जडुतः ।” ४ । १ । ६६ । इत्यस्य “अप्राजिज्ञातेष्वारण्यवादीनामुप-संस्थानम् ।” इति वार्तिकोक्त्या ऊङ् ।) चञ्चुः । इति हेमचन्द्रः ॥
चट, भेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (आं परं-सकं-सेट् ।) चटति । इति दुर्गादासः ॥
चट, क वधे । भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-परं-सकं-सेट् ।) क, चाटयति । इति दुर्गा-दासः ॥
चटकः, पुं, (चटति भिनति घात्यादिकं चञ्चुपुटेनेति । चट भेदे + “नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति पञ्चादितादयः ततः स्तार्थे कन् ।) पक्षि-विशेषः । चटा इति भाषा ॥ (यथा, ऐवी-भागवते । १ । ४ । ८ ।
“वीक्ष्य प्रेमाङ्गुतं तत्र बाणे चटकयोस्तदा । आसच्चिन्तातुरः कामं मनसा समचिन्तयत् ॥”) तत्पर्यायः । कलविहः २ । इत्यमरः । २।५।१८ ॥ चिचपुष्टः ३ यङ्गनीकः ४ वृषायकः ५ । इति चारावली ॥ कातुकः ६ नीलकण्ठकः ७ काल-कण्ठकः ८ कामचारी ९ । इति जटाधरः ॥ कलाविकलः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ तन्नास-गुणाः । शीतत्वम् । लघुत्वम् । शुक्रवर्णप्रदत्वम् । तद्विचारय्यचटकं तत् कर्त्तुं लघु पच्यदम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
“चटकाः श्रेष्ठाः खिग्वा वातवाः शुक्रकाः परम् । गुरुखिग्वाभमधुरा वर्गाच्चातो यथोत्तरम् ॥” इति वामटे खख्याने वक्रेऽध्याये ॥
“चटका मधुराः खिग्वा वलशुक्रविह्वनाः । सन्निपातप्रशमनाः शमना मातृताश्च च ॥” इति चरके खख्याने २७ अध्याये ॥

चटका, स्त्री, (चटका + कार्ये कन् । “उदी-
चामातः खाने यकपूर्वायाः ।” ७ । १ । ४६ ।
इति षष्ठी ददादेशः ।) चटका । इति
सुम्भोद्यकाकरवम् ।

चटका, स्त्री, (चटक + टाम् ।) चटकपत्नी ।
(चटकश्च चटकाया वा चटपत्न्यम् । चटका +
ऐरक् । खियामपत्ने शुक् वक्तव्यः । तत्र टाच-
नात् तद्धिते शुभे “शुक् तद्धितशुक्तिः” १ । २ । ४६ ।
इति टापो शुक्ति पुनः अजाद्यतष्टाप् । च च
जातिस्य षष्ठीर्वाचकः ।) चटकपत्न्यम् ।
चट्टी इति भावा । इत्यमरः । २ । ५ । १८ ।
पिप्पलीमूलम् । इत्यमरटीकायां नारायणचक्र-
वर्ती । इत्यामापत्नी । इति राजनिर्घण्टः ।

चटकाशिरः [च] स्त्री, (चटकायाः शिर इव ।)
पिप्पलीमूलम् । इति हेमचन्द्रः ।

चटकिता, स्त्री, (चटका + कार्ये कन् । “उदी-
चामातः खाने यकपूर्वायाः ।” ७ । १ । ४६ ।
इति ददादेशः ।) चटका । इति सुम्भोद्य-
काकरवम् ।

चटिका, स्त्री, (चटति भिगति रोगादिकं नाश-
यतीत्यर्थः । चट् + बाहुलकात् रुक् ।) पिप्पली-
मूलम् । (चटति भिगति ध्यात्वादिकं खचक्षु-
पुटेनेति ।) चटका । इति ज्ञानाद्युधः ।

चटिकाशिरः, [च] स्त्री, (चटिकायाः चटकपत्न्याः
मस्तकमिव आक्षतिरस्य ।) पिप्पलीमूलम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११० ।

चटिकाशिरः, पुं, (“सर्वे सान्ता अदन्ताः स्युः ।”
इत्युक्तेः एवोदरादित्वात् सजोपः ।) पिप्पली-
मूलम् । इत्यमरटीकायां भरतः । (अस्य पर्यायाः
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं वक्ष्यन्ति चटिकाशिरः ।”)
चटुः, पुं, (चटति श्लोकसन्तापादिकं भिगतीति ।
चट भेदे + “लगायादयश्च ।” उणां । १ । ३७ ।
इति क्वाः ।) प्रियवाक्यम् । (यथा, माघे ।
३ । ६ ।

“ह्यायं निजस्त्रीचटुलालसानां
मदेन किञ्चित् चटुलालसानाम् ।”)
उदरम् । व्रतिनामाखनभेदः । इति मेदिनी ।
टे । १४ । प्रियभाष्ये स्त्रीवर्णनोपि । इति
संक्षिप्तवारे उणादिरिति ।

चटुलः, वि, (चटतीति । चट् + बाहुलकादुलच् ।
यद्वा, चटु + “विष्वादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ ।
इति मत्वर्थे लच् ।) चञ्चलः । इति हेमचन्द्रः ।
६ । ६१ । (यथा, रघुः । ६ । ५८ ।

“जाचातिमानचटुलैः स्फुरतः सुनेत्रैः
प्रौढप्रियानयनविभ्रमचैरितानि ।”)

सुन्दरः । इत्युणादिकोवः ।
चटुका, स्त्री, (चटुल + “अजाद्यतष्टाप् ।” ४ ।
१ । ४ । इति टाप् ।) विद्युत् । इति जटाधरः ।
(गायत्रीरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते ।
१२ । ६ । ४७ ।

‘चटुका चटिका विचा विचमाद्यविभूषिताः’)

चटुलीकः, वि, (चटुलचञ्चलः लीलश्च । अति-
चञ्चलतासंज्ञकम् । निपातनादङोपे वाधुः ।)

चाटुलीकः । सुचञ्चलः । इति हारावली । २१६ ।

चट, इ क रोषे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-परं-
अक-सेट् ।) इ क, चञ्चयति । इति दुर्गादासः ।

चट, इ ड रोषे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-प्रातं-
अक-सेट् ।) इ क, कर्मेणि चञ्चति । ड, चञ्चते ।

इति दुर्गादासः ।

चण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-परं-
अक-सेट् ।) चणति । इति दुर्गादासः ।

चण, म दाने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-परं-
अक-सेट् ।) म, चणयति । इति दुर्गादासः ।

चण, मि गतौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ।

(भा-परं-अक-सेट् ।) मि, चणयति चाण-
यति । इति दुर्गादासः ।

चणकः, पुं, (चणति वेदोच्चारणादिभ्यनिना शब्दा-
यते इति । चण शब्दे + कृन् ।) सुनिविष्टः ।

इति शब्दरत्नावली । (चणयते दीयते इति ।

चण दाने + कृन् ।) शस्त्रविशेषः । चणा वृट्

होला इति च भावा । तत्पर्यायः । हरि-

मन्यकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १८ । हरि-

मन्यकः ३ । इति तट्टीका । चणः ४ हरिमन्यः ५

सुगन्धः ६ लघुचक्षुकः ७ बालभोष्यः ८ वालि-

भक्ष्यः ९ कचुकी १० । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।

रूक्षत्वम् । मेहवन्धनपित्तनाशित्वम् । दौष-

नत्वम् । वर्णवर्णरुच्याभ्रानकारित्वम् ॥ आमस्य

तस्य गुणाः । शीतलत्वम् । रुच्यत्वम् । सन्त-

पण्यत्वम् । दाहहृत्वाध्मरौशोघनाशित्वम् । गौल्य-

त्वम् । कषायत्वम् । इवत्कफवीर्यकारित्वम् ॥

भृष्टस्य तस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । वातनाशित्वम् ।

रक्तदोषकारित्वम् । उष्णवीर्यत्वम् । लघुत्वम् ।

स्वेदशैत्यहरत्वम् ॥ तस्य यूषस्य गुणाः ।

‘मधुरत्वम् । कषायत्वम् । कफवातविकार-

श्वासोर्हकासज्वमपीनसनाशित्वम् । बलदीपन-

त्वम् ॥ प्रातस्तस्त्रालपानगुणाः । चणमरौ-

चिवत् शीतलत्वम् । पित्तरोगनाशित्वम् । पुष्टि-

प्रदत्वम् । पाके नैजगुणत्वम् । सन्तपण्यत्वम् ।

मज्जुलत्वम् । मधुरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्य आर्द्रभृष्टस्य गुणः । बलकारित्वम् । रोचन-

त्वम् ॥ स्निग्धस्य तस्य गुणः । पित्तकफ-

नाशित्वम् ॥ तत्तृण्यः शोभकरः ॥

तस्य शाकस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । दुर्जरत्वम् ।

कषवातकारित्वम् । अत्यत्वम् । विष्टभाजनक-

त्वम् । पित्तदन्तशोघनाशित्वम् । इति भाव

प्रकाशः ।

चणकात्मनः, पुं, (चणकस्य सुनिविष्टस्य आत्मनः ।)

वातस्थायनसुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१७ ।

चणकात्मकं, स्त्री, (चणकजातमन्त्रम् । ततः स्त्री

कन् ।) चणकजवणम् । तस्य गुणाः । अत्यत्यत्वम् ।

दौषनत्वम् । दन्तहर्षणत्वम् । जघनाशुरसत्वम् ।

रुच्यत्वम् । मूलाजीर्णविवन्धनाशित्वम् । इति

भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

चणकात्मनाः, [र] स्त्री, (चणकात्मस्य चणक-
जवणस्य वार् जलम् ।) चण्डकजवणचणक-
पञ्चशिखरवारि । इति रत्नावली ॥

चण्डमः, पुं, (चण्डचणक इव हुमो वृक्षः ।) सुम-

गोक्षुर इति राजनिर्घण्टः । चण्डो हुमोऽपि पाठः ॥

चणपत्नी, स्त्री, (चणचणकस्य पञ्चमिव पर्व

यस्याः । खियां डीप् ।) बदन्तीवृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

चणिका, स्त्री, (चणति दुग्धवद्भवं ददातीति ।

चण दाने + कृन् । टाप् अत इत्वम् ।) ह्य-

विशेषः । तत्पर्यायः । गोदुग्धा २ सुनीला ३

क्षेत्रजा ४ हिमा ५ । अस्या गुणाः । बीजे-

वृण्वत्वम् । बल्यत्वम् । अतिमधुरत्वम् । हृद्यैः

प्रमुह्यतत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चण्डं, स्त्री, (चण्डते इति । चङि + पचाद्यच् ।)

तीक्ष्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चण्डः, पुं, (चणति चणयति वा अन्तरं ददाती-

त्यर्थः । चण + “अमन्तात् ङः ।” उणां । १ । ११४ ।

इति ङः ।) तिनिङ्गीवृक्षः । चण्डते कुप्यतीति ।

चङि + अच् ।) यमकिङ्करः । दैत्यविशेषः । इति

मेदिनी । ङे । ११ । (अयं हि शुम्भासुरसंज्ञानोः ।

कदाचिदयं हिमाचलस्थां भगवतीं दृष्ट्वा शुम्भाय

कथितवान् । ततः शुम्भार्थं भगवत्यानयनाय गतो-

ऽसौ तल्लताटफलकनिर्गतया चासुखया निहतः ।

एतद्विवरणं मार्कण्डेयपुराणि द्रष्टव्यम् । कार्त्ति-

केयः यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ४ ।

“शिशुः शीघ्रः सुचिच्छब्दो दीप्तवर्णः शुभाननः ॥”)

चण्डः, वि, (चण्डते कठो भवतीति । चङि + पचा-

द्यच् ।) अत्यन्तकोपनः । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥

(यथा, महाभारते । ३ । २३३ । ११ ।

“चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च

चौराश्च दुष्टाश्च पलाश्च वज्राः ॥”)

तीक्ष्णताविश्रुतः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । १ । ३२ । २३ ।

“दहन्तमिव तीक्ष्णां चण्डवायुसमीरितम् ॥”)

चण्डता, स्त्री, (चण्डस्य भावः । चण्ड + तल् ।)

उग्रता । इति हेमचन्द्रः । २ । २३२ ॥

चण्डनायिका, स्त्री, (चण्डो कोपना नायिका ।)

दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टनायिकात्म-

गतायिकाविशेषः । (यथा, दुर्गाध्याने ।

“उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोया चण्डनायिका ।

चण्डा चण्डवती चैव चासुखी चण्डिका तथा ॥

आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम् ।

चिन्तयेत् सततं दुर्गां धर्मेकामार्थमोक्षदाम् ॥”)

तस्या ध्यानं यथा, देवीपुराणोक्तदुर्गात्मवपहृतौ ।

“चण्डनायिकां नीलवर्णां घोडशृङ्गाम् ।

कपालं खेटकं चण्डां दर्पणश्च धनुर्ध्वजम् ।

पाशश्च शोभनां शक्तिं वामहस्तेन विभर्तीम् ॥

सुदुर्गरं मूलवज्रश्च खड्गश्चैव तथा कुशम् ।

शरं चक्रं शलाकाश्च दक्षिणेन च विभर्तीम् ॥”

चण्डव्रजिका, स्त्री, (चण्डः प्रचण्डः रक्तः अघिघात-

तयाख्यस्याः । चण्डवद् + “अत इतिट् ।”

५।२।११५। इति ठन्। खियां टाप्। यद्वा प्रचण्डवद्री वदप्रतिविशेषः। ततः स्वार्थे कन्। टाप् पूर्वह्रस्वः। विद्याविशेषः। इति रत्नावली॥

चण्डवती, स्त्री, (चण्ड + "नमन्ताडुः।" उणा॥ १।११४। इति डः। चण्डि + अच् वा। चण्ड-चण्डता विद्यतेऽस्याम्। यद्वा, चण्डः वदप्रो भैरवविशेषो रक्तकतया विद्यतेऽस्याः। मनुप ततो भस्य वल्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥ अष्टनायिकात्मगतनायिकाविशेषः। अस्या ध्यानं यथा। चण्डवतीं धूम्रवर्णां बौद्धशुभामित्यादि शेषं चण्डनायिकाध्यानवत्। इति देवीपुराणोक्तदुर्गातुल्यवपद्वतिः॥

चण्डा, स्त्री, (चम् चण् वा + ङः। चण्डि + अच् वा। ततटाप्।) अष्टनायिकात्मगतनायिकाविशेषः। (यथा, देवीपुराणे।

"चण्डा चण्डवती चण्डनायिकायतिचण्डिका॥") अस्या ध्यानं यथा। चण्डां शुक्लवर्णां बौद्धशुभामित्यादि शेषं चण्डनायिकाध्यानवत्। इति देवीपुराणोक्तदुर्गातुल्यवपद्वतिः॥ जिनानां शासनदेवताविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ चोरनामगन्धर्वम्। इत्यमरः। २।४।१२२०॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने हृत्तीयेऽध्याये।

"कुलं हरिद्रं सुरसं पटोलं निम्बान्गन्धं सुरदावप्रियम्।

ससर्षपं तुल्यधान्यवन्धम्

चण्डाश्च चूर्णानि समानि कुर्यात्॥")

शङ्खपुष्पी। इति मेदिनी। डे। १२॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये॥ "एलातगर-कुड्ममांसीधामकल्कपञ्चनागपुष्प प्रियङ्गुहरे-खुकायाघनखमुक्तिचण्डास्थौरीयकशीघ्रकचोच-चोरकवालकगुग्गुलुसर्जरसतुल्यकुन्दक-गुरुसुकोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुनागकेशर-चेति॥" लिङ्गनीलता। कपिकच्छुः। आखु-कर्णौ। चेतद्व्या। इति राजनिर्घण्टः॥ नदीविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

चण्डांशुः, पुं, (चण्डाः प्रखरास्तोत्रा वा अंशवो रत्नयोऽस्य।) स्वयं। यथा, महानाटके। "चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयसु-ज्जम्भते।"

(तथाच राजतरङ्गिण्याम्। ४।४०१।

"भातरौ तौ समासाद्य राज्यं नैव अराजत।

हेमन्तशिथिलौ प्राप्य चण्डांशोरिव मङ्गलम्॥")

चण्डातः, पुं, (चण्डं चण्डतां तीव्रत्वं अतति निरन्तरं प्राप्नोतीति। अत + अण्।) करवीरः। इत्यमरः। २।४।७६॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—

"द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुदस्तथा॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्णकप्रथमे भागे॥

गुणाश्चास्य करवीरशब्दे ज्ञातयाः॥)

चण्डातकं, स्त्री, (चण्डां खियं अतति सततं गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः। अत + ण्वल्।) अङ्गु-रकम्। वरस्त्रीयामङ्गुरपयन्तं वासः। इत्य-

मरः। २।६।११६॥ पुष्पाङ्के बोधानित धृतात् पुंलिङ्गोऽपि॥

चण्डालः, पुं, (चण्डते कुप्यतीति। चण्डि कोपे + "पतिचण्डिभ्यामालन्।" उणा॥ १।११६। इत्या-लन्। यद्वा, चण्डं विकटं अलं अलङ्कारो यस्य इत्यञ्जलदत्तः।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। चाण्डाल इति भाषा। स तु ब्राह्मणोर्गर्भे मूढोरवाप्नोतः। इति पराशरपद्धतिः॥ तत्पर्यायः। भवः २ मातङ्गः ३ दिवाकीर्तिः ४ जनङ्गमः ५ निवादः ६ अपचः ७ अन्तेवासी = चाण्डालः ८ पुष्कलः १०। इत्यमरः। २।१०।१६॥ जनङ्गमः ११ निवादः १२ अपक् १३ पुष्कलः १४ पुष्कलः १५। इति तट्टीका॥ निष्कः १६। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥ तस्याकृतिर्यथा, रामायणे।

"अथ राज्ञां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव ह।

चण्डालदर्शनो राम। सद्य एव दुरासतिः॥

नीलपीताम्बरधरो रक्ताम्बररत्नोत्तारः।

संरम्भताम्रघोराक्षः करालो हरिपिङ्गलः॥

अचक्षुर्मनिवासी च लौहाभरणभूषितः॥"

अश्वशानचण्डालस्य निवासकर्मादि यथा,—

"चण्डालश्चपचानान् वह्निर्गामात् प्रतिश्रयः।

अपपाचाश्च कर्तव्या धनमेघां शर्गहभम्॥

वासांसि नृतेष्वेतेभिर्भ्रमाण्ये भोजनम्।

कार्ण्यासमलङ्कारः परित्रय्या च निवृत्तः॥

न तेः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्ममाचरन्।

यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह॥

अभ्रमेघां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने।

रात्रौ न विचरंयुक्ते ग्रामेणु नगरं च॥

दिवा चरंयुः कार्ण्याय चिह्नीता राजशासनेः।

अवान्धवं शवश्चैव निहंरंयुरिति स्थितिः॥

वश्याश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं वृपाश्च।

वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चभरणानि च॥"

(एतेऽस्तस्य पश्चोर्मासमुद्दिमाह मनुः। ५।१११।

"अभिर्हृतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरन्नवीत्।

क्रथाद्विहृतस्यान्यैश्चाखालाद्यैश्च दस्युभिः॥")

क्रूरकर्मा। इति संक्षिप्तसारे उणादित्तिः॥

(खियां डीप्। तन्मोक्तप्रतिविशेषः॥)

चण्डालकन्दः, पुं, (चण्डालप्रियः कन्दः।) कन्द-विशेषः। तस्य गुणाः। मधुरत्वम्। कषपित्तास-दीषविषभूतादिदोषनाशित्वम् रसायनत्वम्। तस्य भेदाः। एकपत्रः द्विपत्रः त्रिपत्रः चतुर्व्यत्रः पञ्चपत्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

चण्डालवल्ली, स्त्री, (चण्डालवादन्यया वल्ली वीणा।) चण्डालवीणा। इत्यमरः। २।१०।३२॥

अस्याः पर्यायः। कण्डोलवीणाशब्दे द्रव्यः॥

चण्डालिका, स्त्री, (चण्डालः वादकत्वनाश्वस्याः।

चण्डाल + टन् टाप् च।) चण्डालवल्ली।

उमा। (चण्डं प्रचण्डभावं अलतीति। अल +

ण्वल् कापि अत इत्यच्।) औषधीभेदः। इति

मेदिनीकरहेमचन्द्रौ॥

चण्डि, स्त्री, (चण्डि कोपे + ण्।) चण्डी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चण्डिका, स्त्री, (चण्डि + कार्ये कन् टाप् पूर्व ह्रस्वः। चण्डि + कन् वा।) दुर्गा। इत्यमरः।

१।१।३६॥ (यथा, मार्कण्डेये। ६२।२१।

"इत्युक्ता वा भगवती चण्डिका चण्डिका॥"

इयमेव अमरकण्टके पीठशक्तिरूपेण विराजते

यथा, देवीभागवते। ७।३०।७३।

"हृगलङ्के प्रचण्डा तु चण्डिकाऽमरकण्टके॥"

गायत्रीरूपा देवी। यथा, देवीभागवते। १२।

६।४७। [विद्या॥])

"चटुला चण्डिका चिन्ता चिन्मालाविह-

चण्डिका, पुं, (चण्डते कोपयुक्ती भवतीति। चण्डि

कोपे + इलच्। चण्ड + अचक्षुर्भे इलच् वा।)

वदः। नापितः। वास्तूकम्। इति हेमचन्द्रः।

चण्डिका, स्त्री, (चण्डिक + खियां टाप्।) नदी-भेदः। इत्युणादिकोषः॥

चण्डी, स्त्री, (चण्डि + "वङादिभ्यश्च।" ४।१।४५।

इति वा डीप्।) दुर्गा। (यथा, तिथितत्त्वे

दुर्गातुल्यवोधनप्रकारेण। [खिया॥])

"चण्डीमामन्येद् विद्वान् नात्र चण्डी पुन-

हिंसा। कोपना। इति मेदिनी। तै। १२॥

(यथा, रघुवंशे। १२।५। [वरौ॥])

"वा किलाश्वसिता चण्डी भर्ता तत् संश्रुतौ

अस्या रूपान्तराणि। चण्डिः चण्डा चण्डिका।

इत्यमरटीकायां भरतः॥ *। मार्कण्डेयपुरा-

णोक्तदेवीमाहात्म्यम्। तस्य पाठक्रमो यथा,—

"अर्गलं कौलकचादौ पठित्वा कवचं पठेत्।

जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एव शिवोदितः॥

अर्गलं दुरितं हन्ति कौलकं फलदं तथा।

कवचं रचयेन्नित्यं चण्डिका जितयं तथा॥"

इति तन्त्रम्॥

अपि च।

"नारायणं नमस्कृत्य नरश्चैव नरोत्तमम्।

देवीं धरस्वतीं आसं ततो जयसुदीरयेत्॥

आदौ च प्रणवं जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेत्।

अन्ते च प्रणवं इत्यादित्युवाचादिपूरकः॥

सर्वत्र पाठे विप्रयोगे श्रान्त्या विफलं भवेत्।

शुद्धेनान्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः॥

न कार्ण्यासक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम्।

आधारे व्यापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः॥

हस्तसंस्थापनादेव यस्मादव्ययं लभेत्।

खयश्च लिखितं यत् क्षतिगा लिखितं न यत्॥

अत्राक्षयेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत्।

नृविष्ण्व्यादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः॥

स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवस्यासमाचरेत्।

सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः॥

अध्यायं प्राप्य विरमेत् तु मध्ये कदाचन।

क्षते विरामे मध्ये तु अध्यायादि पठेत् नरः॥

ब्राह्मणं वाचकं विद्याभ्यासवर्जजमादरात्।

श्रुत्वान्यवर्जजानाजन्! वाचकात्तरकं व्रजेत्॥

देवार्चामयतः कृत्वा ब्राह्मणाणां विशिषतः।

ग्रन्थिश्च शिथिलं कुर्याद्वाचकः कुलनन्दन॥॥

पुनर्व्रजेत् तत् क्वचं न सुखा धारयेत् क्षिप्तम्॥

विष्णुमहर्षेण शानं आदायपरममया ।
कनकरवमायुक्तं रवभाषमभितम् ।
पुष्पमानः चर्षं नै पुन्यार्थं क्षतुक्षी इय ! ।
त्रासबादिषु चर्षेण पञ्चापैर्वापयेद्वपुः ।
य एवं वाचयेद्भक्तान् । य विप्रो वाच उच्यते ।
सुमन्तरवमायुक्तं काये काये विश्राम्यते ।
प्रदर्शयन् रवाम् सर्वान् वाचयेद्वाचको इय ! ॥”
तस्य पत्नं यथा,—

“चण्डीपाठवर्षे हि । श्रुत्वा गदतो मम ।
एकादशरादिपञ्चम्या यथावत् कथयामि ते ।
सङ्कल्प्य पूर्वं सङ्कल्प्य न्यासाङ्गैश्च मन्त्रं सक्तम् ।
पाठाद्विप्रदायाहि विप्रिमाप्नोति मानवः ।
उपसर्गस्य श्रान्त्यर्थं विराट् पठेन्नरः ।
ग्रहोपशान्त्यै कर्मणं पञ्चादशं वरानने ! ।
महाभये चतुर्पत्ने सप्तादशं चतुर्भवेत् ।
नवादशं भवेच्छान्तिर्वाचयेयपत्नं जनेत् ।
राजवधाय भूयै च द्वादशतुदीरयेत् ।
अर्कादशं काव्यसिद्धिर्वैराग्यनिष्ठायते ।
मन्त्रादशं रिपुसङ्घक्षया स्त्रीवधवाभियात् ।
सौख्यं पञ्चदशादशं श्रियमाप्नोति मानवः ।
कनादशं पुत्रपौत्रधनधान्यागमं विदुः ।
राज्ञा भीतिविमोक्षाय वैरस्थोषाटनाय च ।
कुर्व्यात् सप्तदशादशं तथाष्टदशकं प्रिये ! ।
महात्रयविमोक्षाय त्रिंशदादशं पठेत् सुधीः ।
पञ्चविंशतैर्नास्तु भवेद्भयविमोक्षणम् ।
सङ्कटे समनुप्राप्ते दक्षिकितुसामये तथा ।
जातिध्वंसं कुलोच्छेदे आशुषो नाश आगते ।
वैरिद्वै आधिद्वै धननाशे तथा चये ।
तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।
कुर्व्याद्यन्तात् शतादशं ततः सप्यदते शुभम् ।
अयोद्विंशतिः शतादशाद्राज्यद्विंशत्यपरे ।
मनसा चिन्तितं देवि ! सिद्धेदष्टोत्तराष्टतात् ॥
शतान्धमेधयज्ञानं फलमाप्नोति सुव्रते ! ।
सहस्रावर्तनाक्षत्र्यीराष्टोति स्त्र्यं स्थिरा ॥
शुक्ला मगोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
यथान्धमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः ॥
क्षवानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ।
अथवा बहुभोक्तेन किमेतेन वरानने ! ।
चण्डाः शतादशपाठात् सर्वाः सिध्धाणि
सिद्धयः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥

अथ प्रथमचरितस्य ब्रह्मविर्महाकाली देवता
गायत्री छन्दो गन्धा शक्ती रक्तदण्डिका बीज-
मन्त्रित्वम् । तत्र महाकाव्या ध्यानं यथा,—
“दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाङ्गनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिशूलोचनमालया ॥
स्फुरद्दशनदंष्ट्राभा भीमरूपा भयङ्करी ।
खड्गशूलगदाबाणतोमरश्च सुमुकुलभृत् ॥
परिचं कार्मुकं शीघ्रं निष्प्रोतद्विधरं दधौ ।
मधुकैटभयोर्युद्धे धीया सा तामसी शिवा ॥”

मध्यमचरितस्य विष्णुर्धर्मिर्महाकालीदेवता
अष्टरुप छन्दः श्राकम्बरी शक्तिर्दुर्गाबीजं

सर्वस्वतन्त्रम् । तत्र महाकाल्या ध्यानं यथा,—
“चेतानना बीजमुखा सुचेतसनमङ्गला ।
रक्तमध्या रक्तदेहा खलनक्षोवतामुखा ॥
त्रिबाहुषण्पना कान्ता सर्वसौभाग्यशालिनी ।
अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रथे ॥
आयुधान्त्र रक्षणि दक्षिणाघःकरक्रमात् ।
अचमालाश्च सुवर्णं वायासिङ्गलिष्टं गदाम् ॥
चक्रं त्रिशूलं परशुं शङ्खचक्रे च पाशकम् ।
शक्तिदण्डं चर्म चार्पं पानपाचं कमलकुम् ॥
अनङ्गुलभुजा एतैरायुधैः परमेष्ठरी ।
कर्तव्या स्तुतिकालादौ मन्त्रिवासुरमहिनी ॥
इत्येवा राजसी स्मृतिः सर्वदेवमयी मता ।
या ध्यात्वा मानवो नित्यं जनेतेष्टितमात्मनः ॥”

उत्तरचरितस्य वद ऋषिः सरस्वती देवता
उष्णिक छन्दो भीमा शक्तिर्भामरी बीजं वायु-
स्तम् । तत्र सरस्वत्या ध्यानं यथा,—
“गौरीदेवसमुत्पन्ना या सत्त्वैकगुणामया ।
साक्षात् सरस्वती प्रोक्ता शुभासुरनिन्दनी ॥
दधौ चाष्टभुजा बाणं सुवर्णं मूलचक्रकम् ।
शङ्खचक्रेणैव कार्मुकश्च तथा परम् ॥
धीया सा स्तुतिकालादौ वधे शुभनिशुभयोः ॥”

इति काव्यायनीतन्त्रम् ॥
(छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्ज्याम् ।
“नयुगलसयुगलमेति चण्डी ॥”)

चण्डीकुसुमः, पुं, (चण्डीप्रोतिजनकं कुसुमं यस्य ।)
रक्तकरवीरदण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटति-
रस्य करवीरशब्दे बोद्धव्याः) ॥

पुं, पुं, (चण्डी + बाहुलकात् उः ।) उङ्करः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

चत, ए न याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-उभ-
ङ्किं-सेट् ।) ए, अचतीत् । न, चतति चतते ।
इति दुर्गादासः ॥

चतुः, [र्] थ, चतुर्वारम् । इति व्याकरणम् ॥
चतुःपत्नी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पत्न्यायस्याः ।)
चतुःपत्नी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पत्नीनि यस्याः) ।
चतुःपत्नी, स्त्री, (चत्वारि पत्नीनि यस्यां यस्या
वा ।) नागवला । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपुङ्गवः, पुं, (चत्वारि पुङ्गावीय यत्र ।) भिक्का-
दण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चतुःशालं, स्त्री, (चतुर्वर्णा शालानां समा-
हारः ।) परस्परामितुखण्डचतुष्टयम् । चक्-
मिलनवाङ्गी इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥
(यथा, महाभारते । २ । १४५ । ८ ।

“तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ॥”)
चतुःशालकं, स्त्री, (चतुःशाल + स्वार्थे क्त् ।)
चतुःशालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चतुःवटिः, स्त्री, (चतुरधिकं वटिः ।) चतुरधिक-
वटिस्तथा । चौवटि इति भाषा ॥ कलानाञ्जी
उपविद्या । (यदुक्तं रूपगोखामिलतभगवन्-
माहात्म्ये ।

“चतुःवटिकलानां विद्यायां पारङ्मनः ।
अने ज्ञायाद्भगवतः कः चमो देहवाचरः ॥”)
अनन्दः । इति मेदिनी । टे । ६१ ॥

चतुरः, त्रि, (चतुर्ति याचते इति । चत + “मन्त्रि-
वाग्निमयचितिचक्राङ्गिभ्य उरच् ॥” उक्ता । १ ।
१८ । इत्युच् ।) कार्यक्षमः । विराजस्वः ।
तत्पर्यायः । दण्डः २ पञ्चलः ३ पटुः ४ खत्या-
नम् ५ उष्णः ६ । इत्यमरः । २ । १० । १६ ।
पञ्चलः ७ पञ्चलः ८ इति तट्टीका ॥ निपुणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । २
१७ । ४४ ।

“चतुरो नैव सुज्ञेते नखैः सर्वत्र सुज्ञति ॥”)
तस्य लक्षणं यथा । वाक्प्रेष्टाश्चसमागमः ।
तत्र वचनवाग्निचसमागमो यथा, रवमञ्ज्याम् ।

“तमोजटाये हरिदन्तराये
काये निश्रायास्तव निर्गतायाः ।
तटे नदीनां निकटे वनानां
चटेत शतोदरिणः सहायः ॥”

प्रेष्टाश्चसमागमो यथा,—
“कान्ते कनकजम्बीरं करे कमपि कुर्वति ।
अगारलिखिते भानौ बिम्बमिन्दुसुखी ददौ ॥”
(उपभोगक्षमः । यथा, रघुः । ६ । ४७ ।

“यजत मानमनं वत विपद्येः
न पुनरेति गतं चतुरं वयः ॥”
“चतुरं उपभोगक्षमम् ॥” इति तट्टीकार्यामलि-
नाथः ॥ मेकगोचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरः, पुं, (चत + उरच् ।) चक्रगङ्गुः । हस्ति-
शाला । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरक्रमः, पुं, (चतुरः चातुर्यान्वितः क्रमः प्रणाली
यत्र ।) सप्तधातूपकान्तर्गतरूपकमेदः । यथा—
“इतद्वन्द्वं भुतद्वन्द्वं तथा प्राप्ते शुभभवेत् ।
हार्विश्रव्यचरैर्युक्तः शङ्करे चतुरक्रमः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥
चतुरङ्गः, स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि यस्य ।) इन्द्रधनु-
रथपदातिरूपं सैन्यम् । यथा, रामायणे ।

“चतुरङ्गं ह्यपि वलं सुमहत् प्रसहेमहि ॥”
अक्षक्रीडाविशेषः । चौरेखिना इति भाषा ॥
यथा,—

युधिष्ठिर उवाच ।

“अष्टकोष्ठाय वा क्रीडा तां मे ब्रूहि तपोधन ! ।
प्रकर्षयेव मे नाथ चतुराङ्गी यतो भवेत् ॥

याव उवाच ।

अष्टो कोष्ठान् समानिष्य प्रदक्षिणक्रमेण तु ।
अखण्डं पूर्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं वलम् ॥
पार्श्वं पश्चमतः पीतसुतरे श्यामलं वलम् ।
राष्ट्रो वामे गणं कुर्यात् तस्मादर्थं तत्करिम् ॥
कुर्व्यात् कौन्तेय ! पुरतो युद्धे पश्चिचतुष्टयम् ।
कोणे गौका द्वितीयेऽचक्षुर्तीये तु गजो वसेत् ॥
तुरीये च वसेन्नाजा वटिकाः पुरतः स्थिताः ॥
पश्चकेन वटी राजा चतुष्कोणेव कुञ्जरः ॥
त्रिकेय तु चण्डालश्च पार्श्वं गौकाङ्गेन तु ॥
कोष्ठमेकं विजङ्गाय सर्वतो याति भूपतिः ॥

एवं द्वादशशोऽष्टविंशतिदोलादिकाः कार्याः ।
मानं सार्द्धं द्विगुणं सार्द्धं त्रिगुणं युक्तमेतेषाम् ॥
विंशतिदोलात् परतो भोगमते सम्भवेद्यानम् ।
यानं बहुगुणोऽयं बहुगुणमेतज्जगाद वै आसः ॥
भविष्योत्तरेऽपि ।
यदुक्तं हैपदं यानं तेन मानेन यो वृषः ।
स्त्रयानं कुरुते दिवं स चिरं सुखमनुते ॥
स्वयोगयुक्तयानस्यो भोगमाप्नोति मानवः ।
परयौगिकयानस्यः क्लेशमाप्नोति पुष्कलम् ॥
यो दम्भादयवाज्जानादयानं प्रकुरुतेऽन्यथा ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति आयुर्विन्ध्या यशो धनम् ॥
प्रधानं यानमाश्रित्य नियमोऽयं समाश्रितः ।
नाप्रधाने निर्णयोऽस्ति तल्लिङ्गान् मनोज्ञता ॥”
इति युक्तिरूपतरुः ॥

चतुर्धा, अ, (चतुःप्रकारमिति । “धाच् प्रकारे ।”
इति सुगन्धोपलब्धे धाच् ।) चतुःप्रकारम् ।
चारिप्रकार इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥
(यथा, भागवते । २ । २६ । १४ ।

“मनोबुद्धिरङ्गारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् ।
चतुर्धा लक्ष्यते भेदो दृष्ट्या लक्षणरूपया ॥”)
चतुर्धर्मेण, स्त्री, (चतुर्धा बीजानां समाहारः ।)
मेधिका चन्द्रशूरं कालाजाजी यवानिका एत-
च्चतुष्टयं मिलितम् । तद्वर्गनित्यभक्षणगुणः ।
पवनामयानीर्गमूलाधानपार्थशूलकटिस्थया-
नाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

चतुर्भर्तृ, स्त्री, (चत्वारि भद्राणि यत्र दृष्टे । यद्वा,
चतुर्धा धर्मार्थकाममोक्षसंज्ञकानां भद्राणां
श्रेयसां समाहारः ।) सबलधर्मार्थकाममोक्षम् ।
इत्यमरः । २ । ७ । ५८ । अन्यनाधिकशक्ति-
धर्मार्थकाममोक्षम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥
(तत्तन्मङ्गलमयगुणयुक्ते चि । यथा, महा-
भारते । ७ । ६२ । १७ ।

“स चेन्ममार दृष्टय ! चतुर्भद्रतरुत्वा ।
पुत्रात् पुण्यतरुस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्पद्यथाः ॥”)
चतुर्भुजः, पुं, (चत्वारो भुजा यस्य ।) विष्णुः ।
इत्यमरः । १ । १ । २० ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । १ । ७ । ५ ।

“चिण्णं प्रबोधयाम्यस्य शेषे सुभ्रं जनार्दनम् ।
चतुर्भुजं महावीर्यं दुःखहृदा स भविष्यति ॥”
वटिकौषधविशेषः । यथा,—
“नृत्तकृतस्य भागो द्वौ भागोऽयं हेमभस्मकम् ।
नृगकस्तूरिका चैव हरितालश्च तत्समम् ॥
सर्वं खल्लतले पिष्ट्वा कन्यास्वरसमर्हितम् ।
हरकपत्रैरावेष्टा धान्यगर्भे दिनत्रयम् ॥
संस्थाप्य तत उद्धृत्य सर्वरोगेषु योजयेत् ।
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुसहितम् ॥
तद्यथाभिबलं खादेद्बलीपलितनाशनम् ।
अपसारे जरे कासे शोथे मन्दानले चये ॥
हृलकाम्ये शिरःकाम्ये गात्रकाम्ये विशेषतः ।
वातपित्तसमुत्थाञ्च कफजं नाशयेदुधुवम् ॥
सर्वविधिप्रयोगैर्धैर्याधयो न निर्वर्तिताः ।
कर्मेभिः पञ्चभिश्चैव योजयेद्भस्मराजतः ॥

चतुर्भुजो रसो नाम महेष्टेन प्रकाशितः ।
क्रमेण शीलितं हन्ति दृष्टमिन्द्राशनिर्यथा ॥”
इति चतुर्भुजो रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उल्कादाधिकारे ॥
स्त्रियां गायत्रीरूपा महाशक्तिः । यथा, देवी-
भागवते । १२ । ६ । ४७ ।

“चतुर्भुजा चावदन्ता चातुरी चरितप्रदा ॥”
चतुर्भुजविशिष्टे, त्रि । यथा, देवीभागवते । १ ।
१५ । ५६ ।

“तदा शान्ता भगवती प्रादुरास चतुर्भुजा ।
श्रद्धाचक्रगदापद्मवरायुधधरा शिवा ॥”)

चतुर्भुजः, पुं, (चत्वारि मुखानि यस्य । यद्वा
चत्वारो वेदाश्चत्वारि मुखानीवास्त्य ।) ब्रह्मा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १० । २२ ।
“चतुर्भुजं फलं ज्ञानं कालावस्थाच्चतुर्भुजाः ।
चतुर्वर्गमयो लोकस्वतः सर्वं चतुर्भुजात् ॥”

“सर्वं चतुर्भुजात् चतुर्भुजस्त्वपिण्यस्वतः जात-
मिति शेषः ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७६ ।
“चतुर्भुजो महालिङ्गाश्चालिङ्गस्त्वधेव च ॥”)
औषधविशेषः । यथा,—

“रसगन्धकौहार्धं समं स्रुताङ्गि हेम च ।
सर्वं खल्लतले क्षिप्वा कन्यास्वरसमर्हितम् ॥
हरकपत्रैरावेष्टा धान्यराशौ दिनत्रयम् ।
संस्थाप्य तत उद्धृत्य सर्वरोगेषु योजयेत् ॥
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुसंयुतम् ।
तद्यथाभिबलं खादेत् बलीपलितनाशनम् ॥
चयमेकादशविधं कासं पञ्चविधमन्या ।
कुष्ठमष्टादशविधं पाण्डुरोगान् प्रमेहकान् ॥
शूलं श्वासञ्च हृक्काञ्च मन्दाग्निं चास्त्रपित्तकम् ।
व्रणान् सर्वाणां गदान् विसर्पं विद्रुधिमन्या ॥
अपसारयद्दोषादान् सर्वाङ्गानि स त्वरामयान् ।
क्रमेण सेवितं हन्ति दृष्टमिन्द्राशनिर्यथा ॥
पौष्टिकं बलमायुष्यं पुत्रप्रसवकारणम् ।
चतुर्भुजं देवेन लयाच्चेयेयं स्रुतम् ॥”

इति प्रयोगान्ते चतुर्भुजः रसः ॥
(औषधान्तरं यथा,—
“नृतं कृतं नृतं सर्वं द्वाभ्यां तुष्टा मनःशिला ।
विमर्हितश्च तैलेन चातसीसम्भवेन च ॥
तद्गोलं वस्त्रतो बद्धा नृचयेत्क्षपयेत्ततः ।
अतसीफलकल्केन दोलायते अष्टं पचेत् ॥
उद्धृत्य धारयद्बले जिह्वास्थदन्तारोगनुत् ॥”

इति चतुर्भुजो रसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे सुखरोगाधिकारे ॥

चतुर्थगं, स्त्री, चतुर्धा युगानां समाहारः । इति
व्याकरणमरटीका च ॥ (चत्वारि युगानि
यत्र इति विग्रहे चतुर्थगविशिष्टे, त्रि । यथा,
रघो । १० । २२ ।

“चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाच्चतुर्थगः ॥”
“चत्वारि युगानि कृतचेतादीनि यासु ताः
चतुर्थगः कालावस्थाः कालपरिमाणम् ॥” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥

चतुर्लङ्घः, पुं, (चत्वारि लङ्घाणि यस्य चतुस्तसु
चत्वारो वेदा एव लङ्घाणि मुखानीवास्त्य ।)

ब्रह्मा । इति ब्रह्मायुधः ॥
चतुर्लङ्घः, पुं, (चतुर्धा धर्मार्थकाममोक्षार्थां वर्गः
सम्बन्धः ।) धर्मार्थकाममोक्षम् । इत्यमरः ।
२ । ७ । ५८ ॥ (यथा, रघो । १० । २२ ।

“चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाच्चतुर्थगः ॥”)
चतुर्लङ्घः, पुं, (चतस्रो विद्या अस्मिन्निति ।
यद्वा । ७ । ३ । ११ । इत्यस्य कृषस्य वार्त्ति-
कोक्तं यथा, “चतुर्वेदस्योभयपदद्विजम् । चतुरो
वेदानधीते चतुर्वेदः स एव चतुर्वेदः । चतु-
र्विद्यस्येति पाठान्तरम् । चतुर्विद्य एव चतु-
र्लङ्घः ।”) चतुर्वेदेत्ता । अस्य रूपान्तराणि ।
चतुर्लङ्घः । चतुर्लङ्घः । चतुर्लङ्घः । इति
व्याकरणम् ॥

चतुर्लङ्घः, त्रि, (चत + लङ् ।) स्थापयिता । इति
संक्षिप्तसारे उणादित्तिः ॥

चतुष्कं, स्त्री, (चत्वारोऽवयवा यस्य वा कन् ।
चतुष्कं चतुरवयवम् । यथा, मनुः । ७ । ५० ।
“पानमन्वाः स्त्रियश्चैव नृगया च यथाक्रमम् ।
एतत् कथतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गये ॥”
गृहविशेषः । यथा, कुमारः । ५ । ६८ ।

“चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः
परोऽपि को नाम तवाधुमन्वते ॥”)
यष्टिभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
(पुंसि तु राजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८ । २८४ ।

“अथ पांतीहरिर्गोऽभूच्चतुष्कः कीटकानुजः ॥”)
चतुष्की, स्त्री, (चतुष्क + स्त्रियां ङीप् ।) मशहरी ।
मशारि इति भाषा ॥ पुष्करिणीभेदः । इति
मेदिनी । फे । ८७ ॥

चतुष्टयं, स्त्री, केन्द्रम् । इति नीलकण्ठीयजातकम् ॥
(चतःसंख्या । यथा, कुमारः । ७ । १६ ।

“तस्मात् प्रदृष्टाश्च वितानवर्त्तं
युक्तं मण्डितम् चतुष्टयेन ॥”
चत्वारोऽवयवा यस्य । “संख्याया अवयवे
तयप् ।” ५ । २ । ४२ । इति तयप् । ततो
रेफस्य विसर्गे सखे च कृते “ह्रस्वात्तादौ
तद्धिते ।” ८ । ३ । १०१ । इति वत्वम् ।) चतु-
रवयवे त्रि । इति सुगन्धोपलब्धम् । (यथा,
मनुः । ८ । १३० ।

“वधनापि यदा लिताग्निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।
तद्देव सर्वमप्येतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥”
यथाच, कुमारः । २ । १७ ।

“प्रष्टितरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयौ ॥”)
चतुष्टयं, स्त्री, (चतुर्धा पद्यां समाहारः । “तद्वि-
तार्थेति ।” २ । १ । ५१ । इति समासः ।
“ऋक्पूरव्यूः पद्यामानश्चै ।” ५ । ४ । ७४ । इति
अः । “इदुदुपधस्येति ।” ८ । ३ । ४१ । इति
वत्वम् । यद्वा, चत्वारः पद्यानी यत्र इति ।)
एकत्र मिलितप्रथमचतुष्टयम् । चौमाता पद्य इति
भाषा ॥ तत्पद्यायः । शब्दार्थकम् २ । इत्य-

चतुष्पा

मरः । २ । १ । १० ॥ (यथा, मरुः । ४ । १६ ।
 “नद्वर्गैर्देवतं पित्रं दत्तं मरु चतुष्पदम् ।
 प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञानाच्च वनस्पतीन् ॥”)
 चतुष्पदः, पुं, (चत्वारः पद्यानी ब्रह्मचर्यादय
 आश्रमा यस्य । “नक्षत्ररिति ।” ५ । ४ । ७४ ।
 इति अः ।) ब्राह्मणः । इति मेदिनी ।
 ६ । २० ॥
 चतुष्पदः, पुं, (चत्वारि पदानि यस्य ।) पद्यः ।
 (यथा, बृहत्संहितायाम् । २१ । १० ।
 “तरवर्जनिवपल्लवाङ्कुरा नरपुत्रपदा वृक्षाः ॥”)
 करवर्धयेव । इति मेदिनी । ६ । ४८ ॥ सत्र
 जातस्य फलं यथा, कौष्टीप्रदीपे ।
 “चतुष्पदमवो मन्त्रैः सदाचारविबर्जितः ।
 स्वयवित्तः स्त्रीगदेहचतुष्पादधनान्वितः ॥”
 “मेघवृषिंहराशयः मकरपूर्वाह्निं घृणुः परार्हं च ॥”
 इति दीपिका ॥
 (चतुष्पदविशिष्टे । जि । यथा, महाभारते ।
 १ । ६० । ११ ।
 “चतुष्पदं द्विपदञ्चापि सर्वमेव भूता गर्भभूता
 भवन्ति ॥”
 आधिनवारणोपायाः । यथा,—
 “वैद्यो आधुपल्लवसु मेघं परिचारकः ।
 एते पादाचिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥
 गुणवद्विज्जिभिः पादैश्चतुर्था गुणवान् भिषक् ।
 आधिमध्येन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥
 वैद्यहीनास्तथा पादा गुणवन्तोऽप्युपायकाः ।
 उदगाहोऽहोऽत्राणो यथाज्युं विनाध्वरे ॥
 वैद्यसु गुणवानेकस्तारयेदातुरान् सदा ।
 ब्रवं प्रतिरहैर्गर्भं कर्णधार इवाभसि ॥
 तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मो स्वयं क्षती ।
 लघुहस्तः शुचिः शूरः सञ्जोप्रस्करभेषजः ॥
 प्रत्युत्पन्नमतिर्धौमान् अवसायी विशारदः ।
 सत्त्वधर्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥
 आधुशान् सत्त्ववान् साध्वो ब्रह्मवानात्मवानपि ।
 आस्तिको वैद्यवाक्मस्यो आधितः पाद उच्यते ॥
 प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
 युक्तमार्गं मनस्कान्तं गन्धर्वारसान्वितम् ॥
 दोषघ्नमन्त्रानिकरमविकारि विपर्यये ।
 समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥
 क्षिप्रोऽनुगुणुर्धनवान् युक्तो आधितरचये ।
 वैद्यवाक्मस्योऽन्तः पादः परिचरः कृतः ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्याये ॥
 चतुष्पदी, स्त्री, (चत्वारः पादा यस्याः । “संख्यासु-
 पूर्वस्य ।” ५ । ४ । १४० । इति अन्तर्लोपे ।
 “पादोऽन्यतरस्याम् ।” ४ । १ । ८ । इति ङोपि ।
 “पादः पठ् ।” ६ । ४ । १३० । इति पदादेशः ।
 पठम् । इति मेदिनी । ६ । ४८ ॥ चौपदी इति
 भाषा ॥ (यथा, कृष्णोमञ्जरीयाम् । १ स्तवके ।
 “पदं चतुष्पदी तच्च दत्तं जातिरिति द्विधा ॥”)
 चतुष्पाटी, स्त्री, (चतस्रः दिशः पाटयति भिन्-
 नतीति । पाटि + अय् + क्षियां ङोप् ।) नदी ।
 इति शब्दमाणा ॥

चत्वारः

चतुष्पाटी, स्त्री, चतुर्णां वेदानां पाटी यस्यां वा ।
 छात्राध्ययनस्थानम् । चौपाटी इति भाषा ॥
 इति लोके प्रसिद्धिः ॥
 चतुष्पाणि, पुं, (चत्वारः पादयो हस्ता यस्य ।)
 विष्णुः । इति चारावली । ६ ॥ (चतुर्हस्त-
 विशिष्टे, वि ॥)
 चतुस्समं, स्त्री, (चतुर्णां चन्दनागुदकस्तूरी-
 कुङ्कुमानां समः समभागो यत्र । यद्वा, चतुर्भि-
 र्चन्दनादिभिः समं एकत्र सङ्घावस्थानं यत्र ।)
 मिलितचन्दनागुदकस्तूरीकुङ्कुमरूपम् । इति
 हेमचन्द्रः । १ । ३०३ ॥ औषधविशेषः । यथा,
 सुखबोधे ।
 “लवङ्गं सैन्धवं पथ्या यमानी च चतुस्समम् ।
 व्यामूलविवस्वधं पाचनं भेदि शोषशुत् ॥”
 अथ्यच ।
 “जातीफलं त्रिदशपुष्पसमन्वितञ्च
 जीरञ्च टङ्गयुतं चरकेण चोक्तम् ।
 चूर्णानि मासिकसितासङ्घातानि लौघा
 व्यामातिसारमखिलं गुहं हन्ति मूलम् ॥”
 चतुस्त्रिंशत्, स्त्री, चतुरधिका त्रिंशत् । चौत्रिंश
 इति भाषा ॥ इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे
 १ । १६२ । १८ ।
 “चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देववन्द्यो
 वैक्तीरन्वस्य स्वधितिः समेति ॥”)
 चतुस्त्रिंशज्जातः, पुं, (चतुस्त्रिंशज्जातं जानातीति ।
 ज्ञा + “आनोऽनुपसर्गः कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
 बृहमेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४७ ॥
 चतुराजी, स्त्री, (चतुर्भिरङ्गैः राजते दीप्यते
 इति । राज् + “कर्मण्यङ्गम् ।” ३ । ० । १ ।
 इति अण् । क्षियां ङोप् ।) चतुरङ्गक्रीडा-
 विशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 चत्वरं, स्त्री, (चत्वरं स्त्रीक्रियते इति । चत + “कृ
 गृ षृ ष्ट चतिभ्यः ऋच् ।” उणा । २ । १२१ ।
 इति ऋच् ।) स्थाङ्गलम् । होमार्थपरिष्कृता
 भूमिः । अङ्गनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥
 उठान चाताल इति च भाषा ॥ (चतस्रणां
 रथानां सङ्गमः । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥
 यथा, महाभारते । ३ । १५ । २० ।
 “अनुरथासु सर्वेऽसु चत्वरेषु च कौरवः ।
 बलं बभूव राजेन्द्र । प्रभृतगजवाजिनम् ॥”
 नानाजनपदेश्यः समागतानां वासस्थानम् । मठ
 इति भाषा ॥ यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ४१ ।
 “लत्वा तां चणकान् पिष्टान् गृहीत्वा जलकुम्भि-
 काम् ।
 अतिहं चत्वरं गत्वा छायायां नगराद्वहिः ॥”)
 चत्वारः, त्रि, (चतुर्दशस्य प्रथमाविभक्त्यैव-
 वचनेन सिद्धेस्तथात्वम् ।) चतुःसंख्या । चारि
 इति भाषा ॥ इति आकरगम् ॥ तद्वाचकानि ।
 वेदः १ ब्रह्मास्यम् २ वगैः ३ ससुतः ४ हरिवाङ्मः ५
 खर्दिनिदन्तः ६ सेनाङ्गम् ७ उपायः ८ धामः ९
 युगम् १० आश्रमम् ११ वृत्तपादः १२ । इति
 कविकल्पलता ॥ चतुःसंख्याविशिष्टे त्रि । इत्यमरः ॥

चन्दनः

चत्वारिंशत्, स्त्री, (चत्वारो दशतः परिमाण-
 मस्याः । “पङ्क्तिर्विशतीति ।” ५ । १ । ५६ ।
 इति निपातनात् साधुः ।) संख्याविशेषः ।
 इति ज्योतिषम् ॥ चक्षिश्च इति भाषा ॥ (यथा,
 भागवते । ४ । १ । ६० ।
 “तेभ्योऽस्यः समभवन् चत्वारिंशश्च पञ्च च ॥”)
 चत्वालः, पुं, (चत्वरं प्रार्थते स्त्रीक्रियते होमायेति ।
 चत + “स्थाचतिष्ठजेरिति ।” वालञ् न टङिः ।)
 होमकुलम् । दर्भः । इति मेदिनी । ६ । ८६ ॥
 गर्भः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥
 चद, ए न याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 उभं-ङिकं-सेट् ।) ए, अपचदौत् । न, चदति
 चदते । इति दुर्गादासः ॥
 चद, इ ङादे । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 परं-अकं-सेट् ।) इ, कर्मणि चन्दते । ङादो
 हर्षः । इति दुर्गादासः ॥
 चदिरः, पुं, (चन्दति दीप्यते स्वशरीरादिना इति ।
 चदि + बाहुलकात् किरच् निपातनात् नस्य
 लोपः ।) हस्ती । चन्द्रः । कर्पूरम् । भुजगः ।
 इति संक्षिप्तसारे उणादिरुचितः ॥
 चन, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
 अकं-सेट् ।) चनति । इति दुर्गादासः ॥
 चन, म हिंसं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
 सकं-सेट् ।) म, चनयति । इति दुर्गादासः ॥
 चन, य असाकल्यम् । अकार्त्तकामम् । यथा ।
 किञ्चन । इत्यमरभरतौ ॥ (“किमः क्षण्णात्
 चित्तचनौ ।” इति सूत्रेण ।) प्रत्ययोर्यं विभ-
 क्षण्णकिमुश्चब्दादुत्तरे भवति । इति सुगबोधम् ॥
 चनुच, उ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
 सकं-सेट् । उदिस्वात् क्वावेट् ।) उ, चञ्चित्वा
 चक्का । इतिर्गतिः । इति दुर्गादासः ॥
 चन्दः, पुं, (चन्दयति आङ्गादयति यद्वा चन्दति
 दीप्यते इति । चन्दि वा चन्द + पचादाच् ।)
 चन्द्रः । इति भरतदृष्टशब्दार्थवः ॥
 चन्दकः, पुं, (चन्दयति आङ्गादयति लोकानिति ।
 चदि ङादे + णिच् + “ण्वलट्चौ ।” ३ । १ । ३३ ।
 इति ण्वल् ।) मत्स्यविशेषः । चोदा इति
 भाषा ॥ तस्य गुणः । तच्चिबलकारित्वम् । अन-
 भिष्यन्तिस्त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ चन्द्रकोऽपि
 पाठः ॥ (चन्द्रकशब्देऽस्य विहितार्थास्त्वया ॥)
 चन्दनः, पुं, स्त्री, (चन्दयति आङ्गादयतीति । चदि
 आङ्गादे + णिच् + लुः ।) खनामख्यातद्रव्यः ।
 (यथा, गोः रामायणे । ५ । ७४ । ३ ।
 “चन्दनांस्तिलकां चतानश्रीकान् सिन्धुवारकान् ॥”
 तथा च पञ्चतन्त्रे । १ । ४२ ।
 “विना मलयमन्त्रञ्च चन्दनं न प्ररोहति ॥”)
 तत्पुण्यायः । गन्धसारः २ मलयजः ३ भद्रश्रीः ४ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥ श्रीखण्डम् ५ महा-
 र्जम् ६ चेतचन्दनम् ७ गोश्रीर्षम् ८ तिल-
 पत्रम् ९ मङ्गलम् १० मलयोद्भवम् ११ गन्ध-
 राजम् १२ सुगन्धम् १३ सर्पावासम् १४ शीत-
 लम् १५ गन्धाग्रम् १६ भोगिवल्लभम् १७ पाव-

चन्दन

नम् १८ प्रीतगन्धः १६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तैलपर्जिकः २० चन्दन्युतिः ३१ । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ भद्रश्रियम् २२ हितम् २३ हिमम्
 २४ । इति रत्नमाला ॥ पटीरः २५ वर्णकः २६
 भद्राश्रयः २७ सेखः २८ रौहिणः २९ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ याम्यः ३० पीतसारः ३१ ।
 इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । प्रीतलत्वम् । स्वादे कियनकवाय-
 त्वम् । पित्तभान्तिवमिच्छरक्रिमिहवासनाप-
 शान्तिकारित्वम् । वृष्यत्वम् । वक्ररोगनाशित्वम् ।
 शरीरकान्तिवृद्धिकारित्वम् । लेपने कामवृद्धि-
 कारित्वम् । अतिसौरभ्यदत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ रूक्षत्वम् । तिक्तत्वम् । आक्रान्त-
 त्वम् । लघुत्वम् । अमश्रीर्वरोगविषक्षेप्राप्तदाह-
 नाशित्वम् ॥ * * * अथचन्दनलक्षणं यथा,—
 “स्वादे तिक्तं कषि पीतं हृदि रक्तं तनौ सितम् ।
 ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वानरविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०५ ॥
 चन्दनं, जौ, (चन्द्यते आक्रान्त्यते अस्मादेन वा
 इति । चदि ऋदे + णिच् + ल्युट् ।) भद्रकाली ।
 इति मेदिनी । ने । ६१ ॥
 चन्दनगोपी, स्त्री, (चन्दनमपि गोपायति खगन्वा-
 दिना रक्षतीति । गुप + अच् । ततो ङीप् ।
 यद्वा, चन्दनवद् गुपयति दीप्यते इति । अच् ।)
 शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चन्दनधेनुः, स्त्री, (चन्दनेन अङ्किता धेनुः । मध्य
 पदलोपिकर्म्मधारयः ।) पतिपुत्रवन्मृतनार्यु-
 हे श्यकोत्तुष्टचन्दनाङ्कितसवतुसगौः । तत्प्रमाण-
 प्रयोगौ लिख्यते ।

“नत्वा शिवं चन्दनचर्चितया

धेनोः प्रदाने सविधिप्रयोगम् ।

रत्नाकरादेर्लिखितं विलोक्य

तनोति वाचस्पतिरग्रजुहिः ॥

अथ चन्दनधेनुदानविधिः । तत्र रत्नाकरे देवलः ।
 जीवङ्गर्त्तौ तु या नारी पुत्रिणी ज्ञियते यदि ।
 सवत्सामङ्किता धेनुमाचार्याय प्रदापयेत् ॥
 पतिपुत्रवती नारी ज्ञियते याग्रतस्तथोः ।
 त्वं न चोत्तुष्टेत् पुत्रः पिता यावच्च जीवति ॥
 तथा कर्म्मपदंशित्या ब्राह्मणसर्वस्वे च हला-
 युधधृतानि वचनानि । यथा स्मृतिः ।
 पतिपुत्रवती नारी ज्ञियते भर्तुरग्रतः ।
 चन्दननाङ्किता धेनुं तस्याः खगाय कल्पयेत् ॥
 तथा जातूकर्णः ।

धेनुं चन्दनमालिष्य यो दद्यान्माहृतेनैव ।
 यदि पापशून्यैर्युक्ता तथापि खर्गमाप्नुयात् ॥
 तथा वशिष्ठः ।
 न युक्तश्च द्योतुसर्गो यावत् पितरि जीवति ।
 चन्दननाङ्किता धेनुमाचार्याय प्रदापयेत् ॥ * * *
 चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यश्चतुश्चससुद्भवः ।
 वर्तनः शोभनः खूलः कर्णयो धेनुमौलिकः ॥
 विश्वस्य वज्रलस्येव कलौ यः प्रशस्यते ।

चन्दन

अभावे वादवीनापि यूपं कुम्भाद्विधानतः ॥
 द्योतुसर्गं तु दृष्टमौलिकः ।

तस्मिन् रूपसम्पत्ता सुशीला च पर्यायिनी ।
 न्यायार्जिता यद्दे जाता देया वा ओन्विषाय
 गौः ॥

नदीतीरे वने गोष्ठे देवतायतनेषु च ।

ब्रीहिले च कुशले च राजद्वारे चतुर्व्यये ॥

एषु वचनेषु द्योतुसर्गनिषेधचन्दनधेनुसर्ग-
 विधोर्युगपदुपसंहारदर्शनात् द्योतुसर्गस्थाने
 प्रधानतया चन्दनधेनुसर्गः प्रतीयते । अतो-
 २स्य द्योतुसर्गकार्यकारित्वात् तत्फलहेतुत्वं
 लभ्यते । एकोद्दिष्टं न कुर्वीत न्यासिनाश्चैव
 सत्वेदा । अह्न्येकादशे प्राप्ते पार्वण्यगु विधो-
 यते ॥ इति आहुतिविवेकधृतोऽनुवचने त्रिदण्ड-
 सव्यासिना एकोद्दिष्टनिषेधपार्वण्यविधोर्युग-
 पदुपसंहारात् एकोद्दिष्टस्थाने पार्वण्यमिव ।
 यद्वा पतिपुत्रवतीरूपप्रेतविशेषाधिकृतत्वं न
 चोत्तुष्टेदिति निषेधचन्दनधेनुसर्गविधेर्या-
 प्रेतमाचार्यलक्षणसामान्यद्योतुसर्गविधवगतफल-
 भावनाकरणीभूतदृष्टकर्मकाद्यागमन्य तत्कर्म्म-
 भूतदृष्टमपहाय तत्स्थाने धेनुमात्रगुणविधि-
 लांघवादवगम्यते । पशुयागे सामान्यविधव-
 गतापः प्रणयनीयाधिकरणीभूतचमसस्थाने गो-
 दोहेनापः प्रणयेदिति विशेषविधिना गोदोह-
 गुणविधिवत् । नालामेऽपि प्रवेष्टनीम् । उपोष्य
 द्वादशीं तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणमिषाञ्च एका-
 दशीरूपमिमिषस्थाने द्वादशीमात्रगुणविधि-
 वच्च । अन्यथा धेनुसर्गस्य पृथक्कर्म्मत्वे फल-
 भावना तत्करणनियोज्यानां पृथक्कल्पने
 गौरवं स्यात् । उक्तविधनिषेधयोरुपसंहारवैय-
 धिंश्च स्यात् । ततश्च करणेक्यात् फलेक्यमिति ।
 चन्दनधेनुसर्गोऽपि प्रेतत्ववस्तुतिपूर्वकसर्ग-
 प्राप्तिः फलम् । एवं कपिलमन्त्रस्य पापपथग-
 मसर्गप्राथन्याया अपि तथैव तात्पर्यम् । तथा
 जातूकर्णवचनस्य पापसर्गपदयोरपि तद्वैव तात्-
 पर्यं बोध्यम् । भूतार्थानां विधिषेधिनामेव केमि-
 न्युक्तप्रामाण्येन प्रकृते सिद्धे विधिषेधित्वे लाघ-
 वान् । पापिष्ठमपि शुद्धं शुद्धं पापलतापि वेति
 कात्यायनवचनस्य पापपदस्य प्रेतत्वे एव तात्-
 पर्यदर्शनाच्च । अत्र यदापि पतिपुत्रवतीत्यत्र
 पतिपुत्रवत्त्वस्य विशेष्योभूतकर्म्मत्वमिमरगान्वयि-
 त्वेन न विशेषणत्वं किन्तुपलक्षणत्वमेव ततश्च
 काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इतिवत् कादाचित्क
 तद्वत्तामादायापि पतिपुत्रवतीतिप्रयोग उप-
 पद्यते । तथापि अग्रतस्तयोर्भर्तुरग्रत इत्याभ्यां
 मरणकालिकी पतिपुत्रसत्तावगम्यते । गवां
 गोष्ठे इतिवत् । अथवा पराहान्वयेन धेनु-
 सर्गकालिकीति । नचापुष्यिता नृता काचित्
 तस्या धेनुविगर्हिता । इति कपिलवचने
 अपुष्यितायाः पुत्रकर्तृकधेनुसर्गनिषेधस्या-
 प्रसक्ततया सपत्नीपुत्रकर्तृकधेनुसर्गनिषेध-
 प्रामौ तद्वद्व्या पतिपुत्रवतीत्यस्य सपत्नीपुत्र-

चन्दन

वतीपरत्वं अवश्यं वाच्यम् । तदेकवाक्यतया
 पुत्रिणीत्यादावपि तथात्वमिति * वाच्यम् ।
 अपुष्यितेति कपिकाहंश्च प्रसक्तिपूर्वकतायं
 पतिपुत्रवत् निवृत्तरणस्याया धेनुसर्गनिषे-
 धार्थत्वात् गत्वा सत्ता लक्षणाया गौणाभावात् ।
 प्रतियोगिवत्त्वसंप्रागभावयोरपि अत्यन्ताभाव-
 विरोधित्वमते तु अज्ञातपुष्यजोपरत्वं वा भवतु
 तथात्वेऽपि तस्या धेनुविगर्हितेति अप्रसक्ता-
 र्थापि अपुष्यिताधेनुदाननिन्दा पतिपुत्रवत्त्वा-
 च्चन्दनधेनुदानस्तुतिपरा । यथा * हरेस्त्याने
 पौण्ड्रशेषेण किन्तो न त्रिपदयथ यो निशील-
 प्रसक्तापि निन्दा एकादश्यादिपौर्णमास्यन-
 पचने रेवत्यनपाद्योगविधिस्तुतिपरा । यथा
 वा वेदगाने यो गिरा गिरेति त्रयात् स आत्मान-
 मपि गिरेत् इत्यप्रसक्तनिन्दा ऐरं कृत्वा अथ-
 गिरेदिति विधिः स्तुतिपरा । अतएव उक्तं
 श्रावरभाष्ये । न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं
 प्रवर्तते अपि तर्हीतरत् स्तोतुमिति । स्तुतौ हि
 अप्रसिद्धगुणदोषारोपकदोषाश्च । न चात्र कान्य-
 स्यैव कार्त्तिक्यादिद्योतुसर्गस्य स्थाने धेनुदानं
 विधीयते इति वाच्यम् । तस्माच्चपरत्वे माना-
 भावात् । प्रत्युत ज्ञियते इति वर्णमानार्थक-
 विभक्त्या वर्णमानसामीप्येनाचिरप्रमीतोप-
 स्थितेऽथ । ये तु बह्वीनामेकपत्नीनामेका नैतु
 पुत्रिणी भवेत् । सर्वस्वास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्र-
 वतीर्भनुरिति मनुना पुत्रवतीत्याभिधानादेव
 पतिपुत्रवतीत्यत्र सपत्नीपुत्रवती प्रतीयते इति
 सुवर्तं तैत्तिरीयभ्रान्ताः । पुत्रवतीति पदस्याखण्ड-
 तया मनुपा पतिपदस्यान्वये तद्व्यत्यापनेः ॥ * * *
 ननु द्रष्टव्यवयो वर्णो दृष्टः स्याद्विज्ञाद्विज्ञाः ।
 द्योतुसर्गं तथा पुंसां स्त्रीणां स्त्रीगौर्विशिष्यते ॥
 इति भविष्यसंवादाद्ध्येनुदानमिदं पतिपुत्रवत्या
 द्योतुसर्गं दक्षिणादानस्य विशेषरूपम् । न तु
 प्रधानकर्म्मन्तरं गौरवात् । न च दक्षिणस्या
 अङ्गत्वेन फलासङ्गतिः । यस्य पर्यमयी जुहू-
 भवति न स पापशोकं श्रयोतीतिवत्तदुपपत्ते-
 रिति चेत् न । द्योतुसर्गदक्षिणातश्चन्दना-
 ङ्कितधेनुदानस्य प्रकारान्तरात्वायेन प्रकार्या-
 न्तरन्यायतः प्रधानत्वसिद्धेः । द्योतुसर्गस्थानीय-
 खेनानुवर्णमानश्रुत्याचारात् । धेनुदानयुगल-
 द्योतुसर्गनिषेधानामसङ्गतेः । कपिलपञ्चरात्रे
 चन्दनधेनुदानस्यापीति कर्म्मवतायां दृष्टरूप-
 दक्षिणादानविधानाच्च ॥ * * *

यथा कपिल उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुदानमनुष्ठानम् ।

पतिपुत्रवती नारी ज्ञियते भर्तुरग्रतः ॥

चन्दननाङ्किता धेनुमाचार्याय निवेदयेत् ॥

तथा ।

जीवङ्गर्त्तौ तु या नारी पुत्रिणी ज्ञियते यदि ।

सवत्सामङ्किता धेनुमाचार्याय निवेदयेत् ॥

साध्या पतिव्रता नारी ज्ञियते याग्रतस्तथोः ।

त्वं नैवोत्तुष्टेत् पुत्रो यावत् पितरि जीवति ॥

जतपुत्रा च या गौरी चन्द्रीता तु या भवेत् ।
तस्या धेनुर्न दत्ताया दृषोत्सर्गं विधीयते ॥
अपुत्रिता जता काचित्तस्या धेनुर्विधत्ता ।
दद्याद्देवुं ततो ऋषेः कनिष्ठो हवस्तुत्तमे ॥
द्वयोः कोदरबोरेको भवेत् ऋषेः प्रधानतः ।
जवाभां द्वौ ततो ऋषोः चतुर्णां च त्रयः स्त्रुताः ॥
पञ्चानां कोदरायाश्च त्रयो ऋषाः प्रकीर्तिताः ।
ऋषेणैव तु कर्णं धेनुदानं विधानतः ॥
क्षेमद्वयं चरैः स्त्रुतेः सुश्रीणां वक्ष्यते पुनः ।
कांक्षोदरीं तान्त्रुष्टां च दद्यात्तमभूषिताम् ॥
प्रधानमाजिकां दद्यात् कर्णयोर्बभूयोरपि ।
चन्दनेनाङ्कितं धेनुमाचार्याय निवेदयेत् ॥
गवां लोकमवाप्नोति हिवि देवेभ्य मोदते ।
चन्दनेनाङ्कितं धेनुं दत्त्वा गच्छेत् सुरालयम् ॥
तावत्तिष्ठति स्त्रुणोके यावदाहूतसंज्ञवम् ।
न चोत्सर्गं दृष्ट्वा च वत्सतयं न्वितस्य च ॥
दृषोत्सर्गविधानेन कर्णं सर्वकर्म च ।
मा गच्छोकेति मन्त्रेण दत्त्वे दधान्यसीति च ॥
धेनोश्च सकृदिष्टे तु त्रिगुणाङ्गं समालिखेत् ।
वामभागे विशेषोऽयं दत्त्वे चक्रं समालिखेत् ॥
तत्तान्त्रुष्टवर्णयेद्विद्वानाचार्यस्तु विधानवत् ।
ततो वै संलिखेच्चक्रं पञ्चाङ्गुलप्रमाणकम् ॥
मूलं वक्ष्यन् कर्णं दत्त्वे वामे यथाविधि ।
पूर्वांशमभिमूर्ध्नी धेनुं यजमानोत्तरास्तवः ॥
मस्तकादिक्रमेणैव प्रतिमन्त्रैः प्रपूजयेत् ॥ * ॥
शिरसि ओं नमः । जलाटे ओं
दृषभज्जाय नमः । कर्णयोः ओम् अश्विनी-
कुमाराभ्यां नमः । चक्षुषोः ओं शशिभास्कराभ्यां नमः ।
जिह्वायां ओं सरस्वत्यै नमः । दन्तेषु ओं वसुभ्यो नमः ।
ओष्ठयोः ओं सन्ध्यायै नमः । ग्रीवायां ओं नीलकण्ठाय नमः ।
हृदि ओं स्कन्धाय नमः । रोमरूपेषु ओम् ऋषिभ्यो नमः ।
दक्षिणपार्श्वे ओं कुबेराय नमः । वामपार्श्वे ओं वरुणाय नमः ।
रोमाग्रेषु ओं रश्मिभ्यो नमः । ऊरुषु ओं धर्माय नमः ।
जङ्घासु ओम् अधर्माय नमः । ओष्ठितटे ओं पित्र्यभ्यो नमः ।
खुरमर्धे ओं गन्धर्वभ्यो नमः । खुराय ओम् अप्सरोभ्यो नमः ।
लाङ्गुले ओं ब्राह्मणेभ्यो नमः । गोमये ओं महाजन्मभ्यो नमः ।
गोमूत्रे ओं गङ्गायै नमः । पयोधरेषु ओं चतुःसागराय नमः ।
एवमङ्गानि संपूज्य पठेत्तन्मन्त्रं समाहितः ।
ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्रायो विष्णोर्लक्ष्मीश्च या स्त्रुता ।
इन्द्रस्य गौरी या देवी सा देवी वरदास्तु मे ॥
ओं या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देव्यवस्थिता धेनुरूपेण सा देवी तस्याः पार्थ अपोहन्तु ॥
ओं देवस्या या च सदासी शङ्करस्य सदा प्रिया धेनुरूपेण सा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु ॥
ओं सर्वदेवमयी दोग्ध्री सर्वलोकमयी तथा ।
त्रेधुरूपेण सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु ॥

यहीलार्थं यादव उक्तवन्नितामलङ्कृतम् ।
दीयते काञ्चलायैवा आचार्याय महात्मने ॥
एवंविधितं तां धेनुं दत्त्वा तर्पणमारभेत् ।
पुच्छं दृष्ट्वा पित्रादीन् दृषोत्सर्गविधानतः ॥
ऐशान्याद्यालयेन किञ्चिदाचार्याय च दद्यात्तम् ।
दृषभश्च ततो दद्यादाचार्याय गुह्यान्वितम् ॥
पूजयेद्ब्राह्मणांश्चैव वक्ष्याम्यादिभिरुक्तः ।
कांक्षपात्रं वक्ष्यन् सुवर्णं विधेयतः ॥
आचार्याय प्रदानं ब्रह्मणे कर्णं तथा ।
आगतान् पूजयेद्ब्रह्मा यथाशक्ति विधानतः ॥
दोनार्हस्तपस्यादींश्च अन्नाद्यैः परितोषयेत् ॥”

इति कापिले धेनुदानप्रमाणम् ॥ * ॥

पुस्तकान्तरे पाठाधिक्यं यथा,—
“एकादश्यादि प्रेतायाः वषांसि चाब्दिके तथा ।
त्रिपञ्चे मासिके वापि दद्याद्वा चन्दनाङ्कितम् ॥
तथा वराहपुराणम् ।
अयने विषुवदृष्ट्या युगाद्यापूर्वमासु च ।
दर्शे मन्वन्तरे चैव धेनुं दद्यात् सुपूजिताम् ॥
ननु आद्याह्ने त्रिपञ्चे वेद्यादिना आद्याह्ने-
कर्णमनित्यदृषोत्सर्गकालस्य परपरकालो गौणः ।
न वा सर्वे कालाः स्युः । तत्र नाद्यः त्रिपञ्चादौ शिष्टाचारविरोधात् ।
नापि द्वितीयः त्रिपञ्चादौ नित्यत्वबोधकाभावात् ।
वस्तुतः आद्याह्ने दृषोत्सर्गस्य नित्यत्वं त्रिपञ्चादौ कान्यत्वम् ।
आद्याह्नाह्ने अप्यश्रौचान्ताङ्कितोऽपि दिनपरम् ।
अश्रौचान्ताङ्कितोऽपि द्वितीयेऽह्नेत्यादौ क-
वाक्यत्वात् । अत्र च आद्याह्ने विप्रपतित-
त्वेन एकादश्यादौ क्रियमाणत्वे दृषोत्सर्गमपि न कुर्व्यात् ।
आद्याह्ने दिने दृषोत्सर्गाकरणे त्रिपञ्चादन्यतमकालेऽपि दृषोत्सर्गस्यावश्य-
प्रतिपत्तपरिहारकत्वेन तस्य पुनः संवत्सरसाध्य-
सङ्गतज्ञतस्य नित्यत्वं कल्प्यम् । एवं धेनुदान-
स्यापि । अतएव पूर्णसंवत्सरे मलमासपातेऽपि प्रागुक्तवत् कार्यं एव इति नवीना जगुः ।
एककर्णकानि दृषोत्सर्गोऽपि शिष्टाचार एक-
दिनेऽपि । तथा हि स्वर्गलोकगमनफलश्रुतेः कान्यत्वेन यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेष इति न्यायादविरोधः ॥
ननु नैमित्तिकत्वात् कथमावृत्तिः सङ्गृह्यते ज्ञतः शास्त्रार्थ इति न्यायात् ।
न चैकत्र क्रियाद्वयमिति वचनाच्च । अत्रायं विशेषः ।
कान्यनैमित्तिकं फलविशेषार्थं भूयः कार्यं नैमित्तिकमात्रं सङ्गृह्यते । किञ्च ।
संक्रान्त्यादिनैमित्तिकस्याहमपि पुनः पुनः स्यात् ।
मेवं तत्र पिष्टप्रतिरूपप्रधानफलस्य सत्त्वेन चरितार्थ इति ॥ * ॥
अत्रोक्तानि सन्वाग्येतानि वचनानि तिर्यगधिकरणन्यायमूलानि ।
तथा हि तिर्यगधिकरणे तिर्यक्पञ्चार्थैर्देवतानामधिकार इति यागमात्रं उक्तम् ।
तत्र हेतवः तिर्यक् विप्रशान्तःकरणविरहात् पङ्गाः प्रचरन्विरहात् अश्रियाणां अन्ववधिर-
वृत्तानामवस्थानव्यवधारणविरहात् साङ्ग-
यागासामर्थ्यं तेषां यथा यागानधिकारस्तद्वद्व

अपितुः पिष्टप्रतिरूपे अधिकारो न विद्यते । इति ह्यहोमपरिशिष्टे अभिधाताद्यन्तर्गतमुक्ता जीवत्पिष्टकस्तेतानन्याहेतर इति कात्यायन-
कृते च जीवत्पिष्टकस्य पिष्टतर्पणविधानात् दृषोत्सर्गं तदङ्गभूततत्पुच्छगलितोदकतर्पण-
विरहात् साङ्गकारस्यासामर्थ्यं दृषोत्सर्गानधि-
कारः । अतएव हेतुनिर्णयेऽपि । अन्वितस्त्रियां करणीभूतसर्वाधेन यागवद्दृषोत्सर्गस्य बाध उक्तो वाच्यमिति भिन्नेन । धेनुदानाङ्कितर्पणे तु प्रधानाधिकारश्रुतेः जीवत्पिष्टकाधिलक्षितविशेष-
विधानाच्चाधिकार एवाभ्युदयिकस्याहवत् जन्म-
मास्तुपनयनाङ्गसंश्लेषवपनवच्च । अयमु सामान्य-
शास्त्रोपजीवित्वेन निषेधः पर्युदास एव । स तु यदि पतिपुत्रवद्विज्ञाया दृषोत्सर्गं कुर्यादित्येव मानसदा पुत्र इत्यादिवचनभागवैयर्थ्यं स्यात् ।
यदि च जीवत्पिष्टकभिन्नो दृषोत्सर्गं कुर्यात् इत्येव मानसदा पूर्वभागवैयर्थ्यं स्यात् । यदि वा पतिपुत्रवत्या जीवत्पिष्टकपुत्रभिन्नो दृषोत्सर्गं कुर्यादिति विशिष्टरूपसंज्ञायामपि पतिपुत्र-
वत्यास्तद्व्यवहारविज्ञायाश्च जीवत्पिष्टकपौत्रा-
दिना दृषोत्सर्गः स्यात् । स चायुक्त एव प्रागुक्तवचनन्यायविरोधात् । तस्मात् समुदाय-
वचनसार्थक्याय पतिपुत्रवद्विज्ञाया दृषोत्सर्गं कुर्यात् ।
तथा जीवत्पिष्टकभिन्नो दृषोत्सर्गं कुर्यात् इति वचनन्यायसंवादाह्वाक्यद्वयमेव सिध्यति ।
प्रमाणवन्तैरवश्यं सर्वोद्गीह्यतस्मात् । दर्शपौर्णमासयोः षट्प्राधानापूर्ववत् । अथ-
वोक्तदेवतादिवचने ऋषेणैव तु कर्णं धेनुदानं विधानत इत्यन्तकापिलसकलवचनपर्यालोचनया कनिष्ठपुत्रवतीभिन्नपतिपुत्रवतीतरजनस्यकापिल-
प्रतिप्रकृतकनिष्ठपुत्रभिन्नजीवत्पिष्टकात् अथो जनो दृषोत्सर्गं कुर्यात् । इति सामान्यत एव दृषोत्सर्गविधिः ।
तथा पतिपुत्रवत्या अथ पुत्र एव चन्दनाङ्कितधेनुसुतृष्टेदिति विधश्च सिध्यति ।
ततश्च पतिपुत्रवत्याः कनिष्ठपुत्रसत्त्वं एव तेन तदन्यद्वत्पिष्टकेण वा दृषोत्सर्गः कार्यः ।
कनिष्ठपुत्राभावे तु न केनापि । एवं पत्यादिना चन्दनधेनुदानमिति । प्रतिप्रसूत-
कनिष्ठान्यजीवत्पिष्टकेण न कस्यापि दृषोत्सर्गः कार्य इत्यपि च पर्यवसितम् ।
वस्तुतस्तु पतिपुत्र-
वत्या दृषोत्सर्गनिधेयं तत्पुत्रस्य जीवत्पिष्टक-
त्वेनानधिकार एव हेतुः न तु स्त्रियाः पति-
सत्त्वं पुत्रसत्त्वं वा । न्यतपुत्रेत्यादिप्रागुक्तकापिल-
वचने पतिसत्त्वे कनिष्ठपुत्रसत्त्वं च दृषोत्सर्गा-
वगतेः । तत्पुत्रस्य पितुः सत्त्वं एवानधिकारोक्त्या तन्मरये दृषोत्सर्गावगमाच्च ।
न वा तदुभय-
सत्त्वं मिलितं उक्तन्यायावगततत्पुत्रस्य जीवत्-
पिष्टकत्वहेतोरिव तादृशनिधेयप्राप्तः पतिपुत्र-
सत्त्वयोर्निर्बोजहेतुत्वकल्पनानौचित्यात् तयो-
र्वाचनिकहेतुत्वं तु अदृष्टकल्पनाया अन्याय-
त्वात् सिद्धजीवत्पिष्टकनिधेयप्रपञ्चतया पति-
पुत्रवत्या निधेयोपपत्तौ अधिकनिधेयकल्पने

चन्द्रः

हस्तीति वदेत् । ततो हस्तीत्वमवमन्मन्त्रेण
सख्यश्लोकाभाविशिष्टं कर्त्तुं समापयेत् ।
ततः सदैवदक्षिणां दत्त्वा आहूतान् वज्र-
माद्यादिभिः पूजयेत् । सामगच्छेद्विदानीं वज्र-
हाचाचार्यसदस्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां
हस्तीत्वमवह्यात् । अन्यवेदी तु सख्यश्लोका-
दीन्वा यथाकार्यं दक्षिणां हस्तीत्वमवह्यात् ।
अन्यस्तु यजुर्वेदित् वस्त्रं कुर्यात् । किन्तु मन्त्र-
पाठं ब्राह्मणेन कारयेत् । दीनानायादींश्च
वज्राभावेऽप्येवेति ॥ ७ ॥ इति श्रीचन्द्रशेखर-
वाचस्पतिभट्टाचार्यविरचितः चन्द्रनाट्यतथ्य-
दानविविधप्रयोगः समाप्तः ॥

चन्द्रनपुंश्र्च, स्त्री, (चन्द्रनमिव सुगन्धि पुंश्र्च यस्याः)
जवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रनशारिवा, स्त्री, (चन्द्रनगोपी शारिवा ।
श्राकपार्थिवादिवत् समाचः ।) शारिवाविशेषः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रनसारः, पुं, (चन्द्रनखैव सारो यस्य ।) वज्र-
सारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रना, स्त्री, (चन्द्रयति आजादयति सगन्धा-
दिनेति । चदि जादे + चिच् + युच् । णिधां
टाप् ।) शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नदीविशेषः । सा तु मधुखाख्याखनगरसमीपे
प्रसिद्धा ॥

चन्द्रनाचलः, पुं, (चन्द्रनख्य चन्द्रनोत्पादको वा
अचलः । चन्द्रनाकरः पर्वत इत्यर्थः ।) मलय-
पर्वतः । इति जटाधरः ॥

चन्द्रनाभिः, पुं, (चन्द्रनख्य चन्द्रनोत्पादको वा
अभिः पर्वतः ।) मलयपर्वतः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

चन्द्रनी, स्त्री, (चन्द्रयति आजादयति जलादिदाने-
नेत्यर्थः । चन्द्रन + डीच्) नदीविशेषः । इति
मेदिनी । ने । ६० । (यथा, गोः रामायणे ।
४ । ४० । २० ।

“चिदरां कुटिलाश्चैव चन्द्रनीं चापगां तथा ॥”
चन्द्रनीया, स्त्री, (चन्द्रते दीप्यते भया । चदि +
करणे अनीयर् ।) गोरोचना । इति राज-
निर्घण्टः ॥

चन्द्रिः, पुं, (चन्द्रनि च्छान्ति लोका येन ।
चदि जादे + “द्विमहीदि ।” उर्णा । १ । ५१ ।
इति किरप् ।) चन्द्रः । हस्ती । इति मेदिनी ।
रे । १५२ ॥

चन्द्रं, स्त्री, (चन्द्रति दीप्यते इति । चदि +
“स्नायितचीति ।” उर्णा । २ । १३ । इति रक् ।)
खर्गम् । पुन्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृत्त-
विशेषः । यथा, वृत्तयन्त्रे ।

“द्विजवरगणयुगसुपधाय परिकलय कर-
मथनमखयुगलमिह गन्धयुगमपि वितर ।
यन्निवृत्तिभयितमिति चन्द्रमिहमिति श्रद्धुत
सकलकविबुलहृदयमोदकरमवतनुत ॥”)

चन्द्रः, पुं, (चन्द्रयति आजादयति चन्द्रति दीप्यते
इति वा । चन्द्र + “स्नायितचीति ।” उर्णा ।

चन्द्रः

२ । १३ । इति रक् ।) देवताविशेषः । चाँद
इति भाषा । तत्पुंश्र्चयः । हिमाश्रुः २ चक्रमाः ३
रक्ः ४ कुसुदवाश्रवः ५ विधुः ६ सुधाश्रुः ७
मुनीश्रुः ८ ओषधीश्रुः ९ निशापतिः १० अजः ११
जेवाटकः १२ सोमः १३ स्त्रीः १४ नृगाङ्गः १५
कलानिधिः १६ द्विजराजः १७ शशधरः १८
नक्षत्रेशः १९ सपाकरः २० । इत्यमरः ।
१ । ३ । १३—१४ । दोषाकरः २१ निशीथिनी-
नाथः २२ शम्भरीशः २३ यथाङ्गः २४ शीत-
रक्षिः २५ । इति यन्त्रान्तरम् ॥ सप्तजनवनीतः
२६ सारसः २७ अतवाहनः २८ नक्षत्रनेमिः
२९ उडुपः ३० सुधाकृतिः ३१ तिथिप्रणीः ३२
अमतिः ३३ चन्द्रिः ३४ चित्राटीरः ३५ पञ्च-
धरः ३६ अजः ३७ नभश्चमसः ३८ राजा ३९
रोहिणीशः ४० अश्विनेत्रजः ४१ पक्षजः ४२
सिन्धुजम्भा ४३ दृष्टान्तः ४४ हरचक्रामणिः ४५
माः ४६ तारापीडः ४७ निशामणिः ४८ । इति
जटाधरः ॥ नृगलान्धनः ४९ दर्शविपत् ५०
ह्यायान्धधरः ५१ यज्ञनेमिः ५२ दाक्षायणी-
पतिः ५३ जघ्नीसहजः ५४ सुधाकरः ५५
सुधाधारः ५६ शीतभाडः ५७ तमोहरः ५८
तुवारकिरणः ५९ हरिः ६० हिमदुतिः ६१
द्विजपतिः ६२ विश्वमा ६३ अन्तर्दीधितिः ६४
हरिणाङ्गः ६५ रोहिणीपतिः ६६ सिन्धुचन्द्रः
६७ तमोश्रुत् ६८ यशतिलकः ६९ कुसुदेशः ७०
चीरोद्गन्धनः ७१ कान्तः ७२ कलावान् ७३
यामिनीपतिः ७४ सिधः ७५ नृगपिप्पुः ७६
सुधाभिधिः ७७ तुङ्गी ७८ पक्षजम्भा ७९
चन्द्रः ८० अश्विनवनीतकः ८१ पौषधमहाः ८२
शीतमरीचिः ८३ शीतलः ८४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ चिनेत्रचक्रामणिः ८५ अश्विनेत्रभूः ८६
सुधाङ्गः ८७ परिज्ञाः ८८ वलचगुः ८९ तुङ्गी-
पतिः ९० यज्वनाभ्यतिः ९१ पर्वधः ९२ कौटुः
९३ जयन्तः ९४ तपसः ९५ खचमसः ९६ विकसः
९७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दृष्टवाणी ९८ अत-
वाजी ९९ अन्तर्दुः १०० कौसुदीपतिः १०१
कुसुदिनीपतिः १०२ भपतिः १०३ दक्षजापतिः
१०४ ओषधीपतिः १०५ कलाभृत् १०६ शश-
भृत् १०७ यथाभृत् १०८ ह्यायाभृत् १०९ अजि-
ह्वजः ११० निशापतम् १११ निशाकरः ११२
अन्तः ११३ अतदुतिः ११४ । इति हेमचन्द्रः ।
२ । १६ ॥ * तस्योत्पत्तिर्विधा,—

“अक्षयो मानसः पुत्रस्त्वचिर्नाम महातपाः ।
सद्युक्तमः प्रजा वत्स ! तपस्तेपे सुदुश्चरम् ॥
त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीतीह नः श्रुतम् ।
कर्तुमाचक्रमे तस्य रेतः सोमत्वमौघिवत् ॥
नेत्राभ्यां तस्य सुखाव दृष्ट्वा द्योतयद्दिशः ।
तं गर्भं ब्रह्मणादिष्टा दृष्ट्वा द्यौः दृष्ट्वादिशः ॥
संगतयेव महाराज ! नेव ताः समग्रजवन् ।
यदा न धारये शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः ॥
ततस्तानि सद्यैवासी निपपात वसुन्धराम् ।
पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः ॥

चन्द्रः

रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया ।
स तेन रथसुखेन सागरान्तां वसुन्धराम् ॥
त्रिःषप्तलब्धो हृदिबोधाकारयत् प्रदक्षिणम् ।
तस्य तत्तद्वाचितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत ॥
तिगैयधः वसुहृता यामिः सन्वार्यते जगत् ।
स तन्वतेजा भगवान् ब्रह्मणा वह्निः स्वयम् ॥”
तस्य लीकत्वपूर्वत्वयोः कालो यथा,—
“लब्धायामोदिनाद्दृष्ट्वा वावच्छुक्तायामोदिनम् ।
तावत् कालं शशी चीगः पूर्वस्तत्रोपरि स्थितः ॥”

इत्यभिपुराणे ज्योतिःशास्त्रम् ॥
तस्य चयदृष्टिकारणं यथा, पाद्मे स्वर्गखण्डे ।
“अश्विन्यादास्तु दक्षस्य उपयेमे सुता विधुः ।
रोहिण्यामेव सततं बहुप्रेमा रराम ह ॥
दृष्ट्वा तदितरास्ताश्च तप्ताः पितरमनुवन् ।
अस्माकं कामदस्ताः जामाता तव रोहिणीम् ।
रमयन्तेव सततं तेन तप्ता वयं पितः ॥
तत् श्रुत्वा चाप्रियं दक्षः सोममाह भजस्व भोः ।
प्रेक्षा समेन सन्धास्त्वं दुहितृर्मम मानद ॥
जयहे तद्वचो नैव सोमः सप्रेम रोहिणीम् ।
तथैव रमयामास श्रुत्वा दक्षश्चकोप ह ॥
शशपाप ते न भविता ह्यपत्वं महद्योऽतितगः ।
यज्मणा न परिश्रुतो भव त्वं चीखरेतकः ॥
अथ सयमितं तस्मिन् सन्धास्ताः सहिताः स्त्रियः ।
पितरं शरणं प्राप्ताः क्षीयते नः पतिः पितः । ।
न वयं तेन वर्त्तामो विना सुखनिराकृताः ॥
उवाच दक्षताः सन्धाः शपो मे नान्यथा भवेत् ।
मासमध्ये पक्षमेकं वह्निं स क्रमेण वै ॥
तयं क्रमेण प्राप्नोतु पक्षमेकं यवस्थया ।
एवं शपां वरश्चैव ददावस्मै अवस्थया ॥
तथैव राजते योन्वि सयदृष्टी दधद्भिधुः ॥”
स च गौरवर्गः वायुकोणस्थीवैद्यजानिसत्त्वगुण-
कर्कटराशिर्नृगशिरोनक्षत्ररौप्यलवणरससुक्ता-
गैरिकादिधातुसर्पाङ्गामधिपतिः । आर्द्रभूमि-
चारी तपस्वी अपराजितकाले प्रबलः क्षिप्रप्रलतिः
स्थूलो युवा शुभयज्ञः शुभाभश्च । इति ताजक-
जातकादयः ॥ अर्द्धाङ्गः शशी पापः । इति
समयान्तम् ॥ * कर्पूरम् । खर्गम् । (यथा,
अग्वेदे । १ । १४ । १२ । [वचन्द्ररथः ॥”)
“उतनः सुद्योता जीराशो होता मन्त्रः श्रव-
जम् । काम्यिजः । इति मेदिनी । रे ३१ । द्वीप-
विशेषः । इति शब्दमाला ॥ विसर्गः । इति
तन्त्रम् ॥ कमनीयः । मेचकः । स तु वर्जचक्रकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ रक्तरेजतम् । तत्तु श्लोकसुक्ता-
फलम् । (योगोक्तेर्ज्ञानाङ्गी । यथा, षट्थयोग-
प्रदीपिकायाम् । २ । ७ ।
“बहुपद्मानसो योगी प्राणं चक्रं प्ररयेत् ॥”
“चक्रं च चन्द्रनाथेयम् ॥” इति तट्टीका ॥ भूमध्य-
भागस्थसोममखलम् । यथा, तत्रैव । ३ । ४६ ।
“चन्द्रात् सवित यः सारः स स्यादमरवाचनी ॥”
“चन्द्रात् भुवोरन्तर्वांमभागस्थात् सोमात् ॥”
तट्टीका ॥)
आजादनकत्रये चि । इति भरतकृतयाज्ञः ॥

चन्द्रका

चन्द्रकू

चन्द्रप्र

चन्द्रकं, स्त्री, (चन्द्र इव चन्द्रप्रभा इव कायतीति ।
के + कः । वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) सितमरि-
चम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकः, पुं, (चन्द्र इव कायति प्रकाशते इति । के
+ कः ।) वर्धनेचम् । मयूरपुच्छे चोद इति
भाषा । तत्पर्यायः । मेचकः २ । इक्षमरः ।
२ । ५ । ३१ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । २ । ३ ।
“चन्द्रकचाक्षमयूरशिखलकमलवल्लयित-
केष्टम् ॥”)

नवः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मतस्यविशेषः ।
चोदा माछ इति भाषा । अस्य गुणाः । अन-
भिष्यन्दितम् । मधुरत्वम् । वलवर्द्धनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायः । चणत्पूर्णिमा २
चन्द्रचक्षला ३ चन्द्रिका ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (मखलम् । यथा, माघे । ५ । ४० ।

“यौ चन्द्रकैर्मदनस्य महानदीनां
नेत्रश्रियं विकसतो विदधुर्गजेन्द्राः ॥”

“चन्द्रकैश्चन्द्राकारैर्मखलैर्महानदीनाम् ।” इति
मल्लिनाथः ।) चन्द्रशब्दात् स्त्री के चन्द्रश्च ॥

चन्द्रकला, स्त्री, (चन्द्रं चन्द्राकारं सुखभागं कल-
यतीति । कलि + अच् टाप् च ।) द्रगड-
वाद्यम् । वाचात्मन्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
(चन्द्रस्य कला ।) चन्द्रस्य योद्धृशभागेषु भागः ।
तद्यथा,—

“पूषा यथा सुमनसा रतिः प्राप्तिस्तथा धृतिः ।
ऋद्धिः सौम्या मरीचिश्च तथा चैवाशुमालिनी ॥
अङ्गिरा शशिनी चेति छाया सम्पूर्णमखला ।
तद्विद्येवान्धता चेति कलाः सोमस्य योद्धृश्च ॥”
आर्षा प्रयोजनं त्रियमेदं स्त्रीणामङ्गविशेषे
स्थितस्य कामस्य प्रत्यवादिमविष्कृष्टलोकस्वरयुक्त-
नमोऽन्ततत्तत्प्रत्येककलानामरूपैर्मन्त्रैश्चालनम् ।
इति कामशास्त्रम् ॥ * तन्नोक्ता कला यथा,
“अन्धता मानदा पूषा पुष्टिस्तुष्टौ रतिर्धृतिः ।
शशिनी चन्द्रिका कान्त्यव्यतिक्ता स्त्रीः प्रीति-
रङ्गदा ॥

पूर्वापूर्णावन्ताकामदायिन्ः शशिनाः कलाः ।
आर्षा प्रयोजनं कलावतीदीप्तादौ पूजनम् ॥”
इति रुद्रयामलम् ॥

(चन्द्रः । यथा, कथासरित्सागरं । १ । ३६ ।
“स च दक्षमखस्तेन नाशितो मन्थुना मया ।
ततो जाता हिमाद्रिस्त्वमखश्चन्द्रकला यथा ॥”)

चन्द्रकान्तं, स्त्री, (चन्द्रवत् कान्तं कान्तः कम-
नीयता अस्य ।) श्रीखण्डचन्दनम् । कैरवम् ।
इति रत्नमाला ॥

चन्द्रकान्तः, पुं, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्य ।) कैरवम् ।
(चन्द्र इव कान्तः कान्तियुक्तः । चन्द्रः कान्तः
अभीष्टो अधिष्ठातृदेवोऽस्येति वा ।) मणिभेदः ।
इति मेदिनी । तं । १६५ ॥ अस्य पर्यायाः । चन्द्र-
मणिः २ चान्द्रः ३ चन्द्रोपलः ४ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । १३२ ॥ इन्द्रकान्तः ५ चन्द्राक्षा ६
संज्ञोपलः ७ श्रीताप्ता ८ चन्द्रिकाद्रावः ९
श्रृङ्गिकान्तः १० । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८८ ।

“परीक्षका यत्र न सन्ति देशे
नार्चन्ति रत्नानि ससुव्रजानि ।
आभीरदेशे किं चन्द्रकान्तं
चिभिवराटैर्विपकान्ति गोपाः ॥”)

अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । क्षिप्तत्वम् । अस-
दाहयक्षालक्ष्मीनाशित्वम् । शिवप्रीतिकरत्वम् ।
स्वच्छत्वम् ॥ * तद्वद्ववारिगुणाः । विमलत्वम् ।
लघुत्वम् । पित्तमूर्च्छापित्तास्रदाहकासमदाहय-
रोगनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकान्ता, स्त्री, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्याः ।)
रात्रिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (चन्द्रस्य
कान्ता ।) चन्द्रपत्नी च ॥

चन्द्रकालानलं, स्त्री, चक्रविशेषः । यथा,—
“चन्द्रकालानलं चक्रं शोभाकारं लिखेद्बुधः ।
चतुर्दिक्षु चिन्मूलानि मध्यभिन्नानि कारयेत् ॥
पूर्वचिन्मूलमध्यस्थं दिन ऋचादि लिखते ।
त्रिमुखे च वह्निर्मध्ये मध्ये वह्निश्चिन्मूलकं ॥
वह्निश्चिन्मूले नामर्चे मध्यमं वह्निरष्टके ।
चिन्मूलमनयप्रज्ञा नामर्चे चन्द्रगर्भे ॥
वर्जनीयं प्रयत्नेन प्रथमाष्टविपचक्रम् ॥”

इति समयानन्दम् ॥

चन्द्रकौ, पुं, स्त्री, (चन्द्रको विद्यतेऽनेति अच् ।
चन्द्रक + डौष् ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रकुण्डः, पुं, (चन्द्रस्य कुण्डः चन्द्ररश्मिनिर्मितः
कुण्डो वा । चन्द्राधिष्ठातृकः कुण्ड इत्यर्थः ।)
कामरूपस्यसरोवरविशेषः । (यथा, कालिका-
पुराणे कामाख्यारूपनिर्णयः ८१ अध्याये ।
“चन्द्ररश्मिसमुद्भूत ! चन्द्रकुण्ड ! महोदधे ! ॥”)

चन्द्रकूटः, पुं, (चन्द्राख्यः कूटः पर्वतः । यद्वा, चन्द्रः
कूटे षडङ्गे यस्य । प्रतिदने चन्द्रप्रदक्षिणकरणा-
देवाख्य तथात्वम् ।) कामरूपस्यपर्वतभेदः ।
यथा,—

“पूर्वं वायुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः ।
त्रिकोणस्तावत्सङ्काशस्तदूर्ध्वं चन्द्रमखलम् ॥

द्वितीयवर्गस्याद्यान्तु बिन्दुभ्यामलङ्कृतम् ।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥
अद्यापि प्रतिदर्शं तु पर्वतं तं निशपतिः ।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभौ रश्मिभिर्धृतः ॥

तस्यैव पूर्वभागे तु सोमकुण्डाकृतं सरः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमनुते ॥

स्वर्गादवष्टतश्चन्द्रः कामाख्यासेवने यदा ।
तदा तद्रश्मिसंघातनिःकृतास्तोयराशयः ॥
तैस्तोयैर्जामयः कुण्डमकरोद्विचन्द्रयोः ।
मध्ये पृथगतमस्थानं स्वयं ब्रह्मशिलोपरि ॥ *

चन्द्ररश्मिसमुद्भूत ! चन्द्रकुण्ड ! महोदधे ! ।
सुधासवण ! साक्षात् त्वं चन्द्र ! कलुषं हर ॥

इत्यनेन तु मन्त्रेण सुखाय चन्द्रपाद्यवि ।
चन्द्रकूटं समावृज्य पूजयेद्यस्तु तं नरः ॥
अर्वाङ्कृता सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते ।
परत्र चन्द्रभवनं भिक्षा याति परं पदम् ॥
तीर्थं तु चन्द्रकूटस्य गन्धनो नाम वै गिरिः ।
तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः ॥

अथमार्ग समाधाय सर्वदेवैश्चरो हरिः ।
सेवितुं विदधेऽग्रार्णो वसतं वर्मते हरः ॥
चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरेः ॥
प्रतिदर्शं तथा चन्द्रः प्रदक्षिणयति विधा ॥
चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समावृज्य गन्धम् ।
आराध्य शक्रं लोकेषु महापद्ममहापुमान् ॥”
इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये
८१ अध्याये ॥

चन्द्रगुप्तः, पुं, (चन्द्रेण गुप्तः दक्षितः । चन्द्र-
वदाङ्गादणनकरूपगुणवत्त्वात्तथात्वं वा ।) राज-
विशेषः । (यथा, भागवते । १२ । १।११—१२ ।
“नवनन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नादुद्धरिषति ।
तेषामभावे जगती मौल्या भोक्ष्यति वै कनौ ।
स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो रान्धोऽभिषेक्यति ॥”)
चित्रगुप्तः । इति कैचित् ॥

चन्द्रगोलस्थाः, पुं, (चन्द्र एव गोलः चन्द्रगोलक-
स्थानं चन्द्रलोक इत्यर्थः । तत्र तिष्ठन्ति ये ।)
दिव्यपितरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बहुवच-
नान्तोऽयं शब्दः ॥

चन्द्रगोलिका, स्त्री, (चन्द्रगोलः काष्ठमत्तेना-
ख्यस्याः । इति ठन् टाप् च ।) चोत्का ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २० ॥

चन्द्रचक्षला, स्त्री, (चन्द्र इव चक्षलस्य चन्द्रवत्
चक्षला ।) चन्द्रकमत्स्यः । इति शब्दरत्ना-
वली जटाधरश्च ॥

चन्द्रदाराः, पुं, (चन्द्रस्य दाराः पत्नयः ।) अश्वि-
न्यादिनक्षत्राणि । इति जलसूत्रः ॥ बहुवच-
नान्तोऽयम् ॥

चन्द्रपुष्पा, स्त्री, (चन्द्र इव पुष्पमस्याः ।) श्वेत-
कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रप्रभः, पुं, (चन्द्र इव प्रभा यस्य ।) वृत्ताह-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २७ ॥ (चन्द्र-
प्रभाविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । ६।२०।८।
“चन्द्रप्रभं श्वेतमप्यातपत्रं
सौवर्गसगन्धानते चोत्तमाङ्गे ॥”)

चन्द्रप्रभा, स्त्री, (चन्द्रवत् प्रभा क्षिप्वादिगुण-
वत्तास्याः ।) वाक्कुची । इति राजनिर्घण्टः ॥
औषधविशेषः यथा, सुखबोधे ।

“लामिरिपुद्गलबोवज्रिपलामरदावचयम्-
निजम् ।

मागधिच्छलं सुप्तं सशठीवचामाक्षिकेष्वेव ॥
लवणक्षारनिशायुगकुसुम्बदशनकलातिविधाः ।

कर्वाशकान्धेव समानि ज्ञार्थात्
पलायकं चाक्षजतोर्विदध्यात् ।

निष्पन्नशुद्धस्य पुरस्य धौमान्
पलङ्गयं लौहजनस्तथैव ॥

सिताचतुष्कं पलमच वज्रा
निज्जम्बुजम्भितुगन्धियुक्तम् ।

चन्द्रप्रभेयं गुडिका प्रयोष्या
चाशीसि निर्वाणयते वक्षेव ॥

भगवन् पाण्डुरकामनाश्च
निर्वहन्तेऽङ्गुली च वीतिम् ।

हन्तामयान् पितृसन्ध्याभिषेका-
न्नाङ्गीरते मनीरते प्रथे च ॥

यन्त्राङ्गुदे विप्रविदाचयप्यङ्गो-
र्मन्त्रे भगवतो प्रवले च योन्वा ।

मुक्तचये । रिण्डनचष्टे
मुक्तप्रवादेऽप्युदरामये च ॥

भक्तस्य पूर्वं सततं प्रयोण्या
तन्नाडुपार्णं त्वच मधुपात्रम् ।

आनो रवो आङ्गनो रवो वा
प्रयोऽथवा श्रीतननायुपानम् ॥

चवेन नागसुरगो जवेन
हृष्टा हृष्टयः अवधे वराहः ॥

वलीपलितनिर्मुक्तो हृष्टोऽपि तदवायते ॥

न पानभोष्ये परिहार्यमक्षि

न श्रीतवातातपनैपुनेह ॥

श्रुत्वं समभ्यर्च्य क्षतप्रसादे-
भाप्ता गुह्यी चन्द्रमवः प्रसादात् ॥”

(“स्तुतस्तुतस्तुतं लौहं नागं वज्रं वमं वमम् ।

एलावीचं लवङ्गञ्च जातीकोवपननया ॥

मधुकं मधुपथी च घात्री च समशर्करा ।

कर्पूरं खादिरं सारं श्रुताङ्गा कष्टकारिका ॥

अन्नेवेतसतुष्ठाग्रमन्त्रलोखीद्वैर्दिग्म ॥

भावयेन्नेवद्विष्टा च नागवज्रा दिनं दिनम् ॥

वटिका वदराख्यामां नात्वा चन्द्रप्रभां पराम् ॥

भक्तयेत्तीव्रमेष्टार्णः सर्वमेष्टकुलान्तकम् ॥

घात्री पटोलपत्रं वा कषायं वाङ्मतायुतम् ।

सद्यीर्णं पाययेन्नाहु सर्वमेष्टप्रशान्तये ॥”

इति चन्द्रप्रभावटी ।

इति वैद्यकरवेन्नसारसंयचे प्रमेहाधिकारे ॥)

चन्द्रभागः, पुं, (भञ्ज + भावे चन् । चन्द्रस्य भागो-
विभागो यच्च इति ।) पञ्चतविशेषः । यथा,—

कथय ऊचुः ।

“चन्द्रभागा कथं सिन्धुस्तप्तोत्पन्ना महागिरिः ।

कीडकं सरस्तद्विभ्रेन । दृष्टलोहितसंज्ञकम् ॥

कथं स पञ्चतमेष्टचन्द्रभागाङ्गयोऽभवत् ।

चन्द्रभागाङ्गया कक्षाप्रदी जाता दृषोदका ॥

एतन्नः शोष्यमाणायां जायते कौतुकं महत् ।

माहात्म्यं चन्द्रभागायाः कावारस्य गिरेस्तदा ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

अयतां चन्द्रभागाया उत्पत्तिर्द्विजसत्तमाः ।

युष्माभिश्चन्द्रभागस्य माहात्म्यं नामकारयम् ॥

हिमवन्गिरिर्वसस्तुतयोजनविस्तृतः ।

योजनत्रय उच्छ्रायः कुन्देन्द्रधवलो गिरिः ॥

तस्मिन् गिरौ पुरा वेधाचन्द्रं शुद्धं सुधागिधम् ।

विभक्त्य कल्पयामास देवार्थं स पितामहः ॥

पिबन्त्यै च तथा तस्य तिथिदृष्टिचयात्मकम् ।

कल्पयामास जगतां हिताय कमलावनः ॥

विभक्त्यचन्द्रमा यस्मात् तस्मिन् पञ्चतसत्तमे ।

आतो देवाचन्द्रभाग नात्वा चक्रः पुरा गिरिम् ॥’

इत्यादि कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥

चन्द्रभागा, स्त्री, (चन्द्रभागः पञ्चतविशेषः स
उत्पत्तिस्थानमीनाख्यस्याः । “अर्थे आदिभ्यो-

२५ ।” ५ । २ । १२० । इत्यत्र ततटाप् । चन्द्र-
भागात् पञ्चतविशेषात् जाता इति वा ।)
नदीविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । ३४ । तत्-
पर्यायः । चन्द्रभागी २ चन्द्रिका ३ । इति
शब्दरत्नावली । वा तु काष्ठीरदेशे प्रविष्टा ।
तस्या उत्पत्तिर्व्याचष्टा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“यच्च देवसभा भूता खानौ तस्य महागिरिः ।

तच्च जाता देवगदी श्रीतास्या वचनाद्विधिः ॥

आपयित्वा यथा चन्द्रं श्रीतातोयेर्मेनोहरैः ।

चन्द्रं पद्मसंवाक्यात् सर्वे ते त्रिदिवीकचः ॥

तदा श्रीतातलं चन्द्रज्ञानयोगाच्च सान्द्रतम् ।

भूत्वा निपतितं तस्मिन् दृष्टलोहितसंज्ञके ॥

तद्विद्वत् तदा तोयं तस्मिन् सरसि निर्मलम् ।

तद्दर्शनं स्वयं ब्रह्मा विद्वत् साधु तत्फलम् ॥

तद्दर्शनान्नलातस्मादुत्थिता कन्यकोत्तमा ।

चन्द्रभागेति तन्नाम विधिचक्रे स्वयं ततः ॥

भार्यायै सगरस्तान् जग्याह ब्रह्मसन्तति ।

तन्नेवाधितं तोयं गदायेन निश्रापितः ॥

निर्मितं पश्चिमे पार्श्वे गिरिं तत्तु प्रवाहयत् ।

तत् सान्द्रतलं भित्त्वा दृष्टलोहितसंज्ञकम् ॥

कासारं सागरं जातं चन्द्रभागा नदी तु वा ।

सागरोऽपि तदा भार्या चन्द्रभागां महानदीम् ॥

तेन तोयप्रवाहेन निनाय भवनं स्वकम् ।

एवं तस्मिन् सतुप्तमा चन्द्रभागाङ्गया नदी ॥

चन्द्रभागे महाशैले गुह्यैर्गङ्गासमा सदा ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

अस्या जलस्य गुणः । सुशीतलत्वम् । दाहपित्त-
वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रभागी, स्त्री, (चन्द्रभागस्य तदाख्याया प्रसिद्धस्य
पञ्चतस्य इयम् । चन्द्रभागपञ्चतसञ्ज्ञातत्वात्तथा-
त्वम् । चन्द्रभाग + “तस्येदम् ।” ४ । ३ । १२० ॥

इत्यञ् । अत्र न दृष्टिः । ततः “वङ्गादिभ्यश्च ।”

४ । १ । ४५ । इति डीष् ।) चन्द्रभागानदी ।

इति शब्दरत्नावली ।

चन्द्रभूति, स्त्री, (चन्द्रस्यैव शुक्ला भूतिः सन्यत्
कान्तिरिति यावत् यस्य । चन्द्रवत् शुभदीप्ति-
तयास्य तथात्वम् ।) रूप्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

चन्द्रमणिः, पुं, (चन्द्रप्रियचन्द्रकान्त इत्यर्थः मणिः ।
श्राकपार्थिववत् समासः ।) चन्द्रकान्तमणिः ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । १३३ ॥

चन्द्रमखलं, स्त्री, (चन्द्रस्य मखलम् ।) चन्द्रविष्णम् ।
चन्द्रपरिवेशः ॥ (यथा, गोः रामायणे । ५ । ३२ । ४८
“तस्याश्च विमलं वक्रं सुदन्तं सुगुह्यैतम् ।

यथा राहुविनष्टं क्षमभवच्चन्द्रमखलम् ॥”)

चन्द्रमाः, [स्त्री] पुं, (चन्द्रमानन्दं मिमीते यद्वा
चन्द्रं कर्पूरं सादृश्येन भाति परिमातीति ।
मा + “चन्ने मो ङित् ।” उणा । ४ । २२८ ।

इति अक्षिः स च ङित् । चन्द्रं रजतं अन्धतश्च

तदिव मीयते चन्द्र इति वा मीयते इति दावी-

भारादिषुतुपादने हरदत्तः ।) चन्द्रः । इत्य-

मरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६८

“एकोपि कोपि सेवो यः क्षीबं क्षीबं पुनर्नवम् ।

अनुचितः करोत्येव कर्मचक्रमसं यथा ॥”)

चन्द्रमौलिः, पुं, (चन्द्रः मौली शिखरे यस्य ।)

शिवः । इति चारावली । ८ ॥ (यथा, कुमारः ।

५ । ८६ ।

“अद्य प्रभञ्जवनताङ्गि ! तवाक्षि दासः

क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौली ॥”)

चन्दरेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य रेखा इव आलति-

र्यस्याः ।) वायुजी । इति भैरव्यरत्नावली ॥

चाक्रञ्च इति भाषा । (यथा, भैरव्यरत्नावल्यां

कुठाधिकारे ।

“गुह्ये चन्द्ररेखा च सोमराट् चक्रमर्हकम् ॥”

वाङ्मौलीशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)

चन्दरेखः, पुं, (चन्द्र आकाशको रेखयैव ।)

कायचौरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्ररेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य रेखा इव आलति-

र्यस्याः ।) वाङ्मौली । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अधरोविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ६ । ७ ।

“उन्मेशी मेनका रम्भा चन्द्ररेखा तिलोत्तमा ॥”

छन्दोविशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्याम् ।

“लौ मो यौ चैववेतां सप्ताष्टकैश्च नन्दरेखा ॥”)

चन्द्रलोहकं, स्त्री, (चन्द्र इव शुभं लोहकं धातु-

द्रवम् ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रवंशः, पुं, (चन्द्रस्य वंशः अन्वयायः ।) चन्द्र-
सन्तानः । यथा, ब्रह्मणः पुत्रः अक्षिः तस्य

पुत्रश्चन्द्रः तस्य वधः तस्य वैवस्वतमनुकन्यायां

इजायां भार्यायां पुनरुवाः स प्रतिष्ठाननगरे

इदानीं विठोरसंज्ञे राजचक्रवर्ती आसीत् ।

तस्योन्मेश्यां यट् पुत्रा आसन् तेषां आयुर्वर्षकः ।

तस्य पुत्रो नहुषस्तस्य ययातिश्चक्रवर्ती । तस्य

हे भार्ये दृषपस्यगो दानवराजस्य सुता

शर्मिष्ठा शुक्रस्य कन्या देवयाजी च । देव-

यान्यां ययातेर्हो पुत्रौ यदुस्तुन्मत्तश्च । शर्मि-

ष्ठ्यायां त्रयः पुत्राः द्रुह्युः अशुः पूरुश्च । तच्च

यदुप्रभृतयश्चत्वारः पितुराज्ञाहेतुनं क्षतवन्तः

पित्रा शप्ताः । ष्येष्टपुत्रं यदुं शशप तच्च वंशे-

राजचक्रवर्ती माभूत् । त्वंसुदह्युनं शशप

युष्माकं वंशा वेदवाद्या ज्ञेयश्च भविष्यति ।

पूरुस्तु पितुराज्ञया दुष्करं कर्म कृत्वा पितु-

रतिप्रिय आसीत् । ययातिः स्वमरणसमये

कनिष्ठपुत्रं पूरुं राजचक्रवर्तिनं क्षतवान् ।

यदेवे दक्षिणस्यां दिशि किञ्चिद्राण्यखण्डं

क्षतवान् । तथा दृष्ट्वा पूर्वस्यां दिशि, पश्चि-

मायां तुन्मसे, उत्तरस्यां अनवे, सर्वान् पूरो-

रधौनां चक्रे । यदुरतीवधर्मेणैतत्तद्वंशं ज्ञापय

युगस्यान्ते श्रीहृषीकेशवतीर्षः । तत्क्षरितं सर्व-

शास्त्रप्रसिद्धम् ॥ (अधुना यदोर्वंश उच्यते ।

यदोः पुत्रः क्रोष्टा (क्रोष्टु) तस्य वृजिनिवान्

तस्य आहिः तस्य उग्रहूः तस्य चित्ररथः

तस्य शशविन्दः तस्य दृष्टुकीर्णः दृष्टुजयः दृष्टु-

दानः दृष्टुश्रवा इति चत्वारः पुत्राः । दृष्टु-

अवसः तमः तस्य उग्रताः तस्य शितायुः तस्य
रक्तकवचः तस्य व्यामथः तस्य विद्वेहः तस्य
क्रयः तस्य कुलिः तस्य दृष्टिः तस्य निवृत्तिः
तस्य दशाहः तस्य शोमः तस्य जिह्वतः तस्य
विजतिः तस्य भीमरथः तस्य मधुरथः तस्य
शकुनिः तस्य करणिः तस्य देवमतः तस्य
देवचक्रः तस्य मधुः तस्य कुवधः तस्य अनु-
रथः तस्य पुरहोत्रः तस्य अंशुः तस्य सख्युतः
तस्य दृष्टिः देवाग्रथः अन्धकः भद्राशुभः इति
चत्वारः पुत्राः । तेषु दृष्टिः तस्य सुमित्रः
तस्य अगमित्रः तस्य वृष्टिः तस्य चित्रकः तस्य
विदूरथः तस्य मूरः तस्य भजमानः तस्य शनिः
तस्य भोजः तस्य राधिकः तस्य देवमीढः तस्य
मूरसेनः तस्य वसुदेवः तस्य पुत्रो भगवान्
श्रीलक्ष्मणः ॥३॥ ययानिपुत्रस्य पुरोरतिविस्तीर्णो
वंश उच्यते । पुरोः पुत्रो जनमेजयः तस्य
प्रचिन्वान् तस्य प्रवीरः तस्य मनस्युः तस्य चार-
पदः तस्य सुद्युः तस्य बहुगवः तस्य संयातिः
तस्य अहंयातिः तस्य रौद्राक्षः तस्य ऋषेयुः
तस्य रत्निनारः तस्य सुमतिः (तंसुः) तस्य रेभ्यः
(सुरोधः) तस्य दुष्कलचक्रवर्ती । तस्य शकुन्त-
लायां भार्यायां भरतचक्रवर्ती आसीत् । यक्ष्य-
स्त्रिंशच्छतमन्त्रमेधान् कृतवान् पञ्चाशदाज-
क्यान् एवमन्यान् नागाविधान् यज्ञान् अकरोत्
बहुनि धनरत्नादीनि दत्तवान् सप्तविंशतिसहस्र-
वत्सरान् एकच्छत्रं राज्यं दत्तवान् । तस्य पुत्रो
जितघः तस्य मन्थुः तस्य दृष्टसेनः तस्य हस्ती
येन हस्तिनापुरं निर्मितम् । तस्य अजमीढः
तस्य ऋष्यः तस्य सखरथः तस्य सूर्यकन्यायां
तपत्यां कुवः तस्य जङ्घुः तस्य सुरथः तस्य विदू-
रथः तस्य सार्वभौमः तस्य जयन्सेनः तस्य
राधिकः तस्य अयुतायुः तस्य ऋष्यः तस्य
दिगीपः तस्य प्रतीपः तस्य देवापिः शान्तनुः
वाञ्छीक इति त्रयः पुत्राः । तत्र देवापिः कलाप-
यामे योगी भूत्वा वर्तते । स कलौ चन्द्रवंशे शुभे
कलेरन्ते पुनः सत्ययुगे चन्द्रवंशं भावयिष्यति ॥४॥
तत्र शान्तनू राजा अभवत् स चक्रवर्ती तस्य
गङ्गायां भोग्यः पुत्रो जातः स परमधर्मात्मा
महावीरः येन पितुर्दाशकन्याविवाहार्थं पितुः
राज्यं लक्षम् । यः स्वस्य विवाहं लब्ध्वा ऊर्ध्व-
रेना जातः । शान्तनोर्दाशकन्यायां द्वौ पुत्रौ
जातौ चित्राङ्गदो विचित्रवीर्यश्च । सत्यवत्यां
कन्याकाळे पराशरात् आसौ जातः । पुनर्भुवे-
र्वरात् आसजन्मानन्तरं सा कन्यारूपाभवत् ।
चित्राङ्गदो युद्धे गन्धर्वैश्च हतः । विचित्रवीर्यस्य
श्वेते सत्यवत्याश्च या आसः हतराष्ट्रं पाण्डुश्च
जनयामास । हतराष्ट्रस्यान्यस्य गान्धार्वा
भार्यायां दुर्योधनस्येष्टं पुत्रशतं बभूव । पाण्डो-
र्द्विभार्ये कुन्ती मातृी च । ऋगीभूतस्य सुनेः शपा-
न्नेयुनरहितस्य पाण्डोराज्या कुन्ती धर्मोद्-
युधिष्ठिरं पवनाङ्गीं इन्द्रादङ्गं जनयामास ।
मातृी अश्विनीकुमाराभ्यां नकुलसहदेवौ जन-

यामास । युधिष्ठिरस्तु राजसूययाजी । अङ्गु-
नस्य सुभद्रायां भार्यायां अभिमन्युस्तस्य उत्त-
रायां भार्यायां परिशित् । युधिष्ठिरादनन्तरं
कलियुगस्यारम्भे स राजासीत् चक्रवर्ती । तस्य
जनमेजयः तस्य श्रतानीकः तस्य सहस्रानीकः
तस्य अन्धमेधजः तस्य अश्वीमत्तः तस्य मेमि-
चक्रः स हस्तिनागरे गद्याङ्गते कौशाम्ब्यां
पुण्यां राजासीत् । तस्य उग्रः तस्य चित्ररथः
तस्य सुचिरथः तस्य दृष्टिमान् तस्य सुर्सेनः
तस्य सुनीधः तस्य वृषचक्रः तस्य सुखीनः तस्य
परिजयः तस्य सुनयः तस्य मेधावी तस्य वृष-
जयः तस्य दूष्यः तस्य तिमिः तस्य दृष्टदधः
तस्य सुदावः तस्य श्रतानीकः तस्य दुर्दमनः
तस्य महीनरः तस्य दृष्टपाणिः तस्य निमिः
तस्य जेमकः । एतत्पर्यन्तमस्य वंशस्य
शान्तिः एते कलेः सहस्रवर्षपर्यन्तं स्थिताः ॥५॥
शोमवंशशाखान्तरे मगधवंशा राजानः कलौ
नहुकालं स्थिताः । अतस्ते वर्ण्यन्ते । तत्र
युधिष्ठिरसमकालीनो जरासन्धस्तुः सहदेवो
मगधेय राजासीत् । तस्य मार्जारिः तस्य
श्रुतश्रवाः तस्य अयुतायुः तस्य निरमित्रः
तस्य सुनयः तस्य दृष्टसेनः तस्य कर्म-
जित् तस्य श्रुतजयः तस्य विप्रः तस्य शुचिः
तस्य जेमः तस्य सुव्रतः तस्य धर्मसूचः तस्य
समः तस्य दृष्टसेनः तस्य सुमतिः तस्य सुवर्णः
तस्य सुनीधः तस्य सत्यजित् तस्य विजित्
तस्य पुरजयः एते राजानः कलेः सहस्रवत्सर-
पर्यन्तं राज्यं दत्तवन्तः ॥६॥ ततः पुरजयस्य
मन्त्री शुनकः पुरजयं हत्वा तस्य पुत्रं प्रदीतं
राजानं दत्तवान् । तदारभ्य राजानो वर्णसङ्कर-
दोषदुष्टा जाताः । प्रदीतपुत्रः पालकः तस्य
विशालयूपः तस्य राजकाः तस्य नन्दिवर्धनः ।
एते पञ्च अष्टविंशोत्तरशतवर्षं भूमिपा
आसन् ॥७॥ नन्दिवर्धनस्य पुत्रः शिशुनागः
तस्य काकवर्णः तस्य जेमधर्मा तस्य जेमश्वः
तस्य विधिसारः तस्य अजातशत्रुः तस्य दर्भकः
तस्य अजयः तस्य नन्दिवर्धनः तस्य महानन्दिः
एते दश वृषाः षष्ट्युत्तरशतवर्षं वत्सरान्
भूमिपाला आसन् ॥८॥ महानन्दिस्तु नन्दः
शूद्रायां ससुतपुत्रः राजासीत् तस्य सुमाख्याया
अष्टौ पुत्रा आसन् । ते शतवत्सरान् राज्यं
दत्तवन्तः । चाणक्यनामा कश्चिद्ब्राह्मणः नन्दं
तत्पुत्रांश्च हत्वा मौर्यं चन्द्रगुप्तं राजानं दत्त-
वान् । कलौ नन्दान्तः सप्तविंशः । इति
श्रीभागवतं महाभारतम् ॥

चन्द्रवल्ली, स्त्री, (चन्द्र इव आनन्ददायिका वल्ली । सुधातुल्यमधुसूताविला-
सिता । चन्द्रस्य वल्ली जता इति केचित् ।)
शोमवल्ली । शोमलता इति ख्याता । ब्रह्मी
शाकमिति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
चन्द्रवल्ली, स्त्री, (चन्द्र इव आनन्ददायिका वल्ली ।)
प्रसारणी । माधवीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोमलता च ॥ (शोमलताशब्दे गुह्यार्थोऽस्या
ज्ञेयाः ॥)

चन्द्रवाला, स्त्री, (चन्द्रं कर्पूरमपि वसति संवृणोति
खगन्धेन इति । वलसंवरणे + अच् । ततटाप् ।)
खूनेला । इत्यमरः । २ । ४ । १२५ ॥ (पर्यायो
ऽस्या यथा,—

“यला खूला च बहुला दृष्टीका त्रिपुटापि च ।
भद्रेणा दृष्टेना च चन्द्रवाला च निष्कुटिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
चन्द्रविहङ्गमः, पुं, (चन्द्र इव शुभो विहङ्गमः ।)
वक्रपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रवर्त, स्त्री, (चन्द्राय चन्द्रलोकप्राप्तये यत् व्रतम् ।
यद्वा, चन्द्रस्य द्वावदृष्टिभ्यां वर्तं यद्वर्तं तत् ।)
चान्द्रायणम् । इति ऋषिः ॥ (एतद्विवरणं
चान्द्रायणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चन्द्रशाला, स्त्री, (चन्द्रेण शालते शोभते इति ।
शाल + अच् । ततटाप् ।) च्योतुका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (चन्द्र इव शालते आचते इति ।
उचस्थानस्थितत्वादेव तथात्वम् ।) प्राचादो-
परियङ्गम् । तत्पर्यायः । शिरोयङ्गम् २ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ६१ ॥ चन्द्रशालिका २ वङ्गभी ४
जूटागारम् ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
रघुः । ११ । ४० ।

“तस्यायमन्तर्हितशौधभाजः

प्रसक्तसङ्गीतनन्दद्वयधोवः ।

वियदगतः पुष्पकचन्द्रशालाः

चयं प्रतिशुभसूचराः करोति ॥”)

चन्द्रशालिका, स्त्री, (चन्द्र इव शालते इति ।
शाल + अच् । टापि अत इत्वम् । यद्वा, चन्द्र-
शाला + स्वार्थे कन् ।) वङ्गभी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

चन्द्रशूर, स्त्री, फलविशेषः । शालिम् इति भाषा ।
तत्पर्यायः । चन्द्रिका २ चर्महन्त्री ३ प्रमुमेहन-
कारिका ४ नन्दनी ५ कारवी ६ भद्रा ७ ।
अस्य गुण्याः । हिकावातश्चेद्वातसारिण्यां हित-
त्वम् । अङ्गनातरोगदेवित्वम् । वलपुष्टिवि-
र्जनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

चन्द्रशेखर, पुं, (चन्द्रः शेखरे मौलौ यस्य । यद्वा,
चदि आङादे + रक् । चन्द्रः आङादः खान-
न्दातुभवत्पपरमात्मन्योतिः शेखरे जलाटोर्ध्व-
भागे यस्य । खप्रकाशात्मनां शरीरजयोपाधि-
वर्जितानां योगीन्द्रपुत्रशाखामपि जलाटदेशे
सत्यज्ञानान्द्वान्तसेतोः परब्रह्मणः खाभाचक-
न्योतिर्मन्त्रलस्य प्रकाशमानत्वात् अन्येनपि
चन्द्रशेखरत्वमिति चेन्न । विश्वगुरोर्महादेशा-
दस्य च पूर्वतमयोगविह्वरप्रसिद्धिः । किञ्च मन्त्र-
शरीरभगवति मन्त्रेश्वरे एव चन्द्रशेखरपदस्य
समन्वयतेति पूर्वोक्तार्थपादाः ॥) शिवः । इत्य-
मरः । १२ । १२२ ॥ (यथा, कुमारः । ५ । ५८ ।

“यदा बुधैः सर्वगतस्तुत्यश्चे

न वेनृषि भावस्यामिमं कार्यं जनम् ।

इति चन्द्रलोकाधिकृतं तुम्हवा

रहस्युपासकं चन्द्रशेखरः ॥”

चन्द्रयुक्तः शैलरः अङ्गं यक्षः ।) पर्वतविशेषः ।
यथा, आगमे शिववाक्यम् ।

“विश्वतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥”

(तथा, महालिङ्गेन्द्रतन्त्रे ।

“शम्भुनायचक्रनायचक्रशेखर पर्वते ॥”)

चन्द्रदेशे महापीठे भैरवविशेषः । यथा,—

“चन्द्रे दशवाहुर्भैरवचन्द्रशेखरः ।

सत्त्वकृपा भगवती भवानी तत्र देवता ॥

विश्वतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥”

इति तन्त्रचूडामयी ५१ पीठनिर्ययः ॥

करवीरपुरराजा । स च पौष्कराणपुत्रः । यथा,—

“अथ कावे अतीति तु सर्वज्ञो हवभञ्जः ।

तद्वाक्किन्मै शालेव मायुषो हवभत् स्वयम् ॥

ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुलाह्वो ब्रह्मसुतोऽभवत् ।

अदितिसुतुता जाता ततः पूषाङ्गोऽभवत् ॥

पूषः पुत्रोऽभवत् पौष्पः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।

सत्त्व तुष्टो हृषो भूमौ न भूतो न भविष्यति ॥

स पुत्रहीनो राजाभूत् पौष्पो हृषतिसत्तमः ।

शिवे ययि सन्प्राप्ते भार्याभिस्तुतिभिः सह ॥

पौष्पः परमया भक्त्या ब्रह्मार्थं पर्यतोऽवयत् ।

तस्य प्रसन्नो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥

तत्तुवाच स राजानं किमिच्छसि वदस्व मे ।

प्रसन्नोऽस्मि हृषमेड । प्रदास्यामि यथेक्षितम् ॥

यदिदं तव जायानां तत्तद्वास्यामि साम्प्रतम् ॥

पौष्प उवाच ।

हिरण्यगर्भापुत्रोऽहं पुत्रार्थं त्वात्पुत्राक्षहे ।

त्वयि प्रसन्ने पुत्रो मे भवेत्तत्त्वत्संयुतः ॥

एतदर्थं सभार्योऽहं भक्त्या त्वां सत्पुष्टयतः ।

यथा मे जायते पुत्रस्तथा कुर्व जगत्पते ! ॥

पुत्राणो नरकात् पुत्रस्यायते पितरं प्रहम् ।

अतस्तस्माद्भयं ब्रह्मन् । त्वं नाशयितुमर्हसि ॥

ब्रह्मोवाच ।

ऋष्य पौष्प । यथा भावी पुत्रस्तव कुलोद्भवः ।

तदहं ते वदाम्यहं भार्याभिस्तत् समाचर ॥

इदं फलं यद्वाच्य त्वं मया दत्तं हृषोत्तम ! ॥

अजीवं बहुले कावे प्राप्तेऽपि सुरसं वद ॥

फलमेतत् समादाय यावत् सर्वतृप्तयुग्मम् ।

आराधय महादेवं सुप्रसन्नो भविष्यति ॥

यथा संभाषते भर्गः फलमेतत्तथा भवान् ।

करिष्यति फलं राजन् । भार्याभिस्तुतिभिः सह ॥

ततस्ते लक्ष्योपेतस्तनयः कुलवर्द्धनः ।

भविष्यति च यः शास्ता चक्रवर्त्तो भविष्यति ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा राजापि सह भीरुभिः ।

हरं यदुं समारोभे भक्त्या परमया युतः ॥

गिराशो संयताहारः कदाचित् फलभोजनः ।

इन्द्रास्तीनदीतीरे फलं संख्याय चाग्रतः ॥

पुण्यार्च्यभूपदीपादौर्वृषभजमत्तपयत् ।

स तु वर्षहृषोऽतीति महादेवो जगत्पतिः ॥

पौष्पश्च हृषतेः सन्धक् प्रसवादायैव सिद्धये ।

प्रसन्नः प्राह हृषति महादेवो हवन्निव ॥

उपासते किमर्थं मां तन्मे वद ददामि ते ।

पौष्प उवाच ।

अपुत्रोऽहं पुत्रकामः पूजयामि हवभञ्ज ! ॥

यथाहं पुत्रवान् वै स्त्रीं हवभञ्ज । तथा कुर्व ॥

इति सर्ववदन् राजा भार्याभिः सह हवितः ।

प्रसन्नः सुतिपूर्वकं भक्तिगन्धामागतः ॥

ततः पुत्रार्थं भूयं प्रसन्नो हवभञ्जः ।

ब्रह्मदत्तफलं हस्ते हवितं तत्तुवाच ह ॥

इत्थर उवाच ।

इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य हृषते चिन्ता ।

भोजयेताः स्वजायासं प्रकृष्टः सुखमागतः ॥

ततः प्रहृष्टो भवत एतास्तु तत्तुवङ्गमे ।

आधास्यानि च गर्भास्तु भार्यास्ते युगपन्नृप ! ॥

कावे प्राप्ते च युगपत् प्रसन्नो योषितां तव ।

भविष्यति हृषमेड । ता एवं त्वं करिष्यसि ॥

एकस्या जठरे शीर्षं भार्यायास्ते भविष्यति ।

अपरस्यास्तथा कुक्षौ मध्यभागे भविष्यति ॥

अथो नाभ्यास्तु यो भागः सोऽपरस्यां भविष्यति ।

ततः स्वच्छत्रं भूय ! यथास्थानं पृथक् पृथक् ॥

योजयिष्यसि पश्चात्ते पुत्र एको भविष्यति ।

तस्य शीर्षं चन्द्ररेखा सहजा संभविष्यति ॥

तेनैव नाम्ना च स्मार्तिं गमिष्यति च भूपते ! ॥

इत्युक्त्वा स महादेवस्त्वासां गर्भान् स्मर्यं तदा ॥

संस्कर्त्तुं जाह्नवीतोयमात्मनः शिरसो न्यधात् ।

ततः फले स्वयं देवः प्रविवेश हवभञ्जः ॥

तत्तुवाचात् तत् फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि ।

पौष्पस्तु फलमादाय मुदितः सह भार्याया ॥

प्रययौ मन्दिरं हृष्टो अतुष्टाय हवभञ्जम् ।

ततः सत्सुचिते कावे प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम् ॥

तत् फलं हृषप्रादुर्लभं गर्भाद्याप्याहिताः शुभाः ।

सन्पूर्ये गर्भकावे तु गर्भेभ्यः समजायत ॥

स्वच्छत्रं पृथक् राजा यथा भर्गेण भावितम् ।

तच्च स्वच्छत्रं पौष्पो यथास्थानं नियोज्य च ।

एकं पिच्छं चकारासु तच्च पुत्रो जजायत ।

तस्य शीर्षं तदा राजन् सहजेन्द्रकला शुभा ॥

विराजत यथा स्वच्छा शरत्कावे कला विधोः ।

तं सर्वलक्ष्योपेतं पीनोरस्कं सुनासिकम् ॥

सिंहयोर्वं विशालार्धं दीर्घायतस्तुनं तदा ।

इष्टा पौष्पोऽहं भार्याभिस्तुतिभिः सह संसुदम् ।

लेभे हरिद्रः सत्कीर्णं प्राप्येव विपुलं ततः ।

तस्य नामाकरोद्राणां ब्राह्मणेः स्त्रेः पुरोहितैः ॥

चन्द्रशेखर इत्येवं कान्था चन्द्रमसः समः ।

वदुर्ध्वं स महाभागः प्रवृष्टं चात्तदग्नयतः ॥

कलाभिरिव तेजस्वी शरदीव निशाकरः ।

एवं तिरुव्यामन्मार्गां गर्भं जातो यतो हरः ॥

अतस्तस्मात्कनानामाभूत् प्रथितो लोकदेवयोः ।

स राजपुत्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा ॥

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो निष्णोस्तुष्टो बभूव ह ।

बले वीर्यं प्रहरणे शास्त्रे शीघ्रे च तत्तमः ॥

नाथोऽभूत्पुत्रादुर्लभं । नो वा भूमौ भविष्यति ।

अभिविष्याय तं बालं कुमारं बलवत्तरम् ॥

इत्यपत्यैकवर्षीयं सर्वराजगुणैर्युतम् ।

तिष्ठतिः सह भार्याभिर्भवं पीष्यो विषेष्ट ह ॥

इहोचितक्रियां कर्त्तुं राजा परमधार्मिकः ।

गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः ॥

सर्वो क्षितिं वशि चक्रोऽमात्रेः स चन्द्रशेखरः ।

सर्वभूमौ हृषो भूत्वा राजभिः परिष्वितः ॥

अमरैरिव देवेभ्यो विजहार श्रिया युतः ।

एवं पौष्पस्तुतो भूत्वा अग्नयः प्राप्य निर्वृतिम् ॥

ब्रह्मवर्त्ताङ्गये रम्ये करवीराङ्गये पुरे ।

इन्द्रास्तीनदीतीरे राजा भूत्वा सुमोद ह ॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥ ॥

(स्वनामख्यातः पण्डितविशेषः । असौ हि

विष्णुपुत्रः त्रिवेणीसन्निधौ स्थपत्युपाकाङ्क्षयामे

१६०० शकस्य प्रारम्भ एव वर्तमान आसीत् ।

अद्यापि तस्य सिद्धिस्थानं तत्रैव वर्तते । अयं

नागशास्त्रवेत्ता विशेषतो ज्योतिषशास्त्रे

लक्षप्रतिष्ठो बभूव । एतत्संक्रान्तिता बहवो

यस्या अस्मद्देशेऽपि प्रचरन्ति ॥ ॥)

बोद्धव्यं त्रिवेणीसन्निधौ तत्रैव भवति । तद्विवरणं

त्रिवेणीसन्निधौ द्रष्टव्यम् ॥ अपि च ।

“ऊनविंशतिवर्णाङ्गिः सिद्धिदश्चन्द्रशेखरः ।

कथितः केन्द्रके तावे भवेत् इन्द्रावरवीरयोः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(वटिकौबधविशेषः ।

“सुतो गन्धर्वाङ्गः सोषणः स्था-

दंतेस्तुल्या शर्करा मत्स्यपितैः ।

भूयो भूयो भावयेत्तु त्रिवारं

वक्त्रो दंयः अङ्गवेरस्य वारा ॥

सन्धक् तापे वारिभक्तं सतक्रं

हन्ताकाण्डं पथ्यमेव प्रदिष्टम् ।

अङ्गे रोगं हन्ति सामं प्रभावान्

पित्ताधिक्ये मूर्ध्नि वारिप्रयोगः ॥”

इति उदकमञ्जरीरसः ॥

“अत्रैव शर्करां त्वक्ता शिला च यदि दीयते ।

गुणैः समो भवेदस्य नाम्ना च चन्द्रशेखरः ॥”

इति चन्द्रशेखरो रसः ॥)

चन्द्रसंज्ञः, पुं, (चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ।)

कर्पूरम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२० ॥

चन्द्रसम्भावा, स्त्री, (चन्द्रः सम्भावो यस्याः ।)

सुद्रेणा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बुधे, पुं ॥)

चन्द्रहासं, स्त्री, (चन्द्रस्यैव मुक्तो हासः प्रभा

यस्य ।) रौप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रहासः, पुं, (चन्द्रस्यैव मुक्तो हासो दीप्ति-

र्यस्य ।) खड्गः । रावणखड्गः । इति मेदिनी ।

मे, ५२ ॥

चन्द्रहासा, स्त्री, (चन्द्रहास + टाप् ।) गुडूची ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (चन्द्रवदाङ्गादकरो हासो

यस्याः इति । गायत्रीरूपा भगवती । यथा,

देवीभागवते । १२ । ६ । ४८ ।

“चन्द्रहासा चावदाक्षी चकोरी चन्द्रहासिनी ॥”

इहती । तस्याः पर्याया यथा,—

“सुद्रायां सुद्रभयटायां इहतीति निगद्यते ।

अत्रेता सुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्म्या क्षेचकृतिका ॥

चन्द्रिका

चन्द्रोद

चपलः

गर्भदा चन्द्रभा चन्द्रो चन्द्रपुष्पा प्रियङ्गुरी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 चन्द्रा, स्त्री. (चन्दयति आकाशयतीति । चदि +
 णिच् + रक् । स्त्रियां टाप् ।) एता । वितानम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ गुडूची । इति केचित् ॥
 चन्द्रातपः, पुं. (चन्द्र इव आतपति शीतलं करोति
 छायादानेन । आ + तप् + अच् ।) आच्छादन
 विशेषः । चांदीया इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 उल्लोचः २ वितानम् ३ चन्द्रा ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (चन्द्रस्य आतपः रश्मिः ।)
 ज्योत्स्ना । इति हेमचन्द्रः । २ । २१ ॥ (यथा,
 कादम्ब्याम् । “चन्द्रातपमिव रसतासुषेतम् ॥”)
 चन्द्रापीडः, पुं. (चन्द्रः आपीडं शिखरे बद्ध्वा
 आपीडः शिरोभूषणं यस्य ।) शिवः । इति
 त्रिकाश्रयः ॥ (काशीरस्य राजविशेषः ।
 यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४५ ।
 “राजकुडामणिः श्रीमांश्चन्द्रापीडस्ततोऽभवत् ।
 पीडितेभ्युत्थिता कौर्त्तगा कथेः पीडाश्चकार यः ॥”
 कादम्बरीवर्णितायकविशेषः । स तु राजस्तारा-
 पीडस्य पुत्रः । यथा, कादम्ब्याम् । १३७ ।
 “अतिक्रान्ते च बलीजागरे प्राप्ते दशमेऽहनि
 पुण्ये सङ्कर्त्त गाः सुवर्णं च कोटिशो ब्राह्मण-
 सान् कृत्वा ‘मातुरस्य मया परिपूर्वमण्डलचन्द्रः
 स्वप्ने सुखकमलमाविशन् दृष्टः’ इति स्वप्नाश्रुप-
 मेव राजा सुनोश्चन्द्रापीड इति नाम चकार ॥”
 अयं हि एकदा नृगयां गच्छन् किन्नरमिथुन-
 मनुश्रान्त्वा हिमालयशिखरमधिरुह्य अच्योद-
 सरीवरसमीपं गतवान् । तत्रस्थं च महान्तेतं
 गन्धर्वकुमारीमवलोक्य तन्मखात् तस्याः सन्-
 दृष्टान्तमाकर्ण्य च तथा सह गन्धर्वलोकं गत
 वान् । तत्र गत एव गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्य
 कादम्बरीं नाम कन्यां ददर्श । दृष्ट्वा च
 तां कन्दर्बबाणपीडितो बभूव । ततोऽतिक्रान्तेन
 तस्मात् स्थानान् प्रयागत्वं स्वसङ्घचरं वैशम्पायनं
 स्मन्वावाररक्तकलेन परिकलयन् पित्राकृतः
 स्वभवनमाजगाम । अथ गच्छति काले वैशम्पा-
 यनानयनाथ गतोऽसौ चित्ररथो वैशम्पायनस्य
 नृत्यवार्त्तामाकलयन् क्षिप्रतरुव भूतले पतित्वा
 महान्तेतार्त्ताकर्षणं एव विदौर्लङ्घयित्वा गतासु-
 रासीत् । ततो देवादेशेन रक्षितशरीरोऽसौ
 पुनर्जीवितश्च कादम्बरीं परिणीतवान् । इत्येता-
 न्तीवार्थजनिका कथा कादम्बरीयन्यत एव
 विशेषतो विज्ञेया ॥)
 चन्द्रावली, स्त्री. गोपीविशेषः । सा तु चन्द्रभानु-
 कन्या ब्रजे श्रीकृष्णस्य नित्यप्रिया राधातुल्या ।
 यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
 “राधाचन्द्रावलीसुखाः प्रोक्ता नित्यप्रिया ब्रजे ।
 कृष्णवर्त्तिवसौन्दर्यवैदग्ध्यादिगुणाश्रयाः ॥”
 चन्द्रिका, स्त्री. (चन्द्र आश्रयलेनास्त्वस्याः ।
 “अन इतिठनी ॥” ५ । २ । ११५ । इति ठ्ण् ।)
 ज्योत्स्ना । इत्यमरः । १ । ३ । १६ ॥ (यथा,
 रघुः । १६ । ३६ ।

“अनभुङ्क्त सुरतममापयं
 मेघसुक्तविशदां च चन्द्रिकाम् ॥”)
 ख्यलेना । चन्द्रकमतुल्यः । चन्द्रभागानदी ।
 इति शब्दरत्नावली । कथंस्थोटा । मल्लिका ।
 श्वेतकण्टकारी । मेघिका । ख्यलेना । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रमूरम् । इति भावप्रकाशः ॥
 (पीठस्य देवीविशेषः । सा तु हरिश्चन्द्रे विरा-
 जते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६७ ।
 “सह्याद्रावेकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ॥”
 छन्दोविशेषः । तत्तद्वयं यथा, छन्दोमञ्जर्याम् ।
 “नतततुदभिश्चन्द्रिकाश्चतुर्भिः ॥”
 वासपुष्पा । अस्याः पर्याया यथा,—
 “चन्द्रिका चर्महन्त्री च प्रभुमेहनकारिका ।
 नन्दनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 चन्द्रिकाद्रावः, पुं. (चन्द्रिकाया द्रावो द्रव्यं यस्य ।)
 चन्द्रकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चन्द्रिकापायी, [नृ] पुं स्त्री. (चन्द्रिकां ज्योत्स्नां
 पिबतीति । पा + णिनिः ।) चकोरपक्षी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 चन्द्रिकामुञ्ज, स्त्री. (चन्द्रिका इव मुञ्जं गन्ध-
 जम् ।) सिनोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चन्द्रिलः, पुं. (चन्द्रो विद्यतेऽस्य । चन्द्र + बाहु-
 लकात् अख्यर्थे इलच् ।) शिवः । नापितः ।
 वास्तुकम् । इति मेदिनी । ले, ८६ ॥
 चन्द्री, स्त्री. (चन्दयति आकाशयतीति । चदि +
 णिच् + रक् । गौरादिवात् डीष् ।) वाङ्मयी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 चन्द्रोटा, स्त्री. (चन्द्रः इटः प्रियो यस्याः ।
 निष्ठायाः परनिपातः ।) उत्पलिवी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 चन्द्रोदयः, पुं. (चन्द्रस्य उदयः ।) आकाशे
 चन्द्रस्य प्रकाशः । स च यद्दिने साहस्रप्रहरहृय-
 आपिनी या तिथिस्तत्तिथ्युसारेण भवति ।
 तस्य प्रमाणं यथा, पुराणसमुच्चये ।
 “गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।
 सोमो राजा पश्यन् हन्ति सुरभीपूजकाक्षया ॥
 तदुदयसम्भावनश्च निर्गयान्ते निर्जीनम् ।
 प्रतिपद्यापराह्निकचिमुहूर्त्तयापिर्न द्वितीयायां
 चन्द्रदर्शनं सम्भाषते । तदुक्तमग्राधानविषये
 दृष्टशान्तातपेन ।
 द्वितीया चिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्निकी ।
 अग्राधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥
 अपराह्नश्च पञ्चाधविभक्तस्याङ्गचतुर्थो भागः ।
 ततश्च यत्र प्रतिपदि वषट्पूजयापिनी द्वितीया
 तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति ॥” इति श्रीहरि-
 भक्तिविलासे १६ विलासः ॥ (चन्द्रस्य वक्ष-
 खणादिरचितचन्द्राकृतेरातपो यत्र ।) चन्द्रा-
 तपः । औघधविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १३ । ४५ ॥
 स तु मकरज्वालाखरसविन्दरम् । यथा,—
 “पलं नटु खण्डनं रसेन
 पलायकं वोढुश्च गन्धकाक्ष ।

श्रीशैः सुकार्पावभवेः प्रकृतेः
 सर्वं विमर्शाद्यं कुमारिकाभिः ॥
 तन्काचकुम्भे निहितं सुगाढे
 नृत्कार्पटैस्सहिवचनयश्च ।
 पथेत् क्रमाद्यौ वितकाख्यज्ज
 ततो रजः पञ्चवरागरन्मन् ॥
 नियन्त्र चैतस्य पलं यनानि
 चत्वारि कर्पूररजस्तपेव ।
 जातोर्पलं वोढव्यमिन्द्रपुष्पं
 कक्षूरिकाया इह शाख एकः ॥ ७ ॥
 चन्द्रोदयोऽयं कथितस्तु माघी
 सुक्तोऽहिवक्त्रीदलमध्यपत्नी ।
 मरीचिकाणां प्रमदाश्रुतानां
 गर्वाधिकत्वं ज्ञप्यत्तकाक्षे ॥
 दृष्टं चनीभूतमतीव दुर्गं
 नटूनि मांसानि समस्तकाणि ।
 भाषासपिष्टानि भवन्ति पण्या-
 न्यानन्ददायीन्यपराणि चात्र ॥ ८ ॥

वलीपलितनाशनस्तुभृतां वयःस्तम्भनः
 समस्तगदस्वजनः प्रसुररोगपञ्चाननः ।
 गृहेषु रसराज्यं भवति यस्य चन्द्रोदयः
 स पञ्चशरदर्पितो नृगदृशां भवेद्दुर्लभः ॥”
 इति सारकौस्तुही सुखबोधश्च ॥
 चन्द्रोदया, स्त्री. (चदि आकादे + भावे रक् ।
 चन्द्रस्य दर्शनादिजन्यानन्दस्य उदयो यस्याः ।
 नेत्ररोगस्थौषधविशेषः । यथाच चक्रपाणिदत्तः ।
 “हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।
 विभीतकस्य मञ्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥
 सर्वमेतत् समं कृत्वा ह्यागीचौरेण पिबयेत् ।
 नाशयेत्तिमिरं कक्षुं पटनान्मृदानि च ॥
 अधिकाणि च मांसानि यच्च रात्रौ न पश्यति ।
 अपि हिवाधिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत् ।
 वर्त्तिचन्द्रोदया नाम्ना तथा दृष्टिप्रसादनी ॥”)
 चन्द्रोपलः, पुं. (चन्द्रप्रभोद्भासित उपलः प्रस्तरः ।)
 चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३३ ॥
 चप, सान्ख्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
 सर्क-सेट् ।) सान्ख्यः प्रियवचनं उपपन्नो वा ।
 चपति पुत्रं माता । इति दुर्गादासः ॥
 चप, क म कल्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
 परं-सर्क-सेट् ।) कल्काचूर्णोत्तरणम् । क म,
 चपयति तच्छुलं शिला । इति दुर्गादासः ॥
 चपटः, पुं. (चप + चपर्यं कः । चपः सान्ख्यना
 चूर्णोत्तरणं वा तस्मै अटति गच्छतीति । अट
 + पचाद्यच् । ततः शकन्वादिवत् बाहुः ।)
 चपेटः । इत्यमरटीका । चङ् इति भाषा ॥
 चपलं, स्त्री. (चपं सान्ख्यनां जातिं प्राप्नोतीति ।
 जा + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति
 कः ।) शौत्रम् । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥
 चयिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 चपलः, पुं. (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति । चुप
 मन्दायां गती + “चुपेरचोपधायाः ।” उवा ।
 १ । १११ । इति कः । आतोऽनुपसर्गे कः ।

देशच १) पारदः । (चप पय्याया यथा,—
“पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।
चपलः शिववीर्यश्च रसः कृतः शिवाङ्गयः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मीनः । चोरकः । प्रक्षरविशेषः । इति मेदिनी ।
ले, ८७ ॥ चपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चपि-
विशेषः । यथा, सुसुते कल्पस्थाने ६ अध्याये ।
“पूर्वसुताः मुक्तविधा चपिका ये समासतः ।
नामलज्जयमेवैवैरष्टादश विबोध तान् ॥”
“कुलिङ्गचानितश्चैव चपलः कपिलस्तथा ॥”
एतस्य दंष्ट्रयेन यलज्जयं भवति तदुपशमनाय
च यदौषधं तद्वयथा तज्जैव,—
“चपलेन भवेच्छिर्द्वैर्दंष्ट्रा च सह लज्जया ।
समद्रकाङ्ठा, वज्रटां ज्ञाद्रेण चिपलां लिहत् ॥”)
चपलः, चि, (चोपति मर्द्धं मर्द्धं गच्छतीति । चुप
+ कलुः । घातोत्तकारस्याकारादेशच ।) तरलः ।
चपलः । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ५३० ।
“विचरति परितः लज्जे राधायां रागचपल-
नयनायाम् ।
दृष्टदिव्यविभुसं विशिखं विदधाति विषमेष्टुः ॥”)
दोषमनिश्चितं वधवन्धनादेः कर्त्ता । तत्पर्यायः ।
चिक्कुरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ विकलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
चपला, स्त्री, (चपल + टाप् ।) लज्जीः । (यथा,
माघे । ६ । १६ ।
“निलयः श्रियः सततमेतदिति
प्रथितं यदेव जलजम्ब तया ।
दिवसात्प्रयातदपि सुक्तमहो
चपलाजनं प्रति न चोद्यमदुः ॥”
“चपला चापलवती स्त्री कमला च ॥” इति
तट्टीकायां मङ्गनाथः ॥) विदुतु । (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
“किं पुत्रि! गच्छशैलभमेव नवनीरदेषु निद्रासि ।
अनुभव चपलाविलासितगर्जितदेशान्तर-
भान्तीः ॥”)
पुञ्जली । पिप्पली । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥
(अस्याः पर्याया यथा,—
“पिप्पली मागधी लज्जा वैदेही चपला कणा ।
उपकुल्योषया शौकी कोला स्यात्कीर्णतकुला ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
जिह्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विजया । मदिरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (आर्याहन्दीविशेषः ।
तल्लज्जयं यथा, वृत्तरत्नाकरे २ अध्याये ।
“उभयाङ्गयोर्जकारौ द्वितीयतुर्थौ गमध्यागौ
यस्याः ।
चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन ॥”)
चपेटः, पुं, (चप + चर्ण्ये कः । चपः खान्त्वना
चूर्णीकरणं वा तस्मै षट् इति गच्छतीति । षट्
गतौ + अच् ।) विस्तृताकुलियाणि । चङ् इति
चापङ् इति च भाषा । तत्पर्यायः । प्रतलः २
प्रहस्तः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥

चपेटो, स्त्री, भाद्रमुक्तवह्नी । यथा, भाद्रमुक्तवह्नी
अक्षयवत्प्रतिकामः क्षानादिर्न कुर्वीत ।
खलानकामा जलसमीपे बह्वीं पूजयेत् । बह्वी
नमः इति अरय्यवह्नीपूजावत् । चापङ्गवह्नी-
यम् । इति लक्ष्यचन्द्रिकायाख्या ॥ ३ ॥ अन्यच्च ।
“प्रसूता द्वादशे मासि सम्यग्यापय्यद्वये ।
सुते जाते तथा बह्वीं बह्वी द्वादशरूपिणी ॥
वैशाखे चान्दनी बह्वी ज्येष्ठे चारय्यसंज्ञिता ।
आषाढे कार्दमी ज्ञेया श्रावणे लुङ्गनी मता ॥
भाद्रे चपेटो विख्याता दुर्गाख्याच्युते तथा ।
नाथाख्या कार्त्तिके मासि मार्गे नलकरूपिणी ॥
पौषे मास्यनरूपा च शीतला तपसि स्मृता ।
गौरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽश्लोका प्रकीर्तिता ॥”
इति स्कन्दपुराणम् ॥
मन्थानवह्नी इति केचित् ॥
चम, उ भञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-उभं-
सकं सेट् । उदित्वात् ऋवेट् ।) चमति । उ,
चमित्वा चान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥
चम, न र उ भञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-सकं-सेट् । उदित्वात् ऋवेट् ।) न, चन्वोति ।
र वैदिकः । उ, चमित्वा चान्त्वा । इति दुर्गा-
दासः ॥
चमतुकारः, पुं, (चमतु करोतीति । ल + अण् ।)
अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चमत् +
ल + भावे घञ् ।) चित्तविस्ताररूपः । तत्-
पर्यायः । विस्मयः २ । इति साहित्यदर्पणम् ॥
चमरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोकातीतार्था-
कलनेन किमेतदिति ज्ञानधाराजनने चित्तस्य
दीर्घप्रायत्वं चित्तविस्तारः । दृष्टहेतुभ्योऽसम्भ-
वित्वज्ञानेन हेतुन्तराशुसन्धाने मनोधापार एव
चित्तविस्तार इत्यपरे । इति साहित्यदर्पणटीका ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । २० । २५७ ।
“एवं सकलजगत्तयच्छ्रद्धयचमतुकारकारि-
चरितानाम् ।
स्वयमनुधावन्ति सदा कल्याणपरम्पराः पदवीम् ॥”)
चमरं, स्त्री, (चमरस्येदम् । चमर + अण् । अच्
न षट्ठिः ।) चामरम् । इति मेदिनी । रे, १५० ॥
चमरः, पुं, (चमति भजयतीति । चम + “अर्नि-
कमिभमिचमोति ।” उणां । ३ । १३२ । इति
अरच् ।) चमरगौः । तत्पर्यायः । अजनी २
वन्धः ३ धनुगः ४ वालधमियः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, चैः रामायणे । २६ । ३ ।
“चमराः स्मरान्चैव ये चाप्ये वनचारिणः ॥”)
चमरपुच्छः, पुं, (चमरस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्य ।)
कोकड़ः । स तु विशेष्यभेदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ चामरे स्त्री च ॥
चमरिकाः, पुं, (चमरमिव केशरोऽख्यस्य । “अत
इतिठनी ।” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) कोविदार-
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (पर्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
“कोविदारचमरिकाः कुहाको युगपन्नकः ।
कुक्षतीतान्नपुष्पञ्च क्षन्तकः स्वल्पकेशरी ॥”)

चमरी, स्त्री, (चमरस्य स्त्रीजातिः । चमर +
स्त्रियां ङीष् ।) चमरगवी । तत्पर्यायः । दीर्घ-
वाला २ गिरिप्रिया ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, कुमारः । १ । १३ ।
“यत्स्थार्ययुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्वन्ति वालजयनेऽभयः ॥”)
मञ्जरी । इति मेदिनी । रे, १५२ ॥
चमसः, पुं, स्त्री, (चम्यते भज्यते पीयते इति यावत्
सोमोऽस्मिन्निति । चसु भज्यते + “अत्यवि-
चमोति ।” उणां । ३ । ११७ । इति अयच् ।)
यज्ञपात्रभेदः । इति मेदिनी । से, २१ ॥ चमस्
इति भाषा ॥ (एतल्लज्जणादिकसुक्तं यथा,—
“चमसानां तु वक्ष्यामि दक्षाः स्युश्चतुरङ्गुलाः ।
त्राङ्गुलस्तु भवेत् स्तम्भो विस्तारश्चतुरङ्गुलः ॥
विकङ्कतमयाः झङ्गावांगविलासमसाः स्मृताः ।
अन्येभ्यो वापि वा कार्यास्तेषां दक्षेभ्यु लज्जयम् ॥
द्यौर्मुण्डल एव स्यात् त्र्यङ्गुलश्चतुरङ्गुलः ।
उद्गातयाश्च त्रासिः स्याद् याजमानः पृथुः
स्मृतः ॥
प्रशास्तरवतः स्यादुत्तोद्यो त्र्यङ्गुलसिनः ।
पोतुरग्रे विशाखी स्यान्नेष्टुः स्याद्विद्यहीतकः ॥
अच्छावाकस्य राक्षाव आसीधस्य मयूखकः ।
इत्येते चमसाः प्रोक्ता ऋत्विजा यज्ञकर्त्तृभिः ।
पलाशाद्वा वटाद्वाग्वृष्टाद्वा चमसाः स्मृताः ॥”)
चमसः, पुं, (चम्यते भज्यते इति । चम + अयच् ।)
पर्यटः । पिटभेदः । लङ्कुङ्कः । इत्यजयपालः ॥
(ऋषभभेदस्य पुत्राणामन्यतमः । यथा, भाग-
वते । ५ । ४ । ११ ।
“कविर्हविरन्तरिचः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ।
आविर्होऽथोऽथ हर्मिलश्चमसः करभाजनः ॥
एते भागवतधर्मदर्शना नव मङ्गाभागवताः ॥”)
चमसी, स्त्री, (चमस + गौरादित्वात् ङीष् ।)
सुहृमसुरादिपिष्टम् । काष्ठरचितं यज्ञपात्र-
मित्यन्वे । इति लिङ्गादिसंज्ञटीकायां भरतः ॥
“चूर्णं यच्छक्कमाधायां चमसी सा विधीयते ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
चम्यः, स्त्री, (चमति भजयति श्रद्धं नाशयतीत्यर्थः ।
चम + “लघिचमिन्नोति ।” उणां । १ । ८० । इति
जः ।) सेनामात्रम् । (यथा, गीतायाम् । १ । ३ ।
“पश्येतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य! मङ्गतीं चम्यम् ॥”)
सेनाविशेषः । तत्र ७२६ हस्तिनः ७२६ रथाः
२१८७ अश्वाः ३६४५ पदातयः । ससुहायेन
७२६० द्विशतनवत्यधिकसप्तसहस्रम् । इत्यमर-
मेदिनीकरौ ॥
चम्यरः, पुं, स्त्री, (चमतीति । चम + “खर्जिपिङ्गा-
दिभ्य ऊरोलचौ ।” उणां । ४ । ६० । इति ऊरः ।
पृथोदरादित्वात् अत उलच् ।) हरिणविशेषः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ (यथा, माघे । १ । ८ ।
“चकासतं चारुचम्यरचर्मणा
कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥”)
चम्यः, पुं, (चम्यतीति । चम्य + अच् ।) कोवि-
दारवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

चम्पकं, स्त्री, (चम्पयति सद्गन्धं गच्छतीति । चम्प + क्त्वा ।) कदलीफलविशेषः । चंपा कला इति भाषा । अस्य गुणाः । वातपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् । वीर्यकारित्वम् । अतिशीतत्वम् । रसे पाके मधुरत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (चम्पकस्य इदम् । चम्पक + अच् । ततोऽणो लुक् ।) चम्पक-पुष्पम् ॥ (सांख्यशास्त्रोक्तसिद्धिभेदः । यथा,— “न्यायेन स्वयं परीक्षितमप्यर्थं तावन्न अद्ध्यते यावद्गुरुश्लिष्यसन्नञ्चारिभिः सह न संवादते । अतः सन्नदां गुरुश्लिष्यसन्नञ्चारिणां संवाद-कानां प्राप्तिः सन्नत्प्राप्तिः सा सिद्धिश्चतुर्थी चम्पकसुच्यते ॥”)

चम्पकः, पुं, (चम्पयति सद्गन्धादिकं गच्छतीति । चम्प + क्त्वा ।) वृक्षविशेषः । चंपा इति भाषा । तत्पर्यायः । चाम्प्यः २ हेमपुष्पकः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ स्वर्णपुष्पः ४ शीतल-च्छदः ५ सुभगः ६ भृङ्गमोक्षी ७ शीतलः ८ भ्रमरातिथिः ९ स्तरभिः १० दीपपुष्पः ११ स्थिर-गन्धः १२ अतिगन्धकः १३ स्थिरपुष्पः १४ हेम-पुष्पः १५ पीतपुष्पः १६ हेमाङ्गः १७ सुकुमारः १८ वनदीपः १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । श्लिषित्वम् । दाहकुष्ठकण्डूव्रण-नाशित्वम् । गुणादौ राजचम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कषायत्वम् । मधुरत्वम् । विष-हामिच्छकृत्कषवातासपित्तनाशित्वम् । इति भाव-प्रकाशः ॥ पनसफलकोपकदेशावयवम् ॥

चम्पककलिका, स्त्री, (चम्पकस्य कलिका कोरकः ।) चम्पककोरकः । तत्पर्यायः । गन्धफली २ बहु-गन्धा ३ गन्धमोदिनी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

चम्पकचतुर्दशी, स्त्री, (चम्पकसाध्या चतुर्दशी । अस्यां चम्पकैः शिवपूजनान् शिवलोकप्राप्ते-स्तथात्वम् ।) ज्यैष्ठ्यशुक्लचतुर्दशी । यथा, ज्यैष्ठ्य-माससुपक्रम्य मत्स्यसूक्ते ४५ पटले ।

“चतुर्दश्याश्च शुक्लायां चम्पकैः पूजयेत् शिवम् । अयुतेर्वा सहस्रेवां श्रुतेष्वा परमेश्वरि ! ॥ पायसञ्च बलिं दद्यात् ततो नक्तं चरेद्ब्रती । वृषस्येन विशेषेण न भूयो जायते भुवि ॥ त्रिमञ्जुकेचम्पकेच सहस्रं कुह्यान्निधिः । चययष्टिज्वरान् हन्ति कृत्वा द्रोहाणि यानि च ॥ चम्पकचतुर्दशी ख्याता पूजयेद्वा सदाशिवम् । दशजन्मतं पापमर्चनादेव नश्यति ॥”

अथ च । “चतुर्दश्याश्च शुक्लायां ज्यैष्ठ्ये मासि महेश्वरम् । चम्पकैः पूजयेत् भक्ता शिवलोकमवाप्नुयान् ॥” इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥

अपि च । “ज्यैष्ठ्यशुक्लचतुर्दश्यां पुण्यैश्चम्पकसम्भवैः । अर्चयित्वा महादेवं रुद्रलोकं मर्ह्यते ॥” इति संवत्सरकौस्तुभतन्त्रपुराणवचनम् ॥

चम्पकरम्भा, स्त्री, (चम्पक इति नाम्ना प्रसिद्धा रम्भा । यद्वा, चम्पकपुष्पगन्धवद्गन्धविशिष्टा रम्भा ।) सुवर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

(चंपा कला । इति भाषा ॥ गुणादिकं चम्पक-शब्दे पठ्यम् ॥)

चम्पकाक्षुः, पुं, (चम्पकवत् चम्पकपुष्पवर्णवत् आक्षु रभ्यन्तरबीजकोषो यस्य । यद्वा, चम्पकं चम्पकवर्णं आलाति प्रतियुक्तातीति । आ + ला + मितद्रादित्वात् कुः ।) पनसः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चम्पकुन्दः, पुं, (चम्पकवर्णः सन् जननीति । उन्दी क्लेदने + अच् । एषोदरादित्वात् अकारलोपः ।) मत्स्यभेदः । चांदकुड़ा । इति भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । मुक्तकारित्वम् । मधुरत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

चम्पकोषः, पुं, (चम्पचम्पक इव कोषो यस्य ।) पनसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चम्पा, स्त्री, (चम्पा नदी विद्यतेऽस्यामिति । “अर्थ आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् । यद्वा, चम्पेन राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य प्रपौत्रेण निर्मिता या पुरी । यदुक्तं भागवते ॥ ८ । २१ । “हरितो रोहितसुतश्चम्पस्तस्माद्विनिर्मिता । चम्पा पुरी.....”)

कर्णपुरी । अधुना भागलपुर इति ख्याता । तत्पर्यायः । मालिनी २ लोमपादपः ३ कर्णपूरः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४० ॥ चम्पावती ५ चम्पा-पुरी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (इयन्तु अङ्ग-देशान्तर्गता । यदुक्तं हेमचन्द्रेण । ४ । २३ ।

“वङ्गास्तु हरिकेलीया अङ्गाश्चम्पोपलक्षिताः ॥” तथा च महाभारते । १२ । ५ । ६—७ ।

“प्रोत्था ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ । अङ्गेषु नरशार्ङ्ग ! स राजासीत् सपत्नजित् ॥ पालयामास चम्पाञ्च कर्णः परबलार्ङ्गनः । दुर्धनधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा ॥”

इयमेव पुरा राज्ञो लोमपादस्य राजधानी आसीत् । इति रामायणम् ॥ अङ्गदेशस्थनदी-विशेषः ॥)

चम्पाधिपः, पुं, (चम्पाया अधिप ईश्वरः ।) कर्ण राजः । इति हेमचन्द्रः ॥

चम्पापुरी, स्त्री, (चम्पा एव पुरी ।) चम्पा-नगरी । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पाक्षुः, पुं, (चम्पश्चम्पकस्तद्वत् कोशवर्णं आलाति आ + ला + क्त्वा ।) पनसः । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पावती, स्त्री, (चम्पा तदाख्यया प्रसिद्धा नदी विद्यतेऽस्यामिति । चम्पा + मतुप् । मत्स्य वलम् ।) चम्पापुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पूः, स्त्री, काव्यविशेषः । इति जटाधरः ॥ तल्ल-क्षणं यथा,—

“गदपद्ममयी वाणी चम्पूरित्यभिधीयते ॥” इति साहित्यदर्पणे । ६ । २६८ ॥

चम्पेशः, पुं, (चम्पाया ईशः ।) कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चम्पोपलक्षितः, पुं, (चम्पया नगर्या नद्या वा उपलक्षितः ।) अङ्गदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३ ॥ तद्देशस्य पुं भूम्नि ॥

चम्प, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-पर-सकं-सेट् ।) चम्पति । इति दुर्गादासः ॥

चय, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्म-सकं-सेट् ।) उ, चयते । इति दुर्गादासः ॥

चयः, पुं, (चीयते इति । चि + “श्चश्च” १ । ३ । ६६ । इति कर्म्मणि अच् ।) वप्रम् । इत्यमरः । २ । २ । ३ ॥ तत्तु प्राकारादिकवप्रम् । यद्वा-परि प्राकारो निरूप्यते चः । पत्वार इति ख्यात इति केचित् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ।

दुर्गनगरे उद्धृतमृत्तिकास्तूपवर्धं यद्वापरि प्राकारो निवेश्यते । तथाचार्यशास्त्रम् । स्नातसुद्धृतमृदा वप्रं कारयेत् तस्योपरि प्राकारमिति । इति भरतः ॥ सप्तहः । (यथा माघे । १ । ३ ।

“चयस्त्रिषामित्यध्वारितं पुरा ॥”) समाकृतिः । इति मेदिनी । ये, २१ ॥ प्राकारः । (यथा, महाभारते । ३ । १६० । १७ ।

“शैलादभ्युच्छ्रयवता चयाद्वाजकशोभिना ॥”) पीठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दोषार्था सञ्चयप्रकोप-प्रशमादियु प्रकारविशेषः । तद्वयथा,—

“श्रींश्च सञ्चीयते वायुः प्रावृट्काले प्रकुप्यति । वर्षायां चीयते पित्तं शरत्काले प्रकुप्यति ॥

हेमन्ते चीयते क्षिप्वा वसन्ते च प्रकुप्यति । प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरणः ॥ शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्रावृट्काले क्रमः ।”

“चयकोपशमान् दोषा विहाराहारसेवनेः । समानेर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतेर्विपर्यये ॥” इति पूर्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

शोधः । यथा,— “कटुतेलान्वितैर्लेपान् सर्पनिर्मोक्तमस्त्रभिः । चयः श्वाभ्युत्ति गच्छत्य प्रकोपः स्फुटति हतम् ॥” इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहे व्रणशोधाधिकारे ॥)

चर, गमने । अदने । आचारे । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (भा-पर-सकं-सेट् ।) चरति । इति दुर्गादासः ॥

चर, क संशीत्यसंशीतोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-पर-सकं-सेट् ।) संशीतिः संशयः । असं-शीतिरसंशयः । क, विचारयति यो धर्म्ममिति हलायुधः । चर असंशये । इति प्राञ्चः । केचित्तु संशये इति पठित्वा संशये हि विचा-रणा स्यादित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

चरः, पुं, (चरति स्वपराङ्मुख्य शुभाशुभज्ञानाय भ्राम्यतीति । चर + अच् ।) राट्वादेः शुभा-शुभादिज्ञानार्थं राज्ञा समोपनं नियुक्तः पुरुषः । परतत्त्वज्ञानार्थमममकर्ता । तत्पर्यायः । यथाह्वयः २ प्रणिधिः ३ अपसर्यः ४ चारः ५ आश्रः ६ गूढपुरुषः ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १३ ॥

अपसर्यकः = प्रतिष्ठाः ६ प्रतिष्ठासः १० गुप्त-गतिः ११ मन्त्रगूढः १२ हितप्रणीः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ उदाख्यतः १४ । इति जटा-धरः ॥ तत्रादौ भिक्षुवर्गिणादिविशेषेण निर्य-स्यायिनि चरे । पञ्च खद्वेषपरदेशभ्रमणशीले इत्यर्थे । इति भरतः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

चरकः

“विषकाग्निरतिमोभिर्नमस्काग्निरिव वेगतः ।
 राजा चरेन्नमत् सर्वं प्राप्नुयाद्विषकाग्निरिव ।
 तर्कज्ञतज्ञः स्मृतिमान् श्रीयभावप्रकाशकः ।
 ज्ञेयायावच्छेदो दक्षः सर्वत्र भयवर्जितः ।
 सुमत्तो राजसु तथा कात्यायनी प्रतिपत्तिमान् ।
 हृषो निहन्तापारेण परराष्ट्रं विचक्षणः ॥
 कालज्ञो मन्त्रज्ञश्चान्तरिक्षं वस्तुचरचिक्नुसकान् ।
 तथाश्वापि युद्धीत समर्थान् मुञ्चयेत्तवः ॥
 अक्षुब्धश्च तथाशुभान् दृष्टार्थान् तत्त्वभाविनः ।
 पायस्त्रिजलापवादीन् परराष्ट्रे नियोजयेत् ॥
 स्वदेशपरदेशान् सुशीलान् सुविचक्षणान् ।
 वार्ताह्वयान् बहुष्वेव चराणां विनियोजयेत् ॥
 नैकस्य वचने राजा चारण्यं प्रत्ययं वहेत् ।
 हृषोः सन्मन्माश्रय तद्दुष्टान् कार्यमारभेत् ॥
 तस्मान्नाजा प्रयुज्जीत चरान् बहुसुखान् वृष्टान् ।
 नीरेतोवामनाः कुलास्तद्विधा ये च कारवः ॥
 भिक्षुश्च चारणा दास्यो मालाकार्यः कलाविदः ।
 अन्तःपुरगतां वार्तां निर्दरेयुरलक्षिताम् ॥
 प्रकाशचामकाशश्च चरस्तु द्विविधो मतः ।
 अग्रकाशोऽप्यसहिष्टः प्रकाशो दूतसंज्ञकः ॥”
 इति भोजराजस्ततयुक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥
 अक्षदूतमेदः । भौमः । चलः । इति मेदिनी ।
 रे, १० ॥ खल्लनपक्षी । इति शब्दमाला ॥
 कपर्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेघकर्कटतुला-
 मकरलमानि । इति ज्योतिषम् ॥ अस्थिर-
 विभूतिभिर्न चलमतनं स्खलितनियममपि चरमे ।
 इति दीपिका ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
 “चरलमे चरांश्च वा स्थापनच विसर्जनम् ॥”
 जङ्गमे, जि । यथा मनुः । ७ । १५ ।
 “तस्य सर्वान् भूतानि स्थावरानि चराणि च ॥”
 तथाच चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
 “चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।
 लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥
 चरोऽनुपपन्नाकाशधन्वाद्यो भवसंविधिः ।
 जलानुपवाञ्छेव जलानुपचराश्च ये ॥
 गुरुभस्माश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरुवः स्मृताः ॥”
 चरकः, पुं, (चर एव । स्थायं कन् ।) चारः ।
 इत्युणादिकोषः ॥ पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (चरति गच्छति वेत्ति वेदवेदकादीनि सर्व-
 शास्त्राधीति । चर + अच् ततः कन् च । यद्वा
 चर इव महोदत्तं द्रष्टुमागतः । चर + इवार्थे
 कन् ।) सुनिविष्टः । तत्तुल्यतमामकयन्त्यः ।
 तयोदत्तपतिर्था, —
 “यदा मनुस्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः ।
 तदा श्रेष्ठश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥
 अथर्वाङ्गगतं सन्ध्याशुर्वेदश्च जन्वान् ।
 एकदा स महोदत्तं द्रष्टुं चर इवागतः ॥
 तत्र लोकान् गदेर्यस्तान् अथवा परिपीडितान् ।
 खलेषु बहुषु अयान् जियमाणाश्च दृष्टवान् ॥
 तान् दृष्टातिद्यायुक्तस्त्रीषां दुःखेन दुःखितः ।
 अनन्तचिन्तायामास रोगोपशमकारणम् ॥
 संचिन्त्य स खर्यं तत्र सुनेः पुत्रो बभूव च ।

चरणा

यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्व्यतः ॥
 तस्माच्चरकनामासौ विज्ञातः चित्तिमच्छे ।
 स भाति चरकाचार्यो देवाचार्यो यथा हि वि ।
 सहस्रवदनस्त्रीशो येन ध्वंसो रक्षां क्षतः ।
 आर्जुनैश्च सुनेः शिष्या अधिवेशादयोऽभवन् ॥
 सुनयो बहुवस्त्रैश्च क्षतं तन्मं स्वकं स्वकम् ।
 तेषां तन्नाशि संस्कृत्य समाकृत्य विपश्चिता ॥
 चरकेयात्मनो नाम्ना यन्थोऽयं चरकः क्षतः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 चरटः, पुं, (चरति कृत्वतीव विचरतीर्थः । चर +
 बाहुलकात् अटच् ।) खल्लनपक्षी । इति शब्द-
 माला ॥
 चरन्, स्त्री, (चर + भावे ल्युट् ।) गमनम् ।
 (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ११४ । ६ ।
 “यन्नायुकामं चरन् चिनाके चिदिवे दिवः ॥”
 भञ्जम् । (यथा, मनुः । २ । १८६ ।
 अक्षत्वा भैक्षचरणमसमिधं च पावकम् ।
 अनातुरः समराजमवकीर्णव्रतचरेत् ॥”
 आचारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०७ ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १० । १३६ । ६ ।
 “अक्षरसां गन्धर्वानां ऋगाणां चरणे चरन् ॥”
 चरणः, पुं स्त्री, बहुचादि । (यथा, पञ्चतन्त्रे ४३३ ।
 “न पृच्छेच्चरणं गोत्रं न च विद्यां कुलं न च ।
 अतिथिं वैश्वदेवान्ते आह्वे च मयुरज्वीतम् ॥”
 अपि च महाभाष्यवचनम् । यथा, —
 “सहस्राख्यातनिर्याह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥”
 “चरणशब्दो वेदैकदेशवाची कटादिरूपः ।” इति
 सुम्भकोधट्टीकालदुर्गादासः ॥) स्त्रलम् । गोत्रम् ।
 इति मेदिनी । ये, ४७ ॥ (चरतीति । चर + ल्युट् ।
 चरत्यनेनेति करणे ल्युट् वा । अधमाङ्गम् । तत्-
 पर्यायः । पादः २ पत् ३ अङ्गुः ४ । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ७१ ॥ विक्रमः ५ पदः ६ आक्रमः ७ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रमणः ८ चलनः ९
 क्रमः १० । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८० ॥ पदम् ११
 पात् १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।
 ६ । २७७ ।
 “अङ्गुलीयान्निभेदस्य च्छेदयेत् प्रथमे यष्टे ।
 द्वितीये हस्तचरणी तृतीये वधमर्हति ॥”
 श्लोकचतुर्थभागः । यथा, उत्तरनाकरे अध्याये ।
 “शेषं मायास्त्रिभिः यक्षभिश्चरणैश्चोपलक्षिताः ॥”
 चरणयन्त्रः, पुं, (चरणस्य यन्त्रः ।) गुल्फः ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१५ ॥
 चरणयुग्मं, स्त्री, (चरणानां वेदशास्त्रानां बृहो-
 ७३ ।) वेदशास्त्रविरचितचतुर्वेदविवरणशास्त्रम् ।
 तत्तु वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 चरणायुधः, पुं, (चरण एवायुधं अस्त्रविशेषो
 यश्च ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥
 (पंथायोऽस्य यथा, —
 “कुक्कुटः लकवाङ्गः स्यात् कलयश्चरणायुधः ।
 तावच्चङ्कल्या दक्षो यामनादी शिखण्डिकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 अस्य मातृगुणादिकं कुक्कुटशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चरिता

चरणाक्षे, जि । यथा, रामायणे । ३ । ५६ । १५ ।
 “तुल्यपक्षप्रहारेण जटायुचरणायुधः ॥”
 चरमः, जि, (चरतीति । “चरेच ।” उणां ५ ।
 ६८ । इति अमच् ।) अन्तः । पश्चिमः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ (यथा, मनुः । २ । १६४ ।
 “उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य चरमं चैवं संविशेत् ॥”
 चरमप्राप्तम्, पुं, (यथा विभर्ति । भृ + क्तिप् ।
 ततः चरमश्चासौ प्राप्तेति कर्मधारयः ।)
 अस्ताचलः । इत्यमरः । २ । ३ । १२ ॥
 चरमाचलः, पुं, (न चलतीति प्रचाद्यच् अचलः
 पञ्चतः । ततः चरमश्चासौ अचलश्चेति कर्म-
 धारयः ।) अस्तपञ्चतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चरमात्रिः, पुं, (चरमश्चासावत्रिश्चेति ।) अस्ता-
 चलः । इति हेमचन्द्रः ॥
 चराचरं, स्त्री, (चराचरयोः समाहारः ।) जगत् ।
 इति मेदिनी । रे, २६० ॥ (तथा च मनुः । १२ । ५७ ।
 “एवं स जगत्सुखप्राप्त्यामिदं सर्वं चराचरम् ।
 सङ्गीययति चाजस्रं प्रमापयति चाख्यः ॥”
 आकाशः । इति घरेयी ॥ जङ्गमानजङ्गमम् ।
 यथा, देवीमाहात्म्ये ।
 “तथा विस्मृत्यते विश्वं जगदेतच्चराचरम् ॥”
 चराचरः, जि, (चरश्चलं आचरो व्यवहार-
 चेष्टादिकं तौ विद्यतेऽस्मिन् ।) जङ्गमः । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ७४ ॥ इङ्गः । इति विश्वः ॥
 इष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥ कपर्दके पुं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (चरतीति चरो जङ्गमः अचरः
 स्थावरः । चरेण सह अचरः । स्थावरजङ्गमः ।
 यथा, भागवते । ३ । ६ । ६ ।
 “सुखोभान्योन्यमासाद्य यस्मिंश्चोकाश्चराचराः ॥”
 चरिः, पुं, (चर + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां ४ । ११७ ।
 इति इन् ।) पशुः । इत्युणादिकोषः ॥
 चरितं, स्त्री, (चर + भावे क्तः ।) चरित्रम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १० । ११ ।
 “कथितो वंशविस्तारो भवता श्रीमच्छत्रयोः ।
 राजाश्चोभयवंशानां चरितं परमाद्भुतम् ॥”
 तद्द्विविधं यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
 “अनुभावाच्च लीला चेतुष्यते चरितं द्विधा ।
 अनुभावा अलङ्काराख्याः उद्गाहाराख्याः
 वाचिकाख्याश्च । लीला स्याच्चारविक्रीडा रास-
 कन्दकखेलाद्या चारुकीडा प्रकीर्तिता । तादृक्
 वेद्यवाद् गोदीहः पर्वतोद्धारो गोकुतिर्गमना-
 दिका ॥” (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २ ।
 “वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्भा ॥”
 वाचलिङ्गे तु । चर + कर्मणि क्तः । क्षतम् । व्या-
 रितम् । यथा, रामायणे । १ । ३ । १ ।
 “श्रुत्वा पूर्वं काचबीजं देवर्षेर्नारदादृषिः ।
 लोकान्निवृत्त्य भूयश्च चरितं चरितव्रतः ॥”
 चरितार्थः, जि, (चरितः क्षतः अर्थः प्रयोजनं
 येन सः ।) प्राप्तप्रयोजनः । यथा, कुमार-
 सम्भवे । २ । ७ ।
 “पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।
 प्रहृतिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥”

चरिचं, स्त्री, (चर + “अनिर्णयसूत्रसङ्घचर इवः ।” १। २। १८४। इति इवः ।) खभावः । तत्पण्यायः । चरितम् २ चारिचम् ३ चरी-चम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथा-चरित्सागरे । ४। ८३।

“अचिन्त्यं श्रीलसुप्तानां चरिचं कुलघोषिताम् ॥”) चरिचा, स्त्री, (चरिच + टाप् ।) तिलिङ्गी-वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

चरिचुः, चि, (चरतीति । चर + “अलङ्कृति ।” ३। २। १३६। इति इचुच् ।) जङ्गमः । इत्य-मरः । ३। १। ७४ ॥ (यथा, भागवते । ७। ६। ४० ।

“द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि विराट् खराट् आक्षु चरिचु भूक्षः ॥”) चरीचं, स्त्री, (चरिच + एवोदरादित्वाद्दीर्घत्वम् ।) चरिचम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चरः, पुं, (चरन्ति भक्षयन्ति देवा इमं चर्यते भक्षते अमरादिभिर्देवैरिति वा चरति होमादिकमस्मादित्येके । चर + “भृष्टश्रीति ।” उणां १। ७। इति उः ।) ह्याम्रम् । तत्-पाकभाण्डम् । इति मेदिनी । रे, ३२ ॥

“तत्तच्च संस्कृते वक्ष्यौ गोक्षीरेण चरं पचेत् ॥” इति शारदातिलकम् ॥ तस्यानुष्ठानं यथा । अग्नेः पश्चिमायान्दिशि प्रागप्यान् कुशानास्तीर्थं तदुपरि प्रक्षालितं वारुणसूदखलं सुयलं वेणवश्च क्षुपं वारुण-चमसस्यजलप्रोक्षितं संस्थाप्य ग्रीहीन् यवान् वा क्षुपे निधाय चमसस्यजलेन ओं वास्तो-स्यतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं भूक्षा जुष्टं प्रोक्षामि ओं भुवक्षा जुष्टं प्रोक्षामि ओं स्वक्षा जुष्टं प्रोक्षामि ओं प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि द्विस्तृतीया इत्यष्टौ वारान् प्रोक्षयेत् । ततः कांक्षपात्रेण चरस्याख्या वा ओं वास्तोस्यतये त्वा जुष्टं निर्वपामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं निर्वपामि ओं भूक्षा जुष्टं निर्वपामि ओं भुवक्षा जुष्टं निर्वपामि ओं स्वक्षा जुष्टं निर्वपामि ओं प्रजापतये त्वा जुष्टं निर्वपामि इति प्रत्येकं गृहीत्वा उदूखले स्थापयेत् द्विस्तृतीयम् । ततो दक्षिणहस्तमुपरि जत्वा सुवलेनावहृत्य क्षुपेण प्रस्फोटयेत् । इत्यमेव वारत्रयं कृत्वा चिः प्रक्षालयेत् । ततश्चरु-स्थाल्याममन्त्रकं जतोत्तरायं पवित्रं निक्षिप्य प्रक्षालिततल्लुलं निधाय दुग्धं निक्षिप्य स्तोत्रं स्तोत्रमुदकं दत्त्वा तन्मध्ये खदिरपलाशोदु-ज्वराणामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं अयं उभ-यतोऽङ्गुष्ठपूर्वप्रमाणं चतुष्कोणपुष्कलं मेघयं दक्षिणावर्त्तेन भ्रामयित्वा तथा पचेत् यथान्त-रुशणा सव्यक् पाको भवति गालनं न भवति दाहश्च न भवति ततः सव्यक्पाके भते मध्ये घृतसुर्व दत्त्वा प्रागादिदिक्चिह्नितं चरुमव-तायं अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि स्थापयित्वा पुन-र्मध्ये घृतसुर्व दद्यात् । इति भवदेवभट्टः ॥

चरत्रयः, पुं, (चरोर्त्रय इव ।) चित्रापूर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चित्ताद पिटा इति भाषा ॥

चर्च, क इक्षुमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-सकं-सेट् ।) इक्षुमः अध्ययनम् । क, चर्चयति वेदं विप्रः । इति दुर्गादासः ॥

चर्चे, श उक्तौ । भर्तृसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । श, चर्चेती चर्चेती । गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठ-फलान् प्रचक्षन्तानामादीपोरिति शुभो विभाषा वेदेनूचारयमेदश्च । इति दुर्गादासः ॥

चर्चरी, स्त्री, (चर्च + बाहुलकात् अरन् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) गीतभेदः । चर्चरी गीत-भेदे च केशभित्तरशब्दयोरिति वदः ॥ हर्ष-क्रीडति सुभूतिः । कापटिकानां सादरवचनं तौर्ध्वजिकश्चेत्यर्थः । वसन्तसमयक्रीडेत्येके । इत्य-मरटीकायां भरतः ॥ हर्षक्रीडावाक् । तत्-पण्यायः । चर्भटी २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजावल्याम् । १ अङ्के । “अये ! मधुरमभि-हृत्यमानवदृष्टदङ्गासुगतसङ्गीतमधुरः पुरः पौराणानुसरति चर्चरीञ्जलिः ॥” इत्यदुदा-हरणं यथा, विक्रमोर्व्वश्याम् । ४ अङ्के । अनन्तरे चर्चरीत्युक्ता,—

“गन्धोष्मादितमधुकरगीते-
वाद्यमानैः परभृत्यैः ।

प्रसरितपवनोद्भूतपक्षविकरः

सुललितविविधप्रकारैर्नृत्यति कल्पतरुः ॥”

वर्णवृत्तविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ । “हारयुक्तसुवर्णकङ्कणपाणिशृङ्खलविराजिता पादनूपुरसङ्गता सुपयोधरद्वयभृता । शोभिता बलयेन पिङ्गलपद्मगाधिपवर्णिता चर्चरीतवगीव चेतसि चाकसीति सुसङ्गता ॥”) चर्चरीकः, पुं, (चर्च + “फर्फरीकादयश्च ।” उणां ४। २० । इति इकनप्रत्ययान्तेन निपातनात् साधुः ।) महाकालः । केशविन्यासः । प्राकः । इति मेदिनी । के, १८७ ॥

चर्चा, स्त्री, (चर्चते विचार्यते वेदवेदान्तादि-तत्त्वशास्त्रैरमौ इति । चर्च + णिच् + अङ् ।) दुर्गा । चिन्ता । चार्चिक्यम् । इति मेदिनी । चे, ४ ॥ विचारणा । इत्यमरः । १। ५। २ ॥ (चर्च + भावे अङ् ।) लेपनम् । यथा, कृन्दोमञ्ज-र्याम् । १५। ४ ।

“नृगमदक्षतचर्चा पीतकौशेयवासाः ॥” गायत्रीरूपा महाप्राज्ञः । यथा, देवीभाग-वते । १२। ६। ४६ । “ज्ञानधातुमयो चर्चा चर्चिता चारुहासिनी ॥”) चर्चिका, स्त्री, (चर्चा + स्तार्थे कन् ।) कापि अत इत्यम् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चर्चा । इति द्विरूपकोषः ॥ (रोगविशेषः । तदपनोदनं तुषारपानीयं यथा,—

“तौषारं लघुशीतलं अमहरं पिप्पलिसिन्धु-
प्रहं दोषाणां शमनं जलार्चिजननं सर्वामयज्ञं परम् ।

कुलक्षीपदचर्चिका-विमहरं मामाविशपीपहं
चीमानां अतश्चोविद्यां हितकरं संश्लेषते
मानवैः ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥ (चर्चा वेदादिविचारणां वेति इति । उन् । वेदाद्यधोतरि, चि ॥)

चर्चितं, चि, (चर्च + कर्मणि क्तः ।) चर्चा लेपनं सङ्गातास्य इति इतच् वा ।) चन्दनादिना जतलेपनम् । तत्पण्यायः । चिञ्चम् २ जिञ्चम् ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १। ४० । “चन्दनचर्चितनीलकण्ठेवरपीतवसनवनमाली ॥”) चर्चतः, चि, (चर्चते इति ।) चृत चिंसायाम् + “ऋदुपधाच्चापि चृतिः । ३। १। ११० । इति ययत् ।) हननीयः । इति पाणिनिशास्त्रकारणम् ॥

चर्पटः, पुं, (चृप् + अट् ।) स्कारः । विपुलः । चपेटः । पर्पटः । इति मेदिनी । टे, ४१ ॥ चर्पटा, स्त्री, (चर्पट + टाप् ।) भाद्रपुल्लवल्ली । चापङ्कावल्ली इति भाषा ॥ अस्या विवरणं चपेटीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चर्पटी, स्त्री, (चर्पट + ङीष् ।) पोली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चर्च, गतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-सकं-सेट् ।) चर्चति । इति दुर्गादासः ॥ चर्भटः, पुं, (चर + क्षिप् । भटति भरति खग्ररीर-दानेनेति । भट् + अच् । ततः कर्मधारयः ।) इर्वायः । इति हलायुधः ॥

चर्भटी, स्त्री, (चर्भट + ङीष् ।) चर्चरी । हर्ष-क्रीडावाक् । इति हेमचन्द्रः ॥ चर्म, स्त्री, (चर्मे साधनतयास्यस्य अच् ।) फलकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ७। १६२ । “स्यन्दनाश्वैः समे युध्वादनूपै नौद्विपैस्तथा । वृक्षगुल्मवृते चापैरसिचर्मैर्युधैः खले ॥”) चर्म, [न्] स्त्री, (चर + “सर्वधातुभ्यो मनिन् ।” उणां ४। ४। ५। इति मनिन् ।) इन्द्रियविशेषः ।

चाम इति भाषा ॥ तत्पण्यायः । त्वक् २ अष्टाधरा ३ क्षतिः ४ अजिनम् ५ देहचर्म ६ रक्ताधारः ७ रोमभूमिः ८ शरीरावरणम् ९ । इति द्वाजनिर्व्वण्टः ॥ अष्टाधरा १० । इति भरतधृतसर्वधरः ॥ (यथा, भागवते । ३। ६। १६ । “निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोऽनिलो-
ऽविशत् ॥”) शरीरावरकं शब्दम् । दास इति भाषा ॥ तत्-पण्यायः । फलकः २ फलम् ३ । इत्यमरः । २ । ८। ६० । फरम् ४ चर्मम् ५ । इति भरतः ॥ चर्म तस्य लक्षणं यथा, युक्तिकल्पतरौ ।

“शरीरावरकं शब्दं चर्म इत्यभिधीयते । तत् पुनर्द्विविधं काष्ठचर्मसम्भवमेतत् ॥ शरीरावरकत्वं लघुता दृढता तथा । दुर्भेद्यतेति कथिता चर्मणां गुणव्यञ्जकः ॥ खल्वता गुह्यता चैव ऋदुता सुखमेद्यता । विरुद्धयता चेति चर्मणां दोषव्यञ्जकः ॥

शरीरावरकं शब्दम् । दास इति भाषा ॥ तत्-पण्यायः । फलकः २ फलम् ३ । इत्यमरः । २ । ८। ६० । फरम् ४ चर्मम् ५ । इति भरतः ॥ चर्म तस्य लक्षणं यथा, युक्तिकल्पतरौ । “शरीरावरकं शब्दं चर्म इत्यभिधीयते । तत् पुनर्द्विविधं काष्ठचर्मसम्भवमेतत् ॥ शरीरावरकत्वं लघुता दृढता तथा । दुर्भेद्यतेति कथिता चर्मणां गुणव्यञ्जकः ॥ खल्वता गुह्यता चैव ऋदुता सुखमेद्यता । विरुद्धयता चेति चर्मणां दोषव्यञ्जकः ॥

शरीरावरकं शब्दम् । दास इति भाषा ॥ तत्-पण्यायः । फलकः २ फलम् ३ । इत्यमरः । २ । ८। ६० । फरम् ४ चर्मम् ५ । इति भरतः ॥ चर्म तस्य लक्षणं यथा, युक्तिकल्पतरौ ।

“शरीरावरकं शब्दं चर्म इत्यभिधीयते । तत् पुनर्द्विविधं काष्ठचर्मसम्भवमेतत् ॥ शरीरावरकत्वं लघुता दृढता तथा । दुर्भेद्यतेति कथिता चर्मणां गुणव्यञ्जकः ॥ खल्वता गुह्यता चैव ऋदुता सुखमेद्यता । विरुद्धयता चेति चर्मणां दोषव्यञ्जकः ॥

विनी रत्नसूत्राया पीतः कश्च दत्तमिश्रितः ।
ब्रह्मादिजातिभिरेव चर्मणां वर्णनिर्णयः ।
चित्रवर्णेषु चर्मणां वर्णदेशोपपद्यते ॥” ॥
ब्रह्मचारिबालकस्य चर्मणः । इत्यमरः । २।७।
४७ ॥ (यथा, मनुः । २। ४१ ।

“कार्त्तिकरीरववासानि चर्मणि ब्रह्मचारिणः”)
चर्मकवा, स्त्री, (चर्मणः कवा । चर्म कवतीति ।
कव् + क्वप् इत्थेके ।) पश्चिमदेशजातं गन्ध-
द्रवम् । कैचित् चामारकवा इति ज्ञाता
इत्याहुः । इति भरतः । तत्पर्यायः । सप्रणा २
विमला ३ वातजा ४ भूरिषणा ५ । इत्यमरः ।
२ । ४ । १४३ ॥ शातका ६ चर्मकवा ७ । इति
भरतः । मावरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ।
“चर्मकवायाः कर्णं विस्मयन् कर्तुं काक-
पदमस्य ।

ज्ञात्वा कुर्यात् कटमीं कटुकोटपलाप्रधमनम् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने पञ्चविंशोऽध्याये ।
चर्मकवा, स्त्री, (चर्मणः कवा ।) चर्मकवा ।
इत्यमरटीकायां भरतः ।

चर्मकारः, पुं, (चर्म चर्मनिर्मितद्रव्यादिकं
करोतीति । क् + “कर्मण्यङ्” ॥ ३।२।१ । इति
अच् ।) वर्णचक्रजातिविशेषः । चामार इति
तुचि इति च भाषा ॥ स तु चकाल्यां तीवरा-
ज्जातः । इति पराशरपद्धतिः । तत्पर्यायः । पाडू-
लतृ २ । इत्यमरः । २।१।७ । पाडूलतृ ३ चर्मकारः ४ ।
इति तट्टीका । चर्मलतृ ५ पाडुकाकारः ६ ।
इति ज्ञानाद्युधः । चर्मलः ७ कुरटः ८ । इति
त्रिकाङ्गशेषः । (यथा, मनुः । १० । ३६ ।

“कारावरो निषादानु चर्मकारः प्रकथ्यते ॥”)
चर्मकटरी, स्त्री, (चर्म करोति वर्णयति उत्कर्षं
करोतीति यावत् । क् + क्वप् । चर्म किरतीति
चर्म + कृ + क्विप्त्थेके । ततो ङीष् ।) चर्म-
कवौषधिः । इति मेदिनी । रे, २६१ ॥

चर्मकौलः, पुं, (चर्म कौलतीति । कौल + अच् ।
चर्मणि गुह्यस्थचर्मणि कौल इवेति वा ।)
गुह्यरोगविशेषः । जालीश्च इति हारिश्च इति
च भाषा ॥ तस्य निदानं यथा,—
“यानो यक्ष्णीयां स्त्रियां करोत्यर्थस्त्वचो वधिः ।
कौलोपमं स्थिरखरं चर्मकौलानु तद्विदुः ।
वातेन तोदपावखं पितादसितरक्तता ।
स्त्रियां क्षिप्तता तस्य व्यथितत्वं सर्व्वता ॥”

इति माधवकरेण रोगविनिश्चयनार्थं अष्टो-
रोगाधिकारे धृतम् । अतोऽस्य चिकित्सा
अर्धरोगचिकित्सावत् । अपि च ।

“चर्मकौलं जलमयं मयकान् तिलकान्कान् ।
उत्प्लव्य शस्त्रेण दहेत् चाराणिभ्यामशेषतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

चर्मलतृ, पुं, (चर्म करोति चर्मचटितपाडुका-
दिकम् उत्पादयतीत्यर्थः । चर्म + ल + क्तिप् ।)
चर्मकारः । इति ज्ञानाद्युधः । (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ४ । ५५ । [जीविनीम् ॥”)
“चर्मलतृ कोऽपि न प्राप्स्य कटौ क्षीरोप-

चर्मचटका, स्त्री, (चर्मणा चटकेव ।) निशाचर-
पक्षिविशेषः । चामृचिका इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । जतुका २ अजिनपत्रिका ३ । इति
हेमचन्द्रः । जतुका ४ यक्षमाचिका ५ जतुनी ६
अजिनपत्रा ७ चार्मिः ८ चर्मचटो ९ । इति
शब्दरत्नावली । चर्मपत्रा १० । इति जटा-
धरः । चर्मचटिका ११ । इति कैचित् ॥

चर्मचटो, स्त्री, (चर्मणा चटोव । यद्वा, चर्म
चटति भिन्नतीति । चट + अच् ङीष् ।) चर्म-
चटका । इति शब्दरत्नावली ॥

चर्मचित्रकं, स्त्री, (चर्मणि चित्रकं चित्रित-
मिवेत्यर्थः । चर्म चित्रयतीति वा । चित्र +
क्वल् ।) चेतकृष्टम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्मजं, स्त्री, (चर्मजो चर्मणि वा जायते । जन +
ङ् ।) रोम । बधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्मखती, स्त्री, (चर्मैव उत्पत्तिहेतुमेवाख्यस्याः
इति मतम् मस्य बलम् ।) नदीविशेषः । सा तु
दुन्देलखळाख्यदेशे चर्मल् इति ख्याता
कदली । इति मेदिनी । ते, १८६ ॥ (आसीत् किल
पुरा रत्नदेवनाम्ना (शशविन्दुनामा वा) कश्चित्
राजचक्रवर्ती । तस्य यक्षे मारिता ये गाव-
क्षेत्रां चर्मगतितरस्रोदादिभ्यो जातेयं नदीति
पौराणिकी गाथा । यथा, देवीभागवते । १ ।
१८ । ५४ ।

“चर्मणां पर्व्वतो जातो विन्ध्याचलसमः पुनः ।
मेघानुप्रावनाज्जाता नदी चर्मखती शुभा ॥”

चर्मदण्डः, पुं, (चर्मभिश्चर्मणा वा निर्मितो
दण्डः ।) कशा । इति हेमचन्द्रः । चाडुक्
इति भाषा ॥

“चर्मदण्डाहतो विप्रः शशापातिरुवा च तम् ॥”
इति महाभारतशान्तिपर्व्वणि ॥

चर्मदूषिका, स्त्री, (चर्म दूषयति दोषयति वा ।
दुष् + क्विच् + क्वल् । ततश्चापि अत इत्वम् ।)
कोटरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्मतरङ्गः, पुं, (चर्मणा चर्मभिर्वा तरङ्ग इव ।)
वलिः । त्वक्स्फोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्मदुमः, पुं, (चर्माज्जातिवल्कलमयो दुमः ।)
भूर्जद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्मपत्रा, स्त्री, (चर्ममयं पत्रं पत्रद्वयं यस्याः ।)
चर्मचटो । इति जटाधरः ॥

चर्मपाडुका, स्त्री, (चर्मनिर्मिता चर्ममयी वा
पाडुका ।) उपान्त । चामङ्गार जुता इति
भाषा ॥ यथा । “ततो ब्रह्मचारी अनेन मन्त्रेण
चर्मपाडुकायुगले प्रादौ निदध्यात् ॥” इति भव-
देवभट्टः । अस्या गुणाः पाडुकाशब्दे द्रष्टव्याः ॥

चर्मपुटः, पुं, (चर्मनिर्मितः पुटः पात्रम् ।
चर्मपुटकः, पुं, पत्रे स्थाप्ये क्व । चर्ममयं पुट-
मत्र इति कप् इत्येके ।) चर्मनिर्मितपात्र-
विशेषः । कृपा इति भाषा ॥ यथा । इति चर्म-
पुटकः । इति चर्मपुटे मत्स्ये चेति मेदिनी ॥

इति पुलङ्गसंयहटीकायां भरतः । तत्पर्यायः ।
इतिः खल्लचर्ममयीति हेमचन्द्रः ॥

चर्मप्रमेदिका, स्त्री, (चर्म प्रभिन्नतीति । प्र +
भिद् + क्वल् । टापि अत इत्वम् ।) चर्म-
प्रमेदनाकम् । इत्यमरः । २ । १० । १५ ॥
योङ् इति भाषा ॥

चर्मप्रसेवकः, पुं, (चर्मणा प्रसीयति इति । विद्यु
तन्मुचनाने + “संज्ञायाम्” ॥ ३ । ३ । १०६ ।
इति कर्मणि क्वल् बाहुलकात् डुक् वा ।)
चर्मप्रसेविका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चर्मप्रसेविका, स्त्री, (चर्मप्रसेवक + टापि अत
इत्वम् ।) अपिसन्दीपनार्थं चर्मं निर्मित-
यन्त्रम् । भाती इति ज्ञाता इति च भाषा ॥
तत्पर्यायः । भस्त्रा २ । इत्यमरः । २ । १० । ३३ ॥

चर्ममुक्ता, स्त्री, (चर्मणः जीवरहितदेहस्ये-
त्यर्थः सुखमस्तिहस्तेऽस्या इति । छिन्नशिरो-
धारणादेव तथात्वम् ।) दुर्गा । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १२० ॥ (चक्रमुक्ता । इत्यपि
ज्ञातुं पाठः ॥)

चर्मरङ्गा, स्त्री, (चर्मणे रङ्गो यस्याः ।) आवर्ण-
कीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देशविशेषे, पुं ।
स च देशः कूर्मविभागे पश्चिमोत्तरस्यां दिशि
उक्तः । यथा, दृष्टवर्त्ततायाम् । १४ । २३ ।

“दिशि पश्चिमोत्तरस्याम् ॥” इत्युपक्रम्य,—
“वेद्यमती फलगुणुका
गुह्या मन्त्रकुचचर्मरङ्गाख्याः ॥”
इत्युक्तवान् ॥)

चर्मरः, पुं, (चर्म रचयतीति । रच् + बाहु-
लकात् डुः ।) चर्मकारः । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥
चर्मसम्भवा, स्त्री, (चर्मणि सम्भव उत्पत्ति-
र्यस्याः ।) शला । इति हारावली । ६७ ॥

चर्मसारः, पुं, (चर्मणः सारः । सुक्तद्रव्येभ्यो
रसस्य त्वङ्मध्ये जायमानत्वात् तथात्वम् ।)
रसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्माभः, पुं, (चर्मजोऽभः जलम् । सर्व्वे सान्ना
अदन्ताश्च ॥” इति न्यायादश्च अकारान्तः ।
कचित् जीवे सान्नाऽपि दृश्यते ।) रसः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

चर्मारः, पुं, (चर्म चर्मक्रियां ऋच्छतीति ।
ऋ गतौ + “कर्मण्यङ्” ॥ ३।२।१ । इत्यङ् ।)
चर्मकारः । इति जटाधरः ॥

चर्मौ, [न] पुं, (चर्म शरीरावरकं शस्त्रविशेषो-
ऽस्यस्य । चर्म + इनिः ।) चर्मधारिणोद्वा ।
जाली इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । फलक-
पाणिः २ । (यथा, महाभारते । ३।२७।३१ ।
“यस्मां दृष्ट्वान् तद्वयं चर्मिणास्तुतमं रवे ।
नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मात् मनुर्न वर्द्धते ॥”

चर्म त्वक् अख्यस्येति ।) भूर्जद्वयः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
सितस्थाने ११ अः । “चर्मद्वयगिरिकर्णिका-
शीतशिवनिचुलदादिमानककं हरिद्वराणाद-
नगोपधोऽटाविकङ्कतेषु वा यवानविकारांश्च
सेवेत् ॥”) भङ्गरिटः । मोचा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

चर्चविधिः

चर्चा, स्त्री, (चर + "गदमश्चरयमश्चाशुपसर्गः।" ३।१।१००। इति यत्। च्यायां टाप्।) ईर्याप्रत्ययः। इत्यमरः। २।७।३६॥ नियमापरित्यागः। ईर्यते गुरोः प्राप्नो-पासनया ज्ञायते ईर्या वा च ध्यानधारणादिः तस्याः पन्था उपायः तच्च व्रतिनां या स्थिति-रवस्थानमपरित्यागः वा। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते। १।२।३२६। "चर्चायां ह्यसुतुष्टं पाण्डवस्यानुगच्छतः॥") गमनम्। अदनम्। आचरणम्। इति सुगन्धो-घटीकायां दुर्गादासः॥ (यथा, मनुः। ६।३२। "आसां महर्षिचर्चायां तत्कान्तमया तनुम्॥" सेवा। यथा, हेः रामायणे। २।०६।१५। "वनवासस्य भूरस्य मम चर्चा हि रोचते॥" चि, अनुष्ठेयः। आचरणीयः। यथा, मनुः। ३।१। "वट्त्रिंशदाब्दिकं चर्चं गुरौ जैवेदिकं व्रतम्॥") चञ्च, कि भवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पक्षे भौ-परं-सकं-सेट्।) कि, चञ्चयति चञ्चति तच्छूलं बालकः। इति दुर्गादासः॥ चञ्चणं, स्त्री, (चञ्च + भावे ल्युट्।) दन्तैश्चर्च-नम्। इति हेमचन्द्रः। ३।८८॥ चिवान इति भाषा॥ (यथा, हारिते प्रथमे स्थाने प्रथमे-ध्याये। "चञ्चणं गिलनञ्चापि कासितं ज्ञासितं तथा॥") चञ्चा, [नृ] पुं, तलप्रहारः। इति हारावली। १६७॥ चञ्चितं, त्रि, (चञ्चते क् इति। चञ्च + कर्मणि क्तः।) कृतचञ्चणम्। भञ्चितम्। इत्यमरः। ३।२।११०॥ (यथा, भागवते। ७।५।३०। "अदास्तगोभिर्विश्रतां तमिस्त्रं पुनःपुनश्चञ्चितचञ्चणानाम्॥") चञ्चितपात्रकं, स्त्री, (चञ्चितानां ताम्बलादीनां त्यागपात्रम्। ततः स्तार्थे कन्।) चञ्चितताम्ब-लादित्यागपात्रम्। पीगदान इति भाषा॥ यथा, रासलीलायां पातालखण्डे। "ताम्बूलं दर्पणं पानपात्रं चञ्चितपात्रकम्॥" चञ्च, त्रि, (चञ्चते दन्तैश्चर्चयति इति। चञ्च + कर्मणि ग्यत्।) चञ्चणीयम्। यथा,— "वट्कोटिं ब्राह्मणाच्च भोजयामास निव्यग्रः। चूष्यपयलेक्ष्यचञ्चैरतिवृत्तिं दिने दिने॥" इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डम्॥ चर्चविः, पुं, (चर्चतीति। छध + "छधिरादेश-चः।" पां-उणां। २।१०३। इति अग्निः आदेश-चः।) जनः। यथा, श्रीभागवते। "स चर्चणीनामुदगाच्छो नृजन् प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः॥" मनुष्यजातिः। यथा,— "अर्थेनो मातृका पत्नी तयोश्चर्चणयः सुताः। यच्च वे मातुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता॥" इति श्रीभागवते। ६।६।३१॥ "चर्चणयः कृताकृतज्ञानवन्तः। पश्यन्तकर्मत्वेन निचण्डा-दाकुलेः। यच्च येषु आत्माशुसन्धानविशेषिण

चलद्

मातुषी जातिचोपकल्पिता। तथा च कृतिः। पुरुषत्वे चाविस्तरामाप्तेति॥" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (अथ उणादितिल्लतोन्व-दत्तेन तु "छधिरादेश-चः।" इति पठित्वा धर्चणिर्बन्धकीति व्याख्यातम्॥) चल, क भूतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, चालयति। इत्यवकारादि-रयमिति दुर्गासिंहकुमरनन्दी। भृतिरिह पोष-णम्। इति दुर्गादासः॥ चल, ज गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भौ-परं-सकं-सेट्।) ज, चालः चलः। मिचले इति वक्ष्यमाणं न पठित्वा इमेव मातुष्यं भाषाः पठन्ति तद्वेयम्। तेनास्य चालयति इक्षितं यन्ता। चलमानोऽनिल इत्यत्र ताच्छीक्ये श्रुतः श्रानः। मिचले। पूर्व्येणान्वयः। चलघातुः कम्पने मातुष्यः स्यादित्यर्थः। म, चलयति लतां वायुः। चलयन् भङ्गवत्तलवाकानिति रघुः। चालयन् सकलां पृथ्वीमिति चलन्तात् चालं करोतीति औ श्रुतम्। इति दुर्गादासः॥ चल, श्र विलासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुरां-परं-अकं-सेट्।) श्र, चलती चलन्ती। विलासः क्रीडनम्। इति दुर्गादासः॥ चलं, त्रि, (चलति गच्छतीति। चल + पचाद्यच्।) चञ्चलम्। इत्यमरः। ३।१।७४॥ (यथा, रघुः। ११।१५। "ताडुका चलकपालकुण्डला कालिकेव निविडा वलाकनी॥" पारदः। इति हेमचन्द्रः। ४।११६॥ अष्टा-दशाक्षरवृत्तभेदः। यथा, वृत्तरत्नाकरे। "भौ नृजौ भौ चञ्चलमिदमुदितं युगैर्मणिभिः खरैः॥") चलः, पुं, (चल + पचाद्यच्।) कम्पः। तद्व्युत्ते त्रि। इति मेदिनी। ले, १५॥ (शिवः। यथा, महाभारते। १३।१७।११६। "महाकेतुर्महाधातुर्नैकसाधुरचलः॥" विष्णुः। यथा, तत्रैव। १३।१४६। ६२। "वीरहा विसमः शून्धो वृताश्रीरचलः॥" "वायुरूपेण चलः।" इति भाष्यम्॥ चलचक्षुः, पुं, (चला चक्षुः।) चकोर-पक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४।४०५॥ चलनपूर्णिमा, स्त्री, (चलन्ती पुर्णिमा तदाश्रयी-भूतचन्द्र इवेति तात्पर्यार्थः।) चन्द्रकमन्तुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चलदङ्गः, पुं, (चलन् चञ्चलं अङ्गं यस्य।) मत्स्य-विशेषः। चैत्रा इति भाषा॥ अस्य गुणाः। अनभिष्यन्दित्वम्। वाते हितत्वम्। रोचन-त्वम्। इति राजवल्लभः॥ चलदङ्गकः, पुं, (चलदङ्गं यस्य इति कप्।) चलदङ्गमन्तुः। इति जटाधरः॥ चलदलः, पुं, (चलानि दलानि पन्नाणि यस्य।) अन्धवृद्धः। इत्यमरः। २।४।२०॥ (अन्ध-शब्दस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

चविका

चलनं, स्त्री, (चल + भावे ल्युट्।) भ्रमणम्। (यथा, देवीभागवते। १।१७।१६। "चलनञ्च विना कार्यं न भवेदिति मे मतिः॥") कम्पनम्। (यथा, पञ्चतन्त्रे। २।१७४। "हायुपायाविह प्रीतौ विस्तौ शत्रुदर्शने। हस्तयोश्चलनादेको द्वितीयः पार्वेगजः॥") कम्पे, त्रि। इति मेदिनी। ने, ६१॥ चलनः, पुं, (चलनेन इति। चल + करणे ल्युट्।) पादः। इति हेमचन्द्रः॥ हरिणः। इति जटा-धरः॥ चलनकाः, पुं, (चलन + संज्ञायां कन्।) चक्षा-तकम्। इति हेमचन्द्रः। ३।३३८॥ चलनी, स्त्री, (चलन + डीप्।) वारीभेदः। जग-वन्धनी। वक्ष्यधर्वरी। इति हेमचन्द्रः॥ वाधरा इति भाषा॥ चलपत्तः, पुं, (चलानि पन्नाणि यस्य।) अन्धवृ-द्धः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, नैषधे। "अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या गवेय्यते किं चलपचपचम्। नचेद्विशेषादितरच्छेदेभ्य-स्तस्यास्तु कम्पस्तु कृतो भयेन॥") चला, स्त्री (चलतीति चल + पचाद्यच् टाप् च। नेकत्रावस्थितत्वात् तथात्वम्।) लक्ष्मीः। इति मेदिनी। ले, १५॥ सिद्धकाः। इति रत्नमाला॥ चलाचलः, त्रि, (चलतीति चल + अच्।) चरि-चलिपतिवदीनां वा हित्वमितिह्रस्वे आभ्यासस्य आगागमश्च इति वार्तिकद्वयेणास्य विद्धिः। चञ्चलः। इत्यमरः। ३।१।७४॥ (यथा, किराताज्युनीये। ११।३०। [चलाम्॥]) "जम्बिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चला-काकं पुं, इति राजनिर्घण्टः॥ चलातङ्कः, पुं, (चले चलने आतङ्को भयं यस्मात्।) वातरोगः। इति राजनिर्घण्टः॥ चलितं, त्रि, (चल + कर्तरि क्तः।) कल्पितम्। इत्यमरः। ३।१।८७॥ (यथा, राजतर-ङ्गिण्याम्। ५।३६५। "तथोर्विलासवर्जितेक्षितापाङ्गविभ्रमेः॥") गतम्। चल ज गताविति दर्शनात्। (यथा, गोः रामायणे। ३।५७।२६। "अधिरुद्धे गजारोहे यथास्याचलितोगजः॥") चलुः, पुं, (चल + उन्।) गच्छूः। इति हेम-चन्द्रः। ३।२६२॥ चलुकः, पुं, (चलुना कायतीति। कै + कः।) प्रवृत्तिः। भाष्यभेदः। इति मेदिनी। के, ८६॥ चविः, स्त्री, (चर्वते इति। चर्व + इन्।) पृथो-दरादित्वात् रलोपे साधुः। चविका। इति शब्दरत्नावली॥ चविकं, स्त्री, (चवि + संज्ञायां कन्।) चविका। इति भरतवृत्तचक्रः॥ चविका, स्त्री, (चवि + स्तार्थे कन्।) वृषविशेषः। चर इति भाषा॥ तत्पर्यायः। चञ्चम् २। इत्यमरः। २।४।६४॥ चञ्चा ३ चविकम् ४

चवी ५ । इति भरतः ॥ चविः ६४ इति शब्द-
रत्नावली ॥ तेषोवती ७ कोला = नाङ्गली ८
उचवा १० चषकम् ११ वधिरः १२ गन्ध-
नाङ्गली १३ वली १४ कोलवली १५ कोलम् १६
कुटिलवत्तकम् १७ तीक्ष्णम् १८ करिकरणा-
वली १९ लकारः २० । (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ३६ अध्याये ।

“सारिवाहययद्याश्चविकारस्तत्पद्वैः ॥”)

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । जघ्णत्वम् ।
रोचनत्वम् । दीपनत्वम् । जलमेककासन्वास-
भूलनाशिलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भेद-
कत्वम् । कपनाशिलम् । इति राजवल्लभः ॥

चवी, स्त्री, (चवि + “वङ्गादिभ्यश्च” ४।१।४५ ।
इति ङीष् ।) चविका । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ६।१५१ ।

“सर्ववर्मा चवीहस्तः प्रतिष्ठां तां सुदुस्तराम् ।
पश्यन् वादुश्यः सर्वं स्वभार्यायै शशंस तत् ॥”)

चवं, स्त्री, (चवंते इति । चवं + यत् । एषो-
दरादित्वात् रलोपे साधुः ।) चविका । इत्यमरः ।
८।४८८ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।

“चक्षेत्रीणं चिपला सर्पिर्मांसरसाब्जभिः ॥”)

चयकं, स्त्री, (चयमेव । स्वार्थे कम् ।) चविका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

चयजा, स्त्री, (चयमिव जायते इति । जन +
ङः ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विहृतिरस्या गजपिप्पलीशब्दे ज्ञेया ॥)

चयफलं, स्त्री, (चयमिव फलं यस्य ।) गज-
पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

चथा, स्त्री, (चथ + टाप् ।) चविका । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
४१ अध्याये ।

“सर्पिर्मधुस्थी चिकटु प्रलिङ्गा-

चथाविङ्गोपहितं चयार्थः ॥”)

वचा । इति मेदिनी ॥ कार्पाची । इति राज-
निर्घण्टः ॥

चष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सर्क-
सेट् ।) चषति । इति दुर्गादासः ॥

चष, न भवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-उभं-
सर्क-सेट् ।) न, चषति चषते । इति दुर्गा-
दासः ॥

चषकः, पुं, स्त्री, (चषति भक्षयति पिबत्यनेनेत्यर्थः ।
चष + “कृन् शिल्पिषंश्चयोरपूर्वस्यापि” उणां ।
२ । ३२ । इति कृन् ।) मद्यपानपात्रम् । तत्
पर्यायः । गव्यकः २ सरकः ३ अमुतर्षणम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १०२४ ॥ ॥

अथ चषकोद्देशः ।

“यत् पानपात्रं भूपानं तज्ज्ञेयं चषकं बुधैः ।
कानकं राजतश्चैव स्मार्टिकं काचमेव च ॥

एतं खरादृक्कोयं चतुर्णां पृथिवीभुजाम् ।
इत्यन्यस्मत्तं तेषां निर्णयः पाठस्मृतः ॥

खसुष्टिचिन्तितं रत्नैश्चतुर्भ्यैः समन्वितम् ।
मार्त्तिकं वाच भातं वा सर्वेषां प्रयुज्यते ॥

काष्ठं धातुं शैलं चाङ्गुलादि महीभुजाम् ।
यदन्वसोयपानादि पात्रं पृथ्वीभुजां भवेत् ॥”

शर्षं तत्रापि नियम इति भोजस्य लिख्यः । इति
शुक्तिरत्नसूत्रः ॥ ७ ॥ सुरापात्रम् । मधु । मद्य-
प्रमेदः । इति मेदिनी । कै, ८६ ॥

चषतिः, पुं, (चष भवे वधे वा + भावे णतिः ।)
भक्षयम् । वधः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुभाषितः ॥

चषालः, पुं, (चष्यते वध्यतेऽस्मिन् । चष + “सानसि-
वर्ण्येति” उणां । ४।१०७ । इति आल
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) यूपकटकः । इत्य-
मरः । २ । ७ । १८ ॥ यज्ञसमाप्तिश्चकं पशु-
बन्धनादर्थं यज्ञभूमौ यत् काष्ठमारोप्यते स यूपः
तस्य शिरसि वज्राक्षतिर्द्धमवकाक्षतिर्वा यः
काष्ठविकारः सः । यूपस्थे विहितलोहवलयश्च ।
इति केचित् । इति भरतः ॥ मधुस्थानम् । इति
संक्षिप्तसारे उणादित्तिः ॥

चष्ट, शाब्धे । प्रतारण इति यावत् । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सर्क-सेट् ।) चष्टति ।
इति दुर्गादासः ॥

चष्ट, त् क शाब्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां परं-सर्क-सेट् ।) चष्टयति खलः । इति
दुर्गादासः ॥

चष्ट, क म शाब्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सर्क-सेट् ।) क म, चष्टयति खलः साधुं
प्रतारयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

चाकचक्यं, स्त्री, उज्ज्वलता । चकचक् इति भाषा ।
यथा, न हि लोकसिद्धसामर्थ्ये प्रातिभासिक-
रजतोत्पादिका किन्तु विलक्षणैव तथा हि ।
काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्षिद्रव्यसंयो-
गादिदमाकारा चाकचक्याकारा च काचि-
दन्तःकरणवृत्तिरुदेति । इति वेदान्तपरिभाषा ॥

चाकचिच्चा, स्त्री, श्वेतवृद्धा । इति रत्नमाला ॥

चाकिकः, पुं, (चक्रेण सम्बन्धेन यन्त्रविशेषेण वा
चरतीति । चक्र + “चरति” ४।४।८ ।
इति ठक् ।) बहुभिर्मिलित्वा यः स्तौति सः ।
तत्पर्यायः । चाष्टिकार्थकः ० । इत्यमरः ।
२ । ८ । १७ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १।१६५ ।
“पितृनामृतिनोश्चैव तथा चाकिकवन्दिनाम् ।
एवामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥”)
तैलकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ शाकटिकः ।
इति महाभारते राजधर्मः ॥ गाढव्योयान्
इति भाषा ॥

चाक्षुषं, स्त्री, (चक्षुषा निर्वृतम् । चक्षुप् + “तेन
निर्वृतम्” ५।१।७६ । इत्यङ् ।) प्रत्यक्ष-
विशेषः । तत्तु चक्षुरिन्द्रियन्यज्ञानम् । द्रव्य-

चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणम् । द्रव्य-
समवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः । द्रव्य-
समवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेत-
समवायः । इति सिद्धान्तसूक्तवक्त्री । तथा च ।
“द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः ।
द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ॥

तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ।
तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु यष्टः ॥”

इति भाषापरिच्छेदे ॥ ५६—६० ॥

(चक्षुषा गृह्यते इति । चक्षुष + णच् । चक्षु-
षाङ्गत्वादि । चक्षुषांति, चि ॥)

चाक्षुषः, पुं, (चक्षुषः ब्रह्मणो लोचनात् जातः ।
चक्षुप् + णच् । एतन्निवृत्तिर्यथा, मार्कण्डेये ।
७६।२ ।

“अन्यजन्मनि जातोऽसौ चक्षुषः परमेष्ठिनः ।
चाक्षुषत्वमतस्तस्य जन्मन्यस्मिन्नपि द्विज ॥”)
ब्रह्मणः । अस्मिन्मन्त्रे अजितनामको विष्णो-
रवतारः । मन्मथ इन्द्रः । आप्यादयो देवाः ।
हव्यश्चक्षुःकादयः सप्तर्षयः । पुरुषसुतदुष्का-
दयो मनुष्याः । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य
अन्यद्विवर्णं मन्त्ररश्मिं द्रष्टव्यम् ॥)

चाङ्गः, पुं, (चीयते इति । चि + ङः । चमङ्गं
यस्य ।) चाङ्गेरी । इत्यमरटीकायां राय-
सूक्तः ॥

चाङ्गेरी, स्त्री, (चाङ्गं ईरयतीति । ईर + णच् ।
ततो ङीष् ।) अन्नलोचिका । इत्यमरः । २।४।१४० ॥

(“ग्रहयज्ञोर्विकारस्त्री सान्ना वातकये हिता ।
उष्णा कथायमधुरा चाङ्गेरी चायिदीपनी ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

चाचपुटः, पुं, तालमेदः । यथा,—
“गुरुलघुः प्रुतश्चैव भवेच्चपुटाभिधे ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चाचल्यं, स्त्री, (चाचलस्य भावः । चाचल + ण्यच् ।)
चाचलता । चापल्यम् । यथा,—

“चाचल्यरहिता लक्ष्मीः पुत्रपौत्रावधिस्त्रिधा ॥”
इति जगन्मङ्गलाश्रयकवचम् ॥

चाटः, पुं, (चयते भिद्यते यस्मात् । चट् + घञ् ।
यद्वा चटति भिन्नानि भिन्नादिकम् । चट + णः ।)
चौरः । इति मिताक्षरा ॥ प्रतारकः । यथा,—
“चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ।

पीयमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्च विशेषतः ॥
चाटाः प्रतारकाः विन्ध्यस्य ये परधनमपहरन्ति ।
प्रच्छन्नापहारिणस्तस्कराः । दुर्वृत्ता इन्द्रजालिक-
कितवादयः । सद्यो बलं सद्यसा बलेन कृतं
साहसं महच्च तत् साहसञ्च महासाहसं तेन
वर्त्मन् इति महासाहसिकाः प्रसङ्गापहारिणः ।
आदिशब्दान्मौलिककुहकवृत्तयः । एतेः पीय-
माना बाध्यमानाः प्रजा रक्षेत् । कायस्था
गणका लेखकाश्च तैः पीयमाना विशेषतो
रक्षेत् । तेषां राजवत्सभतया अतिमायावितया
च दुर्निवारत्वात् ॥” इति मिताक्षरायां आचारा-
ध्यायः ॥

चाटकेरः, पुं, (चटकस्य चटकाया वा पुमपत्य-
मिति । “चटकाया ऐरक्” ४।१।१२८ ।
इत्यैरकप्रत्ययः । “चटकस्येति वाच्यम् । लिङ्ग-
विशष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि” । इति वार्त्ति-
कम् ।) चटकस्य पुमपत्यम् । इत्यमरः ॥ चटार
ह्य इति भाषा ॥

चाटुः, पुं, स्त्री, (चटति भिनत्ति मन्त्रोवाभोद-
वाक्येति। चट + “इञनीति।” उणा १।३।
इति जुन्।) प्रियवाक्यम्। तत्पर्यायः। चटुः २
प्रियप्रायम् ३। इति हेमचन्द्रः ॥ स्मृतवादी।
इति संक्षिप्तसारे उणादिरुतिः ॥ मिथ्याप्रिय-
वाक्यम्। इति महाभारतम् ॥ खोशामदिया
कथा इति भाषा ॥ (यथा, गीतगोविन्दे।
२।१२।

“प्रथमसमागमवर्णितया

पटुचाटुशतैरनुजलम् ॥”

चाटुश्चादौ चि। यथा, राजतरङ्गिण्याम्।
१।२१३।

“उपनिषे च संयुज्ज पटुकेचाटुसीतुतैः ॥”

चाटुपटुः, पुं, (चाटुश्च पटुः निपुणः।) भञ्जः।
इति हारावली ॥ भञ्ज इति भाषा ॥

(“पाण्डवानां पण्डितोऽसौ आचक्षाटुपटुः कविः ॥
इति जैमिधम् ॥”)

चाटुलोलः, त्रि, (चाटुरेव लोल इति कर्मधारयः।
चाटुश्च लोल इत्येके।) चटुलोलः। इति हारा-
वली ॥

चाटुवटुः, पुं, (चाटुपटु + वटोदरात् चाटुः।)
चाटुपटुः। इति भूरिप्रयोगः ॥

चाटूक्तिः, स्त्री, (चाटुरूपा उक्तिः। चाटूना-
सुक्तिर्वा।) सेवा। इति हारावली ॥ प्रियकथा च ॥

चाणकीनं, त्रि, (चाणकानां भवनं चैत्रं वा।
“घात्यानां भवने चैत्रे खञ्” ५।२।२।
इति खञ्।) चाणकोत्पत्तिर्योग्यसेवम्। इत्य-
मरटीकायां रायसुकुटः ॥

चाणक्यः, पुं, (चाणकस्य गोत्रापत्यम्। “गर्गा-
दिभ्यो यञ्” ४।१।१०५। इति यञ्।) सु-
निविशेषः। तत्पर्यायः। क्रोमिणः २ अंशुलः
३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयमेव द्विजन्तभि-
चारक्रियायोगेन योगनन्दारणं मारयन् नन्दौ-
रसात् गौरकारपत्नीगर्भे जातं स्वशिश्वं चन्द्रगुप्तं
राज्येऽभिषेचयञ्च तस्यामात्यपद्वीमयाङ्गीचकार।
एतद्विवरणं सुन्दाराजसविष्णुपुराणभागवता-
दिषु विशेषतो दर्शनीयम्। इत्यत्र कतिञ्चित्त-
मेदोऽपि दृश्यते यथाच, कथासरित्सागरे।
५।१२१-२३।

“स चाणक्यो द्विजः क्षात्रि गत्वा क्षत्र्याममाधयत्।
तद्वशाद्दयोगनन्दोऽथ दाहञ्चरमवाप्य सः ॥
सप्तमे दिवसे प्राप्ते पञ्चत्वं सप्तपागमत्।
क्षत्रा हिरण्यगुप्तञ्च शकटाणेन तत्सुतम्।
पूर्वनन्दसुते लघ्वीचन्द्रगुप्ते निवेशिता ॥”
चाणक्येन प्रोक्तमित्यर्थः।) यन्त्रविशेषे, स्त्री।
यथा, तत्रैव।

“नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसप्तचयम्।
नञ्जीनमिदं शास्त्रं चाणक्यं सारसंयहम् ॥”
चाणक्यमूलकं, स्त्री, (चाणकमेव चाणक्यं तद्व-
ज्जलमस्य। इति कप् स्वार्थे कन् वा।) जलक-
प्रभेदः। चाणक्यलोति श्यातम्। तत्पर्यायः।
वालेयम् २ विष्णुगुप्तकम् ३ स्थूलजलम् ४ महा-

कन्दम् ५ कौटिल्यम् ६ मन्त्रसम्भवम् ७ शास्त्राक-
कटुकम् ८ मिश्रम् ९। अस्य गुणाः। उष्णत्वम्।
कटुत्वम्। रुचिकारित्वम्। दौषण्यम्। कप-
वातहमिगुल्लगाशकत्वम्। दाहकत्वम्। गुह-
त्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

चाणूरः, पुं, कंसराजस्य मन्त्रविशेषः। यथा,—
“ततः क्रोधातिताम्राक्षः कंसः परमकोपनः।
चाणूरमादिशद्दुष्टे क्षत्रस्य सुमहाबलम् ॥”
इति महाभारते हरिवंशम् ॥
(तथाच, भागवते। १०।४४।

“भगवद्गान्धर्व्यात्तैर्वैष्णविभ्येवनिहुरैः।

चाणूरो भव्यमानाङ्गो सुहृन्मन्त्रिमवाप ह ॥”)

चाणूरखदनः, पुं, (चाणूरं खदयतीति। खदि +
खुः।) श्रीलङ्काः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतस्या-
सुरस्य नाशदत्तान्तं हरिवंशे ८६ अध्याये
दृश्यम् ॥)

चाण्डालः, पुं, (चण्डति कुप्यति सततमिति। “पति-
चण्डिभ्यामालञ्” ॥ उणा १।११७। इति
आलञ्। यद्वा, चण्डाल + “कुलादिभ्योऽण्”
यद्वा चण्डाल एवेति प्रज्ञादिभ्योऽण्।) चण्डालः।
इत्यमरः। २।१४।१६। (यथा, मनुः। ४।७६।
“न संवसेच्च पतितेन चाण्डालेन पुण्येः ॥”
कर्मदोषतो ब्राह्मणानामपि पारिभाषिकचाण्डा-
लत्वम्। यथा, महाभारते। १२।७५।

“आज्ञायका देवका नृपत्रयामयाजकाः।

एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकपञ्चमाः ॥”)

चाण्डालिका, स्त्री, (चाण्डालो वादकत्वेनास्यस्याः।
इति ठन्।) चण्डालेन निर्वृता इति ठक् वा।)
चण्डालवीणा। इत्यमरः। २।१०।३२।
चण्डालिकाशब्दार्थोऽप्यत्र ॥ (चण्डालेन कृतेति
कुलादिभ्योऽण्। चण्डालाकृतवस्तुमात्रे, त्रि ॥)

चाण्डाली, स्त्री, (चाण्डाल + जातित्वात् ङीष्।)
लिङ्गिनी। इति राजनिर्घण्टः ॥ चाण्डालपत्नी च ॥

चातकः, पुं, (चातते याचते जनममुदमिति। चात
याचने + क्तुल्।) स्वनामस्थानपक्षी। तत्-
पर्यायः। स्तोककः २ सारङ्गः ३ मेघजीवनः ४।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तोककः ५। इत्यमरः।
२।५।१७। शारङ्गः ६। इति भरतः ॥ (यथा,
मेघदूते। ६।

“वामञ्चायं शुद्धि मधुरं चातकस्ते सगर्वः ॥”)

तन्मांसगुणाः। लघुत्वम्। शीतत्वम्। कफरक्त-
पित्तनाशित्वम्। अमिकारित्वञ्च। इति राज-
वल्लभः ॥

चातकानन्दनः, पुं, (चातकं आनन्दयतीति।
आ + नन्द + णिच् + क्तुः।) वर्षाकालः। इति
राजनिर्घण्टः ॥

चातुरः, पुं, (चतुर्भिरङ्गैः हस्तपदपृष्ठशिरोभि-
रित्यर्थः यद्वा इति। चतुर + अण्। यद्वा चतुर
एव। स्वार्थे अण्।) चक्रगण्डः। इति मेदिनी ॥
गोलवालिश्च इति भाषा ॥

चातुरः, त्रि, (चतुर + स्वार्थे अण्।) नेत्रगोचरः।
चाटुकारः। नियन्ता। इति मेदिनी। २, १५३ ॥

चातुरकः, त्रि, (चातुर + स्वार्थे कण्।) चातुरः।
इति हेमचन्द्रः ॥

चातुराग्र्यं, स्त्री, (चतुर्विंशं आग्र्यमात्रं कर्त्तुं
इति। “गुणवचनमात्राद्विभक्त्यैः कर्त्तव्यं च।”
५।१।१२४। इति अण्।) चक्रचर्चमात्रेण-
वानप्रस्थभिर्ब्रह्मपात्रमचतुर्वर्णां धर्मैः। इति
पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते। १२।४६।२२।
“चातुर्विंशं चातुर्वर्त्तं चातुराग्र्यमेव च।
राजधर्माच्च निजिज्ञानं पृच्छेत् पृच्छिषीषते ॥”
चत्वार आग्र्या एवेति स्वार्थे अण्। चतुरा-
ग्र्यमात्रम् ॥)

चातुरिकः, पुं, (चातुरीं रथपरिचालनकौशलं
वेत्तीति ठक्।) वारणिः। इति जटाधरः ॥

चातुरी, स्त्री, (चतुरस्त्रीयं “तस्मैदम्” ४।१।१२०।
इत्यण्। ततो ङीष्। यद्वा चतुरस्य भावः इति
अण् विलात् ङीष् ततो यणोपः।) दाक्ष्यम्।
चतुरता। इति मेदिनी ॥ [चातुरी ॥

“या लोकहृदयसाधनी तदुभयौ चा चातुरी

इत्युक्तं ॥)

(गायत्रीरूपा महाशक्तिः। यथा, देवीभाग-
वते। १२।६।४७।

“चतुर्भुजा चारुदम्भा चातुरी च ऋतप्रदा ॥”)

चातुर्जातकं, स्त्री, (चतुर्जातक एव इति स्वार्थे
अण्।) गुह्यलगेनापन्ननामकेश्वररूपचतुष्टयम्।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य लक्षणं गुणाच्च।
“लगेनापन्नकेशुक्लैस्त्रिभुजाश्चित्रजातकम्।
नामकेश्वरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥
तद्वयं रेचनं रूपं तीक्ष्णोष्णसुखगन्धवृत्।
लघुपित्ताग्निहृदयं कफवातविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्त्तकप्रथमे भागे ॥)

चातुर्यकः, पुं, (चतुर्ये चतुर्येऽङ्गि भव इति। चतुर्य
+ युञ्।) प्रतिचतुर्यदिनभञ्जकः। तस्य
मन्त्रोपधं यथा, ओं नमो नमो नमो नमो विमो-
हय सर्वथाधीक्षी वक्ष्ये षट्। इति।

पुण्यमष्टशतं जप्त्वा हस्ते दत्त्वा य न क्षुण्ति।

चातुर्यको ज्वरो रक्तः अन्ये चैव ज्वराक्षया ॥

जम्बुफलं हरिद्रा च सर्पस्यैव च ककुभम्।

सर्वज्वराणां धूपोऽयं हरः ॥ चातुर्यकस्य च ॥”

इति माचङ्गे १८ अध्यायः ॥

(अस्य सप्तचक्रचिकित्सादीनि यथा,—

“चातुर्यो द्विविधो ज्ञेयो वातक्षेप्यात्मको ज्वरः।

चातुर्यको नाम गर्दो दाहको विषमज्वरः ॥

श्लेष्मणः सर्वघातूनां वलवर्धनिनाशनः।

त्रिदोषको विकारः स्नादस्त्रिमज्जगतोऽनिलः ॥

कुपितं पित्तमेवमु कफश्चैव क्षकालतः।

शीतदाहकरस्तौ ब्रह्मकाशचातुर्वर्त्तते ॥

स चक्षिपातसम्भूतो विषमो विषमज्वरः।

ऊर्ध्वं कायस्य यज्जाति यः पूर्व्यं कोऽनिलात्मकः।

पूर्व्यं यज्जात्ययः कार्यं क्षेप्यपूर्व्यज्वरश्च सः।

जङ्गाम्नां क्षेपिको ज्ञेयः शिरसोऽनिलसम्भवः।

एवं विज्ञाय सर्वज्ञः क्षुब्धोत्पन्नप्रतिक्रियाम्।

वेत्ताज्वरो रसगतो रक्तक्षेपादिहस्तस्य ॥

मासगोपि हतीयः सातुर्मासोऽपि समाहितः ।
सर्वसातुर्मासो यो यो चातुर्मासकः ।
भूतये भूतयिषा साहवाति समताद्वयम् ।
वासावाचीसाहवा नागरविषया भवः ।
मधुना संयुतः सातुर्मासकविचारः ।

अगतिपञ्चरसो निहति
नखे च चातुर्मासकगुणम् ।
कार्त्तं अमवापि शिरोरक्षा
विनाशयन्मासु हि तत्रराज्याम् ॥”

इति हारीते चिकित्साध्याने द्वितीयेऽध्याये ।
चातुर्मासं, जी, (चातुर्मासमेति अथ ।) नागराति-
विनाशका शुद्धीति चातुर्मासम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

चातुर्मासं, जी, (चातुर्मासम् अथ इति ।
“चातुर्मासकश्चो यज्ञे ॥” ५।१।६४। इत्यस्य
सूत्रस्य वार्तिकोक्तः अथ । आगतिशेषः । चातु-
र्मासक्यागस्य चत्वारि पर्वाणि । वैश्वदेवो वसव-
प्रवासः शाकमेधः शुक्लादीर्यज्ञेति शब्दार्थ-
चिन्तामणिः ॥ आषाढशुक्लद्वादश्यादिचातुर्मास-
कर्त्तव्यनियमविशेषः । “कर्त्तं वाराहे ।
‘आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामपि वा ।
चातुर्मासव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटकक्रमे ॥
अभावे तु तुलार्कौषि मन्त्रेण नियमं व्रती ।
कार्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥
चातुर्मासं हि तथोक्तं चातुर्मासं व्रतं नरः ।
कार्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत् ॥
मातुल्ये ।

‘चातुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
मधुखरो भवेन्नित्यं नरो शुद्धिवर्जनात् ॥
तेजस्य वर्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
कटुतेजपरित्यागात् शुचिनाशः प्रजायते ॥
जमते सन्ततिं दीर्घां स्थायीपाकमभयन् ।
सदा सुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् ॥
निराधिर्योगोऽसौ विष्णुभक्तश्च जायते ।
एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमाप्नुयात् ॥
धारयामस्तुमासं गङ्गाक्षानं दिने दिने ।
तामूलवर्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जायते ।
हृत्तयागात् सुनावयं सर्वं क्षिप्तं वपुर्भवेत् ॥
पञ्चव्यागात् मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ।
नमो नारायणायेति जपान्नशनं फलम् ॥
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्भोगोदानं फलम् ।
एवमादिव्रतैः पार्थ । तुष्टिमायाति केशवः ॥
सन्तुष्टमारः ।

‘इदं व्रतं मया देव ! यज्ञीतं पुरतस्तव ।
निर्विघ्नं सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्नं त्वयि केशव ॥
यज्ञीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यपूर्वं त्वहं ज्ञिये ।
तस्मै भवतु सम्यक् तत्प्रसादाज्जनाहंन ! ॥
समाप्नो च ।
‘इदं व्रतं मया देव ! कर्त्तं प्रीत्यै तव प्रभो ! ।
अनं संपूर्णतां यातु तत्प्रसादाज्जनाहंन ! ॥
अथैव यतिमधिराजं काठकयज्ञम् ।
‘एकराजं वसिष्ठस्यै नगरे पञ्चरात्रकम् ।

वर्षाभ्योऽन्य वषांस मासांश्च चातुरो वसेत् ॥
यतश्चतुर्विधम् । ‘कर्त्तं वार्षिकान् मासान्
नैकस्थानवाची इति श्रुतेः ॥” इति तिष्ठादि-
तत्त्वम् ॥ ॥ अथ च । तथोपक्रमकालः सन्तु-
ष्टमारोक्तः ।

“एकादश्यां यज्ञीयात् संक्रान्तां कर्कटकं तु ।
आषाढां वा नरो भक्त्या चातुर्मासोऽर्चितं
व्रतम् ॥”

तत्र मन्त्रः ।
“चातुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु मेऽनुत ॥”
अथ चातुर्मासनियमावप्रकृता भविष्ये ।
“यो विना नियमं मन्त्रो व्रतं वा जप्यमेव वा ।
चातुर्मासं नयेन्नर्को जीवन्नपि नतो हि सः ॥”
अथ चातुर्मासनियमाः । स्नाने नागरस्य ।
“सावये वर्जयेच्छार्कं दधि भाद्रपदे तथा ।
दुग्धमाशुजे मासि कार्तिके चाभिवं ज्ञयेत् ॥”
तथैव श्रीभक्तनारदसंवादे ।

“निष्पावान् राजमासांश्च सुमे देवे जनाहंने ।
यो भक्षयति विघ्नैः । अथचादिको हि सः ॥
कार्तिके तु विशेषेण राजमासांश्च भक्षयन् ।
निष्पावान् सुनिष्ठादूर्कं । यावदाहूतनारकी ॥
कलिङ्गानि पटोणानि वृन्ताकसहितानि च ।
एतानि भक्षयेद्यस्तु सुमे देवे जनाहंने ॥
सप्तजन्मार्जितं पुण्यं हरते नात्र संशयः ॥”
किञ्च ।

“रथं तत्तत्कालमभ्यं फलमृणादि वर्जयेत् ।
जपहोमाद्यनुष्ठानं नामसङ्कीर्णनन्था ।
स्त्रीलब्धं प्रार्थयेदं यज्ञीतनियमो बुधः ॥
इदं व्रतं मया देव ! यज्ञीतं पुरतस्तव ।
निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसादात्तव केशव ॥
यज्ञीतेऽस्मिन् व्रते देव ! पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।
तदा भवतु सम्यक् प्रसादात् जनाहंन ! ॥”
अथ चातुर्मासव्रतनियममाहारात् । विष्णु-
रहस्ये ब्रह्मनारदसंवादे ।

“अथ नारद ! कार्त्तं कोऽन चातुर्मासव्रतक्रियाः ।
या निर्वर्त्तन् नरो भक्त्या प्रयाति परमां गतिम् ॥
व्रतानि वैष्णवानां मनस्यपि पिकीर्षतः ।
नरस्य चयमाप्नोति पार्थ जन्मशतौह्वयम् ॥
एकभक्तो नरः शान्तो निवृत्तायो हृदयतः ।
योऽर्चयेच्चतुरो मासान् हरिं स्थापय लोक-
भाक् ॥

यस्तु सुमे हृदीकेशे क्षितिशायी भवेन्नरः ।
वार्षिकान् चातुरो मासान् जमते वैष्णवीं गतिम् ॥
यस्तु केशवसुहृद्भिः पान्नायकपरायणः ।
‘चातुर्मासं नयेन्नर्का स विष्णुतनुमाविशेत् ॥”
भविष्योत्तरे भगवद्गुह्यधिरसंवादे ।
“चातुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
स्त्री वा नरो वा मङ्गलो धर्मायं सुहृद्व्रतः ॥
यज्ञीयान्नियमानेतान् दन्तधावनपूजकम् ।
तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्त्तुं पृथक् पृथक् ॥
मधुराखरसम्पन्नो भवेन्नारदवर्जनात् ।

जमते सन्ततिं दीर्घां तेजस्य परिवर्जनात् ॥
अथर्ववर्जनात् पार्थ । सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
पञ्चतेजपरित्यागात् शुचिनाशमवाप्नुयात् ॥
मधकतेजसागेन सौभाग्यमनुजं भवेत् ।
पुष्पोपभोगसागेन स्वर्गं विद्याधरो भवेत् ॥
योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।
कङ्कलितकमधुरचारकावायवान् रक्षान् ॥
यो वर्जयेत् स वैकथ्यं वेगम् नानुयात् कश्चित् ।
तामूलवर्जनाद्भोगी अपकादोऽभजो भवेत् ॥
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्भोगोदानं फलम् ॥
दीर्घमासं दीर्घपर्यो यस्तु ब्रह्मपतिर्भवेत् ॥
दधिदुग्धतक्रनियमात् गोकोकं जमते नरः ।
इन्द्रातिथिलभावाति स्थायीपाकविवर्जनात् ॥
जमेच सन्ततिं दीर्घां तापपक्षस्य वर्जनात् ।
भूमौ पञ्चराश्यां च विष्णोरुचरो भवेत् ॥
सदा सुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् ।
निष्पाधिर्नोऽयोगोऽसौ सुरामदविष्वक् ॥
एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोकं महीयते ।
धारयामस्तुमासं गङ्गाक्षानं दिने दिने ॥
मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याश्चाऽऽलजिता भवेत् ।
भूमौ सुहृत् सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ॥
नमो नारायणायेति जपान्नशनं फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्भोगोदानं फलम् ॥
विष्णुपादानुजस्यार्त्तं हतकण्ठो भवेन्नरः ।
विष्णोर्द्विषुक्ते कुर्यादुपलोकपण्यम् ॥
कल्पसायी भवेन्नात्रा स नरो नात्र संशयः ।
प्रदक्षिणायं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ॥
हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपदं व्रजेत् ।
गीतवाद्यकरो विष्णोर्गन्धर्वं लोकमाप्नुयात् ॥
निर्वृत्तं शास्त्रविनोदेन लोकान् यस्तु प्रबोधयेत् ।
स वासकपी भगवानन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
पुण्यमालाकुला पूर्णा लब्ध्वा विष्णोः पुरं व्रजेत् ।
लब्ध्वा प्रेक्ष्यिकं दिवं स्थानमश्नरसं जमेत् ॥
तीर्थान्मसि हतकानो निर्मलं देहमाप्नुयात् ।
पञ्चगव्याशनात् पार्थ । पान्नायकफलं जमेत् ॥
एकभक्ताशनात्प्रियमपि होत्रफलं जमेत् ।
नक्तभोजी समयन्ती तीर्थयात्रायत्नं जमेत् ॥
अयाचितेन चाप्नोति वापीकूपप्रपापफलम् ।
वक्रकाष्ठोऽन्नभोजी यः स्थायी स्वर्गं नरो भवेत् ॥
निवृत्तायी नरो यस्तु नरकं स न पश्यति ।
भाजनं वर्जयेद्यस्तु स ज्ञानं पौष्करं जमेत् ॥
पञ्चैव यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं जमेत् ।
शिलायां भोजनं निर्वृत्तं भवेत् ज्ञानं प्रयागजम् ॥
यामङ्गयजन्त्यागात्र रोगैः परिभूयते ।
एवमादिव्रतैः पार्थ । तुष्टिमायाति तोषितः ॥”
किञ्च ।
“योगनिद्रां समालम्ब्य शेषादिशयने स्वपन् ।
श्रीरोहतोयवीर्ययैर्घोतपादः समाहितः ॥
जघ्नीकराभुजैः सङ्ख्यैर्न्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मङ्गलो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत् ॥
व्रतेरनेकोऽन्यमैः पाक्वमेष्ट । मानवः ।
कल्पसायी विष्णुलोकं भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥

सखां व्रतसमाप्नो च श्रीलक्ष्मण प्रसादतः ।
यद्युद्धानादिकलत्रं खेयं ततश्च कार्तिके ॥
सुखाय लक्ष्मणमर्थं प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
श्रेष्ठं श्रद्धोद्दीर्घं च खोज्ज्वलादेवैः सह ॥
गौतमहत्यादिना देवं परितोषाय वैष्णवान् ।
संपूज्य नरयानेन देवं खालयमानयेत् ॥
प्रभोर्नोराजनं लब्ध्वा विस्मयं वत वैष्णवान् ।
निवेद्य खासने देवं श्रद्धेत सुवि तं करन् ॥
एवञ्च कुर्वन्तो मासाश्चत्वारो यान्ति ते सुखम् ।
अन्यथा प्रभवेद्दुःखमनादृष्टिश्च जायते ॥
तथा च भविष्ये ।

मिथुनस्य सङ्क्रान्तिं न स्नापयति यो हरिम् ।
वैष्णवैः सह सम्भय कृणुहृष्टिस्तदा भवेत् ॥
किञ्च । भविष्योत्तरे ।

यो देवप्रयत्नं पार्थ ! अमुमोद्य समाचरेत् ।
उत्थानं वापि लक्ष्मणं च हरेर्लोकमाप्नुयात् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविनासे १५ विलासः ॥
चातुर्वर्ग्यं, ज्ञो, (चत्वारो वर्गाः । “चतुर्वर्गादीनां
स्वाधे उपसंख्यानम् ।” इति अथ ।) ब्राह्मण-
चत्वार्यवैष्णवमूलाः । इति हेमचन्द्रः । १।४७२ ॥
(यथा, मनुः । १२ । १ ।

“चातुर्वर्ग्यस्य क्षत्रियोऽयस्तुतो धर्मस्त्वयानवः ॥”)
चतुर्वर्ग्यधर्मैश्च ॥

चातुर्वर्ग्यः, पुं, (चतुरो वेदानधीते इति चतुर्वर्गः ।
स एव । “चतुर्वर्ग्योभयपदद्वयश्च ।” इति
अथ ।) चातुर्वर्ग्यः । चतुर्वर्ग्यदेवता । इति
आकरणम् ॥

चात्वालं, ज्ञो पुं, (चतते याचते इति । चत+
“स्वाचतिष्ठतेराजपुत्राणां लोचनः ।” उग्रा
१ । ११५ । इति वालज् ।) गर्भः । अग्नि-
होत्रोपकरणम् । इति संचिप्रसारे उणादित्तिः ॥
(यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ६ । १ । १ । ८ ।
“योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालम् ॥”)

चान्नं, ज्ञो, (चन्द्रस्य इदम् । चन्द्र+अण् ।
यद्वा, चान्नाय चन्द्रलोकप्राप्तये इदम् ।) चान्ना-
यणम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

चान्नः, पुं, (चन्द्रस्यायम् । “तस्येदम् ।” ४।१।२०।
इत्यण् ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः ।
४।१२३ ॥ चान्नमासः । इति शब्दरत्नावली ॥

चान्नकं, ज्ञो, (चान्नं आर्द्रकमिव कायतीति ।
कै+कः ।) मुखौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

चान्नाख्यं, ज्ञो, (चान्नमिवाख्या संज्ञा यस्य ।)
आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चान्नभागा, स्त्री, (चान्नचन्द्रसम्बन्धौ भागो यस्याम् ।)
चन्द्रभागानदी । इति द्विरूपकोषः ॥

चान्नमसं, ज्ञो, (चन्द्रमाचन्द्रोऽघिकाष्टदेवता
यस्य । चन्द्रमस्+अण् ।) ऋगग्निरोनचक्रम् ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २३ ॥ (चन्द्रमसचन्द्रस्य
इदम् । चन्द्रमस्+“तस्येदम् ।” ४ । १ । २० ।
इत्यण् ।) चन्द्रमससम्बन्धिनि चि ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । २५० । १० ।

“सन्तः सुखमन्वेति वपुश्चान्नमसं यथा ॥”)

चान्नमसायनः, पुं, (चन्द्रमसोऽपमं पुमान् । चन्द्र-
मस्+अण् ।) उद्यम्यः । इति हजामुषः ॥
(“तिकादिभ्यः फिच् ।” ४ । १ । १५५ । इति
फिच् ।) चान्नमसायनिश्च ॥

चान्नमासः, पुं, (चान्नचन्द्रसम्बन्धौ मासः ।) चन्द्र-
सम्बन्धिमासः । स तु गौतमसुखभेदेन द्विविधः ।
तत्राद्यः लक्ष्यप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तः । द्वितीयः
शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तः । सामान्यचिंश्रुतिप्या-
त्मकमासश्च ॥ तत्र सुखाचान्ने कर्माणि ।
आम्बिकआह्वाद्याह्वादिसिपिकीकरवाणमा-
ह्वानि चान्नायणप्राणापत्यादिप्रतानि दानकर्म-
निष्कान्तां यज्ञपुष्करियादिप्रतिष्ठा साधारण-
तिथिविहितकर्म । गौतमचान्ने अष्टकादिपौर्ण-
माह्वं वारुणीकानं जन्मतिथिज्ञानं जन्मा-
ह्व्याद्युपवासः दुर्गात्सववादितिथिनियतपूजा ।
सामान्यचिंश्रुतिप्यात्मकमासेन मासिकादिमास-
गणना । इति स्मृतिः ॥

चान्नायणं, ज्ञो, (चान्नस्य चन्द्रलोकस्य अयनं
प्राप्तिर्यस्यात् । “धर्मायं यच्चरेदंतचन्द्रस्येति
सलोकताम् ।” इति याज्ञवल्क्यवचनादेव
तथात्वम् । यद्वा चान्नः अन्ततानन्दमयपुरुषः
अयनं आश्रयोऽघिकाष्टदेवो यस्य व्रतस्य यत्र
व्रते वा ।) व्रतविशेषः । तत्पर्यायः । इन्द्र-
व्रतम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्तु चतुर्विधं
पिपीलिकामध्याख्यम् १ यवमध्याख्यम् २ यति-
चान्नायणम् ३ शिशुचान्नायणम् ४ । यथा,—
“एकैकं द्वावयेत् पिष्टं लघ्वे शुक्ले च वर्धयेत् ।
उपस्पृष्टं स्निग्धवर्णमेतच्चान्नायणं स्मृतम् ॥”
“एतदेव पिपीलिकामध्याख्यम् ।” इति कुल्लूक-
भट्टः ॥

“एवमेव विधिं क्षत्रमाचरेद्द्वयवमध्यमे ।
शुक्लपद्यादिनियतचरं चान्नायणं व्रतम् ॥
अष्टावर्गं समन्नीयात् पिष्टान् मध्यन्दिने स्मृते ।
नियतात्मा हविष्याग्नी यतिचान्नायणं चरन् ॥
चतुरः प्रातरग्नीयात् पिष्टान् विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्मिन्ति कुर्ये शिशुचान्नायणं स्मृतम् ॥”

इति मनुः ॥

तद्विधानं यथा, गारुडे १०५ अध्याये ।
“तिथिपिष्टांश्चरेद्भुजा शुक्ले शिखल्वंसितान् ।
एकैकं द्वावयेत् लघ्वे पिष्टं चान्नायणं चरेत् ॥
यथाकर्थाश्चत् पिष्टानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।
मासेनैवोपयुज्यते चान्नायणमथापरम् ॥
कुर्यात्स्निग्धवर्णं स्नानं पिष्टं चान्नायणं चरेत् ।
पवित्राणि जपेत् पिष्टान् गायत्र्या चाभि-
मन्त्रयेत् ॥

अनादिकेषु सर्वेषु शुद्धिचान्नायणेन च ।
धर्मार्थो यच्चरेदंत चन्द्रस्येति सलोकताम् ॥
लक्ष्मणलक्ष्मणकामस्तु महतीं श्रियमश्नुते ॥”
अपि च ।
“एकैकं वर्धयेत् पिष्टं शुक्ले लघ्वे च द्वावयेत् ।
उपस्पृष्टं स्निग्धवर्णं विपरीताचमर्दनम् ॥”

इति तत्रैव २२६ अध्यायः ॥

चान्नी, स्त्री, चेतकच्छकारो । (चन्द्रस्य इदम् ।
चन्द्र+“तस्येदम् ।” ४ । १ । २० । इत्यण्
स्त्रियां ङीप् ।) चोत्तुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(चन्द्रसम्बन्धिनि चि । यथा, भाषे । २ । २ ।
“गुरुकायाशुभां विध्वञ्चान्नीमभिभनः शिष्यम् ॥”)
चार्प, ज्ञो पुं, (चपस्य वंशविशेषस्य विकारः ।
“अवयवे च प्रायस्यैवविशेषः ।” ४।१।२५।
इत्यण् ।) धनुः । इत्यमरः । २ । ८ । ८३ ॥
(यथा, रघुः । १२ । ४७ ।

“क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात् सममिवोद्युः ॥”
इति श्रीमार्कः । यथा, सिद्धान्तशिरोमयी ।

“हवीर्ज्ञतं चक्रमुग्रानि चार्पं
कोट्यल्लक्षं खलु तूर्यगोलम् ॥”
नवमराशिः । यथा, दृष्टव्यं संहितायाम् । ४२।१०।

“चापगते यज्ञीयात् कुङ्कुमश्लेषवाणकाचशिः”)
चापपटः, पुं, (चापो धनुस्तद्वत् वस्त्रीभूतास्त्रिः
पटः पत्रं यस्य ।) पियाणह्वः । इति अष्टाधरः ॥

चापलं, ज्ञो, (चपस्य भावः कर्म वा पुषादित्वा-
दण् ।) अनवस्थितिः । इति हेमचन्द्रः । १ । २ ।
२२६ ॥ तस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
“भातुर्धर्मदेवरागादेश्चापलत्वनवस्थितिः ॥”

(यथा, रघुः । १ । ६ ।
“तदगुणैः कर्ममागल्य चापलाय प्रचोदितः ॥”)

चापल्यं, ज्ञो, (चपस्य भावः कर्म वा । ब्राह्मणा-
दित्वात् अण् ।) चपलता । चाचल्यम् । यथा,
“परदारं परद्रवं परीवाहं परस्य च ।
परीहासं गुरोः स्थाने चापल्यश्च विवर्णयेत् ॥”

इति चाचल्ये । १० ॥

चामरं, ज्ञो पुं, (चमरी श्वगविशेषस्तस्या इदम् ।
चमरी+अण् ।) चमरीपुष्कलमनिर्मित-
अजनम् । चौरी । इति भाषा । तत्पर्यायः ।
प्रकीर्णकम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ११ ॥
चमरम् ३ चामरा ४ चामरी ५ । इति भरतः ॥
वालजजनम् ६ रोमगुच्छकम् ७ । इति रत्नः ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २६६ ।

“गुणियु रागो अवनैवनादरो
रतिः सुभ्रमेव च यस्य भूपतेः ।
चिरं स भुङ्क्ते चलचामरांशुकां
सितातपचाभरणां वृषाश्रयम् ॥”)

अस्य वायुगुणः । ओजःकारित्वम् । मन्त्रि-
कादियपौहणत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
अथ चामरोद्देशः ।

“हस्तद्वयोन्नतः शुक्लः सुवर्णवर्जभूषितः ।
ह्रींरंखलकृतो राज्ञां भवमानसुखप्रदः ॥
वलेचामरदेर्वाद्वा आयामत्वं प्रकाशितम् ।
भयो भनो जयः श्रीलः सुखः सिद्धिश्चलः स्थिरः ॥
वितस्थेकैकसंहृष्टा दिनेशादिदिशां शुभाम् ।
सौवर्णं राजतं युष्मं जेदेषानां मञ्जीशुभाम् ॥
योजयेदिति निश्चित्य वलिकल्पनकर्मणि ।
खलनं चाङ्गलो राणा अङ्गपो जलनं वहेत् ॥
होरश्च पद्मरागश्च वैदूर्यं नील एव च ।
मणिवैलिङ्ग योक्तव्यो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ॥* ॥

चामर

शुद्धी रत्नोद्योग पीतवर्णं यथाक्रमम् ।
चामरी राजकेशस्य च चामरावधुतः ॥
न भवमानतो नूनं चामरं शुभमावहेत् ॥”

अथ चामरपरीक्षा ।

जलजं जलजचेति चामरं द्विविधं विदुः ।
भेरी हिमालये विन्ध्यं केकासे मजये तथा ॥
उदयेऽस्तमिरौ चैव गन्धमादनपर्वते ।
यवमेतौ शैवेऽपि पाञ्चमर्थो भवन्ति हि ॥
तासां वाजस्य जायेत चामरेऽभिधा सुवि ॥
आपीताः जनकाभिजा हिमगिरेः शुभापता
विन्ध्याः
केकासाद्विताः बिता मजयजाः शुक्लास्तथा
पिङ्गजाः ।

आरक्तः उदयोऽस्तमिरौ चामराणां वाजस्यः
जयाः केकास गन्धमादनमवाः पाञ्चविध-
चामराः ॥

अथैव प्रायशः स्याच्चामराः सम्भवन्ति हि ।
अक्षयप्रियविट्शुभजातयस्याश्चतुर्विधाः ॥
चमर्थः पर्वतोद्भूता यथापूर्वं गुणावहाः ।
दीर्घवाजाः सुजघनः क्षिप्वाङ्गाश्चापि कोमलाः ।
विरजास्तुपुष्पाश्चमर्थो अक्षजातयः ।
विना संस्कारमप्यासां चामरं विमलं भवेत् ॥
दीर्घवाजाः सुगुरवः कर्कराशा भृशं घनाः ।
विज्ञेयाः स्थूलपद्माश्चमर्थो वैज्ञजातयः ॥
संस्कारे चाप्यसंस्कारे न स्वभावं त्यजेद्विदम् ।
खर्ववाजाः सुजघनः कोमलाङ्गा भृशं घनाः ॥
चमर्थस्तुपुष्पाश्च विज्ञेयाः शुभजातयः ।
संस्कारेणापि मलिनमासां चामरमिच्छते ॥*॥
दीर्घता लघुता चैव सख्यता घनता तथा ।
गुणाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्तिताः ॥
खर्वता गुरुता चैव वैवर्ण्यं मलिनङ्गता ।
दोषाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्तिताः ॥
दीर्घं दीर्घाशुभोति लघुं भीतिविनाशनम् ।
खर्वं स्थाव्रनकीर्तिं घने स्युः स्थिरसम्पदः ॥
खर्वं खर्वशुभद्विष्टं गुरुगुरुभयप्रदः ।
वैवर्ण्यं रोगप्रकोपौ च मलिनं ऋतुमादिशेत् ॥”

इति स्थलजम् ॥ * ॥

अथ जलजम् ।

“जवयेऽनुसुरावर्षिर्दधितोयपयोऽभिव्यु ।
यथोत्तरं शुभवहाश्चमर्थः सप्त सप्तसु ॥
पुष्कानि तासां क्षतानि जन्तुभिर्भेकरादिभिः ।
कदाचिदुपलभ्येत तत्तीरे पुण्यप्रालिभिः ॥
जववाञ्चिसुसुद्धं पीतं शुभं तथा लघु ।
वह्नी क्षिप्तं बालजं किञ्चिदुपचयते ॥
इत्युच्यते तान् चामरं विमलं लघु ।
मक्षिका मशकाश्चैव तस्मिन् यजति चामरे ॥
सुराविषातं कलुषं कर्कुरं शुभकर्मशम् ।
तत्रत्येनैव मांशानि अपि वृक्षा मतङ्गजाः ॥
वर्षिःक्षिप्तं भवं क्षिप्तं चेतपीतं वर्णं लघु ।
वायुरोगाः प्रशान्त्यन्ति तस्य वाजस्यवायुना ॥
जलसिन्धुर्ध्वं पाञ्च दीर्घं लघु वर्णं महत् ।
अस्य वातेन नष्टेऽस्तं स्यात् स्यात् मदी भमः ॥

चामुखा

चारिष्टं मेतवस्यस्य यस्मिन् चामरं यद्वै ।
चौरोदसम्भवं मेतं दीर्घं लघु वर्णं महत् ॥
अस्य चामरराजस्य विज्ञेयो गुणविस्तरः ।
वाक्येन तपसा जम्भो देवानामपि जायते ॥
द्वियतेऽभ्यन्तरे सिन्धोर्नामैः सन्त्यतिजोषुषैः ।
यदा पूर्ववदुत्तमं जातिदोषगुणादिकम् ॥*॥
स्थलजं जलजं चैव भाव्यमेतद्विशेषवत् ॥
स्थलजं सुखदं हि दाहं मित्रमिवायते ॥
जलजं वह्निदुर्दं महान्नं घृतमुद्विरेत् ।
चामराणां सप्तद्विष्टमिच्छेत् जलजं यम् ॥
एवं विन्ध्य यो धत्ते स राजा सुखमनुते ॥*॥
जलजं चामरं राजा यो धत्ते जाङ्गलेऽम्बरः ।
तस्याचिरात् कुलं वीर्यं लक्ष्मीरायुश्च वधति ॥
अनपाधीश्वरो राजा यो वहेत् स्थलजं तथा ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति लक्ष्मीरायुर्गो वलम् ॥
नालं वर्णद्वये तेषां विधेयं शिष्यिना क्रमात् ।
संस्कारो वायुकायन्ते मसुरजलिनादिभिः ।
तदुवाचलितकायात् क्षत्रिमत्वं विपद्यते ॥”

इत्युपकरचयुक्तौ चामरोद्देशः । इति भोज-
राजस्यतुल्यकल्पतवः ॥

चामरपुष्पः, पुं, (चामरवत् पुष्पमस्य ।) गुवाकः ।
काशः । आन्धः । केतकः । इति मेदिनी । पे. ११ ॥
चामरपुष्पकः, पुं, (चामरपुष्प + स्वार्थे कन् ।
चामरमिव पुष्पमस्य इति कृप् वा ।) काशः ।
इति जटाधरः ॥ चामरपुष्पार्थोऽप्यत्र ॥
चामरा, स्त्री, (चामर + अच् + क्त्वात् टाप् ।)
चामरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
चामरी, स्त्री, (चामर + संज्ञायां ङीष् ।)
चामरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
चामरी, [न] पुं स्त्री, (चामर इव केशरोऽख्यस्य ।
इति इनिः ।) घोटकः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
चामीकरं, स्त्री, (चमीकरः रत्नाकरविशेषः तज
भवमित्यङ् ।) खर्गम् । (यथा, शिवपुराणे
वायुर्वह्नितायाम् । २ । १३ ।
“दृष्टुर्मनुजो देवा देवर्षिगणसेवितम् ।
शुद्धचामीकरप्रखं सर्वभरणभूषितम् ॥”)
धुस्तरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥

चामुखा, स्त्री, (महासंयामे चक्षुःकुक्षौ द्वौ
शुभनिशुभसेनाध्यक्षौ अनया शस्त्रा निहतौ
अतः परितुष्टया भगवत्या कौशिक्या अस्या-
चामुखेति संज्ञा रक्षिता । एतत् सर्वं नु वक्ष्य-
माणास्तु प्रवृत्तिषु दर्शनीयम् ।) दुर्गा । इति
जटाधरः ॥ माहकाभेदः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तत्पर्यायः । चम्बिका २ चर्मसुखा ३
माञ्जारिकर्णिका ४ कर्णमोटी ५ महागन्धा ६
भैरवी ७ कापालिनी ८ । इति हेमचन्द्रः ॥
अस्या ध्यानं यथा,—

“काली करालवदना विनिष्क्रान्ताविपाश्विनी ।
विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥
द्वीपिचर्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा ।
अतिविस्तारवदना जिह्वाजलनभीषणा ॥
निमग्नरक्तनयना नादपूरितदिङ्मुखः ॥”

चाय

अस्याचातुकेति नामकारवं यथा,—

“यस्याचक्षुश्च सुखं यद्वीत्या लघुपामता ।
चातुकेति ततो लोके ख्याता देवि । भविष्यति ॥”
इति चण्डी ॥

अस्यास्तन्नादिकं यथा,—

“देवा ललाटनिष्क्रान्ता या कालीति च विप्रता ।
तस्यास्तन्मं प्रवक्ष्यामि कामदं श्रेष्ठ भैरव ! ॥
समाप्तिरहितो दन्तः प्रान्तस्तस्मात् पुरःवरः ।
बह्वरात्रिभिर्द्विद्वन्द्वसहितो मादरेव च ॥
कालीतन्ममिति प्रोक्तं धर्मकामार्थदायकम् ।
एतन्ममिं प्रवक्ष्यामि वत्सकायमनाः श्रेष्ठ ॥
नीलतुपलदण्डश्यामा चतुर्व्याहुसमन्विता ।
खट्वाङ्गं चन्द्रहासश्च विवर्ती दक्षिणी करे ॥
यामे चर्म कपालश्च ऊर्ध्वाधोभावतः पुनः ।
दधती सुष्ठुमानाश्च आचक्षुर्मधराम्बरा ॥
जगन्निष्ठा निम्नरक्तनयना नादभैरवा ॥
कवन्धवाहना पीनविस्तारमवधानना ।
एषा ताराङ्गया देवी चातुकेति च कथ्यते ॥
एतस्या योगिनी चाष्टौ पूजयेच्चिन्तयेदपि ।
त्रिपुरा भीषणा चण्डी कर्त्री हन्त्री विघाटका ॥
कराला मूलिनी चेति अष्टौ ताः परिकीर्तिताः ।
एवातिकामदा देवी जायन्तानिकरी सदा ॥
एतस्याः सङ्गश्चैव काचित् कामदा न हि विद्यते ॥”

इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥

चाम्यिला, स्त्री, (चपि + भावे घञ् । ततटाप् । चम्ये-
वेति चाम्या । ततोऽख्यर्थे इलच् टाप् च ।)
नदी । इति त्रिकाण्शेषः ॥

चाम्येयः, पुं, (चम्येया नद्यां भव इति टक् ।)

चम्यकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ (यथास्य पर्यायाः ।

“चाम्येयश्चम्यकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

नागकेशरः । (यथा,—

“नागपुष्पः स्मृतो नागः केशरो नागकेशरः ।

चाम्येयो नागकिङ्कलः कथितः काञ्चनाङ्गयः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

राजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । ४० ।

“चाम्येयो जातदोषधरो वलापुराधिपः ॥”

विश्वामित्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते ।

१३ । ४ । ५० ।

“आरागिर्नामिकश्चैव चाम्येयोज्जयनौ तथा ॥”

स्त्री, सुवर्णे । यथा काशीखण्डे । २४ । ३६ ।

मणिमालिकश्च चाम्येयदुक्खभोगाधनम् ॥”

चाम्येयकं, स्त्री, (चाम्येय इव कायतीति । कै + कः ।

स्वार्थे कन् वा ।) किङ्कलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चाम्यं, स्त्री, (चम्यते भक्ष्यते इति । चम + कर्मणि

एत्यत् ।) भक्ष्यम् । इति व्याकरणम् ॥

चाय, ऋ च निशामे । अर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भर्-उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अचचायत् । ऋ,

चायति चायते । निशाम इति चाचुवचानम् ।

तं पर्वतीयाः प्रमदाश्चाचिरे । इति माघः ।

इति दुर्गादासः ॥

चारः

चारं, स्त्री, (चर्यते भक्षते कोपदेवादिवशा-
दिति । चर + कर्मणि चन् ।) लज्जिमविषम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६८ ॥

चारः, पुं, पियाणवृक्षः । गतिः । बन्धः । अपसर्पः ।
इति मेदिनी । रे, ३३ ॥ कारागारम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३६८ ॥ (चर एव इति स्वार्थे
अण् ।) गूढपुरुषः । चरः । तद्विवरणम् । यदुक्तं
कालिकापुराणे ८५ अध्याये ।

“लज्जिदुर्गं च बलिष्णं खड्यानां करसाधनम् ।
आदानं स्त्र्येकरयोर्धनं गजवाजिनोः ॥
मूल्यावप्रसूतानां च योजनं सततं जनेः ।
प्रजायां वारसेतूनां बन्धनं धेति चाटमम् ॥
एतदृष्टास्तु वर्गेषु चारान् सन्धन् प्रयोजयेत् ।
कार्याकार्यविभागाय चाटवर्गाधिकारिणाम् ॥
अदौ चारान् नियुज्जीयादृष्टवर्गेषु पार्थिवः ।

दृष्टस्त्वेषु युज्जीत क्रमतः श्रेष्ठं तानि मे ॥
स्वामी सचिवराष्ट्राणि भिन्नं क्रोधो बलं तथा ।
दुर्गेषु सप्तमं श्रेयं रात्र्याङ्गं सुखभाषितम् ॥
दुर्गयुक्तं चाटवर्गे चारं नास्ति योजयेत् ।

तस्मादिमानि शेषाणि पञ्च चारपदानि तु ॥
युक्तान्तेष्वेव पुनस्तु सकृत्पूपादौ महानसे ।
शुद्धासीनयोश्चैव बलावलविनिश्चये ॥

आदौ दृष्टस्तु चेत्यु चारान् राजा प्रयोजयेत् ।
नयात् प्रकाशं जानीयात् तत्तु चारे निरूपयेत् ॥

निरूप्य तत्प्रतीकारमवश्यं क्षिप्रतश्चरेत् ।
यथानियोगमेतेषां यो यो यत्रान्या चरेत् ॥

ज्ञात्वा तत्र वृषचारैरेष्टयेद्वा नियोजयेत् ।
चारोक्तु मन्त्रिणा साङ्गं रहस्ये संस्थितो वृषः ॥

प्रदीवसमये पृच्छेत्तदानीमेव साधयेत् ।
स्वपुत्रे चाथ युक्तान्ते ये तु चारा महानसे ॥

नियुक्तास्तान् मध्यरात्रौ पृच्छेत् यथापि मन्त्रिणा ।
एतान् चारान् स्वयं पश्येत् वृषतिर्मन्त्रिणा विना ॥

अन्याश्च मन्त्रिणा साङ्गं निरूप्य प्रदिशेत् फलम् ।
नैकवैश्वर्यचारो नैको मोत्साहवर्जितः ॥

संस्तुतो न हि सर्वत्र नातिदौर्घो न वामनः ।
सततं न दिवाचारी न रोगी नाप्यबुद्धिमान् ॥

न वित्तविभवैर्हीनो न भार्यापुत्रवर्जितः ।
कार्यं चारी वृषतिना गुह्यतत्त्वविनिर्णये ॥

अनेकवैश्वर्यहृन्मम भार्यासुतैर्युतम् ।
बहुदेशवचोऽभिज्ञं पराभिप्रायवेदकम् ॥

हृदभक्तं प्रकुर्वीत चारं शक्तमसाधनम् ।
अधितिष्ठेत् स्वयं राजा लज्जिमात्रसमेक्षया ॥

बलिक्वप्ये च दुर्गादौ तेषु शक्तान्नियोजयेत् ।
अन्तःपुरे पितृस्तुत्यान् धीरान् वृहान् नियो-
जयेत् ॥

वक्रान् पक्षान् तथा वृहान् स्त्रियो या बुद्धि-
तत्पराः ।

युक्तान्दारि युज्जीयात् स्त्रियो वृहान् मनी-
षिणीः ॥”

यथा च युक्तिकल्पतरौ ।
“वृषो निहन्त्याचारेण परराष्ट्रं विचक्षणः ।”

(कापटिकपुराणः । यथा, मनुः । ७।१८४।

चारणः

“उपयुज्यासादस्यैव चारान् सन्धगविधाय च ॥”
“चारान्च कापटिकादीन् ॥” इति कुल्लूकभट्टः ॥

प्रचारः । यथा, रामायणे । २ । ६६ । २६ ।
“निहतचारः सज्जवा गतो रविः
प्रवृत्तचारा रजनीं क्षुपस्थिता ॥”

“निहतचारः निहतकिरणप्रचारः प्रवृत्तचारा
प्रवृत्ततमः प्रचाराः ॥” इति तट्टीकायां रामा-
नुजः ॥ बाणिन्यादिवचनारः । यथा, महा-
भारते । ५ । ३८ । १२ ।

“भूतैर्बाणिन्यचारश्च पुनैः सेवेत च द्विजान् ॥”
सचारः । प्रवृत्तिः । यथा, देवीभागवते । १ ।
११ । २२ ।

“न स्त्री दुष्यति चारेण न विप्रो वेदकर्मणा ॥”
“चारेण रजःसचारेण ॥” इति टीकाज्ञानी-
कच्छः ॥

चारकः, पुं, (चारयति इति । चर + क् +
चलन् ।) अन्धादः पालकः । सचारकः । (यथा,
रामायणे । ३ । ६६ । १८ ।

“इयं नृते भातरि मे मयि वत्स्यति मैथिली ।
न चाहमशां कुर्यां ते पाप ! प्रच्छन्नचारकः ॥”)

बन्धः । इति मेदिनी ॥ के, ८७ । पियाणवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः । (चर एव स्वार्थे अण्
चारः । ततः स्वार्थे कन् । गुप्तचरः । यथा
महाभारते । २।५।३८ । [चारकैः ॥”

“त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वैतुसि तीर्थानि
चरणशीले, चि । यथा, कथासरित्सागरे । १४।६५।

“गुप्तं विरचितं नाम भेजेऽन्तःपुरचारिकाम् ॥”)
चारटिका, स्त्री, (चर + क् + “शकादिभ्यो-
ऽटन् ॥” ४ । ८१ । उणा । इति अटन् ततः
संज्ञायां कन् कापि अत इत्यच् ।) गलीनाम-
गन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारटी, स्त्री, (चर + क् + “शकादिभ्योऽटन् ।”
इति अटन् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) पद्म-
चारिणीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥

भूयामनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
चारणः, पुं, (चारयति प्रचारयति वृत्तगीतादि-
विद्यां तत्सन्धकोर्त्ति वा । चर + क् + क्युः ।)

नटविशेषः । तत्पथ्यायः । कुशीनवः । इत्यमरः ।
२ । १० । १२ ॥ (यथा, मनुः । १२ । ४४ ।

“चारणाश्च सुपणाश्च पुरुषाश्चैव दाक्षिकाः ।
रक्षाश्च पिशाचाश्च तामसीवृत्तमा गतिः ॥”

“चारणाः नटादयः ॥” इति कुल्लूकभट्टः ॥)
गन्धर्वविशेषः । यथा,—

“गन्धर्वाणां ततो लोकः परतः श्रतयोजनात् ।
देवानां गायनास्ते च चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥
(देवयोनिविशेषः । यथा, भागवते । २ । १ । ३६ ।

“गन्धर्वविद्याधरचारणाधरः
खरः स्तुतीरसुरानीकवीर्यः ॥”

चारपुरुषः । यथा, भागवते । ४ । १६ । १२ ।
“अन्तर्वैदिक भूतानां पद्मन् कर्मणि चारणेः ।

उदासीन इवाध्यक्षो वायुरात्रेव देहिनाम् ॥”)

चारी

चारभटः, पुं, (चारेण चरेण भटः । बट्टा, चारे
बुद्धिकौशलादिप्रचारे भटः ।) वीरः । इति
हेमचन्द्रः । ३।१८८ ॥ (यथाच मरुहट्टिः । १।६२।

“कक्षमति कुक्षपुखो वेष्टाधरपक्षं मनोश्चमयि ।
चारभटचौरपेटकनटविटनिहोवपशराणम् ॥”

चारवायुः, पुं, (चारेण कर्ष्यन्तीत्यन्तिभेदेन प्रेरितं
यो वायुः ।) निदाचनवायुः । इति निदाच-
शेषः ॥

चारिणी, स्त्री, (चारयति क्षुब्धमिति । चर +
क् + क् + क् + ङीष् ।) कक्षणीवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

चारिणं, स्त्री, (चरिचमेव इति । स्वार्थे अण् ।)
चरिचम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०० ॥ (यथा,
रामायणे । ३ । ५६ । ८ ।

“कुलाक्रोशकरं लोके धिक् । ते चारिचमौडयम् ॥”
मरुहट्टाणामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । १६६।५४।

“जयोन्याहुतिश्चैव चारिचं बहुपन्नगम् ॥”
चरतीति । “चरेवृत्ते” ४ । १७२ । उणा ।

इति क्षिचम् । वृत्तान्तम् ॥)
चारिणा, स्त्री, (चारिचं अन्धस्वभावो विद्वत्-
श्चा इति । अच् टाप् ।) तिनिहोवृक्षः । इति
शब्दरत्नावली ॥

चारी, स्त्री, (चारः पदनिक्षेपभेदः गतिभेदो वा
अस्थस्थामिति । “अश्वादिभ्योऽच् ॥” ५।१।२७।

इत्यच् । ततो ङीष् ।) वृत्ताङ्गविशेषः । यथा,—
“न हि चारीं विना वृत्ते वृत्तस्याङ्गं प्रवर्तते ।

शृङ्गारादिरसानान् भावोद्दीपनकारिका ॥
माधुर्योर्द्धनानि नित्यं चारी चारुगतिर्मता ॥”

अन्ये तु ।
“एकपादप्रचारी यः सा चारी तु निगद्यते ।

पादयोच्चारणं यच्च सा चारीति निगद्यते ॥
करणानां समायोगः खण्डकः परिकीर्तितः ।

त्रिभिः खण्डेषुभिर्भा मण्डलं सप्तदाहृतम् ॥
समनस्वा नूपुरविह्वा तिर्यस्तुखी सवला च ।

कातरा च कुवीरा च विक्षिष्टा रथचक्रिका ॥
पाष्णिरेचितका तलदर्शिनी गजहस्तिका ।

परावित्तलला चोदताङ्गितायुर्धर्ममण्डला ॥
क्षमक्रौडनिका हरिणत्रासिका चाबरेचिका ।

तलोदृष्टा सचरिता स्फुरिकापि तथैव च ॥
लङ्घितलङ्गा सङ्घटिता स्थादय महालला ।

उत्तुङ्घितातितिर्यङ्घुचिता चापङ्घिता ॥
वङ्घ्रिप्रतिभौमिचार्य इत्याख्याता मनीषिभिः ॥”

अन्ये तु ।
“समपादस्थिता वर्णा शकटाख्याधर्तिकापि च ।

विद्याधा ताङ्गिता बट्टा एकका क्रौडिता तथा ॥
ऊबट्टा वृद्धिता जनितापक्षवृद्धिता तथा ।

खण्डितावन्धुसमतन्वी समोत्तवारितमङ्गिता ॥
उच्छ्विता च विज्ञेयाचार्यः नोक्ष भूमिगाः ॥”

इति भूमिचारी ॥ ७ ॥
आकाशचारी यथा,—

“चारीकाशगता वक्षी विदेहा लवरी तथा ।
अङ्गिताङ्गिता भमरी पुरःक्षेपा च कक्षिका ॥

अपराधो ज्ञानात्ता विद्या च हरिवर्जता ।
 सकलजगन्मोहिता च जज्ञा जज्ञानिका तथा ॥
 विद्युत्कान्ता अमरिका इक्ष्वापानेति बोद्धव्यम् ॥
 तु ।
 “विधानातिशयानामकाना पार्श्वकानिका ।
 ऊर्ध्वानुर्ध्वानपादादुद्वाना नूपुरपादिका ॥
 तुल्यभाषिका विभाषिता ताका च छपिका ।
 विद्युत्कान्ता अमरिका इक्ष्वापानेति तथैव च ॥
 आकाशचारिका यताः बोद्धव्यैव निरूपिताः ॥
 यतास्तेव भूमिचारीभ्यश्चरमेदोऽस्ति तिर्यक्-
 चारी ऊर्ध्वचारी अधचारीति ता ऊर्ध्वनीयाः ॥
 “तैत्तिरीयस्येन गात्रेण जज्ञाहारो जितममः ।
 सन्ने वा भित्तिदेशे वा प्रथमं ताः प्रयोजयेत् ॥
 रूपाहारं तथान्त्रं शुद्धा तां न समाचरेत् ।
 इक्ष्वापारस्य विन्यासचारी वैवाभिधीयते ॥
 शृङ्गारादिरसानागु भवेद्दीपनकारणम् ।
 माधुर्यं भूममा नित्यं दृढतातनयान्विता ॥
 निहतोऽङ्गविशेषाणां चारी वचनारतो भवेत् ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरोक्तचारीलक्षणम् ॥
 चारः, पुं, (चरति देवेषु गुह्येन । चर + “दृ-
 सनिजनिचरीति ।” छान्दा १ । ३ । इति जुग् ।)
 दृढव्यतिः । (चरति चित्ते इति ।) मनोऽङ्गे चि ।
 इति मेदिनी । दे, ३३ ॥ (यथा, गौतमोविन्दः ।
 १० । ६ । [मधिवचनजातम् ॥”
 “इति चटुलपाटुपटुचारसुरवेरिणो राधिका-
 श्रीलक्ष्मस्य रत्निकीर्णभंसम्भूतपुत्राभ्यामन्यतमः ।
 यथा, हरिवंशे । ११७ । ३६ ।
 “चारश्च बलिनां श्रेष्ठं सुताचारमतीं तथा ॥”
 चारकः, पुं, (चार + संज्ञायां कन् ।) शूरवीर्यम् ।
 अथ गुणाः । मधुरत्वम् । रुच्यत्वम् । रक्त-
 पित्तकफापहत्वम् । शीतत्वम् । लघुत्वम् ।
 अटुल्यत्वम् । कषायत्वम् । वातकोपनत्वम् । इति
 भावप्रकाशः ॥
 चारकेश्वरा, स्त्री, (चारुणि केश्वराणि अस्याः ।)
 नागरसुक्ता । तद्वर्गीयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चारुगर्भः, पुं, (चारुः मनोऽङ्गः गर्भः अश्वत्थवर्णः ।
 कारुण्यमिति यावत् यस्य । यद्वा चारुगर्भं उत्-
 पत्तिस्थानं यस्य ।) श्रीलक्ष्मपुत्रः । यथा, हरि-
 वंशे । १६० । ६ ।
 “चारुभद्रचारुगर्भः सुदंष्ट्रो ह्रम एव च ॥”
 चारुगुप्तः, पुं, (चारु यथा स्थात् तथा गुप्तः । यद्वा
 चारुणा ईश्वरेण लक्ष्मिण गुप्तः पालितः ।)
 श्रीलक्ष्मपुत्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
 “सुधिवचारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्यवान् ॥”
 चारुदेवः, पुं, रत्निकय्यां श्रीलक्ष्मपुत्रः । यथा,
 हरिवंशे । १६० । ५ ।
 “द्वितीयचारुदेवश्च दृष्टिर्विन्दो महारथः ॥”
 चारुधारा, स्त्री, (चारुणां मनोहरप्रदार्थानां
 धारा इव, नैकीकृतसुन्दरत्वनास्वास्वतालम् ।
 चारुणां धारा नीतिवैवहारो यस्याः वा ।)
 शची । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चारु धाम
 यस्याः ।) चारुधामा इत्यपि पाठः ॥

चारुनालकं, स्त्री, (चारु नालं यस्य कप ।)
 रत्नपद्मम् । इति पुराणम् ॥
 चारुपर्णी, स्त्री, (चारु मनोऽङ्गं पर्णं पर्णं अस्याः ।)
 प्रवारणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धभासानिवा
 इति भाषा ॥ (प्रवारणीशब्देऽस्या गुणादिकं
 ज्ञेयम् ॥)
 चारुपला, स्त्री, (चारु मनोहरं पलं अस्याः ।)
 प्रासा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चारुवाहुः, पुं, (चारु वाहु यस्य ।) श्रीलक्ष्म-
 पुत्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
 “चारुवाहुः कनीयाश्च कन्या चारुमती तथा ॥”
 चारुविन्दः, पुं, (चारुं चारुतां विन्दतीति ।
 विदि + अच् ।) श्रीलक्ष्मपुत्रः । यथा, हरि-
 वंशे । १६० । ६ ।
 “सुधिवचारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्यवान् ॥”
 चारुमती, स्त्री, (चारु चारुता सौन्दर्यं अस्या
 अस्तीति । मत्तुप् ततो ङीप् ।) रत्निकय्यां
 श्रीलक्ष्मस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
 “चारुवाहुः कनीयाश्च कन्या चारुमती तथा ॥”
 चारुलोचनः, पुं, (चारुणी लोचनेऽस्य ।) हरिश्च ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चारुलोचनविशिष्टे चि ॥)
 चारुवर्धना, स्त्री, (चारु चारुत्वं भवितव्यर्थः
 वर्धयति स्वगुणैरिति यावत् । वृध + णिच् +
 युच् । कर्त्तरि ल्युट् । ततश्चाप् ।) नारी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 चारुव्रता, स्त्री, (चारु व्रतमस्याः ।) मासोप-
 वासिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चारुशिला, स्त्री, (चारुचारुणां शिला इति नित्य-
 कर्मधारयः ।) मणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चार्त्तिकं, स्त्री, (चार्त्तिकेव । स्मार्त्तिके अच् ।)
 चन्दनादिना देहविलेपनार्थशेषः । इत्यमरः ॥
 तत्पर्यायः । चर्त्त २ स्थासकः ३ । इत्यमरः ॥
 चार्त्तिकम् ४ । इति भरतः ॥ अपि च ।
 “स्थासकः स्थायकश्चर्त्त चार्त्तिकश्च चतुष्टयम् ।
 वस्त्रादौ कुक्षुमादीनां कृतादिषु निगद्यते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 चार्म्मे, पुं, (चर्म्मेणा परिवेष्टितः इति । चर्म्मे
 + अच् ।) चर्म्माच्छादितरथः । इति भरतः ॥
 चर्म्माच्छन्नश्चेति ॥
 चार्म्मेणं, स्त्री, (चर्म्मेणां सन्महः इति । भिन्ना-
 दिभ्योऽङ् ।) ४ । २ । ३८ । इत्यङ् ।) चर्म्मे-
 सन्महः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 चार्म्मेणं, स्त्री, (चर्म्मेणां चर्म्मेधारिणां सन्महः ।
 इति अच् ।) चर्म्मेसन्महः । इत्यमरटीकायां
 खामी ॥
 चार्म्माकः, पुं, (चारुः आपातमनोरमः लोक-
 चित्तकार्यकः इति यावत् वाकः वाक्यमस्य ।
 ततः एषोदरादित्वात् साधुः ।) तार्किकविशेषः ।
 तत्पर्यायः । चार्त्तिकाः २ नास्तिकाः ३ लौकाय-
 तिकाः ४ । इति जैमिनीयः ॥ स च आकाश-
 भिन्नभूतचतुष्टयवादी । प्रत्यक्षमेकं प्रमाणमिति
 चार्म्माकाः । इति न्यायसंग्रहः ॥ (यथा च

वर्धदृष्टेर्नर्धयते ॥ “अथ कथं परमेष्ठिनस्य निःशब्द-
 सपदत्वमभिधीयते दृढव्यतिमतामुच्चारित्वा
 त्रिकशरीरोमणिना चार्म्माकेन दूरात्स्वारित-
 त्वात् दुर्लभेदं चि चार्म्माकस्य चैष्टितम् ॥”)
 दुर्गोधनवलराक्षसविशेषः । (यथा, महा-
 भारते । १२ । ३८ । २२—२३ ।
 “निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः ।
 राजानं प्राप्य चक्ष्वा चार्म्माको राक्षसोऽभवीत् ॥
 तत्र दुर्गोधनसखा भिक्षुकपेयं समृतः ।
 साक्षः शिखी चिद्वह्नी च षटो विगतसाधसः ॥”)
 चार्म्मी, स्त्री, (चारु + गुह्यवचनत्वात् ङीप् ।)
 कुवेरपत्नी । ज्योत्स्ना । वृद्धिः । शोभना । इति
 मेदिनी । वे, ६ । दीप्तिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 चालः, पुं, (चालयति ह्लादयतीति । चल् + णिच्
 + अच् लोवा । यद्वा चालयति आच्छादयत्यने-
 नेति । चल् + णिच् + करणे घञ् ।) खनाम-
 ख्यातगृहाच्छादनम् । तत्पर्यायः । पिटम् २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पटलम् ३ ह्लादिः ४ । इत्य-
 मरः । २ । २ । १४ ॥ कटलम् ५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ ह्लादम् ६ । इति षट्पादः ॥ खर्त्त-
 चूडपत्नी । इति भूरिप्रयोगः ॥
 चालकः, पुं, (चलति स्नेह्येव । चल् + ण्वल् ।)
 अङ्गुष्ठदुर्हरहस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चालनं, स्त्री, (चालयत्यनेनेति । चल् + णिच् +
 करणे ल्युट् ।) चालनी । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥ (यथा, कर्म्मप्रदीपे ।
 “सुद्रष्टुद्रसमोपेतं चालनं तिततः स्तुतः ॥”
 भावे लुट् । प्रेरणम् । यथा, भागवते । ३ ।
 २६ । ३७ ।
 “चालनं यद्दहनं प्राप्तिर्नष्टं द्रव्यशब्दयोः ॥”)
 चालनी, स्त्री, (चालयत्यनेनेति । चल् + णिच् +
 करणे ल्युट् ङीप् च ।) खनामख्यातगृहादि-
 चालनपात्रम् । तत्पर्यायः । तिततः २ । इत्य-
 मरः । २ । ६ । २६ ॥ चालनम् ३ बहुव्रीह्या ४ ।
 इति भरतः ॥ पाच्यीरः ५ । इति जटाधरः ॥
 चावः, पुं, (चावयति भक्षयति कषादिकमिति । चव
 + स्मार्त्तिके णिच् + अच् । यद्वा चव्यते भक्ष्यते-
 ऽसौ मांसाग्निभिरिति । चव् + कर्म्मणि घञ् ।)
 खर्त्तचातकः । सोष्णाचक्षा इति ख्यातः । नील-
 कण्ठ इति कचित् ख्यातः । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥ तत्पर्यायः । किक्कीदिवः २ नीलाङ्गः ३
 पुण्यदर्शनः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चावः, पुं, (चाव + एषोदरात् सत्वम् ।) चाव-
 पत्नी । इत्युः । इति मेदिनी । से, ३ ॥
 चि, न चिद्याम् । चयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (आ-उभं-ङ्गं-अनिट् ।) न, चयति चयने
 धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 चि, न चिद्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ख-
 उभं-ङ्गं-अनिट् ।) चित्तचयनं राशौकार-
 मिति यावत् । न न, चिनोति चिशुते । इति
 दुर्गादासः ॥

चि, क मि चित्ताम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
परं-दिकं-सिट् ।) क मि, चययति चाय-
यति । अमते तु चययति चाययतीत्यपि ।
इति दुर्गादासः ॥

चिकित्सकः, पुं, (चिकित्सति रोगमपनयतीति ।
कित् + “गुप्तिञ्चिकित्ठः” सन् । १।१।५ । इति
स्वार्थे सन् + क्त्वा ।) चिकित्वाकर्त्ता । (यथा,
मनुः । ६ । २८४ ।

“चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्या प्रचरती दमः ॥”
तत्पर्यायः । रोगहारी २ अगदकारः ३
भिषक् ४ वैद्यः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥
तस्य लक्षणं यथा, चाययति ।

“आयुर्देहताभ्यावः सर्वेषां प्रियदर्शनः ।
आयुर्ग्रीवगुणोपेत एव वैद्यो विधीयते ॥”

चिकित्सा, स्त्री, (चिकित्सनमिति । कित् आधि-
प्रतीकारे + “गुप्तिञ्चिकित्ठः” सन् । १।१।५ ।
इति स्वार्थे सन् ततः अपत्यः ।) रोगप्रती-
कारः । तत्पर्यायः । इकप्रतिक्रिया २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५० ॥ उपचारः ३ उपचर्या ४
नियमः ५ वेदनादि ६ क्रिया ७ उपक्रमः ८
श्रमः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चिकित्सितम् १०
प्रतीकारः ११ भिषग्वनितम् १२ । इति रत्न-
माला ॥ रोगप्रतिकारः १३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ सा त्रिधा यथा, वैद्यके ।

“आसुरी मातुषी दैवी चिकित्सा सा त्रिधा
मता ।
कृतप्रधाना दैवी स्यात् ह्रिदभेदात्मिकासुरी ॥
मातुषी बहुसा ज्ञेया जपहोमादिवस्त्रता ।
कलौ चाख्यवले लोके मातुषी तत्र पूजिता ॥”
तस्या लक्षणं यथा,—

“यामिः क्रियाभिर्जगन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्मे तद्भिषजां मतम् ॥
या ह्युदीर्घं श्रमयति नाभं आधिं करोति च ।
सा क्रिया न तु या आधिं हरन्त्यनुदीरयेत् ॥”
चिकित्साविधुपदेशो यथा,— [गदः ।
“जातमात्रचिकित्सः स्यान्मोपेक्षोऽप्यतया
वद्विज्ञानविशैस्तस्यः स्वयोऽपि विकरोऽसौ ॥
रोगमासौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्मे भिषक् पञ्चाङ्गज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥
औषधं केवलं कर्तुं यो जानाति न चौषधम् ।
वैद्यकर्म स चेत् कुर्याद्विषममर्हति राजतः ॥
आदावन्ते रक्षां ज्ञाने प्रयतेत चिकित्सकः ।
भेषजानां विधानेऽप्य ततः कुर्यात् चिकित्सितम् ॥
श्रीते श्रौतप्रतीकारस्तु चोष्यनिवारणम् ।
लब्धा कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यप-
येत् ॥

अप्राप्ते वा क्रियाकावे प्राप्ते वा न क्रिया कृता ।
क्रियाहीनातिरिक्ता च बाध्यैकपि न सिध्यति ॥
क्रिया यास्तु गुणालामे क्रियामन्वां प्रयोजयेत् ।
पूर्वस्थां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो मतः ॥”

चिकित्साफलं यथा,—

“अचिदर्थः, अचिज्ज्ञेयः अचिद्वर्णः, अचिद्वर्णः ।

कर्माभ्यावः अचिजेति चिकित्सा नास्ति
नित्याना ॥” ॥

चिकित्साङ्गानि यथा, भावप्रकाशे ।
“रोगी दूतो भिषग्दीर्घमायुर्नृपश्च सेवकः ।
सदौषधं चिकित्सायामिष्यङ्गानि बुधा जगुः ॥”
चिकित्सितं, स्त्री, (कित् + स्वार्थे सन् ततो भावे
क्तः ।) चिकित्सा । इति रत्नमाला ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने २ अः । [तम् ॥”
“बीजं चिकित्सितस्यैतत् समासेन प्रकीर्ति-
पण्याया अस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“चिकित्सितं प्रतीकारचिकित्सा च भिषग-
नितम् ॥”

चिकित्सितेऽनेनेति । करणे क्तः । भेषजम् ।
अस्य पर्याया यथा, चरके चिकित्सास्थाने १ अः ।
“चिकित्सितं आधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् ।
प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥
विद्याङ्गेष्वनमानि भेषजं द्विविधं तत् ।
यद्वाधिनिर्घातकरं वक्ष्यते तच्चिकित्सितम् ॥
चिकित्सितार्थे एतावान् विकाराणां यद्-
वधम् ॥”

यथा, भागवते । १ । ५ । ३२ ।
“एतत् संकल्पितं ब्रह्मसाधनचिकित्सितम् ।
यदीश्वरे भगवति कर्मे ब्रह्मणि भावितम् ॥”
कृतप्रतीकारे चि ॥

चिकित्, चि, (नि गता नासिकास्थस्य । “इन्च्
पिटच्-चिकचि च ।” ५ । २ । ३३ । इति
इन्च् प्रकृतेऽचिकार्देशश्च ।) चिपिटनासिकाः ।
इति केचित् ॥

चिकित्, पुं, (चि + बाहुलकात् इन्च् कुक्
च ।) पङ्कः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५६ ॥

चिकीर्षा, स्त्री, (कर्तुमिच्छा इति । “धातोः कर्मणः
समानकर्तृकादिच्छायां वा ।” ३ । १ । ७ ।
इति लघातोः इच्छार्थकसन्प्रत्ययेन चिकीर्षे ।
ततः “अप्रत्ययात् ।” ३ । ३ । १०२ । इत्यः ।
कर्तुमिच्छा । इति सुग्वबोधम् । करिवार
वाञ्छा इति भाषा । (यथा, भागवते । २ । १०२४ ।
“हस्तौ वरुहस्तस्य नाशकर्मचिकीर्षया ॥”)

चिकीर्षुः, चि, (चिकीर्षतीति । क्त + सन् +
“सनाशंसभिच् उः ।” ३ । २ । १६८ । इति
उः ।) कर्तुमिच्छुः । करणेच्छाविशिष्टः । इति
आकरणम् ॥

चिकुरः, पुं, (चि इत्यथक्तशब्दं कुरतीति । कुर-
शब्दे + “इगुपधञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति
कः ।) केशः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । ३६७ ।
“चिकुरनिचये यत् कौटिल्यं विलोचनयोश्च
या ॥”)

सर्पः । (अयं हि रेरावतकुलजातस्य सुमुखस्य
पिता । यथा, महाभारते । ५ । १०३ । २४ ।
“एतस्य हि पिता नागचिकुरो नाम मातये ।
न चिरात् वेनतयेन पञ्चत्वमुपादितः ॥”)
प्रसृतः । प्रसृभेदः । वृक्षविशेषः । यक्षवधुः ।
तरुणः । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥

चिकुरः, चि, (चि + कुर + कः ।) चपकः । च
तु दोषमनिश्चितं वचन्यभादैः कर्त्ता । इत्यमरः ।
३ । १ । ४६ ॥

चिकुरपङ्कः, पुं, (चिकुराणां केशानां पङ्कः
सङ्घः ।) केशसङ्घः । केशसतृष्टयः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ६८ ॥

चिकुरपाशः, पुं, (चिकुराणां केशानां पाशः
सङ्घः ।) केशसङ्घः । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥

चिकुरहस्तः, पुं, (चिकुराणां हस्तः सङ्घः ।)
केशसङ्घः । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥

चिकुरः, पुं, (चिकुर + निपातनात् दीर्घः ।)
केशः । इति शब्दमेदप्रकाशः ॥

चिक, क अर्त्तो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
परं-सकं-सिट् ।) कोपधः । हृतीषकरभक्षः ।
अभिः पीडनम् । क, चिकयति श्चुं मूरः ।
इति दुर्गादासः ॥

चिकः, पुं, (चिक इत्यथक्तशब्देन कायति शब्दा-
यते इति । चिक् + कै + कः ।) कुक्षुन्दरिः ।
इति चिकारक्षेपः ॥ (नि गता नासिकास्थ-
स्येति । “इन्च्पिटचित्ति ।” ५ । २ । ३३ ।
इत्यस्य वार्ति “कप्रत्ययविकादेशोऽपि वक्तव्यौ ।”
इति कप्रत्ययो नेचिकादेशश्च । नतनासिके,
चि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

चिकार्यं, चि, (चित्यते श्रायते इति । चित् +
“चित्तेः कौणः कश्च ।” उर्वा । ४ । १०६ ।
इति कर्मणि कश्चः कश्चान्तादेशः । बाहुलकाद-
गुणः ।) क्षिप्रवृत्तनादि (क्षिप्रत्वमन्वयत्वादि-
गुणवद्वस्तु ।) इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥ चिक्या
इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
१८४ । ३४ ।

“कठिनचिकार्यः शृङ्गः पिच्छिजो नृदु-
दायकः ॥”)

चिकार्यः, पुं, (चिकार्यं क्षिप्रगुणं विदतीत्यस्य ।
अच् ।) पूगवृक्षः । तत्पर्यये स्त्री । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (औषधपाकस्यावस्थाविशेषो यथा,
“पाकस्तु त्रिविधो मन्त्रचिकार्यः खरचिकार्यः ॥”
इति वाभटे कल्पस्थाने बृहदध्याये ॥

चिकार्या, स्त्री, (चिकार्यं मन्त्रगता विदतीत्यस्याः ।
अर्थव्यादित्वाद्च् । ततश्चाप् ।) उत्तमा गौः ।
तत्पर्यायः । नेपिकी २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिकार्यी, स्त्री, (चिकार्य + गौरादित्वात् ङीष् ।)
पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिकारः, पुं, (चिकार्यति पीडयति चूर्णकारिण-
मिति । चिक् + अच् ।) यक्षचूर्णम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ६६ ॥

चिक्रा, स्त्री, (चिकार्यति पीडयति भोक्तारमिति ।
चिक् + अच् ।) पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिक्रटः, पुं, (चिक्र इत्यथक्तशब्देन अटतीति । अट
गतौ + अच् । शकन्वादिभ्यश्च ञोपः ।) मनुष्य-
विशेषः । गर्लाचिक्रट् इति भीमाचिक्रट् इति
च भाषा ॥ तत्पर्यायः । महाशकः २ ।

चित

इति हारावली । १८० । अथ गुणाः । गुण-
लम् । आक्षिप्तम् । मधुरलम् । वनवह्नेलम् ।
मेघपित्तलम् । इति राजवल्लभः ॥ (अवा-
मानविधौ भक्त्यविधौऽथ यथा,—

“प्रातः पानीयपाने महत्प्रसिद्धिर्ब्रह्मेतच्च
मायात् ।

मांसं चौरश्च शाकं वनजविहङ्गं पिष्टकं
चिह्नकम् ॥”

इति वैद्यक-चतुर्वर्ग्यायाम् ॥

चिह्नटी, स्त्री, (चिह्न + चातौ ङीष्) मत्स्य-
विशेषः । सुवाचिह्नकौ इति भाषा ॥ अस्या
गुणाः । मधुरलम् । हृद्यलम् । क्षतनाशिलम् ।
क्षिप्रकारिलम् । गुदलम् । इति राजवल्लभः ॥

चिह्नकः, पुं, (चिह्न + एषोदरादित्वात् टस्य छले
वायुः ।) चिह्नकमतस्यः । इति शब्दमाला ।
(विवरणमस्य चिह्नकशब्दस्य आख्यातम्)

चिचिह्नः, पुं, प्रलविशेषः । चिचिह्ना इति चिचिह्ना
इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । चेतुराजिः २
सुदीर्घः ३ मृदङ्गलकः ४ । अथ गुणाः । वात-
पित्तनाशिलम् । पथ्यलम् । वनवह्निकारिलम् ।
श्रोत्रिणोऽतिहितलम् । पटोलतः किञ्चिद्गुण-
हीनलम् । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा च हारीते
प्रथमे स्थाने दृश्येत्)

“चिचिह्नो वातपित्तो बल्यः पथ्यो रक्षिप्रः ।
श्रोत्रिणोऽतिहितः किञ्चिद्गुणैर्न्यूनः पटोलतः ॥”

चिच्चा, स्त्री, (चिं चयनं चिनीतीति । चि +
अच्च्ञोऽपीति छः ।) तिन्निङ्गीड्यः । इत्य-
मरः । २ । ३ । ४३ ॥ (यथा,—

“चिच्चादन्तरसन्धासु पथं दध्नीदन् हितम् ॥”

इति वैद्यकमैषधमन्त्ररिष्ये गुल्माधिकारे ॥

चिच्ची, स्त्री, (चिच् + गौरादित्वात् ङीष् ।)
गुल्मा । इति कैचित् ॥

चिच्चाक्षं, स्त्री, (चिच्चा तिन्निङ्गी तद्वत् अक्षं
यत्र ।) अक्षशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिच्चावारः, पुं, (चिच्चायास्तिन्निधाः वार इव
वारोऽन्धं यत्र ।) अक्षशाकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

चिच्चीटकः, पुं, (चिच्चेव अटतीति । अट +
क्त्वा । एषोदरात् वायुः ।) हृद्यविशेषः ।
चैत्को इति चैत्का इति च भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । अङ्गुलीयः २ । इति रत्नमाला ॥

चिच्चाटकोऽपि पाठः ॥

चिष्ट, प्रिषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-सकं-
सेट् ।) सेट् छेदं खामी । इति दुर्गादासः ॥

चिष्ट, क प्रिषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।)

चित, ई ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
सकं-सेट् ।) ई, चितः । ज्ञानमिह जागरणम् ।
ज्ञानञ्च अविद्याकिमवाक्रान्ते जगत्त्रेकः स चेत-
तीति ज्ञानायुधः । चिचेत रामकृतं ज्ञानम् ।
इति दुर्गादासः ॥

चितिः

चित, इ क खतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
परं-सकं-सेट् ।) इ क, चितयति विष्णं सुधीः ।
इति दुर्गादासः ॥

चित, क ड ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आ-परं-सकं-सेट् ।) क ड, चेतयति । राक्षसस्य
चेतयति च । इति भट्टौ गण्यताविश्वत्वमिति
रमानाथः । वस्तुनस्तु चेतयते तत्तत्चेतं करोतीति
चौ बाध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

चित्, स्त्री, (चित् संज्ञाने + क्यप्प्रादित्वात् भावे
किप् ।) ज्ञानम् । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥
(यथा, भागवते । १ । ७ । २ ।

“ब्रह्म कथं भगवत्किञ्चावस्थाविकारिणः ।
जीवया चापि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः
क्रियाः ॥”

चित्, च, असाकलम् । इत्यमरः ॥ यथा । किञ्चित्
कञ्चित् इत्यादि ॥ (तत्तु प्रत्ययविशेषः । कालाद्य-
निर्णये चित्प्रत्ययस्य प्रयोगो दृश्यते । “किमः
क्षन्ताचिचनौ ॥” इति तुम्बोध्याकरणाप्रयोगेता
पुण्यपादोपदेवाचार्यः ॥)

चितः, चि, (चि + कर्मणि क्तः ।) ह्रस्वः । इति
मेदिनी । ते, १८ ॥ (ज्ञतचयनः । सचितः ।
“इह वै कर्मचितो लोकः चीयते एवमस्तु च
पुण्यचितः चीयते ॥” इति श्रुतेः ॥)

चिता, स्त्री, (चीयते क्षप्रानाधिरस्यां यद्वा
चीयते उचीयतेऽसौ प्रेतस्य परलोकशर्मणे इति ।
चि + अधिकरणे वा कर्मणि क्तकृतत्वात् ।)
श्रवदाहाधारचुली । तत्पर्यायः । चित्वा २ ।
इत्यमरः । २ । १ । १७ ॥ काठमठौ ३ चैत्तम् ४
चिताचूडकम् ५ चितम् ६ । इति चिकाक्ष-
शेषः ॥ चितिः ७ । (यथा, महाभारते ।
३ । २१६ । १७ ।

“चित्वायेवद्वहन्मायं पद्माभ्यां तत् प्रवर्तते ॥”
संहतिः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥

चिताचूडकं, स्त्री, (चित्तेव चूडकम् ।) चिता ।
इति चिकाक्षशेषः ॥

चितिः, स्त्री, (चीयतेऽस्यामिरिति । चि + अधि-
करणे क्तः ।) चिता । (यथा, भागवते । ३ । २८ । ५ ।

“चितिं दासमयीं चित्वा तस्यां पत्न्युः कलेवरम् ॥”
सम्बद्धः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥ दुर्गा । यथा,

“चितिश्चेतन्यभावाद्वा चेतना वा चितिः
क्षुता ।

महान् चाप्य स्थिता सर्वं महा वा प्रकृति-
मैता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥
भित्तस्थेदिकादिसङ्क्रान्तार्थाङ्गविशेषः । यथा,

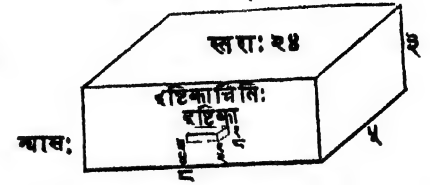
चितौ करणत्वं साङ्केतिकम् ।
“उच्छ्रयेण गुणितं चितेः किल
क्षेत्रसम्भवफलं चर्नं भवेत् ।
इदिकावनवृत्ते घने चिते-
रिदिकापरिमितिश्च लभ्यते ॥
इदकोच्छ्रयदुष्कृतिचितेः
स्तुः क्षराच्च इवर्दा चितेरपि ॥

चितस

उदाहरणम् ।

अष्टादशाङ्गुलं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशाङ्गुलः ।
उच्छ्रितिकाङ्गुला यस्यामिदिकासाचितौ किल ॥

यद्द्विसूतिः पञ्चकराट्ठसं
दैर्घ्यं यस्यां विकरोच्छ्रितिश्च ।
तस्यां चितौ किं पञ्चमिदिकानां
सङ्क्रान्तौ च का मृदि कतिक्षराच्च ॥

इदिकायाः पञ्चहस्तमानम् $\frac{3}{4}$ चितिः क्षेत्र-
फलम् ४० । उच्छ्रयेण गुणितं चितेर्वनफलम् १२० ।
लब्धा इदिकासङ्क्रान्ता २५६० । क्षरासङ्क्रान्ता २४ ।
एवं पाद्यान्वयेऽपि । इति चितिसङ्ग्रहः ॥”

इति जीलावती ॥ (इष्टाङ्गविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । २२ । ६ ।

“चितयस्तत्र कर्मणा नान्तरिक्षगता यतः ॥”

चितिका, स्त्री, (चितिः काश्चीमेदः सा इव काय-
तीति । कै + कः ।) कटिश्चक्षणा । इति हारा-
वली । २२४ ॥

चितं, स्त्री, (चेतन्यनेनेति । चित् + करणे क्तः ।) अनु-
सन्धानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः । इति वेदान्तः ॥

“यत्तत् सत्वगुणं स्वच्छं स्वान्तं भगवतः पदम् ।
यदाहुर्वास्तुदेवास्तं चितं तन्महात्मकम् ॥
स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः ।
प्रवृत्तिजनकत्वं प्रोक्तं यथाप्रां प्रकृतिः परा ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

अस्यार्थः । “अधिभूतस्वरूपेण तस्यैव महा-
नितिसंज्ञा अध्यात्मरूपेण चितं उपास्यरूपेण
वासुदेवः अधिष्ठाना तु तस्य क्षेत्रज्ञः ।” इति

श्रीधरस्वामी ॥ (अनेनैव चित्क्षेत्रः प्रथमसम्बन्धः ।
अतएव भगवत्पद्मसंज्ञितपादैरुपदिष्टं प्रथममन्त्रं
“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।” तथा च सुखकोप-
निषिद्धिः । ३ । १ । ६ ।

“एषोऽगुरात्मा चेतसा वेदितव्यो
यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविशेत् ।
प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां
यस्मिन् विमुह्ये विभवक्षेप आत्मा ॥”)

मनः । इत्यमरः । १ । ४ । ११ ॥

चितप्रसन्नता, स्त्री, (चितस्य प्रसन्नता प्रसादः ।)
हर्षः । इति हेमचन्द्रः । २ । २२६ ॥

चितविभ्रवः, पुं, (चितस्य विभ्रवो विपर्ययः ।)
उन्मादः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३४ ॥

चितविभ्रमः, पुं, (चितस्य विभ्रमः आलितः ।)
उन्मादः । इत्यमरः । १ । ७ । २६ ॥ (उन्माद-
शब्दे विहतिरस्य ज्ञेया ॥)

चितसमुन्नतिः, स्त्री, (चितस्य समुन्नतिः समु-
न्नयनं उत्तेजनमिति यावत् ।) मानः । इत्य-
मरः । १ । ७ । २२ ॥

चित्रः

चित्राभोगः, पुं. (चित्रस्य आभोगः परिपूर्णता इत्यर्थः ।) एकस्मिन् चित्रये मनसः पुनः पुनः प्रवृत्तिः । तत्पर्यायः । मनस्कारः २ । इत्यमरः । १।५।२ ॥

चित्रोन्नतिः, स्त्री. (चित्रस्य उन्नतिः उन्नयनम् ।) गर्वः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥

चित्रं, स्त्री. (चीयते इति । चि + “चित्रायि-चित्रे च ।” ३ । १ । १३२ । इति कर्मणि यः । निपातनात्तुगागमे साधुः । यद्वा, क्त्वाप्रत्ययेन पति तुगागमः ।) चित्रा । इति त्रिकाण्डशेषः । (तज्जाते चि । यथा, रामायणे । १ । ५८ । ११ । “चित्रमाख्याङ्गरागं आयसाभरणोभयत् ॥”)

चित्रः, पुं. (चीयतेऽसौ इति । चि + “चित्रायि-चित्रे च ।” ३ । १ । १३२ । इति कर्मणि यः ।) अग्निः । इति तुग्वोधम् ॥

चित्रा, स्त्री. (चीयतेऽग्निरस्यां प्रेतस्य । चि + यः निपातनात् साधुः । क्त्वा वा ।) चित्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ११७ ॥

चित्र, तु क चित्रिकेऽर्थे । केच्येऽहुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तपुरा-पर-सक-सट् ।) चित्रिके-चयं कदाचिद्दर्शनम् । चित्रयति चित्रायति राहुं लोकः कदाचित् प्रवृत्तीत्यर्थः । चित्रयति प्रतिमां लोकः । इति दुर्गादासः ॥

चित्रं, स्त्री. (चित्रयतीति । चित्र + कर्मणि अप् । यद्वा, चीयते इति । “अमिचिमिश्रमिभ्यः क्तः ।” उर्णा ४ । १६४ । इति क्तः ।) तिलकम् । आलेखम् । (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ५ । “उत्तमाधमभावेन वर्णने पटचित्रवत् ॥”)

अहुतम् । (यथा, रामायणे । १ । १० । “चित्रं संक्रीडमानास्ताः क्रीडनेर्विविक्षया ॥”) कर्तृवर्यः । (यथा, माघे । १ । ८ “निसर्गचित्रो ज्वलन्कृष्णपद्मया ॥”)

तद्गुक्ते चि । इति मेदिनी । रे, २५ ॥ (अज-ङ्कारविशेषः । यथा,—

“तच्चित्रं यच्च वर्णां खड्गाद्याजतिहेतुना ।” सन्निवेशविशेषश्च यच्च न्यस्ता वर्णाः खड्गसुरज-पद्माकारसुखासयति तच्चित्रं काव्यम् ॥ ॥

अष्टिसंज्ञकषोडशाक्षराष्टित्त्वंदोमदः । तज्ज-ज्ञं यथा, हृन्दोमञ्ज्याम् ।

“चित्रसंज्ञमौदितं समानिकापदद्वयम् ।” उदाहरणं यथा,—

“विदुमादवाधरोष्ठयोभि वेणुवाद्यदृष्ट-वज्रवीजनाङ्गसङ्गजातसुग्धकयटकाङ्ग ।

त्वां सदैव वासुदेव ! पुण्यलभ्यपाद ! देव ! वन्द्यपुण्यचित्रकेष्ट ! त्वां स्मरामि गोपवेश ॥”

आकाशः । कुष्ठविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ३४ ॥ (आचर्यामिति, चि । यथा, महाभारते । १ । १ । ३ ।

“चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिव्रजस्तपस्विनः ॥”

चित्रः, पुं. (चित्रयति पापपुण्ये विचार्य चित्रं करोति निवृत्तीत्यर्थः । चित्र + चिच् + अच् । यद्वा चीयन्ते उपचीयन्ते प्रेतलोका मेन । चि

चित्रक

+ “अमिचिमिश्रमिभ्यः क्तः ।” उर्णा ४ । १६४ । इति क्तः ।) यमविशेषः । यथा, तिष्यादित्ये । “दुकोदराय चित्राय चित्रगुणाय वै नमः ॥”

कर्तृवर्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (वर्ष-विशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ । ८ ।

“हृत्वा च लोहितचैव पद्मचित्रं च वीर्यवान् ॥”

हृतराष्ट्र-पुत्रमेदः । यथा, तज्जैव । १ । ११९ । ४ ।

“चित्रोपचित्रौ चित्राचक्षराचित्रः शरासनः ॥”

एरकट्टकः । अशोकट्टकः । चित्रकट्टकः । इति राजनिघण्टुः ॥

चित्रकं, स्त्री. (चित्र + स्त्री क्तम् । यद्वा चित्र-मिव कायति । कै + कः ।) तिलकम् । इति मेदिनी । कै, ८८ ॥ (दृक्विशेषः । यथा, गारुडे १८७ अध्याये ।

“चित्रला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ॥”

चित्रका, पुं. (चित्रे चित्र इव वा कायति । कै + कः ।) व्याघ्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥

व्याघ्रमेदः । चित्रावाच् इति भाषा । तत्-पर्यायः । चित्रकायः २ उपव्याघ्रः ३ ऋगा-नकः ४ मूरः ५ क्षुद्रशार्दूलः ६ चित्रव्याघ्रः ७ ॥

दृक्विशेषः । चित्रा इति भाषा । तत्पर्यायः । अग्निः २ शार्दूलः ३ चित्रः ४ पाचीकटुः ५

शिखी ६ क्षुद्राशुः ७ दहनः ८ व्यालः ९ ज्योतिष्कः १० पालकः ११ अग्नः १२ दारुणः १३

वह्निः १४ पावकः १५ शम्बरः १६ पाची १७ द्वीपी १८ चित्राङ्गः १९ मूरः २० । अस्य

गुणाः । अमिसमत्वम् । पाके कटुत्वम् । शोफ-कफार्निवातोदराशोयहृत्तृणमिकण्डुनाशित्वञ्च ।

इति राजनिघण्टुः ॥ पाके भित्तुलत्वम् । कुष्ठ-नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, शब्दार्थ-चिन्तामणिधृतवचनम् ।

“चित्रकः कटुकः पाके वह्निस्तत् पाचनो लघुः ।

रूचोष्णो यद्वह्नीकुष्ठप्रोद्योतः समिकासुतु ॥

वातश्चेष्टहरो व्याघ्री वातार्शः क्षुद्रपित्तहृत् ।

विचित्रं चैवकं शार्कं काशमर्हविमर्हितम् ॥

तप्ततेजे सवाङ्गीके पाचितं तक्रसम्भृतम् ॥”

ओषधिविशेषः । यथा, सुश्रुते खड्गस्थाने ३६ अध्याये ।

“प्रीतिकचित्रकः पाठा विडङ्गैलाहरेण्यः ॥”

एरकट्टकः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ ॥ (चित्र + कुने ।) चित्रकारः । इति हेमचन्द्रः ॥

(सुचक्रन्दः । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ववर्त्ये प्रथमे भागे ।

सुचक्रन्दः चन्द्रचित्रचित्रकः प्रतिविष्णुकः ॥”

अस्य गुणः । शिरःपीडापित्तसविघनाशित्वञ्च ॥

चित्रकण्डः, पुं. (चित्रः चित्रितः कण्डोऽस्य ।) कपोतः । इति जटाधरः ॥ (कपोतशब्देऽस्य विवृतिर्याख्याता ॥

चित्रकमलः, पुं. (चित्रासौ कमलञ्चेति ।) कमलविशेषः । इलिया गालिचा इत्यादि भाषा । यथा, उद्यादिकोषे ।

“कुशः स्त्रीपुंसयोश्चित्रकमले पुंसि वर्हिषि ॥”

चित्रक

चित्रकरः, पुं. (चित्रं करोतीति । क्त + टः वयोवृद्धरातिविशेषः । यदुया इति भाषा

स तु मुद्रागर्भे चित्रकज्जीरचक्षातः । इति ३

वैवर्णपुराणम् । तत्पर्यायः । रङ्गाजीवः

इत्यमरः । २ । १० । ७ ॥ रङ्गाजीवकः ३ । १ ॥

शम्बरलावणी । वर्णा ४ वर्णाटः ५ ति

कारः ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, आ-सप्तशत्याम् । ३४५ ।

“चित्रकरतृणिकेव त्वां सा प्रतिभिति भावयति

चित्रकर्मा, [नृ] पुं. (चित्रं कर्मास्य ।) तिमि

दृक् । इति शब्दचन्द्रिका । बहुव्रीहौ आच-कर्मा चित्रकारश्च ॥

चित्रकायः, पुं. (चित्रो नागावर्णयुक्तः क

देही यस्य ।) व्याघ्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५५

चित्रव्याघ्रः । इति राजनिघण्टुः ॥

चित्रकारः, पुं. (चित्रं करोतीति । क्त + “का

यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ॥) चित्रकर

(यथा, महाभारते । १ । १२८ । ४० ।

“संमार्जितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम्

अस्य उत्पत्तिविवृतिर्यथा, पराशरपद्धतौ ।

“स्थपतेरपि गान्धिका चित्रकारो व्यजायत ।

चित्रकूटः, पुं. (चित्राणि कूटानि वृद्धाणि यस्य

पर्वतविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ पु

रामो वनं गत्वा प्रथमे यच्च वाचमकरोत्

(पर्वतोऽयं प्रयागश्चेत्यमरमहाभाष्यात्तु सा

योजनद्वयेऽतीति पार्श्वगतया मन्दाकिनि

ख्याया खरितो दक्षिणतो राजते । यदुक्तं रा

यणे । २ । ६२ । १० — १२ ।

“भरतार्हत्यतीयेषु योजनेष्वजने वने ।

चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्हरकाननः ॥

उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी ।

पुण्यतटमसंस्कृता रम्यपुण्यतटकानना ॥

अनन्तरं तत्खरितचित्रकूटश्च पर्वतम् ।

तयोः पर्वकूटौ तात ! तच्च तौ वसतो भुवम् ॥

अधुना वृन्देनखलाख्यदेशि कामता र

ख्यातः । (अयं हि पीठस्थानेषु अन्यतमः

अथ च भगवतो सीतारूपेण मन्दादेवश्च

चूडरूपेण विराजते । यथा, देवीभागवते

७ । ३० । ७० ।

“चित्रकूटे तथा सीता विन्धे विन्धाशिक्षुविनी

तथा, महालिङ्गेऽन्यतमे ।

“चित्रकूटे चन्द्रचक्रो योगेनो विन्ध्यपर्वते ॥”

चित्रकूट, पुं. (चित्रं नागावर्णं करोतीति । क-

क्तिप् ।) तिमिशृङ्गः । इत्यमरः । २ । ४ । २५

(चित्रमालेखं करोतीति ।) चित्रकरः । इति

हलायुधः ॥

चित्रकोलः, पुं. (चित्रो विचित्रः कोलं शोचद्देव

यस्य ।) अङ्गनिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रगर्भं, स्त्री. (चित्रो विचित्रो गर्भो यस्य ।

हरितालम् । इति राजनिघण्टुः ॥

चित्रगुप्तः, पुं. (गुप्त रक्षणे + भावे क्तः । चित्राय

जीवन्ततपापपुण्यादिविचित्राङ्गी गुप्तं शीप

चित्रज

रक्ष्यं यस्यात् । यद्वा, चित्रं विचित्रं गुप्तं धर्मस्य
रक्ष्यं यस्यात् ।) चतुर्दशयमानगतयमः । तस्य
खेत्तवः । इति मेदिनी । तै, १६८॥ तस्योत्-
पत्तिर्वेद्या,—

“अक्षपादीशतः भूतमवीश्री द्वौ बभूवतुः ।
एको मवीशः सर्वाणां सर्वाणीहृदयजिजात् ॥
कुलप्रदीपः स्त्रीयानां जातीनां पूततामृष्टः ।
वगलेति महाविद्यां यहीना साधयन् सुदा ॥
सर्वाणीहृदयाख्यास्य पक्षितस्य प्रसादतः ।
वरं याचितवान् भक्त्या त्रिलोकाधिपतिं, गुरो ॥
तपया कुरु मां नाथ ! त्वमेव वगना मम ।
गुरुणापि वरो दत्तो राण्यं मुक्ता पुनर्भवान् ॥
त्रिलोकाधिपतिर्भूत्वा सुदा तत्र सुखिष्यति ।
गुह्यायया मवीशः स राण्यभोगी जिजात्तनात् ॥
विहाय देहं भूयश्च जिघात्सो बभूव ह ।
चित्रगुप्तचित्रसेनचित्राङ्गद इति त्रयः ॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले राजते चिरसुतमः ।
चित्रयुगो महाविद्यां प्राप्य कुलाख्याविप्रतः ॥
पुत्रान् याचितवान्नेव गुरोर्देवत्वमावहन् ।
यमान्तिष्ठो बभूवापि स्वमन्त्राधोविवेचकः ॥
चिरं युभायुधं कर्म विविधं श्रमनातिके ।
यद्वदेत् सकलानान् तदेवाभोजयेद्यमः ॥”

इत्याचारनिर्णयतन्त्रम् ॥

अस्योत्पत्तयन्तरं कायस्थग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥
चित्रजल्पः, पुं, (चित्रो मनोहरो जल्पः ।) वाक्य-
विशेषः । तल्लक्षणादिर्यथा,—

“प्रेक्ष्य सुहृदा लोके गूढरोषाभिजृम्भितः ।
भूरिभावमयो जल्पो यस्तीव्रोत्कण्ठितान्निमः ॥
चित्रजल्पो दृष्टाङ्गोऽर्थं प्रजल्पः परिजल्पितम् ।
विजल्पो जल्पसंजल्प्यावजल्पोऽभिजल्पितम् ॥
आजल्पः प्रतिजल्पश्च सुजल्पश्चेति कीर्तितः ।
यस्य अमरगीताख्यो दृष्टमे प्रकटीकृतः ॥
असङ्गभाववैचित्र्यो चमत्कृतिसुदुस्तरः ।
अपि वैचित्रजल्पोऽर्थं मनाक् तदपि कथ्यते ॥
तत्र प्रजल्पः ।

अख्येयार्थमदयुजा योऽवधीर्यसुद्रया ।
प्रेयस्यालौक्योद्गारः प्रजल्पः स तु कीर्तितः ॥
यथा,—

मधुप ! कितवन्तो ! मा अग्रार्द्धं सपन्थाः
जुषविजुलितमालाकुङ्कुमस्यभ्रिर्नः ।
पञ्चमधुपतिसङ्गाणिनीनां प्रसादं
यदुसदसि विदुर्मां यस्य दूतस्त्वमीदृक् ॥ १ ॥

अथ परिजल्पितम् ।

प्रभोर्निर्दयताश्लाघापलायुपपादनात् ।
अविचित्रयतायक्तिर्भक्त्या स्यात् परिजल्पितम् ॥
यथा,—

सकलधरसुधां खां मोहिनीं पायथित्वा
सुमनस इव सद्यस्तत्त्वजेऽस्मान् भवाहक् ।
परिचरति कथं तत्पादपद्मं तु पद्मा
अपि वत हृतचेता कुतमञ्जोकजल्पैः ॥ २ ॥

अथ विजल्पः ।

अक्षयार्थस्य गूढमानसुद्राक्षरालया ।

चित्रज

अथविचित्रकटाक्षोक्तिविचित्रो विदुषां मतः ॥
यथा,—

किमिह बहु वक्तुं वै ! गायसि त्वं यदुना-
मधिपतिमयहासामप्यतो नः पुराणम् ।
विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः
अपितकुचवज्रस्य कल्पयन्तीदमिताः ॥ १ ॥

अथोच्यते ।

हरौ कुहकताख्यानं गर्भगर्भितयेष्यया ।
साख्यश्च तदाक्षेपो धीरैरुच्यते ईर्यते ॥
यथा,—

दिवि सुवि च रसायां काः स्त्रियस्तदुदरापाः
कपटचरिणश्चासन्विजृम्भस्य याः स्युः ।
चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्भयं का
अपि च तपयपक्षे क्षुत्तमञ्जोकप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

अथ संजल्पः ।

सोक्तयथा गहनया कयाप्याक्षेपसुद्रया ।
तस्यास्ततस्तदायुक्तिः संजल्पः कथितो युधैः ॥
यथा,—

विद्वज् शिरसि पादं वेङ्गाङ्गं चाटुकारै-
रनुनयविदुषस्तेऽभ्यक्ष्य दौत्यैर्मुकुन्दात् ।
स्वस्तत इह विद्वत्पातपत्यग्न्यलोका
अद्वयदक्षतचेताः किमु सन्ध्यमसिन् ॥ ५ ॥

अथ अवजल्पः ।

हरौ काठिन्यकामिलधौतादासक्ययोग्यता ।
यत्र सैर्यं भियेयोक्ता सोऽवजल्पः सतां मतः ॥
यथा,—

खगयुरिव कपीन् विषये लुब्धधर्मा
स्त्रियमज्जतविरूपां स्त्रीजितः कामयानाम् ।
बलिमपि बलिमत्वावेष्टयद्वाक्चवदय-
स्तदलमसितसख्यैर्दुःस्वजस्तनुकथार्यैः ॥ ६ ॥

अथ अभिजल्पितम् ।

भक्त्या त्यागौचित्यं तस्य खगानामपि खेदनात् ।
यत्र सायुश्यं प्रोक्तं तद्वेदभिजल्पितम् ॥
यथा,—

यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविपुष्ट-
सकलदहनविधूतहृन्धर्मा विनष्टाः ।
सपदि गृहकुटुम्बं दीनसुतदृष्ट्य धीरा
बहव इव विहङ्गा भिक्षुचर्यां चरन्ति ॥ ७ ॥

अथ आजल्पः ।

अप्येकां तस्यानिदलस्य निर्वेदाद्यत्र कीर्तितम्
भक्त्यानुसखदलस्य स आजल्प उदीरितः ॥
यथा,—

वयन्दतमिव जिज्ञासाङ्गं अहघानाः
कुलिकततमिवाङ्गाः लज्जबध्नो हरिण्यः ।
दहयुरसकदेतत्तमस्यस्यप्रतीव-
स्तरवजसुपमसिन् ! भययतामन्यवार्ता ॥ ८ ॥

अथ प्रतिजल्पः ।

दुःखजङ्गमभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्निर्दयसुहृत्तम् ।
दूतसंमाननेकोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः ॥
यथा,—

“प्रियसख ! पुनरागाः प्रियसा प्रेषितः किं
वरय किमशुखं माननीयोऽसि मेऽहम् ॥

चित्रप

नयसि कथमिहास्मान् दुःखजङ्गमपार्श्वं
सततसुरसि सौम्य ! श्रीवधूः साकमासौ ॥ ९ ॥

अथ सुजल्पः ।

यत्रार्जवात् सगाम्भीर्यं सदैवं सहसापलम् ।
सोतकच्छश्च हरिः पृष्टः स सुजल्पो निगदते ॥
यथा,—

अपि वत ! मधुपुण्यामार्थपुत्रोऽधुनास्ते
स्तरति स पिष्टगेहान् ! सौम्यबन्धु गोपान् ।
कचिदपि स कथां नः किङ्करीणां यणीते
सुजमगुचसुगन्धं मूर्द्धाघास्यतु कदा तु ॥ १० ॥

इत्युच्चलनीलमगौ स्थायिभावः ॥

चित्रतकुलं, स्त्री, (चित्रो विचित्रस्तकुलो यस्य ।)
विद्वङ्गम् । इति रत्नमाला ॥

चित्रतकुला, स्त्री, (चित्रो नानावर्णस्तकुलो
यस्याः ।) विद्वङ्गम् । इत्यमरः । ९ । ४ । १०६ ॥
(यथास्याः पण्यायाः ।

“पुंसि स्त्रीषु विद्वङ्गः स्यात् क्षमिषो जनुनाशनः ।
तकुलश्च तथा वेक्षममोषा चित्रतकुला ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)

चित्रत्वक्, [च] पुं, (चित्रा विचित्रा त्वक्
यस्य ।) भूर्जद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रदण्डकः, पुं, (चित्रो विचित्रो दण्डो यस्य ।
इति कप् ।) अोजद्वयः । इति रत्नमाला ॥

चित्रदेवी, स्त्री, (चित्रं दीयतीति । दिव् + अच् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) महेन्द्रवारणी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

चित्रनेत्रा, स्त्री, (चित्रे मनोक्षेत्रे नेत्रं यस्याः ।)
सारिकापक्षी । इति शारावली । ८६ ॥

चित्रपक्षः, पुं, (चित्रौ विचित्रौ पक्षौ यस्य ।)
तित्तिरिपक्षी । इति जटाधरः ॥

चित्रपत्रिका, स्त्री, (चित्राणि विचित्राणि पत्राणि
पर्णाणि यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) कपित्थ-
पर्णीद्वयः । इति रत्नमाला ॥ द्रोणपुष्पी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रपत्री, स्त्री, (चित्राणि पत्राणि यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) जलपिप्पली । इति
राजनिर्घण्टः ॥

चित्रपदा, स्त्री, (चित्रं पदं यस्याः ।) गोघा-
पदीलता । इति शब्दमाला ॥ छन्दोभेदः ।
इति छन्दोमञ्जरी ॥ अस्य लज्जणादि छन्दःशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ (चित्रं पदं वस्तुविन्यासो यस्य यत्र वा
इति विग्रहे विचित्रपदयुक्ते चि । यथा, महा-

भारते । ३ । ३१ । १ ।
“बल्यु चित्रपदं शङ्खं याज्ञसेनि ! तया वचः ।
उक्तं तन् श्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यमु प्रभाससे ॥”)

चित्रपर्णिका, स्त्री, (चित्राणि पर्णाणि पत्राणि
यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) चित्रपर्णीभेदः ।
तत्पण्यायः । दीर्घा २ शृङ्गालविन्ना ३ त्रिपर्णीऽ
विह्वपुष्पिका ५ दीर्घपर्णा ६ अतिशुद्धा ७
पृष्ठिणा ८ । इति रत्नमाला ॥

चित्रपर्णी, स्त्री, (चित्राणि पर्णाणि यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) छत्रिपर्णी । इत्यमरः ।

चित्र

२।४।६२॥ कर्मेस्मोटातता। जलपिप्ली।
द्रोणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥ मञ्जिष्ठा।
इति रत्नमाला॥ (यथास्याः पर्यायाः।
“मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वी काला योजनपर्यपि।
तान्मवली चित्रपर्णी काष्ठीरौ रक्तयष्टिका॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
चित्रपादा, स्त्री, (चित्रौ पादौ यस्याः।) सारिका-
पक्षी। इति हारावली। ८६॥
चित्रपिच्छकः, पुं, (चित्राणि पिच्छानि पुष्क-
कानि यस्य। ततः कप्।) मयूरः। इति
राजनिर्घण्टः॥
चित्रपुष्पः, पुं, (चित्रः पुष्पो यस्य।) शरः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥
चित्रपुष्पी, स्त्री, (चित्राणि पुष्पाणि यस्याः।
स्त्रियां ङीप्।) अम्लहा। इति राजनिर्घण्टः॥
(विवरणमम्लहाशब्देऽस्या ज्ञेयम्॥)
चित्रपृष्ठः, पुं, (चित्रं नानावर्णं पृष्ठं यस्य।)
कलविह्वपक्षी। इति हारावली। ८६॥
चित्रफलः, पुं, (चित्रं फलं फलकं तद्वदालति-
विदति॥ अच्।) मत्स्यविशेषः। चित्तल
इति भाषा॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। स्वादु-
त्वम्। जिघत्सुत्वम्। उष्णत्वम्। वलप्रदत्वम्। इति
राजवल्लभः॥
चित्रफलकः, पुं, (चित्रफल + स्वार्थे कन्।) चित्र-
फलमत्स्यः। इति भूरिप्रयोगः॥
चित्रफला, स्त्री, (चित्राणि फलानि यस्याः।)
चिर्मिटा। ऋगेर्जायः। जिह्वी। महेन्द्र-
वाद्यी। वार्ताकी। कण्टकारी। इति राज-
निर्घण्टः॥ मत्स्यविशेषः। फलद इति भाषा॥
तत्पर्यायः। राजगीवः२ फलकी३ महो-
न्नदः४। इति शब्दरत्नावली॥
चित्रभातुः, पुं, (चित्रा नानावर्णा भानवो रक्षयो
यस्य।) अग्निः। (यथा, महाभारते। २।३१।४२।
“चित्रभातुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो॥”)
हृद्यः। इति मेदिनी। ने, १८३॥ चित्रकट्यः।
अर्ककट्यः। वङ्गिर्वृक्ष इति अर्काक इति
चामरदर्शनात्॥ भैरवः। इति शब्दरत्नावली॥
(वर्णविशेषः। यथा, दृष्टान्तसंहितायाम्। ८।३५।
“श्रेष्ठं चतुर्थस्य युगस्य पूर्वम्
यच्चित्रभातुं कथयन्ति वर्षम्॥”)
चित्रमेघना, स्त्री, (चित्रं मेघजं यस्याः।) काकी-
दुम्बरिका। इति राजनिर्घण्टः॥
चित्रमेखलः, पुं, (चित्रा विप्लवमेखला यस्य।)
मयूरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चित्रयोधौ, [नृ] पुं, अर्जुनद्वयः। इति राज-
निर्घण्टः॥ (चित्रं यथा स्यात् तथा युध्यतीति।
युध + क्तिन्।) पार्थः॥ (चित्रयुद्धश्रीके,
त्रि। यथा, महाभारते। १।१।१८६।
“यदा द्रोणो विविधान्मार्गा-
न्निदर्शयन् समरे चित्रयोधौ॥”)
चित्ररथः, पुं, (चित्रो रथो यस्य।) हृद्यः।
गन्धर्वविशेषः। इति मेदिनी। ये, २८॥ शेषस्य

चित्रव

पर्यायः। गन्धर्वराजः२ अङ्गारपर्णः३ कुवेर-
सखः४ दम्बरथः५। (यथा, महाभारते। १।
१७१। ३७—३८।
गन्धर्व उवाच।
“जिह्वीहं पूर्वकं नाम सुचाप्यङ्गारपर्वताम्।
न च द्याये वलेनाङ्ग! न नाका जनसंसदि॥
साधिमं लब्ध्वालाभं योहं दद्यात्प्रधारिणम्।
गात्राङ्गा माययेच्छामि संयोजयितुमर्जुनम्॥
अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः।
सोहं चित्ररथो भूत्वा नाका दम्बरथोऽभवम्॥”)
स तु सुनिनाङ्गां दत्तकन्यायां कश्यपौरसा-
ज्यातः। इति महाभारते। १। ६५। ४३॥
चित्रलः, पुं, (चित्रमाचर्यं लातीति। ला + कः।)
कर्जूरवर्णः। तद्वति चि। इति शब्दरत्नावली॥
चित्रलता, स्त्री, (चित्रा नानावर्णा लता।)
मञ्जिष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥
चित्रला, स्त्री (चित्रल + “अजादतटाम्।” ४।
१। ४। इति टाप्।) गोरक्षीट्यः। इति
राजनिर्घण्टः॥
चित्रलेखा, स्त्री, (चित्रो लेखो लेखनशक्तिर्यस्याः।
चित्रं लेखयतीति वा। लिख + “कर्मण्यण्।”
३। २। १। इत्यण्। चित्रलेखनद्वयतयास्या-
स्तयात्वम्।) अप्सरोविशेषः। सा ऊषायाः
सखी कुम्भाकस्य कन्या। यथा, हरिवंशे।
१७४। ७४—७५।
“उवाच रुदतीष्वेव कुम्भाकस्तनया सखीम्।
कुशला ते विशालाक्षि! सर्वथा सन्निविष्टे॥
अप्सरश्चित्रलेखा वै क्षिप्रं विशाप्यतां सखि॥”
यथा, श्रीभागवते। १०। ६२। १४।
“वायस्य मनो कुम्भाकश्चित्रलेखा च तत्सुता।
सख्यपृच्छत् सखीमूषां कौतूहलसमन्विता॥”
(अस्याश्चित्रलेखनपटुत्वकथा यथा हरिवंशे।
१७४। ८०—८८।
“चित्रलेखाऽब्रवीद्वाक्यमूषां हर्षयती प्रभैः॥”
“देवदानवयक्षाणां गन्धर्वारगरक्षसाम्।
ये विश्रुताः प्रभाष्यन् रूपेणाभिजनेन च॥
यथा प्रधानतः सर्वानालिखित्याम्यहं सखि॥।
मनुष्यलोके ये चापि प्रवरा लोकविश्रुताः॥
सप्तरात्रेण ते भीरु! दर्शयिष्याम्यहं प्रियम्।
ततो विज्ञाय पटुस्तं भर्तारं प्रतिलप्तासे॥”
सा चित्रलेखया प्रोक्ता ऊषा हितचिकीर्षया।
क्रियतामेवमित्याह चित्रलेखां सखीं प्रति॥
ततः कुशलहस्तत्वात् यथा लेखं समन्ततः।
इत्युक्त्वा सप्तरात्रेण कृत्वा लेख्यगतांस्तु तान्॥
चित्रपट्टगतान् सुखानानयामास प्रोभवा॥”)
हृन्दोविशेषः। इति हृन्दोमङ्गरी॥ अस्य विव-
रणं हृन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥
चित्रलोचना, स्त्री, (चित्रे लोचने यस्याः।)
सारिकापक्षी। इति जटाधरः भूरिप्रयोगश्च॥
चित्रवहालः, पुं, (चित्रवत् आ समन्तादलोति
पर्याप्नोतीति। आ + अल + अच्।) पाटीन-
मत्स्यः। इति जटाधरः॥

चित्रवि

चित्रवज्रिकः, पुं, (चित्रा विचित्रा वज्रिकता। वा
इव कायतीति। कै + कः।) वराहमत्स्यः।
इति श्वेतचक्रः। ४। ४११॥
चित्रवल्ली, स्त्री, (चित्रा विचित्रा वल्ली लता
यस्याः।) ऋगेर्जायः। महेन्द्रवाद्यी। इति
राजनिर्घण्टः॥
चित्रवीर्यः, पुं, (चित्रमाचर्यं वीर्यं यस्य।)
रत्नैरक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
चित्रशिखण्डिनः, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसो
सुनेर्जायते इति। जन + ङः।) दृष्टव्यः।
इत्यमरः। १। ३। २४॥
चित्रशिखण्डिप्रकृतः, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गि-
रसः प्रकृतः सन्ततिः।) दृष्टव्यः। इति
हलादुषः॥
चित्रशिखण्डी, [नृ] पुं, (चित्रः शिखण्डः शिखा
अस्यस्य। “अत इतिठनौ।” ५। २। ११५।
इति इतिः।) सप्तर्षयः। इत्यमरः। १। ३। २७॥
यथाह भरतः।
“मरीचिरङ्गिरा अग्निः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः।
वशिष्ठश्चेति सप्तैते त्रयाश्चित्रशिखण्डिनः॥”
(यथाच, महाभारते। १२। ३३५। २६—२८।
“ये हि ते ऋषयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः।
तेरेकमतिभिर्भूत्वा यत् प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम्॥
वैदेह्यतुर्भिः समितं ज्ञतं मेरौ महाभिरौ।
आस्येः सप्तभिर्ब्रह्मैर्लोकधर्ममनुत्तमम्॥
मरीचिरङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः।
वशिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः॥”)
चित्रसर्पः, पुं, (चित्रः नानावर्णरञ्जितः सर्पः।)
मालुधानसर्पः। इति शब्दरत्नावली॥
चित्रसेनः, पुं, ब्रह्मपादनमसीशाखकायस्य चित्र-
गुप्तादिचित्तयुक्तगैतमूर्त्तविशेषः। स तु मर्त्य-
लोकविवेकः। यथा,—
“चित्रसेने महाविद्यां वगलेति गुरोर्नयन्।
जप्ता सन्तोष्य पुत्रादीन् याचित्वा प्राप्य मर्त्यतः॥
राज्यं चकार हृदयुक्तश्चित्राङ्गद अधो गतः॥”
इत्याचारनिर्णयतन्त्रम्॥
(चित्रा सेना यस्य। गन्धर्वविशेषः। यथा,
महाभारते। २। १०। २५।
“चित्रसेनश्च गीतज्ञस्तथा चित्ररथोऽपि च।
एते चान्ये च गन्धर्वा धनेश्वरसुपासते॥”
हृतराष्ट्रपुत्रविशेषः। यथा, महाभारते। १।
६५। ५७। “तेषां हृतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वारः
प्रधाना वभूवुः। दुर्ध्याधनो दुःशासनो विकर्ण-
श्चित्रसेनश्चेति॥” पूर्ववर्गीयस्य परिचितः पुत्रा-
णामन्यतमः। यथा, महाभारते। १। ६४। ५२।
“परिचितोऽभवत् पुत्राः सर्वे धर्मार्थकीर्षदाः।
कथसेनोयसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्यवान्॥”
शम्भरासुरस्य पुत्रविशेषः। यथा, हरिवंशे।
१६१। ४३।
“चित्रसेनोऽतिसेनश्च विष्णुर्क्षेत्रजस्तथा॥”
नरिष्यन्तपुत्रः। यथा, भागवते। ६। २। १६।
“चित्रसेनो नरिष्यन्तात् दक्षस्तस्य सुतोऽभवत्॥”)

चित्राङ्गः

वजा, स्त्री, (चित्रवति चित्रकर्म करोति चित्र-
गुणेः शोभते इति वा। चित्र + ञच् + टाप्।)
श्रीकृष्णवर्णविशेषः। यथा, उज्ज्वलनीलमिवौ।
“परमप्रेमवत्पद्मं कलितं चित्राङ्गिका।
चित्रा चन्द्रकान्ता तुङ्गपिङ्गुवेल्लिका।
रङ्गदेवी सुदेवी चैवैतौ चन्द्रगुणायामाः॥”
अस्याः पुङ्गवः श्रीकृष्णस्य पूर्वस्यां आनन्द-
सुखदो नाम। वयः अष्टमासाधिकचण्डोदश-
वत्सरम्। वयं गौरः। अस्या वयं जाती-
पुष्पतुल्यम्। कर्म चित्रम्। इति गोस्वामि-
यस्यः॥ *॥ चित्रकपर्णी। गोक्षुब्धा। सुभद्रा।
दत्तिका। (पद्माया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
“चित्रा दन्ती निज्जम्भः स्थादुपचित्रा सुज्जलकः।
दादायसी विशल्या च तथोदुम्बरपर्यपि॥”)
माया। सर्पमेदः। नदीविशेषः। इति मेदिनी॥
अपसरोविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ अश्वि-
न्यादिष्वन्विशति च चान्तर्गतस्तत्तुद्देश्यचित्रम्।
तत्तु सुक्तावदुज्ज्वलं एकतारकामयम्।
अस्य अष्टिहात्री देवता चित्रकर्म। यथा,—
“एकमौक्तिकसमुज्ज्वलप्रभे
जटरीश्वरदने खमध्यगे॥”

इति कौलिदासः॥

तत्र जातस्य पत्रं यथा, कोडीप्रदीपे।

“प्रतापसन्तापितश्चुपयो

दक्षो नये चापि चित्रवत्पादाः।

प्रकृतिकाये यदि यस्य चित्रा

बुद्धिर्विचित्रा खलु तस्य शास्त्रे॥”

ज्योत्स्नाः। (यथा, चरकं सूत्रस्थाने। १३ अः।

“तिलः पियालाभिषुको विभौतका-

चित्राभयैरकमधकसर्वपाः।

कुसुम्भविस्वारकमूलकातसी

निकोटकाचोदकरश्चिमुखाः॥

कोहाश्रयाः स्यावरसंज्ञितास्तथा

स्युज्ज्वलमा मत्स्यज्जगाः सपचिणः॥”)

गङ्गदूर्वा। सुतश्रेणी। मञ्जिष्ठा। इति राज-

निर्वण्डः॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने

२ अध्याये।

“चित्रासमन्वितश्चैव रजसादाहविनाशनम्॥”)

हृन्तोविशेषः। इति हृन्तोमञ्जरी॥ अस्य विव-

रणं हृन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (गायत्रीसूक्तपा

महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते। १२.६।५२।

“ब्रह्मवाक्यानी चेष्टा चित्रा चाविलोचिनी॥”)।

चित्राक्षी, स्त्री, (चित्रे अक्षिणी नेत्रे यस्याः।

समासे वच् स्त्रियां ङीष्।) चारिकापत्नी।

इति त्रिकाण्डशेषः॥

चित्राक्षुपः, पुं, (चित्रा च्छविकपर्वणं चुपः कृष्ण-

शास्त्रवृत्तः।) द्रोणपुष्पी। इति राजनिर्वण्डः॥

चित्राङ्गं, स्त्री, (चित्रं अङ्गं यस्मात्।) हिङ्गुलम्।

इति राजनिर्वण्डः॥

चित्राङ्गः, पुं, (चित्रमङ्गं यस्याः।) चित्रकः। रक्त-

चित्रकः। सर्पः। इति राजनिर्वण्डः॥ (यथा, छा-

गुण्याः।

चित्राङ्ग

“चित्राङ्गो वातशमनो हंश्चो बलकृत्ततः।

श्रेष्ठकः कथितो वापि दुर्जरो मेदवर्धकः॥”

इति चारीते प्रथमे स्थाने एकादशीध्याये॥

इतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः। यथा, महाभारते।

१।११०।६।

“अयोबाहुर्महाबाहुचित्राङ्गचित्रकुलजः॥”)।

चित्राङ्गदः, पुं, चन्द्रवर्धोदरानविशेषः। स तु

शान्तपुराणपुत्रः। विचित्रवीर्यभाता। (अथानु-

शान्तपुराणस्य सर्गगमनानन्तरं राज्यं लब्ध्वा

ऐश्वर्यवीर्यमदेन मूरान् सन्धानं हृत्वावदमन्यत।

अथ कदाचित् गन्धर्वराजचित्ररथः युद्धार्थमेव-

मन्ययात्। ततः कुक्ष्येजमध्ये प्रवृत्ते महति

युद्धे समधिकमायाबलेनानेन गन्धर्वराजेन

निहतोऽयं कौरवप्रवीरः। इत्येषा कथा महा-

भारते। १।१०१। अध्याये द्रष्टव्या॥) गन्धर्व-

विशेषः। इति महाभारतम्॥ (यथा, देवी-

भागवते। १।२०।२२।

“चित्राङ्गदस्तु गन्धर्वो दृष्टा तं मार्गं रूपम्।

उत्तसारान्तिकं भूमेर्विमानवरमास्थितः॥”)।

ब्रह्मपादजमसौशाखकायस्थस्य चित्रगुप्तादि-

चित्तयान्तर्गतवर्तमानविशेषः। स अधोलोकविषे-

चक्रः। तस्याधोगमनकारणं यथा,—

“अधोगतस्य हेतुत्वं वगले। श्रेष्ठ कालिके।।

वगलेति मनुं प्राप्य विप्रः स्थासिति वाङ्मया॥

तपश्चकार पञ्चाब्दं नान्यत् किञ्चिदुद्गृहीतवान्।

फलमूलादिकं किञ्चित् सायमपि यथा मितेत्॥

विहाय विप्रस्य गुरोरपि पूजां च पार्ष्णति।।

जपेन्नित्यं हि वगलामन्यविप्रश्च नेचयम्॥

ज्ञात्वेति ब्राह्मणाः सर्वे ऊपुश्चित्राङ्गदं क्रुधा।

वचो हि मधुरं किञ्चित् प्रियाङ्गतां च सुन्दरि॥

रे चित्राङ्गद! अज्ञस्यं वत्स! विप्रत्वमिच्छसि।

कदाप्युपानन् मस्तस्यो नैवेति न हि बुध्यसे॥

वत्स! शीघ्रमधो गच्छ चिरं कुरु तपो मुदा॥”

चित्राङ्गदः शार्पं श्रुत्वा ब्राह्मणान् तुष्टाव ततो

ब्राह्मणं लज्जिताः सन्तस्तन्मुखाः।

“हे चित्राङ्गद! हे तात वत्स! त्वं नोत्सवः किल।

दुश्चिन्तां कुरु मा तात भद्रं ते कथयाम भोः॥

जनस्तपोबलेनैव सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम्।

नार्हतीशं विना तात! ब्राह्मणो भवितुं किल॥

इतीश्वराज्ञा वेदेऽस्ति प्रतिजानीहि तत्त्वतः।

वरं प्राप्नोति देवत्वं ब्राह्मणत्वं कदापि न॥

यथामरत्वमौशेन विना ज्ञापि न प्राप्नोति।

नोत्सवस्तमधो गच्छ सुखेन वगलां जप॥

कलेर्हृदयसहस्राणि नागलोकेश्वरो भव।

ततस्त्रिलोकनायकमिदं त्वत्तुल्यो भविष्यसि॥

राज्यं मुक्तामृतो नैव पुनरावर्त्तनं तव।

सदा वयं तव शिष्यं चिन्तयामो न भीं कुरु॥

तात गच्छ सुखं सुहृन् नागलोकेश्वरि विस्तरात्॥

तत आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्तस्मिन्॥”

इत्याचारनिर्णयतन्त्रम्॥

(स्त्रियां टाप्। मणिपुरेश्वरस्य चित्रवाह-

नस्य कथा। यथा, महाभारते। १।२१६।१५।

चिन्ता

“तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहितृता चावदर्शना॥”)।

चित्राङ्गदः, स्त्री, (चित्राङ्गदं कृते प्रकृते इति।

छ ड प्रववे + ङिप्।) चन्द्रवती। सा आन-

माता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चित्राङ्गी, स्त्री, (चित्रमङ्गं यस्याः। स्त्रियां ङीप्।)

मञ्जिष्ठा। कर्णजलौकाः। इति राजनिर्वण्डः॥

चित्राटोदः, पुं, (चित्रां नक्षत्रविशेषं अटतीति।

अट गतौ + बाहुलकात् ईरच्।) चन्द्रः। (चित्रं

तिलकं अटति गच्छति प्राप्नोति बलिष्ठागास-

बिन्दुभिरित्यर्थः। अट + ईरच्।) चण्डाकर्ण-

बलिष्ठागासबिन्दुभिरङ्कितभालः। इति

मेदिनी। रे, २६३॥

चित्रापूपः, पुं, (चित्रो विचित्र आपूपः पिष्टकः।)

पिष्टकमेदः। चित्राह पिष्टा इति भाषा॥ तत्-

पण्यायः। चन्द्रवर्णः॥ इति त्रिकाण्डशेषः॥

चित्रायसं, स्त्री, (चित्रमायसं लोहम्।) तीक्ष्ण-

लोहम्। इति राजनिर्वण्डः॥

चित्रिकः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषः सा पौर्ण-

मास्यामख्यस्य। चित्रा + ठन्।) चैत्रमासः।

इति शब्दरत्नावली॥

चित्रिणी, स्त्री, (चित्रं विचित्रताख्यस्याः। चित्र

+ इनि + ङीप्।) मद्भिन्नादिचतुर्विधस्त्री-

मध्ये स्त्रीविशेषः। सा भीमगन्धा। तस्या लक्षणं

यथा। रतिमञ्ज्याम्। ४।

“भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खल्व्वा

तिलकुसुमसुनासा स्निग्धोद्देहीतुपलाची।

कठिनचक्राचटा सुन्दरी सा सुशैला

सकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा॥”

(इयं हि ऋगजातीयपुत्रसं लब्ध्वा सन्तुष्टा

भवति। यदुक्तं तत्र व। ८।

“श्रेष्ठके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते ऋगम्।

वृषभे शक्तिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम्॥”

अस्यां रतिकरणप्रकारमाह तत्रैव। २६।

“श्रीतुकारं सुम्भनं पौंडा गले हस्ते च सुम्भनम्।

चण्डे चण्डे स्तने हस्तं चित्रिणीरतिमर्पिषोत्॥”)।

चित्रेशः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषस्तस्या ईशः

पतिः।) चन्द्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥

चित्रोक्तिः, स्त्री, (चित्रा आश्चर्यकरो उक्तिर्वाणी।)

आकाशवाणी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ आश्चर्य-

कथनञ्च॥

चित्रौदनं, स्त्री, (चित्रमौदनम्।) विचित्राक्षम्।

इति शब्दचन्द्रिका॥

चिद्रूपः, जि, च्छदयालुः। इति भूरिप्रयोगः।

(चित् ज्ञानमेव रूपं यस्य।) ज्ञानमयः। यथा।

चिद्रूपे परमात्मनोति योगशास्त्रम्॥

चिन्ता, स्त्री, (चिन्तनमिति। चिति चिन्तायाम् +

“चिन्तिपूजिकथि कुम्भचर्चश्च॥”३। ३। १०५।

इति अङ्।) चिन्तना। चिन्तनम्। तत्पण्यायः।

स्रुतिः २ आध्यात्मम् ३। इत्यमरः। १। ७। २६॥

आध्या ४ ध्यानम् ५ चिन्तितः ६। इति शब्द-

रत्नावली॥ चिन्तिया ७। इति रत्नसूत्रः॥ (यथाह

कश्चित्।

“चिता चित्ता इयोर्मध्ये चित्ता नाम गरीयसी ।
चिता दहति निर्जीवं चित्ता हि जीवितमया ॥”
दर्शनसम्भोगयोः प्रकारभावना । इति रस-
मञ्जरी ॥ (चा च अभिचारिभावविशेषः । यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १७० । [स्तु ॥])

“ध्यानं चित्ता चित्तागमिः शून्यताश्चावताप-
चिन्तामणिः, पुं, (चित्तायां सर्वकामप्रदो मणि-
रिव । शाकपाथिवादिवत् समासः । यद्वा,
चित्ताया ध्यानधारणादिना मण्यते आकृत्यते
इति । मण+इण् । ब्रह्मा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (चित्ता एव मणिरिव यस्य । चित्ता-
शीलत्वादेवास्त्य तथात्वम् ।) बृहद्विशेषः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ मणिविशेषः । यथा, भट्टिः ।

“सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थ-

चिन्तामणिः स्यात्त कथं हनूमान् ॥”

अर्थमणिः । तथा च ।

“यथा चिन्तामणिं सृष्ट्वा लौहं काञ्चनतां भजेत् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

(अन्वविशेषः । यथा, नकुलज्ञताश्चिपितु-
सिते । ४ । १६ ।

“कण्ठे यस्य महावर्ण एकोऽन्वस्य प्रजायते ।
चिन्तामणिः स विज्ञेयश्चित्तामार्थविवृद्धिदः ॥”

चिन्तावेष्ट, [न] ज्ञी, (चित्ताया मन्त्रादेर्वेष्ट
एहम् ।) मन्त्राद्यहम् । तत्पर्यायः । दाब्-
टम् २ । इति चारावली । १६८ ॥

चिन्तिङ्गी, स्त्री, (तिन्तिङ्गी । एषोदरादित्वात्
तस्य चत्वम् ।) तिन्तिङ्गी । इति द्विरूपकोषः ॥
इति कश्चित् ॥

चिन्तितं, त्रि, (चित्ति + कर्मणि क्तः ।) कृत-
चिन्तनम् । यथा,—

“यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
यच्चेतसा न गणितं तदिहाम्बुपेति ॥”
इत्युद्भटः ॥

कर्मेरि क्ते चित्तायुक्तः । भावे क्ते चित्ता ।
चिन्तिष्ठ, स्त्री, (चित् + भावे क्तिच् इट् च ।)
चित्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

चिन्तिया, स्त्री, चित्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चिन्नः, पुं, शस्त्रविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
चिना इति भाषा ॥ (चीनशब्दे विशेषोऽस्य
ज्ञातव्यः ॥)

चिपिटः, पुं, (चयतीति । चि + बाहुलकात्
पिटच् स च कित् ।) भक्ष्यद्रव्यविशेषः । चिङ्गा ।
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । पृथुकः २ । इति
शैमचक्रः । ३ । ६५ ॥ चिपिटकः ३ । इत्यमरः ॥
चिपुटः ४ । इति भरतः ॥ धान्यचमसः ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चिपीटकः ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । गुह्यत्वम् ।
जिह्वत्वम् । हृह्यत्वम् । कफवर्द्धकत्वम् ॥ चीर-
युक्तस्य तस्य गुणाः । बलकारित्वम् । वायुनाशित्वम् ।
मलमेदकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
हृह्यत्वम् । दृढत्वम् । तस्य लक्षणं यथा,
भावप्रकाशे पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।

“शालयः सतुषा चार्द्रा भट्टा अस्तुटितास्ततः ।
कुटिताचिपिटः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि ॥”
“शालेया यावनालाद्याचिपिटः पुष्टिवर्धनाः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्य भक्षणविधिविधौ यथा,—

“द्विःखिन्नमन्नं पृथुकं शुद्धं देशविशेषके ।
नात्यन्तशुद्धं विषाद्यां भक्षये च निवेदने ॥
अभक्ष्यं च यतीनां विधवाञ्छकारिणाम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डम् ॥

(नि गता नासिका विद्यतेऽस्य । “इन्चपिटच्-
चिकपि च ।” ५ । २ । ३३ । इति पिटच्-
प्रकृतेचिरादेशश्च । नतनासिके चि । य
विश्वकर्म्मप्रकाशे । १३ । २ ।

“दिग्वक्त्रं चिपिटश्चैव यज्जर्णं सुरजन्मया ॥”
इत्यस्य फलमाह तत्रैव । ५ म झोके ।

“तुङ्गहीनश्च चिपिटं यज्जर्णवर्धदृष्टानम् ॥”
चिपिटकारसुखादौ च । यथा, काशीखण्डे ।
३७ । १४ ।

“वक्त्रो ह्रस्वश्च चिपिटः सुखसौभाग्यभञ्जकः ॥”
“चिपिटः चिपिटकाकारः ।” इति तट्टीका ॥

चिपिटकः, पुं, (चिपिट + स्वार्थे कन् ।) चिपिटः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४७ ॥ (स्त्रियां टाप् । नत-
नासिका ॥)

चिपिटः, स्त्री, शुष्काक्षिणीत्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (चिपिटः चिपिटकारः इति ।
चिपिट + टाप् । चिपिटकर्षिः । यथा, काशी-
खण्डे । ३७ । १६ । “चिपिटमिर्भवेद्दासी ॥”

चिपुटः, पुं, (चिपिट + एषोदरादित्वात् साधुः ।)
चिपिटकः । इति भरतधृतवदनकोषः ॥

चिप्यः, पुं, (चिक्वति प्रीडयति अकुलिमिति । चिक्
+ अच् । निपातनात् क्स्थाने प्यागमे साधुः ।)
नखरोगविशेषः । आकुलहाडा इति भाषा ॥
तल्लक्षणं यथा,—

“नखमांसमधिकाय वातः पित्तश्च देहिनाम् ।
करोति दाहपाको न तं बाधं चिप्यमादिशेत् ॥”
अथ कुनखस्य लक्षणमाह ।

“अभिघातान् प्रदुष्टो यो नखो रूचोऽसितः खरः ।
भवेत्तं कुनखं विद्यात् कुशीरं वा विधानतः ॥”
अथ तयोश्चिकित्सा ।

“चिप्यं रुधिरमोक्षेण शोधनेनाप्युपाचरेत् ।
गतोप्राणमथैनम् सेचयेदुष्णवारिणा ।
शुष्केणापि यथायोग्यमुष्णैश्च सावधेयततः ॥
ब्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत्तं विचक्षणः ।
खरसं खरिद्रायाः पात्रे क्ष्वायसेऽभयम् ॥
पृष्ठा तप्त्रेण कल्केन लिम्पेच्चिप्यं पुनः पुनः ।
काष्ठमर्थाः सप्तभिः पत्रैः कोमलैः परिवेष्टितः ॥
अङ्गुलीवेष्टकः पुंसां ध्रुवमासु प्रशाम्यति ।
श्लेष्मिन्नधिकल्पेन कुनखं सप्तपाचरेत् ॥
नखकोटिप्रविष्टेन टङ्गुलीन प्रशाम्यति ।
कुनखश्चेत्तदा श्लेष्मः सलिले ज्वलेत्पि च ॥”

इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे ४७६ भागः ॥
(लक्षणात्तरमस्य यथा,—

“कुर्व्यात् पित्तानिर्णयं पाकं वज्रमांसं सद्यः खरम्
चिप्यमसतरोगश्च विद्यादुपगच्छ च तम् ॥”

इति वामटेनोत्तरस्थाने ३१ अध्याये उक्तम् ।
चिकित्साश्च यथा,—

“चिप्यं शुद्धा जितोष्णं साधयेच्छकजम्बवा ॥”
इत्युत्तरस्थाने द्वाविंशेऽध्याये वामटेन चोक्तम् ॥

चिमिः, पुं, (चिनोति सचिनोति मनुष्यजातिवद्-
वाक्यानीति । चि + बाहुलकात् मिक् ।) मुक-
पक्षी । इति शब्दमाणा ॥

चिमिकः, पुं, (चिमि + स्वार्थे कन् ।) मुकपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

चिरं, व्य, (चि + बाहुलकात् रच् ।) दीर्घ-
कालः । तत्पर्यायः । चिराय चिररात्राय च
चिरस्य च । इत्यमरः ॥ चिरेण च चिरात् च
चिरे च । इति भरतः ॥ चिरतः च । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ४ । ६० ।

“नैकः प्रपठेताध्वानं न चिरं पठ्यते वसेत् ॥”
चिरकारी, [न] त्रि, (चिरं व्याप्य करोतीति ।

ज्ञ + णिनिः ।) चिरक्रियः । (यथा, महाभारते ।
१२ । २६४ । १ ।

“चिरकारी हि मेधावी नापराधति कर्मसु ॥”
गीतमस्य पुनर्मन्त्रः । अस्य निरुक्त्यादिकं यदुक्तं
महाभारते । १२ । २६५ । ४-५ ।

“चिरकारी महाप्राज्ञो गीतमस्याभवत् सुतः ।
चिरं सर्वकार्याणि विद्वत्प्राज्ञान् प्रपद्यते ॥

चिरं सञ्चिन्तयत्तर्थाच्चिरं जायतु चिरं स्वप्नम् ।
चिरं कार्याभिपत्तिश्च चिरकारी तथोच्यते ॥”

चिरकालः, पुं, (चिरः काल इति कर्मधारयः ।)
दीर्घकालः । तत्पर्यायः । दीर्घरात्रम् २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चिरक्रियः, त्रि, (चिरं व्याप्य क्रिया यस्य ।)
चिरकालेन क्रियाकारकः । तत्पर्यायः । दीर्घ-
खजः । इत्यमरः । २ । १ । १७ ॥

चिरजीवकः, पुं, (चिरं जीवतीति । जीव + क्त्वं ।)
जीवकवृक्षः । इति जटाधरः ॥

चिरजीवी, [न] पुं, (चिरं जीवतीति । जीव +
णिनिः ।) विष्णुः । काकः । इति मेदिनी ॥

जीवकवृक्षः । शास्त्रजिह्वः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ मार्कण्डेयः । अश्वत्थामा । वलिः ।
वासः । हनूमान् । विभीषणः । क्षपः । परशु-
रामः । इति त्रिप्यादितत्त्वम् । बहुकालजीविनि
चि । इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
१ । ३६ ।

“अथ राज्ञो बभूवैः वृहस्य चिरजीविनः ॥”
चिरजीवी, [न] पुं, (चिरं जीवतीति । जीव
+ णिनिः ।) विष्णुः । काकः । इति शैम-
चक्रः । ४ । ३८८ ॥ जीवकवृक्षः । शास्त्रजि-
ह्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चिरजीविनि चि ॥

चिरगटी, स्त्री, (चिरात् चिरेण वा अटति
पिष्टयद्वादिति । अट + अच् । “वयसि प्रथमे ।”
४ । १ । २० । इति ङीप् । ततः एषोदरात्
साधुः ।) खगविनी । ऊढा खड्गं वा पिष्ट-

गङ्गाधरा कथा । द्वितीयवयाः स्त्री । वा च
युवती । इति भरतहृतवचः हेमचन्द्रः ॥
चिरतिक्तः, पुं, (चिरं चिरात् वा चिरावधौत्यर्थः
तिक्तः ।) इत्यविशेषः । चिरता इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । चिरातिक्तः २ तिक्तकः ३ अनार्य-
तिक्तकः ४ चिराततिक्तः ५ भूमिन्ः ६ चिरा-
तकः ७ सुतिक्तकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
(भूमिन्शब्दे चिरवयमस्य ज्ञातव्यम् ॥)
चिरतः, चि, (चिर + "चिरपवत्परारिभ्यञ्चो
वक्तव्यः ।" ४।३।२३ ।) कञ्श्च वाचिकोक्त्या
जम्बव्यः ।) पुरातनः । चिरकालोत्पन्नः । इति
जटाधरः ॥
चिराननः, चि, (चिरं भव इति । "चार्यचिर-
मिति ।" ४।३।२३ । इति दुर्गा सुट् च । निपा-
तनात् साधुः ।) पुरातनः । इत्यमरः ॥ १।१।७७ ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे ॥ १।८० ॥ "अयमस्माकं चिर-
कालो मणिपुत्रो दमनकोऽप्यज्ञतप्रवेशः ॥"
पुं, सुनिविशेषः । यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम् ॥ ४।
३।१०५ ॥ इत्यस्य वाचिके । "ब्राह्मणेषु पुरा-
ख्येन चिरकालेन सुनिना ॥")
चिरपाकौ, [नृ] पुं, (चिरेण पाकोऽव्ययस्य ।
पाक + इतिः ।) कपित्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चिरपुण्यः, पुं, (चिराणि पुण्याणि यस्य ।) वज्रज-
ट्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चिरम्, क, (चि + रक्तृक् ।) चिरार्थम् । दीर्घ-
कालार्थम् । तत्पर्यायः । चिराय २ चिर-
रात्राय ३ चिरस्य ४ चिरात् ५ चिरेण ६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ १।१।६८ ॥ (यथा, रघौ ॥ ३।६२ ॥
"तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे
विपक्षभावे चिरमस्य तस्युवः ॥")
चिरमेही, [नृ] पुं, स्त्री, (चिरेण मेहतीति । मिह
+ गिनिः ।) गर्हभः । इति हेमचन्द्रः ॥ ४।३।२२ ॥
चिरम्भः, पुं, (चिरं भवति क्रोशतीति । चिरं
+ भञ् + अच् ।) चिन्मः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
चिररात्रं, स्त्री, (चिरा रात्रिरिति योगविभागात्
अच् समासे ।) दीर्घकालः । इति हज्जायुधः ॥
(यथा, महाभारते ॥ १।१।६८ ॥ ३ ।
"चिररात्रोविताः स्नेह ब्राह्मणस्य निवेशने ॥")
चिररात्राय, क, (चिररात्रं अयते इति । अय +
"कर्म्मण्ययच् ।" ३।२।१ । इत्यच् ।) दीर्घकालः ।
इत्यमरः ॥ १।१।२४ ॥ (यथा, मनुः ॥ ३।२६६ ॥
"हविर्वैचिररात्राय यजमानमाय कल्पते ।
पिबन्धो विधिवत्सं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥")
चिरविस्वः, पुं, (चिरं विजति आच्छादयति पञ्च-
कण्डकादिभिरिति । विज आच्छादने + वः ।)
करञ्जदण्डः । इत्यमरः ॥ २।४।४७ ॥ (यथा,—
"चिरविस्वोऽधिको दन्तो चित्रको हयमारकः ।
कपोतयधकङ्कानां पुरीषाणि च दावयम् ॥"
इति कुशुते कृत्रक्याने षट्चिंशेऽध्याये ॥)
चिरवृता, स्त्री, (चिरं वृता या वा ।) चिर-
प्रवृत्ता गवी । जेलेन गाह इति भाषा । तत्-
पर्यायः । वक्ष्यन्ती २ । इत्यमरः ॥ २।६।७१ ॥

चिरव्यापी, [नृ] चि, (चिरं तिष्ठतीति । व्या +
चिनिः ।) बहुकालव्याप्ता ॥
चिरस्य, क, (चिरमस्येति इति । अस्य + क्तृ ।
प्रकृत्यादित्वात् साधुः ।) दीर्घकालः । इत्य-
मरः ॥ १।१।२१ ॥ (यथा, हरिवंशे ॥ १२।६।२३ ॥
"चिरस्य खलु ज्ञानेन संस्तुतोऽस्मि महात्मना ॥")
चिराटिका, स्त्री, (चिरं अटतीति । अट + क्तृ ।
कापि अत इत्यच् ।) अतपुनर्गवा । इति रत्न-
माला ॥ पाताङ्गी इति भाषा ॥ यथा, वैद्यके ।
"गोमूत्रमुद्वह्य पुरातनस्य
यज्ञायसंस्तुतिं चिराटिकायाः ॥"
चिरात्, क, (चिरं अततीति । अत् + क्तिप्)
दीर्घकालः । इति हेमचन्द्रः ॥ ६।१।६८ ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे ॥ ४।७८ ॥ "भो भगिनीसुत !
किमसिचिराद्दोषि ॥")
चिरात्, पुं, (चिरं चिरेण वा अति । अद् + क्तिप् ।)
गुरुः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
चिरातिक्तः, पुं, (चिरं आतिक्तः ।) चिरतिक्तः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
चिराय, क, (चिरं अयते । अय + क्तृ ।) दीर्घ-
कालः । इति हेमचन्द्रः ॥ ६।१।६८ ॥ (यथा,
महाभारते ॥ १३।६४।१० ॥
"पुरा धर्मो वर्जते नेह यावत्
तावद्गच्छामः सुरलोकं चिराय ॥")
चिरायुः, [नृ] पुं, (चिरमायुर्धस्य ।) देवता ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥ चिरजीविनि चि । यथा,
"भवति यदि मनुष्यो गुन्धर्षीनचिरायुः ॥"
इत्यागमः ॥
(यथा च पञ्चतन्त्रे ॥ ५।३४ ॥
"यदि विस्तारविस्तीर्णं तद्भवेन्न चिरायुषम् ॥")
चिरि, र न हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-
परं-सकं-सेट् ।) रेणोपधः । र वैदिकः । न,
चिरिष्यतीति । इति दुर्गादासः ॥
चिरिः, पुं, (चिनोति मनुष्यवद्वाक्यादिकम् ।
चि + रिक् ।) मुकपक्षी । इति त्रिकाण्शेषः ॥
चिरिण्टी, स्त्री, (चिरण्टी + एषोदरात् साधुः ।)
ऊढा अनूढा वा पिष्टयष्टस्थिता कथा । तत्-
पर्यायः । खवासिनी । इत्यमरः ॥ २।६।६८ ॥
चिरण्टी ३ सुवासिनी ४ । इति भरतः ॥
द्वितीयवयाः स्त्री । युवती । इति मेदिनी ॥
चिरिविस्वः, पुं, (चिरविस्वः । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) चिरविस्वः । करञ्जदण्डः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥
चिर, स्त्री, (चिन् चयने + क्तिप् । चि चयनं
यज्ञमभिव्यक्त्यर्थः रातीति । रा + ऋगयादयश्चेति
ङुः । बाहुवन्निवृत्तमात्रिण्येव यज्ञयक्रियावन्म-
वात् तथालम् ।) बाहुवन्ति । इति शब्द-
चर्चिका ॥
चिरे, क, चिरम् । इत्यमरटीकायां राय-
सुङ्गाटः ॥
चिरेण, क, चिरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रघुः ॥ ५।६४ ॥

"भृगुवचोद्यकसुवा इधितैव रात्रौ
निद्रा चिरेण नयनाभितुली वभूव ॥")
चिर्मटी, स्त्री, (चिरेण भटतीति । भट + अच् ।
गौरादित्वात् ङीष् । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
कर्कटी । इति हेमचन्द्रः ॥ ४।२५५ ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे ॥ १।१।६७ ॥ "अहो अविदेकोऽस्मद्वृत्तयेः
पुरीषोत्सर्गमाचरं चिर्मटीभक्ष्यं करोति ॥")
चिर्मिटा, स्त्री, कर्कटीभेदः । चिर्मिडा इति
वेणुवेद इति च देशान्तरीयभाषा ॥ तत्-
पर्यायः । सुचिन्ना २ चिन्मपला ३ सैच
चिर्मिटा ४ पाङ्कजला ५ पथ्या ६ रोचन-
पला ७ चिर्मिटिका ८ कर्कचिर्मिटा ९ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ चिर्मिटम् १० धिगुद्वयम् ११
गोरक्षकर्कटी १२ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् ।
रूक्षत्वम् । गुरुत्वम् । पित्तकफापहत्वम् । अशु-
च्यत्वम् । पाहित्वम् । विटम्भित्वम् ॥ पक्काया
अस्या गुणाः । उष्णत्वम् । पित्तलघ्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ गौड्यत्वम् । दीपनत्वम् ॥
नालाया अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । किञ्चिद्व-
त्त्वम् । मुष्कायास्तस्या गुणाः । श्लेष्मावातादचि-
न्नायनाशित्वम् । रोचनत्वम् । दीपनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते ॥)
चिल, श्र वासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-सेट् ।) वासः परिधानम् । श्र, चिलति
वस्त्रं लोकः परिदृष्टातीत्यर्थः । चिलिता । इति
दुर्गादासः ॥
चिलमीलिका, स्त्री, (चिरं मीलतीति । मील
सङ्कोचे + ण्वल् ।) ततटापि अत इत्यम् । रस्य
लत्वे साधुः ।) कच्छीभेदः । खट्योतः । विद्युत् ।
इति मेदिनी । के, २२८ ॥
चिलिचिमः, पुं, (चिरं हिंसां चिनोतीति । चिरि
+ चि + मक् ।) मत्स्यविशेषः ।
बालियागङ्क इति ख्यातः । इच्छाक इत्येके ।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । नलमीनः २ । इत्य-
मरः ॥ १।१०।१८ ॥ तलमीनः ३ चिली-
चिमिः ४ चिलीचिमः ५ चिलिचिमः ६ चेलि-
चिमः ७ चिलीमः ८ चिलिमीनकः ९ चिलि-
चिमिः ११ कवलः १२ विलोटकः १३ । इति
भरतहृतकोषान्तरम् ॥ चिल्लो इति ख्यातो
मत्स्यः । तस्य गुणाः । लघुत्वम् । रूक्षत्वम् ।
अनभिष्यन्दित्वम् । वायुकारित्वम् । कफनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
चिल, श्रेष्ठिके । जावकतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-परं-सकं-सेट् ।) इक्ष्वी लङ्घ्यान्तः ।
चिलति चेचिलते । इति दुर्गादासः ॥
चिलः, पुं, (चिलति जावभावेन उडुयते इति ।
चिल + अच् ।) पक्षिविशेषः । चिल् इति
भाषा । तत्पर्यायः । आतापी २ । इत्यमरः ।
२।५।२१ ॥ शङ्खनिः ३ आतापी ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥ खम्भानिः ५ कच्छनीडकः चिर-
म्भः ७ । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, विष्णु-
धर्मोत्तरे ।

“यधः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्रेष्ठ एव च ।
चिल्लश्च चर्मचिल्लश्च भावः पाण्डुर एव च ॥”
क्षिप्ते चक्षुषी अस्त्व । “क्षिप्ते चिल्लपिल्ल
लक्ष्मणश्च चक्षुषी ॥” ५ । २ । ३३ । इत्यस्य वार्ति
इति चिलादेशो लक्ष्ययश्च ।) क्षिप्ते चक्षुः ।
क्षिप्ते चक्षुः चि । इति मेदिनी । के, १६ ॥
चिल्लका, स्त्री, (चिल्ल इव कायतीति । के + कः ।)
भिल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥
चिल्लभस्या, स्त्री, (चिल्लस्य भस्या भक्षणीया ।)
चक्षुर्विलासिनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
चिल्लाभः, पुं, (प्रसङ्गं हारकत्वात् चिल्ल इव आभा-
तीति । आ + भा + कः ।) प्रसङ्गचौरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ हातश्चैष इति गौटिकाटा
इति च भावा ॥
चिल्ली, स्त्री, (चिल्लति ज्ञावं करोति चिल्लतिभेन
वा । चिल्ल + इन् । ततो वा डीष् ।) लोभः ।
यज्ञश्राकभेदः । तत्पर्यायः । चिल्लिका २ डुली ३
अयलोहिता ४ नृदुपनी ५ चारदला ६ चार-
यका ७ वास्तुकी ८ महङ्गला ९ गौडवास्तुकाः १० ।
(यथा, सुश्रुते स्त्रजस्थाने ४६ अध्याये ।
“सतीनो वास्तुकश्च चिल्ली मूलकपोतिकाः ।
मूलकपणी जीवन्तो श्राकवर्गे प्रशस्यते ॥”)
अस्य गुणाः । वास्तुकत्वम्वत् । चारत्वम् ।
क्षेत्रपित्तप्रमेहज्वरक्षणाश्ल्वम् । पथ्यत्वम् ।
रक्षिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
((“तद्वचिल्ली तु विज्ञेया वातपित्तविकारिणाम् ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥)
भिल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥
चिविः, पुं, (चीयते आदराय गृह्यते इति । चीव
ग्रहणे + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा ४ । ११७ ।
इति इन् । एषोदरादित्वात् इक्षः ।) चिबुकम् ।
इति जटाधरः ॥
चिविटः, पुं, (चिपिटः निपातनात् पस्थ वः ।)
चिपिटः । इत्यमरटीका ॥
चिविल्लिका, स्त्री, क्षुद्रचुपविशेषः । तत्पर्यायः ।
रक्तदला २ क्षुद्रघोली ३ मधुमालपत्तिका ४ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । जीर्ण-
ज्वरे अतिहितत्वम् । रसायनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चिबुः, पुं, (चीयते आदराद्यर्थं गृह्यतेऽसौ । चीव
+ “नृगयाद्यश्च ।” उणा १ । ३८ । इति
कुप्रत्ययेन साधुः ।) चिबुकम् । इति भरतः ॥
चिबुकं, स्त्री, (चिबु + स्वार्थे कन् । अभिधानात्
स्त्रीत्वम् ।) अधराधोभागः । इत्यमरः । २ ।
६ । ६० ॥ थुँति इति दाङ्गि इति च भाषा ॥
(यथा, ऋतयोगप्रदीपिकायाम् । १ । ४६ ।
“उत्तम्या चिबुकं वक्षस्युत्थाप्य पवनं शनैः ॥”)
चिबुकाः, पुं, (चिबुरिव कायतीति । के + कः ।)
सुचुकुन्दश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
चिह्न, लक्षणे । (अदन्तचुरा-परं-सकं-सेट् ।)
चौचचुरादिरिति दृष्टाः । इत्यमरटीका
भरतः ॥

चिह्नं, स्त्री, (चिह्नतिभेनेति । चिह्न लक्षणे + करणे
चन् ।) चिह्नति येन तत् । चिना इति दाग् इति
च भावा । तत्पर्यायः । कलङ्कः २ अङ्कः ३
लाम्बनम् ४ कम्पा ५ लक्ष्यम् ६ निष्क्रमम् ७ । इत्य-
मरः । १ । ११७ ॥ लक्ष्यः ८ । इति भरतः ॥
अभिधानम् ९ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
भागवते । ४ । १५ । ६ ।
“वेद्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः ।
पादयोररविन्दश्च तं वै मेने हरेः कलाम् ॥”)
पताका । इति मेदिनी । ने, ४ ॥
चिह्नकारी, [न] त्रि, (चिह्नं करोतीति । छ +
णिनिः ।) चोरदर्शनः । विधाती । इति विश्वः ॥
चिह्नधारिणी, स्त्री, (चिह्नं धरति धारयतीति वा ।
धृ + णिनिः स्त्रियां ङीप् ।) श्यामालता । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
चिह्नितः, त्रि, चिह्न + कर्मणि क्तः । चिह्नयुक्तः ।
अङ्कितः । लक्षितः । (यथा, मनुः । १० । ५५ ।
“दिवा चरेयुः कार्याय चिह्निताराण्यसनेः ॥”)
चीक, कि मर्धने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे
भां-परं-सकं-सेट् ।) कि, चीकयति चीकति ।
मर्धनं सार्धः । तथा च । चन्द्रावतीतरङ्गा-
द्रीचीकयन्ति च यद्वपुर्निरिता हलायुधः । वायवः
सुश्रुतीत्यर्थः । भृङ्गमलसु मर्धय इति ऋङ्गन्-
वमर्थं पठित्वा चमार्थमाह । इति दुर्गादासः ॥
चीङ्गा, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेषः । चीङ्गागन्ध इति
ख्याता । तत्पर्यायः । दादगन्धा २ गन्ध-
बधूः ३ गन्धमादनी ४ तरुणी ५ तारा ६ भूत-
मारौ ७ मङ्गल्या ८ कपटिनी ९ ग्रहभीति-
जित् १० । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कास-
कफनाशित्वम् । दीपनत्वम् । अत्यन्तसेवनात्
पित्तदोषक्षमापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चीनं, स्त्री, (चिनीति कीर्त्तार्थकमिति । चि +
वाङ्मलकात् नक् दीर्घश्च ।) पताका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ सीसकम् । इति रत्नमाला ॥
चीनः, पुं, (चीयते सञ्चीयते ट्वलत्वाद्विदो
यत् । चि + वाङ्मलकात् नक् दीर्घश्च ।) देश-
विशेषः । चीना इति भाषा ॥ यथा,—
“काष्मीरन्तु समारभ्य कामरूपात् पश्चिमे ।
भोटान्तदेशो देवेशि । मानसेशाश्च दक्षिणे ।
मानसेशाश्च पूर्य चीनदेशः प्रकीर्तितः ॥”
इति शक्तिस्त्रयमतम् ॥
(तद्देशवासिषु तद्गणेषु च बहुवचनान्तः । यथा,
महाभारते । १० । २६ । ६ । [भवत् ॥”)
“स किराते च चीनैश्च वृतः प्राग्योतिषो-
अंशुकविशेषः । (यथा, शकुन्तलायां १ माङ्के ।
“चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं गीयमानस्य ॥”)
ओहिमेदः । तन्तुः । नृगविशेषः । इति
मेदिनी । ने, ४ ॥
चीनकाः, पुं, (चीन एव । चीन + स्वार्थे कन् ।)
घान्यविशेषः । चीना इति भाषा । तत्पर्यायः ।
काककङ्कः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । ६ । २१ ।

“प्रियङ्गवो आदराश्च चीरदूषाः चचीनकाः ॥”
अस्य गुणाः । श्लेष्मलत्वम् । वायुवर्धकत्वम् ।
पित्तक्षेपनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ कङ्कनी । चीनकर्पूरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (चीनदेशवासिषु बहुवचनान्तः ।
यथा, महाभारते । ८ । ८ । १६ ।
“सुक्षानङ्गाश्च वादाश्च निवन्ताम् पुष्पचीनकाम् ॥”
चीनकर्पूरः, पुं, (चीननामकः कर्पूरः ।) कर्पूर-
विशेषः । चीनकर्पूर इति देशान्तरौपभावा ।
तत्पर्यायः । चीनकाः २ क्षिप्ते ३ घवलः ४
पटुः ५ मेघवारः ६ तुवारः ७ द्वीपकर्पूरजः ८
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
द्रव्यस्थीतत्वम् । कफकण्ठदोषक्षिभिनाशित्वम् ।
मेध्यत्वम् । पावनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चीनजं, स्त्री, (चीने चीनदेशे जायते इति । जन
+ ङः ।) लोहम् । तत्पु तीक्ष्णलौहम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चीनपिटं, स्त्री, (चीनस्य सीसकस्य पिटं ज्ञात-
पेयं वस्तु चूर्णमित्यर्थः ।) सिन्दूरम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ८५ ।
“चीनपिटमयो लोकचारुयैकमयी च भूः ॥”)
चीनवङ्कं, स्त्री, (चीनभवं वङ्गम् ।) सीसकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
चीनाकः, पुं, (चीनं चीनाकारमकतीति । अक
+ अण् ।) कर्पूरविशेषः । तदुगुणाः । यथा,
भावप्रकाशे ।
“चीनाकसंज्ञः कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृतः ।
कुष्ठकण्डवमिहिरस्तथा तित्तरसश्च सः ॥”
चीनाकर्कटी, स्त्री, (चीनमिव खादुः कर्कटी । ततः
एषोदरात् साधुः ।) कर्कटीप्रभेदः । सा तु
चित्रकूटदेशे प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । राज-
कर्कटी २ सुदीर्घा ३ राजफला ४ बाला ५
कुलकर्कटी ६ । अस्या गुणाः । रुच्यत्वम् ।
श्लिष्टिरत्वम् । पित्तदाहशोषनाशित्वम् । मधु-
रत्वम् । हृत्तिदत्वम् । नृद्यत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
चीम, ऋ ङ कथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आमं-सकं-सेट् ।) कथः प्रशंसा । ऋ, अचि-
चीभत् । ङ, चीभते गुणिनं गुणी । ओष्ठप्र-
कारादिरयमित्येके । इति दुर्गादासः ॥
चीय, ऋ ण संहृत्वादानयोः । (भां-उमं-सकं-
सेट् ।) चतुर्थस्वरौ । ऋ, अचिचीयत् । ण,
चीयति चीयते । इति दुर्गादासः ॥
चीरं, स्त्री, (चिनीति आह्वयति वृत्तं कटिदेशा-
दिकं वा । चि + “शुचिचिमीनां दीर्घश्च ।”
उणा २ । २५ । इति कन् दीर्घश्च ।) वृत्त-
त्वम् । (यथा, रामायणे । ५ । ३१ । २२ ।
“प्रागेव तु महाबुद्धिः सौमित्रिर्भाटवत्सलः ।
पूर्वजस्यानुयाचार्यं हमचौरैरनृतुतः ॥”)
जीर्णवस्त्रखण्डम् । इति सुभूतिः । इति सिङ्गादि
संयज्ञटीकायां भरतः ॥ (यथा, भागवते । १ । १५ ।

“चीराणि किं यथि य वणि दिशन्ति भिन्ना
नेवाङ्गिपाः प्ररुतः करितोऽप्यभुक्तम् ॥”
गोखनः । वक्षमेदः । (यथा, महाः ११११०२१
“चीरवाचा द्विजोऽरय्य चरद्वनकचया व्रतम् ॥”)
रेखामेदः । सेखनमेदः । इति मेदिनी । चूड़ा ।
(यथा, महाभारते । १ । ११ । ४६ ।
“सुखवल्ग्वरीभूता वक्षस्य पादपाः ।
चीराणीव मुदकानि रेखुलान् महावने ॥”)
चीलकम् । इति हेमचन्द्रः ।
चीरकः, पुं, (चीर+संज्ञायां कन् ।) विक्रिया-
खेखः । विकारखेखनम् । इति विश्वः । (स्वार्थ-
कनि चीरशब्दाद्यर्थोऽप्यत्र ॥)
चीरपत्रिका, स्त्री, (चीरमिव पत्रमस्य । ततः
कन् टाप् अत इत्वच् ।) नक्षुप्राकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चीरपर्णः, पुं, (चीरमिव पर्णमस्य ।) शालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विहृतिरस्य शालशब्दे
विशेषा ॥)
चीरिः, स्त्री, (चि+वाङ्मलात् क्रिः दीर्घच् ।)
नेत्राङ्गुलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
चीरिका, स्त्री, (चीरीति क्त्वा कायति शब्दायते
इति । कै+कः ।) भिल्ली । इति हेमचन्द्रः ॥
चीरितच्छदा, स्त्री, (चीरितः चीरमिव जात-
श्चदः पत्रं यस्याः ।) पालङ्गश्राकम् । इति
भावप्रकाशः ॥
चीरी, स्त्री, (चीरि+“छदिकारादिति ।”
वा डीष् ।) कण्ठाटिका । भिल्ली । इति हेम-
चन्द्रः ॥
चीरकं, स्त्री, (ची इति क्त्वा रौति । व+क्रिप् ।
चीरभिर्लक्ष्मीपतङ्गः स इव इति इवार्थे कन् ।)
प्रकविशेषः । चैउर इति भाषा ॥ अस्य गुणाः ।
रक्षिदाहकपपित्तकारित्वम् । अम्लत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥
चीर्णं, त्रि, (चर+नक् । एषोदरात् साधुः ।) शील-
तम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चीर्णपत्रं, पुं, (चीर्णं विदीर्णं पत्रमस्य ।) निम्ब-
वृक्षः । खर्जूरवृक्षः । इति मेदिनी ॥
चीलिका, स्त्री, (चीरिका+रस्य लत्वे साधुः ।)
चीरिका । भिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥
चीलका, स्त्री, (चीलिका+एषोदरात् साधुः ।
चीरिति शब्देन लक्ष्यते इति । लञ्+घञ् । ततः
एषोदरादित्वात् साधुः इति वा ।) भिल्ली ।
इति शब्दरत्नावली ॥
चीव, क्व न यद्यथे । संवृत्तौ । इति कविकल्प-
ह्रमः ॥ (भ्रा-उभं-सकं-सिट् ।) क्व, अचिचीवत् ।
न, चीवति चीवते वक्ष्यन् भिक्षुः । यज्ञाति
परिदधाति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
चीव, क दीप्ति । इति कविकल्पह्रमः ॥ (पुरा-
परं-अकं-सिट् ।) क, चीवयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
चीवरं, स्त्री, (चीवते तन्मूलनानेदिति । चि+
“चिन्नरश्मत्वरधीवरेति ।” उखा । १ । १ ।

इति अरश् । विपातनात् धातोर्दीर्घत्वे साधुः ।)
भिक्षुवक्ष्यम् । इत्युदादिगीवः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ६१ । १२ ।
“अनभिरनिकेतच्छाद्यमोचचरयो मुनिः ।
कौपीनाच्छादनं यावत्तावद्विष्टञ्च चीवरम् ॥”)
चीवरी, [न] पुं, (चीवरं अस्थस्येति । इतिः ।)
बुद्धभिक्षुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुष्क, क अर्त्ति । इति कविकल्पह्रमः ॥ (पुरा-
परं-सकं-सिट् ।) कोपधः पञ्चमस्वरमध्यः ।
अर्त्तिः पीडनम् । क, पुष्कयति श्चं मूरः ।
इति दुर्गादासः ॥
पुष्कारः, पुं, (पुष्क+भावे अच् । पुष्कं पीडनं
आराति सन्धक् ददातीति । सिंहनादश्चवर्षेण
भीरुणा भयजनकत्वात्तथात्वम् । आ+रा+
कः ।) सिंहनादः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुस्कं, स्त्री, (चकते लृप्यत्येन इति । चक+“चकि-
रन्मोचोपधायाः ।” उखा । २ । १४ । इति
रक् उपधाया उञ् ।) अम्लद्रव्यविशेषः । महादा
इति स्थातम् । तत्पर्यायः । तिलिङ्गीकम् २
वृक्षान्मम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । १५ ॥ पुस्क-
कम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ महात्तम् ५ ।
इति जटाधरः ॥ (अम्लवृक्षकम् ६ । इति भाव-
प्रकाशः । १ । १४ ।) पञ्चश्राकविशेषः । पुस्क इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । पुस्कवास्तुकम् २ लिङ्ग-
चम् ३ अम्लवास्तुकम् ४ दलान्मम् ५ अम्ल-
श्राकाख्यम् ६ अम्लादि ७ हिलमोचिका ८ ।
अस्य गुणाः । अम्लपक्वत्वम् । लघुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । वातगुल्लनाशित्वम् । रक्त्यभीषत्पित्त-
कारित्वम् । पथ्यत्वम् । तत्पर्यायगुणाः ।
“पुस्किया स्यात्तु पञ्चान्ना रोचनी श्रतवेधनी ।
पुष्का लम्बतरा खाद्नी वातघ्नी कफपित्तघ्नी ।
रक्त्या लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
“पुस्कमम्लमसुखाच्च दीपनं पाचनं परम् ।
मूलगुल्माविवन्मामवातश्लेष्महरं परम् ॥
वमिहृत्वात्यवेरस्यहृत्पीडावह्निमान्धहृत् ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिपट्टवेद्यकम् ॥)
काञ्जिकप्रभेदः । तत्पर्यायः । सहस्रवेधम् २
रसान्मम् ३ पुस्कवेधकम् ४ श्राकाख्यमेदनम् ५
चन्द्रम् ६ अम्लसारम् ७ पुस्किका ८ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । अम्लत्वम् । स्वादुत्वम् ।
कफपित्तनासिकारोगदुर्गन्धशरीरोगनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ सन्धानविशेषः । यथा,
“यम्लस्वादुश्चौ भास्वे सगुडचौद्रकाञ्जिकम् ।
धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं पुस्कं तदुच्यते ॥
द्विगुणं गुडमभ्यारनाजमस्तु क्रमादिह ॥”
इति परिभाषा ॥
(अस्य लक्षणं यथा,—
“विनष्टे संहितो यस्तु तन्पुष्कमभिधीयते ॥”
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे दशमेऽध्याये ॥)
पुस्कः, पुं, (चकते लृप्यत्येनेनेति । चक+रक् उप-
धाया उञ् ।) अम्लः । अम्लवेतसः । इति विश्वः ॥

पुस्कं, स्त्री, (पुस्क+संज्ञायां कन् ।) श्राक-
विशेषः । पुष्कापानञ्च इति भाषा ॥ अस्य
गुणाः । दुर्धरत्वम् । भेदकत्वम् । वायुनाशि-
त्वम् । पित्तकारित्वम् । गुदत्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ (पुष्कार्ये स्थाये कन् ॥)
पुस्कपलं, स्त्री, (पुस्कमेव पलं यस्य । पुस्कं पलति
वा । पल+अच् ।) वृक्षान्मम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (वृक्षान्मशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
पुष्का, स्त्री, (पुस्कः अम्लत्वं विद्यतेऽस्य इत्यच्
टाप् च ।) चाङ्गिरी । इति मेदिनी । रे, १५ ॥
आमरञ्च इति भाषा ॥ (अस्या गुणा यथा,—
“पुष्का लम्बतरा खाद्नी वातघ्नी कफपित्तघ्नी ।
रक्त्या लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तिलिङ्गी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः
पर्यायाः भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“अम्लिका पुस्किकान्नी च पुष्का दन्तश्रटापि च ।
अम्ला च विचिका चिन्ता तिलिङ्गीका च
तिलिङ्गी ॥”)
पुष्कान्मं, स्त्री, (पुस्कमिव अम्लम् । पुस्कवदन्मोऽञ्च
इति वा ।) वृक्षान्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वृक्षान्मशब्दे विहृतिरस्य श्रेया ॥)
पुष्कान्ना, स्त्री, (पुस्कमिव अम्लः अम्लत्वं विद्यते-
ऽस्याः । अच् टाप् च ।) अम्ललोखिका ।
चिन्ता । काञ्जिकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुस्किका, स्त्री, (पुस्को विद्यतेऽस्मिन् इति । टन्
टाप् च ।) अम्ललोखिका । इत्यमरः । २ । ४ ।
१४० ॥ (अस्याः पर्याया यथा, भावप्रकाशे ।
“चाङ्गिरी पुस्किका दन्तश्रटान्मलोखिका ।
अम्लम्लकस्तु श्रफरी कुशली चान्नपञ्चकः ॥”)
कुचाङ्गिरी । इति रत्नमाला ॥ पुष्कापानञ्च
इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्यायाः ।
“पुस्किका स्यात्तु पञ्चान्ना रोचनी श्रतवेधनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तिलिङ्गी । तत्पर्याया यथा, तत्रैव ।
“अम्लिका पुस्किकान्नी च पुष्का दन्तश्रटापि च ॥
अम्ला च विचिका चिन्ता तिलिङ्गीका च
तिलिङ्गी ॥”)
पुष्पुकं, स्त्री, (पुष्पु इत्ययत्तशब्देन कायति पान-
काले इति । कै+कः ।) कुचाग्रम् । तत्-
पर्यायः । चूष्पुकम् २ पुष्पुकम् ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कुचाग्रनम् ४ । पुंलिङ्गोऽपि । इति
रत्नकोषः ॥ स्तनवृत्तम् ५ । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (द्विश्विषेधे तद्देशवासिषु च पुं । यथा,
महाभारते । १२ । २०७ । ४२ ।
“दक्षिणापथजन्मानः सर्वे नरवरान्मुकाः ।
गुहाः प्रलब्धाः श्वराश्चपुष्का मद्रकैः सह ॥”)
पुष्पूः, पुं, सुनिवस्यश्राकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुष्पुकं, स्त्री, (पुष्पुक+एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
पुष्पुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
पुष्प, ई अभिषवे । इति कविकल्पह्रमः ॥ (भ्रा-परं-
अकं-सकञ्च-सिट् ।) ताजस्यवर्गादीपधः । पञ्च-

मसरी। इ, पुनः। यद्वयान्तरमिति।
अभिधेयः कानं मन्त्रं पीकं चान्तरम्।
इति दुर्गादासः।

पुनः, पुं, पुनः। इति चारावली। ८३।
(सङ्करातिविशेषः। यथा, मनुः। १०। ४८।
“मेदाश्चपुनश्चमन्त्रामारययपमुचिंसनम्।”

“पुनश्चमन्त्राश्च वेदेहकवन्दिज्योर्वाच्येन जातौ
वैद्यायनेनोक्तौ बोद्धव्यौ।” इति तट्टीकायां
कुल्लुकभट्टः। आकरलोक्तप्रत्ययविशेषः। य
तु प्रविष्टार्थे भवति। यथा, विद्याया विप्ता
विद्यापुनः। इति सिद्धान्तकौमुदी। स्त्री,
उज्झ्वितविशेषः। वैदुना इति लोके। नाङ्गीच-
वत्। अस्या पर्याया गुणाश्च यथा,—

“विद्या चपुनश्चपुनश्च दीर्घपञ्चा सतिस्तथा।
पुनः प्रीता वरा वया खाद्मी दोषत्रयापह्ना।
धातुपुष्टिकरी नद्या मेधपिच्छलका स्मृता।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।
“सुवर्णनाया पुनोर्वा कौशिकाया रसेरपि।”
इति वामटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये।

पुनुरी, स्त्री, (पुनुरिव रातीति। रा+कः।
स्त्रियां ङीप्।) तिङ्गिणीद्वयम्। इति त्रिकाण्ड-
शेषः। काँडवीरिखेला इति भाषा।

पुनुरी, स्त्री, (पुनुरी। रस्य लत्वम्।) तिङ्गि-
णीकास्त्रिभिर्द्वयौ। इति चारावली। १२॥

पुनः, तुच्छे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्रा-परं-
अकं-सेट्।) पञ्चमसरी। तुच्छनमस्यीभावः।
चोटति नदी यौष्णे। इति दुर्गादासः।

पुनः, इ तुच्छे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्रा-परं-
अकं-सेट्।) पञ्चमसरी। तुच्छनमस्यीभावः।
इ, पुन्यते नद्या यौष्णे। इति दुर्गादासः।

पुनः, इ क हेदे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-
परं-सकं-सेट्।) पञ्चमसरी। इ क, पुन्य
यति धाम् जोकः। इति दुर्गादासः।

पुनः, कं शि हेदे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-
तुदां-परं-सकं-सेट्।) क, चोटयति। शि,
चुटति अचुटीत्। इति दुर्गादासः।

पुनः, क तुच्छे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-
परं-अकं-सेट्।) टङ्ग्यान्तः। पञ्चमसरी।
एकटकार इति रामः। तुच्छनमस्यीभावः।

क, पुन्यति नदी यौष्णे। इति दुर्गादासः।
पुनः, इ तौष्णे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्रा-
परं-अकं-सेट्।) इ, पुन्यते। तौष्णमस्यी-
भावः। इति दुर्गादासः।

पुनः, इ क हिदि। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-
परं-सकं-सेट्।) इ क, पुन्यति। इति दुर्गा-
दासः।

पुनः, इ क रोषे। (चुरां-परं-अकं-सेट्।) इ क,
पुन्यति। इति दुर्गादासः।

पुनः, इ इ रोषे। (भ्रा-आत्मं-अकं-सेट्।) इ,
पुन्यते। इ, पुन्यते। इति दुर्गादासः।
पुनः, जतौ। हावे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्रा-
परं-सकं-अकं-सेट्।) टङ्गमन्त्रोपपद्यः।

क्षिपि संयोगान्तलोपे पुनः। कातन्नादौ हाव-
करण इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमौ हावाः क्रियाः
शङ्कारभावनाः। इत्यमरः। भाव एवाव्य-
संलक्ष्यविकारो हाव इत्यते। इति साहित्य-
दर्पणम्। पुन्यति कान्तायवा कान्तः। इति
दुर्गादासः।

पुनः, शि हिदि। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां-
परं-सकं-सेट्।) शि, पुन्यति अचुटीत् पुन्यते।
इति दुर्गादासः।

पुन्यते, स्त्री, (पुन्यतेऽवाविति। पुन्यते हेदे + वच्।
न्यति काखननेन नायमानत्वात्थात्वम्।) जूपः।
इति त्रिकाण्डशेषः।

पुन्यते, स्त्री, जूपः। इति त्रिकाण्डशेषः। उपजूपम्।
जूप समीपे खल्यलजाधारः। इति हेमचन्द्रः।
पुनः, इर चरे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्रा-परं-
सकं-सेट्। अकं-इति केचित्।) इर, असुतत्
अचोतीत्। चर इह आसेचनम्। चोतति हतं
वह्नी यज्वा आसिचतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः।

पुनः, पुं, (चोतति चरति मलश्रोणितादिर्यस्मात्।
पुनः + वचर्थे कः।) गुदहारम्। इति शब्द-
रत्नावली।

पुनः, स्त्री, (चोतति चरति मलश्रोणितादि-
र्यस्याः। पुनः + “सर्वधातुभ्य इन्।” उणां
४।१।२७। इति इन्।) गुदहारम्। इति शब्द-
रत्नावली।

पुनः, क तुदि। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-परं-
सकं-सेट्।) तुदि प्रेरणे। क, चोदयति बाणं
चापः। इति दुर्गादासः।

पुनः, जतौ। हावे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्रा-
परं-सकं-अकं-च-सेट्।) तवर्गलृतीयोपधः।
क्षिपि संयोगान्तलोपे पुनः। कातन्नादौ हाव-
करण इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमौ हावाः क्रियाः
शङ्कारभावनाः। इत्यमरः। भाव एवाव्य-
संलक्ष्यविकारो हाव इत्यते। इति साहित्य-
दर्पणम्। पुन्यति कान्तायवा कान्तः। इति
दुर्गादासः।

पुन्यते, स्त्री, (चोदयति प्रेरयति चटयतीत्यर्थः।
नायकादीनि। पुनः + कः। निपातनात् पुमा-
गमः। ततः स्त्रियां ङीप्।) कुङ्गनी। इति
हेमचन्द्रः। ३। १६७।

पुनः, पुन्यते। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्रा-परं-
सकं-सेट्।) चोपति खल्लः। चोपति दुष्टं राजा।
इति रमानाथः। इति दुर्गादासः।

पुनः, इ कि पुन्ये। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-
पञ्चे भ्रा परं-सकं-सेट्।) पुन्यं सुखसंयोगः।
इ, पुन्यते। कि, पुन्यति पुन्यति कान्ताधरं
कामी। प्रियासुखं किमुदयचुपुन्ये। इति
यतीहारे आत्मनेपदम्। इति दुर्गादासः।

पुनः, स्त्री, (पुन्यतेऽनेनाच वा। पुन्य पुन्ये
+ “अच्चेकपेति।” उणां। २। २८। इति
रप्रत्ययो नकारलोपश्च।) वदनम्। इत्यु-
णादिकोषः।

पुन्यते, पुं, (पुन्यति आकर्षति लौहमिति।
पुन्य + वच्।) कान्तलोहमिदः। तत्पर्यायः।
कान्तपाषाणः २ अथ कान्तः ३ लोहकर्षकः ४।
अस्य गुणाः। खल्लनत्वम्। शीतत्वम्। मेदी-
विगरापहत्वम्। इति भावप्रकाशः। (विश्वेशो-
रस्य कान्तलोहशब्दे श्रेयः।) घटलोहवि-
लम्बनम्। इति मेदिनी। के, ८८।

पुन्यते, स्त्री, (पुन्यतीति। पुन्य + वच्।) पुन्य-
परः। धूर्तः। वहुपत्यैकदेशः। इति मेदिनी।
के, ८८।

पुन्यते, स्त्री, (पुन इ कि पुन्ये + भावे वच्।)
सुखसंयोगः। पुमा इति भाषा। तस्य
स्थानानि यथा, कामशास्त्रे।
“सुखे स्नेने ललाटे च कण्ठे च नेत्रयोरपि।
गण्डे च कर्णयोश्चैव कश्चोऽभगच्छेत्सु।
पुन्यस्थानमिच्छन्तं विधेयं कास्तुकैरिह।”

पुनः, कि स्नेये। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-पञ्चे-
भ्रा-परं-सकं-सेट्।) कि, चोरयति चोरति
धर्मं चौरः। इति दुर्गादासः।

पुनः, स्त्री, (पुनः + बाहुलकात् कः। स्त्रियां टाप्।)
चौथम्। इति शब्दरत्नावली।
पुनः, स्त्री, (पुनः + कः। स्त्रियां ङीप्।) उप-
जूपम्। जूपसमीपस्थाखलजाधारः। इति
हेमचन्द्रः। ४। १५६॥

पुन्यते, स्त्री, (चोलयतीति। पुन्य + बाहुलकात्
उकच्।) मावमन्त्रनलम्। यथा। भाव-
मन्त्रनलमाचारं तच्चुलुकिमिति महीपनिबत्।
पुन्यते, पुं, (चोलयति उन्नतो भवतीति। पुन्य
उन्नतो + बाहुलकात् उकच्।) वनपङ्कः। इति
त्रिकाण्डशेषः। प्रवृत्तिः। भावप्रमेदः। इति
हेमचन्द्रः।

पुन्यते, [न] पुं, (पुन्य कर्तुं प्रतिविद्यतेऽस्य।
पुन्य + इनिः।) शिशुमारकतिमत्स्यः। इति
शब्दरत्नावली। (यथा, वामटे खल्लस्थाने। १५८॥
“पुन्यकी नक्रमकरशिशुमारतिमिच्छिताः।
राजीचिलिचिमाद्याश्च मांसमिच्छाचुरदृष्टा।”)

पुन्यते, लोपे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्रा-परं-
सकं-सेट्।) अन्तःस्थलतीयमध्यः। पञ्चमसर-
द्वयो। ओष्ठवर्गशेषोपधः। पुन्यति। यमादौ
पुन्यते इत्यादि। न तु नकारजावशुसार-
पञ्चमाविति खरवाप्तप्रकृतित्वे यमादौ तज्जोप
इति वाच्यम्। तर्हि नोपधस्यैव प्रकृतित्वेऽपि
उमध्यपाठः कथमिति चेन्न। ते तु कश्चिप्यन्ते
उमध्या एवेति आपनाय उमध्याः पठिताः। न
च तर्हि इदित् पाठेऽपीदृश्विरिति वाच्यम्।
क्षिपि संयोगान्तलोपे इदित्पाठे पुन्य पुन्य
लोपे पुन्य इति मेदात्। एवं सर्वत्र। इति
दुर्गादासः।

पुन्यते, पुं, (पुन्यते इति पुन्यनमिति वा।
पुन्य + भावे वच्।) नाकजावनम्। इति
जटाधरः।

पुतुप्या, स्त्री, (पुतुप्यति चक्षणा भवतीति । पुतुप्य + चक्ष् । चिवां डाप् ।) हारी । इति भिकाकशेषः ।

पुतुप्यो, [न] पुं, (पुतुप्यो लौक्यं चक्षणा इत्यर्थः । लौक्याकोति । इति ।) शिशु-मारादतिमत्तः । उत्पन्नमत्तः । इति कश्चित् । इति शम्भरभाषणी ।

पुनः, स्त्री, (पुनति जावभावेन क्रीडतीति । पुन + कृन् । गौरादित्वात् ङीष् ।) शिशु-मारः । कुलीनेदः । कुलविशेषः । इति मेदिनी शम्भरभाषणी च ।

पुनः, पुं, जिनचक्षुः । (जिने चक्षुषी अस्त्व । “पुनं च ।” ५ । २ । १३ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या जिनस्य पुनादेशो कप्रत्ययः ।) तदुक्तं-वि । इति वैमचक्रः । १ । १२५ ।

पुनकी, स्त्री, (पुनति जावभावेन क्रीडतीति । पुन + कृन् । गौरादित्वात् ङीष् ।) शिशु-मारः । कुलीनेदः । कुलविशेषः । इति मेदिनी शम्भरभाषणी च ।

पुनः, स्त्री, (पुनति प्रज्वाल्यते अग्निरत्र । पुन + “वर्धधातुश्च इन् ।” उवा । ४ । १ । १० । इति इन् । यद्वा, पुनति प्रेर्यते अभिर्यत्र । पुन + बाहुलकात् जिक् ।) पाकार्यमभिर-यानम् । पुना इति आखा इति च भाषा । तत्पर्यायः । अक्षानम् २ उद्धानम् ३ अधि-अययी ४ अजिता ५ । इत्यमरः । २ । ६ । २६ । अक्षानम् ६ उद्धानम् ७ उद्धारम् = पुनो ८ आदिका १० । इति तट्टीका । उद्धानिः ११ । इति शम्भरभाषणी ।

पुनो, स्त्री, (पुन + “लदिकारादक्तिनः ।” ४ । १ । ४५ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वा ङीष् ।) पिता । उद्धानम् । इति मेदिनी । वे, १७ । (यथा, मनुः । १ । ६८ ।

“पञ्चकुना यदस्य पुनो मेवयुपस्करः । ककुनी चोदकुम्भश्च यथ्यते यास्तु वाहयन् ॥”) पुनः, स्त्री पुं, पुनम् । तत्तु मांसपिच्छकविशेषः । खालीभट्टमांसम् । पनवादिपनखासारभागः । इति लिङ्गादिष्वग्रहटीकायां भरतः । भोता इति ख्यातः ।

पुपुनः, स्त्री पुं, (पुप्यति पीयते इति । पुप पात्रे + बाहुलकात् उकाः वल् चल्च ।) पुपुकम् । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा, रामायणे । ६ । २३ । १३ ।

“कनौ च विरनौ पीनौ समौ मे ममपुपुनौ ॥”) पुपुकाः, पुं, (पुपुति अक्षीभवतीति । पुपु + कृन् ततो निपातनात् दीर्घत्वे वाधुः ।) रूपः । इति भिकाकशेषः ।

पूडा, स्त्री, (चोलयति मन्त्रकाद्युपरि उन्नता भवतीति । पुन क उन्नतौ + भिदादित्वाद् इत्ततो दीर्घस्तोत्रस्य कृत्वे वाधुः ।) मयूरशिखा । शिरोमध्यस्थशिखामात्रम् । तत्पर्यायः । शिखा २ । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ।

केशपाशी ३ । जटिका ४ जटिका ५ । यथा, शम्भरभाषणम् ।

“शिखा पूडा केशपाशी जटिका जटिकेशपि । शिरोमध्यस्थपूके भवेदित्तु पञ्चकम् ॥”

वङ्गो । बाहुभूषणम् । इति मेदिनी । वे, १३ ।

अयम् । इति वैमचक्रः । (यथा, जितोपदेशे ।

“अस्त्राचलपूडालम्बिनि भगवति चक्रमसि ॥”) रूपः । इति भिकाकशेषः । दशसंस्कारान्त-

र्गतसंस्कारविशेषः । यथा, पूडा कार्या यथा-

कुलमिति मलमासतत्त्वम् । (यथाच,—

“अयुग्मास्ते तथा मासि पूडा भौमशनीतरे ।

अर्कोद्भवास्तुष्टौ च जन्ममासेन्दुभादते ॥

रिक्तादशौढमीषट्ठीप्रतिपद्वर्जिते विते ॥”

इति संस्कारतत्त्वप्रत्योतिषवचनम् ।

अस्य विशेषविवरणं पूडाकरणशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

पूडाकरणं, स्त्री, (पूडायाः करणं कर्मे ।)

दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः । तस्य क्रमो

यथा । कुलाचारवशात् प्रथमे ढतीये वा वर्षे

पूडाकरणं कर्तव्यम् । तत्र प्रथमं प्रातः-

ज्ञतस्नानः ज्ञतद्विभाहः पिता सद्यनामान-

मयि संस्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशङ्किकां

समाप्यायेदक्षिणत एकविंशतिर्भस्मिन्नीः सप्त-

सप्तभिरेकीकृत्य कुशान्तरेण वेद्यित्वा उज्जो-

दकसहितं कांक्षपात्रं ताज्जनिर्मितसुरं तदभावे

दर्पणं वा लौहसुरपात्रिणं नापितं स्थापयेत्

अथैवत्तरतो दृवगोमयं तिलतकुलमावसिद्धं

ज्ञशरं अग्नेः पूर्वतो भस्मिन्नीह्रियवतिलमाव-

पूरितपात्रत्रयं स्थापयेत् । माता मुचिना वस्त्रेण

कुमारमाच्छाद्य क्रोडे निधाय अग्नेः पश्चिमतो

भर्तृव्यामपार्श्वे उत्तरायाम् कुशेषु प्रादुस्तुखी

उपविशति । ततः पिता प्रजतकर्मरम्भे

प्रादेशप्रभाषां वृताक्तां समिधं तूष्णीमयौ

हुत्वा वस्त्रसमस्तमहायाजुतिहोमं जुह्यात् ।

प्रजापतिर्हविर्वायसौ हृन्दोऽधिदेवता महा-

याजुतिहोमे विनियोगः । ओं भूः स्वाहा ।

प्रजापतिर्हविर्वयिक् हृन्दो वायुर्देवता महा-

याजुतिहोमे विनियोगः । ओं सुवः स्वाहा ।

प्रजापतिर्हविर्दुष्टु हृन्दः सूर्यो देवता महा-

याजुतिहोमे विनियोगः । ओं स्रः स्वाहा ।

प्रजापतिर्हविर्बृहती हृन्दः प्रजापतिर्देवता

वस्त्रसमस्तमहायाजुतिहोमे विनियोगः । ओं

भूर्भुवः स्वः स्वाहा । ततः पिता उत्थाय प्रादु-

स्तुखः कुमारस्य मातुः पश्चादवस्थितः सुरपात्रिं

नापितं पश्यन् तमेव सविष्टरूपं ध्यायन् जपति ।

प्रजापतिर्हविः सविता देवता पूडाकरणे

विनियोगः । ओम् आयममात् सविता सुरेण ।

तत उज्जोदकसहितं कांक्षपात्रं पश्यन् वायुं

मनसा ध्यायन् जपति । प्रजापतिर्हविर्वायु-

र्देवता पूडाकरणे विनियोगः । ओं उग्रोय

वाय उदकेनेधि । ततः कांक्षपात्रस्थितोऽजो-

तरतः शिखास्थानादधः शिरसः सर्वाभि-

मुखोच्चदेशे उच्यते । ततः प्रजापतिर्हविर्वायो

देवता पूडाकरणे विनियोगः । ओम् आय

उदन्तु जीवसे । ततस्तान्मसुरं तदभावे दर्पणं

वा पश्यन् जपति । प्रजापतिर्हविर्विष्णुर्देवता

पूडाकरणे विनियोगः । ओं विष्णोर्देहोऽधि ।

ततः कुशवृक्षप्रभेर्भस्मिन्नीर्गुहीत्वा जिन-

दक्षिणकपुष्पिकादेशे अग्नेन मन्त्रेण ऊर्ध्वजला

निदध्यात् । प्रजापतिर्हविर्देवता पूडा-

करणे विनियोगः । ओम् ओषधे जायस्तेनम् ।

ततो वामहस्तयद्वातकुशपिञ्जलीर्वाहित-

कपुष्पिकादेशे स्रदक्षिणहस्तयद्वातान्मसुरं

दर्पणं वा अग्नेन मन्त्रेण निदध्यात् । प्रजापति-

र्हविः स्रधितिर्देवता पूडाकरणे विनियोगः ।

ओं स्रधिते मेनं हिंसीः । ततः केशच्छेदो

यथा न भवति तथा तान्मसुरं दर्पणं वा तथैव

कपुष्पिकादेशे अग्नेन मन्त्रेण प्रेरयेत् । प्रजा-

पतिर्हविः पूषा देवता पूडाकरणे विनियोगः ।

ओं येन पूषा दृष्टयतेर्वायोरिन्द्रस्य चावपतेन

ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय दीर्घायु-

द्वाय वलाय वषट्से । तूष्णीं वारुह्यम् । ततो

लौहसुरेण दक्षिणकपुष्पिकादेशस्य केशं हित्वा

दर्भपिञ्जलीसहितकेशस्य बालमिचविष्टत-

पात्रस्यदृवगोमयोपरि निधानं जुह्यात् । ततः

कपुष्पलदेशस्य कांक्षपात्रस्थितोऽजोदेकेन

दक्षिणहस्तयद्वातेन पूर्ववदेव आप उदन्तु

जीवसे इत्यनेन मन्त्रेण जेदनं ओं विष्णोर्देहो-

ऽधि इत्यनेन तान्मसुरस्य दर्पणस्य वा प्रेरणं

ओम् ओषधे जायस्तेनम् इत्यनेन कपुष्पलदेशे

ऊर्ध्वजलदर्भपिञ्जलीनिधानं ओं स्रधिते मेनं

हिंसीरित्यनेन तान्मसुरस्य दर्पणस्य वा कपु-

ष्पलदेशे निधानं ओं येन पूषा दृष्टयतेरित्य-

नेन पूर्वाभितुल्यं ताभ्यसुरप्रेरणं लौहसुरेण

कपुष्पलदेशस्य केशं हित्वा दर्भपिञ्जलीसहित-

केशस्य बालमिचविष्टतपात्रस्यदृवगोमयोपरि

निधानं जुह्यात् । कपुष्पलशब्देन पश्चिमतः

शिखास्थानादधः शिरसो नापितक्रोडाभि-

मुखोच्चदेशोऽभिधीयते । तथैव वामकपुष्पिका-

स्थानादिच्छेदेन पूर्वोक्तं दृवगोमयोपरिदेशे

निधानान्नं पूर्ववत् सर्वं जुह्यात् । ततः कुमा-

रस्य शिरः पात्रिण्यासुपयस्य जपति । प्रजा-

पतिर्हविर्वयिक् हृन्दो जमदग्निः कश्यपः कश्यपः

अग्रायुषं अमर्यः कश्यपस्य अग्रायुषं अग्रायुषं

अग्रायुषं यद्वाग्नां अग्रायुषं ततोऽस्तु अग्रायुषम् ।

ततोऽथैवत्तरदेशं नीत्वा पुण्यादलङ्घ्यतो नापितः

कुमारं सुखयति । सर्वमेव केशं दृवगोमयो-

परि निधायारण्ये वंशविटपे स्थापयेत् ततः

पूर्ववत् वस्त्रसमस्तमहायाजुतिहोमं कृत्वा

चूर

चूर्णः

काय दक्षिणां दद्यात् । अश्वरथान्यवतिल-
माश्वरावान् नापिताय दद्यात् । इति चूर्ण-
करणं समाप्तम् ॥” इति भवदेवभट्टः ॥

चूर्णमणिः, पुं, (चूर्ण शिरोभूषणं सुकुटकिरीटा-
दिकम् । तत्र स्थितो मणिः । शाकपार्थिवादिवत्
समासः ।) शिरोरत्नम् । (यथा, महाभारते ।
१।११६।३८।

“ततश्चूर्णमणिं निष्कमङ्गदे कुञ्जलानि च ॥”

चूर्णायामयमणि मणिरिव यस्य ।) काकचिन्ता-
यनम् । इति मेदिनी । श्लो, ६४ ॥ योगविशेषः ।
(स तु यश्चकाशे एव भवति ।) यथा गावश्च ।

“सूर्ययश्च; सूर्यवारे सोमे सोमयश्चकाश ।

चूर्णमखिरयं योगस्तज्जाननं फलं स्मृतम् ।

अथकादयश्चकाशु कोटिगुणमय फलं जनेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मुभामुभयगनाविशेषः । तस्य विवरणं गवक्ष-
पुराणे २०५ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ॥ वज्र-
क्षेत्रीयपक्षितानामुपाधिश्च ॥

चूर्णार्ज, स्त्री, (चूर्णायां अयमणि अणो यस्य ।)
हृत्पात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चूर्णार्ज, स्त्री, (चूर्णा अख्यस्य । “प्राणि-
स्यादातो जन्मन्तरस्याम् ॥” ५।२।६६ इति जप् ।)
मस्तकम् । इति शब्दरत्नावली । चूर्णायुक्ते
त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
१०।७।३७।

“चूर्णालाः कर्षिकाराश्च प्रवृष्टाः पितरोदराः ॥”)

चूर्णाला, स्त्री, (चूर्णा शिक्षा अख्यस्याः । “प्राणि-
स्यादातो जन्मन्तरस्याम् ॥” ५।२।६६ इति
जप् । ततोऽजादित्वात् टाप् ।) उच्छटाव्यम् ।
इत्यमरः । २।४।१६० ॥ चेत्युक्ता । नागर-
सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

चूर्णवान्, [त्] (चूर्णा अख्यस्य । चूर्णा + मतुप् ।
मस्य वत्वम् ।) चूर्णाविश्रुतः । इति चूर्णाला-
शब्दार्थे मेदिनी । श्लो, ६० ॥

चूर्ण, क सकृदेव । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-अकं-सेट् ।) तालधवर्गाद्यादिः । घञ-
स्वरौ । क, चूर्णयति चञ्चुः सकृच्चितं स्यादि-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

चूर्णः, पुं, (चूर्णयते पीयते इति । चूर्ण + कर्मणि
क्तः । एषोदरादित्वात् घलोपः । रसालत्वा-
देवाख्यतयात्वम् ।) आम्नश्चणः । इत्यमरः ।
२।४।३३ ॥ (यथा, रामायणे ३।७६।१७ ।
“परिचुलति र्वविश्रुत भ्रमरश्चतमञ्जरीम् ।
नवसङ्गमसंहरः कामी प्रणयिनीमिव ॥”

चोतति चरति शोणित्वादिकमस्मादिति । चूत-
चरणे + वाहुलकान् चणर्थे कः दीर्घश्च ।) गुह्य-
हारम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अत इत्यपि पाठः ॥

चूर्णकः, पुं, (चूर्ण एव । चूर्ण + स्वार्थे कन् ।)
आम्नः । कूपकः । इति मेदिनी । कं, ६० ॥

चूर्ण, ई ड य दाष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (द्विवा-
आत्म-सकं-सेट् ।) दीर्घः । ड य, चूर्णयते वङ्गि-
रित्यनम् । ई, चूर्णः । इति दुर्गादासः ॥

चूर्ण, क पेक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-
सकं-सेट् ।) घञस्वरौ । चूर्णयति चञ्चुः ।
क, चूर्णयति शिला । इति दुर्गादासः ॥

चूर्ण, स्त्री, (चूर्णयते पिबति यत् । चूर्ण + कर्मणि
घञ् ।) सम्यग्वीण जातरजः । तस्य कचयं
यथा, —

“अथान्तर्यामिं यद्वचं सुपिष्टं वक्ष्यामि तम् ।

तत् स्याच्चूर्णं रजः सोदकाभावा कर्षवन्मिता ॥

चूर्णं गुह्यः समो देवः शर्करा हिगुणा मता ।

चूर्णं भुज्जितं हिङ्गु देयं नोत्तरेदङ्गवेत् ॥

लिङ्गचूर्णं द्वयेः सर्वेष्वंतादौ हिङ्गुगोष्णितेः ।

पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोक्षितं द्वयेः ॥

चूर्णावलोक्षे हिङ्गुटिका कल्पागाममुपायकम् ।

पित्तवातकफातङ्गे निष्केकपलमाहरेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ॥

चूर्णविषयस्य पूर्णवीर्यं पञ्चमयपयःफलं तिष्ठति ।

इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(“कर्षचूर्णस्य कस्यस्य गुहिकानाश्च सर्वशः ।

द्रवमुक्तां च खेप्यः पातयश्च चतुर्द्वयः ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंघट्टे च्चराधिकारे ।)

आबीर इति ख्यातम् । (यथा, मेघदूते । ७० ।

“अर्चिसुङ्गानभितुलगतान् प्राप्य रत्नप्रदीपान्
हीनफर्णा भवति विषला प्रेरणा चूर्णसुष्टिः ॥”)

पट्टरवाचोद इत्यन्ये । इति भरतः ॥ गन्ध-
गुं का इति ख्यातम् । इति चारुसुन्दरी ॥ तत्-
पर्यायः । वासयोगः २ । इत्यमरः । २।६।१३४ ॥

वासयुक्तिः ३ । इति मेदिनी । ने, १२ ॥ गन्ध-
युक्तिः ४ । इति भूरिप्रयोगः ॥ पट्टयुक्तिः ५ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (कुङ्कुमादिरजः । यथा,
रघुः । ४।५४ ।

“अलकेतु चन्द्रेण चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥”)

चूर्णः, पुं, (चूर्णयते सम्यग्यते इति । चूर्ण +
कर्मणि घञ् ।) सम्यग्वीण जातरजः । चूर
इति गुं का इति फाकि इति च भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । चोदः २ । इत्यमरः । २।८।६६ ॥

चूर्णम् ३ रजः ४ । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा,
महाभारते । ६।११८।३ ।

“कन्याश्चन्दनचूर्णं लाजं माल्यैश्च सर्वशः ।

अवाकिरञ्जान्ननं तत्र गत्वा सहस्रशः ॥”)

घूलिः । चारविशेषः । इति मेदिनी । ने, १२ ॥

चूर्ण इति भाषा ॥ (यथा,—

“पर्णानि शीर्णवर्णानि सौदन्त्याकर्णलोचने ।।

चूर्णमानीयतां तूर्णं पूर्णचन्द्रनिभानने ॥”)

शेषस्य गुणः । वातघ्ने भ्रमेदोनाशित्वम् ॥ शङ्ख-
चूर्णस्य गुणाः । कटुत्वम् । चारत्वम् । उष्ण-
त्वम् । क्षमिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

चूर्णकं, स्त्री, (चूर्ण इव कायतीति । चूर्ण + कै +
कः ।) गद्यविशेषः । यथा,—

“अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तु त्रिधा मतम् ।

चूर्णकोत्कालिकाप्रायश्चित्तगान्धिमैदतः ॥

अकठोराचरं खल्यसमासं चूर्णकं विदुः ।

तत्तु वैदर्भरीतिस्यं गद्यं हृदयतरं भवेत् ॥

भवतुत्कालिकाप्रायं समाधातुं हृदयतरम् ।

हृत्कोदशखल्यन्वाहृतगान्धि पुनः स्मृतम् ॥

चूर्णकं यथा । स हि यथाकामेव चमसी मतिः

परमपुत्रवः पुत्रवोत्तमो हतदानपभरेव भू-

राज्ञोमविमवजीव्य कवचाभैश्चैव सखारभार-

मवतारयितुं रामसख्यस्यैवोपसी यदुपैति

अवततार ॥” इति हृद्योमञ्जरी ॥ (चचित् इतत्तं

इत्यपि दृश्यते ॥)

चूर्णकः, पुं, (चूर्णः कायति प्रकाशति इति । कै +
कः ।) सक्तुः । इति त्रिकाण्शब्दः ॥ (वटिकाः ।

यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये । “वटिका-

काहुकसुङ्गान्दकपीतकप्रमोदकाकाकाकाव-

पुष्यकमहावटिकाचूर्णककुरवककैरावकप्रभृतयः

वटिकाः ॥”) सर्षपं च चूर्णशब्दादर्थोऽप्ययम् ।

चूर्णकारः, पुं, (चूर्णं चारयिष्यं करोतीति ।

चूर्ण + कृ + “कर्मण्यसञ्च” ३।२।१ इत्यञ् ।)

वर्णशब्दरजातिविशेषः । चूर्णरी इति भाषा ॥

स गटकन्यायां पुष्पकान्यातः । इति पराशर-

पद्धतिः ॥

चूर्णकुलजः, पुं, (चूर्णं वासयोगसदृशः कुलजः ।

शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) अख्यस्य । इत्य-

मरः । २।६।६६ ॥

चूर्णखण्डं, स्त्री, (चूर्णा यत् खण्डम् ।) कर्षरम् ।

इति हाराचनो । २०० ॥ कौत्तर इति वृद्धिं

इति च भाषा ॥

चूर्णपारदः, पुं, (चूर्णः पारदश्च । एकदेशि-

समासः । पारदख्यतया एवाख्य तयात्वम् ।)

हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चूर्णशाकाङ्कः, पुं, (चूर्णं इव शुभः शाकस्तमङ्कते

सादृश्येन गच्छतीति । अङ्क गती + अच् ।)

गौरसुवर्णशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चूर्णिः, स्त्री, (चूर्णयति खल्ययति अश्विपक्षि-

तानां तर्कमिति । चूर्ण + “सर्वधातुश्च इन् ।”

उणा । ४।११७ । इति इन् । यद्वा, “हृणि-

एत्रिपाण्यति ।” उणा । ४।५२ । इति इः ।)

पातज्जलयाकरणम् । महाभाष्यम् । कपर्दकः ।

इति लिङ्गादिसंयष्टीकार्या भरतः ॥ शत-

संख्यककर्पकाः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-

सुणादिर्हतिः ॥

चूर्णिका, स्त्री, (चूर्णः चोदोऽस्यास्तीति । चूर्ण +
“अत इतिठर्गो” ५।२।११५ । इति ठन् ।)

सक्तुः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चूर्णिलत्, पुं, (चूर्णिं महाभाष्यं करोतीति । कृ +
किप् ।) भाष्यकारः । इति त्रिकाण्शब्दः ॥

चूर्णी, स्त्री, (चूर्णिः + “हृदिकारादित्कनः ।” ४।

१।४५ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वा डीष् ।)

कर्पकः । इति मेदिनी । श्लो, १२ । नदी-

विशेषः । सा राणाघाहाख्यामसमीपे तिष्ठति ॥

चूलः, पुं, (चोलयति पुनः पुनः क्षिदेऽपि उत्तिष्ठ-

तीति । चूल उल्लती + “इगुपधञेति ।” ३।

१।१३५ । इति कः । निपातनात् दीर्घः ।

यद्वा, चूल्यते इति । चूर + कः । इत्यञ्जम् ।)

केटः । यथा, “सुतकेष्टाच चूनिनः ।” इति निङ्गपुराणम् ।

चूकः, पुं, (चूक यत् । चूक + कार्षे कन् ।)
केटः । यथा, मत्स्यपुराणे ३८ पटले ।

“यहीतयूक्तो पिप्रो ज्येष्ठेन रजकादिना ।
प्राजापत्येन ज्ञेयात् नमः ज्ञेयात् भागतः ।
सशिवं निर्मपेत् केष्टं इति शान्त्वाववाधिना ।
अन्तर्जेषु शिखावर्णं मुरैरपाङ्गुलिहयम् ।”
चूला, स्त्री, (चूला + क्तलम् ।) चण्डाला ।

यहीपदियहम् । इति शब्दरत्नावली । चूला च ।
चूनिनं, स्त्री, (चोन्नयति गोधूमपूर्वं पिष्टकाका-
रेण उन्नयति उतुपादयतीत्यर्थः । चुन + चिच् +
लुच् । एवोदरात् दीर्घेन अत इत् च बाहुः ।)
इतभटगोधूमपूर्वम् । इति शब्दचन्द्रिका । लूची
इति भाषा ।

चूनिना, स्त्री, (चोन्नयति समिहितचर्ममास-
राक्षिं उन्नयतीति । चुन + लुच् + कापि अत
इत् च । एवोदरात् दीर्घेन बाहुः ।) इति कर्म-
लम् । इत्यमरः । २। २। २३ नाटकाङ्गविशेषः ।
इति केटिनी । के, ६० ।

चूच, पाने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-पर-सकं-
सेट् ।) दीर्घं चूचलान् जीकः । इति दुर्गा-
दासः ।

चूचा, स्त्री, (चूचते गीयते एतन्मासिनाडग्रतां
गीयते इति । चूच + चणर्षे कः ।) कक्षा । इत्य-
मरः । २। ८। ४२ । काङ्क्षक इति भाषा ।

चृत, कि सन्दीपने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-
पक्षे भा-पर-सकं-सेट् ।) कि, चर्त्तयति । इति
दुर्गादासः ।

चृत, प्र चिंसे । अन्ये । इति कविकल्पद्रुमः ।
(तुदा-पर-सकं-सेट् ।) प्र, चृतति चर्त्तता ।
अन्यो अन्यन्म् । इति दुर्गादासः ।

चेटः, पुं, (चेटतीति । चिट् परप्रैषे + अच् ।)
दासः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, कथासरित्-
सागरे । ६। १२७ ।

“एतस्य सुखाच्छुत्वा राजचेटस्य दुर्मेनाः ।”
सतु शङ्कारसहायः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३। ४६ ।

“शङ्करस्य सहाया विटचेटविदूषकादाः स्तुः ।”
चेटकः, पुं, (चेटति दासत्वं करोतीति । चिट् +
लुच् ।) दासः । इत्यमरः । २। १०। १७ ।

(यथा, कथासरित्सागरे । ६। १२४ ।

“आवाभ्यां राजहंसाख्य आकूतो राजचेटकः ।”
उपपत्तिनायकमेहः । तस्य लक्षणं सन्धान-
चतुरः । इति रसमञ्जरी ।

चेटिका, स्त्री, (चेटि + कार्षे कन् टापि अत
इत् पूर्वङ्गः । यद्वा चिट् लुच् टापि अत
इत् ।) दासी । इति हिक्कपकोषः । (यथा,
कथासरित्सागरे । ४। ५१ ।

“अङ्गीकुर्वन् स तन्मृष्टचेटिकाभिः प्रवेशितः ।”
चेटी, स्त्री, (चेट + डीप् ।) दासी । इति हेम-
चन्द्रः । (यथा, रामायणे । २। ६१ । ६४ ।

“प्रियाञ्जलं च भञ्जं वलस्याचापि सन्देशः ।”

चेङः, पुं, (चेटति परप्रैषत्वं करोतीति । चिट् +
अच् । टल्ल इत् ।) दासः । इत्यमर-
टीकायां रमानाथः ।

चेङका, पुं, (चेटति इति । चिट् + लुच् । टल्ल
इत् ।) दासः । इत्यमरटीका ।

चेङिका, स्त्री, (चेङक + टाप् । कापि अत इत् ।)
दासी । इति हिक्कपकोषः ।

चेङी, स्त्री, (चेङ् + डीप् ।) दासी । इत्यमर-
टीका ।

चेत्, च, (चित् + चिच् ।) यदि । इत्यमरः ।
६। ४। १२ । (यथा, पञ्चदश्याम् । ६। ४२ ।

“अथत्वारकं सत्वमिति चेदन्ववारम् ।
ब्रूयन्त्यात्मतां वक्तुं रिष्टमेव हि तद्वेत् ।”

पञ्चान्तरम् । अथर्त्वेऽपि सन्देशवचनम् । यथा,
“सत्यचेदुगुचवाक्यमेव पितरो देवाश्च चेदु-
योगिनी

प्रीता चेत् परदेवता च यदि चेद्वेदाः प्रभावं
हि चेत् ।

प्राज्ञीयं यदि दर्शनं भवति चेदाश्चाप्य मोक्षसि
चेत्

आतन्त्रा अपि कौनिकाश्च यदि चेत् स्थाप्ये
लयः सर्वदा ।”

इति शब्दार्थचिन्तामणिप्रत्यूषः ।)
चेतः, [च्] स्त्री, (चेतत्यनेन इति । चित् +
करवीरुत् ।) चितम् । इत्यमरः । १। ४। ३१ ।

(यथा, पञ्चदश्याम् । १। ५४ । [यत् ।
“ताभ्यां निमिषिकित्तुसेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य
एकतानत्रमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते ।”)

चेतकी, स्त्री, (चेतयते उज्ज्वलयति ज्ञानैकिय-
बलादीनि । चित् + लुच् । गौरादित्वात् डीप् ।)
हरीतकी । इत्यमरः । २। ४। ५६ । हिमाचलभवा

त्रिशिरा हरीतकी । सा च सर्वरोगनाशिनी
गन्धयुक्तद्रव्यकरणी प्रशस्ता । इति वैद्यकम् ।

(“चेतकी द्विविधा प्रोक्ता आकाराद्गन्तस्तथा ।
वङ्गकुला हिता प्रोक्ता मुक्ता चैकाकुला स्मृता ।
श्रेष्ठा लज्जा समाख्याता रेचनार्थे जिगीषुणा ।
चेतकी वृक्षशाखायां यावन्तिष्ठति तां पुनः ।
भिन्दन्ति पशुपत्याद्या नराणां कोष्ठं विस्मयः ।
चेतकीं यावद्विधृत्य हस्ते तिष्ठति मानवः ।
तावद्गतिरोगीस्तु प्रभावात्तत्र संशयः ।”
इति कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ।
एतस्या उत्पत्तिगुणजात्यादिकं यथा, भावप्रकाशे
पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“पपात बिन्दुर्मैदिन्यां शक्रस्य पिवतोऽन्तम् ।
ततो दिव्या ससुप्तमा सप्तजतिर्हरीतकी ।
हरीतक्यभया पथा कायस्था पूननाऽन्तता ।
हेमवत्ययथा चापि चेतकी श्रेयसी शिवा ।
वयस्था विजया चापि जीवन्तो रोहिणीति च ।
विजया रोहिणी चैव पूतना चान्दताभया ।
जीवन्तो चेतकी चैति पथ्यायाः सप्तजातयः ।
अलावुष्टा विजया हता सा रोहिणी स्मृता ।
पूतनास्थिमती स्मृता कथिता मांसजान्दता ।

पञ्चरेखाभया प्रोक्ता जीवन्तो सर्ववर्जिनो ।
विरेखा चेतकी श्रेया सप्तानामियमात्मनिः ।
विजया सर्वरोगीश्व रोहिणी ब्रह्मरोहिणी ।
प्रथमे पूतना योन्वा शोधनार्थेऽन्तता हिता ।
अधिरोगेभया प्रोक्ता जीवन्तो सर्वरोगहृत् ।
चूर्णार्थे चेतकी प्रोक्ता यथायोगं प्रयोजयेत् ।
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता चेतता लज्जा च वर्जितः ।
वङ्गकुलायता मुक्ता लज्जात्वेकाकुला स्मृता ।
काचिदास्वादमानस्य काचिदुगन्धमेव भेदयेत् ।
काचित् आर्सेन इष्टान्वा चतुर्धा भेदयेच्छिव ।
चेतकी पादपञ्चायातुपचर्पेति वे नराः ।
भिन्दन्ते तत्तुल्यत्वादेव पशुपक्षिन्दगादयः ।
चेतकी तु हता हस्ते यावन्तिष्ठति देहिनाः ।
तावद्गतिरोगीस्तु प्रभावात्तत्र संशयः ।
न धार्यं मुकुमारानां लज्जानां भेषजिह्वाम् ।
चेतकी परमा प्रोक्ता हिता मुखविरेचनी ।”)
जातीयुक्तम् । इति राजनिर्घण्टः ।

चेतनः, पुं, (चेतति जानाति सर्वं इति । चित् +
कर्त्तरि ण्युः ।) आत्मा । इति हेमचन्द्रः ।
(यथा, पञ्चदश्याम् । ६। ४५ ।

“चेतना चेतनमिदा ब्रूयन्त्यात्मज्ञता च हि ।
किमु बुद्धिज्ञताभासकतैवेकवगन्तताम् ।”)

मनुष्यः । इति राजनिर्घण्टः । प्राची । इत्य-
मरः । १। ४। ३० ।

(“रथादी नियता चेदा चेतनेनाधितिष्ठति ।
न हृदा चेतनस्तेन प्राणादीनां प्रवर्तकः ।”
इति शब्दार्थचिन्तामणिप्रत्यूषः ।)

चेतनं चैतन्यं विद्यतेऽस्य इति । “अर्थव्यादि-
भ्योऽच् ।” ५। २। २७ । इत्यच् ।) प्राणयुक्ते चि ।
इति मेदिनी । ने, ६४ । (यथा, मेघदूते । ५ ।
कामार्ता हि प्रकृतिज्ञपञ्चाचेतनाचेतनेषु ।”)

चेतनकी, स्त्री, (चेतनं करोति बुद्धीक्रियादिस्मरणं
वर्धयतीत्यर्थः । छ + ङः । ततो डीप् ।) हरी-
तकी । इति राजनिर्घण्टः ।

चेतना, स्त्री, (चेतयतेऽनया इति । चित् संज्ञाने
“न्यासश्च्येति ।” युच् टाप् च ।) बुद्धिः । इत्य-
मरः । १। ५। १२ । (यथा, भागवते । ४। २१ । ३४ ।

“प्रधानकालाश्रयधर्मेसंग्रहे
शरीर एव प्रतिपद्य चेतनाम् ।”

“एष विभुः परमानन्दोऽपि शरीरे विषयकारां
बुद्धिं प्राप्य क्रियाफलत्वेन प्रतीयते ।” इति
टीकाज्ञचर्किः ।) सा गर्भस्थबालकस्य सप्तभि-
मासे भवति । इति सुखबोधः । (ज्ञानात्मिका
मनोवृत्तिः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १३। ६ ।
“इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।”
तस्यामभियुक्तैकियवृत्तिः तत्र इव लौहपिण्डे-
ऽभिरात्मचेतन्याभासरसविद्धा चेतना इति
शाङ्करभाष्यम् । ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिरिति
श्रीधरस्वामी । स्वरूपज्ञानयज्ञिकायां प्रमाणा-
साधारणकारणिकायां चित्तवृत्तौ ज्ञाना-
ख्यायां भगवतो विभूताविति शब्दार्थचिन्ता-
मणिः ।)

चैतनीया, स्त्री, (चित् + चिच् + अनीयर् टाप् च ।
यद्वा चैतनाये हिता इति च्छः ।) ऋद्धिनामौ-
घधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चैदिः, पुं, देशभेदः । तत्पर्यायः । चैपुरः २
डाहलः ३ चैद्यः ४ । (अयं देशस्तु आग्नेयां
दिशि मुक्तिमतीनदीतीरे स्थितः । यथा, बृहत्-
संहितायाम् । १४ । ८ ।

“शौलिकविदर्भवत्तुवाच्यचैदिकाचोर्द्धकच्छाच ॥”
तद्देशस्थो पुं भूवि । इति हेमचन्द्रः ॥

चैदिपतिः, पुं, (चैदिदेशस्थ पतिः पालकः राजा ।)
उपरिचरवस्तुः । यथा,—

“इन्द्रप्रोक्तै चैदिपतिश्चकारेन्द्रमहश्च सः ।
पुत्राश्चास्य महावीर्याः पञ्चासन्नमितौजसः ॥”
इति महाभारतम् ॥

(शिशुपालः । यथा, महाभारते । २ । ४० । १५ ।

“इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चैदिपतिं कृपः ।

भीष्मं कृष्णाक्षरा वाचः आवयामास भारतम् ॥”

चैदिराजः, पुं, (चैदीनां राजा इति । “राजाहः-
खलिभ्यश्च ॥” इति टच् ।) शिशुपालः ।
इति पुराणम् । (यथा, महाभारते । २ ।
४० । १२ ।

“विजृता चास्य दुर्भुङ्क्षुर्द्विर्भुङ्क्षिमतीन्वरः ।

चैदिराजस्य कौन्तेय ! सर्वेषां महोत्थिताम् ॥”

उपरिचरवस्तुः । स तु चन्द्रवंशीयकृतिराज-
पुत्रो विष्णुभक्त इन्द्रसखा इन्द्रादेशाच्चैदिराज्यं
युञ्जीतवान् इन्द्रदत्ताकाशगविमानेनोपरिचरो
बभूव । एकदा ऋषयो देवाश्च विवदमानास्त-
मएच्छन् किमोवध्या पशुना वा यज्ञाः कर्मया-
स्तेनोक्तं पशुना तत ऋषयस्तं श्रेष्ठभवंता यथा-
शास्त्रमनुक्ता देवानां पक्षपातः कृतस्तस्मादधो
गच्छ इत्यभिप्रेतः स तत्पश्चात् भूविषरे गतः ।
श्रीविष्णुना तस्य भक्त्यर्थं नान्दीमाहादौ यज्ञ-
भित्तौ घृतधारादानं विहितम् । इति महा-
भारतम् ॥

चैदिराट्, [च्] पुं, (चैदिष्ठ राजते इति । राज +
क्रिप् । यद्वा चैदिष्ठ राट् ।) शिशुपालः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४० । ११ ।
“स वै पश्येद्यथा धर्मं न तथा चैदिराड्यम् ॥”

उपरिचरवस्तुः । दमघोषश्च । इति पुराणम् ॥

चैवी, स्त्री, राशिबीविशेषः । इति हलायुधः ॥

चेल, ऋ चाळे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-अकं-सकं-सेट्-ऋदित् ।) ऋ, अपि-
चेलत् । इति दुर्गादासः ॥

चैल, स्त्री, (चेल्यते विस्तार्यते तन्मुभिरिति । चेल
चाळे + कर्मणि घञ् । यद्वा चिल्यते परिधीयते
यत् इति । चिल + कर्मणि घञ् ।) वल्गुम् ।
(यथा, मनुः । ११ । १६६ ।

“चेलचर्मामिवाद्याच चिराच्चं स्यादभोजनम् ॥”

अधमे चि । इत्यमरः । ३ । ३ । २०१ ॥

चैलानः, पुं, (चेल + आलच् ।) फललताविशेषः ।

चैलना इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । अल्पप्रमा-
नकः २ । इति रत्नमाळा ॥ अस्य फलस्य

गुणाः । सुखत्वम् । विटम्बित्वम् । मधुरत्वम् ।
कषवायुकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चैलानः, पुं, (चैलमिव त्वचं आलाति । आ +
ला + “कर्मण्यङ् ॥” १ । २ । १ । इत्यङ् ।) फललता-
विशेषः । तत्पर्यायः । चित्रफलः २ सुखाशः ३
राजतेमिवः ४ लतापनसः ५ नाटान्नः ६ सेडुः ७ ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥

चैलिका, स्त्री, (चिख्याते परिधीयतेऽसौ इति ।
चिल + इत् । स्त्रीर्धे कन् ततश्चाप् ।) पट्टवल्गु-
विशेषः । चैलिरकापक इति भाषा ॥ यथा,—
“स्यं कृष्णस्य वनिता पीतश्राटीपरिच्छदा ।
रक्तचैलिकाया च्छन्ना श्रातकुम्भधनस्तनी ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥

चैलुकाः, पुं, (चैलति बुद्धितत्वं गच्छति इति । चेल
+ उकः ।) बुद्धिभिरुग्रिभ्यः । तत्पर्यायः ।
आमर्गैः २ प्रवृत्तितः ३ महापासकः ४
गोमी ५ । इति त्रिकाण्शेषः ॥

चैल, ऋ चाळे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-परं-अकं-सेट् ।) लङ्गयान्तः । ऋ, अपि-
चैलत् । अस्य ऋदुबन्धः कुटतेः कुटादिपाठ-
वन्निष्कलः वेदेनूचारणभेदार्थो वा । अयं कैश्चिन्न
मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

चैट, ङ ईंटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्मं-
अकं-सेट् ।) ईंढो व्यापारः । ङ, चैटते पठितुं
श्रिभ्यः । इति दुर्गादासः ॥

चैटकाः, पुं, (चैटते इति । चैट + क्तुल् ।) इति-
बन्धविशेषः । यथा, स्मरदीपिकायाम् ।

“पादमेकं हृदि न्यस्य इतरेणैव चैटयेत् ।

कान्तः क्रोडे स्थितां नारीं नन्द्योऽयं चैटको
मतः ॥”

चैटकर्तारि चि ॥

चैटा, स्त्री, (चैट + भावे अट् टाप् च ।) कायिक-
व्यापारः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
(यथा, मनुः । ७ । ६७ ।

“आकारमिदं चैटां भ्रष्टेषु च चिकीर्षितम् ।”

“प्रवृत्तिरत्र चैटा ज्ञानेच्छा प्रयत्नादीनां देहे
ऽभावस्योक्तप्रायत्नात् चैटयाश्च यत्रवानात्मा-
प्यनुमीयते ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली । ५५॥

चैटानाशः, पुं, (चैटानाः च्छेद्यादेर्नापारस्य नाशो
निवृत्तिरत्र ।) प्रलयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चैटितं, स्त्री, (चैट + भावे क्तः ।) गतिः । चैटा ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १५ । १८ ।
“जलकेव सदा नारी दधिरं पिबतीति व ।
अर्धसु न विजानाति मोहितो भावचैटितैः ॥”

चैतन्यं, स्त्री, (चैतन एवेति । स्त्रीर्धे भावे वा षञ्च् ।)

प्रकृतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चैतना ॥ (यथा,

“चैतन्यं परमाणुनां प्रधानस्यापि नेष्यते ।

ज्ञानक्रिये जगत्कर्तारौ दृश्येते चैतनाग्रये ॥

नेष्यते वैशेषिकैः सङ्क्षेपेति शेषः ।” इति शब्दार्थ-

चिन्तामणिः । तथाच, याज्ञवल्क्ये । ३ । ८१ ।

“मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाडीकाशुधिराशुतः ।

सप्तमे चाष्टमे चैव तद्धर्मावच्छ्रुतिमानपि ॥”

चैतन्यः, पुं, (चैतन एव । स्त्रीर्धे षञ्च् ।) भगवद्-
तारविशेषः । तस्य प्रमाणं यथा,—

“श्रुत्वा तु कलिधर्मास्तान् भक्षा लोकापितामहः ।

सर्वलोकहितार्थाय प्रोवाच मधुकदनम् ॥

भविष्यति कलौ कैनोपायेन धर्मेपावनम् ।

भक्तिमार्गस्थितिः कलात्तद्वदस्य जगद्गुरो ! ॥

श्रीभवाहुवाच ।

अवतीर्णो भविष्यामि कलौ निजगच्छेः ख ॥

शचीगर्भे नवद्वीपे खर्षुनोपदिवारिते ॥

अप्रकाशमिदं गुह्यं न प्रकाशं बहिर्मुखे ।

भक्तावतारं भक्ताख्यं भक्तं भक्तिप्रदं खयम् ॥

मन्त्रायामोहिताः कैश्चिन्नाख्यनि बहिर्मुखाः ।

ज्ञात्यन्ति मङ्गलियुताः साधवो न्याखिनोऽमनाः ॥

लयावतारकावे याः खिद्यो ये पुरवाः प्रियाः ।

कलौ तेऽवतरिष्यन्ति श्रीदामसुवलादयः ॥

चतुःषष्टिर्महान्तो गोपा द्वादश बालकाः ।

धर्मेसंस्थापनार्थाय विहरिष्यामि तैरहम् ॥

कावे षष्टं भक्तिप्रदं स्थापयिष्याम्यहं पुनः ।

लयाचैतन्यगौराङ्गो गौरचन्द्रो गौरहरिः ॥

शचीसुतः प्रभुर्गौरो नामानि भक्तिदानि मे ।

गच्छन्तु भुवि ते पुत्रा जायन्ता भक्तकृपिणः ॥

धर्मेसंस्थापनं कावे कुर्वन्तु ते ममाग्रया ।

लयावतारकावे ये मङ्गलास्तान् शब्दं क्रमात् ॥

श्रीदामनामगोपाजो मम रामस्य च प्रियः ।

अभिराम इति ख्यातः पृथिव्यां स भविष्यति ॥

सुदामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरठकुरः ।

वसुदामप्रियसखः श्रीधनञ्जयपण्डितः ॥

सुबलो मे प्रियसखो गौरीदासाख्यपण्डितः ।

कमलाकरपिप्पलावः पूर्वख्यातो महाबलः ॥

महाबाहुर्गोपबालः श्रीमान् चाहवपण्डितः ॥

पुरवोत्तमो वैष्णवकुले लोकाक्षयः प्रियो मम ।

अर्जुनः पूर्वदेहे यः कलौ शीपरमेचरः ॥

पूर्वप्रियो जवङ्गो मे लयाख्यः स कलौ युगे ।

श्रीधरः श्रीधरसमः पूर्वे श्रीमधुमङ्गलः ॥

सुबलो बलरामसखः कलौ श्रीनृनारायणः ।

द्वादशैते भविष्यन्ति कलौ मङ्गलैरचये ॥

चतुःषष्टिर्महान्तो ये खियः कैश्चिन्नाख्यः ।

पुरा गोपाङ्गनाः ख्याताः कलौ ताः पुरवा भुवि ॥

यतिर्यस्यात् कलौ चाहं तदर्थं पुरवाः खियः ।

गौलाख्यश्चक्रवर्त्तो गर्गः ख्यातो मुनिः पुरा ॥

अतिप्रिया राधिका मे श्रीगदाधरपण्डितः ।

राधिकायाः प्रियाशः स श्रीगदाधरठकुरः ॥

मधुमती प्रियसखी श्रीनरहरिचंशकः ।

ठन्दा देवी प्राणसखी श्रीसुकुन्दः कलौ युगे ॥

चक्रावली प्राणतुल्या कविराजः सदाशिवः ।

ललिता या खली सुखा जगदानन्दपण्डितः ॥

विशाखा या प्रियसखी श्रीदामोदरनामकः ।

वनमाली कविराजः श्रीविशाखा खली मम ॥

श्रीरघुनाथभट्टश्च रङ्गदेवो मम प्रिया ।

श्रीगदाधरभट्टस्तु सुदेवी वा मम प्रिया ॥

प्रबोधानन्दविख्यातस्तुष्टविद्या तथा प्रिया ।

श्रीनारायणमोक्षामो चण्डिकाश्च कृता प्रिया ॥

गोखामी श्रीनृममं रक्षयेत्ता तवा प्रिया ।
 काशिमिभः शशिरेखा रूपः श्रीरूपमङ्गरी ।
 श्रीनगतमगोखामी प्रियमिरीरतिमङ्गरी ।
 श्रीरघुनाथदासः श्रीरूपमङ्गरी मम ।
 द्वितीयो रघुनाथश्च श्रीराममङ्गरी प्रिया ।
 श्रीनगीपाकभङ्गः श्री-अनङ्गमङ्गरी सखी ।
 लोकनाथः प्रेमभक्तो जगन्मङ्गरी सखी ।
 श्रीगदाधरमङ्गलु प्रिया श्रीगुणमङ्गरी ।
 भङ्गः श्रीजावगाखामी योगमाया सहायिनी ।
 दूती कलावती प्रेक्षा श्रीगोविन्दः प्रियो मम ।
 दूती लीलावती श्रीमान् माधवः प्रीतिवर्धनः ।
 वासुधोवाभिधो दूती ममानन्दप्रदायिनी ।
 श्रीशिवानन्दभाष्या सा मत्प्रियेन्द्रमती सखी ।
 श्रीपरमानन्दपुरि प्रियो मे उद्धवः सखा ।
 श्रीलराधवदासस्तु वनिता मे प्रिया सखी ।
 मुक्ताम्बरी ब्रह्मचारी यात्रिको ब्राह्मणः स्मृतः ।
 पङ्कितो जगदीशश्च यज्ञपत्नी मम प्रिया ।
 आचार्यः श्रीनभगवान् श्रीचैतन्यप्रियांशभाक् ।
 पङ्कितो गवङ्गः श्रीमान् गवङ्गो मम वाहनः ।
 श्रीनगीपौनाथविंशोऽङ्गरी भक्तो मम प्रियः ।
 चोचः शङ्कर आख्यातो गुरुवागदरायकः ।
 माधवः शान्तदुसुनिर्विचकम्पा तु भास्करः ।
 वनमाजी सुदामा च सान्त्वनीमो दृढस्थितिः ।
 प्रिया इन्द्रसखी या मे मकरज्जगद्विभूतः ।
 विंशानन्दो लोकनाथः कविचन्द्रस्ततः परम् ।
 श्रीनाथो रामनाथश्च चत्वारः सनकादयः ।
 काशिमिभस्तु कुजा खान्नामानन्दोऽर्जुनः सखा ।
 प्रतापवदः खालोऽवाविन्दुको मङ्गोपतिः ।
 ठक्कुरश्च कानिदासः पुत्तिन्दोवनचारिणी ।
 शिखी च राधिका दासी मा इति खालिसंयुता ।
 आचार्यगोपीनाथश्च रत्नावती मम प्रिया ।
 शार्ङ्गदासः पद्मिनी खालु कर्णो विश्वेश्वरः स्मृतः ।
 भादुमती सत्तराजो रामानन्दः कलावती ।
 जयश्च विजयश्चैव गोविन्दो गवङ्गस्तथा ।
 आचार्यरत्नचन्द्रः खान्नासो हन्दावनः स्मृतः ।
 मुक्तदेवो बासुपुत्री भङ्गो वल्लभ ईरितः ।
 शिवानन्दोऽङ्गल इव देवानन्दश्च भागवः ।
 पङ्कितः श्रीजगन्नाथो दुर्वावा सुनिश्चयते ।
 आचार्यः श्री-अनन्तश्च हरिदासस्तथैव च ।
 यता गोप्यो ब्रजे खाला हृदयानन्द एव च ।
 प्रियाचतुःषष्टिरेते धर्मसंस्थापने कलौ ।
 यतेषां पुण्यनामानि ये करन्ति दिने दिने ।
 ते प्राप्नुवन्ति मङ्गलं पुनन्ति भुवनत्रयम् ।
 मङ्गलदाया ये मर्त्या नास्ति तेषां समः कश्चित् ।
 शुक्ला भगवतो वाक्यं ब्रह्मा हर्षमवाप्तवान् ।
 स्मृतिं तं देवदेवेशं नेदुर्द्वन्द्वभयक्षदा ।
 जगुर्गन्धर्वप्रवरास्तुमुदप्रसुखाक्षदा ॥”

इत्यनन्तर्हितया श्रीचैतन्यजन्मखण्डे सप्त-
 पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ॥ अपि च ।
 “यः सखे सितवर्णमादृष्टसौ श्रीशुक्लनामाभक्त-
 चोतायां मङ्गलं मङ्गलं उचितोऽभूत्तत्त्वार्थं
 दधत् ।

यः श्यामं हृदयान् वल्लभममुं श्यामो युगे द्वापरे
 चोऽयं गौरविभूतिर्भाति कलयन्नामावतारं कलौ ।
 निव्यानन्दो भक्तारूपो ब्रजे यः श्रीहृत्पादुघः ।
 भक्तावतार आचार्योऽदेतो यः श्रीसदाशिवः ॥”

इति गौरगणोद्देशः ।
 (अयमेव भगवांचैतन्यदेवो नवीनवैष्णवसम्प्र-
 दायविशेषस्य प्रवर्तकस्तत्सम्प्रदायेऽप्योपाख्ये-
 देवत्वेनासौ परिगृहीतश्च । असौ एव हन्दावन-
 रमण-श्रीलक्ष्मण पूजावतार इति केचित्, परंतु
 प्रामाणिकयन्त्रवचनादर्शनात् तत्र मन्यते अत-
 एवास्मिन् विषये पङ्कितानां प्रायशो मतभेदो
 दृश्यते ।

स तु प्रभुः (१४००) सप्ताधिकचतुर्दश-
 शतशके कुम्भस्थे सवितरि पौर्णमास्यां तिथौ
 शुक्लवारे प्रदोषसमये नवमीपाख्यानगर्भा प्रादु-
 र्बभूव । तस्मिन्नेव महामहिम्नस्तस्य भगवतो
 जन्मसमये चन्द्रदेवं प्रति खैरिण्योपरागो
 जातः । एतदुपलक्ष्यैतस्य गङ्गाक्षानार्थं बहवो
 लोका नानादिगुदेशादागत्य तत्र मिलिताः ।
 तदा यस्मिंश्चिद् राहुव्या चन्द्रमसि भक्तजनकुसुद-
 बान्धवो गौरचन्द्रः समवेतलोकानां हरिसंकी-
 र्त्तनप्रवृत्तिर्भिरङ्गलापरयोः सह शचीपूर्वपर्वता-
 दुदियाय । भवन्ति हि शुभस्तुचकानि महता-
 माविभूतानि । अतस्तदापि प्रसन्ना दिक्
 शैत्यसौगन्धमान्यादिगुणगणाऽगो मलयसमी-
 रणः प्रसन्नानि च साधु जनमनोवि समभवन् ।
 अस्य पिता जगन्नाथमित्रस्तु पुरा श्रीहृदनिवासौ
 आसीत् । कदाचित् गङ्गाक्षानार्थमेव नवमीप-
 मागत्य विप्रचक्रवर्तिकुलतिलकस्य नीलाम्बर-
 शर्मेणः शचीनार्थी कन्यां परिणीतवान् ।
 ततो गच्छति काले अयं चैतन्यदेवः शचीगर्भे
 जयोद्गमासं यावदुषित्वा जगन्नाथमित्रस्य
 दशमपुत्रत्वेन समभवत् । अस्य पूर्वजो विश्वरूपो
 नाम जगन्नाथमित्रस्यापरः पुत्र आसीत् । स
 तु यौवन एव ज्ञानवेदाम्यविशारदो दारपरि-
 ग्रहमनङ्गीकुर्वन् पारिव्राज्यधर्मं समाश्रयत् ।

अथ चैतन्यदेवस्य जातकर्मदासंस्कारे यथा-
 कालं क्रमशो निवृत्ते अस्य मातामहो नीला-
 म्बरचक्रवर्ती सुलक्षणादिकमवलोक्य विश्वम्भर
 इति नाम्नेनमाकुहाव । शचीदेवी तु पुनः पुनः
 पुत्रधनेन वञ्चिता प्रियतममेनं कन्यार्थं संसार-
 स्थितिदीर्घजीवनकामनया निमार इत्याख्याया
 पौरवासिगस्तु अस्वामान्यरूपजावययतया परम-
 समादरेण गौर इत्याख्याया च आकृतवन्तः ।
 परं धर्मरक्षिकानां भक्तानां समाले, श्राव्य-
 सिंहास्य ब्रह्मदेव इव अस्य महाप्रभुरिति
 चैतन्यदेव इति च आख्या प्रसिद्धा ।

अथ प्राप्ति काले चैतन्यदेवोऽयं शास्त्रसागर-
 पारगमशेषबुधवर्गवन्दितपरणारविन्दं महा-
 महोपाध्यायं गङ्गादासशर्मास्तुपाध्यायत्वे-
 नाङ्गीकृत्य खखेनेव कालेन सर्वशास्त्रार्थ-
 तत्त्वज्ञः समभवत् । अस्य बुद्धिप्राख्यमवगन्ध

तदा सर्व एवेन देवांसुसम्भूतममन्थन् । अथ
 कदाचिदयं गङ्गाक्षानार्थं गत्वा तत्र वल्लभा-
 चार्यस्य लोकातीतरूपजावययां लक्ष्मीं नाम
 कन्यामवलोक्य मोहित आसीत् । वल्लभा-
 चार्यस्तु एतदवगन्ध स्वयमेव तां कन्यामस्मै
 सम्यददे । विवाहानन्तरमेवासौ ह्याक्षान-
 ध्यापयितुं प्रवृत्तः । एतस्मिन्नेव समये बहवो
 दिग्विजयिनः पङ्किता नवमीपमागत्य अस्य
 तर्कजालैः समाच्छन्ना भयदर्पाश्च सन्तः प्रति-
 निवृत्ताः । असावपि दिग्विजयीकथा पूर्वादि-
 स्थानीं गत्वा तत्रस्थान् पङ्कितान् विमोहयन्
 सुविमर्षं यथाः प्राप्तवान् । एतस्मिन्नेव काले
 अस्य पूर्वपत्नी कालधर्मं प्राप्ता । चैतन्यदेवस्तु
 तस्या विरहेण आकुलितोऽपि मातुरशुरोधेनेव
 पुनः सनातनपङ्कितस्य विष्णुप्रियागर्भा कन्यां
 द्वितीयपत्नीत्वेन स्वीचकार । परं सर्वगुणविभू-
 तितायाः स्वात्मात् लक्ष्म्या इव लक्ष्म्या मरणा-
 देवासौ संसारविरक्तः श्रीवासादिभिर्भक्तवर्गै-
 र्मिलितो हरिभक्तिरसनिमग्न एव कालं यापया-
 मास । अथ कदाचित् पिङ्गलोकोद्धारवासनया
 गयातीर्थं गत्वा भक्तचूडामयीः श्रीमदीश्वरपुरि-
 नाको गोखामिनः सकाशात् हरिनामान्त-
 दीक्षां लब्धालानं क्षतक्षतार्थं मत्वा च स्वदेहं
 प्रत्यावृत्तवान् । एतस्मिन्नेवसरे पावकदुराचारौ
 दस्युप्रवरौ जगद् माघाद चैति प्रसिद्धौ ब्रह्म-
 बन्धु अन्यार्थं कुहादिव्याधिपीडितान् महा-
 पातकिनः कदम्बया हरिनामदीक्षादानेन
 संसारसागरात् समुद्दृष्ट्य यवनजातीयकानि-
 प्रभृतीन् वैष्णवदेवियाः समहिम्ना दमयामास ।
 ततः प्रवृत्तेवासौ भक्तिरसप्रधानं वैष्णवधर्मं
 प्रचारयितुमिच्छन् निव्यानन्दाद्वैताचार्या-
 दिभिर्भक्तवर्गैः सह नानाजनपदं परिभ्रमन्
 बहूनेव जनान् प्रेमोन्मत्तानकरोत् । अथ(१४११)
 एकत्रिंशदधिकचतुर्दशशतशके उत्तरायण-
 संक्रान्त्यां संसारमायां परित्यज्य काटोयाख्य-
 ग्रामे केशवभारतिसकाशात् सत्त्वासधर्मं समा-
 श्रयत् । अथ नीलाचलमागत्य श्रीजगन्नाथदेवं
 दृष्ट्वा रात्रः प्रतापादित्यस्य सभापङ्कितं वेदान्त-
 शास्त्रपारदर्शनं सान्त्वनीमं विचारेण पराजित्य
 वैष्णवदीक्षां प्रदत्तवान् । अथ कदाचित् गोदा-
 वरीतीरे भक्तवरं रामानन्दमवलोक्य सख-
 निर्णयेधर्मालापेरात्मानं क्षतक्षतवदमन्थत् ।
 ततोऽसौ त्रिपदी-शिवकाशी विष्णुकाशी-त्रिमल-
 प्रभृतीन् बहून् दाक्षिणात्यजनपदान् हरिप्रेम-
 रसेन भावयित्वा द्वारकातीर्थदर्शनार्थं प्रस्थितः ।
 तत्रैवासौ ‘लक्ष्मकान्दत’ नाम सुप्रसिद्धवैष्णव-
 ग्रन्थं लब्धवान् । अतः परं पुनरेव नीलाचल-
 मागत्य काशीश्वरनामः कस्यचिद्भक्तप्रधानस्य
 भवने अवस्थितवान् । अत्रैवासौ श्रीश्रीजगन्नाथ-
 देवस्य रथयात्रामहोत्सवे हरिसंकीर्तना-
 दिकं विधाय प्रेमोन्मादप्रकाशादिभिर्भक्तिलक्ष्यं
 दर्शयामास । अथ गच्छति काले हन्दावनं

जिगमिषुर्वन्नेव पथा ब्रजन् स्वभावसारख्येन
आधादीनपि हिंस्रजन्तुभक्तिप्रमूया मादयित्वा
टुन्दावनसुपतस्ये । तत्र खभक्तटुन्दावृत एवासौ
गोपीवल्लभश्रीलक्ष्म्यस्य विहारस्थानादिकमवलोक्य
मथुरासुहिष्य प्रस्थितः । ततोऽस्मात् स्थानात्
प्रयागगमनकाले बहून् पाषण्डानपि यव-
नान् हरिभक्तान् विधाय वाराणसीसुपस्थितः ।
तत्र कियत्कालसुविता खधर्मं प्रचार्य च
पुनर्नोलाचलमाणगाम । अत्रस्थ एवासौ
खप्रचारितवैखधर्मस्य माहात्म्यं विज्ञापयितुं
भक्तटुन्दावगयमान् रूपसनातनादीन् नागा-
तोर्धस्थानेषु प्रेषयामास । अथ खभक्ते-
र्मिलितो नागविधमहोत्सवेन हरिसंकीर्तना-
दिकं विधाय भक्तिरसस्य उत्कटकोटिमभि-
गम्य विरहोन्मादादिप्रमादभक्तिलक्षणेनित
आसीत् । तत एवासौ खभक्तगणान् कलियुगे
हरिसंकीर्तनस्य माहात्म्यादिकं आवयित्वा
अष्टचत्वारिंशद्वर्षवयसि कालस्य दुरतिक्रमणीय-
त्वात् (१४५५) पञ्चपञ्चाशदधिकचतुर्दशशतशके
मानवकायं परित्यज्य अन्तर्हितवान् ॥

चैत्रं, ज्ञी पुं, (चित्रस्य इदम् । "तस्येदम् ।" ४ ।
१ । १२० । इत्यण् ।) आयतनम् । इत्यमरः ।
२ । २ । ७ ॥ यश्च स्थानं केचित्तु सुखरहितं
देवकुलसदृश्यं ज्ञायतनं सचित्तमचित्तमपी-
त्याहुः । देवायतनमात्रम् । नृणां देवकुलम् ।
इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । २ । १ । १२ ।
"यत्र यूपो मन्त्रिमया चैत्राणां हि रक्षणयाः ॥"
चित्रा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चैत्रः, पुं, (चैत्रं देवायतनादिस्थाने तिष्ठतीति ।
चैत्र + अण् ।) बृहः । विष्णुः । उद्दिष्टवृत्तः ।
इति मेदिनी भरतश्च । शेषस्य पर्यायः । देव-
तरुः २ देवावासः ३ करिभः ४ कुञ्जरः ५ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ४० ।
"वृक्षाः पतन्ति चैत्राश्च यामेव नगरेषु च ॥"
चैत्रज्ञः पुरुषः । यथा, भागवते । ३ । २६ । ६० ।
"अहङ्कारस्तयो रद्विचित्रं चैत्रस्ततोऽभवत् ॥"
चैत्रद्वः, पुं, (चैत्र एव द्वयुचः ।) अन्वत्यवृत्तः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अन्वत्यवृत्तस्य गुणादयो
ज्ञातयाः ॥)

चैत्रसुखः, पुं, (चैत्रं चित्तिसम्पन्नं विस्तृतमित्यर्थः
सुखं यस्य ।) कमण्डलुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चैत्रवृत्तः, पुं, (चैत्रस्तदाख्यां प्रसिद्धो वृत्तः ।)
अन्वत्यवृत्तः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, मनुः ।
६ । २६४ ।
"चतुष्यथाचैत्रवृत्ताः समाजाः प्रेक्षयानि च ॥"
चैत्रं, ज्ञी, (चीयन्ती जीवाः स्थानात् स्थानान्तर-
मनेनेति । च + बाहुलकात् करणे चन् । ततः
स्वार्थे अण् ।) नृत्तम् । देवकुलम् । इति
मेदिनी । २, ३७ । देउल इति भाषा ॥ (यश्च-
स्थानम् । यथा, महाभारते । १ । १०६ । ११ ।
"भीष्मो धर्मतो राजन् । सर्वतः परिरक्षिते ।
बभूव रमणीयश्च चैत्रयूपशतहितः ॥")

चैत्रः, पुं, (चित्रे विचित्रे कार्यादौ साधुः । चित्र
+ अण् ।) बृहभिक्षुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्षपञ्चतविशेषः । इति मेदिनी । २, ३७ ।
(यथा, चारावल्याम् ।
"हिमवान् चैमकूटश्च निषधो मेरुरेव च ।
चैत्रः कर्णो च प्रह्वी च सप्तैते वर्षपञ्चताः ॥"
चित्रार्था भवः । चित्रा + अण् ।) चित्रा-
गर्भजो बुधपुत्रः । स सप्तद्वीपाधिपतिः सुरथ-
राजपितामहः । इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखम् ॥
(चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यथसः । चित्रा +
"विभावा पालगुनीश्रवणाकार्तिर्नक्षत्राश्चैत्राः ॥"
४ । २ । २३ । इति पद्ये अण् ।) मासभेदः ।
स तु सौरचान्द्रभेदेन द्विविधः । तत्र मौन-
राशिस्यारविकः सौरः मौनस्यारविप्रारब्धशुक्ल-
प्रतिपदादिदर्शान्तरचान्द्रः । इति मूलमास-
तत्त्वम् ॥ तत्पर्यायः । चैत्रिकः २ मधुः ३ ।
इत्यमरः । १ । ४ । १५ । चैत्री ४ कालादिकः ५ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चैत्रिकः ६ चित्रिकः ७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * तत्र जातफलम् ।

"सत्कर्मशाली विनयी सुप्रेषो
भोगी सुखी स्थानधुरात्मभोगी ।
सत्सङ्गयुक्तो ह्यिन्द्रवभक्तो
भवेन्मनुष्यो मधुमासजन्मा ॥"
इति कोट्टीप्रदीपः ॥ *
(चैत्रजानि तु वारण्यशोकाष्टमी-श्रीराम-
नवमी-मदनत्रयोदशी-मदनचर्दशीप्रभृतीनि ।
एतेषां प्रकरणादिकं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
तत्र शिवव्रतं कर्तव्यम् । यथा,—
"चैत्रे मास्य माघे वा योऽर्चयेत् शुद्धं व्रती ।
करोति नर्तनं भक्त्वा वेत्रपाणिर्दिवान्शम् ॥
मासं वाप्यर्हमासं वा दश सप्त दिनानि वा ।
दिनमानं युगं सोऽपि शिवलोके महीयते ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखम् ॥

अधुनास्य सन्धास इति गानम् इति च भाषा ।
चैत्रकः, पुं, (चैत्र + एव । स्वार्थे कन् ।) चैत्र-
मासः । इति शब्दरत्नावली ॥
चैत्ररथं, ज्ञी, (चित्ररथेन गन्तव्यं निवृत्तम् ।
"तेन निवृत्तम् ।" ४ । २ । ६८ । इत्यण् ।)
कुवेरस्योपवनम् । तत्तु चित्ररथगन्तव्यनिर्भि-
तम् । इत्यमरः । १ । २ । ७३ । (यथा, रघुः । ५ । ६० ।
"एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्
सौराण्यरन्थानपरो विदर्भान् ॥"
इदम् पीठस्थानागमन्यतम् । यथा, देवी-
भागवते । ७ । ३० । ५८ ।
"मदोत्कटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे ॥"
पुं, कुवेरपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
६४ । ४६ ।
"अविचिंतमभिपन्नं तथा चैत्ररथं सुनिम् ।
जनमेजयश्च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुभम् ॥"
चैत्रावली, ज्ञी, (चैत्रं चैत्रमासं आ सन्ध्याकूपेण
वरयत्नमिलवतीति । आ + वर + णिप् + अण् ।
स्त्रियां ङीप् । इत्यलम् ।) चैत्री पूर्वमा ।

तत्पर्यायः । मधुतृष्यः २ सुवचनः ३ कामभूषः ४
वासनी ५ कर्दनी ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चैत्रिकाः, पुं, (चित्राक्षिप्ययुक्ता पौर्णमासी विद्यते-
ऽस्मिन् । "विभावा पालगुनीति ।" ४ । २ । २३ ।
इति पद्ये ठक् ।) चैत्रमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥
चैत्री, [नृ] पुं, (चैत्री चित्रायुक्ता पौर्णमासी
विद्यतेऽस्मिन् । श्रीकृष्णारिणादिभिः ।) चैत्रमासः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (चित्रा + ण् ।) चैत्रि-
रिति च पाठः ॥

चैद्यः, पुं, (चैदीनां जनपदानां राजा । चैदि +
अण् ।) शिशुपालः । स तु रमचोवसुतः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे । २ । ३८ ।
"तया विप्रहृतचैद्यो दक्षिणीं हरता हरै ॥"
चैदिराजवसुः । इति पुराणम् ॥) तद्देशीये पुं
भूम्नि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चोचः, त्रि, (स्थायते उच्यते गीयते इत्यर्थः ।
चक्ष + कर्मणि चच् । ततः एवोदरात् साधुः ।)
गीतः । मुचिः । (यथा, मनुः । ३ । २०७ ।
"अवकाशेषु चोचिषु नदीतीरेषु चैव हि ।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥"
दक्षः । (यथा, महाभारते । १२ । ७० । ८ ।
"अनीरुगं प्रहारः स्याच्चोचः स्यादृच्छा वृषः ॥"
तीक्ष्णः । मनोश्च । इति मेदिनी । ३, १२ ॥

चोचं, ज्ञी, (प्रशस्तं चोचं त्वत् विद्यतेऽस्य ।
"अर्थ आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । २७ । इत्यच् ।)
गुडत्वकः । इत्यमरः । २ । ४ । १३४ । (यथा,
धूम्राचौरकचाचमचतगरस्योद्योयजातीरसाः ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने । १५ । ४५ ।
तेजपात इति ख्यातम् । इति केचित्तु ॥ (अस्य
पर्यायाः यथा,—
"त्वक्पत्रश्च वराहं स्याद्गुडश्चोचश्चोचकटम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
उपसुक्तफलार्वाश्रितम् । चोचा इति ख्यातम् ॥
तालफलम् । इति भरतः । कदलीफलम् ।
इति सारसुन्दरी ॥ गार्दिकेलम् । इति खामी ॥
वल्कलम् । चर्म । इति धरणी ॥

चोचकं, ज्ञी, (चोच + स्वार्थे कन् । यदृक्, चोचैन
त्वचा कायतीति । के + कः ।) वल्कलम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
चोटी, ज्ञी, शाटी । इति चैमचनः । १ । ३३६ ॥
चोङ्गः, पुं, (पुङ्गति खंड्योति शरीरमिति । पुङ्ग
संवरणे + अण् ।) प्रावरणम् ॥ देशविशेषः ।
इति मेदिनी । कुं, १३ ॥

चोदना, ज्ञी, (चोदते प्रवर्णयतेऽनयेति । पुद्
क् रुदि + युच् टाप् च ।) विधिः । (यथा,
गीतायाम् । १८ । १८ ।
"ज्ञानं श्रेयं परिज्ञाता विविधा कर्म्मचोदना ॥"
प्रेरणा । यथा । चोदना लक्ष्म्योऽर्थं कर्म्म इति
जैमिनिस्त्वम् ॥ एकोद्दिष्टादिद्वयादौ ज्ञास-
द्वयादि चोदना । इति स्मृतिः ॥

चोदनाशुङ्गः, पुं, (चोदनायां प्रेरणया शुचते उव-
क्षिप्यते इति । शुङ्ग + "शुपक्षमेति ।" ३ । १

१३५। इति कः। औषधकावे कण्डकाणां कण्ड-
क्षेपप्रविशितयास्य तयात्मन्। कण्डकः। इति
त्रिकाक्षशेषः॥

चोखं, खी, (चोखति प्रेरयति चितं रसविशेषे
अनेनेति। चूट् + खिप् + यत्।) अङ्गुतम्।
प्रश्नः। इति मेदिनी। ये, २३॥ (यथा, महा-
भारते। ५। ४३। ३४।

“सद्यं ध्यानं समाधानं चोखं वैराग्यमेव च।
अस्तेयं ब्रह्मचर्यं च तथार्ययश्चमेव च॥”)

चोखः, चि, (चोखति प्रेरितुं योग्यः। “अर्थे
लालचच”॥ ३। ३। १६६। इति यत्।)
चोखार्थः। प्रेरययोग्यः। इति मेदिनी। ये,
२३॥ (यथा, महाभारते। ५। ३८। ७।

“नीवारणक्षेपदशाकर्तृणः

सुसंयता चाभिकार्येण चोखः।

वने वसन्नतिधिव्यप्रमत्तो

धुरन्धरः पुण्यलक्ष्य तापसः॥”)

चोखनं, खी, (चुप मन्दमनेन + भावे क्युट्।) प्रवे-
गमनम्॥

चोरः, पुं, खी, (चोरयतीति। चुर + खिप् + पचा-
द्यच्।) स्त्रियकर्ता। तत्पण्यायः। चोरः २ दस्युः ३
तस्करः ४ प्रतिरोधी ५ मलिन्धुः ६ स्त्रियः ७
ऐकाग्रिकः ८ स्त्रियः ९ प्रच्छन्नजनः १०
मोचकः ११ पाटञ्चरः १२ परास्त्रन्दी १३
कुम्भिनः १४ खनकः १५ शक्तिवर्धः १६
खानिकः १७। इति शब्दरत्नावली॥ प्रचुर-
पुत्रवः १८। इति त्रिकाक्षशेषः॥ लघुः १९
तक्षा २० रिम्भा २१ रिपुः २२ रिक्का २३
विद्यायाः २४ तापुः २५ वनगुः २६ कुरक्षित् २७
खीवान् २८ मलिन्धुः २९ अद्यधंशः ३०
हकः ३१। इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः॥
(यथा, देवीभागवते १। १६। ६।

“चोरैश्च चोरवृद्धैश्च साधुवृद्धैश्च तापसे।

खपरत्वं तवाप्यस्ति विदेहत्वं कथं वृष॥”)

लघाश्टौ। इति क्रमचक्रिकाष्टतद्विचक्रः॥

गन्धद्रव्यविशेषः। यथा। चोरकुङ्कुमरोचनाः।
इत्यष्टगन्धकथने आगमः॥

चोरकः, पुं, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् काय-
तीति। कै + कः।) एकः। इति रत्न-
माला॥ पिङ्गि इति भाषा। (चोर + खार्थं
कम्।) सुगन्धद्रव्यविशेषः। तत्पण्यायः।
शक्तिः २ खङ्गः ३ दुष्प्रभः ४ स्त्रियः ५ रिपुः ६
चपलः ७ कितवः ८ धूर्तः ९ पटुः १० नीचः ११
निशाचरः १२ गण्डाक्षः १३ कोपनकः १४
चोरः १५ वनचोरकः १६ दुष्कुलः १७ यन्त्रिणः १८
सुपन्त्रिः १९ पर्यचोरकः २० यन्त्रिपर्यः २१
यन्त्रिदलः २२ यन्त्रिपत्रः २३। (यथा, सुश्रुते
कण्डस्थाने ६ अध्याये।

“चोरको वरयः कुष्ठं सर्वगन्धा वसप्रणा॥”)

अस्य युवाः। तीव्रगन्धलम्। उष्णलम्। तिक्त-
लम्। वातकफनासासुखरुजाजीर्णक्रिमिदोष-
नाशिलम्। इति राजनिघण्टुः॥

चोरपुष्पिका, खी, (चोरपुष्पी + खार्थं संज्ञायां
वा कन् टाप् पूर्वस्यञ्च।) चोरपुष्पी। इति
शब्दरत्नावली॥ (“शक्तिनी चोरपुष्पिका।”
इति वैद्यकम्॥)

चोरपुष्पी, खी, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् सुगन्धि-
पुष्पमस्याः। “पाककार्यपर्येति”॥ ४। १। ६४।
इति डीप्।) द्रव्यविशेषः। योया इति चोर-
कुली इति च ख्याता इति भरतः॥ तत्पण्यायः।
शक्तिनी २ केशिनी ३। इत्यमरः। १२। ४। २६॥
चोरपुष्पिका ४। इति शब्दरत्नावली॥
(चोरा ५। इति शब्दचन्द्रिका॥)

चोरकायुः, खी, (चोरस्य कायुरिव।) काक-
नालानता। तस्करकायुरिति राजनिघण्टु-
दृशनात्॥

चोरा, खी, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषः तस्यैव बन्धो-
ऽस्यस्य। अच् ततटाप्।) चोरपुष्पी। इति
शब्दचन्द्रिका॥

चोरिका, खी, (चोरस्य भावः। मनोव्यादि-
त्वात् ठन्।) चौरिका। चौथम्। इत्यमर-
टोकायां रायसुङ्कटः॥

चोलः, पुं, (चोलयति ससुच्छयति स्त्रीणां वचः-
प्रदेशे इति। चुल उन्नतौ + अच्।) कञ्चुलिका।
कौचुलि इति भाषा॥ (यथा, आनन्दलह-
र्याम्। ६६। तम्॥)

“निजां वीणां वागी निचुलयति चोलेन निभ-
तत्पण्यायः। कुर्पासकः २। इत्यमरः। १२। ६। ११८॥
कञ्चूकः ३। इति जटाधरः॥ कुञ्चुली ४ कुञ्चु-
लिका ५। इति शब्दरत्नावली॥ स्त्रीणां निचोल
इति रमानाथः॥ पुंकोष्ठ्येती चोला इति ख्यातौ
इति सुभूतिः॥ नदादित्वात् चोली च। कुर्परः
कफोत्थिजांश्च तद्दृश्यमस्यते चिद्यते अत्र
कुर्पासः घनमनोवाहित्वाद्रलोपः ततः खार्थं
कः। इति भरतः॥ ३॥ देशविशेषः। इति
शब्दरत्नावली॥ अधुना ताम्रोर इति ख्यातः॥
प्रमथुधारिवेद्यागानधिकारिणश्चैव विशेषः। स तु
पूर्वं क्षत्रिय आसीत् सगरराजेनास्य धर्मनाथं
वेशान्त्यत्वं चकार। इति हरिवंशः॥

चोलकं, खी, (चोलयति आच्छादयतीति। चुल +
खिप् + अच् + खार्थं कम्। यद्वा चोल इव
कायति इति। कै + कः।) वस्त्रलम्। इति
शब्दरत्नावली॥

चोलकः, पुं, (चोल इव कायति इति। कै + कः।)
बाणवारः। कवचम्। इति हारावली १६७॥
(देशभेदः। यथा कथासरित्सागरे। १६। ६५।
“उल्लङ्घ्यमाना कावेरी तेन संमर्हकारिणा।
चोलकेन्द्रकीर्तिश्च कालुष्यं यथतुः समम्॥”)

चोलकौ, [न] पुं, (चोलकमिवाख्यस्य इति
इतिः।) करीरः। नारङ्गः। किञ्चुपर्वः। इति
मेदिनी। ने, १८॥

चोलकुङ्कुः, पुं, (चोलस्य अङ्गुल इव शकन्वादि-
त्वात् साधुः।) शिरोवेष्टः। इति त्रिकाक्ष-
शेषः॥

चोबः, पुं, (चोबति इति। चि + बः। ततः उब-
दाचे + अच्। चचावौ उबच्चेति।) पार्श्व-
ज्वाला॥ यथा—

“सुच्छलपीडनयुतं पवनेन पिता-

सूक्ष्माश्चोबबहुलं सकपप्रसेकम्।

अग्नात्मकं बहुलं बहुभिन्न विद्यात्

वेगुल्लभो हजकृताभिरथापरम्॥

चोबः पार्श्वस्थिताग्निव ज्वालापः॥ इति भाव-
प्रकाशः॥ (यथाच, सुश्रुते। १। ४२॥

“यो गच्छे चोबस्तुपादयति सुखवैश्रवं जनयति
भक्तवर्चं पापादयति हर्षं च तिलः॥”)

चोखः, पुं, (चन्दयति आच्छादयति। चदि + खः।
ततः खण्डति आक्रमते शत्रून् क्षुणाति आग्र-
यति वा। खण्डि क्षु वा + खः। ततः एवोदरा-
दौले साधुः।) सिन्धुवारदेशीयास्यः। इति
त्रिकाक्षशेषः॥

चौचं, चि, (चोच एव इति। खार्थं अच्।) मनो-
ज्ञम्। इति महाभारतम्॥

चौरः, पुं, खी, (चोर एव प्रज्ञादिभ्योऽञ्। यद्वा
चुरा शीलमस्य। “इति कृत्वादिभ्यो खः”॥ ४। ४।

६२। इति खः।) चोरः। इत्यमरः। १२। १०। २४॥

(यथा, देवीभागवते। १। १६। ५६।

“चौरं वा तापसं वापि समानं मन्थते कथम्॥”)

असुरविशेषः। यथा, हरिवंशे। १७६। १६।

“किरातीं चौरवसनां चौरसंगमस्कृताम्॥”

कविभेदः।

“कविरमरः कविरमरः कविचौरो मयूरकः॥”
इत्युङ्कटः॥)

चोरपुष्पी। इति मेदिनी। रे, ३७॥ (चोर-
पुष्पीशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम्॥) सुगन्धद्रव्य-
विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

चौरिका, खी, (चोरस्य कार्यं भावो वा। “इन्द्र-
मनोव्यादिभ्यश्च”॥ ५। १। १३३। इति चुल।

टापि अत इत्वम्।) चौथम्। इत्यमरः। २।

१०। २५॥ (यथा, मनुः। १। ८२।

“चौरिकाश्रुतमायाभिर्धर्मैश्चाप्रेति पादशः॥”)

चौरी, खी, (चौर + डीप्।) चौथम्। इति
शब्दरत्नावली॥ (गायत्रीरूपा महाशक्तिः।
यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४६।

“चक्रिका चन्द्रघात्री च चौरी चौरा च
चक्रिका॥”)

चौथ्यं, खी, (चोरस्य कर्म भावो वा। “गुण-
वचनाद् आख्यादिभ्यः कर्मणि च”॥ ५। १।
१२४। इति अच्।) चौरधर्मः। चौरी इति

चौरी इति च भाषा॥ तत्पण्यायः। स्त्रियम् २

स्त्रियम् ३ चौरिका ४। इत्यमरः। २। १०। २५॥

चौरी ५। इति शब्दरत्नावली॥ चौरिका ६।

इत्यमरटोका॥ (यथा, मनुः। ६। २७६।

“सन्धिं हित्वा तु ये चौथ्यं राजौ कुर्वन्ति तस्कराः।

तेषां हित्वा वृपो हत्वा तीक्ष्णमूले निवेशयेत्॥”)

चौलकर्म, [न] खी, (चूलाया इदम्। “तस्यै-
दम्”॥ ४। १। १२०। इत्यञ् चञ् कलचः।

लक्षणं यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३० अ.।
 “लक्षणसर्पस्वरूपेण वाराहीकन्दसम्भवा।
 एकपत्रा महावीर्या भिन्नाङ्गनसमप्रभा॥
 कृत्वातिच्छत्रके विद्यामन्त्रोक्ति कन्दसम्भवे॥”)
 कृत्वाकं, स्त्री, (कृत्वा इव कायतीति । कै + कः ।)
 किम्पाङ्गः । कृत्त्रिका । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 (यथा, मनुः । ५ । १६ ।
 “कृत्वाकं विड्वराहश्च लघुनं यामकुक्कुटम् ।
 पत्राङ्गं यङ्गनश्चैव मध्या जम्भा पतेद्विजः ॥”)
 कृत्वाकः, पुं, (कृत्त्रमिव व्यकृति आच्छादकत्वं
 गच्छतीति । कृत्त्र + अकृ + अच् ।) जाल-
 वर्णरकटश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कृत्वाकौ, स्त्री, (कृत्त्राक + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 राज्ञा । इत्यमरः । २ । ४ । ११५ ॥
 कृत्वातिच्छत्रः, पुं, (कृत्त्रमतिक्रम्य कृदति आच्छा-
 दयतीति । अति + कृद + क्तृन् ।) कृत्त्राकार-
 जलोद्भवसुगन्धाख्यलक्षणविशेषः । तत्पण्यायः ।
 कृत्त्रातिच्छत्रा २ पालत्रयः ३ अतिच्छत्रा ४
 सुगन्धा ५ कृत्त्रकः ६ कटुकः ७ कटुः ८ । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 कृत्त्राधान्यं, स्त्री, (कृत्त्रा घान्यमिव ।) घन्याकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कृत्त्रिका, स्त्री, (कृत्त्रा एव । कृत्त्रा + स्त्रीर्धे कन् ।
 अत इत्थश्च ।) शिलीन्ध्रम् । कौं डकृता इति
 भाषा । तत्पण्यायः । गोमयच्छत्रिका २ दिली-
 रम् ३ शिलीन्ध्रकम् ४ उर्वङ्गम् ५ वसारोहम् ६
 गोलासम् ७ । इति चारावली ॥ कृत्त्राकम् ८
 इति स्मृतिः ॥ उच्छिलीन्ध्रम् ९ । इति श्रीभाग-
 तम् ॥ करीयेनुपलालपृष्ठीवेणुजच्छत्रिकायाः
 सामान्यगुणाः । शीतत्वम् । कषायत्वम् । स्वाद-
 त्वम् । पिच्छिलत्वम् । गुरुत्वम् । कृद्गतीसार
 ज्वरश्लेष्मरोगकारित्वम् ॥ पलालजच्छत्रिका-
 गुणाः । पाकं स्वादुरसत्वम् । रुक्षत्वम् । दोष-
 कारित्वम् ॥ युचिस्थानकाष्ठवृक्षगोष्ठजश्वेत-
 च्छत्रिकाया गुणः । अतिदोषकारित्वम् । अन्य-
 च्छत्रिकास्तेभ्यो विगर्हिताः । इति राजवल्लभः ॥
 कृत्त्रो, [न्] पुं, (कृत्त्रं कौशलादिभिराच्छादकत्वं
 विद्यतेत्यस्य । कृत्त्र + इनिः ।) नापितः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ कृत्त्रविशिष्टे, त्रि । यथा, —
 “गर्कटव्यातपं कृत्त्रो दृष्टी राज्ञाटवीयु च ।”
 इति स्मृतिः ॥
 (यथा च हरिवंशे । २५३ । ५ ।
 “मौञ्जी यज्ञोपवीती च कृत्त्रो दृष्टाजिनी तथा ।
 वामनो धूमरक्ताक्षो भगवान् बालरूपधृक् ॥”)
 कृत्त्रः, पुं, (कृदते अपवारयति वर्षोष्णादिक-
 मिति । कृद अपवारणे + “कृत्त्रश्चत्वरंति ।”
 उणां । ३ । १ । इति च्वरच् प्रत्ययेन साधुः ।)
 यङ्गम् । कुञ्जः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादि-
 त्तः ॥
 कृद, त् क संवृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
 चुरा-पर-सकं-सेट् ।) कृदयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥ (यथा, कविरहस्ये । १६ ।

“कृदयति सुरलोकं यो गुणैर्येष युष्मे
 सुरयुवतिविसृक्ताश्चादयन्ति स्रजश्च ॥”)
 कृद, किं च संवृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
 पक्षे भ्रा-उभं-सकं-सेट् ।) किं च, कृदयति
 कृदयते कृदति कृदते दिशं मेघः । आच्छा-
 दयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 कृद, म किं च ऊर्जने । ऊर्जनं बलं जीवनश्च ।
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पक्षे भ्रा-उभं-
 सकं-सेट् ।) कृदयति युत्तं पिता । जीवयति
 बलवन् करोति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 कृदः, पुं, (कृदति आच्छादयतीति । कृद +
 अच् ।) पञ्चम् । (यथा, रामायणे । २ । ५ । ६ ।
 “ततो न्यग्रोधमासाव महात्मानं हरितकृदम् ॥”)
 पञ्चः । ग्रन्थिपर्णवृक्षः । तमालवृक्षः । इति
 मेदिनी । दे, ५ ॥
 कृदगं, स्त्री, (कृदति आच्छादयतीति । कृद +
 ण्युः ।) पञ्चम् । पञ्चः । (यथा, महाभारते ।
 ३ । १५८ । ६६ ।
 “विमलस्माटिकाभाभि पाण्डुरच्छदनेहिजे ।
 कलहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ॥”
 कृद + भावे ण्युट् ।) पिधानम् । इति मेदिनी ।
 ने, ६५ ॥ तमालपञ्चम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तेजपात इति भाषा ॥
 कृदपत्रः, पुं, (कृदति आच्छादकानि पत्रानि
 यस्य ।) भृङ्गपत्रवृक्षः । इति काचित् रत्नमाला ॥
 कृदिः, [स्] स्त्री, (कृदयतीति कृद्यतेनेन
 वा । कृद + णिच् + “अर्चिश्चिह्नहृत्प्रकादि-
 कृदिभ्य इतिः ।” उणां । २ । १०६ । इति
 इतिः । “इक्षन्नुज्ज्वलितु च ।” ६ । ४ । ६७ ।
 इति इत्थः ।) पटलम् । इत्यमरः । २ । २ ।
 १४ ॥ (यथा, भागवते । ७ । १४ । १२ ।
 “क्रमिविड् भस्मनिष्ठान् क्रोदं तुच्छं कलेवरम् ।
 क तदीयरतिर्भाष्या कायमात्मा नभश्चदिः ॥”)
 कृद्वा, [न्] स्त्री, (कृदते आत्रियते स्वरूपमने-
 नेति । कृद + “सन्ध्यातुभ्यो मनिन् ।” उणां ।
 ४ । १४४ । इति मनिन् ।) व्याजः । (यथा,
 रघुः । १२ । २
 “तं कर्णमूलमागच्छ रामे श्रीन्यस्यतामिति ।
 केकेयीशकुयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥”)
 कपटः । श्रावम् । अपदेशः । स्वरूपाच्छा-
 दनम् । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥
 कृद्वातापसः, पुं, (कृद्वा कपटेन तापसः । अप-
 लततपस्वितया एवास्य तथात्वम् ।) कृल-
 तपस्वी । तत्पण्यायः । सन्धाभिसन्धौ २ वैकुण्ठ
 त्रितिकः ३ वैश्वधारी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 कृद्वाका, स्त्री, (कृद्वा अस्वस्याः । औत्साहित्वा
 दिनिः संज्ञायां कन् टाप् च ।) गुडूची । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 कृन्दः, पुं, (कृन्दते इति । कृन्द + भावे वच् ।)
 अभिप्रायः । (यथा, रामायणे । २ । ६ । ७ ।
 “मयोच्यमानं यदि ते श्रोतुं कृन्दो विनाशनिः ।
 श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चैतद्विधीयताम् ॥”)

वशः । इत्यमरः । १ । १ । ८८ ॥ अभिभावः । इति
 भरतः ॥ विषम् । इति शब्दचरिका । रक्षि-
 त्रि । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 कृन्दः, [व्] स्त्री, (चन्दयति आकाशयति
 चन्दयतेनेन वा । चदि आकाशे + “चन्देरा-
 देश्च कृः ।” उणां । ४ । २१८ । इति असुन्
 चस्य कृश्च ।) वेदः । (यथा, रघुः । १ । ११ ।
 “आसाकश्चिद्विदितामायः प्रचयच्छन्दोऽमिव ॥”)
 खैराचारः । अभिलाषः । (यथा, महाभारते ।
 १२ । २०१ । १२ ।
 “कामात्मकाश्चन्दश्च कर्मयोगा
 यभिर्जिह्वितः परमश्रुवीत ॥”)
 पद्यम् । इति मेदिनी । से, २२ ॥ अख्य लक्षणं
 यथाह गङ्गादासः ।
 “पद्यं चतुष्यदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
 वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राज्ञातं भवेत् ॥
 सममर्हसमं वृत्तं विषमश्चेति तन्निधा ।
 समं समचतुष्यादं भवत्यर्हसमं पुनः ॥
 आदिस्त्रीयवद्वयस्य पादसुख्यौ द्वितीयवत् ।
 भिन्नचिह्नचतुष्यादं विषमं परिकीर्तितम् ॥”
 एतामर्थः । अक्षरसंख्यातं अक्षरगणनया परि-
 प्राप्तं वृत्तमुच्यते । मात्राज्ञातं मात्रागणनया
 निर्णयता जातिर्जातिसंज्ञिका भवति । समं
 समचतुष्यादम् । अर्हसमं यस्य प्रथमः पादः
 द्वितीयेन पादेन तुल्यः चतुर्थः पादो द्वितीयेन
 पादेन तुल्यः । विषमं पृथक्कलनचतुष्यादम् ।
 (तत्र समवृत्तान् उक्थादिसंज्ञाभिर्देन वक्-
 विशतिप्रकारकम् । यदुक्तं कृन्दोमञ्जरीम् ।
 “आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः ।
 पादैरुक्थादिसंज्ञं स्थाप्यैव वक् विशतिं गतम् ॥
 उक्थाद्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपू-
 षिका ।
 गायत्र्युग्रागनुष्टुप् च वृद्धतौ पङ्क्तिरेव च ॥
 त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।
 शर्करौ सातिपूर्णा स्यादष्टादशौ तथा स्मृते ॥
 धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।
 विकृतिः संस्कृतिश्चैव तथातिविकृतिरुक्तः ॥”
 कृन्दोल्लसणोपयोगिगणनास्तु दश । यदुक्तं तत्रैव,
 “न्यरस्तेभ्योभोगोक्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः ।
 समस्तं वाङ्मयं यातं चैलोक्यमिव विष्णुना ॥
 मन्त्रिगुरुल्लसणुश्च नकारो
 भादिगुरुः पुनरादिलघुर्बुधः ।
 जो गुरुमध्यगतो रत्नमध्यः
 सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तुः ॥
 गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ।
 क्रमेण चैषां रेखाभिः संख्यानं दध्मते यथा ॥”
 म २२२, न ॥११, भ २११, य १२२, ज १२१,
 र २१२, स ११२, त २२१, म २, ज १)
 कृन्दस्तु नागाविधम् । तस्य यन्त्राः कृन्दो-
 विचिपिपिङ्गलच्छन्दोमञ्जरीवृत्तारत्नाकरश्रुत-
 कोधादयः सन्ति तेषु कृन्दोमञ्जरीवृत्तकणयो-
 दाक्षरणादीनि लिखन्ते ॥

हन्ः उक्तिनामानि ।	हन्ः उक्तिनामानि ।	हन्ः उक्तिनामानि ।
एकाक्षरा उक्तिः । उक्था । श्रीः	गौ श्री २	श्रीः । वास्तवम् ॥
द्वाक्षरा उक्तिः । अक्षुक्था । श्री	गौ श्री २,२	गोपश्रीभिः । श्रियो रेमे ॥
त्राक्षरा उक्तिः । मध्या । नारी नारी	मो नारी २२२ रो नारी २१२	गोपानां नारीभिः । श्रियोऽथात् श्रियो वः ॥ वा नारीलोचना । राधिका श्रीपतिः ॥
चतुर्क्षरा उक्तिः । प्रतिष्ठा । कथा सती	मौ चेतु कथा २,२२२ नगि सती ॥३,२	● भास्वत्कथा सैका घन्था । यस्याः कूले श्रियोऽखिलत् ॥ सुररिपो ! तव पदम् । नमति सा ननु सती ॥
पञ्चाक्षरा उक्तिः । सुप्रतिष्ठा । पङ्क्तिः प्रिया	भगौ गति पङ्क्तिः २॥,२,२ सलगैः प्रिया ॥२,१,२	● लयासनाया तर्कपङ्क्तिः । यासुनकच्छे चाव चचार ॥ ब्रजसुभुवो विलसत्कलाः । अभवन् प्रिया सुरवैरिणः ॥
षडक्षरा उक्तिः । गायत्री । तनुमध्या	तौ चेतु तनुमध्या २२१,१२२	● भूर्तिर्भूरश्चोदयद्रुतकृपा । आस्तां मम चित्ते निधत्तं तनुमध्या ॥ शशिवदनानां ब्रजतस्वीनाम् । अधरसुधोर्भिः मधुरिपुरेच्छत् ॥ हरे ! सोमराजीसमा ते यशःश्रीः । जगन्मण्डलस्य च्छिन्नतन्त्राकारम् ॥
शशिवदना	शशिवदना नौ ॥३,१२२	
सोमराजी	द्विया सोमराजी १२२,१२२	
विद्युल्लेखा वसुमती	विद्युल्लेखा मो मः २२२, २२२ तुवौ चेतु वसुमती २२१,१२२	
समाक्षरा उक्तिः । उच्छिक् । मधुमती	नगि मधुमती ॥३,११,२	
कुमारललिता	कुमारललिता ज्स्गाः १२१,१२,२	
मदलेखा	मसुगौ स्यात् मदलेखा २२२,१२,२	
हंसमाला	सरगे हंसमाला ॥२,२१२,२	
अष्टाक्षरा उक्तिः । अक्षुष्टु । चित्रपदा	चित्रपदा यदि भौ गौ २११,२११,२,२	
माणवकम्	भास्वत्कथा माणवकम् २११,२२१,१,२	
माणवकक्रीडमिति केचित् । विद्युन्माला	मो मो गो गो विद्युन्माला २२२,२२२,२,२	
समानिका	श्री रजौ समानिका तु २,१,२१२,१२१	
प्रमाणिका	प्रमाणिका जरौ लगौ १२१,२१२,१,२	
नगस्वरूपिणी इति कुत्रापि । गजगतिः	नगजगा गजगतिः ॥३,२११,१,२	
हंसवतम्	श्री गौ हंसवतमेतत् २२२,१११,२,२	
नाराचिका	नाराचिका तरौ लगौ २२१,२१२,१,२	
नवाक्षरा उक्तिः । उच्छिक् । सुजगद्विशुभ्रता	सुजगद्विशुभ्रता नौ मः ॥३,१११,२२२	
भूतेष्वन भूतेति युतेति च केचित् ।		● रविदुहिष्ठतटे नवकुसुमततिः । अधित मधुमती मधुमयनसुदम् ॥ सुरारितनुवल्ली कुमारललिता सा । ब्रजेणयनानां ततान सुदसुखैः ॥ रङ्गे बाहुविलसादन्तीकाकादलेखा । लयाभूम्भुरश्रौ कस्तूरीरसचर्चा ॥ यासुनसैकतद्रे गोपवधूजलकैलौ । कंसरिपोर्गतिनीला चित्रपदा जगद्व्यात् ॥ चञ्चलपङ्क्त्यपलेवत्सकुलैः कलिपरम् । ध्याय सखे कीरमुखं गन्धसुतं माणवकम् ॥ वासो वल्लीविद्युन्माला वर्हश्रीणी प्राक्रमापः । यस्मिन्नास्तां तापोच्छिक्तौ गोमथस्थः लयाभोदः ॥ यस्य लयापादपद्ममस्ति कृत्तङ्गागसङ्ग । धीः समानिका परेण नोचितान्न मत्सरेण ॥ पुनातु भक्तिरपुता सदापुताङ्गिपद्मयोः । श्रुतिस्त्वितिप्रमाणिका भवाभुराशितारिका ॥ रविसुतापरिसरे विहरतो दृशि हरेः । ब्रजवधूगजगतिस्तुदमलं यतदुत ॥ हस्तनिकटश्रीणी भुजगद्विशुभ्रता वासीत् । सुररिपुदलिते नगि ब्रजजनसुखदा वासीत् ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसां सुखाद्वयानि ।
मन्त्रिमध्यम्	स्यान्मन्त्रिमध्यं चेत् भमसाः २११,२२२,११२	कालियभोगाभोगगतस्तन्मन्त्रिमध्यस्त्रीतवचा । चित्रपदाभो नन्दसुतश्चाव नगर्ग स्त्रीरसुखः ॥ तरला तरङ्गरिङ्गितैर्यसुना शुभल्लसङ्गता । कथमेतु वत्सचारकक्षपलः सदैव तौ हरिः ॥
शुभल्लसङ्गता	वजरेभुंजल्लसङ्गता ११२,१२१,२१२	
हलसुखी भद्रिका	राम्भवाविह हलसुखी २१२,१११,११२ भद्रिका भवति रो नरौ २१२,१११,२१२	
दशाक्षरा वृत्तिः । पङ्क्तिः । रक्मवती रूपवती क्वचित् । चम्पकमाला इति क्वापि ।	रक्मवती सङ्कयत्र भमसङ्गाः २११,२२२,११२,२	कायमनोवाक्यैः परिशुद्धैर्यस्य सदा कांश्चिद्वि भक्तिः । राज्यपदे हर्षगानिबद्धा रक्मवती विन्नः खलु तस्य ॥
मत्ता	श्रेया मत्ता मभसगच्छता २२२,२११,११२,२	पीत्वा मत्ता मधु मधुपाली कालिन्दीये तटवनकुञ्जे । उद्दीयन्तीर्जनजनरामाः कामासक्ता मधुमिति चक्रे ॥ त्वरितगतिर्जनयुवतिस्तरणिमुताविपिनगता । सुररिपुण्या रतिगुरुणा परिरमिता प्रमदमिता ॥ तरणिजातटे विहारिणी ब्रजविलासिनी विलासतः । सुररिपोस्तनुः पुनातु वः सुकृतशालिनी मगोरमा ॥
त्वरितगतिः	त्वरितगतिश्च नजनगैः १११,१२१,१११,२	
मगोरमा	नरजगैर्भवेन्मगोरमा १११,२१२,१२१,२	
शुद्धविराट् पञ्चवम् मयूरसारिणी उपस्थिता दीपकमाला हंसी	मूसौ जगौ शुद्धविराट्द्विदं मतम् २२२,११२,१२१,२ जौ यगौ चेति पञ्चवनामेदम् २२२,१११,१२२,२ रजौ रगौ मयूरसारिणी स्यात् २१२,१२१,२१२,२ तौ जौ गुरुयैरुपस्थिता २२१,१२१,१२१,२ दीपकमाला भूमौ मता जगौ २११,२२२,१२१,२ श्रेया हंसी मभनगद्युता २२२,२११,१११,२	
एकादशाक्षरा वृत्तिः । त्रिष्टुप् । इन्द्रवज्रा	स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः २२१,२२१,१२१,२,२	गोष्ठे गिरिं सख्यकरेण धृत्वा रुद्धेन्द्रवज्राहतिमुत्तदृष्टौ । यो गोकुलं गोपकुलञ्च सुखं चक्रे स नो रक्षतु चक्रपाणिः ॥
उपेन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्राया इन्द्रवज्रायाश्च चरणावृत्तिता उपजातयः । ताश्च चतुर्ज्येष्ठप्रस्तारभेदादाद्यन्धौ व्यक्ता चतुर्द्विप्रकारा भवन्ति ।	उपेन्द्रवज्रा जतनास्ततो गौ १२१,२२१,१२१,२,२ अनन्तरोरितलक्ष्यभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितास्तु वदन्ति जातिध्विदमेव नाम ॥ नजजलगैर्गदिता सुसुखी १११,१२१,१२१,१,२	उपेन्द्रवज्रादिमन्त्रिच्छटाभिर्विभूषणानां हुरितं वपुस्ते । सरामि गोपीभिरपास्यमानं सुरद्वन्द्वे मणिमण्डप्रस्थम् ॥
सुसुखी		तरणिमुतातटकुञ्जगृहे वदनविद्युस्मितदीधितिभिः । तिमिरमुदस्य सुखं सुसुखो हरिमवलोक्य चुचुम् चिरम् ॥ अहो हन्ति ज्ञानवृद्धिं विधत्ते धर्मं धत्ते काममर्थञ्च सते । सुक्तिं दत्ते सर्वदोषास्यमाना पुंसां अज्ञाशालिनी विद्युभक्तिः ॥ ध्याता कर्त्तिः चणमप्यथुतस्य श्रेणी नान्नी गदिता जेलयापि । संसारैरस्मिन् दुरितं हन्ति पुंसां वातोर्म्मीपोतमिवाभ्योधिमध्ये ॥
शालिनी अस्याश्चतुर्थे ततः सप्तमे च वतिः । वातोर्म्मी	मातौ गौ चेत् शालिनी वेदलोकेः २२२,२२१,२२१,२,२ वातोर्म्मीयं गदिता भौ तगौ गः २२२,२११,२२१,२,२	
अमरविलसिता अमरविलसितमिति केचित् । अशुभला	मो गो नौ गो अमरविलसिता २२२,२,१११,१११,२ स्यादशुभला भतनगगाश्चेत् २११,२२१,१११,२,२	सुखे ! मानं परिहर न चिरात्तारुण्यन्ते सफलयतु हरिः । पुलावल्ली अमरविलसिताभावे शोभां कलयति किमु ताम् ॥ वज्रववेशा सुररिपुन्धर्निर्गोपकृताक्षीकृततरतिपूर्णिः । वाञ्छितसिद्धेः प्रवृत्तिपरस्य स्यादशुभला जगति न कस्य ॥ राधिका दधिविलोङ्गस्थिता कृष्णवैद्युनिनदरयोद्धता । यासुर्न तटनिकुञ्जमङ्गला सा जगाम सजिलाहृतिच्छेनात् ॥ यस्य चेतसि सदा सुरवैरी वज्रवीजनविलासविभोजः । तस्य नृगममरालयभाजः स्वागतादरकरः सुरराजः ॥
रयोद्धता	रात् परैर्नरसमै रयोद्धता २१२,१११,२१२,१,२	
स्वागता	स्वागता रनभगैर्गदया च २१२,१११,२११,२,२	

कृष्णोऽतिनामाणि ।	कृष्णोऽव्ययगणाः ।	कृष्णोऽव्ययगणाः ।
दीपकम्	दीपकमिच्छति भवितव्याङ्गौ ३११,३११,३११,२,२	देव ! सदीपकदन्तलस्य ! शीघर ! तारकनामपदं मे । कच्छतलेऽसुविनिर्गमकावे स्वल्पमपि चक्षमेत्यति योगम् ॥ रङ्गे खलु मलकलाङ्गुलान्वाणरमहाभटमोटनकम् । यः केलिलेन चकार स मे संसाररिपुं प्रतिमोटयतु ॥ यस्य कीर्तिरिच्छुक्लचन्दनश्रेण्यश्वलोकापावगौ सदा । आङ्गवीथिविषयव्यविभ्रमा तं भजामि भावगन्धमसुगतम् ॥
मोटनकम्	स्यान्मोटनकं तज्जगच्च जगौ २२१,१२१,१२१,१,२	
श्रेणी	श्रेण्यदीरिता रणौ रणौ गुरुः २१२,१२१,२१२,१,२	
श्रेणिका इति कचित् ।		
श्रीः	वाचरसेः स्यात् भतनगमैः श्रीः २११,२२१,१११,२,२	
वृत्ता	ननसगगुदरचिता वृत्ता १११,१११,११२,२,२	
भद्रिका	ननरलगुदरभिष भद्रिका १११,१११,२१२,१,२	
मौक्तिकमाणा	मौक्तिकमाणा वदि भतनात् गौ २११,२२१,१११,२,२	
उपस्थितम्	उपस्थितमिदं ज्ञौ ताद् गकारौ १२१,११२,२२१,२,२	
उपस्थितम्	उपस्थितमिदं ससवाङ्गौ ११२,११२,११२,१,२	
कुपुखणनिता	कुपुखणनिता ननौ रगौ गः १११,१११,२१२,२,२	
अनवविता	अनवविता न्यौ भगौ गुरुन्ते १११,११२,२११,२,२	
विष्णुमाणा	विष्णुमाणा भवेत्तौ तगौ गः २२१,२२१,२२१,२,२	
खान्दपदम्	खान्दपदं स्याद्भतनगलेष २११,२२१,१११,२,१	
शिशुचितम्	शिशुचितमिदं ज्ञौ तगौ गुरुन्ते १२१,११२,२२१,२,२	
द्वादशाक्षरा इतिः । जगती ।		
चन्द्रवर्त्म	चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभवेः २१२,१११,२११,११२	चन्द्रवर्त्म पिहितं चनतिमिदं राजवर्त्म रहितं जगगमनेः । इष्टवर्त्म तदलङ्कृत सरसे ! कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कुतुको ॥ विलासवंशस्थविलं सुखाणिः प्रपूर्ये यः पञ्चमरागसुहृद्विन् । ब्रजाङ्गनानामपि गानशालिनी जहार मानं स हरिः पुनातु नः ॥ देहेन्द्रवंशामिरदीर्णदीर्घतिः पीताम्बरोऽसौ जगतीतमोहरः । यस्मिन् भ्रमण्यः शलभा इव स्वयं ते कंसचाणूरसुखा मखद्विषः ॥ यदीयहलतो विलोक्य विपदं कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः । विलासविपिनं विवेश सहसा करोतु कुशलं हली स जगताम् ॥ सदारात्मजज्ञातिभृत्यो विहाय स्वमेतं हृदं जीवनं लिप्तमानः । मया क्लेशितः कालियेत्यं कुत त्वं सुजङ्ग ! प्रयातं हृतं सागराय ॥ यसुनातटमभ्युतकेलिकला- लसद्दृष्टिसरोरुहसङ्गरुचिम् । सुदितोऽट कछेरपनेतुमघं यदि चेच्छसि जलं विजं सफलम् ॥ इन्द्रनीलोपलेनेव या निर्मिता शातकुम्भद्रवालकृता शोभते । नक्षमेवच्छविः पीतवासा हरे- मूर्तिराराणां ममेवोरवि अग्विणी ॥ अर्धामन्येषां त्वं विहायामराणा- मदैतेनैकं ज्ञायाम्येषै भक्त्या । तन्नाशिवात्मन्यर्चिते भाविनो ते भातः ! सन्मसाराधना वैश्वदेवी ॥
वंशस्थविलम्	वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ १२१,२२१,१२१,२१२	
वंशस्तनितमिति कापि ।		
इन्द्रवंशा	स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुता २२१,२२१,१२१,२१२	
वंशस्थविलेन्द्रवंशचरयोभयघटिता- चतुर्वर्गप्रसारादीयाद्यन्तयतिरिक्त- चतुर्दशप्रकारा उपजातयो भवन्ति। जलोद्धतगतिः	जसौ जसयुतौ जलोद्धतगतिः १२१,११२,१२१,११२	
सुजङ्गप्रयातम्	सुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्यकारैः १२२,१२२,१२२,१२२	
तोटकम्	वद तोटकमन्विषकारयुतम् ११२,११२,११२,११२	
सग्विणी	कीर्तितेषां चतुरेणिका सग्विणी २१२,२१२,२१२,२१२	
वैश्वदेवी	वायान्वैश्विना वैश्वदेवी ममौ यौ २२२,२२२,१२२,१२२	

छन्दसां इतिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसां सदाहरणानि ।
प्रमिताक्षरा	प्रमिताक्षरा खजससैः कथिता ॥२,१२१,११२,११२	अनृतस्य श्रीकरमिवीक्षितरी रदमौक्तिकांशुजहरीक्षुरिता । प्रमिताक्षरा सुररिपोर्भक्ति- व्रैजसुभुवामभिजहार मनः ॥ तरणिजापुलिने नववक्त्रवी- परिषदा सङ्ग केजिङ्गुतुङ्गनात् । हृतविलम्बितपादविहारिण्यं हरिमङ्गं हृदयेन सदा वदे ॥ वलिदमनविधौ बभौ सङ्गता पदजलसहि यस्य मन्दाकिनी । सुरनिहितचिताम्बुजसङ्गिभा हरतु जगद्वं स प्रीताम्बरः ॥ विपिनविहारे कुसुमविचित्रा कुतुकिगोपीमहितचरिचा । सुररिपुङ्गुर्निर्मुखरितवङ्गा चिरमवताङ्गस्तरलवतंसा ॥ स्फुटसुवमामकरन्दमनोर्गं व्रजलजनायनालिनप्रीतम् । तव सुखतामरसं सुरशची ! हृदयतङ्गागविकाशि ममास्तु ॥ इह कलयापुत्रतकेलिकानने मधुरसखीरभसारजोलुपः । कुसुमलतस्मितपादविभ्रमा मलिरपि चुम्बति मालतीं सुहृः ॥ प्रहामरमौञ्जी रत्नोपलक्ष्मणे जातप्रतिविम्बा शोभा मणिमाला । गोविन्दपदाब्जे राज्ञी नखराज्या- मास्तां मम चित्ते ध्यानं प्रमयन्ती ॥ या भक्तानां कलिदुरितोत्तमार्गा तापोच्छेदे जलधरमाला नद्या । भयाकारा दिनकरपुष्पीकूले केलीलोला हरितशुरयात् सा वः ॥
हृतविलम्बितम्	हृतविलम्बितमाह नभौ भरौ ॥१,२११,२११,२१२	
मन्दाकिनी	नगररघटिता तु मन्दाकिनी ॥१,१११,२१२,२१२	
कुसुमविचित्रा	नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ॥१,१२२,१११,१२२	
तामरसम्	इह वद तामरसं नजजा यः ॥१,१२१,१२१,१२२	
मालती यसुनेति कापि ।	भवति नलावध मालती जरौ ॥१,१२१,१२१,२१२	
मणिमाला अस्याः यद्बुधैर्गन्धैः ।	न्यौ न्यौ मणिमाला हिमा गुहवक्त्रैः २२१,१२२,२२१,१२२	
जलधरमाला अस्याश्चतुर्भिर्दृष्टाभिश्च यतिः ।	मो भः स्त्री चेज्जलधरमालाश्चन्द्रैः २२२,२११,११२,२२२	
पुटः प्रसूतवदना प्रमेति मल्लिनाथः । गौरीति कौसुदीकारः । प्रियंवदा ललिता उज्ज्वला नवमालिका ललना	वसुयुगविरतिर्नै न्यौ पुटोऽयम् ॥१,१११,२२२,१२२ प्रसूतवदना भवेन्नौ च रौ ॥१,१११,२१२,२१२ सुवि भवेन्नभरैः प्रियंवदा ॥१,२११,१२१,२१२ धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ २२१,२११,१२१,२१२ ननभरसहिता गदितोज्ज्वला ॥१,१११,२११,२१२ इह नवमालिका नजभयैः स्यात् ॥१,१२१,२११,१२२ पञ्चसुनि भूमौ सात् सयुता ललना २११,२२२,११२,११२ ललितमभिहितं नौ न्यौ नामतः ॥१,१११,२२२,२१२ इतपदं भवति नभनयाश्चत् ॥१,२११,१११,१२२ सर्वं मा यस्मिन् वीर्यं विद्याधारः स्यात् २२२,२२२,२२२,२२२ लघुगुर्वदनि पञ्चचामरम् १२१,२११,२११,२१२ सारङ्गवर्णं समस्तोत्तकारेण २२१,२२१,२२१,२२१ समस्तजमीरय मौक्तिकदाम १२१,१२१,१२१,१२१,	
ललितम् इतपदम् विद्याधारः		
पञ्चचामरम् सारङ्गम् मौक्तिकदाम		

हृन्मः इतिनामानि ।	हृन्मः लक्षणगताः ।	हृन्मःतुदाहरणानि ।
मोटकम् तरलनयनम् अयोदशाक्षरा इति । अतिजगती । प्रहृषिणी विभिर्दशभिश्च यतिः ।	मोटकनाम समस्तभमीरय २१,२१,२१,२१ वरिलसु तरलनयनमिह ॥॥॥॥॥॥॥ अष्टाभिर्मनजरगाः प्रहृषिणीयम् २२२,११,१२,२२,२	गोपीनामधरसुधारसस्य पात्रे- वत्पुष्पसमकलसोपगृह्णन् । आचर्यैरपि रतिविभ्रमेर्मुरारेः संखारे मतिरभवत् प्रहृषिणीह ॥ युनातु वो हरितिरासविभ्रमी परिभ्रमन् ब्रजवचिराङ्गनाम्नरे । समीरयोक्तविततान्तरालगो यथा भवत्तरलतमानभूवहः ॥ कीलावृत्त्यन्तमयूरभ्रमिनाम्नं वृत्त्यन्तोपासोद्विषयोदानिलरन्ध्रम् । कामकीङ्कालमना गोपवधूभिः कंसध्वंसी निर्धनहृन्मावनाप ॥ जयति दितिजरीपुताङ्गवलीला- कुपितकवककरकालियमौलौ । चरककमलयुगचापलचङ्की पदनखवचिजितभोगमखित्रीः ॥ अन्तोर्मिशीतलकरेण कालय- स्तुकान्तिचोरितविषोचनो हरे ! । नियतं कलानिधिरसीति वल्लवी सुदमन्थते अघित मञ्जुभाषिणी ॥ श्रद्धन्तवचचन्त्रिकाचालिते दिनकरतनयातीरदेशे हरिः । विहरति रमसाङ्गवीभिः समं निदिवयुवतिभिः कोऽपि देवो यथा ॥ यसुगाविहारकुतुके कलहंसो ब्रजकामिनीकमलिनीकृतकेलिः । जनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः ॥ श्रयिता नृषा चटुजमाननिद्रया रतिकेलिकुञ्जनिजये विलासिनी । सुरचैरिषा वदनचुम्बनादिना स्मितमाततान सपदि प्रबोधिता ॥ शुद्धसुखवीर्यभरं हरिं मदान्धा युधि ससुपेय न दानवा जिजीवुः । सुधितनृगेन्द्रसुखं नृगा उपेत्य क तु खलु विभ्रति जीवनस्य योगम् ॥
वचिरा चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः ।	जमौ वचौ गिति वचिरा चतुर्नवेः १२,२१,१२,१२,२	
मत्तमयूरः चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः ।	वेदरन्ध्रैर्मतौ यसगा मत्तमयूरः २२२,२२,१२२,१२,२	
चङ्की	नयुगलसयुगलगेरिति चङ्की ॥॥॥॥१२,१२,२	
मञ्जुभाषिणी सुनन्दिनीति श्रुता	वज्रसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी ११२,१२,११२,१२,२	
चन्त्रिका उत्पलिनतीति कापि । विद्युदिति चमेति च कापि । समभिः वङ्- भिश्च यतिः । कलहंसः विह्वनादः कापि ।	नगततनुभिक्षन्त्रिकाश्चतुर्भिः ॥॥॥॥२२,२२,२ वज्रसाः सगौ च कथितः कलहंसः ११२,१२,११२,१२,२	
प्रबोधिता	वज्रसा जगौ च भवति प्रबोधिता ११२,१२,११२,१२,२	
नृगेन्द्रसुखम्	भवति नृगेन्द्रसुखं ननौ जरौ गः ॥१,१२,१२,२२,२	
चचरीकावली	यमौ रौ विख्याता चचरीकावली गः १२२,२२२,२२,२२,२	
चन्द्ररेखा कङ्ककम् नृगेन्द्रसुखम् उपस्थितम्	नखरयुगमैश्चन्द्ररेखसुलोकेः ॥१,१२,२२,२२,२ इदं कङ्ककं यत्र येभ्यश्चतुर्भ्यो गः १२२,१२२,१२२,१२२,२ भवति नृगेन्द्रसुखं ननौ जरौ गः ॥१,१२,१२,२२,२ उपस्थितमिदं ज्ञौ त्वौ यदि युवः स्यात् १२,१२,२२,१२,२	
मञ्जुभाषिणी	जतौ वचौ गो भवति मञ्जुभाषिणी १२,२२,१२,१२,२	
नन्दिनी	इह नन्दिनी वज्रसैर्गन्धयुक्तैः ११२,१२,११२,१२,२	

सूक्तानां वृत्तिनामानि ।	सूक्तानां लक्षणगणाः ।	सूक्तानां लक्षणगणाः ।
कुटजगतिः प्रभावती ।	कुटजगतिर्नौ सप्तर्षु मृतौ शुभः ॥१॥, २२२, २२१, २ यस्यां प्रिये ! प्रथमकमचरिष्यं तुर्थं तथा शुभं नवमं दशान्तमम् । साम्यं भवेद्यतिरपि चेद्दुःखमप्यहैः सा लक्ष्यतामन्ततस्ते ! प्रभावती ॥	वीर्यामौ येन ज्वलति रश्मिरसात् क्षिप्ते देहेने जाता धरणिरीयमसम्भावा । धर्मस्थितार्थं प्रकटिततनुसम्भवः साधूनां वाधां प्रशमयतु स कंसारिः ॥ पुच्छं वसन्ततिलकं तिलकं वनाख्या लीलापरं पिककुलं कलमज रौति । वात्येव पुष्पसुरभिर्मंजयात्रिवाती यातो हरिः स मथुरां विविना हताः स्मः ॥
चतुर्दशाक्षरा वृत्तिः । शर्करा । असम्भावा पञ्चभिर्नवभिश्च यतिः ।	मो गो गो नौ मः शरनवभिरसम्भावा २२२, २, २, ॥१॥, २२२	
वसन्ततिलकम् अष्टाभिः षड्भिश्च यतिः । सिंहो- द्धता कापि । सिंहोद्धता इति सुनिकाश्रयः । उद्धविष्यी इति सुनिषेत्तवः ॥	श्रेयं वसन्ततिलकं तमजा जगौ गः २२१, २११, १२१, १२१, २, २	
अपराजिता सप्तभिर्धतिः ।	ननरसलघुगैः खरैरपराजिता ॥१॥, ॥१॥, २१२, ॥२॥, १, २	
प्रहरणकलिका सप्तभिर्नवभिर्धतिः ।	वनभनलगिति प्रहरणकलिका ॥१॥, ॥१॥, २११, ॥१॥, १, २	
वासन्ती	मात्तो नो मो गौ यदि गहिता वासन्तीयम् २२२, २२१, ॥१॥, २२२, २, २	
लोला अष्टाभिः सप्तभिर्धतिः ।	द्विःसप्तच्छदि लोला मूसौ म्भौ गौ चरये चेत् २२२, ॥२॥, २२२, २११, २, २	
गान्दीमुखी अष्टाभिः सप्तभिर्धतिः ।	खरभिदि यदि नौ तौ च गान्दीमुखी गौ ॥१॥, ॥१॥, २२१, २२१, २, २,	
इक्षुवदना नदी सप्तभिर्धतिः ।	इक्षुवदना भनसनेः सगुरुयुग्मेः २११, १२१, ॥२॥, ॥१॥, २, २ ननतजगुरुगैः सप्तयतिर्नदी स्यात् ॥१॥, ॥१॥, २२१, १२१, २, २	
लक्ष्मीः	लक्ष्मीरन्तविरामा मूसौ तमौ गुरुयुग्मम् २२२, ॥२॥, २२१, २११, २, २	
सुपवित्रम्	जिननगगिति वसुयति सुपवित्रम् ॥१॥, ॥१॥, ॥१॥, ॥१॥, २, २	
मध्यचामा	मध्यचामा युगदशविरमा म्भौ न्यौ गौ २२२, २११, ॥१॥, १२२, २, २	
कुटिलम्	युगदिग्भिः कुटिलमिति सभौ न्यौ गौ चेत् ॥२॥, २११, ॥१॥, १२२, २, २	
प्रमदा	ननभनला गुरुच भवति प्रमदा ॥१॥, १२१, २११, १२१, १, २	

अन्वर्था इतिवामाणि ।	अन्वर्था अक्षरगताः ।	अन्वर्थातुदाहरणाणि ।
मञ्जरी पञ्चमे नवमे च वतिः । कुमारी अष्टमे नवमे च वतिः । सुकेसरम् चक्रौरचः चक्रपदम् वासन्ती पञ्चदशाक्षरा वृत्तिः । अतिशर्करी । शशिकला सक अक्षराः सप्तभिर्नैवभिश्च वतिः । मन्त्रिगुणनिकरः अष्टभिः सप्तभिश्च वतिः । मालिनी अष्टभिः सप्तभिश्च वतिः । लीलाखिलः विपिनतिलकम् तूयकम् चक्रवेला सप्तमे अष्टमे च वतिः । विजा	सजसा बली गति शरपद्मेमञ्जरी ॥२,१२,॥२,१२,१,२ नचभणगेर्गुवच सप्तवट् कुमारी ॥१,१२,२१,१२,२,२ नरनरेर्लगी च रचितं सुकेसरम् ॥१,२२,॥१,२२,१,२ नौ नौ लगी चेदिह भवति च चक्रौरचः २२२,२१,॥१,१२,१,२ चक्रपदमिह भवननगुदभिः २१,॥१,॥१,॥१,१,२ वासन्तीयं खादिह खजु मती नौ गौ चित् २२२,२२१,॥१,१२,२,२ गुणनिधनमगुलपुरिह शशिकला ॥११११११११११,२ सगियमपि च रसनव-रचितयतिः ॥११११,॥१,॥१११,२ सप्तसुनियतिरिति मन्त्रिगुणनिकरः ॥१११११,१,॥११११,२ ननमययुतेयं मालिनी भोगिलीकैः ॥१,॥१,२२२,१२२,१२२ रकन्तूनी विद्युक्तालापादौ चेष्टीलाखिलः २२२,२२२,२,२,२२२,२२२,२ विपिनतिलकं नवनरेपयुग्मेभवेत् ॥१,॥२,॥१,२१२,२१२ तूयकं समानिकापदद्वयं विगान्तिमम् २,१,२१२,१२१,२,१,२१२,१२ नौ नौ यौ चेष्टवेता सप्तदशैश्चक्रवेला २२२,२१२,२२२,१२२,१२२, विजा नामअन्वर्थाचक्षेत् यद्यो मा यकारौ २२२,२२२,२२२,१२२,१२२	मलयजतिलकसमुदितशशिकला ब्रजयुवतिलकवदलिकगगनगता । सरसिजनयनकुदयसलिलनिधिं कृतमुत विततरभसपरितरजम् ॥ अयि सङ्घचरि । अचिरतरगुणमयी अदिमवसतिरनपगतपरिमला । सगिव निवस विलसदनुपमरसा सुसुखि । सुदितदुज्ज्वलनङ्घ्रये ॥ नरकरिपुरवतु निखिलसुरगति- रमितमहिमभरसङ्घनिवसतिः । अनघधिमन्त्रिगुणनिकरपरिचितः सरिदिधपतिरिव हृततनुविभवः ॥ नगमद्वलतचर्चा भीतकौधेयवासा अचिरशशिशिखलावदधमिलपाशा । अष्टसुनिहितमंशे वंशसुतकाण्यवन्ती हृतमधुरिपुलीला मालिनी यातु राधा ॥ पायासो गोविन्दः कालिन्दीकूलचौखीचक्रे राखोलावक्रोङ्गोपीभिः सार्द्धं लीलाखिलः । मन्दाकिन्याक्षोरोपान्ते खेरक्रीडाभिर्जोली यद्देवानामौघः सर्वेभ्याभिः खिलन्तीभिः ॥ विपिनतिलकं विकसितं वसन्तागमे मधुलतमदैर्मधुकरै रवङ्गिर्वृतम् । मलयमरुता रचितलास्यमालोकयन् ब्रजयुवतिभिर्विहरति क सगुणो हरिः ॥ सा सुवर्णकेतकं विकशिष्टं भृङ्गपूरितं पञ्चबाणबाणजालपूर्णं हेमतूयकम् । राधिका वितर्क माधवाय मासि माधवे मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे । ॥ विन्दे ते हरारे । पाकुप्रकाशा ललाटो ज्जानक्यायं दुर्जनं न भाजते विभती सा । राधाभोदक्ष गर्भे लीला यथा चक्रवेला किञ्चार्त्ता त्वां सरन्ती घन्ते भुवं जीवयोगम् ॥ गोपाली लीलाकोला यदत् कलिरालज्जान्ते खिलज्जुल्लाहारा वन्द्यसन्ध्यावर्णचषा । कंसारातिमूर्तिलङ्घने कुरि क्रीडतीयं कीदृशः खर्गो मोक्षो वाक्साविद्यते तत्र जाने ॥

अन्धसां वृत्तिनामानि ।	अन्धसां लक्षणगणाः ।	अन्धसां तुराहरणाणि ।
प्रभद्रकम्	भवति नजी भजी रचयितौ प्रभद्रकम् ॥१,१२,२११,१२१,२१२	
रक्षा	सजना नयौ शरदशयतिरियमेला ॥२,१२१,१११,१११,१२२	
पञ्चभिर्दशभिश्च यतिः ।	माः पञ्च स्युयस्यां चा कामक्रीडावशां शेषा २२२,२२२,२२२,२२२,२२२	
कामक्रीडा	नजभजरेर्विराजितमिदं सुखेलकम् ॥१, १२१,२११,१२१,२१२	
सुखेलकम्	चन्द्रकान्ताभिधा रौ मूसौ यो विरमः खराटौ २१२,२१२,२२२,११२,१२२	
चन्द्रकान्ता	नगतभरक्षताखरेरुपमालिनी ॥१,१११,२२१,२११,२१२	
सप्तभिरष्टाभिश्च यतिः ।	नष्टभास्वमेतदुदितं सजसा सयौ चेतु ॥२,१२१ ॥२,१२२,१२२	
उपमालिनी	कथयन्ति मानसहंसनाम सजौ जभराः ॥२,१२१,१२१ २११,२१२	
अष्टाभिः सप्तभिश्च यतिः ।	सगच्छैः शिववक्त्रमितैर्गदिता नलिनी ॥२,११२,११२,११२,११२,	
नष्टभः	शंस निशिपालकमिदं भजसनाच्च रः २११,१२१,११२,१११,२१२	
मानसहंसः		
नलिनी		
निशिपालकम्		
बोद्धव्याचरा वृत्तिः । अष्टिः ।		
चित्रम्	चित्रसंज्ञमोरितं समानिका पदद्वयम् २,१,२१२,१२१,२,१,२१२,१२१	
नष्टभगजविलसितम्	अभिजगैः खराङ्कनष्टभगजविलसितम् २११,२१२,१११,१११,१११,२	
गजतुरगविलसितमिति श्रुत्वा ।		
सप्तभिर्नवभिश्च यतिः ।		
चक्षिता	भातु समतनगैरदृष्टेदे स्याद्विह चक्षिता २११,११२,२२२,२२१,१११,२	
अस्या अष्टमे यतिः ।		
पञ्चचामरम्	प्रमाथिका पदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् १२१,२१२,१,२,१२१,२१२,१,२	
मदनललिता	भौ नो भौ गो मदनललिता वेदैः वष्टुभिः २२२,२११,१११,२२२,१११,२	
चतुर्थे वष्टे च यतिः ।		
वायिनी	नजभजरेयंदा भवति वायिनी गयुक्तैः ॥१,१२१,२११,१२१,२१२,२	
प्रवरललितम्	यसौ नः सौ गच्छ प्रवरललितं नाम वृत्तम् १२२,२२२,१११,११२,२१२,२	

विहमावसाधरोदशीभिवैशुवायुङ्क-
वक्षवीजनाङ्गसङ्गजातमुभयवक्ष्याङ्ग ! ।
त्वां सदैव वासुदेव ! पुण्यलभ्यपादस्य !
वन्द्यपुण्यचिन्नेष्ट ! संस्मरामि गोवधेश !
यो हरिश्चक्षुःखान खरतरङ्गखरदरे-
र्दुर्लभ्यदेवविहङ्गसुविकटङ्कदयतङ्कम् ।
किञ्चित् चिन्नेष्टमेव यद्विलसितमपञ्चतवान्
कंसनिदेशद्वयद्वयभगजविलसितम् ।
दुर्लभ्यद्वयलभ्योदुष्टेष्टाशतचक्षिता
यद्विभुजपरिचक्षाता याता साध्वसविगमम् ।
दीयति दिवि यन्माणा खेच्छं नन्दनविपिने
गच्छत शरयं लब्धं तं भीता भवरिपुतः ।
सुरद्वयलभ्ये विचित्ररत्ननिर्मिते
लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् ।
सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चचामर-
स्मुरतुसमोरवीजितं सदायुतं भजामि तम् ॥
विभ्रद्वयललितचिञ्जुरा घौताधरपुटा
ग्लायतुपञ्चावल्लुङ्गचतटोष्ठाधोर्मितरङ्गा ।
राधावर्धं मदनललितान्दोलालसवयुः
कंसारातिरतिरसमहो चक्रेतिचटुलम् ॥
स्मुरतु ममान्नेष्टय ननु वायि ! नीतिरन्ध्रं
तव चरचप्रसादपरिपाकतः कविलम् ।
भवजलराशिपारकरणचर्मं सुकुम्भं
सततमहं स्तवैः खरचितैः स्तवानि गिलम् ॥
सुजोतुक्षेपः शून्ये चक्षुषलयम्भङ्गाद्वृत्तो
सुधा पादव्यासः प्रकटिततुजाकीटिनाहः ।
क्षितं वक्ष्येकसादृशं पटुकटाधोर्मिनीजा
हरौ जीयादीङ्क प्रवरललितं वक्ष्यीनाम् ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसां सुदाहरणानि ।
हारिणी अष्टाक्षतुर्थे वृद्धे सप्तमे च यतिः ।	वेदार्थैर्मन्त्रमयना गच्छेत्तदा हारिणी २२२,२११,१११,२२२,१२२,१,२	यस्या निम्ने श्रुतिश्रुतकये श्रीशक्तिनी जोषने रागः स्त्रीयोऽधरक्षिककये आचारवारज्जनम् । गौरी कान्तिः प्रकृतिवचिरा रम्भाङ्गरामच्छटा सा कंसारेरजनि न कथं राधा मनोहारिणी ॥ भाराक्रान्ता मम तदुरियं गिरीक्षपिधारणात् कथं धत्ते अमज्जनकथं तथा परितुच्छति । इत्यादृक्कम् जयति जलदक्षबाहुकवचनी- संज्ञेयोऽयं स्मरविनसितं विजोक्त्वा युवः हरिः ॥
भाराक्रान्ता चतुर्थे वृद्धे सप्तमे च यतिः ।	भाराक्रान्ता मन्त्ररचना युवः श्रुतिवद्भ्योः २२२,२११,१११,२१२,१२२,१,२	
हरिः	रवयुगहययुग् नौ नौ सो जगौ हि यदा हरिः १११,१११,२२२,२१२,१२२,१,२	
कान्ता	भवेत् कान्ता युगरवहयैर्मनौ नरसा जगौ १२२,२११,१११,२१२,१२२,१,२	
चित्रलेखा दशमे सप्तमे च यतिः । अतिशायिनी	ससना भजगा न द्विस्वरैर्भवति चित्रलेखा ११२,११२,१२१,२११,१२१,२,२ ससजैरतिशायिनी मता भजपरैर्गुह्यभ्याम् ११२,११२,१२१,२११,१२१,२,२	
पञ्चामरम्	अवेहि पञ्चामरं जरौ जरौ जगौ जयुष १२१,२१२,१२१,२१२,१२१,२,१	
अष्टादशरचरा वृत्तिः । वृत्तिः । कुसुमितलतावेक्षिता पञ्चमे वृद्धे सप्तमे च यतिः ।	स्वाङ्गुतर्लभैः कुसुमितलतावेक्षिता मूर्तौ नयौ यौ २२२,२२१,१११,१२२,१२२,१२२	क्रीकृतकान्तिदीप्तकितकहरीवारिभिर्दाक्षिणात्यै- र्वातेः खेजिभिः कुसुमितलता वेक्षिता मन्दमन्दम् । शृङ्गाजीगीतेः किञ्चलकरोजाधितोजास्त्रजङ्गी तन्वाणा सेतो रम्यतरुणं चक्रपादिककार ॥ तरविस्तृतातरङ्गप्रवनेः सजीलमान्दीकितं मधुरिपुपादपङ्कजरजःसुपूतदृष्टोत्तमम् । सुरहरचित्रसेधितकानाकनापसंस्कारकं चितितकमन्दनं ब्रज सखे ! सुखाय दृष्टावन्म् ॥
मन्दनम् एकादशे सप्तमे च यतिः । इद- मेव वेदरेषेष्मिन्ना महामाजिका त्राधिकदशभिस्सारका दशषष्ठ- भिर्जवा इति कुत्रापि । नाराचम्	नजभजरेषु रेखवहितैः शिवैर्हयैर्मन्दनम् १११,१२१,२११,१२१,२१२,२१२	दिनकरतमयातटीकामने सावसचारिणी अवयविकटलक्ष्मैर्विषया लब्ध ! राधा लब्धि । ननु विकिरति नेत्रनाराचमेधातिदृष्टेर्दणं तद्विह मदनविभ्रमोदृष्टान्तितावधतुल्य इतम् ॥ शृङ्गेरुभिन् जगति नगदृष्टां वारक्यं वहावी- दालम्ब्येदं ब्रजयुवतिसभा विषया सा लब्धापि । नैतादृक् चेत् कथमुद्विगुतामनरेखाभ्युत्तसा प्रीतं तस्यां गयनयुगमभूचित्रलेखानुतायाम् ॥ लला कंसन्दगे पराक्रमविधिं शार्दूलकनितं यश्चक्रे चित्तिभारकारिणु सुरारातिव्यतिहरम् । सन्तोषं परमम् देवनिवष्टे जैलोक्यशरवः अयो वः स तनोत्पारमहिमा लक्ष्मीप्रियतमः ॥
चित्रलेखा चन्दलेखा इति क्वचित् ।	मन्दाक्रान्ता नपरलघुगुता कीर्तिता चित्रलेखा २२२,२११,१११,१२१,२२१,२,२	
शार्दूलकनितम् द्वादशे चरखान्ते च यतिः ।	मः सो जः सतसा दिनेश्वरतुभिः शार्दूलकनि- तम् २२२,११२,१२१,११२,२२१,११२	
हरिश्चतुस्रम् हरिश्चतुस्रेति कुत्रापि । अन्यगतिः	मातु सो जौ भरसंयुतौ करिवाण्यखैर्हरिश्चतुस्रम् २२२,११२,१२१,१२१,२११,२१२ पञ्चभकारयुताश्वगतिर्वेदि चान्यसरचित्ता २११,२११,२११,२११,२११,११२ सुधा तर्कैस्सर्कैर्भवति ऋतुभिर्यो भो नवतसाः १२२,२२२,१११,११२,२२१,११२ वर्षाभैर्मननततमनैः कीर्तिता चित्रलेखिणम् २२२,१११,१११,२२१,२२१,२२२,	
सुधा		
चित्रलेखा		

कर्मदा इतिनाम्नाभिः ।	कर्मदा लक्षणगणाः ।	कर्मदासुदाहरणाभिः ।
अमरपदकम्	भादुरणना नवी अमरपदकमिदमभिहितम् २११, २१२, १११, १११, ११२	
शार्ङ्गम्	शार्ङ्गं वद मासवदकयति मः सो जयौ रो मचैत्	
केसरम्	२२२, ११२, १२१, ११२, २१२, २२२ जयौ नवी नवी केसरमिदमुत्तं मत्तं केसरम्	
चलम्	२२२, २११, १११, १२२, २१२, २१२ जयौ नवी नवी केसरमिदमुत्तं युगेमैनिभिः खरेः	
जाजसा	२२२, २११, १११, १२१, २११, २१२ जेका वसुविरतिजनौ रेचतुर्भिर्युता जाजसा	
जता	२२१, १११, २१२, २१२, २१२, २१२ भवति वसुगजं रमौ रो दृष्टमिदमेतैर्जता	
विंशतिस्त्वर्णितम्	१११, १११, २१२, २११, २१२, २१२ तत्त्वर्णितैर्मौ भूमौ विरतिचेत् विंशति- स्त्वर्णितं यौ	
हरणनम्	२२२, २२२, २११, २२२, १२२, १२२ रौ जयौ भरसंयुतौ करिषाव्यखैरनर्णनम्	
विशुद्धिप्रिया इति च कुत्रापि ।	२१२, ११२, १२१, १२१, २११, २१२	
क्रीडकम्	इदं क्रीडकं सदैवं समस्तैर्यकारैः समेतम् १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२,	
हीरकम्	हीरकमुदितं भवनजनैरिह रगव्योक्ततः २११, ११२, १११, १२१, १११, २१२	
जनविश्रम्भकरा इतिः । अतिष्ठतिः ।		कदम्बामोदाप्रा पिपिनपवनाः केकिनः कान्तकेका विनिनाः कम्बल्यो दिशि दिशि सुदा र्दुरा इमनादाः । निशा दृष्टद्विद्विजितलसन्निविस्त्वर्णितं केतु प्रियः साक्षीनो रौ द्युज्जलनो राप्यमकात् किमन्यत् ॥ अभौष्टं कुटो यो वितरति कषट्ठोपावशाखो ज्ज्वलः स्फुरन्नागारलक्षविकिततदुच्चिन्नामुकालम्बितः । न यस्त्वपुष्पश्यासुपगतवतां संसारतीव्रातप- क्षनोति प्रोत्तापं स जगद्वतात् कंसारिकल्पदमः ॥ गोविन्दं प्रथमोत्तमाङ्ग ! रसने ! त्वं घोषयाहन्निर्धं पाणी ! पूजयतं मनः ! स्मर पदे ! तस्यालयं गच्छतम् । एवञ्चेत् कुलताखिलं मम हितं श्रीर्वाद्यस्तद् भुवं न प्रेक्षे भवतां कते भवमहाशार्ङ्गलविक्रीडितम् ॥ कामक्रौडसदृशो मधुसमयसमारम्भरभवात् कालिन्दीजलकुञ्जे विहरणकुतुकालचन्द्रदयः । गोविन्दो वल्लवीनामधररससुधां प्राप्य सुरसां शङ्के पीयूषपात्रप्रभवकृतसुखं वक्षरद्वौ ॥ शम्भुलोकानां प्रकटितकदनं भक्तमानोक्तं कंचं कृष्णचेतोभिस्त्रिदिववसतिभिर्बोमसंख्यैर्विस्तृतम् । सुम्भामोदेन खगितदृष्टदिगाभोगमाकृतमङ्गं मौलौ देव्यारैर्न्यपतदुपमं खल्लरोः पुल्लदाम ॥
मेघविस्फूर्णितम्	रसलैर्मेघं मौ नवी ररगुद्युतौ मेघविस्फूर्णितम् ख्यात् ।	
वहे वहे सप्तमे च यतिः ।	१२२, २२२, १११, ११२, २१२, २१२	
हाया	भवेत् सेवकाया तयुगयुता स्यात् दादशान्ते यदा	
वहे दादशे अन्ते च यतिः ।	१२२, २२२, १११, ११२, २२१, २२१, २	
शार्ङ्गलविक्रीडितम्	खर्ग्यार्थैरिदं मः खजौ सततगाः शार्ङ्गल- विक्रीडितम्	
दादशे जनविश्रुतौ च यतिः ।	२२२, ११२, १२१, ११२, २२१, २२१, २	
सुरसा	जौ भौ यो नो शुचैत् खरसुनिकरयोराह सुरसाम्	
सप्तमे चतुर्दशे अन्ते च यतिः ।	२२२, २१२, २११, १११, १२२, १११, २	
पुल्लदाम	मो गौ नौ तौ गौ खरद्वयतुरगैः पुल्लदाम प्रसि- द्धम्	
पञ्चमे दादशे अन्ते च यतिः ।	२२२, २, २, १११, १११, २२१, २२१, २, २	
पुल्लदाम इति केचित् ।		
पञ्चचामरः	नयुगजगलवू रजौरलगा यदा स पञ्चचामरः १११, १११, २११, २१२, १२१, २१२, १, २	
विष्णुम्	इत्तं विष्णुं शरसुनितुरगैर्मौ नवी ततौ चेदुगुः	
	२२२, २२१, १११, ११२, २२१, २२१, २	

सूत्रार्थ उक्तिनामानि ।	सूत्रार्थ लक्षणमन्त्राः ।	सूत्रार्थ उक्तिनामानि ।
मकरन्दिका	रसैः मङ्गलितैर्कैर्यमनयनया सुवर्मकरन्दिका १२२, २२२, १११, ११२, १२१, १२१, २	प्रकाशुर्लोकियादि तदितरविश्रवाभावाभ्यनयना त्वां ध्यायन्ती निजुज्जे परमतरवर्षं हर्षीत्युलका । आनन्दानुभूताद्यो वसति सुवर्णा वीर्यकरन्दिका कामाग्निं लक्ष्मकामा गङ्गा नरकरिपो । राधा मस यक्षी । करतालचलनकाङ्क्षयनमिषयिन मगोरमा रमणीयदेवनिनादरक्षिमयमेव सुखावहा । बहुलादुरागनिवासराससुहृदा भवरागिणं विदधौ हरिं, लक्ष्म वल्लवीजनचार्य चामरगीतिका । चिन्तितलीनया मिश्रगर्भदेहकपविधमिष राजमानसद्वयोविलाससम्भवा कलाकुतूहलेन । यः समं ब्रजाङ्गनाजनेः सुराङ्गनाभिभेः सुखं समेक विष्णुवल्गवाय चित्तपद्मकोवटपदः स मे वदाम् ॥ सपीयूषोष्णीतुषरविजयुगला मध्यमका फलाभ्यां तयोर्द्वे राक्षसतरलजिह्वायाश्चिदुत्तमिषाशाखा । लसन्नुत्तारस्तोतुपलकुवलयवचनविष्वाधिताया महाशोभा मौनी मिलदक्षिपटलैः लब्ध ! वा कापि वह्नी ।
मथिमङ्गरी	रगान्धैः स्थातु यमनयनजगताः कीर्तिता मथि- मङ्गरी १२२, २११, १११, १२२, १२१, १२१, २	
समुद्रतता	गजाब्जितुरगैर्जसौ जसतभा गङ्गेतु समुद्रतता १२१, ११२, १२१, ११२, २२१, २११, २	
विश्रवत्तरा उक्तिः । जतिः । सुवर्णा सममे चतुर्दशे विंशतौ च यतिः ।	श्रेया समान्यपङ्क्तिर्मरभनययुता भूय गः सुवर्णा २२२, २१२, २११, १११, १२२, २११, १, २	
गीतिका	सज्जा भरौ सलगा यदा कथितां तदा लक्ष्म गीतिका ११२, १२१, १२१, २११, २१२, ११२, १, २	
रुतम्	रुचमीदृशम् नामतो रजौ रजौ रजौ सुवर्णेषु २१२, १२१, २१२, १२१, २१२, १२१, २, १	
शोभा वर्द्धे चयोदशे अने च यतिः ।	रसान्ध्याः शोभा नयुगमजठरा मेघविस्म- र्जिता चेतु १२२, २२२, १११, १११, २, २१२, २१२, २	
सुवर्णा	खाता पूर्वैः सुवर्णा यदि मरभना तद्वर्गो सुवर्ण २२२, २१२, २११, १११, २२१, २२१, २, २	
मत्तेभिविक्रीकृतम् चयोदशे यतिः ।	सभरा नुमौ यलगाच्छयोदशयतिर्मत्तेभिविक्री- कृतम् ११२, २११, २१२, १११, २२२, १२२, १, २	
एकविंशत्तरा उक्तिः । प्रकृतिः । सम्भरा सममे चतुर्दशे एकविंशतौ च यतिः ।	जम्भैर्यानां चयेण त्रिसुनियतिर्युता सम्भरा कीर्तिसेयम् २२२, २१२, २११, १११, १२२, १२२, १२२	
सरसी सिंहकमिति लज्जलनिधिरिति च कापि ।	नजभज्जा जरी यदि तदा गदिता सरसी कवीचरैः १११, १२१, २११, १२१, १२१, १२१, २१२	याकीविन्दीवराभा कनककवलयस्तपीतवासाः सुहावा वर्द्धे चयनकाभौल्यलपितचिह्नरा चारुकावतंसा । अंसयासक्तवर्षाभिसुलितजगद्गङ्गावीभिर्जसनी धर्तिर्गोपस्य विष्णोरवतु जगति वः सम्भरा चारुहारा । चिह्नरकलापशेवकलतप्रमदाहु लसवयोन्मिष स्फुटवर्णानुकाहु विजयल्लुज्ज्वलल्लुज्ज्वलज्ज्वल । कुचयुगलकवाकमिधुनाहुमता सुकलाकुतूहली चरचयदसुगती ब्रजजगीवयनासरसीहु विजयम् ॥
हाविंशत्तरा उक्तिः । आकृतिः । चञ्ची चयमे हाविंशतौ च यतिः ।	मौ मौ नाचत्वारो गो गो वसुधवयतिरिति भवति चञ्ची २२२, २२२, २, २, १११, १११, १११, १११, २, २	वाङ्गं कामेनैकान्तोऽसौ विकचकमलमधुसुन्दरमि पिवन्ती कामक्रीडाकृतस्त्रीतप्रमदरवरभयमल्लहु रचन्ती । कालिन्दीये पद्मारव्यं पवनप्रतनपरितरकपरामे कंसारति । प्रथमं खेचं सरभयमतिरिष्ट विनयति चञ्ची । भाषवमावि विकचरकेशरपुष्पकलकलिरासुदिते- भट्टकुलैरपनीतवने वनमाश्रितमाभि । कलाविलयम् । कुञ्जयोदरपल्लवकल्पिततल्लमन्यमनोजरवं र्त्तं भज भाषविका कङ्कनकलासुववातल्लतोपमनी ।
मदिरा	समभकारयुतैकगुणैर्गदितेयसुदारतरा मदिरा २११, २११, २११, २११, २११, २११, २	

[illegible]

अक्षरानि इतिवृत्तानि ।	अक्षरानि कथयन्तः ।	अक्षरासुराक्षरानि ।
त्रिंशदक्षरा इति । अक्षरः	प्रतिचरन्विहरेषाः स्वरान्त्रिंशदक्षराणां प्रतीक- लीलाकरीद्वयमप्युक्तः प्रतिचरन् चक्षुर्दृष्टिप्रपातस्य इत्यर्थः । ॥१॥, १११, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२	जय जय जगदीश विष्णो हरे राम रामोदर श्रीनिवासा पुतामन नारायण त्रिदशगणगुरो सरारे सङ्क्रान्तसुरारे हृषीकेश प्रीताम्बर श्रीपते माधव । जयजगन्मन लक्ष्म वैकुण्ठ गोविन्द विष्णोः पद्मे चक्रायुधा- धोक्षण श्रीनिधे बलिदमन वृषिह शरीरे । भवान्मोघिषोरार्थसि त्वं निमज्जन्त- मभ्युदयोपेय माम् ॥
चिह्नविक्रीडः	यकारैः कवीच्छासुरोद्यान्निबद्धैः प्रसिद्धो विमुक्तो उपरो दृष्टकः चिह्नविक्रीडनामा १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२	
त्रयचिह्नदक्षरा इति । अक्षरः अशोकमञ्जरी	॥१॥, १११, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२ छेच्छया रजौ क्रमेण संनिविष्टयत्युदारधीः कविः स दृष्टकः स्मृतो जयलक्ष्मणमञ्जरी २१२, १२१, २१२, १२१, २१२, १२१, २१२, १२१, २१२	अक्षरविहङ्गवादीनामपुत्राक्षरानि बोद्धव्यानि ॥
वटचिह्नदक्षरा इति । आलः	॥१॥, १११, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२	
जनसत्कारिंशदक्षरा इति । जीमूतः	॥१॥, १११, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२	
डाक्षसत्कारिंशदक्षरा इति । लीलाकरः	॥१॥, १११, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२	
पञ्चसत्कारिंशदक्षरा इति । उद्दामः	॥१॥, १११, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२	
चिह्नविक्रान्तः	नयुगलशुक्रयुगेवं यकाराः कवीच्छासुरोद्या- न्तदा यत्र वक्ष्यन्त एवोऽपरो दृष्टकः पङ्क्ति- रीरितः चिह्नविक्रान्तनामा ॥१॥, १११, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२	
अष्टसत्कारिंशदक्षरा इति । शङ्खः इत्यादयः । इति अमृतानि समाप्तानि ॥॥॥	॥१॥, १११, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२	
अथाष्टसमृतानि । उपपिचम् ११ । ११ इति ।	विषये यदि सौ खलगा द्वाभौ युजि भाद- शुक्राशुपिचम् । द्विरावृत्ता श्लोकः पूरयितव्यः ॥१२॥, ॥१२॥, ॥१२॥, १२ २११, २११, २११, २, २	सुरवेरिवपुस्तुतां सुदं हेमनिभांशुकचन्दनलिप्तम् । मगनचपलामिलितं यथा शारदनीरधरेरुपपिचम् ॥
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	विषये प्रथमाक्षरहीनं दोषकमेव हि विगवती स्थातु ॥१२॥, ॥१२॥, ॥१२॥, २ २११, २११, २११, २, २	अथ विगवती ब्रजराभा केशववर्णशरवैरतिमुग्धा । रमयन्त शुक्रं गजयन्ती केलिनिष्ठकृष्णयुवा जगाम ॥
विगवती १० । ११ इति ।		
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च		

कन्दसी दृष्टिनामानि ।	कन्दसी जन्मसंख्याः ।	कन्दसातुहाहरणाणि ।
भद्रविराङ् १०।११ दृष्टिः ।	ओजे तपरी जरी गुरुचेतु मूषी ज्मी ग् भद्र- विराङ् भवेदोषे	
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च केतुमती १०।११ दृष्टिः ।	२२१, १२१, २१२, २ २२२, ११२, १२१, २, २ असमे सजी सगुरुयुक्तौ केतुमती समे भरनगाद् गः	
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च विपरीतपूर्णा ११।१२ दृष्टिः ।	११२, १२१, ११२, २ २११, २१२, १११, २ २ जतौ जगौ मो विषमे समे सेतु तौ ज्मी ग यथा विपरीतपूर्णा	
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च आख्यानकी ११।१२ दृष्टिः ।	१२१, २२१, १२१, २, २ २२१, २२१, १२१, २, २ आख्यानकी तौ जगुरु म ओजे जतावनोणे जगुरु गुरुचेतु	
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च हरिश्चन्द्रता ११।१२ दृष्टिः ।	२२१, २२१, १२१, २, २ १२१, २२१, १२१, २, २ अयुजि प्रथमेन विवर्णितं द्रुतविलम्बितकं हरिश्चन्द्रता	
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	११, २११, २११, २१२ १११, २११, २११, २१२	स्फुटफेनचया हरिश्चन्द्रता वलिमगोक्षतटा तरण्ये सुभा । कलहसकुलारवधालिनी विहरतो हरति क्क हरेर्मेनः ॥
अपरवक्तृम् ११।१२ दृष्टिः ।	अयुजि ननरणा गुरुः समे तदपरवक्तृमिदं नजौ जरी	
प्रथमे द्वितीये च पादे द्वितीये चतुर्थे च पादे दुतमध्या ११।१२ दृष्टिः ।	१११, १११, २१२, १, २ १११, १२१, १२१, २१२ भन्नयमोजगतं गुरुणी चेद् युजि च नजौ अयुतौ दुतमध्या	स्फुटसुमधुरवेणुगीतिभिस्तमपरवक्तृमवेत्य माधवम् । जगयुवतिगण्यैः समं स्थिता ब्रजवनिता द्रुतचित्तविभ्रमाः
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च मालभारिणी ११।१२ दृष्टिः ।	२११, २११, २११, २, २ १११, १२१, १२१, १२२ विषमे ससजा यदा गुरु सेतु सभरा येन तु मालभारिणीयम्	
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च कौसुदी १२।१२ दृष्टिः ।	११२, ११२, १२१, २, २ ११२, २११, २१२, १२२ अयुजि ननभभा समकेऽपि तु नयुगरयुगलं तदा कौसुदी	
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च पुष्पिताया १२।१३ दृष्टिः ।	१११, १११, २११, २११ १११, १११, २१२, २१२ अयुजि नयुगदेफतो यकारो युजि च नजौ जगगाश्च पुष्पिताया	
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च जवमती १२।१३ दृष्टिः ।	१११, १११, २१२, १२२ १११, १२१, १२१, २१२, २ स्याद्गुम्फकं रजौ रयौ समे सेतु जरी जरी गुरुर्कवात् परा मतीयम्	
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च मञ्जुसौरभम् १२।१३ दृष्टिः ।	२१२, १२१, २१२, १२२ १२१, २१२, १२१, २१२, २ यदि विषमे भवतो नजौ जरी सजयाः समे तु जगौ मञ्जुसौरभम्	
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	१११, १२१, १२१, २१२ ११२, १२१, १२२, १२१, २	करकिसलयशोभया विभान्नी कुचफलभारविगच्छदेहयष्टिः सितरुचिरविलासपुष्पिताया ब्रजयुवतिव्रतती हरेर्मुदेऽभू

हृन्दां इतिनामानि ।	हृन्दां लक्षणानि ।	हृन्दासुहाकरानि ।
सुन्दरी १०।११ इति ।	अयुजोर्बेदि वी जगौ युजोः सभराः जगौ यदि सुन्दरी तदा	यद्वीचद्वैक सुन्दरी परितः केचमयेन चक्षुषा । अपि कंसहरस्य दुर्महं वचननाद्विधीत प्रिययम् ॥
प्रथमे तृतीये पादे च द्वितीये चतुर्थे पादे च रत्नसमस्तानि समाप्तानि ॥ ॥	॥२,॥२,॥२,॥२ ॥२,॥२,॥२,॥२	
अथ विषमस्तानि । उक्तता	प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुदकाण्य- नन्तरम् । यद्यथ भनभगाः स्युरथो सजसा जगौ च भव- तीयसुज्ञता ॥	
प्रथमे पादे १० द्वितीये १० तृतीये १० चतुर्थे ११ अन्यविधीज्ञता	॥२,॥२,॥२,॥२ ॥३,॥२,॥२,॥२ ॥३,॥३,॥२,॥२ ॥२,॥२,॥२,॥२,॥२ प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुदकाण्य- नन्तरम् । यद्यथ भनभगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयसुज्ञता ॥	विजलास गोपरमणीयु तरणितनयाप्रभोजना । लक्ष्मणयनचक्रोरयुगे दधती सुधासुकिरणोर्मिविभ्रमम् ॥
प्रथमे पादे १० द्वितीये १० तृतीये ११ चतुर्थे ११	॥२,॥२,॥२,॥२ ॥३,॥२,॥२,॥२ ॥३,॥३,॥२,॥२ ॥२,॥२,॥२,॥२,॥२	अथ वासवस्य वचनेन सत्तिरवदनस्त्रिलोचनम् । कान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विद्ध्य धनञ्जयः । इति भारवाजुज्ञताभेदः । १० । १ ॥
सौरभम्	अयसुज्ञता सङ्गमेव प्रदमिह तृतीयमन्यथा । जायते रनभगैर्यचितं कथयन्ति सौरभक- मेतदीदृशम् ॥	परिभूतकुलशतपञ्चवनविष्टतगन्धविभ्रमा । कस्य हृत्त हरतीह हरे सखपद्मसौरभकला तवाहुता ॥
प्रथमे पादे १० द्वितीये १० तृतीये १० चतुर्थे ११	॥२,॥२,॥२,॥२ ॥३,॥२,॥२,॥२ ॥३,॥३,॥२,॥२ ॥२,॥२,॥२,॥२,॥२	
ललितम्	नयुगं सकारयुगलसं भवति चरन्ती तृतीयके । तदुदितसुखमतिभिर्ललितं यदि शेषमस्य सकलं यथोक्तम् ।	ब्रजसुन्दरी ससुन्दयेन मुदितमनसा स पीयते । हिमकरगणितमिवान्तकं ललितं सुरारिसुखचन्द्र- विद्युतम् ॥
प्रथमे पादे १० द्वितीये १० तृतीये ११ चतुर्थे ११	॥२,॥२,॥२,॥२ ॥३,॥२,॥२,॥२ ॥३,॥३,॥२,॥२ ॥२,॥२,॥२,॥२,॥२	
वक्रम्	वक्रं युग्मां मगौ स्यातामन्वयोऽनुष्टुभि ख्यातम् ।	वक्राब्भोजं सदा स्मरं चक्षुर्नीलोत्पलं फलम् । वक्रवीणां सुरारातेष्टोभङ्गं जहारीकेः ॥
प्रथमे पादे ८ द्वितीये ८ तृतीये ८ चतुर्थे ८	२२२२२२२ २२२२२२२ २२२२२२२ २२२२२२२	
पद्यावक्रम्	युजोश्चतुर्थतो जेन पद्यावक्रं प्रकीर्तितम् ।	रावकेलिसह्यास्य कथास्य मधुवासरे । आसीन्नोपनगाक्षीणां पद्या वक्रमधुसुतिः ॥
प्रथमे पादे ८ द्वितीये ८ तृतीये ८ चतुर्थे ८	२२२२२२ २२२२२२ २२२२२२ २२२२२२	

हृन्दा हृत्तिनामानि ।	हृन्दा लक्षणगणाः ।	हृन्दासुदाहरणानि ।
अनुष्टुप्	पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठ्य पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥ प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्भक्तलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुप्तिरिच्छातं तस्मादाचरता मता ॥	पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठ्य पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥
प्रथमे चरये ८ द्वितीये ८ तृतीये ८ चतुर्थे ८	२१२१२२१ २१२१२१२ ११२२१२२२ २२१११२१२	
इति हृन्महत्तानि समाप्तानि ॥१॥		
अथ मात्तल्लानि । आर्या अर्थात् गद्या	लघुप्राप्तं सप्तगत्या गोपिता भवति नेह विषये नः । बलो जञ्च न लघु वा प्रथमार्द्धे नियतमार्थायाः ॥ बद्धे द्वितीयलात् परके नूले सुखलाच्च सयतिपद- नियमः । चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥	लघुः शिशुः सुतो मे वल्लवकुलटाभिराहृतो न यज्ञे । लघुमपि वसन्तवाविति जगाद् गोष्ठ्यां यज्ञोद्धार्या ॥
प्रथमे पादे १२ द्वितीये १८ तृतीये १२ चतुर्थे १५	२२१२१२२ २१११२१२११२ ११११२१११ १२१२२१२२२	हृन्दावने सलीलं वल्लगुहमकाङ्क्षनिहिततनुवदिः । कीरतुस्त्रार्पितवेणुः लघुो यदि मनसि नः खर्गः ॥
प्रकारान्तरो यथा		
प्रथमे पादे १२ द्वितीये १८ तृतीये १२ चतुर्थे १५	२२१२१२२ २२११२१११११२२ २११२११२२ २२१११११२२२	हृन्दावने सलीलं वल्लगुहमकाङ्क्षनिहिततनुवदिः । कीरतुस्त्रार्पितवेणुः लघुो यदि मनसि नः खर्गः ॥
नवधा आर्या क्रमेण यथा । पद्या	[पद्या । प्रथमगण्यत्रयविरतिर्दलयोऽभयोः प्रकीर्तिता	
प्रथमे पादे १२ द्वितीये १८ तृतीये १२ चतुर्थे १५	१११२११२२ २११२२१२१२२२ १११२११११२ २२११२१२२२	जय जय नाथ ! सुरारे ! केशव ! कंसान्तकायुतानन ! । कुरु कदम्बामिति विनतिः पद्या भवरोगदुःखानाम् ॥ अत्र द्वितीयपादान्तलघोर्गुं दलम् । पूर्वपरार्द्धयोर्द्वादशमात्रायां यतिः ॥
विपुला	संज्ञा गणत्रयमादिप्तं शृङ्गलयोर्दयोर्भवति पादः । यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्यातिः ॥	पुंसां कलिकालस्यालक्षतानां नास्त्युपहृतिरव्यापि । वीर्यविपुला सुखे चेतुः स्यान्नोविन्द्यास्त्रमन्त्रकला ॥ अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुं दलम् । पूर्वपरार्द्धयोर्द्वादशमात्रायां संज्ञा यतिः ॥
प्रथमे पादे १८ द्वितीये १२ तृतीये १४ चतुर्थे १३	२२११२२२११२२ २११११२२२ २१११२१२२२ २२२१२११२	
चपला	दलयोर्द्वितीयतुर्थ्यो गणौ जकारौ तु वज्र चपला सा ।	चपला न चेत् कदाचिन्नृणां भवेद्भक्तिभावना लघ्वे । घर्माथकामभोचाक्षरा करस्या न सन्देहः ॥
प्रथमे पादे १२ द्वितीये १८ तृतीये १२ चतुर्थे १५	११२१२१२२ १२१२२१२१२२२ २२१२१२२ १२१२२१२२२	
सुखचपला	आद्यं दलं सप्तमं भवेत्तल्लक्ष्यं चपलागतं यस्याः । शेषः पूर्वजलक्ष्या सुखचपला खोदिता सुनिना ॥	नन्दसुत ! वल्लकलं हृद् न ते प्रेम गच्छ तत्रैव । यत्र भवति ते रागः कापि जगादिति मुखचपला ॥ अत्र द्वितीयपादान्तलघोर्गुं दलम् ॥
प्रथमे पादे १२ द्वितीये १८ तृतीये १२ चतुर्थे १५	२१११२१२२ १२१२२१२१२२२ २१११२२२ २११२२११११२	

हृन्वा इतिनामाभि ।	हृन्वा लक्षणगताः ।	हृन्वासुहाकरणाभि ।	
अथनचपला	प्राक्प्रतिपादितमर्हं प्रथमे प्रथमेतरे च चप- लायाः । लक्ष्म्यामयेत खोक्ता विमुह्यतीभिर्नचपला ॥ २२२२॥२ २॥११२११॥२२ २२१२२२ १२१११११२२ आर्याप्रथमाह्वं चम् यस्या अपराह्वंमाह तां गीतिम् । २॥२२२२ २॥२१११२११२ २२२२२२ १२१२१२१२२२ आर्यापराह्वं तुल्ये दलह्वये प्राहुवपगीतिम् । ११२१२२ २२२२१२२२ २२१११२२ २॥२२१२२२ आर्याप्रथमाह्वं तये विपरीते पुनरिहोदगीतिः । २२१२११ २२२२१२२२ २२२२२२ २॥२२१२१२१२ आर्यापराह्वं दलमन्तेऽधिकगुण तादृगपराह्वं- मार्यागीतिः । २२२११२ १२१२१२१२१२२ २२२२२२ २२२२१११२२२ पूजाह्वं विंशत्याचतुर्विंशत्या वा मात्राणां पराह्वं वोक्तामात्राणां परे लघुवर्णचतुष्टये सति प्रथमं द्वितीयं वा लक्ष्यचरं प्राप्य आर्यायाः सामान्येन यतिनियमः ॥ वैतालीयम् । अपरवक्त्रमित्येके । प्रथमे चरये १२ द्वितीये २० तृतीये १२ चतुर्थे २० प्रथमे चरये १४ द्वितीये १६ तृतीये १४ चतुर्थे १६ अथनचपला	यद्विषयेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समेषुर्गो निर- न्तरा । न समाच पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रत्नौ गुणः ॥ ११२१२१२२ ११२१२१२१२ ११२१२१२२ २२२२२१२२ तत्रैवान्तेऽधिके गुरौ स्थासौपचन्दसकं कवीन- ह्वम् । २२२२१२२२ २२२११२१२२ २२२२१२२२ २२२११२१२२	लक्षः शङ्कारपटुर्गोवनमदचक्षकः सुलजिताङ्गः । आसीदुन्नताङ्गनामो मनोहरो अथनचपलानाम् ॥ केशवर्णश्रीगीतिलोकमनोहरिचहारिणी अयति । गोपीमानयन्त्येवमोचनी दिवगायनाचर्या ॥ अथ द्वितीयचरणान्तलघोर्गुणत्वम् ॥ नवगोपसुन्दरीणां रासोक्तासि मुरारातिम् । अक्षारयदुपगीतिः स्वर्गपुरङ्गीदृशां गीतिम् ॥ नारायणस्य सन्ततमुद्गीतिः संस्कृतिर्भक्ता । अष्टौयामासक्तिर्दुस्तरसंसारसागरे तरणिः ॥ हर्ताश्रुतिमितदृशः प्रमोदरोमाचकचुकाचितदेहाः । आर्यागीतिं भक्ता गायन्ति श्रीपतेचरितसम्बद्धाम् ॥ लघुगुणविपर्ययरूपप्रकारभेदेन बहुविधा आर्या भवन्ति । सुखयेन मदेन चर्चितं तव यस्मिन् राधिके कुचम् । मुद्मातपुतेऽन पक्लिमं तद्वैतालीयं फलं हरेः ॥ लघुगुणसमयेनापि बहुधा भवति ॥ आतन्नामं सुरारिकानासापचन्दसकं कृदा विनोदम् । नर्तनं यो निर्जनान देवो वन्दे तं जगतां ह्यतिं दधानम् ॥

कर्मकां प्रतिपादयति ।	कर्मकां लक्षणगणाः ।	कर्मकां लक्षणगणाः ।
पञ्चमिका	प्रतिपद्यमकितयोज्यमात्रा नवमगुणत्वविभू- वितगाभा । पञ्चमिकापुनरत्र विवेकः कापि न मध्य- गुणगण एकः ॥	तरलवतंसादिष्टकर्मणस्तत्पञ्चमिकाकटिबन्धः । मौलिचमणश्लिखचक्रकट्यः कालियधिरदि नगर्ग मुकुटः ॥ इयं प्रतिपद्यमकितयोज्यमात्रा जङ्गुगुणत्वविभूतिपञ्चमिका । अस्या नवमी मात्रा च कदाचित् लघ्वी भवति ॥
प्रथमे चरये १६ द्वितीये १६ तृतीये १६ चतुर्थे १६ दोहिका	मात्रा नवोदशकं यदि पूर्वं जङ्गुविरामि । पञ्चमिकादशकानु दोहिका दिगुणैः ॥	माई दोहिकपठय युधि हासिष्यो काव्य गौणाल । दृष्टावयवगुणजुल्ल पलिष्यो कमलरसान् ॥ अस्वार्थः । हे मातः ! दोहिकापाठं श्रुत्वा जङ्गो गोपालो हसित्वा कमपि रसानं पलितः कुच दृष्टोवनचन- कुञ्जे दृष्टावयवस्य निविडनिकुञ्जे । राई इति कचित् पाठः तस्मिन् राधिकाया दोहिकापाठं श्रुत्वा ॥ गुणलघुत्वयत्नेन बहुधा भवति ॥
प्रथमे चरये १६ द्वितीये १६ तृतीये ११ चतुर्थे ११ अस्या अन्त्या मात्रा लघ्वी अप- भ्रंशभावया प्रचारः । इति मात्रावृत्तानि समाप्तानि ॥३॥	२२३॥१॥१॥ २१२२१२२१ २२१॥१॥१॥ ११२११॥१॥	

अत्र समष्टतानि (२४७) सप्तचत्वारिंशदधिकं द्विशतं, अर्धसमष्टतानि (१५) पञ्चदश, विषमष्टतानि (७) सप्त, मात्रावृत्तानि च (१५) पञ्चदश, सप्तदायेन (२८४) चतुरशीत्यधिकद्विशतसंख्यकानि कर्मकाणि लिखितानीति ॥ ३ ॥

हृन्कपातनः, पुं, (हृन्केन हृन्ना पातयति लोकानिति । पतु + क्तिच् + क्तुः ।) हृन्-
तापसः । इति ञटाधरः ॥
हृन्दोगः, पुं, (हृन्दो वेदविशेषं सामेत्यर्थः गाय-
तीति । गे + “गोपोहक्” ॥ १।२।८ इति टक् ।)
सामगः । सामवेदी । इति ञटाधरः ॥ (यथा,
मनुः । १।१४५ ।
“यत्नेन भोजयेच्छास्त्रे बह्वर्चं वेदपारगम् ।
शास्त्रान्तागमयाज्यं हृन्दोगमु समाप्तिकम् ॥”)
हृन्दोगपरिशिष्टं, स्त्री, (हृन्दोगेन सामगेन काव्या-
यनेन सुनिनेत्यर्थः । प्रणीतं यत् परिशिष्टम् ।
यद्वा, हृन्दोगेभ्यः क्ततं परिशिष्टम् ।) काव्यायन-
सुनिनेतं सामवेदिकमैवोधकगोभिलक्षणायां
परिशेषशास्त्रम् । इति स्मृतिः ॥
हृन्दोविचिन्ति, स्त्री, (हृन्दां विचिन्तियेच ।)
श्रुतिहृन्दां प्रत्यायकं शास्त्रम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, दृष्टुर्विचितायाम् ।
१०४ । ६४ ।
“विपुलापि बुद्धा हृन्दोविचिन्तिं भवति कार्य-
मेतावत् ।
श्रुतिसुखदृष्टतसंयद्दमिममाह वराहमिहिरो-
क्तः ॥”)
हृन्, स्त्री, (हृद् + क्तः ।) रङ्गः । निर्जनस्थानम् ।
इति मेदिनी । ने, ५ ॥
हृन्, त्रि, (हृद् + क्तः ।) हृदितः । इति
मेदिनी । ने, ५ ॥ (आप्तः । यथा, महाभारते ।
१।२० । २४ ।
“न ह्या न रयो वीर ! न यन्ता मम दासकः ।
अदृष्टान् शरैश्चक्रासयाहं खेनिकाञ्च मे ॥”)
रङ्गः । इत्यमरः । २।८ । २२ ॥

हृन्, इ क सप्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
परं-सकं-सेट् ।) इ क, हृन्मयति । सप्ते गतिः ।
इति दुर्गादासः ॥
हृन्, उ भवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं
सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वेट् ।) हृन्मति । उ,
हृन्मत्वा हृन्मत्वा । इति दुर्गादासः ॥
हृन्मत्, पुं, (हृन्मति भक्षयति जन्मयद्दगान्तरं पितरं
नाशयतीत्यर्थः । हृन् + बाहुलकादण् ।) ञट-
पिष्टकः । इत्युणादिकोषः ॥ हृन्मद्वा इति भाषा ॥
बन्धुहीनः । इति संक्षिप्तसारे उणादिरिति ॥
हृद्, क वमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-परं-
सकं-सेट् ।) वमनं वान्तिः । क, हृदयति अन्नं
लोकः । इति दुर्गादासः ॥ (तथाच, महा-
भारते । ५ । ६६ । ४२ ।
“स्वपति च भ्रवति च हृदयति च मानवाः ॥”)
हृद्, स्त्री, (हृद् + भावे क्त् ।) वमनम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ १ । १३३ ॥
हृद्गन्, स्त्री, (हृद् + भावे क्त् ।) वमनम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, श्रुते । ४ । १० ।
“तत्राशु मदनालापुविम्बीकोशातकीपलेः ।
हृद्गन् दधुर्दन्ध्यामथवा तक्षुणाम्बुना ॥”)
हृद्गन्, पुं, (हृदयति नरपञ्चादिकं यस्मिन् पुन-
रुद्गिरतीति । हृद् + क्तुः ।) अलम्बुवराक्षसः ।
(हृदयति कटुगन्धेन उद्गिरत्यनेनेति । हृद् +
क्त् ।) निम्बवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ मदन-
वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
हृद्गपिका, स्त्री, (हृद् वमनं आपयति प्राप-
यतीत्यर्थः । आप् + क्तिच् + क्तुः । ततः स्त्री-
कः । टापि अत इत्यच् ।) कर्कोटी । इति
राजनिघण्टुः ॥

हृद्, स्त्री, (हृदयत्यनेनेति । हृद् वमने +
इन् ।) वमिरोगः । वांति इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । प्रहृद्वा २ हृद्गम् ३ वमयुः ४
वमनम् ५ वमिः ६ । इति हेमचन्द्रः । १ । ३३ ॥
हृद्वा ७ हृद्वा ८ वान्तिः ९ उद्गारः १० ।
इति राजनिघण्टुः ॥ उद्गारिका ११ हृद्-
गम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या निदा-
गादि यथा,—
“दुष्टैर्देवैः पृथक्सर्वैर्वैभुत्सालोकनादिभिः ।
हृदयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्ष्यतुष्यते ॥
अतिद्रवैरतिजिह्वैरुद्वेगैर्वैभुत्सालोकादिभिः ॥
अकाशे चातिमानैश्च तथा साक्षिभ्यो भोजनैः ॥
अमाश्रयात्तथोद्गारिकादीनां क्रिमिदोषतः ।
नाय्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिहतमन्त्रतः ॥
वीभुत्सैर्हेतुभिश्चाग्नेर्हृततत्क्रोशितो वनात् ।
हृदयमाननं वैगैरुद्वेगैश्च भोजनैः ॥
निरुच्यते हृद्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः ॥”
तस्याः पूर्वस्वरूपं यथा,—
“हृत्ताकोद्गारोद्गोचै च प्रसेको लवणस्तनुः ।
अथं वैभोऽन्नपाने च वमीनां पूर्वलक्षणम् ॥”
वातजायास्तस्या रूपं यथा,—
“हृत्पान्थमीकास्तुखशोषशरीर-
नाभ्यर्त्तिकासखरभेदोद्गैः ।
उद्गारश्चन्द्रप्रवलं सपिणं
विच्छिन्नलक्ष्यं तद्वक्तं कवायम् ॥
लक्ष्म्ये चाप्यं मज्जता च वेगे-
नार्तोऽभिव्याहृदयतीह दुःखम् ॥”
तस्याः पित्तजाया रूपं यथा,—
“हृत्पान्थमीकास्तुखशोषशरीर-
नाभ्यर्त्तिकासखरभेदोद्गैः ।

हर्हिः

पीतं हर्हिः हरितं वलितं
धूम्रं च पित्तं वमेत् सदाहम् ॥”

तस्याः संज्ञाया रूपं यथा,—

“तन्मासमाहुर्वैकल्पिक-
वर्णोदभिन्नविभक्तवर्णः ।
क्लिप्तं वर्णं खादु कषादिद्वयं
वर्णोदभिर्वाह्यवर्णं वमेत् ॥”

तस्याः विभक्तवर्णव्याप्यं यथा,—

“भूमाविप्राक्तावपिदाहृष्ट्या-
न्वावप्रमोहप्रवणाप्रवक्तुम् ।
हर्हिःविभक्तवर्णव्याप्यनील-
वर्णोदभिर्वाह्यवर्णं वमेत् ॥”

अवाध्याया लक्षणं यथा,—

“विट्छेदकामुवहानि वायुः
ओतावि संवध्य यदोहमेति ।
उत्तमसदोषस्य समाचितं तं
होमं सन्धूय नरस्य कोष्ठात् ।
विष्णुनयोस्तुतमगन्धर्वं
हृदन्वावकावार्तिमुतं प्रवक्तुम् ॥
प्रच्छेदेदुदुमिहातिवेगा-
तयार्हितवायु विनाशमेति ॥”

आगन्तुवाया लक्षणं यथा,—

“वीभत्सजा दौर्द्धनमजा तु
असाहजाना या क्रिमिजा च या हि ।
सा पञ्चमी ताश्च विभावयेच
दोषोच्छेदेनैव यथोक्तमाहौ ॥”

क्रिमिजाया लक्षणं यथा,—

“भूलक्ष्मासबहुला क्रिमिजा च विशेषतः ।
क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥
चोयस्य या हर्हिःरतिप्रसक्ता
सोपद्रवा प्रोक्षितपूययुक्ता ।
सप्तमिका तां प्रवदेद्वार्था
साध्याचिकित्सेन्निद्रपद्रवाश्च ॥”

तस्या उपद्रवा यथा,—

“काशः श्वसो ज्वरो हिक्का हृन्ना वैचित्र-
मेव च ।

हृद्रोगस्तमकश्चैव श्याम्हर्हिःरुपद्रवाः ॥”

इति माधवकरः ॥

तस्यौषधं यथा, गावर्क १८७ अध्याये ।

“अन्धगन्धभया चैव उदकेन समं पिबेत् ।
हरीतकीकुष्ठचूर्णं सत्वा आख्यं पूरयेत् ॥
श्रीतं प्रीत्याय पानीयं सर्वं हर्हिनिवारणम् ।
गुरु चोपश्रकारिद्वयं रक्तचन्दनम् ॥
पित्तक्षेपणवरहर्हिदाहृष्ट्यान्ममिहत् ॥”

अपिच ।

“विष्णुलक्षं समधु गुरु चोपश्रितं जलम् ।
पीतं हरेच विविधं हर्हिं वै नात्र संशयः ॥
पीता दूग्धा हर्हिं नम्रेत् पिष्टा तच्छुलवारिणा ॥”

इति च गावर्क १८४ अध्यायः ॥३॥

अथ हर्हिचिकित्सा ।

“आमाशयोतुल्येभवा हि सर्वा-
न्हर्हिःमता लक्षणमेव तस्यात् ।

हर्हिःका

विधीयते मातृतया पिता तु
संशोधनं वा कथपित्तहारि ॥”

अथ हर्हिःशब्दः ।

“हृन्मातुं श्रीरोदकं पीतं हर्हिं पवनसम्भवम् ।
तुनामलकयूथो वा सवर्षिकः सवैश्वरः ॥
श्रीरोदकं नाशितस्य श्रीरोदकम् ।

गुरु चोपश्रितानिपटोलैः कथितं जलम् ।

पिबेत् मधुयुतं तेन हर्हिर्नश्यति पित्तजा ॥

हरीतकीनां चूर्णं लिङ्गाव्याधिकसंयुतम् ।

अधोमागोक्षते दोषे हर्हिः श्रीतं विवर्णते ॥

विट्छेदकविष्णुचूर्णं मधुयुतं पिबेत् ।

विट्छेदकमुष्ठीनां चूर्णं वा कथपिता वमिन् ॥

त्रयं कैवर्त्तस्तुतं गुरुतयी इति कोके ।

पिष्टा धात्रीफलं लालान् श्रीरौराच मलोन्मितान् ।

हत्वा मधुपलकापि कुटवं सलिलस्य च ॥

वासवा गालितं पीतं हर्हिं विदोषणम् ।

गुरु चोपश्रितं हर्हिं हिमं मधुसमन्वितम् ॥

दुर्निवारामपि हर्हिं विदोषणमिति वक्तात् ॥

एलावल्गुगन्धकेशरकोलमन्ना-

लानाप्रियङ्गुचनचन्दनपिप्पलीनाम् ।

चूर्णानि माचिकसितासहितादि लौट्वा

हर्हिं निहन्ति कफमारुतपित्तजाताम् ॥

इति एलादिचूर्णम् ॥

अन्धत्ववत्कलं मुष्कं दधं निम्बापितं जले ।

तज्जलं पानमात्रेण हर्हिं जयति दुर्घ्नयाम् ॥

यथा त्रिकटुघ्नान्वाकशीरकाणां रचो लिङ्गम् ।

मधुना नाशयेच्छर्हिमरुचिच विदोषणम् ॥

विस्वत्वचो गुरु चोपश्रितं चोपश्रितं ॥

हर्हिं विदोषणां हर्हिं पर्यटः पित्तजां तथा ॥

आन्नास्थिविस्वनिर्गृहः पीतः समधुशर्करः ।

निहन्त्याहर्हिःसोरं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥

निर्यहः कायः ।

जम्बान्प्रपन्नवद्वतं लानरचःसंयुतं श्रीतम् ।

शमयति मधुना युक्तं वमिमितिसां दधानै-

सुग्याम् ॥

वीभत्सजां हृन्मातुमैरिहर्हिःरुदनां फलेः ।

लङ्घनेरामजा हर्हिं जयेत् सात्मेर रसात्मजम् ॥

हर्हिःहृद्रोगवद्व्याहर्हिं हर्हिःसुप्तवाम् ।

तत्र तत्र यथा होमं क्रियां कुर्याच्चिकित्सकः ॥

इति हर्हिःप्रकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

हर्हिः, [स] श्री, (हर्हयति हर्हति इति वा ।

हर्ह वमने + “अर्विमुचिहुहपिच्छादिहर्हिभ्य

इतिः ।” उणा । २ । १०८ । इति इतिः ।)

वमिः । इत्युणादिकोषः । (यथा, चरके

चिकित्सास्थाने २३ अध्याये ।

“तदन्विशेषस्य वचो निशम्य

प्रीतो भिषक्येष्ट इदं जगाद ।

हर्हिं वि यानीह पुरोहितानि

विस्तारतस्तानि निबोध सन्धक् ॥”)

हर्हिःका, श्री, (हर्हि + कार्ये क्त्वा ञिप्ता यद्वा,

हर्हिःयतीति । हर्हि + क्तुल् । टाप् अत इत्यच् ।)

हर्हिः । विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

हर्हिः

हर्हिःकारिः, पु, (हर्हिःकारिः पुः नाशक इत्यर्थः ।)

सुमेला । इति शब्दचम्पिका ॥

हर्हिः, पु, (हर्हिं हन्तीति । हन् + टक् ।) निम्बहृत्तः ।

इति राजमाला ॥ (निम्बहृत्तस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

हर्ल, श्री, (हो + ह्रादित्वात् कलच् । यद्वा, हल +

अच् ।) खलितम् । शाब्दम् । इति मेदिनी ।

ले, १७ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४८ ।

“धर्मेणैव वचनं च हर्हिःकारिणः च ।

प्रयुक्तं साधयेदर्थं पश्येन वलेन च ॥”

याजः । यथा, मार्कण्डेये । २५ । १० ।

“वा वै मदानवा पुनं नाजतुतापश्रायिणम् ।

उत्तापनच्छेनाह वदमानमविस्तरम् ॥”

तातुपम्यान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दार्थान्तरस्य

कथनम् । यथा, अथपादुके । ५० ।

“वचनविधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या हलम् ॥”

“अर्थस्य वादभिमतस्य यो विकल्पो पितृहृत्तः

कल्पः अर्थान्तरकल्पमेति यावत् तदुपपत्त्या

युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वायुक्तस्य पितातो

दूषणं तच्छलमित्यर्थः । वक्तृतातुपम्याविश्वार्थ-

कल्पनेन दूषणाभिधानमिति पलितम् । तातु-

पम्याविषयत्वं विशेष्ये विशेष्ये संसर्गं वा । यथा,

नेपालाद्गतोऽर्थं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नव-

संख्यापरत्वकल्पनयाऽविश्वार्थभिधानम् । प्रमेयं

धर्मेत्वादित्यत्र पुण्यत्वाद्यर्थकल्पनया भागाविहृत्त-

भिधानम् । वदित्वान् धूमादित्यत्र धूमायवे

अभिचाराभिधानम् । तत्रविधम् । वाक्कलं

सामान्यच्छलतुपचारच्छलच्च ॥” “हर्लं नाम

परिशुद्धमर्थाभासमपार्थक्यं वाचस्तुमात्रमेव ।

तद्विधं वाक्कलं सामान्यच्छलच्च । तत्र वाक्-

कलं नाम यथा कश्चिद्ब्रूयात् नवतन्त्रोऽर्थं

भियगिति भियग् ब्रूयात् नाहं नवतन्त्र एकतन्त्रो-

ऽहमिति । परो ब्रूयात् नाहं ब्रवीमि नव

तन्त्राणि तवेति अथत् नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमिति

भियग् ब्रूयात् न मया नवाभ्यस्तं तन्त्रं अनेक

शताभ्यस्तं मया तन्त्रमिति । एतद्वाक्कलम् ।

सामान्यच्छलं नाम यथा, आधिप्रश्नमनाद्यौषध-

मित्युक्ते परो ब्रूयात् सत् सत्प्रश्नमनायेति भवा-

नाह सत्तरोगः सदौषधं यदेष सत्प्रश्नमनाय

भवति सत्काशः सत्तलयः सत्सामान्यात् काशस्तं

अयप्रश्नमनाय भविष्यतीति एतत्सामान्य-

च्छलम् ॥” इति चरके विमानस्थाने अष्टमे

अध्याये ॥)

हर्लिः, श्री, (हर्दं ह्रादतां लातीति । ला +

वाहुलकात् किः ।) लक् । इति शब्दरत्नावली ॥

हर्ल इति भाषा ॥

हर्ली, श्री, (हर्दं ह्रादतां लातीति । ला + किः ।

ततः ह्रादिकारादिति वा डीष् ।) वीरत् ।

सन्नातः । वत्कलम् । कुतुम्भविशेषः । इति

मेदिनी । ले, १८ ॥

हर्विः, श्री, (हति कथ्यं करोति यद्वा

हति हिनति दूरीकरोति मानिष्यादिकुपेध-

मिति । हो + “हृष्टृविच्छविच्छविच्छिनीदिवि ॥”

शागः

उवा. ॥ ४५५॥ इति किन् प्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) शोभा । दीप्तिः । इत्यमरः । १।११२७।
(यथा, मेघदूतः । १५ ।
“भर्तुः कच्छविदिति गच्छेः सादरं वीक्ष्यमाणः ॥”)
हृष, न वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भर्तु-उभ-
सक-सिट् ।) न, हवति हवते । अयं कैश्चित्
मन्यते । इति दुर्गादायः ।
ह्रा, खी, (हृद् + ङः टाप् च ।) आच्छादनम् ।
इति मेदिनी । ह्रि, १ ॥
ह्राः, पुं, (ह्रायते माहृपचाभ्यामसौ । हृद् + “सर्व-
धातुभ्योऽङ्” ।) उवा. ॥ ४५६॥ इति अतुन् ततः
एवोदरात् साधुः ।) शावकः । इत्येकाचरकोषः ।
शागः, पुं, खी, (ह्रायते ह्रियते देववर्ण्ये इति ।
ह्री + “ह्रापूखङिभ्यः कित्” ।) उवा. ॥ १।१२४।
इति गन् ।) प्रमुविशेषः । तत्पर्यायः ।
वस्तः २ ह्रगलकः ३ अजः ४ सुभः ५ । इत्य-
मरः । २।१६। ७६ ॥ ह्रगः ६ ह्रगलः ७
ह्रागलः ८ तभः ९ क्षभः १० शुभः ११ । इति
तट्टीका । लघुवामः १२ क्रयवदः १३ वक्ररः
१४ पर्यभोजनः १५ लम्बकर्मः १६ मेनादः १७
वृक्षः १८ अल्पायुः १९ शिवाग्रिभ्यः २० । इति
शब्दरत्नावली । अयुक्तः २१ मेधः २२ प्रभुः
२३ प्रयत्नः २४ । तन्मांसगुणाः । लघुत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । नातिशीतत्वम् । रुचिबलपुष्टि-
दाहत्वम् । निर्दोषत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् ।
मधुरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्रधातु-
साम्यकारित्वम् । हृद्यत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
गृह्यत्वम् । अनभिष्यन्दित्वम् । नातुष्यत्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ ३॥ ह्रागपोतमांसगुणाः । लघु-
त्वम् । शीतत्वम् । प्रमेहनाशित्वम् ॥ ह्रग-
चारिह्रागस्य मांसगुणः । ईदृशत्वम् । बल-
दाहत्वम् । तन्मूत्रगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
रूक्षत्वम् । नाकूविमार्तिश्रीह्रीदरकपञ्चास-
गुल्लाशोपनाशित्वम् । लघुत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
“ह्रागलो वक्ररश्चागो वस्तोऽजम्बेकः शुभः ।
ह्रागमांसं लघु स्निग्धं खादुपाकं विदोषयत् ॥
नातिशीतमदाहि स्यात् खादु पीनसनाशनम् ।
परं बलकरं रच्यं हृद्यं बलवर्द्धनम् ॥
अजाया अप्रकृताया मांसं पीनसनाशनम् ।
शुष्ककाशेऽरचौ शोषे हितमप्येष दीपनम् ॥
अजासुतस्य बालस्य मांसं लघुतरं स्मृतम् ।
हृद्यं वरहरं श्रेष्ठं सुखादु बलदं भृशम् ॥
मांसं निष्कासितास्य ह्रागस्य कपलहृद ।
खोनः शुद्धिकरं वक्ष्यं मांसदं वातपित्तशुत् ॥
हृद्यस्य वातलं रूक्षं तथा आधिष्ठितस्य च ।
ऊर्ध्वजन्तुविकारतं ह्रागसुखं रुचिप्रदम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(एतन्मांसं पितृणां हृत्तिकरत्वात् आह्वय देयम् ।
यथाह याज्ञवल्क्यः । १ । २५८ ।
“मानुष्यहारिणकौरध्रशङ्खगणपार्थिवैः ॥”
ह्रागमांसेन प्रितृणां वक्ष्यान्वा वाचस्पतिः ।

शागः

यथाह मधुः । १ । २६६ ।
“वक्ष्यान्वा ह्रागमांसेन पार्थिवेन च वक्ष्ये ॥”
भोजराजेन युक्तिकल्पतरौ एतत्परीक्षोक्ता ।
यथा,—
“नक्षत्राणां विभेदेन नराणां गणत्रयम् ।
तेषां शुभाय निर्दिष्टं प्रमुवस्तुचयं वनी ।
ये ज्ञायाः शुचयश्चागाः पश्योऽन्वे तथैव च ।
देवजातिभिरतुल्यव्याप्ते सर्वार्थोपविहृये ॥
ये पीता हरिता वापि नरजातेरदीरिताः ।
ये शुक्लाश्च महान्तो वा रक्षोजातेः शुभप्रदाः ॥
यो मोहादथवाज्ञानाद्बलिनम्यं प्रयच्छति ।
वक्ष्येव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत् ॥”
एतस्य पश्योर्लक्षणादिकं विशेषतो हृद्यत्वं वि-
तायाम् ६५ अध्याये उक्तम् । यथा,—
“ह्रागशुभाशुभलक्षण-
मभिधास्ये नवदशादन्तासं ।
धन्याः स्याद्या वेष्टानि
सन्ध्यायाः सप्तदन्ता ये ॥
दक्षिणपार्श्वे मङ्गल-
मसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति ।
वक्ष्यनिभलक्षणोहित-
वर्णानां श्वेतमपि शुभदम् ॥
स्तनवद्वलनवते यः
कच्छोऽजानां मणिः स विशेषः ।
एकमणिः शुभफल-
हृद्यतमा द्वित्रिमणयो ये ॥
सुखाः सर्वे शुभदाः
सर्वसिताः सर्वज्ञादेहाश्च ।
अर्द्धसिताः सितार्द्धा
धन्याः कपिलाहंलयाश्च ॥
विचरति यथास्यामे
प्रथमं चाभोऽवगाहते योऽजः ।
स शुभः सितमूर्द्धा वा
मूर्द्धनि वा टिकिका यस्य ॥
सष्टवत्कच्छशिरा वा
तिलपिष्टनिभश्च तान्मङ्क शस्तः ।
लघाचरणः सितो वा
लघो वा श्वेतचरणो यः ॥
यः लघ्याङ्गः श्वेतो
मध्ये लघ्योन भवति पट्टेन ।
यो वा चरति सशब्दं
मन्दश्च स शोभनश्चागः ॥
वक्ष्यशिरोरुहपादो
यो वा प्राक् पाङ्गुरोऽपरे गोलः ।
स भवति शुभलक्षणः
शोकचाप्यत्र गर्गोक्तः ॥
कुट्टकः कुटिलश्चैव जटिलो वामनस्तथा ।
ते चत्वारः भ्रियः पुत्रा नालक्ष्यीकं वसन्ति ते ॥
अथाप्रशस्ताः खरतुल्यानाराः
प्रदीप्तपुष्पाः कुण्डला विवर्णाः ।
निस्तक्तकर्णा द्विपमस्तकाश्च
भवन्ति ये चाचिततामुजिष्ठाः ॥

शागशा

वर्णैः प्रशस्येनैविभिन्न इत्या
सुखाश्च ये तान्निषीचपाश्च ।
ते पूजिता वैष्णव मानवानां
वीर्यानि कुर्मन्ति वशः विषय ॥”
ह्रागः, पुं, (ह्रग एव । सार्धे अय ।) करो
वामिः । इति भिकारकशेषः ॥ सुंटेर आशु
इति भाषा ॥
ह्रागभोजी, [न] पुं, खी, (ह्रागं सुवर्त्तं भक्ष्य
तीति । भुञ्ज + क्तिनिः ।) वक्रः । इति राज
निर्घण्टः ॥ ह्रागभक्ष्ये, वि ॥
ह्रागरयः, पुं, (ह्रागः रयो वाहनमस्य ।) अग्निः
इति हेमचन्द्रः । ४ । १६२ ॥
ह्रागलः, पुं, खी, (ह्रगल एव इति प्रजापत्यः ।
ह्रागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्च
तन्त्रे । ३ । ११७ ।
“बहुवृद्धिमायुक्ताः सुविज्ञाना वज्रोत्कटात्
शक्ता वक्षयितुं धूर्ता ब्राह्मणं ह्रागनादिम् ॥”
ह्रगलस्य गोत्रापत्वं पुमान् इति । ह्रगल +
“ विकार्यशुक्लह्रगनाद्वत्त्वभरद्वाजापिबु ।”
४ । २ । ११७ । इति अथ । आचयेव कविभिदः
इति सिद्धान्तकौमुदी ।)
ह्रागलकः, पुं, (ह्रागल एव कायतीति । कै + कः ।
मत्स्यविशेषः । यथा,—
“श्वेतं सुपाकं समदीर्घवर्तं
निःशुक्लं ह्रागलकं वदन्ति ।
गच्छे द्विकण्टः किल तस्य पृष्ठे
कण्टः सुपथो रुचिदो बलप्रदः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
(सार्धे कन् ।) ह्रागलश्च ॥
ह्रागलायं, खी, (ह्रागल आद्यः प्रधानो यश्च ।
ह्रागलादिहृतम् । तच्च वातरोगस्थौषधम् । यथा
“आजं चर्मविनिर्मुक्तं तत्तद्वृक्षजलादिकम् ।
पञ्चमूलीहृद्यश्चैव अलक्ष्मीये विपाचयेत् ॥
तेन पादावशेषिण्य हृतप्रस्यं विपाचयेत् ।
जीवीनीयेः सयष्टाङ्गैः शीरश्चैव शतावरी ॥
ह्रागलाद्यमिदं नाप्ता सर्ववातविकारहृत् ।
अर्दिते कर्मभूते च बाधिर्ये मृकमिच्छिने ॥
जङ्गमदपङ्गूनां खड्गे यत्रसिद्धजयोः ।
अपतानेऽपतन्ने च सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥
पृथगर्हृतुजां पञ्चमूलहृन्दाजमांसयोः ।
निःकाय्य सलिलम्रोक्षे जाये पादावशेषिते ॥”
इति खण्डव्याहाराय हृतम् ॥ * ॥
हृतारम्भं मङ्गः ।
“खौं कालि वज्रेश्वरि अतुलस्य वलविह्वं देवि
रुद्रवचनेन खाहा ।
आपयित्वा ह्रागमादौ मधु रक्षा जलाटके ।
उदरसुखः प्रादुसुखी वा भिन्नगणसुपाकमेत् ॥
ह्रागमारब्धमङ्गः ।
खौं हौं खौं गौं गणपतये खाहा ।
ह्रागमांसतुजां यक्ष दशमूलाः पर्णं शतम् ।
अन्नगन्धामकशर्तं बाष्पाककशर्तं तथा ॥
हृताङ्कं पक्षेत्तोयैश्चतुर्भागावधितैः ।

जीरं जीवन्मं ददातु इत्यादि रत्नं तथा ।
तावन्मात्रे इदं चैव श्रमैर्न हविना पचैत् ।
अस्त्रीवधस्य कल्याणं प्रत्येकं युक्तिवन्तितम् ।
जीवन्मो मधुरं प्राप्ताकाकोट्यौ नीलसुतपनम् ।
सुखं सचन्दनं राक्षा पवित्रीहृद्यप्रारिणे ।
मेदि ह्ये च तथा कुष्ठं जीवकवन्मो प्रटी ।
हार्दौ धियङ्गु विषका नतं तावीरप्रपङ्गौ ।
शलापकं वरीनागजातीकुसुमधान्यकम् ।
मञ्जिष्ठा शार्ङ्गं राव रेणुकं शैलवायुकम् ।
विद्रुङ्गं जीरकचैव पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ।
वस्त्रपूते च शीते च शर्कराप्रक्षाल्ययुतम् ।
निधापयेत् क्षिप्रभाके चार्धे वा भाजने शुभे ।
अस्त्रीवधस्य विद्रुङ्गं शङ्खं वीर्यमत्परम् ।
देवदेवं नमस्कृत्य संपूज्य गवनायकम् ।
पिबेत् पावित्तकं तस्य चार्धं वीर्याशु-
पानतः ॥

सर्वपातविकारेषु अपकारे विशेषतः ।
उष्णादे पचयति च आधामि कोष्ठनिघटे ।
कण्ठरोगे शिरोरोगे वाधिष्ये चापतन्त्रके ।
भूतोष्णादे च यक्ष्मां सोमारे चाक्षिपातके ।
पाच्यगूले च कृच्छूले वाङ्मायामार्हिते तथा ।
वातकण्ठकृमोगन्धवज्ज्वले सपङ्कले ।
मोदुशूर्ध्वे तथा स्रग्ने कुक्षौ चाभ्रानि मिक्त्रिने ।
अपतनेऽन्तरायामे रक्तपित्ते तयोर्हमे ।
आनाशेऽर्शोविकारेषु चातुर्यकण्ठरोगे च ।
हृद्यप्रदे तथा शोषे क्षीये चैवाववाहके ।
दक्षापतनके भस्मे दाहे चाक्षिपके तथा ।
जीर्णज्वरे विषे कुष्ठे शिषःस्तम्भे मदाख्ये ।
आद्यपातेऽभिमाष्ये च वातरक्तगदेषु च ।
यक्षाङ्गदोगिष्ये चैव तथा सर्वाङ्गदोगिष्ये ।
हृत्सकाम्ये शिरःकाम्ये जिह्वाकाम्ये जङ्घे भस्मे ।
क्षीर्णनिघ्ने नटमुक्ते मुक्त्रिणःसरस्ये तथा ।
क्षीर्णां वातासपाते च पटले चाक्षिपान्धने ।
यक्षाङ्गसन्धने चैव सर्वाङ्गसन्धने तथा ।
नगादिप्रतिते वाते क्षीणामप्राप्तिहेतुके ।
आभिचारिकदोषे च घनसन्तापसम्भवे ।
ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसुतङ्गवाः ।
शिरोमध्यगता ये च जङ्घापार्श्वदिर्घस्थिताः ।
माहृद्यहामिभूतस्य शिशुर्यस्य विमुष्यति ।
प्रक्षीयवक्तमांसस्य न वर्त्मगमनचमः ॥
हृतेनानेन विध्यन्ति वक्षस्तुक्तिरिवास्तुरान् ।
निहन्ति सकलान् रोगान् हृतं परमदुर्लभम् ॥

रसायनं वज्रिवलप्रदं
वपुःप्रकर्षं विदधाति रूपम् ।
हन्तावनेर्नैव समानतेजा
दीर्घायुर्न पुत्रशतं करोति ॥
क्षीर्णां शतं गच्छति वातिरेकं
न याति कृमिं सरसः समाङ्गः ।
अङ्गुलिबीजपुत्रशतं करोति
शतायुर्न कामसर्वं वज्रिहम् ।
महद्दुर्लभं नाम तु ह्यागकायं
विनिर्मितं वातनिघ्नरुचम् ।

शिवं शुभं रोगभयापहम्

चकार चारीतसुनिर्मिश्रितः ॥

अगलावर्हिषः पाके पुमांसं तत्र द्वापयेत् ।
मयूरी जम्बुकी हागी वीर्यहीनाः क्षमावतः ॥
भाषितं काशिरासेन ह्यागमेव नपुंसकम् ॥
हृतम् १६ शेर । कापार्थे ह्यागमांसपनम् १०० ।
पाकार्येज्जं शं ६४ । शेषः शं १६ । विष्ठादि-
दशमूलं प्रपनम् १० । जलं शं ६४ । शेषः
शं १६ । अन्तर्गन्धा १०० पनम् । जलं शं ६४ ।
शेषः शं १६ । वाष्पानकं १०० पनम् ।
जलं शं ६४ । शेषः शं १६ । दुग्धं शं १६ ।
शतमूलोरसः शं १६ । कल्पायं जीवन्वा-
दीनां जीरकपर्यन्तानां कल्पायनायां प्रं तो ४ ।
वस्त्रपूते शीते शर्कां शं २ । इति हृद्यह्यागलायं
हृतम् । इति भैषज्यरत्नावली ॥
("ह्यागमांसं तुलाहं स्थात् दशमूलं तथापरम् ।
तोयमोमे पचिहीमान् यावत् स्थादंशेषैवितम् ॥
तेलप्रस्थद्वयचैव जीरकैव श्रुतावरी ।
जीवनीयं समभुक्तं बला राज्ञा च शैलजम् ॥
मांसोष्णाहमेतानीशनायुकायनवायुकम् ।
पृथक् पृथक् समादाय सर्वमेकत्र साधयेत् ॥
मञ्जिष्ठालोघनाद्या च प्रत्येकं कुड्बान्वितम् ।
आद्रकश्च जलचैव विधिना च विपाचयेत् ॥
ह्यागलायमिदं तैलं चारीतेन महात्मना ।
पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे भोष्ये चैव प्रशस्यते ।
सर्वज्वरगदं हन्ति सन्धिभञ्जास्थिजन्तया ॥
इति ह्यागलायं तैलम् ॥
इति वैद्यककेहमालिकायां वातरोगाधिकारे ॥

ह्यागलान्निका, क्षी, (ह्यागलान्नी + संज्ञायां कन् ।
टापि पूर्वङ्खः ।) दृढदारकट्टयः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

ह्यागलान्नी, क्षी, (ह्यागलं अन्तयतीति बाहु-
लकात् रक् ततो ङीष् ।) टकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

ह्यागवाहनः, पुं, (ह्यागेन आत्मानं वाहयतीति ।
वह + णिच् + लुङ् । यङ्गा, ह्यागो वाहनमस्य ।)
अपि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ह्यागिका, क्षी, (ह्यागी + स्वार्थे कन् । ततः टापि
पूर्वङ्खः ।) ह्यागी । इति हेमचन्द्रः । ४१६४१ ॥

हागी, क्षी, (हायते क्लियते देवोपहारायेति ।
हो + "हापूखङिभ्यः कित् ।" उणां । १।१२४ ।
इति गणं ह्यागः ततः क्षियां जातौ ङीष् ।)
ह्यागमाता । वक्री इति पांटी इति च भाषा ।
तत्पण्यायः । अजा २ पयस्विनी ३ भीकः ४
मेध्या ५ गलेस्वनी ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्यागिका ७ मज्जा ८ सर्वभक्ष्या ९ गलस्वनी १० ।
इति हेमचन्द्रः ॥ सुसुप्त्या ११ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ सङ्गा १२ सुखविशुद्धिका १३ । इति
शब्दरत्नावली । तद्दुग्धगुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतलत्वम् । घ्राहित्वम् । दीपनत्वम् । रक्त-
पित्तविकारक्षयकायनाशित्वम् । यथा, राज-
निर्घण्टे ।

"अथानीं जम्बुकायत्नामावाप्रचनिषेवता ।
नालम्पुपानात् आयामात् सर्वकाशिरदं पयः ॥"
कषायत्वम् । लघुत्वम् । अतीसारज्वरनाशि-
त्वम् । यथा, भावप्रकाशे ।
"ह्यागं कषायं मधुरं शीतं घ्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिवारणं क्षयकाश्चरामहम् ॥
अजानामक्षयकायत्नात् कटुतिक्तादिभक्षयत् ।
क्षोकान्पुपानाह्यायामात् सर्वरोगापहं पयः ॥"
तद्द्विगुणाः । उत्तमत्वम् । घ्राहित्वम् । लघु-
त्वम् । दीपनयापहत्वम् । नासकाशार्थः क्षय-
कार्हेषु शस्तत्वम् । दीपनत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ कषयानेनैवदीपदुर्गामन्वासकाय-
नाशित्वम् । उष्णत्वम् । रक्तत्वम् । पाचनत्वम् ॥
तन्मवनीतगुणाः । लघुत्वम् । मधुरत्वम् । कषा-
यत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दीप-
नत्वम् । वक्ष्यत्वम् । सदा हितत्वम् ॥ तन्मवोत्थ-
नवनीतगुणाः । क्षयकायनेनामयकपनाशित्वम् ।
वक्ष्यत्वम् । परमदीपनत्वम् । तद्दुग्धगुणाः ।
चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । वलवर्धनत्वम् । काय-
नासकपनाशित्वम् । राजयक्ष्मि शस्तत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्यातः, त्रि, (हो + क्तः । "शास्त्रोन्मत्तरस्याम् ।"
७ । ४ । ४१ । इति विभाषायामित्वाभावः ।)
ह्रितः । दुर्बलः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

ह्यार्चं, क्षी, वरटीक्ष्वसम्भवं मधु । तस्य गुणाः ।
निचक्रिमिरोगरक्तपित्तनाशित्वम् । शुद्धत्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥

("वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्वन्ति ह्यकाकारं तन्मं ह्यार्चं मधु स्मृतम् ॥"
ह्यार्चं कपिलपीतं स्थात् पिच्छलं शीतलं शुभ ।
स्वादुपाकं क्षिप्रमिचरक्तपित्तप्रमेहजित् ।
अमलप्लोहविविक्तं तर्पण्यं गुणाधिकम् ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वङ्खले द्वितीये भागे ॥)

ह्या(त्र)चः, पुं, (ह्यं गुरोर्दोषाणामावरणं तच्छील-
मस्येति । "ह्यत्रादिथो यः ।" ४ । ४ । ६० ।
इति यः ।) शिष्यः । इत्यमरः । २ । ७ । ११ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ८७ ।

"भूभुजा दानशौक्येन पौत्रिके स्थिके जतः ।
ह्यान्नायामार्थेदेष्टानां तेन विद्याधिर्ना मठः ॥")
ह्याचकं, क्षी, (ह्याच + स्वार्थे कन् ।) ह्याचं मधु ।
यथा, राजनिर्घण्टे ।

"ह्याकारान् पटनं सरवाः पीतपिङ्गलाः ।
ये कुर्वन्ति तदुत्पन्नं मधु ह्याचकमीरितम् ।
निचमेहहृत्तमित्रं विद्याह्याचं गुणोत्तरम् ॥"
अपिच भावप्रकाशे ।

"वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्वन्ति ह्यकाकारं तन्मं ह्यार्चं मधु स्मृतम् ॥
ह्यार्चं कपिलपीतं स्थात् पिच्छलं शीतलं शुभ ।
स्वादुपाकं क्षिप्रमिचरक्तपित्तप्रमेहजित् ॥
अमलप्लोहविविक्तं तर्पण्यं गुणाधिकम् ॥"

ह्याचगच्छः, पुं, (ह्याचो गच्छ इव ।) मदाद्यपि ।
विभक्त्यन्तस्य श्लोकचरस्य वा आदिमाश्रयेता ।

हाया

(अल्पप्रकाशः ।) इति चारावली ।
२१६ ।

हानदर्थः, जी, (हानं परटीकचक्षुष्यं मधु
तदिव दृश्यते इति । दृष्ट + कर्मणि क्युट् ।)
हेयज्ञवीनम् । इति शब्दचक्रिका । (हानायां
दर्शनम् ।) शिवायनोक्तम् ।

हानं, जी, (हानते यद्यमनेनेति । हृद + शिच् +
करणे ण् । ह्रादयतीति । हृद + शिच् + ण्
वा ।) पठनम् । इति जटाधरः । हान इति
चाक इति च भाषा ।

हानं, जी, (हृदं चि संवृत्तौ + शिच् + करणे
क्युट् ।) हृदयम् । अन्तर्ज्ञानम् । (कर्मणि क्युः ।)
पञ्चम् । इत्यमरटीकायां भरतः । (भावे क्युट् ।)
आह्वानम् । (यथा, हरिवंशे । ६५ । २५ ।
“नियोगपाशैरासक्तैर्गर्गरीसम्पन्नैः ।
हृदनाथं प्रकीर्ष्य कण्ठकैस्तृणवद्भुजैः ।”)

हानः, पुं, (ह्रादयति आह्वयति पत्रादिभिरिति ।
ह्रादि + क्युः ।) नीलाब्जानन्दः । इति राज-
निर्वण्डः ।

ह्रादितः, जि, (ह्रादयते स्मिति । हृद + “वा दान-
शान्तेति ।” ७।२।२७ । इङागमात् वाधुः ।)
हृत् । इति जटाधरः । आह्वानितः । यथा,
“वनतरुवनन्देह्रादितौ पुष्पवनौ ।”

इत्युद्धटः ।

ह्राद्वः, पुं, (हृदो वेदं अधीते वेति वा ।
हृद + “तदधीते तद्दे ।” ७।२।५६ ।
इत्यण् ।) वेदाध्येता । इत्यमरः । २।७।६ ।
(हृद एवेति । स्वार्थे ण्य । वेदः ।

“मन्ये त्वां विषये वाचां ज्ञातमन्यत्र ह्राद्वसात् ।”
इति भागवते । १ । ४ । १२ ।

जि, हृद्वो आह्वानस्तत्र भवः । “हृद्वो
यद्वौ ।” ७।३।७१ । इत्यण् । वेदभवः ।
हृद्वोऽयम् । “तस्येदम् ।” इत्यण् । वेदसम्बन्धी ।
जिवायु डीप् । यथा, हरिवंशे । २१५ । ७ ।

“ह्राद्वोभिरुदाराभिः श्रुतिभिः समजङ्गतः ।”

ह्राद्वोऽयं, जी, (हृद्वोगानां धर्मः आह्वानो वा ।
हृद्वोग + “हृद्वोगौक्थिकयाश्चकवहुच नटाण्
णः ।” ७।३।१२६ । इति णः ।) साम-
वेदोपनिषत् । इति वैदिकसम्प्रदायः । (यथा,
मौक्तिकोपनिषदि १ अध्याये ।

“येतरेष्वह्राद्वोऽयं दृष्टद्वारयकनया ।”)

हाया, जी, (हाति हिन्ति कर्त्तृवादेः प्रकाशं नाश-
यतीत्यर्थः । हा + “माह्वावसिद्धयो यः ।”
उर्वा । ७।१०६ । इति यङतटाप् च ।)
रौद्रमूत्रम् । तत्पण्यायः । भावायुगा २
श्रामा ३ अतीतः ४ भीरुः ५ अनातपः ६
आभीतिः ७ आतपाभावः ८ भावालीना ९ ।
अस्मा गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।
दाहश्रमहरत्वम् । इति राजनिर्वण्डः । वर्म-
नाशित्वम् । मेघहायायुगः । अमममममम-
मन्तापनाशित्वम् । इति राजवज्रमः । ७ ।
हायाविशेषे दोषो यथा,—

हाया

“दीपस्तुतुक्ताया हिमनीश्वरणादिकम् ।
अजमाणादरेण्य इति पुण्यं पुरातनम् ।”
इति कर्मलोचनम् । ७ ।

(लक्ष्मणेदेनास्या अरिष्टकारिणं यथा,—
“ज्योत्स्नायामातये दीपे सज्जिह्वयोरपि ।
अप्रेतं विहता यस्तु हायाप्रेतस्यैव सः ।
हिमा भिन्नाङ्गना हाया हीना वायविकापि
वा ।

नष्टा तन्वी द्विधा हाया विशिराविहता च वा ।
यताचान्धा च वाः कश्चित् प्रतिहाया विग-
हिताः ।

सर्वा सुन्दरतां श्रेया नखेलखनिमित्तताः ।
संस्थानेन प्रमायेन वर्णेन प्रभया तथा ।
हाया विवर्तते यस्य सङ्ग्रेषि प्रेत एव सः ।”

“खादीनां पञ्चपञ्चानां हाया विविधलक्षणाः ।
नाभवी निर्मेता नीला सङ्ग्रेहा सप्रभेव च ।
रुद्धा श्लावावना या तु वायवी सा हृतप्रभा ।
विशुद्धरक्तात्मायेथी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ।
शुद्धवैदुष्यविमला सुजिह्वा चाभवी मता ।
शिरा क्षिप्वा घना दृष्ट्या श्रामा चेता च
पार्थिवी ।

वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः स्युः सुखोदयाः ।
वायवी तु विनाशाय क्रोशाय महतेऽपि वा ।
स्यात्तेजसी प्रभा सर्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।
रक्ता पीता सिता श्लावा हरिता पाकुरासिता ।
तासां याः स्युर्विकासिन्यः क्षिप्वाश्च विपुलाश्च
याः ।

ताः शुभा रूचमलिनाः संचिन्ताश्चाशुभोदयाः ।
वर्णमाक्रामन्ति हाया भास्तु वर्णप्रकाशिनौ ।
आसन्ना लक्ष्यते हाया भाः प्रकटा प्रकाशते ।
नाहायो नाप्रभः कश्चिद्विशेषाच्चिह्नयन्ति तु ।
शुभां शुभाशुभोत्पत्तिं काले हायाः प्रभा-
श्रिताः ।”

इतीन्द्रियस्थाने सप्तमेऽध्याये चरकेयोक्तम् ।)
प्रतिविम्बम् । (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २७६ ।
“मयि तेज इति हायां सां दृक्प्राप्ततां जपेत् ।”)
कर्मपत्री । वा संज्ञाप्रतिज्ञातिः । (यथा मत्स्य-
पुराणे । ११ । ५ ।
“नारीसुत्पादयामास स्रष्टरीरादनिन्दिताम् ।
त्वाद्दीप्तकूपेय नास्मा ह्रायेति भामिनी तदा ।”)
पालनम् । उत्तुकोचः । कान्तिः । (यथा, मेघ-
दूते । ३१ ।

“वेणीभूतप्रतनुसज्जिता तामभीतस्य सिन्धुः
पाकुहायातटवृत्तवर्धश्रिभिः शीर्षपदैः ।”)
सङ्कोभा । पङ्क्तिः । इति मेदिनी । ये, २३ ।
काव्यायनी । इति शब्दरत्नावली । तमः ।
इति हेमचन्द्रः । साहस्यम् । यथा,—

“अङ्गादङ्गैर्लृचं जम्ना आत्राय शिशुर्हृदि ।
वल्गादिभिरलङ्घ्य पुत्रहायावहं सुतम् ।
पुत्रहाया पुत्रसाहस्यम् ।” इति दत्तकचक्रिका ।
(जनविश्रयचरुतिविशेषः । इति हृद्वोमन्त्ररी ।
अस्य लक्षणादिकं हृद्वःशब्दे पठयम् ।)

हायायु

हायाकरः, जि, (करोतीति । हा + कर् । हायात्वाः
करः । हायां करोतीति वा ।) हृन्वाकः । इति
हेमचन्द्रः । हातावरदार इति भाषा ।

हायातनयः, पुं, (हायायाः कर्मपत्रास्तनयः
पुत्रः ।) शनिः । इति जनाशुभः ।

हायातकः, पुं, (हायाप्रदः हायाप्रधानो वा तस्यः ।
शाकपार्थिववत् मध्यपदकोपिबन्धः ।) शिर-
हापट्टः । इति त्रिकाश्रयः । (अथ लक्ष्यं
यदाह कश्चित् ।

“पूर्वाङ्गे च पराङ्गे च तर्जं यस्तु न सुचति ।
अत्यन्तशीतलहाया च हायातकव्यती ।”
यथा, मेघदूते । १ ।

“कश्चित् कान्ताविरहशुद्धा खाधिकारप्रमत्तः
श्रापेनासंगमितमहिमा वर्धभोगिप्रभुः ।
यच्चक्रे जनकतनयाजानपुण्यैरेकेण
क्षिप्वाहायातकवृत्तं वसतिं रामगिर्याभये ।”)

हायातजः, पुं, (हायायाः कर्मपत्रा आत्मज-
स्तनयः ।) शनिप्रदः । इति त्रिकाश्र-
यः ।

हायापयः, पुं, (हाया मेघहाया तद्व्यन्तरः
पन्थाः । हायायुक्तः पन्था इत्येके ।) द्वेषपयः ।
आकाशः । इति त्रिकाश्रयः ।

हायापुवः, पुं, (हायायां दृष्टः पुवः पुवः
लतिविशेषः ।) आकाशे दृष्टः क्षीयहायारूप-
पुवः । यथा,—

श्रीदेशुवाच ।

“भगवन् ! देवदेवेश ! सर्वभागमविशारद ! ।
नराणां पापिनां लोके पापनिर्लोचनं कथम् ।
कालज्ञानं कथं वा स्यात् सृष्ट्योपायेन तद्दृढं ।
श्रुतानि साधनानीह । मयानेकानि भूरिहः ।
तथापि तानि मनुजैरश्रान्वाभ्यस्यनुहिभिः ।
प्रायेण मनुजा लोके कलौ कल्पायुषो पुनम् ।
अनेकवर्षाभ्योऽस्मिन् योगाभ्यासे ह्यशक्तयः ।

शिव उवाच ।

वाधु देवि ! त्वया पृष्टं लोकानां हितकाम्यया ।
तादृशं साधनं वक्ष्ये सर्वसाधारणं जगुः ।
गोपनीयं प्रयत्नेन न वाच्यं वै कथयन् ।
सिद्धाय भक्तियुक्ताय देवकाय सुचैतसे ।
पापिने क्रूरचेष्टाय भक्तिहीनाय भामिनि ! ।
न वदेद्वदि वा मोहात् वदेत् किञ्चिन् विन्दति ।
तस्मात् परीक्ष्य वक्तव्यं शिष्याय ज्ञानिने शिषे !
सहायापुवर्षं पश्येन्नगने सुहृत्मानवः ।
तस्यावलोकनात् सद्यः पापपार्थिव्यमज्जति ।
महापातकसङ्घैश्च तत्त्वमेषोपपातके ।
विमुच्यते यथाज्ञेन तूजराश्रिर्वचनकात् ।
कालज्ञानञ्च यथासे तस्मिन् दृष्टे भवेदुपवम् ।

देशुवाच ।

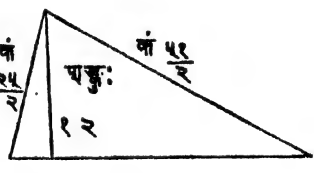
अतहायां कथं पश्येन्नगने भूतजज्ञितान् ।
यथासकालज्ञानञ्च तस्मिन् दृष्टे कथं भवेत् ।

शिव उवाच ।

निरन्तं गगनं देवि ! बहव भवन्ति निजैकम् ।
तदा हायासुखी भूया निश्चयं प्रवर्तते विद्या ।

कथायावत्तन्मात्रेण चतुष्टयमेव वै ।
 चतुष्टयं तन्मार्गं पञ्चैकविंशत्येकैकयोः ॥
 मुद्राव्यवस्थितकथायाः पुस्तकस्य इत्यतः ।
 न इत्यतः यदा तत्र पुस्तकवत् पटीयते ॥
 ननु वा दृष्टेनैव साक्षात्कारी भवेत् पुस्तकम् ।
 कथापि तु भाष्यतः पञ्चैकविंशतिविधोऽपि यः ।
 भवत्येव न चत्वेष्टी मुद्रविधावतः शिवे ! ।
 मुद्रं चतुष्टयं पूजयित्वा पञ्चैक्यानां समाहितः ॥
 तत्रा यथावत्पर्वणं ननु कथं न विद्यते ।
 शिरोहीनं यदा पञ्चैक्यं यथावाप्यन्तरे ऋतिः ।
 यदा पादौ न इत्येते मार्कण्डेयिनं वंशयः ।
 न इत्येते यदा पादौ आतुर्वापिनं वंशयः ॥
 एतत्तन्नात्वा सुधीः चतुष्टयं गङ्गातीरं समाश्रयेत् ।
 योगाभ्यासेन वतर्तं प्राच्यायमेव संस्थितिः ।
 यथा वा चतुष्कमीपक्षौ कथं ननु द्वयं जपेत् ।
 यौ न तुल्यौ हविष्याग्नी वतवाग्यतमानवः ॥
 ननु द्वयैव चत्वेष्टौ हविष्या ननु द्वयं चत्वेष्टौ ।
 यदा तु मणिं पञ्चैक्यं चरपीडा भवेत्तदा ।
 तस्य प्राप्तिं प्रकृष्यति शिवसेनां समाहितः ।
 रत्नवर्षं यदा पञ्चैक्येनैव भवति पुस्तकम् ।
 मध्यस्थिर्न यदा पञ्चैक्यं प्रचुषातो भवेत्तदा ।
 एवं चत्वेष्टनाद् देवि ! ज्ञानवान् भवति पुस्तकम् ॥
 नारदाय पुरा प्रोक्तं मया पुस्तकदर्शनम् ।
 तत्प्रसादात्तन्मात्रयोगी भूत्वा लोकांश्चरत्यसौ ॥
 खण्डायादर्शनं देवि ! कणौ पुस्तकचयम् ।
 दीर्घायुः समवाप्नोति ज्ञानश्चापि सुनिर्मलम् ॥”
 इति योगप्रदीपिकायां उमासाहेबरचंवादे
 कथापुस्तकचयं नाम प्रथमः पटलः ॥ * ॥
 “योम् अथ श्रीकथापुस्तकचयमन्वयं ब्रह्मवि-
 र्हद्गमायसी ह्यः कथादेवी देवताः चां
 नीचं खाद्या अतिः पुस्तक इति नीचकं सर्व-
 विद्विष्यन्त्येव विद्वज्जपे नये विनियोगः । जामि-
 त्यादि वदन्त्यावः ॥ मायया मायया लो लो
 हौ माया शिवविचार्या नवयः यो हौ चं
 मां चरकति यो नमो भगवते भूतशरीर-
 मात्मानमाकाशि दर्शय दर्शय मां मां मां हौ
 भैरवाय नमः खाद्या । इति मन्त्रः ॥
 पादाभावे च पुर्णं वा बाह्यभावे च बाह्यवम् ।
 आत्मानं शिरसोऽभावे सर्वभावे कुलचयम् ॥
 विशीर्षे विहते घृते कुम्भे घृते च विष्णुवम् ।
 दुर्मिथं जायते चौरं कण्वे च परास्तुखे ॥
 चंपूखे च सुखे कण्वे चैमनाभं सुविह्वले ।
 हीने रक्ते जपे शीते उष्णे चतुर्णं वंशयः ॥
 पतिभीतिं प्रकृष्यावतिमिति वैदविदो विदुः ।
 ननु द्वयं जपन्नेव प्राप्तिस्तस्य विधीयते ॥
 यथादे मरुतं तस्य शीर्षाद्यपचये विदुः ॥
 अथ ननु द्वयचयम् ॥
 “प्रथमं प्रथममाशिक्ष तन्मथे साधनामकम् ।
 बहिरदृष्टं पदं यन्मार्गं चतुष्टयम् ॥
 विवेकेन चकाराच कैशरेह सुप्रोमितम् ।
 तद्विद्वन्महत्तं सात्तु शीघ्रशरदं विहितम् ॥
 इदं अष्टमाशिक्ष चतुष्टयं चतुष्टयम् ॥

प्रायेण च तनुज्ज्वलं चक्रे ननुज्ज्वलं भवेत् ।
 ज्वरादिबन्धरोमादिवाहशान्तिकरं परम् ।
 ननुज्ज्वलं महापक्वं सर्वरसाकरं वृषाम् ॥”
 अथ ध्यानम् ।
 “चन्द्रार्काभिषिक्तोचर्नं क्षितितुल्यं वज्रहृदयान्-
 क्षितं
 सुभाषाश्रममाचक्षुष विनसतुपात्रं हिमानु-
 प्रभम् ।
 झोटोरेन्दुगलतुलुषामृततनुं चारादिभूयोष्णं
 कान्ध्या विन्धिषिमोहनं प्रभुपतिं ननुज्ज्वलं
 भाषयेत् ॥ ७ ॥
 नत्वा तातगुहं शिषं गणपतिं मन्त्रं जपेत्
 सर्वदा ।
 खे जप्तेत् सततं विनोक्तवर्षं मुखे रचौ
 प्रव्यहम् ॥
 खे विनोक्तमन्त्रम् ।
 ओं ह्रीं भूचरी खेचरी आत्मानमाकाशि
 दर्शय सर्ववृत्तान्तं कथय कथय हुं चट् खाहा
 यः पश्येत् सर्वगं ज्ञानमात्मानं सर्वमह्वयम्
 न तेन किञ्चिद्भूतातथं ज्ञातव्यं वाचशिष्यते ॥”
 इति योगप्रदीपिकायां ह्यायापुस्तकोपदेशो
 नाम षष्ठः पटलः ॥
 आयायवह्वारः, पुं, ज्योतिःशास्त्रोक्ताङ्गविशेषः ।
 अथ ह्यायायवह्वारे करणचक्रं दृष्टम् ।
 “ह्याययोः कार्ययोरन्तरे ये तयो-
 र्जगन्विन्दो बभक्ता रसाद्रीववः ।
 सैकलब्धेः पदस्यन्तं कार्यान्तरं
 भान्तरेद्योगयुक्तं दृष्टे स्तः प्रभे ॥
 उदाहरणम् ।
 गन्धचन्द्रेर्मितं ह्याययोरन्तरं
 कार्ययोरन्तरं विनतुल्यं ययोः ।
 ते प्रभे वक्ति यो युक्तिमान् वेत्ताग्रौ
 यत्तमयत्तयुक्तं हि मन्थेऽखिलम् ॥
 व्यावः

 हा $\frac{७}{२}$ ह्याया $\frac{८५}{२}$
 ह्यायान्तरम् । १८ । कार्यान्तरम् । १३ । अययो-
 र्जगन्विन्देय । १८२ । भक्ता रसाद्रीववः । ५७६
 लब्धम् । ३ । सैकल्याख । ४ । नलम् । २ ।
 अनेन कार्यान्तरम् । १३ । युक्तितम् । २६ ।
 द्विखम् । २६ । भान्तरेय । १८ । जनयुते ।
 ७ । ८५ । तदर्थं लब्धे ह्याये $\frac{७}{२}$ $\frac{८५}{२}$ तनुज्ज्वलो-
 र्योगपदमिन्द्रादिना जातौ कर्मा $\frac{२५}{२}$ $\frac{५१}{२}$

ह्यायाकारं करणखणं वृत्ताहम् ।
 शकुः प्रदीपतलशकुतलान्तर-
 म्भावा भवेन्नरदीपशिखौचमस्तः ।
 उदाहरणम् ।
 शकुप्रदीपान्तरभूखिज्जला
 दीपोच्छ्रितः खार्हकरणया चेतु ।
 शकुसदाकाकुलवम्भितव्य
 तस्य प्रभा स्यात् क्रियती वदानु ॥

न्यासः

भूः १ ह्याया १२ शकुः १३ प्रदीपशकुतलान्तरम् १२

अनयोर्चातः १२ विनरदीपशिखौचम १२ भक्ती

न्यायानि ह्यायाकुलानि । १२ ।

अथ दीपोच्छ्रितानयनाय करणखणं वृत्ताहम् ।
 ह्यायाकृते तु नरदीपतलान्तरम्
 शकु भवेन्नरदीपे खलु दीपकौचम् ।
 उदाहरणम् ।
 प्रदीपशकुन्तरभूखिज्जला
 ह्यायाकुलैः शकुशभिः समा चेतु ।
 दीपोच्छ्रितः स्यात् क्रियती वदानु
 प्रदीपशकुन्तरतुच्यतां मे ॥

न्यासः

भूः १ ह्याया १२ शकुः १३

शकुः १२ । ह्यायाकुलानि १२ । शकु-
 प्रदीपान्तरह्यायाः १२ । लब्धं दीपकौचम्

ह्यायाः १२
 ८

प्रदीपशकुन्तरभूमानानयनाय करणखणं
 वृत्ताहम् ।
 विशकुदीपोच्छ्रितसंगुभा भा
 शकुहृता दीपनरान्तरं स्यात् ॥

उदाहरणम् । पूर्वोक्त एव दीपोच्छ्रायः १२
 ८

शकुकुलानि । १२ । ह्याया १२ । लब्धाः
 शकुप्रदीपान्तरह्यायाः १२ ।

ह्यायाप्रदीपान्तरदीपौचमनयनाय करणखणं
 खार्हवृत्तम् ।
 ह्यायायोरन्तरसंगुभाभा
 ह्यायाप्रभायान्तरह्यायाः १२ ।

विष्णुधाम

जनीवीनः । मेरुवन्तं तु माता सुवैभवं ।
जह्नीः प्रजमवीथिं किं जन्मावीथिं मनोभवः ।
हवीथेभ्यस्तु वहा देवी मन्त्रावातकावाहिनी ।
चतुर्थे तु युवातीता सुक्तिविद्याप्रदायिका ।
वकारे वरवः वाचात् वकारे तु सुराधिवः ।
रेथे वृताग्रवी देवी वकारे वसुधाधिवः ।
ऐकारे त्रिपुरा देवी रेथे त्रिपुरसुन्दरी ।
जेलोत्पवित्रवा देवी वदेवीकारव्यङ्गिता ।
वकारे चन्द्रमा देवी वकारे हि विनायकः ।
ईकारे कमला वाचात् वकारे च करकती ।
मायायुक्ते वहा देवी प्रज्ञाया वहा वज्रता ।
वैकारी चैव वट्टकारे आकारे कुसुमाग्रवः ।
हाकारे च रतिस्त्रिदेवं मन्त्रवस्तुधवः ॥”
रति वाङ्मनाच ॥ * ॥
अस्माः पूजाप्रयोगः ।
प्रातः स्रग्वादिनां स्रग्वा मन्त्राचमनं कुर्यात् ।
यथा,—
“जन्मीमायाजूर्चनीनेष्टिभिः पीतान् शुद्धाः ।
वाग्भवेनीष्टौ कञ्चन मायाभ्याम् द्विवर्णभित् ।
जूर्ध्वेन चानयेत् यावी दम्भेनैव विनयेत् ।
मीमायाजूर्चवाङ्माभितुटाभगवर्गकेः ।
कामकलाकुशाभ्यां वज्रवाचाचिकञ्चनम् ।
नाभिस्तुलाकं चावी स्रग्वा शम्भुभैवत् चक्रात् ।
आचम्येव हिममसां वसुधारां प्रपन्नति ।
ततः प्राच्याधामानं विधाय बोधान्वाचं कुर्यात् ।
मन्त्रबोधां ततः कुर्यात् जेलोत्पवशकारिणीम् ।
मीमायाभितुटायोनिप्रासादप्रवर्णकाया ।
कानीवज्रकुशैः कामकलाजूर्चकायैः क्रमात् ।
बोद्धशीमनुवर्णैश्च पृथगष्टादष्टादरी ।
दम्भेनैवैमादकार्यान् स्त्रेयं स्त्रेयं विनयेत् ।
यथा वज्रस्रग्वा हि वीजबोधा प्रकीर्तिता ।
अस्माः स्रग्वावात् सर्वे वज्रदेहा भवन्ति हि ।
सर्वैश्चयुतास्ते हि जीवन्मुक्ता दद्यान्तः ॥” * ॥
ततः जह्वादिप्रायः ।
अथ मन्त्र मेरुव जह्विः स्रग्वा शम्भुः ।
हिममसा देवता हुंकारद्वयं वीजं स्त्रेयं ।
शक्तिरभीष्टार्थविषये विधियोगः । यथा, श्रिरवि
मेरुवज्रवये नमः । तुले स्रग्वा शम्भुवये नमः ।
हृदि हिममसायै देवतायै नमः । गुह्ये हुं
हुं वीजाय नमः । पादयोः स्त्रेयशक्तये
नमः । ततः कराङ्गनायौ । ओम् या
स्रग्वाय हृदयाय स्त्रेय । इति कनीयवि ।
ओम् ईं तुलाङ्गाय श्रिरवि स्त्रेय । इति
पवित्राङ्गनायौ । ओम् ऊं सुवर्णाय श्रियायै
स्त्रेय । इति मध्यमयोः । ओम् ऐं पात्राय
नमः । इति तन्मयोः । ओम् औ
चक्राय नमः । इति वज्राय स्त्रेय । इति वज्राय
ओम् अः सुरचारचासुरचायायाय वट् । इति
करतलपट्टयोः । एवं हृदयादिह । तदुक्तं मेरुव-
तन्म ।
“उचरेत् पूर्वमाकारं विन्दुवाञ्छितमकम् ।
उचरेत् हृदयावेति स्त्रेयान् कनीयवि ।

रंकारच ततो देवि ! चक्रकोटिसमप्रभम् ।
 सुखद्वयं ततो वाचं शिरसे तदनन्तरम् ॥
 खाद्यान्नं ततो वाचं वशिष्ठाभूषितं हुतम् ।
 ककारच ततो वाचं विष्णुनाम्नितमस्तकम् ॥
 सुवन्नाय ततो वाचं शिखायै तदनन्तरम् ।
 खाद्यान्नं मध्यमायाच विन्धुसैतदनन्तरम् ॥
 मार्गं द्वादशिकां देवीं विन्धुसैव ततः परम् ।
 पाद्यायेति वसुधायां प्रवेदुः कश्चाय च ॥
 खाद्यान्नं विन्धुसैव तर्जनीं तदनन्तरम् ।
 औदारच ततो देवि ! चातुर्थं तदनन्तरम् ॥
 मेघमया खाद्यान्नमवृष्टे करवीर्ययोः ।
 अकारच विवर्गानं सुरचारचञ्चुतम् ॥
 असुरचारचञ्चुतं अकारयेति ततः परम् ।
 चक्रचरमस्तुतं विन्धुसैव करवीर्ययोः ॥
 हृदि हृदि शिखायाच कवचे मेघमकले ।
 यावद्वत्तुर्हिंस्तु विद्वत्तु च यथाज्ञमम् ॥”
 शिष्टश्रुतान्ते भैरववाक्यम् ।
 “उचरेत् प्रथमं पूर्वमाकारं विष्णुञ्चुतम् ॥”
 द्वादशिकायात् काराज्ञेन प्रथमसम्पत्तिं
 वाचः । ततो ह्रस्वेन मन्त्रादिपादपर्यन्तं
 पादादिमन्त्रपर्यन्तं वारचयं न्यसेत् ॥ ७ ॥
 ततो ध्यायन् ।
 “सनाभौ गौरजं ध्यायेदहं विकसितं वितम् ।
 तत्पद्मकोवमधे तु मन्त्रं चक्रोपिचः ॥
 जवाकुसुममङ्गाद्यं रत्नमण्युचक्रिभम् ।
 रजःसन्ततमोरेखायोगिमन्त्रमस्तु ॥
 मध्ये तु तां महादेवीं चक्रकोटिसमप्रभाम् ।
 हृत्प्रमक्तां करे वामे धारयन्तीं क्षमस्तकम् ॥
 प्रचारितस्तुतीं देवीं खेजिह्वाभायजिह्विकाम् ।
 पित्र्यां रौद्रीं धारां निजकण्ठविनिर्गताम् ॥
 विकीर्णैश्चपाशैश्च बाबापुष्पसमन्विताम् ।
 दक्षिणे च करे कर्णौ सुखमाकाविभूषिताम् ॥
 दिग्गजरीं महाघोरां प्रत्नाणीद्वये स्थिताम् ।
 अस्त्रिमाणाघरां देवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ।
 रतिकामोपरिष्ठां सदा ध्यायन्ति मन्त्रिणः ।
 सदा चोदयन्तीं पीनोन्नतपयोधराम् ॥
 विपरीतरतायस्त्रौ ध्यायेन्नतिमनोभवौ ।
 डाकिनीवर्जिनीयुक्तां वामदक्षिणयोगतः ॥
 देवीगजोच्छक्रप्रक्षारारामां प्रकुर्वन्तीम् ।
 वर्जिनीं जोहितां वीर्यां सुस्तकेष्टीं दिग्गजरीम् ।
 कपालकर्णुकाङ्क्षां वामदक्षिणयोगतः ।
 नागयज्ञोपवीताद्यां चक्रतेजोमयीम् ॥
 प्रत्नाणीद्वये दिवा नागान्द्वारभूषिताम् ।
 सदा द्वादशवर्णवामदक्षिणमाकाविभूषिताम् ॥
 डाकिनीं वामपार्श्वे तु कण्ठस्थानोपवीताम् ।
 विद्युच्छटां निजवर्णां दन्तपङ्क्तिवलाकिनीम् ॥
 हंदाकरानवदनीं पीनोन्नतपयोधराम् ।
 महादेवीं महाघोरां सुस्तकेष्टीं दिग्गजरीम् ॥
 खेजिह्वागमज्जिह्वां सुखमाकाविभूषिताम् ।
 कपालकर्णुकाङ्क्षां वामदक्षिणयोगतः ॥
 देवीगजोच्छक्रप्रक्षारारामां प्रकुर्वन्तीम् ।
 वरक्षितकमलेन भीरुसिन्धुनिषेधकाम् ॥

आत्मा विवेकमार्गां तां ध्यायेद्दुर्वी विचक्षणः ॥”
ध्यानखावन्नकल्पमात्रं । तन्मे ।

“प्रपञ्चचक्रिका मेवमध्यात्वा यस्तु पूजयेत् ।
सदास्तस्य शिरश्चिह्ना देवी पिवति शोभितम् ॥”
पिवन्तीमिति तेन तुल्येनेति शेषः ।
तथा च ।

“समस्तान् चक्षुर्परं रक्तधाराभिपूरितम् ।
लज्जितं महाभीमं हृतं वाममुखे तथा ॥”
इति भैरवतन्त्रे ।

तन्मेव ।
“वितं कुम्भाह्वं पूर्वमायेयं रक्तवर्णकम् ।
वायं लज्जमतः पीतं मुखं रक्तं चित्तावितम् ॥
ततः पीतां प्रकुर्वीत कर्णिकां तस्य मध्यगाम् ।
तन्मध्ये तु प्रकुर्वीत मङ्गलं चक्षुरोपिवः ॥
रजःस्रवतमोरेखा रक्ता मुखविता क्रमात् ।
मायायुग्मं ततो न्यस्य वक्षुचरमन्वितम् ॥
वाक्च तस्य च चक्रस्य कुम्भात् प्राकारवेष्टितम् ।
पूर्वं रक्तं ततः कृष्णं वितं पीतं यथाक्रमम् ॥
चतुर्द्वारसमायुक्तं चित्रपात्रैरभिहितम् ॥”
इत्यस्याः पूजायन्त्रम् ॥ ॥

यथा वा ।
“त्रिकोणं विन्यसेदादौ तन्मध्ये मङ्गलत्रयम् ।
तन्मध्ये विन्यसेदुद्योनिं द्वारत्रयमन्वितम् ॥
वह्निरदृष्टं पद्मं भविविजितं पुनः ।
सूच्येवीचं त्रिवेम्ध्ये त्रिकोणे षट् समन्वितम् ॥”
यद्वाह्निरदृष्टा तस्यैव यन्त्रम् ।

“अपरश्च प्रवक्ष्यामि शृणु देवि । यथाक्रमम् ।
सनाभौ नीरजं ध्यायेद्भानुमङ्गलसन्निभम् ॥
योगिचक्रसमायुक्तं गुणचितयसंश्रितम् ।
तच्च मध्ये महादेवीं हिम्ममस्तां करेद्वयतिः ॥
प्रदीपकलिकाकारामङ्गित्रीयवस्थिताम् ।
योगिनुत्रासमायुक्तां हृदयस्थितलोचनाम् ॥
धेयमेतद्वयतीनाञ्च यद्व्यानां निशामय ॥”
यथा,—

“अन्तरे खड्गरीरस्य नाभिनोरजसङ्गताम् ।
निर्लेपां निर्गुणां कृष्णां बालचन्द्रसमप्रभाम् ॥
समाधिमात्रगन्ध्यान् गुणचितयवेष्टिताम् ।
कलातीतां गुहातीतां सुक्तिमात्रप्रदायिनीम् ॥”
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य तारिणीवन्द्य-
स्वापनं कुर्वान् । ततः पीठपूजा । आधारश-
क्तये । प्रकृतये । कुम्भाय । अग्न्याय । पृथिव्यै ।
श्रीरक्षसुद्राय । रक्तह्रीपाय । कल्पवृक्षाय । तद्घः ।
सर्वविघ्नहात्राय । आनन्दकन्दाय । सन्नि-
भाकाय । सर्वतत्त्वालोकपद्माय । संपत्ताय ।
रं रजसे । तं तमसं । आं आत्मने । आं अन्त-
रात्मने । मं परमात्मने । ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।
पद्ममध्ये रतिकामाभ्याम् ॥ भैरवमवे तु ।
“आधारशक्तिं कुम्भेणु नागराजमतः परम् ।
पद्मनालञ्च पद्मञ्च पूजयेज्जगत्त्रिभारः ॥
मङ्गलं चतुरस्रञ्च रजः सत्त्वं तमसस्तथा ।
रतिकामौ च संपूज्य शक्तिपूर्वा समाचरेदिति ॥

रतिकामौपरि वक्ष्येरोचनीये देहि देहि
यहि यहि यक्ष यक्ष मम विधिं देहि देहि
मम शत्रून् मारय मारय करालिके हूँ षट्
खाहेति पीठमन्त्रः ॥ सर्वत्र प्रववादिनमो-
ऽन्तेन पूजयेत् ॥ पुनर्ध्यात्वावाहयेत् । सर्व-
विधिवर्णनीये सर्वविधिकाकिनीये वक्ष्येरोच-
नीये दहावह दहावह पुनस्तस्मान्नसुचार्यं दह
तिष्ठ दह तिष्ठ दह सन्निधेहि दह सन्निधेयस्य
इत्यनेनावाह्य आं ह्रीं कौं हं चः इत्यनेन प्राण-
प्रतिष्ठा कृत्वा । ओम् आं खड्गाय हृदयाय
खाहा इत्यादिना वक्षुं विन्यस्य यथाशक्ति
पूर्वा कृत्वा वशिं दद्यात् । यथा । वक्ष्येरो-
चनीये देहि देहि यहि यहि यक्ष यक्ष इमं
वर्णिं मम विधिं देहि देहि मम शत्रून् मारय
मारय करालिके हूँ षट् खाहा इति मन्त्रेण ।
ततो देवा दक्षिणे ओं वशिं नमः । वामे
ओं चाकिने नमः । ततो देवाङ्गे वक्षुं
संपूज्य दक्षिणे ओं शक्तिधये नमः । वामे
ओं पद्मनिधये नमः । पूर्वोद्दिष्टेषु लज्जां
लज्जां मायां वायुं च पूजयेत् । विदितुं ब्रह्म-
विष्णुब्रह्मेश्वरान् मध्ये सदाशिवं सर्वत्र प्रववादि-
नमोऽन्तेन पूजयेत् । ततः पञ्च पुष्पाङ्गलिं
देवा आवरन्तान् पूजयेत् । अयोशासुरवायु
मध्ये दिष्टु च ओम् आं खड्गाय हृदयाय
खाहा इत्यादिना वक्षुं विन्यस्य संपूज्य अष्टपञ्चे
पूर्वादिक्रमेण ओम् ह्रीं कान्ये नमः एवं वर्गिन्ये
चाकिने भैरवे महाभैरवे इत्याहं पित्राह्ये
संहारिण्ये सर्वत्र प्रववादिनमोऽन्तेन पूजयेत् ।
यथा,—

“एकां नामाभिधां कालीं वर्णिनीं चाकिनीं तथा ।
भैरवीञ्च महापूर्वां भैरवीं तदनन्तरम् ॥
इन्द्राचीञ्च सपिङ्गाचीं ततः संहारकारिणीम् ।
पूर्वादिक् दक्षे पूज्याः शक्तयश्च यथाक्रमम् ॥
प्रववादिनमोऽन्तेन लज्जावीचं सप्तचरन् ॥”
पद्ममध्ये हूँ हूँ षट् नमः खाहा नमः ।
देवा दक्षिणे स्रष्टाहृदये नमः । देवा
उत्तरे सर्ववर्ण्ये नमः । पुनर्दक्षिणे ओं वीज-
शक्तिभ्यां नमः । पञ्चायेषु पूर्वादिक्रमेण मासौ
माहेत्यर्थे कौमार्ये वैद्यके वाराहौ इन्द्राग्ये
चातुष्पाये महालक्ष्म्यौ सर्वत्र प्रववादिनमो-
ऽन्तेन पूजयेत् । ततश्चतुर्दिक्षु द्वारेषु ओम्
करालाय नमः । विकरालाय नमः । एवं अति-
करालाय महाकरालाय । यथा, भैरवीये ।
“पूर्वद्वारे करालञ्च विकरालञ्च दक्षिणे ।
पश्चिमेति करालञ्च महाकरालसुतरं ॥”
ततो घ्रादिविचर्यनानां कर्मे समापयेत् ।
विचर्यन्ते त्वयं विधिः । संहारसुत्रं प्रदर्शं
अङ्गनावारोप्य वामनावापुटेन ।
योगिसुत्रावमाकृतां प्रदीपकलिकोष्णाम् ।
लज्जपथे विधुमिव क्रमेण लीयतां गताम् ॥
इमं मन्त्रं चतुर्वाचं चक्षुरक्षौ विवेकयेत् ।
उत्तरे शिखरे दहादि । अस्य पुरचर्यं वक्ष-

जपः । विद्विद्यात्वात् ॥ ॥ ॥ वक्षिण्ये तु
भैरवीये ।

“रात्रौ बलिः प्रदातव्यो मङ्गलार्थकश्चादिति ।
अथवा मधुपात्राद्यैर्भैरवेभ्योऽर्पयेत् ॥
मन्त्रस्तु ।
उच्यते प्रथमं पूर्वं कर्मविधिप्रदर्शितम् ।
वर्णिनीये ततो वाक्च सर्वविधिवर्ण्ये कृताः ॥
चाकिनीये ततो वाक्च देवीनाम् कृताः परम् ।
एकैवेति ततो वाक्च इमं वक्षिमन्त्रम् ॥
यक्ष यक्ष ततः मोक्षा मम विक्षिमन्त्रम् ।
देहि देहीति माये च ततः वक्ष्यावका इतः ॥
वलिमन्त्रः समाख्यातः पूजितोऽयं हुरेचरीति ॥
मन्त्रान्तरम् ।

सुवनेश्री कामवीचं सूच्येवीचञ्च वाग्भवम् ।
सुवनेश्री सूच्येवीचं वाग्भवं सप्तमन्त्रम् ॥
वक्ष्येरोचनीये च हूँ षट् खाहा ततः परम् ॥
अस्य पूजाप्रयोगस्यावपूर्वादिर्न षोडशीवत्
कार्यम् ॥ ॥ ॥
हृत्तेजा मादनं लज्जावीचं सर्वं सूच्येव च ।
अस्यान्ता हिम्ममस्ताया महाविद्या प्रकीर्तिता ॥
अस्यापि सप्तश्री विद्या जगत्त्रयं च विद्यते ।
वक्ष्येर्वर्ण्यं मनुः साक्षात्प्राप्तो नान्यथा ॥
अस्या ध्यानमन्त्रं वक्ष्ये श्रवणं कामकानने ।
प्रखालीपदं सदैव दधती, हिम्मं शिरः

कर्णिकां
दिव्यतां लज्जवन्धशोभितसुखाधारां पिवन्तीं
तुहा ।
नागावहशिरोमणिं जिनवतीं हृदयतुषकाङ्कतां
रत्नावल्लभमोभवपरिपूर्णां ध्यायेज्जगत्त्रि-
भान् ॥

दक्षे चातिसिता विसृज्यचिह्नरा कर्णौ तथा
सर्पेरं

हस्ताभ्यां दधती रजोगुह्यमवा नाकापि वा
वर्णिनी ।

देवाश्चक्रकवन्धतः पतदङ्गणारां पिवन्ती तुहा
नागावहशिरोमणिर्भैरवद्विधा धेया वरा

वासुरैः ॥
वामे लज्जतद्वन्द्वेव दधती खड्गं तथा सर्पेरं

प्रखालीपदरा कवन्धविमलत्रक्तं पिवन्ती तुहा ।
वेवा वा प्रकये समस्तसुवनं भोक्तुं चमा तामवी

शक्तिः चापि परावपरा भगवती नाका परा
चाकिनी ॥

इति ध्यानम् ।
अस्याः पूजादिर्न सर्वं षोडशीवत् कार्यम् ॥ ॥ ॥
मन्त्रान्तरम् ।

तारं लज्जाह्वं वक्ष्येरोचनीये हूँ षट् खाहा
अस्यापि ध्यानपूर्वादिर्न सर्वं षोडशीवत् ॥ ॥ ॥

वियतुल्यवृत्तं विष्णुभादयुक्तं तवः प्रिये ।।
एकाचरी महाविद्या वैजोक्तवशादिति ॥

कृष्णं दीवं जगदारः ॥
ठठानोवा महाविद्या वैजोक्तवशादिति ।

तारायन्त्रा भवतेजः चतुर्वर्ण्यवन्धरा ॥ ॥ ॥

रमाकामरं प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ।
 रुक्मिणीं च वाग्वीजवचनचरोचनीये च ॥
 अथ सा महाविद्या चतुर्हृष्टाक्षरी मता ।
 सर्वैर्गणप्रदा चेवा सर्वैर्गणहकारिणी ॥
 भुवनेष्टी त्रितल्लव वाग्मीजं प्रणवं ततः ।
 वचनचरोचनीये च षट् खाद्या च तथापरा ।
 चतुर्हृष्टाक्षरी चेवा चतुर्गणप्रदा ।
 एवा विद्या महाविद्या जन्ममृत्युविनाशिनी ॥
 तन्मानरे ।
 रमाकामस्तथा जप्त्वा वाग्भवं वच वै पदम् ।
 रोचनीये जप्त्वा ह्यन्मर्कं खाद्यावमन्वितम् ॥
 एवं वा वोक्त्री प्रोक्ता सर्वकामफलप्रदा ।
 कथिताः सकला विद्याः सारात्सारतराः शुभाः ।
 आवां ऋषिर्भरवोऽहं नाम्ना तु क्रोधभूपतिः ।
 जम्बाट ह्यहो देवता च ह्रिममस्ता प्रकीर्तिता ।
 वक्ष्ये वैमात्रं सर्वं प्रयवाद्येन सुन्दरि ।
 जङ्गमाद्येन ठठान्तानि वङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥
 वारिदोषादिकक्षाणां ताः सुविद्याः सुरासुरैः ।
 सकलेषु च वर्ज्ये सकलेष्वामयेषु च ।
 अन्तिमेषु च वर्ज्ये शुक्तिशुक्तिप्रदायिका ।
 प्रयवाद्याश्च वा विद्या मूनादौ न समीरिताः ।
 अस्माच्चैव विश्वोऽर्थं वोचिषेत् सप्तपाचयेत् ।
 जातिनी वा भवत्येव जातिनीभिः प्रजावते ।
 यतिहीना पुण्यहीना यथा खातुं चिद्धोतिनी ।
 इति ते कथितं सर्वं रक्षसमन्त्रिणं प्रिये ॥

अतिशयेन तदर्थं भक्त्या दास्येति ते विभे ।
एतावता यथावपूर्वादिर्न बोद्धव्येषु कार्यम् ॥७॥
भाभौ मुहुरादिभ्यं तदुपरि कर्मणं मन्त्रणं चक-
रन्तेः
चंचारस्त्रोक्तवारां विमुचनचनयो' धर्मे-
कामोद्वाह्याम् ।
तस्मिन् मध्ये विद्योषे धितवतमुधरां हितमसां
प्रशसां
तां वन्दे ज्ञानरूपो निखिलभयहरां योतिर्नी
योगसुत्रम् ॥”
इति हितमसाप्रकरणम् । इति तत्त्ववारः ॥
ह्रस्वः, पुं. (हितोऽपि रोहतीति । वृद्ध +
“इयुपचक्षेति । ” १ । १ । १३५ । इति कः ।)
तिनकहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
ह्रस्वः, स्त्री, (हितो सत्यपि रोहतीति । वृद्ध
+ कः । अनादिस्वात् टाप् ।) गुङ्गूची । इत्य-
मरः । १ । ४ । ८२ ॥ (यथाख्याः पर्यायाः ।
“वत्सादगौ च्छिन्नवहा मधुपर्ण्यन्तमरा ।
कुक्ष्यन्तवल्ली च गुङ्गूची चक्रलचया ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
स्वयंकेतकी । शृङ्गकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
ह्रस्वश्रीका, स्त्री, (हितो विच्छिन्नो वैशो यस्याः ।
चंचार्या कन् । ततश्चापि अत इत्वम् ।) पाठा ।
इति शब्दचक्रिका । आकनादौ इति भाषा ॥
ह्रस्वा, स्त्री, (ह्रिद्यतेऽद्यौ । ह्रिद् + क्त । “अना-
द्यतश्चाप् । ” ४ । १ । ४ । इति टाप् ।) गुङ्गूची । (यथा,
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“गुङ्गूची मधुपर्णी स्यादन्तान्तवन्नरी ।
क्षिप्ता क्षिन्नवहा क्षिन्नोद्गवा वत्सादगौति च ॥”
ह्रिद्यते कुलात् वक्षिष्कुर्यते इति ।) पुञ्जनी ।
इति विश्वः ॥
क्षिन्नोद्गवा, स्त्री, (क्षिप्ता विभिन्ना सत्यपि उद्भवति
पुनर्जायते इति । उन् + भू + अच् । यङ्गा,
क्षिप्ते ह्रिदनेऽपि उद्भव उतपत्तिर्यस्याः ।)
गुङ्गूची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुङ्गूचीशब्देऽस्या
विहितमर्थः)
क्षिणह्रिक्, पुं, (क्षिणिना वसनखण्डरूपतया
ह्रिकते अनाद्रियते इति । ह्रिक् अनादरे +
अच् । पृषोदरादित्वात् चस्य ह्रः ।) पाताल-
गवङ्गहृत् । इति भावप्रकाशः ॥
कुङ्कुन्दरी, स्त्री, (कुकुमित्यक्तशब्दो दीर्येति
निर्गन्धव्यस्याः । दृ + “सर्वधातुभ्य इन् । ” उर्या
४ । १ । १७ । इति इन् । ततः कृदिकारादिति
ढीष् ।) जम्बुविशेषः । कृष्णा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । गन्धर्ववा २ । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
३६७ ॥ चिक्कः १ वैष्णवकुलः ४ पुद्गलः ५ गन्ध-
र्वविकाः ६ इति चिकाकशेषः । गन्धर्वविका ७
इति हज्जायुधः । राजपुत्री = प्रतिग्विका ८
सुगन्धर्वविका ९ गन्धर्वविकिनी ११ मुञ्जि-
र्विका १२ इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धर्वः १३
गन्धर्वकुलः १४ पुङ्गुः १५ इति हारावली ।
(ह्रस्वः १६ इति मानसोद्यमपुराणम् १५ । ११ ।)

“अथवाङ्मनाश्रयेत चित्रं गच्छामासी सुखावधानम् ।
कुक्ष्यस्या विपक्षन्तु चवातोन्नवरं पुष्पम् ॥”
इति वैद्यकचक्रमाखिलं पथि गच्छामाणाधिकारे ॥
कुट, क प्रि ह्रिदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
तुरां च-वर्क-सिट् ।) क, ह्रोटयति । प्रि,
कुटति । अकुटीत् । इति दुर्गादायः ॥
कुर्न, क्खी, (हृद+रक् । एयोदरादित्वात् उत्तम् ।)
प्रतीकरयम् । रक्षिः । इति खंविभक्तानरं
उवाचिहतिः ॥
कुप, प्र औ आर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुरां-
परं-वर्क-अभिट् ।) प्र, कुपति । औ, ह्योप्ता ।
इति दुर्गादायः ॥
कुप, पु, (कुप+चपर्ये कः ।) चुपः । आर्थनम् ।
इति मेदिनी । प, इ ॥ चपकः । दुष्टम् ।
इति पिचः ॥
कुर, ह्रिदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
वर्क-सिट् । ह्योरति । अकुरीत् ॥)
कुर, प्रि जोषे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुरां-परं-
वर्क-सिट् ।) प्रि, कुरति, अकुरीत् चुकुर ।
जोषश्चेदः । इति दुर्गादायः ॥
कुरा, क्खी, (कुरति रज्जयति नाशयति दुर्गन्था-
दिकमिति वा । कुर+कः टाप् च ।) कुरा ।
चूर्णम् । इति हारावली । १३५ ॥
कुरिका, क्खी, (कुरति हिनतीति । कुर+कुन् ।
यङा, कुरी+स्वार्थे कन् । पूर्वङ्गस्य ।)
अखविशेषः । कुरी इति स्थाता । तत्प्रयोगायः ।
प्रखी २ अक्षिपुत्री ३ अक्षिधनुका ४ । इत्त-
मरः । २ । ८ । ६० ॥ कुरी ५ । इति भरतः ॥
खुरी ६ कुरी ७ कपाखिका ८ धेनुपुत्री ९ ।
इति वैमचक्रः ॥ कुरिका १० । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ॥ १५ । १४८ ॥
“तावत् स्त्रियमपप्रस्तां हित्वा कुरिकया सुकुः ।
खादन्ती तस्य मामानि पुंसः शूलाग्रवर्तिनः ॥”)
कुरितं, जि, (कुर+क्तः ।) स्त्रितम् । इति
जटाधरः ॥ (रक्षितम् । यथा, माघे ॥ १ । २० ।
“परस्परं कुरितामनश्चो
तदैकवर्णाविव तौ भूयवतुः ॥”)
हिरण्य ॥
कुरी, क्खी, (कुरति हिनतीति । कुर-ह्रिदे+
“इगुपधञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।
ततो डीष् ।) कुरिका । इति भरतः ॥
कुरिकापत्री, क्खी, (कुरिका इव पक्षादि यस्याः ।
क्षियां डीष् ।) चेता । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुरी, क्खी, (कुरी+एयोदरादित्वात् दीर्घः ।)
कुरिका । इति वैमचक्रः । ३ । ४४८ ॥
कृद, कि सन्धीपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां-
पथे भां-परं-वर्क-सिट् ।) सन्धीपो दीर्घो
करणम् । कि, ह्रद्यति ह्रदीति दीर्घं जोकः ।
इति दुर्गादायः ॥
कृद, उ न घ इद् देवने । त्विधि । वमने । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (वर्धा-उर्ध्व-वर्क-सिट् । उदित्वात्
कृदिट् ।) उ, ह्रदिता कृता । न घ, ह्रवति

योगिनीतन्त्रे ।

“कार्तिकेऽमकपक्षे तु नवम्याश्च विशेषतः ।
प्रगल्भान् जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमानया ॥”
आगतमत्स्यवारे ।

“कार्तिकेऽमकपक्षे तु नवम्यां भौमवारः ।
आविर्भूता जगद्धात्री युगादौ देवनाग्रिणी ॥”
उत्तरकामाख्यातन्त्रे ।

“कार्तिके शुक्लपक्षे तु जेतायां प्रथमेऽहनि ।
विष्वक् पूजयेद्देवीं दुर्गां सन्ध्याप्रहृतये ॥”
कुलिकातन्त्रे ।

“कार्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम् ।
दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्मकामार्थविद्वये ॥”
दुर्गाकण्ठे विद्योत्पत्तिः ।

“कार्तिके शुक्लपक्षेऽह्नि भौमवारे जगत्प्रसूतः ।
सर्वदेवहितायां दुर्गं तत्प्रथमया च ॥
आविरासीजगद्धात्री युगादौ परमेश्वरी ॥”
व्रतकालविवेककृतवचनम् ।

“कार्तिकेऽमकपक्षस्य जेतायां नवमेऽहनि ।
पूजयेत्तां जगद्धात्रीं विंशत्यहं निवेदुमीम् ॥”
स्मृतिः ।

“युगाद्या वर्षहृदयं सप्तमीं पार्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥”
ज्योतिषशास्त्रे ।

“कार्तिकेऽमकपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
पूर्वाक्षयमेव तत्र पूजाविधिरिहोदितः ॥”
भविष्यपुराणज्योतिषशास्त्रवचनम् ।

“कार्तिके शुक्लपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
पूर्वाक्षयमेव काष्ठालिका परदिने यदि ॥
तत्र पूजादिकं कुर्व्यात् पिण्डनिर्घण्टवते ॥”
स्मृतिवार्ता ।

“कार्तिकस्य युगाद्यायामृद्धिकामोऽर्चयेदुमाम् ॥”
इति जगद्धात्रीपूजाकालव्यवस्था ॥ * * *

अथ जगद्धात्रीविद्योत्पत्तिः ।

श्रीपार्वत्युवाच ।

“भगवन् ! प्रायणाथेश ! सर्वतत्त्वविशारद ! ।
शुभा कात्यायनीविद्यासमुत्पत्तिस्त्रिलोचन ! ।
महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिर्भवेद्वयतः ।
तत् सर्वं ब्रूहि भगवन् ! क्षमया परमेश्वर ! ।
अदि न कथ्यते देव ! विमुञ्चामि तदा तनुम् ॥”

श्रीशिव उवाच ।

अथ पार्वति ! वक्ष्यामि रहस्यं परमाद्भुतम् ।
यत् शुभा जमते देवि ! सौभाग्यं सुखसुखम् ॥
पुरा पुरन्दरसुखाः क्षेत्ररत्नाभिमानिनः ।
प्राहुः किमीश्वरोऽक्षरकृतिरिक्तः सुरानिति ॥
अथ दुर्गा जगन्माता त्रिधा चैतन्यरूपिणी ।
इतेषां धर्मसेतूनामिन्द्रादीनां नियन्त्रणम् ॥
करिष्यामीति निश्चित्य ज्योतीरूपं दद्यात्तनुम् ।
तेषामाविरभूद्दुर्गा जगद्धात्री जगन्मयी ॥
कोटिकर्मप्रतीकाद्या चक्रकोटिसमप्रभा ।
ज्वलन्तं पर्वतमिव सर्वलोकभयङ्करी ॥
तद्दृष्टुः सुराः सर्वे भयमापुर्नैवैषां ।
किमेतन्न विनिश्चेत् प्रस्ताप्ये ह्यभयं सुराः ॥

वायुमाहुः समाहूय किमेतत् परमाद्भुतम् ॥
विजानीहि मरुद्भोर ! मातरिणा दृष्टः पति ! ।
ततो वायुर्भूतं तत्र गतस्तेजोऽनिकं ततः ।
तमनिकस्तुपायातं प्राह तेजोमयी ततः ॥
वज्रवान् कल्मसायातो वीर्यं किञ्चास्ति वा त्वयि ।
आदातुं शक्नोते सर्वं एषिवीतलवम्भम् ॥
इति प्रतुक्त्वान् वायुः कथं तत्रैव तिष्ठति ।
आदत्स्वेतत् दृढमिति निदधौ वायवे दृढम् ॥
वायुः सर्वप्रयत्नेन नादातुं तत् क्षमोऽभवत् ।
ततो देवाः प्राहुरस्मिं भीता उड्विगमानवाः ॥
अन्ते ! एतद्विजानीहि किमेतत् कर्म चाद्भुतम् ।
इत्युक्तो देवताद्वन्द्वैरभिलेखोऽनिकं गतः ॥
अमरो जातवेदा वा तेनो वागितुवाच तम् ।
स प्रोक्तवानभिरस्ति सर्वदाहकक्षतिकः ॥
दृष्टेत्तत्त्वमत्यल्पमिति तस्मै दृढं ददौ ।
अभिः सर्वप्रयत्नेन दग्धुं नेतुं क्षमोऽभवत् ॥
ततो निवहते वज्रभूता सोऽपन्नपान्वितः ।
एकचक्षुः सुराः सर्वे मन्त्रयामासुरसतम् ॥
इयमेवेश्वरी नूनं क्षोण्यामो नेश्वरा वयम् ।
इति निश्चित्य सुधियस्तुष्टुः परमेश्वरोम् ॥
प्राहुर्देवगणाः सर्वे त्वमीशा नेश्वरा वयम् ।
ईश्वरत्वाभिमानेन यदस्माकं सुदुष्कृतम् ॥
अनुमर्हसि तत् सर्वं क्षमया जगदम्बिके ! ।
तव रूपं दुर्गायै यन्मङ्गलं सर्वमङ्गलम् ॥
तद्दृष्टुं वयामस्मामो देहि दर्शनसुखम् ॥
इत्युक्तानां सुतुङ्गीनामाविरासीष्कवागरे ॥
तेजस्यन्तर्हिते तस्मिन् चमत्कारकवेदरे ।
जगेन्मोपरि सुखीरा सर्वानक्षारभूषिता ॥
चतुर्भुजा महादेवी रक्ताम्बरधरा शुभा ।
बाणाकैवलीदेहा नागयज्ञोपवीतिनी ॥
त्रिनेत्रा कोटिचक्राभा देविर्मुनिसेविता ।
दर्शयामास देवानामेवं रूपं जगन्मयी ॥
ततश्चां तुष्टुर्देवा जगद्धात्रीं महेश्वरीम् ।
वरं प्रापुः सुरगणा यथेष्टं त्रिदशारणे ॥
तत्रैवान्तर्हिता देवी महादुर्गा जगन्मयी ।
इति ते कथितं भद्रं विद्योत्पत्तिं सुदुर्लभाम् ॥”

इति कात्यायनीतन्त्रे ७६ पटलः ॥ * * *

श्रीशिव उवाच ।

“अथ दुर्गामनुं वक्ष्ये श्रद्धया हरवक्षसे ! ।
यस्य प्रसादमात्रेण सुख्यते भवबन्धनात् ॥
यान्तवर्गे चतुर्दश वामकण्ठे विभूषितम् ।
दक्षविन्दुसमायुक्तं बीजं परमदुर्लभम् ॥
चतुर्भुजप्रदं चाष्टाक्षरपातकनाशनम् ।
एकाक्षरीसमा नास्ति विद्या चित्तुने प्रिये ! ॥
ब्रूषाद्या वा अपेहिद्यां तदन्ते वज्रसुन्दरी ।
लज्जाद्या वा अपेहिद्यां पङ्कजां वा अपेत् सुधीः ॥
वज्रबीजयुतां वापि खाद्यानां वा अपेत् पुनः ।
लज्जाद्यां वा अपेहिद्यां चतुर्भुजपान्तये ॥
वाग्भवाद्यां अपेहापि प्रज्वाद्यां अपेत् पुनः ।
कामभोज्यादिकां वापि पङ्कजां वा अपेत् पुनः ॥
अक्षरी विविधा विद्या कथिता ब्रह्मणा पुरा ।
विना गन्धर्विना पुष्पेर्विना होमपुरःचरैः ॥

प्राच्यायामं विना देवि ! अथमात्रेण विहिता ।
मन्त्राणां च विहिता । भारवः यदिहीनितः ॥
मायनी ह्येव आचार्यः कलङ्काणी च विषया ।
चतुर्भुजप्रदा दुर्गासर्ववन्द्येऽर्चयिता ॥
दीर्घाक्षरसमायुक्तनिचवीकानि पार्वति ! ।
विन्दुसदृशानो देहि हृदयादिह शङ्करि ! ॥
पूर्ववक्ष्यावर्ण्यं पूर्वंवत् कर्म चाचरेत् ।
कालीवराचरेहिद्यां अपेहिद्यामपेहिद्याम् ॥
लज्जाद्यापेहिद्यां ! पुराचरन्मोरितम् ।
वशाख्याने वशाकाये वशाचरविधानतः ॥
प्रजपेत् परया भक्ता दुर्गां दुर्गेतिवाशिनीम् ॥
आनमस्ताः प्रवक्ष्यामि श्रद्धया वजनन्दिनि ! ।
विंशत्यक्षराभिर्वक्त्रां नागानक्षारभूषिताम् ।
चतुर्भुजां महादेवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
शङ्खचक्रधर्यां बीजोपनिषत्तवाभिताम् ।
रक्तवस्त्रपरीधानां बाणाकैवलीदेहीतम् ॥
नारदाद्यैर्मुनिगणैः सेवितां भवसुन्दरीम् ।
विजयीवलयोपेतनाभिनालक्षणादिनीम् ॥
रत्नह्रीं महाह्रीं विंशत्यक्षरसमन्वितम् ॥
प्रपुञ्जकमनाक्षरां ध्यायेत्तां भवगेहिनीम् ।
एवं ध्यात्वा जगद्धात्रीं पूर्वोक्तपूजनं चरेत् ॥
यन्मस्ताः प्रवक्ष्यामि श्रद्धया हरवक्षसे ! ।
निकोपचितयथादौ नैविम्यसहितमस्तः ॥
अष्टपदं ततो लिख्य चिरेकाक्षरितं ततः ।
वज्रभूपुरचक्रं विनिक्षिपेद्विधिवानुना ॥
तत्र तां पूजयेद्देवीं शङ्खप्रसूतिरूपिणीम् ।
प्रभाद्याः शक्तयः पूज्या गन्धाद्यैर्नवकोकैः ॥
प्रभा माया जया कृपा विमुक्ता नन्दिनी पुनः ।
सुप्रभा विजया सर्वविहिता नव शक्तयः ॥
ह्रीमाद्याः पूजयेत्तां रक्तचन्दनद्वन्द्वैः ।
शङ्खप्रदान् विधौ देवा वामदक्षिणयोगतः ॥
पूजयेत् परया भक्ता रक्तचन्दनद्वन्द्वैः ।
अर्घ्यदानं ततः कुर्व्यात् पूजान्ते नगनन्दिनि !
अङ्गादिति पुनः पूज्या पञ्चकोमिदु मातरः ।
वशाद्याधुषच्युता भूपुरं लोकायकाः ॥”

इति कात्यायनीतन्त्रे ७७ पटलः ॥ * * *

श्रीशिव उवाच ।

“पूजा तिथिपञ्चमेव चतुर्भुजपान्तये ।
कर्षया या तु दुर्गायास्तां श्रद्धया शुभाजने ! ॥
अष्टम्याश्च चतुर्दशं नवम्यां वापि वक्षतः ।
यः पूजयेन्महादुर्गां सोऽभीष्टफलमाप्नुयात् ॥
पौर्णमास्याममाणां वा रतिर्वक्त्रमये तथा ।
शनिभौमदिने चैव पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥
सुखं सौभाग्यमारोग्यमेवैषं जमते भुवम् ।
शनिभौमदिने चैव यदि स्मरामो तिथिः ॥
तत्र पूज्या जगद्धात्रीं पुष्पमौलधनप्रदा ।
होमवारोऽप्यमावास्यां मन्त्रानुचरच्युता ॥
उत्तरा सप्तमीयुक्ता आदिवाहि च पार्वति !
चतुर्भुजवारं च रोहिणीच्युता यदि ॥
शुक्लदन्तां तथा काली यदि स्मरामो परमेश्वरि !
यद्दुर्गा महादेवाः कर्षया सर्वविद्वहे ॥
मनुमादे चित्तादन्तां नैवाक्षयितयेऽहनि ।

पीर्यमाकां तका चैष्टि जगन्माच महेन्द्रि ।
 मिथुनैर्द्वितीयायां काचैः द्वाष्टीरिने ।
 मार्गे मांकाविताकायां चाचिने मुक्तपचने ।
 जगन्माच पादुकायां चवन्माच विधितः ।
 जगन्माच कार्तिके चैष्टि चवन्माच मुक्तपचने ।
 चत्तं मार्गेश्वरे भूति पीर्येष्टि चितितरे ।
 मार्गे च चितितपचन्माच काचुन्माच च सुरेश्वरि ।
 द्वाष्टी द्वाष्टीमाचैष्टि तिथिचितासु पाच्यतीम् ।
 मुक्तपचने परदां मन्त्रा चवन्माचविधितः ।
 द्वाष्टीमाचैष्टि भूमा चैष्टि कचपायत्तं दिति ।
 मुक्तपचनैर्द्वितीयायां काचैः द्वाष्टीरिने ।
 चत्तं देवीपुरं याति मुक्ता भोगान् यथेष्टि-
 तान् ॥

जीर्णमाच ।

देवदेव ! महादेव ! विष्णवाय ! महेश्वर ! ।
 मुक्ता तव मुक्तालोकाद्दुर्गापूजा महापूजा ।
 केन वा पूजिता देवी कस्य वा मित्र विध्यति ।
 केन प्रकाशिता कर्मिणस्तु सर्वं कायय प्रभो ! ॥

जीर्णमाच ।

रामराज्ययोर्द्वे दुर्गा रामेव पूजिता ।
 स्वयधीनायव राम इवे मांवि प्रपूजनात् ॥
 तेन लोकाकारिण्यति दुर्गायाः शारदोत्सवम् ।
 स्वमाराध्य देवेशीभिर्नजिद्वारायलाजः ॥
 जगन्माच कार्तिके चो वे दुर्गामेव समर्चयम् ।
 जगन्माच कार्तिके माचि तारकासुरनाशकः ॥
 कुम्भराशिगते चन्ने चवन्माच कार्तिके च ।
 जगन्माचैष्टि भाद्रपदुर्गामाराध्य यज्जवान् ॥
 पुष्करोत्सवर्दे केन लोकाकारिण्यति च ।
 मां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभूमिदिने यदि ॥
 प्रपूजयेन्महादुर्गां चर्मेकामार्थमोचदाम् ।
 एवं मार्गेश्वरे माचि द्वाष्टीमाचि विधौ ॥
 चतुर्दश्यां निशायास्तु चन्नेः संपूज्य पाच्यतीम् ।
 महापापाहितुस्तोत्रौ राजीश्वरमवाप च ॥
 तेन मार्गेश्वरे माचि चतुर्दश्यां प्रपूजयेत् ।
 द्वाष्टीमाचैष्टि भाद्रपदुर्गां चर्मेकामार्थमोचदाम् ॥
 जगन्माचैष्टि भाद्रपदुर्गां चर्मेकामार्थमोचदाम् ।
 देवर्त्तं सर्वदेवानामभवच्छक्तिकार्यनात् ॥
 भर्तं भर्ता भविष्यं यत् स्थावरानि चराणि च ।
 सर्वं दुर्गाप्रभावेव स्वस्वभोगमवाप्नुयुः ॥
 विना दुर्गां महेश्वरि ! न किञ्चिदपि वर्त्तते ।
 इति ते कथितं देवि ! संक्षेपेण तवायतः ॥
 महादुर्गाजगद्वाजीविद्योत्पत्तिं सुदुर्लभाम् ॥
 इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ पटलः ॥

(वरदाती । यथा, मार्गेश्वरे । २३ । ३० ।

“जगद्वाजीमहं देवीमारिराजयिषुः शुभम् ।

स्तोत्रे प्रबन्ध शिरसा ब्रह्मणीं वरदातीम् ॥”)

जगद्वाजी, पुं, (जगतां वरं यक्तात्) वायुः । इति
 चिकारुषेयः ॥

जगद्गोविः, पुं, (जगतां गोविदुत्पत्तिस्थानम्) ।

शिवः । इति चिकारुषेयः ॥ (यथा, महा-

भारती । ७ । २०० । १३ ।

“जगद्गोविं जगद्गोविं जयिष्यं जगती गतिम् ॥”)

विष्णुः । इति तत्त्व सङ्ग्रहनाम । (यथा, विष्णु-
 पुराणे । १ । १२ । ३२ ।

“ते चमेव जगद्गोविमनादिविधनं हरिम् ॥”

केचित्तु हरिविधेयं कल्पयन्ति ।)

ब्रह्मा । (यथा, कुमारः । २ । ६ ।

“जगद्गोविदयोगिन् जगद्गोविदिरनामः ॥”)

एषिणां स्त्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जगद्वाहा, स्त्री, (जगति वहति धारयतीति ।

वह + वाच् । अनादिवात् टाप् ।) एषिणी ।

इति चिकारुषेयः ॥

जगद्वाहा, पुं, (जगतां विनाशो ध्वंसः अखिल-

कार्यनाश इत्यर्थः यस्मिन् ।) युगान्तः । इति

हज्जायुधः ॥ (प्रलयकाले च अखिलकार्य-

मूल्यं यथाह मनुः । १ । ५२—५३ ।

“यदा स्वपिति ध्यातात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥

तस्मिन् स्वपिति तु सर्वे कर्मात्मानः शरीरिणः ।

स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते मग्नस्तानिन्दहति ॥

युगपच्च प्रलीयन्ते तदा तस्मिन् महात्मनि ।

तदायं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निवृत्तः ॥”)

जगन्नाथः, पुं, (जगतां नाथ ईश्वरः ।) विष्णुः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ४ । ६ ।

“देवदेव ! जगन्नाथ ! भूतभयभयप्रभो ! ।

तपश्चरसि कक्षात् किं ध्यायसि जगद्गोवि ! ॥”)

पुत्रवोत्तमश्चैवम् । यथा,

सुनय जपुः ।

“पुत्रवोत्तमाख्यं सुमहत् शैव परमपावनम् ।

यन्नास्ते दारवतशुः श्रीशो मातुषलीकया ॥

दर्शनान्मुक्तिदः साक्षात् सर्वतीर्थफलप्रदः ।

तन्नो विस्तरतो ब्रूहि तत् शैवं केन निमित्तम् ॥

ज्योतिःप्रकाशो भगवान् साक्षात्पारायणः प्रभुः ।

कथं दासमयस्त्रास्त्रास्ते परमपूज्यः ॥

जैमिनिववाच ।

एतत् शैववरचाख्यं वपुर्भूतं महात्मनः ।

ख्यं वपुश्चान् यन्नास्ते खनान्नाख्यापितं हि तत् ॥

यथा चाशुदिनं देवाः सिद्धाः ब्रह्मर्षयस्तथा ।

समर्चितुमिहायानि देवेशं न तथान्यतः ॥

अहो ! तत् परमं शैवं विस्तृतं दशयोजने ।

तीर्थराजस्य सज्जितादुत्थितं बाणुकाचितम् ॥

नीलाचलेन महता मथस्थेन विराजितम् ।

एकं स्तनमिवावन्वाः सुदूरात् परिभाषितम् ॥”

ब्रह्मायं प्रति विष्णुवाक्यम् ।

“सागरस्योत्तरे तीरे महानद्यास्तु दक्षिणे ।

स प्रदेशः एषिणां हि सर्वतीर्थफलप्रदः ॥

एकान्नकाननादुपावहच्छिणोदधित्तीरभः ।

पदात् पदात् ऋततमः क्रमेण परिकीर्तितः ॥

सिन्धुतीरे च यो ब्रह्मन् । राजते नीलपर्वतः ।

एषिणां गोपितं स्थानं तव चापि सुदुर्लभम् ॥

सुरासुराणां दुर्जयं माययाच्छादितं मम ।

सर्वसङ्गपरिरक्तस्य तिमिरादि दहन्तु ॥

हृदयस्थेन नाक्रान्तं शैवं मे पुत्रवोत्तमम् ।

नीलाक्षेणरसुधि कल्पमय्योषधस्ततः ॥

वाचयन् दिशि यत् कुक्षं रोहिणं नाम विश्रुतम् ॥

तत्तीरे विवस्वतो मां पश्यन्तस्मैवचसुधा ॥

तद्वक्त्रा जीवपापा मम बाधुष्वमाप्नुयुः ॥

ब्रह्म तीर्थेषु च यज्ञदानयोः

पुण्यं यदुक्तं विमलात्मनां हि ।

अहर्निवासाज्जन्ते च सर्वे

निवेदवासात् खडु चाप्यभेधिकम् ॥

जैमिनिववाच ।

उत्कर्षः समागत्य कुतश्चिद्वाच्योत्तमः ।

कारणोदकसम्युक्तं तस्मिन् कुक्षे निमज्जितः ॥

विजोष्य माधवं नीलरत्नकान्तिं कृपाविधम् ।

साक्षादेवं वस्तुखण्डं सुदुर्लभं तदुः क्षिणौ ॥

शङ्खचक्रगदापाणिस्तस्य पार्श्वे अवस्थितः ॥”

यमं प्रति जप्त्वा वाक्यम् ।

“पञ्चक्रोशमिदं शैवं वस्तुमान्मन्त्रवर्धितम् ।

त्रिकोणं तीर्थराजस्य तटभूमौ सुनिर्मलम् ॥

सुवर्णबाणुकाकीर्णं नीलपर्वतशोभितम् ।

योऽसौ विष्णुश्चो देवः साक्षात्पारायणकः ॥

संयम्य विषयधामं वस्तुव्रतटमास्थितः ।

उपासितुं जगन्नाथं चतुःवद्व्युत्तमः प्रभुः ॥

यमेव इति ज्ञातो यमसंयमनाशनः ।

यं दृष्ट्वा पूजयित्वा तु कोटिजिह्वपलं जनेन ॥

खीमा प्रतीची क्षेत्रस्य शङ्काकारस्य चर्चनम् ।

शङ्कायै नीलकण्ठः सादेतत् क्रोधं सुदुर्लभम् ॥

परमं पावनं शैवं साक्षात्पारायणस्य वै ।

शङ्खस्योत्तरभागस्तु वस्तुव्रतटमास्थितः ॥

यत्सम्यक्कात् वस्तुव्रतं तीर्थराजस्यमागतः ।

यथायं भगवान्मुक्तिप्रदो दृष्टिपथं गतः ॥

तथेदं मरणात् शैवं चिन्तुकावाङ्मुक्तिदम् ।

चिच्छेद ब्रह्मणः पूर्वं वदः क्रोधात् पञ्चमम् ॥

तच्छिरो दुष्यन् यत्नं ब्रह्माक्षं परिवर्धये ।

तन्नागतो यदा ब्रह्मकपालं परितुक्तवान् ॥

कपालमोचनं तीर्थं द्वितीयावर्णसंस्थितम् ।

तस्य दक्षिणपार्श्वे तु मरणं भवमोचनम् ॥

तृतीयावर्णखीमायां शक्तिं मे विमलाङ्गयाम् ।

जानीहि धर्मेराज ! त्वं भुक्तिमुक्तिफलप्रदाम् ॥

नाभिदेशे स्थितं ज्योतस्त्रयं कुक्षं वटो विभुः ।

कपालमोचनं यावद्दृष्ट्वा शनौ प्रतिष्ठिता ॥

मध्यं शङ्खस्य जानीयात् सुगुप्तं चक्रपाणिना ।

तां दृष्ट्वा प्रणमेद्यस्तु भोगान् चोन्वाति श्रान्त-

तान् ॥

सिन्धुराजस्य सज्जितात् यावन्मलं वटस्य वै ।

कीटपञ्चमगुण्यायां मरणाङ्मुक्तिदो मतः ॥

अन्तर्देहौ त्वयं पुण्या वाङ्मते त्रिदशैरपि ।

अत्र स्थितान् हि पश्यन्ति सर्वोपक्रान्तधारिणः ॥

कामाख्या शैवपालश्च विमला चान्तरा स्थिता ।

साक्षाद्ब्रह्मसङ्ख्योऽसौ वृषिहो दक्षिणे विभोः ॥

अन्तर्देहा रक्षयार्थं शक्तयोऽसौ प्रकल्पिताः ।

उपेया तपसा पूर्वमहं सर्वेण भाविता ॥

पञ्चार्थं सा मया दृष्टा गौरी तस्याथ भाविनी ।

सर्वसौख्यवर्धनं त्वयि मे विनिर्गता ॥

तदा दृष्टा मया भजे ! वचनं मे प्रियं कुव ।

अन्तर्देहौ रक्ष मम परितस्तं खण्डितमिः ॥

जगन्ना

साम तिष्ठति मत्प्रीत्या अरुधा दिक्षु संस्थिता ।
मङ्गला वटवले तु पश्चिमे विमला तथा ।
श्रक्ष्ण पूर्वभागे तु संस्थिता सर्वमङ्गला ।
अर्द्धाशनी तथा जम्बा कुवैरदिशि संस्थिता ।
कालरात्रिर्दक्षिणार्धे पूर्वस्थानु मरीचिका ।
आलरात्र्यास्तवा पश्चात् पश्चिमपा चवस्थिता ।
रत्नाय्याचारुभा मेरुं दृष्ट्वा वज्रोपि शङ्करः ।
आत्मानमरुधा भित्वा उपास्ते परमेश्वरम् ।
कपालमोचनं नाम क्षेपणं यमेश्वरम् ।
मार्कण्डेयं तपेश्वरं विश्वेशं नीलकण्ठकम् ।
वटवले वटेश्वरं जिह्वाश्वरौ महेश्वरतुः ।
यानि दृष्ट्वा तथा स्मृत्वा पूजयित्वा विसृज्यते ॥”
तत्र जगन्नायस्याविर्भावकारणम् ।

जेमिनिउवाच ।

“इन्द्रद्युम्न इतिः खेचो श्रीपुरुषोत्तमे ।
जगदीशप्रसादाय पितामहनिदेशतः ।
एकोनं क्रमशः संख्यामवाप पृथिवीपतेः ।
नष्टं हवमेवस्य यथावद्विधिवोदितम् ।
छत्वा सप्तदिनात् पूर्वं या रात्रिरभवद्विजाः ।
तस्यासुरीयप्रहरे ध्यायतो विष्णुमखयम् ।
ध्याने तस्मिन् दृष्ट्वास्वी महाभाम्यवग्रामपुः ।
प्रक्षलमिव च चेतस्वीपं स्थाटिकनिर्मितम् ।
तन्मध्ये दृष्ट्वा देवं श्रक्ष्णक्रमदाधरम् ।
नीलनीलतल्लङ्कां वनमालाविभूषितम् ।
दक्षपार्श्वे स्थितं तस्य अगणं धरणीधरम् ।
हलजाङ्गलशृङ्गाजसुरहाहुचतुष्टयम् ।
दक्षपार्श्वे स्थितं विष्णोर्नक्षीं तां शुभलक्षणां ।
वराभयाजहतां वै कुङ्कुमाभां सुलोचनाम् ।
दृष्ट्वा प्रसादनार्थं लावण्याब्धिपुष्पिकाम् ।
पितामहश्च दृष्ट्वा पुरतोऽस्य क्षताङ्गलिम् ।
वामपार्श्वे स्थितं चक्रं सर्वज्ञानमयं विभोः ।
ततः प्रवृत्ते छत्वा वृषतेर्वाजिमेधिका ।
श्रुतेः क्षोत्रेर्दिव्यहर्गर्भिवर्णक्रमसमुत्पन्नेः ।
दक्षिणे तटभूदेशे विश्वेश्वरसमीपतः ।
निवृत्ताः सेवका राज्ञा सख्यभूमिपुष्पिकाः ।
अवेद्यन्तो वृषतिं क्षताङ्गलिपुटा विजाः ।
देव ! इदो महाहृत्तटभूमौ महोदधेः ।
प्रविष्टास्यतुद्रान्तकालोत्पन्नवल्गवः ।
माङ्गिरवर्णैः सर्वैश्च श्रक्ष्णक्रमाङ्कितः प्रवन् ॥
न दृष्टपूर्वो दृष्टोऽयमुद्यतसुख्यनिर्भासुग ।
निवृत्तानां वचः श्रुत्वा राजा नारदमब्रवीत् ॥
तत् किं निमित्तं यद्दृष्टं तस्मैष्ठं वदन्ति ते ।
नारदः प्रहसन् वाक्यमुवाच वृषसप्तमम् ॥
उपस्थितस्तु ते भाव्यं क्षप्ते यद्दृष्टवान् पुरा ।
चेतस्वीपे विश्वेश्वरिर्दृष्टो यो विष्णुरखयः ।
तदङ्गलनिर्गतं कोम तत्त्वतुपपद्यते ।
तद्भाष्यवशतः सर्वलोकाणां नयनातिथिः ।
भविष्यति महाराज ! सर्वकलमनाशनः ।
समाध्यावष्टयकालं तटानि सरितां पतेः ।
उत्सवं सुमहत् कृत्वा क्षतकौतुकमङ्गलम् ।
महादेवां स्थापयान यज्ञेशं तवक्ष्यिष्यम् ।
विचार्येत्यं सुदा युक्तौ तौ च नारदमब्रवीत् ।

जगन्ना

सुखमद्वै ततो यातौ यथासौ भगवान् इमः ॥
पुनः पुनः ब्रह्मण्येनं हर्षांशुनयनो वृषः ।
हिजेराहारवामास तव कालोक्तोदितम् ।
सगन्तावेपनं दिव्यं महादेवीं विनिवृत्तुः ।
वचसा नारदस्यैव पूजयामास पार्थिवः ।
पूजावसाने पश्यन् नारदं मुनिसप्तमम् ।
कीदृशीं प्रतिमां विद्योर्षटयिष्यति कः पुनः ।
विचारयन्तौ तावित्यं यावन्नारदपार्थिवौ ।
अशरीरा ततो वायौ शुश्राव चान्तरीक्षतः ।
अपौरुषेयो भगवान् सविचारपथे स्थितः ।
सुगुमायां महादेवां खयं कोऽवतरिष्यति ।
प्रच्छाद्यतां दिनान्येव यावत् पञ्चदशानि वै ।
उपस्थितोऽयं यो वृद्धः श्रक्ष्णपाणिस्तु वृद्धको ।
यनमन्तः प्रवेष्ट्वेव द्वारं वज्रमु व्रजतः ।
वह्निवाद्यानि कुर्वन्तु यावत्तु वटना भवेत् ।
श्रुतस्सङ्गतग्राह्यो वाधिर्याम्यत्वदायकः ।
नरकं वसतिश्चैव कुर्वन्तु सन्ताननाशनम् ।
नानाः प्रवेशनं कुर्व्यान् पश्येच्च कदाचन ।
निवृत्ताण्यः प्रपञ्चेचेन्नाशो राक्षस्य चैव हि ।
द्रष्टुं चापि महाभीतिरन्वता च युगे युगे ।
तच्छ्रुत्वा नारदाद्यास्तै यथोक्तं विष्णुना खयम् ।
चिकीर्षन्ति तथा कर्तुं तन्मायातस्तु वृद्धको ।
प्रोवाच वृषतिं कोऽय खने इडास्तु यास्यया ।
ता एवाहं वटिष्ठाभि दासना दिव्यरूपिणा ।
इत्युक्त्वा तर्हि वेद्यां वृद्धवर्द्धकिरूपधृक् ।
वचनार्थं मनुष्याणां साक्षात्पारायणो विभुः ।
ततः स पृथिवीपालकया क्षत्वान्तरीक्षगा ।
यदुवाच गिरां देवी तत्तत् परिपचार च ।
निर्वन्वाह खयं देवः क्रमात् पञ्चदशे दिने ॥
चतुर्मुखिः स भगवान् यथा पूर्वं मयोदितः ।
दिव्यसिंहासनगतो वलभद्रसुदर्शनैः ।
श्रक्ष्णक्रमदापद्मलसङ्गाहुर्नगार्हणः ।
हर्णं नवलनक्राजं धारयन् पद्मगाहतिः ।
हृषीक्षतपत्रासप्तसुकुटीष्णलकुलः ।
सुभद्रा चारवदना वराकाभयधारिणी ।
लङ्गीः प्रादुर्भूयैव सर्वचैतन्यरूपिणी ।
सुदर्शनस्तु यच्चक्रं सदा विष्णोः करे स्थितम् ॥
शास्त्रायस्तन्मध्यस्थं तद्रूपम् तुरीयकम् ॥ * ॥
निवृत्ते भगवद्रूपं चतुर्हा दिव्यरूपिणी ।
लोकानास्तुपकाराय पुनराह्वान्तरीक्षगा ।
पटैराच्छाद्य सुदृढं वृषते ! प्रतिमास्विमाः ॥
खं खं वर्णं प्रापयानु वर्णकैश्चकर्मण्या ।
अमर्द्धारस्वरूपेण दृष्टाः पापाय चेतवः ॥
गोपनीयाः प्रयत्नेन पटुनिर्वासवल्गवैः ।
श्रित्पिभिः कर्मजुश्लेहैर्द्रमाच्छादयानतः ॥
वर्षे वर्षे च संख्यायां पूर्वसंस्कारमोचनात् ।
अते वल्गवयेपन्तु स तु दिव्यचिरन्तनः ।
प्रसादादयदि तं क्षेपमपनीयेत काचन ।
दुर्भिक्षं मरकं राज्यं सन्ततिष्ठास्य वीर्यते ॥
नेक्षितकाक्षया राजन् ! कदाचिदपवारणाः ।
मनुष्यैश्च राक्षसैः ! इडाः क्षुभयश्चितवः ॥
तस्मात् सुविद्या द्रष्टवा बहुविधविशेषिताः ।

जगन्ना

नीलान्नो कस्यचिच्छब्दं वाच्यं दृष्टव्यमात्मनः ।
प्रदेशे सुमहत्त्वानि प्रापयन् सुदृष्टव्यमात्मनः ।
उत्तरे नरविंशत्यं वदन्तु नरविंशत्यम् ॥
कारयित्वा प्रतिष्ठाप्य तमेनं विनिवेश्य च ।
पुरा स्थितः पर्वतोऽस्मिन् कीदृशोऽस्ति माधवम् ।
नाम्ना विचारयन्तान् श्रवणोऽपि श्रवणोऽपि ।
तस्य सन्ततिरेवाहं क्षेपमस्याप्युन्मेषि ।
निवृत्त्यतां महाराज ! भविष्यत्कृतवत्तु च ।
ततः स वृषतिः श्रीमान् श्रक्ष्णश्रक्ष्णविशारदवान् ।
वत्कारोदायमाने च वीजयामास नारदम् ।
दिने दिने सुचटितः प्रापादो नष्टे विजाः ॥
परितः पूर्वमासस्तु मुक्तपक्षे यथा शशी ॥

नारद उवाच ।

प्रवर्धं बहु राक्षस ! स्मृत्वा चास्मिन् चिरं सुवि ।
आराधय जगन्नायतुपकारोन्मेषिष्वपि ।
पितामहं द्रष्टुकामो गन्ता वैदितिकं विभोः ।
उपदेक्ष्यति कीदृशं चानाकाका मदीक्षयाः ।
उभौ तौ दिव्यमानेन जगत्सुमुनिवृत्तौ ।
प्रदक्षिणीकृत्य हरिं कीमन्तकलमध्यगम् ।
दृष्ट्वा पितामहं दूरात् कटारं जगतां वृषः ॥
अमन्वत द्विजमेढाः साक्षादात्मनं हरिम् ।
शनेः शनैर्वैद्यो भूपः प्रवणाम क्षताङ्गलिः ॥
सुवन् प्रथिपतन् भूमौ साधवस्तुषितं व्रजन् ।
जानन्नपि हि तत् कार्यं मानवभृषसप्तमम् ।
उवाच परमधीत रत्नद्युम्नं पितामहः ।
किमर्थमागतोऽस्य तद् ब्रूहि हृदयस्थितम् ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच ।

आविर्भव भगवान् भूतभवभवतुप्रभुः ।
गत्वा देवं जगन्नायं स्थापयिष्यति च प्रभो ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
त्वमयतोऽधरां गत्वा यावत् सन्मारुहस्मिन् ।
करिष्यसि महाभाग ! तावदेव ब्रह्मण्यहम् ॥
इन्द्रद्युम्नोऽपि वृद्धात्मा दृष्ट्वा ब्राह्मीं भियं
विजाः ।
आजगाम भुवं विप्रा विधिना चाशुभोदितः ॥
आगत्य च जगन्नायं चिरादुत्तुक्कमानसः ।
दक्षवत् प्रवणामासौ वनरोमाचकचुनः ॥
ततः क्रमात् सन्दृष्ट्वा विमानार्थं प्रजापतेः ।
खर्बहंसशतैः कन्धेवद्वामार्गं समन्ततः ॥
प्रथिपत जगन्नायं विः परीत्य पितामहः ।
आनन्दसिन्धुसंमनः खरीमाचवपुः खयम् ॥
समुत्तस्यौ ततो ब्रह्मा क्षतखल्लयवः खयम् ।
अविभिर्नारदाद्यैश्च विद्वद्भिर्वाञ्छयेक्षया ॥
प्रासादद्वारि रचिते रत्नस्तम्भेऽथ मन्थे ।
वाकयित्वाभिविकाय सन्मुक्तादर्शमन्थे ॥
सुवाचिते रत्नकुलोकीर्षेवास्मिन्पर्वतैः ।
युक्ताभ्यां क्षीपुस्वयोरभिवर्कं पितामहः ॥
चकार भगवान् लोकस्यैवार्थं विधीयताम् ! ॥
ततोऽभ्यनक्तान् देवान् गन्धमाक्षीपश्रीभितान् ॥
नीराजयित्वा विधिवत् स खर्बं लोकभावनः ।
रत्नविंशत्ये रत्ने स्थापयामास मन्थतः ॥
स्थापयित्वा जगन्नायं क्षुद्र तस्य हृदयस्थम् ।

REMARKS:

[illegible]

विषयाः कावेन । अतस्तुल्योक्तमिति कावेन ।
 कुममिदं कथाचक्रमाणादितदेवकजानेविद्योव-
 चतुहोपितस्तुतर्कद्वयन्यायकावेन कर्मि-
 मदीयं न्यायवचनकानमनःपुत्रादेन मापुर-
 कुलवस्तुमेवमा रायस्तुल्येनादिदेन वार्त्तमौम-
 नीशाहनानृमकादाभिततपक्षितराचपर्वीवि-
 राधिवेन तेनकुलवावर्त्तवेन पक्षितनृमकायेना-
 वपदिवावाक्छेदमाकाविका धिरमौवत । देव-
 मनुष्यदेव वस्तुद्वयानामहदिनस्तुकावित्ता भव-
 तात् ॥”
 एतत्पक्षितविरचितं वचनो न्यायः सति ।
 तैव अस्यापि ज्ञातास्तेति, रचयज्ञावरः १,
 वस्तुनायवर्त्तनचम्पूः २, रतिमन्त्रमनाटकम् ३, वस्तु-
 मतीपरिचयमनाटकम् ४, अतदाभरवकाचम् ५,
 मायाभरवकाचम् (कामरूपदेवाधिपत्य माय-
 नारायणमहोपत्य स्तुतिस्तोत्रं यन्त्रः) ६,
 यौयवचहरी ७, अन्ततजहरी (वस्तुनास्तुति-
 स्तोत्रं यन्त्रः) ८, तुषाचहरी (कर्मकाव-
 स्तोत्रं यन्त्रः) ९, कावचालहरी (विष्णु-
 चहरी वा) १०, अक्षोखहरी ११, भामिनी-
 विलासः १२, भगोरमाङ्गचमर्दिनी १३, अन्व-
 वाटीकाचम् १४, आचमविलासः १५ ॥ ७ ॥
 तत्र मन्त्रानुगोपाधिकोऽपरमक्षितविशेषः । अयं
 हि विवादभङ्गावर्त्तवस्तु-रामचरितादियन्यानां
 प्रथिता । पितास्य रघुदेवः माता च अम्बिका ।
 रघुदेवस्तु चतुःपद्वितमवयवि पूर्ववक्ष्यमिष्या
 वस्तुतायां नृतायां संस्कारविरक्तः काशीवास-
 सुखमभिलाषन् पिरस्तुहदं पितावन्तपुरनिवा-
 सिनं ज्योतिर्विद्याविभारदं सुप्रसिद्धं चन्द्रशेखर-
 वाचस्पतिमभिगम्य स्त्रीयात्नमदृष्टापलापनं
 पृष्ठवान् । चन्द्रशेखरस्तु रघुदेवस्य जन्मनयाशु-
 कारतन्त्रमे वयसि सुप्रसिद्धपुत्रजाभक्त्यं शुभ-
 वलमवगम्य त्रास्तुदेवनाम्ः कस्याचिद् विप्रवर-
 त्याम्बिकानाचीं त्रास्तुहाजयामाव । रघुदेवस्तु
 ज्योतिर्विद्यापारदर्शिनचन्द्रशेखरस्य वागवाह-
 निकां परिचोय चतुपुत्रप्राप्तिकामो काशीमभि-
 गम्य विन्धेश्वरसुहृद्वैकैकविंशतिपुरन्धरं ज्ञात-
 वान् । चरमपुरन्धरवद्विषयीययामिन्ध्याः श्रेष्ठयामे
 प्राप्तस्तुपुत्रजाभक्तप्रः प्रकृष्टमनाः पुनः स्वस्थानं
 विदेवीप्रदेशं प्रत्यागत्य गार्दक्षधर्माश्रितो
 नम्रः । अथ गच्छति कावे पतिपरायणाम्बिका
 गर्भस्तुपजम् १६१६शके (११०१परिमितवङ्गाब्दे)
 वौराधिवस्य देवीपक्षीयपक्ष्यां पुत्ररत्नं जग-
 न्नाथं प्रकृतवती । रघुदेवस्तु नवजातपुत्रस्य जात-
 संस्कारादिनं विधाय द्वादशमुत्तरो रामराम
 इति नाम चक्रे परं कुमारस्य मानामहो वास्तु-
 देवः अस्मिन्नेव समये श्रीजगन्नाथदेवात् तीर्थ-
 स्थानात् प्रत्यागत्य दौहित्रतुल्यं दृष्ट्वा जगन्नाथ
 इत्याख्यैवमयोभयत् । ततः प्रभवेवायं जगन्नाथ
 इति नाम्ना प्रविष्टोऽभूत् ।
 अथानु काव्यावस्थाप्रामतीवचचक्षुप्रकृति-
 र्दृष्टान्तोऽपि । अतुविश्वजिज्जवहादितादिगुण-

निकरैव वहुना वितरी शिवराजमासीत् । अथ प्रथमः पितृव्यविधौ श्राद्धसमयीत्यतो ज्येष्ठतातश्च श्रावणद्वारोपनामकं भवदेवस्य कनोपे चाश्रित्वादिश्रमणीतवान् । ततो भवदेवस्य परकीयप्राप्त्यनन्तरं कामाक्ष्यपुरनिवासिनं दहदेवविद्यावाच्यशक्तिं अष्टादशमेव कौस्तभ दर्शनप्राप्तादिविष्णवा काकं वापयामास । अथ एतादृशी प्रकटा शक्तिशक्तिरासीत् यदनधीतस्यापि भिन्नदेशीयभाषायां भिन्नहस्तपत्रस्य द्विपत्राणि एकवारमात्रमाकर्ष्यैवायं अमर्गं अध्याप्त एव आपनोयितुं समर्थः । एतादृशीमेवाशक्तिरेवेन अल्पसमयेन बहुप्राक्तपारवायिनमकरोत् ।

पञ्चदशवर्षसमय एवासी त्रौपरीनाम्नी सुकचकां कन्यासुपनीतवान् । विवाहात् मरमेवाथ ज्येष्ठतातो भवदेवः परकीयं गतः । भ्राता तु पूर्वमेव काकधर्मेसुप्रमत्ता पिता च चतुर्भिः प्रतियवकमेवमवजोऽथैव दह जीवं तस्याच । पितृवियोगानन्तरमेवायं ह्याजान्ध्यापयितुं प्रवृत्त आसीत् ।

अथ कदाचित् बह्वैमानाधियतिमैहाराजः शिष्योक्तमन्त्राद्यादुरोक्तं पाक्षिजप्रभावसंगम्य राजसभामधिरोहयितुं निमग्नयामास । जगन्नाथस्तु राजप्रसादसुप्रजम्बुं राजकभीप्रविष्टं तर्कजायेन तत्त्वज्ञानं पण्डितान् जितवान् । महीपतिस्तु जगन्नाथस्य तादृशीं बुद्धिशक्तिं मेधाशक्तिं चावजोक्तं विशिष्टं परीक्षितुं यथि दृष्ट्य समप्रवृत्तुनो वार्तां विज्ञापयितुमादिदेश । जगन्नाथस्तु रुपतेर्मेवोभित्राचमयगम्य शिवेकीप्रदेशात् बह्वैमानयमेतं वावत् पथि स्थितानां प्रत्येकपादपमश्चिरात्कालपि उत्तानं कथयामास । राजा तु अकर्मप्रारिभिरेतद्वृत्तान्तस्य वाचाञ्छुपमस्य कातिशयेनानन्दितो बभूव ।

एकदा सुप्रिंराषादास्यप्रदेशरुपतेर्वचनस्य मकी नन्दकुमारोक्तं पाक्षिजमवगम्य (ववाच) महीपतिसमीपमेवमानयामास । रुपतिस्तु बहुविधैर्दृष्ट्यप्रपञ्चैरेण वचयितुमभिलषात परं जगन्नाथः स्वीयबुद्धिप्राक्त्यर्थेन रुपतिज्ञातप्रज्ञानं वदुत्तरं दत्त्वा तं सन्तोष्य च तस्माद् बहुकार्यप्रदां भूष्यादिसम्पत्तिं कथयान् ।

अथ कालचक्रगम्यशुसारतो जवनराजानां वैभवपरिरक्तं गतः इन्द्राजराजानां सौभाग्यसमयः सप्तप्रागतः । तदा इन्द्राजरुपतयस्तदावीरान्नप्रजारङ्गानार्थं विचारकार्यस्य सौकर्याय जगन्नाथतर्कपञ्चाननं समाहूय अवहारोपयोजिनं ग्रन्थमेकं प्रणीतमादिदेश । जगन्नाथस्तु नवीनरुपतिभिस्तथादिष्टः “विवाहभङ्गार्थवसेतु-” नामकं ग्रन्थं प्रणीतवान् ।

अथ द्विद्वितमवयवि सङ्घर्षनिम्बी त्रौपरी बहुसुप्रीप्तादिकं संरक्ष्य परकीयं गता । अथ ही पुत्री तिस्रः कन्यायाभवन् । पुत्रकीर्णप्रज्ञामसार्वभौम एव ज्येष्ठः प्रतिभाश्रयी नन्दश्रावण-

ननु, को, (चक्षुषोः श्रुतिर्गोचरीति । ननु
यदि गतो न चक्षुःश्रुतिर्गोचरीति ।

अभिलेखा

इति भाषा ॥ तत्पथंवायः । कालकः २ पित्रुः ॥
इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ।

“अपिदासपटादीनां यत् कर्तव्यं तदं हि तदा”)

जहमा । तस्य जहमं यथा,—
“हमनिष्ठापरिष्ठां तस्य जहमजहमम् ।

इति नमः शान्तिः ॥

इदं पुण्यं कवीश्वरविः ॥

“पर्यटो रज्जना ज्ञाना जनुका जननी जनी ।

अनुसन्धानार्थिनां अनुसन्धानार्थिनी ।”

तद्गुणादियवत् नमः श्रेयस्य पुनः पुनः ॥१॥

अनन्तः । इति राजनिघण्टुः ॥

जननी

जनङ्गमः, पुं, (जनन्तो गच्छतीति । “गमश्च ।” ३।२।४३ । जङ्ग सुमागमश्च ।) चाकालः ।
रत्नमरः । २।१०।१६ । (यथा, माघे १।५।१५ ।

“अवधीजनङ्गम इवेव

यदि हतव्यो ह्यं ननु ।

आशंसन्निवपुरहेति न

प्रतिमानानाम् नितरां वृषोचिताम् ॥”)

जनता, स्त्री, (जनानां वन्द्यः । जन + “घाम-
जनवन्धुव्यस्तम् ॥” ४।२।४३ । इति तत् ।)

जनवन्द्यः । रत्नमरः । ३।३।४३ । (यथा,
रघौ । १।१।८२ ।

“तादृभाविपरस्परस्थितौ

वर्तमानपरिहीनतैजसौ ।

पश्यति स जनता दिनाद्ये

पार्थिवौ शुश्रिदिवाकराविव ॥” ३ ।

जनस्य भावः ।) जनस्य च ।

जननं, स्त्री, (जन्यतेऽस्मिन्निति । जन + अधिकरणे
ल्युट् ।) वंशः । (जन + भावे ल्युट् ।)

इति मेदिनी । ने, ६६ । (यथा, महाजिन्वा-
तके । ३।५० ।

“जननमरयभीतिर्भृशं सचित्तुस्तुर्ध

सकलसुवनवीजं नृक्षचेतन्यमौकुं ॥”

उत्पत्तिः । यथा, कुमारः । १।४२ ।

“अन्धोन्धश्रीभाजननाद् बभूव

साधारणो भूयस्यभूयभावः ॥”

पुं, जनयति उत्पद्यति जीवयति । जन +
ल्यप् + कर्तरि ल्युः । विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १२।१४८ । ११४ ।

“जननी जनजन्मादिर्भो भीमपराक्रमः ॥”

“जन्तु जनयन् जननः ॥” इति तद्भाष्यम् ।

जनयतीति । जनि + ल्युः । उत्पद्यते, चि ।

यथा, महाभारते । ३।३६।३५ ।

“एकच चिरवाचो हि न प्रीतिजननो भवेत् ॥”)

जननिः, स्त्री, (जनयति जन्मसुखमिति । जन +
ल्यप् + बाहुलकात् जनिः ।) जनीनामगन्ध-
द्रवम् । इति शब्दरत्नावली ।

जननी, स्त्री, (जनयतीति । जनि + बाहुलकादिति ।
लट्कारादिति वा डीप् । यद्वा, जन्मल्युटो
बहुलमिति ल्युट् टित्वात् डीप् ।) माता ।

(यथा, पञ्चतन्त्रे । १।३६ ।

“निरतिशयं गरिमावं

तेन जनन्याः स्मरन्ति विहांसः ।

यत् कमपि वदति गर्भं

महतामपि यो गुरुर्भवति ॥”)

इया । इति मेदिनी । ने, ६६ । जनीनाम-
गन्धद्रवम् । (पथ्याया यथा,—

“पर्यटौ रज्ज्वा जन्वा जनुका जननी जनी ।

जनुजन्वाविशंसंशर्षा जनुजन्मवर्तिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

जन्मचटो । इति शब्दरत्नावली । यथिका ।

इति शब्दचक्रिका । जटुका । मज्जिहा । जल-

क्तः । जटामात्री । इति राजनिर्घण्टः ।

जनमे

जनप्रदः, पुं, (जनस्य लोकस्य परं आश्रयस्थानं
यत् । जनः परं वस्तु यच्छेति वा ।) देशः ।
(यथा, चाकलप्रतर्क । ३१ ।

“क्षेत्रेदेकं कुलस्थार्थं घामस्थार्थं कुलं तथेत् ।

घामं जनपदस्थार्थं आश्रयार्थं पृथिवीं तथेत् ॥”

जनपदनामाभि महाभारते भीष्मपर्वणि चण्ड्याये
कथितानि अतस्तत्रैव विधेयतो द्रष्टव्यानि ।)

जनः । इति मेदिनी । दे, ४८ ।

जनप्रवादः, पुं, (जनैश्च लोकैश्च प्रवादोऽपवादः ।)
लोकप्रवादः । तत्पठ्यायः । कौजीनम् २

विमानम् ३ वचनीयता ४ । इति हेमचन्द्रः ।

। २।१८४ । (यथा, महाभारते । २।७२।१६ ।

“जनप्रवादान् सुबहून् श्रव्यमपि वराधिपः ।

द्विया च धर्मसंयोगात् पार्थो व्यूतमिवात्

पुनः ॥”)

जनप्रियः, पुं, (जनानां प्रियः ।) धान्यकम् ।

श्रीभाङ्गनट्यः । इति राजनिर्घण्टः । (लोक-
प्रिये, चि ।)

जनमेजयः, पुं, (जनान् शत्रुजनान् एजयति प्रतापैः
कम्ययतीति । एजृङ् कम्यने + ल्यप् + “एजेः
खश् ॥” ३।२।२८ । इति खश् ततो सुमागमः ।)

परीक्षितराजपुत्रः । तत्पठ्यायः । राजर्षिः २

पारीक्षितः ३ । इति चिकाकशेषः । (यथा,

देवीभागवते । २।११।६ ।

“पौरजानपदा लोकाश्चक्रुस्तं वृषतिं शिशुम् ।

जनमेजयनामानं राजलक्ष्मणसंयुतम् ॥”

जन्मेजय इति पाठोऽपि ऋचि तु दृश्यते । तन्नि-

रुक्तस्तुच्छन्दे द्रष्टव्यः ।
अयं हि चतुरशीतिवर्षाणि राज्यं कृतवान् ।

तत्र अन्धमेधादिकं बहुयज्ञं कृत्वा पित्रवधा-

मर्णात् सर्वसर्वं चकार । अन्धेवाचौ जरतु-

कावपुत्रेण आसीत्केन प्रार्थितः सर्वसत्वात्

विरराम ततश्चित्तप्रशमनार्थं भारतादिकं श्रुत-

वान् । वृत्तान्तस्त्रेयः क्रमशः प्रदर्शयते । यथा,

राजावल्यां १ परिच्छेदे ।

“पारीक्षितस्तदा राजा नीतिमानीतिभीतितः ।

पृथिवीं पालयामास निवसन् गणसाङ्गये ।

कृत्वा पित्रवधामर्थो सर्वेष्टं सुनिभिः समम् ।

नाशयामास सर्पाणां कुशानि कुलनायकः ॥

हयमेघस्तच्छक्रे सम्भारेवैशुविक्रतेः ।

ब्रह्महत्याभक्त्यन्त यगेऽकालहतं तदा ॥

तत् पापमभवत् तस्य दास्यं पृथिवीपतेः ।

वैशम्पायनतो वेदस्यावशिष्टात्तपोनिधेः ।

श्रुत्वा भारतमाख्यानं तत्पापात् सुक्तिमाप सः ।

चतुरशीतिवर्षाणि कृत्वा राज्यं सुनिर्मेजम् ।

श्रुतावीकं सुतं राज्यं संस्थाप्येवं दिवं गतः ॥”

सोमश्वसन्धविमर्षी पौरहिताय वृत्तवान् ।

तत्कथा यथा, महाभारते । १।३।१—२० ।

“जनमेजयः पारिक्षितः सः आहमिः कुव-

क्षेत्रे दीर्घवत्सुपास्ते । तस्य आतरज्यः श्रुत-

स्तेन जयसेनो भीमसेन इति । तेषु तस्य च-

तुपावीनेजामाङ्गत्तु चारमेयः । स जनमेजयस्य

जन्म

आहमिदमिह तो रोक्कमाचो भाहुः कमीप-
सुपागच्छत् । तं माता रोक्कमाचमुपास्य विं

रोरिषि केनाकमिहत् इति । स एवमुक्तो
मातरं प्रत्युवाच जनमेजयस्य आहमिदमिह तो-

२स्तीति । तं माता प्रत्युवाच कर्त्तुं कथा तथा-
पराहं केनाकमिहत् इति । स तौ पुनश्चवाच

नापराध्यामि किञ्चिन्नावेद्ये हवींषि परवमिह
इति । तच्छ्रुत्वा तस्य माता करमा पुनश्चः कर्ता

तत् वस्तुपागच्छत् इति स जनमेजयः सः
आहमिदीर्घं वस्तुपास्ते । स तथा मुमुषा

ततोत्तोऽयं मे पुत्री न किञ्चिदपराध्यामि नावे-
द्यते हवींषि नावद्येति किमर्थममिहत् इति ।

न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते वा तादृवाच कथादय-
ममिह तोऽनपकारी तस्मादहट्ठ्या मयस्मग-

मीक्यतीति । जनमेजय एवमुक्तो देवमुवा-
चरमया भृशं संभानो विवस्वचावीत् । स

तस्मिन् सखे समाने हासिन्पुनं प्रत्येकं पुरो-
हितमनुकम्पमन्विष्टमानः परं वाममकरोत्

यो मे पापज्ञायां श्रमवैरिति । स कदाचि-
न्मृगया गतः पारीक्षितो जनमेजयः कर्त्तुं चित्तु

खविवये आश्रममपश्यत् । तत्र कश्चिद्वि-
रावाचक्रे श्रुतमवा नाम तस्य तपश्चमिरतः

पुत्र आसी सोमजवा नाम । तस्य तं पुत्र-
मभिगम्य जनमेजयः पारीक्षितः पौरहिताय

वव्रे । स नमस्कृत्य तन्मविसुवाच भगवन्मयं तव
पुत्रो मम पुरोहितोऽस्मिन्निति । स एवमुक्तः

प्रत्युवाच जनमेजयं भो जनमेजय । पुत्रोऽयं मम
सर्पाङ्गस्तो महातपस्वी सा आध्यात्म्यज्ञो मत्तपो-

वीर्यसम्भूतो मच्छुक्रपातवत्कास्तस्याः कुशौ
जातः । समर्थोऽयं भवतः सर्व्याः पापज्ञायाः

श्रमयितुमन्तरेण महादेवज्ञानाम् । अथ तेक-
सुपांशुव्रतं यदेनं कश्चिद्विद्वान्वाचः कश्चिदर्थ-

मभियाचेतं तस्मै यदादयं यद्येतत्सहस्रं ततो
नयस्तेनमिति । तेनैवमुक्तो जनमेजयः प्रत्यु-

वाच भगवन्सत्तथा भविष्यतीति ॥ ३ ॥
अथ सर्वसर्वविषयकथा यथा देवीभागवते ।

२ । ११ । ४६—६० ।

“इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा जन्मेजयस्तदा ।
नेत्राभ्यामनुपातश्च चकारातीवदुःखितः ॥

धिक्षामस्तु हृदुर्मुहूर्तं पश्मानकरश्च वै ।
पिता यस्य गतिं चोरां प्राप्तः पन्नगपीडितः ॥

अद्याहं मखमारब्ध करोम्यपचितिं पितुः ।
हत्वा सर्पांश्चन्द्रिभ्यो दीप्यमाने विभासवौ ॥

आहूय मन्त्रिणः सर्वान् राजा वचनमब्रवीत् ।
कुर्वन्तु यज्ञवस्मार्हं यथाहं मन्त्रिणस्तथाः ॥

गङ्गातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विषोक्तमैः ।
कुर्वन्तु मन्त्रं चक्ष्माः श्रुतस्नानं मनोहरम् ॥

वेदी यज्ञश्च कर्त्तव्या ममाद्य वधिवाः क्षत्र ।
तदङ्गत्वे विधियो वै सर्वसर्वः सुविहारः ॥

तच्चक्षुः पश्यन्तु ह्योवीतश्रुो महासुनिः ।
श्रीभामाच्यतां विप्रः सर्वज्ञा वैष्णवतयाः ॥

मन्त्रिणस्तु तदा चक्रुर्मन्त्रास्तेष्विष्यन्तयाः ।

अभित

इत्यस्य सर्वव्यापारं वैश्वं ब्रह्म विष्णुतान् ।
इदमेतन्मामिह तु कर्माणां तत्त्वको ज्ञतः ।
एतन्ममिह भवार्थोऽहं चाहि ज्ञानमिति चावधीतुम् ।
मयमीदं समाधातुं क्षामसे कश्चिद्विदः यः ।
इदं ब्रह्मसर्वं निर्मेयो भव यज्ञतः ।
तस्मिन्ममिह सर्वं ज्ञानं तु निर्मलं तव ।
उक्तं ह्येवमुक्तं विदुः सर्वं ज्ञानं विमलम् ।
स्तुतव तां तत्त्वैकं ब्रह्मसर्वं त्वमीदृशः ।
आसीद्विदो नाम जन्मानां जगत्कालवृत्तौ तुभिः ।
तथा तव तु निर्मलं त्वत्त्वं जगत्कालम् ।
राजा तमर्चयामास इन्द्रा वाक् सुप्रसन्नम् ॥”
(विष्णुः, श्री, (जनविद्वत् + डीप् ।) माता । इत्य-
मरः । २ । ६ । २६ ॥ (यथा, रघुः । १० । ७० ।
“कैकेयास्तमयो जज्ञे भरतो नाम श्रीलवान् ।
जनविबीमलक्षणे यः प्रथम इव जिवन् ॥”)
नरयः, पुं, (जनेभ्यु लोकेभ्यु रयः प्रवादः ।) लोक-
वादः । यथाह व्याख्यानम् ।
“यदीवाहं ज्ञासी भवति वितथो वापि महतां
तथापुत्रैर्वाणां हरति महिमानं जनरयः ॥”
मल्लिकः, पुं, (जन इव लोकः ।) महर्लोक-
परिसुवनम् । यथा,—
“अयं स हि महर्लोकः सर्वलोकात् परमाद्भुतः ।
कल्याणयो वसन्त्यत्र तपसा धृतकल्याणाः ॥
इत्थं कथां कथयतो भगवन्नृणोः प्रिये ।।
अर्थात्तेन विभागस्तत्त्वमल्लिकं विनाय तान् ।
निवसन्त्यमला यत्र मानसा ब्रह्मणः सुताः ।
समन्तानां योगिनाः सर्वे ते हृद्गतेतयः ॥
अथ ते योगिनो ये वै ह्यस्तज्जगद्व्यस्यारिणः ।
सर्वे ह्यन्वदिनिर्मुक्तास्ते वसन्त्यत्र निर्मलाः ॥
महर्लोकः स्थितोऽहमेककोटिप्रमाणतः ।
कोटिद्वयेति सर्वज्ञातो जगो भूर्लोकतो जनेः ॥”
इति आन्ते काशीखण्डम् ।
नवसप्तमः, पुं, (जनानां लोकानां वल्लभः प्रियः ।)
अतरोहितवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोक-
प्रिये, वि ।
नववादः, पुं, (जनेभ्यु लोकेभ्यु वादोऽपवादः ।) जन-
प्रवादः । इति हतायुधः ॥ (यथा, आर्याव-
शब्दान् । ४१६ ।
“भक्षयस्वैवमिह गिरिषि केहमयो त्वनुचितेन
सुभगावि ।
मोक्षयस्व जनवादो यदोषविप्रख्यद्वितेति ॥”)
जनश्रुतिः, श्री, (जनेभ्यः श्रुतिः अवयवम् ।) सर्व-
मन्त्रं वा लोकप्रवादः । तत्प्रमाणतः । किंव-
दन्तो २ । इत्यमरः । १ । ६ । ७ ॥ (यथा,
आर्यावशब्दान् । ४६५ ।
“पुंवां दर्शय सुन्दरि । तुल्येन्द्रमीयस्यपामपास्तव ।
आवाजित इति ह्येवमज्जगत्तु निर्मे यदो भवतु ॥”)
जनस्थानं, श्री, (जनस्य स्थानं भूभागः ।) ह्य-
कारणम् । इति जटाधरः ॥ ह्यकारण्य-
वमीयस्थानविशेषः । यथा । इन्द्राज्जरापुत्री
ह्यः मुक्ताचार्यकन्यामरणां वलाङ्गुलीला
मैषां जतवाम् स तु निक्षतं मुला राजानं

प्रशाप । यथा, —
 “सप्तरात्रौ राक्षसौ बद्धस्वकवाहनः ।
 पापकर्मसमाचारो यं प्राचक्षति दुर्लभितः ।
 सर्वव्याधिं यावौ च जङ्गमाणि क्षिराणि च ।
 सर्वेषां पांशुर्वैद्यं च यः क्षिप्रं भविष्यति ।
 एकस्य विषयो यावत् तावत् स्वयमात्मनम् ।
 पांशुभूतमिवाकस्मान् सप्तरात्राद्भविस्यति ।
 इत्युक्त्वा क्रोधसन्तप्तदाशमनिवाधिनम् ।
 जनं जनपदस्थान् लोपितामिन्द्रोचत ।
 यथाहाङ्गकयाद्भुतः स चापि नष्टतेजसा ।
 तस्य एकस्य विषयो विष्वाग्नेयस्य चाशुभम् ।
 तदप्रभृतिं काङ्क्षन्त्यः । एककारयत्युच्यते ।
 तपस्विनः क्षिता यच्च तप्त्वनस्थानमुच्यते ।”
 इति रामायणम् ।
 (अत्र रावणस्य स्वरदूतप्रभृतौनि खेन्ना-
 न्यासम् । यथा, रामायणे । १ । १ । ४६ ।
 “तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी ।
 विक्षुपिता भूर्पणखा राक्षसौ कामरूपिणी ।”
 “जनस्थानं नाम एककारण्ये रावणवतनिवेश-
 स्थानम् ।” इति तट्टीकायां रामाङ्गणः ।)
 जना, लो, (जननमिति । जन + बाहुलकात्
 अङ् ।) उत्पत्तिः । इति सुम्बोधम् ।
 जनान्तः, पुं, (जनस्य प्रदेशस्य अन्तः ।) देशः ।
 इति धनञ्जयः । जेना इति पारस्यभाषा ।
 जनान्तिकम्, लो, अप्रकाशः । इति त्रिकाङ्-
 शेषः । (एतल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
 “त्रिपताककरेणान्यानपवाच्यान्तरा कथाम् ।
 अन्योन्यामन्त्र्यं यत् स्थाप्यनान्ते तप्त्वनान्ति-
 कम् ।”
 एतल्लक्षणेऽन्तमप्रकाशकथनम् । नाटके एव
 अस्य भूरिप्रयोगो दृश्यते । जनस्य अन्तिकम् ।
 जनसमीपम् ।)
 जनाह्नः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ।
 तन्नामद्व्युत्पत्तिर्यथा । “समुद्रान्तवासिनो ज-
 नाः लोभुरान् अर्हन्तवान् जनाह्नः । अर्हन्
 वधे अर्हन्स गन्दादित्वाद्गन् । किंवा जने-
 लोकेरर्हन्ति याच्यते पुरुषार्थान्नसौ जनाह्नः ।
 अर्हं यातनागतियाचने कर्मणि अनट् । किंवा
 जनं जनः भावे घञ् । जनं जन्म अर्हयति
 हन्ति भक्तस्य सुक्तिदत्तादिति जनाह्नः ।
 किंवा जनान् लोकान् अर्हन्ति हररूपेण
 संहारकत्वादिति जनाह्नः । किंवा जनयति
 उत्पदायति लोकान् अक्षरूपेण दृष्टिकर्तृत्वा-
 दिति जनः जनेर्भावात् पचाद्यङ् । अर्हन्ति
 हन्ति लोकान् हररूपेण संहारकारित्वादिति
 अर्हन्ः जनश्चासौ अर्हन्श्चेति जनाह्नः ।
 किंवा जनान् लोकान् अर्हन्ति गच्छन्ति प्राप्नोति
 रक्षन्त्यर्थं पाजकत्वादिति जनाह्नः ।” इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ * ॥ गद्यायां तस्य हस्ते
 जीवितस्य पिण्डदानविधिर्यथा,—
 “जनाह्नो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः ।
 आत्मनोऽप्यथवाभ्यौ सख्येनैव तिष्ठेर्वेना ॥

जीवता दधिर्वभिर्न चर्वे ते पिबन्लोकमाः ।
वसु पिबो मया दत्तस्तव हस्ते जगार्हन् ।
यसुदिदम् त्वया देयस्तस्मिन् पिबो न्वे प्रभो ॥
एव पिबो मया दत्तस्तव हस्ते जगार्हन् ।
अनकास्ते गते मर्त्यं त्वया देवो गवाधारे ।
जगार्हन् । नमस्तुभ्यं नमस्ते पिबन्मोचर ।
पिबन्मात्रं नमस्तुभ्यं नमस्ते पिबन्कपिबे ।
गवाधां पिबन्कपेव कवेमेव जगार्हन् ।
तं दृष्ट्वा पुष्करोकाश्च सुच्यते च कृत्वाजगत् ।
नमस्ते पुष्करोकाय । अक्षयवर्षमोचन ।
लक्ष्मीकान्त । नमस्तेऽस्तु पिबन्मोचप्रदो भव ।
वामजगत् च सन्पात्य तत्त्वं भीमो जगार्हन्म् ।
आह्वं चपिबन्कं ज्ञत्वा आह्वभिर्नक्षत्रलोकभाक् ।
पिबन्भिः सह धर्मात्मा ज्ञानायाश्च धृतेन च ।
श्रिजायां अक्षयपेव अक्षयक्षतात्मना स्थितः ।
लक्ष्मीशो विवृषेः आह्वं तस्मादेवमयी श्रिजा ॥”
इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकण्डे गवा-
माहत्वे ४ अध्यायः ॥ ॥ शालग्रामशिला-
विषयः । तत्र चर्चं यथा,—
“सशस्त्रनक्षत्राजगदं जगार्हन्मिषो नमः ।
उपेनं गदिनं वाविपद्मशब्दं । नमोऽस्तु ते ॥”
इति याज्ञो मातालखके १० अध्यायः ॥
“आरोयं आस्करादिच्छेद्वनमिच्छेद्वताश्रनात् ।
शानच शङ्करादिच्छेद्वनमिच्छेद्वनार्हनात् ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥
जगद्गन्तः, पुं. (जगन्गन्तः अन्वयतीति । अश्र +
ल्युट् ।) वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जगन्मयः, पुं. (जगन् लोकाणामाश्रयः ।) मल्लपः ।
इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥
जनिः, स्त्री, (जननमिति । जन + “जनिचमि-
भ्यामिच् ।” उक्ता ४ । १०६ । इति इङ् ।
जनिवधोच्चेति वृद्धिनिषेधः ।) उत्पत्तिः ।
इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, हरि-
वंशे । २०८ । ४० ।
“वनस्यायोवर्धोच्चेव युगपत् प्रतिपद्यसे ।
बालभावाय वसुधां पक्षिं पक्षे जनिस्तव ॥”
जायते यस्याम् । जन + आधारे इङ् ।) नारी ।
माता । इति शब्दरत्नावली ॥ (जायते सुख-
मनयेति । करणे इङ् ।) जनीनामगन्तव्यम् ।
इत्यमरटीकायां रायसुङ्कटः ॥
जनिता, स्त्री, (जायते वंशो यस्यामिति जनिः ।
ततः स्मार्थे कन् टाप् च ।) कुला । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (जनिशब्दार्थः ॥) जननकर्त्री च ॥
जनिर्त्तं, त्रि, (जन्वते स्मेति । जन + शिच् + क्तः ।)
उत्पादितम् । यथा,—
“सिन्धुचरी भवद्भिन्नानन्दानवारि-
वासेन यस्य जनिता सुरभी रणश्रीः ॥”
इति नैघण्टम् ॥
(यथा च हरिवंशे । १६१ । ३१ ।
“अतोऽहं कामयामि त्वां नहि त्वं जनितो मया ।
रूपतो वीर्य । पद्मवती वीर्यामि नृदि
दुर्जना ॥”)

अनिता [अ] पुं. (अनयतीति । अन+विच्+
टप् । “अनिता मन्त्रे ।” ४। ४। ५३ । इति
निपातनात् ऋकोपः ।) पिता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १। १२६। ११ ।

“अथा हि त्वा अनिता जीवन्मृत्यो
रथोद्वहं त्वा जीवन्मृत्यो ॥”

अपितृ गौत्रिकोऽपि दृश्यते । यथा, पञ्चतन्त्रे । १। ६।

“अर्थाधी जीवन्मृत्योऽयं द्वाष्टानमपि सेवते ।

अनितारमपि त्वाहा निःखं गच्छति दूरतः ॥”

अनिनी, स्त्री, (अनिङ् + ऋयां ङीप् ।) माता ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १। ४८। २१ ।

“तं ते माता परि बोधा अनिनी

महः पितुर्देम आविचक्ष्मणे ॥”

यथाच शब्दरत्नावलीविष्णुलोके ६ ।

“या कृते सत्त्वजां सकलमपि सदा सन्निधा-

नेन पुत्री

वृत्ते या सत्त्वयोगावरमचरमिदं भूतये भूत-

जातम् ।

धार्मी स्थायी अनिनीं प्रकृतिमविवर्तितं विन्ध-

शक्तिं विधात्रीं

विष्णोर्विष्णोः सत्त्वजां विष्णुगुणमयीं प्राखनायां

प्रगौमि ॥”

अनिता, पुं, (आयतेऽस्मादिति । अन+“अनि-

दायुस्मिति ।” उर्णा ४। १०४ । इति इत्यन् ।)

पिता । इत्युदाहृतोऽयः ॥

अनिता, स्त्री, (आयतेऽस्मात् । अन+इत्यन् ।

अनादित्वात् टाप् ।) माता । इत्युदाहृतोऽयः ॥

अनिनीलिका, स्त्री, (अन्वा उत्पत्त्या नीलिका ।)

महानीली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महानीली-

शब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

अनिमा, [न] पुं, (अन्यते इति । अन+“अनि-

मह्मन्ध्यामिमनिम् ।” उर्णा ४। १४८ । इति

इमनिन् ।) जन्म । इत्युदाहृतोऽयः ॥

अनी, स्त्री, (आयते सन्ततिर्यस्यामिति । अन+

“अनिचविभ्यामिन् ।” उर्णा ४। १२६ । इतीत्

अनिचविभ्योऽस्ति इति विधेयः । ततः कृदिकारा-

दिति ङीप् ।) सौमन्तिनी । बधूः (अन+भावे

इत् ।) उत्पत्तिः । (आयते आरोग्यमनया ।

करणे इत् ।) जीवन्मृतिम् । इति मेदिनी ।

ने, ६ । शेषस्य पर्यायः । अनुका २ रजनी ३

अनुक्तत् ४ चक्रवर्तिनी ५ संख्यायां ६ । इत्य-

मरः । २। ४। १५३ ॥ अनुका ७ अनिः =

अननी ८ । इति भरतः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुण-

पर्यायौ अनुकाशब्दे द्रव्यौ

अनुः [व] स्त्री, (अन्यते इति । अन+“अने-

वधिः ।” उर्णा २। ११६ । इति उचिः ॥)

जन्म । इत्यमरः । १। ४। ३० ॥ (यथा,

ऋग्वेदे । ४। १७। २० ।

“तं राजा अनुयां धेनुके अधिपते

माहिर्न यज्वरिणे ॥”)

अनुः, स्त्री, (अन्यते इति । अनोन्वाड अनौ+

वाङ्मनात् उः ।) जन्म । इत्युदाहृतोऽयः ॥

अनुः, स्त्री, (अनु+अन्वाङ् ।) जन्म । इति
शब्दरत्नावली ॥

अनेटः, पुं, (अनानामिष्टः प्रियः ।) सुतरश्चः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

अनेटा, स्त्री, (अनानामिष्टा प्रिया ।) अनुका ।

इति नामौघमिः । जातीपुष्पम् । हरिद्रा । इति

राजनिर्घण्टः ॥

अनोदाहरणं, स्त्री, (अनेददाहयते कथ्यते इति ।

उत्+आ+ह+कर्णेचि ल्युट् ।) यष्टः । इति

घनजयः ॥

अनौः, पुं, (अनानवति रक्षतीति । अन्व+क्विप् ।

“अनौः मूढगुणाविके च ।” ६। ४। १६ ।

इति अट् ततो ङङिः ।) जनरक्षकः । इति

सुश्रवोघम् ॥

अनुः, पुं, (आयते उद्भवतीति । अन+“कमि-

मनजनीति ।” उर्णा । १। ७२ । इति तुः ।)

प्राची । इत्यमरः । १। ४। ३० ॥ (यथा,

मनौ । ४। २४० ।

“एकः प्रजायते अनुरेक एव प्रजीयते ।

एकोऽनुसुदृक्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥”

मनुष्ये बहुवचनान्तः । इति निघण्टुः ॥ यथा,

ऋग्वेदे । १। ६४। ५ ।

“विश्रां गोपा अस्व चरन्ति अनवो

द्विपच यदुत चतुष्यदक्षुभिः ॥”

सोमकस्य राशः पुत्रविधेयः । अस्व विवरण-

सुक्तं यथा, महाभारते । १। १२७—१२८

अध्यायोः ।

“युधिष्ठिरास्त्रीभूपतिः सोमको नाम धार्मिकः ।

तस्य भार्याशतं राजन् । सद्योगानामभूतदा ॥

स वै यत्नेन महता तासु पुत्रं महीपतिः ।

कश्चिन्नासाद्यामास कायेन महता ह्यपि ॥

कदाचित्तस्य दृष्टस्य घटमानस्य यत्नतः ।

अनुर्नाम सुतस्तस्मिन् स्त्रीशते समायात ॥

तं जातं मातरः सर्वाः परिवार्य समासते ।

सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान् विश्राम्यते ॥

ततः पिपीलिका अनुं कदाचिद्दृष्टुं स्थापि ।

स दृष्टो वनदन्नादं तेन दुःखेन बालकः ॥

ततस्तदा मातरः सर्वाः प्राक्रोशन् अश्रुदुःखिताः ।

प्रावार्य अनुं सहिताः स शब्दस्तुसुकोऽभवत् ॥

तमार्त्तनादं सहसा मुग्धाव स महीपतिः ॥

अमात्यपदं मध्ये उपविष्टः सहस्रैर्बजा ॥

ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः ।

तस्मै क्षता यथावृत्तमाचक्षते सुतं प्रति ॥

त्वरमाद्यः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः ।

प्रविशन्तः पुरं पुत्रमाश्वासयदरिन्दमः ॥

वाग्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्कन्थान् पुरातृपः ।

अतिजा सहितो राजन् ! सहामात्य उपा-

विशत् ॥

सोमक उवाच ।

धिगन्धर्वैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ।

निजानुरत्नाङ्गुतानां शोक एवैकपुत्रता ॥

इदं भार्याशतं जन्तु ! परीक्ष्य वडं प्रभो ॥

पुत्रार्थिना मया चोदं न वाचां विद्यते मया ॥

एकः कथञ्चिदुत्पन्नः पुत्रो जन्मरथं मुनः ।

यतमानासु सर्वास्तु किन्तु दुःखमयः परम् ॥

वयञ्च समतीतं ते समार्यस्य द्वितीयम् ॥

आर्त्ता प्राणाः समायाता मम चानेकपुत्रवै ॥

स्वाप्तु कर्मे तथा पुत्रं तेन पुत्रशतं भवेत् ।

महता जन्तुना वापि कर्मेणा पुत्रद्वये वा ॥

अतिशुभाच ।

अजि चैतादृशं कर्मे येन पुत्रशतं भवेत् ।

यदि शक्नोति तत् कर्तुमेष वक्ष्यामि वीमल ॥

वीमल उवाच ।

कार्यं वा यदि वाकार्यं येन पुत्रशतं भवेत् ।

ज्ञातमेवेति तद्विद्धि भगवन् ! प्रवर्ततु मे ॥

अतिशुभाच ।

यजस्र अनुना राक्षसं मया पितते क्रतौ ।

ततः पुत्रशतं वीमलविष्णुचरिरेव ते ॥

वपायां ब्रह्ममाणायां ब्रह्ममात्राय मातरः ।

ततस्तदाः सुमहावीर्यान् जनयिष्यन्ति ते सुताम् ।

तस्यामेव तु ते अनुर्मेविता पुनराजन्तः ।

उत्तरे चास्य सौवर्ण्यं लब्धं पार्थिवं भविष्यति ॥

ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।

मातरस्तु वजात् पुत्रमपाकारुः क्षपाम्बिताः ॥

हा हताः स्मृतिं वाग्व्यस्योऽशोकसमाहताः ।

रदत्यः कश्यपश्चपि यद्गीता दक्षिणे करे ॥

सद्ये पाणौ यद्गीता तु याजसोऽपि कः कर्षति ।

कुररीयामिवात्तानां समाजस्य तु तं सुतम् ॥

विशस्य चैनं विधिना वपामस्य सुहाव चः ।

वपायां ब्रह्ममाणायां ब्रह्ममात्राय मातरः ॥

आर्त्ता निपेतुः सहसा पृथिवां कुक्षमस्य ॥

सर्वाश्च गर्भान्गर्भंस्ततस्तदाः परमाङ्गनाः ॥

ततो दृष्टुं मासेषु सोमकस्य विश्राम्यते ।

अग्रे पुत्रशतं पूर्वं तासु सर्वासु भारत ॥

अनुर्व्येष्टः समभवत् अजिनामेव पार्थिव ॥

स तावामिष्ट एवासीत् न तथा ते निजाः सुताः ॥

तत्र लक्ष्यमस्यासीत् सौवर्ण्यं पार्थिव उत्तरे ।

तस्मिन् पुत्रशते चाप्यः स बभूव युधैरपि ॥”

अनुकम्बुः, पुं, (अनुकमेतन्नाविशिटः अनुविश ।)

कमिश्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनुका, स्त्री, (अनुभिः कायति प्रकाशते इति ।

कौ+कः । अनादित्वात् टाप् ।) नाडीविष्णु ।

नाचा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—

“अनुका जलजन्मा च तथा शारवरकन्दकम् ॥”

इत्युत्तरखानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेऽपीत्यम् ॥)

अनुमं, स्त्री, (अनन्तं ज्ञानी ज्ञानीति । अन+

“अमनुष्यकर्मणि च ।” १। २। ५३ । इति

टक् ।) विकृष्टम् । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, भावप्रकाशस्य चतुर्थभागे

योगिकान्तिकित्तुवाक्यम् ।

“पौरिकात्मास्मि अनुमं रजस्वजनकदृष्टकाः ॥”

हिङ्गु । इति रत्नमाणा ॥

अनुमः, पुं, (अनन्तं किमीन् ज्ञानीति । अन+

टक् ।) वीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभिपुराणे ।

“रोहिणीवहिता ज्ञाया मावि भाग्यदेष्टमी ।
सम्पन्नमहाराजायः कन्यायापि यदा भवेत् ।
तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभो हरिरीश्वरः ।
तमेवोपवसेत् कान्तं तत्र कुर्व्याच्च जागरम् ।
अविद्यायाश्च चर्चायां जातो देवकीनन्दनः ॥”

ति सम्पन्नमहाराजे जन्मसमयकालभेदाद्विचक्षणम् ।
नवम्मादिशो गच्छ प्रशंसा यथा । नृक्षयैवर्ते ।
“उदये चाटमी तिष्ठिन्नपमी यत्काला यदि ।
भवेत् पुण्यं युक्ता प्रजापत्यज्यैर्भुता ।
अपि वर्षेतिनापि जन्मते वा न वा विभो ! ॥”
महपुराणे ।

“प्रेतवीजितामायुः प्रेतत्वं नाशितम् तैः ।
यैः ज्ञाता आरब्धे मावि अटमी रोहिणीयुता ।
किं पुनर्नववारैश्च कोमेनापि विप्रवतः ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोन्मायुः सुक्तिरा ॥”
उपवासादिकं यथा, भविष्यपुराणे ।
“एकेनेवोपवासेन ज्ञतेन कुलनन्दनः ।
सम्पन्नमहात्मा पापान्मुच्यते नाथ संशयः ॥”
नृक्षयैवर्ते ।

“मन्वादिदिक्से प्राप्ते यत् पञ्च ज्ञानपूजनेः ।
यत् भाग्यदेष्टमी भवेत् कोटिगुणं द्विजः ।
तस्मान्निधौ वारिमात्रं पितृणां यः प्रयच्छति ।
गयाभ्राह्मं ज्ञतं तेन ज्ञताम्हं नाथ संशयः ॥”
उपवासादिकं दोषो यथा, भविष्यपुराणे ।
“आवर्तेऽवधुवे पथे ज्ञायाजन्माटमीव्रतम् ।
न करोति नरो यस्तु स भवेत् क्रूरराक्षसः ।
वर्षे वर्षे च या नारी ज्ञायाजन्माटमीव्रतम् ।
न करोति महाक्रूरा याजो भवति कानने ॥”
ज्ञाया ।

“न करोति यदा विष्णोर्ज्योतीर्षं श्रुत्वां व्रतम् ।
यस्य वधमायनः स हति नारकीं ययाम् ॥”
भविष्ये ।

“तुष्टार्थं देवकीकुलोर्ज्योतीर्षं श्रुत्वां व्रतम् ।
कर्त्तव्यं विष्णुसन्निधौ भग्न्या भक्तजनेः यदा ।
अकुर्वन् नरकं याति यावदिन्द्राक्षतुर्द्वयः ॥”
तत्रोपवासक्रमः, भविष्यपुराणे ।

“पार्थ ! तद्विषये प्रति दन्तावनपूर्वकम् ।
उपवासश्च नियमं श्रुत्वा वाङ्मतिभावतः ।
वास्तुदेवं वस्तुद्विजं सर्वपापप्रशान्तये ।
उपवासं करिष्यामि ज्ञायाटमीं नमस्कृतम् ।
अथ ज्ञायाटमीं देवीं नमस्कृत्यरोहिणीम् ।
अर्चयित्वापवासेन भीष्मोऽहमपरेऽहनि ।
एतन्वी मोक्षकामीऽक्षि यज्ञोविन्द ! विज्योनिजम् ।
तन्वी सुचतुर्मां जाहि पतितं शोकसागरे ।
आजन्ममरत्वं यावद्व्यक्तया दुष्कृतं ज्ञतम् ।
तत् प्रजापत्य गोविन्द ! प्रवीह पुत्रवोत्तमः ॥”
यहसुपक्रमः ।

“तन्वा प्रेतिमा ज्ञाया काचनादिविनिर्मिता ।
प्रतप्तकाचनामा वा देवकी वृत्तपत्नी ।
मायापि बाणकं कुम्भं प्रकृता गीरद्वन्द्विम् ।
वस्तुदेवीऽपि तत्रैव अङ्गनचर्मादं ज्ञातम् ॥

यशोदा चापि तत्रैव प्रकृतपरकम्पका ।
यत्नमस्तथा नन्दो दक्षो गर्भकतुर्मुक्तः ।
एवं संपूजयेद्भग्न्या जन्मपुण्याद्यतैः यज्ञैः ।
ज्ञायादे स्थापयेद्देवीं सचर्मा रोहिणीनथा ।
देवकीं वस्तुदेवश्च यशोदां नन्दमेव च ।
चक्रिकां वस्तुदेवश्च पूज्य पापैः प्रमुच्यते ।
अहंरात्रे वस्तुदेवां पातयेद्गुरुद्वयपिना ।
ततो वहुपिणं वहीं नामादेः करत्वं मम ।
कर्त्तव्यं तत्तुल्यमात्रायां प्रभाते नवमीदिने ।
यथा मम तथा काव्यो भगवता महोत्सवः ।
नास्त्वान्मोक्षयेद्भग्न्या तेषां दद्याच्च दक्षिणाम् ।
सुवर्णं काचनं माच बाणं चि ज्ञातुमापि च ।
यद्यदिदत्तमं लोके ज्ञाया मे प्रीयतामिति ।
यं देवं देवकी देवी वस्तुदेवाजीवनत् ।
भौमस्य नक्षत्रो गुप्तैः तस्मै नृक्षालने नमः ।
सुवर्णवास्तुदेवाय गोमास्यवहिताय च ।
शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु दक्षुक्ता तान् विवर्णयेत् ।
यवं यः कुर्वति देवा देवता सुमहोत्सवम् ।
वर्षे वर्षे भगवतो मङ्गला वस्मै नन्दन ! ।
नरो वा यदि वा नारी यथोक्तप्रकामाभुयात् ।
पुत्रसन्तानमारीम्यधनधान्यार्द्धमिदृश्यम् ।
सम्पत्कोन्मापि यः कुर्व्यात् कश्चिन्माटमीव्रतम् ।
विष्णुलोकमवाप्नोति नरो नास्त्वय संशयः ॥”
पूजा च मध्वरात्रे मावर्ते ।

“ज्ञायाटमीनाम् रोहिण्यामहंरात्रेऽर्चनं हरैः ॥”
व्रतपारम्पर्योः काकनियमः । एकदिने जयन्ती-
कात्रे तन्वीवोपवासः । उभयदिने चैतदा पर-
दिने । जयन्तीकात्रे तु रोहिणीयुक्ताटमीनाम् ।
उभयदिने रोहिणीयुक्ताटमीकात्रे परदिने तद-
कात्रे तु निशीथसम्पन्नमन्त्र्यामटमीनाम् उभयदिने
निशीथसम्पन्ने तदसम्पन्ने वा परदिने इति ।
उपवासपरदिने तिथिचक्रयोरवधाने पार-
यम् । यदा महाविश्रायाः पूर्वमेकतरस्याय-
सानमन्थतरस्य महाविश्रायां तदनन्तरं वा
तदैकतरावधाने पारयं यदा महाविश्राया-
सुभयव्यतिस्तदा उत्सवान्ने पारयम् ॥” इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ७ ॥

हरिभक्तिविश्रायसते उपवासकाजो यथा,—
“जन्माटमी पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कदाचन ।
पञ्चविधे तु विप्रेभ्यः सप्तम्या चाटमीं ज्ञयेत् ।
सुराया विष्णुना शृष्टं गङ्गायाः कनकं यथा ।
विना ज्ञयेत् कर्त्तव्या नवमीर्भुताटमी ।
सर्वथापि न कर्त्तव्या सप्तमीर्भुताटमी ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन ज्ञान्यमेवाभुतं दुष्टैः ।
वेधे पुण्यचर्चं याति तमः कुर्योद्वे यथा ।
यच्च वसिष्ठपुराणादौ श्रोतं विद्वाटमीव्रतम् ।
अवेक्ष्यपरं तच्च ज्ञतं वा देवमायवा ॥”
पारयकाजो यथा,—

“यद्वा तिथ्यर्चयोरैव द्वयोरन्ते तु पारयम् ।
समर्थानामस्तुताम् द्वयोरैकविद्योतः ।
कैचित् भगवन्मन्महोत्सवदिने शुभे ।
भक्तोत्सवान्ते कुर्वन्ति वेक्ष्या व्रतपारयम् ॥”

तद्वत्तकथाविद्या,—

“एकदा श्रीकृष्णार्चये वसिष्ठकविप्रतमम् ।
राजा रिकीयः पञ्चम विषयः प्रपन्नः सुधीः ।
रिकीय उवाच ।

भामि मास्त्विति पथे यस्यां जातो यजार्हवः ।
तत्तकथां श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महाशुने ।
कथं वा भगवान् जातः श्रुत्वाचक्रमदाधरः ।
देवकीजठरे विष्णुः किं कर्त्तुं श्रेयं श्रोतुना ।
वसिष्ठ उवाच ।

श्रुत्वा राक्षन् । प्रपन्नानि यस्यां जातो यजार्हवः ।
एषिणां विद्वं ज्ञाया भवति कथयाम्भुतम् ।
पुरा वस्तुनरा ज्ञायात् कथाराधनतत्परा ।
आधिकारप्रमत्तेन संवदूतेन तादृशः ।
क्रन्दन्तो कान्तिता चापि यवी वृक्षैस्तयोचवा ।
यच्च तिष्ठति देवेश उमाकाणो वृक्षजः ।
कंठेन तादृशता नाथ । इति तस्मै विवेक्षितम् ।
वाक्यधारां प्रवर्त्तन्ती विवर्त्तमानमनिताम् ।
क्रन्दन्ती तां समाजीक्य कोपेन स्फुरिताधरः ।
उमया सहितः सर्वैर्देवैरुद्वह्यतः ।
आजन्मम महादेवो विज्ञातुर्भवन् यथा ।
गत्वा चोवाच नृक्षालं संवर्ण्यविभितकम् ।
उपायः कथ्यतां नृक्षन् ! भवता विष्णुना यदा ।
ऐश्वरं तद्वत्तः श्रुत्वा गन्तुं प्राक्कामदाश्रमः ।
चौरोद्रे यच्च वेङ्कटः सुप्तः स भुजगोपरि ।
हंसपृष्ठे समावृज्य हरैरन्तिकमायवी ।
तत्र गत्वा हरिं ध्यात्वा देवदृष्टेर्हरादिभिः ।
तुष्टाव भगवान् वाग्भिरर्चाभिर्वाभिदाभ्यतः ।
नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने ।
जगतः पालयित्रे च जङ्घीकान्त ! नमोऽस्तु ते ।
नमः कमलकिङ्करीतनिर्गोचवाससे ।
नमः समस्तदेवानामधिपाय महात्मने ।
नमो नृक्षाल्यदेवाय गोमास्यवहिताय च ।
जगद्धिताय ज्ञायाय गोविन्दाय नमो नमः ।
इति तैश्चः सुतोः श्रुत्वा प्रसुवाच यजार्हवः ।
देवा नमस्तुताः सर्वे भवतामममः कथम् ।
नृक्षोवाच ।

श्रुत्वा देवं जगन्नाथ ! यजार्हकामागमः ।
कथयामि सुरसेठ ! तदर्थं कीकतारव ॥
मूनिदत्तवरोक्षतः कंसराजो दुराधरः ।
वसुधा तादृशता तेन यदायातिव तद्विना ।
वरं दत्त्वा पुराप्रप्यो मायया च प्रवर्त्तितः ।
भामिनेवं विना राक्षन् ! ज्ञाया न भविता तव ।
तस्मात्तच्छ्रुत्वा देवं । जन्तुं कथं दुराधरम् ।
देवकीजठरे जन्म यत्न गत्वा च शोकजम् ।
नृक्षाला प्रेषितो विष्णुः प्रसुवाच यज्ञीः पतिम् ।
पार्थवो देहि देवेश ! अन्तं क्षिणागमिच्छति ।
उमया रमया वाहं श्रुत्वाचक्रमदाधरः ।
उद्दिष्ट मयुरां यज्ञे प्रवाचं कंसनाशकम् ।
देवकीजठरे जन्म येने विष्णुर्गदाधरः ।
यशोदाकुचिमये तु यस्यां जी कनकीचवा ।
नव मांसांश्च विज्ञात्वा ज्ञाया नवदिनाधिकम् ।
भामि मास्त्विति पथे अटमीर्भुता विधी ।

जपः

किञ्चिद्वचनयोगः स्थापयामः च जपः स्तुतः ।
मन्त्रसुधारवेष्टाया वाचिकः च जपः स्तुतः ।
उत्तेज्यपाद्विभित्तः स्थापयामः दशभिर्भुजैः ।
जिह्वाजपः स्तुतः वाह्यो मानवः स्तुतः ।
जिह्वाजपः च विज्ञेयः केवलं जिह्वा पुनः ॥”
तत्र वर्णं यथा,—

“विष्णुकोतुवर्गैश्च द्वादशैः कर्म करोति च ।
जपाद्यैर्नादिकं सर्वमप्यर्थं भवेत् प्रिये ॥
मनिनाम्बरकेशादितुल्यदौर्गन्ध्यैः युतः ।
यो जपेत् दशनाम्न देवता मुनिर्विख्याता ॥
आजस्यं चक्षुषं निम्नं सुतं निहोषं भयम् ।
नीचाङ्गशर्णं कोपं जपकाये विवर्णयेत् ॥”

अथ करमाणाजपनियमो यथा,—

“तर्जनी मध्यमाङ्गमा कनिष्ठा चेति ताः त्रयमात्रं ।
तिस्रोऽङ्गुल्याश्चिप्यन्ती मध्यमा चेकपयिका ॥
प्रत्येकं मध्यमाया मेरुत्तेजोपकल्पयेत् ।
अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्जनीमध्यमयन्तं दशपर्यन्तं संजपेत् ।
अनामान्मध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्जनीमध्यमयन्तमष्टपर्यन्तं संजपेत् ॥”
एतद्वचनम् अष्टोत्तरशतादिविवक्ष्यम् ।
शक्तिविवक्षे पुनः ।

“अनामिकाचर्यं पर्यं कनिष्ठाद्विपयिका ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्जनीमध्यमयन्ति ॥
तर्जनीय्ये तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापक्षत् ।
अनामान्मध्यमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
मध्याद्विपयन्तमष्टपर्यन्तं संजपेत् ॥”
श्रीविद्याविवक्षे पुनः ।

“अनामान्मध्यमायाश्च मूलायाश्च द्वयं द्वयम् ।
कनिष्ठायाश्च तर्जनीयाश्च पर्यं सुरेश्वरि ॥
अनामान्मध्यमायाश्च मेरुः स्थातुं हितयं शुभम् ।
प्रदक्षिण्यक्रमेण जपेत् पुरस्तुन्दरीम् ॥
कनिष्ठाङ्गुलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
तर्जनीमध्यमयन्तमष्टपर्यन्तं संजपेत् ॥”
इदमपि अष्टोत्तरशतादिविवक्ष्यम् ॥

“अङ्गुलीर्न विमुञ्चति किञ्चिदाङ्गुलिं तथे ।
अङ्गुलीनां विभोगाश्च हिमे च सवते जपः ॥
अङ्गुल्ये च यज्जपं यज्जपं मेरुतङ्गुले ।
पर्यं सन्निधु यज्जपं तत् सर्वं निष्कर्षं भवेत् ॥
गङ्गाविधितुल्यं यो जपेत्तज्जपं यतः ।
यज्जपि राक्षसाक्षीं गङ्गायेत् सर्वथा मुक्तः ॥
हृदये हृदमारोप्य तिम्रं कृत्वा कराङ्गुलीः ।
आच्छाद्य वासवा हृत्वी दक्षिणेन सदा जपेत् ॥”
जपसंख्यायां निबिडप्रश्नं यथा,—

“नास्त्यैर्हृदपर्यन्ता न धाव्यैर्न च पुण्यकैः ।
न चन्द्रेर्भुजिकया जपसंख्याश्च कारयेत् ॥”
तत्र विहितप्रश्नं यथा,—

“लाक्षाङ्गुलीद्विन्दूरं योमयश्च करीवकम् ।
यभिर्निर्माय दटिकां जपसंख्यां कारयेत् ॥”
अथ वर्णमाणाजपनियमो यथा,—

“सर्विकं वर्णमाणां प्रकाशकं जपेद्दुष्टः ।
अकारादिप्रकाराणां विष्णुर्लोकं विभाष्य च ॥

वर्णमाणा समाख्याता अङ्गुलीमभिधीमतः ।
प्रकाशप्रतिप्रतिभासा विहितं सर्वकर्मसु ॥
अकारादिप्रकाराणां वर्णमाणा प्रचीर्णिता ।
सर्वं मेरुतुल्यं तत्र कल्पयेन्नुपनिषत्तम् ॥

सर्वमन्त्राणां जपः सर्ववन्द्यः ॥”

तस्य प्रश्नं यथा,—

“जपनिहो विष्णुहोऽक्षितयज्ञप्रसन्नं जमेत् ।
सर्वेवासेव यज्ञानां जायतेऽसौ महापुनः ॥
जपेन देवता विद्मं क्षयमाणा प्रचीरति ।
प्रसन्ना विपुलाय कामाय दद्यान्नुक्तिश्च

शान्तिम् ॥

यद्यद्वचःप्रियाचाच यथाः सर्वाश्च भौवयाः ।
जापिनं नोपवर्पति भवभीताः समन्ततः ॥
यावन्तः कर्मयज्ञाः स्युः प्रदिष्टानि तर्पाणि च ।
सर्वे ते जपवशश्च कर्मा नार्हेति शोचश्रीम् ॥
माहात्म्यं वाचिकस्यैतत् जपवशश्च कीर्तितम् ।
तस्माच्छतशोपाम्यः वाह्यो मानवः स्तुतः ॥”

इति तन्त्रसारः ।

जपः, स्त्री, (जप ह्रस्वकारे + भावे ऋट् ।) जपः ।
इत्यमरटीका । (यथा, महाभारते १२।
१६६ । ७ ।

“संन्यास एव वेदान्ते वर्तन्ते जपः प्रति ॥”)

जपपरायणः, चि, (जप एव परमयत्नं आश्रयो
यस्य ।) जपायकः । जपनशीलः । यथा,—
“शिवरात्रिर्नतं देव ! पूजाजपपरायणः ।
करोमि विधिवद्दत्तं द्वादशार्घ्यं महेश्वर ।”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

जपा, स्त्री, (जपनि तात्त्रिका अन्वयेति । जप +
अप् तत्तटाप् ।) जपापुण्यवृत्तः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २१६ । तस्य पर्यायशुभाः ।

“अष्टोत्तुष्यं जपा चाथ त्रिसन्ध्या सावका विता ।
जपा संयाहिणी कोट्या त्रिसन्ध्या कपवातजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ।

(विशेषाख्या जवाशब्दे ज्ञातव्यः ।)

जम, जमने । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-परं-
अकं-सेट् ।) जमनं मेधुनम् । जमति युवा ।
इति दुर्गादासः ।

जम, इ जमने । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-परं-
अकं-सेट् ।) जमनं मेधुनम् । इ, जमति ।
इति दुर्गादासः ।

जम, इ क नश्च । इति कविकल्पद्रुमः । (पुर्वा-
परं-अकं-सेट् ।) नश्चेति अनाभूतप्रार्थना-
नटीकरणे । इ क, जमयति पापं गङ्गा । इति
दुर्गादासः ।

जम, इ ङ जृम्भे । गात्रशैथिल्य इति यावत् ।
इति कविकल्पद्रुमः । (आ-आत्मं-अकं-सेट् ।)
इ, जमति । ङ, जमति । प्रत्ययकाये भुज-
गाङ्गानां सुखेय कामः प्रतियुज्यते । इति
गणतानिबन्धात् । इति दुर्गादासः ।

जम, ङ जृम्भे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-
आत्मं-अकं-सेट् ।) जृम्भो गात्रशैथिल्यमिति
गोविन्दभट्टः । ङ, जमति लोकः । इङ् जमी-

रौजकोप इङ् आत्मनेपदप्रकारेण अन्वयितान-
वामकात् । इति दुर्गादासः ।

जम, ङ भवे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-परं-
अकं-सेट् ।) उरिवात् जामिद् ।) ङ, जमिना
जाम्ना । इति दुर्गादासः ।

जम्, ङ, यमो । इति जम्पतीशब्दटीकायां अरत-
पुतनामप्रपञ्चः ।

जमनी, चि, (यमौ एकत्र यज्जमरौ यमौ जायते
इति । जम + ङ । एवोदरादिवात् यञ् ञः ।)
यमनी । इति हिक्क्यकोटः ।

जमदग्निः, पुं, (जमन् द्रुतमन्त्रप्रणीतः प्रज्जगति
इत्यर्थः । तथाविधोऽग्निश्च । यद्वा, जमदग्निः
एवोदरादिवात् यञ् ञः ।) जमदग्निरुचिः । इति
हिक्क्यकोटः । च तु भद्रवर्गश्रेष्ठेन जम्बीकसुविपुल
परशुरामपिता च । इति श्रीभागवतम् ॥ (अथ
जम्बीविवरणादिकं महाभारते वनपर्वणि ११५
११६ अध्याययोर्मध्यम् । अथौ च वाचस्पतिः जम्बी-
नारे च विविधः । यथा, मार्कण्डेये ७८।१६-१० ।

“अभिषेचं बलिदत्तं काश्यपश्च महादृष्टिः ।
गीतमञ्च भद्राजो विष्णुमित्रोऽथ कौशिकः ।
तथैव पुत्रो भगवाद्भीकश्च महात्मनः ।
जमदग्निस्तु सन्नेते सुनमोऽथ तथागते ॥”)

जमनं, स्त्री, (जम भवे + भावे ऋट् ।) जेमनम् ।
भोजनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।

जम्पती, पुं, (जाया च यतिश्च । राजदत्तादि-
गणै पाठात् जायाशब्दश्च अम्बाया विपाद्यते ।)
जायापती । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ । द्विच-
नाम्नोऽयं शब्दः ।

जम्बालः, पुं, (जम्बु अग्ने + बाहुजकादृवाकम् ।
यद्वा, जम्ब + भावे ञम् । जम्बं आजातीति ।
जा + ञः ।) पङ्कः । इत्यमरः । १ । १० । ६८ ।
(यथा, श्रीकण्ठचरिते । २ । १० ।

“अवद्यज्जम्बालगणैश्च
क्षतोद्यमानां खलुवैरिभावात् ।
कवीन्द्रवाङ्मनैरभिर्भूरिख्या
संजायते सर्वमनोरथलम् ॥”)

शैवालः । इति मेदिनी । शै, ६१ । शैतक-
वृत्तः । इति शब्दरत्नावली ।

जम्बालिनी, स्त्री, (जम्बालः शैवालीऽख्यस्या इति ।
जम्बाल + इनिः ।) नदी । इति हेमचन्द्रः । ४।१४६॥

जम्बिरः, पुं, (जम्बीर + निपातनात् इङ् ञः ।)
जम्बीरः । इति शब्दरत्नावली ।

जम्बीरः, पुं, (जम्पते भक्षते इति । जम्भु भक्षे
+ “गम्भीराश्च ॥” इति निपातनात् ईरन्
प्रत्ययेन बाहुः ।) पञ्चदशविधः । जम्बीर
इति खेड इति च भाषा । तत्पर्यायः । इत्य-
शब्दः २ जम्बः ३ जम्बीरः ४ जम्बलः ५ ।

इत्यमरः । २ । ४ । २४ । जम्बी ६ दोष-
नकः ७ शीघ्री ८ जायादिः ९ इत्यर्चयः १०
गम्भीरः ११ जम्बिरः १२ इत्यर्चयः १३ ।
इति शब्दरत्नावली । देवतः १४ वज्रशीघ्री १५
इत्यर्चयः १६ । इति जम्बिरः । तस्य शुभाः ।

इति भाष्यप्रकाशः ॥

वसन्तीपान्तर्गतवृषपविशेषः । अयं वृषः पशु-
 कोषमध्यवर्तिनोऽहं इव जल्लयोजनविस्तीर्णः
 पशुपथ इव समवर्तुनः जल्लयोजनविस्तृतजव-
 वसुमेव वेदितः । यस्मिन् प्रत्येकजवसहस्र-
 योजनयामासि नव वर्षाणि तेषां वर्षाणामष्टौ
 वीमपर्मताः सन्ति । * । एषां वर्षाणां मध्ये
 इजाहतवर्षं मध्यवर्तिं यस्मिन् मध्यदेशे सुनेर-
 पर्मतः जल्लयोजनोत्प्रेक्षः । इजाहतवर्षस्थो-
 तरे नीलपर्मतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अत्युत-
 योजनोत्प्रेक्षः पूर्वपश्चिमयोः चारवसुप्रावधि
 दीर्घः । * । तदुत्तरे रज्ज्वक्त्रं तदुत्तरे श्वेत-
 पर्मतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अत्युतयोज-
 नोत्प्रेक्षः पूर्वपश्चिमयोः चारवसुप्रावधि दीर्घः
 देवैर्नीलपर्मतात् किञ्चिद्विज्वक्त्रं श्वेतम् । * ।

तदुत्तरे हरिश्चन्द्रवर्षे तदुत्तरे शङ्खवान् पर्वतः । तस्य विस्तारादयः चेतपर्वतवत् द्वेष्टे चेत-
पर्वतात् किञ्चिदधिकदशश्रेणि न्यूनः । * ।
तदुत्तरे कुम्भवर्षे तदुत्तरे जम्बवस्तुत्रः । इजा-
हृतवर्षस्य दक्षिणे निम्नपर्वतः द्विचक्रयोजन-
विस्तीर्णः अयुतयोजनोत्तरेषः पूर्वपश्चिमयोः
चारवस्तुत्रावधि दीर्घः । * । तदक्षिणे हरिवर्षे
तदक्षिणे जैमजूटपर्वतः अस्य विस्तारादयो
निम्नवत् द्वेष्टे निम्नवात् किञ्चिदधिकदशश्रेणि
न्यूनः । तदक्षिणे हिमालयपर्वतः अस्य विस्तार-
ादयः पूर्ववत् द्वेष्टे जैमजूटपर्वतात् किञ्चि-
दधिकदशश्रेणि न्यूनः । * । तदक्षिणे भारत-
वर्षे तदक्षिणे चारवस्तुत्रः । इजाहृतस्य पश्चिमे
माखवान् पर्वतः द्विचक्रयोजनविस्तीर्णः अयुत-
योजनोत्तरेषः उत्तरदक्षिणयोर्नौलनिम्नपर्वता-
वधि दीर्घः । * । तत्पश्चिमे केतुमानवर्षे तत्-
पश्चिमे जम्बवस्तुत्रः । इजाहृतस्य पूर्वे गन्ध-
मादनपर्वतः अस्य विस्तारादयो माखववत् ।
तत्पूर्वे भद्रान्धवर्षे तत्पूर्वे जम्बवस्तुत्रः । * ।
मेरोः पूर्वोद्विचतुर्दश मन्दरमेवमन्दरसुपार्श्व-
कुसुदनामानः पर्वताक्षिप्तानि । तेषु चतुर्जम्ब-
कदम्बान्ययोषाश्चत्वारो वृक्षाः सन्ति । ते सर्वे
द्वेष्टे एकादशशतयोजनपरिमिताः विस्तारे
शतयोजनपरिमिताः । तेषां शाखाविस्तारः
एकादशशतयोजनपर्यन्तम् । तेषु पर्वतेषु वृक्षा-
श्चत्वारः पयोमन्थिचुरसहृजलाः । एवं नन्द-
चैत्ररथयेभानकसर्वतोभद्रश्चकानि चत्वारि
देवोद्यानानि च सन्ति । * । मन्दरोपरिस्थितै-
कादशशतयोजनोच्चतमस्फलात् पर्वतशङ्खवत्
खूलानि पलान्यन्धतकक्ष्याणि पतन्ति । तेषां
विशीर्यमाणानामतिमधुरसुगन्धिवहुलाचख-
रकोदेनावयोषा नाम नदी मन्दरगिरिशिखरा-
न्निपतन्ती पूर्वोत्थेनाहृतसुपत्रावधति । * । एवं
जम्बूपलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनखिप्रा-
याणामिभकायनिभानां रसेन जम्बूनाम नदी
मेवमन्दरशिखरादधनितले निपतन्ती दक्षिणे-
नेनाहृतं वहति । तस्याः उभयोत्तरीयोर्मृत्तिका
जम्बूसेनाशुबिध्यमाना वायुर्कव्ययोगविपाकेन
सदासरणोकाभरणं काम्बूनदं नाम सर्वं
भवति । * । सुपार्श्वपर्वतस्थो यो कदम्बवृक्षस्तस्य
पञ्चक्रीटरेभ्यो विनिःकृताः पञ्चयामखूलाः
पञ्च मधुधाराः सुपार्श्वशिखरात् पतन्त्यः पश्चि-
मेनेनाहृतममुमोदयन्ति । * । कुसुदपर्वतोपरि-
स्थितो यो वटवृक्षस्तस्य स्कन्धेभ्यो निर्गताः
प्रयोद्विहृतमधुगुङ्गाम्राट्मरशय्यासनभरणा-
दियुक्ताः कामकुशा नदाः कुसुदाभ्यात् प्रप-
तन्त उत्तरेत्थेनाहृतसुपभोजयन्ति । * । तान्
नदान् खेवमानानां प्रक्रान्ता वणोपजितकामखेद-
दौर्गन्धजराभयहृद्युशीतोष्णवैषम्योपसर्गादध-
स्तापविशेषा न कदाचित् भवन्ति यावज्जीवं
निरतिशयसुखमेव । कुरङ्गकुरङ्गकुसुम्बैककद-
म्बिकुडशिखरदक्षिणपतङ्गवचकनिषिधश्रुति-

वासकपिलशत्रुवैदूर्यजावशिर्ध्वसकवभवागमा-
न्तरगौरदादयः पद्मता मेरोर्मजद्वेष्टि परित उप-
कण्ठमाः । मेरोः पूर्वदिशि उत्तरस्यामहादृश-
योजनदीर्घो जठरदेवकूटपद्मती तिष्ठतः । तौ
द्विसहस्रयोजनविस्तारौ एवं द्विसहस्रयोज-
नोच्चौ । मेरोः पश्चिमायान्दिशि पवनपारि-
पाचौ पद्मती उत्तरस्यां महादृशयोजनदीर्घौ
द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ ।
एवं दक्षिणस्यान्दिशि केलासकरवीरपद्मती
पूर्वस्यामहादृशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजन-
विस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवमुत्तरस्यां
त्रिशङ्कमकरपद्मती पूर्वस्यामहादृशयोजनदीर्घौ
द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ ।
एवं वर्षे वर्षे नदाः नद्यश्च बहवः सन्ति ॥ * ॥
तच्चापि भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रं अग्न्याग्न्यानि
वर्षाणि सर्गाद्यां पुण्यश्रेष्ठोपभोगस्थानानि भूस्वर्ग-
नामाख्यातानि । एषु वर्षेषु पुत्रबाढ्यां आयु-
रयुतवर्षाणि ते देवकृपा अयुतहस्तिबल-
विशिष्टाः पञ्चबट्टाश्वरीराः सर्वदा मोदयुक्ताः
सन्ति । येषु देवपतयः सगन्धाः सक्कीकाः नावा-
स्थानेषु खैरं विहरन्ति । नवतु वर्षेषु भगवा-
न्मारायणस्तत्तत्पुरुषाणामनुग्रहाय स्वार्त्ति-
भेदेनाद्यापि सन्निहितो भवति ॥ * ॥ इजा-
यते तु वर्षे भगवान् शिवयक एव पुरुषः भवानो
प्रधानार्त्तद्वन्द्वैः क्लीगणैः परिचृतः नारा-
यणस्य सङ्कर्षणसंज्ञां स्मृतिं ध्यानेन सन्निधाय
स्तुवन्नास्ते ॥ * ॥ भद्राब्दे वर्षे तद्गवपतिर्भद्र-
अवा नाम धर्म्मसुतः तत्कुलपतयः पुरुषा भग-
वतो ह्यश्रीर्वाभिधानां स्मृतिं परमसमाधिना
सन्निधाय स्तुवन्ति ॥ * ॥ हरिवर्षे भगवान्नर-
हरिरूपेणास्ते तत्र प्रह्लादो दैत्यदानवकुलतीर्थ-
स्वरूपः तद्वर्षपुरुषैः सहानन्यभक्तियोगिनो-
पास्ते ॥ * ॥ केतुमात्रे भगवान् कामदेवस्वरू-
पेण लज्जयाः प्रियचिकीर्षया आस्ते तद्भगवतो
मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन रमा देवी
संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्द्विहृत्भिरुपेता
अहःसु तद्भर्तृभिरुपेता उपास्ते ॥ * ॥ हरि-
ण्यब्दे वर्षे भगवान् कूर्मस्तनुं विष्वाणो निवसति
तद्भगवत्स्मृतिं पिष्टगन्धाधिपतिर्यमा तद्गर्वपुरुषैः
सह उपास्ते ॥ * ॥ उत्तरकुर्वर्षे भगवान्
वराहरूपो आस्ते तं भूमिस्तद्गर्वपुरुषैः सह-
स्वर्णितभक्तियोगिनोपास्ते ॥ * ॥ किम्बुद्वे वर्षे
भगवान् दाशरथी रामरूपेणास्ते तं तच्छरणा-
वन्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमान् अवि-
रतभक्तिस्तद्गर्वपुरुषैरुपास्ते ॥ * ॥ भारते वर्षे
भगवान्नरनारायणस्य आत्मज्ञानिनामनुग्रहा-
यायुक्तमया अत्यक्तगतिस्तपश्चरति । तस्मिन्
नारदः वर्णाश्रमयुक्ताभिर्भारतवर्षीयप्रजाभिः
सह भगवदनुभावीपवर्णनं पञ्चरात्रं सावर्णे
रुपदेष्टव्यमाद्यः परमभक्तिभाषेन संवते ॥ * ॥
भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे वरिष्कैला बहवः सन्ति ।
यथा, मलयः मङ्गलप्रसूयः मैनाकः त्रिकूटः

जम्बः कूटकः कोकः चण्डः देवगिरिः जम्ब-
जम्बः शौशेलः महेनः वारिधारः विन्धः शुक्ति-
मान् जम्बगिरिः पारिपाचः श्रोत्रः चिचकूटः
गोवर्धनः देवतकः ककुभः नीलः कोकः गोमुखः
रत्नकोकः कामगिरिरिति चान्धे च श्रुतसह-
स्रः श्रेणाः । ॥ । तेषां नितम्बप्रभवा भद्रो
क्षयं छाताः । यथा, चन्द्रवंशा ताम्रपर्णी अ-
टोरा क्षतमाणा वैद्यवर्षी कावेरी विष्णा पय-
स्वती शर्करावर्षा तुङ्गभद्रा लक्ष्मिवन्ता भीमरथी
गोदावरी निम्बिन्धा पयोक्खी तापी रेवा सुरवा
नर्मदा चम्पेक्षती महानदी वेदवृत्तिः कवि-
कुल्या विनामा गङ्गाकी वाग्मती कौशिकी
मन्दाकिनी यमुना सरस्वती इन्द्रवती गोमती
सरयूः ओषधती सुषोमा शतद्रुः चन्द्रभागा
महदृषा वितस्ता अविनी विन्धा इति महा-
नद्यः । जम्बः श्लोकश्च नदी । ॥ । अस्मिन्
वर्षे लब्धजम्बभिः पुत्रैः शुक्लाक्षितलक्ष्मवर्गं न
स्मरन् कर्मणा दिव्यमाशुवनारकगतयो
भवन्ति ॥ ॥ । जम्बुद्वीपस्य अष्टौ उपद्वीपाः
सन्ति सगराक्षभैरवाक्षेत्रेण इमां महतीं परितो
निष्ठनद्विषयकोत्पत्ताः । तद्यथा, स्वर्गप्रस्थः
चन्द्रप्रस्थः आवर्तनः रमणकः मन्दहरिणः
पाचजम्बः सिंहलः लङ्का इति । इति श्रीभाग-
वते । ५ । १६ अध्याये । तथा च मार्कण्डेये ५४
अध्याये मातुल्ये ११२ अध्याये च ब्रह्मम् ॥ ॥ ।
ज्योतिःशास्त्रमते लवणसमुद्रस्योत्तरे जम्बुद्वीपः ।
स तु भूम्यर्द्धभागः । तस्य दक्षिणे द्वितीयार्ध-
भागे द्वीपवट्कस्य सप्तसमुद्रस्य च विवेशः ।
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

जम्बुलः, पुं, (जम्बुं जम्बुफलं लातीति । ला + कः ।)
जम्बुवृक्षः । केतकवृक्षः । इति विश्वः ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । १६ ।
“अवमन्यः सकलको यन्त्रिको जम्बुलक्षया ॥”)
जम्बुवनर्ज, स्त्री, (जम्बुवनमिव जायते इति ।
जम्बु + वः ।) जम्बुवनपुष्पम् । यथा,—
“पारिभद्रं पाटला च वकुलं गिरिशानिनी ।
तिलकं जम्बुवनर्जं पीतकं तगरम्बपि ॥
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमाश्च्युतार्चने ॥”
इति वामनपुराणम् ॥

जम्बुः, स्त्री, (जम्बते भज्यते इति । जम्बु अद्भे
+ “अद्भुतं भूजम्बिति ।” उणा १ । ६५ ।
इति कूः ।) नागदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृक्षविशेषः । जाम इति भाषा । तत्पर्यायः ।
सुरभिपत्रा २ नीलपत्रा ३ श्यामला ४ महा-
क्षन्धा ५ राजार्हा ६ राजपत्रा ७ शुक्रप्रिया ८
मोदमोदिनी ९ । तत्पुत्रगुणाः । कवायलम् ।
मधुरलम् । अमपितदाक्षकच्छान्निश्रीवर्जमि-
दोषवासातिवारकपकावविनाशितम् । विष्ट-
भित्तम् । रोचनलम् । पाचनलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लम् । साङ्गलम् । शीत-
लम् । अपिर्बुधबलम् । कृच्छलम् । वात-
कारिलम् । इति राजवल्लभः ॥ सा इहत्-

सुद्रमेदेन विविधा । तत्र इहत्ताः पर्यायः ।
महाजम्बुः १ महापत्रा २ राजजम्बुः ३ इहत्-
पत्रा ४ । इति राजमाला ॥ पञ्चैकः ५ पञ्चः ६
महापत्रा ७ सुरभिपत्रा ८ । तत्पुत्रगुणाः ।
विष्टभित्तम् । शुक्लम् । रोचनलम् । इति
भावप्रकाशः ॥ सुभाषाः पर्यायः । कृच्छ-
लपत्रा १ दीर्घपत्रा २ मध्यमा ३ । व-
जम्बुपर्यायः । भूमिजम्बुः १ काकजम्बुः २
नादधी ३ शीतपत्रा ४ । इति राजमाला ॥
कृच्छपत्रा ५ जलजम्बुका ६ । तत्पुत्रगुणाः ।
प्राहितम् । कृच्छलम् । कफपित्ताक्षराह-
नाशिलम् । इति भावप्रकाशः ॥ तत्पुत्रस्य
पर्यायः । जम्बु २ जाम्बुम् ३ । इत्यमरः ।
१२ । ४ । १६ । (खण्डाम्बुता नदी । यथा,
मातुल्ये । १२० । ६० ।
“मेरोः पार्श्वतो प्रभवति इहत्तजम्बुमो महात् ।
जम्बुश्च नदी पुण्या यस्यां जाम्बुनदं स्तम्भम् ॥”)
जम्बुका, पुं, स्त्री, (जम्बुकाः वृषादरादिनात्
दीर्घः ।) खगालः । इति शब्दरत्नावली ॥
जम्बुकशब्दाद्योऽप्यम् ।
जम्बुका, स्त्री, (जम्बुरिव कायतीति । कै + कः ।
अकारादिनात् टाप् ।) काकलीभाषा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
जम्बूलः, पुं, (जम्बुं जम्बुफलं लातीति । ला + कः ।)
जम्बुवृक्षः । केतकवृक्षः । इति मेदिनी । वे, ६४ ॥
(यथा, हरिवंशे । ६६ । १६ ।
“जम्बुजम्बुलवृक्षाऽऽ कन्दकन्दलभूषितम् ॥”
वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनम् । इति
नीलकण्ठः ॥)
जम्बूलमालिका, स्त्री, (जम्बूलस्य वरपक्षीयरमणी-
परिहासवचनस्य मालिका परम्परा ।) कथा
वरयोर्मुखचन्द्रिका । इत्युद्गाहलम् । (यथा,
हरिवंशे । १२२ । २२ ।
“आशीर्मेत्यर्हयिष्या च देविः लज्जामववीत् ।
अनिवृत्त्य वीर्याख्यो विवाहः क्रियतां विभो ! ।
जम्बूलमालिकां ब्रुं मृदा हि मम जायते ॥”)
“जम्बूलं वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनं तेषां
मालिका स्त्रीणी ।” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥
जम्बुः, पुं, (जम्बते भूजम्बते इति । जम्बि गात्र-
विशेषे + पचादाय । “रघिजमोरचि ।” ७ । १
६१ । इति तुम् ।) देवभेदः । (इह एव निहत-
वान् । अपरो देवविशेषः । विष्णुरेव जवान् ।
यथा, महाभारते । ३ । १०२ । २४—२५ ।
“असुरश्च महेष्वाखो जम्ब इत्यभिविश्रुतः ।
यश्चोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥
एवमादीनि कर्माणि येषां संख्या न विद्यते ।
अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मपुच्छन ॥”
प्रजादपुत्राणामेकतमः । यथा, हरिवंशे । १२५ । ३५ ।
“प्रजादस्य जयः पुत्रा विजान्ताश्च महाबलाः ।
विरोचनश्च जम्बश्च कुजम्बश्चेति विश्रुताः ॥”
राक्षसविशेषः । स तु राक्षसशुचरः । यथा,
महाभारते । ३ । २८४ । रामरावणयुद्धे । २ ।

“पर्यायः पूतनो जम्बः कुरः श्रोत्रवर्षी हरिः ॥”
जम्बते भज्यते भजेति । जम्ब + कर्त्तृच् ।))
इति । यथा, जम्बे । ७ । ६१ । २ ।
“इमं जम्बुतं पिव ।” “जम्बुतं रमोरभि-
युतम् ।” इति तद्भाष्यम् ॥ ॥ । जम्बते भज्यते
भजेति इति कर्मणि क्त् ।) जम्बीरः । (यथा,—
“स्वाजम्बीरो दनाश्रुतो जम्बजम्बीरजम्बकाः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ ॥
जम्ब + भावे क्त् ।) भज्यम् । इति मेदिनी ।
भि, ४ । (यथा, महाभारते । ५ । ६४ । २० ।
“इति ते कथयन्ति कः प्राज्ञा जम्बजम्बकाः ॥”)
जम्बः । इहः । दूयः । इति शैमचक्रः ॥
जम्बकः, पुं, (जम्ब एव । कार्ये कम् ।) जम्बीरः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (खण्डाम्बुता इत्यभिधेयः ।
यथा, महाभारते । २ । ११ । ७ ।
“तत्तच्छर्मेक्षतीभूते जम्बकश्चाक्षयं वृषम् ।
ददर्श बाहुदेवेन शीवितं पूर्ववैरिणा ॥” ॥)
जम्बतीति जम्बजम्बक + क्तुम् । कात्तुके,
त्रि ।)
जम्बका, स्त्री, (जम्बा एव । कार्ये कम् ।) जम्बा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जम्बगः, पुं, (जम्बाय भज्यथाय भज्यति जम्ब-
तीति । जम्ब + कः । अतिप्रथमजम्बजशीजलात्
तथात्वम् ।) राक्षसविशेषः । यथा,—
“देवा यथास्तथा नागा गन्धर्वाश्चरवीश्वराः ।
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवी जम्बगाः खगाः ॥
विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ।
निराहाराश्च ये जीवाः प्रापेऽधर्मे रताश्च ये ॥
तेषामाप्यायनायेतद्दीयते सज्जितं मया ॥”
इत्यादिकापारतन्त्र्यतत्पद्मपुराणवचनम् ॥
जम्बहिट्, [व] पुं, (जम्बं तदस्त्राया प्रविष्ट-
मसुरं हृदीति । हि + क्त् ।) जम्बस्य हिट्
इति वा ।) इहः । इति शैमचक्रः ॥ (विष्णुः ।
इति महाभारतम् ॥)
जम्बमेदी, [न] पुं, (जम्बं मेषुं श्लोकस्य ।
भिद् + “सुप्यजातौ विजिज्ञाच्छीक्षी ॥” १ । २ । ७८ ।
इति ऋगिः ।) इहः । इत्यमरः । १२ । १ । ४६ ॥
जम्बरः, पुं, (जम्बं भज्यवर्षिं राति ददातीति ।
जम्ब + रा + कः ।) जम्बीरः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
जम्बलः, पुं, (जम्बर । रस्य लजम् ।) जम्बीरः ।
(यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“स्वाजम्बीरो दनाश्रुतो जम्बजम्बीरजम्बकाः ॥”
उद्भवेवविशेषः । इति मेदिनी । वे, ६३ ॥
जम्बला, स्त्री, (जम्बं भज्यं लाति आददा-
तीति । ला + कः ।) राक्षसीविशेषः । यथा,—
“सप्तप्रसोत्तरे तीरे जम्बला नाम राक्षसी ।
तस्याः करवमानेन विष्टया गर्भिणी भवेत् ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वे राजमार्गः ॥
जम्बा, स्त्री, (जम्बते इति । जम्बि जम्बायाम् +
भावे कः ततः स्त्रियां टाप् ।) जम्बा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

जयन्ती, पुं, (जयन्तीकुरावः अतिः प्रभुः ।) ।
 इन्द्रः । यथा, “जयन्तीरन्ध्रजयः ।” इन्द्रपुत्र-
 नैवमम् । विष्णुः । जयन् । इति विष्णुः ।
 (विष्णुः । इति महाभारतम् ।)
 जयन्ती, [पुं] पुं, (जयन्ती चतुर्मासादिकं
 वाच्यतीति । जयि क जयि + णिनि ।)
 जयन्तीरः । इति प्रत्ययान्तिका ।
 जयन्तीरः, पुं, (जयन्तीरः अग्निहोत्रार्थं भजति इति ।
 जय + “जयन्तीरः इत्यम् ।” इति ईरम् । ततो
 “रक्षिज्योदधि ।” ७ । १ । ६१ । इति इरम् ।)
 जयन्तीरः । इन्द्रमरः । २ । ४ । ७६ । मर-
 वकः । इति तट्टीकायां भरतः ।
 जयः, पुं, (जि जये + “एरच् ।” २ । २ । ५६ ।
 इरच् ।) प्रभुपरायणस्त्रीकरचम् । जित् इति
 भाषा । तत्पञ्चायः । विजयः २ जयनम् २ ।
 इन्द्रमरः । २ । ८ । १० । (यथा, मनुः । ७ । ४४ ।
 “इन्द्रियाणां जये जीवं जयातिष्ठेद्विवाणिशम् ।
 जितेजिषो हि जयन्ती वधे व्यापयितुं प्रजाः ।”)
 जयिमन्त्रः । (जयतीति । जि + पचाद्यच् ।)
 जयन्तः । बुधधिरः । इति मेदिनी । ये, २५ ।
 (एतन्नाम तु विराटयश्चैव द्वाप्रवासवमये जातम् ।
 यथा, महाभारते । ३ । ५ । ३४ ।
 “जयो जयन्तो विजयो जयतुसेनो जयद्वजः ।
 इति युष्मानि नामानि चक्रे तेषां बुधधिरः ।”)
 विजयनन्दनराजः । स तु दद्यात्कुरुषुः ।
 इति हेमचन्द्रः । १ । ३५८ । श्रीनारायण-
 पार्वतः । यथा,—
 “एतो ह्यौ पार्वतौ मङ्गं जयो विजय एव च ।
 नन्दार्थोक्तम् मां यद्वो वक्रकृतात्मतत्कमम् ॥”
 इति श्रीभागवते । १ । १६ । २ ।
 (सर्वाणि भूतानि जयतीति । जीयते संसार-
 मनेन वा । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
 १४६ । ६७ ।
 “जयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥”
 नागविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । १०१ । १६ ।
 “विराजः चारुचक्षुः सुवाहुर्मुखरो जयः ॥”
 दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । २३४ । ८३ ।
 “जयो जिह्मः कुपयश्च दानवो
 ररुचरेते दृष्ट दानवाधिपम् ॥”
 दृष्टममन्तराज-रक्षिविशेषः । यथा, भाग-
 वते । ८ । १३ । २१—२२ ।
 “इक्ष्मो ब्रह्मवाचिर्ब्रह्मोक्तसुतो मनुः ॥”
 “हविष्मान् सुततः सखो जयो नृनिस्तदा
 द्विजाः ॥”
 भुवर्गशीलस्य बल्लरूपस्य पुत्रविशेषः । यथा,
 तत्रैव ४ । ११ । १२ ।
 “सुवीर्योर्वेत्तदस्त्रेण भाव्यास्तं वक्रात्मजान् ।
 पुष्यार्धं तिलकैस्तु च दानवैर्न वसुं जयम् ॥”
 विष्णुमित्रपुत्रविशेषः । (यथा, तत्रैव । ६ ।
 १६ । १६ ।
 “एव चः कुशिका वीरो देवराजसन्निभः ।
 जयं चाटकादारीतजयकुमुदराद्यः ॥”

जयन्तीमर्भजातः पुत्रविशेषः । यथा,
 तत्रैव । ६ । १५ । ११ ।
 “ऐतस्य श्रीमन्मर्भजात् वक्रात्मजात्तु यम् ।
 आधुः सुतायुः सत्यश्च रवीश्वर विजयो जयः ॥”
 राजविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ५१ । ४ ।
 “तस्यां राजवंशः पुण्यास्तथा नक्षत्रयोर्मनाः ।
 यमं वैवर्धत तात ! प्रहृष्टाः पर्युपासते ॥”
 इन्द्रपुत्राणां ।
 “जयो विष्टश्च वैवर्ध इन्द्रमन्त्रः सत्यो जयः ॥”
 इतरादुपनामान्यतमः । यथा, तत्रैव । १ ।
 ६३ । ११७ ।
 “जयः सत्यतत्त्वैव पुत्रमित्रश्च भारतः ॥”
 सत्यस्य राज्ञः पुत्रः । यथा, हरिवंशे ।
 २६ । २ ।
 “सत्यस्य जयः पुत्रो विजयस्तस्य चात्मजः ॥”
 सत्यस्य राज्ञः पुत्रः । यथा, भागवते । ६ ।
 १७ । १६ । [जयः ।]
 “कुशात् प्रतिः चान्नद्विषात् सत्यस्य सुतो
 दौष्मन्मर्भोः पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ६ ।
 २१ । १ ।
 “वितस्य सुतात् मन्त्रोऽहं सुतो जयस्ततः ॥”
 युयुधानपुत्रः । यथा, तत्रैव । ६ । २४ । १४ ।
 “युयुधानः सत्यकिर्नैव जयस्तस्य कुशस्ततः ॥”
 भारतादिशास्त्रविशेषः । यथा, भविष्यपुराणि ।
 “अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
 विष्णुधर्मोदिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारतः ॥
 काश्याश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।
 सौराश्च धर्मो राजेन्द्र ! मानवोक्ता महीपते ! ॥
 जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनोविदः ॥”
 दक्षिणहारयजम् । इति श्रद्धार्थचिन्तामणिः ॥
 वत्सरविशेषः । तत्फलं यथा,—
 “चत्तियाश्च तथा वैष्णवाः शूद्राश्च नटनर्तकाः ।
 पौडितास्ते वरारोहे । जये सर्वे न संशयः ॥”
 जयकोणाहलः, पुं, (जयस्य कोणाहलो यज ।)
 पाशकभेदः । इति शब्दरत्नावली । (जयस्य
 कोणाहलः ।) जयध्वनिश्च ।
 जयटका, स्त्री, (जयघोषिका टका । विजय-
 काये एव वादनादस्य तथात्वम् ।) वाद्य-
 विशेषः । इति लोकाप्रसिद्धा । जयटाक इति
 भाषा ।
 जयदत्तः, पुं, (जयेन विजयेन दत्त इव । जय-
 श्रीलतादेवाय तथात्वम् ।) इन्द्रपुत्रः । इति
 हेमचन्द्रः । २ । ८६ ।
 जयर्ग, स्त्री, (जीयतेऽनेनेति । जि + करणे क्युट् ।)
 तुरङ्गादिसन्नाहः । (यथा, मावे । १७ । २३ ।
 “सकल्पं हि रदगां वरुधि-
 स्तुरङ्गयो जयनयुजश्च वाजिनः ।
 त्वरायुजः खयमपि कुर्वतो वृषाः
 पुनः पुनस्तदधिकतानतत्वरम् ॥”
 भावे क्युट् ।) जयः । इति मेदिनी । ने, ६७ ।
 जयनी, स्त्री, (जयन + णियां ङीप् ।) इन्द्र-
 कन्या । इति शब्दरत्नावली ।

जयन्तः, पुं, (जयतीति । जि + “तृभूषण-
 षतीति ।” उदा ३ । १२८ । इति भृच् ।)
 इन्द्रपुत्रः । तत्पञ्चायः । पाकशास्त्रिः २ ।
 इन्द्रमरः । १ । १ । ४६ । ऐभिः ३ । इति
 मेदिनी । ते, ११० । (यथा, रघौ । १ । २३ ।
 “उमाहवाङ्मौ शरजम्भना यथा
 यथा जयन्तेन शशीपुरन्दरी ।
 तथा वृषः वा च सुतेन मागधी
 नगन्तुस्तत्सदृशेन तत्समी ॥”
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६८ ।
 “अर्को वाजसनः प्रह्वो जयन्तः सर्वविष्णवी ॥”
 “अतिशयेनारीन् जयति जयति तु रिति वा
 जयन्तः ।” इति तद्भाष्यम् ॥) शिवः । (यथा,
 मातुल्ये । ५ । १० ।
 “सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
 एते वक्राः समाख्याता एकादशगणेश्वराः ॥”
 चन्द्रः । इति विक्राकशेषः । भीमः । इति
 मेदिनी । ते, ११० । (एतन्नाम तु द्वाभ्यां
 विराटयश्च वासकाये जातम् । यथा, महा-
 भारते । ४ । ५ । ३४ ।
 “जयो जयन्तो विजयो जयतुसेनो जयद्वजः ।
 इति युष्मानि नामानि चक्रे तेषां बुधधिरः ॥”
 मरुत्वतीगर्भजातो धर्मपुत्रविशेषः । अयं हि
 उपेन्द्र इत्याख्याया प्रसिद्धः । यथा, भागवते ।
 ६ । ६ । ८ ।
 “मरुत्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वत्वा बभूवतुः ।
 जयन्तो वासुदेवाश्च उपेन्द्र इति यं विदुः ॥”
 राज्ञो दृष्टरथस्य मन्त्रविशेषः । यथा, रामा-
 यणे । १ । ७ । २—३ ।
 “अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः ।
 मुच्यन्तानुरक्ताश्च राजलब्धेभ्यु निव्यशः ॥
 धृष्टिर्जयन्तो विजयः सुरादौ राक्षसवर्धनः ।
 अक्रोपो धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित् ॥”
 पर्वतविशेषः । यथा, हरिवंशे । १७० । १४ ।
 “तत्र पर्वताः सप्त केशवं सप्तपञ्चिताः ।
 जयन्तो वैजयन्तश्च नीलो रजतपर्वतः ।
 महामेरुः सकैलाश इन्द्रकूटश्च नामतः ॥”
 ज्योतिषोक्त्याजिकयोगविशेषः । यथा,—
 “यत्र स्त्रीवगतश्चन्द्रो जयादेकादशे स्थितः ।
 जयन्तो नाम योगोऽयं श्रुत्वापश्चविनाशकृत् ॥”
 योऽङ्गश्रुत्वाकान्तर्गतपुत्रविशेषः । तस्य जयन्तं
 यथा,—
 “आदित्ये जयन्तः स्यात् शङ्करारचसंयुतः ।
 रुद्रसंख्याचरपद आयुर्वृद्धिकरः परः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 जयन्तिका, स्त्री, (जयन्तीव कायतीति । कै +
 कः । ततो ङङो निपातनात् ।) हरिद्रा ।
 इति राजनिर्घण्टः । (दुर्गायाः सखीविशेषः ।
 यथा, काशीखण्डे । ४७ । ४६ ।
 “यथा जया च विजया यथा यैव जयन्तिका ॥”
 जयन्ती, स्त्री, (जयतीति । जि + “तृभूषण-
 षतीति ।” उदा ३ । १२८ । इति भृच् । ततो गौरा-

अथ

दित्वात् ङीप् । गौरी । (यथा, कलिकापुराणे ।
“जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कथाजिनी ।
दुर्गा शिवा चमा धात्री साहा सधा नमो-
ऽस्तु ते ॥”)

इन्द्रपुत्री । मताका । इति मेदिनी । ते, १०६ ॥
रुद्रविशेषः । तत्पर्यायः । जया २ तर्कारी ३
नादेयी ४ वैजयन्तिका ५ । इत्यमरः । १२।४।५ ॥
बला ६ मोटा ७ हरिता = विजया ८ कृष्ण-
मृगा १० विक्रान्ता ११ अपराजिता १२ ।
(यथा, तिथितत्त्वे ।

“कदली दाहिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कपु ।
विस्त्रोऽशोकी जयन्ती च विज्ञेया नवपत्निकाः ॥”)
अस्याः गुणाः । मद्गन्धयुक्तत्वम् । तिक्तत्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिभूतनाशित्वम् ।
कण्टविशोधनत्वम् । तत्र क्षणा रसायनी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ एतच्छाकस्य गुणाः ।
गरदोषनाशित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वम् ।
हिमत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(“नितजयन्ती मूलं पिष्टं प्रीतश्च गन्धपयसेव ।
श्विचं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाश्च ॥”
इति वैद्यकचक्रपायिसंयम्ये कुहाधिकारे ॥)
योगविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे स्कान्दम् ।
“जयं पुण्यं कुर्वते जयन्तीमिति तां विदुः ।
रोहिणीसहिता क्षणा मासे च आवसेऽष्टमी ॥
अर्द्धरात्रादधोर्द्धं कलयापि यदा भवेत् ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी ॥”
(द्वादशीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।

“उज्ज्वलनी वज्रुनी च त्रिभुवा पञ्चवर्द्धिनी ।
जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादशीमष्टौ महापुण्याः सर्वपापहरा हि जः ॥”
वटिकौषधविशेषः । तद्व्यथा,—
“विषं पाटान्नगन्धा च वचातालीशपत्रकम् ।
मरिचं पिप्पलीनिम्बमजाम्बवे च तुल्यकम् ।
वटिका पूर्ववत्कार्वा जयन्तीयोगवाहिका ॥”

इति जयन्ती वटी ।

इति वैद्यकरसेनसारसंयम्ये ञ्जराधिकारे ॥

जयपत्रं, स्त्री, (जयस्त्वचं पत्रम् ।) अन्धमेधीय-
यश्चोटककपासे बद्धा लिपिः । तद्व्यथा,—

“बेलोन्मविजयी रामो रावणान्तकरः प्रभुः ।
स दीक्षितो बाजिमेधे तस्यायं प्रोक्षितः पशुः ॥
पाजितो जयन्तीनेव तुल्यचक्रविजयितः ।
संपूज्य च परित्याज्यः सर्वैरिति च संस्कृताम् ॥”
इति वृषिहरामायणम् ॥

विवाहविषयकजयबोधकलिपिः । हिक्रि इति
रङ्गराजी भावा । यथा, बवहारतत्त्वे ।
“यद्दृशं बवहारात् पूर्वपक्षोत्तरादिकम् ।
क्रियावधारणोपेतं जयपक्षेऽखिलं लिखेत् ॥
पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा रूपः ।
प्रदद्यान्मयिने लेखं जयपत्रं तदुच्यते ॥”

जयपालः, पुं, (जयं पालयतीति । पालि+
“कल्लेखम् ॥” १।२।१ । इत्यम् ।) विधिः ।
विष्णुः । भूपाजः । इति शब्दरत्नावली । रुद्र-

५१६

जया

विशेषः । जमाल्मोटा इति भावा । तत्-
पर्यायः । सारकः २ रेचकः ३ तिन्निहोपलम् ४
दन्तीबीजम् ५ मलद्रावि ६ बीजरेचनम् ७ कुम्भी-
बीजम् ८ कुम्भीबीजम् ९ चण्डाबीजम् १०
घण्टिनीबीजम् ११ निम्बुभाख्यबीजम् १२
शोधनीबीजम् १३ चक्रदन्तीबीजम् १४ । अल्य
गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विरेचनत्वम् ।
दीपनत्वम् । क्षमिकपामजठरामयनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जयपुलकः, पुं, (जयेन विजयेन पुत्र इव काय-
तीति । कै+कः । पुत्रतुल्यप्रीतिप्रदत्वात् तथा-
त्वम् ।) पाशकमेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
जयमङ्गलः, पुं, (जय एव मङ्गलं यस्य । जयेन
मङ्गलं यस्यादिति वा ।) राजवाह्यस्त्री ।
इति शब्दरत्नावली । धुवकविशेषः । यथा,—
“चतुर्विंशतिवर्षाणि कथितो जयमङ्गलः ।
ब्रह्मरवीरयोरेव तासे चापपुटे च सः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

ञ्जरञ्ज औषधविशेषः । यथा,—
“हिङ्गूलसम्भवं कृतं गन्धकं टङ्गुलं तथा ।
तान्नं वङ्गं माक्षिकं चैव मरिचं तथा ॥
समं सर्वं समाकुल्य द्विगुणं स्पर्शभस्मकम् ।
तद्वह्निं कान्तौहच रूप्यभस्मापि तत् समम् ॥
तत्समं पारदसमम् ।
इतत् सर्वं विघ्नहर्याय भावयेत् कनकद्रवैः ।
शेषालीहलजैश्चापि दृग्मलरसेन च ॥
किराततिक्तकाष्ठाथैस्त्रिवारं भावयेत् सुधीः ।
भावयित्वा तु तत् कार्या गुह्याह्वयमिता वटी ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं जीरकं मधुसंयुतम् ।
जौगं चरं महाघोरं चिरकालसतुङ्गम् ॥
ञ्जरमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यमयापि वा ।
एषगुर्दोषश्च विविधान् समस्तान् विषमञ्जरम् ॥
मेदोगतं मांसगतमस्थिमज्जगतं तथा ।
अन्तर्गतं महाघोरं वहिस्थञ्च विशेषतः ॥
नानादेशोद्भवश्चैव ञ्जरं मुक्तगतं तथा ।
निखिलं ञ्जरनामानं हन्ति श्रीशिवशासनात् ॥
जयमङ्गलनामायं रसः श्रीशिवनिर्मितः ।
बलपुष्टिकरश्चैव सर्वरोगनिवर्तकः ॥”

इति श्रीजयमङ्गलो रसः ।

इति भैषज्यरत्नावली ॥

जयवाहिनी, स्त्री, (जयस्य जयन्तस्य वाहिनी
यद्वा स्वयंवरसभायां संयामे वा जयं वह-
तीति । वह+विनिः । ततो ङीप् ।)

शयी । इन्द्राणी । इति हेमचन्द्रः । २।५६ ॥
जया, स्त्री, (जीयतेऽनया । जि+“एरप् ।”
इति करणे अच् ततश्चाप् ।) दुर्गा । (यथा,
महाभारते । ६ । २२ । २२ ।

“कात्यायिन महाभागे करालि विजये जये ॥”)
अस्या युतुपतिर्यथा,—

“जयः कल्याणवचनो ज्ञाकारो दाहवाचकः ।
जयं ददाति वा नित्यं वा जया परिकीर्तिता ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणनखकम् ॥

जयन्ती

जयन्तीरुद्रः । यथा, वैद्यकरसेनमाहात्म्यम् ।
“वैजयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजया यथा ॥”
तिथिविशेषः । सा तु हतोवाङ्मनीषवोदयः ।
(यथा, ज्योतिषे ।

“नन्दा भद्रा जया रिता पूर्वा प्रतिपदः क्रमात् ॥”
द्वादशीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।
“जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादशीमष्टौ महापुण्याः सर्वपापहरा हि जः ॥”
हरितकी । दुर्गाचञ्ची । इति मेदिनी । ते, २४१
(यथा, काशीखण्डे । ४७ । ४६ ।

“यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ॥”
देवी भगवती तु वराहशैले प्रोक्त्यानि यथा-मर्त्या
विराजते । यथा, देवीभाजवते । ७।१०।५२ ।
“वराहशैले तु जया नामना कलनाजये ॥”
विजया । (यथा, रघुवर्मणे अजीर्णपित्त-
सायाम् ।

“सारथ्यं कृतमनौ पञ्चकोलमिदं शुभम् ।
सर्वैस्तुल्या यथा भद्रा तद्वर्णा श्रियुषा यथा ॥”
शान्तारुद्रः । नीलपूर्वा । अविमन्त्ररुद्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य
पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“अविमन्त्रो जयः स स्थास्त्रीपत्नी पत्निकारिका ।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥”
पवाकाविशेषः । इति युक्तिकल्पतयः ॥
(ञ्जरौषधविशेषः । यथा,—

“विषं चिकटु कं तुल्यं हरिद्रा निम्बपत्रकम् ।
विङ्गमृदं चैव ह्यागन्धैः समं समम् ॥
चणकाभा वटी कार्या स्थापन्या योगवाहिका ॥
जयन्ती वा जया वाच चौरैः पित्तञ्जरायदा ।
सुभ्रामलकयुषेय प्रयत्नं देयं हृतं विना ॥
जयन्ती वा जया वाच त्रिषमञ्जरहुद्भूतैः ।
सर्वञ्जरं मधुखोर्गेगवां मूत्रेण प्रीतकम् ॥
चन्दनस्य कवायेण रक्तपित्तञ्जरायदा ।

जयन्ती वा जया वाच माक्षिके च काचचित् ॥
जयन्ती वा जया वाच गोक्षेत्रे शुतां पिबेत् ।
हन्त्याम् काक्यं कुष्ठं तुल्येण च तदुद्भूतम् ॥
द्विनिष्कं केतकीमूलं पिष्ट्वा तीक्ष्णं पाचयेत् ।
जयन्ती वा जया वाच मेहं हन्ति सुरारुचम् ॥
जयन्ती वा जया वाच मधुना सर्वमेहहृत् ॥
जयन्ती वा जया वाच गुह्यैः कोष्णजैः पिबेत् ॥
त्रिदोषोत्थं हरेद्गुल्मं रसो वा नन्दमेरुः ।
जयन्ती वा जया वाच मुक्ता सर्वभगन्तरम् ॥
जयन्ती वा जया वाच तक्रैश्च यक्षबीप्रयुतम् ॥
जयन्ती वा जया वाच शङ्खीमूर्धैर्वैशान्धयुतम् ॥
जयन्ती वा जया वाच इडा कान्धेन चाङ्गनम् ॥
आवयं सर्वदोषोत्थं मांसहृत्त्रिंशत्पञ्च ॥”

इति जयाजयन्ती वटी ॥

इति वैद्यकरसेनसारसंयम्ये ञ्जराधिकारे ॥
जयावहा, स्त्री, (जयमावहतीति । आ+वह+
अच् ।) भद्रदत्तीरुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जयामया, स्त्री, (जयमावहतीति । आ+वि+
अच् ।) जरङ्गीरुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरा:

जवाडा, ज्यो, (जयज्ज अवाडा अवाडा अवाडा वञ्जाः।) भज्जन्तीदणः। इति राज-
निर्घण्टः।

जयी, [यु] जि, (जेतुं शीलमस्य। जि+“जि-
ह्विषितीति।” ३।२।१५७। इति इतिः।)

जययुक्तः। विजयी। यथा,—

“जयति जयिनी यस्तु विजिताः।”

इति महिषः स्तोत्रम्।

(यथा, च रजौ। ४।१४।)

“गौरवमिवमात्मनोऽस्मात् जयपदान् जयी।
प्राप ताजीवनमामृतपदकं महोदधेः॥”

जयः, जि, जेतुं शक्यः। (“शक्तिं जिह्व।”
३।३।१७२। इति शक्तौ यत्। गुणः।
“जयजयौ शक्तौ।” ३।१।८१। इति।
यान्तादेशः।) जयकरवयोः। इत्यमरः।
२।८।७४। (यथा, शतपथब्राह्मणे। १४।
४।३।२४।

“बोधं मनुष्यलोकः पुण्येव जयो नाम्नेन
कर्मणा॥”)

जरठः, जि, (जीर्यन्तेनेति। जृ वयोहानौ+
उडा १।१०२। रुचे बाहुलकात् जृशमोर-
यठः इत्युच्चारणोत्तरः।) कर्कशः। पाण्डुः।
कठिनः। इति मेदिनी। ठे, १३। (यथा,
माघे। ४।२६।

“अयमतिजरठाः प्रज्ञामगुर्वो-

रजसुविनिपयोधरोपरहः॥”)

जीर्णः। इति हेमचन्द्रः। (उडः। यथा,
भागवते। ६।१।२५।

“स बह्वृक्षस्त्रिभुवने कलभाविधि।
निरीक्षमायस्त्रिभुवने सुसुदे जरठो भृशम्॥”
परिणतः। यथा, माघे। ११।१४।

“हिमवत्पिरवन्निवा राजते रण्यमाने-
जरठकमलकन्दुः श्वेदगौरैर्मयूखैः॥”)

जरार्थं पुं। इति विश्वः।

जरङ्गी, ज्यो, (जृ+बाहुलकात् अङ्। ततो
गौरादित्वात् ङीष्।) वृक्षविशेषः। तत्-
पर्यायः। गण्डिका २ सुनाला ३ जया-
अया ४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। शीत-
त्वम्। शारकत्वम्। दाहकत्वोपशान्तत्वम्।
रक्तत्वम्। प्रभूना दुग्धदाहकत्वम्। इति राज-
निर्घण्टः।

जरवं, ज्यो, (जरयतीति। जृ+जिच्+लुः।)
हिङ्। कुडौवधौ। जीर्णं, जि। इति शब्द-
रत्नावली। (चेतजीरकः। पर्याया यथा,—
“अजाजी जरवं दीप्य मागधी जीरकं सितम्॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

जरवः, पुं, (जरयतीति। जृ+जिच्+लुः।)
जीरकः। (यथा,—
“जीरको जरवो जाजी कया स्नाद्दीर्घजीरकः॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

जराजीरकः। सौवर्चलपयम्। इति शब्द-
रत्नावली। काचमर्दः। इति राजनिर्घण्टः।

जरतका

जरता, ज्यो, (जरत्+टाप्।) जराजीरकः।

इति राजनिर्घण्टः। (यथा, जनेदे १०।१७।६।
“भद्रं जीवनो जरतामश्रीमहि॥”)

जरतद्वयः, पुं, (जरतो जीर्णः द्वयः।) अश्व-
कर्णद्वयः। इति राजनिर्घण्टः।

जरतः, जि, (जीर्यतीति। जृ+अलृच्।)
जीर्णः। इति संक्षिप्तवारे उणादिरितिः।

जरत्, जि, (जृ+अलृच्) उडः। इत्यमरः। २।६।४२२।
पुरातनम्। इति हेमचन्द्रः।

जरतकावः, पुं, सुनिविष्टः। तत्पर्यायः। याया-
वरः २। इति त्रिकाण्डशेषः। (एतन्निवृत्ति-
र्यथा, महाभारते। १।४०।३-४।

“जरेति क्षयमाहुर्वे दारुणं कावर्त्तितम्।

शरीरं काव तस्याबीतत् स धीमान्धनेः शनैः॥

क्षययामाव तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते।

जरतकावरिणं ब्रह्मन्। वासुकीर्भगिनी तथा॥”

एतद्विवरणं यथा, देवी भागवते। २।१२।७-८।

“जरतकावर्त्तनिः शान्तो न चकार यथायमम्।

तेन हृद्वा वने गर्ते लब्धमानाः स्वपूर्वजाः॥

ततस्तमाहुः क्रुध पुनर्दारान्

यथा च नः स्वात् परमा हि हृदिः।

स्वर्गे ब्रजामः खलु दुःखसुक्ता

वयं सदाचारयुते सुते वै॥

स तादृवाचाय लभे सनामा-

मयाचितां पातिवशाशुगाश्च।

तदा यद्धारभमहं करोमि

ब्रवीमि तथ्यं मम पूर्वजा वै॥

इत्युक्त्वा तान् जरतकार्ग्यतस्तीर्थान् प्रति हिजः॥”

अथ माताभिश्चमो वासुकिः ब्रह्मोपदेशात्
स्वभगिनीं जरतकावमेनमययामास। तदयथा,
तत्रैव। २।१२।३५-४५।

“वासुकिस्तु तदाकर्ण्य वचनं ब्रह्मणः श्रवम्।

वनं गत्वा सुतां तस्मै ददौ विनयपूर्वकम्॥

सनामां तां सुनिश्चाला जरतकावदवाच तम्।

अप्रियं मे यदा कुर्यात्तदा तां सन्त्यजाम्यहम्॥

वाग्वन्त्वं तादृशं कृत्वा सुनिर्गन्धा तं स्वयम्।

दत्त्वा च वासुकिः कामं भवनं स्वं जगाम ह॥

कृत्वा पर्यकुटीं शुभ्रां जरतकावर्महावने।

तथा सह सुखं प्राप रममाणः परन्तप॥

एकदा भोजनं कृत्वा सुप्तोऽसौ सुनिस्तम्।

भगिनी वासुकेस्तत्र संस्थिता वरवर्णिनी॥

न सन्तोषयितव्योऽहं त्वया कामो! कथञ्चन।

इत्युक्त्वा तु गतो निर्दा सुनिस्तां सुदतीं तदा॥

रविरस्तगिरिं प्रापः सन्ध्याकाल उपस्थिते।

किं करोमि न मे शान्तिस्त्यजेष्वा बोधितः पुनः॥

धर्मेणोपभयाक्षीता जरतकावरचिन्तयत्।

नोचेत् प्रबोधयाम्येनं सन्ध्याकालो दृष्टा ब्रजेत्॥

धर्मेणाश्राद्धं त्यागस्तथापि मरणं भुवम्।

धर्मेहानिर्गराणां हि नरकाय भवेत् पुनः॥

इति संचिन्त्य सा बाला तं सुनिं प्रबोधयत्।

सन्ध्याकालोऽपि सज्जात उत्तिष्ठोत्तिष्ठ सुव्रत॥

उत्थितोऽसौ सुनिः कोपात्तासुवाच ब्रजाम्यहम्।

जरा

तन्नु आहव्यं याहि निद्राविच्छेदकारिणी॥

वेपमानाववीडावमिहान्ना सुनिना तदा।

आचा दत्त्वा यदर्थं तत् कथं स्वादमितप्रभ॥

सुनिः प्राह जरतकाव तदस्तीति निराकुलः॥”

अस्य पुनः आसीकनामा सुनिप्रवरः। योऽसौ

जनेष्वर्थं गत्वा स्वर्षवन्नात् निवारयामास।

जरतकावद्वनेर्विशेषविवरणम् महाभारते

आदिपर्वणि ४४-४८ अध्यायेषु द्रष्टव्यम्॥

जरतकावः, ज्यो, मगसादेवौ। इति त्रिकाण्डशेषः॥

(यथा, देवीभागवते। २।१२।४७।

“सुनिः प्राह जरतकाव तदस्तीति निराकुलः॥”)

जरतकावप्रिया, ज्यो, (जरतकारोः सनाम-

ख्यातस्य सुनेः प्रिया।) मगसादेवौ। इति

शब्दरत्नावली॥

जरती, ज्यो, (जरत्+“उगितश्च” ४।१।६।

इति ङीप्।) उड्वा। इति राजनिर्घण्टः॥

जरहवः, पुं, (जरं चासौ गीष्तेति। “गौरतद्धित-

लुकि” ५।४।५२। इति टच्।) जीर्ण-

उडः। तत्पर्यायः। उड्डीयः २। इत्यमरः।

२।६।६१॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ४।८४।

“अल्लव पौरुषं या श्रीः किं तयापि सुभोग्या।

जरहवः समन्नाति देवाद्विगतं हृदम्॥”

जरन् जीयमायो गौरुवृक्षपो धर्मेः। धर्मेऽप-

जीर्णद्वयः। यथा, महाभारते। १३।६३।६८।

“नेतस्तेह यथास्माकं श्वश्र्वास्व जराहवः।

अलसः सुतपरो नृर्लक्ष्मिं पीवाङ्मुना सह॥”)

गुधपक्षिविशेषः। यथा,—

“अज्ञातकुलश्रीलस्य वासो देयो न कस्यचित्।

मार्जारस्य हि दोषिण हतो गुधो जरहवः॥”

इति हितोपदेशे मित्रलाभपरिच्छेदः॥

जरन्, पुं, (जरतीति। जृ+अलृच्।) उडः।

इति राजनिर्घण्टः॥

(“वानमात्रे जरत् पितां मूलमासु अपोहति॥”

इति माधवस्तत्राग्निनिघण्टे मूलधिकारे॥)

जरन्तः, पुं, (जीर्यतीति। ज+“जृविश्रभ्यां

भच्” १।उडा। ३।२२६। इति भच्।) महिषः।

उडः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जरसागः, पुं, (जीर्यति जरायसो भवतीति।

जृ वयोहानौ+“हृन्स्त्वानच् मुञ्भ्याम्”।

उडा। २।८६। इति असागच्।) मनुष्यः।

इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिरितिः॥

जरा, ज्यो, (जीर्यन्तया। जृ+“विट्भिरादि-

भ्योऽङ्” ३।३।१०४। इत्यङ्। “हृदयो-

ऽङ्गि गुणः” ७।४।१६। इति गुणः।)

वयःकृतस्रग्धर्मासादवस्थामिदः। वाङ्मयम्।

“जीर्यन्तया जरा जृ वयोहानौ वितात् ङः

ह्रस्वोर्गुरिति गुणः॥” इत्यमरटीकायां भरतः॥

तत्पर्यायः। विससा २। इत्यमरः। २।६।४१॥

सा तु कालकन्या। यथा,—

“कालकन्या जरा साप्तात् लोकासां नाभिर्नृतिः।

खसारं जयहे नृत्यः क्षयाय यवनेन्दरः॥”

इति श्रीभागवतम्।

रसां भेदप्रभेदेन चतुःषष्टिभ्यः स्मृताः ।
 ऋतुजन्यासुताश्चैव जरा तस्याश्च कन्यका ।
 जरा च आहतिः सार्द्धं शृङ्खलमिति भूतलम् ॥
 एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च संयतम् ।
 पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वैतत्यमिवोरगाः ॥
 चक्षुर्नलश्च व्यायामः पादाधक्षेपसेवनम् ।
 कर्णयोर्मूर्ध्नि तैलञ्च जरायाधिविनाशकम् ॥
 वसन्ते भ्रमणं वक्षिषीं स्त्रियां करोति यः ।
 बालाश्च सेवते काले जरा तं नोपगच्छति ॥
 स्नातश्रीतोदकस्नानी सेवते चन्दनद्रवम् ।
 नोपयाति जरा तच्च निदाघेनितसंविनम् ॥
 प्रादुष्यन्तोदकस्नानी घनतोयं न सेवते ।
 समये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति ॥
 शरद्रीं न यच्छाति भ्रमणमनञ्च वर्जयेत् ।
 स्नातस्नानी समाहारी जरा तं नोपगच्छति ॥
 स्नातस्नानी च हिमन्ते काले वक्षिं निषेवते ।
 सुदन्ते नवान्तुष्यञ्च जरा तं नोपगच्छति ॥
 शिशिरेऽशुक्लवर्णञ्च नवोष्णान्नञ्च सेवते ।
 य एवोष्णोदकस्नानी जरा तं नोपगच्छति ॥
 सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री चौरभोजनम् ।
 एतच्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ॥
 सुदन्ते सद्मं सुतकाशे लण्णायां पीयते जलम् ।
 नित्यं सुदन्ते च ताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति ॥
 दधि ह्रैयङ्गवीनञ्च नवनीतं तथा गुडम् ।
 नित्यं भुङ्क्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति ॥
 शुष्कमांसं स्निग्धं दृढां बालाकान्तदणं दधि ।
 संसेवन्तं जरा याति प्रहृष्टा आहतिः सह ॥
 रात्रौ ये दधि सेवन्ते पुच्छलीञ्च रजस्त्रिणाम् ।
 तानुपैति जरा कृष्टा आहतिः सह सुन्दरि ॥
 रजस्त्रिणा च कुलटा चाधोरा जारदूतिका ।
 मृदयाजकपत्नी या ऋतुह्रीना च या सति ॥
 यो हि तासाममभोजी जराहृत्वा जमेतु सः ।
 तेन पापेन सार्द्धं सा जरा तसुप्रगच्छति ॥
 पापानां व्याधिभिः सार्द्धं मित्रता सन्ततं ध्रुवम् ।
 पापं व्याधिजरावीजं विप्रवीजञ्च निश्चितम् ॥
 पापेन जायते व्याधिः पापेन जायते जरा ।
 पापेन जायते देहं दुःखं शीतो भयङ्करः ॥
 नस्मात् पापं महावेरं दीवनीजममङ्गलम् ।
 भारते सन्ततं सन्तो नाचरन्ति भयातुराः ॥
 स्वधर्माचारयुक्तञ्च दीक्षितं हरिसेवकम् ।
 गुरुदेवातिथीनाञ्च भक्तं सक्तं तपःसु च ॥
 व्रतोपवासयुक्तञ्च सदा तौर्धनसेवकम् ।
 रोगा द्रवन्ति तं दृष्ट्वा वैतत्यमिवोरगाः ॥
 एतान् जरा न सेवेत व्याधिसंघञ्च दुर्जयः ।
 सर्वं बोध्यमसमये काले सर्वं ग्रसिष्यति ॥
 इति अष्टवैवर्ते अष्टखण्डे १।१६। ३३-५५ ॥
 जराया औषधं यथा, गारुडे १६६ अध्याये ।
 “पलाशचूर्णं समधु गन्धान्धामलकान्वितम् ।
 खड्गद्वयं पीतमात्रं नरं कुप्यान्धामलितम् ॥
 मांसैर्जं महादेव ! जरामरणवर्जितः ।
 पलाशबीजं सद्यतं तिलमञ्जितं समम् ।
 सप्ताहं भक्षितं रत्न ! जरा नयति संक्षयम् ॥”

अपिच ।

“सङ्ख्योक्तं भङ्गराजस्य चूर्णं
 तिलाङ्गं ग्रामलकाङ्गञ्च ।
 सशर्करं भक्षयते गुह्येणां
 न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः ॥

अन्वः पुष्पेभ्योमनरहितो मत्तमातङ्गगामी
 कृको वागी भवत्तरहितो दूरप्रस्थाशुचारी ।
 नीरक्षार्गो भवति पलितो नीलबीजतकेशो
 जीर्णं दन्ताः पुनरपि नवाः क्षीरगौरा भवन्ति ॥”
 इति भैषज्यरत्नावल्यां भङ्गराजादिचूर्णम् ॥
 (“क्षेत्रं जरासम्भवं हि प्रवक्ष्याम्य तत् श्रद्धा ॥
 जन्ममध्यपरं वयस्यविधत्तयते ।
 अथ प्रवयसां मुक्तं प्रायशः क्षीयते वृद्धा ॥
 रसादीनां संक्षयाच्च तथैवावस्थसेवनात् ।
 बलवीर्यप्रियाणाञ्च क्रमेणैव परिचयात् ॥
 परिचयादायुश्चाप्यनाहारात् समात् समात् ।
 जरासम्भवं क्षेत्रं इत्येतैर्हनुमिर्नयम् ॥
 जायते तेन खोऽन्वर्थं क्षीणधातुः सुदुर्बलः ।
 विवर्णो विह्वलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमवाप्नुते ॥
 एतज्जरा सम्भवं हि ॥”
 “जरासम्भवो क्षेत्रे जायते चैव कारयेत् ।
 क्षेत्रेक्षेरोपपन्नस्य सखेक्षे शोधनं हितम् ॥
 क्षीरसर्पिर्हृद्ययोगा वस्त्यश्चैव यापनाः ।
 रसायनप्रयोगाञ्च तयोर्भेदजसुच्यते ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥३॥
 “या च भार्या विकृपाक्षी कष्टला कलहप्रिया ।
 वचनोत्तरवक्त्री च सा जरा न जरा जरा ॥”
 इति चाणक्यम् ॥३॥

क्षीरिकावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । राक्षसी-
 विशेषः । यथा, श्रीभागवते ।
 “अन्यस्यामपि भार्यायां शकते देहद्वयात् ।
 ते मात्रा नहि वत्सल्ये जराया चाभिसन्धिते ॥”
 जरातुरः, त्रि, (जराया आतुरः ।) जीर्णः ।
 जरारोगयुक्तः । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
 नैषधे । १।१३५ ।

“मदकपुत्रा जननी जरातुरा
 नवप्रकृतित्वरता तपस्विनी ।
 गतिस्तयोरेष जलस्तमर्ह्य-
 म्महो विधे ! त्वां करुणा रण्डि न ॥”

जरापुष्टः, पुं, (जराया राक्षस्या पुष्टः ।) जरा-
 सन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

जराभीरुः, पुं, (जरातो भीरुः ।) कामदेवः ।
 इति हेमचन्द्रः । २।१४१ ॥ जरामयश्रीषे, त्रि ॥

जरायुः, पुं, (जराया राक्षस्या अपत्यम् । जरा
 + बाहुलकात् णिः । तत्प्राप्तजीवत्वात् तथा-
 त्वम् ।) जरासन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

जरायुः, पुं, (जरातेतीति । जरा + इय् + “किञ्च-
 रयाः णिः ॥” उणां १।४ । इति जुञ् ।)
 येन वेदितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति च । गर्भ-
 वेदनचर्म । औष्णीक इति भाषा । तत्पण्यायः ।
 गर्भाशयः २ उल्लम् ३ कलजः ४ । इत्यमरः ।
 २।६। ३८ ॥

“या तु चर्माहतिः कस्या जरायुः सा निगद्यते ॥”

इति महाभागवते भगवत्गीता ॥

अभिजारहृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरायुजः, त्रि, (जरायौ जायते इति । जन +
 डः ।) गर्भाशयजातः । य तु वृजवादिः ।
 इत्यमरः । ३।१। ५० ॥

“या तु चर्माहतिः कस्या जरायुः सा निगद्यते ।
 श्रुतश्रीयितयोर्योगसाक्षिन् स जायते वतः ।

तत्र गर्भो भवेद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरायुजः ॥”

इति महाभागवते भगवत्गीता ॥

जरासन्धः, पुं, (जराया तदाख्याया प्रविष्टया
 राक्षस्या कृता सन्धा देहसंघीजनमस्य ।)
 चन्द्रवंशीयराजविशेषः । य तु दृढप्रयराज-
 पुत्रः । कंसचमुरः इन्द्रमुक्ते भौमसं हतवान् ।
 अस्त्र नामकरणं यथा,—

“अन्यस्यामपि भार्यायां शकते देहद्वयात् ।
 ते मात्रा नहि वत्सल्ये जराया चाभिसन्धिते ॥

जीव जीवेति क्रीडन्त्या जरासन्धोऽभवत् सुतः ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

तत्पण्यायः । वार्हप्रधिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(अस्य जन्मविवरणं महाभारते समापन्नं १७

अध्याये तथा ऋतुविवरणं तत्रैव २४ अध्याये

प्रत्यम् ॥ अयं हि विप्रचित्तिनामकस्यासुर-
 स्थावतारः । यथा, महाभारते । १।६७४ ।

“विप्रचित्तिरिति स्मृतो य आसीद्वायवर्धमः ।
 जरासन्ध इति ख्यातः स आसीत् मनुजवर्धनः ॥”

धृतराष्ट्रपुराणान्वतमः । यथा, महाभारते ।
 १।११७। ८ ।

“दृप्तसन्धो जरासन्धः सखसन्धः सद्सुवाक् ॥”

जरासन्धजित्, पुं, (जयतीति । जि + ञिप् । ततो

जरासन्धस्य जित् जेता ।) भीमः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

जरी, [नृ] त्रि, (जरास्यस्येति । जरा + इनिः ।)

वृद्धः । इति हेमचन्द्रः । ३।४४ ॥

जरूपं, स्त्री, (जीर्यतीति । जृ + “जृहृन्धा-
 न्यम् ॥” उणां २।६ । इति कथम् ।)

मांसम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जर्ष, श्र उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुदा-परं-सकं-सेट् ।) श्र, जर्षती जर्षन्ती ।

गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठप्रकृत्यु श्रज-
 नानां आदीपोरिति तुयो विभावा वैद्वेषाचारव-

भेदश्च । भर्त्सकत्वेनम् । इति दुर्गादायः ॥

जर्षे, श्र उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुदा-परं-सकं-सेट् ।) श्र, जर्षती जर्षन्ती ।

भर्त्सकत्वेनम् । इति दुर्गादायः ॥

जर्ण, श्र वाचि । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुदा-परं-सकं-सेट् ।) श्र, जर्णती जर्णन्ती ।

भर्त्सकत्वेनम् । इति दुर्गादायः ॥

जर्जरः, पुं, (जर्जति खगुणीनापरात् निन्दतीति ।

जर्ण + बाहुलकात् ऋरः ।) श्रेजः । (जर्जति
 श्रज्जन् तर्जयतीति ।) श्रज्जः । (जर्जति
 निन्दति इति । कर्मेति नृसप्तम्यादयः ।)

अन्नं नापि प्रभवति पानीयात् कुवचसतम् ।
नीरजातेन हि विना न किञ्चित् संभवति ॥
अन्नोद्यो मन्त्राराज । वीर्यच जलोद्भवाः ।
यतः प्राकृता प्राणाः स्वभवन्ति विश्रान्तिः ॥
तस्मात् पानीयदानाच्च न परं विद्यते क्वचित् ।
तच्च दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
धन्यं यश्चास्माद्युक्तं जलदानमिहोच्यते ।
शुद्धं चाप्यधि कीर्त्तये । सदा तिष्ठति तोयदः ॥
सर्वकामानवाप्नोति कीर्त्तिश्चेदेव श्रान्तीम् ।
प्रेक्ष्य चानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ।
तोयदो मनुजश्चात्र । स्वर्गं गत्वा महाद्युते ! ।
अथवा तु समवाप्नोति कोकानि तत्रवीर्यशुः ॥”

इति महाभारते दानधर्मः ॥ ॥

“एकहस्ते हतं तोयमभक्ष्यं सर्वसम्मतम् ॥”

इति ब्रह्मवेवर्ते अन्नखण्डम् ॥ ॥

“उद्धृतं वामहस्तेन वसोयं पिबति द्विजः ।

सुरापानेन तुक्तं स्नात्वा सुराह प्रजापतिः ॥”

इति मनुः ॥

तस्य वेदोक्तपण्यायाः । अर्थः १ चोदः २ चद्यः ३
नमः ४ अन्नः ५ कवचम् ६ खलिनम् ७ वाः ८
वनम् ९ हतम् १० मधु ११ युरीधम् १२ पिप्लवम्
१३ चौरम् १४ विषम् १५ रेतः १६ कशः १७
जम् १८ टुकम् १९ वसम् २० तुयम् २१ वरुणम्
२२ सुचम् २३ धरुणम् २४ सुरा २५ अर-
विन्दानि २६ अन्नान्तु २७ जामि २८ आयु-
मानि २९ अपः ३० अहिः ३१ अक्षरम् ३२
स्रोतः ३३ हस्तिः ३४ रक्षः ३५ उदकम् ३६
पयः ३७ रसः ३८ अवेणम् ३९ सद्यः ४० शवः
४१ यक्षः ४२ ओजः ४३ सुखम् ४४ चक्षम् ४५
आवयाः ४६ शुभम् ४७ यादुः ४८ भूतम् ४९
भुवनम् ५० भविष्यत् ५१ आपः ५२ महत् ५३
खोमः ५४ यशः ५५ महः ५६ सर्वोक्तम् ५७
स्वतीकम् ५८ सतीकम् ५९ गङ्गनम् ६० गभी-
रम् ६१ गम्भनम् ६२ ईम् ६३ अन्नम् ६४ हविः
६५ सद्यः ६६ सदनम् ६७ अतम् ६८ योगिः ६९
अतस्ययोगिः ७० सद्यम् ७१ नीरम् ७२ रयिः
७३ सत् ७४ पूजम् ७५ सर्वम् ७६ अक्षितम्
७७ वर्हिः ७८ नाम ७९ सर्पिः ८० अपः ८१
पवित्रम् ८२ अन्तम् ८३ इन्दुः ८४ जैम ८५
स्वः ८६ सर्गाः ८७ शम्भरम् ८८ अन्नम् ८९
वपुः ९० अम् ९१ तोयम् ९२ तुयम् ९३ लपेटम्
९४ मुक्तम् ९५ तेजः ९६ स्वधा ९७ वारि ९८
जलम् ९९ जलावम् १०० । इदमित्येकशत-
सुदकनामानि । इति वेदनिर्घण्टौ १ अध्यायः ॥ ॥

अस्य गुणाः ।

पानीयं स्वमनाशनं क्रमहरं मृच्छापिपासापहं
नन्नाच्छिदिनाशनं वनकरं निद्राहरं तर्पणम् ।
हृद्यं सुमरवं शरीरशुभकं नित्यं हितं शीतलं
नष्टहं रसकारणं निगदितं पीयूषवर्णविवनम् ॥”

अथ तस्य भेदाः ।

“पानीयं तुभिः प्रोक्तं दिवं भौममिति द्विधा ।

दिवं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराणं करकामवम् ॥

तौ वारच तथा जैमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥
तत्र धारस्य लक्षणं गुणाच्च ।
“धाराभिः पतितं तोयं यद्भीतं स्त्रीतवासवा ।
शिलायां वा सुधायां वा द्योतायां पतितञ्च यत् ।
वीर्यं राचते तान्ने स्फाटिके काचनिर्मिते ।
भाजने न्यक्षये चापि स्थापितं धारमुच्यते ।
धारनीरं निदीपनमर्हिश्चरवं जघ्नु ।
वीर्यं रसायनं वक्ष्यं तर्पणं द्वाद्विधविवनम् ।
पाचनं मतिस्तन्नास्ति नन्दादाहममज्जमानम् ।
हृद्यां हरति तत्पथं विशेषात् प्राद्वि स्तुतम् ॥”
अथ धाराजलस्य भेदाः ।
“धाराजलञ्च द्विविधं गाङ्गासुतद्रभेदतः ॥”
तत्र गाङ्गासुतद्रयोर्लक्षणं गुणाच्च ।
“आकाशगङ्गासम्पन्नि जलमादाय दिग्गङ्गाः ।
मेघैरन्तरिता दृष्टीः कुर्वन्तीति वचः सताम् ॥
गाङ्गमाच्युते मासि प्रायो वर्धते वारिदः ।
सर्वथा तज्जलं देयं तथैव चरके वचः ॥
स्थापितं जैमजे पात्रे राजते न्यक्षयेऽपि वा ।
श्राव्यं तेन संवित्तं भवेदस्त्रेदिवर्णवत् ॥
तत्राङ्गं सर्वदोषघ्नं श्रेयं सातुद्रमन्यथा ।
तत्तु सचारलवणं मुक्तदृष्टिजलापहम् ।
विश्वं च दोषलं तीक्ष्णं सर्वकर्मसु गार्हितम् ।
सातुद्रं त्वान्नेन मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशुत् ॥
यतोऽगच्छस्य दिवर्षेऽदद्यात् सकलं जलम् ।
निर्मलं निर्विषं स्नातु मुक्तं स्याददोषलम् ॥”
अतएवाह ।
“पुष्कारविषवातेन नागानां योमचारिणाम् ।
वर्षासु सविवं तोयं दिव्यमप्याचिनं विना ॥”
अपानार्णवजलगुणाः ।
“अपानार्णवं प्रमुच्यन्ति वारि वारिधरास्तु यत् ।
तन्निदीपाय सर्वेषां देहिनां परिकीर्तितम् ॥”
अपानार्णवं प्रीवादिमासचतुष्टयविषयम् ॥
अथ करकजलस्य लक्षणं गुणाच्च ।
“दिवावायुमिसंयोगात् संघताः स्नातु पतन्ति याः ।
पाषाणखल्वनचापस्ताः कारक्योऽन्तोपमाः ॥
करकाणं जलं कृत्वा विशदं शुभं च स्थिरम् ।
दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तहृत्कफवातघ्नम् ॥”
अथ तौ वारजललक्षणं गुणाच्च ।
“अपि नद्याः सतुद्रान्ते वहिरापञ्च तद्भवाः ।
धूमावयवनिर्मुक्तास्तु धाराख्यास्तु ताः स्तुताः ॥”
अपि नद्याः सतुद्रान्ते वहिः । नदीमारभ्य
समुद्रपर्यन्तं वहिरास्ते । तद्भवाः वहिभवाः ।
धूमावयवनिर्मुक्ताः धूमांशरहिताः आपस्तुधा-
राख्याः । तुम इति लोके तुम इति च ।
“अप्याः प्राणिनां प्रायो भूदद्यान्तु ता हिताः ।
तुवारास्तु हिमं कृत्वा स्नातु तलमपितलम् ॥
कफोदस्तम्भकच्छादिभेदोगुणादिरोगशुत् ॥”
अथ जैमजलस्य लक्षणं गुणाच्च ।
“हिमवन्निखरादिभ्यो ब्रवीभूयाभिवर्धति ।
यत्तदेव हिमं जैमं जलमाहुर्मेघीविष्यः ॥
हिमास्तु शीतं पित्तघ्नं शुभं वातविघ्ननम् ॥”
जैमं जलं कुर्वजलम् । अन्ये तु ।

“जीर्णान्नमूनेरित-
मनु सतुद्रस्य बहुवर्णीकृतम् ।
पवनानीतसुदीर्घा
तद्विममिति कथ्यते सुभिभिः ॥
हिमं कुर्वज इति लोके ।
हिमस्तु शीतलं कृत्वा दारुणं कृष्णमिहपि ।
न तदूच्यते वार्तं नच पित्तं न वा कफम् ॥” ॥
अथ भौमं जलं तद्भेदाच्च ।
“भौममन्नो निगदितं प्रथमं निविधं युजैः ।
जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥”
तेषां लक्षणाणि गुणाच्च ।
“अण्योदकोऽप्युच्यते पित्तरक्तमवाहितः ।
श्रातयो जाङ्गलो देशस्तत्राङ्गं जाङ्गलं जलम् ॥
बहुवर्णं कुर्वजं वातघ्नेशमवाहितः ।
देशोऽनूप इति स्नात आनूपं तद्भवं जलम् ॥
मिथश्चिह्नसु यो देशः स हि साधारणः स्तुतः ।
तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्तुतम् ॥
जाङ्गलं खलिलं कृत्वा लवणं जघ्नु तत्तु ।
वह्निस्तु कफघ्नं पण्यं विकारान् कुर्वते वह्नु ।
आनूपं वायुमिथ्यं स्नातु जिह्वं चनं शुभं ।
साधारणम् मधुरं दीपनं शीतलं जघ्नु ।
तर्पणं रोचनं हृद्यादाहदोषघ्नप्रसूतम् ॥”
अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि
गुणाच्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणाच्च ।
“नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्तितम् ।
नादेयसुदकं कृत्वा वातलं जघ्नु दीपनम् ॥
अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तशुत् ।
नद्याः शीतवहा लघुः सर्वा याचामनोदकाः ॥
गुञ्जः शैवालसंघमा मन्दगाः कशुभाश्च वाः ।
नदीसरस्तङ्गागच्छे जूपप्रसवयादिष्वे ।
उदके देशभेदेन गुणान् दीर्घाञ्च लक्षयेत् ॥”
अथौद्भिदस्य लक्षणं गुणाच्च ।
“विदार्य भूमिं निष्ठां यन्महत्या धारया लवेत् ।
तत्तोयमौद्भिदं नाम वह्नीति महर्षयः ॥
औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदास्तिश्रीतलम् ।
प्रीयनं मधुरं वज्यमीवज्ञातकरं जघ्नु ॥”
अथ नेर्भरस्य लक्षणं गुणाच्च ।
“शैलसातुसवहारिप्रवाहो निर्भरो नरः ।
स तु प्रसवणश्चापि तत्रार्थं नेर्भरं जलम् ॥
नेर्भरं सविज्ञानीरं कफघ्नं दीपनं जघ्नु ।
मधुरं कटुकं पाकं वातलं स्नादपित्तलम् ॥”
अथ सारसस्य लक्षणं गुणाच्च ।
“नद्याः शैलादिरह्या वन संसुप्त तिष्ठति ।
तत् सरो जलजल्लभं तदन्नः सारवं स्तुतम् ॥
सारवं खलिलं वक्ष्यं हृद्याङ्गं मधुरं जघ्नु ।
रोचनं तुवरं कृत्वा वह्नुजलमलं वितम् ॥”
अथ तङ्गास्य लक्षणं गुणाच्च ।
“प्रशस्तभूमिभागस्यो बहुवर्णवतुषरोचितः ।
जलाशयस्तङ्गाः स्नाताङ्गानां तज्जलं स्तुतम्
ताङ्गासुदकं स्नातु कवायं कटुपाकि च ।
वातलं वह्निघ्नममलकपित्तकफापहम् ॥”
अथ वाप्यस्य लक्षणं गुणाच्च ।

“पावायेरिदवाभिन्ना बह्व्रूपा इत्यत्र ।
सद्योपाभा भवेद्वापी तत्फलं वाय्यतुष्यते ।
वायं वारि यदि चारं पितृकृतं कथवातकृतं ।
तदेव भिदं कथकृतं वातपितृहरं भवेत् ॥”
अथ चौपल्यं लक्ष्यं गुणाच्च ।
“भूमी क्षातोऽप्यधिकारो गभीरीरो मलनाकलतिः ।
बहोऽवहः स ब्रूयः क्षातद्वजः कौप्यतुष्यते ।
कौपं पयो यदि खादु मिदोवन्नं हिमं लघु ।
तत् चारं कथवातन्नं दीपनं कथकृतं परम् ॥”
अथ चौपल्यं लक्ष्यं गुणाच्च ।
“श्रिताजीयं स्वयं चर्धं नीलाञ्जनसमोदकम् ।
लतापिताननर्वह्यं चौपमित्यभिधीयते ।
आध्यादिभिरवह्यं यत्तत् चौपमिति चापरे ।
तत्रत्यसुदकं चौपं तुभिभिः सनुदाकृतम् ।
चौपं वद्विकरं नीरं स्वयं कथहरं लघु ।
मधुरं पितृकृतं पाचनं विशदं स्मृतम् ॥”
अथ पाखलस्य लक्ष्यं गुणाच्च ।
“अक्षयं वरः पखलं खातु यच्च चक्रर्धगे रवौ ।
न तिष्ठति जलं किञ्चित् तत्रत्यं वारि पाखलम् ।
पाखलं वायंभिष्यन्दि गुह खादु मिदोवन्नतु ॥”
अथ विकिरस्य जलस्य लक्ष्यं गुणाच्च ।
“नद्यादिनिकटे भूमिभ्यां भवेद्वातुकामयी ।
उद्भाष्यते ततो यत्तु तत्फलं विकिरं विदुः ॥
विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु तत् स्मृतम् ।
तुवरं खादु पितृन्नं चारं तत् पितृसं मनाक् ॥”
अथ कैदारस्य लक्ष्यं गुणाच्च ।
“कैदारं क्षेत्रसृष्टिदं कैदारं तत्फलं स्मृतम् ।
कैदारं वायंभिष्यन्दि मधुरं गुह होयकृतम् ॥”
अथ दृष्टिजनस्य लक्ष्यं गुणाच्च ।
“वार्षिकं तदहर्बृद्धं भूमिभूमिदितं जलम् ।
चिरात्तत्सुवितं तत्तु प्रसन्नमन्तोपमम् ॥”
अथ हेमन्तादिकालविशेषे विहितो जल-
विशेषः ।
“हेमन्ते चारवं तोयं ताङ्गागं वा हितं स्मृतम् ।
हेमन्ते विहितं तोयं शिशिरेऽपि प्रशस्यते ।
वसन्तग्रीष्मयोः कौपं वायं वा नैर्भरं जलम् ।
न देयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधैः ॥
विषवज्जनवद्याकां पञ्चादौर्दूषितं यतः ।
अौर्द्धवं वान्तरौच्यं वा कौपं वा प्रादृषिं स्मृतम् ॥
शरत् शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ।
दिवा रविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरांशुभिः ॥
श्रयमंशूदकं नाम क्षिप्रं होयत्रयापहम् ।
अनभिष्यन्दि निर्दोषमान्तरौच्यजलोपमम् ॥
वह्यं रसायनं मेघं शीतं लघु सुधावमम् ॥”
रविकरैर्जुष्टमित्युक्ते दिवापदं समस्तदिवस-
प्राप्तार्थं शीतकरांशुभिर्जुष्टमित्युक्ते निशोत्तिपदं
समस्तरात्रिप्राप्तार्थम् । अन्यच्च ।
“शरदि सख्यसुदयादगस्त्यस्याखिलं हितम् ॥”
इत्यनुवृत्तम् ।
“पौषे वारि सरोजातं माषे तत्तु तङ्गागजम् ।
प्राज्ञगुणे ब्रूयसम्भूतं चैव चौपं हितं मतम् ॥
नैशाखे नैर्भरं नीरं ज्येष्ठे शरत् तथौर्द्धिदम् ॥”

आवापि प्रसूते कौर्यं आवयि दिवमेव च ।
भात्रे कौर्यं भयः प्रसूतमाश्रिते चोद्यमेव च ।
कार्तिके मार्गेश्वरौ च जनमानं प्रशस्यते ॥”
अथ जनस्य यद्व्यवहारः ।
“भौमानामभ्यां प्रायो यद्व्यं प्रातरिष्यते ।
प्रितलं निर्मलत्वच यतस्तेषां महान् गुह्यः ॥”
अथ जनस्य पाने विधिः ।
“अथानुपानात् विपश्यतेऽन्न-
मन्नुपानाच्च स एव रोषः ।
तस्मान्नरो बह्विविहङ्गाय
सुहृन्सुहृन्वारि पिबेद्भूरि ॥”
अथ प्रीतलजनपानस्य विषयाः ।
“अहं पितोऽहं हृदि विधि रक्ते मदाश्रये ।
अमे अमे विदग्धेऽमे तमके वमयी तथा ।
अहं रक्तपिते च प्रीतमन्त्रः प्रशस्यते ॥”
अथ तन्निविधः ।
“पार्ष्ण्ये प्रतिश्राये वातरोगे गलयष्टि ।
आभाते क्षितिमि कोष्ठे सद्यः सुहृौ नवचरे ॥
अवचिय ह्यगौगुल्यन्वासकासिषु विद्रधौ ।
हिक्कायां स्नेहपाने च प्रीताम्बु परिवर्जयेत् ॥”
अथात्पजलपानस्य विषयाः ।
“अरोचके प्रतिश्राये मन्देऽग्नौ न्ययथौ चये ।
सुखप्रसेके जठरे कुष्ठे नेत्रामणे चरे ।
त्रये च मधुमेधे च पिबेत् पानीयमल्पकम् ॥”
अथ जलपानस्यावश्यकता ।
“जीवानां जीवनं जीवो जगन् सर्वं नु तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्ततया सुश्रो न क्वचित् वारि वार्यते ॥”
हारीतश्च ।
“तृणा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविनाशिनौ ।
तस्माद्द्वयं तृणापायं पानीयं प्राणधारणम् ॥
तृणतो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विसृ-
जति ।
अतः सर्व्वास्ववस्था न क्वचित् वारि वारयेत् ॥”
अथ प्रशस्तं जलम् ।
“अगन्धमयत्तरसं सुप्रीतं तर्जनाशनम् ।
अच्छं जलु च हृदयच तोयं गुणवदुद्यते ॥”
अथ निन्दितं जलम् ।
“पिच्छलं क्षमिलं क्षिप्तं पर्यशेषालकर्मिः ।
विवर्णं विरसं सान्नं दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥
कलुषं कृममम्भोजपर्यन्तीलौढ्यादिभिः ।
दुर्हंशजमसंस्पृष्टं सौरचान्नमसांशुभिः ॥
अनार्यं वार्षिकमपि प्रथमं तच्च भूमिगम् ।
यापन्नं परिहर्षेण सर्वदोषप्रकोपणम् ॥
तत् कुप्यात् खानपानाभ्यां तृणाभागेदर-
ज्वरान् ।
कासाग्निमान्धाभिष्यन्दिकण्डूगण्डादिकांस्तथा ॥”
अथ दुष्टजनस्य निर्होषीकरणोपायः ।
“निन्दितं चापि पानीयं क्षयितं सर्व्यतापितम्
सुवर्णं रजतं लोहं पाषाणं सिकतां नृदम् ॥
भृशं संताप्य निर्बन्ध्य सप्तधा साधितं तथा ।
कर्पूरजातिपुत्रागपाटलादिमुपाधितम् ॥
सुचिखान्नप्रदस्त्रादैः सुव्रजनुविषर्जितम् ।

अस्य कनकसुक्ताद्यैः सुहं स्वाद्योयवर्जितम् ॥
पञ्चमूलविषयमिदमुक्ताकनकशेषैः ।
गोमेदेन च वक्ष्येत् सुव्याख्यप्रसादनम् ॥”
अथ पीतस्य जलस्य पाकाविधिः ।
“आमं जलं जीर्यति याममाचं
तदहमाचं श्रुतशीतलञ्च ।
तदहमाचं तु श्रुतं कटुख्यं
पयःप्रपाकैश्चधिरैव उक्तः ॥”
इति भावप्रकाशे चारिवर्गः ॥
अथ जले भगवत्पूजाविधिः ।
“उत्तापित्वांशुतो जाति शीतलेन सुगन्धिना ।
जलेन पूरिते पात्रे श्रीलङ्कासुपवेशयेत् ॥
निष्कार्णाविधिनाभ्यर्च्य सार्यं सन्धासुपास्य च ।
देवं सिंहवासने नीत्वा गन्धार्पिभिरपार्चयेत् ।
नीरास्य देवं सर्वभ्यो दत्त्वा तीर्थं भवेत् स्वयम् ।
द्वादशान्तु विशेषेण रात्रौ तोयस्यमर्चयेत् ॥”
तस्माद्वाह्यं यथा, गारुडैः ।
“स्वर्चपात्रेऽथवा रौप्ये तान्त्रे वा ऋषयेऽपि वा ।
तोयस्य योऽर्चयेद्भक्त्या शालग्रामसमुद्भवम् ।
चक्राङ्कितं वा भूपाल ! निवृत्ते मधुमाघवे ।
प्रतिमां स महाभागस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥
यावद्द्वाराधरो लोके यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
तावत्तस्य कुले कश्चिन्न भवेद्भूप ! नारकी ॥
तस्माज्ज्येष्ठे सदा भूप ! तोयस्यं पूजयेद्हरिम् ।
वीततापो नरस्तिष्ठेद्युवादाङ्कतसंज्ञवम् ।
क्षतेः सुशीतलेस्तोयेस्तुजवीदलवासितेः ।
सुचिस्रक्तगते काले येऽर्चयिष्यन्ति केशवम् ॥
जलस्यं विविधैः पुष्पैर्गन्धैः यमयातनात् ॥
जलस्रष्टा यतो विष्णुर्जलशायी जलप्रियः ।
तस्माद्गुह्ये विशेषेण जलस्यं पूजयेद्हरिम् ॥
नीरमध्यस्थितं कृत्वा शालग्रामसमुद्भवम् ।
योऽर्चयेत्सन्धाभक्ता स भवेत् कुलपावनः ॥
कर्कराग्निगते सूर्ये मिथुनस्य विशेषतः ।
येनार्चितो हरिर्भक्त्या जलमध्ये महीपते ! ॥
द्वादशान्तु विशेषेण जलस्यं जलशायिनम् ।
योऽर्चयेत्क्षतं तेन यश्चकोटिशतं सुवि ॥
पात्रे गन्धार्पितं कृत्वा यः क्षिपेद्भद्रञ्जलम् ।
द्वादश्यां पूजयेद्वाचौ सुक्तिभागी भवेन्नरः ॥”
किञ्च ।
“वनागमे प्रकुर्वन्ति जलस्यं वै जगार्दनम् ।
ये नरा वृषतिश्रेष्ठ ! तेषां वै नरकं भुवम् ॥”
“तथेवातुष्यसमये कालिन्ध्यादौ विशेषतः ।
सम्यादयेद्भगवतो जलक्रीडामहोत्सवम् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
जलः, चि, (जलति आच्छादयति विनाशयति वा
ज्ञानं बुद्धिप्रतिभां वेति । जल + अच् ।) जङ्घः ।
इति मेदिनी । ले, १८॥ (यथा, काशीखण्डे । २६।६६।
“जायविज्वंसनकरौ जगद्भोगिर्जलाविला ॥”
“जलानां जङ्गानामज्ञानानामित्यर्थः । आविशेव
कलुषितेव आहतैवेति वा ।” इति तट्टीका ॥)
जलकण्टकः, पुं, (जले जातः कण्टकः । कण्टका-
न्वितत्वादेरास्य तथालम् ।) शङ्खाटः । पाणी-

पल इति भाषा ॥ (जले कण्टकः शुच-
रिव ।) कुम्भीरः । इति हारावली । ७६ ॥
जलकपिः, पुं, (जले कपिरिव ।) शिशुमारः ।
इति हारावली । ७७ ॥
जलकरङ्गः, पुं, (जलपूर्वः करङ्गः । मध्यपदलोपि-
समासः ।) वारिकेलफलम् । (जले करङ्गः
अश्वत्थवारिकेलफलाख्य इव ।) पद्मम् । शङ्खः ।
जललता । मेघः । इति मेदिनी । के, २२८ ॥
जलकल्मः, पुं, (जलस्य कल्म इव ।) जम्बालः ।
इति हारावली । २०५ ॥
जलकाकः, पुं, (जले जलस्य वा काक इव ।)
पक्षिविशेषः । पाणीकौट्टि इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । दाह्यः २ कालकण्टकः १ । अस्य
मांसगुणाः । खिग्धं गुरु हिमं रुच्यं मांसं
जलपक्षिणान् वातहरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
जलकाङ्गः, पुं, स्त्री, (जलं काङ्गति अभिलषतीति ।
जल + काङ्ग + “कर्मण्यण्” ॥ १ । २ । १ ।
इत्यण् ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जलकाङ्गी, [नृ] पुं स्त्री, (जलं काङ्गति अभि-
लषतीति । काङ्ग + णिनिः ।) हस्ती । इति
हारावली । १४ ॥ जलभिलाषिणि, त्रि ॥
जलकान्तरः, पुं, (जलमेव कान्तरं दुर्गमपथो
यस्य यस्य इति वा । जलाधिष्ठातृत्वादेवास्य
तथात्वम् ।) वरुणः । इति हेमचन्द्रः । २।१०२ ॥
जलकासुकः, पुं, (जलस्य कासुकः अभिलाषुकः ।)
कुटुम्बिनीट्टयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री,
अकेपुष्पी । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वस्वर्णे
प्रथमे भागे ।
“अकेपुष्पी क्रूरकर्म्या पयस्या जलकासुका ॥”)
जलकिराटः, पुं, (जले किरः शूकर इव अटति
गच्छतीति । अट + क्त्वाच् ।) व्याहः । इति
हारावली । ७७ ॥
जलकुक्कुटी, स्त्री, (जले कुक्कुट इव । ततः स्त्रियां
जातिवात् ङीष् ।) गङ्गापक्षि । इति हारा-
वली । ८६ ॥
जलकुम्भः, पुं, (जले कुम्भः पक्षिविशेष इव ।)
जलचरपक्षिविशेषः । कोड़ापाखी इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । कोयटिः २ शिखरी ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥
जलकुन्तलः, पुं, (जलस्य कुन्तलः केश इव ।)
शैवालम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ (शैवालशब्देऽस्य
विष्टतिर्विधेया ॥)
जलकूपी, स्त्री, (जलस्य कूपीव ।) कूपगर्भः ।
पुष्करिणी । इति मेदिनी । पे, २४ ॥
जलकूर्मः, पुं, (जले कूर्म इव । ज्वननसमये कूर्म-
स्यैव दृश्यत्वादेव तथात्वम् ।) शिशुमारः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जलकेशः, पुं, (जलस्य केश इव ।) शैवालम् ।
इति हारावली । १०६ ॥
जलक्रीडा, स्त्री, (जलेन जले वा क्रीडा ।)
नद्यादौ वयस्यादिभिः सह जलनिःक्षेपादि-
रूपक्रीडा । तत्पर्यायः । करपाजम् २

बाह्यची १ करपविका ४ । इति हारा-
वली । ११६ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१२८ । १६ ।
“सहिता भ्रातरः सर्वे जलक्रीडामवाप्नुमः ॥”)
जलगुह्यः, पुं, (जलस्य गुह्य इव ।) जलावर्तः ।
कच्छपः । जलचत्वरम् । इति मेदिनी । मे,
६० ॥
जलङ्गः, पुं, (जलं गच्छतीति । जल + गम् + ङः ।
ततो रुम् ।) महाकालः । जलाविशेषः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
जलङ्गमः, पुं, (जलं ग्रामान्तजलभूमिं गच्छ-
तीति । जल + गम् + “गमञ्च” ॥ १ । २ । ४७ ।
इति खच् रुम् च । ग्रामान्तवासिनादेवास्य
तथात्वम् ।) जलङ्गमः । चाखानः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
जलचारौ, [नृ] पुं, (जले चरतीति । चर +
णिनिः ।) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ जल-
चरं, त्रि ॥ (यथा, रामायणे । ३ । १५ । ६ ।
“ददंशुः सहिता रथं तङ्गां योजनायतम् ।
शरारिहंसकुरुरैराकीर्णं जलचारिभिः ॥”)
जलजं, स्त्री, (जले जायते इति । जल + ज + ङः ।)
पद्मम् । (यथा, कुमारः । २ । ३० ।
“वाचस्यतिरुवाचेदं प्राञ्जलिज्जलजासनम् ॥”)
शङ्खः । इति मेदिनी । जे, २४ ॥ (यथा,
रघुः । ७ । ६३ ।
“ततः प्रियोपात्तरसंघरौष्टे
निवेश्य दधौ जलजं कुमारः ॥”)
लोणारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
जलजः, पुं, (जले जायते इति । जल + जन् + ङः ।)
मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ६१ । २२ ।
“स तादृशः सिंहवर्णो वृषभाक्षो नरर्षभः ।
स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मनो यथा ॥”)
जले निवासात् कुम्भीरशिशुमारादयः । येषां
मांसगुणाः । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् ।
खिग्धत्वम् । वातनाशित्वम् । शुक्रवर्धनत्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ हिण्जलट्टयः । शैवलः ।
वानोरट्टयः । शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जुपीजुः । इति भावप्रकाशः ॥ कर्कटमीन-
कुम्भराशयः मकरशेखरश्च । इति दीपिका ॥
जलजाते, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । ६७ । ३२ ।
“जलजेः प्राणिभिः कीर्णा जलजेर्भूषितां गुणैः ।
जलजेः कुसुमैश्चिवां जलजेर्हरितोदकाम् ॥”)
जलजन्तुः, पुं, (जलजातो जन्तुः ।) जलजप्राणी ।
तत्पर्यायः । यादः २ । इत्यमरः । १।१०।२० ॥
जलजन्तुका, स्त्री, (जलजां जन्तुः । ततः संज्ञायां
कन् । स्त्रियां टाप् ।) जलीका । इति भरतः ॥
जलजम्ब, [नृ] स्त्री, (जले जम्ब यस्य ।) पद्मम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २२८ ॥ (श्रावरकण्डकं, पुं ।
तद्वयथा,—
“जलका जलजम्बा च तथा श्रावरकण्डकम् ॥”
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वामदेवोक्तम् ॥)

जलजम्बुका, स्त्री, (जलजम्बुका जम्बुका शुद्ध-
जम्बुः ।) सुव्रजम् । इति भावप्रकाशः ॥
भूद्वयम् इति वनवास इति च भाषा ॥
जलजिह्वः, पुं, (जला खाद्यहृत्वायमर्थं जिह्वा
यस्य । जस्य जः ।) गङ्गः । इति हारावली । ७६ ॥
जलजिह्वः, पुं, (जले जिह्व इव ।) शैवालः ।
इति हारावली । ११२ ॥ (शैवालशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
जलतापिकः, पुं, (जलतापिन् + कञ्ज्ञायां कन् ।)
इक्षीशमत्स्यः । काकचीमत्स्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
जलतापी, [नृ] पुं, (जलेऽपि तपति प्रकाशयती-
वेति । तप + णिनिः ।) इक्षीशमत्स्यः । इति
शब्दरत्नावली ॥
जलतालः, पुं, (जलं अगाधवर्तिनं तलति आश्रय-
त्वेन गच्छतीति । तल + क्त्वाच् ।) इक्षीश-
मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जलतित्तिका, स्त्री, (खल्ला तित्ता तित्तिका ।
खल्लार्थे कन् । जलप्रधाना तित्तिका ।)
शलकीटयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जलत्रा, स्त्री, (जलात् जायते इति । जै + कः ।)
हृत्तम् । इति हारावली । ४० ॥
जलदः, पुं, (जलं ददातीति । दा + कः ।) मेघः ।
(यथा, मेघदूते । १३ ।
“मार्गं तावत् शृणु कथयतस्तत्प्रवाणान्शुर्न
सन्देशं मे तदगु जलद ! ओषधि औषपयम् ॥”)
सुस्तकम् । इति मेदिनी । दे, २६ ॥ (यथा,—
“अन्तः-नागर-सहचर-भद्रोत्कट-पञ्चकल-
जलदजलम् ।
श्रुतशीतं मधुयुक्तं निवारयति क्षतिकातङ्गम् ॥”
इति वेदकचक्रपाणिनसंयुक्ते क्षतिकाधिकारे ॥
श्राकङ्गीपान्तगतवर्षविशेषः । यथा, महा-
भारते । ६ । ११ । २२—२३ ।
“वर्षाणि तेषु कौरव ! वसोक्तानि मनोविभिः ।
महामेघमहाकाशो जलदः कुसुदीनरः ।
जलधारो महारज ! सुकुमार इति स्मृतः ॥”)
जलदागमः, पुं, (जलदायां मेघाणां आगम
आगमनं यच्च ।) वर्षाकालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथाह वररुचिः ।
“भद्रं जलं जलं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।
ददुं रा यच्च वक्तास्त्वज्ज मौनं हि शोभनम् ॥”)
जलदाशनः, पुं, (आश्रिते भक्ष्यते इति । अश +
कर्मणि क्युट् । जलदायां मेघानामशनः ।
मेघाः शालपत्रं भक्षयन्तीति प्रसिद्धेः ।) शाल-
ट्टयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
जलघरः, पुं, (घरतीति घरः । ङ + क्त्वाच् ।
जलस्य घरः ।) मेघः । (यथा, महाभारते ।
१ । १३५ । १८ ।
“नमो जलघरेर्हो न साङ्गारक इवांशुमान् ॥”)
सुस्तकम् । इत्यमरः । १।३ । ७, २ । ४ । १५६ ॥
वसुधः । इति हेमचन्द्रः ॥ त्रिजिह्वट्टयः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ जलधारिणि, त्रि ॥

महाभारत-संस्कृत-भाषायां अथर्ववेद-संहितायां अथर्वश्रौतसूत्रे ।
अथर्वश्रौतसूत्रे ।

1. The first part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Justice".

2014 年 4 月 26 日 星期六 14:00:00

जलपृष्ठा, स्त्री, (जलस्य पृष्ठे उपरि प्रदेशे जायते इति । जल + पृष्ठः ।) शैवालम् । इति शब्द-चन्द्रिका ।

जलप्रायः, स्त्री, (जलस्य प्रायो बाहुल्यं यच्च ।) जलबहुलस्थानम् । अन्नपदेशः । इत्यमरः । २ । १ । १० ॥

जलप्रियः, पुं, (जलं प्रियं यस्य ।) चातकपक्षी । इति शब्दरत्नावली । मत्स्यः । इति शब्द-चन्द्रिका ।

जलप्रवः, पुं, (जले प्रवते इति । प्र + अच् ।) जलनकुलः । इति शारावली । ७६ ॥

जलपलः, स्त्री, (जलजातं पलम् ।) शङ्खाटकम् । इति भावप्रकाशः ।

जलबन्धः, पुं, (जलं बध्नाति जीवनदत्तौ निर्बन्धेन परिकल्पयतीति । बन्ध + अच् ।) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ।

जलबन्धकः, पुं, (जलं बध्नातीति । बन्ध + क्तुन् ।) जलमध्यगं क्षोतीभेदकरं दादशिलादि । तत्-प्रम्यायः । विदारकः २ कूपकः ३ । इति शब्द-रत्नावली ।

जलवाणकः, पुं, (जलेन वलयति जीवयति स्नाश्रित-वृक्षादीनि । वल जीवने + णिच् + क्तुन् ।) विष्णुप्रपञ्चतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ ॥

जलवालिका, स्त्री, (जलस्य बालिकेव ।) विद्युत् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०१ ॥

जलबुद्दः, स्त्री, (जलस्य बुद्दम् ।) जलविष्णुम् । यथा, मुद्रितत्त्वधृतवचनम् ।

“मानुष्ये कदलीस्तम्भिः सारे सारमार्गणम् । यः करोति स वै ऋषो जलबुद्दसन्निभे ॥”

जलज्ज्वली, स्त्री, (जले ज्ज्वलीव ।) हिलमोषी । इति शारावली । १०० ॥

जलभूः, पुं, (भवत्यस्मादिति । भू + अपादाने क्तिप् । ततो जलस्य भूः ।) मेघः । (जलं भूत-पत्तिस्थानमस्य ।) कण्टकम् । इति शब्द-चन्द्रिका ।

जलमक्षिका, स्त्री, (जलजाता मक्षिका ।) वारि-लभिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

जलमद्गुः, पुं, (जले मद्गुरिव ।) मत्स्यरङ्ग-पक्षी । इति शारावली । ८८ ॥

जलमधुकः, पुं, (जलजातो मधुकः ।) मधुक-वृक्षप्रभेदः । जलमधुया इति भाषा । तत्-प्रम्यायः । मङ्गलः २ दीर्घपत्रकः ३ मधुपुष्पः ४ चौद्रप्रियः ५ पतङ्गः ६ कीरेष्टः ७ गैरिकास्थः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । त्रयवाग्निनाशित्वम् । मुक्कवलकारित्वम् । शीतत्वम् । रसा-यनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । तत्प्रम्याय-गुणाः । अथ मधुया वनमधुया ।

“मधुको गुरुपुष्पः स्यात् मधुवृक्षो मधुस्रवः । वानप्रस्थो मधुवृक्षो जलजोऽथ मधूलकः ॥ मधुकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु वृक्षम् । वनशुक्करं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम् ॥ ७ ॥ अलं शीतं गुरु स्नातु शुक्लं वातपित्तघ्नम् ।

अद्वयं हनि हृष्यावराहवाच्यतयाम् ॥” इति भावप्रकाशः ।

जलमविः, पुं, (जलेन जलाकारेण मस्यति परि-क्षमतीति । मस परिव्रामे + इत् । वनीभूत-मेघस्य जलाकारेण परिव्रामनात् तथालम् ।) मेघः । इति शारावली । १८ ॥

जलमार्गः, पुं, (जलस्य मार्गः निर्गमपथः ।) प्रवाली । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५५ ॥ नर्दमा इति भाषा ।

जलमार्जारः, पुं, (जलस्य मार्जारः जले मार्जार इव इति वा ।) जलनकुलः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ।

जलसुकः, [च] पुं, (जलं सुचतीति । सुच् + क्तिप् ।) मेघः । इत्यमरः । १ । ३ । ७ ॥ (यथा, मेघदूतः । ७१ ।

“शृङ्गासूरा इव जलसुचस्त्रादृशा यच्च जाले-धूमोद्गारादुल्लसति निपुणा जलसूरा निव्यतन्ति ॥” जलमोचके, त्रि । यथा, इहत्संहितायाम् । १६ । २ ।

“तीक्ष्णं तपस्वदित्तः शिशिरेऽपि काले नाव्यमुदा जलसुचोऽचलसन्निभाः ॥”

जलसूक्तिः, पुं, (जलं सूक्तिर्यस्य ।) शिवः । इति तस्याष्टसूक्तिपूजायां तिथ्यादितत्त्वम् ।

जलसूक्तिका, स्त्री, (जलस्य सूक्तिः वनीभूत-लतिः । ततः स्तार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् च ।) करका । इति शब्दचन्द्रिका ।

जलमोदः, स्त्री, (जलेन जलसंयोगेन मोदयति आनन्दयति सद्गन्धप्रदानेनेत्यर्थः । सुद् + णिच् + अच् ।) उग्रौरम् । इति राजनिर्घण्टः ।

जलयन्मयम्, स्त्री, (जलयन्मिव कृतं यद् यम् ।) जलमध्यगतयद् यम् । जलटुङ्ग इति क्रोया-रार घर इति च भाषा । तत्प्रम्यायः । समुद्र-यद् यम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः । जलयन्मनिके-तनम् ३ । इति शारावली । जलयन्मन्दि-रम् ४ । यथा—

“क्षितिर्द्विजिह्वं जलयन्मन्दि-रम् ॥”

इति कालिदासः ।

जलरङ्गः, पुं, (जले सरसि रङ्ग इव ।) वक्-पक्षी । इति शारावली । १८३ ॥

जलरङ्गः, पुं, (जले रङ्गुरिव ।) दाह्यपक्षी । इति जलानुधः ।

जलरङ्गः, पुं, (जले रजति अगुरक्तो भवतीति । रङ्ग अगुरागे + अच् ।) वक्पक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ । ८ ॥ (वक्शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

जलरङ्गः, पुं, (जलस्य रङ्ग इव भयजनकत्वात् ।) जलार्धः । पथोरेणुः । भुजङ्गमः । इति हेम-चन्द्रः शब्दरत्नावली च ॥

जलरसः, पुं, (जलजातो रसः । जलप्रधानो रसो वा ।) जलम् । इति शारावली । ७५ ॥

जलरटः, [ह] पुं, (जले रोहतीति । रट् + क्तिप् ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ८ ॥

जलरटः, स्त्री, (जले रोहतीति । रट् + “रटुप-प्रेति ॥” ३ । १ । १२५ । इति कः ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ८ ॥ (यथा, महा-भारते । १ । १२८ । ४१ ।

“जलरटं मुमुभे हनं पुनोर्जलरटैश्च ॥”)

जलरूपः, पुं, (जलस्य रूपमिव रूपं यस्य । मुख्यवर्णा-दस्य तथालम् ।) मकरः । इति त्रिकाण्डशेषः । जललता, स्त्री, (जले लतेव तदाकारत्वात् ।) तरङ्गः । इति शारावली । २०५ ॥

जलवरणः, पुं, (जलं रक्षन्तुप्रधानो वरणो वसन्तः ।) जलवचनाच्छब्दः । पाणीवसन् इति भाषा । तत्प्रम्यायः । जीमः २ । इति शारावली । १४२ ॥

जलवल्कलः, पुं, (जलस्य वल्कल इव ।) कुम्भिका । इति शारावली । ११२ । पाषा इति भाषा ।

जलवल्ली, स्त्री, (जलजाता जलप्रधाना वा वल्ली ।) शङ्खाटकः । इति राजनिर्घण्टः ।

जलवायसः, पुं, (जले वायसः काक इव लज्ज-वर्त्तत्वात् ।) मद्गुपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८६ ॥ मानिकौडि इति भाषा ।

जलवासः, स्त्री, (जलेन वासो गन्धो यस्य ।) उग्रौरम् । इति राजनिर्घण्टः ।

जलवासः, पुं, (जलं वासयतीति । वस + णिच् + अच् ।) विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः । (जले वासः निवासः । खलिननिवासः । यथा, महाभारते । १२ । २६० । ५ ।

“स चिन्तायमास मुनिर्जलवासे कदाचन ॥” जले वासो यस्य इति विग्रहे जलवासिनि, त्रि । यथा तत्रैव । १२ । २६० । ४ ।

“स कदाचित् महातिजा जलवासो महीपते । पचार लोकान् विप्रविः प्रेषमाञ्चो मनीषवः ॥”

जलवाहः, पुं, (जलं वहतीति । वह + “कर्म-ययञ् ॥” ३ । २ । १ । इत्यञ् ।) मेघः । इति हेमचन्द्रः । २ । ७८ ॥ (यथा, भारविः । १२ । २१

“साद्रिजलधिजलवाह्यं वदिगन्धुवानिव विप्रमोचसा ॥”

जलवाहके, त्रि । यथा, महाभारते । २ । ७ । २० । “जलवाहास्तथा मेघा वायवस्तनयितवः ॥”)

जलविङ्गलः, पुं, (जले विङ्गल इव ।) जलनकुलः । इति शारावली । ७६ ॥

जलविङ्गुजा, स्त्री, (जलविङ्गुधो जायते इति । जल + उः ।) यावनालीशर्करा । इति राज-निर्घण्टः ।

जलविष्णुः, पुं, (जलप्रधानो विष्ण इव ।) कर्कटः । पञ्चाङ्गः । जलचलरम् । इति मेदिनी । वै, ५८ ॥ चातरजल इति भाषा ।

जलविषुवः, स्त्री, (जलप्रधानं विषुवम् ।) तुला-संक्रान्तिः । तत्प्रम्यायः । आश्विनचिह्नितम् २ । इति शब्दरत्नावली । चक्रविश्वः । यथा,—

“मानं शिरे वयुस्त्वपचैरं वचचतुर्भे वहुवित्तकामः ।

भीमः यदि नृपयस्योक्तं वक्ष्ये

भीमिर्गुणो जलविशेषः यमः ।

यजिन्मृषे वक्ष्यामि जलान् संशययेद्वयुधः ॥”

इति जलकाव्यम् ॥

जलहृषिकः, पुं, (जले हृषिक इव ।) विह्वल-
मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलवेतसः, पुं, (जलघातो वेतसः ।) बावीर-
हृषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य प्रमाया
गुणावः ।

“निजुचसः परिचायो नादेयो जलवेतसः ।

जलको वेतसः शीतः कुलुहातकोपनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तप्रथमे भागे ॥

जलजघः, पुं, (जलं विधत्तीति । जघ + जघ् ।)

कङ्कनोदमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलजालः, पुं, (जलस्थितो जालो हिंसाजालः ।)

अजगद्देवर्षेः । इत्यमरः । १ । ८ । ५ ॥ क्रूर-
जालो जलजालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलजयः, पुं, (जले जिते । जी + जय् ।) पुंसीति

चो वा । विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । १२ । १२८ ॥

जलजयनः, पुं, (जले चीरोदखनिजे जिते इति ।

जी + जय् ।) विष्णुः । इति जलजयः ॥

जलजघी, [न] पुं, (जले जिते इति । जी +

जिनिः ।) विष्णुः । यथा, पुराणम् ।

“जलमध्ये वराहश्च पावके जलजघीयन् ॥”

जलमुक्तिः, स्त्री, (जलचरो मुक्तिः ।) शम्भूकः ।

इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥ शम्भूक इति जल-
क्षीपी इति च भाषा । तत्पर्यायः । वारि-
मुक्तिः २ क्षमिमुक्तिः ३ क्षुद्रमुक्तिः ४ शम्भूका ५

नरमुक्तिः ६ पुष्टिका ७ तोयमुक्तिः ८ ।

तस्या गुणाः । कटुत्वम् । क्षिप्तत्वम् । दीपन-
त्वम् । शुक्लमूलविषयोपनाशित्वम् । रुच्यत्वम् ।

पाचनत्वम् । वलदाहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलमूर्कः, स्त्री, (जले मूर्कं कल्पायामिव ।) शैवालम् ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । २६६ ॥ (पुनिर्गुणं विद्वते ।

यथा,—

“जलमूर्कः सर्वं शुभा रजस्यो दृष्टतीत्ययम् ॥”

इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशध्याये वामदेवोक्तम् ॥)

जलमूकरः, पुं, (जले जलस्य वा मूकर इव ।)

कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

जलसर्पिणी, स्त्री, (जले सर्पति गच्छतीति । खप

+ खिनि + ङीप् ।) जलौका । इति हेमचन्द्रः ।

४ । २७० ॥

जलसर्पिः, पुं, (जले सर्पतिव । अभिधानात्

पुंस्त्वम् ।) कङ्कनोदमत्स्यः । शङ्काटः । शिशु-
मारः । जलौकायां स्त्री । इति मेदिनी । ये,

२० ॥ काकः । इति हेमचन्द्रः ॥

जलसम्भगं, स्त्री, (जलस्य सम्भगम् ।) मन्नादि-

द्वारा जलमसिनिवारणम् । तन्मनो यथा,—

“योम् नमो भगवते जलं जलमयं जलमयं सं-

मंस्के कस्के कचर ।

जलस्यजलमस्योऽयं जलं जलमयं शिवः ॥”

इति भावके १७६ अध्यायः ॥

पुष्पाकारे १८६ अध्यायः ॥ (जलसम्भगविद्या
पुष्पाकारेण विदित्वासीत् । अतएवायं देवायन-
इत्येतं संज्ञक्य तत्र सुखाय । अतस्तथा
महाभारते श्रवणपर्वणि २६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

जलस्था, स्त्री, (जले जलवहुलप्रदेशे तिष्ठतीति ।

स्था + कः । स्त्रियां टाप् ।) मल्लदूया । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (जलावस्थिति, जि । यथा, भाग-

वते । ३ । २७ । १२ ।

“यथा जलस्य आभासो जलस्थेनावदृश्यते ।

आभासेन तथा कस्यो जलस्थेन हि वि स्थितः ॥”

जलहं, स्त्री, (जलेन हन्यते इति । हन + बाहु-

लकात् हः ।) जलजलजलजलम् । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

जलहावः, पुं, (जलानां हाव इव मुक्तत्वात् ।)

समुद्रप्रेतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाका, स्त्री, (जले आकाशति प्रकाशते इति ।

आ + कः + कः ।) जलौकः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

जलाक्षी, स्त्री, (जलमच्छोति आग्नौति करण-

तयेति । अक्ष + अक्ष् ।) जलपिप्पली । इति

शब्दरत्नावली ॥

जलाक्षः, पुं, (जले आखुरिव ।) जलनकुलः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाचलं, स्त्री, (जलमचति आग्नौतीति । अच

+ बाहुलकात् अचल् । यद्वा, जले अचलः

वक्ष्यमान इव । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।)

शैवालम् । खतो वारिनिर्गमः । इति मेदिनी ।

ये, १५४ ॥

जलाटनः, पुं, (जले अटति भ्रमतीति । अट +

ज्युः ।) कङ्कपक्षी । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥

(विशेषेणोऽस्य कङ्कपक्ष्ये ज्ञातयः ॥)

जलाटनी, स्त्री, (जले अटति भ्रमतीति । अट +

ज्युः । स्त्रियां ङीष् ।) जलौका । इति मेदिनी ।

ने, १८४ ॥

जलायटकः, पुं, (जले अयकते इतस्ततो भ्रम-

तीति । अयक गतौ + क्तुन् । एषोदरादित्वात्

ठञ् टः ।) नम्राजः । इति शारावली । ७७ ॥

जलाचकं, स्त्री, (जले अचकमिव कायतीति ।

कै + कः ।) पोताधानम् । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

जलाक्षिका, स्त्री, (जलमेव आत्मा यस्याः । कप्

ततः टापि अत इत्वम् ।) जलौका । इति

शब्दरत्नावली ॥

जलाधारः, पुं, (जलस्य आधारः ।) जलाशयः ।

इत्यमरः । १ । १० । २५ ॥ (यथा, याज्ञ-

वल्क्ये । ३ । १४४ ।

“आकाशमेकं हि यथा घटादिव एधम् भवेत् ।

तथाक्षौकोऽप्येकस्तु जलाधारेऽप्येवांशुमान् ॥”

जलाधिदेवतः, पुं, (जलस्याधिदेवतं अधिष्ठात्री

देवता ।) वरहः । इति जलजयः ॥ (जलं

अधिदेवतं यस्य ।) पूर्वभाषादानवर्षे, स्त्री ।

इति ज्योतिषम् ॥

जलाक्षिका, स्त्री, (जलस्य अक्षिका माता इव ।
क्रौडदेशे जलधारवादास्तास्ताम् ॥) जूपः ।
इति शारावली । ४१ ॥ जलाक्षिका इति
कश्चित् पाठः ॥

जलायुका, स्त्री, (जलमायुरस्याः । कप् । एषो-

दरादित्वात् खलोपः ।) जलौका । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १३ ।

“अथ जलायुकाः वक्ष्यन्ते । जलमायाभायु-

रिति जलायुकाः ॥” अस्या अन्यत्रिवरकं

जलौकाः शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ यस्मिन्निधं अवसृता

तद्वयथा,—

“नस्याङ्गनाभ्यङ्गनपानधूमं

तथावपीकं कवलयद्वयम् ।

संशोधनचोभयतः प्रयुज्जग-

द्रक्तं हरेचापि जलायुकाभिः ॥”

इति सुश्रुते कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

जलार्द्रः, पुं, (जलेन आर्द्रः सिक्तः ।) आर्द्र-

वस्त्रम् । इति शारावली । १६६ ॥ (जलसिक्ते,

जि । यथा, मेघदूते । ४५ ।

“तत्र क्लृप्तं नियतवर्षति पुष्पमेघीलतात्मा

पुष्पासारैः क्षपयतु भवान् क्षोभगङ्गाजलार्द्रैः ॥”

जलार्द्रा, स्त्री, (जलेन आर्द्रा सिक्ता ।) क्षिप्त-

वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४३ ॥ (आर्द्र-

तालवृत्तम् । यथा, वैजयन्ती ।

“धुवित्रं तालवृत्तं स्यादुत्प्रेष्यजनश्च तत् ।

जलेनार्द्रं जलार्द्रां स्यात्— ॥”

जलार्धवः, पुं, (जलप्रचुरोऽर्धवः सन्तो यत्र

कावे ।) वर्षाकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(जलप्रचुरोऽर्धवः ।) जलसमुद्रश्च ॥

जलालुः, पुं, (जलजात आलुः । शाकपार्थिववत्

समासः ।) पानीयालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलालुर्कं, स्त्री, (जलालुविव कायति प्रकाशते

इति । कै + कः ।) पद्मकान्तः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

जलालुका, स्त्री, (जले अलति गच्छतीति । अल

गता + बाहुलकात् उकः ।) जलौका । इति

शब्दरत्नावली ॥

जलालौका, स्त्री, (जले आलोक्यते दृश्यते इति ।

आ + लोक् दृश्ये + कर्मेणि घञ् ।) जलौका ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जलावर्कः, पुं, (जलस्य आवर्कः सञ्जमः ।) जल-

गुल्मः । अम्भसां भ्रमः । इति जटाधरः ॥

जलाशयं, स्त्री, (जले जलवहुलप्रदेशे आश्रिते

इति । आ + शी + अच् ।) उष्णीरम् । इत्य-

मरः । २ । ४ । १६४ ॥ नामञ्जकम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (जलशायिनि, जि । यथा,

महाभारते । ३ । १४३ । ५४ ।

“ततः सन्तानुपाक्रामन् सुवहूनि महाजिह्वं च ।

रुदवानरविंशं च महिषां च जलाशयान् ॥”

जलाशयः, पुं, (जलस्य आशय आधारः ।)

जलाधारः । स तु पुष्करिण्यादिः । इत्यमरः ।

१ । १० । २६ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १०६ ।

जलोद

“न ज्ञानमाचरेद्भुजा नातुरो न महाविधिः ।
न बाहोभिः सहाजकं नाविज्ञाति जलाग्रये॥”
जलं आश्रिते तिष्ठत्यत्र । आ+शी+अच् । क्षियां टाप् ।
संज्ञायां चः प्रायेण॥ १ । १ । ११८ । इति
चः ।) सतुम् । इति चैमचनः । ऋणाटकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जलाग्रया, स्त्री, (जले जलसमीपे आश्रिते उद्भव-
तीति । आ+शी+अच् । क्षियां टाप् ।)
गुल्फाकादयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलामयः, पुं, (जले जलप्रचुरप्रदेशे आमय उत्-
पत्तिस्थानं यस्य ।) वृत्तगुल्फाकादयः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

जलामया, स्त्री, (जले जलवहुलप्रदेशे आमयो
यस्याः ।) भूलीह्वयम् । जलाका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

जलाहोला, स्त्री, (जलेनाहोला संज्ञता ।) गुल्फ-
रिणी । इति हारावली । ४२ ॥

जलाह्वयं, स्त्री, (जले आह्वयः आह्वयं यस्य ।) उत्-
पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलिका, स्त्री, (जलं उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्याः ।
जल+“अत इगित्ठनी” ५।२।११५ । इति ठन्
क्षियां टाप् ।) जलौका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जलुका, स्त्री, (जले तिष्ठतीति । जल+ बाहुलकात्
उकाः ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलका, स्त्री, (जलुका । पृथोदरादिवात् दीर्घः ।)
जलौका । इति चैमचनः । ४ । २७० ॥ (यथा,
देवीभागवते । १ । १५ । १८ ।
“जलकेव सदा नारी बधिरं पिबतीति वै ।
भर्तुस्तु न विजानाति मोहितो भाववेष्टितैः॥”)

जलेचरः, पुं, (जले चरतीति । चर+“चरेष्टः”
३ । २ । १६ । इति टः । “तत्पुरुषे ज्ञाति बहु-
लम्” ६ । ३ । १४ । इत्युक् ।) जलचर-
पक्षी । स तु जलमद्गुणकादिः । तस्य मांस-
गुणाः । गुदत्वम् । उष्णत्वम् । क्षिप्तत्वम् । मधु-
रत्वम् । वायुनाशित्वम् । शुक्रकारित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ (जलचारिणि, वि । यथा, महा-
भारते । १ । २१७ । ११ ।
“स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन् जलेचरम् ।
उदतिष्ठन्नाहोर्ध्वेन बलिनां वरः॥”)

जलेच्छया, स्त्री, (जलमेतीति जलेत् जलप्रचुर-
स्थानम् । ए+क्षिप् । तत्र श्रुते उद्भवतीति ।
शी+अच् । क्षियां टाप् ।) हस्तिगुल्फा-
कादयः । इति शब्दरत्नावली ॥

जलेजान्तं, स्त्री, (जले जातसुतपन्नम् ।) पद्मम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

जलेजः, पुं, (जलस्य इजः अधिपतिः ।) वरुणः ।
महोदधिः । जलजः । इति मेदिनी । दे, १५८ ॥

जलेज्वनः, पुं, (जलाज्वेव इत्यनानि यस्य ।) वाङ्-
वाहिः । इति भूरिप्रयोगः ॥

जलेरुहा, स्त्री, (जले रोहति उद्भवतीति । रुह
+कः । “तत्पुरुषे ज्ञातीति” अथुक् ।)
कुटुम्बिनीरुहाः । इति राजनिर्घण्टः ॥

५२६

जलोद

जलेवाहः, पुं, (जले जलमग्नौ वाहते जलमग्न-
प्रपञ्च लभार्थं प्रयतते इति । वाह प्रपञ्चे+
अच् ।) जातिविशेषः । चुबक इति भाषा ॥
यथा, पाद्म पातालजम्बु ।
“जलेवाहनपाद्मं बहुस्तम्भं गयोजयत् ।
तत् जला परमं यत्प्रमापुराभरणं न तत् ॥”
जलेज्यः, पुं, (जले श्रुते इति । श्रु+अच् ।
“तत्पुरुषे ज्ञातीति” अथुक् ।) मत्स्यः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (कारकतोरयशायिलात् विष्णुः ।
यथा, हरिवंशे । २२ । ६८ ।
“नमोऽस्त्वनन्तपतये अक्षयाय महात्मने ।
जलेज्याय देवाय पद्मनाभाय विष्णवे ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १८ ॥
“तुलसीको महाक्रोध ऊर्ध्वरेता जलेज्यः ॥”
जलाशायिनि, वि ।)

जलेचरः, पुं, (जलस्य ईश्वरः ।) वरुणः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२६ । ११ ।
“तमत्रवीत् धूमकेतुः प्रतियक्ष्य जलेचरम् ।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥”
जलानामाश्रयत्वात्) सतुम् ।

जलोका, स्त्री, (जलमोकं आश्रयो यस्याः । पृथो-
दरादिवात् साधुः ।) जलौका । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

जलोच्छ्वासः, पुं, (जलानां उच्छ्वासः ।) जलाग्रयं
परिपूर्णं समधिकजलस्य सन्वतो वहनम् । इति
केशटः ॥ समधिकजलस्योपायेर्निष्कासनम् ।
इति स्वामी । जलाग्रपचये पुष्करिण्यादावुपायेन-
जलनिष्कासनम् । इति सर्वस्वम् । सतुम् । आदि-
भयेन जलाग्रयादुपायेर्जलवहिकरणम् ।
इत्यर्थः । पुष्करिण्यादौ जलप्रवेशार्थमुपायः
सुयान् इति ख्यात इत्येके । इति भरतः ॥
तत्पण्यायः । परीवाहः २ । इत्यमरः । १ । १० । १० ॥

जलोदरं, स्त्री, (जलप्रधानं उदरं यस्मात् ।)
जठरामयः । तस्य निदानादि यथा,—
“यः क्षेपपीतोऽप्युदवासितो वा
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरुद्धः ।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य
क्षोतीति दुष्णति हि तद्गुहानि ॥
क्षेपपीतमिष्येयवापि तेषु
दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति ।
क्षिप्तं महत्तत् परिहृत्तनाभि-
समाततं पूर्णमिवामुना च ॥
यथा इतिः श्रुभ्यति कस्यते च
शब्दायते चापि दकोदरन्तत् ॥
जलमेवोदरं सर्वं प्रायः लक्ष्मणं मतम् ।
बलिनस्तदजाताम् यत्प्रसाध्यं नवीत्यतम् ॥”
इति माधवकरः ॥
(अस्या सकारणजलचयचिकित्सितं यथा,
हारीते चिकित्सितस्थाने २७ अध्याये ।
आज्येय उवाच ।
“विषमाश्रयोपवेशात् पीतलोयादद्यापि वा ।
अमाभवावनिष्क्रान्तादतिथायामतोऽपि वा ॥

जलोकाः

पीतनहरमेव तस्मात्कारतं जलोदरम् ।
उदरं जलं यस्य सचोक्तमिति निर्दिष्टम् ।
अथपुः पादयोः शीतो जलोदरस्य जलजम् ।
विरक्तं वमनं कुर्व्यात् पाचनावि च कारयेत् ॥
ज्वरयोगश्च घटकाक्षेपं तदुपशान्ति ।
तस्मान्नामेवैलीभागे वन्धयित्वापुनश्चक्षुः ॥
जलवाक्पीचापुमस्य कुशमयेव वेष्टयेत् ।
हरश्च जलनालश्च तत्र सञ्चारयेद्बुधः ॥
अन्तर्गतं जलं सार्धं ततः सञ्चारयेद्बुधतम् ।
यदा न धरति तत्र तदा दाहः प्रपद्यते ॥
कणा कर्कशं परिखाय हृतं देवं चतुर्गुणम् ।
शुक्ली विषा खमं पाच्यं पाचमाजीपनं हितम् ॥
श्लक्ष्णकमे भिक्व् अढो विज्ञातेनैव कारयेत् ।
पुष्करं श्लक्ष्णकर्मेव न कुर्व्यात् सच तत्र तु ॥
अक्रियायां पुनो नष्टुः क्रियायां संशयो भवेत् ।
तस्मादवप्रकर्षसमीपं वाचिकारिणा ॥५७॥

जलोद्भा, स्त्री, (जले उद्भवो यस्याः ।) जलु-
नाक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कालाशुभारिवा ।
शिडनी ह्योपर इति च यस्य ख्यातिः ।
यथाख्याः पण्यायाः ।
“शीतलो शीतकुल्ली च शुक्लपुष्पा जलोद्भा ।
कालाशुभारिवा तस्याः प्रवाहो नतपद्गुणैः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

जलोद्भूता, स्त्री, (जले उद्भूता ।) गुल्फाकादयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जलोदगी, स्त्री, (जले उदगी चर्मिणीव ।)
जलौका । इत्यमरटीकाचारसुन्दरी ॥

जलौकसः, स्त्री, (जले ओको वासस्थानं यावाम् ।)
जलौका । साननबहुवचनान्तोऽर्थः शब्दः । इत्य-
मरः । १ । १० । २२ ॥

जलौकसः, पुं, स्त्री, (जलमेव ओको वासस्थानं
तदख्यस्येति । अर्थेआदिनादच् ।) जलौका ।
इत्यमरटीकायां रायसुजटः ॥ अकारान्तोऽयम् ।
जलौका, [स्] स्त्री, (जलमेव ओको वसतिस्थानं
यस्याः ।) जलौका । इति भरतः ॥ (यदुक्तम् ।
“यस्माति साधुरपरस्य गुर्वं न होतं
होवास्वितो गुणिगुर्वं परिहाय होवम् ।
वाजस्तनात् पिबति दुग्धमस्यमविहाय
तस्मा पयो बधिरमेव न किं जलौकाः ॥”
जलवासिनि, वि । यथा, महाभारते । १३ ।
५० । १० ।
“जलौकसां स सत्त्वानां नभूव प्रियदर्शनः ॥”
विवरकमस्या यथा,—
“रुपाग्र-वाक-खावि-भीरु-दुर्बल-नारीसु-
मारानामनुयार्थं परमसुखमारोऽर्थं शीति-
तावसेचनोपायोऽभिहितो जलौकसः । तत्र
वातपित्तकफ-दुष्ट-शोणितं यथासक्यं शङ्ख-
जलौकालादुभिरवसेचयेत् क्षिप्तशीतकृच्छ्र-
संज्ञां सन्ध्या ॥”
“उष्णं वमधुरं क्षिप्तं गर्वां शङ्खं प्रकीर्तितम् ।
तस्माद्वातोपशये तु हितं तदवसेचनम् ॥
शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भा ।

अथः

यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ७२ ।
 “अथ नामानि चाप्येषां येऽथैकान्वय
 वैगिकाः ॥”

इत्युपक्रमश्च ।

“जोहाजवडो जवनः कुम्भवज्ज्वलकः ॥”

वेगयुक्ते च । इति मेदिनी । जे, ६६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६ । १६ ।

“अपायाज्वनैरन्धैः शाल्वान्धप्रपीडितः ॥”

जवनान्, जौ, (जवनाय अकति पर्याप्नोतीति । अल + अच् ।) अलविश्वः । जनार इति भावा ।

अस्य गुणाः । खादुलम् । श्रोतलम् । वायुकारि-
लम् । कफपित्तनाशिलम् । इति राजवल्लभः ॥

जवनिका, जौ, (जवनं वेगेन प्रतिरोधनमख्यस्याः ।

जवन + ठन् । टाप् च ।) अवधायकवस्त्रम् ।

कानात् इति भावा । तत्पर्यायः । प्रतिवीराय

तिरस्कारिणी । इत्यमरः । २ । १२० ॥ यव-

निका ४ यमनिका ५ तिरस्कारिणी ६ । इति

तट्टीका । अलसटः ७ पटी = पिचा ८ काष्-

पटः १० । इति शब्दरत्नावली । (यथा,

माधे । ४ । ५४ ।

“समीरशिशिरः शिरःसु वसतां

सतां जवनिका निरामसुखिनाम् ॥”

जवनी, जौ, (जयते आच्छाद्यतेनया । जु +

करणे ल्युट् । क्षियां डीप् ।) अफ्टी । कानात्

इति भावा । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५३ =

“ब्रीडाप्रसरः प्रथमं तद्वृत्तं रसभावपुष्टयेयम् ।

जवनीविनिर्गमाद्वृत्तं नटीव दयिता मनो

हरति ॥”

जोवधीभिः । इति हेमचन्द्रः । (जवनजातिजौ ।

यथाह ।

“जवनी नवनीतकोमलाङ्गी

श्रयनीये यदि नीयते कथञ्चित् ॥”

वेगशीला । यथा, आग्नेदे । १ । ५१ । २ ।

“इहं दद्यात्तन्ममो मद्व्युत्तं

शतक्रतुं जवनी स्रुतावहत् ॥”

जवर्ष, जौ, (जयते मन्त्रार्थं प्राप्यते गवादिभि-

रिति । जु + बाहुलकात् कर्मणि असच् ।)

वासः । इति शब्दरत्नावली ।

जवा, जौ, (जयते रक्तवर्णत्वं गच्छतीति । जु

गतौ + अच् । तत्पठ्याप् ।) कानामखातपुष्प-

वृक्षः । तत्पर्यायः । जोडपुष्पम् २ । इत्य-

मरः । २ । ४ । ७६ ॥ जपा ३ जोडाख्या ४

रक्तपुष्पी ५ अर्कप्रिया ६ रागपुष्पी ७ प्रतिका-

हरिवल्लभा ८ । (यथा, माधे । ६ । १४६ ।

“अयुर्वं वनराजिबधूसुखे

बह्वरागजवाधरपावलि ॥”

अस्या गुणाः । कटुलम् । उष्णलम् । इह

शुभविनाशकारिलम् । विष्टर्हिजनुजनकलम् ।

क्षय्याराधनसाधनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मन्त्रजलम्भनरक्षणकारिलम् । इति राज-

वल्लभः ॥

(यस्मिन्नयं अवस्थितं तद्वया,—

“सकाङ्क्षं जवापुष्पं भृष्टं ज्योतिष्मतीदलम् ।

दूष्वापिष्टं संप्राप्तं वनिता त्वार्त्तं जमेत् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाथिखण्डे योगिनापदधिकारे)

जवादि, जौ, सुगन्धिद्रव्यभिः । तत्पर्यायः । जन्व-

राजम् २ ज्विमम् ३ जगवन्नेजम् ४ जन्व-

गन्धम् ५ गन्धाग्रम् ६ क्षिप्तम् ७ खान्धाणि-

कईमम् = सुगन्धैकगन्ध्यावम् ८ कटुमोदम् १० ।

अस्य जलजम् । नीरजलम् । क्षिप्तलम् ।

ईवत्पिष्टलम् । सुगन्धलम् । आतपे बह्वला-

मोदलम् । राक्षां योमलम् । अस्य गुणाः ।

सौमन्धिकलम् । क्षिप्तलम् । उष्णलम् । सुखा-

वहलम् । वाते हितलम् । राक्षां मोहना-

क्रादकारकलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जवाधिकः, पुं, (जवेन वेगेन अधिकः ।) वेगाधिक-

घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४५ ॥ अतिशय-

वेगयुक्ते, चि ।

जवापुष्पं, जौ, (जवायाः कानामखातपुष्पस्य

पुष्पम् । यद्वा, जवेन पुष्पम् ।) जोडपुष्पम् ।

इति शब्दरत्नावली ।

जवी, [नृ] चि, (जवी तैगः सोऽस्यास्तीति ।

जव + इनिः ।) वेगयुक्तः । इति हेमचन्द्रः । १ ।

१५८ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १११ ।

“समकालमिदं क्षिप्रमानीयान्यो जवी नरः ।

गते तस्मिन् निमग्नान् पश्येत् शुद्धिमाप्नुयात् ॥”

पुं, उड्डः । घोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जव, ज वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा - उभं-

सकं-सेट् ।) ज, अवति अवति । परस्मैपदो-

त्थम् । इति दुर्गादासः ॥

जव, इ क रचये । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-

परं-सकं-सेट् ।) इ क, असयति । इति दुर्गा-

दासः ॥

जव, उ इ य मोसे । इति कविकल्पद्रुमः ।

(दिवा-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् ऋषेड् ।)

उ, जसित्वा जस्वा । इत्, जजसत् अजासीत् ।

अस्मात् पुवादित्वात् निजं उ इत्यन्ते । य,

अस्यति वत्सं गोपः । इति दुर्गादासः ॥

जव, क वधे । अगादरे । इति कविकल्पद्रुमः ।

(पुरा-परं-सकं-सेट् ।) क, आसयति । इति

दुर्गादासः ॥

जसुरिः, पुं, (जस्यते तुष्यते हन्यते वाग्नेनेति ।

जस + “जसिजहोरिन् ।” उखां । २ । ७३ ।

इति उरिन् ।) वज्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

जहकः, पुं, (जहाति परित्यजतीति । जो हक

लि त्यागे + “जहातेर्हे च ।” उखां । २ । १४४ ।

इति कुन् द्वित्वम् ।) कालः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ त्वागकर्णरि, चि । इत्युणादिकोषः ॥

बालः । निर्मोहः । निर्मोहः । इति संक्षिप्तवारे

उणादिरिति ।

जहा, जौ, (जहातीति । हा + बाहुलकात् शः ।)

सुखितिका । इति शब्दचम्पिका । सुखिरी

इति भावा ।

जहानकः, पुं, प्रलयः । इति हेमचन्द्रः । २ ।

७५ ॥

जहुः, पुं, (जहातीति । हा + बाहुलकात् उन्

द्वित्वम् ।) अपत्यम् । यथा । “इति क्षतायुवज्ज

आश्रयश्चनानाठनकावादिह जहुः जहानकः

जोहायुवज्जहयः आसीत् ॥” इति श्रीमत्सवते

पञ्चमस्कन्धे आदिभरतचरिते । २ । २१ ॥

“इत्येव क्षतोऽयुवज्जो आकलित्येव जहानकः

जहापत्नेन सह । जोहायुवज्जहयः जह ।”

इति तट्टीकायां श्रीधरकाशी ।

जहुः, पुं, (जहातीति । हा + “जहातेर्हे अन्त-

लीपच ।” उखां । १ । १६ । इति दुः शिव-

मन्त्रलीपच ।) विष्णुः । राजविभेदः । स

पञ्चवशोऽवज्जहयराजपुत्रः । मङ्गावमनकाथे येन

मङ्गा पीता पुनर्भगीरथप्राथम्येन जहं भित्वा

वह्निर्निर्गमिता तेन वा जहन्तीति ज्ञाता ।

इति रामायणम् ॥

जहुतनया, जौ, (जहुकोनया ।) मङ्गा । इत्य-

मरः । १ । १० । ३१ ॥

जहुसप्तमी, जौ, (जहुः सप्तमी । अस्यां तिथौ

जहुसुतिना हि मङ्गा पीता पुनश्चक्षता अलो-

ख्यास्यथात्वम् ।) वैशाखशुक्लसप्तमी । तन्मन्-

कारणं यथा वाराहे - वारहात्मरीवर्षवादे ।

“वैशाखशुक्लसप्तम्यां जाहुवी जहुना पुरा ।

क्रोधात् पीता पुनश्चक्षता कर्करन्मानु दक्षिणात् ॥

तस्यां समर्चयेद्देवीं मङ्गां भुवनमेखलाम् ।

ज्ञात्वा सन्ध्याध्यानेन स धन्यः सुखी नरः ॥

तस्यां सप्तर्षयेर्देवान् पितॄन् मर्त्यान् यथाधिधि ।

साक्षात् पश्यन्ति ते मङ्गाक्षातकं गतपातकम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविजयाय १४ पिलासः ॥

अपि च उत्तरकामाख्यातम् ११ पटले ।

“शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां वैशाखे जहुपुष्टिकाम् ।

प्रपूजयेत् सुखार्थाय स्वर्गमोक्षप्राप्तये ॥”

जहुसुता, जौ, (जहुः सुता ।) मङ्गा । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ८८ । १८८ ।

“अहं मङ्गा जहुसुता महर्षिगण्डर्विवर्ता ॥”

जा, जौ, (जायते सम्बन्धिनी या । जव + बाहु-

लकात् डः ।) याता । भर्तुर्भाटपत्नी । इत्येका-

चरकोषः ॥

जागरः, पुं जौ, (जाय जागरणे + भावे णच् ।

“जाग्रोऽविचीति ।” ७ । १ । ८५ । इति

गुणः ।) जागरणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ॥

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६६० ।

“प्रोक्षति तवापराधं मानं मह्यति निहर्षिं

हरति ।

सुखतामिहानि श्रपयान् जागरदीर्घा निद्रा

सुभग ॥”

जागर्नि जवति संयामख्यवेनेनेति । जाय +

करणे णच् ।) कवचे, पुं । इति तट्टीका ।

जागरणं, जौ, (जाय + भावे णच् ।) निद्रा-

भावः । जागा इति भावा । तत्पर्यायः ।

जागर्था २ जागरा ३ जागरः ४ । इति हेम-

चन्द्रः ॥ जाधिया ५ जागर्तिः ६ । इत्यमर-

टीका । (यथा, महाभारते । १ । १२६ । १२ ।

“राधिजागरयात् आन्ताः बीधुभिः जमतीक

साय ॥”

जागरिता, [ज] नि, (जागर्तीति । जाय + ङङ् ।) जागरयन्तीति । इत्यमरः । १।१।१२॥
 जागरी, [न] नि, (जागरी जागरयन्तीति ।
 जाय + “अत एवित्” ।) ५।१२।१५ । इति
 इति ।) जागर्कः । इति हेमचन्द्रः । १।१००॥
 जागर्कः, नि, (जागर्तीति । जाय + “जाग-
 र्कः ।” १।२।१६५ । इति ऊकः ।) जाग-
 रयन्तीति । जागरयन्तीति । तत्पर्यायः । जाग-
 रिता २ । इत्यमरः । १।१।१२॥ जागरी १ ।
 इति हेमचन्द्रः । १।१००॥ (यथा, रघुः । १०।१२॥
 “अजस्रं यज्ञतो जगन्निरीक्ष्य हतस्त्रियः ।
 क्षपतो जागर्कस्य यायार्थं वेद कस्यच ।”
 कर्त्तव्यपाननाथं अप्रमत्तः । यथा, रघुः ।
 १४ । ८५ ।

“नियम्य शोकं खलमेव धीमान्
 वक्ष्यामि विसृज्य जागर्कः ।”)

जागर्तिः, स्त्री, (जाय + भावे क्तिन् ।) जागरयन् ।
 इत्यमरटीकायां रायसुजटः ।

जागर्मा, स्त्री, (जाय + “जागर्तेरकारो वा ।”
 १।१।१०१ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता यक् ।
 “जायोऽर्वाचोति ।” ७।१।८५ । इति
 गुणः ।) जागरयन् । इत्यमरः । १।१।१२६॥

जागुक्, स्त्री, (जागुक् तदाख्याया प्रसिद्धे देशे
 भवति ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 (देशविशेषः । यथा, माघे । २० । १ ।
 “अभिषेद्यमगात्रधोऽपि शरीरे-
 रवर्णिं जागुक्कुङ्कुमाभितप्तैः ।”
 जागुकोभिर्जनोऽखिलः । तद्देशवासिनि, नि, ।
 यथा, महाभारते । १।५१।२४ ।
 “जागुक्कान् रामतान् सुखान् क्षीरापानय-
 तङ्गान् ॥”)

जाय, च लु जागरे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (अर्धा-पर-अर्क-सेट् ।) च, जायति । लु,
 जागर्ति । दिशो निरीक्षमाणां नास्ति जाग-
 रतो भवति पञ्चादित्वादिना जागर इवाचर-
 तीति कौ श्रवणम् । इति दुर्गादायः ।
 जायवि, पुं, (जागर्ति वाचिखलपतयेति । जाय +
 “जृष्टृलुजायश्चः क्तिन् ।” उवा । ४।५४ ।
 इति क्तिन् ।) अजिः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 १६५॥ (यथा, जलदे । ५।११।११ ।
 “जनस्य गोपा अजनिट् जायविरसिः ।”
 जागर्ति प्रजानी शुभाशुभकार्यदर्शनार्थमिति ।
 वृषतिः । इत्युज्ज्वलदत्तः ।)

जायतु, नि, (जागर्तीति । जाय + श्रुट् ।) जाग-
 रयन्तीति । यथा,—
 “गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटान् टायजायतुषणि-
 स्तुण्डुपुत्रुत्तमितीति सन्ततचमत्कारस्तुरतु-
 सन्ममा ॥”
 इति काव्यचक्रिका ॥

(जागरयन् । यथा, मनी । १।५७ ।
 “यं च जायतुषाभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ।
 अज्ञीवयति चाजकं प्रमापयति चाजयः ॥”)

जायिषा, स्त्री, (जाय + “जागर्तेरकारो वा ।”
 इति पञ्चे श्रुतौ रिडादेशः ।) जागरयन् ।
 इत्यमरटीकायां रायसुजटः ।
 जायनी, स्त्री, (जयन्त्य समीपम् । जयन् +
 श्रैविकोऽङ् । ततः स्त्रियां ङीप् ।) ऊकः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, मनुः । १०।१०० ।
 “सुधार्त्तं चातुमभ्यागादिनामिषः अजायनीम् ।
 चकालहस्तादाय धर्माधर्मेविचक्षणः ॥”
 विद्यामित्रस्य जायनीहरणकथा महाभारते
 शान्तिपर्वणि १४१ अध्याये दृष्ट्या ।)

जाङ्गलं, स्त्री, (जाङ्गलेषु स्थलजपशुविशेषेषु भवम् ।
 जाङ्गल + अङ् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ।
 जाङ्गलः, पुं, (जङ्गले भवः । जङ्गल + अङ् ।)
 कपिजलपक्षी । इति मेदिनी । खे, ६५ ॥
 निर्मादिदेशः । इति शब्दरत्नावली । (अस्य
 लक्षणं यथा,—
 “खल्लोदकल्लो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः ।
 स ज्ञेयो जाङ्गलो देशः बहुधास्यादिसंयुतः ॥”)
 भावप्रकाशमतेऽस्य लक्षणं यथा,—
 “आकाशस्थम् उच्चं खल्लपाणीयपादपः ।
 शमीकरीरविष्णुर्कपोलुकर्कशसकुलः ।
 हरियोऽर्च्यं पृथगतोऽर्कसंखरसकुलः ।
 सुखादुपलवान् देशो वातलो जाङ्गलः स्मृतः ॥”
 (“खरपर्वतशालाः पर्वताः कण्टकौर्माः
 दिशि दिशि न्यगल्ल्या भूखटाः शीर्षपर्णाः ।
 अतिखररविरागः पांशुभृत् शुष्कभूमिः
 सरसरसविहीनः कूपकान्तःप्रकाशः ।
 तदनुविरसग्रस्याहारयो गोमशुष्यः
 प्रभवति रसमांसं रूक्षभावश्च सत्यम् ।
 पुनरपि हिमवाहं शालिग्रहं न चेक्षु-
 भं वति रधिरपि तं कोपमाशु क्षुपेति ॥”
 इति च हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
 तस्य गुणाः । वातपित्तकारित्वम् । उष्णत्वम् ।
 रूक्षत्वम् । तद्देशीयजलगुणः । अनूपदेशात्
 विपरीतत्वम् । इति राजवल्लभः । रूक्षत्वम् ।
 लवणत्वम् । लघुत्वम् । तनुत्वम् । पथ्यत्वम् ।
 बद्धिकप्रबहुविकारकारित्वम् । इति भाव-
 प्रकाशः । जङ्गलदेशोद्भवश्च ॥

जाङ्गलः, नि, स्थलजपशुविशेषः । यथा,—
 “हरियोऽर्कुरङ्गर्च्यं पृथगतमङ्गुशम्भराः ।
 राजीवोऽपि च सुखी चेत्तादा जाङ्गलसंज्ञकाः ॥
 हरिणस्तान्मर्षाः स्यादेवः लघ्याः प्रकीर्तितः ।
 क्रुरङ्ग ईयताम्भः स्याद्वरिणास्तिको महान् ॥
 ऋद्धो नौलाङ्गको लोके स रोह इति कीर्तितः ।
 पृथक्चक्रविन्दः स्याद्वरिणात् किञ्चिदल्पकः ॥
 न्यङ्कुर्वन्विषाद्योऽथ शम्भरो गवयो महान् ।
 राजीवस्तु नृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ॥
 यो नृगः शङ्खहीनः स्यात् स सुखीति निगदते ॥”
 तस्य मांसस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् ।
 कषायत्वम् । लघुत्वम् । वक्ष्यत्वम् । दृढत्वम् ।
 दृढत्वम् । दीपनत्वम् । दीवहरत्वम् । मृकाल-
 मिश्रितत्वगन्धत्वाद्द्विवाध्यायश्चिह्नं हिममेव

सुखजरोमहीपदमजगज्जायुनाशित्वम् । इति
 भावप्रकाशः । शीतत्वम् । मनुष्यवृत्तित्वम् । इति
 राजवल्लभः ॥ ७ ॥

जाङ्गलिः, पुं, (जाङ्गलो जङ्गलभवः सर्पादिर्जाङ्ग-
 तयाख्यस्येति । जाङ्गल + बहुलवचनात् ङङ् ।)
 खालयाही । इति शब्दरत्नावली ।

जाङ्गली, स्त्री, (जङ्गले भवा । जङ्गल + अङ् । ततो
 ङीप् ।) मूकशिश्वी । इति । मेदिनी । खे, ६५ ॥
 (यथास्याः पर्यायाः ।

“कपिकच्छुरात्मगुमा दृष्ट्या प्रोक्ता च मर्कटी ।
 अजरा कन्दुरा यङ्गा दुग्धर्षा प्रादवायवी ॥
 जाङ्गली मूकशिश्वी च खैव प्रोक्ता महर्षिभिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

जाङ्गलं, स्त्री, (जङ्गलमेव । स्वार्थे अङ् ।)
 विषम् । अनिलीफलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जाङ्गलिः, पुं, (जङ्गलं विषं यवहाय्यतया विद्यते-
 त्येति । जङ्गल + बाहुलकात् ङङ् ।) विष-
 वेदः । इति शब्दरत्नावली । सापुङ्गे इति भावा ।

जाङ्गलिकः, पुं, (जाङ्गलो विषप्रधानः सर्पादि-
 र्मांसतयाख्यस्येति । जाङ्गल + टन् ।) खाल-
 याही । इत्यमरः । १।१।१११॥

जाङ्गली, स्त्री, (जङ्गलस्य इयम् । “तस्येदम् ।”
 ४।१।१२० । इत्यङ् । ततो ङीप् ।) विष-
 विदा । इति हेमचन्द्रः ॥

जाङ्गिकः, पुं, (जङ्गाभिश्चरतीति । जङ्गा +
 “पर्पादिभ्यश्चङ् ।” ४।४।१० । इति टन् । यङ्गा,
 जङ्गाभिर्जीवतीति । “वेतनादिभ्यो जीवति ।”
 ४।४।१२ । इति टन् ।) उद्गः । श्रीकारी-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जङ्गाजीवी ।

धावकादिः । तत्पर्यायः । जङ्गाकारिकः २ ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ७३ ॥ (प्रशस्तजङ्गाविविधे,
 नि । यथा, भोजराजस्ततुक्तकल्पतरौ ।
 “जाङ्गलस्या जाङ्गिकाश्च आनस्ते राजसा
 मताः ॥”)

जाङ्गल्यमानः, नि, (भृशं ज्वलतीति । ज्वल +
 यङ् + शानच् ।) देदीप्यमानः । यथा, चण्डी ।
 “जाङ्गल्यमानं तेजोभी रविनिम्बमिवाम्भरात् ॥”

जाटलिः, पुं स्त्री, (जाटं सङ्घातं जातीति । ला
 + बाहुलकात् किः ।) वृक्षविशेषः । इति
 लिङ्गादिसंयत्ते अमरः ॥

जाणं, स्त्री, (जङ्गलस्य भावः । जङ्गल + अङ् ।)
 जङ्गता । तत्पर्यायः । स्तम्भः २ । (यथा,
 पञ्चदशी । ६ । ६६ ।
 “विना जाणानुभूतिं न कथञ्चिदुपपद्यते ॥”)

मौर्ख्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 जाणारिः, पुं, (जाणस्य अरिः शत्रुः । भक्षणीन
 जाणदोषनिराकरणार्थं तथालम् ।) जमीरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

जातं, स्त्री, (जन + कर्त्तरि क्तः ।) यत्नम् ।
 सम्पदः । (यथा, भट्टिः । ३ । ३३ ।
 “अन्याहुतिं हावयितुं सविद्या-
 शिषीययन्तोऽज्जरपानजातम् ॥”

जातरू

भावे क्तः ।) जन्म । (पारिभाषिकपुत्रविशेषः, पुं । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४४१—४४२ ।
 “जातः पुत्रोऽनुजातश्च अतिजातस्तथैव च ।
 अपजातश्च लोकेऽस्मिन् मन्त्रायाः प्राक्खवेदिभिः ।
 मातृतुल्यगुणो जातश्चानुजातः पितुः समः ।
 अतिजातोऽधिकतस्तथापि जातोऽधमाधमः ॥”
 उत्पन्ने चि । इति मेदिनी । तै. १६ ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । १४ ।
 “कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ।
 कायेन चक्षुषा किं वा चक्षुःपीडैव केवलम् ॥”
 जातकं, स्त्री, (जातं जन्म तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः इत्यर्थः ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, जातेन शिशो-
 र्जन्मना कायतीति । कै+कः ।) जातवाल
 कश्च शुभशुभनिर्णायकग्रन्थः । तस्य भेदाः ।
 जातकदीपिका १ जातकान्तकम् २ जातक-
 तरङ्गिणी ३ जातककौस्तुभे ४ जातकरत्ना-
 करः ५ जातकसारः ६ जातकार्णवः ७ जातक-
 चन्द्रिका ८ जघुजातकम् ९ दृष्टजातकम् १०
 इत्यादि । इति ज्योतिषम् ॥
 जातकः, पुं, कारकः । भिक्षुः । (जात + स्वार्थे
 कन् ।) जाते, चि । इति धरणिः ॥
 जातकर्मे, स्त्री, (जातस्य जाते सति वा यत्
 कर्म ।) दृष्टसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः ।
 तस्य क्रमो यथा । पुत्रे जाते पिता नाभिं मा
 हन्तत स्ननञ्च मा दत्त इत्यभिधाय कृतस्नानः
 कृतद्विधाहः प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारिणा
 कुमार्या गर्भवत्या वा श्रुतस्नाध्यायीलब्राह्मणेन
 वा अनावृतलोष्टपिष्टौ व्रीहियवौ दक्षिणहस्ता-
 नामिकाकुण्डाभ्यां गृहीत्वा मन्त्रेण कुमारस्य
 जिह्वां मार्षति । ततस्तथैव सुवर्गेन घृतं गृहीत्वा
 मन्त्रेण तथैव कुमारस्य जिह्वां मार्षति । ततः
 पुनरपि सुवर्गेन घृतं गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव
 कुमारस्य जिह्वां मार्षति । ततो नाभिं हन्तत
 स्ननञ्च इतीति पिता ब्रूयात् । स्नानं पुनः
 पिता न कुर्यात् । इति भवदेवभट्टः ॥
 जातवेदाः, [वृ] पुं, (विद्यते लभ्यते इति । विद्
 लामे + अस्तुन् । जातं वेदो घनं यस्मात् ।)
 अविः । (अस्य निवृत्तिरक्ता यथा, महाभारते
 २ । ३१ । ४१ ।
 “पावनात् पावकाश्वासि वहनाहववाहनः ।
 वेदाश्च दधं जाता वै जातवेदास्तो ह्यसि ॥”
 चित्रकट्टयः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥
 (जाते जाते सर्वप्रपञ्चस्य खसिन् अध्यस्ततया
 विद्यते यो जीवः । यद्वा, जातानि सर्वाणि
 कारणत्वेन विदन्ति यमिति । विद् ज्ञाने +
 अस्तुन् । अन्तर्यामी परमेश्वरः । यथा, भाग-
 वते । ५ । ७ । १४ । “सोऽपरो रजः सवितु
 र्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसैर्दं जजान ॥” “जातं
 वेदो घनं कर्मफलं यस्मात् कर्मफलमित्यर्थः ॥”
 इति श्रीभागवतटीकाज्ञात श्रीधरस्वामी ॥)
 जातरूपं, स्त्री, (जातं प्रशस्तं रूपं यस्य ।)
 खर्वम् । (यथा, भागवते । १ । १७ । १८ ।

“पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात् प्रभुः ॥”
 धुस्तुरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ । उत्पन्नरूपे,
 वि । यथा, मेघधे । १ । १२६ ।
 “न जातरूपं ददात्त जातरूपता
 द्विजस्य दृष्टेयमिति सुवर्गं सुहुः ॥”
 जातापत्या, स्त्री, (जातमपत्यमस्याः ।) प्रकृता ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १६ ।
 जातिः, स्त्री, (जायतेऽस्यामिति । जन् + अधि-
 करणे क्तिन् ।) गोत्रम् । (जन् + भावे क्तिन् ।)
 जन्म ॥ अष्टमिका । आमलकी । सामान्यम् ।
 तत्तु ब्राह्मण्यक्षत्रियवैश्यसूद्रात्मकम् । इन्द्रः ।
 जातीफलम् । मालती । इति मेदिनी । तै,
 १६ ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
 “जातिर्जाती च सुमना मालती राजपुत्रिका ।
 चेतिका कृदागन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 काम्पिलः । इति विश्वः । गोलादिः । तस्य
 लक्षणं यथा, सुम्बोधे ।
 “आज्ञातिग्रहणा जातिर्लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् ।
 सहदाख्यातनिर्याह्या गोत्रञ्च चरणेः सह ॥”
 अस्यार्थः । “आक्रियते व्यन्यतेऽन्येति आज्ञातिः
 संस्थानं आहत्वा ग्रहणं ज्ञानं यस्याः सा
 आज्ञातिग्रहणा जातिराज्ञातिग्रहणा भवति
 संस्थानग्रहणा इत्यर्थः । तेन मनुज्यगोत्रगर्हसा-
 दीनां पृथक् पृथक् संस्थानैर्व्यन्यमाना मनुज्यत्व-
 गोत्वगर्हसाद्विजातिः । एवं ब्राह्मण-
 क्षत्रियवैश्यसूद्राणां पृथक् संस्थानाभावाद्ब्राह्म-
 णत्वादेर्जातित्वं नायातमिति लक्षणान्तरमाह
 लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति या सर्वाणि
 लिङ्गानि न भजत सा च जातिरित्यर्थः ।
 स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः ।
 जातिभेदाः पुमाण्याश्च इत्यमरसिंहं जाति-
 भेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियमे ब्राह्मणादीनां
 सर्वलिङ्गभाजित्वाभावाज्जातित्वम् । किन्तु
 अज्ञातहंसस्य जनस्य हंसं दृष्टवतोऽपि तस्य
 संस्थानेन हंसत्वं यज्जितुं न शक्यत इति हंस-
 स्यापि जातित्वं नायातमिति पूर्वलक्षणस्य
 दोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यापि सर्व-
 लिङ्गभाजित्वाभावाज्जातित्वापत्तिरिति द्वितीय-
 लक्षणस्य दोषः इति दोषद्वयमपाकर्तुं द्वयो-
 र्लक्षणयोर्विशेषणमाह सहदाख्यातनिर्याह्याति
 सहदेकवारमाख्यातेन उपदेशेन निर्निश्चयेन
 यास्या यद्वातुं शक्या इत्यर्थः । तेन ईदृशो
 हंस इत्युपदेशे हंसं दृष्टवत्तस्य संस्थानेन
 हंसत्वं यज्जितुं शक्यत एवेति पूर्वलक्षणस्य न
 दोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्य एकस्मिन्-
 पदेषुऽपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावात् जातित्वं न
 स्यादिति परलक्षणस्यापि न दोषः । गार्ग्य-
 पुरुषः गार्गो स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्वलिङ्ग
 भाजित्वात् संस्थानग्रहणाभावाच्च गार्ग्यादीनां
 जातित्वाद्युपपत्तौ द्वितीयलक्षणमाह गोत्रचेति ।
 पुत्रपौत्रभृतकमपत्यं गोत्रमिति पूर्वोच्यार्थ-

परिभाषितं गोत्रमिह यज्जिते गार्ग्यजातौ-
 त्वादि । चतुर्थलक्षणमाह चरणेः सहेति चर-
 णञ्च जातिरित्यर्थः । चरवशब्दो वेदेकदेशवाचो
 कटादिरूपः स च अध्ययनक्रियायामन्वयेन प्रह-
 तात्वात् क्रियावाचक एव न तु जातिवाचकः
 तेनास्य जातिसंज्ञार्थं चरणेः सहेत्युक्तं गार्ग्या-
 दिनां द्वितीयेऽपि विद्वेऽपि जातिर्ज्ञातौ वक्तुं
 गार्ग्यं भार्या यस्यासौ गार्ग्यं भार्या इत्यादौ
 गोत्राककोटित्वादिना पुंश्रद्धावशित्वेन । गार्ग्यो
 चासौ भार्या चेति गार्ग्यं भार्या इत्यादौ
 कोडादिः पुंश्रद्धादिना पुनः पुंश्रद्धावः ।” इति
 दर्गादावः ॥
 “सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परापरमेव च ।
 द्रव्यादिककट्टयसु सत्ता परतयोच्यते ॥
 परमिह तु या जातिः सैवापरतयोच्यते ।
 व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरापि च ॥
 द्रव्यत्वादिकजातिसु परापरतयोच्यते ॥”
 इति भाषापरिच्छेदे । ८६ ॥
 तल्लक्षणम् “नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् ॥”
 इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥
 जातिकोशं, स्त्री, (जातेः कोशमिवेति ।) जाती-
 फलम् । इति भावप्रकाशः ॥
 जातिकोषं, स्त्री, (जातेः कोषमिव ।) जाती-
 फलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ ॥
 (जयित्री इति लोके प्रसिद्धम् । तद्वच जाती-
 फलानामावरणदलं व्यवहृतम् । तद्वयथा वैद्यक-
 रसंस्कारसंग्रहे कासाधिकारे शृङ्गाराभरसं ।
 “कर्पूरं जातिकोषं सजलमिभक्त्यातिजपन्तवज्जं
 मांसो तालीश्रयोचै गजकुसुमगर्दं घातकौ
 चेति तुल्यम् ।
 पथ्या घात्री विभीतं त्रिकटुरपि पृथक्त्वहं-
 श्रावं द्विधाव-
 मेलाजातीफलार्थं क्षितितलविधनाशुद्रगन्धस्य
 कोलम् ॥”
 जातिकोषजातीफलयोरेकस्मिन्नौघे सतुल्यत्वा-
 द्देव जयित्रीति लोकप्रसिद्धम् । औषधसु
 सर्वत्रैव प्रयुज्यते ॥)
 जातिकोषी, स्त्री, (जातिकोषमस्या अस्तीति ।
 “अश्व-आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच्
 ततो ङीप् ।) जातीपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जातिफलं, स्त्री, (जात्याणां फलमिति ।) जाती-
 फलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ ॥
 जातिभंशकरं, स्त्री, (जातिभंशं करोतीति । क +
 टः ।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेषः । यथा,
 मनुः । ११ । ६७ ।
 “ब्राह्मणस्य रजः शब्दाजातिरत्रेवमव्ययोः ।
 जेहं पुंसि च मैथुन्यं जातिभंशकरं ह्यतम् ॥”
 “ब्राह्मणस्य दृक्छादिना पीडाक्रिया अभ्यर्थं
 जमुनपुरीषादि जेहं कुटिलत्वं वक्तव्यम् ।” इति
 कुल्लकभट्टः ॥
 जातिवेदं, स्त्री, (जात्या स्वभावतो वेदं शृणुमम् ।
 स्वाभाविकशृणुमम् । तत्पञ्चविधम् । स्त्रीज्ञतम् ।

यथा कौटिल्यशिशुवाक्योः । वासुजम् २ यथा
कौटिल्यशिशुवाक्यम् । वासुजम् ३ यथा शी-
वपदयोः । वापजम् ४ अश्विनकुलयोः । अ-
राधजम् ५ यथा पूजनीयकदम्बयोः । इति
महाभारतम् ॥

जातिसारं, जी, (जात्या खभावतः सारोऽयम् ।)
जातीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जातीफल-
शब्देऽपि विहितोऽयम् ॥)

जाती, जी, (जन + तिच् । ततो वा ङीप् ।) जाती-
पुत्रम् । चमेकी इति हिन्दी भाषा । तत्पण्यायः
सुरभिगन्धा २ सुमनः ३ सुरधिया ४ चेतकी ५
सुकुमारा ६ सम्भापुष्पी ७ मनोहरा ८ राज-
पुष्पी ९ मनोहरा १० मातृती ११ तैलभाविनी १२
जनेडा १३ हृदयगन्धा १४ । (एतस्या हि
सर्वपुष्पेषु भेदत्वमुक्तम् । यथा, “पुष्पेषु जाती
नगरेषु काचो ।” इति उल्लङ्घः ॥) अस्या
गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । कफसुखपाक-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्णत्वम् ।
तुवरत्वम् । लघुदोषशिरोऽभिदन्तारोगविषकुष्ठ
त्र्यम्भरक्तदोषनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
तत्कुट्टमन्त्राय गुणः । नेत्ररोगव्रणविस्फोटकुष्ठ
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातीकोशं, जी, (जातीत्याख्या कोशमिव फल-
मिति यावत् ।) जातीफलम् । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ३०७ ॥ (कश्चित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते ।
यथा, सुश्रुते रुक्मस्थाने ४६ अध्याये ।

“जातीकोशोऽथ कर्पूरं जातोक्तुकयोः फलम् ।
ककोलकं जवङ्गञ्च तिक्तं कटुकपापहम् ॥ ”)

जातीकोशं, जी, (जातीत्याख्या कोशमिव
फलम् ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जातीपत्री, जी, (जातीपत्रमिवाख्यस्यामिति ।
“अश्विद्विभ्योऽङ् ॥ ” ५ । २ । १२७ । इत्यङ् ।
ततो ङीप् ।) जातीफलत्वम् । जैत्री इति
भाषा । तत्पण्यायः । जातिकोशी २ सुमनः-
पत्रिका ३ मातृतीपत्रिका ४ सौमनसायनी ५
जातिपत्री ६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । सुरभित्वम् । कफनाशनाशित्वम् । वक्त्र-
वैषद्यजननत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघु-
त्वम् । स्नातुत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिर्वर्ककारि-
त्वम् । कफकासवमिन्नासदृष्ट्याविषनाशित्वम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ दुर्गन्धनाशित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥

जातीफलं, जी, (जातीत्याख्यां फलम् ।) सुगन्ध-
फलविशेषः । जापफल इति भाषा । तत्-
पण्यायः । जातीकोशम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । १३२ ॥
जातीकोशम् ३ जातिफलम् ४ । इति तट्टीका ॥
जातिशस्त्रम् ५ श्रान्तकम् ६ मातृतीफलम् ७
मञ्जवारम् ८ जातिसारम् ९ पपुटम् १०
सुमनःफलम् ११ फलजातिः १२ फलजाती १३
कोशम् १४ कोशम् १५ जातिकोशम् १६ कोश-
कम् १७ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
हृदयवृद्धितायाम् । १६ । ३० ।

“जातीपलाशुदवचापिप्युष्यचन्दनं च भृगोः ॥”)
अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटु-
त्वम् । कष्ठाभाषिवातातीसारमेघनाशि-
त्वम् । हृद्यत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ रसे तिक्तत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
रोचनत्वम् । ग्राहित्वम् । खरहितत्वम् । श्लेष्मा-
निलसुखवैरस्यमलदौर्गन्धघ्नात्प्रलम्बिकासवमि-
न्नासशोषपीनसङ्कुट्टनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ हृद्यामूलनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

जातीयः, जि, (जातीयः भवः । “दृष्टाः ॥”
४ । २ । ११४ । इति छः । जातिभयः । यथा,
कथासरित्सागरे । २३ । ४८ ।

“प्राग्जन्मभिन्नजातीयाः परिहृत्यैव कथकाः ॥”)
तद्धितप्रत्ययविशेषः । स तु प्रकारार्थे भवति ।
यथा । तार्किकजातीया । इति सुम्भबोध-
मतम् । (पाणिनिमते तु जातीयम् ॥)

जातीरसं, जी, (जात्या रसः इव रसो यस्य ।)
वोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातु, य, (जन + क्तुन् । एषोऽरात् साधुः ।)
कदाचित् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४ ॥ (यथा,
मनुः । २ । ६४ ।

“न जातु कामः कामानासुपभोगेन शान्ति ।
हविषा लब्धवर्त्तेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ ”)
सम्भावितार्थः । (यथा, महाभारते । ५ । १७६ । २२ ।

“को जातु परभावां हि नारीं खालीमिव
स्थिताम् ।

वासयेत गृहे जानन् स्त्रीणां दोषो महाद्वयः ॥”)
गर्हार्थः । इति शब्दरत्नावली । [रम् ॥ ”

(“जातु निन्दसि गोविन्दं जातु निन्दसि शङ्क-
इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥)

जातुकं, जी, (जातु गर्हितं निन्दितं दूषितमित्यर्थः
कं जलं यस्यादिति ।) हिङ्गु । इति शब्द-
चक्रिका ॥

जातुधानः, पुं, (धीयते सन्निधीयते इति धानं
सन्निधानमस्य जातु गर्हितं । धानमभिधानमस्ये-
त्येके ।) यातुधानः । राजसः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥ (यथा, कालिकास्तोत्रे ।

(“जातुधानाः पिशाचाश्च कुशाष्टा भैरवा-
दयः ॥ ”

जातुवं, जि, (जतुनो विकारः । “त्रपुजतुनोः
युक् ।” ३ । ३ । १३८ । इति अयं युक् च ।)
जतुविकारः । जतुनिर्मितम् । इति जटाधरः ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १२० ।

“अन्यप्रतापमासाद्य यो दृढं न गच्छति ।
जातुवाभरणस्यैव रूपेणापि हि तस्य किम् ॥ ”)

जातोचः, पुं, (जातचावौ उच्चा चेति । जातः
प्राप्तदन्त्यावस्थः उच्चा इत्यर्थः । “अचतुरेति ।”
५ । ४ । ७७ । इति निपातनात् साधुः ।) उत्-
पन्न उच्चा । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ । उत्-
पन्नो दृष्टव्यभावः । प्राप्तवलीवर्धभाव उच्चा ।
इति भरतः ॥

जातः, जि, (जातीयः भवः इति यत् ।) कुलीनः ।
भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १६ । ६ ।

“स्वजातानधितिष्ठामि नक्षत्राखीव चक्रमाः ॥”)
कालः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते ।
५ । ३३ । १२२ ।

“अतीव स ज्ञायते ज्ञातिमध्ये
महामखिर्जात इव प्रसवः ॥ ”)

जातम्बः, जि, (जात्या जन्मनेव अन्वः ।) जन्मन्वः ।
यथा, मनुः । ६ । २०१ ।

“अनंशौ जीवपतिता जातम्बवधिरौ तथा ।
उज्ज्वलजङ्घकाश्च ये च कैचित्तिरिन्धवाः ॥ ”

जादो, जि, (जात इत्यस्य जादो इति तत्प्रयोगस्तु
प्राक्तनलङ्घनरसमत इति बोध्यम् ।) जानः ।
इति प्राक्तनलङ्घनः ॥

जानकी, स्त्री, (जनकस्य मिथिनाधिपस्यापत्यं
स्त्रीत्यङ् ङीप् च ।) सीता । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७३ । १ ।

“प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेन भरतवर्धन ! ।
रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या वलीयसा ॥ ”)

जानपदः, पुं, (जानेन जन्मना पदति इति अप् ।)
जनः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ३७ ।

“देयं चौराहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।
अदक्षि समवाप्नोति किञ्चिदं यस्य तस्य तत् ॥ ”

जनपद इव । स्वार्थे अय् ।) देशः । इति
मेदिनी । दे, ४ । ४८ ॥ जनपदे भवः । इति

“उत्सादिभ्योऽङ् ॥ ४ । १ । ८६ इत्यङ् । देशभवे,
जि ॥ यथा, मनुः । ८ । ४१ ।

“जातिजानपदान् धर्मान् श्रेयोधर्मान्श्च
धर्मेवित् ॥ ”)

जातु, जी, (जायते इति । जन् “दृसनजनिचरि-
चटिभ्यो जुञ् ।” उणा १ । ३ । इति जुञ् ।)
ऊरुजङ्घयोर्मध्यभागः । हाटु इति भाषा ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ३२ । ३६ ।

“तस्य जातु ददौ भीमो जङ्घे चैनमरत्निना ॥”)
तत्पर्ययायः । ऊरुपद्वं २ अङ्गीवत् ३ अङ्गी-
वान् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ चक्रिका ५ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जापः, पुं, (जप + भावे षण् ।) जपः । इति
जटाधरः ॥

जापकः, जि, (जयतीति । जप् + क्तुन् ।) जप-
कर्ता । (यथा, महाभारते । १२ । १६६ । ३ ।
“जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत ! ।
किं फलं जपतास्तुतं न वा तिष्ठति जापकाः ॥ ”

जपेन कृतं जपजन्ममित्यर्थः । जप् + अय् +
स्वार्थे कन् । जपजन्मे, जि । यथा, महा-
भारते । १२ । १६६ । ४६ ।

“अथवा सर्वमेवेह मामकं जापकं फलम् ॥”)
जापनं, जी, (जप् + स्वार्थे णिच् + भावे क्ण्ट ।)
निरसनम् । निर्वर्जनम् । इति धरणिः ॥ (जपः ।

यथा, सर्वकर्मवृत्ततायाम् । २०६ ।
“सुच्यते सर्वपापेभ्यो गायत्र्याचैव जापनात् ॥ ”)

आयुः, पुं, (जवालाया अपत्यं पुमानिति । अण् ।) अजाजीवः । इत्यमरः । २ । १० । ११४ ।
 सुनिविशेयः । (यथा, ब्रह्मवेवर्ते । १ । १६ । १४४) ।
 “आयुः योजयतिः पौनः करयोऽगच्छ सवच ।
 एतं वेदाङ्गवेदशाः बोद्धव्याधिनाशकाः ॥”
 उपनिषद्विशेषः । यथा, मौक्तिकोपनिषद् ।
 “ब्रह्मकैवल्यजायमान्येतांश्चो हंस आरुह्यः ।
 दर्शनशान्तिविशेषः । यथा, रामचन्द्रस्तथाप
 प्रकरणे । [यात् ॥”]
 “अधोऽथ कूटजायानं शार्ङ्गानि योनिमात्र-
 जायानि, पुं, (जवालाया अपत्यं पुमान् इति ।
 इण् ।) सुनिविशेयः । यथा, रामायणम् ॥
 “सुवर्णं वामदेवश्च जायानिमय काश्यपम् ।”
 (तथाच ब्रह्मवेवर्ते । २ । ४ । ७० ।
 “कृष्णशङ्खो भरद्वाजश्चास्त्रीको देवलस्तथा ।
 जैमिनीश्चोऽथ जायानियंङ्गवा सर्वपूजितः ॥”)
 जामदग्न्यः, पुं, (जमदग्नेरपत्यं पुमान् इति ।
 “गर्गादिभ्यो यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति
 यञ् ।) जमदग्निपुत्रः । परशुरामः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागते । २५ । ४१ ।
 “पिशाङ्गया जामदग्नेन पूर्वं
 ह्वितं शिरो मातुरिति प्रसिद्धम् ॥”)
 जामाता, [ज] पुं, (जायां माति मिमीते-
 मिनोति वा । “नमृनेष्टृत्वदृष्टोऽष्टोऽष्टाष्ट-
 जामातिरिति” उणा । २ । ६६ । इति निपा-
 तनात् साधुः ।) दुहितृपतिः । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ३२ । जामाद इति भाषा ॥ (यथा,
 हरिवंशे । ११६ । २५ ।
 “जामाता त्वभक्तस्य कंसस्यस्मिन् हते युधि ॥”)
 जयार्कः, ध्रुवः । इति मेदिनी । ते, ११० ॥
 जामिः, स्त्री, (जम् + इण् । इन् निपातनात्
 साधुरित्येकः ।) स्वस्य । कुलस्त्री । इत्यमरः ।
 ३ । ३ । १४२ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ५७ ।
 “श्रीचक्षुः जामयो यच्च विनश्यन्त्याश्च तत्-
 कुलम् ॥”)
 जामी, स्त्री, (जामि + वा डीप् ।) जामिः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
 १३ । ४६ । ७ ।
 “यामोऽग्रमणि गेहानि निजस्तानीव ज्ञातया ॥”)
 जामेयः, पुं, (जाम्या अपत्यमिति । “स्त्रीभ्यो
 ङ्क् ।” ४ । १ । १२० । इति ङ्क् ।) भागिन्यः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 जाम्बवं, स्त्री, (जम्बाः फलम् । “जम्बा वा” ४ ।
 ३ । १६४ । इत्येवम् तस्य विधानात् न लुक् ।)
 जम्बूपलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥ (यथा,
 सुश्रुते । १ । ४६ ।
 “अथर्वं वातर्णं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित् ॥”)
 सुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ जाम्बवति, पुं ।
 इति शब्दमेदः ॥
 जाम्बवती, स्त्री, (जाम्बवतो अपत्यं स्त्री । अण्
 ततो डीप् ।) श्रीकृष्णपत्नी । जाम्बवतृक्या । इति
 श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरिवंशे । ३८ । ४१ ।

“लेभे जाम्बवतीं कन्याम् चराणस्य सन्मताम् ॥”)
 नागदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जाम्बवान्, [त] पुं, (जम्बोर्वचं जाम्बवं तदस्या-
 स्तीति मतुप् मस्य वः । एषोदरादित्वात् साधुः ।
 जम्बुतुल्यकृत्वात् तदात्वम् ।) कृत्तराणः ।
 स ब्रह्मपुत्रः । यथा, रामायणे ।
 “कृत्तराणस्य पुत्रोऽथ महाप्राज्ञः सुदुर्लभः ।
 पितामहसुतश्चात्र जाम्बवानिति विप्रतः ॥”
 (यथाच, हरिवंशे । ३८ । ३५ ।
 “धात्र्या कुमारमादाय सुतं जाम्बवतो वृष ॥”)
 जाम्बवी, स्त्री, (जाम्बवत्याकारोऽस्यास्याः इति ।)
 नागदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जाम्बवान्, [त] पुं, (जाम्बवान् एषोदरात् साधुः ।)
 जाम्बवान् । इति भरतो द्विरूपकोपच ॥
 जाम्बूनदं, स्त्री, (जम्बूनदा भवमिति । अण् ।)
 स्वर्णम् । ध्रुवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वर्ण-
 विशेषः । यथा, “मेरुमन्दरपर्वतस्य जम्बूनदना-
 मत्स्यचरिणातनविशीर्णानां अन्धस्थिप्रायाणां
 इभकायनिभानां रसेन जम्बूनामनदी इलाहृतं
 वहति तस्या उभयोस्तीरयोर्मृत्तिका जम्बू-
 रसेनाशुविध्यमाना वायुर्कंसयोगविपाकेन सदा-
 मरुत्तिकाभरणं जाम्बूनदं नाम स्वर्णं भवति ॥”
 इति श्रीभागवतम् ॥
 जायकं, स्त्री, (जयति अपरं गन्धमिति । जि +
 क्ण्वल् ।) काकीयकम् । कालिया इति ख्यातं
 पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२५ ॥
 जाया, स्त्री, (जायते पुत्ररूपेणात्माऽस्यामिति ।
 जन् + यक् आत्वच् ।) भार्या । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ६ ॥ (यथा, मनुः । ६ । ८ ।
 “पतिर्भार्या संप्रविश्य गर्भं भूत्वेह जायते ।
 जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥”)
 जायाजीवः, पुं, (जाया आजीवः जीवनोपायो
 यस्य इति । जायया जीवतीति वा । जीव +
 अच् । जायायाः सङ्गीतनर्तनादिना जीवना-
 दस्य तथात्वम् ।) नटः । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥
 जायाशुजीवी, [न] पुं, (जायया अशुजीवतीति ।
 अशु + जीव + णिनिः ।) नटः । वकपत्नी । इति
 मेदिनी । ने, १५५ ॥ वैद्यापतिः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ दुष्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
 जायापती, पुं, (जाया च पतिश्चेति तौ ।) भार्या-
 पती । मागभातार इति भाषा ॥ निवृद्धि-
 चान्तोऽयं शब्दः । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥
 जायी, [न] पुं, (जै + णिनिः । यद्वा, जि +
 णिनिः ।) ध्रुवमेदः । यथा,—
 “जायीति नाम्ना ध्रुवको द्वाविंशत्यक्षरान्वितः ।
 सन्निपातेन तावेन शङ्करेऽभीष्टदो रसे ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 (यथा, महाभारते । ३ । ३५ । ८ ।
 “अथर्वं जम्ब तस्याहं मयि दुर्जितजायिनः ॥”)
 जायुः, पुं, (जयति रोगान् इति । जि + उण् ।)
 जीवधम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥ (जय-
 तीति । जयशीले, जि ॥)

जारः, पुं, (जीर्मेति क्तिवाः सतीत्यमनेन । जृ +
 करणे वच् ।) उपपत्तिः । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥
 (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ३० ।
 “जार् चौरैश्च भिषद्भ्यः दाप्यः पञ्चदशं वसम् ॥”
 जारयति नाशयति इति । जृ + णिच् + अच् ।
 हन्ता । यथा, अथर्ववेदे । १ । ६६ । ४ ।
 “यमोह जातो यमो जनिष्वं जारः कर्णनी
 यतिर्जनीयाम् ॥”)
 जारजः, जि, (जारात् उपपत्तेर्जायते इति । जन् +
 ङः ।) उपपत्तिजातकन्यागः । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ३६ ॥ (यथा, मनुः । ३ । १५८ । स्त्री
 कुलकभङ्गदृष्टतटीकायाम् ।
 “अन्यते जारजः कुल्यो न्यते भर्तृरि गोलकः ॥”)
 जारणी, स्त्री, (जारयति परिपाकं कारयतीति ।
 जृ + णिच् + क्तुः । ततो डीप् ।) खूणशीरकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 जारो, स्त्री, (जारयति चीर्णं कारयतीति । जृ +
 णिच् + अच् + गौरादित्वात् डीप् ।) औषधी-
 विशेषः । इति मेदिनी । रे, ३६ । जाङ्गी इति
 भाषा ॥
 जाकृत्यः, पुं, (जकृत्यं मासं तदर्थेतीति । जकृत्य
 + अजः ।) विशुद्धदक्षिणाकयश्च । (यथा,
 महाभारते । ३ । २६० । ७० ।
 “ततो देवर्षिचक्षितः चरितं गोमतीमनु ।
 दशान्वमेधानाजङ्गे जाकृत्यान्व स निरर्गकान् ॥”)
 जालं, स्त्री, (जल्यते आच्छाद्यतेऽनेनेति । जल-
 संवरणे + करणे वच् । यद्वा, जले चिद्यते
 इति । जल + “श्लेष् ।” ४ । २ । ६२ । इत्यण् ।)
 नामख्यातसूत्रादिनिर्मितमत्स्यादिधारणो-
 पायः । तत्पण्यायः । आनायः २ । इत्यमरः ।
 ३ । ३ । १६६ ॥ जालकम् ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, आर्यासंज्ञशब्दाम् । ५५८ ।
 “वशावलम्बनं यद् यो विस्तारो गुणस्य
 यावनतिः ।
 तज्जालस्य खलस्य च निजाङ्गसुप्रप्रयाया ॥”)
 गवाक्षः । (यथा, रघुः । ६ । ४३ ।
 “प्रासादजालैर्जलवैखिरिणां
 रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥”)
 चारकः । स तु अस्पृष्टकलिकाङ्गुष्ठाङ्गादि-
 क्षुद्रफलश्च । दम्भः । सङ्गहः । इति मेदिनी ।
 से, १६ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ६२ ।
 “ततो धनुष्कर्षेणान्द्रहसं
 एकाग्रपथेक्षितशिरस्त्रजालम् ॥”
 वंशजौह्यादिनिर्मितजालवद्द्रव्यविशेषः । यथा,
 भट्टिः । १ । ८ ।
 “अर्धनिर्विष्टोऽङ्गुलरत्नभासो
 गवाक्षजालैरभिनयितव्यः ॥”)
 इन्द्रजालम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६० ॥
 जालः, पुं, (जालयति शाखाप्रशाखादिभिः सं-
 योतीति । जल संवरणे + णिच् + “नल्लि-
 यञ्चीति ॥” ३ । १ । १३४ । इत्यण् ।) जालवृक्षः ।
 इति मेदिनी । से, १६ ॥

जालकं, जी, (जल संवरणे + भावे घञ् । जालेन
संवरणेन कायति प्रकाशते इति । कै +
कः । जल + खार्जे कन् वा ।) अखण्डकलिका ।
इति भरतः ॥ (यथा, मेघदूते । ६६ ।
“तातुत्याय खणलकलिकाश्रीतयेनानिनेन
प्रज्ञाचक्षा सममभिनवैर्जालकैर्मज्जतीनाम् ॥”)
कुशाख्यादिपुत्रपुत्रम् । इति चारसुन्दरी ॥
तत्पर्यायः । चारकः २ । इत्यमरः । २ । ४ ।
१६ । कोरकः । दम्भः । कुलायः । आनायः ।
इति मेदिनी । कै, ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते ।
उत्तरतर्के ७ अध्याये ।
“इष्टिभृशं विव्रणति द्वितीयं पटनं गति ।
मन्त्रिकान् मन्त्रिकान् कैशान् जालकानि च
पश्यति ॥”)
खण्डः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, शाकु-
न्तले प्रथमाङ्के ।
“नहं कर्णेश्रीरौघरोधि वदने वर्माम्भसा जालकं
वन्द्यं संविनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला
मूर्धनाः ॥”)
वंशजीहादिनिर्मितजालाकृतिद्रव्यविशेषः । यथा,
पञ्चतन्त्रे । १ । १७ । ६ ।
“ततो यदि जालाकाश्च जालकं पञ्जरं तथा ।
वभञ्ज सुखको दीर्गा कपोतीश्च सुमोच ताम् ॥”)
जालकं, जी खी, (जल संवरणे + भावे घञ् ।
जालेन आवरणेन कायति प्रकाशते इति ।
कै + कः ।) मोक्षकफलम् । इति मेदिनी । कै, ६२ ॥
जालकः, पुं, (जालेन वंशजीहादिनिर्मितजाला-
कृतिद्रव्यविशेषेण कायतीति । कै + कः ।)
गवाक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७८ ॥
जालकारकः, पुं, (जालं करोतीति । कृ + कृञ् ।
जालस्य कारको वा ।) मर्कटकः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २७६ ॥ जालकर्तारि, वि ।
जालकिल्ली, खी, (जालकं लोमसम्पृष्टदृश्यस्या
इति । “अत इतिठनी” ५ । २ । ११५ । इति इति-
स्तो डीप् ।) मेघी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४३ ॥
जालगर्भः, पुं, रोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,
“विसर्पवत् सर्पैति यः श्लोथस्तदुरपाकवान् ।
दाहज्वरकरः पितातु व ज्यो जालगर्भः ॥”
अपाकवान् ईवतुपाकवान् । पित्तजलत्वेन सर्वथा
पक्वाभावस्यायुक्तत्वात् । अयमस्मिन्नात इति
ख्यातः ॥ ॥ अथ विस्तरेण वृद्धागर्भिकाजाल-
गर्भभागं चिकित्सा ।
“विस्ततामिन्द्रवृद्धाश्च गर्भं जालगर्भम् ।
पैतिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्विषक् ।
पाके तु रोपयेदाग्नेः पक्वैर्मेधुरमेघजैः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
जालगोष्णिका, खी, (जालवत् गोष्ण्या क्षिप्रवर्धनेन
कायतीति । कै + कः । ततो वृद्धः ।) दधि-
मन्थनभाक्कविशेषः । तत्पर्यायः । कण्डाला २ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
जालम्बरः, पुं, जिगर्तदेशः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १४ ॥ (देशोऽयं पीठस्थानानामन्त्यतमः ।

अथ भगवती विन्तुखीमर्गा विराजते ।
यथा, देवीभागवते । ७ । १० । ७६ ।
“जालम्बरे विन्तुखी तारा किञ्चिन्वपश्यते ॥”
जालम्बरोऽभिजन एवामिति । अख् ।) तद्दे-
शस्ये पुं भूम्नि । (देशविशेषः । यथा,
काशीखण्डे । २१ । १०६ ।
“पुरा जालम्बरं देशं ममापि परिकल्पयम् ।
पादाङ्गुलायरेखीत्वं चक्रं खट्वा हरीरुहरत् ॥”
अविशेषः । इति आकरवम् ॥)
जालपातु [टु] पुं, (जालमिव पादौ यस्य ।)
हंसः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथाह स्वर्णः ।
१४६ ।
“टिड्भिं जालपादश्च कोकिलं कुकुटं तथा ॥”)
जालप्राया, खी, (जालस्य प्रायो बाहुल्यं यज ।)
अङ्गरक्षिणी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३३ ॥
जोहार सांजोया इति भाषा ॥
जालवर्म्बरकः, पुं, (जालाकारो वर्म्बरकः । शाक-
पाथिवादिबतुसमासः ।) वर्म्बरुचविशेषः ।
तत्पर्यायः । कृष्णकः २ स्थूलकण्टकः ३ कृष्ण-
शाखः ४ तनुच्छायः ५ रम्भकण्टः ६ । अस्य
गुणाः । रुचत्वम् । वातामयकफनाशित्वम् ।
पित्तदाहकारित्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जालिकः, पुं, (जालेन जीवतीति । जाल + “वेतना-
दिभ्यो जीवति ।” ४ । ४ । १२ । इति ठन् ।
यद्वा, जालेन चरतीति । “पर्यादिभ्यः ङन् ।” ४ ।
४ । १० । इति ठन् ।) केवर्णः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । वायुरिकः । जालेन ऋगवस्यनकर्ता
इत्यमरः । १२ । १० । १४४ । मर्कटकः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २७७ ॥ (ऐन्द्रजालिकः । इति
आकरवम् ॥)
जालिकः, वि, (जालेन जीवतीति । जाल + ठन् ।)
ग्रामजाली । जालोपजीवी । इति मेदिनी । कै, ६४ ॥
जालिका, खी, (जालं जालवदाकृतिरस्ति
अस्याः । जाल + “अत इतिठनी” ५ । २ ।
११५ । इति ठन् ।) वस्त्रविशेषः । गिरि-
सारः । (जलमेवेति स्मार्थे अण् । ततो जालं
खलिनं उत्पत्तिस्त्वेनाखस्या इति ठन् ।)
जलौका । विधवा । भटानामभ्ररक्षिताङ्ग
रक्षिणी । इति मेदिनी । कै, ६४ ॥
जालिनी, खी, (जालं चित्रकर्मवस्तुसम्पृष्टो
विद्यतेऽस्यामिति । इतिस्ततो डीप् ।) चित्र-
शाला । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ ॥ (जालं
आनायसङ्गद्वयं विद्यतेऽस्या इति ।) कोशा-
तकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः
पर्याया भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“धामार्गवः पीतपुष्पो जालिनी कृतवेधना ।
राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमनुपला ॥”
घोषातकी । इति रत्नमाला ॥ प्रमेहदोगिणः
पौडकाविशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ६
अध्याये । “तच्च वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य
त्रिभिर्द्वैवैश्चादुगतथातोः प्रमेहिन्यो दृष्ट पौडका

जायते । तद्यथा, शराधिका सर्वपिका
कण्डपिका जालिनी विनता पुष्पिकी मखरिका
अजली विदारिका विप्रधिका चेति ॥”
“जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमाहता ॥”)
जाली, खी, (जालं जालाकृतिरस्ति अस्याः
अण् ततो गौरादित्वात् डीप् ।) ज्योत्स्नी ।
इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ जिह्वा । इति
ख्याता । पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जालः, वि, (जालयति दूरीकरोति हितार्थित-
ज्ञानमिति । जल + जिप् + बाहुलकात् मः ।)
ग्रामरः । (यदुक्तम् ।
“सर्वं विमान्यतां जालः स्वयं ते यदि बाधति ।
न तथा बाधते स्वयं यथा बाधति बाधते ॥”)
क्रूरः । असमीक्षकारी । इति मेदिनी । मे,
१३ ॥ (यथा, भाषे । १५ । ३३ ।
“अयि पूजनं जगति जालः ।
कृतमिदमपाकते गुणैः ।
हासकरमचटते नितरां
शिरसीव कङ्कतमपेतम् ॥”)
जालकं, जी, (जालयति सुचरति सङ्गन्नादिकमिति ।
जस + कृञ् । एवोदरादित्वात् सस्य घत्वम् ।)
कालीयनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकासार-
सुन्दरी ॥
जालकः, पुं, चोद्धः । घोष इति भाषा ।
मार्जारः । खट्वा । कारखिका । इति मेदिनी ।
कै, ६२ ॥ विशेष्यजन्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
गान्धकोपी २ मखली ३ बहुरूपकः ४ काम-
रूपी ५ विरूपी ६ विजवासः ७ । इति राज-
निर्घण्टः ॥
जालवी, खी, (जालोपपत्त्यं खी । जङ्गु + अण् +
डीप् ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४७ ॥
एतन्नामकारणं यथा,—
“जानुहारा पुरा दत्त्वा जङ्गुः संपीय कोपतः ।
तस्य कन्यास्वरूपा च जालवी तेन कीर्तिता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्घानमखण्डम् ॥ ७ ॥
तस्यां तिथिविशेषे ज्ञानफलं यथा,—
“सामान्यदिवसज्ञानसङ्कल्पं प्रदयु सुन्दरि ! ।
पुण्यं दृष्टगुणं चैव मौयलज्ञानतः परम् ॥
ततस्त्रिंशद्गुणं पुण्यं रविसंक्रमणे दिने ।
अमायाच्चापि तत्तुल्यं द्विगुणं हस्तिनायने ॥
ततो दृष्टगुणं पुण्यं नराणाञ्चोत्तराययी ।
चातुर्मास्यां पौर्णमास्यामनन्तं पुण्यमेव च ॥
अक्षयायाश्च तत्तुल्यं नैतद्देनिकपितम् ।
असंख्यपुण्यफलमेतेषु ज्ञानदानकम् ।
सामान्यदिवसज्ञानानां दानात् शतगुणं भवेत् ॥
मन्त्ररायां देवेशि ! गुणादायां तथैव च ।
माघस्य सितसप्तम्यां भीष्माष्टम्यां तथैव च ॥
ततोऽपि द्विगुणं पुण्यं नन्दायां भवदुर्जमे ! ।
दशहरादशम्याश्च गुणादादि समं फलम् ॥
नन्दासप्तम्यं वावरायां महत्पूर्वकं चतुर्गुणम् ।
ततश्चतुर्गुणं पुण्यं द्विमहत्पूर्वकं सति ॥
पुण्यं कोटिगुणं चैव सामान्यज्ञानतो हि यत् ।

जिघांसुः

चन्द्रोपरागसमये कर्त्तुं दृश्यं ततः ।
पुण्येऽप्यर्होदये काले ततः दृश्यं फलम् ।
सर्वेषामेव सङ्ख्यं वैद्यवानां विपर्ययः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रलितखण्डम् ॥

जि, जये । अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-अर्कं-सकंच-अनिट् ।) जय उत्कर्षः स्वीका-
रश्च । उत्कर्षेऽकर्मकः । जयन्ति यस्तुनाङ्गुले रश्च-
केलयः । मखेरसङ्कोरजयत् सुरालयमिति काद-
म्बरी । जयति शत्रुं वली । अयमभिधानादस्मात्
तुवन्कोः प्रयोगाभावः । किञ्च तयोः स्थाने
तिवन्तीति । किञ्च तुपः स्थाने तातड् इत्यते ।
यथा, भावगम्यलयः कोऽपि जयताङ्गागोचरः ।
इति दुर्गादासः ॥

जिः, जि, (जयतीति । जि + बाहुलकात् जिः ।)
जेता । पिशाचे, पुं । इत्येकाचरकोषः ॥

जिगम्, पुं, (गच्छतीति । गम + “गमेः सन्धश्च ।”
उगां ३ । ३१ । इति क्तुः सन्धत्वायञ्च ।
अनुदात्तोपदेशे इत्यादिना मलोपः ।) प्राण
वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

जिगमिषा, स्त्री, (गन्तुमिच्छा । गम + सन् +
अ । ततश्चाप् ।) गमनेच्छा । इति आकरणम् ॥
जिगीषा, स्त्री, (जेतुमिच्छा । जि + सन् + अ ।
ततश्चाप् ।) जयेच्छा । (यथा, महाभारते
१ । ७६ । ६ ।

“जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं सुनिम् ॥”
अथसायः । प्रकर्षः । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥

जिघत्सा, स्त्री, (अत्तुमिच्छा । अट् भञ्जणे +
सन् + अः । “लुङ्सनोर्धसृज् ।” २ । ४ । ३७ ।
इति घसृज् ।) लुप्ता । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७ ॥

जिघत्सुः, जि, (अत्तुमिच्छुः । अट् + सन् +
“लुङ्सनोर्धसृज् ।” २ । ४ । ३७ । इति घस्-
कादेशः । ततः “सनाशंसभिच उः ।” ३ । २ ।
१६८ । इति उः ।) लुपितः । इत्यमरः ।
३ । १ । २० ॥

जिघांसकः, जि, (जिघांसति हन्तुमिच्छतीति । हन्
+ सन् + क्तुः ।) हननेच्छुकः । इति आक-
रणम् ॥

जिघांसा, स्त्री, (हन्तुमिच्छा । हन् + सन् +
“अभ्यासाच् ।” ७ । ३ । ५५ । इति क्तुत्वम् ।
“अङ्भनगमां सजि ।” ६ । ४ । १६ । इति
दीर्घः । ततः अप्रत्ययस्ततः स्त्रियां टाप् ।)
हननेच्छा । इति आकरणम् ॥ (यथा, मनुः ।
११ । २०६ ।

“जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥”)

जिघांसुः, पुं, (हन्तुमिच्छुः । हन् + सन् + “सना-
शंसभिच उः ।” ३ । २ । १६८ । इति उः ।)
शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६३ । हननेच्छा,
जि । यथा, भट्टिः ।

“प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः ॥”

(यथाच, महाभारते । ३ । १५४ । १८ ।

“जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा
भीमं समन्तात् परिववृष्याः ॥”)

जितः

जितः, जि, (जित्वतीति । ज्ञा गन्धोपादाने +
“प्राप्ताभायेट् इष्टः शः ।” ३ । १ । १३७ । इति
शः ।) प्राणकर्ता । यथा, साहित्यदर्पणे ।
“स्वामी निश्चितेऽप्यस्यति मनोजितः
सपत्नीजनः ॥”

जिङ्गिनी, स्त्री, दृष्टविशेषः । तत्पर्यायः ।
भिङ्गिनी २ भिङ्गी ३ सुनिर्यासा ४ प्रमो-
दिनी ५ । (यथा, मार्कण्डेय १६४ अध्याये ।
“जिङ्गिन्धेरुष्टकं वद । मूकश्रिम्बीसमन्वितम् ।
श्रीतोदकश्च तप्तस्यो बाहुप्रीवायथा हरेत् ॥”
यथाच, वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ।

“रोधश्रावरकरोधपलाशा
जिङ्गिनी सरलकटफलपुष्पाः ।
कुत्तसिताम्बकदली गतश्रीकाः
सैलवापुर्निपेक्षवमोचाः ॥”)

अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । उष्णत्वम् । कषा-
यत्वम् । योनिशोधनत्वम् । कटुत्वम् । ब्रह्म-
हृद्रोगवातातीसारनाशित्वम् । पटुत्वञ्च । इति
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ मे भागे ॥

जिङ्गी, स्त्री, मञ्जिष्ठा । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥
(यथा, भेषज्यरत्नावल्यां कुष्ठचिकित्सायाम् ।
“आयु जिङ्गी महातिक्ता विप्राला कृपि-
पञ्चकम् ॥”)

जिज्ञासा, स्त्री, (ज्ञातुमिच्छा । ज्ञा + सन् +
अः । स्त्रियां टाप् ।) ज्ञातुमिच्छा । यथा,—
“अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।”
इति श्रौतरीकप्रथमखण्डम् ॥

तत्पर्यायः । अनुयोगः १ प्रश्नः २ पृच्छा ३
निरूपणा ४ । इति जटाधरः ॥

जिज्ञासितः, जि, (जिज्ञासास्य जाता । तार-
कादित्वात् इतच् । यद्वा ज्ञा + सन् + कर्मणि
क्तः ।) ज्ञतजिज्ञासः । पृष्टः । विचारितः ।
यथा, श्रीभागवते १ । ५ । ४ ।

“जिज्ञासितमधीतश्च ब्रह्म यत्नं सनातनम् ॥”
“किञ्च यत्नं सनातनं नित्यं परं ब्रह्म तच्च त्वया
जिज्ञासितं विचारितं अधीतं अधिगतं प्राप्त-
चैतर्थाः ।” इति श्रीधरस्वामी ॥

जिज्ञासुः, जि, (ज्ञातुमिच्छुः । ज्ञा + सन् + “सना-
शंसभिच उः ।” ३ । २ । १६८ । इति उः ।)
आत्मज्ञानेच्छुः । यथा, श्रीभागवतीतायां ७ । १५ ॥
“चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुहृन्मनोऽर्जुन ।।
आर्त्ता जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ।।”
सामान्यबोधेच्छकश्च ॥

जिज्ञास्यः, जि, (जिज्ञास्यते इति । ज्ञा + सन् +
कर्मणि यत् ।) जिज्ञासितश्च । जिज्ञासनीयः ।
(विचार्यम् । यथा, भागवते । २ । ६ । ३५ ।
“एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र सर्वदा ॥”
“आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुना एतावदेव जिज्ञास्यं
विचार्यम् ॥” इति श्रीधरस्वामी ॥)

जितः, पुं, (जितं जयमस्यास्तीति । अच् ।)
अर्हदुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

जिताष्ट

जितः, जि, (जि + कर्मणि क्तः ।) प्राप्तिवरा-
जयः । तत्पर्यायः । पराभूतः २ परिभूतः ३
अभिभूतः ४ भयः ५ पराजितः ६ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १८१ ।
“एभिर्जितैश्च जयति सर्वान् लोकाणि-
मान् यद्वी ॥”)

जितकाशिः, पुं, (जितेन जयोद्यमेन काश्यते प्राप्ता-
श्रुते इति । काश + इत् ।) इन्द्रपुष्टिः । इति
भारतटीकायां नीलकण्ठः ॥

जितकाशी [न] जि, (जितेन जयेन काश्यते
इति । काश + णिनिः ।) जययुक्तः । तत्-
पर्यायः । जिताहवः २ । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ४७० ॥ (यथा, हरिवंशे । १७५ । १४१ ।
“अनिबद्धं रथे वासो जितकाशी महाबलैः ।
वाचं प्रोवाच संक्रुद्धो यक्षानां हन्यतामिति ॥”)

जितनेमिः, पुं, (जिता नेमिर्येन ।) अन्वत्य-
निर्मितदण्डः । तत्पर्यायः । आन्वत्यः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६० ॥

जितशत्रुः, पुं, (जितः शत्रुर्येन ।) हताहृत-
पिता । इति हेमचन्द्रः । १ । ३६ ॥ जतशत्र-
पराजये, जि ॥

जिताचरः, जि, (जितानि आयत्तीकृतानि अच-
राणि येन ।) जताचरजयः । वशीभूताचरकः ।
दृष्टिमात्रेणाचरबोधेन पाठ्यमः । इति लोक-
प्रसिद्धिः ॥

जितामित्रः, पुं, (जिता अभिजा रागद्वेषादयो
वाह्यावरणायश्च येन इति ।) विष्णुः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । ६६ ।

“अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः
प्रमोदनः ॥”

जितोऽमित्रः शत्रुर्येन । जतशत्रुपराजये, जि ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ३४ । ११३ ।

“नृपप्रदाता वैद्यश्च श्रीजियः सज्जला नदी ।

जितामित्रो द्रुपो यञ्च वलवान् धर्मेतत्परः ॥”)

जितारिः, पुं, (जिता अरयः कामक्रोधादयो येन ।)
बुद्धः । इति जिह्वाकशेषः ॥ हताहृतपिता ।
इति हेमचन्द्रः । १ । ३६ ॥ (कुवपुत्रस्था-
विहितः पुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभा-
रते । १ । ६५ । ५० ।

“अविहितः परिषिञ्च श्वलान्श्च वीर्यवान् ।
आदिराजो विराजश्च शिल्पिनश्च महाबलः ।
उच्चैः श्वा भङ्गादो जितारिश्चाटमः स्तुतः ॥”)
जितशत्रौ, जि ॥

जिताष्टमी, स्त्री, (जिता पुत्रसौभाग्यदानेन सर्वोत्त-
कर्षेण स्थिता या अष्टमी ।) गौणान्विनल्लघ्ना-
ष्टमी । सैव जीष्वाष्टमी । यथा, “आन्विन-
ल्लघ्नाष्टमां जीम्बतवाहनपूजा । तच्चाष्टमीं
प्रदीप्यापिनीं यास्या । भविष्योत्तरे ।

“इधे मास्यसिते पक्षे अष्टमी या तिथिर्भवेत् ।
पुत्रसौभाग्याय स्त्रीणां खाता वा जीवपुत्रिका ।
श्राजिवाहनराजस्य पुत्री जीम्बतवाहनः ।

जिह्वः

तस्मात् पूज्यः स कारोतिः पुनश्चोभायति यथा ।
 प्रदीपवन्मये ज्योतिः पूज्यो जीवतवाहनः ।
 पुष्करिणीं विहावाय प्राङ्मुखं चतुरसिकाम् ॥”
 जिह्वं विष्णुसर्पकोत्तरे ।
 “पूर्वेष्टुदपरेष्टुजां प्रदीपे वच चाटमी ।
 तत्र पूज्यः वषा ज्योती राजा जीवतवाहनः ॥”
 तथा च । यद्दिने प्रदीपवापिनी चाटमी तत्रैव
 व्रतं उभयदिने चेत् परदिने चित्तव्यापितात् ।
 उभयदिने प्रदीपवापिनी उदयगामिन्यां तदुक्तं
 निर्वाद्यावतविनी ।
 “ज्योतीव्रतं चाटुदिते प्रप्राप्ते
 यचाटमी चाधिगच्छापथे ।
 तत्रोदयं वै कुर्वते दिनेष्ट-
 कदा भवेज्ज्योतिषतपुत्रिका सा ॥” इति ।
 ज्योतिषमन्त्रां ज्योतिर्भग्न भोक्तव्यम् ।
 “आग्निनखाविताडन्यां याः स्त्रियोऽन्नं हि
 सुज्जते ।
 नतवत्सा भवेयुष्मा वैद्ययश्च भवेदुधुवम् ॥”
 इति वचनात् ।
 इति वाचस्पतिमिश्रकृतचमत्कारचिन्तामणिः ॥
 जिताहवः, पुं, (जित आहवो युद्धं येन ।) जित-
 काश्री । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७० ॥
 जितेन्द्रियः, जि, (जितानि वशीकृतानि इन्द्रि-
 याणि ओजादीनि येन ।) वशीकृतैन्द्रियः ।
 तत्प्रथमायः । प्रार्णः २ आन्तः ३ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शब्दचिन्तामणिधृतवचनम् ।
 “श्रुत्वा श्रुत्वा च हृत्वा च श्रुत्वा घ्रात्वा च योनरः ।
 न हृष्यति स्थायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥”)
 जितेन्द्रियाहः, पुं, (जितेन्द्रियं आकृत्यते सङ्गते
 इति । आ + कृ + कः ।) कामरुद्धिष्ठः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 जितमः, पुं, (अथमेवामनिशयेन जितुं जयशीलः ।
 जितु + तमप् ।) जितुमः । मिथुनराशिः । इति
 ज्योतिषतन्त्रम् ॥ जयशीलानां मध्ये उत्तमम् ॥
 जिह्वा, स्त्री, (जि + “विपूयविगीयजिह्वास्तञ्ज-
 कल्लहजिह्व ॥” ३ । १ । ११७ । इति व्यप् ।)
 हजिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५४४ ॥ (सिद्धान्त-
 कौस्तुभेति तु पुलिङ्गान्तोऽर्थं शब्दः ॥)
 जिलरः, जि, (जयतीति । जि + “इण्ग्रजि-
 ण्निभ्यः ऋम् ।” ३ । २ । १६३ । इति ऋम् ।)
 जेता । इत्यमरः । २ । ८ । ७७ ॥ (यथा,
 माघे । २ । ६ ।
 “करदौलतभूपालो आहभिर्जिलरैर्दृष्टाम् ।
 विनायकदलभ्याङ्गुरिण्यायै तपसः सुतः ॥”)
 जिलरी, स्त्री, (जयति सर्वोत्कर्षेण वर्जते इति ।
 जि + ऋम् । “टिड्ढेति ।” ४ । १ । १५ ।
 इति ङीप् ।) काशी । इति जिह्वाशेषः ॥
 जिनः, पुं, (जयतीति । जि + “इण् विष्णोति ।”
 उर्णा । ३ । २ । इति नक् ।) अर्हन् । बुद्धः ।
 विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४० ॥ अति-
 उद्धः । इत्युणादिकोषः ॥ जिलरे, जि । इति
 मेदिनी । मे, ८ ॥

जिह्वाः

जिनयोनिः, पुं, जमः । इति शब्दरत्नावली ।
 जिनवज्र, [नृ] स्त्री, (जिनानां वज्रं यजम् ।)
 जिनयजम् । तत्प्रथमायः । चैवः २ विहारः ३ ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ६० ॥
 जिनेन्द्रः, पुं, (जिनानां इन्द्रः ।) बुद्धः । इति
 हज्यायुधः ॥
 जिम, उ भवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
 सकं-सेट् । उदितात् क्वावेट् ।) उ, जिमिता
 जिम्बा । इति दुर्गादासः ॥
 जिरि, र न हिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (खा-परं-सकं-सेट् ।) रेयोपधः । र, वैदिकः ।
 न, जिरिगोति । इति दुर्गादासः ॥
 जिव, इ प्रीयते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
 सकं-सेट् ।) वृत्ती । इ, जिम्बते । जिम्बति
 लोकः पितरम् । इति दुर्गादासः ॥
 जिवाजिवः, पुं, (जीवज्जीवः पृथोदरादित्वात् साधुः ।)
 जीवज्जीवपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
 जिब्रिः, पुं, (जीय्यतेनेति । जघ वयोदानौ +
 “जीय्यतेः क्रिन् रच् वः ।” उर्णा ५ । ४६ ।
 इति क्रिन् । इरादिकार्यं रेफस्य च वः । बाहु-
 लकात् हनि चेति न दीर्घः ।) समयः । पक्षी ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादित्तिः ॥ (जीर्णं,
 जि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७० । ५ । [भरन्त ॥”)
 “वि त्वा नरः पुदचा सपर्यन्तं पितुर्न जिब्रिर्वि वेदो
 जिष, उ संके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
 सकं-सेट् । उदितात् क्वा वेट् ।) उ, जेवित्वा
 जिह्वा । इति दुर्गादासः ॥
 जिण्युः, पुं (जयतीति । जि जये + “ग्लानिस्त्यञ्च
 गङ्कुः ।” ३ । २ । १४६ । इति गङ्कुः ।) जिह्वाः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । १०८ ॥ (यथा, महा-
 भारते । ५ । ७० । १३ ।
 “विष्णुर्जिह्वमयादेवो जयनाज्जिह्वारुच्यते ।
 शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥”)
 इन्द्रः । (यथा, अथर्ववेदे । ११ । ६ । १८ ।
 “जयञ्च जिण्युश्चाभिन्ना जयतामिन्द्रमेदिनी ॥”)
 अर्जुनः । (यथा, महाभारते । ४ । ४२ । २१ ।
 “अहं दुरापो दुर्धर्षो दमनः पाकशासनिः ।
 तेन देवमनुजैश्च जिण्युर्नामास्ति विभुतः ॥”)
 भौत्यस्य मनोः पुन्यायामन्यतमः । यथा, हरि-
 वंशे । ७ । ८८ ।
 “तरङ्गभीरुव्यञ्ज तरङ्गाशुय एव च ।
 अभिमानी प्रवीरश्च जिण्युः संक्रन्दनस्तथा ॥
 तेजस्वी सवल्लभश्च भौत्यस्यैते मनोः सुताः ॥”)
 जेतारि जि । इति मेदिनी । जे, १३ ॥ (यथा,
 रघुः । ४ । ८५ ।
 “इति जिला दिशो जिण्युर्नवर्जत रथोद्धतम् ।
 रजो विश्रामयन् राज्ञां कृत्स्नान्येषु मौलिषु ॥”)
 जिह्वां, स्त्री, (जहातीति । हा + “जहातेः सन्वदा-
 लोपश्च ।” उर्णा । १ । १४० । इति मन् ।)
 तगरुक्षः । इति मेदिनी । मे, १३ ॥
 जिह्वाः, जि, (जहाति परित्यजति सारव्यमिति ।
 हा + “जहातेः सन्वदालोपश्च ।” उर्णा । १ ।

जिह्वा

१४० । इति मन् ।) कुटिलः । (यथा, महा-
 भारते । १ । १०२ । १८ ।
 “सक्रोधासर्वजिह्वश्चक्रवापीकृतलीचनाः ॥”)
 मन्वः । इति मेदिनी । मे, १३ ॥
 जिह्वागः, पुं, (जिह्वं कुटिलं वक्रमित्यर्थः यथा
 स्वातृ तथा गच्छतीति । गम + कः ।) सर्पः ।
 (यथा, महाभारते । १ । ६ । १६ ।
 “स लब्ध्वा दुर्लभां भाय्यां पद्मकिञ्चलवर्चसम् ।
 व्रतं चक्रं विनाशाय जिह्वागानां धृतव्रतः ॥”)
 जिह्वं मन्दं गच्छतीति ।) मन्दगे, जि । इति
 मेदिनी । मे, २५ ॥
 जिह्वमोहनः, पुं, (जिह्वं कुटिलं यथा तथा सुहृ-
 तीति । सुहृ + “नन्दिह्यहीति ।” ३ । १ । १३४ ।
 इति ल्यः ।) यद्वा, जिह्वस्य कुटिलस्य सर्पस्य
 मोहनश्चित्तमोहनः । भस्वत्वात् ।) भेकः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 जिह्वशाल्यः, पुं, (जिह्वं कुटिलं शल्यं यस्मात् ।)
 खदिरः । इति जटाधरः ॥
 जिह्वं, स्त्री, (जिह्वं निपातनात् मल्ल वस्त्रे साधुः ।)
 तगरुक्षम् । इति रत्नमाला ॥
 जिह्वः, पुं स्त्री, (हृत्यते आहृत्यनेनेनेति । जे + बाहु-
 लकात् छप्रत्ययेन हिलादीचेति साधुः ।) जिह्वा ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे ।
 ११२ । ६५ ।
 “हिमहसेज जिह्वे न वासुकिः कथयिष्यति ॥”)
 जिह्वलः, जि, (जिह्वेन जिह्वया जाति आदत्ते
 परमथाणीति । जिह्व + ला + कः ।) लुब्धः ।
 लोभुपः । यथा, आहृत्यत्वे ।
 “आहृतं ज्ञत्वा परश्चाहं सुज्जते ये च जिह्वलाः ।
 परतन्नि नरके घरे क्षुम्पिष्योदकक्रियाः ॥”)
 जिह्वा, स्त्री, (जयति रसमनयेति । जि + “शेवा-
 यङ्ग जिह्वाश्रीवापामीवाः ।” उर्णा । १ । १५४ ।
 इति वन् प्रत्ययेन हुगागमे निपातनात् साधुः ।)
 रसज्ञानेन्द्रियम् । जिव् इति भाषा । तत्-
 प्रथमायः । रसज्ञा २ रसना ३ । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ६१ ॥ रशना ४ रसनम् ५ जिह्वः ६ ।
 इति तट्टीका ॥ रसानः ७ सुधास्रवा ८ रसिका
 ९ रसाङ्गा १० । इति शब्दरत्नावली ॥ रसा
 ११ जीला १२ रसाका १३ रसका १४ ललना
 १५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, सुकुन्दमाला-
 याम् । २६ ।
 “जिह्वे । कीर्णय केष्टवं सुररिपुं चेतोः भज श्रीधरं
 पाणिहृन्द । समर्चयान्तुतकार्या श्रोत्रहृय । त्वं शृणु ।
 लब्धं लोकय लोचनहृय । हरेर्गच्छाङ्गिप्रयुग्मालयं
 जिघ्र प्राण । सुकुन्दपादतुलसीं चर्द्धममाधो-
 सजम् ॥”)
 अस्याः परीक्षा यथा, भावप्रकाशे ।
 “शाकपत्रप्रभा कृत्वा स्फुटिता रसनाजितात् ।
 रक्ता श्लामा भवेत् पिताक्षिप्राप्ता घवला कक्रात् ॥
 परिदग्धा खरस्यर्शा लब्ध्वा दोषत्रयेऽधिके ।
 सैव दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणा ॥”
 (यथास्या उत्पत्तिविवधः ।

जिह्वारो

“उदरे पथमानामाभागाद्वक्त्रवारवत् ।
कफशोथितमौखानां खरो जिह्वा प्रजायते ॥”
इति सुश्रुते शरीरस्थाने ४०० अध्याये ॥
जिह्वानिलेखनं, स्त्री, (जिह्वाया निलेखनं संस्कारः ।)
जिह्वामार्जनम् । जिह्वया चक्षुः इति भाषा ।
जिह्वामार्जनप्रथमम् । जिह्वया चक्षुः शेषादि
इति भाषा । तत् दशाङ्गुलं कोमलं क्षयं
कर्णस्थितान्त्रिभोजनमितं जिह्वामलापकर्षणे
प्रशस्तम् । तस्य गुणः । वक्त्रवैरस्यजिह्वामित-
मलनाशित्वम् । आरोग्यदधिकारित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥
“जिह्वानिलेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्णमेव च ।
तन्मलापहरं शस्तं नृदुष्टक्षयं दशाङ्गुलम् ।
सुखवैरस्यदौर्गन्ध-शोषजाद्यहरं सुखम् ॥”
अस्याधिक्येन रोगजनकता यथा,—
“जिह्वानिलेखनाक्तुष्कभक्ष्यादभिघाततः ।
कुपितो हनुमलस्यः संसयित्वानिलो हनू ।
करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।
हनुमलः स तेन स्यात् क्षुब्धार्ज्वणभाषणम् ॥”
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥
जिह्वापः, पुं, (जिह्वाया पिवतीति । पा + “आतो-
ऽनुपसर्गे कः ।” १ । २ । ३ । इति कः ।)
कुक्षुरः । आघः । विक्षालः । भल्लूकः । इति
शब्दरत्नावली । चित्रकथाशः । इति विश्वः ॥
जिह्वामर्ल, स्त्री, (जिह्वाया मलम् ।) जिह्वा-
स्थितमलम् । तत्प्रणयः । कुक्षुकम् २ । इति
जिह्वाश्लेषः ॥
जिह्वामलीयः, पुं, (जिह्वामले भवः । “जिह्वा-
मलाकुलेभ्यः ।” ४ । ३ । ६२ । इति कः ।)
व्याकृतित्वः । वीपदेवेनास्य नू इति संज्ञा
ज्ञता । स तु कक्षपरे विसर्गस्थाने भवति । यथा
हरि × कान्यः । अस्योच्चारणं विसर्गवत् । इति
आकरणम् ॥
“अधोविरक्तयुक्ताग्रामात्रवृद्धरूपकः ।
जिह्वामलीय इत्येव गजकुम्भोपमोऽपरः ॥”
इति सुपद्माकरवटीका ॥
जिह्वारदः, पुं, (जिह्वा एव रदो दन्त इव यस्य ।)
पक्षी । इति हारावली । ५६ ॥
जिह्वारोगः, पुं, (जिह्वाया रोगः ।) मुखरोगा-
न्तर्गतरसनाजातयाधिः । तत्र जिह्वारोगाणां
निदाननामखण्डाः प्राह ।
“वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽलासवर्णकः ।
उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कौर्त्तिताः ॥”
तत्र वातजस्य लक्षणमाह ।
जिह्वानिलेन स्फुटिता प्रसृप्ता
भवेच्च शाकच्छेदनप्रकाशा ।
स्फुटितामनाविहीर्णा । प्रसृप्ता रसानभिज्ञ-
तया सुमेव । शाकच्छेदनप्रकाशा शाको भव-
भूमिजो दुमः तद्वत् कण्टकचिता ॥ ॥
पित्तजमाह ।
पित्तात् सदाहैरपचीयते च
दीर्घैः सरसैरपिकण्टकैश्च ।

जीमूतः

अयं रोगो जीके जनीति स्यात् । जाङ्गीति
वङ्गभाषा ॥ ॥ कपजमाह ।
कपेन गुच्छे वङ्गजाचिता च
मांसोच्छ्रयेः शास्त्रलिकण्टकाभेः ।
वङ्गला खूला । मांसोच्छ्रयेः मांसलिकण्टकैः ॥ ॥
अलासमाह ।
जिह्वातले यः शययुः प्रगाढः
सोऽलासवर्णः कफरक्तमूर्तिः ।
जिह्वां सक् स्तम्भयति प्रष्टव्यो
मूले च जिह्वा भ्रष्टमेति पाकम् ॥
प्रगाढः प्रकर्षेण गाढो दाढयः । कफरक्तमूर्तिः
कफरक्ताभ्यां मूर्तिर्यस्य स कफरक्तज इत्यर्थः ।
जिह्वास्तम्भेन वायुरप्यत्र बोद्धव्यः । अर्धं पाकेन
पित्तम् । अतस्त्रिदोषजोऽयम् । असाध्यत्व-
त्वात् ॥ ॥ उपजिह्विकामाह ।
जिह्वायोरुपः शययुश्च जिह्वा-
सुप्तान्य जातः कफरक्तयोनिः ।
प्रसेककण्टपरिदाहयुक्तः
प्रकथ्यतेऽसादुपजिह्विकेति ॥
जिह्वायोरुपः जिह्वायास्ततिः ॥ ॥
अथ जिह्वारोगाणां चिकित्सा ।
“जिह्वागतविकाराणां शस्तं शोथितभोजनम् ।
गुडुक्षीपिप्यलीनिम्बकवलः कटुभिः सुखः ॥
ओष्ठप्रकोपेऽनिले यदुक्तं प्राक्चिकित्सितम् ।
कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत् कार्यं भिवज्जा खलु ॥
पित्तजे परिहृते तु निःश्वस्ते दुष्टशोणिते ।
प्रतिसारणगण्डधनस्य च मधुरं हितम् ॥
कण्टकेषु कपोत्येषु लिखितेष्वलजः शये ।
पिप्यस्यादिर्मेधुयुतः कार्यस्तु प्रतिसारणे ॥
उपजिह्वानु संलिख्य चारेण प्रतिसारयेत् ।
शिरोविरेकगण्डधूमैश्चैनामुपाचरेत् ॥
शोषकारामयावद्भिन्नगुणैस्तत् प्रघर्षणम् ।
उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तेष्व पाचयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
जिह्वानिट् [ह्] पुं, (जिह्वा जेटीति । लिह
+ जिप् ।) कुक्षुरः । इति भूरिप्रयोगः ॥
जिह्वाश्लेषः, पुं, (जिह्वाया श्लेषमिव । अभिघनान्तु
पुंस्त्वम् ।) खरिदृक्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जिह्वाखादः, पुं, (जिह्वाया खाद आखादनम् ।)
लेहनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८८ ॥
जीनः, जि, (जिनाति जीयतीति । ज्या वयो
ज्ञानौ + “गत्वर्थेति ।” क्तः । ग्रहण्येति सम्प्र-
सारणम् । हल इति दीर्घः । लादिच्चेति
नत्वम् ।) दृढः । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥
(चन्नेपुटे । यथा, मनुः । ११ । १३८ ।
“जीनकार्मुकपस्तावीरु पृथग् दद्यात् विशुद्धये ॥”)
जीमूतः, पुं, (जयति आकाशमिति । जि +
“जेमूट्चोदात्तः ।” उणां ३ । ६१ । इति क्तः ।
मृदागमो धातोर्दीर्घश्च ।) पर्जन्यः । (यथा-
मत्स्यपुराणे । १२० । ७५ ।
“जीमूतो प्रावणश्चैव नैनाकचन्द्रपर्जन्यः ।
आयतास्ते महाशैलाः सप्तर्षिर्दक्षिणं प्रति ॥” ॥

जीमूत

जीवनं जलं मूत्रमिति साधयतीति । द्रवोद्ग-
दित्वात् वायुः । इति प्रवचनमर्थः ।) मेघः ।
(यथा, महाभारते । ६ । १८ । ११ ।
“राजानमन्त्रयुः पञ्चात् जीमूता इव वायविकाः ॥”)
सुप्ता । देवताकृष्टयः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ॥
इन्द्रः । भृतिकरः । जीवकजता । इति वैम-
चक्रः । (यथा, चरके कृष्णस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
“धामार्गवमपेक्षुजा जीमूतं ज्ञतवैषणम् ॥”
कर्म्यः । यथा, महाभारते । ३ । ३ । कर्म-
स्याटोत्तरशतनामकीर्त्तिने । २२ ।
“वदथः सागरोऽनुच जीमूतो जीवनीऽदिह ॥”
अविशिष्टः । यथा, महाभारते ५ । ११ । १२४ ।
“जीमूतस्यात्र विप्रर्वचपतस्य महात्मनः ॥”
मलविशेषः । भीमवीरस्य विराटश्चक्रवाकस्य
नियुक्तेनैव निहतवान् । यथा, महाभारते ।
४ । १२ । २२ ।
“ततस्तु वृक्षसङ्काशं भीमो मलं वमाकृत्य ।
जीमूतं नाम तं तत्र मलं विख्यातपिक्कमम् ॥”
स्वनामख्यातो दशाहस्य पौत्रः । यथा, हरि
वंशे । ३२ । २५ ।
“दशाहस्य सुतो योमा योमो जीमूत
उच्यते ॥”
वपुश्चतुष्टयः । स तु शास्त्रलङ्घीपस्य रश्मि-
विशेषः । यथा, ब्रह्माण्डे ३६ अध्याये ।
“शास्त्रलङ्घेन्दुराः सप्तसुतास्ते तु वपुश्चतः ।
अतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितश्चथा ॥”
अस्य वर्षस्तु एतन्नामैव विख्यातः । यथा,
तत्रैव,—
“जीमूतस्य च जीमूतो रोहितस्य च रोहितः ॥”
जनचत्वारिंशदक्षरवृत्तिविशेषः । तल्लक्षणा-
दिकं ह्यन्त्यः शब्दे द्रष्टव्यम् ॥
जीमूतकूटः, पुं, (जीमूतो मेघः कूटे शिखरे यस्य ।
अत्युन्नतत्वादेवास्य तथालम् ।) पर्जन्यः । इति
हारावली । ५१ ॥
जीमूतमूर्ल, स्त्री, (जीमूतस्य सुप्ताया मूलमिव
मूलमस्य ।) शटी । इति राजमाना ॥
जीमूतवाहनः, पुं, (जीमूतो मेघो वाहनं यस्य ।)
इन्द्रः । मेघवाहन इत्यमरदर्शनात् । धर्मरत्न-
नामकश्रुतिसंग्रहकर्ता । (यदुक्तं दायभागे ।
“वदुर्विधपूर्वमिवन्मृद्यास्थासङ्गातसंग्रथस्येतत् ।
जीमूतवाहनजतं प्रकरयमपनुत्तये ध्येयम् ॥
परिभद्रकुलोद्भूतः जीमान् जीमूतवाहनः ।
दायभागं चकारेभं विदुषां संग्रथयिच्छे ॥”
शालिवाहननृपस्य पुत्रः । आम्बिनल्लया-
टन्यां पुत्रवैभाष्यकामाभिर्नारीभिरयं पूज्यः
एतद्विवरणं जिताटमीशब्दे द्रष्टव्यम् । जीमूत
केतोर्नृपस्य पुत्रः । यथा, कथासरित्सागरे
२२ । २४ ।
“अथ तस्यापिरादेव राज्ञः कथुरजायत ।
जीमूतवाहनं तं च नाम्ना च विदधे पिता ॥”
जीमूतवाहो, [नृ] पुं, (जीमूतं वदति जीमूता
कारेणास्मान् परिणामयतीत्यर्थः । वद +

जीर्णः

जिनिः । मेवयोनिवादेवाह तथालम् । धूमः ।
इति शैमचक्रः ॥
जीरः, पुं, (जवतीति । जु गतौ + “जीरी च ।”
उर्वा २ । २३ । इति रङ् ईशानादेशः ।)
जीरकः । कङ्कः । इति मेदिनी । रे, ३६ ।
ज्युः । इति विद्वान्कौस्तुभासुबादिहतिः ।
(विद्यावति, जि । यथा, ऋग्वेदे । १।४४।११ ।
“मनुजदेव धीमहि प्रचेतस जीरं दूतममर्गम् ।”
“जीरं विद्यावन्तम् ।” इति दयानन्दभाष्यम् ।)
जीरकः, पुं, (जीर + र्जन्ताम् कम् ।) बजिग-
न्धविशेषः । जीरा इति भाषा । तत्पण्यायः ।
जरकः २ अजाजी ३ कजा ४ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३६ । जीर्णः ५ जीरः ६ दीप्यः ७
जीरकः ८ अजाजिका ९ बजिप्रिष्ठः १०
मागधः ११ दीपकः १२ । इति जटाधरः ।
ज्यञ्ज गुह्यः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । दीपन-
त्वम् । वातगुल्माभ्रानातीसारयक्ष्मीक्षि-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वचिसर-
कारित्वम् । गन्धयुक्तत्वम् । कषवातनाशित्वम् ।
पाके कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । ज्वलत्वम् । पित्त-
वर्धनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
शुक्रजीरा लघ्वजीरा कलौष्ठी यर्वा नामानि
शुभाश्च ।
“जीरको जरयोऽजाजी कजा स्वाहीर्चजीरकः ।
लघ्वजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ।
कजाजाजी तु सुवर्षी कालिका चोपकालिका ।
पृष्ठीका कारवी पृष्ठी पृथुस्तृणोपकुञ्चिका ।
उपकुञ्ची च कुञ्ची च दृष्टजीरक इत्यपि ।
जीरकचित्तयं क्वचं कटुकं दीपनं जघु ।
संघाहि पित्तलं मेधं गर्भाशयविशुद्धिजतु ।
ज्वरं पाचनं वक्ष्यं रुच्यं क्वचं कषापहम् ।
चक्षुष्यं पवनाभ्रान्गुल्मच्छर्दितिसारहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
जीरकः, पुं, (जीरकः पृथोदरादित्वात् कञ्ज णः ।)
जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जीरिका, स्त्री, (जीर्यतीति । जृ + बाहुलकात्
रिक् । ईशानादेशः । ततः स्त्री कम् ।)
वृक्षपत्रीत्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
जीर्णं, स्त्री, (जीर्यति स्तेति । जृ ष् वयोहानौ +
गत्वर्थेति क्तः । निष्ठातस्य नत्वम् ।) श्रेणजम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वयःप्रकारविशेषः । यथा,
“तद्वयो यथा स्युजमेदेन चिविधम् । वानं
मध्यं जीर्णमिति ।” इति चरके विमानस्थाने-
४८मेऽध्याये ।)
जीर्णः, पुं, (जीर्यन्तेनेति । जृ + करणे क्तः ।)
जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उच्यः । इति
शैमचक्रः । ४ । १०० ।)
जीर्णः, जि, (जीर्यतीति । जृ + “गत्वर्थार्त्तक-
श्चिविति ।” ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि
क्तः ।) उच्यः । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ । पुरा-
तनः । इति शैमचक्रः ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । १ । २० । १७० ।)

५३७

जीर्णः

“तन्नाम देहं धर्मात्मा देही जीर्णमिवात्मरम् ॥”
गतवद्भवयः । जराविशिष्टः । पक्वः । पाक-
विशिष्टः । ७७ । (यथा, चायम् । ७६ ।
“जीर्णमन्नं प्रशंचीयात् भार्याश्च गतयौवनाम् ।
रथात् प्रत्यागतं भूरं शस्यश्च यष्टमागतम् ॥”
अथ जीर्णद्रव्याणि ।
“नारीकेलपलेषु तच्छुलमय चीरं रवाणे हितं
जम्बीरोत्थरवो हृते वसुचितः सर्पिस्तु मोचा-
पले ।
गोधूमेतु च कर्कटौ हिततमा मांसाव्ये काञ्चिकं
नारङ्गे गुग्गुभक्ष्यश्च कथितं पिङ्गारके कोद्रवः ॥
पिष्टान्ने सलिलं पियालपत्रेण पथ्या हितमावणे
खलं चीरभवे तु तक्रसुचितं कोष्ठाभ्यु कोलम्ये ।
मत्स्ये चूतफलं लज्जीर्यमन्नं मध्वन्मुपानाव्ये
तेन पौष्करणे कटुप्रशमनं श्रेवास्तु उह्वा
चयेत् ॥
पनसे कदलं कदले च हृतं
हृतपाकविधावपि जम्बरुसः ।
तदुपद्रवप्रशान्तिकरं जवयं
जवयैषु च तच्छुलवारि वरम् ॥
नारिकेलफलतालथीजयोः
पाचनं य इह तच्छुलं विदुः ।
ते वदन्ति सुनयोऽयं तच्छुलान्
चीरवारि परिपाचयत्यपि ॥
दाडिमामलकतालतिक्षुकी-
बीजपूरजवलीफलान्यपि ।
वाङ्मूलं फलेन च पाचयेत्
पाकमेति वज्रुलं खम्बुलतः ॥
मधूक-मालूर-शुपादनानां
परुषखर्जूरकपित्थकानाम् ।
पाकाय पेयं पितुमर्हवीर्णं
हृतेऽपि तक्रं प्रवदन्ति पथ्यम् ॥
गोधूममावहरिमन्थसतीनसुत्र-
पाको भवेदिति च मातुलपत्रकेन ।
खर्जूरिकाविश्रकशेरुसितासु शलं
शङ्काटके मधुफलेष्वपि भद्रसुस्तम् ॥
पिशितपनसयोः स्यादाब्जबीजेन पाकः
लशरमहिवयोधितुचीरयोः सैन्धवेन ।
चिपिटपरिणतिः स्यात् पिप्पलीदिप्यकाभ्या-
मपहृति तुषाम्भो वैदलानामजीर्णम् ॥
कर्पूरपूगीफलनागवल्ली-
काश्मीरजातीफलजातिकोशम् ।
कस्तूरिका विज्जकनारिकेल-
जलं पचय्यासु वसुद्रमेनः ॥
श्यामाकनीवारकुलत्थपटि-
नित्पावकज्जुद्धिमस्तकस्तु ।
चिञ्चाकुलत्थौ तिलतेजयोगात्
जटाभ्रनादस्य निहन्त्यथान्त्रम् ॥
कशीरशङ्काटशङ्खालाह्वी-
खर्जूरखळा अपि नागरेण ।
पलाशमखामु तथात्रेणो वा
रवो निहन्त्याद्रसमिश्रजातम् ॥

जीर्णः

अन्धेन केनाप्यथ योनयेन
कोष्ठाभ्युना वा हृतमेति पाकम् ।
तिलादितेजान्यपि काञ्चिकेन
सर्जस्य मज्जा पनसामलक्यौ ॥
जिमस्य चिचं बहुमांसमत्स्य-
भोजी सुखी स्यात् परिपीय सुक्तम् ।
इत्युक्तं केवलवक्षिपक्व-
मांसेन मत्स्यं परिपाकमेति ॥
कपोतपारावतनीलकण्ठ-
कपिञ्जलानां पिशितानि जम्भा ।
काशस्य खलं परिपेयसुखं
सुखीभवेना बहुशो न भूतम् ॥
योत्रे रवाणा सुरभीयवस्तु-
मन्धेन कोष्णेन विपाकमेति ।
शङ्खस्य चूर्णेन ह्यारिगारी-
पयोदधिचीरसुपैति पाकम् ॥
वटो वैखवाराक्षवङ्गेन पेज्जी-
शमं पर्पटः शिथुबीजेन याति ।
कणामूलतो लज्जुका पूषकादे-
र्विपाको भवेच्छुक्लीमखबीज ॥
श्वान्नोघा गण्डकाश्चित्तेजाद्-
यावत् चारात् कोलज्जुमादयोऽपि ।
जीर्णस्यैव पायसो सुहृद्युवात्
सासुद्रादप्यारनालं सुखाय ॥
तप्तं तप्तं चैव वा तारमयौ
तोये चिचं सप्तलव्यस्तम्भः ।
पीत्वावश्यं दीर्घकालोपपन्न-
मम्भो जीर्णं शीघ्रमेवं जहाति ॥
पालङ्किकाकेसुककारवल्ली-
वाताङ्गवंशाङ्गुरमूलकानाम् ।
उपोदकालावुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेघवरस्य पक्ता ॥
मुख्यीसतीनस्य च नागरङ्ग-
जम्बीरयोः कोद्रवको निहन्ता ।
जराभिरा गेरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति शीघ्रं बहुशो न भूतम् ॥
पटोलवंशाङ्गुरकारवल्ली-
फलान्यलावनि बहुनि जम्भा ।
चारोदकं ब्रह्मतरोन्निपीय
भोक्तुं पुनन्वाभ्यति तावदेव ॥
विपच्यते मूरजको गुह्येन
तथाशुक्रं तच्छुलतोयपानात् ।
जम्बीरनीरेण निशारशोर्न
सुक्तेन तूर्णं परिपाकमेति ॥
चक्षूकसिद्धार्थकवास्तुकाणां
गायत्रिसारकथितेन पाकः ।
शाकानि सन्ध्यायुपयानि पाकं
चारेण सदास्तिननाजनेन ॥
आन्नातकोदुम्बरपिप्पलीनां
जलानि च ब्रह्मवटादिकानाम् ।
सुः श्रामनं पर्युषितोदकीन
पियालमज्जा च कदुच्छकीन ॥

कोहाजीर्णं रोगिणीं सुप्रचूर्णं
ज्वालां सुतो हन्ति वेरेचकानाम् ।
माघो भूयान्नम्रलेन पाक-
चिषा सुचक्षुःशतं चूर्णयोगात् ॥
उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्ण-
मन्नेन च चारमणो गुणाय ।
कोहेन तीक्ष्णं वमनातियोगे
सिता हिता स्यादिति काशिराजः ॥
ताम्बूलमध्यस्थितचूर्णकेन
संदृश्यते यस्य सुखं नरस्य ।
तैलेन वा केवलकाष्ठिकेन
सुखाय गच्छममसौ विदध्यात् ॥
शीतोदकं नख्यनरोगहारि
नारीपयश्चाङ्गनचविनाशि ।
एलोदकं धूमगदे प्रशस्तं
धात्रीप्रलेपोऽतिविरेचनेषु ॥
नृगस्य मांसं श्रमजेऽनुकूलं
प्रवातसुप्तिः सुरतावसाने ।
शीरोष्णसैन्धवसाधितस्य
आमाकसुप्तं सुरतातिरेके ॥
अवखपूरणजे तिलतैलतः
अवखपूरणमेव सुखं विदुः ।
कबलजेषु गदेष्वथ कारयेत्
कबलमार्द्रकजप्रवणं पुनः ॥”

इति जीर्णमञ्जरौ ॥

जीर्णज्वरः, पुं, (जीर्णः पुरातनो ज्वरः ।) पुरा-
तनज्वररोगः । अथ जीर्णज्वराधिकारः । तत्र
जीर्णज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह ।
“यो द्वादशभ्यो दिवसेभ्य ऊर्द्धं
दोषत्रयस्तद्विगुण्य ऊर्द्धम् ।
शुष्मां तनौ तिष्ठति मन्दवेगो
भिषग्भिरुक्तो ज्वर एव जीर्णः ॥” * ॥
जीर्णज्वरस्यैव विशेषं वातवलासकमाह ।
“निद्रां मन्दज्वरो रुचः शूनः क्षुब्धेन सिध्यति ।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातवलासकी ॥”
वातवलासकाख्यो ज्वरोऽस्यास्ति इति वात-
वलासकी । नर इदं भवेत् । शूनः शोथी ।
श्लेष्मभूयिष्ठो बहुलश्लेष्मकः ॥ * ॥
अथ जीर्णज्वरस्य सामान्यचिकित्सा ।
“जीर्णज्वरौ नरः कुर्यान्नोपवासं कदाचन ।
लङ्घनात् स भवेत् शीतो ज्वरस्तु स्यादलीयतः ॥
पुराणोऽपि ज्वरे दोषा यद्यप्येवैः पुनस्तथा ।
लङ्घयेत्तत्र तं पश्चात् पूर्ववत् कारयेत् क्रियाम् ॥”
तथा पूर्ववत् ॥ * ॥

“निदिग्धकानागरकाष्ठतानां
काष्ठं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् ।
जीर्णज्वरारोचककासशूल-
न्वासाभिमाह्वाहृतपौनसेषु ॥
हन्वर्द्धजानयं प्रायः सायं तेनोपयुज्यते ॥”

इति त्रिकण्टककाष्ठः ॥ * ॥

“पिप्पलीचूर्णसंयुक्तकाष्ठश्लेष्मोद्भोजनम् ।
जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमलजतोऽथवा ॥

अन्धतायाः कवायन्तु शीतशीततमीरितम् ।
मधुपादयुतं पीतं जीर्णज्वरहरं परम् ॥
पिप्पलीमधुसंमिश्रं गुडूचीखरवं पिबेत् ।
जीर्णज्वरकफघ्नीहृत्कारोचकनाशनम् ॥
जीर्णज्वरेऽपिमान्धे च शूलते गुडपिप्पली ।
कासाजीर्णाक्षिन्वाससहृत्पाण्डुज्वररोगशुत् ॥
द्विगुणः पिप्पलीचूर्णानुकोऽथ भिषजां मतः ।
पिप्पली मधुसंयुक्ता मेदःकफविनाशिनी ॥
न्वासाकासज्वरहरी पाण्डुघ्नीहोदरापहा ।
आमलं चित्रकं पथ्या पिप्पली सैन्धवं तथा ॥
चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेयः सर्वज्वरहरः परः ।
भेदी रुचिकरः श्लेष्महृत्ता दीपनपाचनः ॥”

इति आमलक्यादिचूर्णम् ॥ * ॥

“द्राक्षाहता शटी शङ्खी सुक्तं रक्तचन्दनम् ।
नागरं कटुका पाठा भूनिम्बः सदुरालभः ॥
उशीरं धान्यकं पञ्चं बालकं कण्टकारिका ।
पुष्करं पिशुमहं दशाष्टाङ्गमिदं स्मृतम् ॥
जीर्णज्वराक्षिन्वासकासशून्यपुनाशनम् ॥”

इति द्राक्षाहतादशाङ्गकाष्ठः ॥ * ॥

“त्रिदण्डा पञ्चदण्डा वा सप्तदण्डायवा कथाः ।
गन्धचौरं च संपिष्टा पिबेद्दृष्टिं दिनानि हि ॥
तथैव न्यूनयेदेता एवं विप्रतिवासरान् ।
पिबतां ज्वरशान्तिः स्यात् पाण्डुरोगश्च शान्त्यति ॥
कासः श्वासोऽपिमान्धश्च कफाधिकश्च नश्यति ।
त्रयादिद्विद्विधयाकफद्विद्विः दुग्धद्विद्विधयामिद्विद्विः ॥

इति वर्द्धमानपिप्पली ॥ * ॥

“वातश्लेष्मज्वरोक्ता स्यात् क्रिया वातवलासके ।
जीर्णे ज्वरे कफे चोष्णे दाहदृष्ट्यासमन्विते ॥
पयः पीयूषसदृशं तत्रैव तु विषोपमम् ।
चन्दनाद्यं हितं तैलं श्लेष्माधिकारकीर्णितम् ॥
तथा नारायणमेतं जीर्णज्वरहरं परम् ॥”

इति जीर्णज्वराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

जीर्णदारुः, पुं, (जीर्णमिव दारु यस्य) दृढदारक-
भेदः । विधाराविशेष इति लोके । तत्पर्यायः ।
जीर्णफल्ली २ सुपुष्पिका ३ अजरा ४ खट्वा-
पर्णा ५ । अस्य गुणाः । गौल्यात्वम् । पिच्छ-
कत्वम् । कफवातकासामदोषनाशित्वम् । बल्य-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णपत्रिका, स्त्री, (जीर्णानि पत्राण्यस्याः । कम्प-
ततथापि अत इत्वम् ।) वंशपत्रीलक्षणम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णपर्णः, पुं, (जीर्णानि पर्णानि यस्य) कदम्बः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (जीर्णं पर्णं पत्रम् ।)
पुरातनपत्र, स्त्री, (जीर्णं पर्णं ताम्बूलं इति
विषये पुरातनताम्बूले च । यदुक्तं वेदके ।
“पर्णमूले भवेद्दृष्टादिः पर्णायै पापसम्भवः ।
जीर्णपर्णं हरेदायुः शिरानुद्विप्रग्याश्रिणी ॥”)

जीर्णवृक्षः, पुं, (जीर्णोऽदृष्टो वृक्षो मूलमस्य ।)
पट्टिकालोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णवृषकं, स्त्री, (जीर्णो वृषो मूलं यस्य । ततः
कम्प ।) परिपेणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
केणोदसुता इति भाषा ॥

जीर्णवृषं, स्त्री, (जीर्णं वृषं हीरकमिव ।)
हेक्कानामणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जीर्णवृषं, स्त्री, (जीर्णं पुरातनं वृषम् ।) पुरा-
तनवृषम् । तत्पर्यायः । पट्टवृषम् २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ११५ ॥

जीर्णा, स्त्री, (जीर्ण्यनयेति । ज + करणे क्तः ।)
स्थूलजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जीर्णिः, स्त्री, (जृ + क्तिन् ।) ज्यानिः । जीर्णता ।
इत्यमरः । १ । २ । ६ ॥

जीर्णोद्धारः, पुं, (जीर्णाणां भयमन्दिरादीनां
उद्धारः संस्कारः ।) भयमन्दिरादिः संस्कारः ।
यथा, विष्णुधर्मोत्तरतृतीयकाण्डे ।
“यस्य राजस्यु विषये देवदेवस्य विशीर्यते ।
तस्य वीर्येति तद्वर्ण्यं देवदेवस्य यथा तथा ॥
ज्ञत्वा श्रीर्यस्य संस्कारं तथा देवदेवस्य नि ।
द्विगुणं फलमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥”
विष्णुरहस्ये ।

“पतितस्य च यः कर्त्ता पतमानस्य रक्षिता ।
विष्णोरायतनस्येह स नरो विष्णुलोकभाक् ॥”
अभिपुराणे ।

“पतितं पतमानस्य तथाहं स्फुटितं नरः ।
समुद्भूतं हरेर्धामं द्विगुणं फलमाप्नुयात् ॥”
देवीपुराणे ।

“मूलाच्छतगुणं पुण्यं प्राप्नुयाज्जीर्णकारकः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जीर्णोद्धारमाचरेत् ॥”
हयग्रीवपञ्चरात्रे ।

“वापीकूपतटकागानां सुरधानां तथानव । ।
प्रतिमानां सभानाञ्च संस्कर्त्ता यो नरो सुवि ॥
पुण्यं शतगुणं तस्य भवेन्नूनाञ्च संशयः ।
प्रतिष्ठाया विधिः कार्यस्तथा मन्दिरनिर्मिते ॥
प्रायः श्रीहयग्रीर्वीर्योत्तरशुशारेण वैष्णवेः ।
देवालयप्रतिष्ठा च स्याता तत्तिष्ठनेन किम् ॥
श्रीमूर्तिस्थापनेनैव संपूर्णा वा विशेषतः ।
देवयज्ञं देवतायाः प्रतिष्ठाविधिना सदा ॥
संस्कार्यं मनुजानां ससुदायोक्तकर्मणा ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः ॥
जीर्विः, पुं, (जीर्व्यति द्वितीभयक्षनेनेति । जृ +
“जृष्टृजृष्टाण्यभ्यः क्तिन् । ” उणां ४ । ५४ ।
इति करणे क्तिन् ।) कुठारः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभासुखादिहितिः ॥ (जीर्व्यतीति । कर्त्तरि
क्तिन् ।) शकटम् । कायः । प्रशुः । इति
संक्षिप्तसारे उणादिहितिः ॥

जीव, ऋ प्राये । इति कविकल्पह्रमः ॥ (भा-परं-
अकं-सेट् ।) ऋ, अजीवितु अजिजीवितु ।
प्राणः प्राणधारणम् । जीवति लोकः । इति
दुर्गादासः ॥

जीवः, पुं, (जीवनमिति । जीव + “हलच् । ”
१ । १ । १२१ । इति वच् ।) असुधारणम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । ११६ । (यथा, हरिवंशे ।
१७४ । ७१ ।

“त्वमेव चिन्ताय सक्ति । नीतारं प्रतिभाति मे ।
अकार्यं सृजते जीवो यथा जीवं जगाम्भजम् ॥”

जीवकः

(जीवतीति । जीव प्राप्ते + "इयुपवर्तेति ।" १.१.१२५ । इति कः ।) प्राप्ती । (यथा, भागवते । १.१.१२ । ४४ ।
 "अहस्ताणि सहस्रानामपदानि चतुष्वहम् ।
 पलंगानि तत्र महता जीवो जीवस्य जीवनम् ॥"
 इति । इत्यविशेषः । (स एव महात्मिणश्च ।
 तत्पण्याया यथा,—
 "महात्मिणः स्मृतोद्भवा रज्यको विवसुष्टिकः ।
 केनासुष्टिनिष्पन्नश्च कार्मको जीव इत्यपि ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
 इत्यस्यति । इति मेदिनी । वे, ८ । (यथा, काशीखण्डे । १.७ । ४४ ।
 "अस्मात्तन्नाश्वर्चनानिर्वाणं जीवभूतोऽपि मे यतः ।
 अतो जीव इति श्रुतिर्निष्ठ लोकेषु यात्यसि ॥"
 कर्मः । इति धरणी । शेषः । तत्पण्यायः ।
 आत्मा २ पुत्रः ३ पुत्रः ४ अन्तर्यामी ५ ईश्वरः ६ । इति श्रिकाकशेवः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । १२ । २ टीकायां श्रीधरस्वामिपादाः ।
 "तच्च शैवस्य संवारिणं जीवं वस्तुतः सर्व-
 श्रेष्ठेष्वनुगतं मामेव विद्धि ॥") तस्य स्वरूपं
 यथा,—
 "कर्मणा जीवरूपं सन्ततं तत्फलप्रदः ।
 कर्मरूपं भगवान् श्रीलङ्काः प्रकृतेः परः ॥
 सोऽपि तद्वैतु रूपं कर्म तेन भवेत् सति ।
 जीवः कर्मफलं भुङ्क्ते आत्मा निर्जित एव च ॥
 आत्मनः प्रतिविम्बश्च देही जीवः स एव च ।
 प्राग्देहादिभ्यो देही स जीवः परिकीर्तितः ॥"
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डम् ॥ ३ ॥
 (तथाच भागवते । १२ । १८ । १७ ।
 "जीवं पद्मासि वृक्षाद्यामप्येतन्मं न विद्यते ॥"
 वेदान्तमते षटावच्छिन्नाकाशवत् शरीरचित्त-
 यावच्छिन्नं चैतन्यम् । केवाचित्तमते दर्पणस्य सुख-
 प्रतिविम्बवत् बुद्धिस्य चैतन्यप्रतिविम्बम् । (जीव-
 यति लोकानन्तर्गतात्मकत्वेति । जीव +
 गिच् + अच् । विष्णुः । यथा, महाभारते ।
 १३ । १५६ । ६८ ।
 "जीवो विनयिता साक्षी सुकुण्डलीमतिप्रक्रमः ॥"
 जीवनविशिष्टे, चि । यथा, महाभारते । १२ ।
 २८८ । २३ ।
 "नृते वा त्वयि जीवे वा यदा भोक्ष्यति वै जनः ॥"
 जीवः, पुं स्त्री, (जीव + भावे ञच् ।) जीवितम् ।
 इति मेदिनी । वे, ६ । (यथा, भागवते ।
 १ । २ । १० ।
 "जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यच्छेह कर्मभिः ॥"
 "जीवस्य जीवनस्य च पुनर्जन्मानुष्ठानद्वारा
 कर्मभिर्मयं दह प्रविष्टः स्वर्गादिः सोऽर्थो न
 भवति ॥" इति तट्टीकार्या श्रीधरस्वामी ॥)
 जीवकः, पुं, (जीवयति आरोह्यं करोतीति । जीव
 + गिच् + क्तुन् ।) अष्टवर्गान्तर्गतौघविशेषः ।
 तत्पण्यायः । कूर्चश्रीवः २ मधुरकः ३ शङ्खः ४
 ब्रह्माङ्गः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ११२२ । जीवः
 ६ दीर्घाङ्गः ७ प्रायदः ८ जीवः ९ अङ्गाङ्गः १०

पृष्ठ

जीवदा

प्रियः ११ विरज्जीवो १२ मधुरः १३ मङ्गलः १४
 कूर्चश्रीवः १५ इन्द्रिः १६ आयुधान् १७
 जीवदः १८ वलदः १९ । अस्व गुणाः । मधु-
 रत्वम् । श्रुतत्वम् । रक्तपित्तानिर्वाणस्य-
 दाहज्वरनाशित्वम् । शुक्रश्लेष्मविवर्द्धनत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वलकारित्वम् । कार्य-
 वातनाशित्वम् । तस्य रूपं यथा,—
 "जीवकर्षभकौ ज्यैषी हिमाद्रिशिखरीश्वरी ।
 रघोनन्दवत्सल्यौ निःसारौ स्रग्मपकौ ॥
 जीवकः कूर्चकाकारः ऋभो वृषद्वज्रवत् ।
 जीवकर्षभकस्याने विदारीमूलम् ॥"
 इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥
 प्रायदः । पीतशालः । क्षपणः । इति मेदिनी ।
 के, ६५ ॥
 जीवकः, चि, (जीवति प्रभुसेवावृत्त्या इति । जीव
 + क्तुन् ।) सेवकः । इन्द्राशी । जीवी ॥
 (यथा, महाभारते । १३ । १४१ । ६६ ।
 "शैविद्यो नास्त्वयो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः ॥"
 अहितुष्टिकः । इति मेदिनी । के, ६५ ॥
 जीवजीवः, पुं, (जीवेन भक्ष्यसुप्तकौटादिना जीव-
 तीति । जीव + अच् । यद्वा, जीवजीव + ट्यो-
 दरात् साधुः ।) जीवजीवपत्नी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 जीवजीवः, पुं, (जीवं जीवयति विषदोषं नाशय-
 तीति । ज्ञान्युटो बहुलमिति बाहुलकात्
 खच् ।) चकोरपत्नी । इत्यमरः । २ । ५ । १५५ ॥
 (अपरः पक्षिविशेषः । विषादिविघ्नतस्यान्नादेः
 परीक्षार्थमस्यावश्यकत्वं भवति । यथा, वाभटे
 सूत्रस्थाने ७ अध्याये १६ ।
 "हंसः प्रसूतलति ग्लानिर्षीवजीवस्य जायते ।
 चकोरस्यासिर्वैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यान्नदोदयः ॥"
 ट्यविशेषः । इति मेदिनी । वे, ५६ ॥
 जीवतोका, स्त्री, (जीवत् तोकं अपत्यं अस्याः ।)
 जीवतपुत्रिका । तत्पण्यायः । जीवदः २ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 जीवतपतिः, स्त्री, (जीवन् पतिर्यस्याः ।) सधवा ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 जीवतपितृकः, पुं, (जीवन् पिता यस्य इति कप् ।)
 विद्वमानपितृकः । यथा,—
 "अमास्मान् गयाश्राद्धं दत्तवानुसुखभोजनम् ।
 न जीवतपितृकः कुप्यात् ततोऽपि पितृहा भवेत् ॥"
 इति तिथ्यादितत्वम् ॥
 जीवयः, पुं, (जीवयन्नेनेति । जीव + "शीङ्गप्रि-
 रगमिष्विजीवि प्राणिभ्योऽथः ।" उणां ३ ।
 ११३ । इति अथः ।) प्राणः । कूर्मः । मयूरः ।
 मेघः । धार्मिके चिरायुषि च चि । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 जीवदः, पुं, (जीवं जीवनं ददाति औषधादि-
 सुप्रयोगेनेति । दा + कः ।) वैद्यः । विशिष्टः ।
 इति मेदिनी । दे, २६ ॥ जीवनदातरि, चि ॥
 जीवदात्री, स्त्री, (जीवं जीवनं ददातीति । दा +
 क्त्वाङ् ।) ऋद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवनि

जीवधनं, स्त्री, (जीव एव धनमिति ।) गवा-
 दिकम् । इति श्रिकाकशेवः ॥
 जीवर्न, स्त्री, (जीवतेऽनेनेति । जीव + करणे
 ल्युट् ।) इति । (यथा, भागवते । १.१.१४४ ।
 "अहस्ताणि सहस्रानामपदानि चतुष्वहम् ।
 पलंगानि तत्र महता जीवो जीवस्य जीवनम् ॥"
 "जीवर्न जीविकेति ॥" तट्टीकार्या श्रीधरस्वामी ॥)
 जलम् । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४६३ ।
 "यमुनाया इव तस्याः खलि ! मलिनं जीवनं
 मय्ये ॥"
 जीव + भावे ल्युट् ।) प्राणधारणम् । इति
 मेदिनी । ने, ६६ ॥ (यथा, षट्ठयोगप्रदी-
 पिकायाम् । २ । ३ ।
 "यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवनमुच्यते ॥"
 "प्राणान् हन्ति जगत्प्राणो जीवर्न हन्ति
 जीवनम् ।
 किमाश्चर्यं चारभूमौ प्राणदा यमकृतिका ॥"
 इत्युद्धटः ॥)
 जैयङ्गवीनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मज्जा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशी-
 खण्डे । २६ । ६५ ।
 "जीवर्न जीवनप्राणा जगज्जोता जगज्जयी ॥"
 जीवनः, पुं, (जीवयति सेवनादिना । जीव +
 कर्त्तरि ल्युः ।) जीवकौषधम् । वातः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ शुद्धफलकटुचः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ पुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सर्वान्
 प्राणरूपेण जीवयतीति । जीव + गिच् + कर्त्तरि
 ल्युः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १२० ।
 "वीरहा रक्षः सन्तो जीवनः पर्यवस्थितः ॥"
 शिवः । महाभारते । १३ । १७ । १२१ ।
 "निर्जो जीवो जीवो मन्त्रः शुभाशो बहुकर्कशः ॥"
 जीवनकं, स्त्री, (जीवतेऽनेनेति । जीव + करणे ल्युट् ।
 ततः स्वार्थे कन् ।) अन्नम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 जीवनयोनिः, स्त्री, (जीवनस्य योनिः कारणम् ।)
 यत्नविशेषः । स तु अतीन्द्रियः शरीरे प्राण-
 सञ्चारकारणम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥
 जीवनहेतुः, पुं, (जीवनस्य हेतुरुपायः ।) वर्ण-
 नोपायः । स च दृशविधः । यथा,—
 "विद्या शिष्यं भूतिः सेवा गोरक्षं विपणिः क्षत्रिः ।
 वृत्तिर्भैक्षं कुशीदश्च दृश जीवनहेतवः ॥"
 इति गारुडे २१४ अध्यायः ॥
 जीवना, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + गिच् + युच्
 ल्युः वा ततश्चाप् ।) मेदौषधम् । इति मेदिनी ।
 ने, ६६ ॥
 जीवनाघातं, स्त्री, (जीवर्न आहन्त्यनेनेति । आ +
 हन् + करणे ञच् ।) विषम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 जीवनावासः, पुं, (आवासव्यञ्जिनम् । आ + वस + ञच् ।
 जीवनं जलं आवासोऽस्य ।) वरुणः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (वारिवास्ति, चि ॥)
 जीविका, स्त्री, (जीवन् + ठन् । टाप् । यद्वा, जीवनी
 + संज्ञायां कन् इत्यच् ।) हरीतकी । इति राज-

जीवन्ती

निर्घण्टः ॥ (हरितकीशब्दे विवरणविशेषोऽस्याः ज्ञातव्यः ॥)
 जीवनी, स्त्री, (जीवन्तीनेति । जीव + करणे कृट् डीप् च ।) जीवन्ती । (पर्याया यथा,—
 “जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुसूया । मङ्गल्यनामधेया च शाकमेष्टा पयस्विनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 काकोली । डोड़ी । मेदा । मन्दा । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 जीवनीयं, स्त्री, (जीवतेऽनेन अस्माद्धा । जीव + करणे अपादाने वा ञनीयर् ।) जलम् । इति शैमचन्द्रः ॥ (जीवनप्रदे, चि । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
 “शोचोरममभिष्यन्दि जिगं गुरु रसायनम् । जीवनीयं यथा वातपित्तं परमं कृतम् ॥”)
 जीवनीयगन्धः, पुं, (जीवनीयानामोषधीनां गन्धः ।) औषधविशेषः । यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
 “अट्वर्गश्च पङ्क्तिर्जीवन्ती मधुकन्तया । जीवनीयगन्धः प्रोक्तो जीवन्तु पुनस्तथा ॥”
 (“जीवन्ती काकोली मेदे दे तुल्यभाषणस्य ॥
 ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयास्त्यः ॥”
 इति च वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥)
 जीवनीया, स्त्री, (जीवनीय + टाप् ।) जीवन्ती । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥
 जीवनेत्री, स्त्री, (जीवं जयतीति । जीव + नी + ङच् + डीप् च ।) सैहली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जीवनीवधं, स्त्री, (जीवन्त्य औषधं उपाय-विशेषः ।) येन स्त्रियमागो जीवति तदौषधम् । जीवरक्षाकारि । जीवोपायः । तत्पर्यायः । जीवातः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १२० ॥
 जीवन्तः, पुं, (जीवयति जीवतेऽनेन वा । जीव + “रुह्यन्दि जीविप्राजिभ्यः विदाशिधि ।” उणां । १ । १२७ । इति ऋच् ।) औषधम् । प्राणः । आयुर्भिषिष्टे, चि । इत्युणादिकोवः ॥ जीव-शाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जीवन्तिका, पुं, (जीवान्तकः । एवोदरात् साधुः ।) जीवान्तकः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 जीवन्तिका, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + ऋच् + कन् टाप् च ।) कापि अत इत्यम् । वन्दा । वृक्षो-परिजातवृक्षः । गुडूची । जीवास्त्यशाकः । इति मेदिनी । के, १६० ॥ जीवन्ती हरितकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जीवन्ती, स्त्री, (जीवन्त + डीप् ।) कताविशेषः । जीवद् इति जीयाती इति च भाषा । तत्-पर्यायः । जीवनी २ जीवनीया ३ जीवा ४ मधुः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ जीवना ६ मधुसूया ७ कवा ८ । इति तट्टीका ॥ पय-स्विनी ९ जीवा १० जीवदा ११ जीवदात्री १२ शाकमेष्टा १३ जीवभद्रा १४ भद्रा १५ मङ्गल्या १६ सुदजीवा १७ यशस्या १८ शङ्खाटी १९ जीवदटा २० काजिका २१ शृङ्गशिल्पिका २२ सुपिङ्गला २३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधु-

जीवन्तु

भाषा २४ जीवदटा २५ सुखदूरी २६ जग-राटिका २७ जीवपत्नी २८ जीवपुष्पा २९ । इति कैचित् ॥ (यथा,—
 “वरा शाकैश्च जीवन्ती सर्वपाण्डुराः परम् ॥”
 इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
 अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । रक्त-पित्तवायुक्षयदाहज्वरनाशित्वम् । कफवीर्य-विवर्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ खाडुत्वम् । जिघत्सुत्वम् । जिहोवनाशित्वम् । रसायनत्वम् । बलकारित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । ग्राहित्वम् । जघुत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ आसकासधातु-क्षयनाशित्वम् । खरकारित्वम् । सुरादृष्टेऽण-स्वर्गवर्गहरितकी । सा जीहपाके प्रशस्ता जीर्णरोगनाशनी । इति राजवल्लभः ॥ (अस्याः लक्षणं व्यवहारश्च यथा,—
 “जीवन्ती खर्गवर्गिनी ॥”
 “जीवन्ती सर्वरोगहृत् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 शमी । गुडूची । (पर्याया यथा,—
 “गुडूची मधुपर्णी स्यादन्ततन्तवल्लीरौ ।
 क्षिप्ता क्षिप्तवहा क्षिप्तोद्भवा वल्गादनीति च ॥
 जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुक्षली ।
 चक्रलक्ष्मिका धीरा विशाला च रसायनी ॥
 चन्द्रहासी वयस्या च मखली देवनिर्मिता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वन्दा । इति मेदिनी । ते, ११२ ॥ डोड़ी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जीव इति शाक-विशेषः । शर्करावन्मधुरपुष्पा व्रततिः । अस्याः पर्याया यथा,—
 “जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुसूया । मङ्गल्यनामधेया च शाकमेष्टा पयस्विनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 जीवन्तुक्तः, चि, (जीवन्तेव सुक्तः आत्मज्ञानेन मायाबन्धरहितः ।) जीवदृशायां मायाबन्ध-रहितः । (यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ४८ ।
 “जीवन्तुक्तः स राजर्विभ्रंशज्ञानमतिः सुचिः ।
 तथ्यवक्तानिष्ठानश्च योगी योगप्रियः सदा ॥”) तत्तत्तत्तं यथा । “स्वस्वरूपास्वसुहृद्भक्त्यानेन तदज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डे ब्रह्मणि साक्षात्कृते सति अज्ञानतत्कार्यसंज्ञितकर्म-संश्रयविपर्ययादीनामपि बाधितत्वाद्दखलवन्ध-रहितो ब्रह्मनिष्ठः ।
 ‘भिद्यते हृदयग्रन्थिज्ज्ञानो सर्वसंश्रयाः ।
 द्यौयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे’ इत्यादिश्रुतेः ।
 अयन्तु अयानसमये मांसशोणितमूत्रपुरीवादि-भाजनेन शरीरेण आत्मभान्दापटुत्वादिभाज-नेनेन्द्रिययामेव अशनायापिपासाशोकमोहादि-भाजनेनान्तःकरणेन च तत्तत्पूर्वपूर्ववासनया क्रियमाणानि कर्माणि सुष्यमानानि ज्ञाना-विबुधान्धारणफलानि च पश्यन्ति बाधितत्वात् परमार्थतो न पश्यति । यथा इदमिन्द्रजाल-

जीव

मिति ज्ञानवान् तदिन्द्रजालं पश्यन्ति परमार्थ-मिदमिति न पश्यति । सचक्षुरचक्षुरिव सकर्तृ-लक्ष्यं इव समना अमना इव समानोऽभाव इव इत्यादिश्रुतेः । उक्तम् ।
 ‘सुप्तवज्जायति यो न पश्यति
 ह्ययं पश्यन्ति वाहयन्तः ।
 तथापि कुर्मन्नपि निष्क्रियश्च यः
 स आलविमान्य रतीह निश्चयः ॥’ इति ।
 अथ ज्ञानात् पूर्वं विद्यमानावामेवाहार-विहारादीनां अनुवृत्तिवन्मुखावसानामेवाह-वृत्तिर्भवति । शुभाशुभयोरौदासीन्यं वा । तदु-क्तम् ।
 ‘बुद्धाद्वैतसतत्वस्य यथेष्टाचर्यं वरि ।
 शुभां तत्त्वदृशाश्चैव को भेदोऽनुचिभक्ष्ये ॥
 ब्रह्मविष्वं तथा मुक्ता स आत्मज्ञो न चैतरः’ इति ।
 तदानीममानित्वादीनि ज्ञानसाधनान्यदृष्ट्वा-दयः सङ्ख्यान्तान्धारवदशुवर्तन्ते । तदुक्तम् ।
 ‘उत्पन्नास्मावबोधस्य हृद्वेष्ट्वाद्यो गुणाः ।
 अयन्नतो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिणः ॥’ इति ।
 किं बहुना अयं देहयात्रामात्रार्थमिच्छानिष्का-परेच्छाप्रापितानि सुखदुःखलक्षणान्धार-फलान्यनुभवन्नः करुणाभासादीनामवभासकः सन् तदवसाने प्रवृत्तगान्धपरब्रह्मणि प्राप्ते लीने सति अज्ञानतत्कार्यसंस्काराणामपि विनाशान् परमकौबन्धमानन्दैकरसमस्तिमिद-प्रतिभासरहितमखण्डं ब्रह्मावतिष्ठते । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यन्नेव समवर्तीयन्ते विसृज्यते । इत्येवमादिश्रुतेः ।” इति वैदान्त-सारः ॥
 जीवपुत्तकः, पुं, (जीवः प्राणन् पुत्त इव । पुत्त-वर्द्धनकलात् तथालम् । इवार्थे कन् ।) इष्टुदी-वृक्षः । इति शब्दरत्नावली । वृक्षविशेषः । इत्यमरटीकायां रमानायः ॥ जीवापुता इति भाषा ॥
 जीवपुष्पा, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + ङिच् + ञच् । जीवं प्राकटं पुष्पमस्याः ।) वृक्ष-जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जीवप्रिया, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां प्रिय-हितकारित्वात् ।) हरितकी । इति राज-निर्घण्टः ॥
 जीवभद्रा, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां भद्रं मङ्गल-यस्याः ।) जीवन्तीजता । वृह्णिनामौषधम् इति राजनिर्घण्टः ॥
 जीवमन्दिरं, स्त्री, (जीवस्य आत्मनो मन्दिरं यत्र-मिव ।) शरीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 जीवजा, स्त्री, (जीवं उदरस्थतामिं काति यज्ञा-नाश्रयतीति । जा + “आतोऽनुपसर्गे कः । १ । २ । १ । इति कः ।) सैहली । इति राज-निर्घण्टः ॥
 जीवज्जी, स्त्री, (जीवयतीति जीवा प्राकटार्थं-सा चासौ वल्ली चेति ।) शीरकाकोली । इ-राजनिर्घण्टः ॥

प्रेमप्राप्तः, ई, (जीवो हितकरः प्राक्तः। जीवाकाः प्राक्ती वा।) मात्वे प्रविष्टप्राक्तविशेषः। तत्पञ्चाशः जीवनाः २ इत्यमरः। २ तात्पर्यः ३ प्रवाकः ५ प्राक्तवीरः ६ सुमहुरः ७ मेवकः ८ आकाशगुहाः। सुमहुरात्मन्। ईदृशत्वात्। वस्ति-श्लेषवत्त्वं। हीमनत्वं। प्राचनत्वं। वस्य-त्वं। ह्यत्वं। पितापहारकत्वं। इति राजनिर्घण्टः।

जीवपुष्पा, जी, (जीवयतीति। जीव+विच्+अच्। जीवा हितकरो युष्मा युधवर्धकता।) जीवकाकोजी। इति राजनिर्घण्टः।

जीवमेहा, जी, (जीवाय जीवनाय मेहा।) ज्विवासीवधम्। इति राजनिर्घण्टः।

जीवसंज्ञः, पुं, (जीव इति संज्ञा यस्य। वहा, जीवस्य संज्ञा आत्मा संज्ञा यस्य।) कामद्वि-द्वयः। इति राजनिर्घण्टः।

जीवसाधन, जी, (जीवस्य जीवनस्य साधनं कार-णम्।) धान्यम्। इति राजनिर्घण्टः।

जीवकः, जी, (जीवं प्राविशं कृते इति। कृ+विप्।) जीवसोका। जीवतुष्टिका। हेमचन्द्रः। १। १६४। (यथा, महाभारते। १। २००। ७।

“जीवकवोरकधने। बहुषौक्यगुणान्विता। सुभगा भोग्यव्याप्या वक्ष्यमयी पतिव्रता।”)

जीवस्थान, जी, (जीवस्य जीवनस्य स्थानम्।) मर्म। इति जकायुधः।

जीवा, जी, (जीवयतीति। जीव+विच्+अच्। ततटाप्।) जीवनीयवः। मौर्वी। (यथा, आर्यासप्तशत्याम्। ३। २१।

“निर्गुण इति नत इति च द्वैतेकार्थभिधाधिगौ विद्धि।

मग्नं वसुधैवकुतूह्यं निर्णीयं तदिह संस्रिजम्।”

“निर्गता जीवा आ यस्मात् तत्। “जीवा आ श्रिजिनीवधि” इत्यभिधानात्।” इति तट्टोका।

वषा। श्रिजितम्। भूमिः। इति मेदिनी। वे, ८। जीवितम्। इति जटाधरः।

जीवातुः, पुं, जी, (जीवयतेनेति। जीव+“जीवे-रातुः।” उर्ध्वा। १। ८०। इति करणे आतुः।) भक्तम्। जीवनीयवधम्। (यथा, काशीखण्डे। २६। ६५।

“जीवजीवातुक्तिका जलजलजनिवर्हिणी।”

“जीवानां प्राणिनां जीवनीयवधस्या।” इति तट्टोका। ३३। (जीव+भावे आतुः।) जीवितम्। इति मेदिनी। ते, ११२। (यथा, उत्तरराम-चरिते २ अङ्के।

“रे ह्यहं हस्तिः। कतस्य शिशोर्दिशस्य जीवात्वे विद्वज्मृदुगौ जयावम्।

रामस्य गात्रमसि दुर्महर्गमस्त्रि-धौताविवाहनपटोः करुणा कुतस्ते।”)

जीवात्मा, [नृ] पुं, (जीवस्य जीवनस्य आत्मा आधिष्ठाता। वहा, जीवसाको आत्मा वेति कर्मेधारयः।) देही। तत्पञ्चाशः। पुनर्मयी २ जीवः ३ अस्तुमान् ४ वज्रम् ५ ईदृशत्वं ६

वज्रः ७ वज्रः ८। इति हेमचन्द्रः। प्राक्ती ६ चेतनः १० वज्रो ११ शरीरो १२। इत्यमरः। १। १६। १०। (यथा, भागवते। ८। २२। २५।

“वदा कदाचित् जीवात्मा संवरन्निजकर्मभिः। नावायोनिजगोश्रोत्रं यौवर्षी गतिमात्रमेतम्।”

“एवं चतुर्विंशतिभिरात्मैः सिद्धे वपुर्यदे। जीवात्मा नियतो निर्वाणं वसति स्वात्मदूतवान्।

य देही कथ्यते पापपुण्यदुःखसुखादिभिः। आत्मा बहुच मनसा लज्जैः कर्मवन्धनैः।

कामक्रोधा लोभमोहावहङ्कारश्च पञ्चमः। दशैकियाणि बुद्धिश्च तस्य बन्धाय देहिनः।

आत्मेति बन्धमज्ञानादात्मज्ञानाच्च मुच्यते।” इति पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये प्राङ्गणरेखोक्तम्।)

जीवाधारः, पुं, (जीवस्य श्रेयसस्य आधारः आश्रयस्थानम्।) श्रेयम्। इति हेमचन्द्रः।

जीवानकः, पुं, (जीवं अन्तयति नाशयतीति। अन्त+विच्+अल्।) जीवनायं पक्षि-घातकः। तत्पञ्चाशः। प्राकृतिकः २। इत्य-मरः। २। १०। १४। जीवनाशके, जि।

जीवाभा, जी, (जीवं जदस्वत्कर्मिं आजाति युक्ताति नाशयतीत्यर्थः। आ+जा+कः।) शैहिली। इति राजनिर्घण्टः।

जीविका, जी, (जीवतेत्येति। जीव+“गुरोश्च हलः।” ३। ११२। २। इत्यः। ततः संज्ञायां कन् टाप्। अत इत्यच्।) जीवनीयावः। तत्पञ्चाशः।

आजीवः २ वार्ता ३ इतिः ४ वर्तनम् ५ जीव-नम् ६। इत्यमरः। २। ६। ११। जीवः ७। इति शब्दरत्नावली। (यथा, मनुः। ४। ११।

“अजिह्मामश्रुतां युष्मां जीवेद्भाक्क-जीविकाम्।”)

जीवनी। इति मेदिनी। के, ६५।

जीवितं, जी, (जीव+भावे क्तः।) जीवन्म्। इति हेमचन्द्रः। (यथा, उत्तररामचरिते ३ अङ्के।

“त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं त्वं कौमुदी नयनयोरन्तं त्वमङ्गे।

इत्यादिभिः प्रियशतेरशुद्धा सुम्भा तमेव, श्रान्तमयवा किमिहोत्तरेण।” ३०।

कर्तरि क्तः।) जीवन्मुक्ते, जि। (यथा, रघुः। १२। ७५।

“कामं जीवति मे नाथ इति वा विजहौ युष्मत्।

प्राकृता सत्यमस्यानं जीविताकीति जनिता।”)

जीवितकाजः, पुं, (जीवितस्य जीवनस्य काजः।) आयुः। इत्यमरः। २। ८। १२०।

जीवितज्ञा, जी, (जीवितस्य जीवनस्य ज्ञा ज्ञानं यस्याः। नाडीखण्डनेन हि जीवानां जीवन्ज्ञाना-दस्यास्तथात्वम्।) नाडी। इति राजनिर्घण्टः।

जीवितेशः, पुं, (जीवितस्य ईशः प्रभुः।) प्राच-नाथः। यमः। (यथा, रघुः। ११। २०।

“राममन्त्राश्रयेण ताडिता हःवधेन हृदये निशाचरो।

गन्धवहधिरचन्द्रोद्यिता जीवितेशवर्ति जगाम वा।”

“जीवितेशस्य अन्तकस्य प्राचीनरस्य च वसति जगाम।” इति तट्टोकायां मञ्जिनाथः।)

चन्द्रः। कर्म्यः। इति शब्दरत्नावली। जीवातुः। इति हेमचन्द्रः। जीवितेश्वर, जि। इति मेदिनी। शे, ३५।

जीवी, [नृ] पुं, (जीवोऽव्यस्येति। जीव+इनिः।) प्राक्ती। वषा, ज्वलयेवर्षे गच्छिष्यच्छे।

“जीविनां दावगो रोगः कर्मभोगः शुभाशुभः। भक्तो वैद्यस्तं निहन्ति ज्वलभक्तिरसाधनात्।”

जीवा, जी, (जीवाय जीवनाय हिता। जीव+यत्।) गोक्षुरदुग्धा। जीवनी। इत्येतयोः। इति राजनिर्घण्टः।

जु, रंइवि। इति कविकल्पद्रुमः। (भर्-भरं-अकं-अगिट्।) रंइवो वेगमतिः। अवसि चोटकः। इति दुर्गादायः।

जु, उ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः। (भर्-भारं-सकं-अगिट्।) उ, अवसि। इति दुर्गादायः।

जुग, इ त्यागे। इति कविकल्पद्रुमः। (भर्-भरं-सकं-सेट्।) इ, कर्मणि जुज्जति। इति दुर्गादायः।

जुगुधनं, जी, (गुप+कार्ये वन्+क्युट्।) जिह्वा। इति हेमचन्द्रः। १०। १८५। (जिह्वाश्लेषे, जि। तत्र “अयुदासोतस्य ह्यदादेः।” ३। २। १४६। इति गुप्।)

जुगुषा, जी, (गुप जिह्वाधाम्+सन्+भावे अ-स्तट्।) जिह्वा। इत्यमरः। १। ६। १३२। (यथा, काद्विद्वदर्थे। ३। १०६।

“दोषिष्यादिभिर्गर्हा जुगुषा विप्रयोद्गवा।”)

जुङ्गः, पुं, (जुज्जि+अच्।) उड्डारकः। इत्य-मरः। २। ४। १३७। (यथास्य पर्यायाः।

“जुङ्गकर्मन्वाह्यमकाकाप्रावेगो उड्डारकः।” इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)

जुङ्गकः, पुं, (जुङ्ग+कार्ये कन्।) उड्डारकश्चः। इति राजनिर्घण्टः।

जुङ्गा, जी, (जुङ्ग+टाप्।) जुङ्गः। इत्यमर-टीकायां रमानाथः।

जुज्जितः, जि, (जुज्ज इ त्यागे+कर्मणि क्तः।) त्यक्तः। इति आकरकम्।

जुटकं, जी, (जुट् संहृतौ+“इगुपथेति।” ३। १। १३५। इति कः। ततः संज्ञायां कन्।) जटा। इति शब्दरत्नावली।

जुटिका, जी, (जुटक+टाप्। टापि अत इत्यच्।) शिखा। इति शब्दरत्नावली। कुंटी इति टिकी। इति च भाषा। (यथा, आह्निकतत्त्वधृतजज्ञपुराणवचनम्।

“जुटिकाश्च ततो बह्व ततः कर्म समारभन्।”)

जुड़, क नोदे। इति कविकल्पद्रुमः। (पुरा-भरं-सकं-सेट्।) क, जोड़यति। नोदः प्रेर-णम्। इति दुर्गादायः।

जुड़, श गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (तुर्दा-भरं-सकं-सेट्।) श, जुड़ति जोड़ता। इति दुर्गादायः।

जृङ्, शि वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
परं-सकं-सेट् ।) शि, जुङति अजुङीत् । ताडु-
च्छलतापन्नान् प्रक्षलेन जुङ्गयौ । जुङ्गोङ् ।
इति दुर्गादासः ॥

जुत, ऋ ङ दीप्ती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अजुजोतत् । ङ,
जोतते । इति दुर्गादासः ॥

जुन, ष गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
परं-सकं-सेट् ।) ष, जुनति जोनिता । इति
दुर्गादासः ॥

जुम्, ई वधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं-सेट् ।) जृञ्जी । जृः जुरौ जुरः । ई, जूर्यः ।
इति दुर्गादासः ॥

जुज, क पिबि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां-परं-
सकं-सेट् ।) क, जोजयति । पिबि चूर्णोकरणे ।
इति दुर्गादासः ॥

जुष, कि तर्के । जृषी । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरां पक्षे भा-परं-सकं-अकं च-सेट् ।) कि,
जोषयति जोषयत्यगुणं सुधीः । तर्कयतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

जुष, ष इ ई जि सुदि । सेवे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदां-आत्मं-अकं-सकं च-सेट् ।) पञ्चम-
स्वरौ । ष इ, जुषते । ई जि, जुष्टोऽस्ति ।
सुदि हर्षे । इति दुर्गादासः ॥

जुष्ककः, पुं, (जुष् + कक् । ततः संज्ञायां कन् ।)
युष्मः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जुर्त्, झी, (जुष्यते स इति । जुष + क्तः ।) उच्छि-
द्यम् । संविते, त्रि । इति मेदिनी । टे, १५ ॥
(यथा, भट्टिः । १ । ४ ।

“पुण्यो महाब्रह्मसङ्गजुष्टः

सन्तर्पणो नाकसदा वरेण्यः ॥”)

जुष्मः, जि, (जुष् + कर्मणि कप् ।) सेव्यः ।
इति सुशब्दोद्धृतम् ॥

जुहुवान्, पुं, (जुह्यते इति । जु + कर्मणि कानच् ।)
कठिनहृदयः । अग्निः । उष्मः । इति संचिप्त-
सारे उणादिवृत्तिः ॥

जुहुः, झी, (जुहोत्यनया । इति जु + “जुवः
जुवश्च ।” उणां । २ । ६० । इति क्तिप् निपातनात्
दीर्घत्वं द्वित्वश्च ।) पलाशकाष्ठनिर्मिताहुंचन्द्रा-
क्षतियज्ञपात्रम् । जुहोत्यनया जुहुः । इत्यमर-
भरतौ । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ७६ । ५ ।

“अग्ने ! मन्त्रया जुहा यजस ॥”)

जुहूरागः, पुं, (जुहं रणति इति । “कर्मण्यण् ।”
३ । २ । १ । इत्यण् ।) अग्निः । अज्ययुः । इति
विश्वः । चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥

जुहुवान्, [तु] पुं, (जुहुः पात्रं होमक्रियोद्देश्य-
तयाख्यस्मिन् । जुहु + मतुप निपातनात् मस्य
वत्वम् ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥

जृः, झी, (जृ + “किञ्चिप्रच्छीति ।” उणां । २ ।
५७ । क्तिप् दीर्घश्च ।) आकाशः । सरस्वती ।
पिशाची । जवनम् । इति शब्दरत्नावली । त्वरा-
गमनम् । गमनम् । इति मेदिनी । जे, २ ॥

जृटः, पुं, (जट सङ्गते + अच् निपातनादुच्चागमे
साधुः ।) शिवजटा । इत्यमरटीकायां भरतः ।
जटा । इति शब्दरत्नावली ॥

जृटकं, झी, (जृट + खार्थे कन् ।) केशवन्धः ।
जटा । इति भूरिप्रयोगः ॥

जृतिः, झी, (जृ वेगे + “कतियतिजृतीति ।”
३ । १ । ६७ । इति क्तिन् निपातनात् दीर्घत्वश्च ।)
वेगः । इत्यमरः । ३ । २ । ६८ । (यथा, अथर्व-
वेदे । १३ । २ । १३ ।

“तं समाप्नोति जृतिभिः ॥”)

जृतिका, झी, (जृत्वा कायतीति । कै + कः ।
तत टाप् ।) कर्पूरमेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जूर, ङ य ई ज्यानी । वधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवां-आत्मं-अकं-सकं च-सेट् ।) दीर्घौ । ङ
य, जूर्यते । ई, जूर्यः । ज्यानिर्गतवहुवयोभावः ।
इति दुर्गादासः ॥

जूर्याङ्यः, पुं, (जूर + क्तः । जूर्य इति आख्या यस्य ।)
हृग्विशेषः । उलू इति भाषा ॥ तत्पठ्यायः ।
सुध्ययः २ स्थूलकः ३ दर्भः ४ खरच्छदः ५ ।
इति रत्नमाला ॥ उलूकम् ६ उलपः ७ । इति
कंचित् ॥

जूर्याङ्यः, पुं, (जूर्य इति आङ्यः आख्या यस्य ।)
देवधान्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जूर्तिः, झी, (ज्वर + “वीज्याज्वरिभ्यो निः ।”
उणां । ४ । ४८ । इति निः । “ज्वरत्वेति ।” ६ ।
४ । २० । इत्यट् च ।) वेगः । इत्युणादिकोषः ॥
आदिश्वः । देहः अक्षा । ज्वरः । इति संचिप्त-
सारे उणादिवृत्तिः ॥

जूर्तिः, झी, (ज्वर + भावे क्तिन् । “ज्वरत्वे-
त्यादिना” कट् च ।) ज्वरः । इत्यमरः । ३ । २ । ६८ ॥

जृष, ञ वधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-उभं-
सकं-सेट् ।) यष्टस्वरौ । ञ, जृषति जृषते ।
परस्मैपदीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

जूर्यं, झी, पुं, (यृष + एधोदरात् साधुः ।) यूषम् ।
सुप्तादिकाधरसः । इति लिङ्गादिचयष्टीकायां
भरतः ॥

जूर्यणं, झी, (जूर्यतेऽनेनेति । जूर्य + करणे क्यट् ।)
दृष्टविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ घादपुण
इति भाषा ॥

जृ, न्यक्कारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं-अनिट् ।) न्यक्कारस्तिरस्वरणम् । अरति
श्रुञ् शूरः । इति दुर्गादासः ॥

जृभ, इ ङ जृम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्मं-अकं-सेट् ।) सप्तमस्वरौ । इ, जृम्भते ।
ङ, जृम्भते । इति दुर्गादासः ॥

जृभ, ङ ई जृम्भे । गात्रश्रेष्ठ्य इति यावत् ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्मं-अकं-सेट् ।)
ङ, जृम्भते । ई, जृम्भः । इति दुर्गादासः ॥

जृम्भः, पुं, झी, (जृम्भ + भावे घञ् ।) सुखादिविकाशः ।
हाह इति भाषा ॥ तत्पठ्यायः । जृम्भणम् २
जृम्भा ३ जृम्भिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
जम्भा ५ जम्भिका ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्व लघ्वर्च यथा, सुसृते । ३ । ४ ।
“निद्रातेजोव यजोहा तंस्व सप्ता विविर्हिषित् ।
प्रोत्थेकमनिजोष्ठासमर्द्धेन विहृताननः ।
यजुश्चति सनेवाचं स जृम्भ इति संज्ञितः ॥”)
“जृम्भात्यर्थं समीरयात् ।” इति वैद्यकम् ॥
“सुदुत्पतनजृम्भे जीवोत्पिडाहृत्तिभिः ।
अवग्रमेव कर्मयथायथा तद्गुणो भवेत् ॥”

इति कर्मजोचनम् ॥ ७ ॥

विकाशः । स्मारितः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । ४ । २८ । “एताश्च प्रति-
सुकुलजयमधुपावनीरचितसुखरा जृम्भारम्भ-
भरविगलम्भकरन्दुहिनाः कुसुमसुरभयः ॥”)

जृम्भणं, झी, (जृम्भ + भावे क्यट् ।) जृम्भः । इत्य-
मरः । १ । ७ । ३५ ॥ (यथा, सुसृते । ३ । ४ ।
“इन्द्रियाण्येवंप्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं ज्ञमः ॥”)

जृम्भा, झी, (जृम्भ + भावे घञ् ततटाप् ।)
जृम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । १५ । ६१ ।

“तुष्टिः पुष्टिः क्षमा लज्जा जृम्भा तन्ना च
शक्तयः ॥”)

जृम्भिका, झी, (जृम्भा + खार्थे कन् टाप् । अत
इत्वश्च ।) जृम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥
(निद्रावेगधारणजनितरोगविशेषः । यथा, वाभटे
सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।

“निद्राया मोहसङ्घातिगौरवाजसृजृम्भिकाः ।
अङ्गमर्द्धं तमेष्टः स्रग्भः संवाहनाणि च ॥”

जृम्भ + णिच् + क्णञ् । टाप् । अत इत्वम् ।
जृम्भणकारकोऽक्षविशेषः । यथा, महाभारते ।
५ । ६ । ५२ ।

“अष्टजंस्ते महासत्त्वा जृम्भिका वृत्तनाशि-
नीम् ॥”)

जृम्भितं, झी, (जृम्भ + भावे क्तः ।) विषेष्टितम्
प्रवृत्तम् । जृम्भा । स्मृतितम् । इति हेमचन्द्रः ।
(यथा, कथासरित्सागरे । २६ । ८६ ।

“अष्टो कि मे तदाश्चर्यमायाकुम्भरजृम्भितम् ॥”
झीर्णा करणम् । इति मेदिनी । ते, ११२ ॥

जृम्भिणी, झी, (जृम्भ + णिनिः ।) एकापर्णी
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (एकापर्णी शब्देऽस्य
विशेषो ज्ञेयः ॥)

जृ, इर् य म य ज्याने । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवां-परं-अकं-अनिट् ।) इर्, अजरत् अजा
रीत् । य, जरा । म, जरयति । य, जीर्णति
ज्यान् गतवहुवयोभावः । इति दुर्गादासः ॥

जृ, मि कि ज्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रां
पुरांपक्षे भा-च-परं-अकं-नेट् ।) मि, ज्यानि
जीर्णः जीर्णः । कि, जारयति जरति । इति
दुर्गादासः ॥

जेता, [जट] जि, (जयतीति । जि + ङच् ।
जयशीलः । तत्पठ्यायः । जिजुः २ जित्वरः
जेवः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ७७ । (यथा
रघुः । १२ । ८६ ।

“जेतारं लोकपापानां सहस्रेरपि तेभ्यम् ॥”

विष्णुः । यथा, अष्टाभारते । ११ । १४६ । २६ ।

“अनयो विष्णो जेतर विष्णोनिः पुनवेसुः ।”)

जेताकोः, पुं, जेद्विधिवः । यथा, “अथ

जेताकों पिबोर्मुनिं परीक्षेत पूर्वस्था-

न्विधि उत्तरको वा शुभवति प्रशस्तभूमिभागे

देशे ज्ञानमधुरवृत्तिके सुवर्णवर्णवृत्तिके वा

मदीपरीवापुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्य-

तमस्य जूषे दक्षिणे पश्चिमे वा उपतीर्थे सम-

स्तुविभक्तभागे देशे सम्राट् वा अरज्जोः प्रक्रम्य

उदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा अभिसूक्ततीर्थं

जूटागारं कारयेत् । उत्सेधविस्तारतः परम-

रज्जोः षोडशावधमनात् संवृतं ऋतुकर्मसम्पन्न-

मेकवातायनम् । अथ च जूटागारस्थान्तः सम-

न्नातो भित्तिमरत्निविस्तारोत्सेधां पिङ्गिकां

कारयेत् आकवाटाकस्थे चाथ च जूटागारस्य

चतुष्पिङ्गुमार्गे द्विपुत्रवप्रमाणं न्यस्यं कन्द-

संस्थानं बहुकण्ठ्याच्छिन्नं अङ्गारकोष्ठकस्तम्भं

अभिधानं कारयेत् । तच्च खादिरागामान्त्र-

कञ्चिकाणां वा मध्येन काष्ठेनापूरयित्वा प्रदी-

पयेत् । स यदा जानीयात् साधु दग्धानि

काष्ठानि गतवमानि अथ तप्तं केवलमग्निना

तदप्ययत्नं स्वेदयोग्येन चोष्णया युक्तमिति ।

तप्तेन वातहराभ्यङ्गाभ्यक्तगार्धं वस्त्रावच्छिन्नं

प्रवेशयेत् प्रवेशयेच्चैनमशुश्रूष्यात् सौम्य । प्रविश

कल्याणाकारोप्याय चेति प्रविश्य चैनां पिङ्गिका-

मधिकद्वय पार्श्वपरपार्श्वार्थां यथासुखं शशीयाः ।

न च त्वया स्वेदन्स्त्रांपरीतेनापि सता पिङ्गि-

कौवा मोक्षया आपानोच्छ्वासात् अत्यमानो

हृतः पिङ्गिकावकाशात् द्वारमधिगच्छन् स्वेद-

मूर्च्छापरिततया सदाः प्राणान् जह्याः तस्मात्

पिङ्गिकां न कथञ्चन सुचिन्ताः । स यदा

जानीयाद्भिगताभिध्यान्मत्मानं सन्त्यक् प्रवृत्त-

स्वेदपिच्छं सर्वस्रोतोविसृक्तं जलभूतमपगत-

विवन्धस्तप्तुमिगौरववेदनमिति ततस्तां पिङ्गि-

कामनुवसन् द्वारं प्रपद्येत निष्कृत्य च न सहसा

चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतमुदकं क्षुश्रेत् । अप-

गतस्तप्तमपस्तु सुहृत्तां सुखींश्च वारिणा

यथान्यायं परिविक्तोऽश्नीयात् ।” इति चरकः ।

जेमर्ग, जौ, (जिह्व भक्ष्यी + भावेऽक्षुट् ।) भोजनम् ।

इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ।

जेवः, जि, (जीयति इति । जि जये + “अचो

यत् ।” १ । १ । ६७ । इति कर्मणि यत् ।)

जेतव्यमात्रकम् । इत्यमरः । २ । ८ । ७४ ।

(यथा, मार्कण्डेये । २७ । १२ ।

“तस्मात् कामादयः पूर्वं जेयाः पुनः महीरुणा ।

तप्त्रये हि जयोऽवशं राजा नश्यति तेर्जितः ॥”)

जेव, ङ गत्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-

आत्म-सर्क-सिट् ।) ङ, अजिजेवत् । ङ, जेवते

जिजेधे । इति दुर्गादासः ।

जेह, ङ ग यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-

आत्म-सर्क-सिट् ।) ङ, जेहते जिजेधे । ङ,

अजिजेहत् । इति दुर्गादासः ।

जे, जये । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-पर-सर्क-

सिट् ।) जायति । इति दुर्गादासः ।

जेन, जौ, (रोगजयात् जेह । तदेव । “प्रज्ञादि-

भ्यश्च ।” ५ । ४ । १८ । इत्यञ् ।) औषधम् ।

इति राजनिर्घण्टः ।

जेनः, जि, (जेतेव । जेह + प्रज्ञादित्वाद्ङ् ।) जेता ।

इत्यमरः । २ । ८ । ७४ । (यथा, माघे । १ । ११ ।

“शरीरिणा जेजश्रेरेय यज

निःशङ्कन्नेव मकरध्वजेन ॥”)

पारदे, पुं । इति राजनिर्घण्टः ।

जेवरयः, पुं, (जेजो जयशीलो रयो यत् ।)

जयशीलः । इति हलायुधः ।

जेजो, जौ, (जयति रोगादिनाशकतया सर्वोत्त-

मार्थेन वर्तते इति । जि + ङच् । ततः स्वार्थे

अच् ततः स्त्रियां ङीप् ।) जयन्तीष्टयः । इति

शब्दरत्नावली ।

जेनः, पुं, (जिन एव । यद्वा, जिन उपास्य-

देवताश्चेति । जिन् + अच् ।) जिनोपासकः ।

बौद्धः । इति हलायुधः । (धर्मेक्षेत्रे-

शङ्कन् भारतवर्षे प्रचलितेषु विविधेषु

धर्मेषु जिनधर्मे एव श्रेष्ठतम इति जेनाः प्रव-

दन्ति । एषासुपास्यदेवता जिनः । ते तु श्वेता-

म्बरदिग्म्बरमेदेन द्विविधाः । श्वेताम्बरास्तु

प्रायश्च आश्रमिणः । अधुना नानाशाखास्तु

विभक्ताः समभवन् । दिग्म्बरास्तु प्रायशो

निर्ग्रन्थाः । एतेषां यस्मात् तत् सर्वदर्शनसंय-

हात् प्रदर्शयते । यथा,—

“ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्वज्ञपदवेद-

नीयः प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते सद्भावग्राहकस्य

प्रमाणपञ्चकस्य तत्राशुपलम्भात् तथाचोक्तं

तौतातितेः ।

सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मादादिभिः ।

दृष्टो न चेकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽशुमापयेत् ॥

न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्वज्ञबोधकः ।

न च तत्रार्थवादार्ता तात्पर्यमपि कल्पते ॥

न चान्यार्थप्रधानैस्तेस्तदस्ति त्वं विधीयते ।

न चाशुवादितुं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥

अनादेरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् ।

क्षत्रिमेन त्वसंज्ञेन स कथं प्रतिपादयते ॥

अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोऽनैः प्रतीयते ।

प्रकल्पेन कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥

सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सद्यं तेन तदस्तिता ।

कथं तद्भयं सिध्येत् सिद्धमज्ञानरादते ॥

असर्वज्ञप्रणीतास्तु वचनान्मूलवर्जितात् ।

सर्वज्ञमवगच्छन्तस्तद्वाक्योक्तं न जानते ॥

सर्वज्ञसदृशं किञ्चिदपि पश्येन सम्पत्ति ।

उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ॥

उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्माधर्मादिगोचरः ।

अन्यथा गोपपद्येत सर्वज्ञं यदि नाभवत् ॥

इत्यादि ॥

अथ प्रतिविधीयते यद्वद्व्याधि सद्भावग्राह-

कस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्राशुपलम्भादिति तद-

युक्तं तत्तद्भावादेकस्याशुभावादेः सद्भावात् ।

तथाहि कश्चिदात्मा सकलपदार्थेषां आत्मादौ

तद्गृह्यसम्भावले इति प्रचीणप्रतिबन्धप्रत्यय-

त्वात् यद्वद्व्याधि सद्भावले इति प्रचीणप्रति-

बन्धप्रत्ययं तत्तत्तत्तात्काकारि यथा अपगत-

तिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षा-

त्कारि । तद्गृह्यसम्भावले इति प्रचीणप्रति-

बन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थ-

ेषां आत्मादौति । न तावद्व्याधिपद्व्याधि सद्भा-

वत्वमात्मनोऽसिद्धं चोदनावधानिस्त्रिणां भा-

नात् गोत्वस्यान्यथाशुपलम्भात् सर्वमनैकान्तात्मकं

सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेः । चोदना हि

भूतं भवन्तं भविष्यन्तं कदापि अयद्वितं विप्रकृ-

मित्वेवं जातीयकमर्थमवगमयतीत्येवजातीयके-

रम्भरमीमांसाशुभविधिप्रतिषेधविचारणा-

निवन्धनं सकलार्थविषयज्ञानं प्रतिपद्यमानैः

सकलार्थव्याधि सद्भावकत्वमात्मनोऽशुपलम्भात् ।

न चास्त्रिणां प्रतिबन्धकान्तरप्रत्ययानुपपत्तिः

सम्यग्-दर्शनादित्रयलक्षणस्यावरणप्रत्ययहेतु-

भूतस्य सामर्थ्यविशेषस्य प्रतीतत्वात् अन्यथा

सुद्रयापि क्षुद्रोपद्रवा विद्रावाः ।

नन्वावरणप्रत्ययवशाद्व्याधिविषयं किञ्चार्थं विप्रदं

सुखप्रत्ययं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं तस्य सर्वज्ञ-

स्थानादिसुक्तत्वेनावरणस्यैवासम्भवादिति चेन्न

अनादिसुक्तत्वेवासिद्धेर्न सर्वज्ञोऽनादिसुक्तः

सुक्तत्वादितरसुक्तत्वं ब्रह्मापेक्षया च सुक्तव्यप-

देशः तद्वद्विद्वे चास्याप्यभावः स्यादाकाशवत् ।

नन्वनादेः क्षिप्त्वादिकार्यपरम्परायाः कर्तृत्वेन

तत्क्षिप्तिः तथाहि क्षिप्त्वादिकं सकर्तृकं कार्य-

त्वाद्दृष्टवदिति तदप्यसमीचीनं कार्यत्वस्यैवा-

सिद्धेः । न च सावयवत्वेन तस्याधनमित्यभि-

धातयं यस्मादेदं विकल्पाजलमवतरति साव-

यवत्वं किमवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वं

अवयवजन्यत्वं समवेतद्रव्यत्वं सावयवबुद्धिविष-

यत्वं वा । न प्रथमः आकाशादावनेकान्धात् ।

न द्वितीयः सामान्यादौ अभिचारात् । न

तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् । न चतुर्थः विकल्प-

युगलागलनग्रहणत्वात् समवायसम्बन्धमात्र-

वद्द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वमन्यत्र समवेतद्रव्यत्वं

वा विवक्षितं हेतुक्रियते । आद्ये गगनादौ

अभिचारः तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वद्रव्य-

त्वयोः सम्भवात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता

अन्यशब्दार्थेषु समवायकारणभूतेष्ववयवेषु सम-

वायस्य साधनीयत्वात् । अशुपलम्भेतेदमाणि

वस्तुतस्तु समवाय एव न समाप्ति प्रमाणाभा-

वात् । नापि पञ्चमः आत्मादिनानैकान्धात्तस्य

सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्यत्वाभावात् । न

च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयवार्थसम्बन्धेन साव-

यवबुद्धिविषयत्वमपिचारिकमित्येव निरवय-

वत्वे व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत् । किञ्च

किमेकः कर्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे

प्रासादादौ अभिचारः स्वपदार्थानां बहुनां

जैनः

ब्रह्मणा तत्र कर्तृत्वोपलभादेनेव सकलजग-
ज्जननोत्पत्तावितरवैयर्थ्यः । तदुक्तं वीत-
रागश्रुती ।

कर्ता किं नित्यो जगतः स चैव ;

स सर्वज्ञः स सर्वशः स सर्वः ।

इमाः कुर्वताः कुर्विज्जनाः सु-

खीर्षा न येवामनुशासकस्यम् ॥ इति ॥

अन्वयापि ।

कर्ता न तावदिह कीदृषि मयेष्टया वा

हृदोऽन्वया कटकतावपि तत्प्रसङ्गः ।

कार्यं किमत्र भवतापि च तत्तत्कार्यो-

रादयः च तिसुवर्गं पुनः करोतीति ॥

महात् प्रागुक्तकारणवित्तवलादावरणप्रत्यये
स्वात्मज्ञं युक्तम् । न चाख्योपदेशकनराभावात्
सम्बन्धदर्शनाद्विजितयावुपपत्तिरिति भगवोऽर्थं
पूर्वसम्बन्धप्रतीतामप्रभवत्वात्सुव्याप्तिवार्थं ज्ञा-
नस्य । न चान्योन्याभ्युपगमादिदोषः आगमसम्बन्ध
परम्पराया वीणाकुरवदनादित्वाङ्गीकारादि-
त्यलम् ।

इत्यत्रयपदेवैकीयतया प्रसिद्धं सम्बन्धदर्शनादि-
वित्तयमर्हत्त्ववचनसङ्गपरं परमागमसारे प्रक-
षितं सम्बन्धदर्शनज्ञानचारित्र्याणि मोक्षमार्गं
इति । विदितं यो गच्छेत्तत्र येन रूपेण जीवा-
दर्थो अवस्थितस्तेन रूपेणाहता प्रतिपादिते
तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपर-
मार्थं अज्ञानं सम्बन्धदर्शनं तथा च तत्त्वार्थ-
सुखं तत्त्वार्थं अज्ञानं सम्बन्धदर्शनमिति ।

अन्वदपि ।

स्वचित्तेनोक्ततत्त्वेषु सम्बन्धं अज्ञानमुच्यते ।

जायते तत्तत्सर्वोऽयं गुरोर्द्विगमेन वेति ॥

परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निवर्तः आख्या-
नादिरूपपरोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः । येन
स्वभावेन जीवादयः पदार्थाः अवस्थिताः तेन
स्वभावेन मोक्षसंशयरहितत्वेनावगमः सम्बन्ध-
ज्ञानम् । यथोक्तम् ।

यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपाद्विस्तरेण वा ।

योगवोक्षस्तमजाहुः सम्बन्धज्ञानं मनोविद्यः ॥

इति ॥

तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्याय-
केवलभेदेन । तदुक्तम् मतिश्रुतावधिमनः पर्याय-
केवलानि ज्ञानमिति । अस्त्यार्थः ज्ञानावरण-
क्षयोपशमं सति इन्द्रियमनवीर्यरूपं व्यापृतः
सन् यथार्थं मनुते वा मतिः । ज्ञानावरण-
क्षयोपशमं सति मतिजनितं अलं ज्ञानं श्रुतम् ।
असम्बन्धदर्शनादिश्रुतजनितक्षयोपशमनिमित्त-
मवच्छिन्नविवर्णं ज्ञानमवधिः । ईशानराय-
ज्ञानावरणक्षयोपशमं सति परमनीगत-
स्थार्थस्य स्मृतं परिच्छेदकं ज्ञानं मनःपर्यायः ।
तपःक्रियाविशेषाण्यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्-
ज्ञानमन्यज्ञानसंस्मृतं केवलम् । तत्पदार्थं परोक्षं
प्रत्यक्षमन्यत् । तदुक्तम्
विज्ञानं स्वपराभावि प्रमाद्यं वाच्यमर्णितम् ।

जैनः

प्रत्यक्षं परोक्षं द्विधा मेवविचिन्वयादिति ॥

अन्तर्गतिकमेवस्तु स्वप्तिरस्तमेवममेव-

गन्तव्यः । संसरन्वक्तव्योऽस्मिन्सावृत्तस्य अह-

भावस्य ज्ञानवत्तः पापममनकारणक्रियाविप्लवः

समाकृष्टारिचम् । तदेतत् स्वप्नचमुक्तमर्हता ।

सर्वथावद्योगानां त्वागचारिचमुच्यते ।

कीर्तितं तद्विज्ञाद्विज्ञानभेदेन पञ्चधा ॥

अहिंसासुतास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ॥

न यत्प्रमादयोगेन जीवितवपरोपगम् ॥

चराणां स्थावराणाञ्च तद्विज्ञासत्तं मतम् ॥

प्रियं यथैव वक्ष्येऽयं सुवृत्तं व्रतमुच्यते ।

तत्तत्प्रथममपि नो तथ्यमप्रियञ्चाद्विज्ञासत्तं यत् ॥

अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतसुदीरितम् ।

वाङ्माः प्राणा वृक्षामर्षो हरता तं हता हि ते ॥

दिव्यौदरिककामाणां हताशुभतकारितेः ।

मनोवाक्यायतन्यागो ब्रह्माष्टादशधा मनम् ॥

सर्वाभावेषु स्पर्शायाख्यागः स्यादपरिग्रहः ।

यदस्तुस्वपि जायेत सूक्ष्मं चित्तविग्रहः ॥

भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् ।

महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यन्यं पदमिति ॥

भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्रकृतितम् ।

हास्यलोभभयक्रोधप्रमाद्व्याधौर्निरन्तरम् ।

आलोभभाष्येणापि भाववैतु सुवृत्तं व्रतम् ॥

इत्यादिना ॥

एतानि सम्बन्धदर्शनज्ञानचारित्र्याणि मिलि-
तावि मोक्षकारणं न प्रत्येकं यथा रसायन-
ज्ञानं अज्ञानावरणानि सम्भूय रसायनफलं
साधयन्ति न प्रत्येकम् ।

अत्र संक्षेपतत्त्वावच्छीवाजीवाक्ये हि तत्त्वे
स्तः तत्र बोधात्मको जीवः अवोधात्मकस्य-
जीवः । तदुक्तं पद्मनन्दिना ।

चिद्विज्ञे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम् ।

उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्वतः ॥

हेयं हि कर्तृरागादि तत्कार्यमविवेकिनः ।

उपादेयं परं ज्योतिरूपयोगिकलक्षणमिति ॥

सहजचिद्रूपपरिचयितं स्वीकुर्वन्त्ये ज्ञानदर्शने
उपयोगः स परस्परप्रदेशात् प्रदेशवन्तात्

कर्मण्येकीभूतस्य आत्मनोऽन्यत्त्वप्रतिपत्तिकारणं
तत्त्वं भवति । सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुप-

शमस्यचक्षोपशमवशादौपशमिकचयात्मक-
क्षयोपशमिकभावेन कर्मोदयवशात् कलुषा-

न्याकारेण च परिश्रुतजीवपञ्चयजीवविवक्षायां
स्वरूपं भवति । यद्वोचदाक्षकाचार्यः औप-

शमिकचयाधिकौ भावौ मिश्रञ्च जीवस्य सत्त्व-
मौदयिकपारिभाषिकौ वेति । अगुह्यप्राप्ति-

रूपे कर्मण्य उपशमं सति जीवस्थोऽन्यदमान-
भावः औपशमिकः यथा पक्षे कलुषतां

कुर्वन्ति कतकादिद्रव्यसम्बन्धादयः पतन्ति जलस्य
स्वरूपा । कर्मण्यः क्षयोपशमं सति जायमानो

भावः चाधिकः यथा मोक्षः । उभयात्मा
भावो मिश्रः यथा जलस्यार्द्रस्वरूपा । कर्मो-

दये सति भवन् भाव औदयिकः । कर्मोपश-

जैनः

माद्यनपेक्षः सहजो भावश्चेतवत्तारिः पारि-
भाषिकः । तदेतत् सर्वं यथावत्तत्त्वं मन्त्रा-
भयस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति कृपायः ।
तदुक्तं स्वरूपसम्बोधने ।

ज्ञानाद्भिन्नो न चाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथञ्चन ।

ज्ञानं पूर्वापरौभूतं योग्यमात्मनि कीर्तितः ॥

इति ॥

ननु भेदाभेदयोः परस्परविरोधारेणव्याख्याना-
दन्तरस्थेव वास्तवत्वात्प्रमाणात्मकमनुक्तमिति
चेत्तदुक्तं वाधि प्रमाणाभावात् अगुह्यकथो हि
वाधकं प्रमाद्यं न योग्यं समस्येव वस्तुत्वेनैक-
रसात्मकत्वस्य व्याहारिणो मते सुप्रविज्ञत्वा-
दिभ्यस्तम् ।

अपरे पुनर्जीवाजीवयोदपरं प्रपञ्चमाचक्षते
जीवाकाश-धर्माधर्म-बुद्धचारित्र्यावभेदात् ।

एतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालवयजन्मवित्तया स्थिति-
व्यपदेशः अनेकप्रदेशत्वेन शरीरवत् कायव्यप-

देशः । तत्र जीवादित्रिधाः संचारिको लुक्काञ्च

भवादु भवान्तरप्राप्तिमत्ताः संचारिकाः । ते च

द्विविधाः समनस्का असमनस्काश्च तत्र संज्ञिनः

समनस्काः शिष्टाक्रियाकापञ्चकस्वरूपा संज्ञा

तद्विधुरात्मनस्काः । ते चासनस्का द्विविधाः

जसस्यावरभेदात् तत्र द्वीन्द्रियादयः प्रत्यक्षलो-

लकप्रभृतयस्तु निष्ठायाः पृथिवीजीवाद्युपन-

स्तयः स्थावराः । तत्र मार्गव्रतवृत्तिः पृथिवी

इदकादिः पृथिवीकायः पृथिवी कायत्वेन येन

यहीता स पृथिवीकायकः पृथिवी कायत्वेन

यो यहीष्यति स पृथिवीजीवः । स्वमवरादि-

व्यपि भेदचतुष्टयं बोध्यम् । तत्र पृथिव्यादि

कायत्वेन यहीतवन्तो यहीवन्तश्च स्थावरा

युक्तान्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः तेषां

जीवत्वात् । ते च स्थावराः आश्रयेकैत्रिवाञ्च

भवान्तरप्राप्तिविधुरा लुक्ताः धर्माधर्माकाशा-

स्तिकावाह्ये एकलशानिषो निष्कृष्याञ्च इत्यस्य

देशान्तरप्राप्तिहेतुः । तत्र धर्माधर्मौ प्रविष्टौ

आलोकेनाविच्छिन्ने नमसि जीवाकाशपदेवैद-

जीये सर्वथावस्थितिगतिस्थित्युपपन्नो धर्माधर्म-

योरुपकारः अतएव धर्मास्तिकायः प्रवृत्तादु-

भेदः अथर्मास्तिकायः स्थिरादुभेदः । अथवस्तुप-

देशमध्येऽन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः सदा-

काशस्तत्त्वम् । अग्ररसवर्चवन्तः पुत्रकाः ते च

द्विविधाः अणवः कण्वाश्च । मोक्षमश्रयाश्चणवः

द्व्यणुकादयः कण्वाः । तत्र द्व्यणुकादिस्त्व-

भेदाद्व्यादिरुपपद्यते अन्त्यादिचरतात् द्व्यणु-

कादिरुपपद्यते अविज्ञेद्वंवाताभ्यां स्त्वन्तोत्पत्तिः

अतएव पूरयन्ति गलन्तीति पुत्रकाः । काल-

स्थानेक-प्रदेशत्वाभावेनाऽस्तिकावत्त्वाभावेऽपि

अथत्वमसि तत्त्वस्ययोगात् तदुक्तं शुभपर्याय-

वदुच्यमिति । इत्यादिना निरुद्धा शुभाः यथा

जीवस्य ज्ञानत्वाद्विज्ञानात्मकत्वाः पुत्रकस्य

रूपत्वाद्विज्ञानात्मकत्वाभावाः धर्माधर्माकाश-

कायानां यथावत्तत्त्वं नतिस्तिष्ठन्व्याहहेतुजादि-

जैनः

ब्रह्मणा विद्युत् । तस्य ब्रह्मणोक्तकर्मण्य भवतुत्याहः । तज्ज्ञानः परिज्ञानः पर्याय इति पर्यायाः यथा जीवस्य चटादिज्ञानसुखलोभा- हयः पुत्रजस्य नृपिकृष्यटाहयः धर्मादीनां गत्वादिविशेषाः अतएव वट् ब्रह्मणोति प्रसिद्धिः ।

केचन सप्त तत्त्वानीति वयं धर्मि तदाह जीवा- जीवास्य-बन्ध-संवर-निर्जर-मोक्षाक्षत्वातीति । तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ आत्मवो निरूप्यते । जीवादिकादिकायादिचलनद्वारेणात्मनचलनं योगपदवेदनीयमासवः यथा सज्जिवावगाहि- द्वारं नद्यास्यवर्णं कारवत्पादास्य इति निग- द्यते तथा योगप्रत्याहिकयाकर्मास्यतीति स योग आसवः । यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वाता- नीतं रेखजातसुपादत्ते तथा कषायजलाद्रं आत्मा योगानीतं कर्म सर्वप्रदेशैर्गुणाति यथा वा निदमाकः पिच्छे जले चित्ते अन्धः समन्ताद् दृक्काति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म समन्तादादत्ते । कथति द्विनस्थ्यात्मानं जुगतिप्रापय्यादिति कथायः क्रोधो मानो माया लोभश्च स द्विविधः शुभाशुभमेदात् । तत्रा- हिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमितहितभाव- यादिः शुभो वाय्वोगः । तदेतदास्यवेदप्रमेद- चातं कायवाक्पुनःकर्मयोगः स आसवः शुभः पुण्यस्य अशुभः पापस्येत्यादिना सुखसन्दर्भेण संवरकर्मभावि । अपरे त्वेवं जेनिरे आसवयति पुनर्वं विषवेविनिप्रसृतिरासव इन्द्रियद्वारा हि प्रौढं ज्योतिर्विविधान् धृष्टदूपादिज्ञानरूपेण परित्यजत इति ।

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायवशाद्योग- वशाच्चात्मा स्रष्टोक्तक्षेत्रावगाहिनामनन्तान्त- प्रदेशानां पुत्रजानां कर्मबन्धयोग्यानामादान- सुपक्षेयं यत् करोति स बन्धः । तदुक्तं सक्वा- यत्वाजीवः कर्मभावयोग्यान् पुत्रजानादत्ते स बन्ध इति । तत्र कषाययद्द्वयं सत्त्वबन्धहेतूपलभ्य- यार्थम् । बन्धहेतुन् पपाठ वाचकाचार्यः । मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतव इति । मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्मादयात् परोपदेशानपेक्षं तत्त्वानुद्धानं नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम् । एषिद्यादिषट्कापादा- नकं वद्विज्जियासंयमनश्च अविरतिः । पञ्च- समितिगुणितुसाहः प्रमादः । कषायः क्रोधादिः । तत्र कषायान्ताः स्थित्युभावबन्ध- हेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुयोग इति विभागः । बन्धचतुर्विध इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्युभावप्रदे- शास्तु तद्विषय इति यथा निम्नगुणादेस्तिक्तत्व- मधुरत्वादिसंभावः एवमावरणीयस्य ज्ञान- दर्शनावरणत्वमादित्प्रभोक्तेदकात्मोदरवत् प्र- दीपप्रभातिरोधायकज्जम्बवश्च सद्वद्देदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमविधारामधुलेहनवद्दर्शन- मोहननीयस्य तत्त्वार्थानुद्धानकारित्वं दुर्जनसङ्ग- वचारिणे मोहननीयस्यासंयमहेतुत्वं मदासद-

५४५

जैनः

पदायुधो देहबन्धकार्त्तुलं जनवत् नाको विविचनानामकारित्वं विविचकपुत्रोपखोचनीच- कारित्वं शुभकारवद्वाणादीनां विविचिदानत्व- मन्तरायस्य संभावः कोशाध्यक्षवत् । सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः ब्रह्मकर्मावान्तरमेदमूल- प्रकृतिवेदनीयः । तद्यावोचदुमास्त्रातिवाचका- चार्थः आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोह- नीयायुर्नामगोचान्तराया इति तद्भेदश्च सम- यक्तात् पञ्चनवाद्याविंशतिचतुर्विंशत्वारिंशद्- द्विपञ्चदशमेदा यथाक्रममिति । एतच्च सर्वं विज्ञानमहादिभिर्मिष्टतमिति विस्तरभयात् प्रस्तू- यते । यथा अजागोमहिष्यादिचौराणामेता- वन्तमनेह्वरं माधुर्यसंभावादप्रच्युतिस्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां अल्पप्रकृतीनामादित- सिद्ध्यामन्तरायस्य च विंशत्सागरीप्रम- कोटिकोचः परास्थितिरिच्छातुक्तं कालदुर्जन- वत् स्त्रीयसंभावादप्रच्युतिस्थितिः । यथा अजा- गोमोहिष्यादिचौराणां तीव्रमन्हादिभावेन स्व- कार्यकारणे सामर्थ्यविशेषोऽशुभावः तथा कर्म- पुत्रजानां स्वकार्यकारणे सामर्थ्यविशेषोऽशुभावः । कर्मभावपरिणतपुत्रजस्यैवा नामगन्तान्तप्रदे- शानामात्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः । आसव- निरोधः संवरः । येनात्मनि प्रविशत् कर्म प्रति- विध्यते स गुणिविमित्यादिः संवरः । संसार- कारणाद्योगादात्मनो गोपनं गुमिः । सा विविधा कायवाक्पुनोनिग्रहमेदात् । प्राणिपौष्टापरि- हारेण सन्धगयनं समितिः सा ईर्ष्याभावादि- मेदात् पञ्चधा । प्रपञ्चितश्च हेमचन्द्राचार्यः । लोकातिवाहिते मार्गे शुभिते भास्वदंशुभिः । जन्तुरचार्यमालोक्य गतिरीर्ष्या मता सताम् । आपद्य रागतः सर्वजनीनं मितभावयाम् । प्रिया वाचंयमानां सा भाषा समितिरुच्यते । द्विचत्वारिंशता भिक्षादीर्षेर्नैतन्मदूषितम् । सुनिर्यद्वेदमादत्ते सेवयासमितिर्मेता । आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलङ्घ्य च यत्नतः । एक्ष्णीयान्निचिपेक्ष्यायेत् सादानसमितिः स्मृता । कपन्मज्जमलप्रायेर्नैकंशु जगतीतले । यत्राद्यदुत्तुल्येत् साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत् ॥ अत एवासवः सोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर इति निराहुः । तदुक्तमभियुक्तेः । आसवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोहकारणम् । इतीयमार्हती सुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम् ॥ अर्जितस्य कर्मैकस्यः प्रकृतिभिर्निर्जरणं निर्ज- राख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति कंष्टो- ल्लुचनार्दकं तप उच्यते । सा निर्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकमेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म फलप्रदस्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्जरा कामादिपाक- जेति च जेगीयते । यत् कर्म तपोवजान् स्वकामनयोदयावर्ति प्रवेश्य प्रपद्यते तत् कर्म निर्जरा । यदाह ।

जैनः

संसारबीजभूतानां कर्मणां जरयादिह । निर्जरा संस्तुता देवा सकामा कामनिर्जरा ॥ स्मृता सकामा यमिनामकामा तन्मदेहिना- मिति ।

मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभि- नवकर्माभावात् निर्जराहेतुसन्निधानेनाभि- तस्य कर्मणो निरवनादात्मनिककर्ममोक्षं मोक्षः बन्धहेतुभवहेतुनिर्जराणां कृतककर्म- विप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदनन्तरम् गच्छत्या- लोकात्तात् यथा हस्तदद्यादिभिमिप्रेरितं कुलालचक्रसुपरतेऽपि तस्मिन् तद्वानादेवा- संस्कारार्थं भवति तथा भवस्थेनात्मना अप- वर्गप्राप्तये बहुशो यत् कृतं प्रविधानं सुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्वसंस्कारादालोकानं गमनसुप- पद्यते यथा वा नृत्तिकालेपल्लतमलाशुभं जले- ऽधःपतति पुनरपेतनृत्तिकालवन्धुं गच्छति तथा कर्मरहित आत्मा असङ्गत्वादूर्ध्वं गच्छति बन्धच्छेदादेरखबीजवचोर्ध्वगतिस्वभावाच्चाभि- शिखावत् । अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सद्यविभा- गेनावस्तानं बन्धः परस्परप्राप्तिमार्चं सङ्गः । तदुक्तं पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गति- परिणामाच्चाविवर्द्धं कुलालचक्रवद्वृत्तप्रगतत्वेपा- लावुवदेरखबीजवदभिशिखावचेति । अतएव पठन्ति ।

गत्वा गत्वा निवर्त्तन् चन्द्रसूर्यादयो यद्वाः । अद्यापि न निवर्त्तन्ती त्वाजीकाकाशमागता- इति ।

अथे तु गतसमस्तक्षेत्रतद्वासनस्थानावरण- ज्ञानस्य सुखेकतानस्थानेन उपरिदेशावस्थानं सुक्तिरित्वास्थिषत । एवमुक्तानि सुखदुःखसाध- नाभ्यां पुण्यपापाभ्यां संहितानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः । तदुक्तं सिद्धान्ते जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावासवः संवरो निर्जरणं बन्धो मोक्षश्च नव तत्त्वानीति । संयदे प्रवृत्ता वय- सुपरताः स्म ।

अत्र सर्वत्र सप्तभङ्गिनयाख्यं न्यायमवतार- यन्ति जेनाः स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चाव- क्तव्य इति तत्त्वज्वमननवीर्यः प्रवृत्तीपदत् । तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् । स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निवेधे विवचिते ॥ क्रमेणोभयवाक्यायां प्रयोगः समुदायभाक् । युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥ आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इत्यते । अन्यथावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः ॥ समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यत इति । स्याच्छब्दः स्वस्वयं निपातः तिङन्तप्रतिरूपको- ऽनेकान्तद्योतकः । यथोक्तम् । वाक्येज्वनेकान्तद्योतिगम्यं प्रति विशेषणम् । स्यात्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपक इति ॥ यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दोऽर्थं स्यात्तदा

स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् अने-
कान्तद्वौतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति
स्यात्पदान् कथञ्चिदिति अयमर्थो लभ्यत इति
नानर्थकम् । तदाह ।

स्याद्वाहः सर्वथैकान्तत्वागात् किं वृत्ततद्विधेः ।
सप्तभङ्गिनयामेको हियादेयविशेषक इति ॥
यदि वक्ष्यस्यैकान्ततः सर्वथा सर्वदा सर्वत्र
सर्वान्तनास्तीति न उपादित्वाणिहासाभ्यां
कचित् कदा केनचित् प्रवर्त्तत निवर्त्तत वा प्राप्त-
प्राप्तगीयत्वहेयज्ञानानुपपत्तेश्च । अनेकान्त-
पक्षे तु कथञ्चित् कचित् केनचित् सर्वत्र न
ज्ञानोपादाने प्रेक्ष्यतामुपपद्यते । किञ्च वस्तुनः
सत्त्व-सम्भावः असत्त्व-वैध्यादि प्रत्ययं न ताव-
दस्ति त्वं वस्तुनः सम्भाव इति समस्ति षटो-
ऽस्तीत्यनयोः पर्यायतया युगपत्प्रयोगायोगात्
नास्तीति प्रयोगविरोधाच्च एवमन्यथापि
योष्यम् । यथोक्तम् ।

षटोऽस्तीति न वक्तव्यं सन्नेव हि यतो षटः ।
नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात् सदसत्त्वयोः ॥

इत्यादि ॥

तस्मादित्यं वक्तव्यं सदसत्सदसदनिर्वचनीय-
वाद्भेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्विधाः पुनरप्य-
निर्वचनीयमतेनाभिहितानि सदसदादिमता-
नीति त्रिविधाः तान् प्रति किं वक्ष्यस्तीत्यादि-
पर्यवृत्तयोः कथञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिवचनसम्भवेन
ते वादिनः सर्वे निर्विघ्नाः सन्तः तूष्णीमासत
इति सम्यगर्थविनिश्चायिनः स्याद्वाहमङ्गी-
कृत्यतस्तत्र तत्र विजय इति सर्वसुपपन्नम् ।
यद्वचोवाचाभ्यः स्याद्वाहमङ्ग्याम् ।

अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्वसंविदाम् ।
एकदेशविशिष्टोऽर्थो न यस्य विषयो मतः ॥
न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्तनि ।
सम्यगर्थविनिश्चायि स्याद्वाहसु श्रुतमुच्यत इति ॥

अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद-

यथापरे मतस्तरिणः प्रवादाः ।

नयानुश्रवणविशेषमिच्छ-

न्नपक्षपाती समयस्तथाहृत इति ॥

जिनदत्तचरित्रा जैनं मतमित्युक्तम् ।
बलभोगोपभोगानामुभयोर्ज्ञानाभयोः ।
अन्तरायस्तथा निद्रा भीरुज्ञानं सुगुप्तिमतम् ॥
हिंसा रत्नरती रागद्वेषौ रतिरतिस्तरः ।
श्रीको मिथ्यात्वमेतदष्टादश दोषा नयस्य सः ॥
जिनो देवो गुरुः सत्यक् तत्त्वज्ञानोपदेशकः ।
ज्ञानदर्शनचरित्रायपवर्गस्य वर्णिनि ॥
स्याद्वाहस्य प्रमाथी हे प्रत्यक्षमनुमापि च ।
निश्चयान्तात्मकं सर्वं नव तत्त्वानि सप्त वा ॥
जीवाजीवौ पुण्यपापे चाश्रवः संवरोऽपि च ।
बन्धो निर्णरयं सुक्तिरेवां याख्याधुनोच्यते ॥
सेतनालक्षणे जीवः स्यादजीवस्तद्व्यक्तः ।
सत्कर्मपुत्रलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्ययः ॥
आश्रवः कर्मणा बन्धो निर्णरस्तद्विजयोजनम् ।
अष्टकर्मचयाभ्योऽष्टोऽष्टान्तर्भावश्च कैश्चन ॥

पुण्यस्य संशये पापस्याश्रवे क्रियते पुनः ।
लब्धान्तस्तुष्टस्य लोकागदस्य चालनः ।
जीवाष्टकर्मणो सुक्तिर्निर्वाहतिर्जिनोदिता ॥
सरजोहरणा भैरवभुजो सुचितमूर्धनाः ।
श्वेताम्बराः श्मशानीनाः निःशङ्का जैनसाधवः ॥
सुचिताः प्रिच्छिकाहस्ताः पाणिपाचा दिग-
म्बराः ।

ऊर्ध्वशिरो यद्वे दातुर्हितीयाः स्युष्णिगर्धयः ॥
मुहूर्त्ते न केवलं न स्त्रीं मोक्षमेति दिगम्बरः ।
प्राहुरेषामयं भेदो महान् श्वेताम्बरैः सहेति ॥
इति सर्वदर्शनसंयद्वे आर्हतदर्शनम् ॥

जैपालः, पुं, (जयपालः पृथोदरादिनात् साधुः ।)
जयपालवृत्तः । इति द्विरूपकोषः ॥

जैमिनिः, पुं, सुनिविशेषः । स वेदशास्त्रिण्यः
उत्तरमीमांसकार्ता भारतज्ञत्वं वक्ष्यवारकश्च ।
यथा, पुराणवचनम् ।

“जैमिनिश्च सुमनुश्च वैशम्पायन एव च ।
पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चैते वक्ष्यवारकाः ॥”

जैवाटकः, पुं, (जीवयति ओषधिप्रभृतीनीति ।
जीव + णिच् + “आटकन्” वृद्धिश्च ।” उभ्यां ।

१ । ८१ । इति आटकन् ईकारस्य वृद्धिश्च ।)
चन्द्रः । कर्पूरः । इत्यमरः । १ । १ । १४. २ ।
६ । १२० ॥ पुनः । इति संक्षिप्तसारे उणादि-
वृत्तिः ॥ मेघजम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जैवाटकः, त्रि, (जीवतीति । जीव + आटकन्
वृद्धिश्च ।) दीर्घायुः । (यथा, दशकुमार-
चरिते । “जैवाटक । ननु श्रूयते पतिरस्याः
मिथिलायां प्रहारवन्मासीत् ॥”) लक्षः । इति
मेदिनी । के, १६० ॥

जैज्ञः, स्त्री, (जिज्ञास्य कुटिलस्य भावः । जिज्ञा +
भावे ण्यच् ।) जिज्ञाता । कुटिलता । यथा,
मनुः । ११ । ६७ ।

“जैज्ञः पुंसि च मैथुन्यं जातिभङ्गकरं स्मृतम् ॥”
जोङ्गकं, स्त्री, (जुङ्गति त्यजति सङ्गम्यमिति ।

जुगि आगे + ण्यच् । निपातनात् गुणः ।)
अगुरु । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥

जोङ्गटः, पुं, (जुङ्गति करोषकत्वं परित्यजत्यनेनेति ।
जुङ्ग + बाहुलकात् अटन् गुणश्च ।) गर्भि-
यमिलायः । इति हारावली । २१६ ॥ साध-
इति भाषा ॥

जोटिङ्गः, पुं, (जूटेन इङ्गति प्रकाशते इति । अच् ।
पृथोदरादिनात् साधुः ।) महादेवः । महा-
व्रतौ । इति चिकारुप्रशः ॥

जोन्ताला, स्त्री, देवधान्यम् । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २४४ ॥ (जोन्ताला इति कचित् पाठः ॥)

जोषं, स्त्री, (जुष हर्षे + भावे ण्यच् ।) सुखम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १२० । १ ।
“जा राघवो जाम्बिना वां को वा जोष उभयोः ॥”
“जोषे प्रीतिजनके अवहारे ॥” इति दयानन्द-
भाष्यम् ॥)

जोषम्, अ, (जुष + बाहुलकात् अम् ।) तूष्णीम् ।
(यथा, महाभारते । २ । ६८ । १६ ।

“मैवमिहजनीचैनं जोषमाप्तेति मारय । ॥”
सुखम् । इत्यमरः । १ । १ । १५० ॥

जोषा, स्त्री, (जुष्यते सेवते उपसृज्यते इति ।
जुष् + ण्यच् । णिच् टाप् ।) जीषा । इति
शब्दरत्नावली ॥

जोषिका, स्त्री, (जुष्यते सेवते इति । जुष + ण्यच् ।
टापि अत इत्यम् ।) जाजिका । इति शब्द-
रत्नावली ॥

जोषित्, स्त्री, (जुष्यते उपसृज्यते । जुष् + “जुष-
वृद्धियुव्यश्च इतिः ॥” उभ्यां । १ । ६६ । इति-
प्रत्ययः ।) पृथोदरादिनात् वक्ष्य जः ।) जोषित् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

जोषिता, स्त्री, (जोषित् + हलन्ताद्वा टाप् ।)
योषित् । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्ञः, पुं, (जानातीति । ज्ञा + “इगुपञ्चा-
ग्रीकिरः कः ।” १ । १ । १२५ । इति कः ।)
जज्ञा । दुधः । पक्षितः । (यथा, चरके सूत्र-
स्थाने ३० अध्याये ।

“पशुः पशूनां दौर्बल्यज्ञात् कश्चित् मध्येष्टकायते ।
ससत्वं दृक्मासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥

तद्वदशो ज्ञमध्यस्थः कश्चित् मौल्यस्यसाधनः ।
स्थापयथाप्रमात्मानमानं त्वासाद्य भिद्यते ॥”)
महीसुतः । इति धरणी ॥

ज्ञप, क म ज्ञप्ता । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-
परं-सर्क-सेट् ।) क म, ज्ञपयति । ज्ञप्ति-
मैरणाजोकिप्रियायतोषयस्तुतयः । ज्ञाक इत्य-
नेनैवेष्टिहृत् ज्ञपपाटञ्चरादिबभ्रपदीतिमते
फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदार्थः । इति धातुप्र-
दीपः । वस्तुतस्तु ज्ञप्तिपदमज्ञादेव निष्पन्नमित्यु-
तेन अनिर्दिष्टार्थतया ज्ञप्तिरिह ज्ञानम् । अत-
एव प्रक्ष्यै श्च ज्ञीप्से इत्यत्र अस्मैव सन्नस्य
निष्पादितेन ज्ञीप्शब्देन ज्ञातुमिच्छा प्रति-
पाद्यते । एवं ज्ञानपर्याये प्रतिपञ्चमिच्छे-
नेत्यमरः । इति दुर्गादासः ॥

ज्ञपितः, त्रि, (ज्ञप्यते स्मेति । ज्ञप + णिच् +
क्तः ।) ज्ञापितः । इत्यमरः । १ । १ । ६८ ॥

ज्ञप्तः, त्रि, (ज्ञप्यते स्मेति । ज्ञप + णिच् + क्तः ।
“वा दान्तज्ञानेति ॥” ७ । २ । २७ । इति
साधुः ।) ज्ञापितः । इत्यमरः । १ । १ । ६८ ॥

ज्ञप्तिः, स्त्री, (ज्ञप्यते ज्ञायते ज्ञयते । ज्ञप +
भावे क्तिन् । इत्यभावः ।) वृद्धिः । इत्यमरः ।
१ । ५ । ११ । (यथा, कथावर्तित्वागरे ।
२५ । ५७ ।

“ततो दीर्घतपोवाक्यात् सम्भाव ज्ञीपमाश्च ताम् ।
तज्ज्ञपये दाश्रपतेरुत्सखज्ञीपवाचिनः ॥”)

ज्ञा, क प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-
सर्क-सेट् ।) प्रेरणमिह नियोजनम् । क, ज्ञाप-
यति श्रद्धां स्वामी नियुक्तं करोतीत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

ज्ञा, क म मारणे । आलोके । निश्राये । तोषणे
स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा परं-सर्क-
सेट् ।) क म, ज्ञपयति अज्ञाप्रि ज्ञाप्रि ज्ञपं ज्ञा

ज्ञापं ज्ञायम् । ज्ञाजोको दर्शनप्रदयम् । विज्ञावं
तिष्ठोकरयम् । लोचनं तुष्टोकरयम् । ज्ञप-
यति शब्दं शूरो मारयतीत्यर्थः । ज्ञपयति रूपं
कामिनी विद्वान् दर्शनयतीत्यर्थः । ज्ञपयति
स्वर्गं कर्मेकारः श्रावयतीत्यर्थः । ज्ञपयति
गुरुं शिष्यलोचयतीत्यर्थः । स्तुतिः कैश्चिन्म
मन्यते । ज्ञाजोको ज्ञानप्रदमिच्छगुण्य-
रक्षितौ । अतएव क्रमदीनरोऽपि ज्ञानाते-
र्नटादित्वा विभावया मन्यते । तेन ज्ञपयितुं
बोधयितुमिच्छामाको ज्ञीक्षमान इति पाणिनीय-
वृत्तौ ज्ञानप्रदव्यापि ज्ञोऽन्ति ज्ञीक्षमान इति
प्रविष्टम् । एवं विज्ञप्तिरेवा मम जीवन्मन्यौ
इत्यादिषु च विज्ञापनमेवार्थः । इति दुर्गादासः ॥
ज्ञा, ग बोधि । इति कपिकल्पद्रुमः ॥ (क्रां-पर-
वर्क-अणिट् ।) ग, ज्ञानाति । “सन्दर्भमुद्धिं
गिरां जानीते जयदेव एवेत्यत्र अयुपसर्गात्
पञ्चवत्कर्तव्यात्मनोपदम् । ततोऽयुजज्ञे गमनं
सुतस्य इत्यत्राशुशब्दोपसर्गं प्रतिरूपकत्वेना-
युपसर्गात्वात् ॥” इति दुर्गादासः ॥
ज्ञातं, जि, (ज्ञायते विद्यते स्मृति । ज्ञा + कर्मणि
क्तः ।) ज्ञतज्ञानम् । जाना इति भाषा । तत्-
पर्यायः । विहितम् २ बुद्धम् ३ बुधितम् ४
प्रमितम् ५ मतम् ६ प्रतीतम् ७ अवगतम् ८
मनितम् ९ अवधितम् १० । इति ञटाधरः ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १२३ ।
“पूर्वमेव मया ज्ञातं पूर्वमेतद्धि मेदसा ॥”)
ज्ञातयं, जि, (ज्ञायते यदिति । ज्ञा + तथ ।)
ज्ञानीयम् । ज्ञेयम् । वेद्यम् । अवगन्तव्यम् ।
बोध्यम् । (यथा, महाभारते । ४ । २८ । ५ ।
“खराङ्गे परराङ्गे च ज्ञातयं वलमात्मनः ॥”)
मन्तव्यम् । इति आकरयम् ॥
ज्ञातविद्वान्, यु, (ज्ञातो विदितः विद्वान्;
शास्त्रतत्त्वार्थो येन ।) शास्त्रतत्त्वज्ञः । तत्-
पर्यायः । तान्त्रिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥
ज्ञाता, [ज] जि, (ज्ञा + क्च् ।) ज्ञानशीलः । तत्-
पर्यायः । विद्वदः २ विद्वः ३ । इत्यमरः ।
३ । १ । ३० ॥ विदितः ४ ज्ञानसमन्वितः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
ज्ञातिः, यु, जानाति छिन्नं कुलस्थितिं च ज्ञातिः
नान्नीति तिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सपि-
च्छादिः । तत्पर्यायः । सगोत्रः २ वात्सवः ३
बन्धुः ४ स्वः ५ स्वजनः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ ॥
अंशकः ७ गन्धः ८ दायादः ९ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ सङ्कल्यः १० समानोदकः ११ । इति
ञटाधरः ॥ स चतुर्विधः । सप्तमपुरुषपर्यन्तं
सपिच्छः । ततश्चिपुरुषपर्यन्तं सङ्कल्यः । तत-
श्चतुर्थपुरुषपर्यन्तं समानोदकः । जन्मनामस्मृति-
पर्यन्तमपि समानोदकः । ततः परं गोत्रजः । इति
मुहूर्ततत्त्वम् ॥ यथा विशेषस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यः ॥ ॥
ज्ञातिमोक्षे दोषो यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिल्लक्ष्णे ।
“यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
ज्ञातिमोक्षस्य पापस्य कणां गार्हन्ति धोऽग्र्यम् ॥”

(ज्ञायते विद्यतेऽस्मादिति । ज्ञा + अपादाने
क्तिन् ।) पिता । इति मेदिनी । ते, २० ॥
ज्ञातेयं, ज्ञो, (ज्ञातेर्भावः कर्मे वा । ज्ञाति +
“कपिज्ञातोऽङ्क् ।” ५ । १ । १२७ । इति
ङक् ।) ज्ञातिस्त्वम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥
ज्ञानं, ज्ञो, (ज्ञा + भावे क्त्वाट् ।) विशेष्य
सामान्येन चावबोधः ॥
“मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिष्यशास्त्रयोः ।”
इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥
अस्यार्थः । “मोक्षे शिष्ये शास्त्रे च या धीः
सा ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते एवा विशेषप्रवृत्तिः ।
अन्यत्र घटपटादौ या धीः सापि ज्ञानं विज्ञान-
ञ्चोच्यते एवा सामान्यप्रवृत्तिः । मोक्षे धीर्ज्ञानं
विज्ञानञ्च यथाज्ञानाभ्युक्तिरिति सा याचिता
च विज्ञानं तुष्टा ऋद्धिं प्रवृत्तिरिति । अन्यत्र
यथा ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे
इति घटलप्रकारकज्ञानमिति ये केचित् प्राणिनो
लोके सर्वे विज्ञानिनो मताः इति । ब्रह्मणो
निष्ठविज्ञानानन्दरूपत्वादिति एवं चिन्तयित्वा
आकरयज्ञानं घटपदविज्ञानमिच्छादिकं प्रयु-
ज्यत एव । मोक्षनिमित्तं शिष्यशास्त्रयोर्धो-
ज्ञानसुच्यते तन्निमित्ततोऽन्यनिमित्तं या तयोर्धोः
सा विज्ञानमिति केचित् । मोक्षविषया मोक्ष-
प्रणा धीर्ज्ञानं अन्यधीर्विज्ञानं कान्यत्र इत्याह
शिष्यशास्त्रयोरिति केचित् । अवबोध इत्य-
ध्यातृत्व मोक्षविषये अवबोधो धीः अन्यत्र
घटपटादिविज्ञानं शिष्यशास्त्रविषये विज्ञान-
मिति केचित् ॥” इति भरतः ॥ ॥ योगशास्त्र-
मते तु ।
“एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सन्तः ।
आत्मनो आपिनस्तात ज्ञानमेतदनुत्तमम् ॥”
इति मोक्षधर्मः ॥
“एकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानं बुद्धिदृष्टिनिरोध
इति यावत् ॥” इति तट्टीका ॥ ॥
“अमानिबलमदम्बिलमहिंसाचारान्तराज्यम् ।
आचार्योपासनं शौचं सौम्यमात्मविनयश्च ॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
जन्ममृत्युजरायाधुःखदोषादुद्दर्शनम् ॥
असक्तिरनभिज्ज्ञः पुनरारब्धहादियु ।
नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिद्योपपत्तिषु ॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरभ्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसवित्मरतिर्जनसंसदि ॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥”
सात्विकराजसतामसभेदेन तत्त्वविधम् ।
सात्विकं यथा,—
“सर्वभूतं येनेकं भावमव्ययमीकते ।
अविभक्तं विभक्त्यु तज्ज्ञानं विद्धि सात्विकम् ॥”
राजसं यथा,—
“पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथक्-
धान् ।
वेति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥”

तामसं यथा,—
“यत्तु सत्त्ववदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदस्य तत्तामससुहादृतम् ॥” ॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । २०—२२ ॥
“सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विभक्त्यु
परस्परं बाह्येषु अविभक्तमनुस्यूतं एकमव्ययं
निर्विकारं भावं परमात्मतत्त्वं येन ज्ञानेनेषत्
आलोचयति तज्ज्ञानं सात्विकं विद्धि ॥ १ ॥
सर्वेषु भूतेषु नानाभावान् वस्तुत एवनेकान्
चेन्नज्ञानं पृथक्विधानं सुखिदुःखित्वादिरूपेण
विकल्पयान् येन ज्ञानेन वेति तज्ज्ञानं राजसं
विद्धि ॥ २ ॥
एकस्मिन् कार्ये देहे प्रतिमादौ वा सत्त-
त्त्ववत् परिपूर्णवत् सक्तं एतावानेव आत्मा
इन्द्रो वा इत्यभिविशेषयुक्तं अहेतुकं निरुप-
पत्तिकं अतत्त्वार्थवत् परमार्थानलम्बनमन्यं अत-
एवात्सं तुष्टं अव्ययविषयत्वात् अव्ययत्वत्वाच्च
यदेवम्भूतं ज्ञानं तत् तामससुहादृतम् ॥” ॥
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
न्यायमते तु ।
“अप्रमा च प्रमा चेव ज्ञानं द्विविधमुच्यते ।
तच्छब्दो तत्त्वतियां स्यादप्रमा सा निरूपिता ॥
तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ।
आद्यो देह आत्मबुद्धिः शब्दादौ पीतिमा मतिः ॥
भवेन्निरुद्धरूपा सा संशयोऽथ प्रदर्शते ।
किं स्त्रिस्तरो वा स्यात्सर्वेभ्योऽपि बुद्धिस्तु संशयः ।
तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निरर्थकः ॥
स संशयो भवेद्दया धीरेकजाभावभावयोः ।
साधारणादिधर्मेभ्य ज्ञानं संशयकारकम् ॥
दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।
पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः ॥”
“गुणः स्यादभ्रमभिन्नस्तु ज्ञानमचोच्यते प्रमा ।
अथवा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वत् विशेष्यकम् ॥
ज्ञानं यन्निर्विकल्पकं तदतीन्द्रियमिष्यते ।
तत् प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम् ॥
प्रकारतादिभूतं हि सन्मन्यनवगाहि तत् ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
(यथा, वायुपुराणे उत्तरभागे । ११ । ३६ ।
“वैराग्याज्जायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्तते ।
योगश्च पतिनो वापि सुच्यते नात्र संशयः ॥”
विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १८ । ६१ ।
“सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥”
“ज्ञानं प्रत्यक्षमनन्यमनवच्छिन्नं सर्वस्य साधक-
मिति ज्ञानमुत्तमं ‘सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’
इति श्रुतेः ॥” इति तद्वाक्यम् ॥)
ज्ञानदर्पणः, यु, (ज्ञानं दर्पण इव यस्य ।) पूर्व-
जनः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
ज्ञानयोगः, यु, (युज्यते ब्रह्मज्ञानेनेति । युज् +
करणे ञच् । ज्ञानमेव योगः ।) ब्रह्मज्ञान-
प्राप्त्युपायः । यथा,—
“सर्वभूतेषु गोविन्दो बहुरूपो अवस्थितः ।
इति मत्वा महाप्राज्ञः प्रतिकर्तुं न कारयेत् ॥

शब्दादयो ये विषया विषयी चाय पुरुषः ।
 जानीयात्तद्वेषे वै स्वरूपं परमात्मनः ॥
 परमात्मा च भगवान् विष्णुस्त्वेनो जगद्भूतः ।
 तद्भक्तिमान् भगवतो नात्पुण्योऽहि जायते ॥
 भगवच्छासनान्वी भगवच्छासनप्रियः ।
 भगवद्भक्तिमास्थाय वत्स ! भगवतो भव ॥
 भगवान् भूतभक्ष्यो भूतादिप्रभयोऽख्यः ।
 भावेन तं भजस्व भवभङ्गकरं हरिम् ॥
 भजस्व भावेन विभुं भगवन्तं भवेश्वरम् ।
 ततो भगवतो भूत्वा भववन्धात् प्रमोक्षसि ॥
 तत्र चित्तं समाधातुं न शक्नोति भवान् यदि ।
 तदभासपरस्फुटिन् कुत्र योगं दिवानिष्टम् ॥
 तत्र यदासमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ! ।
 क्रियायोगे द्विवाचा तत्परः सततं भव ॥”
 इत्याद्ये बह्विपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानु-
 शासनो नामाध्यायः । विस्तारस्तु श्रीभगवद्-
 गीतायां ७ अध्याये द्रष्टव्यः ॥

ज्ञानलक्षणा स्त्री, (ज्ञानं लक्षणं स्वरूपं यस्याः ।)
 त्रिविधानौक्तिकसन्निकर्षान्तर्गतसन्निकर्षः ।
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “विषयी यस्य तस्यैव आपारो ज्ञानलक्षणः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदे । ६५ ॥
 अस्यार्थः—“तद्विषयज्ञापकतद्विषयज्ञानम् । यथा
 पूर्वं चटादिज्ञाने सति पश्चात् चटादिज्ञानम् ॥”
 ज्ञानवापी, स्त्री, (ज्ञानस्य ज्ञानरूपोदकस्य
 वापी दीर्घकेव ।) वाराणस्यन्तर्गततीर्थ-
 विशेषः । तदुत्पत्तादिर्यथा,—
 अगस्त्य उवाच ।
 “स्नानं ! ज्ञानोदतीर्थस्य माहात्म्यं वद स्वाग-
 तम् ।
 ज्ञानवापीं प्रशंसन्ति यतः स्वर्गोक्तोऽप्यलम् ॥
 स्नानं उवाच ।
 चटोद्भव ! महाप्राज्ञ ! शृणु पापपानोदिनीम् ।
 ज्ञानवाप्याः समुत्पत्तिं कथ्यमानां मयाधुना ॥
 अनादिसिद्धे संसारे पुरा देवयुगे तुने ! ।
 प्राग् : कुतश्चिदीशानन्तरं खेरमितस्ततः ॥
 न वर्धन्ति यदाभ्यासि न प्रावर्तन्ति निम्नगाः ।
 जलाभिलाषो न यदा ज्ञानपानादिकर्मेण ॥
 चारुसादूदयोरेव यदासीज्जलदर्शनम् ।
 पृथिव्यां नरसन्तारे वर्णमाने क्वचित् क्वचित् ॥
 निर्वाणकमलाक्षेत्रं श्रीमदानन्दकाननम् ॥”
 “सुखसन्तानजनकं मोक्षसाधनविद्वदम् ।
 प्रविशन् ज्ञेयमेतत् स ईशानो जटिलस्तदा ।
 जलस्निग्धलविमलरश्मिजालसमाकुलः ॥
 आलुलोके महालिङ्गं वैकुण्ठपरमेष्ठिनोः ।
 महाहमहमिकायां प्रादुरास यदादितः ॥
 ज्योतिर्मयीभिर्मालाभिः परितः परिवेष्टितम् ॥”
 “अस्येशानस्य तल्लिङ्गं दृष्ट्वैष्टिभक्त्यदा ।
 आपयामि महालिङ्गं कलशैः शीतलेर्जलेः ।
 चखान च त्रिमूलेन दक्षिणाशोपकण्ठतः ॥
 कुक्षं प्रपद्येवेगेन वदो वदवपुर्हरः ।
 पृथिव्यां वरुणाभ्यासि निष्कान्तानि तदा तुने ॥

भूपमायाहृद्युर्बैरियं वसुधावता ।
 तैर्जलेः आपवाचके तस्यैवदेहिभिः ॥”
 “विभर्तुं वमाश्रयस्तुस्मात्सुखकारिभिः ।
 महावभृद्युक्तानमहासुहृद्विधाधिभिः ॥
 सहस्रधारेः कलशैः स ईशानो चटोद्भव ! ।
 सहस्रलवः क्षपयामास संवृष्टमानसः ॥
 ततः प्रसन्नो भगवान् विन्वात्मा विन्वलोचनः ।
 तनुवाच तद्देशान् वदं वदवपुर्हरम् ॥
 तव प्रसन्नोऽस्मीशान ! कर्मयोगेन सुप्रत ! ।
 गुरुगान्धर्वपूर्णेण ममातिप्रीतिकारिणा ॥
 ततस्त्वं जटिलेशान ! वरं ब्रूहि तपोधन ! ।
 अर्देयं न तवास्तव्य मष्टोदमपरायण ! ॥

ईशान उवाच ।
 यदि प्रसन्नो देवेश ! वरयोऽस्योऽस्माकं यदि ।
 तदेतदुक्तं तीर्थं तव नाम्नासु शृणु ॥

विन्वेश्वर उवाच ।
 त्रिलोक्यां यानि तीर्थानि भूतुं वः स्वः स्थितान्यपि ।
 तेभ्योऽखिलेभ्यस्तीर्तेभ्यः शिवतीर्थमिदं परम् ॥
 शिवं ज्ञानमिति ब्रूयुः शिवशब्दार्थचिन्तकाः ।
 तच्च ज्ञानं प्रवीभूतमिह मे महिमोदयान् ॥
 अतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थं जैलोक्यविभ्रुतम् ।
 अस्य दर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 ज्ञानोदतीर्थसंस्पर्शादभेदफलं लभेतु ।
 अर्शनाचमनाभ्यासं राजसूयाभ्यन्धयोः ॥
 फलमुत्तीर्थं नरः ज्ञात्वा संतर्प्य तु पितामहान् ।
 यत् फलं समवाप्नोति तदत्र आह्वयकर्मणा ॥”
 “ज्ञानरूपोऽहमेवात्र द्रवमूर्तिं विधाय च ।
 जाह्नविध्वंसनं कुर्यां कुर्यां ज्ञानोपदेशनम् ॥
 इति दत्त्वा वरान् शम्भुस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 जललव्यमिवात्मनो सोऽप्यमस्तं चिमूलभृत् ॥
 ईशानो जटिलो रुद्रस्तु प्राप्य परमोदकम् ।
 अवामवान् परं ज्ञानं येन निर्वृतिमाप्रवान् ॥”
 इति स्कान्दे काशीखण्डे ३३ अध्यायः ॥

ज्ञानी, [न] पुं, (ज्ञानमस्त्यस्येति । ज्ञान +
 “अत इतिठौ ।” ५।२।११५ । इति इतिः ।)
 दैवशः । (सामान्यबोधयुक्तमात्रे, जि । यथा,
 मार्कण्डेये । २१ । ३६ ।
 “ज्ञानिनो मनुजाः सर्वं किन्तु ते नहि कीवलम् ।
 यतो हि ज्ञानिनः सर्वे पशुपत्तिनगादयः ॥”)
 ज्ञानयुक्ते च, जि । इति मेदिनी । ते, ६८ ॥
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पापान् मनो-
 गतान् ।
 आत्मवैवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥
 दुःखेषु दुःखमग्नाः सुखेषु विगतस्युहः ।
 वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥
 यः सर्वज्ञानभक्तैस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
 नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
 यदा संहरते चायं कर्मेणोऽज्ञानीव सर्वशः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थैर्भक्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥”
 ज्ञानिनापि कर्म कर्तव्यम् । यथा,—
 “सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ! ।

अर्थाहिर्वासाया सक्तचित्तवीर्यैः कर्मैर्न च हम् ।
 न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानी कर्मैव हि ज्ञानम् ।
 योजयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥
 प्रलतेः क्रियमाणाणि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
 अहङ्कारविन्दतामा कर्माण्डमिति मन्थते ॥
 तत्त्ववितुं महाबाहो ! गुणकर्मविभागयोः ।
 गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सन्थते ॥”
 ज्ञानिप्रश्ना यथा,—
 “चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ! ।
 आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥
 तेषां ज्ञानी निव्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
 प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥
 उदाराः सर्वे एवेते ज्ञानी ज्ञानेन मे मतम् ।
 आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवावुत्तमो गतिम् ॥
 बहूनां जन्मानाम्ने ज्ञानवाक्कां प्रपद्यते ।
 वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुकृतेभः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीता ॥

ज्ञानेन्द्रिय, स्त्री, (ज्ञायते ऽनेनेति । ज्ञा + कर्णे ऋट् ।
 ज्ञानप्रकाशकं ज्ञानसाधनं वा इन्द्रियमिति ।)
 बुद्धौन्द्रियम् । तत् बहुविधम् । मनः १ ऐक्यम् २
 ओजम् ३ प्राणम् ४ जिह्वा ५ ज्ञानम् ६ । इति
 श्रीभगवतम् ॥

ज्ञापनं, स्त्री, (ज्ञा + ज्ञिच् + भावे ऋट् ।) औपम्यम् ।
 इति आकरयम् । जानान इति भाषा ॥ (यथा,
 राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १२२ ।
 “चित्तिहृदिस्थितात्मानां त्वयस्तु ज्ञापनाय चः ।
 पुच्छं महतीलसाधिं चक्रे कौपीनवाचसि ॥”)
 ज्ञानिः, स्त्री, (ज्ञा + ज्ञिच् + भावे क्तिन् ।) ज्ञापकम् ।
 इति सुग्वबोधम् ॥

ज्ञेयं, जि, (ज्ञायते इति । ज्ञा + कर्णे ऋट् ।)
 ज्ञानयोग्यम् । ज्ञातव्यम् । यथा,—
 “ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यज्ञज्ञात्वात्तमनुते ।
 अनादिमतं परं ब्रह्म न सत्तत्तावदुच्यते ॥
 सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षि शिरोमुखम् ।
 सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमादृत्य तिष्ठति ॥
 सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
 असक्तं सर्वभूतैर्व निरुक्तं शुद्धभोक्तृ च ॥
 वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
 सृष्ट्यात् तद्विशिष्टं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥
 अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
 भूतभर्ता च तज्ज्ञेयं यस्मिन् प्रभवितुं च ॥
 ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
 ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥
 इति चैवं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
 महत्क एतद्विज्ञाय महत्वावाधोपपद्यते ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायां १३ अध्यायः ॥

ज्या, जि जरायाम् । इति कविकण्ठधमः ॥ (ज्ञा +
 परं-अकं-अनिट् ।) जरा गतवृद्धयोभावः ।
 जि, जिनाति दृष्टः । जीनः । इति दुर्गादासः ॥

ज्या, स्त्री, (ज्या + ज्यञ्-भ्योऽपीति ङस्तत्ताम् ।)
 घटुर्गुणः । तत्प्रख्यायः । मौर्वी २ शिञ्जिनी ३
 गुणः ४ इत्यमरः । १।२।५५ । शिञ्जिनी ५ जीरा ।

जेमहंस

पतञ्जिका ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ गद्या ८
वाक्यासनः ६ इत्यादि १० । इति चैमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २२६ । २० ।
“जग्राह वलमास्थाय ज्यया च युयुजे घटुः ॥”)
माता । वलुधा । इति मेदिनी । ये, २ ॥
जानिः, ज्ञी, (ज्ञा + “वीच्याञ्चरिभ्यो निः ।”
उवां ४ । ४८ । इति निः ।) जीर्णता । जानिः ।
तटिनी । इति शब्दरत्नावली ॥
ज्यावान्, [स्] जि, (ज्यमनयोरिति श्रयेण वृद्धः
प्रशस्यो वा इति । वृद्ध वा प्रशस्य + ईयसुन्
व्यादेशश्च ततो “व्यादादीयसः ।” ६ । ४ । १२६० ।
इत्यात्मन् ।) वृद्धतमः । तत्पर्यायः । वर्षी-
वान् २ दशमी ३ प्रशस्यः ४ । इत्यमरः । २ ।
६ । ४३ ॥ अतिवृद्धः ५ दशमीस्थः ६ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । १ । १२३७ । [पिता ३])
“व्यायांसमनयोर्विद्वान् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः
ज्यु, उ गत्यान् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-व्यासं-
सकं-अणिट् ।) उ, ज्यवते । इति दुर्गादासः ॥
ज्युत, इद् हीनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् ।) इद्, ज्यज्युतत् अज्योतीत् जुज्योत् ।
इति दुर्गादासः ॥
ज्युत, ऋ ङ हीनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
व्यासं-अकं-सेट् ।) अज्युतः स्यादियुक्तः । ऋ,
अज्युज्योतत् । ङ, ज्योतते चक्रः । इति दुर्गादासः ॥
ज्येष्ठः, जि, (ज्यमेधामतिश्रयेण वृद्धः प्रशस्यो
वा इति । वृद्ध वा प्रसस्य + इङ्न् ततो
व्यादेशः ।) अतिवृद्धः । ज्येष्ठः । (यथा, महा-
भारते । १३ । १४३ । ७ ।
“ज्येष्ठं वशंमनुप्राप्य तस्माद्रक्षेत वै द्विजः ॥”
ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीतश्च इति जेष्ठौ
सा अस्मिन् मासीति पुनरङ् संज्ञापूज्यस्य
विधरनिवत्यात्त इति ।) ज्येष्ठमास, पुं ।
इति मेदिनी । ठे, ५ ॥ अयजः । (यथा, रघुः ।
१२ । १६ ।
“इदमभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यद्वय्यापराङ्मुखः ॥”)
अधिकवयः । इति भरतः ॥
ज्येष्ठतातः, पुं, (तातस्य पितुर्ज्येष्ठः । राजदन्तादि-
त्वान् पूज्यनिपाति साधुः ।) पितुरयजः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ज्येष्ठा इति भाषा ॥
ज्येष्ठवर्णः, पुं, (वर्णानां ज्येष्ठः श्रेष्ठः गिह्वारणो तु
वर्णेषु ज्येष्ठः । पूज्यनिपातः ।) ब्राह्मणः । इति
शब्दरत्नावली ॥
ज्येष्ठवला, ज्ञी, (ज्येष्ठाख्या वला ।) सङ्गदेवी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
ज्येष्ठश्वसूः, ज्ञी, (ज्येष्ठा पूज्या अश्वरिष संज्ञात्वात्
पुंवद्भाषः ।) पत्न्या ज्येष्ठभगिनी । वृद्धशाली
इति भाषा । तत्पर्यायः । कुली २ । इति
चैमचन्द्रः ॥
ज्येष्ठसाम, [न्] ज्ञी, (ज्येष्ठं साम इति निवृत्तार्ध-
धारयः ।) साममिहः । तदध्वनाङ्गव्रतम् । इति
भितरक्षरा ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १४८ । ४६ ।
“ज्येष्ठं नावाभिर्विष्ठातं ज्येष्ठसामव्रतो हरिः ॥”)

ज्येष्ठा, श्री, अग्निष्वादिष्वभिर्विश्रुतिनक्षत्रान्तर्गता-
 ष्टादशनक्षत्रम् । सा तु भूकरदन्ताक्षति-
 तारकभित्तयात्मिका । इति कालिदासः ॥
 वलयाक्षतिः । अस्या देवता इन्द्रः मिश्रगुणः ।
 इति दीपिका ॥ अत्र जातस्य फलम् ।
 “सत्कौर्निपुत्रैर्विवधैः समेतो
 विताम्वितोऽथानलसत्प्रतापः ।
 भ्रष्टप्रतिष्ठो विकलस्वभावो
 ज्येष्ठा भवेद्यस्य च जन्मकाले ॥”
 इति कौट्टीप्रदीपः ॥ * ॥
 (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ४४ । १३ ।
 “कुर्वन्तश्चाशुराधासु लभन्ते चक्रवर्जिताम् ।
 आधिपत्यञ्च ज्येष्ठासु मृते चारोग्यसुतमम् ॥”)
 गृहगोघिका । इति मेदिनी । ठे, ५ ॥ मध्यमा-
 क्कुलिः । इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ धीरादिनायिकाभेदः । तस्या लक्षणं
 यथा । परिखीतत्वे सति भर्तृरधिकच्छेदा ।
 इति रसमञ्जरी ॥ * ॥ व्यलप्योः । यथा भग-
 वर्तो प्रति महादेववाक्यम् ।
 “मां प्रणम्य पुनर्देवा ममभ्युः श्रीरसागरम् ।
 तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु मया देवैश्च भाविनि ॥
 ज्येष्ठा देवौ ससुतप्रप्ता रक्तसखाससावृता ।
 उत्पन्ना सात्रवहीद्वान् किं कर्त्तव्यं मयेति वै ॥
 तामब्रुवंस्तदा देवीं सर्वे देवगणा भृशम् ।
 येषां गृहान्तरे नित्यं कलहं संप्रवर्त्तते ॥
 तत्ते स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र शुभानने ।
 यस्य गेहे कपालास्थिभस्मकंशादिचिह्नितम् ॥
 पश्यं भावते नित्यं वदन्तावृत्तवादिनः ।
 सन्ध्याकाले च ये पापाः स्वप्नन्ति मलचेतसः ॥
 तेषां वेषमनि संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनो ।
 कपालकेशभस्मास्थितुषाङ्गराणि यत्र तु ॥
 तत्र ते सततं स्थानं भविष्यति न संशयः ।
 अलत्वा पादयोः श्रौचं यस्माच्चामति दुर्मतिः ॥
 तं भजन् सदा देवि ! कुर्वेणावृता भृशम् ।
 लङ्गाङ्गरकपालाश्चवालुकायसचर्मभिः ॥
 दन्तधावनकर्णारो भविष्यन्ति नराधमाः ।
 रमन् कलिना देवि ! तेषां वेषसु नित्यशः ॥
 तिलपिष्ठञ्च नक्तञ्च कालिङ्गशिरगञ्जनम् ।
 कृत्राकं विड्वराहञ्च विस्वकोपातकीफलम् ॥
 अलावुश्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः ।
 तेषां गृहे तव स्थानं देवि ! दारिद्र्यदे ! सदा ॥
 इत्यादिष्व सुराः सर्वे ते ज्येष्ठा कलिपञ्चभाम् ।
 पुनश्च मन्थनं चक्रुः श्रीरात्रिं सुसमाहिताः ॥”
 इति पाश्चे उत्तरखण्डम् ॥
 ज्येष्ठामूलतीयः, पुं, (ज्येष्ठां मूलां वा नक्षत्रमर्हति
 पौर्णमास्यामिति कृः ।) ज्येष्ठमासः । इति
 त्रिकाण्शेषः । (यथा, श्रुत्वाऽर्धापन्तामणिः ।
 “ज्येष्ठामूलौयमिच्छन्ति मासमावाप्तुर्ब्रजम् ॥”)
 ज्येष्ठाम्, श्री, (ज्येष्ठं विविधयोगविनाशकत्वात् श्रेष्ठं
 अम्बु तच्छुद्धौतं जलमिति । नित्यकर्म्मधारयः ।)
 तच्छुलाम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ त्रिलुपि
 जल इति भाषा ॥

ज्येष्ठशमी, [नृ] पुं, (आश्वमीऽव्यस्य इति ।
आश्वम + इति; । ज्येष्ठः श्रेष्ठ आश्वमी ।)
“ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ।
चत्वार आश्वमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थमन्त्रजाः ॥”
“यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः ।
तथा गार्हस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्वे आश्वमाः ॥”
इति वचनाच्च गृहस्थाश्रमस्य सर्व्वाश्रमेष्वतुल्य-
त्वात् तथात्वम् । गृहस्थः । इति हेमचन्द्रः ॥
ज्येष्ठी, स्त्री, गृहगोधा । जेठी इति टिकटिकी
इति च भाषा । तत्पर्यायः । सुवली२ सुसली३
कुक्ष्यमग्न्या ४ गृहगोधिका ५ खली ६ टुक्-
टुकी ७ शकुनशा ८ गृहापिका ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तस्याः पतनफलं यथा,—
“निपतति यदि पक्षी दक्षिणाङ्गे नराणां
स्वजनघनवियोगो लाभदा वामभागे ।
उरसि शिरसि पृष्ठे कण्ठदेशे च रात्र्यं
करचरणहृदिस्या सर्व्वसौख्यं ददाति ॥”
इति ज्योतिषम् ॥
दिग्विशेषे तस्य शब्दफलम् ।
“वित्तं ब्रह्मणि कार्यमिहिरतुला शक्रे हुताग्ने भयं
थाप्यामग्निभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये ।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरं
रेशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खल्वने ॥
ज्येष्ठीरुते स्तुतेऽप्येवमनुः केचित्तु कोविदाः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
ज्येष्ठः, पुं, (ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यत्र डीप्
च । सा अस्मिन् मासे इति पुनरङ् ।) मास-
विशेषः । ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी ज्येष्ठी
सा यत्र मासे भवति सः । हवस्थरविप्रारब्ध-
युक्ताप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्दः । हवराशिस्थ-
रविकः सौरः । इति स्मृतिः ॥ तत्पर्यायः ।
शुक्रः २ । इत्यमरः ११४१६ ॥ ज्येष्ठः ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तत्र जातस्य फलं यथा,—
“विदेशवृत्तिः पुरुषः सुतीव्रः
चमान्वितः स्यात् खलु दीर्घक्षत्रः ।
विचित्रवृद्धिर्विदुषां वरिष्ठो
ज्येष्ठाभिधाने जननं हि यस्य ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
ज्येष्ठसामा, [नृ] पुं, (ज्येष्ठसाम अधीते यः सः ।
इत्यङ् ।) ज्येष्ठसामा । ज्येष्ठसामवेदाधीता ।
इति मिताक्षरा ॥
ज्येष्ठी, स्त्री, (ज्येष्ठानक्षत्रान्विता पौर्णमासीत्यत्र
डीप् च ।) ज्येष्ठपूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, तिथितत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम् ।
“कान्तिकौ फाल्गुनी चैत्रौ ज्येष्ठौ पञ्चदशौ
सिता ।
मन्वन्तरादयस्संता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥”)
ज्येष्ठी च ॥
ज्यो, ड नियमे । व्रतादेशः । उपनीतौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (भ्रां-आत्मं-अकं नियमार्थे-व्रता-
देशादौ तु सर्व-अनिट् ।) व्रतस्यादेशो व्रता-
देशः । ड, ज्यवते याज्ञिको नियमौ स्यादित्यर्थः ।

ज्योतिषं

ज्योतिषं पण्डितो जनं व्रतसुपदिशतीत्यर्थः ।
ज्योतिषं पुनं विप्रः उपनयतीत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

ज्योतिः, [स] स्त्री, (ज्युह दीप्तौ + इतिः । यद्वा,
द्युत दीप्तौ + “द्युतेरिच्छिन्नादेशे जः ।” उणा ।
२ । १११ । इति इतिङ् इत्य च जः ।) इतिङ् ।
नक्षत्रम् । (यथा, “ज्योतींश्चामिच्छामेधमशस्तश्च
नाभिबीजैश्च ॥” इति चरके सूत्रस्थाने २४ मे-
२ अध्याये ॥) प्रकाशः । इति मेदिनी । ने, २३ ॥
ज्योतिः, [स] पुं, (ज्योतते इति । ज्युह + कर्मणि
इतिः । द्युत + इतिङ् वा ।) अग्निः । (यथा,—
“तस्यान्तरं नामेक्षु ज्योतिः स्थानं ध्रुवं स्तुतम् ।
तदा धमति वातस्तु देहस्तेनास्य वहुते ॥”
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थे अध्याये ॥)
खंयः । इति मेदिनी । से, २२ ॥ मेधिका । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते
१३।१४।७६ ।

“खचः खङ्गः शतानन्दो नन्दिर्योतिगोश्वरः ॥”)
ज्योतिरङ्गः, पुं, (ज्योतिषा इङ्गतीति । इति
गती + अच् । ज्योतिरिव इङ्गतीति वा ।)
खद्योतः । इति शब्दरत्नावली ॥
ज्योतिरङ्गः, पुं, (ज्योतिरिव इङ्गतीति । इति
गती + ख्युः ।) कौटवशेषः । ज्योनाकपोका
इति भाषा । तत्पर्यायः । खद्योतः २ आन्तो-
ज्योतः ३ तमोज्योतः ४ इतिष्युः ५ तमो-
ज्योतिः ६ ज्योतिरङ्गः ७ निमेषकः ८ इति
शब्दरत्नावली ॥ ज्योतिर्ज्योतम् ९ निमेषरुक्
१० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ज्योतिर्ज्योतं, स्त्री, (ज्योतिर्वीजमिवास्य ज्योतिषो
वीजमिव वा ।) ज्योतिरङ्गः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

ज्योतिर्हस्ता, स्त्री, (ज्योतिर्व्योतीरूपं हस्तं शरीर
मस्याः ।) दुर्गा । अस्या नामनिवृत्तिर्यथा,—
“हस्तं शरीरमित्याहुर्हस्तश्च गगनं तथा ।
ज्योतिषि यज्ञनक्षत्राज्योतिर्हस्ता तनः स्तुता ॥”
इति देवीपुराणे देवीनवक्तनाम ४५ अध्यायः ॥
ज्योतिश्चक्रं, स्त्री, (ज्योतिर्मयं चक्रम् । ज्योतिर्भिः
स्वस्वावस्थानेन विरचितं चक्रं वा ।) चक्र-
रूपं यज्ञनक्षत्रमण्डलम् । राशिचक्रम् । यथा,
“ज्योतिश्चक्रं भुवो मानसं प्रोवाच केशवः ।
चातुर्लक्षं ज्योतिषस्य सारं रुद्राय सन्ददः ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥

अपि च तिथ्यादितत्त्वे ।
“सप्तविंशतिभ्योतिश्चक्रं क्षमितवायुगम् ।
तद्वर्गं भवेद्वाशिनैवर्षचरणाङ्कितः ॥”
ज्योतिषं, स्त्री, (ज्योतिः सूर्यादीनां ग्रहाणां गत्या-
दिर्कं प्रतिपाद्यतया अस्त्वस्थिति अच् ।) वेदाङ्ग-
शास्त्रविशेषः । तत् ग्रहणादिगणनशास्त्रम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
“पञ्चसंख्यमिदं शास्त्रं होरागणितसंहिता ।
केरलिः शकुनश्चैव—” ॥
इति पञ्चरत्नटीका ॥

ज्योतिष्काः

अस्य सव्यस्यादि यथा,—
“अस्य शास्त्रस्य सव्यस्यो वेदाङ्गमिति चोदितः ।
अभिधेयश्च जगतां शुभाशुभनिरूपणम् ॥
इत्याध्ययनसंक्रान्तियज्ञबोद्धृष्टकर्मणाम् ।
प्रयोजनश्च विज्ञेयं तत्तत्कालविनियोगः ॥”
इति नारदीयम् ॥ * ॥
अस्याध्ययनं द्विजैः कर्मणम् । यथा,—
“सिद्धान्तसंहिताहोराकरूपसंख्ययात्मकम् ।
वेदस्य निर्मलं चतुर्थ्योतिः शास्त्रमकल्मषम् ॥
विनैतदखिलं श्रौतं स्मार्तं कर्म न सिध्यति ।
तस्माज्जगद्धिनायेदं ज्ञाना निमित्तं पुरा ॥
अतएव द्विजैरेतदध्येतयं प्रयत्नतः ॥”
इति नारदः ॥ * ॥

शूद्रस्य पाठनिषेधो यथा,—
“स्त्रैश्चाक्षोभ्य मोहाच्च यो विप्रोऽज्ञानतो-
ऽपि वा ।
शूद्राणां सुपदेशस्तु दद्यात् स नरकं व्रजेत् ॥”
इति गर्गः ॥ * ॥

अस्य ज्ञानमावश्यकं यथा,—
“वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः ।
कालादुपलब्धा विहितश्च यज्ञाः ।
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं
यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान् ॥
यथा शिक्षा मयूराणां नागानां मणयो यथा ।
तद्वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं चर्द्धिं संस्थितम् ॥”
इति वेदाङ्गज्योतिषम् ॥ * ॥
अस्याध्ययनफलं यथा,—
“सर्वविघ्नस्य श्रुतिनेत्रशास्त्र-
स्वरूपमर्तुः खलु दर्शनं वै ।
निहत्यशेषं कलुषं जनानां
यद्वन्द्वं धर्मे सुखासदं स्यात् ॥”
इति मार्कण्डेयः ॥ * ॥

अस्य ज्ञाने फलं यथा,—
“ज्योतिश्चक्रं तु लोकस्य सर्वस्योक्तं शुभाशुभम् ।
ज्योतिर्ज्ञानस्तु यो वेद स याति परमां गतिम् ॥”
इति गर्गः ॥
ज्योतिषिकः, पुं, (ज्योतिर्व्योतिः शास्त्रं अधीते इति ।
क्रतूक्यादित्वात् ठक् संज्ञापूर्वस्य विधेरनित्य-
त्वात् न ढङिः ।) ज्योतिषिकः । इत्यमरटीका ॥
(यथा, मार्कण्डेय ।
“धर्मादयथा ज्योतिषिका गौरयोवा
गुडाक्षकाः ॥”)

ज्योतिषी, स्त्री, (ज्योतिरस्यस्या इति अच् ङीप्
च ।) तारा । इति हेमचन्द्रः । ज्योतिष-
शास्त्रज्ञे चि ॥
ज्योतिष्कः, पुं, (ज्योतिरिव कायतीति । कै + कः ।)
चित्रकटश्च । मेधिकाबीजम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्य यवहारो यथा, “ज्योतिष्क-
फलतेजं वा शीरेण खर्जिका हिङ्गु मिश्रं
पिबेत् ॥” इति चिकित्सितस्थाने चतुर्थे अध्याये
सुश्रुतेनोक्तम् ॥) गणिकारिकाश्च । इति
रत्नमाळा ॥

ज्योत्स्ना

ज्योतिष्काः, पुं, (ज्योतिर्भिः कायतीति । कै + कः ।)
चन्द्रार्कयज्ञनक्षत्रतारकाः । इति हेमचन्द्रः ॥
बहुवचनान्तोऽर्थं शब्दः ॥
ज्योतिष्का, स्त्री, (ज्योतिरिव कायतीति । कै + कः
टाप् च ।) ज्योतिष्कतीकता । इत्यमरटीकायां
खामी ॥
ज्योतिष्टोमः, पुं, (ज्योतींश्च चिह्नहादयः स्तोमा
यस्य । “ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥” ८।१।२६ । इति
शतम् ।) बौद्धशास्त्रिकशास्त्रविशेषः । तच्च
हादशशतगोदक्षिणा । इति मलमासतत्त्वम् ।
(यथा, महाभारते । १ । २२१ । ३० ।
“बहुधा निःक्षतः कायाज्योतिष्टोमः क्रतुर्यथा ॥”)
ज्योतिष्मती, स्त्री, (ज्योतिरस्यस्या इति । मनुष्य
उदित्वात् ङीप् च ।) ज्योतिर्विशेषः । मान-
कङ्गनी इति ज्योतिष्मती इति पञ्चाङ्गटीको
इति च भाषा । तत्पर्यायः । पारावताङ्गिः २
कटभी ३ पिण्या ४ । इत्यमरः । १ । ४ । १५० ।
पारावतपदी ५ नगवत् ६ सुगुणवती ७ पूति-
तेला ८ इन्द्रो ९ इति पञ्चाङ्गटीको । सर्व-
जता १० अनलप्रभा ११ ज्योतिष्मती १२ सुपि-
ङ्गला १३ दीप्ता १४ मेधा १५ मतिदा १६
दुर्जरा १७ सरस्वती १८ अमृता १९ अक्षयाः
सुध्याया गुणाः । अतिस्मितत्वम् । विहितकट-
त्वम् । वातकफापहत्वम् । अक्षयाः सुधाया
गुणाः । दाहप्रदत्वम् । दीपनत्वम् । मेधाप्रदा-
द्विकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । तीक्ष्ण-
त्वम् । ब्रह्मविस्फोटनाश्रित्यम् । इति राज-
वल्कलः ॥ राशिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदी-
विशेषः । यथा, मातुले । १२० । ६५ ।
“सरस्वती प्रभवति तस्माज्ज्योतिष्मती तु वा ।
अवगाढे शुभयतः सप्तद्वी पूर्वपश्चिमौ ॥”
ज्योतिर्ज्योतिष्टोमः, जि । यथा, रघुः । ६ । २२ ।
“नक्षत्रतारायज्ञचक्रुणापि
ज्योतिष्मती चन्द्रमसेव राशिः ॥”)
ज्योतीरथः, पुं, (ज्योतिरेव रथोऽस्य सर्वस्य
ज्योतिश्चक्रस्य रथ इव वा ज्योतिःप्रदायानां
सूर्यादीनामाधारत्वात् तथात्वमिति बोध्यम् ।)
ध्रुवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ज्योत्स्ना, स्त्री, (ज्योतिरस्यस्यामिति । “ज्योत्स्ना-
तमिसेति ॥” ५ । २ । ११४ । इति निपातनात्
नप्रत्यय उपधालोपश्च ।) चन्द्रज्योतिः । चाँदनी
इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । चन्द्रिका २
कौस्तुभे ३ । इत्यमरः । १ । २ । १६ । चान्नी ४
कामवल्कलभा ५ चान्नातपः ६ चन्द्रकान्ता ७
शीता ८ अमृततरङ्गिणी ९ । (यथा, महा-
भारते । १ । १ । ८६ ।
“पुराणपूर्णचन्द्रस्य श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः ॥”)
ज्योत्स्नायुक्तराशिः । इति मेदिनी । ने, ८ ।
पटोलिका । इत्यमरटीकायां खामी ॥ अस्या
गुणाः । विदोषप्रमनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
कषायत्वम् । मधुरत्वम् । दाहप्रदमितनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ श्वेतवोषा । इति

उवरः

रत्नमात्रा । दुर्गा । यथा,—

“प्रभाप्रसादशीलतात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्क-
मानिनी ।”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

अपि च ।

“रौद्राये नमो निद्राये गौर्यै धात्र्य नमो नमः ।

ज्योत्स्नाये चन्द्ररूपिण्यै सुखायै वततं नमः ॥”

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥

(प्रभातकालः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ३६ ।

“ज्योत्स्ना समभवत् सापि प्राक्सन्ध्या याऽभि-
धीयते ॥”)

ज्योत्स्नाप्रियः, पुं, (ज्योत्स्ना प्रियाऽस्य ।) चकोरः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

ज्योत्स्नाह्वयः, पुं, (ज्योत्स्नाया दीपधारणं कृतं

हव ।) दीपाधारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्थस्या इत्यङ् डीप्

च । संज्ञापूर्वकस्य विशेषनिमित्तत्वात् ङङिः ।)

चन्द्रिकायुक्ता, रश्मिः । ज्योत्स्नारात्रिरिति

ख्याता । शब्दोक्तिः । इत्यमरः । १२ । ४ । ११८ ॥

अङ्गा इति भाषा । रेखकानाम् गन्धद्रव्यम् ।

इति शब्दचक्रिका ॥

ज्योतिर्विहङ्गः, पुं, (ज्योतिवं ज्योतिषशास्त्रमधीते

वेद वा इति ठक् ङङिच् ।) देवज्ञः । इत्य-

मरः । २ । ८ । १४ ॥

ज्योत्स्ना, वि, (ज्योत्स्नाया अन्वितः । इत्यङ् ।)

दीपः । ज्योत्स्नायुक्तः ॥

ज्योत्स्निका, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्थस्या इति

ठक् पूर्वङङिष्ठाप् च ।) ज्योत्स्नान्विता निद्रा ।

इति शब्दरत्नावली ॥

ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका

अस्य ज्ञाः इत्यङ् पूर्वङङिः डीप् च ।) पूर्णमा

युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी, इत्य-

मरटीकायां रायमुकुटः ॥

जि, अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-

सक्तं-अनिट् ।) रेभोपधः । अयति शब्दं बली ।

इति दुर्गादासः ॥

जी, मि कि ज्याने । गतबहुवयोभाव इति यावत् ।

इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रां चुरां पक्षे भा-परं

अकं-अनिट् ।) मि, जीणाति जीणः जीणिः ।

कि, आययति अयति । गिकाभ्यामेव पाक्षिक-

चुरादिष्वे सिद्धे कि पाठो भादित्यर्थः । इति

दुर्गादासः ॥

ज्वर, म रोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-

अकं-सिट् ।) ज्वरति जनो घातुवैषम्यात् । म,

ज्वरयति । इति दुर्गादासः ॥

ज्वरः, पुं, (ज्वरति जीर्णं भवत्यनेन । ज्वर +

करणे चञ् भावे चञ् वा । संज्ञापूर्वक-

त्वात् ङङाभावः ।) ज्वरणम् । स्नामन्ध्यात-

रोगः । तत्पण्यायः । जूर्तिः २ । इत्यमरः । १ ।

२ । ३६ ॥ ज्वरिः ३ आतङ्कः ४ रोगघृष्टः ५

महागर्हः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तापकः ७

सन्तापः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ ॥

उवरः

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“कालाभिवदः कोपेन चिक्षेप ज्वरमुत्पन्नम् ।

बभूवुर्वादेवाः सर्वे ज्वराक्रान्ता हरिं विना ॥

तं दृष्ट्वा भगवान् स्रष्टुः ससर्ज वैद्यैर्व ज्वरम् ।

तं चिक्षेप ज्वरं हनुं माहेष्टं रत्नमूर्धनि ॥” ॥

माहेष्टज्वराकारो यथा,—

“जनकः सन्नेरोगाणां दुर्बलो दाहणो ज्वरः ।

शिवभक्तश्च योगी च स एव विज्ञताकृतिः ॥

भीमस्त्रिपादस्त्रिशिराः बहुभुजो नवलोचनः ।

भस्त्रप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥” ॥

तस्य भेदाः ।

“वायुजः पित्तजश्चैव श्लेष्मजश्च तथैव च ।

ज्वरभेदाश्च त्रिविधास्तथैव त्रिदोषजः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ ॥

जातिभेदे ज्वरभेदो यथा, हरिवंशे ।

श्रीलक्ष्मणा उवाच ।

“शृणु ज्वरं सन्देशं यथा लोके परिच्यसि ।

सर्वजातियु विषयस्तथा स्थावरजङ्गमे ॥

त्रिधा विभज्य चात्मानं मतप्रियं यदि काङ्क्षसि ।

चतुष्पादान् भजेकेन द्वितीयेन च स्थावरान् ॥

तृतीयो यश्च ते भागो मातुषेष्पपत्न्यते ।

त्रिधाभूतं वपुः कृत्वा पचिषु त्वं भव ज्वर ॥

चतुर्धा यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते प्रवृम् ।

एकान्ततत्त्वतुभागः खोरकश्च चतुर्थकः ॥

मातुषेष्पश्च वेदाय वस त्वं प्रविभज्य वै ।

जातिव्यापशेषाद्यु निवस त्वं शृणु मे ॥”

अस्यार्थः । “मातुषेष्प यस्तृतीयो भागः तस्य

चतुर्भागं कृत्वा एकान्तिनं पचिषु वस द्वितीयेन

एकान्ता देवास्तेषु तृतीयांशः खोरकः चतु-

र्थेन मातुषेष्प वस ॥”

“वृक्षेषु क्रीटरूपेण तथा सङ्कोचपत्रकः ।

पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वातुष्यमेव च ॥”

आतुष्यं निःसारताः ॥

“पद्मिनीषु हिमो भूत्वा पृथिव्यामपि चोदरः ।

अपां तु नीलिकां विद्यात् शिखोद्धदश्च वर्जिणाम् ।

गैरिकः पर्वतेश्चैव मत्प्रसादाद्भवियसि ।

गोत्रपत्न्यारको भूत्वा खोरकश्च भविष्यसि ॥

एवं विविधरूपेण भविष्यसि महीतले ।

दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव प्राणिनां यधमेष्यसि ॥

अतः देवमनुष्याश्च नान्यस्तां विवक्ष्यति ॥”

तस्य गारुडोक्तनिदानादियथा,—

धन्वन्तरिरुवाच ।

“वक्ष्ये ज्वरनिदानं हि सर्वज्वरविबुधये ।

ज्वरो रोगपतिः पाप्मानन्दुराजोऽश्वनीरुन्तकः ॥

क्रोधो दद्याध्वरध्वंसी रुद्रोऽर्जुनयनोद्भवः ।

तत्सन्तापो मोहमयः सन्तापात्मापचारजः ॥

विविधैर्नामभिः क्रूरो नागायैः निषु वर्णिते ।

पाकजो गजैश्च भितापो वाजिचक्रैः कुक्कुरैश्च ।

इन्द्रमदो जलदेभ्यु नीलिका ज्योतिरोधियु

भूयान्धरो नाम ॥ ॥

“हृत्तासम्भेदं कासः स्तम्भः शैत्यं तृणादिषु ।

अङ्गेषु शीतपिङ्गकामात्रोदहः कपोलश्च ॥

उवरः

काशे यथासं सर्वेषां प्रवृत्तिर्बृद्धिरेव वा ।

निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशयिता ॥ ॥

अरुचिश्चाविपाकश्च क्षमामालस्यमेव च ।

हृद्दाहश्च विपाकश्च तन्ना आलस्यमेव च ॥

वृत्तिर्विसर्गविजया दीवाणामप्रवर्णनम् ।

लालाप्रस्रवो हृत्तासः शुभाग्रो रसदं तुल्यम् ॥

यश्च सुहृद्गुदत्वश्च गात्राणां बहुभूतता ।

न विजीर्णा न चाग्लानिर्ज्वरस्थामस्य लक्षणम् ॥

शुक्लामस्य लघुत्वश्च गात्राणां ज्वरमाह्वयम् ।

दीपप्रवृत्तिरदाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ ॥

यथास्त्रिङ्गं संसर्गो ज्वरसंसर्गोऽपि वा ।

शिरोऽर्धमूर्ध्निर्वर्मिर्देहदाह-

कण्ठास्थग्रोवाश्चिपर्वभेदाः ।

उन्मिद्रता संभ्रमरोमहर्षा

कुम्भातिवाक्त्वं पवनात् सपितात् ॥ ॥

तापहान्यरुचिपर्वशिरोरक्त-

पीनसश्चसनकासविवक्षाः ।

शीतजायतिमिरभमितन्त्राः

श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥ ॥

शीतस्तम्भस्येददाहव्यवस्था-

त्यष्टाकासश्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।

मोहस्तन्त्रालिप्रतिक्तास्यता च

क्षेत्र्यं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥ ॥

सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्दोहोऽत्र च सुहृद्गुहः ।

तद्वृक्षैर्नामहानिद्रा दिवा जागरणं निद्रा ॥

सदा वा नैव वा निद्रा मन्दास्वेदोऽति नैव वा ।

गीतनर्तनहास्यादिप्रकृतेः हाः वर्णनम् ॥

साश्रुणी क्लृप्ते रक्ते भजे क्षुलितपद्मणी ।

अक्षिणी पिङ्गकापायार्धमूर्ध्निर्वर्मिर्देहदाहः ॥

सखनौ सरुणौ कर्णौ मन्दास्वेदोऽति नैव वा ।

परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुस्रक्ताङ्गसन्निभा ॥

रक्तपित्तकफे जिह्वा लोचने शिरसोऽतिहट् ।

कोटानां श्यावरक्तानां मङ्गलानाश्च दर्शनम् ॥

हृद्दाह्या मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाक्पथोऽति वा ।

स्निग्धास्यता वलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापिता ॥

दीपपाकश्चिरात्तन्त्रा प्रततं कण्ठकुजनम् ।

सन्निपातमभिभ्यासं तं त्रयाश्च हृत्तौजसम् ॥

वायुना कफरुद्धेन पित्तमन्त्रः सुपीडितम् ।

यवायित्वाश्च सौख्याश्च वह्निर्मागं प्रपद्यते ॥

तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे ।

दीपे पिष्टहे नष्टेऽर्धौ सर्वसंपूर्णलक्षणाः ॥

असाध्यः सोऽन्यथा लङ्को भवेत्केलजोऽपि वा ।

अन्यश्च सन्निपातोऽन्यो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम् ॥

त्वचि कोष्ठे च वा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ।

तद्वृद्धातकपौ शीतं दाहादिदं स्तरस्तयोः ॥

शीतादौ तत्र पित्तं कफे स्थितिशोधिते ।

शीते शान्तेऽर्धे चूर्द्धा मदसृग्णा च जायते ॥

दाहार्दौ पुनरन्ते स्युस्तन्त्रास्वद्विमक्रमाः ॥ ॥

आगन्तुरभिघाताभिषङ्गशापाभिचारतः ॥

चतुर्धा तु क्षतच्छेददाहादौरभिघातजः ॥ ॥

अमाश्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ॥

सयथाशोफवैद्यं सरुणं कुरुते ज्वरम् ।

उवरः

ग्रहाविशैषधिविषक्रोधभीषोककामजः ।
 अभियङ्गाद्यहेनास्मिन्न कस्मान्नासरोदने ।
 ओषधीगन्धने मूर्च्छा शिरोरुक्मधुः चयः ॥३॥
 विषाम्मूर्च्छातिसारास्त्रयावता दाहलक्ष्मणः ।
 क्रोधात् कम्पः शिरोरुक् च प्रलापो भयभीकजे ॥
 कामाङ्गुलीरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधौघतिष्ठयः ॥
 यद्दाहौ सन्निपातस्य रूपादौ मरुतस्तयोः ॥
 कोपः कोपेऽपि पित्तस्य यौ तु श्लाघाभिचारणौ ।
 सन्निपातज्वरौ चोरो तावसञ्चतमौ मतौ ॥३॥
 तन्नाभिचारिकैर्मन्त्रैर्हृद्यमानस्य तप्यते ।
 पूर्वञ्चेतस्तनो देहस्तनो विस्फोटलक्ष्मणैः ॥
 सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्धते ज्वरः ।
 इति ज्वरोऽष्टधा इष्टः समासाद्विविधस्तसः ॥
 शरीरो मानसः सौम्यस्त्रीणोऽन्तर्बहिराश्रयः ।
 प्राज्ञतो वैज्ञतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ॥
 पूर्वञ्च शरीरे शरीरे तापो मनसि मानसे ।
 पत्रे योगवाहिलाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् ॥
 दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रेऽन्तःसंश्रये पुनः ।
 ज्वरोऽधिकं विकाराः स्युरन्तःचोभो मलयजः ॥
 बहिरेव बहिर्जगे तापोऽपि च सुसाधितः ।
 वर्षाशरद्भस्मोष्ण वातादौः प्राप्ततः क्रमात् ॥
 वैज्ञतोऽन्तः सुदुःसाध्यः प्रायश्च प्राप्ततोऽनिलात् ॥
 वर्षासु मारुतो इष्टः पित्तश्लेष्माश्रितो ज्वरम् ॥
 क्रूयात् पित्तश्च शरदि तस्य चानुबलः कफः ।
 तन्प्रज्ञाया विसर्गाश्च तत्र नानग्रान्दयम् ॥
 कफो वमन्त तमपि वातपित्तं भवेदनु ।
 बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥
 सर्वथा विवृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ।
 ज्वरोपद्रवनीक्षणलम्बानिर्वहृन्मृजता ॥
 न प्रवृत्तिर्न विजयीता न क्षुत् सामज्वराक्षतिः ।
 ज्वरवेगोऽधिका लब्धा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥
 मलप्रवृत्तिरुन्मेषः पथ्यमानस्य लक्षणम् ॥
 ओर्णतामविपर्ययासात् सप्तरात्रञ्च लङ्घनात् ॥
 ज्वरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलावलात् ॥
 प्रायशः सन्निपातेन भूयसायुपद्रव्यते ।
 सन्ततः सततोऽन्यद्युक्ततीयकचतुर्थकौ ।
 घातुन्मृगशङ्काहिस्रोतसा आपिनो मलाः ॥
 तापयन्तस्तनू सर्व्या तुल्यदृष्टादिवर्जिताः ।
 बलिनो गुरवस्तद्विज्ञेयिण रसान्विताः ॥
 सततं निप्यतिहृन्दा ज्वरं क्रूर्यः सुदुःसहम् ।
 मलं ज्वरोऽग्रा धातून् वा स शीघ्रं चपयेत्ततः ॥
 सर्व्वाकाररसादीनां शुद्धाशुद्धापिवा क्रमात् ।
 वातपित्तकफैः सप्तदशह्वादशवासरान् ॥
 प्रायोऽशुयानि मर्यादा मोक्षाय च वधाय च ।
 इत्यभिषेकस्य मतं हारीतस्य पुनः स्मृतिः ॥
 द्विगुणा सप्तमौ या च नवम्येकादशी तथा ।
 शवा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥
 शुद्धाशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यत्र वर्धते ।
 लङ्घानां आधियुक्तानां मिथ्याहारादिसंविनाम् ॥
 अल्पोऽपि दोषो दुष्टादर्लव्यान्वतमतो बलम् ।
 स प्रत्यनीको विषमं यस्मादृष्टिचयान्वितः ॥
 सोऽरिपक्षो ज्वरं क्रूर्याद्विषमचयद्विभाक् ।

उवरः

दोषः प्रवर्धते तेषां स्त्रे काले ज्वरयन् बली ॥
 निवर्धते पुनश्चैव प्रत्यनीकबलावलाः ।
 लीनत्वात् कार्यवैषम्येणाद्यादीनादधातिसः ।
 आसन्नविट्ताखत्वात् श्रोतसा रसबाह्विनाम् ॥
 व्यासु सर्वस्य वपुषो व्यामिहोषिण जायते ।
 सन्ततः सततस्तेन विपरीतो विपर्ययात् ॥
 विषमो विषमारम्भः क्षपाकालेन सङ्गवान् ।
 दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सन्ततं ज्वरम् ॥
 अहोरात्रस्य सन्धिः स्यात् सङ्गद्वन्द्वुराश्रितः ।
 तस्मिन्नासवहा गाङ्गी मेदीनाङ्गी तृतीयके ॥
 ग्राही पित्तानिलास्मृद्धिस्तस्य कफपित्ततः ।
 स पृष्ठास्थानिलकफात् स चैकाहान्तरः स्मृतः ॥
 चतुर्थको मलेर्मन्दो मज्जास्थान्यतरस्थितः ।
 मज्जास्त्रैत्यपरः प्रभावमनुदर्शयेत् ॥
 द्विविधं कफेन जङ्गाम्भ्यां स पूर्वञ्च शरसोऽनिलात् ।
 अस्थिमज्जासङ्गते चातुर्थकविपर्ययः ॥
 त्रिधा चार्धं ज्वरयति दिनमेकश्च सुचति ।
 बलावलेन दोषाणामनुपेक्षादिजन्मनाम् ॥
 पक्षानामविपर्ययासात् सप्तरात्रञ्च लङ्घयेत् ।
 ज्वरः स्यात् मनसस्तद्वत् कर्मणश्च तदा तदा ॥
 गम्भीरधातुचारित्वात् सन्निपातेन सम्भवात् ।
 तुल्यो ग्र्याश्च दोषाणां दृष्टिकित्त्यस्तुर्धकः ॥
 स्यात् स्यात् स्यात्तरास्येषु दूराददूरतरेषु च ।
 दोषो रक्तादिमार्गेषु शरीरस्थिरेण यत् ॥
 याति देहश्च गाश्रिधं सन्नापादीन् करोत्यतः ।
 क्रमो यत्नेन विच्छिन्नः सन्नापो लज्जते ज्वरः ॥
 विषमो विषमारम्भः क्षपाकालानुसारवान् ।
 यथोत्तरं मन्दमतिमन्दशक्तिर्यथायथम् ॥
 कालेनाप्रोति सदृशान् स रसादींस्तथा तथा ।
 दोषो ज्वरयति क्रुद्धश्चिराच्चिरतरेण च ॥ ३॥
 भूमौ स्थितं जलं सितं कालमेव प्रतीचते ।
 अङ्कुराय यथा बीजं दोषबीजं भवेत्तथा ॥
 वेगं लब्ध्वा विषं यद्दाश्रये नीयते बलम् ।
 कृप्यत्वाप्रबलं भूयः कालं दोषविषं तथा ॥
 शवं ज्वराः प्रवर्धन्ते विषमाः सततादयः ॥ ४॥
 उत्क्रेशो गौरवं दैन्यं भङ्गोऽङ्गानां विजृम्भणम् ॥
 आरोचको वमिः श्वासः सर्वस्मिन्समो ज्वरे ।
 रक्तनिष्ठावनं लब्धा व्यक्तोस्तु पिङ्गकोदृगमः ॥
 दाहरागभ्रममदप्रलापो रक्तमंश्रितः ।
 लङ्घनानिस्तद्वचस्त्वमन्तर्दाहो भ्रमस्तमः ॥
 दौर्बल्यं गात्रविषेपो मांसस्य मेदसि स्थिते ।
 खंदोऽतिलब्धा वमनं दौर्गन्धं चासद्विष्णुता ॥
 प्रलापो स्नानिरसचिरस्थिगे तस्थिमेदनम् ।
 दोषप्रवृत्तिरुद्वाधः श्वासाङ्गुलीपकूजनम् ॥
 अन्तर्दाहो वह्निः शैत्यं श्वासो हिका च मज्जगे ।
 तमसो दर्शनं मर्मच्छेदनं स्तब्धमेतन्ता ॥
 मुक्तप्रवृत्तिर्मुक्त्युच्च जायते मुक्तसंश्रये ।
 उत्तरोत्तरदुःसाध्याः पञ्चाश्वे तु विपर्यये ॥
 प्रलम्पन्निव गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेति च ।
 मन्ज्वरः प्रलापस्तु सशीतः स्यात् प्रलेपकः ॥
 निव्यं मन्दज्वरो रुचः शीतः लक्ष्णेण गच्छति ।

उवरः

स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेदङ्गवलाश्रयः ॥ ५॥
 हरिद्राभेदवर्णाभस्तद्विषयः प्रमेहति ।
 स वै हारिद्रको नाम ज्वरमेदोऽन्तकः स्मृतः ॥
 कफवानो समौ यत्र ह्रीनपित्तस्य देहिनः ।
 तीक्ष्णोऽथ वा दिवा मन्दो जायते रात्रिर्जो
 ज्वरः ॥
 दिवाकरापीतबले व्यायामाच्च विप्रोषिते ।
 शरीरे नियतस्याता ज्वरः स्यात् पौर्वरात्रिकः ।
 व्यामाश्रये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्तं ह्यधःस्थिते ।
 तदाहं शीतलं देहे तर्ह्यं चोद्यं प्रजायते ॥३॥
 काये पित्तं यदा दुष्टं श्लेष्मा चान्नो यवस्थितः ।
 उष्णत्वं तेन देहस्य शीतत्वं करपादयोः ॥ ४॥
 रसरक्ताश्रयः साध्यो मांसमेदो गतश्च यः ।
 अस्थिमज्जागतः लक्ष्णैस्ते वाङ्मैर्हृतप्रभः ॥३॥
 विसंशो ज्वरवेगार्णः सक्रोध इव बीजप्रति ।
 सदोषशब्दश्च श्लेष्मद्वयं सुचति वेगवत् ॥ ५॥
 देहो लघुर्धपगतस्तममोहतापः
 पाको सुखे करणसौष्ठवमयथलम् ।
 स्वेदः चयः प्रकृतिगामि मगोऽनिलश्च
 कण्डूश्च मूर्च्छा विगतज्वरलक्षणाणि ॥
 इत्यादि महापुराणे गाढके ज्वरनिदानं
 समाप्तम् । १५२ अध्यायः ॥
 अथ ज्वरस्य चिकित्सा ।
 घन्त्यन्तरिरुवाच ।
 “ज्वरोऽष्टधा पृथक् हन्त्यंश्चातागन्तुजः स्मृतः ।
 सुक्ष्मपटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरेः ।
 श्वेतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरप्रान्तये ॥१॥
 नागरं देवकाष्ठश्च घन्त्यां लङ्घनीहृयम् ।
 दद्यात् पाचनकं पूर्वं ज्वरिताय ज्वरापहम् ॥२॥
 आरग्वधाभयास्तुतित्त्यन्तिकनिर्मितः ।
 कषायः पाचनं सामे स्यूते च ज्वरे हितः ॥३॥
 मधुकसारसिन्धुत्वचोषणकणाः समाः ।
 श्लेष्मं पिष्ट्वाभसा नस्यं कुर्यात् सञ्ज्ञाप्रबोधनम् ॥४॥
 त्रिष्टुप्पिष्टाणां चिपलाकटुकारग्वधैः क्षतः ।
 सचारी मेदनं कायः पेयः सर्वज्वरापहः ॥५॥
 महौषध्यन्तस्तुक्ष्मचन्दनोशीरधान्यकैः ।
 काथस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुघोषितः ॥ ६॥
 अपामार्गजटा कट्यां लोहितैः सप्ततनुभिः ।
 बद्धा वारे रवेर्नूनं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् ॥७॥
 गङ्गाया उत्तरे कूले कृपुलक्ष्मपक्षो न्यतः ।
 तस्मै तिलोदकं दद्यान्मृग्यैकाहिको ज्वरः ॥८॥
 गुडुध्याः कायकल्काभ्यां त्रिफलाया रुचस्य च ।
 नङ्गोकाया बलायाश्च सिद्धाः क्षेष्टाः ज्वर-
 षिदः ॥ ९॥
 घात्री शिवा कणा वह्निःकाथः सर्वज्वरान्तकः १०॥
 ज्वरातिसारहरश्चमौषधं प्रवदान्यथ ।
 पृथ्निपञ्चबलाविष्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥
 पाठेन्यवभूतिस्त्वस्तुपटकाः स्मृताः ।
 जयन्वाममतीसारज्वरं रसमहौषधाः ॥ ११॥
 नागरातिविषास्तुक्ष्मभूतिज्वाणतवत्सकैः ।
 सर्वज्वरहरः काथः सर्वातीसारनाशनः ॥१२॥
 सुक्ष्मपटकोदीच्यश्लेष्मवेवश्वतं पयः ।

उत्तरः

प्राक्तमर्गो दृष्टिर्गो हृत्तो कष्टकारिका ।
 वृत्ताभ्युदयिनी पाठा नागरधामकम् ।
 इतदाहारसंयोगे हितं सन्निवृत्तिवारिकम् ॥१३॥
 विस्मृतास्त्रिगुणैः खलं मन्त्रितिवारिकम् ॥१४॥
 अतीवारे हितकृत् कुटिलकपलाहतः ॥१५॥
 वत्सकाविनिवृत्तिवारिकान्कवायकः ।
 सविन् आमगुलाटि अतीवारे सप्रोचिते ॥१६॥
 इति गावके १७४ अध्यायः ॥

अपि च ।
 “हस्तवर्गं पलाशस्य अपामार्गस्य वा हरः ।
 कर्णं सर्वज्वरहरं भूतप्रेतादिशुद्धये ॥ १७ ॥
 पीतं हृत्तिककण्डू पथ्यवित्तज्वरेण वै ।
 सार्द्धं विनाशयेद्दाहज्वरं परमेष्ठिनम् ॥ १८ ॥
 शिखावाचैव तद्वत् भवेत्काहिकादिशुत् ॥१९॥
 एतत् सकाञ्चिकं पीतं रक्तकुटजज्वरादिशुत् ॥२०॥
 इति तत्रैव १८३ अध्यायः ॥

“वत्सा त्रिकटुकश्चैव करञ्जं देवदारु च ।
 मञ्जिष्ठा त्रिफला चैता शिरीषो रजनीह्वयम् ॥
 प्रियङ्गुनिम्बिकाटुगोक्ष्मेवावधितम् ।
 गन्धमाधेपनश्चैव ज्ञानसुहृन्मनं तथा ॥
 अपस्मारविषोष्मादप्रोक्तास्त्रीज्वरापहम् ।
 भूतेश्वरं भयं हन्ति राजहारे च शासनम् ॥२१॥
 अभयामलकप्राचाः पाठा चैव विभीतकम् ।
 शङ्करा च समश्चैव जम्बू ज्वरहरं भवेत् ॥२२॥
 इति च गावके १८८ अध्यायः ॥ ॥

वैद्यकमते शिवज्वरस्रोतपत्तिर्था,—
 “द्वेषामानसंक्रुद्धवद्विनिवाससम्भवः ।
 ज्वरोऽदृष्टा पृथग्दृष्टसंवातागमुजः स्रुतः ॥
 तस्य विप्रलटकारकथनपूर्विका सम्प्राप्तिर्था,
 “मिथ्याहारविहारस्य दोषा ज्ञानाश्रयाश्रयाः ।
 बहिर्भरस्य कोष्ठानि ज्वरदाः स्यू रसाशुगाः ॥”
 तस्य सामान्यलक्षणं यथा,—
 “खेदावरोधः सन्नापः सर्वाङ्गदहान्तया ।
 युगपद्वयं रोगे तु स ज्वरो अपदिश्यते ॥” ॥
 तस्य पूर्वार्कं यथा,—

“अमोऽरतिर्विवर्णं वैरस्यं नयनज्वरः ।
 दृष्ट्वादेवौ सुहृत्पि शीतवातातपादिभ्यु ।
 जम्बाङ्गमर्दौ गुदता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
 अप्रहृष्यं शीतं भवत्युपतस्थिति ज्वरे ॥” ॥
 सन्तापज्वराणां प्रतिनियतद्व्याघातवो यथा,
 “सन्तं रसरक्तस्यः शोऽभ्येदुः पिप्रिताश्रितः ।
 मेदोगतसृतीयेऽङ्गि तस्थिमज्जगतः पुनः ।
 कुर्यात्प्रातुर्धकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ।
 सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥
 सन्तया शोऽविसर्गो स्यात् सन्ततः स निगद्यते ।
 अक्षोरात्रे सततको ह्यौ कालावबुधवर्धते ॥
 अन्येदुःखस्योरात्र एककालं प्रवर्धते ।
 तृतीयकालतीयेऽङ्गि चतुर्थेऽङ्गि चतुर्थकः ॥
 केचिद्भूताभिषङ्गोऽयं भवते विषमज्वरम् ।
 कषपित्तात्मिकायाश्चैव दृष्टाहातकफात्मकः ॥
 वातपित्ताक्षिरोयाश्चैव त्रिविधः स्यात्सृतीयकः ।
 चातुर्थको दर्शयति प्रभवं त्रिविधं ज्वरः ॥

उत्तरः

ज्वराणां त्रैविध्यकः पूर्वं शिरसोऽग्निलक्षणाः ।
 विषमज्वर एवाभ्युदयतुर्धकविपर्ययः ॥
 मध्ये अह्नौ ज्वरयत्नादावन्तो च सृजति ॥” ॥
 वातवलासकज्वरो यथा,—
 “निर्बलं मन्ज्वरो रुचः शून्यकक्षीनं सौदति ।
 सन्नापः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातवलासको ॥”
 विषमज्वरविशेषाः ।
 “विदधेऽरसे देहे श्लेष्मपित्तो व्यवस्थिति ।
 तेनाहं शीतलं देहे चार्द्धशोथं प्रजायते ॥” ॥
 शीतपूर्वो ज्वरो यथा,—
 “त्वक्त्यौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ।
 तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्तो दाहं करोति च ॥”
 दाहपूर्वो ज्वरो यथा,—
 “करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्त्यं दाहमतीव च ।
 तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुवतः शीतमन्ततः ॥
 ह्रस्वतौ दाहशीतादौ ज्वरौ संसर्गजौ स्रुतौ ।
 दाहपूर्वस्तयोः कष्टः लक्ष्मसाध्यतमश्च सः ॥”
 उक्तवातादिज्वराणां धातुविशेषद्वयतया
 अधिकलक्षणानि यथा,—
 “गुरुता हृदयोत्क्रोशः सदनं हृद्गोचकौ ।
 रसस्य तु ज्वरे लिङ्गं दैव्यश्वाख्योपजायते ॥ १ ॥
 रक्तनिष्ठोऽवर्णं दाहो मोहश्चैव विषमौ ।
 प्रलापः पिङ्गका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे वृणाम् ॥२॥
 पिङ्गकोऽदृष्टं तृष्णाख्यं मन्त्रपुरीषतः ।
 उद्गानाहं हविष्पौ ग्लानिः स्यान्नासगे ज्वरे ॥३॥
 भृशं खेदस्तृष्णा कृष्णां प्रलापश्चैव हिरेव च ।
 दौर्गन्धारोचकौ ग्लानिर्मेदः स्यात्सहिष्णुता ॥४॥
 मेदोऽस्यां कूजनं आसो विरेकश्चैव हिरेव च ।
 विक्षेपश्च गात्राणामेतदस्थिते ज्वरे ॥ ५ ॥
 तमः प्रवेशनं हिक्का कासः शैथं वमिस्तथा ।
 अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्मस्फेदश्च मज्जगे ॥६॥
 मरणं प्राप्नुयान्न च शुक्लस्थानगते ज्वरे ।
 श्लेष्मः स्रवता मोक्षः शुक्लस्य तु विशेषतः ॥” ॥
 अथ वैद्यकमते सामान्यतो ज्वरस्य चिकित्सा-
 माह ।
 “अंशोऽंशं यत्र दोषाणां विवेक्तुं नैव शक्यतात् ।
 साधारण्यं क्रियान्तं विदधीत चिकित्सकः ॥
 सामान्यतो ज्वरो पूर्वं निर्वृतिं निलये वसेत् ।
 निर्वृतामायुषो हृद्भिमारोग्यं कुर्वते यतः ॥
 यजनस्यानिलसृष्ट्यास्त्रेदन्स्त्रेदन्मापहः ॥
 तालवृन्तभवो वातश्चिदोषप्रमगो मतः ॥
 वंशयजनजः सोष्णो रक्तपित्तप्रकोपणः ।
 चामरो वक्षसंभूतो मायूरो वंशजस्तथा ॥
 एते दोषजिता वाताः स्निग्धा हृदाः संप्रजिताः ।
 नवज्वरो भवेद्यत्नाद्गुरुणावसनादृतः ।
 यथार्थं पानीयं पिबेत् किञ्चिन्निवारयन् ॥
 विनापि भेषजैर्वाधिः पथ्यादेव निवर्धते ।
 न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां श्रुतेरपि ॥” ॥
 ततो ज्वरे वर्जनीयान्याह सुश्रुतः ।
 “परिविकान् प्रदेशांश्च खेदान् संशोधनानि च ।
 दिवास्त्रं चवायश्च आयामं शिशिरं जलम् ॥
 क्रोधप्रवातभोज्यानि वर्जयेत्तद्वज्वरौ ॥”

उत्तरः

परिविकः खानादिः । प्रदेशो अशुषेपना-
 भङ्गादिः । खेदान् पाने निविहान् ॥ ॥
 निविहानि विधादोषमाह ।
 “शोषं हर्हिं मर्दं कृष्णं भस्मं तृष्णामरोचकम् ।
 प्राप्नोत्युपश्रवणेतान् परिविकादिषेवनात् ॥”
 आदिशब्देन प्रदेशादयो मुच्यन्ते ॥ ॥
 हारीतेन प्रयोगं दूषयत्सुक्तम् ।
 “आयामान्तरसंहरिर्वायात् सन्मन्त्रं नम् ।
 नृतिश्च खेदपानासु कृष्णां हर्हिमदोऽरुचिः ॥
 गुर्वन्मनोजनात् संप्राप्तोऽभ्यो रोचकोपनम् ।
 अविवादः स्वरत्नश्च श्रोतसां पाप्रवर्तनम् ॥”
 नृतिरिति अवायादिशब्दं सम्बध्यते । संप्राप्तं
 दिवास्त्रापात् ॥ ॥ अन्यश्च वर्जयेत् ।
 “सज्वरो ज्वरसुक्तो वा विदाहोऽग्निरुत्कृष्टि च ।
 अवात्मगान्धपानानि विरुद्धाध्यग्रानि च ॥
 आयाममतिपेटाश्चाभ्यङ्गं स्नानश्च वर्जयेत् ।
 तेन ज्वरः शमं याति न शान्तश्च पुनर्भवेत् ॥
 ज्वरो लङ्घनं कुर्यादिति चरकः वाग्भटश्च ॥”
 “आमाश्रयस्यो हृत्वाग्निं सामो मार्गं पिधापयन् ।
 विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्तन्मन्त्रमाचरेत् ॥”
 अस्यायमर्थः । “यतो हेतोः आमाश्रयस्यो दोषो
 वातपित्तश्लेष्मरूपः स्वहेतुदुष्टः अग्निं हत्वा
 आच्छाद्य सामः अपक्वाहारसहितोऽग्नौ रस-
 मार्गं पिधापयन् । अन्तर्वादाहं तावपि कर्त-
 रीन् । तेन पिदधदित्यर्थः । ज्वरं करोति तस्मा
 हेतोर्ज्वरो लङ्घनमाचरेदित्यर्थः ॥ ॥
 “त्रिविधं त्रिविधं दोषे तत् समीक्ष्य प्रयोजयेत् ।
 दोषेऽप्ये लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् ॥
 प्रभूते शोधनं तच्च मृलादुन्मूलयेन्मज्जान् ॥”
 चक्रश्च ।
 “तद्वज्ज्वरं ज्वरं पूर्वं लङ्घनेन चयं नयेत् ।
 आमदोषमलिङ्गाद्वा लङ्घयेत् यथाविधि ॥”
 अन्यश्च ।
 “ज्वरादौ लङ्घनं कुर्यात् ज्वरमध्ये तु पाचनम् ।
 ज्वरान्ते रेषनं कुर्यात् कोष्ठशुद्धेयथावत् ॥
 दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः समुच्यया च ।
 लङ्घितश्चाप्यदोषश्च यवागपानमाचरेत् ।
 शालिषट्कसुहृन्नां यवं वा शस्तमाचरेत् ।
 पञ्चकोलेन संसिद्धा यवागूर्मध्वलङ्घने ॥
 अतिजङ्घितश्च तं दृष्ट्वा तस्य सन्तपणं हितम् ।
 द्राक्षादादिमखर्जूरपिप्यालेः सपरुषकैः ॥
 तर्पणार्हे तु कर्तव्यं तर्पणं ज्वरशान्तये ॥”
 अत्र लङ्घनशब्देनानश्रुतमुच्यते । यत आह
 सुश्रुतः ।
 “आनहृत्स्तिमितेर्दोषैर्वापन्नं कालमातुरः ।
 तावन्नानश्रुतं कुर्यात्ततः संसर्गमाचरेत् ॥”
 आनहृत्स्तिमितेर्दोषैर्निश्चलेर्दोषैः सम्बद्धः ।
 संसर्गं औषधमादिप्रसङ्गम् ॥ ॥
 यत्तु चरक आह ।
 “चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासा मातृतातपौ ।
 पाचनान्युपवासश्च आयामश्चेति लङ्घनम् ॥”
 चतुःप्रकारा संशुद्धिः वमनविरचननिष्कृष्टवृत्ति-

उपरः

शिरिविरेचनानि । न त्वदुवाचनं तस्य दृष्टव्य-
त्वात् । अत्र लङ्गनं कर्षणमित्यर्थः । तथा च
सुश्रुतः ।

“शरीरलाघवकरं यदुद्वेगं कर्म वा पुनः ।

तल्लङ्गनमिति श्रेयं दृष्टव्यं पृथग्विधम् ॥

लङ्गनात् कर्षणादस्य शरीरपोषकमित्यर्थः ॥*॥

ननु आनन्दस्तिमितेर्हो वैरिणादिपूर्णात्सुश्रुत-
वचनात् सामान्यतो ज्वरिणा यथाशनरूपं
लङ्गनं क्रियते तथा चतुःप्रकारा संशुद्धिः
इत्यादिचरकवचनाद्वमनादिरूपं लङ्गनं सर्व-
ज्वरिभिः कथं न क्रियते । तन्नोच्यते । वम-
नादिकमवस्थाविशेषेषु क्रियते न तु सर्वज्वरेषु ।
तथा च सुश्रुतः ।

“कोतुल्लेशं बलिने द्यं वमनं शैथिल्ये ज्वरे ।
पित्तप्राये विरेकस्तु कार्यः प्रश्लिथिलाशये ॥”
प्रश्लिथिलाशये अत्र प्रोपसर्गः वैपरीत्ये तेन
गूढाशये इत्यर्थः ॥*॥

“सर्वज्वरनिर्गमे कार्यं सोदावर्तं निरुहणम् ।

कफाभिपत्ते शिरसि कार्यं हृद् विरेचनम् ॥”

अपि च । सर्वज्वरिभिः पिपासानियन्त्रं न
कार्यः । यत आह चरितः ।

“हृत्वा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनो ।

तस्माद्द्वयं हृत्वाचार्यं पानीयं प्राणधारणम् ॥”

अतोऽवस्थाविशेष एव पिपासासहनम् ॥*॥

ज्वरिभिर्भासतसेवनं न कार्यम् । सुश्रुतेन प्रवात-
सेवनस्य सर्वथा निषिद्धत्वात् अतो मारुतसेवनं
अवस्थाविशेष एव युक्तम् । आतपसेवनस्य
वस्थाविशेष एव संयुज्जीतम् ॥*॥

“लङ्गनाभ्युपगममिच्छा दीषो न पच्यते ।

तदा तं सुखवैरस्यद्वयारोचकनाशनेः ॥

ज्वरतेः पाचने हृत्तेः कषायैः सप्तपाचरेत् ॥”

इत्यत्र लङ्गनपाचनयोः स्फुट एव भेदः । आया-
मोऽपि न कार्यस्तस्यातिनिषिद्धत्वात् । अवस्था-
विशेषे पुनः पार्श्वपरिवर्तनादिरूपः सोऽपि

कर्णव्यः । तस्माच्चतुःप्रकारा संशुद्धिरित्यादि-
श्लोके लङ्गनपदं कर्षणपर्यायमिति निर्योक्तम् ॥

अनशनरूपस्य लङ्गनस्य फलमाह ।

“लङ्गनेन चयं नीतं दोषे सन्नुचितेऽनले ।

विज्वरत्वं लघुत्वञ्च क्षुब्धेवास्त्रोपजायते ॥

लङ्गनेन अनशनेन दोषे प्ररुहे चयं नीतं ।

यत आह ।

“आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः ॥”

पचतीति । सन्नुचितेऽनले आच्छादकदोषे

संक्षीर्णं अग्नौ प्रदीपे । यथोक्तसंप्राप्तिसामग्री

विघटनात् । विज्वरत्वं शरीरस्य गौरवाभावेन

लघुत्वम् । क्षुब्धं कुतश्चा च जायते इत्यर्थः ॥*॥

अनश्नाह सुश्रुतः ।

“अनवस्थितदोषाद्येर्लङ्गनं दोषपाचनम् ।

ज्वरस्य दीपनं काष्ठादपिलाघवकारकम् ॥

अनवस्थितदोषात्तेः अनवस्थितः स्वस्थानादि-

तस्ततो गतो दोषोऽपि च यस्य तस्य ज्वरिणः ।

काष्ठा अमाभिभावः । रक्षिः लङ्गनेनामपाका-

उपरः

अमशोषादिनाथे सुखस्य यत् प्रकृतत्वं खेव
रक्षिः शोभा । रक्षिः स्त्री दौर्मौ शोभायामभि-
लाषयोरिति मेदिनीकारः ॥*॥ संप्रति कृतस्य
लङ्गनस्य लक्षणमाह ।

“वातसूत्रपुरीषाणां विसर्गाद्गात्रलाघवे ।

हृदयोद्गारकच्छास्य शुद्धौ तन्नाक्रमे गते ॥

स्वेदं जाते रक्षौ वापि क्षुत्पिपासासहोदये ।

कृतं लङ्गनमादेशं निम्नार्थे चान्तरात्मनि ॥”

हृदयस्य शुद्धिरनवरोधः । उद्गारशुद्धिः सधूमा-

ज्जोद्गाराभावः । कच्छस्य शुद्धिः कफादलिप्तत्वम् ।

आस्यशुद्धिः सुखस्य प्रकृतरसत्वम् । तन्नाक्रमे

तन्मया क्रमः तस्मिन् । तन्ना निद्रावत् ।

क्रमोऽत्र ग्लानिः । क्षुत्पिपासासहोदये क्षुत-

पिपासाभ्यां सह युगपदुदये । अन्तरात्मनि

मनसि । एतानि लक्षणाति मिलितान्येव सन्त्यक्

कृतं लङ्गनं बोधयन्ति । न तु प्रत्येकम् ॥*॥

हौनस्य लङ्गनस्य लक्षणमाह ।

“कफोत्कृष्टः सक्षलासः स्त्रीवनश्च सुकुम्भः ।

कच्छास्यहृदयाशुद्धिस्तन्ना स्याद्दौर्लभ्येन ॥

कफोत्कृष्टः कफस्य वमनायोपस्थितिः ॥”

क्षलासः हृदयात् कङ्कालनिर्गमः ॥*॥

अतिप्रयितस्य लङ्गनस्य लक्षणमाह ।

“पद्मेभेदोद्गमर्द्धं कासः शोषां सुखस्य च ।

क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृण्यौ दौर्लभ्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥

मनसः संभ्रमोऽभीक्ष्ण्यं हृत्वातस्तमो हृदि ।

दंष्ट्राभिवल्लहानिश्च लङ्गनेऽति कृते भवत् ॥

दौर्लभ्यं श्रोत्रनेत्रयोः कर्णनेत्रयोः स्वविषय-

ग्रहणासामर्थ्यम् । मनसः संभ्रमः भ्रान्तिः ।

ऊर्ध्ववात उद्गारबाहुल्यम् । हृदि तमः अन्य-

कारप्रविष्टस्य भ्रान्त्यम् ॥*॥ बलं रक्षन्

लङ्गनं कारयेदित्याह ।

“बलाविरोधिना चैनं लङ्गनं नोपपादयेत् ।

बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थं क्रियाक्रमः ॥

अयमर्थः । एनं ज्वरिणं बलाविरोधिना अनति-

बलक्षयकारिणा लङ्गनेन उपपादयेत् उप-

चरेत् । कृत इति चेत्तन्नाह । यदर्थं इति । यस्मै

आरोग्याय अयं क्रियाक्रमः चिकित्सोपक्रमः ।

तत् आरोग्यं बलाधिष्ठानं बलाश्रयमित्यर्थः ॥*॥

कषाच्चिदनशनस्य निधेयमाह सुश्रुतः ।

तद्धि मारुतद्वयानुसृग्गुणशोषभ्रमान्वितेः ।

न कार्यं गुल्मिणीबालवृद्धदुर्लभौकभिः ॥

न क्षयाच्च अमक्रोधकामश्लोकचिरज्वरे ।

तत् अनशनं उल्लग्नमारुतयुक्तं ज्वरिणा न

कार्यम् । मारुतोऽत्र निरामो बोद्धव्यः । सामे तु

मारुते लङ्गनं कार्यमेव । यत आह तन्नाम्नरे ।

“अवग्रमेव कुर्वीत ज्वरी सामे समीरये ।

लङ्गनं ह्यामपाकार्यं न तदूर्ध्वं यथा कथि ॥

तदूर्ध्वं ह्यामपाकार्यम् । अतएवोक्तम् ।

कफपित्तं द्वे धातू सहेते लङ्गनं बहु ।

आमचयादूर्ध्वमपि बायुर्न सहते चक्षुम् ॥”॥

आमस्य लक्षणमाह ।

“आहारस्य रसः सारो यो न पक्वोऽपिलाघवात् ।

उपरः

आमसंज्ञा च जमते बहुधाविद्यमानवः ॥

तन्नाम्नरे ।

“आममन्तरं केचित् केचित्तु मलयचक्षुः ।

प्रथमां दीवदुष्टिं वा केचिदामं प्रपद्यते ॥”

“अपि प्रकृतसंज्ञं दुर्गन्धं बहुपिच्छितम् ।

सदनं सर्वगात्राणामाम इत्यभिप्रेक्षितः ॥

तेनामेन समायुक्ता दोषा दूष्याश्च तादृशाः ।

तदङ्गवा आमयाश्च सामा इति बुधैः स्मृताः ॥”

अत्र सामस्य वातस्य लक्षणमाह ।

“वायुः सामो विष्वान्निषादस्तक्रान्मज्जुचैः ।

वेदना शोधयिस्त्रोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीक्येत ॥

विषरेदुद्युगपच्छापि यच्छाति कुपितो मृगम् ॥

क्षोहाद्वैर्बृद्धमायाति मेघस्योर्ध्वे निशि ॥”

विषरेदुद्युगपद्वायुरामचैककालं विषरेत् ।

कुपितः सामो वायुः मृगमतिप्रयेन यच्छात-

ः ॥*॥ तस्यैव निरामस्य लक्षण-

माह ।

“निरामो विषदो रक्षो निर्विष्वोऽल्पवेदनः ।

विपरीतगुणैः शान्तिं क्षिप्स्यीति विप्रैरुतः ॥*॥

अत्र प्रसङ्गात् सामस्य पित्तस्य लक्षणमाह ।

पित्तं सामं भवेदधं दुर्गन्धं हरितं शुद्ध ।

अश्लोकाकच्छहृद्वाहकरं श्लार्वं तथा क्षिरम् ॥

अश्लोका अश्लिजयुक्ती इति श्लोके ॥*॥

तस्य निरामस्य लक्षणमाह ।

“निरामं पीतमातान्ममत्तुष्यं कटुकं सरम् ।

दुर्गन्धं रक्षिन्नहृद्बलवर्द्धनमीरितम् ॥

अथ सामस्य कफस्य लक्षणमाह ।

“आवल्लसत्पुल्लस्थानः कच्छदेशेऽवतिष्ठते ।

सामो बलाशो दुर्गन्धस्तृणधोरभिघातकृत ॥

स्थानः संहतः ॥

तस्य निरामस्य लक्षणमाह ।

“श्लेष्मा निरामो निर्गन्धः फेनवाक्छेदवानपि ।

भवेत् स पिच्छितः पाक्षुरास्यवैरस्यनाशकृत ॥”

अथ सामस्य आर्षलक्षणमाह ।

“आलस्यतन्नाहृदयाविशुद्धि-

दोषाप्रवृत्त्याविलम्बिताभिः ।

गुरुदरत्वात्तिसुप्तताभि-

रामान्वितं बाधिसुदाहरणं ॥

आमं जयेत्तङ्गनकोलपेया

लघुमृच्छपौदनतिलयुधैः ।

विरुच्यस्वेदनपाचनेश्च

संशोधनेऽर्द्धमक्षयैव ॥

तद्धि मारुतद्वयानुसृग्गुणशोषभ्रमान्वितेः

मेघ विवक्षिता तेन निरामद्वयान्वितेन लङ्ग-

न कार्यम् । सामायानु लङ्गनायां लङ्गनं कार्यमेव

तथा सुखशोषभ्रमावापि निरामायेव विवक्षितौ

सामयोस्तु तयोर्लङ्गनं कार्यमेव । गुल्मिणीबाल

वृद्धादिभिरपि निरामैरेव लङ्गनं न कार्यम्

सामैः पुनश्चैरपि लङ्गनं कार्यमेव । क्षयो वा

क्षयो रालयस्या । वातजो ज्वरो लङ्गनं न कार्यम्

ज्वरी लङ्गनेऽपि जलं पिबेदित्याह सुश्रुतः ।

उद्धरः

उद्धरः

उद्धरः

हृदितो मीहमापाति मीहात् प्राबान् वितुषति ।
 अतः सन्नास्यवत्ता न कश्चिद्धारि वारयेत् ॥
 हारीतक ।
 हृत्वा गरीयसी भोरा सद्यः प्राबविनाशिनौ ।
 तस्मादेवं हृत्वा नाय पानीयं प्राबधारणम् ॥
 अवश्यं पयमपि जलं ज्वरी किञ्चिद्धारयन्
 पिवेद्यत आह सुश्रुत एव ।
 जीवन् जीविना जीवो जगत् सर्वम् तुल्यम् ।
 अतोऽन्यन्ततया सुश्री न कश्चिद्धारि वारयेत् ॥
 जीवन् जलम् ॥ किञ्चित् वारयेद्देव । तथा च ।
 ज्वरे नेत्रामये कौटे मन्देऽभापुदरे तथा ।
 अरोचके प्रतिष्ठाये प्रसके चययौ चये ॥
 त्रये च मधुमेष्टे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥
 प्रतेके सुखप्रसवे । मन्दमाचरेत् अल्पं पिवेत् ।
 यत आह ।
 “अतियोगेन सलिलं हृत्वाऽपि प्रयोजितम् ।
 प्रयाति स्नेहपित्तं ज्वरितस्य विशेषतः ॥”
 तच्च जलं ज्वरी शीतलं न पिवेदित्याह सुश्रुतः ।
 नवज्वरे प्रतिष्ठाये पान्थ्यूले गलयये ।
 सद्यः शुद्धौ तथाप्याने आधौ वातकफोद्धवे ॥
 अरविचङ्गणौ युक्त्यासकासकौ विप्रधौ ।
 हिक्कायां क्लेशपाने च शीतं वारि विवर्जयेत् ॥”
 अन्यच्च य एव ।
 “सेवमानेन शीतेन ज्वरस्तोयेन वर्द्धते ।”
 अत्र शीतं जलमकथितं निषिद्धम् । तथा सति
 कथितं पात्रं आयातम् ॥ तत्र कथितस्य विधि-
 र्गन्थाच ।
 “काण्डमानन्तु निर्वर्गं निर्वर्गे निर्वर्गं यत् ।
 ततोयं कथितं त्र्यं दोषं पाचनं लघु ॥
 निर्वर्गं शूनेः ॥ कथितस्य विषयानाह सुश्रुतः ।
 “वातश्लेष्मज्वराणां हितसुख्याम् लभ्यते ।
 दीपनं स्यात् कफश्चेदि वातपित्ताशुलोमनम् ॥
 तद्धि माह्वलक्ष्ण्योक्तत्वां शीतमन्यया ॥”
 वागभट्टः ।
 “लघ्यायां प्राप्तसुख्याम् पिवेद्वातकफज्वरे ।
 तत् कफं विनाशं नीत्वा लघ्यामासु निवर्तयेत् ॥
 उदीर्य चाग्निं कोतासि सतुल्यं विप्रो-
 धयेत् ।
 वातपित्तकफस्त्रैश्च लघूनां सारयेत् ॥”
 अपोच्छोदकस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “काण्डमानन्तु निर्वर्गं निर्वर्गे निर्वर्गं तथा ।
 अर्हावशिष्टं यतोयं तदुष्णोदकमुच्यते ॥
 ज्वरकासकफश्वासवातपित्ताममेदसाम् ।
 नाशनं वक्षिर्वाशोधि पथ्यसुखोदकं सदा ॥”
 अथर्तुभेदे जलस्य पाकभेदः ।
 त्रिपादशेषं सलिलं श्रीष्टे शरदि प्रस्यते ।
 हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथैव वारिवसन्तयोः ॥”
 अन्ये तु ।
 “निदाधे त्वर्द्धपादोर्न पादहीनम् शारदम् ।
 शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम् ॥
 अरुमांशावशेषम् वारि वर्द्धं प्रस्यते ।
 इति केचिदुक्ताः प्राबुर्ण्यजटागमरश्चानात् ॥”

केचित्तु ।
 “वसुन्धरेषु वासिषु वेदेषु त्रिषु पक्षयोः ।
 एकभागावशेषं स्यादसु वर्द्धादिषु क्रमात् ॥”
 अत्र दोषाणां यथोक्तव्यता हीनता वा तथा
 व्यवस्था कल्पनीया ।
 “तत् पादहीनं पित्तप्रमर्द्धहीनम् वातशुत् ।
 त्रिपादहीनं स्नेहप्रमं संयास्यमिष्टं लघु ॥”
 त्रिपादहीनस्य तन्नाम्नरे आरोग्यान्वयंशा ।
 तस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “पादशेषम् यतोयमारोग्याम् तदुच्यते ।
 आरोग्याम् सदा पथ्यं कासश्वासकफापहम् ॥
 सद्यो ज्वरहरं ग्राहि दीपनं पाचनं लघु ।
 अनाहपाकशूलार्शोगुल्मशोषोदरापहम् ॥”
 अथर्तुभेदे जलस्य ग्रहणाय देशभेदः ।
 “हेमन्ते शिशिरे चाम्बु सारवं वा तद्वागजम् ।
 वसन्तश्रीष्णयोः कौथं वाय्वं वा नेर्मरं हितम् ॥
 नादेयं वारि नादेयं वसन्तश्रीष्णयोर्बुधैः ।
 विषयन् पञ्चपुण्यादिदुष्टं निर्भरयोगतः ॥
 औद्धिदं चान्तरीक्षं वा कौथं प्राष्टवि च स्मृतम् ।
 शूलं शरदि नादेयं नीरमंशुदकं परम् ॥
 दिवा रविकरेऽर्द्धं शीतं शीतकरैर्निशि ॥
 त्र्ययमंशुदकं नाम क्षिप्तं दोषत्रयापहम् ।
 अत्रभिष्यन्दि निर्होषमान्तरीक्षजलोपमम् ॥
 बल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ॥”
 अन्यच्च ।
 “शरदगस्त्रैरुदयादस्त्रिलं सलिलं हितम् ।
 वृहत्सुश्रुतश्च ।
 “कार्तिके मार्गशीर्षे च पयोमात्रं प्रशस्यते ॥”
 यथर्तुपक्षमपि जलं विषयविशेषे शीतलं पिवे-
 दित्याह सुश्रुतः ।
 “दाहातिसारपित्ताष्टङ्गुलमद्यविचारिषु ।
 मूत्रज्वरे पाण्डुरोगे लघ्याच्छर्दिभ्ये च ॥
 मद्यपानान् समुद्धूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ।
 सन्निपातससुख्ये च श्रुतं शीतं प्रशस्यते ॥”
 कथितस्य जलस्य शीतलकरणविशेषे गुण-
 विशेषमाह सुश्रुतः ।
 “श्रुताम्बु तत्त्रिदोषघ्नं यदन्तर्ज्वास्वशीतलम् ।
 अरुजमनभिष्यन्दि क्षमिद्वृज्वरहृत्क्षु ॥
 धारापातेन विष्टम्भि दुर्जरं पवनाहतम् ॥
 अन्तर्ज्वास्वशीतलं पिहितमेव शीतलम् ।
 अत्रापरेऽपि विशेषाः ।
 “दिवा श्रुतं पयो रात्रौ गुरुतामधिगच्छति ।
 रात्रौ श्रुतं दिवा पीतं गुरुत्वमधिगच्छति ॥
 तत्तु पर्याधितं वर्द्धगुणमष्टं त्रिदोषहतम् ।
 गुल्मक्षपाकं विष्टम्भि सर्वरोगेषु निन्दितम् ॥
 श्रुतं शीतं पुनस्तप्तं तोयं विषयमं भवेत् ।
 निर्व्युहोऽपि तथा शीतः पुनस्तप्तो विषोपमः ॥”
 रात्रौ तूष्णोदकस्य लक्षणमन्यदाह ।
 “अथमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा ।
 अथवा कथनेनैव विद्वत्सुखोदकं वदेत् ॥”
 तस्य गुणाः ।
 “स्नेहानिलामदोषघ्नं दीपनं वक्षिशीघ्रनम् ।

चासकासज्वरहरं पीतसुखोदकं निशि ॥”
 अन्यच्च ।
 “भिनत्ति स्नेहसङ्घातं मासतं चापकर्षति ।
 अजीर्णं ज्वरयन्नासु पीतसुखोदकं निशि ॥”
 रात्रासुखोदकश्च तन्नेव पिवेदित्याह ।
 “उष्णं तदभिजननं लज्जच्छं वक्षिशीघ्रनम् ।
 पान्थैकपीनवाभानहिक्कापित्तकफापहम् ॥
 शूलं वृट्श्वासमूलेषु सद्यः शुद्धौ नवज्वरे ॥”
 विषयविशेषे त्वाममेव जलं शीतलं पिवेदित्याह
 सुश्रुतः ।
 “मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्मये ।
 भ्रमश्चमपरीतेषु तमके वमयौ तथा ॥
 धूमोक्तारेऽविदग्धेऽग्ने शोषे च सुखकण्ठयोः ।
 ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥”
 शीतमम्भः आममेव न तु कथितम् । कथितम्
 शीतं दाहादिषु यदुक्तं तत् सज्वरेषु । विज्वरेषु
 तु दाहादिष्वामं शीतं प्रशस्यते इति भेदः ॥”
 आमादिजलानां जठराग्निना पाककालावधि-
 माह ।
 “आमं जलं पाकमुपैति धामं
 पक्वं पुनः शीतलमर्द्धयामम् ।
 पक्वं कटुघ्नाच्च ततोऽर्द्धकालं
 कालाख्यः पीतजलस्य पाके ॥
 पित्तमद्यविषोऽपि तत्तत्तैः श्रुतशीतलम् ॥”
 जलं हितमिति शेषः ॥”
 तत्तत्तानि बहुलानि
 तेभ्यो निर्धार्य योगमाह सुश्रुतः ।
 “सुस्तपर्पट्कोदीक्षच्छाख्योऽशीरचन्दनैः ।
 श्रुतं शीतं जलं दद्यात् वृद्धाह्वरशान्तये ॥”
 कृत्राच धान्यकम् । यत आह निचयदौ धन्व-
 न्तरिः । कुसुम्बः खर्जिकारा कृत्रा धान्यं
 वितुमकमित्यादि । तद्गुणाश्च ।
 “धान्यकं दीपनं रथं पाचनं स्वादुपाकि च ।
 दोषत्रयलघुदाहश्वासकासज्वरप्रशुदित्यादि ॥”
 चक्रदत्तवज्रसेनवृन्दादयः कृत्रास्थानं नागरं
 पठन्ति । तद्वथा,—
 “सुस्तपर्पट्कोऽशीरचन्दनोदीक्षनागरैरिति ।
 नागरं कटुकमपि नात्र पित्तजनकं मधुरपाकि-
 त्वादिति तेषामभिप्रायः । नागरं नागरसुस्तकं
 इति केचित्तु । कश्चिदेकदेशेन सहृदायोऽव-
 गम्यते । यथा भीमो भीमसेन इति । तीवरे तु
 नागरस्थानं पद्मकम् ॥”
 एतस्य प्रक्रिया ।
 चन्दनैरित्यत्र सहाय्यं हृत्वीया । तेन सुस्ता-
 दिभिः वङ्गभिरामैरेव श्लेष्मैः सहितं जलं श्रुतं
 जलमेव केवलं यथर्तुपक्वं पञ्चासच्छीतलीकृतं
 दद्यात् । तथा च वज्रसेनः ।
 यदसु श्रुतशीतासु वङ्गजादि प्रयुज्यते ।
 कर्ममात्रं ततो द्रव्यं ग्राह्यं प्रास्थिकं भस्मि ॥
 अस्यायमर्थः । यत् हतोः । अथ जलेषु ।
 श्रुतशीतासु श्रुतासु केवलाखेव यथर्तुपक्वासु ।
 शीतासु शीतलीकृतासु । वङ्गजादि द्रव्यं प्रयु-
 ज्यते । आममेव संक्षुब्ध जले स्थाप्यते । ततः
 प्रक्षेप्यत्वात् कर्ममात्रं द्रव्यं ससुदितं वङ्गजादि

उत्तरः

प्रास्थिकेऽभ्यसि प्रथमां च कथितश्रीतले जले
 स्नेहं ग्राहयेत् । अतएव वङ्गमभिधाय वङ्ग-
 पानीयमिति वङ्गसेनादिभिरुक्तम् । अस्मिन्
 पक्षे चन्दनं चेतं ग्राह्यं न तु रक्तम् । तत्-
 कषायलेपयोरेव प्रयोक्तुमुक्तम् । यत आह ।
 कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनमिति ।
 वङ्गपानीयमिदम् ॥ * ॥ वङ्गजादेः पाने तु
 विधातवे प्रक्रिया भिन्ना तामाह वङ्गसेनः ।
 कर्षमात्रमिह त्रयं ग्राहयेत् प्रास्थिकेऽभ्यसि ।
 अर्द्धशतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसन्धिषु ॥
 आदिशब्देन यथ्यवागविलेपिभक्तानि गृह्यन्ते ॥ *
 पानप्रक्रियां शार्ङ्गधरोऽप्येतामेवाह ।
 क्षुत्त्रयं पलं साध्यं चतुर्विधमिति जले ।
 अर्द्धशतं तु तद्वै पाने पेयादिसन्धिषु ॥
 पानप्रयोगश्च वङ्गमुक्तवान् । अस्मिन् पक्षे
 चन्दनं रक्तं ग्राह्यम् । कषायलेपयोः प्रायो
 युज्यते रक्तचन्दनमिति वचनात् ॥ * ॥
 अथ रक्तचन्दनस्य गुणाः ।
 तत्तु रक्तं हिमं खादुं शूलिहृत्पापपित्तजित् ।
 तिक्तं नेत्रहितं रुध्यं चरमविविधमिहम् ॥
 वङ्गजादि प्रयुज्यते इत्यादि शब्देन वक्ष्यमाणा
 योगा उच्यन्ते । ते यथा,—
 श्रीपर्णचन्दनोऽग्नीरपस्त्वकमधुकजम् ।
 पानं पित्तज्वरं हन्याच्छारिवाद्यं सशर्करम् ॥
 अथ श्रीपर्णपस्त्वकयोः फले ग्राह्ये । मधूकस्य
 तु पुष्पम् । अन्यथा ।
 हन्यात् सद्यस्तीमधुकं तथैवोत्पलपूर्वकम् ।
 पानं श्वेतं हिमं किंवा सोतपलं शर्करायुतम् ॥
 हन्यात् पित्तज्वरमिति शेषः । उत्पलमत्र-
 कमलमित्यादि ।
 दिवास्वप्नं न कुर्वीत यतोऽसौ स्यात्कषावहः ।
 योऽश्वत्थेऽपि कालेषु दिवास्वापो निविह्यते ॥
 उचितो हि दिवास्वापो नित्यं तेषां शरीरिणाम् ।
 वातादयः प्रकुप्यन्ति येनामस्यपतां दिवा ॥ * ॥
 येषां दिवास्वप्न उचितस्तानाह ।
 आयामप्रमदाज्जवाहनरतान् क्लान्तानती-
 सारिणः
 मूलश्वासवतस्तृणापरिगतान् हिक्कामरुतपीडि-
 तान् ।
 शीतान् क्षीणकफान् शिथूलं मदहतान् ब्रह्मा-
 नुसार्जोर्णिनो
 राज्ञी जागरितान् नरान् निरुशान् कामं
 दिवा स्वापयेत् ॥ * ॥
 अथ वातिकादिज्वराणां पाकावधिमाह ।
 वातिकाः सप्तरात्रे तु दशरात्रेण पैतिके ।
 श्लेष्मिको द्वादशात्रेण ज्वरः पाकमुपैति हि ॥ *
 रसस्यामल्वेऽवधिमतिक्रम्यापि ज्वरस्तिष्ठति ।
 यत आह सुश्रुतः ।
 बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात् परं ज्वरे ।
 लङ्घनाभ्यवागभिर्यदा दोषो न पच्यते ॥
 नदा तं सुखवेरस्यल्लङ्घारोचकनाशनेः ।
 कषायेः पाचने हृदयेऽर्जुनैः ससुपाचरेत् ॥ * ॥

उत्तरः

ज्वरस्य तादृश्यमभ्यवस्यता जीर्णतावधिः ।
 आसप्तरात्रात्परं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।
 द्वादशात्रमभिधाय मध्यं जीर्णं ततः परम् ॥
 आसप्तरात्रादिति । अथाह मन्दादायाम् ।
 रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षकः । तेन सप्तम-
 दिवसादन्तर्गते ज्वरस्तद्वत् इत्यर्थः । तथा चोक्तं
 तन्नामरे ।
 ज्वरे व्यतीते बहुहे जीर्णं इत्युच्यते बुधैरिति ।
 दशरात्रात् परं जीर्णमाहुर्मनीषिणः ।
 अतएव जातुकर्णः । जीर्णस्योदग्रदिवस इति ॥
 अथ ज्वरे भोजनप्रयोगसमयः ।
 वातिके सप्तरात्रे तु दशरात्रेण पैतिके ।
 श्लेष्मिके द्वादशात्रेण ज्वरे युज्यते भोजनम् ॥
 सप्तरात्रे इत्यत्र रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षकः ।
 अतएवोक्तम् ।
 पाययेदातुरं साममौषधं सप्तमे दिने ।
 श्रमनेनाथ वा दृष्टा निरामं तसुपाचरेदिति ॥
 शार्ङ्गधरेणापुत्रकम् ।
 शुद्धचीपिप्यलीमूलनागरेः पाचनं श्वेतम् ।
 वातज्वरे तथा पेयं कालिङ्गं सप्तमेऽहनीति ॥
 चारीतेनापुत्रकम् ।
 यतो क्रिया प्रयुज्यते वङ्गं सप्तमेऽहनि ।
 पिबेत् कषायसंयोगात् पेयां ज्वरविनाशनीम् ॥
 यतो क्रियां लङ्घनादिरूपाम् । कषायसंयोगात्
 कषायेण साधितां पेयामिदमर्थः ॥ खरनादेना-
 प्युक्तम् ।
 इति वङ्गात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहरो विधिः ।
 ततः परं पाचनीयं श्रमनीयं ज्वरे हितम् ॥
 ततः परं सप्तमेऽहनीत्यर्थः ॥ वाग्भटश्च ।
 सप्ताहादौषधं केचिदाहुर्मनीषिणः दशरात्रतः ।
 लघ्ने भोजिते केचिद्वैयसामोख्ये न तु ॥
 सप्ताहात् सप्ताहमारभेत्यर्थः । अथ स्यात्-
 लोपे कर्मेति पञ्चमी । अतएव सुश्रुतः ।
 दशरात्रात् परं सप्तमेऽहनीत्यमिति निश्चितम् ।
 अतएव दशरात्रेण द्वादशात्रेणेति लङ्घनवता
 व्यतीतेनेत्यर्थः ॥ अत्र चरकख्येमाह ।
 ज्वरितं बहुहेतीति लघुभ्रं प्रतिभोजितम् ।
 पाचनं श्रमनीयं वा कषायं पाययेत् तम् ॥
 अस्यायमर्थः । ज्वरितं बहुहे लङ्घनेन व्यतीते
 सप्तमेऽहनि भोजितलघुभ्रं अष्टमे दिने कषायं
 पाययेदित्यर्थः ॥ तथा च सुश्रुतः ।
 सप्तरात्रात् परं केचिन्नान्यन्ते देयमौषधम् ॥
 सप्तरात्रात् परं अष्टमेऽहनीत्यर्थः । केचि-
 चरकादयः । चक्रदत्तोऽपि ।
 सप्तरात्रेण पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः ।
 निरामस्तु ततः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमे दिने ॥
 एवं सति कषायदाने सप्तमाष्टमयोर्दिवसयो-
 र्विकल्पः ॥ * ॥ तत्रापि वयोवृद्धादिदोषदृष्ट-
 कालोचितं कुर्यात् भोजनमत्र च दोषपाकं दृष्ट्वा
 दद्यादित्याह सुश्रुतः ।
 “पैतिके वा ज्वरे देयमस्यकालमसुत्थिते ।
 अचिरज्वरितस्यापि भैषज्यं दोषपाकतः” इति ।

उत्तरः

अस्यायमर्थः । अथकालमसुत्थिते पैतिके ज्वरे
 दोषपाकं दृष्ट्वा भैषज्यं देयम् । न तु तत्र दश-
 रात्रापेक्षा । तथा अचिरज्वरितस्यापि पैतिके-
 तरनवज्वरयुक्तस्यापि दोषपाकं दृष्ट्वा भैषज्यं
 देयमित्यर्थः ॥ * ॥ दोषपाकनचयमाह सुश्रुतः ।
 नदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ।
 पक्वं दोषं विजानीयाज्वरे देवं तदौषधमिति ॥
 ज्वरे नदौ खल्वीभूते । मलेषु वातपित्तकफ-
 लज्जपुरीषेषु । प्रचलेषु खमार्गवचारिषु । पक्वं
 निरामम् । दोषप्रकृतिवैकल्यादेर्देवां पक्वकफ-
 यम् । दोषाणां दुष्टवातपित्तकफाणां प्रकृतिः
 ज्वरस्य तदुपपन्नानां चोत्पादनम् । तस्या
 वैकल्यं वैपरीत्यं तस्मात् दोषपाकज्ञानं देवेवां
 मते ।
 क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमाह्वयम् ।
 दोषप्रकृतिवैकल्याद्वा निरामज्वरकफयम् ॥
 दोषप्रकृतिः दोषाणां खमार्गवचारः । माधव-
 निदाने उक्ताहस्याने अष्टाह इति पाठः ॥ * ॥
 श्रेयः पञ्चविधः कालो भैषज्यग्रहणे वृत्ताम् ।
 अन्नाशुक्ते प्रभातं स्यात् कषायेषु विशिष्यतः ॥
 मुख्यभोजनसमन्वो निविह्यस्वस्व ज्वरे ।
 तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषं तत्र भैषज्यम् ॥
 मुख्यभोजनं कायः तस्य सम्बन्धः पानम् ।
 यत आह ।
 न कषायं प्रशंसन्ति नराणां तत्तथैव ज्वरे ।
 कषायेणाकुलीभूता दोषा जितुं सुदुस्तराः ॥
 आकुलीभूताः प्रवृद्धाः खमार्गे परिरुज्य
 यतस्ततो गताः । अत्र कषायशब्देन कायो
 गृह्यते ॥ * ॥ उक्ताश्च कायस्य पर्यायाः ।
 श्वेतं कायः कषायश्च निर्गुहः स निगद्यते ।
 तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषं तत्र भैषज्यमिति ॥
 तत्र तत्तथैव ज्वरे भोजनं मुख्यभोजनं कायरूपम् ।
 तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषम् । यत आह ।
 न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिविह्यत इति ।
 कल्पनं तोयपेयायवागादिकम् ॥ * ॥ ननु ।
 खरसञ्च तथा कक्कः कायश्च हिमपाण्डकौ ।
 श्रेयाः कषायाः पच्येते लघवः स्युर्यथोत्तरम् ॥
 इति वचनात् खरसादयोऽपि कथं न निविध्यन्ते ।
 तत्र ।
 यः कषायः कषायः स्यात् स वर्ज्यस्तद्वि ज्वरे ।
 इति ।
 यः कषायः कषायः स्यात् चतुर्थभागावशेष-
 करणेन अष्टमभागावशेषकरणेन वा कषाय
 वर्णः कषायरसश्च स्यात् । स कः कायः । स
 तद्वज्ज्वरे निविह्यः ॥ * ॥ कायवाचकस्य कषा-
 यस्य लक्षणमाह ।
 पादश्लिष्टः कषायः स्यादयः षोडशगुणाभ्यवा
 कथितोऽतः वङ्गजादि न निविह्यो नवज्वरे ॥
 अस्यायमर्थः । यः कायप्रमाणात् षोडशगुणेना
 भ्यवा कथितः पक्वः अथ च पादश्लिष्टः चतुर्थ
 भागावशेषः स कषायः स्यात् । अतः वङ्ग
 जादिसदृशज्वरे न निविह्यः । अपाकादा

अथः

अथः

अथः

पाकाचोक्तकथाभावेन कथावत्ताभावात् ॥३॥
तद्वत्तत्त्वे कथावत्तत्त्वं रोचमाह ।
“होमा इहः कथायेव कथितास्तद्वत्तत्त्वे ।
कथायान्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विवमज्वरम् ॥
कथायेव कथिताः प्रहस्ये विचारिताः ।
यत आह कथापरवत्तत्त्वं ।
कथायः कथानः शीतो कथः पितृकथापहः ।

इत्यादि ।

कथान्ते आध्यायं कुर्वन्ति । न विपच्यन्ते
सुखेन न विपच्यन्ते दुःखं दत्त्वा विवमज्वरं विप-
च्यन्ते इति यावत् ॥ अन्वयः ।
“न च्यन्ते न पच्यन्ते कथायेः कथिता मजाः ।
तिर्गन्धिमार्गगा वाति चौरं कुर्वन्विवरम् ॥३॥
अनुपस्थितदोषाणां वमनं तद्वत्तत्त्वे ।
हृद्रोगं नावमाणाहमोहश्च कुरुते भ्रष्टम् ॥”
अन्वयमर्थः । कथादिदोषोपस्थितौ स्वयमेव
वेद्वन्ति वमनं न तद्वत्तत्त्वे । अनुपस्थित-
दोषाणां तद्वत्तत्त्वे च वमनं यत्तत्तत्त्वं हृद्रो-
गादीन् करोतीत्यर्थः । एतेन वचनेन तद्वत्तत्त्वे
ज्वरे यत्तत्तत्त्वं वमनं निवृत्तम् ॥ ३ ॥

अवस्थाविशेषे तदपि कर्तव्यमित्याह ।
“अथो सुखं वा जाति ज्वरे वमनं प्रोत्थिते ।
वमनं वमनाहंश्च प्रसन्नमित्याह वाग्भटः ॥”
वमनं वेति विवमो लङ्गनापेक्षया वमनाहंस्ते-
जनेन गर्भित्यतिशयातिशयादिनिरासः । वाग्-
भटोऽपि इहवाग्भटः ॥

“वमनं लङ्गयेत् प्राप्नोति कर्तुं न तु वामयेत् ।
वमनं केशवाहंश्च कथान्ते कथनकर्तव्यम् ।
न कार्यं गुर्विषोपाकतद्वत्तत्त्वं कथितम् ॥”
अनश्नमिति शेषः । अनेन वचनेन गुर्विष्या-
दीनामनश्ननिषेधात् ज्वरे सामे पाचनं निरामे
शमनं पञ्चाशमन्त्रादिकाश्च दद्यात् ॥ ३ ॥
पाचनशमनयोर्ज्ञेयमाह ।

“यत् पचन्नाममाहारं पचेश्वरस्य यत् ।
यदपचान् पचेश्वरीणां कथितं पाचनमुच्यते ।
न शोचति यदोषान् सम्राज्ञोदीरयत्यपि ।
समीकरोति संवृत्तास्तु संशमनमुच्यते ॥”

न शोचयति गोर्वाधोमार्गाभ्यां पातयति ।
गोदीरयति न वृद्धयति ॥ ३ ॥ तयोः संशमनं
काकपाह ।

“पाययेदाहुरं वामं पाचनं वमने हिने ।
शमनेनायवा इह निरामं तत्तत्तत्त्वे ।
तकादाहौ प्रदियन्तु पाचनं दिवसवयम् ।
शमनीयं प्रदियन्तु पचरानं ततः परम् ॥
शोधनं दीपनञ्चैव प्रकारं प्रदाययेत् ॥”
इत्यभिहितम् ॥ अन्वयः ।

“कथयैवाप्यदोषश्च शमनीयेवपाचरेत् ॥”
ननु ।
“काकाप्रक्षिप्तो वृक्षाखो वृद्धवायुहरोचकौ ।
तन्नालस्याधिपाकास्त्रयेदं गुह्यगम्यता ॥
शुभाशौ वृद्धकथनं कथिता वनवान् ज्वरः ।
अमज्वरस्य किञ्चानि न दद्यात्तत्र भिन्नम् ॥

भिवर्गं शामदोषस्य भूयो ज्वरयति ज्वरम् ॥”
भूयो वाङ्मयेन । अन्वयः ।
“पाययेदोषहरं गोर्वाधामज्वरे तु यः ।
यत्तत्तत्त्वं कथयन्तु करायेव परावृत्ते ॥”
इति वचनादामज्वरे भिन्ननिषेधात् कथं सामे
ज्वरे पाचनं देयम् । उच्यते निवमन्ने सामे
ज्वरे पाचनं देयम् । शोपन्ने तु सामे भिवर्गं
निवृत्तम् । तथा च वाग्भटः ।

“समाहातु परतोऽदृष्टे सामे स्यात् पाचनं ज्वरे ।
निरामे शमनं सामे सामे नौघमाचरेत् ॥”
अदृष्टे निवमन्ने । सामे शोपन्ने ॥ ३ ॥ अथ
सामान्यज्वरे पाचनं कथायमाह सुश्रुतः ।
“नागरं देवकाष्ठञ्च धामकं दृष्टौहयम् ।
दद्यात् पाचनं पूर्वं ज्वरितेभ्यो ज्वरापहम् ॥
धामकं रौहिण्यम् । तद्वत्तत्त्वं शरीरं दद्यात् ।
दृष्टौहयं दृष्टतृणं कृष्णपत्रं दृष्टौ ।
दृष्टौ चेति । कण्टकारीहयं वा दद्यात् ॥
कण्टकारीहयं सुखी धामकं सुरदाश्चेति
शार्ङ्गधरेण उक्तम् ॥ नागरादिकाश्च सर्व-
ज्वरेषु ॥ ३ ॥ अथ सामान्यतः संशमनीयान्वाह
सुश्रुतः ।

“अथ संशमनीयानि कथायानि निबोध मे ।
सर्वज्वरेषु देयानि यानि वेद्येन जानता ॥
दृष्टौहयं दृष्टतृणं कृष्णपत्रं दृष्टौ ।
पचेत् शरीरावशेषं तत्तत्तत्त्वं सर्वज्वरापहम् ॥
दृष्टौहयः श्वेतपुनर्नवा । वर्षाभू रक्तपुनर्नवा ।
तथाच मदनपालः ।

“पुनर्नवः श्वेतपुनर्नवो दृष्टौहो दीर्घपचकः ।
पुनर्नवा परा रक्ता वर्षाभू रक्तपुन्यकः ॥”
पाकप्रकारमाह ।
“शरीरमद्युक्तं दद्यात् शरीराभौ चतुर्गुणम् ।
शरीरावशेषं पातयं शरीरपाके ह्ययं विधिः ॥”
दद्यात् पलपरिमितात् ॥ अन्वयः ।

“उदकाद्विगुणं शरीरं शिशुपासारमेव च ।
तत्तत्तत्त्वं कथितं पेयं सर्वज्वरापहम् ॥
गुह्यौघान्यकारिणं पञ्चकं रक्तचन्दनम् ।
एषां त्रायः सुप्रसिद्धः सर्वज्वरहरः स्मृतः ॥
दीपनो दाहहृत्तासल्लघ्याच्छरीरचौहरेत् ॥”
गुह्यौघादिकाश्च ॥ ३ ॥ संशोधनं तद्वत्तत्त्वे
निवृत्तं तदाह सुश्रुतः ।

“हृद्दिग्दर्शनं मन्दमोहं भ्रमलङ्घनमज्वरान् ।
संशोधनस्य पानेन प्राप्नोति तद्वत्तत्त्वे ॥”
संशोधनस्य लक्ष्यमाह ।
“स्थानाह्विनयेदूर्ध्वमधो वा दोषसंशयम् ।
संशोधनं तदेव स्यादेवदानीफलं यथा ॥”
निवृत्तमपि संशोधनमवस्थाविशेषे देयं यत
आह ।

“रोगे शोधनसाधे तु यं विद्यादोषदुर्लभम् ।
तं समीक्ष्य भिन्नं कुर्व्यादोषप्रथावनं ऋतु ॥”
शोधनसाध्यान् रोगानाह ।
“सद्योज्वरे विषेऽर्णौ मन्त्राभ्यामवचौ तथा ।
स्तन्यरोगे च हृद्रोगे काष्ठे चास्ते च वामयेत् ॥

जीर्णज्वरमरुहं हिंशुकाजीहोरेह च ।
मूत्रे शोधे कथयति क्षमिरोमे विरेचयेत् ॥”
शोधदुर्लभं शोधेवचित्तुर्लभं च तु उप-
वासादिज्ञम् । अतएव समीक्ष्यति । अन्वयः ॥
“सर्वे दोषे नदी कोष्ठे मेवेताव वमं दृष्टम् ।
अद्यापत्तु दुर्लभस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥”
ज्ञतो वमं नापेक्ष्योपस्थित्याश्रयायमाह ।
तदा तस्यामवस्थायां शोधनं दुर्लभस्यापि दोष-
दुर्लभस्यापि अद्यापत्तु भवेत् । हृद्गादिद्याधि-
ज्ञत्तु न भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ वनवतः पुनश्च
पञ्चस्य दोषस्य स्वस्थानस्थितस्य शोधनाविधाने
दोषमाह सुश्रुतः ।

“पञ्चोऽप्यनिर्गुणो दोषो देहे तिष्ठन्नाह्वयम् ।
विवमं वा ज्वरं कुर्व्याद्वत्तत्त्वं पादमेव च ॥”
पञ्चः लङ्गनतिक्ताम्पानपेयादिभिः । अग्नि-
हृतः अधोमार्गोऽनुत्तमः । महाद्वयं विवम-
ज्वरं चातुर्यकम् । तस्यैव महाद्वयत्वादिति
गदाधरः । गम्भीरमिति कार्त्तिकः । महा-
द्वयं महाकटं वा । वनवापादं वनचयम् ॥ ३ ॥
संशोधनमाह ।

“आरग्वधमन्यकस्तुसतिक्ता-
हरीतकीभिः कथितः कथायः ।
सामे समूले कफवातपित्त-
ज्वरे हितो रेचनपाचनञ्च ॥”
आरग्वध धनवहेरा । अन्वयः ।
“पथ्यारग्वधतित्ताभिहृदामन्यकैः श्वेतं तोयम् ।
पाचनसारकस्तुतं सुनिभिर्नौघैर्ज्वरे सामे ॥”

इति आरोग्यपञ्चकज्ञम् ॥ ३ ॥
“अनन्तां बालकं सुखं नागरं कटुरोहिणीम् ।
पिष्टा सुखाम्बुना कल्लं पाययेद्वत्तत्त्वं ॥
कल्लः स्वल्पेन कालेन हन्यात् सर्वज्वरानयम् ।
विदध्यात् कोष्ठसंयुक्तं दीपयेच्च कृताश्रमम् ॥”
अनन्ता सारिवा । इति सारिवादिकल्लः ॥ ३ ॥
संशोधनं संशमनञ्च येषां निवृत्तं तानाह ।

“पीताम्बुलं कृष्णश्रीं जीर्णं सुक्तं पिपासितः ।
न पिबेदोषं यत्तत्तत्त्वं संशोधनमथेतत् ॥”
पीताम्बुः पीततिक्ताम्बुः । सुक्तः सुक्तवानित्यर्थः ।
अन्नाधवसितादिक्तात् कर्पूरं कृत्तव्यम् । इतरत्
संशमनम् ॥ ३ ॥

“त्रिपला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुतं शटी ।
त्रिकटु ग्रन्थिकं मूलां गुह्यौ घन्यासकः ॥
कटुका पर्पटो सुखं चायमाणा च बालुकम् ।
निम्बं पुष्करमूलञ्च मधुयद्यौ च वत्सकः ॥
यवानीक्यवो भार्गो शिशुवीर्यं सुरादृणा ॥
वचा त्वक् पद्मकोशीरचन्दनातिविधा वजा ॥
शालीपर्वीं दृत्रिपर्वीं विकृष्टं तगरं तथा ।
चिचकं देवकाष्ठञ्च चयं पचं पटोलजम् ॥
जीवकर्मभकौ चैव जवङ्गं वंशकोचनम् ।
पुष्करीकञ्च काकोली पञ्चकं चातिपञ्चकम् ॥
तालीशपचमेतानि समभागानि चूर्णयेत् ।
अर्द्धांशं सर्वज्वरस्य किरातं प्रक्षिपेत् सुधीः ॥
एतत्तु सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् ॥

ज्वरः

ज्वराच्च निखिलान् हन्त्यान्नाद्य कार्या विचारया ॥
 पृथग्द्वन्द्वागुक्तान् धातुस्थान् विषमस्तथा ।
 सन्निपातोद्भवाश्चापि मानवानपि नाशयेत् ॥
 ग्रीतादीनपि दाह्यादीन् मोहं तन्त्री भ्रमं हृषाम् ।
 कासं श्वासश्च पाण्डुश्च हृद्भोगं कामनामपि ॥
 त्रिकष्टकटीजाशुपाश्र्मलश्च नाशयेत् ।
 ग्रीताभुजा पिबेदेतत् सर्वज्वरनिवृत्तये ॥
 सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम् ।
 तद्वज्रज्ज्वाला सर्वेषां चूर्णमेतत् प्रयाशनम् ॥”
 पुष्करमृत्ताभावे कुष्ठमपि दद्यात् । भार्यभावे
 कण्टकारीभृत्तम् । खौराद्भावे स्फुटिकां
 दद्यात् । तगरालामि कुष्ठं देयम् । जीवकर्षभ-
 कयोरलामि विदारिकन्दस्य भागद्वयं दद्यात् ।
 पुष्करीकं श्वेतकमलम् । काकोल्यभावे अश्व-
 गन्धान्नं दद्यात् । तालीशपत्रकाभावे स्वर्ण-
 ताली प्रदीयते । इति । अथवा कण्टकारीणटा
 देया । इति सुदर्शनचूर्णम् ॥ * ।
 “ग्रटी निशाङ्ग्यं शुष्की हार पुष्करमूलकम् ।
 एता गुडूची कटुका पर्यटश्च सवासकः ॥
 भार्गी किराततिक्तश्च दशमूलं तथैव च ।
 कायमेधां पिबेत् क्षण्यसिन्धुचूर्णयुतं नरः ॥
 ज्वरान् सर्वान् हतं हन्ति नात्र कार्या
 विचारणा ॥”

अनुभूतमद्युतममेतत् ॥ *
 “हरीतकीचिष्टदृष्टद्वारकाणां पृथग्भवेत् ।
 पलद्वयं कथा शुष्की गुडूची गोक्षुरो वरी ॥
 सहदेवी विडङ्गश्च प्रत्येकं पलसंमितम् ।
 मधुना वटिकां लला खादेत् ज्वरमपोहति ॥
 काशं श्वासं मलस्रस्रं वङ्गिमाशं नियच्छति ॥

जाचा दशाचा अरुणा घङ्गा
 सचन्दनं लोहितचन्दनश्च ।
 त्वक्पत्रकं वारि सुरा ससुक्ता
 प्रत्येकमेतानि पलोन्मितानि ॥
 किराततिक्तस्त्रिहृतासतिक्ता-
 ऋताकणापर्यटकण्टकार्यः ।
 विडङ्गविश्वामलकानि वासा-
 रसानिशावारुणसिन्धुवाराः ॥
 एतानि देयानि पृथक् पलार्द्ध-
 मानानि सर्वाणि च भेषजानि ।
 कल्कानमीषां विदधौत गण-
 दुग्धेन वै सार्द्धतुलामितेन ॥
 तैलं तिलानान् तुलायुमानं
 तेनैव कल्केन ग्रन्थैः प्रसेत् ॥
 हन्त्यात् ज्वरान् तैलमिदं समस्तान्
 कुण्याहलं वीर्यमतीवप्रदम् ॥
 विमर्द्दनावाप्तु परिभ्रमं भ्रमं
 श्रमं नयेत् संजनयेत् द्युतिं तनोः ।
 तथा अथामस्थिससुह्रवामपि
 प्रहृत्य निद्रां सप्तपार्ष्णयेत् सुखम् ॥”

अरुणा मञ्जिष्ठा । वारि बाला । रसा राखा ।

इति जाचादितैलम् ॥ * ॥

“जाचारससमं तैलं तैलाभ्यस्तु चतुर्गुणम् ।

ज्वरः

अश्वगन्धानिशादावकौन्तीकुण्डाम्बचन्दनैः ॥
 समुन्वारोहिणीराक्षाश्रुताङ्गामधुकेः समैः ।
 सिद्धं जाचादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिना ॥
 सर्वज्वरक्षयोन्मादश्वासापकारवातशुत् ।
 यच्चराक्षसभूतं गर्भिणीनाश्च शस्यते ॥”
 मस्तु दधिजलम् । कौन्ती रेणुका । चन्दन-
 मत्र श्वेतमेव न तु रक्तम् । रोहिणी कटुकी ।
 इति च जाचादितैलम् ॥ * ॥
 “जाचा हरिद्रा मञ्जिष्ठा फेनिलं मधुकं बला ।
 लाम्पकं चन्दनश्च चम्पकं नीलसुत्पलम् ॥
 प्रत्येकमेधां घण्टुरीः पक्का तोये चतुर्गुणे ।
 चतुर्भागावशेषे तु गर्भं चैतत् समापयेत् ॥
 रेणुका पद्मकश्चैव वाणिगन्धा तथैव च ।
 वेतवं चोरकं कुष्ठं देवदारु नखं त्वचम् ॥
 शतपुष्पा पुष्करीकं मांसी मधुकमेव च ।
 एभिरक्षमितैः कल्केः कषायेणैव पेषितैः ॥
 मस्तुशुक्तारनालानामाद्राद्रकमावपेत् ।
 खौराद्रकसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 अभ्यञ्जनात्तैलमेतद्वि शीघ्रं दाहमपोहति ।
 यपोहति तथा वातं पित्तं क्षण्णभवं ज्वरम् ॥
 सप्रलापं सट्णश्च तालुशोषभ्रमान्तितम् ।
 यद्योपप्लवा ये बाला रक्षःसूक्ष्मताश्च ये ॥
 तेषां कष्टं प्रशमयेत्तैलं जाचादिकं मज्जत् ॥”
 फेनिलं वदरम् । लाम्पकसुग्रीवरत् पीतच्छवि-
 ण्यविशेषः ।
 लाम्पकं यदा न स्यादुग्रीरं दीयते तदा ।
 चम्पकमित्यस्य स्थाने कुत्रापि गैरिकं इति पाठः ।
 नीलोत्पलस्थालाभे तु कुसुदं देयमित्यते ।
 समापयेत् प्रक्षिपेदित्यर्थः । चोरकं ग्रन्थि-
 पण्यस्य भेदः भस्मिष्ठर इति नैपालदेशे भवति ।
 तदलामि ग्रन्थिपर्णं देयम् । पुष्करीकं श्वेतकम-
 लम् । मस्तु दधिजलम् । शुक्तं सन्धानभेदः ।
 आरनालमपि सन्धानभेदः । इति महालाक्षादि-
 तैलम् ॥ * ॥ अथ नवज्वरे रसाः ।

“छतो गन्धकः शुणः शोषणश्च
 सर्वैस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्तैः ।
 भूयो भूयो मर्दयेत्तं त्रिरात्रं
 वज्रो देयः शृङ्गवेरद्रवेण ॥
 तापे शीतं वीजनेस्तक्रभक्तं
 टुन्नाकाद्यां पथ्यमेतत् प्रदिष्टम् ।
 अद्रौ चोयं हन्ति सद्यो ज्वरम्
 पित्ताधिक्ये सृङ्गं तोयश्च दद्यात् ॥”

अस्य प्रक्रिया । पाराशुङ्ग भाग १ गन्धकशुङ्ग
 भाग १ शोङ्गागन्धक भाग १ मरिच भाग १
 शर्करा भाग ४ रोङ्गुमत्स्यकपित्त भाग ३ ।
 अमं प्रतिदिनं सर्वं दिनत्रयं मर्दयेत् । रस-
 मिमं रक्तिचयमितमार्द्रकरसेन दद्यात् । ओदनं
 तक्रं टुन्नाकपत्रं भोक्तुं दद्यात् । यजनाब्जोः
 ग्रीतलसुपचारं कुर्व्यात् । उदकमञ्जरीरसो नव-
 ज्वरेषु ॥ * ॥ रसरत्नप्रदीपे ।

“अद्यात् समं कृतसप्तदशेन
 हिङ्गुलग्नं परिच्छद्य यामम् ।

ज्वरः

नवज्वरे वज्रयुगं विषय-

मार्द्राभवाय ज्वरधूमकेतुः ॥”

प्रक्रिया । पाराशुङ्गगन्धकशुङ्गहिङ्गुलशुङ्गसुङ्ग-
 फेनसभागं सर्वं याममेकमार्द्रकरसेन चर्महं
 रक्तिकाष्टकमितमार्द्रकरसेन दिनत्रयं नवज्वरी
 भवेत् । दिनत्रयान्नवज्वरी नाशयेत् । इति
 ज्वरधूमकेतुः ॥ * ॥ रसेनपिनामयौ ।
 “शुङ्गः छतो विषो गन्धः प्रत्येकं शाख्यंभितः ।
 धूर्तवीजं त्रिशङ्खं स्यात् सर्वैर्भ्यो हिङ्गुया
 भवेत् ॥

हेमाङ्गा कारयेद्देवां चूर्णं कृष्यं प्रयत्नतः ।
 जम्बीरजीरकैर्हृष्यचूर्णं शुङ्गाङ्गयोन्मितम् ॥
 आर्द्रकस्य रसेनापि ज्वरं हन्ति विदोषकम् ।
 ऐकाहिकं द्वाहाहिकश्च त्रिहाहिकश्च चतुर्थकम् ॥
 विषमश्च ज्वरं हन्त्यान्नं जीवैश्च सर्वथा ।
 महाज्वराकुशो नात्ता रसोऽर्थं सर्वसंमतः ॥”
 प्रक्रिया । शुङ्गपाराशुङ्गगन्धकशुङ्गविष प्रत्येकं
 टङ्क १ धतूरबीजटङ्क १ चोकाटङ्क १२ सर्वैर्वा
 चूर्णमतिकृष्यं कर्तव्यम् । इति महाज्वरा-
 कुशः ॥ * ॥ सर्वज्वरेषु शार्ङ्गधरे ।

“एको भागो रसात् शुङ्गाश्चैवेयः पिप्पली शिवा ।
 आकारकरभो गन्धः कटुतेजेन शोधितः ॥
 फलानि चैन्मवारुण्याचतुर्भागमिता अमी ।
 एकत्र मर्दयेच्चूर्णमिन्मवारुणिकारसैः ॥
 माघोन्मितां वटीं लला दद्यात् सद्योज्वरे बुधः ।
 छिन्नारसानुपानेन ज्वरघ्नी वटिका मता ॥”
 श्लेथेयः कृद्ध इति लोके । शिवाच हरीतकी ।
 आकारकरभः अकारकरहा इति लोके । चतु-
 र्भागमिता अमी श्लेथेयादयः वटु सप्तदिता
 भागचतुष्टयमिताः । इति ज्वरघ्नीवटिका ॥ * ॥
 शार्ङ्गधरे ।

“रसं गन्धश्च दरदं जैपाकं क्रमवर्द्धितम् ।
 दन्तीरसेन संपिच्य वटी शुङ्गामिता कृता ॥
 प्रभाते सितया सार्द्धमसिता शीतवारिणा ।
 एकेन दिवसेनेवा नवज्वरहरि भवेत् ॥”
 इति च ज्वरघ्नीवटिका ॥ * ॥ रसरत्नप्रदीपे ।
 “रसो गन्धो विषं शुष्की पिप्पली मरिचानि च
 पथा विभीतकं घात्री दन्तीबीजश्च शोधितम्
 चूर्णमेषां समाशानां द्रोणपुष्पीरसैः पुटेत् ।
 वटीं माघनिभां कुर्व्यात् मध्यवेत्तने ज्वरे ॥”
 इति नवज्वरीहरिघटी । इति नवज्वरे रसाः ॥ * ॥

अथ सामान्यज्वरे रसाः ।
 “शुङ्गं कृतं विषं गन्धं धूर्तवीजं त्रिभिः समम्
 चतुर्णां हिङ्गुयं चोयं चूर्णं शुङ्गाङ्गयोन्मितम् ।
 आर्द्रकस्य रसैः किंवा जम्बीरस्य रसेयुतम् ।
 महाज्वराकुशो नात्ता सर्वज्वरविनाशनः ॥
 ऐकाहिकं द्वाहाहिकश्च त्रिहाहिकश्च चतुर्थकम्
 विषमं वा विदोषवा ज्वरं हन्ति च संशयः ।
 प्रक्रिया । शुङ्गपाराशुङ्ग १ शुङ्गविषटङ्क १ शु-
 गन्धकटङ्क १ धतूरबीजटङ्क १ शोडिडङ्क
 पीपरीटङ्क ४ मरिचटङ्क ४ सर्वैर्वा चूर्णमा
 कृष्यं कर्तव्यम् । इति महाज्वराकुशः ॥ * ॥

उत्तरः

सर्वज्वरेषु सर्वरसपथेभ्यः ।
“कृतं गन्धं विषयेन टङ्कण्य मन्त्रिणा ।
यतामि टङ्कमात्राणि मरिचं लघुटङ्ककम् ॥
कटुमधं टङ्कवट्कं खल्वे चिन्ता विचूर्णयेत् ।
रसः चासङ्कटारोऽर्थं चासर्वज्वरपथः ॥”
इति चासङ्कटारो रसः ॥ * ॥

चासे सर्वज्वरे रसरत्नाकरे ।
“दाहघ्ना शिखिघ्नी वा रसकच पृथक् पृथक् ।
टङ्कण्यमाहुमानेन यक्षीत्वा कनकद्रवेः ॥
मर्हयेन्निदिनं कार्या वटी चक्रकमात्रया ।
मरिचैरेकविंशत्वा सप्तभिस्तुलसीदलेः ॥
खादेद्वटोद्वयं पथ्यं दुग्धभक्तं स्रग्कर्करम् ।
तद्वत् विषमं जीर्णं हन्यात् सर्वज्वरं भुवम् ॥”
दाहघ्ना दाहघ्नी । शिखिघ्नी वा तुतिया ।
रसकं खपरिया । प्रत्येकं टङ्क ३ घनरूप-
खरसेन मर्हयेत् । इति ज्वराङ्कुरः ॥ * ॥
सर्वज्वरेषु ।

“नागरं कर्षमाणं स्यात् कर्षमाणश्च टङ्कण्यम् ।
मरिचं सार्द्धकर्म स्यात् तावद्गुणवराटकम् ॥
विषं कर्षयत्तुर्थोऽर्थं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
रसो हुताग्रो नाग्नौ खादो गुञ्जामितो ज्वरे ॥”

इति हुताग्रो रसो ज्वरे ॥ * ॥
“शुद्धजैपालटङ्कानु कटीटङ्कद्वयोन्मितम् ।
गौरिकं टङ्कमेकच कम्बानीरेण मर्हयेत् ॥
कलायसहस्रौ कार्या वटिका ताञ्च भक्षयेत् ।
श्रीतलेन जलेनैवा वटी जीर्णज्वरपथा ॥”
इति ज्वरजैवटी ॥

“हिमालयेन जतश्च ताम्रं
रसश्च गन्धश्च समीगमायुः ।
विषं समश्च हिगुणश्च ताम्रं
चिसम्राज्येण दिवाकराग्नेः ॥
विमर्द्दरिचखरसेन चूर्णं
गुञ्जैकदत्तं खितया समेतम् ।
ज्वराङ्कुरोऽर्थं रविसुन्दराख्यो
ज्वरान्निहन्तप्रविधानं समस्तान् ॥”

अस्य प्रक्रिया । पाराटङ्क १ गन्धकटङ्क १ विष-
टङ्क १ हिगुणतालकजतताम्रटङ्क २ रोहुमत्तुल्यक-
पित्त १ सव एकच खले जवचूर्णं द्वादश मिले
तत्र नीबिके पातकी खरसकभावना २१ घामे
मह देवद मात्रा रत्नी एक अनुपान ज्वे-
तर्करा रत्नी २ खाद । इति सर्वज्वरे रवि-
सुन्दरो रसः ॥ * ॥

“शुद्धं कृतं तथा गन्धं खल्वे तार्वाहमर्हयेत् ।
कृतं न टङ्कते यावत् किन्तु कण्ठलघ्वयेत् ॥
यथा कण्ठलिका स्याता दृढाणी वीर्यवर्द्धनी ।
नागाधुपानयोगेन सर्वथाधिनिगृहीनी ॥” * ॥
कण्ठलिकाविधानं तद्गुणश्च रसरत्नप्रदीपे ।
“जयापचरसेनाय वर्द्धमानरसेन च ।
भङ्गराजसेनापि कालमात्रा रसेन च ॥
रसं संश्लेष्य यत्नेन तत्तुल्यं शोषयेद्भक्षितम् ।
भङ्गराजसेनैः पिष्ट्वा शोषयेदकैरक्षिभिः ॥
सप्तधा वा विधा नापि पञ्चाङ्गुलं क्रारयेत् ॥

उत्तरः

चूर्णयित्वा समं तेन रसेन सह मर्हयेत् ॥
नटुतं यदा चूर्णं भवेत् कण्ठलघ्वयितम् ॥
निधुमे परदाङ्गारे द्रवोऽङ्गुलात् प्रयत्नतः ॥
तत्र तं महिगीविद्याख्यापिते कदलीतले ।
निःक्षिप्य तदुपमंभ्यत्तु पत्रं दत्त्वा प्रपीडयेत् ॥
श्रीतलात्तात् ततः पत्रात् ससुक्ष्मं विचूर्णयेत् ।
एवं सिद्धा भवेद्ग्राधिवातिनी रसपर्मटी ॥
ज्वरादिव्याधिभिर्वाप्तं विषं दृष्ट्वा पुरा हरः ।
चकार कपया युक्तः सुधावद्रसपर्मटीम् ॥
रक्तिकासंमितां तावद्दृष्ट्वा रक्तकसंयुताम् ।
गुञ्जार्द्धदृष्ट्वाऽपि भक्षयेद्रसपर्मटीम् ॥
रोगाशुक्लमेवैवैरपि तां भक्षयेद्दुग्धः ।
पिबेत्तदुपमानीयं श्रीतलं चुलुकचयम् ॥
प्रत्यहं वर्द्धयेत्तस्या एकैका रक्तिका भिषक् ।
नाधिका दशगुञ्जातो भक्षयेत्तां कदाचन ॥
एकादशदिनारम्भात् तां तथैवापकर्षयेत् ।
एवमेताः समन्वीयान्नरो विंशतिवासरान् ॥
शिवं गुरुं तथा विमानं पूजयित्वा प्रणम्य च ।
अह्वया भक्षयेदेतां क्षीरमांसरसाग्रजः ॥
ज्वरश्च ग्रहणीचापि तथातीसारमेव च ।
कामलां पाक्षुरोगश्च मूलक्रीडणलोदरम् ॥
एवमादीन् गदान् हत्वा कृष्टः पुष्टश्च वीर्यवान् ।
जीवेद्द्वर्षशतं सायं वलीपलितवर्जितः ॥”
इति रसपर्मटी ॥ * ॥

अथ ज्वरिणे अन्नदानसमयः । तत्र चरकः ।
“क्षुत् सम्भवति पक्वेषु रसदीयमेषु च ।
कावे वा यदि वाक्कावे सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥”
अन्यथा ।
“आमे पाकं गते नृणां यदा भोजनलालसा ।
भवेत् कावे ह्यकावे वा सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥”
तत्र कालमाह । ज्वरस्य पाकावस्थान्नदानकालः
ज्वरस्य पाककालश्च ।

“वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पौष्टिकः ।
श्लेष्मिको द्वादशात्रेण ज्वरः पाकमुपैति हि ॥”
ज्वरस्य पाक उपग्रहः ॥ ज्वरपाकेनैव रसपाके
दोषपाकोऽपि कथितः । यतो दोषपाकं विना
ज्वरपाको न भवति रसपाकं विना दोषपाकश्च
न भवति ॥ * ॥ ननु यथा पौष्टिको ज्वरो दशाहो-
रात्रेण पाकं याति । एकादशे दिनेऽन्नं दीयते ।
तथा श्लेष्मिको ज्वरो द्वादशाहोरात्रेण पाकं
याति त्रयोदशदिवसेऽन्नं दीयते । तथा वातिको
ज्वर सप्ताहोरात्रेण पाकं याति । अष्टमे
दिवसेऽन्नं कथं न दीयते । कथं सप्तम एव
दिवसेऽन्नं दीयते । इति । उच्यते ।
“कम्पपित्ते द्रवे घातुं सहेति लङ्घनं बहु ।
आमक्षयादूर्द्धमपि वायुर्न सहेति क्षणम् ॥”
इति वचनान्नामरसपाके जाते आहारलाभं
विना वायुः क्षणमात्रमपि सोढुं न शक्नोति ।
स आशुकारित्वाम् क्षणादाक्षेपकारिणं विका-
रान् संजनयति । अतो वातिको ज्वरे पाक-
दिनानामन्तिमे सप्तम एव दिनेऽन्नं दीयते ।
तथा च धन्वन्तरिः ।

उत्तरः

“ज्वराभिभूतः वक्त्रे अतीते
विपक्वदोषः क्षतलङ्घनादिः ।
यो भेषजं खादति वेद्यवशी
निःसंशयं हन्त्यपिरातुं स रोगान् ॥”

ज्वराभिभूतः वातज्वराभिभूतः । विपक्वदोषः
पक्ववातः । क्षतलङ्घनादिः आदिशब्दात् क्षत-
पक्वजलपागनिर्वातयहवासगुरुक्षयवसनधार-
णादिः । भेषजमित्यत्राहोपपन्नञ्चयम् । अतएव
चरकः ।

“ज्वरितं वक्त्रेऽतीते लघुन्नं प्रतिभोजितम् ।
पाचनं श्मनीयं वा कषायं पाययेत् तस्मिन् ॥”
ज्वरितं वातज्वरिणम् । वक्त्रेऽतीते द्रव्यपक्व-
ञ्चयम् ॥ पित्तज्वरिणं दशाहोऽतीते । श्लेष्मज्वरिणं
द्वादशाहोऽतीते । लघुन्नं भोजितं ज्वरिणं पाचनं
श्मनीयं वा कषायं पाययेत् । पुनः स एव ।
“सर्वज्वरेषु ज्वरितं दिनान्ते भोजयेत्क्षुब्धम् ॥”
दिनान्तेऽन्नशब्दोऽत्र मध्यवाची तेन विधा
विभक्तस्य दिवसस्य मध्यभागे पित्तप्राधान्यसमये ॥
उक्तश्च वागभटेन ।

“वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तीक्ष्णमध्यादिगाः क्रमा-
दिति ।”

ते वातपित्तश्लेष्माश्च ॥ पित्तकाशेऽपि मध्याह्ना-
दन्वाक् । यत आह ।
“याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुष्मं न लङ्घयेत् ।
याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुष्माह्वयः ॥” इति ॥
एतत् सुखपरमिति चेत्तन्न । यत आह ।
“श्लेष्मक्षये प्रह्वोष्मा बलवाननलसदा ।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥”
तदा पित्तप्राधान्यसमये । अन्यथा उक्तसम-
यादन्यथा । वेगापाये अठरात्रिवेगनाशि । तत्
भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवतीत्यर्थः ॥ * ॥
अत्र विषमज्वरिणेऽन्नं दातुं कालविशेषमाह
चरकः ।

“सर्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावक्तुं भोजयेत् ।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥”
सर्वज्वरेषु सर्वविषमज्वरेषु । वेगापाये ज्वर-
वेगापाये भोजयेत् । अन्यथा ज्वरवेगापाकं
विना । तत् भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवती-
त्यर्थः ॥ * ॥ अथाप्तग्रहणाय स्थानमाह ।

“आहारनिर्हारविहारयोगाः

सदैव सहिर्विजने विधेयाः ॥” इति ॥ * ॥

अत्रावलस्य ज्वरितस्य भोजनार्थोपवेशनप्रकार-
माह सुश्रुतः ।

“ज्वरे प्रमेहो भवति स्वल्पैरपि विचेष्टितैः ।
निधसं भोजयेत्सामान्योच्चारौ च कारयेत् ॥”
निधसं यथास्थानस्थितमेव न तु स्थानान्तरं
नीतम् ॥ * ॥ अन्नग्रहणसमये प्रथमं ज्वरितेन
कवलः कर्णश्च इत्याह ।
“यथा दोषोचितैर्द्रवैः कर्णश्चः कवलग्रहः ।
अरोचकाखवेरस्यमलपूतिप्रसिक्तम् ॥
भट्टगौरकचूर्णेन सिन्धुजम्बुयुतेन च ।
जिह्वां दत्त्वा सुखस्यान्तर्दृष्ट्वा कवलमाचरेत् ॥

अथवा ।
 “शर्करादादिमाषाश्च द्राक्षादादिमयोक्षया ।
 कल्कं विधारयेदास्ये शोषवैरस्यनाशनम् ॥
 द्राक्षामलकयोः कल्कं सहितं वदने क्षिपेत् ।
 तेन हृष्टा मुखस्यान्तः संशोषस्तेन शान्तिरिति ॥
 सुरसं जायते वक्त्रं क्षिप्रं भवति भोजने ॥” * ॥
 निद्रानाश्रय निदानमाह ।
 “लावणं लङ्गनं चित्ता यायासः प्रोक्तभीकृषः ।
 एभिरेव भवेन्निद्रानाशः क्षेप्यातिवंचयात् ॥”
 अथ चिकित्सामाह ।
 “भृष्टानु विनयाचूर्णं मधुना निशि भक्षयेत् ।
 निद्रानाश्रयतिशारे च यद्दृग्धा पावकक्षये ॥
 गुडं पिप्पलीमूलस्य चूर्णं नालोदितं लिङ्गम् ।
 चिरादपि च स्रग्धा निद्रामाप्नोति मानवः ॥
 वायसज्ज्वलं मूलं वा शिरसि काकमाषाश्च ।
 विधृतं निद्राजनकं क्षुद्रमूलं वा श्रुतं सगुडम् ॥”
 पीतमिति शेषः ॥
 “मूलानु काकमाषा बद्धं कृत्रेण मस्तके नियतम् ।
 विदधाति नष्टनिद्रो निद्रामाप्नोति सप्तमिदम् ॥
 श्रीलयेनान्द्रिद्रस्तु शीरमद्वरसान् दधि ।
 आभ्यङ्गोद्वर्तनज्ज्वलमूर्ध्नि कर्णाक्षितपथम् ॥”
 रसं मांसरसम् ॥
 “कान्तावाहुताश्चैधानिद्रतिक्षतज्ज्वला ।
 मनोऽनुज्ज्वला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ॥
 रसे शाके च क्षुपे च सर्पिर्वृषपयः सु च ।
 निद्रां सज्जनयत्यायुः प्रलाभुरपयोजितः ॥”
 रसे मांसरसे ॥
 “ऐश्वर्यं पीतकी माषाः सुरा मांसरसः पयः ।
 गोधूमतिलमत्स्याश्च निद्रां कुर्वन्ति देहिनाम् ॥”
 निद्रानाश्रे ॥ * ॥
 “दास हेमवती कुष्ठशताङ्गाहिबुधैः ॥
 लिम्पेत् कोष्ठीरक्षपिष्टैः शूलाभानयुतोदरम् ॥”
 हेमवती श्वेतवचा । दासपट्कलेपः शूलाभान-
 योः ॥ * ॥
 “कटुतेजं कणाहिबुधचालमुनसाधिलम् ।
 उष्णं विनिहितं हन्ति कर्षयोर्निखनं अयाम् ॥”
 तेजं कर्षणे ॥ * ॥
 “कणासुगन्धिवचया यवान्या च समन्विता ।
 ताम्बूलवहिता हन्ति शुष्ककाशं सुखे धृता ॥”
 शुष्ककाशे ॥ * ॥ अथान्नमाह ।
 “अमोपवासानिजले हितो निर्व्यं रचौदनः ।
 सुप्तामलकयूषस्तु बह्विदुकाय दीयते ॥”
 रसो विहितमांसरसः ॥
 “पेषांवा रक्तशालीनां वक्षिपार्श्वशिरोरुजि ।
 अर्द्धाकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरीं पिबेत् ॥
 कावी आवी च हिक्की च पञ्चभूजीश्रुतां ॥
 पिबेत् ॥”
 पेष्यमिति शेषः । इति वातज्वराधिकारः ॥ * ॥
 अथ पित्तज्वराधिकारः । तत्र पित्तज्वरस्य विप्र-
 लब्धसन्निवृत्तकारणकथनपूर्विकां संप्रतिमाह ।
 “पित्तज्वरसेष्टार्था पित्तमामाश्रयाश्रयम् ।
 बहिर्निरेक्ष्य कोष्ठार्थं ज्वरज्ज्वलाद्रवायुगम् ॥”

पित्तस्य पङ्कत्वात्तेन कोष्ठार्थेदृश्या बहिर्निर्गन्तुं न
 शक्यते । यत आह ।
 “पित्तं पङ्क कपः पङ्कः पङ्कवो मलघातवः ।
 वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत् ॥”
 इति ॥
 ततोऽत्र पित्तं वायुवहायं बोद्धवम् । यत आह ।
 “द्रवमेकरसं नास्ति न रोगोऽपेक्षदोषणः ।
 एकस्तु कुपितो दोष इतरानपि कोपयेत् ॥” इति ।
 अथ तस्य पूर्वस्वरूपमाह । पित्तमयनयोर्दाह
 इति । पित्तात् ज्वरे उत्पद्यति नेत्रदाहः स्यात् ।
 स च अमादिपूर्वको भवति ॥ * ॥
 अथ पित्तज्वरस्य लक्षणमाह ।
 “वेगस्तीक्ष्णोऽतिशारश्च निद्राक्षयं तथा वमिः ।
 कण्ठोऽसुखनाशानां पाकः खेदश्च जायते ॥
 प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मद्वृत्ता ।
 पीतविग्रहनेत्रत्वं पित्तिके भ्रम एव च ॥”
 अतिशारः पित्तस्य सरत्वात् सद्रवा प्रवृत्तिर्न
 ततोऽतिशार एव तस्य ज्वरोपद्रवत्वात् । वमिः
 यदा पित्तं कपस्थानं याति तदा बोद्धव्यम् ।
 प्रलापोऽनर्थकं वचः । मूर्च्छाऽपार्श्वज्ञानम् ।
 मदः पूगकोद्रवधत्तरभक्षणादिव मत्तता । भ्रमः
 चक्रावृत्त्येव ज्ञानम् । चकारात् रक्तकोष्ठा-
 दयो बोद्धव्याः ॥ * ॥ अथ पित्तज्वरस्य चिकित्सा ।
 “आमाश्रयस्यो हृत्वाग्निं सामो मानां पृथ-
 पयन् ।
 विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्तद्वृत्तमाचरेत् ॥”
 इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य याव-
 दारोग्यदर्शनं लङ्गनाभिधाने पित्तज्वरिणो
 लङ्गनविधाने विशेषमाह सुश्रुतः । पित्तिके दृष्ट
 रात्रेण ज्वरे युज्यते भेषजमिति । दृष्टरात्रेण
 लङ्गनवना अतीतेनेत्यर्थः ॥ * ॥
 किन्तुद्भेदनं तदाह ।
 “तित्तासुक्तायैः पाठाकटुप्रलाभ्यां सदोदकम् ।
 पक्वं स्रग्धर्करं पीतं पाचनं पित्तिके ज्वरे ॥”
 इति तित्तादिकायः ॥ * ॥
 “पर्यटो वासकक्षित्ता कैरातो घन्यासकः ।
 प्रियङ्गुश्च क्षतः काथ एषां शर्करया युतः ॥
 पिपासादाहपित्तमयुक्तं पित्तज्वरं हरेत् ॥”
 इति पर्यटादिकायः ॥ * ॥
 “द्राक्षा हरीतकी सुक्ता कटुका क्षतमानकः ।
 पर्यटश्च क्षतः काथ एषां पित्तज्वरापहः ॥
 सुखशोषप्रलापान्दाहमूर्च्छाभ्रमप्रयुतम् ।
 पिपासारक्तपित्तानां श्रमनो भेदो मतः ॥”
 इति द्राक्षादिकायः ॥ * ॥
 “पटोलयवधान्याकमधूकं मधुचंयुतम् ।
 हन्ति पित्तज्वरं दाहं दृग्धां चातिप्रमाथिनीम् ॥”
 इति पटोलादिकायः ॥ * ॥
 “गुडूच्यामलकीयुक्तः केवलो वापि पर्यटः ।
 पित्तज्वरं हरेत्तूयं दाहशोषभ्रममानितम् ॥”
 इति गुडूच्यादिकायः ॥ * ॥
 “एकः पर्यटकः श्लेष्मः पित्तज्वरविनाशनः ।
 किं पुनर्यदं युज्येत चन्दनोशीरवानकैः ॥” * ॥

“हीवेरं चन्दनोशीरवनपर्यटकाधितम् ।
 दद्यात् सुशीतलं वारि कटुहृदिज्वरदाहयुतम् ॥”
 इति हीवेरादिकायः ॥ * ॥
 “भूनिम्बातिविषाणीप्रसक्तकीकववाभ्युताः ।
 बालकं घान्यकं विष्वं कषायो मासिकान्वितः ॥
 विद्वद्भेदश्चासकाशां रक्तपित्तज्वरं हरेत् ॥”
 इति भूनिम्बादिकायः ॥ * ॥
 “द्राक्षाचन्दनपद्मानि सुक्ता तित्ताक्षतापि च ।
 घात्री बालसुशीरश्च जीवेन्द्रियपर्यटः ॥
 पर्यटकं प्रियङ्गुश्च यवावो वासकक्षया ।
 मधूकं कुलकं चापि किरातो घान्यकं तथा ॥
 एषां काथो निहन्त्येव ज्वरं पित्तसमुत्थितम् ।
 दृग्धां दाहं प्रलापश्च रक्तपित्तं भ्रमं क्षमम् ॥
 मूर्च्छां हृदि तथा मूलं सुखशोषमरोचकम् ।
 काशं आसश्च कृष्णं नाशयेन्नात्र संशयः ॥”
 इति महाद्राक्षादिकायः ॥ * ॥
 “ससितो निशि पर्युषितः प्रातर्घान्याकतकुल-
 कायः ।
 पीतः श्रमयत्त्रिरादन्तर्दाहं ज्वरं पित्तम् ॥”
 इति घान्याककायः ॥ * ॥
 “अन्धताया हिमः प्रातः ससितः पित्तिकज्वरम् ।
 वासायाश्च तथा कासरक्तपित्तज्वरान् जयेत् ॥”
 “गुडूची भूमिनिम्बश्च बालं शीरबन्धनकम् ।
 जलु सुखं त्रिदृष्टाक्षी द्राक्षा वासा च पर्यटः ॥
 एषां काथो हरेत्येव ज्वरं पित्तज्वरं इतम् ।
 शोषद्रवमपि प्रातर्निपीतो मधुना च ॥”
 इति गुडूच्यादिकायः ॥ * ॥
 “प्रलाशस्य वदर्या वा निम्बस्य ऋदुपलवेः ।
 अक्षपिष्टैः प्रलेपोऽयं हन्त्यादाहयुतं ज्वरम् ॥” * ॥
 उत्तानसुप्तस्य गभीरताम-
 कास्यादिपाके निहिते च नाभौ ।
 शीताभुधारा बहुला पतन्ति
 निहन्ति दाहं त्वरितं ज्वरश्च ॥ * ॥
 पथ्यां तेजहृतशौर्द्रिर्निहन्त्याहज्वरापहः ।
 कासाक्षकपित्तवीर्यपञ्चासान् हन्ति वमीरपि ॥
 तेजहृतशौर्द्रिरत्यत्र न सतुल्यस्तेन केवलेन
 शौर्द्रियापि लिङ्गात् ॥ * ॥
 “कान्तिकार्यपटोनावगुच्छनं दाहनाशनम् ।
 अथ गोतत्रवस्त्रिभ्रमश्रीतलीक्षतवाससा ॥ * ॥
 द्राक्षामलककक्षेन कवलोऽत्र हितो मतः ।
 पक्वदाहिमवीजेनैवा घान्याकक्षेन च क्षिपेत् ॥”
 घान्याक घान्याकम् । इति कवणः ॥ * ॥
 अथान्नमाह ।
 “दाहवन्महितं चामं निरन्नं द्रव्यान्वितम् ।
 शर्करामधुचंयुक्तं पाथयेन्नाजतर्पणम् ॥”
 नाजतर्पणं नाजाशक्त्युक्तं तर्पणम् । वन्त-
 र्येणस्वरूपमुक्तं सामान्यज्वरचिकित्सायाम् ॥ * ॥
 “तुङ्गयूषो देवः क्षितया पित्तिके ज्वरे ।
 हर्मेऽमुष्माध्वक्कापि शशाङ्गकारशीतले ॥
 मलयोदकचंक्षितं खयात् पित्तज्वरो नरः ॥
 हारावकी चन्दनशीतानां
 सुगन्धपुष्पाज्वरभूषितानाम् ।

अनिशो जगरो वातादभितैर्हर्षैर्वैमल्यैर्वाभिरुचि-

उपरः

क्षेमिण्यादिभिर्युक्तो भवति । विज्ञप्तिविषयसम-
वायसु विज्ञप्ता हेतुभूतया विषयः कारणागनु-
रूपः समवायः कार्यस्य कारकसम्बन्धः । यथा
संयोगाद्विज्ञप्तायां हरिद्राचूर्णायां हेतुभूतायां
विषयः कारणागनुरूपो लोहितो वर्णो जायते ।
तथा योगेन विज्ञप्तायां वातश्लेष्मणां हेतु-
भूतायां विषया कारणागनुरूपो खेदस्याति-
प्रवृत्तिरिति विज्ञप्ताः ॥ ॥

अथ वातश्लेष्मण्वरस्य चिकित्सा ।
“वातश्लेष्मण्वरे देयमौषधं नवमेऽहनि ।
पिप्पली पिप्पलीफलं चयचिन्नकनागरेः ।
दीपनीयः स्त्रुतो वर्गो वातश्लेष्मण्वरापहः ॥
कोलमात्रोपयोगितात् पञ्चकोलमिदं स्त्रुतम् ।
तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्लेष्मं दीपनं कषवातशुत् ॥
गुल्मश्रीहोदरागाहमूलनं पित्तकोपनम् ॥”
इति पञ्चकोलम् ॥ ॥

“किरातविश्वान्तवल्किविहिका-
कणाकणामूलरवोनसिन्धुकैः ।
क्षतः कषायो विनिहन्ति सत्वरं
ज्वरं समीरात् सकपात् ससुत्थितम् ॥”
इति किरातादिकायः ॥ ॥

“पिप्पल्यादिगन्धं कायं पिबेद्वातकफज्वरी ।
जातः परं किञ्चिदकिन् ज्वरे भेषजसुप्तमम् ॥”
इति पिप्पल्यादिकायः ॥ ॥

“पिप्पलीपिप्पलीमूलचयचिन्नकनागरः ।
वचा सातिविषा जातीपाठावल्कलकैरुक्तम् ॥
किराततिलको मूत्रां सर्वपा मरिचाणि च ।
कटफलं पुष्करं भागो विहङ्गं कर्कटाह्वयम् ॥
अकमूलं हृत्सिंहो श्रेयसी सदुरालभा ।
दीप्यकषाणमोदा च शुक्लानासा सहिष्णुका ॥
एतानि समभागानि गण एषोऽष्टविंशतिः ।
एषां कायो निपीतः स्थाज्ञातश्लेष्मण्वरापहः ॥
हन्ति वातं तथा श्रूतं प्रस्विदमपि वेपथुम् ।
प्रलापश्चातितक्काश्च रोमहर्षवर्षी तथा ॥
महावातेऽपतन्त्रे च मूत्रत्वे सर्वगात्रजे ।
पिप्पल्यादिर्महाकायो ज्वरे सर्वत्र पूजितः ॥”
इति बृहत्पिप्पल्यादिकायः ॥ ॥

“दृशमूलरवः पीतः कणाजः कषवातजे ।
ज्वरे विपाके निद्रायां पार्श्वरक्तवासकायके ॥
इति दृशमूलकायः ॥ ॥

तत्र श्रेयसी राज्ञा वातश्लेष्मण्वरहरत्वान् ॥
“पिप्पलीभिः श्वतं तोयसनभिष्यन्द् दीपनम् ।
वातश्लेष्मण्वरं हन्ति सेवितं ब्रीहनाशनम् ॥”
इति पिप्पलीकायः ॥ ॥

“क्षतकं टङ्ग्यं शृङ्गं शुङ्गं समं समम् ।
द्विगुणं क्षतकाह्यं जेपाणं तुषवर्णितम् ॥
सेन्धवं मरिचं चिन्ना त्वक् चारः शर्करापि च ।
प्रलेकं क्षततुल्यं स्थाण्णमीरेर्महद्देहनम् ॥
रुच्यं श्रेखरनामायं रवो गुह्याह्वयोक्तितः ।
भक्षितक्षततोयेन वातश्लेष्मण्वरापहः ॥”
रुच्यं श्रेखरो रवो वातश्लेष्मण्वरे श्रूतज्वरे च ।
रसप्रदीपे ।

उपरः

“स्वेदोत्तमे भटकुलस्यचूर्ण-
निपातनं शक्यमिति बुधनि ।
जीर्णं शक्योर्जवस्य भाजनं
संयुजितं खेदहरं सुधूलनात् ॥
मरिचं पिप्पली मुखी पथ्या लोभश्च पीप्परम् ।
भूनिम्बः कटुका कुष्ठं कर्पूरो जिङ्गिका शटी ॥
एतानि समभागानि सप्तचूर्णाणि कारयेत् ।
एतदुद्धूलनं श्लेष्मं सोतोवत् खेदनिर्गमे ॥”
जिङ्गिका पञ्चगुरिया इति लोके । अथ शटी
गन्धपनाश्री । इति मरिचाद्युद्धूलनम् ॥ ॥
“भूनिम्बकारवीतिक्तावचाकटफलं रजः ।
एषासुद्धूलनं श्लेष्मं सन्ततं खेदसंख्ये ॥”
इति भूनिम्बाद्युद्धूलनम् ॥ ॥
पूर्वोक्तो बाहुकास्वेदोऽप्यथ ससुचितः । यत
उक्तम् ।
“पीनसन्ध्यासवाधीर्षे जङ्गपात्रांस्त्रिमुल्लिजि ।
वातश्लेष्मण्वरे खेदं कारयेत् तद्विधानवित् ॥ ॥
मातुलुङ्गफलकेशरो धृतः
सिन्धुजम्बमरिचान्वितो मुखे ।
हन्ति वातकफरोगमास्यगं
शोषमाशु जङ्गतामरोचकम् ॥”
इति कवलः ॥

अथात्रमाह ।
“महत्या पञ्चमूल्याग्रं सन्धक् सिद्धं चिकित्सकः ।
सप्तमे दिवसे दद्यात् ज्वरे वातवलासजे ॥”
इति वातश्लेष्मण्वराधिकारः ॥ ॥

अथ पित्तकफश्लेष्मण्वराधिकारः । तत्र तस्य
विप्रलटसन्निलटकारकचयनपूर्विकां सम्प्राप्ति-
माह ।
“पित्तश्लेष्मकरैः पित्तकफवामाश्रयाश्रयौ ।
वह्निर्निरस्य कोष्ठानि रसगौ ज्वरकारिणौ ॥”
पूर्वैरुपमाह ।
“प्रायूपे पित्तकफयोः स्थातां पित्तकफे ज्वरे ॥”
अथ तस्य लक्षणमाह ।

“लिप्रतिक्तास्यता तन्ना मोहः कासोऽरुचिपृथा ।
सुहृद्वाहो सुहृः श्रूतं पित्तश्लेष्मज्वराक्षतिः ॥”
आस्यस्य तिलत्वं पित्तेन । लिप्रत्वं कफेन ।
तन्ना अर्द्धोष्णीलितनेत्रत्वम् । मोहो मूर्च्छा ॥ ॥

अथ पित्तश्लेष्मण्वरस्य चिकित्सा ।
“पित्तश्लेष्मण्वरे देयमौषधं दृशमेऽहनि ।
गुडूचीनिम्बधान्याकचन्दनं कटुरोहिणी ॥
गुडूच्यादिरयं कायः पाचनो दीपनः स्त्रुतः ।
लघ्वादाहासचिच्छर्दिपित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥”
इति गुडूच्यादिकायः ॥ ॥

“अन्धताकटुकारिणपटोलं वनपन्दनम् ।
नागरेन्द्रयवक्षैतदन्धताकटुमौरितम् ॥
क्षयितं सकण्डाचूर्णं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
तृक्षासारोपकच्छर्दिहृत्पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ॥”
इति अन्धताकटुम् ॥ ॥

“कण्टकार्यन्धता भागो विष्ण्वयववासकम् ।
भूनिम्बं चन्दनं सुखं पटोलं कटुरोहिणीम् ।
विपाथ पाययेत् कायं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

उपरः

हाहृद्व्यासचिच्छर्दिहासमूलनिवारकम् ॥”
इति कण्टकार्यन्धतादिकायः ॥ ॥
“नागरोशीरविश्वान्धान्यामौषधान्मुनिः ।
क्षतः कायो भवेद्वाही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥”
इति नागरादिकायः ॥ ॥

“सप्तशैरामचमार्चा कटुकाचोष्णवारिणा ।
पीत्वा ज्वरं जयेज्जनुः पित्तश्लेष्मज्वरमुद्धवम् ॥”
अथ कटुकतया हाहृदमाहाः । शर्कराया-
श्चत्वारो माषाः । एवं कर्षे इति चक्षदतः ॥
वेद्यव्यवहारे तु कटुकाशर्करयोः समभागयो-
रेव कर्षः । इति कटुकीकाण्डः ॥ ॥
“सप्तत्रयवसायाः रसः शौचविताशुतः ।
पित्तश्लेष्मज्वरं हन्ति साक्षिपितं सकामजम् ॥”
अथ वासाया रवो अर्द्धपलपरिमितो द्रव्यः ।
मधुसितयोः प्रत्येकं टङ्गः प्रसेपथः ॥ ॥
अथात्रमाह ।

“कषायः परिपीतस्तु श्वङ्गवेरपटोलयोः ।
पित्तश्लेष्मज्वरवमोहाहककूहरो भवेत् ॥” ॥
अथवा ।
“पटोलघान्ययोर्धुवः पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥”
इति पित्तश्लेष्माधिकारः ॥ ॥

अथ सन्निपातज्वराधिकारः । तस्य निदा-
नादिचिकित्सा सन्निपातज्वरशब्दे ब्रह्मा ॥ ॥
अपागनुज्वराधिकारमाह । तत्रागनुज-
ज्वरस्य निदानान्याह ।

“अभिघाताभिजङ्गाम्भामभिचारभिज्ञापतः ।
आगनुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत् ॥”
अभिघातः शूलसुटिलगुहादिभिरभिहननम्
अभिघट्टः कामशोकभयक्रोधभूतादीनामावेशः
अभिचारः क्षत्वाद्युतुपादनम् । अभिज्ञाप
ब्राह्मणगुरुदृष्टविज्ञादिज्ञतः श्रापः । तं आगनु
ज्वरं यथास्वं यथादोषलक्षणं दोषैर्निभाषये
विजानीयात् ॥ ॥ अपराख्यपि निदाना
न्याह ।

“ये भूतविषवायुमिच्छतभङ्गादिविषवाः ।
रागद्वेषभयाद्ये च ते स्युरागन्तवो महाः ॥”
भयादोषाद्यशब्देन भूतविषवायुमिच्छतभङ्गाद
संयुज्जन्ते । तेन रागादयोभङ्गाद्यन्ता हेतवं
ऽप्यागनुज्वराः स्युः । कार्यकारणयोरभिहो
चारात् । एतेन आगनुजः स्त्रुत इत्यप्य
गनुशब्दो हेतुवाची आगनुर्जायते दौर्बो
त्यत्र आधिवाची अभिघाताभिजङ्गाम्भामिह
लोके दौर्बैर्यथास्वं तं विभावयेदिति वचनेन
प्रतीयते । अभिघातादीनां विप्रलटकारव
मिष्याहारविहाराबाभिव दोषाणां सन्निल
कारणत्वम् । तथा सति दद्यापमानसंयुद्ध
व्यादि लोके आगनुज्वरस्याहमत्वविष
दोषजैस्त्वेव प्रवेशात् । उच्यते । आगनुज्वर
दोषा चारम्भका न किन्तु पश्चादुद्धवनिनः ।
तथा आगनुज्वरस्य सम्प्राप्तिमाह चर
आगनुर्हि कषापूजो जायते पश्चात्तिरे
रुद्धवथ्यत इति ॥ ॥

उत्तरः

तत्र कल्याणतोः को निजो दोष इत्यपेक्षाया-
माह ।

“कामशोकमवाहातुः क्रोधात् पितं जयो मनाः ।
भूताभिवक्तात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥”
कामशोकमवाहात् कामशोकमवाहादागन्तोर्वायुः
कुप्यति । क्रोधात् क्रोधवादागन्तोः पितं
कुप्यति । भूताभिवक्तात् भूताविशेषादागन्तोः
जयो मना दोषाः कुप्यन्ति इत्यर्थः । भूत-
सामान्यलक्षणाः भूतस्य भूतलक्षणास्य सामान्यं
समानता येषां तानि भूतसामान्यानि भूतसा-
मान्यानि लक्षणाणि येषां ते भूतसामान्य-
लक्षणाः मनाः ॥ ॥

अथागन्तुज्वराणां हेतुमैदौलक्ष्यमेदानाह ।
“प्राणास्थिता विषजते तथातीसार एव च ।
भक्तादपिः पिपासा च तोदश्च सह नृच्छया ॥”
विषजते स्वावरजङ्गमविषमचक्षते ज्वरे ।
प्राणः शुक्लाशुविहः लक्ष्यो वर्णः प्राकवर्णो वा ।
अतीसारः स्वावरविषजैव तस्याधोगामित्वात् ।
तोदः कृषीश्वनेनेव यथा ॥ ॥
“अथोद्योगस्यै नृच्छया शिरोरज्ज्वमयुक्तया ।
कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्नालस्यमभोजनम् ॥
हृदये वेदना चास्य गात्रञ्च परिरुप्यति ॥”
कामजे समीहितकान्ताद्यप्राप्तिनिमित्तके ज्वरे ।
चकारात् वागभटोक्तस्यपि लक्ष्यानि बोद्ध-
व्यानि । तानि यथा,—

“कामादभ्युद्योगश्चिह्नो ह्रीनिद्राधीष्टितयः ।
भवात् प्रलापः श्लोकाश्च भवेत् कोपाश्च वेपथुः ॥”
भवात् भयजे ज्वरे प्रलापः । श्लोकाश्च चकारेण
प्रलाप एवाशुलक्ष्यते । कोपाश्च कोपादपि
वेपथुर्भवति ॥ ॥ ननु वेपथुर्नातस्य धर्मः तत्
कथं क्रोधजे ज्वरे वेपथुः । यत उक्तम् । क्रोधात्
पित्तमिति । उच्यते ।

“एकः प्रकुपितो दोष इतरानपि कोपयेत् ॥”
इति वचनात् पित्तकोपितवातजस्य एवात्र
वेपथुः ॥ ॥ किञ्च क्रोधाद्वायुरपि भवति ।
यत उक्तं विदेहेन । क्रोधशोकौ स्फुटौ वात-
पित्तरक्तप्रकोपनाविति । यत उक्तम् ।

“भूताभिवक्तादुद्देशो ह्यस्य रोदनकोपने ।
केचिद्भूताभिवक्त्रोऽयं ह्रवते विषमज्वरम् ॥”
भूताभिवक्त्रोऽयं विषमज्वरो भवति । कदा
चिदपि वेगवान् कदाचिच्छान्तवेग इत्यर्थः ॥

“अभिचाराभिप्रायाभ्यां मोहलुब्धा च जायते ॥”
लुब्धा चेति चकारेण हारीताशुवादि वाग-
भटोक्तञ्च बोद्धव्यम् । तद्वयथा,—

“अत्राभिचारिकैर्मैत्रैर्हृयमानस्य तप्यते ।
पूर्वं मनस्ततो देहस्ततो विष्कोटविभ्रमैः ।
सदाहृन्मूर्च्छास्य प्रवृत्तं वर्तते ज्वर इति ॥”
अथ तेषां चिकित्सा ।

“आगन्तुजे ज्वरे नैव नरः कुर्वन्ति लङ्घनम् ॥”
तथा च वागभटः ।

“शुद्धवातचयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् ॥”
नैव्यते इति शेषः । अन्यच्च ।

उत्तरः

“लङ्घनं न हित कामशोकचिन्ताप्रहारणे ।
भयभूतसमक्रोधलङ्घने च कति ज्वरे ॥
किन्तु दौर्भाग्ये तत्र ह्यनान्मांसरसौदनम् ।
अभिघातज्वरे युद्धात् क्रियासुखविवर्जिताम् ॥
कषायं मधुरं क्षिप्तं यथादोषमथापि वा ।
अभिघातज्वरो नश्येत् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ॥
रक्तावसेकेर्मैत्रैश्च तथा मांसरसौदनैः ॥”
मैत्रैर्मैत्र्याय हितैः ॥ ॥

“अथमन्त्रमात्रमभ्यङ्गं शस्यते ॥
ज्वराशुपाचरेत् पूर्वं चौरमांसरसौदनैः ॥”
अथलङ्घनं कर्मादिवेधो वा । भङ्गश्चेदमेदादिकः ।
भंशो ह्युच्चादितः पतनम् ॥ ॥

“अथान्तेषु चाभ्यङ्गं दिवादिनाश्च कारयेत् ।
अथोद्योगस्यैव विषपित्तप्रवाधनेः ।
जयेत् कषायैर्मेतिमान् सर्वगन्धकृतैर्भिवक् ॥”
सर्वगन्धमाह ।

“चातुर्जातककर्पूरककोलागुरुकुङ्कुमम् ।
लवङ्गसहितैश्चैव सर्वगन्धं विनिर्दिशेत् ॥ ॥
क्रोधजे पित्तजे काष्ठी नाय्याः सङ्काश्यमेव च ।
आन्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥
हृष्येच्च शर्मं याति कामशोकमज्वरः ।
कामैरथ मनोभ्रंशं पित्तैश्चाप्युपक्रमैः ॥
सङ्काश्येच्च शर्मं याति ज्वरः क्रोधसमुत्थितः ॥”
कामैः कामावेशैः । मनोभ्रंशः धिक्कारादिभि-
र्भयजनकवचनैर्वा ॥ ॥

“कामात् क्रोधज्वरो नश्येत् क्रोधात् कामज्वर-
स्तथा ।

चातिताभ्यासुभाभ्याश्च कामक्रोधज्वरस्य ॥”
चातिताभ्यासुभाभ्यां मनसि नियुज्यताभ्यां काम-
क्रोधाभ्याम् ॥ ॥

“भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्न्यावेशनताडनैः ।
जयेद्भूताभिवक्त्रोऽयं मनःसाम्बन्धे मानसम् ॥”
ताडनैरित्यस्य स्थाने केचित् पूजनैरिति पठन्ति ॥
“सहदेवाया मूलं विधिना कण्ठे निबद्धमपहरति ।
एकद्विचित्रतुर्भिर्द्विर्वसेभूतज्वरं पुंसाम् ॥
अभिचाराभिप्रायोऽयौ ज्वरौ होमादिभिर्जयेत् ।
दानखण्डयनातिथ्यैरुत्पातग्रहदुष्टिर्वा ॥”

इत्यागन्तुज्वराधिकारः ॥ ॥

अथ विषमज्वराधिकारमाह । मत्र विषम-
ज्वरस्य निदानादिचिकित्सापर्यन्तं विषमज्वर-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ॥

अथ जीर्णज्वराधिकारः । तस्य निदानादिकं
जीर्णज्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ॥

अथ दुर्जलजनितस्य ज्वरस्य चिकित्सामाह ।
“हरीतकी निम्बपत्रं नागरं सैन्धवोऽननः ।
एषां चूर्णं सदा खादेत् दुर्जलज्वरशान्तये ॥”

इति हरीतकीदि चूर्णम् ॥ ॥

“अथचिमनलमाष्ट्रं पीनसन्धासकासा-
शुदरसुदकदोषानाशु हन्यादशेषान् ।
जनयति तनुकार्णं चित्तनेत्रप्रसादं
पलपरिमितमुष्णीचोदसिद्धः कषायः ॥”

इति मुष्णीकायः ॥ ॥

उत्तरः

“विषं भागद्वयं दग्धकपर्दः पञ्चभागकः ।
मरिचं नवभागञ्च चूर्णं वक्ष्ये प्रोक्षयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसेनास्य कुर्म्यान्नुद्गगनिर्मा वटीम् ।
वारिणा वटिकायुग्मं प्रातः सायञ्च भक्षयेत् ॥
अथ रसो ज्वरे योष्यः सामे दुर्जलज्वरेऽपि च ।
अजीर्णाभानविट्कम्पूलेषु आसकासयोः ॥”

इति दुर्जलज्वरेता रसः ॥ ॥

“पटोलसुस्तान्तवत्तिवासकं

सनागरं घण्टाकिराततिलकम् ।

कषायमेवां मधुना पिबन्नरो

निवारयेत् दुर्जलज्वरसुखम् ॥”

इति पटोलादिकायः ॥ ॥

“किराततिलकचिद्वट्पिप्पली-

विट्कविष्वाकटुरोहिणीरजः ।

निहन्ति लीपं मधुनातिसत्वरं

सुदुस्तरं दुर्जलज्वरं ज्वरम् ॥”

इति किराततिलकादिचूर्णम् ॥ ॥

“भोजनादौ नरैर्भुक्तं मुष्णीराज्यभयोत्थितम् ।
कल्कं तु सहते नित्यं नानादेशोद्भवं जलम् ॥
महार्द्रकयवचारौ पीत्वा चोष्णेन वारिणा ।
नानादेशसमुद्भूतवारिदोषमपोहति ॥”

अथ साध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।

“बलवत्स्वपि दोषेषु ज्वरः साधोऽशुपद्रवः ॥”
ज्वरस्योपद्रवमाह ।

“आसम्प्लृष्टचिह्नैर्दृष्ट्यातीसारविद् यथाः ।
हिक्काकासाङ्गभेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दृश ॥”

प्रसङ्गादुपद्रवाणां चिकित्सायां विशेषमाह ।

“संजातोपद्रवो आधिष्ठान्यो न स्याच्चिकित्-
सकैः ।

आधौ शान्त प्रकृशन्ति सद्यः सर्वेऽप्युपद्रवाः ॥

अतो आधिं जयेद्यत्नात् पूर्वं पञ्चादुपद्रवम् ।

मिषगयः कुशलः सोऽत्र जयेत् पूर्वंसुपद्रवम् ॥

तेष्वपि प्रचुरेषु प्राङ्गाशयेदाशुकारिणम् ।

मूलयाधिं जयेत् पूर्वं जेयो यो वा भवेदली ॥

अविरोधेन वा कुर्म्यादुभयोरपि च क्रियाम् ॥”

तत्र ज्वरे आसस्य चिकित्सा ।

“सिंहो यात्री ताम्रमल्ली पटोली

शङ्खी पद्मा पुष्करं रोहिणी च ।

शार्कं शट्टा शैलमल्लिका वीजं

आसं हन्यात् सन्निपाते दशाङ्गः ॥”

सिंहो वङ्गीकटैया । यात्री कटैया । ताम्रमल्ली

दुरालभा । पद्मा भागी । रोहिणी कटुकी ।

शैलमल्ली कोरैया । इति दशाङ्गो योगः ॥ ॥

“भागोनिम्बघनाभयान्ततताभूनिम्बवासाविषा-
त्रायनीकटुकावचात्रिकटुकश्लोनाकशुद्धमेः ।

रास्त्रायासपटोलपाटलिशूटीदार्दीविशाला-

चिद्वट्-

ब्राह्मीपुष्करसिंहिकाद्वयनिशाघात्राचदेव-

हमेः ॥

काथोऽयं खलु सन्निपातनिवहान् ह्रादिशलां

पानतो ।

दुर्हर्षात्रिजतेऽसौ विजयते सर्पां नरत्मानव

द्योतते १० द्युमत् ११ । इत्येकादश ज्वलति-
कर्माद्यः । इति वेदनिर्घण्टौ १ अध्यायः ॥
ज्वलनः, पुं, (ज्वलतीति । ज्वल + “जुचदृक्कथ्य-
दन्त्यलुप्यधिज्वलमुचलवपतपः ।” ३ । २ ।
१५० । इति युष् ।) अग्निः । (यथा, कला-
पिलासे । १ । ४ ।
“यत्र जिनयनयनज्वलनज्वालावलीशूलभ-
ट्टतिः ।
जीवति मानसजन्मा शशिवदनावदनकान्ति-
पीयूषैः ॥”)
विचक्रवृत्तः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥ (ज्वल +
भावे क्युट् ।) दहने, स्त्री ॥
ज्वलनाग्निः, [नृ] पुं, (ज्वलनः कुर्यवहीप्रि-
विश्रुतः अग्निः प्रस्तरमग्निः । निवर्तकर्मधारयः ।)
कुर्यकान्तमग्निः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ज्वलितः, जि, (ज्वल + क्तः ।) दग्धः । उज्ज्वलः ।
इति मेदिनी । ते, ११० ॥ (प्रदीपः । यथा,
महाभारते । ६ । १८ । ६ ।
“काञ्चनाङ्गदिनो रेजुर्ज्वलिता इव पावकाः ॥”)
ज्वलितो, स्त्री, (ज्वलो दीप्तिरस्यस्याः । ज्वल +
इनिः + ङीप् ।) कृन्नालता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
ज्वालः, पुं स्त्री, (ज्वलतीति । ज्वल + “ज्वलितिक-
सन्तोभ्यो ञः ।” ३ । १ । १४० । इति ञः । पक्षे
स्त्रियां टाप् ।) अग्निशिखा । इत्यमरः । १ । १ । ६० ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २२८ । ३ ।
“दीप्तो ज्वालेरनेकाभैरधरेषोऽथ वीर्यवान् ॥”)
दीप्तिविशिष्टे, जि । इति सुगन्धोद्यम् ॥
ज्वाला, स्त्री, दग्धान्तरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(ज्वलतीति । ज्वल + ञः + टाप् ।) अग्निशिखा ।
इत्यमरः । १ । १ । ६० ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । १२ । २४ ।
“अभ्युद्यतोयशस्त्राणि ज्वालामालाकुलैर्मुखैः ॥”
दाहश्च ॥ (खनामख्याता ऋक्षस्य पत्नी । यथा,
महाभारते । १ । ६५ । २५ ।
“ऋक्षः खलु तच्छकटद्वितरमुपयेमे ज्वालां नाम ।
तस्यां पुत्रं मतिनारं नामोत्पादयामास ॥”)
ज्वालार्हभक्तः, पुं, (जालार्हभ + स्वार्थे कन् ।
ततः एषादरादित्वात् साधुः ।) रोगविशेषः ।
तत्पर्यायः । ज्वलारासभक्तमयः २ ज्वाला-
खरगदः ३ गर्हभगदः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य लक्षणं जालार्हभशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
ज्वालानिष्ठः, पुं, (ज्वाला शिखा एव जिह्वा
यस्य ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ ॥
(खण्डस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते
६ । ४५ । ५८ ।
“ज्वालानिष्ठः करालश्च श्रितकेशो जटो हरिः ॥”
दानवविशेषः । स तु वलिराजस्य सेनानी-
विशेषः । यथा, हरिवंशे । २३२ । ६ ।
“करालो ज्वालानिष्ठश्च शताङ्गः श्रतलोचनः ॥”)
ज्वालामुखी, स्त्री, (ज्वालेव मुखं प्रधानं यस्याम् ।
तत्राजसप्रज्वलितज्वालाभिरेव पूजादिकं युज्याति

देवीवतीऽस्यास्तथात्मम् ।) पीठस्थानविशेषः ।
तत्र भगवत्या जिह्वा पतिता । तत्र अम्बिका
देवी । उज्ज्वलनामकभैरवश्च । इति पीठमाणा ॥
यथाच ।
“जालामुखा महाजिह्वा देव उज्ज्वलभैरवः ।
अम्बिका सिद्धिदा नास्ती स्तनं जालन्धरे मम ॥”
इति तन्त्रचूडामयौ पीठनिर्णयः ॥
विद्याविशेषः । यथा,—
“ज्वालामुखीक्रमं वक्ष्ये सा पूज्या मध्यतः
शुभे ॥
निव्याख्या भदनान्तरा मदमोहापल्लवसिः ॥
कमला श्रीभारती च आकर्षणी महेश्वरिणि ।
ब्रह्माग्नी चैव माहेश्वरी कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही चैव माहेश्वरी चासुखेति च पूजयेत् ।
विजया चाजिता चैव मोहनी चापराजिता ॥
स्तम्भनी जपनी पूज्या कालिका पद्मवास्तवः ।
ज्वालामुखीक्रमं पूज्य विद्यादिहरणं भवेत् ॥”
इति गारुड ज्वालामुखीविद्या २०४ अध्यायः ॥

भा

भा, भकारः । स यज्जननवमवर्णः चवर्गचतुर्थ-
वर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति वाक-
रणम् ॥ (यदुक्तं शिचायाम् । १७ ।
“कण्ठग्राह्याविपुयशास्त्राण्योष्ठजाड्यपू ॥”)
अस्योत्पत्तिर्यथा,—
“विसर्गस्तालुगः सोष्ठा शं चवर्गश्च यन्तथा ॥”
इति प्रपञ्चसारः ॥
(वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा,
“त्रिकोणकुण्डलीरूपा वामदक्षिणयोगतः ।
क्रमशस्तानु तिष्ठन्ति चन्द्रस्यैवाययः प्रिये ॥
तत्र क्रोडगता मात्रा शक्तिब्रह्मस्वरूपिणी ।
ऊर्ध्वमात्रा तथेन्द्राणी मध्ये गारायणी स्मृता ॥”
अस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
“ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुस्व कमलानने ! ।
सन्तप्तहेमवर्णाभां रक्ताम्बरविभूषिताम् ॥
रक्तचन्दनलिभाङ्गीं रक्तमाल्यविभूषिताम् ।
चतुर्दशभुजां देवीं रत्नहारारोज्ज्वलां पराम् ॥
ध्यात्वा ब्रह्मस्वरूपां तां तन्मनः दृष्ट्वा जपेत् ॥”
अस्य स्वरूपं यथा,—
“भकारं परमेशानि ! कुण्डली मोक्षरूपिणी ।
रक्तविद्युत्प्रताकारं सदा त्रिगुणसंयुताम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिविधसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं तथा ॥”
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
तस्य ३५ पञ्चविंशत् नामानि यथा,—
“भो भङ्गारी गुह्यो भक्तावायुः सत्यः बहुमतः ।
अनेशो द्वाविणी नादः पाप्मी जिह्वा जलं
स्थितिः ॥
विराजन्तो धनुर्धरः कर्कशो नादजः कुजः ।
दीर्घनाहुवलो रूपमाकाङ्क्षितः सुचक्षणः ॥
दुर्मुखो नष्ट आत्मवान् विकटा कुचमकुलः ॥

कलहंसप्रिया वामा अङ्गुलीमध्यपर्वकः ।
दक्षहावाहृहासश्च पाषाणा यज्जनः खरः ॥”
इति नागतनशास्त्रम् ॥
भाः, पुं, (भटति वङ्गीभवतीति । भट वङ्गाति +
वाहुलकात् ङः ।) भक्तावातः । अनुवर्णम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अगुह्यः । सुरगुहः ।
हेतुराजः । अग्निः । तारवायुः । इति मेदिनी ।
भो, १ ॥ नष्टे, जि । इति शब्दरत्नावली ॥
भगभगायमानः, जि, (भगभग इवाचरतीति ।
भगभग + “कर्तुः क्यङ् लोपश्च ।” ३ । १ । ११ ।
इति क्यङ् ततः शानच् ।) चाकविक्रयुक्तः ।
भक्तभक्तिया इति भावा । यथा,—
“मयूरवरगामिनीं सुरदशवर्ण्योत्कटां
रत्नकण्ठितघण्टिकां निशितशक्तिहस्तोद्यताम् ।
प्रभानिकररश्मिभिर्भगभगायमानांशुकां
नयामि गुह्यसम्भवां त्रिदशभुजनिर्वाणिकाम् ॥”
इति देवीपुराणे खड्गवधे मातृस्ववनामाध्यायः ॥
भङ्गारः, पुं, (ल + भावे ञच् कारः । अभिन्नवस्तु-
शब्दस्य कारः करणं यच् ।) अमरादिशब्दः ।
यथाह वज्जालसेनः ।
“प्रारब्धो मधुपैरकारणमहो भङ्गारकोला-
हलः ॥”
(तथाच पञ्चतन्त्रे । ५ । ४२ ।
“ग्रहण्योत्कृष्टाहते दूरं तमसि प्रियवलिधौ ।
धन्यानां विश्रुति श्रोत्रे गीतभङ्गारका सुधा ॥”)
भक्ता, स्त्री, (अभिन्नवस्तुशब्देन भटति वेगेन
वहतीति । भट् + वाहुलकात् ङः । ततश्चाप् ।)
अग्निविशेषः । जलकणवर्णम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥
भक्ताग्निलः, पुं, (भक्ताभ्यनियुक्तोऽग्निलः ।
प्राट्घिजवायुः । भक्तावातः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
भक्तावातः, पुं, (भक्ताभ्यनियुक्तो वातः ।
प्राट्घिजवायुः । इति जलायुषः ॥ (यथा
ब्रह्मवेवर्त्त गणपतिखण्डे ३५ अध्याये ।
“भक्तावातं रक्तवृष्टिं वात्याश्च दृष्टपातनम् ।’
भट, संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-पा
अकं-सेट् ।) भटति केशः । परस्परं का
स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
भटिः, पुं, (भटति परस्परं संलग्नो भवतीति
भट संहतौ + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां ४
११७ । इति इन् ।) सुदृढश्च । इत्युणादिकोवः
भटिति, य, इतम् । श्रौतम् । तत्पर्यायः । साक्
अज्जसा ३ अज्जय ४ सपदि ५ ज्ञाक् ६ मञ्जु ७
इत्यमरः । ३ । ४ । २ ॥ (यथा, पञ्चदर्श
७ । १२५ ।
“तत्त्वविस्तृतिमात्राज्ञानार्थः किन्तु विपर्ययात्
विपर्येतुं न काजोऽस्ति भटिति स्वर
कचित् ॥”
भक्ति, य, (भटिति इति शब्दस्य प्राप्त्यभावात्
भक्ति इति सिद्धम् ।) भटिति । इति प्रात
भाषायां काचप्रकाशः ॥

अभर्तः

अभर्तुकारः, पुं. (अभ + भावे च्त् कारः । अभर्तु-
कारः कर्तृत्वं यच् ।) अभर्तुकार-
शब्दः । कर्तृत्वादिभ्यः । यथा, कालिदासः ।
“उद्देवस्तु जगत्त्रिकुण्डलम् अभर्तुकारः स्वयं वायं-
ताम् ॥”

अभ, उ भवे । इति कविकल्पद्रुमः । (अ-परं-
सकं-सेट् । उदितात् लावेट् ।) उ, अभित्ता
भान्ता । इति दुर्गादासः ॥

अभ्यः, पुं. (अभ्यः पृषोदरादिभ्यान् साधुः ।)
सम्यातपतनम् । अभ्यः । इति जटाधरः ॥
(यथा, महावीरचरिते । [ताः ॥])

“पुष्पास्त्रोटदन्त-समुद्रविभरेः पातालभस्याश्च
अभ्यासः, पुं. (अभ्यं जम्भं आराति आददातीति ।
आ + रा + बाहुलकात् कुः ।) वानरः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अभ्याशी, [न] पुं. (अभ्येन सम्यातेन अभ्यातीति ।
अभ्य + शिनिः । मत्स्यादिघारणकात् अभ्य-
दानपूर्वकपतनादस्य तथात्वम् ।) मत्स्यरङ्ग-
पक्षी । इति जटाधरः ॥

अभ्यी, [न] पुं. (अभ्यो जम्भोऽध्यस्येति । अभ्य
+ “अत इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति
इनिः ।) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥

अरः, पुं. (भीर्यति भीर्योभवति पतनादिस्थान-
संनेनेति । भृ + “अदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ ।
इत्यप् ।) निर्भरः । पर्यन्तावतीर्णजलप्रवाहः ।
इत्यमरः । २ । ३ । ५ ॥ (सम्बद्धः । यथा,
नैवेद्ये । २ । ३२ ।

“कलसे निजहेतुदण्डः

किन्तु चक्रभ्रमिकारिता गुणः ।

स तदुच्चकुक्षौ भवन् प्रभा-

भरचक्रभ्रमिमातनोति यत् ॥”

“स कलसः प्रभाकूपेण कान्तिसम्पन्नश्च चक्रभ्रमिं
कुजालचक्रभ्रमयमातनोति जनयति । यद्वा
प्रभाभरे कान्तिप्रवाहे चक्रभ्रमिं चक्रवाक-
भ्रान्तिमातनोति ।” इति तट्टीका ॥

अरा, स्त्री. (अर + टाप् ।) अरः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

अरी, स्त्री. (अर + डीष् ।) अरः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

अर्षे, श्र उक्तौ । भर्तुंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-परं-सकं-सेट् ।) रेणोपधः । श्र, अर्षेती
अर्षेती । गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठफलान्
श्रजन्तानामादीपोरिति गुणो विभाषा वेदेष्-
वारणभेदश्च । भर्तुं सत्कर्त्तव्यम् । इति दुर्गादासः ॥

अर्षे, श्र उक्तौ । भर्तुंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श्र, अर्षेती अर्षेती ।
भर्तुं सत्कर्त्तव्यम् । इति दुर्गादासः ॥

अर्षे, श्र उक्तौ । भर्तुंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श्र, अर्षेती अर्षेती ।
भर्तुं सत्कर्त्तव्यम् । इति दुर्गादासः ॥

अर्षरः, पुं. (अर्ष इत्ययत्तशब्दं रातीति । रा +
कः । यद्वा, अर्षेति शब्दादयते इति । अर्ष +

५६८

अभर्तकं

वहुलवचनात् अरः ।) वाद्यविशेषः । इत्यमरः ।
१ । ७ । ८ ॥ चम्पेपुटाच्छादितकाष्ठस्थानम् ।
इति तट्टीकाचारस्तुम्बरी ॥ करङ्ग इति ख्यातः ।

“लिखितो जङ्गरी प्रोक्तो अभर्तः पटङ्गः स्तुतः ॥”
इति भरतधृतवेङ्कटः ॥

तत्पर्यायः । अभर्तकी २ अभर्ती ३ अभरी ४
अभर्तरी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ८५ ।

“आदौ जलघनीकृतमेरीभर्तव्यम् ॥”
अभर्तयेति निन्द्यते इति । अभर्त भर्तुंसे + अरः ।)
कलियुगम् । (अभर्तरी अभर्तशब्द इवाव्यस्येति ।
अच् ।) नन्दमेदः । इति मेदिनी । रे, १५८ ।

(हरिण्याचपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
३ । ७६ ।

“हरिण्याचस्तुताः पञ्च विद्वांसः सुमहावनाः ।
अभर्तः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा ।
महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥”

अभर्तकः, पुं. (अभर्त + स्वार्थे कन् ।) कलियुगम् ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥

अभर्तरी, स्त्री. (अभर्तयेति निन्द्यते इति । अभर्त
भर्तुंसे + बाहुलकात् अरः । ततश्चाप् ।) वैश्या ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥ (जलशब्दविशेषः । यथा,
काशीखण्डे । ८६ । ६८ । [वतो ॥])

“किण्टीशयन्दा भाङ्गारकारिणी अभर्तरी-
अभर्तरी, स्त्री. (अभर्त + गौरादिभ्यान् डीष् ।)
अभर्तवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
हरिवंशे । २३७ । २ ।

“गोसुखाङ्गराणाञ्च भेरीणां सुरजः सह ।
अभर्तरीडिङ्गिमानाश्च अग्र्यन्त महास्वनाः ॥”

अभर्तरीकः, पुं. (अभर्ततीति । अभर्त + “फर्-
रीकादयश्च ।” उणां । ४ । २० । इति ईकन्
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शरीरम् ।

इत्युयादिकोषः । देशः । चित्रम् । इति संक्षिप्त-
सारे उणादिवृत्तिः ॥

अभर्तुभला, स्त्री. (अभर्तुभल इत्ययत्तशब्दो-
ऽध्यस्यति । अच् ।) हस्तिकर्मास्थानम् ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥

अभर्तरी, स्त्री. (अभर्तरी । पृषोदरादिभ्यान् लणोपः ।)
हुङ्कुः । अभर्तवाद्यम् । बालचक्रम् । केश-
चक्रम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥

अभरा, स्त्री. कन्या । आतपस्योन्मिः । इति
मेदिनी । ने, २० ॥

अभरः, पुं. वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति जटाधरः ॥
स क्षत्रियात् ब्राह्म्यात् सवर्णायां जातः । (यथा,
मनुः । १० । २२ ।

“अहो मल्लश्च राजन्यान् ब्राह्म्यामिच्छिविरेव च ॥”
प्रहासकः । इति महाभारतम् ॥ भौङ्ग इति
भाषा । (स्त्री, अभर्तवाद्यम् ।)

अभर्तकं, स्त्री. (अभर्त + स्वार्थे कन् ।) कांक्षनिमित्त-
करतालकम् । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
“श्रिवागारे अभर्तकश्च स्यागारे च शृङ्गकम् ।
दुर्गागारे वंशिकायां मधुरीच न वादयेत् ॥”

अभवाश

अभवाशः, पुं. (अभो अभवाशश्च इव कच्छः
कच्छखरो यस्य ।) पारावतः । इति चारा-
वली । ८७ ॥

अभरौ, स्त्री. (अभं अभवाशश्च रातीति ।
रा + कः । खियां डीष् ।) हुङ्कुः । अभर्त-
वाद्यम् । (यथा, काशीखण्डे । २६ । ६८ ।

“अभरौवाद्यकुशला अभर्तुभाजललाहता ॥”
बालचक्रम् । बालकीति ख्यातम् । इति मेदिनी ।
रे, १५६ ॥ शुङ्गम् । जोदः । इत्यजयपालः ॥

अभिका, स्त्री. (अभौव कायतीति । के + कः ।
पृषोदरादिभ्यान् साधुः ।) उद्गर्जनपटः । जोतः ।
इति मेदिनी । के, ६६ ॥ उद्गर्जनमलम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

अभौ, स्त्री. (अभ + डीष् ।) अभर्तवाद्यम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अभोलः, पुं. (अभं क्षिप् ताडयः सन् कोलः ।
ततः पृषोदरादिभ्यान् साधुः ।) तर्कुलासकः ।
इति चारावली । २१३ ॥ टङ्गधार वांटुल
इति भाषा ॥

अघ, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अ-परं-सकं-
सेट् ।) आद्यस्वरौ । अभवति । वृद्धस्वरौ चाय-
मिति केषित् । अभवति । इति दुर्गादासः ॥

अघ, अ यच् । पिधाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अ-उभं-सकं-सेट् ।) अ, अभवति अभवते
वक्षं जनो यज्जाति परिदधाति वितर्धः । सप्तम-
स्वरादिरयमिति पूर्वचन्द्रचिञोचनरामाः ।

अघति अघते । इति दुर्गादासः ॥

अघं, स्त्री. (अस यच् + अच् ।) खिलम् । इत्यजय-
पालः ॥

अघः, पुं. (अव्यते वध्यते भक्षयाय अभवते यज्यते
इति वा । अघ + “खनो च च ।” ३ । ११५५ ।
इति च ।) मत्स्यः । इत्यमरः । १ । १० । १ ॥
(यथा, भगवद्गीतायाम् । १० । ३१ ।

“अघाणां मकराणां क्षीतसामक्षि जाह्नवी ॥”
मकरः । यथा, रामायणे । २ । ११४ । ४ ।
“लीनमीनअघयाहं क्षणं गिरिनदीमिव ॥”

तापः । वनम् । इति मेदिनी । घे, १२ ॥
मीनराशिः । यथा,—
“वाह्वंसमभघे मेघे वसुसाहो घटे वृषे ॥”

इति समयप्रदीपः ॥

अघकेतनः, पुं. (अघो मकरो मीनो वा केतनं केतु-
रस्य ।) कन्दर्पः । इति हज्जायुधः ॥

अघा, स्त्री. (अघ् + अच् ततश्चाप् ।) नागवला ।
इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥

अघाङ्कः, पुं. (अघः अङ्को यस्य ।) अग्निरङ्कः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (कन्दर्पः । यथा, श्रीकच्छ-
चरिते । ११ । २ ।

“यत्कला किल अघाङ्कपुलिन्द-
स्य मानवङ्गिभ्रतभाघात् ॥”
अघाशनः, पुं. (अघान् मत्स्यान् अभ्यातीति ।
अघ् ग भोजने + कर्तरि ण्युः ।) शिशुमारः ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥

भक्षोदरी, स्त्री, (भक्षो मन्त्र एव उदरं उत्पत्तिस्थानमस्याः । भक्षस्य उदरं उत्पत्तिस्थान-
तयास्यस्याः इति अश्वत्थामोऽभिज्ञेके ।)
यावमाता । इति भिक्षाशेषः ॥
भाङ्गुतं, स्त्री, (भाम् इत्ययत्तशब्दस्य कृतं करणं
यत्र ।) चरणाङ्गुलारविशेषः । इति चरणिः ॥
भाटः, पुं, (भाट + णच् ।) निजुङ्गः । कान्तारः ।
ब्रह्मादीनां मार्गमन्त्रः । इति मेदिनी । टे, १६ ॥
भाटनः, पुं, (भाटं जातीति । जा + कः ।) घण्टा-
पाटलिः । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥
भाटा, स्त्री, (भाट + णच् + अच् ततटाप् च ।)
भूम्यामलकी । इत्यमरः ॥ यूथोदृचः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
भाटिका, स्त्री, (भाटा + स्त्री कन् । टापि अत
इत्यच् ।) भूम्यामलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
भामकं, स्त्री, (भाम् + णच् ।) दम्पिका । इति
हारावली । २१४ ॥ भामा इति भाषा ॥
भामरः, पुं, (भामं रातीति । रा + कः ।)
तर्कशायः । इति शब्दरत्नावली ॥ टेकुयार शाय
इति भाषा ॥
भार्भरः, पुं स्त्री, (भर्भरवादनं शिल्पमस्य ।
“महदुक्तभर्भरवादनयतरस्याम् ।” ४ । ४ । ५६ ।
इति अयम् ।) भार्भरिकः । भार्भरवाद्यकर्ता ।
इति आकारणम् ॥
भालिः, स्त्री, यज्ञनविशेषः । भारि इति ख्याता ।
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे २ भागे ।
“आन्त्रमामर्षणं पिष्टं राजिकालवगन्वितम् ।
भृष्टं हिङ्गुयुनं पूतं चोलितं भालिरुच्यते ॥
भालिर्भरति निज्यायाः कुण्डलं कण्ठशोधनी ।
मन्दं मन्दं निपीता सा रोचनी वङ्गिबोधनी ॥”
(जारिः जालिः इति पाठोऽपि कुत्रचित् दृश्यते ॥)
भाङ्गुः, पुं, (भा इति कृत्वा वाति वायुरत्र । वा +
ङ्गुः ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
भाङ्ग इति भाषा ॥
भाङ्गुकः, पुं, (भाङ्गुरेव । स्वार्थे कन् ।) वृक्षविशेषः ।
भाङ्ग इति भाषा । तत्पर्यायः । पिचुलः २
भाङ्गुः ३ भाङ्गुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
भिक्षाकं, स्त्री, (लिङ्गि + आकन् । एषोदरात्
साधुः ।) फलविशेषः । भिक्षा इति भाषा ।
अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । आम-
वातमन्दाभिकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
भिक्षुनी, स्त्री, (लिङ्गि + णिनिः । एषोदरात् साधुः ।
ङीप् च ।) जिङ्गनीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
उक्ता । इति शब्दरत्नावली ॥
भिक्षी, स्त्री, (लिङ्गि + अच् ङीप् । एषोदरात्
साधुः ।) जिङ्गनीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
भिक्षिमः, पुं, (भिक्षु इत्ययत्तशब्दं कृत्वा भमति
अति वृक्षादीन् दृष्टीत्यर्थः । (भम भञ्जे +
अच् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) दावाभिः ।
इति हारावली ॥ २६८ ॥
भिक्षिरिष्टा, स्त्री, क्षुपविशेषः । भिक्षिरीटा ।
इति भाषा । तत्पर्यायः । फला २ पीतपुष्पा ३

भिक्षिरा ४ रोमाभयपला ५ वृत्ता ६ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् ।
रक्तातिसारनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् ।
वर्त्यत्वम् । महिषीक्षीरवर्द्धनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भिक्षी, स्त्री, (भिक्षा इत्ययत्तशब्दोऽस्यस्याः ।
अच् ततो ङीप् च ।) भिक्षी । यथा,—
“भिक्षीवायत्तमधुरा कृष्णनी मधुराकृतिः ॥”
इत्यामरः ॥

भिक्षी, स्त्री, (भिमिति कृत्वा रटतीति । रट् +
अच् । ङीप् च एषोदरात् साधुः ।) पुष्पवृक्ष-
विशेषः । भौटी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
सैरीयकः २ इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ कण्ट-
कुरण्टः ३ सैरीयकः ४ भिक्षिका ५ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ नीलभिक्षाः पर्यायः ।
वाणा १ दाची २ अर्भगलः ३ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ७३ ॥ वाणः ४ अर्भगलः ५ इति
तट्टीका ॥ सहचरः ६ नीलकुरण्टकः ७ ।
इति रत्नमाला ॥ अरुणभिक्षाः पर्यायः ।
कुरवकः १ । इत्यमरः ॥ पीतभिक्षाः पर्यायः ।
कुरण्टकः २ सहचरी २ । इत्यमरः ॥ सह-
चरः ३ सहचरः ४ । इति तट्टीका ॥ वीरः
५ पीतपुष्पः ६ दासी ७ कुरण्टकः ८ । इति
रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । दन्तामयशूलवातकफप्रोफकासत्वग्दोष-
नाशित्वम् । कुन्दरत्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
भिरिका, स्त्री, (भिरौति अयत्तशब्देन कायति
शब्दायते इति । के + कः टाप् च ।) भिक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

भिरौ, स्त्री, (भिर इत्ययत्तशब्दो अस्यस्याः ।
अच् ङीप् ।) भिक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

भिक्षिः, स्त्री, (भिर इत्ययत्तशब्देन लिङ्ग-
तीति । लिङ्ग + ङिः । रस्य लः ।) वाद्य-
विशेषः । यथा, मृगार्थदीपिकायाम् ।

“घण्टाशङ्खज्या भरीन्दङ्गौ भिक्षिरेव च ।
पञ्चानां शस्यते वाद्यं देवताराधनेषु च ॥”

भिक्षिका, स्त्री, (भिर इत्ययत्तशब्दं लिङ्गतीति ।
लिङ्ग + ङिः रस्य लत्वे साधुः । ततः स्वार्थे
कन् ।) भिक्षी । (यथा, रामायणे । २ । ६ । ११ ।
“भिक्षिकाविरुतेर्दीर्घं रुदतीव समन्ततः ॥”)
आतपस्य रुचिः । विलेपनमलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
भिक्षिकारावः । उद्धर्तनवस्त्ररुचिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (उद्धर्तनवस्त्रम् । भिक्षुटी । इति
मेदिनी । के, ६६ ॥)

भिक्षी, स्त्री, (भिक्षि + कृदिकारादिति वा
ङीप् ।) कीटविशेषः । भिक्षिपीका इति भाषा ।
तत्पर्यायः । भिक्षीका २ भिक्षिका ३ भिरिका ४
भोरका ५ भिरौ ६ चीलिका ७ चीलिका ८
चिक्की ९ भङ्गारी १० चीलिका ११ । इति
शब्दरत्नावली ॥ चीरी १२ । इत्यमरः । २ । ५ ।
२८ ॥ चीरका १३ । इति तट्टीका ॥ (यथा,
भागवते । ६ । १३ । ५ ।

“अहं भिक्षीखनकर्मणः-

उलकावाग्भिर्यथितान्तरात्मा ॥”

आतपस्य रुचिः । वती । उद्धर्तनानुक्तम् । इति
मेदिनी । खालीखनकर्मणम् । इत्ययमर्थः ॥
भिक्षीकण्डः, पुं, (भिक्षीवत् कण्डः कण्डशब्दो
ऽस्य ।) वृक्षकोपः । इति भिक्षाशेषः ॥
भिक्षीका, स्त्री, (भिक्षी + वंशार्था कन् तत
टाप् ।) भिक्षिका । इति हेमचन्द्रः ॥
भोरका, स्त्री, (भिर इति कृत्वा कर्त्त रौतीति ।
व + शब्दे बाहुलकात् कच् टाप् च ।) भिक्षी ।
इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥

भु, ङ गत्याम् । (भौ-आत्म-सकं-अनिट् ।) कुड-
स्थाने भुङ् इत्यपि केचित् । ङ, भवति । इति
दुर्गादासः ॥

भुण्टः, पुं, (भट् वंशते + णिनि एषोदरात् साधुः ।
लम् ।) अप्रकाङ्क्षकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भुमरिः, स्त्री, रागिणीविशेषः । यथा,—

“प्रायः शङ्करावकुला माभीकमधुरा कटुः ।
एकैव भुमरिणीके वणादिनियमोज्झिता ॥
अतो लक्ष्यमेतस्या नोदाहारि विशेषकम् ।
इदं हि शालनं क्वचं प्रसिद्धं वृषरञ्जनम् ॥”

इति सङ्गीतदासोदरः ॥

भुङ्गिः, पुं, कस्तुकिभेदः । स्त्री, दुष्टदेवश्रुतिः । इति
मेदिनी । के, १४ ॥

भृ, ष य च्याने । गतबहुवचोभाव इति यावत् ।
(दिवा-परं-अकं-अनिट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥
भ, भरा । य, भौयति । इति दुर्गादासः ॥

भोङ्, पुं, गुवाकवृक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भ्यु, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भौ-आत्म-
सकं-अनिट् ।)

ज

ज, जकारः । स यञ्जनदशमवर्णः चवर्गपञ्चम-
वर्णश्च । (असौ तु अर्द्धमात्राकारेणोच्चार्यः ।
अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति आकारणम् ॥)
अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“विसर्गस्तालुगः सोष्ठा शं चवर्गश्च यत्तथा ॥”
इति प्रपञ्चसारः ॥ ३० ॥

(पाणिनिमते तु अस्योत्पत्तिस्थानं नासिका-
न्विततालु । अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन तालु-
मध्यस्य अर्धः आभ्यन्तरप्रयत्नः । वंशारवा-
धोधा अल्पप्राणश्च वास्तव्यताः । मातृकाव्यासि
ऽस्य वामहस्ताङ्गुल्यग्रे आसक्त्या स्थात्
वज्रीयवर्णमालायां) अस्य लेखनप्रकारो यथा,
“कुडलीरूपमास्थाय द्यतो वामतस्ततः ।
जुषुषाधोगता मात्रा वामतः कुञ्चिता पुनः ॥
तिष्ठन्ति तासु जिह्वासु ध्वन्यन्तरवशाः सदा ।
कुडलीरूपमास्थाय तु या मात्रा मध्यतः स्थिता
महाशक्तिस्वरूपा सा ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥ ३१ ॥
चतुर्भुजां ध्वन्यवर्णां कण्ठाभ्यन्तरविभूषिताम् ।
नासिकाङ्गारव्युक्तां जटासङ्कुटाराजिताम् ॥

ट

इवहासुतुलीं निवां वरदां भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपं तत्कर्म दृश्या जपेत् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामवेद्युतम् ।

“सदा ईश्वरच्युतं नकारं श्रुत्वा सुन्दरि ।।

रक्तविद्युज्जताकारं वा स्वरं परमकुङ्कुली ।

पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राकारकं सदा ।

त्रिप्रशक्तिवर्धितं वर्णं त्रिविधवर्धितं सदा ॥”

तस्य २२ त्रिप्रशक्तिर्नामानि यथा,—

“नकारो बोधनी विद्या कुङ्कुली मन्त्रो विद्यत् ।

कौमारी नागविद्यानी सखाकुलनखो वक् ।

श्रुत्वाश्चर्यं तां बुद्धिः खर्गाला चर्वरभ्रनिः ।

धर्मैकपादः सुमुखो विरजा चन्द्रेन्दरी ।

गायनः पुण्यधन्वा च रागात्मा च वराचिणी ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

जः, पुं, गायनः । चर्वरभ्रनिः । इत्येकाक्षर

कोषः । वजीवर्हः । शुकः । वाममतिः । इति

मेदिनी । जे, १ ॥ (गणपाठे धातोरुभय-

पदत्वविज्ञापकोऽनुबन्धविशेषः । इति वोपदेवः ॥)

जिः, पुं, प्रत्ययविशेषः । स प्रेरणार्थं भवति ।

तस्य इकारस्तिष्ठति । धातोरनुबन्धविशेषः ।

स वर्तमानकृतप्रत्ययबोधकः । इति वोपदेव

स्वामी ॥

जान्, पुं, (जिः प्रत्ययविशेषोऽन्ते यस्य ।) जि-

प्रत्ययान्तः । यथा, “जिजान्तपिबधे” इत्यादि

आत्मनेपदप्रकरणीयसूत्रम् ॥ स च प्रत्ययः

धातोः शब्दाच्च भवति । यथा, जिः प्रेरणे

इति लेः स्यात्स्थाने जिरिति च सुम्भबोध-

याकरणम् ॥ सुम्भबोधयाकरणस्य परिच्छेद-

विशेषः । यथा, इति ज्ञान्तपादः ॥

ट

ट, टकारः । स अङ्गनेकादशवर्णः । टवर्गप्रथम

वर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं चूर्द्धा । इति याक-

रणम् ॥ (अस्योच्चारणे चूर्द्धस्थानेन जिह्वामध्यस्थ

स्पर्शः आन्तरप्रथमः । मातृकायामस्य

दक्षिणस्थितिं न्यास्यत्वम् । वर्ण्यवर्णमाला-

याम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“कूर्द्धाधःक्रमतो रेखा कुङ्कुलीरूपतत्त्वधः ।

तिष्ठन्ति तासु निवासु कुवेरयमवायवः ॥

मात्रा कोणगता चोर्द्धा तत ऊर्ध्वगता तु वा ।

या निवासा परमा शक्तिश्चतुर्ध्वगप्रदायिनी ॥

ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि श्रद्धां वरवर्णिनि ! ।

मालतीपुष्पवर्णाभां पूर्णचन्द्रनिर्भेष्याम् ॥

दृश्याबुधमायुक्तां सन्नालङ्कारच्युताम् ।

परमोक्षप्रदां निवां सदा स्मरतुलीं पराम् ॥

एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपं तत्कर्म दृश्या जपेत् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ॥

अस्य स्वरूपं यथा,—

“टकारं चञ्चलापाङ्गि । स्वरं परमकुङ्कुली ।

कोटिविद्युज्जताकारं पञ्चदेवमयं सदा ।

टङ्कणः

पञ्चप्रायद्युतं वर्णं शुक्लवयसमन्वितम् ।

त्रिप्रशक्तिवर्धितं वर्णं त्रिविधवर्धितं सदा ॥”

इति कामधेयुतन्त्रम् ॥

तस्य २७ सप्तविंशतिनामानि यथा,—

“टङ्कारः कपाली च कोमलाः खेचरी भ्रमिः ।

सुकुण्डो विमदा एष्ठी वैष्णवी वाचणी नवः ॥

दद्यात्तकार्द्वयमन्त्रं च जरा भृतिः पुनर्भवः ।

दृष्ट्वातिर्धनुश्चिन्ता प्रमोदा विमला कटिः ॥

राजा गिरिर्मेहाधनुर्ध्यात्मा सुमुखो मन्त्रः ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

टं, स्त्री, (टल् + डः ।) करङ्कः । इति विश्वः ॥

टः, पुं, (टल् + डः ।) वामनः । पादः । निखनः ।

इति मेदिनी । टे, १ ॥

टक, इ क वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-

परं-सकं-सेट् ।) इ क, टङ्कयति । इति दुर्गा-

दासः ॥

टङ्कदेशीयः, पुं, (टङ्कदेशे भव इति छः ।)

वास्तुकशाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टगरः, पुं, (टः टङ्कणः चारविशेषः गर इव ।

तीव्रगुणत्वान्तायात्वम् ।) टङ्कणचारः । हला-

विभ्रमगोचरः । केकराद्ये, त्रि । इति मेदिनी ।

रे, १६० ॥

टङ्कः, पुं, (टकि + चञ् ।) कोपः । कोषः । अक्षिः ।

यावदारणः । इति मेदिनी । के, २४ ॥ (यथा,

अनर्धराधवे । १ । २२ ।

“यः चक्षदेहं परितस्त्य टङ्के-

स्तपोमयैर्ज्ञानसुखकारः ॥”)

परिमाणविशेषः । स तु चतुर्भाषकरूपश्चतु-

विंशतिरक्तिकारूपो वा । जङ्गा । इति हेम-

चन्द्रः । ३ । ५८३ ॥ दर्पः । इति हलानुधः ॥

टङ्कः, पुं स्त्री, (टकि + चञ् अच् वा ।) नील-

कपित्थः । (यथा, सुश्रुते छत्रस्थाने ४६ ।

“शीतं कषायं मधुरं टङ्कं मारुतहृदगुरु ॥”)

खनिजम् । टङ्कणः । इति मेदिनी । के, २४ ॥

दर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

टङ्ककः, पुं, (टङ्कति वधाति मनः स्नेहेनेति ।

टकि + कृल् । यद्वा, टङ्कते रुध्यतेऽनेन मन

इति । चञ् । ततः संज्ञार्था कन् ।) रजतमुद्रा ।

इति रूप्याध्यक्षशब्दे अमरटीकासारसुन्दरी

भरतश्च ॥ टाका इति भाषा ॥

टङ्ककपतिः, पुं, (टङ्ककस्य पतिः रजकः ।) रूप्या-

ध्यक्षः । टङ्ककशालानियुक्तः । इत्यमरटीका-

सारसुन्दरी ॥ टाकशालेर अध्यक्ष इति भाषा ॥

टङ्ककशाला, स्त्री, (टङ्ककस्य शाला ।) रजत-

मुद्रायहम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ टाक-

शाल इति भाषा ॥

टङ्कटीकः, पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टङ्कणः, पुं, (टकि वन्धे + ल्युः । एषोदरात् यात्वे

साधुः ।) चारविशेषः । सोहागा इति भाषा ।

(यथा, सुश्रुते छत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“विदूषणोऽनिलकरः स्नेहघ्नः पित्तदूषणः ।

अविदीप्तिकरस्त्रीक्ष्णरङ्गः चार उच्यते ॥”)

टङ्गणी

तत्पर्यायः । पाचनकः २ मालतीतीरवः ३

जोहन्नेयः ४ रवप्रोधनः ५ । इति हेम-

चन्द्रः । ४ । १० ॥ टङ्कणचारः ६ रङ्गचारः ७

रसाधिकः ८ जोहन्नावी ९ रवप्रः १० सुभगः

११ रङ्गदः १२ वर्तुलम् १३ जनकम् १४

चारम् १५ मलिनम् १६ घातुवज्रम् १७ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ मालतीतीरवम्भवः १८

द्रावी १९ द्रावकः २० जोहन्मुद्रिकाकारकः २१ ।

इति भावप्रकाशः ॥ खर्गपाचकः २२ । इति

रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-

त्वम् । कफस्थान्दरादिविषकासन्धासनाशित्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अमिवातपित्तकारित्वम् ।

रूचत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (देश-

विशेषः । यथा, दृष्टव्यं संहितायाम् । १४।१२ ।

“कङ्कटटङ्कणवगवांसि श्रिविककणिकारकोङ्कणा-

भीराः ॥”)

टङ्गा, स्त्री, (टकि + अच् टाप् ।) जङ्गा । इति

मेदिनी । के, २५ ॥

टङ्गानकः, पुं, (टङ्कं दर्पं कोपं वा आनयति उद्दी-

पयतीति । अन् + णिच् + ण्वल् ।) ब्रह्मदाह-

रुचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

टङ्कारः, पुं, (टल् वैकवे + बाहुलकात् डः । टं

वैकवे चित्तस्य विह्वलितं करोतीति । त् +

कर्मण्यङ् ।) विषयः । प्रविहः । श्रिञ्जित-

ध्वनिः । इति मेदिनी । रे, १६० ॥ (यथा,

काशीखण्डे । २६ । ६६ ।

“टीकितशिवपानाला टङ्किकैलोऽद्रिपाटले ।

टङ्कारनृत्त्युक्तकोणा टीकनीया महातटा ॥”

त् + चञ् । कारः टं इति अयत्तशब्दस्य-

कारः करणं यच्च । ध्वनिमात्रे । यथा, भाग-

वते । ३ । १७ । ८ ।

“अन्तर्यामिणं सुखतो वमन्धो वह्निमुख्यम् ।

श्रद्दालोलकटङ्कारैः प्रयोदुरशिवाः शिवाः ॥”)

टङ्कारी, स्त्री, (टङ्कं ऋच्छतीति । ऋ + “कर्म-

ण्यङ् ।” ३ । २ । १ । इत्यङ् । ततो गौरादि-

त्वात् डीष् ।) क्षुपविशेषः । टेकारी इति

भाषा । अस्य गुणाः । वातश्लेष्मशोफोदर-

यथानाशित्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । लघु-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

टङ्गः, पुं स्त्री, (टकि + अच् ।) खनिजम् । खड्ग-

भेदः । जङ्गा । इति मेदिनी । गे, ७ ॥

टङ्गः, पुं, (टङ्क + एषोदरात् साधुः ।) टङ्कणः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ सोहागा इति भाषा ।

चतुर्भाषकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

टङ्गणः, पुं स्त्री, (टङ्कण + एषोदरात् साधुः ।)

टङ्कणः । सोहागा इति भाषा । अस्य गुणाः ।

स्नेहवायुनाशित्वम् । चाररसत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।

उष्णत्वम् । अमिवाहकत्वम् । विरूचयत्वम् ।

भेदकत्वम् । बलवर्धनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

टङ्गिणी, स्त्री, (टकि वन्धे + णिनिः । ततः एषो-

दरात् यात्वे डीष् च साधुः ।) रुचविशेषः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ आकनादि इति भाषा ॥

डिमः

“डिङ्गिषो रोमशपणो सुनिनिमित्त इत्यपि ।
डिङ्गिषो वचिषद्देरी पितृर्देवापहः स्मृतः ।
सुशीतो वातलो रुचो मन्त्रजन्माक्षरीहरः॥”)

डित्यः, पुं, काष्ठमयहस्तौ । यथा, सुपद्मयाकरणे
विभक्तिपादे ।

“डित्यः काष्ठमयो हस्तौ डवित्यस्तमयो ऋगः॥”

विशेषणचयुक्तपुरुषः । यथा,—

“ध्यामरूपो युवा विद्वान् सुन्दरः प्रियदर्शनः ।
सर्वशान्कार्यवेत्ता च डित्य इत्यभिधीयते॥”

इति कणापटीकायाख्यासारः ॥

(द्रव्यवाचिसंज्ञाशब्दभेदः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । “द्रव्यशब्दा एकवक्तिवाचिनो हरि-
हरडित्यडवित्यादयः॥”)

डिप, इ क ड न संहती । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा-आत्म-उभं-च-सकं-सेट् ।) ऋह्वयवर्ग-
हृत्तीयादिः । इ क ड, डित्ययति । न, डित्य-
यति डित्ययते । अयमात्मनेपदीत्यर्थः । संहती
राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिप, क ड न संहती । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा-आत्म-उभं-च-सकं-सेट् ।) ऋह्वयवर्ग-
हृत्तीयादिः । क ड, डेपयते । न, डेपयति डेप-
यते । पुनःपाठान्नेदुबन्धः । अयमात्मनेपदी-
त्यर्थः । संहती राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिप, शि क य इर् रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुदा-चुरा-दिवा-च-सकं-सेट् ।) शि, डिपति
अडिपीत् । क, डेपयति । य, डित्यति । इर्
अडिपत् अडेपीत् । तुदायन्तगर्गस्यैव कृटादि-
त्वमिति दिवादिपक्षे गुणः । दिवादिपक्षे पुया-
दित्वात्तत्त्वं इ इत्यर्थः । रुदि प्रेरणे । इति
दुर्गादासः ॥

डिब, इ क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-सकं-सेट् ।) ऋह्वयवर्गहृत्तीयादिः । इ क,
डित्ययति । नोदः प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिभ, इ क न सङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा-उभं-सकं-सेट् ।) इ क न, डित्ययति
डित्ययते । अयमात्मनेपदीति केचित् । सङ्गो
राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिम, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा परं-
सकं-सेट् ।) डिङ्गिमः । सौत्रघातुरयम् । इति
दुर्गादासः ॥

डिमः, पुं, नाटकस्य रूपकविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १६८ ॥ (तल्लक्षणादिकं यदुक्तं
साहित्यदर्पणे । ६ । २४६ ।

“मायेन्द्रजालसंयामक्रोधीह्नादिरेष्टितैः ।
उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ग्यातोऽतिवृत्तकः ॥
अङ्गो रौद्ररसस्तत्र सर्वैरङ्गानि रसाः पुनः ।
चत्वारोऽङ्का मता नेष्ट विष्कम्भकप्रवेशकौ ॥
नायका देवगन्धर्व्यक्षरचोमहोरगाः ।
भूतप्रेतप्राशादाः योद्धृष्टात्मसुहृताः ।
वृत्तयः कौशिकीहीना निर्दिमर्पाश्च सन्धयः ।
दीप्ताः स्युः बह्वसाः शान्तहास्यद्वन्द्वार-
वर्णिताः॥”)

डिमं, स्त्री, (डिम + चच् ।) भयम् । कलकम् ।

कुपपुषः । इति जारावली । २४४ ॥ डमरः ।

इत्यमरः । ३ । २ । १४ ॥

डिमः, पुं, (डिचि नोदे + भावे चच् ।) भय-

अग्निः । अङ्कम् । कुपपुषः । स्त्रीहा ।

विभवः । इति मेदिनी । वे, ५ ॥ डिमः । इति

हिरूपकोषः ॥

डिम्बाहवः, पुं, (डिमः वृपतिहीनत्वात् विभव-

मूल आहवः ।) वृपतिरहितयुद्धम् । इति

जटाधरः । (यथा, मनुः । ५ । ६५ ।

“डिम्बाहवहतानाश्च विद्युता पार्थिवेन च ॥”

“डिम्बाहवो वृपतिरहितयुद्धं तत्र हतानाम् ॥”

इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ।)

डिम्बिका, स्त्री, (डिम्बयति नायकसमीपे नोदय-

त्यात्मानमिति । डिम्ब + क्तुल् । टाप् अत

इत्त्वम् ।) कासुकी । जलविमः । श्लोक-

वृत्तः । इति शब्दरत्नावली ।

डिमः, त्रि, (डिम्बयति संहतो भवतीति । डिम्ब-

+ पचाद्यच् ।) शिशुः । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥

(यथा, रसिकरञ्जने । १ ।

“शुभारम्भेऽन्ने महितमिति डिम्भेऽङ्गितशतं ।

मणिस्तम्भे रम्भेऽक्षयसङ्कचकुम्भे परिणतम् ॥”)

मूर्खः । इति मेदिनी । मे, ४ ॥ अस्य रूपा-

न्तरं डिम्बः । इति हिरूपकोषः ॥

डिम्बकः, त्रि, (डिम्ब एव । डिम्ब + स्वार्थे कन् ।)

बालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (स्वनामस्थानः

शास्त्रदेशाधिपतेर्ग्रन्थदत्तस्य पुत्रः । यथा, हरि-

वंशे भविष्यपर्वणि । ३२ । १८ ।

“हंसो ज्येष्ठो वृषसतो डिम्बकोनन्तरोऽभवत् ॥”

अस्य विशेषविवरणं तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

डिम्बचक्रं, स्त्री, (डिम्ब इव चक्रम् ।) नराणां

शुभाशुभनिर्णायकचक्रविशेषः । यथा,—

“डिम्बचक्रे न्यसेद्भानि भानुभादित्रिमस्तके ।

मुखे त्रीणि द्वयं स्कन्धे चैकैकं बाहुद्वयस्थौः ॥

हृदि पञ्च नाभियुक्ते चैकैकं षट् च जातुनोः ।

चरणाभ्यां तथैकैकं जन्मार्चपतनान् फलम् ॥

श्रीर्षस्ये कृत्तलाभः स्यात् वक्त्रे मिथान्नभोजनम् ।

स्कन्धे घनी च बाहुभ्यां स्थानभ्रष्टो भवेन्नरः ॥

पाणिभ्यां तस्करो लक्ष्मीर्हृदयस्यायुश्च नाभितः ।

गुह्ये कामो भ्रमो जानोरल्पजीवी च पादयोः॥”

इति खरोदयः ॥

डिम्बा, स्त्री, (डिम + टाप् ।) अतिशिशुः ।

इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥

डी, यो ड य गतौ । नभोगतौ । इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ (दिवा-आत्म-सकं-अकं-च-सेट् ।)

यो, डीनः । ड य, डीयते । इति दुर्गादासः ॥

डी, ड नभोगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-

आत्म-अकं-सेट् ।) ड, डयते पक्षी । अस्यापि

निष्ठायां डीनः । इति कातन्नादाः । घातु-

पारायणकास्तु इमूनिवेधे ओदुहवन्धवीडो

यद्यथादकादिमिवस्तथादुगुणे डयित इत्याहुः ।

गोयीचक्रोऽपि । डयितः डयितवान् इत्युदा-

जहार । खमते तु डीत इतिव । इति दुर्गा-
दासः ॥

डीनं, स्त्री, (डी नभोगतौ + भावे क्तः ।) पक्षि-

गतिः । इति जटाधरः ॥ तन्नेदा यथा,—

“सयात् संपन्न निष्कम्भ पक्ष्यव्यातसुच्यते ।

ऊर्ध्वाधोगतिवन्धवः ससुदीर्यं प्रचक्षते ॥

संकास्या पक्ष्यगमनसुच्यते अतिरिक्तकम् ।

वक्त्रविश्रुतिरमौ भेदाः पातानामिह दर्शिताः ॥

महाडीनं विज्ञायैवां पातानां विविधा गतिः ।

गतं तत्र यथोद्दिष्टं आगतं पुनरागमः ॥

प्रत्यावृत्तिः प्रतिगतिरिति वद सप्तभिः स्मृताः ।

तेषां निपाताः कथ्यन्ते प्रत्येकं पञ्चविंशतिः ॥”

तद्वयथा । उड्डीनं ऊर्ध्वगमनम् १ अवडीनं अधः-

पतनम् २ प्रडीनं पतनवेगवत्ता ३ डीनं पतन-

मात्रम् ४ निडीनं नीचेःपतनम् ५ संडीनं

सम्यक्पतनम् ६ तिर्यग्डीनं तिर्यक्पतनम् ७

विडीनं विचित्रं पतनम् ८ परिडीनं समेतः

पतनम् ९ पराडीनं परावृत्त गमनम् १०

सुडीनं सुकुमारपातः ११ अभिडीनं आभि-

मुख्येन पुनः पुनः पतनम् १२ महाडीनं सुद्र-

पतनेन प्रत्यावृत्तिः १३ निडीनं भक्ष्यमाभ्यर्च्य वा

पश्यतः पतनम् १४ अतिडीनं दीर्घपतनम् १५

अवडीनं अधःपतनम् १६ प्रडीनं अधःपतने

वेगवत्ता १७ अवसंडीनं अधःपतने शोभन-

वत्ता १८ डीनडीनकं पतनं निर्दिष्टेष्वं कुतू-

सितश्च १९ संडीनोड्डीनं शोभनमूर्ध्वगमनम् २०

संडीनडीनं शोभनगगनमात्रम् २१ पुनडीनं

तदेव सामान्यगमनम् २२ डीनाचडीनकं तदे-

वाधः कुतूसितश्च २३ सम्यक्तं बहुभिः सह

गमनम् २४ ससुदीर्यं परस्परच्छेद्या गम-

नम् २५ ततोऽन्यत् अतिरिक्तकं तस्मात् स्याद्वा-

क्तादेव्येहस्तं पतनम् २६ । एतैश्च वक्त्र-

विश्रुतिसंख्येण पतनं एकं डीननामकं निर्दि-

ष्टेष्वं पतनमात्रं सविशेषणानि पतनानि पञ्च-

विंशतिसंख्यानं तत्र तानि सविशेषानि वक्ष्य-

मायचतुर्भिर्विशेषणैर्विशिष्टानि इति श्रुतं निर्दि-

ष्टेष्वेकमिति एकोत्तरं श्रुतम् । तानि चत्वारि

विशेषणानि यथा । गतं गमनमात्रम् । आगतं

आगमनम् । प्रतिगतं गत्वेन पुनरागमनं आग-

त्वेन पुनर्गमनश्च । इति महाभारते । ८ । ४१ अः ॥

आगमशास्त्रविशेषः । यथा, मुद्रमातातन्त्रे ।

“डामरं डमरं डीनं श्रुतं काकीविनासकम् ।

सप्तकोटिमहायन्त्रा मम वक्त्राङ्गिर्गताः ॥”

डीनडीनकं, स्त्री, (डी + भावे क्तः । ततः स्त्री

कन् । डीनेन सह डीनकं निर्दिष्टेष्वं कुतूक्षितं

वा पतनम् ।) पक्षिणां गतिप्रियाविशेषः ।

इति जटाधरः । अस्य विवरणं डीनशब्दे

द्रष्टव्यम् ॥

डीनावडीनं, स्त्री, (डीनेन सह अवडीनम् ।)

पक्षिगतिविशेषः । तत्तु एकस्मात् गतौ मल्लकार-

मिषयम् । अधःकुतूक्षितगमनश्च । इति महा-

भारते कथ्यपर्वटीका ॥

हुङ्कुः, पुं, (हुमिति क्त्वा चयते गच्छतीति । जी + हुङ्कुः ।) हुङ्कुभर्षः । इति षिकारश्चः ।

हुङ्कुभः, पुं, (हुङ्कुः सन् भातीति । हुङ्कु इत्यङ्-करणशब्देन भाति वा । भा + कः ।) सप-विशेषः । ठोङ्का इति भावा । तत्पर्यायः । राजिकः २ इत्यमरः । १ । ८ । ५ । हुङ्कुभः ३ । इति भरतः । नागशत ३ हुङ्कुः ५ । इति षिकारश्चः । (यथा, देवीमागवते । ११ । १२ । “एकदा स वने चोर्दं हुङ्कुभं वरचाम्बितम् । अपश्यद्दत्तुयस्य हन्तं तं सतुपाययुः ॥”)

हुङ्कुलः, पुं, (हुङ्कुरिति शब्दं जातीति । ला + कः ।) सुवेषकः । तत्पर्यायः । सुद्रोणकः २ शाकुनेयः ३ पिङ्गलः ४ वृक्षामयी ५ वृह-द्रावी ६ विशाखायः ७ भयङ्करः ८ । इति राजनिर्घण्टः ।

हुजिः, स्त्री, (हुजि + एषोदरादित्वात् साधुः ।) हुजिः । कमठी । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः । हुजिका, स्त्री, (हुजिरिव कायतीति । कै + कः । ततश्चाप् ।) खड्गनाकारपक्षिविशेषः । इति षट्पदः ।

हुजी, स्त्री, (हुजिः + डीष् वा ।) चिकीर्षाकः । इति राजनिर्घण्टः ।

डोङ्की, स्त्री, सुपविशेषः । तत्पर्यायः । जीवन्ती २ शाकमेढ्रा ३ सुखानुका ४ बहुवल्ली ५ दीर्घपत्रा ६ छल्लपत्रा ७ जीवनी ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । कफवातकफामयरक्तपित्तार्नि-दाहनाशित्वम् । रस्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

डोमः, पुं, खनामखातासृष्ट्यवातिः । यथा,— “चाख्खलश्चैव डोमश्च ज्ञानकश्च तथा इति । दकीरश्चैव भकीरो भूयुक्श्च वयाअमी । वयासुक्की निङ्गघारी समा एते यशस्विनि । अह्मा प्रमादतः खाला गायत्राष्टशतं जपेत् ॥” इति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३६ पटलः ।

डोर्द, स्त्री, वृक्षादिवन्धनरूपम् । यथा,— “कोठनन् इत्युदीर्याय धृत्वा तत्करपल्लवम् । वृक्षादाहस्य तडोर्दं चिमवान् पावकोपरि ॥” इति भविष्यपुराणे अग्न्यवतकथा ।

डोरकं, स्त्री, (डोर + कार्थं कन् ।) डोरम् । यथा, “चतुर्दशयन्त्रियुक्तं कुङ्कुमाक्तं सुडोरकम् । जियञ्च पुत्रश्चैव वधीयात् वामदक्षिणे ॥” इति भविष्यपुराणे अग्न्यवतकथा ।

डोरडी, स्त्री, (डोरमिव जयते इति । डी + क्रिप् ।) डहती । इति राजनिर्घण्टः ।

ट, टकारः । स अङ्गनचतुर्दशवर्णः । टवर्गचतुर्थ-वर्णश्च । (अर्द्धमात्राकारवेगोच्चारणीयः ।) अस्यो-च्चारणार्थं ऋद्धा । इति व्याकरणम् । (पाणि-नीयादिषु अस्योच्चारणे जिह्वासमभ्यागेन ऋद्धः सार्धः आभ्यन्तरप्रत्ययः । संचारयादयोवा महा-

प्राणश्च बाह्यप्रत्ययः । माहृकान्यासेऽस्य दक्ष-पादाङ्गुलीयत्वे न्यासक्रिया । वङ्गीयवर्णमात्रा-याम् ।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“कङ्कापःकमतो रेखा वामदक्षिणतो गता । ततः सा कुङ्कलीरूपा विष्णुशृङ्गस्वरूपिणी । महाशक्तिमयी भावा ध्यानमस्य प्रचक्षते । रक्तोत्पलनिर्भा रन्ध्रा रक्तपङ्कजलोचनाम् । अष्टादशतुर्जा भीमा महामोक्षप्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा ऋद्धरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”

इति यथोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेयतन्त्रे । “टकारं परमाराध्यं या सत्यं कुङ्कली परा । पञ्चदेवात्मकं वर्यं पञ्चप्राणमयं सदा । सदा त्रिगुणसंयुक्तं आत्मादितत्त्वसंयुतम् । रक्तविद्युज्जताकारं टकारं प्रणमाम्यहम् ॥”

तस्य २६ वक्त्रविशतिनामानि यथा,— “टो टक्का निर्णयः पूर्वो यज्ञेशादनदेश्वरः । अर्द्धनारीश्वरस्तोयमीश्वरी त्रिशिखी नवः । दक्षपादाङ्गुलीमूर्तं सिद्धिदंका विनायकः । प्रह्लादा त्रिवेरा ऋद्धिर्निर्गुणो निधनो ध्वनिः । विज्ञेशः पालिनी त्वक्काधारिणी कोङ्कपुष्पकः । एलापुरं त्वगात्मा च विशाखा श्रीमनोरतिः ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

टः, पुं, (टौकते उच्चैःशब्देन आह्वयति अथवे-न्द्रियमिति । टौक गत्यावरणयोः + डः ।) टक्का । (यथा, तन्त्रे ।

“टो टक्का निर्णयः पूर्वो यज्ञेशादनदेश्वरः ॥”) न्या । खलाङ्गुलम् । इति मेदिनी । टे, १ । निर्गुणः । ध्वनिः । इत्येकाचरकोषः ।

टकाः, पुं, देशविशेषः । इति भूरिप्रयोगः । टाका इति भावा ।

टक्का, स्त्री, (टक् इति गभीरशब्देन कायतीति । कै + कः टाप् च ।) वाद्यविशेषः । टाक इति भावा । तत्पर्यायः । यशःपटङ्गः २ । इत्य-मरः । १ । ७ । ६ । विजयमर्हलः ३ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, अर्यासप्तशत्याम् । २४७ । “टक्कामाह्वय मर्दं वितन्वते करिष्य इव चिरं पुरुषाः ॥”)

टकारी, स्त्री, (टकं जयटक्कावत् गभीरसिंहनादं ऋच्छति समराङ्गणे इति । ऋ + अण् डीप् च ।) तारिणी । यथा,—

“टक्कारवा च टकारी टक्कारवरवा टका ॥” इति कुलसङ्गावे तारासहस्रनामस्तोत्रम् ॥

टण्डी, स्त्री, वाक्पविशेषः । यथा, रत्नयामले अन्नपूर्णासहस्रनाम कथने ।

“टण्डीवाक्पस्वरूपा च टकाराचररूपिणी ॥”

टालं, स्त्री, (टौकते आह्वयति शरीरं अनेन । टौक + अण् । एषोदरात् आले लले च साधुः ।) पलकम् । टालिपञ्चयकरीति अन्नदाकल्पीय-सहस्रनामविवरणात् ।

टाली [नृ] जि, (टालमस्यस्येति । टजिः ।) टाल-विशेषः । अमर्षी । यथा,—

“टालिपञ्चयकरी टकारवर्णरूपिणी ॥”

इति रत्नयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम् ॥

टामरा, स्त्री, ईवी । इति घनशब्दः ।

टुण्ड, अन्वेषणे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-परं-सर्क-सेट् ।) टावण्ठी इत्यनोपधः । ट-योगान्पूर्वः । तेन यगादौ तत्तोषे टुट्टत इत्यादि । टुण्डति घनं लोकः । इति दुर्गादासः । टुण्डिः, पुं, (टुट्टतेऽसौ भक्तैरिति । टुण्ड अन्वेषणे + इन् ।) गवीशः । तन्नामकरत्वं यथा,— गवीशं प्रति शिववाक्यम् ।

“अन्वेषणे टुट्टरयं प्रथितोक्तिं धातुः सर्वार्थटुण्डिततया भव टुण्डिनामा । काशीप्रवेशमपि को लभतेऽत्र देही तोषं विना तव विनायक ! टुण्डिराज ! ॥”

तन्माहात्म्यं यथा,—

“टुण्डे ! प्रणम्य पुरतस्तव पादपद्मं यो मां नमस्यति पुमानिह काशियासी । तत्कर्णमलमधिगम्य पुरादिशामि तत्किञ्चिदत्र न पुनर्भवतासि येन ॥”

“यः प्रणम्य नमति टुण्डिविनायक ! त्वां काष्ठां प्रगे प्रतिष्ठताखिलविप्रसङ्गः । नो तस्य जातु जगतीतलवर्ति वस्तु दुष्यापमञ्च परञ्च च किञ्च नापि ॥”

“प्रथमं टुण्डिराजोऽसि मम दक्षिणतो मनाक् । आटुण्ड्य सर्वभक्तेश्च सर्वार्थान् संप्रयच्छसि ॥” तस्य यात्राविधानं यथा,—

“माघशुक्लचतुर्थ्यां नक्तं व्रतपरायणाः । ये त्वां टुण्डेऽर्चयिष्यन्ति तेऽर्चयाः स्युरसुरहि-याम् ॥

विधाय वार्षिकीं यात्रां चतुर्थीं प्राप्य तापसीम् । शुक्लां शुक्लतिलैर्बह्वान् प्राप्नीयात्तद्भुक्तान् व्रती । कार्या यात्रा प्रयत्नेन चैत्रसिद्धिमभीष्टुमिः । तस्यां चतुर्थ्यां तत्प्रतीये टुण्डे । सर्वोपसर्गं हतुं । तां यात्रां नात्र यः कुर्वन्निवेद्य तिलजलङ्कु-जान् ।

उपसर्गसहस्रेषु स हन्तव्यो ! ममाशया । होमं तिलाण्यद्रव्येण यः करिष्यति भक्तितः । तस्यां चतुर्थ्यां मन्त्रशस्तस्य मन्त्रः प्रसेतुष्यति ॥” इति काशीखण्डे । ५० अध्याये ॥

टोलः, पुं, (टः टक्का तदाकारं जातीति । ला + कः एषोदरात् ओले साधुः । डल उतुक्षेपे अण् । एषोदरात् साधु र्वा ।) खनामखातवाद्यम् । यथा,—

“टक्काटोलप्रिया निम्बा टोलवाद्यप्रमोदिनी । टोलरूपा टोलधरा टोलशब्दस्वरूपिणी ॥”

इति रत्नयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम् ॥

टौक, ऋ ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-आत्म-सर्क-सेट् ।) चतुर्दशखरी । ऋ, अङ्-टौकत् । ड, टौकते । इति दुर्गादासः । (आहूतौ । वदनं टौकते । इति कालिदासः ।)

श, शकारः । स अङ्गनपञ्चदशवर्गः । टवर्ग-
पञ्चमवर्गश्च ॥ (अङ्गमात्राकारेणोच्चारणीयः ।)
अस्योच्चारणस्थानं शब्दा । इति आकरणम् ॥
(प्रिचायन्यादिमते तु अस्योच्चारणे निष्का-
मधेन ऋद्धिः स्यात् । नास्ति कायनप्रमेदश्च आभ्य-
न्तरप्रयत्नः । संवारणादघोषाः अल्पप्राणश्च
वाङ्मयप्रयत्नाः । माहकात्यायिस्तस्य दक्षपादा-
कुल्यग्रे व्यासक्रिया । वङ्गीयवर्गमालायाम् ।)
तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“कुण्डलीत्वगता रेखा मध्यतस्त ऊर्ध्वतः ।
वामादधोगता खेव पुनर्ऊर्ध्वं गता प्रिये ।
ब्रह्मेश्वरिण्यरूपा सा चतुर्भुजपलप्रदा ॥
ध्यानमस्य शकारस्य प्रवक्ष्यामि च तत् श्रव्य ॥
द्विस्तुर्जा वरदा रन्धा भक्ताभीष्टप्रदायिनीम् ॥
राजीवलोचनां निर्या धर्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”

इति वर्णाङ्कारतन्त्रम् ॥ ॥

अस्य स्वरूपं यथा,—

“शकारं परमेशानि । या स्वयं परकुण्डली ।
पीतविद्युज्जताकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं देवि । सदा त्रिगुणचयुतम् ।
आत्मादितस्त्वचयुक्तं महामोहप्रदायकम् ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

तस्य २४ चतुर्विंशतिनामानि यथा,—

“यो निर्गुणं रतिशानं जन्मनः पत्तिवाहनः ।
जया शम्भो नरकजित् निष्कला योगिनीप्रियः ॥
द्विस्तुल्यं कोटयो ओजं सन्द्विबोधनीं मता ।
त्रिनेत्रो मायुषी खोमदक्षपादाङ्गुलेर्मुखः ॥
माधवः शङ्खिनी वीरो नारायणश्च निर्वायः ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

शः, पुं, (शङ्खति गच्छति जानात्यनेन इति । शङ्ख
गतौ + डः । एषोदरादित्वात् शत्वम् ।) शानम् ।
निश्चयः । इत्येकाक्षरकोषः । विन्दुदेवः । स
ब्रह्मदेवताविशेषः । भूयन्तम् । गुणवर्जितः ।
पानीयनिलयः । इति मेदिनी । शै, १ ॥

शच, ब्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-
सेट् ।) नक्षति । ब्रजो गतिः । इति दुर्गादासः ॥
शख, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-
सेट् ।) प्रव्यसति । इति दुर्गादासः ॥

शट, वृद्धहिंसयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-सकं-सकं च-सेट् ।) प्रवटति । शोपदेश-
विधौ वर्णनेऽपि अस्य परस्य चेह पाठः
केवाचिदशुरोधात् । अत्र वृद्धं साभिगयनर्तनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

शट, म कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं-सेट् ।) म, प्रवटयति । वृत्ताविति वृद्धते-
रौणादिकप्रत्यये रूपम् । अत्र मिकाराशु-
बन्धनेष्वेष्टसिद्धे पूर्व्वं वृद्धपञ्चमर्थभेदार्थम् ।
तेन पूर्व्वं वृद्धं साभिगयनर्तनम् इह तु वृत्ति-
रभिगयनरहितनर्तनमिति । यथा पूर्व्वस्य ।

स्तटिककटकभूतिर्नोटयत्येव श्लोकः । इति माधः ।
अस्य तु । नाथेन केन नटयिष्यति दीर्घ-
मायुरिति सुरादिः । इति दुर्गादासः ॥

शद, शिष्टोक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं-सेट् ।) शिष्टोक्तिरव्यक्तशब्दः । नदति
घट्टा । इति दुर्गादासः ॥

शद, क भाषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) क, नादयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

शभ, क ड हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्मं-सकं-सेट् ।) क, अनभत् । ड, नभते ।
इति दुर्गादासः ॥

शभ, य ग हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
क्रां-च-परं-सकं-सेट् ।) य, नभ्यति । ग
नभाति । इति दुर्गादासः ॥

शम, औ शब्दे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-सकं-नतौ सकं सकं च अनिट् ।) औ,
नन्ता । शब्दाद्यो न भाषायाम् । नतिरिह
नमस्करो नन्तीभावश्च । नमति गुर्वं लोकः ।
नमन्ति पलिनो वृक्षाः । अमन्तोऽप्यस्य ज्वल-
नलक्षणेत्यादिना केवलस्य इवविकल्पनात्
शोपसर्गस्यैव निबन्धः । नमयति नामयति
प्रणमयति । श्वपुच्छमवनामितं बधिरकर्णजापः
कुतः । इत्यादौ व्यवनमनं व्यवनामः चण् ततो
व्यवनामं करोतीति नौ रूपम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

शय, ड गतौ । रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) ड, नयते । इति दुर्गा-
दासः ॥

शर्द, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-
सेट् ।) शोपदेशविधावस्य वर्णनेऽपि इह पाठः
केवाचिदशुरोधात् । प्रवर्तति । इति दुर्गादासः ॥

शल, ज बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं
सेट् ।) ज, जालः जलः । जलति केशं लोकः
बध्नाति इत्यर्थः । गन्धे इति केचित् । गन्धो
ऽदर्शनमिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

शश, ल य ज नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
परं-सकं-सेट्-नृरङ् वान् ।) नाथो दर्शना
भावः । इति प्राच्यः । लुक्तायनमिति सर्व्वस्वः ।
ल, अनेशत् अनशत् । य, नश्यति शत्रुस्तिरो-
भवति इत्यर्थः । ज, नश्यति नश्यति । इति
दुर्गादासः ॥

शश, ड कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्मं
सकं-सकं च-सेट् ।) कृतृतिरिह कुटिली-
भावस्तत्करणश्च । ड, नसते खलः कुटिलः
स्यादित्यर्थः । नसते जलां वायुः कुटिलां करोती-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शह, य न औ बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां-उभं-सकं-अनिट् ।) य न, नश्यति
नश्यते । औ, अनह । इति दुर्गादासः ॥

शाथ, क ड आश्रयि । दैव्येऽर्थे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्मं-सकं-सकं च-सेट् ।)

शोपदेशविधौ वर्णनेऽप्यावस्य पाठः कस्य
चिदशुरोधात् । क, अननाथत् । ड, प्रकाशते ।
इव उपतापः । आश्रयिरेवार्थश्चाश्वनम् ।
डिक्चिऽपि शोपशाश्रयैर्लङ्कारे इति नियमादा-
ध्यामाश्रयोऽन्वय परकोपश्च । नाथति शत्रुं
बली उपतापयति इत्यर्थः । नाथते शिवं लोकः
आश्रयत इत्यर्थः । नाथति धनी ईश्वरः स्यादि-
त्यर्थः । नाथति भूयं भूमिं विप्रः प्रार्थयती-
त्यर्थः । मार्गेश्वरश्च तत्र प्रवीक्य नाथते
किन्तु न भूभृतः पतिमिति भार्गवौ । नाथन-
मप्याश्रवाविशेषः । आश्रयि निष्कामात्तने-
पदमन्वय विभाविति केचित् । इति दुर्गादासः ॥
शाघ, क ड नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्मं-सकं-सेट् ।) शोपदेशविधावस्य वर्णने-
ऽपि इह पाठः कस्यचिदशुरोधात् । क, अन-
नाथत् । ड, नाथते नाथो दवाश्रयैर्नानार्थ-
नानि । इति दुर्गादासः ॥

शास, क ड ध्याने । शब्द इति यावत् । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्मं-सकं-सेट् ।) क,
अननाथत् । ड, नाथते । इति दुर्गादासः ॥

शिक्ष, चुम्बने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं-सेट् ।) निक्षति । इति दुर्गादासः ॥

शिक्ष, ड ल मुहौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-
आत्मं-सकं सेट्-इदित् ।) मुहिरिह मुहौकरणम्,
इ, कर्मणि निष्प्रगते । ल ड, प्रणिङ्क्ते । इक्षिषी,
यानां विप्राणां सम्बुद्धः इति जकाशुषः । इति
दुर्गादासः ॥

शिक्ष, लि इर् न औ पोषे । मुहौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (डा-उभं-सकं-अनिट् ।) लि न-
नेनेक्ति नेनेक्ति । इर्, अनिजत् अनेचीत् । औ,
नेक्ता । इति दुर्गादासः ॥

शिर, इ कुतस्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं-सेट्-इदित् ।) शिंसनिन्दनिर्घां शोपदेश-
फलं चिन्तयम् । शत्वविकल्पने स्वरूपप्रयत्नात् ।
केचित्तु छतिविकल्पमिच्छन्ति त्वादौ रूपसर्गा-
दसमासे उपसर्गात् समासे त्वादौ निबन्धित्यर्थः ।
यथा, प्रणिन्दकः प्रणिन्दकः । प्रणिन्दति । भट्टौ
तु त्वादावपि विकल्पो दृश्यते । इ, कर्मणि
निन्दते । निन्दति दुष्टं लोकः । इति दुर्गा-
दासः ॥

शिर, क न सन्निधौ । कुतस्वने । इति कविकल्-
पद्रुमः ॥ (भा-उभं-सकं-कुतस्वने-सकं-सेट्-
इदित् ।) सन्निधिः सन्निधेयः । क, अग्निनेदत्
न, नेदति नेदते दबाशुं दीनः । निनिदुः । इति
दुर्गादासः ॥

शिल, श गच्छने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) इक्षी । गच्छन् दुर्जोधः । श,
निलति श्राव्यं कुधीः दुःखेन जानातीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

शिव, इ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं-सेट्-इदित् ।) शिवी । इ, निष्प्रगते । इति
दुर्गादासः ॥

तथा

तटः, वि, (तटति खण्डितो भवतीति । तट +
अच् ।) तीरम् । राजमटः । १ । १० । ५ ।

तटका

तट इति भाषा । (यथा, चरित्रे । ६७।५५ ।
 “कर्म्मसमागौ भाषेते इत्येकां तटादुभौ ।”
 महादेवे, पुं । सर्वोचितत्वात् तथालम् ।
 यथा, महाभारते । १२ । २८ । १६ ।
 “वमकाहाय तत्तावः तटानाम्यतये नमः ॥”
 तटस्थं, स्त्री, जलविशेषः । तस्य स्वरूपं यथा,
 तद्विषये इति तद्विषयकम् । तथाच ।
 “स्वरूपं तटस्थं विधाकथं स्थातु
 स्वरूपस्य बोधो यतो जलसाम्याम् ।
 स्वरूपे प्रविष्टात् स्वरूपेऽप्रविष्टात्
 यथा काकवन्तो यथाः खं विलसः ॥”
 इति वेदान्तकारिका ।
 (तटे तिष्ठतीति । स्था + कः ।) तटस्थिते,
 त्रि । (उदासीनः । यथा, नैषधे । १ । ५५ ।
 “विष्णुं चापये वत्सिमवत्सलान्
 वत्सिरेवावत्सलान्भवेत्तथा ।
 समीरवत्सलान् नौरभसा
 मवा तटस्थान्पहतोऽपि ॥”
 समीपस्थाः । यथाच वनः ।
 “तटस्थः स्थावरादीनि तीरस्थानि कटस्थयोः ॥”
 तटाकः, पुं, (तटमकति गच्छतीति । अक +
 “कर्म्मस्यब्” १ । २ । १ । इत्यम् ।) तट्टागः ।
 पद्मादिभूतः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
 वैराग्यशतके । ३६ ।
 “प्रादेशमाप्तुर्दरं परिपूरयितुं किमनर्थं यत्नः ।
 चुलकेनाम्नः पातुं क्षणितयः किं तटाकोऽपि ॥”
 तटिनी, स्त्री, (तटमन्वया इति । तट + “अत
 इतिठनी” ५ । २ । ११५ । इति इति-
 स्तो डीप् ।) नदी । इत्यमरः । १।१०।१० ।
 (यथा, आर्याभट्टशब्दाम् । ६६२ ।
 “हृत्वा तटिनि । तरङ्गेभ्यमित्यनेन नाशये
 निहितः ।
 “जलदलवत्तरहितस्त्वानादिषु तटस्थैः ॥”
 तटी, स्त्री, (तटति उच्छ्रिता भवतीति । तट +
 “अच्” डीप् ।) तीरम् । इत्यमरः । १।१०।७ ।
 (यथा, साहित्यदर्पणे । १ । ८६ ।
 “मालयश्च जलशानश्च तटादीनां तटी तथा ॥”
 तट, इ उ आहूतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 ध्यात्म-सक-सेट् ।) इ, तट्टागः । उ, तट्टागः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 तट, क त्रिषि । आहूतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा-पर-अक-सक-च-सेट् ।) क, ताड-
 यति । त्रिषि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
 तट्टागः, पुं, (तट्टागति आहूयते कर्मभिरिति ।
 तट्ट + आगः । इत्योदरादिनात् आलोपे वाधुः ।)
 तट्टागः । इति हिक्कपकोषः ॥
 तट्टाकः, पुं, (तट्टागति आहूयते कर्मभिरिति ।
 तट्टि आहूतौ + “पिनाकादयश्च” ।
 खर्ग ३ । १५ । इति आकप्रत्ययेन निपातनात्
 वाधुः ।) तट्टागः । इति शब्दरत्नावली ।
 तट्टाका, स्त्री, (तट्टाक + स्त्रियां टाप् ।) नदी-
 वस्तुनामां तटभागः । (तट्टि आहूतौ + भावे

तट्टागः

आकः ।) आवातः । इति संक्षिप्तवारे उवाचि-
 इतिः ॥ (प्रभा । इत्युक्तवदतः । ३ । १५ ।)
 तट्टागः, पुं स्त्री, (तट्ट + तट्टागादयश्च । इति
 आगप्रत्ययेन निपातनात् वाधुः ।) यत्नशून्यः ।
 इति मेदिनी । गे, १६ । (तट्टागति आहूयते
 कर्मभिरिति । तट्टि आहूतौ + कर्म्मणि
 आकः ।) पद्मादिभूतः । तत्पुण्यायः ।
 पद्माकरः २ । इत्यमरः । १ । १० । २८ ।
 तट्टाकः १ तट्टाकः ३ । इति शब्दरत्नावली ।
 तट्टागः ५ । इति हिक्कपकोषः ॥ शब्दशत-
 धनुःपरिमाणवशात् । चतुर्दिक्षु पञ्चपत्ता-
 रिंशद्दक्षिणान्वयतायां सहस्रद्वितयदक्षिणान्वयेन
 तट्टागः । इति नववर्द्धमानपुत्रो वशिष्ठः ॥ * ॥
 तस्य जलगुणाः । वायुकारित्वम् । स्नातुत्वम् ।
 कषायत्वम् । पाके कटुत्वम् । शिशिरहिमकाये
 प्रशस्तत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्योत्-
 सर्गविधिरथा,—

पुनस्तथा उवाच ।

“शब्दं राजन्महाबाहो ! तट्टागादिषु यो विधिः ।
 पुरास्मिन्नितिहासेषु मन्वते राजसत्तम ! ।
 प्राप्य पथं शुभं युक्तमागते चोत्तरायणे ।
 पुण्येऽङ्गि विमैः क्रियते जला ब्राह्मणवाचनम् ॥
 प्राक्प्रसववादनस्तट्टागस्य समीपतः ॥
 चतुर्दिक्षु समा वेदी चतुरस्रा समन्ततः ।
 तथा षोडशक्षः स्नानमष्टपञ्च चतुर्मुखः ॥
 वेद्या उत्तरतो गर्भारजिमात्रा तु मेखला ।
 नवसमाधवा पञ्च योगिवक्त्रा वृषात्मज ! ॥
 वितस्तिमात्रा योगिः स्नात् षट्समाङ्गुल-
 विस्तृता ।

सर्वे सहस्रमात्राः स्फुटिपर्वोच्छ्रितमेखलाः ॥
 सर्वे च सर्ववर्णाः स्युः पताकाध्वजसंयुताः ।
 अन्त्योद्गमरश्मवटशाखालतानि च ॥
 मङ्गपत्र प्रतिदिशं द्वाराय्येतानि कारयेत् ॥
 शुभाक्षजाट होतारो द्वारपालश्च थापरे ।
 अष्टौ तु जापकाः कार्यो ब्राह्मणा वेदपारमाः ॥
 सर्वलक्षणसम्पूणा मन्त्रविद्विजितेन्द्रियाः ।
 कुलश्रीलसमायुक्ताः स्थापिता द्विजसत्तमाः ॥
 प्रतिस्तम्भेषु कलसा यज्ञोपस्कराणि च ।
 यजनश्चासनं शुभं ताम्रपात्रं सुविस्तरम् ॥
 आचार्यः प्रक्षिपेद्भूषामशुचिं विचक्षणः ।
 चारुजिमानो यूपः स्नात् क्षीरिहृत्विनिर्मितः ॥
 यजमानप्रमाणो वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ।
 हेमालङ्कारिणः कार्योः पञ्चविंशतिहस्तिकाः ॥
 कुलजानि च हेमानि कैयूरकटाणि च ।
 तथाङ्गुलीपवित्राणि वार्सानि विविधानि च ॥
 द्युः समानि सर्वेषामाचार्ये द्विगुणं पुनः ।
 दद्याच्छ्रयनसंयुक्तमात्मनश्चापि यत् क्षतम् ॥
 सौवर्णं कूर्ममकरौ राजतौ मत्स्यदुङ्गुमौ ।
 तथा कुलीरमङ्गका वायसः शिशुमारकः ॥
 एवमासाद्य तत् सर्वं स्नानार्थं विश्राम्यते ।
 युक्तमात्रान्तरधरः युक्तगन्धैः पुनः ॥
 सर्वोन्मिष्टकालतः पाठितो वेदपुङ्गवैः ।

तट्टागः

यजमानः सप्तजीकः पुनःपौत्रसमन्वितः ॥
 पश्चिमं द्वारमासाद्य प्रविशेद्द्वारागमकपम् ।
 ततो मङ्गलशब्देन भैरीनां निम्नेन च ॥
 रजवा मङ्गलं कुर्यात् पञ्चवर्षेण चार्चितम् ।
 षोडशारं ततश्चक्रं पद्मरागसुप्रभोभनम् ॥
 वेद्यास्तुपरि तत् क्षत्वा ग्रहान् ग्रहपतीक्षया ।
 संवत्सेनाहतः सर्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः ॥
 तत् पार्श्वं स्थापयेन्मध्यं वायवं मङ्गलाम्बितम् ।
 ब्रह्मायश्च शिवं विष्णुं तन्नेन स्थापयेद्बुधः ॥
 विनायकश्च विष्णुश्च कमलामम्बिकां ततः ।
 शान्त्यर्थं सर्वलोकानां भूतयाममशेषतः ।
 पुन्यभक्षणजैर्भुक्तमेवं क्षत्वाधिवासनम् ।
 कुम्भाच्च रत्नगर्भाच्च वासोभिः परिवेष्टयेत् ॥
 गन्धपुष्पैरङ्गुलं द्वारपालान् समन्ततः ।
 पठन्मिति तान् ब्रूयाद्वाच्यमपि पूजयेत् ॥
 षडृचौ पूर्वतः स्थाप्यौ दक्षिणे च यक्षुर्जिदौ ।
 पश्चिमे सामगौ स्थाप्यावृत्तरेवाप्यध्वजौ ॥
 उदङ्मुखौ दक्षिणतो यजमान उपाविशेत् ।
 पठन्मिति तान् ब्रूयात् यजन्मिति याजकम् ॥
 उत्कृष्टमङ्गपाठेन तिकृष्णं मङ्गलापकाः ।
 एवमादिष्टं तान् सर्वान् पर्वण्यार्थं च
 मन्त्रवित् ॥

जुहुयादाहूतीर्मेकैरायश्च समिधक्षया ।
 अलिङ्गिष्वेव होतारं वायव्येरेव सर्वतः ॥
 वैराजं पौर्वं कृतं पौष्णं चन्द्रं सुसंहितम् ।
 शेषं पञ्चनिघ्नं गायन्ति ऋक्सामगाः ॥
 सामदेवं हृत्सुसाम रौरवं सरयुनरम् ।
 गवां व्रतं विकर्णं च रथोत्तं नरयन्तथा ॥
 गायन्ति सामगा राजन् ! पश्चिमद्वारमाश्रिताः ।
 अधर्षगाश्चोत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा ॥
 जपन्ते मनसा देवमाश्रिता वरुणं प्रभुम् ।
 पूर्वोदुरभितो मन्त्रैरेवं क्षत्वाधिवासनम् ॥
 गजान्तरथावल्लीकसंयामरथगोकुलात् ।
 ऋदमादाय दद्याच्च प्रक्षिपेच्च यथा तथा ॥
 रोचनाश्च ससिद्धार्थान् गन्धान् गुग्गुलुमेव च ।
 जपन् तस्य कर्त्तव्यं पञ्चगव्यसमन्वितम् ॥
 अङ्गि कर्त्तुंमेहामन्त्रैरेवं क्षत्वा विधानतः ।
 एवं रक्षति रात्र्याद्यान् विधियुक्तेन कर्मणा ॥* ॥
 ततः प्रभाते विमले संजाते तु गवां श्रतम् ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यं होमान्ते वायवा पुनः ॥
 पञ्चाशद्वाय वट्त्रिंशत् पञ्चविंशतिरेव च ।
 ततः संवत्सरे प्राप्ते शुद्धे जये सुप्रभोभने ॥
 वेदशब्देन गान्धर्वेन्द्रादौ च विविधैः पुनः ।
 कनकालङ्कृतां क्षत्वा जले गामवतारयेत् ॥
 सामगाश्च च सा देया ब्राह्मणाय विश्राम्यते ।
 पात्रीमादाय सौवर्णं पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥
 तत्र निःक्षिप्य मकरं मत्स्यादींश्चैव सर्वशः ।
 धृताश्चतुर्भिर्मित्रैश्च वेदवेदाङ्गपारगैः ॥
 महानदीजलोपेतान् दध्यक्षतविभूषितान् ।
 उत्तराभिमुखो युक्तो जलमध्ये प्रकाशयेत् ॥
 आधर्ष्येन सुजातः पुनर्मासांस्तथैव च ।
 आपो हि हितिमक्ते च विपदागत्य मङ्गपम् ॥

सबुद्धिः

तक्षुरीयः, पुं, कौटमात्रम् । (तक्षुणे भवः ।
तक्षुण+हः । जस्य रः ।) तक्षुणोदकम् ।
वन्दे, वि । इति मेदिनी । छे, ८५ ।
तक्षुणः, पुं, (तक्षुजते आह्वयते इति । तक्षु आधाते
+ “ सानसिधर्षोति । ” उणा ३ । १०७ । इति
उजन् । यङ्गा, “ हङ्गुडितनितङ्गिभ्य उजन्
तक्षच् । ” उणा १५ । ८ । इति उजन् तक्षादेशश्च ।)
विङ्गम् । इति मेदिनी । छे, ८६ ।
(“ पुंसि स्त्रीषु विङ्गजः स्यात् क्षमिप्रो जनुनाश्च ।
तक्षुकश्च तथा वेक्षममोघा चित्रतक्षुणा ॥ ”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
तक्षुणीयश्राकम् । इति शब्दरत्नावली ।
घान्यादिनकरः । इति मेदिनी । छे, ८६ ।
चाउल इति भाषा । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ५५ ।
“ सङ्गतिः श्रेयसी पुंसां स्वपक्षे च विशेषतः ।
तुवैरपि परिभ्रष्टा न प्ररोहति तक्षुणाः ॥
सुदुर्गरः स्वादुरसो हृंहङ्गस्तक्षुणो नवः ।
सन्धानक्षन्नेह हरः पुराणस्तक्षुणः स्मृतः ॥
द्रव्यसंयोगसंस्कारविकारान् समवेक्ष्य तु ।
यदाकारणमासाद्य भोक्तृणां कृन्तनोऽपि वा ॥
अनेकद्रव्ययोगित्वाच्छास्त्रतस्तान् विनिर्दिशेत् ॥ ”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये ।)
भृष्टतक्षुणगुणाः । सुगन्धित्वम् । कफनाशित्वम् ।
रूक्षत्वम् । पित्तकारित्वम् । इति राजवल्लभः ।
तक्षुणपरीक्षा, स्त्री । (तक्षुणेन परीक्षा ।) नव-
विधदिव्यान्तर्गतद्विधविशेषः । चानपङ्का इति
भाषा । तद्विधानं यथाह पितामहः ।
“ चौर्ये तु तक्षुणा देया नाग्येति विनिश्चयः ।
तक्षुणान् कारयेच्छुक्लाच्छालेर्नान्यस्य कस्य चित् ॥
वृण्वे भाजने लब्धा आदित्यस्यायतः सुषिः ।
आनोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ॥
प्राहसुखीपोषितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम् ।
तक्षुणान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्तन्निष्ठा ॥
भूर्जस्यैव तु नाग्यस्य अभावे पिप्पलस्य तु ।
शोणितं द्रव्यते यस्य हनुस्तासु च श्रीयंते ।
गात्रश्च कम्पते यस्य तमशुङ्गं विनिर्दिशेत् ॥ ”
आनोदकेन देवताआनोदकेन । तथा च
कात्यायनः ।
“ देवताआनपाणीयस्निग्धतक्षुणभक्षणे ।
शुङ्गनिष्ठीवनात् शुङ्गे नियम्योऽमुचिरन्यथा ॥ ”
शिरोरोपितपत्रकं तक्षुणान् भक्षयित्वा निष्ठी-
वयेत् प्राङ्मुखाः इति । निष्ठीवयेदिति ग्यन्तात्
सिद्धम् । तुलानिरूपितं सर्वद्विधसाधारणश्च
धर्मेवाहनादिहवनानां पूर्ववदिहापि कर्तव्यम् ॥
शिरोरोपितपत्रकेष्टमन्त्रादि यथा,—
“ तत्पार्यमभियुक्तस्य लेखयित्वा तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहितं कुर्यात्तस्य शिरोगतम् ॥
आदित्यपन्नावनिजोऽनलश्च
दौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्धौ
धर्मो हि ज्ञानाति नरस्य वृत्तम् ॥ ”
इति द्विधतत्त्वम् ।

तकुला, खी, (तकुल + आह्वयति इति । तकु-
लुजन् ततटाप् ।) महाकमला । विद्वज्जम्
इति राजनिर्घण्टः ॥
तकुलान्, खी, (तकुलञ्च अन् ।) तकुलीयका
सेलुनि इति भावा । तत्पर्यायः । अङ्गान् ॥
इति वैद्यकपरिभाषा ॥ तकुलीयम् ॥ १ । इ
राजनिर्घण्टः ॥ यथा, वैद्यकप्रमाणिकस्य
यहय्यधिकारे ।
“पिबेत् समीपं तक्ष्णं यद्यीदं तकुलान्मुना ।
तकुली, खी, (तकुल + खीप् ।) ययति
लता । ग्रशाकुलीककोटी । तकुलीयश्राकः
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विदितिरक्षाकुली-
शब्दे ज्ञातव्या ॥)
तकुलीकः, पुं, (तकुलीय कायतीति । कै + कः ।
तकुलीयश्राकः । इति शब्दरत्नावली ॥
तकुलीयः, पुं, (तकुलाय इति । तकुल-
“विभावा हविरपूपादित्यः ।” ५ । १ । ४
इति छः ।) मन्त्रश्राकविशेषः । सुदिधानटि
इति चापानटिया इति च वज्रभावा । चपरा
इति अक्षमसवा इति च हिन्दी भावा । त-
पर्यायः । अक्षमारिवः २ । इत्यमरः । २ । ४
१३६ ॥ तकुलीकः ३ तकुलः ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ भक्षीरः ५ तकुली ६ तकुलीया
७ ग्रन्थिलः ८ बहुवीर्यः ९ मेघनादः १० व-
खनः ११ सुश्राकः १२ पथ्यश्राकः १३ स्पर्शयुः १
खनितारुयः १५ वीरः १६ तकुलनामा १७
अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । मधुरत्वम् । विष-
पित्तादाहभ्रमनाशित्वम् । रक्षिकारित्वम् । दीप-
नत्वम् । पथ्यत्वञ्च । तद्व्यगुणाः । हिमत्वम्
अर्घः पित्तरक्तविषकासविनाशित्वम् । आहक-
त्वम् । मधुरत्वम् । विपाके दाहशोथश्रमनत्वम्
रक्षिदाहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ विद्व-
ज्जम् । ताप्यम् । इति मेदिनी । के, ११६ ।
अस्य पर्यायगुणाः ।
“तकुलीयो मेघनादः काकरस्तकुलैरकः ।
भक्षीरस्तकुलीबीजो विवज्जश्चाक्षमारिवः ॥
तकुलीयो जलुः शीतो रुचः पित्तकासाञ्जितु-
रुद्वेज्जमनो रक्षो दीपनो विवहारकः ॥”
तद्देदः । जनतकुलीयं शास्त्रे कश्चटमिति प्रविष्टम्
“पानीयतकुलीयम् कश्चटं समुदाहृतम् ।
कश्चटं तित्त्वं रक्तपित्तानिजहर् जलुः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
तकुलीयकः, पुं, (तकुलीय + कार्थे कन् ।) तकु-
लीयश्राकः । (यथा, चारौते १ आग्ने १० अः
“खादुः पाके त्वद्वक्पित्तविषजस्तकुलीयकः ।
इति वातं विद्विष्यं रुजवातकथे हितः ॥”
विद्वज्जम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तकुलीयिका, खी, (तकुलीय + कार्थे कन् किय-
टाप् । कापि अत इत्यञ्च ।) विद्वज्जम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
तकुलुः, खी, (तकुल + उबोरात् उल्ने बाधुः ।)
विद्वज्जम् । इति शब्दरत्नावली ॥

ततः

तत्तुवेदः, पुं, (तत्तुन + वाङ्मनसात् खर्चं प्र ।)
 तत्तुनोपदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५० ॥
 तत्तुनोत्पत्तिः, स्त्री, (तत्तुनत् तत्तुनप्रधानात्
 उत्पत्तिरिति । उत् + क्त्वा + क्तः ।) तत्तुनान् ।
 इति शाकनिर्णयः ।
 तत्तुनोपदेशः, स्त्री, (तत्तुनस्य तत्तुनप्रधानस्य
 उपदेशः । तत्तुनप्रधानं उपदेशं वा ।) तत्तु-
 नान् । यथा, वेदकप्रदिभाषायाम् ।
 “तत्तुनप्रधानं इत्या मन्त्रं कश्चित्तत्तुनान् ।
 भाषयित्वा ततो देवं तत्तुनोपदेशकमेव ॥”
 (अथ यथा यथा,—
 “तत्तुनं प्रीतयं यथा महातिवारनाश्रयम् ।
 सुखाद् प्रीतयश्चैव तत्तुनं तत्तुनोपदेशम् ॥”
 इति वारोते प्रथमे व्यासोपदेशे ॥)
 तत्तुनोपदेशः, पुं, (तत्तुनानामोपदेश यथा ।) वेदवर्णः ।
 इति शब्दचन्द्रिका । वेदवर्णश्च इति भाषा ।
 तत्तुनप्रधानश्च ।
 तत्तु, य, हेतुः । इत्यमरः । १ । ४ । १ ॥ (यथा,
 रजः । १ । ४ । १ ॥
 “तत्तुमयं मयम् । महाक्रतो-
 रतुं सुरं प्रतिमोक्तमर्थे ॥”)
 तत्तु, [इ] चि, बुद्धिप्रपञ्चमर्थः । सेह इति
 भाषा । सर्वनामप्रत्ययेभ्यम् । इति आकरयम् ॥
 (यथा, किराताजुनीये । २ । २ ।
 “अपि वागधिपस्य दुर्मेधं
 वचनान्दुर्विधीतं विज्ञायम् ॥”)
 तत्तु, स्त्री, ब्रह्मणो नामविशेषः । यथा,—
 “यो तत्तु सदिति निर्देशो ब्रह्मण्यविधेः स्मृतः ।
 ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥
 तत्तुदोमिमुदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
 प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥
 तद्विज्ञानमिच्छन्नाय मन्त्रं यज्ञतपःक्रियाः ।
 दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥”
 इति श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । १७ । २३-२५ ॥
 तत्तु, स्त्री, (तनोति मनोऽनेनेति । तन + “तनि-
 ष्ठ्वा” क्तः ।) उच्चा । ७ । ८८ । इति तन् ।
 वीकाराद्याम् । इत्यमरः । १ । ७ । ४ ॥
 तत्तु, चि, (तन्यते क इति । तन् + क्तः ।) विस्तृतः ।
 (यथा, महाभारते । ४ । ५ । १ ।
 “वे वीरा बह्विर्ब्रह्मसाधुधकलापिनः ॥”)
 व्यासः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । ८ । २२ ।
 “यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥”)
 वासौ, पुं । इति मेदिनी । ते, २० ॥
 तत्तु, [च] च, (तद् + “पञ्चम्यास्तविज्” ५ ।
 १ । ७ । इति तविज् । यद्वा, सर्वविभक्तितु
 तविज् ।) हेतुः । इत्यमरः । १ । ४ । १ ॥
 (यथा, महाभारते । १२ । ३४८ । ७६ ।
 “हीनाः चत्तेन खल्वेव ततो वैकारिकाः स्मृताः ॥”
 व्यासिः । परिग्रहः । पञ्चम्यर्थः । (यथा, मनुः ।
 १२ । ८५ ।
 “सर्वनामपि चैतेनात्मज्ञानं परं स्मृतम् ।
 तद्गम्य सर्वविद्यानां प्राप्यते शान्तं ततः ॥”

तत्तु

तत्तुम्यर्थः । यथा, मनुः । ४ । १५ ।
 “न विद्यामानेन्येह नार्तग्रामपि तत्तुम्यः ॥”
 ततोऽर्थः । यथा, नारदपञ्चरात्रे । २ । ६ ।
 “आराधितो यदि हरिश्चपवा ततः किं
 नाराधितो यदि हरिश्चपवा ततः किम् ॥”
 कथान्तरम् । आराधनार्थम् । इति विश्वः । (यथा,
 महाभारते । ४ । ५ । २ ।
 “तत्तुमे दक्षिणं तीरमन्मगच्छन् पदातयः ॥”)
 तत्तुम्यो, स्त्री, (तत्तुं विस्तृतं पञ्चम्याः ।) कश्चो-
 दयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 तत्तुमः, चि, (तेषां मध्ये निर्धारितो योऽर्थः ।
 तद् + “वा बहूनां जातिपरिग्रहे चतमम्” ।
 ५ । १ । ६३ । इति चतमम् ।) बहुषु मध्ये च ।
 अनेकेषु मध्ये सेह इति भाषा । (यथा,
 देतरेयोपनिषदि । ३ । १२ । १३ ।
 “स एतमेव पुनर्वं ब्रह्म ततममप्यदिदमर्थ-
 मिति ॥”)
 तत्तुः, चि, (तयोर्मध्ये निर्धारितो योऽर्थः । तद् +
 “किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य चतुर्थम्” ।
 ५ । १ । ६२ । इति चतुर्थम् ।) द्वयोर्मध्ये च ।
 द्वयेर मध्ये सेह इति भाषा ॥
 तत्तुस्य, चि, (तत्तुस्य भवमिति । तत्तु + “अथया-
 त्ताम्” ४ । २ । १०४ । इत्यस्य “अथेह-
 क्तविभेद्य एव” इति वार्तिकोक्तः । तत्तु
 प्रत्ययः ।) तत्तुभवम् । तत्तुस्यम् । इति व्याक-
 रणम् ॥ तार इति भाषा ॥
 तत्तिः, स्त्री, (तत्तु + भावे क्तिन् ।) श्रेणी । इति
 हेमचन्द्रः । ६ । ५६ ॥ (यथा, विष्णुपादादि-
 केशान्तवर्णनस्तोत्रे । १५ ।
 “अस्माकं विस्मयाद्वायुखिलसुनिजन्मार्थ-
 नीयानि सेयं
 दद्यादाद्यानवदा ततिरतिरुचिरामङ्गलान्यङ्ग-
 लीनाम् ॥”)
 तत्ति, चि, (तत्तु परिमाणमेषामिति । तद् + क्तिन् ।)
 तत्तुपरिमाणम् । तत्तुलि इति भाषा । बहु-
 वचनान्तोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥
 तत्तुकालः, पुं, (स चासौ कालश्चेति ।) वर्तमान-
 कालः । तत्तुपर्यायः । तदात्मम् । इत्यमरः ।
 २ । ८२६ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २ । ८३ ।
 “वर्धस्य वेष्टा वसुभिः स किलादरेण
 तत्तुकालमेव समपूरयदुन्नतश्रीः ॥”)
 तत्तुकालीः, चि, (तस्मिन् काले कार्यकाले
 धीरुपस्थिता बुद्धिर्यस्य ।) प्रत्युत्पन्नमतिः ।
 उपस्थितबुद्धिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८ ॥
 तत्तुक्रियः, चि, (सा क्रिया निसर्गतो वेतनवृत्ते
 यस्थितिः ।) कर्मकारः । वेतनं विना भारवहादि-
 कर्मा । इत्यमरः ॥
 तत्तुचयः, पुं, (स चासौ चयश्चेति स एव चयो
 वा ।) सयः । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥ (यथा,
 रजः । ३ । १४ ।
 “द्विष्टः प्रसिद्धैरतो बहुः सुखाः
 प्रदक्षिणावैर्देविरभिरादरे ।

तत्त्वज्ञा

तत्त्वज्ञानं, स्त्री, (तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं
 भवो हि लोकादुत्पद्यमानं तादृशम् ॥”)
 तत्त्वज्ञानं, स्त्री, (ततोति सर्वमिदमिति । तन् +
 क्तिन् तुक् च । एवोदरादिनात् वाङ्मः । यद्वा,
 “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” । “ब्रह्मैवेदं सर्वम्” ।
 इति श्रुतिस्मृत्युक्त्यो भावः इति । तत् + ज्ञ ।
 खल्वप्यम् । परमात्मा । विज्ञमितवृत्तम् । इति
 मेदिनी । वे, ६ ॥ वाङ्मयमेदः । इति विश्वः । वस्तु ।
 इति निष्काङ्क्षितः । चेतः । इति धरणिः । ३ ॥
 चतुर्विंशतितत्त्वानि यथा । चित्तिः १ आपः २
 तेजः ३ मयुः ४ ओम् ५ गन्धः ६ रसः ७ रूपम् ८
 आर्द्रः ९ शब्दः १० नेत्रम् ११ नासिका १२
 जिह्वा १३ कर्णः १४ त्वक् १५ हस्तः १६ पादः १७
 मुखम् १८ पायुः १९ शिखम् २० प्रकृतिः २१
 मनः २२ बुद्धिः २३ अहङ्कारः २४ । इति पुराण-
 तन्त्रे ॥ तत्तु नानातुनिभिर्ज्ञानविधितुक्तम् । तत्तु
 जीवित् तत्त्वानि यथा । सत्वम् १ रजः २ तमः ३ ।
 चतुर्विंशानि यथा । तेजः १ आपः २ पृथ्वी ३
 आत्मा ४ । पञ्चविधानि यथा । शब्दः १ स्पर्शः २
 रसः ३ गन्धः ४ रूपम् ५ । यद्वा विधानि यथा ।
 चित्तिः १ आपः २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५
 परमात्मा ६ । सप्तविधानि यथा । चित्तिः १
 आपः २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५ जीवः ६
 आत्मा ७ । नवविधानि यथा । पुरुषः १
 प्रकृतिः २ महत्तत्त्वम् ३ अहङ्कारः ४ नमः ५
 वायुः ६ ज्योतिः ७ आपः ८ चित्तिः ९ ।
 एकादशविधानि यथा । ओजम् १ त्वक् २
 चक्षुः ३ ब्रह्मणम् ४ जिह्वा ५ वाक् ६ पाणिः ७
 उपस्थः ८ पायुः ९ अङ्गुलिः १० मनः ११ ।
 त्रयोदशविधानि यथा । नमः १ वायुः २ ज्योतिः
 ३ आपः ४ चित्तिः ५ ओजम् ६ त्वक् ७ चक्षुः
 ८ ब्रह्मणम् ९ जिह्वा १० मनः ११ जीवात्मा
 १२ परमात्मा १३ । योऽष्टविधानि यथा ।
 नमः १ वायुः २ ज्योतिः ३ आपः ४ पृथ्वी ५
 शब्दः ६ स्पर्शः ७ रूपम् ८ रसः ९ गन्धः १०
 ओजम् ११ त्वक् १२ चक्षुः १३ जिह्वा १४
 ब्रह्मणम् १५ मनः १६ । सप्तदशविधानि यथा ।
 पूर्वोक्तानि योऽष्ट १६ आत्मा च १७ । पञ्च-
 विंशतितत्त्वानि यथा । पूर्वोक्तानि सप्तदश १७
 पुरुषः १८ प्रकृतिः १९ महान् २० अहङ्कारः
 २१ सुखम् २२ पाणिः २३ उपस्थः २४ पायुः
 २५ । यद्वा विंशतिविधानि यथा । पूर्वोक्तानि
 पञ्चविंशतिः २५ जीवः २६ । सप्तविंशति-
 विधानि यथा । पूर्वोक्तानि यद्वा विंशतिः २६
 ईश्वरः २७ । इति श्रीभागवतम् ॥
 तत्त्वज्ञानं, स्त्री, (तत्त्वस्य ज्ञानतत्त्वस्य ज्ञानम् ।)
 बुद्धियुगविशेषः । तत्तु ब्रह्मज्ञानम् । इति हेम-
 चन्द्रः । २ । २२५ ॥ यथा,—
 “प्रमाणप्रमेयसंशय-प्रयोजनवृत्तान्त-सिद्धान्त-
 व्यववर्तकनिर्णयवाद्वाच्यवितर्काद्वैवाभासच्छब्द-
 जातिविग्रहस्थानानां योऽष्टप्रपञ्चानां तत्त्व-
 ज्ञानाग्निः श्रेयसाधिगमः ॥” इति गोतमसूत्रे । १ ॥

तत्त्वान्यासः, पुं, (तत्त्वानां न्यासः ।) विष्णुपूजा-
विषयकन्यासविशेषः । यथा,—

“मादिकान्तानयावींश्च जीवाद्यैकैकशो वदेत् ।
नमः परावैद्युच्चार्यं तत्तत्तत्त्वान्ये नमः ।
जीवं प्राणं हृदयं प्रोक्त्वा सर्वान्गेषु प्रविशयेत् ।
ततो हृदयमध्ये च तत्त्वत्रयं च विन्यसेत् ॥

इत्यनुतीक्षततनुमिदधीत तत्त्व-
न्यासं मपूर्वकपराचरननुपेतम् ।

भूयः पराय च तदाह्वयमात्मने च
नयन्तसुहृदस्तु तत्त्वमनुक्रमेण ॥

सकलवपुषि जीवं प्राणमायोष्य मध्ये
न्यसेत् मतिमहद्धारं मनश्चेति मन्त्री ।

कसुखहृदयगुह्याङ्गिष्वयोऽन्यपूर्वम्
गुणगणमय कर्मादिस्थितं औन्नपूर्वम् ॥

वागादीन्क्रियवर्गमात्मनितये त्वाकाशपूर्वम् गणं
मह्नास्ये हृदये शिरेऽपरमयोर्हृत्पुच्छरीकं हृदि ॥

शं बीजं हृत्पुच्छरीकतत्त्वं हृदि प्रविशयेत् ।
हं बीजं सूर्यमखलतत्त्वं हृदि प्रविशयेत् ॥

सं बीजं चन्द्रमखलतत्त्वं तत्र प्रविशयेत् ।
रं बीजं वह्निमखलतत्त्वं तत्रैव विन्यसेत् ॥

वं बीजं परमेष्ठितत्त्वं वायुदेवच स्रष्टृणि ।
यं बीजमथ पुंस्तत्त्वं सङ्घर्षमथो सुखे ॥

लं बीजं विन्यतत्त्वच प्रत्युच्च हृदि न्यसेत् ।
वं बीजं निवृत्तितत्त्वच अनिरुद्धसुख्यके ॥

लं बीजं सर्वतत्त्वच पादे नारायणं न्यसेत् ।
ह्रीं बीजं कोपतत्त्वच वृत्तिं हं सर्वगात्रके ॥

एवं तत्त्वानि विन्यस्य प्राञ्चयामं समाचरेत् ॥”
अस्य षणं यथा,—

“तत्त्वान्यासं ततः कुर्यात् साधकः सिद्धिहेतवे ।
ज्ञातेन येन देवस्य रूपतामेव बाह्यसौ ॥”

इति गौतमीयतन्त्रम् ॥

तत्पराः, त्रि, (सः परोऽस्य । यद्वा, तदेव परं सर्वो-
त्तममस्य ।) आसक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥

(यथा, भागवते । ४ । १५ । ६ ।

“एव साक्षाद्देवशो जातो लोकरिरक्षया ।
इयं तत्परा हि श्रीरनुजज्ञेनपायिनी ॥”)

तत्परायणः, त्रि, (तदेव परमयनमस्य ।) तदा-
सक्तः । यथा,—

“शुद्धा भवन्ति यद्यन्येऽन्यथाः कृष्णपरायणाः ॥”
इति पद्मोत्तरखण्डम् ॥

तत्पराः, पुं, (तदेव फलमस्य । यद्वा, तनोति तन्यते
वा । तन + क्तिप् तुक् च । तत् विस्तृतं फलमस्य ।)

कुवलयम् । कुष्ठनामौषधिः । चौरनाम-
सुगन्धिद्रवम् । इति धरणिः ॥

तत्र, इ कुटुम्बधारणे । इति प्राचः । (आ-परं-
अर्क-सिट् ।) हावेतो धारणेऽर्थे वर्तते । इति

चाज्जाः । केचित्तु कुटुम्बधातुममयमानास्तत्रि-
धातुः कुटुम्बस्य धारणेऽर्थे वर्तते इत्याहुः ।

तत्र धारणे इत्यनेनैवेत्यसिद्धे इदनुबन्धो वेदे-
नधारणमेवार्थः । इति दुर्गादासः ॥

तत्र, इ वादे । मोहे । (आ-परं-अर्क-सिट् ।)
तत्र, इत्यवगमादोपधः । तन्त्रीः । इत्यवगमादतीयो-

पधः । इति केचित् । तन्त्रीः । खीजघातुरयम् ।
इति दुर्गादासः ॥

तत्र, इ क उ धारणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा-आत्म-सर्क-सिट् ।) आदिमध्ययोक्तकारः

शेषो रेफयुक्तः । धारणं धारयम् । भाषायामस्य
विस्तारणे प्रायः प्रयोगः । इ क उ, तन्त्रयते

तन्मन् तन्त्रवायः । इति दुर्गादासः ॥

तत्र, अ, (तस्मिन्निति । तद् + “सप्तम्याञ्जल्”
५ । १ । १० । इति ञल् ।) तस्मिन् । तयोः । तैव ।

इति व्याकरणम् ॥ सेखाने इति भाषा । (यथा,
मनुः । २ । ११२ ।

“धर्माद्यै यत्र न स्यातां शुभं वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वन्या शुभं बीजमिवोदरे ॥”)

तत्राहः, त्रि, तत्र भवः । (तद् + “अथयात्ताप्”
४ । २ । ०४ । इत्यस्य “अमेहकतसिञ्च एव ।”

इति वार्तिकोक्त्या त्यप् ।) तस्मिन्नुत्पन्नः । इति
सुगन्धोद्यत्कारणम् । (यथा, कथासरित्-

सागरे । ५ । ६६ ।

“प्राप्तस्यैव च तत्राद्यो जनोऽरोरीतु पुरो मम ॥”
तत्रभवान्, [त्] त्रि, (इतराभ्योऽपि इहमने

इति प्राग्दीयतीयः प्रथमार्थे ञल् । ततः
सुप्तपेति समासः ।) ज्ञाणः । इति जटाधरः ॥

तथा, अ, (तेन प्रकारेण । तद् + “प्रकारवचने
याल्” ५ । १ । २३ । इति याल् । तेन प्रकारे-

णित्यर्थः । यथा, मनुः । १ । ४ ।

“स तेः पृष्ठस्तथा सन्ध्यागमितौजा महात्मभिः ।
प्रत्युवाचाचै तान् सर्वान् महर्षीन् श्रूयता-

मिति ॥”
साध्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा,
मनुः । ६ । ६० ।

“यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥”)

अभ्युपगमः । पृष्ठप्रतिवाक्यम् । सत्सङ्गः ।
(यथा, देवीभागवते । १ । २ । २६ ।

“सपादलक्ष्यं तथा भारतं सुनिना ज्ञतम् ।
इतिहास इति प्रोक्तं पञ्चमं वेदसम्मतम् ॥”)

निश्चयः । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥ (यथा,
रघुः । १ । २६ ।

“तं वेधा विद्धे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थकफला गुणाः ॥”)

तथागतः, पुं, (यथा पुनरावृत्तिर्न भवति तथा
तेन प्रकारेण गतः । यद्वा, तथा सत्यं गतं

ज्ञानं यस्य । सुप्तपेति समासः ।) दुष्टः ।
इत्यमरः । १ । १ । १३ ॥ (यथा, सर्वदर्शनसंग्रहे ।

“यथा गतास्ते सुगन्धः शिवां गतिं
तथा गतिं सोऽपि गतस्तथागतः ॥” ॥

तथा तेन प्रकारेणागतः ।) पूर्वोक्तप्रकारेणा-
गते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ७७ ।

“ततो बभूव नगरे सुमहान् हर्षणः खनः ।
जनस्य संप्रहृष्टस्य नलं हृष्टा तथागतम् ॥”)

तथाच, अ, (तथा च, च च इति द्वन्द्वसमासः ।) पूर्वो-
क्तार्थद्वन्द्वीकरणम् । इति संक्षिप्तव्याकरणम् ॥

(यथा, मनुः । ६ । १६६ ।

“तथाच श्रुतयो वज्री विभीता विभीषयि ॥”
अथयद्वायेनैव विद्वेः केचित् सर्वं शब्दो न मन्वते ।

तथैव, अ, (तथा च एव च ।) तद्वदेव । सौ
प्रकार इति भाषा । यथा, चायम् । ४२ ।

“अस्ति पुत्रो वशि यस्य भार्या भर्तृकायेव च ।
अथयद्वायेनैव विद्वेः केचित् सर्वं शब्दो न मन्वते ।

तथ्यं, त्रि, (तथा चाहुः । तथा + “तत्र चाहुः”
४ । ४ । ६८ । इति यत् ।) यत्तम् । (यथा

मनुः । ८ । २७४ ।

“कार्यं वाप्यवशा ज्ञानमर्थं वापि तत्राविशम् ।
तथेनापि ब्रह्मदायोऽहं कार्यापवापरम् ॥”

तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । १ । २२ ॥ (यथा
महाभारते । ७ । १५७ । ३ ।

“यदनुगुणोक्त्यान् जीर्णयानं वराधम ।।
शूरदेवात् सुदुर्बुद्धे । त्वं भर्तृकायेव मातुलम् ॥”

तदा, अ, (तस्मिन् काये । “तदो दा च ।” ५ ।
३ । १६ । इति दा ।) तस्मिन् काये । इत्य-

मरः । ३ । ४ । २२ ॥ सैव समये इति भाषा ।
(यथा, मनुः । १ । ५५ ।

“न च खं कुर्वते कर्मे तदोद्भूतामिति ज्ञेयतः ॥”
तदालं, त्रि, (तदा इत्यस्य भाषा । तदा + “तत्र

भावश्चतसौ ।” ५ । १ । ११६ । इति ञ ।
तत्कालः । वर्तमानकालः । इत्यमरः । २ । ७ । २६ ।

(यथा, महाभारते । २ । ५६ । १४ ।

“स चोपभोगोभाभ्यो हिरण्यार्थे परम्परा ।
आयति च तदालं उभे सद्यो यथाश्रयतु ॥”)

तदानीं, [म्] अ, (तस्मिन् काये । “तदो
दा च ।” ५ । ३ । १६ । इति चकारात्

दानौम् ।) तस्मिन् काये । इत्यमरः । ३ । ४ । २२ ।
(यथा, ऋग्वेदे । १० । १२६ । १ ।

“नासदावीमोषदावीमदानीं
नासीमो नो ओमा परो यत् ॥”)

तदासुखं, त्रि, (तदा तस्मिन्नेव काये सुखं यस्य ।)
आरम्भः । इति भूरिप्रयोगः ॥

तद्दिनं, [म्] अ, (तत् प्रखरतिरखलेन प्रसिद्धं
दिनं दिनांशः ।) दिनमध्यम् । (तत्तदेव दिनम् ।)

प्रतिदिनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (तदेव दिनम् ।)
पूर्वोक्तदिने, त्रि ॥

तद्वनः, त्रि, (तदेव अथयिनाहीनं वनं यस्य ।)
लपयः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२ ॥ (तदेव

घनमिति विग्रहे पूर्वोक्तघने, त्रि ॥)

तद्वनः, पुं, (तस्मिन् लक्ष्ये एव वनं यस्य ।)
वाक्यविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४४ ॥

तत्र, उ कि उपपत्तौ । अद्यावति । शब्दोपतापयोः ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा पक्षे आ-परं-अर्क-

सर्क च-सिट् ।) उदित्वात् ङादिट् ।) अ, तस्मिन्ना
तत्त्वा । त्रि, तानयति तत्रति । उपपत्तिरुप-

कारः । अद्यातो हिंसाचर्जनम् । सुनीतिरिति
गोविन्दभट्टः । उपसर्गाद्विधेः । द्वैतं दीर्घो-

कारणम् । वितानवति अः कीर्तिं वितनन्मन-
यतः । इति ङाङ्गुधः । इति दुर्गादासः ॥

तनुजः

तनु, द न उ विष्णुत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
(तन्-अर्ध-अर्ध-सेट् । उचितात् ङाविट् ।)
द न, तनोति तनुते पुनर्ध्वः कविः । उ, तन्निता
तन्ना । इति दुर्गादासः ।

तनुः, पुं, (तनोति विष्कारयति कुलमिति ।
तनु + "नञिभक्तितन्निभः कथम् ।" उर्वा । ४ ।
६६ । इति कथम् ।) पुनः । इत्यमरः । २ । ६ ।
२० । (यथा, मनुः । १ । १६ ।
"भूमावेदी प्रसज्यते तन्मयस्य च ॥")

तनुवा, स्त्री, (तनोति कुलमिति । तन + कथम् +
टाप् ।) कथा । इत्यमरः । २ । ६ । २० ।
(यथा, भागवते । १ । १६ । २ ।
"स उत्तरस्य तनुवास्तुपथेने दरावतीम् ॥")
चक्रकुलजाता । इति शब्दचन्द्रिका ।

तनुवः, जि, अयमनगरीरतिशयेन तनुः । (तनु
+ इट् ।) चुनः । इति आकरयम् ।

तनोवान् [स्] जि, अयमेवामतिशयेन तनुः ।
(तनु + ईयस् ।) अयः । इति आकरयम् ।

तनुः, स्त्री, (तनोति तन्यते इति वा । तन +
"भृन्प्रतीतिरिति ।" उर्वा । ११० । इति उः ।)
शरीरम् । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १० । ५ ।
"देवाः सर्वे परित्यज्य तन्नापात् सुनिषत्तम् ।।
विषेवरवनी चर्मे विन्नाया मातुर्वी तनुम् ॥")

तनुः, इति मेदिनी । ने, ६ । स्त्री । इति
राजनिर्घण्टः ।

तनुः, जि, (तन + "भृन्प्रतीति ।" उर्वा । १ । ७ ।
इतुः ।) अयः । विरजः । (यथा, मनुः । ११० ।
"तनुजोमकेष्टदृष्टनां नहुङ्गोसुहृदौ चिद्यम् ॥")

तनुः, इति मेदिनी । ने, ६ । (यथा, आर्या-
शतशतम् । ५२५ । [गान्धि । ॥")

"वितरन्ती रसमन्तमर्माभ्रं तनोति तनु-
तनुः, [स्] स्त्री, (तनोति तन्यते वा । तन +
"अभिपूवपिषितनिषितनिषिभ्यो नित् ।" उर्वा
२ । ११८ । इति उचिः स च नित् ।) शरी-
रम् । इत्युदादिशेषः ।

तनुचीरः, पुं, (तनौ चीरं बहुकनिर्यासो यत् ।
आजातकः । इति राजनिर्घण्टः ।

तनुच्छायः, पुं, (तनुर्विराजन् स्यात्तच्छाया यस्या ।)
आलम्ब्यरक्तवर्णः । इति राजनिर्घण्टः । (तनो-
न्नाया ।) शरीरच्छायायां स्त्री स्त्री च ।

तनुजः, पुं, (तनोः शरीरात् जायते इति । जन
+ "अन्वेयि ङङ्गते ।" १ । २ । १०१ । इति
ङः ।) पुनः । इति जनाश्रयः । (यथा, पञ्च-
तन्ने । ५ । २२ ।

"कामी वेष्टि सुखेपितोऽपि सङ्घा
प्रोक्षन्ति सहायवा
श्रीतन्ने न शुकाश्चनन्ति तनुजाः
स्मारीभवन्त्यापदः ।
भावा नोत्तमवैश्यापि भवति
नो वापि मित्राणि च
आधारोपितमित्रमापि नरान् वेष्टी
न हि आह्वयम् ॥")

तनुज

तनुज

तनुजा, स्त्री, (तनोः शरीरात् जायते इति । जन
+ ङः + टाप् ।) कथा । इति शब्दरत्नावली ।

तनुजं, स्त्री, (तनुं जायते इति । जै + "आतो-
ऽनुपवर्गे कः ।" १ । २ । १ । इति कः ।)
वर्णः । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ।

तनुजायं, स्त्री, (जायतेऽनेनेति । जै + करयि
क्युट् । तनोः शरीरस्य जायम् ।) तनुजम् ।
इति जनाश्रयः । (यथा, महाभारते । १ ।
१०४ । ४ ।
"इह मे तनुजायं प्रायश्चान्नयान् प्रभुः ॥")
शरीररक्षणम् ।

तनुजचा, स्त्री, (तनुः तन्वी त्वक् वस्त्रकलमस्याः ।)
चुम्बामिदम् । इति राजनिर्घण्टः ।

तनुजम्, पुं, (तनुं नि पञ्चाभि यत् ।) इहृदी-
वस्त्रः । इति राजनिर्घण्टः ।

तनुभक्षा, स्त्री, (तनोः शरीरस्य भक्षा इव ।
निन्नासवायुनिर्गमात्तथात्वम् ।) नाशिका ।
इति शब्दरत्नावली ।

तनुरसः, पुं, (तनोर्देहस्य रस इव तनोर्निगतो
रस इति वा ।) चर्मः । इति जारावली । १५४४ ।

तनुवट्, [स्] स्त्री, (तनौ शरीरे रोहतीति ।
वट् + क्तिप् ।) तनुवहम् । इति शब्दरत्ना-
वली ।

तनुवहं, स्त्री, (तनौ रोहति उत्पद्यते इति ।
वह + "इगुपघञाप्तीकरः कः ।" १ । १११५ ।
इति कः ।) तनुवहम् । इति शब्दरत्नावली ।

तनुजः, जि, (तन्यते स इति । तन + उजप् ।)
विस्तृतः । इति संक्षिप्तसारे उणादिरुतिः ।

तनुवानः, पुं, (तनुः स्त्रीणो वातः वायुर्वाय ।)
नरकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ५ । २ ।

तनुवीजः, पुं, (तनु चीर्यं स्वल्पमात्रं वा वीज-
मस्य ।) राजवदरः । इति राजनिर्घण्टः ।

तनुव्रजः, पुं, (तनुः चुनः स्वल्पः व्रजो यत् ।)
वल्लीकरोमः । इति शब्दरत्नावली ।

तनुसचारिणी, स्त्री, (तनु अल्पमात्रं यथा स्यात्
तथा सञ्चरतीति । सन् + चर + णिनिः ङीप्
च ।) बालिका स्त्री । इति शब्दमाला ।

तनुः, स्त्री, (तनु + ङङ् ।) शरीरम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । ७१ ।

तनुकृतः, जि, (अतनुस्तनुरकारि । कृ + कर्म्मणि
क्तः ।) तटः । अल्पीकृतः । इत्यमरः । १ । १ । ६६ ।

तनूजः, पुं, (तन्वाः शरीरात् जायते इति । जन +
ङः ।) पुनः । इति जटाधरः । (यथा, रघुः ।
५ । ५३ ।

"अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं
प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥"
स्त्री, कथा ।)

तनूनपं, स्त्री, (तन्वा ऊर्णं लक्षं पातीति । पा +
कः ।) इतम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

तनूनपात्, [ट्] पुं, (तनूनपं इतं अतीति । अट् +
विच् क्तिबलके । यद्वा, तनूँ अशरीरं न पात
यतीति । पत + विच् + क्तिप् । "नभाज्जपात् ॥"

तनुजः

६ । १ । ७५ । इति निपातितः ।) अयिः ।
(यथा, जगदे । १ । २६ । ११ ।
"तनूनपादुचते गर्भं आसुरो
नराश्वो भवति यद्विजायते ॥")

विमलवहः । इत्यमरः । २ । ४ । ८० ।

तनूवहं, स्त्री, (तन्वी रोहतीति । वह + कः ।)
रोमः । (यथा, भागवते । ७ । ८ । २२ ।
"चन्द्राशुगौरौरेकुरितं तनूवह-
विष्णुस्तनूवहोक्तप्रतं नखाश्रयम् ॥")

तथाच शिवपुराणे । वायुर्वहतायाम् । १ । १४ ।
"नमश्चकार तं इडां हृष्टसर्वतनूवहः ॥")

पतञ्जम् । इति मेदिनी । चे, २० ।

तनूवहः, पुं, (तन्वाः शरीरात् रोहति उत्त-
पद्यते । वह + कः ।) पुनः । मयत् । (यथा,
इहृत्वंहितायाम् । ६३ । १ ।

"कुकुटस्त्रुतनूवहाङ्गुलि-
स्त्राज्यवर्णनक्षत्राङ्गुलिः सितः ॥")

जोम । इति हेमचन्द्रः ।

तनूवहः, पुं, (तन्वाः तन्वा वा हृद् इव ।) पल्लुः ।
इति भिकाकशेषः ।

तनुच, उ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-परं-
अर्ध-सेट् ।) उ, तन्निता तन्ना । इति दुर्गादासः ।

तनुच, उ घ सङ्घुचि । इति कविकल्पद्रुमः । (उर्ध्वा-
परं-अर्ध-सेट् ।) उ, तन्निता तन्ना । घ, तनुचमि
योम विस्तृतम् । इति दुर्गादासः ।

तनुज, उ घ सङ्घुचि । इति कविकल्पद्रुमः । (उर्ध्वा-
परं-अर्ध-सेट् ।) उ, तन्निता तन्ना । घ, तनुचमि
योम विस्तृतम् । इति दुर्गादासः ।

तनुः, पुं, (तन्यते विस्तीर्यते इति तनोति वा । तन
+ "सितनिगमीति ।" उर्वा । १ । ७० । इति
तुन् ।) सूत्रम् । इत्यमरः । २ । १० । २८ । (यथा,
महाभारते । १२ । ४७ । २२ ।

"यस्मिन् निव्यं तते तन्वी हृष्टे सगिव तिष्ठति ॥")
ग्राहः । इति हेमचन्द्रः । सन्ततिः । यथा,—
"अन्तःस्थः सर्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः ।
समाययादृशोर्ध्वं वैराग्याः कुरुतन्मवे ॥"

इति श्रीभागवतम् ।

तनुकः, पुं, (तनुरिव तनुनेव वा कायतीति । कै +
कः । तनु + संज्ञायां कन् वा ।) तनुभः ।
वर्षपः । इत्यमरटीकायां रमानाथः । (यथा,
सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये । "पिङ्गलस्तनुक-
पुष्पपाण्डुः वङ्गगोष्ठिको वभुकवायः ॥")

तनुकाष्ठं, स्त्री, (तनुसमन्वितं काष्ठम् ।) तूली ।
इति शब्दरत्नावली । तांतिर काट इति भाषा ।

तनुकी, स्त्री, (तनुरिव कायतीति । कै + कः ङीप्
च ।) नाडी । इति राजनिर्घण्टः ।

तनुकीटः, पुं, (तन्मूतपादकः कीट इति आक-
पार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः ।) कोवकारः ।
इति जटाधरः । गुट्टिका इति भाषा ।

तनुजः, पुं, (तन + बाहुलकात् तुनन् निपातनात्
जलं दन्त्यनकारान्त इत्येके ।) ग्राहः । इति
हेमचन्द्रः । जट्टार इति भाषा ।

तन्त्रपदं, [न] स्त्री, (तन्त्रः यन्त्रोपवीतिः तत्प्रदा-
नाय यत् पदं तिथिरित्यर्थः ।) परमेष्ठरोप-
वीतिदानतिथिः । वा आवर्त्तौ पूर्वभा । इति
तिथ्यादितत्त्वम् ।

तन्त्रनामः, पुं, (तन्त्रनाम इव ।) याचः । इति
हेमचन्द्रः ।

तन्त्रनिर्यासः, पुं, (तन्त्रनेव निर्यासः तन्त्रवत् निर्यासो
यस्य वा ।) तालः । इति शब्दरत्नावली ।

तन्त्रमः, पुं, (तन्त्ररिव भातीति । भा + कः ।) सर्वपः ।
इत्यमरः । २।६।१७ । वतुषः । इति जटाधरः ।

तन्त्रं, स्त्री, (तन्त्ररूप्येति । तन्त्र + कृञ्जादित्वात्
रः ।) ऋणाजम् । इति शब्दरत्नावली ।

तन्त्रं, स्त्री, (तन्त्रम् । रस्य जत्वम् ।) ऋणा-
जम् । इति हेमचन्द्रः ।

तन्त्रवापः, पुं, (तन्त्रं वपतीति । वप + “कर्म-
यवञ्” ३ । २ । १ । इति ञञ् ।) तन्त्रवायः ।

इति जटाधरः । तांति इति भाषा । तन्त्रम् ।
इति शब्दमाणा । तांत् इति भाषा ।

तन्त्रवायः, पुं, (तन्त्रं वयति विस्तारयति जाणा-
कारेणेति । वे + “वञ्जायाच” ३ । २ । ७७ ।

इत्यञ् ।) जता । इत्यमरः । २।६।१३ । (तन्त्रं
वयतीति । वे + “कर्मयवञ्” ३ । २ । १ ।

इत्यञ् ।) तन्त्रवायः । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, मनुः । ८ । ३६७ ।

“तन्त्रवायो दृष्टपलं दद्यादेकपलाधिकम् ॥”)

तन्त्रविग्रहा, स्त्री, (विग्रहतेऽसौ । वि + ग्रह +
अप् । विग्रहो देहः । तन्त्रमिनिर्मितो विग्रहो-

ऽस्याः ।) कदली । इति त्रिकाण्शेषः ।

तन्त्रशाला, स्त्री, (तन्त्रवपनार्थं या शाला गृह-
मित्यर्थः ।) तन्त्रवपनगृहम् । तांत्घर इति

भाषा । तत्पर्यायः । गर्भिका २ । इति हेम-
चन्द्रः ।

तन्त्रसन्तर्ग, त्रि, (तन्त्रना तन्त्रभिन्ना सन्तर्गं व्याप्तम् ।)
कृच्चविकृतवस्त्रादि । सिङ्गान कापड इति

भाषा । तत्पर्यायः । जतम् २ स्यूतम् ३
उतम् ४ । इत्यमरः । ३ । १ । १०१ ।

तन्त्रसारः, पुं, (तन्त्रः एव सारो यत्र ।) गुवाक-
ट्टकः । इति त्रिकाण्शेषः ।

तन्त्रं, स्त्री, (तन्नेति तन्नेति इति वा । तन +
कदाँसौ यथायं दृन् । तन्त्रि कुटुम्बधारणे +

घञ् वा ।) कुटुम्बकम् । (कुलप्रतिष्ठादिक-
स्थितिः । यथा, महाभारते । १३।४८।६ ।

“सन्नाशुपायानय सन्ध्याय
समुद्वरेत् सस्य कुलस्य तन्त्रम् ॥”)

विद्वान्तः । ओषधिः । प्रधानम् । तन्त्रवायः ।
परिच्छदः । श्रुतिशास्त्रविशेषः । हेतुः । उभ-

यार्थप्रयोजकम् । इतिकर्तव्यता । इति मेदिनी ।
राट्टम् । परच्छदः । करम् । अर्थसाधकः ।

तन्त्रः । सैन्यम् । खराट्टपिना । इति हेम-
चन्द्रः । (यथा, माघे । २ । ८८ ।

“तन्त्रावापविदा योगैर्मन्त्राणाधितिरुता ॥”)
प्रवन्तः । इति शब्दरत्नावली । श्रपयः । इति

घरणिः । घनम् । गृहम् । वपनवाधनम् ।
(यथा, महाभारते । १।११।३० । “तथापश्यत्

क्षियौ तन्त्रे अविरोधं सुवेने पदं वयनौ ॥”)
कुलम् । इति भागवतनिमित्तम् । (शास्त्रम् ।

इति विश्वः । यथा, देवीभागवते । २।११।१६ ।
“अथैरश्मस्तन्त्रं बालवेष्टासमन्वितम् ॥”

अवहारः । नियमादिः । यथा, महाभारते ।
१ । १०३ । २६ ।

“श्रुत्वा त्वं प्रतिपद्यस्व प्राप्तेः सद्यः पुरोहितैः ।
आपहर्न्मार्थकुशलैर्लोकतन्त्रमवेक्ष्य च ॥”)

श्रियोक्तशास्त्रम् । तच्च चतुःषष्टिचक्रम् ।
यथा,—

“सिद्धीश्वरं महातन्त्रं कालीतन्त्रं कुलार्थवत् ।
प्रानार्थं नीलतन्त्रं केतुकारीतन्त्रसुतम् ॥

देवागमं उत्तराख्यं श्रीक्रमं सिद्धियामलम् ।
मत्स्यकृतं सिद्धसारं सिद्धिसारम्तं तथा ॥

चाराहीतन्त्रं देवेशि । योगिनीतन्त्रसुतम् ।
गणेशविमर्षिणी तन्त्रं निम्नातन्त्रं शिवागमम् ॥

चातुष्काख्यं महेशानि । सुकमानाख्यतन्त्रकम् ।
हंसमाहेश्वरं तन्त्रं निरुत्तरमनुत्तमम् ॥

कुलप्रकाशकं देवि । कल्पं गान्धर्वकं शिवे । ।
त्रिधासारं निबन्धाख्यं स्वतन्त्रं तन्त्रसुतम् ॥

सम्प्रीहणं तन्त्रराजं ललिताख्यं तथा शिवे । ।
राधाख्यं मालिनीतन्त्रं वदयामलसुतम् ॥

हृत्तुल्लिख्यं तन्त्रं गवाचं सुकुमुदिनी ।
विमुक्तेश्वरतन्त्रं मालिनीविजयं तथा ॥

समथाचारतन्त्रं भैरवीतन्त्रसुतम् ।
योगिनीहृदयं तन्त्रं भैरवं परमेश्वरि । ॥

सनत्कुमारकं तन्त्रं योगिनीतन्त्रं प्रकीर्तितम् ।
तन्त्रान्तरं देवेशि । नवरत्नेश्वरं तथा ॥

कुलचूडामन्त्रितन्त्रं भावचूडामन्त्रियकम् ।
तन्त्रदेवप्रकाशं कामाख्यानामकं तथा ॥

कामधेनु कुमारी च भूतसामरसंश्रुतम् ।
मालिनीविजयं तन्त्रं यामलं ब्रह्मयामलम् ॥

विश्वसारं महातन्त्रं महाकालं कुलान्तम् ।
कुलोद्गीर्णं कुलिकाख्यं यन्त्रपिन्तामन्त्रियकम् ॥

एतानि तन्त्ररत्नानि सफलानि युगे युगे ।
कालीविनासकादीनि तन्त्राणि परमेश्वरि । ॥

कालकल्पं सुसिद्धानि अम्बक्रान्तासु भूमिषु ।
महाचीनादितन्त्राणि अविकल्पे महेश्वरि । ॥

सुसिद्धानि वरारोहे । रथक्रान्तासु भूमिषु ॥”
इति महासिद्धिसारस्तम् । * ॥

अपि च ।
“चतुःषष्टिचक्रं तन्त्राणि यामलादीनि पार्ष्णीति । ।

सफलानीह वाराहे । विष्णुकान्तासु भूमिषु ।
कल्पमेदेन तन्त्राणि कथितानि च यानि च ।

पादकमोहनार्थेव विषजानीह सुन्दरि । ॥”
इति महाविश्वसारतन्त्रम् ॥

तन्त्रागमस्य लक्षणं यथा,—
“हृदिच प्रलयश्चैव देवतानां यथाचैनम् ।

साधनश्चैव सर्वेषां पुरश्चरमेव च ॥
वट्कर्त्तव्यसाधनश्चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः ।

सप्तभिर्लक्षैर्वृत्तमागमं तदिदमुच्यते ॥” * ॥
यामलस्य लक्षणम् ।

“हृदिच चोतिवाङ्मार्गं निरुत्तरमरोपयन् ।
क्रमकं सर्वमिदं चातिमहत्त्वमेव च ॥

युगधर्मेण चंख्यातो यामलसाधनस्य च ॥” * ॥
तन्त्रस्य लक्षणम् ।

“सर्गोच प्रतिवर्गोच मन्त्रभिर्लक्ष एव च ।
देवतानाञ्च चंख्यानं तीर्थाणाञ्चैव सर्वम् ॥

तथेवागमधर्मेण विप्रचंख्यानमेव च ।
चंख्यानश्चैव भूतानां यन्त्राणाञ्चैव भिन्नः ॥

उत्पत्तिर्विबुधानाञ्च तत्त्वार्थं कल्पयन्वितम् ।
चंख्यानं चोतिवाङ्मार्गेण पुराणाणांममेव च ॥

कीधस्य कथनश्चैव व्रतानां परिभाषकम् ।
श्रीचाश्रीस्य चाख्यानं नरकाणाञ्च सर्वम् ॥

हरचक्रस्य चाख्यानं जीपुत्रोच्चैव लक्षणम् ।
राजधर्मो दानधर्मो युगधर्मस्तथैव च ॥

अवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम् ।
इत्यादिन्येवैवृत्तं तन्त्रमित्यभिधीयते ॥” * ॥

तस्य माहात्म्यम् ।
“विष्णुर्देवि देवानां बुद्धानामुपरिष्ठाया ।

नदीनाञ्च यथा गङ्गा पर्वतानां हिमालयः ।
अम्बतः सर्वहृत्वाणां राक्षसिनी यथा वरः ।

देवीनाञ्च यथा दुर्गा यवानीं ब्राह्मणो यथा ।
तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्रमनुत्तमम् ॥

सर्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वै वैद्वन्वितम् ।
कीर्तनं देवदेवस्य हरस्य मतमेव च ॥

पादमं अद्भुतानामिह लोके परमं च ॥” * ॥
तस्य श्लोकचंख्या यथा,—

“न श्रूयं विस्ताराहंमुपि वदंश्चतैरपि ।
चंख्येपादे प्रवक्ष्यामि लोककण्योक्तवर्णना ॥

दिवि देवे नवलक्षं पाताले ब्रह्मशासने ।
लक्षमात्रं भारते च चितौ तन्त्राणि यानि च ।

आगमं विविधं प्रोक्तं चतुर्धर्मेश्वरं स्मृतम् ।
कल्पचतुर्विधः प्रोक्तः आगमो जामरस्यथा ।

यामलञ्च तथा तन्त्रं तीर्थां मेदाः पृथक् पृथक् ॥
सुक्तकाख्यं प्रपञ्चञ्च वारहाख्यञ्च नारदः ।

महार्णवञ्च कपिलो योगः कल्पः कपिल्लवः ॥
अन्तमुद्विर्वीरञ्च सिद्धसंवरकन्याया ।

प्रथमोऽष्टसहस्रानु श्लोका दृष्ट प्रकीर्णिताः ॥
द्वितीयो सुक्तकाख्यं षट्सहस्राणि चंख्या ।

श्लोकाः शताहंख्यातास्तृतीयलिखसहस्रकाः ॥
शतद्वयं साधिकाञ्च श्लोकानां पञ्चविंशतिः ।

त्रिंशोत्तरसहस्राणि श्लोकानां भावसंख्या ॥
प्रपञ्चे प्रथमे तन्त्रे द्वितीये वसुसंख्या ।

सहस्राणि तथा श्लोकाः सप्तविंशतिसंख्या ॥
भूतनेत्रसहस्राणि तृतीये पञ्चसहस्रकम् ।

शतत्रयं षष्टिश्लोकाः प्रपञ्चः कथितलिखा ॥
कलासंख्या सहस्राणि शारदायाः प्रकीर्णिताः ।

पञ्चविंशाधिकाः श्लोका वसुश्लोकाञ्च नारदे ।
विंशतिञ्च सहस्राणि षट्सहस्राणि चंख्या ।

वसुश्लोकाञ्च कथिताः कपिले श्लोकसंख्या ॥
अथोद्विषसहस्राणि कालीपदशतत्रयम् ।

श्रीकवंचावहसाति श्रीगे कवी च संख्या ।
 वाचवंचावहसाति श्रीका नवतिः श्रीमिताः ।
 श्रीकागानु वहसाति अष्टविंशतिवंचा ।
 श्रीकाच भाववंचातास्तनोपि च कपिञ्जले ।
 अन्तमुह्यी वहसाति पञ्चश्रीकाधिकाणि च ।
 पञ्चैव कथिता मेववंचातानि यथायतः ।
 श्रीराममे वदधिकानि शतानि परिवंचावा ।
 वहसाति च तावन्ति श्रीकागानु यथायतः ।
 पञ्चाधिकवहसाति श्रीकागानुवंचाया ।
 सिद्धवन्द्योक्तानि ऐन्दवे यथा पुरा ॥ ७ ॥
 कामरः वद्विभी श्रेयः प्रथमो योगकामरः ।
 श्रीकास्तन वचनं शतं तथा पञ्चशतानि च ।
 त्रिविंशतिवहसाति श्रीकाणि चैव संख्या ।
 एकादशवहसाति वंचाताः शिवकामरे ।
 श्रीकाः वनेव निषिद्ध ईन्दवेव भाविताः ।
 तावत्श्रीकवहसाति पञ्चश्रीकशतानि च ।
 शुभोत्तराति दुर्गाया कामरे कथितानि च ।
 नवश्रीकवहसाति नवश्रीकशतानि च ।
 चारुते तथा श्रीकाः पञ्चैव परिकीर्तिताः ।
 चरवंचावहसाति श्रीकाणां व्रजकामरे ।
 पञ्चोत्तरशतान्यत्र वंचातानि शिवेन तु ।
 वद्विः श्रीकवहसाति गान्धर्वं कामरोत्तमे ।
 श्रीकाच वद्विचंचाता व्रजवाचनयोगिना ।
 यामकाः वद्वच वंचातास्तनवादावियामके ।
 द्वाविंशच्च वहसाति त्रयविंशत्शतानि च ।
 द्वितीये व्रजवंचे ते द्वाविंशतिच वंचाया ।
 वहसाति शतान्यत्र तान्येव कथितानि च ।
 तावत्तुवंचावहसाति शतानि परिवंचाया ।
 विंशतिच तथा वंचा श्रीकाच विष्णुयामके ।
 कालवंचावहसाति विद्वंचाशतानि च ।
 पञ्चवद्विचया श्रीकाः कनिष्ठे व्रजयामके ।
 नवश्रीकवहसाति त्रयोदशशतानि च ।
 द्वाविंशतिस्तथा श्रीका गच्छे यामकोत्तमे ।
 रविचंचावहसाति आदिवाख्ये तु यामके ।
 तन्मे नीलपताकायां वहसाति च पञ्च च ।
 पञ्चविंशतिश्रीकाच कथिता यामकेन्द्रे ।
 त्रयोदशवहसाति द्वे श्रुते विंशतिस्तथा ।
 श्रीका ननुज्ञये तन्मे वंचातास्तनवेदिभिः ।
 गजवंचावहसाति श्रीगे वंचाशतानि च ।
 वमश्रीकास्तनैवाच तन्मे योगार्थवोत्तमे ।
 दशश्रीकवहसाति तावन्मेव शतानि च ।
 मायाख्ये च महातन्मे यथायतः प्रकीर्तिताः ।
 पञ्चश्रीकवहसाति तावन्मेव शतानि च ।
 शतावंचाया श्रीका द्वाविंशत्तन्मे ।
 दशश्रीकवहसाति तावन्मेव शतानि च ।
 त्रयोदश तथा श्रीकाः कालिकाख्ये च तन्मे ।
 कामेवंचास्तनवरे वहसाति त्रयं महत् ।
 श्रीकाणां वंचाया चात्र तन्मरात्रे च वंचाया ।
 नवश्रीकवहसाति नवश्रीकशतानि च ।
 द्वाविंशति वहसाति चरवीर्योच तन्मे ।
 तथा च विंशतिः श्रीकास्तनोऽस्मिन् परि-
 कीर्तिताः ।

चरवंचावहसाति द्वितीये तन्मेदिभिः ।
 अष्टविंशतिच श्रीकाः सङ्गतास्तनविचये ।
 कुलिकाख्ये महातन्मे श्रीकाच दशवंचाया ।
 वहसाति तथा सप्तसङ्गतानि मनीषिभिः ।
 द्वितीये वद्वचवहसाति तद्वच कनिष्ठके ।
 चरवंचावहसाति तथापुत्रशतानि च ।
 तावदेवा महातन्मे सङ्गतानि द्विजोत्तमे ।
 द्वाविंशतिवहसाति द्वाविंशतिशतानि च ।
 काव्यायन्यास्तु तन्मे सङ्गतानि मनीषिभिः ।
 वसुश्रीकवहसाति तावन्मेव शतानि च ।
 प्रवद्विवायास्तनो च निषिद्धाणि यथायतः ।
 भूतवहसाति तथाहि तन्मेतानि च ।
 महातन्मे सङ्गतास्तनवरे पञ्चश्रीकाच कीर्तिताः ।
 गजवंचावहसाति श्रीकाच ननुसङ्गताया ।
 त्रिपुरावंचे महातन्मे लिखिताः परमविभिः ।
 वरसन्नाः वहसे द्वे द्वे श्रुते सङ्गता स्मृते ।
 पञ्चश्रीकास्तनैवाच विंशतया द्विजातिभिः ।
 द्वाविंशतिवहसाति आद्ये तन्मेोत्तमे ।
 अष्टवहसाति तान्यत्र श्रीकाः पञ्चदशैव तु ।
 द्वाविंशतिवहसाति तथा वाच्यशतानि च ।
 द्वाविंशच्च तथा श्रीका योगिन्यास्तनरात्रके ।
 द्वितीये वद्वचवहसाति तथा च विंशतानि च ।
 त्रयः श्रीकास्तनैवाच वाराह्यास्तन उत्तमे ।
 कामेवहसाति तत्त्वसङ्गशतानि च ।
 गवाक्षे तन्मरात्रेऽस्मिन् श्रीका हि तत्त्वसङ्गताया ।
 वरवंचावहसाति द्वे श्रुते परनिषिद्धे ।
 श्रीकास्तन्यत्र सङ्गतास्तनो नारायणीयके ।
 विद्वहसाति तान्येव च शतानि च ।
 श्रीका नवतिवहसाति नृकानीतन्मरात्रके ।
 द्वितीये विहसाति विंशतानि कनिष्ठके ।
 विंशत्श्रीकाच सङ्गता शतवास्तन-
 वेदिभिः ॥”

उपतन्माणि यथा,—
 “श्रीश्रीकानुपतन्माणि कापिकोक्तानि यानि च ।
 अङ्गुतानि च एतानि जैमिन्मुक्तानि यानि च ।
 वशिष्ठः कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च ।
 पुलस्त्यो भार्गवः विष्णो याज्ञवल्क्यो भृगुस्तथा ।
 शुको हज्जतिश्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमाः ।
 एभिः प्रणीतान्यन्यानि उपतन्माणि यानि च ।
 न सङ्गताणि तान्यत्र धर्मेविद्विन्मैत्राभिः ।
 चारतुवारतराख्येव सङ्गतानि निबोधत ॥”
 इति वाराहीतन्त्रम् ।

(आगमसत्त्वविनायोक्ततन्मनामानि यथा,—
 “स्तनतन्मे पितृकारीतन्मसुतरतन्मकम् ।
 नीलतन्मे वीरतन्मे कुमारोत्तन्मसुत्तन्मम् ।
 कालीनारायणीतन्मे तारिणीतन्मसुत्तन्मम् ।
 वाजातन्मच वसवतन्मे भैरवतन्मकम् ।
 भैरवीत्रिपुरातन्मे वामकेन्दरतन्मकम् ।
 कुकुटेन्दरतन्मच मातृकातन्मेव च ।
 सनत्कुमारतन्मच विष्णुचैरतन्मकम् ।
 सन्तोहनास्तन्मच गौतमीयच तन्मकम् ।
 हज्जतोत्तमीयतन्मे भूतभैरवतन्मकम्

चातुष्पापिष्णुतन्मे वाराहीतन्मकं तथा ।
 सुकभावास्तन्मच योगिनीतन्मसुत्तन्मम् ।
 मानिनीविजयं तन्मे तन्मे कण्ठभैरवम् ।
 महातन्मे शक्तितन्मे तन्मे चिन्तामणिं परम् ।
 उच्चतभैरवं तन्मे जैलोकवारातन्मकम् ।
 विन्दवाराख्यं तन्मे तथा तन्मास्तन्माभिधम् ।
 महापितृकारीयतन्मे वाचपीयच तोडकम् ।
 मानिनीकलितान्मे निशक्तितन्मकं तथा ।
 राजरात्रेन्द्रीतन्मे महामोहखरोत्तरम् ।
 गवाक्षतन्मे गान्धर्वं तन्मे जैलोकवमोहनम् ।
 चंभवादिन्दवं चैवपरमेन्दरतन्मकम् ।
 कामधेन्यास्तन्मच तन्मे वर्यविनासकम् ।
 मायातन्मे मन्मरात्रं कुलिकातन्मसुत्तन्मम् ।
 विज्ञानलतिकां जिह्वागमं कालोत्तरं तथा ॥”

“व्रजनामकचादिनामनं व्रजनामनम् ।
 हज्जनामनकं सिद्धनामनं कल्पकचकम् ।
 मत्स्यकृतं कल्पकृतं कामरात्रं शिवागमम् ।
 उडुशच कुलोडुशसुडुशं वीरभक्तम् ।
 भूतकामरकं तद्वत् कामरं यच्चकामरम् ।
 कालिकाकुलसम्बन्धं कुलसम्बन्धमेव च ।
 कुलपूजामणिं दिव्यं कुलवारं कुलार्थवम् ।
 कुलान्तकुलान्त्यौ तथा कालीकुलार्थवम् ।
 कुलप्रकाशं वाशिष्ठं सिद्धसारकृतं तथा ।
 योगिनीहृदयं कालीहृदयं मातृकार्थवम् ।
 योगिनीवाक्यकुरकं तथा कप्रीकुलार्थवम् ।
 तारार्थं चन्द्रपीठं मेरुचन्द्रं चतुःशतीम् ।
 तत्त्वबोधं महीयच सङ्खन्दसारवंचम् ।
 ताराप्रदीपं सङ्केतचन्द्रोदयमतिस्फुटम् ।
 वद्विंशतत्त्वकं कल्पनिर्णयं त्रिपुरार्थवम् ।
 विष्णुचर्कोत्तरं मन्मदपर्वं वैष्णवान्तम् ।
 मानसोक्तासकं पूजाप्रदीपं भक्तिमञ्जरीम् ।
 सुवनेन्दरीं पारिजातं प्रयोगवारसुत्तन्मम् ।
 कामरकं क्रियाचारं तथैवागमदीपिकाम् ।
 भावपूजामन्त्रिण्यं तन्मपूजामणिं परम् ।
 हज्जोत्तमवंचच्च तथा श्रीकमवंचकम् ।
 सिद्धान्तशेखरं यन्त्रं तां गच्छेद्विभक्तिनीम् ।
 मन्मसुत्तावलीं तन्मकौस्तुहीं तन्मकौस्तुहीम् ।
 मन्मतन्मप्रकाशाख्यं श्रीरामार्थचक्रिकाम् ।
 शारदातिनकं ज्ञानार्थं चारसुत्तन्मम् ।
 कल्पद्रुमं ज्ञानमालां पुरन्दरवचनिकाम् ।
 आगमोत्तरकं तत्त्वसागरं चारवंचम् ।
 देवप्रकाशिनीं तन्मार्थवच चन्द्रदीपिकाम् ।
 तारारहस्यं ज्ञानमाया रहस्यं तन्मरत्नकम् ।
 तन्मप्रदीपं ताराया विलासं विन्दमातृकाम् ।
 प्रपञ्चवारं तं तन्मचारं रत्नावलीं तथा ॥”
 काजतन्मम् । वाचनाजानम् । यथा, महा-
 भारते । १ । २ । १४९ ।

“तन्मचेदं विन्दन्तु पुत्रकौ
 वयतस्तन्मम् सततं वर्तयन्तौ ॥”
 “तन्मे काजतन्मे विन्दोपादाननिमित्तादिकार-
 वन्द्यवचनम् ॥” इति दुर्घटाद्यध्यानादिग्रन्थां

विमलमोक्षः । “इह तन्त्रं वाचवाचात्मम् ।”
इति गीतकण्ठः ।)
तन्त्रकं, स्त्री, (तन्त्रात् सूत्रवापात् अपिराप-
कृतम् । तन्त्र + “तन्त्रादपिरापकृते । ५ । २ ।
७१ । इति कम् ।) नूतनवस्त्रम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ११२ ॥
तन्त्रकाष्ठं, स्त्री, (तन्त्रकं काष्ठम् ।) तन्त्रवायस्य
तुरी । इति त्रिकाण्डशेषः ।
तन्त्रता, स्त्री, (तन्त्रस्य भावः । तन्त्र + तन् ।)
अनेकतुहिनं सज्जतप्रवृत्तिः । यथा । “आमेया-
टाकपावेन्द्रध्वजप्रयोगागानी जयायां आये-
याटाकपालोपायुयामाधीसोमीयेकादशकपाल-
यागानी जयायां सज्जत सज्जदुत्तिष्ठतेन प्रया-
जाद्वेगोपकारः सिध्यति ।” “तथा नानावस्त्र-
वस्त्रस्यैव सज्जोद्दिष्टेन सज्जत प्रायश्चित्ते कृते वस्त्र-
वस्त्रजन्मपापनाशः ।” “तन्त्रताया हेतुश्च ।
अदृष्टार्थकजातीयकर्मणः कालदेशकर्मजादीनां
प्रयोगाशुबन्धवैधहेतुभूतानामभेदे उद्देश्य-
विशेषाद्यह इति । एवञ्च ।
‘जातोद्धिकारी भवति देवे प्रेक्षे च कर्मणि ।
पवित्रायां तथा जाये दाने च विधिदृष्टितः ।’
इति विष्णुस्मृतम् ।
‘अजात्मा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन ।’
इति दशोक्तश्च क्रियाज्ञानं कर्तृसंस्कार-
द्वारेण तद्दिनकर्तव्याशिवकर्मायंमेकमेव न तु
प्रतिकर्मे कर्तव्यम् ।” इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् ।
तन्त्रवायः, पुं, (तन्त्रते विस्तीर्यते इति तन्त्रं
सूत्रम् । तत् वपतीति । वप + “कर्मण्यण् ।”
३ । २ । १ । इत्यङ् ।) तन्त्रवायः । तन्त्रे,
पुं स्त्री । इति शब्दरत्नावली ।
तन्त्रवायः, पुं, (तन्त्रेण वपतीति । वे च तन्त्रसन्ताने
+ “जावामञ्च ।” ३ । २ । २ । इत्यङ् ।) वर्ण-
सङ्करजातिविशेषः । तस्मिन् इति भावा । अख्योत्-
पत्तिर्गन्धा, पराशरपद्धतौ ।
“ताम्रकुङ्कुमाङ्गुली मन्त्रिकारश्च जायते ।
मन्त्रिकारात् ताम्रकुङ्कुमाङ्गुली मन्त्रिवन्धोऽप्यजायते ।
मन्त्रिवन्धोऽप्यजायते तन्त्रवायाश्च जन्मिरे ।”
तत्पथ्यायः । कुविन्दः २ । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥
तन्त्रवायः ३ । इति भरतः । तन्त्रवायः ४ । इति
जटाधरः । तन्त्रवायः ५ । इति शब्दरत्नावली ।
जता । इत्यमरटीकायां खामी ।
तन्त्रिका, स्त्री, (तन्त्री एव । तन्त्री + स्त्रीर्धे कम् ।
पूर्वद्वयञ्च ।) गुह्यची । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥
(यथाख्याः प्रथमाः ।
“गुह्यचीमधुपर्णी स्वादन्तान्तवहरी ।
हिमा हिमवहा हिमोद्भवा वतुसादनीति च ।
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवहनी च कुङ्कुमी ।
चक्रवर्त्तिका वीरा विप्रस्था च रसायनी ।
चक्रवासी वयस्था च मङ्गली देवनिर्मिता ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
तन्त्रिपालकः, पुं, जयद्रथराजः । इति शब्द-
मात्रा ।

तन्त्रीः, स्त्री, (तन्त्रयति मोहयति लोकाभिति ।
तन्त्र + “अवितृकृतनिष्पत्तिः ।” उणा । ३ ।
१५८ । इति ईः ।) वीणागुणः । (यथा, रामा-
यणे । २ । ३६ । २६ ।
“नातन्त्रीर्विद्यते वीणा नाचन्ती विद्यते रथः ।”
वीणा । यथा, तन्त्रेव । १ । २ । १८ ।
“यादवहोऽचारसमस्तन्त्रीकथसमन्वितः ।
श्रीकार्तस्य प्रवृत्तौ मे शोको भवतु नाशया ।”)
गुह्यची । देहविरा । इति मेदिनी । नदी-
विशेषः । युवतीभेदः । इति शब्दरत्नावली ।
रज्जुः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, मनुः । ४ । १८८ ।
“न जङ्घयेद्भुतसतन्त्रीं न प्रधायेच्च वर्तति ।
न चोदके निरीक्षेत स्त्रं रूपमिति धारया ।”)
तन्त्रवायः, पुं, (तन्त्रवायः निपातनात् तस्य दः ।)
तन्त्रवायः । इत्यमरटीकायां रायतकुटः ।
तन्त्रा, स्त्री, (तत् प्रातीति । तत् + प्रा + कः ।
निद्रातन्त्रेति नान्तत्वं निपात्यते । यद्वा, तन्त्र
अवसादे + भावे चञ् ततटाम् ।) निद्रा ।
आलस्यम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा, हठ-
योगप्रदीपिकायाम् । ३ । ३६ ।
“न रोगो मरणं तन्त्रा न निद्रा न क्षुधा दृष्टा ।”)
तस्या निदानं यथा । “तन्मीवातकफातन्त्रा ।”
इति । लज्जणश्च ।
“इन्द्रियार्थेष्वसंवितागौरवं जन्मस्य क्षमः ।
निद्रातन्त्रेण यस्मिन् तस्य तन्त्रा विनिर्दिशेत् ।”
इति माधवकरः ।
(कारणपूर्वकमस्याः सन्ध्याभिर्नक्षत्रं चिकित्-
सितश्च यथा, चरके चिकित्साने नवमेऽध्याये ।
“मधुरस्निग्धगुल्मस्त्रेवनाशितनाड्यात् ।
श्रीकाङ्गाध्यनुवज्जाश्च वायुनोदीरितः कथः ।
यदासौ समवस्कन्द्य हृदयं हृदयाश्रयान् ।
समावृणोति शानादींस्तदा तन्त्रोपजायते ।
हृदये व्याकुलीभावो वाक्चेष्टेऽनियगौरवम् ।
भगोवद्वाप्रसादश्च तन्त्राया लक्षणं मतम् ।
कपत्रं तत्र कर्तव्यं शोधनं घमनानि च ।
आयामो रक्तमोक्षश्च भोष्यश्च कटुतिक्तकम् ।”)
तन्त्रालुः, त्रि, (तत् प्रातीति । तत् + प्रा + “लुङ्
यङीति ।” ३ । २ । १५८ । इति आलुच् तत्-
शब्दस्य नान्तत्वं निपात्यते ।) निद्रालुः । इति जटा-
धरः । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।
“अपि जायत खपन् जनुस्तन्त्रालुश्च प्रजाप-
वान् ।”)
तन्त्रिः, स्त्री, (तदि सौमो घातुः + “वङ्का-
दयञ्च ।” उणा । ४ । ६६ । इति क्तिन् ।)
निद्रा । आलस्यम् । इत्यादिकोषः । (यथा,
भागवते । ३ । २० । ४० ।
“हृदा भूतप्राणाश्च भगवानात्मतन्त्रिणा ।
दिवायसोस्तुक्तं शान् वीक्ष्य चामीजयद्दृष्टौ ।”)
तन्त्रिका, स्त्री, (तन्त्रेव । स्त्रीर्धे कम् टाप् च ।)
तन्त्रिः । इति शब्दरत्नावली ।
तन्त्री, स्त्री, (तन्त्र + “हृदिकारादिति ।” वा
डीष् ।) अख्यन्तममादिना ख्याङ्गिनिधाप्रभु-

तम् । अख्यन्तममादिना ख्याङ्गिनिमीकय
निःसृज्यतेति वाच्यं इत्यन्ते । इति भरतः । तत्-
प्रथमाः । प्रमीका २ । इत्यमरः । तन्त्रा ३
तन्त्रिः ४ । इति तट्टीका । तन्त्रिका ५ विषया-
ग्रामम् ६ । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,
महाभारते । ३ । ३०३ । १६ ।
“निक्षिप्य राजपुत्री तु तन्त्रीं धामं तथैव च ।
आतस्थे परमं वनं नाशकस्याभिरावणे ।”)
निद्रा । इति मेदिनी । दे, ४२ ॥ (किंचित्तु तन्त्र-
धातोर्वाङ्मनात् ईप्रत्ययेन तन्त्रीरिति परं कथ्य-
यन्ति यथा, चरके सूत्रस्थाने चतुर्दशेऽध्याये ।
“पाकुता गौरवं जायं पुरीवस्थाविपकता ।
तन्त्रीरव्यवितृकेशः स्वारसितस्त्रिषलस्यम् ।”)
तन्त्रिः, स्त्री, (तन्त्रयतीति । त्री + वाङ्मनात्
ङिः ।) चक्रकुला । इति रत्नमात्रा । तन्त्रि-
रपि पाठः ।
तन्त्रार्थं, स्त्री, (तदेवेति । तत् + एवार्थे माचच् ।
यद्वा, सा मात्रा यञ् ।) अपचीकृतस्य-
रसगन्धार्थशब्दानां संज्ञा । यथा,—
“इमान्येव ख्यभूतानि तन्त्रावाच्यमपचीकृतानि
चोच्यन्ते । एतेभ्यः ख्यभूतरीराणि ख्यभूतानि
चोत्पद्यन्ते ।” इति वेदान्तसारः । २०७ । तट्टीका
यथा । “नन्व्याकृतानि पञ्चतन्त्रावाचि क्रमेण
जायन्ते इति हि ख्यतीतिहायपुराणेषु प्रविष्टि-
स्तत् कथमाकाशादिरिहोत्पत्तिराजायते इति
तन्त्राह एतान्येवेति । एतान्येवाकाशादीनि
ख्यभूतानि व्यवहाराद्यभावि शब्दादितव-
न्नात्रैकसंभावानि अपचीकृतानि परमसं-
वृत्तानि चेति ख्यत्वादिष्यन्ते महर्षिभिरिहार्थः ।”
इति विद्वन्मनोरञ्जनी । ७०० । अपि च ।
“भूतादिषु विद्वन्मात्रः सर्वं तन्त्राधिकं ततः ।
सर्वस्य शब्दतन्त्रावादाकाशं शब्दलक्षणम् ।”
इति विष्णुपुराणे १२ अध्यायः ।
तन्त्रतुः, पुं, (तन्त्रेति विस्तारयति तमः शब्दं वा ।
तत्तु विस्तारे + “तन्त्रयतिप्रतीति ।” उणा । ४ ।
२ । इति यतुच् ।) राजिः । वाद्यम् । इत्यु-
णादिकोषः । (वाद्युः । इत्युज्ज्वलदत्तः । अश्विः ।
इति माधवः । विद्युत् । इति द्वागन्तः । यथा,
ऋग्वेदे । १ । ५२ । ६ ।
“इवस्य यत् प्रवक्षे दुर्गं भिन्नो निजचक्षुः ख्यो
रिक्ततन्त्रतुम् ।”)
तन्त्री, स्त्री, (तनुः + “नीतो गुह्यचचनात् ।” ४ ।
१ । ४४ । इति डीष् ।) जगद्गौरी । यथा,—
“तव तन्त्रिः । कुचावेतौ नियतौ चक्रवर्त्तनी ।
आसुप्तदकरपाहो भवान् यत्र करप्रदः ।”
इति काविराजः ।
श्रावणार्थी । इति राजनिर्घण्टः । (चतुर्विंशत्य-
चरदृष्टिविशेषः । इति ह्यन्तोमङ्गरी । तस्या
लक्षणादिकं ह्यन्तःशब्दे प्रथमम् ।)
तप, क दाक्षे । इति कविकव्यहम् । (पुरी-भर-
वर्ण-वेष्ट ।) क, तामयति । अयमात्मनोऽपि
इति दुर्गादासः ।

तपस्विनां तपोविब्रकरणादस्य तथात्वम् ।)
इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । १ । ५७ ।

तन्मसा

“तमसा गर्भेदा चैव गद्दी गोदावरी तथा ॥”)

तमस्यति, स्त्री, (तमस्यतिः शब्दः ।) अन्ध-
कारशब्दः । इति तमिस्राशब्दार्थे मेदिनी ।
तमसिनी, स्त्री, (तमी विद्यतेऽस्मादिति विनिः
डोप् ।) राज्ञिः । (यथा, महाभारते ।
४ । २१ । २८ ।

“अङ्गमागच्छाद्य तमसिन्वामभिहिते ।।
नामोविज्ञमिषाज्जन्तु योयविष्यान्वर्धं शिरः ॥”
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥

तमा, स्त्री, (तमोऽस्यस्मादिति । तम + अच्
टाप् ।) राज्ञिः । इति हेमचन्द्रः । तमाल-
हृद्यः । इति शब्दचन्द्रिका ।

तमाः, [व] पुं, राज्ञः । इति मेदिनी । से, २४ ॥
तमालं, स्त्री, (तस्यते काङ्क्षते इति । तस काङ्क्षा-
याम् + “तमिविशिविज्ञोति ।” उणा । १ । ११७ ।
इति कात्तन् ।) पञ्चकम् । इति राजनिर्घण्टः ।
तमालः, पुं, (तस काङ्क्षायाम् + कात्तन् ।) वृक्ष-
विशेषः । तत्पण्यायः । कात्तन्त्वः २ तापिष्णुः
३ । इत्यमरः । २ । ४ । १८ ॥ तापिष्णुः ४ । इति
भरतः । नीलतामः ५ तमालकः ६ नीलध्वजः ७
कात्ततामः ८ महावजः ९ । (यथा, भागवते ।
३ । १२ । २२ ।

“तमालनीलं चित्तमालकोद्या
आसुतुचिपत्तं गजलीलायाम् ॥”

अस्य गुहाः । मधुरत्वम् । बलत्वम् । दृढत्वम् ।
शिथिलत्वम् । गुदत्वम् । कपपित्तवादाह-
ममशान्तिकरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
तिलकम् । (यथा, कुट्टनीमते । १६ ।

“यस्यासुपवनवीथ्यां तमालपत्राणि युवतिवदने च।
नखरप्रहाररचितं तन्नीवाद्ये सुतरकजहेतुम् ॥”
तमालस्त्रापिष्णुहृद्यः युवतिवदनपद्मे तिलक-
मिति ।) खड्गः । वरुणहृद्यः । इति मेदिनी ।
से, ६७ ॥ ज्ञानसदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ।
वृक्षमिदं वंशलाचि च पुं स्त्री । इति जिह्वादि-
संयष्टि अमरभरतौ ।

तमालकं, स्त्री, (तमालपत्रवत् वर्णेन कायतीति ।
कै + कः ।) सुनिवस्यशकम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । (तमालमेव । स्वार्थे कन् ।) पञ्चकम् ।
इति राजनिर्घण्टः । तैजपात इति भाषा ॥

तमालकः, पुं, स्त्री, (तमाल एव । स्वार्थे कन् ।)
तमालहृद्यः । (यथा, रामायणे । २ । ६१ । ५० ।
“ततः सरजतालाच तिलकाः सतमालकाः ।
प्रहृष्टास्तत्र सन्निभः कुजा भूलाय वामनाः ॥”)
वंशत्वम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तमालपत्रं, स्त्री, (तमालस्य पत्रमिव वर्णोऽस्या-
स्तीति । अर्ध आदिवात् अच् ।) तिलकम् ।
पञ्चकम् । (यथा, पर्यायाः ।

“पञ्चतमालपत्रं तथा स्त्रात् पञ्चनामकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तमालहृद्यः । इति मेदिनी । रे, ३०२ ॥ (तमा-
लस्य पत्रम् । यथा, रघुः । ६ । ६४ ।

“तमालपत्राकारवायु रघुं
प्रवीरं शनैश्चकयस्वकीम् ॥”)

तमालिका, स्त्री, (तमालाः शब्दश्च । तमाल +
ठन् ।) तमालनिर्देशः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
तमालवल्ली । भून्वामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमालिनी, स्त्री, (तमालो तमालवर्णोऽस्यस्या
इति । इनिः ततो डोप् ।) भून्वामलकी । इति
राजनिर्घण्टः । तमालनिर्देशः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

तमाली, स्त्री, (तम + कात्तन् । गौरादिवात्
डोप् ।) तमालवल्ली । वरुणहृद्यः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

तमिः, स्त्री, (तस्यते स्थायतेऽत्र । तम + “सर्व-
धातुभ्य ण्” उणा । ४ । ११७ । इतीन् ।)
राज्ञिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तमिस्रं, स्त्री, (तमोऽस्यत्र । “ज्योत्स्नातमिस्रिति ।”
५ । २ । ११४ । इति निपातनात् साधुः । यद्वा,
तमिस्रा अस्याभयत्वेनास्य अच् ।) अन्धकारम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २१ । १७ ।
“यदेतन्नर्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम् ।
दिवाच कन्या वृत्तानि राज्ञौ यानि यथायहम् ॥
तमिस्रे तत्र गच्छेद्या गन्धर्वास्तत्र जानते ॥”)
क्रोधः । इति मेदिनी । रे, ६१ ॥ (नरकविशेषः ।
यथा, भागवते । ४ । ७ । ४४ ।

“अमङ्गलानाञ्च तमिस्रस्तुल्यं
विपर्ययः केन तदेव कस्यचित् ॥”)

तमिस्रपद्मः, पुं, (तमिस्रमन्धकारं तत्प्रधानः
पद्मः ।) ज्ञानपद्मः । यथा, तमिस्रपद्मचुटि-
कूटभक्षितमिति श्रीहर्षः ॥

तमिस्रा, स्त्री, (तमोवहुलमस्ति अस्याम् ।
“ज्योत्स्नातमिस्रिति ।” ५ । २ । ११४ । इति
निपातनात् साधुः ।) अन्धकाररात्रिः । ज्ञान-
पद्मनिष्ठा । इत्यमरः ॥ तमोयुक्तरात्रिमात्रम् ।
इति रायसुजुटः ॥ दर्शरात्रिः । इति वाच-
स्पतिः । तमस्ततिः । इति मेदिनी । रे, १६१ ॥
(यथा, रघुः । ५ । १३ ।

“सूर्ये तपत्यावरणाय हृष्टेः

कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥”)

तमी, स्त्री, (तमिः छदिकारादिति वा डोप् ।)
राज्ञिः । (यथा, माथे । ६ । २३ ।

“दृष्टेऽपि भास्करवचाङ्ग न यः
स तमीं तमोभिरभिगम्य तताम् ॥”)

हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥

तमोन्नः, पुं, (तमोऽन्धकारं मोहमज्ञानं वा
हन्तीति । हन् + टक् ।) वह्निः । सूर्यः । (यथा,
महाभारते । ७ । १४४ । १३६ ।

“स देवशङ्खनिव देवराजः
किरीटमालो यधमन् समन्तात् ।
यथा तमांस्यभ्युदितस्तमोन्नः
पूर्वप्रतिज्ञां समवाप्य वीरः ॥”)

चन्द्रः । बुद्धः । केशवः । शम्भुः । इति मेदिनी ।
ने, ७१ ॥

तमोज्योतिः, [व] पुं, (तमसि ज्योतिर्वस्य ।)
ज्योतिरिङ्गणः । इति शब्दरत्नावली ॥

तमोदुत्, [व] पुं, (तमोऽन्धकारं शुद्धीति ॥
शुद् + क्तिप् ।) अग्निः । सूर्यः । चन्द्रः । दीपः
इति शब्दरत्नावली ॥ (तमोनाशके, जि । यथा
महाभारते । १३ । १६६ । ८ ।

“श्वसुक्तसदाचिर्वै तमोदुदभवच्छशी ।
अभवत् सौम्यभावाच्च सामवत् प्रियदर्शनः ॥”)

तमोदुदः, पुं, (तमोऽन्धकारं शुद्धीति । शुद् +
“इगुपधञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।)
सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । चन्द्रः ।
इति विश्वः । यथा, रघुः । ३ । २३ ।

“नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं
तमोदुदं दक्षसुता इवावसुः ॥”

प्रकृतिप्रेरकः । यथा, मनुः । १ । ६ ।

“ततः सूर्यभुभंगवानसक्तो अज्जयन्निदम् ।
महाभूतादिहृत्पौणः प्रादुरासीत्तमोदुदः ॥”)

तमोपद्मः, पुं, (तमोऽन्धकारं अपहन्तीति । अप +
हन् + “अपि क्लेशतमसोः ।” ३ । २ । ५० ।
इति डः ।) सूर्यः । चन्द्रः । बुद्धिः । अग्निः ।
इति मेदिनी । से, ३० ॥ (अज्ञाननाशके, जि ।
यथा, किराताज्जुनीये । ५ । २२ ।

“आगमादिव तमोपहादितः

सम्भवन्ति मतयो भवच्छिरः ॥”)

तमोभित्, [व] पुं, (तमस्तिमिरं भिनति
संन्योतिः प्रकाशनेन नाशयतीति । भिद् +
क्तिप् ।) खलोतः । इति शब्दमाला ॥

तमोमणिः, पुं, (तमसि अन्धकारे मणिरिव ।)
खलोतः । इति त्रिकाण्डशेषः । गोमेदकमणिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

तमोलिप्ती, स्त्री, (तमसा लिप्यते इति । लिप +
क्तः निपातनात् डोप् ।) देशविशेषः । तमो-
ल्लुक इति भाषा ॥ तत्पण्यायः । तामलिप्तः २
धेलाकुलम् ३ तमालिका ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तामलिप्तम् ५ तामलिप्ती ६ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ दामलिप्तम् ७ तमालिनी ८
स्तम्पूः ९ विष्णुयहम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥

तमोविकारः, पुं, (तमसैव विकारो यच्च ।) रोगः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

तमोहरः, पुं, (तमो हरतीति । हृ + अच् ।
तमस्य हर इति वा ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (अग्निः । सूर्यः । इति श्रुतपत्तिज्यो-
र्थः ॥)

तम्या, स्त्री, (तमति गच्छतीति । तम् + अच् ।
एषोदरादिवात् साधुः ।) गौः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३३ ॥

तम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-
सेट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः । तम्बति । इति
दुर्गादासः ॥

तम्बा, स्त्री, (तम्बति गच्छतीति । तम्ब + अच् ।)
गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३२ ॥

तय, ड गतौ । रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्मं-सकं-सेट् ।) ड, तयते । इति दुर्गा-
दासः ॥

तरणिः

तरः, पुं, (तुतरणे + "करीरम्" १।१।५७। इति
अप् ।) तरणम् । (यथा, मनुः । ८।३०४।
"पयं यानं तरे दार्यं पौषवोर्हृपयं तरे ॥")
लश्रायुः । इति मेदिनी । रे, ३० । इचः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥ ("तरतमौ द्विवचनमेकोत्-
कर्णे" इति तुग्नबोधकत्वात् प्रत्ययविशेषः ॥)
तरः, [वृ] स्त्री, (तु जवनतरणयोः + करणादौ
यथायथं असुम् ।) वलम् । (यथा, रघुः ।
११।७७।

"तिष्ठतु प्रथममेवमप्यहं
तुल्यबाहुतरणा जितस्त्रया ॥")

वेगः । तीरम् । जवगः । इति शब्दरत्नावली ॥
तरचः, पुं, (तरचु + टघोरत् उलोपः ।) तरचुः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, दृष्टतुर्वि-
ताणाम् । १२।६।
शैलकूटैस्तरचर्षशाईलशालाङ्गमाध्यासितैः ॥)
तरचुः, पुं, (तरं वलं मार्गं वा चिञोति ।
चिञ्च हिंसायाम् + मितन्नादित्वात् डुः ।) वाध-
विशेषः । मेकके वाध इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । तर्चुः २ जगद्गनः ३ तरचुकः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशः । १६३।१४।
"ततो मायां परां चक्रे देवप्रभुः प्रतापवान् ।
सिंहान् आब्रान् बराहान् तरचून्नुचवा-

नरान् ॥")
तरचुकः, पुं, (तरचु + खार्थे कम् ।) तरचुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

तरङ्गः, पुं, (तरति ज्वते इति । तु + "तरत्वादि-
भ्यश्च" । उर्गा । १।११६। इति अङ्गच् ।)
वायुना वायादिजलस्य तिर्यग्गूर्ध्वगमनम् । ट्रेज
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । भङ्गः २ ऊर्ध्वः ३
वीचिः ४ । इत्यमरः ॥ ऊर्ध्वो ५ वीची ६
विचिः ७ लङ्घरी ८ ज्वली ९ विनिः १० । इति
भरतः ॥ लङ्घरिः ११ । इति शारदाम्भरी ॥
जलजता १२ भङ्गिः १३ । इति शारावली ॥
उत्कलिका १४ ऊर्ध्विका १५ । इति जटा-
घरः ॥ वल्गुम् । जयादीनां समुत्पन्नः । इत्यु-
णादिकोषः ॥

तरङ्गिणी, स्त्री, (तरङ्गो वीचिरस्यस्या इति ।
तरङ्ग + "अत इतिठनौ" इति इनिः ।)
नदी । इत्यमरः । १।१०।१००॥ (यथा, भाषः ।
"तरङ्गिणी वेचिरिवायता भवः ॥")
तरणं, स्त्री, (तु + भावे ल्युट् ।) जवनपूर्वक-
देशान्तरगमनम् । इति दुर्गादासः ॥ पारगम-
नम् । सन्तरणम् । यथा, मोहसुन्दरे । ६ ।

"अथमपि सज्जनसङ्गतिरेका
भवति भवार्जवतरणी नौका ॥"

तरणः, पुं, (तीर्यतेऽनेनेति । तु + करणे ल्युट् ।)
मेककः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खगः । इति
शब्दचन्द्रभूषिण्युः ॥

तरणिः, स्त्री, (तीर्यतेऽनेनेति । तु + "अर्तिहृ-
धमीति" उर्गा । २।१०३। इति अणिः ।)
नौका । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६० ।

तरप

"आमनुभावति तरणिकरपि गुणाकरोतरणे-
यम् ॥")

इतज्जुमारी । इत्यमरः । ४।२।७३ ॥
तरणिः, पुं, (तरति पापमनेनेति । तु + णिः ।)
कर्म्यः । (यथा, देवीभागवते । ३।१।२८।
"इत्युक्ता तरणिः कुन्ती तन्मनसा सुजल्पिताम् ।
सुक्ता जगाम देवेशो वरं दत्त्वाभिवाञ्छितम् ॥")
अर्कटचः । इत्यमरः ॥ मेककः । (यथा, गोप-
देवप्रशंसाश्लोकः ।
"खोभ्यं आकरणाद्यैकेतराणिचातुर्मेघिना-

मणि-

जोयात् कोविदगम्यपम्यंतपविः श्रीवोपदेवः
कविः ॥")

किरयः । इति हेमचन्द्रः ॥
तरणियेटकः, पुं, (तरणिः येटक इव ।) काष्ठानु-
वाहिनी । इति जटाधरः ॥

तरणिरत्नं, स्त्री, (तरणिः कर्म्यस्तुप्रियं रत्नम् ।)
मायिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरणी, स्त्री, (तरणिः । कदिकारादिति वा डीष् ।)
नौका । इति शब्दरत्नावली ॥ मण्डारिणी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ इतज्जुमारी । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

तरणः, पुं, स्त्री, (तरति ज्वते इति । त जवनतर-
णयोः + बाहुकत्वात् अङ्गम् ।) वङ्गिणीकन-
यकाष्ठादिः । जवः । नौका । इति मेदिनी ।
जे, २६ ॥ कुम्भतुम्भीरभादिवधरः । इति
शब्दरत्नावली ॥

तरणः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

तरणपादा, स्त्री, (तरणः जवनशीलः पादः
प्रायेज्य तुरीयांशो यस्याः ।) नौका । इति
शब्दरत्नावली ॥

तरङ्गी, स्त्री, (तरण्यनेनेति । त + अङ्गम् । गौरा-
दित्वात् डीष् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥
(तरङ्गा । इति शारावली इतपाठः । ५५ ॥)

तरतु, [दृ] स्त्री, (तरत्यनेनेति । त + बाहु-
कत्वादिः ।) जवः । (तरतीति । त + कर्त्तरि
अदिः ।) कारकवपची । इति मेदिनी । दे, २६ ॥

तरदौ, स्त्री, कण्ठकिट्टचमेदः । तत्पर्यायः ।
तारदौ २ तीव्रा ३ खर्वुरा ४ रक्तवीणका ५ ।
अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । गुरु-
त्वम् । वक्ष्यत्वम् । कषणाश्लेषः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

तरनः, पुं, (तरतीति । त + "तुभूवद्विचोति" ।)
उर्गा । ३।१२८। इति अङ् ।) मेकः । आचारः ।
(तीर्यते इति । + कर्मणि अच् ।) समुद्रः ।
इत्युणादिकोषः ॥

तरनी, स्त्री, (तीर्यतेऽनेनेति । तु + अच् । ततो
डीष् ।) तरिः । इत्युणादिकोषः ॥

तरपण्यं, स्त्री, (तु + भावे अप् । तरस्तरणं तस्य
पण्यम् ।) आतरः । इत्यमरः । १।१०।११ ॥
नौका भाङ्गा इति भाषा ॥

तरवा

तरवुर्जं, स्त्री, (तरं तरणं अनुवृत्तं भावतीत्यर्थः ।
अन + वृत्तवचनत्वात् डः ।) वनविशेषः । तर-
वज इति ख्यातः । यथा, कतरवाभाकारतर्जनी ।
"ज्येष्ठे मार्तण्डेऽपि । पौर्णमासी विश्वार्तनी ।
तस्यातुरा महाकाशी जमनी पितृकावने ॥
तज्ज्वाला जङ्गला तस्यै वर्यं दत्तं तरवुजम् ।
तत्पुलभयत्वात्तुवा वरदा वा हरप्रिया ॥
यो मे दद्यात् वर्यं दत्तं व विरराज्यतुर्धुम् ॥"

तरजः, पुं, (तु + "इवादिभ्यश्चित्" ।) खर्ज । १ ।
१०८ । इति कलप्रत्ययविशेषः । चारः । चार-
मध्यमणिः । (यथा, महाभारते । ८।४।१६ ।

"प्रकीर्णका विप्रकीर्णका राचम् ।
प्रवाणसुतातरकाश्च चाराः ॥")

तजम् । इत्यजयपाठः ॥ (अनपदविशेषः ।
तद्देशवाचिनि बहुवचनानाः । यथा, महा-
भारते । ८।८।२० । [यमि ॥])

"वतुषाम् कलिङ्गान् तरजाणस्तकाङ्गविका-
तरजः, वि, (तु + कजच् ।) वजः । (यथा
वैश्वः । ५।२४ ।

"आः समानमधुरैरनुभावे-
क्षावकैरतितरां तरजाः कः ॥")

गिङ्गः । भास्वरः । इति मेदिनी । वे, ६५ ॥
मध्यमूत्रमजम् । इति भरविः । प्रवीभूतश्च ॥

तरजलोचना, स्त्री, (तरजे चञ्चले लोचने यस्याः ।)
चञ्चलनयना नारी । इति हेमचन्द्रः ॥

तरजा, स्त्री, (तु + कजच् टाप् च ।) यवान् ।
सुरा । इति मेदिनी । वे, ६६ ॥ मधुमक्षिका ।
इति हेमचन्द्रः ॥

तरजितं, वि, (तरणं तारज्यमस्य जातम् । तरण +
इतच् । तरज इवाचरति तारणं करोतीति ।
तरज + क्तिप् + क्तिच् + क्त इति केषित् ।)
जाततारज्यम् । तत्पर्यायः । प्रेक्षितम् २
सुजितम् ३ प्रेक्षितम् ४ इतम् ५ अजितम् ६
कम्पितम् ७ धतम् ८ वेक्षितम् ९ आलोचि-
तम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, नीलमोचिन्दे ।
१२।१५ ।

"आकोलः केशपाशस्तरजितमन्त्रकैः कोटलोचौ
कपोलौ ॥")

तरवारिः, पुं, (तरं समानतविपक्षजनं वारय-
तीति । वृ + विच् + इन् ।) अङ्गः । तरवार
इति भाषा । इति हेमचन्द्रः । ३।४४५ ॥

अथ अङ्गमरीचा ।
"अङ्गं रूपं तथा जातिर्वैचारिके च भूमिका ।
अनिकानमिति प्रोक्तं अङ्गमज्ञानादकं सुभम् ॥
अभिज्ञे ज्ञायते वाङ्मयं विभिन्नं चरितं तथा ।
यदेव ज्ञायते विद्वं तदङ्गं संप्रचक्षते ॥

नीलकण्ठारिक्तं अङ्गमे रूपमभिधीयते ।
तेनैव यत् प्रतीतं स्यात् तन्वातिरिति गद्यते ॥
अङ्गातिरिक्तं यन्वातिरिक्तान्वातिरिक्तमङ्गम् ॥
तन्नेवमिति वाच्येयम् अङ्गमे अङ्गमविशारदाः ॥
अङ्गातिरिक्तं अङ्गमद्विषयमुद्गममङ्गम् ॥
तद्विदितमिति प्राङ्गुलीभिरङ्गादिवारजम् ॥

भूमिरङ्गनसङ्गाशा धारा चाख्य सित्ता भवेत् ।
 अङ्गनाख्यमिदं प्रायः सर्वत्रैवोपलभ्यते ॥”
 लौहप्रदीपेऽपि ।
 “धारा मुष्ठा भवेद्दृक्ख भूमिः कण्ठनसङ्गिमा ।
 लङ्घ्यरङ्गैश्चितं वापि विद्यात् कण्ठनवचनम् ॥२७॥
 मधुवर्णसमा भूमिरङ्गं वा मधुविङ्गवत् ।
 चौम्राख्यमिति जानीयात् यवजस्योयशःप्रदम् ॥”
 धाङ्गं घरेऽपि ।
 “निष्कस्यो भवेद्दृक्ख रात्रिश्चिविसेपितः ।
 मधुरो मधुवर्णाभः स खड्गो देवजन्मभः ॥
 विशेषाच्च रण्यसि सततं मच्चिकादयः ॥२८॥
 आखीमकोविका यस्य सुद्राङ्गं कुङ्कुलीकृतम् ॥
 सुद्रवचनकामात्रं प्राह नागार्जुनो मुनिः ।
 इदं कुङ्कुलवचनं प्राह लौहार्जवे मुनिः ॥
 अख्य चतेतु वनवान् दाहः समवलोकितः ॥२९॥
 यदङ्गं मच्चिकाकारं भूमिश्चैव सित्तासिता ॥
 जेहः सुस्यति चैवात्र मच्चिकाङ्गं तमादिशेत् ॥३०॥
 अङ्गं यदा तुषाकारं या च भूमिः सित्तासिता ॥
 तुषवचमिदं स्यात् प्राह नागार्जुनो मुनिः ॥३१॥
 अङ्गं यवजलाकारं भूमिः लङ्घ्या सित्ता तथा ॥
 यवाङ्गमिति तं विद्यात्तत्तुष्टं कङ्कसम्भवः ।
 एष खड्गघमस्य्याण्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥३२॥
 अङ्गं ब्रीहिप्रसूनाभं भूमिर्धून्वा चतेऽतिरुक् ।
 तद्ब्रीहिवचं जानीयाच्छत्रूणां भयवर्द्धनम् ॥३३॥
 अतस्वीपलसङ्गाशमङ्गं भूमिः सित्तासिता ।
 अतस्वीवचमाहुस्तं तत्तुष्टे शिरसो वजा ॥३४॥
 यदा सर्वपवीजममङ्गं भूमिः सित्तासिता ।
 खरधारः खरस्यार्थः सर्वपाङ्गः स दुर्लभः ॥३५॥
 सिङ्गाकारं भवेद्दृक्ख अङ्गं भूमिः सित्तासिता ।
 सिङ्गीवचनं तद्विद्यात्तत्तुष्टे प्रलपेन्नरः ॥
 एतद्वावनतोयेन कावरीगोपनाशनम् ॥३६॥
 अङ्गं तक्षुलसङ्गाशं भूमिर्धून्वा सित्तासिता ।
 तक्षुलाङ्गमिमं विद्याद्वयशः शीतलवर्द्धनम् ।
 एतत्तुष्टं चितं तोयं तक्षुलोदकसङ्गमम् ॥
 अख्य प्रभावात्तुष्टो भर्त्ता हि लभते त्रियम् ॥३७॥
 अङ्गं चैकोत्तराकारं भूमिरावातनिःसङ्गा ॥
 खड्गघममिदं विद्यान्नोवचं नाम नामनः ॥३८॥
 खूला दीर्घाः शिराः लङ्घ्या भूमिश्चैव सित्ता-
 सित्ता ॥
 शिराङ्गमिति तं ब्रूयादेनं खड्गघमं बुधाः ॥३९॥
 शिबजिङ्गाकृतित्वाङ्गे धारा चैव सित्तायवा ॥
 शिवाङ्गमिति तं ब्रूयाच्छत्रुपक्षनिहन्तम् ॥४०॥
 यदा व्याघ्रनखाकारमङ्गं भूमिस्तु पिङ्गला ॥
 नखवचमिदं ब्रूयात्तत्तुष्टे श्वययुर्भवेत् ।
 एतदामिषवर्षस्यार्त्तं प्रविशेत् स्वयमेव हि ॥४१॥
 याहपुच्छोपममङ्गं भूमिर्धून्वा खराकृतिः ।
 याहपुच्छमिति जानीयाच्छत्रुवशोपनाशनम् ॥
 अख्य सार्धनमात्रेण जीवन्तुस्या जहत्यहम् ॥४२॥
 यदा मनुजनेत्रममङ्गं भूमिः सित्तासिता ॥
 नेत्राङ्गमिति जानीयात् संयामे विजयप्रदम् ।
 एतद्वावनतोयेन नूनमन्धोऽपि पश्यति ॥४३॥
 अङ्गं केशवर्म यस्य भूमिर्धून्वा सित्तासिता ।

केशाङ्गमिति जानीयात् खेयदुःखमयापहम् ॥४४॥
 निरङ्गं खूणप्रकृतितुपलाङ्गं विदुर्मुखाः ।
 एतद्वा प्रायशो लोके दृश्यते द्विजसत्तमः ॥४५॥
 पद्मपुराणस्य ।
 “निरङ्गा निशिता धारा प्राये वङ्गं वमत्यपि ।
 प्रोक्षीवचमिदं ज्ञेयं पृथिव्यां नातिदुर्लभम् ॥४६॥
 अङ्गं काकपदाकारं भूमिरावातनिःसङ्गा ।
 एष खड्गघमस्य्याण्यो काकाङ्गो भूति-
 मिच्छता ॥४७॥
 यदा कपालमङ्गेषु दृश्यते अर्धतः खरम् ।
 एतद्वा दुःखजनकं कपालाङ्गं बुधस्यभेत ॥४८॥
 तस्वीपचा वलाङ्गा या सुवर्णाङ्गाणिपुत्रिका ।
 पञ्चवचनमाहुस्तं आयुर्मेदविदो जनाः ॥”
 लौहार्जवेऽपि ।
 “तुषवचमिमा भूमिरङ्गं कालं प्रतीयते ।
 तत् पञ्चवचं काकस्य तुषवचमुपनायते ॥४९॥
 तुषरीदलसङ्गाशमङ्गं यक्षिन् प्रतीयते ।
 तुषरीवचमाहुस्तं तत्तुष्टे शिरसो भ्रमः ॥
 एष खड्गघमस्य्याण्यो यदीच्छेन्जीवनं निजम् ॥
 ५०॥
 विन्मीदलसमा भूमिरङ्गं विन्मीफलोपमम् ।
 विन्मीवचनं तद्विद्यात्तत्तुष्टं तित्तुष्टते ।
 पित्तश्चेष्टविकाराणां प्रथमाय प्रयुज्यते ॥५१॥
 प्रियकृषदृग्खङ्गं भूमिश्च कपिलाकृतिः ।
 फलवचमिदं प्रोक्तं प्राये धूर्त्तं वमत्यपि ॥५२॥
 अङ्गं सर्वपपुष्याभं भूमिश्चैव सित्तासिता ।
 एतत् सर्वपवचं स्यात् प्राये वङ्गं वमत्यपि ॥
 अपि कुङ्कुलिकां याति एतद्व्यनकोमलम् ।
 एतत्प्रसादात् चितपिः क्षतुक् साधयते महीम् ॥
 ५३॥
 नीलीरससमा भूमिरङ्गं नीलीतरङ्गवत् ।
 नीलीवचमिदं दृष्टं प्राये वङ्गशिखां वमेत् ॥
 एष खड्गघवरो नृणामरिदभयनाशनः ॥५४॥
 रक्तास्त्रिसो महारेखा भूमिश्चैव सित्तासिता ॥
 रक्ताङ्गमिति जानीयाद्वैरिपक्षविनाशनम् ।
 प्रायेण यस्तु रक्तावा नीलावा वमते शिखाम् ॥
 रक्तस्यार्धनमात्रेण स्वयमेव निहन्ति ।
 चतेऽस्य रक्तश्वयुक्त्वा दाहश्च जायते ॥५५॥
 अङ्गं वचादलसमं भूमिश्चैव सित्तासिता ।
 वचावचमिदं ज्ञेयं तत्तुष्टताद्विनाशनम् ॥
 एष खड्गघवरो राक्षा साधनीयः प्रयत्नतः ॥५६॥
 रवोनादुत्तमं चङ्गं भूमिस्तस्य दलोपमा ॥
 रवोवचं जानीयात् प्राये वङ्गं वमत्यपि ।
 अस्य घावनतोयेन आमवातविनाशनम् ॥५७॥
 निरङ्गा निर्मला भूमिर्धारा तीक्ष्णा खरः खरः ।
 सुमनावचमेतत् स्याद्वि नात्यन्तदुर्लभम् ॥५८॥
 मञ्जिष्ठसदृशा दीर्घास्त्रयो रेखाः सुविस्ताराः ।
 निङ्गीवचमिदं नाम सर्वकामार्थसाधनम् ॥५९॥
 अङ्गं शमीपत्रसमं भूमिर्धून्वा सित्तासिता ।
 शमीवचमिदं ज्ञेयं शनैश्चरतदावहम् ॥
 प्रायेण वमते वङ्गं सङ्गते वङ्गिपीडनम् ॥६०॥
 रोहितवक्त्रकसदृशमङ्गं भूमिः सित्तासितावापि ।

धून्वा मलीरकरवृत्तं धारा तीक्ष्णा सित्ता
 भवेन्नेत्रा ॥
 रोहिताख्यमिदं वचं सर्वारिद्विनाशनम् ।
 वङ्गिचक्षुर्मात्रेण किञ्चिदपि विनाशते ॥
 इत्थं दुर्लभः खड्गो देवानामपि कथ्यते ॥६१॥
 शम्परीवक्त्रकाकारमङ्गं भूमिः सित्तासिता ।
 प्रोक्षीवचमिदं प्रोक्तं अर्धं तरति वारिणि ॥
 एष खड्गोत्तमो राक्षा विनश्यत्कलाशकः ।
 कदापि नश्यते भाव्यैर्लभ्यते कथ्यते मही ॥६२॥
 अङ्गं मारियपनाभं भूमिः स्नाहिजन्मस्यविः ।
 इत्थं मारिवाङ्गः स्यात् पृथिव्यां नातिदुर्लभः ॥
 ६३॥
 भङ्गराजस्य पुष्याभमङ्गं भूमिर्धून्वा ॥
 आघातं सङ्गते नैव एष खड्गघमो मतः ॥६४॥
 धारा तीक्ष्णा खराकारा भूमिरङ्गविनाशिता ।
 आघातं सङ्गते घोरं प्राये वङ्गं वमत्यपि ।
 खराङ्गमिति जानीयात् पृथिव्यां नातिदुर्लभ-
 म् ॥६५॥
 निर्मला समला भूमिर्भवेच्चैव कदा कदा ।
 मन्दा तीक्षा भवेद्वाता तद्विङ्गस्य लक्ष्यम् ॥६६॥
 नीलाङ्गनसमा भूमिरङ्गं जलतरङ्गवत् ।
 मेघाङ्गमिति जानीयाच्छाये शीतं भवत्यपि ॥
 एष खड्गघमस्य्याण्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ।
 भर्तुः प्रतापं शमयेद्विविधं यथा वनः ॥६७॥
 मन्दा धारा भृशं गाढा भूमिरङ्गविनाशिता ।
 पर्वताङ्गमिदं नाम सर्वत्रैवोपलभ्यते ॥६८॥
 अङ्गं गुग्गापलसमं भूमिर्धून्वा दलोपमा ।
 गुग्गावचमिदं पृष्ठं तप्तं भवति चर्चये ॥
 प्राये सिन्दूरसङ्गाशं रजो वमति चावहत् ।
 एष खड्गघवरो राक्षा भाव्यादेवोपलभ्यते ।
 अस्य प्रभावात्तास्त्रि वज्र साधयते वृषः ॥६९॥
 अङ्गं तनुशराकारं भूमिश्चैव सित्तासिता ।
 धारा तीक्ष्णा वमति च प्राये वङ्गिधमाः
 शिखाः ।
 शरवचमिदं ज्ञेयं राक्षां वाञ्छितविविधे ॥७०॥
 दूर्वादलजिमा भूमिर्धारा तीक्ष्णा खरः खरः ।
 प्रायेण वमते वङ्गं दूर्वावचं सुदुर्लभम् ॥७१॥
 अङ्गं विखदलाकारं भूमिश्चैव सित्तासिता ।
 विखवचमिदं प्राये नीलपीते वमेच्छिखे ॥
 एष खड्गघवरो प्रोक्तः शत्रूणां कुलनाशनः ॥७२॥
 मकरदलसङ्गाशा भूमिरङ्गं मकरवत् ।
 मकराङ्गमिदं प्राये रजो वमति चावहम् ॥७३॥
 शोणपुष्पजिमा रेखा दीर्घा भूमिः सित्तरा ।
 शोणाङ्गमिति जानीयात् खड्गं परमदुर्लभ-
 म् ॥७४॥
 शटीदलसमा भूमिरङ्गं तत्तुष्टमुपमम् ।
 शटीवचमिदं प्राये कथ्यते शुषवत्तरम् ॥७५॥
 मार्जारोमसदृशमङ्गं भूमिः सित्तरा ।
 मार्जाराङ्गमिदं नाका रोगघ्नोक्तमवावहम् ।
 एष खड्गघमस्य्याण्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
 ७६॥
 नेतस्वीपत्रकसदृशमङ्गं यक्षिन् प्रतीयते ।

तरवा

शुद्धनेत्रमिदं सर्वदेवानामपि दुर्लभम् ॥३॥
 समस्तप्रतिभं नेत्रं यस्य भूमौ प्रतीयते ।
 सर्वार्थसाधकं खड्गं तं विद्याद्विजयप्रदम् ॥५॥
 घटुःखड्गं यन्नेत्रं घटुर्नेत्रमुच्यते तम् ।
 तस्य सार्धं नमात्रेण मन्दोऽपि प्रसूत्यायते ॥
 अयं निशीथे विजने खड्गो भगवन्नायते ॥६॥
 यन्नेत्रमकुशाकारं तं विद्यादुद्युक्तवत्तरम् ॥
 खड्गमकुशनेत्राख्यं भर्तुः सर्वार्थसाधकम् ।
 अलक्ष्मीपापरक्षौत्रं ज्ञानायहनिवारकम् ॥७॥
 हन्ताकारं यदा नेत्रं हन्तनेत्रं वदन्ति तम् ।
 अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि सर्वभौमो भवेन्नृपः ॥
 दीनोऽपि च सुखी भूयात् सुखी भूयान्नहेत्तरः ।
 महेत्तरोऽपि सचिवः सचिवो मङ्गलेश्वरः ॥
 मङ्गलेश्वरवर्तौ भवेदत्र न संशयः ॥८॥
 पताकाकृतिनेत्रेणैव सर्वसम्पत्तिकारकम् ॥
 पताकानेत्रमाहुस्तं संघामे विजयप्रदम् ॥९॥
 नेत्रं वीणाकृति यदा वीणानेत्रमुच्यते तम् ।
 निशीथे विजने खड्गो वीणावत् खनमावहेत् ।
 अस्य प्रभावात् सर्वेऽपि अपि वश्या भवन्ति
 हि ॥१०॥
 मत्स्याकृति यदा नेत्रं मत्स्यनेत्रमिदं विदुः ।
 अस्य प्रभावात् क्षितिपः क्षत्रज्ञां साधयते
 महीम् ॥११॥
 शिवाल्लङ्घनं नेत्रं लिङ्गनेत्रमिदं विदुः ।
 भर्तुः सर्वार्थसिद्धेः शुचूणां नाशनाय च ॥
 वामपार्श्वे तु यात्रायां धर्तृक्षीर्यं तथा रथे ॥२॥
 अत्र अजाह्नचक्रकलसानां लक्षणाणि पति-
 तानि । ॥३॥ ॥४॥ ॥५॥
 मूलाकृति यदा नेत्रं मूलनेत्रं वदन्ति तम् ।
 सर्वार्थसाधकः सर्वारिष्टनिवृत्त्यपन्नः ॥६॥
 श्राद्धून्नेत्रं तं विद्यात् श्राद्धून्नेत्राकृतिनेत्रतः ।
 शुचुर्ग्रीवाविनाशाय संघामे विजयाय च ॥७॥
 सिंहकृति यदा नेत्रं सिंहनेत्रमिदं विदुः ।
 अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि क्षत्रज्ञां साधयते
 महीम् ॥८॥
 तत् सिंहकृतिनेत्रं स्यात् नेत्रं सिंहकृतिनेत्रम् ।
 अस्य प्रभावात् क्षितिपः क्षत्रज्ञां साधयते
 महीम् ॥९॥
 गजाकृति यदा नेत्रं गजनेत्रं वदन्ति तम् ॥
 अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि लभते राजसम्पदम् ॥
 २० ॥
 नेत्रं हंसाकृति यदा हंसनेत्रं वदन्ति तम् ।
 अस्य प्रभावात् भूपालो यशः प्राप्नोत्युत्तमम् ॥
 २१ ॥
 मयूरकृतिनेत्रं हं तन्नेत्रमिति निर्दिशेत् ॥
 अस्य प्रभावान्मनुजः सर्वदुर्पाप्मनिवृत्त्यर्थम् ॥२२॥
 जिह्वाकारं यदा नेत्रं जिह्वानेत्रं वदन्ति च ॥
 संघामखड्गपरेष्वेव पिवेद्वैरिषिरोरजः ॥२३॥
 दन्ताकारं यदा नेत्रं दन्तनेत्रं वदन्ति तम् ॥
 अयं रिपुगणं नृद्धिं च सर्वव्यतिभेदवम् ॥२४॥
 उड्गाकारं यदा नेत्रं खड्गनेत्रं वदन्ति तम् ।
 तस्य प्रभावान्मनुजल्लोको नश्येदपि ॥२५॥

तरवा

मनुष्यपुत्रिकाकारा पुत्रिकानेत्रमुच्यते ॥
 अयं सर्वज्ञां सर्वज्ञां क्षत्रज्ञां साधयति क्षितिम् ।
 न चेयं पुत्रिका किन्तु जयलक्ष्मीरिह स्वयम् ॥
 तस्मान्नायं मनुष्याणामस्य भाग्येन लभ्यते ॥२६॥
 चामराकृतिनेत्रात्तन्नेत्रमिति निर्दिशेत् ॥
 अस्य प्रभावात्क्षान्ति चामरोद्धृतसम्पदः ॥२७॥
 एकानेकश्रेष्ठे शैलेनेत्रे तन्नेत्रं च त्रयम् ॥
 अपि राक्षसे युद्धे विजये वैरिषङ्कटे ।
 स्थिरीकरोति धरणीं धरणीं पर्यतो यथा ॥२८॥
 पुष्पमालासमं नेत्रं पुष्पनेत्रं वदन्ति तम् ।
 अस्य प्रभावात्क्षान्ति यथाः सर्वार्थ देवताः ॥
 २९ ॥
 मुजङ्गमसमे नेत्रे सर्पनेत्रमिदं मतम् ।
 अयं शुचुर्गणं हन्ति यथा मर्त्यं मुजङ्गमः ॥३०॥
 सर्वार्थं समवर्णं च तत् सर्वं द्विविधं भवेत् ।
 सर्वार्थं शान्तिसम्पत्तौ रिपुनाशे तथापरम् ॥
 द्वयोरेकं पृष्ठे च तत् पुनर्विविधं भवेत् ।
 एकलोक्तसुखं नेदं ददाति द्विविधं द्वयोः ॥
 मूलमध्यायसंस्थानात्तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ।
 अये चाग्रपक्षं ज्ञेयं मध्ये मध्यपक्षं मतम् ॥
 मूले पक्षं जघनं स्यात् प्राङ् नागार्जुनो तुनिः ।
 एकं हं क्षीयि नेत्राणि नात्र संस्था यतिक्रमः ॥
 एकं धर्मेः स्वर्गकामौ द्वे क्षीयि च त्रिवर्गकम् ।
 तत्फलानि प्रयच्छन्ति प्राङ् नागार्जुनो तुनिः ॥
 द्विनेत्रमिति जानीयात् स्वसंज्ञां नेत्रयोर्द्वयोः ।
 त्रिनेत्रं च त्रिभिर्ज्ञेयं बहुनेत्रमतः परम् ॥
 यद्योत्तरं गुणवहं खड्गमहाहुरनुत्तमम् ।
 दिक्कात्रमिति निर्दिष्टं नेत्राणां मुभदायिनाम् ॥
 तीव्राणां मङ्गलानाञ्च दर्शनञ्च मुभावहम् ॥
 इति खड्गपरीक्षायां नेत्राध्यायः पञ्चमः ॥३॥
 “यथा नेत्रस्य संस्थानं तथारिष्टस्य लक्षयेत् ।
 नेत्रेषु स्थाननियमो नारिष्टे स्थाननिर्णयः ॥
 प्रशस्तान्नोऽपि यः खड्गोऽरिष्टे नेकेन
 निर्दिष्टः ॥”
 अथ त्रिशदरिष्टाणां लक्षणानि ॥
 “क्षिद्रवदृश्यते खड्गे स्वभावेन च लक्ष्यते ।
 क्षिद्रारिष्टमिदं विद्धि भर्तुर्जीव्यवलापहम् ॥१॥
 यदा काकपदाकारमरिष्टं दृश्यते क्षितिम् ।
 अयं काकपदारिष्टः सर्वभौमविनाशकः ॥२॥
 रेखाकारं यदारिष्टं दृष्ट्वा तिर्यगेव वा ।
 रेखारिष्टमिदं विद्धि भर्तुर्जीव्यवलापहम् ॥३॥
 भिन्नभान्तिकारं पापं भिन्नारिष्टमिदं विदुः ।
 भर्तुः कुलं यशो राक्षं नाहत्या न प्रजेत्
 स्वयम् ॥४॥
 यदा मेकाग्रिरोरूपमरिष्टं दृश्यते क्षितिम् ।
 मेकारिष्टमिदं नात्रा संघामे भयदायकम् ॥५॥
 अरिष्टे सुविकाकारे सुविकारिष्टमुच्यते ।
 अयं खड्गाधमः कुर्वाणं पशुः पातालसङ्ग-
 मम् ॥६॥
 विकालनयनाकारी विन्दुरेकोऽतिविदारः ।
 विदालारिष्टमेतत् स्यात् भर्तुः सर्वार्थनाश-
 नम् ॥७॥

तरवा

अरिष्टं शर्कराकारं यदा अरिष्टं दृश्यते ।
 शर्करारिष्टमेतत् स्वात्मानुद्धिनाशकम् ॥८॥
 यदा नीलीरवाभासमरिष्टं दृश्यते क्षितिम् ।
 नीलारिष्टमिदं ज्ञेयं यशोक्षीविनाशकम् ॥९॥
 अरिष्टे मशकाकारे मशकारिष्टमुच्यते ।
 भर्तुः कुलं यशो दुष्टं प्रति प्रीतिश्च नाशयेत् ॥
 १० ॥
 भङ्गमाप्रतिभो विन्दुरेकोऽतिविदारः यदा ।
 भङ्गमारिष्टं दृष्ट्वा इति क्षतिविनाशकः ॥११॥
 रुच्योरूपमरिष्टं दृष्ट्वा तिर्यगेव वा ।
 रुच्यारिष्टमिदं नाम भर्तुः कुलविनाशकम् ॥१२॥
 अयस्कोटिहन्त्रो राजन् । पशुपतो विजयेव वा ।
 उपर्युपरि बाधोऽक्षि विनाशकमरिष्टकम् ॥
 तस्य सार्धं नमात्रेण सचिवः आनमाचरेत् ॥१३॥
 कालिकारिष्टमिदमेतद् द्वौ इति क्षतिविनाशकम् ॥
 १४ ॥
 एकत्र यदि न द्वौ प्रयत्नेनापि संहतः ।
 हारी नाम महारिष्टं सर्वभौमविनाशकम् ॥
 अनेकगुणसम्पन्नः खड्गो लोकेन यज्यते ॥१५॥
 कपोतपक्षप्रतिभमरिष्टं चेत्तदाह्वयम् ।
 भर्तुः कुलं यशो विद्यां वलं दुष्टिश्च नाशयेत् ॥१६॥
 काकाकृति यदारिष्टं काकारिष्टं तदुच्यते ।
 अनेन भर्तुः संघामे भङ्ग एवोपजायते ॥१७॥
 अरिष्टे खर्पराकारे खर्परारिष्टमुच्यते ।
 भर्तुर्दुष्टो वलं वीर्यं दुष्टिं प्रीतिश्च नाशयेत् ॥१८॥
 यदान्यलोहशकलं जम्बं स्वादिव लक्ष्यते ।
 शकलीति स वै खड्गः सर्वभौमविनाशकः ॥१९॥
 क्रोडीकृशपञ्चकयोर्लक्ष्ये पतिते २० । २१ ।
 यक्षिन्निष्मिवाभाति मध्ये वा दृश्यते क्षितिम् ।
 जालारिष्टमिदं नाम भर्तुः कुलधनापहम् ॥२२॥
 एकैकरेखा दीर्घाया यदा पञ्चविनी भवेत् ।
 अर्धे वाय करेखाय करालारिष्टमुच्यते ॥
 अयं हि क्षितिपालानां इति क्षीयो भवेत् हि ।
 दर्शनादेव नश्यन्ति यशोक्षीणयारयः ॥२३॥
 अरिष्टे कक्षपञ्चमे कक्षारिष्टं तदुच्यते ।
 अस्य सार्धं नमात्रेण नश्यन्त्यायुर्दुष्टो वलम् ॥२४॥
 खर्चुररिष्टप्रतिभं यदारिष्टं तदुच्यते ।
 खर्चुरारिष्टमेतत् स्वात्मानुद्धिनाशकम् ॥२५॥
 गोशङ्काभमरिष्टं चेत् शङ्कारिष्टं तदुच्यते ।
 अनेन भर्तुर्नश्यति क्षीयवत्कुलादयः ॥२६॥
 गोपुच्छाकृति चेत् खड्गे अरिष्टं संप्रतीक्ष्यते ।
 पुच्छारिष्टमिदं नाम भर्तुः सर्वार्थनाशकम् ॥२७॥
 खनित्राभमरिष्टं चेत् खनित्रारिष्टमुच्यते ।
 मूराणांमपि संघामे भङ्गमेतत् प्रयच्छति ॥२८॥
 अरिष्टे लाङ्गलाकारे लाङ्गलारिष्टमुच्यते ।
 अयं पापात् पापतरः प्रेक्षणीयो न भूतला ॥
 अयमायुः अयं हन्ति विद्यां वलमपि च ॥२९॥
 वक्रिशारिष्टस्य लक्ष्यं पतितम् ॥३०॥
 इत्यरिष्टानि प्रीत्यानि नागात्तन्नात् प्रयज्यतः ।
 विचार्यैतां मतिमान् खड्गं कोऽपि निशपयेत् ॥
 दिग्मात्रमिदं इति मरिष्टाणां हिताज्ञानम् ।
 अमङ्गलानां मन्दानां दर्शनं चाशुभापहम् ॥

निमुक्तमुक्तयोर्द्वौ भद्रकाक्षी तरङ्गिणी ॥”) तद्वर्गे वायो च पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तराशुः, पुं, (तराय तरायाय तरे तरवे वा अशुरिव अतिमहोरमश्चेष्टया तत्तयात्मन् ।) नौकाविशेषः । भद्र इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 डोङ्कः २ वज्रम् ३ चार्मटः ४ वहिष्मन् ५ । इति चिकित्सकशेषः ॥
 तराशुः, पुं, (तराय तरायाय अकति पर्याप्तोतीति । अक्ष+उन् ।) नौकाविशेषः । इति चारावली ॥
 तरिः, स्त्री, (तरावयया इति । तृ+“अच रः । ” उर्वा । ४ । १३८ । इति रः ।) नौका । इत्यमरः । १।१०।१० ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०० । ४८ ।
 “वाग्वीहाशकन्यासि चर्मायै वाहये तरिम् ॥”) इष्टा । वञ्चादिपेटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 तरिकाः, पुं, (तराय तरायाय हितः । तृ+ठन् ।) भवः । इति चिकित्सकशेषः ॥ (तरये तरय- निमित्तकदेयमुक्तोधिकारोऽप्यस्य । तरय- मुक्त्यपहृष्टाधिकारी । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । २६६ । [इष्ट ॥”)
 “तरिकः स्रजं मुक्तं यज्जन् दाप्यः पयान् तरिका, स्त्री, (तरिक+टाप् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥
 तरिणी, स्त्री, (तरस्तरयं स्रजलिनायस्याः इति इतिः डीप् च ।) नौका । इति हेमचन्द्रः ॥
 तरिता, स्त्री, (तर+इत् ।) तर्जनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ यज्जन्म् । गौजा इति भाषा । यथा, कुलायवतन्त्रे ।
 “सन्निहा कालकूटश्च तालकूटश्च भुस्तुरम् । अहिषेणं स्रजं रसकारिका तरिता तथा ॥”
 तरिरथः, पुं, (तरेणौकाया रथ इव तत्परि- चालनात्तयात्मन् ।) अरिचम् । इति चारावली ॥
 तरीः, स्त्री, (तरावयया इति । तृ+“अवितस्त- तन्निध रः । ” उर्वा । ३ । १५८ । इति ईः ।) नौका । (यथा, माघे । ३ । ७६ ।
 “तरीश्च तत्रावमल्लगुभाकम् ॥”) मदा । वञ्चादिपेटकः । इत्युदाहकोषः ॥
 धूमः । इति चिकित्सकशेषः ॥ द्रोणी । इति षटाक्षरः । इष्टा । इति मेदिनी । ३, ४० ॥
 तरीवः, पुं, (तृ+“कृतभ्यामीयन् । ” उर्वा । ४ । २६ । इति ईवन् ।) शोभनाकारः । मेकः । अवसायः । इत्युदाहकोषः ॥ सप्तमः । समर्थः । इति वंक्षिप्रवारे उवादिहिकाः ॥ अर्थः । इति मेदिनी । ३, ३७ ॥
 तरीवी, स्त्री, (तरीव+वञ्जायां डीप् ।) इन्- कन्या । इति मेदिनी । ३, ३८ ॥
 तदः, पुं, (तरति सप्तप्रादिकमनेनेति । तृ+ “अन्तर्ग्रीतृचरीति । ” उर्वा । १ । ७ । इति उः ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४१५ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ७० ।
 “सुनिवजतद्व्यायां देवा तथा सज्ज शिष्ये ॥”)

तद्वर्गः, पुं, (तरौ वृक्षे वृक्षयतीति । वृक्ष+ रन् ।) वाग्वृक्षश्च । इति चिकित्सकशेषः ॥
 तद्वर्गीवर्ग, स्त्री, (तरोर्गोवर्गं जीवकारवन्म् ।) वृक्षवर्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 तद्वयं, स्त्री, (तृ+“चो रश्च जो वा । ” उर्वा । ३ । ५४ । इति उन् ।) युवा । इति मेदिनी । ३, ४८ ॥
 तद्वयः, पुं, (तृ+उन् ।) स्रजचोरकः । इत्यमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तद्वयः, चि, (तरति ध्रुवते प्रमोदयन्तिवे इति । तृ+चो रश्च जो वा । ” उर्वा । ३ । ५४ । इति उन् ।) युवा । इति मेदिनी । ३, ४८ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४० । २६ ।
 “तद्वयस्तस्य पुत्रोऽभूत्तन्मतेना महातपाः ॥”) नतनः । इति धरणिः ॥ (यथा, हल्दोमज्ज्याम् ।
 “तद्वयं सर्वपश्चात् नवीदं पिच्छिन्नाणि दधौनि । स्रजययेन सुन्दरि ! ध्यान्वजोमिष्टमन्त्राति ॥”)
 तद्वयचरः, पुं, (तद्वयचाचौ चरन्तेति ।) समा- द्वावधिचरः । (यथा, चक्रदत्तः ।
 “आसन्नराजं तद्वयं चरमाहुर्मनीषिणः ॥”)
 तद्वयदधि, स्त्री, (तद्वयं तद्वयलचयोक्तं दधीति ।) पञ्चदिनातीतदधि । इति वेदकम् ॥
 “मुक्तं मांसं क्षियो वृद्धा वाकार्कस्तद्वयं दधि । प्रभाते मैयुर्न निद्रा सद्यः प्राणहराणि यद् ॥” इति चायक्ये । ६४ ॥
 तद्वयी, स्त्री, (तद्वय+गौरादित्वात् डीप् ।) द्वितीयवयाः स्त्री । (यथा,—
 “ततस्तु तद्वयी श्रेया शान्तिं श्रद्धां तद्वयविधि । निदाश्रयदोर्वाला हिता विवधियौ मता ॥ तद्वयी श्रुतिसमये ॥”
 “निखन्नाला सेवमाना निखं वर्धयते वजम् । तद्वयी ह्रासयेच्छक्तिम् ॥”
 “वृद्धोऽपि तद्वयी गत्वा तद्वयलमवाप्नुयात् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 भूवोभूयः प्रवर्तमानरजाः स्त्री । इत्यमरटीका- चारसुन्दरी । तत्पर्यायः । युवती २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८ । तनुनी ३ युवतिः ४ । इति भरतः ॥ यूनी ५ दिक्करी ६ घनिका ७ घनीका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ यज्ञकन्या । इतीहः । श्रीकानामगन्धद्रवम् । पुण्यविशेषः । सेउती इति भाषा । तत्पर्यायः । सहा २ कुमारी ३ गन्धा ४ चारकेश्वरा ५ अष्टेष्टा ६ रामतद्वयी ७ सुदना ८ चतुर्पत्रिका ९ अङ्ग- वल्लभा १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ सेवती ११ । यथा, नारदचण्डपुराणि ।
 “चम्पकात् पुण्यशतकादशोकं पुण्यसुतमम् । अशोकात् पुण्यवाहसात् सेवतीपुण्यसुतमम् । सेवतीपुण्यवाहसात् कुजकं पुण्यसुतमम् ॥” (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “शतपत्री तद्वयुक्ता कर्जिका चारकेश्वरा । महाकुमारी गन्धा ५ काचालयातिमङ्गला ॥”)

अस्या युवाः । शिष्टिरमन् । शिष्टमन् । पितराश्चरतुमाकडकाविष्टिर्नाशिकम् । मधुराजः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तद्वयीकटाचमानः, पुं, (तद्वयीक- कटाचायां माना यव ।) तिष्ठकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तद्वयुजिका, स्त्री, (तद्वयिता युजिका चिकित्सकाया इव । यथा, तरौ वृक्षे रोजयतीति । युज सेवे + युज् । टाप् चत इत्यम् । वृद्धोऽपि तद्वयु- चायुः ।) वायुजिः । इति चारावली ॥ वायुज् इति भाषा । तद्वयुजिकापि पाठः ॥
 तद्वयः, पुं, (तरौ तरोर्वा वज इव ।) वज्रकः । इति चारावली ॥
 तद्वयः, [च] पुं, (तद्वं तुलनीय । तुल+ जिप् ।) वज्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तद्वयः, पुं, (तरौ तिष्ठन् वज इव । शाक- पार्थिववत् मध्यपक्षोपी समावः । यथा, तद्व- प्रियो वजः पशुः ।) वानरः । इति शब्दरत्ना- वली ॥
 तद्वयगं, स्त्री, (तरो रागो रक्तिमाभा वज्रात् ।) क्षिप्रकम् । नूतनपञ्चवः । इति चारावली ॥
 तद्वयजः, पुं, (तद्वयं राजा अशुचलादस्य तथा- त्वम् । समासे ङ् ।) तालवजः । इति राज- निर्घण्टः ॥ (चम्पूव्यासात् अर्जुनोऽभ्युत्थाना- यारिणात्तपुष्यवजः । यथा, हरिवंशे । १२४ । ५५ ।
 “यदेतदाहृतं खगात् तत् तद्वयं मया विभो । देवोपभोग्यमेतद्धि तद्वयजसुतवजम् ॥”)
 तद्वयहा, स्त्री, (तरौ रोहतीति । वह+कः । टाप् ।) वज्राकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तद्वरोहिणी, स्त्री, (तद्वय रोहतीति । वह+ निनिः+डीप् ।) वज्राकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तद्वयनी, स्त्री, (तद्वय वज्रीव तद्वयनीव वा ।) जतुकानता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तद्वय्यायी, [न] पुं, (तरौ तद्वकोठरे शाखायां वा शेते इति । श्रौ+निनिः ।) पक्षी । इति चारावली ॥
 तद्वयारः, पुं, (तरोः वारः ।) कर्पूरः । इति चारावली ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित- स्थाने ३५ अध्याये । “तन्मेषाणि सुवर्णरजत- तालादीरोतिहन्तव्यमसितवयारमयाणि सुव्यायीति ॥” कर्पूरशब्देऽस्य विहितार्थात्तथा ।)
 तद्वया, स्त्री, (तरौ तिष्ठतीति । व्या+कटाप् च ।) वज्राकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तद्वटः, पुं, (तरोः कट इव ।) जतुपञ्चकः । अस्या युवाः । युवकम् । विटभिरामम् । श्रुतज- लम् । इति राजवज्रमः ॥ (यथा, चरके कृष्ण- स्थाने सप्तविंशोऽध्याये ।
 “तद्वटविशालकान्कौचाद्वज्रवृक्षवन्म् । अङ्गाटकं कञ्जोष्णं युवविटभि श्रुतजम् ॥”)
 तर्क, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा- यर-अर्क-सिद्धि ।) क, तर्कयति । पितर्केश्वरवन्म् । (अथ वक् ।) तर्कयन्त्ययुक्तं सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

तर्जनी, पुं, (तर्ज+भावि कृत्) आकाङ्क्षा । तितर्जनीः ।
अभिचारकक्षाभिर्जनीकः । इति भाषापरिच्छेदः ॥
(यथा, महाभारते । १ । १८८ । १०८ ।
“मृग्यतर्जनीं परिचक्ष्य आचक्षते कृतिं कृतिम् ।”)
य च तर्जनीविषयः । यथा । आकाङ्क्षायः १ अन्वो-
आचक्षः २ चक्षकः ३ अचक्षया ४ प्रमाद-
वाचितार्थकः ५ । इति जगदीशः ॥ यथा चक्ष-
वापि तत्तत्तन्त्रे प्रयुज्यामि । अहः । हेतु-
शास्त्रम् । तत्तु मीमांसहि । इति मेदिनी ।
की, २५ । (यथा, मनुः । १२ । १०६ ।
“आर्षं वृत्तौपदेश्यं वैदशास्त्राविरोधिना ।
वसुधैव कुटुम्बकम् च वृत्तं वैद गेतरः ॥”
न्यायशास्त्रम् । यथा, गेवधे ।
“यत्तुकायं मधुवर्षिधितपरास्तेषु वस्यो-
क्तयः ॥”
ज्ञानम् । यथा, महाभारते । १ । १६८ । १८ ।
“तं वै वृत्तार्थं भव्यं आतर्जनीं तर्जनीम् ॥”
अर्थवाद इति तर्जनीप्रार्थनायः । यथा, अस्ताः
प्रकर्षा उपपद्यतीति विधिः अयते । तत्तत्तत्त-
साधनं इतं तैर्ज वा तत्तत्तत्त केनास्ता इति
वर्णये तैर्जो वै इतमित्यर्थवादात् इतनास्ता
इति निर्णयते । अतस्तर्जनीप्रार्थनाः ॥”)
तर्जनी, पुं, (तर्ज+आकाङ्क्षया कायति प्रकाशते
इति । तर्ज+कः ।) याचकः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ४५ । ६ ।
“तथाशुचीविमो भव्यान् वञ्चितानतिथीनपि ।
कामैः वृत्तार्थमात्रं जपयन्तस्तर्जनीम् ॥”
तर्जनीयतीति । तर्ज+कृत् ।) तर्जकारकः ॥
तर्जविद्या, स्त्री, (तर्ज+पदेष्टु विद्या तर्जकृपा
वा पित्रा वा ।) न्यायविद्या । तत्तत्तत्तार्थः ।
आन्वीक्षिकी २ । इत्यमरः । १ । १६५ । (यथा,
महाभारते । १२ । ४७ । १२ ।
“आन्वीक्षिकीं तर्जविद्यामपुत्रस्तो निरर्थिकाम् ॥)
तर्जारी, स्त्री, (तर्ज+कृत्तीति । कृ+कर्म-
शब्दः ॥ २ । २ । १ । इत्यम् । डीप् च ।)
जयनीवृत्तः । इत्यमरः । ४ । २ । ६५ ।
(पर्यायोक्त्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“वैजयन्ती च तर्जारी जयन्ती विजया जया ॥”
अस्या युवा यथा,—
“तर्जारी वसन्तं छादु सतिस्तं कपवातजित् ॥”
इति वाभटे कृष्णायने वृद्धेऽध्याये ।
अस्याः अवहारी यथा,—
“तर्जारी विषयिषुसुरसवत्सकनिष्पेः ।
पञ्चजलवनेक्षीयं जतुतुल्यं सचनम् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तविंशेऽध्याये ।
इयं गविकारिकापि बाष्पा । तत्तत्तत्तार्था यथा,
“अपिभन्वो जयः स आन्वीक्षिकी गविकारिका ।
जया जयन्ती तर्जारी गार्हपत्ये वैजयन्तिका ॥”
इति भाष्यप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तर्जनी, पुं, चक्रमर्दकः । इतिरत्नमाला ॥ तर्ज-
नीऽपि पाठः ॥ (चक्रमर्दकस्य विवृति-
र्वाञ्जाता ॥)

तर्जनी, [न] वि, (तर्जयितुं प्रीतमस्य यद्वा तर्ज-
तीति । तर्ज+विभिः ।) तर्जविशेषः । मीमां-
सकः । यथा,—
“वेदियो हेतुकसर्जो नैवस्तो धर्मेपाठकः ।
यवश्चाभिमिषः पूर्वे परित्यक्तं साहस्यवरा ॥”
इति मनुः । १२ । १११ ।
तर्जुः, स्त्री, (तर्ज+उः । निपातनात् साधुः ।)
कृष्णनिर्मलकण्ठम् । टेको इति भावा । तत्त-
पर्थ्यायः । कपालनामिका २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तर्जुटी ३ कृष्णा ४ । इति हारावली ॥
(कृष्णकारस्य चक्राकारशिलाभाक् । यथा,
अनवरंरावणे । २ । ६ ।
“शङ्के सन्त्यति यावदभ्युदयते तत्तर्जुटङ्गोन्मत्ता
रन्ध्रद्विभ्रजन्मृदावलयितो देवस्त्रिभामीश्वरः ॥”)
तर्जुटं, स्त्री, (तर्जयति कृत्तुपादकतया प्रीयते
इति । तर्ज दीप्तौ + बाहुलकात् उटम् ।) कर्म-
नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ काटनाकाटा इति
भावा ॥
तर्जुटी, स्त्री, (तर्जुट+स्त्रियां गौरादित्वात्
डौप् ।) तर्जुः । इति हारावली । २१३ ।
तर्जुपिच्छः, पुं, (तर्जुस्थितः पिच्छः । मध्यपदोपि-
समाचः ।) तर्जुस्थितपिच्छः । टेकोर
वाटुज इति भावा । तत्तत्तत्तार्थः । वर्तिनी २ ।
इति जटाधरः । तर्जुपीठी ३ वर्तुला ४ । इति
हारावली । २१३ ॥
तर्जुपीठी, स्त्री, (तर्जुस्थिता पीठी सख्यो ऋतु-
पिच्छः ।) तर्जुपिच्छः । इति हारावली । २१३ ॥
तर्जुनासकः, पुं, (नासयति प्रीयतीति । जय
कान्ती + शिच् + क्तुन् । तर्जुः कृष्णनिर्मल-
यन्तं तस्या नासकः ।) मञ्जोलः । इति हारा-
वली । २१३ ॥ खरसा इति भावा ॥
तर्जुशायः, पुं, (तर्जुः शायः ।) वामकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ टेकोर शाय इति भावा ॥
तर्जुः, पुं, (तरजुः एवोदरादित्वात् साधुः ।)
तरजुः । इति शब्दरत्नावली ॥
तर्जुः, पुं, यवचारः । इति रत्नमाला ॥
तर्जु, भर्तृवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भर्तृ-
पर-वर्क-सेट् ।) तर्जति । इति दुर्गादायः ॥
तर्ज, क इ भर्तृसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
आलं वर्क-सेट् ।) क इ, तर्जयते । भर्तृ-
वर्क-सेट् । तामतर्जयद्वरे । इति रत्नप्रयो-
गस्तु तर्जनं तर्जुः । तर्जुं करोतीति औ साध्यः ।
इति दुर्गादायः ॥
तर्जनं, स्त्री, (तर्ज+भावे क्युट् ।) भर्तृवनम् ।
यथा । अक्षरीयास्तर्जनताडनादि । इति रस-
मञ्जरी ॥ (यथाच कुमारः । ६ । ४५ ।
“भूमेदिभिः सक्त्योष्ठैर्लज्जिताङ्गुलितर्जनैः ।
यच्च कोपैः क्षताः स्त्रीवामाप्रसादार्थिनः ॥”
प्रियाः ॥”)
तर्जनी, स्त्री, (तर्जयतेऽनयेति । तर्जुं भर्तृवने +
करणे क्युट् । ततः स्त्रियां डीप् ।) अङ्गु-
लसमीपाङ्गुलिः । तत्तत्तत्तार्थः । प्रदेशिनी २ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ८१ । वा तु गर्भस्य
चतुर्भिर्नासैर्भवति । इति सुखनोचः ॥ (यथा,
कथाचरित्सागरे । १७ । ८८ ।
“तच्छ्रुत्वा चतुरं तं वा वधूः सोमप्रभा क्रुधा ।
विजोक्त्य आभयामास यमाश्चाभिव तर्जनीम् ॥”)
तर्जनी, पुं, (तर्जस्तर्जयमन्वयः । तर्ज+ठम् ।)
देशविशेषः । तत्तत्तत्तार्थः । तार्जिकः २ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २४४ ॥
तर्जुः, पुं, (तर्जयति त्वदार्थं भवयतीति । त्व-
भवये + क्यप् ।) वत्सः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २२६ ॥
तर्जका, पुं, (तर्ज एव । स्वार्थे कृत् ।) सद्योपात-
वत्सः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ कोमले
वाहुर इति भावा ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
५ । ४३६ ।
“आनन्दोरां वरां पत्नीं वद्वहारीं निपात्यते ।
आलिङ्गमानां क्रन्दन्निस्तर्जनीरेव दारकैः ॥”
वाजकः । यथा, अनवरंरावणे । २ । २३ ।
“सुनिविनियोगलूनप्रकृष्टदुःशाङ्कानि
वर्ज्यं वि ।
गोकर्णतर्जनीर्जुं तर्जोत्पककककक ॥”)
तर्जिः, पुं, (तरजिः एवोदरादित्वात् डीप् ।)
खर्जुः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
तर्जरीकं, स्त्री, (तीर्थ्यतेऽनेनेति । तृ + “कर्परीका-
दयश्च ॥” उर्जा । ४ । २० । इति इकप्रत्ययेन
निपातनात् साधुः ।) गौका । (तरतीति । कर्परी
इकः ।) पारगे, वि । इति मेदिनी । की, १६१ ॥
तर्ज, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भर्तृ-पर-वर्क-
सेट् ।) तर्जति । इति दुर्गादायः ॥
तर्जुः, स्त्री, (तरति भवते इति । तृ + “चो डक् च ।”
उर्जा । १ । ६१ । इति ऊः दुर्गागमश्च ।)
दावहस्तकः । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ । काठेर
हता इति भावा ॥
तर्जु, स्त्री, (तप प्रीयने + भावे क्युट् ।) तर्जिः ।
प्रीयनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥ (यथा,
कथाचरित्सागरे । २६ । २३६ ।
“तच्चाहूय तरोर्मूखे वेतालं वृकलेषरे ।
पूजयित्वाकरोत्तस्य भृशविवलितर्जुम् ॥”)
यज्ञकाष्ठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (त्वयिनि पितरो
येन । त्वप् + करणे क्युट् ।) देवर्षिपितृमनु-
ष्याणां जलाङ्गुलिदानेन तर्जिसन्ध्यायम् । यथा,
“एवं जाला पितृन् देवान् मनुष्यास्तर्जयेत्तरः ।
नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेद्भूतमानसः ॥
आगच्छन्तु मे पितर इमं यज्ञन्तपोऽङ्गुलिम् ।
नीलौज्ज्वलाङ्गुलीन्द्यादाकाशे दक्षिणे तथा ॥
वसित्वा वसनं मुक्तं स्थले चाक्षीर्णवर्जिवि ।
विधिशाल्यपेयं कुर्यान् पात्रे तु कदाचन ॥
यदपां क्रूरमांसान् यदमेधान् किञ्चन ।
अशान्तं मलिनं यच्च तत् सर्वमपगच्छतु ॥
यज्ञीत्वानेन मन्त्रेण तोयं सथेन पाणिना ।
प्रक्षिपेद्दक्षिणे नैर्जुं रक्षोपहृतयेऽनुसम् ॥
अनाधिकान् यदुत्तुस्तं पापाहृष्य प्रतिग्रहम् ।

दुष्कृतं यच्च मे किञ्चिद्वाङ्मनःकायकर्मभिः ।
पुनातु मे तदिन्द्रस्तु वरदः सङ्गृह्यति ।
सविता च भगव्ये सुनयः सनकादवः ।
आत्रक्षस्तर्पणं जगत् ढ्यत्विति जुवन् ।
चिपेदपोऽङ्गलोर्जीस्तु कुर्वन् सङ्ग्रेपतर्पणम् ॥”
इति गारुड २१५ अध्यायः ॥

तर्पणविशेषस्तु गारुड २१६ अध्याये तथा
वज्रपुराणे निष्ठाङ्गिकज्ञानविधिनामाध्याये च
द्रव्यः ॥ ॥ जीवत्पितृकस्तु तर्पणविधौ
यथा,—

“दृष्टं ज्ञानं गयाभ्रातृं तिलैस्तर्पणमेव च ।
न जीवत्पितृको भूपः कुर्यात् सत्त्वाधमाभ्याम् ॥”
इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥
महायज्ञविशेषः । तत् पितृयज्ञः । पितृणां
कथनलादीनाञ्च विधिना जलान्द्राग्नेन द्रुमि-
सन्पादनम् । इत्यमरटीकायां भरतः । “तत्
द्विविधं प्रधानं अङ्गञ्च । तत्राद्यं यथा,—
‘तर्पणञ्च मुचिः कुर्यात् प्रत्यङ् ज्ञातको द्विजः ।
देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥’
इति श्रुतातपः ॥

विध्वामधिलक्ष्य काशीलक्षणे ।
‘तर्पणं प्रत्यङ् कार्यं भर्तुः कुश्रतिलोदकेः ।
तत्पितृकस्तुपितृचापि नामभोज्यादिपूर्वकम् ॥’
द्वितीयं यथा, ब्रह्मपुराणे ।
‘निजं नैमित्तिकं कार्यं त्रिविधं ज्ञानतुष्यते ।
तर्पणस्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥’
तर्पणाकरणे होवः । यथा, योगियात्रवल्क्यः ।
‘नास्तिस्वभावादयश्चापि न तर्पयति वै सुतः ।
पित्रिन्नि देहवधिरं पितरो वै जलार्थिनः ॥”
तस्य निषिद्धस्यानादि यथा । “नेटकारचित्ते
स्थाने पितृस्तर्पयेत् ॥” इति श्रद्धालिखितौ ।
‘यज्ञं सर्वनाथं चोत्कृष्टं यज्ञाभ्योन्विपानजम् ।
तद्वर्ज्यं सलिलं तात ! सदैव पितृकर्मणि ॥’
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ ॥

तस्य विधानं यथा । ज्ञातचार्ववासा देवपितृ-
तर्पणमन्त्रः स्य यव कुर्यात् परिवर्जितवासाच्चेत्
तीरस्तुतीर्येति । इति विष्णुः ॥ तीर्थे विशेषो
यथा, मत्स्यपुराणे ।

‘तिलोदकाङ्गलिर्हो जलस्येस्तीर्थवासिभिः ।
तीर्थे स्थानस्य चेतु तर्पणं करोति तदा जलैक-
चरदः आचम्य कुर्यात् तस्य जले च तर्पणमवि-
रहम् ॥ स्ये तर्पणं दर्भेभ्यः कार्यम् । यथा,—
‘प्रागप्येष्टं सुरांस्तर्पेत् मनुष्याश्चैव मध्यतः ।
पितृञ्च दक्षिणायाम् दद्यादिति जलाङ्गलीन् ॥’
इति आग्नेयपुराणम् ॥

अमुचिदेशे तु ।
‘यन्नामुचिस्थानं वा स्यादुदके देवतापितृन् ।
तर्पयेत् यथाकाममनु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥’
इति विष्णुः ॥

‘प्रादेशमात्रं उद्धृतं सलिलं प्रादुस्तुः सुरान् ।
उदकमुष्णं सार्पेत् पितृन् दक्षिणतस्तथा ॥’
इति द्रव्यः ॥

उद्धृतोदके तु ।
‘पात्राङ्गा जलमादाय मुचौ पात्रान्तरे स्थिते ।
जलपूर्वोऽथवा गर्ते न स्थिते तु विवर्हिषि ॥’
इति हारीतः ॥
‘यत्पुत्रैः प्रविष्टे तु तिलान् वंमिन्नेष्वे ।
अतोऽन्यथा तु सद्येन तिला ग्राह्या विचक्षये ॥’
इति योगियात्रवल्क्यः ॥
“अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च दक्षिणस्तेतरात् करात् ।
तिलान् यद्हीत्वा पात्रस्थान् ध्यायन् सप्ततर्पयेत्
पितृन् ॥’
इति नारदः ॥ ॥

देवतर्पणं यथा,—
‘ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वम् विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
देवा यक्षाक्षया नागा मन्त्र्याश्चरवोऽसुराः ॥
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्बकाः खगाः ।
विश्राधरा जलाधारास्त्येवाकाशगामिनः ॥
निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये ।
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥’
इदं उपवीतिना प्रादुस्तुजेन देवतीर्थेन कार्यम् ॥
मनुष्यतर्पणं यथा,—

‘सनकाश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
कपिलश्चासुरिश्चैव बौद्धः पञ्चशिखस्तथा ॥
सर्वे ते द्रुमिमायान्तु महत्तेनात्मना सदा ॥’
इदं निवीतिना मनुष्यतीर्थेन सामगेन प्रत्यङ्-
स्तुजेन कार्यम् ॥ अन्यवेदिना उदस्तुजेन
कार्यम् ॥ ॥ तत ऋषितर्पणं प्रादुस्तुजेन
उपवीतिना देवतीर्थेन कार्यम् । ततो दिव्य-
पितृतर्पणं दक्षिणास्तुजेन प्राचीनावीतिना
सलिलजलेन पितृतीर्थेन कार्यम् । ततः पितृ-
तर्पणम् ॥ ॥ भोग्यादृष्ट्या भोग्यतर्पणम् । तस्य
मन्त्रो यथा,—

‘वैद्यान्नपदमोत्राय साङ्गतिप्रवराय च ।
अपुत्राय दद्यान्तेतत् सलिलं भोग्यवन्नेषी ॥’
प्रार्थनमन्त्रो यथा,—
‘भोग्यः श्रान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
आभिरङ्गिरवाभ्रोतु पुत्रपौत्रोपिता क्रियाम् ॥’
प्रतचतुर्दश्यां यमतर्पणं यथा,—

‘यमाय धर्मराजाय ऋग्वे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
औद्भवाय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
उकोदराय चित्राय चित्रगुहाय वै नमः ॥’
प्रत्येकनामभिर्होत्रीजगत्पूजैः दद्यात् ॥ ॥
तिलतर्पणविधौ यथा,—
‘रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां आहवासरे ।
सप्तम्यां जम्बदिवसे न कुर्यात् तिलतर्पणम् ॥’
इति स्मृतिः ॥

‘संक्रान्त्यां निशि सप्तम्यां रविशुक्रदिने तथा ।
आहुते जम्बदिने चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥’
इति मत्स्यपुराणम् ॥

तत्र प्रतिप्रसवो यथा,—
‘अयने विद्युवे चैव संक्रान्त्यां यद्दीयते च ।
उपाकर्माणि चोत्सर्गं शुभादौ ऋतवासरे ॥

सर्वमुक्तादिद्वारेऽपि न शीतलिकतर्पणे ।
तीर्थे तिथिविशेषे च कार्यं प्रैते च सर्वेषां ॥’
इति स्मृतिः ॥

‘तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रैतपक्षे ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् तर्पणं तिलमिधितम् ॥’
इति मरीचिचनम् ॥ ॥

तिलाभावे प्रतिनिधिवेधः ।
‘तिलाभामप्यभावे तु सुवर्गैरजलाभितम् ।
तद्भावेऽपि किञ्चेत् दर्भैर्मेनेष्व चोप्यथ ॥’
इति याज्ञवल्क्यः ॥ ॥

अथस्तौ । आत्रक्षस्तर्पणं जगत्पुण्यम् ।
इत्यनेन जीवस्तर्पयेत् ॥ दक्षिणतर्पणम् ।
काशीलक्षणे तु ।

“आत्रक्षस्तर्पणं देवर्षिपितृमानवाः ।
ढ्यन्तु सर्वे पितरो मातृमातामहादयः ॥
अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।
आत्रक्षस्तुवनाङ्गोदरिदमस्तु तिलोदकम् ॥” ॥
जम्बादृष्ट्या तर्पणस्य भगं यथा,—
“तस्यां तिथौ वारिमात्रं पितृणां यः प्रयच्छति ।
गयाभ्रातृं तत तेन श्रुताब्दं नात्र चरुद्वयः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणस्तोत्रम् ॥

तर्पणी, स्त्री, (ढ्ययितेऽनयेति । ढ्यप् + करश्च क्युट् ।
स्त्रियां ङीप् ।) गुणकन्वहः । य च षेष्वा-
हः । इति शब्दमाणा । (सर्वजनद्रुमि-
प्रदायित्वात् गङ्गा । यथा, काशीलक्षणे १६।७२।
“तर्पणी तीर्थतीर्था च विषया विद्वेषरी ॥”
ग्रीतिप्रदे, नि । यथा, सुश्रुते कृष्णस्थाने ४६
अध्याये ।

“सुतट्ठमन्त्राणिहरी येया वाताशुलोमनी ।
विकेपी तर्पणी जुह्वा ग्राहिणी वलवर्हिणी ॥”
तर्पणीः, पुं, (तर्पणमिच्छतीति । ढ्य + उः
निपातनात् साधुः ।) भोग्यः । इति शब्द-
रत्नावली । तर्पणाकाङ्क्षि, नि ।
तर्पिणी, स्त्री, (तर्पयति प्रीक्यतीति । ढ्यप् +
णिप् + णिनिः । ततो ङीप् ।) पञ्चाचारिणी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

त(र्पे)वै, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-परं-
सकं-सेट् ।) रेणोपधः । तर्पति । इति दुर्गा-
दासः ॥

तर्पटः, पुं, (तर्पति हतं गच्छतीति । तर्प +
वाङ्मनकात् षट् ।) वतुवरः । इति शब्द-
रत्नावली । चक्रमर्हः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तर्पे, [न] स्त्री, (तरतीति । तु + “सर्व-
धातुभ्यो मनिम् ॥” उक्ता ४।१४४ । इति
मनिम् ।) यूपायम् । इत्यमरः । २।७।१६ ।

तर्पे, पुं, (ढ्य पिपासायाम् + भावे चण् ।) अभि-
लाषः । (यथा, महाभारते । १२।२०४।६ ।
“तर्पेद्देवो न भवति पुत्रवत्सलं कक्षमात् ।
निर्वर्जते तदा तर्पेः पापमन्त्रगतं सदा ॥”)
ढ्यया । इत्यमरः । २।६।५५ । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । १।४०० ।
“लवणार्थवपानेन तर्पेतकर्मभिर्बोद्धवः ।

वस्तुप्रसादो दिग्गोर्वा वनेभाभीरभजन्तुः ॥”
 यथा, वेदाङ्गप्रकाशविषयः कृष्णविहारे ।
 “काङ्क्षार्थप्रदायुक्तं चन्द्रोद्गीरपञ्चकम् ।
 प्राप्तामङ्गलार्थं प्रित्तये जलं पिबेत् ॥”
 तीर्थतैर्भवेति । तु प्रवृत्ततरङ्गयोः + “हृत्-
 वरिहनीति ।” उवा । १ । १२ । इति वः ।)
 इवः । (तीर्थतैर्भवेति इति कर्मणि वः ।) वस्तुमः ।
 इन्द्रादिकोः । कर्मः । इति वसिष्ठवारे
 उवादिहतिः ॥
 तर्कं, जी, (हृत् + भावे छुट् ।) पिपासा ।
 इति षडाक्षरः । (अभिजातः । यथा, भाग-
 वते । १ । २५ । ७ ।
 “निर्मिता नितरी भूमवद्विप्रियतर्क्यात् ।
 येन संभाषमाणेन प्रपन्नान् तमः प्रभो ! ॥”
 तर्कितः, चि, (तर्कितं जातः । तर्क + तारकादि-
 क्तात् इत्य् ।) कृतितः । इति त्रिका-
 क्षेपः । (यथा, भागवते । ६ । १ । २७ ।
 “राजा तद्वचनवदनं प्रविष्टो निष्ठि तर्कितः ।
 इष्टा प्रयानान् विप्रोक्तान् पयो मन्त्रजलं
 खयम् ॥”
 जातभिजातः । यथा, रामायणे । २ । १० । ४१ ।
 “वशिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान् दशरथस्य च ।
 अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्कितः ॥”
 तल, गती । (आ-परं-सकं-वेट् ।) औपधातु-
 रयम् । ताजिशः । इति दुर्गादायः ॥
 तल, कि प्रतिष्ठितौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-
 णे आ-परं-सकं-वेट् ।) कि, ताजयति तलति
 ततम् । संपूर्णं स्थादिभ्यः । इति दुर्गादायः ॥
 तल, जी पुं, (तलतीति । तल प्रतिष्ठायाम् +
 पचाद्यच् ।) खरूपम् । यथा महीतलम् ।
 (यथाच माथे । २ । १११ ।
 “कृत्वा कृत्वाविहारीयन्तः प्रविधयः पदम् ।
 विदाङ्गुलं मङ्गलतलं विद्विदभसः ॥”
 “तलं खरूपं प्रमादमिति यावत् ॥” इति
 तट्टीकायां मज्जिनायः । अङ्गुलम् । इति मेदिनी ।
 वे, २१ । (अथः । इत्यमरः । १ । ३ । २०१ ।
 यथा, मनुः । २ । ५६ ।
 “अङ्गुलजलस्य तले त्राणं तीर्थं प्रचक्षते ॥”
 यथा च श्रान्तिशतके । २ । १६ ।
 “बावो वल्लभमाक्षरः किञ्चनयाभ्यो-
 क्तव्या तलं
 कृत्वा च तले चूर्वा निरिहतीत्यं
 कृत्वाश्रान्तये ॥”
 इत्यादीनामुपरिभागः । यथा,—
 “तलं प्रलङ्घनीनां याः ककरा बाहुद्वयः ।
 बावोः कर्मक्षयकरी—”
 इति माधववृत्ततन्निधये वातयाधौ ।
 “तलं वल्लभोपरिभागः तलशब्दोऽत्र उपरि-
 वचनः यथा भूतलमिति मयदायः । तेनाय-
 मपे, बावोः दृढं बाहुद्वयं तल आरभ्य वल्ल-
 तलं वल्लभोऽस्तीति ॥” इति विजयवर्धितलत-
 ताजानम् ।)

तलं, जी, (तलतीति । तल + चच् ।) आवात-
 वारया । (यथा,—
 “ततः वस्तुपेदुवदाशुभासे
 महीचितो वस्तुतलानुलिनाः ॥”)
 इति महाभारते । १ । १६० । १५ ।
 काननम् । कार्यव्रीजम् । इति मेदिनी । वे,
 २१ । गर्तः । इति त्रिकाक्षेपः । पादतलस्य
 मध्यम् । इति हेमचन्द्रः । १ । २८२ । (यथा,
 भागवते । ८ । २० । २३ ।
 “रत्नामचट्टाङ्गितलेऽथ पादयो-
 र्महौ महीधाम् पुनस्तस्य जङ्गयोः ।
 पतन्निवो जायन्ति विचन्द्रते-
 कर्णोर्गर्भं माततमिन्द्रतेनः ॥”
 इत्यस्य मध्यमपि । यथा, मनुः । ४ । १४३ ।
 “दृष्ट्वैतानमुचिर्निर्मलमग्निः प्राणाशुपच्यते ।
 गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाण्डित्येन तु ॥”
 तलः, पुं, तलद्वयः । चपेटः । (यथा, मार्क-
 ण्डेये । ६० । १६ ।
 “स तुष्टिं पातयामास हृदये देवपुङ्गवः ।
 देव्यास्तथापि सा देवी तलेनोरख्यतायुतम् ॥”
 करतलावातजलशब्दः । यथा, महाभारते ।
 १ । २७७ । २४ ।
 ततः प्रवृत्तताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान् ददुः ॥”
 तुल्यः । वक्ष्यपाणिना तन्मोचातः । इति मेदिनी ।
 वे, २१ । स्वभावः । आधारः । इति हेम-
 चन्द्रः । महादेवः । यथा, महाभारते शिष्य-
 सङ्गनामस्तोत्रे । ११ । १७ । १२८ ।
 “तलस्तलः करस्यानी ऊर्ध्वं हननो महान् ॥”
 तलकं, जी, (तलेन गभीरगर्तेन कायतीति ।
 के + कः ।) पुष्करिणी । इति हारावली । ४२ ॥
 तलाभ्यो इति हिन्दी भावा ।
 तलप्रहारः, पुं, (तलेन पाण्डित्येन प्रहारो यस्य ।)
 चपेटः । तत्पथ्यायः । चर्मा २ । इति हारा-
 वली । १६७ । (यथा, मार्कण्डेये । ६० । १७ ।
 “तलप्रहारमिहो गिपपात महीतले ॥
 तलस्य प्रहारः ।) तलावातः ॥
 तलवारकं, जी, (तले वारो यस्य कम् ।)
 घोटकस्यामभोजनपात्रम् । इति केचित् ॥
 घोटकस्य वक्ष्यजलवन्दनम् । तत्पथ्यायः ।
 वक्रपङ्कः २ तलिका ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 ११७ ॥
 तलद्वयं, जी, (तलस्य पादतलस्य हृदयमिव ।)
 पादतलस्य मध्यम् । इति हेमचन्द्रः । १ । २८२ ॥
 तला, जी, (तल + क्षिणं टाप् ।) गोघा ।
 आवातवारया । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ।
 तलापी, जी, (तलमचतीति । अन् + क्षिप् ।
 क्षिणं डीप् ।) नलनिर्मितकटः । इति हारा-
 वली । १७७ ॥
 तलातलं, जी, (नास्ति तलं यस्येति अतलम् ।
 तलापि अतलम् । अतलनिर्मितयास्य तला-
 लम् ।) प्राताक्षयेः । इति शब्दमाणा ।
 तल मयनामा दानवेन्द्रापुराधिपतिर्भगवता

विपुरारिवा विनीताः अं चिकीर्षुका निदम्-
 खपुरमयस्तुप्रचारात् जलपदो मायविनामा-
 चार्यो महादेवेन परिरक्षितो विगतदृष्टव-
 भयो महीयते ॥” इति श्रीभागवतम् ॥
 तलिका, जी, (तलं वक्ष्योऽभोभागे वन्दनस्थान-
 लेनाख्यस्या इति । तल + डम् ।) तलवारकम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ११७ ॥
 तलितं, जी, अटमांशम् । यथा,—
 “मुहमांशविधानेन मांशं खण्ड्यं प्रकाशितम् ।
 पुनस्तदानीं संभटं तलितं प्रोच्यते पुष्टेः ॥”
 अथ्य शुभाः । यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।
 “तलितं वल्लभेधादिमांशोऽयःशुक्रद्विजितम् ।
 तर्पणं जलु सुस्निग्धं रोचनं हृत्पाकरम् ॥”
 तलिनं, जी, (तल्यते श्रवणार्थं गन्धतेऽत्र । तल +
 “तलिपुलिभ्यां च ।” उवा । २ । ५३ । इति
 इन् ।) श्रया । इति हारावली । १७२ ॥
 तलिनः, चि, (तल + इन् ।) विरलः । स्त्रीकः ।
 खण्डः । इति मेदिनी । ने, ७० ॥ दुर्मेजः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 तलिनं, जी, (तल + बाहुजकात् इन् ।) कुट्टिमम् ।
 तल्यम् । चक्रहावः । वितानकः । इति मेदिनी ।
 ने, ४४ ॥
 तलुनः, पुं, (तरति वेगेन गच्छतीति । त + “नोर-
 जो वा ।” उवा । १ । ५४ । इति उन्मृदस्य
 लञ् ।) पवनः । युवा । इति मेदिनी । ने, ७० ॥
 तलुनी, जी, (तलुन + गौरादित्वात् ङीम् ।)
 तरुणी । युवती । इति शब्दरत्नावली ।
 तलेचयः, पुं, (तले अधोभागे ईश्वरं इतिरस्य ।)
 मूकरः । इति शब्दार्थकल्पतः ॥
 तलोदरी, जी, (तलमतिगभीरमपूर्यतयेतिभावः
 उदरं यस्याः ।) वक्रकालेऽपि “नासिकोदरी-
 जङ्गादनाकर्षजङ्गाच ।” ४ । १ । ५५ । इति
 ङीम् । आद्ययोर्वङ्गजलजयो निविधौ बाध्यते
 पुरस्तादपवादव्यायात् ।) भार्या । इति शब्दार्थ-
 कल्पतः ॥
 तलोदा, जी, (तले उदकं यस्याः । उदकशब्द-
 खोदादेशश्च ।) नदी । इति त्रिकाक्षेपः ॥
 तल्लं, जी, (तल + बाहुजकात् कन् ।) वनम् ।
 इति त्रिकाक्षेपः ॥
 तल्यं, जी पुं, (तल्यते श्रवणार्थं गन्धतेऽत्र । तल +
 “खण्ड्यश्रवणश्रवणवाच्यरूपपपेतस्याः ।” उवा ।
 १ । २८ । इति प्रत्ययेन निपातनात् बाधुः ।)
 श्रया । (यथा, मनुः । १ । ३ ।
 “अग्विषं तल्य आधीनमर्हयेत् प्रथमं गवा ॥”)
 अट्टालिका । दाराः । इत्यमरभरती । (यथा,
 चर्माकर्षहितायाम् । १५८ ।
 “पिष्टयदारगमने आट्टमाभ्याममे तथा ।
 गुरुतल्यव्रतं कुर्यात् नाया गिष्कृतिरुच्यते ॥”)
 तल्यकीटः, पुं, (तल्ये श्रयायां जातः कीटः ।)
 कीटविशेषः । हारपोका इति भावा । यथा,
 “जलौकं तल्यकीटश्च तदा मूत्रो भवेद्गुह्यम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवसंख्यम् ॥

तस

तत्पर्यं, स्त्री, (तस्य इवाचरति । तस्य + क्तिप् + क्युच् ।) करिष्ठम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 पृष्ठप्रस्थ मांसम् । इति हारावली ॥
 तस, स्त्री, (तस्मिन् भूदेष्टे जीयते इति । जी + षः ।) विजम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तसः, पुं, (तस्मिन् जीयते इति । जी + षः ।)
 अनाधारविशेषः । इति मेदिनी । से, २२ ॥
 तनायो इति हिन्दीभाषा ॥
 तसजः, पुं, (तत् प्रसिद्धं यथास्यात् तथा जयतीति । जय + क्यच् ।) प्रसजः । इत्यमरः ॥ अयं
 अजहन्निष्ठः समाधि उत्तरपदे भवति । यथा
 कुमारोत्तसजः । इत्यमरटीका ॥
 तस्त्री, स्त्री, (तत् प्रसिद्धं यथा तथा जयतीति । जय
 + षः स्त्रियां ङीप् च ।) तस्यो । इति
 मेदिनी । से, २२ ॥
 तस्योरी, स्त्री, (तु + क्यच् । तस्यं चौरमिति निव्य-
 कर्मेधारयः ।) तोयाचौर इति स्यात् । तत्-
 पर्यायः । ययःचौरम् २ ययजम् ३ ययजोद्-
 भवम् ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिशिर-
 त्वम् । दाहपित्तघ्नयकासकफश्वासाक्षदोषनाशि-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तस्योरी, स्त्री, (तस्योरी + ङीप् ।) गन्धपत्रा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 तसराजः, पुं, (तु + क्यच् तसः पूर्णः सन् राजते ।
 राज + क्यच् ।) यवासप्रकर्षरा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यवासप्रकर्षराशब्देऽस्य विवृति-
 र्जातया ।)
 तसराजोद्भवखण्डः, पुं, (उद्भवखण्डादिति । उत् +
 भू + क्यच् । उद्भव उत्पत्तिस्थानम् । तसराज
 उद्भवोऽस्य । यद्वा, तसराजात् उद्भवतीति ।
 उद् + भू + क्यच् ।) ततः कर्मेधारयः । यवास
 प्रकर्षराभवखण्डः । तत्पर्यायः । सुधामोदकजः २
 खण्डोद्भवजः ३ चिह्नमोदकः ४ अन्ततसारजः ५
 विह्वलजः ६ । अस्य गुणाः । दाहतापघ्ना-
 मोहहृन्मूर्च्छाशान्नाशित्वम् । इन्द्रियतर्पणत्वम् ।
 शीतत्वम् । सदासुमधुरत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 तसि, पुं, (तस + “तसिर्देवा ।” उणां । १।४६।
 इति टिप्पणम् ।) खर्गः । वसुद्रः । इति सिद्धान्त-
 कौस्तुभसुखादिहितिः ॥
 तसि, स्त्री, (तसि + संज्ञायां ङीप् ।) नदी ।
 देवकन्या । भूमिः । इति सिद्धान्तकौस्तुभ-
 सुखादिहितिः ॥ (वलम् । यथा, ऋग्वेदे । १।४।५।४।
 “स्यारजां वि तसिर्देवाः ॥”)
 तसः, वि, (तस + क्तः । एवोदरात् कलोपे साधुः ।)
 तनूततः । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ।
 तसा, [ऋ] पुं, (तस्य कार्यं + ङच् एवोदरात्
 कलोपे साधुः ।) तसा । कुतार इति भाषा ।
 विश्वकर्मा । आदिश्वविशेषः । इत्यमरटीकायां
 रमानायः ॥
 तस, इ कि अजङ्गुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (पुरा-पक्षे भा-पर-सक-सेट् ।) इ, कर्मणि

ताडकः

तंस्यते । कि, तंस्यति तंसति हारो जनम् ।
 इति दुर्गादायः ॥
 तस, य उ इर उतुक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा-पर-सक-सेट् । उदित्वात् ङावेट् ।) य,
 तस्यति ध्वनिं वायुः । उ, तसित्वा तस्या ।
 इर, अतसत् । अतासीत् । अतसीत् । अस्यात्
 पुषादित्वात् निधं ड इत्यम् । इति दुर्गादायः ॥
 तसरः, पुं, (तनोवीति । तन + “तदृषिभ्यां कसरम् ।”
 उणां । ३ । ७५ । इति सरन् किञ्च ।) वसरः ।
 खजवेष्टनम् । इत्युणादिकोषः । (यथा, वाजस-
 नेयसंहितायाम् । १६ । ८३ ।
 “रसं परिसुता न रोहितं
 नयदुर्ध्वोरस्तसरं न वेम ॥”)
 तस्करः, पुं, (तत् करोतीति । क + “द्विषामिति ।”
 ३ । २ । २१ । इत्यस्य कञस्य “किं यत्तद्-
 वहुवृत्तं लोचनविधानम् ।” इति वार्तिकोक्तेरच् ।
 ततः । “तद्दृष्टोः कप्रत्ययः इति सुट्प्रत्यये ।)
 चौरः । एकाग्रकः । इति रत्नमाणा । मदन-
 दृष्टः । इति जटाधरः ॥ कर्णः । यथा, रघुः ।
 १ । २७ ।
 “आहता यत् परस्त्रेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥”
 “तस्करः कर्णचौरयोरिति कौशान्तरम् ।” इति
 तट्टीका ॥
 तस्करकायः, पुं, (तस्करस्य एकाग्रकस्य काय-
 रिव ।) काकनाशानता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तस्करो, स्त्री, (तद् + क्त + चौराभ्यर्थे टः टित्वात्
 ङीप् । सुटि प्रत्यये च साधुः ।) कोपना नारी ।
 इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 ताडकः, पुं, (ताडक + एवोदरात् साधुः ।)
 ताडकः । इति हिक्वपकोषटीकायां भरतः ॥
 (यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ७१ ।
 “तनोदरी तिरोभावा ताडकप्रियवादिनी ॥”)
 ताटस्य, स्त्री, (तटस्य + भावे क्यच् ।) उदा-
 सीनत्वम् । निकटस्थत्वम् । यथा, ताटस्योऽन
 उदासीनत्वेन इति । तटस्यो निकटस्यः प्रसिद्ध-
 पूर्वप्रत्यय इति च काण्डप्रकाशटीकायां चण्डि-
 दायः ॥
 ताडः, पुं, (तड् + भावे क्यच् ।) ताडनम् ।
 शब्दः । सुटिमेयव्यादि । इति मेदिनी । से, १४ ॥
 पर्वतः । इति शैमचक्रः ॥
 ताडका, स्त्री, राक्षसीविशेषः । सा सुकेतुयच-
 कन्या ब्रह्मवरेण सहस्रहस्तिवलयुता ध्रुवदेव-
 पुत्रस्य सुन्दस्य भार्या भारीचमता सुन्दे
 निहते पुत्रेण सह अगस्त्यवर्जं धर्मयितुमुद्यता
 तस्य शपात् वपुष्ता राक्षसत्वं गता श्रीरामेण
 निहता । इति रामायणम् ॥
 ताडकाफलं, स्त्री, (तारकेव नञ्चमिव फलमस्य ।
 रस्य क्वलम् ।) दृष्टदेना । इति रत्नमाणा ॥
 ताडकः, पुं, (तानं तानपमिव अङ्गते लक्ष्यते
 इति । अङ्ग + क्यच् । लस्य क्वलम् । शकन्वा-
 दित्वात् साधुः ।) कर्णभूषा । कानतड्का इति
 भाषा । तत्पर्यायः । कर्णदोषः २ । इति

ताडकः

त्रिकाण्डशेषः ॥ ताडकः १ । इति हिक्वपकोष-
 टीकायां भरतः ॥ कर्मिका ४ तानपमम् ५ ।
 इत्यमरः ॥ ताडकम् ६ । इति शैमचक्रः ।
 १ । १२० ॥ कर्णसुन्दरः ७ । इति जटाधरः ॥
 (यथा, मनुस्मृत्याम् ।
 “ताडकाङ्गदमेखनायुधरत्नज्जीरतां प्रापितां
 कैरातीं वरदाभयोद्यतकरां देवीं विनेकां
 भवे ॥”)
 ताडनं, स्त्री, (ताडि + भावे क्युट् ।) आघातः ।
 यथा, ब्रह्मरतिलके । [तपः ॥”
 “आध्यां गौरसकाठताडनशतं श्लाघ्यः प्रचका-
 यपाच, गावर्के ६६ अध्याये ।
 “श्रुतिस्मृत्युक्तमाचारं कुर्यान्नमोऽपि न व्यथित् ।
 न निन्दाताडने कुर्यात् सुतं शिष्यं ताडयेत् ।
 आचरेत् सर्वदा धर्मं तद्विद्वद्गुरु नाचरेत् ॥”
 अपि च पायल्ले । १२ ।
 “कालने बहवो दोषास्ताडने बहवो युगाः ।
 तस्मात् पुत्रं शिष्यं ताडयेत् तु ताडयेत् ॥”
 ताडनी, स्त्री, (ताडयति नयेति । ताडि + कर्णे
 क्युट् स्त्रियां ङीप् ।) अन्धताडनवटिः । तत्-
 पर्यायः । चर्मवटिः २ कशा ३ भीमा ४ चर्म-
 कालिका ५ । इति शब्दमाणा ॥
 ताडपर्व, स्त्री, (तानस्य पर्वमिव । लस्य क्वलम् ।)
 ताडकः । इति शैमचक्रः । १ । १२० ॥
 ताडिः, स्त्री, (ताडयति पक्षैः शोभते इति ।
 तड् दीप्तौ + क्यच् + ङीप् ।) दृष्टविशेषः । इत्य-
 मरटीकायां भरतः ॥ ताडियात् इति भाषा ॥
 ताडो, स्त्री, (ताडिः क्षणिकारादिति वा ङीप् ।)
 पञ्चदशः । इत्यमरमेदिनीकरी । तत्पर्यायः ।
 ताडिः २ ताडी ३ ताडिः ४ । इति भरतः ॥
 ताडियात् इति भाषा ॥ (यथा, राजतर-
 न्गिण्याम् । १ । १२८ ।
 “शुभ्यतमासपञ्चादि शीर्षताडोदकाणि च ।
 तत्सेनार्णवतीराणि चक्रेऽरिस्त्रीसुखानि च ॥”)
 आभरणविशेषः । इति दुर्गासिंहः ॥
 ताडुजः, पुं, (ताडयतीति । तड् + क्यच् + क्त ।)
 ताडयिता । इति संक्षिप्तवारे उणादिहितिः ॥
 ताडमानः, पुं, (ताडते अस्मी । ताडि + कर्मणि
 शानच् ।) पटहादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 ताडनयुक्ते, वि । (यथा, कुमारः । १ । ४५ ।
 “अयन्यपुटा प्रतिभूतशब्दा
 ओतुस्मितनीरिव ताडमाना ॥”)
 ताडनं, स्त्री, पुं, इत्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । १० ॥
 ताडनेन सुनिना कृतं ताडि इत्युक्तात् तद-
 स्यासीति । इति भरतः ॥ तडुना प्रोक्तमिति
 खामी ॥
 (“पुत्रं ताडनं प्राहुः जीवन्तं ताडयन्ति ॥”
 इति शब्दार्थचिन्तामणिदत्तवचनेन पुष्टम् ॥)
 दृष्टविशेषः । उद्गतदृष्टम् । इति मेदिनी । वे,
 ३६ ॥ (यथा, मनुस्मृत्याम् । १ । १ ।
 “प्रचकताडवाटोपे प्रक्षिप्ता येन दिक्काः ।
 भवन्ति विप्रभङ्गाय भवस्य चरन्मानुषाः ॥”)

तात्प

तात्पः, पुं, (तात्पः शिवशक्त्यायै
यक्षाः यः कार्यतयायैवेति । उम् ।) नन्दी ।
यः शिवशक्त्यायै । इति निष्काशः ।
तात्पः, पुं, (तात्पः उदयतुल्यं प्रियमस्य ।)
शिवः । इति शब्दभाषा ।
तात्पि, स्त्री, (तात्पि सुगिता कृतम् । तात्प +
ननुकल्पनात् ण् ।) इत्युदात्तम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ।
तातः, पुं, (तनोति विस्तारयति मोचादिकमिति ।
तन + "तुतिष्ठा दीर्घः ।" उभा । १ । ६० ।
इति क्तः दीर्घः । अतुदातेति ननोपः ।)
पिता । इत्यमरः । २ । ६ । २८ । (यथा,
रघुः । ६ । ७५ ।
"हा तातेति कृत्तितमाकर्ष्यविषय-
स्तस्मात्प्रियं नैतत्तन्मूढं प्रभवं यः ।
श्रद्धाप्रोतं प्रियं सज्जन्तं सुनिपुणं
तापादनाः प्रोक्तं दवासीत् चित्तिमोहयि ।")
अतुकायः । इति मेदिनी । ते, २१ । (यथा,
भागवते । १ । १४ । २६ ।
"कश्चित्तेनामयं तात । अदृष्टेना विभाषि मे ।
अकल्पमानोऽवज्ञातः किं वा तात । चित्तो-
चितः ।")
पूर्व, जि । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रघौ ।
१ । ७२ । वशिष्ठं प्रति दिलीपोक्तिः ।
"तस्मात् सुखे यथा तात । वशिष्ठात् तयाचैव ।
इत्याहूया इरापेक्षे त्वदधीना हि विद्वयः ।")
तातयुः, पुं, (तातस्य पितुरिव गौर्वाचकशब्दो
यत् । गवान्तात्तात् गौर्वाचकः ।) सुदतातः ।
पितृयुः । जनकस्य हिते, जि । इति मेदिनी ।
ते, २६ ।
तातजनविजयौ, स्त्री, (तातस्य जनविजयौ च ते ।)
मातापितरौ । इत्यमरः । द्विवचनान्तोऽयम् ।
तातयुः, जि, (तातस्य पितृयुः ।) पितृ-
युग्मः । तत्पथार्थः । मनोजवः २ । इति हेम-
चन्द्रः । १ । १५२ । मनोजवः ३ पितृयुग्मः ।
इत्यमरः । तातयः ५ इति मेदिनी ।
तातयः, पुं, (तातं मनोहरं यथा तथा वृत्ततीति ।
तुत् + नाहुककात् ङः ।) खल्लनपत्नी । इति
निष्काशः ।
तातयः, पुं, (तातं कातीति । ता + कः । एषोऽदृष्टि-
कात् पञ्च तः ।) रोगः । याकः । लौहकूटः ।
मनोजवः । इति मेदिनी । ये, ६८ । तप्तमात्रे,
जि । इत्यण्ययाकः ।
तातिः, पुं, पुत्रः । इति ञटाधरः ।
तातुकाजिकः, जि, (ततुकायै भवः । ततुकाज +
"आपदादिपूर्वपदातुकाजानात् ।" ४ । २ ।
११६ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता ण् ।) ततुकाज-
भवः । यथा, सुहितले श्रवः ।
"ततः आहममुहौ तु कुर्वादेकादशे तथा ।
कर्तुं तातुकाजिकौ सुहितशुद्धः पुनरेव यः ।"
तातुपर्य, स्त्री, (ततुपरस्य भावः । ततुपर +
अण् ।) अग्निप्रायः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ।

तात्पिकः

वस्तुरिच्छा । (यथा, भाष्यपरिच्छेदे । ८४ ।
"आकाङ्क्षा वस्तुरिच्छा तु तातुपर्यं परिकीर्ति-
तम् ।")
तादात्म्यं, स्त्री, (तदात्मनो भावः । तदात्मन् +
अण् ।) तत्त्वकल्पम् । अमिहसम्भवः । इति
न्यायशास्त्रम् ।
तादृक्, [ण्] जि, य इव दृश्यते । (तद् +
दृश् + "अदादिभ्यश्च ङश्चरेणाङोचने कश्च ।" १ ।
२ । ६० । इति क्तिम् । "आ सन्वाचः ।"
६ । १ । ६१ । इति आत्मन् ।) तादृशः ।
ताद्वार मत इति भाषा । इति सुगन्धोद्यम् ।
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७६ ।
"यादृशैः सेव्यते भव्यैर्यादृशांश्चोपसिषते ।
कदाचिन्नाय सन्वेष्टादृग् भवति पूरयः ।")
तादृशः, जि, (य इव दृश्यते इति । तद् + दृश्
+ अदादिभ्यश्च ङश्चरेणाङोचने कश्चः ।)
तादृक् । इति सुगन्धोद्यम् । (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ४ । २४२ ।
"ततः प्रवृत्ति तादृशयोऽप्यार्थप्राप्तिनालवः ।
परिहासपुरे चक्रे स्थिरां युष्मां" सपत्न्यीम् ।)
तादृशः, जि, (य इव दृश्यते इति । तद् +
दृश् + "अदादिभ्यश्च ङश्चरेणाङोचने कश्चः ।"
कण् ।) तादृक् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४३५ ।
"उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे जने ।")
तामं, स्त्री, (तनं पुं न विस्तारे + भावे ञण् ।)
विस्तारः । आनविषयः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ।
तामः, पुं, (तन्वते गीतमनेनेति । तन + ञण् ।)
गानाङ्गविषयः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"विस्तार्यन्ते प्रयोगा येमूर्च्छनाशेषवर्गयाः ।
तानास्तेऽपूज्यपञ्चाशत् सप्तस्रस्तसुद्धवाः ।
तेभ्य एव भवन्त्यन्ते कूटतानाः पृथक् पृथक् ।
ते ह्युः पञ्चस्रस्तसुद्धवाः जयसिद्धिस्तानि च ।"
तामवं, स्त्री, (तनोर्भावः । तनु + "इगन्ताच्च लघु-
पूर्वात् ।" ५ । १ । १२१ । इत्यण् ।) गात्रे
तनुता । यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ।
"तानवत् तनुता गात्रे दीर्घाक्षमभ्यादित्तु ।"
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६६३ ।
"परपतिर्निर्गन्धकुण्डलाशोभित श्रुतः । नेर्वाया न
कोपेन ।
दग्धममलोपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य ।")
तामूरः, पुं, (तन् + नाहुककात् ऊरञ् ।) मयस्य
अमः । आवर्तः । इति भूरिप्रयोगः ।
तान्तः, जि, (तम + क्तः ।) आन्तः । इति
शब्दार्थकल्पतरुः । (यथा, प्रत्युक्तविषये । २७६ ।
"पाठ्यं आन्तिगितान्तान्तमनुजं सन्तोषयत्वा-
न्यशुन्
यथाश्रमनघनच्छेदितपिभिश्चने निरस्तापे ।")
तान्त्रिकः, जि, (तन्त्रं विद्वान् अपीते वेद वा ।
तन्त्र + "उक्थादित्वात् ङ् ।" आतसिद्धान्तः ।
शास्त्रतत्त्वज्ञः । इत्यमरः । १ । २ । १५ । तन्त्रशास्त्र-
वेत्ता तत्त्वज्ञश्च । (यथा, भागवते । १ । ६ । ६ ।
"अयोर्धर्मिभिर्यैदिकतान्त्रिकेभ्यः")

तापसः

तापः, पुं, (तप + ञण् ।) सन्तापः । (यथा,
भागवते । १ । १४ । ४८ ।
"नेहाचर्चं तापमिवोदुराणः ।")
कष्टम् । इति मेदिनी । पे, ७७ । (विविध
दुःखम् । यथा देवीभामवते । १ । १ । ७ ।
"दीर्घायुर्भव सन्तः । तापत्रयविवर्जितः ।")
तापकः, पुं, (तापयतीति । तप + क्तिप् + क्तुण् ।)
अवरः । इति शब्दरत्नावली । तापकर्त्तरि जि ।
तापकः, पुं, (तपती कर्मकत्वा तस्या अपर्णं
पुमान् । तपती + ण्यः ।) अर्जुनः । इति
पुराणम् । (यथा, महाभारते । ५ । ४६ । २ ।
"तस्मात्तापकः । यत्किञ्चिद्भूतं मेय इदृशितम् ।
तस्मिन् कर्मणि योक्तव्यं दान्तात्मानः
पुरोहिताः ।"
तपतीवशोद्भवकौरवभाषम् । यथा, तन्त्रेव ।
१ । १७१ । ६६ ।
"योऽहं त्वयेह विजितः सन्त्ये तापव्यवर्धनः ।"
तपत्या उपाख्यानम् । तपती + अण् । तप-
सुपाख्याने, स्त्री । यथा, तन्त्रेव । १ । २ । १०६ ।
"तापव्यमथ वाश्रुहमीन्वाख्यानसुतमम् ।"
एतदुपाख्यानम् महाभारते आदिपर्वणि १७२
अध्याये ऋषयम् ।)
तापनः, पुं, (तापयतीति । तप + क्तिप् + कर्त्तरि
ङ् ।) कर्म्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ६ ।
(यथा, महाभारते । ५ । ४६ । २ ।
"शुक्रादृष्टं प्रभवति नष्टं शुक्रेण वर्धते ।
तच्छृङ्गं ज्योतिषां मध्ये तप्तं तपति तापनम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।")
कामबाधः । इति ञटाधरः । (यदुक्तं,—
"सम्प्राप्तोन्मादौ च शोषणस्तपनस्तथा ।
स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्च बाधाः प्रकीर्तिताः ।")
कर्म्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः । (स्त्री,
नरकविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । २२४ ।
"असिपन्नवनश्चैव तापनश्चैकविंशकम् ।"
भावे क्लृप् । तापकरणम् । यथा, सुश्रुते । १ । ४१ ।
"तद्दहनपचनदारुणतापनप्रकाशनप्रभावकैर-
मिति ।") तापयितरि, जि । (यथा, महा-
भारते । १ । १६ । २१ ।
"ततोऽमराचनितमात्रमागतं
महाप्रभं चक्रमभिजतापनम् ।")
तापवं, स्त्री, तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ।
तेजपात इति भाषा ।
तापसः, जि, (तपोऽव्ययेति । तपस् + "अच्च् ।"
५ । २ । १०३ । इति अच् । यद्वा, तपः शील-
मस्य । "हृत्वादिभ्यो ङः ।" ४ । ४ । ६२ ।
इति ङः ।) तपस्वी । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ।
(यथा, मनुः । ६ । २७ ।
"तापसेभ्येव विप्रैश्च याचिकं भैक्षमाहरेत् ।"
तपःसम्पत्नी । यथा, गोः रामायणे । २ । ५२ । ५ ।
"तापसं व्रतमाश्रित्य ततो शुद्धमुवाच च ।"
पुं, दमनकहृदः । वकपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ।
(इत्युपविषेवः । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“कान्तारक्षपसिन्धुः काङ्क्षुः कविप्रकाः ॥”

“इतिता जातयः खोख्यात् शुभान् वक्ष्याम्यतः
परम् ॥”

“कान्तारतापसाविष्णुं वंशकाङ्क्षुगुह्यो मतो ॥”

तापसतयः, पुं, (तापसप्रियस्य वंशः ।) इक्षुदी-
वृक्षः । इत्यमरः । १ । ४ । ४६ ॥ (इक्षुदीवृक्ष-
श्च विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तापसहमः, पुं, (तापसप्रियो हमः ।) इक्षुदी-
वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०६ ॥ (पर्यायो-
श्च यथा,—

“इक्षुदीवृक्षारवृक्षश्च तिलकक्षपसहमः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तापसहमसन्निभा, स्त्री, (तापसहमस्य सन्निभा
समा ।) गर्भदात्रीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तापसप्रियः, पुं, (तापसानां प्रियः ।) प्रियाण-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इक्षुदीवृक्षः ।
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“पीतपुष्पोद्भारपुष्प इक्षुदी तापसप्रियः ॥”

तापसप्रिया, स्त्री, (तापसानां प्रिया ।) प्राचा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्राचाशब्देऽस्या गुणा-
दयो ज्ञातव्याः ॥)

तापहरी, स्त्री, (तापं अदक्षिणव्यसनापं हर-
तीति । हृ + बाहुलकात् टः । स्त्रियां ङीप् ।)
अङ्गनविशेषः । यथा,—

“इति हरिद्रासंयुक्ता माषाणां भर्जयेद्भट्टीः ।

तच्छुकांश्चापि निर्घीतान् सज्जैव परिभर्जयेत् ॥
विह्वियोष्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशकः पचैत् ।
लवणार्द्रकहिङ्गूनि माषाया तत्र निक्षिपेत् ॥
एषां विह्विं समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः ॥”
अस्या गुणाः ।

“भवेत्तापहरी वक्ष्या हृष्या श्रेयसात्मकरेत् ।

हं हृषी तपस्वी वक्ष्या गुणैः तत्र गुणाः स्मृताः ॥”

ताहरी इति लोके । इति भावप्रकाशः ॥

तापहारिण्यां चि ॥

तापिष्णुः, पुं, (तापिनं वृत्तमं हृदति आच्छा-
दयतीति । हृद् + आच्छादयतीति चः ।) पृषो-
दरादिवात् वाधुः ।) तमाजहृषः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६८ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ११ । १११
“अच्छोर्निक्षिपदङ्गनं अवयवोक्षापिष्णुगुणा-
वलीम् ॥”

स्त्री, तापिष्णुस्य पुण्यम् । यद्ये शुगिति तद्धित-
लुक् । द्विहीनं प्रचवे सर्वमिति नपुंसकत्वम् ।
तापिष्णुपुण्यम् । यथा, भाष्ये । १ । २२ ।

“प्रपुङ्गतापिष्णुभिर्भैरभौहभिः

मुमेच सप्तच्छदपांशुपाकुभिः ॥”

तापिङ्गं, स्त्री, (तापिनं जयतीति । चि + ङः ।)

धातुमाचिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तापिङ्गः, पुं, तापिष्णुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तापी, स्त्री, (तापयतीति । तप + णिच् + अच् ।

गौरादिवात् ङीप् ।) तापिनी नदी । वा

पश्चिमवाहिनी विन्ध्याचले प्रविहता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, मातुलो । ११२ । २७ ।

“तापी पयोक्षी निर्भिन्ना क्षिप्रा च जम्बवा
नदी ।

विन्ध्यापदप्रकृताक्षाः सर्वाः प्रीतजनाः

मुभाः ॥”

इयं सङ्गपादीङ्गवा इति विष्णुपुराणम् । २ ।
२ । ११ ॥

“तापी तापा च गोक्षोमी गोमतो प्राजिता
मही ।

सरस्वती युता नदी नर्मदा पश्चिमाङ्गुगाः ॥

आसां जलं वनं प्रीतं पितृन् कपलजतया ।

वातदोमहरं हृद्यं कच्छकुडविनाशनम् ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

यसुना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तापी, [न] (तापोऽस्यास्तीति । ताप + “अत
इतिठगौ ॥” ५ । २ । ११५ । इति इतिः ।)

बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तापयुक्ते, चि ॥

ताप्यं, स्त्री, (तापे हितम् । ताप + यत् ।) धातु-
माचिकम् । इति रत्नमाला ॥ हेमचन्द्रे पुंलिङ्गो-
ऽयम् । ४२२ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।

“ताप्यस्य पक्षितयं हे जोहभावयौकायाः ॥”)

ताप्यकं, स्त्री, (ताप्यमेव । स्वार्थे कम् ।) माचि-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (माचिकशब्दे
विवृतिरस्य श्रेया ॥)

ताप्यव्यसंशकं, स्त्री, (ताप्यव्यसंज्ञा यस्य । कप् ।)

माचिकधातुः । इति रत्नमाला ॥

तामः, पुं, (ताम्यव्यनेनेति । तम + करणे वच् ।)

भीषकः । दोषः । इत्यजयपालः ॥

तामरं, स्त्री, (तामं न्यार्तिं दातीति । रा + कः ।)
जलम् । इतम् । इति भरतहृतवदनः ॥

तामरसं, स्त्री, (तामरे जले सक्षीति । सच् +
ङः ।) यद्वा, बाहुलकात् अमेरप्यसच् । तस्य
णित्वच् । धातोस्तुगागमच् । णित्वात् इङिः ।
इत्युष्णवदतः । ३ । ११७ ॥ पद्मम् । (यथा,
राजेन्द्रकर्मपूरे । ५४ ।

“जाता तामरवोदरे भगवतो धातुः कृतार्था
स्थितिः ॥”)

वारसः । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥ खर्बम् ।

ताम्बम् । इति मेदिनी । से, ५३ ॥ (डादशा-

चरच्छन्दोविशेषः । तस्य लक्षणादिकं हृन्द-
शब्दे दृश्यम् ॥)

तामलकी, स्त्री, भूषामलकी । इत्यमरः । २ । ४ ।

१२७ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।

“कटुकैश्चयथोशीरसिंही तामलकीवनेः ॥”)

तामलिनं, स्त्री, } देशविशेषः । तमशुक् इति
तामलिनी, स्त्री, } भाषा । तत्पर्यायः । ताम-

लिप्तम् २ तामलिनी ३ तमालिनी ४ स्याम्पूः ५

विष्णुयहम् ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४५ ॥

तमोलिनी ७ वेनाङ्गुलम् = तमाङ्गिका ८ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

तामसं, चि, (तम एव । तमच् + स्वार्थे अच् ।)

प्रकृतिशुद्धविशेषः । तद्धर्मा यथा,—

“निविधा भवति मन्त्रा देहिनां वा खभावना ।

वात्सिकी राजकी चैव तामसी चेति तां त्रयम् ॥

यजन्ते वात्सिका देवान् वन्दन्त्याणि राजानः ।

प्रेताम् भूतगणांश्चापि यजन्ते तामसा यथाः ॥

यातयामं गतरसं पूतिपयुषितच वत् ।

उच्छिद्यमपि चामैर्धं भोजनं तामसप्रियम् ॥

विधिहीनमखटानं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

महाविरहितं यन्नं तामसं परिचक्षते ॥

मृग्यादेवात्मनो यत् पीकृया क्षिपते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥

अदेशकावे यद्वागमपात्रेण्यश्च दीयते ।

असत्सुतमवशानं तत्तामसमुदाहृतम् ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥ ७ ॥

किञ्च तत्रैव १८ अध्याये ।

“नियतस्य तु सङ्घातः कर्मैवो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परिभ्रामकामसः परिकीर्तितः ॥

यत्तु सत्त्ववदेकस्मिन् कार्ये वक्तुमर्हति कम् ।

अतस्त्वार्यवदेष्य च तत्तामसमुदाहृतम् ॥

अनुबन्धं चयं हिंसाभयपेक्ष च पौष्टवम् ।

मोहादारभ्यते कर्मैव यत्तामसमुदाहृतम् ॥

अयुक्तः प्राकृतकम्बः शूढो नैकतिकाङ्क्षकः ।

विवादी दीर्घक्री च कर्ता तामस उच्यते ॥

अधर्मं धर्मेमिति वा मन्यते तमसाहता ।

सन्ध्यानां विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥

यथा खन्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।

न विमुच्यते दुर्मेधा इति वा तामसी मता ॥

यद्ये चानुबन्धं च सुखमीदृशमात्मनः ।

निद्राक्षप्रमादीत्यं तत्तामसमुदाहृतम् ॥”

तामसः, पुं, (तमसमोयुवः प्रमाणवैजात्यस्येति ।

अच् ।) सर्पः । खलः । इति मेदिनी । से, २५ ॥

उज्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चतुर्थमङ्कः ।

अक्षिण्यन्तरे हरिनामा पिशोरवतारः ।

चिश्चिखनामा रक्तः । वैभृतयो देवाः । अति-

धर्मादयः सप्तर्षयः । उवक्ष्यातिनरादयो मनु-

सुताः । इति श्रीभागवतम् ॥ ७ ॥ तमोयुव-

युक्ते, चि ॥ (यथा, मनुः । १२ । ३२ ।

“लोभः खत्रोऽहतिः क्रौर्यं नाक्षिण्यं मित्र-

हृत्सिता ।

याचिषुता प्रमादश्च तामसं युवकचक्षुः ॥”)

तामसतृणयो यथा । कषादः १ गीतमः २ अग्निः ३

उपमन्युः ४ जैमिनिः ५ दुर्वासाः ६ ऋकः ७

हृक्षतिः ८ भार्गवः ९ जमदग्निः १० । तामस-

शास्त्राणि यथा । अतुरमोहवार्धप्रियव्रत-

शैवपानुपतादि १ कषादस्तनवनीकयडादि २

त्राक्षकल्पिभगवद्भक्तनीहशास्त्रम् ३ जैमिनि-

हृतनिरीश्वरवाक्यम् ४ तामसपुराणाणि यथा ।

मातुल्यम् १ कौर्मम् २ जैष्णम् ३ शैवम् ४

स्नानम् ५ आभेयम् ६ । तामसस्तृणयो यथा ।

गीतमम् १ वाचस्पत्यम् २ वासुक्रमम् ३ यमम् ४

शास्त्रम् ५ औशनसम् ६ ॥ ७ ॥ राजसतामस-

कर्मैव यथा,—

“यत्तु शैवं देवं यैर्मनोपदेवं तथाधरम् ।

शार्ङ्गं शैवं गावपन्नं वागहीमादिकं तथा ॥

तमसूत्रं

तमसूत्रं

तमसूत्रं

श्रीरोहितं मातृगण देवकं पामनाचकम् ।
 विष्णुदेवपरायणं तथा कामापरायणम् ।
 अथतुमतिर्गर्भं द्वेपि । वाङ्मयमाभिचारिकम् ।
 पशुभीतिदिग्दर्शनं पातकापीपपातकम् ।
 अतिपामं महापापमनुपातकमेव च ।
 लोभं मोहमद्वयं कामं क्रोधं मदनाथा ।
 एतदुपदपरं कर्म महितं च वरानने ।।
 राजवंशं तमसं प्रोक्तं मया च सुनिभिः सदा ॥”
 इति पाद्योत्तरखण्डम् ॥

तमसिर्ग, जि, (तमसा तमोगुणेन निर्वृत्तम् ।
 तमत् + ठञ् ।) तमसम् । तमोगुणकार्यम् ॥
 तमसी, स्त्री, (तमोऽन्वकारः प्राधान्येन अस्ति
 अस्मात् । तमत् + अच् । स्त्रियां ङीष् ।)
 जिज्ञा । दुर्गा । इति मेदिनी । से, २५ ॥ जटा-
 मांसी । इति राजनिर्घण्टः । (तमोगुणसम्-
 विनी । यथा, देवीभागवते । १ । ८ । ५ ।
 “तामिस्री राजसी चैव तमसी च तथा परा ।
 अज्ञानं विविधा प्रोक्ता सुनिभस्तत्प्रतिभिः ॥”)
 तमिसं, स्त्री, (तमिसं अन्वकारतत्तिरस्त्वस्येति ।
 तमिस + अच् ।) अन्वकारमपनरकम् । इति
 मनुः । परवित्पापकलनापहर्ज्ञा यमदूतैर्निपा-
 द्यते यच्च । इति श्रीभागवतम् ॥ (अन्वकारमये,
 जि । यथा, महाभारते । १ । १६२ । १० ।
 “तामिसं प्रथमं पथं वीतशोकमयो वच ॥”
 अन्वकारविचारिणि । यथा, रघुः । १५ । २ ।
 “तव्येन विष्णुनेष्वास्त्रामिमेव तमभ्ययुः ॥”)
 तमिसः, पुं, (तमिसं तमोगुणोक्तः क्रोधः
 प्रचुरतयास्त्वस्येति । अच् ।) भोगेष्वाप्रतिपाते
 क्रोधः । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी ।
 (यथा, भागवते । १ । १२ । २ ।
 “ससर्गायेऽन्वतामिसमथ तमिस आदित्तम् ॥”)
 ताम्बूलं, स्त्री, (तम + “खर्जिपिङ्गादिभ्य ऊरो-
 ण्यौ ।” उडा । ४ । ६० । इति कलच् वृगा-
 गमो दीर्घश्च ।) पर्वम् । पान इति भाषा ।
 अस्त्र गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-
 त्वम् । मधुरत्वम् । शारत्वम् । कषायत्वम् ।
 वातकृमिकण्डुःखदोषनाशित्वम् । कामादि-
 सन्दीपनत्वम् । स्त्रीसम्भावयभूषणत्वम् । धृति-
 वत्तपाटवोत्साहकान्तिकारित्वम् । सुमोत्यते
 तृप्ते च श्रुतत्वम् । दन्ताखड्गगदे व्याप्यत्वम् ।
 खर्गेऽपि कुलैभ्यश्च । इति राजवल्लभः ॥
 अपि च । तीक्ष्णत्वम् । पीनसकाशनाशित्वम् ।
 रक्तत्वम् । दाहकारित्वम् ॥ ॥ लघुपर्वस्य
 गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् ।
 दाहवत्तपापमनघातित्वम् ॥ ॥ शुष्मपर्वस्य
 गुणाः । क्षेपवातामयनाशित्वम् । पथ्यत्वम् ।
 रक्तत्वम् । शीतत्वम् । पाचनत्वम् ॥ ॥
 वयस्कोटितताम्बूलमथयगुणाः । सुखरोगनाश-
 दोषवातादोषकारकमण्डितकामादिप्रकारित्वम् ।
 विराजकोटितभूयोक्तयोजितताम्बूलगुणाः ।
 उत्तमत्वम् । रश्मिवत्कारित्वम् । विदोषार्ति-
 नाशित्वम् ॥ ॥

“शिरापर्वेण श्रेष्ठिषां कुम्भातस्त्रासङ्गमः ।
 शीर्षं त्वगदोषदन्तस्य भक्षितं तु वित्तवित् ।
 अनिघाय सुखे पर्वं पूर्णं खाद्यते नरः ।
 मतिभङ्गो हरिद्रः स्वादलो न कुरते हरिम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥

“पर्वं नखे वसेद्वाधिः पर्वोये पापवचयः ।
 चूर्णपर्वं हरेदायुः शिरा दुह्निविनाशिनौ ।
 नायुरये विषं नखे मध्येनख्यौर्ध्वस्थिता ।
 तस्मादप्यत्र नखस्य मध्यं पर्वस्य चूर्णयेत् ॥
 चूर्णाधिकं हरति गन्धमथाधिपूर्वं
 रागं तथाधिकदण्डं सुगन्धिकारि ।
 ताम्बूलसुतममिदं रचनायभिन्न-
 पर्वं निश्चास्यधिकार्थकितपर्वमपि ॥
 ताम्बूलं न हितं प्रोक्तं शरीरे कृच्छदुर्ध्वे ।
 अत्राख्यशोवपितासमदन्तार्थाचरोमिषु ।
 ताम्बूलाद्युपयोगात् स्याच्छेषः पित्तानिनाशता ।
 देहहृत्केषदन्तामिषोवर्णवर्णवचयः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ ॥

“विना पर्वं सुखे दन्ता गुवाकं भक्षयेद्यदि ।
 तावद्भवति चण्डालो यावद्गङ्गा न गच्छति ॥”
 इति कर्मलोचनम् ॥ ॥

“ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतिनां ब्रह्मचारिणाम् ।
 तपस्विनाञ्च विप्रैश्च । गोमससदृशं ध्रुवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डम् ॥ ॥

अस्य नामानि गुणाश्च । यथा, भावप्रकाशे ।
 “ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागिनी नागवल्ली ।
 ताम्बूलं विशदं वक्ष्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् ॥
 वक्ष्यं तिक्तकटुसारं रक्तपित्तकरं लघु ।
 वक्ष्यं क्षेपवाद्यौर्ध्वमणवातश्रमापहम् ॥”
 क्रसुकम् । इति मेदिनी । से, ६७ ॥

ताम्बूलकरङ्गः, पुं, (ताम्बूलस्य ताम्बूलरचनाय
 वा करङ्गः ।) ताम्बूलपात्रम् । पानेर वाटा इति
 भाषा । तत्पर्यायः । खमी २ । इति हेम-
 चन्द्रः । १ । १८२ ॥

ताम्बूलदः, जि, (ताम्बूलं ददातीति । दा + कः ।)
 ताम्बूलदाता । तत्पर्यायः । वाग्गुणिकः २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताम्बूलपत्रः, पुं, (ताम्बूलस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।)
 पिङ्गाक्षुः । इति राजनिर्घण्टः । (ताम्बूलपर्वे,
 स्त्री । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
 “ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटुपित्तप्रकोपनम् ॥”)
 ताम्बूलरागः, पुं, (ताम्बूलस्य चञ्चितताम्बूलस्य
 राग इव रागोऽयम् ।) मन्दरः । इति हारा-
 वली । १३३ ॥ ताम्बूलस्य रङ्गश्च ॥
 ताम्बूलवल्ली, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ततः स्वार्थे
 कन् टाप् प्रत्यङ्गश्च ।) ताम्बूली । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 ताम्बूलवल्ली, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ।) ताम्बूल-
 जता । पानेर गाह्य । इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 ताम्बूली २ नागवल्ली ३ । इत्यमरः । २ । ४ ।
 १२० ॥ पर्वजता ४ सप्तशिरा ५ सर्पजता ६
 प्रक्षिपवल्ली ७ सुजगजता ८ भक्षपत्रा ९ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ ताम्बूलवल्ली १० पर्ववल्ली ११
 ताम्बूली १२ । इति शब्दरत्नावली । नागिनी १३
 नागवल्ली १४ । इति भावप्रकाशः ॥
 ताम्बूली, स्त्री, (ताम्बूल + गौरादिवात् संज्ञायां
 वा ङीष् ।) ताम्बूलवल्ली । इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥
 (यथा, कथासहितवागरे । ६ । ८१ ।
 “ताम्बूली च वृक्षाणां निम्नानां तिलकयुक्तिभिः ॥”)
 ताम्बूली, स्त्री, (ताम्बूली आकाङ्क्षते इति । तत्तु
 काङ्क्षायां + “अमितलोदीर्घश्च ।” उडा । २ ।
 १६ । इति रक् उपधाया दीर्घश्च ।) तेजस-
 धातुविशेषः । तामा इति तौवा इति च भाषा ॥
 तत्पर्यायः । ताम्बूलम् २ सुखम् ३ क्षेप-
 सुखम् ४ इष्टम् ५ हरिद्रम् ६ उडुम्बरम् ७ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥ इष्टम् = उडुम्बरम् ८
 औडुम्बरम् १० उडुम्बरम् ११ औडुम्बरम् १२ ।
 इति तट्टीका । तपनेष्टम् १३ अम्बकम् १४
 अरविन्दम् १५ रविशोभम् १६ रविप्रियम् १७
 रक्तम् १८ नेपातिकम् १९ रक्तधातु २० सुनि-
 पित्तनम् २१ अर्कम् २२ खर्ज्जम् २३ जोहि-
 तायसम् २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुपकस्य
 तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । तिक्त-
 त्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्त-
 विष्वग्मूलपाक्ष्मद्रुग्मनाशित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अन्वत्वम् । शारकत्वम् । रोपय-
 त्वम् । लघुत्वम् । खेयत्वम् । अशोष्णरक्तुह-
 कासनासद्यपौनसाक्षपित्तशोथक्षमिनाशित्व-
 त्वम् । अल्पहृद्यत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 परिणामशूलदोषवायामशूलवहुरोगनाशित्वम् ।
 शुद्धिकारित्वम् । बलायुक्तेन पुष्टितुष्टिकारित्वं
 निद्रासेवने वलीपलितनाशित्वम् ॥ ॥ ऋदु-
 वेदितशूरककृद्गर्भनिहितगोमयादिभक्षीकृत-
 पञ्चाशतद्वारा पञ्चपुटदत्तताम्बूलस्य गुणाः ।
 वान्तिभ्रान्तिशूलानिमात्रान्वाक्षपित्तनाशित्वम् ।
 वलकारित्वम् ॥ ॥ अशोषितताम्बूलदोषाः ।
 आयुःशूलवलाशित्वम् । रोगहृत्क्षेपिर्हृत्क्षेपि-
 भ्रमक्रेदनागारोगकुष्ठशूलविदाहखेदादिचक्षित-
 सन्नापकारित्वम् । विप्रतुल्यत्वम् । इति सुख-
 बोधः ॥ ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “युक्तं यत् कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले ।
 तस्मात् ताम्बूलं सप्तपत्रमिदमाहुः पुराविदः ॥”
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं ऋदुं घनं लम्बम् ।
 लोहनागोन्मिलितं ताम्बूलं मारयाय प्रशस्यते ॥
 लघुत्वं च मत्तित्वं चेतश्चापि घनासहम् ।
 लोहनागयुतचेति शुक्लं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥”
 तस्य शोधनविधिर्वा,—
 “पतलीकृतपत्राणि ताम्बूलापी प्रतापयेत् ।
 निविष्टे तु तप्तपत्राणि तैले तर्के च काङ्गिके ॥
 गोक्षेत्रे च कुलत्यानां कषाये च जिघ्रा जिघ्रा ।
 एवं ताम्बूलस्य पत्राणां विमुक्तिः संप्रजायते ॥”
 अथ तस्य मारयविधिर्वा,—
 “कृष्णाणि ताम्बूलपत्राणि कृत्वा संखेदेदुदुधः ।

ताम्र

वासरजयमन्त्रेन ततः खले विनिःक्षिपेत् ॥
पार्श्वं दत्तं दत्त्वा याममन्त्रेन मर्हयेत् ॥
ततः उद्धृत्य पञ्चाङ्गि सेपयेद्दिगुलीन च ॥
गन्धकेनाम्बुहृत्न तस्य कुर्याच्च गोलकम् ॥
ततः पिष्ट्वा च मीमांसीं चाङ्गेरीं धपुर्नर्गवाम् ॥
तत्कल्केन बहिर्गोलं सेपयेद्गुणोन्मितम् ॥
धृत्वा तद्गोलकं भास्के शरावेण च रोधयेत् ॥
वायुकाभिः प्रपूर्णाथ विभूतिलवणान्मुभिः ॥
दत्त्वा भास्वस्तुखे सुम्रीं ततश्चुङ्गां विपाचयेत् ॥
क्रमद्वयाधिना सन्धक् यावद्दयामचतुर्थ्यम् ॥
स्वाङ्गशीतं सप्तद्वयं मर्हयेच्छरयप्रवेः ॥
यामेकं गोलकं तच्च निःक्षिपेच्छरयोदरे ॥
नृदा सेपस्तु कर्णकः सर्वतोऽङ्गुष्ठमात्रकः ॥
पार्श्वं गणपुटे क्षिप्तं नृदं भवति निश्चितम् ॥
यमनश्च विरेकश्च भ्रमं क्रममधाराक्षिम् ॥
विदाहं खेदस्तुक्ष्णं न करोति कदाचन ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

मुखनिभः । अरुणवर्णः । इति हेमचन्द्रः
शब्दरत्नावली च ॥ तद्वति, वि ॥
“न विषं विषमित्याहुस्तान्त्रश्च विषस्तुच्यते ।
एकदोषो विषे त्वष्टौ दोषास्तान्त्रे प्रकीर्तिताः ॥
भ्रमो मूर्च्छा विदाहश्च उत्केशदोषवान्मयः ।
अरुचिश्चित्तसन्ताप इति दोषा विषोपमाः ॥
तस्माद्विषमृदं ताम्रं हि व्याहृतं रोगोपशान्तये ।
पटुना रविदुर्भेगे ताम्रपञ्चाङ्गि सेपयेत् ॥
अम्लो सन्ताप्य निर्गुणोरसे सिञ्चेत् पुनः पुनः ॥
मत्तान्तरम् ।

गोमूत्रेण पसेद्वयमं ताम्रपत्रं द्वापिना ।
मुष्यते नात्र सन्देहो मारणञ्चान् कथ्यते ॥
इति ताम्रशोधनम् ॥ * ॥

अथ ताम्रमारणम् ।

खलमेकं द्विधा गन्धं यामं मर्हयन्तु कथया ।
द्वयोस्तुल्यां ताम्रपत्रं लिप्ता स्यात्प्रां निघापयेत् ।
सन्धक् शूरण्यैः सार्द्धं पार्श्वे भस्म निघापयेत् ।
चतुर्थ्यामं पञ्चचुङ्गां पात्रपृष्ठे सगोमये ॥
जलं पुनः पुनर्हयं स्वाङ्गशीतं विमर्हयेत् ।
ज्वरयते नात्र सन्देहः सर्वरोगेषु योजयेत् ॥

मत्तान्तरम् ।

जम्बाम्भसा खेन्धवस्युतेन
सगन्धकं स्थापय शुक्लपत्रम् ।
पकायमानं पुटयेत् सुयुक्ता
वातादिकं यावदुपैति शान्तिम् ॥

अन्यतरमतम् ।

मुहं ताम्रदणं विमर्ह्य पटुना चारेण जम्बीरजे
नौरेर्वसमिदं कुङ्कुमपयसा क्षिप्तं धमेतु सप्तधा ।
निर्गुणमुद्दिमं रसेन्द्रकान्तं दुग्धाप्यगन्धेन तत्
तुल्यानाथ नृदं भवेत् सुपठितं पञ्चान्तेन त्रिधा ॥
शुभा यथा,—
वाग्निभान्निविर्वातं सयस्वजाकुष्ठानि

पाकामयं

मुखं मेघगुदाङ्कुरानिजगदाहस्ताङ्गुपानैर्जयेत् ।
गुञ्जामात्रमिदन्तो द्विगुणितं तच्छुद्धकायेन सेत् ॥

ताम्रप

सुक्तः स्त्रीत्यन्तरापञ्चदशमं पञ्चाङ्गिना वतुच-
रात् ॥

ताम्रपत्रं गरुडं यक्षतुङ्गीहोदरापहम् ।
क्रिमिशूलामवातं यक्षयशोऽम्बुपित्तम् ॥”

इति ताम्रमारणम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारयमारणाधि-
कारे ॥

ताम्रः, पुं, (ताम्रस्यैव वर्णोऽस्यस्य । अच् ।
ताम्रवर्णत्वादस्य तथात्वम् ।) कुष्ठरोगविशेषः ।
इति कर्मेविपाकः ॥ (द्वीपभेदः । यथा, महा-
भारते । २ । ३१ । ६५ ।

“द्वीपं ताम्राङ्गयश्चैव पर्वतं रामकं तथा ॥”
ताम्रकं, स्त्री, (ताम्र + स्त्रीर्धं संज्ञायाम् वा कन् ।)
ताम्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥

ताम्रकणी, स्त्री, (ताम्रवर्णं कणीं यस्याः
स्त्रियां ङीष् ।) अङ्गना नाम पश्चिमदिग्धक्षि-
पत्री । इत्यमरः । १ । २ । ५ ॥

ताम्रकारः, पुं, (ताम्रं करोति ताम्रघातुभिः
पात्रादिकं निर्मातीति । कृ + क् ।) वर्ण-
वह्नुर्जातिविशेषः । तत्पर्यायः । ताम्रकः २
श्रील्लिकः ३ ताम्रकुङ्कः ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अस्त्योत्पत्तिः कंसकारशब्दे द्रष्टव्या ॥
ताम्रकुङ्कः, पुं, (ताम्रं कुङ्कयतीति । कुङ्क + क्तुल् ।)
ताम्रकारः । इत्यमरः । २ । १० । ८ ॥

ताम्रकूटः, पुं स्त्री, (ताम्रनिर्मितं कूटमिव
ताम्रस्य कूटमिव वा ।) सुपविशेषः । तामाक्
इति भाषा । यथा,—

“समिदा कालकूटश्च ताम्रकूटश्च धुस्तुरम् ।
अहिर्मेघं खर्जूरसः सारिका तरिता तथा ॥
इत्यष्टौ सिद्धिद्रव्याणि यथा खर्जूरकं प्रिये ॥”
इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥

ताम्रक्रमिः, पुं, (ताम्रवर्णः क्रमिः कीटः ।) इन्द्र-
गोपकीटः । इति भूरिप्रयोगः हारावली च ॥
ताम्रगर्भं, स्त्री, (ताम्रं गर्भं उत्पत्तिस्थानमस्य ।)
तुल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रचूडः, पुं स्त्री, (ताम्रा ताम्रवर्णा चूडा
अस्य ।) कुङ्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २२४ । २४ ।

“अपरेणाभिदायादस्ताम्रचूडं भुञ्जेन सः ।
महाकायस्तुपश्चिदं कुङ्कुटं बलिना वरम् ॥”
यथा चोत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।
“ताम्रचूडस्य मर्सेन पिबेद्वा मयसुततम् ॥”
कुङ्कुरदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रदुग्धा, स्त्री, (ताम्रं रक्तवर्णं दुग्धं चीरं
रसोऽस्याः ।) मोरचदुग्धा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

ताम्रपट्टं, स्त्री, (ताम्रस्य निर्मितं पट्टं पत्रम् ।)
ताम्रनिर्मितवस्त्रपत्रम् । यथा,—
“दत्त्वा भूमिं निर्वन्धं वा कृत्वा खेत्तुम् कारयेत् ।
आगामिभद्रवृत्तिः परित्राणाय पार्थिवः ॥
पटे वा ताम्रपट्टे वा सप्तभोपरिचक्षितम् ॥”
इति मिताचरा ॥

ताम्रपत्र

ताम्रपत्रः, पुं, (ताम्रं ताम्रवर्णं पत्रमस्य ।)
जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्र-
निर्मितपत्रे, स्त्री ॥

ताम्रपर्णी, स्त्री, दीर्घिकाभेदः । इति भूरिप्रयोगः ॥
नदीविशेषः । इति पुराणम् ॥ (यथा, रघुः ।
४ । ५० ।

“ताम्रपर्णीं समेतस्य सुक्ताचारं महीदधिः ॥”
ताम्रपत्रकः, पुं, (ताम्रवर्णं पत्रकमस्य ।)
अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अथ
पर्याया यथा,—

“अशोको हेमपुष्पश्च वज्रजस्ताम्रपत्रकः ।
कङ्केलिः पिङ्गपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ताम्रपाकी, [नृ] पुं, (पचते इति । पच + कन्-
कृतश्च । ताम्रः ताम्रवर्णः पाकः परिष्कृति-
रस्यस्येति । इतिः ।) गर्भभास्वहः । इति
रत्नमाणा ॥

ताम्रपादी, स्त्री, (ताम्रो रक्तवर्णः पादो अस्-
देशोऽस्याः ।) हंसपादी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(हंसपादीशब्दे विहितिरस्या ज्ञातव्या ॥)

ताम्रपुष्पः, पुं, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्य ।) रक्त-
काञ्चनः । इति जटाधरः ॥ (अथ पर्यायाः
यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“कोविदारश्चमरिकः कुङ्कुलो युगपत्रकः ।
कुङ्कुली ताम्रपुष्पश्च क्षमाकः खर्यकेशरी ॥”
भूमिचम्पकः । इति शब्दचम्पिका ॥

ताम्रपुष्पिका, स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्याः । कप्
टापि अत इत्यच् ।) रक्तचिरुत् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (रक्तचिरुत्शब्दे ज्ञातव्यमस्या विव-
रणम् ॥)

ताम्रपुष्पी, स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्या इति ।
ङीष् ।) घातकी । (अस्याः पर्याया यथा,—
“घातकी घातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुङ्कुरा ।
सुभिदा बहुपुष्पी च बहिर्ज्वाला च सा खस्ता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पाटकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायाः
यथा,—

“पाटलिः पाटला मोषा मधुकूटी कवेरश्वा ।
हृत्पाटला कुवेराची काकस्याल्यलिवलभा ॥
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्थात्पाटला विता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ताम्रपत्रः, पुं, (ताम्रं ताम्रवर्णं पत्रमस्य ।)
अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रमृत्ता, स्त्री, (ताम्रं ताम्रवर्णं मृत्तमस्याः ।)
पुरातना । (यथा, भावप्रकाशे । अन्तराधिकारे
आवृत्तिवृत्तयाम् ।

“विंशौ चात्रौ ताम्रपर्णी पटोकी ॥”
जम्बालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्षुरा ।
इति रत्नमाणा ॥ खिराह इति भाषा ॥
ताम्रवर्णः, पुं, (ताम्रस्यैव वर्णोऽस्य ।) पक्षि-
वाहकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भारत-
वर्षीयद्वीपभेदः । यथा, मातङ्ग्ये । १२३ । ८ ।

“मारुतकाश्च वरुणश्च नवसेनाश्च विभीषणे ।
रत्नहीनः कसेवश्च ताक्षवर्णो गम्भीरमान् ॥”
ताक्षवर्णः, स्त्री, (ताक्षवर्णं वरुणस्य इति ।
टाप् ।) श्रीवृषभहृदयः । इति शब्दचक्रिका ॥
ताक्षवर्णी, स्त्री, (ताक्षवर्णा वल्ली । मध्यपरलोपी
समासः ।) मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाका ॥ चित्र-
कूटदेशप्रविष्टा कृता । तत्पर्यायः । ताक्षा २
ताक्षी ३ तमाक्षी ४ तमाक्षिका ५ कक्षवल्ली ६
सुलोमा ७ शोषनी ८ ताक्षिका ९ । अस्या
गुणाः । कषायकृत् । कषयोपशूलकफोत्थ-
रोगनाशकम् । श्लेष्मशुद्धिकारिणश्च । इति
राजनिर्वण्डः ॥
ताक्षवीचः, पुं, (ताक्षवर्णं वीचमस्य ।) कुलव्यः ।
इति राजनिर्वण्डः ॥
ताक्षवृक्षः, पुं, (ताक्षमिव रक्तवर्णं वृक्षः ।)
रक्तचन्दनम् । कुलव्यः । इति रत्नमाका ॥
ताक्षवृन्तः, पुं, (ताक्षमिव रक्तवर्णं वृन्तमस्य ।)
कुलव्यः । इति त्रिकाश्रयः ॥
ताक्षवृन्ता, स्त्री, (ताक्षमिव रक्तवर्णं वृन्तमस्याः इति
टाप् ।) कुलव्यिका । इति हेमचन्द्रः । ४।२४२ ॥
ताक्षप्रिखी, [न] पुं स्त्री, (ताक्षवर्णा प्रिखा
चक्षुः ।) इति इतिः ।) कुलव्यः ।
इति जटाधरः ॥
ताक्षवारः, स्त्री, (ताक्षवत् रक्तवर्णः वारोऽस्य ।)
रक्तचन्दनम् । इति रत्नमाका ॥
ताक्षवारकः, स्त्री, (ताक्षवार + कार्थं कृत् ।)
रक्तचन्दनम् । इति राजनिर्वण्डः ॥
ताक्षवारकः, पुं, (ताक्षवत् रक्तवर्णः वारोऽस्येति
कप् ।) रक्तखदिरः । इति राजनिर्वण्डः ॥
ताक्षा, स्त्री, (ताक्ष + टाप् ।) सैहवी । इति
राजनिर्वण्डः ॥ (प्रजापतेः कक्षमस्य पत्नीना-
मन्यतमा । यथा, मातुल्ये । ६।२ ।
“सुरभिर्विजिता तद्वताक्षा क्रोधवशा इरा ॥”
सप्तलग्नगतचतुर्थैलनिधेयः । यथा,—
“चतुर्थी ताक्षा नामाहभागप्रमाया विविध-
किनावकुटाधिष्ठाना ॥” इति सुश्रुते शारीर-
स्यानि चतुर्थैः श्रुते ॥)
ताक्षाङ्गः, पुं, उपहीपमेदः । इति शब्दमाका ॥
ताक्षाङ्गः, पुं, (ताक्षे रक्षामि अचिन्तितं यत् ।
अचिन् + समसि क्त् ।) कौत्सिकः । इति
त्रिकाश्रयः ॥ (ताक्षवपने, जि । यथा,
भागवते । १।७।३३ ।
“तत आत्मा तदवा दावर्षं गौतमीसुतम् ।
वपन्मामर्षताक्षाङ्गः मयुं रचयन् यथा ॥”)
ताक्षार्जः, स्त्री, (ताक्षमिवाभातीति । आ + भा +
कः । ताक्षवदाभा अस्तेति वा रक्तवर्णत्वात्
तपोलम् ।) रक्तचन्दनम् । इति शब्दचक्रिका ॥
(पर्यंतविधेयः । यथा, ब्रह्मा ३७ अध्याये ।
“रचका निवर्षं प्राप्ता ताक्षार्जं निवर्षादपि ॥”)
ताक्षार्जः, स्त्री, (ताक्षार्जं अर्जभागतया उत्-
पत्तिकारणमस्य ताक्षार्जं उत्पत्तादौऽस्य इति
वा ।) कांक्षम् । इति त्रिकाश्रयः ॥

ताक्षिकः, पुं, (ताक्षं तत्प्राप्तादिभिर्नार्थं कार्य-
स्तेनास्यस्य । ताक्ष + ठन् ।) कंसकारः । इति
शब्दरत्नावली ॥ ताक्षनिर्मिते, जि । यथा,
कार्तिके ताक्षिके पयः । इत्यमरः । २।६।८८ ॥
(यथा, मयुः । ८।१२६ ।
“कार्वाण्यन्तु विज्ञेयस्तान्त्रिकः कार्तिकः पयः ॥”)
ताक्षिका, स्त्री, (ताक्षवद्वर्णाभा अस्यास्या इति
ठन् ततः टाप् ।) शुक्ला । इति राज-
निर्वण्डः ॥ मानरत्नावाकम् । इति भूरि-
प्रयोगः ॥
ताक्षी, स्त्री, (ताक्षस्य विकारः । इति अय-
ततो ङीप् ।) वाद्यविशेषः । तत्पर्यायः । मान-
रत्ना २ विकारिका ३ । इति त्रिकाश्रयः ॥
ताय, च्च ड पाठने । वनतौ । इति कविकल्प-
ह्रमः ॥ (भा-आत्म-सक-सिट् ।) वनतिर्विस्तारः ।
च, अततायत् । ड, तायते विद्यां सुधीः ।
इति दुर्गादासः ॥
तायिकः, पुं, (ताये पाठने वायुरिति ठन् ।)
तर्जिकाभिधदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४।२४ ॥
तारं, स्त्री, (तायते विस्तार्यते इति । तृ + णिच् +
घञ् ।) कृष्यम् । इति मेदिनी । ते, ४३ ॥
“दम्बोर्लोके सुशीतं यस्मिन्नेलं कुम्हसन्निभम् ।
गुह्यलिङ्गकुमारश्च तारसुतमभिष्यते ॥”
अशुद्धस्यान्तस्थास्य गुणा यथा,—
“आयुः शुक्रं वलं हन्ति रोगसर्वं करोति च ।
अशुद्ध्यान्ततारं शुद्धमार्थमतो मुनेः ॥”
अस्य मारणं यथा,—
“कण्टवेद्यं तारपत्रं दिव्यादिगुणहृत्फलम् ।
पातयन्ने रवो आस्यो रजतं न्ततुष्यते ॥”
इति वैद्यकरसेनसारसंघे चारणमारणा-
धिकारे ॥) सुक्ता । इति राजनिर्वण्डः ॥
(यथा, रसेनसारसंघे ज्योत्स्नचिन्तामणि-
वटिकायाम् ।
“हारं सुवर्णं सुन्दरं तारम् ॥”
“तारं मौक्तिकम् । तारशब्देनात्र मौक्तिक-
मेवोच्यते न तु रजतम् ॥” इति तट्टीका ॥
गौतमिहमेदः । यथा, “विहन्मानस्य दुःखस्य
जित्वात् तद्विषातास्य इति इमा सुखास्त्रिषः
सिद्धयस्तदुपायतया तितरा गौतमः पञ्चसिद्धय-
स्तत्रापि हेतुमत्तया तिस्रः हेतुतया पञ्च
अवस्थिताः । तासां आध्ययनादिसंख्याः
सिद्धयो हेतवः सुखास्तु हेतुमत्तः । विधिवद्-
गुह्यसुखादध्यात्मविद्यानां अक्षररक्तपयहज-
मध्यमं प्रथमसिद्धिसारसुच्यते ॥” इति तत्त्व-
कौमुदी । अचिमध्यम् । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥
तारः, पुं, वानरविशेषः । सुक्ताविशुद्धिः । शुद्ध-
मौक्तिकः । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ (तायते
उत्तायते भवसागरादनेन । तृ + णिच् + घञ् ।
यद्वा तारयति स्त्रीकारण्यपदिभिर्नोक्तम् ।
तृ + णिच् + अच् । एतन्निवर्तयथा, काशी-
हर्षे । ७३ अध्याये ।

“तारवेद् यद् भवान्मोषः खजपास्त-
मानसम् ।
ततस्तार इति ख्यातो यत्नं ब्रह्मायुक्तकयत् ॥”
प्रणवः । इति तन्मम् । (यथा, महाभारत-
स्त्रीमे । २ ।
“तारवीपरशक्तिकामवसुधाकपातुगं यं विदु-
स्तस्मै स्नातुं प्रवर्तितं व्याधिपतये यो रागिणा-
भ्यर्चते ॥”)
तारवम् । इति विश्वः ॥ कूर्चवीचम् । इति
तन्मसारम् । (नचनम् । इति मेदिनी । रे,
४३ ॥ अत्युच्चशब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६।१८ ॥
यथा, हेमचन्द्रटीकायाम् ।
“शृणातुरवि मन्त्रस्तु ह्याविश्रुतिविधौ भ्रान्तिः ।
य एव कण्ठमध्यः स्नातुं तारः शिरसि गीयते ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१८६।१९७ ।
“अशोकस्तारवस्तारः शूरः वीरिर्गर्भरः ॥”
राक्षसविशेषः । यथा महाभारते । ३।२८४।६ ।
“युयुधे कक्षयन्नापि तथैवेकजिता सङ्घ ।
विरूपाक्षेण सुयीवस्तारेण च निखर्षतः ॥”
देवविशेषः । यथा, हरिवंशे । ४३ । ६ ।
“तारस्तु क्रोशविस्तारमायसं वायसध्वजम् ॥”
महादेवः ।
“काष्ठां विषेन्मरोऽहं गिरपतितनयाचंयुतो
वामभागे
शुखादस्तेन दद्वे त्रिपयगतटिनीतीर-
शुद्धामुभागे ।
मायावीचश्च कर्णे सुरसुनिवहितो ध्यानयुक्तं
वदामि
प्रीत्या लोकस्य तस्मात् सुरसुनिगमकैरुच्यते
तारनाम ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥
तारः, जि, अत्युच्चशब्दविशेषः । इति मेदिनी ।
रे, ४४ ॥ स्फुरितकिरणः । निर्मलः । इति
धरणिः ॥ (तारं सुक्तास्यनेति अच् । सुक्ता-
विशेषः । यथा, अमरशतके । २८ ।
“उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने
घने ॥”)
तारकः, स्त्री, (तारेण कनीनिकया कायतोति ।
के + कः ।) चक्षुः । इति मेदिनी । के, १०० ॥
तारकः, स्त्री, स्त्री, (तारमेव । कार्थं कृत् ।)
चक्षुस्तारा । नचनम् । इति मेदिनी । के, १०० ॥
तारकः, पुं, (तारयति देवानिति । तृ + णिच् +
णुन् ।) द्वादशमन्त्ररीयेन शूरसुरविशेषः ।
यथा,—
“मनोस्तु दक्षपुत्रस्य द्वादशस्यात्मजान् श्रद्धु ।
देववासुपदेवश्च देवमेधो विदूरथः ॥
मित्रवात् मित्रदेवश्च मित्रविन्दश्च वीर्यवान् ।
मित्रवाहः सुवर्णाश्च दक्षपुत्रमनोः सुताः ॥
तपस्वी सुतपाश्चैव तपोवर्जितस्योरतिः ।
तपोवृत्तिर्दुर्तिश्चान्य ऋषयश्च तपोधनाः ॥
सुधर्माश्च सुतपसो हरिता रोहितास्तथा ।
सुरारयो गणाः पञ्च प्रत्येकं दशको गणः ॥

तारिका, स्त्री, (तारकीप्रतास्या अस्तीति । तार + "अत इतिङ्गौ ।" ५।२।१५ । इति ठ्)
 तानरवः । तार्क्षी इति भावः । यथा,—
 "समिदा कालभूटश्च तानभूटश्च धुस्तुरम् ।
 अहिषेनं खर्जुरवस्तारिका तरिता तथा ॥"
 इति कुलायवतन्मम् ॥
 (तरवन्मम्, स्त्री । यथा, मनुः । ८।४०७ ।
 "गर्भिणी तु क्षिमावादिस्तथा प्रज्जितो मुनिः ।
 ब्राह्मणा लिङ्गिणश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥")
 तारिणी स्त्री, (तारयतीति । तृ + णिच् +
 णिनि; डीप् च ।) बुद्धदेवताभेदः । तत्पण्यायः ।
 तारा २ महात्मीः ३ स्त्रीकारा ४ स्त्राहा ५ श्रीः
 ६ मनोरमा ७ जया ८ अजना ९ शिवा १०
 लोकेश्वरात्मजा ११ खदूरवाहिनी १२ भद्रा
 १३ वैष्णवा १४ नीलसरस्वती १५ शक्तिनी १६
 महातारा १७ वसुधारा १८ घनम्बदा १९
 त्रिलोचना २० लोचना २१ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥३॥ द्वितीया शक्तिः । यथा,—
 "अथ भेदान् प्रवक्ष्यामि तारिण्याः सर्वसिद्धिदान् ।
 येषां विश्रान्तमात्रेण जीवन्मुक्तस्तु साधकः ॥
 कवितां जभते युद्धाभनगंलविजुम्भिणीम् ।
 पाण्डित्यं सर्वशालेयु धनैर्धनपतिर्भवेत् ॥
 राजद्वारे सभायाश्च विवादे व्यवहारके ।
 सर्वत्र जयमाप्नोति दृष्टव्यतिरिवापरः ॥"
 इति तन्मवारः ॥
 अस्या ध्यानं ताराशब्दे दृष्टव्यम् ।
 ("तारा शोभा महोभा च वच्चा नीला सरस्वती ।
 कामेश्वरी भद्रकाली इत्यदौ तारिणी स्मृता ॥"
 इति मन्त्रकोषः ॥
 त्रि, उद्धारकर्त्री । यथा, मार्कण्डेयः ।
 "तारिणी भवसंसारसागरस्य कुलोद्भवः ॥"
 तारुण्यं, स्त्री, (तारुण्यस्य भावः । तारुण्य + प्राप्-
 त्वादिनात् अच् ।) यौवनम् । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ४० ॥ (यथा, मार्कण्डेयः । २४ । ७ ।
 "तृणकोटिसमं वित्तं तारुण्याङ्गितकोटिषु ॥"
 तारयः, पुं, (ताराया वाणिप्रपन्ना अपत्यं पुमान् ।)
 तारा + टक् ।) वाणिपुत्रः । इति जटाधरः ॥
 (यथा, रामायणे । ४ । २२ । १२ ।
 "अबुक्षपाणि कर्माणि विक्रान्त्य बलवान् रणे ।
 करिष्यत्येव तारयस्तेजस्वी तदयोऽङ्गदः ॥"
 दृष्टव्यतिप्रपन्नास्तारायाः पुत्रो बुधोऽपि ॥)
 तार्क्षिकः, त्रि, (तर्कं वेत्ति अधीते वा । तर्क +
 टक् ।) तर्कशास्त्रवेत्ता । तर्काध्ययनकर्ता ।
 इति आकरयम् ॥ स षड्विधो यथा । वैशे-
 धिकः १ औलूक्यः २ बार्हस्पत्यः ३ नास्तिकः ४
 कौक्यायतिकः ५ चार्वाकः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, अप्ययदीक्षित-वैराग्यशतके । ६१ ।
 "कोपो मेवावस्थैः शपो वा तार्क्षिकस्य मुनेः ।
 संख्यते यदि सलक्ष्मणोरपि भास्तु शक्र-
 पदम् ॥")
 तार्क्ष्यः, पुं, (दृष्ट एव । तार्क्ष्ये अच् ।) काश्यपः ।
 यथा, श्रीभागवते ।

"प्रमथ्य तरसा रात्रः शालादीन् चैव पचयन् ।
 पश्चात् सर्वजीवकानां तार्क्ष्यपुत्रः सुधामिव ॥"
 (विनतायां जातः काश्यपपुत्रविशेषः । यथा,
 महाभारते । १ । १२३ । ७० ।
 "तार्क्ष्यचारिणमिच्छ गवद्व्यामितधनः ।
 अरुणचारिणश्चैव वेनतेषा अवस्थिताः ॥")
 तार्क्ष्यः, स्त्री, (तार्क्ष्य + गौरादिनात् डीप् ।)
 पातालगवदीजता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तार्क्ष्यः, स्त्री, रसाञ्जनम् । इति मेदिनी । ये, २७ ॥
 (यथास्य पर्यायाः वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 "तार्क्ष्यं शैलं नीलवर्णमञ्जनञ्च रसाञ्जनम् ॥")
 तार्क्ष्यः, पुं, (तार्क्ष्यस्य काश्यपस्य अपत्यम् । तार्क्ष्य
 + "गर्गादिभ्यो यच् ।" ४ । १ । १०५ । इति
 यच् ।) अन्धः । सर्पः । गवद्व्यायनः । गवद्वः ।
 इति मेदिनी । रे, २७ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ४८ ।
 "वस्तेन तार्क्ष्यात् किल कालियेन
 मयिं विहृष्टं यस्तुनौकसा यः ॥"
 तथाच ऋग्वेदे । १ । ८६ । ६ ।
 "खस्तिनस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः
 खस्तिनो दृष्टव्यतिर्दधातु ॥"
 "दृष्टव्य पुत्रो गवद्व्यान् गोऽस्मान् खस्ति अवि-
 नाशं विदधातु ॥" इति तद्वाक्ये सायनः ॥
 "तार्क्ष्यो रघो गवद्वो वा नः खस्ति दधातु ॥"
 इति वाजसनेयसंहिताभाष्ये महाधरः । २५ ।
 १६ ॥ दृष्टव्यनेर्गोत्रापत्यम् । यथा, महाभारते ।
 ३ । १८४ । ८ ।
 "जम्बुचारिणश्चेन्नोऽथ तार्क्ष्यस्याश्वममञ्जवा ॥"
 तथाच तन्त्रेव । १२ । २८८ । ४ ।
 "एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सर्वशालविदीं परः ।
 विबुध्य सम्यक्चाग्र्यां तद्वाक्यमिदमब्रवीत् ॥"
 शालादृष्टः । खर्जम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 अथर्कणदृष्टः । खन्दनम् । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । २६८ ॥ (चत्त्रियविशेषः । यथा, महा-
 भारते । २ । ५१ । १५ । [सङ्] ॥
 "अल्लडाः कौकुरास्तार्क्ष्या वल्गवाः पञ्चवेः
 महादेवः । यथा, महाभारते । ११ । ७ । ६७ ।
 "गन्धर्वो ह्यदितिक्षाण्यः सुविश्वेयः सुशारदः ॥"
 पद्मन्तविशेषः । इति कश्चित् ॥)
 तार्क्ष्यं, स्त्री, (तार्क्ष्यः सुवर्णं तद्वत् जायते ।
 यद्वा, तार्क्ष्यं पद्मन्तं जायते इति । जन + टः ।)
 रसाञ्जनम् । इति भावप्रकाशः ॥
 तार्क्ष्यध्वजः, पुं, (तार्क्ष्यो गवद्वः ध्वजे यस्य ।)
 विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥
 तार्क्ष्यनायकः, पुं, (तार्क्ष्याणां सर्पाणां नायकः
 प्रापकः । खमातुर्दासत्वकाद्ये विमाहपुत्रसर्पाणां
 वद्वनात् तथात्वम् ।) गवद्वः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (तार्क्ष्यनायकः । इति कश्चित् ॥)
 तार्क्ष्यप्रसवः, पुं, (तार्क्ष्यः पद्मन्तः प्रसवोऽस्य ।)
 अथर्कणदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तार्क्ष्यशैलं, स्त्री, (तार्क्ष्यशैले भवम् । अच् ।)
 रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।

"विष्णुर्जतं चक्रमर्द्धकं वीर-
 मिच्छुर्जतं कैशवं तार्क्ष्यशैलम् ॥")
 तार्क्ष्यः, स्त्री, (तार्क्ष्यस्य पत्नियः प्रिया । अच्
 डीप् च ।) वनकताविशेषः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 तार्क्ष्यः, स्त्री, (तल्लक्षणेनेति । तल्ल प्रतिष्ठापाम् +
 "हलच् ।" ३ । १ । १२२ । इति घञ् ।) हरि-
 तालम् । (अस्स नामानि यथा,—
 "हरितालं तालमार्जं मार्जं शैलम्भूषणम् ।
 पिङ्गकं रोमहरणं तालकं प्राप्तमिहपि ॥"
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् वैद्यकरत्नसारसंघे चारुमालावि-
 कारे ॥)
 तालीशपचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गा-
 सिंहासनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥
 (तालस्य विकारः । "तालादिभ्योऽङ् ।" ४ ।
 ३ । १५२ । इत्यस्य तालादुत्पत्ति इति वार्त्ता-
 कोत्सा अच् । मनुः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 तालस्येदम् । अच् तस्य लुक् ।) तालप्रचम् ॥
 (यथा, महाभारते । ३ । १०१ । ५ ।
 "शिरोभिः प्रपतद्भिषाण्यनारीचात् महीतलम् ।
 तालैरिव महाराज ! दृन्ताद्दृष्टैरुद्वज्जत ॥")
 तालः, पुं, (तल्लक्ष्य । तल्ल + "हलच् ।" ३ । १ । १२२ ।
 इति घञ् ।) दृष्टविशेषः । तत्पण्यायः । ताल-
 हुमः २ पक्षी ३ दीर्घस्तम्भः ४ अजहमः ५ दृष्ट-
 राजः ६ मधुरसः ७ सदाट्टः ८ दीर्घपादपः ९
 चिराट्टः १० तदराजः ११ दीर्घपत्रः १२ गुच्छ-
 यत्रः १३ आसवद्वः १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लेख्यपत्रः १५ महोन्नतः १६ । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ अस्स गुणाः । मधुरत्वम् । शीत-
 लम् । पित्तदाहशमामहत्वम् ॥३॥ अस्स
 रसगुणः । कफपित्तदाहशोषनाशित्वम् । मद्-
 कारित्वम् ॥३॥ तत्पण्यागुणाः । शीतलत्वम् ।
 वज्रत्वम् । क्षिप्तत्वम् । खादुरत्वम् । गुरु-
 त्वम् । विटम्बित्वम् । वातपित्तास्रक्षतहाहचय-
 नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तारक्त-
 क्षेपविषवर्द्धनत्वम् । दुर्णरत्वम् । बहुपुष्पत्वम् ।
 तन्नाभिष्यन्दिमुक्तदाहत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 वातक्षामिमुक्तारक्तपित्तनाशित्वम् । दृष्टव्यत्वम् ।
 दृष्टत्वम् । खादुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥३॥
 तद्गीतस्य अर्थात् तालशस्त्रस्य गुणाः । मृज-
 करत्वम् । मिष्टत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । गुरु-
 त्वम् ॥३॥ तदस्थिमण्यगुणाः । मधुरत्वम् ।
 मृजलत्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वम् ॥३॥
 तालाम्बुगुणाः । पित्तनाशित्वम् । मुक्तस्तम्भ-
 दृष्टिकारित्वम् । गुरुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तालजतद्वक्तोयगुणः । अतिशयमदकारित्वम् ।
 तदेवास्तीभूतं पित्तवातदोषजत् । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ कफक्षामिहरत्वम् । दृष्टत्वम् । वात-
 कत्वम् । दुर्णरत्वम् । इति राजवल्लभः ॥३॥
 तालप्रचम्बगुणः । रुचत्वम् । अतरोगनाशित्व-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥३॥ तालतद्वक्त-
 मण्यगुणाः । किञ्चिन्नहरत्वम् । लघुत्वम् ।

तथापि:

चैत्रकारिणम् । वातपित्तनाशिवम् । सर्पि-
 त्वम् । कण्डूरत्वम् । वादकत्वञ्च । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ ७ ॥ ताम्रशिरोमुखाः । खादुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । कृष्णतण्डुलरोगनाशि-
 त्वम् । वक्त्रमाद्यनुकट्टिकारिणञ्च । इति ।
 राजवक्त्रम् ॥ ७ ॥

मीतकालक्रियामानम् । अथ खर इत्यत् कालं
 गेयः इत्यत् कालं विकल्पितं इत्यत् कालं इतं
 इत्यत् कालं मध्यममिति बोधयितुं ईदृशै-
 र्हेतोरङ्गुल्याङ्गुचन प्रसारणादिक्रियाभिर्नितस्य
 मातस्येति कालक्रिययोः प्रमाणं तालः । वाङ्मे
 इदमित्यत् कालं गेयमिति कावेनाङ्गुल्याद्याङ्गुच-
 नादिक्रियामानं ताल इति । कालस्य एकहि-
 निमात्राद्युच्चारणनियमितस्य क्रियायाः परि-
 चयनात्मिकायाः परिच्छेदे हेतुज्ञान इति मधुः ।
 कावेन नर्तनमगलवादनक्रियाणां मानं तालः ।
 तारादेककालमेषां विरामज्ञान इत्यग्रे । इत्य-
 भरटीकायां भरतः ॥ ७ ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा ।
 गौरीहरयोर्नृत्नेन ताळो बभूव । तस्य कार-
 णम् । क्रियाकालश्च । हरनृत्वस्य ताळवं गौरीया
 नृत्वस्य ताळं इति संज्ञा अर्थात् पुरुषनृत्वस्य
 ताळवं नार्थ्या नृत्वस्य ताळमिति नाम ।
 ताळवस्याद्याचरेण ताळस्याद्याचरेण न
 मिजित्वा ताळ इति संज्ञा जाता । इति
 वङ्गीतप्रमाणम् ॥ ७ ॥ तस्य भेदा यथा,—

“चक्षत्पुटः१ आचपुटः२ वट्पितापुत्रकक्षयाः ।
 उड्डकः३ सन्निपातः५ कड्डयः६ कोकिलारवः७
 राजकोजाह्वलोऽ रङ्गविद्याधरऽ शचीप्रियौ१० ।
 मार्गन्तीजोषणौ ११ राजचङ्गमणि १२ जय-

अथो १५ ॥
 वादकाङ्गुल १४ कन्दर्प १५ नजजूवर १६ दर्पणाः १७।
 दत्तिलोको १८ मोक्षपतिः १९ श्रीरङ्गः २० सिंह-
 विक्रमः २१ ॥

दीपको २२ भक्तिकामोदी २३ गजनीजख २४
चर्चरी २५ ।

शुद्धको २६ विजयानन्दो २७ वीरविक्रम २८
टोहिको २९ ।

१. दत्ताभरण २० श्रीजीर्णि २१ वनमालि २२ चतु-
ष्पुंखाः २३।

सिंहजन्म ३३ जन्मीश ३५ चन्द्रविम्ब ३६ द्वितीय-
यकाः ३७ ॥

अथमङ्गल ३८ गन्धर्व ३९ मकरन्द ४० त्रिभ-
ङ्गयः ४१ ।

दत्तितालो ४२ वसन्त ४३ जगन्मन्यो ४४ ७५
गादयि: ४५ ॥

कविशेखर ४६ चौथी च ४७ हरवत्सल ४८
भैरवी ४९ ।

मत्प्रयागतो ५० मज्झतानो ५१ भैरवमन्त्रकः ५२॥
चरखतीकयाभरणः ५३ क्रीडा ५४ निःसार-

देव च ५५ ।
सत्तावनी ५६ रङ्गराज ५७ भरतानन्दा ५८

दिताङ्कः ५६ ॥

स्यत्कीडाक ६० रत्नादि तासा भरतर्चमताः ।
 संक्षेपतो विनदिता अथैवो ज्ञानार्थं यथा ॥७॥
 अर्हमात्रं हतं श्रयमेकमात्रं जघुः स्मृतम् ।
 हिमाचलं शुद्धं श्रेयं विमाचलं भुतं मतम् ।
 तावे चक्षुषुष्टे श्रेयं शुद्धं जघुः भुतः १ ।
 शुद्धलघुः भुतश्चैव भवेत्तावपुष्टाभिधि ॥ २ ॥
 गलगालगलाच्चैव वटपितापुष्पके मताः ३ ।
 उड्डुके तु गमनाः ४ चक्षुषाते शुद्धमतः ॥५॥
 चतुर्विधः परिश्रयस्तालः जघुःगनामकः ६ ।
 पूर्णः खळः समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते ॥
 जघुःपुष्पं गणौ पूर्णं खळं विन्दुद्वयं शुद्धः ।
 यगणस्तु चमे श्रयस्तागणो विषमे भवेत् ॥
 खचतुष्कं सयत्नानं शुद्धविन्दुचतुष्टयम् ।
 सयत्नानं जघुःचैव तालोऽयं लोकिलारवः ॥७॥
 जघुःपुष्पं सयत्नानं खचयं खचयं जघुः ।
 जघुःविन्दुद्वयश्चेति राणकोलाहलाभिधि ॥८॥
 खद्वयं द्वौ भुतौ यत्र रङ्गविद्याधरः स तु ९ ।
 जघुःत्रिंशो यत्र स्युर्गुरुणि त्रीणि यत्र वै ॥
 भुतद्वयश्च यत्रास्ति स तालः स्याच्छ्रीप्रियः ॥१०॥
 खद्वयं शुद्धौ विन्दुर्गौ भुतौ गौ भुतौ पुनः ।
 यत्र तालः स विज्ञेयः पार्वतीलोचनाभिधः ॥११॥
 राजचक्रामणौ विन्दुलंघं विन्दुलौ मता ॥ १२ ॥
 रगणो नो शुद्धश्चैव जयश्रीरिति कथ्यते ॥ १३ ॥
 भुतौ जघुःचतुष्कश्च मौ गौ हतयुगं जघुः ।
 जघुःपुष्पं विना शब्दं तालः स्याद्वादकाकुलः ॥१४॥
 हतद्वयं यकारश्च कन्दर्पेपि प्रकीर्तितः ॥ १५ ॥
 चत्वारो गुरवो यत्र चत्वारः भुतका अपि ।
 लज्जचराणि चत्वारि तालोऽयं नगज्वरः ॥१६॥
 विन्दुद्वयं शुद्धश्चैव भवेद्यत्र स दर्पणः ॥ १७ ॥
 रतिनीचे विधातयं जघुःद्वयं शुद्धद्वयम् ॥१८॥
 आदौ षोडशगुरवो द्वाविंशत्तयस्ततः ।
 चतुःषष्टिर्भुता यत्र सौम्यं मोक्षपतिर्मतः ॥ १९ ॥
 श्रीरङ्गसंज्ञके तावे मगणाजघुःभुतौ मता ॥ २० ॥
 सिंहविक्रमतावे तु मगणो नखगाः खगौ ॥२१॥
 भुतौ जघुः भुतश्चैव तावे दीपकनामनि ॥ २२ ॥
 तावे स्यान्महिकामोदे जघुः सचतुष्टयम् ॥२३॥
 जघुःपुष्पं विरामानं गजनीचे प्रकीर्तितम् ॥२४॥
 अष्टकलस्तु चर्चर्या विरामाने हतौ जघुः ॥२५॥
 हतद्वयं भवेत्ताले कुहकाखे जघुःद्वयम् ॥२६॥
 भवेयुर्विजयानन्दे जघुःचक्षुः जघुःचक्षुः ॥ २७ ॥
 वीरविक्रमतावे तु हतौ जगौ ततः भुतः ॥ २८ ॥
 टेङ्गिका रगणेन स्यादेकैवैव जतासादे ॥ २९ ॥
 भगणो गभुतौ स्यातां रङ्गाभरणनामके ॥ ३० ॥
 श्रीकीर्तिचक्रके तावे शुद्धद्वयं जघुःद्वयम् ॥३१॥
 चतुर्भुता जघुः द्वौ तु हतौ गो वनमाजनि ॥ ३२ ॥
 चतुर्मुखभिधि तावे यगणानन्तरं भुतः ॥ ३३ ॥
 भगणः भुतौ जगौ विन्दुद्वयं गौ नः भुतस्तथा ।
 जघुः भुतौ हतश्चेको जघुःद्वयमथापि च ॥
 निःशब्दं जघुःपुष्पं तावे स्यात् सिंहनन्दने ॥३४॥
 गो जघुःगौ जघुः भुतस्तावे नन्दीश्वरे मताः ॥३५॥
 गो हतौ नौ भुतद्वयं चक्रविम्बे प्रकीर्तितम् ॥३६॥
 हतद्वयं जघुःचैकसावे स्यात् द्वितीयके ॥३७॥

तथापि:

यकारश्च यकारश्च जयमङ्गलनामनि ॥ १८ ॥
 यत्पारो गुरवो विष्णुश्चकारश्च भुता अपि ।
 विष्णवो दशवट् जायतास्ते गन्धर्वसंज्ञके ॥ १९ ॥
 मकारश्च हतङ्गश्च जङ्गुङ्गमयो गुरवः ॥ २० ॥
 गुरवर्णद्वुः भुताश्चैव भिमङ्गिः परिकीर्तितः ॥ २१ ॥
 अथ रसिताजस्य जङ्गव्यं पतितम् ॥ २२ ॥
 वसन्ततास्ते ज्ञार्णवो वगवो भगवन्तथा ॥ २३ ॥
 जगन्नाम्ये गुरवश्चैवो विरामान्नाथ सङ्ख्यम् ॥ २४ ॥
 गङ्गातौ जौ हतौ जङ्ग भूतो गावश्चि । २५ ।

पेखरे ॥ ४६ ॥

भुतः श्रुत्ये गगौ गच्छ खड्गयश्च ततो लघुः ॥
 खचतुष्कं विना शब्दं यच्च चोदः स उच्यते ॥४७॥
 हरवक्षभताले च भुतो लो गौ च खड्गम् ॥४८॥
 भगवः भुतौ गगौ गयौ भुतो लघुश्च भैरवे ॥४९॥
 गतप्रत्यागते ताळे लो मौ गौ नौ प्रकीर्तितौ ॥५०॥
 चतुर्लङ्घर्मजताले विरामान्नं हतङ्गयम् ।
 लगौ गौ नो गगौ गच्छ खड्गयं लङ्गयं पुनः ॥५१॥
 नचतुष्कं विना शब्दं ताळे भैरवमस्तके । ५२ ।
 सरस्वतीकण्ठाभरणी गौ लघुश्च हतङ्गयम् ॥५३॥
 एक एव भुतो यच्च क्रीडातालः स उच्यते ॥५४॥
 हतङ्गयं विरामान्नं ताळे निःसारके मतम् ॥५५॥
 खचयं चविरामान्नं नौ पुनः खचयन्तथा ॥
 भुतौ गः खयुगं गच्छ यच्च सुप्तावली तु सा ॥५६॥
 लगौ बिन्दुयुगं गौ लो रङ्गराजे प्रकीर्तितः ॥५७॥
 खङ्गयं चविरामान्नं गुरुः भुतङ्गयं लघुः ।
 यच्च ताळे स विज्ञेयो भरतागन्दसंज्ञकः ॥ ५८ ॥
 च्छादिताले लघुश्चैक इत्याह भरतो मुनिः ॥५९॥
 मगणश्च भुताद्यन्तः संप्रतिष्ठाकतालके ॥ ६० ॥
 एकाधिकशते ताळे बहिर्मुख्यतमा इमे ॥”॥
 अथ प्रसारः ।

“गुरुः ब्रूताधोभागे तु गुर्वधोभागतो लघुः ।
 इतं लघोरधोभागे तुत्रे तुलना तु पदक्षिप्ता ॥
 उद्धृता च कला पञ्चादित्यं प्रक्षारणक्रमः ।
 सर्व्वभूतात् समारब्ध माषानिवह्ननिर्मितात् ॥
 तावत् प्रक्षारयेदन्ते यावत् सर्व्वं हुतं भवेत् ॥”
 अथ तालप्रक्षारे पिङ्गलवन्नदोद्दिष्टमेवपताका-
 दयः सन्ति बाहुल्यभयाज्ञोक्ताः ॥ * ॥
 अथ ब्रूतादिमाषाभिदेन तालघातनम् ।

“ताले निहातहस्तः प्रुतमनुषटयेद्वातमेकं
सप्रभ्यं

तत्पञ्चात् द्वौ च घातौ निगदधिरक्षितौ दर्शये-
द्वहंतोऽधः ।

भूयत्वात् प्रकृतात्ताविति जगति पुनः स्रजसिद्धौ
समन्धा-

बित्त्यं घातत्रयं तत् त्रिकलतशुषर्ष्वर्ष्येदुर्ल-
कारम् ॥

एको घातः सप्तशब्दो द्विकक्ष इह गुरौ शब्दहीन-
स्तथान्यः

सोऽपूर्वं याति लीलावल्यबलयितोत्तान-
हस्ताङ्गुलीभिः ।

निषोच्चैःकमात्रा समुद्रयनि तर्धौ घात एको
निनादौ

तालिः

इति रत्नमाला ॥ सुवहा ६ तालपत्रिका ७
गोधापदी ८ चैमपुष्पी ९ भूताली १० दीर्घ-
कन्दिका ११ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । दृढत्वम् । पुष्टिबलकप्रदत्वम् ।
पिच्छिलत्वम् । पित्तदाहप्रमहरत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ उष्णवीर्यत्वम् । दृढत्वम् ।
शुबत्वम् । तिक्तत्वम् । रसायनत्वम् । गुद-
रोगनिगनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
“सुवली च विधा प्रोक्ता श्वेता चापरवर्णका ।
श्वेता खल्वगुणोपेता अपरा च रसायनी ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्या विषयो यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे
ज्वरे महाराजव्याम् ।

“माघवर्षमर्तं भागं तालमूल्या रसेन च ।

पिष्टा च वटिका कार्या चतुर्गुणप्रमाणाः ॥”)

तालमूल्या, [न] पुं, (ताल एव लघु चिह्नं
यस्य ।) बलदेवः । इति चैमचन्द्रः । २।१३८ ॥

तालवृत्तं, स्त्री, (तालस्य तालपत्रस्य वृत्तं कारण-
त्वेन अस्ति अस्त्व । अच् ।) खजनम् । इति
चैमचन्द्रः । १ । १५१ । तालपातार पाखा इति
भाषा । (यदुक्तम्,—

“परे ब्रह्मणि विज्ञाते समस्तैर्नियमैरलम् ।

तालवृत्तेन किं कार्यं जन्मे मलयमारुते ॥”)

तस्य वायुगुणः । त्रिदोषप्रमनत्वम् । लघु-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (सोमविशेषे, पुं ।

यथा,—

“एक एव खलु भगवान् सोमः स्थाननामालति-
वीर्यविशेषैश्चतुर्विंशतिधा भिद्यते ॥”

“प्रतानवांस्तालवृत्तः करवीरोऽश्वानपि ॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २६ अध्याये ॥

तालवृत्तकं, स्त्री, (तालवृत्तमेव । स्वार्थे कन् ।)
खजनम् । इत्यमरः । २ । ७ । १४० ॥

तालवेचनकः, पुं, (तालस्य वेचनं पृथक्करणं
संस्थानेन नियमनं यच्च । कप् ।) गटः । इति
शब्दरत्नावली ॥ तालवेचनकोऽपि पाठः ॥

तालव्यं, त्रि, (तालोर्जातम् । तालु + “शरीरा-
वयवात् यत् ॥” ५ । १ । ६ । इति यत् ।) तालु-
जातम् । इति आकरवम् । (यथा, शिवा-
याम् । १७ ।

“कण्ठागवहाविषुयशालाया ओष्ठजादुपू ॥”)

तालाद्या, स्त्री, (तालं तालपर्यं आख्या यस्याः ।)
सुरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तालाङ्कः, पुं, (तालस्तालवृत्तः अङ्को ज्ञो यस्य ।)
बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । १५५ ॥ करपत्रम् ।
शाकर्मदः । महालज्जसम्पन्नपुरुषः । पुस्त-
कम् । हरः । इति चैमचन्द्रः ॥

तालावचरः, पुं, (तालेन अवचरति वृत्ततीति ।
अव + चर + अच् ।) गटः । इति जिह्वा-
शेषः ॥

तालिः, स्त्री, (तालयति प्रतितिष्ठन्नयेति । तल
प्रतिष्ठायाम् + लिच् + “सर्वधातुश्च इन् ॥”
उर्वा । ४ । ११७ । इतीन् ।) भूम्यामलकी ।

तालीश

इति रत्नमाला ॥ (तावते निवृत्त्यति मतिरन-
येति । तङ् ताङ्ने + लिच् + करणे इन् । इत्य-
लत्वम् ।) ताली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तालिकः, पुं, (तलेन करतलेन निवृत्तः । तल +
“तेन निवृत्तम् ॥” ५ । १ । ७६ । इति ठक् ।)
प्रसारिताङ्गुलिपाणिः । तत्पर्यायः । चपेटः २
प्रतलः ३ तलः ४ प्रहस्तः ५ तालः ६ । इति
चैमचन्द्रः । १ । २३० ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ ।
१३७ ।

“यथैकेन न हस्तेन तालिकाः सम्युपपद्यते ।

तथोद्यमपरित्यक्तं न फलं कर्मणः स्मृतम् ॥”)

लिखितस्य निबन्धनम् । तत्पर्यायः । काचनी २
काचनकी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

तालिका, स्त्री, (तलेन निवृत्ता । तल + ठक् ।
स्त्रियां टाप् ।) चपेटः । तालमूली । इति
शब्दरत्नावली । तालवल्ली । इति राज-
निर्घण्टः ॥

तालितं, स्त्री, (तावते यदिति । तङ् ताङ्ने +
लिच् + क्तः । इत्यलत्वम् ।) वाद्यभाण्डम् ।
तुलितपटः । गुणः । इत्यजयः ॥

तालिशः, पुं, (तलतीति । तल गतौ + “इशः
कप्यपिर्विभक्त्येऽस्तु शित् ॥” १ । ३३६ ।
इत्युणादिकोऽटोकादृष्टकृत्तात् इशः शित्वात्
वृद्धिश्च ।) पर्वतः । इत्युणादिकोऽपः ॥

ताली, स्त्री, (तालि + लाटिकारादिति वा डीच् ।)
ताङ्गी । ताङ्गियात् इति भाषा । तामलकी ।
इत्यमरः । २ । ४ । २२७ ॥ भूँ इ आमला इति
भाषा ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—

“बहुपुष्पी जडाध्याता ताली भूम्यामलक्यपि ।
तामलक्यजटा स्यात्पला ज्ञेयामलक्यपि ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

तुवरिका । इति शब्दरत्नावली । तालमूली ।
इति रत्नमाला ॥ प्रतिताली । कुक्षिका-
विशेषः । इति चैमचन्द्रः ॥ ताम्रवल्ली । इति
राजनिर्घण्टः ॥ सुरामेदः । इति स्मृतिः ॥ ताङ्गी
इति भाषा ॥ (करास्फालनम् । यथा, अम्बा-
दके । ५ ।

“यालीभिरालतनुताली सलत् प्रियकपालीसु
खेलति भय-

यालीनकुल्यसितचूलीभरा चरघृणीलसन्-
सुनिवरा ॥”)

तालीपत्रं, स्त्री, (ताल्याः पत्रमिव पत्रमस्य ।)
तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालीशं, स्त्री, (तालीव श्रुति नाशयति रोगा-
निति । श्रो नाशे + ङः ।) तालीशपत्रम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

तालीशपत्रं, स्त्री, (तालीशं रोगनाशकं पत्रं
यस्य ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । तालीशम् २
पत्राखम् ३ सुकोदरम् ४ धात्रीपत्रम् ५ अर्क-
वेधम् ६ करिपत्रम् ७ करिच्छदम् ८ नीलम् ९
नीलाम्बरम् १० तालम् ११ तालीपत्रम् १२
तमाङ्गयम् १३ तालीशपत्रकम् १४ । अस्त्व

तावीशः

गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफ-
वातकाशविह्वलाशयवाक्काशहर्दोषनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् । अवचिगुणा-
मवह्विमाणाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
भूम्यामलकी । इति मेदिनी । रे, १०१ ॥

तावु, स्त्री, (तरन्वनेन वयां इति । तृ + “जीरञ्च
लः ॥” उर्वा । १ । ५ । इति जुञ् रश्च लञ् ।)
जिह्वेन्द्रियाधिष्ठानम् । यथा, श्रीभागवते ।

“सुखतस्तावु निर्भितं जिह्वा तथोपपाद्यते ।

ततो नानारसो जज्ञे जिह्वा योऽधिगम्यते ॥”

तेजुया इति टाकरा इति च भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । काङ्गदम् २ । इत्यमरः । २ । ६ ।

६१ ॥ तावुकम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तावुलिङ्गः, पुं, (तावु एव जिह्वा यस्य ।)
कुम्भीरः । इति चैमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

तावूरः, पुं, (तालयतीति । तल + लिच् + वाङ्-
लकात् ऊरः ।) आवर्तः । इति चैमचन्द्रः ।
४ । १४२ ॥

तावकीर्णं, त्रि, तव इदम् । (शुभ्रद + “शुभ्रदक्षदो-
रन्वतरस्यं लञ् ॥” ४ । ३ । १ । इति लञ् ।
ततः “तवकममकावेकवचने ॥” ४ । ३ । ३ ।
इति तवकादेशः ।) त्वदीयम् । इति आक-
रवम् ॥ तोमार इद इति भाषा ॥

तावत्, अव, (तत् परिमाणस्य । तद्धिता इति बहु-
वचनेनाभ्येष्टुक्ता अपि प्रापितास्तेन तावत्-
प्रत्ययः ।) साकल्यम् । अवधिः । मागम् ।
(यथा, कुमारः । ५ । ६७ ।

“त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं”

कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ॥”

“तावत् इति मानार्थे यावन्मात्रं विचारव्योमं
तावन्मात्रमित्यर्थः ॥” इति तट्टीकायां मल्लि-
नाथः ॥ अवधारणम् । इत्यमरः । १।३।२४५ ॥
(यथा, माघे । २ । ६३ ।

“इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा वन्तु चेदयः ॥”)
प्रशंसा । पञ्चान्तरम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(तत्परिमाणमस्येति । “यत्तदन्तेभ्यः परिमाणे
वतुम् ॥” ५ । २ । १६ । इति वतुम् प्रत्ययेन
तत्परिमाणे, त्रि । यथा, भागवते । १।२।१२५ ।
“महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽभिर्मन्त्रतः ।

तन्मात्राणि च तावन्नि गन्धादीनि मतानि मे ॥”)

तावरं, स्त्री, घटुर्गुणः । इति भूरिप्रयोगः ।

तावीयः, पुं, (तव्यते गम्यते सत्कर्मिभिरञ् । तव
वौत्रो घातुः + “तवेर्णिङ् ॥” उर्वा । १ । ४६ ।
इति टिक् स च शित् ।) खर्गः । वसुधः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुवादिह्रतिः ॥

तावीशं, स्त्री, (तवति सोमर्थं गच्छतीति । तव +
टिक् स च शित् । टिक्वात् डीप् ।) देवकन्या ।
नदी । पृथिवी । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुवादि-
ह्रतिः ॥

तावीशः, पुं, (ताविश + पृथोदरादित्वात् दीर्घः ।)
खर्गः । अमुधिः । काचनम् । इति मेदिनी ।
घे, १७ ॥

तिक्कः

राजीवी, खी, (तामिनी + एबोदरादित्वात् दीर्घः।) चक्रकम्बा । इति मेदिनी । तै, १७ ॥ (इन्द्र-कम्बा । इति कुञ्जचिन्तु ॥)
 ताडुदिः, पुं, एबरादिः । इति दीपिका ॥
 तिक, ऋ ङ गङ्गाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
 आत्म-सर्क-सेट् ।) ऋ, अतितकत् । ङ, तिकते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 तिक, न आस्कन्दे । वधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (स्वा-परं-सर्क-सेट् ।) ऋ, तिकोति । इति
 दुर्गादासः ॥
 तिकं, क्री, (तेजयतीति । तिज + बाहुककात्
 क्तः ।) पर्यटिकौबधिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 तिकः, पुं, (तेजयतीति । तिज + सामान्यापेक्ष-
 प्रापकात् चुरादीनां विजभावे गङ्गायां कर्म-
 केति क्तः ।) रवविशेषः । तित इति भाषा ॥
 (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
 “यो गणे योवतुत्पादयति सुखवैश्रवं जन-
 यति भक्तवचिन्नापादयति हर्षं च तितः ॥ ”)
 च बायाकाशगुणबाहुल्यात् भवति । इति शिव-
 दासः ॥ तस्य गुणाः । जन्तुकुञ्जवरारिणास-
 दाहनाशित्वम् । रोचनत्वम् । इति राज-
 निर्णयः ॥ शीतत्वम् । ढ्वान्च्छापितकप-
 विद्योत्कृष्टरक्तगदनाशित्वम् । स्वयमरोचिष्-
 त्वम् । कच्छस्नान्याश्रीघनत्वम् । वातलत्वम् ।
 अपिकारित्वम् । नासाश्रीवयत्वम् । रुचत्वम् ।
 लघुत्वम् । अतियुक्तस्य तस्य गुणाः । शिरःशूल-
 मन्वास्तम्भभ्रमार्निकम्पन्च्छांढवाकारित्वम् ।
 वलमुक्त्ययप्रदत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 (“तिक्ताख्यो वल वातजोऽपि हि वृणां कुठारादि
 दोषापहः
 सोऽन्तः सर्ववज्रापहो भ्रमहरो वयोऽपि
 संक्षेदकः ।
 जिह्वास्फोटकनाशप्रणोऽय भवति स्त्रीयक्षतानां
 हितो
 वज्रोत्कृष्टाग्निहरः प्रज्जटगुणधृत् निम्बादिकानां
 रसः ॥ ”
 इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ।)
 सुगन्धः । इति मेदिनी । तै, २१ ॥ (सुरभिः ।
 यथा, माथे । ५ । ३३ ।
 “नादासुमन्धकरिसुप्तमदाभुतित्तं
 घृताङ्गुलिं न विहातुमपीच्छताम् ॥ ”
 तित्तस्तिक्तरसोऽस्यास्तीति । अर्थ आदित्वात्
 अच् ।) कुटजवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वरवृक्षः । इति शब्दमाणा ॥ तित्तरसयुक्तः,
 वि । इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥
 तित्तकः, पुं, (तित्तेन तित्तरसेन कायतीति । कै +
 कः ।) पटोलः । इत्यमरः । २ । ४ । १५५ ॥
 चिरतित्तः । इति शब्दरत्नावली । चिरता इति
 भाषा ॥ (यथा, वाभटे चिकित्सितस्थाने । ३ ।
 “पित्तकाक्षे तदुक्तं चिरतां मधुरैर्युताम् ।
 सुजगत् प्रिरेकाय युतां चण्डेयानि तित्तकैः ॥ ”)
 जम्बखदिरः । इति शब्दमाणा । इक्षुदीवृक्षः ।

तिक्कफ

इति भावप्रकाशः ॥ (तित्तप्रधाने, वि । यथा,
 सुश्रुते । ४ । २४ ।
 “निम्बश्च तित्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा ॥ ”)
 प्रधायां गन्धः । यथा चक्रपाणिचण्डि च्वरा-
 धिकारे ।
 “हृद्यते सजिज्जकोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे ।
 मटोत्थो पैत्तिके वापि शीतलं तित्तकैः श्रुतम् ॥ ”
 “सुस्तपर्मटकोशीरचन्दनोदीप्यनागरेः ।
 श्रुतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥ ”
 “तित्तकैः श्रुतमिति यदुक्तं तदाह सुस्तेत्यादि ॥ ”
 इति तट्टीका ॥)
 तित्तकम्बिका, खी, (तित्तरसप्रधानः कन्दो मूलं
 सोऽख्यस्या इति । तित्तकम्ब + ठन् ।) गन्ध-
 पत्रा । इति राजनिर्णयः ॥
 तित्तका, खी, (तित्तेन रसेन कायतीति । कै +
 कः ।) कटुतुम्बी । इति शब्दरत्नावली । (कटु-
 तुम्बीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 तित्तगम्बिका, खी, (तित्तो गन्धो यस्याः । कम्
 ततष्टाप् अत इत्वम् ।) वराहक्रान्ता । इति
 शब्दमाणा ॥
 तित्तगुञ्जा, खी, (गुञ्जेव तित्ता । राजदन्तादि-
 त्वात् प्राङ्निपातः ।) करञ्जः । तत्पण्यायः । सुद्र-
 रसा २ रसवा ३ विह्वपकटौ ४ । इति हारा-
 वली । १०१ ॥
 तित्ततखुला, खी, (तित्तस्तखुलोऽन्तःप्रस्थं
 यस्याः ।) पिप्पली । इति राजनिर्णयः ॥
 (अस्याः पण्याया यथा,—
 “पिप्पली चपला श्रौखी वेदेही मागधी कणा ।
 लघ्वोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तित्ततखुला ॥ ”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 तित्ततुम्बी, खी, (तित्ततुम्बी । एबोदरादित्वात्
 साधुः ।) कटुतुम्बीलता । इति राजनिर्णयः ॥
 तित्ततुम्बी, खी, (तित्ता तुम्बी ।) कटुतुम्बी । इति
 रत्नमाणा ॥
 तित्तदुग्धा, खी, (तित्तं दुग्धं क्षीरं यस्याः ।)
 क्षीरिणी । अजशङ्करी । इति राजनिर्णयः ॥
 तित्तधातुः, पुं, (तित्तस्तिक्तरसप्रधानो धातुः ।)
 पित्तम् । इति राजनिर्णयः ॥
 तित्तपत्रः, पुं, (तित्तानि पत्राणि यस्य ।) कर्को-
 टकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५६ ॥ काक-
 रोज इति भाषा ॥
 तित्तपत्र्या, [न] पुं, (तित्तं पत्र्यं ग्रन्थिर्यस्य ।)
 दूर्वा । इति जटाधरः ॥ खी, हिलमोषी ।
 गुडूषी । यष्टिमधु । इति मेदिनी । ने, २३७ ॥
 तित्तपुष्पा, खी, (तित्तानि पुष्पाणि यस्याः ।)
 पाठा । इति राजनिर्णयः ॥ (पाठाशब्देऽस्या
 विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 तित्तफलः, पुं, (तित्तानि फलानि यस्य ।)
 कतकवृक्षः । इति राजनिर्णयः ॥
 तित्तफला, खी, (तित्तानि फलानि यस्याः ।)
 यवतिक्तालता । वार्ताकी । यङ्मुञ्जा । इति
 राजनिर्णयः ॥

तिग्मं

तित्तभद्रकः, पुं, (तित्तस्तिक्तरसप्रधानो भद्रो
 हितकारी चेति कर्मधारयः । ततः स्वार्थे कम् ।)
 पटोलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 तित्तमरिचः, पुं, (तित्तो मरिच इव ।) कतक-
 वृक्षः । इति राजनिर्णयः ॥
 तित्तरोहिण्या, खी, (तित्तरोहिणी + स्वार्थे कम्
 टाप् पूर्व्वखञ्च ।) कटुका । इति रत्नमाणा ॥
 तित्तरोहिणी, खी, (तित्ता सती रोहतीति ।
 वञ्च + णिङि + डीप् ।) कटुका । इति राज-
 निर्णयः ॥ (कटुरोहिणीशब्देऽस्या विवृति-
 र्ज्ञातव्या ॥)
 तित्तवल्ली, खी, (तित्ता वल्ली ।) मन्वानता ।
 इति रत्नमाणा ॥
 तित्तवीणा, खी, (तित्तं वीणमस्याः ।) कटु-
 तुम्बी । इति राजनिर्णयः ॥
 तित्तशाकः, पुं, (तित्तः शाको यस्य ।) खदिर-
 वृक्षः । वरवृक्षः । (अथ पण्याया यथा,—
 “वरवृक्षस्तित्तशाकश्च सेतुवृक्षोऽम्भसां पतिः ॥ ”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 पत्रसुन्दरवृक्षः । इति मेदिनी । कै, १६१ ॥
 तित्तसारं, क्री, (तित्तः सारो निम्बाखो यस्य ।)
 दीर्घरोहिणिकटवृक्षम् । इति राजनिर्णयः ॥
 तित्तसारः, पुं, (तित्तः सारो निम्बाखोऽस्य ।)
 खदिरवृक्षः । इति रत्नमाणा ॥ (खदिरशब्देऽस्य
 गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
 तित्ता, खी, (तित्तस्तिक्तरसोऽख्यस्याः । अच्
 ततष्टाप् ।) कटुरोहिणी । इति मेदिनी ।
 तै, २२ ॥ (यथास्याः पण्यायाः ।
 “काङ्गो तु कटुका तित्ता लघ्वमेदा कटुम्भरा ।
 अश्लोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुन्तादनी ॥
 मत्स्यपिता काळवृक्षा रोहिणी कटुरोहिणी ॥ ”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पाठा । इति रत्नमाणा । यवतिक्ता लता । यङ्-
 मुञ्जा । इति राजनिर्णयः ॥ छिन्नगी । इति
 भावप्रकाशः ॥
 तित्ताख्या, खी, (तित्तः आख्या अभिधानं यस्याः ।)
 कटुतुम्बी । इति राजनिर्णयः ॥
 तित्ताङ्गा, खी, (तित्तं अङ्गं यस्याः ।) पाताज-
 गरङ्गीलता । इति राजनिर्णयः ॥
 तित्तिका, खी, (तित्ता + स्वार्थे कम् । टाप् अत
 इत्वम् ।) कटुतुम्बी । इति शब्दरत्नावली ॥
 तिग, न हिंसायाम् । आस्कन्दे । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (स्वा-परं-सर्क-सेट् ।) न, तिमोति ।
 आस्कन्दः केचित्तमन्यते । इति दुर्गादासः ॥
 तिग्मं, क्री, (तेजयति उत्तेजयतीति । तिज +
 “युजिज्जित्तिनां कुञ्च ॥ ” उर्गा । १ । १४५ ।
 इति मत् कवर्गश्चान्तादिशः ।) तीक्ष्णम् । खरम् ।
 तद्वति, वि । इत्यमरः । १ । ४ । ३५ ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । २० । ११ ।
 “तिग्मवीर्यविधा ज्योते दन्द्यूका महाबलाः ॥ ”
 वज्रम् । इति निघण्टुः । २ । २० ॥ पुं, क्षत्रिय-
 विशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । ४ । २१ । १ ।

तितउः

“ततो नृदुस्तस्मात् तिग्मस्तिग्मात् दृढद्रव्यः ॥”
मत्स्यपुराणमते तु अयं उर्व्वस्य सुतः । यथा,
तत्रैव । ५० । ८४ ।

“उर्व्वो भावो सुतस्तस्य तिग्मात्मा तस्य चालनः ।
तिग्मात् दृढद्रव्यो भावो वस्तुदामा दृढद्रव्यात् ॥”
अयं तिमिरित्याख्यापि प्रसिद्धः । इति राजा-
वली ॥ अस्य राज्यपालनकालादिकं तिमिशब्दे
द्रव्यम् ॥)

तिग्मांशुः, पुं, (तिग्मास्तीक्ष्णा अंशवः किरणानि
यस्य ।) कर्त्यः । इति हज्जायुषः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २ । १३६ ।

“धौव्योपदेशात् तिग्मांशुप्रसादाद्भस्मभवः ॥”
अभिः । यथा, महाभारते । १ । २३३ । १८ ।
“इदं वै सद्यः तिग्मांशो वरुणस्य परायणम् ॥”
तीक्ष्णकिरणे, चि ॥)

तिघ, न घातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-परं-
सकं-सेट् ।) न, तिघ्नोति । तिघ घाते इति
जौमराः पठन्ति । तेन तदर्थकल्पनमेवोचितम् ।
ततश्च घातनमिति हन्यर्थस्य पाणिनिकपुरादि-
त्वेन हन्तेः स्वार्थे ङौ रूपम् । हननमित्यर्थः ।
किञ्च । हिंसनपाठेनैवेष्टसिद्धे घातनपाठो हिंसा-
प्रेरणार्थः स्यान्न वेति काकदन्तान्वेषणवद्विफलं
त्रयाणामेव कातन्ताद्यसम्मतत्वात् । इति दुर्गा-
दासः ॥

तिज, क श्रुति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) क, तेजयति । श्रुतं तीक्ष्णी-
करणम् । इति दुर्गादासः ॥

तिज, उ चान्नौ । निशाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-आत्मं-सकं-सेट् ।) चान्नः सहनम् ।
उ, तितिचते दुःखं दौघः । तेजते । तत्र तिवा-
दयो न प्रयुज्यन्ते । इति रमानाथः । इति दुर्गा-
दासः ॥

तिजिजः, पुं, (तेजयति तीक्ष्णीकरोति । यद्वा,
तिज्यते सञ्चते सर्व्वरिति । तिज + “गुपा-
दिभ्यः कित् ।” उणां । १ । ५७ । इति इलच्
स च कित् ।) चन्त्रः । इत्युयादिकोपः । राक्षसः ।
इति संक्षिप्तसारे उणादिरिति ॥

तिज्जटो, स्त्री, जिहत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (जिहत्-
शब्दे गुणादिरस्या ज्ञातयः ॥)

तितउः, पुं, (तन्वन्ते भृष्टयवा अचेति । तन
विस्तारे + “तनोतेर्उः सन्वञ्च ।” उणां । ५ ।
५२ । इति उउः सन्वञ्च तेन अभ्यासस्येत्वाद-
कार्यम् ।) चालनी । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥
हेमचन्द्रः । ४ । ८४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
७१ । २ ।

“सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यच्च धीरा मनसा-
वाचमक्रत ॥”

यथाच,—

“सूर्पवह्नीयसुनृक्ष्य गुणं यज्जन्ति साधवः ।
दोषयाही गुणत्यागी असाधुस्तितउर्था ॥”

इत्युद्धटः ॥

“सुद्राच्छिद्रमोपेतं चालनं तितउ स्तुतम् ॥”

तित्तिरिः

इत्युक्तेरस्य जीवलमपि ॥ इत्यम् । इति उज्ज्वल-
दत्तः । ५ । ५२ ॥)

तित्तिचा, स्त्री, (तित् + स्वार्थे सन् + “अ प्रत्य-
यात् ।” १ । ३ । १०२ । इति अ ततटाप् ।)

चान्तिः । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥ (परा-
पराधसहनम् । यथा, भागवते । १ । १६ । २६ ।

“शमो दमस्तपः सान्धं तित्तिचोपरतिः श्रुतम् ॥”)
श्रीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता । इति वेदान्तसारः ।
(यथा, भागवते । ४ । २२ । २४ ।

“यमेरकामेर्नियमेश्चाप्यनिन्दया
निरीहया हृन्दतित्तिचया च ॥”)

तित्तिचतः, चि, (तित्तिचा सञ्जातास्त्र । “तदस्य
सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।” ५ । २ । ३६ ।
इति इतच् ।) चान्तः । इति जटाधरः ॥

तित्तिचुः, चि, (तित्तिचते इति । तित् चमायाम् +
“गुप्तित्त्किङ्गाः सन् ।” ३ । १ । ५ । इति
सन् । ततः तित्तिच + “सनाशंसभिच् उः ।”
३ । २ । १६८ । इत्युः ।) चमाश्लीः । चान्तः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ८७ । ६ ।

“अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्ट-
स्तथा तित्तिचुरतित्तिचोर्विशिष्टः ॥”

पुरुषवंशीयस्य महामनसः पुत्रविशेषः । यथा,
हरिवंशे । ३१ । २१ ।

“महामनास्तु पुत्रौ द्वौ जनयामास भारत ! ।
उशीनरश्च धर्मज्ञं तित्तिचुश्च महाबलम् ॥”)

तित्तिभः, पुं, (तित्तीति शब्देन भण्यतीति । भण +
ङः ।) इन्द्रगोपकौटः । इति हेमचन्द्रः । १४ । २७५ ॥

तित्तिर्लं, स्त्री, (तिलति क्षिप्रतीति । तिल +
बाहुलकात् कः द्वित्वश्च ।) नन्दकम् । नादा इति
भाषा । तैतिलकरणम् । तिलपिचटम् । इत्य-
जयः ॥

तित्तिरः, पुं, (तित्ति इति शब्दं राति ददातीति ।
रा + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति
कः ।) तित्तिरिपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । ५ । ६ । ३८ ।

“निहातस्य ततस्तेषु निष्कामानि शिरःस्थ ।
कपिञ्जलास्तित्तिराश्च कलविङ्काश्च सङ्ग्रहः ॥”
अस्य गुणाः । यथा,—

“तथैव तित्तिरो हृष्यो मेघाम्बुजवर्धनः ।
सर्व्वदोषहरो बल्यो लावकैः समतागुणैः ॥
लज्जगौरवमेदाश्च श्रेष्ठो गौरश्च तित्तिरः ।
तृतीयस्तित्तिरोऽप्योऽपि सामान्यगुणलक्ष्यैः ॥
सवातलोऽतिबलहृदघनः किञ्चिद्रसायनः ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये ॥

जनपदविशेषः । तद्देशजाते बहुवचनान्तः ।
यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ५० ।

“वाक्रोकास्तित्तिराश्चैव शोलाः पाण्ड्याश्च भारत ॥
तित्तिरः, पुं, (तरतीति । त् + “तरतेः सन्वत्तुक्
चाभ्यासस्य ।” उणां । ४ । १४२ । इत्यत्र उज्ज्वल-
दत्तपठस्तत्रात् इः सन्वत्तुकार्थमभ्यासस्य ।
तुगागमश्च ।) पक्षिविशेषः । तित्तिरि इति

तिथिः

भाषा । तत्पर्यायः । तित्तिरः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तित्तिरिः ३ तैत्तिरिः ४ याज्ञवल्करः ५ ।
अस्य मांसस्य गुणाः । रसश्चासु । मधुरत्वम् ।
वीर्यबलप्रदत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् ।
श्रीतत्वम् । चिदोषशमनत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

“तित्तिरिः कृष्णवर्णः स्यात् स तु गौरः कपिञ्जलः ।
तित्तिरिर्वर्णदोषाही विज्ञादोषकथापहः ।
आसकासम्बरहरस्तस्मात्पौरोऽधिको गुणः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

सुनिविशेषः । इति विश्वः ॥ (यथा, महा-
भारते । २ । ४ । १२ ।

“तित्तिरिर्याश्वक्काश्च ससुतो लोमहर्षणः ॥”)
तैत्तिरीशाखा । इत्युयादिकोपः । (नामविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । ३५ । १५ ।

“कुसुदः कुसुदाश्च तित्तिरिर्हजिकस्तथा ॥”
तथा च खान्दे सङ्गादिखण्डे । ४ । ५ ।

“तित्तिरिर्हृरिभद्रश्च जम्बुद्वी वनाहकः ॥”)

तिथः, पुं, (तेजयतीति । तित् + “तिथृष्ट-
गुणययप्रोथाः ।” उणां । २ । १२ । इति
यक्प्रत्ययेन निपातनात् बाधुः ।) अभिः ।
कामः । इति विज्ञानकौमुद्यादिसिद्धिः ॥
कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ माहट्कालः ।
इति संक्षिप्तसारे उणादिरिति ॥

तिथिः, स्त्री पुं, (तनोति विस्तारयति चन्द्रकला-
मिति । तन्वते चन्द्रकलयेति वा । तन + बाहु-
लकात् इधित् नादिलोपश्च । तदुक्तं “तन्वन्ते
कलया यस्मात् तस्मात् तास्तिथयः स्मृताः ।”
इति । यद्वा, अततीति । अत सातत्यगमने +
“नृतन्वन्तीति ।” उणां । ४ । २ । इधित् प्रत्य-
येन अतिधिरिति सिद्धे बाहुलकात् अलोपः ।
इति वर्णविशेषः ।) चन्द्रकलाक्रियारूपा । चन्द्र-
कलाक्रियोपलक्षितः काल इति वा । तस्याः
स्वरूपं यथा,—

“अमादिपौर्णमास्यानां या एव शशिनः कलाः ।
तिथयस्ताः समाख्याताः बोद्धव्ये वरानने ! ॥
तत्र प्रथमकलाक्रियारूपा प्रतिपत् एवं द्विती-
यादिकलाक्रियारूपा तृतीयादिः । या च तृट्टि-
रूपा चेत् शुक्ला चासकृपा चेत् लज्जा ॥ यथा,
“तत्र पञ्चाशुभौ मासे शुक्ललज्जाक्रमेण हि ।

चन्द्रतृट्टिकरः शुक्लः लज्जाश्चन्द्रचयात्मकः ॥
पञ्चत्वाद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः ।
दर्शान्ताः लज्जापक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लकैः ॥
गोभिलोक्तामावास्याघटकोपथ्येधोभावापन्नसम-
स्तत्रपातन्यायेन राशेकावच्छेदेन सहावस्थान-
शुक्लार्कमखलाचन्द्रमखलस्य राशिद्वादशांश-
द्वादशांशभोगात्मकनिर्गमरूपवियोगेन शुक्लायाः
प्रतिपदादितत्तत्तिथेरनुपपत्तिः । एवं गोभि-
लोक्तपौर्णमासीघटकसप्तमराश्वस्थानरूपपरम-
नियोगानन्तरमर्कमखलप्रवेशाय चन्द्रमखलस्य
राशिद्वादशांशद्वादशांशभोगात्मकप्रवेशरूप-
सन्निकर्षेण लज्जायास्तत्तिथेर्नोत्पत्तिरिति ।

वशाः—

अर्कातिथिः कृतः प्राचीं मधुमासहरहः प्रशी ।
भास्वैर्दशमिस्तु क्रांतिविश्राजमर्चं दिनम् ॥
जिह्वाश्रयस्तथा राशेर्भास इत्यभिधीयते ।

आदिनातिप्रज्ञास्तु भागं द्वादशकं यदा ॥
चक्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरिच्छाभिधीयते ॥
वा देवज्ञे पूर्वाश्रयता याज्ञा । एकादशपुष्या-
तिरिक्तस्यैव सर्वत्र त्रिसन्ध्यापिनी याज्ञा ॥

अथ प्रतिपत् ।

वा च ज्ञाया द्वितीयाश्रयता याज्ञा शुक्ला अमा-
वस्याश्रयता याज्ञा ज्ञायापुष्यासे द्वितीयाश्रयता न
याज्ञा । अथ तैलाभ्यङ्गं कुशाब्जमन्त्रं चौरं च
न कार्यम् ॥

अथ द्वितीया ।

वा च ज्ञाया पूर्वश्रयता शुक्ला परश्रयता याज्ञा ।
आह्वयितीया तु अष्टधाविभक्तदिनपञ्चमाश्रयता
याज्ञा उभयदिने तन्नामे परश्रयता याज्ञा । तत्र
इहतीभन्त्रं न कार्यम् ॥

अथ तृतीया ।

वा च रश्माप्रतीतदेवकार्येषु चतुर्थीश्रयता याज्ञा
रश्माप्रते तु द्वितीयाश्रयता । तत्र मांसमन्त्रं
पटोलमन्त्रं च न कार्यम् ॥

अथ चतुर्थी ।

वा च पञ्चमीश्रयता याज्ञा । विनायकव्रते
तृतीयाश्रयता याज्ञा । मङ्गलवारे शुक्ला चतुर्थी
अक्षया । अथ मूलकमन्त्रं चौरं प्रदोषे
अध्ययनं च न कार्यम् । भाद्रमासे चतुर्थ्यां
चक्रो न द्रव्यः । प्रसादादृष्टा,—

विंशः प्रसेनमवधीतु विंशो नामवता हतः ।
सुकुमारकः । मा रोहीक्षव ह्येव स्यमन्तकः ॥
अनेन मन्त्रेणाभिभक्तं जलं पयं आचारात्
स्यमन्तकोपाख्यानं श्रोतव्यम् ॥

अथ पञ्चमी ।

वा च चतुर्थीश्रयता याज्ञा अथ विष्णुं न भोक्त-
व्यम् ॥

अथ षष्ठी ।

वा षष्ठीश्रयता याज्ञा । स्कन्दषष्ठी तु पञ्चमी-
श्रयता याज्ञा अस्यां शिरोऽभ्यङ्गो निम्बमन्त्रश्च
न कार्यम् ॥

अथ सप्तमी ।

वा षष्ठीश्रयता याज्ञा तत्र तालं न भक्षयेत् ।
शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदि रविवारो भवेत् वा
विजया सप्तमी । माघमासस्य शुक्लसप्तम्यां दिवा-
करा रथमायुः तस्मात् वा रथसप्तमी ॥ वा
मन्वादिच । तस्यां अध्ययनं न कार्यम् ॥

अथाष्टमी ।

वा शुक्ला नवमीश्रयता याज्ञा ज्ञाया सप्तमीश्रयता ।
तथाध्ययनं नारिकेलमन्त्रश्च न कार्यम् ॥
शनिवारे अथवा मङ्गलवारे ज्ञायाष्टमी पुण्य-
तरा । इह्यतिवारे शुक्लाष्टमी अक्षया ।
पूर्वाष्टमी पूर्वश्रयता याज्ञा । जन्माष्टमीयवस्था
तच्छब्दे द्रव्या ॥

अथ नवमी ।

वा चाष्टमीश्रयता याज्ञा । तन्नाजाश्रयमन्त्रं न
कार्यम् । माघस्य शुक्ला नवमी महानन्दा ।
रामनवमीयवस्था तच्छब्दे द्रव्या ॥

अथ दशमी ।

वा च शुक्ला एकादश्या ज्ञाया तु नवम्या श्रयता
याज्ञा । अथ जलनीभन्त्रं न कार्यम् ॥
एकादशीयवस्था श्रीविष्णोः श्रयणयवस्था च
तच्छब्दे द्रव्या ॥ अथ द्वादशी ।
वा च एकादशीश्रयता याज्ञा । अथ पूतिका-
मन्त्रं न कार्यम् । फालगुनस्य शुक्ला द्वादशी
पुष्पनचनयुक्ता चेत् गोविन्दादशी ॥

अथ त्रयोदशी ।

वा च शुक्ला द्वादशीश्रयता ज्ञाया परश्रयता याज्ञा ।
अथ वार्ताकीभन्त्रं न कार्यम् ॥

अथ चतुर्दशी ।

वा शुक्ला पूर्णिमाश्रयता ज्ञाया त्रयोदशीश्रयता
याज्ञा । तत्र माघो न भोक्तव्यः । ज्येष्ठज्या-
चतुर्दश्यां प्रदोषे वाविचीव्रतं कार्यम् । तत्र
यदा त्रयोदशी दिवाभागे दृक्पश्यमानसत्वे-
ऽपि चतुर्दशी भवेत् तद्दिने व्रतं कार्यम् ।
पूर्वादि तद्विषयेऽपि परादे त्रिसन्ध्यापिमे
पराह एव । यदा तु पूर्वापरयोर्न तथाविधा
तदापि पराह एव । भाद्रे मासि ज्ञाया चतु-
र्दशी अघोरा । माघे ज्ञाया चतुर्दशी रटनी ।
शिवरात्रियवस्था तच्छब्दे द्रव्या ॥

अथ पौर्णमासी ।

तत्र मासं न भोक्तव्यम् । वा च चतुर्दशीश्रयता
याज्ञा । वा तु मासचतुर्थ्या चेत् तदा महती ।
कार्तिकमासे क्रांतिकानचनयुता पौर्णमासी
महाकार्तिकी एवमन्त्रादि । महान्यैष्टी-
यवस्था तच्छब्दे द्रव्या । कोनागरयवस्था
तच्छब्दे द्रव्या ॥ अथामावस्या ।

अथ मासं न भोक्तव्यम् । वा प्रतिपद्युता
याज्ञा । मङ्गलवारे यदि अमावस्या भवेत्
तदा अरुणोदयमारभ्य मौनी भूत्वा यो गङ्गायां
जायात् स सहस्रगोदानजन्मफलमाप्नुयात् ।
अमावस्याश्राव्यवस्था आह्वयच्छब्दे द्रव्या ।
पौषमासयोरमावास्या यदि दिवारविवार-
यतीपात-अवयनचनयुक्ता भवति तदा अर्द्धो-
दययोगः स्यात् । अयं कोटिस्त्रयंयहतुल्यः अथ
तावज्जलं गङ्गोदकतुल्यं यत्किञ्चिद्दानं सेतु-
सन्निभं भवति । इति तिथ्यादितत्त्वम् । तिथि-
ज्ञातं मासश्च द्रव्यम् ॥

तिथिचयः, पुं, (तिथीनां तिथ्युपलक्षितचक्र-
कलानां चयो यत्र) अमावस्या । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः । दिनचयः । चन्द्राक्षरः । यथा,—
“एकस्मिन् सायने त्वं तिथीनां चितयं यदा ।
तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र साहसिकं फलम् ॥”
अपिच ।

“शतमिहचये पुण्यं सहस्रानु दिनचये ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तिथिप्रचीः, पुं, (तिथिं प्रवर्तयति द्वावर्द्धव्यप-
कणाक्रिययेति । प्र + नी + क्तिप् यत्त्वच् ।)
चक्रः । इति चैमचक्रः । १ । १८ ॥

तिथी, स्त्री, (तिथिः । जटिकारादिति वा ङीष्)
तिथिः । इति भरतः । (यथा, महाभारते ।
११ । ८७ । १८ ।

“ज्यापक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
आह्वकर्मणि तिथ्यस्तु प्रशङ्का न तथेतराः ॥”
तिनाश्रकः, पुं, (तिथिश्च एव । स्वार्थे कन् । एवो-
दरादित्वात् आत्वम् ।) तिथिश्चयः । इति
शब्दरत्नावली ॥

तिथिश्चः, पुं, (अतिशयेन नैशतीति । निश्च
समाधी + “इगुपधेति ।” १ । १ । ११५ । इति
कः । यद्वा, अतिज्ञानो निश्चाः अत्याद्य इति
समासः । एवोदरादित्वात् वाधुः ।) उच-
विशेषः । मधुरादौ तिनाश्च इति स्थातः ।
जुनचित् सादन इति स्थातश्च । तत्पर्यायः ।
स्वम्भनः २ नेमी ३ रघुः ४ अतिसुक्तकः ५
वज्रुलः ६ चिचलत् ७ । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥
चक्रौ = शताङ्गः ८ शकटः १० रथः ११
रथिकः १२ भ्रमरगर्भः १३ मेघौ १४ जलधरः १५ ।
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १६ ।

“शक्रकौवदरीविक्षपलाश्रतिनिश्चलः ॥”
अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफ-
रक्तातीसारवातामयनाशित्वम् । पाहकत्वम् ।
दाहजनकत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिथिङ्कः, पुं, (तिथ्यते ज्ञायते सुखाद्यनेनेति ।
तिम + ईकन्प्रत्ययेन तिथिङ्कीकः । ततः एवो-
दरादित्वात् वाधुः ।) चिन्ता । उच्चाणः ।
इति विश्वः । दैत्यभेदः । इति चैमचक्रः ॥
तिथिङ्किका, स्त्री, (तिथिङ्की + कार्ये कन् । टाप्
पूर्वङ्गत्वश्च ।) तिथिङ्की । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

तिथिङ्गी, स्त्री, (तिथ्यते ज्ञायते सुखाभ्यन्तर-
मनेनेति । तिम + ईकन्प्रत्ययेन तिथिङ्गीका ।
ततः एवोदरादित्वात् वाधुः ।) उच्चविशेषः ।
तेतुल् इति भावा । तत्पर्यायः । चिन्ता २
आङ्किका ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ४३ ॥ तिथि-
ङ्किकः ४ तिथिङ्गीकम् ५ तिथिङ्गीका ६
अङ्गीका ७ आङ्किका ८ आङ्गीका ९ । इति
तङ्गीका । तिथिङ्गी १० तिथिङ्किका ११
आङ्किका १२ शुक्रः १३ शुक्रा १४ शुक्रिका १५
अङ्का १६ अङ्किका १७ शुक्ता १८ शुक्तिका १९
चारिजा २० गुह्यपञ्चा २१ पिच्छला २२ यम-
दूतिका २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ शाक-
शुक्रिका २४ सुशुक्रिका २५ सुतिथिङ्का २६ ।
अस्यां आमफलस्य गुणाः । अत्यन्तत्वम् । कफ-
पित्तकारित्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ वात-
नाशित्वम् । अस्याः पकफलस्य गुणाः । दीप-
नत्वम् । रुचिकारित्वम् । भेदित्वम् । उष्ण-
त्वम् । कफवातनाशित्वश्च । इति राजवल्लभः ॥
विटम्बनाशित्वम् । मधुराण्वत्वम् । पित्तदाहाश-

कफदोषप्रकोपलक्षः । पक्षिपक्षिपक्षरसगुणाः ।
मधुराश्वत्थम् । रक्षिप्रदलम् । शोषपाककर-
त्वम् । लेपे ब्रणदोषनाशित्वम् ॥ अस्याः पक्षस्य
गुणाः । शोषरक्तदोषघनाशित्वम् । अस्याः
मुष्कलक्ष्णरसस्य गुणः । मूलमन्दापिनाशि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“अम्बिकायाः फलं पक्वं महितं वारिणा दृढम् ।
शर्करामरिचोष्णिभं लवङ्गेन्द्रसुवासितम् ॥
अम्बिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।
पित्तक्षेपकं किञ्चित् सुखं वज्रिबोधकम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
वृक्षाक्षम् । इति विश्वः ॥
तिन्निङ्की, ज्जी, (तिन्धते ज्जियते सुखं येन ।
तिम + “फर्षरीकादयश्च ।” उणां ४ । २० ।
इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
वृक्षाक्षम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥ (यथा,
तन्मसारे पुरश्चरप्रकरणे ।
“रम्भाफलं तिन्निङ्कीकं कमला नागरङ्गकम् ।
फलान्येतानि भोष्यानि शब्धोऽन्यानि
विवर्णयेत् ॥”
यथास्य पर्यायाः ।
“वृक्षाक्षन्तिन्निङ्कीकश्च पुत्रं स्यादस्वदृष्टकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
आमपकावस्थयोरस्य गुणा यथा,—
“वातापहं तिन्निङ्कीकमामं पित्तबलासकम् ।
ग्राह्यां दीपनं रुच्यं सन्धकं कफवातहन् ॥”
इति सुश्रुते छत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
तिन्निङ्कीकः, पुं, (तिम + ईकन् । निपातनात्
साधुः ।) तिन्निङ्की । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तिन्निङ्कीद्यतम्, ज्जी, (तिन्निङ्कीभिस्तिन्निङ्की-
जात-वीर्यैर्दृढातम् ।) पुष्पुरी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कादशीचर खेला इति भाषा ॥
तिन्निङ्कीका, स्त्री, (तिन्निङ्कीका । इत्य लत्वम् ।)
तिन्निङ्की । इत्यमरटीका ॥
तिन्निङ्की, स्त्री, (तिन्निङ्की । इत्य लत्वम् ।)
तिन्निङ्की । इति शब्दरत्नावली ॥
तिन्निङ्कीका, स्त्री, (तिन्निङ्कीका । इत्य लत्वम् ।)
तिन्निङ्की । इत्यमरटीका ॥
तिन्दिशः, पुं, टिक्किशृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तिन्दुकः, पुं, (तिन्धति आर्द्राभवतीति । तिम आर्द्रो-
भावे + “न्धयादयश्च ॥” इति कुप्रत्ययेन साधुः ।)
तिन्दुकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
तिन्दुकं, ज्जी, (तिन्दुरिव कायतीति । के + कः ।)
कर्षपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (यथा,
शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे १ अध्याये ।
“कोलद्वयश्च कर्षः स्यात् न प्रोक्ता पाणि-
मालिका ।
अथः पितुः पाणितर्जं किञ्चिपाणिञ्च तिन्दु-
कम् ॥”
यथास्य पर्यायाः ।
“विद्याद्वौ नृचणौ कर्षं सुवर्णञ्चाद्यमेव च ।
विङ्गलपदकन्तश्च पितुम्यायितकन्तश्च ॥

तिन्दुकश्च विजानीयात् कवकृष्टमेव च ॥”
इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकौक्तम् ॥)
तिन्दुकः, पुं, ज्जी, (तिन्दुक + स्कार्ये संज्ञार्था वा
कन् ।) वृक्षविशेषः । गान् इति ख्यातः ।
इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ केन्द्रकवृक्षः । इति
भरतः ॥ इति राजनिर्घण्टः । तैदु इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । स्फूर्जकः २ कालस्कन्धः ३ श्रिति-
सारकः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ३८ ॥ स्फूर्जकः
५ केन्द्रः ६ तिन्दुकः ७ तिन्दुकः ८ तिन्दुकिः ९
तिन्दुकी १० । इति शब्दरत्नावली ॥ गीत-
सारः ११ अतिसुक्तकः १२ स्वयंकः १३
रामणः १४ स्फूर्जनः १५ चान्दनादयः १६
कालसारः १७ । (यथा, महाभारते । १ । ६४ । ३ ।
“शालवेणुघवाम्बुतिन्दुकैश्चुदकिंयुक्तैः ।
अङ्गुनारिहसंक्षुभं स्यन्दनैश्च सशालमैः ॥”)
अस्य आमफलस्य गुणाः । कषायत्वम् । ग्राहि-
त्वम् । वातकारित्वम् । शीतलत्वम् । लघुत्वम् ।
पक्षफलस्य गुणाः । मधुरत्वम् । क्षिप्तत्वम् ।
दुर्जरत्वम् । श्लेष्मदत्वम् । गुक्षत्वम् । ब्रणवात-
नाशित्वम् । पित्तप्रमेहासकारित्वम् । विषद-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तप्रमेहास-
क्षेपनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ तत्सारं
चिररोगजित् । विश्वतिन्दुकमप्येवं विशेषात्
ग्राहि शीतलम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
तिन्दुकिः, स्त्री, (तिन्दुकी । निपातनात् इत्थः ।)
तिन्दुकः । इति शब्दरत्नावली ॥
तिन्दुकिनी, स्त्री, (तिन्दुकस्तदाकारः फलेऽस्यस्याः ।
तिन्दुक + इनि + डीप् ।) आदर्शकी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
तिन्दुकी, स्त्री, (तिन्दुक + गौरादित्वात् डीप् ।)
तिन्दुकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २ अध्याये ।
“पियालवीजं तिन्दुक्यास्तृणानि फलानि च ।
यथालाभं समाहृत्य तैलमेभिर्विपाचयेत् ।
सद्यो ब्रणेषु देयानि तानि वैद्येन जानता ॥”
अस्य पर्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“कालस्कन्धस्तिन्दुकश्च स्फूर्जकस्तिन्दुकीति च ॥”)
तिन्दुलः, पुं, तिन्दुकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
तिप, ऊ ऋ ङ चुति । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रां-आत्म-अकं-वेट् ।) ऊ, तेषिष्यते तेष्पते ।
ऊ, अतितेपत् । ङ, तेपते तितिपे । चुत् चर-
णम् । इति दुर्गादासः ॥
तिम, जेदने । आर्द्राभाव इति यावत् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां परं-अकं-सेट् ।)
तिम, य जेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां
परं-अकं-सेट् ।) य, तिन्धति । तितेम । जेदने-
मार्द्राभावः । इति दुर्गादासः ॥
तिमिः, पुं, (तिन्धतीति । तिम जेदने + इन्
यद्वा, तान्धति आकाङ्क्षतीति । तत्त काङ्क्षा-
याम् + “क्रमितमिष्टतिष्ठामास इव ॥” उणां
४ । १२१ । इति इन् अकारस्य इकारा-
देशश्च ।) मनुष्यविशेषः । इत्यमरः । १ । १०

१६ । तिमिरं चाकाशो मनुष्यः कश्चित् सासुद्रः ।
तथा च । अस्ति मनुष्यस्तिमिरासं शतबीजन-
विस्तरः । इति भरतः ॥ (यथा च रघौ ।
१३ । १० ।
“ससत्त्वमादाय नदीसुखात्मः
संमौल्यक्तो विवृताननत्वात् ।
अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्त्यै-
रुद्धं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥”)
समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः । (राजविशेषः । च
तु दूर्ध्वस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ८ । २२ । १२ ।
“वृषपुत्रस्ततो दूर्ध्वस्तिमिस्तस्मात्प्राणिव्यति ॥”
अयं हि नवमासाधिकसप्तचत्वारिंशत्तुल्यं यावत्
राज्यं पालयामास । यथा, राजभूषणम् ।
१ परिच्छेदे ।
“तिमिं पुत्रं ततो राज्ये न्यस्य स्वर्गं स्वयं गतः ।
सुनिवेदमितान् वरान्नवमासाधिकान् तिमिः ॥
पालयित्वास्विलं राज्यं सुहृद्वा भोगमनुत्तमम् ।
पुत्रं वृद्धत्रयं राज्ये खोऽभिषिच्य वनं ययौ ॥”)
तिमिकीर्षः, पुं, (तिमिः कीर्ष इव ।) समुद्रः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तिमिङ्गलः, पुं, (तिमिं गिरतीति । ग + कः ।
रस्य लः । गिच्छेऽगिन्त्येति सुम् ।) मनुष्य-
विशेषः । इत्यमरः । १ । १० । २० ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ०२ । ३ ।
“तिमिङ्गलसमाकीर्णं मकरैरावृतं तथा ॥”
ह्रीपविशेषः । तद्दीपजति, चि । यथा, महा-
भारते । २ । ३२ । ६६ ।
“तिमिङ्गलश्च स वृषं वशे लब्ध्वा महाभारतः ॥”)
तिमिङ्गलगिन्, पुं, (तिमिङ्गलमपि गिरतीति ।
गृ + कः । सुम् च ।) महामनुष्यविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१४ ॥
तिमितः, चि, (तिम + कर्त्तरि क्तः ।) निखलः ।
इति घराणि ॥ (यथा, पञ्चदशी । २ । ३५ ।
“अतस्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ॥”)
जिह्वः । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥
तिमिरं, ज्जी, (तिन्धतीति । तिम + “इषिमि-
सदीति ।” उणां । १ । ५२ । इति किरच् ।)
अन्धकारः । इत्यमरः । १ । १० । ३३ । (यथा,
रामायणे । २ । २८ । १८ ।
“अतीववातस्तिमिरं वृषुषा चास्ति निखलः ।
भयानि च महान्धश्च अतो दुःखतरं वनम् ॥”)
नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणमाह माधवकरः ।
“तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः ।
रणाद्धि सर्वतोऽङ्घ्रिं लिङ्गनाशमतः परम् ॥”
(अस्य लक्षणानि यथा,—
“दोषे मङ्गलसंस्थाने मङ्गलाग्नीव पश्यति ।
द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते ॥
दृष्टेरभ्यन्तरगते दृष्टदृष्टविपर्ययम् ।
नान्दिकस्यमधःसंस्थे दूरगं नोपरिस्थितम् ॥
पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमात्मनः ।
प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलास्थिते ॥
तेनोद्भूतोऽपि नाशस्तु चेत्तादृशोऽपमम् ।

तिमिरः

यथा बर्धश्च दृश्यते दृष्टिर्दृष्टि च क्रमात् ।
तथाप्युपेक्षमात्रस्य चतुर्थं पटलं गतः ।
लिङ्गनाशं मनः कुर्वन् दृष्टयेद्दृष्टिमण्डलम् ।
तत्र वातेन तिमिरे आविष्टमिव पश्यति ।
अन्नादिवानाभावं प्रसन्नचेष्टते सङ्घः ।
आनागि केशान् मण्डपान् रक्षणीचोपेक्षते ७५ च ।
काचीभूते इगदवा पश्यन्नास्त्रमनाधिकम् ।
चन्द्रोपादनेकात् वक्रमन्त्रमपि मन्यते ।
दृष्टः काचो दृष्टं कुर्वान्नोपमाहतामिव ।
आदिवानाभां विलीयं कृष्णं वा हतदर्शनाम् ।
सलिङ्गनाशो वाते तु सङ्घोचयति दक्षिणः ।
दृष्टमण्डलं विशदयन्मन्त्रीरादगवौ स्मृता ।
पित्तके तिमिरे विद्युत् खद्योतद्योतदीपितम् ।
शिशितित्तिरिपिच्छाभं प्रायो नीलञ्च पश्यति ।
काचे दृष्टाचनीनाभा तादगेव च पश्यति ।
अर्केन्द्रपरिवेवाभिमरीचीमधुनि च ।
भङ्गनीला निराजोका दक्षिणधा लिङ्गनाशतः ।
दृष्टिः पित्तञ्च दृष्टाया वा दृष्टा दृष्टदर्शना ।
भवेत् पित्तविदग्धाया पीता पीताभदर्शना ।
कफेन तिमिरे प्रायः क्षिण्यं चेतश्च पश्यति ।
शङ्खेन्द्रकुम्भसमैः कुसुदैरिव आचितम् ।
काचे तु निष्पन्नेभ्यः प्रदीपाद्वैरिवाचितम् ।
सिताभा वा च दृष्टिः स्याद्विङ्गनाशे तु लक्ष्यते ।
मूर्तः कपो दृष्टिगतः क्षिण्यो दर्शननाशनः ।
विन्दुर्जलस्येव चलः प्रक्षिण्योपटसंस्थितः ।
उर्ध्वं सङ्घोचमायाति ह्यायायां परिसर्पति ।
शङ्खकुम्भेन्द्रकुसुदस्फटिकोपमशुक्तिमा ।
रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति ।
काचेन रक्ता लक्ष्या वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ।
लिङ्गनाशेऽपि तादृक्दृष्टिर्न्यभा हतदर्शना ।
संसर्गसन्निपातियु विद्यात् सङ्घीयलक्षणां ।
तिमिरादीनकसाच तैः स्याद्विङ्गनाशेऽपि च ।
तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ।
इति वाभटेनोत्तरस्थाने द्वादशेऽध्याये उक्तम् ।
अस्य चिकित्सा यथा,—
“तिमिरं काचतां याति काचोऽप्यान्ध-
मुपेक्षया ।
नेत्ररोगेऽप्यतो धोरं तिमिरं साधयेद्दृष्टम् ।
तुलां पचेत् जीवन्त्या द्रोणीऽपी पादशेषितैः ।
तत्काये द्विगुणं चौरं हृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
प्रपौष्टरीककाकोली पिप्पली लोत्रसैन्धवेः ।
शताङ्का मधुकद्राद्या सितारक्तफलत्रयेः ।
कार्ष्णिकैर्निष्ठितं पीतं तिमिरापहरं परम् ॥”
“पटोलनिम्बकटुका दार्जीसैयवराष्ट्रवम् ।
सधन्वयासत्रायन्ती पर्यटं पालिकं पृथक् ।
प्रस्थमामलकानाञ्च काचयेन्नखस्येऽभ्रसि ।
तदाऽपि कटुपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं हृतान् पचेत् ।
सुखभूनिम्बदृष्टाङ्गकुटजोदीच्यचन्दनैः ।
सपिप्पलीकैस्तुसर्पिर्वायकानां स्य रोगजित् ।
विप्रधन्वरादुष्टावैसर्पापचिकित्सुत् ।
विधेवाङ्गुलतिमिरनक्तान्द्रोव्यान्नादाहृतम् ॥”

तिमिरः

“विङ्गनाशा भुजङ्गस्य गन्धपात्रावपचकम् ।
शुक्लतालकयोर्दोर्दौ वङ्गस्यैकोऽङ्गनाचयम् ।
अन्धमूर्खोत्तं भातं पक्वं विमलमङ्गनम् ।
तिमिरान्तकरं लोके द्वितीय इव भास्करः ।
गोमूत्रे कृगलरसेऽन्धकाक्षिके च
क्षीरस्यै हविषि विषे च भास्विके च ।
यत्तुल्यं ज्वलितमनेकप्रो विधित्तं
तत्तुल्यात् गवद्वसं नरस्य चक्षुः ॥”
“रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमप्याङ्गनम् ।
इवत् कर्पूरसंयुक्तमङ्गनं नयनाष्टतम् ॥”
“सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः श्रेष्ठम् ।
वातके तिमिरे तत्र दृष्टमन्त्रान्मसा हृतम् ।
चौरं चतुर्गुणे श्रेष्ठकक्षपक्वं पिबेत्ततः ॥”
“पित्तके तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयेः ।
विपाचितं पाययित्वा क्षिण्यस्य यद्यप्येष्टराम् ।
श्लेष्मोद्भवेऽन्धताकाचवराकणश्चतुर्दशतम् ।
विध्येष्टिरी पीतवनो दद्यात्ताम्रविरेचनम् ॥”
“रक्तके पित्तवत्सिद्धिः शीतेष्वासं प्रसादयेत् ।
“दद्याद्दुग्धरीरान्यूर्ध्वचूर्णितं कणसैन्धवम् ।
तत् श्रुतं सष्टतं भूयः पचेत् चौरं घने पिबेत् ।
शीते चास्मिन् हितमिदं सर्व्वके तिमिरेऽङ्गनम् ॥”
“चक्षुराद्यां सर्व्वकालं मधुस्ये-
र्यन्नः कर्मेभ्यो जीविते यावद्विष्टा ।
अर्थो लोकोऽयं तुल्यरान्निन्द्वानां
पुंसामन्वानां विद्वामनेऽपि वित्ते ॥”
इति चोत्तरस्थाने त्रयोदशेऽध्याये वाभटे-
नोक्तम् ।
“सौवीरमङ्गलशुभ्रान्तायो धातुर्भनःशिला ।
चक्षुष्यं मधुकं लोहा मणयः पौष्यमङ्गनम् ।
सैन्धवं शौकरीरं दृष्टा कतकषाङ्गनं शुभम् ।
तिमिरादिषु चूर्णं वा यत्तिर्न्ययमशुभम् ॥”
“वदने लक्ष्यसर्पस्य निहितं मासमङ्गनम् ।
ततस्तस्मात् ससुद्धृत्य सशुष्कं चूर्णयेद्दुग्धः ।
सुमनःचारकैः शुष्करुर्वाशैः सैन्धवेण च ।
एतन्निद्राङ्गनं कार्यं तिमिरघ्नमशुभम् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ।
तिमिरः, पुं, (तिमिर्यति क्लिद्यति चक्षुरनेन । तिम +
“रविमद्विद्वदीति ॥” उर्ध्वा । १ । ५ । २ । इति किरच् ।)
चक्षुरोगविशेषः । तस्य निदानादि यथा ।
चतुर्थपटलगतदोषमाह ।
“तिमिराख्यः स यो दोषस्तु चतुर्थपटलं गतः ।
रुग्णं सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति कश्चित् ।
अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरुद्धे महागदे ।
चन्द्रादित्यौ स नक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ।
निर्मलानि च तेजांसि भ्राजन्त्यानि च पश्यति ।
स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥
यो दोषः दोषोऽत्र रोगः चतुर्थपटलं वाह्य-
पटलं गतः स तिमिराख्यः । तिमिरदर्शनेन
तिमिरमस्यास्तीति तिमिरः अर्थ आदित्यात् ।
तस्य लक्षणमाह रुग्णद्वौद्यादि । स तिमि-
राख्यः । सर्व्वतः सर्व्वत्र । लिङ्गनाश इति
कश्चित् तन्नामरे लिङ्गनाशसंज्ञः । तस्य निर-

तिमिरः

क्तिश्च । लिङ्गनाशे चिह्नमिति अनेनेति लिङ्गं दृष्टि-
तेजः तस्य नाशोऽस्मिन् इति लिङ्गनाशः ।
अस्मिन्नपि तिमिरेऽपि तमोभूते तमस्तुल्ये ।
अत्र तु भूतशब्दस्तुल्यार्थः । भूतं प्राप्यतीति
समे त्रिभिन्नमरवचनात् । नातिरुद्धे अप्रौढे ।
चन्द्रादित्यौ नक्षत्राणि च पश्यति । अन्तरीक्षे
अन्तरीक्षस्य प्रकाशमयत्वेन तमोऽभिभावात् ।
तेजांसि अमरादेः । भ्राजन्त्यानि रत्नसुवर्णा-
दीनि । अस्मिन् प्रौढे गीरक्षे च चन्द्रादित्यादीन्
पश्यतीत्यर्थः । नीलिकाकाचसंज्ञितः नीलिका-
काचेति नामान्तराभ्यां युक्तः ॥ * ॥
दृष्टिरोगाणां सङ्गानामाणि चाह ।
दृष्टाश्रया घट् च घट्टेव रोगाः
वङ्गलिङ्गनाशा हि भवन्ति तत्र ।
वातेन पित्तेन कफेन सर्व्वे-
रक्तात् परिष्काय विधिश्च घट्टः ॥
दृष्टाश्रया घट् च घट्टेव रोगाः घट् तद् द्वादशे-
त्यर्थः । तत्र लिङ्गनाशाः घट् तान् विदु-
ष्योति वातेनेत्यादि ॥ * ॥
तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः
कफेन चान्यस्त्वय घूमदर्शी ।
यो ह्रस्वनाद्यो नकुलान्ध्रसंज्ञो
गम्भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः ॥
पित्तविदग्धदृष्टादयः घट् । एवं दृष्टादयश्च
घट् । एवं दृष्टाश्रया द्वादशरोगाः ॥ * ॥
तत्र द्वादशौ चाह ।
तत्रैवाभ्यौ गदौ बहौ सन्निमित्तानिभित्तकौ ॥
तेषु वातजस्य लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।
वातेन खलु रूपाणि अमन्तीव च पश्यति ।
आविलान्ध्ररुग्णानि आविह्वानीव मानवः ॥
आविलानि कलुषाणि । अरुग्णानि अशक्त-
लौहियुक्तानि । आविह्वानीव कुटिलानीव ॥ * ॥
पैत्तिकमाह ।
पित्तेनादित्यखद्योतशक्रपापतद्दृष्टुग्यान् ।
वृत्ततत्त्वेव शिखिनः सर्व्वं नीलञ्च पश्यति ॥
आदित्यादीनां गुणान् रूपाणि ॥ * ॥
श्लेष्मिकमाह ।
कफेन पश्येद्रूपाणि क्षिण्वानि च सितानि च ।
सलिलप्रावितानीव जालकानीव मानवः ॥ * ॥
सन्निपातजमाह ।
सन्निपातेन चित्राणि विपरीतानि पश्यति ।
बहुधापि द्विधा वापि सर्व्वत्रयेव समन्ततः ॥
ह्रीनाधिका सान्ध्या वा व्योतीत्यपि च
पश्यति ॥
चित्राणि नानावर्णानि । विपरीतानि वैपरीत्यं
विह्वलीति बहुधेत्यादि ॥ * ॥
रक्तजमाह ।
पश्येद्रक्तेन रक्तानि तर्मांसि विविधानि च ।
हरितान्यथ लक्ष्यानि पीतान्यपि च मानवः ॥ * ॥
परिष्कायिनमाह ।
रक्तेन चर्म्मिन् पित्तं परिष्कायिनमाचरेत् ।
तेन पीता दिशः पश्येदुद्यन्तमिव भास्करम् ॥

तिलः

यथाच मनुः । ५ । ४० ।

“ओषधः पशवो वृक्षास्तियंश्चः पत्तिगस्तथा ॥”

“तियंश्चः कूर्मादयः ॥” इति तट्टीकार्या कुलक-

भट्टः ॥) पशुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०८ ॥

(यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ११६ ।

“तियंश्चं मानुषं वापि यो न्यतं संस्पृशेत् कुधीः ।

पञ्चगव्येन मुक्तिः स्यात् तस्य चान्द्रायणीन च ॥”

वक्रगात्री । इति शब्दरत्नावली ॥

तियंश्चो, जौ, (तियंश्च + स्त्रियां ङीप् ।)

तिरञ्चो । स्त्रीपशुपण्यादिः । इति सुगबोधम् ॥

तिल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-

सकं-सेट् ।) ज्ञसौ । तिलति । इति दुर्गादासः ॥

तिल, क प्र छिह्रि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-

तुर्दा च-परं-अकं सेट् ।) छिह्रि छिगधीभावे ।

क, तिलयति । प्र, तिलति तैलेनाङ्गम् । इति

दुर्गादासः ॥

तिलः, पुं, (तिलति स्त्रियति तैलेन पूर्यो भवतीति ।

तिल + “इगुपधञेति ।” ३ । १ । ३५ । इति कः ।)

श्वनामख्यातशस्यम् । तत्पर्यायः । होम-

घान्यम् २ पवित्रः ३ पिष्टतर्पणः ४ पापघ्नः ५

पूतघान्यम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ छेह-

फलः ७ छेहफलपूरफलः ८ । अस्य गुणाः ।

रसे कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । सुवर-

त्वम् । गुरुत्वम् । विपाके कटुत्वम् । स्वादुत्वम् ।

क्षिप्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्तकारित्वम् ।

बल्यत्वम् । केशाहितत्वम् । हृिमस्पर्शत्वम् ।

त्वच्यत्वम् । स्तन्यत्वम् । ग्रन्थी हितत्वम् । दन्थ-

त्वम् । अल्पस्त्रकारित्वम् । ग्राह्यत्वम् । वात-

घ्नत्वम् । अमिमतिप्रदत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

वर्णकारित्वम् ॥ * ॥

“कृष्णः प्रथमतः सितोऽल्पगुणः क्षीणः किलान्ये

तिलाः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च । भावप्रकाशः ।

“कृष्णश्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लानि मध्यमः सितः ।

अथ ह्रीनतराः प्रोक्तास्तज्ज्ञै रक्तादयस्तिलाः ॥”

तत्तैलगुणाः । अलङ्कारत्वम् । केश्यत्वम् । मधु-

रत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् ।

तीक्ष्णत्वम् । वनकारित्वम् । कफवातजन्तु

खर्जुव्रणकण्डूतिनाशित्वम् । कान्तिदत्वम् ।

वक्ष्यभ्यङ्गपाननस्यकर्णाक्षिपूरणेषु हितत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (तिलप्रतिग्रहनिषिधो

यथा, ब्रह्मपुराणे ।

“ब्राह्मणः प्रतिग्रहीयान् वृत्तार्थं साधुतस्तथा ।

अथैवमपि मातङ्गतिलनीहाञ्च वर्जयेत् ॥”

तिलदाने फलमाह विष्णुः ।

“तिलप्रदः प्रजामिष्टा दीपदक्षस्तुतमम् ॥”

तथा महाभारते ।

“कन्यमुत्थाय यो विप्रः ज्ञातः शुक्लेन वाससा ।

तिलपात्रं प्रयच्छन् वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”

शुद्धितत्त्वे ।

“प्रेतसुहृदश्च यो दद्यात् हेमगर्भास्तिलानृप ! ।

तिलकः

यावन्मस्ते तिलाः स्वर्गे तावत्कालं स मोक्षेति ॥”

सप्तमीं नवमीं पञ्चकालञ्च त्यक्त्वा तिलतैलेना-

ङ्गानि विन्द्य स्वानं कर्तव्यम् । यथा, मार्क-

ण्डेये ।

“सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मनुः ।

श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।

सप्तमीं नवमीञ्चैव पञ्चकालञ्च वर्जयेत् ॥”

तिथितत्त्वे जन्मतिथिज्ञेये ।

“तिलोद्वृत्तौ तिलस्त्रायौ तिलहोमौ तिलप्रदः ।

तिलभुक् तिलवापी च षट्तिनी नावसीदति ॥”

रात्रौ तिलान्वितवस्तुमात्रं न भक्षयेत् । यथा,

काशीखण्डे ।

“सर्वञ्च तिलसम्बद्धं नाद्यादस्मिन्ने रवौ ॥”

तिलैस्तर्पणनिषिधस्तत्प्रतिप्रसवादिकञ्च तर्पण-

शब्दे द्रष्टव्यम् ॥) तिलकालकः । यथा,—

“देवगुरुप्रसादेन लिङ्गार्थे मे सरस्वती ।

तेनाहं नृप जानामि भातुमन्यास्तिलं यथा ॥”

इति कालिदासः ॥

(स्वल्पप्रमाणम् । तिलतुल्यात्वादस्य तथात्वम् ।

यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३२८ ।

“तिलं तिलं तं कृत्वा च चित्तिपुरिदं सन्तः ।

नगराग्निगतेः सैन्यैर्हन्ममानाः पदे पदे ॥”

तिलकं, जौ, (तिलति स्त्रियति तैलेन । तिल +

“कुन् प्रिष्टिर्नञ्योः ।” इति कुन् ।) जौम ।

कृष्णवर्णसौवर्चलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥

सौवर्चलम् । इति मेदिनी । कं, १०० ॥

तिलकः, पुं, (तिल इव कायतीति । के + कः ।)

पुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । विशेषकः २

सुखमखनकः ३ पुष्पकः ४ पुष्पः ५ स्थिर-

पुष्पो ६ किमरुहः ७ दम्बरुहः ८ षट्पत्तीवः ९

तरुणिकटाक्षकामः १० वासन्तसुन्दरः ११

दुग्धरुहः १२ भालविभूषणसंज्ञः १३ पुष्पागः १४

रेठकः १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चुरकः

१६ श्रीमान् १७ पुरुषः १८ कृचपुष्पकः १९ ।

इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ४१ ।

“न खलु प्रोभयति स्म वनस्थलीं

न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥”

अस्य गुणाः । पाके कटुत्वम् । वातपित्तकफ-

नाशित्वम् । बलपुष्टिभेदः कारित्वम् । ज्वलत्वम् ।

लघुत्वम् । तत्त्वगुणाः । कषायत्वम् । उष्ण-

त्वम् । पुंस्त्वदन्तदोषक्षिप्रोफत्रणरक्तदोषनाशित्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (तिल + स्वार्थे

कुन् ।) शरीरस्थतिलः । तत्पर्यायः । तिल-

कालकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ कालकः ३

पिष्टः ४ जडुलः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ मरु-

वकः । इति रत्नमाला ॥ अश्वभेदः । रोग-

भेदः । इति मेदिनी । कं, १०० ॥ शेषस्य

निदानलक्षणं यथा,—

“कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।

वातपित्तकफोष्णैकात् तान् विद्यात्तिलकाल-

कान् ॥”

इति माधवकरः ॥

तिलकः

प्रधाने त्रि । इति नामार्थचरित्रमञ्जरी । भुवक-

भेदः । यथा,—

“पञ्चविंशतिवर्णाङ्गितिलको भुवको भवेत् ।

इष्टञ्चक्षुपुटे तस्य रसे वीरेऽङ्गतेऽपि वा ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

तिलकः, पुं जौ, (तिलवत् तिलपुष्पवत् कायतीति ।

के + कः ।) चन्दनादिना ललाटादिद्वादशाङ्ग-

कर्तव्यचिह्नविशेषः । तत्पर्यायः । तमालपत्रम् २

चित्रकम् ३ विशेषकम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ ।

१२३ ॥ (यथा, माघे । ३ । ६३ ।

“विशेषको वा विशिष्टश्च यस्याः

श्रियं त्रिलोकौतिलकः स एव ॥”

अथ द्वादशतिलकविधिः । पद्मपुराणे उत्तर-

खण्डे ।

“ललाटे केशवं ध्यायेन्मारायणमयोदरे ।

वक्षःस्थले माधवमु गोविन्दं कच्छकूपके ।

विष्णुञ्च दक्षिणे कुक्षौ बाहौ च मधुसूदनम् ।

त्रिविक्रमं कन्धरे तु वामनं वामपार्श्वके ॥

श्रीधरं वामबाहौ तु हृषीकेशमु कन्धरे ।

पृष्ठे तु पद्मनाभञ्च कर्णा दामोदरं न्यसेत् ॥

तत्प्रक्षालनतोयमु वासुदेवेति नृहृदि ॥”

किञ्च ।

“ऊर्ध्वपुष्पं ललाटे तु सर्वेषां प्रथमं स्मृतम् ।

ललाटादिक्रमेणैव धारणमु विधीयते ॥ इति ।

एवं न्यासं समाचर्य सम्यग्दायानुसारतः ।

न्यसेत् किरीटमन्त्रञ्च नृहृदि सर्वार्थसिद्धये ॥”

अथ किरीटमन्त्रः । ओम् श्रीकिरीटकेयूर-

हारमकरकुल्लचक्रशङ्खगदापद्महस्तपीताम्बर-

धरश्रीवत्सङ्क्रितवक्षःस्थलश्रीभूमि-सहितस्वात्म-

न्योतिर्दीपिकाराय सहस्रादित्यतेजसे नमो

नमः ।” इति श्रीहरिभक्तिविज्ञाने ४ विज्ञानः ॥

तस्य धारणप्रकारो यथा,—

“द्वादशाङ्गे ललाटादौ तिलकं हरिमन्दिरम् ।

ज्ञानार्त्तं वैष्णवं कुर्व्यात् प्रत्येकं लङ्घनामभिः ॥

वामे वक्षसि नेत्रार्त्तं गच्छेत् श्रेष्ठं शङ्खचिह्नितम् ।

तथैव दक्षिणे कुर्वाद्द्वारेचक्राङ्कितं सुमे ! ॥ * ॥

ललाटे केशवं विद्यात् कच्छे श्रीपुरुषोत्तमम् ।

वामबाहौ वासुदेवं सखे दामोदरन्तथा ॥

गोविन्दं दक्षिणे पार्श्वे वामे चैव त्रिविक्रमम् ॥

विष्णुं सखे कर्णस्थले दक्षिणे मधुसूदनम् ।

श्रीरोमध्वे हृषीकेशं पद्मनाभञ्च पृष्ठतः ॥

हरेशदशनामानि पठित्वा तिलकानि तु ।

यः कुर्व्यादेवमो नित्यं स प्रेमभक्तिमाप्नुयात् ॥ * ॥

ये कच्छलक्षतुलसीभवकाष्ठमाला

ये द्वादशाङ्गहरिनामलतोर्ध्वपुष्पाः ।

ये लङ्घनभक्तिसुहृदा हृतशङ्खचक्रा-

स्तं वैष्णवा भुवनमासु प्रविचरन्ति ॥ * ॥

तिलकन्तर्ध्वपुष्पास्तं मध्यस्थिद्वं हि नारद ! ।

यदि कुर्व्याललाटे तद्विज्ञेयं हरिमन्दिरम् ॥

आनासाभलमाश्रित्य शिरोमध्यगतं सुमे ।

हरिपादाङ्गतं नावाभलमारुह्य यत्नतः ॥

तिलकः

हरिमन्दिरं च सर्वं तत्रावावर्तनीयकम् ।
 श्रीराधावल्लभं यत्तिलकं तुमनोहरम् ॥
 यौगलं तत्तु विशेषं यदि मध्यसुरङ्गितम् ॥ * ॥
 यदूर्ध्वपुष्पं तिलकं शोभनं तन्मनोहरम् ।
 तन्मध्यपीतरेखं श्रीमन्नामानुजं विदुः ॥ * ॥
 श्रीरामोपासना यस्तु तिलकं तूर्ध्वपुष्पकम् ।
 भवोन्मथे यत्किञ्च स्यादयदि विप्र ! मनोहरम् ॥
 हरेः सर्वावताराणां मत्स्यादीनां विशेषतः ।
 उपासकाणां तिलकं केवलं हरिमन्दिरम् ॥ * ॥
 ऊर्ध्वपुष्पं द्विजः कुर्व्यात् चित्रियाणां तथैव च ।
 वैष्णवानां तथा विप्र ! शूद्रादीर्मण्डलात्मनः ॥
 अष्टिद्रव्यपुष्पं ये कुर्वन्ति जनाधमाः ।
 तेषां ललाटे सततं शुभः पादो न संशयः ॥
 इष्टा भावे द्विजातीनामाष्टिद्रव्यपुष्पकम् ।
 कार्यः लघुस्मृतिं लब्ध्वा वक्ष्यामि तदेवमुत्तमम् ॥
 ललाटे दक्षिणे ब्रह्मा वसेद्दामे महेश्वरः ।
 मध्ये विष्णुर्लसेन्नित्यं तस्मान्मध्यं न लेपयेत् ॥ * ॥
 वस्तुनं तिर्यग्वाष्टिद्रव्यं ह्रस्वं दीर्घं ततं न तु ।
 ब्रह्मलक्षणसंयुक्तं तिलकं यत्तिर्यकम् ॥
 खनिजयष्टिद्रव्यं त्रिगुणसुखराजतम् ।
 त्रिपुष्पमूर्ध्वपुष्पं तिलकं यत्तिर्यकम् ॥
 प्रमाणान्तर्गुणस्य दीर्घं स्यात् कलिर्वर्द्धनम् ।
 आनासाभलमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगतं यदि ॥
 शूद्रस्यैकाङ्गुलं प्रोक्तमायत्तं इष्टाङ्गुलं विश ।
 चक्षिणे चतुर्गुलं तद्वद्ब्राह्मणे चतुरङ्गुलम् ॥
 नासिकायास्त्रिभागे को भागो मानं यो भवेत् ।
 भुवोन्मथ्यादधःस्थानं मूलमाहुर्मनीषिणः ॥ * ॥
 ब्रह्मचारी यद्वक्ष्ये वानप्रस्थो यत्तिलका ।
 कुर्व्याद्यदूर्ध्वपुष्पं तदेवैवा हरिमन्दिरम् ॥
 वैष्णवा विप्र ! भूपासन्तु वैष्णवश्रद्धाश्रमाः ।
 यदूर्ध्वपुष्पं विष्टयुक्तदेव हरिमन्दिरम् ॥
 नरो वायुधवा नारी यदि लक्ष्यपथं लभेत् ।
 यन्नतस्तुलसीमाला सन्ध्याया हरिमन्दिरम् ॥
 मध्यच्छिद्रं न कुर्व्याद्यस्तिलकं यदि वैष्णवः ।
 अपदं तच्चितातुल्यं भवेन्नारद ! नान्यथा ॥ * ॥
 दण्डाकारद्विरेखं यत्तिलकं मूलकोणकम् ।
 मध्यच्छिद्रं तत् प्राङ्मुखं तूर्ध्वपुष्पं मनोहरम् ॥
 अष्टोत्सवाक्षकलिकाकारं तिलकसुत्तमम् ।
 मध्यच्छिद्रं युग्मरेखमूर्ध्वपुष्पं प्रकीर्तितम् ॥ * ॥
 तीर्थन्द्यस्तकाञ्च विलो मलयसम्भवम् ।
 अश्वत्थतुलसीमूलनृतिका गोप्यदस्य च ॥
 जाङ्घीर्यन्महानिम्बतुलसीकाञ्चमेव च ।
 कस्तूरी कुङ्कुमं फलं गुणसिद्धं रक्तचन्दनम् ॥
 गोरोचना गन्धकाष्ठं जलं चागुरु गोमयम् ।
 घाञ्जीमूलस्य नट्यन्मो हरिद्रा गोयहस्य च ॥
 जानान्ते सर्ववर्णानामाश्रमाणां तथैव च ।
 एतानि तिलकाभ्याहुः सन्ध्यादिसर्वकर्मसु ॥ * ॥
 अपि च ।
 “गङ्गातुलसीमूलनृतिका मलयोद्भवम् ।
 साधोचरवर्णनं रत्नो नट्योदस्य च ॥
 याच्यन्मूलनट्योपीचन्दनं तीर्थनृतिका ।
 कुङ्कुमं तुलसीकाष्ठं वैष्णवास्तुतनृतिका ॥

तिलकी

गोरोचना च कस्तूरी हरिद्रागुणचन्दनम् ।
 यन्मोक्तनृतिका गन्धः पद्मकं हरिचन्दनम् ॥
 गन्धकाष्ठं महाविम्बो यस्तुनातीरनृतिका ।
 गुरुपादरजोवारिणी साञ्ज्वाङ्गरजोले ॥
 ललाटे प्रतिदिनं जानमेतेर्गन्धकाष्ठदिभिः ।
 चारु यत्तिलकं ग्राह्यं तन्नाम्ना वैष्णवैर्धुवम् ॥ * ॥
 काम्यं नैमित्तिकं निर्वह्यन्तु किञ्चित् कर्म नारद ! ।
 वर्णाश्रमाणां तस्मास्ति जानान्ते तिलकं विना ॥
 कर्म वर्णाश्रमाणां स्यात् देवं पैत्रं न तत्फलम् ।
 जानं सन्ध्या पश्यन्तान् पैत्रं होमादि कर्म यः ।
 विना तिलकदर्भाभ्यां कुर्व्यात्तन्निष्फलं भवेत् ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
 “वीर्यादर्शे जले वापि यो विदध्यात् प्रयत्नतः ।
 ऊर्ध्वपुष्पं महाभागः स याति परमाङ्गतिम् ॥”
 इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ * ॥
 “शिवगमे दीक्षितेस्तु धार्यं तिर्यक् त्रिपुष्पकम् ।
 विष्णुगमे दीक्षितस्तु ऊर्ध्वपुष्पं विधारयेत् ॥”
 इति नागोजीमठधृतसूक्तसंहिता ॥
 तिलकटः पुं, तिलस्य रजः । (तिल + “अलावृ-
 तिलोमाभ्रभाभ्यो रजस्युपसंस्थानम् ॥” ५ । २ ।
 २६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या कटच् ।) तिलपूर्णम् ।
 इति शब्दार्थकल्पतरुः आकरणाच्च ॥
 तिलका, स्त्री, (तिलस्ति लवीजकोष इव काय-
 तीति । कै + कः ।) हारभेदः । इति जटा-
 धरः ॥ (यदुत्तरपादके कन्दोभेदे । शब्दार्थ-
 चिन्तामणिधृततल्लक्षणादिकं यथा,—
 “सगण्डितयं भवतीह यदा ।
 रसवर्णपदा तिलकंति तदा ॥”
 उदाहरणम् ।
 “वगमालिकाया सकलालि ! यथा ।
 पुनरेति कथं मम, दृष्टिपथम् ॥”)
 तिलकालकः, पुं, (तिल इव कालकः लघुवर्णः ।)
 शरीरस्थतिलः । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥
 तल्लक्षणां यथा,—
 “लक्ष्यानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।
 घातपित्तकफोद्रेकास्तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥”
 समानि अनुवृत्तानि । अयं तिल इति लोकं
 प्रसिद्धः । तच्चिकित्सा यथा,—
 “चर्मैकीलं जतुमणिं मशकान् तिलकालकान् ।
 उत्तल्य शस्त्रेण दहेत् चारासिन्ध्यामशेषतः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 तिलयुक्तः । इत्यमरटीका ॥
 तिलकाश्रयः, पुं, (तिलकस्य आश्रयः ।) ललाटम् ।
 इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 तिलकिट्टं, स्त्री, (तिलस्य किट्टं मलम् ।) तिल-
 मलम् । (खडल इति भाषा ।) तत्पठ्यायः ।
 पिण्याकः २ तिलखलिः ३ । अस्य गुणाः । ग्लप-
 नत्वम् । रुचत्वम् । विष्टम्भत्वम् । दृष्टिदूषण-
 त्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
 तिलकी, [नृ] चि, (तिलकमख्यस्येति । तिलक +
 इनिः ।) तिलकयुक्तः । यथा । शिखी तिलकी
 कर्मे कुर्व्यात् । इति स्मृतिः ॥

तिलधे

तिलचित्रपत्रकः, पुं, (तिलचित्राणि तिलचित्र-
 युक्तानि पत्राणि यस्य । कप् ।) तैलकन्दः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 तिलचूर्णं, स्त्री, (तिलस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृत-
 तिलः । तत्पठ्यायः । तिलकल्कम् २ पल्लम् ३
 पिटकम् ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुच्य-
 त्वम् । पित्ताश्रयपुष्टित्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ८३ ।
 “तत्तिलानाम् लुब्धयित्वा तिलचूर्णं ब्राह्मणं
 भोजयिष्यामि ॥”)
 तिलतल्लकं, स्त्री, (तिलस्य तल्ल इव संक्षेपेण
 कायतीति । कै + कः । तिलतल्लवत् दृढ-
 संक्षेपणादस्य तथात्वम् ।) आलिङ्गनम् । इति
 शब्दमाला ॥ तिलमिश्रिततल्लम् ॥ (तिलस्य
 शस्यञ्च ॥)
 तिलतेलं, स्त्री, (तिलस्य ज्ञेहः । तिल + “ज्ञे
 तैलच् ॥” ५ । २ । २६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
 तैलच् ।) तिलज्ज्ञेहः । तिलेषु तैलम् । इति
 आकरणाच्च ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
 सर्वेभ्यस्त्विह तैलेभ्यस्ति तिलं प्रशस्यते ॥”)
 अस्य गुणाः । तिलशब्दे द्रव्याः ॥ (अपरे
 गुणाश्च । यथा, चारीते १ स्थाने नवमेऽध्याये ।
 “तच्च ज्ञेयं समासेन यथायोगं यथाविधि ।
 कथायानुरसं स्वादु स्रग्मसुष्णं अवापि च ॥
 पित्तलङ्घातशमनं श्लेष्मरीगादिवर्द्धनम् ।
 अल्पं रुचिकरं मेध्यं कण्ठकुष्ठविकारनुत् ॥
 रुध्यं श्रमापहं ज्ञेयं तिलतेलं विदम्बुधाः ।
 छिन्ने भिन्ने च्युते दृष्टे क्षते भस्मेऽमिदाहके ॥
 वाताभिव्यन्दिस्फुटने चाभ्यङ्गे तिलतेलकम् ।
 विधे आलशौनसस्य संकाभ्यङ्गावगाहनं ॥
 पाने वस्तौ च नस्ये च तथाकर्णप्रपूरणे ।
 तिलतेलं विधेयं स्यात् सर्वरोगनिवारणम् ॥”
 “तथा क्षिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टच्युतमथितपात-
 पिच्छितभस्मस्फटितचारासिन्ध्याविश्लेष्टदारि-
 ताभिहतदुर्भेदगन्धालविदष्टप्रभृतियु च परि-
 धेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतेलं प्रशस्यते ।
 तद्वस्त्रेषु च पाने च नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
 अन्नपानविधौ चापि प्रयोष्यं वातशान्तये ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)
 तिलधेनुः, स्त्री, (तिलं विहितं धेनुः । शाक-
 पार्थिवादिवत् समासः ।) तिलनिर्मिता धेनुः ।
 यथा,—
 “विधानं तिरुभंगोत्तं द्रष्टुं शीघ्रं द्विजोत्तम ! ।
 सुनिः प्राह विधानं यत् तच्छृण्वन् नराधिप ! ॥
 योऽशाढमयी धेनुश्चतुर्भुवनसको भवेत् ।
 इन्द्रदण्डमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः ॥
 नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा युक्कमयी तथा ।
 स्थितां लक्ष्मिजने धेनुं वासोभिर्व्यासितां शुभाम् ॥
 सज्जं वासितां कृत्वा पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
 सर्वार्थधिसमायुक्तां मन्त्रपञ्चानु दापयेत् ॥
 अन्नं मे आयनी सद्यः पानं सप्तरसाक्षया ।
 कामं सन्ध्यापयास्माकं तिलधेनुमुपाज्जीताम् ॥

यज्ञानि त्वां देवि ! भक्ता कुटुम्बार्थं विशेषतः ।
कुटुम्बकामं कुर्वतां तिलधेनो ! नमोऽस्तु ते ॥
एवंविधां नरो दत्त्वा तिलधेनुं वृषोत्तमम् ।।
सर्वकामसमाप्तिम् कुर्वते नात्र संशयः ॥”

इति पाप्मो वृष्टिलक्षणम् ॥

तिलपर्णः, ज्ञो, (तिलस्यैव पर्णमस्य ।) चन्दनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तचन्दनम् । यथा,
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

“रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं सुदचन्दनम् ।

तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रवाणपर्णं स्मृतम् ॥”

तिलस्य पर्णम् ।) तिलवृक्षपत्रम् ॥

तिलपर्णः, पुं, (तिलस्य पर्णानीव पर्णान्यस्य ।)
श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिलपर्णिका, स्त्री, (तिलपर्ण + स्त्री कन् टाप्
च ।) रक्तचन्दनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,—
“वेनायं वृक्षतो वावा कुन्तली तिलपर्णिका ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

तिलपर्णी, स्त्री, (तिलस्यैव पर्णान्यस्याः । पाक-
कर्त्रेति ङीष् । तिलपर्णी नदी आकरोऽस्यस्या
इति अच् ङीष् च । इत्यमरटीका ।) रक्त-
चन्दनम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३२ ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।

“चित्रकस्तिलपर्णी च कथमोषहरो लघुः ॥”

नदीविशेषः । इत्यमरटीका । २ । ४ । १३२ ॥)

तिलपिचटं, ज्ञो, (तिलस्य पिचकम् । घृषोदरादि-
त्वात् साधुः ।) तिलपिचकम् । इति केचित् ॥
तिलकुटा इति भाषा ॥

तिलपिङ्गः, पुं, (निष्कलस्तिलः । तिल + “तिला-
निष्कलात् पिङ्गपेजौ ॥” ४ । २ । ३६ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या पिङ्गः ।) निष्कलतिलवृक्षः । इत्य-
मरः । २ । ६ । १६ ॥

तिलपेजः, पुं, (निष्कलस्तिलः । “तिलानिष्कलात्
पिङ्गपेजौ ॥” ४ । २ । ३६ । अस्य वार्तिकोक्त्या
पेजः ।) निष्कलतिलः । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥

तिलमयूरः, पुं, (तिलाङ्गतितवृ चित्रितो मयूरः ।
शाकपार्थिववत् खमासः ।) मयूरविशेषः । तत्-
पर्यायः । गुह्यटकाः २ । इति त्रिकाशेषः ॥

तिलरसः, पुं, (तिलस्य रसः ।) तिलतैलम् । इति
शब्दार्थकल्पतटः ॥

तिलखेडः, पुं, (तिलस्य खेडः ।) तिलतैलम् ।
इति शब्दार्थकल्पतटः ॥

तिलाङ्कितदनः, पुं, (तिलवदङ्कितानि दलानि
यस्य ।) तैलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिलापय्या, स्त्री, (तिलवत्तुल्यं सुदृश्यापयं वीज-
मस्याः ।) कण्वजीरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तिलितुषः, पुं, गोनसवर्षः । इत्यमरः । १ । ८ । १५ ॥

तिलोत्तमा, स्त्री, (तिलैः तिलप्रमाणैः सर्वरत्ना-
नामंशैश्च समाना ।) खर्वेष्टा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ तस्या नामकारणं यथा, महा-
भारते । १ । २१२ । १७ ।

“तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता ।

तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥”

तिलौदनं, ज्ञो, (तिलमिश्रितं ओदनम् ।) जहरः ।
इति चारावली । १६६ ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ६६ । १० ।

“तत्तिलौदनं सुखा पुनः पुनरघः शिराः ॥”

तिलौदनमिति पाठोऽपि दृश्यते ॥)

तिल्यं, ज्ञो, (तिलानां भवनं क्षेत्रं वा । तिल +
“विभावा तिलमाधोमभङ्गाद्यर्थः ॥” ५ । २ ।
४ । इति यत् ।) तिलक्षेत्रम् । तत्पर्यायः ।
तैलीनम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ (तिलाय
इतिम् । “खलयवमासतिलवृक्षस्यार्थः ॥” ५ ।
१ । ७ । इति यत् । तिलहिते, जि ॥)

तिल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) लङ्गयान्तः । इत्सी । तिङ्गति ।
इति दुर्गादासः ॥

तिल्यः, पुं, (तिलतोति । तिल + “उल्गादयश्च ॥”
उज्या । ४ । ६५ । इति वन्प्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) लोभः । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥
श्वेतलोभः । इति तट्टीकायां सुभूतिः ॥ रक्त-
लोभः । इति स्वामी ॥

तिल्यकः, पुं, (तिल्य + स्त्री कन् ।) लोभः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
“तिल्यकस्तु मतो लोभो वृक्षतृपन्नस्तिरीटकः ॥”

अस्य विशिष्टव्यवहारो यथा,—

“तस्य मूलत्वं युष्कामन्यस्त्वलव्यञ्जिताम् ।

पर्यायेतु त्रिधा ज्ञत्वा द्वौ भागौ च्योतयेत्ततः ॥

लोभस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ।

भागं तं दशमूलस्य पुनः कायेन भावयेत् ॥

युष्कं चूर्णं पुनः ज्ञत्वा तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।

दधितक्रसुरामखम्बुजैर्द्वेन्द्वीधुना ॥

रसेनामलकानां वा ततः पाण्डित्यं पिबेत् ॥”

“तिल्यकस्य कषायेण दशमूलः सुभाविताम् ।

मात्रां कम्पिलकस्यैव कषायेण पुनः पिबेत् ।

चतुरङ्गुलकल्पेन खेडोऽन्यः कार्यं एव च ॥”

“तिल्यकस्य कषायेण कल्मेण च वज्रकर्करः ।

सष्टतः साधितो खेडः स च श्रेष्ठं विरेचनम् ॥”

इति चरके कल्पस्थाने नवमेऽध्याये ॥)

तिलङ्गः, पुं, (तिलानि गावो यस्मिन् काले दोह्याय ।
“गावो हि रान्निप्रथमनादिकायामतीतायां
विश्रान्ताः सखः उत्थाप्य दुह्यन्ते ॥” इति जय-
मङ्गलः । “तिलद्वगुप्रभृतीनि च ॥” २ । १ ।
१७ । इति निपातनात् साधुः ।) सन्धाकालः ।
यथा, भट्टः । ४ । १४ ।

“व्यातिष्ठङ्गु जपन् सन्धां प्रक्रान्तामायनोगवम् ॥”

तिथ्यः, पुं, (तुल्यन्यस्मिन्निति । तुष + क्यप् । निपा-
तनात् साधुः ।) पुष्यनक्षत्रम् । इत्यमरः ।
१ । ३ । २२ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६० । ७७ ।

“यदा सूर्यश्च चन्द्रश्च तथा तिथ्यद्वयस्यतो ।

एकराशौ समेयन्ति प्रवृत्त्यति तदा ज्ञतम् ॥”

तिथ्यः पुष्यनक्षत्रं पौषमास्यान्वख्येति ।

अच् ।) पौषमासः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलियुगम् । इति मेदिनी । ये, २८ ॥ (अथ ज्योति-
रपि दृश्यते । यथा, महाभारते । ६ । १० । ४ ।

“यस्मादि भारते कर्णे हुमाणि भरतवर्षम् ।
कर्तुं वेता ह्यारभ्य तिथ्यश्च कुरुवर्षम् ॥”

तिथ्यकः, पुं, (तिथ्य एव । स्वार्थे कन् ।) पौष-
मासः । इति शब्दरत्नावली ॥

तिथ्यपुष्या, स्त्री, (तिथ्यौ पौषे पुष्यमख्यतः ।)
आमनकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तिथ्यपला, स्त्री, (तिथ्यौ पौषमासे पलमख्याः ।)
आमनकी । इत्यमरः । २ । ४ । ५७ ॥ (विव-
रयमस्या आमनकीशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

तिथ्या, स्त्री, (तिथ्यः पौषमासः उत्तुपत्तिज्ञान-
त्वेनाख्यस्या इति । अच् टाप् च ।) आम-
नकी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्याः पर्याया
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“धात्री कर्षणला तिथ्या वयस्यामनकी शिवा ॥”

तिथ्या, [नृ] पुं, आधिः । श्रीहिः । यदुः ।
सङ्गावः । इति संक्षिप्तसारे उज्यादिहितिः ॥

तीक्ष्णः, ज्ञो, (तेजयति तेज्यतेऽनेन वा । तिल
निशाने + “तिजेर्दीर्घश्च ॥” उज्या । ३ । १८ ।
इति क्त्वाः दीर्घश्च ।) खरम् । विषम् । जौहम् ।
(यथास्य पर्यायाः वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“लघ्यायवं काललोहं दम् तत्तीक्ष्णमन्वधा ॥”

युद्धम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ५३ ॥ भरतम् ।

शस्त्रम् । श्रीवम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ।

सासुद्रलवणम् । सुष्ककः । इति मेदिनी । वी,
१५ ॥ चयकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भरतम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ * । तीक्ष्णवस्त्रं यथा ।

प्रतिभा १ खीरकम् २ कटाक्षः ३ दुर्भाक्त्वम् ४

नखः ५ लवणम् ६ रविकरः ७ । इति कवि-
कल्पलता ॥

तीक्ष्णः, पुं, (तिल + क्त्वाः दीर्घश्च ।) यवचारः ।
इति मेदिनी । वी, १५ ॥ (पर्याया यथा,—

“यावन्मूको यवचारो यवमूको यवायणः ।

चारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरवो यवको यवनालनः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

श्वेतकुशः । कुम्भकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णगवो यथा । अङ्गेवा आर्द्रा ज्येष्ठा मृगा ।

इति ज्योतिषम् ॥

तीक्ष्णः, जि, (तिल + क्त्वाः दीर्घश्च ।) तिम्नः ।
(उग्रः । यथा, मनुः । ७ । १४० ।

“तीक्ष्णश्चैव ननुश्च ख्यात् कार्यं वीक्ष्य मञ्जी-
यतिः ॥”

असङ्गः । यथा, वाजसनेयर्ब्रह्मितायाम् । १६ ।

३६ । “नमस्तीक्ष्णो नवे चायुधिने ॥”

“तीक्ष्णा अवस्था इवो वावा यस्य स तीक्ष्णो-
क्षस्ते नमः ॥” इति मञ्जीवरः ॥ आत्मज्ञानी ।

इति मेदिनी । वी, १५ ॥ गिरान्तः । सुमुक्तिः

इति घरणी । योनी । इत्यन्यपानः ॥

तीक्ष्णकः, पुं, (तीक्ष्ण + क्त्वायां कन् ।) सुष्ककः ।
गौरवधपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकण्टकः, पुं, (तीक्ष्णानि कण्टकाणि यस्य ।)
धुङ्गरः । इति जटाधरः । चर्पदः । दङ्गरी ।

करौरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णग

तीक्ष्णकण्ठका, स्त्री, (तीक्ष्णं कण्ठकं यस्याः ।) कन्यारीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णकन्धः, पुं, (तीक्ष्णः कन्धोऽधोगेकुक्षोऽस्य ।) पलायः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णकर्मा, [नृ] त्रि, (तीक्ष्णं कर्मास्य ।) तीव्रकर्मा । तत्पर्यायः । आयःशूलिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तीक्ष्णकल्पाः, पुं, (तीक्ष्णः कल्पो यस्य ।) तुम्बुरुवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णकान्ता, स्त्री, (तीक्ष्णा उग्रा कान्ता कमनीया च ।) मङ्गलचण्डिकाया रूपभेदः । यथा,—
 “पीठे दिक्करवासिन्या द्विरूपा रमते शिवा । तीक्ष्णकान्ताकया त्वेका योग्यतारा प्रकीर्णिता ॥ पुरा जलितकान्ताख्या या श्रीमङ्गलचण्डिका । तस्यास्तु सततं रूपं तीक्ष्णकान्ताक्यं नृप ! ॥ लक्ष्म्या लम्बोदरी या तु सा स्यादेकजटा शिवा । तेन रूपेण तां देवीं सततं परिपूजयेत् ॥ अङ्गाङ्गिमन्त्रौ रूपञ्च तस्याः प्राक् प्रतिपादितम् । त्रिकोणं मङ्गलं चास्याः कर्मण्यं मन्त्रपूर्वकम् ॥ आदौ रेखे ततः पश्चात् सुरेखेति पदं ततः । तथा पदं चाधिरात्र तिलम्विति पदं ततः ॥ मङ्गलन्यासमन्त्रोऽयं तीक्ष्णायाः परिकीर्णितः । नव त्रिपुरदेवादियमवेतानन्दहाराः ॥ गङ्गाश्रमेऽथलकान्ता द्वारपालाः प्रकीर्णिताः । यतास्तु पूजयेत् सम्यक् मङ्गलस्याष्टदिक्षु वै ॥ आदौ सम्बोधनं कृत्वा वक्ष्येऽयं ततः परम् । वङ्गजाया ततः पश्चात् मन्त्रमेवां प्रकीर्णितम् ॥ पाञ्चपकरणादीनां स्थानन्यासस्य सर्वतः । सर्वसुतरतन्त्रोक्तं यास्यं रूपद्वयं तपि च ॥ चामुखा च कराला च शुभगा भीषणा भगा । विकटेति च योगिन्यः प्रोक्तास्तस्यास्तु भूपते ! ॥ द्वे भगवत्येकजटे विद्युदे पदमन्ततः । विकटदंष्ट्रे धीमहीति तन्त्रस्तारे प्रचोदयात् ॥ यथा तु तीक्ष्णा गायत्री पीठदेवाः प्रकीर्णिता । निर्मालाधारिणी चास्या देवी विकटचण्डिका ॥ माला तु ऋग्वेदो प्रोक्ता सदास्तस्यैवापि वा । विशेष एव देवास्तु पूजने परिकीर्णिताः ॥ उपचारादिकं कृत्वा बलिदानं जपादिकम् । सर्वेषु पूर्ववद्दद्यात् कामाख्यापूजने यथा ॥ पानेषु मदिरा शक्ता नरो बलिषु पार्थिव ! । मोदको नारिकेलश्च मांसं यज्जनमेजवम् ॥ नैवेद्येषु प्रियकरास्तीक्ष्णायाः परिकीर्णिताः ॥” इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
 तीक्ष्णगन्धः, पुं, (तीक्ष्णः प्रचण्डी गन्धो यस्य ।) शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥ कुन्दरुणामगन्धद्रवम् । इति जटाधरः ॥
 तीक्ष्णगन्धकः, पुं, (तीक्ष्णो गन्धोऽस्य ।) “शेषात् विभाषा ॥” ५ । ४ । १५४ । इति कप् । शोभाञ्जनवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ॥

६२५

तीक्ष्णाय

तीक्ष्णगन्धा, स्त्री, (तीक्ष्ण उग्रो गन्धो यस्याः ।) श्वेतवचा । कन्यारी । राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्याया यथा,—
 “राजीतु राजिकातीक्ष्णगन्धा कुञ्जजिकासुरी । चवः सुनाभिजनकः क्षमिजतुल्यसर्वपः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) वचा । इति मेदिनी । धि, ४६ ॥ जीवन्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २४ अध्याये ।
 “उग्रा कुष्ठं तीक्ष्णगन्धा विडङ्गं श्रेष्ठं निखं चावपीडे करञ्जम् ॥”) कृष्णोला । इति रत्नमाला ॥
 तीक्ष्णतक्षुला, स्त्री, (तीक्ष्णास्तक्षुला यस्याः ।) पिप्पली इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्याया यथा, “पिप्पली मागधी लक्ष्म्या वैदेही चपला कणा । उपकुल्योधया शौकी कोला स्यातीक्ष्णतक्षुला ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) तीक्ष्णतैलं, स्त्री, (तीक्ष्णमुयं तैलं खेहो यस्य ।) सर्जरसः । खुहीचौरम् । सुरा । इति शब्दरत्नावली ॥
 तीक्ष्णदंष्ट्रः, पुं, (तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य ।) आघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णपत्रः, पुं, (तीक्ष्णानि पत्राणि यस्य ।) तुम्बुरुवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णपुष्पं, स्त्री, (तीक्ष्णानि पुष्पाणि यस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लवङ्गशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातयाः ।)
 तीक्ष्णपुष्पा, स्त्री, (तीक्ष्णं पुष्पं यस्याः ।) केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णफलः, पुं, (तीक्ष्णं फलं यस्य ।) तुम्बुरुवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णमूलं, पुं, (तीक्ष्णं मूलमस्य ।) शिशुः । कुलञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिशुशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातया ।)
 तीक्ष्णरसः, पुं, (तीक्ष्णो रसोऽस्य ।) यवचारः । इति रत्नमाला ॥
 तीक्ष्णशूकः, पुं, (तीक्ष्णः शूकोऽयमागो यस्य ।) यवः । इति चम्पकम् । ४ । २३६ ॥
 तीक्ष्णसारा, स्त्री, (तीक्ष्णः कठिनः सारो यस्याः ।) शिशपा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णा, स्त्री, (तीक्ष्ण + टाप् ।) वचा । सर्पकङ्कालिकावृत्तः । इति रत्नमाला ॥ कपिकर्कशः । महाज्योतिष्मती । अत्यन्तपणी । इति जटाधरः ॥
 तीक्ष्णायसं, स्त्री, (अय एव आयसम् । तीक्ष्णञ्च तत् आयसञ्चेति ।) लोहविशेषः । तीखा इति द्रष्टव्य इति च भाषा । तत्पर्यायः । लोहम् २ शब्दायसम् ३ शब्दम् ४ पिष्टायसम् ५ पिष्टायसम् ६ शब्दम् ७ आयसम् ८ निशितम् ९ तीव्रम् १० खड्गम् ११ सुखितम् १२ अयः १३ चित्रायसम् १४ चीनजम् १५ । अस्य गुणाः । कृष्ण-

तीर्थं

त्वम् । उग्रात्वम् । तिक्तत्वम् । वातपित्तकफप्रमेहपाकभूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । सुखलोहाधिकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यवहारोऽस्य यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे मूलाधिकारे विफलालौचे, ॥
 “तीक्ष्णायचूर्णसंयुक्तं विफला चूर्णसुतमम् । क्षीरेण पाययेद्भूमौ सदाः मूलनिवारणम् ॥”) तीम, य जेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-परं-अकं-सेट् ।) य, तीम्यति तितमीम । जेदन-मात्रोभावः । इति दुर्गादासः ॥
 तीर, त् क कर्मणां समाप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदनपुरा-परं-सकं-सेट् ।) कर्मणामिति स्यादर्थः । अतितीरत् जतं लोकः समापितवानित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 तीरं, स्त्री, (तीरयति समापयति नद्यादिकमिति । तीर + अच् ।) नदीकुलम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥ गङ्गातीरं यथा,—
 “वाहं हस्तशतं यावत् गर्भतस्तीरमुच्यते । भाद्रलक्ष्मणचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् । तावन्नर्भं विजानीयात् तदन्त्यतीरमुच्यते ॥” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 प्रायकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तीरः, पुं, (तीरयतीति । तीर + पचाद्यच् ।) जपु । इति मेदिनी । रे, ४५ ॥
 तीरशक्तिः, पुं, (तीरे शक्तिरस्य ।) देशविशेषः । तीरहोत् इति भाषा । तत्पर्यायः । निष्कविः २ विदेहः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तीरितं, स्त्री, (तीर कर्मणां समाप्तौ + भावे क्तः ।) कर्मणां समाप्तिः । इति आकरणात् ॥
 तीर्णः, त्रि, (तृ प्रवन्नतरणयोः + कर्त्तरि क्तः ।) उत्तीर्णः । (यथा, वङ्गपुराणे कन्यादाननामाध्याये ।
 “तीर्णत्वं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्तायि ॥”) अभिभूतः । ज्ञतः । (तृ + कर्मणि क्तः ।) जतो-तरणः । यथा, महाभारते । १ । १ । १६२ ।
 “सत्यां तीर्णां शत्रुमध्ये च तेन तदा नाशंसं विजयाय सज्जय ! ॥”) तीर्णपदी, तालमली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 तीर्थं, स्त्री, (तरति पापादिकं यस्मात् । तृ + “पातुदिवचीति ।” उर्गा । २ । ७ । इति थक् ।) पुण्यस्थानादि । तीर्थतोयस्य ज्ञाने पुण्यत्वं यथा,—
 “नदीदेवनिकातेषु तडागेषु सरःसु च । ज्ञानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रसवणेषु च ॥ निपानादुद्धृतं पुण्यं ततः प्रभवणादिकम् । ततोऽपि सारसं पुण्यं ततो नादेयमुच्यते ॥ तीर्थतोयं ततः पुण्यं गङ्गातोयं ततोऽधिकम् ॥” इत्यादौ वङ्गपुराणे ज्ञानविधिर्नाम ४ अध्यायः ॥ जलसमीपस्थारत्नमात्रस्थानम् । यथा, आदित्यपुराणे ।
 “अरत्निमात्रं जलं त्वत्वा कुर्वाण्यौचमनुवृत्ते । पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न मुचिर्भवेत् ॥

तीर्थं

तस्मिन् देशे शीघ्रं कर्तव्यं यस्मादरतिमात्रव्यव-
हितं जलं तत् स्थलमेव तीर्थं जनसमीपत्वात् ।”

इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥ ॥

विप्रचरणयोस्तीर्थवासस्थानत्वं नामकशब्द-
द्रष्टव्यम् ॥ ॥ विप्रदक्षिणकर्मस्थ तीर्थवास-
स्थानत्वं यथा । पराशरः ।

“प्रभावादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्मे वसन्ति मगुरववीत् ॥”

इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥

इत्तस्थिततीर्थानि यथा,—

“अङ्गुल्यादे तीर्थं देवं स्त्रियाङ्गुल्योर्मिणे कायम् ।
मध्येऽङ्गुल्योः पैचं चले अङ्गुल्योः ब्राह्मम् ॥”

० इत्यमरः । २ । ७ । ५१ ॥

(यथा च, मार्कण्डेये । १४ । १०३—१०८ ।

“कुर्व्यान् कर्माणि तीर्थेन स्नेन स्नेन यथाविधि ।
देवादीनां तथा कुर्व्याद् ब्राह्मणाश्चमनक्रियाम् ॥

अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा पाण्डुर्या दक्षिणस्या तु ।

एतद्ब्राह्मणमिति स्थातं तीर्थमाचमनाय वै ॥

तर्ज्ज्याङ्गुष्ठयोरन्तः पैचं तीर्थसुदाहृतम् ।

पितृणां तेन तोयादि दद्यान्नान्दीसुखादृते ॥

अङ्गुल्या तथा देवं तेन दक्षिणक्रियाविधिः ।

तीर्थं कनिष्ठिका-चले कायं तेन प्रजापतेः ॥

एवमेभिः सदा तीर्थेर्देवानां पिबुभिः सह ।

सदा कार्याणि कुर्व्यान् नान्यतीर्थेन कर्हिचित् ॥

ब्राह्मणाश्चमनं शक्तं पित्रा पैत्रेण सर्वदा ।

देवतीर्थेन देवानां प्राजापत्यं निजेन च ॥

नान्दीसुखानां कुर्व्यान् प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम् ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित् प्रजापतेः ॥”

तीर्थं त्रिविधम् । यथा । जङ्गमम् १ मानसम् २

स्थावरम् ३ । तथा च ।

“ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्मलं सार्वकामिकम् ।

येषां वाक्चोदकेनैव मुद्रांति मलिनो जनाः ॥

अगस्त्यवाच ।

अङ्गु तीर्थानि गदतो मानसानि ममानये । ।

येषु सन्धक् नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम् ॥

सत्त्वं तीर्थं चमा तीर्थं तीर्थमिन्द्रयनियहः ।

सर्वभूतदया तीर्थं सर्वजार्णवमेव च ॥

दानं तीर्थं दमस्तीर्थं सन्तोषस्तीर्थं सुखते ।

ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं तीर्थं प्रियवादिता ॥

ज्ञानं तीर्थं धृतिस्तीर्थं पुण्यं तीर्थं सुदाहृतम् ।

तीर्थानामपि तत्तीर्थं विमुक्तिर्भनसः परा ।

एतत्ते कथितं देवि ! मानसं तीर्थलक्षणम् ॥

भौमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं अङ्गु ।

यथा शरीरस्थोद्देशः केचित्स्थितमाः स्मृताः ।

तथा पृथ्यासुद्देशः केचित्पुण्यतमाः स्मृताः ॥

प्रभावादद्भुताद्भूमेः सलिलस्य च तेजसा ।

परिग्रहान्मुनीनाञ्च तीर्थानां पुण्यता स्मृता ॥

तस्माद्भूमिषु तीर्थेषु मानसेषु च निवृत्तः ।

उभयेष्वपि यः स्नाति स याति परमां गतिम् ॥”

तीर्थगमने दोषो यथा,—

“अशुपोष्य निराजाणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।

अदत्ता काश्चनं गाञ्च दरिद्रो नाम जायते ॥”

६२६

तीर्थं

तीर्थगमने फलं यथा,—

“अग्निहोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।

न तत्फलमवाप्नोति तीर्थभिगमनेन यत् ॥ ॥

तीर्थान्यनुस्मरन् धीरः अह्वानः समाहितः ।

क्षतपापो विमुध्येन किं पुनः शुद्धकर्मेक्षत् ॥

तिर्यग्योनिं न वै गच्छेत् कुद्रेषे न च जायते ।

न दुःखी स्यात् स्वर्गभाक् च मोक्षोपायश्च विन्दति ॥

तीर्थफलभागिनो यथा,—

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।

विद्या तपश्च कौर्मिश्च स तीर्थफलमनुते ॥

प्रतियहादुपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित् ।

अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमनुते ॥

अदात्मिको निरारम्भो लज्जाहारो जितेन्द्रियः ।

विमुक्तः सर्वसङ्गैर्धैः स तीर्थफलमनुते ॥

अकोपनोऽमलमतिः सत्वादी इन्द्रप्रतः ।

आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमनुते ॥

अह्वानः पापात्मा नास्तिकोऽपि स्रष्टव्यः ।

हेतुनिष्ठश्च पश्येत् न तीर्थफलभागिनः ॥”

इति काशीखण्डम् ॥ ॥

तीर्थयात्राविधानं यथा,—

“यो यः कश्चित्तीर्थयात्रां गच्छेत्

सुसंयतः स च पूर्वम् यद्देखे ॥

हस्तोपवासः शुचिरप्रमत्तः

संपूजयेद्भक्तिमन्त्रो गणेशम् ॥

देवान् पितॄन् ब्राह्मणाञ्चैव साधून्

धीमान् प्रीत्ययन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।

प्रव्यागतश्चापि पुनस्तथैव

देवान् पितॄन् ब्राह्मणां पूजयेत् ॥

एवं कुर्वन्तस्तस्य तीर्थे यदुक्तं

फलं तत् स्नात्वा च सन्देह एव ॥”

इति ब्रह्मपुराणम् ॥ ॥

“प्रयागे तीर्थयात्रायां पिबन्माहविद्योगतः ।

कपानां वपनं कुर्व्यात् उष्या न विकचो भवेत् ॥”

इति भविष्यपुराणम् ॥ ॥

“तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थतु प्रव्यागमेऽपि च ।

दृष्ट्वाह्राहं प्रकुर्व्यात् बहुसपिः समन्वितम् ॥”

इति कूर्मपुराणम् ॥ ॥

“रेण्वयंलाभमाहात्म्यात् गच्छेदुद्यानेन यो नरः ।

निष्कलं वृक्षं तत्तीर्थं तस्मादुद्यानं विवर्जयेत् ॥”

इति मत्स्यपुराणम् ॥ ॥

“संवत्सरं द्विमासोन् पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि ।

सुखनक्षोपवासश्च तदा यत्नेन कारयेत् ॥”

इति गङ्गावाक्यावली ॥ ॥

तीर्थप्राप्तनन्तरविधानं यथा,—

“न परीक्ष्यो द्विजस्तीर्थेऽप्यन्यथी भोष्य एव हि ।

सक्तुभिः पिबेद्वानश्च चरुणा पायसेन च ॥

कर्णयन्धिमिर्दुष्टं पिण्याकेन गुह्येन च ।

आहं तत्र तु कर्णयमर्घ्यावाहनवर्जितम् ॥

अकाशेऽप्यथवा काले तीर्थश्राद्धं तर्पणम् ।

अविलम्बेन कर्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत् ॥

यद्वि तीर्थप्राप्तिः स्नात्तोऽङ्गः पूर्ववासरे ।

उपवासश्च कर्तव्यः प्राप्तेऽङ्गि आहृतो भवेत् ॥

तीर्थं

तीर्थोपवासः कर्तव्यः शिरसो सुखनं तथा ।

शिरोगतानि पापानि यानि सुखनतो यतः ॥

तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरेत् ।

स्नानं फलमाप्नोति तीर्थयात्राभितं न तु ॥”

इति काशीखण्डम् ॥

“सुखनक्षोपवासश्च सर्वतीर्थेऽप्ययं विधिः ।

वर्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजान्तया ॥”

इति स्कान्दम् ॥ ॥

“योऽङ्गारां स जमते यः परार्थेन गच्छति ।

अहं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥”

इति पैठीगविः ॥

“स्नापयेत् क्षिप्रमिन्द्रादीन् ज्ञातीकीर्त्तिं नरोत्तमः ।

अन्यथापहरन्त्येते ज्ञातीर्धर्मं फलम् ॥”

इति स्कान्दम् ॥

“मातरं पितरं ज्ञायां मातरं सुहृदं शुभम् ।

यत्तुद्विष्य निमज्जेत अष्टभागं जमेत सः ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे मार्कण्डेयपुराणम् ॥ ॥

कनौ तीर्थानां पृथिव्यां स्थितिकालो यथा,—

“सरस्वती पुण्यक्षिप्रमाजगाम च भारतम् ।

गङ्गा श्रापेन कलया खयं तस्यौ हरिः पदे ॥

पञ्चाङ्गोरयानौता मही भागीरथी शुभा ।

समाजगाम कलया वायी श्रापेन नारदः ॥

पद्मा जगाम कलया सा च पद्मावती नदी ।

भारतं भारती श्रापात् खयं तस्यौ हरिः पदे ॥

कलेः पञ्चसहस्रं वर्षं स्थित्वा च भारते ।

जम्बुस्तम्भं सरिद्रुपं विहाय श्रीहरिः पदम् ॥

यानि सर्वाणि तीर्थानि काशीं वृन्दावनं विना ।

यास्यन्ति ताभिः साहस्रं वैकुण्ठमाश्रया हरिः ॥”

तीर्थप्रतियक्षे दोषो यथा,—

“तत्र नारायणक्षेत्रे कुर्वन्त्येते हरिः पदे ।

वाराणस्यां वदम्याश्च गङ्गासागरसङ्गमे ॥

पुष्करे भास्करक्षेत्रे प्रभासे रासमण्डले ।

हरिद्वारे च केदारे सोमे वदरपाचने ॥

सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये वृन्दावने वने ।

गोदावल्याञ्च कौशिक्याञ्चिद्वेण्याञ्च हिमालये ॥

एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतियक्षाति कामतः ।

स च तीर्थप्रतियाही कुम्भीपाकं प्रयाति च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डम् ॥ ॥

यागादिना गमने दोषो यथा,—

“पुण्याहं हरते याने तदहं ह्यत्रपादुके ।

तदहं तैलमांसाभ्यां सर्वं हरति मैथुने ॥”

इति कर्मेलोचनम् ॥ ॥

युगमेदे तीर्थविशेषस्य श्रेष्ठत्वं प्राप्ते ।

“क्षते तु पुष्करं तीर्थं चैतायां नैमिषतया ।

ज्ञापरे तु कुरुक्षेत्रं कनौ गङ्गा समाश्रयेत् ॥”

तीर्थसंख्या यथा,—

“तिस्रः कोट्योर्हकोटी च तीर्थानां वायुरववीत् ।

दिवि भुवन्मनीषे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ॥”

अथ भूमण्डलस्य प्रादक्षिण्येन तीर्थानि यथा ।

पुष्करम् १ तत्तु ब्रह्मणः स्नानं तीर्थराजेति नाम्ना

स्थातं तत्र त्रिसन्ध्यां दशकोटितीर्थान्यायानि ।

तस्य फलं अन्येधतुल्यं ब्रह्मलोकगमनञ्च ॥ अन्य-

भागः २ तस्य फलं अश्वमेधतुल्यं विष्णुप्राप्तिश्च । तच्छक्तिकायमः ३ तस्य फलं दुर्गातिविनाशः । ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च ॥ अगस्त्यसरः ४ तत्र विराजो-
पवासेन वाजपेयतुल्यं फलं प्राप्ताहारैश्च कौमार-
लोकप्राप्तिश्च ॥ चर्मरथम् ५ तत्तु कन्याश्रमः ।
तस्य फलं प्रवेशभागेण पापक्षयः देवपितृपूजनेन
अश्वमेधतुल्यं फलं विबुधलोकप्राप्तिश्च ॥ यथाति-
पतनम् ६ तत्र गमनेन अश्वमेधयज्ञतुल्यं फलम् ॥
कोटितीर्थम् ७ तत्र महाकालस्तिष्ठति ज्ञानेन
अश्वमेधतुल्यं फलम् ॥ भद्रवटः ८ तत्र उमापति-
स्तिष्ठति तं दृष्ट्वा गोसहस्रदानफलं दर्शकस्य
ग्राह्यफलञ्च भवति ॥ नर्मदा नदी ९ तत्र पितृदेव-
तर्पणात् अग्निहोमतुल्यं फलम् ॥ दक्षिणसिन्धुः
१० तत्र ब्रह्मचर्येण अग्निहोमतुल्यं फलं त्रिदिव-
प्राप्तिश्च ॥ चर्मनदी नदी ११ तत्रोन्मयसंयमनेन
ज्योतिहोमफलम् ॥ हिमवत्सुताब्जदः १२ तत्र
वशिष्ठाश्रमः तस्मिन्नेकराजवासेन गोसहस्रदान-
फलम् ॥ पिङ्गतीर्थम् १३ तत्रेन्द्रियसंयमनेन सवतुस-
शतकपिलादानफलम् ॥ प्रभासः १४ तत्र हुता-
श्रनस्तिष्ठति तत्र ज्ञानेन अग्निहोमातिराजयोः
फलम् ॥ सरस्वतीसागरसङ्गमः १५ तत्र ज्ञानेन
गोसहस्रदानफलं विराजोपवासेन पितृदेवतर्प-
णेन च अश्वमेधफलम् ॥ वरदानम् १६ यत्र विष्णवे
दुर्वाससा वरो दत्तः तत्र ज्ञानेन गोसहस्र-
दानफलम् ॥ द्वारवत्यां पिष्कारकतीर्थम् १७
तत्र पद्मचिह्नयुक्ता सुम्नाः शूलचिह्नितानि पद्मानि
अद्यापि दृश्यन्ते महादेवस्तिष्ठति ज्ञानेन बहु-
सुवर्णयज्ञफलम् ॥ सप्तसिन्धुसङ्गमः १८ तत्र
ज्ञानेन पितृदेवतर्पणेन च वरलोकप्राप्तिः ।
द्रिमीतीर्थम् १९ तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र
ज्ञानेनाश्वमेधफलं महादेवदर्शनाच्चाभ्यां सर्व-
पापनाशः ॥ वसुधारा २० तस्या दर्शनेन अश्व-
मेधफलं ज्ञानतर्पणाभ्यां विष्णुलोकप्राप्तिः ॥ सिन्धू-
तमम् २१ तत्र ज्ञानेन बहुसुवर्णयज्ञफलम् ॥
यदुतुङ्गम् २२ तत्र गमनेन ब्रह्मलोकप्राप्तिः ।
कुमारिकाशकतीर्थम् २३ तत्र ज्ञानेन विमलत्वं
भवति ॥ पञ्चनदः २४ तत्र पञ्चयज्ञफलम् ॥ भीमा-
स्थानम् २५ तत्र ज्ञात्वा नरो देवीपुत्रो भवति
गोसहस्रदानफलञ्च लभते ॥ गिरिकुञ्जम् २६ तत्र
ब्रह्मा तिष्ठति तस्य गत्या गोसहस्रदानफलम् ॥
विमलतीर्थम् २७ अद्यापि तत्र सौवर्णराजत-
मत्सु दृश्यन्ते तत्र ज्ञानपानाभ्यां वाजपेय-
फलम् ॥ वितस्ता नदी २८ तत्र तर्पणेन वाज-
पेयफलं स्वर्गप्राप्तिश्च ॥ काष्ठीरे वितस्तास्थं
तच्छकनागसदनम् २९ तत्र ज्ञानेन वाजपेयफलं
विष्णुलोकप्राप्तिश्च ॥ श्रमपरा ३० तत्र सार्य-
सन्ध्यायां ज्ञानेन सप्तार्चैश्च चरविदेनेन च
अश्वमेधसहस्राधिकफलम् ॥ रद्राक्षदम् ३१ तत्र
महादेवदर्शनात् अश्वमेधफलम् ॥ मणिमान्
पर्वतः ३२ तत्र विराजोपवासेन ज्योतिहोम-
फलम् ॥ देविका नदी ३३ तत्र महादेवस्थानम्
तत्र ज्ञानमहादेवदर्शनाभ्यां महादेवाय चर-

विदेनेन च सर्वकामप्राप्तिर्देवलोकप्राप्तिश्च ।
देविकायां रद्रतीर्थं तत्र ज्ञानात् विद्विप्राप्तिः ।
एवं देविकायां यजनयाजनब्रह्मवास्तुकापुन्यास-
संज्ञकानि तीर्थानि तेषु ज्ञानात् मरणभय-
विनाशः । दीर्घसत्रम् ३४ तत्र गमनादेव दीर्घसत्र-
फलप्राप्तिः राजसूयान्धमेधफलप्राप्तिश्च । विन-
श्रनम् ३५ मेरुपृष्ठे अन्तर्हिता सरस्वती यत्र याति
सा चमसतीर्थं एवं शिरोद्वेदे नागोद्वेदे च दृश्यते
चमसे ज्ञानात् वाजपेयफलं नागोद्वेदे ज्ञानात्
नागलोकप्राप्तिः । शशपाततीर्थम् ३६ तत्र ज्ञानात्
शिववह्नीतिः गोसहस्रदानफलप्राप्तिश्च । कुमार-
कोटी ३७ तत्र ज्ञानेन पितृदेवपूजनेन च गवा-
मययागफलप्राप्तिः । रद्रकोटी ३८ यत्र कोटि-
र्ह्वयो मिजिता अहमये रद्रं द्रव्यामीति
प्रस्थितानां तेषां सन्तोषार्थं एको रद्रः कोटि-
र्ह्वयो भवत् । तत्र ज्ञानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः
कुलोद्वरणश्च । सरस्वतीसङ्गमः ३९ तत्र जना-
हंनस्तिष्ठति तत्र ज्ञानात् बहुसुवर्णयागफल-
प्राप्तिः । सयावसानम् ४० तत्र गमनात् गोसहस्र-
दानफलप्राप्तिः । कुबजेनम् ४१ तत्र गमनात्
सर्वपापक्षयः ततो मन्त्रकुङ्कारपाणस्य गम-
च्छारेण गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । विष्णुस्थानं
४२ तत्र ज्ञानात् विष्णुदर्शनात् अश्वमेधफलं
विष्णुलोकप्राप्तिश्च । परिपल्लवम् ४३ तत्र अग्नि-
होमातिराजयागफलप्राप्तिः । एधिर्वीतीर्थम् ४४
तत्र गोसहस्रदानफलम् । शालूकिनीतीर्थम् ४५
तत्र दशान्वमेधिके ज्ञानात् गोसहस्रदानफलम् ।
सर्पिर्द्विर्वा ४६ सा नागतीर्थं तत्र गमनेन अग्नि-
होमफलं नागलोकप्राप्तिश्च । अवर्णकद्वारपाणः
४७ तत्रेकराजवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ।
पञ्चनदम् ४८ तत्र कोटितीर्थं ज्ञानात् अश्वमेध-
फलम् । अश्वितीर्थम् ४९ तत्र रूपप्राप्तिः । वराह-
तीर्थम् ५० यत्र वराहकृपी विष्णुः स्थितः तत्र
ज्ञानात् अग्निहोमफलप्राप्तिः । जयन्तम् ५१ तत्र
सोमतीर्थं ज्ञानात् राजसूयफलप्राप्तिः । एक-
हंसतीर्थम् ५२ तत्र गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ।
जतश्रीचम् ५३ तत्र गमनात् पुण्डरीकयज्ञफल-
प्राप्तिः । सुझावटतीर्थम् ५४ तत्तु महादेवस्थानं
तत्रेकराजनीवासात् गागपथ्यप्राप्तिः तत्रैव विद्या-
लाक्षीयक्षीदर्शनात् सर्वकामप्राप्तिः । जाम-
दग्राहृतपुष्करतीर्थम् ५५ तत्र ज्ञानपूजनाभ्यां
हयमेधफलम् । रामहृदः ५६ यत्र रामेण चात-
स्तुवाद्य तेषां रक्तेन पञ्च हृदाः कृताः तेषु
ज्ञानतर्पणाभ्यां पितृगणाद्वरप्राप्तिः बहुसुवर्ण-
यज्ञफलप्राप्तिश्च । वंशभूलकम् ५७ तत्र ज्ञानात्
खकुलोद्वरणम् । कायशोधनम् ५८ तत्र ज्ञानात्
देहशुद्धिः । लोकोद्धारः ५९ तत्र ज्ञानात्
खकीयलोकोद्धारः । श्रीतीर्थम् ६० तत्र गमनात्
उत्तमश्रीप्राप्तिः । कपिलातीर्थम् ६१ तत्र ज्ञान-
देवपितृपूजनाभ्यां कपिलासहस्रदानफलम् ।
सूर्यतीर्थम् ६२ तत्र ज्ञानोपवासपितृपूजनैरग्नि-
होमफलं देवलोकप्राप्तिश्च । गवां भवनम् ६३

तत्राभिधिकेण गोसहस्रदानफलम् । शङ्खिनी-
तीर्थम् ६४ तत्र ज्ञानात् उत्तमवीर्यप्राप्तिः ।
ब्रह्मावर्गः ६५ तत्र ज्ञानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः ।
सुतीर्थकम् ६६ तत्र पितृदेवानां सान्निध्यं तत्र
ज्ञानपितृदेवपूजनैरश्वमेधफलं पितृलोकप्राप्तिश्च ।
अश्वमती ६७ तत्र काष्ठीनरतीर्थं ज्ञानात् सर्व-
रोगनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च तत्रैव माहृतीर्थं
तत्र ज्ञानात् धनतानर्हाडः श्रीप्राप्तिश्च ॥ श्रीत-
वनम् ६८ तत्र केशाभ्युद्योगेन पवित्रता ॥ ज्ञान-
लोमापहः ६९ तत्र ज्ञानात् परमगतिप्राप्तिः ।
दशान्वमेधिकम् ७० तत्र ज्ञानात् निष्कलगत-
प्राप्तिः । मातुषतीर्थम् ७१ तत्र व्याधपीडिताः
क्षान्दगा विगाह्य मातुषत्वं प्राप्ताः तत्र ज्ञानात्
सर्वपापसुक्तिः स्वर्गवसतिश्च ॥ आपगानदी ७२
तत्र देवपितृहोत्रेणैकब्राह्मणभोजनेन कोटि-
ब्राह्मणभोजनसिद्धिः । अचोदुम्बरः ७३ तत्र ब्रह्मा
तिष्ठति तत्र सप्तर्षिकुण्डे ज्ञानात् सर्वपापनाशो
ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च । कपिलस्य केदारम् ७४ तत्र
तपसा सर्वपापनाशः अन्तर्धानप्राप्तिश्च । सर-
कम् ७५ तत्र हृष्यप्रणामेन सर्वकामशिव-
लोकयोः प्राप्तिः । इलाक्षदम् ७६ तत्र ज्ञान-
देवपितृपूजनाभ्यां दुर्गातिविनाशः वाजपेयफल-
प्राप्तिश्च । किन्दागम् ७७ तत्र ज्ञानादप्रमेय-
दानफलम् । किंजल्पम् ७८ तत्र ज्ञानात् अप्र-
मेयलपफलम् ॥ अनानन्ततीर्थम् ७९ तत्
नारदस्थानं तत्र प्राणत्यागात् अशुतमलोक-
प्राप्तिः ॥ वैतरणी नदी ८० तत्र ज्ञानशूल-
पाणिपूजनाभ्यां सर्वपापसुक्तिः परमपद-
प्राप्तिश्च । फलकीतीर्थम् ८१ फलकीवने देवा-
स्तपश्चरन्ति ॥ मिश्रकम् ८२ तत्र नारदेन सर्व-
तीर्थानि मिश्रितानि तत्र ज्ञानात् सर्वतीर्थ-
ज्ञानफलम् ॥ मधुवटी ८३ सा देवीस्थानं तत्र
ज्ञानदेवपितृपूजनाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः
कौशिकीद्वयतीसङ्गमः ८४ तत्र ज्ञानात् सर्व-
पापसुक्तिः । किन्दफूपः ८५ तत्र तिलप्रस्थ-
दानात् ऋक्षत्रयसुक्तिः परमसिद्धिप्राप्तिश्च ।
वेदीतीर्थम् ८६ तत्र ज्ञानात् गोसहस्रदानफल-
प्राप्तिः ॥ अहः सुदिनं तीर्थद्वयम् ८७ तयोः
ज्ञानात् सूर्यलोकप्राप्तिः । वृषधूमः ८८ तत्र
विष्णुपदे ज्ञानात् वासनपूजनाच्च सर्वपाप-
सुक्तिः रविलोकप्राप्तिश्च ॥ सरस्वत्याक्षीर्थं
श्रीकुञ्जम् ८९ तत्र ज्ञानात् स्वर्गवसतिः ॥
नैमिषकुञ्जम् ९० तस्मिन् ज्ञानात् हयमेधफल-
प्राप्तिः । कन्यातीर्थम् ९१ तत्र ज्ञानात् ज्योति-
होमफलप्राप्तिः । ब्रह्मस्थानम् ९२ तत्र ज्ञानात्
श्रद्धस्यापि ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणस्य परमगतिः ॥
सोमतीर्थम् ९३ तत्र ज्ञानात् सोमयागफल-
प्राप्तिः ॥ सप्तसरस्वततीर्थम् ९४ तत्र ज्ञान-
जपाभ्यां ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ अश्विनसकम् ९५
तत्र त्रिसन्ध्यां कार्तिकेयस्य सन्निधानम् । कपाज-
मोचनम् ९६ तत्र ज्ञानात् सर्वपापनाशः ॥
असितीर्थम् ९७ तत्र ज्ञानात् वद्विलोकप्राप्तिः

कुलोद्वरणम् । विश्वामित्रतीर्थम् ६८ तत्र
ज्ञानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । ब्रह्मयोगिः ६९ तत्र
ज्ञानात् ब्रह्मलोके वासः । पृथुदकम् १०० तत्
कार्तिकेयस्थानं तत्राभिधेकात् अश्वमेधफल-
प्राप्तिः पापिनामपि स्वर्गप्राप्तिः । मधुसूतम्
१०१ तत्र ज्ञानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥
सरस्वत्यरणासङ्गमः १०२ तत्र त्रिरात्रोपवास-
ज्ञानाभ्यां ब्रह्मलोकप्राप्तिः । अवकीर्णम्
१०३ तत् दर्भसुनिर्मितं दर्भेणा चत्वारः
ससुद्रा आनीताः तत्र ज्ञानात् दुर्गतिविनाशः ।
शतसहस्रकम् १०४ साहस्रकम् १०५ उभयत्र
ज्ञानात् गोसहस्रदानफलं दानोपवासौ सहस्र-
गुणौ भवेत् ॥ रेणुकातीर्थम् १०६ तत्राभिधेक-
पितृदेवपूजनाभ्यां सर्वपापनाशः अग्निहोमफल-
प्राप्तिश्च । विमोचनम् १०७ तत्र ज्ञानात् सर्व-
प्रतियहस्तपापनाशः । पञ्चवटतीर्थम् १०८
तत्र गमनात् महापुण्यप्राप्तिः स्वर्गगमनश्च ॥
तेजसम् १०९ यत्र ब्रह्मादिभिः सैनापत्ये कार्त्तिके-
यौऽभिहितः । कुवतीर्थम् ११० तत्र ज्ञानात्
रुद्रलोकप्राप्तिः । स्वर्गद्वारम् १११ तत्र गम-
नात् स्वर्गलोकप्राप्तिः । अनरकम्
११२ तत्र ज्ञानात् दुर्गतिनाशः । अस्थिपुरम्
११३ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्निहोमफलप्राप्तिः ।
गङ्गाद्वारम् ११४ तत्र ज्ञानात् ब्रह्मलोक-
प्राप्तिः । स्थानुवटतीर्थम् ११५ तत्र ज्ञानेक-
रात्रवासाभ्यां रुद्रलोकप्राप्तिः । वदरीपाचनम्
११६ तत् वशिष्ठाश्रमः तत्र त्रिरात्रोपवास-
वदरमेघनाभ्यां अश्वमेधफलम् हरलोक-
प्राप्तिश्च । इन्द्रमार्गम् ११७ तत्राहोरात्रोप-
वासात् इन्द्रलोकप्राप्तिः । आदिच्छाश्रमः ११८
तत्र ज्ञानात् सूर्यलोकप्राप्तिः । सोमतीर्थम्
११९ तत्र ज्ञानात् सोमलोकप्राप्तिः । कन्या-
श्रमः १२० तत्र त्रिरात्रवासोपवासाभ्यां कन्या-
श्रतप्राप्तिः ब्रह्मलोकगमनश्च । दधीचतीर्थम्
१२१ तत्र ज्ञानात् वाजपेयफलप्राप्तिः । सन्नि-
हितातीर्थम् १२२ तत्र अमावस्यायां सर्वाणि
तीर्थाभ्यान्ति एवं सूर्यग्रहणे ज्ञानात् शता-
श्वमेधफलप्राप्तिः ज्ञानदानाभ्यां स्वर्गलोक-
प्राप्तिश्च । तत्रामावस्यायां सूर्यग्रहणे ज्ञान-
आह्याभ्यां अश्वमेधसहस्रफलप्राप्तिः । ज्ञान-
मात्रात् सर्वपापनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च ॥
गङ्गाद्वारम् १२३ तत्र ज्ञानात् राजसूयान्धमेध-
फलप्राप्तिः । कुवलीचम् १२४ तत् तरुकार-
णुकयोः एवं रामद्वयचक्रकुरोरन्तरं यत्
स्थानतपश्चक्रं पितामहस्योत्तरदेदिः । धर्म-
तीर्थम् १२५ तत्र ज्ञानादासप्रमकुलोद्वरणम् ॥
कारापचनम् १२६ तत्र ज्ञानात् अग्निहोम-
फलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च । सौगणिकवनम् १२७
यत्र ब्रह्मादयो देवाः प्रत्यक्षमायान्ति तद्वन-
प्रवेशमात्रेण सर्वपापनाशः ॥ अश्वमेधफल-
प्राप्तिः । ईशानाभ्युपनिषत् १२८ तत्र शाक-

म्भरी देवी तत्र त्रिरात्रोपवासश्राकाहाराभ्यां
द्वादशवर्षश्राकाहारफलप्राप्तिः । सर्वार्थस्यम्
१२९ तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात् अश्व-
मेधफलगणपत्ययोः प्राप्तिः । धूमावती १३१
तत्र त्रिरात्रोपवासात् मनस्कासप्राप्तिः । धूमा-
वती दक्षिणार्धे रथावर्षः १३२ तत्रारोहणेन
महादेवप्रसादात् परमगतिप्राप्तिः । धारा १३३
तत्र ज्ञानात् शोकनाशः । गङ्गाद्वारम् १३४
तत्र कोटितीर्थं ज्ञानात् पुण्डरीकयागफल-
प्राप्तिः कुलोद्वरणं एकरात्रवासेन गोसहस्रदान-
फलप्राप्तिश्च । सप्तगङ्गम् १३५ त्रिगङ्गम् १३६
सप्तावर्षः १३७ एतेषु पितृदेवतर्पणात् पुण्य-
लोकप्राप्तिः । गङ्गायसुनासङ्गमः १३८ तत्र
ज्ञानात् दशान्धमेधफलप्राप्तिः कुलोद्वरणश्च ।
कनखलः १३९ तत्र ज्ञानत्रिरात्रोपवासाभ्यां
वाजिमेधफलब्रह्मलोकयोः प्राप्तिः । कपिला-
वटः १४० तत्रैकरात्रवासेन गोसहस्रदानफल-
प्राप्तिः । कपिलनागराणः १४१ तत्राभिधेकात्
कपिलासहस्रदानफलप्राप्तिः । ललितिका १४२
सा श्रान्तनुतीर्थं तत्र ज्ञानात् दुर्गतिविनाशः ॥
सुगन्धा १४३ तत्र गमनात् सर्वपापविशुद्धिः
ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च । रुद्रावर्षः १४४ तत्र ज्ञानात्
ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ गङ्गासरस्वतीसङ्गमः १४५
तत्र ज्ञानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनश्च ॥
भद्रकर्मद्वारः १४६ तत्र ज्ञानशङ्करपूजनाभ्यां
दुर्गतिनाशः विष्णुलोकप्राप्तिश्च । कुञ्जान्नकम्
१४७ तत्र गमनात् स्वर्गप्राप्तिः । अरुन्धती-
वटः १४८ तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदान-
फलप्राप्तिः कुलोद्वरणश्च । सासुद्रकम् १४९ तत्र
त्रिरात्रोपवासेन गोसहस्रदानफलं कुलोद्वर-
णश्च ॥ ब्रह्मावर्षः १५० तत्र गमनात् अग्नि-
होमफलं ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च । यसुनाप्रभवः १५१
तत्र ज्ञानात् अश्वमेधफलस्वर्गलोकयोः प्राप्तिः ॥
दर्वाचक्रमणम् १५२ तत्र गमनात् वाजिमेध-
फलप्राप्तिः ब्रह्मलोकगमनश्च । सिन्धुप्रभवः १५३
तत्र पञ्चरात्रवासात् बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिः ॥
अर्थवेदी १५४ तत्र गमनात् अश्वमेधफल-
स्वर्गयोः प्राप्तिः ॥ वाशिष्ठी नदी तत्रैव ऋषि-
कुल्या १५५ वाशिष्ठी गमनात् सर्ववर्णानां
हिजत्वप्राप्तिः ऋषिकुल्यायां ज्ञानेकमासवास-
श्राकाहारेः ऋषिलोकप्राप्तिः ॥ भृङ्गतुङ्गम्
१५६ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः ॥ घोर-
प्रमोद्यः १५७ तत्र गमनात् सर्वपापप्रणाशः ॥
सन्धा सा विद्यातीर्थम् १५८ तत्र ज्ञानात् यत्र
तत्रैव विद्याप्राप्तिः ॥ महाश्रमः १५९ तत्रैक-
कालनिराहारात् शुभलोकप्राप्तिः ॥ महालयः
१६० तत्र षड्कालोपवासेनैकमासवासात्
आत्मना सङ्केतविश्रुतिपुरुषोद्वारः तत्रैव महे-
श्वरदर्शनात् सर्वपापमरणभययोर्विनाशः बहु-
सुवर्णयागफलप्राप्तिश्च ॥ वेतसीका १६१ तत्र
गमनात् अश्वमेधफलं औशनसगतिप्राप्तिश्च ॥
सुन्दरिका १६२ तत्र गमनात् रूपप्राप्तिः ॥

ब्राह्मणिका १६३ तत्र गमनात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः ।
नैमिवम् १६४ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र प्रवेशात्
सर्वपापनाशः ज्ञानात् गवामययागफलप्राप्तिः
सप्तकुलोद्वारः उपवासेन प्राणत्यागात् स्वर्ग-
प्राप्तिश्च ॥ गङ्गोद्भेदः १६५ तत्र त्रिरात्रोप-
वासात् वाजिमेधफलप्राप्तिः विष्णुलोकवासश्च ॥
सरस्वती १६६ तत्र पितृदेवतर्पणात् सारस्वत-
लोकवासः ॥ बाहुदा नदी १६७ तत्रैकरात्रि-
वासात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । गोप्रचारतीर्थम् १६८
तत् सरयुतीर्थं तत्र ज्ञानात् सर्वपापनाशः
देवलोकप्राप्तिश्च ॥ गोमर्त्या रामतीर्थम् १६९
तत्र ज्ञानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः निजकुलपाव-
नश्च । साहस्रवम् १७० तत्र गमनात् राज-
सूयान्धमेधफलप्राप्तिः । राजसूयम् १७१ तत्र
ज्ञानात् कुवेरवद्वारप्राप्तिः । मण्डिनागः
१७२ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः
एवं तत् समीपे नित्यकर्म्मकरणात् सर्पविषभय-
नाशः एकरात्रवासात् सर्वपापनाशश्च । गोतम-
वनम् १७३ तत्र अष्टव्याहरे ज्ञानात् परम-
गतिप्राप्तिः । श्रीदेवी १७४ तत्र गमनात्
श्रीप्राप्तिः । उदपानम् १७५ तत्राभिधेकात्
वाजिमेधफलप्राप्तिः । जनकराजकूपः १७६
तत्राभिधेकात् विष्णुलोकप्राप्तिः ॥ विनयानम्
१७७ तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः ।
विशल्या १७८ सा सर्वतीर्थजलोद्भवा तत्र
गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः रविलोकगमनश्च ॥
तपोवनम् १७९ तत्राधिवासात् गुह्यकलोक-
वासः । कम्पना नदी १८० सा सिद्धनिर्घिता
तत्र गमनात् पुण्डरीकयागफलप्राप्तिः । विशल्या
नदी १८१ तत्र गमनात् अग्निहोमफलं देव-
लोके चिरवासश्च । माहेश्वरी १८२ तत्र गम-
नात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वकुलोद्वरणश्च ।
द्विवीकः पुष्करिणी १८३ तत्र गमनात् दुर्गति-
विनाशः वाजिमेधफलप्राप्तिश्च । रामपदम् १८४
तत्र गमनात् अश्वमेधफलम् । माहेश्वरपदम्
१८५ तत्र ज्ञानात् अश्वमेधफलं तत्र तीर्थ-
कोटी तत्र ज्ञानात् पुण्डरीकयागफलप्राप्तिः ।
नारायणस्थानम् १८६ यत्र श्रान्त्यामनामा
हरिस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेधफलं विष्णु-
लोकगमनश्च । तत्रैव उदपानं यत्र चत्वारः
ससुद्राः सन्निहिताः तत्र ज्ञानात् दुर्गतिनाशः
तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेध-
फलप्राप्तिः इन्द्रलोकवासश्च ॥ जातिस्तरः १८७
तत्र ज्ञानात् जातिस्तरत्वप्राप्तिः । वटेश्वरपुरम्
१८८ तत्र केशवस्य दर्शनपूजनाभ्यामुपवासेन
च वाञ्छितकामप्राप्तिः । वामनतीर्थम् १८९
तत्र गमनात् दुर्गतिविनाशः विष्णुलोक-
प्राप्तिश्च । तत्र कौशिकी तिष्ठति तस्याः सेव-
नात् राजसूययज्ञफलप्राप्तिः । चम्पकारणम्
१९० तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदानफल-
प्राप्तिः । गोष्ठीनम् १९१ तत्रैकरात्रोपवासात्
अग्निहोमफलप्राप्तिः । तत्र देवा सह विन्ध-

तीर्थ

चरस्तिष्ठति तस्य दर्शनात् मित्रावसथलोक-
वासः ॥ कन्यासंवैद्यम् १६२ तत्राचारणयात्
मनुलोकप्राप्तिः तत्रासनदानमन्त्र्यं भवति ॥
निष्कौरा नदी १६३ तत्र गमनात् अश्वमेध-
फलप्राप्तिः खजुलोद्धरणम् ॥ निष्कौरासङ्गमे
अन्नदानेन ब्रह्मलोकगमनम् ॥ तत्र वशिष्ठा-
श्रमः तत्राभिषेकात् वाजपेयफलप्राप्तिः ॥ देव-
कूटम् १६४ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः
कुलोद्धरणम् ॥ कौशिकसुनिहृदः १६५ तत्र
मासवासात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ सर्वतीर्थवर-
हदः १६६ तत्र वासात् बहुसुवर्णयागफल-
प्राप्तिः दुर्गतिविनाशः ॥ वीराश्रमः १६७ तत्र
कुमारस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥
अग्निधारा १६८ तत्र गमनात् अश्वमेधफल-
प्राप्तिः कुलोद्धरणम् ॥ पितामहसरः १६९ तत्र
शैलराजप्रतिष्ठितौ शिवविष्णु तिष्ठतः तत्रा-
भिषेकात् अग्निहोमफलप्राप्तिः ॥ तत्रैव कुमार-
धारा तत्र ज्ञानात् कृतार्थता त्रिकालोपवासेन
ब्रह्मल्लह्यानाशः ॥ गौरीशिवरम् २०० तत्रा-
रोहणात् शुद्धता तत्र कुले ज्ञानपितृदेवार्थ-
नाभ्यां अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनम् ॥ ताम्बा-
ख्या २०१ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः
शुक्ललोकगमनम् ॥ नन्दिनी २०२ तत्र चिदश-
खितः कूपः तत्र गमनात् नरमेधफलप्राप्तिः ॥
कौशिक्यारुणसङ्गमः २०३ तत्र त्रिरात्रोप-
वासात् सर्वपापमुक्तिः ॥ उर्वशीतीर्थम् २०४
सोमाश्रमः २०५ कुम्भकर्णाश्रमः २०६ तेषु
ज्ञानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनम् ॥
कोकासुखम् २०७ तत्र ज्ञानात् जातिस्मर-
त्वम् ॥ नन्दा २०८ तत्र गमनात् कृतार्थता
सर्वपापनाशः स्वर्गगमनम् ॥ ऋषभद्वीपः २०९
तत्र क्रौञ्चनिष्ठदनसेवनात् सरस्वत्यां ज्ञानाच्च
विमाने विराजः ॥ औद्दालकतीर्थम् २१०
तत्राभिषेकात् सर्वपापनाशः ॥ ब्रह्मतीर्थम् २११
तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः ॥ चम्या २१२
तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ नरे-
तिका २१३ तत्र गमनात् वाजपेयफलं विमान-
प्राप्तिश्च ॥ संविदातीर्थम् २१४ तत्र ज्ञानात्
विद्याप्राप्तिः ॥ लौहिलम् २१५ तत्र गमनात्
बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः ॥ करतीया २१६ तत्र
त्रिरात्रोपवासात् दृष्टभेकादशदानफलप्राप्तिः ॥
कोशलायां कालतीर्थम् २१७ तत्र गमनात्
गोसहस्रदानफलप्राप्तिः स्वर्गगमनम् ॥ गङ्गा-
सामरसङ्गमः २१८ तत्र गमनात् शताश्वमेध-
फलप्राप्तिः ॥ गङ्गायाः परद्वीपः २१९ तत्र
ज्ञानत्रिरात्रोपवासाभ्यां सर्वकामप्राप्तिः ॥ वैत-
रणी २२० तत्र गमनात् सर्वपापनाशः ॥
विरजम् २२१ तत्र गमनात् चन्द्रवद्दीप्तिः ॥
प्रभवः २२२ तत्र गमनात् सर्वपापनाशः
गोसहस्रदानफलखजुलपावनम् ॥ शोणयोती-
रणीसङ्गमः २२३ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्नि-
होमफलप्राप्तिः ॥ शोणप्रभवः २२४ नर्मदा-

६२६

तीर्थ

प्रभवः २२५ वंशगुल्मः २२६ तत्र ज्ञानात्
वाजिमेधफलप्राप्तिः ॥ ऋषभः २२७ तत्र गम-
नात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ पुष्यवती २२८
तत्र ज्ञानत्रिरात्रोपवासाभ्यां गोसहस्रदानफल-
प्राप्तिः कुलोद्धरणम् ॥ वदरिकम् २२९ तत्र
ज्ञानात् दीर्घायुद्वयप्राप्तिः स्वर्गगमनम् ॥ महेन्द्र-
पर्वतः २३० तत्र रामतीर्थे ज्ञानात् वाजि-
मेधफलप्राप्तिः ॥ मतङ्गकेदारम् २३१ तत्र
ज्ञानात् स्वर्गलोकप्राप्तिः ॥ श्रीपर्वतः २३२ तत्र
नदीतीरे ज्ञानात् अश्वमेधफलं परमसिद्धि-
प्राप्तिश्च तत्र महादेवो देव्या सह तिष्ठति तत्र
देवहृदे ज्ञानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः शिवलोक-
गमनम् ॥ पाण्ड्यदेशे ऋषभपर्वतः २३३ तत्र
गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः स्वर्गगमनम् ॥
कावेरी २३४ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलम् ॥
समुद्रतीरे कन्यातीर्थम् २३५ तत्र ज्ञानात्
सर्वपापनाशः ॥ समुद्रमध्ये गोकर्णतीर्थम् २३६
तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात् त्रिरात्रोप-
वासाच्च दशान्वमेधतुल्यफलज्ञाप्यपत्यप्राप्तिः ॥
द्वादशरात्रोपवासात् कृतार्थता च ॥ तत्र
गायत्रीस्थानं तत्र त्रिरात्रोपवासात् गोसहस्र-
दानफलप्राप्तिः ब्राह्मणस्य गायत्रीपाठात् सदा
सम्पत्ता अत्राज्ञाणस्य पाठात् तस्या विनाशः ॥
सम्भर्तवापी २३७ तत्र गमनात् रूपसौभाग्य-
प्राप्तिः ॥ वेङ्का २३८ तत्र पितृदेवतर्पणात्
मयूरहंसयुक्तविमानप्राप्तिः ॥ गोदावरी २३९
तत्र गमनेन गवामययज्ञफलप्राप्तिः वायुलोक-
गमनम् ॥ वेङ्कासङ्गमः २४० तत्र ज्ञानात्
सर्वपापनाशः ॥ वरदासङ्गमः २४१ तत्र ज्ञानात्
वाजिमेधफलप्राप्तिः ॥ ब्रह्मस्यूता २४२ तत्र
त्रिरात्रोपवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः स्वर्ग-
गमनम् ॥ कुशप्रवनम् २४३ तत्र ज्ञानत्रिरा-
त्रोपवासाभ्यां चन्द्रलोकप्राप्तिः ॥ देवहृदः २४४
लण्डवेण्णासमुद्रववनम् २४५ ज्योतिर्माचङ्गदः
२४६ कन्याश्रमः २४७ तेषु गमनात् अग्नि-
होमफलप्राप्तिः ॥ देवहृदे ज्ञानात् गोसहस्र-
दानफलप्राप्तिः ॥ ज्योतिर्माचङ्गदे ज्ञानात् जाति-
स्मरत्वम् ॥ पयोणी नदी २४८ तत्र ज्ञानतर्प-
णाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ दण्डकारण्यम्
२४९ तत्र महाराजे जलस्पर्शात् गोसहस्रदान-
फलप्राप्तिः ॥ शरभङ्गाश्रमः २५० कुशाश्रमः २५१
तत्र गमनात् दुर्गतिनाशः कुलपवित्रता च ॥
रूपारिकम् २५२ तत्र रामतीर्थम् तत्र ज्ञानात्
बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिः ॥ सप्तगोदावरम् २५३
तत्र ज्ञानात् महापुण्यप्राप्तिः देवलोकगमनम् ॥
देवपथम् २५४ तत्र गमनेन देवसन्नफलप्राप्तिः ॥
तुङ्गकारण्यम् २५५ तत्र प्रवेशात् सद्यः पाप-
नाशः मासवासात् खजुलस्य पवित्रता ब्रह्म-
लोकगमनम् ॥ मेधाविकम् २५६ तत्र पितृ-
देवतर्पणात् अग्निहोमफलसंज्ञातिमेधानां प्राप्तिः ॥
कालझरपर्वतः २५७ तत्र देवहृदे ज्ञानात्
सर्वलोकप्राप्तिः ॥ त्रिकूटपर्वतः २५८ तत्र

तीर्थ

महाकन्या ज्ञानपितृदेवतर्पणाभ्यां अश्वमेध-
फलप्राप्तिः परमगतिताम्रम् ॥ भर्तृस्थानम् २५९
तत्र कार्तिकेयस्तिष्ठति तत्र गमनात् सर्वकाम-
प्राप्तिः ॥ कोटितीर्थे ज्ञानात् गोसहस्रदानफल-
प्राप्तिः ॥ ज्येष्ठस्थानम् २६० तत्र महादेव-
स्तिष्ठति तद्दर्शनात् चन्द्रवद्दीप्तिः ॥ तत्र कूपे
चत्वारः समुद्रास्तिष्ठन्ति तत्र ज्ञानप्रदक्षिणाभ्यां
परमगतिप्राप्तिः ॥ शृङ्गवेरपुरम् २६१ यत्र
रामो गङ्गासुतीर्णः तत्र ज्ञानात् सर्वपाप-
नाशः विष्णुलोकप्राप्तिश्च ॥ सुष्मावटः २६२ तत्र
महादेवस्तिष्ठति तस्य पूजनप्रदक्षिणाभ्यां गाय-
पत्यप्राप्तिः ॥ तर्तीर्थे जाङ्गवीज्ञानात् सर्वपाप-
नाशः ॥ प्रयागः २६३ तत्र त्रीण्यग्निज्वालानि
तत्र यत्तुनया गङ्गा सङ्गता यत्र ब्रह्मादयो देवा
सिद्धाः पितरः सनत्कुमारसुखा ऋषयो नाग-
सुपर्णासिद्धक्रतुगन्धर्वाश्चरस्तिष्ठन्ति एवं वेदा
यज्ञाश्च स्पर्धमन्तः ब्रह्माणसुपासते ॥ स सर्व-
तीर्थेभ्योऽधिकः ॥ तस्य नामसङ्कीर्णनश्रवण-
वृत्तिकालभर्तेः सर्वपापनाशः तत्र ज्ञानात्
त्रिलोके एवं वेदविद्यासु यत् पुण्यं तत्प्राप्तिः
राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिश्च तत्र वपनं महत् ॥
भोगवती नाम वासुकितीर्थम् २६४ तत्राभि-
षेकात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ ॥

“अयोध्या मथुरा माया काशी काशी

अवन्तिका ।

पूरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥
तासु वासं प्रकुर्वन्ति ये नृता वा नराः परम् ॥
जन्मो न पुनर्जन्म मातृगर्भेषु कुञ्चयन् ॥”

इति पाद्मे भूमिखण्डम् ॥

शास्त्रम् ॥ अष्टारः ॥ क्षेत्रम् ॥ उपायः ॥ (यथा,
महाभारते । ५ । १०५ । ७६ ।

“वासुदेवेन तीर्थेन तात । गच्छस्व संश्रमम् ॥”

“तीर्थेन उपायेन ।” इति तट्टीकायां गैल-
कण्डः ॥ अवसरः ॥ यथा, भागवते । १ । १६ । ४ ।

“स तदा जन्मतीर्थोऽपि न ववापै निरायुधम् ॥
मानयन् स न्ध्ये धर्म्मं विवृक्सेनं प्रकीपयन् ॥”

नारीरणः ॥ अवतारः ॥ ऋषियुष्मान् । (यथा,
रामायणे । १ । २ । ४ ।

“अर्कहर्ममिदं तीर्थं भरद्वाज ! निशामय ।

रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा ॥”

पात्रम् ॥ (यथा, मनुः । ३ । १३० ।

“दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

तीर्थं न ह्यव्यक्तयानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥”)

उपाध्यायः । (यथा, महाभारते । ४ । ४० । १८ ।

“शिक्षितो ह्यसि सारथ्ये तीर्थतः प्रवृत्तः ॥”

“तीर्थतो युक्तः ।” इति गौलकण्डः ॥

मन्त्री । इति मेदिनी । ये, ८ ॥ (मन्त्रि-
प्रभृत्यादशराष्ट्रसम्पत् । यथा, महाभारते ।

२ । ५ । ३८ ।

“क्षिप्रदादशान्येषु स्वपक्षे दृष्ट पक्ष च ।

त्रिभिस्त्रिभिरवज्ञातैर्वैतुसितीर्थानि चारकैः ॥”

“तीर्थानि मन्त्रिप्रभृतौन्यदादश दान्यवगाह्य

तीर्थया

राजास्ततस्तथो भवति । तानि चोक्तानि ज्ञोति-
शास्त्रे यथा,—

‘मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः ।
पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्द्वारपालश्च ।
कारागाराधिकारी च द्रव्यसंयोजकस्तथा ।
लब्धास्तथेष्टे चार्थानां नवमो विनियोजकः ॥
प्रदेष्टा नगराध्यक्षः कार्यनिर्माणास्तथा ।
धर्माध्यक्षः समाध्यक्षो दण्डपालश्चिपञ्चमः ॥
बोद्धव्यो दुर्गपालश्च तथा राक्षान्तपालकः ।
अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु ॥
चारान् विचारयेत्तीर्थं स्वात्मनश्च परस्य च ।
यावच्छादीनविज्ञातान्योन्यमितरेष्वपि ॥
मन्त्रिणं युवराजश्च हित्वा खेयं पुरोहितम् ॥
इत्येवं तीर्थं शब्दवाच्यम् ॥ इत्यायुधः ।
योनौ जलावतारे च मन्त्राग्राह्यादश्वपि ।
पुण्यक्षेत्रं तथा पात्रं तीर्थं स्यात् दर्शनेष्वपि ॥”

इति तट्टिकायां नीलकण्ठः ॥

योगिः । दर्शनम् । चतुः । इति हेमचन्द्रः ॥
विप्रः । आगमः । निदानम् । अग्निः । इति
संक्षिप्तसारे उणादिरुक्तिः ॥ (पुण्यकाणः ।
इति स्वामी ॥ यथा, भागवते । १ । १२ । १४ ।

“हिरण्यं गां महीं ग्रामान् हस्त्यन्वान् वृषतिर्वरान् ।
प्रादात् स्वप्नश्च विप्रेभ्यः प्रजातीर्थं स तीर्थवित् ॥”
पुं. स्वप्नासिनासुपाधि विशेषः । यथा, प्राण-
तोषिण्यां अवधूतप्रकरणे ।

“त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे ।
स्वायात्तत्त्वार्थभावेन तीर्थं नामा स उच्यते ॥”

तीर्थकरः, पुं. (करोतीति करः । तीर्थस्य शास्त्रस्य
पुण्यक्षेत्रस्य वा करः ।) जिनः । इति हेम-
चन्द्रः । १ । २४ ॥ (विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । ८७ ।

“मनोयवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ॥”

“चतुर्दशविद्यानां बाह्यविद्यामयानाश्च प्रणीता
प्रवक्ता चेति तीर्थकरः ॥” इति तत्त्वार्थम् ॥

तीर्थकृत, पुं. (तीर्थं करोतीति । कृ + कृप्
तुगागमश्च ।) जिनः । इति धरणिः ॥

तीर्थङ्करः, पुं. (तीर्थं करोतीति । कृ + कृप्
तुगागमश्च ।) जिनः । इति हेमचन्द्रः । १ । २४ ॥

तीर्थयात्रा, स्त्री. (तीर्थं यात्रा गमनम् ।) तीर्थ-
गमनम् । तद्विधिविधौ यथा,—

अथय ऊचुः ।

“कर्त्तव्या तीर्थयात्रास्मिन् लोके केन कथं हिजे ।
ओतुं न एतदिच्छामो वद वङ्गमतान् सुने ! ॥

कृत उवाच ।

एतत् श्रुत्वा ततः कृतः पुराणो मुनिवत्तमः ।
प्रोवाच तान् मुनिश्रेष्ठान् स्वधर्मं शृणुतानघाः ॥

यत्राधिकारे च गते हिजेन्द्राः

सर्वस्वनाशे क्षितिपोऽथ वेशः ।

मुद्गव्यायां वलवीर्यहीनः

शूद्रस्तु तीर्थानि भजेत् सुदान्तः ॥

सुसुक्ष्मिस्तीर्थगतिर्मुनीन्द्रेः

कार्या तथा तत्फलकाङ्क्षिभिश्च ।

तीर्थः

तां ब्रह्मचारी विधिवत् करोति

स्वयं यतो गुरुणा सन्नियुक्तः ॥

निबन्धं गृहस्थाश्रमसंस्थितस्य

मनीषिभिस्तीर्थगतिर्निषिद्धा ।

मातुः प्रियुर्भक्तिमता गृहस्थः

सुतो न कुर्व्यात् खलु तीर्थयात्राम् ॥

गङ्गाजलेनामुदिनं मनुष्यो

गङ्गोमयेनापि सदा सुनीन्द्राः ।

जातीह सत्यम् यदि भावयुहः

फलं तदाप्नोति न चान्यदेतत् ॥

सर्वान् तीर्थानि हि याति तानि

स्वर्गोन्मर्त्योऽपि पुनः पृथिव्याम् ।

तुल्यानि सत्यम् सुनयोऽभिहोच

सत्यं गृहस्थाश्रमसंस्थितस्य ॥

यस्यैह यज्ञैर्व्यधिकारितास्त

गृहेऽन्वहं दानवतो सुनीन्द्राः ।

संजुह्यतः कस्त्वविवर्जितस्य

तीर्थं गतिः पूर्वतरेर्निषिद्धा ॥”

इति वङ्गपुराणे १ अध्यायः ॥

तीर्थराज्ञी, स्त्री. (तीर्थानां राज्ञी अगिरिव ।

यज्ञा, तीर्थेषु राजते शोभते इति । राज + इन् ।

ततो वा डोष् ।) काशी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीर्थवाकः, पुं. (तीर्थस्यैव वाको वचनमस्य ।

उत्तमाङ्गस्थित्वा प्रशंसनीयत्वादस्य तथात्वम् ।)

केशः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३१ ॥

तीर्थसवै, [नृ] पुं स्त्री, (तीर्थं घृष्टादिजल-

प्राप्तस्थानं संवते इति । संव + णिनिः ।) वक-

पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तीर्थवासिनि, त्रि ॥

तीव, स्त्रील्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-

अक-सेट् ।) तीवति । इति दुर्गादासः ॥

तीवरः, पुं. (तीर्थंते इति । तृ भ्रवन्तरणयोः +

“हिलरश्चलरेति ॥” उणां ३ । १ । इति

ध्वरप्प्रत्ययेन निपातनात् आधुः ।) समुद्रः ।

(तीरयति कर्मसमाप्तिं करोतीति । तीर +

ध्वरप् । गुणाभावो रेफलोपश्च । इत्युज्जल-

दन्तः ।) आधः । इति मेदिनी । रे, १६३ ॥

वर्णसङ्करजातिविशेषः । तन्मोर इति भाषा ।

स तु राजपुत्रस्त्रियां क्षत्रियाण्यात् । इति

ब्रह्मवैवर्तम् ॥ चूर्णकभाष्यायां पुष्पकाण्यात् ।

इति पराशरपद्धतिः ॥

तीवरी, स्त्री. (तीवर + णिच्वात् डोष् ।) आध-

पक्षी । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिरुक्तिः ॥

तीव्रं, स्त्री. (तीव स्त्रील्ये + बाहुलकात् रक् ।

तिज निशाने + बाहुलकात् रन् । दीर्घत्वम् ।

जकारस्य वकारः । इत्युज्जलदन्तः । २ । २८ ॥

अतिशयः । इत्यमरः । १ । २ । ७० ॥ तीरम् ।

तीक्ष्णम् अपु । इत्युणादिकोवः ॥ जोहम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

तीव्रः, त्रि. (तिज + बाहुलकात् रन् ।) दीर्घत्वादि-

कश्च । अत्युच्चः । नितान्तः । (यथा, रघुः । ६ । ६५ ।

“तान् हत्वा गजकुलवद्धतीवरेणान्

काकुत्स्थः कूटिजनस्त्रायजयस्तुतान् ॥”)

तुगाची

कटुः । इत्युणादिकोवः ॥ (दुःखः । यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ६६१ ।

“हृन् विरहः समन्ताज्जलयति दुर्भारतीव्र-
संवेगः ॥”

तीक्ष्णम् । यथा, तत्रैव । १५२ ।

“क्षतकक्षाप मदीयन्वासध्वनिदत्तकणं किं तीव्रेः ।
विध्वंसि मां निम्बासैः सरः शरैः शब्दवेधोव ॥”

शिवे, पुं. इति शब्दरत्नावली ॥

तीव्रकण्डः, पुं. (तीव्रः कण्डो यस्मात् । अस्त्र
भक्षणेन हि कण्डदेशे पीडोत्पत्तेस्तथात्वम् ।)

शूरयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीव्रगन्धा, स्त्री. (तीव्रः कटुर्गन्धो यस्याः ।)

यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीव्रज्वाला, स्त्री. (तीव्रं यथा स्यात् तथा ज्वाल-
यति उत्तेजयति सेविनमिति । ज्वल + णिच् +

अच् टाप् च ।) घातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीव्रवेदना, स्त्री. (तीव्रा अत्यन्ता वेदना ।)

यातना । अतिशयवेदना । इत्यमरः । १ । १० । ३३ ॥

तीव्रा, स्त्री. (तीव्र + टाप् ।) कटुरोहिणी ।

गण्डदूर्वा । राजिका । इति मेदिनी । रे, ४५ ॥

नदीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ महा-

ज्योतिष्मती । तरदीदृशः । तुलसी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

तु, ज वृत्तौ । हिंसायाम् । पूर्त्तौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (अर्-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) अ,

तौति तवोति । इति दुर्गादासः ॥

तु, य, पादप्रारणम् । (यथा, मनुः । ११ । २०७ ।

“अवगूयं त्वन्दृशतं सहस्रमभिहत्य च ।

जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥”)

भेदः । अवधारणम् । इत्यमरः ॥ समुच्चयः ।

(यथा, मनुः । ११ । २०२ ।

“उद्वयानं समाचक्ष्य खरयानस्तु कामतः ।

क्वात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन

मुध्यति ॥”)

पद्मान्तरम् । नियोगः । प्रशंसा । विनियहः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

तुक्, [ज्] पुं. (तुङ्गते जीयतेऽनेनेति । तुज

प्राणे + कृप् ।) अपत्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

तुगाचीरी, स्त्री. (तुगाचीरी + टोदरादित्वात्

गस्य कः ।) तुगाचीरी । इति हेमचन्द्रः । १४ । २२० ॥

तुगा, स्त्री. (तुज + बाहुलकात् चः कश्च ।) वंश-

लोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्या

यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“स्याद्वंशरोचना वंशी तुगाचीरी तुगा मुभा ।

त्वक्चीरी वंशजा मुभा वंशचीरी च वैखरी ॥”)

तुगाचीरी, स्त्री. (तुगा वा एव चीरी ।) वंश-

लोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ वंशलोचना-

भेदः । अस्या गुणाः । सयन्वासकावनाशि-

त्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(यथा, भावप्रकाशे मध्यखण्डे २ भागे काश-

रोगाधिकारे ।

“हिगुणा च तुगाचीरी विता सर्वचतुर्मुखा ॥”)

तुङ्गः

तुङ्गः, पुं, (तुङ्गि हिंसायाम् + चण् ।) पुद्गागृह्यः ।
(यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“कुलीकः पुरुषस्तुङ्गः पुद्गागो रक्तकेशरः ॥”
पर्वतः । तुङ्गयष्टः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६४ ॥
नारिकेलः । गण्डकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
योगमैदः । इति शब्दरत्नावली ॥ च तु यद्वायां
उच्चराशिः । यथा,—

“सूर्याद्युच्चान् क्रियत्यष्टमगच्छीकुलीरान्धयके
दिग्द्वीपान्द्रव्यतिथिशरान् समविश्याच्च विंशान् ।
अश्वानेतान् वदति जवनान्धतुङ्गान् सतुङ्गा-
स्तानेवाश्वान् मदनभवनेष्वह नौषान् सुनी-
चान् ॥”

इति दीपिका ॥

“आदिश्वमेधे षष्ठे प्रशास्ते
कन्यागते ज्ञे च गुरौ कुलीरे ।
मीने च शुके मकरे महीजे
शूनौ तुलायामिति तुङ्गगेहाः ॥”

इति समयान्ततम् ॥ * ॥

अथ तुङ्गस्थयष्टफलम् ।

“तुङ्गेऽर्कः शुभसंयुतः शुभकरैर्मन्त्रैश्च दृष्टो यदा
देवात् पश्यति सौरपि वा शुभकरानेकं द्विकं वा
त्रिकम् ।

वित्तेशः प्रथितो विमर्हितरिपुः सौख्यीश्वरान्यो
यदा
आपाणाश्चितपादपद्मयुगलो राजा त्रिकोणं
यदा ॥

तुङ्गे चन्द्रमसि प्रसन्नवपुषि ब्रह्मादनद्युतौ
प्रख्यातोऽरविमर्हकोऽगस्तनू राजेश्वरो रूप-
वान् ।

आपाणाश्चितपादपद्मयुगलो वा धर्मश्रीणो
महान्
सौख्येव युतोऽथवा प्रियतमेर्दृष्टे त्रिकोणेऽपि
च ॥

यदि भवति ऋगस्थो भूमिपुत्रस्तदा वै
न दिनकरमयखादुभयरेभिनरेन्द्रः ।
अगस्तनुरभीतः शत्रुदर्पापहारी
प्रणतरिपुनरेन्द्रः स्वात्त्रिकोणेऽपि जातः ॥
कन्यास्थः शशलाब्धस्तस्य तनयस्त्रिंशत्कोः
संयुतो

दृष्टो वा यदि संयुतः शुभकरैर्जातस्तदा
भूपतिः ।

यात्रायां तुरगोद्गमत्तकरिणां यातेर्महो कस्यते
सप्ताभ्युदयोरुत्था विगलिता यान्ति त्रिकोणे-
ऽपि च ॥

तुङ्गे गुरौ मित्रखगेन दृष्टो

राजा भवेद्विजयमानकर्त्तिः ।

गजान्वनौकानरपूर्णाजम्भीः

पृथ्वीपतिः स्वस्य त्रिकोणेऽपि ॥

तुङ्गे भृगौ शुभसुहृत्प्रयुते च दृष्टे
देवात् पुनः स यदि पश्यति मित्रसंघान् ।

भूपाधिपो भवति कौर्त्तिकप्रधानो

दीर्घायुस्त्वसुखसुगन्धयुजे त्रिकोणे ॥

तुङ्गभ

तुङ्गे शूनौ मित्रखगेन दृष्टे
प्रचण्डह्रस्वो वृषतिप्रधानः ।

न दृश्यते दिग्गमने च ध्रुवो
त्रिकोणे चापि नरेन्द्रार्तिः

भवति धरणिपालो नीचबुद्धिः प्रतापी
हयगजघनपूर्वो जातिवर्गे विरक्तः ।

कुटिलमतिरनीतो भूरिभास्कारयुक्त-
स्तमसि मिथुनसंख्ये जायते मानवेन्द्रः ॥

ऋगपतिवृषकन्याकर्कोटस्थे च राहौ
भवति विपुलजस्वी राजराजाधिपो वा ।

हयगजनरनौकामखितः सार्वभौमो
वृषतिरमरपुण्यो राहुतुङ्गौ चिरायुः ॥

अरिनिघनययतुङ्गे कौर्त्तिकमेतत् फलं यथम् ।
केन्द्रत्रिकोणे लाभे वा तुङ्गफलं यथोद्दिष्टम् ॥

इति कोट्टीप्रदीपः ॥

तुङ्गः, त्रि, (तुङ्गि हिंसायाम् + चण् ।) उग्रः ।
प्रधानम् । उन्नतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ३ ।

“शिलाविभङ्गेऽर्द्धगणश्राव-
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारोह ॥”

प्रचुरः । यथा, तत्रैव । ४ । ७० ।

“तेषां सदनभयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ॥”
किङ्गल्के स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुङ्गकः, पुं, (तुङ्ग + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पुद्गा-
गृह्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अरण्यरूप-
तीर्थविशेषे, स्त्री । यथा, महाभारते । ३ । ८५ ।
४६-५४ ।

“तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
वेदानध्यापयन् तत्र सुनीन् सारस्वतः पुरा ॥

तत्र वेदेयु नष्टेषु सुनेरङ्गरसः मृतः ।
ऋषीणासुत्तरीयेषु रूपविष्टो यथासुखम् ॥

ओंकारेण यथान्यायं सन्धगुहारितेन च ।
येन यत् पूर्वमभ्यस्तं तत् सर्वं सप्तपथितम् ॥

ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च ॥

पितामहश्च भगवान् देवैः सह महाद्युतिः ।
भृगुं नियोजयामास यजनार्थं महाद्युतिम् ॥

ततः स चक्रं भगवानुयोषां विधिवत्तदा ।
सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

आव्यभागेन तत्रास्मिं तर्पयित्वा यथाविधि ।
देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च यथाक्रमम् ॥

तदरुण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तमम् ।।
पार्यं प्रणम्यत्प्रखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥

तत्र मासं वसेद्धीरो नियतो नियताशनः ।
ब्रह्मलोकं वसेद्वाजन् । कुलञ्चैव ससुदरेत् ॥”

तुङ्गभद्रः, पुं, (तुङ्ग उच्चोऽपि भद्रः ।) मदोत्-
कटहस्ती । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥

तुङ्गभद्रा, स्त्री, (तुङ्गा प्रधाना भद्रा निर्मला च ।)
नदीविशेषः । सा दक्षिणे प्रसिद्धा । (यथा,
मत्स्यपुराणे । ११३ । २६ ।

“तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वाच्या कावेरी चैव तु ।
दक्षिणापचनद्यक्षाः सङ्गपादाङ्गिनिःसृता ॥”

तुङ्ग

तस्या जलस्य गुणाः । क्षिप्तत्वम् । निर्मल-
त्वम् । स्वादुत्वम् । गुणत्वम् । कक्षुपित्तसदाह-
त्वम् । प्रायःसालात्वम् । मेधाकरत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

तुङ्गशेखरः, पुं, (तुङ्गानुचानि शेखराणि शृङ्गाणि
यस्य ।) पर्वतः । इति शब्दमाला ॥

तुङ्गा, स्त्री, (तुङ्ग + टाप् ।) वंशलोचना । शमी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
“शमी शक्तफला तुङ्गा केशहन्ती शिवा फला ।
मङ्गला च तथा जम्बीः शमीरः साल्पिका
सृता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तुङ्गनी, स्त्री, (तुङ्गो दृष्टविशेषस्तदाज्ञाति-
रस्यस्याः । तुङ्ग + इनिः । डीप् ।) महाशता-
वरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुङ्गी, स्त्री, (तुङ्ग + गौरादित्वात् डीष् ।) हरिद्रा ।
वर्चरी । इति मेदिनी । गे, ८ ॥ (अस्याः
पर्याया यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
“वर्चरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।
पर्णाशस्तत्र लण्ये तु कटिलककुठेरकौ ॥”
राजिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥)

तुङ्गी, [नृ] पुं, (तुङ्गः उच्चस्थानं आश्रयत्वेन
अस्थस्य । इनिः ।) तुङ्गस्थानस्थितः । उच्च-
स्थः । इति ज्योतिषम् ॥

तुङ्गीपतिः, पुं, (तुङ्गा निशायाः पतिः ।) चन्द्रः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुङ्गीशः, पुं, (तुङ्गी सर्वप्रधान ईशः प्रभुश्च ।)
शिवः । लण्यः । सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

तुच्छं, स्त्री, (तौति असारत्वं गच्छतीति । तु +
“छोऽदिकचिभ्यां श्रुतभ्यान् कित् पीपूडोः स्वच् ॥”
२ । ३३ । उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् छः स
च किन् ।) पुलाकजम् । इत्युणादिकोषः ॥
सुषि इति भाषा ॥

तुच्छः, त्रि, (तुद् + क्तिप् । तेन तं वा ज्ञातीति ।
छो + कः ।) मूयः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥
हीनः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, भागवते ।
७ । ७ । ४५ ।

“किमेतेरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नन्दरेः ॥”
अल्पः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६९ ॥

तुच्छदः, पुं, (तुच्छो ह्येनो दर्वृचः ।) शर-
दृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुच्छधान्यकं, स्त्री, (तुच्छं धान्यम् । अल्पार्थं
कन् ।) पुलाकः । इति रत्नमाला ॥ आगृहा
इति भाषा ॥

तुच्छा, स्त्री, (तुच्छ + टाप् ।) तुल्या । नीली-
दृष्टः । इति भावप्रकाशः ॥ (सृष्ट्येना । गुज-
राट्देशीया एलाची । अस्याः पर्याया यथा,
“सृष्ट्योपकुक्षिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविणी
गुटिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तुङ्ग, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
सकं-संट् ।) तोजति । इति दुर्गादासः ॥

तुखडं

तुख, इ प्राणे । वणे । इति कविकल्पदमः ॥ (भां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, तुङ्गाते । प्राणे जीवनम् । हिंसायाच्चायामिति कश्चित् । इति दुर्गादासः ॥

तुख, इ क भाषद्वार्थे । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ क, तुङ्गयति । भा दीप्तिः । यद्दार्थं निकेतनहिंसावर्णनानि । इति दुर्गादासः ॥

तुट, शि कलहे । इति कविकल्पदमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) शि, तुटति अतुटीत् नीचः परस्परं वचसा । तुतोड । इति दुर्गादासः ॥

तुटमः, पुं, (तुटति नाशयति द्रव्यजातमिति । तुट+वाङ्मलकात् उमः ।) उद्धरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुड, इ ड वधे । इति कविकल्पदमः ॥ (भां-आत्मं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, तुङ्गाते । ड, तुङ्गते । वधो नियोङ्गनमिति रमानाथः । तुङ्गते पात्रं पिकः । इति दुर्गादासः ॥

तुड, ऋ वधे । इति कविकल्पदमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । ऋ, अतुतोङ्गत् । वधो द्विधाकरणमिति गोविन्दभट्टः । तोङ्गति मल्लो मल्लाङ्गं भिनत्तीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तुड, शि भेदे । इति कविकल्पदमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) शि, तुङ्गति अतुतोङ्गत् तुतोङ्ग । उपहनने इति कश्चित् । इति दुर्गादासः ॥

तुड्, नादरे । इति कविकल्पदमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी डङ्गयान्तः । नादरः अनादरः । तुङ्गति । फलाभावात् ऋदनुवन्त्यः । इति दुर्गादासः ॥

तुण, श्र जैस्त्रे । इति कविकल्पदमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) जैस्त्रमिह कुटिलीकरणम् । श्र, तुणति लृणं वायुः । तोणिता । इति दुर्गादासः ॥

तुणः, पुं, (तुणति सङ्कोचयतीति । तुण जैस्त्रे+“सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) कुणिः । तुमवचः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (अस्य पर्याया गुणाश्च यथा,— “तुणिस्तुतक आपीनस्तुणिकः कच्छकस्तथा । कुठेरकः कान्तलको नन्दिशृणश्च नन्दकः ॥ तुणी रक्तः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः । तिक्तो ग्राही हिमो वृष्यो ब्रणकुष्ठामपि क्षिजत् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तुखं, स्त्री, (तुखते नियोङ्गयति अभ्यन्तरस्थ-द्रव्यमिति । तुख+पचाद्यप् ।) सुखम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८६ ॥ (चक्षुः । यथा, ऐत्रीभागवते । २ । १ । २६ । “आमिधं स तु विज्ञाय शीघ्रमभ्यद्रवत् खगम् । तुखयुद्धमथाकाशे ताडुभौ समचक्रतः ॥” पुं महादेवः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । १५ । १५ । “नमस्तुखाय तुष्याय नमस्तुटितुटाय च ॥” राजसविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २८३ । “तुखेन च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च ॥”)

तुत्यं

तुखकेरिका, स्त्री, कार्पासी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुखकेरी, स्त्री, (प्रशस्तं तुखम् । प्रशंसायां कन् । तदीर्त्ते ईरयति वा तत्तुल्यशोभाधारणम् । ईर+कर्मण्यङ् । स्त्रियां ङीप् ।) विम्बिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तिलाङ्गुचा इति भाषा ॥

तुखिः, पुं, (तुखते नियोङ्गयति मध्यस्थद्रव्य-मिति । तुख+“सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां । ४ । ११७ । इतीन् ।) सुखम् । चक्षुः । इत्युणादिकोषः ॥ नाभौ स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

तुखिका, स्त्री, (तुखिरेव । तुखि+स्वार्थे कन् टाप् च ।) नाभिः । विम्बिका । इति शब्द-रत्नावली ॥ (अस्या गुणा यथा,— “तुखिका चापिरुचिस्तृणातपितनिवारणी ॥” इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥)

तुखिकेरी, स्त्री, कार्पासी । विम्बिका । इत्य-मरः । २ । ४ । ११६ ॥ (अस्या पर्यायाः यथा, “तुष्टी रक्तफला विम्बी तुखिकेरी च विम्बिका ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

अस्या रूपान्तराणि । तुखिकेरिका तुखि-केरिः तुखकेरी तुखिकेशी । इत्यमरटीका ॥

तुखिकेशी, स्त्री, विम्बिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुखिभः, त्रि, (तुखिवृद्धा नाभिरस्य । “तुन्दिवलि-वटेभः ।” ५ । २ । १४० । इति भः । “तुन्द्व्योपधो-२यं तुखिः ।” इति माधवः ।) वृहन्नाभिः । वृहन्नाभियुक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

तुखिलः, स्त्री, (तुखिरस्यस्येति । सिध्दादित्वात् इलच् ।) वृहन्नाभिः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

सुखरः । इत्युणादिकोषः ॥

तुत्य, तु क स्तुतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं सेट् ।) आद्ये पञ्चमस्वरीः श्रेयो हन्त्यवर्गादयुक्तस्यकारः । तुत्ययति तुत्यापयति । स्तुतिराच्छादनम् । इति दुर्गादासः ॥

तुत्यं, स्त्री, (तुदति पीडयत्यनेन । तुद+“पातृ-तुदति ।” उणां । २ । ७ । इति थक् । यद्वा, तुत्य आच्छादने+अच् ।) खर्परीतुत्यम् । उपधातुभेदः । तुतिया इति भाषा । तत्-पर्यायः । नीलाञ्जनम् २ हरिताम्रम् ३ तुत्य-कम् ४ मयूरयोवकम् ५ ताम्रगर्भम् ६ अम्ब-तोद्ववम् ७ मयूरतुत्यम् ८ शिखिकण्टम् ९ नीलम् १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुत्याञ्जनम् ११ शिखिरीवम् १२ वितुन्नकम् १३ मयूर-कम् १४ । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥ तूतकम् १५ त्र्यातुत्यम् १६ त्र्यातमदम् १७ । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषाय-त्वम् । उष्णत्वम् । श्वित्रनेत्रामयनाशित्वम् । सञ्ज्विषदोषप्रमनत्वम् । वान्तिकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ चारत्वम् । निर्मलत्वम् । लघुत्वम् । भेदकत्वम् । क्लमिकण्टकुष्ठकफनाशि-त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

“तुत्यं वितुन्नकं चापि शिखिरीवं मयूरकम् ।

तुन्दप

तुत्यं ताम्बोपघातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण तद्वपेत् ॥ किञ्चित्ताम्रेण गुणं तस्माद्वपेत्ताम्रेण गुणश्च तत् । तुत्यकं कटुकं चारं कषायं वामकं लघु ॥ लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् । विषाघ्नकुष्ठकण्डून् खर्परं चापि तद्गुणम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥

(अस्य शोधनविधिर्यथा,— “ओतोस्त्रिहासमं तुत्यं सक्षौद्रं टङ्गणाङ्गुयुक् । त्रिधा सुपुटितं शुद्धं वान्तिभान्तिविवर्जितम् ॥” अन्यच्च । “गन्धकेन समं तुत्यं तुत्यार्द्धेनार्द्धयामकम् । वान्तिभान्ती यदा न स्तस्तदा सिद्धिं विनिर्दि-शेत् ॥”)

शोधितस्यास्य गुणा यथा,— “तुत्यं सकटुकचारं कषायं विशदं लघु । लेखनं भेदं चक्षुष्यं कण्डूक्लमिविषापहम् ॥” इति वैद्यकरत्नसारसंग्रहे चारणभारणाधि-कारे ॥)

रसाञ्जनम् । ग्रावा । इत्युणादिकोषः ॥ अमिः । इति संचिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ अजौ पुं । इति हेमचन्द्रः ॥

तुत्यकं, स्त्री, (तुत्यमेव । स्वार्थे कन् ।) तुत्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य गुणा यथा,— “तुत्यं कं कटुकं चारं कषायं वामकं लघु । लेखनभेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् । विषाघ्नकुष्ठकण्डून् खर्परं चापि तद्गुणम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तुत्या, स्त्री, (तुत्य+टाप् ।) नीलील्लनः । क्षुदैका । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥ महानीली । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुत्याञ्जनं, स्त्री, (तुत्ययति तुत्याते वा । तुत्य+अच् । तुत्यश्च तदञ्जनश्चेति कर्मधारयः ।) उपधातुनिर्गेषः । तुत्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥

तुद, अ श्र औ यथे । इति कविकल्पदमः ॥ (तुदां-उभं-सकं-अनिट् ।) अ श्र, तुदति तुदते । औ, तोत्ता । यथ इह अन्तस्थ रूपम् । तुदोद गदया चारिम् । इति भट्टिः ॥ विधु-क्षुदः । इति दुर्गादासः ॥

तुन्दं, स्त्री, (तुदतीति । तुद+“अब्दादयश्च ।” उणां । ४ । ६८ । इति इन् तुदेर्नुमच इत्युक्तेर्नुम-ततो हस्य लोपः ।) उदरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥

तुन्दकूपिका, स्त्री, (क्षुद्रः कूपः कूपिका । तुन्दस्य उदरस्य कूपिकेव ।) नाभिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २ । ७० ॥

तुन्दकूपी, स्त्री, (तुन्दस्य उदरस्य कूपी क्षुद्रकूप-इव ।) नाभिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुन्दपरिमार्जः, चि, (तुन्दसुदरं परिमार्जतीति । परि+ञञ्+अङ् ।) तुन्दपरिञ्जः । इत्य-मरटीकायां रमानाथः ॥ (अजसादनञ्च तुन्द-परिमार्ज एव ।” इति सिद्धान्तकौमुदी । पां । ३ । २ । ५ ॥)

तुम्

तुम्परिचयः, चि, (तुम्हसुदरं परिमार्ष्टीति ।
परि + चय + “तुम्होक्तयोः परिमार्ष्टीति”
३।२।५। इत्यत्र “आनखसुखाहरयो-
रिति वक्तव्यम् ।” इति वार्तिकोक्त्या कः ।)
अनखः । इत्यमरः । २।१०।१८ ॥
तुम्हि, स्त्री, (तुम्ह + इन् वाहुलकात् तुम् च ।)
उद्हरम् । इति हिमचयः । ३।१६८ ॥ गन्धर्व-
विशेषः, पुं । इति ञटाघरः ।
तुम्हिः, स्त्री, (तुम्ह + इन् वाहुलकात् तुम् च ।)
नाभिः । इति चिकाङ्कशेषः ।
तुम्हिका, चि, (अतिप्रथितं तुम्हसुदरमख्यस्य ।
“तुम्हादिभ्य इत्यच् ।” ५।२।११७ । इति
चकारात् ठन् ।) विशालजठरो जनः । इति
शब्दरत्नावली ।
तुम्हिका, स्त्री, (तुम्हसुदरं आश्रयलेनाख्यस्याः ।
तुम्ह + ठन् टाप् च ।) नाभिः । इति शब्द-
रत्नावली ।
तुम्हितः, चि, तुम्हिनः । इति भरतस्य द्विक्र-
मः ।
तुम्हिभः, चि, (तुम्हिर्ह्वा नाभिरख्यस्येति । तुम्हि
+ “तुम्हिवलिवटेभः ।” ५।२।११६ । इति
भः ।) तुम्हिनः । इति शब्दरत्नावली ।
तुम्हिनः, चि, (तुम्हं विशालसुदरमख्यस्येति ।
तुम्ह + “तुम्हादिभ्य इत्यच् ।” ५।२।११७ ।
इतीत्यच् ।) विशालजठरो जनः । भुङ्क्ते इति
भाषा । तत्पर्यायः । पिचिङ्गलः २ इहत्-
कुचिः ३ तुम्हिकः ४ तुम्हिभः ५ तुम्ही ६ ।
इति शब्दरत्नावली ।
तुम्हिनपत्नी, स्त्री, (तुम्हिनवत् पत्नमस्याः ।)
अपुत्री । इति राजनिर्घण्टः ।
तुम्ही, स्त्री, (तुम्हि + वा डीप् ।) नाभिः । इति
शब्दरत्नावली ।
तुम्ही, [न्] चि, (तुम्हं विशालसुदरमख्यस्येति ।
“तुम्हादिभ्य इत्यच् ।” ५।२।११७ । इति
चकारात् इति ।) तुम्हिनः । इति शब्द-
रत्नावली अमरश्च ।
तुम्हः, पुं, (तुम्हति इति । तुम्ह + क्तः ।) गन्धी-
वृक्षः । तुम्ह इति भाषा । इत्यमरः । २।४।
१२७ ॥ चि, अघितः । (यथा, रामायणे ।
२।१४।२३ ।
“स तुम्ह इव तीक्ष्णं प्रतीदेन ह्योत्तमः ।
राजा प्रचोदितोऽभीष्टं केकेयीमिदमब्रवीत् ॥”
हिमे । द्विधाकृते च ।)
तुम्हवायः, पुं, (तुम्हं हिंस्रं वयतीति । वे + “ङावा-
मच् ।” ३।२।२ । इत्यच् ।) सौचिकः ।
इत्यमरः । २।१०।६ । इत्यञी इति भाषा ।
(यथा, मनुः । ४।२१४ ।
“शैल्युत्तमवायान्नं जलप्रस्थानमेव च ॥”)
तुम्प, वधि । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रा-परं-सकं-
सेट् ।) तुम्पति । इति दुर्गादासः ।
तुम्प, प्र वधि । क्लेशे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(तुदां-परं-सकं-अकं च-सेट् ।) प्र, तुम्पति
तुतोप । इति दुर्गादासः ।
तुम्प, वधि । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रा-परं-सकं-
सेट् ।) तोपति । इति दुर्गादासः ।
तुम्प, इ क अह्ने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी । इ क, तुम्प-
यति । अह्ने वधः । इति दुर्गादासः ।
तुम्प, प प्र क्लेशे । वधि । इति कविकल्पद्रुमः ।
(तुदां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) प प्र, तुम्पति
तुतोप । इति दुर्गादासः ।
तुम्प, वधि । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रा-परं-सकं-
सेट् ।) तोपति । इति दुर्गादासः ।
तुम्प, प प्र क्लेशे । वधि । इति कविकल्पद्रुमः ।
(तुदां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) प प्र, तुम्पति
तुतोप । इति दुर्गादासः ।
तुम्, इ कि अह्ने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-
पञ्चे भ्रा-परं-सकं-सेट् ।) तवर्गाद्यादिः । पञ्चम-
खरी । इ, तुम्पते । कि, तुम्पयति तुम्पति ।
अह्ने वधः । इति दुर्गादासः ।
तुम्, ल ड हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रा-
आत्म-सकं-सेट् ।) ल, अतुम्भत् । ड, तोभते ।
इति दुर्गादासः ।
तुम्, य ग हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-
क्रां च-परं-सकं-सेट् ।) य, तुम्पति । ग,
तुम्पति । तुतोभ । इति दुर्गादासः ।
तुम्हः, पुं स्त्री, (तुम्हः । रस्य लः ।) तुम्हः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । (चलिपञ्चाति-
विशेषः । यथा, मानुस्ये । ११३।५५ ।
“तुम्हस्तुम्हाराद्येव पञ्चमा नैवधैः सह ॥”)
तुम्हः, स्त्री, (तु सौत्रो धातुः + वाहुलकात्
सुलक् ।) रणसङ्कुलम् । सङ्कीर्णयुद्धम् । इत्य-
मरमेदिनीकरी । परस्परसम्बाधौ रणसंघट्टः ।
इति भरतः । (यथा, देवीभागवते । ५।४१।२८ ।
“तन्नाभूत्तुम्हं युद्धं देवदानवसैन्ययोः ॥”)
तुम्हः, पुं, (तु + वाहुलकात् सुलक् ।) कलि-
वृक्षः । इति मेदिनी । ले, ड ८ ॥ आङ्गलो
रणः । इति चिकाङ्कशेषः । (प्रचङ्के उये
सङ्कुलमात्रे च चि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
४।५४१ ।
“एकस्य कदवाकन्देः सैन्यस्यान्यस्य गर्जितैः ।
चरितरङ्गवेषे च बभूवुस्तुम्हा दिशः ॥”
तथा, महाभारते । १।५३।१२ ।
“ववौ गन्धर्वस्तुम्हो दह्यतामग्निं तदा ॥”)
तुम्हः, पुं स्त्री, (तुम्हति नाशयत्यर्थमिति ।
तुम्ह अह्ने + अच् ।) अनायुः । इत्यमर-

ई३३

तुम्हः

तुम्हः, पुं, (तुम्हति नाशयत्यर्थमिति । तुम्ह
अह्ने + “सन्ध्यातुम्ह इन् ।” उवां ४।११७ ।
इतीन् ।) अनायुः । इति शब्दरत्नावली ।
(अनायुश्चन्द्रेऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
तुम्हिका, स्त्री, (तुम्ह अह्ने + अच् । टाप् अत
इत्यम् ।) अनायुः । इति शब्दरत्नावली ।
कटुतुम्ही । इति राजनिर्घण्टः ।
तुम्हिनी, स्त्री, (तुम्हति नाशयत्यर्थमिति ।
तुम्ह + णिनिः डीप् ।) कटुतुम्ही । इति राज-
निर्घण्टः ।
तुम्ही, स्त्री, (तुम्हि + क्तिङ्कारादिति वा डीप् ।)
अनायुः । इत्यमरः । २।४।१५६ । (यथा,
शान्तिप्रतके । ३।१६ ।
“अरे चेतोमीन । भ्रमणमधुना यौवनजले
त्यज त्वं स्वच्छन्दं युवतिजलधौ पश्यसि न किम् ।
तनूजालीजालं स्ननयुगलतुम्हीफलयुगं
मनोभूः कैवर्षः क्षिपति परितस्तं प्रति
सुहृः ॥”
“अनायुः कथिता तुम्ही द्विधा दीर्घा च वर्तुला ।
मिष्टं तुम्हीफलं क्षुद्रं पित्रश्चेष्टापहं गुरु ॥
वृथं वचिकरं प्रोक्तं धातुपुष्टिविवर्धनम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तप्रथमे भागे ।)
कुलिकवृक्षः । इति रत्नमाला ।
तुम्हीपुष्पं, स्त्री, (तुम्हः पुष्पमिव पुष्पमस्य ।) जला-
मूलम् । अनायुपुष्पम् । इति हारावली । २०२ ॥
तुम्हकं, स्त्री, (तुम्ह + वाहुलकात् उक् ।) अनायु-
फलम् । इति हज्जुचक्रः ।
तुम्हकः, पुं, (तुम्ह + वाहुलकात् उक् ।) अनायुः ।
इति भरतहज्जुचक्रः ।
तुम्हुरी, स्त्री, (तुम्हवदाकारं रातीति । रा + कः ।
डीप् । एषोदरादिवाडुलम् ।) कुकुरी । घन्या-
कम् । इति मेदिनी । रे, १६३ ॥
तुम्हुर, स्त्री, कुस्तुम्हुर । इत्यमरटीकायां भरतः ।
(यथा, वैद्यके ।
“तुम्हुरभृत्पृष्ठाककन्दकं कटुरोहिणी ॥”
अस्य तेलयुगाः ।
“तुम्हुर्यं करझोत्यं ज्योतिष्मत्पुष्पवन्तथा ।
अष्टकुलकमिष्टं पुष्पमेदोऽग्निरापहम् ॥”
इति हारीत प्रथमे स्थाने नवमे अध्याये ।)

तुम्हः

टोकायां भरतः । (अनायोः मुक्त्वल् ।
यथा, हरिवंशे । ६४।५ ।
“वशितुम्हकरकौ गोपधेयप्रवाहकौ ॥”)
तुम्हकः, पुं, (तुम्हति अर्चयामिति । तुम्ह + अच् ।)
अनायुः । इति शब्दरत्नावली । राजानायुः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
तुम्हा, स्त्री, (तुम्ह + टाप् ।) अनायुः । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, अमालके । ७ ।
“जुम्हावतीसमविष्मन्ना गलेन नवतुम्हाभयौव-
सविधा
शं वाहुलेयप्रश्रितिम्भाभिरामसुखसंवाधित-
स्ननभरा ॥”)
गवी । इति चिकाङ्कशेषः ।
तुम्हिः, स्त्री, (तुम्हति नाशयत्यर्थमिति । तुम्ह
अह्ने + “सन्ध्यातुम्ह इन् ।” उवां ४।११७ ।
इतीन् ।) अनायुः । इति शब्दरत्नावली ।
(अनायुश्चन्द्रेऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
तुम्हिका, स्त्री, (तुम्ह अह्ने + अच् । टाप् अत
इत्यम् ।) अनायुः । इति शब्दरत्नावली ।
कटुतुम्ही । इति राजनिर्घण्टः ।
तुम्हिनी, स्त्री, (तुम्हति नाशयत्यर्थमिति ।
तुम्ह + णिनिः डीप् ।) कटुतुम्ही । इति राज-
निर्घण्टः ।
तुम्ही, स्त्री, (तुम्हि + क्तिङ्कारादिति वा डीप् ।)
अनायुः । इत्यमरः । २।४।१५६ । (यथा,
शान्तिप्रतके । ३।१६ ।
“अरे चेतोमीन । भ्रमणमधुना यौवनजले
त्यज त्वं स्वच्छन्दं युवतिजलधौ पश्यसि न किम् ।
तनूजालीजालं स्ननयुगलतुम्हीफलयुगं
मनोभूः कैवर्षः क्षिपति परितस्तं प्रति
सुहृः ॥”
“अनायुः कथिता तुम्ही द्विधा दीर्घा च वर्तुला ।
मिष्टं तुम्हीफलं क्षुद्रं पित्रश्चेष्टापहं गुरु ॥
वृथं वचिकरं प्रोक्तं धातुपुष्टिविवर्धनम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तप्रथमे भागे ।)
कुलिकवृक्षः । इति रत्नमाला ।
तुम्हीपुष्पं, स्त्री, (तुम्हः पुष्पमिव पुष्पमस्य ।) जला-
मूलम् । अनायुपुष्पम् । इति हारावली । २०२ ॥
तुम्हकं, स्त्री, (तुम्ह + वाहुलकात् उक् ।) अनायु-
फलम् । इति हज्जुचक्रः ।
तुम्हकः, पुं, (तुम्ह + वाहुलकात् उक् ।) अनायुः ।
इति भरतहज्जुचक्रः ।
तुम्हुरी, स्त्री, (तुम्हवदाकारं रातीति । रा + कः ।
डीप् । एषोदरादिवाडुलम् ।) कुकुरी । घन्या-
कम् । इति मेदिनी । रे, १६३ ॥
तुम्हुर, स्त्री, कुस्तुम्हुर । इत्यमरटीकायां भरतः ।
(यथा, वैद्यके ।
“तुम्हुरभृत्पृष्ठाककन्दकं कटुरोहिणी ॥”
अस्य तेलयुगाः ।
“तुम्हुर्यं करझोत्यं ज्योतिष्मत्पुष्पवन्तथा ।
अष्टकुलकमिष्टं पुष्पमेदोऽग्निरापहम् ॥”
इति हारीत प्रथमे स्थाने नवमे अध्याये ।)

तुरग

तुम्बुः, पुं स्त्री, गन्धर्वविशेषः। खर्गगायकः। इति
जटाधरः॥ (यथा, महाभारते। १।१२३। १५।
“गन्धर्वैः सहितः श्रीमान् प्रागायत च तुम्बुः॥”
तपस्त्रिविशेषः। यथा, हरिवंशे। १२६। ६।
“अर्चिष्ठास्तुम्बुश्चैव भारिच वदतां वरः।
नेतारो देवदेवानामेति हि तपसान्विताः॥”)
अहंभुवःविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ पल्लव-
विशेषः। तत्पल्लवम् व्याप्तसुखं मरीचवत्। तत्
पर्यायः। मूलजः २। इति रत्नमाला॥
सौरजः ३ सौरः ४ वनजः ५ साधुजः ६ द्विजः
७ तीक्ष्णकल्कः ८ तीक्ष्णफलः ९ तीक्ष्णपत्रः १०
महासुनिः ११ स्फुटजः १२ सुगन्धिः १३।
अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्।
उष्णत्वम्। कफघ्नत्वम्। मूलगुल्मीदराधानक्रिमि-
नाशित्वम्। वह्निदीपनत्वम्। इति राज-
निर्घण्टः। तद्वृक्षपर्यायास्तत्पल्लवगुणाश्च।
“तुम्बुः सौरजः सौरः वनजः साधुजोऽप्यथः।
तुम्बुश्च प्रथितं तिक्तं कटुपाके हि तत् कटु॥
रूक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रस्यं जघ्नु विदाहि च।
वातघ्नी घ्नाति कर्णौष्ठशिरोगग्नु रतात्मनीम्॥
कुष्ठमूलारविचित्रासङ्गीहस्तच्छाया नाशयेत्॥”
इति भावप्रकाशः॥

तुर, लि र वेगे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्रां-
परं-अकं-सिट्।) इत्थी। जि, तुतोर्णि। र,
वेदिकः। वेगः शीघ्रगमनम्। अदादिवर्ण-
घातुभ्यः शपो विघातेनैव सिद्धे अदादेः शपं
विधाय तल्लुकरस्य निहायां भावादिति वोडुडो-
ऽन्वत इत्यनेन गुणार्थमिति चतुर्भुजः। तेन
तोरितं तुरितमिति। तन्मते रुदरेपि रोदितं
रुदितमिति स्यात्। इति दुर्गादायः॥

तुरः, चि, (तुतोर्णि वेगेन गच्छतीति। तुर+
कः।) वेगवान्। इति तुरगशब्दटीकायां
भरतः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ७। ५६। १६।
“इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस्र
आ नमन्ति॥”
“तुरं कर्मसु क्षिप्रवन्तम्॥” इति सायनः॥
क्षिप्रस्तोत्रकारी। यथा, ऋग्वेदे। ८। ५६। १८।
“उपस्तोमानुरस्य दर्शयः अये॥”
“तुरस्य क्षिप्रं स्तोत्रं कुर्वन्तः।”
इति सायनः॥)

तुरगः, पुं, (तुर वेगे+भावे घञर्थे कः। तुरेण
वेगेन गच्छतीति। गम+अभ्येवपीति डः।)
क्षिप्तम्। चोटकः। इति मेदिनी। गे, ३८॥
(यथा, रघुः। ३। ५१।
“ततः प्रहस्यापमयः पुरन्दरं
पुनर्भाषे तुरगस्य रचिता॥”)
तुरगगन्धा, स्त्री, (तुरगस्य गन्ध इव गन्धो
यस्याः।) अन्धगन्धा। इति रत्नमाला॥ (अन्ध-
गन्धाशब्देऽस्या विवरणमाख्यातम्॥)
तुरगव्रजचयम्, स्त्री, (तुरगस्यैव व्रजचयम्।
ततः स्त्रीर्ण कन्।) अभावादङ्गनात्यागः। इति
‘निकायशेषः॥

तुराय

तुरगलीलकः, पुं, (तुरगस्यैव लीला यस्य ततः
कन्।) तालप्रभेदः। यथा, सङ्गीतदामोदरः।
“इतद्वृक्षं विरामानं जघ्नुस्तुरगलीलके॥”
तुरगी [नृ] जि, (तुरगो घोटको वाहनत्वेना-
ख्यस्येति। तुरग+इतिः।) अन्धारोहः।
इति हेमचन्द्रः। ३। ४२५॥

तुरगी, स्त्री, (तुरगवत् गन्धोऽख्यस्याः। अर्धं
आदित्वात् अच् ततो गौरादित्वात् ङीप्।) अन्धगन्धा। इति मेदिनी। गे, ३८॥ अन्धस्त्री।
इति व्याकरणम्॥
तुरङ्गः, पुं स्त्री, (तुरेण वेगेन गच्छतीति। तुर+
गम्+“गमे सुपि वाच्यः।” ३। २। ३८।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या खच्। “खच्च छिद्वा
वाच्यः।” इति डित्। “अरुह्येति।” ६।
३। ६७। इति सुम्।) घोटकः। इत्यमरः।
२। ८। ४३॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ३१४।
“ऋगा ऋगैः सङ्गमनुव्रजन्ति
गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरङ्गैः॥”)
क्षिप्तम्। इति शब्दरत्नावली॥

तुरङ्गकः, पुं, (तुरङ्ग इव कायतीति। के+कः।)
घोषकालतिः। इति रत्नमाला॥ हस्तिघोषा
इति ख्यातः॥
तुरङ्गदेवकी, स्त्री, (द्विध भावे क्युट्। तुरङ्गेन
सह देव्यां श्रुता यस्य। ततो ङीप्।) घोट-
केन सह स्वभाववैरिभावादेवास्यास्तयात्वम्।
महिषी। इति राजनिर्घण्टः॥ (तुरङ्गद्विषयी
तुरङ्गदेविणी इत्यपि च कुत्रचिद् दृश्यते॥)
तुरङ्गप्रियः, पुं, (तुरङ्गाणां घोटकानां प्रियः।)
यवः। इति राजनिर्घण्टः॥

तुरङ्गमः, पुं, स्त्री, (तुरेण वेगेन गच्छतीति। गम
+खच्+मुम् च।) घोटकः। इत्यमरः। २।
८। ४३॥ (यथा, रघुः। ७। ४७।
“तुरङ्गमस्कन्धनिषस्यदेहं
प्रत्याश्वसन् रिपुमपकाङ्क्ष॥”)
तुरङ्गवक्रः, पुं, (तुरङ्गस्यैव वक्रं वदनं यस्य।)
किन्नरः। इति जटाधरः॥
तुरङ्गवदनः, पुं, (तुरङ्गस्यैव वदनं यस्य।) किन्नरः।
इत्यमरः। १। २। ७४॥

तुरङ्गारिः, पुं, (तुरङ्गस्य आरिः शत्रुः। अन्धनाशक-
त्वादस्य तयात्वम्।) करवीरः। इति रत्नमाला॥
तुरङ्गिका, स्त्री, (तुरङ्गवत् आकृतिरस्यस्य
पलादौ। तुरङ्ग+ठन्।) देवदालीजता।
इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्या देवदाली-
शब्दे ज्ञातयाः॥)

तुरङ्गी, स्त्री, (तुरङ्गस्तद्वगन्धोऽख्यस्याः। अच्।
गौरादित्वात् ङीप्।) अन्धगन्धा। इति शब्द-
रत्नावली॥ घोटकावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
तुरायणः, चि, (तुरेण वेगेन अयनं यच्च। “पूर्व-
पदात् संज्ञायामगः।” ८। ४। इति ञत्वम्।)
परायणः। इत्यमरटीकायां खामी॥ (स्त्री,
यशस्विशेषः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ यथा,
काव्यायनश्रीतसूत्रे। २४। ८। १। २।

तुरय्यः

“तुराययं वैशाखपञ्चम्याम्। चैत्रेण वा॥”
यथा, महाभारते। १६। १०३। १५।

तुराययं हि व्रतमप्यहम्-

मक्रोघनोऽकरं विंशतीभ्याम्॥”)

तुराघाट, [च] पुं, (तुरं वेगवन्तं आह्वयति
अभिभवतीति। सङ् + लिच् + क्तिप्। “सङ्
वाङ् वः।” ८। १। ५६। इति ञत्वम्।
अन्धेवामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः।) इन्द्रः।
इत्यमरः। १। १। ४७॥ अस्य कृपाकारम्।
तुराघाट्। (यथा, देवीभागवते। १। १। ६३।
“तुराघाटपि तच्छ्रुत्वा क्रोधयुक्तो बभूव ह॥”)
तुरिः, स्त्री, (तुतोर्णि हतं गच्छतीति। तुर+
इन्।) तुरी। इति शब्दरत्नावली॥

तुरी, स्त्री, (तुरि+कटिकारादिति वा ङीप्।)
तन्मवायस्य काष्ठनिर्मितोपकरणविशेषः। तत्-
पर्यायः। तन्मकाष्ठम् २ तुलिः ३ तुली ४
तुरिः ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम्। ४४३॥
“मेदिन्यां तव निपतति न पदं बहुवक्षमेति
गर्वेण॥
अश्विष्य केन तव्यैस्तुरीव घसनेर्विस्तृतावि॥”)
तुरीयं, स्त्री, (चतुर्णां पूरणम्। चतुर्थस्थानस्थित-
त्वादस्य तयात्वम्।) वज्र। इति वेदान्तसारः॥
“अज्ञानतदुपहितचेतन्ययोराधारभूतं अनुप-
हितचेतन्यम्। यथा। वनद्वयतदवच्छिन्ना-
काशयोर्जलजलाश्रयतद्गतप्रतिबिम्बाकाशयोर्वा
आधारभूताशुपहिताकाशवदन्योरज्ञानतदुप-
हितचेतन्ययोराधारभूतं यदशुपहितं चेतन्यं
तत्तुरीयमित्युच्यते। ज्ञानं शिवमद्वैतं चतुर्थं
मन्यन्ते। इत्यादि श्रुतेः।” इति वेदान्तसारः॥
(शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः। यथा, सुक्ति-
कोपनिषदि।
“तुरीयातीतसंन्यासपरिज्ज्ञातमालिका॥”)
तुरीयः, चि, (चतुर्णां पूरणः। चतुर्+“चतुर-
श्रयतावाद्यचरलोपच।” ५। २। ५१।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या छः। अस्य लोपच।)
चतुर्थः। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, देवी-
भागवते। १। १६। ८।
“जायतु खप्रसुप्तश्च तव राजन्। भवन्ति हि।
अवस्थास्तु यथाकालं तुरीया तु कथं नृप॥”
तारकः। इति सायनः॥ यथा, ऋग्वेदे। ३।
४। ६।
“तन्मस्तुरीयमघ पोषयितुं
देव त्वदर्विररावः स्यस॥”)
तुरीयवर्णः, पुं, (तुरीयचतुर्थो वर्णः।) शूद्रः।
इति ज्ञानाशुभः॥

तुरय्यः, पुं, गन्धर्वप्रभेदः। शिखारश्म इति
ख्यातः। तत्पर्यायः। यवनः २ घून्ः ३ घून्-
वर्णः ४ सुगन्धकः ५ सिद्धकः ६ सिद्धसारः ७
पीतसारः ८ कपिः ९ पिश्याकः १० कपिजः
११ कल्कः १२ पिङ्गितः १३ पिङ्गितेजकः १४
करेवरः १५ सज्जिमकः १६ क्षेपणः १७ बिजः

तुलसी

१८ कपिलवन्तः १९ बावनः २० तेजावः २१ पिङ्गकः २२ जावः २३ बावनः २४ । इति शब्दरत्नावली ॥३॥ अथ गुणाः । सुरभित्तम् । तित्तत्वम् । कटुत्वम् । तिग्मत्वम् । कुष्ठकफ-पित्ताक्षरीक्ष्णवातज्वरार्तिनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ च “अथ शिकारसः । सिद्धकस्तु तुल्यः । स्याद्युतोऽपवनदेशजः । कपितैलञ्च स स्यात्तथा च कपिनामकः ।” चिन्नकः कटुकः खाडुः क्षिप्रोष्णः शुक्रकान्ति-ल्लु ।

वृष्यः कफक्षेदकुष्ठज्वरदाहपहापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अथ शोधनविधिर्वाचा,—

“तुल्यो मधुना भाव्यः काक्षीरश्चापि सर्पिषा ॥” इति वैद्यकचक्रपाणिंसंघे वातरोगाधिकारे ॥ अक्षेणातिविशेषः । इति मेदिनी । के, १०२ ॥ तुल्य इति भावा । देशविशेषः । तुल्य-स्तान् इति पारस्य भावा । तत्पर्यायः । शास्त्रिः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५ ॥ श्रीवासहृष्टः । इति विश्वः ॥ (चोटकविशेषः । यथा, अथवेद्यके । ६ । ११ ।

“तुल्यः कीर्तितो वाजी स्थूलवक्रस्तुल्य यः ॥”) तुल्यः, त्रि, (चतुर्थी पूरणः । चतुर् + “चतुरश्र-यतावाद्यचरलोपच ।” ५ । २ । ५१ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या यत् चस्य लोपच ।) चतुर्थः । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, भागवते । ७ । ६ । ३२ ।

“योगेन मौलितद्वगात्मनिपीतनिद्र-स्तुल्ये स्थितो न तु तमो न गुणाञ्च युद्धे ॥”) तुल्यं, ई हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सर्क-सेट् ।) इक्षी । तूः तुरी तुरः । ई, तूर्णः । इति दुर्गादासः ॥

तुल्यसुः, पुं, ययातिराजपुत्रः । (अयं हि देव-यानीगर्भसम्भूतः । प्रापयस्तस्य पितुर्ययातेर्जरां नासी यहीतवान् ।) यथा,— ययातिरवाच ।

“यत्नं मे हृदयाज्जातो वयः खं न प्रयच्छसि । तस्मात् प्रजासमुच्छेदं तुल्यसो ! तव यास्यति ॥ संकीर्णाचारधर्मेषु प्रतिशोमचरेषु च । प्रिशिताशिशु लोकेषु नूनं राजा भविष्यति ॥ शुद्धारमयुक्तेषु तिर्यग्योनिगतेषु च । पशुधर्मेषु ज्ञेयेषु पापेषु च भविष्यति ॥”

इति मत्स्यपुराणम् ॥

तुल, कि उल्लिखी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-पक्षे भा-परं-सर्क-सेट् ।) उल्लिखितः परि-माणम् । कि, तोलयति तोलति काश्चनं वणिक । तदीयं सौन्दर्यं तुल्यनगिरिकथे ! तुल्यितुमिति शङ्करोक्तम् । तुलां करोति इति लौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

तुलवारिणी, स्त्री, (तुलेन वेगेन सरतीति । छ + चिज् + ङीप् ।) द्रवम् । इति शब्दभाषा ॥

तुलसी, स्त्री, (तुलां वाहयन् स्थिति नाशयतीति । लो + कः । गौरादित्वात् ङीप् । सर्वोत्तमत्वा-

६३५

तुलसी

देव साहस्यभावादस्यास्तथात्मम् । यदुक्तं ब्रह्म-वेवर्ते प्रकृतितखण्डे । १५ । १५ ।

“नरा नाथ्यं तां दृष्ट्वा तुलसीं दातुमचमाः । तेन नात्मा च तुलसीं तां वदन्ति पुराविदः ॥” अस्या अस्या निवृत्तिस्तदा दृष्टव्यमिति ॥ १६ ॥ “तकारो मरुतं प्रोक्तं तद्योगः स्थादुकारतः । नृता लसति सेतवे तुलसीतवे गीयते ॥”) खनामस्यातद्वचः । तत्पर्यायः । सुभगा २ तीव्रा ३ पावनी ४ विष्णुवक्त्रा ५ सुरेया ६ सुरसा ७ कायस्था ८ सुरदुग्धिः ९ सुरभिः १० बहुपत्नी ११ मञ्जरी १२ हरिप्रिया १३ अपत-राक्षसी १४ श्यामा १५ गौरी १६ विदग्धमञ्जरी १७ भूतव्री १८ भूतपत्नी १९ । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्यायः २० दृष्ट्वा १ कठिञ्जरः २२ कुठेरकः २३ । इति शब्दरत्नावली । वैष्णवी २४ पुण्या २५ पवित्रा २६ माधवी २७ अन्ता २८ पञ्चपुण्या २९ सुगन्धा ३० गन्धहारिणी ३१ । इति भरत-धृतमधुमित्रः ॥ सुरवल्ली ३२ प्रेतराक्षसी ३३ सुवहा ३४ गान्धा ३५ तुलभा ३६ बहु-मञ्जरी ३७ देवदुग्धिः ३८ । इति भाव-प्रकाशः ॥ * ॥ शुद्धपत्रतुलस्याः पर्यायः । खरपत्रः १ जम्बीरः २ पत्रपुष्पः ३ फणिज्-भक्तः ४ अल्पपत्रः ५ समीरः ६ । इति रत्न-माणा ॥ मरुवकः ७ प्रस्यपुष्पः ८ । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ * ॥ गन्धतुलस्याः पर्यायः । सुगन्धकः १ गन्धनामा २ तीक्ष्णगन्धः ३ फणिज्-भक्तः ४ गन्धफणिज्भक्तः ५ सुगन्धः ६ देव-दुग्धिः ७ एते रक्ततुलस्याः पर्यायाः । इति लोकथ्यवहारः ॥ * ॥ विष्णुगन्धतुलस्याः पर्यायः । वैकुण्ठकः १ विष्णुगन्धः २ अल्पमानकः ३ * ॥ श्वेततुलस्याः पर्यायः । अर्जकः १ श्वेतपर्णासः २ गन्धपत्रः ३ कुठेरकः ४ अलार्जकः ५ तीक्ष्णः ६ तीक्ष्णगन्धः ७ सितार्जकः ८ * ॥ लघुतुलस्याः पर्यायः । लघुार्जकः १ लघुवर्णी २ कालमानः ३ करालकः ४ कालपर्णी ५ सुरभिः ६ मानकः ७ कालमानकः ८ * ॥ वर्वरीतुलस्याः पर्यायः । सुरभिः १ तुलसीदेवा २ सुरसा ३ अपत-राक्षसी ४ । इति रत्नमाणा ॥ वर्वरी ५ कवरी ६ तुलसी ७ खरपुष्पा ८ अलगन्धिका ९ । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥ * ॥ सामान्यतुलस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सुरभित्वम् । श्लेष्मवातजन्तुभूतक्रमिवान्तिनाशित्वम् । रचि-कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दाहपित्त-कारित्वम् । दीपनत्वम् । कुष्ठक्ष्णसपार्थ-वद्भाषित्वम् । शुक्ला लघ्वा च तुलसी गुणै-स्तुल्या । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अस्या उत्-पत्तिर्वाचा । गोलोके इयं तुलसी गोपी श्रीलक्ष्म-प्रिया श्रीलक्ष्मीन सह अस्याः क्रीडां दृष्ट्वा राधा शशाप त्वं मानवीं योनिं याहि । तच्छ्रुत्वा सा खिन्ना । गोविन्दस्तासुवाच त्वं भारते तपस्तप्ता ममांशं नारायणं लभिष्यसि । सा पृथिव्यां धर्मेभ्यजराजपत्न्यां माधव्यां कार्तिकीपूर्णि-

तुलसी

मायां जाता नरा नाथ्यं तां दृष्ट्वा तुलसीं दातुमयोन्मास्तेन दृष्ट लोकेऽपि तुलसीति नात्मा स्याता । सा तपस्तप्तुं वनं गता । तदानीं राधा-शशापत् तुलसीगोपाजो दानवीं योनिं प्राप्य शङ्खचूडनात्मा स्यात् । सोऽपि ब्रह्मणो वरात् सर्वव्याधत्वं प्राप्तवान् परन्तु यदा तव पत्न्याः सतीत्वनाशो भविष्यति तदा मरिष्यसीति ब्रह्मा तस्तुक्तवान् । स तुलसीसुवाच देवानामधिकारं जहार । देवाः ब्रह्मसभां गताः । ब्रह्मा तैः खड्गं शिवलोकं गतवान् । शिवस्यैः खड्गं वैकुण्ठं गतवान् । नारायणो ब्रह्मास्तुवाच मम मूलं गृहीत्वा शिवो युद्धार्थं तत्र गच्छतु अहञ्च शङ्खचूडरूपेण तत्पत्न्याः सतीत्वभङ्गं करिष्यामीति श्रुत्वा शिवस्तत्र जगाम, स शिवेन सह युद्धे नियुक्तस्तदानीं नारायणस्तत्-पत्नीं तद्रूपेण धर्षितवान् । पश्चात् सा नारायणं ज्ञात्वा शशाप त्वं पाषाणो भव जन्मान्तरे आत्मानं विस्मरिष्यसि इत्युक्त्वा तच्छरणां प्रपात करोद च । तदा नारायणस्तासुवाच त्वमिदं शरीरं त्यक्त्वा रसावधौ भव मया सह क्रीड इयं तदुगण्डकी नदी भवतु तव केशसम्बद्ध-स्तुलसीनामा पुण्यश्रद्धो भवतु तदा तत् सर्व-मभूत् । एतद्विवरणं ब्रह्मवेवर्ते प्रकृतितखण्डे १५ अध्यायमारभ्य विस्तरशो दृष्टव्यम् ॥ * ॥ पद्मपुराणमते जलन्तरपत्नीदृष्टात्वावयवदृ-शेन विष्णुर्मग्नः । तन्मोहवारणार्थं देवा महा-देवशरणं गताः । महादेवस्तासुवाच मायामारा-धय । ते मायां तुष्टुः माया तासुवाच अहं रजः-सत्त्वतमोगुणैर्गौरीलक्ष्मीसधारूपेण तिष्ठामि । ता युष्माकं कार्यं विधास्यामि तच्छ्रुत्वा देवास्तासां समीपमागत्य प्रणम्य तास्तेभ्यो वीजानि दृ-ष्ट्वा वीजानि जगदुच्च यत्र विष्णुस्तिष्ठति तत्रे-मानि वीजानि वपत देवास्तथा चक्रुस्तुलीभ्य-स्त्वयो दृष्ट्वा अभवन् धात्री मानती तुलसी च धात्री स्वर्गाश्रभूता मानती लक्ष्मीश्रभूता तुलसी गौरीश्रभूता ॥ * ॥ तुलस्या माहात्म्यं यथा । ब्रह्मोवाच ।

“तुलस्याः श्रेष्ठ माहात्म्यं पापघ्नं सर्वकामदम् । यत् पुरा विष्णुना प्रोक्तं तत्ते वक्ष्याम्यश्रुतः ॥ सम्पूर्णं कार्तिकं दृष्ट्वा नियमेन जगद्भूतः । पूजनीयो महाद्विज कोमलोस्तुलसीदलेः ॥ दृष्ट्वा सुष्टा तथा ध्याता कार्तिके नमितार्चिता । रोपिता सेविता नित्यं पापं हन्ति युगाज्जितम् ॥ अष्टधा तुलसी येस्तु सेविता द्विजसत्तम ! । युगकोटिसहस्राणि ते वसन्ति हरिगृहे ॥ रोपिता तुलसी यावत् कुर्वते नृलविस्तृतम् । तावद्युगसहस्राणि तनोति सुततं हरिः ॥ तुलसीदलपुष्पाणि यो दद्याद्द्वारये सुने ! । कार्तिके सकलं पापं सोऽत्र जन्मार्जितं ददेत् ॥ रोपिता तुलसी यावत् वर्हते वसुधातले । तावत्कल्पसहस्राणि विष्णुलोकं मञ्चयते ॥ यत् फलं सर्वपुण्यैश्च सर्वपत्रेण यत् फलम् ।

तुलसी

तुलसीस्तुलसीकान्तमात्रं पुण्यं स्थापितुं पूजने ।
तुलसीगन्धमादाय यत्र गच्छति मावतः ।
दिशो दृष्टं पुनराद्य भूतयामांस्तुलसीधाम् ।
तुलसीकान्तमोदता ह्याया यत्र भवेच्छुभे ! ।
तत्र आर्द्रं प्रदातव्यं पितृणां प्रतिष्ठितम् ।
तुलसीवीर्यनिकरो यस्मिन् पतति वै तुने ! ।
तत् स्थानं परमं श्रेयं पितृणां प्रीतिवर्धनम् ।
यस्मिन् यद् द्विजश्रेष्ठ ! तुलसीतल्लक्ष्मिका ।
तच्चैव नोपसर्पति भूतले यमकिङ्कराः ।
तुलसीन्दितकालिनो यदि प्राणान् परित्यजेत् ।
यमेव नैवितुं शक्नोति सुक्तः पापशतैरपि ।
तुलसीन्दितकालिनं जलाटं यस्य दृश्यते ।
कुलं क्षुण्णति नो तस्य कलिर्भुविरोधम् ! ।
यः कश्चित्तुलसीमुखे कार्त्तिके केशवप्रियः ।
दीपं ददाति विप्रैः ! स लभेद्द्वैवायं पदम् ।
तुलसीकान्तमैव यद् द्विज्यावतिष्ठते ।
तद्दृष्ट्वा तीर्थभूतं हि नायान्ति यमकिङ्कराः ।
दर्शनं नमोदायास्तु गङ्गाक्षानं तथैव च ।
तुलसीवनसंसर्गः सममेतत्तथं स्मृतम् ।
रोपयान् तुलसीनात्तु सेवादृशनात् अर्घ्यनाम्नयाम् ।
तुलसी दहते पापं वाह्मनः कायसञ्चितम् ।
तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्याद्द्विजहाराचनम् ।
न स गर्भयद् यतिस्तुतिभागी भवेन्नरः ।
पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
वासुदेवादयो देवा वसन्ति तुलसीदले ।
तुलसीमञ्जरीयुक्तो यस्तु प्राणान् विसृजति ।
यमो न वीक्षितुं शक्नोति युक्तः पापशतैरपि ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ ॥

“यत्रैकस्तुलसीवृक्षस्तित्ति द्विजसत्तम ! ।
तच्चैव बिदग्धाः सर्वे अक्षविष्णुप्रियादयः ।
केशवः पञ्चमध्येषु पञ्चाग्रेषु प्रजापतिः ।
पञ्चरत्ने शिवस्तित्ते तुलस्याः सर्वदेव हि ।
लक्ष्मीः सरस्वती चैव गायत्री चण्डिका तथा ।
शची चान्या देवपत्न्यस्तत्पुण्येषु वसन्ति वै ।
इन्द्रोऽपिः शमनश्चैव नैऋतो वरुणस्तथा ।
पवनश्च कुबेरश्च तच्छाखायां वसन्तमी ।
आदित्यादिग्रहाः सर्वे विश्वेदेवाश्च सर्वदा ।
वसवो मनवश्चैव तथा देवर्षयोऽखिलाः ।
विद्याधराश्च गन्धर्वाः सिद्धाश्चासरसस्तथा ।
तुलसीपञ्चमाश्रित्य सर्वदा निवसन्ति वै ।
चिन्वन्ति दृष्ट्वातीनि तुलसीमूलजानि वै ।
तद्दृष्ट्वा अक्षहृत्वाचिनोति तत्तच्छाङ्करिः ।
योग्यकाले द्विजश्रेष्ठ ! सुगन्धैः श्रुतैर्जलैः ।
तुलसीसेचनं कृत्वा नरो निर्वाणमाप्नुयात् ।
चन्द्रातपं वा ह्यं वा तुलस्यै यस्तु यच्छति ।
विश्वतो निदायैषु स सुक्तः सर्वपातकैः ।
वैशाखे चतुर्दशरतिरिद्विजस्तुलसी जनः ।
सेचयेत् सोऽन्धमेघस्य फलं प्राप्नोति निश्चयः ।
कदाचित्तुलसीं दुग्धैः सेचयेद्यो नरोत्तमः ।
तस्य वेष्टनं विप्रैः ! लक्ष्मीर्भवति निश्चया ।
गोमयेस्तुलसीमुखे यः कुर्यादहोपनम् ।
सम्पार्जनं च कुरुते तस्य पुण्यफलं ब्रह्म ॥

६३६

तुलसी

रत्नाणि तस्य यावन्ति दूरीभूतानि जैमिने ! ।
तावत्कल्पसहस्राणि मोदते अक्षया वज्र ।
यद्भक्तकर्म कुरुते मनुजः पृथिव्या-
नारायणप्रियतमां तुलसीं विना च ।
तत् सर्वमेव विफलं भवति द्विजेन्द्र !
पद्मेच्योऽपि न हि तुष्यति देवदेवः ।
यस्य स्थात् तुलसीपत्रं मुखे शिरसि कार्ययोः ।
नृत्यकाले द्विजश्रेष्ठ ! तस्य सामी न भास्करिः ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥ ॥

“स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
तुलसीपत्रतोये च योग्यभिक्षां समाचरेत् ।
गवामयुतदानेन यत् फलं लभते नरः ।
तुलसीपत्रदानेन तत् फलं कार्त्तिके सति ।
तुलसीतोयकणिकां नृत्यकाले च यो लभेत् ।
रत्नयानं समावृत्त्य वैकुण्ठं स प्रयाति च ।
त्रिकालं तुलसीपत्रं शुद्धं पर्युषितं सति ।
आह्ने व्रते वा दाने वा प्रतिष्ठायां सुरार्चने ।
भूगर्भं तोयपतितं यद्दत्तं विष्णवे सति ।
शुद्धं तुलसीपत्रं चालनादन्धकर्मणि ॥” ॥

तुलसीचयननिषेधकालो यथा,—
“पूर्णिमायाममायाश्च द्वादश्यां रविवर्जमे ।
तेलाभ्यङ्गे च स्नातेन मध्याह्ने निशिसन्धयोः ।
अर्घ्यापेक्षुचिकाले च रात्रिवासान्तिरेऽपि वा ।
तुलसीं ये च चिन्वन्ति ते हृदिनि हरेः
शिरः ॥” ॥

तुलसीस्पर्शनेन मिथ्याप्रतिज्ञायां मिथ्याश्रमये च दोषो यथा,—
“तुलसीं स्वकरे कृत्वा स्त्रीकारं यो न रक्षति ।
स याति कालसूत्रं यावच्चन्द्रदेवाकरौ ।
करोति मिथ्याश्रमं तुलस्या यो हि मानवः ।
स याति कुम्भीपाकश्च यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ।

तुलसीपत्रचयने मन्त्रा यथा,—
“मातस्तुलसि गोविन्दहृदयानन्दकारिणि ! ।
नारायणस्य पूजार्थं चिनोमि त्वां नमोऽस्तु ते ।
कुसुमेः पारिजातादौः सुगन्धैरपि केशवः ।
त्वया विना नैव त्वमिं चिनोमि त्वामतः शुभे ।
त्वया विना महाभागे समस्तं कर्म निष्फलम् ।
अतस्तुलसि देवि ! त्वां चिनोमि वरदा भव ।
चयनोद्भवदुःखं यद्देवि ! ते हृदि वर्त्तते ।
तत् क्षमस्व जगन्मातस्तुलसि ! त्वां नमाम्यहम् ।
कृताञ्जलिनिमग्नान् पठित्वा वैष्णवो जनः ।
करतालत्रयं दत्त्वा चिन्तयान्तुलसीदलम् ।
श्रुतेः श्रुतेस्तथाकारैश्चोयते तुलसीदलम् ।
यथा न कम्पते शाखा तुलस्या द्विजसत्तम ! ।
पञ्चायां चयने विप्र ! भयशाखा यथा भवेत् ।
तथा हृदि यथा विष्णोर्द्विधते तुलसीपतेः ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥ ॥

तुलसीकाष्ठमालामाहात्म्यं यथा,—
“तुलसीकाष्ठनिर्माणां यद्दत्तं ये नराः ।
पदे पदेऽन्धमेघानां लभते निश्चितं फलम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ।

तुलसी

“वाल्मीकेस्तुलसीकाष्ठमालां कुञ्जचतुर्दश ।
धार्या निधाय प्रयत्नेन त्वेकस्तुलस्य लब्धवम् ।
हरिभक्तस्य तुलसीकुञ्जकाष्ठवस्तुतया ।
चिन्तार्थमालनो माला पुरा लब्धेन दर्शिता ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ ॥

गणेशपूजने तुलसीनिषेधो यथा । तुलसीं प्रति गणेशवाक्यम् ।
“पुण्यानां चारभूता त्वं भविष्यसि मनोरमे ! ।
कलाशेन महाभागे ! ज्ञयं नारायणप्रिया ।
प्रिया त्वं सर्वदेवानां लब्धस्य च विशेषतः ।
पूजा विसृजिता नृणां मम व्याख्या च सर्वदा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥ ॥

तुलस्याः स्तवो यथा,—
नारायण उवाच ।
“दृष्ट्वा दृष्टावर्णीं विष्णुपूजितां विष्णुपावनीम् ।
पुण्यसारां नन्दिनीं च तुलसीं लब्धजीवनीम् ।
स्तम्भाभाटकश्चेत्तु स्त्रीं नानार्थैर्युतम् ।
यः पठेत्तां च संपूज्य सोऽन्धमेघफलं लभेत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ।

महादेवाय तस्याः पञ्चदानफलं यथा,—
“गयाश्राद्धफलं दातुः पितृणां परितोषदम् ।
तत्फलं स्याच्छतगुणं तुलसीपत्रदानतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते १० अध्यायः ॥ ॥

तस्यास्तम्भश्रृङ्गाश्च हरिहरपूजने सुक्तिप्रदत्वं पाद्मे देवदूतविक्रमलसंवादे ।
“तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्याद्द्विजहाराचनम् ।
न स गर्भयद् यतिस्तुतिभागी भवेन्नरः ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविनासे ७ विनासः ॥ ॥

तत्पत्रेण शक्तिपूजाविधिर्यथा,—
“वाजिदन्तकपत्रेण पुण्यीधैरपि चण्डिकाम् ।
तुलसीकुसुमेः पत्रैरर्चयेच्छ्रीविरहये ॥”

इति श्रीकालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ ॥

अथ तुलसीयज्ञविधिः । वायुपुराणे ।
“अस्नात्वा तुलसीं हित्वा यः पूजां कुरुते नरः ।
सोऽपराधी भवेत् सर्वं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥”

तत्रादौ मन्त्रः । स्नात्वे ।
“तुलस्यन्दतजम्बासि सदा त्वं केशवप्रिया ।
केशवार्थं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ।
त्वदङ्गसम्भवैः पत्रैः पूजयामि यथा हरिम् ।
तथा कुरु पवित्राङ्गि कलौ मजविनाशिनि ! ॥”

गारुडै च ।
“मोक्षेकहेतो धरणीप्रशस्ते
विष्णोः समस्तस्य गुरोः प्रियेति ।
आराधनार्थं वरमञ्जरीकं
कुणामि पत्रं तुलसि ! क्षमस्व ।
इत्युक्त्वा तुलसीं नत्वा चित्वा दक्षिणपाणिना ।
पञ्चाय्यैकैकशो न्यस्येत् अत्पात्रे मञ्जरीरपि ॥”

तन्माहात्म्यं च स्नात्वे ।
“मन्त्रेणानेन यः कुर्याद् यद्दत्त्वा तुलसीदलम् ।
पूजयं वासुदेवस्य लक्षकोटिफलं लभेत् ॥”

किञ्च ।
“शाकयामशिलाचार्थं प्रब्रह्मं तुलसीस्थितौ ।

तुलसी

तुलसीं ये विचिन्तन्ति धन्यास्ते करपल्लवाः ॥
इति ॥ ॥

“संक्रान्तासौ विविहोऽपि तुलसीवचनः स्मृतः ।
परं श्रीविष्णुभक्तैस्तु ह्यारक्ष्यमेव नेष्यते ॥” ॥
अथ तुलसीवचनविधिकाणः । विष्णु धर्मोत्तरे ।
“न हि न्यात् तुलसीं विभ्रा ह्यारक्ष्यं वैष्णवः
अचित् ॥”

मावर्त्त ।
“भाद्रपदं विना दूर्वा तुलसीं ह्यारक्ष्यं विना ।
जीवितस्याधिनाशाय न विचिन्तयिष्येति ॥”
याज्ञेयम् ।

श्रीकृष्णसत्त्वावधारणार्थकान्तिकमाहात्म्ये ।
“ह्यारक्ष्यं तुलसीपत्रं चाजीपत्रं च कार्तिके ।
सुनाति स नरो गच्छेन्निरयानतिगर्हितान् ॥”
अतएवोक्तम् ।

“देवार्थे तुलसीच्छेदो होमार्थे समिधान्तया ।
इच्छते न दुष्येत गर्वार्थे तु ह्यस्त्यस्य च ॥
एवं ज्ञत्वा महापूजामङ्गोपाङ्गादिकं प्रभोः ।
क्रमादुपस्थाप्य सन्मदार्थं तत्तत्तुल्यानेषु पूजयेत् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासि ७ विलासः ॥ ॥
अथ तुलसीविवाहः प्रतिष्ठाविधिश्च ।

श्रीवशिष्ठ उवाच ।

“विवाहं संप्रवक्ष्यामि तुलस्यास्तु यथाविधि ।
यद्योक्तं पञ्चरात्रे वै ब्रह्मणा भाषितं पुरा ॥
आदावेव धर्मोऽवाप्य तुलसीं स्वयदेष्टुं वा ।
वर्धयेत् पूजयेत् ततो यजनमारभेत् ॥
वीन्यायने प्रकर्तव्यं गुरुशुक्रोदये तथा ।
अथवा कार्तिके मासि भौषपञ्चदिनेषु च ॥
वैवाहिकेषु ऋषिषु पूर्णिमायां विशेषतः ।
मङ्गलं कारयेत्तत्र कुक्कुवेदीं तथा पुनः ॥
शान्तिकञ्च प्रकर्तव्यं मातृणां स्थापनं तथा ।
मातृभ्रात्रादिकं सर्वं विवाहवत् समाचरेत् ॥
ब्राह्मणाश्च शुचिजातान् वेदवेदाङ्गपारंगान् ।
ब्रह्मा चादेशकश्चैव चत्वारश्च तथर्त्विजः ॥
वैष्णवेन विधानेन वर्द्धनीककंसं यजेत् ।
मङ्गलं कारयेत्तत्र ज्यौनारायणं शुभम् ॥
यज्यन्तं पुरः ज्ञत्वा मातर्या यजनं तथा ।
ज्ञत्वा नास्तीतुक्तं ब्राह्मं चौर्वणं स्थापयेद्हरिम् ॥
ज्ञत्वा रोप्य च तुलसीं जम्बे त्वक्षमिति रवौ ।
वासः श्रुतेन मन्त्रेण वस्त्रयुगेन वेष्टयेत् ॥
यदा वप्रेति मन्त्रेण कङ्कणं पाणिपल्लवे ।
कोट्यादिति च मन्त्रेण पाणिपादौ विधीयते ॥
ततः कुक्कुं समागम्य आचार्यः सहसा द्विजेः ।
आचार्यां वैदिकाङ्गुलं सुहृदाश्च नवाहुतीः ॥
विवाहकर्मवत् सर्वं वैष्णवं देशिकोपदेष्टुः ।
कर्तव्यं ततो होमो विधिवाङ्मिधुर्लभम् ॥”
ॐ नमो भगवते केशवाय नमः स्वाहा ।
नारायणाय स्वाहा । माधवाय । गोविन्दाय ।
विष्णवे । मधुकन्दनाय । त्रिविक्रमाय । वाम-
नाय । श्रीधराय । हृदयीशाय । पद्मनाभाय ।
दामोदराय । उपेन्द्राय । अनिरुद्धाय । अशु-
ताय । अगस्ताय । गदिने । चक्रिणे । विष्णु-
क-

तुलसी

सिनाय । वैकुण्ठाय । चन्द्रावधाय । तुङ्गन्दाय ।
अधोक्ष्माय स्वाहा । इति होमः ॥
यजमानः सप्तमीको ऋषेः ये गोक्षत्रात्मनाः ।
प्रदक्षिणाञ्च कर्तव्याश्चत्वारो विष्णुना सह ॥
तुलस्याः पाणिपल्लवे वैदिकायां विभावरी ।
श्रतस्तुल्यं जपेत् कर्त्तुं यावमाणीं विधेयतः ॥
तथैव शान्तिकाध्यायं नवकृतं तथैव च ।
जीवकृतं पुनर्जना तथा वैष्णववर्द्धिताम् ॥
शुद्धभक्तारिणिवीर्यैर्भेदीत्युक्तं निखनैः ।
गायन्ते मङ्गला नाथ्यो माङ्गल्यं विधिमाचरेत् ॥
इत्यात् पूर्वाहुतिं पश्चादभिवेदिविधिं ततः ।
ब्राह्मणे हवमं दद्यादाचार्यं परिधाय च ॥
गां पटञ्च तथा शय्यामाचार्याय प्रदापयेत् ।
ऋत्विग्भ्यो दामयेद्ब्रह्माण्येषां दद्याच्च दक्षि-
णाम् ॥

एवं प्रतिष्ठितां देवीं विष्णुना च समर्पयेत् ।
अजन्मोपार्णितं पापं दग्धेन प्रवर्जयति ॥
रोपयेत्तुलसीं यस्तु सेवयेच्च प्रयत्नतः ।
प्रतिष्ठाप्य यद्योक्तं विष्णुना सह मानवः ॥
स मोक्षं जप्ते जन्तुर्विष्णुलोकं तथाचपम् ।
प्राप्नोति विपुलान् भोगान् विष्णुना सह
मोदते ॥

प्रतिष्ठा श्रीतुलस्यास्तु लिखिता विष्णु यामये ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासि २० विलासः ॥
तुलसीदेवा, श्री, (तुलसीं वेष्टि तुल्यगन्धत्वात्
स्वर्द्धते इति । द्वि + अच् । तत्तदाप् ।)
वर्द्धरी । इति रत्नमाला ॥ (वर्द्धरीशब्देऽस्या
गुण्यादिकं ज्ञेयम् ॥)

तुला, श्री, (तोल्यतेऽनया । तुल उन्माने भिदा-
द्यद् । अतुलोपमाभ्यामिति निर्देशात् गुणा-
भावः ।) साहस्रम् । (यथा, रघुः । १८।१५ ।

“नभसा निष्ठतेन्दुना तुला-

सुदितार्क्येण समारोह तत् ॥”)

मानम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ८४ ।

“सहस्रं विदुषां पुरुषं विदुषा जानन्ति

सारतां तस्य ।

हस्ततुलयापि निपुणाः पलपरिमाणं

विजानन्ति ॥”)

गृहाणां दारुबन्धाय पीठिका । पलशतम् ।

(यथा, अमरकोषे । २ । ६ । ८७ ।

“तुला क्षिप्यां पलशतं भारः स्यात् विंशति-
स्तुला ॥”)

भास्वम् । इति मेदिनी । ले, २५ ॥ मेवादि-
ह्यारक्ष्यारक्ष्यनर्गसप्तमराशिः । तत्पण्यायः ।
यूकः २ युक् १ घटः ४ तौली ५ तुलाशतम् ६ ।
इति ज्योतिषम् ॥ सा चित्राशेषपादद्वयस्याती-
वसुदाययुक्तविश्राष्टाप्रथमपादत्रयेण भवति ।
तद्विष्ठाष्टदेवता तुलाधारिपुरुषः । अस्याः
शिरस उदयः नागवर्ण उष्णस्वभावः । सा
पश्चिमदिक्क्षामिनी वायुराशिः क्षिप्वा
चिक्वा निःशब्दा वनचारिणी अक्षयसन्ताना
अक्षयक्षीयङ्गा भूदवर्णा समानाङ्गा च । तत्र

तुला

जातस्य धनम् । वक्ता विद्यावरः क्षीदुःक्षितः ।
इति जातकम् ॥ जन्मकाशीनचन्द्राभितेतत्राग्नि-
पलम् ॥

“हस्तुरङ्गमज्जयविक्रयो

द्विजसुरार्चनदानमनाः पुमान् ।

शशिनि तौलिगते बहुदारभा-

विभवसञ्चितचिन्तितविक्रमः ॥”

इति कौटोप्रदीपः ॥

तस्या उदये तन्नामकजयं भवति । तस्य
गणितप्राप्तपरिमाणं दृश्यकुलाधिकपञ्चाङ्गुल-
प्रमे देशे वर्तमानोपविशायनांशे षट्षिंशत्
पलाधिकपञ्चदशकाः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्र
जातपलम् ।

“तुलानये पुमान् जातः सुधीः सत्कर्मतत्परः ।
विद्वान् सर्वकलाविदो जनाङ्गो जनपूजितः ॥”

इति कौटोप्रदीपः ॥ ॥

परीक्षाविधिश्च । यथा गारुडः ।

“ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः ।

वैश्यस्य कर्जितं देयं शूद्रस्य विधमेव तु ॥

साधारणः समस्तानां कोवः प्रोक्तो मनोविभिः ।

विवर्णं ब्राह्मणस्य सर्वेषाम् तुला स्मृता ॥” ॥

अथ तस्या उत्पत्तिविधिः । यक्षिणं हृत्वं यूप-
वन्मन्पूर्वकं हित्वा लोकपावेभ्यः प्रकम्प्य
पङ्क्तिः सतुर्हस्ता चतुरस्रा ऋषी तुला कार्या
तत्र त्रिषु स्थानेषु बलयाणि दातव्यानि । तत्र
षड्दन्तौ क्षम्भौ ज्ञत्वा हस्तद्वयवधानेन
दक्षिणोत्तरयोर्दिशोर्हस्तद्वयनिखननं ज्ञत्वा पङ्क-
धारककीलकायस्तम्भयोरपरि अन्तद्वयच्छिद्रं
मध्यनिवेशितकौटुशपङ्ककं निधाय तत्पङ्क-
कस्य मध्यस्थिताकुशेन तुलामध्यवलयस्थकौटु-
संयुज्जगान् । एवञ्च सति क्षम्भयोरन्तरतिर्यक्
तुलादक्षिणतः तुलायस्थिताभ्यामायसकील-
काभ्यां शिखण्डयोरनुवन्धनं जुग्येत् । तुलायाः
पार्श्वयोः प्राक्प्रत्यक्षदिशोत्तोरक्षम्भौ तुलातो
दशाङ्गुलोच्छ्रायौ कार्यौ तोरकयोरपरिष्क-
संग्रहौ ऋगयथावधोत्तुखौ घटमस्तकचुम्बिनाव-
वक्ष्मौ कार्यौ । तुलादक्षः पूर्वपश्चिमयोर्धार्म्यः ।
पूर्वपश्चिमे शिखां तोलयत् पश्चिमे कर्तारं
तुलाया उपरि जलं देयं यदि जलं न प्रवते
तदा तुला समा ज्ञेया ॥ ॥ अथैतत्प्रयोगः ।
ज्ञतोपवासः ज्ञतज्ज्ञानादिः प्राक् विवाको ब्राह्मणः
कार्यं पृच्छेत् निर्वेदिनं विवेचयेत् । ततोऽभि-
वृत्तं तोलयित्वावतार्य धर्मेवाहनादिकं
जुग्येत् । ॐ तत् सदिच्छायां ब्राह्मणाय
गन्धादिना पूजयित्वा तान् खसिपुण्याहर्द्धं
प्रत्येकं चिन्वाचयित्वा दिवाङ्गुभूतहोमार्थं ब्रह्म-
चतुष्टयं ऋत्विक्चतुष्टयञ्च पादादिभिरभ्यर्च्य
हृष्येत् । अशक्तावेकं ब्रह्मणमेकं ऋत्वि-
जश्च । तत्तुलनां सप्तताकां अजालकृतां भूमौ
निधाय तस्यां प्राङ्मुखः प्राक् विवाकः पुण्या-
न्तमादाय ॐ भूर्भुवः खरितुष्टाय ॥
यज्ञोहि भगवन् धर्म ! दिव्ये खसिन् समविद्य ॥

तुला

सहितो लोकपाले च वस्त्रादिभूषणैः ।
इति मन्त्रेण धर्मेमावाह्य इदमर्थं ॐ धर्मेभ्यः
नमः इत्यादिप्रयोगेणार्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्का-
चमनीयवस्त्रयशोपवीताचमनीयसुकुटकटक-
भूषणान्तं दत्त्वा तथैवाध्यादिभूषणान्तं प्रणवादि-
नमोऽन्तेन स्त्रस्त्रनाम्ना पूर्वस्था इन्द्राय दक्षिणस्या
यमाय पश्चिमे वरुणाय उत्तरस्यां कुबेराय
आग्नेयां अथर्वे नैऋत्यां निर्वृतये वायवां वायवे
ऐशान्यां ईशानाय । इन्द्रस्य दक्षिणपार्श्वं अष्ट-
वसुभ्यः प्रथमं नामभिः । तत्र ध्रुवाय पुष्याय
सोमाय आपाय अग्निनाथ अश्वनाथ प्रत्युषाय
प्रभाषाय । इन्द्रेशानयोर्मध्ये तथा इन्द्रादि-
शेभ्यः तत्र धाने अर्घ्यमुखे मित्राय वरुणाय
अंशवे भगाय इन्द्राय विवस्वते पूर्णं पर्जन्याय
त्वष्ट्रे विष्णवे । अग्निपश्चिमभागे तथैकादश-
रश्मेभ्यः तत्र वीरभद्राय शम्भवे गिरीशाय
अजेकपदे अहिब्रह्माय पिनाकिने अपराजिताय
भुवनाधीश्वराय कपालिने स्थाणवे भवाय । यम-
रत्नसोमं तथा मातृभ्यः तत्र ब्राह्मणे मातृभ्यो
कौमार्ये वैष्णवे वाराह्ये मातृभ्यो चासुखायै
त्रिभुवनतरे गङ्गेशाय वरुणोत्तरे अष्टमवङ्गः
तत्र असनाय सार्धनाय वायवे अग्निनाथ मातृ-
ताय प्राणाय प्राणेशाय जीषाय घटोत्तरभागे
दुर्गायै पाद्यादिभूषणान्तं दत्त्वा धर्माय गन्ध-
पुष्पधूपदीपनैवेद्यानि पूर्ववद्वत्त्वा इन्द्रादिदुर्गा-
न्तेभ्यो गन्धादिकं दद्यात् । ततश्चतुर्दिक्षु चतुर्भि-
र्हस्तिभिश्चतुरोऽङ्गान् अष्टाङ्गवेकलि-
कमर्चं प्राङ्मुखः यशोक्तविधिना संस्थाप्य
प्रणवपुटितां सञ्जाहृतिकां गायत्रीं स्नाह्वान्ता-
सुखार्थं धृतेन पायसनं समिद्धिर्निजिताभिरष्टो-
त्तरशतं अष्टाविंशतिं अष्टौ वा जुहुयात् ।
ततो दक्षिणां दद्यात् । एवं हवनानां देवपूजां
विधाय श्रोत्रं हतोपवासं आर्द्रवाससं पश्चिम-
शिखे जत्वा दृष्ट्वा पूर्वशिखे जत्वा उत्तोल्य
घटोपरि जलदानेन स्वाभ्यमवगन्धं अवतारयेत् ।
ततः प्राङ्मुखः तद्दिनकञ्जलमस्या विच्छेदा
ह्लादिभूषणां पङ्क्तिद्वयेन समसंस्थाप्यरेण
आदित्यचक्रावनिजो गजश्च
द्वौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सत्ये
धर्मोऽपि जानाति नरस्य हतम् ॥

इति चतुश्चत्वारिंशदक्षरमन्त्रसमेतामभिशुक्तार्थ-
करणाकरणरूपमिदमस्मै दत्तमिदं नमस्कृत्य
मया न यज्ञीतमिदं दिक्पुं प्रतिज्ञां लिपिपत्रं
विलिख्य तत् पत्रं श्रोत्रं शिरोमर्तं जुह्यात् ।
ततः प्राङ्मुखो घटमामन्त्रयेद्देभिः ।
त्वं घटो ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
घकाराद्वर्त्मन्निर्गच्छं टकारात् कुटिलं नरम् ॥
धृतो धारयते यस्माद्वटस्तेनाभिधीयते ।
त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृताणि च ॥
त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।
अवहाराभिश्चक्षुः श्रोत्रं मातुषः शुद्धिमिच्छति ॥

तुलापु

तदेवं संशयाद्वाह्मन्तत्त्वात्तुमर्हसि ॥
तुलाधारकश्च नियमेद्देन । [सावित्र्यः ।
“ब्रह्मणा ये स्मृता लोका ये लोकाः कूट-
तुलाधारस्तै लोकास्तुलां धारयतो नृपा ॥”
श्रोत्र्यस्तु तुलामभिमन्त्रयेद्देन ।
त्वं तुले ! सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।
तत् सत्यं वद कल्याणि । संशयाणां विमोचय ॥
यदास्मिन् पापकृन्मातृकतो मां जमघो नय ।
शुद्धचैत्रमयोर्हं मां सर्वं वेत्सि हताज्ञतम् ॥
ततः प्राङ्मुखः पूर्वान्नं तं पूर्ववद्वटमारो-
पयेत् । आरोपितं मा कान्ते पञ्चस्थान्ते पथ्या-
काशे देशे स्थाप्योः कान्तं वत्तं वत्तं पूर्णं चर्चं
सत्त्वा रात्रौ चेत् । चतुर्धामः प्राट्छेतच्छेतो
राहुः क्रूरः प्रादात्तस्माद्वान्ते धर्मस्थान्ते शय्ये-
कान्ते कर्मया इत्यस्य पञ्चधा पाठकालस्तत्र
शुद्धाशुद्धशानाय स्थापयेत् । ततः प्रतिमान-
त्रयादूर्ध्वस्थाने शुद्धः । अधोऽवस्थाने त्वशुद्धः ।
समावस्थाने अल्पदोषः । सन्देहे पुनः परीक्षा
देया । कचकीलकाश्रित्यपादासादीनां दृष्ट-
कारण्यतिरेकेण छेदे भङ्गे वायुशुद्धिमादि-
शेत् । ततः पुरोहिताचार्यादीन् दक्षिणादिभि-
क्षोषयेत् ॥ इति दित्यतस्त्वम् ॥

तुलाकोटिः, स्त्री, (तुलां चादृश्यं कोटयते इति ।
कूट + इत् ।) नूपुरः । (यथा, माघे । १२।४४।

“लोलाचलतुल्योपरणारुणोत्पल-
स्त्रलतुलाकोटिनिनादकोमलः ॥”

तुलया मानेन कूटतीति । कूट कोटिश्च +
इत् ।) मानभेदः ॥ अर्बुदः । इति हेमचन्द्रः ।

३ । ३२६ ॥

तुलाकोटी, स्त्री, (तुलाकोटि + लट्कारादिति वा
ङीष् ।) तुलाकोटिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तुलाकोषः, पुं, (तुलायाः परिमाणस्य कोष इव ।)
तुलापरीक्षा । इति मिताक्षरा ॥

तुलाधारः, पुं, (तुलां धरति धारयति वा । तुला +
धृ + “कर्मण्यङ् ।” ३ । २ । १ । इत्यङ् ।)

तुलाराशिः । बणिजि, त्रि । इति मेदिनी । रे,
२६४ ॥ तुलागुणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (खनाम-
ख्यातो बणिग्धर्मा पुरवविशेषः । यथा, महा-

भारते । १२ । २६० । ८ ।
“तुलाधारो बणिग्धर्मा वाराणस्यां महायशः ।
सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम ! ॥”)

तुलापुरुषदानं, स्त्री, (तुलापुरुषस्य तुलोन्मितपुरुष-
भारसमपरिमितद्रव्यस्य दानम् । यद्वा, तुला-

पुरुषविधिना दानम् ।) षोडशमहादानान्तर्गत-
दानविशेषः । यथा,—

“आद्यन्तु सर्वदानानां तुलापुरुषवञ्चितम् ॥”
तस्य कालो यथा,—

“नोक्तानि यानि शुद्धानि महादानानि षोडश ।
तानि ते संप्रवक्ष्यामि यथावदुपपूर्वशः ॥

तुलापुरुषयागोऽयं येयामादौ विधीयते ।
अयमे विधुवे चैव यतीपाते दिनचये ॥

शुगादिभूषणैश्च तथा मन्त्रनारादिव ।

तुलापु

संज्ञाख्यां पौर्णमास्यां चादृशीम्वटकात् च ।
यज्ञोत्सवविवाहेषु दुःखप्रादुर्गतदर्शने ।

ब्रह्मब्राह्मणलाभो वा सद्वा वा वच जायते ॥”
तस्य देशो यथा,—

“तीर्थे वायतने गोष्ठ्युपारामवरित्तु च ।
यदे वाय वने वापि तद्गामे चरिरेषथा ॥

महादानानि दद्यानि संसारभयभीरव्या ॥”
अस्य विधानं यथा,—

“पुण्यां तिथिमयासाद्य ज्ञत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
महर्षं दत्तयेद्विद्वान् षोडशं द्वादश वा करान् ॥

महर्षं कारयेद्विद्वान्चतुर्भद्रासर्गं बुधः ।
सप्तहस्ता भवेद्देवी मध्ये पञ्चकराव वा ॥

तन्मध्ये तोरणं जुह्यात् सारदारमयं शुभम् ।
जुह्यात् कुक्षानि चत्वारि चतुर्दिक्षु विचक्षणः ॥”

तुलारोपणप्रस्तावे ।
“रश्मिभिर्छोरणाद्ये तु बन्धयेच्च विधानतः ।

सुमेखलायोनिसमायुतानि
संपूर्णकुक्षानि सहासगानि ।

सुतामकुक्षद्वयसंयुतानि
सयशपात्राणि सहस्रवाणि ॥

हस्तप्रमाणाणि तिलाण्यपूर-
पुष्पोपहाराणि सुशोभनानि ।

पूर्वोत्तरे हस्तमिता च वेदी
ग्रहादिदेवेश्वरपूजनाय ॥

अर्घ्यार्धेन ब्रह्मशिवायुतार्वा
तत्रैव कार्यं पलवस्त्रमाद्यैः ।

ब्रह्मशिवायुतार्वा प्रतिमासु पूजा कार्या इत-
रेषां स्थूलेषु कार्ये ।

लोकेशवर्णाः परितः पताका-
मध्ये ध्वजं किङ्किजकायुतं स्यात् ॥

द्वारेषु कार्याणि च तोरणानि
चत्वार्यपि क्षीरवनक्षतीनाम् ।

द्वारेषु कुम्भद्वयमत्र कार्यं
सन्ध्याभूषणरत्नयुक्तम् ॥ ॥

यत्पूर्वं सारदारमयं जुह्यादितुल्यं तच्छेदानी-
महुडानमाह ।

चालेकुक्षीचन्दनदेवदार-
वीपर्णिविस्त्रप्रियकाचनोत्पम् ।

स्तम्भद्वयं हस्तयुगावखान्तं
ज्ञत्वा हृदं पञ्चकरोच्छ्रितं तत् ॥

तदन्तरं हस्तचतुष्टयं स्या-
दधोत्तरायाश्च तदङ्गमेव ॥ ॥

चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ कार्यौ तथाविधौ ।
अन्यरन्तु तयोर्हस्तौ भवेद्व्यङ्गमेव च ॥

समानजातिश्च तुलावल्गवा
हेमेन मध्ये पुरवेष्य युक्ता ।

हेमेन पुरवेष्येति सुवर्णनिर्मितबाहुदेवाकृति-
नेति षोडशम् ।

दैर्घ्येण वा हस्तचतुष्टयं स्यात्
पूर्वत्वमस्यास्तु दशाङ्गुली स्यात् ॥

सुवर्णपत्राभरणा च कार्या
सुलोहपाशद्वयशङ्खलाभिः ।

तुलाए

शुता सुवर्णेन तु रत्नमाला
विभूषिता माख्यविषेयनागा ॥
चक्रं लिखितारिजगमंयुक्तं
नागारक्षोभिर्भुवि कीर्णपुष्पम् ।
वितानकक्षोपरि पञ्चवर्णं
संस्थापयेन पञ्चपताकाशोभम् ॥

इति तुलानिर्माणसुक्तम् ॥ ॥

अथ द्विजा वेदविदस्य कार्याः
सुवामवेशान्वयशीलयुक्ताः ।
विधानदद्याः पटवोऽनुज्ञा
वे चार्यदेशप्रभवा द्विवेत्ताः ॥
शुक्ल वेदाङ्गविदार्थदेश-
सत्तद्वयः शीलज्ज्वाभिरूपः ।
कार्यः पुराणाभिरतोऽतिदयः
प्रसन्नगन्धोऽरसरसलोकः ॥
पूर्वेण ऋग्वेदविदौ यथाज्ञा
यजुर्वेदौ दक्षिणतश्च श्रौतौ ।
स्थाप्यौ द्विजौ सामविदौ च पञ्चा-
दध्वंशानुत्तरतश्च कार्यौ ॥
विनायकादियज्ञलोकपान-
वस्तुकादित्यमरवज्रानाम्
ज्ज्ञाच्युतेशानवनद्यतीनां
स्वमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात् ॥
जप्यानि सूक्तानि तथैव चैवा-
मनुक्रमेणापि यथा स्वरूपम् ।
अभ्यर्चयेन्नोक्तपतीन् क्रमेण
मन्त्रैर्मोभिर्यजमानयुक्तः ॥

इत्यावाह्य सुराद्व्याहृत्यगन्धो हेमभूषणम् ।
कुङ्कुमानि च हेमानि सुव्राजि कटकानि च ॥
द्विगुणं गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनादिकम् ।
अपेयः प्रान्तिकाध्यायं जापकाः सर्वतो दिशम् ॥
उपोवितास्ततः सर्वे हस्तेवमधिवसनम् ।
आदावन्ने च मध्ये च कुर्वाद्वाक्षणवाचनम् ॥
ततो मङ्गलशब्देन जापितो वेदपुङ्गवैः ।
त्रिः प्रदक्षिणमाहृत्य यज्ञीतज्जुसमाञ्जलिः ॥
शुक्लमाख्याम्बरो भूत्वा तां तुलामभिमन्त्रयेत् ।
नमस्ते सर्वदेवानां शक्तिस्त्वं शक्तिमास्थिता ।
साक्षीभूता जगद्वाचा निर्मिता विश्वयोगिना ॥
एकतः सर्वसत्त्वानि तथा भूतशतानि च ।
धर्माधर्मज्ञतां मध्ये स्थापितासि जगद्धिते ॥
त्वं तुल्ये ! सर्वभूतानां प्रमाणमिह कोर्तिता ।
मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते ॥
योऽस्य तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ।
स एवावहितो देवि ! त्वयि तस्मान्नमोऽस्तु ते ॥
नमो नमस्ते गोविन्द ! तुलापुरुषसंज्ञक ! ।
त्वं हरे ! तारयस्वास्मान्मातुं संसारसागरात् ॥
पुण्यं कालमथावाह्यं कृत्वाधिवासनं पुनः ।
पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तां तुलामाह्वयेदुधः ॥
सखङ्गचर्मः कवची सर्वाभरणभूषितः ।
धर्मेराजमथादाय हेमं चर्येण संयुतम् ॥
कराभ्यां न्यस्तुद्विभ्रामास्ते पञ्चनृ हरेर्मुखम् ।
ततोऽपरे तुलामागे न्यस्युर्जिण्णपुङ्गवाः ॥

तुलाए

वा स्वादभ्यधिकं यावत् काचनं चातिनिर्मलम्
पुष्टिकामस्तु कुर्वीत भूमिर्बन्धनरेचर ! ॥
चगमार्चं ततः स्त्रित्वा पुनरेतदुदीरयेत् ।
नमस्ते साक्षीभूतानां साक्षीभूते सनातनि ! ॥
पितामहेन देवि ! त्वं निर्मिता परमेष्ठिना ।
त्वया धृतं जगत् सर्वं सहस्रावरणज्जम् ॥
सर्वभूतात्मभूतस्य नमस्ते विश्वधारिणि ।
ततोऽवतीर्य गुरवे पूर्वमङ्गं निवेदयेत् ॥
प्राप्य तेषामनुज्ञां तथागन्धोऽपि दापयेत् ।
हीनानाथविशिष्टादीन् पूजयेत् प्राङ्मुखैः सह ॥
न चिरं धारयेद्गोहे हेमं संप्रोक्षितं दुधः ।
तिष्ठद्भयावहं यस्माच्छोकव्याधिकरं वृक्षाम् ॥
शीघ्रं परस्त्रीकरणात् श्रेयः प्राप्नोति पुष्कलम् ॥”
तस्य त्रयविशेषेण फलं यथा,—

“अद्यानामपि घातूनां यस्तुलां कुरुते नरः ।
सर्वपापैः प्रमुच्येत मगोवाक्कायसम्भवैः ॥
यावद्वातु स्थितं तत्र तावत् कोटिशतानि च ।
मोदते तत्र वर्षाणां स्वर्गलोके न संशयः ॥
अथ मानुष्यमाक्रम्य कदाचित् कालपर्यये ।
धनधान्यसन्तुष्टो वै जायते महतां कुले ॥
आत्मनस्तु तुलां कृत्वा सुवर्णं यः प्रयच्छति ।
स तारयेत् पिङ्गम्यान् दृष्टं पूर्वान् दृष्टापरान् ॥
आत्मनस्तु तथा तद्वत् फलभाग्जायते नरः ।
जन्मप्रवृत्तिं यत् पापं भाटकं पैलकं तथा ॥
सुवर्णदानात् दारिद्र्यं न पश्यति कदाचन ।
रजतस्य तुलां कृत्वा सुखी यः प्रयच्छति ॥
तावद्द्वयप्रमाणेन निर्मलः स्वर्गभागभवेत् ।
अनन्तरं भवेदाजा पृथिव्यां नात्र संशयः ॥
सुवर्णहारी कुली वा सर्वव्याधियुतोऽपि वा ।
तान्नस्य तु तुलां कृत्वा सुच्यते नात्र संशयः ॥
स तु वर्षसहस्रं वै स्वर्गलोके महीयते ।
कांस्यस्य तु तुलां कृत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥
स तु इन्द्रपदं प्राप्य कर्त्तव्या सह मोदते ।
आयसस्य तुलां कृत्वा दाता रत्नाधिपो भवेत् ॥
लभते सुतमस्यानं बलवान् जायते सदा ।
रौप्यस्य तु तुलां कृत्वा यो ददाति द्विजातये ॥
सोऽसुरः शतसंकीर्णं विमाने दिवि मोदते ।
सीसकस्य तुलां कृत्वा यो ददातीह मानवः ॥
स गन्धर्वपदं गच्छेत् नानाभरणभूषितः ।
रङ्गस्य तु तुलां कृत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥
विमुक्तः सर्वपापेभ्यश्चन्द्रसायुज्यमाप्नुयात् ।
घृतस्य तु तुलां कृत्वा ये प्रयच्छन्ति मानवाः ॥
तेजस्विनोऽभिजायन्ते गोभिश्च चिरजीविनः ।
तेजस्य तु तुलां कृत्वा यो वै दद्याद् द्विजा-

तये ॥

अरोगित्वं सुखित्वं वै आयुश्चानपि जायते ।
अन्नदः सर्वसौभाग्यं सर्वान् कामान् मधुप्रदः ॥
अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् ।
प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमन्त्रन्तरं वसेत् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
पूष्यमानोऽप्यरोभिश्च ततो विष्णुपुरं ज्ञेयम् ॥
कल्पकोटिशतं यावत्तस्मिन्लोके महीयते ॥

तुवर

कर्कशयादिह पुनर्भुवि राजराजो
भूपाकमौजिमहिराजितपादपीठः ।
अह्वानितो भवति यज्ञसहस्रयाजी
दीप्तप्रतापजितसर्वमहीपलोकः ॥
यो दीप्यमानमपि पश्यति तन्निमुक्तः
काजान्तरे कुरुति वाचयतीह लोके ।
यो वा श्रवणोति पठतीहसमानरूपः
प्राप्नोति वासवपुरं परदेवकुलम् ॥”

इति दानसागरः ॥

तुलावीजं, क्षी, (तुलायास्त्रोजनस्य वीजं क्लृप्तम् ।
यद्वा, तुलायै परिभाषाय वीजम् ।) गुञ्जा । इति
त्रिकाक्षशेषः ॥

तुलिः, क्षी, (तुरिः । रस्य लः ।) तुरी । इति
शब्दरत्नावली ॥ तुलिका । इत्यमरटीकासार-
सुन्दरी ॥

तुलिका, क्षी, (तोलयति वाह्यं गच्छतीति ।
तुल + बाहुलकात् इकम् । स च कित् ।) खञ्ज-
निका । इति त्रिकाक्षशेषः ॥

तुलिनी, क्षी, (तुलमासि फलेऽस्याः । तुल + इनिः ।
डीप् । एषो द्वस् ।) शास्त्राणि । इति रत्नमाला ॥

तुलिफला, क्षी, (तुलं तुलयुक्तं फलं यस्याः । एषो-
दरादित्वात् ङस् ।) शास्त्राणि । इति रत्न-
माला ॥

तुली, क्षी, (तुरी + रस्य लः ।) तुरी । इति
शब्दरत्नावली ॥

तुल्यः, त्रि, (तुलया सम्मितः । “नौवयोधर्मिति ।”
४ । ४ । ६ । इति यत् ।) साहचर्ययुक्तः । तत्-
पण्यायः । समः २ सहजः ३ सहजः ४ सहजः
साधारणः ५ समानः ७ । इत्यमरः । २ । १० । ३७ ॥
सधर्मेः ८ सम्मितः ९ स्वरूपः १० । इति जटा-
शरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७८ ।

“तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिणम् ।
अह्वराण्यहं भव्यं यो न हन्यात् स हन्यते ॥”
उत्तरपदस्यास्तुल्यवाचका यथा । निभः १
सङ्काशः २ गीकाशः ३ प्रतीकाशः ४ उपमा ५ ।
इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥ भूतः ६ रूपः ७
कल्पः ८ । इति भरतः ॥ प्रभः ९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (पुं, खनामख्यातो गन्धर्वविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । १०१ । ७ ।

“गन्धर्वराजो बलवांस्तुल्यनामाभ्यवाचरा ॥”
तुल्यपानं, क्षी, (तुल्योरास्त्रीयजनैः सह पानम् ।)
आस्त्रीयेन जनेन सह मिलित्वा एककाले कृतं
पानम् । तत्पण्यायः । सपीतिः २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५५ ॥

तुवरः, पुं क्षी, (तवति द्विजसि रोगान्निवि ।
तु + बाहुलकात् वरच् प्रत्ययेन साधुः ।) कषाय-
रसः । इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥ त्रि, कषाययुक्तः ।
(यथा, सुश्रुते १ । ४५ ।

“नातिसाग्नद्रवं तक्रं स्वाह्वन् तुवरं रसे ॥”
प्रस्युहीनः । इत्युणादिकोषः ॥

तुवरयावनाजः, पुं, (तुवरः कषायो यावनाजः ।)
धान्यविशेषः । तत्पण्यायः । तुवरः २ कषाय-

यावनाः ३ रक्तयावनाः ४ जोहितकुसुमव-
धानम् ५ । अस्त्र गुणाः । कषायत्वम् । उष्ण-
त्वम् । विरेचकत्वम् । संघाहितम् । वातप्रमन-
त्वम् । विदाहितम् । शोषकारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

तुवरिका, स्त्री, (तुवरः कषायरसोऽस्यस्याः ।
तुवर + ठन् ।) सुराङ्गनृत्तिका । इत्यमरः ।
२ । ४ । १३१ ॥ (तुवर्येव । तुवरी + स्तार्थे
कन् इत्त्वम् ।) आढकी । इति भरतः ॥
तुवरी, स्त्री, (तुवर + क्तिन्वात् डीष् ।) आढकी ।
(यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“आढकी तुवरी स्त्रिया ॥”

वर्चरी तुलसी । तत्पर्यायाश्च यथा,—

“वर्चरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सौराङ्गनृत्तिका । तत्पर्यायः । नृत् २ सौराङ्गी
नृत्तिका ४ आसङ्गः ५ मवी ६ सुराङ्गा ७
नृत्तालकम् ८ काली ९ नृत्तिका १० सुर-
नृत्तिका ११ सुद्धा १२ काची १३ सुजाता १४ ।
अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कषाय-
त्वम् । उष्णत्वम् । खेचनत्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
यादित्वम् । हृदिपित्तज्वरनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

“तुवरी ग्राहिणी शीता लघ्वी कफविघातजित् ।
तीक्ष्णोष्णा वह्निदा कक्षकुष्ठकोठलमिप्रयुत ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तुवरीश्लिष्मः, पुं, (तुवरी आढकीव श्लिष्मः ।
तुवरीचङ्गश्चात् तथालम् । यद्वा, तुवरी इव
श्लिष्मा फलत्वक् यस्य ।) चक्रमहेकट्वचः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

तुविः, स्त्री, तुम्बी । इति शब्दमाला ॥ (बहु-
शब्दार्थः । इति निघण्टुः । १ । १ ॥ “तवति-
वृद्धार्थः सौत्रो धातुः । ‘अच इः’ उणां
४ । १३८ ॥ इति इः । ढङिर्ह्रि बहुः ।” इति
तङ्गीका ॥ “उच । तुवि । पुच । भूरि । शम्भत् ।
विष्म । परीयसा । यानधिः । श्रतम् । सह-
सम् । सलिलम् । कुविदिति द्वादश बहु
नामानि ॥” इति निघण्टुः । ३ । १ ॥ यथा,
नृचदे । ३ । ३० ।

“तुविर्भूमिर्धधाम् ॥”

तुष, क य औ णि तुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(द्विर्वा-परं-अर्क-अजिड् ।) क, अतुषत् । य,
तुष्यति । औ, तोष्टा । णि, तुष्टोऽस्ति । इति
दुर्गादायः ॥

तुषः, पुं, (तुष + “इगुपधश्चेति” ३ । १ । १३५ ।
इति कः ।) धान्यत्वक् । (यथा, प्रबोधचन्द्रो-
दये द्वितीयाह्ने ।

“नोह्रीन् जिह्वासति सितोत्तमतकुलाटान्
को नाम भोस्तुषकणोपहितान् हितार्थी ॥”

विभीतकट्वचः । इत्यमरः । २ । ४ । ५८ ॥

तुषयः, पुं, (तुषय यङ्गते इति । यङ् + कर्मणि
अप् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुषवारः, पुं, (तुषं सरति अतुषरतीति । ष +
अय् । तुषपञ्चाभ्यन्तरे क्रमशः सञ्चारादस्य
तथालम् ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥

तुषाननः, पुं, (तुषस्थाननः ।) तुषाग्निः । तत्-
पर्यायः । कुकूलः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥
(यथा, धूर्तसमागमे ।

“तुषाननकणप्रायाश्च भूरेयवः ॥”

तुषारः, पुं, (तुष्यत्यनेन श्रव्यादिति । तुष तुष्टौ
+ “तुषारादयश्च” उणां ३ । १३६ । इति
आरान् स च कित् ।) हिमम् । (यथा, ऋतु-
संहारे । ४ । १ ।

“विलीनपद्मः प्रपततुषारो

हेमन्तकालः सप्तपागतः प्रिये ! ॥”

तौषारलक्ष्यगुणाश्च यथा,—

“अपि नद्याः ससुदाम्ने वह्निरापस्तदुद्धवाः ।

धूमावयवनिर्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः ॥

अपि नद्याः ससुदाम्ने वह्निः नदीमारभ्य ससुद-
पत्यन्ते वह्निरास्ते तदुद्धवाः । वह्निभवा धूमा-

वयवनिर्मुक्ता धूमाश्रयिताः । आपस्तुषा-

राख्याः । तुष इति लोके । तुषार इति च ।

अपथाः प्राणिनां प्रायः भूरुद्धाणान् न हिताः ।

तुषारान् हिमं कृत्वा स्याद्वातजमपित्तजम् ।

कफोऽस्त्वन्मकष्यादिमेहगन्धादिरोगयुत ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

देशभेदः । (तद्देशोद्धवे, पुं भूषि । यथा,
मातुष्ये । १२० । ४५ ।

“तुषारान् वर्वरान् कारान् पङ्कवान् पारदान्
शकान् ॥”

श्रीकरः । हिमभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २१ ॥

(यथा, माघे । १ । १५ ।

“न यावदेतावदुपशङ्कित्यतौ

जगस्तुषाराङ्गनपर्वताविव ॥”

कर्पूरभेदः । इति राजनिर्घण्टः । शीतले, ञि ।
यथा, नैषधे । ३ । ६३ ।

“अपां हि लभाय न वारिधारा

स्त्रातुः सुगन्धः खदते तुषारा ॥”

तुषितः, पुं, (तुष्यतीति । तुष तुष्टौ + बाहुलकात्

कितच् । यद्वा, तुष + क्तिप् । तुष्टं सन्तोषो

ऽस्य जातः । तारकादित्वात् इतच् ।) देव-

गणविशेषः । इत्यमरः । १ । १ । १० ॥ ते

यट्त्रिंशत् स्मृताः । इति भरतः । केषाञ्चित्

द्वादश । ते तु मन्वन्तरभेदे विभिन्ननामानः ।

यथा,—

“प्राण्यापानसमानाश्च जदानो याग एव च ।

चक्षुः श्रोत्ररसा घ्राणस्पर्शो बुद्धिर्मेगस्तथा ।

द्वादशैते तु तुषिता देवाः सारोचिषोऽन्तरे ॥”

इति वारसुन्दरी ॥

(यथाच विष्णुपुराणे । १ । १५ । १२७-१३३ ।

“पूर्वमन्वन्तरे अष्टा द्वादशाश्च सुरोत्तमाः ।

तुषिता नाम तैऽन्योन्यमुपवैवस्वतेऽन्तरे ॥

उपस्थितेऽतियशसश्चाक्षुषस्थान्तरे मनोः ।

समवायीकृताः सर्वे समागन्ध परस्परम् ॥

आगन्धत इतं देवा अदितिं संप्रविशन्ते ।

मन्वन्तरे प्रकृत्यामस्तनः भयो भविष्यति ॥

एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुषस्थान्तरे मनोः ।

मारीचात् कक्षपात् जातासीऽदित्या दक्षकन्यया ।

तच्च विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव च ।

अयंमा चैव घाता च त्वष्टा पूषा तथैव च ।

विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च ।

अंशो भगवादितिजा आदित्या द्वादश स्मृताः ॥

चाक्षुषस्थान्तरे पूर्वमावन् ये तुषिताः सुराः ।

वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः ॥”

तथा च मत्स्यपुराणे । ६ । ३-४ ।

“तुषिता नाम ये देवाश्चाक्षुषस्थान्तरे मनोः ।

वैवस्वतेऽन्तरे चैते आदित्या द्वादश स्मृताः ॥

इन्द्रो घाता भगवन्तस्मिन्नोऽथ वरुणो यमः ।

विवस्वान् सविता पूषा अंशुमान् विष्णुरेव च ॥”

तथा, भागवते । ४ । १ । ७ ।

“तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिच्छतिः ।

इभः कविर्विभुः स्वाहा सुदेवो रोचनो विष्टः ।

तुषिता नाम ते देवा आसन् सायम्भुवान्तरे ॥”

तुषोत्थं, स्त्री, (तुषादुत्तीकृतीति । उत् + क्त्वा +
कः ।) तुषोदकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुषोदकं, स्त्री, (तुषादुत्थितसुदकम् ।) काञ्जि-

कम् । इति चारावली । ११५ ॥ काञ्जिक-

भेदः । अस्य लक्षणं यथा,—

“तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः शक्यीकृतैः ॥”

यवैरदकसहितैः सन्धानवर्गोक्तत्वात् ॥

अस्य गुणाः । दीपनत्वम् । हृद्यत्वम् । पाक्षु-

क्तिमिगद्वस्तिभूतनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।

उष्णत्वम् । पाचनत्वम् । पित्तरक्तकारित्वम् ।

इति भावप्रकाशः ॥ (यथाच ।

“तुषोदकं वातहरं प्रमेहि

प्रकोपयेन्नृक्तपित्तं सदैव ।

विपाचनं स्यान्नरुणं क्षमिन्न-

मजीर्णहन् कटुकं विपाके ॥”

इति चारुते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

तुष्टः, ञि, (तुष + कर्मणि क्तः ।) तोषप्राप्तः ।

यथा, पुराणे ।

“तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत् ॥”

(यथाच हितोपदेशे ।

“सर्वा एवापदस्तस्य यस्य तुष्टं न मानसम् ॥”

तुष्टिः, स्त्री, (तुष + भावे क्तिन् ।) तोषः । (यथा,

मनुः । २ । ६ ।

[दाम् ।

“वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्वि-

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥”

अधिगतार्थादस्य तुष्टत्वबुद्धिः । इति चण्डी

टीकायां नागोजीभट्टः । (वा च नवविधा

इति सांखाचार्याः । तथोक्तम् ।

“आध्यात्मिकचतस्रः प्रज्ञातुपादानकाल-

भाष्याख्याः ।

वाक्याविषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमतः ॥

इयमेव पुराणमते दक्षस्य प्रजापतेः कथं

धर्मेण प्रणीतं च । यथा, मार्कण्डेये । ५० । १६ । ११

तूय

“प्रसूत्याश्च तथा दशवत्तको विप्रतिष्ठया ।
सर्वस्य जन्मासायाश्च सन्वदनामानि मे श्रुतु ॥
अह्ना जघ्नीर्भूतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेघा क्रिया तथा ।
तुष्टिर्मेघा वयुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिस्तुष्टो-
दशी ॥
पञ्चार्थे प्रतिषेधाद् घञो दाक्षायणीः प्रभुः ॥”
माहकाविशेषः । इति भवदेवभट्टः ॥ (शक्ति-
विशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ६१ ।
“तुष्टिः पुष्टिः चमा जन्मा जन्मा तन्मा च शक्तयः ।
संस्थिताः सर्वतः पार्श्वे महादेवाः पृथक्
पृथक् ॥”)
तुष्टुः, पुं, (तुष+बाहुलकात् तुष्ट् ।) कार्य-
मन्त्रिः । इति शब्दचम्पिका ।
तुष, आने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
सकं-सेट् ।) तोषति । इति दुर्गादासः ॥
तुषः, पुं, (तुषः । एषोदरादित्वात् खलम् ।) तुषः ।
इत्यमरटीकायां रमाभाषः ॥
तुष्टं, स्त्री, धूनिः । इति लिङ्गादिचंगे वृक्षशब्द-
टीकायां सारसुन्दरी ॥
तुष्ट, इत् अर्हने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
परं-सकं-सेट् ।) इत्, अतुष्टत् अतोहीत् ।
अर्हनेमिह वधः । इति दुर्गादासः ॥
तुष्टिर्न, स्त्री, (तोष्टति अर्हति तुष्टतेनेनेति वा ।
तुष्ट+“वेपितुष्टोहं खञ्” उणा । २ । ५२ ।
इति इगन् गुणे लते ह्रस्वः ।) हिमम् । इत्य-
मरः । १ । १ । १८ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ६३२ ।
“वा झामा तन्वङ्गी दहता शीतोपचारतीव्रेश ।
विरहेण पाण्डिमार्गं नीता तुष्टिनेन दूर्ज्व ॥”
चन्द्रतजः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, पञ्च-
तन्ने । २ । ५८ ।
“किं चन्दनैः सकर्पूरैस्तुष्टिनेः शीतलैश्च किम् ।
सर्वे ते मित्रमात्रस्य कर्मा गार्हन्ति वोढुशीम् ॥”
शीतले, नि । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६६६ ।
“प्रसरतु शरत्त्रियामा जगन्ति धवलयतु धाम
तुष्टिनाशोः ।
पञ्चरचकोरिकायां कविकाकव्योऽपि न
विशेषः ॥”)
तुष्टिर्नाशुतैर्न, स्त्री, (तुष्टिर्नाशोः कर्पूरस्य तैलम् ।)
कर्पूरतैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तुष्ट, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
परं-सकं-सेट् ।) वृक्षखरी । ऋ, अतुष्टत् ।
इति दुर्गादासः ॥
तूय, क ङङ्गोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-सकं-सेट् ।) इत्यवर्गाद्यादिः । क, तूययति
चञ्चुः सकृच्चितं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
तूय, क ङङ्गोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
आत्मं-सकं-सेट् ।) क ङ, तूययते । इति दुर्गा-
दासः ॥
तूय, त् क ङङ्गोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अह्न-
चुरा-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घो ङङ्गोपधः ।
अतुष्टत् । इति दुर्गादासः ॥

तूर

तूरः, पुं स्त्री, (तूरयते तूर्यते बायेरिति । तूर+
पूरये चञ् ।) बायाधारः । तत्पर्यायः । उपा-
सङ्गः २ तूबीरः ३ निवङ्गः ४ इत्यधिः ५ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ८८ ॥ तूणी ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७ । १ ।
“तूयखङ्गधरः शूरो बह्मगोघातुलिचवान् ॥”)
तूरकं, स्त्री, (तूरयति सकृच्चितं भवति समा-
निकापद्वयमिति । तूर+कृन् ।) हन्दी-
विशेषः । यथा, हन्दीमञ्ज्याम् ।
“तूरकं समानिकापद्वयं विनाग्लिमम् ॥”
तूणी, स्त्री, (तूरयते तूर्यते बायेरिति । तूर+
कर्मणि चञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) तूरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५६ ।
“तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णमहति ॥”
वेदनाविशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने
१ अध्याये ।
“अथो या वेदना याति वर्चोन्मेषाश्रयोत्थिता ।
भिन्दन्तीय गुदोपस्थं सा तूणीतुपदिश्यते ॥”)
तूणी, [नृ] पुं, (तूणवदाक्षतिरख्येति । तूण+
इनिः ।) नन्दीहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अख्य पर्याया यथा,—
“तूणी तुमक आपीनस्तुगिकः कच्छकस्तथा ।
कुठेरकः कान्तलको नन्दीहृत्तश्च नन्दकः ॥”
गुणाद्यास्य यथा,—
“तूणी रक्तः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः ।
तिक्तो ग्राही हिमो हृद्यो ब्रह्मकुण्डासपित-
जित् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तूरयुक्ते, नि ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
१८ । १५ ।
“आरुह्य भगवान् विष्णुर्गङ्गं पश्चिपुङ्गवम् ।
शङ्खी चक्री गदी खड्गी शार्ङ्गी तूणी तलज-
वान् ॥”)
तूणीकः, पुं, (तूणी तूय इव कायतीति । के+
कः ।) नन्दीहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तूबीरः, पुं, (तूरयते तूर्यते बायेरिति । तूर+
बाहुलकात् ईरन् ।) तूरः । इत्यमरः । २ । ८ ।
८८ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २८ । १६ ।
“तस्य पार्थो धनुष्मत्त्वा तूबीरान् सज्जित्य च ।
त्वरमागो हिसप्तत्या सर्वममैकताडयत् ॥”
ज्ञोवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्त्वेव । ६ । ५१ ।
५१ ।
“तूबीराख्यथ यन्नाणि विचित्राणि धनूनि च ॥”)
तूरकं, स्त्री, तुयम् । इति शब्दचम्पिका ॥ तुतिया
इति भाषा ॥ (तुयशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञात-
व्यम् ॥)
तूरः, पुं, (तुदतीति । तुद अघने+“इगुपधेति ।”
३ । १ । १३५ । इति कः । एषोदरादित्वात्
दीर्घः ।) तूलहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तूर, य ङङ्गोषे । वेगे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवा-आत्मं-सकं-वेगे अकं-सेट् ।) य ङ,
तूर्यते । ई, तूर्यः । इति दुर्गादासः ॥

तूल

तूरः, स्त्री, (तूर्यते ताप्यते इति । तूर+चञ् ।)
वाद्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०० ॥
तूरी, स्त्री, (तूरं वाद्यविशेषस्तदाक्षतिः पुण्यादौ
अख्येति । तूर+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
तुलूरहृत् । इति भावप्रकाशः ॥
तूर्णः, स्त्री, (तूर सम्भूते+क्तः । पक्षे इङ्गभाषः
“अवरत्नरेति ।” ६ । ४ । २० । इत्युट् । “रदाभ्यां
निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ।” ८ । २ । ४२ ।
इति तस्य नः ।) शीघ्रम् । (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १० । ३१ ।
“तां हृष्टा चपलापाङ्गीं समीपस्थां वराचराम् ।
पञ्चबाणपरीताङ्गसूयमासीद्धृतवतः ॥”)
तद्वति, नि । इत्यमरः । १ । २ । ६८ ॥
तूर्णिः, पुं, (तूरते तूरयं वा । तूर+“वह्निमिश्र-
युद्धाह्लात्वरिभ्यो नित्” उणा । ४ । ५१ ।
इति निः स च नित् ।) मलम् । इत्युणादि-
कोषः । २ । १४१ ॥ तूरा । इति हेमचन्द्रः ।
२ । २३६ ॥ स्त्रोकः । मनः । इति संक्षिप्तसारे
उणादित्तिः ॥ (क्षिप्ते, नि । इति निघण्टुः ।
२ । १५ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १० । ८८ । ६ ।
“मायान् तु यक्षिणानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति
प्रजानम् ॥”
“तूर्णिश्चरमायः ।” इति सायनः ॥)
तूर्यः, स्त्री, (तूर्यते ताप्यते इति । तूर+यत् ।)
वाद्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २८६ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ११२ । ४४ ।
“स तूर्यप्रतश्चानां मेरीयाश्च महाखनैः ।
हर्षयन् सर्वशः पौरान् विवेश गजवाह-
यम् ॥”)
तूर्यखण्डः, पुं, (तूर्यस्य खण्ड इव ।) द्रगङ्गवाद्यम् ।
इति हारावली । २२२ ॥ (कश्चित् तूर्यगङ्गोऽपि
पाठः ॥)
तूल, क ङङ्गोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घो । क ङ, तूलयते । इति
दुर्गादासः ॥
तूल, क निष्कर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-सकं-सेट् ।) दीर्घो । निष्कर्षे इह इयत्ता-
परिच्छेदः । क, तूलयति काचर्णं बज्जिक । इति
दुर्गादासः ॥ (कश्चित् तूल किं निष्कर्षे इति
पाठोऽपि दृश्यते । कि, तूलति तूलयति ॥)
तूलं, स्त्री, (तूलयते पूरयति सर्वं व्यापकत्वात् ।
तूल पूरये+कः ।) आकाशम् । इति मेदिनी ।
ले, २५ ॥ अन्धत्याकारहृत्विशेषः । पलाश-
पिपल इति तूल इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
तूरः २ ब्रह्मकाष्ठम् ३ ब्राह्मखेटः ४ पूवकः ५
ब्रह्मदाह ६ सुपुण्यम् ७ सुरुपम् ८ नीलहृत्त-
कम् ९ क्रतुकः १० विप्रकाष्ठम् ११ मद्सारः १२ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगः १३ । तत्पञ्चकण-
गुणाः । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । हिमत्वम् ।
पित्तानिलनाशित्वञ्च । तदामपलगुणाः । गुरु-
त्वम् । सारकत्वम् । अन्धत्वम् । उष्णत्वम् ।
रक्तपित्तकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ मधु-

राज्यत्वम् । दाहप्रशमनत्वम् । हृद्यत्वम् । कषा-
यत्वम् । कफनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तूलं, ज्ञी पुं, (तूल्यते इत्यतया परिच्छिद्यते इति ।
तूल + कर्मेणि घञ् । यद्वा, तूलयते स्वल्पोऽपि
बहुस्थानं पूरयतीति । तूल + “इगुपधेति” कः ।)
कार्पासादितूलः । (इति मेदिनी । ले, २६ ।)
तत्पण्यायः । पिपुः २ । इत्यमरः । २।१।१०६ ॥
पिपुलः ३ पिपुतूलः ४ तूलपिपुः ५ । इत्यमर-
टीका । पिपुतूलम् ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, देवीभागवते । ५।१०।६६ ।
“विपरीतं यदा देवं हृत्वं वक्षसमं भवेत् ।
विधिं चेतुं सुमुखः कामं कुलिशं तूलवत्तदा ॥”)
तूलकं, ज्ञी, (तूल + कार्ये कन् ।) तूलः । इति
हेमचन्द्रः । ४।२०।५ ॥
तूलकाम्बुकं, ज्ञी, (तूलाय तूलस्कोटनाय काम्बुक-
मिव ।) तूलस्कोटनायधनुः । धनुखरा इति
भाषा । तत्पण्यायः । पिपुलम् २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
तूलचापः, पुं, (तूलाय तूलस्कोटनाय चाप इव ।)
तूलकाम्बुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
तूलनालिका, ज्ञी, (तूलनिर्मिता नालिका नाली ।)
पिप्लिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पौडन इति
भाषा ॥
तूलनाली, ज्ञी, (तूलनिर्मिता नाली ।) तूल-
नालिका । इति भूरिप्रयोगः ॥
तूलपिपुः, पुं, (तूलप्रधानः पिपुस्तूलहृत् ।)
तूलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तूलहृत्, पुं, (तूलस्य तूलप्रधानो वा हृत् ।)
श्राक्मणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तूलशर्करा, ज्ञी, (तूलस्य शर्करेव ।) कार्पास-
बीजम् । इति शब्दमाणा ॥
तूलसेचनं, ज्ञी, (तूलस्य सेचनम् ।) छत्रकर्षणम् ।
इति शब्दमाणा ॥ काटना इति भाषा ॥
तूला, ज्ञी, (तूलयते पूरयति स्थानमिति । तूल +
अच् + ततः स्त्रियां टाप् ।) कार्पासी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वर्णिः । इति शब्दरत्नावली ॥
तूलिः, ज्ञी, (तूलतीति । तूल निष्कर्षे + “इगुप-
धात् कित्” उणा । ४।११६ । इति इन् व च
कित् ।) खनामख्यातचित्रकरोपकरणम् । इति
चिह्नान्तकौमुद्यासुधादिहृत्तिः ॥
तूलिका, ज्ञी, (तूलिरेव । स्त्रिये कन् ।) चित्र-
करोपकरणम् । तूली इति भाषा । (यथा,
कुमारे । १।३२ ॥
“उज्जीलितं तूलिकयेव चित्रं
छर्मांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ॥”)
तत्पण्यायः । इति २ । इत्यमरः । २।१०।३३ ॥
तूलिः ३ तूली ४ ईवीका ५ इवीका ६ । वीर-
यादिश्रुताका । इत्यमरः । आवर्णितमनावर्णितं
सुवर्णं ज्ञातुं यन्निक्षिप्यते तत्रेत्यमरः । आवर्णित-
सुवर्णं त्रयाकारं यच्च निक्षिप्यते तत्रेति केचित् ।
इति भरतः ॥ (तूलमन्थस्या इति । तूल +
ठन् ।) शब्धोपकरणम् । इति मेदिनी । के,

१०२ ॥ तोवक् इति भाषा । (यथा, काषावरितु-
सागरे । २६।७८ ।
“प्रविष्टं चान्तः सन्नमयंश्चैव न्यस्ततूलिके ।
पटावगुच्छिततनुं शयानां काषिदैवतम् ॥”
तथा च काशीखण्डे । ४।६७ ।
“कचुकं तूलगर्भं तूलिकां छत्रवीतिकाम् ॥”)
वर्णिः । इति शब्दरत्नावली ॥
तूलिनी, ज्ञी, (तूलोऽवस्थाः । तूल + इनिः ।
डोप् ।) लक्ष्मणाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्राक्मणिहृत् । इति भावप्रकाशः ॥ (तदुपधा,
“ताम्बूलं कटतेन लक्ष्मणाभवनं तूलीपटो तूलिनी ॥”
इति वैद्यकपण्यापण्यविधौ शिशिराद्याचार्ये ॥)
तूलिकणा, ज्ञी, (तूलि तूलयुक्तं फलमस्याः ।)
श्राक्मणिः । इति रत्नमाणा ॥
तूली, ज्ञी, (तूलयतीति । तूल + इन् कृदिकारा-
दिति वा डोप् ।) नीली । वर्णिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तूलिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा,—
“उज्ज्वलनीविकासं सुललितशयनं प्राणि-
नामाभिरामम् ॥”
इति वैद्यकपण्यापण्यविधौ हेमन्तकृत्ये ॥)
तूवरः, पुं, (तु वीर्यो घातुः + बाहुलकात् व्वरच्
दीर्घश्च ।) काले अजातशत्रुर्गौः । नेडा गव
इति भाषा । अश्वमुपवयः । इत्यमरः । ३।३।
१६४ ॥ माकुन्दिया इति भाषा । पुदवय्यन्न-
त्यक्तः । कषायरसः । इति मेदिनी । वे, १६४ ॥
तूवरिका, ज्ञी, (तूवरो + स्त्रिये कन् टाप् पूर्व-
ह्रस्वश्च ।) तूवरिका । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥
तूवरी, ज्ञी, (तूवर + घिलात् डोप् ।) व्याघ्रकी ।
सौराष्ट्रनृतिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तूष, तुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-अकं-
सेट् ।) वक्षरौ । तूषणि कुलदेवताः । इति
दुर्गादासः ॥
तूष्णीं, [म्] अ, मौनम् । इत्यमरः । ३।४।६ ॥
(यथा, मनुः । ८।१४७ ।
“यत्किञ्चिद्दृशवर्णादि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
भुज्यमानं परेतुष्णीं न स तत्तन्मुह्यति ॥”)
तूष्णींशीलः, त्रि, (तूष्णीं मौनं शीलं स्वभावो
यस्य ।) मौनी । तत्पण्यायः । तूष्णीकः २ ।
इत्यमरः । ३।१।३६ ॥
तूष्णीकः, त्रि, (तूष्णीं शीलं यस्य । “शीले को
मनोपञ्च” ५।३।७६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
कः मनोपञ्च ।) तूष्णींशीलः । इत्यमरः । ३।१।३६ ॥
(यथा, महाभारते । ५।३४।२३ ।
“आसीनमपि तूष्णीकमसुरव्यभिक्तं प्रजाः ॥”)
तूष्णीकां, [म्] अ, (तूष्णीम् + अकचप्रकरणे
“तूष्णीमः काम् वक्तव्यः” इति वार्तिकोक्त्या
काम् । मित्रादन्त्यादचः परः ।) मौनम् । इत्य-
मरः । ३।४।६ ॥
तूल्सं, ज्ञी, (तुल्यं + बाहुलकात् तुलैरपि तन्
दीर्घश्च । इत्यण्वदन्तः । ३।८६ ।) धूलिः ।

(“तूल्सानि विनिहन्ति तिलकयति पञ्चानं
धातः” इति तुल्यबोधम् ॥) जडा । इति
मेदिनी । ते, २९ । पापम् । कुप्यम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
तूल्य, इत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
अकं-सेट् ।) वक्षरौ । हृत्ति । इती मती ।
इति दुर्गादासः ॥
तूल्यं, ज्ञी, जातीयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तूल्य, [म्] ज्ञी, (तूल्य + क्तिप् ।) इत्या । तूल्या ।
(यथा, ऋतुसंहारे । १।११ ।
“मृगाः प्रचञ्चलतपतापिता भर्षा
हृषा महत्या परिमुञ्चताजवः ॥”)
कामकन्या । इति मेदिनी । वे, १३ ॥
तूल्य, द न उ भवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तर्जा-
उभं-अकं-सेट् । क्तावेट् ।) द न, हृद्योति
तर्जोति हृद्युते तर्जुते । उ, तर्जिता हृद्या । इति
दुर्गादासः ॥
तूल्यं, ज्ञी, (तूलयते भक्षते गवादिभिरिति । तूल्य +
घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः । यद्वा, तूल्य
हिंसायाम् + “हृद्येः को हलोपञ्च” उणा । ५।८८
इति कप्रत्ययो हकारलोपश्च ।) नङ्गादि ।
चिनाखड इति ख्यातम् । इति केचित् । इति
भरतः ॥ तत्पण्यायः । अर्जुनम् २ । इत्यमरः ।
२।५।१६७ ॥ त्रियम् ३ खटम् ४ खेडम् ५
हरितम् ६ ताळवम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १।३४ । [यम् ।
“जातस्य नदीमुखे तस्य हृद्यस्यापि जलं कक्षा-
यत् सज्जितमन्त्राङ्गुलजनहृत्ताजम्भनं भवति ॥”)
गोभ्यस्तृणदानफलं यथा,—
“तीर्थक्षानेभ्य यत् पुण्यं यत् पुण्यं विप्रभोजने ।
यत् पुण्यं महादाने यत् पुण्यं हरिसेवने ॥
सर्वप्रतोपवासेषु सर्वेष्वेव तपःसु च ।
सुवः पर्यटने यत् सत्तवाभ्येभ्य यज्ञेषु च ।
यत् पुण्यं सर्वयज्ञेषु दीक्षायाश्च लभेन्नरः ।
तत् पुण्यं जनेते प्राप्नो गोभ्यो दत्त्वा हृद्यानि च ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीलक्ष्मणनखखण्डम् ॥
धनिष्ठादिपञ्चनखेषु यज्ञनिमित्तहृद्यकाटा-
हरणे दोषा यथा,—
“अपिचौरभयं रोमो राजप्रीक्षा धनचरितः ।
संयद्दे हृद्यकाटानां हृते वखादिपञ्चके ॥”
इति ज्योतिःसारसंयद्दे ॥
(गन्धर्वविशेषः । रामकपूर इति भाषा ॥
अस्य पण्याया यथा,—
“कुहयश्च सुहयश्च हृद्यं शीतं सुशीतकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
तूल्यकुपुमं, ज्ञी, (तूल्यकृतं कुपुमम् ।) तुल्य-
प्रयमदः । तत्पण्यायः । तूल्याक २ तूल्य ३
तूल्यशीतम् ४ तूल्यपुण्यम् ५ तूल्याधिकम् ६
तूल्योत्थम् ७ तूल्यगौरम् ८ तूल्यितम् ९ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफमावतशोष-
कक्षूतपापामाकुलामदोषनाशित्वम् । परमभाक्-
रत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृतीया

हजमभिः, पुं, (हजैषु मभिः ।) हजयाही ।
इति हारावली । ५१६ ॥
हजमत्कुण्डः, पुं, लज्जकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
जामिन् इति भाषा ।
हजराजः, पुं, (हजैषु राजते शोभते इति । राज
+ जच् ।) हजानां राजा वा समासे टच् ।
ताजहजः । हजमरः । २ । ५ । १६८ ॥ (यथा,
आर्यावभृश्याम् । ५६७ ।) [लज्जम् ।
“श्रीः श्रीपतेन राज्ञं हजराजिनाख्यसाम्यतो
कुचयोः सख्यं खान्यात् गतो घटश्चक्रवर्तित्वम् ॥”)
नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
हजवत्तजा, स्त्री, (हजरूपा वत्तजा ।) वत्तजा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
हजवीजः, पुं, (हजस्य वीजमिव वीजमस्य ।)
श्यामाकः । इति रत्नमाणा ।
हजवीजोत्तमः, पुं, (हजवीजेषु उत्तमः ।)
श्यामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
हजशीतं, स्त्री, (हजैषु शीतं शीतलम् ।) कतृ-
णम् । गन्धहयम् । इति रत्नमाणा ।
हजशीता, स्त्री, (हजैषु शीता शीतला ।) जल-
पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥
हजशून्यं, स्त्री, (हजेन शून्यम् ।) भक्षिका ।
केतकीफलम् । इति मेदिनी । ये, ११६ ॥
(यत्तदुग्रा यथा,—
“नीपं समागवं पीतुं हजशून्यं विककृतम् ।
प्राचीनामलकजैव दोषप्रक्षरहारि च ॥”
इति चरके छत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ।)
हजरहिते, नि ।
हजघटपदः, पुं, (हजमिव घट पदा यस्य ।)
वरोजः । इति हारावली । २१७ ॥ बोलता
इति भाषा ।
हजसारा, स्त्री, (हजवत् सारो यस्याः । असा-
रत्वात् तथात्वम् ।) कदली । इति हारा-
वली । १०५ ॥
हजसिंहः, पुं, (हजैषु सिंह इव तन्नाशकत्वात् ।)
कुटारः । इति शब्दार्थकण्ठतटः ॥
हजहर्म्मगः, पुं, (हजाच्छादितो हर्म्मगः ।) हज-
युक्ताष्टालिका । अष्टालिकोपरि हजनिर्मित-
यहम् । तत्पर्यायः । मयटः २ । इति हारा-
वली । २२३ ॥
हजाङ्घ्रिपः, पुं, (हजरूपोऽङ्घ्रिपो वृक्षः ।) मन्था-
नकलहणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हजाभिः, पुं, (हजजातोऽभिः । शाकपार्थिववत्
समासः ।) हजजाताभिः । तत्पर्यायः । वृ-
क्षलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हजाङ्गनः, पुं, (हजमिव अङ्गनो ज्येष्ठी ।
हजवदालतित्वादस्य तथात्वम् ।) ककलावः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हजाण्डं, स्त्री, (हजैषु आण्डं पुटत्वात् ।) पम्प-
तहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हजाण्वं, स्त्री, (हजैषु अण्वम् ।) लवणहयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

हयवक्, [ज] पु, (हयिषु अक्षगिषु दत्तवर्ध-
त्वात् ।) हयकुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हयिषुः, पु, (हयिषु इक्षुदिष ।) वस्त्रम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
हयोत्तमः, पु, (हयिषु उत्तमः ।) उत्तम्वनहयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
हयोद्धवः, पु, (हयैः सह उद्धवतीति । उत् +
भू + अच् ।) नौवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
हयौकः, [स्] स्त्री, (हयनिर्मितमौको वसति-
स्थानम् ।) कायमानम् । हयनिर्मितयुद्धम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥ खड्गया चर इति
भाषा ॥
हयौघधं, स्त्री, (हयालोकं यौघधम् ।) एष-
बाहुकाख्यगन्धद्रवम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हय्या, स्त्री, (हयानां सन्महः । “पाश्चादिभ्यो
यः । ” ४ । २ । ४६ । इति यः ।) हयसन्महः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥
हतीयः, त्रि, (त्रयाणां पूरणः । त्रि + “त्रेः सम्प्र-
सारणश्च । ” ५ । २ । ५५ । इति तीयः सम्प्र-
सारणश्च ।) त्रयाणां पूरणः । इति आकर-
णम् । तिसरा इत्यादि भाषा । (यथा, मनुः ।
२ । ३५ ।
“चूडाकर्म्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मेतः ।
प्रथमेऽह्ने हतीये वा कर्ण्यं श्रुतिचोदनात् । ”)
हतीयप्रकृतिः, स्त्री, हतीयया प्रकृतिः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
हतीयया, स्त्री, (त्रयाणां पूरणी । त्रि + “त्रेः
सम्प्रसारणश्च । ” ५ । २ । ५५ । इति तीयः
सम्प्रसारणश्च । तत्तद्याप् ।) तिथिविशेषः ।
वा चन्द्रमण्डलस्य हतीयकलाक्रियारूपा तत्त-
क्रियोपलक्षितः कालो वा । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥
अस्यां जातस्य फलं यथा,—
“सकलगुणगभीरो भूमिपाजानुरागी
पवनगरविगाही सर्वलोकोपकारी ।
परविषयनिवासी कौतुकी सख्यपदी
भवति निखिलविद्यो यक्षतीयाप्रसूतः ॥ ”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
सा वैशाखस्य शुक्ला अक्षय्यहतीया । यथा,
स्मृतिः ।
“वैशाखे भावि राजेन्द्र ! शुक्लपक्षे हतीयिका ।
अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता क्षतिकारोद्दिष्टी-
युता ॥
तस्यां दानादिकं पुण्यं अक्षयं समुदाहृतम् ॥ ”
भविष्ये ।
या शुक्ला कुम्भार्द्रा ! वैशाखे भावि वै तिथिः ।
हतीयया साक्षया लोके गीर्वाणैरभिवन्दिता ॥
योऽस्यां ददाति करकान् वारिवाजसमन्वितान् ।
स याति पुण्यो वीर ! लोकान् वै हेममालिनः ॥
करकान् कुम्भान् । वाजमम्रम् । हेममालिनः
सूर्यस्य ॥ ब्रह्मपुराणे ।
“यः पश्यति हतीययायां क्षयं चन्द्रनक्षत्रतम ।

हप

हपः

हपितः

वैशाखस्य चिते पक्षे च याज्ञिक्युत्तमन्दिरम् ॥
स्कन्दपुराणम् ।

“वैशाखस्य चिते पक्षे तृतीयाक्षयचंद्रिता ।
तत्र मां वेपथेदुगन्धर्वेनैरतिशोभनैः ॥” ॥
ब्रह्मपुराणम् ।

“वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां जगद्भूतः ।
यवाशुत्पाद्यामास युगचारम्भवान् ज्ञतम् ॥
ब्रह्मलोकाभिपद्यमां पृथिव्यामवतारयत् ।
तस्यां काप्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥
यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्-
यवान् ।

पूजयेत् शङ्करं गङ्गां कैलासश्च हिमालयम् ॥
भगीरथश्च वृषतिं सागरायां सुखावहम् ।
ज्ञानं दानं तपः आहुं जपहोमादिकश्च यत् ॥
अह्नया क्रियते तत्र तदामन्थाय कल्पते ॥
अज्ञानान्धफलश्रुतेः पूर्ववचने नक्षत्रयोगः फला-
तिप्रयार्थः ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥
पाद्मी श्रीवराहधरणीसंवादे ।

“त्रेतायुगं तृतीयायां शुक्लायां मासि माघे ।
प्रवृत्तश्च त्रयोधर्माः प्रवृत्तास्ते प्रवर्त्तताः ॥
अचया सोच्यते लोके तृतीया हरिवर्त्मना ।
ज्ञाने दाने तर्पणे आहुते जपे पूर्वजतर्पणे ॥
येऽर्चयन्ति यवैर्विष्णुं आहुं कुर्वन्ति यज्ञतः ।
तस्यां ददति दानानि धन्यास्ते वैष्णवा नराः ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ । १३४ ॥
तृतीयाज्ञतं, त्रि, (तृतीयं कर्षणं ज्ञतम् । “लघो
द्वितीयतृतीयशुक्लबीजात् ज्ञतौ ॥” ५।४।५८ इति
जाच् ।) वारचयज्ञरक्षेत्रम् । इत्यमरः । २।६।६६
तिनवार चाय देवोया ज्ञेत इति भाषा ॥

तृतीयाप्रकृतिः, ज्ञी, (तृतीया प्रकृतिः । “संज्ञा-
पूरय्याच्च ॥” ६ । ३ । ३८ इति न पुंवङ्गावः ।)
नपुंसकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥

हृद्, हिंसे । (भा-परं-सकं-सेट् ।) तर्हति । इति
दुर्गादासः ॥

हृद्, उ न च हृद् । अनादरे । हिंसे । इति कवि-
कल्पदुःखः ॥ (रुधा-उभं-सकं-सेट् । उदित्वात्
कावेट् ।) उ, तर्हत्वा हृत्वा । न च, हृन्ति
हन्ते । हृद्, अहृद् अतर्हत् । इति दुर्गादासः ॥

हृन्प, प्र प्रीयने । इति कविकल्पदुःखः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) प्रीयनमिह प्रीतीभावः । प्र,
हृपति हृपति वा जामाज्जोकः । तहृन्प । इति
दुर्गादासः ॥

हृन्प, प्र प्रीयने । इति कविकल्पदुःखः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) प्र, हृपति हृपति । तहृन्प ।
इति दुर्गादासः ॥

हृन्प, ज प्र प्रीयने । इति कविकल्पदुःखः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) सप्तमखरी । ज, अहृन्हीत्
अहृन्हीत् । प्र, हृपति । इति दुर्गादासः ॥

हप, कि सन्दीपने । प्रीयने । इति कविकल्पदुःखः ॥
(चुरां-पक्षे-भा-परं-सकं-सेट् ।) कि, तर्पयति
तर्पति । योऽभिचयं तर्पयतीति ज्ञानायुधः ।
इति दुर्गादासः ॥

हप, न प्रीयने । इति कविकल्पदुःखः ॥ (भा-परं-
सकं-सेट् ।) प्रीयनं प्रीतीकरणम् । न, हपति
पितरं पुनः । ततर्पे । इति दुर्गादासः ॥

हप, प प्र प्रीयने । इति कविकल्पदुःखः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) प प्र, हृपति ततर्पे । इति
दुर्गादासः ॥

हप, जि ह य ज प्रीयने । इति कविकल्पदुःखः ॥
(दिवां-परं-सकं-सकं-च-वेट् ।) जि, हपति । ज,
अहृपत् । अस्य हृदिहृदिपि हृत्वाहृत्वादि-
विशेषविधानात् पक्षे टांविस्तेन अताश्चोत्
अत्राश्चोत् अतर्पीदित्यपि । य, हृपति । ज,
तर्पयति तर्पयति । प्रीयनमिह प्रीतीभावः
प्रीतीकरणश्च । स्यन्दीपि हृप्यतु मधूनि पिब-
न्निवायमिति श्रीहर्षः । पितृनताश्चोत्पत्तौ-
रिति भट्टः । इति दुर्गादासः ॥

हपत्, पुं, (हपति प्रीययतीति । तृप+“सं-
तृपदेहत् ॥” उर्गा २ । ८५ । इति अतिप्रत्ययेन
निपातनात् साधुः ।) चक्रः । इत्युणादिकोषः ॥
हृन्पम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिहृत्तिः ॥
(प्रीययति, जि । यथा, ऋग्वेदे । २ । २२ । १ ।
“हपत्सोमपिबद्भिर्हृत्वा सुतं यथावशत् ॥”

“हप प्रीयने तुदादिः । आगमादुपशासनस्या-
नित्यत्वात्सुमभावः हृप्यन् इहः ॥” इति सायनः ॥

तृपला, ज्ञी, (तृपयतीति । तृप प्रीयने+“कल
सृपच ॥” उर्गा १ । १०६ । इति कलः । तत-
टाप् ।) लता । इत्युणादिकोषः ॥ जिफला ।
इति संक्षिप्तसारे उणादिहृत्तिः ॥ (क्षिप्रप्रहा-
रिणि, जि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६७ । ८ ।

“प्रहंवाचसृपलं मन्थुमच्छामादकं हृगणाः
अयासुः ॥”

“हपलशब्दः क्षिप्रवाची । तदुक्तं यास्केन ।
हपलप्रभर्मा क्षिप्रप्रहारीति । क्षिप्रप्रहारिणं
मन्थुम् ॥” इति सायनः ॥

तृपः, जि, (तृप प्रीयने+क्तः ।) तृपियुक्तः ।
इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ (यथा, नैषधे ।
३ । ६३ ।

“शुद्धान्तसम्भोगनितात्तनुदे
न नैषधे कार्यमिदं निगाद्यम् ।
अर्पा हि हृत्माय न वारिधारा
स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा ॥”

हपिः, ज्ञी, (हप प्रीयने+भावे क्तम् ।) भक्ष-
णादिनाकाङ्क्षानिहृत्तिः । तत्पठ्यायः । कौहि-
त्यम् २ तर्पणम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥
प्रीयनम् ४ आसितम्भवम् ५ । इति शब्द-
रत्नावली । (यथा, देवीभागवते । १ । १ । २० ।

“शुतान्यन्धानि सन्धेः । तन्मुखानिःस्तानि च ।
नैव हपिं ब्रजामोद सुधापानेभिरा यथा ॥”

तृपः, पुं, (हृप्ययनेनेति । हप+“स्त्रायितञीति”
उर्गा २ । १३ । इति रक् ।) हृत्तम् । इत्यु-
णादिकोषः ॥ पुरोडाशः । इति संक्षिप्तसारे
उणादिहृत्तिः ॥ (तर्पके, जि । यथा, ऋग्वेदे ।
८ । २ । ५ ।

“न सं मुञ्चो न दुराशीर्न हृमा उवचचचम् ।
अपसृज्यते सुहार्दम् ॥” “तृमाकार्यका चमे
चवपुरोडाशादयश्च यमिन्” नामसृज्यते न
न प्रीययन्ति अपि तु प्रीययन्ति तमिन् सुमः
इति शेषः ॥” इति तज्ज्ञाये सायनः ॥

तृप, प प्र प्रीयने । इति कविकल्पदुःखः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) प प्र, तृपति ततर्पे । इति
दुर्गादासः ॥

तृपला, ज्ञी, (तृपयति प्रीययतीति । हप+“कल
सृपच ॥” उर्गा १ । १०६ । इति कलारात्
हपतेरपि कलः ।) जिफला । इति जिफला-
शेषः ॥

तृपः, पुं, (तृपति प्रीययतीति । तृप ज्ञी+
“स्त्रायितञीति” उर्गा १ । १३ । इत्युणादिकोष-
टीकाहृतसूत्रेण कः । निपातनात् न युज्यः ।
सर्पजातिः । इत्युणादिकोषः ॥

तृप, इर् य तृपि वि । इति कविकल्पदुःखः ॥
(दिवां-परं-सकं-सेट् ।) इर्, अतृपत् अत-
र्षीत् । अस्मात् पुवादित्वात् नित्यं इ इत्यथे
य, तृपयति । जि, तृपितोऽस्ति । तृट् आकाङ्क्षा
तथा च । इच्छाकाङ्क्षा कृद्देहा तृट् वाक्
लिङ्गा मनोरथः । इत्यमरसिंहः । तदुप-
स्थितमयदीदृशः पितुरास्ते न भोगतृष्ययेति
रघुः । तृपयति घनं लोकः । तृपि पिपासाया
मिति प्राचः । तृपयति तीर्थं पान्यः । इति
रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

तृषा, ज्ञी, (तृष+क्षिप् पक्षे टाप् ।) तृषा
(अस्याः निवारणोपायो यथा,—
“काष्ठयं पक्ष्मकोशीरं द्राक्षामधुकचन्दनम् ।
वालकं शर्करायुक्तं जायं पितृव्यापहम् ॥
वटदमो रोधसिता च चन्दनं
सदाङ्गिं तक्षुलधावनेन ।
पिष्टं सुग्रीतेन जलेन वापि
पीतञ्च पितृव्यापहम् ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्हृषोऽध्याये ।
सुतोद्भवायास्तृषाया हेतुर्वैद्या,—

“क्षिप्रं तथा च लवणञ्च सुतं
गुन्धमेवामु तृषां करोति ॥”

इति वैद्यकमाधवकरजतवर्गविनिश्चये तृषाधि-
कारे ॥ इच्छा । (यथा, हितोपदेशे । १ । २६६
“लोभेन बुद्धिचक्षुः लोभो जनयते तृषाम् ।
तृषात्तं दुःखमाप्नोति परमेष्ठ च मानवः ॥”)
कामकथा । इति शब्दरत्नावली । आङ्ग-
लिकोदयः ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषाभूः, ज्ञी, (तृषाया भूवत्पत्तिस्थानम् ।
लोभम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषाहं, ज्ञी, (तृषां हन्तीति । हन+ङः ।
जनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषाह्वा, ज्ञी, (तृषां हन्तीति । हन+ङः+
टाप् ।) मधुरिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषितः, जि, (तृट् तृषा वा सञ्जाताश्च । तारका
दित्वात् इतच् ।) तृषायुक्तः । तत्पठ्यायः

टण्या

तर्हितः २ सट्ट १। इति त्रिकाश्रयः ।
 (यथा, देवीभागवते । २। ८। २० ।
 “हवितश्च परिभान्तः क्षुधितश्चोत्तराहुतः ।”
 भावे त्तः ।) हवायाम्, स्त्री ।
 हवितोत्तरा, स्त्री, (हवितः उत्तरी यस्याः ।)
 अग्रपञ्चमी । इति शब्दचम्पिका ।
 हव्यक, [क्] चि, (हव्यति आकाङ्क्षतीति । हव्
 + “खपिह्योर्नैजिङ् ।” १। २। १७२ । इति
 नजिङ् ।) लुङ् । इत्यमरः । ३। १। २२ ।
 (हवितः । यथा, ऋग्वेदे । १। ८५। ११ ।
 “अविचक्षुतुर्चं गीतमाय हव्यजे ॥”)
 हव्या, स्त्री, (हव + “हविशुविरादिभ्यः कित् ।”
 उयां ३। १२ । इति नः ख च कित् ।) अना-
 स्त्रीयस्त्रीकारेणा । इति चण्डीटीकायां नामोच्ची-
 भङ्गः । वा जिह्वा । (यथा, रघुः । ८। २२ ।
 “तदुपस्थितमयस्त्रीदणः
 पितुराश्रितं न भोगहव्याया ॥”)
 पानेच्छा । इति मेदिनी । स्त्री, १६ । तत्-
 पन्थायः । उद्व्या २ पिपासा १ हट्ट ४ तर्षः ५
 इत्यमरः । १। १। ५१ । हवा ६ । इति शब्द-
 रत्नावली । तर्षणम् ७ । इति जटाधरः । ॥
 रोगविशेषः । तन्निदानं यथा,—
 “वातात् पित्तात् कफात् टण्या सन्निपातात्
 द्रवक्षयात् ।
 वृद्धी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारकम् ।
 सर्वास्तु तत् प्रकीर्णो हि सौम्यधातुप्रश्लेषणात् ।
 सर्वदेहे भ्रमात् कम्पतापलहाहमोहजात् ।
 जिह्वाभ्रगलक्लोमताशुतोयवहाः शिराः ।
 संश्लेष्य टण्या जाग्रतो तासां सामान्यलक्ष-
 णम् ॥ ॥
 मुखश्लेष्मो जलाहमिरस्रवेवः खरक्षयः ।
 कण्ठोष्ठजिह्वाकांक्षेज्ज जिह्वाजिह्वमयं क्लमः ॥
 प्रलापश्चित्तविभ्रंशो ऋद्व्यश्लोक्तास्तथामयाः ।
 मरुतः क्षामता दैर्घ्यं श्रुततोदः शिरोभ्रमः ॥
 गन्धाश्चानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्रावर्णक्षयाः ।
 शीताश्लेष्मिण्डुलश्च पित्ताभ्रच्छांस्त्वत्तक्ता ॥
 रक्तेनयत्वं सततं श्लेष्मो दाहोऽतिसूक्ष्मकः ।
 कफं दण्डि कुपितस्त्रोयवाहियु मावतः ॥
 श्रोतःसु ख कफस्तेन पङ्कवच्छ्लेष्मते ततः ।
 मूकैरिवाचितः कण्ठो निद्रामधुरवक्त्रता ॥
 आत्मनः शिरसो जाणं स्त्रैमित्यच्छर्द्दोऽरोचकाः ।
 आलस्यमविपाकश्च यः स स्यात् सर्वलक्षणः ॥
 आमोदवा च भक्ष्यस्य संरोधाद्वातपित्तजा ।
 उष्णकान्तस्य सङ्घवा शीताभ्यो भजतस्तथा ॥
 टण्या वोढं गतं कोष्ठं कुर्वात् पित्तकृजैव सा ।
 या च पातातिपानोत्था तीक्ष्णान्धः खेह-
 पाकजा ॥
 क्षिप्रकण्ठलवणभोजनेन कपोदवा ।
 हृत्कारसद्योक्तेन लक्षणेन चयात्मिका ॥
 श्लेष्मोद्वरदाहस्य दीर्घरोगोपसर्गतः ।
 या टण्या जायते तीक्ष्णोपसर्गात्मिका स्मृता ॥”
 इति गारुडं टण्यानिदानम् १५६ अध्यायः ॥ ॥

टण्या

तदीयर्थं यथा,—
 “त्रिपलापिप्यलीकृषं भक्षितं मधुना युतम् ।
 भोजनादौ हि समधु पिपासां त्वरितं हरेत् ॥”
 इति तन्त्रेव १६४ अध्यायः ॥ ॥
 अपि च । “अथ टण्याधिकारः । तत्र टण्याया
 निदानपूर्विकां सव्याभिमाह ।
 भयभ्रमाभ्यां वलसङ्ख्याद्वा
 ऊर्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनेच ।
 पित्तं सवातं कुपितं नराणां
 तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् ॥
 श्रोतःस्त्रपां वाहियु दूषितेषु
 दोषैश्च हट्ट सम्भवतोऽह जनोः ।
 तिस्रः स्मृतास्ताः चतुर्णां चतुर्थी
 चयात्तथाभ्यामसमुद्भवा च ॥
 भुक्तोद्भवा सप्रभिकेति तासां
 निबोध जिह्वाभ्रदुर्लभश्रुतम् ॥
 नराणां चितं स्वरूपान् एव सञ्चितं पित्तं
 सवातं पित्तविवर्द्धनेः कण्ठोष्णादिभिः कुपि-
 तम् । भयभ्रमाभ्यां वलसङ्ख्यादुपवासादेश्च
 वातः कुपितः । तद्वयं ऊर्ध्वं प्रसरन् तालु-
 प्रपन्नं सत् पिपासां जनयेत् । न केवलं तालु-
 न्येव दूषिते टण्या भवति । किन्तु जलवाहि-
 श्रोतःस्त्रपि । अत आह । श्रोतःस्त्रिपलादि ।
 नन्वच बहुवचनं युक्तम् । यतो जलवहे हे
 श्रोतस्योऽसृतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेक-
 प्रतानयोगात्त दोषः । अपां वाहियु श्रोतः-
 स्त्रिति जिह्वादेरप्युपलक्षणम् । यत आह चरकः
 रसवाहिनोश्च धमनीर्जिह्वा हृदयगततालुक्लोम
 च । संश्लेष्य नृणां देहे कुतस्तुष्ट्यामतिवर्णौ
 पित्तानिजाविति ॥ सङ्ग्रामाह । तिस्र इत्यादि ॥
 टण्यायाः सामान्यं लक्षणमाह ।
 सततं यः पिबेत्तोयं न हस्तिमधिगच्छति ।
 सुदुः काङ्क्षति तोयम् तं टण्यार्हितमादिशेत् ॥
 वातजाया लक्षणमाह ।
 क्षामास्थिता भारतसम्भवायां
 तोदस्तथा श्रुतशिरःसु चापि ।
 श्रोतोनिरोधो विरसश्च वक्त्रं
 शीताभिरङ्गिश्च विट्ठमेति ॥
 श्रुतशिरःसु श्रुतयोः शिरसि च । श्रोतोनिरोधो
 रसाभ्रवाहिवर्धनोनिरोधः ॥ ॥ पित्तजामाह ।
 मृच्छान्नविदेष्टविलापदाहा
 रक्तेनयत्वं प्रततश्च श्लेष्मः ।
 शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च
 पित्तात्मिकायां परिधूपनश्च ॥
 विलापः प्रलापः । प्रततश्च श्लेष्मः अविरतश्च
 श्लेष्मः । शीताभिनन्दा शीतेच्छा । परिधूपनं
 कण्ठाहूमनिर्गम इव ॥
 कफजामाह ।
 वासावरोधात् कफसंघट्टेऽप्यौ
 टण्या वलासेन भवेन्नरस्य ।
 निद्रागुद्वर्त्तं मधुरास्यता च
 तथाहितः शुभ्रति चातिमात्रम् ॥

टण्या

अप्यौ जठराप्यौ । कफसंघट्टे खकारवृद्धिपित्तन
 कफोपरिटादाच्छादितः । वासावरोधात् अय-
 वलावरोधात् । अवसहान्गोष्णाभ्रवहस्रोतः-
 श्लेष्मणात् वलासेन कफेन नरस्य टण्या भवेत् ।
 तथा टण्या अर्हितः पीकृतः । शुभ्रति क्षयो
 भवति ॥ ॥
 चतुर्णामाह ।
 चतस्र रक्तश्लेष्मतिनिर्गमाभ्यां
 टण्या चतुर्थी चतुर्णां मता तु ।
 चतस्र श्रुतादिचतस्रस्तस्य । रक्त पीकृता ॥ ॥
 चयजामाह ।
 रसक्षयाद्या चयसम्भवा वा
 तथाभिभूतस्तु निद्रादिनेषु ।
 पिपीयतेऽभ्यः स सुखं न याति
 तां सन्निपातादिति केचिदाहुः ॥
 रसक्षयोक्तानि च लक्षणाणि
 तस्यामश्लेष्य भिषग्व्याख्येत् ।
 रसक्षयलक्षणाणि सुश्रुतेनोक्तानि । रसक्षये
 हृत्पीकृता कस्यः श्लेष्मः शून्यता टण्या चेति ।
 अवस्थेत् जानीयात् ॥ ॥
 क्षामजामाह ।
 त्रिदोषजिह्वाभ्रसमुद्भवा च
 हृत्क्षूणनिष्ठोवगदाकर्षी ॥ ॥
 भुक्तोद्भवामाह ।
 क्षिप्रं तथाभ्यं जलवच्च भुक्तं
 गुर्वन्नमेवाशु हर्षां करोति ।
 जलवच्चैति चकारात् कटु च ॥ ॥
 उपसर्गजामाह ।
 चीगस्तरः प्रताम्यन् दीनाननहृदयमुष्णगततालुः
 भवति खलु सोपसर्गात् टण्या वा श्लेष्मिणी कट्टा
 श्लेष्मिणी धातुश्लेष्मिणी ॥ ॥
 उपसर्गनाह ।
 ज्वरो मोहः क्षयः आसौ वाधिर्यं कास एव च ।
 वह्निर्निर्गतजिह्वात्वं सप्तैते तदुपद्रवाः ॥ ॥
 तदुपद्रवाया अरिष्टत्वमाह ।
 ज्वरमोहक्षयकासश्चासाद्युपलब्धदेहानाम् ।
 सर्वास्तुतिप्रसक्ता रोगलक्षणानि वमिप्रसक्तानाम्
 घोरपद्रवयुक्तास्तृणा मरणाय विज्ञेयाः ।
 आदिशब्दादतीसारादीनां ग्रहणम् । अति-
 प्रसक्ताः निरन्तराः । घोरपद्रवयुक्ताः अतीव-
 मुखश्लेष्मादियुताः ॥ ॥
 अथ टण्यायाश्चिकित्सा ।
 वातप्रममपानं ऋदु तालु शीतश्च वातटण्यायाम् ।
 टण्यायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ।
 खादु तित्तं द्रवं शीतं पित्तटण्यापङ्कं परम् ॥ ॥
 तुस्तपण्यं टकोदीप्यह्नाश्लोशीरचन्दनैः ।
 श्रुतं शीतं जलं दद्यात् हृत्पादाहज्वरशान्तये ॥
 हृत्पादाहज्वरशान्तये । कश्चिद्वाजीश्च दद्यात् ।
 चन्दनमत्र धवर्णं दद्यात्तस्यातिटण्याहरत्वात् ।
 श्रुतमर्द्धपलमत्र कर्तव्यम् । इति यक्ष्मपानम् ॥ १॥
 लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुडविमर्हितम् ।
 काशरीशर्करायुक्तं पिबेत् टण्यार्हितो नरः ॥ २॥

टव्या

आस्तरमात्रवासः प्रावरणं चार्द्रमेव स्यात् ।
तेन पिपासा शान्तिरिति दाहचोद्योऽपि देहिनां
नियतम् ॥ १ ॥

गोस्तनीसुरसचीरयद्येवमधुमधुतपनैः ।
नियतं नासिकापीतेकृष्णा शान्तिरिति दाहना ॥ २ ॥
वेद्यं जनयत्वास्ते सन्धाति सुखे जलम् ।
टव्यादाहप्रशमनं मधुगन्धधारणम् ॥ ५ ॥
जिह्वातालुगलज्जोमशोषे नृहन्ति दापयेत् ।
केशरं मातुलुङ्गस्य द्रुतसैन्धवसंयुतम् ॥ ६ ॥
दाहिनं वदरं लोभं कपित्थं वीजपूरकम् ।
पिष्टा नृहन्ति लेपस्तु पिपासादाहनाशनः ॥ ७ ॥
वारि शीतं मधुयुतमाकण्ठाद्वा पिपासितम् ।
पाययेद्दामयेच्चापि तेन टव्या प्रशान्तिरिति ॥ ८ ॥
प्रातः सण्कर्ः पेयो हिमो घान्धाकसम्भवः ।
जयेत् टव्यां तथा दाहं भवेत् सोतोविश्रो-
धनम् ॥ ९ ॥

आमलं कमलं कुष्ठं लाजाञ्च वटोदकम् ।
एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
टव्यां प्रवृद्धां हन्वेवा सुखशोषञ्च दाहयन् ॥ १० ॥
चतोद्भवां रुक्मिणिवारणेन
जयेत् क्षतानामखण्डञ्च पातेः ॥ ११ ॥
क्षयोत्थितां क्षीरजलं निहन्त्या-
न्नासोदकं वा मधुरोदकं वा ॥ १२ ॥
आमोद्भवां विस्ववचायुतानां
जयेत् कषायैरथ दीपनानाम् ॥ १३ ॥
गुल्मज्जासुखिखनेर्जयेच्च
क्षयं विना सर्वक्षताञ्च टव्याम् ॥

उल्लिखनैः लेखनद्रव्यैः ॥ १४ ॥
क्षिप्तेभ्यो सुक्ते वा टव्या स्यातां गुडामुना
शमयेत् ।
अतिरोगदुर्बलानां टव्यां शमयेन्नृणामिहासु
पयः ॥

पयोऽथ दुग्धम् ॥ १५ ॥
नृहन्ति दाहदाहक्षीमद्यष्टकषिताः ।
पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्तं मदाढ्ये ॥ १६ ॥
सालाग्नपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत् पुनः ।
तस्यां जितायामन्योऽपि आधिः प्रव्याधितु-
सितुम् ॥ १७ ॥
टव्यं पूर्वाभयचीनो न लभेत जलं यदि ।
मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥
टवितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विसृजति ।
तस्मात् सर्वास्त्रवस्त्रासु न कचिद्धारि वारयेत् ॥
अग्नेनापि विना जम्बुः प्राणान् धारयते चिरम् ।
तोयाभावात् पिपासार्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते ॥
इति टव्याधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥
(अथास्याः पथ्यापथ्यनियमः) पथ्यानि यथा,—
“शोधनं शमनं निद्रां ज्ञानं कवलधारणम् ।
जिह्वाधःचिरयोर्दाहो दीपदग्धहरिद्रया ॥
कोद्रवाः शालयः पेया विषेपी लाजशक्तवः ।
अममज्जो घनरसाः शर्करा वागधातुवै ॥
भट्टेर्मुर्मेरुर्मेरुर्मेरुर्मेरुर्मेरुर्मेरुः ।
रम्भापुष्पं तैलजम्बुं द्राक्षापर्यटपल्लवाः ॥

तेजः

कपित्थं कोलमन्त्रीका कुशाङ्ककसुपोदिका ।
खर्जूरं दाहिनं घाञ्ची कर्कोटी नलदाम् ॥
जम्बीरं करमर्दञ्च वीजपूरं गवां पयः ।
मधुकपुष्पं ह्रीवेरं तिक्तानि मधुराणि च ॥
बालतालासु शीतासु पयः पेटीप्रपानकम् ।
माषिकं सरसां तोयं श्रुताङ्गा नागकेशरम् ॥
एलाजातोफलं पथ्या कुस्तुम्बु च टङ्गलम् ।
घनसारो गन्धसारः कौस्तुबी शिशिरानिलः ॥
चन्दनार्द्रप्रियाङ्गु रत्नाभरणधारणम् ।
हिमाहुलेपनञ्च स्यात् पथ्यमेतत्प्रातुरे ॥”
अपथ्यानि यथा,—

“क्षोद्धान्तेदनधूमपान-
थायामनस्यातपदन्मकाठम् ।
गुल्ममन्त्रं लवणं कषायं
कटु क्षियं दुष्टजलानि तीक्ष्णम् ॥
एतानि सर्वानि हिताभिलाषी
टव्यातुरो नैव भजेत् कदाचित् ॥”

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिपथ्ये टव्याधिकारे ॥
टव्याचयः, पुं, (टव्याया विषयलिङ्गायाः अयो
नाशो यत्र ।) शान्तिः । इति हेमचन्द्रः । २ ।
२१८ ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिद्वयवचनम् ।
“यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् ।
टव्याचयसुखस्यैव कलां गार्हति षोडशीम् ॥”
टव्यायाः पिपासायाः अयः ।) पिपासा-
नाशश्च ॥

टव्यारिः, पुं, (टव्यायाः पिपासायाः अरिः
शत्रुः ।) पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
टव, घ ऊ श हिंसं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रधा-
तुदां च-परं-सकं-वेट् ।) सप्तमखरी । घ,
टवेटि । (यथा, भट्टः ।

“लण्डे तु रामः सह जन्मयेन ॥”
ऊ, अतर्हीत् अटञ्चत् । श, टवति । इति
दुर्गादासः ॥

तृ, तरं । अभिभवे । ज्ञानम् । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-भुतौ अकं-सेट् ।) तरः ।
भवन्पूर्वकदेशान्तरगमनम् । भुतिस्मिन्ना-
भावः । तरति नदीं भेलया पात्यः । तरति
सकलदुःखं वामनं भावयेद्वयः । तरति शुष्क-
काष्ठं जले मज्जति नेत्यर्थः ॥ इति दुर्गादासः ॥
ते, य, त्वया । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गौरी ।
यथा, सङ्गीतदामोदरः ।

“तेशब्देनोच्यते गौरी नशब्देनोच्यते हरः ।
तेन माङ्गलिककार्यं शब्दस्तेन इति स्मृतः ॥”
तेजः, [स्] स्त्री, (तेजयति तेज्यतेनेन वा ।
तिज निशाने + “सर्वधातुथ्योऽनुन् ।” उणां ।
४ । २८ ॥ इति असुन् ।) दीप्तिः । (यथा,
माघे । २ । ६२ ।

“अन्यदुच्छृङ्खलं सत्वमन्यच्छास्त्रनियन्तम् ।
सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ॥”
प्रभावः । (यथा, महाभारते । ६ । १४ । ४८ ।
“तस्मान्नूनं महावीर्याद्भागवाद्युद्धदुर्मेदात् ।
तेजोवीर्यवत्तैर्भूयान् शिखरी हृपदात्मजः ॥”)

तेजः

पराक्रमः । (यथा, महाभारते । ३ । २८ । ६ ।
“न श्रेयः सततं तेजो न निजं श्रेयसी क्षमा ।
इति तात । विजानीहि ह्यमेतद्वचनम् ॥”)
रेतः । इति मेदिनी । से, २५ ॥ (यथा, रघुः ।
“अथ नयनसुखं ज्योतिरर्चयेत् यौः
सुरसरिदिव तेजो वङ्गिनिहृतमेशम् ॥”
“तच्च स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायु-
रहीरयति । ततस्तेजोऽभिलक्षितपिपासापुच्छं क्षुतं
योगिमभिप्रतिपद्यते संक्षयते चानैवेन ।”
“तच्च तेजोघातुः सर्ववर्णानां प्रभवः स यदा
गर्भोत्पत्तावस्थातुप्रायो भवति तदा गर्भं गौरं
करोति पृथिवीघातुप्रायः क्षणं पृथिव्याकाश-
घातुप्रायः क्षणं क्षामं तोयाकाशघातुप्रायो
गौरश्चामम् ॥” इति सुश्रुते शरीरस्थाने
द्वितीयेऽध्याये ॥ सारः । यथा, सुश्रुते । १ । १५ ।
“रसादीनां शुक्लान्तानां घातूनां यत् परं तेज-
स्तत् खल्वोक्तदेव बलमित्युच्यते खशास्त्र-
सिद्धान्तात् ॥”

“यत् परं तेजः इति यदुत्तरं सारः ।”

इति तट्टीका ॥

शरीराभिलक्षितपदार्थविशेषः । तद्वयथा,—
“तेजोऽप्यानेयं क्रमशः पथ्यमानानां घातूना-
मभिनिर्गतमन्तरस्थं क्षोद्धानां वसासं स्त्रीणां
विशेषतो भवति तेन मार्दवसौकुमार्येण्डु-
क्षरोमतोत्साहवर्द्धितपित्तकान्तिदीप्तयो
भवन्ति तत् कषायतिक्तशीतक्षुब्धविट्स्मिन्निग-
विघातव्यायथायामन्याधिकर्षणेन विक्रियते ॥”
इति च सुश्रुते खजस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥
त्विट् । (देहजकान्तिः । यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । १ । ३१ ।

“तेजोऽसि शुक्लमस्यन्तमसि ।

धामनामसि प्रियं देवानामनाष्टं देवयजन-
मसि ॥”

“हे आन्य । त्वं तेजोऽसि शरीरकान्तिहेतु-
त्वात्तेजस्त्वम् ॥” इति महीधरः ॥ नवनीतम् ।
अभिः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५ ॥ सुवर्णम् ।
मज्जा । पित्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस-
हनम् । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ६४ ।

“अधिपेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
प्राणाद्येऽप्यसहनं तत्तेजः सत्सदाहृतम् ॥”
पञ्चमहाभूतान्तर्गततीर्थमहाभूतम् । यथा,—
“हृतीयं ज्योतिरिवाहुश्चक्षुरध्यात्मसुच्यते ।
अधिभूतं ततो रूपं कर्मसाधाधिदेवतम् ॥”

इत्यान्तेधिकपणं ॥

अस्य धर्माः । रूपम् १ इन्द्रजम् २ प्रत्यक्ष-
योगित्वम् ३ अस्य गुणाः । अर्थः १ संख्या २
परिमाणम् ३ पृथक्त्वम् ४ संयोगः ५ विभागः ६
परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ रूपम् ९ इन्द्रः १०
वगः ११ अस्य नैमित्तिकद्रवत्वम् । अस्य अर्थ
उष्णः । रूपं शुक्लमास्तरम् । इदं द्विधा ।
परमासुखरूपं निजम् । सावयवमनिजम् ।
अनिजं विधा देहः इन्द्रियं विषयः । इति

तेजप

भाषापरिच्छेदः । (विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । ४३ ।

“ओजस्वीत्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ॥”

शिवः । यथा, तन्त्रे । १३ । १७ । ५२ ।

“तेजोऽपहारी वल्लभा सुदितोऽर्थोऽनितो-
ऽवरः ॥”

द्विसप्ततिसाध्यमौलिकायस्थानामन्यतमः । तत्र
अकारान्तोऽयम् । यथा, कुलदीपिकायाम् ।

“स्नातः सोमो चर वैश्वोद्यो

वीरस्तेजसाश्चैव आशः ॥”

तेजःफलः, पुं, (तेजसे वलाय तेजःप्रदं वा फल-
मस्य ।) दृष्टविशेषः । तेजफल इति भाषा ।
तत्पर्यायः । बहुफलः २ शास्त्रालीफलः ३
स्वकफलः ४ स्तेयफलः ५ गन्धफलः ६ कण्ड-
दृष्टः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्ण-
त्वम् । सुगन्धित्वम् । दीपनत्वम् । वातश्लेष्मा-
रुचिनाशित्वम् । वातरुचिकारत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

तेजनः, पुं, (तेजयति अस्मिमिति । तिज + णिच्
+ लुः ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥
सुझः । भद्रसुझः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वागादीनां फलके । यथा, मनुः । ७ । ६० ।
“न कर्णमिनापि दिग्भैर्नामिज्वलिततेजैः ॥”
उद्दीपने, स्त्री । यथा, सुश्रुते चिकित्सा-
स्थाने । २४ अध्याये ।

“सिरासुखवित्तत्वं त्वत्सुखाद्ये च तेजनम् ॥”

तेजनकः, पुं, (तेजयतीति । तिज + णिच् + क्युः
संज्ञायां कन् । यङ्गा, तेजनेन फलकेन काय-
तीति । कै + कः ।) शरः । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥

तेजनी, स्त्री, (तेजयतीति । तिज + णिच् + क्युः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) मूर्त्ता । इत्यमरः ।
२ । ४ । १६३ ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—

“तेजनी पिशुनी देवा तिस्रवली पृथक्त्वया ।

धनुः श्रियो मधुरसा मूर्त्ता निर्हन्तीति च ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

पर्यायान्तरं यथा,—

“मूर्त्ता मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुवा ।

मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णौ पीशुपर्यपि ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

ज्योतिष्मती । इति शब्दरत्नावली । (तेजवती ।

अस्या पर्यायाः यथा,—

“तेजस्विनी तेजवती तेजोष्ठा तेजनी तथा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

तेजपत्रं, स्त्री, (तेजयतीति । तिज + णिच् + अच् ।

तेजं पत्रमस्य ।) खनामस्यातद्वृत्तः । तज इति

तेजपात इति च भाषा । तत्पर्यायः । गन्ध-

जातम् २ पत्रम् ३ पत्रकम् ४ । इति शब्दरत्ना-

वली । अस्य गुणाः । कफवायार्शोऽङ्गुलावावृचि-

नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अमरोक्त-

पर्यायास्तृकपञ्चशब्दे द्रष्टव्याः । तस्य नाम-

गुणाः ।

“तृकपञ्च वराङ्गं स्याद्भङ्गं चोचं तद्योक्तम् ॥

तेजोव

तत्तं जघ्ण्यं कटुकं स्नातु तिस्रश्च कृच्छकम् ॥

पित्तं कफवातं कङ्कामारुचिनाशनम् ॥

कृच्छकिरोमवातार्शः क्षमिणीमनुकञ्चतु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तेजलः, पुं, (तेजति अतिशयेन पालयति शावका-
निति । तेज पालने + बाहुलकात् कलच् ।)

कपिञ्जलपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तेजस्वरं, जि, (तेजः करोतीति । तेजस् + वृ +

टः ।) तेजोवृद्धिकारकद्रव्यम् । इति वैद्यकम् ॥

तेजस्विनी, स्त्री, (तेजो विद्यतेऽस्याः । तेजस् +

विनिः स्त्रियां ङीप् ।) ज्योतिष्मती । इति शब्द-

रत्नावली ॥ महाज्योतिष्मती । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (तेजवस्त्रक इति च । तत्पर्याया

यथा,—

“तेजस्विनी तेजवती तेजोष्ठा तेजनी तथा ॥”

अस्या गुणा यथा,—

“तेजस्विनी कफवातकाशास्यामयवातञ्चतु ।

पाचन्युष्णा कटुस्निग्धा रसिर्वह्निप्रदीपनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

तेजस्वी, [न] जि, (तेजोऽख्यस्येति । विनिः ।)

तेजोयुक्तः । यथा,—

“महातपस्वी तेजस्वी ब्रह्मचारी च सुमती ।

युष्मद्विद्योक्तं शास्त्रं पठित्वायश्च पठितः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवल्ग्वम् ॥

(इन्द्रस्य पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते ।
१ । १६८ । २६ ।

“शान्तिस्तुत्यस्तीर्षा वै तेजस्वी पञ्चमः स्मृतः ॥”

तेजितः, जि, (तिज + क्तः ।) तीक्ष्णीकृतः ।

श्रायान इति भाषा । तत्पर्यायः । निश्चितः २

स्मृतः ३ श्रायितः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥

श्रान्तः ५ श्राणादिमार्जितः ६ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ श्रान्तः ७ निश्चितः ८ श्रितः ९

श्रातः १० । इति जटाधरः ॥

तेजीयान्, [ख] जि, (तेजो विद्यतेऽस्य । तेजस् +

इयसुन् ।) तेजोयुक्तः । यथा,—

“अश्वानी पुरुषः शस्त्रजडितश्च स्वकर्मेणा ।

तेजीयसां न दोषाय वक्त्रेः सर्वभुजो यथा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवल्ग्वम् ॥

तेजोमन्यः, पुं, (तेजो मयातीति । मन्य + कर्म-

यणच् ।) गणकारिका । इति रत्नमाला ॥

तेजोरूपं, स्त्री, (तेजः सर्वप्रकाशकं चैतन्यं रूपं

यस्य ।) ब्रह्म । यथा,—

“अश्वरीरं विग्रहवद्विग्रहवदतीन्द्रियम् ।

यदसाक्षि सर्वसाक्षि तेजोरूपं नमाम्यहम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवल्ग्वम् ॥

तेजोवती, स्त्री, (तेजोऽख्यस्या इति । तेजस् +

मनुप् मस्य वः ।) गजपिप्पली । इति शब्द-

रत्नावली ॥ चविका । इति रत्नमाला ॥ महा-

ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजल इति

तेजवस्त्रक इति च भाषा । तस्याः पर्यायगुणाः ।

“तेजस्विनी तेजवती तेजोष्ठा तेजनी तथा ।

तेजस्विनी कफवातकाशास्यामयवातञ्चतु ॥

तेजसं

पाचन्युष्णा कटुस्निग्धा रसिर्वह्निप्रदीपनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

(अयोर्विमानम् । यथा, ब्रह्मास्त्रे ३८ अध्याये ।

“महाविमानं प्रथितं भास्करं ज्ञातवेदसः ।

वा हि तेजोवती नाम हुताशस्य महासमा ॥”

तेजोवृत्तः, पुं, (तेजोयुक्तो वृत्तः । अमुत्पादकत्वा-
दस्य तथात्वम् ।) सुभाषिमन्यः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

तेज, व्य, तद्धेतुना । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ संज्ञ-
निमित्ते इति भाषा ॥

तेजः, पुं, (ते गौरी न शिवो यच्च ।) गानाङ्ग-
विशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“तेनेति शब्दस्तेनः स्वात् मङ्गलानां प्रदर्शकः ।

ते शब्दोच्यते गौरी न शब्दोच्यते हरः ॥

तेन माङ्गलिकत्वायं शब्दस्तेन इति स्मृतः ॥”

तेज, ऋ ङ कम्पे । व्युत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भ्रा-आत्म-अक-संट ।) ऋ, अतितेपत् । ङ,

तेपते दृष्टः । तितेपे । इति दुर्गादासः ॥

तेजः, पुं, (तिम आर्द्रोभावे + भावे षच् ।) आर्द्रो-
भावः । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥

तेजमं, स्त्री, (तिम + भावे ऋट् ।) आर्द्रोकरणम् ।

अञ्जनम् । इति मेदिनी । ने, ७२ ॥

तेजनी, स्त्री, (तिम्यतेऽनेनेति । तिम + ऋट् + ङीप् ।)

जुलौभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

तेज, ऋ ङ देवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
आत्म-अक-संट ।) देवनमिह क्रीडा । ऋ,

अतितेवत् । ङ, तेयते । तेवते बालः कङ्कै-

र्नित्यमिति हनायुधः । देवनमिह रोदनमिति

भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥

तेजमं, स्त्री, (तेयते दीयते ऽक्षमिति । तेव क्रीडा-
याम् + अधिकरणे ऋट् ।) केलिकाननम् ।

(भावे ऋट् ।) क्रीडा । इति मेदिनी । ने, ७१ ॥

(यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतरामायणवचनम् ।

“तेवनेन वनं गत्वा नदीतीर्षा वधूदकाः ॥”

तेज्ज्, स्त्री, (तीक्ष्णस्य भावः । तीक्ष्ण + अच् ।)

तीक्ष्णता । इति आकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते ।

१ । ५ ।

“शौचमाशुक्रियाशान्तेज्ज्मखेदेवपयू ॥”

कठोरता । यथा, रामायणे । २ । २१ । ४४ ।

“तदेतां विष्टजानायां चन्द्रधर्माश्रिता मतिम् ।

धर्मेमाश्रय मा तेज्ज् मद्बुद्धिरनुगम्यताम् ॥”

क्रूरता । यथा, मनुः । ४ । १६३ ।

“इयं दम्भश्च मानश्च क्रोधं तेज्ज् च वर्जयेत् ॥”

“मातृसर्वं धर्मेभ्यस्तुवाहमिमानकोपक्रौर्थाणि-

त्यजेत् ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥

तेजसं, स्त्री, (तेजसो विकारः । तेजस् + “तस्य

विकारः ।” ४ । ३ । १६४ । इत्यण् ।) दृप्तम् ।

इति स्मृतिः । धातुद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥

(यथा, मनुः । ५ । १११ ।

“तेजसानां मजीनाश्च सर्वस्याहममस्य च ॥”

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । १०३ ॥

“तेजसं नाम तत्तीर्थं यच्च पूर्वमप्राप्यतिः ।

तैत्तिरी

अभिषिक्तः सुरगणेभ्यश्चो भरतर्षभ ! ॥
 तेजःसन्निधि, चि । यथा, रघुः । ११ । ४३ ।
 “तेजसस्य वसुवः प्रवृत्तये
 तोयदानिव सहस्रलोचनः ॥”)
 तेजसः, पुं, (तेजसो विकारः । तेजस् + अच् ।)
 छप्पशरीरयष्टुपहितचैतन्यम् । यथा,—
 “एतद्व्यापहितं चैतन्यं तेजसो भवति तेजो-
 मयान्तःकरणोपहितत्वात् ॥” इति वेदान्त-
 सारः । (तेजसाहङ्कारविशेषः । यथा, भाग-
 वते । २ । ५ । २४ ।
 “सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो विजुल्यन् समभूत्रिधा ।
 वैकारिकस्तेजसश्च तामसश्चेति यद्विद्वा ॥”
 घोटकविशेषः । तल्लक्षणादिकं यथा, भोज-
 राजस्तयुक्तिकल्पतरौ ।
 “ये क्रोधशीला भृशविगुस्ता
 सुक्ता दिनात् क्रोधशतं व्रजन्ति ।
 ते तेजसाः पुण्यवर्ता प्रदेशे
 भवन्ति पुरयैरपि ते मिजन्ति ॥”
 सुमतिपुत्रः । यथा, ब्रह्मसूत्रे ३६ अध्याये ।
 “तेजसस्तत्सुतश्चापि प्रजापतिरभिजन्तु ॥”)
 तेजसावर्तनी, स्त्री, (आवर्ततेऽत्र । आ + वृत् +
 श्युट् ङिष्ठा ङीप् । तेजसानां घातुदयानां
 सुवर्णादीनां आवर्तनी ।) न्यूना । इत्यमरः ।
 २।०।३३ ॥ तेजसगलान् न्यूनी इति भाषा ॥
 तैत्तिरं, स्त्री, (तैत्तिरीणां पक्षिणां सम्प्र-
 णम् । तत्र जातपक्षं यथा,—
 “कलासु दक्षो लज्जनाभिनाथी
 सुन्दरिस्सन्निर्जितकामदेवः ।
 वक्ता गुणज्ञः कुशलः सुशील-
 श्चैतिलास्यं करणं प्रवृत्तौ ॥”
 इति कीर्तीप्रदीपः ॥
 तैत्तिरः, पुं, गणकः । इति मेदिनी । ते, ६६ ।
 तैत्तिरं, स्त्री, (तित्तिरीणां पक्षिणां सम्प्र-
 णम् । तित्तिरि + “अनुदात्तादेरन्” । ४ । २ । ४४ ।
 इति अच् ।) तित्तिरिगणः । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ४३ ॥ (यथा, गोः रामायणे । २।१०।६३ ।
 “वाप्यो मेरेयपूर्णाश्च भृष्टमांसचयैर्वृताः ।
 प्रतप्तेः पैटरैश्चैव मार्गमायूरतैत्तिरेः ॥”)
 तैत्तिरः, पुं, (तित्तिर एव । स्वार्थे अच् ।)
 तित्तिरिपक्षी । इति राजनिर्घण्टः । (गर्भिणी
 एतन्नासाशनाद्यादृशं सुतं जनयेत् तद्वयथा,
 “नित्यभीतश्च तैत्तिरात् ॥”
 इति सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयाध्याये)
 तैत्तिरीयकः, पुं, (तैत्तिरं तित्तिरिप्रोक्तयजुर्वेदीय-
 शास्त्रामधीते वेत्ति वा । कृण् । ततः स्वार्थे
 कन् ।) तैत्तिरीयो । यजुर्वेदीयशास्त्राविशेष-
 वेत्ता । (उपनिषद्भिः, की । तत्तु लक्ष्ययजु-
 र्वेदान्तगतम् । इति सुक्तिकोपनिषत् ।)
 तैत्तिरीया, स्त्री, (तित्तिरिणा प्रोक्ता । कृण् ।)
 यजुर्वेदस्य शास्त्राविशेषः । यथा,—
 “देवरातस्तुतः सोऽपि हृदिन्वा यजुर्वा गयम् ।
 ततो गतोऽथ सुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गयान् ॥

तैलं

यजुषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोचुपतया ददुः ।
 तैत्तिरीया इति यजुःशास्त्रा आचमं सुपेक्षताः ॥
 इति श्रीभागवतम् ॥
 तैरणी, स्त्री, (तीरे नमतीति । नम + ङः । ततः
 स्वार्थे अच् । ङिष्ठा गौरादित्वात् ङीष् ।)
 सुपविशेषः । तत्पूर्यायः । तैरब्जः २ तैरः ३
 कुनीली ४ रागदः ५ । अस्य गुणाः । शिशिर-
 रत्वम् । तिक्तत्वम् । व्रणनाशित्वम् । अरुण-
 रङ्गत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तैलं, स्त्री, (तैलं तैलवत् कृद्धोऽस्यस्येति । अच् ।)
 सिद्धकः । इति रत्नमाला । (तिलस्य तत्-
 सद्रूपस्य वा विकारः । तिल + “तस्य विकारः” ।
 ४ । ३ । १३४ । इत्यण् ।) तिलादिनातकृष्टः ।
 यथा, भावप्रकाशे ।
 “तिलादिक्लिग्धवस्तूनां कृष्टौलसुदाहृतम् ॥”
 तत्पूर्यायः । लक्ष्यम् २ खेदः ३ अन्ध-
 ज्ञानम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८१ ॥ अस्य
 गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । लघ्वत्वम् ।
 उष्णत्वम् । यवायित्वम् । पिशकाकारित्वम् । बह्वि-
 विन्मूलत्वम् । श्लेष्मावर्द्धकत्वम् । सर्व्ववात-
 विकारनाशित्वम् । मेघामिबलवर्द्धनत्वम् ।
 “नास्ति तैलात् परं किञ्चित् भेषजं मारुता-
 पहम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 पक्षपुरातनतैलस्य गुणः । महद्गुणत्वम् ।
 किञ्चिद्व्यञ्जनत्वम् । द्रव्यसंयोगे संस्कृततैलस्य
 सर्व्वरोगनाशित्वम् । अवगाहने युक्ततैलस्य
 गुणः । शरीरबलकारित्वम् । शिरासुखरोम-
 रूपधमनीनाङ्गीहारा लभिकारित्वम् । निर्व्यं
 मस्तके अधिकतैलदानगुणाः । शिरःशूल-
 खातित्वापानित्वाशित्वम् । केशशूलस्य दृढता-
 कारित्वम् । केशस्यापतनघनताल्लघ्यतादीर्घता-
 कारित्वम् । इन्द्रियप्रसन्नतापिशुद्धिकारित्वम् ।
 निर्व्यं कर्मे तैलपूरणस्य गुणाः । मन्वाहनु-
 संहोत्रैः सुनिवाधिर्यकवातजनरोगानजनक-
 त्वम् । मर्द्दने तैलस्य गुणः । घृतादृष्टगुणगु-
 त्वम् । इति राजवल्लभादिः ॥ * ॥
 “घ्रातः क्षान्ने व्रते आह्ने ह्रादृष्ट्या गृह्यते तथा ।
 मद्यलेपसमं तैलं तस्मात्तैलं विवर्जयेत् ॥”
 इति कर्मलोचनम् ॥
 “घृतश्च सार्व्वपं तैलं यत्तैलं पुण्यवासितम् ।
 अदुष्टं पक्ततैलश्च तैलाभ्यङ्गे च निवृत्तः ॥”
 इति तिथ्यादितत्वम् ॥ * ॥
 वारविशेषे तैलग्रहणफलं यथा,—
 रवौ हृद्रोगः सोमे कीर्त्तिनाभः कुजे न्युदः कुधे
 पुत्राभिः गुरौ अर्यहाभिः शुके शोकः शनौ
 दीर्घायुः ॥ * ॥
 अथ निविद्धदिने तैलग्रहणदोषशान्तर्यदेय-
 द्रव्यनियमः । रवौ पुष्यं गुरौ दूळं कुजे भूमिः
 शुके गोमयम् । अस्य प्रमाणं यथा,—
 “अर्के नूनं दृष्टिं हृदयं कीर्त्तिनाभश्च सोमे
 भौमे न्युदभैवति नियतं चन्द्रजे पुत्रनाभः ।

तैलं

अर्यहाभिर्भवति च गुरौ भार्गवे शोकशूल-
 सौलाभ्यङ्गातनयमरणं कर्त्तव्यं दीर्घमायुः ॥”
 इति ज्योतिःवारचर्यम् ॥
 वारादिविशेषे तदभ्यङ्गे गुणदोषौ यथा,—
 “सन्नापः कीर्त्तिरव्याहर्धनं निघनमेव च ।
 आरोग्यं सर्व्वकामाभिरभ्यङ्गाङ्गाङ्कारादिभु ।
 उपोषितस्य व्रतितः क्षतकीशस्य नापितेः ।
 तावत् श्रीक्षिप्रति प्रीता यावत्तैलं न संस्पृशेत् ॥”
 इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥ * ॥
 अथ तैलवर्गः । तत्र तैलस्य स्वरूपनिरूपणम् ।
 “तिलादिक्लिग्धवस्तूनां कृष्टौलसुदाहृतम् ।
 तत्तु वातहरं सर्व्वं विशेषातिशयसम्भवम् ॥” * ॥
 अथ तिलतैलगुणाः ।
 “तिलतैलं गुरु स्थौलं बलवर्द्धकरं परम् ।
 दृढ्यं विकाशि विप्रदं मधुरं रसपाकयोः ॥
 छद्मं कषायादुरसं तिक्तं वातकफापहम् ।
 वीर्य्योष्ण्यं हिमं सर्पं दृढ्यं रक्तपित्तहृत् ॥
 लेखनं बहुविन्मूलत्वगामाशयशोधनम् ।
 दीपनं दुहिदं मेध्यं यवायि ब्रह्मेहशुत् ॥
 ओजयोगिशिरःशूलनाशनं लघुताकारम् ।
 लघ्यं केशश्च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजनेऽप्यथा ॥
 हृन्निभमशुतोत्पिष्टमथितचतपिचिदे ।
 भस्मस्फुटितविह्वामिदग्धाविस्त्रिदरिते ॥
 तथाभिहतनिर्भुमन्मगथात्रादिविचिदे ।
 वस्तौ पानेऽभसंस्कारे नस्ये कर्त्तव्यपूरणे ॥
 सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥” * ॥
 गुरु दृढ्यलेखनयोः कथं सामानाधिकरस्य-
 मित्याह ।
 “रूचादिदृष्टपवनः शीतः सङ्कोचयेद्यदा ।
 रसेऽसम्बन्धवद्वा काश्चिं कुर्यान्नकाट्यवर्द्धनम् ॥
 तेषु प्रवेष्टुं सरता सौम्यप्रक्लिग्धत्वमाह्वयेः ।
 तैलं चर्मं रवं नेतुं क्षणानां तेन दृढ्यम् ॥
 यवायुक्ष्मन्तीक्ष्णोष्णसरलेर्मेदसः क्षयः ।
 शनैः प्रज्वलते तैलं तेन लेखनभीरितम् ॥
 हतं पुरीषं बध्नाति खलितं तत् प्रवर्षयेत् ।
 ग्राहकं सारकं वापि तेन तैलसुदीरितम् ॥
 घृतमन्यात् परं पक्वं हीनवीर्य्यं प्रजायते ।
 तैलं पक्ष्मपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम् ॥” * ॥
 अथ सरिष्वरादितैलगुणाः ।
 “दीपनं सार्व्वपं तैलं कटुपाकरवं लघु ।
 लेखनं सर्पवीर्य्योष्णं तीक्ष्णं पित्तासहृवकम् ।
 कषमेदोऽनिलाशोभं शिरःकर्त्तव्यमापहम् ।
 कङ्ककोटलमिन्निजकुष्ठदृष्टव्रणप्रघ्नम् ॥
 तद्वन्नाजिकयोस्तैलं विशेषात्तुल्यं लघु ।
 राजिकयोः लघ्वाराह आरक्ताराह द्वयोः ॥ * ॥
 अथ तोरीतैलगुणाः ।
 तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफाक्षयित् ।
 वल्लिहृत्तुल्यं कङ्ककुष्ठकोटलमिप्रघ्नम् ॥
 मेदोदोषापहञ्चापि ब्रह्मशोचहरं परम् ॥ * ॥
 अथ तिसीतैलगुणाः ।
 “अतसीतैलमाभ्येयं क्लिग्धोष्णं कषपित्तहृत् ।
 कटुपाकमचक्षुष्यं बल्यं वातहरं गुरु ॥

तैलका

मलमलप्रसृतः खादु ग्राहि त्वग्दोषहृत् प्रथम् ।
 वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नखे कर्णेषु पूरये ॥
 अगुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥
 अथ वररुतेनगुणाः ।
 कुसुमतेजमन्त्रं स्यादुष्णं गुह्रं विहाहि च ।
 चक्षुर्ध्यामहितं वक्ष्यं रक्तपित्तकफप्रदम् ॥
 अथ खाखसवीजतेनगुणाः ।
 तैलं खाखसवीजानां वक्ष्यं दृढं गुह्रं स्फुटम् ।
 वातहृत् कफलघ्नीतं खादुपाकरसञ्च तत् ॥
 अथ हरकतेनगुणाः ।
 हरकतेनं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुह्रं ।
 दृढं त्वयं वयःस्थापि मेघाकान्तिवर्धनम् ॥
 कषायानुरसं स्रग्धं योनिमुक्तविशोधनम् ।
 विसं खादु रसे पाने सतिक्तं कटुकं सरम् ॥
 विषमज्वररुद्रोगपृष्ठगुह्रादिभूतहृत् ।
 हृन्नि वातोदरानाहगुह्राष्टीजाकटीयहान् ॥
 वातशोथितविक्कन्वत्रप्रशोथामविद्रधीन् ।
 आमवातगजेजस्य शरीरवर्णधारिणः ।
 एक एव निहन्नायमेरुज्वरहृत् शरी ॥
 अथ राजतैलगुणाः ।
 तैलं सर्वरुद्रोद्धूतं विस्रोतव्रजनाशनम् ।
 कुष्ठपामालमिहं वातश्लेष्माभयपहम् ॥
 अथ सन्धितैलगुणाः ।
 तैलं खयोनिगुह्रजङ्गामभटेनाखिलं मतम् ।
 अतः श्रेयस्य तैलस्य गुणा ज्ञेयाः खयोगिवत् ॥
 इति भावप्रकाशे तैलवर्गः ॥
 अथ पुराणतैलगुणाः ।
 “यामं कल्ककषायवीर्यमखिलं चर्गञ्च पञ्चचयं
 वष्मासान् हृतमोदकौ सङ्गुडौ भासचयं
 गुग्गुलीः ।
 विह्वानां रसभस्मनां सुविपुलं वीर्यन्तु वर्षचयं
 किञ्चिद्गन्धविवर्जितं गुग्गुपरं तैलं पुराणं
 महत् ॥”
 इति नारायणदासस्ततपरिभाषा ॥
 तैलकं, स्त्री, (खल्पं तैलम् । अल्पार्थं कन् ।)
 अल्पपरिमाणतैलम् । इति आकरणम् ॥
 तैलकन्दः, पुं, (तैलप्रधानः कन्दः ।) कन्दविशेषः ।
 तत्पर्यायः । द्रावककन्दः २ तिलाङ्कितदलः ३
 करवीरकन्दसंज्ञः ४ तिलचित्रपत्रकः ५ । अस्य
 गुणाः । लोहद्रावित्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 वातापसारविशोधनाश्रित्वम् । रसस्य बन्ध-
 कारित्वम् । ज्वरविह्विकारित्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 तैलकारः, पुं, (तैलं करोतीति । क + “कर्म-
 ण्यञ् ।” ३ । २ । १ । इत्यञ् ।) वर्णसङ्कर-
 जातिविशेषः । कसु इति भाषा । स कोटक-
 स्त्रीगर्भे कुम्भकाराज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्ते
 ब्रह्मसूत्रम् ॥ तत्पर्यायः । घूसरः २ चाक्रिकः
 ३ तैली ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्या-
 समप्रथमम् । ५६२ ।
 “ज्वरमयान् पीडयतः किं चक्रेयापि तैल-
 कारस्य ।

६४८

तैलपा

चालयति पार्थिवानपि यः स कुलासः परं
 चक्री ॥”
 याभाकावेऽस्य दर्शनममङ्गलसूचकम् । यथा,
 ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याये ।
 “ददर्शामङ्गलं राजा पुरो वर्त्तन्ति वर्त्तन्ति ॥”
 “कुम्भकारं तैलकारं आधं सर्पोपजीविनम् ॥”
 तैलकिङ्कः, स्त्री, (तैलस्य किङ्कं मनम् ।) तैल-
 मनम् । खलि इति स्यातम् । तत्पर्यायः ।
 पिण्याकाः २ खलिः ३ तैलकल्कजः ४ । अस्य
 गुणाः । कटुत्वम् । गौल्यत्वम् । कषवात-
 प्रमेहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तैलङ्गः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिहृतवचनम् ।
 “श्रीशैलसु समारम्भे चोलेशान्धभागतः ।
 तैलङ्गदेशो देवेशि ! ध्यानाध्ययनतत्परः ॥”)
 तैलचौरिका, स्त्री, (तैलस्य चौरिकेव । चौर-
 वत् तैलपानादस्यास्तथात्वम् ।) तैलपायिका ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 तैलद्रोणी, स्त्री, (तैलपूर्णा द्रोणी ।) कण्डपर्यन्त-
 मज्जनार्थतैलपूर्णकालादिनिर्मितपात्रविशेषः ।
 तन्नावस्थितिगुणाः । वातरोगयाकुलरोगपङ्क-
 वाधिर्धमिभिनगद्गदधन्वज्जस्तम्बपृष्ठप्रचलित-
 पवनगात्रकम्पकपाटीग्रीवाभङ्गापतन्त्रचयरुधिर-
 भवम्बलज्वरवस्तिरोगेभ्यु शस्तत्वम् । इति राज-
 वल्लभः ॥
 तैलपर्णकं, स्त्री, (तैलं तैलयुक्तमिव पर्णमस्य ।
 कप् ।) ग्रन्थिपर्णवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
 तैलपर्णिकं, स्त्री, (तैलयुक्तं पर्णमस्यस्य । यद्वा,
 तिलपर्णो वृक्ष उत्पत्तिस्थानत्वेनास्यस्येति ।
 ठन् ।) हरिचन्दनम् । इत्यमरः । २।६।१११ ॥
 चन्दनविशेषः । तसु तिलपर्णवृक्षजातं धवलं
 सुग्रीतलम् । इति भरतः ॥ (अस्य पर्याया यथा,
 “श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रश्रीस्तैलपर्णिकः ।
 गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रवृत्तिश्च सः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 वृक्षविशेषः, पुं । यथा, हरिवंशे । २२३ । ६८ ।
 “कदम्बाश्चैव भयाच्च दाडिमा वीजपूरकाः ।
 कालीयका दुङ्गलाश्च हिङ्गवस्तेजपर्णिकाः ॥”
 तैलपर्णी, स्त्री, (तिलपर्णे वृक्षे जातः । “तच्च
 जातः ।” ४ । ३ । २५ । इत्यञ् ततो ङीप् ।)
 चन्दनम् । श्रीवासः । (पर्यायोऽस्या यथा,—
 “तैलपर्णी दधित्याख्याः पिण्याको रक्तशीर्षकः ।
 वेष्टो रसाङ्गः श्रीवासः शैपिष्टसरलद्रवौ ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सिङ्कः । इति मेदिनी । णी, ६६ ॥
 तैलपा, स्त्री, (तैलं पिबतीति । पा पाने + “आतो
 ऽहुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) तैल-
 पायिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तैलपायिका, स्त्री, (तैलं पिबतीति । पा + ण्वल् ।
 टापि अत इत्वम् ।) कौटविशेषः । तैलापोका
 इति आरमुणा इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
 पयोष्णी २ । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ तैल-

तैली

चौरिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तैलपा ४ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलाम्बुका ५ खभा-
 धारा ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १३ । १०४ । १११ ।
 “यद्दे पारावता घन्थाः मुक्ताश्च सहचारिकाः ।
 यद्देष्टे व पापाय तथा वै तैलपायिकाः ॥”)
 तैलपिपीलिका, स्त्री, (तैलप्रिया पिपीलिका ।)
 पिपीलिकाभेदः । तत्पर्यायः । उद्दया २
 कपिलाङ्गिका ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तैलपलः, पुं, (तैलप्रधानं पलं यस्य ।) इक्षुदी ।
 विभीतकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तैलभाविनी, स्त्री, (तैलं भावयति सद्गन्धं करो-
 तीति । भू + णिच् + णिनि + ङीप् ।) जाती-
 पुष्पवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तैलमाणी, स्त्री, (तैलानां माला सन्धो यत्र । तते
 गौरादित्वात् ङीष् ।) वर्त्तः । इति शब्दमाला ।
 तैलम्याता, स्त्री, (तिलपातोऽस्या वर्त्तते । “घञ्
 सास्याङ्क्रियेति ञः ।” ४ । २ । ५८ । इति
 ञः । “श्लेनतिलस्य पाते ञे ।” ६ । ३ । ७१
 इति सुम् ।) खधा । तिलपातोऽस्या खधाय-
 सा । इति लिङ्गादिसंयद्दे अमरभरतौ ॥
 तैलसाधनं, स्त्री, (तैलं साधयति निव्यादयति
 सुगन्धीकरोतीति । साध + णिच् + ल्युः ।) गन्ध-
 द्रव्यविशेषः । काकला इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । काकोलम् २ कोलकम् ३ गन्ध-
 याकुलम् ४ ककोलकम् ५ कोषफलम् ६
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 तैलस्फटिकः, पुं, (तैलाक्तः स्फटिक इव । खण्ड-
 त्वात् तथात्वम् ।) हृणमणिः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । १३४ ॥
 तैलागुह्र, स्त्री, (तैलाक्तमिव अगुह्र ।) दाहा-
 गुह्र । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तैलाटी, स्त्री, (तैलेन तैलप्रदानेन अटति दूरी-
 भवतीति । अट गतौ + अच् + गौरादित्वात्
 ङीष् ।) वरटा । इति हेमचन्द्रः । ४।२८१ ॥
 तैलाम्बुका, स्त्री, (तैलं अम्बु जलमिव पेयं यस्याः
 कप् । टाप् च ।) तैलपायिका । इति जटाधरः
 तैलिकाः, पुं, (तैलं पण्यत्वेनास्यस्य । तैल + ठन् ।
 तैलकारः । इति आकरणम् ॥ (अस्य अपाङ्-
 क्त्यत्वसुक्तम् । यथा, मनुः । ३ । १५८ ।
 “समुद्रयायी वन्द्यो च तैलिकः कूटकारकः ॥”)
 तैलिनी, स्त्री, (तैलं भक्ष्यत्वेन आश्रयत्वेन च
 अख्यस्येति । तैल + इनि + ङीप् ।) कौटभेदः ।
 तत्पर्यायः । तैलकीटः २ वडिन्ध्या ३ इदं-
 नाशिनी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ दशावर्त्तः ।
 इति शब्दमाला ॥
 तैलिशाला, स्त्री, (तैलिनस्तिलसम्बन्धिनस्तैलकारस्य
 वा शाला यद्गम् ।) यन्त्रयद्गम् । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । ६३ ॥ चाधिधर इति भाषा ॥
 तैली, [न्] पुं, (तैलं निव्याद्यत्वेन पण्यत्वेन
 वाख्यस्येति । तैल + इनिः ।) तैलकारः । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । ५८१ ॥ तैलसम्बन्धिनि, जि ॥

तेजीनं, क्री, (तिजानं भवनं चैत्रम् । तिल +
“विभाषा तिलमाधिति ।” ५।२।४ । इति
पञ्चे खण् ।) तिलचैत्रम् । इत्यमरः । २।६।७ ।
(यथा च शब्दरत्नावल्याम् ।)

“तिलोद्भवोचितं यत् तिलं तैजीनमिदम् ।”
तैवः, पुं, (तैवी तिष्यन्चक्रयुक्ता पौर्णमासी
अस्मिन्निति । तैवी + “वाङ्मिन् पौर्णमासीति ।”
४।२।२१ । इत्यण् ।) पौर्णमासः । इत्य-
मरः । १।४।१५ । (तिष्यन्चक्रयुक्तमस्मिन्,
त्रि । “तैवमहः । तैवी राजिः ।” इति
सिद्धान्तकौमुदी ।)

तैवी, स्त्री, (तिष्यन् नक्षत्रेण युक्ता । “सन्धि-
वेनाद्युत्तुनक्षत्रेभ्योऽण् ।” ४।३।१ । इत्यण् ।
“तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्रानि यलोप इति वाच्यम् ।”
इति यलोपः । ङीप् ।) पुष्यन्चक्रयुक्ता पौर्ण-
मासी । इति सुधबोधम् ।

तोकं, स्त्री, (तौति पूरयति गृहमिति । तु पूर्वो
+ बाहुलकात् कः ।) अपत्यम् । पुत्रो दुहिता
च । इत्यमरः । २।६।२८ । (यथा, ऋग्वेदे ।
१।६४।१४ ।

“तोकं पुष्टेन तनयं प्रतं हिमाः ॥”

शिशुः । बालकः । यथा, भागवते । २।७।२७ ।

“तौकेन जीवहरणं यदुल्लङ्घिकाया-
स्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपठतः ॥”

तोकम्, स्त्री, कर्ममलम् । इति हेमचन्द्रः । मेघः ।
इत्यजयपालः ।

तोकम्, पुं, (तत्कालि हसन्ति आनन्दिता भवन्ति
लोका अनेनेति । तत् + बाहुलकात् मः
ओत्वच् ।) हरिद्वयः । अपत्ययवः । इत्य-
मरः । २।६।१६ । (“यवास्तोकमाः भृष्ट-
ब्रीहयो लाजाः ।” इति वाजसनेयसंहितायां
महोदधरः । १६।१ । कश्चित् स्त्रीलिङ्गोऽयम् ।
यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६।१३ ।
“दीक्षायै रूपश्रव्याणि प्रायणीयस्य
तोकानि ॥”

पलवाद्यकुरः । यथा,—

“पञ्चपुष्पफलफलायाम्बलवल्कलदारुभिः ।

गन्धनिर्यासभस्मास्थितोक्मैः कामान् वितन्वति ॥”
इति श्रीभागवते । १०।२२।०५ ।

“निर्यासो घनरसः तोकमाः पलवाद्यकुराः ।”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।

तोटकं, स्त्री, द्वादशाक्षरपादच्छन्दः । इति छन्दो-
मञ्जरी । (अस्य लक्षणादिकम् छन्दःशब्दे
ब्रह्मम् ।)

तोड, ऋ नादरे । इति कविकल्पद्रुमः । (भर्-
परं-सकं-सेट् ।) ऋ, असुतोङ् । नादरो-
ऽनादरः । इति दुर्गादासः ।

तोर्न, स्त्री, (तुद्यते ताद्यतेऽनेनेति । तुद + “दाङ्गी-
श्रवयुजस्तुदति ।” ३।२।१२२ । इति
दृन् ।) गवादित्ताङ्गनदङ्कः । पौषनी इति
स्थातः । तत्पर्यायः । प्राञ्जनम् २ तोदनम् ३
गजस्य तोदनदङ्कः । तत्पर्यायः । वैशुकम् २ ।

इत्यमरः । २।८।४१ । वैशुकम् ३ । इति
भरतः । (यथा, रामायणे । २।४०।४१ ।

“न हि तत्पुत्रवध्यामो दुःखार्जं दर्शनं पितुः ।
मातुश्च सञ्चितं शक्तस्तोमेनैव द्रव द्विपः ॥”

तोदः, पुं, (तुद यथे + भावे ण् ।) यथा ।
इति रत्नमाला । (यथा, भागवते । ३।१८।६ ।

“तोदं न्वभिरगादम्बमध्याद्-
याद्वाहतः सकरेणुर्यथैव ॥”

तुदतीति । तुद + ण् । पौष्पादायके, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । ४।१६।११ ।

“यासि कुतुसेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य
ह्योरीशानः ॥”

“तोदस्तोदकः ।” इति सायनः ।)

तोदनं, स्त्री, (तुद्यतेऽनेनेति । तुद + करणे ऋट् ।)

तोत्तम् । इत्यमरः । २।६।१२२ । (तुद +
भावे ऋट् ।) यथा । इति मेदिनी । ने, ७३ ।

(यथा, सुश्रुते । १।२२ ।

“तोदनमेदनताङ्गनच्छेदनायमनमन्यनेत्यादि ॥”

वृक्षविशेषः । यथा, तत्रैव । १।४६ ।

“दीरट्टफलजाम्बवराजादनतोदनतद्वृक्षकवज्जल-
घननाश्रमनाकाशकण्ठगुप्सुवृक्षकगङ्गावकी-
पुष्करवर्त्तिविष्वविम्बीप्रभृतीनि ॥”

तोमरः, पुं स्त्री, (तुम्यति हिमस्तीति । तुम्य +
बाहुलकात् अरप्रत्ययेन साधुः । इत्युज्जलदत्ते-
नोक्तम् । ३।१३१ ।) अश्वविशेषः । शावली
इति भाषा । तत्पर्यायः । श्रवला २ । इत्य-
मरः । २।८।६३ । (यथा, देवीभागवते ।
५।५।२६ ।

“गदाभिः पङ्क्तिभैः मूलैश्चक्रेषु शक्तितोमरैः ॥”

हस्तनेत्र्यश्रुत्यदङ्कः । इति महाभारतटीका ।
रायवृक्ष इति भाषा । (अस्य आश्रय्यादिक-
सुक्तं वैशम्पायनेन तद्वयथा,—

“तोमरः काष्ठकायः स्यात् लौहशीर्षः

सुपुष्कवान् ।

हस्तचयोमताङ्गश्च रक्तवर्णस्त्वक्रगः ॥”

शार्ङ्गधरेण तु,—

“प्रभवत् श्रीर्धेशः स्यात्तोमरस्यायसस्तथा ॥”

वैशम्पायनोक्तान्यस्य कार्याणि यथा,—

“उद्भानं विनियुक्तिश्च वेधनश्चेति तत्त्रिकम् ।

चलंगितं श्रुततत्त्वज्ञाः कथयन्ति नराधिपाः ॥”

अग्निपुराणोक्तधनुर्वेदमतेऽस्य कार्याणि यथा,

“दृष्टिघातं भुजाघातं पार्श्वघातं द्विजोत्तम ! ।

ऋजुपक्षेयुषा पातं तोमरस्य प्रकीर्तितम् ॥”

जनपदविशेषः । यथा, मातङ्ग्ये । १२०।५७ ।

“तोमरान् द्वापयन्ती च हंसमार्गान्

सख्यहकान् ॥”

नवाक्षरछन्दोविशेषः, स्त्री । शब्दार्थचिन्ता-
मणिधृतं तल्लक्षणादिर्न यथा,—

“प्रथमं सकं विनिधाय

जगज्जयश्च निधाय ।

कुर्व तोमरं सुखकारि

प्रखिराजवक्त्रविहारि ॥”

उदाहरणम्,—

“सखि ! मादस्ते मधुमासि

ब्रज सखरं किमिच्छासि ।

सञ्जते न किं विहरामि

किमु पावर्तं प्रविशामि ॥”

तोमरधरः, पुं, (तोमरं धरतीति । ध + ण् ।

यद्वा, तोमरस्य अश्वविशेषस्य धरः ।) अयिः ।

इति शब्दार्थकल्पतरुः ।

तोमरिका, स्त्री, (तोमर + वंश्यायां कन् ।

स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् अत इत्वच् ।) तुवरिका ।

इति शब्दरत्नावली ।

तोयं, स्त्री, (“तवतेर्बुद्धिकर्मेणः + ‘अभ्यादयच्’ ।

उणां ४।१०८ । इति यत्प्रत्ययो निपातितो

ब्रह्मः । वर्द्धते वर्धासु । ‘तुदति तोयम्’ इति

शौरस्वामी । तुदतेः पूर्ववत् यत्प्रत्यये निपा-

तनात् दकारलोपे युगः । यद्वा, तुदिः सौत्र

आवरणार्थः ।” इति निघण्टुनिर्वचने देव-

राजयज्वा । १।१२।६२ ।) जलम् । इत्य-
मरः । १।१०।४ । (यथा, देवीभागवते ।

१।६।२६ ।

“तथा ततमिदं तोयं तदाधारश्च तिष्ठति ॥”

पूर्वभाषादानश्चम् । जलदेवतादास्य तथा-

त्वम् ॥)

तोयकामः, पुं, (तोयं जलं कामयते इति ।

कम् + ण् ।) परिचायः । जलवेतसः । इति

जटाधरः । जलाभिलाषिणि, त्रि ।

तोयलक्ष्णं, स्त्री, (तोयेन तोयमात्रपानेन यत्

लक्ष्णं ब्रतम् ।) जलमात्रपानरूपब्रतविशेषः ।

इति मिताक्षरा । (यथा, मार्कण्डेये ।

“मूललक्ष्णं स्मृतं मूलैस्तोयलक्ष्णं जलेन तु ॥”

तोयचिन्ता, पुं, (तोयस्य जलस्य चिन्ता इव ।)

चनोपलः । इति हारावली । ५८ ।

तोयदः, पुं, (तोयं ददातीति । दा + कः ।) मेघः ।

(यथा, महाविष्णुसंहितया । ४।५३ ।

“यदा चौबी सख्यपला तोयदाः स्तोत्रवर्षिणः

असन्धकृपणिनो वृक्षास्तदैव प्रवणः कलिः ॥”

सुस्तकम् । इति, स्त्री । इति मेदिनी । दे, ३० ।

जलदातरि त्रि । (यथा, महाभारते शान्ति-

पर्वणि ।

“तोयदो मनुजन्मात्र ! खर्गं गत्वा महादुति ! ।

अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यमवौनं मनुः ॥”

तोयधरः, पुं, (तोयं जलं धरतीति । ध + ण् ।

तोयस्य धरो वा ।) मेघः । सुता । सुनिष-

खकशाकः । इति मेदिनी । रे, २६५ । (जल-

धारिणि, त्रि । यथा, रामायणे । २।६३।१० ।

“सुचन्ति कुसुमान्धेते नगाः पर्वतवायुश्च ।

नीला इवातपापाये तोयन्तोयधरा वनाः ॥”

तोयधिः, पुं, (तोयानि धीयन्तेऽन । धा + “कर्म-

यधिकरणे च ।” ३।३।६३ । इति किः ।

आतो ङीप् ।) सप्तमः । इति पुराणम् ।

(यथा, सूर्यविद्वान्ते भृगुलक्षणादि । ३७ ।

“समन्तात् मेघमध्यात् तच्छाभागेऽथ तोयधिः ॥”

तोयधिभिर्न, स्त्री, (प्रीयातीति । प्री + “इयु-
पथिति ।” १।१।१५। इति कः । तोयधिः प्रियो
यस्य ।) जवङ्गम् । इति शब्दचक्रिका ।

तोयनिधिः, पुं, (तोयानि निधीयन्तेऽन । नि +
धा + क्तः । तोयानां निधिर्न ।) वसुधः ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, कुमारः १।१।१।

“पूर्वोपरौ तोयनिधी वगाश्च
स्थितः पृथिव्या इव मानदृक्ः ।”)

तोयपिप्पली, स्त्री, (तोये जले पिप्पलीव ।)
काँचडा इति स्थातजलजश्राकमेदः । तत्तु-
पर्यायः । काङ्गजी २ शारदी ३ शकुनादनी
४ । इत्यमरः । २ । ४ । १११ ।

तोयपुष्पी, स्त्री, (तोयेन बहुजलप्रदानेन पुष्पाणि
यस्याः ।) पाटलादृक् । इति शब्दमाणा ।

तोयप्रसादनं, स्त्री, (प्रसादयतीति । प्र + सद् +
णिच् + क्तुः । तोयस्य प्रसादनम् । अस्य फल-
योगेन जलस्य निर्मलत्वं भवतीति तथात्वम् ।)
कतकम् । इति भूरिप्रयोगः ।

तोयप्रसादनफलं, स्त्री, (तोयप्रसादनस्य तोय-
प्रसादनाय वा फलम् ।) कतकफलम् । इति
रत्नमाणा ।

तोयफला, स्त्री, (तोयप्रधानं फलं यस्याः ।)
इन्दावः । इति राजनिर्घण्टः ।

तोयवल्ली, स्त्री, (तोये जलप्रधानस्थाने वल्ली जला-
सन्निधिर्यस्याः ।) कारवेळः । इति रत्न-
माणा । उच्छे इति भाषा ।

तोयशुक्तिका, स्त्री, (तोयजाता शुक्तिका । श्राक-
पार्थिवादिषु समासः ।) जलशुक्तिः । इति
राजनिर्घण्टः ।

तोयसूचकः, पुं, (तोयं जलवर्धनं सूचयति रवे-
त्येति । सूच् + ण्वल् ।) भेकः । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ।

तोयाधिवाहिनी, स्त्री, (तोयं जलप्रधानस्थलं
अधिवसतीति । अधि + वस + णिनिः । यद्वा,
तोयेन अधिवास इव संस्कारोऽस्त्येति ।
इति ।) पाटलादृक् । इति रत्नमाणा ।
तोयादिवाहिनीपि पाठः । (पाटलाशब्देऽस्या
विहितवृत्तिर्वाच्यः ।)

तोरणं, स्त्री, (तोलयति उन्नमयति मस्तकमिति ।
तुल + क्तुः । लस्य रः ।) कम्बरा । कच्छी ।
इति हारावली । १७४ ।

तोरणः, पुं स्त्री, (तुतोर्णि त्वरया गच्छत्यनेनेति ।
तुर त्वरणे + करणे क्युट् ।) बहिर्हारम् ।
इत्यमरः । २ । १ । १६ । (यथा, कुमारः
७ । ३ ।

“भासोऽज्जलतुकाच्चनतोरणानां
स्थानान्तरं स्वर्ग इवावभासे ।”)

चक्रहाराद्वाह्यहारम् । इति कौकुटादयः ।
हारापे निष्ठातस्तन्मयोऽपरिनिवृत्तं नानावज्ज-
रकादिभवं धराकारं यज्ज्यं तत् तोरण-
मिति बह्वचः । उपरिखगादिशुक्तस्तन्मादिहय-
निर्मितपुरादिबहिर्हारम् । इति वाङ्मयः ।

वन्धनमाहेति स्थातं इति केचित् । इत्यमर-
टीकायां भरतः । (महादेवे, पुं । यथा,
महाभारते । ११ । १७ । ११७ ।

“तोरणस्सारयो वातः परिधीपतिखेचरः ।”)

तोलं, स्त्री पुं, (तुल्यते परिमीयते इति । तुल +
कर्म्मणि घञ् ।) तोलकम् । यथा,—

“एकतोलं हितोलं वा त्रितोलं वेदतोलकम् ।
इतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्तीयते ध्रुवम् ।”

इत्यागमः ।

तोलकं, स्त्री पुं, (तोलमेव + स्तार्थे कन् ।) श्राय-
ह्यमानम् । इति शब्दमाणा । अशीतिरक्ति-
परिमाणम् । तत्तु योऽशुमासकः यस्यवतिरक्ति-
परिमाणश्च । तोला इति भरि इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । कोलम् २ द्रव्यम् ३ वटकम् ४
कर्पाङ्गम् ५ । इति वैद्यकपरभाषा । कर्मे ६ ।
इति लीलावती । (यथा, वैद्यकरसंस्कारसंयधे
ज्वराधिकारे दृष्टान्तराजके ।

“रवं गन्धं तोलकश्चातौकीयपथे तथा ।”

“किराततिक्तकं बालं तोलकश्च समाहरेत् ।”)

तोषः, पुं, (तुष सन्तोषे + भावे घञ् ।) तुष्टिः ।
इति धरणिः । (यथा,—

“देवश्च परमं तोषं जगाम च सद्योमया ।”

इति हरिवंशे । १७३ । १३ ।

स्वायम्भुवमन्वन्तरगततुषितानां देवानामन्वतमः ।
यथा, भागवते । ४ । १ । ७ ।

“तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिदृच्छतिः ।
इक्षः कविर्विदुः स्वाहः सुदेवो रोचनो द्विषट् ।
तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे ।”)

तौचिकः, पुं, धनुराश्रिः । इति दीपिका । (यथा,
दीपिकायाम् ।

“क्रियतावरिजितमकुलीरलेयप्राधेययूक-
कौर्पाण्याः ।

तौचिक आकोकीरो हृद्रोगश्चान्धवं चेत्यम् ।”)

तौतातिकं, स्त्री, (तुतातेन निर्वृत्तम् । तुतात् +
“तेन निर्वृत्तम् ।” ५ । १ । ७६ । इति ठक् ।)

तुतातभट्टकतश्राद्धम् । यथा,—

“नैवाश्रापि गुरोर्भक्तं न विदितं तौतातिकं
दर्शनम् ।

तत्त्वं ज्ञातमहो न शालिकगिरां वाचस्यतेः का
कथा ।”

इति प्रबोधचन्द्रोदयः । २ । ३ ।

तौतिकं, स्त्री, सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ।

तौतिकः, पुं, शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ।

तौर्त्यं, स्त्री, (तूर्त्ये सुरजादौ भवम् । तूर्त्यं + ण्यत् ।)
तूर्त्ये सुरजादौ भवं शब्दरूपम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ।

तौर्त्यजिकं, स्त्री, (त्रयोऽंशा यस्य तत् । त्रि +
“संख्याया अतिश्रुतायाः कन् ।” ५ । १ । २२ ।

इति कन् । तौर्त्यजिकत्वं जिकम् ।) श्रुत्य-
गीतवाद्यमिदं वसुधितं त्रयं नाच्यम् । इत्य-
मरः । १ । ७ । १० । नटसम्बन्धि श्रुत्यगीत-
वाद्यमिति त्रयम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ।

(यथा, मनुः । ७ । ४७ ।

“हस्तवाचो दिवास्त्रः परिवारः स्त्रियो मरः ।
तौर्त्यजिकं दृष्ट्या च कामजो दृष्टको मरः ।”)

विद्युद्युधे गीतवाद्यश्रुत्यजं यथा,—

“गायनं ये प्रकुर्वन्ति मम कर्मपरायणाः ।

तिषां यद्यत् फलं भूमे । श्रुत्युच्च गदतो मम ।

यावन्ति चाक्षराख्येव गीयमाने यशस्विनि ।।

तावद्बर्षसहस्राणि इन्द्रलोके महीयते ।

रूपवान् शुणवान् सिद्धः सर्ववेदविदां वरः ।

निबं प्रपद्यते वै वचपाणिं देवं न संशयः ।।

मङ्गलश्चैव जायेत इन्द्रलोकपथे स्थितः ।

सर्वकर्मशुण्णश्चेत्तज्जापि मम पूजकः ।।

इन्द्रलोकात् परिभ्रष्टो मम गीतपरायणः ।

प्रसुक्तः सर्वसंसारान्मम लोकाय गच्छति ।।

यस्तु गायति सुश्रियो । कौस्तुभश्चैव हृद्दशीम् ।

सर्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ।।

यस्तु गायति गीतानि मम जागरये सदा ।

सर्वसङ्गात् प्रसुक्तो वै मम लोकाय गच्छति ।।

एतत्ते कथितं देवि । गायनस्य फलं महत् ।

यस्य गीतस्य शब्देन तरेत् संसारसागरम् ।।

वादिजस्य प्रवक्ष्यामि तत् श्रुत्युच्च वसुधरे ! ।

प्राप्तवान्भुजो येन देवेभ्यः समतां स्वयम् ।।

सम्पत्कालप्रयोगेण सन्निपातेन वा पुनः ।

नववर्षसहस्राणि नववर्षशतानि च ।।

कुवेरभवनं गत्वा मोदते वै यदृच्छया ।

कुवेरभवनाद्भ्यः स्वच्छन्दगमनालयः ।।

श्रुत्यादितालसम्पातेर्मम लोकाय गच्छति ।।

हृद्यमानस्य वक्ष्यामि तच्छ्रुत्युच्च वसुधरे ! ।

भुजुजा येन गच्छन्ति ह्रित्वा संसारसागरम् ।।

त्रिंशद्बर्षसहस्राणि त्रिंशद्बर्षशतानि च ।

पुष्करद्वीपमासाद्य स्वच्छन्दगमनालयः ।।

फलं प्राप्नोति सुश्रियो । मम कर्मपरायणः ।

रूपवान् शुणवान् शूरः शीलवान् सुपथे स्थितः ।।

मङ्गलश्चैव जायेत संसारपरिमोचितः ।।

यस्तु जागरतो निबं गीतवाद्येन नर्तकः ।

जम्बुद्वीपं समासाद्य राजराजस्तु जायते ।

सर्वकर्मसमायुक्तो रक्षिता वै महीपतिः ।

मङ्गलश्चैव जायेत मम कर्मपरायणः ।”

इति वराहपुराणम् ।

तौलं, स्त्री, (तुला एव । स्तार्थे ण्यत् । स्तार्थिका
अपि प्रथयाः कचित् प्रकृतितो निङ्गवचनान्य-

तिवर्तन्ते इत्युक्तेरस्य स्त्रीत्वम् ।) तुला । तुला-

राशौ, पुं । तौली । इति ज्योतिषम् ।

तौलिकः, पुं, (तुल्या तुलिकया जीवतीति । तुलि
+ ठक् ।) चित्रकारः । इति शब्दमाणा ।

(तुलानिर्वृत्ते, त्रि । यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने १३ अध्याये ।

“शतं शतं तुलायाम् सङ्गं दृष्टतौलिके ।”)

तौलिकिका, पुं, (तुलिकया जीवतीति । तुलिका
+ ठक् ।) चित्रकारः । तत्पर्यायः । रङ्गा-

जीवः २ चित्रकृत् ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ ।

५५५ । तौलिकः ४ । इति शब्दमाणा ।

तयत्

तौघारं, झी, (तुघारख्येदम्। तुघार+“तख्ये-
दम्।” ४। ३। १२०। इत्यब्।) तुघारजलम्।
इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४५।
“घारं कारं तौघारं हैममिति।”)

तयत्, जि, (तय्यते क्ति। तय तयागे+क्तः।)
क्षततयाम्। तत्पथ्यायः। ज्ञीनम् २ विधु-
तम् ३ ससुज्मितम् ४ धूतम् ५ उत्तुष्टम् ६।
इत्यमरः। ३। १। १०७। विनाक्षतम् ७
विरहितम् ८ निर्धुम् ९। इति त्रिकाङ्क-
शेषः॥ (यथा, रामायणे। २। ३७। २।
“तयत्तमोगस्य मे राजन्। वने वर्धनं जीवतः।
किं कार्यमनुयात्रेण तयत्तसङ्गस्य सर्वतः॥”)

तयज, औ हानौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-
परं-सकं-अनिट्।) औ, अयाचीत्। हानि-
वर्धनम्। तयजति दुष्टलोकं जनः। इति दुर्गा-
दासः॥

तयजन्, झी, (तयज+भावे क्त्।) तयागः।
वर्धनम्॥

तयत्, [ट्] जि, (तयजति संसर्गमिति। तयज्+
“तयजितनियन्त्रिभ्यो ङित्।” उणा० १। १३१।
इति आदिः स च ङित्।) तत्। सेइ इति
भावा। अस्य पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गयो रूपं स्यः
स्या। सर्वनामशब्दोऽयम्। इति आकरशम्॥
(यथा, ऋग्वेदे। १। ६३। ४।

“त्वं ह तदिन्द्र चोदीः सखा वृचं यज्जिज्जन्
वृषकर्मन्नुभाः॥”)
तयत्, [ट्] झी, (तयज्+“तयजितनीति।” उणा०।
१। १३१। इति आदिः स च ङित्।) वायुः।
आकाशः। यथा,—

“सद्यत्रतं सद्यपरं त्रिसत्वं
सत्तास्य योनिं निहितं सत्ता।
सत्तास्य सद्यत्तसद्यनेत्रं
सत्तात्मकं त्वं शरणं प्रपन्नाः॥”

इति भागवते। १०। २। २६॥

“सद्यत्रतमिति। सद्यं त्रतं सङ्कल्पो यस्य तम्।
सद्यपरं सद्यं परं श्रेष्ठं प्राप्तिसाधनं यस्मिन् तम्।
त्रिसत्वं त्रिष्वपि कालेषु लब्धेः पूर्वं प्रलयानन्तरं
स्थितिसमये च सत्वं अद्यभिचारेण वर्धमानम्।
तदेवाहुः सत्तास्य योनिमिति। सच्छब्देन
पृथिव्यप्तेर्जासि तच्छब्देन वायुकाशौ एवं
स च तयज सत्ता भूतपञ्चकम्। ‘तत् सत्तामिदं
चक्षते।’ इति श्रुतेः। तस्य योनिं कारणम्।
अनेन लब्धेः पूर्वं वर्धमानतोक्ता। तथा सत्ता
तस्मिन्नेव निहितं अन्तर्यामितया स्थितम्।
अनेन स्थितिसमयेऽपि सद्यत्तसुक्तम्। तथा
सत्तास्य सद्यं तस्यैव सत्तास्य सद्यं पारमार्थिकं
नाशेऽप्यवशिष्यमाणरूपम्। अनेन प्रलयेऽप्य-
वधिष्वे न सद्यत्तं दर्शितम्। एवं त्रिसद्यत्त-
सुपपादितम्। तथा तयत्तसद्यनेत्रं तयत्तं कुरुता
वाजी सद्यं समदर्शनम्। तथा भगवता आस्थास्य
मानत्वात्। सद्यश्च समदर्शनम्। तयत्तश्च
कुरुता वाजी कविभिः परिकीर्तिता इति।

त्यागी

तयोर्नेत्रं नयनसाधनं नेतारं प्रवर्तकमिति
यावत्। एवं सर्वप्रकारेण सत्तात्मकं त्वं वयं
शरणं प्रपन्ना इत्यर्थः॥” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी॥

त्यागः, पुं, (तयज्+चञ्।) दानम्। इत्यमरः।
२। ७। २६॥ (यथा, रघुः। १। ७।

“त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्ताय मित-
भाषिणाम्॥”)

वर्धनम्। इति मेदिनी। गे, ८॥ (यथा,
मनुः। ८। ३८६।

“न माता न पिता न स्त्री न पुत्रश्चाय-
मर्हति॥”)

विवेकिपुरुषः। इति शब्दरत्नावली॥ सर्व-
कर्मफलविसर्जनम्। यथा,—

“काम्यानां कर्मणां न्यासं सञ्चासं कवयो विदुः।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्तथा विचक्षणाः॥

त्याग्यं दोषवद्वैकं कर्मे प्राहुर्मनीषिणः।
यज्ञदानतपःकर्मे न त्याग्यमिति चापरे॥

निश्चयं श्रद्धा मे तत्र त्यागे भरतसप्तमः।
त्यागो हि पुरुषस्याग्रः। त्रिविधः संप्रकीर्तितः॥

यज्ञो दानं तपः कर्मे न त्याग्यं कार्यमेव तत्।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्॥

एतान्यपि च कर्माणि सङ्गं त्वत्ता फलानि च।
कर्माणां नीति मे पार्थ। निश्चितं मतसुतमम्॥

नियतस्य तु सत्तास्यः कर्मणो नोपपद्यते।
मोहात्तस्य परित्यागस्तमसः परिकीर्तितः॥

दुःखमित्येव यत् कर्मे कायकेशभयात् तज्जेत्।
स त्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्॥

कार्यमित्येव यत् कर्मे नियतं क्रियतेऽर्जुन॥
सङ्गं त्वत्ता फलचैव स त्यागः सात्त्विको मतः॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १८। २-६॥
(त्रि, दाता। यथा, ऋग्वेदे। ४। २४। ३।

“मिथो यत्तागसुभयासौ अग्नन् नरः स्तोकस्य
तनयस्य सातौ॥”

“उभयास उभये यजमानाः स्तोतारश्च त्यागं
त्यागकर्तारं दातारमिन्नं अग्नन् उपगच्छन्ति॥”

इति सायनः॥)

त्यागिन्, जि, (त्यागेन निर्वृत्तः। भावप्रत्ययत्वादि-
भम्।) तयत्तः। त्यागेन निवृत्तः। इति आक-
रशम्॥

त्यागी, [न्] जि, (तयजतीति। तयज्+“सम्पृ-
चतुर्घाड्यमेति॥” ३। २। १४२। इति
घिनुङ्।) दाता। (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। २५६।

“त्यागिनि शूरे विदुषि च संसर्गवर्जिणे गुणी
भवति॥”)

शूरः। इति मेदिनी। ने, ७१॥ वर्धनश्रीलः।
यथा,—

“यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते॥”
इति भगवद्गीता। १८। ११।

कर्मफलत्यागवान्। यथा,—

“न हेष्टाकुशलं कर्म कुशलेनानुयज्यते।
त्यागो सत्तसमाधिरो मेधावी चित्तसंलग्नः॥

तपीया

न हि देहभृता शक्यं तत्तु कर्माण्यशेषतः।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां। १८। १०-११।

त्याग्यः, जि, (तय्यते इति। तयज्+कर्मेणि
यत्। “तय्येच।” इति ७। ३। ६६। इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या न कृतम्।) त्यागयोग्यः। वर्ध-
नीयः। यथा, प्रायश्चित्ततन्त्रे।

“तीरे प्रतियहत्याप्यस्याप्यो धर्मेण विक्रयः॥”
(यथा च देवीभागवते। १। ११। ५६।

“तारामयशुरक्ता च यथा न तु तथा गुरौ।
अशुरक्ता कथं त्वान्धा धर्मेतो न्यायतस्तथा॥”)

चक्र, इ ड गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-
त्यात्मं-सकं-सेट्।) दन्त्यवर्गादिः। इ, चङ्गते।

ड, चङ्गते। इति दुर्गादासः॥

चग, इ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-परं-
सकं-सेट्।) इ, चङ्गते। इति दुर्गादासः॥

चङ्गः, पुं स्त्री, (चङ्गति शोभादिकं गच्छतीति।
चङ्ग+अच्।) पुरविशेषः। इति त्रिकाङ्क-
शेषः॥

चद, इ सेट्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-परं-
अकं-सेट्।) दन्त्यवर्गाद्यादिः। इ, चङ्गते
तज्जम्। इति दुर्गादासः॥

चप, ऊ व मि ड द्विचि। इति कविकल्पद्रुमः॥
(भा-त्यात्मं-अकं-सेट्।) ऊ, अचपित् अचप।

व, चपा। मि, चपयति चापयति। ड, चपते।
द्विचि लज्जायाम्। इति दुर्गादासः॥

चपा, स्त्री पुं, (चप्यते इति। चप+“विङ्गिहा-
दिभ्योऽङ्।” ३। ३। १०४। इत्यङ्। तत-
टाप्।) लज्जा। इत्यमरः। १। ७। २३॥

(यथा, रत्नावल्याम्।
“नीचं वर्षवरेभ्योऽप्यगमनाभावादपास्य चपा-
मन्तः कश्चिकचुकस्य विशति आसादयं

वामनः॥”
चपते अनया अस्याः वा। करणे अपादाने
वा अङ्।) कुलटा। इति मेदिनी। पे, ७॥

कुलम्। कीर्तिः। इति शब्दरत्नावली॥

चपाकः, पुं, (चपते लज्जते इति। चप+“आकः
खजादेः॥” १। २९६। इति उणादिकोष-
टोकादृतच्छत्रात् आकः।) ज्ञेयविशेषः।
इत्युणादिकोषः॥

चपारखा, स्त्री, (चपायां रखेव। लज्जाश्चीन-
त्वादेव तथात्वम्।) वेष्टा। इति जटाधरः॥

चपिष्ठः, जि, (अयमेवामतिशयेन तृप्नः। तृप्न+
“अतिशयने तमविहृणौ॥” ५। ३। ५५।

इति इहम्। “प्रियस्थिरेति॥” ६। ४। १५७।
इति तृप्नस्य चप-आदेशः।) अतिलज्जितः।
इति सुगबोधम्॥

चपीयान्, [स्] जि, (अयमनयोरतिशयेन तृप्नः।
तृप्न+“द्विवचनविभक्त्योपपदे तरनीयस्तुनौ॥”
५। ३। ५७। इति ईयस्तुन्। “प्रियस्थिरेति॥”
६। ४। १०७। इति तृप्नस्य चपादेशः।)

अपु, औ, (अपते अपिच्छेन लज्जते इव । अप + "अपिच्छेन लज्जते" ।) उवा । १।११ । इति उः । औषकम् । रङ्गम् । इति मेदिनी ।
५, ६ । (यथा, मन्त्रम्) । १।५५ ।

"कनकभूषणसंयहोषितो
यदि मयिष्ठापुत्रि प्रतिबध्यते ।
न च विदौति न चाप्युपशोभते
भवति योजयितुर्वचनीयता ॥"

अपु, [व] औ, (अपते वधिं प्राप्य लज्जते इव । अप + "उच्" आत्मपादेः व तु कित् ।" १।४६० । इति उवादिशोषटीकाहृतकृपात् उच् ।) रङ्गम् । इत्युवादिशोषः । (यथा, यज्ञभाष-
प्रकाशे ।
"भौमे अपुः शनौ लौहं राहावशानि कौर्मे-
येत् ॥"

रङ्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

अपुकांटी, औ, (अपुवत् शुभा कर्कटी ।) अपुवी । इति राजनिर्घण्टः ।

अपुटी, औ, कम्पौ । इति रत्नमाला ।

अपुर्ल, औ, (अपते वधिर्व्यर्थेन लज्जते इव । अप + बाहुलकात् उजच् ।) रङ्गम् । इति भरतकृतविकल्पकोषः ।

अपुर्ल, औ, (अप + बाहुलकादुवः ।) रङ्गम् । इति भरतकृतविकल्पकोषः । अपुर्वीफलम् । श्रवा इति भाषा । तत्पर्यायः । कण्टकिफलम् २ सुधावाचम् ३ सुशीतलम् ४ । तल्लघुफल-
गुणाः । नीलत्वम् । वलतृकृभमदाहपितरक्त-
पित्तनाशित्वम् । खादुत्वम् । शीतलत्वम् । तत्पक्व-
फलगुणाः । अमलत्वम् । उष्णत्वम् । पित्तलत्वम् । कफवातनाशित्वम् । तद्वृद्धतृपकगुणाः । मृज-
लत्वम् । शीतलत्वम् । रुच्यत्वम् । पित्तासक्त-
नाशित्वम् । इति भावप्रकाशः । अस्य सामान्य-
गुणाः । खादुत्वम् । गुणत्वम् । विटम्बित्वम् । शीतलत्वम् । सुखप्रियत्वम् । रुच्यत्वम् । अति-
मृजलत्वम् । इति राजवल्लभः ।

अपुवी, औ, (अपुव + गौरादित्वात् ङीप् ।) कर्कटी । इति हेमचन्द्रः । ४।२५५ । (यथा,
"पटोलकौर्मावपुष्पात्तुः ॥"

इति हारीते प्रथमेऽध्याये दशमेऽध्याये ।)

दन्तवातानोऽपि पाठः ।

अपुर्व, औ, (अपते वधिर्योगेन लज्जते इव । अप + बाहुलकात् उवः ।) रङ्गम् । इति राज-
निर्घण्टः । कर्कटी । अस्य गुणा यथा,—
"बालं सुनीलं अपुर्वं तेषां पित्तहरं स्मृतम् ।
तत् पाकुपकफक्षीर्यमखं वातकफापहम् ॥"

इति सुश्रुते कृत्रयाने ४६ अध्याये ।)

अपुवी, औ, (अपुव + गौरादित्वात् ङीप् ।) महेन्द्रवाद्यौ । कर्कटी । जताविशेषः । श्रवा इति शीरा इति च भाषा । तत्पर्यायः । पीतपुष्पा २ काकाशुः ३ अपुकांटी ४ वज्र-
जना ५ कौषपना ६ सुन्दितजना ७ कण्टकी-
जता ८ सुधावाचा ९ । अस्याः फलस्य गुणाः ।

इत्यलम् । मसुरलम् । शिशिरलम् । शुक्ललम् ।
अमपिसविदाहार्मिवाग्निनाशित्वम् । वज्रवज-
दलत्वम् । काकाशुः । कण्टकीशुरपि पाठः ।
इति राजनिर्घण्टः । (अस्या अवहारो यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्याये ।

"अपुर्वीफलकलं वा सद्योर्न तल्लघुत्वम् ।
पिबेदस्यमं कलं यद्येवमधुमेव वा ॥")

अपुर्ल, औ, (अपुर्ल निपातनात् इत्य तः ।) अश्वम् । घनेतरदधि । इत्यमरटीकायां भरत-
कृतविद्याविनोदः । पातका इह इति भाषा ।

अपु, औ, (अपुर्वयवा यत् ।) अपु + "अपुर्वयवा
अपुर्वये तयप् ।" ५।२।४२ । इति तयप् ।
"द्विजिह्वा तयस्यायत्वा ।" ५।२।४३ ।
इति तयस्यायत् ।) अपुर्वयवम् । इति सुग-
वोधम् । तिन इति भाषा । (यथा, मनुः ।
२।७६ ।

"अकारवापुकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।
वेदज्यात् निरदुहत् भूर्भुवःस्वरितोति च ॥")

अपु, पु, (तरतीति । तृ + "तरतीर्षः ।" उवा ।
५।६६ । इति द्विः ।) त्रिसंख्या । तिन इति
भाषा । त्रिष्वदस्य बहुवचनान्तरूपोऽयम् ।
अस्य स्त्रीलिङ्गस्त्रीलिङ्गयो रूपे तिस्रः स्त्रीलिङ्ग-
इति आकरणम् । तद्वाचकानि यथा,—
कालः १ अक्षिः २ भुवनम् ३ गङ्गामार्गः ४
शिवचक्रः ५ गुणः ६ श्रीवारेखा ७ कालिदास-
काव्यम् ८ वलिः ९ अस्या १० पुरम् ११ पुष्क-
रम् १२ रामः १३ विष्णुः १४ अवरपादः १५ ।
इति कविकल्पलता । त्रिसंख्याविशिष्टे, त्रि ।
इत्यमरः ।

"तिस्रो भार्या विशालाश्च त्रयो भृत्याश्च बान्धवाः ।
भुवं वेदविवहाराश्च न ह्येते मङ्गलप्रदाः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डम् ।

अपी, औ, (अप + "टिप्तेति ।" ४।१।१५ ।

इति ङीप् ।) अकसामयकुर्वेदा एतन्नितयम् ।
इत्यमरः । १।६।३ । (यथा, मनुः । ७।४३ ।
"त्रेविद्येभ्यश्चर्यो विद्यात् दक्षनीतिश्च शास्त्रतीम् ।
आन्वीक्षिकीश्चात्मविदां वार्त्तारम्भांश्च
कीकतः ॥")

पुरन्ध्री । सुमतिः । इति विश्वः । सोमराजी-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । दुर्गा । यथा,—
"अग्नयजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापि वा ।
अयोति पठति लोके इडाहृष्टार्धसाधिनौ ॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

अपीतदुः, पु, (अपी वेदा एव तदुः शरीरं यत् ।
"अथा विद्याया भगवन्तं अपीमयं कर्ममात्मानं
यजन्ते ।" इति भागवतवाक्यात् । ५।२०।४ ।
अस्य तथालम् ।) कर्म्यः । इति ज्ञानाद्युषः ।

अपीधर्मेः, पु, (अथा वेदत्रयेण विहितो धर्मः ।)
अग्नयजुःसामां विधानम् । त्रिवेदोक्तकर्मम् ।
इत्यमरः । १।६।३ । (यथा, महाभारते ।
३।१५०।३२ ।
"वा वेदमैकता न स्यात्तत्र धर्मोऽस्ति ॥")

अपीतदुः, पु, (अपी वेदा एव तदुः शरीरं यत् ।
"अथा विद्याया भगवन्तं अपीमयं कर्ममात्मानं
यजन्ते ।" इति भागवतवाक्यात् । ५।२०।४ ।
अस्य तथालम् ।) कर्म्यः । इति ज्ञानाद्युषः ।

अपीधर्मेः, पु, (अथा वेदत्रयेण विहितो धर्मः ।)
अग्नयजुःसामां विधानम् । त्रिवेदोक्तकर्मम् ।
इत्यमरः । १।६।३ । (यथा, महाभारते ।
३।१५०।३२ ।
"वा वेदमैकता न स्यात्तत्र धर्मोऽस्ति ॥")

अपीतदुः, पु, (अपी वेदा एव तदुः शरीरं यत् ।
"अथा विद्याया भगवन्तं अपीमयं कर्ममात्मानं
यजन्ते ।" इति भागवतवाक्यात् । ५।२०।४ ।
अस्य तथालम् ।) कर्म्यः । इति ज्ञानाद्युषः ।

अपीतदुः, पु, (अपी वेदा एव तदुः शरीरं यत् ।
इति हेमचन्द्रः । १।४।७५ ।

अपीदधः, [न] त्रि, (अधिका दध इति कर्म-
धारयः । "अधिकाः ।" ५।२।४८ । इति
अयस् ।) अस्याविशेषः । १२ तिर इति भाषा ।
बहुवचनान्तोऽयम् । (यथा, मनुः । ६।१२६ ।
"इदं च दध धर्माय कर्मपाय अपीदधः ॥")
तत्संख्यायुक्तम् । इत्यमरः । तद्वाचकः ।
ताम्रलगुणः १ । इति कविकल्पलता ।

अपीदधः, त्रि, (अपीदधानां पूरयः । "तस्य
पूरये षट् ।" ५।२।४८ । इति षट् ।)
अपीदधानां पूरयः । इति आकरणम् । तिरह
इत्यादि भाषा । (यथा, रामायणे । २।७७।२२ ।
"अपीदधोऽयं दिवसः पितुर्भुक्तस्य ते विभो ।।
खावशेषाश्चिन्तये किमिह त्वं विजम्बसे ॥")

अपीदशी, औ, (अपीदध + टित्वात् ङीप् ।)
तिथिविशेषः । सा चन्द्रस्य अपीदधकलाक्रिया-
रूपा अपीदधकलाक्रियावच्छिन्नकालरूपा वा ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् । तत्र ज्ञातस्य फलं यथा,
"रूपान्वितः सार्वभौमः
सुखी च बाह्ये जननीप्रियश्च ।
सदालसः शिष्यगुणैकवेत्ता
अपीदशी जन्मतिथिर्यदि स्यात् ॥"

इति कीर्त्तिसूरीयः ।

इयं धर्मस्य तिथिः । इति वराहपुराणम् ।
अस, क इतौ । अये । निषेधे । इति कविकल्पलताम् ।
(पुरा-परं-सकं-सेट् ।) एतदाद्याश्चत्वारो रेष-
युक्ताद्याः । क, आसयति ऋगं यावः वधति
यज्ञाति निराकरोति वा इत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ।

अस, इ कि भाषि । इति कविकल्पलताम् । (पुरा-
पक्षे आ-परं-अकं-सेट् ।) इ, अंशते । कि,
अंसयति अंसति । भाषि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ।
अस, ई य भये । इति कविकल्पलताम् । (आ-
परं-अकं-सेट् । ईदित्वादिङ्गितः ।) ई,
अस्तः । न, असतुः तजसतुः । असति । इति
दुर्गादासः ।

अस, य ई भये । इति कविकल्पलताम् । (दिवा-
परं-अकं-सेट् । ईदित्वादिङ्गितः ।) य,
अस्यति । ई, अस्तः । इति दुर्गादासः ।

असं, औ, (अस्यति निमित्तस्मिन् इति । अस-
भये + चणर्थे कः ।) वनम् । इति चिकित्सा-
शेषः ।

असः, त्रि, (असतीति । अस भये + पञ्चाद्यच् ।)
जङ्गमः । इत्यमरः । १।१।७४ । (यथा,
महाभारते । १२।६।१९६ ।
"असुः प्रविहितो गच्छंस्त्रसस्यावरवर्जकः ॥")

असरः, पु, (असन्ति धातुनामनेकार्थत्वात् कृत्राणि
वेद्यन्त्यनेनेति । अस + बाहुलकात् अरन् ।)
तन्त्रवायोपकरव्यविशेषः । तासनी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । कृत्रवेष्टनम् २ । इत्यमरः । १।२।२४४
तसरः ३ । इति भरतः ।

त्राणा

जवरेखः, खी, ख्येभायाविशेषः । इति चिकाक-
शेषः ॥

जवरेखः, पुं, (जवचञ्चलात् भीत इव रेखः ।)

चिंशतुपरमाखपदिभागम् । स गवाक्षान्तर्गते
ख्येकिरखी इत्यति । तत्पर्यायः । अंखी २ ।

यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।

“जालान्तरगते ख्येकरे अंखी विलोक्यते ।

जवरेखसु चिन्नेयं चिंशता परमाखभिः ॥”

(इत्युक्तप्रयासकरेखः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।

“परमाखद्वयेनाख्यजवरेखसु ते जयः ॥”

तथाच मनुः । ८ । १३२ ।

“जालान्तरगते भागौ यत् ख्यं दृश्यते रजः ।

प्रथममन्तु प्रमायानां जवरेखं प्रचक्षते ॥”

असुरः, पुं, (जस्यतीति । जस भये + उरच् ।)

भीरकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिरिति ॥

जस्तः, जि, (जस भये + क्तः ।) भीतः । इति

जटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते । १।५।२६ ।

“प्रत्यक्षायां विमुक्तायां सुक्ता कोटिस्तथोत्तरा ।

शब्दः समभवद्द्वोरस्तेन जस्ताः सुराक्षरा ॥”

श्रीवे, खी । यथा,—

“सविरामं जितान्त्र एकं मृग्यन्तथापरे ।

शेषे त्रस्तं जितान्त्र देवसार इतीर्यते ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

जसुः, जि, (जस्यतीति । जस भये + “जसि-

यधिष्ठिचिपेः क्तुः ॥” ३ । २ । १४० । इति

क्तुः ।) जस्यशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ।

(यथा, भट्टः । ६ । ७ ।

“अतीतं खीमिचिन्ना त्रस्तं सघीर्षीं जसुमेकि-
काम् ।

विज्ञायामंस्त काकुत्स्थः जये चेमं सुदुर्लभम् ॥”

जा, इ पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां

आत्म-सक-अनिट् ।) जे इ पालन इत्यत्र

केचिददादौ जा पठ्यते । इति क्रमदीप्तरः ॥

इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥

जावं, खी, (जे + भावे क्युट् क्तो वा । शुद्धिदेति

पद्ये नत्वम् ।) रचयम् । (यथा, शाकुन्तले

१ अङ्के ।

“आर्णवायाय वः श्रद्धं न प्रहर्षमनागसि ॥”

जायते इति कर्त्तरि क्युः । रचिता । यथा,

महाभारते । १ । २३ । १८ ।

“त्वं प्रभासमभिप्रेतं त्वं नञ्जानमनुममम् ॥”

तथाच रवी । १५ । ३ ।

“अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन् न प्रजङ्गुः स्वतेजसा ।

जायाभावे हि प्रापाक्षाः कुर्वन्ति तपसो

ययम् ॥”

जायतेनेनेति करणे क्युट् । जवचम् । अखम् ।

यथा, महाभारते । ३ । १६८ । १४ ।

“दंशिता विविधैश्चरैर्विचिन्नासुधपाणयः ॥”

जायमानालता । रचिते, जि । इति मेदिनी ।

खी, १४ ।

जाया, खी, (जायते पालयतीति । जे + क्युः ।

टाप् ।) जायमाया । इति राजनिर्घण्टः ॥

वासः

जातं, जि, (जे + क्तः शुद्धिदेति नञ्भावात् ।)

रचितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ । (यथा,

मार्कण्डेये । ८४ । २२ ।

“जैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन

जातं त्वया समरमूर्द्धनि तेऽपि ज्ञता ।

नीता दिवं रिपुगणा भयमप्यपास-

मस्माकस्तुम्हसुरारिभवनमस्ते ॥”

भावे क्तः । १) रचयि, खी ।

जापुयं, जि, (जापुयि निर्वृतम् । जापुय + “तेन

निर्वृतम् ॥” ४ । २ । ६८ । इत्यम् ।) जापुय-

निर्मितम् । इति आकरयम् । (जापुयो विकारः ।

“जापुजतुनोः कृक् ।” ४ । ३ । १३८ । इत्यम्

दुगागमञ्च । रज्ज्व्य विकारः । इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥)

जायनी, खी, (जे + सन्पदादित्वात् क्तिप् । जां

जायं जयतीति । इ गतौ + शब् । यज्ञा, जे

इ पालने + क्तिप् आत्मनेपदी घातुरपि पर-

स्तेपदिमहतीति न्यायात् शब् । “उगितञ्च ।”

इति डीप् ।) जायमाणा जता । इत्यमरः । २ ।

४ । १५० ॥ (यथा,—

“जायनी तु वरा तित्ता सरा पितकपापहा ।

ज्वरद्वोगगुल्मार्शोभममूलविषप्रसूत ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जायकर्मो च ॥

जायमाणं, जि, (जायते इति । जे + कर्मणि

ज्ञानच् ।) रचयमाणम् । इति आकरयम् ॥

(यथा, अथर्ववेदे । ६ । ४ । १ ।

“त्वष्टा मे दैवं वचः पर्जन्यो ब्रह्मज्योतिः ।

पुष्टैर्भान्तृभिरदितिर्नु पातु नो दुष्टरं जायमाणं

सहः ॥”

जायमाणा, खी, (जायते इति । जे + ज्ञानच् ।)

जना इति बहुला इति च न्याता । तत्पर्यायः ।

वार्षिकम् २ जायनी ३ जलभद्रिका ४ । इत्य-

मरः । २ । ४ । १०५ ॥ ज्ञतञ्चा ५ जायमाणिका ६

जलभद्रा ७ सुकामा ८ वार्षिकी ९ गिरिजा १०

अनुजा ११ माङ्गल्याह्वा १२ देवजला १३

पालिनी १४ भयनाग्निनी १५ अयनी १६

रचणी १७ जाया १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुभद्राखी १९ भद्रनामिका २० । इति राज-

माणा । अख्य गुणाः । शीतलम् । मधुरत्वम् ।

गुल्मज्वरकफास्रभ्रमतृष्णाक्षयम्लानिविषहृदि-

विनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्त-

नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा,—

“पटोर्जं पिपुमईश्च दावीं कटुकरोहिणीम् ।

वज्राङ्कां जायमायाश्च दद्याद्भीषर्पशानये ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने एकादशोऽध्याये ॥)

जासः, पुं, (जास + भावे क्यप् ।) भयम् । इत्यमरः ।

१ । ७ । २१ ॥ (यथा आर्यासप्तशत्याम् । ३७६ ।

“प्रत्यक्षजितोऽपि सकपटकोपकटाक्षैर्भया-

हितस्तप्तः ॥

जासतरङ्गो यद्भीतः सदासरभवं प्रियः कच्छे ॥”

मखेदीवः । इति मेदिनी । से, ४ ॥

त्रिककु

जासदाखी, [वृ] जि, (जासं भवं ददातीति ।

दा + जिभिः ।) भयदाता । तत्पर्यायः । प्रजुरः

२ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४९ ॥

चिंशः, जि, (चिंशतु + “तस्य पूरयि चट् ।” ५ ।

२ । ४८ । इति चट् ।) चिंशतः पूरणः । इति

आकरयम् ॥ (यथा, तिष्ठादित्ये ।

“चिंशांशकस्तथा राशिर्भाग इत्यभिधीयते ॥”

चिंशकः, जि, चिंशतुचकः । सन्पदार्थे चक-

प्रत्ययः । इति सुपशधाकरयम् ॥ (चिंशता

क्रीतः । चिंशतु + “विश्रुतिचिंशतां च्चुन-

संज्ञायाम् ॥” ५ । १ । २४ । इति अर्थज्ञायां

च्चुनु । चिंशतुसंज्ञकप्रयोगे क्रीतः । इति

सिद्धान्तकौमुदी ॥)

चिंशतु, खी, (जयोदशतः परिमाणमख्य । “पद्वि-

चिंशदिति ॥” ५ । १ । ५६ । इति निपातनात्

साधुः ।) संख्याविशेषः । चिंश इति भावा ।

एकवचनान्तोऽयम् । चिंशद्वये चिंशतौ ।

चिंशतो बहुव्ये चिंशतः । इति आकरयम् ॥

(यथा, मनुः । १ । २२ ।

“निमेवा दश चाष्टौ च काष्ठा चिंशतु ताः कलाः ।

चिंशतुकला सुहृन्तः स्यादहोरात्रमनु तावतः ॥”

चिंशतुपञ्च, खी, (चिंशतुसंख्यानि पञ्चाधि

दशानि यस्य ।) कुतुदम् । इति शब्दमाणा ॥

जिकं, खी, (जयाणां सङ्गः । “संख्यायाः संज्ञा-

सङ्गश्चवाध्यनेयुः ॥” ५ । १ । ५८ । इति कम् ।)

पृष्ठवंशाधरः । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ ॥ (यथा,

माघे । १२ । १० ।

“नस्या यद्भीतोऽपि ध्रुवन्विषाणयो-

युगं सङ्कतकारविर्वर्तितत्रिकः ॥”

जयम् । इति मेदिनी । के, २६ ॥ (यथा,

मनुः । ७ । ५१ ।

“दृष्टस्य पातनश्चैव वाक्पादस्यार्थदूषयि ।

क्रोधचेऽपि गये विद्यात् कष्टमेतन्निकं सदा ॥”

चिपयसंज्ञानम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥

जिफला । जिकटु । जिमदः । यथा, सुखबोधे ।

गुरुचौसारसंयुक्ताजिजयसमन्वयात् ।

वातरक्तं निहन्त्यासु सर्वरोगहरत्वयः ॥”

(तृतीयेन रूपेण यद्भवं यस्य । तृतीय +

“तावतिथं यद्भवमिति जुगम् ॥” ५ । २ । ७७ ।

इति कम् पूरणप्रत्ययस्य च कृक् । तृतीयेके,

जि । यथा, मनुः । ८ । १४२ ।

“द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम् ।

मासस्य दृष्टिं यद्भीयात् वक्राङ्गामनुपूर्वञ्च ॥”

जिककुतु, [वृ] पुं, (जौषि ककुतु-सङ्गशानि अज-

तुल्याणि प्रज्ञाणि यस्य ।) जिकूटपर्वतः ।

इत्यमरः । २ । १४२ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे ।

३ । १ । ३ । १२ । “यच्च वा इन्द्रो वृषमहं-

स्तस्य यदस्यावीर्यं शिरिं जिककुदमकरोत् ॥”

विष्णोर्नामविशेषः । यथा, महाभारते । १२ ।

३४२ । ६० ।

“तथेवाहं जिककुदो वाराहं रूपमास्थितः ।

जिककुल्येव विख्यातः शरीरस्य प्रमापयात् ॥”

त्रिकायः

दशराजवाच्यप्रविशः । यथा, तैत्तिरीय-
वृत्तायाम् । ७ । २ । ५ । २ ।

“त्रिकायुद्धना एव यन्तो यद्दशराजः कञ्जुतप-
दशः कञ्जुदेवविशः कञ्जुतपविशो य एवं
विद्वान् दशराजेव यन्ते त्रिकायुद्धेव समानावा
भवति ॥”)

कटः, पुं, (नीम् वातपित्तश्लेष्मदीषान् कटति
नाशयतीति । कट + क्त्वा ।) गोचुरकः । इति
शब्दरत्नावली ॥

कटः, स्त्री, (जयाणां कटूनां मुखीमरीचपिण्ड-
कीनां समाहारः) । मिश्रितमुखीमरीचपिण्डः ।
तत्पर्यायः । अत्रयम् २ अत्रयम् ३ । इत्यमरः ।
२ । १० । १११ । कटुत्रयम् ४ कटुत्रिकम् ५ ।
अस्य गुणाः । दीपनत्वम् । आसकासलगामय-
गुणमेहकफस्यौषधेदः श्लेष्मदीपनसनाशिलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।

“विचोपकुल्या मरिचं चयं त्रिकटु कथ्यते ।
कटुत्रयम् त्रिकटु अत्रयं चोपकुल्यते ॥
अत्रयं दीपनं हन्ति आसकासलगामयान् ।
गुणमेहकफस्यौषधेदः श्लेष्मदीपनवान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

त्रिकण्ड, स्त्री, (जयाणां कण्डानां दृढत्वविदमनी-
दुष्प्रकार्याणां समाहारः ।) मिश्रितदृढत्ववि-
दमनीदुष्प्रकार्याण्ययम् । तत्पर्यायः । कण्ड-
कारीत्रयम् २ कण्डकत्रयम् ३ । इति राज-
निर्घण्टः ॥

त्रिकण्डः, पुं, (नीलि कण्डानि कण्डकानि यस्य ।)
गोचुरकः । इति शब्दरत्नावली ॥ पञ्चगुप्तद्वयः ।
इति शब्दचक्रिका । तैकांटाविच इति भाषा ।
मत्स्यभेदः । टेङ्गरा इति भाषा । अस्य गुणाः ।
पित्तकफनाशिलम् । रूक्षत्वम् । अग्निदीपन-
त्वम् । लघुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
(पर्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“त्रिकण्डः स्थलशृङ्गाटो गोकण्डोऽथ त्रिकण्डकः ।
त्रिपुटः कण्डकफणः अर्द्धा गोचुरः चुरः ॥”)

त्रिकण्डकः, पुं, (नीलि कण्डकानि यस्य ।) लघु-
गर्गमतस्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोचुरक-
वृत्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२२ ॥ (यथा,—
“त्रिकण्डः स्थलशृङ्गाटो गोकण्डोऽथ त्रिक-
ण्डकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

त्रिका, स्त्री, (तिस्रोऽक्षयो यस्याः । “संख्यायाः
संज्ञासङ्ख्यावाच्यनेषु च ॥” ५ । १ । ५८ । इति
कन् । तत्तट्पा ।) जूषोपरिख्यपट्टप्रानभागः ।
भूमिद्वयपट्टम् । इत्यमरः ॥ जूषस्य संमीपे
रन्ध्रधारकार्यं त्रिखिदावयनम् । इति खामी ॥
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

त्रिकायः, पुं, (त्रिं आध्यात्मिकाधिभौतिकौधि-
दैविकदुःखत्रयं अयति गच्छत्यस्मादिति । अय
मतौ + अपादाने चण् । यद्वा, त्रिकं त्रिकाल-
मयति वेत्तीति । अय + क्त्वा ।) वृद्धः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १४८ ॥

त्रिकूटः

त्रिकाविकं, स्त्री, (कर्षायं हितम् कार्विकम् ।
जयाणां कार्विकाणां समाहारः ।) मिश्रित-
नागरातिविशतुल्यकचक्रम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

त्रिकालशः, पुं, (त्रिकालं वर्तमानातीतभवि-
ष्यतुकालविवरणं जानातीति । त्रा + “आतो-
ऽनुपसर्गे कः ॥” १ । २ । १ । इति कः ।) वृद्धः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥ सर्वज्ञे, त्रि ॥
(यथा, दृष्टवृत्तायाम् । १७ । १ ।

“युद्धं यथा यद्वा वा भविष्यदादिदृश्यते त्रिका-
लज्ञेः ॥”)

त्रिकालदर्शी, [नृ] पुं, (त्रिकालं वर्तमानातीत-
भविष्यद्रूपं पश्यतीति । दृश् + श्रिणिः ।) ऋषिः ।
इति जलायुधः ॥ भूतभविष्यद्वर्तमानवेत्तरि, त्रि ॥
(यथा, दृष्टवृत्तायाम् । २१ । ४ ।

“प्रध्वंसिष्यपि कावे त्रिकालदर्शी कर्तो
भवति ॥”)

त्रिकालवितु, पुं, (त्रिकालं वेत्तीति । विद् +
क्तिप् ।) वृद्धः । इति जलायुधः ॥ त्रिकालज्ञे, त्रि ॥
त्रिकूट, स्त्री, (त्रिकूटः पर्वतः उत्पत्तिस्थानत्वे-
नाख्यस्येति अर्थे आदित्वादच् ।) विन्मुक्तवयम् ।
सासुद्रलवणम् । इति रत्नमाला ॥

त्रिकूटः, पुं, (नीलि कूटानि शृङ्गाणि यस्य ।)
पर्वतविशेषः । यक्षोपरि लङ्का । (यथा, रामा
यणे । ५ । २ । १ ।

“स वागरमनादुष्यमतिक्रम्य महावनः ।

त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः सख्यो ददर्श ह ॥”)

तत्पर्यायः । त्रिकूटम् २ । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥

सुवेणः २ त्रिमुकुटः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिजङ्गः ५ । त्रिजङ्गुकः ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (अयम् पीठस्थानागमन्यतमः । अत्र

भगवती रुद्रसुन्दरीरूपेण विराजते । यथा,

देवीभागवते । ७ । ३० । ६६ ।

“नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी ॥”)

चीरोदसमुद्रतीरस्थपर्वतः । यथा,—

“सर्वरत्नमयः श्रीमान् त्रिकूटो नामः पर्वतः ।

सुतः पर्वतराजस्य सुमेरोर्भास्करदुतेः ॥

चीरोदणलवीथ्या यो धौतामलप्रज्ञातलः ।

उत्थितः सागरं भित्त्वा देवर्षिगणसेवितः ॥

अधरोभिः परिदृतः श्रीमान् प्रसवणाकुलः ।

गन्धर्वैः किन्नरैश्चैः सिद्धचारणपद्मैः ॥

विद्याधरैः सपत्नीकैः संयुतेषु तपस्विभिः ।

नगह्रीपिगलेनैव वृतगणो विराजते ॥

पुष्पामैः कर्णिकारैश्च विष्णुमलकपाटलैः ।

चतुर्निभकदम्बैश्च चन्द्रनागवृक्षचम्पकैः ॥

शालेक्षालेक्षमालैश्च शरणाङ्गनपिण्डैः ।

तथानैर्बिम्बैर्वृक्षैः सर्वतः समलङ्कृतः ॥

नानाघातलङ्कितैः शृङ्गैः प्रखण्डैः समन्ततः ।

शोभितो रुचिरप्रख्यैश्चिभिर्न्यैश्च वातुभिः ॥

नगैः शाखानगैः सिंहैर्नैतज्जैश्च सदामदैः ।

जीवजीवकसंयुतैश्चकोरश्लिखनादितैः ॥

तस्यैकं काचनं शृङ्गं सेवते यद्विवाकरः ।

त्रिखट्टो

नावापुष्यसमायुक्तं नामागन्वाधिवासितम् ॥

द्वितीयं राक्षसं शृङ्गं सेवते यद्विवाकरः ।

पाण्डुरानुद्वर्काश्च तुभारचयचक्रिभम् ॥

बलेनजीलवैदूर्यतेजोभिर्भासयन् दिशः ।

हृतीवं ब्रह्मवदनं प्रहृष्टं शृङ्गसुतम् ॥

न तत् हतज्ञाः पश्यन्ति न दृश्यन्ति न नास्ति काः ।

नातप्रतपसो लोके ये च पापकृतो जनाः ॥

तस्य वातुमतः पृष्ठे सरः काचनपङ्कजम् ।

कारकवसमाकीर्णं राजहंसोपशोभितम् ॥

गजो ह्यचलसंकाशो मदाक्षजितलोचनः ।

हृषितः पातुकामोऽवावतीर्णश्च तन्जलम् ॥

स लीनः पङ्कजवने यूथमध्यगतचरन् ।

यद्वीतस्तेन रौद्रेण यादृश्यासक्तचक्रिणा ॥

गवङ्मुखो जगन्नाथो लोकाधारस्तपोधनः ।

यादृश्यस्तं गजेन्द्रं तं तच्च आहं जलाश्रयात् ॥

उज्ज्वलपद्मेयाम्ना तरसा मधुसूदनः ।

स्थलस्थं दारयामास आहं चक्रेण माधवः ॥

मोक्षयामास नागेन्द्रं पापेभ्यः शरणागतम् ॥”

इति वामनपुराणम् ॥

(चोटकविशेषः । यथा, नकुलकृतान्धचिकित्-
सिते । ४ । ६ ।

“त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्णा अधरोत्तराः ।

त्रिकूटः स परिज्ञेयो वाजिदृष्टिकरः परः ॥”)

त्रिकूटलवणं, स्त्री, (त्रिकूटं सासुद्रलवणं त्रिकूटम् ।)

त्रोणीलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिकोणं, स्त्री, (त्रयः कोणा यस्य ।) योगिनी ।

इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (कामरूपपीठ-
विशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ।

“करतोयां समारम्भ यावद्विष्णुकरवासिनी ।

श्रुतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्वसिद्धिदम् ॥”)

लयात् नवपञ्चमलम् । इति दीपिका । (त्रिभुज-
श्लेषभेदः । इति लीलावती ।) अत्र, त्रि ।

त्रिकोणवस्त्रं यथा । हलः १ शिवचक्रः २

कामाख्या ३ वङ्गिणलम् ४ एकारः ५ वज्रम्

६ शृङ्गाटम् ७ शकटादि ८ योगिनीः ९ । इति

कविकल्पलता ॥

त्रिकोणफलं, स्त्री, (त्रिकोणं त्रयसं फलं यस्य ।)

शृङ्गाटकम् । इति भावप्रकाशः ॥

त्रिचारं, स्त्री, (जयाणां चाराणां समाहारः ।)

चारत्रयम् । मिश्रितसर्जिकाचारयवचार-

टङ्कणचारानि । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

वैद्यकरसेनसारसंयुते नारयणसारवाधिकारे ।

“सर्जिका टङ्कणचैव यवचार उदाहृतः ॥”)

त्रिचुरः, पुं, (नीलि चुराणीवायानि यस्य ।)

कोकिलाचट्टयः । इति रत्नमाला ॥ कुलेखारा

इति भाषा ॥

त्रिखं, स्त्री, अत्रयम् । इति शब्दचक्रिका ॥

त्रिखट्टं, स्त्री, त्रिखट्टाणां समाहारः । खट्टा-

त्रयम् । इत्यमरः । १ । ५ । ४१ ॥

त्रिखट्टी, स्त्री, (त्रिखट्टाणां समाहारः ।

“द्विगोः ।” ४ । १ । २१ । इति डीप् ।) त्रिख-

ट्टम् । इत्यमरः । १ । ५ । ४१ ॥

त्रिगुणः, पुं, (त्रयाणां धर्माधिक्यमाणां गणो वर्गः।) त्रिगुणः। धर्माधिक्यमाणाः। इत्यमर-टीकायां नीलकण्ठः॥ (यथा, किराताज्जुनीये। १।११।

“गुणाशुरागादिषु सख्यमीयिषा-
न्न वाधतेऽस्य त्रिगुणः परस्परम्॥”)

त्रिगुणः, पुं, (त्रयो गतां यच्च।) देशविशेषः। लाहोराख्यदेशैकभागः। तत्पथ्यायः। जाल-
न्धरः २। इति हेमचन्द्रः। ४।२४॥ (देशो-
ऽयं कूर्मविभागे उत्तरस्यासुक्तः। यथा, इहत्-
वंहितायाम्। १४।२५।

“उत्तरतः कोनासः” इत्युपक्रम्य,—

“त्रिगुणतुरगाननाम्बुसुखाः॥”

इत्युक्तवान्॥

तद्देशस्ये पुं भूम्नि। (यथा, महाभारते। २।
२७।१८।

“ततस्त्रिगुणाः कौन्तेयं दार्ढ्याः कोकनदास्तथा।
चन्द्रिया बहवो राजसुपावर्गान् सन्धुः॥”)

गणितान्तरम्। इति मेदिनी। ते, ११३॥

त्रिगुणकः, पुं, (त्रिगुणं एव। स्तार्ये कन्।)

त्रिगुणदेशः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्रिगुर्ता, स्त्री, (त्रयो गतां यस्याः।) चुर्चुरिका।

(त्रयो बहवो गता इव योनिद्वाराणि यस्याः।)

कासुकाङ्गना। इति मेदिनी। ते, ११३॥

त्रिगुर्तिकः, पुं, (त्रयो गताः सन्ति यच्च। त्रिगुर्त

+ बहुलवचनात् ठन्।) त्रिगुर्तदेशः। इति
भूरिप्रयोगः॥

त्रिगुणं, स्त्री, (त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां गुणानां
समाहारः।) सत्त्वरजस्तमसि। इति श्रीभाग-
वतम्॥ (प्रधानः। यथा, भागवते। ४।२४।२८।

“यः परं रहस्यं साक्षात्त्रिगुणाणां वसंहितात्॥”

“रहस्यः स्रज्यात् त्रिगुणात् प्रधानात् जीव-
संहितात् पुरुषाच्च परम्॥” इति तट्टीकायां

स्वामी॥) त्रयाणां पुरुषे गुणत्रययुक्ते च त्रि।
(यथा, मनुः। १।१५।

“महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च।
विषयाणां ग्रहीतृणि श्रूयैः पञ्चेन्द्रियाणि च॥”

त्रयो गुणा आहतयो यस्य। त्रिभिर्गुणिते।
यथा, रघुः। २।२५।

“सप्त सतीयुक्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य॥”)

त्रिगुणा, स्त्री, (त्रयो गुणा यस्याः।) दुर्गा।

यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये।

“पदैक्षिभिर्नानिर्वहो रागादिष्विषदाय वा।

उत्पत्तिस्थितिनाशश्च रजादित्रिगुणा मता॥”

(तथाच देवीभागवते। १२।६।६५।

“त्रिगुणा त्रिपदा तन्त्रीकुलवी तद्व्यातवः॥”

खनामख्यातो नीलमदः। इति तन्त्रसारः॥

त्रिगुणास्ततं, त्रि, (त्रिगुणं कर्षणं क्षतम्। त्रिगुण

+ क्षतम्। “संख्यायाश्च गुणान्तायाः।” ५।

४।५६। इति ङाच्।) वारज्यज्जट्टिजम्।

इत्यमरः। १०।६।६॥

त्रिगुटा, स्त्री, (त्रिसो जटा यस्याः।) राक्षसी-
विशेषः। यथा,—

“सीतां ताभिरनाम्नाभिर्दृष्टा सन्तर्जितां तदा।

राक्षसी त्रिगुटा दृष्टा प्रजुहा वाक्यमब्रवीत्॥”

इति रामायणे सुन्दरकाण्डे २७ अध्यायः॥३॥

विष्णुहृत्तः। यथा, ज्ञानभैरवतन्त्रे ६ पटोके।

“श्रद्धा देवि! प्रपश्यामि रश्मिं त्रिगुटोत्तमम्।

पञ्च ब्रह्ममयं देवि! अमृतं वरवर्णिनि॥

श्रीशैलशिखरे जातः श्रीपलः श्रीनिकेतनः।

विष्णुप्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा॥

ब्रह्मविष्णुशिवः पञ्चे कृत्स्नश्च शक्तिरूपिणी।

कृत्स्नस्ये तु वक्षं स्यात् पञ्च ब्रह्म त्विदं प्रिये॥

एकश्च त्रिगुटापत्रैर्हरं वा हरिमर्षयेत्।

केवल्यं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः॥”

अन्यत्र विष्णुशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (भगवती। सा च

गायत्रीस्वरूपा। यथा, देवीभागवते। १२।६।७८।

“त्रिगुटा तिसिरी त्र्यम्बा त्रिविधा तद्व्यासतिः॥”)

त्रिजातकं, स्त्री, (त्रिगुणितं जातं सुगन्धिद्रव्य-
रूपम्। ततः स्तार्ये कन्।) मिलितगुण-
त्वगोलापत्राणि। यथा,—

“गुणादित्रिभिर्बहिर्दं त्रिजातं त्रिसुगन्धिकम्।

चातुर्जातं सनागन्तु इयं वातकपापहम्॥”

अपि च।

“त्वगोलापत्रकेस्तुल्यैस्तुगन्धि त्रिजातकम्।

नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते॥”

इति राजनिर्घण्टः॥

(अस्य लक्षणपर्याया यथा,—

“त्वगोलापत्रकेस्तुल्यैस्तुगन्धि त्रिजातकम्।

तद्वयं रेचनं रुचं तीक्ष्णोष्णं सुखगन्धवत्।

जडुपित्तामिहृदयं कषवातविषापहम्॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥

त्रिगुं, स्त्री, (तृण + पृथोदरादित्वात् साधुः।)

तृणम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, तृण-
शब्दयुत्पत्तौ उज्ज्वलदत्तः। ५।८।

“रेफकारसंयुक्तमयुत्पत्तं शब्दान्तरमस्ति।

‘उन्त्विप्रत्रिगुपत्रांशुविहगः सौम्यखनः’

पूजितः।

इति वराहः॥”)

त्रिगुता, स्त्री, (त्रिगुं स्यानेषु गता। “पूर्वपदात्

संज्ञायामगः।” ८।४।३। इति ङानम्।)

घनुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, माघे।

१६।६१।

“खगुलेराप्रफलप्राप्तेरास्तस्य गजिका इव।

कासुका इव नालीकास्त्रिगुताः सङ्घातुचक्षुः॥”

त्रिगुल्य भावः। त्रिगुं + तत्।) त्रिगुल्यश्च।

(त्रिगुं स्यानेषु गते, त्रि। यथा, रामायणे।

६।२०।२८।

“भिन्नमुष्टिपरिध्वस्तं त्रिगुलं यस्मिन्नस्त्रितम्।

बाणपातान्तरे रामः पतितं पुरुषवर्धनम्।

श्रयानं लघ्व्यं दृष्ट्वा निराशो जीवितेऽभवत्॥”)

त्रिगुणिकेतः, पुं, (त्रिगुणस्त्रितो नाविकेतोऽभि-
र्धेन। पूर्वपदादिति ङानम्।) यक्षुर्धेक-

देशो यक्षः। तद्देशाध्यायी। (यथा, मनुः।
३।१८५।

“त्रिगुणिकेतः पञ्चाभिस्त्रितुषाः वक्षुर्धेवित्॥”

“त्रिगुणिकेतः अज्युर्वेदभागस्तुतश्च तद्-
योगात् पुरुषोऽपि त्रिगुणिकेतः॥” इति तट्टी-

कायां कुक्कुभट्टः॥ नारायणस्य नामविशेषः।

यथा, महाभारते १२।३३८।४।

“पञ्चाने! त्रिगुणिकेत! वक्षुर्धेवित्॥”)

त्रितयं, स्त्री, त्रयो त्रयाणां समाहारः।

तत्तत्रयम्। इत्यमरः। ३।५।४१॥

त्रितयं, स्त्री, (त्रयोऽवयवा अस्त्य। त्रि +

“संख्याया अवयवे तयम्।” ५।२।४२।

इति तयप्।) त्रयम्। इति आकरबन्धम्॥

(यथा, महाभारते। १३।१११।१८।

“धर्मेष्टार्यश्च कामश्च त्रितयं जीविते पञ्चम्।

एतन्नयमवाप्तव्यमधर्मपरिवर्जितम्॥”

त्रिप्राकारे, त्रि। यथा, पञ्चदश्याम्। १।४६।

“त्रितयीमपि तां सुखा परस्परविरोधिनीम्।

अखण्डं वसिदानन्दं महापावनेन लभ्यते॥”)

त्रिदण्डः, पुं, (त्रिदण्डं चतुरङ्गुलगोवालवैष्टना-

दन्त्योन्मसमन्तं अख्यस्येति। अर्धशब्दादित्वा-

दच्।) सप्तग्रासान्नमः। यथा,—

“यस्त्वसंयतवर्गः प्रसज्येन्नियसारथिः।

ज्ञानवेराग्यरहितस्त्रिदण्डस्तुपजीवति॥”

इति श्रीभागवतम्॥

(त्रयाणां दण्डानां समाहारः। यतित्रिदण्डे,

स्त्री। यथा, महाभारते। १२।३००।५५।

“सप्तग्रास्यास्य रात्र्यस्य त्रिदण्डस्यैव तिष्ठतः।

अन्त्योन्मसमन्तं अख्यस्येति। अर्धशब्दादित्वा-

दच्।) सप्तग्रासान्नमः। यथा, मनुः। १२।१११।

“त्रिदण्डमेतन्निषिध्य सर्वभूतेषु मानवः।

कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति॥

“सत्त्वमात्रा शरीरश्च त्रयमेतन्निदण्डवत्।

लोकान्तिष्ठति संयोगात्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम्॥”

इति चरके कृत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये॥

त्रिदण्डी, [न] पुं, (त्रिदण्डमख्यस्येति। इतिः।)

त्रिदण्डधारियतिः। (यथा, महाभारते। १२।

३२०।८।

“तथा जगदिदं क्षतुर्धमैकतया मिथिलेश्वरः।

तत्र तत्र भ्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदण्डिभिः॥”)

कायवाङ्मनोदण्डयुक्तः। इति श्रीभागवतम्॥

(यथा, मनुः। १२।१०।

“वाग्दण्डोऽयं मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च।

यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डोऽति व उच्यते॥”)

यज्ञोपवीतम्। इति लोकप्रसिद्धिः॥

त्रिदणा, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि दणानि पञ्चानि

यस्याः।) गोधापदौ जता। इति जटाधरः॥

त्रिदणिका, स्त्री, (त्रीणि दणानि यस्याः। कापि

अत इत्यम्।) चर्मकवा। इति शब्दचन्द्रिका॥

त्रिदशः, पुं, (तृतीया यौवनास्था दशा यस्याः।

त्रिदश्याश्च त्रिभागवत् तृतीयार्धकता। यद्वा,

तिस्रो जन्मसंख्याविनाशाख्याः न तु मत्तर्गनामिव

त्रिदिवः

दृष्टिपरिणाममयाः दशा यस्य । यद्वा, चीन् तापान् दशति नाशयतीति । दन्श + क्लविसुजादित्वात् कः पृषोदरादित्वात् नलोपः । यद्वा, आधिकाक्षिरावृत्ताच्च दश परिमाणमस्य । समासे ङच् । शाकपायि-वादिबत् मध्यलोपः ।) देवः । इत्यमरः । १।१।७॥ (यथा, महाभारते । १।५।१६। “नवसत् परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह ॥” ते च अर्का द्वादश १२ रुद्रा एकादश ११ वसवोऽष्टौ = विष्णुदेवौ द्वौ २ सप्तदायेन त्रय-क्षिप्रत् ३३ । क्षिप्रत् परिमिते, त्रि । यथा, महाभारते । १।११३।२१।

“ततः स कौवरो राजा विह्वल

त्रिदशा निशाः ॥”)

त्रिदशदीर्घिका, स्त्री, (त्रिदशानां देवानां दीर्घिका ।) खगोलः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४७॥

त्रिदशमञ्जरी, स्त्री, (त्रिदशप्रिया मञ्जरी यस्याः ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः । (तुलसीशब्देऽस्या गुणादयो आस्त्राताः ।)

त्रिदशायुधं, स्त्री, (त्रिदशानां देवानां आयुधम् ।) वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिदशारिः, पुं, (त्रिदशानामरिः शत्रुः ।) असुरः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिदशालयः, पुं, (त्रिदशानां देवानां आलयः ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १।१।६॥ (यथा, महाभारते । १।७६।६६।

“गुरोर्द्वय सकाशे तु दशवर्षशतानि सः । अमुष्मातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम् ॥” सुमेरुपर्वतः । इति हलायुधः ॥

त्रिदशावासः, पुं, (त्रिदशानां सुराणां आवासो वासस्थानम् ।) स्वर्गः । इति हलायुधः ॥

त्रिदशाहारः, पुं, (त्रिदशानां आहारः ।) अष्ट-तम् । इति हलायुधः ॥

त्रिदशेश्वरी, स्त्री, (त्रिदशानामिन्द्रादिदेवाना-मौश्वरी ।) दुर्गा । यथा,—

“सुराङ्गास्त्रिदशा देवा नन्दिनी दुम्भभिर्मेता । तेषाञ्च वन्दिनी नन्दो ईशत्वात् त्रिदशेश्वरी ॥” इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ७२ । “तपयी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ॥”)

त्रिदिनसृक्, [ङ] पुं, (त्रिदिनं चान्त्रदिनत्रयं सृशतीति । सृश् + क्तिप् ।) अष्टकशयः । यथा, “तिष्यन्तद्वयमेको दिनवारः सृशति यत्र तद्-भवत्यवमदिनम् । त्रिदिनसृक् दिनत्रयसृशना-दङ्कः ।” इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

त्रिदिवः, पुं, (त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा दीव्यन्तेति । दिव + “हलच् ॥” ३ । २ । १२१ । इति घञ् ।) संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः । यद्वा, दीव्यन्तीति दिवाः । इगुपधत्ते कः । त्रयः सत्त्वरजस्तमो-रूपाः दिवाः क्रौञ्चका विनासका इत्यर्थः यत्र । “द्वतीया द्यौर्त्रिदिवः । चतुर्थे कविधानं दृष्टि-

६५७

त्रिधातुः

विषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रिभागवत् ।” इति त्रिमुपासकघटीकायां भक्तिनाथः । १ । ३६ ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १।१।६॥ (यथा, मनुः । ६ । २५३ ।

“रक्षणादार्यवृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात् । नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥”)

स्त्री, आकाशः । इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिदिवा, स्त्री, नदीभेदः । इति मेदिनी । वे, ३७॥ (यथा, मत्स्यपुराणे । ११३ । ३१ ।

“त्रिभामा ऋषिपुत्र्या च इक्षुदा त्रिदिवा-चला ॥”)

त्रिदिवेशः, पुं, (त्रिदिवस्य स्वर्गस्य ईशः ।) देवः । इत्यमरः । १।१।७॥

त्रिदिवोद्भवा, स्त्री, (त्रिदिवादुद्भवो यस्याः ।) स्थूलैका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । स्वर्गोद्भवमात्रे, त्रि । इति श्रुतपत्तिशब्दोऽर्थः ॥)

त्रिद्वक्, [ङ] पुं, (तिस्रः द्वयो नेत्राणि यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११०॥

त्रिदोषं, स्त्री, (त्रयाणां दोषानां समाहारः ।) दोषत्रयम् । वातपित्तकफरूपम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

त्रिदोषजः, त्रि, (त्रिदोषाज्जायते इति । जन + “पञ्चम्यामजातौ ।” ३ । २ । ६८ । इति ङः ।)

त्रिदोषजनितः । सन्निपातरोगः । यथा,—

“चिरञ्ज्वरे वातकफोष्ण्ये वा त्रिदोषजे वा दृग्मलमित्रः । किराततिक्तादिगणः प्रयोष्यः शुद्धार्थिने वा त्रिदोषा विमिश्रः ॥” इति चक्रपाणिदत्तः ॥

(“दृष्ट्वा त्रिदोषणं चोरं ज्वरं प्राणायपहारकम् । तस्मादादौ कफस्यास्य शोधनं परिकीर्तितम् ॥ न कुर्यात् पित्तशमनं यदीष्टेदात्मनो यशः । कफो वातो बलीयास्तु सद्यो हन्ति रुजातुरम् ॥ लङ्घनं वमनं वारि षोषनं स्यात्त्रिदोषजे । त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ॥ लङ्घनञ्च सप्तद्विंश्चाल्वा दोषवलावलम् । कफं विशोषितं ज्ञात्वा ततो वातनिवारणम् ॥ पित्तसंशमनं कार्यं ज्ञात्वा पित्तस्य कोपनम् । शोधनीयौ वातकफौ न तु पित्तं विनाशयेत् ॥” इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

त्रिधा, अ, (त्रि + “संख्याया विधार्थे धा ।” ५ । ३ । ४२ । इति धा ।) त्रिप्रकारः । इति सुम्बोधम् ॥ यथा, वराहपुराणे ।

“नारायणः परो देवः सत्त्वरूपो जनार्दनः । त्रिधात्मानं स भगवान् ससर्ज परमेश्वरः ॥” (यथा, महाभारते । १३ । १४१ । ७८ ।

“धर्मैर्गार्थः समाहार्यो धर्मैर्लब्धं त्रिधा धनम् । कर्मेयं धर्मपरमं भागवेन प्रयत्नतः ॥”)

त्रिधातुः, पुं, (त्रीन् धर्मार्थकामान् दधाति पुष्पा-तीति । धा + तुन् ।) गणेशः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (त्रयाणां धातूनां समाहारः ।) धातु-त्रये, स्त्री ॥

त्रिनेत्र

त्रिधामा, [न] पुं, (त्रीणि भूरादीनि सत्त्वा-दीनि वा धामानि स्थानानि यस्य ।) विष्णुः । (यथा, सुक्लन्दमालायाम् । ११ ।

“हृणातोये मदनपवनोद्भूतमोहोर्मिभावे दारावर्त्ते सहजतनयग्राहसङ्काकुले च । संसारस्ये महति जलधौ मज्जतां नक्षिधामम् ! पादाभोजे वरद ! भवतो भक्तिभावे प्रसीद ॥”)

शिवः । अग्निः । ऋद्धः । इति शब्दार्थकल्प-तरुः ॥ (दशमहापरस्य भावः । यथा, देवी-भागवते । १ । ३ । २८ ।

“स्वारस्वतस्तु नयमे त्रिधामा दशमे तथा ॥” धामत्रये, स्त्री स्त्री च ॥ (स्त्री, स्वर्गः । यथा, भागवते । ३ । २४ । १०० ।

“हंसो हंसेन यानेन त्रिधाम परमं ययौ ॥” “त्रिधाम तृतीयं धाम स्वर्गः तस्य परां काष्ठां सखलोकम् ॥” इति तट्टीकायां स्वामी ।)

त्रिधारकः, पुं, (त्रिभो धारा यस्य । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) गुह्यतृणम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ (त्रयाणां धारकानां समाहारः ।) धारकत्रये, स्त्री ॥

त्रिधारस्तुही, स्त्री, (त्रिषु भागेषु धारा यस्याः । सा एव कुही ।) कुहीविशेषः । तत्पुण्यायः । त्रयसः २ धारास्तुही ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिनयनः, पुं, (त्रीणि चक्षुर्यस्यामिरूपाणि नय-नानि यस्य । “सुभ्रादिषु च ।” ८ । ४ । ३६ । इति निवेधात् न ण्यम् ।) शिवः । इति हला-युधः ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ८ । २७ ।

“त्रिपुरव्रजं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम् ॥” नयनत्रये, स्त्री ॥ (लोचनत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, मातृकासरस्वतीध्याने ।

“सुदामोच्चगुणं सुधाढ्यकलसं विद्याञ्च हस्ताभुजे-र्विभागां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवता-माभये ॥”)

त्रिनयना, स्त्री, (त्रीणि नयनानि यस्याः ।) टाप् ।) दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

“पश्चिमां चोत्तरं लोकं तथा ब्रह्मायनं परम् । नयं सन्मार्गधर्म्मैर्लङ्घ्यो त्रिनयना मता ॥” त्रिनेत्रः, पुं, (त्रीणि नेत्राणि यस्य ।) शिवः । यथा, नेत्रधे । १ । ६ ।

“दिगौशृङ्गोऽश्विभूतिरौशिता दिशां स कामप्रसरावरोधिनीम् । दधार शास्त्राणि दृष्टं हृद्याधिकां निजत्रिनेत्रावतरत्त्वबोधिकाम् ॥” तस्य गणाः । यथा, मत्स्यपुराणे ।

“ततः साध्यमणानीशस्त्रिनेत्रानष्टजन् पुनः । कोटयश्चतुराशीर्तिर्नारामरयवर्जिताः ॥ वामः खजन्नमर्तास्तान् ब्रह्मणा विनिवारितः । नैर्वविधा भवेत् खट्विन्नारामरयवर्जिता ॥” त्रिनेत्रचूडामणिः, पुं, (त्रिनेत्रस्य महादेवस्य चूडामणिः शिरोभूषणम् ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिपदा

त्रिनेत्रा, स्त्री, (त्रीणि नेत्राणीव शरीरे यस्याः ।)
वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेत्रत्रय-
युक्ता च ॥
त्रिपताकं, स्त्री, (तिस्रः पताका इव रेखा यत्र ।)
रेखात्रयाङ्कितभालम् । इति हारावली ॥ ११४ ॥
तिस्रः पताका इव अङ्गुलयो यत्र । त्रिपताक-
लक्षणास्मिन् हस्ते, पुं । यथा, साहित्यदर्पणे ।
६ । १५४ ।
“त्रिपताककरेणान्यानपवायान्तरा कथाम् ।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्यान्नान्ते तज्जनानि-
कम् ॥”
“यः कश्चिदर्थो यस्माद् गोपनीयस्तस्यान्तरत
ऊर्ध्वं सञ्चालनामितानामिकं त्रिपताकलक्षणं
करं हस्ताभ्यां स ह्यन्तरास्ते तज्जनानिकम् ॥”
त्रिपत्रं, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यत्र ।) दल-
त्रययुक्तविल्वपत्रम् । यथा,—
विष्णुरवाच ।
“ऊर्ध्वपत्रं हरो ज्ञेयः पत्रं वामं विधिः स्वयम् ।
अहं दक्षिणपत्रञ्च त्रिपत्रदलमित्यतः ॥”
इति बृहद्ब्रह्मपुराणे विल्वपत्रमाहात्म्ये
११ अध्यायः ॥
त्रिपत्रः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यस्य ।) विल्वः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रत्रये, स्त्री ॥
त्रिपत्रकः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यस्य ।)
पलाशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥
(त्रयाणां पत्राणां समाहारः । ततः कन् ।
तुलस्यादि पत्रत्रये, स्त्री । यथा, देवीपुराणे ।
“तुलसीकुन्दमालरपत्रागयाहुस्त्रिपत्रकम् ॥”
त्रिपथं, स्त्री, (त्रयाणां पथां समाहारः । “ऋक्-
पूरिति ।” ५ । ४ । ७४ । इत्यः ।) त्रिमार्गम् ।
तमाया यय इति भाषा । तत्पथ्यायः ।
त्रिकम् २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥
“सूत्यागारे भ्रमशानं वा निर्जनं वा चतुर्थ्यथे ।
विल्वधात्रीदमस्यान्तस्त्रिपथे वा भर्जिन्निशि ।
स भवेत् सख्यसिद्धीशः सख्येवदेविनी वरः ॥”
इति गुप्तसाधनतन्त्रम् ॥
(तिस्रणां नाडीनां पन्थाः । इति विश्वे कपाल-
कुहरे, पुं । यथा, ऋतुयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ३७ ।
“कलां पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपथे परियोजयेत् ।
सा भवेत् खेचरी सुद्रा ओमचक्रं तदध्यते ॥”
त्रिपथगा, स्त्री, (त्रिपथे स्वर्गसर्गप्राप्तालमार्गे
गच्छतीति । गम + ङः ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ ।
१० । ३१ ॥ (अस्या निर्वाहकृता यथा, रामा-
यणे । १ । ४३ । ६ ।
“गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च ।
त्रीन् पथो भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा
स्मृता ॥”
त्रिपटा, स्त्री, (त्रयः पादा मूलानि यस्याः ।
टापि पादस्य पङ्कावः ।) हंसपट्टीकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (पंथायोऽस्या यथा,—
“गोधापट्टी तु सुवहा त्रिपटा हंसपट्टपि ॥”
इति वेद्यकरत्नमालायाम् ॥

(त्रयः पादाश्चरणानि यस्याः । त्रिपादयुक्ते,
त्रि । यथा, मनुः । २ । ८१ ।
“ओङ्कारपूर्विकास्त्रिको महायाहुतयोऽयथाः ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥”
त्रिपटिका, स्त्री, (त्रयः पादा अस्याः इति त्रिपटी-
ततः संज्ञायां कन् ततश्चाप ।) अर्धार्धघात-
निर्मितत्रिपादयुक्तप्रश्नाधारः । इति तन्त्र-
सारः ॥ (“तत्र त्रिपटिकामारोप्य तदुपरि
शङ्खं स्थापयेत् ॥” इति पूजापद्धतिः ॥)
त्रिपटी, स्त्री, (त्रयः पादा अस्याः । डीपि
पङ्कावः ।) गोधापटी । इति रत्नमाला ॥ हस्ति-
मात्रवन्तः । इति हेमचन्द्रः । १४ । २६६ ॥ (हस्ति-
पादवन्तम् । इति यादवः ॥ यथा, रघुः ।
४ । ४८ ।
“नाससत् करिणां येवं त्रिपटीर्हस्तिनामपि ॥”
त्रिपादयुक्ता । पदत्रयम् । इति आकरणम् ॥
भाषाकवितायाश्चन्द्रोविशेषः । यथा,—
“पञ्चकटिकास्ता यद् यमकान्ता
द्वाष्ट्र परिणतमात्रा ।
किन्नरगीतिः तदिति निर्घीतिः
स्याद्धसमाचरगात्रा ॥”
स्वपादान्त उदाहृतः ।
“येषा सङ्गीतके नित्यं निर्घीतिः किन्नरास्त्रिका ।
सैव स्यात् प्राकृते गाने त्रिपटीति परिच्युता ॥”
इति काथोदयः ॥
(त्रिषु मार्गेषु पादो गमनं यस्याः । गङ्गा ।
यथा, काशीखण्डे । २६ । ७६ ।
“त्रैलोक्यलक्ष्मीस्त्रिपटी तथ्या तिमिरचन्द्रिका ॥”
त्रिपर्णः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्य ।) पलाशः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिपर्णिका, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्याः ।
संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वच् ।) कन्द-
विशेषः । तत्पथ्यायः । . बृहत्पत्रा २ द्वि-
यन्त्रिका ३ कन्दालुः ४ कन्दवह्नुला ५ आन्त्र-
वह्नुला ६ विनारुहा ७ त्रिपर्णी ८ । अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । आसकासविष-
व्रणविनाशित्वम् । पित्तप्रकोपशमनत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
त्रिपर्णी, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्याः ।
गौरादित्वात् डीप् ।) शालपर्णी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (अस्या गुणा यथा,—
“यातुकः शालकान्ताणां त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ।
शाकङ्गश्च रुक्मश्च प्रायो विरह्य जीर्यति ।
मधुरं शीतवीर्यञ्च पुरीयस्य च भेदनम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
वनकार्यामी । पृथ्विपर्णीभेदः । इति रत्नमाला ॥
त्रिपात्, [टु] पुं, (त्रयः पादा अस्याः । “संख्या
सुपूर्वस्य ।” ५ । ४ । १४० । इति पादस्थान-
लोपः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वेदादि-
मने संसाररहितो ब्रह्मस्वरूपः पुरुषः । यथा,
ऋग्वेदे । १० । ६० । ४ ।
“त्रिपादूर्ध्व उदेत् पुरुषः पादोऽस्य ह्यभवत् पुनः ॥”

त्रिपुटा

पुराणादिमते वामनावतारे त्रिपात् भूत्वा
बलिचकाशात् सर्वे रात्र्यादिकं यज्ञीतवानिन्द्र-
तोऽस्य तथात्वम् । तथाच भागवते । ७ । २० । ३४ ।
“चित्तिं पदेकेन बलेर्विचक्रमे
नभः शरीरेण दिशश्च बाहुभिः ॥
यद् द्वितीयं क्रमतश्चित्रिपदं
न वै तृतीयाय तदीयमन्वपि ।
उत्तमस्याङ्गिरस्युपपन्नं यथो
महर्जनार्थं तपसः परं गतः ॥”
ज्वरः । यथा,—
“विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिधिरास्त्रिपात् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
त्रिपादिका, स्त्री, (त्रयः पादाः मूलानि यस्याः ।
कप् ततश्चापि अत इत्वम् ।) हंसपट्टीकता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पंथायोऽस्या यथा,—
“हंसपाटी हंसपट्टी कौटमाता त्रिपादिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
त्रिपिष्टम्, स्त्री, (त्रिदृशानां देवानां पिष्टम् वास-
स्थानम् । पृथोदरादित्वात् दृशश्चन्द्रस्य लोपः ।
यद्वा, मर्त्यप्राप्तालापेक्षया तृतीयं पिष्टपम्
सुवनम् । इत्यौ त्रिपिष्टस्य त्रिभागवत् पूरणा-
र्थता ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २०८ । ३५ ।
“तत् त्रिपिष्टपसङ्काशमिन्द्रस्यं यरोचन ॥”
आकाशम् । इति शब्दरत्नावली ॥
त्रिपिष्टपसत्, [टु] पुं, (त्रिपिष्टे स्वर्गे खीदतीति ।
सद + क्तिप् ।) देवता । इति हलायुधः ॥
त्रिपुटः, पुं, (त्रीणि पुटानि यस्य ।) सतीतकः ।
तीरम् । इति मेदिनी । के, ४५ । हस्तभेदः ।
तालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ गोक्षुरवृक्षः ॥
इति रत्नमाला ॥ (कलायविशेषः । खिसारी
इति भाषा ॥ अस्य पन्थाया गुणाश्च यथा,—
“त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा
अथ ।
त्रिपुटो मधुरस्निग्धस्तुवरो रुच्यो भृशम् ॥
कर्फपित्तहरो रुच्यो ग्राहकः शीतलक्षणा ।
किन्तु खल्वपि कृत्वकारी वातातित्कोपनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“अन्यानि चैव शस्तानि कौलस्यान्युषितानि च ।
महारास्त्रिपुटा वस्याः कलायाद्याश्च वर्जिताः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥)
त्रिपुटा, स्त्री, (त्रीणि पुटानि दलवृत्तयो यस्याः ।)
मक्षिका । रुद्धोला । त्रिपुट् । इति मेदिनी ।
के, ४५ । कर्णस्कोटा । स्थूलोला । रक्तचिह्नः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ देवीविशेषः । यथा,—
“ऋषिः सम्मोहनशब्दो गायत्री देवता पुनः ।
त्रिपुटाश्वा द्विवक्त्रैस्त्रैर्वैजैरङ्गानि षट्
क्रमात् ॥”
अस्या रूपं यथा,—
“पारिजातवने रम्ये मण्डपे मणिज्जुडिमे ।
रत्नसिंहासने रम्ये पद्मे षट्कोणशोभिते ॥
अधस्तात् कल्पवृक्षस्य निषण्णं देवतां स्मरेत् ॥

त्रिपुरं

चापं पाशाम्बुजसरविजान्त्रकुशं पुष्पबाणान्
संविभागां करसरविजे रत्नमौलिं जिनेचाम् ।
हेमाभाभां कुचभरनतां रत्नमञ्जीरकाशी-
मेवेयादौर्जितसिततनुं भावयेच्छक्तिमाद्याम् ॥
चामरादर्शताम्बूलकरकससुहृकान् ।
वह्मन्तोभिः कुचात्ताभिर्दूतीभिः परिवारिताम् ॥
कनकान्तवर्षय्या यक्षन्तीं साधकं दृष्ट्वा ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

त्रिपुटी, [न] पुं, (त्रिपुट इव आकारोऽख्य-
स्येति । त्रिपुट + इति ।) एरकवृक्षः । इति
शब्दमाला ॥

त्रिपुटी, स्त्री, (त्रीणि पुटानि यस्याः । गौरादि-
त्वान् डीप् ।) त्रिवृता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(त्रयाणां ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपाणां पुटानामाका-
राणां समाहारः । “द्विगोः ।” इति डीप् ।
ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपपुटत्रयम् । यथा, पञ्चदश्याम् ।
११ । १४ ।

“भूतोत्पत्तेः पुरा भूमा त्रिपुटीहेतवर्जनान् ।
ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपा त्रिपुटी प्रलये हि नो ॥”)
त्रिपुटीफलः, पुं, (त्रिपुटी पुटत्रयं फले यस्य ।)
एरकः । इति हारावली । १०८ ॥

त्रिपुङ्खं, स्त्री, (त्रयाणां पुङ्खाणां इत्युपधाका-
राणां समाहारः ।) भस्मादित्तकपालस्थ-
तिर्ध्वगरेखात्रयम् । यथा,—

“विना भस्मत्रिपुङ्खं विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥
तस्मान्मुन्ददापि कर्मणं ललाटेऽपि त्रिपुङ्खकम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

“जह्नुपुङ्खं नृदा कुर्यात् त्रिपुङ्खं भस्मना सदा ।
तिलकं वै द्विजः कुर्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥
जह्नुपुङ्खं द्विजः कुर्यात् चाधियश्च त्रिपुङ्खकम् ।
अर्द्धचन्द्रश्च वैश्यश्च वर्णुलं शूद्रयोनिजः ॥”

इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥

“श्रीवागमे दीक्षितैस्तु धार्यं तिर्थकत्रिपुङ्खकम् ।
विष्णुवागमे दीक्षितस्तु जह्नुपुङ्खं विधारयेत् ॥”
इति नागोशीभट्टधृतसूक्तसंहिता ॥

(यथा, शब्दचिन्तामणिधृतदेवीभागवतम् ।

“धर्मा वपुर्मनुष्याणां त्रिपुङ्खं विना स्थितम् ।
अज्ञानसदृशं तत् स्यात् प्रत्यं पुण्यकृष्णनेः ॥”

“त्रिपुङ्खं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते ।
धारयन्ति च ये भस्मा धारयन्ति तमेव ते ॥
तिथ्येखा प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्वदेहिनाम् ।
तथापि मानवा मूर्खा न कुर्वन्ति त्रिपुङ्खकम् ॥”)

त्रिपुङ्खं, स्त्री, (त्रिपुङ्खमेव । स्वार्थे कः ।)
त्रिपुङ्खम् । यथा,—

“वक्रा ललाटगात्रिखो भस्मरेखात्रिपुङ्खकम् ॥”
इति हारावली । ६२ ॥

त्रिपुरं, स्त्री, (त्रयाणां पुराणां समाहारः । तद्वि-
नार्थेति समासः । पाञ्चादित्वान् स्त्रीत्वाभावः ।)
मयदानवनिर्मितं पुरत्रयम् । (यथा, महा-
भारते । ३ । ४१ । ५८ ।

त्रिपुर

“महात्मना शङ्करेण त्रिपुरं निहतं यदा ।
तदैतद्वर्णमिमुक्तं येन दग्धा महासुराः ॥”)
पुरा असुरा देवेर्निर्जिताः सन्तो मायिनां
परमाचार्यं मयं शरणमाययुः । स गमनागमने
अदृष्ट्या दुर्मितर्कपरिच्छेदा हेमो रौप्यावसीति
तिस्रः पुरो निर्माय तेभ्यो ददौ ते असुरास्ताभिः
पुरीभिरलक्षिताः पूर्वैर्वैरमनुजैरन्तः सेनैरान्
चीनं लोकान् नाशयाचक्रुस्ततः सेनैरा लोका
हरं उपासाचक्रिरे । हरो मा भैरेति सुराहु-
न्त्यां यदुचि शरं सन्नाय पुरेण असुचत् । तैः
शरैः सृष्टाः पुरौकसोऽसुरा यववः सन्तो
निपेतुः । महायोगी मयस्तानसुरानानीय
त्रिपुरस्थितसिद्धान्तरसकूपैर्धत्तपत् तैःसुरा-
क्षदसं षड्वा दृष्टशरीराः सन्त उत्तस्युस्तदा
विष्णुर्गोत्रिजा च वत्सो भूत्वा त्रिपुरं प्रविश्य
रसकूपान्तं पपौ असुरा विष्णुमायया मोहिताः
सन्तो न न्यवेधन् तदा विष्णुः स्वाभिः शक्तिभिः
शम्भोर्युद्धोपकरणं रथसारधिधनुर्बाणादिकं
अधात् । ततः शम्भुः सन्नद्धो रथमास्थाय
शरत्समुच्चि सन्नाय मध्याह्नाकाले त्रिपुरं ददाह ।
इति श्रीभागवतम् ॥ (त्रीणि पुराणि यस्येति
विषये त्रिपुरासुरे, पुं । यथा, महाभारते ।
७ । २०० । ७६ ।

“आरुह्य स रथं दिवं सर्वदेवमयं शिवः ।
त्रिपुरस्य वधार्थाय स्थायुः प्रहरतां वरः ॥”)
त्रिपुरदहनः, पुं, (त्रिपुरं दहतीति । दह + क्युः ।)
श्रावः । इति हारावली । ८ ॥

त्रिपुरभैरवी, स्त्री, (त्रिपुरा धर्म्मार्थकामानां
दात्री । सा चासौ भैरवी चेति ।) देवीविशेषः ।
तन्मन्त्रादि यथा,—

“वैष्णवा मन्त्रसुखेषु त्रिपुरायास्ततः शृणु ।
तस्यास्तु सर्वमन्त्राणि त्रयोदशयुतानि वै ॥
विंशतिस्तु सहस्राणि तत्रादां वाग्भवं स्मृतम् ।
द्वितीयं कामराजाख्यं मोहनञ्च तृतीयकम् ॥

आन्वेदितं वाग्भवमु चतुर्थं परिकीर्तितम् ।
नेत्रवीजं द्वितीयसु द्विरुक्तं वाग्भवं तथा ॥

आदां तत् पञ्चमं प्रोक्तं चतुर्भिरपि चाक्षरैः ।
नेत्रवीजं द्वितीयसु प्रथमं परिकीर्तितम् ॥

द्वितीयं कामराजसु तृतीयं वाग्भवं तथा ।
एभिस्त्रिभिश्च यन्मन्त्रं तत् यष्टं परिकीर्तितम् ॥

नेत्रवीजद्वितीयेन वाग्भवान्तेन सप्तमम् ।
तदेव वाग्भवादसु अष्टमं परिकीर्तितम् ॥

वाग्भवं कामराजसु चतुर्थं नवमं स्मृतम् ।
कामराजं तथैवादां द्वितीयश्चैव मोहनम् ॥

एकादशमिदं प्रोक्तं तदेवादासु वाग्भवम् ।
द्वादशं कीर्तितं मन्त्रं श्रवतस्त्रेपुरं महत् ॥

तन्मन्त्रं त्रेपुरं मन्त्रं श्रवतस्त्रेपुरं महत् ।
प्रान्तादिस्तस्य चाप्यादिर्वैष्णवाग्भवसंज्ञितः ॥
आदां त्रिपुरभैरव्या वीजमादां प्रकीर्तितम् ।
उपान्तस्य तदादिश्च अज्ञानादां त्रयाणकः ॥
चतुर्थस्वरविन्दयुक्तश्चेतत् द्वितीयकम् ।
उपान्तस्य तदादिश्च वङ्गः शेषस्वरस्तथा ॥

त्रिपुरा

समाप्तिर्विन्दुसंहिता संहितास्तु तृतीयकम् ।
एतत्तत्त्वं विजानाति यो नरो सुवि भूषणिः ॥
सिद्धविद्याधरेभ्यश्च सोऽधिको मन्मथो महान् ।
एतन्नयोदश प्रोक्ता मन्त्रा मन्त्रेषु चोष्णलाः ॥
विंशतेस्तु सहस्रेभ्यः पराक्षेते प्रकीर्तिताः ।
विंशतेस्तु सहस्राणामादमेतत् प्रकीर्तितम् ॥”
तस्या ध्यानं यथा,—
“चतुर्भुजां रक्तवर्णां रक्तवस्त्रविभूषिताम् ।
दक्षिणोर्ध्वं सज्जन्तां विभूषितां पुस्तकोत्तमम् ॥
अभयं वामहस्ताभ्यां वरञ्च दधतीं तथा ।
सहस्रवर्णसङ्काशां जिनेजां गजगामिनीम् ॥
पीनोत्पुङ्गवस्तनयुगां सितप्रतासनस्थिताम् ।
स्मितप्रभिरवदनां सर्वाङ्गद्वारसंयुताम् ॥
निखिलमूर्ध्निमालाभिः शिरोवत्तःकटीषु च ।
त्रिगुणं त्रिगुणीभूतैः प्रत्येकं परिभूषिताम् ॥
मदिराज्यैर्नयनां रक्तदन्तच्छद्वयाम् ।
चिन्तयेद्भरतीं देवीमेवं त्रिपुरभैरवीम् ॥”

इति कालिकापुराणी ७७ अध्यायः ॥

त्रिपुरमल्लिका, स्त्री, (त्रीणि पुराणि दलादृत्तयो
यस्याः । सा चासौ मल्लिका चेति ।) पुष्पवृक्ष-
विशेषः । त्रिपुरमल्लिका इति ख्याता । तत्-
पर्यायः । श्लेषात्र २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिपुरा, स्त्री, (त्रीन् धर्म्मार्थकामान् पुरति पुरतो
ददातीति । पुरअग्रगमनं अथ अग्रदाने + “इगु-
प्रघञेति ।” ३।१।३५ । इति कः । ततश्चाम् ।)
देवीविशेषः । तन्मन्त्रध्यानादिकं यथा,—

“श्रुत्वा तं त्रिपुरासूक्तं कामाख्यायास्तु पूजनम् ।
एतस्या मूलमन्त्रस्य पूर्वमुत्तरतन्त्रकं ॥
युवयोरित्ययोः सन्ध्यां क्रमात् प्रतिपादितम् ।
वाग्भवं कामराजसु चामरश्चेति तत्रयम् ॥

सर्वधर्म्मार्थकामादिसाधनं कुक्षलीयुतम् ।
त्रीन् यस्मात् पुरतो ददात् दृगां ध्याता महेश्वरी ॥
त्रिपुरं ततः ख्याता कामाख्या कामरूपिणी ।
तस्यास्तु स्थापनं यादृक् कामाख्यायाः प्रकी-
र्तितम् ॥

तैनेव स्थापनं कुर्यात् मूलमन्त्रेण साधकः ।
त्रिकोणं मण्डलं चास्यास्त्रिपुरसु त्रिरेखकम् ॥
मन्त्रसु चाक्षरं ज्ञेयं तथा रूपत्रयं पुनः ।
त्रिविधा कुक्षलीशक्तिच्छिदेवानाश्च वृष्टये ॥

सर्वं त्रयं त्रयं यस्मात् तस्मात् त्रिपुरा मता ॥*॥
दहनं ब्रवनं कृत्वा आद्यां मूर्तिं विचिन्तयेत् ।
त्रिधावर्थाय हृदये तां मूर्तिं शृणु भैरव ! ॥

सिन्दरपुञ्जसङ्काशां जिनेजान् चतुर्भुजाम् ।
वामोर्ध्वं पुष्पकोदण्डं धृत्वाधः पुस्तकं तथा ॥
दक्षिणोर्ध्वं पञ्चबाणाननमालां दद्यात्तथः ।
चतुर्णां कुण्डपानान् एष्टेऽन्यं कुण्डपानतरम् ॥

निधाय तस्य एष्टे तु समपादेन संस्थिताम् ।
जटाशृङ्गाद्वैष्णवेस्तु समावह्यशिरोरुहाम् ॥
गमां त्रिवलिभङ्गेन चाभयमार्थां मनोहराम् ।
सर्वाङ्गद्वारसम्पर्गां सर्वाङ्गसुन्दरीं शुभाम् ॥

सर्वद्वयसन्दोहां सर्वलक्षणसंयुताम् ।
एवमु प्रथमं ध्यात्वा त्रिधात्मानञ्च चिन्तयेत् ॥*॥

त्रिपुरी

द्वितीयं त्रिपुरारूपं तथैव तु तृतीयकम् ।
 आवाहनार्थं देवास्तु चिन्तयेत् योगिसुद्रया ॥
 वत्सुकपुष्पसङ्काशां जटाजूटैश्चमङ्गिताम् ।
 मन्त्रलक्षणसम्पूर्णां सर्वाङ्गारभूविताम् ॥
 उदयविप्रस्यवर्णां पद्मपर्यङ्कसंस्थिताम् ।
 सुक्तारत्नावलीयुक्तां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
 बलीविभङ्गचतुरामासवामोदमोदिताम् ।
 नेत्राङ्गादकरौं सुहृदां चोभिर्गो जगतां तथा ॥
 त्रिनेत्रां योगनिद्रां यामीषद्वाससमायुताम् ।
 नवयौवनसम्पन्नां गङ्गालाभचतुर्भुजां ॥
 वामोर्ध्वं पुस्तकं धत्ते अक्षमालां दक्षिणे ।
 वामेनाभयदां देवीं दक्षिणाधोवरप्रदाम् ॥
 प्रसन्नवदन्तसुख्याभां शिरोमालां विभ्वतीम् ।
 आपादलम्बिनीं कण्ठद्वयमासाद्य संस्थिताम् ॥
 कदम्बोपवनाङ्गः स्त्र्यां कामाङ्गादकरौं शुभाम् ।
 द्वितीयां त्रिपुरां ध्यायेदेवं रूपां मनोहराम् ॥३॥
 तृतीयं त्रिपुरारूपं श्रेष्ठं वेतालभैरव ! ।
 त्रिवाङ्गसुमसङ्काशां सुक्तकेशीं वराननाम् ॥
 सदाशिवं हसन्तं प्रेतवह्निप्रधाय वै ।
 हृदये तस्य देवस्य हृदयपद्मासनस्थिताम् ॥
 रक्तोत्पलैर्मिश्रितान् सुखमालां पदानुगाम् ।
 योवायां धारयन्तीन् पीनोन्नतपयोधराम् ॥
 चतुर्भुजां तथा गद्यां दक्षिणोर्ध्वमालिनीम् ।
 वरदां तदधो वामे जगन्मायां तथाभयम् ॥
 अष्टसु पुस्तकं धत्ते त्रिनेत्रां हसिताननाम् ।
 अष्टदिविजयोगार्त्तां तथा सर्वाङ्गसुन्दरीम् ॥
 सर्वविधं तृतीयं रूपं ध्यायेत् पूजकः ।
 आद्यं वागभवत् रूपं द्वितीयं कामराजकम् ॥
 कामरं मोहनश्चापि तृतीयं परिकीर्तितम् ।
 एकैकं त्रिरूपाणि प्राग्विचिन्त्याथ साधकः ॥
 मन्त्रत्रयेण प्रत्येकं हृदि षोडशकैश्च ।
 पूजयेदुपचारैस्तु बहिर्यद्वत्तथैव च ॥”
 इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥
 (अस्याः वीजम् । “हसरै” “हसकलरी”
 “हसरौ” इति मन्त्रकोषः । अथेदानीं गतोप-
 निषद् विशेषः । यथा, सुक्तिकोपनिषदि । “सहो-
 वाच श्रीरामः । ऐतरेयकौषीतकीनादविन्दात्म-
 प्रवीधनिन्वाणसुप्रलाचमालिकात्रिपुरासौभाग्य-
 बहृचानाह्वेदगतानां दशसंख्याकानां सुपनिषदां
 वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥” नगरीविशेषः ।
 यथा, महाभारते । ३ । २५३ । ८ ।
 “मोहनं पत्तनञ्चैव त्रिपुरां कौशलां तथा ।
 एतान् सर्वान् विनिर्जित्य करमादाय सर्वशः ॥”
 त्रिपुरान्तकः, पुं, (त्रिपुरस्य अन्तकः ।) शिवः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ३५ । (यथा, काशीखण्डे
 १०० अध्याये ।
 “लाङ्गलीशमयालोच्य तन्मनु त्रिपुरान्तकम् ॥”
 तथाच महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवश्रुतनामकोषे ।
 “आशुतोषो मिथमध्वं शत्रूणां त्रिपुरान्तकः ॥”
 त्रिपुरी, स्त्री, देशविशेषः । त्रिपुरा इति ख्याता ।
 तत्पर्यायः । चेदिनगरी २ । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ४१ ।

त्रिफला

त्रिपुरा, स्त्री, (चीन् वातादिदोषत्रयान् पुण्या-
 तीति । पुष + कः । ततश्चात् ।) कण्ठत्रिभुत् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 त्रिपुलः, पुं, (त्रयो वंश्याः पृष्ठे पश्चिमप्रदेशे-
 स्थेति ।) राजभेदः । तत्पर्यायः । प्राजा-
 पत्यः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५६ ॥
 त्रिफला, स्त्री, (त्रयाणां फलानां समाहारः ।
 अजादित्वात् “द्विगोः ।” ४ । १ । २१ । इति
 न डीप् ।) मिलितसमभागहरीतकीविभीतका-
 मलकीफलानि । तत्पर्यायः । त्रिफली २
 फलत्रयम् ३ फलत्रिकम् ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्या गुणाः । त्रिदोषनाशित्वम् । नात्युष्णत्वम् ।
 मलभेदित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तन्नामगुणाः ।
 “पञ्चाविभीतघ्नानीणां फलेः स्यात्त्रिफला समेः ।
 फलत्रिकश्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्तिता ॥
 त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा सरा ।
 चक्षुष्या दीपनी रक्था विषमज्वरनाशनी ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (“हरीतक्याश्चामलक्या विभीतस्य फलन्तया ।
 त्रिफलेत्युच्यते वेदेवैव्यामि भागनिर्णयम् ॥
 एकभागं हरीतक्या द्वौ भागौ च विभीतकम् ।
 आमलक्याश्चिभागश्च सङ्केतच प्रयोजयेत् ।
 त्रिफला कफपित्तघ्नी महाकुष्ठविनाशनी ॥
 आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या व्रणशोधनी ।
 वणप्रदायिनी वृद्धा विषमज्वरनाशनी ॥
 सर्वरोगप्रशमनी मेघासूतिकरी परा ।
 वक्ष्यामि योगयुक्तश्च रोगे रोगे पृथक् पृथक् ॥
 वाते घृतगुडोपेता पित्ते समधुशर्करा ।
 श्लेष्मिणि त्रिकटुपेता मेहे समधुवारिणा ॥
 कुष्ठे च घृतमंयुक्ता सैन्धवेनापिमादृष्टा ।
 चक्षुष्यावनके काथो नेत्ररोगनिवारणः ॥
 घृतेन हरते कण्ठं मातुलङ्गरसैर्वैभम् ।
 गुल्मार्शः शूरणगुडेः सद्यः स्याद्गुणकारकः ॥
 चोरेण राजयक्ष्माणं पाण्डुरोगं गुडेन च ।
 भृङ्गराजरसेनापि घृतेन सह योजितः ॥
 बलीपलितहन्ता च तथा मेधाकरः स्मृतः ।
 सक्षीरः सगुडः काथो विषमज्वरनाशनः ॥
 सशर्कराघृतकायः सर्वजीर्णज्वरापहः ॥
 एषा नराणां हितकारिणी च
 सर्वप्रयोगे त्रिफला स्मृता च ।
 सर्वाभयानां शमनी च सद्यः
 सतेजकान्तिं प्रतिमां करोति ॥
 श्लेष्मे तथा कामलपाण्डुरोगे
 तथोदरे मूत्रयुता हिता च ।
 हितातिसारे गृहणीविकारे
 हिता च तन्नेत्र फलत्रिका च ॥
 क्षीणैर्ज्वरे यक्ष्मिणि जीर्णरोगे
 चोरेण युक्ता त्रिफला हिता च ।
 स्यान्नेत्ररोगे च शिरोरोगे च
 कुष्ठे च कण्ठव्रणपीडिते च ।
 मूत्रज्वरे कामलकेश्वरिमात्रे
 हिता जलेन त्रिफला हि कल्पाः ॥

त्रिमधुः

स शीतकावे गुडनागरेण
 सशर्करा चौरयुता तथोक्ते ।
 वषांसु मुष्णी संहिता नराणां
 फलत्रिका सर्वरोगाहरा ख्याता ॥”
 इति महर्ष्याज्येयभाषिते हारीतोत्तरे कल्प-
 स्थाने त्रिफलाकल्पोनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥
 त्रिफली, स्त्री, त्रिफला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 त्रिबलीकं, स्त्री, (तिस्रो बल्यो यत्र । कप् ।)
 पायुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥
 त्रिभङ्गी, स्त्री, (चीन् वातादिदोषान् भङ्गति
 परिहसतीति । भङ्ग परिहृष्टे + अङ् । ततो
 डीप् ।) त्रिभुता । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥
 (पर्यायोऽस्या यथा,—
 “त्रिभुङ्गाणी सुवहा त्रिभङ्गी त्रिभुता च वा ।
 व्याघ्रादनी कूटरया निःसृता त्रिभुता कथा ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 यथाच सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १७ ।
 “श्यामा त्रिभङ्गी त्रिफला सुसिद्धं
 हरिद्रयो रोधकद्वयोश्च ।
 घृतं सदर्भं ब्रह्मतर्पणेन
 चान्द्यादृगतिं कोष्ठगतापि वा ख्याता ॥”
 त्रिभद्रं, स्त्री, (त्रिषु गन्धतत्त्वतत्त्वतर्मन्त्रेणैव
 भद्रं यस्मिन् ।) सुरतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 त्रिभुवनं, स्त्री, त्रयाणां भुवनानां समाहारः ।
 (तद्वितार्थेत्यादिना समासः । पाञ्चादित्वात् न
 डीप् । पां २ । ४ । १७१ ।) त्रिलोकी । इति
 व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । ११ । ३० ।
 “तावन्निभुवनं सद्यः कल्पान्तेधितसिन्धवः ।
 प्रावयन्त्यनुकटाटोपचक्रवातेरितोऽर्क्षयः ॥”
 त्रिमदः, पुं, (त्रयाणां मदनां समाहारः । अभि-
 धानात् पुंत्वम् ।) सुक्ताचिन्तकविद्वज्जानि ।
 इति वैद्यकम् ॥ (यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
 विद्वज्जसुक्ताचिन्तक त्रिमदः समुदाहृतः ॥”
 त्रिगुणितो मदः । विद्याधनाभिजनोत्पन्नं गर्व-
 चयम् । यथा, भागवते । ३ । १ । ४३ ।
 “नूनं वृषाणां त्रिमदोत्पत्तानां
 मर्षां सुहृत्पालयतां चक्षुभिः ।
 वधात् प्रपन्नानिजिह्वीर्षेणो
 अपेक्षतां भगवान् कुर्वन्मा ॥”
 त्रिमधु, स्त्री, (त्रयाणां मधूनां मधुराणां समा-
 हारः ।) मिलितवितामाक्षिकसर्पो वि । तत्-
 पर्यायः । मधुरत्रयम् २ मधुत्रयम् ३ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 त्रिमधुः, पुं, (मधुवाता इत्यादयश्चो मधुशब्दा
 यत्र ।) अथेदेकदेशः । (यथा, अथेदे ।
 १ । ६० । ६—८ ।
 “मधुवाता अतायते मधु चरन्ति सिन्धवः ।
 माध्वीनः सन्तोषधीः ॥
 मधुनक्तसुतोषवो मधुमन् पार्थिवं रजः ।
 मधु चौरस्तुनः पिता ॥
 मधुमानी वनसतिर्मधुमां अस्तु स्वयः ।
 माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥”)

त्रियुगः

मधुवातादिभक्तयवेत्ता । यथा,—

“जिनाधिकेतामधुखिलवर्धेः वक्ष्यवित् ॥”

इति पदुक्तिपावनचर्मैर्भाक्केवपुराणम् ।

३१ । २३ ॥ तद्गतत्वं । तद्गतत्वरत्नेन वक्ष्य-
धायी वीर्ये । इति विज्ञानेश्वरः ॥ ॥ ॥ आह
जिनामधुशब्दोच्चारणविधिर्यथा,—

“गायत्रीं चिः सल्लापि जपेद्ग्राहति-

पूर्विकाम् ।

मधुवाता इति चतुर्थं मन्त्रितेतत् चिकं चपेत् ॥”

इति आहृतत्वे मितारवाहृतपारस्करवचनम् ॥

जिमागौ, स्त्री, जयायां मागानां समाहारः ।

जिपथम् । इति व्याकरणम् ॥

जितुङ्गटः, पुं, (जीवि सङ्कटावीर्यं प्रज्ञान्यस्य ।)

जितुङ्गटमन्त्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६६ ॥

जितुङ्गः, पुं, (जीवि सखानि यस्य ।) उह-

विशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥

जितुङ्गा, स्त्री, (जीवि सखानि यस्याः ।) उह-

देवताभेदः । सा मायादेवी । तत्पर्यायः ।

मारीची २ वज्रकालिका ३ विकटा ४ वज्र-

वाराही ५ गौरी ६ पञ्चिरथा ७ । इति

चिकाङ्कशेषः ॥

जिन्मूर्तिः, पुं, (तिस्रो मूर्तयो यस्य ।) उहः ।

इति चिकाङ्कशेषः ॥ चि, जलविष्णुप्रियाख-

मूर्तित्रयवान् । यथा,—

“जिन्मूर्तयेः सर्गस्थितिविलयकर्मणि तनुते ॥”

इति गङ्गेशोपाध्यायः ॥

(यथाच कुमारः । २ । ४ ।

“नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक् ऋतेः केवलात्मने ॥”)

जियटिः, पुं, (जिह्वा वातपित्तकफालोक्येषु दोषेषु

यटिरिव तन्नाशकत्वात् ।) जियपपटी । इति

रत्नमाला ॥

जियामकं, स्त्री, (जीन् धर्माधिक्यकामरूपान्

जिवर्गानपि यमयति नाशयतीति । यम +

जिच् + क्तुन् ।) पापम् । इति शब्दमाला ॥

जियामा, स्त्री, (जयो यामाः प्रहरा यस्याः ।

“जियामां रजनीं प्रादुष्यन्त्यान्तचतुष्टयम् ॥”

इति वचनात् आद्यन्तयोरर्द्धयामयोर्द्वेष्टाकाल-

त्वेन द्विप्रयात्वात् तयात्मम् ।) रात्रिः । (यथा,

हरिर्विश्वे । १०२ । २६ ।

“स मत्तो वजिनां मेढो रराणावर्णिताननः ।

शैश्वरीषु जियामासु यथा खेदानसः शशी ॥”

जिप्रहराजिते, चि । यथा, गोः रामायणे ।

२ । १० । १७ ।

“जियामापि भृशार्तस्य वा रात्रिर्भवत्तदा ।

तथा विलपतस्तस्य रात्रौ वर्षशतोपमा ॥”)

हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥ यतुना ।

नीची । जलविहृतम् । इत्युणादिकोषः ॥

जियुगः, पुं, (जीवि युगानि सत्त्वमेताद्व्यापर-

रूपाणि आविर्भावकाणीभ्यः ।) विष्णुः । यथा,

भागवते । ७ । ६ । १८ ।

“इत्थं वृत्तिव्यवस्थितेवमवतारै-

र्गोक्तान् विभावयसि जंवि जगत्प्रतीपान् ।

६६१

त्रिलोकी

धर्मे महापुरुष ! पाप्मि युगावुत्तं

हृतः कलौ यदभवत्त्रियुगोऽथ स त्वम् ॥”

“एकस्मिन्नेव इत्यादिभिरुचिभिः श्लोकेषुदुक्तं पञ्च-

पातेन रक्ष्यं तद्विषयवक्ष्यं सत्त्वोपाधितो न

खत इति तदुपसंहरति इत्यमिति विभावयसि

पालयसि जंवि चातयसि । कलौ तु तन्न करोषि

यत्तदा त्वं हृमोऽभवः यत्तस्मिन्नेव युगेऽव्यवि-

र्भावात् स एवमवतारः त्रियुग इति प्रसिद्धः ।”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी । (तथा च तत्रैव ।

३ । २४ । २६ ।

“स चावतीर्थे त्रियुगमाश्रय विबुधवैभम् ।

विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभावतः ॥”

वसन्तप्राट्पूरुषरूपकालत्रये, स्त्री । यथा, वाज-

सनेयसंहितायाम् । १२ । ७५ ।

“या औषधीः पूर्व्या जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ॥”

“युगशब्दः कालवाची । जयायां युगानां समा-

हारस्त्रियुगं चिकानं वसन्ते प्राट्पूरुषरदि

च ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥ सत्त्वमेताद्व्यापर-

रूपयुगत्रयम् । इति जगद्देव्यः । १० । ६७ । १ ।

भाष्ये सायनः ॥ वक्ष्येभ्यश्चालिनि, चि । यथा,

महाभारते । ३ । ८६ । ५ ।

“त्रियुगौ पुष्करौकाचौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥”

“त्रियुगौ धर्मेभ्यः भार्यायां मूर्तिसंज्ञायां कृत-

युगेऽवतीर्थौ नरनारायणौ तावेव द्वापरान्तौ

केशवाङ्गनौ इति पुराणपुराणवैतौ नास्मदादि-

वन्मातृवाविति भावः । यद्वा, जीवि युगानि

युगलानि वक्ष्येभ्यश्चालिनि भगवन्ज्ञानि वा वक्ष-

जानि वा ययोस्तौ त्रियुगौ ॥” इति तट्टी-

कायां नीलकण्ठः ॥

जियूहः, पुं, कपिलाश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,

अश्ववेद्यके । ३ । १०२ ।

“नीलो नीलक एवाश्वस्त्रियूहः कपिलः

सूतः ॥”)

जिराजं, स्त्री, रात्रिचयम् । तिष्ठत्यां रात्रीणां

समाहारः । इति लिङ्गादिस्मृत्यट्टीकायां

भरतः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ११६ ।

“उपाकर्मणि चोत्सर्गे जिराजं क्षेप्यं

सूतम् ।

अथकासु त्वहोरात्रवत्तत्वात् च रात्रिषु ॥”)

जिरेखः, पुं, (तिस्रो रेखा यत्र ।) शङ्खः । इति

हेमचन्द्रः । ४ । २७५ ॥

जिलवणं, स्त्री, (जयायां लवणानां समाहारः ।

पात्रादित्वात् न डीप् ।) सैन्धवं विष्णुं वषट्कं

मितितेतजलवणत्रयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“सिन्धुचौवर्णलक्षेण विष्णुं सासुद्रमौद्भिदम् ।

एकं द्वि-चतुःपञ्च लवणानि क्रमादिह ॥”

इति वैद्यकपरिभाषा ॥)

त्रिलोकी, स्त्री, जयायां लोकानां समाहारः ।

(“द्विगोः ।” ४ । १ । २१ । इति डीप् ।)

लोकत्रयम् । यथा, भूर्लोकः सुवलोकः स्वर्लो-

कश्च । इति लिङ्गादिस्मृत्यट्टीकायां भरतः ॥

(यथा, भागवते । १ । ५ । ७ ।

त्रिलौही

“त्वं पर्यटन्नको हव त्रिलोकी-

मन्मथरो वायुरिवात्मसाक्षी ॥”)

त्रिलोकेशः, पुं, (जयायां लोकानामीशः ।) खर्यः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विष्णुः । यथा, महा-

भारते । १३ । १४६ । ८२ ।

“त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा

हरिः ॥”

“जयो लोकास्तदाज्ञाताः स्वेष्ट स्वेष्ट कर्मसु

वर्तन्त इति त्रिलोकेशः ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥

महादेवः । यथा, महाभारते । १४ । ८२७ ।

“जिपुरात्रं जिनयनं त्रिलोकेशं महाजनसम् ॥”

त्रिलोकाधिपतौ, चि । यथा, तत्रैव । ३ । ८४ ।

११७ ।

“अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमन्त्रयम् ।

अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकश्च गच्छति ॥”)

त्रिलोचनः, पुं, (जीवि चन्द्रवर्णाभिरूपणि

लोचनानि यस्य ।) शिवः । इत्यमरः । ११ । ३४४

(यथा, कुमारः । ५ । ७२ ।

“वपुर्विरूपाक्षमलक्षणज्जाता

दिग्गम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषु यद् बालनृगादि । नृग्यते

तदस्ति किं यस्तमपि त्रिलोचने ॥”

लोचनत्रयविशिष्टे, चि । यथा, माघे । १ । ७० ।

“स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो

सुखेन युगेऽनृनिभस्त्रिलोचनः ॥”)

त्रिलोचना, स्त्री, (जीवि लोचनानि यस्याः ।)

उहदेवीभेदः । इति चिकाङ्कशेषः । दुर्गा च ॥

(सा च गायत्रीसूक्तप्रिणी । यथा, देवीभाग-

वते । १२ । ६ । ६७ ।

“त्रिकालज्ञानसम्पन्ना त्रिलोचनी च त्रिलोचना ॥”)

त्रिलोचनाष्टमी, स्त्री, (त्रिलोचनाय अष्टमक-

पूजायै या अष्टमी ।) गौयचान्द्रव्यैष्ठिका-

ष्टमी । यथा,—

“ज्येष्ठे मासि शुभश्रेष्ठे । ज्येष्ठाष्टम्यां त्रिलोचनम् ।

यः पूजयति देवेशमीशलोकां स गच्छति ॥”

इति संवत्सरकौस्तुभतट्टीकविष्णुपुराणवचनम् ॥

अपि च ।

“ज्येष्ठे मास्यसिते पक्षे अष्टम्याश्च महेश्वरि ।

शिवार्चने च तत्त्वोक्तं लभते नात्र संशयः ॥”

इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥

त्रिलोचनी, स्त्री, (जीवि लोचनानि यस्याः ।)

दुर्गा । इति पुराणम् ॥

त्रिलोहकं, स्त्री, (जयायां लोहकानां समाहारः ।)

सुवर्णं रजतं ताम्रं एतद्वातुत्रयम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

त्रिलौही, स्त्री, (जीवि लौहानि वाधनत्वेना-

ख्यस्याः । अथ । गौरादित्वात् डीप् ।)

सुद्राविशेषः । यथा, अथ मन्त्रिणां हितार्थाय

त्रिलौही सुद्रा निरुध्यते ।

“सोमवर्णाभिरूपाः स्युर्वर्णा लौहचयं तथा ।

रौप्यमिन्द्रः सूतो हेम खर्यस्तान्नो हुताशनः ॥

लौहभागाः ससुहृदाः खराद्यश्चरसंख्या ।

त्रिविक्र

ते लीङ्ः कारयेन्नामसङ्कलितसङ्गताम् ।

यद्यु खराः स्रुताः सौम्याः सार्थाः सौराः

सुभोदयाः ।

आनेया आपकाः सर्वे सोमस्यार्थादिदेवताः ।

खराः षोडश विश्वाताः सार्थास्ते पञ्चविंशतिः ।

आपका दश ते कामधनधर्मप्रदायिनः ।

साष्टं सहस्रं संचय्य सृष्ट्वा तां सुदुयाततः ।

तस्यां सन्त्यातयेन्मनीं सर्पिषा पूर्वसंख्यया ।

निःस्रिय्य कुम्भे तां सुद्रामभिविकोक्तवर्त्मना ।

आवाङ्मयं पूजयेद्देवीसुपचारैर्विधानतः ।

अभिविष्य विनीताय दद्यात्तां सुद्रिकां गुहः ।

इयं सुद्रा सुद्ररोगविघ्नकरविनाशिनी ।

आलस्यौरन्धगादिभ्यो रक्षां कुर्व्याद्विघ्नघतः ।

युद्धे विजयमाप्नोति धारयन् मनुजेभ्यः ।

मन्त्रविद्विक्करी पुंसां चतुर्वर्गफलप्रदा ।

धारयन्नुजो निर्व्यं देवतुल्यो भवेद्भुवि ॥

इति तन्त्रसारः ॥

त्रिवर्गः, पुं, (त्रयानां वर्गः सन्तः ।) धर्म-
कामार्थाः । इत्यमरः । २ । ७ । ५८ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १८१ । ३ ।

“यो हि कारयतः क्रोधं संचातं चतुर्महति ।
नानां स मनुजः सन्त्यक् त्रिवर्गं परिचिनुम् ॥”
त्रिफला । त्रिकटु । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
४१ अध्याये ।

“भागान् दृष्ट्वा तु विपचेद्द्विधशो

दत्त्वा त्रिवर्गं मधुरं च तृतीयम् ॥”)

दृष्ट्विद्वान्मनसाः । (यथा, महाभारते । १२ ।
६६ । ६६ ।

“त्रिवर्गं चापि यः प्रोक्तस्तस्मिन्मैकमनाः श्रद्धा ।
चयः स्यान्न च दृष्ट्वैव त्रिवर्गः परमस्य ॥”
अश्वरजस्तमांसि । इति मेदिनी । गे, ३७ ।
सुनीतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिवर्गकं, स्त्री, (त्रयो वर्गाः सन्त्यवयवादौ यस्य ।
कप् ।) गोसुरकः । त्रिफला । (यथा,
सुश्रुते । १ । ४४ ।

“त्रिवर्गकत्रयवयुक्तमेतद्

गुह्यं निज्यादनवेन चर्यम् ॥”)

त्रिकटु । इति मेदिनी । के, १६२ ॥ (त्राक्ष-
यादिवर्गत्रये, श्यामरक्तपीतात्मके वर्गत्रये च ॥)

त्रिवर्षिका, स्त्री, (त्रौवि वर्षावि वयो यस्याः सा
त्रिवर्षा । ततः स्मार्थे कन् । टाप् अत इत्वच् ।)
त्रिहायसी । त्रिवर्षा गौः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३३८ ॥

त्रिवर्जः, स्त्री, (त्रिगुणिता वलिस्तत्तरङ्गः ।) षष्ठरा-
वयवविशेषः । (यथा, देवीभागवते । ५ । ८१ ।

“देवैश्चाख्यातया मध्यं जातं त्रिवर्जयुतम् ॥”

हृदिकारादिति पठे ङीप् त्रिवर्जोऽपि । यथा,

“त्रिवर्जोऽवयवमेताम् ॥”

इति जगद्धात्रीध्यानम् ॥

त्रिविक्रमः, पुं, (त्रीन् लोकां विशिष्य क्रामति
आप्नोतीति । वि + क्रम + अच् । यङ्गा, चित्तु
लोकेषु वलिवचनार्थं भूयोमखर्गेण क्रमः पाद-

ईदं

त्रिवृत्

आसौ यस्य ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । २० ॥

(यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६६ ।

“आनन्दो नन्दो नन्दः सत्यधर्मस्त्रिविक्रमः ॥”

“अयो विक्रमास्त्रिय लोकेषु यस्य स त्रिविक्रमः ।

‘त्रीवि पदानि त्रिविक्रमे’ इति श्रुतिः ।

‘त्रिरिदं त्रयो लोकाः क्रीर्णिता सुनिवर्तनैः ।

विक्रामस्तु ततः सर्वोऽस्त्रिविक्रमोऽसि जगद्गर्भः ॥’
इति हरिवंशे ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥

त्रिविष्टपं, स्त्री, (द्वितीयं विष्टपं सुवनम् ।) त्रिपि-
ष्टपम् । खर्गः । इत्यमरटीकायां खामी ॥

(यथा, रामायणे । २ । १०८ । ६ ।

“विहर त्वमयोध्यां यथा शकस्त्रिविष्टपे ॥”)

त्रिसुवनम् ॥

त्रिविष्टपस्तु, [टु] पुं, (त्रिविष्टपे खर्गे सौद-
तीति । सट् + त्रिप् ।) त्रिपिष्टपस्तु । (देवः ।)

इति हलायुधः ॥

त्रिवीजः, पुं, (त्रीवि त्रीवि बीजानि यस्य ।)

श्यामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिवृत्, स्त्री, (त्रीनवयवान् दृश्यतीति । वृ +
त्रिप् तुक् च ।) जताविशेषः । तैजस्वी इति

भाषा । तत्पर्यायः । सर्वाशुभूतिः २ सुवहा ३

त्रिपुटा ४ त्रिवृता ५ त्रिविष्टी ६ रेचनी ७ ।

इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ सुवहा ८ सरया ९

सरसा १० त्रिपुटी ११ रोचनी १२ । एते

त्रिवृता सामान्ये शुक्लत्रिवृतायामिति केचित् ।

इति भरतः ॥ मानविका १३ मखरी १४

श्यामा १५ अर्द्धचन्द्रा १६ विदला १७ सुषिणी

१८ कालिङ्गिका १९ कालमेघी २० काली २१

त्रिवेणा २२ त्रिवृत्तिका २३ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ श्वेता २४ सारा २५ । इति शब्द-

रत्नावली ॥

त्रिव्यायाः पर्यायः । श्यामा १ पालिन्दी २

सुषिणिका ३ काला ४ मखरविदला ५ अर्द्ध-

चन्द्रा ६ कालमेघिका ७ । इत्यमरः । २ । ४ ।

१०८ ॥ पालिन्दी ८ कालमेशिका ९ । इति

भरतः ॥ श्वेतायाः पर्यायः । त्रिवृत् १ वृकाची

२ सुवहा ३ त्रिविष्टी ४ त्रिपुटा ५ ॥ अर-

वायाः पर्यायः । आवादनौ १ कुटवया २

निःकृता ३ त्रिवृता ४ अरवा ५ । इति रत्न-

माला ॥ सामान्यत्रिवृतागुणाः । कटुत्वम् ।

उष्णत्वम् । क्षामिशोऽदोदार्त्तिकुष्ठकण्डूत्रयनाशि-

त्वम् । विरेचने प्रशस्तत्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ अरुणवर्णत्रिवृदगुणाः । खादु-

त्वम् । कषायत्वम् । ऋदुत्वम् । रेचनत्वम् ।

रूक्षत्वम् । कटुत्वम् । दोषपाके पित्तकफापह-

त्वम् ॥ अस्याश्चाख्यान्तरगुणा विशिष्टा त्रिवृता

सिता । इति राजवल्लभः ॥

श्वेतत्रिवृदगुणाः । विरेचनत्वम् । खादुत्वम् ।

उष्णत्वम् । वायुकारित्वम् । रूक्षत्वम् । पित्त-

ज्वरक्षेपित्तशोकोदरापहत्वम् ॥ कण्डूत्रिवृता-

गुणाः । श्वेताहीनगुणत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । विरे-

चनत्वम् । अर्द्धादाहमदभानिकण्डोत्कर्षण-

विशुद्धः

कारित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (त्रिभुवुत्ते,

त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३४ । ६ ।

“तत्र त्री चक्रा त्रिवृतो रथस्य ॥”

यथा च मनुः । २ । ४२ ।

“मौञ्जी त्रिवृत् सम्राज्येणा कार्या विप्रश्च
मेखला ॥”)

त्रिवृत्करणं, स्त्री, (त्रिवृत्स्त्रायवयव्य करणं
मित्रीकरणम् ।) चित्रपुतेजसां मित्रीकरणम् ।

यथा, “तेजोजलचितयः प्रत्येकं त्रैवि विभज्य
एकस्मिन्नेव खेतरयोरर्द्धां प्रविपेतु ॥” इति

मोक्षधर्मटीकायां नीलकण्ठः ॥

त्रिवृत्पर्णी, स्त्री, (त्रीन् दोषान् नाशयन्नेन दृश्येति
प्राप्नोतीति त्रिवृत् त्रिदोषघ्नम् । त्रिवृत् पर्णं

यस्याः । ङीप् ।) हिलमोषिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (हिलमोषिकाशब्दे त्रिवृत्तिरस्या
त्रेया ॥)

त्रिवृता, स्त्री, (त्रिभिरवयवैर्वृता ।) त्रिवृत् ।

इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ (अस्याः पर्यायो

यथा,—

“त्रिभङ्गी त्रिवृता श्यामा सुरभा कोटरा तथा ।

सर्वाशुभूतिः सुवहा शब्देः पर्यायवाचकैः ॥”

“अथर्वं त्रिफला त्रिपु काविकं त्रिवृतापलम् ।

सौवर्णलार्द्धकर्वचं पलार्द्धं चाश्ववेतसाम् ॥

तक्षूयं शर्करातुल्यं मदनान्धेन वा पिबेत् ।

गुल्फपाष्वांशिशुत् सिद्धं जीर्णं चाद्याद्द्वीदवम् ॥”

“तुल्यान्व त्रिवृताकल्कं सिद्धं गुल्फहरं वृतम् ।

मूलं श्यामात्रिवृतयोः पचेदामलकैः सह ।

जले तेन कषायेण पक्त्वा सर्पैः पिबेन्नरः ॥”

इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

त्रिवेणी, स्त्री, (त्रिषो वेणयः वारिप्रवाहा

वियुक्ताः संयुक्ता वा यच्च ।) स्थानविशेषः ।

यच्च गङ्गाया यमुनासरस्वत्योर्वियोगः । सा

दक्षिणप्रयागः । तस्य सौमनिर्णयः । यथा,—

“प्रदुक्ष्य हृदात् याव्ये सरस्वत्याक्षयोत्तरे ।

तद्विचयप्रयागस्तु गङ्गातो यमुना गता ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

इयं सुक्तवेणीति कथ्यते । प्रयागे युक्तवेणी ।

(अथ गङ्गाया यमुनासरस्वत्योः सङ्गमात् ॥)

हठयोगोक्तोपापिङ्गलासुषुम्नारूपपारिभाषिक-

नदीत्रयसङ्गमस्थानम् । यथा, हठयोगप्रदीपि-

कायाम् । ३ । २४ ।

“कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः ।

त्रिवेणीसङ्गमं घन्ते केदारं प्रापयेन्नरः ॥”

इदन्तत्वादुवा ङीविति त्रिवेणिरपि पाठः ॥)

त्रिवेणा, स्त्री, (त्रिषो वेणा अवयवधीमानो यस्याः ।)

त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशङ्कुः, पुं, (त्रीवि शङ्कूनि अतिक्रमावि यस्य ।)

खर्ववंशीयराजविशेषः । स तु दद्यात्खर्वशीव-

पृथुराजपुत्रः । (अथ नामनिर्दिष्टवैद्या, हरि-

वंशे । १३ । १६ ।

“एवं त्रीयस्य शङ्कूनि तानि दद्यात् महायशः ।

त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुरिति च स्रुतः ॥”)

त्रिशिखः

एव वशिष्ठमाह अहं वशरीरेव खर्गं गन्तुं
यथैवं वशिष्ठ एतदश्वत्थमिच्छाह ततो राजा
तस्य पुत्रादुवाच वशरीरो यश्चैनं खर्गं यथा-
भुवं तथा कुर्वत यदि भवन्तिः परित्यक्तसदृशं
गुह्यमुपासित्वे वशिष्ठपुत्रास्तच्छ्रुत्वा राजानमनु-
वर्षादो भगवान् अश्वत्थमिति यत् प्राह तद-
स्माभिः कार्यं शक्यम् । राजोवाच यदुमन्यां गतिं
ममिच्छामि तच्छ्रुत्वा अश्विपुत्रा राजानं श्रेयः
नवाकाशो भविष्यति । ततस्तस्यां राजागमती-
तायां च चाकालदर्शने भूत्वा विश्वामित्रं शर-
मावधौ विश्वामित्रं स्त्रीयन्नेव याजयामास
तस्मिन् यज्ञे देवा भागार्थं नागच्छन् ततो
विश्वामित्रः क्रोधात् राजानममनवीत् मया
वाच्यात् प्रवृत्तिं यत्तपः क्षतं तेन त्वं दिवं ब्रज
तदा राजा वशरीरो दिवं ययौ । तदा शक्रस्तु-
वाच विश्वक्रो ! त्वं भूमौ पत ततोऽवाक्शिराः
पतन् राजा पाहीति विश्वामित्रस्तुवाच विश्व-
मित्रस्तुहेति ततुक्ता खर्गदक्षिणमार्गेऽपरान्
सप्तर्षीन् दृष्ट्वापरं नक्षत्रचक्रं दृष्टुमुपचक्रमे
देवाः सन्मान्ता विन्धुरयं वशरीरः खर्गं गन्तुं
वार्हति विश्वामित्रस्तुवाच अहमस्य खर्गा-
रोहणं प्रतिज्ञाय कथममृतं करिष्यामि अतो
यावत्तोकाः स्यात्तन्नि तावदमृतिं नक्षत्राय-
न्नेव तिष्ठन् विश्वक्रुरप्यवाक्शिरास्तु । इति
रामायणम् ॥ ॥ विद्वान् । शृणुमः । इति
मेदिनी । के, १०१ । चातकपची । इति शब्द-
रत्नावली । खद्योतः । इति शब्दमाला । (महा-
देवः । यथा, महाभारते । ११ । १७ । १०२ ।
“अनेकपात्र कापानी विश्वक्रुरजितः शिवः ॥”
विश्वक्रुजः, पुं, (विश्वक्रोर्जायते इति । जन + कृ +)
हरिश्चन्द्रराजः । इति हेमचन्द्रः । १ । ३६५ ॥
विश्वक्रुयाजी, [न] पुं, (विश्वक्रुं खर्गवशरीरराज-
विशेषं याजयतीति । यज + णिच् + णिनिः ।)
विश्वामित्रः । इति हेमचन्द्रः । १ । ५१४ ॥
विश्वरजः, पुं, (श्रीणि श्रवणाख्येति ।) जिनः ।
इति विक्रान्तशेषः ॥
विश्वकर्षा, स्त्री, (विभिर्गुणिता शर्करा । शाक-
पार्थिवादिवात् समावः ।) मिलितगुणोत्पन्ना
हिमोत्ता मधुरा । इति राजनिर्घण्टः ॥
विश्वला, स्त्री, (तिस्रः शाला यस्याः । पृथोदरा-
दिवात् साधुः ।) वृत्ताह्विताविशेषः । वा
वर्हमाणमाता । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥
विश्वालपजः, पुं, (विश्वाखं विदलं पञ्चमख ।)
विश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विश्वखं, स्त्री, (तिस्रः शिखा यस्याः ।) विमूलम् ।
किरीटम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विश्वखः, पुं, (तिस्रः शिखा अस्याः ।) राक्षस-
विशेषः । च राक्षसपुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
विश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तामसमन्व-
नारस्य इन्द्रः । यथा, भागवते । ८ । १ । २८ ।
“सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः ।
ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयस्तामसेऽन्तरे ॥”

त्रिशृङ्गो

शिखाचययुक्ते, त्रि, । यथा, महाभारते । २ ।
४२ । ११ ।
“त्रिशिखां भुजुटीचास्य दृष्टुः सर्वपार्थिवाः ।
ललाटस्थां त्रिशूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव ॥”
त्रिशिखिदना, स्त्री, (तिस्रः शिखाः सन्त्यस्येति
इति । त्रिशिखि दलं अस्याः ।) मालाकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिशिराः, [सु] पुं, (श्रीणि शिरासि मस्तकानि
यस्येति ।) कुबेरः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०१ ॥
ज्वरः । यथा,—
“त्रिशिरास्तं प्रसन्नोऽहं येतु ते मन्त्रराक्षसम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
रावणपुत्रविशेषः । (यथा, रामायणे । ६ ।
१०५ । ६ ।
“अकस्यनश्च निहतो बलिगोऽन्ये च राक्षसाः ।
त्रिशिराश्चातिकायश्च देवानकनरान्तकौ ॥”
खरसेनापतिः । इति रामायणम् । (यथा,
रघुवंशे । १२ । ४७ ।
“तं शरैः प्रतिजयाह खरत्रिशिरसौ च सः ॥”
खनामन्थातखरः प्रजापतिः पुत्रः । यथा,
महाभारते । ५ । ६ । २ ।
“तदा प्रजापतिर्ह्यस्त्रीवीदेव्येष्टो महातपाः ।
सपुत्रं वै त्रिशिरसमिन्नोहात् किनाह्वतु ॥”
असुरविशेषः । यथा, तत्रैव । ६ । ११ । १२ ।
“वातापरिल्ललक्ष्यैव त्रिशिराश्च तथा विभो ॥”
शिखाचयविशिष्टे, त्रि, यथा, तत्रैव । २३ ।
१४७ । ५४ ।
“त्रिशिरास्तस्य देवस्य शतकुम्भमयो हुमः ।
अजस्त्येन्द्रो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः ॥”
त्रिशौर्यकं, स्त्री, (श्रीणि शौर्यायि यस्य । कप् ।)
त्रिमूलम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ४५१ ॥
त्रिमूलं, स्त्री, (श्रीणि मूलानि इव अस्यायि यस्य ।)
अस्त्रविशेषः । तत्पठ्यायः । त्रिशिखम् २ । इति
मेदिनी । खे, ६ ॥ मूलम् ३ त्रिशौर्यकम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । २ । १० । ४६ ।
“चक्राणि परिचाक्षेव त्रिमूलानि परमधाम् ॥”
त्रिमूली, [न] पुं, (त्रिमूलमन्त्रमन्त्रयस्येति ।)
त्रिमूल + इति ।) शिवः । यथा,—
“त्रयोऽभेदास्त्रिमूली च दृषकेतुर्मेहावजः ॥”
इति स्कन्दपुराणे नीलकण्ठतपः ॥
(त्रिमूलधारिणि, त्रि । स्त्रियां ङीप् । यथा,
हरिवंशे । १६४ । ११ ।
“त्रिमूलिनीं नमस्यामि महिमासुरघातिनीम् ॥”
त्रिशङ्काः, पुं, (श्रीणि शङ्कायि यस्य ।) त्रिशूट-
पर्वतः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, ब्रह्मणे ।
३६ । १२ ।
“त्रिशङ्को जययिष्येव पर्वतावुत्तरौ वरौ ॥”
त्रिकोषः । यथा, कुरङ्गेय हीनस्त्रिशङ्कस्तदना-
रिति वारसमुच्चयः ॥
त्रिशङ्गी, [न] पुं, (श्रीणि शङ्कायि सन्त्यस्येति ।)
त्रिशङ्ग + इति ।) रोहितमत्स्यः । इति
शब्दार्थकल्पतरुः ॥

त्रिसीत्यं

त्रिरुप, [भ] स्त्री, (त्रिरुप्यानेषु स्तुभ्यते जङ्गी-
क्रियते इति । स्तुभ जङ्गीकरणे + कृिप् । बलम् ।)
हन्वोविशेषः । इति हन्वोमञ्जरी । (यथा,
वाक्सनेयवर्हितायाम् । ६ । ११ ।
“इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिरुभसुदणयतामुज्ज-
वम् ॥”) अस्या विवरणं हन्वसूत्रे द्रष्टव्यम् ।
अस्त्रोत्पत्तिविवरणं यथा, श्रीभागवते । ३ ।
१२ । २६ ।
“तस्योष्णिगासीक्षोमन्यो गायत्री च तस्यो विभोः ।
त्रिरुपं मौसात् क्षुतोऽनुष्टुप् जगत्स्यः प्रजा-
पतेः ॥
मन्त्रायाः पङ्क्तिवत्पद्मा दृष्टती प्राणसोऽभ-
वत् ॥”
त्रिसन्धिः, स्त्री, (त्रयः सन्धयो विकासकाला यस्य ।)
पुष्पविशेषः । तत्पठ्यायः । सान्ध्यकुसुमा २ ।
सन्धिवल्ली ३ सदाफला ४ त्रिसन्ध्यकुसुमा ५
कान्ता ६ सुकुमारा ७ सन्धिजा ८ । सा
त्रिविधा । रक्ता १ श्विता २ अश्विता ३ ।
अस्या गुणाः । कफकाशहरत्वम् । हृद्यत्वम् ।
त्रिदोषशमनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिसन्ध्यं, स्त्री, (तिस्रणां सन्ध्यानां समाहारः ।
आवन्तोवेति प्राचिकी स्त्रीवत्ता ।) पूज्याङ्ग-
मध्याह्नापराह्णकालः । इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥
अस्य रूपान्तरम् । त्रिसन्धी । इत्यमरटीकायां
भरतः । (यथा, महाभारते । ३ । ८२ । २१ ।
“वासिधं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्यं कुतनन्दन ! ।
आदिता वसवो वनाः साध्याश्च समरदृग्गताः ।
गन्धर्वाश्चरसन्धेव निधं सन्निहिता विभो ! ॥”)
त्रिसन्ध्ययापिनी, स्त्री, (त्रिसन्ध्यं याप्रीतीति ।
वि + आप् + णिनि + ङीप् ।) त्रिसन्ध्यघटकी-
भूययावत्तन्त्रयापिनी तिथिः । यथा,—
“त्रिसन्ध्ययापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।
न तत्र युगमादरणमन्यत्र हरिवासरात् ॥”
इति पराशरीयेण त्रिसन्ध्ययापिनेन नियमाभि-
धानं तदपवादकम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
तयोर्युग्मसांस्त्र्योरपवादकं तदपवादकम् । इति
तट्टीका ॥
त्रिसमं, स्त्री, (श्रीणि हरीतकीनागरगुह्यानि
समानि यच्च ।) समप्रथम् । समहरीतकीनागर-
गुह्यरूपम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिसरः, पुं, (त्रिभिः स्त्रीयते इति । छ + अप् ।)
लघुरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६२ ॥
त्रिसवनं, स्त्री, (त्रयाणां सवनानां कालानां समा-
हारः ।) त्रिकालम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
त्रिसवनस्त्रायी, [न] पुं, (त्रिसवने त्रिकाले
जातीति । जा + णिनिः ।) त्रिकालस्त्रायी ।
इति स्मृतिः ॥
त्रिधिता, स्त्री, (त्रिगुणिता धिता शर्करा ।)
त्रिशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिसीत्यं, स्त्री, (त्रिवारं सीतया सहितम् । “नौ-
ययोधर्मेति ॥” ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) वार-
त्रयसदृशम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

त्रिसुगन्धि, स्त्री, (यथायां सुगन्धिद्रव्याणां समा-
हारः ।) त्रिजातकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, अन्धवेद्यके । १२ । ७३ ।

“त्वगोलापचसंयोगे त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् ।
नागकेशरसंयुक्तं चतुर्जातकमुच्यते ॥”)

त्रिसुपर्णः, पुं, बहुचामां वेदभागः । तद्ब्रतश्च ।
तद्व्योगात् पुरुषोऽपि त्रिसुपर्णः । इति मनु-
टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (यथा, मनुः । ३ । १८५ ।
“त्रिणाचिकेतः पञ्चाभिस्त्रिसुपर्णैः बहुकृत्वा ॥”)
त्रिसोताः, [स] स्त्री, (त्रीणि सोतांति यस्याः ।
यद्वा, त्रिषु लोकेषु स्वर्गमर्त्यपातालेषु सोतांति
यस्याः ।) गङ्गा । (यथा, माघे । ३ । १० ।

“अङ्गुष्ठनिष्ठूतमिवोर्हसु-
च्छिद्योतसः सन्ततधारमभः ॥”)

नदीभेदः । इति मेदिनी । से, ५४ ॥

त्रिहृत्, त्रि, (त्रिवारं ह्रस्वेण लटम् । ह्रज् +
“मतजनहृत् कर्त्तव्यकर्मण्यु ॥” ४।१।२७ ।
इति यत् ।) वारत्रयलटश्चेत् । तत्पर्यायः ।
त्रिगुणलटम् २ ङतीयालटम् ३ त्रितीयम् ४ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

त्रिहायणी, स्त्री, (त्रयो हायना यस्याः । “हाम-
हायनान्ताश्च ॥” ४ । १ । २७ । इति ङीप् ।
“त्रिचतुर्थां हायनस्य ।” इति ऋत् ।)
त्रिवर्षा गौः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
(यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे । २२ । ६ । १३ ।
“वत्सतयश्च त्रिहायण्योऽप्रीताः पञ्चवर्षा
राजोव पृथग्यो नवनीतपृथग्योऽवस्थाः प्रपञ्चः
सारथः ॥”) द्रौपदी । यथा,—

“कृते युगे वेदवती जेतायां जनकालम्बा ।
द्वापरे द्रौपदीक्या तेन लक्ष्म्या त्रिहायणी ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसहस्रम् ॥
(त्रिवत्सरे, त्रि । यथा, महाभारते । ३ ।
२३६ । ६ ।

“अथ संसारणी लक्ष्म्या त्रिहायण्याम् ।
वृत्तो गोपालकैः प्रीतो बहुरत् कुलनन्दनः ॥”)
वृट्, क ङ } छिद् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
वृट्, य शि } (युरा-आत्म-दिवां तुरा-परं-अवयव-
विधाभावमात्रे अक-छेदमात्रे सक-सेट् ।)
इति दन्त्यवर्गप्रथमादी । क ङ, चोटयते । य,
अच्यति चोटिष्यति । तुदायन्तर्गण्यस्यैव कृटा-
दिष्विति । दिवादिपञ्चे न कृटादिष्वम् । शि,
वृटति अच्युटीत् । शेषस्तु विदीर्घभावेऽपि ।
यथा, अच्युदभीमधुःकठोरनिगद इति महा-
नाटकम् । मयूखनखरवृटतिमिरकुम्भिकुम्भ-
स्यले । कचिन्नगीभावेऽपि यथा । आच्युते
यदि वच्युष्यति वाचस्तदा अचने इत्युद्धटः ।
इति दुर्गादासः ॥

वृटिः, स्त्री, (वृच्छति इति । वृट् + “इगुपधात्
कित् ॥” उर्वा । ४।१९।८ इति इन् वच कित् ।)
वृद्धेका । (यथा, सुश्रुते । उत्तरतन्त्रे । ५२ ।
“उत्कारिकां सर्पिणि नागराणां
पक्षा सन्त्येव वृटिकोपपत्तेः ॥”

अस्याः पर्यायी यथा,—

“वयस्या तीक्ष्णगन्धा च कृत्तौका त्रिपुटा
वृटिः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

अल्पम् । संश्रयः । कालभेदः । स च कृत्ता-
चरचतुर्भाग्यहृत्कालकः । इत्यमरः । ३।३।३७ ।
चण्डक्यात्मकः । इति तट्टीकायां खामी ॥
यथा, भागवते । ३ । ११ । ५ ।
“अथर्वी परमाणू स्यात् अवरेणुल्लयः स्फुटः ।
जालार्करम्भप्रवगतः खमेवाशुपतन्मगात् ।
अवरेणुल्लिकं भुङ्क्ते यः कालः सा वृटिः
स्फुटा ॥”)

वृटिवीजः, पुं, (वृटिरूपं वीजमस्य ।) कपुः ।
इति शब्दमाला ॥

वृटौ, स्त्री, (वृटि + “छदिकारादक्तिनः ।” इति
वा ङीष् ।) वृटिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वृणुप, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-सकं-
सेट् ।) चुम्पति । इति दुर्गादासः ॥

वृणुप, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
सकं-सेट् ।) चुम्पति । इति दुर्गादासः ॥

वृणुप, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-सकं-
सेट् ।) चोपति । इति दुर्गादासः ॥

वृणुप, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-सकं-
सेट् ।) चोपति । इति दुर्गादासः ॥

वेता, स्त्री, (त्रीन् भेदान् एति प्राप्नोतीति । यद्वा,
त्रिजलिता । पृथोदरादित्वात् साधुः । एतन्नि-
रुक्तिर्यथा, हरिवंशे । २०५ । ५ ।

“त्रिधा प्रयतो ज्वलनो मुनिभिर्नैदपारगैः ।
अतस्त्रेतात्वमापनो यदेकस्त्रिधा विधः कृतः ॥”)
दक्षिणाभिः गार्हपत्यः आहवनीयः एकोक्ता
इदमभिजयम् । इत्यमरः । २।७।२० । (यथा,
हरिवंशे । २६ । ४५-४६ ।

“मथित्वा त्रिधा कृत्वा अयजत् स नराधिपः ।
इष्टा यज्ञैर्बहुविधैर्गतलोभां सलोकवान् ॥
गन्धर्वैश्चो वरं लब्ध्वा जेताभिं समकारयत् ।
एकोऽपिः पूर्वमेवासीद्वैज्येतामकारयत् ॥”)

द्वितीययुगम् । तस्य परिमाणं यथा,—

“त्रिचत्वारिंशत्तन्त्रेण विंशत्सहस्राधिकेन च ।
चतुर्थं परिमितं नरमानक्रमेण च ॥
द्विचत्वारिंशत्परिमितं वसवतिसहस्रकम् ।
जेतायुगं परिमितं कालविज्ञिः प्रकीर्तितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रल्लितखण्डम् ॥ * ॥

तस्य धर्मा यथा,—

“जेतायुगे समायाते धर्मेः पारीनतां गतः ।
अल्पकेशान्विता लोकाः केचित् केचित् दया-
श्रयाः ॥

विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः ।
नर्णाशमाचाररताः सुजिगः सुखचेतसः ॥
चक्ष्वा भूमिभृशः शूद्राः सर्वे ब्राह्मणसेविनः ।
ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
प्रतिग्रहनिष्ठश्च सत्यसत्त्वा जितेन्द्रियाः ।
तपोव्रतरता निष्ठा दातारो विष्णुसेविनः ॥

कालवर्षौ तद्विज्ञांश्च विजयः सर्व्याः पतिव्रताः ।
वसुन्धरा च श्रद्धाढ्या पुत्राश्च पित्रसेविनः ॥”
इति पाप्मे क्रियायोगसारः ॥

जेतायुगं, स्त्री, (जेतैव युगम् ।) द्वितीययुगम् ।
तस्योत्पत्त्यादि यथा,—

“कार्तिकशुक्लनवम्यां सोमवारे जेतायुगोत्पत्तिः ।
तत्र अवतारत्रयम् । वामनपरमुरामश्रीराम-
चम्पाः । युग्यं त्रिपादम् । पापमेकपादम् ।
पुष्करनामकं तीर्थम् । वाणिज्यो ब्राह्मणः ।
अस्थिगताः प्राणाः । चतुर्दशहस्तपरिमितो
मानवदेहः । दशसहस्रवर्षं परमायुः । अव-
ह्वार्यं रौप्यपात्रम् । तद्व्युगान्दाः १२६६००० ।
तत्र राजानः स्वर्गवर्षीयवाहुकसगरांशुमदस-
मञ्जसदिगीपभगीरथाजदशरथश्रीरामचन्द्रकुशी-
लवा एते चक्रवर्तिनः । तत्तत्तत्तम् ।
दानधर्म्मरता निष्ठां तपस्या तीर्थदर्शनम् ।
अभिहितपरा लोका राजानो यज्ञकारिणः ॥
तत्र तारकब्रह्मनाम ।

रामनारायणानन्त सुकुम्ह मनुकुदन ।
लक्ष्म केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन ॥”

इति मुद्राङ्कितपञ्जिकातः संक्षेपेणम् ॥

जेतायुगाद्या, स्त्री, (जेतायुगस्य आद्या प्रथमा
तिथिः ।) जेतायुगारम्भतिथिः । सा च
कार्तिकशुक्लनवमी । तत्परमाणं युगादाशब्दे
ब्रह्म्यम् ॥

जेधा, य, (त्रिप्रकारम् । “संख्याया विधार्थे धा ।”
५ । ३ । ४२ । इति धा । “यधाच् ॥” ५ । ३ ।
४६ । इति धा इत्येतस्य यधाच् ।) जेधा ॥
इति सुगबोधम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १।२९।१७ ।
“इदं विष्णुर्विचक्रमे जेधा निदधे पदम् ।
सन्ध्वजस्य पांसुरे ॥”)

जे, ङ पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-आत्म-
सकं-अनिट् ।) दन्त्यवर्गादादिः । ङ, जायते ।
चक्रिंश्चाहीत्याद्यौ जाहीति जायते वा विप्
पञ्चात् वा इवाचरतीति लौ साध्यम् । कैश्चिद्-
दादौ वा पठ्यते । इति क्रमदीनरः । इति
दुर्गादासः ॥

जेगुण्यं, स्त्री, (त्रिगुणानां भावः कर्म वा ।
त्रिगुण + ण्यन् ।) त्रिगुणधर्मः । सत्वरजस्त-
मस्यम् । यथा,—

“जेगुण्यविधया वेदा निजैर्गुण्यो भवार्जुन ! ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥

जेतयौगन्धमान्दम् । यथा,—

“जेगुण्यवर्जिते चावमवर्जितपवीजिते ॥”

इति शिवरात्रिचतुर्थकथा ॥

जिभिः पूरयश्च ॥

जेधं, य, (त्रिप्रकारमिति जिधा । ततः “त्रिप्रोच
यतुच् ॥” ५।३।४५ । इति धा इत्यस्य यतुच् ।)
जिधा । इति सुगबोधम् ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ३२ । ३२ ।
“सर्वमेव वृष्टेनेके देवनेके वदन्तुत ।
पंसः प्रवक्तव्यं जिधित जेधयेतजिधयन्ते ॥”)

लोटी

जेपुरः, पुं, (जिपुर यव । आर्ये यव ।) जिपुर-
देशः । तत्प्रमाणः । डाहजः २ जेदः १ वेदिः
४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ । (देशोऽयं
कामरूपस्य बीमाप्रदेशः । यथा, कामाख्या-
तन्त्रे ।

“कावेन्दरं जेतगिरिं जेपुरं नीलपर्वतम् ।
कामरूपाभिधो देशो गङ्गाशिरिर्हृदि ॥”
कावेन्दरं जेतगिरिं जेपुरं नीलपर्वतं यावत् ॥
जिपुरस्य राजा । यथा, महाभारते । २ । ११ । ५८ ।

“माग्रीसुतस्ततः प्रायाहिजयी दक्षिणां दिशम् ।
जेपुरं खण्डे जला राजानममितौजसम् ।
निजयाह महाबाहुकरवा पौरवेन्दरम् ॥”
तद्देशवाधिनि, पुंभूषि । यथा, मातुखे ।
१ । १३ । ५३ ।

“सोशकाः कौसकाश्च जेपुरा वैदिशास्तथा ॥”
जिपुराविहितासुरभेदे । यथा, हरिवंशे ।
१२६ । ५४ ।

“जेनोहुताखेपुरा माथिनो वै
दग्धा घोरेण वितथान्ताः शरेण ॥”

जेलोक्तं, स्त्री, (जिलोकी एवं । चतुर्वर्णादित्यां
स्वार्थे ञ् ।) जिलोकी । यथा, मार्कण्डेये ।

“जेलोक्तमेतदखिलं रिपुनाशनेन
जातं तया समग्रहर्त्तुं तैरपि जला ॥”

जेलोक्तविजया, स्त्री, (जेलोक्तस्य विजयी यस्याः ।
एतस्याः सेवनेन हि जेलोक्तमधीनमिव प्रति-
भातीति ज्ञानात् तथालम् ।) भङ्गा । इति
शब्दचक्रिका ॥ भाट्ट इति ख्याता ॥

जेविदाः, पुं, (जवेदेयकुर्वेदसामवेदरूपास्त्रिलो
विदा यस्येति जिविदस्ततः स्वार्थे ञ् । यद्वा,
तिलो विदा ञ्धीते वेद वा । “तद्धीते तद्दे ॥”
४ । ५ । ५६ । इति ञ् ।) जिवेदशः । जिविदा-
वेता । यथा, मनुः । १२ । १११ ।

“जेविदो हेतुकस्तर्ही नैवस्तो धर्म्मपाठकः ।
जयन्ताममिजः पूर्वं परिश्रुत् स्याद्दशावरा ॥”
(व्रतविशेषे, स्त्री । यथा, मनुः । २ । २८ ।

“साध्यायेन व्रतेर्होमैस्त्रेविदोनेष्वया सुतेः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥”
“जेविदाख्येन च व्रतेन ॥” इति तट्टीकायां
कुल्लूकभट्टः । वेदत्रयप्रतिपादो, त्रि । यथा,
भागवते । ६ । २ । २४ ।

“धर्म्मं भागवतं शुद्धं जेवेदश्च गुणासयम् ॥”
“जेवेदं वेदत्रयप्रतिपादं गुणामयं यमदूतानां
धर्म्मम् ॥” इति तट्टीकायां खामो ।)

जोटकी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हज्जायुधः ॥

जोटिः, स्त्री, (जोटते भित्तयेत्यनेति । जोटि +
“ञच् इ ।” उर्णा । ४ । १३८ । इति इः ।)
पञ्चुः । कटपलम् । पक्षी । भीमभेदः । इति
मेदिनी । ५ । १८ ।

जोटिहस्तः, पुं, (जोटिहस्तश्चैव यश्चयसाधनं
यस्य ।) पक्षी । इति शब्दचक्रिका ॥

जोटी, स्त्री, (जोटि + लटिकारादिति वा डीम् ।)
जोटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

जगन्मकः

जोर्ष, स्त्री, (जायते शिखरति नियन्वतेऽनेनेति ।
जै पालने + “अशिवादिभ्य इजोञी ।” उर्णा ।
४ । १०२ । इति उञ् ।) गवादिताडनदण्डः ।
पञ्चनी इति ख्यातः । तत्प्रमाणः । प्राणनम् २
तोदनम् १ प्रवयनम् ४ । गजस्य तोदनदण्डः ।
तत्प्रमाणः । वेणुकम् २ वेणुकम् १ इत्यमर-
भरतौ ॥ अण्डम् । इति सिद्धान्तकौस्तुभ-
सुखादिहतिः ॥ आरूपक्रिया । आधिभेदः ।
इति खण्डिसवारे उर्णादिहतिः ॥

जौक, कृ ङ गङ्गा । इति कविकण्ठम्भः ॥ (भा-
ष्यात्म-सकं-सेट् ।) चतुर्दशखरी । रेफमध्यः ।
ज, अतुजौकत् । ङ, जौकते । इति दुर्गादासः ॥

जगचः, पुं, (जीणि अजीणि नेत्राणि यस्य ।
ततः समासान्तप्रत्ययः ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
१०६ । ११ ।

“आसवाद महात्मानं जगचं जिपुरमर्दनम् ॥”
देवविशेषः । यथा, भागवते । ७ । २ । ४ ।

“भो भो दानवदेतथा द्विर्द्वंजगच । शम्बरः ॥
श्रतवाहो ! हयमीव ! ननुचैः पाक ! इत्यन ! ॥”
नेत्रत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । २ ।
४३ । १ ।

“वेदिराजकुले जातस्त्रय एव चतुर्भुजः ॥”
जगचरः, पुं, (जीणि अचराणि यत्र ।) घटकः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जीणि अकारोकार-
मकारात्मकानि अचराणि यत्र । प्रथवादौ,
त्रि । यथा, मनुः । ११ । २६६ ।

“आदां यज्जगचं जग चयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
स गुह्योऽग्न्यास्त्रिद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥”
हृन्दोभेदे, स्त्री । यथा, वाजसनेयसंहिता
याम् । ८ । ११ ।

“विष्णुस्त्र्यक्षरेण जीलोकानुदजयतामुज्येयम् ॥”
“विष्णुस्त्र्यक्षरेणाक्षरजयात्मकेन हृन्दसा तान्
ताडयान् मनुष्यानुज्येयमधिकं जयेयम् ॥” इति
वेददोषे महीधरः ॥

जगटं, स्त्री, (जिभिरङ्गैरच्यते गन्वति इति ।
जगट् + अट् + अप् । शकन्वादित्वादलोपः ।)
शिखरभेदः । धौताञ्जनी । इति मेदिनी । ८ । ४४ ॥

जगट्टः, पुं, (जिभिरङ्गैरटतीति । अट् + अच् ।)
धौताञ्जनी । शिखरभेदः । इन्दुरः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

जगज्जनं, स्त्री, (जयाणां अज्जनानां समाहारः ।)
अज्जनत्रयम् । यथा, काणाञ्जनं पुष्याञ्जनं रवा-
ञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जगज्जगा, स्त्री, (जिह्व अज्जसु मार्गेषु गन्वतीति ।
गम + ङः ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जगम्भकः, पुं, (जीणि चन्द्रार्थाधिकरूपाणि अम्भ-
कानि नेत्राणि यस्य । शिवः । इत्यमरः । १ ।
१ । १५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५६ । १२ ।
“जगम्भकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ॥”

“जयायां जगविष्णुवद्राजामम्भकः पिता ।” इति
ऋग्वेदभाष्ये सायनः ।) एकादशवद्राजामम्भ-

जगहस्य

तमः । यथा, मातुखे । ५ । २६—३० ।
“अनेकपादहिमभो विष्णुपाशोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च जगम्भकश्च सुरेश्वरः ॥

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते वद्राः समाख्याता एकादशगव्येन्द्राः ॥”

शिवोऽथ चन्द्रशेखरनामकपौष्कराजपुत्रः । यथा,
“एवं तिस्रश्चाम्भानां गर्भे जातो यतो हरः ।
अतस्त्यम्भकनामाभूत् प्रथितो लोकदेवयोः ॥

च राजपुत्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा ।
सम्प्राप्त्यार्येणस्त्वशो जिह्वोस्तुख्यो बभूव च ॥
नखे वीर्ये प्रहरणे प्राप्ते शीले च तत्तुल्यः ।
नाम्नोऽभूत्प्रयादून् । नो वा भूमौ भविष्यति ॥

अभिविधाय तं राजा कुमारं वनवसरम् ।
दृश्यन्तेकवर्षीयं सम्भराजगुह्यैर्यतम् ॥

तिस्रभिः सह भार्याभिर्भ्यं पौत्र्यो विवेश च ।
उद्धोषितक्रियां कर्तुं राजा परमधार्मिकः ॥

गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः ।
सन्ती क्षितिं वशे चक्रेऽग्राह्यैः स चन्द्रशेखरः ॥

साम्भौमो रूपो भूत्वा राजभिः परिधितः ।
अमरैरिव देवेभ्यो विजहार क्रिया युतः ॥

एवं पौत्र्यसुतो भूत्वा जगम्भकः प्राप्य निर्मृतम् ।
जगत्तापत्रये रम्यं करवीराश्रये पुरे ॥

इवहृतीनदीतीरे राजा भूत्वा सुमोद च ॥”
इति काविकापुराणे ४६ अध्यायः ॥ ॥

अन्यत् चन्द्रशेखरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

जगम्भकस्यः, पुं, (जगम्भकस्य महादेवस्य सखा
बन्धुः । “राणाहःसखिभ्यट् ॥” ५ । ४ । ६१ ।
इति टच् ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥

जगम्भका, स्त्री, (जीणि चन्द्रार्थाधिकरूपाणि
अम्भकानि नेत्राणि यस्य ।) दुर्गा । यथा,—
“सोमसूर्यानामज्जीणि यस्या नेत्राणि अम्भिका ।
तेन सा जगम्भका देवी सुनिभिः परिकीर्तिता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

जगहसर्पः, पुं, (जगहं चान्द्रदिनत्रयं सृष्टतीति ।
सृष्ट् + पचाद्यच् ।) जिह्विनसृक् । तिथित्रय-
सर्पयुक्तमहः । इति ज्योतिषम् ॥

जगहसृष्टं, स्त्री, (जगहं सृष्टतीति । सृष्ट् +
“इगुपचञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।)
जगहसर्पः । तथा च वशिष्ठः ।

“एकस्मिन् सावने त्वङ्नि तिथीनां त्रितयं यदा ।
तदा दिनत्रयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥

फलमिति वैदिककर्मपरम् ॥
अधिमार्गे दिनपाते धनुषि रवौ भाहुलङ्घिते
मासि ।

चक्रिणि सुप्ते कुर्वामो माङ्गल्यं विवाहश्च ॥
इति भीमपराक्रमः ॥

दिनपाते दिनत्रये ।
जगहसृष्टं नाम यदेतदुक्तं
तत्र प्रथमः क्षितिभिर्भिधेयः ॥

विवाहयाज्ञाशुभपुष्टिकर्म
सर्वं न कार्यं जिह्विनसृष्टे तु ॥”

इति ज्योतिषसूत्रम् ॥

त्रार्थियाः

त्रार्थिहिकः, त्रि, (त्रैहिकां चैहिकां भवमैहिकं धनम् । "तत्र भवः ।" ४।३।५३। इति ठन् । त्रार्थे दिनत्रये पर्याप्तं ऐहिकं धनं यस्य ।) दिनत्रयनिर्वाहोचितधनयुक्तः । यथा, "कुमूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा । त्रार्थिहिको वापि भवेदन्वयनिक एव वा ।"

इति मानवे । ४ । ७ ।

"कुमूलधान्यक इति । कुमूलो ब्रीह्यागारं स्वरदिह्याभिधानिकाः । इत्येकादिनिर्मितागार-धान्यसन्धयो भवेत् । अथ कालविशेषाध्यायम् । यस्य त्रैवार्धिकं भक्तं पर्याप्तं भवत्युक्तये ।

अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति । इति मनुस्मृत्युक्तं ।

इति मनुस्मृत्युक्तं । एषां कालो याज्ञः । तेन निवृत्तेनैमित्तिकधर्मैस्तथाप्यवर्गसहितस्य ग्रहणो

यापता धान्यादिधनेन वर्षत्रयं समधिकं वा निर्वाहो भवति तावद्वनः कुमूलधान्यक उच्यते । वर्षेनिर्वाहोचितधान्यादिधनः कुम्भी-

धान्यः । प्राक् सौमिकीः क्रियाः कुर्वन्त यस्यान्नं वार्षिकं भवेदिति याज्ञवल्क्येन ग्रह-

स्थस्य वार्षिकसन्ध्याभ्युत्थानात् । मनुस्मृत्युक्तं । यदा पानप्रस्थस्यैव समानिचय एव वेद्येन

समासचयं वक्ष्यति तदपेक्षया बहुषोध्यवर्गस्य ग्रहणः समुचितः । वर्षवृत्तसन्धयः । मेधा-

तिथिस्तु । यावता धान्यादिधनेन बहुभ्य-दारादिमतस्त्रिवर्षवृत्तस्थितिर्भवति तावत् सुव-

र्णादिधनवानपि कुमूलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी उट्टिका वाष्पाधिकधान्यादिनिचयः

कुम्भीधान्यक इति आख्यातवान् । गोविन्द-राजस्तु कुमूलधान्यक इत्येतद्व्याचक्ष्य कोष्ठ-

प्रमाणधान्यसन्धयो वा स्यात् द्वादशाह-मात्रपर्याप्तधनः । कुम्भीधान्यक इत्येतद्व्याचक्ष्य

उट्टिकाप्रमाणधान्यादिसन्धयो वा बहुहमात्र-पर्याप्तधनः ।

द्वादशाहं कुमूलेन वृत्तिः कुम्भीरा दिनानि षट् । इमामन्त्राणां गोविन्दराजोक्तिं नाशुच्यते ।

इहा चेष्टा तस्यां भवं ऐहिकं त्रार्थपर्याप्तमैहिकं धनं यस्य स त्रार्थिहिकः तथा वा स्यात् दिन-

त्रयनिर्वाहोचितधन इत्यर्थः । नोभवं नृपतनं भक्तं तदस्यास्तीति मन्त्रार्थमिकं ज्ञत्वा नन्-

समासः तथा वा भवेत् ।" इति कुल्लुकभट्टः । त्रार्थियाः, पुं, (त्रैवर्ष्यं त्रार्थियः । त्रि + ऋक् ।

त्रय त्रार्थियाः त्रिधिवर्षा निजादीन्त्रयक्रिया-भावरूपा येनाम् ।) अन्वर्धिरनृकाः । यथा, "अन्वर्धिरानि वचनानि सन्वादि त्र्ययगधिकरण-

न्यायनृकानि । तथा हि त्र्ययगधिकरणे । त्र्ययकपक्षे त्रार्थियदेवतानामनधिकार इति

यागमात्रे उक्तम् । तत्र हेतवः तिरस्त्रां विशि-ष्टान्तःकरणविरहात् पक्षोः प्रचरणाविरहात्

त्रार्थियाणामन्वधिरनृकानां अन्वधिरनृकानां चारणविरहादिति श्रीचन्द्रशेखरवाचस्पतिज्ञात-

चन्द्रधनु-विधिधृतत्र्ययगधिकरणम् । (त्रय त्रार्थिया नृपयो यत्र । त्रिप्रवरी गोत्रभेदः ।)

त्वः

त्रार्थिहिकः, त्रि, (त्रार्थे भवः । त्रार्थ + ठन् ।) हृतीयेऽङ्ग भवः । यथा, ऐकाहिकाद्वाहिका-त्रार्थिहिकात्तुर्धिकसततत्वरविषमत्वर इत्याद्य-परानितास्तोत्रम् ।

("ऐकाहिको द्वाहिकश्च त्रार्थिहिकश्च तथापरः । वेलाज्वरश्चतुर्थोऽपि विजानीयाद्वाच्यः ।"

इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये । अस्त्यौघं यथा,—

"रसेन गन्धं शृङ्खलं शिखिग्रीवश्च पादिकम् । गोत्रिहया जयन्त्या च तक्षुलीयैश्च भावयेत् ।

प्रत्येकं सप्तसप्ताहं शुष्कं गुग्गुलुचतुष्टयम् । जरणेन हृतेनाद्यात् त्रार्थिहिकज्वरप्रशान्तये ।"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ।) त्रार्थ्यं, स्त्री, (त्रयाणां उच्यमानां समाहारः ।

पात्रादिवात् स्त्रीत्वं न ।) मिलितशुद्धीपिप्यली-मरिचम् । इत्यमरः । २ । १० । १११ । (यथा, गारुडे १८८ अध्याये ।

"यमानी चित्रकं धान्यं त्रार्थ्यं जीरकं तथा ।") त्रार्थ्यं, स्त्री, (त्रयाणां उच्यमानां पिप्यलीमरिच-शुद्धीनां समाहारः ।) त्रार्थ्यम् । इत्यमर-

टीकायां भरतः । ("पिप्यलीमरिचं शुद्धीचयमेतद्विमिश्रितम् । त्रिकटु त्रार्थ्यं योषं कटुचयमयोच्यते ।"

इति वैद्यकपरिभाषायाम् । अस्य गुणा यथा,—

"त्रार्थ्यं दीपनं हृत्ति श्वासकासत्वगामयान् । शुष्कमेहकफस्थूलमेदस्तीपदपोनसान् ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) घृतविशेषः । यथा, चरकं चिकित्सस्थाने २२ अध्याये ।

"त्रार्थ्यां त्रिफलां त्राचां काशतम्याणि पक्वकम् । हे पाठे सरलं त्राचीं खगुर्मां चित्रकं शटीम् ।

त्राचीं ताम्रलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् । त्रिकटुकां विदारीकं पिष्ट्वा कथं समं कृतात् ।

प्रस्थं चतुर्गुणं चौरं सिद्धं काशहरं पिबेत् । ज्वरगुल्मासिन्धोहृश्रोक्षतृपाचैर्मूलशुत् ।

कामलाशोऽग्निलाहोलाक्षतशोषचयापहम् । त्रार्थ्यं नाम विख्यातमेतद्घृतमनुत्तमम् ।"

तं, त्रि, (युष्मद् + त्रि । "लाहौ तौ ।" ७ । २ । ८४ । इति त्वादेशः ।) भवान् । तुमि इति भाषा । युष्मच्छब्दस्य प्रथमेकवचनान्तरूपोऽयं

लिङ्गत्रये समानः । इति आकरणम् । त्वः, त्रि, (तमेति विस्तारयतीति । तत्र + "तमे-

तेरनञ्च वः ।" उणा । २ । ६३ । इति चात् किप् अनञ्च वः । आगमानित्यत्वात् तुवै-

कल्पिकः ।) भिन्नः । अन्वः । इत्यमरः । ३ । १ । ८२ । (एकः । इति निवृत्तिः । १ । ७ ।

यथा, ऋग्वेदे । १० । ७१ । ४ । "उत् त्वः पश्यन्न ददर्श वाचस्तु त्वः श्वस्तन्न श्वयोन्मिनाम् ।

उतो त्वसौ तन्वं वि ससे जायेव पश्य उग्रतो सुवावाः ।"

त्वक्

"त्वक् इत्येकवाची । एकः । उतशब्दोऽप्यर्थः । प्रथमपि मनसा पर्याप्तोच्यन्नपि वार्त्तं न ददर्श । दर्शनफलभावात् पश्यति । अ एकः श्वस्तन्न-योनां वार्त्तं न श्वयोति अथत्वफलभावात् । इत्यनेनार्थेनाविज्ञानमिहितः ।" इति तन्नाथे सायनः ।)

त्वक्, [च] स्त्री, (त्वचति चङ्गोति मेदशोविता-दिकमिति । त्वच चङ्वरणे + किप् । यद्वा, तमेति विस्तारयतीति । तत्र + "तमेतेरनञ्च

वः ।" उणा । २ । ६३ । इति चिक् अनञ्च वः ।) इन्द्रियविशेषः । यथा,—

"पूर्ववर्तिन्यतायुक्तं देहस्यापि त्वमिन्द्रियम् । प्राणादिस्तु महाबाहुपर्यक्तो विषयो मतः ।"

उद्भूतस्यैवदेहं गोचरः कोऽपि च त्वचः । रूपान्यच्चक्षुषो योयं रूपमन्वापि कारयम् ।

इत्याध्याये त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारयम् ।" इति भाषापरिच्छेदः ।

वस्त्रकम् । (यथा, रघुः । २ । ३७ । "कक्ष्यमानेन कटं कदाचित्

वस्त्रद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।") गुह्यत्वम् । (यथा, उद्भूतस्यैवदेहतायाम् । ७७ । २ ।

"त्वगुशीरपचभागेः स्पर्शलोभेन संयुते चक्षुः । पटवासः प्रवरोऽयं त्वगकपूरप्रबोधेन ।"

चर्म । इति मेदिनी । चै, ६ । अस्य पर्यायः । अष्टाधरा २ । इत्यमरः । अष्टाधरा ३ । इति

तट्टीका । त्वचम् ४ त्वचा ५ चर्म ६ छली ७ छली ८ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रघुः । ३ । ३१ ।

"त्वचं स मेधां परिधाय रौरवी मश्रित्ताक्षं पितुरेव मन्ववत् ।

न केवलं तद्गुह्यकपाथिवः क्षितावभूदेकधनुर्हरोऽपि वः ।"

कक्षुकः । यथा, मनुः । २ । ७६ । "महतीऽप्येनसो भासात् त्वचैवाहिर्विमुच्यते ।"

त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः । दारचिनी इति भाषा ।

त्वक्कचुरः, पुं, (कचुं रातीति । रा + कः । त्वचः कचुरः ।) त्रयः । इति हारावली । १५६ ।

त्वक्चोरा, स्त्री, (वंशत्वचः चौरमख्यम् ।) वंशरोचना । इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ।

(वंशरोचनाशब्दे विहृतिरस्या ज्ञातया ।) त्वक्चोरी, स्त्री, (वंशत्वचः चौरमन्त्र । गौरा-

दित्वात् ङीष् ।) त्वक्चोरा । इति राज-निर्घण्टः । (यथा, समुत्ते । १ । ४४ ।

"सिताजगन्वा त्वक्चोरी विदारी विहृतः समाः ।"

(पर्यायोऽस्या यथा,— "स्वाहंशरोचना वंशी तुगाचोरी तुगा मुभा ।

त्वक्चोरी वंशजा मुभा वंशचोरी च वैद्यवी ।" इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

त्वक्चुरः, पुं, (त्वगेव चोरो यस्य ।) चोरीशब्दः । इति राजमाता । चौरकक्षुको इति भाषा ।

त्वर

त्वक्सुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः ।) एत-
वाशुक्नामगन्धमयम् । इति ञटाधरः ॥
त्वग्, इ कश्चे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-चकं-गतौ चकं-सिट् ।)
त्वगङ्गुरः, पुं, (त्वचश्चर्मणः अङ्गुर इव ।) रोमाशः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्वगाक्षीरी, स्त्री, (त्वक्क्षीरी । दृवोदरादित्वात्
साधुः ।) तुगाक्षीरी । वंशलोचना । इति
ञटाधरः ॥
त्वग्गन्धः, पुं, (त्वचि गन्धो यस्य ।) नागरङ्गः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
त्वग्गर्भं, स्त्री, (त्वचः जायते इति । जन् + डः ।)
रोम । बधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्वग्दोषः, पुं, (त्वचो दोषो दूषणं यस्मात् ।)
कोष्ठरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्वग्जात-
रोगः । तत्सौषधं यथा,—
“मन्दीयलोध्रनीराक्षचूर्णानु कनकस्य च ।
तेनोद्भिर्नितदेहस्य चरद्दूरीकृतसारिकाम् ॥
त्वद्दोषश्चैव सैकस्य चर्मदोषश्च नश्यति ॥”
इति गारुडः १६४ अध्यायः ॥
स तु महारोगः । यथा, “महारोगिणः पाप-
रोगादकान्धतमरोगवतः । ते च उन्मादस्वद-
दोषो राजयज्झा न्वासो मधुमेहो भगन्दरः
उदरोध्मरो इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः ।”
इति सुहितसूत्रम् ॥
त्वग्दोषापहा, स्त्री, (त्वग्दोषं रोगविशेषं अप-
हन्तीति । हन + डः ।) वाकुची । इति राज-
निर्घण्टः ॥
त्वग्दोषारिः, पुं, (त्वग्दोषस्य रोगविशेषस्य अरिः
शत्रुः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) हस्तिकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
त्वच, श्र दृव्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुरा-
परं-चकं-सिट् ।) वकारयुक्तः । दन्धवर्गाद्यादिः ।
श्र, त्वचती त्वचन्ती । वृत्तिः संवरणम् । त्वचति
कवचनं देहं वीरः । इति दुर्गादासः ॥
त्वचं, स्त्री, (प्रशस्ता त्वगस्थस्तीति । अर्थ आदि-
त्वात् अच् ।) वृषविशेषः । दारचिनी इति
भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये ।
“खोमवल्गुन्यता न्येता प्रश्नं कालीयकं त्वचम् ॥”)
तत्पर्यायः । त्वक् २ वल्कलम् ३ भृङ्गम् ४
वराङ्गम् ५ सुखशोधनम् ६ शकलम् ७ सिंह-
लम् ८ वन्यम् ९ सुरसम् १० कामवल्गुमम् ११
उत्कटम् १२ बहुगन्धम् १३ विष्णुलम् १४ वन-
प्रियम् १५ नटपर्णम् १६ गन्धवल्कलम् १७ वरम्
१८ घ्नैतम् १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
शीतलत्वम् । कफकासविनाशित्वम् । शुक्राम-
शमनत्वम् । कण्ठमुद्विकारत्वम् । लघुत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वल्कलम् । चर्म । (यथा,
हरिवंशे । १७७ । १२६ ।
“श्रीवत्साङ्गोदरविन्द्याच्च ऊर्ध्वरोमानन्दुत्वचः ॥”
कचुकः । खोलसु इति भाषा ॥ यथा, मह-
भारते । १२ । २४६ । ११ ।

“विभक्तः सर्वपापेभ्यो मुक्तश्च इवोरगः ॥”) युक्तम् । इति धरणिः ।
 लघा, ली, (लच् + पक्षे टाप् । यद्वा, लघति संहोति सर्वशरीरमिति अच् ततटाप् ।) लक् । इति शब्दरत्नावली ।
 लघापचम्, ली, (लघा लक् पचमिन् यस्य ।) लक्पचम् । इति शब्दरत्नावली ।
 लघिष्ठः, जि, (अतिप्रयेन लघ्नाम् । लघ्वत् + इठन् । “विभक्तोर्लुक् ।” ५ । ३ । ६४ । इति मनुषो युक् ।) लघीयान् । अतिप्रयत्नविशिष्टः । इति आकारणम् ।
 लघिवारः, पुं, (लघि वारो यस्य । “हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ६ । इति सप्तम्या अलुक् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥
 लघिसुगम्भा, ली, (लघि सुगम्भो यस्याः । सप्तम्या अलुक् ।) सुगम्भा । इति चारावली । ६७॥
 लघु, जि, (तनोतीति । तन् + “तनोतेरनञ् वः ।” उणां २ । ६३ । इति चकारात् ङिप् तुक् अन्त्य वः ।) भिन्नः । इति ङटाधरः । (युष्मद्ग्रन्थस्य पञ्चम्येकवचनस्य रूपम् ।) भवतः । इति व्याकरणम् । तोमा इदं इति भाषा ।
 लघुच, उ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-परं-सकं-सेट् । क्तावेट् ।) प्रकारयुक्तादिः । उ, लघित्वा लक्ता । इतिर्गतिः । इति दुर्गादासः ।
 लघुच, उ घ सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः । (रुधां-परं-सकं-सेट् । क्तावेट् ।)
 लघीयं, जि, (तव इदम् । युष्मद् + क्त्वाः । “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।” ७ । २ । ६८ । इति सप्तम्यन्तस्य ल्वादेशः ।) भवदीयम् । इति व्याकरणम् । (यथा, रघुः । ३ । ५० ।
 “अतोऽयमन्धः कपिलाशुकारिणा पितृलघदीयस्य मयापहारितः ॥”)
 लघ, जि व म ड खदे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-आत्मं-अकं-सेट् ।) जि, लघितः तूष्णीं-इति । वा ययामह्वलरसंभुषास्त्रिभ्यो निष्ठायां वेमत्वेऽपि वेदेवृक्षारणभेदार्थमेतदनुबन्धमन्ये मन्यन्ते । व, लघा । म, लघयति । ड, लघते । स्यद् इह श्रीधरमुक्तानम् । नाशनेतुमवलाः स तलरे । इति दुर्गादासः ।
 लघणं, ली, (लघ + भावे क्युट् ।) लघा । इति व्याकरणम् । (लघते श्रीधरं गच्छतीति । लघ + क्युः । द्रुतगामिनि, जि । यथा, अथर्ववेदे । ११ । ८ । २८ ।
 “आलेयोश्च वास्तेयोश्च लघणाः कृपणाश्च याः ॥”)
 लघा, ली, (लघमिति । लघ + “घटादयः वितः ।” इति अड् । ततः लीलिङ्गत्वात् टाप् ।) वेगः । तत्पर्यायः । सम्भ्रमः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥ आवेगः ३ लघिः ४ तूष्णिः ५ संवेगः ६ । इति दैमचन्द्रः । २ । २३६ ॥ (यथा, महा-भारते । ३ । २७६ । २७ ।
 “असक्तानं मया पूर्वं निर्जितो जीवितप्रियः । सुतो हातिरिति ज्ञात्वा का लघा मरये पुनः ॥”)

त्वष्टिः, ऋषीः, (त्वष्टाभित्ति । त्वष्ट + भावे इन् ।)

त्वष्टा । इति हेमचन्द्रः । २ । २३६ ॥

त्वष्टित्, ऋषीः, (त्वष्ट + क्तः ।) श्रौषम् । (त्वष्टे स्तेति । त्वष्ट + गङ्गापार्श्वकर्मकैति कर्त्तरि क्तः ।

यद्वा, त्वष्टा वज्राताम् । त्वष्टा + तारकादित्वात् इतच् ।) तद्विशिष्टे, चि । इत्यमरः । १ । १ । ६८ ॥

(यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १०२ ।

“वज्रन्तराययुक्तस्य धर्मस्य त्वष्टिता गतिः ॥”)

त्वष्टितोदितं, चि, (त्वष्टितं श्रौषं यथा तथा उदितं कथितम् ।) श्रौषोच्चारितवचः । तनु-

पर्यायः । निरुक्तम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । २० ॥

त्वष्टः, चि, (त्वष्टते तनूक्रियते स्तेति । त्वष्ट तनु-कारणे + क्तः ।) तनुकृतः । चाँचा षोळा इत्यादि भाषा । तनुपर्यायः । तष्टः २ । इत्यमरः ।

३ । ११ । ६६ ॥

त्वष्टा, [ऋ] पुं, (त्वेति दीप्यतीति । त्विष दीप्तौ + “नमृनेष्टत्वष्टुहोत्रिति ।” उर्णा १ । ६ । ६ ।

इति त्वष्ट इतोऽत्वष्ट ।) आदित्यविशेषः ।

(यथा, महाभारते । १ । ६५ । १४-१५ ।

“आदित्यां द्वादशादिभ्यः सम्भूता सुवनेश्वराः ।

ये राजसामतस्त्रांस्ते कौर्मिष्यामि भारत ।

घाता मित्रोऽर्थमा शक्रो वसवश्चैव एव च ।

भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्यथा ।

एकादशस्यथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुव्यथे ॥”

एते तु चाँसुषस्य मनोरन्तरे तुषिता नाम देवा

आसन् वैवस्वतोऽन्तरे तु द्वादश आदिभ्यः ।

इति विष्णुपुराणे । १ । १५ । १३१-१३३ ॥

तथा मातुष्ये च । ६ । ३-५ ॥ त्वष्टति तनु-

करोति काष्ठादिकं शिल्पकार्यत्वात् । तच् +

त्वष्ट् ।) विश्वकर्मा । इति हेमचन्द्रः । १ । ५८ ॥

(यथा, माथे । ३ । ३५ ।

“त्वष्टः सदाभ्यासयुहीतशिल्प-

विज्ञानसम्पत्प्रसवस्य सीमा ॥”

अयम् भावमासे मुख्यरथपरिभ्रमणाधिकारिणा-

मन्यतमः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १० । १५ ।

“त्वष्टाय जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ।

ब्रह्मपेनोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रोऽथ सप्तमः ।

भावमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय ! भास्करे ॥”

विश्वकर्म्मणः पुत्रविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।

१ । १५ । १२२ ।

“तस्य पुत्रास्तु चत्वारस्त्रीणां नामानि मे शृणु ।

अजेकपादहिर्गण्डवृक्षश्च रज्ज्वं बुद्धिमान् ॥”

प्रजापतिविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । ६ । ३ ।

“त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीत् देवश्रेष्ठो महातपाः ।

स पुत्रं वै जिशिरसमिन्द्रोऽजात् किलावृजत् ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १० । १०३ ।

“घाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रश्चैव भुवो धरः ॥”)

वर्षसङ्करजातिविशेषः । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥

अस्य पर्यायः । काष्ठतट्टशब्दे उत्पत्तिश्च छत्र-

चारशब्दे द्रष्टव्यः । (इन्द्रः । इति ऋग्वेद-

भाष्ये सायनः । १ । ११७ । २२ ॥ अमरमतेः ।

इति तत्रैव सायनः । ३ । ४८ । ४ ॥)

त्वाचप्रत्ययं, ऋषीः, (त्वाचं त्वच्-सम्बन्धि प्रत्ययम् ।)

संज्ञानम् । प्रथादेः संज्ञाद्वारा भोधः ।

यथा, “अथ ज्ञानमात्रे त्वचःसंयोगस्य यदि कारणात् तदा रासनचाक्षुषादिकां त्वच-

प्रत्ययं स्यात् ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

त्वाष्टी, ऋषीः, दुर्गा । यथा,—

“तुष तुष्टी स्तुतो धातुस्य तुष्टी निपातने ।

स्त्वष्टेवा प्रजास्तुष्टी त्वाष्टी तेन प्रकीर्तिता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

त्वाष्टः, पुं, (त्वष्टुरपत्यं पुमान् । अण् ।) वृक्षा-

सुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवी-

भागवते । ५ । ५ । ४ ।

“उदमेन हतस्त्वाष्टो नमुचिर्बल एव च ॥”

विश्वरूपः । यथा, भागवते । ६ । ८ । ३ ।

“इतः पुरोहितस्त्वाष्टो महेन्द्रायादुष्टते ॥”

त्वष्टृसम्बन्धि, चि । यथा, मार्कण्डेये । २१ । ८५ ।

“ततोऽहं त्वाष्टमादाय चिद्विष प्रति दान-

वान् ॥”

तथा, भागवते । ६ । १४ । २७ ।

“अपयित्वा चरं त्वाष्टं त्वष्टारमजयद्विष्टः ॥”

त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्तेति अण् । चिञ्चा-

नञश्चम् । यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ७ । ११ ।

“वोरा अवयवत्वाद् वसुदेवं वावयव्येव ॥”

त्वाष्टी, ऋषीः, (त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्याः ।

त्वष्टृ + अण् + डीप् ।) चिञ्चानञश्चम् । इति

हेमचन्द्रः ॥ (त्वष्टृविश्वकर्म्मणोऽपत्यं ऋषीः ।)

संज्ञानामस्यपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । १ । ६६ । ३५ ।

“त्वाष्टी तु सवितुर्भाष्या वक्त्रा रूपधारिणी ।

अक्षयत महाभागा सान्तरौक्षिनाडुभौ ॥”)

रथिका । सुदरयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्विट्, [ष] ऋषीः, (त्विष दीप्तौ + सम्प्रदादित्वात्

क्रिप् ।) श्रोभा । (यथा, महाभारते । ३ ।

२० । २ ।

“अपश्यं हारकाचाचं महाराज ! हतत्विषम् ॥”)

प्रभा । (यथा, माथे । १ । ३ ।

“अयस्त्विषामिष्यवधारितं पुर-

स्ततः शरीरोति विभावितान्नितिम् ॥”)

वाक् । इति मेदिनी । ३ । १३ ॥ अवसायः ।

जिगीवा । इति विश्वः ॥ (दीप्यमाने, चि ।

यथा, ऋग्वेदे । ४ । १७ । २ ।

“तव त्विषो जनिमन् जत द्यौरेजदभूमिभियसा

सस्य मन्योः ॥”

“हे इन्द्र त्विषो दीप्यमानस्य तव त्वदीये

जनिमन् जन्मनि सति ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥

त्विष, ऋषी न भाषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-

उभं-दाने-सकं-अन्वय अकं-अनिट् ।) ऋषी,

अन्विचत् । न, त्वेति त्वेते । भाषो दीप्तिः ।

अवाप्तिवासे दाने च त्विषौ न अशुर्वर्त्ते । ऋषी,

अवाप्तिचत् । न, अवसेवति अवसेवते । जनो

निवसति ददाति दीप्यते वा इत्यर्थः । इति

दुर्गादावः ॥

त्विषा, ऋषी, (त्विष् + हजनात् वा टाप् ।)

दीप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्विषाम्यतिः, पुं, (त्विषां प्रमाणां पतिः । वड्या

अशुक् ।) अर्थः । इत्यमरः । १ । १ । १० ॥

त्विषिः, ऋषी, (त्विष दीप्तौ + “इगुपधात् कित् ।”

उर्णा ४ । ११६ । इति इन् ख च कित् ।)

निरुक्तम् । इति हेमचन्द्रः । २ । १४ ॥ (यथा,

ऋग्वेदे । ६ । ७१ । ६ ।

“उक्षेव यूथा परियन्त्रावीदधि

त्विषीरपित अर्थस्य ॥”)

तुसर, कृद्गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-

परं-अकं-सकं च-सेट् ।) दन्त्यवर्गाद्यस्याधो-

दन्त्यसकारः । तुसरति धूर्तः कृत्वेन गच्छती-

त्यर्थः । इति दुर्गादावः ॥ (यथा, अथर्ववेदे ।

८ । ६ । ८ ।

“यस्या खपनीं तुसरति यस्या दिद्यति

आप्यतीम् ॥”)

तुसरः, पुं, (तुसरति कौटिह्यं गच्छतीति । तुसर

+ “अभ्युत्तुचरितुसरीति ।” उर्णा १ । ७ ।

इति उः ।) खद्गमुष्टिः । इत्यमरः । २ ।

८ । ६० ॥ तनुपर्यायः । मुष्टिः २ ताजतकः ३ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्त-

शत्याम् । २४३ ।

“न्योत्तुकाभिवारचमुचितवैशि । आकोव-

मलिकोत्तं ॥

विश्वसि भगो निशितेव करस्य कुसुदत्तवद्व-

रिका ॥”

सर्पः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५० । ११ ।

“मा मां पद्वेन रपसा विद्वत्तुसरः ॥”

“तथा तुसरन्मृगगामी जिह्मगः सर्प इत्यर्थः

मां पद्वेन पादभवेन रपसा । रपि शब्दकर्मा ।

शब्देन मा विद्वत् मा जानातु ॥” इति

तद्भाष्ये सायनः ॥)

य, यकारः । स अङ्गनसप्तदशवर्णः । तवर्ग-

द्वितीयवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः ।

इति आकरणम् ॥ (यथा, शिन्धाधाम् । १७ ।

“स्युर्मूर्द्धन्या ऋदुरवा दन्था कतुलवाः स्तुताः ॥”)

अस्य स्वरूपं यथा,—

“यकारं चक्षलापाङ्गि । कुक्षली मोक्षरूपिणी ।

त्रिप्रसक्तिवर्धितं वर्धं त्रिनिष्कवर्धितं सदा ॥

पञ्चदेवमयं वर्धं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।

अवस्थादिवसङ्काशं यकारं प्रथमाभ्यहम् ॥”

इति कामधेयुतम् ॥

(वङ्गीयवर्णमात्रायाम्) अस्य लेखनप्रकारो

यथा,—

“कुक्षिता कुक्षली भूत्वा वामाद्विषयतस्ततः ।

वामतः कुक्षिता भूत्वा दक्षाधोदक्षतो गता ॥

ऊर्ध्वं चक्ष्वायता रेखा सुरा गङ्गादयः क्रमात् ।

वागी भवानी लक्ष्मी च आननस्य प्रचक्षते ॥”

दक्षः

विशेषः । तत्पण्यायः । दादा २ । इति हेम-
चन्द्रः । १ । २४७ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।
१ । १३ ।

“यस्याधीयत प्रत्यक्षीणि जननिः पृष्ठे
जगन्मन्त्रम् ।

दंष्ट्रायां धरणी गले दितिसुताधीशः पदे
रौद्री ॥”)

दंष्ट्रीका, स्त्री, (दंष्ट्रा विद्यतेऽस्याः । दंष्ट्रा +
“नोस्त्रादिभ्यश्च ॥” ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।)

दादिका । इति हेमचन्द्रः । १ । २४७ ॥

दंष्ट्री, [नृ] पुं स्त्री, (प्रशस्ता दंष्ट्रा अस्त्वस्येति ।
दंष्ट्रा + “नोस्त्रादिभ्यश्च ॥” ५ । २ । ११६ । इति
इतिः ।) मूकः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥
सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ३३ । २३ ।

“विलानि दंष्ट्रिणः सर्वे खान्नि जगपत्निजः ।
जगन्मन्त्रज्ञयाज्ञीता गणाः खिन्वा वनाभ्यपि ॥”)

दंष्ट्राविशिष्टे, नि । यथा,—

“दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि हता जेष्ठाश्च
तस्करैः ।

ये खान्धैर्ये हता यानि दानम् । खर्गं न संशयः ॥”
इति मुहूर्ततन्त्रे अपिपुराणम् ॥

दंष्ट्रं, स्त्री, (उदक + पृथोदरादित्वात् साधुः ।)
जलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दक्ष, उ स्त्रदे । दृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रा-आत्म-सर्क-सेट् ।) स्त्रदे इह श्रौत्रकर-
णम् । उ, दक्षते घनसुदयोगी । शीघ्रसुत्पाद-
यति इत्यर्थः । इति दुर्गादायः ॥ (सामर्थ्ये
अकर्मकोऽयम् । यथा, ऋग्वेदे । २ । ११११ ।

“तमिन्ना श्रतमिन्नावि दक्षसे ॥”

“दक्षसे दानाय समर्था भवसि ॥” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥)

दक्ष, व म उ हन्वर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रा-आत्म-सर्क-सेट् ।) म, अदक्षि अदक्षि ।

दक्षं दक्षम् । दक्षं दक्षम् । मानुषवन्दना-
दनुपधयोरपि दीर्घः । समते तु दीर्घविधि-
रपघां नापेक्षते । व, दक्षा । सेमस्तात् सरो-
रिक्तनेनेवेष्टसिद्धेऽस्य मानुषवन्दनपरम्यन्तचटा-
दिभ्यो उ इति प्राचीनमतानुवादार्थः । उ,
दक्षते । हन्वर्थे गतिवधयोः । इति दुर्गादायः ॥

दक्षः, पुं, (दक्षते छटिप्रवृत्तये समर्थो भवतीति ।
दक्ष + अच् ।) प्रजापतिविशेषः । स ब्रह्मणो
दक्षिणां कृत्वा प्रातः । ततः प्रवृत्तिं मैथुनेन
प्रजा जाताः । यथा,—

“शरीरानथ वक्षामि माह्वीनान् प्रजापतेः ।
अकृतादक्षिणादक्षः प्रजापतिरजायत ॥”

इति मत्स्यपुराणे । ३ । ६ ॥

“यथा ससर्ज चैवादी तथैव श्रद्धात द्विजाः ।।

यदा तु कृतस्तस्य देवविगणपन्नान् ॥

व दृष्टिमगमकोक्तदा मैथुनयोगतः ।

दक्षः पुत्रसहस्राणि पाञ्चजन्यामभीजनत् ॥”

इति च तथैव । ५ । १—४ ॥

दक्षः

अस्य भार्या सायम्भुवमनुकन्या प्रकृतिः । अस्य
वीर्यशक्त्याः यथा, अह्ना १ मैत्री २ दया ३
शान्तिः ४ सुष्टिः ५ पुष्टिः ६ क्रिया ७ उन्नतिः
८ बुद्धिः ९ मेधा १० मूर्तिः ११ तितित्वा १२
ह्रीः १३ साहा १४ खधा १५ सती १६ ।
तस्य चित्तवृत्तयः । दक्षप्रजापतिर्द्वितीय-
जन्मनि दक्षप्रचेतसः सुतो भूत्वा बृहन्मन्त्र-
प्रकाशश्चकार । स अक्षिणां पत्नीं वष्टिं
कन्या जनयित्वा प्रजापतिभ्यो दत्तवान् ।

धर्मस्य दक्षः । काश्यपाय सप्तदक्षः । चक्राय
सप्तविंशतिः । ज्ञानाय दे । भूताय दे ।
अक्षिरसे हे । इति श्रीभागवतम् ॥ ३ ॥
तान्मन्त्रः । (यथा, चरके सूत्रस्थाने २७
अध्याये ।

“भार्गवाक्षुचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
चटकानाञ्च यानि स्युरङ्गानि च हितानि च ॥”)

सुनिर्भेदः । (यथा, ब्रह्मवेवर्ते प्रकृतिस्तत्रे ।
४ । ६७ ।

“कणादो गौतमः कणः पाणिनिः शाकटायनः ।
गन्धर्वकार यद्वत्वा दक्षः कात्यायनः सयम् ॥”
अथ हि धर्मशास्त्रप्रयोजकानामन्यतमः । यथा,
याज्ञवल्क्ये । १ । ५ ।

“पराशरस्यासप्तदक्षिणिता दक्षगौतमौ ।
प्रातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”)
हरद्वयः । हुमभेदः । वष्टिः । इति विश्वः ॥
महेष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
भारते । १२ । १७ । ११२ ।

“धृतिमान् मतिमान् दक्षः सत्कृतश्च युगाधिपः ॥”
विष्णोर्नामविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । १११ ।

“अक्षरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः ॥”
बलम् । इति निघण्टुः । २ । ६ । “दक्ष
श्रेष्ठो चकारात् दृष्टौ । दक्ष गतिर्द्विसंयुः ।

दक्षतिस्तुवाहार्थः । इति स्कन्धसामी । असुम् ।
श्रुत्विजये क्षिप्रो भवत्वेन हिंस्त्यन्ते वानेन
श्रुत्तवः प्रोत्साहितो वा भवति श्रुत्विजये ।

“दक्ष इति चकारान्तं वज्रनाम अकारान्त-
मपि तस्यैवमर्थान्तरे द्रष्टव्यम् ॥” इति तद्वी-
कायां देवराजयज्वा । यथा, ऋग्वेदे । १६ । ५ । ६ ।
“स दक्षाणां दक्षपतिर्वभूव ॥”

“वीर्यदंक्षाणां सर्वेषां वज्रानां दक्षपति-
र्वनाधिपतिर्वभूव ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
गवदस्य पुत्राणामन्यतमः । यथा, महा-
भारते । ५ । १०१ । १२ ।

“मेघद्वत् कुसुदो दक्षः सर्पान्तः सोमभोजनः ॥”
त्रि, पटुः । इति मेदिनी । वे, १४ ॥ अस्य
पर्यायः चतुरश्रश्चे द्रष्टव्यः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ७४ । ३६ ।

“वा भार्या या यदे दक्षा वा भार्या या प्रजा-
वती ।

वा भार्या या पतिप्राणा वा भार्या या
पतिव्रता ॥”

वती ।
वा भार्या या पतिप्राणा वा भार्या या
पतिव्रता ॥”

वती ।
वा भार्या या पतिप्राणा वा भार्या या
पतिव्रता ॥”

दक्षा

समर्थः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५६ । ४ ।

“इहती इव कनये रौद्री

गिरी होता मनुष्यो न दक्षः ॥”

प्रवृत्तः । यथा, तथैव । १ । १५ । ६ ।

“युवं दक्षं वृत्तव्रत मिवावरणं दूढमम् ॥”

“दक्षं प्रवृत्तम् ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥

दक्षिणः । अपसव्यम् । यथा, महाभारते ।
३ । ४४ ।

“प्राणायामं ततः कुर्यान् मूलेन प्रकृतेन वा ।
मध्यमागामिकाभ्याश्च दक्षदक्षश्च पार्श्वेति ॥”)

दक्षकन्या, स्त्री, (दक्षस्य प्रजापतेः कन्या ।)

दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दक्षप्रजापतेः
सुता । ताः पञ्चाशत्पुत्रकृकाः । तासां नामानि
यथा,—

“सती ज्योतिः स्मृतिः साहा कुरुकन्या खधा
तथा ।

प्रीतिः क्षमा च संभूतिः सप्ततिश्च अरन्धती ॥
कीर्तिर्लोच्योर्ध्वं तिर्येधा पुष्टिः अह्ना क्रिया मतिः ।

बुद्धिर्लोच्यो वपुः शान्तिस्तुष्टिः विद्विस्तया रतिः ॥
अरन्धती वसुधामो जवा भागुर्मेखलती ।

सङ्कल्पा च सुहृन्ता च साध्या विश्वा च नामतः ॥
अदितिश्च दितिश्चैव दशुः काना दनायुवा ।

विहिका सुरवा कद्विगिता सुरभिः खधा ॥
क्रोधा हरा च प्रोवा च दक्षकन्याः प्रकीर्तिताः ।

पञ्चाशत्पुत्रविद्योगिन्यः सर्वलोकाश्च मातरः ॥”
इति बह्विपुराणे गणभेदेनामाध्यायः ॥

(अयं द्वितीयजन्मनि प्राचेतसो भूत्वा वष्टिं कन्या
जनयामास । यथा, मत्स्यपुराणे । ५ । १२—१४ ।

“ततस्तेषु विनष्टेषु वष्टिं कन्याः प्रजापतिः ।
वैरिण्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसस्तथा ॥

प्रादात् स दक्ष धर्माय काश्यपाय ज्योदक्ष ।
सप्तविंशतिं सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमये ॥

द्वे चैव भृगुपुत्राय दे ज्ञानाय धीमते ।
दे चैवाङ्गिरसे तद्वासां नामानि विस्तरः ॥

श्रद्धाध्वं देवमातृणां प्रजाविस्तरमादितः ॥”
एतासां नामानि तथैव द्रष्टव्यानि ॥

दक्षजा, स्त्री, (दक्षात् प्रजापतेर्जायते इति ।
जन + “पञ्चम्यामंजातौ ॥” ३ । २ । ६२ । इति
उः ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ (अश्विन्यादि-
नक्षत्रे च ॥)

दक्षजापतिः, पुं, (दक्षजानां अश्विन्यादिदक्ष-
कन्याणां पतिः ।) चक्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

(दक्षजायाः सख्याः पतिः इति विश्वेष्टे शिवः ॥)
दक्षजावर्जः, पुं, नवममनुः । अक्षिन् मन्त्रान्तरे
अवभक्तमा भगवद्वतारः । श्रुतनामा दक्षः ।

पारमरीचिगर्भाया देवाः । कृतिमराद्याः सप्त-
वेद्यः । भूकृतुदीर्घकृतुप्रभृतयो मनुपुत्रा भवि-
ष्यन्ति । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य विश्व-
विहृतिस्तु मार्कण्डेयपुराणे ६४ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

दक्षा, स्त्री, (दक्षते वर्धते आदृष्टारथी समर्था
भवतीति वा । दक्ष + अच् । टाप् ।) पृथिवी ।

इति मेदिनी । वे, १५ ॥

दक्षिणः

दक्षायः, पुं, (दक्षायः दक्षयः अर्थं नाशं करोतीति । द + क्षिप् तुगागमः ।)
शिवः । इति जगन्नाथः ।

दक्षायः, पुं, (दक्षते कार्येण समर्थो भवतीति ।
दक्ष + “दक्षिणदक्षिणदक्षिण आयः ।” उणां
१।६६। इति आर्थः ।) गवः । यशः ।
इति विद्वान्कौस्तुभासुखादिति । (दक्ष
दृष्टौ + आयः । नि, वृद्धेः । यथा, अर्थे दे ।
१।६१।१ ।

“मुचिदमसि प्रियो न मित्रो
दक्षायो अर्थमेवासि सोम ।”

“तमर्थमेवासाभिर्हृष्टमानः स्वर्थं इव दक्ष-
योऽसि सर्वेषां वृद्धकोऽसि ।” इति सायनः ।
पूजनीयः । यथा, तत्त्वैव । ७।१।२ ।

“दक्षायो यो दम आस नित्यः ।”

“योऽसिदमे यदे दक्षायः पूजनीयो हविभिः
समर्थनीयो वा ।” इति तन्नाथे सायनः ।)
दक्षिणः, नि, (दक्षते इति । दक्ष दृष्टौ + “ह-
दक्षिणामिनम् ।” उणां । २।५०। इति
इगन् ।) दक्षिणोद्भूतः । (दक्षिणदिग्भवः ।
यथा, रघुः । ४।८ ।

“स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदक्षतया मनः ।
आदे नातिश्रीतोऽप्यो नमस्मानिव दक्षिणः ।”
दक्षिणदिक्स्थितः । यथा, मनुः । ५।६२ ।
“दक्षिणं नतं मूर्धं पुरन्दारेण निर्हरेत् ।”
सरणः । (यथा, महाभारते । ४।५।२७ ।
“दक्षिणां दक्षिणाधारो दिशं येनाजयतु
प्रभुः ।”)

परच्छन्दावुवर्त्ता । आरामः । इति मेदिनी
श्री. ५० ।
“दक्षिणः सरणावामपरच्छन्दावुवर्त्तितः ।
वाच्यवदक्षिणावाटीयज्ञदानप्रतिष्ठयोः ।”
इति विश्ववचनात् । श्री. ४५ ।
दक्षः । अपसव्यम् । इति हेमचन्द्रः । डाहिन
इति भाषा । (यथा, मनुः । २।६३ ।
“उद्धते दक्षिणे पाद्यावुपवीत्युच्यते द्विजः ।”)
दक्षिणहस्ताप्रदाने दीपो यथा,—
“दक्षहस्ताप्रदाता च सर्वस्य समजन्तु ।
ततो भवेद्वक्षिणीनो मानवश्च ततः मुचिः ।”
इति ब्रह्मवेवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
दक्षिणहस्ते प्रतिपद्यो यथा,—
“अङ्गारसुखरं प्राप्नो नृविणं शक्तुमोदकम् ।
यज्ञोपादक्षिणे हस्ते तदन्ते खल्लि कौर्मयेत् ।”
इत्यादिपुराणम् ॥

(प्रदक्षिणः । यथा, भागवते । १।१४।१३ ।
“श्रद्धाः कुर्वन्ति मां सर्वं दक्षिणं पश्योऽपरे ।
वाचां पुत्रवन्तः । जन्तये वदतो मम ।”)
पुं, चतुर्धनायकान्तगतनायकविशेषः । तस्य
जन्तवम् । (यथा, साहित्यदर्पणे । १।४० ।
“एष त्वनेकमहिजासु समरागो दक्षिणः
कथितः ।”)
यथा च “सकलनायिकाविषयसमस्तजगत्परागः ।

दक्षिणा

अख्योदाहरणं यथा,—

“अन्तःपुरे स्मरति पद्मदशां चक्ष-
मसिद्वयं कथय कुञ्ज निवेशयामि ।
इत्याकलय नयमांस्वरुहे निमोक्ष्य
रोमाञ्चितेन वपुषा स्थितमभ्युतेन ॥”

इति रसमञ्जरी ॥ * ॥

(तन्मोक्षाचारविशेषे, स्त्री । यथा, कुजार्थे
५ खण्डे ।

“यन्मैत्र्युत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैद्यावं मवत् ।
वैद्यावाद्भूतं श्रेवं श्रेयादक्षिणभूतमम् ।
दक्षिणाद्भूतं वामं वामात् विद्वान्भूतमम् ।
विद्वान्भूतं कौलं कौलात् परतरं न हि ॥”)

दक्षिणकालिका, स्त्री, (दक्षिणा अग्न्युक्ता का-
लिका ।) आद्याशक्तिः । यथा,—

“ऊर्ध्वं वामे जपायं करकमलैश्चै हस्तयुग्मं
तथाधो

दक्षे चामीवरश्च विजगद्वहरे दक्षिणे कालिके
च ।” इति तन्मवारः ।

दक्षिणतः, अ, (दक्षिण + “दक्षिणोत्तराभ्यामत-
सृच् ।” ५।२।२८ । इति अतसृच् ।) दक्षिणस्यां
दिशि । इत्यमरटीकायां रायसुजटः । (यथा,
मनुः । १।६१ ।

“पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत वलिं सर्वान्भूतये ।
पिष्टभ्यो वलिशेषान् सर्वं दक्षिणतो हरत् ॥”
दक्षिण + तसिच् । दक्षिणभागे । यथा, महा-
निर्व्यायतन्ने । १।४८ ।

“पुनर्दक्षिणतः कुर्व्यात् पूर्ववत् सुरपूजिते ॥”)
दक्षिणतारं, स्त्री, दक्षिणतीरम् । यथा, “दिक्-
शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा । दक्षिणतारं
दक्षिणतीरं उत्तरतारं उत्तरतीरम् ।” इति
विद्वान्कौस्तुभां समासप्रकरणम् ॥

दक्षिणपूर्वा, स्त्री, (दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशो-
ऽन्तरालम् । “दिङ्नामान्यन्तराले ।” २ ।
२।२६ । इति समासः ।) पूर्वदक्षिणकोणः ।

इति आकरणम् । (यथा, भागवते । ६।१६।२२ ।
“दिशि दक्षिणपूर्वस्यां दृष्ट्वा दक्षिणतो यदुम् ॥”
तद्विग्नभाष्ये, नि । यथा, आश्वलायनश्रु-
त्युक्ते । ४।२।११ ।

“दक्षिणपूर्वं उद्धृतात्त आहवनीयं निदधाति ॥”)
दक्षिणस्याः, पुं, (दक्षिणे भागे तिष्ठतीति । स्या +
कः ।) वारयिः । इत्यमरः । २।८।६० ।
दक्षिणस्थिते, नि ।

दक्षिणा, स्त्री, (दक्षते इति । दक्ष दृष्टौ + “हदक्षि-
णामिनम् ।” उणां । २।५० । इति इगन् ।
ततहाप् ।) दक्षिणदिक् । तत्पर्यायः । अवाची
२ ग्रामिणी ३ यामी ४ वैवस्वती ५ । इति राज-
निर्वण्टः । (यथा, कुमारः । १।२५ ।

“दिक् दक्षिणा गन्धर्वं सुखेन
अनीकनिवासमिवोत्सवर्ण ॥”)

दक्षिणवायुगुणाः । वज्रसयुक्तत्वम् । चक्षुर्हित-
त्वम् । वज्रवर्णत्वम् । रक्तपित्तप्रशमनत्वम् । सौख्य-
कान्तिमतिप्रदत्वम् । श्रेष्ठनाश्रित्वम् । विदा-

दक्षिणा

हितम् । अक्षमावतकोपनत्वम् । गच्छपदादि-
कौटानां जनकत्वम् । इति ब्रह्मगुणः ॥ * ॥

अस्या दिशोऽभिपतयः दृढकन्यामकरराशयः ।
इति ज्योतिषम् । यज्ञादिष्विदानीम् । इति
मेदिनी । प्रतिष्ठा । इति हेमचन्द्रः । यज्ञादि-
सम्पादकतदन्तविहितदानम् । वा यज्ञपत्नी
श्रीकन्यादक्षिणाश्रभूता । यथा,—

“कार्त्तिकीपूर्णिमायां रात्रौ राधामहोत्सवे ।
आविर्भूता दक्षिणाश्रात् कन्याश्च तेन दक्षिणा ॥”

दक्षिणाया अदाने तस्या दृष्टिर्धेया,—
“यज्ञो दक्षिणया सार्द्धं पुत्रैश्च च फलेन च ।
कर्मिणां प्रवदाता सौख्यं वेदविदो विदुः ।
कन्या कर्मे च तस्यैव पूर्वं दद्याच्च दक्षिणाम् ।
तत्कर्मफलमाप्नोति वेदैवक्तमिदं तुमे ॥
कर्त्ता कर्मणि पूर्वं च तत्त्वयं यदि दक्षिणाम् ।
न दद्याद्वास्तुभ्यश्च देवनाशान्तोऽथ वा ॥
तुङ्गर्त्ते स्मृतीति तु द्विगुणा वा भवेदुपवम् ।
यकरात्रे व्यतीति तु भवेत् शतगुणा च वा ॥
चिरात्रे तद्द्विगुणा सप्ताहे द्विगुणा ततः ।
मासे जन्तुगुणा प्रोक्ता ब्राह्मणानां च वृद्धे ।
संवत्सरे व्यतीति तुष्टा चिकीर्षिगुणा भवेत् ॥
कर्मे तद्यजमानानां सर्वेष्वपि निष्कलं भवेत् ।
स च ब्रह्मस्वापहारी न कर्माहोऽप्युचिर्नरः ॥
हरिद्रो आधियुक्तश्च तेन पापेन पातकी ।
तद्यज्ञादयाति जघ्नीश्च श्रापं दत्त्वा सुदारणम् ॥
पितरो नैव यजन्ति तदर्थं आहुतर्पणम् ।
एवं सुराश्च तत्पूर्णां तद्भूतामिराहुतिम् ॥ * ॥
दाता न दीयते दानं यज्ञीता च न याचते ।
उभौ तौ नरकं यातश्चिन्नरक्येया घटः ॥
नार्पेद्यजमानश्चेद्याचितारश्च दक्षिणाम् ।
भवेद्भस्मापहारी ज्ञानीपाकं ब्रजेद्भुवम् ॥
वर्षलघं वसेत्तत्र यमदूतेन ताडितः ।
ततो भवेत् स चाखालो आधियुक्तो हरिद्रकः ॥
पातयेत् पुत्रवान् सप्त पूर्वाश्च सप्तजन्तवः ॥”

इति ब्रह्मवेवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥

नायिकाविशेषः । यथा,—
“या गौरवं भयं प्रेम सङ्गावं पूर्वनायके ।
न सुखद्वयसक्तोऽपि सा ज्ञेया दक्षिणा युधेः ॥”

इति विष्णुपुराणटीकायां खामी ।
(अ, दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणा दिग् वा ।
“दक्षिणादाच् ।” ५।१।३६ । इति आप् ।
दक्षिणस्यां दिशि ।)

दक्षिणाधिः, पुं, (दक्षिणः अग्न्युक्तोऽभिः ।)
यज्ञाद्विशेषः । इत्यमरः । २।७।१६ । दक्षि-
णस्या दिशोऽभिर्दक्षिणाधिः । इति भरतः ॥
अस्य नामकरणम् । यथा,—

“दत्तासु दक्षिणास्वादौ तृप्तिर्भूता यतोऽभिरामः ।
नयसं दक्षिणाभागं दक्षिणाभिस्ततोऽभवत् ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

दक्षिणाचलः, पुं, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि
दक्षिणे दक्षिणप्रदेशे वा स्थितोऽचलः पर्वतः ।)
मलयपर्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४।६५ ॥

दक्षिणाचारः, पुं, (दक्षिणोऽप्रतिपक्ष आचारः ।)

आचारविशेषः । यथा,—

“सधर्मेनिरतो भूत्वा पञ्चतन्त्रेन पूजयेत् ।

अथ दक्षिणाचारः शिवो भूत्वा शिवो यजेत् ॥”

इत्याचारमेतदन्तम् ॥

(एतदाचारोक्तकर्मादिकं वामाचारवत् कठोर-
तरं न । तथाच काशीराजप्रणीतदक्षिणा-
चारतन्त्रे ।

“दक्षिणाचारतन्त्रोक्तं कर्मे तत्तुल्यैवैकम् ॥”

दक्षिणोऽनुकूलः साधुराचारो अवहारो यस्य ।

श्रिताचारविशिष्टे, चि । यथा, महाभारते ।

४ । ५ । २७ ।

“दक्षिणा दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत्
प्रभुः ॥”)

दक्षिणात्, ख, (वसन्तागतो रमणीयं वा । दक्षि-
णस्यां दिशि दक्षिणस्यां दिशः दक्षिणा वा

दिक् इति । “उत्तराधरदक्षिणाच्छ्रुतिः ।” ५ ।

३ । ३४ । इति आतिः ।) दक्षिणस्यां दिशि ।

इत्यमरटीकायां रायसुजटः ।

दक्षिणापयजन्ता, [नृ] पुं, (दक्षिणा दक्षिणस्यां

दिशि यः पत्याः तत्र ह्यन्तं यत् ।) जाति-

विशेषः । यथा, महाभारते । १२ । २० । ७ । ४२-४५ ।

“दक्षिणापयजन्ताः सर्वे नरवरात्मकाः ।

सुहाः पुत्रिभ्यः श्वराः पुत्रुका मद्रकैः सह ।

उत्तरापयजन्ताः कौर्त्तयिष्यामि तानपि ।

यौनकाभ्यो गन्धाराः किराता वर्मरैः सह ।

एते पापहतस्मात् । चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।

अपाकवलयघ्नानां सधर्माभ्यो नराधिप ।

नेते क्षत्रयुगे तात । चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।

जेताम्रमृतिं वर्तन्ते ते जना भरतवर्षम् ॥”

दक्षिणासुखः, चि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि

सुखं यत् ।) दक्षिणदिशः सुखः । यथा,—

“अमाज्ञानं गयाग्राहं दक्षिणासुखभोजनम् ।

न जीवत्पिष्टकः कुर्वातु क्षते च पिष्टहा भवेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दक्षिणायनं, स्त्री, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि

दक्षिणे गोत्रे वा अयनम् ।) सूर्यस्य दक्षिणा-

गतिः । सा आवर्णादिषट्प मासेषु भवति ।

इत्यमरः । ३ । यथा,—

“कर्कटवस्थिते भागौ दक्षिणायनसुच्यते ।

उत्तरायणमयुक्तं मकरस्य दिवाकरे ॥ इति ।

अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति आस्करः ।

राशिं कर्कटकं प्राप्य कुर्वते दक्षिणायनम् ॥”

इति विष्णुपुराणोक्ताङ्गादावयनपरिग्रहः

चौरैश्च ।

दिनमानादिषोडशे तु सिद्धान्ताद्यनपरिग्रहः ।

इति ॥

अगवर्त्तान्तितः पूर्वं पञ्चासारादिनाम्नरे ।

इत्यवर्त्तचतुःपञ्चपञ्चमानक्रमेण तु ॥

चट्पट्टिचतुःसरानेकदिनं स्यादयनं रवेः ।

इयं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भं क्रमात् ॥

चतुःक्रमेण च तद्वत् स्यादुदयानं रवेर्भूम् ॥

कर्त्तव्यक्रमस्य तद्वद्विधौ दक्षिणायनम् ।

अयनाश्रकमेव विदुवारम्भं तथा ॥”

इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तत्र आतस्य पलं यथा,—

“यान्वायने यस्य भवेत् प्रकृतिः

श्रुतः कठोरः प्रियुगस्तभावः ।

चतुःपदादगः क्षधिमानहंयु-

न्वाचामप्रान्तो मनुजः प्रतापी ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः । ३ ।

कर्कटवर्त्तान्तितः । यथा,—

“अगवर्त्तवर्त्तान्तितो दे तूदग्दक्षिणायने ।

विदुवती तुलामेव मोलमध्ये तथापराः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ३ ।

अयनचक्रं यथा,—

“चक्रं सारं विलिख्य ग्रहपतिरयने संक्रमयेत्

करोति

यस्मिन्मृष्टे तद्वत् मरणभयकरं मूलमूले

निदध्यात् ।

तत्पञ्चादारमूले विविधभयकरं मूलपार्श्वे-

र्धलाभः

सौख्यं स्याच्चक्रगर्भे विविधसुनिमतं विवि-

वामक्रमेण ॥”

इति ज्योतिषम् ॥

(“त एते प्रीतोऽप्यवर्त्तनक्षणाचन्द्रादित्ययोः काल-

विभागकरत्वाद्यने हे भवतो दक्षिणसुतरश्च ।

तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धमन्तास्तेषु भगवाना-

प्यायते सोमोऽन्ववणमधुराश्च रसा वलवन्तो

भवन्तुः सुतोत्तरश्च सर्वप्राणिनां वलमभिवर्द्धते ॥”

इति सुश्रुते खजस्थाने षष्ठेऽध्याये ।)

दक्षिणाः, [सु] पुं, (दक्षिणे दक्षिणभागे अक्षरं

मस्य ।) आधकर्तृकदक्षिणाङ्गप्रवितन्त्रगः ।

इत्यमरः । २ । १० । २४ ॥

दक्षिणाहः, चि, (दक्षिणामर्हतीति । अर्हः +

“अर्हः ।” ३ । २ । १२ । इत्यच् ।) दक्षिणा-

योयः । अक्ष्वाशये दक्षिणामर्हति यः । इति

भरतः । तत्पर्यायः । दक्षिणीयः २ दक्षिणयः

३ । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥

दक्षिणावर्त्तनी, स्त्री, (दक्षिणे आवर्त्तते इति ।

आ + वृत् + क्त्वा । गौरादित्वात् ङीप् ।)

वृत्तिकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दक्षिणाश्रपतिः, पुं, (दक्षिणाश्राया दक्षिणस्या

दिशः अधिपतिः ।) यमः । इति हेमचन्द्रः ।

२ । ६८ ॥

दक्षिणीयः, चि, (दक्षिणामर्हतीति । दक्षिणा +

“कङ्कुरदक्षिणाच्छ च ।” ५ । १ । ६६ । इति

हः ।) दक्षिणाहः । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ।

(यथा, हरिवंशे । ४८ । ७६ ।

“क्रतवः संप्रवर्त्तन्ता दक्षिणीयैर्दिजातिभिः ।

दक्षिणाश्रपतिनां यथोक्ताः सर्वसचिवाः ॥”

तथाच अथर्ववेदे । ८ । १० । ४ ।

“यज्ञतोर्दक्षिणीयो वासतेयो भवति य

एवं वेद ॥”)

दक्षिणी, ख, (दक्षिण + “अनवन्तरस्यामपूरे

३पञ्चम्याः ।” ५ । १ । १५ । इति एतद् ।)

दक्षिणदिशि । इति रायसुजटः । दक्षिणभागे ।

(अक्ष योगेन द्वितीया भवति ।) यथा,—

“दक्षिणीन हरिं वदो गोविन्दमतिनेचरः ।

येनेष्टं हरिरीशस्य तनेष्टमभितोऽर्चकाः ॥”

इति सुगबोधम् ॥

(कश्चित् द्वितीयाप्रवीणाभावोऽपि दृश्यते । यथा,

महाभारते । ३ । ८३ । ४ ।

“दक्षिणीन सरस्वत्या इव बभूवुस्तरेण च ।

ये वसन्ति कुबसेचे ते वसन्ति त्रिपिष्टये ॥”)

दक्षिणीनी, [नृ] पुं, (दक्षिणे ईर्त्तं प्रयं यस्य ।

“दक्षिणीनी सुखयोगे ।” ५ । ४ । १२६ । इति

अनित् ।) आधश्रायातात् दक्षिणाङ्गप्रव-

युक्तन्त्रगः । तत्पर्यायः । दक्षिणागः २ । इत्य-

मरः । १० । २४ ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । ४४ ।

“अग्युमिव अगोऽथ दक्षिणीनी

दिशमिव दाहवतीं मराडुदन्तम् ॥”)

दक्षिणः, चि, (दक्षिणामर्हतीति । “कङ्कुर-

दक्षिणाच्छ च ।” ५ । १ । ६६ । इति चका-

रात् यत् ।) दक्षिणाहः । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥

(यथा, भट्टिः । २ । २६ ।

“दक्षिणयदिष्टा क्षतमार्त्तिनी

क्षद्यातुधानेक्षिते प्रचर्यत् ॥”)

दग्धं, स्त्री, कतृगम् । इति रजमाला ॥

दग्धः, चि, (दग्धते क इति । दग्ध + क्तः ।)

भस्मीकृतः । पोडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

पुष्टः २ मुष्टः ३ उचितः ४ । इत्यमरः । ३ ।

१ । ६६ । (यथा, मनुः । ८ । १८६ ।

“चौरैर्द्धतं जलेनोद्गममिना दग्धमेव वा ।

न दद्यात् यदि तस्मात् स न खंहरति किञ्चन ॥”)

“पञ्चाशामामिवं पर्यम् ।

गोर्वर्ज्यमामिवं चौरं पले जखीरमामिवम् ।

आमिवं रक्तशकाच्च सर्वेष्वं दग्धमामिवम् ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥

(आनम् । यथा, अमरशतके । २४ ।

“बह्वायामपि वाचि वसितमिदं दग्धानं

जायते ॥”

अन्नाभितराश्रितलकापरिभाषिकयहम् । यथा,

ज्योतिषतत्त्वे ।

“अगवर्त्तौ द्वितीयायां प्रथमायां तुलान्मौ ।

पञ्चम्यां बुधराशौ द्वौ चन्द्रावौ चापयजन्ते ।

नवम्यां सिंहकोटाख्यावेकादश्यां गुरोर्गृहे ।

द्वयोनीयौ तयोर्दश्यां दग्धवर्त्तान्मौ यथाः ।

दग्धवद्वि यत् कर्मे क्षतं सर्वं विनश्यति ॥”)

दग्धकाका, पुं, (दग्ध इव ह्यक्षवर्त्तः काकः ।)

प्रोयकाकाः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८६ ॥

दग्धरथः, पुं, (दग्धो रथोऽक्षः ।) विचरथ-

गन्धर्वः । इति महाभारतम् । (यथा, महा-

भारते । १ । १०१ । ३६ ।

“अस्त्राधिना विचिनीयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।

बोर्द्धं विचरथो भूत्वा गान्धा दग्धरथोऽभवम् ॥”)

द्व

द्वयद्वयः, पुं, (द्वयोऽपि रोहतीति। द्वय + कः।) तिनकद्वयः। इति राजनिर्घण्टः॥
 द्वयद्वयः, स्त्री, (द्वयोऽपि रोहतीति। द्वय + कः टाप्।) द्वयोऽपि रोहतीति। इति राजनिर्घण्टः॥
 द्वयः, स्त्री, (द्वयते क इव या। द्वय + कः। ततश्चाप्।) स्थिताकां द्वयः। इति मेदिनी।
 रे. ७। द्वयविशेषः। कुवद्वय इति ख्यातः॥
 तत्पण्यायः। द्वयद्वयः २ द्वयिका ३ स्थले-
 द्वयः ४ रोमशा ५ कर्कशद्वयः ६ भक्तरोहः ७
 सुद्वयिका ८। अस्या गुणाः। कटुत्वम्।
 कषायत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातनाशित्वम्।
 पित्तप्रकोपनत्वम्। जठराग्न्यदीपनत्वम्। इति
 राजनिर्घण्टः॥ *॥
 मासद्वयः यथा,—सौरचैत्रपौषयोर्द्वितीया एवं
 ज्येष्ठफाल्गुनयोश्चतुर्थी वैशाखश्रावणयोः षष्ठी
 आषाढाश्विनयोश्चतुर्थी भाद्रपदश्रावणयोर्दशमी
 कार्तिकमाघयोर्द्वादशी। अस्याः प्रमाणं यथा,
 “द्वितीया मीनघनुषोश्चतुर्थी वृषकुम्भयोः।
 मेषकर्कटयोः षष्ठी कन्यामिथुनकेऽष्टमी॥
 दशमी वृश्चिके सिंहे द्वादशी मकरे तुले।
 एभिर्धातो न जीवेत यदि शक्रसमी भवेत्॥”
 अस्याः प्रतिप्रसवो यथा, वैशाखे शुक्ला षष्ठी
 ज्येष्ठे कृष्णा चतुर्थी आषाढे शुक्लाष्टमी आवणे
 कृष्णा षष्ठी भाद्रे शुक्ला दशमी आश्विने कृष्णा-
 षष्ठी कार्तिके शुक्ला द्वादशी अग्रहायणे कृष्णा
 दशमी पौषे शुक्ला द्वितीया माघे कृष्णा द्वादशी
 फाल्गुने शुक्ला चतुर्थी चैत्रे कृष्णा द्वितीया।
 एतत्प्रमाणं यथा,—
 “मेघे दिनेषु वृषुगे ज्येष्ठे
 यूके धनुःस्थे कलसे च शुक्ला।
 कुलीरकन्यालिङ्गमास्यमीन-
 वेषु कृष्णास्तथैवः प्रदग्धाः॥” *॥
 दिनद्वयः यथा,—रविवारे द्वादशी सोमे एका-
 दशी मङ्गले दशमी बुधे तृतीया वृहस्पते षष्ठी
 शुके पञ्चदशी शनौ सप्तमी। एतत्प्रमाणं यथा,
 “मासा रक्षा दिशो रामाः षट्पञ्चसुनयस्तथा।
 दक्षान्ते तिथयः सप्त स्रज्यादोः सप्तसप्तभिः॥”
 इति ज्योतिःसारसंग्रहः॥
 द्वयिका, स्त्री, (कुतुसिता द्वयः। “कुतुसिते।”
 ५। ३। ७४। इति कन्।) द्वयानाम्। पौष्ठा
 भात इति भाषा। चांसी इति ख्याता इति
 केषिदिति भरतः॥ तत्पण्यायः। भिस्सटा २।
 इत्यमरः। २। ६। ४६। भिस्सटा ३ भिस्सटा ४
 भिस्सटा ५ भिस्सिका ६। इति तट्टीकासार-
 सुन्दरी। द्वयोऽपि रोहतीति। इति राजनिर्घण्टः॥
 द्वयद्वयः, स्त्री, (द्वयोऽपि रोहतीति।) भामकम्।
 इति हारावली। २। १४॥
 द्वय, इत्यागे। अयने। इति कविकल्पद्रुमः॥
 (भा-परं-सकं-सेट्।) इ, दहति। अयनं
 रक्षयम्। इति दुर्गादासः॥
 द्वय, न घातने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (खा-
 परं-सकं-सेट्।) न, दहति। द्वय घाते।

द्वयः

इति चौमराः पठन्ति। तेन तदर्थकल्पनमेवो-
 चितम्। ततश्च घातनमिति हन्यर्थस्य पाक्षिक-
 पुरादित्वेन स्वार्थे औ रूपं हननमित्यर्थः। किञ्च
 हिंसनपाठेनैवेष्टवित्ते घातनपाठो हिंसाप्रेर-
 णार्थः स्यान्न वेति काकदन्तात्वेववद्विफलं
 त्रयाणामेव कातन्नादसम्मतत्वात्। इति दुर्गा-
 दासः॥
 द्वय, त क तत्पाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्ता-
 चुरा-परं-सकं-सेट्।) तत्पातस्तद्वयपातनम्।
 क, दहयति दह्यापयति अपराधिनं राजा।
 इति दुर्गादासः॥
 द्वयः, पुं स्त्री, (दहयति अनेनेति। द्वय + घञ्।
 यद्वा, दाहयत्यनेनेति। दम् + “जमन्तात् डः।”
 उयां १। ११३। इति डः।) जगुः। इत्य-
 मरः। ३। ३। ४१॥ (यथा, इत्ययोगप्रदी-
 पिकायाम्। ३। ११।
 “यथा दहयति सपौ दह्याकारः प्रजायते॥”)
 तस्य धारणगुणाः। स्वल्पतः संप्रतिष्ठानत्वम्।
 शून्यनिषेधनत्वम्। अवलम्बनत्वम्। आयुष्य-
 त्वम्। भयप्रत्वम्। इति राजवल्लभः॥ (यथा,
 चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्।
 “पुनः सरीसृपकालविषाणिभ्यो भयापहम्।
 अमस्त्वलनदोषं स्थविरे च प्रशस्यते॥
 सत्त्वानुसाहवलयोऽयं धैर्यवीर्यविवर्द्धनम्।
 अवलम्बकश्चापि भयघ्नं दह्यधारणम्॥”)
 श्ररणागतनक्षत्रादि। यथा,—
 “श्ररणागतनक्षत्राणां भूतानामप्यहंसनम्।
 बहिर्विदि च यद्दानं दह्यमित्यभिधीयते॥”
 इति मोक्षधर्मः॥
 (दह्याकारत्वात् हृन्नादीनामङ्गविशेषः। यथा,
 दह्यन्तेऽहतायाम्। ७३। ४६।
 “युवराजदृष्टपितृपत्न्याः सेनापतिदह्यनायका-
 नाश्च।
 दह्योर्ध्वपञ्चदशः समपञ्चदशताह्विस्तारः॥”
 “अन्धेषाञ्च नराणां श्रोतातपवारणान् चतुर-
 सम्।
 समदृष्टदह्ययुक्तं कृत्वा कार्यं तु विप्राणाम्॥”
 चामरादीनामङ्गविशेषश्च। यथा, तत्रैव।
 ७२। ३-४।
 “अध्यर्घ्यस्तप्रमितोऽस्य दह्यो
 हस्तोऽथवारत्तिसमोऽथवान्यः।
 काष्ठाच्छुभात् काचनरूप्यगुभात्
 रत्नेर्विचित्रैश्च हिताय राज्ञाम्॥
 यथातपत्राङ्गुष्ठैश्च चाप-
 वितानकुन्तज्जन्तचामराणाम्।
 व्यापीततन्त्रीमधुलण्ववर्णा
 वर्णक्रमेणैव हिताय दह्याः॥”
 ब्रह्मचारिधर्म्यलङ्घाकारपदार्थः। यथा, द्वयो-
 भागवते। १। १६। ३१। शुक्रं प्रति जनक-
 स्योक्तिः।
 “दह्याजिनकृता चिन्ता यथा तव वनेऽपि च।
 तथैव राज्ञश्चिन्ता मे चिन्तयानस्य वानवा॥”

द्वयः

वर्गमेवेन तत्प्रमाणादिकमुक्तम्। यथा, मनौ।
 २। ४५-४७।
 “ब्राह्मणो वैष्णवाणां चैव शक्तियो वदन्त्यादिरौ।
 पेलवौदुम्बरी वैश्वो दह्यान्वर्त्तन् धर्मतः॥
 केशान्तिको ब्राह्मणस्य दह्यः कार्यः प्रमाणतः।
 ललाटसन्निहो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विश्वः॥
 जलवस्ते तु सर्वे स्युरवगाः सौम्यदर्शनाः।
 अगुहेगकरा नृणां सत्वचो नासिदृशिताः॥”
 बाणनिक्षेपकाकीन स्यान्निक्षेपे, स्त्री। यथा,
 आर्येयधनुर्वेदे।
 “तिर्यग्भूतो भवेद्दामो दक्षिणेऽपि भवेदङ्गुः।
 गुल्फौ पार्श्वयोश्चैव स्थितौ पञ्चाङ्गुलान्तरौ॥
 स्थानं दह्यं भवेदेतत् द्वादशाङ्गुलमायतम्॥”
 द्वयः, पुं, (दह्ययत्पराधिनमनेनेति। द्वय +
 घञ्। यद्वा, दाहयति शान्तं करोत्यनेन। दम्
 + डः।) राज्ञां चतुर्थीपादः। (यथा, देवी-
 भागवते। १। १७। ३।
 “विना दह्यं कथं राज्यं करोति जनकः किल।
 धर्मं न वर्तते लोको दह्यश्चैव भवेद् यदि॥”)
 स च त्रिविधः। वधः अर्थग्रहणं बन्धन-
 ताडनादिश्च। इत्यमरटीकासारसुन्दरी। तत्-
 पण्यायः। साहसम् २ दम् ३। इत्यमरः। २।
 ८। २१। (दह्य + भावे घञ्। दमनम्। (यथा,
 मशुः। १२। १०।
 “वाग्दह्योऽय मनीदह्यः कायदह्यस्तथैव च॥”
 दह्य इवाचरतीति। द्वय + क्तिप्। ततो भावे
 घञ्।) ऊर्ध्वस्थितिः। दाहान इति भाषा।
 इति सारसुन्दरी॥ दह्यभेदः। (अस्य लक्षण-
 भेदादिकं यथा, अभिपुराणे २४१ अध्याये।
 “मखलासंहतो भागौ दह्यास्तं वदुधा शृणु।
 तिर्यग्दृष्टिस्तु दह्यः स्यात् भोगोऽन्या दृष्टि-
 रैव च॥
 मखलः सर्वतोऽर्धः पृथग्दृष्टिरसंहतः।
 प्रदोऽर्धोऽस्यस्यापो वैकुण्ठिरैव च॥
 प्रनिष्ठः सुप्रनिष्ठश्च येनो विजयसङ्ग्रहौ।
 विशालो विजयः सूचीं स्थाना कणश्चसुखौ॥
 सर्पाख्यो जलयक्षैव दह्यभेदाश्च दुर्जयाः।
 अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कल्याणश्चैकपक्षतः॥
 अतिक्रान्तस्तु पञ्चाभ्यां त्रयोऽन्ये तद्विपर्यये।
 पञ्चोरस्यैरतिक्रान्तः प्रतिहोऽन्यो विपर्ययः॥
 स्यात्पापको धनुःपक्षो हित्यणो दह्य ऊर्ध्वगः।
 द्विगुणोऽन्यस्ततिक्रान्तपक्षोऽन्यस्य विपर्ययः॥
 द्विचतुर्दह्य इत्येते ज्ञेया लक्षणतः क्रमात्।
 गोमूत्रिका हि सचारी शकटो मकरस्तथा॥”)
 प्रकाशः। अन्धः। कोणः। मन्थानः। मेथम्।
 कालः। घड़ी इति भाषा। मानभेदः। काटा
 इति भाषा। (“हस्तेऽस्युत्तमिभवंतीह दह्यः।”
 इति लीलावती॥) चण्डांगोः पारिपात्रिकः।
 (यथा, महाभारते। ३। ३। ६८।
 “ये च तेऽनुचराः सर्वे पादोपात्तं समाश्रिताः।
 मातराश्च दह्याद्यास्तांस्तान् वन्देऽग्रिन्नुभान्॥”)
 यमः। अभिमानः। इति मेदिनी। ३। १६। यष्ट-

भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ इत्याह्वराजपुत्रः । इति
रामायणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १० । २२ ।
“हृदकचामरीषश्च दण्डश्चेति सुताख्यः ।
यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यसुतमम् ॥”
क्रोधहृत्पुरसुरस्याशिनावतीर्षः खनामख्यात-
नृपविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ४६ ।
“क्रोधहन्तीति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः ।
दण्ड इत्यभिनिवृत्तः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १०५ ।
“धनुर्वीरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः ॥”
महादेवः । यथा तत्रैव । १२ । २८४ । १६ ।
“शत्रुन्दमाय दण्डाय पर्णचौरपटाय च ॥”)
कालभेददण्डस्य प्रमाणं यथा,—
“वटपलं पात्रनिर्माणं गभीरं चतुरङ्गलम् ।
वर्णमाधैः कृतच्छिद्रं कुक्षे च चतुरङ्गलैः ॥
यावज्जलमृतं पात्रं तत्कालं दण्डमेव च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रसूतिखण्डम् ॥ * ॥
ब्राह्मणं प्रति दण्डोदमे दण्डनिपातने च दोषो
यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
विप्रदण्डोदमे दण्डमतिदण्डं निपातने ॥
“कौटसाख्ये दण्डा यथा,—
लोभात्क्रोधाद्गत्यान्नेत्रात् कामात् क्रोधात्तथैव च ।
अज्ञानाद्वाहनाभावाच्च साख्यं वितथसुच्यते ॥
गवामन्यतमे स्थाने यः साख्यमवृत्तं धेत् ।
तस्य दण्डविशेषास्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥
लोभात् सख्यं दण्डास्तु मोहात् पूर्वमेव साह-
सम् ।
भयाद्वा मध्यमो दण्डो मैत्रात् पूर्वं चतुर्गुणम् ॥
कामादश्रुणं पूर्वं क्रोधात् त्रिगुणं परम् ।
अज्ञानात् हे शत्रे पूर्णं चाग्निव्याकृतमेव तु ॥
गतानाहुः कौटसाख्यं प्रोक्तान् दण्डान्नगोविभिः ।
धर्मस्यायमिहचार्यमधर्मेनिघनाय च ॥
कौटसाख्यन्तु कुर्वाणान् जीनृ वार्णान् धार्मिको
वृषः ।
प्रवानयेद्वृद्धित्वा ब्राह्मणन् विवासयेत् ॥ * ॥
दण्डस्य स्थानानि यथा,—
दण्डस्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥
उपस्थसुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च घनं देहस्यैव च ॥
अनुबन्धं परित्राय देशकालौ च तत्त्वतः ।
सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्डेऽपु पातयेत् ॥ * ॥
अधर्मेदण्डेषु दोषो यथा,—
अधर्मेदण्डनं लोके यशोघ्नं कौर्त्तिनाशनम् ।
अस्वर्ग्यश्च परत्रापि तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥
अदण्डान् दण्डयन्ना दण्डाच्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकश्चैव गच्छति ॥ * ॥
दण्डस्य पौष्ठापर्थनियमो यथा,—
वाग्दण्डं प्रथमं कृत्यान् धिग्दण्डं तदनन्तरम् ॥
हृतीयं घनदण्डन् वधदण्डमतः परम् ।
वधेनापि यदा त्वेतास्त्रिण्यहीतुं न शक्यतात् ॥
तद्देषु सर्वमेवेतन् प्रयुज्जीत चतुष्टयम् ॥

दण्डस्य भेदा यथा,—
पणानां हे शत्रे सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रत्वेव चोत्तमः ॥
ऋषे देये प्रतिज्ञाति पञ्चकं शतमर्हति ।
अपहृषे तद्विगुणं तन्मनोरमुग्रासनम् ॥ * ॥
दोषविशिष्टकन्यादाने दण्डो यथा,—
यस्तु दोषवर्ती कन्यामनायाय प्रयच्छति ।
तस्य कृत्यामृपो दण्डं स्वयं वसवर्ति पणान् ॥
अकन्यति च यः कन्यां ब्रूयाद्दोषेण मानवः ।
स शत्रुं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥ * ॥
गवादीनां शस्यभक्ष्ये दण्डो यथा,—
पथि स्त्रे परितृते यामात्मीयेऽथ वा पुनः ।
स पालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून् ॥
क्षेत्रादिसीमाविवादं दण्डा यथा,—
क्षेत्रकूपतडागिनामारामस्य गृहस्य च ।
सामन्तप्रवृत्तयो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥
सामन्तास्त्वेक्या ब्रूयुः सेतौ विवदतां वृणाम् ।
सर्वे पृथक् पृथग्दण्डा राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥
गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्डाः स्यादज्ञानाद्विशतो दमः ॥ * ॥
वाक्पादस्य दण्डा यथा,—
शत्रुं ब्राह्मणमाक्रुष्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योऽध्यक्षशत्रुं हे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥
पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्डाः क्षत्रियस्याभिशंसने ।
वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥
समवर्णं द्विजातीनां द्वादशैव यतिक्रमे ।
वादेऽव्यवचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥
एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥
नामजातियहन्त्वेषामभिदोहेण कुर्वतः ।
निःक्षेपोऽयोमयः शकुर्वलमास्य दशाङ्गुलः ॥
धर्मापदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।
तप्तमांसं चयेत्तेन वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥
श्रुतं देशश्च जातिश्च कर्मशरीरमेव च ।
वितथेन ब्रुवन् दर्पादायः स्याद्विशतं दमम् ॥
काणं वाप्यथवा खड्गमथं वापि तथाविधम् ।
तथेनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्यापणावरम् ॥
मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं सुवम् ।
आचारयन् शत्रुं दाप्यः पणान् चाददद्गुरोः ॥
ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान् दण्डः कार्या विजानता ।
ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥
विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रतिस्तत्त्वतः ।
हेदवर्जं प्रणयन् दण्डस्येति विनिश्चयः ॥ * ॥
दण्डपादस्य दण्डा यथा,—
येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चैतु अष्टमन्थजः ।
हेतयं तत्तदेवास्य तन्मनोरमुग्रासनम् ॥
पाणिमुहस्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति ॥
सहस्रमनमभिप्रेषुस्तुल्यस्यापक्राष्टजः ।
कन्यां कृताङ्गो निव्यास्यः स्मिन् वास्यावकर्त्तयेत् ॥
अविनश्रीवतो दर्पात् द्वावोष्ठौ हेदयेनृपः ।
अवध्नयतो मेढ्रमवश्रुयतो गुदम् ॥

केशेषु यक्षतो हस्तौ हेदयेद्विचारयन् ।
पादयोर्द्वाङ्गिकायां पीषायां वृषस्य च ॥
त्वग्भेदकः शत्रुं दण्डो लोहितस्य तु दण्डकः ।
मांसभेदा तु वक्षिण्यान् प्रषास्यस्त्वग्भेदकः ॥
वनस्पतीनां सर्वेषां सुपभोगो यथा यथा ।
तथा तथा दमः कार्या हिंसायामिति धारया ॥
मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रवृत्ते वति ।
यथा यथा महद्दण्डं दण्डं कृत्यात्तथा तथा ॥
अज्ञानां पीडनायाच्च प्राणशोणितयोक्तया ।
समुत्थानवयं दाप्यः सर्वं दण्डमथापि वा ॥
द्रव्याणि हिंस्यादयो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञो दद्याच्च तत्तुष्टमम् ॥
चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोहमयेषु च ।
मृत्पात्रेषु पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥
यानस्यैव तु यातुश्च यानस्त्राभिन एव च ।
दशातिवर्णनान्वाहुः श्रेष्ठे दण्डो विधीयते ॥
द्विजनास्ये भिन्नयुगे तिर्यक् प्रतिमुखागते ।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥
हेदने चैव यन्त्राणां योत्तराश्रयोस्तथैव च ।
आक्रन्दे चाप्यपेक्षेति न दण्डं मनुव्रवीत् ॥
यन्त्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राणकस्य तु ।
तत्र स्वामी भवेद्दण्डो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥
प्राणकश्चेद्भवेदात्मः प्राणको दण्डमर्हति ।
युग्यस्याः प्राणकेनामे सर्वे दण्डाः शत्रुं शतम् ॥
स चेत्तु पथि संवहः पशुभिर्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत् प्राणभृतस्तत्र दण्डो विचारितः ॥
मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषी भवेत् ।
प्राणभृतस्तु महत्सर्वज्ञं गोगणोद्बुध्यादिषु ॥
क्षुद्रकाणां पशूनाञ्च हिंसायां द्विशतो दमः ।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु ऋगपक्षिषु ॥
गर्दभाजविकानाञ्च दण्डः स्यात् पञ्चमावकः ।
माघकस्तु भवेद्दण्डः अशूकरनिपातने ॥
भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च खेदरः ।
प्राप्तापराधास्ताथाः स्यु रज्ज्वा वेणुदेवेन वा ॥
पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।
अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्रातः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥
चौरस्य दण्डविधिर्यथा,—
यस्तु रज्जुं घटं कूपादरेद्विन्द्याच्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयात्तार्धं तच्च तस्मिन् समाहरत ॥
धान्यं दण्ड्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।
श्रेष्ठेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्वनम् ॥
तथाधरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ।
सुवर्गरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ॥
पञ्चाशत्तस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
श्रेष्ठेऽप्येकादशगुणं मृत्पात्राणां प्रकल्पयेत् ॥
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विश्वतः ।
सुखानां चैव रत्नानां हरये वधमर्हति ॥
महापशूनां हरये शास्त्राणामौषधस्य च ।
कालमासाद्य कार्याश्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
गोसु ब्राह्मणसंख्यासु क्षूरिकायाञ्च भेदने ।
पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्याऽर्धपादिकः ॥
स्वकापांसकिल्बिषाणां गोमयस्य शुद्धस्य च ।

दण्डः क्षीरस्य तक्रस्य पाणीयस्य तृणस्य च ।
 वेद्यवेदनभाङ्गानां जवजानान्तयेव च ।
 नक्षत्रयानाञ्च हरये नदी भक्षण एव च ।
 मत्स्यानां पक्षिणाञ्चैव तेजस्य च हृतस्य च ।
 मांसस्य मधुनञ्चैव यथान्यत् पशुसम्भवम् ।
 अन्विषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।
 पक्वान्नानाञ्च सर्वेषां तन्मूल्याद्भिगुणो दमः ।
 पुष्पेषु हरितेषु घाण्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।
 अन्विषपरिपूतसु दण्डः स्यात् पञ्च ज्ञानजः ।
 परिपूतसु घाण्येषु शाकमूलपत्रेषु च ।
 निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्धशतं दमः ।
 स्यात् साहसं त्वन्यवत् प्रथमं कर्म यत् क्षतम् ।
 निरन्वयं भवेत् क्षेयं हृत्वापचयते च यत् ।
 यत्क्षतान्युपकल्पमानि द्रव्याणि क्षेययेन्नरः ।
 तमाद्यं दण्डयेन्नाजा यथाभिं चोरयेद्दृष्ट्वात् ।
 येन येन यथाङ्गेन क्षेपो वृषु विचेष्टते ।
 तत्तदेव हरेतस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥”॥
 परदारहरणे दण्डा यथा,—
 परदारभिर्मर्षेषु प्रवृत्तान् नञ्जहीपतिः ।
 उज्जैनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत् ॥
 परस्य पत्न्या पुरुषः संभार्यां योजयन् रहः ।
 पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥
 परस्त्रियं योऽभिवदेत् तीर्थहरणं वनेऽपि वा ।
 नदीनामपि संभेदे स संग्रह्यमाप्नुयात् ॥
 उपचारक्रिया केलिः क्षात्रो भूषणवाससाम् ।
 सहस्रह्नासनञ्चैव सर्वं संग्रह्यं तथा ॥
 स्त्रियं सृष्टेर्दद्रेष्टे यः सृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।
 परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रह्यं स्मृतम् ।
 आत्राक्षयः संग्रह्ये प्राणान् दण्डमर्हति ॥
 न सम्भार्या परस्त्रीभिः प्रतिबिह्वः समाचरेत् ।
 निविह्वो भायमानस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥
 नैव चारणदारेषु विधिनान्मोपनीविषु ।
 सन्ध्यान्ति हि ते नारीर्निगूढाचारयन्ति च ॥
 किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात् संभार्या ताभिराचरन् ।
 योऽकामां दूषयेत् कन्यां स सदो वधमर्हति ॥
 सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ।
 कन्यां भजन्तीस्तुल्यं न किञ्चिदपि दापयेत् ॥
 जघन्यं संवमानान् संयतां वाचयेद्दृष्टे ।
 उत्तमां संवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ॥
 शुल्कं दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि ।
 अभिषङ्गस्तु यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः ॥
 तस्याशु कर्त्ता अकुल्यौ दण्डाश्चाहति षट्शतम् ।
 सकामां दूषयंस्तुल्यो नाकुल्येदमाप्नुयात् ।
 द्विशतम् दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥
 कन्येव कन्यां वा कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतो दमः ।
 शुल्कश्च द्विगुणं दद्याच्छिष्याश्चैवाप्नुयाद्दृष्ट्वा ॥
 या तु कन्यां प्रकुर्व्यात् स्त्री वा सदो मौळ्य-
 मर्हति ।
 अकुल्योरेव च स्तेदं खरेणोद्धनं तथा ॥
 भर्तारं लङ्घयेद्यथा तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।
 तां नृभिः स्नादयेन्नाजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥
 प्रमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त आयसे ।

अन्विषादध्यक्ष काष्ठानि तच्च दक्षित पापक्षतम् ।
 संवत्सराभिषक्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः ।
 ब्राह्मणा सह संवासे चाष्टाज्ज्ञा तावदेव तु ।
 शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वेजातं वर्णमावसन् ।
 अगुप्तमङ्ग सर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण ह्रियते ॥
 वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः ।
 सहस्रं क्षत्रियो दण्डो मौळ्यं भूमेण चाहति ।
 ब्राह्मणो यद्यगुप्तान् गच्छेत्ता वैश्यपार्थिवौ ।
 वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियस्तु सहस्रियम् ॥
 उभावपि तु तावेव ब्राह्मणयो गुप्तयो सह ।
 विप्रतौ शूद्रवद्दण्डौ दण्डयौ वा कटाघिना ॥
 सहस्रं ब्राह्मणो दण्डो गुप्तां विप्रां बलाद्गन् ।
 शतानि पञ्च दण्डः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥
 मौळ्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
 इतरेषाम् वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥
 वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो
 व्रजेत् ।
 यो ब्राह्मणायामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥
 सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।
 शूद्रायां क्षत्रियविप्रोः साहस्रौ वै भवेद्दमः ।
 क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः ॥
 भूमेण मौळ्यमृच्छेत् क्षत्रियो दण्डमेव वा ॥
 अगुप्ते क्षत्रियावैश्यं शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।
 शतानि पञ्च दण्डः स्यात् सहस्रस्त्वन्यज-
 स्त्रियम् ॥ * ॥
 नृत्विजं यस्य जेद्व्याज्यो याज्यश्चर्त्विक् त्वजेद-
 यदि ।
 शक्तं कर्मण्यदृष्टं तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥
 न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्यागमर्हति ।
 त्वजन्तपतितानेतान् राज्ञा दण्डः शतानि षट् ॥
 इति मनुः ॥ * ॥
 दण्डस्य फलं यथा, युक्तिकल्पतरुः ।
 “दण्डः संरक्षते धर्मं तथेवार्थं विधानतः ।
 कामं संरक्षते यस्मात् त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ॥
 राजदण्डमहालोकाः पापाः पापं न कुर्वते ।
 यमदण्डभयादेके परलोकभयात्तथा ॥
 दण्डेन भवेत्लोकं विभजन् साध्वसाधु वा ।
 शूले मत्स्यानि वा यच्च न दुर्नृपान् बलव-
 तराः ॥
 अपराद्धेषु भूपालो दण्डं कुर्याद्यथाविधि ।
 अन्यथाकरणात्तस्मात् राजा भवति किस्त्रियी ॥
 विरुद्धमपि नृपस्य दूता दण्डा न भूयता ।
 दूतहन्ता तु नरकमाविशेत् सचिवैः सह ॥
 विपक्षवचनादन्यो भ्रष्टो दण्डं न चाहति ।
 विपक्षवचनादण्डः स्वामिनं नरकं नयेत् ॥”
 दण्डकः, पुं स्त्री, (दण्ड इव कायतीति । कै +
 कः ।) श्लोकविशेषः । हन्तोभेदः । इत्यमर-
 टीकासारसुन्दरी ॥ अस्य धिवरणं हन्तः-
 शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (इत्यो दण्डः । “इत्ये” ५ ।
 ३ । ८६ । इति कन् । सुदन्तगुडः । सोऽटा
 इति भाषा ॥ पुं, दण्डाकुपुत्रः । यथा, भाग-
 वते । ६ । ६ । ४ ।

“सुवतस्तु मनोर्जये दण्डाकुर्वाणतः सुतः ।
 तस्य पुत्रशतज्येष्ठा विकृतिनिर्मिदण्डकाः ॥”
 एतद्रूपसन्निवेशस्थानं दण्डकारण्यमिति स्थातम् ।
 यथा, रामायणे । १ । १ । ४० ।
 “रामस्तु पुनरानस्य नागरस्य जनस्य च ।
 तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान् प्रविवेश च ॥”
 दण्डकन्दकः, पुं, (दण्डवत् कन्दो मूलं यस्य । कप् ।)
 घरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दण्डका, स्त्री, (दण्डक + स्त्रीलिङ्गत्वाच्च टाप् ।)
 जनस्थानम् । दण्डकारण्यम् । इति जटाधरः ॥
 (यथा, रामायणे । २ । ३० । ३६ ।
 “मम सन्ना मतिः स्त्रीते । नेतुं त्वां दण्डकावनम् ।
 वसिष्ठाभीति सा त्वं मामनुयातुं सुनिश्चिता ॥”)
 दण्डकाकः, पुं, (दण्डो यमदण्ड इव काकः ।
 अशुभलक्षणत्वात्तस्य तथात्वम् ।) श्लोककाकः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 दण्डका, स्त्री, (दण्डताद्यमाना णका ।) वाद्य-
 विशेषः । दामामा इति नागरा इति च
 भाषा । तत्पर्यायः । नाली २ घटी ३ याम-
 नाली ४ भूमेरका ५ यामघोषः ६ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ दम्भमः ७ दुर्भिमः ८ दुष्टः ९
 गभीरिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥
 दण्डतास्त्री, स्त्री, (दण्डेन ताङ्गमाना तास्त्री तास्त्र-
 निर्मितवाद्यम् ।) तास्त्रीवाद्यम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 दण्डधरः, पुं, (दण्डस्य धरः । दण्डं धारयति ।
 धृञ् धारणे + पचाद्यधि णिङ् । इत्युज्ज-
 दत्तः । २ । २२ ।) यमः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६५ ।
 “ब्रह्मदण्डक्षतं दण्डं भुक्त्वा दण्डधराधिपः ।
 अकाङ्क्षदण्डसहाय ययौ दण्डधरान्तिकम् ॥”)
 राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६ ।
 “बलनिघ्नदण्डमर्थप्रतिष्ठतं
 अमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥”)
 त्रि, लघुङ्धारकः ॥ (शासकः । यथा, महा-
 भारते । १२ । २३ । ४३ ।
 “एवमेतन्मया कार्यं नाहं दण्डधरस्तव ॥”
 चतुर्थीपाठयुक्तः । यथा, भागवते । ४ । २ । २२ ।
 “अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिव योजितः ॥”)
 दण्डधारः, पुं, (दण्डं धरतीति । धृ + “कर्मण्यण्” ॥
 ३ । २ । १ । इत्यण् ।) दृष्टीनाथः । (यथा,
 गोः रामायणे । २ । ८८ । ७ ।
 “उदीयाश्च प्रतीयाश्च दाक्षिणात्याश्च कंरलाः ।
 दण्डधाराश्च सासुद्रा रत्नाभ्युपहरन्ते ते ॥”)
 प्रेताधिपः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥ (सनाम-
 स्थातृपविशेषः । स तु क्रोधवर्द्धनस्यासुर-
 स्थांशेन जातः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । १०२ ।
 “क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्त्वन्यः परिकीर्तितः ।
 दण्डधार इति स्थानः सोऽभवन्ननुजेन्नरः ॥”
 धृतराष्ट्रपुत्राणामेकतमः । यथा, तत्रैव धृतर-
 राष्ट्रपुत्रनामकथने । १ । ६७ । १०२ ।
 “निषङ्गी कवची पाश्री दण्डधारो धनुर्ग्रहः ॥”)

त्रि, दण्डधरः ॥ (शासकः। यथा, राज-
तरङ्गिण्याम्। ४।१०६।

“दण्डधारे त्वयि चाप। क्षितिमेतां प्रशासति।
को वैरक्षेहयोः पारमनासादावसीदति ॥”)

दण्डनायकः, पुं, (दण्डं राज्ञां चतुर्थोपायं नय-
तीति। नी + क्तुल।) सेनानीः। स चतुरङ्ग-
बलाध्यक्षः। इति हेमचन्द्रः। ३।३८६॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ७।६६६।

“कन्दर्पे कीटभृताणां भिन्नानां सङ्गृहीयते।
क्रुध्यन् राजपुरीं राजा दण्डनदण्डनायकम् ॥”)

दण्डनीतिः, स्त्री, (दण्डेन नीयते या। यद्वा, दण्डो
नीयतेऽनयेति। नी + कर्म्मणि करणे वा क्तिन्।)
अर्थशास्त्रम्। इत्यमरः। १।६।५॥ तत्
चाणक्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रम्। इति भरतः।
तस्य निरुक्तिर्यथा,—

“दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः।

दण्डनीतिरिति ख्याता श्रीकौकानतिवर्त्तते ॥

तच्च ब्रह्मकृतग्रन्थसहस्राध्यायपरिचितम्।

तद्व्यथा,—

“ततोऽध्यायसहस्राणां शतशः कौमुद्विजम्।

यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्णितः ॥

त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयम्भुवा।

चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गुणः ॥

मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽर्थः प्रोक्तः सर्वं रजस्तमः।

स्थानं त्रिभिः त्रयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः ॥

आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च।

सहायाः कारणश्चैव यद्वर्गो नीतिजः स्मृतः ॥

अथो चान्वीक्षिकी चैव वार्ता च भरतवर्भ ॥

दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ॥

अमात्यरक्षा प्रणिधौ राजपुत्रस्य लक्षणम्।

चारश्च विविधोपायः प्रणिधेयः पृथग्विधः ॥

सामभेदप्रदानश्च ततो दण्डश्च पार्थिव।

उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्तुं क्षेत्रेण समुदाहृता ॥

मन्त्रश्च वर्णितः कृत्यस्तथा भेदार्थ एव च।

विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य सिद्धासिद्धौ च यत् फलम् ॥

सत्यश्च विविधाभिख्यो हीनो मध्यस्तपोत्तमः।

भयं सत्कारविताख्यं कार्त्तुं क्षेत्रेण परिवर्णितम् ॥

यान्नाकालश्च चत्वारिंशद्वर्गस्य च विस्तरः।

विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह ॥

आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्तुं क्षेत्रेण वर्णितः।

लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधश्चात्र वर्णितम् ॥

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽप्य परिशुद्धितः।

प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुणश्च बहुविस्तरः ॥

रथा नागा हयश्चैव पादाताश्चैव पाण्डवः।

विट्पिण्डवृक्षराक्षेह देशिका इति चाष्टमम् ॥

अङ्गाव्येतानि कौरव्यः प्रकाशानि बलस्य च।

जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चार्णयोगा विषादयः ॥

स्यार्थं चाभ्यवहार्यं वायुपीशुस्त्रिविधः स्मृतः।

अरिर्मित्रसुदासीन इत्येतेऽप्यनवर्णिताः ॥

जन्तुो मार्गगुणश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह।

आत्मरक्षणमाश्वासः सर्गाणां चान्वेषणम् ॥

कल्पना विविधाश्चापि शृनागरथवाजिनाम्।

यद्वाच विविधाभिख्या विविधं युद्धकौशलम् ॥

उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपालयनम्।

शुक्लाणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतवर्भ ॥

बलयसननिर्युक्तं तथैव बलहर्षणम्।

पीडा चापदकालश्च पतिज्ञानश्च पाण्डव ॥

तथा खानविधानश्च योगसञ्चार एव च।

चौरैराटविकेचोयैः परराष्ट्रस्य पीडनम् ॥

अग्निदेरसदैश्चैव प्रतिरूपककारकैः।

अग्निमुखोपजापेन वीरधर्मद्वेनेन च ॥

दूषणेन च नागानां आशङ्काजननेन च।

आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्जनेन च ॥

सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य द्वासष्टौ समञ्जसम्।

दूतसामर्थयोगाश्च राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम्।

अरिमध्यस्थमित्राणां सम्यक् चोक्तं प्रपञ्चनम् ॥

अवमर्हः प्रतीघातस्तथा चैव बलीयसाम्।

यवहारः सुख्यश्च तथा कण्टकप्रोक्षणम् ॥

अमो व्यायामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य संयहः ॥

अभ्युत्थानाश्च भरणं भूतानाश्चासवेक्षणम्।

अर्थस्य कालो दानश्च वसने चाप्रसङ्गिता ॥

तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ह।

कारणश्च त्रिवर्गस्य गुणदोषास्तथैव च ॥

दुष्टेक्षितश्च विविधं दृष्टिश्चैवानुजीविनाम्।

शुद्धितल्लक्ष सर्वस्य प्रमादस्य च वर्द्धनम् ॥

अलब्धलाभो लब्धस्य तथैव च विवर्द्धनम्।

प्रदानश्च विवृद्धस्य पात्रेभ्यो विधिवत्तदा ॥

विसर्गोऽर्थस्य धर्मार्थं कामहेतुकसुस्थिते।

चतुर्थं यस्यनाघाते तच्चैवानुवर्णितम् ॥

क्रोधजानि तयोप्राणि कामजानि तथैव च।

दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ! यस्यनाम्यत्र चैव ह ॥

नृगयाश्चास्तथा पानं स्त्रियश्च भरतवर्भ ॥

कामजान्याहुराचार्याः प्रोक्तानिह स्वयम्भुवा ॥

वाक्पादव्यं तथोपत्यं दण्डपाठश्चमेव च।

निर्यहोऽथात्मनस्त्यागमर्थदूषणमेव च ॥

यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तथाश्च वर्णिताः।

अवमर्हः प्रतीघातः केतनानाश्च भञ्जनम्।

चैत्यदमावमर्हश्च रोधः कर्म्मन्तनाशनम् ॥

उपस्कारोऽप्य वसनं तथोपायाश्च वर्णिताः।

पनवानकशृङ्गानां भरीणाश्च युधिष्ठिर ॥

उपार्जनश्च द्रव्याणां परिमर्हश्च तानि वट्।

लब्धस्य च प्रशमनं सताश्चैवाभिपूजनम् ॥

विहङ्गिरेकीभावश्च दानहीनविधिज्ञता।

मङ्गलालभनश्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ॥

आहारयोजनश्चैव निवृत्तास्तित्वमेव च।

एकेन च पथोत्येयं सत्यत्वं मधुरा गिरः ॥

उन्मवानां समाजानां क्रियाः केतनजास्तथा।

प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्वधिकारव्यव्य ॥

दृष्टिर्भरतशादूल! नित्यश्चैवान्वेषणम्।

अदण्डत्वं च विप्राणां युक्ता दण्डनिपातनम् ॥

अनुजीविस्वजातिभ्यो गुणैभ्यश्च ससङ्गवः।

रक्षणश्चैव पौराणां राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् ॥

मङ्गलस्था च या चिन्ता राजन्! द्वादश-

राजिका ॥

द्वासप्ततिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया।

देशजातिकुलानाश्च धर्माः समनुवर्णिताः ॥

धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णितः।

उपायश्चात्र लिङ्गा च विविधा भूरिदक्षिण ॥

मूलकर्म्मक्रिया चात्र मायायोगश्च वर्णितः।

दूषणं श्रोतसाश्चैव वर्णितश्च स्थिराभिसाम् ॥

येर्येऽप्यायैर्लोकस्तु न चलेदायवर्त्तनः।

तत् सर्वं राजशादूल! नीतिशास्त्रेऽपि वर्णितम् ॥

एतत् कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रभुः।

देवानुवाच सङ्कष्टः सर्वान् शुकपुरोगमान् ॥

उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च।

नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेशा प्रभाविता ॥

दण्डेन सहिता स्त्रिया लोकरक्षयकारिका।

निर्यहानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति ॥”

इति महाभारते राजधर्मः ॥

द्वागी। यथा,—

“नयानयगतालोके विकल्पनिलयामला।

दण्डनाम्ननाह्वापि दण्डनीतिरिति स्मृता ॥”

इति देवीपुराणि ४५ अध्यायः ॥

दण्डपांशुलः, पुं, (दण्डेन दण्डधारणेन पांशुलो

नीचः।) द्वारपालः। इति शुब्दरत्नावली ॥

दण्डपाणिः, पुं, (दण्डः पाणौ यस्य।) यमः।

(यथा, भागवते। १।१७।३५।

“परीक्षितैवमादिष्टः स कलिर्जातवैपद्युः।

तत्सदृशसिमहिर्दं दण्डपाणिमिवोदयतम् ॥”)

काशीस्थशिवगणविशेषः। स पूर्णभद्रयक्षपुत्रः

हरिकेशनामा शिवमाराध्य शिववरेण काशीं

दण्डनायकत्वमवाप्तवान्। यथा,—

“भक्तस्य धीरस्य तपोनिधेर्हृदौ

हरो वराणां निकरं तदा मुदा।

क्षेत्रस्य यक्षास्य मम प्रियस्य भो

भवाधुना दण्डधरो वरात्मक ॥

स्थिरस्वमदादि दुरात्मदण्डकः

सुपालकः पुण्यकृताश्च मत्प्रियः।

त्वं दण्डपाणिर्भव नामतोऽधुना

सर्वान् गगान् शाधि ममाश्रयोत्कटात् ॥”

“लत्सात्कृतक्षेत्रवरेऽप्य यक्षराट्

कक्षामनाराध्य सुसुक्तिभाग्जनः।

सभाजनं प्रागत एव ते चरेत्

ततः समक्षं मम भक्त आदरात् ॥

मङ्गलियुक्तोऽपि विना त्वदीयां

भक्तिं न काशीवसतिं लभेत्।

गणेश देवेश हि मानवेऽपि

तद्व्यमानो भव दण्डपाणि ॥”

इति काशीखण्डे ३२ अध्यायः।

(खनामख्यातश्चन्द्रशीयवृषविशेषः। यथा,

मातुल्ये। ५०।८७।

“वहीनरात्मजश्चैव दण्डपाणिर्भविष्यति ॥”

अयम्भु मासत्रयाधिकचत्वारिंशद्वर्षपर्यन्तं राज्यं

चकार। यथा, राजावल्याम् १ परिच्छेदे।

“चत्वारिंशत् समाश्चैव सोऽपि मासत्रयाधिकाः।

उत्तमे पृथिवीमेतां दण्डपाणिर्भविष्यति ॥”

दृष्टान्ति

दृष्टवरे, वि। यथा, महाभारते। १।१३।२८।
 “भीमसेनो महाबाहुर्दृष्टपाविरिवात्मकः।
 प्रविशेष्ट महासेनो मकरः चागर्ग यथा ॥”
 दृष्टपावर्ध, स्त्री, (दृष्टेन यत् पावर्धं पश्यता।
 दृष्टातेऽनेनेति दृष्टो देहस्तेन यत् पावर्धं
 विद्वद्वाचरयामिति मितान्वरा।) राज्ञी यत्-
 वसनाभ्यासगतवसनविशेषः। इति चैमचक्रः।
 ३।४०३॥ अष्टादशविवादान्तगतविवाद-
 विशेषः। तत्तु ताङ्गनादि। इति मनुटीकायां
 कुल्लूकभट्टः॥ (यथा, मनुः। ८।२०८।
 “अत ऊह्य प्रवक्ष्यामि दृष्टपावर्धविशेषम् ॥”)
 दृष्टपालः, पुं, (दृष्टं शरीरं पालयतीति। पालि
 + अण्।) अर्द्धशतपरमन्तुः। दंडिका इति
 भाषा। इति हारावली। १६०॥ (दृष्टेन
 पालयतीति। पालि + अण्।) हारपालः।
 दृष्टपालकः, पुं, (दृष्टपालवत् कायतीति। कै +
 कः।) शकुलमन्तुः। इति हारावली।
 १६१॥
 दृष्टवाजिधः, पुं, (दृष्ट इव वाजिधिर्यस्य।) हस्ती।
 इति शुद्धरत्नावली॥
 दृष्टभट्ट, पुं, (दृष्टं चक्रभाष्यार्थं लघुकादिकं
 विभक्त्यति। भट्ट + क्तिप् तुगागमच।) कुम्भ-
 कारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (दृष्टं दमनं
 विभक्त्यति।) दृष्टधारकः, वि॥
 दृष्टयान्ता, स्त्री, (दृष्टाय शत्रुदमनाय या यात्रा
 प्रयाणम्।) दिविजयः। संयानम्। वर-
 यात्रा। इति मेदिनी। २६५॥
 दृष्टवामः, पुं, (दृष्टं यच्छतीति। यम + अण्।)
 यमः। दिनम्। अगस्त्यः। इति मेदिनी। मे,
 ६०॥
 दृष्टरी, स्त्री, उज्जरीयकम्। इति राजनिर्घण्टः॥
 दृष्टवादी, [नृ] पुं, (दृष्टेन वदतीति। वद +
 ङिनिः।) दन्वटः। हारपालः। इति हारा-
 वली। १२८॥ दृष्टवत्तरि, वि॥
 दृष्टवादी, [नृ] पुं, (दृष्टेन वदतीति। वद +
 ङिनिः।) हारपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 दृष्टयामाधिष्ठतजनः। इति जटाधरः॥
 दृष्टविष्कम्भः, पुं, (दृष्टं मन्थानदृष्टं विष्कम्भाति
 निवभाति यत्र। वि + क्कम्भ + अधिकरण्ये
 षण्। वेः क्कम्भातिर्निवमिति षत्वम्।) यत्र
 स्तम्भादौ आकर्षणार्थं रज्ज्वा दृष्टो निवध्यते
 सः। धोलमन्थोया खूँटी इति भाषा। तत्-
 पर्थायः। कुठरः २। इत्यमरः। २।६।७४॥
 दृष्टवृक्षः, पुं, (यत्रविहीनत्वात् दृष्ट इव वृक्षः।
 ततः स्वार्थे कन्।) कुहूरी। इति राज-
 निर्घण्टः॥
 दृष्टहस्तं, स्त्री, (दृष्ट इव हस्ती वृत्तकूपो
 यस्य।) तगरपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥
 दृष्टाजिनं, स्त्री, श्राव्यम्। इति शब्दार्थकल्प-
 तवः॥ (कपटिनीं वदित्वादिनां यतीनां
 दृष्टाजिनवत् आर्यजिज्ञत्वेन प्रतीयमानत्वात्
 तदर्थोऽन्वोपपद्यते। दृष्टश्च अजिनश्च द्वयोः

ई७७

दृष्टी

समाचारः। यतीनां दृष्टं नृगचर्म च। यथा,
 देवीभागवते। १।१६।३१।
 “दृष्टाजिनकृता चिन्ता यथा तव वनेऽपि च।
 तथैव राज्यचिन्ता मे चिन्तयानस्य वानवा ॥”
 दृष्टादृष्टि, व, (दृष्टेऽश्च दृष्टेऽश्च प्रकृत्य प्रवृत्तं युक्तम्।
 “दृष्ट् कर्मव्यतिहारे ॥” ५।४।१२०।
 इति दृष्ट्।) परस्परदृष्टकारणकप्रहाररूप-
 युक्तम्। इति आकरयम्। जटाकाठि इति
 भाषा॥
 दृष्टारः, पुं, (दृष्टं नृच्छतीति। नृ + अण्।)
 वाहनम्। मतहस्ती। शरयन्तकम्। कुम्भ-
 कारस्य चक्रम्। इति मेदिनी। २६५॥
 दृष्टादृष्टं, स्त्री, (दृष्टेन आदृष्टम्।) धोलम्।
 इत्यमरः। १०।६।५३॥ (दृष्टेन ताडिते, वि॥)
 दृष्टिकः, पुं, (दृष्टोऽस्यस्येति। दृष्ट + “अत इनि-
 ठगौ ॥” ५।२।११५। इति ठन्।) दृष्ट-
 धारकः। उज्ज्वरदार इति आसावरदार इति
 च भाषा। मन्तुविशेषः। जानिकया माह
 इति भाषा। अस्य गुणाः। कपवायुपित्त-
 नाशित्वम्। तिक्तत्वम्। लघुत्वम्। इति राज-
 वल्लभः॥ (दृष्टदातरि नियामके, वि॥ यथा,
 महाभारते। ६।११।३६।
 “न तत्र राजा राजेन्द्र! न दृष्टो न च दृष्टिकः।
 स्वधर्मयोगे धर्मेन्द्र! ते रक्षन्ति परस्परम् ॥”)
 दृष्टिका, स्त्री, (दृष्टवदाक्षतिरस्यस्याः। दृष्ट +
 ठन् + टाप्।) हारविशेषः। इति जटाधरः॥
 दृष्टः। यथा, अङ्गुल्युक्तकर्म दृष्टिकां हिनति।
 इति सुपञ्चायकारणम्। दृष्टिका रज्जुरिति
 तट्टीकाकारः॥
 दृष्टितः, वि, (दृष्टः सज्जातोऽस्येति। दृष्ट +
 “तदस्य सज्जातं तारकादिभ्य इतच् ॥” ५।५।३६।
 इति इतच्।) कृतदृष्टः। तत्पर्थायः।
 दापितः २। साधितः ३। इति चैमचक्रः॥
 दृष्टी, [नृ] पुं, (दृष्टोऽस्यस्येति। दृष्ट + “अत-
 इनिठगौ ॥” ५।२।११५। इति इनिः।)
 जिनविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (स तु कवी-
 नामन्यतमः कात्यादृष्टदृष्टकुमारपरितादियन्य-
 प्रयेता। शङ्कराचार्यसमकालीनोऽयम्। यथा,
 शङ्करविजये। १५।१४०।
 “स कथाभिरवन्तिषु प्रसिद्धान्
 विबुधान् वाचमयूरदक्षिमुत्थान्।
 श्रियिनीकृतदुर्मताभिमानान्
 निजभाष्यप्रवयोत्सुकाञ्चकार ॥”)
 यथा, काजिदासः।
 “जाते जगति वाङ्मयीके कविरिक्तभिधौयते।
 कवी इति ततो चासे कवयस्त्वयि दृष्टिनि ॥”
 दमनकट्टः। इति राजनिर्घण्टः॥ यमः।
 (यथा, महाभारते। १।१६०।१७।
 “तं दममादाय रिपुप्रमाथी
 दृष्टीव दक्षं पिष्टराज उग्रम् ॥”)
 दृष्टः। चतुर्थांशम्। (अस्य अवहारादिकं
 यदुक्तं मनौ। ६।४१।५८।

दृष्टी

“आभारादभिनिष्क्रान्ताः पवित्रोपपत्तिस्तुतिः।
 सप्तपौष्टेय कामेभ्य निरपेक्षः परिश्रमेत् ॥
 एक एव चरेन्नित्यं विद्वद्ध्येमसहायवान्।
 विद्विमेकस्य संपन्नश्च जहाति न ह्यीयते ॥
 अनधिरनिकेतः स्वाहृ याममन्नाद्येमाभवेत्।
 उपेक्षकोऽसङ्गुको तु निर्भावसमाहितः ॥
 कपाजं हृद्यन्तानि कुर्वेजमसहायता।
 समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्ष्यम् ॥
 नाभिनन्देत् भरवं नाभिनन्देत् जीवितम्।
 कालमेव प्रतीक्षेत् निर्द्वेषं भूतको यथा ॥
 वृष्टिपूर्तं न्यसेत् पादं वक्ष्यपूर्तं पिबेष्णलम्।
 सत्त्वपूर्तां वदेद्वाचं मनःपूर्तं समाचरेत् ॥
 अतिवादाक्षितिश्चेत् नावमन्येत कश्चन।
 न चेत्तं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥
 कुर्वन्तं न प्रतिकुध्येदाकुष्टः कुर्वन्तं वदेत्।
 सप्तहारावकीर्णश्च न वाचमवृत्तां वदेत् ॥
 अध्यात्मरतिरासौ नो निरपेक्षो निरामिषः।
 आत्मनैव सहायेन सुखार्थो विचरेद्दिह ॥
 न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नचचाङ्गविद्यया।
 नातुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कश्चित् ॥
 न तापसेवां च ज्ञेयां वयोभिरपि वा नृभिः।
 आकीर्णं भिक्षुकैर्वाग्यैरागारसुप्रसंभवेत् ॥
 कृष्णकेशं न खड्गधनुः पात्रौ दृष्टौ कुसुम्भवान्।
 विचरेन्नित्यतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥
 अत्येजसां पात्राणि तस्य स्युर्निर्जगानि च।
 तेषामङ्गिः स्तुतं शौचं चमसानामिवाचरे ॥
 अलानुं दासपात्रश्च नृगम्य वैदलनया।
 एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽभवीत् ॥
 एककालचरेद्भैक्षं न प्रसज्येत विद्वरे।
 भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥
 विषये सप्तसुखे चङ्गारे सुक्तयज्जने।
 वृत्ते शरावसम्पत्तिं भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
 अलामे न विवादी स्यात्कामे चैव न हर्षयेत्।
 प्राणयानिकमात्रः स्यात् मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥
 अभिपूजितलाभास्तु सुगुप्तेतेव सर्वशः।
 अभिपूजितलाभैश्च यतिर्भुङ्क्तोऽपि बध्यते ॥”
 दृष्टयदृष्टादेव दृष्टी। भार्यादियु विद्यमानेषु
 दृष्टयदृष्टेन प्रत्यवायो जायते। यदुक्तं महा-
 निम्नीयतन्त्रे १३ पटले।
 “स्थितायां यौवनयुतकान्तायां परमेष्ठरि।।
 सर्वे हि विपत्तं तस्य यः कुर्याद्दृष्टधारणम् ॥
 विद्यते पितरौ देवि। यः कुर्याद्दृष्टधारणम्।
 सन्नगावं विपत्तं तस्य रौरवाख्यं गमिष्यति ॥
 विद्यते बालभावेन यस्य कान्ता सुतस्तथा।
 सन्नगाधारणं तस्य वृथा हि परमेष्ठरि ॥
 सगुर्वश्चापि शिष्यश्च रौरवाख्यं प्रपद्यते ॥”
 अधुनातनदृष्टिनस्तु प्रायशः शङ्कराचार्यसम्प्र-
 दायान्तर्गता अतस्तीयां निर्गुणब्रह्मोपासनेव
 परमो धर्मः। एते तु सुखिनः प्रायशः परि-
 हितरञ्जितवस्त्रा वदन्त्यामाणाधारिणश्च।
 दृष्टिनस्तु हारादृष्टवर्षयेनां भिक्षापण्येदनादिकं
 विधाय दृष्टान् परिदृश्य परमहंसान्नमसात्र-

येयुः इति साम्प्रदायिकाः ॥ एतेषां काशी
एव प्रधानतमं वास्तव्यम् ॥ ॥ महादेवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२६ ।
“सुखो विरूपो विह्वलितो दह्नी कुक्षी विह्वलितः ॥”
योगाचार्यविशेषः । यथा, शिवपुराणे वायु-
संहितायाम् । उत्तरभागे । १० । ५ ।

श्रीलक्ष्म उवाच ।

“युगावर्तेषु सर्वेषु योगाचार्येष्वेव तु ।
अवताराणि श्रद्धांश्च शिष्याश्च भगवन् ! वद ॥”

उपमन्यु उवाच ।

“महाकालश्च शूली च दह्नी सुखी च एव च ॥”
धृतराष्ट्रपुत्रनामकथने । १ । ६७ । १०२ ।
“निषङ्गी कवची दह्नी दह्णारो घृष्टर्यहः ॥”
दह्नीत्यत्र पाश्रीति केचित् ॥) दह्युक्ते चि ।
इति हेमचन्द्रः । १ । ३८५ ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । १४ । १७४ ।

“दह्नी सुखी कुक्षी चोरी धृताक्तो मेखलीकृतः ॥”)

दह्नीतुपलं, क्षी, (दह्युक्तसुतुपलमिव ।) दह-
विशेषः । जानिपोला इति जानकुनि इति च
भाषा । अथ गुणाः । चयश्चासकासनाश्रि-
त्वम् । अग्निदीपनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
तत्तु पीतरक्तभेदपुष्पभेदेन त्रिविधम् । पीतस्य
पर्यायः । गोवन्दनी २ गन्धवल्ली ३ सङ्घदेवी ४
सङ्घा ५ । रक्तस्य पर्यायः । विन्देवा १ ।
श्वेतस्य । दह्नीतुपला १ । इति रत्नमाला ॥
दह्नीतुपला, क्षी, (दह्नीतुपल + टाप् ।) श्वेत-
पुष्पदह्नीतुपलम् । इति रत्नमाला ॥

दह्नुः, जि, (दह्नुते इति । दह् + कर्मणि गत्यत् ।
यद्वा, दह्महेतीति । दह् + “दह्मादिभ्यो यत्”
५ । १ । ६६ । इति यत् ।) दह्नीयः । दह्नि-
तवः । (यथा, मार्कण्डेये । २८ । ३४ ।

“यक्षोक्ष्णश्च स्वकं धर्मं स्ववर्णाश्रमसंश्रितम् ।
नरोऽन्याया प्रवर्त्तत स दह्नी भूयतो भवेत् ॥”
तत्पर्यायः । दह्नाहः २ । इति जटाधरः ॥
(यथा, रघुः । १ । २५ ।

“सिद्धे दह्यतो दह्नाग्नं परित्युतः प्रकृतये ॥”

दत्, पुं, दत्तः । इति शब्दचन्द्रिका । अस्य बहु-
वचने दत्तः ॥

दत्तं, जि, (दीयते इति । दा + क्तः ।) रक्षितम् ।
क्षतदानम् । तत्पर्यायः । विख्यम् २ । इति
त्रिकाच्छेषः ॥ विश्राणितम् ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, माघे । १ । १५ ।

“सहस्रदत्तो मुनिमासने मुनि-
श्चिरन्तनस्तावदभिव्यधीविशत् ॥”

दा + भावे क्तः ।) दाने, क्षी । तत् समविधं
यथा,—

“दत्तं समविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ।
पश्यन्त्यत्र नृत्तिस्तथा केहात् प्रत्युपकारतः ।
क्षीमुक्ताशुपदार्थश्च दत्तं दानविदो विदुः ॥
अदत्तसु भयक्रोधशोकावेशरुगान्वितैः ।
तथोत्कोचपरीहारयथासक्लणयोगतः ॥

बालनृणां स्वतन्त्रा नमोऽन्तःप्रापवर्जितम् ।
कर्ता ममेदं कर्मेति प्रतिनामिच्छया च यत् ॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्मसंज्ञिते ।
यद्दत्तं स्यादवधानात् तददत्तमिति स्मृतम् ॥”
इति मिताक्षरा ॥

दत्तः, पुं, राजविशेषः । स अग्निर्विहगन्दनः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥ (स तु जैनविशेषः ।
अपरः शक्तिपर्ययोत्पन्नो रूपविशेषः । यथा,
महाभारते । १२ । २६६ । १५ ।

“आयुर्मतङ्गो दत्तश्च रूपदो मातुस्य एव च ॥”
यदुवशीयस्य राजाधिदेवस्य पुत्रः । यथा,
हरिवंशे । ३८ । २ ।

“राजाधिदेवपुत्रास्तु जज्ञिरे धीमन्वराः ।
दत्तातिदत्तौ बलिनौ पानन्धः श्वेतवाहनः ॥”
वैश्यस्योपाधिविशेषः । यथा,—

“शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मा जाता च भूभुजः ।
भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥”

इत्युद्वाहृतत्वम् ॥

अधुना कायस्यादेवपाधिश्च । (यथा, कुल-
दीपिकायाम् ।

“गौडैः कौर्त्तिमन्तश्चिरवसतिक्षता मौलिका
ये हि सिद्धा

क्षी दत्ताः सनदासाः करगुहसहिताः पालिताः
सिंहदेवाः ॥”)

भगवदवतारविशेषः । स अग्निपुत्रः दत्तात्रेय इति
नाम्ना ख्यातः । इति श्रीभागवतम् ॥ (पुत्र-
विशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ४८ ।

“कुक्षः सहोदः कानौनः क्रौतः प्राप्तस्तथा वने ।
दत्तः केनापि चाशक्तौ धनयाहिस्तुताः स्मृताः ॥”
तथा, महाभारते । १ । १२० । ३४ ।

“दत्तः क्रौत उपक्रौत उपगच्छेत् स्वयञ्च यः ॥”
दत्तकः, पुं, (दत्त एव । स्वार्थे कन् ।) द्वादश-

विधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । सपिण्डदत्तकस्य
अशौचयवस्था । यथा, “सापिण्डस्य पुत्रीकरणे
तु सपिण्डमरणादिनिमित्तं दत्तकस्य तस्मिन्मरणा-
दिनिमित्तं सपिण्डानां दशरात्रमेव निर्विवादम् ।
इति अगस्त्यभट्टकृतदत्तकदीधितिः ॥ ॥

औरसपुत्रेण सह तस्य समभागत्वम् । यथा,—

“दत्तपुत्रे यथाजाते कदाचित्पौरसो भवेत् ।
पितुर्विजितस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ ॥

इत्यपि वचनं शूद्रविषयम् ॥” इति दत्तकचन्द्रिका ॥
अन्यत् पोष्यपुत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

दत्तकपुत्रः, पुं, (दत्तक एव पुत्रः ।) द्वादशविध-
पुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये ।

“दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥”
तत्परिग्रहणस्य प्रकारो यथा,—

“शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकः ।
तस्य प्रदानविक्रयव्याग्रेण मातापितरौ प्रभवतः ॥
नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिपत्नीयाद्वा स हि सन्ता-
नाय पूर्व्वधाम् ।

क्षी पुत्रं न दद्यात् प्रतिपत्नीयाद्वा अन्यत्रातु-
शानाङ्गुतः ॥

पुत्रं प्रतिपत्नीयाद्वा बन्धूनाह्वय राजानि निवेश्य
निवेशनस्य मध्ये आहूतिभिर्भुत्वा प्रतिपत्नीया-
दिति ॥” इति वशिष्ठः ॥ तस्य गोत्रधनप्राप्ति-
र्यथा,—

“गोत्रधनकथं जनयितुर्न हरेद्विभक्तः सुतः ।
गोत्रधनकथातुगः पिण्डो अपेति ददतः स्वधा ॥
पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ! ।
आचूकानां न पुत्रः स पुत्रतां याति चाभ्यतः ॥
चूकानां यदि संस्कारा निष्करोन्नेन वै क्षताः ।
दत्ताद्याक्षनयास्ते स्मुरन्वया दास उच्यते ॥
जहन्तु पञ्चमाह्वानं दत्ताद्याः सुता वृष ! ।
यद्दीत्वा पञ्चवर्षीयपुत्रेष्टिं प्रथमचरेत् ॥”

इत्युद्वाहृतत्वम् ॥

दत्तको द्विविधः । केवलदत्तकः द्वादशविधदत्त-
कश्च । केवलदत्तको जनकेन प्रतिपत्नीयर्थमेव
दत्तः तस्यैव पुत्रः । द्वादशविधदत्तस्य जनकप्रति-
पत्नीयादभ्यामावयोरयमिति संप्रतिपन्नः स उभयो-
रपि पुत्रः ॥” इति मिताक्षरा ॥

दत्ताप्रदानिकं, क्षी, (दत्तस्य आप्रदानं यद्वह-
मस्यस्य । दत्ताप्रदान + ठन् ।) अद्यादश-
विवादप्रदान्तर्गतविवादपदविशेषः । दत्तस्य पुन-
राहरणं यस्मिन् विवादपदे तत् । यथा, नारदः ।

“दत्ता द्रव्यमसम्पद्यः पुनरादातुमिच्छति ।
दत्ताप्रदानिकं नाम अवहारपदं हि तत् ॥”

“असम्पद्यविहितमार्गेण ॥” इति मिताक्षरा ॥

दत्तात्मा, [न] पुं, (दत्तः आत्मा येन ।) पुत्र-
विशेषः । यथा,—

“दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः ॥” इति कात्यायनः ॥ अस्य
विवरणम् । “दत्तात्मा तु पुत्रो यो मातापिण्ड-
विहीनस्ताभ्यां तयोः वातवाहं पुत्रो भवामीति
स्वयं दत्तत्वमुपगतः ॥” इति मिताक्षरा । २ । ३३४ ॥
(विन्देवानामन्यतमः । यथा, महाभारते ।
१३ । ६२ । ३४ ।

“सोमपः सूर्यसावित्री दत्तात्मा पुण्डरीयकः ॥”
दत्तानपकर्म्म, [न] क्षी, (दत्तस्य अन्नपकर्म्म

आदानं यच्च ।) दत्ताप्रदानिकम् । इति मनुः ॥
दत्तिः, क्षी, (दा + भावे क्तिन् ।) दानम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ८ । ८६ ।

“अपशोकमनाः कुटुम्बिनी-
मनुयन्तीन् विवापदत्तिभिः ॥”)

दत्तेयः, पुं, (दत्ताया अपत्यं पुमान् । दत्ता + टक् ।)
दत्तः । इति त्रिकाच्छेषः ॥

दद, ड दाने । धृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्म-सकं-सिद्धः ।) ड, ददते । इति दुर्गा-
दासः ॥

ददनं, क्षी, (दद + भावे क्कुट् ।) दानम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

ददुः, पुं, कच्छपः । इति संक्षिप्तसारे उद्यादि-
ष्टतिः ॥ (ददाति कच्छमिति । दद + बाहु-
कात् डः । यद्वा, दरिद्राति दुर्गच्छन्नेनेति ।
दरिद्रा + ण्यग्रादिनात् कुप्रत्ययेन साधुः । इत्यु-
ज्जलदत्तः । १ । ६२ ।) रोगविशेषः । दाद

इति भाषा । तस्य कृपात्तराशिः । दधुः २
दधुः १ दधुः ४ । इति भरतहृतशब्दमेदः ।
तस्य लक्षणं यथा,—
“सकलरागपिङ्गकं दधुमन्वत्तुल्यम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तस्यौघम् यथा,—
“विद्वज्जैदृगजाकुलनिशासिन्धूतसर्वपैः ।
स्वात्मपिष्टो जेपोऽयं ददकुलविनाशनः ॥
प्रपञ्चादस्य बीजानि घाची सर्परसः क्षुब्धौ ।
सौवीरपिष्टं ददुग्मात्तदुद्गमनं परम् ॥
आरगवधस्य पञ्चाणि आरगालेन पिबेत् ।
ददकिष्टिमकुलानि हन्ति विद्याममेव च ॥”

इति गारुडे १७५ अध्यायः ॥ ॥

“एकस्य त्रिपलाभागस्तथा भागद्वयं शिव ।
मोमराजस्य बीजानां जग्धं पथ्या च ददुक्षुत् ॥
अमृतकं सगोमूत्रं कथितं लवणाश्लितम् ।
कांस्थदृष्टं खरं जेपात् कुलददविनाशनम् ॥
हरिद्रा हरितालञ्च दूष्या गोमूत्रस्यैवम् ।
अयं जेपो हन्ति दधुं पामानं वै गरं तथा ॥”

इति गारुडे १८४ अध्यायः ॥ ॥

“मरीचं चिहृतं कुष्ठं हरितालं मगःशिला ।
देवदारु हरिद्रं च कुष्ठं मांवी च चन्दनम् ॥
विशाला करवीरञ्च अर्कचौरं शलतपलम् ।
एवाञ्च कार्ष्णिनी भागो विषस्याह्वपलं भवेत् ॥
प्रस्थं कटुकतेलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणं पथेत् ।
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्द्विभिन्ना पथेत् ॥
पामा विषचूर्णिका चैव ददविस्फोटकानि च ।
अभ्यङ्गेन प्रणय्यानि कोमलत्वञ्च जायते ॥”

इति च गारुडे १८८ अध्यायः ॥ ॥

अथ ददचिकित्सा ।
“कुललमिश्रो ददुग्मो निशासैस्त्वसर्वपाः ।
अम्लपिष्टः प्रलेपोऽयं ददकुलनिशदनः ॥
दूष्याभयासैस्त्वचक्रमर्ह-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः ।
त्रिभिः प्रलेपैरपि बहुवृक्षां
ददुञ्च कुलञ्च विनाशयन्ति ॥”

कुठेरकः ममरी इति लोके ।
लोके गच्छलकाश्चा सिद्ध्यार्थकञ्च क्षुब्धौचीरम् ।
अयमिति समभागं स्यादेव हि गुणस्तु ददुग्मः ॥
अष्टगुणे गौतमे तानि प्रकृतानि संदध्यात् ।
दिवसत्रितयादूर्ध्वं सम्यक् निष्पद्येत्तानि ॥
बन्धोपलेन छद्वा दधुमालेपयेत्तेन ।
सप्ताहाब्जेषुऽयं ददुकलमवशं विनाशयति ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

“लाक्षाकुष्ठं सर्वपाः श्रौतिकेतं
रात्रिर्थाय चक्रमर्हस्य बीजम् ।
ललेकस्यं तक्रपिष्टः प्रलेपो
ददुक्तो म्लकाहीनयुक्तः ॥
सिन्धुदभूतं चक्रमर्हस्य बीज-
मिच्छुद्धं केशरं तार्क्ष्यशैलम् ।
पिष्टो जेपोऽयमपिपात्रसेन
दधुगूर्णं नाशयत्येव योगः ॥

शैमचीरी आधिवतः शिरीषो
निम्बः सर्पको वत्सकः खानकचः ।
श्रीर्षं तीव्रा नाशयन्तीह दधुः
आनालेपोऽयमर्थेऽयं प्रयुक्ताः ॥”

इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने वचनेऽध्याये ॥
ददुक्ताः पुं, (ददरेव । कार्यं कम् ।) ददुरोगः ।
इति शब्दरत्नावली ।

ददुग्मः, पुं, (दधुं ददुरोगं हन्तीति । हन + टक् ।)
चक्रमर्हकः । इत्यमरः । २।४।१४७० । (यथा,
भावप्रकाशे सुदकुलचिकित्सायाम् ।

“वाङ्मौ चय ददुग्मः पिपुमर्हो हरीतकी ॥”

अस्य गुणा यथा,—

“ददुग्मपञ्च दीपकमन्त्रं वातकफापहम् ।

कङ्कावसलमिन्धासदकुलप्रपञ्चम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ददुग्मः, त्रि, (ददुरस्यस्येति । ददु + “जोमादि-
पामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।” ५।२।१०० ।

इति नः ।) ददुरोगी । इत्यमरः । २।६।५६६ ।

ददुनाशनी, स्त्री, (दधुं नाशयतीति । नश्च +
णिच् + णिनिः । ङीप् ।) तैजिनीकौटः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

ददुरोगी, [न] त्रि, (ददुरोगोऽस्यस्येति । ददु-
रोग + ङिनिः ।) ददुरोगविश्रुतः । देव्या इति
भाषा । तत्पर्यायः । ददुग्मः २ । इत्यमरः ।
२।६।५६६ ।

ददुः, पुं, (ददिनाति दुर्गं ह्यमनेनेति । ददिना +
“ददिनाते यांलोपञ्च ।” उणां १।६२ । इति
ऊः । रकारेकाराकारायां लोपञ्च ।) ददुः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

ददुग्मः, पुं, (दधुं हन्तीति । हन + टक् ।) ददुग्मः ।
इति शब्दरत्नावली ।

ददुग्मः, त्रि, (ददुरस्यस्येति । ददु + पामादित्वात्
नः ।) ददुग्मः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

दध, उ ददे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-आत्स-
सक-सेट् ।) ड, दधते । ददे दानधृत्तौ ।
आदध्यादन्वकारे रतिमतिशयिनोमिति मयूर-
भट्टोक्तम् । गणलतानिध्यात् अस्मैव ङीपरस्मैपद-
साध्यत्वमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु ड घाणि
घारणे इत्यस्यैव स्थां साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

दधि, स्त्री, (दधातीति । धा + “भाषायां घाञ्छ-
ल्लगमिजनिमिभ्यः ।” ३ । २ । १७१ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या किः स च लिङ्गवत् ।) श्रीवासः ।
वसनम् । इति शब्दरत्नावली । चीरीचरा-
वस्थाभावः । दध इति भाषा । तत्पर्यायः ।
चीरजम् २ मङ्गल्यम् ३ विरलम् ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पयस्यम् ५ । घनेतरत् दधि
द्रव्यम् । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । अम्लत्वम् ।
गुरुत्वम् । वातदोषप्रमनत्वम् । संयाहित्वम् ।
मृज्जवहत्वम् । बल्यत्वम् । शोफकफार्णप्रत्य-
शमनत्वम् । वह्निशान्तिकारित्वम् । कासश्वास-
पीनसविषमज्वरश्रीतज्वरहितत्वम् । रक्तोदक-
मुक्तदृष्टिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्ण-

त्वम् । दीपनत्वम् । क्षिप्तत्वम् । कषायादुरस-
त्वम् । पाकीकृतत्वम् । पित्तमेदःप्रदत्वम् । मृज-
लप्रतिश्रयातीसाररुचिकार्येषु शक्तत्वञ्च ।
इति भावप्रकाशः ॥ खादुत्वम् । हृद्यत्वम् ।
रोचनत्वम् । मङ्गल्यत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ ॥
अथ पक्षदुग्मदधिगुणाः । रथ्यत्वम् । क्षिप्तत्वम् ।
उत्तमगुणत्वम् । पित्ताग्निरापहत्वम् । सन्ध-
धात्वसिधलवह्नैतत्वञ्च ॥ ॥

निःसारदुग्मदधिगुणाः । संयाहित्वम् । श्रीतल-
त्वम् । वातजत्वम् । जलुत्वम् । विष्टम्भत्वम् ।
दीपनत्वम् । रथ्यत्वम् । यक्ष्मीरोगनाशित्वञ्च ॥ ॥

बह्वदधिगुणाः । सुक्षिप्तत्वम् । मधुरत्वम् ।
नातिपित्तकरत्वञ्च ॥ ॥

शर्करासहितदधिगुणाः । भेदत्वम् । कृष्ण-
पित्तामदाहनाशित्वञ्च ॥ ॥

गुह्युक्तदधिगुणाः । वातनाशित्वम् । हृद्यत्वम् ।
उष्णत्वम् । तर्पणत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति भाव-
प्रकाशः ॥ ॥

वातजलघ्णानाशित्वम् । इति चक्रदत्तः ॥ ॥
राक्षौ दधिसेवने विशेषो यथा, राक्षौ दधि न
सुञ्जीत किन्तु सघृतशर्करं ससुतस्रपं सचीरं
उष्णं सामलकं भुञ्जीत । रक्तपित्तकफोत्थेषु
विकारेषु च अमुष्णताश्लितमपि दधि न हितम् ॥
अतुविशेषे विधिनिषेधौ । शैमनाशिशिरवर्षासु
दधि शस्तं शरद्वर्षावसन्नेषु प्रायशो विनाहि-
तम् ॥ ॥

अविघ्ना दधिसेवने दोषः । ज्वराहृत्कपित्त-
वीर्यसंयुक्तप्राक्कुम्भकामलारोगप्राप्तिः ॥ ॥

अथ गोदधिगुणाः । विशेषखादुत्वम् । बल्य-
त्वम् । रुचिप्रदत्वम् । पवित्रत्वम् । दीपनत्वम् ।
क्षिप्तत्वम् । पुष्टिकारित्वम् । वायुनाशित्वम् ।
अश्लेषदधिमध्ये गुणाधिकत्वञ्च ॥ ॥

माहिषदधिगुणाः । सुक्षिप्तत्वम् । श्लेष्मलत्वम् ।
वातपित्तनाशित्वम् । खादुपाकित्वम् । अभि-
व्यन्दित्वम् । गुरुत्वम् । रक्तकफदूषणत्वञ्च ॥ ॥

ह्रस्वीदधिगुणाः । उत्तमत्वम् । ग्राहित्वम् ।
जिदोषनाशित्वम् । आसकासार्यः स्यकार्येषु
शक्तत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ ॥

आविकदधिगुणाः । दुर्गमकफाधिप्रकोपन-
त्वम् ॥ अश्वीदधिगुणाः । वातनाशित्वम् ।
दीपनत्वम् । चक्षुर्हितत्वञ्च ॥ ॥

श्रौकदधिगुणाः । शारत्वम् । अत्यम्लत्वम् ।
कटुपाकित्वञ्च ॥ ॥

हस्तिनीदधिगुणाः । वीर्योष्णत्वम् । कषाय-
त्वम् । कषवातनाशित्वञ्च ॥ ॥

मानुष्यदधिगुणाः । मधुरत्वम् । बल्यत्वम् ।
क्षिप्तत्वम् । सन्तर्पणत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ॥

अथ दधिमेदाः ।

“आदौ मन्दं ततः खादु स्वादुश्च ततः परम् ।
अम्लक्षतुर्थमत्यन्तं पञ्चमं दधि पञ्चमा ॥” ॥

मन्दादीनां लक्षणाणि गुणाश्च ।

“मन्दं दुग्धवद्वत्तरसं किञ्चिद्वर्णं भवेत् ।

दधि

मन्दं स्यात् षट्विष्णुं च दोषयविदाहृतत् ।
यत् सन्ध्यां घनतां यातं वाक्त्वा दुरसं भवेत् ।
स्वाङ्गस्य गुणा श्रेयाः सामान्यदधिवर्णनैः ।
यन्निरोहितमाधुर्यं यत्कामात्वं तदन्वयम् ।
अन्वयः दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्धनम् ।
तदन्वयं दन्तरोमहर्षकषादिदाहृतत् ।
अन्वयं दीपनं रक्तपित्तपुष्टिकरं परम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ॥

“लवणमधुरसर्पिःशर्करासुघ्रावी-
कुसुमरसविहीनं नैतदन्वयि निव्यम् ।
न च शरदि वसन्ते गोष्ठाकाले न रात्रौ
न दधि कफविकारे पित्तदोषेऽपि नादात् ।
त्रिकटुकयुतमेतद्वानिकाचूर्णमिभं
कफहरमनिलम् वक्षिष्युः शयम् ।
तुङ्गिभृशिशिराकाले सेवित्वातिपथ्यं
रचयति तदुदात्तं कान्तिसत्त्वम् नृणाम् ॥
दधिमधुरमीषद्वयं वाहितम् गालुष्यम् ।
यावद् यावन्नमुरं दोषहरं तावदुष्णमिदम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥

“दधि यत् स्वादु तन्मेदेः कफाभिष्यन्दकारणम् ।
दध्नामनित्यद्रक्तदूषणं कफपित्तलतम् ।
विदाहि षट्विष्णुं च मन्दजातं त्रिदोषलतम् ।
दधि त्वसारं रूच्यगुं ग्राहि विट्स्मि वातलम् ॥
पीनसे चातिशारे च शीतके विषमन्वरे ।
अरुचौ मज्जलक्ष्णे च कार्शे च दधि प्रस्यते ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ॥

(अतुमेदे दधिविशेषगुणा यथा,—
“शारदं दधिगुणं रक्तपित्तविवर्धनम् ।
श्लोषं दध्यां श्वरं भूलं करोति विषमन्वरम् ॥
इति शारददधिगुणाः ॥ ॥
गुरुं क्षिण्वं मधुरं कफलक्ष्णवर्धनम् ।
दधं मेधश्च हैमन्तं पुष्टिदं तुष्टिद्विदम् ॥

इति हैमन्तदधिगुणाः ॥ ॥

शैशिरं सघनञ्चाणं मधुरं गुरु एव च ।
दधं बलकरं पित्तश्रमापहरणं परम् ।
इति शैशिरदधिगुणाः ॥ ॥
वासन्तं मधुरं क्षिण्वं किञ्चिद्वर्धनं कफात्मकम् ।
बलहृदीयं प्रोक्तं वसन्ते न प्रशस्यते ॥

इति वासन्तदधिगुणाः ॥ ॥

लघु चान्नं भवेद्युष्मे चातुष्यं रक्तपित्तलतम् ।
श्लोषभ्रमपिपासाहृद्युक्तं न यीश्वके ॥
इति यीश्वदधिगुणाः ॥ ॥
वार्षिकं हितलतं प्रोक्तं दधि शस्तं न दोषलम् ।
श्लोषवातलमान् हन्ति अमातीशारनाशनम् ॥”

इति वार्षिकदधिगुणाः ॥ ॥

“हिक्काश्वासश्रीहाश्रानामतिसारे भगन्धरे ।
शस्तं प्रोक्तं दधि श्लेष्मं लवणं विमृष्टितम् ॥
इति दधिभोजनविधिः ॥” ॥
इति चारुते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
“रोचनं दीपनं दधं क्षीरं बलवर्धनम् ।
पाकेऽन्वयं वातघ्नं मज्जलं दधं दधि ॥
पीनसे चातिशारे च शीतके विषमन्वरे ।

दधिचा

अरुचौ मज्जलक्ष्णे च कार्शे च दधि प्रस्यते ॥
“त्रिदोषं मन्दं जातं वातघ्नं दधि मुक्तलम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
“दधि तु मधुरमन्वयम् इति तत्कवायागुरसं
क्षिण्वसुणं पीनसविषमन्वरातिशारारोचक-
मज्जलक्ष्णकार्शोपहं दधं प्राणकरं माङ्गल्यम् ॥
महाभिष्यन्दि मधुरं कफमेदोविवर्धनम् ।
कफपित्तलदधं स्यादन्वयं रक्तदूषणम् ॥
विदाहि षट्विष्णुं च मन्दजातं त्रिदोषलतम् ।
क्षिण्वं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्धनम् ॥
वातापहं पवित्रं दधि गन्धं रुचिप्रदम् ।
दध्यां कफपित्तघ्नं लघुवातचयापहम् ॥
दुर्गामन्वायकामिषु हितमयेः प्रदीपनम् ।
विपाके मधुरं दधं वातपित्तप्रसादनम् ॥
बलावर्धनं क्षिण्वं विशेषादधि माह्वयम् ।
विपाके कटु सन्धारं गुरु भेद्योद्विक्तं दधि ॥
वातमर्शसि कुष्ठानि क्रिमौ हन्त्युदराणि च ।
कोपनं कफवातानां दुर्गामन्वायकं दधि ॥
रसे पाके च मधुरमन्वयिन्दि दोषलम् ।
दीपनीयमचक्षुष्यं वाङ्मयं दधि वातलम् ॥
रूचस्तुण्यं कवायश्च कफमात्रापहश्च तत् ।
क्षिण्वं विपाके मधुरं दधं सन्धारं गुरु ॥
चक्षुष्यमयं दोषघ्नं दधि नार्था गुणोत्तरम् ।
लघु पाके बलावर्धनं धीर्योष्णं पित्तनाशनम् ॥
कवायागुरसं नात्या दधि वक्षोविवर्धनम् ।
दधीन्युक्तानि यानीह गथादीनि पृथक् पृथक् ॥
विज्ञेयमेव सर्वेषु गन्धमेव गुणोत्तरम् ।
वातघ्नं कफलतं क्षिण्वं दधं न च पित्तलतम् ॥
कुष्ठाहृत्ताभिलाषश्च दधि यत् सुपरिशुतम् ।
अतात् चौराण्यन्नातं गुरुवदधि तत् स्मृतम् ॥
वातपित्तहरं दधं घालयित्वा बलवर्धनम् ।
दधः सरो गुरुवृक्षौ विज्ञेयोऽनिलनाशनः ॥
वक्षोवर्धनमपि कफमुक्तविवर्धनः ।
दधि त्वसारं रूचश्च ग्राहि विट्स्मि वातलम् ॥
दीपनीयं लघुतरं सकवायं रुचिप्रदम् ।
शरद्वीश्ववसन्तेषु प्रायशो दधि गन्धितम् ॥
हैमन्ते शिशिरे चैव वर्गासु दधि प्रस्यते ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥

धारणकर्तारि, नि । इति सुगन्धोद्यम् ॥
दधिजुषिका, स्त्री, (दधिजाता जुषिका) अहो-
दकोष्णदुग्धे दध्यन्वययोगात् जाता । इति
केचित् । उष्णदुग्धे दध्यन्वययोगात् जाता
इत्यर्थः । हेना इति भावा । अस्या गुणाः ।
वातनाशिलम् । ग्राहिलम् । रूचालम् ।
दुर्णरत्नम् । इति राजवल्लभः ॥ (पर्यायोऽस्या
यथा,—
“दध्ना सह पयः पक्वं यत् स्यात्तदधिजुषिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दधिचारः, पुं, (दधिं चालयति विनोदयतीति ।
दधि + चाल + शिच् + आङ् । लङ् । इत्यम् ।)
दधिमयनदधः । तत्पर्यायः । वैशाखः २
तक्राटः २ करचर्यः ४ । इति चारावली ॥ ४४ ॥

दधिम

दधिजं, स्त्री, (दधौ जायते इति । जन + “पच-
न्यामजाती ।” १ । २ । ८८ । इति डः ।)
नवनीतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवनीत-
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

दधित्यः, पुं, (दधिवर्णं ब्रह्मलक्ष्यस्मिन्निति । स्वा
+ “सुपित्यः ।” १ । २ । ४ । इति कः । एवो-
दरादित्वात् साधुः ।) कपित्यः । इत्यमरः ।
२ । ४ । २१ । (यथा,—

“तद्दधित्यविस्वात्वं जन्ममध्वैः प्रपचयेत् ॥”
इति बामटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ।
“दधित्यविस्वात्वाङ्गिरी तक्राद्विमसाधिता ।
पाचनी ग्राहिणी पेया सवाति पाचनलिका ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।)
दधित्याख्यः, पुं, (दधित्यं व्याख्याति कपित्यद्वयं
अनुकरोतीति । व्या + व्या + कः ।) शर-
द्वः । इति रत्नमाला । लोवान् इति भावा ।
दधिधेनुः, स्त्री, (दधिनिर्मिता धेनुः ।) दानार्थ-
दध्यादिनिर्मिता धेनुः । यथा, वराहपुराणे ।
“दधिधेनोर्नैहाराज ! विधानं श्रेष्ठं साम्युतम् ।
अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप ! ॥
गोचर्ममात्रे तु पुनः पुण्यप्रकरशोभिते ।
कुशैरास्तीर्य वसुधां लब्ध्वाजिनकुशीतराम् ॥
दधिज्जम्बं सुसंस्थाप्य सदा धाम्यचयोपरि ।
चतुर्धाश्रेण वत्सगुं सौवर्णसुखमश्नितम् ॥
व्याख्याय वक्ष्युर्मेन पुण्यगन्धेस्तु पूजिताम् ।
ब्राह्मणाय कुलीनाय साधुदत्ताय धीमते ॥
चमादिगुणयुक्ताय दद्यात्तं दधिधेनुकाम् ।
पुण्यदेशोपविष्टस्तु त्रिकार्कमात्रकैः ॥
पादुकोपानहौ ह्येवं दत्त्वा मन्त्रमनुस्मरेत् ।
दधिक्वावेति मन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् ॥
एवं दधिमया धेनुं दत्त्वा राजर्षिसतम् ॥
एकाहरो दिनं तिष्ठेद्भ्रातृ च शृणुमन् ॥
यजमानो वसेद्भ्रातृ चिराच्च द्विजोत्तम ! ॥
दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥
यच्च क्षीरवहा नदी यच्च पायसकर्ममाः ।
सुनय चवयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ॥
य इदं आवयेद्भ्राता श्रद्धयाहापि मानवः ।
सोऽन्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥”

दधिपुष्पिका, स्त्री, (दधीव मुष्मं पुष्पमस्याः ।
कप् । टापि अत इत्यम् ।) अतीपराजिता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दधिपुष्पी, स्त्री, (दधीव पुष्पमस्याः । जातित्वात्
ङीष् ।) कोलशिली । इति राजनिर्घण्टः ॥
दधिपणः, पुं, (दधीव मुष्मो द्रवः फले यस्य ।)
कपित्यद्वयः । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥
दधिमन्त्रः, पुं, (दधः मन्त्रः ।) मन्त्रः । इति रत्न-
माला । मातृ इति भावा ॥

दधिमन्त्रोदः, पुं, (दधिमन्त्र इव उदकं यच्च ।
उदकस्य उदादेशः ।) दधिसुतः । (यथा,
भागवते । ५ । १ । २३ ।
“क्षीरोदोदक्षुरोदक्षुरोदक्षुरोदक्षीरोदधिमन्त्रोद-
युद्धोदाः सप्त जलधयः ॥”)

दधिसुखः पुं, (दधिवत् सुखं सुखं यत् ।) वानर-
विशेषः । स सुधीवचनुरः तस्य मधुवनपाण-
कच । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । २२२ । ७ । [वान् ॥]
“क्रीमान् दधिसुखो नाम हरिद्वोऽति वीर्य-
नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १५ । ८ ।
“सुरासुखो दधिसुखस्तथा विमलपिङ्गकः ॥”
अयन्तु दर्शो करायां सर्पायामन्यतमः । इति
सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ॥)
दधिप्रोषः, पुं, वानरः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
दधिस(प्र)क्तवः, पुं, दधुपविक्ताः सक्तवः । करम्भः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ इदृहातु इति भाषा ॥
निखवकुवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १०४ । ६१ ।
“न पायौ जवर्णं विद्वान्प्राणीयान् च रात्रिषु ।
दधिसक्तं न मुञ्जीत दृष्टामांसं वर्जयेत् ॥”)
दधिसारं, स्त्री, (दध्नः सारम् ।) नवनीतम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ७२ ॥
दधिक्षेहः, पुं, (दध्नः क्षेहः ।) दधिसरः । तत्-
प्रथमः । सरः २ दधुत्तरगम् ३ कद्वरम् ४ ।
इति रत्नमाला ॥
दधिक्षेदः, पुं, (दध्नः खेद इव ।) चीजम् । इति
जटाधरः ॥
दधीचः, पुं, दधीचिसुनिः । इति शब्दमेदप्रकाशः ॥
(यथा, महाभारते । १ । १३८ । १२ ।
“दधीचस्यास्थितो वचं क्षतं दानवसूदनम् ॥”)
दधीचिः, पुं, सुनिविश्वः । स अयं सुनेरौरसात्
कईमकन्यायां शान्तिनाम्नां जातः । उन्न-
वधार्थं देवैरस्यास्या वचं निर्मितम् । इति
श्रीभागवतम् ॥ यथा,—
“अतोऽस्थिभ्यो दधीचस्य निहन्तुं त्रिदशद्विभः ।
तस्मात् यत्नाद्विभेभ्यो याच्यतां सुरसतमाः ॥
दधीचेऽस्थीनि दध्नीति तैर्ब्रह्मिष्य दानवान् ।
तत् शुक्ला सङ्ख्या देवैर्याचितो सुनिभिस्तथा ॥
ददौ चास्थीनि देवेभ्यो दधीचिः सुमनास्तदा ।
प्राणायामं ततः कृत्वा दध्नीकृत्वा सुभास्वान् ॥
सर्वलोकान् क्षयान् प्राप्नो वेभ्यो नावर्त्तनं पुनः ।
तस्यास्थिभिरयो शक्रः प्रहृतः सुमनास्तथा ॥
कारयामास दिशानि तानि प्रहरयान्मुत ।
वज्रासिन्धुलचक्रं परिचा विविधा गदाः ॥
विभक्त्या सुराणाम् परिचाद्याशुधानि च ॥”
इति वज्रपुराणे दानावस्थानिर्ययनामाध्यायः ॥
दधीचस्थि, स्त्री, (दधीचेरस्थि ।) वक्त्रम् । हीर-
कम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥
दधक् [व] चि, (धृषीतीति । धृव प्रागल्भ्ये +
“अविगृह्णति ।” ३ । २ । ५६ । इति क्तिन्
द्विवादिक्च निपात्यते ।) धृष्टः । इति त्रिकाण्-
शेषः ॥ (धर्षकः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६६ । ३ ।
“रातव्यस्य सुष्टुतिं दधक्स्त्रोमैर्भनामहे ॥”)
दध्नः, पुं, (दधते जीवेष्वः पापपुण्यफलाफलं
ददातीति । दध दाने + बाहुलकात् नः ।)
यमः । इति शब्दरत्नावली ॥

दधाकरः, पुं, (दध्नः आकर इव ।) दधिसुखः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दधानी, स्त्री, (दधिवत् शुभतां आनयतीति ।
आ + नी + क्तिप् ।) सुदृशवा । इति रत्नमाला ॥
सुदर्शनगुणश्च इति भाषा । इत्यस्य इति
केचित् । पुराति इति केचित् । मदनमस्त इति
हिन्दो भाषा ॥
दधुत्तरं, स्त्री, (दध्नः उत्तरं शेषजातम् ।) दधि-
क्षेहः । इति शब्दचक्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे ।
७८ । ६२ ।
“ययः सर्पिवक्षेव दधो दधुत्तरस्य च ।
यथाकामं प्रदानाय भोज्यादिभ्ययाय च ॥”)
दधुत्तरगं, स्त्री, (दध्नः उत्तरं चरमावस्थां गच्छ-
तीति । गम् + ङः ।) दधिक्षेहः । इति रत्न-
माला ॥
दधुदः, पुं, (दधिवदुदकं यत् । उत्तरपदस्य च
इत्युदकस्योदादेशः ।) दधिसुखः । इति जटा-
धरः ॥
दधुः, स्त्री, कश्यपपत्नी । सा दधकन्या दानवमाता
च । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे
६ अध्याये ।
“कश्यपस्य प्रवक्ष्यामि पत्नीभ्यः पुत्रपौत्रकान् ।
अदितिर्दितिर्दुक्षेव अरिष्टा सुरसा तथा ॥
सुरभिर्विजता तद्वत् तान्ना क्रोधवशा इरा ।
कईर्विन्वा सुनिस्तज्ञासां पुत्रास्त्रिबोधत ॥”
“दधुः पुत्रशतं लेभे कश्यपाद् वनदर्पितम् ।
विप्रचितिः प्रधानोऽभूत् येषां मध्ये महाबलः ॥
द्विहृत्वा शङ्कुनिक्षेप तथा शङ्कुशिरोधरः ।
अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ॥
मरीचिर्मेघवांश्चैव इरा गर्भशिरास्तथा ।
विद्रावयश्च केतुश्च केतुवीर्यः शतद्वदः ॥
इन्द्रजित् सत्यजिश्चैव वज्रनाभस्तथैव च ।
एकचक्रो महाबाहुर्वज्राशस्तारकस्तथा ॥
असिलोमा पुलोमा च विजृम्बाश्चो महासुरः ।
स्वर्मातुर्वृषपत्न्या च एवमाद्या दनोः सुताः ॥”
दानवविशेषः, पुं । यथा, गोः रामायणे कवच
स्योक्तौ । ३ । ७५ । २४ ।
“अयोर्मा मध्यमं पुत्रं दधुं नाम्ना च दानवम् ॥”)
दधुजः, पुं, (दनोर्जायते इति । जन + ङः ।) असुरः ।
इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, भागवते ।
६ । ६ । ४० ।
“तवैव विभूतयो दितिर्दधुजाद्यश्चापि ॥”)
दधुजद्वि, [व] पुं, (दधुजानां असुराणां द्वि-
शब्दः । यद्वा, दधुजान् दधीति । द्वि + क्तिप् ।)
देवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दानवशब्दौ, चि ।
यथा, प्रयोगरत्नमालायां शब्दप्रकरणस्यादौ ।
“नमो नन्दकुमार पराय दधुजद्विभे ॥”)
दधुखदुः, पुं, (दनोः खदुः पुत्रः ।) असुरः । इति
जटाधरः ॥
दन्तः, पुं, (दन् + “हसिन्प्रतिष्ठति ।” उखा ।
३ । ८६ । इति तन् ।) अद्रिकटकः । कुञ्जः ।
इति मेदिनी । तै, २३ । शैलशब्दम् । इति

त्रिकाण्शेषः ॥ चर्मवसाधनास्थि । दंत इति
भाषा । गर्भस्थस्य वहे मासि गुह्यदन्तपङ्क्ति-
र्भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्प्रथमः । दध्नः २
दध्नः ३ दध्नः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ द्विजः ५
खरः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तत्सुख-
कारकौषधं यथा,—

हरिदवाच ।

“हरितालं यवसारं पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
जाती हिङ्गुलकं जात्रा पक्वतेजेन पेषयेत् ॥
हरिणकौकवायेन चट्वा दन्तान् प्रलेपयेत् ।
दन्ताः सुगन्धिताः पुंसः श्वेता वज्रं न संशयः ॥”
इति गारुड १८३ अध्यायः ॥ * ॥
“शङ्खमामलकौषधं धातव्याः कुसुमानि च ।
पिष्ट्वा तत् पयसा सार्द्धं सप्ताहं धारयेन्मुखे ॥
क्षिप्वाः श्वेताश्च दन्ताश्च भवन्ति विमलप्रभाः ॥”
इति तज्वैव १८५ अध्यायः ॥ * ॥
“मूलं गोक्षुरकस्यैव चक्षिन्वा शीतलोहितम् ।
दन्तकौटयधौ नष्टेदन्तास्तुरविमर्द्दन् ॥”

इति च गारुड १६३ अध्यायः ॥ * ॥

सदन्तजातस्य शुभाशुभफलं यथा,—
अथ जातभद्रादि । तत्र दन्तजन्मचिन्ता ।

“जातः सदन्तः पितृमातृहन्ता
ततं विह्वलान् प्रथमे तु मासि ।
अस्मां द्वितीये सङ्घर्षे तृतीये
मासि चतुर्थे शुभकारकः स्यात् ॥
मित्राक्षभोजी सुभगः सुताशे
वहे सुखी पङ्क्तिरक्षयुक्तिः ।
ततोऽधिकः स्यात् वलवान् दुर्गास्त्रे
मासेऽष्टमे वितसुखैर्विहीनः ॥
सुरप्रतापी नवमे ऋतुश्च दशमे तथा ।
एकादशे द्वादशे च सुखी च सुभगो भवेत् ॥
अष्टौ पुत्रलिकान् कृत्वा सुगन्धैर्गन्धकेस्तथा ।
क्षीतः सु संक्रमे चापि आपयेत् मुक्तपुण्यकैः ॥
ज्ञानं संक्रमणस्याधः शम्भोर्दृष्टं नमस्ततः ।
हीमं विप्रार्चयन्नेवमशुभे दन्तदर्शने ॥”

इति ज्योतिस्तन्त्रम् ॥

इतिक्रीडायां तस्याघातस्थानानि यथा,—
“लज्जयोर्योग्योश्चैव शोष्ठे चैव तथाधरं ।
दन्ताघातः प्रकर्षयः कामिनीनां सुखावहः ॥”
इति कामशास्त्रम् ॥ * ॥

अथ दन्तारोगाणां निदानादि यथा,—
“श्लोषितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्तते ।
दुर्गन्धैर्नि सक्तस्थानि प्रक्षेदीनि चटूनि च ॥
दन्तमांसानि श्लेष्मन्तो पचन्ति च परस्परम् ।
शीतादो नाम स व्याधिः कफश्लोषितसम्भवः ॥ १ ॥
दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य न्ययुर्जायते महान् ।
दन्तपुण्ड्रको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥ २ ॥
अवन्ति पूयवर्धिरं क्षता दन्ता भवन्ति च ।
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टश्लोषितसम्भवः ॥ ३ ॥
न्ययुर्दन्तमूलेषु रज्जावान् कफरक्तजः ।
लालासाधो स विशेषः श्लेष्मिरो नाम नामतः ॥
कफमान् श्लेष्मिरो गदः इति च पाठः ॥ ४ ॥

दन्तका

दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तान् चान्नवरीयते ।
दन्तमांसानि पचन्ते सुखं परितुद्यते ॥
यस्मिन् स सर्वज्ञो आधिर्महाशैशिरसंज्ञितः ॥५॥
दन्तमांसानि शीयन्ते यस्मिन् छीवति चाप्यष्टक् ।
पित्ताष्टककफयो आधिर्ज्ञेयः परितरो हि सः ॥६॥
वेष्टेयु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च ।
अभ्याहताः प्रस्रवन्ति शोणितं दन्तवेदना ॥
आधायन्ते सुते रक्ते सुखं पूति च जायते ।
यस्मिन् सोपकुशो नाम पित्तरक्तजतो गदः ॥७॥
वृष्टेयु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ।
भवन्ति दन्ताश्च चलाः स वेदभोऽभिघातजः ॥८॥
मासतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
स्त्रिवर्गसंज्ञोऽसौ जाते रुक् च प्रशाम्यति ॥९॥
ग्रन्थैः ग्रन्थैः प्रकुनते वायुर्दन्तसमाश्रितः ।
करालान् विक्षतान् दन्तान् करालो न स
सिध्यति ॥ १० ॥

हानये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ।
लालासार्धो कफजतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥ ११ ॥

दन्तचलनगता नायः पञ्च ज्ञया यथेरिताः ।
दीर्घमासंजिव रूणा यस्य दन्तेषु जायते ॥
दालनो नाम स आधिः सदागतिनिमित्तजः ॥१२॥
हृण्यश्चिद्रक्षलः सार्वी ससरम्भो महारुजः ।
अनिमित्तरुणो वातातु स ज्ञेयः क्षमिदन्तकः ॥१३॥
वक्रं वक्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते ।
कफवातजतो आधिः स भञ्जनकसंज्ञितः ॥१४॥
शीतरूक्षप्रवाताब्जसाशानामसहा द्विजाः ।
पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥१५॥
(दन्तमांसैर्मलसावेवाह्यान्तः श्वयधुगैः ।
सदाहृत्कखवेक्षिभः पूयासं दन्तविद्रधिः ॥)
मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः ।
शर्करं खरसाशां सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥१६॥
कपालेज्विष दीर्घतुस्तु दन्तानां सेव शर्करा ।
कपालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनो ॥१७॥
योऽष्टक्षिग्रोऽपि पित्तं दग्धो दन्तव्यशेषतः ।
श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥१८॥

इति माधवकरः ॥

दन्तकः, पुं, (दन्त एव । स्वार्थे कन् ।) पर्वत-
शृङ्गम् । नागदन्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
१०० ॥ (दन्तः । इति युत्पत्तिस्त्वर्थः ॥ चि,
दन्तेषु प्रसितः । दन्त + “स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ।
५ । २ । ६६ । इति कन् ॥)

दन्तकर्षणः, पुं, (दन्तान् कर्षतीव यः । कृ + क्तुः ।)
जम्बीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

दन्तकाष्ठं, स्त्री, (दन्तधावनार्थं यत् काष्ठम् ।)
विकटतृणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दन्तधा-
वः नार्थकाष्ठम् । तद्यथा नरसिंहपुराणे ।
“दन्तकाष्ठस्य वस्त्राणि समासेन प्रशस्तताम् ।
सर्वं कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥”
महाभारतम् ।
“तित्तं कषायं कटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम् ।
क्षीरिणो वृक्षगुल्मादा भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥”

दन्तधा

निविष्टकाष्ठानि यथा,—

“गुवाकतालहिन्तालास्तथा ताडो च केतकी ।
खर्चूरनारिकेलौ च समैते ढगराजकाः ॥
ढगराजशिरापत्रेयः कुर्वाहन्तधावनम् ।
तावद्भवति चाखालो यावद्गङ्गा न पश्यति ॥”
तस्य सौख्यं परिमाणश्चाह विष्णुः ।
“कनिन्यग्रसमं सौख्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् ।
प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥”
मरीचिः ।

“द्वादशाङ्गुलम् विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
अष्टाङ्गुलं वैश्यानां शूद्राणाम् षडङ्गुलम् ॥
चतुरङ्गुलमानेन गरीयां विधिरुच्यते ।
अन्तरप्रभवाणां षडङ्गुलमुदाहृतम् ॥”
इत्यादि कृतम् ॥

दन्तकाष्ठकं, स्त्री, (इत्थं काष्ठं काष्ठकम् । दन्त-
धावनयोर्ग्रन्थं काष्ठकम् ।) आहृत्यष्टकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

दन्तच्छदः, पुं, (दन्ताच्छादनेनेति । छद संवरणे
+ णिच् + “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।” ॥३॥
११८ । इति घः । “छादेर्वेदुपसर्गस्य ।” ६ ।
४।६६ । इति ह्रस्वः ।) ओष्ठः । इति हज्जाशुधः ॥
(यथा, ऋतुसंहारं हेमन्तवर्गनायाम् । १२ ।

“दन्तच्छदेदन्तविघातचिह्नैः
स्तनेश्च पाण्यग्रजताभिर्लेखैः ।
संरुच्यते नर्दयमङ्गनानां
रतोपभोगो नवयौवनानाम् ॥”)

दन्तच्छदोपमा, स्त्री, (दन्तच्छदस्य ओष्ठस्य उपमा
सादृश्यं यत्र । यद्वा, उपमीयतेऽन्येति उपमा ।
दन्तच्छदस्य उपमा सादृश्यम् ।) विष्णोः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तधावनं, स्त्री, (दन्तानां धावनम् ।) दन्त-
मार्जनम् । (दन्तानां धावनं यस्मात् ।) दन्त-
काष्ठम् । यथा, गारुडं २१४ अध्याये ।
“उषःकाले तु सप्त्यां शीतं कृत्वा यथार्धवत् ।
ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥
सुखं पश्यति नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
कदम्बविषखदिरकरवीरवटार्जुनाः ।
तगरं वृहती जातिकरुकांतिमुक्तकाः ॥
जम्बूमधूकापामागेश्वरीषोडुम्बराशनाः ।
क्षीरकण्टकितृचाद्याः प्रशस्ता दन्तधावने ॥
कटुतिक्तकषायाश्च धनारोग्यसुखप्रदाः ।
प्रक्षाल्य भुक्त्वा च शुचौ देशे व्यक्ता तदाचमेत् ॥
अमावास्यां तथा षष्ठ्यां नवम्यां प्रतिपदिपि ।
वर्जयेद्दन्तकाष्ठान् तथेवाकस्य वासरे ॥
अभावे दन्तकाष्ठस्य निविष्टायां तथा तिथौ ।
अप्रां द्वादशगण्ड्यैः कुर्वीत सुखशोधनम् ॥”
दन्तशुद्धिः । तस्य विधयेति, —
“प्रातर्भुक्त्वा च ऋतुं कषायकटुतिक्तकम् ।
भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यवाधयन् ॥”
तस्य काष्ठानि यथा,—
“क्षीरिणं करवीरान्नकरुण्डकुलाश्वान् ।

दन्तधा

दन्तकाष्ठार्थमर्थं तु सर्वान् कण्टकिनोऽभ्यधुः ॥
खदिरश्च कदम्बश्च करुणश्च वटस्तथा ।
तिन्निङ्गी वेषुष्टश्च आन्ननिम्बौ तथेव च ॥
अपामार्गश्च विषश्च अर्कश्चोडुम्बरस्तथा ।
एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्म्मणि ॥”
तस्य निविष्टकाष्ठानि यथा,—
“गुवाकतालहिन्तालाखर्चूरैः केतकीशुतेः ।
नारिकेलेन ताड्या च न कुर्वाहन्तधावनम् ॥”
तस्य दिग्भेदेन शुभाशुभफलं यथा,—
“ऋतुः स्थाहिच्छिण्णस्थेन पश्चिमास्थेन चामयः ।
पूर्वास्थेनोत्तरास्थेन सप्तर्षी दन्तधावनात् ॥”
तस्य तिथिविधे निवेधो यथा,—
“प्रतिपद्वर्षाष्टीय नवम्येकादशीषु च ।
दन्तानां काष्ठसंयोगो दृढत्वावप्तमं कुलम् ॥”
दन्तधर्म्मज्ञानन्तरं चक्षुःसिचनं यथा,—
“दन्तानर्हमधो वृष्टा प्रातः सिञ्चेत्तु जीवने ।
तोयपूर्णसुखस्तेन वृष्टिराशु प्रसीदति ॥”
रोगविशेषे दन्तकाष्ठवर्जनं यथा,—
“अर्हिती कण्ठशूलौ च दन्तरोगौ नवम्बरी ।
शोथो कासी च मूर्च्छातो दन्तकाष्ठं विवर्ज-
येत् ॥”

तस्य गुणा यथा,—
“निहन्ति वक्तुर्वैरस्यं जिह्वादन्ताश्रितं मलम् ।
आरोग्यं रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

“कृतशीतलतः प्राज्ञः कुर्वाहन्तस्य धावनम् ।
जिह्वाया मार्जेनचापि रसालच्छदनादिभिः ॥
हृदिणाभितुखो भूत्वा पश्चिमाभिसुखस्तथा ।
न दन्तधावनं कुर्वात् कुर्वाच्चसारको भवेत् ॥
मध्यमानामिकाभ्याश्च वृद्धाकृष्टेन च द्विजः ।
दन्तस्य धावनं कुर्वात् तज्ज्या न कदाचन ॥
अश्वत्थवटविष्णानां धावनाः काष्ठिकया बुधः ।
न दन्तधावनं कुर्वात्तथेक्षसुरसस्य च ॥
नित्यक्रियाफलं प्रेषुस्वरया दन्तधावनम् ।
प्रभाते कुरुते प्राज्ञः सूर्यादयविवर्जिते ॥
सूर्यादये द्विजश्रेष्ठ ! यः कुर्वाहन्तधावनम् ।
नित्यक्रियाफलं तस्य सर्वमेव विनश्यति ॥
यः ज्ञानसमये कुर्वात् भैमिने ! दन्तधावनम् ।
निराशाः पितरो यान्ति तस्य देवाः सुरर्षयः ॥
दन्तस्य धावनं कुर्वाद्यो मध्याह्नापराह्नयोः ।
तस्य पुण्यं न शङ्कन्ति देवताः पितरो जलम् ॥
ज्ञानकाले पुष्करिण्यां यः कुर्वाहन्तधावनम् ।
तावत्क्षयेः स चण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति ॥
भगवदुदितं सूर्यं यः कुर्वाहन्तधावनम् ।
तद्दन्तकाष्ठो पितरो भुक्त्वा गच्छन्ति दुःखिनः ॥
उपवासदिने विप्र ! पितृभ्याहृदिने तथा ।
न च तत्फलमाप्नोति दन्तधावनहन्तरः ॥
प्रभाते मार्जयेद्दन्तान् वाससा रसनां तथा ।
कुर्वाद्वादश विप्रेन्द्र ! कललानि जले बध्नुः ॥
उपवासं पितृभ्याहृदि विधनानेन भैमिने ! ।
दन्तधावनहन्तः सर्वं जन्मते फलम् ॥”
इति पाश्चे क्रियायोगसारः ॥

दन्तरो

नधावनः, पुं. (धावयत्यनेनेति । धावि + क्यट् ।
दन्तानां धावनः ।) खदिरवृक्षः । गुच्छकरजः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वज्रुलः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

दन्तपत्रं, स्त्री, (दन्ता इव पत्राणि यस्य ।) कुक्ष-
लम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा कुमारे ।
७ । २३ ।

“कर्णावसक्तामलदन्तपत्रं
माता तदीयं सुखसुप्तमयम् ॥”

दन्तपत्रकं, स्त्री, (दन्ता इव युष्मं पत्रं दन्तं यस्य ।
कम् ।) कुक्षपुष्पम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दन्तपुष्पं, स्त्री, (दन्ता इव युष्मं पुष्पमस्य ।) कतक-
फलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दन्तफलं, स्त्री, (दन्ता इव युष्मं फलमस्य ।) कत-
कम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दन्तफलः, पुं, (दन्ता इव युष्मं फलमस्य ।) कपित्थः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तफला, स्त्री, (दन्तवन् युष्मं फलं यस्याः ।
टाप् ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तभागः, पुं, (दन्तसहितो भागः । श्लोकपार्थि-
वादिवत् समासः ।) गजाग्रभागः । गजस्य
सुखतः स्खन्धपर्यन्तो योऽग्रभागः स दन्त-
सहितः । इत्यमरभरता ॥

दन्तमलं, स्त्री, (दन्तलयं दन्तस्य वा मलम् ।)
दन्तलयक्ष्मेदः । तत्पठ्यायः । पुष्टिका २ । इति
हारावली ॥ १६५ ॥

दन्तमलिका, स्त्री, (दन्ता इव युष्मं मलमस्याः ।
कम् + टापि अत इत्वच् ।) दन्तीवृक्षः । इति
शब्दरत्नावली ॥

दन्तरोगः, पुं, (दन्तस्य रोगः ।) रदनामयः ।
तन्निदानादि दन्तशब्दे द्रष्टव्यम् । तस्यौषधं यथा,
“काकजङ्घाशिशुमूलं सुखेन विधत्ते शिवः ।
चञ्चिला दन्तरोगाणां वनाशो हि भवेद्भरः ॥”

दन्तरोगाणामित्यत्र दन्तकीटानामिति पुस्तका-
न्तरं पाठः ॥ इति गारुड १८८ अध्यायः ॥

अपि च गारुड १८८ अध्याये ।
“युष्कमूलकशुक्लीनां चारो हि कुलनागरम् ।
शतपुष्पौ वचा कुष्ठं हारु शिशु रसाञ्जनम् ॥
सौवर्णं यवचारं सासुद्रं सेन्धवं तथा ।
भुजग्रन्थि विडं सुस्तं मधु शुक्रं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसश्चैव कदलीरसमेव च ।
तेलमेभिर्विपक्त्यं कर्णशूलापहं परम् ।
वाधिर्यं कर्णनादश्च पूयकावश्च दाहणः ।
पूरणादस्य तेलस्य क्षमयः कर्णयोः खिलाः ॥
विषं विनाशमायान्ति शशाङ्कतशेखरः ।
चारतेलमिदं खड्गं सुखदन्तामयापहम् ॥”

अन्यच्च ।
“तेलं लाक्षारसं चौरं पृथक् प्रस्थमिदं पचेत् ।
द्रव्यैः पक्वमितैरतैः कायेष्वपि चतुर्गुणैः ॥
लोषकदण्डमज्जिष्ठापद्मकेशरपद्मैः ।
चन्दनोत्पलक्यट्टाक्षैस्तैलं वदने धृतम् ॥
दाशनं दन्तचालञ्च दन्तमोचं कपालिकाम् ।

दन्तश

श्रीतादं प्रतिवक्त्रञ्च विरुचिं विरसास्यताम् ॥
हन्तादंशु गदानेतान् कुम्भादन्तानपि स्थिरान् ।
लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम् ॥

इति लाक्षा तैलम् ।

जयेद्विभावगैः स्निग्धमवतं क्षमिदन्तकम् ।
तथा च पीतेऽन्तगैः खेदगच्छधधारणैः ॥
भद्रदास्यादिवशांभूलेपैः क्षिण्वैश्च भोजनैः ।
क्षमिदन्तापहं कोष्ठां हि कुदन्तानरे स्थितम् ॥

वृद्धतोभूमिकदम्बीपञ्चकुलकण्टकारिकाकायः ।
गच्छवस्तेलयुतः क्षमिदन्तकवेदनाशमकः ॥

गोली वायसजङ्गा कटुतुलसीमूलमेकैकम् ।
संचय्य दशनविधृतं दशनक्षमिपाननं प्राहुः ॥

खेदनां कवलाः कोष्ठाः सर्पिषस्त्रैतस्य च ।
निर्यूहाश्चानिलाघातां दन्तहर्षप्रमदनाः ॥

त्रैतस्य सर्पिषः त्रैतता पक्षस्य सर्पिषः कवल
इत्यर्थः ।

खेदिकोऽत्र हितो धूमो गत्यं खेदिकमेव च ।
येथा रसयवागच्छ चौरसन्तानिकाष्टतम् ॥

शिरोवस्तिहितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः ।
अत्र दन्तहर्षे ।

अच्छिद्रदन्तमूलानि शर्करासुहृदरेक्षिक् ।
लाक्षाचूर्णेभ्येधुयुतेस्तन्तान् प्रतिसारयेत् ॥

दन्तहर्षक्रियां चात्र कुम्भाग्निरवशेषतः ।
कपालिका लक्ष्मता तन्नादिषा क्रिया हिता ॥

अत्र दन्तशर्करायाम् । एषा क्रिया दन्तहर्ष-
क्रिया ।

फलान्यम्बानि श्रीताम्बु क्लृप्तां दन्तधावनम् ।
तथातिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगी विवर्णयेत् ॥

इति भावप्रकाशः ॥

दन्तवस्त्रं, स्त्री, (दन्तानां वस्त्रमिवाच्छादकत्वात् ।)
ओष्ठः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४५ ॥

दन्तवासाः, [स्] पुं, (दन्तस्य वासो वस्त्रमिवा-
वरकत्वात् ।) ओष्ठः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, कुमारे । ५ । ३४ ।
“अपि त्वदावर्जितवारिसम्भृतं
प्रबालमासामनुवन्ति वीरधानम् ।
चिरोष्णितालक्तकपाटलेन ते
तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥”

दन्तवीजकः, पुं, (दन्ता इव वीजानि यस्य । ततः
स्वार्थे कन् ।) दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तशूटः, पुं, (दन्तेषु शूट इव ग्लानिजनकत्वात् ।)
दन्तशूटः । इत्यमरटीकायां मयुरानाथः ॥

दन्तशूटः, पुं, (दन्तेषु शूट इव ग्लानिकारक-
त्वात् ।) जम्बीरः । कपित्थः । कर्मेरङ्गकः ।
नागरङ्गकः । इति मेदिनी । ठे, १८ ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।

“एरावतं दन्तशूटमन्त्रं शोणितपित्तहृत् ॥”
अन्धः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥

दन्तशूटा, स्त्री, (दन्तेषु शूटा ।) चाङ्गिरी । इति
मेदिनी । ठे, १८ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।

“चाङ्गिरी चुक्रिका दन्तशूटाच्छालोयिका ॥”
चुक्रान्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्ताव

दन्तशर्करा, स्त्री, (दन्तस्य शर्करेव ।) दन्तरोग-
विशेषः । कफवायुशोषितदन्तगतमलम् । पाथुरि
इति भाषा । (तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः ।

“मलो दन्तगतो यस्तु कफमावृतशोषितः ।
शर्करेव खरस्पर्शा सा श्रेया दन्तशर्करा ॥”

यथा च सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये ।
“शर्करेव स्थिरीभूतो मलो दन्तेषु यस्य वै ।
सा दन्तानां गुणव्री तु विज्ञेया दन्तशर्करा ॥”

तस्यौषधम् यथा,—
“गोरक्षककटीफलं पिष्टं वास्योदकेन च ।
पीतं दिनत्रयेणैव नाशयेत् दन्तशर्कराम् ॥”

इति गारुड १८० अध्यायः ॥

दन्तश्राणः, पुं, (दन्तानां श्राण इव । चिक्छयता-
जनकत्वात् ।) निचुक्कयम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मिषि इति भाषा ॥

दन्तशिरा, स्त्री, (दन्तानां शिरा यत्र ।) माद्री ।
इति शब्दरत्नावली ॥

दन्तशूलः, पुं, (दन्तस्य शूल इव । शूलवधनवद्-
वेदनादायकत्वात् ।) दशनवेदना । तस्यौषधम् ॥
यथा,—

“त्रिफलानिम्बयट्टाङ्गं कटुकारगन्धैः श्लतम् ।
पाययेन्मधुना मिश्रं दन्तशूलोपशान्तये ॥”

इति गारुड १७४ अध्यायः ॥

दन्तहर्षः, पुं, (दन्तानां हर्षो यस्मात् ।) दन्त-
रोगविशेषः । इति माधवकरः ॥ (अस्य लक्षणं
यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये ।

“दशनाः श्रोतमुष्णश्च सहस्रो व्यर्थं न च ।
यस्य तं दन्तहर्षं व्याधिं विद्यात् समीरणात् ॥”

दन्तम्लानिः । यथा,—
“यस्य वै ज्ञातमात्रस्य हृदयं पीथते भ्रष्टम् ।
जायते दन्तहर्षश्च तं गतायुषमादिशेत् ॥”

इति वायुपुराणम् ॥

दन्तहर्षकः, पुं, (दन्तान् हर्षयतीति । हृष +
णिच् + क्तुल् ।) जम्बीरः । इति जटाधरः ॥

दन्तहर्षणः, पुं, (दन्तान् हर्षयतीति । हृष +
णिच् + क्तुः ।) जम्बीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्ताघातः, पुं, (दन्तानाहन्तीति । आ + हन +
अच् ।) निम्बकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दशना-
घातः । (यथा, गणेशप्रधाने ।

“दन्ताघातविदारितारिधरेः सिन्दूरशोभा-
करम् ॥”)

रतिक्रीडार्या तस्य स्थानानि दन्तशब्दे द्रष्टव्यानि ॥
दन्ताब्जं, स्त्री, पुं, (दन्तस्य अब्जं दमिव ।) दन्त-
रोगभेदः । तत्पठ्यायः । दन्तमूलम् २ दन्त-
श्रोफः ३ हिजवणः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तायुधः, पुं, (दन्ता इव आयुधं यस्य ।) शूकरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्तालिका, स्त्री, (दन्तान् अलानि पर्याप्नोतीति ।
अल + क्तुल् । टापि अत इत्वम् ।) वल्गा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्तावनः, पुं, (अतिप्रधितौ दन्तौ अस्य ।
दन्त + “दन्तिप्रधानं संज्ञायाम् ।” ५।२।१३३ ।

दन्तीवी

इति वल्लभः । “वले ।” ६ । ३ । ११८ । इति दीर्घः ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा, मनुटीकायां कुल्लकभट्टः । ७ । १०६ । “विंशः प्रबलमतिस्थूलमपि दन्तावलं हनुमा-क्रमति ॥”)

दन्तिका, स्त्री, (दन्ती एव । स्वार्थे कन् टाप् पूर्व-इत्यञ्च ।) दन्तीट्टकः । इत्यमरः । २ । ४ । १४४ ॥

दन्तिका, स्त्री, दन्तिका । इति शब्दरत्नावली ॥

दन्तिनी, स्त्री, (दन्तस्तदाकारो मुखेऽस्यस्याः । दन्त + दन्ति + ङीप् ।) दन्तीट्टकः । इति राज-निर्घण्टः ॥

दन्तिमदः, पुं, (दन्तिनो मदः ।) हस्तिमदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्ती, स्त्री, (दान्यव्यनयेति । दन् + “हसि-मृशिमवेति ॥” उणा । ३ । ८६ । इति तन् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) स्वनामस्मात्तट्ठः । तत्-पर्यायः । शीघ्रा २ श्येनघटा ३ निकुम्भी ४ नागस्त्रीना ५ दन्तिनी ६ उपनिवा ७ भद्रा ८ कृष्णा ९ रेचनी १० अमुकुला ११ निःशल्या १२ चक्रदन्ती १३ विशल्या १४ मधुपुष्पा १५ ररु-फला १६ नरुणी १७ ररुपत्रिका १८ अगु-रेवती १९ विशोघनी २० कुम्भी २१ उडुम्बर-दन्ता २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ निकुम्भः २३ । दन्तिका २४ प्रत्यक्षपरी २५ उडुम्बरपरी २६ । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ अस्या गुणाः । कटु-त्वम् । उष्णत्वम् । शूलामत्वगोषाघ्नोष्णामरी-शूलशोधनत्वम् । दीपनत्वम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ अस्त्रीलिकाभानगुल्मीदरनाशित्वम् । सारकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अथ लघुदन्ती । “लघो दन्ती विशल्या च स्यादुडुम्बरपर्यायम् । अथैरुषफला शीघ्रा श्येनघटा चुगप्रिया ॥ वाराहान्नो च कथिता निकुम्भश्च मज्जलकः ॥” अथ वृहद्दन्ती ।

“ररुपत्रविठपा द्रवन्ती सम्बरी वृथा । चित्रोपनिवा न्ययोधो प्रत्यक्षपरीखुक्तर्यापि ॥*॥ दन्तीद्वयं सरं पाके रसं च कटु दीपनम् । गुदाकुराश्मशूलसकृच्छुविदाहनुत् ॥ तोच्छोणं हन्ति पित्तसकप्रशोथोदरकिमीम् ॥ लघुदन्तीफलगुणाः । लघुदन्तीफलं तु स्यान्नचुरं रसपाकयोः । श्रोतलं खट्विष्वक्त्रगरशोथकफापहम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

दन्ती, [न] पुं, (प्रशस्तौ दन्तौ स्तः अस्तीति । दन्त + दन्ति ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ४५ । “मन्त्रिपुत्रः स्थितस्तत्र स्थापयामास दन्तिनः ॥ स्त्रियां ङीप् । यथा, व्याख्यासप्तशत्याम् । ६५२ । “केशवनिर्जिगीषा समरः प्राणययावधिः करि-शाम् । न वितनुते कमर्षं दन्तिनि । तव यौवनोद्देहः ॥”)

दन्तीवीजं, स्त्री, (दन्त्या इव वीजमस्य ।) जय-प्राणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्श

दन्शः, जि, (उन्नता दन्ताः सन्त्यस्तीति । “दन्त उन्नत उरश्च ॥” ५ । २ । १०६ । इति उरश्च ।) उन्नतदन्तः । दन्तो इति भाषा ॥ “कदाचिद्दन्शुरो मुखैः कदाचिन्नोमशः सुखी । कदाचित् तुन्दिलो दुःखी कदाचिच्चक्षुः सती ॥” इति सातुद्रकम् ॥

उन्नताननः । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥

दन्शरुद्धः, पुं, (दन्श उन्नताननरुद्धो यस्य ।) वीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्शोलूखलिकः, जि, (दन्त एव उलूखलः । सोऽस्यस्येति । “अत इतिठनौ ॥” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) वानप्रस्थविशेषः । दन्तमात्रेण कृत्वा यो भक्षति सः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, मनुः । ६ । १७ । “अश्वकुटो भवेद्वापि दन्शोलूखलिकोऽपि वा ॥”)

दन्शः, जि, (दन्शो भवः । दन्त + “शरीरा-वाच ॥” ४ । ३ । ५५ । इति यत् ।) दन्शोद्भवः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिचायाम् । १७ । “स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरवा दन्शा लुतुलसाः स्तृताः ॥” दन्शोद्भूतः । “शरीरावयवाद्युतम् ॥” ५ । ११६ । इति यत् । दन्तहितजनकः । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ । “दन्शोद्भिमेधाजननोऽल्पमूत्र-स्तन्मोघ केष्टोऽनिलहा गुरुश्च ॥”)

दन्शुकः, पुं, (गर्हितं दन्शतीति । दन्श + यद् + “यजलपदशां यदः ॥” ३ । २ । १६६ । इति जकः ।) सर्पः । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् । “चक्षुःश्रवा दन्शुको गूढपात् पद्मगौरगाः ॥”) राक्षसः । इति मेदिनी । के, १६३ । (हिंसे, जि । यथा, भट्टिः । १ । २६ । “इयमिति रघुर्हिंसे दन्शुकान् जिघांसौ धनुर्धरभिरमस्तं सुष्टिपीडं दधाने ॥”)

दन्श, उ न दन्शे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-परं-सकं-सिट् । उदित्वात् ङावेत् ।) दन्शः परवचनहेतुयापारः । उ, दन्शित्वा दन्शु । न, दन्शोति खलञ्चलयति इत्यर्थः । इति दुर्गा-दासः ॥

दन्श, क ड संवाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आङं-सकं-सिट् ।) क ड, दन्शयते । सङ्गतो राक्षीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

दन्श, औ दंशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-परं-सकं-आङ् ।) औ, अदाङ्गीत् । दन्शति विषमफलं मुकश्रावकः । दंशनमिच्छुसारहीनं पटित्वा तमिर्दंशात् अनटि नकारलोप इत्याहुः । अतएव दंशनो दन्तः । नाहिर्दंशयते कश्चिद्विद्या गवडाखया । इति हजालुघः । भट्ट-मल्लमते दंशनमिह सन्नाहः । तेन अदंशयन्न-वहितशौर्ध्वदंशनास्तनूरयं नय इति वृत्तिभू-भनः । इति माघः । तनः कवचवृत्ताच्चक्रुरि-त्यर्थः । अत्र परस्मैपदं चिन्तयामिति वल्लभः । वस्तुतस्तु दंशं करोतीति औ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

दम्

दम्, इ क गोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सिट् ।) इ क, दम्भयति । गोदेः प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥

दम्, क गोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सिट् ।) क, दम्भयति । इति दुर्गादासः ॥

दम्भ, जि, (दम्भोतीति । दम्भ इम्भे + “स्नायि-तश्चोति ॥” उणा । २ । १३ । इति रक् ।) अन्धम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥ (यथा, निघण्टुः । १३ । “कहन् । इत्यः । निघण्टुः । मातृकः । प्रतिष्ठा । ज्ञातु । वल्लकः । दम्भम् । अभकः । चुल्लकः । अल्प इत्येकादशस्त्रनामानि ॥” यथा, ऋग्वेदे । १ । ८१ । २ । “असि दम्भस्य चिद्वृधः ॥”)

समुद्रे, पुं, इत्युणादिकोषः ॥

दम्, भ य उ इर् श्मे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सकश्च-सिट् । उदित्वात् ङावेत् ।) भ य, दाम्यति । उ, दमित्वा दाम्ना । इर्, अदमतु अदमीत् । अस्मात् पुषादित्वात् निङ् क इत्यन्ये । श्मः श्रान्तीभावः । दाम्यति मुनिः । श्म इतिपदस्य अज्ज्ञस्यापि सम्भवे श्रान्ती-करणेऽप्ययमिति धातुप्रदीपः । दमित्वाप्यरि-सङ्घातान् । इति दुर्गादासः ॥

दम्, पुं, (दमनमिति । दम् + भावे चन् । “नो-दातोपदेशस्येति ॥” ७ । ३ । ३४ । इति टङ् । भावः ।) दम्भः । इत्यमरः । २ । ८ । २१ ॥

दम्भस्य लक्षणं यथा,—

“दमनादृक्तावेव तस्मादृक् विदुर्मुधाः । यत्र श्रामो लोहितान्धो दम्भश्चरति निर्भयः । प्रजास्तत्र न सुख्यति नेता चेत् साधु पश्यति । इति मत्स्यपुराणम् ॥

(यथा, मनुः । ८ । १६२ । “निक्षेपस्यापहर्तारं तत्समं दापयेत् दम्भम् । तपःकेशसङ्ख्याता । तत्पर्यायः । दान्तिः दमयः ३ । इत्यमरः । ३ । २ । ३ । दमनम् तत्तु वाङ्मनियनियहः । इति वेदान्तसारः विषयाङ्गादृक्तास्य मनसो यथेष्टविनियोगोक्त इति कैचित् । दम्भस्य लक्षणं यथा,—

“कुत्सितात् कर्मणो विप्र । यच्च चित्तनिवारणं स कर्त्तव्यतो दम्भः प्राज्ञैः समस्ततत्त्वदर्शिभिः । इति पाप्मी क्रियायोगसारः ।

(यथा, मनुः । ६ । ६२ । “धृतिः क्षमा दम्भोऽस्तेषां शौचमिन्द्रियनियहः धीर्विदा सव्यमहोषो दृष्टकं धर्मेकतत्त्वम् । कर्ममः । इति मेदिनी । मे, १४४ । (यद्वा इति निघण्टुः । १३ । ४ । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७५ । “अमे यच्च खं दम्भम् ॥”)

महर्षिविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १५६ । “विश्वामित्रः सृज्यशिराः सव्यनैः प्रसूतैर्दम्भः मन्त्रस्य राक्षः पुनः । यथा, भागवते । ६ । १५ । “मन्त्रस्य दम्भः पुनस्तस्याधीश्वरं च दम्भः ॥”)

मन्त्रस्य पौत्रः । इति मार्कण्डेयपुराणम् । व तत्रैव । १४४ । १—५ ।

दमन

“आधिकारात् प्रमादमनोः प्रजा दमयितुं शीलं यस्य वैवस्वतादिरूपेण च दमनः ।” इति तन्त्राख्ये शङ्कराचार्यः ॥ महादेवः । यथा, महाभारते । १२ । १७ । १२६ ।
“महाप्रवासो दमनः शङ्खजा चेतप्रिक्कजः ॥”
दमनकः, पुं, (दमन एव । स्मार्थे कम् ।) वृक्ष- विशेषः । दोषा इति भावा । तत्प्रत्ययः । दमनः २ दान्तः ३ गन्धोत्कटा ४ सुनिः ५ जटिका ६ दन्ती ७ पाकुरागः ८ ब्रह्मजटा ९ पुष्करीकः १० तापसपत्नी ११ पत्नी १२ पवि- नकाः १३ देवशेखरः १४ कुलपत्रः १५ विनीतः १६ तपस्विपत्रः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुनि- पुत्रः १८ तपोधनः १९ गन्धोत्कटः २० ब्रह्म- जटौ २१ कुलपुत्रकः २२ । इति भावप्रकाशः ॥
अस्य गुणाः । शीतजलम् । तिक्तत्वम् । कषाय- त्वम् । कटुत्वम् । कुष्ठदीपकान्दनिर्दीपविष- विस्फोटविकारहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृक्षत्वम् । वृष्यत्वम् । सुगन्धित्वम् । मधुस्यस- स्नेदककूनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (स्त्री, वक्षरकान्दोविशेषः । यथा, चिन्तामणिपुत्र- वचनम् ।
“द्विगुणनगणमिह विततु हि ।
दमनकमिति गदति मुचि हि ॥”
यकादशाक्षरकान्दोविशेषोऽपि । यथा, तत्रैव ।
“द्विजवरगणयुगममलं तद्वत् च कणय कर-
तनम् ।
फणिपतिवरपरिगदितं दमनकमिदमति-
कलितम् ॥”)
दमनकारोपशोतसवः, पुं, (दमनकस्य आरोप-
णार्थं य उत्तसवः ।) श्रीकृष्णस्य दमनकारप्रणार्थ-
महापूजास्तोतसवः । यथा, —
“चेन्नस्य शुक्लद्वार्या दमनारोपशोतसवम् ।
विदध्यात्तद्विधिर्विधायनाद्युक्तोऽत्र निख्यते ।
मधोः सितिकादश्चात्र प्रातःकृत्यं समाप्य च ।
गत्वा दमनकारामं तन्नाशोक्तं स्मरं तथेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
अशोकाय नमस्तुभ्यं कामस्त्रीशोकनाशन ॥
श्रीकार्ति हर मे निख्यमानन्दं जनयस्व मे ।
मेध्यामि कृष्णपूजार्थं त्वां कृष्णप्रीतिकारकम् ।
इति संप्रार्थ्य गत्वा च यस्त्रीयाहमर्न शुभम् ॥
प्रोक्ष्य तत् पञ्चगव्येन प्रक्षाल्याग्निः प्रपूज्य च ।
बलेयाष्ठाद्य वेदादिधोषेण यष्टमानयेत् ॥३॥
अथ दमनकाधिवासविधिः ।
कृष्णस्थाये सतुहृतं सर्वतोभद्रमक्षयम् ।
निधाय दमनं तत्र रात्रौ तदधिवासयेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
पूजार्थं देवदेवस्य विष्णोर्लक्ष्मीपतिः प्रभोः ।
दमन ! त्वमिहागच्छ सान्निध्यं कुरुते नमः ॥ इति
सर्वोक्तं कामदेवञ्च तथा भस्मशरीरकम् ।
अनङ्गं मन्त्रयन्नेव वसन्तसंक्षेपे च ॥
स्मरं तथेक्षुचापञ्च पुष्पवाणञ्च पूजयेत् ।
प्रागादिदिक्षु रक्षादं विधिवद्भस्मे क्रमात् ॥

अद्वैतरश्मत् कामगायत्र्या चाभिमन्त्र्य तत् ।
 दत्त्वा पुण्याङ्गिणिं कामदेवं बद्धेत् मन्त्रवत् ॥
 मन्त्राचार्यम् ।
 नमोऽस्तु पुण्यबाबाय जगदाङ्गादकारिणे ।
 मन्त्रपाथ्य चमन्त्रेणे रतिप्रीतिप्रदायिने ॥ इति ॥
 आभिमन्त्रितोऽपि देवेश ! पुराणपुरवोत्तम ! ।
 प्रातस्त्वा पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ! ॥
 निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातर्हमनकं शुभम् ।
 सर्वथा सर्वदा विष्णो ! नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे ॥
 इत्यभिमन्त्र्य देवेशं दत्त्वा पुण्याङ्गिणिं पुनः ।
 गीतश्रुत्यादिना राज्ञौ कुर्यात्प्रागरथं सुदा ॥३॥
 अथ दमनकार्पणविधिः ।
 प्रातःकालादि निर्वन्धं निवृत्तपूजां विधाय च ।
 दमनारोपणार्थं महापूजां समाचरेत् ॥
 ततो दमनकं भक्त्या प्राणिभ्यां परिरुद्धं च ।
 चण्डादिवाद्यबोधिषु श्रीलङ्काया समर्पयेत् ॥
 तत्र मन्त्रः ।
 देवदेव जगन्नाथ बाष्कृतार्थप्रदायक ! ।
 ज्ञातुं ज्ञानं पूरय मे लङ्का कामान् कामेश्वरीप्रिय ॥
 इदं दमनकं देव यद्वाञ्छामदनुयच्छातु ।
 इमां सांवत्सरीं पूजां भगवन्निह पूरय ॥ इति ॥
 ततो दामनकीं मातां गन्धादीनि समर्प्य च ।
 गीतादिनोत्सवं ज्ञत्वा श्रीलङ्कां प्रार्थयेद्दिदम् ॥
 मन्त्रिविदममालाभिमन्त्रारकुसुमादिभिः ।
 इयं सांवत्सरी पूजा तवास्तु गवङ्म्वज ! ॥
 वनमालां यथा देव ! कौस्तुभं सततं हृदि ।
 तद्दामनकीं मातां पूजाञ्च हृदये बहिर्वाहि ॥
 भगवन्तं प्रणम्याथ शुभं संपूज्य भक्तितः ।
 संपूज्य ब्रह्मज्ञानं श्रद्धां भूक्षीतं सह बन्धुभिः ॥
 पारणाद्ये न लभ्येत द्वादशी चटिकापि चेत् ।
 तदा त्रयोदशीं ग्राह्या पवित्रा दमनार्पये ॥
 न लङ्का दमनारोपः स्यान्नधौ विव्रतो यदि ।
 वैशाखाया आवणे मासि कर्ण्यं वा तदर्पणम् ॥
 अतएवोक्तं ब्रह्मणा देवीपुराणे ।
 त्रैत्रादौ कारयेत् पूजां सन्ध्यवत्सु । यथाविधि ॥
 गन्धधूपार्घ्यानेवेदोन्माद्यैर्दमनकोद्धवैः ।
 सहोमं पूजयेद्देवं सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 सर्वतोऽभिषेकस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥
 दमनी, स्त्री, (दम्यतेऽपिरनया । दम + क्युट् ।
 स्त्रियां ङीप् ।) अग्निदमनीवृक्षः । इति राज-
 निर्णयः ॥
 दमयन्ती, स्त्री, (दमयति नाशयति अमङ्गलादिक-
 मिति । दम + लिच् + शब्द + ङीप् ।) भद्र-
 मङ्गिका । इति शब्दमाणा ॥ नगराजपत्नी ।
 वा विदर्भदेशीयभीमराजकन्या । (यथा, महा-
 भारते । ३ । ५३ । ५-६ ।
 “तथैवासीद्दिदर्भेऽपि भीमो भीमपराक्रमः ।
 मूरः सर्वयुगैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥
 स प्रजार्थं परं यत्नमकरोत् सुखमाहितः ।
 तमभ्यगच्छद्ब्रह्मविर्दमनो नाम भारत ! ॥
 तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास बन्धैर्वितु ।

दम्भः

महिषा सह राजेन । सत्कारेण सुवर्चसम् ।
तस्मै प्रसन्नो दम्भः सभायां वरं ददौ ।
कथारत्नं कुमारीं च जीवहारान् महायथाः ।
दम्भनीं दम्भं दानं दम्भं सुवर्चसम् ।
उपपन्नान् गुणैः सर्वभोगान् भीमपराक्रमान् ।
दम्भनीं तु रूपेण तेजसा वशसा भिया ।
सौभाग्येन च लोकेषु यथाः प्राप सुमधमा ॥”
अस्या विशेषविवरणानु तमेवाध्यायमारभ्य
विकारप्रो ब्रह्मम् ॥)
दमितः, जि, (दम्भ्यते क इति । दम्भ + क्तः ।
“वा दानप्रान्तेति ।” ७ । २ । २७ । इति
पञ्चे दट् ।) दानः । इत्यमरः । १ । १ । ६७ ।
(यथा, हरिवंशे । ६७ । ५६ ।
“यथेयं हरिदम्भोदा भवेच्छिवजनाग्रया ।
ब्रजोपभोग्या च यथा नागे वै दमिते मया ॥”)
ज्येष्ठसहस्रम् । इति भरतः । भारवाहनादि-
ज्येष्ठसहस्रः । इति सुभूतिः ॥
दम्भो, [न] जि, (दम्भोऽस्यास्तीति । दम्भ + दनिः ।)
दम्भविशिष्टः । (तीर्थविशिष्टे, ज्ञौ । तत्प्रव-
र्तक-अविमर्शे, पुं । यथा, महाभारते । १ । ८२ ।
७१—७४ ।
“प्रदक्षिणमुपाहृत्य गच्छेत् भरतवर्धन ! ।
तीर्थं कुरुवरमेव ! जिह्व लोकेषु विवृतम् ॥
दम्भोति नास्मा विख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ॥
तत्र साक्षात्स्थित्वा च यत्र देवगणैर्वृतम् ।
जन्मप्रभृति यत् पापं तत् क्षातस्य प्रयच्छति ॥
दम्भो चात्र नरमेव ! सर्वदेवैरभिपूजितः ।
तत्र सात्वा नरमेव ! जयमेधमवाप्नुयात् ॥”
दम्भोऽत्र त्रिमीति कश्चित् पाठः ॥)
दम्भनाः, [सु] पुं, (दम्भ्यतीति । अन्तर्भूतव्यथां
दम्भनातोः + “दम्भेनविः ।” उक्ता । ४ । २३४ ।
इति उग्विः ।) अविः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ।
मुक्ताचार्यः । इत्युवादिशेषः ॥
दम्भनाः, [सु] पुं, (दम्भना + अन्धोऽस्य इत्यतः
इति पञ्चे दीर्घः । यद्वा, दम्भेनविदिति पठित्वा
जनविप्रत्ययः ।) अविः । इति शब्दरत्नावली ॥
(जि, दम्भनीयः । यथा, जम्बेदे । १ । १४१ । ११ ।
“अस्मै दयिं न कथं दम्भनं भगं दयं न
पट्टपावि घर्षसिम् ॥”
दानमनाः । दानचित्तः । यथा, तत्रैव । ५ । ४ । ५ ।
“कुतो दम्भना अतिथिदुरीय दम्भं नो यश्च-
सुपयाहि विद्वान् ॥”)
दम्भ्यती, पुं, (आवा च पतिव । राजदम्भादिगणे
पाठात् जायाया दम्भावो वा निपात्यते ।)
भार्यापती । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ (यथा,
मनुः । १ । ११६ ।
सुक्तवत्स्य विप्रैश्च स्त्रीषु भवेद्यु चैव हि ।
सुस्त्रीयातां ततः पश्चादवशिष्टान् दम्भ्यती ॥”)
दम्भः, पुं, (दम्भ्यते इति । दम्भ दम्भे + क्तः ।)
कपटः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २२२ ।
“सुगुह्यस्यापि दम्भस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति ॥”

दयालुः

अथानु अथर्मात् नृबगर्भे संजातः । यथा,
भागवते । ४ । ८ । २ ।
“नृबाधर्मस्य भार्यावीर्यस्य मायाश्च शत्रुहृन् ॥
अक्षत मिथुनं तत्तु निर्वर्तिर्जगद्देवप्रभाः ॥”)
कच्छम् । शाटोपाहृतिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, गीतायाम् । १६ । १७ ।
“आत्मवन्भावित्वा क्षमा घनमागमदाश्रिताः ।
यजन्ते नाम यज्ञेनो दम्भोनाविधिपूर्वकम् ॥”
धर्मादुत्तुवाहः । यथा, मनुः । ४ । १६९ ।
“नास्तिक्यं वेदनिन्दाश्च देवतानाश्च कुतश्चनम् ।
द्वेषं दम्भश्च मानश्च क्रोधं तेऽङ्गश्च वर्जयेत् ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । ११ । १७ । ७८ ।
“दम्भो हृदम्भो वैदम्भो वश्यो वशकरः कलिः ॥”)
दम्भोजिः, पुं, (दम्भ गोदे + भावे अस्तुम् । दम्भवि
प्रेरखि अन्तति पर्याप्नोतीति । अन् + दन् ।)
वक्षम् । इत्यमरः । १ । १ । ५० ॥
दम्भः, पुं, (दम्भ्यते इति । दम्भ + क्तः ।) वत्स-
तरः । स तु प्राप्तदम्भकालो गौः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ६२ ॥ अगङ्गान् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, महाभारते । ११ । ६६ । ४ ।
“शकटं दम्भसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ॥”)
दम्भनीये, जि ॥
दय, जि उ यङ्गणे । गतौ । वधे । दाने । अघने ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्म-सक-सेट् ।)
अघनं पावनम् । जि, दयितोऽस्ति । उ, दयते
दीर्घं दयालुः । तेषां दयसे न कक्षात् । अत्र
कर्मेति वक्षी । इति दुर्गादासः ॥
दयः, पुं, (दय + बाहुलकात् अप् ।) दया । इति
शब्दरत्नावली ॥
दया, स्त्री, (दय + भिदाद्यङ् । तत्पठान् ।) कदम्बा ।
अस्या लक्षणं यथा, पाप्मे क्रियायोगशारे ।
“यन्नादपि परलोके हर्षो या हृदि जायते ।
इच्छा भूमिसुरमेव ! सा दया परिकीर्तिता ॥”
अपि च मत्स्यपुराणे ।
“आत्मवत् सर्वभूतेषु यो हितान् शुभाय च ।
वर्तते सततं हृष्टः क्रिया ह्येषा दया क्लृप्ता ॥” ॥
“परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे हृष्टि वा सदा ।
आत्मवद्वर्तितव्यं हि दयेषा परिकीर्तिता ॥”
रत्नेकादशीतत्त्वम् ॥
(दयं हि प्रक्रीणामन्यतमा । यथा, देवीभाग-
वते । १ । १५ । ६० ।
“अहो मेधा खधा खधा क्षुधा निद्रा दया
गतिः ।
“संख्याताः सर्वतः पार्श्वे महादेयाः पृथक्
पृथक् ॥”)
दयाकूर्चः, पुं, (दयायां कूर्चः शीर्षमिव प्रधानम् ।)
पुच्छः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४८ ॥
दयालुः, जि, (दयते इति । दय + “अट्टिङ्गङीति ॥”
३ । २ । १५८ । इति आलुच् ।) दयायुक्तः ।
तत्पर्यायः । कारुणिकः २ कृपायुः ३ खरतः
४ । इत्यमरः । १ । १ । ५५ ॥ (यथा, रघुः । १० । १६ ।
“दयालुमनस्यैव पुराणमजरं विदुः ॥”)

दरणिः

दयितं जि, (दयते स्तीति । दय + क्तः ।) प्रियम् ।
इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥ (यथा, आर्याव-
श्वाम् । २८८ ।
“इदमदृष्टमायं दयितं क्षत्वा प्रकाशितमनसा ।
हृदयं करेण ताडितमथ मित्याण्डितमपवा ॥”
यथा च पञ्चतन्त्रे । २ । १८८ ।
“दयितजनविप्रयोगो वित्तविप्रयोगश्च केन सङ्गाः
स्युः ।
यदि सुमहौवक्षकयो वयस्त्रयजसङ्गमो न
स्यात् ॥”)
दयितः, पुं, (दय + क्तः ।) पतिः । इति जटा-
धरः ॥
दयिता, स्त्री, (दयित + टाप् ।) भार्या । इति
हज्जायुधः ॥ (यथा, रघुः । २ । १ ।
“निर्वाण राजा दयिता दयालु-
क्षां वीरमेयीं सुरभिर्घोषिभिः ॥”)
दर, अ, (दीर्यते इति । दृ + अप् ।) ईवदर्थः ।
इति मेदिनी । रे, ४७ ॥ (यथा, आर्याव-
श्वाम् । १०० ।
“दरतरवेऽपि वक्षसि दरोमते तव मुखे च
दरहसिते ।
आक्षां कुसुमं वीरः करोऽधुना विषयधु-
वापि ॥”
“अपि वि मेने ईवदर्थस्ये इति । तदेवदुर्लभमिति
वक्षसि मुखे च किञ्चिद्विवितवति इति ॥” इति
तट्टीका ।)
दरं, स्त्री, शब्दः । यथा । विष्णुं वन्दे दरकमल-
कौमोदकीचक्रपाणिमिति क्रमदीपिका ॥
दरः, पुं स्त्री, (दीर्यते वक्षोऽनेन । दृ + “यङ्गङ्-
निश्चिगमश्च ॥” ३ । १ । ५८ । इति अप् ।)
भयम् । (यथा, आर्यावश्वाम् । २६५ ।
“दरनिद्रायस्यापि करस्य शिखरे निमैता-
क्षम् मे ।
सुखे ! तव हृदिस्वावर्ण्यनयसिद्धिरिव हृदि ॥”)
गर्भः । इत्यमरः । ३ । १ । १८४ ॥ (शब्दः ।
यथा, भागवते । १ । ११ । २ ।
“स उचकाशे घनकोदरो दरो-
ऽप्युचकमस्त्राक्षरप्रोषप्रोणिमा ।
दाधायमानः करकज्ज्वलपुटे
यथाकवके कणहं चतुस्तनः ॥”)
कन्दरे, पुं स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(जिषां डीप् । यथा, ऋतुसंहारे । १ । २५ ।
“अनति प्रवचविद्वः सर्वज्ञानं दरो-
स्तुटति पटुनिगादः युक्कंशस्त्राक्षी ॥”)
दरकण्टिका, स्त्री, (दर ईवत् कण्टो वक्षः
कप् । टापि अत इत्यम् ।) प्रतापरी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दरणिः, पुं, (दृ विदारणे + “द्वयातिरप्यणिः ।” २ ।
१०३ । इति उज्ज्वलद्वयोऽपि अणिः ।) कुल-
भङ्गः । भाङ्गन इति भाषा । तत्पर्यायः ।
कुलहन्तः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुल-
तन्तुः ३ । इति भूरिप्रयोगः ॥

रत्. [ह] खी, (दयातीति । दृ विहारश्चि +
“युद्धमधीरः ।” उर्णा । १ । १२६ । इति
अदिः ।) प्रपातः । भयम् । पर्वतः । इति
मेदिनी । दे, १० । अच्ञातिः । इति
जिह्वादिर्वचश्च अमरः । (देशविशेषः यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । १५७ ।

“हरतुदस्माधिपयोः केशरिवराजयोः ।
हिमवद्विन्ध्ययोरावीरायावर्त इवान्तरे ।”
श्रुत् । तीरम् । इति विज्ञानकोशस्यानुवादि-
इतिः ।

हरदं, खी, (हर ईदृशं ददाति मुञ्चतीति । दे +
कः ।) हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः । (कश्चित्
पुलिङ्गेऽपि दहते । अथ पर्वतीयो यथा,—
“रत्तं मर्कटशीर्षे हिङ्गुलं हरदो रवः ।”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

पर्वतीयान्तरं यथा,—

“हिङ्गुलन्दरदं खेच्छं चिचाङ्गमूषपारदम् ।
हरदखिषिधः प्रोक्तचर्माः मुक्तकुक्कः ।
हंसपादस्तृतीयः स्यादुगुणवायुतरोत्तरम् ।
चर्माः मुक्तवर्गः स्यात् सपीतः मुक्तकुक्कः ।
जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“हरदं तद्वत्सुतं ज्ञात्वा नृपपात्रके विदिनम् ।
भावं जम्बीररक्षेच्छाङ्गेया वा रक्षेन्नुषा ।
ततश्च जम्बीरवारिणा चाङ्गेया रसेन परिप्लुतम् ।
ज्ञात्वा स्यात्तमन्धे निधाय तदुपरिकठिनीहृदम् ।
चाव शरावं तत्र चिंशद्वारं जलं द्यं उच्चैः श्वेयं
तथैव तद्वृक्षपातनेन निमज्जं शिवनः ।”

“हिङ्गुले हिङ्गुसुर्वाति हरदः मुक्तकुक्कः ।
दसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुणी देव्यरक्तकः ।
अन्धवर्गैर्भैः पिङ्गा हरदो माहिषिण च ।
दुग्धेन वज्रभा पिङ्गः मुञ्जीभूतो विमुञ्चति ।
अन्धश्च ।

मेवीदुग्धेन हरदमन्धवर्गैर्विभावितम् ।

वज्रवारं प्रवर्त्तेन मुञ्जिभावाति निश्चितम् ।

अन्धमतम् ।

हरदं होत्रिकायके मर्कं जम्बीरजैर्भैः ।

वज्रवारमन्धवर्गैर्भविर्तं मुञ्जिमेति हि ।”

इति वैद्यकरत्नमालावार्त्तवर्षे चारयमारवाधि-
कारे ।)

हरदः, पुं, (हरं भयं ददातीति । दा + कः ।) देश-
विशेषः । भयम् । अच्ञातिमेदः । इति
शब्दरत्नावली । (अथमु पूर्वं चत्तिय आसीत्
यथात् नमः । उपवचनादिक्रियाकोपात् अत्र-
न्नादिकं प्राप्तः । यदुक्तं मनौ । १० । ४१-४४ ।

“शनैश्च क्रियाकोपादिमाः चत्तियजातयः ।
हृषत्तलं गता लोके नास्त्वयादर्शनेन च ।

पौकृताजौहृदविषाः कामोष्ठा जवनाः शकाः ।
पारदा यज्जवाञ्जीनाः क्षिदाता दरदाः जघाः ।”

हरिः, खी, (दृ + रत् ।) दरी । इति शब्द-
रत्नावली । (तच्चककुलोत्पन्ने सर्पे, पुं । इति
महाभारतम् ।)

हरितः, जि, (दरो भयमस्य वज्रातः । हर +
तारकादित्वात् इतच् ।) भीतः । इति हेम-
चन्द्रः । १ । २६ ।

हरिः, पुं, (हरिर्नाति दुर्गच्छतीति । हरिर्ना +
अच् ।) निर्धनः । तत्पण्यायः । निष्ठः २
दुर्विधः १ दौनः ३ दुर्गतः ५ । इत्यमरः । ३ । १ ।
४६ । कौकटः ६ दुष्टः ७ । इति जटाधरः ।
अस्मिन्तः ८ । इति दानवर्णः । तस्य कारणं
यथा,—

“अशुपोऽथ विराचावि तीर्थान्धनभिमन्थ च ।

अदत्त्वा हिमधेनून् हरिदो जायते नरः ।”

इति पार्श्वे भूखण्डम् ।

“हरिदो यस्त्वसमुदः क्षपयो योऽनितेजस्यः ।”

इति श्रीभागवतम् ।

हरिः, च कु दुर्गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदा-परं-अकं-सिट् ।) दुर्गतिरक्षणीभावः ।
च कु, उपर्युपरि पश्यन्तः सर्वं एव हरिर्नाति ।
इति दुर्गादासः ।

हरिद्रायकः, जि, (हरिद्रातीति । हरिद्रा + क्तृच् ।)

हरिः । इति सुगन्धोपमम् ।

हरिद्रितः, जि, (हरिद्रा + कर्त्तरि क्तः ।) हरिः ।

हरिद्रायुक्तः ।

हरिद्रिता, [च] जि, (हरिद्रा + क्तृच् ।) हरि-

द्रायकः । हरिद्राधातोः कर्त्तरि लृप्तप्रत्ययः ।

दरोदरं, खी, (दरो भयं तज्जनकं उदरं यस्य ।

प्रायशः सर्वस्यासक्तत्वादित्यस्य तथात्वम् ।)

दुरोदरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।

दरोदरः, पुं, (दराजकस्तुदरं यस्य ।) दुरोदरः ।

इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा, उद्यादि-

कृन्टीकायां जम्बूनदत्तहृत्तगोवर्द्धनः । ५ । १६ ।

“आमिष्य दुर्गं गिरिकंदरोदरं

क्रीडन्मृगसिन्धुं सततं दरोदरम् ।”

दहुरः, पुं, पर्वतः । (यथा, रामायणे । २ ।

६१ । २४ ।

“मलयं दहुरश्चैव ततः खेदुदो निजः ।”

कश्चित् दहुरोऽपि पाठः ।) ईषद्वयभाजने,

जि । इति मेदिनी । दे, १६६ ।

दहुराजः, पुं, अज्ञानविशेषः । तत्पण्यायः । मीना-

ज्जीवः २ । इति शब्दरत्नावली ।

दहुरीकं, खी, (दारयतीव कर्त्री । दृ + क्तिच् +

“कर्षरीकादयश्च ।” उर्णा । ४ । २० । इति

ईकनृप्रत्ययेन साधुः ।) वाद्यम् । इत्युद्यादि-

कोषः ।

दहुरीकः, पुं, (दारयतीव कर्त्री इति । दृ +

क्तिच् + “कर्षरीकादयश्च ।” उर्णा । ४ । २० ।

इति ईकनृप्रत्ययेन साधुः ।) मेघः । वाद्यमेदः ।

भेकः । इति खंशिप्रसारे उद्यादिहृतिः ।

दहुरं, खी, यामजाकम् । इति मेदिनी । दे, १६७ ।

दहुरः, पुं, (दयाति कर्त्री शब्देनेति । दृ +

“मक्ररदहुरौ ।” उर्णा । १ । ४१ । इति उरच्

प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) भेकः । इत्यमरः ।

१ । १० । २४ । (यथा,—

“भद्रं कर्त्तं कर्त्तं मौनं कोकिर्जेजदागमे ।

दहुरा वच वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ।”

इत्युद्भटः ।)

मेघः । वाद्यभाक्कमेदः । पर्वतविशेषः । इति

मेदिनी । दे, १६७ । (यथा, रघौ । ४ । ५१ ।

“व निर्विश्रमं यथाकामं तदेवाजीनचन्दनौ ।

स्तनाविव दिशस्तस्याः श्रेणौ मलयदहुरौ ।”)

राज्यः । इति खंशिप्रसारे उद्यादिहृतिः ।

(अम्भकधातुमेदः । यथा, भावप्रकाशे ।

“पिनाकं दहुरं नागं वज्रमेति चतुर्विधम् ।”

“दहुरं खमिनिचित्रं कुर्वते दहुरम्भनिम् ।

गोखकान् बहुशः क्षत्वा च स्यान्मृगप्रदायकः ।”)

दहुरा, खी, (दयाति दारयति वा अस्तरानिति ।

दृ + उरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः । तत-

द्याप् ।) चक्षिका । इति मेदिनी । दे, १६७ ।

दहुरः, पुं, (हरिर्नाति दुर्गच्छन्नमनेनेति । हरिर्ना +

“हरिर्नाति योजोपः ।” उर्णा । १ । ६० । इति कः ।

रकारेकारयकाराणां लोपश्च ।) दहुरोमः ।

इति शब्दरत्नावली ।

दहुरः, पुं, (हरिर्ना + बाहुलकात् उः । योजोपश्च ।)

दहुरोमः । इत्युद्यादिकोषः ।

दहुरः, पुं, (दहुरं जनीति । दहुरं + जन् + टक् ।)

चक्रमर्हकः । इति शब्दरत्नावली ।

दहुरः, जि, (दहुरस्यास्तीति । दहुरं + “लोमादि-

यामादिपिच्छलादिभ्यः शनेलचः ।” ५ । २ । १०० ।

इति यामादिह पाठात् नः । ततो बलश्च ।)

दहुरोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ।

दहुरः, पुं, (हरिर्ना + कः । योजोपश्च ।) दहुरोमः ।

इत्युद्यादिकोषः ।

दहुरः, जि, (दहुरस्यास्तीति । दहुरं + नः ।) दह-

रोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ।

दहुरोगी, [नृ] जि, (दहुरोगोऽस्यास्तीति । दहुर-

रोग + रजिः ।) दहुरोगी । इत्यमरटीकायां

भरतः ।

दर्पः, पुं, (दृप्यते इति । दृप् + भावे वच् ।)

उच्छृङ्खलम् । इति नीलकण्ठः । कस्तूरी ।

इति मेदिनी । पे, ७ । उर्णा । इति चिकार-

शेषः । अच्ञातिः । तत्पण्यायः । गर्भः २ अच्-

ङ्कारः ३ अविनिपता ४ अविमानः ५ ममता ६

मानः ७ चित्तोन्नतिः ८ क्षयः ९ । इति हेम-

चन्द्रः । २ । २११ । * ।

“अचङ्कारश्च सर्वेषां पापबीजममङ्गलम् ।

जन्माच्छ्रेष्ठश्च सर्वेषां गर्भपर्यन्तमुन्नतिः ।

येषां येषां भवेद्दर्पो जन्माच्छ्रेष्ठ परात्परे ।

विज्ञाय सर्वं सर्व्वत्मा तेषां शास्त्रादमेव च ।

शुद्धानां महताश्चैव येषां गर्वो भवेत् प्रिये ! ।

एवंविधमहं तेषां चूर्णभूतं करोमि च ।

चकार दर्पभङ्गश्च महाविषयोः पुरा विश्वः ।

जन्मस्य तथा विषयोः श्रवस्य च शिवस्य च ।

धर्मस्य च यमस्यापि शास्त्रस्य चन्द्रस्ययोः ।

गवदस्य च वज्रेण गुरोर्द्विषासक्तया ।

दौवारिकस्य भक्तस्य जयस्य विजयस्य च ।

दर्भः

सुराखामसुराखाच भवतः कामशक्रयोः ।
नक्षत्रस्थान्नुनस्यापि बावस्थ च भगोक्षया ।
सुमेरोश्च समुद्रायां वायोश्च ववस्थ च ॥
सरस्वत्याश्च दुर्गायाः प्रयायाश्च भुवस्तया ।
सावित्र्याश्चैव गङ्गाया मनसायास्तथैव च ॥
प्रायाधिष्ठाहृदेयाश्च प्रियायाः प्रायतोऽपि च ।
प्रायाधिकाया राधाया अम्बोवामपि का कथा ।
हत्वा दर्पञ्च सर्वेषां प्रसादश्च चकार सः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणस्तोत्रम् ॥

दर्पकः, पुं, (दर्पयति हर्षयति मोहयति वेति ।
हप हर्षमोहनयोः + लिप् + ण्वल् ।) काम-
देवः । इत्यमरः । १ । १ । २३ ॥

दर्पणं, स्त्री, (दर्पयति सन्दीपयतीति । हप् +
लिप् + ण्वः ।) चक्षुः । इति जटाधरः ॥ (भावे
च्युट् ।) सन्दीपनम् । इति हपधात्वर्थदर्शनात् ॥

दर्पणः, पुं, स्त्री, (दर्पयति सन्दीपयतीति । हप् +
लिप् + “नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति
ङ्यः ।) रूपदर्शनाधारः । आर्षि इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सुकुरः २ आदर्शः ३ । इत्यमरः ।
२ । ७ । १४० ॥ आत्मदर्शः ४ नन्दरः ५
दर्शनम् ६ प्रतिविम्बालम् ७ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कर्कः = कर्करः ८ । इति जटाधरः ॥
(यथा, चाणक्ये । १०६ ।

“यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा प्राज्ञं तस्य करोति किम् ।
लोचनार्थां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥”
अस्य गुणः । आयुःश्रीकारिलम् । पापनाशि-
त्वञ्च । इति राजवल्गवः ॥ पुं, प्रज्वलमेदः । नद-
विशेषः । यथा,—

आम्रै उवाच ।

“ततः पूर्वं महाराज ! दर्पणो नाम प्रज्वलः ।
कुवेरो यत्र वसति घनपालैः समं सदा ।
यस्मिन्नास्ति मध्यभागे रोहिण्यो रोहिताक्षतः ।
यस्मिन्लोहादिकं सृष्टं स्वर्गतां याति तत्पञ्चमात् ॥
वस्त्रातिदूरे सवति दर्पणो नाम वै नदः ।
हिमाद्रिप्रभवो नित्यं लौहित्यसदृशः फले ॥
समुत्पन्नं हि लौहित्यं सर्वदेवगणैर्हरिः ।
सर्वतीर्थोदकैः सम्पक् आपयामास तं सुतम् ॥
तस्य ज्ञानसमुद्भूतः पापदर्पस्य पाटनः ।
तेनार्थं दर्पणो नाम पुरा देवगणैः जतः ॥
तस्मिन् ज्ञात्वा नदवरे योऽर्चयेद्दर्पणाचले ।
कुवेरं प्रतिपत्तिष्यां कार्तिके युक्तपक्षतः ॥
स याति ब्रह्मवदनमिह भूतिप्रतैयुनः ॥”

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

दर्पारम्भः, पुं, (दर्पस्य आरम्भः) आहङ्कारा-
रम्भः । तत्पर्यायः । मटच्छटिः २ । इति
जटाधरः ॥

दर्भः, पुं, (इहाति विदारयतीति । “दृढलिङ्गः
भः ।” उणां ३ । १५१ । इति भः ।) कुशः ।
इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ॥ उलपट्टनम् । इति रत्न-
माला ॥ काशः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
(“कुशो दर्भस्तथा बर्हिः कथयो यज्ञभूषणः ।
ततोऽभ्यो दीर्घपञ्चः ख्यात् क्षुरपञ्चस्तथैव च ॥

दर्भइयं विदोवर्त्तं मधुरमुवरं हिमम् ।
मृजलच्छाफरीहृत्वावस्तिरकप्रदराक्षजित् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसंस्कृतं प्रथमे भागे ॥
“हरिताः सपिञ्जलाश्चैव पुराः क्षिप्रः समा-
हिताः ।

गोकार्थमावास्तु कुशाः सक्षिप्तः सखलकाः ॥
पिष्टतीर्थेन देयाः स्फुट्वाग्नामाकमेव च ।
काशाः कुशा वल्गवाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशाः ।
मौञ्जाश्च शाङ्गलाश्चैव वद्दर्भाः परिकीर्तिताः ॥
सपिञ्जलाः सायाः तीक्ष्णरोमशा इति वल्ग-
जानां विशेषवचम् । शाङ्गला इति सर्वेषां विशेष-
वचम् । तेन तेषामभावे मृकलशरशीर्यवल्गज-
नलमुच्छवर्णं सर्वलक्षणातीति गोभिलेन तद्वृत्ति-
रिक्तवल्गवानां निषेधो बोध्यः । मृकानि
क्लृप्यमङ्गल्यस्तानि येषां लक्षणां सन्ति तानि
मृकलक्षणा इति भट्टनारायणचरणाः ॥ गो-
कार्थमिता विस्तृताकुशानामिकापरिमाणाः ।
रत्निप्रमाणाः शक्ता वै पिष्टतीर्थेन संकृताः ।
उपमूले तथा जूनाः प्रसारार्थं कुशोत्तमाः ॥
इति वायुपुराणम् ॥ * ॥

वच्यप्रतिप्रसवमाह हारीतः ।
पथि दर्भाक्षितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
क्षरणासनपिण्डेषु वद्दर्भान् परिवर्जयेत् ॥
पिण्डार्थं ये क्षृता दर्भा येः क्षतं पिष्टतर्पणम् ।
मृजोच्छिष्टप्रलिप्ते च त्यागस्तेषां विधीयते ॥
हुतैः क्षते च विग्रस्ते त्यागस्तेषां विधीयते ।
हुतेरित्युपलक्षणेन हृतीया हुतेर्दर्भेऽपलक्षितेन
पुरुषेण ॥

नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मरुचे च ये हुताः ।
पवित्रांस्तान् विजानीयाद्यथा कायस्तथा
कुशाः ॥

आचम्य प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः ।
नोच्छिष्टान् भवेत्तान् भुक्तशेषं विवर्जयेत् ॥
क्षतं समापितमित्यर्थः ॥ * ॥
दर्भवटलक्षणायाह रत्नाकरे यज्ञवल्गवः ।
जडकेशो भवेद्दर्भश्चा लम्बकेशस्तु विटरः ।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विटरः ॥
शान्तिदीपिकायाम् ।
सप्तभिर्नवभिर्वापि साङ्गितयवेष्टितम् ।
ऊँकारेणैव मन्त्रेण द्विजः कुर्यात् कुशद्विजम् ॥
नवभिरित्यत्र पञ्चभिरिति कर्म्मोपदेशिण्यां
पाठः । दर्भसंख्याविशेषाभिधानं ह्यन्वयेतर-
परम् ।

यज्ञवास्तुनि तुष्ट्याश्च क्षमो ब्रह्मवटौ तथा ।
दर्भसंज्ञा न विहिता विटराक्षरशेषपि ॥
इति गोभिलपरिशिष्टीयवचनात् ॥ इति आह-
तत्वम् ॥

दर्भटं, स्त्री, (इत्यन्ते निष्ठतस्थाने विरच्यते इति ।
हभ यज्यने + बाहुलकात् षट् ।) निष्ठत-
यज्यम् । इति शिकारक्षेत्रः ॥

दर्भपञ्चः, पुं, (दर्भस्य कुशस्यैव पञ्चाभि मस्य ।)
काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दर्भिक

दर्भिकयः, पुं, (दर्भं आकलयते आहृते सङ्गृह्यताम् ।
आ + क्ते + णच् ।) सुज्ञः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(सुज्ञशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

दर्भः, पुं, (इहाति विदारयतीति । दृ + “कुगृह्ण-
भ्योऽवः ।” उणां १ । १५५ । इति वः ।) राक्षसः ।
हिंस्रः । इति संक्षिप्तसारे उणादिरिति ॥
(जातिविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ५ । ११३ ।
“कौरवा द्रुपदा दर्भाः मूरा वैशामपाक्षया ।
औदुम्बरा दुर्मिभागाः पारुदाः सङ्घ वाङ्मनोः ॥”
क्षिप्यां टाप् । उशीनरपद्मोमिदः । यथा, हरि-
वंशे । ३१ । २२ ।

“उशीनरस्य पद्मस्तु पञ्च राजनिर्घण्टाः ।
दृगा क्षमी नवा दर्भा पञ्चमी च इवङ्गती ॥”
दर्भरीकः, पुं, (दृ विदार + “फर्परीकाश्च ॥”
उणां । ४ । २० । इति रैकनृप्रत्ययेन निपा-
नात् वायुः ।) इक्षुः । वायुः । वाद्यमिदः ।
इति संक्षिप्तसारे उणादिरिति ॥

दर्भटः, पुं, (दर्भाय हिंसायै षट्तीति । षट् +
णच् । शकम्बादिनात् ण्योपः ।) इक्षुवाही ।
इति हारावली । १२८ ॥

दर्भिकः, स्त्री, (इहाति विदारयत्यनेनेति । दृ +
“दृदृभ्यां विण् ।” उणां ४ । ५३ । इति विण् ।)
अङ्गनादिदारकः । हाता इति भाषा । तत्-
पर्यायः । कश्चिः २ खजाका ३ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३४४ । दर्भो ४ कम्पी ५ खजाकणः ६ ।
पञ्चा । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्भिकः, पुं, (दर्भि + स्कार्ये कन् । अभिधानात्
पुंल्लम् ।) दर्भो । इति हिक्पकोषः ॥

दर्भिका, स्त्री, (दर्भि + स्कार्ये कन् + टाप् ।)
दाभिका । इत्यमरटीकायां रायसुक्रुटः ॥
खजाका । इति हिक्पकोषः । कण्वलम् । यथा,
“सौवीरं जाम्बलं तुल्यं मधुरश्रीकरं तथा ।
दर्भिका मेघनीलञ्च अङ्गनानि भवन्ति वट् ॥”
तल्लक्ष्यम् यथा, कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।

“सर्वरूपानु सौवीरं जाम्बलं प्रक्षरं तथा ।
मधुरश्रीकरं रत्नं मेघनीलानु तैलवम् ॥
हृष्टा निष्पादा चैतानि शिलायां तेजसेऽथवा ।
प्रदद्यात् सर्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रकम् ॥
हृततेनादियोगेन ताम्बादौ दीपवद्भवा ।
यदङ्गनं जायते तु दर्भिका परिकीर्तिता ॥

दर्भो, स्त्री, (दर्भि + वा डौष् ।) दर्भिकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उत्तराद्रीतायाम्
२ । ३७ ।

“आलोच्य यत्तुरो वेदान् सर्वेशाश्चापि सर्वदा ।
योऽहं ब्रह्म न जानाति दर्भो पाकरश्च यथा ॥”
दर्भोकरः, पुं, (दर्भो कर्मा करोतीति छ + “लृप्
हेतुताच्छील्याणुलोभ्ये ॥” १० । २० । इति टः
यङा, दर्भो पञ्चा कर इवास्त्व ।) कर्षः । इत्य-
मरः । १ । ८ । ८८ । (यथा, सुश्रुते कण्वक्या
चतुर्धाध्याये ।

“दर्भोकरा मङ्गलिनो राजिमन्त्रश्च पद्मनाः
तेषु दर्भोकरा श्रेया विप्रतिः वट् च पद्मगाः ॥

दर्शः

“रथाङ्गलाङ्गलज्जलज्जलकाङ्गुशधारिणः ।
श्रीया दर्वीकराः सर्पाः फणिनः श्रीमगामिनः ॥”
तत्र दर्वीकरमेवा यथा,—

“दर्वीकराः ज्वालासर्पे महाज्वालाः ज्वालोदरः श्वेत-
कपोतो महाकपोतो बलाहकी महासर्पः शङ्ख-
पाली लोहिताक्षी गवेधुकः परिसर्पः खण्डफणः
कज्जदः पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो दधिसुखः पुष्प-
रीको भुङ्कटीसुखो विष्किराः पुष्पाभिकीर्णो
गिरिसर्पः जलसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अल-
गई आशीविष इति ॥”

एतद्विवर्जनितलक्षणादिकं यथा,—

“तत्र दर्वीकरविषयं त्वनयनखदशममूत्र-
पुरीषदंष्ट्रज्वालां रौक्ष्यं शिरसो गौरवं सन्धि-
वेदना कटीपृष्ठयोवादीर्घ्यं जन्मभयं वेपथुः
स्वरावसादो सुर्धुरको जडता शुष्कोद्गारः कास-
श्चासौ हिक्का वायोर्दुर्गमनं शूलोद्वेगं ज्वाला
लालासावः पैनागमनं स्रोतोऽवरोधस्तास्ताश्च
वातवेदना भवन्ति ॥” दर्वीकरदृष्टानां विष-
वेगादिकमाह यथा,—

“तत्र सर्व्वेषां सर्पाणां विषस्य सप्तवेगा भवन्ति ।
तत्र दर्वीकराणां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति
तत् प्रदृष्टं ज्वालातामुपैति तेन कार्ण्यापिर्पोलिका-
परिसर्पणमिव पाङ्गे भवति । द्वितीये मांसं
दूषयति तेनाथं ज्वालाता शोफो ग्रन्थयश्चाङ्गे
भवन्ति तृतीये मेदो दूषयति तेन दंष्ट्रकोदः
शिरोगौरवं स्वेदश्चक्षुर्यश्च । चतुर्थे कोष्ठमनु-
प्रविश्य काष्ठप्रधानान् दोषान् दूषयति । तेन तन्ना
प्रसेकसन्निविष्टो भवति । पञ्चमे अस्थीन्यनु-
प्रविशति प्राणमस्थिश्च दूषयति तेन पर्व्वमेदो
हिक्कादाहश्च भवति । षष्ठे मज्जातनुप्रवि-
शति मज्जयाश्चाथं दूषयति । तेन गात्राणां
गौरवसमत्वारो हृत्प्रीडा स्पर्शा च भवति ।
सप्तमे शुक्रमनुप्रविशति आनृणाथं कोपयति ।
कफश्च क्षुप्स्रोतोभ्यः प्रत्यावयति तेन श्लेष्मवर्णि-
प्रादुर्भावः कटिपृष्ठभङ्गश्च सर्व्वपेष्टाविधातो
लालास्वेदयोदतिप्रवृत्तिश्चासनिरोधश्च भवति ॥”

अथ दर्वीकरदृष्टस्य चिकित्सामाह तत्रैव ।
“फणिनां विषवेगे तु प्रथमे शोणितं हरत् ।
द्वितीये मधुसर्पिण्यां पाययेतागदं भिषक् ॥
नस्य कर्माङ्गने युज्जग्रात् तृतीये विषनाशने ।
बालं चतुर्थे पूर्वाङ्गात् यवागूमयं दापयेत् ॥
श्रीतोपचारं ज्वालादौ भिषक् पञ्चममृदयोः ।
दापयेच्छोधनं तीक्ष्णं यवागूश्चापि कीर्तिताम् ॥
सप्तमे त्ववरीक्रेण शीरस्तीक्ष्णं शोधयेत् ।
तीक्ष्णमेवाङ्गनं दद्यात् तीक्ष्णश्लेष्मं शर्तुं च ॥
ज्वालात् काकपदं च नी सारदग्वा पिशितं
क्षिपेत् ॥”)

खजाकाकारके, जि ॥

दर्शः, पुं, (दृश्यते उपपद्यते भावापन्नसमस्तजपात-
न्यायेन राक्षसांशवच्छेदेन सहावस्थितौ चक्र-
कुर्यौ यत् । दृष्ट् + अधिकरणे चण् ।) असा-

ई८८

दर्शनं

“अन्वोऽन्यं चक्रकुर्यौ तु दर्शनादर्थं उच्यते ॥”
इति मनुस्मृत्याम् ॥

(अयं शिनीवाला विधातृपत्नी तस्मात् जातः ।
यथा, भागवते । ६ । १८ । १ ।

“घातुः कुङ्कुः शिनीवाली राका चातुर्मतिसया ।
सायं दर्शमयं प्रातः पूर्णमासमनुजमात् ॥”

दृष्ट् + भावे चण् ।) अवनिकनम् । इति
मेदिनी । श्लो, ७ ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
१४४ । ४५ ।

“दुर्दर्शाः केचिदाभान्ति नराः काष्ठमया इव ।
प्रियदर्शास्तथा चाथ दर्शनादेव मानवाः ॥”)
पञ्चान्ततयागविशेषः । स यागचयात्मकः ।
यथा । “आग्नेयाष्टकपालेन्द्रधैर्यपयोयागा-
न्वयोऽभावास्यायां स च यावज्जीवं कर्मेयः
कौशपायिकर्मेयो माससाध्यश्च ॥” इति मल-
मासतत्त्वम् ॥

दर्शकः, पुं, (दर्शयति कृपादिसमीपगमनपथमिति ।

दृष्ट् + लिच् + ण्वल् ।) द्वारपालः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६ ॥ (जातिविशेषः । यथा,
महाभारते । ६ । ६ । ५३ । [स्तथा ॥”)

“काश्मीरा सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शका-
न्वि, दर्शयिता । (यथा, कुमारः । ६ । ५२ ।

“विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ॥”)
प्रवीणः । इति मेदिनी । के, १०३ ॥ (प्रका-
शकः । यथा, हितोपदेशे । १ । ११ ।

“अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।
सर्व्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्ति य एव सः ॥”
दृष्ट् + ण्वल् । दृष्टा । यथा, महाभारते ।
१ । १४१ । १७ ।

“इकाग्रः स्यादविष्टतो निबलं विवरदर्शकः ।
राजनाथं सपत्न्यं निबोधिष्यः समाचरेत् ॥”)
दर्शतः, पुं, (दृश्यते गगनमार्गे इति । दृष्ट् +
“भृष्टदृष्टीति ॥” उर्णा । ३ । ११० । इति
अतच् ।) स्वयं । चक्रः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुभाषितः ॥ (दर्शनीये, जि । यथा,
अष्टवेदे । १ । १४४ । ७ ।

“यो विश्वतः प्रत्यङ्मुखः दर्शतो रणः संहृष्टौ
पितु मा इव क्षयः ॥”)

दर्शनं, स्त्री, (दृश्यतेऽनेनेति । दृष्ट् + करणं क्यट् ।)

नयनम् । स्वप्नः । बुद्धिः । धर्मः । उपलब्धिः ।
दर्पणः । (दृश्यते यथार्थतत्त्वमनेनेति ।)
शास्त्रम् । इति मेदिनी । ने, ७३ ॥ शास्त्रं तु
वद्विधम् । वैशेषिकन्यायमीमांसावाक्यपात-
ञ्जलवेदान्तरूपम् । एतानि तत्त्वज्ञानार्थं वेदान्
विचार्य कथादशोत्तमभैमिनिकपिलपतञ्जलि-
वेद्यावाक्यैर्मुनिषट्केः स्तानि ॥ इत्या । इत्य-
जयः ॥ वर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चाक्षुष-
ज्ञानम् । देखा इति भाषा । तत्पथ्यायः ।

निर्व्वर्णनम् २ निधानम् ३ व्याजोक्तम् ४ ईश-
व्याम् ५ । इत्यमरः । ३ । २ । ३१ ॥ निभा-
जनम् ६ । इति जटाधरः ॥ ७ ॥ (यथा, भाग-
वते । १ । ६ । ३४ ।

दर्शनं

“आकृत इव मे श्रीवर्णं दर्शनं याति चेतसि ॥”
पुराणदर्शनानि यथा,—

नन्द उवाच ।

“येषां दर्शने पुराणं पापघ्नं यस्य दर्शने ।
तत् सर्व्वं बद्ध सर्व्वेश ! ओतुं कौतूहलं हि मे ॥
श्रीभगवानुवाच ।

सुब्राह्मणानां तीर्थानां वैष्णवानां दर्शने ।
देवताप्रतिमादर्शात् तीर्थस्नानौ भवेन्नरः ॥
सूर्यस्य दर्शने भक्ता सतीनां दर्शने तथा ।
सन्ध्यासिनां यतीनां तथैव ब्रह्मचारिणाम् ॥
भक्ता गवांश्च वृद्धीनां गुरुणां विशेषतः ।
गजेन्द्राणां सिंहानां श्वेताश्वानां तथैव च ॥
शुकानां पिकानां खड्गनां तथैव च ।
हंसाणां मयूराणां चासनां शङ्खपाणिनाम् ।
वत्सप्रयुक्तधेनूनामश्वत्थानां तथैव च ।

पतिपुत्रवतीनां नराणां तीर्थयात्रिणाम् ॥
प्रदीपानां सुवर्णानां मणीनां विशेषतः ।
सुक्ताणां हीरकाणां मार्गिकानां महाशयः ॥
तुलसीशुक्लपुष्पाणां दर्शनं पापनाशनम् ।

फलानि शुक्लघात्यानि घृतं दधि मधुन च ॥
पूर्णकुम्भश्च लाजाश्च राजेन्द्र दर्पणं जलम् ।
मालाश्च शुक्लपुष्पाणां दृष्ट्वा पुराणं लभेन्नरः ॥
गोरोचनाश्च कर्पूरं रजतश्च सरोवरम् ।

पुष्पोद्यानं पुष्पितञ्च दृष्ट्वा पुराणं लभेन्नरः ॥
देवाश्रितं देवघटं सुगन्धिपवनं तथा ।
शङ्खश्च दुग्धमिं दृष्ट्वा सदाः पुराणं लभेन्नरः ॥
शुक्लपत्रस्य चक्रस्य पीयूषं चन्दनं तथा ।

कस्तूरीं कुङ्कुमं दृष्ट्वा नन्द ! पुराणं लभेन्नरः ॥
पताकामण्डपवटं तत्र देवोत्थितं शुभम् ।
देवालयं देवखातं दृष्ट्वा पुराणं लभेन्नरः ॥

शुक्तिं प्रवालं रजतं स्फाटिकं कुशमूलकम् ।
गङ्गानन्दं कुशं ताम्रं दृष्ट्वा पुराणं लभेन्नरः ॥
पुराणपुस्तकं शुद्धं सर्व्वीजं विष्णुयन्त्रकम् ।
स्निग्धदूध्वाक्षतं रत्नं दृष्ट्वा पुराणं लभेन्नरः ॥

तपस्विनं सिद्धमन्त्रं सप्तदं ज्वालाकारकम् ।
यज्ञं महोत्सवं दृष्ट्वा सुपुराणं लभते नरः ॥
गोमूत्रं गोमयं दुग्धं गोधूलिं गोष्ठगोक्षदम् ।
पक्षशस्यान्वितं चैवं दृष्ट्वा पुराणं लभेन्नरः ॥

रुचिरां पद्मिनीं श्यामां न्यग्रोधपरिमल्लजाम् ।
सुवैशकां सुवसनां दिव्यभूषणभूषिताम् ॥
वैष्णां क्षेमकरीं गन्धं सद्गन्धाक्षततण्डुलम् ।
सिंहानां परमात्मन् दृष्ट्वा पुराणं लभेद्भुवम् ॥

कार्त्तिकीपूर्णिमायाश्च राधिकाप्रतिमां शुभाम् ।
संपूज्य दृष्ट्वा नत्वा च करोति जन्मखलनम् ॥
हिङ्गुलायां तथाष्ट्यामिधि मासि चिते शुभे ।
श्रीदुर्गाप्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखलनम् ॥

शिवरात्रौ च काश्याश्च विश्वनाथस्य दर्शनम् ।
हत्तोपवासं पूजां करोति जन्मखलनम् ॥
जम्बादमीदिने भक्तो दृष्ट्वा मां बिम्बमाधवम् ।
प्रणम्य पूर्णां कृत्वा च करोति जन्मखलनम् ॥

उपोष्य ब्रह्मभूमी च भास्वीरे मातृतीवने ।
संपूज्य राधां माध्वेव करोति जन्मखलनम् ॥

पौत्रे मासि शुक्लरात्रौ यच्च तत्र स्थले नरः ।
 पद्मायाः प्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम् ॥
 सप्तजन्म भवेत्तस्य पुत्रः पौत्रो धनेश्वरः ॥
 उपोष्यैकादशीं ज्ञात्वा प्रभाते द्वादशीदिने ।
 दृष्ट्वा काश्याममपूर्णां करोति जन्मखण्डनम् ॥
 दत्त्वा विष्णुपदे पिङ्गं विष्णुं यच्च प्रपूजयेत् ।
 पितृणां स्वात्मनश्चैव करोति जन्मखण्डनम् ॥
 प्रयागे सृङ्गं ज्ञात्वा यच्च पितृन् प्रतर्पयेत् ।
 उपोष्य नैमिशारण्ये करोति जन्मखण्डनम् ॥
 उपोष्य पुष्करे स्नात्वा किंवा वदरिकाश्रमे ।
 संपूष्य दृष्ट्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम् ॥
 सिद्धां ज्ञात्वा च वदरीं भुङ्क्ते वदरिकाश्रमे ।
 दृष्ट्वा मनुप्रतिमां नन्द ! करोति जन्मखण्डनम् ॥
 दोलायमानं गोविन्दं दृष्ट्वा वृन्दावने च माम् ।
 दृष्ट्वा संपूष्य नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
 भाद्रे दृष्ट्वा च मन्थस्थं मामेव मधुसूदनम् ।
 संपूष्य नत्वा भक्त्या करोति जन्मखण्डनम् ॥
 रथस्थश्च जगन्नाथं यो द्रक्ष्यति कलौ नरः ।
 संपूष्य भक्त्या नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
 उत्तरायणसंक्रान्तां प्रयागे ज्ञानमाचरेत् ।
 संपूष्य नत्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम् ॥
 कान्तिकोपपूर्णिमायाश्च दृष्ट्वा मनुप्रतिमां शुभाम् ।
 उपोष्य पूजां ज्ञात्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
 चन्द्रभागासमीपे च माघ्याश्च मां नयेत् श्रमेः ।
 राधया सह मां दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम् ॥
 रामेश्वरं सेतुनन्धे आयात्रीपूर्णिमादिने ॥
 उपोष्य दृष्ट्वा संपूष्य करोति जन्मनः क्षयम् ॥
 दीननाथं दिनकरं लोलार्के चोत्तरायणे ।
 उपोष्य दृष्ट्वा संपूष्य करोति जन्मनः क्षयम् ॥
 कविकोष्ठे सुवसने कलविङ्के सुगङ्गेरे ।
 विस्मन्दके राजकोष्ठे नन्दके पुष्यभद्रके ॥
 पाल्वन्तीप्रतिमां दृष्ट्वा कार्तिकेयं गणेश्वरम् ।
 नन्दिनं शङ्करं दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम् ॥
 जिह्वोटे मणिभद्रे च पश्चिमोदप्रसन्निधौ ।
 समुपोष्य दधि प्राश्य मां दृष्ट्वा मुक्तिमाप्नुयात् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
 दर्शनीयः, त्रि, (दृश्यते इति । दृष्ट् + अनीयर् ।)
 मनोज्ञः । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते ।
 ११ । १५ । ३०
 “अङ्गुल्यायामि दृष्ट्वा देवी पटान्तरेण सा ।
 ततः स कुनखोभूतो दर्शनोयनखो वृषः ॥ ”)
 दर्शनयोग्यः । इति आकरणम् ॥ (यथा, पञ्च-
 तन्त्रे । ४ । ४० ।
 “शूरोऽसि ज्ञानविद्वोऽसि दर्शनोयोऽसि पुत्रक ! ।
 यस्मिन् कुले त्वत्पुत्रसो गणस्त्रय न हन्यते ॥ ”)
 दर्शयामिनी, स्त्री, (दर्शयामावास्याया इव
 यामिनी राज्ञिः ।) तमिस्रा । अन्वकारराज्ञिः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । ५७ ॥ (दर्शस्य यामिनी
 इति विग्रहे । अमवास्यारात्रिश्च ।)
 दर्शयिता, [क] त्रि, (दर्शयतीति । दृष्ट् +
 शिच् + “ञ्वल्ठपो । ” ३ । १ । १३४ । इति
 लृच् ।) दर्शकः । (यथा, महाभारते । ६ । १ । ११ ।

“प्रसादये त्वामनुत्तमभाव !

त्वं नो गतिर्दृश्यिता च धीरः ॥ ”)

प्रतीहारः । इति भरतः ॥

दर्शविपत्, [दृ] पुं, (दर्शं अमावस्यायां विपत्
 प्रगाथोऽदर्शनं यस्य ।) चन्द्रः । इति हारा-
 वली । १३ ॥

दर्शितः, त्रि, (दृष्ट् + शिच् + क्तः ।) दर्शनं कारितः ।
 तत्पर्यायः । प्रकाशितः २ आविष्कृतः ३ प्रक-
 टितः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्या-
 सप्तशत्याम् । २८६ ।
 “दर्शितयस्तुनोऽष्टाये भूविभ्रमभानि वलति तव
 नयने ।

क्षिप्रहले हलधर इव सर्वं पुरमर्जितं सुतनु ॥ ”)
 दल, क भेदे । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-परं-
 सकं-सेट् ।) क, दालयति गात्रं बाणः । इति
 दुर्गादासः ॥

दल, मि भेदे । इति कविकल्पदमः ॥ (भां-परं-
 सकं-अकं च सेट् ।) मि, दलयत्यष्टौ कुलप्या-
 भृतः । इति सुरारिः । दालयति । भेदो विदा-
 रणम् । दलति कुटारः काष्ठम् । कचिद्विदोर्गा-
 भावे विकसने चायम् । श्रीमद्वाचवशाद्दण्ड-
 विदलनकोदण्डचण्डध्वनिरिति महानाटकम् ।
 दरविदलितमस्त्रीवलिचञ्चनपरागेति जयदेवः ।
 इति दुर्गादासः ॥

दलं, स्त्री, (दलतीति । दल + अच् ।) उत्सृष्टः ।
 खण्डम् । (यथा, मनुः । ८ । २६६ ।

“भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
 प्राप्तापराधास्तायाः स्य रक्ष्या वेणुदलेन वा ॥ ”)
 शस्त्रीच्छेदः । अपद्रव्यम् । पत्रम् । इति मेदिनी ।
 ले, २६ ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६६२ ।
 “दृष्ट्वा तटिनि ! तरङ्गेभ्रमिमतश्चक्रेषु नाशये
 निहितः ।

फलदलवल्कलरहितस्वयान्तरीक्षे तस्यस्यक्तः ॥ ”)
 घनम् । इति शब्दरत्नावली । तमालपत्रम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्द्धम् । इति लीलावती ॥
 (पुं, इक्ष्वाकुकुलीतपत्रपरिचिन्तामराज्ञः पुत्रः ।
 स च मङ्गलराजकन्यासम्भूतः । यथा, महा-
 भारते । ३ । १६२ । ४४ ।

“अथ कस्यचित् कालस्य तस्यां कुमारारक्षय-
 क्षस्य राज्ञः सम्भृष्टः शूलो दणो वलञ्छति ॥ ”
 दलविशेषः । तत्पर्याया यथा,—
 “वानपातः पलाशः स्याद्धानप्रस्थश्च किंयुक्तः ।
 राजादनो ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्णो दलोऽपरः ॥ ”
 इति वेदकरजमालायाम् ॥

दलकोषः, पुं, (दलान्येव कोषा यस्य । तस्य पुण्येषु
 कोषाभावान् तथात्वम् ।) कुन्त्यपुण्यदण्डः । इति
 शब्दमाला ॥

दलनिर्माकः, पुं, (दलति विदारयतीति दलं वल्क-
 लम् । तदेव निर्माक इवाव्य ।) भूर्जदण्डः ।
 इति शब्दमाला ॥

दलनी, स्त्री, (दल्यते अग्नेनेति । दल + करणे
 ल्युट् । डीप् ।) लोष्टम् । इति शब्दरत्नावली ॥

डेल्ला इति भाषा ॥ (दलति विदारयतीति । दल +
 कर्त्तरि ल्युट् । डीप् च ।) भेदकर्त्तरि, त्रि । यथा,—
 “वा दुर्गा भवभौतिरीतिशमनी लोकचय-
 नायिनी ॥ ”
 भूयाद्वः प्रतिपद्यप्यदलनी वाग्द्वापञ्चोक्षा-
 सिनी ॥ ”

इति विद्वन्मोदतरङ्गिणी ॥

दलपः, पुं, (दल्यते असौ दल्यते अग्नेन वा ।
 दल + “उषिङ्कुटिलिकटिखनिभ्यः कपन् । ”
 उणां । ३ । १४३ । इति कपन् ।) खर्गम् ।
 शस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥ (दलं व्यूथं पातीति ।
 पा + कः । दलपतिः ॥)

दलपुष्पा, स्त्री, (दलानि पञ्चानीव पुष्पाख्यस्याः ।)
 केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीशब्देऽस्या
 विवरणं विज्ञेयम् ॥)

दलसारिणी, स्त्री, (सारोऽस्यस्या इति । सार +
 इनिः । डीप् च । दले पञ्चे सारिणी ।) केतुकः ।
 इति रत्नमाला ॥

दलछात्रिः, पुं, (दलस्य छात्रिरिव ।) कण्टकम् ।
 इति हारावली । ६१ ॥

दलक्षसा, स्त्री, (दलस्य क्षसा जायुः ।) पञ्च-
 शिरा । तत्पर्यायः । माद्रिः २ । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । १६० ॥

दलाद्रकः, पुं, (दलेराद्रक इव ।) खड्गं जात-
 तिलः । पृत्री । गैरिकम् । फेनः । खातकम् ।
 नागकेशरः । महत्तरः । इति मेदिनी । के,
 १८२ ॥ कुन्दः । करिकर्षः । शिरीषः । वात्या ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

दलाद्रः, पुं, (दलेन भेदेन आद्रः ।) पङ्ककान्तः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दलदल इति भाषा ॥

दलामलं, स्त्री, (दलेन अमलम् ।) मरुवकदण्डः ।
 दमनदण्डः । इति मेदिनी । ले, १५५ ॥ मदन-
 दण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥

दलान्नं, स्त्री, (दलेषु अन्नो रसो यस्य ।) चुक्रम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

दलिः, स्त्री, पुं, (दल्यते इति । दल + “सर्वधातुभ्य
 इन् । ” उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) लोष्टम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ दला इति डेल्ला इति च
 भाषा ॥

दलिकं, स्त्री, (दल्यते भिद्यते इति । दल + इन् +
 संज्ञायां कन् ।) काष्ठम् । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । १८८ ॥

दलितं, त्रि, (दलमस्य जातम् । दल + तारका-
 दिलात् इतच् । प्रपुञ्जम् । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 १६४ ॥ (दल + क्त ।) खलितम् । यथा,—
 दलिताङ्गनमेघपुञ्जोत्थादि क्रमदीपिका ॥ (यथा च
 प्रबोधचन्द्रोदये । २ । ३५ ।

“दलितकुचनखाङ्गमङ्गपार्श्वी

रचय ममाङ्गसुपेय पीवरोह ! ॥ ”

विशेषम् । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३०२ ।

“दलिते पलालपुञ्जे वृषभं परिभवति गृहपती
 कुपिते ॥ ”)

दश

दशेगन्धिः, पुं, (दशे गन्धो यस्य समाख्यान इत् । सप्तम्या अशुक् च ।) सप्तम्यर्थेयः । इति चिकाकशेषः ।

दशभः, पुं, (दशति विशीर्णो भवत्यनेनेति । दश + “दशतिभ्यां भः ।” उणां । ३ । १५१ । इति भः ।) प्रतारणा । पापम् । सुनिभेदः । इत्यु-
यादिकोषः ॥ चक्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुयादित्तिः ॥

दक्षिः, पुं, (दशति विदारयति अक्षुरानिति । दश + “दक्षिः ।” उणां । ३ । १५० । इति मिः ।)
दक्षः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८६ । (दक्ष्यते
अनेनेति ।) वक्षम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुयादित्तिः ॥

दश, इ क ड दर्शे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
वर्क-सेट् ।) इ, दशयते । शो गतिः । इति
दुर्गादासः ॥

दशः, पुं, (दशोति प्रीडयतीति । दृ + अच् ।)
वनम् । वनाभिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०५ ॥
(यथा, भागवते । ८ । ६ । १३ ।

“दृष्ट्वा गता निर्वृतिमद्य सर्वे
गता दवाणी दव गात्रमभः ॥”)

अभिः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ (दृ
उपतापे + “अदोरम् ।” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।)
उपतापः । इति केचित् ॥

दशयुः, पुं, (दशनमिति । दृ दृ उपतापे + “द्वितो-
ऽयुच् ।” ३ । ३ । ८६ । इति भावे अयुच् ।) परि-
तापः । इति जटाधरः ॥ (यथा, काश्याख्ये ।
२६ । ८६ ।

“दुरोदरस्य दावाभिर्द्रव्यैकशेषविधिः ।
दीनसन्तापशमनौ दात्री दशयुवैरिणी ॥”
दूयतेनेनेति । करणे अयुच् ।) चक्षुरादि-
दाहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दशभिः, पुं, (दशानां वनानां अभिः । यद्वा, दव
शवाभिः ।) दशानलः । इति हिक्कपकोषः ॥
(यथा, मेघदूते । ५५ ।

“तच्छेदयौ सरति सवलस्कन्धसंघट्टजम्भा-
वाधितोक्ता अयितचमरी बालभारोदशभिः ॥”)

दशितः, जि, (अयमेधामनिशयेन दूर इति । दूर +
इङ् । “खलदूरयुवेति ।” ६ । ४ । १५६ । इति
रख्य लुप् ऊकारस्य च गुणः ।) सुदूरः ।
अत्यन्तदूरवर्ती । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥

दशियान्, [सु] जि, (ददमनयोरिति शयेन दूरम् ।
दूर + ईयसुन् । खलदूरेत्यादिना साधुः ।)
सुदूरः । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा,
प्रदुन्निविजये । २ । १६ ।

“कोऽस्मिन् दशियांसमपीन्द्रविम्बं
न वेद चूडामणिमिन्द्रमौलेः ।
पातालधामानमपि प्रह्वं
न वाङ्मयं सुन्दरि । वेद को वा ॥”)

दश, इ क लिङि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट् । इ क, दंशयति । लिङि दीप्तौ ।
अणि अर्जनात् ॥

दशयी

दश, इ क ड दर्शे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-अकं-वकं-सेट् ।) इ क ड, दंशयति ।
दर्शो दर्शनम् । इति दुर्गादासः ॥

दश, [नृ] जि, (दंशयति दीप्यते इति । दन्श
+ बाहुलकात् कनिन् । “दन्श दंशने । न
लोपः ।” इत्यञ्जनदत्तः । १ । १५६ ।) संख्या-
विशेषः । द्विगुणितपञ्च १० । (यथा, महाभारते ।
३ । १३४ । १७ ।

“दशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके
सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि ।
दशैव मासान् बिभति गर्भवत्यो
दशैरका दश दश्या दशार्हाः ॥”)

दशवाचकानि यथा । हस्ताङ्गुलिः १ शम्भुबाहुः
२ रावणमस्तकम् ३ लम्बावतारः ४ दिक् ५
विश्वदेवः ६ अवस्था ७ चन्द्राब्धः ८ पंक्तिः ९ ।
इति कविकल्पलता ॥ बहुवचनान्तोऽर्थं शब्दः ।
तत्संख्याविशिष्टः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

दशकण्ठः, पुं, (दश कण्ठा गला यस्य ।)
रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः ।
८ । २६ ।

“दशपूर्व्वरथं यमाख्यया
दशकण्ठारिरिपुं विदुर्बुधाः ॥”)

दशकन्धजित्, पुं, (दशकन्धं रावणं जयतीति ।
जि + क्त्वा तुक् च ।) रामः । इति चिकाक-
शेषः ॥

दशकन्धरः, पुं, (दश कन्धरा योवा यस्य ।) रावणः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥ (यथा, भागवते ।
२ । ७ । २३ ।

“असन्तप्रसादसुखः कलया कलेश
इच्छाकुर्वंश्च अवतीर्थं गुरोर्निदेशे ।
तिष्ठन् वनं सद्यितानुज आविवेश
यस्मिन् विरुध्य दशकन्धर आर्त्तमाह्वत् ॥”)

दशयीवः, पुं, (दश यीवा यस्य ।) रावणः । इति
शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७४ । १० ।

“दशयीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राजसपुङ्गवः ।
महोत्साहो महावीर्यो महासत्त्वपरा-
क्रमः ॥”)

एकादशमन्वन्तरीयवृषणामकेन्द्रशत्रुविशेषः ।
यथा,—

“रुद्रप्रत्नस्य तं पुत्रान् वक्ष्याम्येकादशस्य तु ।
सर्वत्रगः सुशर्मा च देवानोक्तः पुरुर्गतः ॥
जलबद्धा दृष्टयुञ्ज आर्त्तकः पुत्रकस्तथा ।
हविर्भाञ्च हविष्यञ्च वरुणो विश्वविस्तरः ॥
विष्णुश्चेवाग्निताञ्च ऋषयः सप्त कीर्तिताः ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्माणाश्च यस्तथा ॥
एकैकस्मिन्शकस्तेषां गणाश्चेन्द्रश्च वै वृषः ।
दशयीवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपो घातयिष्यति ॥”

इति गरुडे ८७ अध्यायः ॥
(असुरविशेषः । यथा महाभारते । १० । ६१ । ४१ ।

“दशयीवश्च बाली च मेघवासा दशारवः ॥”
दशवीवस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
११६ । २२ ।

दशव

“दशवीवस्य पुत्रास्तु पञ्च भीमपराक्रमाः ।
भगिन्या वासुदेवस्य श्रुतश्रवश्च जज्ञिरे ।
शिशुपालो दशयीवो रैभ्योऽघोपदिष्टो
बली ॥”)

दशतिः, स्त्री, (दशाद्वया दश । निपातनात्
साधुः ।) शतम् । इति महाभारते दानधर्मः ॥
(यथा, महाभारते । १ । १६ । १३ ।

“कालेन महता कदुरङ्गानां दशतीर्दश ।
जनयामास विप्रेन्द्र ! हे चाक्रे विनता तथा ॥”
“यथा नव दशाद्वया नवतिस्तथा दश दशा-
द्वया दशतिः शतमित्यर्थः । दश दशतीर्दश-
शतानीत्यर्थः ॥” इति तच्च नीलकण्ठः ॥)

दशधा, अ, (दशानां प्रकारः । दश + “संख्याया
विधार्थे धा ।” ५ । ३ । ४० । इति धा ।) दश
प्रकारम् । इति आकरगम् ॥ (यथा, मनुः ।
६ । १५२ ।

“सर्वे वा रिक्चजातसु दशधा परिकल्प्य च ।
धर्म्मं विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्म्मे-
विन् ॥”)

दशनं, स्त्री, (दश्यते इव शरीरमनेनेति । दन्श +
करणे ल्युट् । दहदश्येति निर्देशात् कश्चिद-
कित्वापि नलोपः ।) कवचम् । शिखरे, पं ।
इति मेदिनी । ने, ७४ ॥

दशनः, पुं, स्त्री, (दश्यतेनेनेति । दन्श +
ल्युट् । दहदश्येति निर्देशात् अत्र अकित्वापि न-
लोपः ।) दन्तः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा
रघुः । ५ । ५२ ।

“उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः
संवर्हितोरः स्थलतारहारः ॥”)

दशनवासः, [स] स्त्री, (दशनानां वास इव आच्छा-
दकत्वान् ।) ओष्ठः । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

दशनाट्या, स्त्री, (दशनः आट्यो यस्याः ।
एतत् संवनेन हि दन्तस्य दाट्यात् अस्मिन् तथा-
त्वम् ।) चुक्रिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दशनोच्छिष्टः, पुं, निम्बासः । (दशनं उच्छिष्टः ।)
अधरचुम्बनम् । इति मेदिनी । टे, ६३ । दन्त-
त्यक्ते, जि ॥

दशपारमिताधरः, पुं, वृद्धः । इति हेमचन्द्रः । ८ ।
१४७ ॥

दशपुरं, स्त्री, (दश दिशः पिपत्तीति । प-
कः ।) कैवर्त्तसुस्तकम् । इत्यमरः । २ । ६ ।
१३१ ॥ (दश पुरो यच्च । “ऋक्पुरयः
पथामानच् ।” ५ । ४ । ७४ । इति अः ।)
देशभेदः । स मालवदेशैकवर्णः । पुरभेदः ।
इति मेदिनी । रे, २६६ ॥ (यथा, मेघदूते ।
४६ ।

“कुन्दोपाशुगमधुकरश्रीयुष्मान्मात्मविम्बं
पाञ्चकुर्वन् दशपुरवधून्त्रकौतूहलानाम् ॥”)
दशपुरम्, स्त्री, (दश दिशः पृथयतीति । पृ +
अच् ।) दशपुरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
दशवल्, पुं, (दशसु दिक्षु वल् यस्य । यद्वा,
“दानशीलसमावीर्यध्यानप्रज्ञा बलानिच ।

दशमी

उपायः प्रनिधिर्ज्ञानं दशबुद्धयलानि च ॥”

इति वचनात् दश बलान्यस्य ।) बुद्धः । इत्य-
मरः । १ । १ । १४ ॥

दशभुजा, स्त्री, (दश भुजा बाह्वो यस्याः ।)

दुर्गा । यथा, कालिकापुराणे ५६ अध्याये ।

“इतिवृत्तं पुराकर्ण्य मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।

प्रादुर्भूता दशभुजा देवी देवहिताय वै ॥

भूयां चैतायुगस्यादौ जगतां हितकाम्यया ।

पुराकर्ण्य यथा वृत्तं प्रतिकल्पं तथा तथा ॥

प्रवर्तते स्वयं देवी दैत्यानां नाशनाय वै ।

प्रतिकल्पं भवेद्रामो रावणश्चापि राक्षसः ॥

तथैव जायते युद्धं तथा त्रिदशसङ्ग्रमः ।

एवं रामसहस्राणि रावणानीं सहस्रशः ॥

भवितव्यानि भूतानि तथा देवी प्रवर्तते ।

पूजयन्ति सुराः सर्वे बलं नीराजयन्तपि ॥

तथैव च नराः सर्वे क्रुध्युः पूर्वा यथाविधि ॥”

(दशबाहुविशिष्टे, त्रि । यथा, कात्यायनी-
तन्त्रे महाकाव्या ध्यानम् ।

“दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाङ्गनप्रभा ।

विशालया राजमाना त्रिंशज्जोचनमालया ॥”)

दशभूमिगाः, पुं, (दशसु भूमौषु दानादिवशेषु

गच्छतीति । गम + ङ; ।) बुद्धः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १४७ ॥

दशभूमिशाः, पुं, (दशसु भूमौषु दानाद्येषु ईडे

प्रभवतीति । ईष् + अच् ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

दशमः, त्रि, (दशानां पूरणः । दशन् + “तस्य

पूरणे ङट् ।” ५ । २ । ४८ । इति ङट् ।

“नाम्नादसंख्यादैर्मेट् ।” ५ । २ । ४६ । इति

मेट् ।) दशसंख्यायाः पूरणः । इति आकरणम् ॥

दशद इत्यादि भाषा । (यथा, ऋग्वेदे । १ ।

१५८ । ६ ।

“दीर्घतमा मामतेषो क्षुब्धान् दशमे युगे ॥”)

दशमी, स्त्री, (दशम + डीप् ।) तिथिविशेषः ।

वा चन्द्रस्य दशमकलाक्रियारूपा तद्वपलक्षित-

कालपरा वा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ सा

सञ्ज्ञासां दिशामतिप्रिया । यथा,—

“दशमी च तिथिस्तासामतीव दयिताभवत् ।

तस्यां दशाशनी यस्तु सुत्रती भवते नरः ॥

तस्य पापघ्नं तास्तु कुर्वन्त्यहरहृत्प ।”

इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

तत्र जातस्य फलं यथा, कोट्टीप्रदीपे ।

“विद्याविमोदी घनपुस्तयुक्तः

प्रलम्बकच्छो मदनाधिकश्रीः ।

उद्धारचितः सुमना दयालुः

प्रकृतिकावे दशमी यदि स्यात् ॥”

विस्तृतावस्था । मरणावस्था । अतिशेषवयोऽ-

वस्था । इति नानार्थटीकायां भरतः ॥ (दश-

संख्यायाः पूरणी । यथा, मनुः । २ । ६० ।

“ओजं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव

पञ्चमी ।

पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥”)

दशमू

दशमी, [नृ] त्रि, (दशम + “वयसि पूरणात् ।”

५ । २ । १४० । इति इतिः ।) अतिवृद्धः ।

नवतेरुद्धं दशमीऽवस्थाविशेषः स विद्यते-

ऽस्तेति । इत्यमरभरतौ ॥

दशमीस्थः, त्रि, (दशम्यामवस्थायां तिष्ठतीति ।

स्था + क; ।) शौण्डरागः । स नष्टबीजः

मरणावस्थाप्राप्तश्च । वृद्धः । स च अति-

वृद्धो नवतेरपरि वर्तमानः । इत्यमरभरतौ ॥

मृताश्रयम् । इति हेमचन्द्रः ॥

दशसुखः, पुं, (दश सुखानि यस्य ।) रावणः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।

१ । ११ ।

“वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयं

दशसुखमौलिवलिं रमणीयम् ॥”)

दशसुखान्तकः, पुं, (दशसुखस्य रावणस्य अन्तकः ।)

श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

दशसूत्रकं, स्त्री, (दशानां सूत्रकानां समाहारः ।)

हस्तिमहिषोद्युगवाजमेघान्मर्द्दभमानुषमातु-

योगी दशानां सूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(एतद्गुणा यथा, सुसुते । १ । ४५ ।

“गोमहिषाजाविगजहृद्यखरोद्युगां तीक्ष्णानि

कट्युष्णानि तिलानि लवणानुरसानि लघूनि

शोधनानि कफवातक्षमिमेदोविषगुल्मार्शउदर-

कुष्ठशोफारोचकपाक्षुरोगहराणि हृद्यानि

दीपनानि च सामान्यतः । भवन्ति चात्र ।

“तत् सर्वं कटुतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं लघु ।

शोधनं कफवातघ्नं क्षमिमेदोविषापहम् ॥

अर्शोऽन्तरगुल्मघ्नं शोफारोचकनाशनम् ।

पाक्षुरोगहरं भेदि हृद्यं दीपनपाचनम् ॥

गोमृजं कटु तीक्ष्णोष्णं संचारत्वात् वातलम् ।

लघुमिदीपनं मेघं पित्तलं कफवानजित् ॥

शूलगुल्मोदरानाहविरकास्थापनादियु ।

सूत्रप्रयोगसांशेषु गन्धं सूत्रं प्रयोजयेत् ॥

दुर्गामोदरगुणेषु कुष्ठमेहाविमुह्विषु ।

आनाहशोफगुल्मेषु पाक्षुरोगे च माह्विगम् ॥

कासश्वासापहं शोषकामलापाक्षुरोगशुत् ।

कटुतिक्तान्वितं हृगामीषम्वारुतकोपनम् ॥

कासघ्नोदरश्वासशोषवर्चोयहे हितम् ।

संचारत्वात् कटुकुशुण्णं वातघ्नमाविकम् ॥

दीपनं कटुतीक्ष्णोष्णं वातघ्नोविकारशुत् ।

आचं कफहरं सूत्रं क्षमिदुष्यु शस्यते ॥

सतित्तं लवणं भेदि वातघ्नं पित्तकोपनम् ।

तीक्ष्णं चारे किलासे च नागं सूत्रं प्रयोजयेत् ।

गरुषोविकारघ्नं तीक्ष्णं गृह्णिरोगशुत् ।

दीपनं गार्धभं सूत्रं क्षमिवातकफापहम् ॥

शोफकुष्ठोदरोष्मादमारुतक्षिमाशनम् ।

अर्शोघ्नं कारभं सूत्रं मातुषणु विषापहम् ॥”)

दशसूत्रं, स्त्री, (दशानां सूत्रकानां समाहारः ।

पात्रादिवान् न डीप् ।) पाचनविशेषः । यथा,—

“विष्वक्ष्योणाकगम्भारीपाटलागणिकारिकाः ।

दीपनं कफवातघ्नं पञ्चसूत्रमिदं महत् ॥

शालपर्णी एन्ध्रपर्णी दृहतीहृद्यगोक्षुरम् ।

दशह

वातपित्तहरं दृष्यं कनीयः पञ्चसूत्रकम् ॥

उभयं दशसूत्रकं सन्निपातज्वरापहम् ।

कासे चासे च तन्मायां पार्श्वभूषे च शस्यते ॥

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कच्छदृष्यहनाशनम् ॥”

इति सूत्रबोधः ॥

दशयोगभङ्गः, पुं, (दशयोगस्य भङ्गः ।) संस्कार-

कर्मणि नक्षत्रविधविशेषः । अयं स्पर्शरविधः ।

यथा,—

“तिष्णुवेदैकदशोर्नविश-

भेकादशाष्टादशविंशसंख्याः ।

इष्टोङ्गा सूर्ययुतोङ्गा च

योगादष्टादशयोगभङ्गः ॥

अस्यार्थः । कर्मकाजीनविवाहाद्युक्तनक्षत्राङ्क-

रविस्तुक्तनक्षत्राङ्कयोर्योगे यदि एते अङ्काः स्युः

तदा दशयोगभङ्गः स्यात् ॥ अस्य प्रतिप्रसवो

यथा,—

आद्यपादे स्थिते सूर्ये तुरीयांशं विवर्जयेत् ।

द्वितीयस्य तृतीयश्च विपरीतमतोऽन्यथा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दशरथः, पुं, (दशसु दिक्षु गतो रथो यस्य ।)

इन्द्राङ्गवंशीयराजविशेषः । स अयोध्याधिपतिः ।

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

सौराष्ट्रदेशेऽश्विभिक्षुनामद्विजपत्नी कलहा भर्ता

सह सञ्वेदा कलहात् मृता प्रेतत्वं गता सा

कदापि न भ्रमन्ती धर्मेदत्तसंश्रक्तं द्विजं दृष्ट्वा

तत्समीपमागत्य तद्वस्त्रस्यतुलसीवारिसंसर्गात्

पापभावं परित्यज्य तसुवाच हे द्विज ! मयि क्षपां

कुरु अहं कथं मुक्तिं प्रयास्यामि । धर्मेदत्त-

स्तासुवाच तौर्धनव्रतादिभिः पापानि नश्यन्ति ।

तेषु ते नाधिकारः तस्मादाजन्मपर्यन्तं यन्मया

कार्त्तिकव्रतं कृतं तस्याहं ददामि इत्याह्वा तुलसी-

मिश्रितजलेन तामसेचयत् द्वादशाक्षरमन्त्र-

मश्रावयत् । ततः सा दिव्यरूपा अभवत् । तदा सा

दिव्यं विमानमपश्यत् विष्णुगणपुण्यश्रीलसुश्री-

लाभ्या सा तद्विमाने आरोहिता । धर्मेदत्तस्त-

द्विमानं तौ गणौ च दृष्ट्वा अतिविस्मयेन भूमौ

पपात पुण्यश्रीलसुश्रीलौ तसुत्याप्य प्रशस्य

ऊचतुः त्वमेतज्जन्मान्ते भार्याभ्यां सह वैकुण्ठं

यास्यसि । तत्र बहुसहस्रवत्सराणि स्थित्वा

पुण्यक्षये सूर्यवशोऽश्वदशरथनामा राजा भवि-

ष्यसि अत्रया कलहया सह भार्याजययुतं त्वां

विष्णुः पितृलेन स्वीकरिष्यति । इति पार्श्वे

उत्तरखण्डम् ॥

दशरूपभट्टः, पुं, (दश मनुस्मृत्युक्तेष्वराजादीनि

रूपाणि विभक्त्येति । भट्ट + क्तिप् तुगामसञ्च ।

विष्णुः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दशावतार

शब्देऽस्य विशेषो द्रष्टव्यः ॥)

दशवाजी, [नृ] पुं, (दश वाजिनो रथे यस्य ।

चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । १८ ॥

दशहरा, स्त्री, (दश अदत्तोपादानहिंसादिदश

विधानदिशज्जन्तानि वा पापानि हरतीति

ङ + “हरतेरशुभमनेऽच् ।” १ । २ । ६ । इत्यच्

दशह

ततदाप् ।) ज्येष्ठशुक्लदशमी । यथा, ब्रह्म-
पुराणब्रह्मवैवर्तयोः ।

“ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरसुखी स्रुता ।
तस्यां ज्ञानं प्रकृष्यते दानमेव विशेषतः ॥
यां काचित् सरितं प्राप्य दद्याद्भस्त्रिजोदकम् ।
सुच्यते दशभिः पापैः समहापातकोपमैः ॥
अथ केवलदशम्यां नदीभागे धर्मकरणकति-
तर्पणाङ्गकक्षानादशविधपापक्षयः फलम् ।
एवं दानादावपि । वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणभविष्ये
जाह्नवीपद्मवत्पातं शैतुमग्निरदस्तरसाञ्च ब्रह्म-
वैवर्तेऽपि सरित्पदं जाह्नवीपरम् । अन्यथा
नानाविधः स्यात् । यां काचित् इति तु जाह्नवी-
स्तावकम् । अन्यथा कुल्याक्षानेऽपि दशविध-
पापक्षयः स्यात् । मन्त्रलिङ्गे जाह्नवीतिपद्मव-
त्ताव । गङ्गामधिलब्धं तावत् ।
‘शुक्लपक्षस्य दशमी ज्येष्ठे मासि द्विजोत्तमः ।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्रुता ।’
अथ केवलदशम्यां दशविधपापक्षयः फलम् ।
भविष्ये ।

‘ज्येष्ठशुक्लदशम्यां हस्तयोगेन जाह्नवी ।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरोच्यते ।’
दशपापानीति दशजन्मकृतानीति । विशेषणीय-
माह पराशरभाष्ये यमः ।
‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तयोगतः ।
दशजन्मावहा गङ्गा दशपापहरा स्रुता ।’
अथ दशजन्मकृतदशविधपापक्षयः फलम् ।
‘प्रप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।
अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहुवैविध्यकथनतः ।’
इति न्यायेन हस्तानक्षत्रगङ्गाकूपगुणद्वयविशिष्ट-
दशमोविधैरक्षिप्तहनि तत्तामस्तत्र ज्ञानम् ।
उभयदिने तु तत्तामि परदिन एव । अत्रापि
पूर्वदिने वक्ष्यमाणकुलवारजामे तत्रापि ज्ञानं
वारस्योभयजालाभात् । ततश्च पूर्वदिने तथा-
विधज्ञानं कृत्वा परदिने केवलदशम्यामपि दश-
विधपापक्षयकामेव ज्ञातव्यम् । श्रुतः ।
‘ज्येष्ठे मासि सितसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां
हस्ते श्रेणाम्निरगमदियं जाह्नवी मन्त्रलोकम् ।
पापान्यस्यां हरति च तिस्रौ वा दशैवाहुरार्याः
पुण्यं दद्यादपि श्रुतगुणं वाजिमेघायुतस्य ।’
भौमवारहस्तानक्षत्रयुक्तदशम्यां गङ्गाक्षाना-
दशविधपापक्षयश्रुतगुणवाजिमेघायुतजम्बुपुण्य-
समपुण्यं फलम् । राजमार्गके वास्वतीकिः ।
‘अदक्षानासुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्रुतम् ।
पादव्यमनृतचैव पेशुन्यथापि सर्वशः ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाक्छर्षं स्थापतुर्विधम् ।
परमव्यभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
वित्तवाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥
इतानि दश पापानि प्रथमं यान्तु जाह्नवि ।।
ज्ञातस्य मम ते देवि ! जले विष्णुपदोद्भवे !।
विष्णुपादार्धस्पर्शे गङ्गा ! त्रिपद्मगामिनि !।
वर्त्मनवीतिविधाति पापं मे हर जाह्नवि !।’

दशह

अथ मन्त्रलेन प्रथमपूर्वकार्येतां सामान्य-
ज्ञानमन्त्रानि मन्त्रजनस्यादौ पाठ्यानि । आगन्तु-
कानामन्ते अभिनिवेश इति न्यायात् मन्त्रानि कर्म-
समिपात इति न्यायात् मन्त्रानि कर्म-
दीनि सन्निपातयेत् इत्यापस्तम्बीयाच ॥ ॥
हिंसापेशुन्यादिभेदमाह कामधेनौ देवतः ।
‘कायज्येष्ठं मनोदुःखं वधं वा प्राणिनां पुनः ।
यः प्रवर्तयति ज्ञेवात् सा हिंसेति समासतः ॥
यज्ञायं ब्राह्मणेभ्यः प्रशस्ता नृगपक्षिणः ।
भक्ष्यानाञ्चैव हस्तार्थमगच्छो ह्याचरत् पुरा ।’
यदपि परवचनमपवादः पेशुन्यमहतं दया-
लापो गिहुरवचनमिति वाङ्मयानि वट् । परेषां
देशजातिजुलविदाश्रित्यरूपवृत्तग्राचारपरिच्छ-
दशरीरकर्मजीविनां प्रत्यक्षदोषवचनं प्रथम् ।
‘यथागन्तुं क्रोधसन्तापनासंजननं वचः ।
परवत् तच्च विज्ञेयं यथागन्तुं तथाविधम् ॥
चक्षुश्चक्षितिं श्रुमानं चक्षुः श्रुमानं चक्षुः श्रुमानं च ।
प्रशंसानन्दनं देवात् परमात्रं विशिष्यते ॥ ॥
तेषामेव परवचनानां परोक्षसुदाहरणमप-
वादः ॥ ॥
गुरुप्रतिबन्धुभ्रातृमित्रसकाशे अर्थोपघातार्थं
दोषोपाख्यानं पेशुन्यम् ॥ ॥
अश्रुतं द्विविधं असत्यमसंवादश्चेति ॥ ॥
‘देशराट्प्रसङ्गाच्च परार्थपरिकल्पनात् ।
नर्महासप्रसङ्गाच्च भाषणं व्यर्थं भाषणम् ॥ ॥
गुह्याङ्गाभेधसंज्ञानां वचनं गिहुरं विदुः ।
यद्व्यङ्गा वचो नौचं स्त्रीपुंसोर्मियुनाश्रयम् ॥ ॥
इत्येवं वक्तृविकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाषणात् ।
इह वासुच वा क्रूरमनर्थं प्रतिपद्यते ।’
प्रशंसया निन्दनं प्रशंसानन्दनम् । तथाप्यत्र
चतुर्विधवद्विषयोरवरोधः । समक्षत्वासमक्षत्वं
मेदानादरेण पादस्थापवादयोरेक्यात् गिहुरस्य
परवान्तर्भावाच्च । असम्बद्धप्रलापव्यर्थभावणयोः
पर्यायत्वात् नार्थान्तरम् । अभिधानमपहर-
णार्थमिति शेषः । वितथे असत्यभूते वस्तुनि
अभिनिवेशः पुनः पुनः सङ्कल्पः ।” इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥ अपि च ।
“अथ ज्येष्ठशुक्लदशमी दशहरा । तदुक्तं
हेमाद्रौ ब्राह्मे ।
“ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्रुतेति ॥
वाराहेऽपि ।
‘दशमी शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासि कुजेऽहनि ॥
अवतीर्णा यतः स्वर्गाहस्तर्षे च सरिद्धरा ॥
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्रुतेति ॥ ॥
स्कान्दे तु दशयोगा उक्ताः । यथा,—
‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।
अतीपाते मरानन्दे कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥
दशयोगे नरः स्त्रात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।
अथ बुधभौमयोः कल्पमेदेन व्यवस्था । इयञ्च
यत्रैव योगवाहुष्यं सैव यास्या । योगाधिक्ये
व्याधिक्यात् ॥ ॥

दशह

ज्येष्ठे मलमासे सति तत्रैव दशहरा कार्या न
तु शुद्धे ।

‘दशहरासु नोत्कर्षचतुर्नपि युगादिषु ।’

इति हेमाद्रौ आख्यश्रुतिः ॥ ॥

तथा स्कान्दे ।

‘यां काचित् सरितं प्राप्य दद्याद्द्विजोदकम् ।

सुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः ॥’

अथ विशेषः काशीस्कान्दे ।

‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् ।

दशान्त्रमेधिके स्त्रात्वा सुच्यते सर्वपातकैः ॥

एवं सर्वपात तिथिषु क्रमज्ञायो नरोत्तमः ।

आशुक्लपक्षदशमीं प्रतिजन्मावस्तुत्यजेत् ॥’

तथा ।

‘निष्कं दशान्त्रमेधिकं ब्रह्मा दशहरातिथौ ।

दशजन्माच्यतेः पापैश्चप्यते नात्र संशयः ॥’

तथा भविष्योत्तरकाशीस्कान्दयोः ।

‘निश्यायां जागरं कृत्वा वस्तुपोष्य च भक्तितः ।

पुण्यैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः फलेष्व दशसङ्ख्याया ॥

तथा दीपैश्च ताम्बुलैः पूजयेत् ब्रह्मयान्वितः ।

स्त्रात्वा भस्त्रा तु जाह्नव्यां दशजन्मो विधानतः ॥

दशप्रवृत्तिलक्षणां च तिनान् सर्पिष्व वै जले ।

शक्तपिक्तान् गुहपिक्तान् दद्याच्च दशसङ्ख्याया ॥

ततो गङ्गातटे रज्ज्वैश्च कप्येण वा तथा ।

गङ्गायाः प्रतिमां कृत्वा वक्ष्यमाणस्वरूपिणीम् ॥

संख्याय पूजयेद्देवीं तदनामे च्छदापि वा ।

अथ तत्राप्यशक्तश्चेत् लिखेत् पिष्टेन वै सुवि ॥

वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुल्यात् पूर्णा विशेषतः ।

नारायणं महेष्टश्च ब्रह्माणं भास्करं तथा ॥

भगीरथश्च श्रुपतिं हिमवन्तं गङ्गेश्वरम् ।

गन्धपुष्पादिभिः सन्धक् यथाशक्ति प्रपूजयेत् ॥

दशप्रस्थान् तिनान् दद्यात् दशविप्रेभ्य एव च ।

दशप्रस्थान् यवान् दद्यात् दशसङ्ख्यागवीक्षया ॥’

प्रस्थाः वाङ्मयपत्राणि । फलान् । सुदिमानं फलं
स्रुतमिति महाकवे उक्तम् ।

‘मत्स्यकल्पासम्बद्धकमकरादिजलेचरान् ।

कारयित्वा यथाशक्ति स्पर्शेन रजतेन वा ॥

तदनामे पिष्टमयान्धर्ष्यं कुसुमादिभिः ।

गङ्गायां प्रक्षिपेदाज्यदीपाञ्चैव प्रवाहयेत् ॥

पुण्यादौः पूजयेद् गङ्गां मन्त्रेणानेन भक्तितः ।

ॐ नमः शिवायै नारायण्यै

दशहरायै गङ्गायै नमो नमः ।

इति मन्त्रानु यो मन्त्रो दिने तस्मिन् दिवाविश्रम् ।

जपेत् पञ्चसहस्राणि दशधर्मफलं जमेत् ॥ ॥
काशीस्कान्दे तन्मो मन्त्र उक्तः ।
‘नमः शिवायै प्रथमं नारायण्यै पदं ततः ।
दशहरायै पदमिति गङ्गायै मन्त्र एव वै ॥
स्त्राह्वानः प्रणवादिश्च भवेद्द्विंशत्यक्षरो मनुः ।
पूर्णा दानं जपो होमस्तेनैव मनुना स्रुतः ॥ इति
अथ गङ्गास्नानपाठमपि दशवारं कुल्यात् ।
तदुक्तं भविष्ये ।
‘तस्यां दशम्यामेतच्च स्नानं गङ्गाजले स्थितः ।
यः पठेत् दशस्रवस्तु हरिदो वापि वाचसः ॥

दशह

सोऽपि तत्फलमाप्नोति गङ्गां च पूज्य यत्नतः । इति
स्तोत्रञ्च प्रतिपदादिदशमीपर्यन्तदिनद्विसंख्याया
पठनीयमिति श्रुतिः । अत्र सर्वोऽपि विचारः
स्तोत्रादिषु भट्टकृतत्रिस्तोत्रसितोरवधेयः ।
विस्तरभीतेस्तु न लिख्यते ॥ * ॥ एवं कुर्वन्तः
फलसुक्तं काशीखण्डे ।

‘एवं कृत्वा विधानेन वित्तप्राप्त्यविषर्जितः ।
उपवासी वक्ष्यमाणैर्दशपापैः प्रमुच्यते ॥
सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेक्ष्य नृणां जीयते ॥’
इति ।

अस्यां सेतुवन्द्यराजेश्वरस्य प्रतिष्ठादिनत्वात् विशेषेण
पूजा कार्या । तदुक्तं स्मृत्यैः सेतुमाहात्म्ये ।
‘ज्यैष्ठ्ये मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।
गरानन्दे यतीपाते कन्याचन्द्रे दृष्टे रवौ ॥
दशयोगे सेतुमथो लिङ्गरूपधरं हरम् ।
रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तममिति ॥’
इति निर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे संवत्सर-
कृतम् । किञ्च ।

“अथ हस्ते तु नक्षत्रे दशम्यां ज्यैष्ठ्ये सिते ।
दशपापहरायाञ्च अदत्तादानकल्लवम् ॥
विरह्याचरणं हिंसा परदारोपसेवनम् ।
पातक्याहुतप्रेमसुखमसम्बद्धञ्च भावयम् ॥
परद्रव्याभिधानञ्च मनसानिष्टचिन्तनम् ।
एतद्दशाघघाताय गङ्गास्नानं करोम्यहम् ॥”

इति गारुड २१५ अध्यायः ॥ * ॥

अपरञ्च ।
“ज्यैष्ठ्ये दशहरायान्तु विष्णोरिष्टं वृष । श्रद्धा ।
येन वा विधिना कार्या संष्टिर्बिष्णोरुपैः सदा ॥
प्रत्यहं पार्थिवः कुर्व्यात् प्रतिमां काचनीं हरैः ।
अन्यतेजोमयीं वापि दारवीं वा शिलाभयौम् ॥
प्रतिष्ठां विधिवत्तस्याः कुर्याद्विप्रः पुरोहितः ।
तां संस्थाप्य सुरागरे स्वयं वा यत्नतः कृते ॥
वासुदेवस्य बीजेन पूर्वोक्तविधिना तथा ।
सर्वोपचारेभिर्यथा तु वासुदेवं प्रपूजयेत् ॥
पूजान्ते संस्कृते वक्ष्ये कुलमर्थे स्थितो द्विजः ।
आर्यैः सहस्रं कुडुयादाहुतीनां हरैः कृते ॥
संपूज्य वासुदेवम् होमं कृत्वा ततो द्विजः ।
वृषस्यानुमते तान् प्रतिमां मङ्गलं नयेत् ॥
प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ सृष्ट्वा दक्षिणपार्श्वेना ।
प्राग्प्रतिष्ठां कुर्वीत तस्यां देवस्य वै हरैः ॥
कृतायान्तु प्रतिष्ठायां प्राणानां वृषसत्तम ! ।
विष्णोः प्राणार्क्षां प्रतिमामायान्ति नियतं स्वयम् ॥
प्राख्येययागतेषु स्याद्देवत्वं नियतं भवेत् ।
अल्लतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमास्तु च ।
यथा पूर्वं तथा भावः स्वर्गादीनां न विष्णुता ॥
अन्येषामपि देवानां प्रतिमास्त्रि पार्थिव ! ।
प्राग्प्रतिष्ठां कर्तव्या तस्या देवत्वसिद्धये ॥
सुवर्णेन सुवर्णं स्यात् शिला दास तथा शिला ।
अन्यच्च शुद्धरूपं स्यात् प्राग्प्रस्थानन्दते सदा ॥
वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन च ।
तथेवाङ्गाङ्गिमन्त्रार्थां प्रतिष्ठामाचरेद्दरेः ॥
तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा शस्त्रञ्च मन्त्रवित् ।

दशा

रभिर्नम्रैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत् ॥
असौ प्राणाः प्रतिष्ठान्तु असौ प्राणाः चरन्तु च ।
असौ देवत्वसङ्गायै स्थापितं यत्पुण्यचरन् ॥
अङ्गमन्त्रैरङ्गिमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च ।
प्राग्प्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमास्तु समाचरेत् ॥
प्रतिमापूजने कुर्यादात्मन्यपि च मन्त्रवित् ।
प्राग्प्रतिष्ठां प्रथमं पूजाभागवित्पुत्रये ॥
अस्मिन् प्राग्प्रतिष्ठान्तु प्रतिमापूजनादते ।
न कश्चित् बुधः कुर्यात् कृत्वा न्यस्तमवाभ्रयात् ॥
विष्णोरिष्टमिमां कृत्वा दशम्यां पार्थिवोत्तमः ।
तस्यामेव तु पूर्णायां प्रतिमां स्थापयेत्ततः ॥
एवं दशहरायान्तु कृत्वेष्टं पार्थिवो हरैः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति निर्विघ्नोऽपि स
जायते ॥”

इति कालिकापुराणे ८८ अध्यायः ॥

दशा, स्त्री, (दशतीव । दश + नलविभुजादि-
त्वात् कः । जपजभदहदशति निर्देशात् अकि-
त्यपि नलोपः । यद्वा, दशते इति । गुरोश्चेत्यङ् ।
ततटाप् ।) अवस्था । (यथा, प्रचतन्त्रे १।३८१ ।
“आपदि येनोपलतं येन च हसितं दशासु
विषमासु ।
उपलतं तयोरभयोः पुनरपि जातं नरं मन्त्रे ॥”)
दीपवर्तिः । (यथा, कुमारः ४।३० ।

“अहमस्य दशैव पश्य मा-

मविष्यत्यसनेन धूमिताम् ॥”)

वस्त्रान्ते बहुवचनान्तोऽर्थः शब्दः । इति मेदिनी ।
शे, ८ । (यथा, मनुः ३।४४ ।

“वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्तलदेवने ॥”)

चेतः । इत्यजयपालः ॥ * ॥ शरीरस्य दश
दशा यथा,—

गर्भवासः १ जन्म २ बाल्यम् ३ कौमारम् ४
पौगण्डम् ५ यौवनम् ६ स्थाविर्यम् ७ जरा ८
प्राणरोधः ९ नाशः १० । इति मोक्षधर्म-
टीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥ कामजदशदशा यथा,

“चतुरागस्तदनु मनसः सङ्गतिर्भावा न
यादृशतः स्यात्तदनु विषयग्रामतश्चेतसोऽपि ।
निद्राक्तेदस्तदनु तनुता निष्कपलं ततोऽनू-
न्मादो नृच्छां तदनु मरणं स्युर्दशाः प्रक्रमेण ॥”

इत्यलङ्कारशास्त्रम् ॥ * ॥

कलौ नराणां यथोक्तायुवः कुर्याद्यद्यद्य-
भोग्यादभागविशेषः । तत्र नाचञ्चिकी दशा
यथा,—

“षट् कुर्यन्त्य दशा ज्ञेयाः शशिनो दशपञ्च च ।
अष्टावङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश स्मृताः ॥

शनेचरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः ।
राहोर्द्वादशवर्षाणि भृगोरप्येकविंशतिः ॥” * ॥

जन्मकालीननक्षत्रविशेषवर्णितयद्वायां दशा-
नियमो यथा,—

“कृत्तिकादित्रये कुर्यः शशी रौद्रचतुष्टये ।
मघादित्रितये भौमी बुधो हस्तचतुष्टये ॥

अनुराधात्रये शरीरिर्गुरुः पूर्वचतुष्टये ।
घनिष्ठात्रितये राहुः श्रेष्ठे शुक्रचतुष्टये ॥ * ॥

दशा

कुर्योपपन्नभौमाकिं दशातिकटका इत्याम् ।
गुरुचक्रज्ञसुक्तायां यथेष्टितफलप्रदाः ॥”
दशापञ्चम् ।

“उद्दिष्टचित्तपरिखेदितचित्तनाश-
क्षेत्रप्रवासगदभीतिमहाभिघातैः ।
संक्षोभितं खजनवन्धुविधोगदुःखै-
र्भानोर्द्वा भवति कटकरौ नराणाम् ॥१॥
सौख्यं विभर्ति वरवाहनमानरज-
कीर्तिप्रतापबलवीर्यशुभान्वितस्य ।
मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि
चन्दो ददाति धनकाचनभूमिर्वचम् ॥ २ ॥
प्राख्याभिघातवधवन्धनरेकपीडां
चिन्तात्वरं विकलताञ्च गृहे करोति ।
चौराभिदाहभयभङ्गविपत्तिरोग-
कीर्तिप्रतापघनहा च दशा कुण्डल ॥ ३ ॥
दिव्याङ्गनावदनपङ्कजघटपदलं
लीलाविलासप्रयनासनभोजनञ्च ।
नानाप्रकारविभवागमकोषदृष्टिः
क्षिप्रं भवेद्बुधदशासु हितार्थसिद्धिः ॥ ४ ॥
मिथ्यापवादवधवन्धनकायं हानि-
मानससंयुक्तप्रियसुखदविष्येर्विहीनः ।
मेजे च वैरमभिवान्धुति वैरयुक्तः
कटासु पापददशासु शनैश्चरस्य ॥ ५ ॥
रन्ध्रं गृहं विनयसचयमानदृष्टिं
प्राप्नोति सौख्यधनधान्यविभूतियुक्तम् ।
धन्नायंकामस्तुखभोगवृषयोंगं
यावद्दृष्टव्यतदशा पुरुषो हि तावत् ॥ ६ ॥
बुद्ध्या विहीनमतिनाशविधोगदुःख-
नटार्थसिद्धिभयभङ्गविचारिरोगम् ।
सन्नापशोकपरदशगतं करोति
राहोर्द्वा भवति जीवनसंशयाय ॥ ७ ॥
मन्त्रप्रभाविपुणः प्रमदाविनासः
अततपन्नवृषपूजितदेशलाभः ।
हृदयन्धलाभघनपूर्वमनोरथञ्च
श्रीक्रीदशा भवति निश्चितराजलक्ष्मीः ॥ ८ ॥
रवेरन्तर्द्वा मासाः ४ तस्य फलम् ।
उद्दिष्टचित्तपरिखेदितचित्तनाश-
क्षेत्रप्रवासगदभीतिमहाभिघातान् ।
दुःखप्रयोगवधवन्धनभयानि चैव
भानोर्द्वा प्रकुर्वते खलु राजप्रीडाम् ॥ ९ ॥
सोमस्य मासाः १० फलम् ।
गदसङ्कटसंचारं खेच्छाहानिं मनःक्षतिम् ।
कुर्वते रजनीनाथो भानोरन्तर्द्वा गतः ॥ १० ॥
मङ्गलस्य मासाः ५ दिनम् १० फलम् ।
सर्वेषां तिलको भूला मणिरत्नप्रधानकम् ।
प्राप्नोति धनधान्यानि रवेरन्तर्गते कुजे ॥ ११ ॥
बुधस्य मासाः ११ दिनम् १० फलम् ।
आधिः शत्रुभयं निहन् सर्वगात्रे विचक्षिका ।
नश्यान्त सर्वकायानि भानोरन्तर्गते बुधे ॥ १२ ॥
शनेर्मासाः ६ दिनम् २० फलम् ।
सन्नापं वित्तनाशञ्च बन्धुनाशं पराजयम् ।
सौरिः करोति वैकल्यं भानोरन्तर्द्वा गतः ॥ १३ ॥

दशा

गुरोर्वर्षः १ दिनम् २० फलम् ।
 धनीर्धनमसौख्यं ददाति विवृणोति ।
 कुलादिवाधिवृत्ता च भागोः पाकदशा गतः ॥६॥
 राहोर्मासाः ८ फलम् ।
 अशुभाशुभं द्वे वाधिभीतिस्तुतयान् ।
 कुर्वते विवृणोति रविपाकदशा गतः ॥ ७ ॥
 शुक्रस्य वर्षः १ मासौ २ फलम् ।
 कोट्योवाधिरोगजन्यं मूलादिवाध्याम् ।
 शोकं करोति शत्रुणः स्वस्थान्तर्दशा गतः ॥८॥
 एवं वर्षाः ६ ॥ ९ ॥ चन्द्रस्य स्थूलदशावर्षाः १५
 तस्थेवान्तर्दशावर्षा २ मासः १ फलम् ।
 कुर्याद्विभूतिवरवाहनमातपत्र-
 चैमप्रतापवर्णवीर्यममितानि ।
 मिष्टासपाणशयनासनभोजनानि
 चाग्री दशा प्रचुरकाचनभूमिदात्री ॥
 कुजस्य वर्षः १ मासः १ दिनानि १० फलम् ।
 पित्तप्रोक्षितपीडा च सौरादीनां भयनाया ।
 मङ्गलः कुर्वते निम्नं विधोरन्तर्दशा गतः ॥
 बुधस्य वर्षो २ मासाः ४ दिनानि १० फलम् ।
 सर्वत्र द्रव्यलाभश्च गणाश्च गोघनानि च ।
 चन्द्रः कुर्वते सौख्यं विधोरन्तर्दशा गतः ॥
 शनैर्वर्षः १ मासाः ५ दिनानि २० फलम् ।
 बन्धुलेशं वृषाङ्गीतिं चयनं शोकसम्पदम् ।
 विनाशं कुर्वते सौरिचन्द्रस्यान्तर्दशा गतः ॥
 गुरोर्वर्षो २ मासाः ७ दिनानि २० फलम् ।
 दानसौख्यानि सम्भोगं वस्त्रालङ्कारभूषणम् ।
 कुर्वते विवृणोति विधोरन्तर्दशा गतः ।
 राहोर्वर्षः १ मासाः ८ फलम् ॥
 वृद्धिप्रभवं दुःखं शोकं बन्धुघनचयम् ।
 कुर्वते राहुद्वयं चन्द्रपाकदशा गतः ॥
 शुक्रस्य वर्षो २ मासाः ११ फलम् ।
 सेवते वरनारीभिर्नरो लघ्नी च वर्तते ।
 सुक्ताहारमणिप्राप्तिर्विधोरन्तर्दशा गतं सति ॥
 रवेर्मासाः १० फलम् ।
 ऐश्वर्यं बहुसौख्यं वाधिनाशमरिचयम् ।
 वृषतेनो रविः कुर्याद्विधोः पाकदशा गतः ॥
 एवं वर्षाः १५ ॥ १० ॥ कुजस्य स्थूलदशावर्षाः ८
 तस्थान्तर्दशावर्षाः ७ दिनानि ३२० फलम् ।
 क्रूराभिघातवधवन्धनभयानि धनं
 चिन्ताभारं विकलभूषणद्वयममम् ।
 सौराधिभीतिघनानि नरेन्द्रपीडाः
 कुर्याद्विनाशनिघनश्च दशा कुजस्य ॥
 बुधस्य वर्षः १ ॥ ३ ॥ २० फलम् ।
 परमेश्वरमतुलं नानाविधसुखायम् ।
 करोति सोमपुत्रश्च चित्तियान्तर्दशा गतः ॥
 शनैर्मासाः ८ ॥ २६ ॥ ४० फलम् ।
 रिपुचौरादिभीतिश्च रोगमन्तरवन्धनम् ।
 महाजनकतो द्वेः कुजस्यान्तर्दशा गतं शनौ ॥
 गुरोर्वर्षः १ ॥ ४ ॥ २६ ॥ ४० फलम् ।
 पुण्यपापव्याधौ देवनाशकपूजनम् ।
 वृषतुल्यमाप्नोति कुजस्यान्तर्दशा गतं गुरौ ॥
 राहोर्मासाः १० ॥ २० ॥ फलम् ।

दश

दशा

आत्मकार्याद्येतेषां बन्धुचौरादिवाध्याम् ।
 कुर्वते विवृणोति भौमस्यान्तर्दशा गतः ॥
 शुक्रस्य वर्षः १ ॥ ६ ॥ २० फलम् ।
 घनद्विं सुखादींश्च नागावधं वरिचयः ।
 प्राप्नोति विपुलां लघ्नीं कुजस्यान्तर्दशा गतं शनौ ॥
 रवेर्मासाः ५ ॥ १० ॥ फलम् ।
 नानारत्नस्य सौख्यं भूमिनाभमयापि वा ।
 वृषपूजाभवाप्नोति कुजस्यान्तर्दशा गतं रवौ ॥
 सोमस्य वर्षः १ ॥ १ ॥ १० फलम् ।
 घनलाभं सुखं भोगं शरीरादौख्यमेव च ।
 लोकानन्तमवाप्नोति चित्तियान्तर्दशा गतं विधौ ॥
 एवं वर्षाः ८ ॥ १० ॥ बुधस्य स्थूलदशावर्षाः १७
 तस्थान्तर्दशा २ ॥ ८ ॥ २० ॥ फलम् ।
 दिवाङ्गनावदनपङ्कजवटपदं
 लीलाविलासवरभोगसुखोदयश्च ।
 नानाप्रकारविभवागमकोपद्विं
 चिप्रं वृद्धेदुग्धदशा प्रवला च सिद्धिम् ॥
 शनैर्वर्षः १ ॥ ५ ॥ २६ ॥ ४० फलम् ।
 वातश्लेष्मता पीडा विरहो बन्धुभिः सह ।
 विदेशगमनश्चैव बुधस्यान्तर्दशा गतं शनौ ॥
 गुरोर्वर्षो २ ॥ ११ ॥ २६ ॥ ४० फलम् ।
 वाधिप्रभुभयवृत्तौ घनाट्टो वृषवन्धनः ।
 लभेद्वायं सुपुत्रश्च बुधस्यान्तर्दशा गतं गुरौ ॥
 राहोर्वर्षः १ ॥ १० ॥ २० फलम् ।
 बन्धुनाशं मनस्तापं देशत्यागश्च बन्धनम् ।
 करोति बहुदुःखानि बुधस्यान्तर्दशा गतं शनौ ॥
 शुक्रस्य वर्षाः ३ ॥ ३ ॥ २० फलम् ।
 घनाट्टो बन्धुपुत्रश्च धर्मवत् घनागमम् ।
 कुर्वते दानवाचार्यो बुधपाकदशा गतः ॥
 रवेर्मासाः ११ दिनानि १० फलम् ।
 श्रिया परमया युक्तो गजवाजिघनान्वितः ।
 प्रभाकरः करोत्याशु बुधपाकदशा गतः ॥
 सोमस्य वर्षो २ ॥ ४ ॥ १० फलम् ।
 कण्टकादिप्रवेशश्च शङ्खिभ्यो भयमेव च ।
 निशाकरः करोत्याशु बुधपाकदशा गतः ॥
 कुजस्य वर्षः १ ॥ ३ ॥ २० फलम् ।
 कफपित्तसमुद्भूता शिरःपीडा भयावहाम् ।
 माहेयः कुर्वते शोकं बुधस्यान्तर्दशा गतः ॥
 एवं वर्षाः १७ ॥ १० ॥ शनैः स्थूलदशावर्षाः १०
 अस्थान्तर्दशावर्षाः ११ ॥ ३ ॥ २० फलम् ।
 मिथ्याप्रवादवधवन्धनिराशयत्वं
 चौरादिभूतिसुखजन्मभीतिसुखम् ।
 आशानिराशमय चाप्यनकार्यद्वानि
 पङ्कोदशा प्रकुर्वते त्रितयं नराणाम् ॥
 गुरोर्वर्षः १ ॥ ६ ॥ २० फलम् ।
 देवतागुरतं शान्तं नानाप्रति करोति च ।
 तुल्यसौख्यमायुक्तं पङ्कोरन्तर्दशा गतं गुरौ ॥
 राहोर्वर्षः १ ॥ १ ॥ १० फलम् ।
 वृषाङ्गं चरं चोरं दुःखश्च प्राणसंशयम् ।
 घनचयश्च कुर्वते शनैरन्तर्दशा गतं शनौ ॥
 शुक्रस्य वर्षः १ ॥ ११ ॥ १० फलम् ।
 सुहृद्वन्धुघनेः पूर्णं भार्यावित्तसमन्वितः ।

दशा

स्वर्गं सुखं लभते सौरस्यान्तर्दशा गतं सति ॥
 रवेर्मासाः ६ ॥ २० ॥ फलम् ।
 परदारभिमग्नं करोति खरदीधितिः ।
 जीवनस्य च सन्दिग्धं शनैरन्तर्दशा गतः ॥
 सोमस्य वर्षः १ ॥ ४ ॥ २० फलम् ।
 स्त्रीनाशं कुक्षिरोगश्च कफपित्तगदं शरी ॥
 बन्धुद्वेषश्च कुर्वते पङ्कोरन्तर्दशा गतः ॥
 कुजस्य मासाः ८ ॥ २६ ॥ ४० फलम् ।
 देहसौख्यं महारोगं नानादुःखानि भूमिजः ।
 घननाशश्च कुर्वते शनैरन्तर्दशा गतः ॥
 बुधस्य वर्षः १ ॥ ६ ॥ २६ ॥ ४० फलम् ।
 आरोग्यं विजयं राज्यं बहुविधानि सोमजः ।
 करोति त्वार्दं लोके शनैरन्तर्दशा गतः ॥
 एवं वर्षाः १० ॥ १० ॥ गुरोः स्थूलदशावर्षाः १६
 तस्थेवान्तर्दशावर्षाः ३ ॥ ४ ॥ २० ॥ फलम् ।
 राण्यास्यदं तनयवित्तविलासभोगान्
 पण्यासौख्यधनघान्यसमाश्रयश्च ।
 विद्याप्रसादवररत्नसुखार्थभोग-
 सिद्धिं दशा सुरगुरोः कुर्वते प्रियत्वम् ॥
 राहोर्वर्षो २ ॥ १ ॥ १० फलम् ।
 बन्धुद्वेषं नृवादादं स्थानभ्रंशं निराशयम् ।
 कलहं कारयेद्वाहुगुरोर्न्तर्दशा गतः ॥
 शुक्रस्य वर्षाः ३ ॥ ८ ॥ १० फलम् ।
 कलहं बन्धुभिः सार्द्धं वित्तनाशं मनःक्षतिम् ।
 स्त्रीवियोगश्च कुर्वते जीवस्यान्तर्दशा गतः सति ॥
 रवेर्वर्षः १ ॥ दिनानि २० ॥ फलम् ।
 बहुभिन्नं बहुधनं सौभाग्यं राजवन्धनम् ।
 कुर्वते भास्करः शान्तिं गुरोर्न्तर्दशा गतः ॥
 सोमस्य वर्षो २ ॥ ७ ॥ २० फलम् ।
 भोगाट्टो बहुभायः स्याद्विपुलागविवर्जितः ।
 वृषतुल्यो भवेच्चैव गुरोर्न्तर्दशा गतः ॥
 कुजस्य वर्षः १ ॥ ४ ॥ २६ ॥ ४० फलम् ।
 तीक्ष्णरौघो रिपोद्धता गजवह्नीमद्वानः
 सुखसौभाग्यसंयुक्तः कुजे चान्तर्दशा गतं गुरौ ॥
 बुधस्य वर्षो २ ॥ ११ ॥ २६ ॥ ४० फलम् ।
 सुखोऽसुखः सुखो दुःखो शत्रुद्विः पुनः पुनः ।
 देवाश्चैनपरो निम्नं जीवस्यान्तर्दशा गतं बुधे ॥
 शनैर्वर्षः १ ॥ ६ ॥ २० फलम् ।
 वैश्याजनाश्रयात् सौख्यं भवेद्वित्तविवर्जितः ।
 लुप्तनीतिमना निम्नं गुरोर्न्तर्दशा गतं शनौ ॥
 एवं वर्षाः १६ ॥ १० ॥ राहोः स्थूलदशावर्षाः
 १२ ॥ तस्थान्तर्दशावर्षः १ ॥ ४ ॥ फलम् ।
 भार्यादिदूषण-निदानविवादवन्ध-
 श्चाभिघातभयहीनपराक्रमश्च ।
 अप्राप्तसौख्यधनकाचनदीनदंष्ट्रो
 राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय ॥
 शुक्रस्य वर्षो २ ॥ मासाः ४ ॥ फलम् ।
 शरीरोगं कुदेहश्च कुर्याद्वाध्याश्च चक्षुषाम् ।
 बान्धवैः कलहो निम्नं राहोर्न्तर्दशा गतं शनौ ॥
 रवेर्मासाः ८ ॥ फलम् ।
 शिररोगभयं चोरं नृधुं शोकश्च दानकम् ।
 दृष्टद्विभयं कुर्याद्वाहोर्न्तर्दशा गतं रविः ॥

दशाव

इति प्रत्यक्षदर्शा ॥” इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥ ॥
युगमेदे दशाविंशेवा यथा,—
“सत्वे लयदशा चैव भेदायां हरगौरिका ।
द्वापरे योगिनी चैव कनौ नाचचिकी दशा ॥”
इति समयान्तम् ॥ ॥
दशाद्या दशा यथा,—
योगिनी १ वार्धिकी २ नाचचिकी ३ नाचिकी
४ सुकुन्दा ५ विंशोत्तरा ६ विंशोत्तरा ७
पताकी = हरगौरी ८ दिनदशा १० । इति
जातरत्नम् ॥
दशाकार्यः, पुं, (दशया वर्णया आकार्यति तैलादिक-
मिति । आ + कृत् + अच् ।) प्रदीपः । इति
शेष्मचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥
दशाकार्वा, [न] पुं, (दशया आकार्यतीति । दशा +
कृत् + क्तिनिः ।) प्रदीपः । इति हारावली । २४ ॥
दशाकुलं, स्त्री, (दश अकुलय इव शिराचिह्नानि
फलवगुपरि सन्त्यस्येति । अच् ।) खर्वूरम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (दश अकुलयः परि-
माणमस्येति तद्वितार्थद्विगोः ठन् तस्य लुक्
समासान्तः अच्प्रत्ययः । दशाकुलपरिमिते,
त्रि । यथा, मनुः । ८ । २७१ ।
“नामजातियहं खेयामभिदोहेय कुर्वन्तः ।
निःक्षेपोऽयमयःशकुल्वर्णनास्ये दशाकुलः ॥”
यथा च ऋग्वेदे । १० । ६० । १ ।
“सहस्रशीर्षां पुरयः सहस्राक्षः सहस्रपातु ।
स भूमिं विन्धतो वृत्वात्यतिष्ठदशाकुलम् ॥”
“विन्धतः सर्जतो वृत्वा परिवेष्ट दशाकुलं दशा-
कुलपरिमितं देशमव्यतिष्ठत् ॥” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥”)
दशाननः, पुं, (दश आननानि वदनानि यस्य ।)
रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दश आन-
नानि इति विग्रहे दशवदनेभ्यपि, स्त्री । यथा,
“युष्मात् कृते खञ्जनयञ्जनाच्च ।
शिरो मदीयं यदि याति यातु ।
खूनानि नूनं जनकात्मजार्थे
दशाननेनापि दशाननानि ॥”
इत्युद्धटः ।)
दशानिकः, पुं, (अन्वते इति भावे घञ् आनो
जीवनम् । तस्मिन् हितः आनिकः । दशायां
अवस्थाविशेषे आनिकः ।) दन्तीदृशः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
दशावहा, स्त्री, (दशसु दिक्षु आरोहति अङ्गै-
र्वाप्नोतीति । आ + वह + कः ।) केवर्तिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दशावर्गः, पुं, (दश ऋणानि दुर्गभूमयो जलाधारा
वा यत्र । “एतद्वर्गदृशः ॥” ८ । ४ । ६५ । इत्यस्य
“प्रवत्सतरकम्बलवसनार्कदशानान्द्वये ॥” इति
वार्तिकोक्ता दृष्टिः ।) देशविशेषः । स विन्ध्य-
पर्वतस्य पूर्वदिशि यस्यां दिशि वर्तते । (यथा,
दृष्टसंहितायाम् । १४ । १० ।
“किञ्चिन्वकसृकस्यनिषादराकुलि पुरिक-
दशावर्गः ॥”

तदस्याभिजनः तस्य राजा वा चक्षुः । तद्दृष्ट-
वाक्षिणि तन्नृपती च वि । यथा, महाभारते ।
१ । ११३ । २५ ।
“पूर्वमागच्छतो गत्वा दृष्टार्थाः समरे जिताः ।
पाकुना नारसिंहेन कौरवाणां यशोभूता ॥”
दृष्ट अर्थानि वर्णानि यत् । दृष्टाक्षरमन-
विशेषः । यथा, गीतमीयतर्के । ९ अध्याये ।
“दृष्टानामपि तत्त्वानां साक्षी वेत्ता तथाक्षरम् ।
दृष्टाक्षर इति ज्ञातो मन्तराजः परातुपरः ॥
क्षुम्बीजसभाववान् दृष्टार्थ इति कथ्यते ॥”
नदीविशेषे, क्षी । इति शब्दार्थकथ्यतयः ।
दृष्टार्थः, पुं, (दृष्ट दानादिबन्धे अर्थः ।)
बुद्धः । यदुद्देशः । (कोट्यवशीयराजपुत्रविशेषः ।
यथा, हरिवंशे । ३६ । २५ ।
“दृष्टस्य जज्ञिरे मृगारक्षयः परमधार्मिकाः ।
आवन्तश्च दृष्टार्थश्च बली विवहरश्च यः ॥”
तद्दृष्टस्ये, पुं भूजि । इति त्रिकाख्येयः । (यथा,
महाभारते । ३ । १६ । २० ।
“तमर्चितं सर्वदृष्टार्थपूगे-
राशीविश्वामिष्वजनप्रकाशम् ॥”)
दृष्टावतारः, पुं, (दृष्ट अवतारा यस्य ।) विष्णुः ।
इति त्रिकाख्येयः । तस्य दृष्टावतारा यथा,—
मत्स्यः १ कूर्मः २ वराहः ३ बुध्निहः ४ वामनः ५
जामदग्न्यः ६ रामः ७ जयः ८ बुद्धः ९ कल्की १० ।
इति वराहपुराणम् ॥ अथ च ।
“धर्मात्परायणस्याश्वः संभूतश्चाश्वधन्तरे ।
यश्च वर्तयामासुर्देवा वैवस्वतोऽन्तरे ॥
प्रादुर्भावे ततस्तस्य ब्रह्मा ज्ञासीत् पुरोहितः ।
युगास्तथायाच तुयान्त्वा आपन्नेषु सुरेषु वै ॥
संभूतः स सप्तमान्ते हिरण्यकशिपोर्वधे ।
द्वितीये नरसिंहाख्ये बभौ ज्ञासीत् पुरोहितः ॥
वज्रसंख्येयु लोकेषु जेतायां सप्तमं प्रति ।
तृतीये वामनस्यार्थे धर्मेण तु पुरोधसा ॥
यथास्तस्यः स्मृतास्तस्य दिव्याः संभूतयो द्विजाः ।
मातुल्याः सप्त येऽन्ये तु शायणास्तान्नोद्यत ॥
जेतायुगे तु प्रथमे दत्तात्रेयो बभूव ह ।
नष्टे धर्मे चतुर्थेऽपि मार्कण्डेयपुरःसरः ॥
पञ्चमः पञ्चदश्यान् जेतायां सन्नभूव ह ।
मान्वाता चक्रवर्ती तु तस्यैतत्पथः पुरःसरः ॥
एकोनविंश्यां जेतायां सर्वज्ञानज्ञाविभुः ।
जामदग्न्यस्तथा बहो विन्धामित्रपुरःसरः ॥
चतुर्विंशे युगे रामो बभूवैनं पुरोधसा ।
सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दशरथात्मजः ॥
अष्टमे त्रैपदे विष्णुरष्टाविंशे पराक्षरात् ।
वेदस्यावकाया जज्ञे जातुकर्ष्यपुरःसरः ॥
कर्तुं धर्मोद्यमस्यावसुराणां प्रयाश्रयम् ।
बुधो नवमके जज्ञे तपसा पुष्करेश्वरः ॥
देवक्यां बसुदेवेन त्रैपायनपुरःसरः ।
तस्मिन्नेव युगे श्रीवै सन्धाग्रष्टे भविष्यति ॥
कल्की विष्णुयुगा नाम पाराशर्यपुरःसरः ।
दशमो भावसंभूतो याज्ञवल्क्यपुरःसरः ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥

दशाब्धः, पुं, (दश अन्धारे यस्मात्) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभागवतम्) सोम-
ध्याने ।

“दशाब्धं चेतपद्मस्य विचिन्त्योमाधिदेवतम् ।
जलप्रवाधिवेष सूर्यान्माह्वयेतथा ॥”
दशाकोर्दशमपुत्रः । यथा, महाभारते । १३ । २ । ६ ।

“दशमस्तस्य पुत्रोऽभूद् दशाब्धो नाम भारत ॥”
दशाब्धः, पुं, (दश आस्थानि वदनानि यस्य ।)
रावणः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, रसिक-
रञ्जने । ५ ।

“अकलिपुगमस्त्वमत्र कृत्यं
अचरदपापघनो यतः कुटुम्बी ।
मम रक्षिरिह लब्ध्वाग्रजेन
प्रभवति शर्मे दशाब्धमर्हनेन ॥”

दशाब्धजित्, पुं, (दशाब्धं जयतीति । दशाब्ध +
जि + क्तिप् । तुगागमश्च ।) श्रीरामः । इति
भूरिप्रयोगः ॥

दशेश्वरः, पुं, (दशा वर्त्मका इत्यनं काष्ठमिव
यस्य ।) प्रदीपः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

दशेरः, पुं, (दशतीति । दन्श + “पतिकठिकृति-
गङ्गिगुङ्दिश्रिभ्य एरक् ।” उणा । १ । ५६ ।
इति एरक् ।) हिंसः । इत्युणादिकोयः ॥

दशेरकः, पुं, (दशति दुःखं ददातीति । दन्श +
एरक् । ततः कन् ।) मरुदेशः । तद्देशस्य, पुं
भूम्नि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
७ । ६ । १६ । [कान् ॥])

“आवन्वान् दाक्षिणात्यां पाण्डुतीधान् दशेर-
दशेरकः, पुं, (दशति दुःखानि ददातीति । दश +
बाहुलकात् एरक् । ततः स्वार्थे कन् ।) मरु-
देशः । इति भूरिप्रयोगः ॥

दस, इ क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-अकं-सेट् ।) इ क, दंसयति दंसति । भासि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

दस, इ ड क डशौ । दंशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा-आत्म-सकं-सेट् ।) दशिरिति पश्यतेरौ-
गादिकप्रत्यये रूपम् । इ ड क, दंसयते फलं
शिशुः पश्यति दशति वेत्यर्थः । भट्टमल्लमते दंश
इह सप्ताहः । इति दुर्गादासः ॥

दस, य उ इर् उन्त्येपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा परं-सकं-सेट् । उदित्वात् ऋवेट् ।)
य, दस्यति धूर्तिं वायुः । उ, दसित्वा दस्मा ।
इर्, अदसत् अदासीत् । अस्मात् पुषादित्वात्
निष्ठां उ इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

दसः, पुं, (दस्यति उन्त्येपति दसित्वादिक-
मिति । दस + “द्विषुधीन्विदसिष्येति ।” उणा ।
१ । १४४ । इति मक् ।) यजमानः । चौरः ।
कुताशनः । इति मेदिनी । मे, १५ ॥ खलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, उपत्येपकः । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १४८ । ४ ।

“पुच्छि दसो नि रिणाति जम्भैरान्नोचते वन
आ विभावा ॥”

“दस उपत्येपयितायमभिः ।” इति तद्गाथी
सायनः ॥ दर्शनीयः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७७ । ३ ।
“तं मेधेयु प्रथमं देवयन्तीर्विश उपत्येवते दस-
मारीः ॥”

“दसं दर्शनीयं तमभिमारोर्गच्छन्तः ।” इति
तद्गाथी सायनः ॥)

दस्युः, पुं, (दस्यति परस्मान् नाशयतीति । दस +
“यजिमनिमुन्विदसिजनिभ्यो युच् ।” उणा । ३ ।
२० । इति युच् । बाहुलकादनादेशाभावः ।)
चौरः । (यथा, मनुः । ७ । १४३ ।

“विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राङ्घ्रियन्ते दस्युभिः प्रजाः ।
संपश्यतः सभ्यस्य स्रतः स न तु जीवति ॥”)
रिपुः । (यथा, ऋग्वेदे । २ । १२ । १० ।
“यः श्रुते नाशुददाति श्रद्धां यो दस्योर्हन्ता-
स जनास इन्द्रः ॥”

“दस्योरुपत्ययितुः शत्रोर्हन्ता घातकः ॥” इति
तद्गाथी सायनः ॥) महासाहसिकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ असुरः । यथा, तत्रैव । ६ । ४७ । २ ।
“कृतानीदस्य कर्त्ता चेतं दस्युतर्हणा ॥”
“दस्युतर्हणा दस्युनामसुराणां तर्हणा ॥” इति
तद्गाथी सायनः ॥ कर्मवर्णिते, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । २४ । ८ ।

“न वोढवे नमते न स्थिराय न श्रद्धंते दस्यु-
जृताय सवान् ॥”

“श्रद्धंते उन्त्येपमानाय दस्युजृताय कर्म-
वर्णितेः प्रेरिताय ।” इति तद्गाथी सायनः ॥)

दसं, ज्ञौ, (दंसयते दशतीति । दसि
दंश + “स्मायितश्चिषश्चिषकीति ।” उणा । २ ।
१३ । इति रक् ।) शिशिरम् । इति संक्षिप्त-
सारे उणादित्तिः ॥

दसः, पुं, (दस्यति उन्त्येपति पौम्यमिति । दस
उन्त्येप + “स्मायितश्चीति ।” उणा । २ । १३ ।
इति रक् ।) खरः । (दस्यति रोगान् क्षिप-
तीति ।) अश्विनीसुतः । इति मेदिनी । रे, ४७ ॥
(यथा, हरिवंशे । ६ । ५३ ।

“नासत्यश्चैव दसश्च स्मृतौ द्वावश्विनीसुतौ ॥”
दर्शनीये, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६६ । ७ ।
“इन्द्राविष्णू पिवतं मध्वो अस्य सोमस्य दसा
जठरं पृणेषाम् ॥”

“दसा हे दर्शनीयाविष्णू ॥” इति तद्गाथी
सायनः ॥)

दसौ, पुं, (दस्यतः क्षिपतो रोगानिति । दस +
“स्मायितश्चीति ।” उणा । २ । १३ । इति
रक् ।) अश्विनी । इत्यमरः । १ । १ । ५४ ॥
द्विवचनान्तोऽयं शब्दः ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य
पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“दद्यादधीत्य दसौ वितशुतः संहितां स्वीयाम् ।
सकलक्षिपित्सकलोकप्रतिपत्तिविद्वद्वये घन्याम् ॥”
“देवासुररण्ये देवा देवैर्ये सचताः कृताः ।

अक्षतास्ते कृताः सद्यो दसाभ्यामकुतं महत् ॥
वज्रिणोऽभूजुजस्तम्भः स दसाभ्यां क्षिपित्सितः ।
सोमोऽग्निपतितश्चन्द्राभ्यामेव सुखीकृतः ॥”)

दसदेवता, स्त्री, (दसौ अश्विनी अधिष्ठात-
देवते यस्याः ।) अश्विनीनक्षत्रम् । इति हेम-
चन्द्रः । १० । २२ ॥

दसखः, स्त्री, (दसौ अश्विनी कृते इति । क प्रसवे
+ क्तिप् ।) संज्ञा । सा सूर्यपत्नी अश्विनी-
कुमारमाता च । इति त्रिकाण्शेषः ॥

दह, औ दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं-अनिट् ।) औ, अधाचीत् । दाहो भस्मी-
करणम् । दहत्यभिः काष्ठम् । इति दुर्गादासः ॥
दह, इ क दीप्तौ । दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा-परं-दीप्तौ अकं-दाहे सकं-सेट् ।) इ क,
दंसयति । इति दुर्गादासः ॥

दहनं, ज्ञौ, (दहौ दाहे + भावे ल्युट् ।) दाहः ।
भस्मीकरणम् । पौडान इति भाषा ॥ (यथा,
रघुः । ८ । २० ।

“इतरो दहने स्वकर्मणा
वहतं ज्ञानमयं वद्विना ॥”)

दहनः, पुं, (दहतीति । दह दाहे + ल्युट् ।)
अभिः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३०४ ।
“धूमैरश्व निपातय दह शिखया दहनं । मलि-
नयाङ्गारेः ।

जागरयिष्यति दुर्गतदहणी त्वां तदपि
प्रशिश्नरिणि ॥”

तृतीयसंस्था । यथा, सूर्यसिद्धान्ते । १२ । ८५ ।
“खत्रयाब्धिदहनाः कक्षा तु हिमदीधितिः ॥”
क्षत्तिकानक्षत्रस्य अधिष्ठातृदेवत्वान् क्षत्तिका-
नक्षत्रम् । यथा, ज्योतिषात् ।
“दहनविधिश्रुताया मेत्रं सौम्यवारे ॥”

चित्रकः । भस्मातकः । दुष्टचेतसि, त्रि । इति
मेदिनी । ने, ७५ ॥ (दहतं कामाग्निना इति ।
दह + ल्युट् ।) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(रुद्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ३ ।

“दहनोऽप्येवमश्वेव कपालो च महादायि ।
स्यात्संभ्रमश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः ॥”
स्कन्दस्यानुचरविशेषः । यथा तत्रैव । ६ । ४५ । ३३ ।

“दहति दहनश्चैव प्रचक्षते वीर्यसम्पत्तौ ।
अंशोऽप्युपाचरन् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते ॥”
दाहकमात्रे, त्रि । यथा, भागवते । ८ । ७ । २१ ।

“त्राहि नः शरणापन्नास्तेलोक्यदहनाङ्घ्रिवात् ॥”
दहनकेतनं, ज्ञौ, (दहनस्य केतनं ध्वज इव ।)

धूमः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १७ ॥
दहनप्रिया, स्त्री, (दहनस्याग्नेः प्रिया ।) स्वाहा ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥

दहनागुरु, ज्ञौ, (दहनाय अगुरु ।) दाहनागुरु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दहनारातिः, पुं, (दहनस्याग्नेः अरातिः शत्रुः ।)

जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दहनीयः, त्रि, (दहतं इति । दह + कर्मणि
अनीयर् ।) दाह्यः । दहनार्हः ॥

दहनोपनः, पुं, (दहनाय वद्वत्पनादनाय य
उपनः प्रस्तरखण्डः ।) सूर्यकान्तमणिः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १३३ ॥ दहनोपमोऽपि पाठः ॥

दाक्षाय

दहरं, स्त्री, (दह + बाहुलकात् अरः ।) ख्यम् ।
 यथा, श्रीभागवते । १० । ८७ । १८ ।
 “उदरसुपासते य ऋषिर्वर्त्मसु कूर्पदृशः ।
 परिसरपङ्क्तिं हृदयमावृत्यो दहरम् ॥”
 “आवृत्यस्तु साक्षात् हृदयस्य दहरं स्रज्य-
 मेवोपासते ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।
 दहरः, पुं, (दहति यद्वद्रथनाशनेन सन्नापय-
 तीति । दह + अरः ।) ऋषिका । ख्यम् ।
 आता । वातकः । इति विश्वमेदिन्यौ ।
 दहः, पुं, (दहतीति । दह + “स्मायितच्चीति ।”
 उणा २ । १३ । इति रुक् ।) अग्निः । इति
 सिद्धान्तकौस्तुभासुखादिहृतिः । दहानजः ।
 इत्युणादिकोषः । नरकम् । वरुणः । इति
 वाचस्पत्यसारे उणादिहृतिः । हृदयाकाशम् ।
 यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । ४४ ।
 “आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दहनीतिस्तथैव च ।
 एवं आहृतयन्नासन् प्रखरो ह्यस्य दहतः ॥”
 “दहतः हृदयाकाशात् ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
 स्वामी । ॥ नठरम् । यथा, तत्रैव । ४ । १३ । ६ ।
 “पुलस्त्योऽननयन् पद्मगामगच्छच्च हविर्भुवि ।
 सोऽन्यजन्मनि दहामिर्विश्रवाच्च महातपः ॥”
 “दहामिः नठराग्निः ।” इति श्रीधरस्वामी ।
 दा, दाने । इति कविकल्पद्रुमः । (आ परं-सकं-
 अगिन् ।) दा तु दाने दान दाने प्रसिद्धोऽयम् ।
 अस्त्रेव यच्छादेशः । यच्छति । इति दुर्गादासः ।
 दा, दु, न जि दाने । इति कविकल्पद्रुमः । (का-
 उभं-सकं-अगिन् ।) दु, दक्षिणम् । न जि,
 ददाति दत्ते । इति दुर्गादासः ।
 दा, न कर्तुम् । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा-
 परं-सकं-अगिन् ।) न, दाति । लूनिष्केदः ।
 केचित्तु दाप लब्धे इति पठित्वा पिप्वाहा-
 संज्ञामावे यगादौ दायते इत्यादि मन्यन्ते ।
 स्मरते तु पिप्वाभावादासंज्ञायां दीयते इत्येव ।
 इति दुर्गादासः ।
 दा, स्त्री, (दा + क्षिप् ।) शोधनम् । दानम् ।
 ह्रिदः । उपतापः । रक्षा । इति मेदिनी ।
 दा, १ ।
 दाकः, पुं, (ददाति दक्षिणामिति । दा + “स्रदाघा-
 वार्चिकलिभ्यः कः ।” उणा ३ । ४० । इति कः)
 यजमानः । इत्युणादिकोषः । दाता । इति
 सिद्धान्तकौस्तुभासुखादिहृतिः ।
 दाक्षकं, स्त्री, (दक्ष + कुम् ।) दक्षणां समूहः ।
 इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । (दाक्षीणां विषयो-
 देशः । दाक्षि + “राज्यादिभ्यो कुम् ।” ४ ।
 २ । ५३ । इति कुम् । दाक्षीर्विषये । इति
 आकरणम् ।)
 दाक्षायणी, स्त्री, (दक्षत्यापत्यं स्त्री । दक्ष +
 णिच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्विन्यादयो
 रेवत्यक्षाः समविंशतिताराः । इत्यमरः । १ ।
 ३ । २१ । दुर्गा । इति मेदिनी । ङी, ६६ ।
 रोहिणीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । (दक्ष-
 कन्नामात्रम् । यथा, मार्कण्डेये । ५० । २१ ।

दाक्षिण्य

“बुद्धिलब्धा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिर्लभ्यो-
 दशौ ।
 पञ्चार्थं प्रतिजयाह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥”
 अदितिः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ६ ।
 “अयोदशानां पञ्चीनां या तु दाक्षायणी वरा ।
 मारीचः कश्यपस्तस्यामादिभ्याम् समजीजनत् ॥”
 कद्रुः । विनता । यथा, तत्रैव । १ । २२ । ५ ।
 “जन्मतुः परंया प्रीत्या परं पारं महोदधेः ।
 कद्रुश्च विनता चैव दाक्षायणी विहायसा ॥”
 “दक्षश्च तेषामारभ्य प्रजाः सन्ध्यावर्द्धिताः ।
 तत्र दाक्षायणीपुत्राः सर्वे देवाः सवासवाः ।
 वसवोऽष्टौ च रुद्राश्च आदिभ्यां मरुतस्तथा ।
 सापि दक्षाय सुश्रीणी गौरी दत्ताय ब्रह्मणा ।
 दुहितृत्वे पुरा याहि रुद्रेणोपा महात्मना ।
 सा च दाक्षायणी देवी पुनर्भूत्वा तृतीयतमम् ॥”
 इति वराहपुराणम् ।
 दक्षीण्यः । इति रत्नमाला ॥ * ॥
 दाक्षायणीपतिः, पुं, (दाक्षायणीनां अश्विन्यादि-
 नक्षत्राणां पतिः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाङ्क-
 शेषः ।
 दाक्षायणीरमणः, पुं, (रमयतीति । रम + क्तुः ।
 दाक्षायणीनां रमणः ।) चन्द्रः । इति हज्जा-
 नुधः ।
 दाक्षायः, पुं, (दक्षाय एव । स्वार्थे ण्यत् ।)
 यशः । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ।
 दाक्षिक्या, स्त्री, (दाक्षीणां कथा । “संज्ञाय-
 कथ्योऽर्थोऽनुरेपः ॥” २ । ४ । २० । इति उशी-
 नरत्नाभावात् न स्त्रीवता ।) वाङ्मयिकेषु ग्राम-
 संज्ञा । इति नृपसकलजङ्गमयहटीकायां भरतः ।
 दाक्षिणात्यः, त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि
 भवः । दक्षिणा + “दक्षिणापक्षात्पुरसङ्घक् ।”
 ४ । २ । ८८ । इति त्यक् ।) दक्षिणदेशोद्भवः ।
 इति शब्दार्थकल्पतरुः । (यथा, महाभारते ।
 ३ । २३६ । ३ ।
 “प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्य-
 वासिनः ॥”
 नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ।
 दाक्षिण्यः, स्त्री, (दक्षिणस्य भावः । दक्षिण +
 ण्यत् ।) अशुक्लता । इति हेमचन्द्रः । ६ ।
 १३ । (सरलता । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६०१ ।
 “सौभाग्यं दाक्षिण्यान्नेतुपदिष्टं हरेण तरुणी-
 नाम् ।
 वामार्हमेव देवाः खवपुःश्लिष्ये निवेशयता ॥”
 परच्छन्दानुवर्तनम् । यथा, रघुः । १ । ३१ ।
 “तस्य दाक्षिण्यरूपेण नास्ति मगधवंशजा ।
 पत्नी सुदक्षिण्येभ्यासीदभरस्येव दक्षिणा ॥”
 भावविशेषः । तत्तु दक्षिणाचाररूपम् । यथा,
 “बालान् वामदाक्षिण्यभावाभ्यामपि पूजयेत् ।
 अग्रानभेरवीं देवीसुयतारां तथैव च ॥”
 अपि च ।
 “अथोन् देवान् पितॄन् चैव मनुष्यान् भूतसंघान् ।
 यो यजन् पञ्चभिर्यज्ञैर्होतृणां परिशोधयन् ॥

दाडिमः

विधिवत् ज्ञानदानाभ्यां कुर्मन् यद्विधिपूजनम् ।
 क्रियते सरहस्यम् तदाक्षिण्यमिहोच्यते ॥
 सर्वत्र पिष्टदेवादौ यस्माद्भवति दक्षिणः ।
 देवो च दक्षिणा यस्मात्तस्मादाक्षिण्यमुच्यते ॥”
 इति कालिकापुराणी ७७ अध्यायः ।
 दाक्षिणाह्ने, त्रि । इत्यमरः । १ । १ । ५ । (दक्षिणे
 भवम् । दक्षिण + ण्यत् । दक्षिणभवे । दक्षिण-
 दिकसम्बन्धिनि च । यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
 २८२ ।
 “दाक्षिण्यात् जदिमानं दधत् सा भागुमेन-
 मममंस्याः ॥”)
 दाक्षीपुत्रः, पुं, (दाक्षाः पुत्रः ।) पाणिनिमुनिः ।
 इति त्रिकाङ्कशेषः । (यथा, नैषधे । १८ । ६१ ।
 “दाक्षीपुत्रस्य तन्ने भुवमयमभवत् कीदृष्यधीतो
 कपोतः ॥”)
 दाक्षीयः, पुं, (दाक्षा अपत्यं पुमान् । दाक्षी +
 “स्त्रीभ्यो ङ्क् ।” ४ । १ । १०० । इति ङ्क् ।)
 पाणिनिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ । १५ ।
 दाक्ष्यं, स्त्री, (दक्षस्य भावः कर्म वा । दक्ष +
 ण्यत् ।) दक्षता । निपुणता । दक्षशब्दात् भावे
 ण्यप्रत्ययः । (यथा, महाभारते । २ । ३८ । २० ।
 “दानं दाक्ष्यं श्रुतं श्रौष्यं ह्रीः कीर्तिर्बुद्धिरतमा ।
 सन्नतिः श्रीधृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताच्युते ॥”)
 दाङ्कः, पुं, (दानयति सुखाभ्यन्तरस्य द्रव्यं विचूर्ण्य-
 करोतीति । दङ् + णिच् + क्तुल् । लङ् ङङ् ।)
 दन्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ।
 दाडिमः, त्रि, (दानमिति दानः । तेन निर्वृत्तः ।
 भावप्रत्ययान्तादिमप ।) दानयोरकत्वम् ।) एता ।
 इति मेदिनी मे, ४४ । फलवृक्षविशेषः । (यथा,
 देवीभागवते । १ । १२ । ८ ।
 “दाडिमेर्नारिकेलेश माधवीमण्डपाहतम् ॥”)
 तत्तुपण्यायः । कर्कः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ।
 पिष्टपुष्पः ३ दाडिमः ४ पञ्चरक्तः ५ खाडङ्गः ६
 पिष्टीरः ७ फलशाङ्कः ८ शुक्रवल्गवः ९ । इति
 त्रिकाङ्कशेषः । रक्तपुष्पः १० । इति रत्नमाला ।
 दाडिमीसारः ११ दाडिमः १२ फलसाङ्कः १३
 अर्द्धान्यधमधोऽपि । रक्तबीजः १४ सुफलः १५
 दन्तबीजकः १६ मधुबीजः १७ कुचफलः १८
 रोचनः १९ मखिबीजः २० कच्छफलः २१
 वृत्तफलः २२ सुनीलः २३ नीलपत्रः २४ । अथ
 गुणाः । मधुरास्त्वम् । कषायत्वम् । कासवात
 कफप्रमपित्तविनाशित्वम् । माहृत्यम् । दीप
 नत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । शीतलत्वम्
 रक्षिदाहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः । हृदयत्वम्
 अश्वत्वम् । आसारक्षिण्यानाशित्वम् । कश्च
 शोधनत्वम् । कफपित्ताविरोधित्वम् ॥ * ॥
 “द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुराक्षमेव च ।
 मधुरं तत्तु विदोषप्रमण्डं वातकफापहम् ॥”
 इति राजवल्लभः ।
 तापहारि मधुरं लघु पथ्यम् । इति रा-
 निर्घण्टः ।
 “तत्तुपक्षं त्रिविधं खाडु खाडुक्षं केवलापहकम्

तत्तु खादु निदीपनं ढङ्दाहृत्वरनाशनम् ।
 जन्तुकलसुखरीगमं तर्पणं मुक्तं जघु ।
 कवायाशुरसं याहि किमं मेदीवनावहम् ।
 खादुहं दीपनं तथं किंचित् पित्तकरं जघु ।
 अन्तु पित्तजनकमन्तं वातकपापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

दाङ्गिमपुष्पकः, पुं, (दाङ्गिमस्य पुष्पमिव पुष्पं
 यस्य । कन् ।) रोहितकवृक्षः । इत्यमरः । २ ।
 ४।४८ ॥ रोहता इति ख्यातः । (अस्य पर्याया
 यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“रोही रोहितकः श्रीहृशुदाङ्गिमपुष्पकः ॥”)
 दाङ्गिमप्रियः, पुं, (दाङ्गिमफलं प्रियं यस्य ।)
 मुक्तपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥

दाङ्गिमभक्षणः, पुं, (भक्षणतीति । भक्षि +
 क्तुः । भक्ष्यो भक्षकः । दाङ्गिमस्य भक्षणः ।)
 कौरपत्नी । इति शब्दचक्रिका ॥ (दाङ्गिम-
 भक्षके, वि ॥)

दाङ्गिमौदारः, पुं, (दाङ्गिमौ दाङ्गिमौशब्दं सरति
 प्राप्नोतीति । दाङ्गिमौ + उ + अच् ।) दाङ्गिमः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

दाङ्गिमः, पुं, दाङ्गिमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (दाङ्गिमशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातयः ॥)

दाङ्गा, स्त्री, (देप शोधने, दा दाने वा + क्तिप् । दे
 शुद्धे दानाय वा ङीकते इति । ङीक + क्तः ।)
 दन्तविशेषः । तत्पर्यायः । दंष्ट्रा २ जम्भः ३ ।
 इति हेमचन्द्रः । १।२४७ ॥ प्रार्थना । सङ्ग्रहः ।
 इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाङ्गिका, स्त्री, (दाङ्गाये केशसम्पन्नाय प्रभवतीति ।
 ठक् ततष्टाप् ।) सुखावयवविशेषः । दाङ्गि
 इति भाषा । (यथा, मनुः । ८ । २८३ ।

“प्रादयोदाङ्गिकायाश्च यौवायां वृषणेषु च ॥”
 “दाङ्गिकायां प्रसुप्ति ॥” इति तट्टीकायां

कुल्लूकभट्टः ॥ दाङ्गा + स्त्री कप् कापि अत
 इत्यच् ।) दंङ्गिका । इति हेमचन्द्रः । १।२४७ ॥

दाङ्गाजिनिकः, वि, (दङ्गाजिनेन शार्टेन दम्भेन
 वा अर्थान्निच्छतीति । दङ्गाजिन + “अयः-
 मुञ्जदङ्गाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ।” ५।२।७६ । इति
 ठक् ।) कुङ्ककः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥

दातं, वि, (दायते स्त इति । दा जवने + क्तः)
 क्षिप्तम् । इत्यमरः । १।१।१०३ ॥ (देप् शोधने
 कर्त्तरि क्तः ।) मुहम् ॥)

दाता, [ऋ] वि, (ददातीति । दा दाने +
 “लुलृच् ।” १।१।१३१ । इति लृच् ।) दान-
 कर्त्ता । तत्पर्यायः । दातः २ सुचिरः १ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७।२०।२ ।

“कर्त्ता सुदासे अह वा उ लोकं
 दाता वसु सुहृदादाशुषे भूत ॥”)

दातृहः, पुं स्त्री, (दाप् जवने + क्तिन् । दातिं मारणं
 ऊहते इति । दाति + ऊह + अच् । यङा, दो
 अवलङ्कने क्तिन् । दातिं वद्धतीति । वद्ध + क
 + ऊट् । इत्यृहः । ततः स्त्री अच् । ततः
 “देविका शिंशुपादित्वाहदीर्घसञ्जश्रयसामातृ ॥”

७।१।१ । इति आत्मम् ।) पक्षिविशेषः । डाउक
 इति भाषा । तत्पर्यायः । कालकण्ठकः २ ।
 इत्यमरः । १।१।२१ ॥ अतृहः १ दातृहः ४
 कालकण्ठः ५ मासङ्गः ६ शितिकण्ठः ७ कषा-
 टुरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकमद्गुः ६ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १२ ।
 “वारवं रज्जुमानश्च दातृहं मुक्तसारिके ॥”
 (अस्य गुणा यथा,—

“दातृहो मरुतस्य नाशनकरो वृष्योऽतिमुक्तप्रदः
 श्रेष्ठः सर्वगुणः श्रमोपशमनः तुष्टिप्रदो वातहा ॥”
 इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ।)

“प्राट्टकाणे सुखी भूत्वा को वा कुञ्चन गच्छति ।
 इति वदति दातृहः को वा को वा क वा क वा ॥”
 इत्युद्भटः ॥)

जलकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चातकः ।
 इति मेदिनी । हे, १७ ॥ मेघः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

दातृहः, पुं, स्त्री, (दितृह + स्त्री अच् ।
 देविकाशिंशुपादित्वादिना आत्मम् ।) दातृहः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

दानं, स्त्री, (दाति दाति वानेनेति । दो अवलङ्कने
 दा जवने वा + “दातृहोऽसति ।” १ । २ । १८२ ।
 इति ङ् । दादिभ्यश्चोति जन् वा ।)
 अस्त्रविशेषः । इति भरतः ॥ दा इति काण्ड्या
 इति च भाषा । तत्पर्यायः । जविजम् २ ।
 इत्यमरः । २।६।१३ ॥ खड्गीकम् ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५।१५४।७ ।
 “समूर्पपिटकाः सर्वे सदात्राकुशलोमराः ॥”
 भावे जन् । दानम् । यथा, ऋग्वेदे । १।११।६।६ ।
 “तद् वां दानं महिकीर्त्तयम् ॥”

“तद्दानं दानम् महि महदतिगम्भीरम् ॥” इति
 तद्भाष्ये सायनः ॥ दानकर्त्तरि, वि । यथा,
 वाजसनेयसंहितायाम् । १० । ६ ।

“सोमस्य दातृमसि ॥”)

दात्री, स्त्री, (ददातीति । दा + ढृच् + ङीप् ।)
 दानकर्त्री । इति आकरगम् ॥ (गङ्गा । यथा,
 काशीखण्डे । २।८।८६ । तस्याः सङ्ग्रहनामकीर्त्तने ।
 “दीनसन्तापशमनी दात्री दययुर्वैरिणी ॥”)

दातृः, पुं, (ददातीति । दा + “जनिदाद्युमिति ।”
 उवां ४ । १०४ । इति लृन् ।) दाता । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥ (स्त्री, यज्ञ
 कर्म । इत्युज्ज्वलदातः ॥)

दाधिकं, वि, (दधि दधा वा संस्कृतं दधा चरति
 दधि + “चरति ।” ४।४।८ । इति ठक् । (दधा
 उपधितम् । “यङ्गनैरुपधिते ।” ४।४।२६ ।
 इति ठक् वा ।) दधि + संस्कृतवस्तु । इति हेम-
 चन्द्रः । १ । ७४ ॥ (औषधविशेषे, स्त्री । यथा,
 सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४२ ।

“बीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।
 साधितं दाधिकं नाम गुल्महृत् श्रीहृन्मूलजित् ॥”)

दान, न आर्जवे । (इति । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा-उभं-वकं षट् ।) ऋषुरवक्रस्तस्य भाव

आर्जवं ऋषुकरगम् । न, दीर्घासति दीर्घा-
 सते काठं वृद्धिकः ऋषु करोतीत्यर्थः । ऋषु-
 भावः इति विद्यानिवासः । दीर्घासति साधुः ।
 ऋषुः स्यादित्यर्थः । छेदे दानति दानते । इति
 वोपदेवः । तच्च तिवाद्यो न स्युरिति रमानाथः ।
 इति दुर्गादासः ॥

दानं, स्त्री, (दा दाने दो अवलङ्कने देप शोधने
 भावाद्दो ऋट् ।) गजमदः । (यथा, माघे ।
 ५ । ३७ ।

“दानं ददत्यपि जनेः सहसाधिकं
 को विद्यमानगतिरासितुस्तुष्टित ॥”

“दीयते इति दानं धनं गजमदश्च ।” इति
 तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) गजमदः । छेद-
 नम् । शुद्धिः । इति मेदिनी । ने, १० ॥ दृष्ट-
 कोटरकीटजनमधु । अस्य गुणाः । रुच्यत्वम् ।
 दीपनत्वम् । कफच्छर्दिमेहनाशित्वम् । इति
 राजवल्लभः ॥ देवत्राक्षणादिसम्यदानकद्रव्यमो-
 चनम् । तत्पर्यायः । त्यागः २ विद्यापितम् ३
 उत्सर्जनम् ४ विसर्जनम् ५ विश्रायणम् ६ वितर-
 नम् ७ सार्जनम् ८ प्रतिपादनम् ९ प्रादेशनम् १०
 निम्बपणम् ११ अपवर्जनम् १२ अंहतिः १३ ।
 इत्यमरः । २।७।२६ । दायः १४ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ प्रदानम् १५ ददनम् १६ विश्रायणम् १७
 दत्तिः १८ अंहति १९ उत्सर्गः २० अति-
 सर्जनम् २१ सार्गः २२ विसर्गः २३ चयनम् २४
 प्रदेशनम् २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
 तस्य लक्षणदि यथा,—

“अर्थानासृदिते पात्रे अह्वया प्रतिपादनम् ।
 दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥
 सम्यदानस्वत्वापादकद्रव्यागो दानमिति ॥* ॥
 दाता प्रतिग्रहीता च अह्वादेयश्च धर्मयुक् ।
 देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि वक्तुम् ॥
 मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिःक्षिपत् ।
 विद्यते चागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते ॥
 परोक्षे क्षिपत् दानं पात्राभावे कथं भवेत् ।
 गोत्रनेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥
 यदा तु न सज्जनाः स्यान् च सम्बन्धिनश्च वा ।
 दद्यात् सज्जानां शिष्येभ्यस्तदभावेऽपि निःक्षि-
 पेत ॥

आत्मा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलेपिते ।
 वसित्वा वसनं मुहं दानं दद्यात् सदक्षिणम् ॥* ॥
 यदा गां दशगुह्यात् दश दद्याच्च गोशतम् ।
 शतं सङ्ग्रहगुह्यात् सङ्ग्रहं बहुगोधनम् ॥
 यासादहर्हमपि यासमर्थिभ्यः किञ्च दीयते ।
 दद्यात्पुनरुपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥
 अपरावाधमत्तोऽयं प्रयत्नेनार्जितं धनम् ।
 स्वल्पं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते ॥* ॥
 विक्रयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।
 दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव च योजयेत् ॥
 आपत्काले च कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव च ।
 अन्यथा न प्रवर्तेत इति शास्त्रार्थनिश्चयः ॥* ॥
 यत्रो दानं तपो जायं आह्वयं सुरपूजनम् ।

दान

यद्गङ्गायां कृतं सर्वं कोटि कोटि गुणम्भवेत् ॥
 शिवस्य विष्णोरमेव सन्निधौ दत्तमनयम् ।
 शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं योजनद्वयम् ।
 तत्र दानञ्च होमश्च कोटिकोटिगुणम्भवेत् ॥
 यद्यत्र दर्शनं द्रव्यं यस्मिन् कालेऽपि वा पुनः ।
 दानार्हो देशकालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा ॥
 पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
 केवलं धर्मेषु ह्यत्र यद्वर्त्मदानं प्रचक्ष्यते ॥
 सहस्रगुणितं दानं भवेद्वत् युगादिषु ।
 कर्मश्राद्धादिकश्चैव तथा मन्त्ररारादिषु ॥*॥
 आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकाले विवर्जयेत् ।
 कर्म चाध्ययनश्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ ॥*॥
 तामसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा ।
 देवलोकं भुवं वासी देवमायुष्यमेव च ॥*॥
 गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।
 सहस्रगुणमाहुय याचिते च तद्वर्त्मकम् ॥
 आशां दत्त्वा ह्यदातारं दानकाले निवेद्यकम् ।
 दत्त्वा सन्तप्यते यस्तु तमाहुर्गुणघातकम् ॥
 योऽसद्गः प्रतिग्रहापि पुनः सद्गः प्रयच्छति ।
 आत्मानं संक्रमं कृत्वा परास्तारयते हि सः ॥*॥
 यस्य यद्दीयते वस्त्रमलङ्कारादि किञ्चन ।
 तेषां देवतमुच्चार्य कृत्वा प्रोक्षणपूजने ।
 उन्मूल्य मूलमन्त्रेण प्रतिनाम्ना निवेदयेत् ॥
 योऽर्चयति प्रतिग्रहानि दद्यादर्चयति मेव वा ।
 तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकश्च विपर्यये ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥*॥

दानं त्रिविधं सात्त्विकं राजसं तामसञ्च ।
 सात्त्विकं यथा,—
 “नातश्चमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
 त्रेषे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥
 राजसं यथा,—
 “यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलसुदृश्यं वा पुनः ।
 दीयते च परिकल्पितं तद्दानं राजसं विदुः ॥”
 तामसं यथा,—
 “आदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
 असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥”

इति श्रीभगवद्गीता ॥*॥

“हृदयस्थं गामनङ्गाहं मणिसुक्तादिकाञ्चनम् ।
 परोक्षं हरते यस्तु पञ्चाङ्गानं प्रयच्छति ॥
 न स गच्छति वै स्वर्गं दातारो यत्र भागिनः ।
 अन्नं कर्मणा युक्ताः पच्यन्ते नरकधमाः ॥”

इति मत्स्यपुराणम् ॥*॥

नित्यनैमित्तिकादिभेदेन तच्चतुर्विधं यथा,—
 “नित्यं नैमित्तिकं कान्यं त्रिविधं दानमुच्यते ।
 चतुर्थं विमलं प्रोक्तं सर्वदानोत्तमोत्तमम् ॥
 अहन्त्यहनि यत् किञ्चिदीयतेऽनुपकारिणे ।
 अनुद्दिश्य फलान्तं स्याद्वाञ्छनाय च नित्यकम् ॥
 यत्तु पापोपशान्त्यर्थं दीयते विदुषां करे ।
 नैमित्तिकं तद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥
 अपत्यविजयेऽन्यस्वार्थं यत् प्रदीयते ।
 दानान्तं कान्यमाख्यातव्यमिदं धर्मचिन्तकैः ॥
 यद्दीयतेऽनुपकारार्थं ब्रह्मवित्सु प्रदीयते ।

दानध

चेतसा धर्मयुक्तेन दानं तद्विमलं शिवम् ॥”

इति कूर्मपुराणम् ॥

रोगोपशमनाय दानविधिर्यथा,—
 “गोदानं भूमिदानञ्च स्वर्गदानं सुरार्चनम् ।
 कृत्वा पश्चात् प्रतीकारं कुर्यात् पाण्डुपशान्तये ॥
 महापापेषु सर्वेषु तद्वर्त्मं सुखदोषजे ।
 व्यथवापि षड्दण्डाणां कर्षणं याधिवलावलात् ॥
 कुर्यात् सर्वं कृतं कर्मे कुष्ठरोगोपशान्तये ।
 गोभूहिरण्यदानञ्च तथा मिष्टान्नभोजनम् ॥
 चतुर्विधं दानमिदं दत्त्वा कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ।
 कदाचिदपि सिध्यते आयुषश्च बलक्रिया ॥
 मेहे सुवर्णदानञ्च मूले न्यासं भगन्दरे ।
 अश्रोभ्यस्त्वन्नदानेन न्यासात् कासाहिसुच्यते ॥
 ज्वरेचेन्मरपूजा च रुद्रजाप्यं समाचरेत् ।
 मतिदानान्नदानञ्च शास्त्रदानं भमातुरे ॥
 अग्निहोमशामिमाम्ये कन्यादानञ्च गुल्मके ।
 मेहप्लमरीविनाशाय लवणञ्च प्रदापयेत् ॥
 बहुभोजनदानेन मूलरोगोऽहिसुच्यते ।
 घृतमधुप्रदानेन रक्तपित्तं प्रशान्त्यति ॥
 चतुर्विधेन दानेन साध्यः स्याद् ग्रहणीगदः ।
 सुवर्णदानान् कुन्तली श्यावदन्तः सुखी भवेत् ॥
 रौप्यदानाच्चित्रकुलं साध्यं वापि प्रदध्यते ।
 सिध्दले चपुदानञ्च ज्वरे लोहदानकम् ॥
 सुखत्रणे ददेन्नागं गोदानं बहुमन्त्रकं ।
 नेत्ररोगे घृतं दद्यात् सुगन्धं नासिकागदे ॥
 तैलदानं कण्ठरोगे रसदानञ्च जिह्वके ।
 उष्ट्रं दद्यात् पित्तरोगे लूनारोगे च देवदः ॥”
 इति हारीते द्वितीयस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
 दानकर्म, क्री, (दानमेव कर्म) दानक्रिया ।
 तत्पर्यायः । इति १ दाशति २ दासति ३
 राति ४ रासति ५ पृणति ६ पृणाति ७
 शिञ्जति ८ तुञ्जति ९ मक्षति १० । इति दश
 दानकर्मणः । इति देविघटौ ३ अध्यायः ॥
 दानधर्मः, पं. (दानाख्यो धर्मः दानरूपो धर्मो
 वा मध्यलोपिसमासः ।) दानस्य फलम् । यथा,
 ब्रह्मोवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि दानधर्ममनुत्तमम् ।
 अर्थानामुचितं पात्रे अह्मया प्रतिपादनम् ॥
 दानम् कथितं तज्जैर्मन्त्रिभिरनुष्ठितम् ।
 न्यायनोपास्येद्विद्वत् दानभोगफलञ्च तन ॥
 अध्यापनं याजनञ्च वृत्तमाहुः प्रतिग्रहम् ।
 कुसीदं क्षयिवागिण्यं च तत्ततोऽथ चार्जयेत् ॥
 यद्दीयते च पात्रेभ्यस्तद्दानं परिकीर्तितम् ।
 नित्यं नैमित्तिकं कान्यं विमलं दानमौचितम् ॥
 अहन्त्यहनि यत् किञ्चिदीयतेऽनुपकारिणे ।
 अनुद्दिश्य फलं तत् स्यात् ब्राह्मणाय तु नित्य-
 कम् ॥
 यत्तु पापोपशान्तेः च दीयते विदुषां करे ।
 नैमित्तिकं तद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥
 अपत्यविजयेऽन्यस्वार्थं यत् प्रदीयते ।
 दानं तत् कान्यमाख्यातव्यमिदं धर्मचिन्तकैः ॥
 यद्दीयतेऽनुपकारार्थं ब्रह्मवित्सु प्रदीयते ।

दानध

चेतसा सत्त्वयुक्तेन दानं तत् विमलं स्मृतम् ॥
 ब्रह्मविः सन्ततां भूमिं यवगोधूमशालिनीम् ।
 ददाति वेदविदुषे स न भूयोऽभिजायते ।
 भूमिदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥
 विदां दत्त्वा ब्राह्मणाय ब्रह्मलोके महीयते ।
 दद्यादहरहस्तान् अह्मया ब्रह्मचारिणे ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मस्थानमवाप्नुयात् ॥
 वैशाखां पौर्णमास्यान् ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च ।
 उपोष्याभ्यर्चयेद्विद्वान् मधुना तिलहण्डकैः ॥
 गन्धादिभिः समभ्यर्च्य वाचयेद्वा स्त्रयं वदेत् ।
 प्रीयतां धर्म्मराजेति यथा मनसि वर्तते ।
 यावज्जीवकृतं पापं तत्तच्छापादेव नश्यति ॥
 ह्यणाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यमधुसर्पिषा ।
 ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥
 कृतान्नसुदकुम्भश्च वैशाखाञ्च विशेषतः ।
 निर्दिश्य धर्म्मराजाय विप्रेभ्यो मुच्यते भयात् ॥
 द्वादश्यामर्चयेद्विद्वानुपोष्याघ्रणाश्रिणीम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो नरो भवति निश्चितम् ॥
 यो हि यां देवतामिच्छेत् समाराधयितुं नरः ।
 ब्राह्मणान् भोजयेद्यज्ञाङ्गोपाय तोषिताः ॥

सुराः ॥

सन्ततिकामः सततं पूजयेद्देवैः पुरन्दरम् ।
 ब्रह्मवर्षसकामस्तु ब्राह्मणान् ब्रह्मनिश्चयात् ॥
 आरोग्यकामोऽथ रविं धनकामो वृताश्रनम् ।
 कर्मणां सिद्धिकामस्तु पूजयेद्देवैः विनायकम् ॥
 भोगकामो हि शशिनं धनकामः समीरणम् ।
 सुसुप्तः सर्वसंसारान् प्रयत्नेनाप्येहैव हि ॥
 अकामः सर्वकामो वा पूजयेत्तु गदाधरम् ।
 वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमच्यममदः ॥
 तिलप्रदः प्रणामिष्टो दीपदश्चक्षुष्यतमम् ।
 भूमिदः सर्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ॥
 ग्रहदोऽग्न्याग्निं वैश्वानि हृद्यदो रूपसुततमम् ।
 वासोदश्चक्रसालोक्यमन्त्रिसालोक्यममदः ॥
 अन्नकुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रह्मस्य पिष्टपम् ।
 यानश्रयाप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ।
 धान्यदः शान्तं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्म शान्ततम् ।
 वेदवित्सु ददद्दानं स्वर्गलोके महीयते ॥
 गवां घासप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 इत्यनानां प्रदानेन दीप्ताभिर्जायते नरः ॥
 औषधं केहमाहारं रोगिणो रोगशान्तये ।
 दद्यान् रोगरहितः सुखी दीर्घायुरेव च ॥
 असिपत्रवनं मार्गं क्षुरधारासमन्वितम् ।
 तीक्ष्णातपश्च तरति कृन्नोपानतुप्रदानतः ॥
 यद्यद्विदितमं लोके यथास्य दयितं यदे ।
 तत्तद्गुणवते देयं तदेवाच्यमिच्छता ॥
 अयने विद्युवे चैव ग्रहणे चन्द्रस्यैवोः ।
 संक्रान्त्यादिषु कालेषु दत्तं भवति चाच्यम् ॥
 प्रयागादिषु तीर्थेषु गयायाञ्च विशेषतः ।
 दानधर्म्मात् परो धर्म्मो भूतानां नेह विद्यते ॥
 स्वर्गायुर्भूतिकाग्नेन द्यं पापोपशान्तये ।
 दीयमानस्तु यो मोहात् गोविप्राधिसुरेषु च ।
 निवारयति पापात्मा तिर्यग्योनिं ब्रजेन्नरः ॥

दानवः

यस्य दुर्भिक्षवेकायामन्नाद्यं न प्रयच्छति ।
 त्रियमासीषु विप्रेषु ब्रह्महा स तु गर्हितः ॥”
 इति गारुडे दानवधर्मेनाम ५१ अध्यायः ॥६॥
 अथ महाभारते शान्तिपर्वणि द्रष्टव्यम् ॥
 दानपतिः, पुं, (दाने पतिः श्रेष्ठः ।) सप्ततदाता ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
 ११६ । २२ ।
 “जातो दानपतिः पुत्रश्च या शूरस्तथापरः ॥”
 अक्रूरः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरि-
 वंशे । ७८ । ८४ ।
 “गच्छ दानपति ! क्षिप्रं ताविद्यानयितुं ब्रजात् ।
 नन्दगोपश्च गोपाश्च करदानं मम प्राप्नुयात् ॥”
 दैत्यभेदः । यथा, हरिवंशे । २३२ । ७ ।
 “सहस्रपादः सुमुखः लण्यश्चैव महासुरः ।
 रणोत्कटो दानपतिः शैलकम्पी कुलाकुलः ॥”
 दानपतिः, स्त्री, (दानस्य प्रलम्) दानजम्बुप्रलम् ।
 तद्विवरणं यथा,—
 “गत्वा यद्दीयते दानं भक्त्या पात्रे विधानतः ।
 तद्गन्तव्यं विद्धि अवस्थात्रितये वृष ! ॥
 तमोष्ठस्तु यो दद्यात् भयात् क्रोधात्तथैव च ।
 वृष ! दानम् तत् सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्य एव तु ॥
 ईर्ष्यामन्युमनाश्चैव दम्भार्थं चार्थकारणात् ।
 यो ददाति हिजातिभ्यः स बाध्यः तु तदनुते ॥
 वैश्यदेवविहीनश्च सन्धोपासनवर्जितम् ।
 यद्दानं दीयते तस्मै वृद्धकाले तदनुते ॥
 यथा जन्मानि चत्वारि तथा दानानि षोडश ।
 तान्यहं संप्रवक्ष्यामि यथावदशुपूर्वशः ॥
 अपुत्रस्य तथा जन्म धर्मेवाद्या नराः सदा ।
 परपात्रं सदान्ति परतापरताश्च ये ॥
 देवपितृविहीनं यत् ईश्वरेभ्यः सदोषतः ।
 दत्त्वा नुकीर्णनाश्चैव वेदामिद्व्रतत्यागिने ॥
 अन्धयोपावर्जितं दानं यथं ब्रह्महणे तथा ।
 गुरवेऽनृतवक्त्रे च स्तनाय पतिताय च ॥
 क्षतनाय च यद्दत्तं सर्वदा ब्रह्मविद्धि ।
 याचकाय च सर्वस्य वृषत्याः पतये तथा ॥
 परिचारकाय भृत्याय सर्वत्र पिशुनाय च ।
 इत्येतानि तु राजेन्द्र ! यथादानानि षोडश ॥”
 इत्याद्ये वङ्गपुराणे दानावस्थानिर्णयनामा-
 ध्यायः ॥
 दानवः, पुं, (दानोपपत्त्यम् । दनु + “तस्यापत्यम् ।”
 ४ । १ । १२ । इति अण् ।) असुरः । इत्य-
 मरः । १ । १ । २२ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । १ । १० ।
 “नि मायिनो दानवस्य माया
 अपादयत् पविशन्सुतस्य ॥”
 स दक्षकन्यादशुर्गर्भे कश्यपाज्जात एकवर्ति-
 संस्रक्तलोचनश्च दश प्रधानलोकां नामानि यथा,
 द्विजः १ शम्बरः २ अरिष्टः ३ हयग्रीवः ४
 विभावस्तुः ५ अयोतुस्तः ६ शकुशिराः ७
 क्षमर्षिः ८ कपिलः ९ अरुणः १० पुलोमा ११
 वृषपत्नी १२ एकचक्रः १३ तापनः १४ धूम-
 केयः १५ विरूपाक्षः १६ विप्रचित्तिः १७
 दुर्जयः १८ । इति श्रीभागवतम् ॥ (महा-

दानवि

भारते चत्वारिंशत्तद्विः पुरा उक्ताः । यथा,
 तत्रैव । १ । ६५ । २१—२२ ।
 “चत्वारिंशद्द्विः पुराः स्थाताः सर्वत्र भारत !
 तेषां प्रथमो राजा विप्रचित्तिर्महायशः ॥
 शम्बरो ननु निचैव पुलोमा चेति विप्रुतः ।
 अविजोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः ॥”
 इत्यारभ्य तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)
 दानवध्वः, पुं, (दाने वध इव ।) वैश्यः । इति पुरा-
 णम् ॥ (वैश्वनातिको गान्धर्वो दैवश्च अश्व-
 विशेषः । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।
 “वशपाणिर्माश्वः स्यात् चक्षुं वधरथं स्तुतम् ।
 वैश्या वै दानवस्याश्च कर्मवशा यवीयसः ॥”
 दानवारिः, पुं, (दानवानामरिः ।) देवता । इत्य-
 मरः । १ । १ । ६५ । (विष्णुः । यथा, काशी-
 खण्डे । २६ । ८० ।
 “दर्शितानेककुतुका दुष्टदुर्जयदः खलुत् ।
 दैन्यदुहितो च दानवारिपदाजना ॥”
 “दानवारिपदाजना विष्णुपार्ष्णसम्भूतेति
 स्तुतेः ।” इति तट्टीका ॥ दानमेव वारि इति
 विग्रहे गणमरणे, स्त्री ।)
 दानविधिः, पुं, (दानस्य विधिः ।) दानस्य विधा-
 नम् । यथा,—
 “अथ दानविधिं वक्ष्ये तं मे श्रुत्वा सुव्रताः ।
 अन्येभ्यो ब्राह्मणाः श्रेष्ठास्तैश्चैव क्रियापराः ॥
 ब्रह्मवेत्ता च तैश्चोऽपि पात्रं विद्यात्तपोऽनितः ।
 गोभूध्यान्धिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ॥
 विद्यात्तपोभ्यां ह्येनेन न तु ग्राह्यः प्रतियज्ञः ।
 यज्ञं प्रदानारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥
 दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।
 याचितेनापि दातव्यं अद्वापूतम् शक्तितः ॥
 हेमश्दङ्गी शूरे रौप्येः सुशीला वस्त्रसंयुता ।
 सकांस्यपात्रा दातव्या श्रीरिणी गौः सदक्षिणा ॥
 दशसौवर्गिकं शङ्खं शूषं सप्तपलेः स्तुतम् ।
 पञ्चाशत्पलिकं पात्रं कांस्यं वत्सश्च कौर्ण्यते ॥
 स्वर्णपिप्पलपात्रेण वत्सो वा वत्सिकापि वा ।
 तस्यामपि च दातव्यं अपत्यं रोगवर्जितम् ॥
 दाता स्वर्गमवाप्नोति वत्सरान् रोमसंस्तनान् ।
 कपिला चत्वारयत् भूयश्चासप्तमं कुलम् ॥
 यावद्दत्तस्य ह्यौ पादौ सुखं योन्यां प्रदृश्यते ।
 तावद्द्विः पृथिवीं ज्ञेया यावद्गर्भं न सुचति ॥
 यथाक्षयिष्विह्वा गां धेनुं वाधुमेव वा ।
 अरोगामपरिक्लिष्टा दाता स्वर्गं महीयते ॥
 आन्तसंवाहनं रोगिपरिचर्या सुरार्चनम् ।
 पादश्रीचं द्विजोऽष्टमार्जनं गोप्रदानवत् ॥
 द्विजाय यद्भीष्टम् दत्त्वा स्वर्गमवाप्नुयात् ।
 भूदीपान्वाग्निज्वालाभिरुज्ज्वलितैः प्रतिययात् ॥
 गृह्णान्वाग्निज्वालाभिरुज्ज्वलितैः जलम् ।
 श्रय्यानुलेपनं दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥
 ब्रह्मदाता ब्रह्मलोकं प्राप्नोति सुखदुर्लभम् ॥
 वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्मेशास्त्राणि चैव हि ।
 भूमीनापि लिखितानि ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
 इत्यन्मूर्धं जगत् यस्यादृष्टं पूर्वंभीष्टः ।

दानः

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कार्थो वेदार्थसंयज्ञः ॥
 इतिहासं पुराणं वा लिखितं वाः प्रयच्छति ।
 ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणोन्नतिम् ।
 लोकायतं कुतश्च प्राप्तं ज्ञेयं भाषितम् ।
 न श्रोतव्यं द्विजेनैव तदधो गयति द्विजम् ॥
 समर्थो यो न गृहीत्वा दातृलोकमवाप्नुयात् ॥
 कुशाग्रं प्राक्तं पयो गन्धाः प्रत्याख्येयं न वारि च ।
 अवाचितान्मूर्धं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ॥
 अथवा कुलटावपुषितैर्भ्यो द्विवसथा ।
 देवातिथ्यर्चनकृते पितृभृत्यार्थमेव च ।
 सर्वतः प्रतियज्ञीयादात्महृदयार्थमेव च ॥”
 इति गारुडे ८८ अध्यायः ॥
 दानश्रीलः, त्रि, (दाने श्रीलं स्वभावो यस्य । यद्वा,
 दानस्य श्रीलं सन्ततमनुष्ठानं यस्य ।) दाता ।
 तत्पठ्यायः । वदान्धः २ वदन्यः ३ । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । १५ ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
 १२२ । ५ ।
 “यत् फलं दानश्रीलस्य जमाश्रीलस्य यत् फलम् ।
 यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान् ॥”
 दानश्रीलः, त्रि, (दानेषु श्रीलः अतिदक्षः ।
 “सप्तमी श्रीलैः ।” २ । १ । ४० । इति समासः ।)
 बहुप्रदः । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ (यथा,
 माघे । १ । ४ । ४६ ।
 “निर्गुणोऽपि विसृज्यो न भूपति-
 दानश्रीलमनसः पुरोऽभवत् ॥”
 दानसागरः, पुं, (दानानां सागर इव ।) षोडश-
 सङ्गकयोदशः । यथा,—
 “यः कश्चिन् कुर्वते देवि ! गृह्णी दानसागरम् ।
 वृषोत्सर्गं महादानं यत्कश्चिन् पृथिवीतले ।
 पुरश्चरनं तथा ज्ञोमं यः कुर्वान्निधिबोधितम् ।
 सर्वं तस्य यथा देवि ! श्रीगुरोरर्चनं विना ॥”
 इति श्रीकामधेनुतन्त्रे आगमसन्दर्भे ज्ञानदपणे
 देवदेवीसंवादे २५ पटलः ॥
 दानीयः, त्रि, (दीयतेऽस्मै इति । दा दाने +
 “कृत्वाऽस्तुटो बहुलम् ।” ३ । ३ । ११३ । इति
 सम्प्रदाने अनौयर् ।) सम्प्रदानम् । इति सुग्ध-
 बोधम् ॥ (यथा, तत्रैव कारकप्रकरणे ।
 “सर्वोऽर्थो जीवनः पाता दानीयः प्रभवो
 लयः ॥”
 दातुः, त्रि, (ददातीति । दा + “दाभाभ्यां नुः ।”
 उणा । ३ । ३९ । इति नुः ।) दाता । विक्रान्तः ।
 इति मेदिनी । ने, १० । शब्दे । वायुः । इति
 संचिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (पुं, दानवः ।
 यथा, ऋग्वेदे । २ । १२ । ११ ।
 “अजानयमानं सो अहिं जघान दानुं श्रयानं स
 जनास इन्द्रः ॥”
 दीयते इति कर्मणि नुः । देयः । यथा, ऋग्-
 वेदे । ८ । २५ । ६ ।
 “सं या दानानि धेमचुर्दिष्टाः प्रार्थिवीरिभः ॥”
 दानः, त्रि, (दास्यतीति । दम + कर्मणि क्तः ।)
 तपःश्रेष्ठश्च । (यथा, मनुः । ४ । ३५ ।
 “कृत्वाकेयनस्य दानमुदानः सुखात्तरः शुचिः ॥”

हामन

हमितः । इत्यमरः । २ । ७ । ४३ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२२ । ४६ ।
 “तथैवान्तरीयाश्च दान्तानां वातरं हवाम् ॥”
 दन्तेन निर्हृतम् । दन्त + “तेन निर्हृतम् ।”
 ४ । २ । ६८ । इति अण् । दन्तनिर्मितम् ।
 यथा, महाभारते । ५ । ४६ । ५ ।
 “रुचिरैरासनेस्त्रीणां काञ्चनेर्दारवैरपि ।
 अश्वसारमयैर्दानैः स्वास्तीर्णैः शोभतश्चरैः ॥”
 दाता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
 पुं, दमनकवृत्तः । शिञ्जितवृत्तः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (विदर्भराजपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ८—९ ।
 “तस्मै प्रसन्नो दमनः सभायां वरं ददौ ।
 कन्यारत्नं कुमारान् श्रीशुदारान् महायशः ॥
 दमयन्तो दमं दानं दमनश्च सुवर्चसम् ॥”
 स्त्री, अश्वरोविशेषः । यथा, महाभारते ।
 १३ । १६ । ४५ ।
 “विद्युता प्रशमी दान्ता विद्युता रतिरेव च ॥”
 दान्तिः, स्त्री, (दम + क्तिन् । “अनुनासिकस्येति ।”
 ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।) तपःक्षेत्रसञ्चि-
 ष्णुता । तत्पर्यायः । दमयुः २ दमः ३ ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ३ ॥
 दापितः, चि, (दाप्यते अङ् इति । दा + णिच् +
 कर्मणि क्तः ।) साधितः । इत्यमरः । ५ । १ । ४० ॥
 घनादिना आयाप्तोक्तः । इति भरतः ॥ धृती
 इति स्त्रातं यस्मै दत्तं स इति रमानायः ॥
 दक्षितः । इति विद्याविनोदः ॥ श्रोधिनद्रयम् ।
 इति नयनानन्दः ॥ दायित इति पाठोऽपि ।
 इति कालिङ्गपुरुषोत्तमौ ॥
 दाम, [नृ] स्त्री स्त्री, (दीयते इति । दा दाने
 हो अवखलने वा + “सम्बन्धात्तुभ्यो मनिन् ।”
 उणा । ४ । १४५ । इति मनिन् ।) यत्रैकस्मिन्
 बहुप्रयत्नयुक्ते अनेकगावो बध्यन्ते तन् । दाडनि
 इति दोका इति च भावा । तत्पर्यायः ।
 सन्धानम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥
 रज्जुः । इति दामोदरदर्शनात् ॥ (यथा, भाग-
 वते । १ । ८ । ३१ ।
 “गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावत्
 या ते दशानुकलिनाञ्जनसम्भ्रमाक्षम् ।
 वक्त्रं निनीय भयभावनयास्थितस्य
 सा मां विमोहयति भीरपि यद्विभेति ॥”
 माला । यथा, माघे । ४ । ५० ।
 “सख्यमलघुविलम्बिपिच्छदानः
 शिखरशिखाः शिखिशिखरानसुख ॥”
 दातरि, चि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४४ । २ ।
 “यः श्रमस्तुविश्रम ते रायो दामा मतीनाम् ॥”
 “रायो धनस्य दामा दाता भवति ।” इति
 तद्भाष्ये सायनः ॥
 दामनपर्व, [नृ] स्त्री, (दमनो दमनवृत्तस्ये-
 दमित्यणप्रत्यये दामनं तदभञ्जनसम्बन्धि पर्व
 वक्षिन् ।) दमनभञ्जनतिथिः । सा चैवशुक्लचतु-
 र्दशी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दाम्भिकः

दामनी, स्त्री, (दामेव । दामन् + स्वार्थे प्रश्ना-
 दिवात् अण् । “अनु ।” ६ । ४ । १६७ । इति
 प्रकृतिभावः । “टिङ्गिति ।” ४ । १ । १५ । इति
 ङीप् ।) पशुबन्धनरज्जुः । तत्पर्यायः । पशु-
 रज्जुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥ (यथा,
 हरिवंशे । ६५ । २४ ।
 “कौलेरारोप्यमाणे च दामनीपाशपाशितेः ॥”
 दामनिर्ग, स्त्री, तमोनिर्गदेशः । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ४५ ॥
 दामा, स्त्री, (दामन् + “डातुभाभ्यामन्तर-
 ख्याम् ।” ४ । १ । १३ । इति पञ्चे ङाप् ।)
 दाम । इति भरतः ॥
 दामाचलं, स्त्री, (दामाचलम् । एगोदरादित्वात्
 लस्य नः ।) अन्धादेः पादबन्धनरज्जुः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । ३१७ ॥
 दामाचलं, स्त्री, (दाम्भः अचलमिव ।) एक-
 शफाङ्गु बन्धः । अन्धादिपादबन्धनरज्जुः । इति
 हारावली । ६१ ॥ (यथा, माघे । ५ । ६१ ।
 “ससुः सरोषपरिचारकवार्यमाणा
 दामाचलखलितलोपदं तुरङ्गाः ॥”
 दामोदरः, पुं, (“दमादिषाघनेनोदारा उल्लुग्टा
 मतिर्यां तथा गम्यते इति दामोदरः । ‘दाम्ना-
 दामोदरं विदुः ।’ इति भगवद्भचनात् । यशो-
 दया दामोदरे बद्ध इति वा दामोदरः ।
 ‘दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरान्तरे ।
 तेन दामोदरो देवः श्रीधरस्तु रमाश्रितः ॥’
 इति वा ।” इति विष्णुसहस्रनामभाष्ये शङ्करः ॥
 ५३ ॥ तथा, महाभारते । ५ । ७० । ८ ।
 “देवानां स्वप्रकाशत्वात् दमादामोदरो विभुः ॥”
 विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ (दाम रज्जु-
 रुदरे यस्य । श्रीकृष्णः । यथा, महाभारते ।
 १ । १६० । १६ ।
 “दामोदरो भ्रातरस्तुगवीर्यं
 हृत्प्रायुधं वाक्पमिदं बभाषे ॥”
 यशोदयासौ उदरदेशे दाम्ना बद्ध आसीत् अतो-
 रस्य तथा नाम । यथा, हरिवंशे । ६३ । १४, २६ ।
 “दाम्ना चैवोदरे बद्धा प्रत्यवस्यदृष्टखले ।
 यदिदं श्रोत्रि गच्छेति तमुक्ता कर्मे साकरोत् ॥”
 “स च तेनैव नाम्ना तु हृत्प्रायुधं वै दामबन्धनात् ।
 गोष्ठे दामोदर इति गोपीभिः परिगीयते ॥”
 भूतार्हद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३० ॥
 (शालग्राममूर्तिविशेषः । तल्लक्षणं यथा, पद्म-
 पुराणे ।
 “स्थलो दामोदरो ज्ञेयः सृज्यचक्रो भवेत्तु सः ।
 चक्रं तु मध्यदेशेऽस्य पूजितः सुखदः सदा ॥”
 अस्य अन्यद्विवरणस्तु शालग्रामशब्दे द्रष्ट-
 व्यम् ॥ ६॥ काश्मीरस्य वृषविशेषः । यथा, राज-
 तरङ्गिण्याम् । १ । ६४ ।
 “गतिं प्रवीरसुलभां तस्मिन् सुचिन्त्रये गते ।
 श्रीमान् दामोदरो नाम तत्सुखुरभ्यत चितिम् ॥”
 दाम्भिकः, पुं स्त्री, (दम्भेन चरतीति । दम्भ +
 “चरति ।” ४ । ४ । ८ । इति ङक् ।) वक् ।

दायभा

पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दम्भयुक्ते, चि ॥
 (यथा, मनुः । १ । १५६ ।
 “पापरोम्यभिप्रेक्ष्य दाम्भिको रविक्रियी ॥”
 दाय, ऋ ङ दाने । इति कविकण्ठम् ॥ (स्त्री-
 व्यात्म-सकं-सेट् ।) ऋ, अप्रदायत् । ङ, दायते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 दायः, पुं, (दीयते इति । दा दाने + घञ् । “आतो
 युक्चिणलतोः ।” ७ । १ । ३३ । इति युक् ।)
 यौतुकादिदेयधनम् । (यथा, महाभारते । २ ।
 ५१ । १ ।
 “दायन्तु विविधं तस्मै शृणु मे गदतोऽनघ ! ।
 यज्ञार्थं राजभिर्दत्तं महान्तं धनसञ्चयम् ॥”
 कन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो व्रतभिचादौ
 आश्रयादिभ्यश्च यद्वद्रयं दीयते तत् । इति
 भरतः ॥ तत्पर्यायः । हरणम् २ । इत्यमरः ।
 २ । ८ । ०८ ॥ सोलुष्टभाषणम् । विभक्त्य-
 पितृद्रव्यम् । (यथा, मनुः । ६ । १६४ ।
 “औरसो विभजन् दायं पित्रां पञ्चममेव वा ॥”
 विभागाहर्धनमात्रम् । यथा, तत्रैव । ६ । ७७ ।
 “संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विघ्नो योषितं पतिः ।
 ऊर्ध्वं संवत्सरास्तेनां दायं कृत्वा न संवसेत् ॥”
 दा दाने + भावे घञ् ।) दानम् । इति मेदिनी ।
 ये, ३० ॥ (यथा, मनुः । ८ । १६६ ।
 “अस्त्रामिना शतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।
 अक्षतः स तु धिक्त्रियो खवहारे यथा स्थितिः ॥”
 स्थानम् । (दो द्वेदे + घञ् ।) खलनम् । इति
 शब्दरत्नावली । लयः । इत्यजयपालः ॥ (ददा-
 तीति । दा + “झाङ्गधिति ।” ३ । १ । १४१
 इति ङः । दातरि, चि । इति आकरणम् ॥)
 दायकः, चि, (ददातीति । दा + क्तुल् ।) दाता
 यथा । हतारिगतिदायक इति भक्तिरसाञ्जन
 सिन्धुः ॥ (यथाच महाभारते । ३ । १६३
 ३३ ।
 “तावतां गोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः ॥”
 दायबन्धुः, पुं, (दाये बन्धुः ।) भ्राता । इति शब्द
 रत्नावली ॥
 दायभागः, पुं, (दायस्य भागः ।) सम्बन्धिमात्रे
 सम्बन्धिधनविभागः । पूर्वद्रव्यस्वामिसम्बन्ध
 धीनं तत्स्वानुपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरु-
 दायशब्दस्तस्य विभागः । एकदेशगतसं
 भूहिरण्यदातुपन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमः
 प्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हत्तयाव
 स्थितस्य गुटिकापातादिना अङ्गनम् । आ
 विशेषण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा । यत्र
 दासीगवादिकं बहुसाधारणं तत्रापि त
 कालविशेषवहनदोहनफलेन स्वत्वं अङ्गते
 अथ दायधिकारक्रमे पुत्रनाधिकारि
 तत्रादौ न्यतघने औरसपुत्रस्याधिकारः ।
 भावे पौत्रस्य । तदभावे प्रपौत्रस्य ।
 पित्रकपौत्रन्यतपितामहकप्रपौत्रयोः पु
 त्रस्य तुल्याधिकारः । एवमभावे प्रपौत्रे घन
 कारिणी । तत्रार्थं विशेषः प्रपौत्रे घनं भ

दायभा

एव न तु तस्य दानाधमनधिक्रियान् कर्तुमर्हति । किन्तु भर्तुरौहदेहिकक्रियार्थं दानादिकमप्यनुमतम् । वरैनाशक्तौ आधमनमप्यनुमतं तदशक्तौ विक्रयव्यमपि । भर्तुरौहदेहिकक्रियार्थमर्थाशु-
क्त्यं भर्तृसपिण्डभर्तृगृहभर्तृदौहित्रसन्तान-
भर्तृभागिनेयभर्तृमातुलेभ्यो दद्यात् । एतेषा-
मभावे सपिण्डकृते दद्यात् । पञ्चभावे दुहिता ।
तथापि प्रथमं कुमारी । अचार्यं विशेषः कन्या
जाताधिकारा पश्चात् परिणीता सती अविद्य-
मानपुत्रा यदि नृता तदा तत्पितृदाये सपु-
त्रायाः सम्भावितपुत्राया भगिन्यास्तुत्याधिकारः ।
कुमार्यभावे चोदायाः पुत्रवत्याः सम्भावित-
पुत्रायाश्च तुत्याधिकारः । एतयोरेकतराभावे
अन्याधिकारिणी । एतयोरभावेऽपि बन्धापुत्र-
हीनविधवयोर्नाधिकारः । सर्वदुहित्रभावे
दौहित्रस्याधिकारः । तदभावे पितुरधिकारः ।
तदभावे मातुरधिकारः । तदभावे सोदरस्याधि-
कारः । सोदराभावे सजातीयवैमात्रेयाधिकारः ।
तदभावे सोदरभ्रातृपुत्राणामधिकारः । संसर्ग-
संसर्गसोदरभ्रातृपुत्रेभ्यु संसर्गभ्रातृपुत्रस्याधि-
कारः । एवं संसर्गसंसर्गवैमात्रेयभ्रातृपुत्रे
सति संसर्गवैमात्रेयभ्रातृपुत्रस्याधिकारः ।
यदा त्वसंसर्गो सोदरभ्रातृपुत्रः संसर्गो चा-
सोदरभ्रातृपुत्रस्तदा तयोर्गुणपदधिकारः । यदा
पुनः सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्रौ संसर्गावसंस-
र्गिणौ वा तदा उभयथेव सोदरभ्रातृपुत्र-
स्याधिकारः । भ्रातृपुत्राभावे भ्रातृपौत्रस्याधि-
कारः । अत्रापि सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्रवत्
क्रमो बोध्यः । भ्रातृपौत्राभावे पितृदौहित्र-
स्याधिकारः । अत्र सोदरभगिनीपुत्रवैमात्रेय-
भगिनीपुत्रयोस्तुत्यावधिकारः । पितृदौहित्रा-
भावे पितामहस्याधिकारः । पितामहाभावे
पितामह्या अधिकारः । पितामह्यभावे पितृथ-
स्याधिकारः । तदभावे पितृथपुत्रस्याधिकारः ।
तदभावे पितृथपौत्रस्याधिकारः । पितृथपौत्रा-
भावे पितामहदौहित्रस्याधिकारः । पिता-
महदौहित्राभावे पितृथदौहित्रस्याधिकारः ।
तदभावे प्रपितामहस्याधिकारः । तदभावे
प्रपितामह्या अधिकारः । ततः पितामहभ्राता-
धिकारी । तदभावे पितामहभ्रातृपुत्रः । तद-
भावे पितामहभ्रातृपौत्रः । ततः प्रपितामह-
दौहित्रोऽधिकारी । ततः पितामहभ्रातृदौहित्रो-
ऽधिकारी । तदभावे मातामहः । तदभावे
मातुलः । तदभावे मातुलपौत्रः । एवाम-
भावे सकुल्याः । सकुल्योऽपि द्विविधः अधस्तन
ऊर्ध्वतनश्च तत्र प्रपौत्रपुत्रावधयोऽधस्तनाख्यः
तद्वत्प्रपितामहादिच ऊर्ध्वतनास्तथाप्यादावध-
स्तनानां सकुल्यानां क्रमेणाधिकारः । तेषामभावे
ऊर्ध्वतनानां क्रमेणाधिकारः । एवंविधसकुल्या-
भावे समानोदकाः । तदभावे आचार्यः । तद-
भावे धृष्यः तदभावे सहवेदाध्यायित्रश्चारिणः ।

दायभा

तदभावे यामस्याः सगोत्राः । तदभावे तथा-
विधाः समानप्रवराः । उक्तपर्यन्ताभावे तद-
यामस्याख्येविद्यात्वादियुक्तान् ब्राह्मणा धनाधि-
कारिणः । एतेषामभावे ब्राह्मणधनवर्ण-
राजाधिकारी । ब्राह्मणधनस्य तु गुणवद्वाङ्मन-
पर्यन्ताभावे ब्राह्मणान्तरस्य यामान्तरस्यापि
अधिकारः । वानप्रस्थयतिश्रमचारिणां धनं
धर्मभ्रातृसंस्थिष्याचार्या यज्ञीयुः । तदभावे
चैकत्रवासी एकाग्रमी वा यज्ञीयात् । ब्रह्म-
चारी च द्विविधः नैष्ठिक उपकुर्व्याणश्च । तत्र
नैष्ठिकधने आचार्यस्याधिकारः । उपकुर्व्याणस्य
तु धनं पित्रादिभिरेव याच्यम् । इति पुंघनाधि-
कारिणः ॥ * ॥

अथ स्त्रीधनाधिकारक्रमः ।

तत्र कुमारीधने प्रथमं सोदरभ्राताधिकारी ।
तदभावे माता तदभावे पिता । वरदत्तधने
वरोऽधिकारी ॥ * ॥

अथोदास्त्रीधनाधिकारक्रमनिरूपणार्थं तद्वनं
निरूप्यते । विवाहकाले लब्धं यौतुकं धनम् १
भर्तृनीयमाना पितृभ्रातृकुलान् यद्वनं लभते तत्
२ भर्तृदत्तम् ३ भ्रातृदत्तम् ४ पितृदत्तम् ५ मातृ-
दत्तम् ६ द्वितीयविवाहार्थिना पूर्वस्त्रियै पारि-
तोषिकं यद्वत्तं तत् ७ अन्नाच्छादनम् ८ अन्न-
कुरणम् ९ गृहादिकर्मिरूपशिल्पिस्वभर्तृहारे-
णान्येषां गृहादिनिष्पादनादुत्कोचविधयान्येभ्यो
यद्वनं लब्धं तत् १० पुत्रदत्तम् ११ मातुलादि-
दत्तम् १२ विवाहात् परतः पित्रादिना भर्ता-
दिना च यद्वत्तम् १३ । भर्तृदत्तस्यावराति-
रिक्तानामेतेषां धनानां स्त्री दानादिकं कर्तु-
मर्हति ॥ * ॥

तदेवं स्त्रीधने निरूपिते तस्यां नृतायां
तद्वनाधिकारो निरूप्यते । तत्र यौतुकधने
कुमार्याः प्रथममधिकारः । तदभावे वाग-
दत्तायाः तदभावे चोदायाः पुत्रवत्याः सम्भा-
वितपुत्रायाश्च युगपदधिकारः । तदभावे बन्धा-
विधवयोस्तुत्यावधिकारः । तत्र कुमारी वाग-
दत्ता जाताधिकारानन्तरं परिणीता सती
पश्चाद्बन्धाखेनावहता पुत्रमनुत्पाद्येव विधवा
भूता वा तदा तस्यां नृतायां तत्संक्रान्तभ्रातृ-
धने तद्वगिन्योः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोरभावे
बन्धाविधवयोरप्यधिकारः । सर्वदुहित्रभावे
पुत्रस्याधिकारः । पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी
दौहित्राभावे पौत्रः । तदभावे प्रपौत्रः । तद-
भावे सपत्नीपुत्रः । तदभावे सपत्नीपौत्रः ।
तदभावे सपत्नीप्रपौत्रः । एतत्पर्यन्ताभावे ब्राह्म-
देवाधर्मान्यन्त्रप्राजापत्याख्यविवाहपञ्चकलम्ब-
यौतुकधने भर्तृधिकारः । भर्तुरभावे भ्रातुः ।
तदभावे माताधिकारिणी । तदभावे पिता ।
सपत्नीप्रपौत्रपर्यन्ताभावे आसुरराक्षसपेशा-
चार्यविवाहपञ्चकलम्बयौतुकधने तु प्रथमं मातु-
रधिकारः । तदभावे पितुः । पितुरभावे भर्तुः ॥
अथयौतुकस्त्रीधनाधिकारिक्रमः । तत्र विवाह-

दायभा

पूर्वापरकालपितृदत्तयौतुकाभ्यामतिरिक्तस्त्री-
धने कन्यापुत्रयोर्गुणपदधिकारः । तयोरेकतरा-
भावे अन्यतरस्य तद्वनं तयोर्द्वयोरभावे ऊदायाः
पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च तुत्यावधिकारः ।
एतयोरेकतराभावे अन्यस्या अधिकारः । एत-
योर्द्वयोरभावे पौत्रः । पौत्राभावे दौहित्रः । तद-
भावे प्रपौत्रः । तदभावे सपत्नीपुत्रः । तदभावे
सपत्नीपौत्रः । तदभावे सपत्नीप्रपौत्रोऽधिकारी ।
ततो बन्धा विधवा च तुत्यावधिकारिण्यौ ।
एतयोरेकतराभावे चान्यतरस्याः । बन्धाविधवा-
पर्यन्ताभावे यौतुकवत् ब्राह्मादिविवाहपञ्चक-
विवाहिताया धने भर्तृभ्रातृभ्रातृपितृणां क्रमशो-
ऽधिकारः । विवाहकाले तत्पूर्वापरकाले वा
स्त्रिये यद्वनं पित्रा दत्तं तत्र धने प्रथमं कुमार्याः ।
तदनन्तरं पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोः ।
तदनन्तरं बन्धाविधवयोश्चाधिकारः । सर्व-
दुहित्रभावे पुत्रादेर्यौतुकधनान्तरवत् क्रमेणाधि-
कारः । ततो ब्राह्मादिविवाहपञ्चकलम्बयौतुक-
धनेषु पितृपर्यन्ताभावे आसुरादिविवाहपञ्चक-
लम्बयौतुकधनेषु च भर्तृपर्यन्ताभावे देवरादे-
रधिकारः । तदभावे देवरभ्रातृभ्रातृयोः सुतानां
युगपदधिकारः । एतेषामभावे असपिण्डोऽपि
भगिनौपुत्रः । तदभावे भर्तृभागिनेयः । तद-
भावे भ्रातृसुतः । तदभावे जामाता । जामातृ-
पर्यन्ताभावे सपिण्डानन्तर्यक्रमेण शुश्रूषभ्रातृ-
शुश्रूषादीनां सपिण्डानामधिकारः । सपिण्डा-
भावे सकुल्याः समानोदकाः सगोत्राः समान-
प्रवराश्च पुंघनवत् क्रमेणाधिकारिणः । एतत्-
सर्वभावे ब्राह्मण्यधने स्वयामश्रोत्रियादिरधि-
कारः । क्षत्रियादिधने राज्ञ एवाधिकारः ।
इति स्त्रीधनाधिकारिणः ॥ * ॥

अथ विभागानधिकारिणः ।

जीवपतिजातलम्बनश्चवधिर-उभयं जङ्ग-
मरूपपुत्रपितृद्विदनिरिक्तयौपपत्तिकाचकित्तस्य-
रोगार्ताः । पतितवर्णं एते भरणीयाः । पतित-
पुत्रवर्णमेतेषां पुत्रा यदि निर्दोषाः तदाश-
भानि । जीवादीनां अपुत्रा भार्याः यदि
सहृत्तास्तदा भर्तृयाः । एतां दुहितरो विवाह-
पर्यन्तं भरणीयाः ॥ * ॥

अथ विभाग्याविभाग्यधननिर्णयः ।

तत्र पैतामहं पित्रार्जितं साधारणधनोपघाते-
नार्जितमेति त्रिविधं धनं सर्वैरेव विभाग्यम् ।
किन्तु तत्रार्जकस्य द्वावंशौ अन्यधामेकैकांशः
साधारणधनानुपघातेन श्रौत्येप्राप्तं धनं एवं
साधारणधनानुपघातेनार्जितविद्याधनं पितृ-
पितृयादिप्रसादादिना लब्धं धनं भार्याप्राप्ति-
काले लब्धं धनं मित्रताप्राप्तं धनं आर्षिण्यलब्धं
एतान्यविभाग्यानि । विद्याधनम् समविद्या-
धिकविद्येभ्यो द्यं एवं यदि विद्वानभ्यस्ततो
भ्रातुः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधनस्यशरीराया-
सार्था विभर्ति तदा तद्विद्वान्जितधने सर्वस्यापि
अपरभ्रातुरंशितम् । सकुल्यात् पित्रादितो

दायभा

जन्मविद्यार्जितधने तु सर्वेषां मूर्खान्मूर्खानाम-
शित्वम् । विद्याधनं यथा, यदि भवान् भद्र-
सुपुत्रस्यति तदा भवति एतावद्धनं दातव्यं इति
पण्डितं तत्र भद्रोपपत्त्यादेन यत् पण्डितं धनं लब्धं
तत् । अध्यापितशिक्षादुपलब्धम् । अलिकल्प-
करणेन यजमानाह्निक्यादिरूपं लब्धं धनम् ।
यत्किञ्चित् विद्यायाः प्रज्ञे कृते तत्र सन्धुगुण-
रेण परितोषादपण्डितमेव किञ्चित् धनं ददाति
तत् । यो ह्यस्मिन् शास्त्रार्थे मम संशयमपन-
यति तस्मै सुवर्णादिकमिदं दास्यामीत्युक्ते तस्य
संशयमपनीय यज्जन्तुम् । वादिनोः कुत्रचिद्वाद-
विषयसन्देहे व्याकरणाद्यर्थमागतयोः सन्धि-
रूपयोगेन यज्जन्तुम् । शास्त्रादिषु खज्जानं प्रकाश-
प्रतिपक्षदिना यज्जन्तुम् । तथाचार्थवादाद्वाद-
विचारे वा परं निर्जितं यज्जन्तुम् । एकस्मिन्
स्यै वस्तुनि बहुना ज्ञातव्यानां सत्त्वाने येन
प्रकृतं वेदमधीत्य यज्जन्तुम् । चित्रकरसुवर्ण-
कारादिभिः शिल्पिभिरमज्ज्यादधिकं यज्जन्तुम् ।
द्युतेनापि परं निर्जितं यज्जन्तुम् । एतानि
अविभाष्यानि ॥ ॥

क्रमादभ्यागतं त्रयमभ्येन कृतं यदि दायदा-
नामनुमत्ता तेषामेकतरेण साधारणधनानुप-
घातेन इतरस्यापारनेरपेक्षेण च धनसुहृदति
तदा तद्वनसुहृदकर्तुरेव । भूमिस्तु यदि अन्ये-
र्जता एकेनोद्धृता तदा स तुरीयांश्च गृहीत्वा
अवशिष्टभागत्रयं अन्येः सह समं विभजेत् ।
अयं निष्कर्षः विभक्त्याविभक्त्येन वा साधारण-
धनानुपघातेनापारस्यापारनेरपेक्षेण येन यद-
र्जितं तदत्रैकस्त्रेण न तु तद्विभाष्यमितरेः ।
किन्तु विद्यालब्धधनमात्रे विशेषः स च प्रागे-
वभिहितः । अङ्गयोगितं वञ्चालङ्कारं अन्वादि-
वाहनं जङ्घुकादिकूपवाधादिगतं पित्रादि-
सम्बन्धिनं दासीयतिरिक्ता स्त्री गोप्रचारः
रथ्या एतानि नाप्यधनवर्द्धिभाष्यानि किन्तु ख-
यापारेण तदुपहीतयं एवं सख्यपारोपयुक्त-
श्रयनभोजनपात्रादि न विभजनीयं येन यद-
गृहीतं तत्तत्त्रेव । पुत्रकम्पु मूर्खेन ग्राह्यं किन्तु
पण्डितेन तदन्तर्गतत्वात्तुल्यद्रव्यान्तरं मूल्यमेव
वा दत्त्वा गृहीतयं एवं शिल्पिना शिल्पोपयुक्त-
द्रव्यं नाशिल्पिना तत्रापि पुस्तकवङ्गवत्या ।
पितरि जीवति यस्मिन् वास्तौ येन गृहोद्या-
नादिकं कृतं तस्य न विभागः यद्यपरस्यापि
वास्तव्ये तदा कृतम् ॥ ॥

अथ संवृष्टविभागक्रमार्थमादौ संसर्गो निरु-
प्यते ।

पितृभ्रातृपितृव्याजामन्तररेण सह विभक्तः सन्
पुनरन्योन्मेषा पूर्वं कृतविभागमपेक्ष्य यत्तव
धनं तन्मम धनं यज्जन्तु तत्तवापीति अवस्थया
एकग्रहिरूपतयावस्थानं संसर्गः ॥ अथ संवृष्ट-
विभागः । अत्र भ्रातृणां अन्येषां तुल्यसम्बन्धिनां
वा संसर्गसंसर्गिणां मध्ये संसर्गिणामेव प्रथमं
नृत्तसंसर्गिधनेऽधिकारः । तदभावे तथाविधा

दायभा

संसर्गिणामिति क्रमः ॥ ॥ एवं यदा पिता पुत्रान्
विभज्य यथाशास्त्रं भागं गृहीत्वा पुत्रैः सह-
संवृष्ट एव पुत्रान्तरसुतपात्र नृत्तस्तदा विभाग-
नन्तरजात एव तद्वनाधिकारी न पूर्वविभक्तः
एवं पूर्वभ्रातृविभागेऽपि विभक्तजस्य नाशित्वम् ।
यदि तु येन केनचित् पुत्रेण संवृष्टः सन् पिता
नृतः तदा तद्वनं संवृष्टविभक्तजाभ्यां समं
विभाष्यं यथा धने तथार्थेऽपि । यद्यविभ्रात-
गर्भायामेव स्त्रियां पुत्रा विभक्तास्तत्रभेजातो
विभक्तव्याख्येकीलक्ष्य पुनर्विभज्य स्त्रींश्च गृही-
यात् न तु विभक्त्येन सह पितृद्रव्येऽशित्वम् ॥ ॥

अथ पितृकृतविभागो निरूप्यते ।

यत्र पितृकृतविभागस्तत्र स्त्रीपार्जितधने पितुरि-
च्छैव नियामिका । पितामहधने तु मातृरजो-
निवृत्तिसहस्रता तदिच्छा नियामिका । स्त्रीप-
र्जितधने पिता इच्छया धनं गृहीतुं शक्नोति
कस्मैचिदधिकं कस्मैचिद्भूतं दातुमर्हति । पैता-
महधनविभागे तु पिता स्वयमंशद्वयं गृहीत्वा
पुत्रेभ्य एकेकांशं दद्यात् । किन्तु पैतामहमन्त्र-
सुक्ताप्रवाणादिषु पितुः स्वाच्छव्यं भूमिनिवन्ध-
ङ्गिपदान्तमेव न स्वाच्छव्यम् । स्त्रीपार्जितधनविभागे
पिता अपुत्रपत्नीभ्यः पुत्रतुल्यांश्चो देयः यदि
ताभ्यः स्त्रीधनं न दत्तं स्त्रीधने दत्ते सति अर्द्धं
देयम् । पुत्रकर्तृकविभागे तु विमातुरं शा-
भावः ॥ ॥ अद्रस्य दासीपुत्रोऽपि पितुरिच्छया
परिणीतस्त्रीजातपुत्रेण सह तुल्याधिकारी नृते
पितरि तदंशद्वयाधिकारी । तथाविधभ्रातृभावे
दौहित्रे चासति पितुः सर्वधनाधिकारी सति
दौहित्रे तेन सह तुल्याधिकारी ॥ ॥ पितरि
नृते मातरि जीवन्त्यां पुत्राणां विभागो न
धर्मेऽः यदि जीवन्त्यां मातरि विभागं कुर्वन्ति
तदा मातापि पुत्रतुल्यांश्चाभागीनी । विमातुरं-
शाभावः किन्तु सा यासां दानादिना भर्तृणां ।
एवं पितामहधने पौत्रैर्विभाष्यमाने पिता-
महः पौत्रतुल्यांश्चाभागीन्यः ॥ ॥ औरसं न
दत्तादीनां विभागे औरसस्य दंशित्वं
सर्वधनदत्तादेरेकैकांशित्वम् । विभागस्तु पित्रा-
देर्धनिनः नृत्तं परिशोध्य तदवशिष्टधनस्य
करणीयः । उत्तमर्षेऽप्यत्र विभज्य वा तद्वनं
परिशोधनीयम् । एकेन भ्रातृदिना बहुषोष्य-
तया यथाधिकं सुक्तं तत्र न विभुक्तांश्चो
विभागमध्ये प्रविशनीयः । किन्तु सुक्तावशिष्टस्य
विद्यमानधनस्यैव विभागः कर्तव्यः ॥ ॥ असंस्कृत-
भ्रातृभगिनीनां पैतृकधनेन संस्कारः कर्तव्यः ।
विभागकात्रे केनचित्त्रिभुक्तस्य पश्चात् प्राप्तस्य
समभागः कर्तव्यः । भ्रातृदिना कृताशास्त्रीय-
विभागधनस्य पुनः शास्त्रीयविभागः कर्तव्यः ॥ ॥

अथ विदेशागतस्य विभागः ।

विभक्ततादृशायां देशान्तरगतस्य चिरकाला-
नन्तरागतस्य सप्तमपुरुषपर्यन्तं तत्सन्ततिरपि
मौलसामन्तादिना वा खज्जानपुर्णकं क्रमा-
गतधनात् यथाशास्त्रमंशभागत्वमिति स्मृतं

दारकं

यथा यवस्था विदेशागतविधिविधौ देशस्थविषये
तु धनिनश्चतुर्थपर्यन्त एव तद्वनविभागार्हता ।
साधारणधनेऽपि स्त्रीशदानं कर्तव्यम् । इति
श्रीलक्ष्मणकौण्डिनारक्षतक्रमसंयहः ॥ ॥

“देशस्थ जातिः संवत्स धर्मोऽयामस्य यो भृशुः ।
उदितः स्यात् स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत् ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

दायविभागः, पुं. (दायस्य विभागः ।) दायभागः ।
यथा । “किं दायस्य विभागो विभक्तायवत्”
किंवा दायेन सह विभागोऽसंयुक्तत्वम् ।” इति
जीमूतवाहनः ॥

दायादः, पुं. (आदौ इति । आ + दा + “आत-
ओपसर्गः ।” ३।१।२३६ । इति कः । दायस्य
आदः ग्राहकः ।) सपिण्डः । पुत्रः । इत्यमरः ।
३।३।२८॥ (यथा, महाभारते । २ । ५५ । २ ।
“प्रवृत्ता तु कृतं वाक्यं मानितश्च विशेषतः ।
कनीयान् मम दायदो धृता येन जरा मम ॥”)
दायादौ, स्त्री. (दायं अतीति । अद् + अच् ।
स्त्रियां ङीष् ।) कन्या । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दायितः, जी. (दाय दाने + णिच् + क्तः ।) दापितः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दारकः, पुं. (दारयति नाशयति जनकस्य पितृश-
मिति । दृ + णिच् + क्तुल् ।) पुत्रः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । २०६॥ (यथा, महाभारते । १२।२३।
“कस्येति दारका राजन् देवपुत्रोपमाः शुभाः ।
वर्षसा रूपतश्चैव सहशा मे मतास्तव ॥”)
वालकः । इति मेदिनी । के, १०३॥ (यथा,
महाभारते । १ । २३ । १६ ।
“शर्मिष्ठा मातरश्चैव तथा चरन्तु दारकाः ॥”)
दारकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ ग्राह्य-
श्रूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारकः, चि. (दारयतीति । दृ + णिच् + क्तुल् ।)
भद्रकः । इति मेदिनी । के, १०३॥ (यथा,—
“अश्विदुर्गमकरोद्गदारकं

करोति दृष्टं सहस्रैव दारकम् ॥”

इति वैदिकचक्रपात्रिसंयहोऽर्थोऽधिकारे ॥”)

दारकर्म, स्त्री. (दारार्थं पण्यार्थं यत् कर्म ।) विवाहः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ ।
१४ । २६ ।

“दारकर्म ततो यासः शुक्लस्य पर्येषिन्नयत् ॥”)

दारकं, स्त्री. (दारयति नाशयति जलमलमने-
नेति । दृ + णिच् + करणे क्युट् ।) कतकम् ।
इति शब्दचन्द्रिका । (दृ + णिच् + भावे क्युट् ।)
विदारकम् । यथा, “दावदारकपथे” समाहृतम् ।
इति जीलावती ॥ (त्रयादिस्मोटनसन्धादक
औषधविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

“चिरविस्त्रोऽधिको दन्तो चित्रको ज्वयमारकः ।
कपोतशृङ्गकान्नां पुरीवावि च दारकम् ॥
चारहयावि वा यानि चारो वा दारकं परम् ॥”
दारयतीति । दृ + णिच् + कर्त्तरि क्युः । विदा-
रके, चि. यथा, महाभारते । ८ । ४६ । १० ।
“समाधत्त श्रितं वारं सिरीषामपि दारकम् ॥”)

दारुणः, पुं, (दारुणे देशविशेषे भवः । दारु + णच् ।) दारुणदेशोद्भवविशेषः । इत्यमरः । १ । २१ । पारुणः । हिङ्गुलम् । इति मेदिनी । दे, ११ । सप्तमः । इति हारावली । ५६ ॥

दारुणिकम्, पुं, (दारुणे चण्डाघातजन्यविदारणेन बलिं भुङ्क्ते इति । भुज् + क्तिप् ।) वक्रपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ।

दाराः, पुं, (दारयन्ति आह्वयन्ति । दृ + "दारा-जारी कर्तारि णिजुक् च ।" १ । १ । २० । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या ण् णिजुक् च ।) भार्या । बहुवचनान्तोऽयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५६ । २७ ।

"आपदर्थे धर्मं रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि । आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि ॥")

दारा, स्त्री, (दारयति आतिबन्धुनिति । दृ + णिच् + णच् + टाप् ।) दाराः । इत्यमर-टीकायां भरतः । (यथा, भागवते । ७ । १४ । ११ । "अप्येकामात्मनो दारां वृणां स्वल्पद्वयो यतः ॥")

दारिः, स्त्री, (दारयतीति । दृ + णिच् + इन् ।) विदारकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ।

दारिका, स्त्री, (दारक + टाप् अत इत्वम् ।) कन्या । इति अटाधरः । (यथा, हरिवंशे । ४१ । १५६ ।

"अरिष्टं द्रव्यं केशिं पूतनां दैवदारिकाम् ॥")

दारितः, त्रि, (दार्यते स्मेति । दृ + णिच् + क्तः ।) क्षतदारुणः । तत्पर्यायः । भिन्नः २ मेदितः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ विदारितः ४ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १ । १०७ । ४६ ।

"अंशुमानेयसुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।

जगाम दुःखात् तं देशं यत्र वै दारितामही ॥ ताडितः । यथा, कालिकापुराणे ६० अध्याये ।

"ततः सुदर्शनो राजा गदया दारितोऽपतत् ॥")

दारिद्र्यं, स्त्री, (दारिद्र्य भावः । दारि + णच् ।) दारिद्र्यता । यथा,—

"प्रथीय दारिद्र्यदारिद्र्यतां श्रमः ।"

इति नैषधे । १ । १५ ॥

(यथा, ऋष्यकटिके १ अङ्के ।

"दारिद्र्यान्तराहा मरणं मम रोचते न दारि-द्र्यम् ।

अल्पकेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥") निर्विकारान्तोऽयम् ।

दारी, स्त्री, (दारयति पदतन्मिति । दृ + णिच् + "सर्वधातुश्च इन् ।" उणां ४ । ११८ । इति इन् । क्षदिकरादिति यच् ङीष् ।) क्षुद्ररोग-विशेषः । विवाई इति लोके । तल्लक्षणम् यथा,—

"परिक्लमश्रीकस्य वायुरलक्ष्यरुचयेः ।

पादयोः कुर्वते दारौ खरणां तल्लक्षिताम् ॥"

लक्षितत्वा यथा,—

"पादद्वयोः शिरां प्राप्नो मोक्षयेत्तल्लक्षणां ।

क्षोभेदोपपन्नौ च पादौ वा लेपयेत्तुङ्गः ॥

मधुच्छिद्यसाम्पादितैः चारविभिन्नैः ॥

चारो यवचारः ।

सर्वाङ्गसिन्धुवयोर्ध्वं मधुघृतभुजेः ।

निर्मल्य कटुतेजास्तं हितं पादप्रमाणेन ॥

मधुसिक्तकगैरिकघृतगुडमहिषाच-चाल-निर्यासेः ।

गैरिकसहितैर्लेपः पादस्फुटनापहः सिद्धः ॥

मधुसिक्तक मोम । प्रथमं गैरिकं शिलाजतु ।

द्वितीयं गैरिकं गेरु इति लोके । चालनिर्यास रालः ।

उन्मत्तकस्य बीजेन मायकचारवारिण्या ।

विपक्वं कटुतेजसु हन्यादारीं न संशयः ॥

इति घृततैलम् ॥" इति भावप्रकाशः ॥

दारु, स्त्री, पुं, (दीर्यते इति । दृ + "दृसनिजनीति ।"

उणां । १ । १ । इति जुग्व् ।) काष्ठम् । इत्य-मरभरतौ । (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ११ ।

"शून्यं तैलं घृतस्यैव जतु दारुणि चैव हि ।

तस्मिन् वेष्टस्मिन् सञ्जानि निक्षिपेथाः समन्ततः ॥")

दारु, स्त्री, (दृ + जुग्व् ।) देवदारु । (यथा, सुश्रुते

उत्तरतन्त्रे । १७ ।

"दारुपद्मकमुष्ठीभिरेवमेव क्षतोऽपि वा ॥"

अस्य पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"सुरदारु इति किमं सुराङ्गं भद्रदारु च ।

देवकाष्ठं पीतदारु देवदारु च दारु च ॥")

पित्तलम् । इति मेदिनी । दे, ४७ ॥

दारुः, त्रि, (दृ + जुग्व् ।) शिष्ट्यौ । दारुकः ।

इति धरणी । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६ । १ ।

"इन्द्रस्यैव प्र तवसकृतानि वन्दे दारुं वन्दमानो विवर्कि ॥"

"दारुं पुरां भेत्तारं वन्दे ।" इति तच्च सायनः ॥)

दाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दारुकं, स्त्री, (दारु + स्वार्थे कन् ।) देवदारु ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुकः, पुं, श्रीलङ्कासारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, महाभारते । २ । ५ । २८ ।

"दारुकेन च सृतेन सहितो देवकीसुतः ॥"

योगाचार्यविशेषः । स तु महादेवस्य अवन-तारविशेषः । यथा, शिवपुराणे वायुसंहि-

तायाम् । २ । १० । ४ ।

"जटामाली चाट्टहासो दारुको जाङ्गली तथा ॥")

दारुकदली, स्त्री, (दारुवत् कठिना कदली ।)

वनकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुका, स्त्री, (दारुणा कठेन कायतीति ।

कै + कः । टाप् ।) काष्ठमयस्त्री । काठेर पुत्रुल

इति भाषा । तत्पर्यायः । पुत्रिका २ दारुस्त्री

१ शालभक्षिका ४ शालभञ्जी ५ शालाङ्गी ६ ।

इति शब्दरत्नावली । दारुपुत्रिका ७ कुबयट्टी =

दारुगर्भा ६ । इति हारावली । ७१ ॥

दारुगन्धा, स्त्री, (दारुणि गन्धो यस्याः ।)

चोङ्गानामगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुगर्भा, स्त्री, (दारुमयो गर्भो यस्याः ।) दारु-

मयस्त्री । इति हारावली । ७१ ॥

दारुणः, पुं, (दारुणो जायते इति । जन + ङः ।)

मर्हजः । इति शब्दरत्नावली ॥ काष्ठनिर्मिते,

त्रि ॥ (यथा, कालिकापुराणे । ६७ अध्याये ।

"आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारुणमेव वा ॥")

दारुणः, पुं, (दारयतीति । दृ + णिच् + "कृष्ट

दारिभ्य उन्नन् ।" उणां १ । ५१ । इति उन्नन्- ।

चिचकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानकरसः ।

(विष्णुः । यथा, महाभारते । १ । १४६ । ७४

"सुधन्वा खलुपरशुर्हार्दयो द्रविणप्रदः ॥"

"सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वात् (खलुकत्वात्)

दारुणः ।" इति तल्लक्षणे शङ्करः ॥) भयहेतौ,

त्रि । इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा, देवीभागवते ।

५ । ४ । २७ ।

"हाहाकारो महानासीत् सम्पदाराच दारुणः ।

उत्पपात ततः सिंहो वृषस्योपरि दारुणः ॥"

कठोरः । यथा, तत्रैव । १ । ४ । २१ ।

"दारुणं देहदमनं सर्वलोकभयङ्करम् ॥")

दारुणकं, स्त्री, (दारुणवत् कायतीति । कै + कः ।)

मस्तकनातक्षुद्ररोगविशेषः । लोके रूखी इति

ख्यातः । तस्य लक्षणमाह ।

"दारुणा कच्छरा रूखा केष्टभूमिः प्रजायते ।

मारुतश्लेष्मकोपेन विद्याद्दारुणकसु तत् ॥

दारुणा कर्काशा ॥"

तस्य चिकित्सा यथा,—

"कार्थो दारुणके र्द्ध्वं प्रवेपो मधुसंयुतः ।

प्रियालबीजमधुकुङ्कुमाभिः ससैन्धवैः ॥

आम्रबीजं तथा पथ्या द्वयं स्थातु मान्द्यथा समम् ।

दुग्धेन पिष्टं तस्मैपो दारुणं हन्ति दारुणम् ॥

दुग्धेन खाखसं बीजं प्रवेपाद्दारुणं हरेत् ।

गुक्काफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसनं च ॥

कच्छुदारुणहृत् कुष्ठकपालयाधिनाशनम् ॥"

इति गुक्कातेजम् ॥" इति भावप्रकाशः ॥

(अथ भृङ्गराजतैलम् ।

"भृङ्गराजत्रिफलोत्पलशारि

लौहपुरीयसमन्वितकारि ।

तैलमिदं पञ्च दारुणहारि

कुञ्चितकेशचनस्थितकारि ॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयजे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥

दारुनिशा, स्त्री, (दारुवहुला निशा हरिता ।)

दारुहरिता । इति रत्नमाणा ॥ (अस्या गुणा

यथा,—

"दारुर्लोनिशागुणा किन्तु नेत्रकाखांस्वरोगहृत् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

दारुपत्री, स्त्री, (दारुणः पत्रमिव पत्रमस्याः ।

ङीष् ।) हिङ्गुपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुपीता, स्त्री, (दारुणा पीतेव । काष्ठप्रधानत्वात्

तथात्वम् ।) दारुहरिता । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुपुत्रिका, स्त्री, (दारुमयो पुत्रिका ।) दारुका ।

इति हारावली । ७१ ॥

दारुसुखाड्या, स्त्री, (दारुसुखमाडयति आहते

इति । आ + ङे + णच् ।) गोघा । इति राज-

दाबि का

दाबिता, स्त्री, (दाबि विता शर्करेव ।) लक्ष् । दाबिचि इति भाषा । तन्नामगुणाः ।
 “लक्ष्णाङ्गी तु तदुल्लक्ष्णात् तथा दाबिता मता ।
 उक्ता दाबिता स्त्री तिला चानिलपित्तद्वत् ।
 सुरभिः शुक्रजा बल्या मुखश्रीयद्वापहा ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 दाबि, स्त्री, (दाबमयी स्त्री ।) दाबका ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दाबहरिद्रा, स्त्री, (दाबप्रधाना हरिद्रा ।) खनामख्यातवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । पीतद्वः २ काशेयकः ३ हरिद्रः ४ दाबि ५ पञ्चम्या ६ पर्जन्यी ७ । इत्यमरः । १२।४।१०२ ॥ पीतिका ८ पीतदाब ९ खिररागा १० कामिनी ११ कटफटेरी १२ पर्जन्या १३ पीता १४ दाब-निशा १५ कालीयकम् १६ कामवती १७ दाब-पीता १८ कर्कटिनी १९ दाब २० निशा २१ हरिद्रा २२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्र्यम्बककृत्विषपल्लवश्रीविविधकर्मादिदोषनाशि-त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफपित्तश्लेष्म-नाशित्वम् । विशेषेण कफाभिव्यन्धनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 दाबहस्तकः, पुं, (हस्त इव प्रतिष्ठतिः । “इवे प्रतिष्ठती” ५।३।६६ । इति कन् । दाबयो हस्तकः ।) काष्ठनिर्मितहस्तकः । काठेर जाता इति भाषा । तत्पर्यायः । तर्ही २ । इत्यमरः । ६।२।३४ ॥
 दाबसत्रः, त्रि, (दीर्घसत्रे भवः । दीर्घसत्र + अण् । “देविकाशिश्रपेति” ७।३।१ । इति आद्यच् आत् ।) दीर्घसत्रयागे भवः । इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥
 दाटि, स्त्री, (दट्टस्य भावः । दट्ट + “वर्द्धदट्टादिभ्यः अण् च” ५।१।१२३ । इति अण् ।) दट्टता । (यथा, पञ्चदश्याम् । ६।१०४ ।
 “वाक्कान्यपि यथाप्रज्ञं दाटिगोदाहरन्ति हि ॥”)
 दाहुँरं, स्त्री, दक्षिणावर्णशङ्कः । जतु । जलम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः । दहुरधर्मश्च ॥
 दाबेन्टं, स्त्री, चिन्ताविग्रहः । इति हारावली १२६८ ॥
 दाबि, पुं, (दाबवत् कठिनमक्षं यस्य ।) मयूरः । इति शब्दकल्पतरुः ॥
 दाबिघाटः, पुं, (दाब काष्ठं आह्वनीति । आ + हन् + “हारावाहोऽयन्तस्य च टः संज्ञा-याम्” ३।२।४६ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता अण् टच्चात्तादेशः ।) शतपत्रकपची । इत्यमरः । २।५।१७ ॥ काट्टोक्रा इति भाषा । (यथा, महाभारते । १०।७।१८ ।
 “दाबिघाटमुक्तायापि चासवत्ताश्च भवतः ॥”)
 दाबिघाटः, पुं, (दाबि घाटातो यस्मात् ।) दाबिघाटपची । इति शब्दरत्नावली ॥
 दाबिका, स्त्री, (दारयतीति । दृ + उल्वादित्वात् वाधुः । दाबि दाबहरिद्राविकारः । ततः

दाबिमः

स्त्रियं कन् टाप् पूर्वस्य च ।) कायोद्भव-
 तुल्यम् । गोविजा । इत्यमरः । २।४।११६ ॥
 दाबिपत्रिका, स्त्री, (दाब्याः पत्रमिव पत्र-
 मस्याः । दाबिपत्रा ततः स्त्रियं कन् टाप् अत
 इत्यच् ।) गोविजा । इति रत्नमाणा ॥
 दाबि, स्त्री, (दारयति । दृ + “उल्वादित्वात्”
 उणा ४।६७ । इति निपातनात् वाधुः ।)
 दाबहरिद्रा । (अस्याः पर्यायो यथा, वैद्यक-
 रत्नमालायाम् ।
 “कटफटेरी दाबि स्थापया दाबनिशिति च ।
 स्थाता दाबहरिद्रा च पर्जन्यी च पञ्चम्या ॥”
 अस्या गुणा यथा,—
 “दाबि निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगशुत् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 गोविजा । इति मेदिनी । वे, ११ । देवदाव ।
 हरिद्रा । इति विश्वः ॥
 दाबि/कायोद्भव, स्त्री, (दाब्या दाबहरिद्रायाः
 कायाद्भवो यस्य ।) रसाञ्जनम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ क्षत्रिमरसाञ्जनम् । इति रत्नमाणा ॥
 दाबेदः, त्रि, (द्वयदि पित्तः । द्वयट् + “शेषे”
 ४।२।६२ । इत्यण् ।) द्वयद्वयः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥
 दालं, स्त्री, (दलेभ्यः सञ्चितम् । दल + अण् ।
 यदुक्तम्,—
 “संयुक्त्य प्रतितं पुण्यात् यत्तु पत्रोपरि स्थितम् ।
 मधुरास्वकायाश्च तद्दालं मधु कीर्णितम् ॥”)
 वन्यमधु । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ इक्षुनील-
 दलाकारस्य ममचिकित्पत्रं दलकोटरान्तर-
 भवं मधु । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषाय-
 त्वम् । अम्लत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तदोषकारि-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दालः, पुं, (दले जातम् । दल + अण् ।) कोद्रवः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 दालवः, पुं, स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः ।
 ४।२६६ ॥
 दाला, स्त्री, (दल्यते स्थूलमतिभिरिति । दल +
 घञ् + टाप् ।) महाकाजः । इति भावप्रकाशः ॥
 दालिका, स्त्री, (दालेव । स्त्रियं कन् टाप् अत
 इत्यच् ।) मल्लिकाजः । इति भावप्रकाशः ॥
 दालिमः, पुं, (दाडिमः । इत्य लः ।) दाडिमः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 दाली, स्त्री, (दाब्यते इति । दल + लिप् + हन् ।
 छदिकारादिति डीष् ।) देवदाली कता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 दालभ्यः, पुं, (दलभस्य तुनेर्गोत्रापत्यम् । “मर्गा-
 दिभ्यो घञ्” ४।१।१०५ । इति घञ् ।)
 तुनिविशेषः । (यथा, महाभारते । १२।४।११ ।
 “यको दालभ्यः स्थूलशिराः क्षण्डेपायनः
 मुकः ॥”)
 दालिः, पुं, (दालयति अतुरानिति । दल +
 लिप् + बाहुलकात् मिः ।) इक्षुः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥

दाशर

दावः, पुं, (दुनोति उपतापयतीति । दु + “दुष्पो-
 रदुपसर्गो” ३।१।१४२ । इति धः ।) वनम् ।
 (यथा, महाभारते । १।२२।४६ ।
 “इदमिन्द्रः सदा दावं खाकवं परिरक्षति ॥”)
 वनवङ्गः । इत्यमरः । ३।३।२०५ ॥ (यथा,
 महाभारते । ३।६६।११ ।
 “उत्तुल्य इमयन्ती तु नलो राजा विघ्नापते ! ।
 ददृश दावं दक्षान् महान् गच्छने वने ॥”)
 अग्निः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ उप-
 तापः । इति भरतकृतद्विचरणकोशः ॥
 दावाभिः, पुं, (दावोद्भवोऽभिः । शाकपाथिवादि-
 वत्समासः ।) वनोद्भवभिः । तत्पर्यायः ।
 दवाभिः २ दावानलः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 दवः ४ दावः ५ । इत्यमरः । ३।३।२०५ ॥
 (यथा, महाभारते । १।१५५।१५ ।
 “दावाभिधूमसदृशं चक्रतुः पार्थिवं रजः ॥”)
 दावानलः, पुं, (दावोद्भवः अनलः । दाव एवानलो
 वा ।) दावाभिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । २६।६६ ।
 “यद्वावानगतस्य सुधाहृदनिमज्जने ॥”)
 दाविकः, त्रि, (देविकायां भवः । अण् । “देविका-
 शिश्रपेति” ७।३।१ । इति आद्यच् आत् ।)
 देविकानदीसम्भवः । इत्यमरः । १।१०।३६ ॥
 दाश, ऋ ङ क दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
 न्नालं-सकं-सेट् ।) द्वितीयस्वरौ । ऋ, अद-
 दाशत् । क ङ, दाशयते । इति दुर्गादासः ॥
 दाश, ऋ ञ दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
 उमं-सकं-सेट् ।) ऋ, अददाशत् । ञ, दाशति
 दाशते । इति दुर्गादासः ॥
 दाश, न र हिसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां
 परं-सकं-सेट् ।) द्वितीयस्वरौ । न, दाशोति
 र वेदिकः । इति दुर्गादासः ॥
 दाशः, पुं, (दाशते दीयते भृतिभूतलमक्षौ । दाश
 दाने + क्यप् दाने ञ् ।) भृत्यः । इत्यमर
 टीकायां रमानाथः ॥ (दशति द्विजिह्वं मत्
 स्थानिति । इनुश्च + “देशेच” ।) उणा ५।११
 इति टः नस्य आच् । धीवरः । यथा, देवी
 भागवते । २।१।३६ ।
 “मत्स्यगन्धेति नाम्ना वे गुह्येन समजायत ।
 विवर्द्धमाना दाशस्य गृहे सा वासवो शुभा ॥”
 दाशपुरं, स्त्री, (दाशान् केवर्तान् पिपर्सिं पालय
 तीति । पू + कः । “उदोद्यपूर्वस्य” ७।१।
 १०२ । इति उज्जम् ।) दशपुरम् । इत्यमरटं
 कायां खामी ॥
 दाशरथः, पुं, (दशरथस्य अथम् । तस्येदमि
 प्रितापुत्रलक्ष्मणसम्पत्त्यर्थं अण् ।) श्रीरामः । इ
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
 “प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥”
 दशरथसम्पत्तिनि, त्रि । यथा, भट्टिः । २।५।
 “अजीमन्दाशरथं न वाक्यम् ॥”)
 दाशरथिः, पुं, (दशरथस्य अपत्यं पुमान् । “व
 इण” ३।१।१५५ । इति णः ।) श्रीरामः

दासः

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २।४५।११।
“यथा यथा दाशरथिर्धर्ममेवाभितोऽभवत् ।
तथा तथा प्रकृतयो रामं प्रतिमकामयन् ॥”)
दाशार्थः, पुं, (दाश दाने + भावे णच् । दाशं दान-
मर्हतीति । अर्हे + णच् ।) विष्णुः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ११।१४८।६०।
“विचर्यो जयः सख्यस्यो दाशार्थः खल्वर्ता
पतिः ॥”)

दशार्हदेशजश्च ॥

दाशिरक्तः, पुं, मानवदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दाश्च, जि, (दाशति ददातीति । दाश्च + बाहुल-
कात् वच् ।) दाता । इति जटाधरः ॥
दाशान्, [च] जि, (दाश्च दाने + “दाशान् वा-
जान् मीढांश्च ।” ६।१।१२। इति कसुप्रत्ययेन
निपातनात् साधुः ।) दत्तवान् । इति सुगन्धो-
बन् ॥ (यथा, रघुः । १४। ७१ ।

“तस्मै सुनिर्दोहद्विज्जहर्षी

दाशान् सुपुत्राग्रिमिल्यवाच ॥”)

दास, ऋ ण दाने । इति कविकण्ठहमः ॥ (भा-
उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अद्दासत् । ण, दासति
दासते । इति दुर्गादासः ॥

दास, र न वधे । इति कविकण्ठहमः ॥ (खां-परं-
सकं सेट् ।) र वैदिकः । न, दाकोति । इति
दुर्गादासः ॥

दासः, पुं, (दसतीति । दसि + “दंसेष्टनौ न
आत् ।” उणां ५। १० । इति टः नकारस्य
चाकारः ।) मृदः । (यथा, ऋग्वेदे । २।१२।४।

“यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ॥”

अधुना कायस्थानां उपाधिभेदः । स तु अष्टविह-
मौलिकानामन्यतमः । यथा, कुलदीपिकायाम् ।
“गौर्देष्टौ कौर्निमन्तश्चरवसतिस्तता मौलिका

ये हि सिद्धा-

स्ते दत्ता सेनदासाः करगुहसहिताः पालिताः
सिंहदेवाः ॥”)

ज्ञातात्मा । धीवरः । इति मेदिनी । से, ४ ॥

दानपात्रम् । इति विश्वः ॥ मृदायां नामान्त-
प्रयोष्यपठतिविशेषः । यथा,—

“शूर्मान् ब्राह्मणस्यस्यात् वर्मान् क्षत्रियस्य च ।
शुभदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यमृदयोः ॥”

इत्युद्गाहसम् ॥ * ॥

दास्यते दीयते भूतिमत्त्यादिकं यस्ये सः । चा-
कार इति भाषा । तत्पर्यायः । अल्पाः २ दासेरः
३ दासियः ४ गोप्यकः ५ चेटकः ६ नियोष्यः ७
किङ्करः ८ प्रेष्यः ९ भुजिष्यः १० परिचारकः
११ । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ प्रेष्यः १२
प्रेषः १२ प्रेषः १४ । इति भरतः ॥ परिकर्मा
१५ परिचरः १६ सहायः १७ उपस्थाता १८
सेवकः १९ अभिवरः २० अहुगः २१ । स
पञ्चदशविधः । यथा नारदः ।

“यज्जगतस्तथा क्रीतो जम्बो दायदुपागतः ।
अन्नाकाजभृतस्तद्दाहितः खामिना च यः ॥
मोक्षितो महत्तत्त्वार्तात् युद्धे प्रातः पथे जितः ।

दासीव

तवाहमिहपगतः प्रप्रण्वावसितः जतः ॥
भक्तदासश्च विशेषस्तथैव वक्तव्यजतः ।
विक्रिता चालनः श्रास्ते दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥”
अन्वयार्थः । यज्जगती दास्यामुत्पन्नः । दाय-
दुपागतः क्रमागतः । अन्नाकाजभृतः दुर्भिक्ष-
पोषितः । खामिना आहितो वन्द्यक्रीतः ।
मोक्षितः अन्वमीचनेनाङ्गीकृतदास्यः । तवाह-
मिहपगतः कल्याणदासः सन् स्वयं दासत्वेन
दत्तकपः । प्रप्रण्वावसितः सञ्चासज्जतः । जतः
केनचित्प्रमितेन एतावत्कालपर्यन्तं तवाहं
दास इति ज्ञातव्यमयः । भक्तदासः सुभिचोऽपि
भक्तार्थमङ्गीकृतदास्यः । वक्तव्यजतः वक्तव्य दासी
तत्क्रोभादङ्गीकृतदास्यः । इति श्रीज्ञान्यतर्का-
नङ्कारकृतक्रमसंयमः ॥ तस्य कर्म यथा,—
“कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।
अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मज्ञता स्मृतम् ॥
यज्जगाराशुस्थानरक्षावत्करशोधनम् ।
गुह्याङ्गस्यार्थेनोच्छिष्टविष्णुजयहृद्योन्मनम् ॥
अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥”

इति मिताश्वरायां नारदः ॥

“विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्यो भूपस्य भूमिपः ।
सर्वेवा किङ्कराः मृदा ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥

दासनन्दिनी, स्त्री, (दासस्य धीवरस्य नन्दिनी ।)

सख्यवती । इति शब्दरत्नावली ॥

दासपूरं, स्त्री, (दासान् धीवरान् पूरयतीति ।

पूर + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।)

कैवर्त्तसुक्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दासिका, स्त्री, (दासति ददाति आत्मानमिति ।

दास दाने + णच् । टाप् अत इत्यच् ।) दासी ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दासी, स्त्री, (दासति ददात्यात्मानमिति । दास +

अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) सुजिह्वा । इति

मेदिनी । से, ४ ॥ तत्पर्यायः । कर्मकरी २ ।

इति सुगन्धोबन् ॥ दासपर्यायशब्दाः स्त्रीलिङ्गे

अस्याः पर्यायशब्दा भवन्ति ॥ (यथा, देवी-

भागवते । १ । २० । ७२ ।

“न गता च वधूस्तत्र प्रेया संप्रेषिता तया ।

तस्याश्च विदुरो जातो दास्यां घर्माग्रतः शुभः ॥”)

काकजङ्घा । नीलान्ध्रानः । नीलकिण्टी । इति

राजनिर्घण्टः ॥ प्रीतकिण्टी । इति रत्नमाला ॥

वेदी । इति विश्वः ॥ (दास + ङीप् ।) मृद-

पत्नी कैवर्त्तपत्नी च ॥ (नदीभेदः । यथा, महा-

भारते । ६ । ८ । ११ ।

“सुरसां तमसां दासीं सामान्यां वरणां मसीम् ॥”)

दासीघटः, पुं, (दासीपादनिक्षेप्यो घटः । मध्य-

पदलोपिसमासः ।) नवस्थां महापातकिनः

परित्यागार्थं सपिण्डसमानोदकनियुक्तदक्षिणा-

भिसुखदासीपादनिक्षेप्यजलपूर्णकलसः । तदशु-

ष्ठानं यथा, मनुः । ११ । १८३—१८५ ।

“प्रतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्वाग्वैर्वहः ।

निन्दितोऽङ्गि सायाङ्गे श्राव्यविगुणसन्निधौ ॥

दाहः

दासीघटमपि पूर्वं पर्यस्येत् प्रेतवत् पदा ।

अहोरात्रतुपासीरजशौचं वाग्वैः सह ॥

निवर्त्तेरञ्च तस्मात् सन्माधनसहासने ।

दायादस्य प्रदानञ्च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥”

“प्रतितस्येति । महापातकिनो जीवत एव प्रेत-

स्योदकक्रिया वक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानो-

दकैश्च यामाहृष्टिगत्वा श्राव्यविगुणसन्निधाने

रिक्तायां नवस्थां तिथौ दिगन्तं कर्त्तव्यम् ॥

दासीति । सपिण्डसमानोदकनियुक्ता दासी

उदकपूर्णे घटे प्रेतवदिति दक्षिणाभिसुखीभूय

पादेन क्षिपेत् । यथा स निवृत्तको भवति तदशु-

ष्ठे सपिण्डाः समानोदकैः सह अहोरात्रमशौच-

माचरेयुः ॥ निवर्त्तेरिति । तस्मात् प्रति-

तात् सपिण्डादीनां सन्माधनमेकासनोपवेशनञ्च

तस्मै अकथ्यप्रदानं सार्वात्सरिकादौ निम-

न्त्रयादिकृप्यो लोकव्यवहार एतां निवर्त्ते-

रम् ॥” इति कुल्लुकभट्टः ॥

दासीसर्भं, स्त्री, (दासीनां सर्भा । “अशाला

च ।” २।४। २४ । इति जीवत्वम् ।) दास्याः

सर्भा । इत्यमरः । ३ । ५ । २७ ॥

दासियः, पुं, (दास + स्वार्थे ङ्क् ।) दासः । इत्य-

मरः । २ । १० । १७ ॥ कैवर्त्तः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (दासस्य अपत्यमिति ।) दासीतु-

पत्ने, जि ॥

दासेयी, स्त्री, (दासिय + स्त्रियां ङीप् ।) सख्यवती ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

१०० । ४८ ।

“समीक्ष्य राजा दासेयीं कामयामास शान्तनुः ॥”)

दासेरः, पुं, (दास्या अपत्यम् । ङ्क् ।) दासः ।

इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ कैवर्त्तः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (दास + बाहुलकात् णच् ।) उद्गः ।

दासिकापत्ने, जि । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥

दासेरकः, पुं, (दासेर + स्वार्थे कन् ।) उद्गः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे । ५ । ६६ ।

“दासेरकः सपदि संवलितं निवादे-

र्विप्रं पुरा पतंगराक्षिबिर्जगार ॥”)

दासीसुतः । इति चारावली । २४८ ॥ (जाति-

भेदः । यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ४६ ।

“दशार्थकाः प्रयागाश्च दासेरकगणैः सह ॥”)

दास्यं, स्त्री, दासस्य भावः । (दास + क्त्वन् ।)

दासत्वम् । यथा,—

“अश्विनं वन्दनं मन्त्रजपः सेवनमेव च ।

स्मरणं कौर्त्तनं शब्ददुग्धश्रवणमोक्षितम् ॥

निवेदनं खल्यं दास्यं नवधा भक्तिलक्षणम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

दास्यमानः, जि, दाघातोः कर्मणि स्थमान-

प्रत्ययेन निष्पन्नः । भविष्यदानसम्बन्धिवत्सु । इति

आकरणम् ॥ “अपि च जनविश्रुतिदास्यमान-

पिण्डस्थानानि यथा ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दाहः, पुं, (दह + भावे णच् ।) दहनम् । भस्मी-

करणम् । (यथा, मार्कण्डेये । ३० । २३ ।

“तदभावे च वृपतिः कारयेत् सुकुटुम्बिना ।

तन्मातीयेनैरेः सन्धकदाहाद्याः सकलाः क्रियाः ॥”)

अथ श्रवदाहविधिर्यथा,—

“गतप्रागं ज्ञात्वा पुत्रादिः ज्ञात्वा अन्नं ज्ञात्वा स्थापयेत् । ततो गतप्रागं स्थापयित्वा वाससा सचं शरीरमाच्छाद्यास्तीर्णकुशायां भूमौ दक्षिणाशिरसं स्थापयेत् । ततो हृतेनाभ्यष्य, ॐ गथादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलो-
चयाः ।

कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गाञ्च यमुनाञ्च सरिद्धराम् ॥

कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

भद्रावकाशां गङ्गाञ्च सरयूं पनखां तथा ॥

वैजवञ्च वराहञ्च तीर्थं पिङ्गारकं तथा ।

पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरास्तथा ॥

इति चिन्तयित्वा पुनः स्थापयेत् । वस्त्रान्तरं परिधाय उपवीतसुतरीयञ्च दत्त्वा चन्दना-

दिनोपलिप्य कर्णनासिकानेत्रहृदयसुखात्मकेषु

सप्तच्छिद्रेषु सप्तसुवर्णखण्डिकासदभावे कास्या-

दिखण्डिका निःक्षिपेत् ततो वस्त्रान्तरेणा-

च्छाद्य वहेयुः । वहनकाले व्यामपात्रस्थं तद-

न्नाहं वल्गाहं लभेत् अहं पिङ्गार्थमवशेषयेत् ।

ततोऽभिदाता पुत्रादिश्चिताभूमौ गत्वा तद-

न्नाहं तिलसहितं पिङ्गदानेति कर्त्तव्यतया उत्-

वृजेत् । सा यथा,—गोमयेनोपलिप्रायां भूमौ

पातितवामजानुः प्राचीनावीती कुशमूलेन ॐ

अपहता सुरा रक्षाति वेदिसद इत्यनेन दक्षि-

णागरेखां कुर्व्यात् तदुपरि कुशानास्तीर्थं ॐ

एहि प्रत कौन्त्य गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्व्वेभि-

र्देहसमर्थं द्रवियोह भद्रं रयिञ्च नः सर्ववीरं

नियच्छ इत्यावाह्य सतिलजलपात्रं वामहस्ता-

दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ अद्यासुकगोत्रं प्रेता-

सुकदेवशस्त्रैर्मन्त्रेण निक्षु इत्यवनेजयेत् । ॐ

अद्यासुकगोत्रं प्रेतासुकदेवशस्त्रैर्मन्त्रेणोन्नतप-

तिष्ठतां इति वामहस्तगृहीतामपात्रादन्नं सतिलं

दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा कुशोपरि दद्यात् । पिङ्ग-

पात्रप्रक्षालनजलेन तदुपरि प्रक्षवनेजनं तूष्णीं

गन्धादिदानं सामगेतरेषाम् नवाह्नमिति

विशेषः । ततः पुत्रादिः ज्ञात्वा चित्तां रचयित्वा

तत्र दाहस्थं कुर्व्यात् । तदुपरि वस्त्रद्वयसहितं

दक्षिणाशिरसं सामगमधोमुखं पुमार्धं न्यसेत् ।

नार्थास्तूतानदेहत्वं सामगेतरेषां उत्तराशिर-

स्त्वम् । ततो देवाभ्यामिसुखाः सर्वे हुताशनं

गृहीत्वा एनं दहन्तु इति मनसा ध्यात्वायं

गृहीत्वा,

ॐ ज्ञात्वा तु दुष्करं कर्म्म ज्ञानतावाप्यजानता ।

नृत्तकालवशं प्राप्य नरं पञ्चममागतम् ॥

धर्माधर्मसमायुक्तं जीमभोजसमावृतम् ।

दहेयं सर्वगात्राणि दिशान् लोकान् च गच्छतु ॥

इति पठित्वा त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणासुखः

शिरःस्थाने दद्यात् । स्त्रीदाहे नरमित्रेव पाठः

न नारीमित्रहः । ततो दाहे हृते प्रादेश-

प्रभागाः सप्तकाष्ठिका गृहीत्वा चित्ताभिं सप्त-

वारान् प्रदक्षिणीकृत्य सप्तकाष्ठिका एकैक-

क्रमेण चित्ताभौ प्रक्षिपेत् । ततः कुठारेण क्रवा-

दाय नमस्तुभ्यमिति मन्त्रं सक्तुं पठित्वा

चित्तास्थवल्गुहस्तपरि सप्तप्रहारा देयाः तमभि-

मपञ्चद्विज्वाभावर्त्तेन ज्ञातुं नदी गन्तव्या ।

नमं श्रवं न दहेत् श्रवसमन्विष्यदादि श्मशान-

वासिपाकालादिभ्यो दद्यात् । कृतिकां रज-

स्वलाञ्च वस्त्रान्तरावृतां सतिलपञ्चगव्यं जल-

पूर्णकुम्भं आपोहितीयवामदेयादिभिरभिमन्त्र्य

स्थापयित्वा दहेदिति विशेषः । गर्भवत्यास्तु गर्भं

निःसार्य स्थानान्तरे निःक्षिप्य तस्या दाहः

कार्यः । ततो जलसमीपं गत्वा पुत्रादयः

प्रयोगदानाभिर्गन्धानाकादिकं प्रार्थयेयुः । उदकं

करिष्याम इति तेन च कुरुध्वं मा चैवं पुन-

रित्यश्रुतवर्षे प्रेते कुरुध्वमेवेतरस्मिन् इत्युत्तरे

एते वृहपुरःसरमवतरणं लभे । ततः परिहित-

वस्त्रं प्रक्षाल्य तदेव परिधाय प्राचीनावीतिनो

दक्षिणासुखाः ॐ अपनः शोश्चदधमित्रेण

मन्त्रेण वामहस्तानामिकया अप आपलोच

एकवस्त्राः सक्तुमिच्छोक्तव्याचम्य दक्षिणा-

सुखास्तर्पयेयुः । ततः ॐ असुकगोत्रं प्रेतमसुक-

देवशस्त्राणां तर्पयामीति सामगानां प्रयोगः

यकुर्वेदिनास्तु असुकगोत्रं प्रेतासुकदेवशस्त्रै-

तरो तिलोदकं द्रव्यस्तेति एकाञ्जलिदानमाव-

श्यं ॐ अञ्जलित्रयदाने फलतिश्रयः । ततः पुनः

ज्ञात्वा जलादुत्थानं बालपुरःसरं कार्यम् ।

ततः साहजे उपविश्य,

मातुष्ये कदलीस्तम्भानिःसारे सारमार्गणम् ।

यः करोति स संशुद्धो जलपुद्गुदसन्निभे ॥

पञ्चधा सम्भूतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।

कर्म्मभिः स्वशरीरोत्प्रेक्ष्य का परिदेवना ॥

गन्तौ वसुमतीं नाशस्तदधिदेवतानि च ।

केनप्रत्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥

श्वेताशु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो मुहूर्त्तं यतोऽवशः ।

अतो न रोदितव्यं हि क्रिया कार्या विधानतः ॥

इति चिन्तयित्वा गृहद्वारं समागत्य निम्न-

पत्राणि दत्त्वाः खण्डयित्वा शमी पापं शमय-

त्विति शमीं सृष्ट्वा अश्वत्थं स्थिरो भूयासं इत्य-

श्मानं पदा सृष्ट्वा अमनः शर्म्मं यच्छतु इति

अपि सृष्ट्वा हृदयभङ्गागयोर्मध्ये स्थित्वा क्षौगि-

निमन्त्रेण द्वावपि सृष्ट्वा गोमयसुदकं गौरसर्प-

पाञ्च सृष्ट्वा बालपुरःसरा गृहं विशेष्युः । दिवा

चेद्दाहस्तदा रात्रौ व्यामप्रवेशः रात्रौ चेत्तदा

दिवसे । अशक्तौ ब्राह्मणाशुमतिं गृहीत्वा काल-

प्रतीक्षणं विना प्रवेष्टव्यम् ॥” इति शुद्धितत्त्वम् ।

दाहकः, पुं, (दाहतीति । दह + क्तृन् ।) चित्रकः ।

रक्तचित्रकः । इति राजनिर्घण्टः । दाह-

कर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २।२५।

“चित्रवेषवनयामविवीतखण्डदाहकाः ।

राजपद्मभिगामी च दग्ध्यास्तु कटाश्रिणा ॥”

उत्थागुणः । यथा, राजनिर्घण्टे ।

“काष्ठिकं दधितेनसु वलीपलितनाशनम् ।

दाहकं गात्रश्रेष्ठिञ्च वक्ष्यं सन्तर्पयं परम् ॥”)

दाहज्वरः, पुं, (दाहप्रधानो ज्वरः ।) गात्रज्वराला-

युक्तज्वररोगः । तस्यौषधम् । यथा,—

“पीतं दृष्टिकान्धलानु पर्युषितजलेन वै ।

साहं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेष्ठिनम् ॥”

इति गारुडे १६३ अध्यायः ॥

दाहनं, स्त्री, (दह + णिच् + भावे कृत् ।) भस्मी-

करणप्रेरणम् । दाहकरान इति भावा । (यथा,

ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । १ । ६२ ।

“कलौ कलुषमुष्के भद्राहनायाभिरुपिणी ॥”)

दाहसरः, पुं, (दाहार्थं क्षियते गम्यतेऽकृतिरिति ।

ह + अप् ।) श्मशानम् । इति जिकाकशेषः ॥

दाहहरणं, स्त्री, (दाहस्य हरणं यस्मात् ।)

वीरखलम् । इति शब्दचक्रिका ॥

दाहागुरु, स्त्री, (दाहाय यद्गुरु ।) सुगन्धिद्रव्य-

विशेषः । तत्पर्यायः । दाहनागुरु २ दाह-

काष्ठम् ३ घृपागुरु ४ तैलागुरु ५ पूरम् ६

वनवल्गुभम् ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-

त्वम् । केशवर्द्धनत्वम् । वर्यत्वम् । केशदीवना-

श्रित्वम् । सततसौगन्धविस्तारकारित्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥

दिक्, [श्र] स्त्री, (दिशति अवकाशं ददाति या ।

दिश + “क्ष्विगदृगिति ।” ३ । २ । ५६ ।

इति किन्-प्रत्ययेन साधुः ।) पूर्व्वपश्चिमदक्षि-

णोत्तरादिरूपा । तत्पर्यायः । कङ्कपु २ काष्ठा

३ आश्रा ४ हरित् ५ । इत्यमरः । १।१।८ ॥

निदेशिनी ६ दिशा ७ कङ्कभः ८ हरितः ९

गौः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

आताः १ आश्राः २ उपराः ३ आष्ठाः ४

काष्ठाः ५ शोमः ६ कङ्कभः ७ हरितः ८

इत्यङ्गौ दिष्टमाणि । इति विदनिघण्टौ १

अध्यायः ॥ अस्याः श्रुतुपत्तिर्यथा,—

“ल्लवैवमवधिं तस्मादिदं पूर्व्वञ्च पश्चिमम् ।

इति देशो निदिश्येत यथा सा दिगिति स्मृता ॥”

तस्या वायोर्गुणाः ।

“विश्वम्बायुरनायुष्यः प्राणिनां नैकदेवजत् ।

सर्व्वेषु निन्दको जना ल्लोतुपातपुरःसरः ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

सा दशधा यथा । पूर्वा १ आग्नेयी २ दक्षिण

३ नैर्ऋती ४ पश्चिमा ५ वायवी ६ उत्तरा ७

रेशानी ८ ऊर्ध्वम् ९ अधः १० ॥ * ॥ ताव

उत्पत्तिर्यथा,—

महातया उवाच ।

“शृणु राजन्वहितः प्रजापाल ! कथाभिमाम्

यथा दिशः समुत्पन्नाः ओचेभ्यः पृथिवीपते !

ब्रह्मणः स्रजतः स्रष्टिमादिसर्गे समुत्थिता ।

चिन्ताभूजहती को मे प्रजाः स्रष्टा धरिस्विति ।

यदे चिन्तयतस्तस्य अवकाशं ब्रह्मलिङ्ग ।

प्रादुर्भूयुः ओचेभ्यो दृष्ट कथा महाप्रभाः ।

पूर्वा च दक्षिणा चैव प्रतीची चोत्तरा तथा ।

ऊर्ध्वाध एव वयमुक्ताः कथाः स्रष्टास्तदा वृष !

तासां मध्ये चतसस्तु कथाः परमशोभनाः ।

याः पश्यन्त्यो महाभागा गाभीर्थेभ्यः समन्विता

ता ऊचुः प्रयागादेवं धनापतिमकल्लवम् ।
अवकाशम् नो देहि देवदेव प्रजापते । ॥
यच्च तिस्रसं च सन्ना भर्तुभिः संहिताः सुखम् ।
पतयच्च महाभाग ! देहि नोऽवकाशमव । ॥

ब्रह्मोवाच ।

ब्रह्माकमेतत् सुश्रूयः शतकोटिप्रविस्तरम् ।
तस्यान्ते खेच्छया तुष्टा उच्यतां मा विलम्बय ॥
भर्तुः च वः प्रयच्छामि वृद्धा रूपस्त्रिनोऽनघाः ।
यद्येहं गन्धर्वा देशो यस्या यो रोचतेऽधुना ॥
एवमुक्त्वा ताः सन्ना यद्येहं प्रययुस्तदा ।
ब्रह्मा सवर्णं तूर्णं तान् लोकपालान् महा-

बलान् ॥

वृद्धा तु लोकपालास्तु ताः कन्याः पुनराकलयन् ।
विवाहं कारयामास ब्रह्मा लोकपालामहः ॥
एकामिन्द्राय स प्रादाद्ययेऽन्यां यमाय च ।
निर्वृताय च देवाय वरुणाय महात्मने ॥
वायवे धनदेशाय ईशानाय च सुव्रत । ।
ऊर्ध्वं स्वयमधिष्ठाय शेषायनघोऽवस्थिताम् ॥
एवं दत्त्वा पुनर्ब्रह्मा तिर्यं प्रादान् दिक्षां पुनः ।
दृष्ट्वा भर्तुनाम्बस्तु अर्धनाम्बोदनः प्रभुः ॥
ततः प्रवृत्तिताः देव्यः सेन्द्राद्याः परि-

कीर्तिताः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥४॥

न्यायमते अस्याः सर्वगतत्वम् । परममहत्त्व-
परिमाणम् । दूरान्तिकादिधीहेतुत्वम् । निख-
लम् । एकत्वमपि उपाधिमेदात् प्राच्यादिचप-
देशभाक्तम् । अस्या गुणाः । संख्या १ परि-
मितिः २ एतत्त्वम् ३ संयोगः ४ विभागः ५ ।
इति भाषापरिच्छेदः ॥ (सामान्यम् । यथा,
सुमुते । १ । ४३ ।

“वमनप्रययोगानां दिग्विषयं सम्यकीर्तिता ॥”

दिक्, पुं, (दिशि कायते शब्दायते इति । के +
कः ।) करभः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिक्करः, पुं, (दिशं आदेशं करोति उन्साहान्वि-
तत्वात् । क + टः ।) युवा । इति माघटीका-
धनकोषः ॥ (महादेवः । यथा, कलिकापुराणे ।
८२ अध्याये ।

“दिक्करस्तव्यः प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः ॥”

दिक्करवासिनी, स्त्री, (दिक्करे शम्भौ वसतीति ।
वस + निनिः + ङीप् ।) देवीविशेषः । यथा,
“एवं दिक्करवासिन्याः कथितः पूर्ववत् क्रमः ।
यं श्रुत्वा नाशुभं किञ्चिदाप्नोति अवयवे रतः ॥
दिक्करस्तव्यः प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः ।
तस्मिन्नुपविता देवी तस्मादिक्करवासिनी ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

दिक्करिका, स्त्री, (दिक्करिणो दिग्गजस्य सका-
शात् कायते शोभते इति । दिक्करिन् + के +
कः ।) ततश्चात् ।) नदीविशेषः । यथा,—

“अस्ति ताटकशैवे तु सरो मानससन्निभम् ।

यच्च साहं शैलपुत्रा जलक्रीडां सदा हरः ॥

कुर्वते नरशाहूँ ! स्वर्गपङ्कजशोभिते ।

तस्य पञ्चान्ध्रपूर्वभागेऽप्यस्य हरिश्चयम् ॥

अवतीर्षं प्रयागेव दक्षिणं वागरं प्रति ।

तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाकृता ॥

दिग्गजस्यैव संज्ञाता तेन दिक्करिका कृता ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

दिक्करी, स्त्री, (दिक्कर + ङीप् ।) युवती । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १७५ ॥

दिक्पतिः, पुं, (दिशं पतिः ।) दिग्धीश्वरः ।

तद्यथा । प्राच्याधिपो रविः । अयिकोणाधिपः

शुक्रः । दक्षिणाधिपः कुजः । नैर्ऋतकोणाधिपो

राहुः । प्रतीच्याधिपः शनिः । वायुकोणाधिप-

श्चन्द्रः । उत्तराधिपो बुधः । ईशानकोणाधिपो

शुभः । तस्य प्रमाणं यथा,—

“सूर्यः शुक्रः चमापुनः संहिकेयः शनिः शशी ।

सौम्यस्त्रिदशमन्त्रौ च प्राच्यादिदिग्धीश्वराः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दिक्पालः, पुं, (दिशः पालयतीति । दिश् + पालि

+ अच् ।) पूर्वादिदशदिशां पालकः । यथा ।

पूर्वस्थां दिशि इन्द्रः । अयिकोणे वह्निः ।

दक्षिणस्थां दिशि यमः । नैर्ऋतकोणे निर्वृतः ।

पश्चिमस्थां दिशि वरुणः । वायुकोणे मरुतः ।

उत्तरस्थां दिशि कुबेरः । ईशानकोणे ईशः ।

ऊर्ध्वदिशि ब्रह्मा । अधोदिशि अन्नन्तः । इति

पुराणम् ॥ यथा, पद्मपुराणे ।

“यन्नाचैयन्ति विधिना दिक्पालादीन् कर्मिणः ।

तत्र प्रपूजयेदं विधिं भागवतं शुक्रम् ॥”

दिक्मूलं, स्त्री, (दिशि मूलमिव ।) दिग्विशेष-

गमने निषिद्धवाराः । यथा,—

पश्चिमायां शुक्ररवी । उत्तरस्थां बुधमङ्गलौ ।

पूर्वस्थां शनिसोमौ । दक्षिणस्थां बृहस्पतिः ।

तथा च ।

“शुक्रादिद्वदिने न वाच्यदिशं न ज्ञे कुजे चोत्तरा

मन्द्येऽप्येदिने न शक्रककुभं याव्यां गुरौ न

मजेत् ।

मूलानीति विज्ञेयं यानि मनुजा ये वित-

लाभाश्रया

भट्टाश्चः पुनरापतन्ति यदि ते शक्रेण तुल्या

अपि ॥”

इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

केयाचिन्मते ।

„—————बौधे गुरौ दक्षिणाम् ।

ईशाने ज्वलने चैव नैर्ऋते मावते तथा ।

न गन्तव्यं सुराचार्ये प्रतीक्षां रविशुक्रयोः ॥”

इति सुखबोधः ॥

दिग्गम्बः, पुं, (दिगेव गम्बरं वक्ष्यं यस्य । उलङ्घ-

त्वात् तथात्वम् ।) शिवः । चपलः । (स तु

जेनविशेषः । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ८२ ।

“दिग्गम्बरा मध्वमलमाहुरापादमलकम् ।

चेतन्ययात्रिषं दृष्टेरानखायमुत्तरापि ॥”

तमः । इति मेदिनी । २, २६७ । (नये, चि ।

यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १४ ।

“एकाकी गृहसन्ध्याः प्राणिपानो दिग्गम्बः ।

सोऽपि संवाह्यते लोके दृष्ट्या पश्य कौतुकम् ॥”

दिग्गम्बरी, स्त्री, (दिग्गम्ब + ङीप् ।) दुर्गा ।

दिग्गम्बरस्य पत्नी । इति कुलार्णवः ॥ नये, चि ।

इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (यथा, काकोष्ये ।

“महाभेषधर्मा श्यामां तथा चैव दिग्गम्बरीम् ॥”

दिग्गम्बः, पुं, (दिशो गम्बः ।) दिग्गम्बरी । यथा,—

“ऐरावतः पुच्छरीको वामनः कुसुदोऽञ्जनः ।

पुण्यदत्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गम्बः ॥”

इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥

एते क्रमेण पूर्वादिदशदिशां चक्षिणः ॥

दिग्बः, पुं, (दिक्षते लिप्यते स विधादिना इति ।

दिह + क्तः ।) विधातृवाच्यः । तत्पञ्चमायः ।

लिप्यकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥ (यथा,

रामायणे । २ । ३० । २३ ।

“सा विधा बहुभिर्वाक्यैर्दिग्बैरिव गजाङ्गना ॥”

खेहः । अयिः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रबन्धः ।

इत्यजयपालः ॥

दिग्बः, चि, (दिह + क्तः ।) लिप्यः । इति मेदिनी ।

धि, ७ ॥ (यथा, भट्टिः । ३ । २१ ।

“सचन्दनोऽशीरन्ध्रालदिग्बः

श्रीकामिनागाद् क्षुनिवासभूयम् ॥”

दिग्वासाः, [स्] पुं, (दिगेव वासो वक्ष्यं यस्य ।)

शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११२ ॥ (यथा,

महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।

“गणकानां गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च ॥”

नये, चि ॥ (यथा, मनुः । ११ । २०२ ।

“आत्मातुविप्रोदिग्वासाः प्राणायामेन मुध्यति ॥”

दिग्विजयः, पुं, (दिशां दिक्स्थितलोकानां विजयः ।)

विजया युद्धेन वा दिशां विजयः । यथा शक्र-
दिग्विजयः पाण्डवदिग्विजय इत्यादि ॥

दिङ्गः, पुं, (स्फोटनकाले दिङ् इति कृत्वा कायति

शब्दायते इति । के + कः ।) उन्तुङ्गलङ्घनः ।

इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दितं, चि, (दीयते स्मृति ।) दो अवयवकने + क्तः

“दितस्त्यतीति ।” ७ । ४ । ४० । इति इत्यम् ।)

द्विजम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

दितिः, स्त्री, देव्यमाता । सा दक्षकन्या (यथा,

महाभारते । १ । ६५ । १२ ।

“अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका

तथा ॥”

इयं कश्यपपत्नी च । (दो + भावं क्तिन् ।)

खल्वनम् । इति मेदिनी । ते, २४ ॥ राजविशेषः,

पुं । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दातरि, चि ।

यथा, ऋग्वेदे । ४ । २ । ११ ।

“राये च नः स्वपत्न्या देव दितिं च रास्ता-

दितितुल्य ॥”

“दितिं दातारं च रास्व देहि ।” इति तद्वाक्ये

वाचनः ॥)

दितिजः, पुं, (दितेर्जायते इति । दिति + जन +

ङः ।) देवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५२ ॥

(यथा, महाभारते । १ । २३१ । १७ ।

“ऋतस्य कर्ता दितिजान्तकश्च

जेता रिपूणां प्रवरः सुरायाम् ॥”

दी, ओ ङ य चये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (द्विर्वा-
च्यात्म-अक-सेट् ।) ओ, दीनः । ङ य, दीयते ।
इति दुर्गादासः ॥

दीक्ष, ङ मीच्छे । इत्यायाम् । श्लो० १० । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-अक-होर्ध्वे अक-सकं
च-सेट् ।) मीच्छं सुखितमस्तकीभावः । इत्या-
यजनम् । श्लो० १० । नियमव्रतादेशोपनीतयः ।
४, दीक्षते वटुर्मुक्तिमस्तकः स्यादित्यर्थः ।
दीक्षते जनो यजतीत्यर्थः । दीक्षते याज्ञिको
नियमी स्यादित्यर्थः । दीक्षते पण्डितो जनं
व्रतमुपदिशतीत्यर्थः । दीक्षते पुत्रं विप्रः उप-
नयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

दीक्षणीयेष्टिः, स्त्री, (दीक्षणीया इष्टिः ।) यज्ञ-
विशेषः । तत् यः । सौमिको २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ ।

दीक्षा, स्त्री, (ई - भावे अ । स्त्रियां टाप् ।)
यजनम् । पूजनम् । इत्यजयपालः ॥ व्रतसंयज्ञः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८० । गुरुसुखात् स्वेष्टदेव-
मन्त्रयज्ञम् । (एतन्निर्वाक्यं यथा, गौतमीय-
तन्त्रे । ७ । २ ।

“इहाति दिव्यतां तावत् क्षिणुयात् पापसन्ततिः ।
तेन दीक्षेति विख्याता सुनिमित्तान्पारगैः ॥”
यथाच,—

“दीयते ज्ञानमत्यन्तं दीयते पापसंशयः ।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता सुनिमित्तान्पारगैः ॥
दिवं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्व्यात् पापस्य संशयम् ।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता सुनिमित्तान्पारगैः ॥
उच्यते प्रथमं तत्र लक्ष्यं गुरुशिष्ययोः ॥”
इत्यत्र गुरुशिष्ययोर्लक्ष्यं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ।
योगिनीतन्त्रे ।

“पितुर्मेनं न यज्ञीयात् तथा मातामहस्य च ।
सोदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य च ॥”
रुद्रयामले ।

“न पत्नीं दीक्षयेद्भर्ता न पिता दीक्षयेत् सुताम् ।
न पुत्रश्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत् ॥
सिद्धमन्त्रो यदि पतिस्तदा पत्नीं च दीक्षयेत् ।
शक्तित्वेन वरारोहे ! न च सा कन्यका भवेत् ॥”
तथा गणेशविमर्शिन्याम् ।

“यतेर्दीक्षा पितुर्दीक्षा दीक्षा च वनवासिनः ।
विविक्ताश्रमिणां दीक्षा न सा कल्याणदायिका ॥”
इत्यादिनिषेधवचनादेभ्यो मन्त्रं न यज्ञीयादि-
त्यर्थः । इति तु सिद्धेतरविषयम् । सिद्धमन्त्रो न
दुष्यतीति वचनात् ॥ ३ ॥ शक्तियामले ।

“तीर्थाचारव्रतो मन्त्री ज्ञानवान् सुसमाहितः ।
निश्चिन्तो यतिः स्थातो गुरुः स्याद्दीक्षितको-
ऽपि च ॥”

सिद्धयामले ।
“यदि भाग्यवशेनैव सिद्धविदां लभेत् प्रिये ! ।
तदेव तान् दीक्षेत तस्मात् गुरुविचारणम् ॥”
गणेशविमर्शिन्याम् ।

“प्रसादाच्च तथा ज्ञानान् पितुर्दीक्षां समाचरेत् ।
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा पुनर्दीक्षां समाचरेत् ॥”

पितुरित्युपलक्षणम् । मातामहादीनामपि ।
प्रायश्चित्तान् अनुत्तसावित्रीजपः । सर्वत्र तथा
दर्शनात् । तथा च शब्दः ।

“इष्टाहजन्मनेन सर्वकल्याणनाशिनी ।”
श्रीकृष्णेऽपि ।

“मनुर्विन्द्य दातव्यो ज्येष्ठपुत्राय धीमते ॥”
मत्स्यसूक्ते ।

निर्वोध्यश्च पितुर्मेनं शैवे शास्त्रे न दृश्यते ॥”
इति कौलिकमन्त्रदीक्षापरम् । योगिनीतन्त्रे
शास्त्रादिविद्यामधिलब्ध दीक्षानिवधात् । यद्वा
शास्त्रे तारादिविद्यायां मत्स्यसूक्ते तथा प्रति-
पादनात् । तथा च ।

“कृतसुकृतसहस्रानेकजन्मप्रभावै-
र्भवति यदि मनुष्यो गुरुं धीमतां चराय ।
कथमपि मनुजेन प्राप्य शिष्यः परस्मै
निष्कलतिलकाय ज्येष्ठपुत्राय दद्यात् ॥” इति ।
महातीर्थे उपरागे इति सर्वत्र न दोषः । तथा
च विष्णुमन्त्रमधिलब्धम् ।

“साधु पृष्टं तया ब्रह्मन् ! वक्ष्यामि सकलं तव ।
ब्रह्मणा कथितं पूर्वं वशिष्ठाय महात्मने ॥
वशिष्ठोऽपि स्वपौत्राय मत्पित्रे दत्तवान् स्वयम् ।
प्रसन्नहृदयः स्वच्छः पिता मे करुणानिधिः ॥
कुतश्चेन्न महातीर्थे ख्यं पन्थं दत्तवान् ॥”
इत्यादि वैशम्पायनसंहितायां श्रौतकं प्रति-
पादयाम्यम् ॥ ३ ॥ योगिनीतन्त्रे ।

“निर्वोध्यश्च पितुर्मेनं तथा मातामहस्य च ।
स्वप्रलब्धं स्त्रिया दत्तं संस्कारेणैव शुध्यति ॥”
यत्तु ।

“साध्वी चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितेन्द्रिया ।
सर्वमन्त्रार्थतत्त्वज्ञा सुशीला पूजने रता ॥
गुरुयोग्या भवेत् सा हि विधवापरिवर्जिता ।
स्त्रिया दीक्षा शुभा प्रोक्ता मातुश्चादृष्टुणा
कृता ॥”

इदं गुरोः पासितमन्त्रपरम् । तथा च भैरवी-
तन्त्रे ।

“स्त्रीयमन्त्रोपदेशे तु न कुर्व्याद्गुरुचिन्तनम् ।”
मातुरित्युपासितेऽदृष्टुणां चतुर्पासिते शुभफलद-
मित्यर्थः । सिद्धमन्त्रविषयं वा । वस्तुतस्तु योगिनी-
तन्त्रे स्त्रीपदं विधवापरम् । एकवाक्यतावलात् ॥
दीक्षायां विधवादीनामधिकारं विशेषयति
कुलार्थेनैव ।

“विधवायाः सुतादेशात् कन्यायाः पितुराश्रया ।
नाधिकारः स्वतो नार्था भार्याया भर्तुराश्रया ॥”
योगिनीतन्त्रे ।

“स्वप्रलब्धं तु कलसे गुरोः प्राणं निवेशयेत् ।
वटपत्रे कुङ्कुमेन लिखित्वा यज्ञं शुभम् ॥
ततः शुद्धिमाप्नोति दान्यथा विफलं भवेत् ॥”
इदं सङ्गुरोः भावे तत्सत्त तस्मादेव यज्ञीयात्
स्वप्ने तु नियमो न हीति नारदवचनात् ॥ ३ ॥
तथा विद्याधराचार्येऽष्टनावाजवचनम् ।

“मध्यदेशकुरुक्षेत्रनाटकोत्पन्नसम्भावः ।
अन्तर्जद्विपतिहाना आवाक्याश्च गुरुतमाः ॥

गौडाः प्राक्खोद्भवाः खीरा मागधाः कैरला-
क्षया ।

कोवलाश्च दशाक्षाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः ॥
कर्णाटनर्महारेवाकक्षातीरोद्भवाक्षया ।
कालिङ्गाश्च कलमाश्च काल्मोक्षाश्चाधमां
मताः ॥ ३ ॥

तथा ।
“वेद्यवे वेद्यावो व्यासः शैवे शैवश्च शाक्तिके ।
शैवः शाक्तोऽपि सर्वत्र दीक्षासामीन संशयः ॥”
दीक्षां विना जपस्य दुष्टत्वात् प्रथमं सा
निरूप्यते ।

“दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्व्यात् पापस्य सङ्-
शयम् ।

तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता सुनिमित्तान्पारगैः ॥”
मन्त्रलक्ष्यमाह । पिङ्गकामते ।

“मननं विश्वविज्ञानं भावं संसारवन्धनात् ।
यतः करोति संसिद्धौ मन्त्र ईदृश्यते ततः ॥”
अथवा ।

“मननात्तायते यस्मात्तस्मान्मन्त्रः प्रकीर्तितः ॥”
सर्वश्रमेण दीक्षाया आवश्यकत्वम् । तथा च ।
“दीक्षामूलं जपं सर्वं दीक्षामूलं परं तपः ।
दीक्षामाश्रित्य निवसेत् यत्र कुत्राप्यने वसन् ॥
अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः ।
न भवन्ति प्रिये ! तेषां शिलायास्तुम्भोजवत् ॥

देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सङ्गतिः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् ।
अदीक्षितोऽपि मरणे रौदवं नरकं व्रजेत् ।
तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्व्याच्च तान्मिकात् ॥

यस्ये हृद्वा तु मन्त्रं वै यो यज्जाति नराधमः ।
मन्त्रनारसहस्रेषु निष्कृतिर्नैव जायते ।
नादीक्षितस्य कार्यं स्थाप्योभिर्भियमव्रतैः ।
न तीर्थगमनेनापि न च शारीरयत्नैः ॥”
मत्स्यसूक्ते ।

“अदीक्षितानां मर्त्यानां दीवं ब्रह्म वरानने !
अन्नं विहासमं तस्य जलं मूत्रसमं कृतम् ॥
तत्कृतं तस्य वा आहं सर्वं याति क्षुधोगतिम् ॥”
शूद्रस्य मन्त्रविशेषनिषेधमाह ।

“प्रणवाद्यं न दातव्यं मन्त्रं शूद्राय सर्वथा ।
आत्ममन्त्रं गुरोर्मेनं मन्त्रं चाजपसंज्ञकम् ॥
स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं दद्विजः ।
शूदो निरयमाप्नोति नास्त्वस्य यावदधोगतिम् ॥”
श्रुतिरपि । “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रे
यदि जानीयात् स ज्योतीर्धो गच्छति ॥” इति ॥ ३ ॥
विशेषमाह वाराहपुराणे ।

“गोपालस्य मनुर्दयो महेशस्यापि पादजे ।
तत्पद्मरात्र्यापि ख्यस्य गणेशस्य मनुस्तथा ॥
एषा दीक्षाधिकारी स्यादस्य पापभागभवेत् ।
इति ॥ ३ ॥ गोविन्दहृदयने ।
“अदीक्षितस्य मरणे प्रेतत्वं न च सुखम् ॥”
नवरत्नचन्द्रे ।

“सर्वसामपि दीक्षायां मुक्तिः फलमखण्डितम्
अविरोधात् भवत्येव प्रायश्चित्तस्य भक्तयः ॥”

तथा,—

“स्मिरलम् विष्णुमन्त्रे शिवमन्त्रे चरं शुभम् ।
हिःसभावगतं जगत् प्रक्षिप्तमन्त्रे प्रशस्यते ॥”
अगस्त्यवन्दितायाम् ।

“विषष्टायगताः पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोद्यगाः ।
दीक्षायानु शुभाः सर्वे बन्धुस्थाः सर्वनाशकाः ॥”
अथ प्रश्नानियमः ।

“शुक्लपक्षे भवेद्दीक्षा कृष्णपक्षमाहिनात् ।
निषिद्धेष्वपि मासेषु विशेषो मुनिभेदतः ॥”
रत्नावल्याम् ।

“बह्वी भाद्रपदे इषे तथा कृष्णचतुर्दशी ।
कार्तिके नवमी शुक्ला मार्गे शुक्ला तृतीयिका ॥
पौषे तु नवमी शुक्ला माघे शुक्ला चतुर्थिका ।
फाल्गुने नवमी शुक्ला चैत्रे कामचतुर्दशी ॥
वैशाखे चाश्विना चैव ज्येष्ठे दशहरा तिथिः ।
आषाढे पञ्चमी शुक्ला आश्विने कृष्णपञ्चमी ॥
श्रतानि देवपञ्चाङ्गि तीर्थकोटिफलं लभेत् ।
अत्र दीक्षा प्रकर्तव्या न मासश्च परीक्षयेत् ॥
न वारं न च नक्षत्रं न तिथ्यादिकदूषणम् ।
न योगकरणश्चैव शङ्करेण च भाषितम् ॥”
अन्यत्र मतम् ।

“चैत्रे ज्योदशी शुक्ला वैशाखेकादशी सिता ।
ज्येष्ठे चतुर्दशी कृष्णा आषाढे नागपञ्चमी ॥
आश्विनेकादशी भाद्रे रोहिणीचक्षित्वाहमी ।
आश्विने च महापुण्या महाहस्त्यभीष्टदा ॥
कार्तिके नवमी शुक्ला मार्गशीर्षे सिते तथा ।
बह्वी चतुर्दशी पौषे माघेऽप्येकादशी सिता ॥
फाल्गुने च सिता बह्वी चेति कालविनिर्णयः ॥”
योगिनीतन्त्रे ।

“अथने विष्णुने चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
रविसंक्रान्तिदिवसे युगाद्यायां सुरेश्वरि ! ॥
मन्वन्तरासु सर्वासु महापूजादिने तथा ।
चतुर्थी पञ्चमी चैव चतुर्दश्यहमी तथा ॥
तिथयः शुभदाः प्रोक्ता दीक्षायज्ञकर्मणि ॥”

इत्यादिवचनात् चतुर्दश्यहमीति शक्तिविषयम् ।
चतुर्थीति गणेशविषयम् । तत्तत्कल्पोक्तत्वात् ।
“निन्दितेष्वपि मासेषु दीक्षोक्ता ग्रहणे शुभा ।

सूर्यग्रहणकालस्य समानो नास्ति भूतले ॥
विशेषतो महादेवि ! दीक्षायज्ञकर्मणि ।
तत्र यद्यत् कृतं सर्वमन्त्रफलदं भवेत् ॥

रविसंक्रमणे चैव सूर्यस्य ग्रहणे तथा ।
तत्र लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य कथञ्चन ॥
रविसंक्रमणे चैव नान्यदन्वेषितं भवेत् ।

न वारतिथिमासादिशोधनं सूर्यपञ्चमि ॥”
अत्र चन्द्रग्रहणेऽपि । तथा रुद्रायाम् ।
“न कुर्याच्छाक्तिकीं दीक्षामुपरक्ते विभावसौ ।
न कुर्याद्देवीं तां यदि चन्द्रमसो ग्रहः ॥”

अतश्च गोपालश्रीविद्योतरविषयम् ।
“अन्येषु पुण्ययोगेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।”
इति गौतमीयान् ।

“सूर्यग्रहणकाले च नान्यदन्वेषितं भवेत् ॥”
इति योगिनीहृदयाच्च ॥ * ॥

तारादौ तु विशेषो यथा,—

“दीक्षाकालं प्रवक्ष्यामि नीलतन्त्रासुरतः ।
कृष्णपक्षस्य चाष्टम्यां शुभे जप्ते शुभे चक्षि ॥
पूर्वभाद्रपदा युक्ते मित्रतारादिसंयुते ।

अथवा अश्वराधायां रेवत्या वा प्रशस्यते ॥
जानीयाच्छोभनङ्गालं मन्त्रस्य ग्रहणं प्रति ।
इषे चैव विशेषेण कार्तिके च विशेषतः ॥”

यामले ।
“श्रीपरा कालीबीजानि लोपो दौर्गन्धयो मनुः ।
सूर्यस्योपग्रहे लब्धो ब्रह्मा मुक्तिफलप्रदः ॥
अमावास्या सोमवारे भौमवारे चतुर्दशी ।
सप्तमी रविवारे च सूर्यपञ्चमिः समा ॥”

कुलार्णवे ।
“सप्तमी रविवारे च सोमे दर्शस्तथैव च ।
चतुर्थी कुलवारे च अहमी च दृष्ट्यतौ ॥
देवपञ्चमा ज्ञेयास्तसु दीक्षा समाचरेत् ॥”

यामले ।
“पुण्यतीर्थे कुरुक्षेत्रे देवीपीठचतुष्टये ।
प्रयागे श्रीगिरौ काशीं कालाकालं न शोधयेत् ॥”
विष्णुयामले ।

“देवीबोधं समारभ्य यावत् स्यान्नवमी तिथिः ।
ज्ञता तासु बुधेर्दीक्षा सर्वाभीष्टफलप्रदा ॥
शुक्लपक्षे विशेषेण तत्रापि तिथिरहमी ।
तत्रापि शारदौ दुर्गा यत्र देवी गृहे गृहे ॥
तत्र दीक्षा प्रकर्तव्या मासार्धादीन शोधयेत् ॥”

तथा ।
“बोधने चैव दुर्गायाः कालाकालं न शोधयेत् ॥
अश्लोकाख्याहमी यत्र रामाख्या नवमी तथा ।
जप्ते वाय्यवालमे यत्र स्यात्तिथिरहमी ॥
गुरोराज्ञाशुक्लेषु दीक्षा कार्या विशेषतः ॥”

समयाचारतन्त्र ।
“युगाद्यायां जम्बदिने विवाहदिवसे तथा ।
विषुवायनयोर्दन्ते नैव किञ्चिद्विचारयेत् ॥”

तथा,—
“श्रित्यानाङ्ग्य गुरुणा लपया दीयते यदा ।
तदा लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य कथञ्चन ॥
सर्वे वारा ग्रहाः सर्वे नक्षत्राणि च राशयः ।
यस्मिन्नहनि सन्त्यो गुरुः सर्वे शुभावहाः ॥”

सारसंयत्ते योगिनीतन्त्रे च ।
“ग्रहणे च महार्तार्थे नास्ति कालस्य निर्णयः ।
गयायां भास्करक्षेत्रे विरजे चन्द्रपर्वते ॥
चङ्गले च मतङ्गे च तथा कन्याग्रयेषु च ।
न गङ्गीयास्ततो दीक्षा तीर्थेष्वेतेषु पाव्यते ॥”

वाराहीतन्त्रे ।
“शुक्रोऽस्ती यदि वा शुक्रो गुर्वादिष्वो भवेद्यदि ।
मेघद्विषाक्षिचिह्नेषु तदा दीपो न विद्यते ॥” * ॥

महाविद्यासु सर्वासु कालादिविचारो नास्ति ।
तद्वक्तुं सुखमालातन्त्रे ।
“कालादिशोधनं नास्ति न चाभिजादिदूषणम् ।”

अत्र मालागिर्ययो मालाशब्दे द्रष्टव्यः । पुर-
श्चरणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् । कलावतीदीक्षा कला-
वतीशब्दे द्रष्टव्या ।

अथ पञ्चायतनीदीक्षा । यामले ।

“भवागोच्यं यदा मध्ये ऐशान्यामभ्युतं यजेत् ।
आग्नेयां पार्वतीनाथं नैर्ऋत्या गणनायकम् ॥
वायव्या तपनश्चैव पूजाक्रम उदाहृतः ।

यदा तु मध्ये गोविन्द ऐशान्यां शङ्करं यजेत् ॥
आग्नेयां गणनायकं नैर्ऋत्या तपनं तथा ।
वायव्यामम्बिकाश्चैव भोगमोक्षभूमिकाम् ॥

शङ्करश्च यदा मध्ये ऐशान्यामभ्युतं यजेत् ।
आग्नेयां तपनश्चैव नैर्ऋत्या गणनायकम् ॥
वायव्यां पार्वतीश्चैव स्वर्गमोक्षप्रदायिनीम् ।

आदित्यश्च यदा मध्ये ऐशान्यां शङ्करं यजेत् ।
आग्नेयां गणनायकं नैर्ऋत्या केशवं यजेत् ॥
वायव्यामम्बिकां देवीं स्वर्गसाधनभूमिकाम् ॥

गणनाथं यदा मध्ये ऐशान्यां केशवं यजेत् ।
आग्नेयामोक्षरश्चैव नैर्ऋत्या तपनं तथा ॥
वायव्यामोक्षरश्चैव पूजयेन्मोक्षसाधनीम् ।

स्वस्वामवर्ण्यता देवा दुःखशोकभयप्रदाः ॥”
तथा च गणेशविमर्षियाम् ।
“शम्भौ मध्यगते हरौ न हरभूदेवो हरौ शङ्करे

भास्त्रे नागसुता रवौ हरगणेशावाम्बिकाः
स्थापिताः ।
देवां विष्णुहरैकदन्तरवयो जम्बोदरेऽनेश्वरे

नार्याः शङ्करभागतोऽतिसुखदा अस्मास्तु ते
हानिदाः ॥”

रामार्चनचक्रिकायां गौतमीये च ।
“यदा तु मध्ये गोविन्द आग्नेयां गणनायकम् ।
नैर्ऋत्या हंसमभ्यर्च्य वायव्यामर्चयेच्छिवाम् ॥
ऐशान्यां शङ्करं चैव भोगमोक्षफलानये ॥” इति

यदङ्गदेवतायाः पूजने आग्नेयादौ गणेशादि-
पूजनमुक्तं तन्नामगोपालविषयमिति केचित् ।
वस्तुतो वैकल्पिकमिति सम्प्रदायः ॥ एतेषां

पूजनान् गौतमीये ।
“गन्धादिभिरथाभ्यर्च्य वङ्गाङ्गनमेव च ।
विंशज्जलो जपेष्मन् नमस्कृत्य समापयेत् ॥” * ॥

अङ्गदेवतापूजाकालस्तु पीठपूजानन्तरम् ।
तथा च सनत्कुमारतन्त्रे ।
“पीठस्थार्चनमङ्गदेवयजनं प्रागप्रतिष्ठा तथा

आङ्गानं निजसुत्रिकाविरचनं ध्यानं प्रभं
पूजनम् ॥”
यत्तु देवे पुण्याङ्गलिं दत्त्वा अङ्गदेवान् समर्चयेत्

तत्तु प्रतिष्ठितयन्त्रादिविषयम् ॥ * ॥
यन्त्रातिरिक्ताधारे पूजने तु कुलावल्याम् ।
“एकपीठे पृथक्पूजां विना यत्नं करोति यः ।

अङ्गाङ्गलं परित्यज्य देवताप्रापमाप्नुयात् ॥”
श्वश्व ।
“आवाह्य देवतामन्यामर्चयंस्त्वन्मन्त्रदेवताम् ।

उभाभ्यां लभते प्रापं मन्त्रो तरुणदुर्भतः ॥”
तदेतदतिरिक्तविषयम् ॥ * ॥
सर्ववामङ्गमन्त्राणां सिद्धादिविचारो नास्ति ।

तथा च,
“सिद्धादिशोधनं नैवा अङ्गले कति राजवत्
श्यामादौ तु पञ्चायतनाभावः ।

दीक्षान्तः

तथा च ब्रह्मयामने ।

“श्रामाणां भैरवीताराच्छिन्नमन्त्रासु भैरवे ।
मङ्गलोषे तथा रीरे पञ्चाङ्गं नेष्यते जुषे ॥
उपविद्यासु सर्व्वासु षट्कर्मादिषु साधने ।
नाम दीक्षाद्यपेक्षासि नावाङ्गादिप्रपूजनम् ॥”
तत्त्वसारे ।

“उपविद्यासु सर्व्वासु तथा प्रयोगसाधने ।
दीक्षां विनैव कर्तव्य उपदेशः सदैव हि ॥”
अथ सङ्क्षेपदीक्षा ।

“सुकूर्ते सर्वतोभ्रमे नवं कुम्भं निधाय च ।
सोदकं गन्धपुष्पाभ्यामर्चितं वज्रसंयुतम् ॥
सर्व्वेष्विधिनवरत्नपञ्चपल्लवसंयुतम् ।
ततो देवाभ्यर्च्य कृत्वा कुनेदष्टोत्तरं शतम् ॥”
पञ्चपल्लवमिति । पनसाम्नान्त्यपटवकुलानि ।
तथा च वाशिष्ठे ।

“पनसाम्नां तथाभ्यर्च्य वटं वकुलमेव च ।
पञ्चपल्लवमिभुक्तं सुनिभस्तन्त्रवेदिभिः ॥”
नवरत्नमिति ।

“सुक्तामाग्न्यवैदूर्यं गोमेदान् वज्रविह्वलौ ।
पद्मरागं भरकतं नीलचेति यथाक्रमान् ॥”
निबन्धे ।

“श्रिष्टं स्तनकृतं वेद्यासुपाभिस्तुपवेशयेत् ।
मन्त्रितं प्रोक्षणीतोयैः श्रान्तिकुम्भजलेक्षया ॥
मूलमन्त्रेणाष्टशतं मन्त्रितैरभिषेचयेत् ॥”
अष्टशतम् अष्टोत्तरशतम् ।

“अथ सम्पादयेन्मन्त्रं हस्तं शिरसि धारयन् ।
समोऽखिलव्यक्तान् दद्यात् ततः शिष्योऽर्चयेद्-
गुरुम् ॥”

यद्वा दीक्षान्तरम् । शङ्खमभ्यर्च्य साक्षतं तदम्बु-
नादृष्टवारं मूलेन शिरसि करं निधाय अष्टौ
वारान् कर्णे जपेत् । तथा च ।

“तवाप्यशक्तः कश्चिदुक्तमभ्यर्च्य साक्षतम् ।
तदम्बुनाभिषिच्यष्टवारं मूलेन केवलम् ॥
निधायान्तौ जपेत् कर्णे उपदेशे त्वयं विधिः ॥”
इति सङ्क्षेपदीक्षा ॥

उपदेशान्तरमाह । विन्धसारे ।
“चक्रसूत्रेणैव तैर्यै विद्वज्जैवे शिवाजये ।
मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते ॥”
विन्धसारे ।

“महादीक्षा तथा दीक्षा उपदेशस्ततः परम् ।
युगे युगे च कर्तव्या उपदेशः कलौ युगे ॥”

इति लघ्वानन्दस्ततस्तत्त्वसारः ।

दीक्षान्तः, पुं, (दीक्षायाः प्रधानयज्ञस्य ज्ञानः
अन्तोपलक्षितो यज्ञः ।) अव्ययः । इत्यमरः ।
२।७।२७ । “प्रधानयागो दीक्षा तस्याः अन्तः
समापको योऽपरो यज्ञो न्यूनत्वाद्विशेषात्प्रधान-
प्रधानयागस्य पूरणार्थं प्रतिष्ठार्थं क्रियते सोऽ-
वष्टय उच्यते । अवष्टौर्न विभक्तिं पोषयतीति
नास्तीति थक् । यज्ञावष्टौ ज्ञाने चावष्टयः ।
यज्ञावष्टौ ज्ञानं यत् तदेवावष्टयं विदुरिति
त्रिकाण्डशेषः ॥ यज्ञान्ते तमवष्टयाभिधिकपूत-
मिति रघुः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ।

७१७

दीदिविः

दीदिविः, त्रि, (दीक्ष + कर्त्तरि क्तः । यद्वा, दीक्षा
सङ्घाता अस्तीति । तारकादिवात् इतच् ।)
सोमपानविशिष्टयागकर्ता । यथा । स सोम-
वति दीदिविः । इत्यमरः । २।७।७८ । “स ब्रवी
सोमपानवति अक्षरे यजमानः सन् दीदिवि
उच्यते । अन्धक्यायुपचारात् । दीक्ष म्रौष्टे-
र्योपनयनव्रतादेशेऽपि क्तः दीक्षाशब्दादितो वा ।”
इति तङ्गीकायां भरतः ॥ ७८ । गुरुसुखाद-
यहीतमन्त्रः । यथा,—

“अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः ।
न भवन्ति प्रिये ! तेषां शिनायास्तुनवीजवत् ॥
देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सङ्गतिः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् ॥
अदीक्षितोऽपि मरये रौरवं नरकं व्रजेत् ॥”

इति तत्त्वसारः ॥ ७८ ॥

काम्यजनगरस्थयज्ञदत्तनामकब्राह्मणः । यथा,
“आसीत् काम्यजनगरे सोमयाजिकुलोद्भवः ।
दीक्षितो यज्ञदत्ताख्यो यज्ञविद्याविशारदाः ॥
वेदवेदाङ्गवेदार्थवेदोक्ताचारचक्षुरः ।
राजमाख्यो बहुधनो वदान्यः कौर्मिभाननः ॥
अभिभूयन्मरुतो वेदाध्ययनतत्परः ॥”

इति स्कान्दे काशीखण्डे गन्धर्वलकावर्णनं
नाम १३ अध्यायः ॥ ७८ । (खीजतदीक्षः । यथा,
महाभारते । २ । ७३ । १ ।

“ततः पराजिताः पार्था वनवसाय दीक्षिताः ।
अजिनास्तुरीयाणि जयहुव यथाक्रमम् ॥”

दीक्षिता, [क्त] पुं, (दीक्ष + “कृद्दीपदीक्षच् ॥”
३।२।१५३ । इति युपं वप्रधत्वा शीनार्थे ङच् ।)
सोमयाजी । इति कैफत् । दीक्षाविशिष्टः ।
दीक्षयातोः कर्त्तरि ङ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

दीक्षितायनो, स्त्री, (दीक्षितः स्वनामख्यातब्राह्मण
एव अयनं गतिर्नस्याः । स्त्रियां टिवात् डीप् ।)
काम्यजनगरस्थदीक्षितनामकब्राह्मणपत्नी ।

यथा, काशीखण्डे १३ अध्याये ।

“महापतिव्रतां सन्धक् पत्नीं प्रोवाच तामथ ।
दीक्षितायनि ! कुत्रासि त्वं ते गुणविधिः स्तुतः ॥
अथ त्वद्वत् किन्तेन क्व सा मम शुभोन्मिका ।
अङ्गोऽर्चनकावे या त्वया मेऽङ्गुलिका लता ॥
नवरत्नमयीं शीघ्रं तामानीय प्रयच्छ मे ।

इति श्रुत्वा तद्वाक्यं भीता सा दीक्षितायनी ॥”

दीदिविः, पुं स्त्री, (दिव्यत्वेनेति । दिव + “दिवो
हे दीर्घश्चाभ्यासस्य ।” उणा । ४ । ५५ । इति
किन् अन्ध्यासस्य दीर्घश्च ।) अव्ययम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ४८ । (दिव्यतीति किन् ।) दृष्टव्यतौ,
पुं । इति मेदिनी । वे, ३७ । (खर्गे भक्ष्ये च ।
इत्युणादित्तौ उज्ज्वलदत्तः ॥)

दीदिविः, त्रि, (दिव् + किन् ।) उदितः । इति
शब्दरत्नावली । (पुनपुनर्दोतकः । यथा, ऋग्-
वेदे । १ । १ । ८ ॥

“राजन्तमभ्रराणां गोपाष्टतस्य दीदिविम् ॥”

“दीदिविं पौनःपुन्येन भृशं वा दोतकम् ॥”
इति तद्वाक्ये सायनः ॥

दीपः

दीधितिः, स्त्री, (दीधीते दीध्यते इति । दीधी +
संज्ञायां क्तिच् । इट् । “अथहादीनाम् ।” इति
वाग्निकसूत्रात् “धीवर्णयोर्दीधीवेधोः ।” ३।४।५३ ।
इति अण्यस्य लोपः ।) किरणः । इत्यमरः ।
१ । ४ । ३३ । (यथा, रघुः । ३ । २२ ।

“पुष्पोऽर्द्धं हरिदन्धदीधिति-

रघुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥”)

दीधी, र ड लु च देवने । दीधी । इति कविकल्प-
द्रुमः । (अदी-आत्म-अक-सेट् ।) दीर्घमध्यः ।
र वैदिकः । ड लु, दीधीते । च, अदीधयुः । बहुलं
ब्रह्मणोति परस्मैपदे अयुसुसिद्धिरिति अयु उस्
यस्यस्यामिति गुणः । इति दुर्गादासः ॥

दीनं, स्त्री, (दीयते क्तिच् इति । दी + क्तः । ततः निष्ठा-
तस्य नः ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(अस्य पर्यायो यथा,—

“कालागुसारिवा वक्रं तगरं कुटिलं श्रुतम् ।

महोरगं नतं निचलं दीनं तगरपादिकम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दीनः, त्रि, (दीयते क्तिच् । अो दीङ् चये +
“गद्यार्थार्कमेकेति ।” ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि
क्तः । “ओदितश्च ।” ८ । २ । ४५ । इति निष्ठा-
तस्य नः । यद्वा, दी + “इण्विन्निदीडुष्य-
विभ्यो नक् ।” उणा । ३ । २ । इति नक् ।)
हरिद्रः । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ (यथा,
मनौ । ६ । २३८ ।

“चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मवर्द्धकृताः ॥”
भीतः । इति मेदिनी । ने, २१ ॥ (दुःखितः ।
यथा, रघुः । २ । २५ ।

“सप्त यतोयुक्खिगुणानि तस्य

दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥”)

दीना, स्त्री, (दीन + टाप् । सततं भीतभीतेव
दृश्यत्वात् तथात्वम् ।) अधिकस्त्री । इति
मेदिनी । ने, १० ॥

दीनारः, पुं, (दीयते इति । दी + “दीडो णुट् च ।”
उणा । ३ । १४० । इति आरणु णुट् च । ।
स्वर्णभूवा । सुद्रा । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्र ३ । १३६ ।

“अथ प्रातर्थावदेत्य पश्चात्ति तावद्दीनारमेकं
शरावे दृष्टवान् ॥”) निष्कपरिमाणम् । इत्य-
मरः । ३ । ३ । १४ ॥ सुवर्णकर्षद्वयम् । इति
तङ्गीकासारसुन्दरी । सन्ध्याव्यवहारार्थं मान-
वस्तु । कौकिकः । द्वाविंशदक्षिकापरिमितं
काञ्चनम् । इति भरतः ॥

दीप, ई ड य ऋ दीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा-आत्म-अक-सेट् ।) दीपनसुज्वली-
भावः । ई, दीपः । ड य, दीप्यते निश्चि चन्द्रमाः ।
ऋ, अदीदपित् अदीदीपत् । इति दुर्गादासः ॥

दीपः, पुं, (दीप्यते दीपयति वा क्वं परस्मैति ।
दीप् दीपि वा + “इयुपधयाप्रोक्तिरः कः ।” ३ ।
१।१४५ । इति कः ।) वर्तिसुज्वलदग्निप्रज्ञा ।
तत्पर्यायः । प्रदीपः २ खेदाशः ३ दीपकः
४ कण्ठज्वलनः ५ शिखातरः ६ यज्ञमणिः ७

दीप्ताक्षः

विशेषः । सा हिमालयरागस्य पत्नी । अस्यां ध्यानं यथा,—

“प्रदीपकाक्षे यद्वसन्मृषिष्टा
प्रदीपहस्ताखगात्रवन्ध्या ।
वीमलसिन्दूरविराजमाना
सुरक्तमाख्या किं दीपिकेयम् ॥”

तस्या गानकालः सायाह्नः । इति सङ्गीत-
दाभोदरः ॥ (प्रदीपः । यथा, रघुः ॥ ६१०० ।

“स ललितकुसुमप्रवालश्रयां
ज्वलितमहौघधिदीपिकासनायाम् ॥”

प्रकाशिकायाम्, चि ।
दीपिता, [च] चि. (दीपयतीति । दीप + णिप् +
लप् ।) दीपिकर्ता । इति आकरणम् ॥

दीप्तं, स्त्री, (दीपो दीप्तौ + क्तः । “अदीप्तो
निष्ठायाम् ॥” ७ । २ । १४ । इति नेट् ।)

स्वर्णम् । हिङ् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वर्ण-
शब्दे हिङ्गुशब्दे च विहृतिरस्य श्रेया ॥)

दीप्तः, पुं, (दीप + क्तः ।) निष्कृतः । सिंहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (नासागतरोगविशेषः ।

यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २२ अध्याये ।

“ब्राह्मे भृशं दाहसमन्विते तु

विनिःसरेह्म इवेह वायुः ।

नासा प्रदीप्ते च यस्य जलो-

र्थाधिस्तु तं दीप्तमुदाहरन्ति ॥”

अस्य प्रतिषेधमाह तत्रैव २३ अध्याये ।

“दीप्ते रोगे प्रेतिकं संविधानं

कुप्यात् सर्वं स्वादु यच्छैतलम् ॥”

दीप्तः, चि, (दीप + क्तः ।) निर्भासितः । दग्धः ।
ज्वलितः । इति मेदिनी । ते, २५ ॥ (यथा,
हृदिवंशे । १६ = ३ ।

“ततः शकुनयो दीप्ता नृणाञ्च क्रूरभाषिणः ।

दीप्तायां दिशि भाषन्तो भयमावेदयन्ति मे ॥”

दीप्तकं, स्त्री, (दीप्तमेव । स्वार्थे कन् ।) स्वर्णम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्तिनिका, स्त्री पुं, (दीप्ता निष्ठा यस्याः ।)
उल्कासुखी श्रमाली । इति हारावली ॥ ७६ ॥

(प्रदीपनिके, चि । यथा, महाभारते । १ ।
००६ । ३७ ।

“दीप्ताचो दीप्तिनिकश्च संप्रदीप्तमहाननः ॥”
दीप्तिपङ्कजः, पुं, (दीप्तः पिङ्गलश्च । दीप्तं स्वर्णं
तद्वत् पिङ्गलो वा ।) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्तिरसः, पुं, (दीप्त उज्ज्वलो रसो यस्य ।) किञ्चु-
लुकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीप्तिनीचनः, पुं, (दीप्ते नीचने नेचे यस्य ।)
विह्वलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्तिनीचं, स्त्री, (दीप्तं नीचमिव ।) कांस्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्ता, स्त्री, (दीप्त + टाप् ।) लाङ्गलिकावृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥ ज्योतिष्मती । सातना । इति

राजनिर्घण्टः ॥

दीप्ताचः, पुं, (दीप्ते अचिन्तो यस्य ।) विह्वलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रदीप्तनेचे, चि ।

दीपत्रयः

यथा, महाभारते । १ । २२६ । ३७ ।

“दीप्ताचो दीप्तिनिकश्च संप्रदीप्तमहाननः ॥”

दीप्ताभिः, पुं, (दीप्तः अचिन्तितराचिर्भवत् ।)

अगस्त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रदीप्तो वङ्गः ।

यथा, भट्टः । २ । २ ।

“सधूमदीप्ताचिर्बचोनि रेणु-

स्त्राज्जोत्पलान्धाकुलवटपदाणि ॥”

तीक्ष्णजटारानलयुक्ते, चि ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । २० ।

“साम्प्रतोऽक्षयतया वापि दीप्ताचैस्तद्वत्तय च ॥”

दीप्ताङ्गः, पुं, (दीप्तं भासितमङ्गमस्य ।) मयूरः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

दीप्तिः, स्त्री, (दीप + क्तिन् ।) दीपनम् । तत्-

पथ्यायः । प्रभा २ वक् ३ वक् ४ वक् ५ भा ६

भाः ७ वृत्तिः ८ द्रुतिः ९ रोचिः १० शोचिः

११ । इत्यमरः । १ । ४ । ३४ । नाभवेगस्य तीव्रता ।

क्षिया अयत्नगुणः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३ ॥

“कान्तिरेव वयोभोगदेशकालगुणादिभिः ।

उद्दीप्तितातिविस्तारं प्राप्ता चेद्दीप्तिरुच्यते ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १३१ ।

“कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते ॥”

लाक्षा । कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्तिकः, पुं, (दीप्ता कायतीति । के + कः ।)

दुग्धपाषाणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्तोपलः, पुं, (दीप्तः सूर्यकिरणसम्पर्कात् ज्वलितः
उपलः ।) सूर्यकालमणिः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

दीप्यः, पुं, (दीपाय अग्निदीपनाय हितमिति ।

दीप + “तस्मै हितम् ॥” ५ । १ । ४ । इति

अपूर्णादित्वात् यञ्जे यत् ।) यमानी । (अस्य

पथ्यायो यथा,—

“यमानी दीप्यको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दीपाय साधु-

रिति । दीप + “तत्र साधुः ॥” ४ । ४ । ६८ ।

इति यत् ।) मयूरशिखा । वज्रजटा इति

ख्याता । इत्यमरः । २ । ४ । १११ ॥

दीप्यकं, स्त्री, (दीपाय हितं साधुरिति वा ।

दीप + यत् । ततः स्वार्थे कन् ।) अजमोदा ।

यमानी । (यथा भावप्रकाशे शुद्धरोगाधिकारे ।

“संस्ववं चन्दनं कुष्ठं दीपकश्च फलं पृथक् ॥”

वर्हिचूडा । इति मेदिनी । के, १०५ ॥

दीप्यकः, पुं, (दीप्य + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।)

अलङ्कारः । यमानी । (अस्य पथ्याया यथा,—

“यमानी दीप्यको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

लोचमस्तकः । इति भरतद्वतरभञ्जः ॥ (अज-

मोदा । तत्पथ्यायो यथा,—

“अजमोदा खरात्रा च मायुरो दीप्यकस्तथा ।

तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥

दीर्घकू

दीर्घः, चि, (दीप्यते इति । दीप + “नमिकल्पि-

स्थञ्जसकमश्चिन्वदीपो रः ।” ३ । २ । १६७ ।

इति रः ।) दीर्घविशिष्टः । इति आकरणम् ॥

(यथा कथासरित्सागरे । २५ । १३५ ।

“क्षचित् क्षचित्ताण्योतिर्दीर्घदीपप्रकाशितम् ॥”

दीयमानः, चि, (दीयते इति । दा + कर्त्तृणि

शानच् ।) वर्णमानदानसम्बन्धिवस्तु । इति

आकरणम् । यथा, ज्ञानचिन्तामयौ ।

“विवाहोत्सवयज्ञेषु आनन्तरा न्तस्तकं ।

पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्क्यति ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

दीर्घं, चि, (इत्यातीति । दृ विदारणे + बाहुल-

कात् घञ् ।) आगतम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ।

(यथा मेघदूते । १०३ ।

“दीर्घोऽक्षसं समधिकतरोऽक्ष्याणि दूरवर्त्तो

सङ्कल्पेक्षे विशति विधिना वैरिणा बहु-

मार्गः ॥”

दीर्घः, पुं, (दृ + बाहुलकात् घञ् ।) जटाशाल-

वृक्षः । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“तास्योऽन्धकः कुशिको वन्द्यो दीर्घो जटा-

हमः ॥”

इत्युक्तः । इति रत्नमाला ॥ रामशरः । उद्गुः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमराश्रयः ।

यथा । वृक्षिककन्यान्वगपतिवर्णिनी दीर्घाः ।

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ द्विमात्रवर्णः । तद्वयथा ।

आ ई ऊ ऋ ए ऐ ओ औ । गुणवर्णः । इति

आकरणम् ॥ (दीर्घलक्षणं यथा,—

“एकमात्रो भवेद्वन्द्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।

त्रिमात्रस्तु त्रयो ज्ञेयो यज्जनश्चार्द्धमात्रकम् ॥”

दीर्घकणा, स्त्री, (दीर्घा कथ्येति निष्कर्मधारयः ।

गौरजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकण्टकः, पुं, (दीर्घः कण्टकोऽस्य ।) वन्दुरः

इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकण्टकः, पुं, (दीर्घः कण्टोऽस्य । कप् ।

वकपञ्चो । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घकन्दकं, स्त्री, (दीर्घः कन्दो यस्य । कप् ।

मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मूलकशब्दे

ऽस्य गुणादयो विशेषाः ॥)

दीर्घकन्दिका, स्त्री, (दीर्घकन्दक + टाप् अ

इत्यच् ।) सुषली । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकन्दरः, पुं, (दीर्घः कन्दरो यस्य ।) वकः

इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकाण्डः, पुं, (दीर्घः काण्डो यस्य ।) युक्तवस्तु

इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकाण्डा, स्त्री, (दीर्घः काण्डोऽस्याः ।) पाताव

गङ्गुरीजता । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकीलः, पुं, (दीर्घः कीलः प्राञ्जादको यत्र ।

अङ्गोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकीलकः, पुं, (दीर्घकील + स्वार्थे कन् ।) अङ्गोठ

वृक्षः । इति जटाशरः ॥

दीर्घकूरकं, स्त्री, (दीर्घं कूरकमत्रम् ।) राजान्नम्

इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घद

दीर्घकेशः, पुं, (दीर्घाः केशा इव लोमान्मस्य ।)
भङ्गकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देशभेदः ।
यथा, दृढतुल्यतायाम् । १४ । २६ ।
“एकविंशत्यनुसूक्तिकदीर्घयौवाख्यकेशाश्च ॥”
दीर्घाः केशा यस्याः । आद्यतकचे, त्रि ॥ (स्त्रियां
वा डीप् खाङ्गतात् । यथा, महाभाटके । १६१ ।
“विष्णोर्द्वौ चारुनेत्रा गणपतिगमना दीर्घकेशी
समध्या ॥”)
दीर्घकोशिका, स्त्री, (दीर्घः कोशो यस्याः । ततः
संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वच् ।) दीर्घको-
शिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
दीर्घकोशिका, स्त्री, (दीर्घः कोशोऽस्याः । कापि
अत इत्वच् ।) भिन्नाशिका । भिन्ना इति
ख्याता । तत्पर्यायः । दुर्गामा २ । इत्यमरः ।
१ । १० । २५ ॥
दीर्घगतिः, पुं, (दीर्घा आद्यतस्यान्यद्वा गतिः
पादविशेषो यस्य ।) उट् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
दीर्घगन्धिः, पुं, (दीर्घो गन्धिः पञ्चास्य ।) गज-
पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विदितरस्य गज-
पिप्पलीशब्दे विज्ञेया ॥)
दीर्घग्रीवः, पुं, (दीर्घा ग्रीवा यस्य ।) उट् । इति
हेमचन्द्रः । १४ । २६ ॥ नीलकौशः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (देशभेदः । यथा, दृढतुल्यतायाम् ।
१४ । २६ ।
“एकविंशत्यनुसूक्तिकदीर्घयौवाख्यकेशाश्च ॥”
दीर्घघाटिकाः, पुं, (दीर्घा घाटाख्यास्तीति । ठन् ।)
उट् । इति शब्दरत्नावली ॥
दीर्घजङ्गलः, पुं, (दीर्घं यथा तथा जङ्गलो गति-
शीलः ।) भङ्गानमत्स्यः । इति शब्दमाला ॥
दीर्घजङ्गः, पुं, (दीर्घा जङ्गा यस्य ।) वक्रः । इति
त्रिकाशशेषः ॥ उट् । इति जटाधरः ॥ आद्य-
तकानुयुक्ते, त्रि ॥
दीर्घजिह्वः, पुं, (दीर्घा जिह्वा यस्य ।) सर्पः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६८ ॥ (दानवविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । ६५ । १० ।
“गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥”
स्त्रियां टाप् । राजशौविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । २८६ । ४४ ।
“द्वयोर्वा जघनौ जलाटाघौ दीर्घजिह्वा-
मज्जिकाम् ॥”)
दीर्घतदः, पुं, (दीर्घासावौ तदश्चेति कर्मधारयः ।)
तालः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दीर्घतिमिषा, स्त्री, (दीर्घस्तिमिषः । अभिधानात्
स्त्रीत्वम् ।) कर्कटो । इति शब्दमाला ॥
दीर्घतुङ्गा, स्त्री, (दीर्घं तुङ्गं यस्याः ।) कुङ्कु-
म्हरी । इति कोषान्तरम् ॥
दीर्घह्रस्वः, पुं, (दीर्घं ह्रस्वमिति नित्यकर्मधारयः ।
अभिधानात् पुल्लम् ।) पाल्लवाहः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
दीर्घदण्डः, पुं, (दीर्घो दण्ड इव काष्ठावच्छेदेन ।)
हरकदण्डः । इति भावप्रकाशः ॥

दीर्घप

दीर्घदण्डकः, पुं, (दीर्घदण्ड + कर्त्तृ कन् ।) हरक-
दण्डः । इति जटाधरः ॥
दीर्घदक्षी, स्त्री, (दीर्घदण्ड + गौरादित्वात् डीप् ।)
गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घदर्शः, [न] पुं, (दीर्घं दीर्घात् वा पश्यतीति ।
गितिः ।) पक्षितः । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥
यथः । इति शब्दरत्नावली ॥ भङ्गकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ दूरदर्शकः, त्रि ॥ (यथा, महा-
भारते । २ । ४८ । ४३ ।
“स हि धर्मं पुरस्कृत्य दीर्घदर्शो परं हितम् ॥”)
दीर्घदण्डः, पुं, (दीर्घा दण्डिर्दर्शनमस्य ।) दीर्घ-
दर्शः । इति हलायुधः ॥
दीर्घदण्डः, पुं, (दीर्घासावौ दण्डेति कर्मधारयः ।)
तालदण्डः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दीर्घद्वयः, पुं, (दीर्घो द्वय इति नित्यकर्मधारयः ।)
शास्त्राणि । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घनादः, पुं, (दीर्घो दूरगो गतोऽस्य ।) शङ्खः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घनालः, स्त्री, (दीर्घं नालमस्य ।) दीर्घरोहि-
यकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घनालः, पुं, (दीर्घं नालं यस्य ।) दृप्तगुणः ।
यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घनिद्रा, स्त्री, (दीर्घा निद्रेति नित्यकर्मधारयः ।)
नट्युः । इति हेमचन्द्रः । २ । २९८ ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ७ । १३ ।
“सोऽयं मनुकर्मकाक्षेपविदीपितदिगन्तारैः ।
शरैर्विभिन्नसम्बन्धो दीर्घनिद्रा प्रवेक्ष्यति ॥”)
दीर्घपटोलिका, स्त्री, (दीर्घा पटोलिका ।) कता-
फलविशेषः । धुँदुल इति भाषा । अस्य
गुणाः । क्षिप्रत्वम् । कटुत्वम् । विट्स्मितम् ।
गुरुत्वम् । वायुपित्तश्लेष्मरसिभेदकारित्वम् ।
मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
दीर्घपत्रः, पुं, (दीर्घं पत्रमस्य ।) राजपलाशः ।
विष्णुकन्दः । हरिदभः । कुन्दरः । तालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कुपौलुः । इति भावप्रकाशः ॥
(इत्युभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः ।
“कान्तारस्तापसेच्छुचि कच्छेच्छुः क्षुचिपत्रकः ।
नेपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोषलत् ॥”)
दीर्घपत्रकः, पुं, (दीर्घपत्र + संज्ञायां कन् ।)
रक्तलघुनः । हरकः । हिमलः । वेतसः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ करीरदण्डः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ जलजमधूकः । इति जटाधरः ॥
लघुनः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५३ ॥ (इत्यु-
भेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः ।
“क्षुचिपत्रो नीलपोरो नेपालो दीर्घपत्रकः ।
वातलाः कषपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः ॥”)
दीर्घपत्रा, स्त्री, (दीर्घपत्र + टाप् ।) चित्रपत्रिका ।
चाकुलियाभेदः । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व-
खण्डे प्रथमे भागे ।
“शालपत्र्यो स्थिरा सौम्या त्रिपत्र्यो पीरवी गुह्या ।
विदारिगन्वा दीर्घाङ्गी दीर्घपत्राशुमत्यपि ॥”)
दृक्खलम् । इति रत्नमाला ॥ गन्धपत्रा ।

दीर्घमू

केतकी । डोहीचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(चिन्तापरपर्याय उद्भिदभेदः । यथा, भाव-
प्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“चिन्ता चक्षुश्चक्षुको च दीर्घपत्रा सतिक्तका ॥”)
दीर्घपत्रिका, स्त्री, (दीर्घपत्र + संज्ञायां कन् टाप्
अत इत्वच् ।) श्वेतवचा । दृप्तजुमारो । शाल-
पत्र्यो । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घपत्री, स्त्री, (दीर्घपत्र + गौरादित्वात् डीप् ।)
पलाशीलता । महाचक्षुश्राकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
दीर्घपत्र्यो, स्त्री, (दीर्घं पत्र्यमस्याः । गौरादित्वात्
डीप् ।) दृष्टिपत्र्यो । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दृष्टि-
पत्र्योऽशब्देऽस्या चिवरणं ज्ञानमस्य ॥)
दीर्घपल्लवः, पुं, (दीर्घः पल्लवो यस्य ।) शालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः । आद्यतच्छेदे, स्त्री । तद्वति,
त्रि ॥
दीर्घपात्, पुं, (दीर्घो पादावस्य । समासे अन्य-
लोपः ।) कङ्कपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
दीर्घपादः, पुं, (दीर्घो पादौ यस्य । समासान्त-
विधेरनित्यत्वात् अन्यलोपाभावश्च ।) कङ्क-
पत्नी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०० ॥
दीर्घपादपः, पुं, (दीर्घासावौ पादपश्चेति नित्य-
कर्मधारयः ।) तालः । पूगः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
दीर्घपृष्ठः, पुं, (दीर्घं पृष्ठं यस्य ।) सर्पः । इत्य-
मरः । १ । ८ । ८ ॥
दीर्घफलः, पुं, (दीर्घं फलं यस्य ।) आरग्वधट्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“आरग्वधो राजवृक्षः सम्याकश्चतुरङ्गुलः ।
आरवेतो आधिघातः क्षतमालः सुवर्णकः ॥
कान्तिकारो दीर्घफलः स्वर्गाङ्गः स्वर्गभूषणः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
दीर्घफलकः, पुं, (दीर्घफल + संज्ञायां कन् ।) अगस्त्य-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादोऽस्या-
गस्त्यशब्दे आख्याताः ॥)
दीर्घफला, स्त्री, (दीर्घाणि फलानि यस्याः ।)
कपिलद्राक्षा । जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घबाला, स्त्री, (दीर्घः बालो यस्य ।) चमरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घमारुतः, पुं, (दीर्घः अधिकसमग्रव्यापी
मारुतो निःश्वासवायुस्य ।) हस्ती । इति
त्रिकाशशेषः ॥
दीर्घमूलः, स्त्री, (दीर्घं मूलं यस्य ।) क्षाम्पकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घमूलः, पुं, (दीर्घं मूलं यस्य ।) मोरटलता ।
विष्णान्तरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घमूलकं, स्त्री, (दीर्घमूल + संज्ञायां कन् ।)
मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घमूला, स्त्री, (दीर्घं मूलं यस्य ।) टाप् ।)
श्यामानता । शालपत्र्यो । इति रत्नमाला ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । १८ ।
“प्रियङ्गु समङ्गधातको पुष्पागरस्तपस्वन्दुश्चन्दन-

दीर्घ

मोचरसरसाङ्गनकुम्भीकसोतोऽङ्गनपद्मकेसर-
योजनवस्त्रो दीर्घमला चेति ॥”)
दीर्घमली, स्त्री, (दीर्घं मलमस्याः । डीप् ।) दुरा-
लभा । इति शब्दमाला ॥
दीर्घरदः, पुं, (दीर्घा रदौ दन्तौ यस्य ।) मूकरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आयतदन्ते, त्रि ॥
दीर्घरसनः, पुं, (दीर्घा रसना जिह्वा यस्य ।)
सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दीर्घरागा, स्त्री, (दीर्घः आधिककालस्याधी रागो
यस्याः ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घरात्रं, स्त्री, (दीर्घाः प्रचुरा रात्रयः सन्त्यत्र ।
आर्षं आदितात् अच् ।) चिरकालम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (पुं, दीर्घा चासौ रात्रिचेति
विग्रहे । “सर्वैकदेशसङ्घातपुण्यवर्षादीर्घाद्वाचेः ।”
इति सुगवोधकज्ञातृ षः ।) पुंस्त्वमभिधानात् ।
दीर्घा निशा च ॥
दीर्घरोमा, [न] पुं, (दीर्घाणि रोमाणि यस्य ।) भल्लकः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (महादेवस्य भूताना-
मन्यतमः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ॥१४॥
“तस्यायं समपदान्त भूतसङ्घाः सङ्घस्रष्टः ।”
“दीर्घरोमा दीर्घभुजो दीर्घबाहुर्निरङ्गनः ॥”)
दीर्घरोहिण्यकं, स्त्री, (दीर्घं रोहिण्यम् । ततः स्वार्थे
संज्ञायां वा कन् ।) कर्तृगमेदः । सुगन्धिलग-
विशेषः । वङ्ग रोहिण्य इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वङ्गकाण्डम् २ वङ्गच्छन्दम् ३ यक्षेष्टम् ४ दीर्घ-
नालम् ५ तिलकसारम् ६ । अस्थ गुणाः । तिल-
त्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफघातभूतघृ-
विवनाशित्वम् । ब्रह्मघातविरोपणत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घवंशः, पुं, (दीर्घो वंश इव ।) नलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ आयते लघ्वण्ये कुले च ॥
दीर्घवक्रः, पुं, स्त्री, (दीर्घं वक्रं मुखं यस्य ।) हस्ती ।
इति शब्दमाला ॥ (लम्बवदने, त्रि ॥)
दीर्घवर्ष्का, स्त्री, कुम्भीरः । इति शब्दार्थकल्प-
तरुः ॥
दीर्घवल्ली, स्त्री, (दीर्घा वल्ली ।) मञ्जिष्ठा ।
पातालगदङ्गी । पलाशी । इति राजनिर्घण्टः ॥
आयता लता च ॥
दीर्घवृन्तः, पुं, (दीर्घं वृन्तं यस्य ।) श्लोणाक-
ट्टकः । इत्यमरः ॥ २ । ४ । ५७ ॥ (अस्थ पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“श्लोणाको भूतपुण्यश्च पूतवृक्षो मुनिद्वयः ।
दीर्घवृन्तश्च कट्टको भल्लकट्टकोऽव्ययः ॥”)
दीर्घवृन्तकः, पुं, (दीर्घवृन्त + स्वार्थे कन् ।)
श्लोणाकः । इति शब्दमाला ॥ श्लोणाकप्रभेदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्लोणाकशब्देऽस्य विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)
दीर्घवृन्ता, स्त्री, (दीर्घं वृन्तं यस्याः ।) इन्द्र-
चर्मिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घवृन्तिका, स्त्री, (दीर्घं वृन्तं यस्याः ।) कम्प ।
टापि अत इत्वम् ।) शलापर्णी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

दीर्घा

दीर्घशरः, पुं, (दीर्घः शरः ।) यावनाशः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घशाखाः, पुं, (दीर्घा शाखा यस्य ।) शखट्टकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शाखट्टकः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
दीर्घशाखिका, स्त्री, (दीर्घा शाखा यस्याः ।) कापि
अत इत्वम् ।) नीलाक्षीक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
दीर्घशिमिकाः, पुं, (दीर्घा शिमिर्यस्य ।) कम्प ।
अतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घमूककं, स्त्री, (दीर्घं मूकं यस्य ।) कम्प ।) राजा-
मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घसकथं, त्रि, (दीर्घं सकथिनी यस्य । “बहु-
ब्रीहौ सकथ्यन्तोः स्त्राङ्गात् घच् ।” ५ । ४ ।
११३ । इति घच् ।) दीर्घा । इति व्याकरणम् ॥
दीर्घसकथि, स्त्री, (दीर्घं सकथिनी यस्य । स्त्राङ्गादि-
त्युक्तेरत्र न घच् ।) श्रुतम् । इति व्याकरणम् ॥
दीर्घसन्नं, स्त्री, (दीर्घं बहुकालसाध्यं सन्नम् ।)
यज्ञविशेषः । (यथा, भागवते । १ । १ । २१ ।
“कलिमागतमाज्ञाय ज्ञेयैः सन्तु वैष्णवे वयम् ।
आसौना दीर्घसन्नं कथायां सन्नना हरेः ॥”)
तीर्थविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ८२ । १०४—१०४ ।
“ततो गच्छत राजेन्द्र ! दीर्घसन्नं यथाक्रमम् ।
तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
दीर्घसन्नमुपासन्ते दीक्षिता नियमव्रताः ॥
गमनादेव राजेन्द्र ! दीर्घसन्नमरिन्दम ! ।
राजसूयान्धमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥”)
दीर्घसुरतः, पुं, (दीर्घं बहुकालयापकं सुरतं
मेधुनं यस्य ।) कुङ्कुमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दीर्घसूत्रः, त्रि, (दीर्घेण बहुकालेन सूत्रं कार्या-
रम्भो यस्य ।) चिरक्रियः । इत्यमरः ॥ ३ । १ । १७ ॥
“अदीर्घसूत्रश्च भवेत् सर्वकर्मसु पार्थिवः ।
दीर्घसूत्रस्तु पतः कर्महानिर्भुवं भवेत् ॥
रागं द्वेषं च कामं च मोहे पापे च कर्मभिः ।
अप्रियं चैव कर्मस्य दीर्घसूत्रश्च श्रूयते ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥
(आयततनुकम् । यथा, माघे । १० । ६१ ।
“मेखलागुणविलसमसूर्या
दीर्घसूत्रमकरोत् परिधानम् ॥”)
विस्तृते तन्तौ, स्त्री ॥
दीर्घसूत्रौ, [न] त्रि, (दीर्घसूत्रं बहुकालं व्याप्य
कर्मारम्भोऽस्यस्येति । दीर्घसूत्र + इनिः ।)
दीर्घसूत्रः । इति जनाश्रयः ॥ (यथा, गीता-
याम् । १८ । २८ ।
“विवादी दीर्घसूत्रो च कर्ता तामस उच्यते ॥”)
दीर्घसूत्र्यः, पुं, (दीर्घः सूत्र्यो यस्य ।) तानुवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घा, स्त्री, (दीर्घ + टाप् ।) एत्रिपर्णी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
“एत्रिपर्णी एयकपर्णी काङ्गुली क्रोष्टुपुष्पिका ।
धामनिः कलशो तन्वी गूढा क्रोष्टुकमेखला ॥

दु

दीर्घा श्रमानविज्ञा वा श्रीपर्णी सिंहपुष्पिका ।
दीर्घपर्णा तत्तिष्ठुहा इतिता चित्रपर्णिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
दीर्घाङ्गाः, त्रि, (दीर्घमङ्गानं गच्छतीति । गम +
ङः ।) लेखहारः । घाडङ्गिया इति भाषा ।
उद्दे, पुं । इति मेदिनी । गे, ५७ ॥
दीर्घाङ्गः, [स] पुं, (दीर्घं आङ्गयस्य ।) शास्त्रलि-
ट्टकः । काकः । जीवकट्टकः । मार्कण्डेयः ।
चिरजीविनि, त्रि । इति मेदिनी । से, ५५ ॥
(यथा, महाभारते । ७ । ५७ । १४ ।
“दीर्घाङ्गः प्रजाः सर्व्वा युवा न जियते तदा ॥”)
“तत्र महापाणि-पाद-पार्श्वेष्टस्तनाग्रदशन-
वदनस्कन्धललाटं दीर्घाङ्गलिपर्व्वोऽङ्गुलप्रदेश-
बाहुं विस्तीर्य्भूस्तनान्तराङ्गं दृक्शङ्खामेदृशीव
गम्भीरसन्धस्तरनाभिमुखैर्वदन्तनुपचितमहा-
रोमशकण्ठं पञ्चाङ्गलिष्णं स्नाताशुलिमं गृह्णाशु-
पूर्व्वगा विशुष्यमाणशरीरं पञ्चाङ्ग विशुष्यमाण-
कृदयं पुरयं जानीयाद्दीर्घाङ्गः स्तब्धमिति ।”
“गूढसन्धिसिराङ्गाङ्गुः संहताङ्गः स्थिरैः शिरः ।
उत्तरोत्तरसुखेनो यः स दीर्घाङ्गश्च्यते ॥
गर्भात् प्रवृत्त्यरोगो यः शनैः सप्तपञ्चीयते ।
शरीरशानविज्ञानैः स दीर्घाङ्गः समासतः ॥”
इति सुश्रुते स्तब्धस्थाने ३५ अध्याये ॥)
दीर्घाङ्गः, पुं, (दीर्घं आङ्गयः ।) कुन्ताङ्गम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दीर्घो आङ्गुधौ इव दन्तौ
यस्य ।) मूकरः । इति शब्दमाला ॥
दीर्घाङ्ग्यः, पुं, (दीर्घं आङ्गुयं जीवन्तं यस्य ।)
श्वेतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घाङ्गकं, पुं, (दीर्घं अङ्गकं इव ।) श्वेतमन्दा-
रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घिका, स्त्री, (दीर्घेव । दीर्घा + संज्ञायां कन्
टापि अत इत्वम् ।) त्रिशतधनुःपरिमितलज्जा-
शयः । दीर्घ इति भाषा । तत्पर्यायः । बापी, २
इत्यमरः ॥ १ । १० । २८ ॥ (यथा, रघुः । १६ । १३
“वनेरिदानीं महिषैस्तदम्भः
शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकायाम् ॥”)
तज्जलगुणाः । गुरुत्वम् । कटुत्वम् । चारुत्वम्
पित्तलत्वम् । कफघातनाशित्वम् । हिक्कुपर्णी
इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घिन्मरः, पुं, (दीर्घा इन्मरः ।) उज्जरी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घः, त्रि, (दृ विदारे + क्तः ।) विदारितः
(यथा, गोः रामायणे । २ । ३६ । २६ ।
“आयचं कृदयं नूनं राममातुः सुसंहतम् ।
यन्न दीर्घं प्रिये पुत्रे वनवासाय निर्गते ॥”)
भीतः । इति मेदिनी । शी, १६ ॥ (यथा, महा
भारते । ६ । ३ । ७६ ।
“एको दीर्घो दारयति सेनां सुमहतीमपि ।
तां दीर्घांमशु दीर्घान्ते योधाः मूरतरा अपि ॥”
दीर्घः, पुं, किर्कोदिवः । इति शब्दमाला ॥
दु, गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-वर्णं
अनिट् ।) दधति । इति दुर्गादायः ॥

दुःखं

दुः, टु औ न उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (स्त्री-परं-सकं-अकं च-अनिट् ।) टु, द्रव्यः ।
 औ, दूनः । न, दुनोति । उपताप इहोपतप्ती-
 भावः उपतप्तीकरणश्च । मन्मथेन दुनोमीति
 जयदेवः । वर्णप्रकर्षे सति कर्त्तिकारं दुनोति
 निर्गन्धतया स्न चेतः । इति कालिदासः ।
 इति दुर्गादासः ।
 दुः, [र्] अ, निषिधः । दुःखम् । निन्दा । अव-
 क्षेपणम् । इति दुर्गादासपुत्रपुत्रोत्तमदेवः ।
 दुः, [ख] अ, दुःखभावणम् । कोपः । इति दुर्गा-
 दासपुत्रमेदिनी ।
 दुःकूलः, पुं. (दुर्दुःखं तत्पन्नकं कूलं रोधो यस्मात् ।
 यतदुत्पत्तया तटस्थ विघ्नत्वात् अस्य तथात्वम् ।)
 चोरनामगन्धर्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 दुःख, त् क तत्कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट् ।) विसर्गमध्यः ।
 “काखे तद्विज्जताजाखे घनपीनपयोधरे ।
 कान्तः सर्वगुणोपेतो बाखेन्दुः खे न लभ्यते ॥”
 इति विन्दुच्युतकम् । अस्वार्थः । तद्विज्जतासम्ब-
 द्धति घनस्थलमेवे काखे कमनीयः सर्वगुणोपेतो
 बाखेन्दुः खे आकाशे न लभ्यते पक्षे हे बाखे
 सर्वगुणोपेतः कान्तः पतिर्दुःखेन लभ्यते । दुःख-
 यति दुःखापयति । नृद्वैभवंमध्यः । इति केचित् ।
 तत्कृतित्दुःखकरणम् । इति दुर्गादासः ।
 दुःखं, स्त्री, (दुर् दुष्टं खनतीति । खन + ङः ।
 यङ्गा, दुःखयतीति । दुःख + पचाद्यच् ।)
 संसारः । इति त्रिकाण्डशेषः । (रोगः । यथा,
 भावप्रकाशे अशरीरोगाधिकारे ।
 “भेकाभः पीयते दुःखैः शोणितस्यसम्भवैः ॥”
 “दुःखै रोगैः ।” इति तट्टीका ।) मनोघर्मे-
 विग्रहः । न्यायमते आत्मगुणभेदः । तत् अघर्मे-
 जन्मं सचेतसां प्रतिकूलम् । इति भाषापरि-
 षद्देः । तत्पर्यायः । पौडा २ वाघा ३ यथा ४
 अमानस्यम् ५ प्रकृतिजम् ६ कष्टम् ७ लक्ष्मम् ८
 आभौलम् ९ । इत्यमरः । १।१०।३३ । अर्त्तिः १०
 आर्त्तिः ११ पौडनम् १२ अवाघा १३ वाघ-
 नम् १४ आमनस्यम् १५ आमनस्यम् १६ विवा-
 घनम् १७ पौडितम् १८ विहेठनम् १९ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ * ॥
 “सुखं दुःखं हर्षं शोकश्च मङ्गलालयम् ।
 मया दत्तं तत्तच्च योगिनामपि दुर्लभम् ॥”
 इति ज्ञानवैवर्त्तश्रीलघुजम्बखम् ॥ * ॥
 (दुःखं आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकभेदात्
 त्रिविधम् । यदुक्तं तत्त्वकौस्तुभम् । “दुःख-
 त्रयाभिधातात् ।” इति ।
 “दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं तत् खलु त्रिविधं
 आध्यात्मिकाधिभौतिकमाधिदैविकम् । तत्र
 आध्यात्मिकं त्रिविधं शारीरं मानसं । शारीरं
 वातपित्तश्लेष्मा वैषम्यनिमित्तम् । मानसं
 कामक्रोधलोभमोहभयैर्वाविषादविषयाविशेषा-
 दर्शननिबन्धनम् । सर्वं चेतदानरोगापायसाध्यात्मा-
 दाध्यात्मिकं दुःखम् । बाह्योपायसाध्याश्च दुःखं

दुःखदो

देहा आधिभौतिकमाधिदैविकम् । तत्र आधि-
 भौतिकं मातृवपुत्रपक्षिवरौखपस्यावरनिमित्तम् ।
 आधिदैविकं यक्षराक्षसविनायकपक्षावैश-
 निवन्धनम् । तदेतत्प्रत्यात्मवेदनीयं दुःखं रजः-
 परिणामभेदे न प्रकृते प्रत्याख्यातम् । तदनेन
 दुःखजिकेयान्तःकरणवर्तिना चेतनाशक्तेः प्रति-
 कूलतयाभिसम्बन्धोऽभिधातः इति । यथावता
 प्रतिकूलवेदनीयत्वं जिज्ञासाहेतुवक्तुः ॥”
 “दुःखमेव प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ! ।
 उचितेनोपचारेण दुःखं मोक्षविनाशनम् ॥
 अष्टद्वारकृतौ निबन्धं नरो मोक्षेन चारुतः ।
 ये मां नैव प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरसु किम् ॥
 सर्व्वाशी सर्व्वविक्रता नमस्कारविवर्जितः ।
 ये च मां न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरसु किम् ॥
 सर्व्वाभानि तु सिद्धानि पाकभेदसु कारयेत् ।
 अवैश्वदेवं नरोऽन्नं तत्र दुःखतरसु किम् ॥
 प्राणकाले वैश्वदेवं हृत्मतिथिमागतम् ।
 अदत्त्वा तस्य यो मृच्छते तत्र दुःखतरसु किम् ॥
 असन्मुहस्तु वैश्वे परदारभिमर्दकः ।
 परोपतापी मन्दात्मा तत्र दुःखतरसु किम् ॥
 अल्लायायुर्ध्वजं कर्म यद्वै संवसते नरः ।
 नृत्त्युत्कालवर्षं प्राप्स्यन्न दुःखतरसु किम् ॥
 हृत्पथश्चरययानानि गच्छमानानि पश्यति ।
 न वै तस्यायतः पृष्ठे तत्र दुःखतरसु किम् ॥
 अन्नं पिष्टं केचित् घृतशालिसमन्वितम् ।
 मुष्कान् केचिदन्नं तत्र दुःखतरसु किम् ॥
 वरवस्त्रावृतां शय्यां समासेवन्ति भूषिताः ।
 केचित् द्रव्येषु शेरान्ते ततो दुःखतरसु किम् ॥
 विद्वान् ज्ञातौ गुणशून्यं सर्व्वशास्त्रविशारदः ।
 केचित्सूक्तान् दृश्यन्ते तत्र दुःखतरसु किम् ॥
 विद्वान् धने केचित् लपन्ता भोगवर्जिताः ।
 दरिद्रो जायते दाता तत्र दुःखतरसु किम् ॥
 पुरुषस्य हृये भार्य्ये तयोरेकां प्रशंसयेत् ।
 यत्किमिदं भर्त्ता तत्र ततो दुःखतरसु किम् ॥
 लब्ध्वा तु मातुर्धौ संज्ञां पश्यभूतसमन्विताम् ।
 मामेव न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरसु किम् ॥
 लब्ध्वा नास्त्वभावानु ज्ञयो वर्णाः सुमध्यमे ! ।
 पापकर्म्मरता ह्यासंस्ततो दुःखतरसु किम् ॥
 यतस्तं कथितं भद्रं ! दुःखकर्म्म विनिश्चयम् ।
 सर्व्वभूतहितार्थाय यत्तया परिपृच्छते ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
 दुःखदानि यथा,—
 पारतन्त्र्यम् १ आधिः २ आधिः ३ मानयुतिः
 ४ शून्यः ५ कुभार्या ६ नैःखम् ७ कुयामवासः ८
 कुस्मिन्सेवनम् ९ बहुकथा १० दृढत्वम् ११
 परयुद्धवासः १२ वर्षाप्रवासः १३ भार्याह्वयम्
 १४ कुम्भत्वः १५ दुर्लभकरणकलविः १६ । इति
 कविकल्पद्रुमः । (तद्विशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ।
 १ । ४ । २६ । यथा, हरिवंशे । २२३ । ४८ ।
 “सुसुखान च दुःखा वा नशीता न च घर्म्मदा ॥”
 दुःखदोषा, स्त्री, (दुःखेन दुहते इति । दुह +
 “ऋहणीर्यत् ।” ३ । ४ । १२४ । इति ख्यत् ।)

दुःस्पर्शः

दुर्दोहणी । तत्पर्यायः । करटा २ । इति
 चैमचक्रः । ४ । १३५ ॥
 दुःस्मितः, त्रि, (दुःखं सज्जातमस्येति तारकादि-
 त्वादित् ।) यङ्गा, दुःखधानोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययः ।
 दुःखी । (यथा, मनौ । ८ । २८८ ।
 “बन्धनानि च सर्व्वाणि राजमार्गे निवेशयेत् ।
 दुःखिता यत्र दृश्यन्ते विज्ञताः पापकारिणः ॥”
 भावे क्ते, दुःखम् । तत्र स्त्री ।
 दुःखी, [न] त्रि, (दुःखमस्यास्तीति इति ।)
 दुःस्मितः । दुःस्मितः । यथा,—
 “दुःस्मितोऽदुःस्मितो वापि प्राणिनो जन्मचक्षुषः ।
 आत्मवत् परिपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥
 त्र्यहोऽसुखमोगेच्छां सर्व्वसत्त्वसुखेष्विव ।
 भवन्ति परदुःखेन साधवो निबद्धाः ॥”
 इति बह्विपुराणे शिवेरुपाख्याननामाध्यायः ॥
 दुःवमम्, य, (दुर्दुष्टं समं यत्र । “तिष्ठद्गुणप्रवर्त्तीना
 च ।” इत्यय्यीभावः । “सुविनिर्दुष्यः सुपि ।”
 ८ । ३ । ८८ । इति वत्वम् ।) निन्दनीयम् ।
 तत्पर्यायः । निःवमम् २ गच्छम् ३ । इत्यमरः ।
 ३ । ४ । १४ ॥
 दुःसमम्, त्रि, (दुःवमम् । बाहुलकात् यथा-
 भावः ।) असमञ्जसम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दुःसहा, स्त्री, (दुःखेन सहतेऽसौ । दुः + सह +
 अच् । टाप् च ।) नागदमनी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (दुःसह्ये, त्रि । यथा, रघुः । ११ । २० ।
 “राममन्मथशरेण ताडिता
 दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
 गन्धर्वधरचन्द्रनोक्षिता
 जीवितेश्वरसत्तं जगाम सा ॥”)
 दुःसाधो, [न] पुं, (दुर्दुष्टं कर्म साधयतीति । दुः +
 साधि + णिनि ।) दौवारिकः । इति शब्द-
 रत्नमाला ॥
 दुःसाध्यः, त्रि, (दुःखेन साध्यते इति । दुः +
 साध + यत् ।) दुःखनिष्पादः । दुःखेन साध्यते
 निष्पादते यः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २५८ ।
 “ततो दुर्गस्यो दुःसाधो रिपुर्भवति ॥”)
 दुःस्यः, त्रि, (दुर्दुःखेन दुष्टं वा तिष्ठतीति । स्या +
 कः ।) दुर्गतः । नृखः । दुःखेन तिष्ठति यः ।
 इति मेदिनी । ये, ८ । (यथा, भागवते । १ ।
 १६ । ३४ ।
 “त्वां दुःस्यन्तपदमात्मनि पौरुषेण
 सम्पादयन् यदुह रन्ध्रमभिधदङ्गम् ॥”
 लुब्धः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दुःसर्गः, पुं, (दुःखेन सृज्यते इति । दुः + सृज् +
 “ईवहःसृज् लक्ष्माक्ष्णार्थेण खल् ।” ३ । ३ । २६ ।
 इति कर्म्मणि खल् ।) दुराणभा । इत्यमरः । २ । ४ ।
 ६१ । (अस्य पर्याया यथा,—
 “यासौ यवासो दुःसर्गो धनुर्यासो दुराणभा ॥”
 इति वेदकरत्नमालायाम् ॥)
 कताकरजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ खरक्षर्षे,
 त्रि । इति मेदिनी । से, २१ । (यथा, भाग-
 वते । ३ । १७ । ५ ।

दुग्धम्

“रवौ वायुः सप्तः सप्तः प्रतकारानौरयन् सप्तः ।
उन्मूलनमगपतीन् वात्यानीको रथध्वजः ॥”
दुःस्पर्शः स्त्री, (दुःस्पर्शः सृज्यते इति । अशु +
खल + टाप् च ।) कपिकच्छुः । आकाशवल्ली ।
कण्टकारी । (अस्याः पर्याया यथा,—
“कण्टकारी तु दुःस्पर्शः क्षुद्रा व्याघ्री निर्दिग्धिका ।
कण्डालिका कण्टकिनी धावनी दृष्टती तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
दरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुःस्फोटः पुं, (दुर्दृष्टं स्फोटयतीति । स्फोटि +
अच् ।) शुक्लमेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५१ ॥
दुकूलं, स्त्री, (दुष्टं कूलति आद्युत्थीति । कूल +
“इगुपधञाप्रोक्तिरः कः ।” ३।१।१३५ । इति
कः । एषोदरात् साधुः । यद्वा, दु + “खजिपि-
ञ्चादिभ्य उरोलोचौ ।” उणा । ४ । ६० । इति
ऊलच् । धातोः कृक् च ।) चौमवस्त्रम् । (यथा,
रघौ । ७ । १६ ।

“दुकूलवासाः स वधूसमीपं
निभ्ये विनीतेरवरोधरजैः ॥”)

दुग्धवस्त्रम् । इति मेदिनी । वे, ६६ ॥

दुग्धम्, स्त्री, (दुकूलं एषोदरात् कस्य गः ।) दुग्-
लम् । पट्टवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३३ ॥
दुग्धम्, स्त्री, (दुह्यते स्मिति । दुह + कर्मणि क्तः ।)
स्त्रीजातिस्तननिःसृतद्रवद्रव्यविशेषः । दुध इति
भाषा । तत्पर्यायः । क्षीरम् २ पीयूषम् ३
उधस्थम् ४ क्षन्धम् ५ पयः ६ अमृतम् ७ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बालजीवनम् ८ । इति
भावप्रकाशः ॥ अस्य सामान्यगुणाः । स्वादु-
रसत्वम् । क्षिग्धत्वम् । ओणःकारित्वम् । धातु-
वर्द्धनत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । दृढत्वम् । श्लेष्म-
लत्वम् । गुरुत्वम् । शीतलत्वम् । पितृकादृष्ट-
गुणगुरुत्वम् ॥ गोदुग्धगुणाः । प्राग्धार-
कत्वम् । बलायुःपुरुषत्वमुक्तकारित्वम् । मेध्यत्वम् ।
रक्तपित्तरोगवायुनाशित्वम् । रसायनत्वम् ॥
कागीदुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । मल-
बन्धाधिकारित्वम् । रक्तपित्तविकारान्नासकास-
सन्धोदोगनाशित्वम् ॥ मेघीदुग्धगुणाः ।
गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । क्षिग्धत्वम् । उष्णत्वम् ।
कफपित्तनाशित्वम् ॥ माहिदुग्धगुणाः ।
अतिक्षिग्धत्वम् । निद्राकारित्वम् । अग्निना-
शित्वम् ॥ उद्रीदुग्धगुणाः । रुच्यत्वम् ।
उष्णत्वम् । श्लेष्मवातकफनाशित्वम् ॥
अश्वीदुग्धगुणाः । सलवणत्वम् । मधुराश्चर-
सत्वम् । कषुत्वम् ॥ हस्तिनीदुग्धगुणाः ।
मधुरत्वम् । मुक्तकारित्वम् । कषायाशुरसत्वम् ।
गुरुत्वम् ॥ माशुयदुग्धगुणाः । प्राग्धार-
कत्वम् । शरीरहितकारित्वम् । दृढत्वम् ।
दृष्टिजनकत्वम् ॥ प्रत्युषकाशे गोदुग्धपान-
गुणाः । गुरुत्वम् । विटम्बित्वम् । दुर्गौरत्वम् ।
तस्मात् स्त्रियोदयात् परं यामं यामाहमेव वा
उत्तम्यं पयो व्याहृतम् । तत्पर्यं दीपनं कषु ॥
विषतृषावातवतृषाणां पयः दीवलम् । एक-

दुग्धम्

वर्णवत्सगोदुग्धं श्वेतवर्णकृष्णवर्णगोदुग्धश्च प्रश-
स्तम् ॥ ॥ इत्युभयकृष्णवर्णगोदुग्ध-
गोदुग्धं पक्वमपक्वं वा हितकारकम् ॥ ॥ पर्य-
धितदुग्धगुणाः । गुरुत्वम् । विटम्बित्वम् । दुष्प-
रत्वम् ॥ अपक्वदुग्धगुणः । प्रायोऽभिष-
दित्वम् । गुरुत्वम् ॥ ॥ इतोर्यं कफवात-
नाशनम् । इतश्चीतं पित्तनाशनम् । धारोणा-
दुग्धं अमृततुल्यम् । स्त्रीस्तन्यदुग्धं विना सर्व-
मपक्वं दुग्धं व्याप्यम् । सलवणदुग्धं विद्यधितं
नट इति स्थानं दुग्धश्च व्याप्यम् ॥ ॥ दुग्धान-
गुणाः । चक्षुर्हितत्वम् । बलकारित्वम् । पित्त-
नाशित्वम् । रसायनत्वम् ॥ ॥
“शाकाश्वपलपिण्याककुलत्थलवणामिधैः ।
करीरदधिमाषैश्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते ॥”
इति राजवल्लभः ।

अथ चतुर्विधक्षीरगुणः ।

“कठ्याविकं पथ्यतमं इतोर्यं
क्षीरं लज्जानां इतश्चीतमाहुः ।

दोहान्तश्चीतं महिषीपयस्यं
गव्यन्तु धारोणाभिर्दं प्रशस्तम् ॥

वृष्यं दृढगमनिवर्द्धनकरं पूर्वाङ्गपीतं पयो
मध्याङ्गे बलदायकं रतिकरं कृष्णस्य विच्छेदनम् ।
बाह्ये वट्टिकरं ततो बलकरं वीर्यप्रदं बार्हके
रात्रौ क्षीरमनेकदोषशमनं सेव्यं ततः सर्वदा ॥

क्षीरं सुहृन्निवृत्तयोधितं य-
दतमेतद्विज्ञातं प्रयाति ।

वस्त्रान्तु दोषं कुरुते तदूर्ध्वं
विशेषमं स्यादुधितं दशानाम् ॥

जीर्णक्ष्वरे कफे क्षीरे क्षीरं स्यादन्तोपमम् ।
तद्वत् तस्मिन् पीतं विषवह्निना मानुषम् ॥

क्षीरकायगुणः ।

चतुर्थभागं सलिलं निधाय
यत्राद्यदावर्णितसुतमं तत् ।

सर्वामयन्नं बलपुष्टिकारि
वीर्यप्रदं क्षीरमतिप्रशस्तम् ॥

गव्यं पूर्वाङ्गकाले स्यादपराङ्गे तु माहिषम् ।
क्षीरं सशर्करं पथ्यं यद्वा साल्माश्च सर्वदा ॥

क्षीरं न सुहृत्त कदाप्यतमं
तत्रश्च नैतल्लवणेन सार्द्धम् ।

पिष्टान्नसन्धानकमाषसुह-
कोष्ठातकीकन्दपलादिकेषु ॥

तथा च,

मत्स्यमांसगुडसुहृन्मल्लैः
कुडभावहति सेवितं पयः ।

शाकजान्मवरचादिसेवितं
मारयत्तुधमाशु सर्पवत् ॥ ॥

क्षिग्धं शीतं गुरु क्षीरं सर्वकालं न सेवयेत् ।
दीपानि कुरुते मन्दं मन्दार्थं नटमेव च ॥

निवर्त्यतीनायिना सेव्यं सुपक्वं माहिषं पयः ।
पुष्पानि धातवः सर्वे बलपुष्टिविबर्द्धनम् ॥

क्षीरं गवाजकादेर्मधुरं चारं नवप्रकृतानाम् ।
रुच्यं पित्तदाहं करोति रक्तामयं कुरुते ॥ ॥

दुग्धम्

मधुरं त्रिदोषशमनं क्षीरं मध्यप्रकृतानाम् ।
लवणं मधुरं क्षीरं विदाहजननं विरप्रकृतानाम् ॥
गुणक्षीरं निःसारं क्षीरं प्रथमप्रकृतानाम् ।
मध्यमवयसां रसायनसुक्तमिदं दुर्लभं तु दृढा-
नाम् ॥

तासां मासत्रयादूर्ध्वं गुब्बिणीनाश्च यत् पयः ।
तद्वाहि लवणं क्षीरं मधुरं पित्तशीबलम् ॥ ॥
दुग्धान् शीतलं स्वादु दृढ्यं वर्णकरं गुरु ।
वातपित्तापहं वृष्यं दृढ्यं बलवर्द्धनम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥

अथ भावप्रकाशोक्तसामान्यदुग्धगुणाः ।
“दुग्धं सुमधुरं क्षिग्धं वातपित्तहरं सरम् ।
सदाःशुक्लकरं शीतं साल्मां सर्वशरीरिणाम् ॥
जीवनं दृढ्यं वृष्यं मेथं वाजीकरं परम् ।
वयःस्थापकमायुष्यं सन्धिकारि रसायनम् ॥
विरेकवातनिवर्त्तनां तुल्यमोषोविबर्द्धनम् ।
जीर्णक्ष्वरे मनोरोगे श्लेष्मन्मूर्च्छाभ्रमेषु च ॥
ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च दाहे दृषि क्षुदामये ।
शूलोदावर्णगुल्मेषु वस्तिरोगे गुदाङ्गुरे ॥
रक्तपित्तातिसारे च योनिरोगे अग्ने क्लमे ।
गर्भेखावे च सततं हितं सुनिवरेः स्मृतम् ॥
बालदृढचतुष्वीणाः सुहृन्वायकृष्णाश्च ये ।
तैभ्यः सदातिशयितं हितमेतदुदाहृतम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(दुग्धोत्पत्तिविधितिर्यथा,—

“यद् यदाहारजातम् रसं क्षीरशिरादुगम् ।
सरं जलञ्च सुक्तञ्च तथा पित्तेन संयुतम् ॥
पाचितं जाठरे वक्षौ पित्तेन सह मूर्च्छितम् ।
पथ्यमानं शिराप्राप्तं क्षीरं तद्विद्धि पुष्पकम् ॥
तेन क्षीरमिति स्थातमपिसोमात्मकं पयः ।
अमृतं सर्वभूतानां जीवनं बलक्षन्मतम् ॥
हारीतः संशयापन्नः पप्रच्छ पितरं पुनः ।
कथं रसस्य सम्पत्तिः कथं सञ्जीयते विभो ! ॥
कथं रक्तस्य संस्थाने क्षीरं पाण्डुत्वमीयते ।
कथं तत्र कुमारीणां बन्धानां न कथं भवेत् ॥
ययं पृष्टो महाचार्यः प्रोवाच सुनिपुणवः ।
अति हर्षप्रदं पुत्र ! परिपृष्टं भिषग्वर ! ॥
सिताक्षिग्धं तथा रक्तं पित्तेन पाकतां गतम् ।
रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत् ॥
क्षीरनाथः कुमारीणां बन्धानां न कथं भवेत् ।
अल्पधातुवत् यस्मात्तस्मात् क्षीरं न जायते ॥
बन्धानां क्षीरनाथस्तु वातेन परिपूरिताः ।
क्षीरञ्च न भवेत्तस्मादाहर्षवशाधिकं यतः ॥
प्रकृतास्तु च नारीषु वनेन सह स्रयते ।
तेन क्षीतो विमुक्तिः स्वात् क्षीरमाशु प्रवर्त्तते ॥
तस्मात् सदाः प्रकृतायां जायते शैक्षिकं पयः ।
तेन काठिन्यमायाति तस्मात्तत् परिवर्त्तयेत् ॥
प्रयश्चाविल्लतं नार्था बलक्षदोषनाशनम् ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने अष्टमेऽध्याये ।)
(कतृणाम् । तत्पर्यायाश्च यथा,—
“कतृणं ध्यामकं दुग्धम् ।” इति च वैद्यकरत्र
भाषायाम् ॥

दुग्धवी

दुग्धः, वि, (दुह + क्तः ।) प्रपूरितः । इति मेदिनी ।
धे, = । सप्तदोहः । (यथा, हरिवंशे । २ । २५ ।
“तेनेयं गौर्माहाराज ! दुग्धा श्रद्धाणि भारत ! ”
दुह + भावे क्तः ।) दोहने, क्ती ।

दुग्धपूषिका, क्ती, (दुग्धपूषः वाधनत्वेनाख्यस्या
इति । दुग्धपूष + ठन् । टाप् ।) पिष्टकविशेषः ।
यथा,—

“तच्छुल्लसूतविमिश्रितनरुक्षीरेण सान्द्रपिष्टेन ।
दुग्धपूषिकां विदध्यात्ताञ्च पक्वैर्त्तु सर्पिषा सम्यक् ॥
अथ तां कौरितमध्यां चनयन्त्या पूर्णगर्भाञ्च ।
शुद्धकस्तुद्रितवदनी तप्तहृतेन पक्ववदनाञ्च ।
अतिपाकुलखण्डपाके क्षपयेत् कर्पूरवाचिते
कुशलेः ॥”

अस्या गुणाः ।

“अथ दुग्धपूषिका वा बला पितामिनापहा ।
वृथा श्रिता गुर्वी युक्तकरी तर्पणी यथा ।
विदधाति कायपुष्टिं दृष्टिं दूरप्रसारिणीरम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे २ भागे ॥

दुग्धतालीयं, क्ती, (दुग्धस्य तालाय प्रतिष्ठायै
इति । दुग्धतालीय + क्तः ।) दुग्धात्मन् । क्षीर-
केनः । इति मेदिनी । धे, १३३ । दुग्धापम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

दुग्धपाचनं, क्ती, (पच्यतेऽस्मिन्निति । पच +
अधिकरणे क्त्वाट् । दुग्धस्य पाचनं पाचम् ।)
दुग्धपाकपाचम् । तत्पर्यायः । वचकम् २ ।
इति हारावली । २२० ॥

दुग्धपाषाणः, पुं, (दुग्धं क्षीरं पाषाण इव कठिनं
यस्य ।) वृक्षविशेषः । शिरगोला इति भाषा ।
तत्पर्यायः । दुग्धपाषाणकः २ दुग्धाक्षा ३
क्षीरी ४ गोमेदखनिभः ५ वचाभः ६ दौमिकः ७
दुग्धो ८ क्षीरक्षवः ९ । अस्य गुणाः । रक्तत्वम् ।
इवदुष्णत्वम् । ज्वरपित्तहृद्दोग्धूलकावाधान-
विनाशिलश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुग्धपुच्छी, क्ती, (दुग्धवत् सुभ्रं पुच्छं मूलदेशो
यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृक्षविशेषः ।
दुग्धपेया इति ख्याता । तत्पर्यायः । संव-
काशुः २ निशा ३ भङ्गा ४ नवकुटी ५ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

दुग्धपेनः, पुं, (दुग्धस्य पेन इव पेनो यत्र ।) क्षीर-
हिक्कीरः । तत्पर्यायः । शार्करः २ । इति
राजनिर्घण्टः ॥

दुग्धपेनी, क्ती, (दुग्धवत् सुभ्रः पेनो यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) शुद्धसुपविशेषः । तत्-
पर्यायः । पयःपेनी २ पेनदुग्धा ३ पयस्विनी ४
क्षुत्तारिः ५ त्रयकेतुग्री ६ गोनापयो ७ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् ।
विषवधनाशिलम् । रक्तत्वम् । शुक्ला रसायन-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुग्धबीजा, क्ती, (दुग्धवत् सुभ्रं बीजं यस्याः ।)
यावनालाद्यक्ततातप्तसुजनिचपिटः । अस्या
गुणाः । सुमधुरत्वम् । दुर्गरत्वम् । वीर्यपुष्टि-
दाहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुग्धभिः

दुग्धाक्षः, पुं, (दुग्धवत् सुभ्रं अक्षं नेत्रं चिह्नविशेषो
यस्य ।) उपलविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दुग्धाक्षितनया, क्ती, (दुग्धाक्षः क्षीरसमुद्रस्य
तनया ।) लक्ष्मीः । इति कविकल्पलता ॥

दुग्धाक्षा, [न] पुं, (दुग्धं क्षीरं अक्षा प्रसर
इव कठिनं यस्य ।) दुग्धपाषाणः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

दुग्धिका, क्ती, (दुग्धं निर्यासो बहुलतया विद्यते
यस्याः । दुग्ध + ठन् । टाप् च ।) वृक्षविशेषः ।
दुग्धी इति दुग्धाक्षीर इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । स्वादुपर्णी २ क्षीरावी ३ क्षीरिणी ४
दुग्धी ५ क्षीरी ६ क्षीरात्मिका ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्या गुणाः । उष्णत्वम् । गुरुत्वम् ।
रूक्षत्वम् । वातलत्वम् । गर्भकारित्वम् । स्वादु-
क्षीरत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मलमूत्रोप-
सर्गकारित्वम् । पटुत्वम् । स्वादुत्वम् । विष्टम्भि-
त्वम् । वृष्यत्वम् । कफकुष्ठक्षमिनाशिलश्च । इति
भावप्रकाशः ॥ वृक्षभेदः । गन्धिका इति ख्याता ।
तत्पर्यायः । उत्तमा २ युग्मपला ३ उत्तम-
फलिनी ४ । इति रत्नमाला ॥

दुग्धिनिका, क्ती, रक्तापामार्गः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

दुग्धी, क्ती, (दुग्धं क्षीरं बहुलतया अस्यस्या
इति । अर्थे आद्यच् । ततो गौरादित्वात्
ङीष् ।) क्षीरावी । इति मेदिनी । धे, = ॥
(पर्यायोऽस्या यथा, वेदकारकमालायाम् ।
“उत्तमा दुग्धिका दुग्धी फलोत्तमा फलिनीपि ॥”)
दुग्धपाषाणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुष्कः, पुं, (दु उपतापे + भावे क्तिप् तुक् च ।
दुत् उपतापः । तन्निराकरणे श्रुतोतीति ।
श्रु + पचाद्यच् ।) सुरागामगन्धद्वयम् । विहा-
राद्यवकाशकः । इति मेदिनी । के, १०५ ॥

दुडिः, क्ती, (दुलि + लस्य डः ।) दुलिः । कच्छपी ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

दुङ्कुः, त्रि, दुष्टचित्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दुङ्गुः, पुं, (द्रोङ्गति मज्जतीति । द्रुङ् मज्जने +
“उभः कित् कुकिद्रिभ्यां कनुञ्चनी रलोपश्च ॥”
१ । ४४० । इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात्
उभः यान् रलोपश्च ।) दुङ्गुभसपः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १५४ । १०० ।
“शरमौना महारौद्रा प्रावशस्तुयदुङ्गुभाम् ॥”
“श्रीशतौघवहां चोरा द्रोणिः प्रावशस्तुयदौम ॥”)

दुइमः, पुं, (दुइ इत्ये इमः । एवोदरादित्वात्
रलोपः ।) हरितुपलाक्षुः । इत्यमरः ॥ २ । ४ ।
१४८ ॥

दुइमः, पुं, (दुइ इत्ययत्तशब्देन मणति शब्दा-
यते इति । मय शब्दे + डः ।) दुइमिः । इति
शब्दरत्नावली ॥

दुइमः, पुं, वसुदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दुइमि-
वादम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दुइमिः, पुं, (दुइ इत्ययत्तशब्देन भातीति ।
भा + बाहुलकात् किः ।) इहृङ्गुका । तत्-
पर्यायः ।

दुराचा

पर्यायः । मेरी २ आनकः ३ । इत्यमरः । १ ।
७ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२३ । ४६ ।
“आकाशे दुइभीनाञ्च बभूव तुसुलः स्वनः ॥”)
वरुणः । देवभेदः । इति मेदिनी । भि, १६ ।
(दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८१ ।
“अभवन् दनुपुत्राञ्च शतं तीव्रपराक्रमाः ॥”
“शक्रकथो विदारञ्च गवेक्षो दुइभिस्तथा ॥”)

रक्षोभेदः । वाद्यभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
विषम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०७ ॥ (कुकुर-
नश्रीयस्य अन्धकस्य पुत्रः । यथा, भागवते ।
६ । २४ । २० ।
“अन्धकादुइभिस्तस्मादविद्योतः पुनर्वसुः ॥”
कौशङ्गीपाधिपतिर्द्वैतमतः पुत्राणामन्यतमः ।
कौशङ्गीपस्य देशभेदश्च । यथा, ब्रह्माब्दे ३६
अध्याये ।

“सुनिच दुइभिश्चैव सुता द्युतिमतस्तु वै ।
तेषाञ्च नामभिर्देशाः कौशङ्गीपाश्र्वयाः स्मृताः ॥”
“सुनेस्तु सुनिर्देशो वै दुइभेर्दुइभिः स्मृतः ॥”
पर्यायविशेषः । यथा, मनुस्मृत्यादि । १० । ११३ ।
“स एव दुइभिर्नाम श्यामपर्यायसन्निभः ।
शब्दमृत्युः पुरा तस्मिन् दुइभिस्ताडितः
सुरैः ॥”

असुरविशेषः । यथा, रामायणे । ४ । ६ । ४ ।
“मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुइभः सुतः ।
तेन तस्य महहैरं बलिनः स्त्रीलतं पुरा ॥”)
दुइभिः, क्ती, अक्षः । पाशकः । इत्यमरः । ३ ।
३ । १३५ ॥ अक्षे पाशकविषये दानविशेषो
विति इति ख्यानः । इति केचित् ॥ अक्षविन्द-
त्रिकद्वयम् । इति रभवः ॥ विन्दन्वितचतुष्टयार्थ-
स्वरूपशृङ्गादिमयद्युतोपकरणं पाशटो इति
ख्याता । इति केचित् ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥

दुइमारः, पुं, धुसुमारः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दुरदृष्टं, क्ती, (दुरदृष्टमदृष्टम् ।) दुर्भाग्यम् । इति
सूत्रितम् ॥

दुरध्वः, पुं, (दुरदृष्टोऽध्वा । “उपसर्गादध्वनः ॥”
५ । ४ । ८५ । इति अच् ।) कुपयः । इत्य-
मरः । २ । १ । १६ ॥

दुरभियहः, पुं, (दुरःखेन आभिसुखेन गृह्यतेऽसौ
इति । दुर + अभि + यञ् + खल् ।) अपा-
मार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुरभि + यञ्
+ कर्मणि खल् ।) दुःखयाज्ञे, वि ॥

दुरभियहा, क्ती, (दुरभियह + टाप् ।) कपि-
कच्छुः । दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुराकः, पुं, (दुर्नोतीति । दु न उपतापे + “आकः ।
खजादेः स तु कित् ॥” १ । २१६ । इति उणादि-
कोषटीकाधृतसूत्रात् आकप्रत्ययेन निपातनात्
चाधुः ।) अक्षभेदः । इत्युणादिकोषः ॥

दुराचारः, पुं, (आचर्यते इति भावे घञ् ।
दुर्दृष्ट आचारः इति प्रादिसमासः ।) विरुद्धा-
चरणम् । यथा, अध्यात्मरामायणे ।
“प्राप्ते कलियुगे चोरे नराः पुण्यविचरिण्यताः ।
दुराचाररताः सर्वे सत्त्ववार्तापराङ्मुखाः ॥”

दुरास

(दुष्ट आचारो यस्य ।) निन्दिताचारवति, चि । (यथा, देवीभागवते । १ । ११ । १६ ।
 “महापातकयुक्तं दुराचारोऽतिगर्हितः । ”)
 दुराधर्षः, पुं, (दुष्टान् यज्ञविप्रकारिराक्षसादीन् आधर्षयति दूरीकरोतीति । धृ + अण् ।) गौर-
 वर्धपः । इति राजनिर्घण्टः । (विष्णुः । यथा, महाभारते । ११ । १४६ । २२ ।
 “अनुत्तमो दुराधर्षः क्षत्रियः क्षत्रिरात्मवान् । ”
 “देवादिभिर्धर्षयितुं न शक्नोते इति दुराधर्षः । ”
 इति तज्ज्ञाथ्ये शङ्करः । दुःखेन आ ईषदपि धर्षयितुमशक्नः इति । धृ + “ईषदुःसु-
 ज्विति । १ । १ । १२६ । इति खल ।) अधर्ष-
 षोऽयं, चि । (यथा, महाभारते । ६ । १६ । ३२ ।
 “भीमसेनो गदां भीमां प्रकर्षन् परिघोपमाम् ।
 प्रचकर्ष महावैष्णवं दुराधर्षं महामनाः । ”)
 दुराधर्षा, स्त्री, (दुराधर्ष + स्त्रियां टाप् ।) कुटु-
 म्बिनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
 दुरासहः, पुं, (दुःखेन आसह्यते इति । दुर् +
 आ + सह + घञर्थे कर्मणि कः ।) विस्वः ।
 नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः । (दुःखा-
 रोहणीये, चि । यथा, महाभारते । ३ ।
 १४७ । ६१ ।
 “न वा लयाद्य गन्तव्यं प्रवृद्धि पुरुषर्षभ । ।
 अतः परमगन्धोऽयं पन्तः सुदुरासहः । ”)
 दुरासहा, स्त्री, (दुरासह + टाप् ।) खर्जुरी ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 दुरारोहः, पुं स्त्री, (दुःखेन आसह्यते इति ।
 सह + कर्मणि खल् ।) शरटः । इति राज-
 निर्घण्टः । दुःखारोहणीये, चि । (यथा, महा-
 भारते । ४ । ५ । १४ ।
 “इयं कूटे मनुष्येन्द्र । गङ्गे महेती शमी ।
 भीमशाला दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः । ”)
 दुरारोहा, स्त्री, (दुरारोह + टाप् ।) शास्त्रालि-
 ष्टः । इति चिकावशेषः । श्रीवल्ली । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 दुरालभा, स्त्री, (दुःखेन आलभ्यते गच्छते सृज्यते
 वासो । दुर् + आ + लभ + खल् + टाप् ।
 आगमविधेरनिलत्वात् न शुभ् ।) खनामन्त्रात-
 कष्टकयुक्तसुदृष्टविशेषः । स यवासप्रभेदः ।
 हिङ्गुया इति ख्याता । तत्पर्यायः । दुरालम्भा २
 धन्यासः ३ ताम्रमृजा ४ कच्छरा ५ दुसर्षा ६
 धन्वी ७ धन्यवासकः ८ प्रबोधनी ९ कृष्ण-
 दला १० विरूपा ११ दुरभिप्राया १२ दुर्लभा
 १३ दुःप्रधर्मा १४ । इति राजनिर्घण्टः । यासः
 १५ यवासः १६ दुसर्षः १७ कुनाशकः १८
 रोदनी १९ अगन्ता २० समुद्रागता २१ । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ६२ । गान्धारी २२ काश्याया
 २३ । इति भावप्रकाशः । धनुर्थासः २४ युवसः
 २५ कच्छरा २६ । इति शब्दरत्नावली । विक-
 षट्कः २७ । इति जटाधरः । (पद्मसुखी २८ ।
 इति शब्दचन्द्रिका ।) अस्या गुणाः । खार-

७२६

दुरीष

इत्थम् । अवरुद्धिं प्रपित्तविसर्पवैदगानाशि-
 त्वम् । इति राजवल्गवः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
 उष्णत्वम् । चारुत्वम् । अम्लत्वम् । मधुरत्वम् ।
 वातगुल्मप्रमेहनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 “यवासस्य गुणैस्तुत्या दुर्धेयता दुरालभा । ”
 इति भावप्रकाशः ।
 (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ८८ ।
 “दीर्घव्रता दीर्घदृष्टिर्दीर्घतोया दुरालभा । ”)
 दुरालभनीये, चि ।
 दुरालम्भा, स्त्री, (दुःखेन आलभ्यते इति । दुर् +
 आ + लभ + खल् + शुभ् च ।) दुरालभा । इति
 राजनिर्घण्टः । (यथा, महाभारते । ११ ।
 ६८ । ३१ ।
 “तीक्ष्णवीर्यास्तु भूतानां दुरालम्भाः सक-
 षट्काः ।
 रक्तभूयिष्ठवर्णाश्च क्षणाच्चैवोपहारयेत् । ”)
 दुरालापः, पुं, (दुर्दृष्ट आलापः इति प्रादिसमासः ।
 गालिः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ।
 दुरासदः, चि, (दुःखेन आसद्यते इति । दुर् +
 आ + सद + “ईषदुःसुज्विति । ” १ । १ । १२६ ।
 इति खल ।) दुष्यायः । यथा,—
 “दुरासदो दुर्धेयहो भूतानां स वभूव ह । ”
 इति श्रीभागवतम् ।
 (यथा च, देवीभागवते । १ । १० । ३२ ।
 “धर्मस्य पुरतः प्राप्ते कामभावं दुरासदं । ”
 (दुष्यवेशः । यथा, माघे । १६ । १० ।
 “घनजालनिर्भेदुरासदाः
 परितो नागकदम्बकोष्ठव ।
 नगरसु भवन्तु बोधयः
 परिकीर्णां वनजेर्मुगादिभिः । ”)
 दुरितं, स्त्री, (इय भावे + क्तः । दुष्टमितं गमनं
 नरकादिदुर्गतिप्राप्तिर्यस्यात् ।) पापम् । इत्य-
 मरः । १ । ४ । २३ । (यथा, रघौ । ८ । २ ।
 “दुरितैरपि कर्तुमात्मसात्
 प्रयतन्ते वृषखन्धो हि यत् । ”)
 तद्वति, चि ।
 दुरितदमनी, स्त्री, (दुरितं पापं दम्यते यथा इति ।
 दम + कर्त्तुं क्युट् । डीप् च ।) शमी । इति
 राजनिर्घण्टः । (दम + ल्युः ।) पापनाशनी च ।
 दुरिच्छत्, पुं, (दुरिच्छम् अभिचारयज्ञं करोतीति ।
 दुरिच्छ + क्त + क्तिप् तुगागमश्च ।) अभिचार-
 कर्ता । तस्य नरकं यथा,—
 “दवद्विजपितृन् द्वेष्टा रक्षदूषयिता च यः ।
 स याति क्षमिभक्षे वे क्षमीशे च दुरिच्छत् । ”
 इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । १४ ।
 “दुरिच्छत् अभिचारकर्ता । ” इति तट्टीका ।
 दुरिच्छः, चि (दुर् + इच्छन् ।) अतिमन्दः । अयम-
 नयोरेषां वा अतिशयेन दुः निन्दितः । इति
 याकरणम् ।
 दुरीषणा, स्त्री, (दुर्दृष्टा ईषणा इच्छाभिर्षंसनम् ।
 प्रादिसमासः ।) श्रापः । इति शब्दार्थकल्प-
 तरुः ।

दुर्ग

दुर्गः, चि, (दुःखेन कल्पते इति । दुर् + कल्प +
 कर्मणि खल् ।) दुर्विज्ञेयः । यथा,—
 “काव्यप्रकाशस्य दुर्गहपदसौ-
 गंदाधरो व्याकरो प्रथमात् । ”
 इति गदाधरभट्टाचार्यसूतकाव्यप्रकाशटीका ।
 दुरोदरं, स्त्री, (दुर्दृष्टमासमन्तादुरदं यस्य । दुष्ट-
 सुदरस्य वा । पृथोदरादित्वात् वाधुः ।) दूत-
 भेदः । पाशकक्रीडा । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ।
 (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । २६ ।
 “यथं किं तदुषे दुरोदरमिदं न खापतेयं तव । ”)
 दुरोदरः, पुं, (दुर्दृष्ट आ समस्तात् उदरं यस्य ।)
 दूतस्तत् । (यथा, महाभारते । २ । ५६ । ६ ।
 “दुरोदरा विहिता ये तु तत्र
 महात्मना हृतरात्रेण राज्ञा । ”)
 पयः । इति मेदिनी । २, २६७ ।
 दुर्गं, स्त्री, (दुःखेन गच्छत्यत्र । दुर् + गम +
 “सुदुरोदधिकारणे । ” ३ । २ । ४८ । इत्यस्य
 वार्तिकोक्त्या ङः ।) पर्वतादिभिर्दुर्गमं पुरम् ।
 इत्यमरः । २ । ८ । १७ । गङ्ग इति केजा इति
 च भाषा । तत्पर्यायः । कोट्टम् २ । यथा,—
 “कन्यावारो राजधानी कोट्टदुर्गं पुनः समे । ”
 इति हेमचन्द्रः ।
 “अथ कोट्टो राजधानी राजधानिकमिच्छति । ”
 इति शब्दरत्नावली ।
 “पुरं दुर्गमघिष्ठानं कोट्टोऽस्त्री राजधान्यापि । ”
 इति जटाधरः ।
 तत्तु बहुविधम् । यथा,—
 “तत्र दुर्गं वृषः कुर्म्यात् वस्त्रमेकतमं वृषः ।
 धनदुर्गं महोदुर्गं नरदुर्गं तथैव च ।
 वार्त्तवाम्दुर्गं च गिरिदुर्गं च पार्थिव ।
 सर्वेषाञ्चैव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते ।
 दुर्गं च परिखोपेतं वप्राङ्गलकचंयुतम् ।
 शतश्रीयन्त्रसुखैश्च शतश्रवणं समाहृतम् । ”
 इति मातृख्ये १६१ अध्यायः ।
 राक्षसत्तुकरणावधकात् तच्छुभाशुभजनस्य च
 यथा,—
 “दुर्गोस्तु सततं कुर्म्यात् प्राकाराङ्गलतोरखैः ।
 दूषितामगराद्राजा दुर्गे दुर्गाभ्यं चरेत् ।
 दुर्गे बलं वृषाणाम् निबलं दुर्गे प्रशस्यते ।
 शतमेको योधयति दुर्गस्यो यो धनुर्धरः ।
 शतं दश सहस्राणि तस्मात् दुर्गे प्रशस्यते ।
 जलदुर्गं भूमिदुर्गं वृक्षदुर्गं तथैव च ।
 अरण्यवनदुर्गं च शैलं परिखोद्धवम् ।
 दुर्गे कार्यं वृषतिना यथायोयं खदंशतः ।
 दुर्गे कुर्वन् पुरं कुर्म्यात् चिकीर्षं धनुराङ्गित ।
 वस्तुनं वा चतुष्कोयं नान्यथा नगरं चरेत् ।
 नृदङ्गाङ्गति दुर्गं च सततं कुलनाशनम् ।
 यथा राक्षसराजस्य जङ्गादुर्गा जिता पुरा ।
 बलैः पुरी शोचितास्यं तजो दुर्गे प्रतिष्ठितम् ।
 यतस्तत् अजनाकारमतो भयश्रियो बलिः ।
 सोभायं शास्त्रराजस्य नगरं पञ्चकोटकम् ।
 दिवि यद्वसन्ते राजंस्तस्य भद्रं भविष्यति ।

दुर्गन्धः

यथायोध्यायं भूप । पुरमिच्छाभूतनाम् ।
 घनुराकृति तत्रापि ततोभूविजयप्रदम् ।
 दुर्गभूमौ यजेदुर्गां दिकपाज्जायैव द्वारतः ।
 पूजयित्वा विधानेन जयं भूपः समाप्नुयात् ॥
 अतो दुर्गं दृष्टः कुर्यात् सततं जयदृष्टये ॥
 इति कालिकापुराणे राजनीतिविशेषः ८५ अः ॥
 (शैलमेदः । यथा, कालिकापुराणे । ७४ अः ।
 “यच्च दुर्गाग्र्यं शैलं शिवस्यास्ते महत्तरम् ॥”)
 दुर्गः, पुं, अक्षरमेदः । यं ज्ञत्वा चण्डिकाया दुर्गेति
 नामाभूत् । इति काशीखण्डम् । (यथा, हरि-
 वंशे । १६४ । ६ ।
 “विन्धवाविनीं दुर्गां रथदुर्गां रथप्रियाम् ॥”
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६६ ।
 “दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावाको दुरारिहा ॥”)
 गुगगुलुः । इति राजनिर्घण्टः । (दुःखेन गम्यते
 अनेति । दुर + गम् + अधिकरणे ङः ।) दुर्गमे,
 जि । इति मेदिनी । गे, ६ ॥
 दुर्गकारकं, स्त्री, (विजयतवेष्टनेन दुर्गं करोतीति ।
 क्त + “बबुल्लट्यौ ।” ३ । १ । ३३ । इति बबुल ।)
 दृष्टविशेषः । इति शब्दमाला । दुर्गकर्त्तरि, जि ॥
 दुर्गतः, जि, (दुर दुरवस्थां गच्छति स्मिति । दुर +
 गम् + “गच्छार्थकमेकस्मिन्वेति ।” ३ । ४ । ७२ ।
 इति कर्त्तरि क्तः ।) दुरिद्रः । इत्यमरः । ३ ।
 १ । ४६ ॥ (यथा आर्यासप्तशत्याम् । २६६ ।
 “दुर्गतदृष्टिस्तनये कथञ्चाद्रीं प्रियतमे च
 रागमयी ।
 सुग्धा रताभियोगं न मन्यते न प्रतिक्षिपति ॥”)
 दुर्गतिः, स्त्री, (दुष्टा ज्ञेयदायिनी गतिः ।) नरकः ।
 इत्यमरः । १ । ६ । १ ॥ (यथा, देवीभागवते ।
 ३ । १२ । ६८ ।
 “ज्ञत्वा यज्ञं विधानेन दत्त्वा पुण्यं मखार्जितम् ।
 ससुहृद महाराज । पितरं दुर्गतिं गतम् ॥”)
 दारिद्र्यम् । इति मेदिनी । ते, ११५ ॥ (यथा,
 महाभारते । १३ । ७० । ८ ।
 “कथं भवान् दुर्गतिमौदृशीं गतो
 नरेन्द्र तद्वद्बहि किमेतदीदृशम् ॥”)
 दुर्गतिनाशिनी, स्त्री, (दुर्गतिं नाशयतीति । नश +
 शिच् + शिनिः + ङीप् ।) दुर्गा । यथा,—
 “ब्रह्माष्टविजयस्यास्य कवचस्य प्रजापतिः ।
 ऋषिब्रह्मच गायत्री देवौ दुर्गतिनाशिनी ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥
 दुर्गन्धं, स्त्री, (दुर्दृष्टो गन्धो यस्य ।) सौवर्चल-
 लवणम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । २७ ॥
 दुर्गन्धः, पुं, (दुष्टो गन्धः ।) दुष्टगन्धः । तत्-
 पर्यायः । पूतिगन्धः २ । इत्यमरः । ११५ । १२ ॥
 (यथा, सुश्रुते । १ । ३० ।
 “सुगन्धं वेति दुर्गन्धं दुर्गन्धस्य सुगन्धिताम् ।
 यो वा गन्धान्न जानाति गतासु तं विनिर्द्दि-
 शतुम् ॥”)
 आन्ध्रदृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पलायुः ।
 इति भावप्रकाशः ॥ (दुर्दृष्टो गन्धो यच्च ।)
 दुष्टगन्धयुक्ते, जि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८ । ८१ ।

दुर्गा

“अथाजगाम त्वरितो घर्मेच्छाकान्तरूपधृक् ।
 दुर्गन्धो विहृतो रुचः क्षुब्धो दुग्धो दृढी ॥”)
 दुर्गन्धो, [नृ] जि, (दुर्गन्धोऽवस्थेति । दुर्गन्ध
 + इनिः ।) दुर्गन्धयुक्तः । इत्यमरटीकायां
 रायसुकुटः । (यथा, मनुः । ६ । ७६ ।
 “अस्थिमयं क्षाययुतं मांसशोथितलेपनम् ।
 चर्मावमृष्टं दुर्गन्धं पूर्णं नृजपुत्रीषयोः ॥”)
 दुर्गपुष्पी, स्त्री, (दुर्गं दुष्पार्थं पुष्पं यस्याः । जाति-
 त्वात् ङीप् ।) दृष्टविशेषः । केशपुष्टा इति
 ख्याता । तत्पर्यायः । मानवी २ बालाक्षी ३
 केशधारिणी ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 दुर्गमः, जि, (दुर्दुःखेन गम्यते इति । दुर + गम
 + “द्विषदुःसुखं लक्ष्मणलक्ष्मार्थं खल् ।” ३ ।
 ३ । १२६ । इति खल् ।) दुर्गः । दुःखेन
 गमनीयस्थानादि । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
 महाभारते । ६ । १४ । ३५ ।
 “पार्श्वतः केठभरचक्रं गच्छन्तो दुर्गमां गतिम् ॥”
 दुर्दुःखेन गम्यते ज्ञायते इति । दुर्ज्ञेयः । यथा,
 महाभारते । १३ । १४ । २६५ ।
 “नमो दृष्टभवाहाय गजेन्द्रगमनाय च ।
 दुर्गमाय नमस्तुभ्यमगम्यगमनाय च ॥”
 पुं, विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४६ । ६६ ।
 विष्णुसहस्रनामकीर्तने ।
 “दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावाको दुरारिहा ॥”
 अक्षरविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ६१ । ४४ ।
 “तत्रैव च वधिष्यामि दुर्गमाख्यं महासुरम् ॥”
 स्त्री, वनम् । सङ्कटस्थलम् । यथा, महाभारते ।
 १ । ८१ । ३० ।
 “राजायं नाहुपक्षात् दुर्गमे पाणिमग्नहीत् ॥”)
 दुर्गलङ्घनः, पुं, (दुर्गं दुर्गमस्थानं मन्त्रभूम्यादि
 लङ्घतेऽनेनेति । लङ्घि + करणे ल्युट् ।) उद्दुः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२० ॥
 दुर्गसञ्चारः, पुं, (दुर्गं दुर्गमस्थानं नद्यादिपरपारं
 सञ्चर्यतेऽनेनेति । सम् + चर + पुंसीति चः ।)
 सङ्क्रमः । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥ साँको
 इति भाषा ॥
 दुर्गसञ्चारः, पुं, (दुर्गं नद्यादिपरदुर्गमस्थानं
 सञ्चर्यते गम्यतेऽनेनेति । सम् + चर + णच् ।)
 दुर्गसञ्चारः । इत्यमरटीकायां खामी ॥
 दुर्गा, स्त्री, (दुर्दुःखेन गम्यते प्राप्यतेऽसौ । गम +
 अन्धचापि दृश्यते । इति ङः । दुर्दुःखेन गम्यते-
 ऽस्यामिति । दुर + गम + “सुदुरोरधकरणे ।”
 ३ । २ । ४८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या ङः । ततश्चाप् ।)
 नीली । इति मेदिनी । गे, ६ ॥ अपराजिता ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्यामापत्नी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (नववर्षा कुमारी । यथा, देवी-
 भागवते । ३ । २६ । ४३ ।
 “नववर्षा भवेदुर्गा सुभद्रा दशवर्षिकी ॥”
 अस्याः पूजाफलमाह । तत्रैव । ३ । २६ । ५० ।
 “दुःखदारिद्र्यनाशाय संग्रामे विजयाय च ।
 क्रूरशत्रुविनाशार्थं तथोग्रकर्मेसाधने ॥
 दुर्गां पूजयेत्तस्मात् परलोकसुखाय च ॥”

दुर्गा

अस्याः पूजामकं यथा, तत्रैव । ३ । २६ । ६० ।
 “दुर्गां ज्ञायति भक्तं वा सदा दुर्गासिनाशिनी ।
 दुर्ज्ञेया सर्वदेवानां तां दुर्गां पूजयाम्यहम् ॥”)
 हिमालयकन्या । वा शिवभाष्या गणेशकार्त्तिक-
 कयोर्माता च । तत्पर्यायः ।
 उमा २ कल्याणी ३ गौरी ४ काली ५ हैम-
 वती ६ ईश्वरा ७ शिवा ८ भवानी ९ वदानी १०
 सर्व्वाङ्गी ११ सर्वमङ्गला १२ अपर्णा १३ पार्वती
 १४ लङ्कानी १५ चण्डिका १६ अम्बिका १७ । इत्य-
 मरः । ११ । १३ ॥ शारदा १८ चण्डी १९ चण्ड-
 वती २० चण्डा २१ चण्डनायिका २२ गिरिजा
 २३ मङ्गला २४ नारायणी २५ महामाया २६
 वैष्णवी २७ महेश्वरी २८ महादेवी २९ हिक्की
 ३० ईश्वरी ३१ कोट्टवी ३२ वल्ली ३३ माधवी
 ३४ नगनन्दिनी ३५ जयन्ती ३६ भार्गवी ३७
 रत्ना ३८ सिंहस्था ३९ सती ४० भामरी ४१
 दक्षकन्या ४२ महिषमर्दिनी ४३ हिरण्यनगरी
 ४४ सावित्री ४५ लक्ष्मपिङ्गला ४६ वृषाकपायी
 ४७ लम्बा ४८ हिमशैलजा ४९ कार्तिकेयप्रसूः
 ५० आद्या ५१ निद्या ५२ विद्या ५३ सुभङ्गरी
 ५४ सात्त्विकी ५५ राजवी ५६ तामसी ५७
 भीमा ५८ नन्दनन्दिनी ५९ महामायी ६०
 मूलधरा ६१ सुनन्दा ६२ सुम्भवातिनी ६३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ द्वीः ६४ पर्वतराजतनया
 ६५ हिमालयसुता ६६ महेश्वरवनिता ६७ । इति
 कविकल्पलता ॥ सखा ६८ भगवती ६९ ईशाना
 ७० सनातनी ७१ महाकाली ७२ शिवाणी
 ७३ हरवल्लभा ७४ उग्रचण्डा ७५ चासुक्ता ७६
 विधात्री ७७ आनन्दा ७८ महामात्रा ७९
 महासुद्रा ८० माकरी ८१ भीमी ८२ कल्याणी
 ८३ लम्बा ८४ मानदात्री ८५ मदानवा ८६
 मानिनी ८७ चान्दिका ८८ वाणी ८९ ईशा ९०
 वलेशी ९१ भमरी ९२ भूम्या ९३ फालगुनी
 ९४ यती ९५ ब्रह्ममयी ९६ भाविनी ९७ देवी
 ९८ अचिन्ता ९९ ज्ञानेश १०० त्रिगुणा १०१
 चर्चिका १०२ तीव्रा १०३ नन्दिनी १०४ नन्दा
 १०५ घरिजिगी १०६ मातृका १०७ चिदानन्द-
 स्वरूपिणी १०८ मनस्विनी १०९ महादेवी ११०
 निद्रारूपा १११ भवानिका ११२ तारा ११३
 नीलसरस्वती ११४ कालिका ११५ उग्रतारा
 ११६ कामेश्वरी ११७ सुन्दरी ११८ भैरवी ११९
 राजराजेश्वरी १२० भुवनेश्वरी १२१ त्वरिता
 १२२ महालक्ष्मीः १२३ राजीवलोचनी १२४
 धनदा १२५ वागीश्वरी १२६ क्षिपूरा १२७
 ज्वालासुखी १२८ वगलासुखी १२९ सिद्धविद्या
 १३० अम्बपूर्णा १३१ विशालाक्षी १३२ सुभमा
 १३३ सगुणा १३४ निर्गुणा १३५ धवला १३६
 गीतिः १३७ गीतवाद्यप्रिया १३८ अष्टाज्वालिनी
 १३९ अष्टदृष्टासिनी १४० चोरा १४१ प्रेम्णा
 १४२ यद्वेश्वरी १४३ कीर्तिदा १४४ बुद्धिदा १४५
 अयोरी १४६ पञ्चितालयवासिनी १४७ मण्डिता
 १४८ संवत्सरा १४९ लक्ष्मरूपा १५० वलि-

दुर्गा

श्रुतेन प्रतिपूजयेद्भगवतीं चक्षीं प्रचक्षाकृति-
चाष्टम्यास्तपवाससंयतधिया भक्त्वा समा-
राध्य च ।

नानापाशुकमन्त्रमांसवधिरैः कृत्वा नवम्यां
वर्णि

नक्षत्रं श्रवणं तिथिं च दशमीं संप्राप्य संप्रवेशयेत् ॥
भगवत्याः प्रवेशादिविसर्गान्ताश्च याः क्रियाः ।
तिथादुदयगामिन्यां सव्यास्ताः कारयेद्बुधः ॥
अथोदयकालीनचटिकाभाजतिथौ सन्ध्यापूज-
नासामर्थ्यं कालिकापुराणम् ।

‘सन्ध्यां कल्पोदितौ पूजां यदि कर्तुं न शक्यते ।
उपचारास्तदा दातुं मन्त्रैस्तान् वितरन्तदा ॥
गन्धं पुष्पं धूपं दीपं नैवेद्यमेव च ।
अभावे गन्धपुष्पाभ्यां तदभावे च भक्तितः ॥
संक्षेपपूजा कथिता तथा वस्त्रादिकं पुनः ॥
प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् ।
प्रातः प्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विसर्जयेत् ॥
अथ प्रातःपदं पूज्याङ्गपरम् ।

‘व्रती प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।
हार्त्वा चतुरहोभिर्भावास्तद्विवशान्तियैः ॥
अष्टम्यास्तपवासः पुन्रवती यज्ञस्थस्य निधिवः ।
यथा कालिकापुराणम् ।

‘उपवासं महाष्टम्यां पुन्रवात्र समाचरेत् ।
यथा तथैव पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥
नवम्यां वलिदानं कर्त्तव्यं वै यथाविधि ।
जपं होमश्च विधिवत् कुर्यात्तत्र विभूतये ॥
अथ नवम्यां होमश्रुतेः पूज्यावाद्यायुताष्टम्यां
पूजाहोमाद्युपयोगं इति श्रुतेः उभयत्र एक-
तरस्मिन् वा होमः शारदाः पूजाया नवम्यामेव
दक्षिणा देया ॥ ॥

अथाष्टम्यादिकेवलमहाष्टमी केवलमहानवमी-
कस्या यथा,—

‘भद्रकालीं पठे कृत्वा तत्र संपूजयेद् द्विजः ।
आश्विने शुक्लपक्षस्य चाष्टम्यां नियतस्ततः ॥
‘उपोषितो द्वितीयेऽह्नि पूजयेत् पुनरेव ताम् ॥
इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥

‘यन्नेकस्यामथाष्टम्यां नवम्यां वाद्य साधकः ।
पूजयेद्भरद्वा देवीं शुद्धभावेन चेतसा ॥

इति कालिकापुराणम् ॥ ॥

दुर्गाया ध्यानं यथा,—

‘जटाजटसमायुक्तामर्द्धं कृतशेखराम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णसदृशाननाम् ॥
अतसीपुष्पवर्णां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।
नवयौवनसम्यग्नां सज्जामभरद्भूषिताम् ॥
सुचारुदशनां तद्वत् पीनोत्तमपयोधराम् ।
त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दिनीम् ॥
जम्बुजायतसंश्रद्धशबाहुसमन्विताम् ।
त्रिमूलं दक्षिणे पादौ खड्गं चक्रं क्रमादधः ॥
तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं दक्षिणे सन्निवेशयेत् ।
कोटकं पूर्णचापश्च पाशमङ्कुशमेव च ॥
चक्षुः वा परशुं वापि वामतः सन्निवेशयेत् ।
अधस्तात्तद्विधं तद्विधिशिरस्कं प्रदर्शयेत् ॥

७३०

दुर्गा

शिरश्चेदोत्तमं तद्वह्निं खड्गपाणिनम् ।
हृदि श्रुतेन निर्भिन्नं निर्यदन्तविभूषितम् ॥
रक्तारक्तीकताङ्गं रक्तविस्मरितेक्षणम् ।
वेष्टितं नागपाशेन भुङ्कुटीभीषणाननम् ॥
सपाशवामहस्तेन धृतकेशश्च दुर्गाया ।
वमदुधिरवक्त्रं देवाः किञ्च प्रदर्शयेत् ॥

देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं किञ्चोपरिस्थितम् ।
किञ्चिद्भूतं तथा वाममङ्कुष्ठं महिषोपरि ॥
शत्रुचयकर्त्री देवीं दैत्यदानवदर्पहाम् ।
प्रसन्नवदनां देवीं सर्वकामफलप्रदाम् ।
स्तुयमानां तद्रूपममरैः सन्निवेशयेत् ॥
उपचक्षा प्रचक्षा च चक्षोया चक्षुनायिका ।
चक्षा चक्षवती चैव चक्षुपातिचक्षिका ॥
आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम् ।
चिन्तयेत् सततं दुर्गां धर्मेकामार्थमोक्षदाम् ॥
इति ध्यात्वा महाक्षान्पूर्वकषोडशोपचारा-
दिना वलिदानादिभिः पूजयित्वा आवरणं
पूजयेत् ॥ ॥

अथ दशमीकृतम् ।

‘संपूज्य प्रेषणं कुर्याद्दशम्यां श्रावरोत्सवैः ।
देवीयात्राकाले निर्मलैश्चनविधिमहा पूजारजा-
करे देवीपुराणम् ।

‘भक्त्वा पितृप्रदीपाद्यैश्च ताभ्यामपि पञ्चवैः ।
आवधीभिश्च मेध्याभिः सर्वबीजैर्यवादिभिः ॥
नवम्यां पञ्चकाले तु यात्राकाले विशेषतः ।
यः कुर्यात् यज्ञया वीर ! देवा नीराजनं नरः ॥
शङ्खभेयादिनिर्देव्ययशस्ते च पुष्कलैः ।
यावतो हिवसान् वीर ! देवैर्नीराजनं कृतम् ॥
तावत्कालसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ।
यस्तु कुर्यात् प्रदीपेन सूर्यलोके महीयते ॥ ॥

तद्दिने अपराजितापूजनम् । यथा,—

‘आश्विने शुक्लपक्षस्य दशम्यां पूजयेत्तथा ।
एकादश्यां न कुर्वीत पूजनश्चापराजितम् ॥
तद्दिने राजा यात्रां कुर्यात् । यथा,—

‘दशमीं यः ससुखं प्रस्थानं कुरुते वृषः ।
तस्य संवत्सरं राज्यं न क्षापि विजयो भवेत् ॥
स्यमशक्तौ खड्गादियात्रा कर्त्तव्या । यथा,—
‘कार्यवशात्स्यमगमे भूमिः केचिदाहुरा-
चार्याः ।

हृन्नायुधादमिष्टं वैजयिक्तं निर्गमे कुर्यात् ॥ ॥
खड्गनदशनफलादियथा,—

‘हस्तागतं तु मित्रं यथा दिशा खड्गनं यान्तं
वृषः पश्येत् ।

तथा प्रयातस्य क्षिप्रमरानिर्वृत्तमुपैति ॥
कृत्वा नीराजनं राजा बलवृद्धे यथाबलम् ।

श्रीभक्तं खड्गनं पश्येत् जलगोगोष्ठसन्निधौ ॥
अजोयु गोष्ठं गजवाजिमहोरगेऽपि

राज्यप्रदः कुशलदः शुचिश्रावणेऽपि ।
भस्मास्थिकेशनखलोमनुष्येऽपि दृष्टो

दुःखं ददाति बहुशः खलु खड्गरोटः ॥
अशुभं खड्गनं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनम् ।

दानं कुर्वीत कुर्याच्च ज्ञानं सर्वविधीषणैः ॥

दुर्गा

अथ विसर्जनम् ।

‘नीयानेनैरयानेनैव नीत्वा भगवतीं शिवाम् ।
कोतो जले प्रक्षिपेयुः श्रीकाकौतुकमङ्गलैः ॥
परैर्नाक्षिप्यते यस्तु परं नाक्षिपते तु यः ।
तस्य ददा भगवती श्रापं दद्यात् सुदारुणम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वदुर्गाष्टातत्त्वे ॥

विसर्जनमन्त्रो यथा,—

“दुर्गे देवि जगन्मातः ! स्वस्थानं गच्छ पूजिते ।
संवत्सरं चरतीति तु पुनरागमनाय वै ॥

निमज्जाम्भसि देवि त्वं चक्षिकाप्रतिमा शुभा ।
पुत्रायुर्धनवृद्धार्थं स्थापितासि जले मया ॥” ॥

विसर्जनानन्तरं यज्ञभाग्यं अष्टिद्रावधारणं
कृत्वा घटस्थजलेन अभिर्क्षन्त्येवमानमभि-
विष्टेत् । यथा,—

“ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मण्यस्य देवा यजन्तस्त्वमेव उप-
ग्रयन्तु मरुतः सुदानवे इन्द्रप्रायुर्भवासवा ॥

ॐ सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः ॥

प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।
आसक्तलोभविभगवान् यमी वै नैर्हतस्तथा ।

वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ॥
ब्रह्मणा सहितो शेषो दिक्पालाः पान्तु ते सदा ।

कीर्तिर्जन्मोद्धारिणीर्भवा पुष्टिः सदा च समा मतिः ।
मुक्तिर्लक्ष्णा वपुः शान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च मातरः ॥

एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु धर्मेपालाः सुसंयताः ।
आदित्यश्चक्रमा भौमो बुधनीवसितार्कजाः ॥

यज्ञास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ।
जघयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥

देवपत्नीश्चोन्नरा नागा देव्याश्चाश्वरसा गणाः ।
अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥

आवधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च वै ।
सरितः सागराः शिलास्तीर्थानि जलदा इहाः ॥

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
एतं त्वामभिषिञ्चन्तु धर्मेकामार्थसिद्धये ॥”

इति दृष्टान्तिकेश्वरपुराणपद्धतिः ॥ ॥

अथ दुर्गानाममाहात्म्यम् ।

“तवर्गस्य तृतीयोऽर्थः पञ्चमस्वरसंयुतः ।
तवर्गस्य तृतीयोऽर्थः वङ्किस्तस्योपरि स्थितः ॥

द्वितीयस्वरसंयुक्तं नामेदं परिकीर्तितम् ।
आरोग्यस्य च सम्यक्तेजानस्य च महोदये ॥

नामेदं परमो हेतुर्मुक्तये भवसङ्गिनाम् ।
कलिकाये विशेषेण महापातकिनामपि ॥

निस्तारणीं विज्ञेयं नामसंस्करणं प्रिये ! ॥
परदाररतोऽपि स्यात् परद्रव्यापहारकः ।

कोऽपि पापात् प्रमुच्येत यदि स्यादतिपातकी ॥
ब्रह्महत्या सुरापानं क्षेयं गुल्फज्जगामः ।

एतेभ्योऽपि विमुच्येत यदि नाम स्मरेत् सुधीः ॥”
इति वदयामलः ॥

“दुर्गा दुर्गेति दुर्गेति दुर्गानाम परं मधुम् ।
यो जपेत् सततं चक्षि ! जीवन्मुक्तः स माभवः ॥

महोत्पाते महारोगे महाविपदि सङ्कटे ॥
महादुःखे महाशोके महाभयसतत्यिते ॥

दुर्जयः

यः करेत् सततं दुर्गां जपेत् यः परमं मनुम् ।
 स जीवकीर्तो देवेशि ! जीवकच्छलमवाप्नुयात् ॥”
 इति सुकृत्मानातन्त्रम् ।
 दुर्गाध्यायः, पुं, (दुर्गाया आध्यायः ।) दुर्गैरुच्यते ।
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “अनाहार्यश्च भूरश्च तथा प्राज्ञः कुजोन्नतः ।
 दुर्गाध्यायः स्मृतो राजसद्व्युक्तः सर्वकर्मसु ॥”
 इति मत्स्यपुराणम् ॥
 दुर्गानवमी, स्त्री, (दुर्गायाः पूजोपलक्षिता नवमी ।)
 कार्तिकशुक्लनवमी । सा चैतायुगाद्या । तत्र
 जगद्धात्रीपूजा कर्तव्या । यथा, योगिनैतन्त्रे ।
 “कार्तिकीभजनपक्षे तु नवम्याश्च विशेषतः ।
 प्रगल्भाश्च जगद्धात्रीं पूजयेद्दोषमालया ।
 तन्नाम्नरे ।
 ‘त्रिकालं पूजयेद्दुर्गां मनुजैकाक्षरेण च ।
 नानाविधविधानेन गीतवाद्यपुरःसरम् ॥
 कार्तिकस्य चित्ते पक्षे नवम्याश्च विशेषतः ।
 ज्ञानैव साधकश्रेष्ठो लभेद्भाष्यमकण्टकम् ॥’
 कुञ्जिकातन्त्रे ।
 ‘कार्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम् ।
 दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्मकामार्थसिद्धये ॥’
 शक्तिसङ्ग्रहमतन्त्रे ।
 ‘कार्तिकस्य चित्ते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम् ।
 त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् ॥
 निर्माय प्रतिमां शङ्का जगद्धात्र्या विधानतः ।
 पूजयित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्जयेत् ॥
 एवं कृत्वा चक्रवर्ती भवेत् साधकसत्तमः ।
 पुत्रपौत्रधनैश्वर्यसंयुतास्य भवेत् पुरी ॥
 दासदासीगणैर्युक्तो सुक्तः स्यात् पापसङ्कटात् ।
 विशेषतो वसुयुतां नवमीं प्राप्य साधकः ।
 पूजयित्वा नवम्यां तां लभते वाञ्छितं फलम् ॥’
 भविष्ये ।
 ‘मासे चतुर्भिर्नैतु पुण्यं विधिना पूज्य चण्डिकाम् ।
 तत् फलं लभते वीर ! नवम्यां कार्तिकस्य च ॥”
 इति तिथितत्त्वम् ॥
 दुर्गाङ्कः, पुं, (दुर्गाया आङ्का आख्या आङ्का
 यस्य ।) भूमिजगुगुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दुर्घोषः, पुं, (दुर्दृष्टः घोषो निनादो यस्य ।) भङ्गकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ निन्दितरवः । तद्वति, त्रि ॥
 दुर्जनः, त्रि, (दुर्दृष्टो जनः । “कुगतप्रदायः”
 २ । २ । १८ । इति समासः ।) खलः । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ४७ ॥ (यथा, चायकशतके ।
 २४—२५ ।
 “दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् ।
 मधु तिष्ठति चिक्राये हृदये तु हज्जालम् ॥
 दुर्जनः परिहर्षयो विद्ययालङ्कृतोऽपि सः ।
 मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥”
 दुर्जयः, पुं, (दुःखेन जीयतेऽसौ । जि जये + खल ।)
 कार्तवीर्यराजवशोद्भवान्तपुत्रः । इति कूर्म-
 पुराणम् ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
 १४६ । ६६ ।
 “समावर्तो निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः ॥”

दुर्दिनं

दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । २२ ।
 “अविलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दाववः ॥”
 राक्षसविशेषः । यथा, रामायणे । १ । २६ । ३० ।
 “तं दृष्ट्वा निःश्वसन् पूर्वराक्षसा अपि निःश्वताः ।
 दुर्जयः कालकाशश्च परवः कालिकासुखः ॥”
 त्रि, दुर्जयः । (यथा, देवीभागवते । ५ । ८ । २२ ।
 “वरदानेन घातुः स दुर्जयो मधुखट्वन ! ॥”)
 दुर्जरा, स्त्री, (दुर्दृष्टेन जीयतेति । दुर् + जृ +
 ऋ । तत्तदाम् ।) ज्योतिष्मती कृता । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ त्रि, दुर्जरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
 “स्नादु पाकदसं शार्कं दुर्जरं हरिमन्थयम् ॥”
 दुर्जयः । यथा, देवीभागवते । १ । १८ । २६ ।
 “दुर्जरं वासनाजालं न श्रान्तिस्तपसाति वै ॥”
 दुर्जातं, स्त्री, (दुर्दृष्टं यथा तथा जातम् । प्रादि-
 समासः ।) असनम् । (यथा, रघुः । १ । ३१ । ७२ ।
 “दुर्जातवन्द्यरयन्तश्चरौश्वरो मे
 पौलस्त एव समरेषु पुरः प्रहर्ता ॥”)
 असमञ्जसम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ असम्यग्-
 जाते, त्रि । इति मेदिनी । ते, १ । १४ । (यथा,
 महाभारते । १२ । २२४ । ३३ ।
 “दौष्कलेयस्तथा ऋद्धो दुर्जातः शक्र उग्रते ॥”)
 दुर्दान्तः, पुं, (दुर्दृष्टेन दान्तो दमितः ।) कलहः ।
 वत्सतरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अशान्तं, त्रि ।
 (यथा, माघे । १२ । २२ ।
 “दुर्दान्तस्तुभुज्य निरस्तसादिनं
 सहासहाकारमलोकयन्तः ॥”)
 दुर्दिनं, स्त्री, (दुर्दृष्टं दिनम् ।) मेघाच्छमदिनम् ।
 इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
 १६७ । १८ ।
 “तुमुलं दुर्दिनश्चासीत् सविद्युत्स्तनयिन्मुमुत् ।
 तदुर्दिनतलं भिक्षा नारदः प्रत्यदृश्यत ॥”
 घनान्धकारः । यथा, कुमारः । ६ । ४३ ।
 “यक्षौघप्रकाशेन नक्तं दर्शितसञ्चराः ।
 अन्धभिन्नास्तमिन्नायां दुर्दिनान्धमिशारिकाः ॥”
 दृष्टिः । यथाह साङ्गः ।
 “घनान्धकारे दृष्टौ च दुर्दिनं कवयो विदुः ॥”
 (यथा, रघुः । ४ । ४१ ।
 “द्विषां विषय काङ्क्षन्त्यस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।
 सन्मङ्गलज्ञात इव प्रतिपदे जयश्रियम् ॥”
 कुत्सितदिनम् ।)
 “सुदिनं दुर्दिनश्चैव सर्वं कर्मोद्भवे भव ।
 तत् कर्म तपसां साध्यं कर्मणाश्च शुभाशुभम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीसृष्ट्यालम्बखण्डम् ॥
 “यद्व्युत्कथाणापरसपीयूषवर्जितम् ।
 तद्दिनं दुर्दिनं मन्ये मेघाच्छमं न दुर्दिनम् ॥”
 इत्युद्भटः ॥
 (दुर्दिनं वर्षः घनान्धकारो वा अख्यस्येति ।
 अप् । वर्षयुक्ते घनान्धकारविशिष्टे च, त्रि ।
 यथा, हरिवंशे । ६७ । ६६ ।
 “सन्माम्नि दुर्दिने काळे दुर्दिनं भाति वै नभः ॥”
 तथा, महाभारते । ८ । ६१ । २३ ।
 “जीमूतेषु दिशः सर्वाश्च ते तिमिरदुर्दिनाः ॥”)

दुर्धर्षा

दुर्दृष्टः, पुं, (दोलयति उत्क्षिपति आलिकता-
 मिति । दोल + बाहुलकान् कूटप्रत्ययेन
 साधुः ।) नाक्षिकः । इति जटाधरः ॥
 दुर्दिता, स्त्री, लताविशेषः । इति जटाधरः ॥
 दुर्दमः, पुं, (दुर्दृष्टो दमः ।) हरित्पलाशः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 दुर्ध(र्ष)रः, पुं, (दुर्दृष्टेन धियते इति । दुर् + धृ +
 “ईषद्ःसुप्त लङ्छासङ्छार्थेण खल ।” ३ । ३ ।
 १२६ । इति खल ।) नरकविशेषः । ऋषभौ-
 षधिः । इति मेदिनी । रे, १ । ६६ । पारदः । भञ्जा-
 तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ महिषासुरस्य
 सेनापतिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८३ । १६ ।
 “दुर्धरं दुर्मुखोभौ शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥”
 (धृतराष्ट्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । ७ ।
 १३३ । ३० ।
 “नान्दव्यन्त महेश्वासाः सोद्व्याः पञ्च भारत ! ।
 दुर्धर्षयो दुःसहस्र दुर्धरो दुर्धरो जयः ।
 पाण्डवं चित्रसन्नाहसं प्रतीपमुपाद्रवन् ॥”
 शम्भरासुरस्य मन्निविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
 १६२ । १८ ।
 “दुर्धरः केतुमालो च शत्रुहन्ता प्रमहङ्गः ।
 एतेः परिहृतोऽमात्यैर्युतसुः प्रस्थितो रणे ॥”
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८६ ।
 तस्य सहस्रनामकथने ।
 “दम्पहा दम्पदो दम्तो दुर्धरोऽथापराजितः ॥”
 “न शङ्का धारणा यस्य प्रणिधानादियु
 सर्वोपाधिविनिर्मुक्तत्वात्तथापि तत्प्रसादात्तः
 किञ्चिदुःखेन धाम्यते जन्मान्तरसहस्रेषु भाव-
 नात् तस्मात् दुर्धरः ।
 ‘क्षीणोऽधिकतरस्तेषामभ्यक्तासक्तचेतसाम् ।
 अत्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥’
 इति भगवद्गीतात् ॥” इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥
 तथा तत्रैव । ४२ श्लोके ।
 “सुसुप्तो दुर्धरो वागी महेन्द्रो वसुदो वसुः ॥”
 “दृष्टिवादीनां धारकाण्यन्येन धारयितुमशक्य-
 त्वात् न केनापि धारयितुं शक्नते इति दुर्धरः ।
 दुःखेन ध्यानसमये सुसुप्तभिर्दृष्टेन धार्यते
 इति दुर्धरः ॥” इति तद्भाष्यम् ॥ एतेन सुप्तपि-
 भेदात् नामभेदोत्पत्त्या न द्विरक्तिः सहस्रनाम-
 पूर्तिश्च जाता ॥) दुःखधार्यः, त्रि । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३४ । ६८ ।
 “अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
 यद्वाग्येदं महाबाहो ! विशिष्टमिति दुर्धरम् ॥
 अख्यं ब्रह्मशिरो नाम सप्रयोगनिवर्तनम् ॥”
 दुर्जये च । यथा, महाभारते । ७ । ११७ । ६ ।
 “निजित्य दुर्धरं शृङ्गं सपदायुगमाहवे ।
 हार्दित्वं योधवम्यश्च प्राप्तं मन्ये घनश्रयम् ॥”
 दुर्ध(र्ष)वां, स्त्री, (दुर्दृष्टेन ध्रियतेऽसौ । दुर् +
 धृ + खल ।) नागदमनी । कन्यारीदृक् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः ।
 यथा, महाभारते । १ । ११७ । ३ ।
 “विन्दादुर्विन्दौ दुर्धर्षः सुबाहुर्दुर्धर्षवः ॥”)

दुर्नाम

दुःखधर्षणीये, जि । (यथा, महाभारते । ६ । १२ । ६ ।
 “सुनामा नाम दुर्धर्षो द्वितीयो हेमपर्वतः ।”
 दुर्धर्षः । तथा, तत्रैव । १ । १३४ । ८७ ।
 “ततः प्रीतमना द्रोणो सुकृत्पादिव तं पुनः ।
 प्रत्यभाषत दुर्धर्षः पाण्डवानां महारथम् ॥”)
 दुर्दुष्टः, पुं, (दोलयति उत्तुचिपति युष्मादिक-
 मिति । दुल क उत्तुचिपे + बाहुलकात् कूट-
 प्रत्ययेन साधुः लस्य रः ।) युक्तिं विना गुरु-
 वाक्यमन्यमानः । इति तत्त्वबोधनो ।
 दुर्नाम, [नृ] स्त्री, (दुर्दुष्टं नाम यस्य ।) अश्ली-
 रोगः । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, सुश्रुते ।
 १ । ४५ ।
 “दध्याजं कफपित्तं लघु वातचयापहम् ।
 दुर्नामश्चासकासिष्ठं हितमग्नेः प्रदीपनम् ॥”
 पित्तजश्लेष्मजयोरनयोर्हृत्तुर्ध्या, —
 “कङ्कालवयोष्णानि विदाहीनि गुरुणि च ।
 संवनाजिततोयेन अमाङ्गायामपीडया ।
 यान्छायामदोषाद्वा दुर्नामं पित्तसम्भवम् ॥
 अय्यायामातस्य शीलादजलं
 शीताह्वान्हातसंसेवनाच्च ।
 गौगयावन्नात्तैलसम्पिष्ट्वेन
 दुर्नामा सञ्जायते श्लेष्मदोषात् ॥”
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने हृद्दशैध्याये ।
 चिकित्सितस्थाने यथा, —
 “योषाण्यवस्वरविङ्गतिनाभयानां
 चर्चं गुडेन सहितं सद्योपयोज्यम् ।
 दुर्नामकुष्ठगरश्रोथश्लेष्मद्विन्धा-
 नमोऽयं यवजलतो क्रिमिपाकृताश्च ॥”
 इति योषाण्यचर्चम् ।
 पचैद्धारिचतुर्दशैः कण्टकाण्यन्तशतम् ।
 तन्नामिचिफलायोषपूतिकावककालङ्गकैः ।
 स काश्मल्यविङ्गैस्तु सिद्धं दुर्नाममेहनुत् ।
 हृतं सिङ्गान्तं नाम बोधिसत्त्वेन भाषितम् ॥
 इति सिङ्गान्तं हृतम् ॥”
 इति वदकचक्रपाणि संयष्टे अश्लीरधिकारे ।
 “वृद्धिर्नामं श्रौतव्यं कन्दं पद्माब्जौ पुटपाकवत् ।
 अद्यात् सतैलजलवर्णं दुर्नामविनिवृत्तये ॥”
 “चूर्णाजिताः षोडश मूरगस्य
 भागास्ततोऽर्द्धेन च चित्रकस्य ।
 महोषधादुहो मरिचस्य चैको
 गुडेन दुर्नामजयाय पिब्यते ॥”
 इति मूरगपिब्यते ।
 इति वामटे चिकित्सितस्थाने अष्टमेध्याये ।
 “माखमूरखभक्षातत्रिहृत्तीक्ष्णमन्त्रितम् ।
 त्रिकत्रयसमायुक्तं लोहं दुर्नामनाशनम् ॥
 इति माणाद्यं लौहम् ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे अश्लीरधिकारे ।
 “सर्वाः स्युर्वलयो येषां दुर्नामभिरुपदृताः ।
 तैस्तु प्रतिहतो वायुरपानः सन्निवर्तते ।
 तनां यानेन सङ्गम्य ज्योतिर्मूर्त्ताति देहिनाम् ॥”
 इति सुश्रुते निदानस्थाने ऋतुधैध्याये ।)

दुर्भिचं

दुर्नामकं, स्त्री, (दुर्नाम + चर्चार्थं संज्ञायाम् वा कम् ।)
 अश्लीरोगः । इत्यमरः । १ । १६ । ५४ । (यथा, —
 “सनागरावस्वरदृष्टहारकं
 गुडेन यो मोदकमल्युहारकम् ।
 अश्लेषदुर्नामरोगहारकं
 करोति दृढं सङ्गसेव दारकम् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणि संयष्टे अश्लीरधिकारे ।)
 दुर्नामा, [नृ] पुं, स्त्री, (दुर्निन्दितं नाम यस्य ।)
 दीर्घकोषिका । इत्यमरः । १ । १० । २५ । मिश्रक
 इति भाषा ।
 दुर्नामारिः, पुं, (दुर्नाम अश्लीरोगस्य अरिः शत्रुः ।)
 मूरगः । इति राजनिर्घण्टः ।
 दुर्नाम्नी, स्त्री, (दुर्निन्दितं नाम यस्याः ।) स्त्री ।
 दुर्नामा । इति शब्दरत्नावली ।
 दुर्ब्जलः, त्रि, (दुर्निन्दितं बलं यस्य ।) कृशः । तनु-
 पथ्यायः । अर्मासः २ क्वातः ३ । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ४४ । चान्तः ४ शतः ५ शितः ६ अवनलः
 ७ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, देवीभाग-
 वते । १ । ६ । ५६ ।
 “सर्वलो जयमाप्नोति देवाज्जयति दुर्ब्जलः ॥”
 शिथिलः । यथा, रघुः । ५ । १२ ।
 “स्वार्योपपत्तिं प्रति दुर्ब्जलाश-
 स्तमित्यवोचद् वरतनुशिश्रुः ॥”
 दुश्कर्मा । यथा, मनुः । ३ । १५१ ।
 “अटिलश्चानधीयानं दुर्ब्जलं कितवन्तया ।
 याजयन्ति च ये पूगांस्तान् चार्द्धेन भोजयेत् ॥”)
 दुर्ब्जला, स्त्री, (दुर्दुष्टं स्वल्पमित्यर्थः बलं यस्याः ।)
 अन्वश्रिरीषिका । इति भावप्रकाशः ।
 दुर्भगा, स्त्री, (दुर्दुष्टं भगं भाग्यं यस्याः ।) पति-
 स्नेहरहिता । दुया इति भाषा । तनुपथ्यायः ।
 विरक्ता २ । इति त्रिकाण्डशेषः । विरक्ता ३
 निष्ठा ४ सौभाग्यरहिता ५ । इति शब्दरत्ना-
 वली । (यथा, भागवते । १ । १७ । २६ ।
 “शोचतश्चकला साध्वी दुर्भगेवोक्ता भिक्ता सती ॥”
 भाग्यहीने, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १७ । ७० ।
 “कर्मभिः खलुतेः सा तु दुर्भगा समपद्यत ॥”)
 दुर्भिचं, स्त्री, (भिचाया अभावः ।) भिचाया
 अप्राप्तिकाः । अकाल इति भाषा । यथा,
 “दुर्भिचमन्यं स्मरयं चिराय ।” इत्युक्तः ।
 भिचायाः प्रायो निष्कलत्वमित्यर्थोभावसमासः ।
 यद्देशे यत्काले तद्देशतत्कालयोग्यश्रव्यादिकं
 न जायते तद्देशे तदा याचमानद्रव्यानामात्
 दुर्भिचं जातमिति अर्वाहयते सङ्गिरिति । तनु-
 कारकवर्षाणि यथा, —
 “राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिचं तस्करैरुपपीडनम् ।
 जानीयाद्विग्रहं घोरं प्रमाथिनि वरानने ॥१३॥
 दुर्भिचं जायते घोरं सर्वोपद्रवसंयुतम् ।
 अनादृष्टः समाख्याता अये संवत्सरे प्रिये ॥२०॥
 कचिद्वर्तत पण्येन्दो देशं संक्षिप्तमखलः ।
 दुर्भिचं सर्वरीरवे अवहारो विपथ्यः ॥ ३४ ॥
 दुर्भिचं जायते सर्वा मेदिनी दुष्यति प्रिये ।
 अवे प्रवर्तितोयानि पीकृता मानवा सुवि ॥३५॥

दुर्मरा

दुर्भिचं जायते घोरं घातौघधिप्रपीडनम् ।
 अनले च समाख्याता नाभ कार्या विचारव्या ॥५०॥
 देशभङ्गः सुदुर्भिचं समावात् कथयान्यहम् ।
 पिङ्गले चारुपद्माणि । दुर्भिचं नर्मेदातटे ॥५१॥
 दुर्भिचं मध्यमं प्रोक्तं अवहारो न वर्तते ।
 भवेद्दे मध्यमा दृष्टिर्मेतौ सप्तपक्षिते ॥५५॥
 दुर्भिचं मरणं घोरं घातौघधिप्रपीडनम् ।
 पापरोगो भवेद्देवि । रक्षाख्ये मरणवन्दिनि ॥५८॥
 रोगो मरणदुर्भिचं विरोधोपद्रवाङ्गलम् ।
 क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये ॥५९॥
 मेदिनी चलते देवि । सर्वभूतं पराचरम् ।
 देशभङ्गश्च दुर्भिचं चये सङ्गीयते प्रजा ।
 सौराष्ट्रे मानवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा ।
 दुर्भिचं जायते घोरं चये संवत्सरे प्रिये ॥५०॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वप्रवृत्तिवर्णनगतवर्षविशेष-
 फलबोधकभविष्यपुराणीयवचनानि ॥ * ॥
 अङ्गुतेऽपि दुर्भिचं भवति यथा, —
 “मांसास्थिनी समादाय अशानादुद्यववायसाः ।
 आ अगालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ॥
 विकिरन्ति यद्वाहौ च अशानं वा मही भवेत् ।
 चौरस्य हन्तते लोकः परचक्रसमागमः ।
 संग्रामश्च महाघोरो दुर्भिचं मरकतयथा ।
 अङ्गुतानि प्रख्यन्ते तत्र देशस्य विद्रवः ।
 अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
 “तन्नाशौचिभिचापहृष्टी दोषाभाव इति हार-
 लताप्रवृत्तयः । कौर्मि ।
 सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्भिचं चाप्यपहवे ।
 जिह्माहवे हतानाश्च विद्युता पाक्षिवैर्जिह्वैः ॥
 सद्यःशौचं समाख्यातं श्रापादिमरणे तथा ॥”
 इति सुद्धितत्त्वम् ॥
 अपि च गारुडि २२६ अध्याये ।
 “दुर्भिचयुक्तरात्रे च नृतके खनकेऽपि वा ।
 नियमाच्च न दुष्यन्ति दानधर्म्मरतास्तथा ॥
 दीक्षिताश्चाभिक्ताश्च व्रततीर्थपरास्तथा ।
 दीक्षाकाले विवाहादौ देवद्वीयथा निमज्जिते ॥
 पूर्वसङ्कल्पिते चापि नाशौचं नृतखनके ॥”
 दुर्मराः, [सु] त्रि, (दुर्दुष्टं मनो यस्य ।) चिन्ता-
 दिव्याङ्गलचितः । तनुपथ्यायः । विमनाः २
 अन्तर्मेनाः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ८० । (यथा,
 भागवते । १ । ६ । १६ ।
 “रूपं भगवतो यत्तुमनः कान्तं युचापहम् ।
 अपश्यन् सङ्घोतस्यो वैजयादुर्मरा इव ॥”
 शतावर्ण्याम्, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः । (दुर्दुष्टं
 मनः इति विग्रहे । दुर्दृष्टिः, स्त्री । यथा,
 रामायणे । २ । ३१ । २० ।
 “यदि दुःस्थो न रञ्जित भरतो राज्यसुतमम् ।
 प्राप्य दुर्मनसा वीर गर्व्यश्च विप्रपुतः ॥”)
 दुर्मरा, स्त्री, (नृ + भावे अप् । दुर्दुःखेन मर
 न्मुख्येऽस्याः । क्षिप्तयामपि पुनस्तुपत्तेरस्या-
 स्तथात्वम् ।) दूम्बा । इति कटाधरः । अत
 दूम्बा । इति राजनिर्घण्टः ।

दुर्योध

दुर्मुखः, पुं, (दुर्निन्दितं मुखं यस्य ।) वानर-
विशेषः । (यथा, रामायणे । ४ । ३६ । ३३ ।
“अयुतेन वृत्तैश्च सङ्क्षेपेण प्रतेन च ।
ततो यूथपतिर्वीरो दुर्मुखो नाम वानरः ॥”)
नागभेदः । इति मेदिनी । खे, १० ॥ (यथा,
हरिवंशे । ३ । ११४ ।
“कुहरः पुण्यदंष्ट्रश्च दुर्मुखः सुमुखस्तथा ॥”)
अश्वः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५ ॥ (सर्पः । इति
त्रिकाण्डशेषः । ३ । ३ । ५६ ॥) महिषासुर-
सेनापतिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८३ । १६ ।
“दुर्हरं दुर्मुखश्चोभौ शरैर्निम्बे यमजयम् ॥”
(वृषविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ४ । २१ ।
“संयामजिह्वं दुर्मुखश्च उपसेनश्च वीर्यवान् ॥”
धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः । यथा, तन्त्रे । १ । ११७ । ३ ।
“दुर्मुखो दुर्मुखश्च दुर्मुखः कर्ण एव च ॥”
राक्षसविशेषः । यथा, भागवते । ६ । १० । १८ ।
“रक्षःपतिस्तद्वक्तोश्च निज्जम्बुजम्भ-
धृत्वाश्च दुर्मुखसुरान्तरान्तराकादीन् ॥”
यक्षविशेषः । इति ब्रह्मपुराणम् ॥ गणपते
गङ्गानामन्यतमः । यथा, महागणपति-
स्तोत्रे । ११ ।
“घटकोणाश्रितु घटसु घटगणसुखाः पाशा-
कुशाभोरवान्-
विभावाः प्रमदासखाः पृथुमहाशोणाश्मस्तु-
त्विवः ।
आमोदः पुरतः प्रमोदसुखौ तं चाभितो
दुर्मुखः
पश्चात्पार्श्वगतोऽस्य विघ्न इति यो यो विघ्न-
कर्त्तैति च ॥”
वर्णविशेषः । यथा, ज्योतिषतत्त्वप्रवृत्तभविष्य-
पुराणवचनम् ।
“तुषधान्यचयो देवि ! सर्वशस्यमहाध्वना ।
अवहाराश्च गङ्गानि दुर्मुखे दुर्मुखाः प्रजाः ॥”)
दुर्मुखः, त्रि, (दुर्दुःखजनकं मुखं मुखनिःसृत-
वचनादिकं यस्य ।) अप्रियवादी । तत्पर्यायः ।
मुखरः २ अथ दुर्मुखः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥
(अप्रियदर्शनम् । यथा, कथासरित्सागरे ।
१२ । ५२ ।
“चक्रे वसन्तकस्यापि रूपं दक्षुरदुर्मुखम् ॥”)
दुर्मुखः, स्त्री, (दुर्दुःस्थितं स्त्रियम् । प्रादिसमाचः ।)
महाधर्मम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥
दुर्मुखाः, त्रि, (दुर्निन्दिता मेधा धारणावती बुद्धि-
यस्य । “नित्यमसिच प्रजामेधयोः ।” ५ । ४ ।
१२२ । इति असिच ।) मन्दमेधाः । इति
आकरणम् । (यथा, महाभारते । ३ । १० । २६ ।
“न किञ्चिदुक्ता दुर्मुखास्तस्यौ किञ्चिदवाह-
मुखः ॥”)
दुर्मुखः, पुं, (दुर्निन्दितो मोहो यस्मात् ।) काक-
मुखी । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुर्बोधनः, पुं, (दुर्दुःखेन युध्यतेऽसौ । युध +
“भाषार्थं प्राप्तिमुधीति ।” युष् ।) खनाम-
स्मात्कुर्वन्भवराजविशेषः । स धृतराष्ट्रस्य-

७३३

दुर्वर्ण

पुत्रः कुटुम्बकवृद्धे भीमेन हतः । तत्पर्यायः ।
कुहराट् २ गाव्यारेयः ३ सुयोधनः ४ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं कलेरंशेन पृथिव्या-
मवतीर्थः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ८८ ।
“कलेरंशस्तु संजग्मे सुवि दुर्वर्णो वृषः ।
दुर्वर्णोऽस्मिन्तिष्ठेव कुरुक्षेत्रमयश्चरः ॥
जगतो यस्तु सर्वस्य विद्धिष्टः कलिपुत्रवः ।
यः सर्वो घातयामास पृथिवीं पृथिवीपते ! ॥”)
दुर्लभः, त्रि, (दुर्दुःखेन लभ्यते इति । दुर् + लभ +
“ईषद् + सुञिति ।” ३ । ३ । १२६ । इति खल् ।)
दुष्प्रापः । इति मेदिनी । भे, १६ ॥ यथा,—
“दुर्लभं प्राप्तं वाक्यं दुर्लभः चेमज्जत् सुतः ।
दुर्लभा सहस्री भार्या दुर्लभः स्खजनः प्रियः ॥”
इति चाणक्ये । ५४ ॥
अतिप्रशस्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
“सर्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
हरिद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥”
इति कूर्मपुराणम् ॥
प्रियः । इति हेमचन्द्रः ॥
दुर्लभः, पुं, (दुर् + लभ + खल् ।) कश्चुरः । इति
मेदिनी । भे, १६ ॥ कश्चुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६६ ।
“दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥”
“दुर्लभतया दुर्लभः ।
‘जन्मान्तरसहस्रेषु तपोदानसमाधिभिः ।
नराणां क्षीणपापानां क्षणभक्तिः प्रजायते ।’
इति वचनात् भक्त्या लभ्य इति भगवद्भक्त्या ॥”
इति तत्र शाङ्करभाष्यम् ॥)
दुर्लभा, स्त्री, (दुर्लभ + टाप् ।) अतकण्टकारी ।
दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुर्वं, ई वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट् । ईदित्वात् निष्ठायामनिट् ।) पक्षम-
खरी । दूः दुरौ इरः । ई, दूर्णः । इति दुर्गा-
दासः ॥
दुर्वचं, त्रि, (दुर्दुःखेन उच्यते । दुर् + वच् +
खल् ।) दुःखकथ्यम् । यथा, भारविः । २ । २ ।
“अपि वागधिपस्य दुर्वचं
वचनलङ्घिणीतं विस्मयम् ॥”
दुर्वचः, [स्] स्त्री, (दुर्निन्दितं वचः ।) मन्द-
वाक्यम् । यथा—
“असह्यं दुर्वचो ज्ञातेर्मेघान्तरितरौद्रवत् ॥”
इत्युद्भटः ॥
(दुष्टवक्त्रि, त्रि ॥)
दुर्वर्णः, स्त्री, (दुर्निन्दितं सुवर्णादपेक्षयेत्यर्थः वर्णं
यस्य ।) रजतम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
(यथा, माघे । ४ । २८ ।
“दुर्वर्णभित्तिरिह सान्द्रसुधासवर्णा ॥”)
एलवाङ्मुकम् । इति मेदिनी । गे, ५२ ॥ मन्द-
वर्णः, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । ४४ ।
“योगैर्हेमेव दुर्वर्णं भावयिष्यन्ति साधवः ॥”)
दुर्वर्णकं, स्त्री, (दुर्वर्ण + स्त्रीसंज्ञायां वा कन् ।)
रजतम् । इति हेमचन्द्रः ॥

दुर्दृष्ट

दुर्वाक्, [च] त्रि, (दुर्दृष्टा वाक् यस्य ।) कष्टदः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ११ ॥ (यथा, अथर्व-
वेदे । ४ । १७ । ५ ।
“दुर्वाङ्गीः सर्वा दुर्वाचस्ता अस्मन्नाशया-
मसि ॥”)
दुर्दृष्टा वाक् ।) दुष्टवाक्ये, स्त्री ॥ (यथा, महा-
भारते । २ । ७४ । ८८ ॥
“अतीव जल्पन् दुर्वाचो भवतीह विहेठकः ॥”)
दुर्वादः, पुं, (दुर्दृष्टो वादः ।) स्तुतिपूर्वकदुर्वाक्यम् ।
इति जटाधरः ॥ निन्दितवाक्यम् ॥
दुर्वासाः, [स्] पुं, (दुर्दृष्टं निगूढमिच्छार्थः वास इव
धर्मावरणत्वं यस्य । तथा च महाभारतवच-
नम् ।
“निगूढमिच्छार्थं धम्म यं तं दुर्वाससं विदुः ॥”)
सुनिविशेषः । स अत्रिमुनिपुत्रः शङ्कराश्र-
जातः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । ६ । २ ।
“दुर्वासाः शङ्करस्याश्रमचार पृथिवीमिमाम् ॥”)
तत्पर्यायः । कुशारणिः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तस्य भार्या और्वसुनिकन्या कन्दली ।
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ (महा-
देवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६० ।
तस्य सहस्रनामकीर्तने ।
“साम्नाप्रसादो दुर्वासाः सर्वसाधुनिधितः ॥”
दुर्निन्दितं वासो वस्त्रं यस्य ।) मन्दवस्त्रयुक्ते,
त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १ । १६ ।
“मा नो अस्मेर्वीरते परा दा दुर्वाससोऽमतये
मा नो अस्मे ॥”)
दुर्विधः, त्रि, (दुर्दृष्टा विधा यस्य ।) हरिदः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ खलः । इति मेदिनी ।
धे, ३१ ॥ सखः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
गोः रामायणे । २ । १०६ । ३० ।
“शास्त्रेण्येषु सुखेषु विदमानेषु दुर्विधाः ।
बुद्धिमान्त्वौलिकीं प्राप्य निरर्थान् प्रवदन्ति ते ॥”)
दुर्विनीतः, पुं, (वि + नी + भावे क्तः ।) दुर्दृष्टं
विनीतं विनयो यस्य । यद्वा, दुर् + वि + नी +
क्तः ।) अविनीतान्धः । तत्पर्यायः । मुकलः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०१ । अविनीतमात्रे,
त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १७ ।
“कुपुत्तोऽपि भवेत् पुंसां हृदयानन्दकारकः ।
दुर्विनीतः कुरुषोऽपि सखोऽपि असनी
खलः ॥”)
दुर्वृत्तः, त्रि, (दुर्दृष्टं वृत्तं चरित्रं यस्य ।) दुर्जनः ।
यथा,—
“दुर्वृत्तवृत्तप्रमनं तव देवि ! शीलम् ॥”
इति चण्डी ॥
दुश्चरित्रे, स्त्री । (यथा, महाभारते । १ । १ । १०० ।
“दुर्वृत्तं धार्तराष्ट्रानां सुखवान् मगवानुविः ॥”)
दुर्दृष्ट, [दृ] त्रि, (दुर्दृष्टं हृदयं यस्य । “सुहृ-
दुर्दृष्टौ मित्रमित्रयोः ।” ५ । ४ । १५० । इति निपा-
तानां हृदयस्य हृदभावः ।) शत्रुः । इत्यमरः ।
२ । ८ । १० ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २६ । ३४ ।

दुहितृ

पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोमा भरतसन्तम ।”
 विवरणमस्य तद्व्याख्यातुं विस्तरशो प्रष्टव्यम् ।
 दुःखन्त इत्यपि पाठः ।)
 दुःखार्थः, पुं, (दुःखेन ध्यायते इति । इत् + कृ +
 कर्मणि खल् । विसर्गस्य वा लोपः ।) इत्यन्ता ।
 इत्यमरटीकायां भरतः । (पर्यायोऽस्य यथा,
 “यासो यवासो दुःखार्थो घनयासः कुमाशकः ।
 इत्यन्ता इत्यन्ता ससुद्रान्ता च रोहिणी ।
 गान्धारी कञ्जुरानन्ता कथाया हरविग्रहा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 दुःखद्वये, चि ।
 दुःखः, पुं, (दुःखेन तिष्ठतीति । दुः + कृ +
 कः ।) कुकुरः । कुकुटः । इति शब्दार्थकल्प-
 तवः । (दुःखिते, चि । यथा, भट्टौ । २ । ३६ ।
 “बलिर्बन्धे जलधिर्ममये
 जह्नेन्दुतं दैत्यकुलं विजिग्ये ।
 कल्पान्तदुःखा वसुधा तर्थाहे
 येनैव भारोऽति गुरुर्न तस्य ॥”)
 दुःख, इत् अर्हन्ते । इति कविकल्पदमः । (भ्रा-
 परं-सकं-सेट् ।) इत्, अदुहन् अर्हन्तीन् । अर्हन्-
 मिह वधः । इति दुर्गादासः ।
 दुःख, ल भ औ दुहि । इति कविकल्पदमः । (अर्दा-
 उभं-सकं-अनिट् ।) धृक् दोहनम् । तच्च
 अक्षीकरमिति धातुपारायणिकाः । अ ल,
 दोहि दुग्धे गां दुग्धं गोपः । स्वयं प्रदुग्धास्य
 शुक्लेवपकुता वक्ष्यमानस्य वक्षन्ति मेदिनीति
 किराते वक्षन्तीति कर्मणो विद्यमानतया कर्म-
 कर्तृत्वाभावात् खलितमित्येके । दुहादेरप्रधान-
 कर्मविषये कर्मकर्तृषु प्रधानकर्मप्रयोगो दुर्नि-
 वारः । इति कुलचन्द्रः । स्वमते तु अतएवा-
 नर्थोऽपि ऽवच्छमिति वचनात् पचदुहोः कर्मणि
 विद्यमानेऽपि कर्मकर्तृत्वम् । इति दुर्गादासः ।
 दुहिता, [ऋ] स्त्री, (दोहि विवाहादिकाले
 धनादिकमाह्वयं यज्जातीति । यद्वा, दोहि गा
 इति । आर्यकाले कन्यासु एव गोदोहनभार-
 स्थितेस्तथात्वम् । इह + “नपुंनदृत्वदृष्टोऽहो
 पाठभ्राष्ट्रजामाहमाहपिठदुहिह ।” उणा ।
 २ । ६६ । इति ङच् । निपातनान् गुणाभावः ।
 कन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २८ । कन्यादान-
 पात्रापात्रं यथा,—
 “लला परीक्षां कान्तस्य दृणोति कामिनी वरम् ।
 वराय गुणहीनाय वृद्धायान्नाग्निने तथा ॥
 हरिदाय च नृपाय योगिने कुन्तिताय च ।
 अत्यन्तकोपयुक्ताय चात्यन्तदुर्मखाय च ॥
 चापलायाङ्गहीनाय चान्याय बधिराय च ।
 जडाय चैव मूर्खाय जीवतुल्याय पापिने ॥
 ब्रह्महत्यां कर्मेत् सोऽपि यः स्वकन्यां ददाति च ।
 शान्ताय गुणिने चैव यः च विदुषेऽपि च ॥
 वैष्णवाय सुतां दत्त्वा दशवापीफलं लभेत् ॥” *
 कन्याविक्रये दोषो यथा,—
 “यः कन्यापालनं कृत्वा करोति विक्रयं यदि ।
 विपदा धनलोभेन कुम्भीपाकं स गच्छति ॥

दूतः

कन्यामन्त्रपुरीषश्च तच्च भवति पातकी ।
 लभिभिर्दंष्ट्रितः काकैर्वावदिक्काश्चतुर्दश ॥
 नृत्तश्च व्याघ्रयोनी च स लभेज्जम्ब निश्चितम् ।
 विक्रीणीते मांसभारं वहत्येवं दिवानिशम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ।
 कन्यादानफलं यथा,—
 “दशवापीसमा कन्या दीयते ब्राह्मणाय तत् ।
 वेदज्ञाय पवित्राय चाप्रतिग्रहशालिने ॥
 सन्ध्यायश्चवेदपाठकारिणी सत्यवादिने ।
 अस्मै प्रदत्ता कन्या च दशवापीफलप्रदा ॥
 त्रिसन्ध्याकारिणी सत्यवादिने यज्ञशालिने ।
 वेदज्ञाय च विप्राय दत्ताह्वफलदायिनी ॥
 प्रतिग्रहयज्ञीनाय सन्ध्याहीनाय निवृत्तः ।
 मूर्खाय दत्ता कन्या च सा चतुःफलदायिनी ॥
 परदारयज्ञीनाय याजकाय द्विजाय च ।
 शठाय सन्ध्याहीनाय वार्धक्यफलदा सुता ॥
 सन्ध्यासन्ध्यासगायत्रीविहीनाय शठाय च ।
 विप्रोद्धवाय दत्ता या वार्धक्यफलदा सुता ॥
 पापिने मूढजाताय विप्रचेज्जोद्धवाय च ।
 दत्ता चाख्यानतुल्याय कन्या सा नरकप्रदा ॥
 विष्णुभक्ताय विदुषे विप्राय सत्यवादिने ।
 जितेन्द्रियाय दत्ता या विंशद्वापीफलप्रदा ॥
 मष्टिवर्षसहस्राणि दिव्यरूपं विधाय च ।
 एवम्भूताय दत्ता च मोदते विष्णुमन्दरे ॥
 दत्त्वा कन्यां सुशीलाश्च हराय हरयेऽथवा ।
 नारायणस्वरूपश्च भवेदेव श्रुतौ श्रुतम् ॥
 विष्णुभक्तां यदा कन्यां ददाति विष्णुप्रीतये ।
 स लभेद्विददास्यश्च भुवं विप्रोद्धवाय च ॥” *
 विवाहानन्तरं कन्याया भर्तृयुद्धगमनसमये
 पित्रादीनां रोदनं ग्राह्यसिद्धम् । यथा दुर्वा-
 ससा सह और्वकन्यायाः कन्दला विवाहे ।
 “कन्यासमर्पणं कृत्वा मोहादुद्धे करोद् नृपः ।
 मूर्च्छामवाप स सुनिः स्वकन्याविरहातुरः ॥
 अपत्यभेदशोकौघः स्वात्मारामं न सुञ्चति ।
 चयोनं चेतनां प्राप्य बोधयामास कन्यकाम् ॥
 मूर्च्छितां तातविच्छेदाददन्तीं शोकसंयुताम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डश्रीकृष्णखण्डम् ।
 दक्षितुःपतिः, पुं, (दक्षितुः सुतायाः पतिः । “विभाषा-
 स्वल्पलोः ।” ६ । ३ । २४ । इति विभक्ते-
 रलुक् ।) जामाता । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 दुह्यं, स्त्री, (दुह्यते इति । दुह् + “एतिस्तु ग्रास्
 दृष्टगुणः क्यप् ।” ३ । १ । १०६ । इत्यञ् “ग्रंस्
 दृष्टिगुह्यो वा ।” इति काशिकोक्तेः क्यप् ।)
 दोहनयोग्यम् । दोह्यम् । इति व्याकरणम् ॥
 दू, औ ङ य खेदे । इति कविकल्पदमः । (दिवा-
 व्यात्म-अकं-सकं च-सेट् ।) खेद् इह उप-
 तप्तीकरणसुपतप्तीभावश्च । औ, दूनः । ङ य,
 दूयतं दैन्यं जनम् । इति चतुर्भुजः । मां कथं
 पश्यस्य दूयसे इति रघुः । इति दुर्गादासः ॥
 दूढः, चि, (दुःखेन दम्यते इति । इत् + दम् +
 खल् । “दूरो दाशनाशदमध्यधूतसुतरपपादः
 दूढश्च ।” ६ । ३ । १०६ । इत्यस्येति वार्ति-

दूतः

कोक्ता ऊर्ध्वं भस्म कृत्वच ।) अवनप्रामः ।
 विपद्युक्तः । इति संक्षिप्तसारः । (दुर्दृष्टः ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । १५ । ६ ।
 “युवं दृष्टं धृतव्रतमिन्नावस्यदूढभम् ॥”
 “दूढं दुर्दृष्टं दृष्टुमिदं धृत्वा विनाशयितुमशक्य-
 मित्यर्थः ।” “दूढं दृष्टं भस्मीकरणी दुःखेन
 दम्यते इति दुर्दृष्टं ईवहः सुखित्यादिनादृष्टिप-
 पदे दग्धः खलु अत्ययो बहुलमित्युक्तारस्य
 ऊकारो रेफस्य लोपः दकारस्य ङकारो ङका-
 रस्य च भकारः ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ।)
 दूढाशः, चि, (दुःखेन दाशयते यः । इत् + दाश
 + खल् । “एषोदराणि यथोपदिष्टम् ।” ६ ।
 ३ । १०६ । इत्यस्य “दूरो दाशनाशेति ।”
 वार्तिकोक्ता ऊर्ध्वं कृत्वच ।) पीडाशुक्तः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी । (यथा, अथर्ववेदे । ११ । ३ । १ ।
 “नमस्ते अन्वष्टने येना दूढाशे अत्यसि ॥”)
 दन्धसानोऽपि ॥
 दूढः, चि, (दुःखेन ध्यायतीति । इत् + ध्ये +
 खल् । “दूरो दाशनाशदमध्यधूतसुतरपपादः
 दूढश्च ।” ६ । ३ । १०६ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता
 ऊर्ध्वं कृत्वच ।) अधमः । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥
 दूढाशः, चि, (दुःखेन नाशयते ऽसौ । इत् +
 नाश + खल् । “दूरो दाशनाशेति ।” ६ । ३ । १०६
 इत्यस्य वार्तिकोक्ता ऊर्ध्वं कृत्वच ।) दुःखेन
 नष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी । (नाशयितुम-
 शक्यः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६३ । ११ ।
 “यो दूढाशो वनुष्यता ॥”)
 दूतः, पुं, (दूयते वार्तावहनादिनेति । दू + “दूत-
 निभ्यां दीर्घश्च ।” उणा । ३ । ६० । इति क्तः
 दीर्घश्च ।) वार्ताहरः । तत्पर्यायः । सन्देश-
 हरः । २ । इत्यमरः । २ । ८ । १६ । सन्देश-
 कथकः । इति शब्दरत्नावली । तस्य लक्षणं
 यथा,—
 “यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः ।
 शक्तः क्षेपसहो वाग्मी देशकालविभागवित् ॥
 विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् स महोचितः ।
 वक्ता नयस्य यः काले स दूतो वृत्तर्भवेत् ॥”
 इति मत्स्यपुराणम् ॥
 अपि च ।
 “मिधावी वाकपटुः प्राज्ञः परचित्तोपलक्षकः ।
 धीरो यथोक्तवादी च एष दूतो विधीयते ॥”
 इति चाणक्ये । १०६ ॥
 अन्यश्च ।
 “परेजित्तः परवाग्विज्ञातार्थस्यापि तत्त्ववित् ।
 स दोतपन्नमतिर्धौरो दूतः स्यात् पृथिवीपतेः ॥
 दूतश्चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ।
 इज्जितज्ञं तथा सभ्यं दत्तं सत्कुलसम्भवम् ॥
 अतुरक्तः शुचिर्दृष्टः स्मृतिमान्देशकालवित् ।
 वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥
 दूत एव हि सम्मनो भिनन्तश्च हि सङ्गतान् ।
 विन्दन्त्यर्थो मितार्थश्च तथा शासनहारकः ॥

दूतः

दूताख्योऽमात्यगुणेः समैः पादाह्वयजितैः ।
विन्द्यायै कार्यवशात् प्रासनं न करोति यः ॥
मितार्थः कार्यमात्रोक्तौ न कृत्यादुत्तरोत्तरम् ।
यथोक्तवादी सन्देशहारको खेखहारकः ॥
तत्र दूतो ब्रजमेव चिन्तयेदुत्तरोत्तरम् ।
वार्त्ताविशेषं भूपाय भट्टिचिन्तयवेक्षन् ॥
दूतो हि न लिखेत् किञ्चित् निर्गता विनि-
संशयम् ॥
पृच्छमानोऽपि न ब्रूयात् स्वाभिः कापि
वैशसम् ॥

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

अथ दूते वर्गनीयानि । निजप्रभुतेजः श्रीविक्रमौ-
न्नत्यकरवाक्यम् १ शत्रुचोभकरचेष्टा २ अधर्ष-
णीयता ३ दक्षता ४ निर्भयत्वम् ४ । इति कवि-
कल्पलता ॥ (वेदकोक्तदूतो यथा,—
“आतुरोपक्रमार्थं दूतो याति भिषगृष्टे ।
तस्य परीक्षणं कार्यं येन संलस्यते गदः ॥

खड्गान्धकं वधिरश्च वामनं
स्त्रियश्च कुञ्जं हृषितश्च जीर्णम् ।
आन्तं सुधार्तं अमितश्च दीनं
शस्तं न वै वेदविदो वदन्ति ॥”
“यः कर्कशः क्रोधनपाशप्राणि-
भिषग्विगर्होक्ततश्रीहृतश्च ।
यते न शस्ताः प्रवदन्ति घोरं
दूता विकारं प्रतिवर्द्धयन्ति ॥
यः काष्ठहस्तोद्धतपाशप्राणि-
क्षयातुरो दीनवचाश्च रोदितः ।
प्रजिह्वनेष्टोऽगमनोत्सुकोऽपि
वर्णा राजार्तोऽभ्यभकारिदूतः ॥”

“नक्तहस्तोऽवध्य वक्रपादेन तिष्ठति ।
तस्मादाकुष्ठवादी यो न शस्तो वेदकर्मणि ॥
यथा गच्छति शीघ्रेण आविश्योत्थाय सुहृति ।
पादौ प्रसार्य विप्रति मस्तके विन्धसेत् करम् ॥
भिनन्ति लोचकाष्ठश्च हृणं स्फोटयते क्वचित् ।
अथवा स्पृशन् नाशं स्तनं वा स्पृशते पुनः ॥
भूमिं लिखति पादेन रेखां वापि करोति यः ।
निद्रां वा कुतस्ते यस्तु स दूतोऽरिष्टकारकः ॥
यः चेतवस्त्रातृतपूर्णप्राणिः
सम्पन्नाम्बलमुखः प्रशस्तः ।
द्विजस्तथा मागवकः सुशीलः
प्रज्ञाधिकश्चाकृत्यते सुखाय ॥”

“आगत्योदीत्यपूर्वामथ वरुणदिशमेष्टमाश्रित्य
श्रान्तो
दृष्ट्वा वेदां प्रहस्य प्रवदति निपुणं नातिनीचं
न चोक्षम् ।
उत्तिष्ठति प्रसारं कुर्व वचनमिदं सौख्यवार्त्ता
तनोति
प्राज्ञैः स्तार्थं प्रलटं सुखमगदहरं रोगिणां
वेदनाभम् ॥
पूर्वां दिशं समासाद्य प्रशान्तः श्रान्तया गिरा
वदन्ति वेदनाभाय रोगिणाश्च सुखावहम् ॥
यथागत्योपविष्टोऽपि श्लोकं वाच्य सुभाषितम् ।

दूनः

वदते श्रान्तया वाचा वेदनाभश्च श्रान्तये ॥
योऽभिवाद्यापि वेदस्य स्मिन् संपृच्छते पुनः ।
फलं ददाति पुण्यं वा रोगिणाश्च सुखावहम् ॥
तस्य सौख्यं रक्षां श्रान्तियस्य दूता इदं विदुः ।
किमत्र बहुनोक्तेन रम्यो दूतः सुखावहः ॥”
इति हारीते द्वितीयस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
दूतज्ञी, स्त्री, (दू उपतापे + भावे ऋणादिकत्तः
दीर्घश्च । दूतं उपतापं हन्तीति । हन + टक् ।
झीप् ।) कदम्बपुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दूतिः, स्त्री, (दूयते नायकादिवाचार्त्ताहरणा-
दिनेति । दू + बाहुलकात् तिः दीर्घश्च । इत्यु-
ज्जलदत्तः । ४।१.७६ ।) दूती । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रघुः । १८ । ५३ ।
“प्रतिहृतिरचनाभ्यो दूतिसन्दर्शिताभ्यः
समधिकतररूपाः शुद्धसन्तानकामैः ॥”)
दूतिका, स्त्री, (दूतिरेव । स्वार्थं कन् । ततश्चाप् ।)
दूती । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । १ । १७८ ।
“नम्बुको हुडयुद्धेन वयं आयादभूतिना ।
दूतिका परकार्येण चथो दीवाः स्वयं क्षताः ॥”)
दूती, स्त्री, (दूतिः । छदिकादिति वा झीप् ।)
सारिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ दौत्यकर्मणि-
नियुक्ता स्त्री । स्त्रीपुंसोः सन्देशप्रापिका । तत्-
पर्यायः । सधारिका २ । इत्यमरः । २ । ६ ।
१७ ॥ दूतिः ३ दूतीका ४ दूतिका ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । २८० ।
“दयितप्रहितां दूतीमान्भ्यः करेण तमसि
गच्छन्ती ।
खेदश्चुतनृगनाभिर्दूरादगौराङ्गि । दृष्ट्यासि ॥”)
दौत्ययापारपारङ्गमा । तस्याः संचङ्गनविरह-
निवेदनादीनि कर्माणि । इति रसमञ्जरी ॥
(तद्देदुग्या यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १२६-
१२७ ।
“दूत्यः सखी गटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी ।
बाला प्रव्रजिता कारूः शिल्पिन्याद्याः स्वयं
तथा ॥
कलाकौशलमुत्साहो भक्तिचित्तज्ञता सूरतिः ।
माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्दुग्याः ।
एता अपि यथोचित्यादुत्तमाधममध्यमाः ॥”)
दूतीका, स्त्री, दूती । इति शब्दरत्नावली ॥
दूत्यं, स्त्री, (दूतस्य भावः कर्म वा । दूत + “दूत-
वणिग्याश्च ।” ५।१।१०६ । इत्यस्येति वार्त्ता-
कोक्ता यः । वेदिके तु “दूतस्य भागकर्मणी ।”
४ । ४ । १२० । इति यः ।) दूतकर्म । (यथा,
हरिवंशे । १०६ । ४१ ।
“वचनश्च यथास्माभिर्दूत्ये नः कथ्यविद्यते ॥”
तथा च ऋग्वेदे । १ । १६१ । १ ।
“किमीयते दूत्यम् ॥”) दूतस्य भावः । इत्यमरः ।
२।८।१६ ॥ दूतस्वभावः । इति मेदिनी । ये, ३२ ॥
दूनः, त्रि, (ओ दू ड य खेदे + क्तः । “ओदि-
तश्च ।” ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः ।
यद्वा, दु गतौ + क्तः । “दुग्योदीर्घश्च ।” इति

दूष्णी

वार्त्तिकोक्ता तस्य नः दीर्घश्च ।) अष्णादिना
श्रान्तः । इत्यमरः । ३ । ११ । १०२ ॥ उपतप्तः ।
यथा, नैषधि । ३ । ६४ ।

“पितेन दूने रसने धितापि
तिक्तायते हंसकुणावतंसः ॥”

दूरं, त्रि, (दूर्दुःखेनेयते प्राप्यते इति । दूर् +
इन् + “दुरीयो लोपश्च ।” उर्वा २ । १० । रक्
धातोर्लोपश्च ।) अनिकटम् । असन्निकटम् ।
तत्पर्यायः । विप्रलज्जम् २ । इत्यमरः । ३ । १ ।
६८ ॥ अनासन्नम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, हितोपदेशे । १ । ४३ ।
“शरीरस्य गुणानाश्च दूरमन्यन्मनन्तरम् ।
शरीरं चणविध्वंसि कल्पान्तस्थायिनो गुणाः ॥”)
आके १ पराके २ पराचैः ३ आरे ४ परा-
वतः ५ । इति पञ्च दूरनामानि । इति वेद-
निघण्टौ ३ अध्यायः ॥

दूरदर्शनः, पुं, (दूरेऽपि दर्शनं दृष्टिर्यस्य ।) यथः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्लभे, त्रि । यथा, भाग-
वते । १ । ११ । ८ ।
“अहो सनाथा भवता स्म यद्वयं
त्रैपिष्टपानामपि दूरदर्शनम् ।
प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणाननं
पश्येम रूपं तव सर्वसौभाग्यम् ॥”)
दूरदर्शी, [न] पुं, (दूरात् दूरमपि वा पश्यतीति ।
दृश् + णिनिः ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७।६ ॥
यथः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दीर्घदर्शके, त्रि ॥
दूरदकः, [श] पुं, (दूरं दूराद्वा पश्यतीति । दृश् +
किप् ।) पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ यथः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०१ ॥ दीर्घदर्शके, त्रि ॥
दूरभ्रमः, पुं, (दूरे असन्निकटे भ्रमं यस्य ।) सुभ्र-
मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दूरवेधी, [न] त्रि, (वेधोऽख्यस्येति । इतिः ।
दूरात् वेधी ।) दूरात् लक्ष्यभेदकः । तत्पर्यायः ।
दूरापाती २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४।३७ ॥
दूरेरितेश्वरः, त्रि, (दूरे ईरिते ईश्वर्ये यस्य ।)
केकरः । इति शब्दमाला ॥

दूय्यं, स्त्री, (दूरे परिव्याप्यम् । दूर + यत् ।) विष्टा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (दूराय रोगदूरीकर-
णाय साधु इति यत् ।) श्टी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
दूय्वा, स्त्री, (दुर्वते दुर्व्यति वा । दुर्वं हिंसायाम् +
अच् घञ् वा । “उपधायाश्च ।” ८।२।७८ ।
इति दीर्घः ।) खनामखातघावः । तत्पर्यायः ।
शतपर्जिका २ सहस्रवीर्या ३ भार्गवी ४ बृहदा ५
अनन्ता ६ । इत्यमरः । २।४।५५ ८ । तित्तपर्ज्या ७
दुर्मेरा ८ । बहुवीर्या ९ हरिता १० हरि-
तानी ११ कच्छबृहदा १२ ॥ शुक्लायाः पर्यायः ।
शतवीर्या १ गच्छानी २ शकुनाक्षकः ३
गोलीमी ४ । इति जटाधरः ॥ शतपर्ज्या ५
वितदूय्वा ६ वित्ता ७ । इति राजमाला ॥ नन्दा ८
महावरा ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ११० । १७ ।

II. 185

“ततो बलमिति स्वातं विज्ञाय हृदयविविधम् ।
 दूषितः सखसा भावो हृतरास्य पाण्डुः ॥”
 मेघनाथपादयुक्तः । तत्पर्यायः । अभिशक्तः २
 वाच्यः ३ चारितः ४ । इति हेमचन्द्रः । १।१०० ॥
 आचारितः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 दूषिता, स्त्री, (दूषित + टाप् ।) दूषणप्राप्ता
 कथा । तत्पर्यायः । सखेदा २ धर्षकारिणी ३
 प्रमादिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 दूषी, स्त्री, (दूषि + “लटिकारादिति” वा डीप् ।)
 दूषिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 दूषीका, स्त्री, (दूषयतीति + दूषि + “कधिदूषि-
 भ्यामीकन्” उणा ४ । १६ । इति । ईकन्
 ततटाप् ।) दूषिका । इति शब्दरत्नावली ॥
 दूषीविषं, स्त्री, (दूषयतीति । दूषि + बाहुलकात्
 ईः । ततः कर्मधारयः ।) औषधादिभिरवीर्यं
 विषम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०० ॥ आदि-
 पदात्तावाभिवायुरौद्रशोधितविषम् । स्वभावतो
 गुणहीनं विषम् । अस्य गुणः । उदररोग-
 ग्रीहगुल्लक्षप्रमेहनाशित्वम् । इति राज-
 वल्लभः ॥ यथा,—
 “जीर्णं विषमौषधिभिर्हृतं वा
 दावाभिवातातपशोभितं वा ।
 स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं
 विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥”
 इति माधवकरः ॥
 दूष्यं, स्त्री, (दूष्यते इति । दूष् + णिच् + “अचो-
 यत्” ३ । १ । ६७ । इति यत् । “दोषो ङी”
 ६ । ४ । ६० । इति उपधाया क्तम् ।)
 वक्ष्यम् । वक्ष्ययहम् । इति मेदिनी । ये, ३१ ॥
 पूयम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८८ ॥
 दूष्या, स्त्री, (दूष् + णिच् + यत् ।) दूषणीयः । इति
 मेदिनी । ये, ३१ ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
 १६५ । ३२ ।
 “स्त्रीरत्नं द्यूलाक्षापि विषादपन्नं पिबेत् ।
 अप्यूष्या हि स्त्रियो रत्नमाप द्यूव धर्मतः ॥”
 निन्दः । इति त्रिकाण्डशेषः । ३ । ३ । ३१३ ॥
 यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ६ । ६ ।
 “राज्योपघातं कुम्भाया ये पापा राजवल्लभाः ।
 एकैकशः संहता वा दूष्यास्तान् परिचक्षते ॥”
 दूष्या, स्त्री, (दूष्यते इति । दूष् + णिच् + यत् +
 टाप् ।) हस्तिकक्षरज्जुः । काचदंड इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । कना २ वरजा ३ । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २८८ ॥ चूषा ४ । इत्यमरः । २ । ८२ ॥
 ड, डश्च आदरे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा-
 आत्म-सकं-अनिट् ।) आदरः प्रीत्या सम्भ्रमः ।
 डश्च, त्रियते गुरुं लोकः । मानुषव्योऽर्थमि-
 त्येके । इति दुर्गादासः ॥
 डक्, [ङ्] स्त्री, (पश्यत्यनेनेति । डश्च + करणे
 क्तिप् ।) चक्षुः । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ।
 (यथा, साहित्यदर्पणे ।
 “दृष्टा दृष्टं मनसि ज्ञायमानं दृष्टैव याः ।
 विरूपाक्षस्य जगिनीस्ताः क्षुभी वामजोचनाः ॥”

भावे क्तिप् ।) दर्शनम् । वृद्धिः । इति मेदिनी ।
 श्रे, = ॥ (यथा, भागवते । २ । ६ । ५ ।
 “तां नाथ्यगच्छद्दृष्टमत्र सम्मतां
 प्रपन्ननिर्माणाविधिर्यथा भवेत् ॥”
 डक्, [ङ्] स्त्री, (पश्यतीति । डश्च + कर्त्तरि क्तिप् ।)
 वीक्षकाः । इति मेदिनी । श्रे, = ॥ (यथा, भाग-
 वते । ४ । २२ । ६ ।
 “यथा सर्वदृष्टं सर्वं आत्मानं योगस्य हेतवः ॥”
 ज्ञाता । इति शब्दरत्नावली ॥
 डकं, स्त्री, (दीर्यते इति । दृ विदारे + बाहु-
 लकात् कक् ह्रस्वः ।) ह्रिदम् । इति
 संक्षिप्तसारे उणादिरिति ॥
 डकायः, पुं, ड्रेकायः । इति जातकः ॥
 डकण्यः, पुं, (डशौ नेत्रौ विषं कर्णौ यस्य ।) सर्पः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६६ ॥ यदाह कश्चित् ।
 “डकण्यो मशकः शिला सरसिणं बाणो जलोकाः
 मुकः
 शुभांशुर्गणको कुलोत्तमवली पाण्डो वभञ्चातकः ।
 वादी चक्रचरो वको मधुलिहो जालाटिको
 लम्पटः
 श्रीमदभोज ! भवन्तु विंशतिरमी त्वदैरिणां
 सेवकाः ॥”
 डकायः, पुं, ड्रेकायः । इति ज्योतिषम् ॥
 डक्प्रसादा, स्त्री, (डशौ नेत्रौ प्रसादयतीति ।
 डश्च + प्र + सद् + णिच् + अण् ।) कुलत्या ।
 कुलत्याञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 डक्प्रिया, स्त्री, (डशोर्नेत्रयोः प्रिया ।) शोभा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 डक्युतिः, पुं, (डशौ एव श्रुती कर्णौ यस्य ।)
 सर्पः । इति जलानुधः ॥
 डगध्यचः, पुं, (डशोर्नेत्रयोरध्यचः अधिष्ठातृदेवः ।)
 रुद्रः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 डगोलः, पुं, खगोलान्तर्गतगोलविशेषः । यथा,
 “खस्तिस्ते चाधःस्तिस्ते चान्तःकीलकौ कृत्वा
 तयोः प्रोतं शयं डक्कण्डलं कार्यं तन् पूर्व-
 वृत्तभ्यः किञ्चित्पूर्वं कार्यं यथा खगोलान्तर्धर्ममति
 यत्येक एव ग्रहगोलस्तदैकमेव डक्कण्डलम् । यो
 यो ग्रहो यच्च यच्च वर्तते तस्य तस्योपरि परि-
 भास्यदेमेव विन्यस्य डग्याश्रुकादिकं दर्श-
 नीयम् । अथवा पृथक् पृथगष्टौ डक्कण्डलानि
 रचयेत् । तत्राष्टमं विजिभलयस्य तच्च डक्क्षेप-
 मखलं तस्मिन् खगोले भुवचिह्नयोर्नलिकाद्वयं
 बद्धा तन्नालिकाधारमेव खगोलाद्विहरज्जुलज्जया-
 न्तरे डगोलं रचयेत् । कथितेः खगोलदृष्टे-
 र्वक्षमाणेर्भगोलदृष्टेः क्रान्तिमखलादेर्यो निव-
 र्धते स डगोलः । यतोऽया कुल्यासमग्रकु-
 लक्षेत्राणि द्विगोलजानानि भगोलदृष्टानि
 खगोलदृष्टमिलितानि उत्पद्यन्ते गोलवन्धे
 सम्बद्धनोपलभ्यत इति डगोलः कृतः ॥” इति
 सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
 डग्विषः, पुं, (डशि नेत्रे विषं यस्य ।) नागः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७८ ॥

डङ्, स्त्री, (डह डहौ + क्तप्रत्ययेन विपातनात्
 साधुः ।) लौहम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अति-
 श्रयः । इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ॥
 डङ्, स्त्री, (डह + क्तः । विपातनात् साधुः ।)
 स्थूलः । अतिश्रयः । प्रगाढः । (यथा, देवी-
 भागवते । १ । ६ । ११ ।
 “तदाकाशे श्रुतं तार्था वागीजं सुमनोहरम् ।
 गृहीतश्च ततस्तार्था तस्याभ्यासो डङ् कृतः ॥”
 बलवान् । इति मेदिनी । ङे, २ ॥ कठिनः ।
 इत्यमरः । ३ । ३ । ४४ ॥
 डङ्, पुं, रूपकभेदः । यथा,—
 “डङ् प्रौढोऽथ स्वचरो विभवचतुरक्रमः ।
 निश्रावकः प्रतितालः कथिताः सप्त रूपाः ॥”
 तल्लक्षणं यथा,—
 “डङ्गाः स्यान्नुडङ् तावे च हंसलीलके ।
 चतुर्दशाक्षरेयुक्तः शृङ्गारे परिकीर्तितः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 (त्रयोदशमनो रौच्यस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरि-
 वंशे । ७ । ८३ ।
 “सुनेत्रः चतुर्दशसुतपा निर्भयो डङ् ।
 रौच्यस्येते मनोः पुत्रा अन्तरे तु त्रयोदशे ॥”
 डङ्कण्टकः, पुं, (डङ्गानि कठिणानि कण्टकानि
 यस्य ।) सुदण्डकण्टकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 डङ्काण्डा इति भाषा ॥
 डङ्काण्डं, स्त्री, (डङ् काण्डं यस्य ।) दीर्घरोहि-
 वकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 डङ्काण्डः, पुं, (डङ् कठिनः काण्डो यस्य ।)
 वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 डङ्काण्डा, स्त्री, (डङ् कठिनः काण्डो यस्याः ।)
 पातालगवलीकता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 डङ्क्षुरा, स्त्री, (डङ् क्षुर इवाग्रभागे यस्याः ।
 यद्वा, डङ् क्षुर इव फलमस्यस्या इति अर्था-
 व्यादिभ्योऽच् ततटाप् ।) वल्लभा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 डङ्गात्रिका, स्त्री, (डङ् गात्रमस्याः । कप् । तत-
 टापि अत इत्वम् ।) मत्स्यस्त्री । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 डङ्गम्यः, पुं, (डङ्गो म्यर्थस्य ।) वंशः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 डङ्गदं, स्त्री, (डङ्गदो यस्य ।) दीर्घरोहिण्यकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 डङ्गदः, पुं, (डङ्गदश्च यः ।) धवदण्डः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 डङ्गदण्डः, पुं, (डङ्गं कठिनं दण्डं यस्य ।) सुञ्ज-
 दण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 डङ्गदण्डा, स्त्री, (डङ्गं दण्डं यस्याः ।) वल्लभा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 डङ्गलक्, [ङ्] पुं, (डङ्गा लक् अस्याः ।) यावनाज
 श्वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 डङ्गदंशकः, पुं, (डङ्गं यथा तथा दृश्यतीति । दृग् +
 शक् ।) जलजन्तुविशेषः । इति शब्दार्थकल्प-
 तरुः ॥ डङ्गद इति भाषा ॥

हृत्:

हृप

हृषत्

हृपनीरः, पुं, (हृपं प्रचुरं नीरं यस्मिन्निति ।) नारिकेल-
दृषः । इति राजनिर्घण्टः ।
हृपपत्रः, पुं, (हृपानि कठिनानि पत्राणि यस्य ।) वंशः । इति राजनिर्घण्टः ।
हृपपत्नी, स्त्री, (हृपानि पत्राणि यस्याः । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) वस्त्रपा । इति राजनिर्घण्टः ।
हृपपादा, स्त्री, (हृपः पादो मूलं यस्याः ।) यव-
तिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ।
हृपपादी, स्त्री, (हृपः कठिनः पादो मूलं यस्याः ।)
गौरादित्वात् ङीष् ।) भूम्यामली । इति राज-
निर्घण्टः ।
हृपप्ररोहः, पुं, (हृपः प्ररोहोऽङ्कुरो यस्य ।) वृक्ष-
दृषः । इति राजनिर्घण्टः ।
हृपफलः, पुं, (हृपं कठिनं फलं यस्य ।) नारिकेल-
दृषः । इति राजनिर्घण्टः ।
हृपवस्त्रिणी, स्त्री, (हृपं यथा तथा वस्त्रातीति ।
वस्त्र + णिनिः । ङीष् ।) ध्यामालता । इति
शब्दचन्द्रिका ।
हृपसुष्टिः, पुं, (हृपा सुष्टिर्धारयत्यस्य ।) खड्ग-
गार्हः । (हृपा दानाद्यभावात् कठिना सुष्टि-
यस्य ।) लपथे, त्रि । इति विश्वः । टे, ६५ ॥
(हृपसुष्टिधारकः । यथा, हरिवंशे । २० । ६८ ।
“नियुद्धीतः कन्धरायां शिशुना हृपसुष्टिना ॥”)
हृपमूलः, पुं, (हृपं मूलं यस्य ।) सुल्लक्षणम् ।
मन्थानकलणम् । इति राजनिर्घण्टः । नारि-
केलः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ।
हृपप्रज्ञा, स्त्री, (हृपः स्थिरः रङ्गो रागो यस्याः ।)
स्फटी । इति राजनिर्घण्टः ।
हृपलता, स्त्री, (हृपा कठिना लता ।) पाताल-
गवङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ।
हृपलोमा, [नृ] पुं, (हृपानि लोमानि यस्य ।)
मृकरः । इति शब्दचन्द्रिका । कठिनलोमयुक्तं,
त्रि ॥
हृपवल्कलः, पुं, (हृपं वल्कलं त्वग् यस्य ।) लज्जुचः ।
पूगः । इति राजनिर्घण्टः ।
हृपवल्का, स्त्री, (हृपं वल्कं यस्याः ।) अम्बला ।
इति राजनिर्घण्टः ।
हृपवीजः, पुं, (हृपं वीजमस्य ।) चक्रमहः । वदरः ।
वर्जूरः । इति राजनिर्घण्टः ।
हृपसन्धिः, त्रि, (हृपः स्थूलः सन्धिरस्य ।) निष्क्रियः ।
तत्पर्यायः । संहतः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ७५ ॥
हृपस्रजिका, स्त्री, (स्रजमस्यस्या इति । स्रज +
ठन् । हृपा कठिना स्रजिका चेति कर्मधारयः ।)
मृत्वा । इति शब्दचन्द्रिका ।
हृपस्कन्धः, पुं, (हृपः स्कन्धो यस्य ।) चौरिका-
दृषः । इति जटाधरः । (हृपस्कन्धविशिष्टे,
त्रि ॥)
हृपाङ्गः, स्त्री, (हृपं अङ्गं यस्य । तद्विरपदा-
र्यादस्य कठिनत्वात् तथात्वम् ।) चौरिकम् ।
इति राजनिर्घण्टः । (कठिनाङ्गविशिष्टे, त्रि ॥)
हृतः, त्रि, (हृ + क्तः ।) आहतः । आहरार्थ-
उघातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

हृता, स्त्री, (त्रितये क्ति । हृ + कर्मणि क्तः ।
टाप् । भिवग्भिवङ्कुयाधिप्रयोगेण लताहरत्वा-
दस्याः तथात्वम् ।) चौरिकाः । इति शब्द-
चन्द्रिका ।
हृतिः, पुं, (हृणातीति । हृ विहारे + “हृणाते-
हृस्वश्च ।” उणा । १ । १८३ ॥ इति तिः ह्रस्वश्च ।)
चर्मपुटकः । अस्य पर्यायः । खल्लः २ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ६१ ॥ (यथा, मनुः । १२ । ६६ ।
“हृन्क्रियाणान् सन्निधौ यद्येकं चरतीत्ययम् ।
तेनास्य चरति प्रज्ञा हृतेः पात्रादिवोदकम् ॥”)
मनुष्यः । इति मेदिनी । ते, २६ ॥ (गलकम्बलः ।
यथा, महाभारते । १३ । ७६ । १८ ।
“सवतसा पीवरीं दत्त्वा हृतिकच्छामजकुताम् ।
वैश्वदेवमसंवाधं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते ॥”
“हृतिकच्छां प्रलम्बगलकम्बलाम् ॥” इति तट्टी-
कायां नीलकण्ठः । मेघः । इति निघण्टुः । १ । १० ॥
यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०३ । १० ।
“द्विषा आपो अभि यदेनमायन्
हृतिं न मुक्कं सरसीं शयानम् ॥”)
हृतिधारकाः, पुं, (हृतिचर्मपुटकस्तदाकारं धारय-
तीति । धारि + “क्वल् ङञौ ।” ३ । १ । १३३ ॥
इति ण्वल् ।) वृक्षविशेषः । आकनपाता
इति भावा । ननुपर्यायः । आनन्दी २ मृषि-
कारावूः ३ वामनः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ।
हृतिहरिः, पुं, (हृतिं चर्ममयद्रव्यं हरतीति ।
हृति + हृ + “हरतेर्दितिनाथयोः पश्चौ ।” ३ । २ ।
२५ । इति ह्रन् ।) कुकुरः । इति सुगवोधयाक-
रणम् ।
हृन्, अ, हिंसा । इति सुगवोधटीकायां दुर्गा-
दासः ।
हृन्फ, प श्र उन्नेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा-परं-सकं-सेट् ।) दन्धवर्गलतोयादिः ।
सप्तमस्वरी । प श्र, ह्रस्वति । श्र, ह्रस्वति चौरं
राजा क्षिप्रातीत्यर्थः । इहम्ह ददर्श । इति
दुर्गादासः ।
हृन्भूः, स्त्री, (ह्रस्वतीति । हृन्फ + “अन्द्हृन्भू-
जम्बूकम्बूकफेल्कफेल्कैर्दिधिगृः ।” उणा । १ । ६५ ।
इति कूपत्ययान्नो निपातितः ।) सर्पः । चक्रम् ।
इति मेदिनी । भं, ५ ॥ (क्षचित् हृन्फरिति
पाठोपि दृश्यते ॥)
हृन्भूः, पुं, (हृन्फ + कूः । निपातनात् साधुः ।)
वज्रम् । सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ राजा । इति
शब्दरत्नावली । अन्तकः । इति संक्षिप्तसारे
उणादिवृत्तिः ।
हृप, कि सन्धीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
पञ्चे-भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) कि, दम्पयति दम्पति ।
इति दुर्गादासः ।
हृप, अ य ऊ इर् हर्षे । गर्वे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (दिवा-उभं-अकं-वेट् ।) अ, हृप्-
ठ्ठि । य, ह्रस्वति । ऊ, ह्रस्वयति ह्रस्वति ।
इर्, अहृपत् अद्रासीत् अद्रासीत् अहृपीत् ।
इति दुर्गादासः ।

हृप, श्र वाधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-सेट् ।) श्र, हृपति हृपिता । वाधनं
विहतिः । इति दुर्गादासः ।
हृमः, त्रि, (हृम्यतीति । हृप् + वर्धमाने कर्मणि
क्तः ।) गर्वितः । इति धरणिः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १ । १६२ ।
“यदाभ्यं कालकेयास्ततस्ते
पौलोमानो वरदानाच्च हृमाः ।
दैवैरेवेया निर्जिताश्चाङ्गुनेन
तदा नाग्रंसे विजयाय सञ्जय ! ॥”)
हृमः, त्रि, (हृपति वाधते इति । हृप् + “भ्यायि-
तश्चौति ।” उणा । २ । १३ । इति ह्रक् ।) हृमः ।
इत्युयादिकोषः ॥ (बलवान् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)
हृम, प श्र उन्नेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) प श्र, ह्रस्वति । श्र, हृपति
चौरं राजा क्षिप्रातीत्यर्थः । इहर्ष । इति
दुर्गादासः ।
हृम्यः, त्रि, (हृम्यति ग्रथते इति । हृम + कर्मणि
क्तः ।) ग्रथितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥
(हृम + कर्मणि क्तः ।) भीतः । इति भयाद्य-
हृमघातुदर्शनात् ।
हृम, ई कि भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
पञ्चे-भ्रां-अकं-सेट् ।) कि, दम्पयति दम्पति । ई,
हृम्यः । रमानाथसु हृमौ इति घातुद्वयं मत्वा
दारयति इरति भाययति भयति इत्याह ।
इति दुर्गादासः ।
हृम, श्र ई कि गुम्फने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-चुरां पञ्चे-भ्रां-सकं-सेट् ।) श्र, हृमति ।
ई, हृम्यः । कि, दम्पयति दम्पति । गुम्फनं ग्रन्थ-
नम् । इति दुर्गादासः ।
हृम्य, अ क ड संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-उभं-अत्तं च-सकं-सेट् ।) ओष्ठ-
वर्गशेषोपधः । सप्तमस्वरी । अ क, हृम्ययति
हृम्ययते । ड, हृम्ययते । संघातो राक्षीकर-
णम् । एषः कौशिल मन्वते । इति दुर्गादासः ॥
हृमृफः, स्त्री, (ह्रस्वति क्षिप्रातीति । हृन्फ +
“अन्द्हृमृफणमिति ।” उणा । १ । ६५ । इति
कूः । निपातनात् साधुः ।) सर्पः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ।
हृमृः, स्त्री, (ह्रस्वतीति + हृन्फ + कूः । निपात-
नात् साधुः ।) हृन्भूः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादिवृत्तिः ।
उग्र, इर् औ प्रेक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-अनिट् ।) इर्, अदर्शत् अद्रासीत् ।
औ, द्रष्टा । प्रेक्षश्चाक्षुषज्ञानम् । पश्यति चर्चं
लोकः । ततः स दृश्ये च तौ इति अतीतहारे
आत्मनेपदम् । कदा दृश्येऽहं परमेस्वरि विपथगे
भागरथि । खं वपुरिति गण्यतामिदंत्वात् ।
इति दुर्गादासः ।
हृषत्, [हृ] स्त्री, (हृषत् । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) पाषाणः । इत्यमरः । २ । ३ । ४ ॥
निष्येषणश्रुतापहम् । इति मेदिनी । हे, ३२ ॥

दृश्यदृष्टौ, स्त्री, (दृश्यत् पाषाणोऽख्यस्यामिति । दृश्यत् + मतुप् मत्त्य वः ।) नदीविशेषः । सा आर्यावर्तस्य पूर्वसीमा । (यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ४ ।

“दक्षिणेन सरस्वत्या दृश्यदृष्टौ च ।

ये वसन्ति कुवसेने ते वसन्ति त्रिपिपे ॥”)

कात्यायनी । इति मेदिनी । ते, १६८ ॥

दृशा, स्त्री, (दृश् + पाश्चिकाटप् ।) चक्षुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृशाकाङ्क्षं, स्त्री, (दृशा दृश्या वा आकाङ्क्षं अभिलषणीयम् ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृशानं, स्त्री, (दृश्यते अनेनेति । दृश् + आनच् ।) ज्योतिः । इति मेदिनी । ने, ७५ ॥

दृशानः, पुं, (पश्यतीति । दृश् + “युधिवुधिरदृशः क्तिञ्च ।” उणां । २ । ६० । इति आनच् । स च क्तिञ्च ।) आचार्यः । इत्युणादिकोषः ॥

लोकपालः । ब्राह्मणः । उपाध्यायः । इति

संक्षिप्तसारे उणादिरुद्रः ॥ विरोचनः । इति

मेदिनी । ने, ७५ ॥ (दृश्यते इति । कर्मणि

आनच् । दृश्यमाने, चि । यथा, ऋग्वेदे । १० ।

४५ । ८ ।

“दृशानो रुक्म उर्वया अदौहुर्मर्षमायुः श्रिये

रुचानः ॥”)

दृशिः, स्त्री, (दृश्यतेऽनेनेति । दृश् + इन् । स च

दृशो, क्तिञ्च । वा ङीष् ।) चक्षुः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, —

“किं सम्भूतं रुचिरयोर्दृष्टिदृष्टयोर्लोकं

मध्ये लक्षो वहति यत्र दृशिः श्रिता मे ॥”

इति भागवते । ५ । २ । १२ ।

चेतनः पुरुषः । यथा, पातञ्जलसूत्रम् । २ । २५ ।

“तद्भावात् संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैव-

ल्यम् ॥”

“तस्या अविद्याया अभावान् नाशात् संयोगा-

भावः संयोगस्य नाशो भवतीति शेषः । तच्च हानं

संयोगविगमः । दृशेः पुरुषस्य कैवल्यं सृष्टिरिति

चोच्यते ॥” इक्ष्वाकुः । यथा, तत्रैव । २ । २० ।

“द्रष्टा दृशिमात्रः सुद्रोऽपि प्रत्ययानुपपन्नः ।”

दृशिमात्र इति इक्ष्वाकुरेव विशेषण परान्-

येत्यर्थः ।” इति भाष्यम् ॥ दर्शनम् । यथा,

ऋग्वेदे । ५ । ८० । ५ ।

“यथा मुद्रा न तन्वो विदामोर्द्ध्वं ज्ञाती दृश्ये

नो अस्यात् ॥”

“दृश्ये दर्शनम्” इति तद्भाष्ये सायनः ॥”)

दृशोपमं, स्त्री, (दृशाया नेत्रस्य उपमा यत्र ।)

चैनपद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृश्यं, चि, (दृश्यते इति । दृश् + कर्मणि कप् ।)

दर्शनीयम् । द्रष्टव्यम् । इति आकरशम् ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । १३० । ५ ।

“यद्य वै चमसोद्गदो यत्र दृश्या सरस्वती ॥”

काव्यविशेषे, स्त्री । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ११ ।

“दृश्यप्रत्ययभेदेन पुनः कार्यं द्विधा मतम् ।

दृश्यं तत्राभिनेयं तत्कृपापोपाचु रूपकम् ॥”)

दृश्यत्, [दृ] स्त्री, (दीर्घेते असाविति । दृ +

“ह्यातेः युग्म इत्यञ्च ॥” उणां । १ । १३१ । इति

अदिः युक् इत्यञ्च ।) पाषाणः । (यथा, मेघ-

दूते । ५० ।

“तच्च यत्तं दृषदि चरन्त्यासमर्हं मूर्खमौलेः

प्राञ्चत्सिद्धैरुपचितवर्णं भक्तिनमः परीयाः ॥”)

निष्पद्यगणिला । इति मेदिनी । दे, ३२ ॥

(“मांसं निरस्य सुस्निग्धं पुनर्दृषदि चर्चितम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥)

दृश्यन्सारं, स्त्री, (दृषदः पाषाणस्य सार इव सारो

यत्र ।) सुखायसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्टं, स्त्री, (दृष् + कर्मणि क्तः ।) स्वपरचक्रण-

भयम् । इत्यमरः । २ । ८ । ३० ॥ ईक्षिते, चि ।

यथा, मार्कण्डेये ।

“दृष्टदोषोऽपि विषये ममत्वात्तद्वैतनः ॥”

दृष्टरजाः, [स] स्त्री, (दृष्टं रजो यस्याः ।) प्राप्ति-

रजस्वा । तत्पठ्यायः । मध्यमा २ । इत्यमरः ।

२ । ६ । ८ ॥ प्रौढा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्टानः, पुं, (दृष्टः अन्तो निश्चयो यस्मिन् ।)

उदाहरणम् । (यथा, माघे । २ । ३१ ।

“हृत्प्रियोगः परेणापि महिष्या न महात्मनाम् ।

पूर्णचन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥”)

प्राज्ञम् । मरणम् । इति मेदिनी । ते, ११५ ॥

(अलङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।

१० । ६६८ ।

“दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम् ॥”

सधर्मस्येति प्रतिवस्तूपमायवच्छेदः । अयमपि

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा । क्रमेणोदाहरणं

यथा, —

अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेभ्य वमति

मधुधाराम् ।

अनघिगतपरिमलापि हि हरति दृश्यं मालती-

माला ॥”)

दृष्टिः, स्त्री, (पश्यत्यनेनेति । दृश् + कर्मणि क्तिञ्च ।)

चक्षुः । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (यथा, साहित्य-

दर्पणे । ३ । ६८ ।

“दृष्टा दृष्टिमघोददाति कुरुते नालापमाभा-

षिता ॥”)

बुद्धिः । (दृश् + भावे + क्तिञ्च ।) दर्शनम् ।

इति मेदिनी । टे, १० ॥ (यथा, मनुः । ६ । ४६ ।

“दृष्टिपूर्वं क्षिपेत् पादं वक्ष्यपूतं जलं पिबेत् ॥”)

यद्वाद्यां दृष्टिकथनम् । यथा,

तृतीययुगे दशमयुगे च श्रुतेः पूर्णदृष्टिरन्येषां

पाददृष्टिः । पञ्चमयुगे नवमयुगे च गुरोः पूर्ण-

दृष्टिरन्येषामर्द्धदृष्टिः । चतुर्थयुगे अष्टमयुगे च

कुलस्य पूर्णदृष्टिरन्येषां त्रिपाददृष्टिः । सप्तम-

युगे सन्नेषां पूर्णदृष्टिः । पञ्चमयुगे सप्तमे नवमे

द्वादशे च राहोः पूर्णदृष्टिः । द्वितीये दशमे च

त्रिपाददृष्टिः । तृतीये षष्ठे चतुर्थे अष्टमे चार्द्ध-

दृष्टिः ॥॥ यद्वाद्यां दृष्टाभावनिर्णयो यथा, —

स्थितिभवने एकादशे च राहोर्दृष्टाभावः ।

स्थितिभवने द्वितीये षष्ठे एकादशे द्वादशे

चान्येषां दृष्टाभावः ॥॥ एषां प्रमाणं यथा, —

“तृतीये दशमे चैव पाददृष्टिर्दृष्टावता ।

अर्द्धदृष्टिश्च नवमे पञ्चमे च प्रकीर्णिता ।

चतुर्थे चाष्टमे चैव पादोना परिकीर्णिता ।

सप्तमे परिपूर्णा च षष्ठमेव प्रकथयते ॥

तृतीयदशमावार्कः पञ्चमं पूर्णपञ्चमदः ।

त्रिकोणगान् गुरुश्चैव चतुर्धाष्टमगान् कुजः ॥

सुतमदननवान्ये पूर्णदृष्टिः सुरारे-

र्गुगलदशमराशौ दृष्टिमात्राचयार्कः ।

सहजरिपुचतुर्थेऽष्टमे चार्द्धदृष्टिः

स्थितिभवनसुप्तान्यं नैव दृश्यं हि राहोः ॥

स्वस्थानञ्च द्वितीयञ्च षष्ठमेकादशमथा ।

द्वादशांशं न पश्यन्ति शेषं पश्यन्ति ते यद्वाः ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

दृष्टिकृत्, स्त्री, (दृष्टिं दृष्टिप्रसारं करोतीति । कृ +

क्षिप् तुगागमञ्च । अतीवशोभया लोकाणां

नेत्राकर्षकत्वादस्य तथात्वम् ।) स्थलपद्मम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दर्शनकारके, चि ॥)

दृष्टिकृतं, स्त्री, (दृष्टेः दर्शनाय कृतमिव । अतीव-

शोभाकरत्वात् तथात्वम् ।) स्थलपद्मम् । इति

शब्दरत्नावली ॥

दृष्टिगुणः, पुं, (दृष्ट्या गुणयति अभ्यस्यते यत्र ।

गुणन् क अभ्यासे + घञ् ।) वाद्यादिगुणम् ।

इति शब्दमाला ॥

दृष्टिवन्धुः, पुं, (दृष्टेः चक्षुषो बन्धुरिव ।) खद्योतः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

दृष्टिविच्छेपः, पुं, (दृष्टेर्विच्छेपः ।) कटाक्षः । इति

हलायुधः ॥

दृष्ट, दृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-

सेट् ।) सप्तमस्वरौ ढङिति । इति दुर्गादासः ॥

दृष्ट, दृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-

अकं-सेट् ।) सप्तमस्वरौ । दृ, ढङिते । इति

दुर्गादासः ॥

दृष्टितः, चि, दृष्टघातोः कर्त्तरि क्तेन निष्पन्नः । दृष्टि-

प्राप्तः ॥

दृ, गि भिधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रां-परं-

अकं-सेट् ।) गि, ढङाति दीर्घः दीर्घः । भिधि

भये । इति दुर्गादासः ॥

दृ, म भिधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-

सेट् ।) म, ढङयति । भिधि भये । इति दुर्गा-

दासः ॥

दृ, य गि विदारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-

क्रां च-परं-सकं-सेट् ।) य, दीर्घेति । गि,

ढङाति दीर्घः दीर्घः । इति दुर्गादासः ॥

दे, ङ पाणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-आलं-

सकं-अनिट् ।) ङ, दीर्घान् यो द्यते निष्पन्नः ।

इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

देदीप्यमानः, चि, पुनःपुनरतिप्रद्येन वा दीप्यते

यः । (दीप + यङ् + शानच् ।) अतिप्रद्य-

दीप्तिविशिष्टः । इति आकरशम् ॥

देयं, चि, (दा + “अचो यत् ।” ३ । १ । ६७ ।

इति यत् । “इत्यति ।” ६ । ४ । ६५ । इति

देवः

ईत ।) रातयम् । दानीयम् । इति आकरयम् ।
 यथा, हितोपदेशे । १ । ३६ ।
 “उद्योगिनं पुत्रवर्षं हस्तपैतं कण्ठी-
 देवेन दयमिति कापुत्रया वदन्ति ॥”
 देव, ऋ ४ देवने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
 आत्म-अर्क-वैट् ।) देवमिह क्रीडा । ऋ.
 अदिदेवत् । उ, देवते बालः कन्दुकेर्निहमिति
 हजायुधः । देवमिह रोदनमिति भट्टमल्लः ।
 इति दुर्गादासः ।
 देवं, क्री, (दीव्यत्वेनेति । दिव + करणे वच् ।)
 इति यम् । इति मेदिनी । वे, १२ । (यथा,
 सुखकोपनिषदि । ३ । १ । ८ ।
 “न चक्षुषा यज्जिते नापि वाचा
 नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ।
 ज्ञानप्रसादेन विमुक्तसत्त्व-
 स्तत्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥”
 देवः, पुं, (दीवति आनन्देन क्रीडतीति । दिव +
 अच् ।) देवता । (यथा, मनुः । ३ । ११७ ।
 “देवाद्युवीर्यं मनुष्यांश्च पितृन् यज्ञाच्च देवताः ।
 पूजयित्वा ततः पश्चात् यज्ञस्यः श्रेयसु गं भवेत् ॥”
 नाथोक्तौ राजा । इत्यमरः । १ । ७ । १३ ।
 राजा । (यथा, कादम्बरी । १८ ।
 “सकलभूतलक्षणभूतोऽयं वैश्वामयनो नाम
 मुनिः । सर्वरत्नानामुदधिरिव देवो भाजन-
 मिति हत्वेनमादायास्तस्मादिदृष्टिता देवपाद-
 न्मलमायाता तदयमात्मीयः क्रियतामिति ॥”
 मेघः । इति मेदिनी । वे, १२ । (यथा, महा-
 भारते । ३ । २३५ । २३ ।
 “चेन्ने सुलये क्षुपिते च बीजे
 देवे च वषट्कृतुकानयुक्तम् ॥”
 केचित्तु देवशब्देन इन्द्र इति व्याचक्षते ।)
 पारदः । इति राजनिर्घण्टः । ब्राह्मणाना-
 मुपाधिभेदः । यथा, स्मृतिः ।
 “देवपूर्वं नराणां स्थानं श्रमवर्मादिसंयुतम् ॥”
 (अतिक्र । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६६ । ६ ।
 “ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीना-
 न्दर्विप्राणां महिषो ऋगाणाम् ॥”
 “देवानां स्तोत्रकारिणान्दत्विजां ब्रह्मा ब्रह्मा-
 खलिकक्षाणीथो भवति ।” इति तद्भाष्ये
 सायनः ।) कायस्थादीनां पञ्चतिविधयः । तस्य
 विवरणं कायस्थशब्दे द्रष्टव्यम् । (चि, दाता ।
 द्योतयिता । दीपयिता । यथा, ऋग्वेदे । ११ । ११ ।
 “अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवदत्तम् ॥”
 “देवशब्दे दानदीपनद्योतनानामन्यतममर्थ-
 माचष्टे । यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयिता
 यमस्मिन्निवृत्तं भवति ।” इति तद्भाष्ये सायनः ।
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५४ ।
 “उद्भवः चोभयो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ॥”
 “दीव्यति यत् क्रीडति सर्गादिति विजिगीषति
 असुरान् अवहरति सर्वभूतज्वालातया द्योतते
 क्षुयते क्षुब्धेः सर्वत्र गच्छति तस्माद्देवः । एको-
 देव इति मन्त्रवर्णात् ॥” इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥

देवकु

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । ७६ । ८५ ।
 “परमघायुधो देवः अशुकारो सुबान्धवः ॥”
 देवकः, पुं, यदुर्वशीयराजविशेषः । स श्रीकृष्णस्य
 मातामहः । इति श्रीभागवतम् । (अयम्
 गन्धर्वपतिर्भावरः । यथा, महाभारते ।
 १ । ६७ । ६६ ।
 “यस्मात्सौदेवको नाम देवराजसमद्युतिः ।
 स गन्धर्वपतिर्भावरः क्षितौ जज्ञे नराधिपः ॥”
 देवकहंसः, पुं, (देवप्रियः कहंस इव ।) सुगन्धि-
 द्रव्यविशेषः । स श्रीकृष्णगुरुकपूरकुङ्कुमसंमि-
 श्रितैर्भवति । इति राजनिर्घण्टः ।
 देवकात्मजा, स्त्री, (देवकस्य आत्मजा कन्या ।)
 देवकी । इति शब्दरत्नावली ।
 देवकाष्ठं, स्त्री, (देवप्रियं काष्ठम् ।) देवदारु ।
 इति रत्नमाता । देवदारुप्रभेदः । तत्पर्यायः ।
 पूतिकाष्ठम् २ भद्रकाष्ठम् ३ सुकाष्ठम् ४ क्षिण-
 दारुकम् ५ काष्ठदारु ६ । अस्य गुणाः । तिक्त-
 त्वम् । उष्णत्वम् । रुचत्वम् । श्लेष्मानिनापह-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 देवकिरी, स्त्री, (देवं मेघं किरतीति । कृ + “इशुप-
 चक्षेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः । गौरादि-
 त्वात् ङीष् ।) मेघरागस्य भाष्या । यथा,—
 “लज्जिता मालवी गौरी गढी देवकिरी तथा ।
 मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यामाः ॥”
 अस्याः स्वरूपं यथा,—
 “भमन्ती नन्दने श्रामा पुष्पप्रचयतत्परा ।
 स्थाता देवकिरी ह्येषा करार्पितसखीकरा ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ।
 देवकी, स्त्री, (देवक + ङीष् ।) देवकराजकन्या ।
 सा वसुदेवपत्नी श्रीकृष्णमाता । तत्पर्यायः ।
 देवकी २ कृष्णजननी ३ देवकात्मजा ४ । इति
 शब्दरत्नावली । इयं कश्यपपत्नी अदित्यश-
 खाता । यथा,—
 “देवकी रोहिणी चेमे वसुदेवस्य धीमतः ।
 रोहिणी सुरभिर्देवी अदितिर्देवकी ह्यभूत् ॥”
 अपि च ।
 “कश्यपो वसुदेवश्च देवमाता च देवकी ।
 पूर्वपुण्यफलैर्नेव संप्राप श्रीहरिं सुतम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ।
 देवकीनन्दनः, पुं, (देवक्या नन्दनः ।) श्रीकृष्णः ।
 इति शब्दरत्नावली । (यथा, भागवते । १ ।
 ८ । २१ ।
 “कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दनाय च ।
 नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय नमो नमः ॥”
 कश्चिदीकारस्य हस्तोऽपि दृश्यते । यथा, महा-
 भारते । २ । २४ । ३१ ।
 “नेताश्चमं महाबाहो ! त्वयि देवकिनन्दने ॥”
 देवकीसुनुः, पुं, (देवक्याः सुनुः पुत्रः ।) श्रीकृष्णः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । १३२ । (यथा, भविष्ये ।
 “तुष्ट्यर्थं देवकीसुनोर्नयन्ती संज्ञकं व्रतम् ।
 कर्मण्यं चित्त्यमानेन भक्त्या भक्तजनेः सह ॥”
 देवकुलमा, स्त्री, महादीया । इति राजनिर्घण्टः ।

देवगृ

देवकुलं स्त्री, (देवाय कोलतीति । कुलं सङ्गति +
 कः ।) विनासुखम् । इति चारावली । १६८ ।
 देवज इति भावा । (यथा, कथासरित्-
 सागरे । १२ । १२७ ।
 “नोऽहं दारिद्र्यसन्तप्तश्च नारायणाग्रतः ।
 विराहः स्थितोऽकार्षं गत्वा देवकुलं तपः ॥”
 अस्य विवरणं चैत्यशब्दे द्रष्टव्यम् ।
 देवकुसुमं, स्त्री, (देवप्रियं कुसुमं पुष्पं यस्य ।)
 लवङ्गम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ।
 देवखातं, स्त्री, (देवेन खातम् । अलङ्घिमन्वादस्य
 तथात्वम् ।) देवखातकम् । इत्यमरटीकायां
 भरतः । (यथा, मनुः । ३ । १०३ ।
 “नदीषु देवखातेषु तद्गामेषु सरःसु च ।
 ज्ञानं समाचरेन्नित्यं गर्भप्रसवयोगेषु च ॥”
 देवखातकं, स्त्री, पुं, (देवखातमेव । स्वार्थे कन् ।)
 अलङ्घिमजलाशयः । अपौरुषेयं देवकुल-
 मित्यन्वे । इति सुभूतिः । नागादिजुलमलङ्घिम-
 मिति स्वामी । तत्पर्यायः । आखातम् २ ।
 इति भरतः । आखातम् । इत्यमरः । १ । १० ।
 २७ । देवविनिर्मितम् ४ । इति शब्दरत्नावली ।
 गुहा । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 देवखातविलं, स्त्री, (देवखातं अलङ्घिमं विलम् ।
 नित्यकर्मधारयः ।) गुहा । इत्यमरः । १० । १६ ।
 देवगन्धा, स्त्री, (देवप्रियो गन्धो यस्याः ।) महा-
 मेदा । इति राजनिर्घण्टः ।
 देवगान्धारी, स्त्री, श्रीरागस्य भाष्या । यथा,—
 “गान्धारी देवगान्धारी मालवश्रीश्च सारवी ।
 रामकिंघं पि रागिण्यः श्रीरागस्य प्रिया इमाः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ।
 अस्या गानसमयः शिशिरः ऋतौ ढलीयप्रहरा-
 वधिरात्रार्द्धपर्यन्तम् ।
 देवगायनः, पुं, (देवानां गायनः ।) गन्धर्वः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । ६७ ।
 देवगिरी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति ह तायुधः ।
 सा सोमेश्वरमते वसन्तरागस्य भाष्या वसन्त-
 ऋतौ सदा गेया । भरतमते हिन्दोलरागपुत्र-
 नागध्वनिभाष्या । सङ्गीतदर्पणमते तु नटकस्थान-
 भाष्या । अस्याः स्वरूपं यथा, अत्यभिरामधन-
 श्यामतनुः उत्तुङ्गपीनसनी चारकच्छभूषणा
 स्त्रीपङ्क्तिमध्यस्था मत्तकोरनयना सुभङ्गाङ्गी
 च । अस्या गानसमयः हेमन्ते दिवाचतुर्थ-
 प्रहरावधिरात्रार्द्धपर्यन्तम् ।
 देवगुरुः, पुं, (देवानां गुरुः ।) दृष्ट्यातिः । इति
 पुराणम् । (देवानां गुरुः पिता । कश्यपः ।
 यथा, हरिवंश । २४६ । ८ ।
 “अपश्यन् कश्यपं तत्र सुनिं दीप्तपोनिधिम् ।
 आदां देवगुरुं दिव्यं क्लृप्तं त्रिमवगन्तुभिः ॥”
 देवशङ्खं, स्त्री, (देवानां शृङ्गादीनां यज्ञमिव ।)
 शृङ्गचन्द्रादीनां श्रृङ्गातिर्भेदलानि । यथा,—
 “मन्त्रतरंगेषु सर्वेषु ऋते शृङ्गग्रहाश्रयात् ।
 तानि देवशङ्खाणि स्युः स्थानास्थानि भवन्ति हि ॥”
 इति मनुस्मृत्यपुराणम् ।

देवता

देवालयः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४।१०२।
 “ग्रन्थे देवयज्ञे दंष्ट्रमिन्द्रदत्तस्य रक्षितुम् ॥”)
 देवचिकित्सकौ, पुं, (देवानां चिकित्सकौ ।)
 अग्निनीकुमारौ । इति हलायुधः ॥ द्विवच-
 नाम्नोऽयम् ॥
 देवच्छन्दः, पुं, (देवैश्छन्द्यते आकाङ्क्ष्यते इति ।
 छन्द + चष् ।) हारविशेषः । स शतयष्टिकः ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ अष्टोत्तरशत-
 यष्टिकोऽयमिति केचित् । इति भरतः ॥ (यथा,
 बृहत्संहितायाम् । ८१ । ३२ ।
 “शतमष्टयुतं हारो देवच्छन्दो ह्यधीतिरेकयुता ।
 अष्टाष्टकोऽष्टहारो रश्मिकलापश्च नवषट्कः ॥”)
 देवजग्धं, स्त्री, (देवैरज्यते इति । अट् + क्तः ।
 “अदोजग्धलैर्निकिति ।” २ । ४ । ३६ । इति
 जग्धादेशः ।) देवजग्धकम् । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २५७ ॥
 देवजग्धकं, स्त्री, (देवजग्ध + स्वार्थे कन् ।) कर्तृ-
 गम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ।
 देवटः, त्रि, (दिव्यतीति । दिव + “प्रकादिभ्यो-
 ऽटन् ।” उणां । ४ । ८१ । इति अटन् ।)
 शिखी । इत्युणादिकोषः ॥
 देवट्टी, स्त्री, (देवं देवशब्दं अट्टते अतिक्राम-
 तीति । अट्ट + ञञ् । शकन्वादित्वादलोपः ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) गङ्गाशिखी । इति
 हारावली । ८५ ॥
 देवनरः, पुं, (देवानां तरः ।) मन्दारः । पारि-
 ज्ञातः । मल्लानः । कल्पवृक्षः । हरिचन्दनम् ।
 इत्यमरः । १ । १ । ५३ ॥ चैत्यवृक्षः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 देवता, स्त्री, (देव एव । स्वार्थे तल् ।) देवं द्युतिं
 क्रीडां वा तनोति या । तत्पर्यायः । अमरः २
 निष्करः ३ देवः ४ त्रिदशः ५ विबुधः ६ सुरः ७
 सुपञ्चा ८ सुमनाः ९ त्रिदिवेशः १० दिव्यकाः ११
 आदित्यः १२ दिविषत १३ लेखः १४ अदिति-
 नन्दनः १५ आदित्यः १६ ऋभुः १७ अस्त्रप्रः १८
 अमर्त्यः १९ अमृतान्ताः २० बर्हिर्मुखः २१
 क्रतुभुक् २२ गोव्यागः २३ दानवारः २४
 तन्दारकः २५ देवतम् २६ । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥
 स्वाधामुक् २७ द्युज्जिह्वित २८ द्युषन् २९ दौषत
 ३० स्वर्गा ३१ शोभः ३२ निलम्पः ३३ सुचि-
 रायुः ३४ स्थिरः ३५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 तस्याः संख्या त्रयस्त्रिंशत्कोटयः । यथा, --
 “सदारा विबुधाः सर्वे स्वानां स्वानां गणैः सह ।
 त्रैलोक्ये तत्रयस्त्रिंशत्कोटी संख्या यथा भव ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ *
 गरुदेवता यथा, --
 “आदित्यास्तुषिता विश्वासाध्याभास्वरमारुताः ।
 महाराजिकरुद्राश्च वसवो गणदेवताः ॥
 आदित्या द्वादश प्रोक्तास्तुषितास्त्रिंशद्वे हि ।
 विश्वेदेवा दश प्रोक्ताः साध्या द्वादश कीर्तिताः ॥
 आभास्वरास्तुषिर्वाता पञ्चाशदूनकाः ।
 महाराजिकनामानो हि श्रुते वंशतस्तथा ।

देवता

वदा यकादश प्रोक्ता वसवोऽष्टौ समीरिताः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥ *
 तेषां चत्वारो वर्गा यथा, --
 “आदित्याः क्षत्रियास्तेषां विशाच मरुतस्तथा ।
 अग्निगौ च सृष्टौ शूद्रौ तपस्यमे समास्थितौ ॥
 सृष्टास्त्राङ्गिरसा देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः ।
 इत्येतत् सर्वदेवानां चातुर्वर्ग्यं प्रकीर्तितम् ॥”
 इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ *
 वैष्णवानां पञ्चदेवता यथा, --
 “यच्च यच्च सुराः पूज्या गणेशाद्यास्तु कर्मिणाम् ।
 विष्णुर्चैनं तत्र तत्र वैष्णवानां हि वैष्णवाः ॥
 विश्वकसेनं ससनकं सनातनमतः परम् ।
 सनन्दं सनत्कुमारश्च पञ्चैवं पूजयेत्ततः ॥”
 इति पाद्मे उत्तरखण्डम् ॥ *
 देवघटकं यथा, --
 “गणेशश्च दिनेशश्च वङ्गं विष्णुं शिवं शिवाम् ।
 देवघटकश्च संपूज्य नमस्कृत्य विचक्षणः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
 अपि च ।
 “आदित्यं गणनाथश्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।
 नारायणं विशुद्धाख्यमन्तं च कुलदेवताः ॥”
 इत्यादिकतत्त्वम् ॥ *
 अक्षिविशेषस्य उपास्यदेवता यथा, --
 “या यस्याभिमता पुंसः सा हि तस्यैव देवता ।
 किन्तु कार्यविशेषेण पूजिता चेष्टदा वृणाम् ॥
 विशेषात् सर्वदा नाथं नियमो ह्यन्यथा वृषाः ।
 वृषाणां देवं विष्णुस्तथैव च पुरन्दरः ॥
 विष्णोर्नाममिरादित्यो ब्रह्मा चैव पिनाकधृक् ।
 देवानां देवं विष्णुर्दानवानां चिन्मूलभृत् ॥
 गन्धर्वाणां तथा सामो यक्षाणामाप कथ्यते ।
 विद्याधराणां वाग्देवी साध्यानां भगवान् हरिः ॥
 रक्षसां शङ्करो रुद्रः किमराणाञ्च पार्वती ।
 ऋषाणां देवं ब्रह्मा महादेवश्च शूलभृत् ॥
 भनूनां स्यादमा देवी तथा विष्णुः सभास्करः ।
 गृहस्थानाञ्च सर्वे स्युर्ब्रह्मा वै ब्रह्मचारिणाम् ॥
 वैखानसामात्मिका स्याद्यतीनाञ्च महेश्वरः ।
 भूतानां भगवान् रुद्रः कुष्माण्डानां विनायकः ॥
 सन्तानां भगवान् ब्रह्मा देवदेवः प्रजापतिः ।
 इत्येवं भगवान् ब्रह्मा स्वयं देवोऽभ्यभाषत ॥”
 इति कूर्मपुराणम् ॥ *
 सामान्यदेवघट्टनदिनं यथा, --
 तत्राक्तनक्षत्रानि । उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तर-
 भाद्रपदोहिणी चित्रातुराधा मृगशिरा रेवती
 पुष्योऽश्विनी ज्येष्ठा शतभिषा श्रवणा स्वाती पुन-
 र्वसुर्धानश्रा । तत्र तिथयः शुभाः । तत्र चन्द्र-
 स्त्रीयदशमसप्तमधनैकादशस्थः शोभनः ॥ अथ
 सामान्यदेवप्रतिष्ठादिनम् । तत्र मासाः । माघ-
 फाल्गुनचैत्रवैशाखज्येष्ठाः हरिश्चयान् पूज्य-
 माषाढश्च । तत्र नक्षत्राणि धनिष्ठाश्रवणमिषा-
 श्लेषामघातपुनर्वसुश्रवणोभरणीकृत्तिकाविशाखा-
 भिन्नानि । तत्र तिथयः शुभाः । तत्र लग्नाणि
 वृषमिथुनकन्याधनुर्मीनसंज्ञकानि । तत्र चन्द्रः

देवद

शोभनः । लग्नापेक्षया बृहस्पतिः केन्द्रस्थः
 शोभनः लग्नापेक्षया शुक्रस्तृतीयवहेकादशस्थः
 शोभनः । इति ज्योतिषम् ॥
 (देव + भावे तल् । देवत्वम् । यथा, ऋग्वेदे ।
 १० । २४ । ६ ।
 “मधुमन्त्रे परायणं मधुमत् पुनरायनम् ।
 ता नो देवा देवतया युवं मधुमतस्ततम् ॥”
 “हे देवा देवो द्योतमानो ना तो युवं युवां
 नोऽस्मान् मधुमतः प्रीतियुक्तान् कृतम् कृतम् ।
 केनेति उच्यते । देवतया देवत्वेन अग्निमादि-
 देवतन्त्रययोगेनेत्यर्थः ।” इति तज्ज्ञाप्ति साधनः ॥
 देवताङ्कः, पुं, (देवो दीप्तस्तान् इति । तस्य ङः ।)
 वृक्षविशेषः । देताङ्क इति ख्यातः । तत्-
 पर्यायः । वेणी २ खरा ३ गरी ४ चीकतः ५ ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ अगरी ६ खरागरी
 ७ गरागरी ८ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ देव-
 ताङ्को ९ आखुविषहा १० । इति जटाधरः ॥
 आखुः ११ विषजिह्वः १२ महाच्छदः १३
 कदम्बः १४ खुष्णाकः १५ देवताङ्कः १६ । इति
 राजमाणा ॥ (देवो चन्द्राको ताडयतीति ।
 ताडि + कर्मणि ञञ् ।) राहुः । अयिः । इति
 मेदिनी । डे, ६६ ॥ घोषकला । इति विश्वः ॥
 देवताङ्कः, पुं, (देवताङ्क + स्वार्थे कन् ।) देव-
 ताङ्कः । इति राजमाणा ॥
 देवताधिपः, पुं, (देवतानां अधिपः ।) इन्द्रः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 देवत्वं, स्त्री, (देवस्य भावः कर्म वा । “तस्य
 भावस्त्वतर्त्ता ।” ५।१।१६ । इति तत्पर्यायः ।)
 देवभूयम् । देवसायुज्यम् । इत्यमरः । १०।७।५० ॥
 देवस्य भावः कर्म वा । इति संक्षिप्तसारआक-
 रणम् ॥
 देवदण्डा, स्त्री, (देवान् मेघादण्डोऽस्याः ।) नाग-
 बला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 देवदत्तः, पुं, बुद्धानुजः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 अर्जुनशूद्रः । (यथा, महाभारते । ६।२४।१५ ।
 “पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
 पौण्ड्रं द्रुपदो महाशक्तं भीमकर्मा वृकोदरः ॥”)
 शरीरवात्यपञ्चवायन्तगतवायुविशेषः । इति
 शब्दार्थकल्पतरुः ॥ विजृम्भणे देवदत्तः शुद्ध-
 स्फटिकसंज्ञकः । इति सारदातिलकटीका ॥
 (देवा एनं देयासुरिति । “क्षिप्तौ च संज्ञा-
 याम् ।” ३ । ३ । १७४ । इति आश्विक् क्तः ।
 “दो दहोः ।” ७।४।४६ । इति ददादेशः ॥)
 संज्ञाविशेषः । यथा, देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्य
 सञ्चेलिङ्गभाजित्वाभावात् जातित्वमायाति ।
 इति दुर्गादासः ॥ (नागभेदः । यथा, भाग-
 वते । ५ । २४ । ३१ । “ततोऽधस्तात् पाताले
 नागलोकपतयो वासुकिप्रसूखाः शङ्खकुलिक-
 महाशङ्खश्चेतधनञ्जयधृतराष्ट्रश्चक्रकम्बलाश्च-
 तरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षाः
 निवसन्ति ॥” देवेन दत्ते, त्रि । यथा,
 “अश्वमायुगमावृत्त देवदत्तं जगत्पतिः ।

देवदा

अविनासाधुदमनमैश्वर्यगुणान्वितः ॥”

इति कल्किपुराणेऽनुभागवते भविष्ये कल्कि-
जन्मोपनयने २ अध्यायः ॥

देवदाताग्रजः, पुं, (देवदास्य अग्रजो ज्येष्ठः ।)
बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५१ ।

देवदानी, स्त्री, (देव प्रीति + भावे ल्युट् । देव-
स्यैव दानं मुद्धिर्यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।)
घोषकावृत्तिः । हस्तिघोषा इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥

देवदारु, स्त्री, (देवानां दारु । तेषां प्रियत्वात् ।)
वृक्षविशेषः । (यथा, महाभारते । ३ ।
१७८ । १० ।

“वनानि देवदारुणां मेघानामिव वायुराः ॥”)

तत्पर्यायः । शक्रपादपः २ परिभद्रकः ३ भद्र-
दारु ४ दक्षिणमम् ५ पीतदारु ६ दारु ७

पूतिकाष्ठम् ८ । इत्यमरः । १० । ४ । ५४ ॥ सुर-
दारु ९ दारुकम् १० स्निग्धदारु ११ अमरदारु

१२ शिवदारु १३ शास्त्रम् १४ भूतहारि १५
भवदारु १६ भद्रवत् १७ इन्द्रदारु १८ मस्तदारु १९

सुरभृक्षः २० । इति भावप्रकाशः ॥ सुराष्टम्
२१ देवकाष्ठम् २२ । इति रत्नमाला ॥ अस्य

गुणाः । तिक्तत्वम् । रूक्षत्वम् । श्लेष्मानिलभूत-
दोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् ।

स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कटुपाकित्वम् । विष-
न्याधानशोथामनन्नाहिकाज्वरास्रप्रमेहपौनस-

श्लेष्मासकासकण्डूसमीरनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ तस्य लेपनगुणः । कान्तिदत्वम् ।

आमदोषविषन्याशः प्रमेहज्वरनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ ज्वररूक्षतालक्ष्मीरक्षोविष-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

देवदारुः, पुं, (देवप्रियं दारु यत्र ।) स्वनामस्थान-
वृक्षः । स च पार्वतीप्रियः । यथा, -

“अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं

पुत्रीलतोऽयं वृषभध्वजम् ।

यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां

स्कन्दस्य मातुः पयसा रसज्ञः ॥”

इति रघुः । २ । ३६ ॥

देवदालिका, स्त्री, (देवदालीव कायतीति । के +
कः । टाप् पूर्वद्वयः ।) महाकालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

देवदाली, स्त्री, (देवेन मेघोदयेन दाली इत्यनेन
यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) लताविशेषः ।

घघरवेल इति सोनैया इति च हिन्दीभाषा ।
खखसावत्पुष्पवृत्ता । (यथा, सुश्रुते, सूत्रस्थाने ।

४६ अध्याये ।
“कोशातको सप्तला शङ्किनी देवदालीकार-
वेलिका चैतुभयतो भागहराणि ॥”)

तत्पर्यायः । जीमूतकः २ कण्टफला ३ गरा ४
गरी ५ वेणी ६ महाकोषफला ७ कटफला ८

घोरा ९ कदम्बी १० विषहा ११ कर्कटी १२
सारम्भिका १३ वृत्तकोषा १४ आखुविषहा

१५ दाली १६ रोमशपत्रिका १७ कुरङ्गिका १८

देवद्रो

सुतकारौ १६ देवताङ्कः २० ॥ अस्या गुणाः ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । पाङ्कज-
दुर्गाम्बासकासकामलाभूतनाशित्वम् । तस्याः

फलस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कृमिश्लेष्मगुल्मगुला-
शोवातनाशित्वम् । संसतत्वम् ।

“पीता गरा खरस्यशां विषज्ञी गरनाशनी ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

तन्नामगुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
“देवदानी तु वेणी स्यात् कर्कटी च गरागरी ।

देवताङ्गी वृत्तकोषस्तथा जीमूत इत्यपि ॥
पीतापरा खरस्यशां विषज्ञी गरनाशनी ।

देवदाली रसे तिक्ता कफार्शः शोथपाण्डताः ॥
नाशयेद्दामनी तिक्ता कण्टिकाक्षमिच्छरान् ।

देवदालीफलं तिक्तं कृमिश्लेष्मविनाशनम् ॥
संसर्गं गुल्मगुल्ममशोषं वातजित् परम् ॥”

देवदासी, स्त्री, (देवं दक्षिणं दाक्षीति हन्तीति ।
देव + दास् + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वन-
बीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः । (देवाय

क्रीडाये दासी इव ।) वेश्या । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥ (देवपरिचरिका च ॥)

देवदोषः, पुं, (देवं दौर्गन्धौलं दौर्गन्धयति प्रकाश-
यति बुद्धिस्थं करोतीति । दौर्गन्ध + अण् । यद्वा, देवेषु दक्षिणेषु दोषः प्रकाशकः ।) लोच-
नम् । इति शब्दरत्नावली ॥

देवदुग्धमिः, पुं, (देवानां दुग्धभिरिव हर्षजनक-
त्वात् ।) गन्धपर्णासः । सरत्तुलसी । इति
रत्नमाला ॥ देवानां दुग्धमिवायुश्च ॥

देवदूती, स्त्री, (देवानिन्द्रयाणि दूयन्ती अवसाद-
यन्तीति । दू ड उपतापे + “क्तिच्तौ च संज्ञा
याम् ।” ३ । ३ । १७४ । इति क्तिच् ततो
ङीष् ।) वनबीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवदेवः, पुं, (दीयतीति । दिव् + अच् । देवानां
देवेषु वा देवः श्रेष्ठत्वात् ।) शिवः । (यथा,
महाभारते । १ । १ । १६० ।

“यदाश्रौषमर्जुनं देवदेवं
किरातरूपं त्राम्बकं तोष्य युद्धे ॥”)

ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । ५ । १८ ।

“स वक्ष्ये मन्दिरेशाय देवदेवः सनातनः ॥”
“देवदेवो ब्रह्मेति ।” तट्टीका ॥ विष्णुः । यथा

देवीभागवते । १ । ४ । ३५ ।
“कारणं सर्वलोकानां देवदेवं जगद्गुरुम् ।
वामदेवं जगन्नाथं तप्यमानं महत्तपः ॥”

गणेशः । यथा, कथासरित्सागरे । २० । ५५ ।
“अस्तीह प्रमदोदाने तरुमण्डपमध्यगः ।
वृष्टप्रभाषो वरदः देवदेवो विनायकः ॥”)

देवद्रोणी, स्त्री, देवयात्रा । इति हारावली १२०६ ॥
(देवानां द्रोणी द्रोण्याकारत्वात् अवस्थान-
गङ्गरम् । शिवलिङ्गादौनामवस्थानगङ्गरम् ।

यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे रघुनन्दनष्टतसम्पन्नवचनम् ।
“देवद्रोग्याः विहारं च कूपेभ्यायतनेषु च ।
यस्य गोष्ठं विपन्नास्तु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”

देवप

“देवद्रोणी स्वयम्भालङ्कारावस्थानगङ्गरम् ॥”

इति रघुनन्दनः ॥

देवद्रोण, [च्] जि, (देवानश्चति पूजयतीति ।
अच् गतिपूजनयोः + “कृत्विगृधृक् इति ।”

३ । २ । ५६ । इति क्तिन् । “विष्णुदेवयोश्च
टेरद्रोणतावप्रत्यये ।” ६ । ३ । ६० । इति
अद्गादेशः ।) देवपूजकः । देवसमीपगता ।

इत्यमरः । ३ । १ । ३४ ॥
देवद्रोणं, स्त्री, (देवयोऽयं धान्यमिति मध्मलोपी
समासः ।) धान्यविशेषः । देधान इति भाषा ।

जोयार इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । यय-
नालः २ योनलः ३ जर्गाङ्गयः ४ जोन्ताला ५

बीजपुष्पिका ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४४ ॥
देवद्रुपः, पुं, (देवप्रियो ध्रुप इति मध्मलोपी
समासः ।) गुग्गुलुः । इति रत्नमाला ॥

देवनं, स्त्री, (दिव् + भावे ल्युट् ।) अवहारः ।
जिगीषा । क्रीडा । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥

(दीयति आस्मिन्निति अधिकरणे ल्युट् ।) लीला
दानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दीयति अने-
नेति । दिव् + करणे ल्युट् ।) पद्मम् । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ परिदेवनम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ द्युतिः । स्तुतिः । कान्तिः । गतिः ।

श्लोकः । इत्यमरटीकायां मयुरेशः ॥ द्युतम् ।
इति स्वामी ॥ (यथा, मनौ । ६ । २०० ।

“प्रकाशमेतत् सास्कर्यं यद्देवनसमाङ्ग्यौ ।
तद्योनिर्धं प्रतिघाते नृपतिर्यत्रवान् भवेत् ॥”)

देवनः, पुं, (दीयत्यनेनेति । दिव् + करणे ल्युट् ।)
पाशुकः । इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥

देवनन्दी, [न्] पुं, (देवमिन्द्रं नन्दयतीति ।
नन्दि + णिनिः ।) इन्द्रहारपालः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । ६० ॥

देवनलः, पुं, (देवः आकारवर्णोत्कर्षेण श्रेष्ठो
नलः ।) नलमेदः । तत्पर्यायः । देवनालः २

महानलः ३ वन्यः ४ नलोत्तमः ५ स्थूलनलः ६
स्थूलदण्डः ७ सुरनलः ८ सुरदमः ९ । अस्य

गुणाः । अतिमधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । इधन-
कषायत्वम् । नलादधिकवीर्यत्वम् । रसकर्म्मणि

शुक्लत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवना, स्त्री, (दिव् + भावे यच् टाप् च ।) क्रीडा ।

सेवा । इति शब्दरत्नावली ॥
देवनालः, पुं, (देवो दौर्गन्धौलः श्रेष्ठो वा नालः ।)

देवनलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवपतिः, पुं, (देवानां पतिः ।) इन्द्रः । इति

हेमचन्द्रः । २ । ८७ ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । २१ । ३३ ।

“सत्यं भ्रातृ च धर्मश्च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ।
कीचकं निहनिष्यामि वृत्रं देवपतिर्यथा ॥”)

देवपत्नी, स्त्री, (देवानां पत्नीव प्रियदर्शनादित्वात् ।)
मध्मालुकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (देवानां

पत्नी ।) देवभार्या ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १४ । ३६३ ।

“देवानां मातरः सर्व्वा देवपत्न्यः सक्तव्याः ॥”)

देवमा

देवपथः, पुं. (देवानां पन्थाः । “कक्पूरवः पथा-
मानसि । ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) देवानां
पन्थाः । तत्पथ्यायः । ह्यापथः २ सोमधारा
३ नमःसरित् ४ । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १४८ । २० ।
“द्विषो देवपथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मातुषाः ॥”
नीर्यविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८५ ।
४५ ।
“ततो देवपथं गत्वा नियतो नियतासवः ।
देवसञ्चल्य यत् पुण्यं तद्वाप्नोति मानवः ॥”)
देवपथं स्त्री, (देवानां प्रियं पथमस्य ।) सुर-
पथम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवपुत्रिका, स्त्री, (देवानां पुत्रिकेव प्रियत्वात् ।)
पुत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवपुत्री, स्त्री, (देवानां पुत्रीव प्रियत्वात् ।)
पुत्रा । इति जटाधरः ॥
देवपूः, [र्] स्त्री, (देवानां पूः पुरी ।) अमरा-
वती । इति जटाधरः ॥
देवप्रभः, पुं, (देवानां ग्रहदेवतानां प्रभः ।) ग्रह-
नक्षत्रादिषट्तिजिज्ञासा । तत्पथ्यायः । उप-
श्रुतिः २ । इति हेमचन्द्रः । २ । १७७ ॥
देवप्रियः, पुं, (देवानां प्रियः ।) पीतभङ्गराजः ।
वक्त्रपुष्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवप्रिया, स्त्री, (देवप्रिया वला ।) सहदेवी ।
त्रायमाणा । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवप्रज्ञा, [न्] पुं, (देवेषु प्रज्ञा इव । देवर्षित्वा-
दस्य तथात्वम् ।) नारदसुनिः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५१३ ॥
देवभवनं, स्त्री, (देवानां भवनं गृहमिव । देवानां
आश्रयत्वादस्य तथात्वम् ।) अश्वत्थः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ स्वर्गः ॥ (देवप्रतिमा-निके-
तनञ्च ॥)
देवभूः, पुं, (देवं देवत्वं भवति प्राप्नोतीति । भू प्राप्नौ
+ क्त्वि ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (देवानां
भूर्निवासभूमिरुत्पत्तिर्वा यत्र ।) स्वर्गञ्च ॥
देवभूतिः, स्त्री, (देवान् देवलोकात् भूतिरुत्पत्ति-
र्यस्याः ।) मन्दाकिनी । इति शब्दरत्नावली ॥
(देवानां भूतिरिति विग्रहे । देवैश्वर्यम् ॥)
देवभूयं, स्त्री, (देवस्य भावः । भू + “भुवो भावे ।”
३ । १ । १०७ । इति कप् ।) देवत्वम् । देव-
सायुष्यम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५० ॥
देवमणिः, पुं, (देवेषु मणिरिव ।) भर्गः । (देवो-
द्धोतनशीलो मणिः ।) कौस्तुभः । अश्वरोमा-
वर्णः । इति मेदिनी । मणि, ६७ ॥ (यथा,
शिशुपालवधे । ५ । ४ ।
“आवर्जिनः शुभफलप्रदस्तुक्तियुक्ताः
सम्यग्देवमण्यो भूतस्त्वभागाः ।
अन्याः पृथुर्वसुमतोमतिरोचमाना-
स्तर्णं पयोधय इवोन्मिभिरापतन्तः ॥”)
महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवमाता, [क्] स्त्री, (देवानां माता ।) अदितिः ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, भागवते । १ । १ । ३१ ।

देवया

“कश्चिच्छिवं देवकभोजपुत्राया
विष्णुप्रजाया इव देवमातुः ॥”
देवमातृमात्रम् । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३८ ।
“देवपत्नी देवक्या देवमातर इव च ॥”)
देवमातृकः, त्रि, (देवो वृष्टिर्मातृव शस्योत्पाद-
नेन पालकत्वात् जननीव यस्य । कप् ।) वृष्टाब्ज-
सम्यग्ग्रीहिपालितदेशः । इत्यमरः । १० । १ । २० ॥
(यथा, महाभारते । १० । ५ । ७८ ।
“कश्चिद्वाह्ने तद्वागानि पूर्णानि च दहन्ति च ।
भागधो विनिविष्टानि न क्षतिर्देवमातृका ॥”)
देवमानकः, पुं, (देवेभ्य मानो यस्य । कप् ।
संज्ञायां कन् वा ।) कौस्तुभमणिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
देवमासः, पुं, (देवाय भूषणस्य क्रीडनाय यो मासः ।
अत्र हि स्युतेरोनसञ्च प्रादुर्भावात् गर्भस्य
क्रीडनादित्वात् तथात्वम् ।) गर्भस्याष्टममासः ।
तत्पथ्यायः । गर्भाष्टमः २ । इति त्रिकाण्शेषः ॥
देवानां मासः । स मनुष्यमाने चिंशद्वर्षात्मकः ॥
देवयानः, पुं, (देवान् यजते इति । यज + “सर्व-
धातुभ्य इन् ।” उणां ४ । ११७ । इति इन् ।)
देवपूजकः । सुनिः । यथा, भट्टः । २ । ३४ ।
“अग्नौ द्विजान् देवयज्ञीन् निहन्तः ॥”
देवयज्ञः, पुं, (देवानां यज्ञः ।) होमः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ४८५ ॥ (यथा, मनुः । ४ । २१ ।
“अग्नियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्वदा ॥”)
देवयात्रा, स्त्री, (देवानां यात्रा ।) देवगमनम् ।
तत्पथ्यायः । देवदोषी ० । इति हारावली ।
१०६ । देवोत्सवादि । (यथा, कथासरित्-
सागरे । १५ । १२१ ।
“एकदा देवयात्रायां तत्र मञ्जसमागमे ।
अगादेको महामञ्जः स्थातिमान् दक्षिणा-
पथान् ॥”)
देवयानं, स्त्री, (देवानां यानम् ।) देवविमानम् ।
देवरथः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (त्रि, देव-
प्रापनीयम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । ४ ।
“यद्विष्यन्तुष्टो देवयानं
त्रिमांशुषा पथेभ्यं नयन्ति ॥”
देवप्रापकम् । यथा, तज्जैव । ७ । ७६ । २ ।
“प्र मे पन्था देवयाना अदृश-
समर्हन्तो वसुभिर्निष्कृतासः ॥”)
देवयानी, स्त्री, शुक्राचार्यकन्या । सा ययातिराज-
पत्नी । इति श्रीभागवतम् । (पुरा किल
वृहस्पतिपुत्रः कचो देवकायाधे मञ्जीवन-
विद्यायां अचरगुरुमुपागमन् । देवयानीयं तं
युवानं मनोहरश्चावलोक्य तेन सङ्गता भवितुमि-
च्छेत् । कचस्तु गुणकन्यामेतां ज्ञात्वा पाणिमस्या
यच्छीतुं न स्वीचकार । अस्यादेवायौ देवयानीं
प्रापयित्वा “न ते विद्या सिद्धिमेवागमिष्यति”
इति शप्ताप । कचस्तु निरपराधोऽपि शप्तापहतः
क्रुद्धञ्च “अविप्रन्नो न ते कश्चिन्नातु पाणिं
यच्छीत्यति” इत्येतां शप्तापान् । अयमेवास्या
ब्राह्मणकन्याया अपि क्षत्रियपत्नीत्वे हेतुः ।

देवरः

अथ कदाचित् क्रोडनीनां कन्यानां वञ्च-
वैपरीत्यं जातम् । देवयानी स्वीयवञ्चय-
त्वेन वृषपर्वणोऽचरराजस्य सुतां शक्तिं
पुत्रोऽप । शक्तिं तु तदवस्थमाणा तां रूप-
मध्ये प्राप्तिपत् । अथ गच्छति कावे ययाति-
सुंगयां गतस्त्रिधातो जलमन्त्रिणं तज्जैव
रूपसमीपमागत्य देवयानीं तन्मन्त्रिणां वृष्टा
तस्या दक्षिणं पाणिं यच्छीत्वा उत्थापयामास ।
अथ देवयानी रूपान् सुक्तां पिहसमीप-
मागत्य सर्वं विश्वापितवती । अथ युक्ते क्रोधा-
दचरराज्यात् गन्तुमुद्यते वृषपर्वणाचरराजः
स्वीयकन्यां शक्तिं कन्यासङ्गपरिहृतां परि-
चारकत्वेन प्रदाय स्वगुदन्तं देवयानीञ्च प्रसा-
दयामास । अथ कदाचित् देवयानी पित्र-
शुश्रूषां नाहुं ययातिं पतित्वेन स्वीकृत्य तेन
सङ्गं विनहार । अस्याः पुत्री द्वौ यदुत्सवंसुच ।
गच्छति कावे देवयानी राज्ञा सङ्गं वनं गत्वा
जीनपरान् कुमारान् क्रीडतस्तत्र वृष्टा वृष्टौ-
रसात् शक्तिं गार्भे जातां च तान् विधाय क्रोध-
परवशां पिहसमीपं प्रस्थितवती । युक्तस्तु दुहि-
तरमवमानितां विदित्वा राजानं जरया योजया-
मास ॥ एतद्विशेषविवरणविकृतिस्तु महा-
भारते । १ । ७६ । ८३ । अध्यायेषु ज्ञातव्या ॥ ११ ॥
देवयुः, त्रि, (देवं याति उपास्यत्वेन प्राप्नोतीति ।
या + “न्यगयाद्यच्चा” उणां १ । १८ इति कुः ।)
धार्मिकः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १५४ । ५ ।
“तदस्य प्रियमभिप्राथो अद्यां नरो यत्र देव-
यवो मदन्ति ॥”
“देवयवो देवं द्योतेनस्त्रभावं विष्णुमात्मन
इच्छन्तो यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्तो नरः ।”
इति तद्वाक्ये सायनः ॥) लोकधातृकः । इति
मेदिनी । ये, ८६ । देव, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥
देवयोनिः, पुं, स्त्री, देव एव योनिर्नदानभूतो यस्य
सः । तद्वयथा, विद्याधराः १ अक्षरस्यः २ यथाः ३
राक्षसाः ४ गन्धर्वाः ५ किन्नराः ६ पिशाचाः
७ गुह्यकाः ८ सिद्धाः ९ भूतगणः १० । इत्य-
मरः । १ । १ । ११ ॥ (देवानां योनिः । देव-
स्थानम् । यथा, महाभारते । ३ । ११४ । २८ ।
“अन्यथा हि क्रुद्धोऽहं । देवयोनिरपापतिः ।
कुशाग्रैणापि कौन्तेय ! न प्रष्टव्यो महोरुघिः ॥”
देवरः, पुं, (दीयत्वनेनेति । दिव्य क्रीडायाम् +
“अर्तिकमिभमोति ।” उणां ३ । १३२ । इति
अरः ।) पदः कनिष्ठभाता । देव्योर इति
भाषा । (“देवरः कक्षात् द्वितीयो वर उच्यते ।”
इति निरुक्तेः । ३ । १५ ॥) तत्पथ्यायः । देव
२ । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ । देवः १ देवारः
देवानः ५ । इति जटाधरः । सुरागावः
देवलो ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा
मनुः । ६ । ५६ ।
“देवरहा स्वपिडाहा स्त्रिया सन्धिद्वयुक्तया ।
प्रनेष्टिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचये ॥”)
पदुर्ग्यहो भाता तु अचरः । इति भरतः ॥

देवस्यः

देवस्यः, पुं, (देवानां स्यः ।) देवानां विमानः ।
इति ज्ञानाद्युक्तः ॥ स च पुण्यकादिः ॥
देवराजः, पुं, (देवानां राजा । “राजाहःसखि-
भ्यष्टम् ।” ५। ४। ६२। इति टप् ।) इन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १। २८। ७७।
“देवराजसमीपं स्थासीत् यथातिः पृथिवीपतिः ॥”)
तस्य नामानि यथा,—
“इन्द्रः सुरपतिः शक्रो हितिजः पवनायनः ।
सहस्राक्षो भगवत्पुत्रः कश्यपाङ्गुल एव च ॥
विष्णोश्च सुनासीरो मन्त्रवान् पाकशासनः ।
जयन्तजनकः श्रीमान् शचीशो देवसुदनः ॥
वज्रहस्तः कामसखा गौतमीव्रतनाशनः ।
वृजहा वासवश्चैव दधीचिदेहभिक्षुकः ॥
जिष्णुश्च वामनश्चाता पुण्ड्रतः पुरन्दरः ।
दिवस्यतिः शतमखः स्रजामा गोत्रजिद्विषुः ॥
लेख्यर्षभो वज्रातिर्जम्भमेदी सुराश्रयः ।
संक्रन्दो दुश्प्रवणसुरावाणमेववाहनः ॥
आखण्डको हरिहयो नसुचिप्राणनाशनः ।
वृक्षश्च वृक्षश्चैव देवदर्पणसुदनः ॥
वटचत्वारिंशन्नामानि पापघ्नाणि विनिश्चितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते जम्भखण्डम् ॥
देवरातः, पुं, (दे + तः । देवेन श्रीलक्ष्मणेन रातः
रक्षितः ।) परिचितः राजा । इति श्रीभाग-
वतम् ॥ सारसपक्षिविशेषः । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥ (विश्वामित्रपुत्रः । यथा, हरि-
वंशे । २७। ४७।
“विश्वामित्रस्य पुत्रास्तु देवरातादयः स्मृताः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते भागवते । ६। १६। ३२।
“यो रातो देवयजने देवैर्गाधिसु तापसः ।
देवरात इति ख्यातः शुनःश्रेष्ठस्तु भार्गवः ॥”
निर्मलेष्टः पुत्रः । यथा, रामायणे । १। ६६। ८।
“देवरात इति ख्यातो निर्मलेष्टो महौपतिः ॥”
शुद्धिद्विषस्य सभास्यश्चित्रियाणामन्यतमः । यथा,
महाभारते । २। ४। २६।
“चानूरो देवरातश्च भोजो भीमरथश्च यः ॥”)
देवर्षिः, पुं, (देव ऋषिश्च । देवानां ऋषिर्वा ।)
सुरर्षिः । तद्वयथा । नारदः १ ऋषिः २ मरीचिः
३ भरद्वाजः ४ पुलस्त्यः ५ पुलहः ६ क्रतुः ७
भृगुः ८ वशिष्ठः ९ प्रचेताः १० । इत्यमरटीका-
सारसुन्दरी । (यथा, महाभारते । १२ ।
२१० । २१ ।
“देवर्षिचरितं गार्ग्यः शृण्वान्येचिचित्तितम् ॥”
तुल्यभरतादिः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
कथादादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महादेवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । १४४ ।
“देवादिदेवो देवर्षिर्देवासुरवरप्रदः ॥”)
देवजः, पुं, (देवं जातिं यज्जातिं निजजीविकार्थ-
मिति । देव + जा आदाने + “आतोऽनुपेति ।”
३। २। ३ । इति कः ।) देवाजीवः । जीविकार्थं
यो देवान् यज्जीतवान् । इत्यमरः । २। १०। १११॥
पूजादि वामन इति भाषा । देवोपजीवजीवी ।
यथा,—

७४५

देवत्र

“देवोपजीवजीवी च देवजश्च प्रकीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
“चिकित्सकान् देवजान् मौसविक्रयिणस्तथा ।
विपक्षिण च जीवन्तो वर्णाः स्युर्देवकस्योः ॥”
इति मनुः । ३। १५१ ॥
“देवजः प्रतिमापरिचारकः वर्तनार्थत्वेनेतत्
कर्म कुर्वतोऽयं विधेयः न तु धर्म्मार्थम् । देवको-
पजीवी च नाम्ना देवलोको भवेदिति देवज-
वचनात् ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ ७॥
(दीयति आनन्दमेति । द्वि + “वृषादिभ्य-
श्चित् ।” उडा १ । १०८ । इति कणच् ।)
धार्मिकः । इत्युणादिकोवः ॥ नारदसुनिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रणयोरेक्यात् ।) देवरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ धर्म्मशास्त्रवक्ता सुनि-
विशेषः । इति भगवद्गीता ॥ स असितसुनिपुत्रः
रम्भाश्रापेनाद्यावत्क्रो बभूव । इति ब्रह्मवैवर्ते
श्रीलक्ष्मणखण्डम् ॥ (अयम् वेदस्यासस्य
शिष्यः । यथा, देवीभागवते । १। २०। ३ ।
“असितो देवजश्चैव वैशम्पायन एव च ।
जैमिनिश्च सुमन्तुश्च गताः सर्वे तपोधनाः ॥”
प्रत्यूषस्य ऋषेः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
१५। ११५ ।
“प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रं ऋषिं नाम्नाय देवजम् ॥”)
देवजः, पुं, (देवज एव । स्वार्थे कन् ।) देवजः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १२। ७६। ६।
“आद्यायका देवजका नक्षत्रयामयाजकाः ।
यते ब्राह्मणचक्राला महापथिकपथमाः ॥”)
देवजता, स्त्री, (देवप्रिया तता ।) नवमल्लिका ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
देवजाकुलिका, स्त्री, (देवयति परिदेवयजनेनेति ।
देव + लिच् + क्त । देवः लाकुलिकः मूको
यस्याः ।) वृक्षकालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवलोकोः, पुं, (देवानां लोकः ।) स्वर्गः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५। ३। ४६।
“तस्मात् सखा भवन्त्ययं देवलोकजयाय वै ॥”)
अपि च । मत्स्यपुराणे ।
“भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ महर्जनः ।
तपः सत्त्वश्च सप्तेते देवलोकः प्रकीर्तितः ॥”)
देववक्त्रं, स्त्री, (देवानां वक्त्रम् । तद्गारेणैव
यज्जादौ ह्यादिभोजनात् तथालम् ।) अग्निः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ देवानां मुखम् ॥
देववक्त्रिकः, पुं, (देवानां वक्त्रिकश्च ।) विश्व-
कर्मा । इति हेमचन्द्रः । २। ६६ ॥
देववक्त्रभः, पुं, (देवानां वक्त्रभः प्रियः ।) पुत्राग-
वृक्षः । इत्यमरः । २। ४। २५ ॥
देववृक्षः, पुं, (देवप्रियो वृक्षः ।) सप्तपर्णवृक्षः ।
मन्दारवृक्षः । गुग्गुलुः । इति मेदिनी । व, ५२ ॥
अवशिष्टा देवतवृक्षश्च पुं वृक्षः ॥
देवव्रतः, पुं, (देवं अपरिग्रहादिरूपत्वात् स्वीतन-
शीलं व्रतं यस्य । यद्वा, देवस्यैव व्रतं स्थिर-
प्रतिज्ञा यस्य ।) भोजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, देवीभागवते । १। २०। १६ ।

देवसे

“विनाङ्गदं ततो राज्ये स्थापयामास वीर्यवान् ।
खयं न हतवान् राज्यं तस्माद्देवव्रतोऽभवत् ॥”)
देवानां व्रतम् ॥
देवशेखरः, पुं, (देवः क्रीडाप्रदः शेखरो यस्य ।)
दमनकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ देवानां मल-
कश्च ॥
देवश्रुतः, पुं, (देवैश्च श्रुतः विख्यातः ।) ईश्वरः ।
श्रावणम् । नारदः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
(शुकस्य पुत्रविशेषः । यथा, देवीभागवते ।
१। १६। ४१ ।
“स तस्माद्भगवतामास पुत्राश्चतुर एव हि ।
लक्ष्यं गौरप्रभश्चैव भूरिं देवश्रुतं तथा ॥”)
देवश्रेणी, स्त्री, (देवानां श्रेणीव ।) श्रेण्या । इति
राजनिर्घण्टः ।
देवसभा, स्त्री, (देवानां सभा ।) देवानां सभाजः ।
तत्पर्यायः । सुधर्मा २ । इत्यमरः । १। ११ ।
५१ ॥ शुभा ३ । सुधर्मा [न] ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ सुधर्मा ५ । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
देवसभ्यः, त्रि, (देवस्य क्रीडायाः सभा तस्यां
सीदतीति । यत् ।) क्रीडासभास्यः । तत्पर्यायः ।
सभिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवसामा-
जिकश्च ॥
देवसर्वपः, पुं, (देवप्रियः सर्वपः ।) वृक्षप्रभेदः ।
तत्पर्यायः । अन्ध्राक्षः २ वदरः ३ रक्तजलकः
४ सुरसर्वपकः ५ स्रष्टादणः ६ निम्बैरसर्वपः ७
कुकराक्षिः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । कषणलुप्तोद्भवतामयनाशित्वम् । रुच्य-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवसहा, स्त्री, (सहते या । सह + आच् + टाप् ।
देवस्य सहा ।) दक्षोत्पत्नीवधिः । भिक्षाशुक्लम् ।
इति विश्वः ॥
देवसात, अ, (देवाय देयं देवाधीनं वा करोतीति ।
देव + सात् ।) सकलजना देवभावान्नाथाः ।
देवाधीनम् । देवदेयम् । यथा,—
“साकल्याधीनत्वदेवार्थेषु असंसर्गपूर्वपदक्षभू-
धातुषु परेषु चसात्प्रत्ययो भवति । देवेऽर्थे
पूर्वोक्तधातुषु परेषु चाच्प्रत्ययोऽपि । यथा
देवाय देयं करोति देवप्ताकरोति ॥” इति
सुश्रवोपध्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
७। १८७। ५८ ।
“जित्वा वा बहुभिर्यज्ञैर्जन्धं भूरिदक्षिणः ।
हता वा देवसाङ्गत्वा लोकान् प्राप्यथ पुष्क-
लान् ॥”)
देवसायुष्यं, स्त्री, (देवेन सायुष्यं संमिलनम् ।)
देवत्वम् । इत्यमरः । २। ७। ५२ ॥
देवसहा, स्त्री, (देवाय क्रीडार्थं सहा ।) मलयम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३। ५६७ ॥
देवसेना, स्त्री, इन्द्रकन्या । इति मेदिनी । ने,
१८७ ॥ (प्रजापतेः कन्या । इति महाभारतम् ।
३। २२३। ११ ॥) सा वही । (यथा, ब्रह्मवैवर्ते-
पुराणे प्रल्लितखण्डे । १। ७३—७४ ।

गौडदेशः समाख्यातः सर्वविद्याविशारदः ।
गोकर्णेशात् पूर्वभागे आर्यावर्तात् पश्चिमे ॥
तेरभुक्तात् पश्चिमे तु महापूर्वभागे सर्वतः ।
महाकोशलदेशश्च सूर्यवंशपरायणः ॥
याम्यन्तरं समारभ्य तत्रकुलान्तकं शिवे ।
मगधाख्यो महादेशो यात्रायां न हि दुष्यति ॥
दक्षोत्तरक्रमेणैव क्रमात् कीकटमागधौ ।
नरणाद्रिं समारभ्य यक्षकूटान्तकं शिवे ॥
तावत् कीकटदेशः स्यात्तदन्तर्मागधो भवेत् ।
जगन्नाथप्रान्तदेशश्चोत्तकः परिकीर्तितः ॥
कामगिरिं समारभ्य द्वारकान्तं महेश्वरि ! ।
शौकुलनाभिधो देशो हूणं शङ्खु महेश्वरि ! ॥
कामगिरिर्दक्षभागे मरुदेशात्पश्चिमे ।
हूनदेशः समाख्यातः भूराज्य रमन्ति च ॥
अथान्यङ्गं समारभ्य कोटिदेशस्य मध्यगे ।
समुद्रप्रान्तदेशो हि कोङ्कणः परिकीर्तितः ॥
ब्रह्मपुत्रात् कामरूपात् मध्यभागे तु कैकयः ।
मागधाह्वाभागे तु विन्ध्यात् पश्चिमतः शिवे ! ॥
मौरसेनाभिधो देशः सूर्यवंशप्रकाशकः ।
हस्तिनापुरमारभ्य कुरुक्षेत्राच्च दक्षिणे ॥
पाञ्चालपूर्वभागे तु कुवदेशः प्रकीर्तितः ।
मरुदेशात् पूर्वभागे कामाक्षिदेशश्च शिवे ! ॥
सिंहलाख्यो महादेशः सर्वदेशोत्तमोत्तमः ।
शिलहट्टात् पूर्वभागे कामरूपात्पश्चिमे ॥
पुलन्दिदेशो देवेशि ! नरनारायणः परः ।
गङ्गान्तरात् पूर्वभागे समुद्रादुत्तरे शिवे ! ॥
कच्छदेशः समाख्यातः सुदेशं शङ्खु सादरम् ।
पुलिन्दादुत्तरे भागे कच्छाच्च पश्चिमे शिवे ! ॥
मत्स्यदेशः समाख्यातो मत्स्यबाहुल्य-

कारकः ।

वेराटपाण्ड्ययोर्मध्ये पूर्वदक्षक्रमेण तु ॥
मद्रदेशः समाख्यातो माद्रीहा तत्र तिष्ठति ।
भूरसेनात् पूर्वभागे गङ्गायाः पश्चिमे शिवे ! ॥
मौवैरदेशो देवेशि ! सर्वदेशाधमाधमः ।
अवन्तीतः पश्चिमे तु वैदर्भाह्वाभिधोत्तरे ॥
नाटदेशः समाख्यातो वर्धनं शङ्खु पार्ष्णिताः ॥
मावापुरं समारभ्य सप्तशङ्खात्पश्चिमे ॥
वज्रराख्यो महादेशः सैववं शङ्खु सादरम् ।
लङ्काप्रदेशमारभ्य मङ्गलान्तं परमेश्वरि ! ॥
सैववाख्यो महादेशः पर्यन्ते तिष्ठति प्रिये ! ।
एते षट्पञ्चाशद्देशा मया प्रोक्ता महेश्वरि ! ॥
एतन्मध्योऽपि देवेशि ! देशमेवाह्वयेकशः ।
कोटिशः सन्नि देवेशि ! एते सुख्याः प्रकीर्तिताः ॥
रहस्यातिरहस्यश्च गोमयं पशुसङ्घटे ।
इति संक्षेपतः प्रोक्तं किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥

इति शक्तिस्वप्नमन्त्रे ७ पटलः ॥

देशकः, त्रि, (दिशतीति । दिश् आदेश + “शुल्
लृच्” ३ । १ । १३३ । इति शुल् ।) शास्त्रा ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १५२ ॥

“नयोक्तारप्रवृत्तस्य चास्तु सन्मार्गदेशकः ।
सन्नु मेधनिधयः साक्षा वित्तदाने तथाचये ॥”

इति मार्कण्डेये । १६ । १७ ॥

देशकारी, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनूमन्मते
मेघरागस्य भार्या । अस्या जातिः संपूर्णः
यहं यद्वज्रस्वरः गानसमयः वर्धनी निशान्तः ।
अस्याः स्वरूपं सुन्दरस्त्री तिलयुक्तागना कमल-
पत्राची दाक्षिमस्तनी गौराङ्गी विष्णोष्ठौ
सुक्ताहारकस्त्री कर्पूरचन्दननिभाङ्गी खल-
ङ्कारा नायकेन सहोपविष्टा हावभावकटाक्षान्
कुर्वन्ती । सङ्गीतदर्पणमते अस्या गानसमयः
प्रातर्वैराटीरागिण्या सह । अस्याः स्वरूपं
नायकेन सह कैलिकौतुकरता श्यामकेशभारा
जितशरतपूर्वचन्द्रानना अमङ्गराजिताङ्गी
काञ्चनकलसद्युतिहारिङ्गुचा कमलनयना नटु-
भाविणी । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

देशरूपं, स्त्री, (दिश्यते इति । दिश् + कर्मणि
षन् । देशस्य हेतुयुक्तिदेशकालपात्रादिभिर्हि-
यमानस्य रूपम् । यद्वा, देशस्य देशानुरूपपा-
त्रास्य रूपम् ।) उचितम् । इत्यमरः । २ । ८ ।
२४ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १०७ । ५ ।
“शौण्ड्यहृदयतिष्ठ यथा धर्मं प्रकीर्तितम् ।
लघुना देशरूपेण मज्जयोगेन भारत ! ॥”)

देशास्त्री, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनूमन्मते
हिन्दोलरागस्य द्वितीयरागिणी । तस्या जातिः
वाङ्मयः यहं गान्धारस्वरः गानसमयः वस-
न्तर्त्तौ पूर्वाङ्गः । अस्याः स्वरूपम् । सुरुपा
नारी चन्द्रवदना क्रोधना कलहप्रिया रोमहर्षा
निष्कौशकरवालकरा मल्लवत् धूम्रवगुण्डित-
बाहुवचाः बलमर्दितकचस्थापितशत्रुपञ्चा
सर्वदा स्वसमीपस्थापितनायका च । राग-
मालामते तु तस्याः स्वरूपं मल्लवत् परस्पर-
मल्लक्रोडायां नियुक्ता । सा क्रीडामल्लकाष्ठो-
त्तक्षेपयस्तराद्युत्तोलनभूमिलुखनादिरूपा ।
कल्लिनाथमते वसन्तरागस्य भार्या । सङ्गीत-
दर्पणमते अस्या जातिः संपूर्णः । अस्याः
स्वरूपं कर्पूरादि कमनीयाङ्गी कमलराजित-
नयना हर्षयुक्ता रसिका अतिधीरा किञ्चित्-
सङ्कुचिता दीर्घशुभा मल्लद्युतिमोचिनी च ।
इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

देशान्तरं, स्त्री, (अन्यो देशः । मयूरवंशकादि-
वत् समासः ।) सुमेरुलङ्कयोर्मध्यरेखास्वरूप-
देशस्वदेशयोरन्तरयोजनम् । इति सिद्धान्तरह-
स्यम् ॥ ये उद्यान्तरकर्मेणा लङ्कायामौद-
यिका यद्वा जातास्ते देशान्तरकर्मेणा स्वपुरो-
दयिकाः स्युः । तच्च द्विविधं एकं पूर्वापरं
द्वितीयं याम्योत्तरं तत्परसंश्रुतम् । यथा,—
“येनेन लङ्कोदयकालिकास्ते
देशान्तरेण सुपुरोदये स्युः ।
देशान्तरं प्रागपरं तथान्यत्
याम्योत्तरं तत्परसंश्रुतम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ ७ ॥

देशान्तरपरिभाषायां वृहत्समुद्रः ।

“वाचो यत्र विभिद्यन्ते गिरिर्वा अवधायकः ।

महानद्यन्तरं यच्च तद्देशान्तरमुच्यते ॥

देशनामनदीभेदाजिकटोऽपि भवेदुच्यते ।
तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयन्मुखा ॥
दशराजेश वा वागी यत्र न भूयतेऽवशा ॥
इहस्यतिः ।

देशान्तरं वदन्तिके वदियोजनमायतम् ।
चत्वारिंशद्वदन्तिके त्रिंशदेके तथैव च ॥”

इत्युद्वाहृतम् ॥

“सुनिहयवचनोक्तवागादिषोचनादिभेदसामञ्ज-
स्यार्थम् एवं आख्यायते जितयवैशिष्ट्ये त्रिंशद्-
योजनाभ्यन्तरे द्वितयवैशिष्ट्ये तदुपरि एक
वैशिष्ट्ये चत्वारिंशद्योजनापरि वाञ्छीतिरि-
महानद्यन्तरितत्वभेदाभावेऽपि वदियोजनोपरि
वेदेष्टव्यम् ॥” इति मुद्रिचिन्तामणिः ॥

देशिकः, पुं, (देशे प्रचितः इति । देश + ठक् ।)
पथिकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५७ ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । ५ । १० ।

“अदेशिको यथा सार्धः सर्वं लङ्घ्यं सन्दृष्टति ।
अनायका तथा सेना सर्वान्दोषान् सन्दृष्टति ॥”
गुरुः । यथा देशिको मूलमन्त्रेण इत्यागमः ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १४७ । ४२ ।

“धर्माणां देशिकः चास्मात् स भविष्यति धर्म-
भाक् ।

धर्मविद्विः सद्वैदेशो नमस्कार्यः सदोद्यतेः ॥”
देशिनी, स्त्री, (दिशतीति । दिश् आदेशे +
निनिः । स्त्रियां ङीप् ।) तर्जनी । इति शब्द-
रत्नावली । (यथा, याज्ञवल्क्यवैद्वतायाम् ।
१ । १६ ।

“कनिष्ठादेशिण्यङ्गुलमालम्ब्यं करस्य च ।
प्रजापतिपितृमनुदेवतीर्थान्यनुक्रमत् ॥”)

देशी, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनूमन्मते दीपक-
रागस्य भार्या । अस्या जातिः वाङ्मयः यहं
ज्वभस्वरः गानसमयः यौक्तीर्त्तौ मध्याह्नः ।
अस्याः स्वरूपं सुरुपा नारी हरिहृदना अल-
ङ्कता यौवनमदेन कामासक्ता सती नायकशय-
नागारमागद्य निधुवनरता च । भरतमते तु
मेघरागस्य पत्नी । सङ्गीतदर्पणमते हिन्दोल-
रागस्य भार्या । तस्या गानसमयः याम्युग-
लम् । तस्याः स्वरूपम् । निद्रायुक्तनयना
आलस्ययुक्ता प्रियाभिसुखी नायकस्य निद्रा-
भङ्गनार्थं मनोरञ्जनतानं गायन्ती रमणीयया
रचितवेशा । भूवगमजशोभिता गौराङ्गी परि-
हितहरिहर्षशाटिका । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
(सङ्गीतभेदः । यथा, सङ्गीतदर्पणे । १ । ३—६ ।

“गीतं वाद्यं नर्तनञ्च त्रयं सङ्गीतमुच्यते ।

मार्गदेशी विभागेन सङ्गीतं द्विविधं मतम् ॥

हृदयैव यदन्विष्टं प्रयुक्तं भरतेन च ।

महादेवस्य पुरतस्तस्मात्पार्श्वं विमुक्तिदम् ॥

तत्तद्देशस्यया रीत्या यत् स्यात्तुकादुरञ्जनम् ।

देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देशीयभिर्वीर्यते ॥”)

देशं, स्त्री, (दिश्यते इति । दिश् + कर्मणि ण्यत् ।)
पूर्वपक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ देशार्थे, त्रि ॥
(देशे भवः । देश + “दिगादिभ्यो ञ” २ ।

देवदु

७४६

देहात्म

देवदे

१।५४। इति वत् ।) देशभवे । यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १।६।

“भोगाय देशभिक्षुणां वक्ष्यमास्यान्तप्रभा ।”)

कुः, वि, (ददातीति । दा + “गादाभ्यामि-
च्छुच् ।” उवां १।१६। इति इच्छुच् ।) दाता ।
दुर्हमः । इति हेमचन्द्रः । रणकः । इति
लक्ष्मिप्रसारे उणादिरिति ।

देहः, पुं ली, (देहि प्रतिदिनम् । दिह् दहौ +
अच् ।) शरीरम् । इत्यमरः । २।६। ७१।

न्यायमते पृथिव्या देहं योनिजम् अयोनिजम् ।
योनिजं जरायुजमक्षयम् । अयोनिजं खेदजो-
द्भिदादिकम् । नारदिकणां शरीरमप्ययोनिजम् ।
जलीयं देहमयोनिजं वरुणलोकं प्रसिद्धम् ।
तैजसं देहमयोनिजं सूर्यलोकं प्रसिद्धम् । वायो-
देहमयोनिजं तदेव पिशाचादीनाम् । इति
सिद्धान्तसुक्तावली । * ।

अथ नरकभोगदेहविवरणम् । तत्र यमं प्रति
वाचिनीप्रश्नः ।

“सदेहे भस्मवादभूते यानि लोकान्तरं नराः ।
केन देहेन वा भोगं भुङ्गते च शुभाशुभम् ।
सुचिरं कोशभोगेन कथं देहो विनश्यति ।
देहो वा किंविधो ब्रह्मन् । तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।”
यमस्तोत्रम् ।

“अथ देहविवरणं कथयामि यथागमम् ।
पृथिवी वायुराकाशस्तेजोयमिति स्फुटम् ।
देहिनां देहबीजम् स्रष्टुः स्फुटिष्वधौ परम् ।
पृथिव्यादिपञ्चभूतैर्यो देहो निर्मितो भवेत् ।
स ज्विमो नश्यत् भस्मवाच्च भवेदिह ।
दृष्ट्वाङ्गुष्ठप्रमाणम् यो जीवपुरुषः कृतः ।
विभर्ति ह्यग्निदेहनां तद्रूपं भोगहेतवे ।
स देहो न भवेद्भस्म ज्वलद्दहौ यमालये ।
जले न नष्टो देही वा प्रहारे सुचिरे कृते ।
न शस्त्रे च न चास्त्रे च न तीक्ष्णकण्टके तथा ।
तप्तद्रवे तप्तलौहे तप्तपाषाणे एव च ।
प्रतप्तप्रतिमास्त्रेऽप्यग्नौ पतनेऽपि च ।
न च दग्धो न भस्मश्च स्रष्टुं सन्नापमेव च ।
कथितं देहवृत्तान्तकारणम् यथागमम् ।”

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ।

इन्द्रदेहस्य प्रमाणं यथा,—

“यन्मे गुह्यतः देहं सर्वगं तत्त्वदर्शिनः ।

प्रविष्टा मम वायुर्न्यस्य भक्तो योगिनोऽयम् ।”

इति कूर्मपुराणम् ।

देहकोटः, पुं, (देहस्य कोष इव आवरकत्वात् ।)

पञ्चः । इति शब्दचन्द्रिका । पाखा इति भाषा ।

देहक्षयः, पुं, (देहस्य क्षयो हानिर्यस्यात् ।)

रोगः । इति शब्दचन्द्रिका ।

देहदः, पुं, (देहं ददाति यद्वा दायति सतादेः
शोधयतीति । दा दाने दैप शोधने वा +

“आतोऽनुपसर्गं कः ।” १।२। १। इति कः ।)

पारदः । इति राजनिर्घण्टः । (देहदातरि, जि)

देहदुर्गन्धता, स्त्री, (देहस्य दुर्गन्धता) शरीर-

दोर्गन्धम् । तन्नाशकौघं यथा,—

“अर्जुनस्य च पुण्याणि जम्बुपञ्चुतानि च ।

सखीमाणि च तन्मेपो देहदुर्गन्धतां हरन् ।”

इति गारुडे १६४ अध्यायः ।

देहधारकं, स्त्री स्त्री, (देहं धारयतीति । धारि +
“लुङ्लट्ठी ।” १।१। १११। इति लुङ् ।)

अस्त्रि । इति हेमचन्द्रः । १।२६० ।

देहघः, पुं, (देहो घीयते अस्मिन्निति । देह +
घा + आधारे किः ।) पञ्चः । इति शब्द-
चन्द्रिका । पाखा इति भाषा ।

देहघृक्, [घृ] पुं, (देहे घर्जति सञ्चरतीति ।
घृन् + क्तिप् ।) वायुः । इति शब्दचन्द्रिका ।
(यथा, सुश्रुते । २।११ ।

“वायुर्वीं वक्तुसञ्चारी स प्राणो नाम देहघृक् ।”)

देहभृत्, पुं, (देहं विभर्तीति । देह + भृ +
क्तिप् तुगागमश्च ।) जीवः । इति हेमचन्द्रः ।
६।२॥ (यथा, रघौ । ८।५१ ।

“घिमिर्मा देहभृतामसारताम् ।”)

देहयात्रा, स्त्री, (देहस्य यात्रा लोकान्तरगम-
नम् ।) यमपुरीगमनम् । मरणम् । (देहाय
देहचरन्त्याय या यात्रा उच्यमादिः ।) भोजनम् ।
इति मेदिनी । दे, २६८ । (यथा, भागवते ।
४।२३। २० ।

“अतोऽव भर्तुर्न तर्धर्मेनिष्ठया

शुभ्रयथा चारवदेहयात्रया ।

नाविन्दतानिं परिकर्शतापि सा

प्रेयस्करस्पर्शनमाननिवृत्तिः ।”)

देहजा, स्त्री, (देहं जाति देहस्य पुष्टिं ददातीति ।
देह + जा + कः टाप् ।) संवनेन प्रथमं पुष्टि-
वर्णादिप्रदानादस्यास्तथात्मम् ।) मद्यम् । इति
शब्दचन्द्रिका ।

देहजिः, पुं, (दिह + भावे घञ् । देहो लेपस्तं
जातिं गृह्णातीति । देह + जा + बाहुलकात्
किः ।) देहजी । इति शब्दरत्नावली ।

देहजी, स्त्री, (देहं लेपं जातीति । देह + जा +
“आतोऽनुपसर्गं कः ।” १।२। ३। इति कः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) गृहावयवज्जी । इत्य-
मरः । २।२। १३३ । द्वारपिच्छिका । द्वाराय-
स्थानम् । इति कैचित् । जातिना इति ख्याता
इति कैचित् । अथ उडुम्बरम् । तन्निशलाया
अघोदाखपाषाणो वा । इति खामी । इत्य-
मरटीकायां भरतः । (यथा, मेघदूते । ८७ ।
“शेषान् मासान् गमनदिवसस्यापितस्यावधिर्वा
विन्यस्यन्ती सुवि गमनया देहजीतुक्तपुष्पैः ।”)

देहसारः, पुं, (देहस्य सारः ।) मज्जा । इति
राजनिर्घण्टः ।

देहात्मवादी, [न्] जि, (देहमेवात्मानं पर-
ब्रह्म वदतीति । वद् + णिनिः ।) चार्वाकः ।
तस्यैवं मतम् । शरीरमेवात्मा प्रणलितगृहात्
स्वपुत्रं परित्यज्यापि स्वस्य निर्गमदर्शनात् स्वीको-
र्हं लज्जोद्भूतमित्यनुभवाच्च । अत्र प्रमाणम् ।
देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राज्ञताः ।
इति शारीरिककक्षभाष्यम् ।

अपि च ।

“आत्मास्ति देहाद्वातिरित्तभूर्नि-
र्भोक्ता स लोकान्तरितः पञ्चानाम् ।

आशेषमाकाशतरोः प्रकृतात्

प्रतीयसः सादुपलप्रकृतौ ।”

इति प्रबोधचन्द्रोदयः ।

देहिका, स्त्री, (देह्यतीति । दिह् दहौ + क्तुल् ।
टापि अत इत्थम् ।) कीटविशेषः । तत्-
पर्यायः । वटिः २ उपादिकः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः । उपजिह्विका ४ उत्तपादिका ५
उद्देहिका ६ दिवी ७ । इति चारावली ।

देहो, [न्] (देहोऽख्यस्येति । देह + टनिः ।)

शरीरो । प्राणी । अस्य गुणा यथा,—

“बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा ।
धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश ।”

अयं इन्द्रियाद्यष्टिगता पुण्यपापाश्रयः । ज्ञान-
सुखादियोगतो मानसप्रत्यक्षविषयः । पर-
देहादौ प्रवृत्तादिगानुमेयः । अहमित्याकार-

प्रत्ययाश्रयः । मनोमात्रस्य गोचरः । विभुः
परममहत्त्ववान् । इति भाषापरिच्छेदः ।
तथा च । श्रीभगवद्गीतायाम् ।

“देही निव्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ! ।

तस्मात् युद्धाय युज्यस्व नैनं पापमवाप्स्यसि ।”

अपि च ।

“देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धौरेक्यं न सृजति ।”

दे, प्र शोधने । इति कविकल्पद्रुमः । (भौ-परं-

सकं-अनिट् ।) पिप्वादासंज्ञाभावे यगादौ

दायते इत्यादि । शोधनमिह शुद्धीकरणम् ।

दायति तान्त्रमन्त्रेण लोकः । अवपूर्वः शुक्ली

भावे (अत्र अकर्मकः ।) शिन्दते अतस्ते श्रीणि

स्युः शुक्लत्वेऽवदायति । इति भट्टमलः । इति

दुर्गादासः ।

दैत्यः, पुं, (दितेरपत्यं पुमान् । इति + “कोभ्यो

टक् ।” ४।१। १२० । इति टक् ।) दैत्यः ।

इत्यमरः । १।१। १२२ । (यथा, हरिवंशे ।

१८२ । ७६ ।

“जय वाणं महाबाहो ! दैत्यं देवपूजित ! ।

यदर्थमवतीर्णोऽसि तत् कर्मे सफलीकृतम् ।”)

दैत्यः, पुं, दितेरपत्यं (“दित्यदित्यादित्यपत्युत्तर-

पदास्यः ।” ४।१। ८५ । इति शयः ।)

असुरः । इत्यमरः । १।१। १२२ । (यथा,

मनुः । १२ । ४८ ।

“तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।

नचचाणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ।”)

दितिसम्बन्धिनि, जि ।

दैत्यगुरुः, पुं, (दैत्यानां गुरुः ।) शुक्रः । इत्यमरः ।

१।३। २५ । (यथा, दृष्टन्तर्हतायाम् । १०। ४। ४४ ।

“आज्ञार्थमाणास्यदभूतिवक्ष-

श्वसुचयान् दैत्यगुरुस्तृतीये ।”)

दैत्यदेवः, पुं, (दैत्यानां देवः ।) वरुणः । इति

त्रिकाण्डशेषः । वायुः । इति हेमचन्द्रः । ४। १७३ ।

देवनिखदनः, पुं, (निखदयतीति । नि + खदि + क्तः । देवानां निखदनः नाशकः ।) विष्णुः । इति पुराणम् ।

देवपुरोधाः, [ख] पुं, (देवानां पुरोधाः पुरोहितः ।) शुक्रः । इति चारावली । १६ ॥

देवमाता, [म] स्त्री, (देवानां माता ।) इतिः । इति त्रिकाण्डशेषः । (देवमातामात्रम् । यथा, हरिवंशे । १६६ । १२ ।

“अदितिर्दित्तंयुञ्जैव विंशिका देवमातरः ॥”

देवपरिमायकर्त्तरि, वि ।

देवमेदजः, पुं, (देवमेदात् जायते इति । देवमेद + जन् + क्तः ।) भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः । पृथिव्याम्, स्त्री । मधुकैटभमेदजातत्वात् ।

देवयुगं, स्त्री, (देवानां युगम् ।) देवानां युगविशेषः । तत् देवपरिमायेन द्वादशसहस्रवर्षाणि । मनुष्यमानेन चतुर्युगसंख्यम् । इति श्रुत्यर्थकल्पतवः ।

देव्या, स्त्री, (हितेरियमिति ययः । ततश्चाप् ।) सुरानामगन्धर्वम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥ चक्षोर्विधः । इति मेदिनी । ये, ३२ ॥ मयम् । इति त्रिकाण्डशेषः । देव्याभ्यां च ।

देव्यारिः, पुं, (देवानामरिः ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । २ । १८ ॥ “देव्यारिः कमलाकपोलमकरीषेखाङ्कितोरः-

खलः ।

श्रुतिर्भावितरेण जन्तु पुनः का नाम श्रान्तः कथा ॥”)

देवता । इति मेदिनी । दे, १०० ॥

देव्याहोरात्रः, पुं, (देवानामहोरात्रः ।) देवानां दिवाविश्रामः । स मनुष्यमानेन वर्षेकसंख्यः । इति श्रुत्यर्थकल्पतवः ।

देवं, स्त्री, (दीनस्य भावः । अण् ।) दीनता । (दिनस्य दिवसस्य इदम् । दिन + “तस्येदम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) दिनसम्बन्धिनि, वि ।

देनन्दिनं, वि, (दिनं दिनं भवं इत्यण् निपातनात् साधुः ।) दिनेदिने भवम् । (यथा, भागवते । ३ । ११ । २६ ।

“एव देनन्दिनः सर्गो ब्राह्मणेनोक्तवर्षेणः । तिर्यङ्मुपिन्द्रदेवानां सम्भवो यच्च कर्म्मभिः ॥”

कार्येण प्रतिदिनम् । इति निपातनसाध्यम् ।

देनन्दिनप्रणयः, पुं, (देनन्दिनश्चासौ प्रणयश्चेति कर्मधारयः ।) प्रणयविशेषः । यथा,—

“चतुर्दशैन्द्रावच्छिन्ने ब्रह्मणो दिनमुच्यते । तावती ब्रह्मणो रात्रिः सा च ब्राह्मो निशा वृष ! ॥

कालरात्रिश्च सा ज्ञेया वेदेष्टु परिकीर्तिता । एवं सप्रकल्पणीवी मार्कण्डेयो महातपाः ॥ ब्रह्मलोकादधः सर्वे लोका दग्धाश्च तत्र वै । जल्यतेनेव सङ्घा सङ्घर्षसुखादिना ॥ चन्द्राकचपुत्राश्च ब्रह्मलोकं गता हुतम् । ब्रह्मराने अतीते तु पुनश्च सङ्घे निधिः ॥

तस्य ब्राह्मोनिशायाश्च सुप्रणय उच्यते ।

देवाश्च सुप्रणयैव तत्र दग्धा नरादयः ॥

एवं विंशद्दिवारात्रैर्ब्रह्मणो मास एव च ।

वर्षे द्वादशमासेषु ब्रह्मसमन्वि चैव हि ॥

एवं पञ्चदशाब्दे च गते च ब्रह्मणो वृष ! ।

देनन्दिनस्तु प्रणयो वेदेष्टु परिकीर्तितः ॥

अहो रात्रिश्च सा प्रोक्ता वेदविद्विः पुरातनैः ।

तत्र सर्वे प्रणयाश्च चन्द्रार्कादिर्गोचराः ॥

आदित्या वसवो रुद्रा मन्त्रिणा मानवादयः ॥

अथो सुप्रणयैव गन्धर्वा राक्षसादयः ॥

मार्कण्डेयो लोमशश्च पिचकाश्चरणीविनः ।

इन्द्रयुजश्च वृषतिष्ठाङ्गुपारश्च कक्षपः ।

नाक्षीजङ्गो वक्रस्यैव सर्वे गद्याश्च तत्र वै ॥

ब्रह्मलोकादधः सर्वे लोका नामालयास्तथा ।

ब्रह्मलोकं ययुः सर्वे ब्रह्मलोकादयस्तथा ॥

गते देनन्दिने ब्रह्मा लोकाश्च सङ्घे पुनः ।

एवं श्रुतायुः पर्यन्तं परमायुश्च ब्रह्मणः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ।

देनारं, वि, दीनारमित्तसंज्ञातवस्तु । दीनारे भवं दीनारस्येदं वेति (अण्) व्याप्रत्ययः ।

देनिकी, स्त्री, (दिने भवः । दिन + “काणात् ठञ् ।” ४ । ३ । ११ । इति ठञ् । गौरादि-त्वात् ङीष् ।) दिनभृतिः । एकदिनकर्म-मत्त्वम् । इति श्रुत्यमात्रम् । (दिनभवे, वि ।)

देन्यं, स्त्री, (दीनस्य भावः । दीन + अण् ।) कार्य-यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २३३ ॥ दीनता । यथा,

“याच्नादेन्यपराश्च यस्य कलाहायने मिथुनं दृष्टुं

त्वं हस्तिव्यभिषो सुखानि स दृश्यीवः कथं कथ-ताम् ॥”

इति सुरारिमित्रः ।

(अण्कारोक्त्यभिचारिण्युपभेदः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १४१ ।

“दौर्गन्धादौरनौजस्यं देन्यं मलिननादित्तम् ॥”)

देपं, वि, दीपसम्बन्धि । दीपस्येदमित्यर्थे (अण्) व्याप्रत्ययः ।

देप्यं, स्त्री, (दीपस्य भावः । दीप + अण् ।) दीपत्वम् । तत्पण्यायः । व्यायामः २ । आरौहः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ११४ ॥ आरौहस्थाने

आनाह इति भरतः । (यथा, दृष्टत्संहिता-याम् । ११ । ३३ ।

“अपरस्यां चलकेतुः शिखया यान्धययाङ्गुलोच्छ्रितया । गच्छेद्यथा यथोदक्

तथा तथा दैर्घ्यमायाति ॥”)

देलीपिः, पुं, दिलीपराजपुत्रो रघुः । दिलीपस्या-पत्न्यमिति णिप्रत्ययः (इण्) ॥

देवं, स्त्री, (देवस्येदम् । देव + “तस्येदम् ।” ४ । ३ । २० । इत्यण् ।) देवतीर्थम् । तत् दक्षिण-हस्ताङ्गुल्यवर्ति । इत्यमरः । २ । ७ । ५१ ॥

(यथा, मनुः । २ । ५६ ।

“कायमङ्गुलिमन्त्रेणैव देवं पित्रा तथोरधः ॥”)

देवसम्बन्धिनि, वि । यथा,—

“प्रमीतौ पितरौ बल्य देवकास्यामुपिर्भवेत् । नापि देवं न वा पित्रां बावतु पूर्वो न वतुवरः ॥”

इति मुहूर्ततन्त्रम् ।

विवाहविशेषः, पुं, इत्युद्वाहतन्त्रम् । अथ विव-रणं उद्वाहशब्दे द्रष्टव्यम् । (दिवि भवः । दिव् + अण् ।) दिविभवे, वि ।

देवं, स्त्री, पुं, (देवात् नियतादागतम् । देव + अण् ।) भाव्यम् । इत्यमरः । १ । १ । २८ ॥

“देवाधीनं जगत् सर्वं जन्मकर्ममुभासुभम् ।

संयोगाच्च वियोगाच्च न च देवात् परं वलम् ॥

लज्जायात्तच्च तदेवं स देवात् परतस्ततः ।

भजन्ति सततं सन्तः परमात्मानमीश्वरम् ॥

देवं वद्विषितुं शक्तः सद्यं कर्तुं खलीलया ।

न देवबद्धस्तद्भक्त्याविनाशो च निर्गुणः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् । * ॥

मनुस्वाच ।

“देवे पुरुषकारे च किं व्यायस्तद्व्रवीतु मे ।

अथ मे संश्रयो देव ! हितमर्हस्यशेषतः ॥

मनुस्य उवाच ।

समेव कर्म्म देवास्तं विद्धि ह्येहान्तरार्णितम् ।

तस्मात् पौरुषमेवैह श्रेयसाहुर्मनोविनः ॥

प्रतिब्रूतं यथा देवं पौरुषेण विद्वन्मते ।

मङ्गलाचारयुक्तानां निवसुत्यानशीर्जनाम् ॥

येषां पूर्वव्रतं कर्म्म सात्त्विकं मनुजोत्तम ! ।

पौरुषेण विना तेषां केनचित्कृद्दृश्यते फलम् ॥

कर्म्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् ।

लज्जेण कर्म्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् ॥

पौरुषेणाप्यते राजन् ! मार्गितव्यं फलं नरैः ।

देवमेव विजानन्ति नराः पौरुषवर्जिताः ॥

तस्मान्निकालसंयुक्तं देवेन सफलं भवेत् ।

पौरुषं देवसम्यग्ग्रा कावे फलति पार्थिव ! ॥

देवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तम ! ।

अथमेव मनुस्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहम् ॥

लघ्वैर्वृद्धिसमायोगात् दृश्यन्ते फलसिद्धयः ।

तास्तु काले प्रहृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ॥

तस्मात् सदैव कर्म्मणं सधर्म्मं पौरुषं वृभिः ।

एवमेव प्राप्नुवन्तीह परलोकं फलं भवम् ॥

नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थात्र च देवपरायणाः ।

तस्मात् सदैव यत्नेन पौरुषे यत्नमाचरेत् ॥

त्यक्तालसान्दैवपरान् मनुष्या-

मुत्यानयुक्तान् पुरुषान् हि जल्पयिः ।

अन्विष्य यत्नादुच्यते वृषेण !

तस्मात् सदोत्थानवता हि भावम् ॥”

इति मनुस्मृत्यपुराणे १६५ अध्यायः ॥

देवकी, स्त्री, (देवकी एव । स्मार्थे अण् । ततो ङीष् ।) लज्जामाता । वसुदेवपत्नी । इति श्रीभागवतम् ।

देवकीनन्दनः, पुं, (देवक्याः नन्दनः पुत्रः ।) श्रीकृष्णः । इत्यमरः । १ । १ । २१ ॥ (यथा, भाषोत्तरखण्डे १११ अध्याये ।

“देवकीनन्दनः प्रामः श्रीप्रामाप्रामवज्जभः ॥”)

दोधकः

“आद्यचतुर्थमहीननिर्गमे
सप्तमकं दशमञ्च तथान्वयम् ।

यत्र गुरु प्रकटस्तररागे

तत् कथितं तव दोषकट्टतम् ॥”

दोधयमानः च, (पुनः पुनरतिशयेन वा धूयते। धु कम्पने + “धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभि-
हारे यङ्।” ३।१।२२। इति यङ्। “गुणो यङ्-
लुकोः।” ७।४।८२। इति आभ्यासस्य गुणः।
ततः आभ्यासस्य आद्यस्यारेण दोधयधातुः।
वङ्मन्तादात्मनेपदम्। ततः शानच्। पुनः-
पुनरतिशयेन वा कम्पविशिष्टः। यथा,—

“नभस्त्रदासङ्गभयेव साध्वी

दोधयमाना वङ्मोपताका।”

इति लक्ष्मणरी ॥

“प्रकयेऽपि दोधयमानाः परमागवः तिष्ठन्ति।”

इति शिरोमणिः ॥

दोरकः पुं, (डोरक + निपातनात् डल् २ः।)

बोधात्तनुबन्धनरन्तुः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दोगंडुः, पुं, (दोषा बाहुना गंडुः कुञ्चितः।)

कुञ्चितहस्तः। तत्पर्यायः। कुम्पः २ बाहु-

कुम्पः ३। इति जटाधरः ॥

दोर्यङ्, चि, (दोर्गङ्गते अनेनेति। यङ् + करणे

चञ्।) वलवान्। तत्पर्यायः। कैरातः २

चामः ३। इति हारावली। १२७॥ (दोष्णो

यङ्।) भुजस्य यङ्गं तस्य यथा च ॥

दोर्दण्डः, पुं, (दोर्दण्ड इव।) बाहुरूपदण्डः।

यथा। “दोर्दण्डेन समो न चास्ति भुवने प्रत्यक्ष-
विष्णुः स्वयम्।” इत्युद्धटः ॥

दोर्मध्यं, स्त्री, (दोष्णो मध्यम्।) बाहुमध्यभागः।

इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ बाहु इति भाषा ॥

दोर्मूलं, स्त्री, (दोषो मूलम्।) कचः। वगल इति

भाषा। तत्पर्यायः। भुजकोटरः २ खण्डिकः

३ कक्षा ४। इति हेमचन्द्रः। ३। २५३ ॥

दोलः, पुं, दोलनम्। झलधातोर्भावे घञ्प्रत्य-

येन निष्पन्नः। (दोल्यते अस्मिन् लङ्ग्येनेति।

दोलि + अधिकरणे घञ्।) श्रौतृणां यन्त्रा-

विशेषः। अस्य प्रमाणं यथा, पाश्चे पातालखण्डे।

“विशेषतः कलिद्युगे दोलोत्सवो विधीयते।

फाल्गुने च चतुर्दश्यामष्टमे यामसंज्ञके ॥

अथवा पौर्णमास्यां प्रतिपत्सन्ध्यासन्ध्यातौ।

पूजयेद्विधिवद्भक्त्या फलगुणैश्चतुर्विधैः ॥

सितरक्तगौरपीतैः कर्पूरादिविमिश्रितैः।

हरिद्राक्षारयोगाच्च रङ्गरन्ध्रैर्मनोहरैः ॥

अथैवा रङ्गरन्ध्रैश्च प्रौढयेत् परमेश्वरम्।

हृत्कान्ध्यां समारब्धं पञ्चमूर्त्तं समापयेत् ॥

पञ्चाङ्गानि चण्डाणि स्युर्दोलीतसवो विधीयते।

दक्षिणाभिमुखं लब्धं दोलयानं सङ्गराः ॥

दृष्ट्वापराधनिषेधैर्मुक्तास्ते नात्र संशयः ॥”

अपि च।

जैमिनिस्वाच।

“फाल्गुने मासि कुर्वीत दोलारोहणसुत्तमम्।

यत्र क्रौञ्चति गोविन्दो लोकाग्रयणाय वै ॥

प्रब्रवीं देवदेवस्य गोविन्दाख्यानं कारयेत्।

प्रासादं पुरतः कुर्वीत बोधप्रकाशमुच्छ्रितम् ॥

चतुरस्रं चतुर्द्वारं मण्डपं वेदिकावित्तम्।

चारुचक्रान्तर्गं मातृचामरभजनोभितम् ॥

भद्रासनं वेदिकायां श्रीपद्मोकाष्ठनिर्मितम्।

फलगुणैश्च प्रकुर्वीत पञ्चाङ्गानि चण्डाणि वा ॥

फाल्गुन्याः पूर्वतो विप्राश्चतुर्दशानि निशासुखे।

वङ्गात्सवं प्रकुर्वीत दोलमण्डपपूर्वतः ॥

एतत् सर्वं प्रकुर्वीत दोलमण्डपपूर्वतः।

गोविन्दाग्रयणीतनुं याचाङ्गं तत् प्रकीर्तितम् ॥

आचार्यवरान् कृत्वा वङ्गं निर्मयगोद्वयम्।

भूमिं संकट्य विधिवत् ढङ्गराशिं मङ्गोच्छ्रितम् ॥

सप्तशुं कारयित्वा तु वङ्गं तत्र विनिरूपेत्।

पूजयित्वा विधानेन कुशाब्जविधाना हुनेत् ॥

गोविन्दं पूजयित्वा तु भामयेत् सप्त तं विधुम्।

तस्मिन् काले हरिं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

यत्नात् रचयेद्वङ्गं यावद्यान्ना समाप्यते ॥*

प्रानयामे चतुर्दशानि गोविन्दप्रतिमां शुभाम् ॥

वासयित्वा हरेरग्रे पूजयेत् पुरुषोत्तमम्।

उपचारावशिष्टेषु प्रब्रवींमपि पूजयेत् ॥

ततो वरच वसनं मालाञ्च द्विजसत्तमाः।

अर्चायां विन्यसेन्मन्त्रं परं ज्योतिर्विभावयन् ॥

ततश्च प्रतिमां साक्षात् जायते पुरुषोत्तमः।

रत्नान्दोलिकया तां वे जयेत् खानस्य मण्डपम् ॥

नानादूर्ध्वनिनादैश्च शृङ्गध्वनिपुरःसरम्।

जयशब्देक्षया स्तोत्रैः पुष्पदृष्टिभिरेव च ॥

हृत्कण्ठमपताकाभिश्चामरयजनेक्षया।

निरन्तरं दीपिकाभिस्तथा कुर्व्यान्महोत्सवम् ॥

आगच्छन्ति तदा देवाः पितामहपुरोगमाः।

द्रष्टुमिच्छन्ति सार्द्धं गोविन्दस्य महोत्सवम् ॥

भद्रासनेऽधियास्त्रेण पूजयेदुपचारकैः ॥

महाजानस्य विधाना जपनं तस्य कारयेत्।

पञ्चाङ्गैश्च सर्वैश्च तेषामन्यतमेन वा।

खानान्तं गन्धतोयेन श्रीसुक्तेनाभिषेचयेत् ॥

संप्रोक्ष्य भूषयेद्देवं वस्त्रालङ्कारमाद्यकैः।

नीराजयित्वा संपूज्य प्रासादं परिवेष्टयेत् ॥

सप्तलक्षस्ततो देवं दोलमण्डपमानयेत्।

सुवस्त्रतायां रथ्यायां पताकातोरणादिभिः ॥

अघोर्दशे मण्डपं तं सप्तशो भामयेत्ततः।

ऊर्ध्वदेशे पुनः सप्तसम्भवेद्यान्तु सप्त वै ॥

याचावसाने च पुनर्भामयेदेकविंशतिम्।

इयं लीला भगवतः पितामहसुखेरिता ॥

राजविद्येन्द्रदुर्गेन कारिता पूर्वमेव हि।

फलपुष्पावनज्जैश्च शास्त्राभिः परिकल्पिते ॥

हृन्दावनान्तरे रम्ये मत्तसारसवारिणि।

कोकिलारावमधुरे नानापक्षिगणाकुले ॥

नानोपशोभारचिते कालागुरुसुधूपिते।

प्रफुल्लकेतकीपङ्कजगन्धामोदि-दिगन्तरे ॥

मल्लिकाशोकपुष्पागन्धमयैरपशोभिते।

तत्काननान्तर्घटिते मण्डपे चारुतोरणे ॥

भूषिते मातृवसनचामरैरपशोभिते।

रत्नखट्वान्दोलिकायां तन्मन्थे वासयेत् प्रभुम् ॥

अनर्घरत्नघटितकुङ्कुलोद्भासितश्रुतिम्।

यथाख्यानं यथाशोभं दिशालङ्काररञ्जनम् ॥

विनाचाङ्गमध्यस्थं विन्यासाङ्गा भिन्ना युतम्।

शृङ्गचक्रगदापद्मवारिणं वनमालिनम् ॥

सुप्रसन्नं सुनासाभपीनवन्धःकण्ठोष्णम्।

पुरो योमस्थितेर्देवैर्नृणाद्यैर्नतकान्तरेः ॥

लताङ्गलिपुटेभङ्गा जयशब्दैरभिष्टुतम्।

गन्धर्वैरपरोभिश्च किन्नरैः सिङ्गचारकैः ॥

हाहाहूहूप्रभृतिभिः सत्वरं दिशगायनैः।

अष्टपूर्विकया कृतगीतवादिचकारिभिः ॥

नेत्राङ्गजसङ्घैश्च पूर्वभाषं सुदान्वितैः।

विकिरद्भिः सर्वदिक्षु गन्धर्वमन्दनं रजः ॥

उपवेश्याथ गोविन्दं पूजयेदुपचारकैः।

वल्गवीट्टमध्यस्थं कदम्बतरुजङ्गमम् ॥

हावहास्यविनासैश्च क्रौञ्चमार्गं वनान्तरे।

गोपीभिश्चैव गोपालैर्गोलान्दोलिकया नगम् ॥

चिन्तयित्वा जगन्नाथं विकिरेन्नृणाञ्चर्यकैः।

सकर्पूरे रक्तपीतशुक्लेर्दिक्षु समन्ततः ॥

दिशैर्वेष्टेर्दिशमाद्यैर्दिशगन्धैः सुधूपकैः।

चामरान्दोलनैर्गानैः स्तुतिभिश्च समन्वितम् ॥

आन्दोलयेत् दोलिकायां सप्तवारान् शनैः शनैः ॥

तदा पश्यन्ति ये लब्धं सुखं स्तुतिस्तेषां न संशयः ॥

ब्रह्महत्यादिपापानां पञ्चानां संक्षयो भवेत्।

जिवारं दोलयेद्देवं सर्वपापापनोदनम् ॥

भक्ताहुग्राहकं पुंसां सुखसुखोत्पन्नकारणम्।

लीलाविशेषितं यस्य लज्जितं सङ्गं यथा ॥

अङ्गः संक्षयकरं मृत्ताविद्यानिवर्तकम्।

पश्यन् द्वितीयं हरति गोहत्यादुपपातकम् ॥

चिन्त्योक्षशेषपापानि तृतीयं नात्र संशयः।

दृष्ट्वा दोलास्थितं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

आध्यात्मिकेराधिदेवैराधिभूतैर्मिसृज्यते।

इमां यात्रां कारयित्वा चक्रवर्ती भवेन्नृपः ॥

ब्राह्मणस्तु चतुर्वेदी खानवान् जायते भुवम् ॥”

इति स्कान्दे उत्कलखण्डे ४२ अध्यायः ॥*

तस्य संक्षेपव्यवस्था यथा,—यदा अरुणो-

दयकाले पौर्णमासीलाभस्तस्यैव दोलयात्रा।

उभयदिने अरुणोदयकाले पौर्णमासीलाभे पूर्व-

दिने। सङ्गवमध्याह्नकालाद्यापितात् जिवन्ध-

यापित्वेन तिथ्यन्तवत्त्वाच्च। यदा तिथिचय-

वशादरुणोदयकाले न पौर्णमासीलाभस्तदा

कदाचित् सहायभावेन चतुर्दश्यादरः। एतेन

पूर्वदिने अरुणोदयं विना पूर्वाह्णे पौर्णमासी-

लाभः परदिने सुवृत्तान्मूलतिथिलाभस्तदा फल-

गुणैश्च पूर्वदिने शुम्भवचनानुरोधादिति निर-

क्षम्। उभयदिने कर्कशोष्णप्रशस्तकालप्राप्त-

तिथिष्वेव एव शुम्भवचनप्रवृत्तिः। एवं पञ्चमी-

पञ्चमास्तु तिथिषु तत्करणे अनयेव दिशा

अवस्थोन्नेयेति। इति दोलयात्रातत्त्वम् ॥*

चैत्रे मासि दोलस्य प्रमाणं गाढम्।

“चैत्रे मासि सिते पक्षे दक्षिणाभिमुखं हरिम्।

दोलाङ्गं समन्वयं मासमान्दोलयेत् कलौ ॥”

तस्मिन्मता च पद्मपुराणी।

“ऊर्ध्वे रथं मघी दोलां आवर्त्ते तनुं पद्मं च।

चैत्रे मदनकारोपमकुङ्कुमाद्यो व्रजलभः ॥

दोषः

विष्णुं दोषाश्रितं दृष्ट्वा जैलोक्योत्सवो भवेत् ।
तस्मात् कार्यशतं त्वत्ता दोषादि उत्सवं कुरु ॥”
अथ दोषोत्सवविधिः ।

“चैत्रशुक्लद्वादशी प्रातःकालं समाप्य च ।
निष्कृष्टां विधाया च ज्येष्ठादोत्सवं व्रतौ ॥
तदर्थं च विशेषेण नैवेद्यादिकमर्पयेत् ।
संमान्य वैष्णवांस्तैश्च गीतश्रुत्यादि कारयेत् ॥
महानीराजनं कृत्वा प्रक्षिपेद्युतोपरि ।
गन्धानुलेपचूर्णाणि विपिचायि विभागशः ॥
सन्तोष्य वैष्णवांस्तैश्च गीतश्रुत्यादिभिः प्रभुम् ।
नत्वाभ्यर्च्यप्रभतः सन् दोषामारोहयेच्छुभम् ॥
नीत्वा बहिर्लोकिकायास्तुङ्गायां यथाविधि ।
अभ्यर्च्यन्दोलयेत् कालं सन्तोकावलोकितम् ॥
एवमभ्यर्चयन् यामे यामे त्वान्दोलयन् प्रभुम् ।
महोत्सवेन गमयेद्दिनं रात्रिञ्च यत्नतः ॥
एवं जागरणं कृत्वा वैष्णवैः सह वैष्णवः ।
प्रबन्धं प्रार्थ्य निर्मलं कृत्वा खालयमानयेत् ॥
चैत्रे मासि सिते पक्षे तृतीयायां समापितम् ।
दोषास्तु सप्तम्यर्थं मासमान्दोलयेत् कलौ ॥
यत् प्राणगुणस्य राकादायुत्तराफालगुणौ यदा ।
तदा दोषोत्सवः कार्यस्तत्र श्रीपुरुषोत्तमे ॥”

इति हरिभक्तिविकासः ॥

दोला, छौ, नीलिनी । (दोल्यते अस्यामिति ।
दोलि + चल् + टाप् ।) उद्यानादिषु क्रीडार्थं
काठादिमयो हिन्दोलकः । हिंदोला इति भाषा ।
वाल्मिल्या । कुली इति भाषा । तत्पर्यायः ।
प्रेक्षा २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥ दोली ३
खट्वाला ४ दोलिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रेक्षाः ६ । इति भरतहृतरत्नकोषः । हिन्दोला
७ । इति हारावली । २१४ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ६२ । २७ ।

“द्विधेव कृदयं तस्य दुःखितस्याभवत् तदा ।
दोलेव सुहृदायाति याति चैव सर्वा प्रति ॥”)
दोलाद्वाराभरणगुणः । वातकोपनत्वम् । अङ्ग-
स्त्र्यैवलायिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
अस्य विवरणं चतुर्दशशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
दोलायमानः, जि, (दोलां करोतीति । दोला +
कृड् । तत्तुः शानच् ।) दोलनविशिष्टः । यथा,
“दोलायमानं गोविन्दं मन्त्रस्य मधुकुन्दनम् ।
रथस्य वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विदति ॥”

इत्युत्कलखण्डम् ॥

दोलिका, छौ, (दोला + स्वार्थे कन् । टाप्
अत इत्वम् ।) हिन्दोला । इति हारावली ।
१८१ ॥

दोली, छौ, (दोल्यते अनयेति । दोलि + इन् ।
छादिकारादिति वा डीष् ।) दोला । इति
शब्दरत्नावली । कुली इति भाषा ॥

दोषः, पुं, (दुष्यते इति । दुष् वैलङ्घ्ये + णिच् +
भावे चन् ।) दुष्यत्वम् । यथा,—
“अदाता वंशदोषेण कर्मदोषाद्हरित्वा ।
उष्मादो मातृदोषेण पित्रदोषेण चर्षता ॥”
इति ज्ञानकम् । ४८ ॥

७५३

दोषः

(दुष्यत्यनेनेति करणे चण् ।) पापम् । इति
मेदिनी । वै, ४ ॥ वातपित्तकफाः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा,—

“नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः ।
अनुक्तमपि दोषाणां निष्कर्षाधिसुपाचरेत् ॥”

इति सुश्रुते । १ । ३५ अध्यायः ॥

गोवत्सः । इति शब्दरत्नावली । (दुष्यतेऽन्व-
कारेणेति । दुष् + चण् । प्रदोषः । यथा, भाग-
वते । ६ । ८ । १६ ।

“द्वयोऽपराद्धे मधुहोयधन्वा
सार्धं त्रिधामावतु माधवो माम् ।
दोषे हृषीकेश उताह्वरात्रे
निशीथ एकोऽवतु पद्मनाभः ॥”)
कायगुणैतरः । स च रसाद्यपकर्षकः । यथा,
“सुखार्थं हतिर्होषो रसश्च सुखस्तदाभ्या-
ङ्गायः ॥”

तत्र पददोषा यथा,—
“दुष्टं पदं श्रुतिकटु श्रुतसंस्कृतप्रयुक्तमसमर्थम् ।
निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधा-
ञ्जोलम् ॥

सन्दिग्धमप्रतीतं ग्राह्यं नेयार्थमय भवेत् क्लिष्टम् ।
अविन्द्यविधेयांश्च विरुद्धमतिज्ञानं समासगत-
मेव ॥”

वाक्यदोषो यथा,—
“प्रतिज्ञूलवर्णस्तुपहतशुभविषर्गं विसन्धि हत-
तम् ॥

न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्रयुनरात्तम् ॥
अहर्णारैकवाचकमभवत्तत्तयोगमनभिहित-
वाच्यम् ।

अपदस्थपदसमासं सङ्कीर्णमभितं प्रसिद्धितम् ॥
भयप्रक्रमममतपरार्थञ्च वाक्यमेवं तथा ॥”

अर्थदोषा यथा,—
“अर्थोऽपुष्टः कठो बाह्यतुष्टकस्तुष्टकस्याभ्याः ।
सन्दिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ॥
अनवीक्षतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिरुद्धः ।

साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशित-
विरुद्धः ॥
विध्यनुवादायुक्तस्यक्तपुनःकीलतोऽञ्जलिः ॥”

रसदोषा यथा,—
“अभिचारिरसस्यायिभावार्णा शब्दवाच्यता ।
कटकल्पनया अस्तिरनुभावविभावयोः ॥

प्रतिज्ञूलविभावादियहो दीप्तिः पुनः पुनः ।
अकाङ्क्षे प्रथमच्छेदावङ्गस्याप्यतिविकृतिः ॥
अङ्गिनोऽनुसन्धानं प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अनङ्गस्याभिधानञ्च रसे दोषाः स्युरीहश्राः ॥”
उक्तपदादिदोषाः स्थानविशेषे कचित् शुभ्य
भवन्ति । इति काव्यप्रकाशः ॥ ३ ॥ दोषविशेषा
यथा, राजधर्म ।

“यतः प्रभवति क्रोधः कामो वा भरतर्षभ ! ।
शोकमोहौ विधित्वा च परासुखञ्च तद्वद ॥
लोभो मातृस्यमोर्षा च कुत्सादया जपा
भयम् ॥”

दोषत

आचमनं विना भक्ष्ये दोषाभावो यथा,—
“मधुपर्के च सोमे च ताम्बूलस्य च भक्ष्ये ।
प्रलम्बे चैवदुष्टे न दोषं प्राह वै मनुः ॥”
इति कूर्मपुराणम् ॥ ३ ॥

ज्ञानिशतप्रकारा दोषा यथा,—
“यानेन्या पादुकेन्यापि गमनं भगवत्पदे ।
देवोत्सवाद्यसेवा च अप्रयत्नमस्तद्वतः ॥
उच्छिष्टे चैव चाशौचे भगवद्भक्त्यादिकम् ।
एकहस्तप्रणामस्तु तथा चैवं प्रदक्षिणम् ॥
पादप्रसारणञ्चाद्ये तथा पर्यङ्कवन्दनम् ।
शयनं भक्ष्यञ्चापि मिथ्याभाषणमेव च ॥
उच्चैर्भाषो मिथोक्तो रोदनादि च विग्रहः ।
निराज्ञानगुह्यहौ चैव स्त्रीवृष्यक्रमाभाषणम् ॥
कक्षलावरणञ्चैव परनिन्दा परस्तुतिः ।
गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा ॥
अपराधाक्तया विष्णोर्हार्तिशतपरिकीर्तिताः ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ ३ ॥

(आततायिमारणे अधर्मेदङ्को दोषो न भवति ।
यथा, मनुः । ८ । ३५१ ।
“नाततायिवधे दोषो हनुर्भवति कश्चन ।
प्रकाशं वाप्रकाशं वा मनुस्तन्मनुश्चक्षति ॥”
“न कश्चिदपि अधर्मेदङ्कः प्रायश्चित्ताख्यो दोषो
वा भवति ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ अष्ट-
वक्रनामन्यतमः स च वक्रः । गृष्टा, भागवते ।
६ । ६ । ११ ।

“क्रोधःप्रायोऽपुष्टोऽर्थोऽपिर्दोषो वसुर्विभावस्तुः ॥”)
दोषकः, पुं, (दोष एव । स्वार्थे कन् ।) गोवत्सः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

दोषग्राही, [न] जि, (दोषं यच्छातीति । ग्रह +
जिनिः ।) दोषग्रहणकर्ता । तत्पर्यायः ।
खलः २ पुरोभागी ३ द्विजिह्वः ४ मत्सरी ५ ।
इति हज्जायुधः ॥

“विदुष्य भूर्पवद्वोयान् गुणान् यच्छन्ति साधवः ।
दोषग्राही गुणग्राही चालनीव हि दुष्कृतः ॥”
इत्युद्दटः ॥

दोषज्ञः, जि, (दोषं जानातीति । दोष + ज्ञा +
“आनीऽनुपसर्गे कः । १ । २ । ३ । इति कः ।)
पङ्क्तिः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥ (यथा,
रघुः । १ । ६३ ।

“अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विश्रापितम् ।
खनुः खट्वतवाक् खटुः विसर्जोऽस्तिअथम् ॥”
दोषान् वातपित्तकफान् जानातीति । कः ।)
चित्तुसकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ ॥ दोष-
विषयकज्ञानयुक्तश्च ॥

दोषज्ञयं, छौ, (दोषानां वातपित्तकफानां त्रयम् ।)
वातपित्तकफाः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दोषाणां
त्रयम् । यथाह वासः ।

“रूपं रूपविवर्णितस्य भवतो ध्यानेन यद्वर्णितं
स्तथा निर्वचनीयतास्त्रिजगुरोर्दोषज्ञं यन्मया ।
यापित्वञ्च विनाशितं भगवतो यत्तीर्थयात्रादिना
चक्षयं जगदीश ! तत् विकलतादोषज्ञयं
मामकम् ॥”)

दोषा, स्त्री, (दुष्कृत्यकारेणेति । दुष् + कृ + टाप् ।) रात्रिः । (यथा, आर्यावर्तशतकम् । २६८ ।

“दोषदशा कुलशुभतिर्वेदभोगेनैव मलिनतामेति । दोषा अपि भूषाये गविकायाः शशिकलायाश्च ।” दान्वात्तनेनेति । दम् + “दमेर्लोपिः ।” उर्वा । २ । ६६ । इति ङीष् । भागुरिमते टाप् ।) भुजः । इति मेदिनी । वि, १५ ॥

दोषा, स्त्री, (दुष्कृत्यकारेणेति । दुष् + “आः समिञ्-निकविभ्याम् ।” उर्वा । ४ । १७४ । इत्यञ् । “बाहुजकात् दिविदुविभ्याश्च ।” इत्युज्जलदत्तोक्तेः आः ।) “स्वरादिनिपातमवयवम् ।” १ । १ । ३७ । इति स्वरादिपाठात् अवयवत्वम् ।) नक्तम् । रजन्त्याम् इत्यर्थः । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ । (यथा, माघे । ४ । ४६ ।

“दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किवेति
याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः ॥”)

निशासुखम् । इति हेमचन्द्रः ॥

दोषाकरः, पुं, (दोषा रात्रौ करो यस्य । यद्वा, दोषां करोतीति । दोषा + कृ + बाहुजकात् टः ।) चन्द्रः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।

“मूलत्रिकोणनिजमन्दिरगोष्ठ्य पूर्वो
मित्रर्चसौम्यदृष्टगोष्ठ्य तदीक्षितो वा ।
यामित्रवेषुविहितानपहृत्य दोषान्
दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ॥”

(यथा च, प्रद्युम्नविजये । ६ । ३ ।

“दोषाकराङ्गमलिनामन्तरिक्षता ते
पञ्चप्रभुनश्वरता च मनोभवस्य ।
प्रागल्भ्यस्य जगताश्च समीरणस्य
मन्त्रेण पुण्यजनतेव निशाचराणाम् ॥”)

दोषाङ्गमाकरश्च ॥

दोषाङ्गी, स्त्री, (दोषां भुजं क्षिप्रातीति । क्षिप् + कृ + गौरादित्वात् ङीष् ।) वनवर्ज-रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

दोषातनः, वि, (दोषा रात्रौ भवः इति । दोषा + “सायचिरं प्राङ्मेगोष्ठ्येभ्यश्चुञ्चौ तुट् च ।” ४ । ३ । २३ । इति टुः । तुट् च ।) रौचिभवः । इति आकारश्च ॥

दोषातिलकः, पुं, (दोषाया रजन्त्यातिलक इव ।) प्रदीपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दोषास्यः, पुं, (दोषा रात्रिरास्यमिव यस्य । दोषातिलकत्वादस्य तथात्वम् ।) प्रदीपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दोषिकः, पुं, (दोषाः वातपित्तकफाः कारणत्वेन सन्त्यस्येति । ठन् ।) रोगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दोषो, [न] वि, (दुष्कृत्यतीति । दुष् + “संपृष्ठा-शुतधाडायाडासपरिहृष्यंस्तेति ।” ३ । २ । १४२ । इति विशुण् ।) दोषयुक्तः । अपराधी । दोषशब्दादस्यर्थे इतिप्रत्ययेन निष्पन्नः इति वा ॥ दोषैककृत्, [ण] वि, (दोषे एवैकस्मिन् न तु गुणसंघे इह ज्ञानमस्येति । यद्वा, दोषमेव एकं केवलं पश्यतीति । इह + कृप् ।) दोषमात्र-

दर्शी । यो गुणं यद्वा केवलं दोषमेव पश्यति सः । दोषे एकस्मिन्नेव ज्ञानं यस्य सः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । पुरोभागौ २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥

दोष्यः, पुं, (दोषि हस्ते लज्जया दोषोपारे वा तिष्ठतीति । ह्या + कः ।) क्रीडा । क्रीडकः । सेवा । सेवकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दोःस्थिति, वि ॥

दोहः, पुं, (दोषि अस्मिन्निति । दुह् + आधारे घञ् ।) दोहनपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २७ ।

“एवं पृथादयः पृथीमन्नादाः स्वप्नमात्मनः ।

दोहवत्सादिभेदेन चौरभेदं कुरुहह ॥”

दुह्यते इति । दुह् + कर्मणि घञ् ।) दुग्धम् । (“दुह्यते इति दोहः चौरं ह्यो गोदोहस्य विकारः ज्वेद्वचनम् ।” इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।) दुह् + भावे घञ् ।) दोहनम् । (यथा, रघुः । २ । २३ ।

“दोहावसाने पुनरेव दोर्ध्वं
भजे भुजोच्छ्रितरिपुर्निघ्नम् ॥”)

दोहजं, स्त्री, (दोहात् दोहनाज्यायते इति । दोह + जन् + ङः ।) दुग्धम् । इति शब्दार्थ-कल्पतरुः ॥

दोहङ्किका, स्त्री, हृन्दोविशेषः । इति हृन्दो-मञ्जरी । दोहा इति भाषा । अस्य विवरणं हृन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

दोहदं, स्त्री, (दोहमाकर्षणं ददातीति । दोह + दा + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) इच्छा । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥

दोहदः, पुं, स्त्री, (दोहमाकर्षणं ददातीति । दा + कः ।) गर्भण्यभिलाषः । साद इति भाषा । तत्पर्यायः । दूहदम् २ अङ्का ३ जालसा ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०५ ॥ जातुजः ५ । इति रत्नकोषः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । ३ । ७६ ।

“दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।

वैकृत्यं मरुतं वापि तस्मात् कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥”) गर्भचिह्नम् । इति भरतहृतकोवाचरम् । (पुन्योद्गमकौघम् । यथा, रघौ । ८ । ६२ ।

“कुसुमं क्षतदोहदस्या

बदशोकोऽयमुदोरयिष्यति ।

अलकाभरणं कथं नु तत्

तव नेष्यामि निवापमाकृतम् ॥”

यथा च, मेघदूते । ७८ ।

“रक्ताशोकचलकिलयः केशरस्तत्र कान्तः

प्रत्यासन्नः कुतवकवृतेर्मधवौमखपस्य ।

एकः सन्धास्तव सह मया वामपादाभिलाषी
काङ्क्षत्यो वदनमदिरा दोहदच्छद्मनास्याः ॥”

अत्र यस्य यो दोहदः स हृतो मल्लिनाथेन यथा,—

“स्त्रीणां आशात् प्रियङ्गवैकसति वकुलः प्रीधु-
गक्षूषकात्

पादावातादशोकखिलककुलवकौ वीचयानिङ्ग-
नाभ्याम् ।

मन्दारो नर्मवाक्यात् पटुन्दुहवनात् चम्पको
बलवातात्

चूतो गीताम्रमेववैकसति च पुरो नर्मनात् कर्कि-
कारः ॥”)

दोहदलचयं, स्त्री, (दोहदस्य गर्भस्य लज्जया यज् ।) वयःसन्धिः । गर्भः । इति मेदिनी । वि, ११७ ॥

दोहदवती, स्त्री, (दोहदो गर्भण्यभिलाषोऽस्यस्या इति । दोहद + मतुप् मल्ल सः । ङीप् च ।)

अन्नपानादिद्रव्यविशेषाभिलाषवती गर्भवती ।

इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । अङ्गाशुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । २१ ॥ * । गर्भिणीकर्तव्याकर्तव्यं

यथा,—

“द्विधा गर्भमयाघत कष्टप्रः प्राह तां पुनः ।
तया यत्रो विधातव्यः अस्मिन् गर्भे वरानने ॥

संवत्सरशतमेकमस्मिन्नेव तपोवने ।

सन्धायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्णिनि ॥

न स्यातथं न गन्तव्यं दृष्टमन्त्रेषु सन्धेदा ।

नोपस्करेणुपविशेन्नुपलूखलादिषु ॥

जलञ्च नावगाहेत शूच्यागारञ्च वर्जयेत् ।

वस्त्रौकेषु न तिष्ठेत न चोद्विषमना भवेत् ॥

विलिखेन्न नखैर्भूमिं नाङ्गारेण न भक्षणा ।

न शयाशुः सदा तिष्ठेद्वायामञ्च विवर्जयेत् ॥

न तुषाङ्गारभक्षास्थिकपाण्डेषु समाविशेत् ।

वर्जयेत् कलङ्गं लोके गात्रभङ्गञ्च वर्जयेत् ॥

न सक्तकेशा तिष्ठेत नाशुचिः स्यात् कदाचन ।

न शयीतोत्तरशीरा न चापरशिराः कश्चित् ॥

न वस्त्रहीना नोद्विग्ना न चार्द्रचरणा सती ।

नामाङ्गल्यां वदेद्वाचं न च हास्याधिका भवेत् ॥

कुम्भाच्च गुरुशुश्रूषां नित्यमङ्गलतत्परम् ।

सर्वोपधीभिः कौक्षेण वारिणा ज्ञानमाचरेत् ॥

क्षतरक्षा सुभूषा च वास्तुपूजनतत्परम् ।

तिष्ठेत प्रसन्नवदना भर्तुः प्रियङ्ग्वेति रता ॥

दानशीला दृतीयायां पार्ष्ण्या नक्तमाचरेत् ।

इतिदत्ता भवेन्नारी विशेषश्च तु गर्भिणी ॥

यस्तु तस्या भवेत् पुनः शतायुर्बुद्धिचयुतः ।

अन्यथा गर्भपतनमवाप्नोति न संशयः ॥

तस्मात्समनया दत्ता गर्भेऽस्मिन् यत्नमाचरेत् ॥”

इति मत्स्यपुराणम् ॥

दोहदान्विता, स्त्री, (दोहदेन गर्भजनिताभि-
लाषिण्यं अन्विता ।) दोहदवती । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । २०३ ॥

दोहनं, स्त्री, (दुह् + भावे क्युट् ।) क्षान्दुग्ध-
निःसारणम् । दोषा इति भाषा । दुहधातो-

भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (दुह्यतीति-
मिति । दुह् + आधारे क्युट् ।) दोहानपात्रम् ।

यथा, महाभारते । १३ । ६४ । ४१ ।

“बालजेन निदानेन कौशं भवतु दोहनम् ।

दुह्येत परवत्सेन यस्ते हरति पुष्करम् ॥”)

दोहनी, स्त्री, (दुह्यते अस्यामिति । दुह् + आधारे
क्युट् । ङीप् ।) दोहनपात्रम् । तत्पर्यायः ।

षेपनम् २ पारी १ दौहः ४ दौहनम् ५ । इति
शब्दरत्नावली ।
। दौहः, पुं, (दौहमाकर्षं जातीति । जा + “आलो-
२ उपसर्गः कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
दौहदः । इच्छा । इति शब्दार्थकल्पतः ।
(यथा, भागविकाभिनिगण्टके । ८ । ४७ ।
“अशोक । यदि सद्य एव सञ्जलेन सम्यत्स्यते
सुधा बह्वि दौहनं जलितकामिषाधारयम् ॥”)
दौहनवती, स्त्री, (दौहजोऽख्यस्या इति मत्तुप ।
मत्तु वः । डीप् ।) दौहदवती । इति शब्दार्थ-
कल्पतः ।
दौहली, स्त्री, (दौहं जातीति । जा + कः । गौरा-
दित्वात् डीप् ।) अशोकवृक्षः । इति राज-
निर्वण्टः ॥ (अशोकशब्देऽस्या विवरणं श्रेयम् ॥)
दौहापनयः, पुं, (दौहं दौहनमपनयति स्नि-
हरणेनेति । अप + नी + अपच ।) दुग्धम् । इति
त्रिकाङ्गशेषः ।
दौहीयान्, [सु] वि, (अयमनघोरतिशयेन दौग्धा ।
“तुच्छन्दि ।” ५ । ४ । ५६ । इति इत्यनुम् ।
“तुरिष्ठमेयः सु ।” ६ । ४ । ५४ । इति ढष्ण्डस्य
लोपः ।) अतिशयदौहकः ।
दौह्यं, वि, (दुहते इति । दुह् + यत् ।) दौह-
नीयम् । दुह्यम् । दौग्यम् । इति आकरणम् ।
(दुहतेऽस्या इति । गोमहिषादि । इति
मिताचरा । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १०० ।
“दौहकपञ्चसमाहमासंवाहाहमाधिकम् ।
बीजायोवाहुरनन्वीदौहपुंसां परीक्षणम् ॥”)
दौःसाधिकः, पुं, (दुर्दुष्टः साधः कर्म तत्र
नियुक्तः । ठक् ।) द्वाःस्थितः । द्वारपालः । इति
त्रिकाङ्गशेषः ।
दौङ्गलं, वि, (दुङ्गलेन परिहृतो रथ इति ।
“परिहृतो रथः ।” ४ । २ । १० । इति अण् ।)
दुङ्गलेनाहततरयादि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
दौह्यं, स्त्री, (दूतस्य भावः कर्म वा । अण् ।)
दूतम् । दूतस्य भावः । दूतस्य कर्म । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । १७२ ।
१८ ।
“दौह्यं तत् कृतं घोरे विषये जनमेजय ॥”)
दौरात्म्यं, स्त्री, दुर्निन्दित आत्मा यत्नः इति; दुहिः
स्वभावः शरीरं वा यस्य स दुरात्मा । तस्य
भावकर्म्मार्थं ण्यप्रत्ययः । (अण् ।) दुरा-
त्मनो भावः । दुरात्मनः कर्म । (यथा, महा-
भारते । २ । १५ । ७ ।
“शङ्किताः का महाभाग ! दौरात्मा तु तस्य
चापच । ॥”)
दौर्गन्धं, स्त्री, (दुर्दुष्टो गन्धोऽस्य दुर्गन्धः । ततो
भावे अण् ।) दुर्गन्धता । (यथा, महाभारते ।
३ । २६० । १३ ।
“ न संखेदो न दौर्गन्धं पुरीषं सज्जमेव वा ॥”)
तन्नाशकतेजं यथा,—
“यन्मनं कुङ्कुमं सखी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
जातीककोलपूतगानां जवङ्गस्य पत्राणि च ॥

अगुक्कशीरकावर्धयः कुङ्कुमं तमरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोर्लं मदनकं नलम् ॥
सरकः सप्रपञ्चं नाश्या चामलकी तथा ।
कर्पूरकः पद्मकश्च यत्तेजोऽर्धं प्रसाधितम् ॥
प्रखेदमजदौर्गन्धककुङ्कुमहरं परम् ॥”
इति मावर्णे १६ = अध्यायः ॥
दौर्धं, स्त्री, दुर्गन्धितधर्मः । दुर्गन्धत्वम् । दुर्गन्ध-
भावः दुर्गन्धेऽर्धं वेदार्थे ण्यप्रत्ययः (अण् ।)
दौर्ध्यं, स्त्री, दुर्गन्धस्य भाव इदं वेदार्थं ण्य-
प्रत्ययः (अण् ।) दुर्गन्धत्वम् । (यथा, महा-
भारते । ६ । १८ । ७६ ।
“तदिदं मम दौर्ध्यं बालिशस्य मञ्जीरिष ।
चन्मुमर्हति मातृत्वं दिष्टा गर्भो नतोत्पितः ॥”)
दौर्ध्यं, स्त्री, दुर्गन्धस्य भाव इत्यर्थे ण्यप्रत्ययः
(अण् ।) दुर्गन्धता । अण्यवतत्वम् । (यथा,
मनुः । ८ । १७१ ।
“अनादेयस्य चादानादेयस्य च विवर्जनात् ।
दौर्ध्यं ण्यप्यते राज्ञः स प्रेक्षेह च नश्यति ॥”)
दौर्भागिन्यः, पुं, (दुर्भगाया अपत्यं पुमान् ।
दुर्भगा + “कल्याणादीनामिन्द्र च ।” ४ । १ ।
१०६ । इति ढक् इन्द्रादेशश्च ।) दुर्भगापुत्रः ।
इति शब्दरत्नावली । दुर्भगायाः कन्या दौर्भा-
गिन्यी ।
दौर्भाग्यं, स्त्री, दुर्भगस्य दुर्भगाया वा भावः ।
(अण् । “दुर्भगसिध्वने पूर्वपदस्य च ।”
७ । ३ । १६ । इत्युभयपदद्विः ।) दुर्भगत्वम् ।
यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
“सुक्ता पित्र्यये नारी सुक्ते स्नामिष्ये यदि ।
दौर्भाग्यं जायते तस्याः शपन्ति कुलदेवताः ॥”
दुर्भाग्यमेव दौर्भाग्यम् । इति स्वार्थं ण्यप्रत्ययः ॥
दौर्मेनस्यं, स्त्री, दुर्मेनसो भावः (अण् ।) दुःख-
निवन्धनचित्तावसादः । इति चण्डीटीकायां
नागोजीभट्टः । (यथा, मार्कण्डेये । ८१ । २६ ।
“तेषां कृते मे निःश्वासा दौर्मेनस्यश्च जायते ॥”)
दौर्ध्वं, स्त्री, (दूर्ध्वाया इदम् । दूर्ध्वा + खण् ।)
इष्टपङ्क्तम् । दूर्ध्वारसः । इति मेदिनी । ख, ५३ ।
दौर्द्धं, स्त्री, (दुर्द्धो भावः । युवादित्वात् अण् ।
बाहुलकात् न द्विपदद्विः ।) इच्छा । दौहदम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । २०५ ॥ “लब्धदौर्द्धादि वीर्यं
वन्तं चिरायुश्च पुत्रं जनयति ॥” इति सुश्रुते ॥
दूधितदूधयत्वम् । यथा, महाभारते । ५ ।
२६ । १४ ।
“दुर्भाविणो मनुवशादुगस्य
कामात्मनो दौर्द्धे भावितस्य ॥”)
दौर्धेयः, पुं, (दुर्धेयपङ्क्तिमिति । “इतश्चानिधः ॥”
४ । १ । १२२ । इति ढक् ।) कच्छपः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥
दौर्ध्वा, पुं, (दुर्ध्वास्यापत्यम् । दुग्ध + अण् ।)
इन्द्रः । इति शब्दार्थकल्पतः ॥
दौवारिकः, पुं, (द्वारि नियुक्तः । “तत्र नियुक्तः ।”
४ । ४ । ६६ । इति ठक् । ततः “द्वारादीनाञ्च ।”
७ । ३ । ४ । इति न ढङिः ण्य-आगमश्च ।)

द्वाररक्षकः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । २८ ।
“राजदौवारिकः श्रीमाधुरस्यावीक्षोदयः ॥”)
तत्पर्यायः । द्वाःस्थः २ सता ३ दक्षी ४ वेच-
धरः ५ । इति हलायुधः ॥ प्रतीहारः ६
प्रतिहारः ७ दृष्टकः ८ द्वारी ९ वेतालः १०
द्वारपालकः ११ दौःसाधिकः १२ वर्णकृद् १३
गन्धतः १४ दक्षपांमुलः १५ । इति शब्द-
रत्नावली । द्वाःस्थितः १६ वेचधारकः १७ वर्ण-
कृक् १८ दक्षवासी १९ । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
“प्रायः सुकपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
चित्तयाह्वय सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥
“इक्षिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।
अप्रमादी सदा दक्षः प्रतीहारः स उच्यते ॥”
इति चाणक्यम् । १०८ ॥
दौष्कुलेयः, वि, (दुष्कुलस्यापत्यम् । “दुष्कुलान्
ढक् ।” ४ । १ । १४२ । इति ढक् ।) दुष्कुलो-
द्भवः । निन्दितवंशजातः । दुष्कुलशब्दान्
भवार्थे वा ण्यप्रत्ययः ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १६३ । २३ ।
“कुले जाताश्च क्षिप्रान्ते दौष्कुलेयवशादुगाः ॥”)
दौष्मिन्तिः, पुं, (दुष्मन्त्यापत्यं पुमान् । दुष्मन्त +
“अत इण् ।” ४ । १ । ६५ । इति इण् ।)
दुष्मन्तराजपुत्रः । स तु भरतराजः । इति
त्रिकाङ्गशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७४२ ।
“रूपौदाङ्गुगुणोपेतं दौष्मिन्तं जनमेजय ॥”)
दौहित्रः, पुं, स्त्री, (दुहितु + “अवृथानन्त्ये विरा-
दिभ्योऽण् ।” ४ । १ । १०४ । इति अण् ।)
दुहितुरपत्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०८ ॥
तत्पर्यायः । कुतुपः २ । इति शब्दरत्नावली ॥
“नीचि आह्वे पवित्राणि दौहित्रं कुतुपक्षिताः ।
दौहित्रं खड्गमिच्छाहुरपत्यं दुहितुक्षिताः ॥
कपिलाया हृतश्चैव दौहित्रमिति चोच्यते ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
“पौत्रदौहित्रयोर्लोकं विश्वो नास्ति कश्चन ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य दहतः ॥”
इति दायभागः ॥
दौहित्रोऽपि सञ्जलेन सम्भारयति पौत्रवर्धनं
मनुः ॥ तदुत्पत्तौ कन्यायश्चे पितुर्भोजने दौघा-
भावो यथा,—
“कन्यायां ब्रह्मदेयायामसुहृन् सुखमश्नुते ।
अथ सुहृति यो मोहात् सुक्ता स नरकं व्रजेत् ॥
अप्रजायाश्च कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य सुखं ब्रह्मा किमर्थमनुशोचति ॥
महासत्त्वसमाकीर्णात् नास्ति ते नरकाद्भयम् ॥
तीर्णस्त्वं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ।
दौहित्रस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः सदा ॥
यत्किञ्चित् कुर्वते दानं तदानन्त्याय कल्प्यते ॥
मातुः पितुश्च विज्ञेयं तच्छुभस्याभिगामिनः ।
मातुः पितुर्हर्षस्यस्य दौहित्रोऽर्हमवाप्नुते ॥”
इत्याद्ये वङ्गपुराणे कन्यादाननामाध्यायः ॥ ३॥

दौहित्रः

मृदमात्रस्य दौहित्रो दत्तको भवति ।
यथा,—

“दौहित्रो भागिनेयश्च मृद्रेषु क्रियते सुतः ।
ब्राह्मणादिष्वेवास्ति भागिनेयसुतः कश्चित् ॥”

इति दत्तकमीमांसादृतश्रीनकवचनम् ॥

तस्य मातामहधनाधिकारित्वम् । यथा,—
“दुहित्रभावे दौहित्रः ।

‘पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति धर्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥’

इति मनुवचने पौत्रतुल्याभाभिधानेन यथा
पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहित्रभावे दौहित्रः ।
अतएव गोविन्दराजधृतो विष्णुः ।

अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।

पूर्वेषां हि स्वधकारे पौत्रदौहित्रकाः समाः ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥

अपि च, सर्वदुहित्रभावे दौहित्रस्य अधिकारः ।
दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।

स एव दद्यात् द्वौ पित्रौ पित्रे मातामहाय च ॥
इत्यादिवचनान् । अपुत्रस्य इति दुहित्रपर्यन्ता-

भावोपलक्षणम् ॥ १ ॥ आह पौत्रस्याभावे पितु-
र्दौहित्रस्याधिकारः । धनिपित्रादिप्रपिण्ड-

दाहत्वात् ॥ २ ॥ पितुर्दौहित्राभावे आह दौहित्रो-
ऽधिकारी । धनिभोग्यपिण्डपितामहपिण्डदाह-

त्वात् ॥ ३ ॥ पिण्डयपौत्राभावे पितामहदौहित्रस्य
अधिकारः धनिभोग्यपितामहप्रपितामहपिण्ड-

दाहत्वात् ॥ ४ ॥ पितामहदौहित्रस्याभावे पिण्डय-
दौहित्रस्याधिकारः । धनिभोग्यतृप्तपितामह-

प्रपितामहपिण्डद्वयदाहत्वात् ॥ ५ ॥ तदभावे
पितामहभ्राता तदभावे पितामहभ्रातृपुत्रः

तदभावे पितामहभ्रातृपौत्रः । तेषां धनिभोग्य-
तृप्तपितामहपिण्डदाहत्वात् । ततः प्रपितामह-

दौहित्रोऽधिकारी । धनिभोग्यप्रपितामहपिण्ड-
दाहत्वात् ॥ ६ ॥ प्रपितामहदौहित्राभावे पिता-

महभ्रातृदौहित्रोऽधिकारी । धनिभोग्यप्रपिता-
महपिण्डदाहत्वात् ॥ ७ ॥ पितामहभ्रातृदौहित्रा-

भावे मातामहः । तदभावे मातुलः । तदभावे
मातुलपुत्रः । तदभावे मातुलपौत्रः । तदभावे

मातामहदौहित्रोऽधिकारी ॥ ८ ॥ मातामह-
दौहित्राभावे प्रमातामहः । तदभावे प्रमाता-

महपुत्रः । तदभावे प्रमातामहपौत्रः । तदभावे
प्रमातामहप्रपौत्रः । तदभावे प्रमातामह-

दौहित्रोऽधिकारी ॥ ९ ॥ प्रमातामहदौहित्रा-
भावे वृहप्रमातामहोऽधिकारी । तदभावे वृह-

प्रमातामहपुत्रः । तदभावे वृहप्रमातामह-
पौत्रः । तदभावे वृहप्रमातामहप्रपौत्रः । तदभावे

वृहप्रमातामहदौहित्रोऽधिकारी ॥ १० ॥ स्त्रीधने
तु पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी । पुत्राधिका-

रान् प्राक् दुहित्रधिकारश्च्युतेः । तद्वाधिकाया
दुहितुः पुत्रेण वाधपुत्रवाधस्यैव न्यायत्वात् ॥ ११ ॥

इति श्रीलक्ष्मणतर्कालङ्काररत्नदायकमध्वर्युः ॥
आह दौहित्रभोजनप्राप्त्यर्थम् । यथा,—

“व्रतक्षमपि दौहित्रं आह्वये यत्नेन भोजयेत् ।

कुतपचासने दद्यात्तिलैश्च विकिरेकहीम् ॥”

इति मानवे । १ । २३४ ॥

दावाचमे, स्त्री, (दौहित्रस्य माता च । “दिवो दावा ।”

६ । ३ । २६ । इति दावादेशः ।) स्वर्गपृथिवी ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ॥ द्विवचनान्तोऽयम् ॥

दावापृथिवी, स्त्री, (दौहित्रपृथिवी च । “दिव-

सश्च पृथिव्याम् ।” ६ । ३ । २० । इति चात् दिवो

दावा ।) स्वर्गपृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ॥

(यथा, मनुः । ३ । ८६ ।

“कुक्षे चैवाहुमन्त्रे च प्रजापतय एव च ।

सह दावापृथिव्योश्च तथा स्त्रियस्तैश्चनतः ॥”)

तद्भेदिकपर्यायः । स्वर्गे १ पृथिवी २ धिवर्गे ३

रोदसी ४ चोर्गी ५ अम्भसी ६ नभसी ७ रजसी

८ सप्तसी ९ सद्यनी १० वृत्तवती ११ वज्रुषे १२

गभीरे १३ गम्भीरे १४ ओम्भसी १५ चम्भी १६

पार्थी १७ मही १८ ऊर्वा १९ पृथ्वी २०

अद्विती २१ अही २२ दूरे २३ अन्ते २४ अगारे

२५ अरे २६ पारे २७ । इति सप्तविंशतिर्दावा-

पृथिवीर्माधेयानि । इति वेदनिघण्टौ ३ अः ॥

दावाभूमी, स्त्री, (दौहित्र भूमिश्च । “दिवो दावा ।”

६ । ३ । २६ । इति दावादेशः ।) स्वर्ग-

पृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ॥ (यथा,

ऋग्वेदे । ४ । ५५ । १ ।

“को वस्त्राता वसवः को वस्तता

दावाभूमी अद्विती आसीथा नः ॥”)

दु, ल अभिसर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्दा-

परं-सकं-अनिट् ।) अभिसर्पणं आभिसृज्येन

गमनम् । ल, द्यौति सिंहो ऋगानिव । इति

दुर्गादासः ॥

दुग, स्त्री, (द्वौतीति । दु+क्रिप् ।) दिनम् ।

गमनम् । स्वर्गः । इति विश्वः ॥ [ये, २ ॥

दुग, पुं, (दु+क्रिप् ।) अग्निः । इति मेदिनी ।

दुगः, पुं, (दुग्नि गगने गच्छतीति । गम+ङ् ।)

पक्षी । इति राजनिघण्टुः ॥

दुग्गणः पुं, (दुग्गां दिनानां गणः ।) अष्टगणः ।

तस्यानयनमाह ।

“कथितकल्पगतोऽर्कसमा गगा

रविगुणो गतमाससमन्वितः ।

खट्वर्गैर्गुणितस्तिथिर्द्युतः

पृथगतोऽधिकमाससमाहतात् ॥

रविदिनाप्रगताधिकमासकैः

स्ततदिनेः खट्वतो दुग्गणो विधोः ।

पृथगतः पठितावमसंगुणा-

द्विधुदिनाप्रगतावमवर्जितः ॥

भवति भास्करवासरपूर्वको

दिनगणो रविमध्यमसावनः ।

अधिकमासदिनचयशेषतो

दुग्गणकदादिकमत्र न गृह्यते ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

दुगन्, ल ड दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-

आत्म-अकं-सिट् ।) ल, अदुगतत् । ड, द्योतते

दिदुगते । इति दुर्गादासः ॥

दुगत्, पुं, (दुगत् दीप्तौ+क्रिप् ।) किरणः । इति

हेमचन्द्रः । २ । १४ ॥ (द्योतमाने, जि । यथा,

ऋग्वेदे । १० । ६६ । १ ।

“स हि दुगता विदुगता वेति वाम ॥”

दुग ल अभिसर्पणे+क्रिप् तुगामश्च । अभिगा-

मिनि । यथा, भट्टिः । ५ । ४७ ।

“हरामि रामसौमिणी ऋगो भूत्वा ऋगदुगता ॥”)

दुगतिः, स्त्री, (द्योततेऽनयेति । दुगत् दीप्तौ+

“दुगुपधात् कित् ।” ऊर्वा ४ । ११६ । इति दन्

स च कित् ।) दीप्तिः । शोभा । इत्यमरः । १ ।

३ । १७ ॥ (यथा, भागवते । ८ । ५ । ४२ ।

“लोभोऽधरात् प्रीतिरप्यर्थभूदुगति-

र्नस्तः पश्यः अर्थेन कामः ॥”)

रश्मिः । इति मेदिनी । तै, २५ ॥ (पुं, चतु-

र्थस्य मनोः ऋविशेषः । यथा, हरिवंशे ।

७ । ७५ ।

“चतुर्थस्य तु सावर्णेर्हं धीन् सप्त निबोध मे ।

दुगतिर्विशुद्धपुत्रश्च आर्जवः सुतपास्तथा ॥”

तामसस्य मनोः पुत्रविशेषः । यथा, तत्त्वैव ।

७ । २३ ।

“पुत्रांश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्हपः ।

दुगतिस्तपस्यः सुतपास्तपोन्नक्षपोन्नः ॥”)

दुगतिकरः, पुं, (करोतीति । दु+अच् । दुगतेः

करः ।) ध्रुवः । इति भूरिप्रयोगः । दीप्ति-

कारके, जि ॥

दुगतितं, जि, (दुगत+क्तः । बाहुलकात् न गुणः ।)

दीप्तिविशिष्टम् । द्योतितम् । इति तुम्हबोध-

याकरणम् ॥

दुगन्, स्त्री, लघात् सप्तमराशिः । इति ज्योतिष-

तत्त्वम् ॥

दुगनिधं, स्त्री, (दुग च निधा च द्वयोः समाहारः ।)

अहोरात्रः । इति याकरणम् । यथा,—

“भवति किं दुगनिधं दुगनिवाचिनाम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

दुगनिवाची, [नृ] पुं, (दुगनि स्वर्गे निवसतीति ।

नि+वस+णिनिः ।) देवता । स्वर्गवाची ।

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

दुगपतिः, पुं, (दुगो दिनस्य पतिः ।) सूर्यः ।

इति हेमचन्द्रः । २ । ११ ॥ (दुगो स्वर्गस्य

पतिः ।) इन्द्रः ॥

दुमणिः, पुं, (दुगो गगनस्य मन्त्रिरिव ।) सूर्यः ।

(यथा, भागवते । ८ । १० । ३८ ।

“रेवुर्दृष्टः खं दुमणिश्च ह्रादवन्

अवर्णताडकस्तुतिभिः परिश्रुतात् ॥”)

अर्कदृष्टः । इत्यमरः ॥ (परिशोधितताम् ॥

यथा,—

“विषमहौघभागमधिकोवशा

दुमणिरक्तकमार्जकमर्हितम् ॥

दुमणिः मारितं ताजम् ॥” इति भावप्रकाशस्य

मध्यखण्डे १ भागे वातज्वराधिकारे ॥)

दुप्रमयी, स्त्री, विष्णुकर्मकाया । सा सूर्यपत्नी ।

इति त्रिकाश्रयेणः ॥

सूतक

सूतबी

द्रगङ्गः

नं, जौ. (द्रुममिं मनति अन्धवत्तु इति ।
न्या + कः । “धनमिच्छेत् हुताग्रनात् ।” इति
वचनात् धनकामानां अग्राराधनादस्य तथा-
त्वम् ।) धनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥
(यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । १० ।

“अस्माकं द्रुममधि पञ्च लटिभूषा खर्गं शुभ-
चीत दृष्टम् ॥”

दुं तिष्ठो मनतीति ।) वनम् । इति मेदिनी ।
ने, ११ ॥ (वनाधायकत्वात् अन्नम् । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । ८ । ८ ।

“दृष्टं दिवः परि खव द्रुमं पृथिव्या अधि ॥”

द्रुवा. [न] पुं, (द्यौतीति । द्रु + “कनिन् युट्-
घीति ।” उणा १ । १५६ । इति कनिन् ।)
खर्गः । इत्युणादिकोषः । द्यौः । इति संक्षिप्त-
सारे उणादित्तिः ।

द्रुव(स)न्. [दृ] पुं, (दिवि स्वर्गे सीदतीति । सद् +
क्लिप् । इत्यसि प्रत्ययम् । लोकेऽवलम्बम् ।) देवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, माघे । १ । ४३ ।

“भयस्य पूर्वावतरनारखणा
मनःसु येन द्रुवदां व्यधीयत ॥”

यश्च । इति गोलाध्यायः ।

द्रुतः, पुं, जौ, (देवमिति । दिव्य क्रीडायाम् +
भावे + क्तः । ऊट् च ।) पाशकादिक्रिया ।
अप्राग्विकरकक्रीडा । जुया इति भाषा । तत्-
पर्यायः । अन्धवती २ केतवम् ३ पणः ४ ।
इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १८ । ५१ ।

“द्रुतक्रीडा तथा प्रोक्ता व्रतानि विविधानि च ॥”

“द्रुतं समाज्यस्यैव राजा राक्षसिर्वर्षयेत् ।
राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥
प्रकाशमेतत्तास्त्वर्थं यद्देवसमाज्यौ ।
तयोर्निधं प्रतीघाते वृपतिर्यजमान् भवेत् ॥
अप्राग्विभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्रुतमुच्यते ।
प्राग्विभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाज्यः ॥
द्रुतं समाज्यस्यैव यः कुर्यात् कारयेत् वा ।
तान् सर्वान् घातयेद्वाजा मृदांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥
द्रुतमेतत् पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।
तस्माद्द्रुतं न संवेत् हास्यायेमपि बुद्धिमान् ॥”
इति मनुः । ६ । २२१-२२७ ॥

कङ्क उवाच ।

“किन्ते द्युतेन राजेन्द्र ! बहुदोषेभ्य मानद ! ।
देवने बहुवो दोषास्तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥
श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः पाण्डवो हि युधिष्ठिरः ।
स राज्ञं सुमहत् स्वीतं भाष्टं च त्रिदशो-
यमान् ॥

द्युते चारितवान् सर्वं तस्माद्द्रुतं न रोचये ॥”
इति महाभारते । ४ । ६६ । ३३-३५ ॥

द्रुतकरः, त्रि, (करोतीति । कृ + क्त्वा । द्रुतस्य करः ।)
द्रुतकर्ता । जुयारी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
घार्गः २ धूर्तः ३ अक्षधूर्तः ४ अक्षदेवी ५
दुरीहरः ६ द्रुतकृत् ७ कृतवः ८ क्षणको-
द्वजः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रुतकारः, त्रि, (द्रुतं कारयतीति । कृ + क्त्वा +
अच् ।) द्रुतकारयिता । सहियार इति व्यातः ।
इति भरतः । तत्पर्यायः । खभिकः २ । इत्य-
मरः । २ । १० । ४४ ॥ खभिकः ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १३१ ।
“सुदुर्मित्तकर्मण्यं द्रुतकारं पराजितम् ॥”)

द्रुतकारकः, त्रि, (द्रुतं कारयतीति । द्रुत + कृ +
क्त्वा + क्तुन् ।) द्रुतकारयिता ।

द्रुतकृत्, त्रि, (द्रुतं करोतीति । कृ + क्त्वा तुगा-
गमश्च ।) द्रुतकरः । अन्धक्रीडकः । इत्यमरः ।
२ । १० । ४४ ॥

द्रुतपूर्वमा, स्त्री, (द्रुताय या पूर्वमा ।) कोजा-
गरपूर्वमा । इति त्रिकाण्डशेषः ।

द्रुतपौर्यमासी, स्त्री, (द्रुताय या पौर्यमासी ।)
द्रुतपूर्वमा । इति भूरिप्रयोगः ।

द्रुतप्रतिपत्, [दृ] स्त्री, (द्रुताय क्रीडार्थं या
प्रतिपत् ।) कार्तिकशुक्लप्रतिपत् । सा च
कौस्तुभे । यथा,—

“तुष्टार्थं कार्तिके तस्य शुक्ला या प्रतिपत्तिभिः ।
विद्योर्देता मही तत्र कौस्तुभे सा स्मृता बुधैः ॥
कुशब्देन मही ज्ञेया सुदा हर्षे च वै द्विज ! ।
धातुर्धेः सन्धश्चन्द्रोः सा च वै कौस्तुभे स्मृता ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥

अत्र तिथौ बलिदेवपूजादि कार्यम् । तद्यथा,
“वामनपुराणे कार्तिकशुक्लपञ्चमिष्ठित्य बलि-
न्यति भगवद्वाक्यम् ।

वीरप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ।
अत्र त्वां नरशार्ङ्ग ! हृष्टाः पुष्टाः खलकृताः ॥
पुण्यदीपप्रदानेन पूजयिष्यान्ति मानवाः ॥
अत्र मन्त्रः ।

बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत ! प्रभो ।
भविष्यन् सुदाराते ! पूजेयं प्रतिपद्यताम् ॥
ब्रह्मपुराणे तु बलिराजेतिमलस्य पूर्वम् ।
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! समन्तो सपुरोहितः ॥
इत्यहम् । पञ्चादयः ।

एवं पूजां वृषः कृत्वा राजौ जागरणं चरेत् ।
इत्युक्तम् ॥ पुनर्ब्रह्मपुराणे ।

शक्रश्च पुरा द्रुतं संसर्ज सुमनोहरम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ! ॥
नित्यं शक्ररक्षत्रं जयं लेभे च पावती ।
अतोऽर्पाच्छक्रो दुःखी गौरी नित्यं सुखोचिता ॥
तस्मात् द्युतं प्रकर्ष्यं प्रभाते तत्र मानवेः ।
तस्मिन् द्रुते जयो यस्य तस्य सर्वतः शुभः ॥
पराजयो विरहश्च लज्जनाशकरो भवेत् ॥
भविष्योत्तरं ।

यो यो यादृशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! ।
हर्षदेत्यादिना तेन तस्य वर्णं प्रयाति हि ॥
महापुरुषा तिथिरियं बलिराज्यप्रवर्द्धनी ।
स्नानं दानं शतशुभं कार्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत् ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥

द्रुतबीजं, स्त्री, (द्रुतस्य बीजं कारणम् ।) कप-
हकः । इति त्रिकाण्डशेषः । द्रुतस्य कारणश्च ॥

द्रुतं, जौ, जन्मात् सप्तमराशिः । यथा,—

“धीस्थानं पञ्चमं स्यं यामिषं सप्तमं स्मृतम् ।
द्रुतं द्रुतं तथास्नात्वा बटकोषं रिपुमन्दिरम् ॥”
इति ज्योतिष्कान्तम् ॥

(दिव + क्तः । “दिवोऽविजिगीषायाम् ।” ८ ।
२ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः । च्छोरित्युट् ।
चोयी, त्रि ॥)

द्रु, न्यकरणे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-परं-
सकं-अभिष्ट ।) अन्धवत्याद्युक्तः । द्यायति दुष्टं
लोकः । इति दुर्गादासः ॥

द्योतः, पुं, (द्रुत + भावे चच् ।) प्रकाशः ।
(यथा, हरिवंशे । २३३ । २४ ।

“विदुद्द्योतनिकाशेन सुकुटेनार्कवर्षसा ॥”)
व्यातपः । इत्यमरः । १ । ४ । ३४ ॥

द्योतनं, स्त्री, (द्रुत + भावे ल्युट् ।) दर्शनम् । इति
हेमचन्द्रः । ३१०४१ ॥ प्रकाशनम् ॥ (द्रुत + युच् ।
द्योतमाने, त्रि । यथा, भट्टिः । ७ । १५ ।

“विनोक्त्य द्योतनं चन्द्रं लक्षणं शोचनोऽवदत् ॥”)

द्योतनः, पुं, (द्योततीति । द्रुत + “बहुलमन्य-
चापि ।” उणा २ । ७८ । इति युच् ।) दीपः ।
इत्युणादिकोषः ॥

द्योतितं, त्रि, (द्रुत + क्तः ।) द्रुतितम् । दीप्तम् ।
इति मुग्धबोधयाकरवम् ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ८२ । २ ।

“वस्त्राङ्गरागप्रभया द्योतिता सा समोत्तमा ॥”)

द्योभूमिः, पुं, (द्यौराकाशं भूमिरिव यस्य ।)
पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका । खर्गपृथिव्योः स्त्री ।
तत्र द्विवचनान्तः ॥

द्योषत्, [दृ] पुं, (द्यवि स्वर्गे सीदतीति । सद् +
क्लिप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्यौः, [द्यौ] स्त्री, (द्योतन्ते देवा यच्च । द्रुत +
बाहुलकात् ङोः ।) खर्गः । (यथा, महा-
भारते । १ । ७४ । २८ ।

“आदित्यचन्द्रावनिजोऽनलश्च

द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्धे

धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥”)

व्याकाशम् । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (पुं, अष्ट-
यस्त्रनामन्यतमः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ५ ।

“पृथादीनां वक्ष्णाश्च मध्ये कोऽपि वक्षतमः ।
द्यौर्नामा तस्य भार्या या नन्दिनी गार्हर्ष्यं च ॥”

अयमेव वक्षिष्ठशापात् पृथिव्यां जन्म परि-
युक्तं भौम इति नाम्ना विख्यात आसीत् ॥
अस्य विवरणानु देवीभागवते २ स्कन्धे ३ अध्याये
तथा महाभारते । १ । ६६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

द्यौर्ल, स्त्री, (द्यौर्लक्ष्यमिति । दिव + “दिवे-
द्यौश्च ।” उणा ४ । १६० । इति द्रुन् द्रुदा-
देशो वृद्धिश्च ।) ज्योतिः । इति संक्षिप्तसारे
उणादित्तिः ॥

द्रगङ्गः, पुं, वाद्यविशेषः । द्रगङ्ग इति भाषा । तत्-
पर्यायः । प्रतिपत्तयम् २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

द्रव्यं

द्रव्यं, स्त्री, (द्राव्यत्वेनेति । द्राव्य आकाशायाम् + क्युट् । एवोदरादिनात् ह्रस्वः ।) लोकात्मम् ।
इति शब्दमात्रम् । तत्पर्यायः । कोणम् २
वटकम् ३ कर्षाङ्गम् ४ । इति वैद्यकपरिभाषा ।
(बुलिङ्गेऽपि । यथा,—

“—तद्वत् कोण उच्यते ।

“सुद्रको वटकश्चैव द्रव्यः स निगद्यते ॥”

इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

द्रव्यः, वि, पुरो । इति हेमचन्द्रः । ४।३७॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २०११ ।

“तेन खनाम्ना भास्वेष्टं द्रव्यं सिन्धुरसुद्रव्या ॥”)

द्रष्टा, [नृ] पुं. (दृष्ट्वा भावः । दृष्ट् + “एषा-
दिभ्य इमनिङ्वा ।” ५ । १ । १२२ । इति इम-
निच् । “र ऋतो हलादेर्लघोः ।” ६।४।१६१ ।

इति ऋकारस्य रकारः ।) दृष्टता ॥ (यथा,
शिवशक्तके । ४३ ।

“लघुगुह्यतुलनातुलाप्रकाश-

द्रष्टमगुह्यः स भवद्गुह्यचयस्य ॥”)

द्रष्टुः, वि, अयमनयोरेवा वा अतिशयेन दृष्टः ।
इत्यर्थे दृष्टप्रत्ययेन साध्यः । द्रष्टृयान् ॥

द्रष्टा, स्त्री, (दृष्ट्यन्त्येनेति । दृष्ट् + अत्राद्यस्य ।

इति निपातनात् साधुः ।) घनेतरद्वि । यथा
दृष्ट इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥

अस्य रूपान्तराणि । द्रष्टुम् २ द्राष्टुम् ३
अष्टात् ४ । इति तद्धीकार्या भरतः ॥ (युक्तम् ।
इति निबन्धम् । ५ । १४॥ त्रि, हुतमगमशीलः ।
हुतहननशीलः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६६ । २ ।

“पवमानः सन्तनिः प्रवृत्तामिव

मधुमान् इष्टाः परिवारमर्षति ॥”)

द्रम, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-परं-सकं-
सेट् ।) दन्त्यवर्गलतोयादिः । द्रमति । इति
दुर्गादासः ॥

द्रवः, पुं. (दृ + “ऋदोरप् ।” ३।३।५७ । इति भावे
अप् ।) परीक्षासः । पलायनम् । इत्यमरः ।

१ । ७ । ३२ ॥ (यथा, हरिवंशे । २११ । १० ।
“ततो देवद्रवकरं पौराणं शृङ्गसुतमम् ॥”)

रसः । गतिः । इति विश्वः । वेगः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १६३ । ५ ।

“तच्च शब्दगतिर्भूत्वा मारुतद्रवसम्भवः ॥”

द्रवत्वरूपो गुणविशेषः । यथा, भाषापरि-
च्छेदे । २०८ ।

“गुह्यो ह्ये रसवती इत्येवमिति को द्रवः ॥”

आर्द्रं, वि । यथा, रघुः । ७ । ७ ।

“प्रवाधिकाजलमितमपदा-

माच्छिप्य काचित् द्रवरागमेव ॥”)

द्रवजः, पुं. (द्रवात् जायते इति । जन् + जः ।) गुह्यः ।

इति राजनिर्घण्टः । द्रवजातवस्तुमात्रम् ॥

द्रवजं, स्त्री, (दृ + भावे क्युट् ।) गमनम् । (यथा,
हरिवंशे । १६६ । ३६ ।

“ते रदन्तो द्रवजश्च भगवन्तं पितामहम् ।

रोदनाद्वायात् चैव ततो रक्षा इति स्मृताः ॥”)

चरणम् । अङ्गुतापः ॥ इधातोर्भावेऽङ् ।

७५८

द्रविण

द्रवत्वं, स्त्री, (द्रव + लृट् ।) द्रवस्य भावः । तद्वि-
विधम् । यथा,—

“सांख्यिकं द्रवत्वं स्यात् नैमित्तिकसुखादुक्तम् ।

सांख्यिकानु सखिषे द्वितीयं स्थितिजन्योः ॥

परमाणी कले निवृत्तमन्यतोऽनित्यसुखते ।

नैमित्तिकं वद्विद्योगात्तपनीयवृत्तादिषु ॥

द्रवत्वं स्यादने हेतुर्निमित्तं संयष्टे तु तत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

द्रवत्पत्नी, स्त्री, (द्रवत् पत्नं यस्याः ।) डीव् ।)

शिल्पक्रीडकाः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रवन्ती, स्त्री, (द्रवतीति । दृ + श्रद्ध + डीप् ।)

नदी । इति शब्दरत्नावली ॥ नृविकपत्नी ।

नृवाकाणी छोटा इति भोयनी इति च हिन्दी

भाषा । तत्पर्यायः । शम्भरी २ पित्रा ३

न्ययोधी ४ शतश्रुतिका ५ प्रत्यक्षयोगी ६ दृष्टा

७ चण्डा ८ पञ्चश्री ९ आशुकरिका १०

नृविककर्णी ११ प्रतिपर्णशिका १२ सहस्र-

मूली १३ विकान्ता १४ । अस्य गुणाः । मधुर-

त्वम् । शीतत्वम् । रसवन्धकारित्वम् । ज्वरक्रिमि-

नाशित्वम् । मूलशमनत्वम् । रसायनत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रवरसा, स्त्री, (द्रवो रसो यस्याः ।) लाक्षा । इति

राजनिर्घण्टः ॥

द्रवाधारः, पुं. (द्रवाणां द्रव्याणामाधारः ।) चुलुकः ।

इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ द्रवद्रव्यरक्षापात्रम् ॥

द्रविङ्गी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हज्जायुधः ॥

द्रविणं, स्त्री, (द्रवति गच्छति इत्येते प्राप्यते वेति ।

दृ + “इदच्छिभ्यामिन् ।” उर्णा । २ । ५० । इति

हनन् ।) घनम् । (यथाह कश्चित् ।

“द्रविणं परिमितममितययिणं जगमाकुली-

कुरुते ।

चीणाञ्जलिमिव पीनस्तनजघनायःकुलीनायाः ॥”)

काश्चनम् । वलम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा,

महाभारते । १ । १०३ । १६ ।

“एवमुक्ता तु पुत्रेण भूरिद्रविणतेजसा ।

माता सत्यवती भीष्मसुवाच तदन्तरम् ॥”

पुं, धरनाम्नी वसोः पुत्रविशेषः । यथा, महा-

भारते । १ । ६६ । २९ ।

“धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहयवहक्षया ॥”

पृथोः पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ४।२२।५४।

“पुत्राशुत्पादयामास पञ्चाक्षिष्वात्मसम्मतान् ।

विजिताश्च धृक्केशं हृष्यं च द्रविणं वृकम् ॥”

कुशदीपस्थितसीमागिरिभेदः । यथा, भाग-

वते । ५ । २० । १५ ।

“तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्याश्चाभिजाताः

सप्तसमेव बहुक्षतः शङ्खः कपिलश्चिन्मूढो देवा-

नीक ऊर्ध्वरोमा द्रविण इति ॥” कौशडीपस्थ-

वर्षपुरुषविशेषः । यथा, भागवते । ५।२०।२२।

“यासामम्भः पवित्रममलसुपयुज्जानाः पुरुषवर्भ-

द्रविणदेवकसंज्ञा वर्षपुरुषाः ॥”)

द्रविणनाशनः, पुं, (नाशयतीति । नाश + क्युट् ।

द्रविणानां नाशनः । तत्संबन्धेन घनविनाशनात्

द्रव्यं

अस्य तथालम् ।) शोभाजनद्रव्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

द्रविणोदाः, [सु] पुं, अग्निः । अस्य निबन्धि-
यथा,—

“द्रविणं वलमित्युक्तं धनञ्च द्रविणं ततः ।

इहाति तद्भवानेव द्रविणोदास्ततो भव ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

(धनप्रदे, वि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५ । ७ ।

“द्रविणोदा द्रविणो यवावहसासो अजरे ॥”

“कीदृशं देवं द्रविणोदाः धनप्रदम् । यद्वा, धन-

प्रदोऽग्निः सोमं पिबन्निति श्रेष्ठः । तमेतं मन्त्रं

यास्क एवं निवेत्ति,—द्रविणोदाः कक्षात् घनं

द्रविणमुच्यते यदेनमिद्रवन्ति वलं वा द्रविणं

यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैवा

भवति द्रविणोदा द्रविण स इत्यादि शोऽर्थं

यास्कोक्तो निबन्धनप्रपञ्चः तस्मिन्नेव यथोऽव

गन्तव्यः । द्रविणोदाः शुद्धिभ्यामिन् निष्वा-

दाद्युदात्तोद्रविणशब्दः तद्दातीति द्रविणोदाः ।

किप्चेति किप् । पूर्वपदस्य सकारोपजनशब्दसः ।

रत्वोत्वे । ह्रस्वत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देवविश्वे-

यवत्वेनैकावक्यतापक्षे द्वितीयाद्याः सुखादेशः ।

अथवा द्रविणमात्मन इच्छन्ति द्रविणस्यन्ति । सुप

आत्मनः क्वच सन्ध्यातिपदिक्थ्यो जालसायां

सुगवत्तय इति क्वचि परतः सुगागमः द्रविण-

स्यतेः सम्प्रदादिवाङ्मात्रे किप् । अतो लोपः ।

कौलुभं न स्थानिवद्भवतीति तस्य स्थानिवत्त्व-

प्रतिषेधालोपः एवं द्रविणस्य शब्दो धनेच्छा-

वचनः । द्रविणेच्छास्यति यथेष्टधनप्रदाने-

नोपचयतीत्यर्थे तस्य उपचये इत्यस्मादन्तर्भावि-

तग्यर्थात् किप्चेति किप् । एवं द्रविणोदः शब्दः

सकारान्तो भवति । तथा द्राविणोदाः प्रवादा

भवन्तीतिनेवक्तो खवहार उपपद्यते अतो-

द्रविणोदस्य शब्दः भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा ।

एकवाक्यत्वे तु अत्ययेन द्वितीयाद्यो भवति

द्रविणस इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोम-

स्यार्थे सकारोपजनशब्दसः । आहुदात्तत्वानु

नियमेन स्थितम् । ऋत्विग्विश्वत्वेनैकावक्यत्व-

पक्षे तु क्वचनतात् किप् । अतो लोपादिपूर्ववत् ।

अत्र तु पक्षे क्वचश्चिन्मन्तोदात्तत्वे प्राप्ते

अत्ययेनाहुदात्तम् ॥” इति सायनः ॥

द्रवीकरणं, स्त्री, अद्रवस्य द्रवकरणम् । इति क्षिप्र-

त्वयेन साध्यम् ॥ गलान इति भाषा ॥

द्रव्यं, स्त्री, (द्रोवि । दृ + “द्रवश्च भवे ।” ५ ।

१ । १०४ । इति यत्प्रत्ययेन निपातनात्

साधुः ।) वस्तु । (यथा, मनुः । ७ । ६ ।

“एकमेव दृष्टव्यमिन्द्रं दुरुपसर्पिणम् ।

कुलं दहति राजाग्निः सपयुद्रव्यसचयम् ॥”)

तस्य क्रियाविशेषे नवपुराणभेदेन प्रशस्तत्वं

यथा,—

“द्रव्याण्यभिनवाश्चैव प्रशस्तानि क्रियाविधौ ।

ऋते गुह्यतश्चौद्रव्याण्यज्ञाविज्ञतः ॥”

इति नारायणदासकृतपरिभाषा ॥

“केचिद्विद्यायां ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं कल्पाद्-
व्यवस्थितत्वादिव ज्ञानु द्रव्यं व्यवस्थितम् । न
रसादयो यथा ये वक्ष्ये ये रसादयस्ते पक्षे न
नन्ति । निबन्धाच्च निबन्धे हि द्रव्यमन्विता गुणा
यथा कल्पादिप्रविभागः स एव सम्यग्प्रसगन्तो
आपन्नरसगन्तो वा भवति । स्वरसावस्थानाच्च
यथा हि पार्थिवं द्रव्यमन्वभावं न गच्छत्येवं
शेषाणि । पञ्चेन्द्रियवृत्त्याश्च पञ्चभिरिन्द्रियै-
र्गृह्यते द्रव्यं न रसादयः । आत्मयत्नाच्च द्रव्य-
माश्रिता रसादयो भवन्ति । आरम्भसामर्थ्याच्च
द्रव्याश्रित आरम्भो यथा विदारिगन्वादिमाहृत्य
सङ्क्षुब्ध विपरीदित्वेवमादिषु न रसादिव्यारम्भः ।
शास्त्रप्रामाण्याच्च शास्त्रे हि द्रव्यं प्रधानसुप-
देशे हि योगानां यथा मातुलुङ्गादिमन्व्यौ चेति
न रसादय उपदिश्यन्ते । क्रमापेक्षितत्वाच्च
रसादीनां रसादयो हि द्रव्यक्रममपेक्षन्ते यथा
तद्वत् तद्वत्ताः सम्यक् सम्यक्ता इति । एकदेश-
साध्यत्वाच्च द्रव्याणामेकदेशेनापि आधयःसाध्यन्ते
यथा महादृक्चौरैरेषेति तस्माद्द्रव्यं प्रधानं द्रव्य-
लक्षणानु क्रियागुणवत्समवाधिकारणमिति ।”
“पात्रो नास्ति विना दीर्घादीन् नास्ति विना
रसात् ।

रसो नास्ति विना द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् ।”
“दीर्घसंज्ञा गुणा येऽष्टौ तेषां द्रव्याश्रयाः स्मृताः ।
रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः ।
द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपश्यन्ते न वक्ष्याः ।
श्रेष्ठं द्रव्यमनो श्रेष्ठं शेषा भावास्तदाश्रयाः ।”
इति सुश्रुते । १ । ४० ॥

पित्तजम् । वित्तम् । पृथिव्यादि । विलेपनम् ।
जीवम् । भेषजम् । भयम् । (श्लोर्विकारः ।
“श्लोच ।” ४ । ३ । १६१ । इति यत् ।) इम-
विकारे, त्रि । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (इमा-
वयवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥) जतु । विनयः ।
इति हेमचन्द्रः । मयम् । यथा,—

“सशब्दं न पिबेद्द्रवम् ।” इति कुलार्णवतन्त्रम् ।
न्यायमते तत्रविविधं यथा,—
“चित्तमेवोमरुद्वोमकाणा दिग्देहिनी मगः”
तेषां साधनेन्द्रादि यथा,—

“चित्तादीनां नवानानु द्रव्यलक्षणयोगिता ।
जितिर्जनं तथा तेजः पवनो मन एव च ।
परापरत्वमूर्तत्वक्रियावेगाश्रया आमी ।
कालज्ञादिशां सर्वगतत्वं परमं महत् ।
चित्तादिपञ्चभूतानि चत्वारि आश्रयन्ति हि ।
द्रव्यरसभक्षतुर्गुणाद्याकाशशरीरिणाम् ।
अव्याप्यवृत्तिः चक्षिको विशेषगुण इत्येते ।
रूपद्रव्यप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमं त्रिकम् ।
गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नेमित्तिको द्रवः ।
आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः ।”
इति भाषापरिच्छेदः ।

द्रव्यहस्तभक्ष्यादिदोषादोषौ यथा,—
“उच्चावचान्नपानेभ्य द्रव्यहस्तो भवेन्नरः ।
भूमौ निःश्लिष्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युचयेत् तत् ।

तेजसं वे समादाय यदुच्छिद्यो भवेद्दृष्टिः ।
भूमौ निःश्लिष्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युचयेत् तत् ।
यद्यद्वर्णं समादाय भवेदुच्छिद्येवगातितः ।
अनिघायेतरद्रव्यमाचानः मुचितामिषात् ।
वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात्तत् क्षुद्रा चाचमेदिह ।
अरण्येऽनुदके राज्ञौ चौरथाप्राकृते पथि ।
हत्वा मज्जपुरीषं वा द्रव्यहस्तो न दुष्यति ।”
इति कूर्मपुराणम् ।

द्रा, ल खप्ते । पलायने । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अर्ध-पर-अर्क-अनिट् ।) खप्ते निद्रा । निपूर्व
एव निद्रायामिति रमानाथः । ल, निद्राति
निद्रातुः । द्राति चौरः पलायते इत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ।

द्राक्, ख, (द्रातीति । द्रा + बाहुलकात् कः ।)
द्रुतम् । शीघ्रम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २ ॥
(यथा, नैषधे । ३ । २ ।

“आकस्मिकः पञ्चपुटाहतायाः
क्षितेस्तदा यः खन उच्चचार ।
द्रागन्धविष्यस्तद्विश्रः स तस्याः
सम्भान्तमनःकरणं चकार ॥”)

द्राच, इ काङ् । घोररुते । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अर्ध-पर-सर्क-अर्क-च-सेट् ।) रेपयुक्तः । घोर-
रुतमिह तिरश्चामेव घोरशब्दः । इ, द्राङ्गति
काकः । नमध्यपाठेनेवेष्टसिद्धे एतस्य इदुबन्वो
वेदेष्टचारणमेदार्थः । इति दुर्गादासः ।

द्राघा, खी, (द्राङ्गते काङ्गते इति । द्राचि
काङ्ग + घञ् । आगमशासनस्यानिबन्धात् न
लोपः ।) फलविशेषः । दाख इति किश्वमिश्र
इति च भाषा । आङ्गूर इति यवनभाषा ।
तत्पर्यायः । ऋङ्गीका २ गोक्षनी ३ खाङ्गी ४
मधुरसा ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥ चार-
फला इ लघ्या ७ प्रियाणा ८ तापसप्रिया ९
गुच्छफला १० रसाला ११ अमृतफला १२
लघ्या १३ चारफला १४ । इति जटाधरः ।
रसा १५ । इति शब्दरत्नावली । अस्य
गुणाः । अतिमधुरत्वम् । अमृतत्वम् । शीत-
पित्तनिहाहृन्मज्जदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् ।
वृष्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
क्षिप्रत्वम् । शीतबलकारित्वम् । चूद्यत्वम् ।
हृणावप्युरक्तपित्तघ्नतृणनाशित्वम् । इति
राजवल्लभः ।

द्राख, ख ओखार्थे । इति कविकल्पद्रुमः । (अर्ध-
पर-अर्क-सेट् ।) इत्यवर्गोऽतीयादिः । रेप-
युक्तः । ख, अर्धद्राखत् । ओखार्थे श्लोषाल-
मययोः । इति दुर्गादासः ।

द्राव, ख ड अमायामशक्तिषु । इति कविकल्प-
द्रुमः । (अर्ध-पर-अर्क-दीर्घोकरयो सर्क-सेट् ।)
अमः खेदः । आयायो दीर्घोकरणम् । शक्तिः
सामर्थ्यम् । ख, अर्धद्राखत् । ड, द्राघते जनः
खेद्यते इत्यर्थः । द्राघते वस्त्रं जनो दीर्घं करोति
इत्यर्थः । द्राघते धावितुं वाजी समर्थः स्यादि-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

द्राविमा, [न] पुं, दीर्घस्य भावः । (दीर्घ + इम-
निच् । “प्रियश्चिरस्मिरोऽवबुधेति ।” ६ । ४ ।
१५७ । इति द्राघादेशः ।) दीर्घत्वम् । इति
आकरखम् । भूगोलस्य दीर्घता । इत्याधुनिक-
ज्योतिषिकाः ।

द्राविहः, त्रि, (अतिशयेन दीर्घः इति । दीर्घ +
इहन् । दीर्घस्य द्राघादेशः ।) अतिदीर्घः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ११२ ॥

द्राड, ख ड शीर्षो । इति कविकल्पद्रुमः । (अर्ध-
आत्म-सर्क-सेट् ।) रेपयुक्तः । ख, अर्धद्राडत् ।
ड, द्राङ्गते । शीर्षो विभेदे । इति दुर्गादासः ।

द्राघः, त्रि, (द्रा + कर्त्तरि क्तः । निष्ठातस्य नः ।
यत्वश्च ।) सुप्तः । पलायितः ।

द्रापः, पुं, (द्रापयतीति । द्रा + णिच् । पुगागमे
द्रापि + अच् ।) पङ्कः । आकाशः । कपर्दी ।
मूर्खः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ।

द्रामिलः, पुं, (द्रमिलाख्यो देशोऽभिषेकोऽस्तीति ।
अण् ।) चाणक्यसुनिः । इति हेमचन्द्रः । १३ । १२७ ॥

द्रावः, पुं, द्रुधातोर्भावे घञ् प्रत्ययः । गमनम् ।
स्रवणम् । अनुतापः ।

द्रावकं, स्त्री, (द्रवति द्रावयति वा । द्रु द्रावि
वा + क्तुल् ।) सिक्यकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

श्रीहरीरोगस्य औषधविशेषः । (यथा,—
“स्फटिकारोहयन्त्रे पलं द्विपलकनथा ।
नरसारं पलं देयं टङ्गयश्च पलार्द्धकम् ।

कासीशं शाण्ड्युग्मश्च प्रत्येकं स्रज्ज्वल्यम् ।
सपञ्चलवज्रचारं कर्षमानं पृथक् पृथक् ।
अपामार्गवृष्यापि तथा कुङ्गाककस्य च ।
रम्भावल्लक्षणं चारं प्रत्येकं चाङ्गुलं शायकम् ।

स्रज्ज्वल्यं हतश्चेत्तत् लिम्बाकसरसं सुवि ।
सर्वमेतत् सुपिण्या रौह्रे दद्याद्विचक्षणः ।
आनीय काचपाचन्तु तत्र तत् पाचयेत् मिधक् ।

प्रहरार्द्धं ददौ ज्वालां खानकाह्वायिना भट्ट ।
सुतमे काचकुम्भे च ततो ज्वालां निवारयेत् ।
शीतं गते तदुद्धृत्य प्रक्षिपेच्च वराटकम् ।

वराटे द्रवतं याते ततः कम्भे सु योजयेत् ।
द्रावकस्य परीक्षेयं नान्यथा च भवत्यलम् ।
गुञ्जैकं स्याद्वयश्चापि चूर्णं मागधेन च ।

शरपुष्पेण वा देयं तोयसुखां पिबेदनु ।
पथ्यमेतद्दृष्टं देयं दुष्टशीताम्बुवर्जितम् ॥”
इति वैद्यककषायसंग्रहे श्रीहसर्गोदरयज्ञ-
दधिकारे ॥ अस्य अन्यद् विवरणं महाद्रावक-
शब्दे द्रष्टव्यम् ।

द्रावकः, पुं, (द्रवति चन्द्रांशुसम्पर्कादिति । द्रु +
क्त्तुल् ।) प्रक्षरमेदः । (द्रावयतीति + द्रु +
णिच् + क्तुल् ।) विदग्धः । (द्रवति पलायते
इति । द्रु + क्तुल् ।) मोषकः । इति मेदिनी ।

के, १०४ ॥ शिङ्गः । इति शब्दमाला ॥ रस-
मेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (द्रावि + क्तुल् ।)
चूद्यग्राही । द्रवकारकः । इति धरणिः ।

द्रावककन्दः, पुं, (द्रावकः कन्दो यस्य ।) तैलकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

द्रु

द्रुपदः

द्रुपदा

द्रावकरं, क्री, (द्रावं सुवर्णादेर्द्रवं करोति स्वसंयोगेनेति । द्राव + कृ + टः ।) चेतद्वृत्तम् । इति राजनिर्घण्टः ।

द्रावणं, क्री, (द्रावयति जनमलं स्वसम्पर्केनेति । द्रु + णिच् + युच् ।) कतकफलम् । इति रत्न-माला । निर्मली इति भावा । (द्रावि + क्युट् ।) विद्रावणश्च । (द्रावयतीति । द्रावि + क्युः । पलायनकारयितरि, त्रि । यथा, महाभारते । ८ । ३४ । ६८ ।

“स देवयुक्तो रथसत्तमो नो दुराधरो द्रावणः प्राचवाणाम् ॥”

द्राविका, स्त्री, (द्रावक + टाप् । अत इत्वच् ।) जाला । इति शब्दरत्नावली ।

द्राविकः, त्रि, (द्राविको देशोऽभिजनोऽस्येति । अच् ।) देशविशेषजातः । (यथा, महाभारते । ८ । १० । १४ ।

“सात्यकिश्चेकितानश्च द्राविकैः सेनिकैः सह ॥”) पञ्चद्राविकाः । यथा, द्रविकः १ कर्णाटः २ गुजराटः ३ महाराष्ट्रः ४ तैलङ्गः ५ । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“काणांटाश्चैव तैलङ्गा गुजरा राट्वासिनः । आन्धाश्च द्राविकाः पञ्च विन्ध्यदक्षिणवासिनः ॥” संख्याभेदः । वेधस्तुल्यः । इति मेदिनी । ३, ३० । कर्षुरः । इति राजनिर्घण्टः ।

द्राविककं, क्री, (द्रविके देशे भवः । अण् ततः संज्ञायां कन् ।) विद्वलवयम् । इति राजनिर्घण्टः । द्राविककः, पुं, (द्राविक एव । स्वार्थे कन् ।) वेधस्तुल्यकः । इत्यमरः । २ । ४ । १३५ । जियच वल्ली इति भावा ।

द्राविकभूतिकः, पुं, (द्राविक एव भूतिरुत्पत्ति-स्थानं यस्य । कप् ।) द्राविककः । इति शब्द-रत्नावली ।

द्राविकी, स्त्री, (द्रविके भवा । द्रविक + अण् । डीप् ।) रत्ना । इति राजनिर्घण्टः । (इयं रत्ना तु गुजराती इति ख्याता । अस्याः पर्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । “खण्डोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविकी गुटिः ॥”)

द्राव्यं, त्रि, (द्रु + ण्यत् ।) अवयवसमन्वितम् । अवयवचरणीयम् । अवयवानुत्पत्तीयम् । इति दुर्गातोर्वयवभावार्थे व्याघ्रप्रत्ययः ।

द्राव्, ऋ ङ जागरे । निक्षेपे । इति कविकल्प-दमः । (भा-आलं-अकं-सेट् ।) ऋ, अद्-द्रावत् । ङ, द्रावते । इति दुर्गादासः ।

द्रु, सुती । गतौ । इति कविकल्पदमः । (भा-परं-सकं-अजिट् ।) द्रवति । इति दुर्गादासः ।

द्रु, र न उपतापि । इति कविकल्पदमः । (खां-परं-अकं-सकं-च-अजिट् ।) र, वैदिकः । न, इणोति । उपताप ईह उपतप्तीभावः उपतप्ती-करणश्च । इति दुर्गादासः ।

द्रुः, पुं, (द्रवति ऊर्ध्वं गच्छतीति । द्रु + मितद्रादि-त्वात् डुः ।) द्रुचः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥

(यथा, मनुः । ७ । १११ ।

“आददीताथ वक्त्रभागं द्मांसमधुसर्पिषाम् ॥”) गतौ, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ।

द्रुकिलिमं, क्री, (किलितेऽनेनेति । किल चैवक्रीड-नयोः + बाहुलकात् किमच् । द्रु ङ ङीष् किलि-मम् ।) देवदाहद्रुचः । इत्यमरः । २ । ४ । ५३ ॥ (अस्य पर्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम् । “देवदाहद्रुकिलिमं सुराङ्गं भद्रदाह च । देवकाङ्गं पीतदाह देवदाह च दाह च ॥”) द्रुचः, पुं, (द्रुचः हन्यतेऽनेनेति । हन + “करणे-ऽयोविद्वद् ॥” ३ । १ । ८२ । इति अण् घना-देशश्च । “पूर्वपदान् संज्ञायामगः ॥” ८ । ४ । ३ । इति खल्वम् । इममयो घनः इति वा ।) सुह्रः । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥ स्रग्धारा-दिमुहुराकारजौहमयास्त्रभेदः । इति भरतः । (वैशम्पायनोक्तधनुर्वेदमतेऽयं परशुवज्जौहा-स्त्रम् । यदुक्तम् ।

“द्वयस्त्रयायसाङ्गः स्यात् वक्रग्रीवो द्रुहस्त्रिः । पञ्चाशदङ्गुलीन्सेधो मुष्टिसंज्ञितमण्डलः ॥” अस्य चतस्रः क्रियाः । यथा,—

“उन्नामनं प्रपातश्च स्फोटनं दारणं तथा । पल्लव्येतानि द्वयो वल्लगितानि श्रिणानि वै ॥” हः संसारद्रुचो हन्यतेऽनेनेति ।) ब्रह्मा । कुटारः । इति मेदिनी । ये, ५३ ॥ भूमिचम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका । इत्यनान्तोऽपि ।

द्रुह, मज्जने । इति कविकल्पदमः । (भा-परं-अकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । मज्जनमिति मसृजघातो रूपम् । द्रोहति प्रस्तरौ जले । द्रुहोऽङ्घ्रति । इति दुर्गादासः ।

द्रुह, श्रि मज्जने । इति कविकल्पदमः । (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) श्रि, द्रुहति अद्रुहीत् द्रुहोऽङ्घ्रिः । एवः कैश्चिन् मन्यते । क्रमदीप्तरस्तु कुटादिमेव मन्यते । इति दुर्गादासः ।

द्रुह, श्रि जैष्ठ्ये । गतौ । वधे । इति कविकल्पदमः । (तुदां परं सकं-सेट् ।) इत्यवर्गज्ज्ञेतीयादिः । श्रि, द्रुहति द्रुहोऽङ्घ्रति । जैष्ठ्यं कुटिलीकर-णम् । इति दुर्गादासः ।

द्रुहं, क्री, (द्रुहति हिनक्षीति । द्रुह + “द्रु-पथेति ॥” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) घनुः । खड्गः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७७ ॥

द्रुहः, पुं, (द्रुहति हिनक्षीति । द्रुह + कः ।) दृष्टिकः । भङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७७ ॥ त्रि, पिशुनः । इति शब्दमाला ।

द्रुहसः, त्रि, (द्रिह दीर्घा नासिका यस्य । “अना-सिकायाः संज्ञायां नचं चाख्यलान् ॥” ४ । ४ । ११८ । इति अण् । नसादेशश्च । “पूर्वपदान् संज्ञायामगः ॥” ८ । ४ । ३ । इति खल्वम् ।) दीर्घनासिकायुक्तः । इति सच्चिप्रसारखाकर-णम् ।

द्रुहः, पुं, (द्रुहं खड्गं हन्ति गच्छतीति । हन् गतौ + ङः ।) खड्गपिधानम् । इति हारा-वली । १२५ ॥

द्रुहः, पुं, (द्रुहं खड्गं हन्ति गच्छतीति । हन् गतौ + ङः ।) खड्गपिधानम् । इति हारा-वली । १२५ ॥

द्रुहः, पुं, (द्रुहं खड्गं हन्ति गच्छतीति । हन् गतौ + ङः ।) खड्गपिधानम् । इति हारा-वली । १२५ ॥

द्रुहः, पुं, (द्रुहं खड्गं हन्ति गच्छतीति । हन् गतौ + ङः ।) खड्गपिधानम् । इति हारा-वली । १२५ ॥

द्रुहा, स्त्री, (द्रुहं धनुराभयलेनाख्यस्याः । अण् । टाप् ।) ण्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३६ ॥

द्रुहिः, स्त्री, (द्रुहति जलादिकमिति । द्रुह गतौ + “द्रुगुपधात् कित् ॥” उणा । ४ । ११८ । इति इन् ।) द्रोणी । इत्यमरटीकायां भरतः ।

द्रुही, स्त्री, (द्रुह + इन् । वा डीप् ।) कर्ब-जलीकाः । कच्छपी । इति निष्ठादिबन्धे अमरभरतौ । काष्ठानुवाहिनी । इति द्रोणी-शब्दटीकायां भरतः ।

द्रुतं, त्रि, (द्रवति स्फेति । द्रु + गभ्यर्थेति कर्त्तरि क्तः ।) जातद्रवीभाववृत्तसुवर्णादि । तत्-पर्यायः । अवरदीर्घम् २ विलीनम् ३ विहतम् ४ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ शीघ्रम् । (यथा, महाभारते । १३ । २६ । ८१ ।

“वायोऽरिताभिः सुमनोहराभि-र्हताभिरत्नार्थसमुत्थिताभिः ।

गङ्गोर्मिभिर्भातुमतीभिरिहः सहस्ररश्मिप्रतिमा भवन्ति ॥”)

विद्रावम् । पलायितम् । इति मेदिनी । त्रि, २५ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५६ ।

“जयाह स इतवराहकुलस्य मार्गं सुव्यक्तमार्गप्रपदपङ्क्तिभिरायताभिः ॥”)

द्रुतं, क्री, (द्रु + क्तः ।) द्रुहविषयकशीघ्रगमनम् । तत्पर्यायः । अघोषः २ । इत्यमरः । १ । २ । ६८ ॥ शीघ्रलयः । इति मधुः । द्रुहगीतादौ द्रवन्ति गच्छन्ति ससुदायगतिप्रदर्शनार्थं करा-दयोऽत्र । इति भरतः । साङ्गे ।

“इतामध्ययने हृत्तिं प्रयोगार्थं तु मध्यमाम् । श्रियाणासुपरीधार्थं विजिज्ञातौ समाचरेत् ॥” इति वेदव्याख्या ।

(निप्रम् । यथा, मनुः । ६ । १७० ।

“अभ्यासातेषु मध्यस्थान् श्रियाणां रात्रि-वृत्तम् ॥”

क्रियाविशेषवत्त्वात्स्य जीवता ।) द्रुतः, पुं, (द्रवति क्त्वा उर्ध्वमिति । द्रु + क्तः ।) द्रुमः । इति धरणिः ।

द्रुनखः, पुं, (द्रोर्वृक्षस्य नख इव । असंज्ञात्वात् अच-ख्याभावः ।) कण्टकम् । इति चिकित्साश्रयः ।

द्रुपदः, पुं, पञ्चालदेशीयचक्रवर्तीश्वराजविशेषः । तस्य कन्या द्रौपदी । पुत्रौ शिखण्डिश्च द्रुपदौ । इति महाभारतम् । (क्री, यूक्तेदेशः । यथा, जग्वेदे । १ । २४ । १३ ।

“युनःश्रेयो ह्यरुद्रमभीतविक्षु-आदितं द्रुप-देव बहः ।” “द्रुपदेशु द्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेशु प्रदेशविशेष-वहः ।” इति तन्नाम्ने चायनः । काष्ठ-पादुका । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २० । २० “द्रुपदादिव सुसृचानः खिन्नः स्नातो मन्त्रादिव । “द्रुस्तवस्तव्यं पदं द्रुपदं पादुका तस्मान्मुस-चानः पृथग् भवन् ॥” इति वेददीपः ।)

द्रुपदा, स्त्री, ऋक् । वा च वैदिकमन्त्रविशेषः यथा, उज्ज्वलस्य चाकाकादिष्वर्थे आपकस्यः

“द्रुपदेऽङ्गोः काष्ठस्य यूपस्य पदेशु प्रदेशविशेष-वहः ।” इति तन्नाम्ने चायनः । काष्ठ-पादुका । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २० । २० “द्रुपदादिव सुसृचानः खिन्नः स्नातो मन्त्रादिव । “द्रुस्तवस्तव्यं पदं द्रुपदं पादुका तस्मान्मुस-चानः पृथग् भवन् ॥” इति वेददीपः ।)

द्रुपदा, स्त्री, ऋक् । वा च वैदिकमन्त्रविशेषः यथा, उज्ज्वलस्य चाकाकादिष्वर्थे आपकस्यः

द्वयः

‘भुक्तोऽपि दृष्टवानाचारान्ताकाराः अपचयेन वा ।
प्रमादात् आशयेन गच्छेत् तत्र कुर्व्याद्विशेषणम् ॥
गायत्र्याऽवस्यन्तु द्वयं वा शतं जपेत् ॥’

इत्यादिनाचारतत्त्वम् ॥

॥, पुं, (सतुदाये हताः शब्दा अवयवैश्च वि-
वर्तन्ते इति न्यायात् इः प्राप्ता विद्यतेऽस्य ।
“द्वयश्च सः ।” ५ । २ । १०८ । इति सः ।)
द्वयः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ । (यथा, मनुः ।
६ । २५५ ।

“निर्भयं भवेद्द्वयं राई वाहुवनाश्रितम् ।
तस्य तद्वर्तते निजं विद्यमान इव द्वयः ॥”)
पारिजातः । कुवेरः । इति मेदिनी । मे, १५ ॥
(खनामखातः किमुवधेश्वरः । यथा, महा-
भारते । २ । १० । २८ ।

“द्वयः किमुवधेश्वर उपास्ते धनदेश्वरम् ॥”
सनामखातवृत्तिविशेषः । स तु शिवनामदेव-
स्यांशात् जातः । यथा, तत्रैव । १ । ६७८ ।

“यस्तु राजन् ! शिवनाम देतयः परिकीर्तितः ।
द्वय इत्यभिधियातः स आसीद्भुवि पार्थिवः ॥”
वत्सिलीगर्भजातः । लघ्वस्य पुत्रविशेषः । यथा,
हरिवंशे । १६० । ६ ।

“चारुभद्रचारुगर्भः सुदंष्ट्रो द्वय एव च ॥”)
द्वयमन्त्रः, पुं, (द्वयस्य मन्त्र इव ।) कण्टकम् ।
इति हारावली ॥

द्वयः, पुं, (द्विजयतेऽनेनेति । ऋ + कर्त्तृणि अप् ।)
कण्टकम् । इति हारावली । ६१ ॥

द्वयचाधिः, पुं, (द्वयस्य आधिरिव ।) लाक्षा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

द्वयशीर्षः, कौ, (द्वयस्य शीर्षमिव शीर्षं यस्य ।)
कुट्टिमभेदः । यथा,—

“कपिश्रीर्षं द्वयशीर्षं तथा चाखोटशीर्षकम् ।
इति कुट्टिमभेदाः स्युः प्राञ्चिकैः समुदाहृताः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(द्वयस्य शीर्षम् इति विग्रहे उच्यते ॥)

द्वयश्रेष्ठः, पुं, (द्वयेषु लक्षणश्रेष्ठेषु श्रेष्ठः ।) ताल-
वृक्षः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ उच्यतेऽस्य ॥

द्वयामयः, पुं, (द्वयस्य आमयो आधिः ।) लाक्षा ।
इत्यमरः । २ । ६ । १२५ ॥

द्वयारिः, पुं, (द्वयस्य अरिः । उच्यतेऽस्य कत्वात्
तथात्वम् ।) हस्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्वयश्रयः, पुं, (द्वयः आश्रयो यस्य ।) सरटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ उच्यतेऽस्य कत्वात्, जि ॥

द्वयेश्वरः, पुं, (द्वयेषु ईश्वरः श्रेष्ठः ।) तालवृक्षः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (द्वयार्थं ओषधी-
नामीश्वरः ।) चन्द्रः । इति हरिवंशः ॥

द्वयोत्पलः, पुं, (द्वये उत्पलमिव पुष्पं यस्य ।)
कलिकारवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥

द्वयं, कौ, (द्वौवृक्षस्य विकारभूतं प्रख्यादि-
परिमाणम् । इ + “माने वयः ।” ४ । ३ । १९८० ।
इति वयः ।) परिमाणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥
(पुल्लिङ्गेषु । यथा, अथर्ववेदे । ५ । २० । २ ।
“सिंह इवास्तानीद्वयवयो विवहः ॥”)

द्रोणः

द्रव्यलक्षः, पुं, (द्रव्यं लक्षण इव ।) पियालवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

द्रव्यं, क य क निघांसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा-पर-अक-सेट् ।) निघांस इत्यादिना-
चरणमिति विद्वानिवासः । क, अद्रव्यत् । य,
द्रव्यमिति खलः साधये । क, द्रोहिष्यति प्रीत्यति ।
इति दुर्गादासः ॥

द्रव्यः, पुं, (द्रव्यमिति घनादिनाभाश्रया पितृविनाशं
चिन्तयतीति । द्रव्य + “द्रुपपद्यते ।” ३ । १ ।
१३५ । इति कः ।) पुत्रः । इति शब्दार्थकल्प-
तरुः ॥ (द्रोहकारके, जि । यथा, ऋग्वेदे । ७ ।
१०४ । १७ ।

“नक्तमप द्रव्यं तत्त्वं गच्छमाना ॥”

“या राक्षसी नक्तं राक्षी द्रव्यं द्रोहेन युक्ता ॥”
इति तद्वाक्ये सायनः ॥)

द्रव्यः, पुं, (द्रव्यं संसारगतिं हन्तीति । हन् + अच् ।
“पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।” ८ । ४ । ३ । इति
शतम् ।) ब्रह्मा । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

द्रव्यः, पुं, (द्रव्यमिति दुष्टेभ्य इति । द्रव्य + “बहु-
लमन्यत्रापि ।” उणां २ । ४६ । इति ह्रस्वः ।
गुणाभावश्च ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १२७ ॥
(यथा, देवीभागवते । १ । ८ । २८ ।

“द्रव्येष्टिः स्त्रियश्च शरीरं पालनशक्तित्वा ॥”)
द्रव्यी, कौ, (द्रव्यमिति पित्रे विवाहकालीन-
घनायहनादिना । द्रव्य + कः । ततो ङीष् ।)

द्रव्यता । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रव्यं, न ग न वधे गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(खा-क्रां च-उभं-सकं-सेट् ।) न न, द्रव्यमिति
द्रव्यते । ग न, द्रव्यमिति द्रव्यते । इति दुर्गादासः ॥

द्रव्यः, पुं, (द्रवति खवतीति । द्र + “क्लिप् वचि-
प्रच्छेति ।” उणां २ । ५७ । इति क्लिप् दीर्घश्च ।)
खर्चम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिप्रतिः ॥

द्रव्यः, पुं, (द्रवणः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्रवणः । इति भरतद्विरूपकोषः संज्ञाप्रसारश्च ॥

द्रव्यः, पुं, (द्रव्यः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्रव्यः । इति कः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रव्यः, पुं, (द्रव्यः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्रव्यः । इति कः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रव्यः, पुं, (द्रव्यः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्रव्यः । इति कः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रव्यः, पुं, (द्रव्यः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्रव्यः । इति कः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रव्यः, पुं, (द्रव्यः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्रव्यः । इति कः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रव्यः, पुं, (द्रव्यः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्रव्यः । इति कः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रव्यः, पुं, (द्रव्यः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्रव्यः । इति कः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रव्यः, पुं, (द्रव्यः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्रव्यः । इति कः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रव्यः, पुं, (द्रव्यः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्रव्यः । इति कः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रव्यः, पुं, (द्रव्यः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्रव्यः । इति कः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रव्यः, पुं, (द्रव्यः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्रव्यः । इति कः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रोणः

इति शब्दरत्नावली ॥ ३२ श्रेष्ठ इति लौकिक-
मानम् । तत्पर्यायः । चटः २ कलसः ३ उन्मा-
नम् ४ लल्लनः ५ अन्मनः ६ । इति वैद्यकपरि-
भाषा ॥ “द्रोणस्तु खान्याः खलु बौद्धशाश्वः ।”
इति लीलावती ॥ (अरबीकाष्ठम् । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । २ । ८ ।

“क्रत्वा हि द्रोणे अन्वसेऽन्वे वाजी न लल्लनः ।”
“हे अन्वे क्रत्वा कर्मणा मन्त्रनरूपेण द्रोणे द्रुमे
काष्ठेऽरण्यं विद्यमानस्तमन्वसे हि ।” इति
तद्वाक्ये सायनः ॥ काठनिर्मितकलशः । यथा,
तत्रैव । ६ । ३७ । २ ।

“द्रो द्रोणे हरयः कर्मात्मन् पुनानास अन्वन्तो
अभूवन् ॥”

“द्रोणे द्रोणकलशं अन्वन्तं ऋणु गच्छन्तोऽभू-
वन् ।” इति सायनः ॥ द्रुममयश्च । इति
निवक्तम् । ५ । २६ ॥ यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४४ । २० ।

“आ ते वृधन् वृधन्तो द्रोणमस्युः ।”
“द्रोणं द्रुममयं रथमस्युः ।” इति सायनः ॥)

द्रोणः, पुं, (द्रोणः कलस उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्य ।
द्रोण + अच् ।) द्रोणाचार्यः । (अयं कुव-
पाखवानां आचार्यः । अस्य पिता भरद्वाजः ।
अस्य जन्मवृत्तान्तं यदुक्तं महाभारते । १ ।
१३१ । ६-१६ ।

“गङ्गाहारां प्रति महान् बभूव भगवानृषिः ।
भरद्वाज इति ख्यातः सततं संश्रितव्रतः ॥
सोऽभिधत्तुं ततो गङ्गां पूर्वमेवागममदीम् ।

महर्षिभिर्भरद्वाजो हविर्हविर् चरन् पुरा ॥
ददर्शाश्वरसं साक्षात् वृताचीमात्रुतान्द्विः ।
रूपयौवनसम्पत्तां मददत्तां मदान्विताम् ॥

तस्याः पुनर्नदीतीरे वसनं प्रभवेवर्षत ।
अपल्लवाभरां दृष्ट्वा तान्द्विष्वक्कमे ततः ॥
तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।

ततोऽस्य रेतश्चकन्द तद्विद्रोणं आदधे ॥
ततः समभवद्रोणः कलसे तस्य धीमतः ।
अधर्गीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वान् ॥

अमिवेशं महाभागं भरद्वाजः प्रतापवान् ।
प्रत्यपादयदामेयमस्त्रमस्त्रविदावरः ॥
अन्वेस्तु जातः स सुनिस्ततो भरतसत्तम ।

भारद्वाजं तदामेयं महास्त्रं प्रत्यपादयत् ॥”
अस्य पत्नी लपाचार्यभगिनी लपो पुत्रम्
अन्वत्यामा । अयं हि भारतयुद्धे दुर्योधनस्य

पञ्चमवलम्ब्य पञ्चदशदिनं यावत् युद्धमकरोत् ।
तत्र पूर्वं दशदिनं भीष्मदेवस्याधीनत्वेन स्थित्वा
पञ्चादस्य शरशय्यायहणानन्तरं एकादश-

दिनात् स्वयं सेनापतिरभवत् । तत एव अधर्मे-
युद्धनिरतं दृष्ट्वा ऋषयः समागत्य सम्प्राप्तं ऋण-
कालं विज्ञापयामास । यथा, महाभारते ।
७ । १८८ । ४६-५२ ।

“त एवमब्रुवन् सर्वे द्रोणमाहवशीभिनम् ।
अधर्मतः कृतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
न्यस्यायुयं रणे द्रोण ! समीप्यास्मानवस्थितान् ।

नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुमिहाहंसि ॥

श्रीगणेशः

देवेदाङ्गविदुषः स्वधर्मात्तस्य ते ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण तवैतन्नोपपद्यते ॥
 त्वत्प्राप्तममोघैवो ! तित्थ वत्तानि ग्राम्यते ।
 परिपूर्णं कालस्ते वस्तुं लोके ज्ञामाशुधे ॥
 ब्रह्मास्तेन तथा दग्धा अवच्छाया नरा युधि ।
 यदेतदीदृशं विप्र ! ज्ञातं कर्म न चाशु तत् ॥
 नास्यायुधं रथे विप्रं क्रोध ! मा त्वं शिरं क्षयाः ।
 मा यापिततरं कर्म करिष्यसि पुनर्दिन ! ॥”
 अयं हि जमदग्निप्रभृतिभिर्दत्तो ग्यसाश्वाश्च
 सुप्रदपुत्रैश्च हृष्टदुक्तेन निहतः । यथा, तत्रैव ।
 ७ । १६० । २२—४० ।

“तस्य तच्छ्रद्धमाश्रयं पृथक्पुनः प्रतापवान् ।
सशरं तद्वज्रधरो रंयन्त्याय रथे ततः ।
खड्गो रथाद्वज्रतः कृत्वा द्रोणमभ्यधात् ॥
हाहास्ततानि भूतानि भाडुवागीतराणि च ।
द्रोणं तयागतं दृष्ट्वा पृथक्पुनश्च वशं व्रतम् ॥
हाहाकारं भ्रष्टश्चक्रुरहो धिगिति चाब्रुवन् ।
द्रोणादपि शस्त्रायुतसङ्ख्यं परमं शान्धमाश्रितः ॥
तथोक्त्वा योगमास्थाय ज्योतिर्भूतो महातपाः ।
पुराणं पुरुषं विश्वं जगाम मनसा परम् ॥
मुखं क्षितित्सुतज्ञान्य विदधन् उरमग्रतः ।
निमीलितान्तः सत्त्वस्थो निक्षिप्य कृत्रि धारणाम् ॥
ग्राम् इत्येकाक्षरं ब्रह्म ज्योतिर्भूतो महातपाः ।
स्मरन्त्वा देवदेवेष्वमशरं परमं विसृजम् ॥
दिवमाक्रामदाचार्यः सङ्घः सङ्घं दुराक्रमम् ।
द्वौ ह्यस्याविव नो बुद्धिरासौ तस्मिंस्तथागतम् ॥
एकाग्रमिव चासीच्च ज्योतिर्भिः पूरितं नभः ।
समपद्यदथाकर्मं द्रोणस्य निधनं तथा ॥
निमेषमाश्रयं च तज्ज्योतिरकारधीयत ।
आसीत् किञ्चिकिलाशब्दः प्रहृष्टानां दिवो-
कसाम् ।

ब्रह्मलोकं गते श्रोत्रं धृष्टद्युम्नो च संश्रितः ॥
वयमेव तदात्रात्मा पञ्च मातृवयोनयः ।
योगयुक्तं महात्मानं गच्छन्तं परमां गतिम् ॥
अहं धनञ्जयः पार्थः कृपः शरद्भक्तस्तथा ।
बासुदेवश्च वार्त्तायो धर्मपुत्रश्च पाण्डवः ॥
अन्ये तु सर्वे नापश्यन् भारद्वाजस्य धीमतः ।
महिमानं महाराज ॥ योगयुक्तस्य गच्छतः ॥
ब्रह्मलोकं महाहिमं देवगुह्यं हि तत्परम् ॥
गतिं परमिकां प्राप्नोमन्वानन्तो वृथो नयः ।
नापश्यन् गच्छमानं हि तं बाह्वन्धियुक्त्वा वैः ।
व्याचार्यं योगमास्थाय ब्रह्मलोकमिरिन्दमम् ॥
वितुमार्जं शरद्भक्तैर्यस्यायुधमन्वक्चरम् ॥
धिक्कृतः पावितस्तनुं सर्वभूतैः पराङ्मशुः ॥
तस्य नृर्द्वाजमात्मना गतसत्त्वस्य ऐहिकः ।
किञ्चिद्विवृतः काष्ठादिचकृत्तामिना शिरः ॥”
“क्रोशमानोऽङ्गुणे चैव पार्थिवे ह च सर्वश्रुः ।
धृष्टद्युम्नोऽवघादोऽखं रथतलपे नरपंभम् ॥
शोभितेन परिक्रान्तो रथाङ्गुलिमिरिन्दमः ॥
लोहितान्न खादित्यो दुर्धर्षः समपद्यत ॥४॥
दग्धकाकः । इति मेदिनी । अं, १७ । (यदुक्तम् ।
“के श्रवं पतितं ब्रूया श्रोत्रो हर्षस्तुषागतः ।

वक्ष्यन्ति पाण्डवाः सर्वे जाहा की श्रव की श्रव ॥”)
वक्षिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चतुःशतधनुः-
परिमितजलाश्रयः । यथा, श्रुतेन चतुर्भिः पुष्पा-
रिक्तौ । त्रिभिः श्रुतैर्द्वौ चिका । चतुर्भिर्त्रयोः ।
पञ्चभिस्तुष्टाजः । क्रोधाद्दशमुष्णा वापौ । इति
जलाश्रयत्वम् ॥ मेघनाथकः । यथा,—
“चिद्युते शाकवर्षे तु चतुर्भिः श्रेष्ठितः क्रमात् ।
व्यावर्त्तं विहिं सर्वर्त्तं पुष्करं क्रोशममुद्म् ॥
व्यावर्त्तो निर्जनो मेघः सर्वर्त्तश्च बहुदृक् ।
पुष्करो दुष्करजो क्रोशः शस्त्रमपूरकः ॥”

इति श्रुतिस्त्वम् ॥
 श्वेतवर्णस्तुद्रपुण्यवृक्षविशेषः । यत्रचक्षिषा इति
 हलकक्षिषा इति च भाषा । यथा,—
 “अक्षविष्यश्रिवादीनां क्षोणपुण्यं खरा प्रियम् ।
 तत्तं दुर्गं ! प्रयच्छामि पवित्रम्ने हरेन्वरि !”
 इति क्षारक्षतदुर्गाणां प्रयोगः ॥
 (शाकट्टीयान्तर्गतपद्मलविशेषः । यथा, मातुल्ये ।
 १२१ । ५६ ।

“चतुर्थः पर्वतो द्रोणो यज्ञौघ्यो महागिरौ ।
विशल्याकरणी चैव नृत्तखड्गौवर्गौ तथा ॥”
वसुधुक्षत्रिष्वधः । यथा भागवते । ६ । ६ । ११ ।
“वसवोऽष्टौ वसोः पुत्रास्त्रिषां नामानि मे श्रद्धया ।
द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दक्षो वासुविभा-
वसुः ॥”

द्रोणकाकः, घृ, (द्रोण एव काकः ।) वनकाकः ।
 दांडकाक इति भाषा । तत्पुष्पायः । काकोलः
 २ । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥ द्रोणः ३ अरण्य-
 वायसः ४ वनवासी ५ महाप्राणः ६ क्रूररावी ७
 प्रसन्नियः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ काकोलः ६ ।
 इति अष्टरत्नावली ॥

श्रीशङ्खिका, श्री, (श्रीशङ्ख श्रीशङ्खिका गन्ध इव
गन्धा यस्याः। कप्। टाप्। चत इत्वम्।)
राज्ञा। इति षट्ठाधरः॥

श्रीशङ्ख, श्ली, (श्रीशङ्खदुषा । एषोदरादिनात्
दुषांशः ।) श्रीशङ्खदुषा । इति श्रद्धाचक्रिका ॥

द्रोणदुग्धा, क्षी, (द्रोणपरिमितं दुग्धं यस्याः ।)
द्रोणक्षीरा । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३५ ॥

द्रोणद्विधा, स्त्री, (प्राणं दोग्धीति । दुह + "दुहः
कप् घञ् ।" १।२।७० । इति कप् घञान्तादेशः ।)

द्रोणपरिमितदुग्धदार्ढी गवी । तत्पण्यावः ।
द्रोणक्षीरा २ । इत्यमरः । २।६ । ७२ ॥ द्रोणमाना

६ द्रोणघा ४ पर्यासिनी ५ । इति शब्दचरित्रिका ॥
 द्रोणदुग्धा ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ ॥

द्रोणमानपयस्विनी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
द्रोणपुण्यां, स्त्री, (द्रोणवत् पुण्यं यस्याः ङीष् ।) सुप्र-

चुप्रविष्टः । गमा इति ख्याता । तत्पर्यायः ।
खल्वपत्रा २ कुम्भयोनिः ३ कुम्भिका ४ चिन्ता-

सुपः ५ कुरुमा ६ सुपुष्या ७ चिषपत्रिका ८ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ द्रोणा ६ फलेपुष्या १० ।

इति भास्कराक्षः । अस्यां गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । रूक्षत्वम् । वातकफाग्निमान्द्यघ्न-

वातनाशिनश्च । इति दाशनिर्वेष्टः ॥ शुद्धम् ।

इशोखील

खादुष्यम् । क्लृप्त्यम् । घातभित्कारित्यम् ।
 वक्षारणवक्ष्यत्यम् । खादुष्यमित्यम् । भिद्वक्ष्यत्यम् ।
 आत्मकामनाशीघ्रतमकथावज्जुगार्शित्यम् ।
 इति भाष्यप्रकाशः ॥ गीशीवैकटयः । इति
 रत्नमाला ॥ वज्जुवक्ष्यति इति भाषा । अस्म
 शुभः । कथार्थः कामकाङ्क्षिमिश्रीषणार्शित्यम् ।
 इति राजवज्जुभः ॥

द्रोणमाणा, खौ, (द्रोणो मानं पुनस्त यस्याः ।)
द्रोणदुषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्रोणमुत्तं, जी, चतुःशतव्याममथो मनीहरव्यामः ।
इति चारावर्गी । १२० ॥

द्रोणन्यचः, चि, (द्रोणं द्रोणपरिमितं पचतीति ।
द्रोण + पच + “परिभाषे पचः ।” इ । २ । ३३ ।

इति खण्डः ।) श्लोकपरिमितवस्तुपाककर्त्ता ।
इति सुम्भबोधयाकरवम् ॥

द्रोणा, ङी, (द्रोण + टाप् ।) द्रोणपुङ्गवौ । इति
भाषप्रकाशः ॥

प्रोक्षाचार्यः, पुं, (प्रोक्ष एव आचार्यः ।) भरद्वाज-
पुत्रः । अः अश्वत्थामपिता हर्षोपतिः । पाण्ड-

वाणामश्विचागुरुच । तत्पर्यायः । शीतः २
गुरुः ३ आचार्यः ४ कीर्तिभाक् ५ भारद्वाजः

६ कुल्लयोनिः ७ प्रोक्षणाव्ययः ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (विष्णुविषयस्य प्रोक्षणे)

द्रव्यम् ॥)
द्रोणः, छा, (द्रवतीति । इ गतौ + "बहिष्मिभ्यु-

द्रुम्यति ।" उवाच ४।५१ । इति निः स च निः ।)
जोषी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पुं, जन्म-

मन्यतमः । यथा, मार्कण्डेये । ८० । ४ ।
 “-----”

द्रोणिका, ञौ, (द्रोणिरिव कायति प्रकाशते इति ।

रत्नावली ॥

दंष्ट्रविशेषः । काष्ठानुवाहिनी । गवादनी ।
हृदि रोहिणी । मे १०५ । (कृष्णानुवाहिन्याः)

विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६३ । १०३ ।
 “भूतहासस्य च कर्म भोग्यां सकलमर्थम् ।”)

नौबीहृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ शैलभेदः ।
 योत्तयोः कर्त्तुः । इति शैलशब्दः ॥ ४ । १०० ॥

इन्द्राग्निर्भट्टी । श्रोत्रोत्पत्तम् । इति राज-
निर्णयः । मन्त्रोत्पत्तम् । इन्द्राग्निर्भट्टी ।

द्विस्वर्णपरिमाणम् । १२८ श्वर इति भाषा ।
तत्तत्पर्यायः । बाहः २ मोक्षी ३ । इति वैश्वक-

परिभाषा ॥
 होमोपथः ॥ (होमया इव पथं गच्छ ।) वेतकी-

पुष्पः । इति चारावली । ६२ ॥

सुखम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 डोलीषवचं, डी. (डोलीषभृतं जवयान् ।) उप-

कार्याटदं प्रविष्टं नववर्षावधेः । तत्पुण्यायः ।
 श्रोणीयम् २ वार्होदयम् ३ श्रोणीयम् ४ वार्होदयम्

Figure 1

द्रौपदी

५ बाहिर्भवम् ६ द्रौपदी ७ विद्रुतजवचम् ८ ।
 अथ गुणाः । पाकैवावुक्तवचम् । अविदाहि-
 तम् । मेदन्तम् । क्षिप्तम् । मूलनाशितम् ।
 अक्षयितव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 द्रौः, पुं, (द्रुह् + भावे घञ् ।) निर्वासा ।
 अनिष्टचिन्तनम् । तत्पर्यायः । अपक्रिया २ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ १५१ ॥ यथा, जून्मपुराणे ।
 “देवकीहादुरीर्द्रौः कोटिकोटिगुणाधिकः ॥”
 (हृद्यवधः । यथा, मगौ । ७ । ४८ ।
 “यैमुन्यं साहसं द्रौह ईर्ष्यायार्थदूषणम् ।
 वाग्वैक्यपि पावस्यं क्रोधजोऽपि गयोऽरुहः ॥”
 “द्रौहश्च यवः ।” इति तट्टीकायां जल्लभट्टः ॥
 द्रौहचिन्तनं, जी, (द्रौहस्य चिन्तनम् ।) परा-
 निष्टचिन्ता । तत्पर्यायः । आपादः २ । इत्य-
 मरः ॥ ११५ । ४८ ॥
 द्रौहाटः, पुं, (द्रौहाय घटतीति । घट् + अच् ।)
 गायप्रभेदः । नृगलुब्धकः । वैजाजव्रतिकः ।
 इति मेदिनी । टे, ४६ ॥
 द्रौही, [नृ] पुं, (द्रौहीऽव्यत्येति दनिः । यद्वा,
 द्रुह्यतीति णिनिः ।) द्रौहकः । परानिष्ट-
 चिन्तकः । यथा,—
 “मित्रद्रौही क्षत्रत्रयं ये च विन्वासघातकाः ।
 ते नरा नरके यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥”
 इति सर्वमिरोपाख्यानम् ॥
 (यथा च, कथासरित्सागरे । ५ । ६३ ॥
 “तच्छ्रुत्वाचिन्तयद्राजा नूनं द्रौहीऽय एव मे ॥”)
 द्रौहायनः, पुं, (द्रौहास्यायनम् । द्रौह + यञ् ।)
 अन्वय्यामा । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 द्रौविः, पुं, (द्रौवस्यायनम् । द्रौव + यञ् ।)
 अन्वय्यामा । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
 महाभारते । ४ । ५६ । ७४ ।
 “आहूतं तु महाबाहुयुगो द्रौवस्ततो हयान् ॥”
 अथ हि एकोनविंशद्वापरयुगस्य यावः ।
 यथा, देवीभामयते । १ । ३ । २३ ।
 “एकोनविंशत्संप्राप्ते द्रौविकांसो भविष्यति ॥”)
 द्रौविकः, चि, (द्रौवस्य द्रौवपरिमितबीजस्य
 वापः इति । द्रौव + “तस्य वापः ।” ५ । १ ।
 ४५ । इति ठक् ।) द्रौवपरिमितबीजवपनयोग्य-
 चोक्तम् । इत्यमरः ॥ १२ । १० ॥ (द्रौविनं क्रौतः ।
 निष्कादित्वात् ठक् । द्रौवक्रौतः ॥ द्रौवं द्रौव-
 परिमितवचं पचतीति । द्रौव + “संभवत्वव
 हरति पचति ।” ५ । १ । ५२ । इति ठक् ।
 द्रौवपाचकः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।)
 द्रौपदी, स्त्री, (द्रुपदस्यापत्यं स्त्री । द्रुपद + अण् ।
 ङीप् ।) द्रुपदराजकन्या । तत्पर्यायः । पाञ्चाली
 २ लक्ष्मा ३ वैदिनी ४ निम्बकौवना ५ वैदिना
 ६ याज्ञसेनी ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । ३७४ ॥
 अस्याः पञ्चसामिकारवं यथा,—
 वद्विषयाच ।
 “अथ राम । महाभारत । वीतासंयोगनं क्रुव ।
 अन्नाह्वानकरं चैव रावणो दुद्रुवाचयः ।
 दुर्भिक्षार्थः आत्मनेन जानकीं च हरिष्यति ॥

द्रुह

राम उवाच ।

वीतां यद्भीता तं गच्छ ह्यायं च तु तिष्ठतु ।
 कलत्रवर्चनं कर्म सर्वेषां च सुसुचितम् ॥
 वीतां यद्भीता प्रययौ वदनीं च कृताश्रयः ।
 वीतायाः सङ्गो ह्याया तस्मै श्रीरामचन्द्रिणी ॥
 सा च ह्याया कृता पूर्वै रावणीन वलीवसा ।
 ससुहृदार तां रामो निहत्य तं सवान्धवम् ॥
 वद्वी परीक्षाकाशे च ह्याया वद्वी विवेश च ।
 अमिन्वायाच संरक्ष्य ददौ रामाय जानकीम् ॥
 सा च ह्याया तपश्चक्रे नारायणचरो वरे ।
 तपश्चकार दिव्यं शतवर्षं मूलिनः ॥
 वरं दृष्ट्वा भग्नः । तसुवाच शङ्करश्च ताम् ।
 उवाच सा शिवं यथा भर्तुर्दुःखेन दुःखिता ॥
 पतिर्वेदि पञ्चधा सा वरं वद्रे चिकीर्षणम् ।
 सर्वसम्पत्प्रदस्तुष्टस्तस्यै श्रद्धां वरं ददौ ॥

महार्देव उवाच ।

साधि । तं पञ्चधा ब्रूहि पतिर्वेदीति आकुला ।
 पञ्चेन्द्राश्च हरैरंशा भविष्यन्ति प्रियास्तन ॥
 ते च सर्वे च पञ्चेन्द्राश्चाधुना पञ्च पाकवाः ।
 सा च ह्याया द्रौपदी च यत्तु कुलससुहृवा ॥
 क्षते युगे वेदवती ज्ञेयायां जनकात्मजा ।
 द्वापरे द्रौपदी ह्याया तेन लब्धा त्रिहायणी ॥
 वैष्णवी लब्धभक्ता च तेन लब्धा प्रकीर्तिता ।
 खर्गलप्योर्महेन्द्रायां सा च पञ्चाङ्गविष्यति ॥
 राजा ददौ फाल्गुनाय कन्यायाच स्वयंवरे ।
 पप्रच्छ मातरं वीरो वस्तु प्राप्तं मयाधुना ॥
 तसुवाच स्वयं माता यद्वाय आहूतिः स च ।
 श्रुत्वा वरं पूर्वैश्च परच मातुराज्ञया ॥
 द्रौपद्याः स्वाभिगच्छेन हेतुना पञ्चपाकवाः ।
 चतुर्दशानामिन्द्राणां पञ्चेन्द्राः पञ्चपाकवाः ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसम्बन्धे ११५

अध्यायः ॥

द्रुहं जी, (द्रुहं एवोदरादिनात् वस्य लोपः ।)
 मिथुनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 द्रुहं, जी, (द्रौ द्रौ सहाभियक्तौ । “द्रुहं रक्ष-
 मर्थादावचन-युक्तमण-यक्षपानप्रयोगमि-
 यतिष्ठ ।” ८ । १ । १५ । इति हिशब्दस्य द्विव-
 चनं पूर्वपदस्यामुभावोऽन्वयोत्तरपदस्य नपुंस-
 कत्वञ्च निपाठ्यते ।) रक्षस्यम् । कलहः ।
 (यथा, हितोपदेशे । ३ । ३२ ।
 “शतं दद्यात् विवेदिति प्राशस्त्य लक्ष्यम् ।
 विना हेतुमपि द्रुहमेतन्मूलं लक्ष्यम् ॥”)
 मिथुनम् । (यथा, रघुः । १ । ४० ।
 “पञ्चरात्रसाहस्रमदूरोन्मत्तवर्त्मसु ।
 नृगद्रुहं पश्यन्तौ स्यन्दनावहृदद्विषु ॥”)
 युग्मम् । इति मेदिनी । वे, १० ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । १३७ । १५ ।
 “द्रुहद्रुहं पार्थेन कर्तुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥”
 श्रीतोष्णादि । यथा, माघे । ४ । ६४ ।
 “सर्वं नृनिर्मुक्तिकरं निवस्यते
 न द्रुहदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि ॥”)
 दुर्गम् । (अथ पुष्कमपि ।) अथ द्रुहयुक्तिः ।

द्रुह

“राष्ट्रो वलं न हि वलं द्रुहमेव वलं वलम् ।
 अय्यव्यवधानं राजा स्थितो द्रुहवलाङ्गवेत् ॥”
 तथा च ।
 “एकः शतं योषयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
 शतं द्रुहवलाङ्गि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते ॥
 अक्षत्रिं क्षत्रिमात्रं तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ।
 यद्देवदत्तं द्रुहं गिरिनद्यादिसंश्रितम् ।
 अक्षत्रिमात्रं श्रेयं दुर्गक्षत्रिभूषणम् ॥
 प्राकारपरिक्षारयस्त्रयं यद्देवदत्तं ।
 क्षत्रिं नाम विशिष्यं लक्ष्मणक्षत्रिं वैरिणम् ॥”
 तत्राक्षत्रिमात्रं द्रुहयुक्तिर्यथा,—
 “अय्यव्यवधानं शिरा दुरारोहः सकाननः ।
 सज्जनाश्रयसम्भारभोग्यप्रयसमाश्रयः ॥
 सुखनिःसरको द्रुहः पर्वताख्यो महीभुजाम् ।
 नद्यो गभीरविक्षीर्णाश्चतुर्दिक्षु च वस्यताः ॥
 तन्मध्ये भूपदेशो यो नदीद्रुहः न उच्यते ।
 यद्व्याधिरकाजीनं दुर्गक्षत्रिपिनादिकम् ॥
 तन्मध्यस्थिता भूमिर्द्रुहो नोपतिष्ठति ।
 वनद्रुहमिति स्थातं यथापूर्वं महत्तरम् ॥” ॥
 क्षत्रिमात्रं द्रुहयुक्तिर्यथा,—
 “यस्मिन् राज्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गङ्गानो-
 दकाः ।
 तस्य मध्ये महीपालः क्षत्रिमात्रं द्रुहमारभेत् ॥
 गभीरलक्ष्म्या विक्षीर्णा गम्भीराः पूर्ववारयः ।
 द्रुहत्वेन समादिष्टाः परिक्षा बहुयादसः ॥
 विशालशालं सुचनं बहुकष्टकिञ्चदुत्तम् ।
 द्रुहत्वेन समादिष्टं विक्षीर्णं विषमं वनम् ॥
 आसीद्भोवध्यमानोऽपि कन्दरोऽप्यजलं खयम् ।
 द्रुहत्वेन ससुहृदः च दुर्गक्षो हि भूभुजाम् ॥
 सर्वतः परिक्षां कृत्वा निबन्धोपरि कन्दरम् ।
 तन्मूलभूतदेशत्वात् जलद्रुहं तदुच्यते ॥
 यथामभावे निबन्धे भूपदेशस्य वन्धनम् ।
 वर्षासु प्रवते वारि जलद्रुहं ततो भवेत् ॥
 एतयोरपि संमिश्रात् संमिश्रं द्रुहमाचरेत् ।
 आश्रय क्षत्रिमात्रं द्रुहं वलवद्भैरवो दिष्टि ॥
 अन्यत्र क्षत्रिमात्रं द्रुहं क्षत्वा नरपतिर्विज्ञेत् ।
 रथपतिर्वेदा वेरो स्थलद्रुहं तदाचरेत् ॥
 नजान्धनायचक्षुरी जलद्रुहं तदाचरेत् ।
 गिरिद्रुहं द्रुहः संवेत् यस्य स्थाहिविधो रियुः ॥
 सर्वै हि विविधो युद्धः समासावुक्तदृश्यते ।
 प्रतिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे गुप्त एव च ॥
 राज्यान्ते सेनिकान् रक्षेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम् ।
 युगे लोकोपसम्भारं संरक्षेदिति निश्चयः ॥”
 अथ सामान्यतो गुणाः ।
 तथा हि । नीतिशास्त्रम् ।
 “सप्रवेशापरवर्कं द्रुहसुप्तमसुष्यते ।
 अन्यत्र वन्दिशस्त्रेण न तादृग्बहुमाश्रयेत् ॥
 यदुर्द्वं महीद्रुहं गिरिद्रुहं तथैव च ।
 मनुष्यद्रुहसंसर्गं वरद्रुहं तानि घटं ॥”
 अन्ये तु ।
 “न द्रुहं द्रुहमिच्छाद्युयोद्धुहं प्रकीर्तितम् ।
 योद्धुर्न हि यत् द्रुहं नृतकायसमं हि सत् ॥”

हापरः

“अथै प्रतसहस्राणि वर्षाणां मातुषाणि तु ।
चतुःषष्टिसहस्राणि वर्षाणां हापरं युगम् ॥”
८६४,००० । तस्य धर्मो यथा,—
“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि हापरस्य विधिं पुनः ।
तत्र जेतायुगे क्षीये हापरं प्रतिपद्यते ॥
हापरादौ प्रजानाम् सिद्धिस्त्रितायुगे तु या ।
परिहृते युगे तस्मिंस्ततः सा विप्रश्रयति ॥
ततः प्रवर्तते तासां प्रजानां हापरे पुनः ।
लोभो भृतिर्वणिग्गुहं तत्त्वानामविनिश्चयः ॥
प्रध्वंसश्च वषाणां कर्मणाश्च विपर्ययः ।
यज्ञे वधः पशोर्दण्डो मानो दर्पः क्षमा बलम् ॥
तथा रजस्तमो भूयः प्रवृत्ते हापरे पुनः ।
आदौ क्षते न धर्म्मोऽस्ति स जेतायां प्रवर्तितः ॥
हापरे आकुलो भूत्वा प्रश्रयति कलौ पुनः ।
वर्षाणां हापरे ध्वंसः संक्षीयन्ते तथाश्रमाः ॥
हेधस्तुपद्यते चैव युगे तस्मिन् श्रुतौ स्मृतौ ।
दिधा श्रुतिः स्मृतिश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते ॥
अनिश्चयोऽधिगमनाद्वर्त्मतत्त्वं न विद्यते ।
धर्मतत्त्वे ह्यविज्ञाते मतिर्भेदस्तु जायते ॥
परस्परविभिन्नेस्तेऽर्थीनां विभवेन तु ।
ततो दृष्टिविभेदोऽस्ति ततः शास्त्राकुलं त्विदम् ॥
एकं वेदं हि वै व्यासः संक्षुब्ध तु पुनः पुनः ।
संक्षेपादायुषश्चैव दृश्यते हापरे त्विह ।
वेदश्चेकश्चतुर्धा तु व्यस्यते हापरादिषु ॥
ऋषिपुत्रैः पुनर्भेदाद्भिन्नं दृष्टिविधमेतैः ।
मन्त्राक्षयविन्यासैः स्वरक्रमविपर्ययैः ॥
संहिता ऋग्यजुःसां संहितास्तैः श्रुतमिभिः ।
सामान्याद्देवताश्चैव दृष्टिभिर्भेदः कश्चित् कश्चित् ॥
ब्राह्मणं कल्पसूत्राणि भाष्यविद्यास्तथैव च ।
अन्ये तु प्रस्थितास्ते वै कश्चिन्न प्रत्यवस्थिताः ॥
हापरं प्रवर्तन्ते भिन्नाथेस्तेः सुदर्शनैः ।
एवमाध्यर्थेव पूर्वमासीद्देवं ततः पुनः ॥
सामान्यविपरीतार्थैः कृतं शास्त्राकुलं त्विदम् ।
आध्यर्थवस्य प्रस्थानेर्बहुधा आकुलीकृतम् ॥
तथेवाध्यर्थे साक्षां विकल्पैः स्वस्य संशयेः ।
आकुलो हापरेऽर्थैः क्रियते भिन्नदर्शनैः ॥
हापरे सन्नितृतास्ते वेदा नश्यन्ति वै कलौ ।
तेषां विपर्ययोत्पन्ना भवन्ति हापरे पुनः ॥
अदृष्टिभरणश्चैव तथैव आध्युपद्रवाः ।
वाङ्मनःकर्मभिर्दुःखैर्निर्वेदो जायते ततः ।
निर्वेदाप्तायते तेषां दुःखं भोजविचारणा ।
विचारणायां वैराग्यं वैराग्यादोषदर्शनम् ॥
दोषाणां दर्शनाच्चैव ज्ञानोत्पत्तिश्च जायते ।
तेषां मेधाविनां पूर्वमादौ सायम्भुवेऽनरे ।
उत्पद्यन्तीह शास्त्राणां हापरे परिपन्थिनः ॥
आयुर्वेदविकल्पाश्च अङ्गानां ज्योतिषस्य च ।
अर्थशास्त्रविकल्पाश्च हेतुशास्त्रविकल्पनम् ॥
प्रक्रियाकल्पसूत्राणां भाष्यविद्याविकल्पनम् ।
स्मृतिशास्त्रप्रभेदाश्च प्रस्थानानि पृथक् पृथक् ॥
हापरेऽपि भवन्ते मतिभेदास्तथा वृणाम् ।
मनसा कर्मणा वाचा कृष्णादानीं प्रसिध्यति ॥
हापरः सञ्जभूतानां कायकेशपुरस्कृतः ।

हारका

लोभो भृतिर्वणिग्गुहं तत्त्वानामविनिश्चयः ॥
वेदशास्त्रप्रत्ययनं धर्म्मणां सङ्करस्तथा ।
वर्षाश्रमपरिध्वंसः कामद्वेषौ तथैव च ॥
पूर्वैर्वर्षसहस्रे हे परमायुक्तदा वृणाम् ।
निःशेषे हापरे तस्मिन् तस्य सन्धा तु पादतः ॥
गुणहीनाश्च तिष्ठन्ति धर्म्मस्य हापरेऽस्य तु ।
तथैव सन्धापादेन अंशस्तस्य प्रतिष्ठितः ॥”
इति मतस्यपुराणी १२० अध्यायः ॥
हापरयुगं, क्षौ, (हापर एव युगम् ।) तृतीय-
युगम् । तस्मात्तुपत्तादि यथा । “भाद्रकृष्णचयो-
दश्यां शुक्रवासरे हापरयुगोत्पत्तिः । तत्र अव-
तारद्वयम् । कृष्णवृद्धौ । पुण्यमर्हम् । पापमर्हम् ।
नैमिवारण्यं तीर्थम् । नाक्षीचो ब्राह्मणः ।
रक्तगताः प्राजाः । सप्तहस्तपरिमितो मानव-
देहः । सहस्रान्दमायुः । तावत्पात्रे भोजनम् ।
इति हापरयुगस्य लक्षणम् । हापरयुगाब्दाः
८६४,००० । हापरयुगस्य राजानः शास्त्र-
विराटर्हसंज्ञकसंज्ञजमयूरध्वजवत्सवाहन-
रत्नमङ्गदणरासन्त्यदुर्ध्वधनयुधिष्ठिराः ।
धर्म्मधर्म्मरतो लोकः प्रजापौ चपलः सदा ।
ज्ञाननिष्ठः कपटवाक् हापरे राजविस्तरः ॥
तत्र तारकब्रह्मनाम ।
हरे ! सुरारे मधुकैटभारे
गोपाल गोविन्द सुकुम्भ प्रौरे ।
यज्ञेश नारायण कृष्ण विष्णो !
निराश्रयं मां जगदीश ! रक्ष ॥”
इति सुभाङ्कितपञ्जिकातः संयुहीतम् ॥
हापरयुगाद्या, क्षौ, (हापरयुगस्य आद्या आर-
म्भिका तिथिः ।) हापरयुगारम्भतिथिः । सा च
गौतमभाद्रकृष्णचयोदशी । तत्प्रमाणं युगाद्या-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥
हारं, क्षौ, (हरति निर्गच्छति महाभयानरादने-
नति । इ + चच् ।) निर्गमनम् । अत्युपायः ।
इति मेदिनी । रे, ४८ । आद्यस्य पर्यायः । डाः
२ प्रतोहारः ३ । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥
वारकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
“यद्विद्यां शुभदं हारं प्राकारस्य यद्वस्य च ।
न मध्यदेशे कर्मण्यं किञ्चिद्भूनाधिकं शुभम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
हारकः, यु, (हारेण प्रशस्तप्रतीहारं कायति
श्रोमते इति । के + कः) हारका । इति शब्द-
रत्नावली ॥
हारकयटकः, यु, (हारस्य कयटक इव ।) कवा-
टम् । इति शब्दरत्नावली ॥
हारका, क्षौ, (हारेण बहुना प्रशस्तेन च प्रती-
हारेण कायतीति । के + कः । स्त्रियां टाप् ।)
खनामस्त्यातपुरी । तत्पर्यायः । हारावती २
हारवती ३ वनमालिनी ४ हारिका ५ अश्वि-
नगरी ६ हारकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, हरिवंशे । १३२ । ४६ ।
“सत्यं प्रेषयामास हारकां हारमालिनीम् ॥”)
तस्या निर्माणाप्रकारो यथा,—

हारका

श्रीकृष्ण उवाच ।

“हे सप्तम महाभाग ! खलञ्च प्रतयोजनम् ।
देहि मे नगरार्थं पञ्चाहास्यामि निश्चितम् ॥
नगरं कुरु हे कारो विदु लोकैश्च दुर्लभम् ।
रमणीयञ्च सर्वेषां कमनीयञ्च योषिताम् ॥
वाञ्छितञ्चापि भक्तानां वैकुण्ठसदृशं परम् ।
सर्वेषामपि खगाणां परं परमभीष्टितम् ॥
दिवानिशं खगमेष्ट ! सन्निधौ विन्यक्तमेषः ।
स्थितिं कुरु महाभाग ! यावन्निर्माति हारकाम् ।
विन्यक्तारवचाच ।
हारकाश्च किमाकारां करोमि जगतां विभो ! ।
कथयस्व महाभाग ! निर्माणाक्रममीश्वर ! ॥
भगवानुवाच ।
प्रतयोजनपर्यन्तं नगरं सुमनोहरम् ।
पद्मरागेर्भरकनैरिन्द्रनीलैरनुत्तमैः ॥
रुचकैः पारिभस्त्रैश्च पालङ्गैश्च स्वामन्त्रैः ।
गन्धकेर्गालिमैश्चैव चन्द्रकान्तादिभिस्तथा ॥
सुव्यंकान्तादिभिश्चैव पुष्पैश्च स्फटिकाक्षतैः ।
हरिदयैश्च मणिभिः श्यामेर्गौरसुखैश्च वै ॥
गोरोचनामैः पीतैश्च दाक्षिण्यैश्चैव रूपकैः ।
पद्मवीजनिभैश्चैव नीलैः कमलवर्णकैः ॥
मणिभिः कज्जलाकारैश्चैव लैश्च परिष्कृतैः ।
श्वेतचम्पकवर्णैश्चैव सप्तकाश्चनसन्निभैः ॥
खर्गमूल्यप्रतयुगैरीवद्रक्तैश्चैव रूपकैः ।
गरिष्ठैश्च वरिष्ठैश्च मणिश्रेष्ठैश्च पूजितैः ॥
यथाविधानं यदुद्योग्यं यच्च यदुत्तमोचितम् ।
मणीनां हरणश्चैव यच्चसंघा हिमालयात् ॥
दिवानिशं करिष्यन्ति यावन्निर्माणापूर्वकम् ।
यत्तैश्च सप्तभिर्लोकैः कुबेरप्रेरितैरपि ॥
वेतालजनेः कुशाकलजैः शङ्करयोजितैः ।
दानवैर्ब्रह्मरक्षोभिः शैलकन्यानि योजितैः ॥
कुरु दिव्यञ्च मनीनां सहस्राणाञ्च षोडश ।
अन्यपत्नीजनस्यापि चाष्टाधिकप्रतस्य च ॥
शिविरं परिखायुक्तसुखैः प्राकारवैष्टितम् ।
युक्तं दादृशवारञ्च सिंहद्वारपुरस्कृतम् ॥
युक्तं चित्रैर्विचित्रैश्च लक्षिमैश्च कषाटकैः ।
निविह्वलचरहितं प्रसिद्धैश्च पुरस्कृतम् ॥
सुलक्षणं चन्द्रवैधं प्राङ्गनञ्च तथैव च ।
यदूनामाश्रमं दिव्यं किङ्कराणामन्येव च ॥
सर्वप्रसिद्धं निलयमुपसेनस्य भूषितम् ।
आश्रमं सर्वतोभद्रं वसुदेवस्य मत्पितुः ॥
कथितः लोकप्रियायं कुरु काष्ठं विना पुरीम् ।
शुभद्वयञ्चाप्यधुना गच्छ वत्स ! यथासुखम् ॥
विन्यक्तमै हरिं नत्वा जगाम पश्चिमा सह ।
सुसुप्तस्य समीपञ्च वटभूलं मनीहरम् ॥
सुम्नाप तत्र नक्तञ्च कारञ्च पश्चिमा सह ।
स्वप्नं हारवतीं रम्यां ददर्श गवङ्गस्तथा ॥
यत्किञ्चित् कथितः कारः लब्धोऽन परमात्मना ।
तदेव लक्षणं सर्वं ददर्श नगरे सुने ! ॥
कारं हसन्ति स्त्रे च सर्वे ते शिष्यकारिणः ।
गवङ्गं गवङ्गाश्चैव बलवन्तश्च पक्षिणः ॥
वृद्धा ददर्श गवङ्गो विन्यक्तमै च लज्जितः ।

द्वारस्थः

अतीव द्वारका रक्षां प्रतयोजनविस्तृताम् ॥
 ब्रह्मादीनां नगरं विजित्य च विराजिताम् ।
 तेषां विजयिणीं स्वर्णं रत्नाणां परिष्कृताम् ॥
 वासुदेव उवाच ।
 पैलकीतीर्थतुल्या सा किं तीर्थं द्वारकापरम् ।
 सर्वतीर्थपरा श्रेष्ठा द्वारका बहुपुण्यदा ॥
 यस्याः प्रवेशमात्रेण नराणां जन्मलक्षणम् ॥
 दानं च द्वारकायां आहूय देवपूजनम् ।
 चतुर्गुणं तीर्थानां गङ्गादीनां भूमिपः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्कावल्गुलम् ॥
 द्वारकेशः, पुं, (द्वारकायां नगर्या ईशः ।) श्रीलङ्काः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 द्वारदातुः, पुं, (द्वारं ददातीति । दा + तुम् ।)
 वरदातुः । भूमौ वरदृष्टः । इति भावप्रकाशः ॥
 द्वारपालः, त्रि, (द्वारं पालयतीति । पालि +
 “कर्मण्यण्” ।) ३ । २ । १ । इत्यण् ।) द्वार-
 रक्षकः । दरवान् । इति पारस्य भाषा । तत्-
 पर्यायः । प्रतीहारः २ वाःस्थः ३ दाःस्थितः ४
 दर्शकः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ६ ॥ वैजयन्तः ।
 ६ द्वौःसाधिकः ७ वर्णरक्तः ८ गन्वाटः ९
 दक्षवासी १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्वारस्थः
 ११ चत्ता १२ द्वारपालकः १३ दौवारिकः १४
 वैज्य १५ उत्सारकः १६ दक्षी १७ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं दौवारिकशब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥
 द्वारपालकः, पुं, (पालयतीति क्त्वा । द्वाराणां
 पालकः । यद्वा, द्वारपाल + स्वार्थे कन् ।) द्वार-
 पालः । इति शब्दरत्नावली ॥
 द्वारपिङ्गी, स्त्री, (द्वारस्य पिङ्गी पिङ्गिकेव ।)
 देहली । इति जटाधरः ॥
 द्वारवलिभुक्, [ज] पुं, (द्वारदत्तं वलिं भुङ्क्ते इति ।
 भुज् + क्तिप् ।) वकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 द्वारयन्त्रं, स्त्री, (द्वारवन्त्रं यन्त्रं मध्यलोपी
 समासः ।) तालकम् । इति हेमचन्द्रः । १८ । ७१ ॥
 ताला इति कुलुप इति च भाषा ॥
 द्वारवती, स्त्री, (द्वाराणि सन्त्यत्र । यद्वा, चतु-
 र्वर्णानां मोक्षद्वाराणि सन्ति अत्रेति । द्वार +
 मतुप् । मस्य वः ।) द्वारका । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथा, हरिवंशे । १० । ३४ ।
 “जतां द्वारवतीं नाम बहुद्वारां मनोरमाम् ॥”
 तथा च तत्रैव,—
 “चतुर्गामपि वर्णानां यत्र द्वाराणि सन्तः ।
 अतो द्वारवतीत्युक्ता विद्वद्विस्तृत्ववेदिभिः ॥”
 इयं हि पीठस्थानानामन्यतमा । अत्र भगवती
 रुक्मिणीरूपेण विराजते । यथा, देवीभावते ।
 ७ । ३० । ६६ ।
 “रुक्मिणी द्वारवत्यान् राधा दृष्ट्वा वने ॥”)
 द्वारस्थः, पुं, (द्वारे तिष्ठतीति । स्था + कः ।) द्वार-
 पालः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५ ॥ (द्वार-
 स्थिते, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ११६ ।
 “सुप्ते च तस्मिन् द्वारस्थो जागरामास च
 द्विजः ॥”)

द्विः

द्वारावती, स्त्री, (द्वाराणि प्रशस्तबहुलप्रतीद्वाराः
 सन्त्यत्र । द्वार + मतुप् मस्य वः । निपातनात्
 पूर्वदीर्घश्च ।) द्वारका । इति हेमचन्द्रः । १८ । ८६ ॥
 “अयोध्या मथुरा माया काशी काशी अव-
 निका ।
 पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥
 एतास्तु पृथिवीमध्ये न गमयन्ते कदाचन ।
 पुरी द्वारावती विष्णोः पाञ्चजन्योपरिस्थिता ॥
 सुतिहा एताः सर्वेषां एकत्र गणिताः सुरैः ।
 यानि यानि च क्षेत्राणि काशीप्राप्तिकराणि
 वट ॥”
 इति भूतमुद्रितम् ॥
 द्वारिकः, पुं, (द्वारं पालयन्नाख्यस्येति ठ्ठ् ।)
 द्वारपालः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (यथा,
 पञ्चतन्त्रे । ३ । ८५ ।
 “यो सख्यं लीलसम्पन्नं राजद्वारिकमाचरेत् ।
 मिथ्यावादं विशेषेण तस्य कार्यं न सिध्यति ॥”)
 द्वारिका, स्त्री, (प्रशस्तानि द्वाराणि सन्त्यास्या
 मिति । ठ्ठ् टाप् च ।) द्वारकापुरी । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 द्वारौ, [न] त्रि, (द्वारं पालयतयाख्यस्येति द्विः ।)
 द्वारपालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । २२६ । १० ।
 “द्वारिणं तापसा ऊच राजानं प्रकाशय ॥”)
 द्वाविंशतिः, स्त्री, (द्वाधिका विंशतिरिति । “द्वाष्टनः
 संख्यायामवबुद्धौ श्रुतीयोः ।” ६ । ३ । ४७ ।
 इति आत्प्रत्ययः ।) द्वाधिकाविंशतिः । इति
 आकरभम् ॥ वादश्च इति भाषा । (यथा,
 महाभारते । ७ । ४६ । १८ ।
 “कर्णो द्वाविंशतिं भक्षान् जतवन्मा चतुर्दश ॥”)
 द्वासप्ततिः, स्त्री, (द्वाधिका सप्ततिरिति । “विभाषा
 चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ।” ६ । ३ । ४८ ।
 इति पाक्षिक आत्प्रत्ययः ।) द्विसप्ततिः । यथा,
 द्वासप्ततिश्च बन्धायामिति ज्योतिषाक्षम् ॥
 द्वाष्ट्यः, पुं, (द्वारि तिष्ठतीति । स्था + “सुप्तिष्ठः ।
 ३ । २ । ४ । इति कः । “खर्परं शरि वा विसर्ग-
 लोपो वक्तव्यः ।” ८ । ३ । ३६ । इत्यस्य वार्ति-
 कोक्ता विसर्गस्य पाक्षिकलोपः ।) द्वारपालः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 द्वास्थितः, पुं, (द्वारि स्थितः । विसर्गस्य पाक्षिक-
 लोपः ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 द्वास्थितदर्शकः, पुं, (पश्यतीति । दृश् + क्तुल् ।
 द्वास्थितः सन् दर्शकः ।) दौवारिकः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 द्विः, य, दौ वारौ, इति सुच्प्रत्ययेन साध्यम् ।
 (यथा, रामायणे । २ । १८ । ३० ।
 “करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्गोभिभावते ॥”)
 सर्वनामान्तगतद्विगुणस्य पुंसि रूपं द्वौ । क्तिष्वा
 लोके च द्वे । तदाचकानि यथा, पक्षः १ नदी-
 कुलम् २ अक्षिधारा ३ रामपुत्रः ४ चक्षुः ५
 वृक्षः ६ क्षणः ७ । इति कविकल्पलता ॥
 सहचरौ यथा, इन्द्राणी १ नारदपुत्रौ २

द्विजः

अग्निनीकुमारौ ३ भाष्मापती ४ । इति महा-
 भारते वनपर्व ॥
 द्विकं, स्त्री, (द्वार्धा कायतीति । कै + कः ।)
 द्वयम् । यथा,—
 “अशीतिभागं यज्ञीयान्वासाद्वाह्विकः शतान् ।
 द्विकं शतं वा यज्ञानो न भवेदर्थकत्वयो ॥”
 इत्याह्निकतन्त्रम् ॥
 (द्वितीयेन रूपेण यज्ञमिति । “तावत्तयं
 यज्ञमिति जुग्व ।” ५ । १२ । ७७ । इति कन्
 पूरकप्रत्ययस्य च लुक् । द्वितीयके, त्रि । इति
 सिद्धान्तकौस्तुभे ॥)
 द्विकः, पुं, (द्वौ कौ ककारवर्णौ यत्र ।) काकः ।
 कोकः । इति मेदिनी । कै, ७६ ॥
 द्विककारः, पुं, (द्वौ ककारौ यत्र ।) काकः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 द्विकज्जु, [द] पुं, (द्वे कज्जुदौ यस्य ।) उद्दः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२० ॥
 द्विगुः, पुं, षट्समासान्तगतसमासविशेषः । स तु
 संख्यापूर्वपदानां समासः । षोडशेनाख्य ग-
 संज्ञा कृता । स च त्रिविधः । तद्वितार्थः १
 समाहारः २ उत्तरपदपरश्च ३ । तद्वितार्था-
 ७पि द्विविधः । तद्वितप्रत्ययमात्रस्य अजादे-
 र्हादेर्वा अर्थे विषये इत्येकः । अपत्यार्थश्चात्र
 द्विकं तद्विधा अजादेस्तद्वितस्यार्थे वाच्ये इत्यपरः ।
 तद्वितार्थविषयो यथा, द्वयोर्माञ्चोरपत्यं हेमा-
 तुरः । पञ्चानां नापितानामपत्यं पाञ्चनापितः ॥
 तद्वितार्थवाच्यो यथा, पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः
 पञ्चगुः ॥ समहारे यथा, त्रयाणां सखीनां समा-
 हारः त्रिसखम् । समाहारे अदन्तानां स्त्रीत्वं
 पाञ्चादेस्तु लोच्यम् ॥ उत्तरपदपरो यथा,—
 पञ्च गावो धनं यस्य स पञ्चगवधन इत्यादि ।
 इति सुगन्धोपधौकायां दर्गादासः ॥ (द्वौ द्वे
 वा गावो यस्य इति विग्रहे गौगत्वे गोशब्दस्य
 द्वस्त्वः । द्विगवस्त्वामिके, त्रि । यथा,—
 “दन्तो द्विगुरपि चाहं मद्गोत्रे निवसमययीभावः ।
 तत् पुरुष कर्म धारय वेगाहं स्यां बहुव्रीहिः ॥”
 इत्युद्भटः ॥)
 द्विगुणं, त्रि, द्वार्धा पूरणम् । अङ्कद्वयार्धा चातः ।
 इति लीलावती ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
 ४६१ ।
 “रुहस्वरसप्रसवस्यालिभिरये नतं प्रियं प्रति मे ।
 सोतस इव निरुणं प्रतिरागस्य द्विगुण आवेगः ॥”)
 द्विगुणान्तं, त्रि, (द्विगुणं कर्षणं कृतम् । “संख्या-
 याश्च गुणान्तायाः ।” ५ । ४५६ । इति डाच् ।)
 वारदयष्टद्वैत्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥
 दोषसा भू इ इति भाषा ॥
 द्विजः, पुं, (द्विर्जायते इति । जन + “अग्न्येवपि
 दृश्यते ।” ३ । २ । १०१ । इति डः ।) संस्कृत-
 ब्राह्मणः । यथा,—
 “जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ॥”
 इति स्मृतिः ॥
 सदृष्टब्राह्मणः । तद्वचनं यथा,—

द्विजव

अमरीष उवाच ।

“क्रीडशाय प्रदातयं महादानं द्विजातये ।
विदुषे वा निराधारे साचारेऽविदुषे सुने ॥
एतस्मै सर्वमाख्याहि यथातथं द्विजोत्तम ॥
उत्तारयति संयुक्त दातारं दानमेव हि ॥

वशिष्ठ उवाच ।

आत्मा कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन मुतेन च ।
यभिर्युक्तो हि यस्मिन्नेन निधं स द्विज उच्यते ॥
न जातिर्न कुलं राजन् । न स्वाध्यायः श्रुतं न च ।
कारणानि द्विजस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥”

इति वद्विपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥
अन्तियः । वैश्यः । इति मेदिनी । जे, १० ॥
(यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । ३६ ।

“मातुष्ये जायन्ते द्वितीयं मौलिवन्धनात् ।
ब्राह्मणश्चतुर्विंशत्युत्तमो द्विजाः स्मृताः ॥”
दन्तः । (यथा,—

“न कृत्वा द्विजेर्भोजयेत् ॥” इति चरके सूत्र-
स्थानेऽध्याये ॥) अखण्डः । स पत्निसर्पमत-
स्यादिः । इत्यमरः । ३ । ३ । ३० ॥ (यथा,
मनुः । १२ । २२ ।

“येनः किल नखैस्तस्या विदहारस्तनौ द्विजः ॥”
तुल्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्विजातिः, त्रि ॥

द्विजकुतसितः, पुं, (द्विजानां द्विजेषु वा कुतसितः ।
द्विजानां तद्वत्त्वनिवेधात् तथात्वम् ।) अज्ञा-
नकटुचः । इति राजनिर्घण्टः । शब्दमाला च ॥

द्विजदासः, पुं, (द्विजानां दासः ।) शूद्रः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ द्विजानां दासे, त्रि ॥

द्विजन्मा, [नृ] पुं, (द्वे जन्मनो यस्य ।) ब्राह्मणः ।
(यथा, देवीभागवते । ५ । ५ । ३ ।

“यतीनां भूयसं ज्ञानं सन्तोषो हि द्विजज्जनान् ॥”
दन्तः । पत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ अन्तियः ।
वैश्यश्च । त्रि, द्विवारजन्मयुक्तः । (इत्याद्यां जाय-
मानः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४० । २ ।

“अभिविजन्मा त्रिवृत्तमव्यते ।

संवत्सरे वावृषे जन्ममौ पुनः ॥”

“दाध्यामरणीयां जायमानत्वात् यद्वा मथने-
नाधानसंस्कारेण चोत्पन्नत्वात् द्विजत्वत्वम् ॥”
इति तद्वाक्ये साधनः ॥)

द्विजपतिः, पुं, (द्विजानां पतिः ।) चन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ११ । २६ ।

“ऋषाणि चैवमादीनि भाषणानि वृक्षस्यते ।
श्रुत्वा द्विजपतिः शीघ्रं निर्गतं सद्गतादृष्टिः ॥”

द्विजप्रपा, स्त्री, (द्विजानां पत्न्यां प्रपा ।)
आलवालम् । तत्पण्यायः । तल्लम् २ विल्लम् ३
नल्लम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्विजप्रिया, स्त्री, (द्विजानां यादृक्कृष्णमादीनां
प्रिया ।) सोमलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विजस्य प्रियवस्तुनि, त्रि ॥

द्विजवन्धुः, पुं, (द्विजस्य बन्धुरिव ।) अत्राह्वयः
न भट्टदेवज्ञादिः । यथा,—

“स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां त्रयो न श्रुतिगोचरा ।”
इति स्मृतिः ॥

द्विजाख

द्विजवृषः, पुं, (आत्मानं द्विजं वृषते इति । वृ + कः ।
ब्राह्मणवृषः । स च जातिमानोपजीवी ब्राह्मणः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१६ ॥ यथा,—

“सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणवृषे ।
अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥”

इति स्मृतिः ॥

द्विजराजः, पुं, (द्विजानां राजा । “राजाहः—
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६ । इति टप् ।) चन्द्रः ।
(यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ७२ ।

“द्विजराजस्तु तच्छ्रुत्वा भृगोर्वचनममुतम् ।
ददावतत्प्रियां भार्यां गुरोर्गर्भवतो शुभाम् ॥”
कर्पूरः । इत्यमरः ॥ अगन्तः । गरुडः । इति
मेदिनी । जे, ३२ ॥

द्विजलिङ्गी, [नृ] पुं, (द्विजस्य लिङ्गं चिह्नमस्य-
स्येति । इतिः ।) अन्तियः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ ब्राह्मणवेषधारिणि, त्रि ॥ (यथा,
मनुः । ६ । २२४ ।

“द्वयं समाकृत्यैव यः कुर्यात् कारयेत् वा ।
तान् सर्वान् घातयेद्वाजा शूद्राश्च द्विज-
लिङ्गिनः ॥”

द्विजव्रणः, पुं, (द्विजस्य दन्तस्य व्रणः ।) दन्तावुदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विजश्रमः, पुं, (द्विजेः श्रमः ।) राजमाघः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ वरवटौ इति भाषा ॥

द्विजसेवकः, पुं, (द्विजानां सेवकः ।) शूद्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥ त्रिवर्णसेवाकर्तारि, त्रि ॥

द्विजा, स्त्री, (द्विजायते इति । जन् + डः । टाप् ।)
रेखकानामगन्धद्रवम् । इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“रेखका राजपुत्री च गन्धिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपत्रौ स्मृता कौन्ती चरेखका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
भागौ । इति मेदिनी । जे, १० ॥ पालङ्की । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

द्विजाङ्गी, स्त्री, (द्विजस्य पत्निर्गोष्ठमिव अङ्गं
यस्याः । ङोप् ।) कटका । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विजातिः, पुं, (द्वे जातौ यस्य ।) ब्राह्मणः । इत्य-
मरः । २ । ७ । ४ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
७४ । ६१ ।

“वेदेत्यपि वदन्तीमं मन्त्रजातं द्विजातयः ॥”
अखण्डः । इति मेदिनी । ते, ११४ ॥ अन्तियः ।
वैश्यः । यथा,—

“शूद्रो द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ॥”
इति स्मृतिः ॥

(यथा च मनुः । १० । ४ ।

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्चोर्वर्णा द्विजातयः ।
चतुर्थे एकजातिसु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥”

द्विजायनी, स्त्री, (द्विजः अयं जायतेऽनयेति ।
अय + करणे णाट । स्त्रियां ङीप् ।) यज्ञोप-
वीतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

द्विजालयः, पुं, (द्विजानां पत्न्यामालयः ।) कोट-
रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ द्विजानां गृहम् ॥

द्वितीया

द्विजिह्वः, पुं, (द्वे जिह्वे यस्य ।) सर्पः । (अथ
पर्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“बाह्वृक्षाशीविषः सर्पो द्विजिह्वोऽहिः सर्पोऽपः ।
चक्षुःश्रवा दन्तशूको गूढपातृपद्मगोरगाः ॥”

रुचकः । इत्यमरः । ३ । ३ । ११३ ॥ (यथा,
माघे । १ । ६३ ।

“परस्य मर्माविधस्तुभक्तानां निजं
द्विजिह्वतादोषमलिङ्गगामिभिः ॥”

खलः । इति मेदिनी । वै, १२ ॥ चौरः ।
दुःसाध्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रोग-
विशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १४ अध्याये ।

“श्वेयो द्विजिह्वः खलु रोग एव
विवर्णयेदागतपाकमेवम् ॥”

त्रि, द्विजिह्वाविशिष्टः । यथा, महाभारते ।
१ । ३४ । २४ ।

“द्विजिह्वाश्च जनाः सर्पा गरुडेन महात्मना ॥”
द्विजोत्तमः, पुं, (द्विजेषु उत्तमः ।) ब्राह्मणः ।

इति हज्जायुधः ॥ (यथा, मनुः । २ । ४६ ।
“भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षसुपनीतो द्विजोत्तमः ॥”

द्विट्, [वृ] पुं, (द्वेष्टीति । द्वि + क्त्विप् ।) शत्रुः ।
इत्यमरः । २ । ८ । १९ ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । १६ । ७ ।

“तस्मिन् जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम द्विषि ।
तत् कर्म क्षतवत्त्वय कथं निद्रां निधिवसे ॥”
द्वेष्टरि, त्रि । (यथा, रघौ । ३ । ४५ ।

“त्रिजोकनायेन सदा मस्त्रद्विष-
क्षया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ॥”

द्विटः, पुं, वद्विजाया । स्वाहा । विसर्गः । इति
फेत्कारोऽयतनम् ॥ ठकारद्वयम् ॥

द्वितयं, स्त्री, (द्वौ अवयवौ अस्य । द्वि + “संख्याया
अवयवे तयम् ।” ५ । २ । ४२ । इति तयम् ।)
द्वयम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ५० । १२ ॥
(यथा, भागवते । ५ । २२ । ४ ।

“अत ऊर्ध्वमङ्गारकोऽपि योजनलक्षद्वितय उप-
लभ्यमानश्चिभिः पक्षैरेकैश्चो राश्री-
दादशाशुमुक्ते ॥” इत्यसंख्याविशिष्टे, त्रि ।
यथा, रघुः । ८ । ६० ।

“इमसाशुमतां किमनरं

यदि वायौ दितयेऽपि तेऽवकाः ॥”

द्वितीयं, त्रि, (द्वयोः पूरणम् । द्वि + “द्वितीयः ।
५ । २ । ५४ । इति तीयः ।) द्वयम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १७७ ॥ (यथा, रघुः । १२ । ४६ ।

“तथा विदुर्मां सुनयः शतकृतं
द्वितीयगामी न हि शब्द एव नः ॥”

द्वितीयः, पुं, (द्वयोः पूरणः । आत्मानो द्वितीयत्वादे-
वाख्य तथात्वम् ।) पुत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वितीया, स्त्री, (द्वितीय + टाप् ।) मेदिनी
भार्या । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥ तिथिविशेषः
सा चन्द्रस्य द्वितीयकलाक्रियाकृपा । शुक्लपक्षे
लक्षापक्षे १७ एतदङ्गबोधिता । इति ज्योति-
षम् ॥ * सा च अश्विनीकुमारयोर्जन्मतिथिः
यथा,—

द्वितीया

ब्रह्मोवाच ।

“रूपं कान्तिरनौपमं भिद्यन्तं सर्ववस्तुम् ।
सोमपत्न्यं लोकेषु सर्वमेतद्विष्यति ॥

महातपा उवाच ।

एतत् सर्वं द्वितीयायामभिध्यां ब्रह्मणा पुरा ।
एतं यस्मात्तत्त्वज्ञेयं तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥
एतस्यां रूपकामस्तु पुण्याहारो भवेन्नरः ।
संवत्सरं शुचिर्निर्वाणं सुखरूपी भवेन्नरः ॥
अभिध्यां ये गुणाः प्रोक्तास्ते तस्यापि भवन्ति च ॥
इति धराहपुराणम् ॥

अथ जातफलम् ।

“निखिलगुणगभीरो दानशीलो दयालुः
खज्जलकुसुमदन्तः खण्डितोऽतिशूरः ।
निजमुज्ज्वलगन्ध्यादितारातिवर्गो
भवति विपुलकीर्तियो द्वितीयाप्रसूतः ॥”

इति कीर्तीप्रदीपः ॥

अथ रथद्वितीया । स्कन्दपुराणे ।

“आधादस्य सिते पक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता ।
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥
याचोतुसर्वं प्रवृत्त्या प्रीत्येव द्विजान् बहून् ।
नृत्ताभावे तिथौ कार्या सदा सा प्रीतये मम ॥
सा यात्रा । मां जगन्नाथम् ॥

अथ मनोरथद्वितीया ।

सा आवश्यशुद्धद्वितीया । ‘मनोरथद्वितीयायां
दिवा वासुदेवाद्यैर्न रात्रौ चन्द्रोदयैर्ध्यानं
नक्तं भोजनार्थिकम् ॥’ यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।
‘देवमन्त्रं पुण्यं धूपदीपाहुलेपनैः ।
उद्गच्छतश्च बालेन्दोर्देवाद्यैर्ध्यानं समाहितः ॥
नक्तं सुप्रीतश्च नरो यावत्तच्छति चन्द्रमाः ।
अस्तं गते न सुप्रीतः व्रतभङ्गभयान्नरः ॥’

अथ आलङ्कारद्वितीया । लिङ्गपुराणे ।

‘कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां आलङ्कारनम् ।
या न कुर्व्याद्विगन्तं भातरः सप्तजन्मनि ॥’

तस्या इति शेषः ॥ महाभारते ।

‘कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर ! ।
यमो यस्तुनया पूर्वं भोजितः खरुहे खयम् ॥
तस्यां निजयुहे पार्थ ! न भोक्तव्यमतो युधिः ।
यत्नेन भगिनीहस्ताङ्गोत्थं पुष्टिबद्धं नम् ॥
दानानि च प्रदद्यान् भगिनीभ्यो विशेषतः ॥’

तथा ।
‘यमश्च चित्रगुप्तश्च यमदूताश्च पूजयेत् ।
अर्घ्यञ्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयेः ॥
सहजद्वयभगिनीभ्यालभः । अर्घ्यमस्तुः ।

ॐ एतद्दि मांलक्ष्मण पाशहस्त

यमान्तकालोत्तरामरेश ! ।

आलङ्कारद्वितीयास्तद्वपूजां

युक्ताय चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥

प्रणाममन्त्रः ।

ॐ धर्मेराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यस्तुनायज ।
पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं सुखं पुत्रं नमोऽस्तु ते ॥
यस्तुनायं संपूज्य नमस्तुभ्यं ।
ॐ यमसर्वमस्तेऽस्तु यस्तुने लोकपूजिते ।

द्विधाम

वरदा भव मे निर्व्यं सुखं पुत्रि ! नमोऽस्तु ते ॥
अन्नं दत्त्वा पठति ।

आतस्तवावृताताहं सुखं भक्तमिदं शुभम् ।
प्रीतये यमराजस्य यस्तुनाया विशेषतः ॥

ज्येष्ठा तवायजाताहमिति वदेत् ।

तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत् ॥

अनध्यायद्वितीया यथा ।

प्रे-को-चै-चाद्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।

या च कोजागरे जाते चैत्रावल्याः परेऽपि या ॥

चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।

परास्तेतास्त्रनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥

“पञ्चयोर्माघमासस्य द्वितीया परिवर्ज्येत् ॥”

इति विष्णुपुराणम् ॥

द्वितीयास्तं, त्रि, (द्वितीयं कर्षणं क्षतमिति ।

“क्षयो द्वितीयतृतीयश्रवणौजात् क्षयौ । ५ ।

४ । ५८ । इति ङाप् ।) वारह्यलक्षणेनम् ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६ । दोषसा भूँ इ इति भाषा ॥

द्वितीयाभा, स्त्री, (द्वितीया हरिद्रावत् आभा-

तीति । आ + भा + कः ।) दारुहरिद्रा । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

द्विजाः, त्रि, (द्वौ वा त्रयो वा । “संख्यायायथा-

समादूराधिकसंख्याः संख्येयः ।” २ । २ । २५ ।

इति समासः । “बहुव्रीहौ संख्येये ङणवहु-

गणात् ।” ५ । ४ । ७३ । इति ङप् ।) द्वौ वा

त्रयो वा इमे । इति संक्षिप्तसारः । निव्यबहु-

वचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, रघुः । ५ । २५ ।

“द्विजाग्रहान्यहंसि सोढुमहं

यावद् यते साधयितुं तदर्थम् ॥”)

द्विदन्, [त्रि] त्रि, (द्वौ दन्तौ यस्य । “वयसि दन्तस्य

द्वौ ।” ५ । ४ । २४२ । इति दन्तस्य द्वौ-आदेशः ।)

दन्तद्वययुक्तवृषादिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०८ ॥

द्विदानी, स्त्री, (द्वे दामनौ बन्धनरज्जु यस्याः ।

“दामद्वयान्नान्नाच्च ।” ४ । २०७ । इति ङीप् ।)

रज्जुद्वययुक्ता गौः । इति सुगन्धोद्ययाकरणम् ॥

द्विदेहः, पुं, (द्वाभ्यां देहोऽस्येति । गजाननत्वा-

देवास्य तथात्वम् ।) गणेशः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (द्वात्मकराशिः । इति ज्योतिषम् ॥)

द्विधा, य, (द्वि + “संख्याया विधार्थे धा ।” ५ । ३ ।

४२ । इति धा ।) द्विप्रकारम् । इति सुगन्ध-

बोधम् ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ६ । ५ ।

“यथा दीपस्तयोपाधेयोऽगात् सज्जायते द्विधा ।

ह्वायवादर्शमध्ये वा प्रतिविम्बं तथावयोः ॥”)

द्विधामतिः, पुं, (द्विधा द्विप्रकारा गतिर्यस्य ।)

कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१८ ॥ द्विप्रकार-

गतियुक्ते, त्रि ॥

द्विधातुः, पुं, (द्वौ धातु यस्य । देवगजदेहवत्त्वा-

देवास्य तथात्वम् ।) गणेशः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (द्वौ धातु तान्मादिधातुद्वये यत्र ।)

धातुद्वये, स्त्री ॥

द्विधात्मकं, स्त्री, (द्विधा आत्मा यस्य । कम् ।)

जातीकोषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्विमुखा

द्विधावेष्टाः, पुं, (द्विधा निष्कृते यत्र । निख +
आधारे ण्यत् ।) द्विजालहृत् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ द्विप्रकारवेष्टनीये, त्रि ॥

द्विनयकः, पुं, (द्विर्द्वितीयो नयक इव ।) दुश्चर्मा ।

इति हेमचन्द्रः ॥

द्विपः, पुं, (द्वाभ्यां मुखसुखाभ्यां पिबतीति ।)

पा + कः ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥

(यथा, माघि । ३ । ६७ ।

“तेजोमहद्विस्त्रमसि व दीपे-

द्विपरिसमाधमयाम्भूवे ॥”)

पुं, नाशकेश्वरः । इति रत्नमाला ॥

द्विपथं, स्त्री, (द्वयोः पथोः समाहारः । तद्विता-

र्थत्वादिना समासः । “नृकपूरम् पथामानसि ।”

५ । ४ । ७४ । इति अः ।) पथद्वयम् । दोमाता

पथ इति भाषा । तत्पण्यायः । चारुपथः २ ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥ द्वौ पन्थानौ यत्रे-

त्यर्थे, त्रि ॥

द्विपदः, पुं, (द्वे पदे यस्य ।) मनुष्यः । (यथा,

महाभारते । १ । ७४ । ५६ ।

“ब्राह्मणो द्विपदो अष्टौ गौर्वरिष्ठश्चतुस्त्रयाम् ॥”)

देवः । पक्षी । राजसः । यथा, प्रश्नसारे ।

“द्विपदोऽपि चतुर्भेदा वृद्धेवर्णराक्षसाः ॥”

द्विपदराशिः, पुं, (द्वे पदे यस्य । स चासौ राशि-

चेति ।) मिथुनम् । तुला । कुम्भः । कन्या ।

धनुषः पूर्वाह्नम् । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

“मिथुनतुलाघटकन्याद्विपदाख्याप्तापपूर्व-

भागश्च ॥”

द्विपमदः, पुं, (द्विपस्य हस्तिनो मदः ।) हस्ति-

मदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विपर्णः, स्त्री, (द्वे द्वे पर्णे यस्याः । ङीप्) वन-

कोली । इति रत्नमाला ॥ पणद्वययुक्ते, त्रि ॥

द्विपातः, [द्व] त्रि, द्वौ पादौ यस्य सः । (पादस्य

पादभावः ।) पादद्वययुक्तः । इति सुगन्धोद्य-

याकरणम् ॥

द्विपादः, स्त्री, (द्वौ पादौ परिमाणमस्य । “पण-

पादमाधस्ताद् यत् ।” ५ । १ । ३४ । इति यत् ।)

द्विगुणदण्डः । इत्यमरः । २ । ८ । २७ ॥

द्विपायी, [त्रि] पुं, (द्वाभ्यां मुखसुखाभ्यां पिब-

तीति । पा + णिनिः ।) हस्ती । इति हारा-

वली । १४ ॥

द्विपृष्ठः, पुं, (द्वौ पृष्ठौ यस्य ।) राजभेदः । मत्त-

पण्यायः । ब्रह्मसम्भवः २ । इति हेमचन्द्रः ।

३ । ३५८ ॥

द्विविन्दः, पुं, (द्वौ विन्दु यत्र ।) विमर्गवर्गः । यथा,

विन्दुद्विविन्दुमात्रौ वर्गौ क्रमाद्गुणौ संज्ञौ स्तः ।

इति सुगन्धोद्ययाकरणम् ॥ श्रुत्यद्वयश्च ॥

द्विमात्रणः, पुं, (द्वाभ्यां मात्राभ्यां जायते इति ।

जन + ङः ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २९० ॥

द्विसुखः, पुं, (द्वे सुखे यस्य ।) राजसर्पः । इति

हलायुधः ॥ सुखद्वययुक्ते, त्रि ॥

द्विसुखा, स्त्री, (द्वे सुखे यस्याः ।) कर्करी । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ गाढु इति भाषा । जलौकाः ।

चित्रकः । आश्रयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे । २।६४।७।
 “नानागणैर्होपितरचरुचगणैर्हृतः ॥”)
 द्वितीयः, चि, द्विपे भव इत्यर्थे षष्ठाप्रत्ययः ॥ (“तच्च भवः ।” ४।३।५३। इति यत् ।) हेयः ।
 (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६।३१।
 “नमो नादेयाय च दीप्याय च ॥”)
 इ. खगने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं सकं-
 अनिट् ।) वकारोपधः । इति । खगनं संवर-
 णम् । वरणे इति प्राचः । वरणं स्त्रीकारः ।
 खगनश्चेति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥
 द्विधा, य, (द्वि + “संख्याया विधार्थे धा ।” ५।
 ३।४२। इति धा । “एधाच् ।” ५।३।४५।
 इति तस्य एधाच् ।) द्विप्रकारम् । इति वज्रक-
 रणम् ॥
 द्वेयः, पुं, (द्वि + भावे घञ् ।) श्रुता । तत्-
 पत्न्याः । वैरम् २ विरोधः ३ विद्वेधः ४ द्वेषणम्
 ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ४।
 १६३ ।
 “नास्तिक्यं वेदनिष्ठाश्च देवतानाश्च कुतसनम् ।
 द्वेषं दम्भश्च मानश्च क्रोधं ते तेषां च वर्णयेत् ॥”)
 अस्थ कारणं द्विष्टसाधनताज्ञानम् । इति
 भाषापरिच्छेदः ॥ स च आत्मनो विशेषगुणः ।
 इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥ तदश्वत्थिलनिषेधो
 यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् । ३।३४।
 “इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
 तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥”
 “इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति बोधया सर्वेषामिन्द्रियाणां
 प्रत्येकमित्युक्तम् । अर्थे स्वस्वविषये अनुकूले
 रागः प्रतिकूलो द्वेषः इत्येवं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ
 अवश्यव्यभिचारी ।” इति तट्टोकायां श्रीधर-
 स्वामी ॥
 द्वेषणं, स्त्री, (द्वि + भावे ल्युट् ।) द्वेषः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५।६१।२७।
 “अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषां नोपपद्यते ॥”)
 द्वेषणः, चि, (द्वि + “कृधमल्लार्थेभ्यश्च ।” ३।
 २।१५१। इति युच् ।) शत्रुः । इत्यमरः ।
 २।८।१०॥ (यथा, महाभारते । १२।१६८।१५।
 “पानपी द्वेषणः क्रोधो निघृणः परवृत्तया ॥”)
 द्वेषी, [नृ] चि, (द्वेष्टि तच्छीलः । द्वि + “संपृचा-
 नुरुधेति ।” ३।२।१४२। इति घिगुण ।)
 शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३।३६३॥ (यथा,
 रघुः । १।७।७३।
 “तथापि वदधे तस्य तत्कारिद्वेषिणो यशः ॥”)
 द्वेष्टा, [ऋ] चि, (द्वेष्टीति । द्वि + ङच् ।)
 विद्वेषकर्ता । इति द्विधातोः कृत्प्रत्ययेन
 साध्यः ॥ (यथा, महाभारते । १।४६।६।
 “द्वेष्टारस्तस्य नैवासन् स च द्वेष्टि न कश्चन ॥”)
 द्वेष्यः, चि, (द्वेष्टुमर्थः । यत् ।) द्वेषविषयः ।
 विद्वेषार्हः । तत्पत्न्यायः । अन्विगतः २ । इत्य-
 मरः । ३।१।४५॥ (यथा, महाभारते ।
 ४।१६।१८।

“सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा
 प्रियम् ।
 यथावत् सर्वमाचक्षु श्रुत्वा धास्याभि यत्-
 चमम् ॥”
 द्विष्यतेऽसाविति । द्विष + श्यत् । शत्रुः । यथा,
 रघुः । १।२८।
 “द्विष्योऽपि सन्मतः शिष्टस्तस्यानस्य यथौघधम् ।
 त्वाण्यो दुष्टः प्रियोऽप्यावीदङ्गुलीवोरगच्छता ॥”)
 द्विगुणिकः, चि, (द्विगुणार्थं त्रयं द्विगुणम् । तत्-
 प्रयच्छति द्विगुणं यद्द्वौतुमेकगुणं ददातीत्यर्थः ।
 द्विगुण + “प्रयच्छति गन्तुम् ।” ४।४।३०।
 इति ठक् ।) द्विगुणजीवः । इति हेमचन्द्रः ।
 ३।५४४॥ द्विगुणं यच्छाति यः इत्यर्थे ण्यक-
 प्रत्ययः ॥
 द्वैतं, स्त्री, (द्विधा इतं द्वैतम् । तस्य भावः । युवादि-
 त्वात् अण् । स्वार्थे अण् वा ।) द्वयम् । इति
 हेमचन्द्रः । ६।६०॥ (यथा, भागवते । १।१५।३०।
 “विशोको ब्रह्मसम्यग्ज्ञा संक्षिप्तद्वैतसंशयः ।
 लीनप्रकृतिनैर्गुण्यादलिङ्गत्वादसम्भवः ॥”)
 लोकार्दिरूपम् । एकाग्रनोऽसाविति लोका-
 व्याख्यायां श्रीधरस्वामी ॥ (वनविशेषः ॥ गत-
 द्विके, चि । यथा, किराते । १।१।
 “सर्वान्निर्झा विदितः समाययौ
 युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥”
 “द्वैतवने द्वैताख्ये तपोवने । यद्वा, द्वे इति गते
 यस्मात् तत् द्वैतम् । द्वैतमेव द्वैतं तच्च तद्वन-
 चेति तस्मिन् । श्रीकमोद्वादिरहिते इत्यर्थः ॥”
 इति तट्टोकायां मल्लिनाथः ॥)
 द्वैतवादी, [नृ] चि, (द्वैतं जीव ईश्वरश्चेति द्वयं
 वदतीति । वद + णिनिः ।) जीवेश्वरयोर्भेद-
 वादी । ईश्वरातिरिक्तजीववक्ता । तस्य मतं
 यथा, परमात्मनो जीवात्मा पृथक् तन्मध्य-
 केवाचिन्मते प्रकृतिरतिरिक्ता केवाचिन्मते प्रक-
 रितरुद्धमात्रे पर्यवसिता एवं जीवश्च पृथक् ।
 अत्र प्रमाणम् ।
 जन्मकर्ममरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेऽत्र
 पुरुषवदुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चेव ॥
 इति साङ्ख्यमनम् ॥
 तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एक एव । जीवः
 प्रतिशरीरं भिन्नः विभुर्निश्चयः । इति गीतम-
 नसम् ॥
 इह ब्रह्मणो जीवेतरत्वप्रतिपादनात् तयोरद्वैतं
 नाभिमतम् । नेतरोऽनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्च
 सुक्तोऽप्यल्लय्य व्यपदेशादकाशोऽर्थान्तरत्वादि-
 व्यपदेशाद्भोगमात्रसांख्यलिङ्गाच्चेति सूत्रेभ्योऽपि
 तयोर्द्वैतनिरूपणाच्च । इति गोविन्दभाष्य-
 मनम् ॥
 यतो द्वैतमते युक्तिरेव प्रमाणं युक्त्वा यत् प्रकृति
 तदेव सर्वव्यापकविद्याप्रतिपादकश्रुतीनां तात्
 पर्यम् । इति रामानुजमतश्च ॥
 द्वैतोद्योक्तः, चि, (द्वितीय + तौयादीकक् । स्वार्थे
 वा ईकक् ।) द्वितीयः । यथा,—

“द्वैतोद्योक्ततया भित्तोऽयमगमत्तस्य प्रवर्त्तये महा-
 काथे चावशि नैवधीयचरिते सर्गो निश्चर्गो-
 ज्ञः ॥”
 इति नैषधम् । २।११०॥
 द्वेधं, य, (द्वि + “संख्याया विधार्थे धा ।” ५।३।
 ४२। इति धा । “द्विजोश्च घसुच् ।” ५।३।
 ४५। इति धा इत्यस्य घसुच् ।) द्विप्रकारम् ।
 इति व्याकरणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १।३०।
 “तद्वैकमकरोद्वेधं दिवं भुवमथापि च ॥”
 स्त्री, “घसुचन्तात् स्वार्थे ङदश्चेन्नम् ।” इति वार्ति-
 कोक्ता ङः । राश्यां घङ्गुणानामन्यतमः । इत्य-
 मरः । २।८।१८०॥ एकेन सन्धिरपरेण
 विग्रहः इति द्वौ प्रकारौ द्वेधं निपातितम् ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (तच्च द्विविधम् ।
 यथा, मनुः । ७।१६७।
 “बलस्य सामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थेऽसिद्धये ।
 द्विविधं कीर्तते द्वेधं भाङ्गगुण्यगुणवेदिभिः ॥”)
 विवादः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (द्विप्रकारम् ।
 यथा, मनुः । ८।७३।
 “बहुत्वं परिग्रहीयात् सात्विद्वेधे नराधिपः ।
 समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणद्वेधे द्विजोत्तमान् ॥”
 चि । यथा, “पथि द्वेधाणि लब्धानि ।” इति
 सिद्धान्तकांस्तुदी ।)
 द्वैपः, पुं, (द्वैपिनो विकारः द्वैपम् । द्वैप + “प्राणि
 रजतादिभ्योऽण् ।” ४।३।१५४। इति अण्
 तेन परित्तः । “द्वैपेयाद्वाङ् ।” ४।२।
 १२। इत्यण् ।) द्वैपिचम्मादृतरयः । इत्यमरः
 २।८।५३॥ द्वैपसम्बन्धिनि आग्रचर्मसम
 न्विनि च चि ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित
 स्थाने ६ अध्याये ।
 “द्वैपं दग्धं चर्म मातङ्गजं वा
 भिन्ने स्कोटे तैलयुक्तं प्रलेपः ॥”)
 द्वैपायनः, पुं, (द्वैपं अयनं उत्पत्तिस्थानं यस्य
 स एव । स्वार्थे ण्नादित्वात् वा अण् ।) व्यासः
 इति हेमचन्द्रः । ३।५११॥ (सनिरुक्तिरा
 जन्मकथा यथा महाभारते । १।६३।८३—८५।
 “इति सत्यवतीं वृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम् ।
 पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुवाव सा ॥
 जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्येणः स वीर्यवान् ।
 स मातरमनुज्ञाय तपस्यैव मनो दधि ॥
 स्मृतोऽहं दर्शयिष्यामि जज्ञेऽप्यिति च सोऽजवी
 एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्यवतीं पराशरात् ।
 न्यक्तो द्वीपे स यद्वाजस्तस्माद्द्वैपायनः स्मृतः
 इदविशेषः । अत्र दुर्योधनः पाण्डवभय
 आत्मानं स्तब्धयित्वा स्थितः । यथा, मनु
 भारते । ६।३१।२।
 “आसाद्य च क्रुद्धमेष्ट । तदा द्वैपायनं वृद्धं
 स्तम्भितं धार्तराष्ट्रं वृष्ट्वा तं खजिकाश्रयम्
 यैस्तु देवमिदं वाक्यमब्रवीत् क्रुद्धवन्द्यः ॥”)
 द्वैप्यं, चि, (द्विपे भवम् द्वैपस्य इदम् वा । द्वैप
 “द्वैपादृशुसुदृग् यञ् ।” ४।३।१०। १
 यञ् ।) द्वैपसम्बन्धि । द्वैपशब्दात् इदं

हे मातु

आप्रत्ययेन साध्यम् । इति आकरणम् ॥ (यथा, माथे । १ । ७६ ।

“विक्रीय दिग्मानि घनान्तरुह्य

ह्येयानसावुतमनाभमाणः ।

तरीषु तपन्ममपक्षगुभाजं

सांवाभिकानावपत्तोऽभ्यनन्दत् ॥”)

हेमातुरः, पुं, (हयोर्माचोरपत्तम् । हिमातु +

“मातुत्संस्कारं भद्रपूर्वायाः ।” ४ । १ । ११५ ।

इति अयं उत्पत्तिः । गणेशः । इत्यमरः । १ ।

१ । ४० ॥ (अथ हिमातुत्वकथा स्कन्दपुराणे

गणेशस्तुते उक्ता यथा,—

“आविर्भविष्ये सद्मे वरेण्यस्य महीपतेः ।

त्रैलोक्यरक्षार्थाय विप्रस्थास्य प्रशान्तये ।

पालनाय स्वभक्तानां साधुत्राणाय भूतुराः ॥

शिव उवाच ।

इत्युक्त्वा पुण्यकागर्भं प्रविवेश तदैव सः ।

आगते नवमे मासि प्राकृत पुण्यका शिशुम् ॥

चतुर्बाहुमिभास्यश्च दन्तुरं सुन्दरेणम् ।

आयुधानि च चत्वारि विभ्रतं तेजसान्वितम् ॥

दृष्ट्वा सा क्रन्दन् चक्रेऽरिष्टमेतत् किमागतम् ।

श्रुत्वा चाक्रन्दन् तस्या वरेण्यः सगणो ययौ ।

ददर्श बालकं सोऽपि विस्मितः सह तैर्गणैः ।

उवाच सेवकान् राजा त्यजतेनं सरोवरे ॥

शिशुमादाय ते याताः पार्श्वस्थैवाश्रमे शुभे ।

कावारे तं शिशुं तृष्णा ययुः सर्वे निजं पुरम् ॥

अपरस्मिन् दिने पार्श्वसुनिः क्षान्ताय आगतः ।

तदैव दृष्ट्वा तेन बालकोऽद्भुतदर्शनः ॥

आश्चर्यमकरोत्तत्र भयभीतस्तथाभवत् ।

आश्रमे केन मे त्यक्तमरिष्टसुखदायिनीम् ॥

तपसा नु फलं दातुमीदृशीं धृतवांस्तनुम् ।

रक्षितुं सर्वलोकानां परमात्मा निषेच्छया ॥

सुन्दरो बालकः केन त्यक्तोऽयमीदृशो वरिष्ठः ।

नीत्वा स्वमाश्रमं चेनं पालयिष्ये प्रयत्नतः ॥

इत्युक्त्वा जगद्दे बालमालिलिङ्गं सुदा सुनिः ।

तमानीतं सुनेः पत्नी ददर्श दीपवत्सला ।

उवाच निजभर्तारं सुप्रसन्नाननाम्बुजा ॥

दीपवत्सलोवाच ।

किमानीतं महत् स्वामिन् भृशमाश्चर्यकारकम् ।

इदं वेनायकं रूपं ममाभाति द्विजर्भम् ॥

इदमेव श्रियः स्थानं इदमेव तपःफलम् ।

इदमेव परं ब्रह्म योगिधैर्यं सनातनम् ।

इदमेव परं तेज आदित्ये यदधिष्ठितम् ।

इदमेव हि वेदान्ता नेति नेति प्रचक्षते ॥

शिव उवाच ।

इत्युक्त्वा हर्षसम्यक्ता भर्तुरादाय बालकम् ।

स्नानपानं ददौ तस्मै ततः सा दीपवत्सला ।

द्वितीयाचक्ष्वद्वालो वृद्धिं यातो दिने दिने ॥”)

जरासन्धः । इति मेदिनी । रे, २६८ ॥ (अथ

हिमातुत्वकारणं जरासन्धशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

हिमातुजे, त्रि । इति हेमचन्द्रः । १ । २१० ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १५५ ।

“भिन्नश्रीला तथोर्भाचोर्धोऽहेमातुरयोः पुनः ॥”)

७७३

इयाहिकः

हेमाहकः, पुं, (हे माहके इव यस्यासौ हिमा-

हकः । स एव स्वार्थे अच् ।) नदीवृष्टिजोद्धूत-

धान्यभृतो देशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हैवशीया, स्त्री, (हे वयं हे वमर्हतीति । हः ।)

नागवल्लीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इयचरं, स्त्री, (इयोरचरयोः समाहारः ।) वयं-

इयम् । इयोरचरम् । (हे अचरे यच्च ।) अचर-

इययुक्तशब्दादौ, त्रि ॥ (यथा, भागवते । १ । ६ । ६ ।

“स चिन्तयन् इयचरमेकदाम-

स्युपाश्रयोत् द्विर्गदितं वचो विसृजः ॥”)

इयकुलं, त्रि, (हे अकुली प्रमाणमस्य । “तत्-

पुरुषस्याकुलेरिति ।” ५ । ४ । ८६ । इति अच् ।)

अकुलिद्वयपरिमितम् । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।

“अर्काकुलाय सूर्याया काशी इयकुलवृत्तिका ।

शकुल्याया भवेत्तत्र तच्छाया परिकल्पयेत् ॥”

इयोरकुल्योः समाहारः इति वाक्ये अकुलि-

द्वयमात्रे, स्त्री । इति सुग्धबोधम् ॥ (हे अकुली

यस्य इति विग्रहे । “अकुलेर्दादिति ।” ५ । ४ ।

११४ । इति यच् । इयकुलं दाद । इति आक-

रणम् ॥)

इयज्जलं, त्रि, (इयज्जली परिमाणमस्य (“द्वित्रि-

भ्यामज्जलेः ।” ५ । ४ । १०२ । इति टप् ।)

अज्जलिद्वयपरिमितम् । इयोरज्जल्योः समा-

हारः इति वाक्ये अज्जलिद्वयमात्रे, स्त्री । इति

सुग्धबोधम् ॥

इययुक्तं, स्त्री, (इय अणु कारणे यस्य । कप् ।) पर-

मायुसमवेतद्रव्यम् । परमायुज्यात्मकम् । तच्च

प्रत्यक्षादिविषयम् । यथा, भाषापरिच्छेदे । ३८ ।

“विषयो इययुक्तादिस्तु ब्रह्माख्यान उदाहृतः ॥”

तस्य परिमाणमनित्यम् । यथा,—

“अनित्यं इययुक्तादौ तु संस्थान्यनुसदाहृतम् ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । १११ ॥

इयान्यः, त्रि, इयाभ्यामन्यः इति पञ्चमोत्तत्पुरुषे

कृतं । द्विभिन्नः ॥ हे अन्ये यस्य । इति बहु-

व्रीहौ । द्विभिन्नकः । इयोरन्ययोः समाहारः ।

इति वाक्ये, स्त्री ॥

इयर्थः, त्रि, (इय अर्थे यस्य ।) अर्थद्वययुक्त-

शब्दादिः । अस्य प्रमाणं राघवपाण्डवीयादि-

ग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥

इयष्टं, स्त्री, (हेमरुह्ये हे अयुते इति । अष्ट +

गत्वर्थेति क्तः । इडभावः ।) ताम्बम् । इत्यमरः ।

२ । ६ । ६७ ॥

इयहः, पुं, अहर्द्वयम् । हे अहनी समाहृते । इति

पुंलिङ्गसंज्ञे भरतः ॥

इयात्मकः, पुं, (इय रूपौ आत्मानौ यस्य ।) मिथुन-

कन्याधनुर्मौनराशयः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।

“चरश्चिरदयात्मकनामधेया

मेवादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”

इयाहिकः, त्रि, (इयहे भवः । टच् । बाहुलकात्

न ऐच् ।) दिनद्वयभवः । इयहे भव इत्यर्थे

षष्ठाकप्रत्ययः ॥

घटः

घ

घ, घकारः । स तवर्गचतुर्थो वर्गो अक्षरानामविशेषः ।

अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति आकरणम् ॥

(यथा, शिवायाम् । १७ ।

“दन्त्या ऋतुलसाः स्मृताः ।” इति ॥) अस्य

स्वरूपं यथा,—

“घकारं परमेशानि । कुक्कुली मोक्षरूपिणी ।

आत्मादितत्त्वमयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ॥

पञ्चप्राणमयं देवि ! त्रिप्रसक्तिरहितं सदा ।

त्रिविन्दुरहितं वर्यं घकारं हृदि भावय ॥

पीतविद्युक्ताकारं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

“त्रिकोणरूपरेखायां चयो देवा वसन्ति च ।

विश्वेश्वरी विश्वमाता वामतः स्कन्धतः स्थिता ॥”

इति वर्णाक्षरतन्त्रम् ॥

अस्य ध्यानं यथा,—

“वक्त्रसुजां मेघवर्णां च रक्ताम्बरधरां पराम् ।

वरदां शोभनां रम्यां चतुर्वर्गप्रदायिनीम् ॥

एवं ध्यात्वा घकारान् तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”

अस्य नामानि यथा—

“धो घनार्थो रुचिः स्थायः सात्वतो योगिनीप्रियः ।

मीनेशः शक्तिनी तोयं नागेशो विश्वपावनी ॥

धिवन्ता धरणा चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः ।

पीतवामा त्रिवर्णा च धाता धर्मेन्द्रवज्रमः ॥

सन्दर्शो मोहनो लज्जा वस्तुल्लाधरं धरा ।

वामपादाङ्गुलेर्मूलं ज्येष्ठा सुरपुत्रं भवः ॥

स्पर्शात्मा दीर्घजङ्घा च घनेशो घनसन्धयः ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

घं, स्त्री, (दधाति सुखमिति । धा + ङः ।) घनम् ।

इति मेदिनी । घे, १ ॥

घः, पुं, (दधाति धरति विश्वमिति । धा + ङः ।)

ब्रह्मा । (दधाति निधिमिति ।) कुबेरः । (दधाति

जीवानां शुभाशुभमिति ।) धर्मः । इति

मेदिनी । घे, १ ॥

घक्र, क नाशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-

परं-सकं-सेट् ।) कोपघः । नाशनं नदीकर-

णम् । क, घक्रयति पापं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

घटः, पुं, (घं घनं अटति गच्छति प्राप्नोति तोषा-

त्वेनेति । घ + अट् + अच् । शकन्यादिवात्

साधुः ।) तुला । इत्यमरः । ३ । ५ । १७ ॥

तराशु इति धाडा इति च भाषा । (एत-

न्निर्गतिर्यथा,—

“घकाराद्धर्मेसुहिष्टं टकारात् कुटिलं नरम् ।

धृतो धारयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयते ॥”

इति द्रव्यतन्त्रधृतवचनम् ॥)

तुलाराशिः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।

“सिंहो वृषश्च मेषश्च कन्या घन्तो घटो घटः ।

अर्कादीनां त्रिकोणानि मूलानि राशयः

क्रमात् ॥”

तुलापरीक्षा । इति परीक्षातन्त्रम् ॥

तस्य स्वस्य बोधाय आवयमाह नारदः ।
 'असुमर्थं पञ्चस्थानमभियुक्तं यथाहृतः ।
 संश्राय भृष्टं तस्यैव न्यस्य देवो यथाक्रमम् ।'
 द्यो दिव्यविशेषः प्राङ्निवाकेनेति शेषः ॥ * ॥
 ततः शिरोऽवस्थितपञ्चकं शीर्षं नरं घटे पुन-
 रारोपयेत् । पुनरारोपयेत्तस्मिन् शिरोऽव-
 स्थितपञ्चकमिति स्मरणात् । तुलारोपितश्च
 नरं विनाङ्गीपञ्चककालं शतत्रयगुणं चरोच्चा-
 रणयोज्यम् ।
 'मा कान्ते पञ्चस्थाने पर्याकाशे देशे स्नायीः ।
 कान्तं वक्तुं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा राजौ चेत् ।
 क्षतचामः प्राटंक्षेतक्षेतो राहुः क्रूरः प्राद्या-
 तस्माद्धान्ते हर्षस्थाने शय्येकान्ते कर्तव्या ॥'
 इति श्लोकस्य पञ्चधा पाठयोग्यकालं पञ्चपला-
 त्मकं यावत् तावत् स्थापयेत् ॥ यथा, स्मृतिः ।
 'ज्योतिर्विद्वज्जापणः श्रेष्ठः कुर्यात् कालपरीक्ष-
 यम् ।
 विनाशः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः ॥'
 तत्कालश्च ज्योतिषे ।
 'शुभगुणं चराः प्राणः घटं प्राणाः स्याद्दिनाङ्किका-
 नासां घटा घटी ज्ञेयाश्चोरात्रं घटिकास्तथा ॥'
 तथा घटा ॥ * ॥ पितामहः ।
 'साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठा यथादृष्टार्धवादिनः ।
 ज्ञानिनः शुचयोऽनुत्था नियोक्तव्या वृषेण तु ॥
 शंसन्ति साक्षिणः सर्वे शुद्धशुद्धी वृषे तथा ।
 तुलितो यदि वर्द्धेत स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥
 समो वा हीयमानो वा न विरुद्धो भवेन्नरः ।
 अल्पदोषः समो ज्ञेयो बहुदोषस्तु हीयते ॥'
 अल्पत्वं अभिचारे आलिङ्गनादिना । चौर्यं
 तद्देशगमनादिना ॥ * ॥ तत्र पुनस्तोलनमाह
 ब्रह्मसूत्रिः ।
 'घटेऽभियुक्तस्तुलितो हीनश्चेद्धानिमाप्रयात ।
 तत्समस्तु पुनस्तोलो वर्द्धितो विजयी भवेत् ॥'
 शोथः स्वल्पदोषाङ्गीकारेऽपि प्रधानदोषनिर्ग-
 यार्थं तत्रैव पुनस्तोलनीयः । अङ्गवैगुण्यसम्भा-
 वनायान् प्रयोगान्तरमिति । यदा चानुपलभ्य-
 मानदृष्टकारणक एव कलादीनां क्षेदनादि-
 क्षदाप्यनुष्ठितः ।
 'कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे घटककटयोस्तथा ।
 रत्नच्छेदेऽक्षभङ्गे च तथेवामुद्रिमादिशत ॥'
 इति ब्रह्मसूत्रिवचनान् ॥
 कर्त्तुं शिष्यतन्त्रम् । घटककटौ तुलान्तयोः शिक्षा-
 प्रारावीयङ्गजावायसकीलकौ कर्त्तव्यज्ज्ञानिभौ ।
 अक्षः पादः । स्तम्भयोरुपरिनिविष्टस्तुलाधार-
 बट्ट इति मिताचरा । दाट्टप्रयोजकः कीलकः ।
 इति हलायुधः ॥ मध्यकटकमिति पारिजातः ॥
 यदा तु दृश्यमानकारणक एवेर्षा भङ्गस्तदा
 पुनरारोपयेत् । शिक्षादिच्छेदभङ्गिषु पुनरा-
 रोपयेन्नरमिति स्मृतेः । ततश्च ।
 'अत्यल्पपुराङ्गिताचार्यान्धलिगामिभ्यः तोषयेत् ।
 एवं कारयित्वा राजा भुङ्क्ता भोगान् मनोरमान् ।
 महर्षी क्रीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयःय कल्पते ॥ * ॥

तदयं सङ्क्षेपः । प्राङ्निवाको कीलपालादिनम-
 स्कारपूर्वकं यथोक्तलक्षणं तुलां कुर्यात् ।
 ततः बट्टहस्तौ सुदृढौ स्तम्भौ कृत्वा हस्तद्वय-
 व्यवधानेन दक्षिणोत्तरयोर्हिशोर्हस्तद्वयनिखननं
 कृत्वा पट्टधारकीलकायस्तम्भयोरुपरि मध्ये पार्श्व-
 द्वये च विहिततच्छिन्नं मध्यच्छिन्ननिवेष्टितकोष्ठा-
 कुशपट्टकं निधाय उपरि कीलकस्य तत्पट्टकस्य
 मध्यस्थिताङ्गुष्ठेन तुलामध्यवलयस्थलौहाङ्गु-
 र्यं संयुज्ज्वात । एवञ्च मध्ये स्तम्भयोरन्तरा तिर्यक्
 तुलादृक्स्थितिं तुलाग्रस्थिताभ्यामायसकील-
 काभ्यां शिष्यद्वयरेणुनन्वनं कुर्यात् । तुलायाः
 पार्श्वयोः प्राक्प्रत्यक्दिशोत्तोरणस्तम्भौ तुलानो-
 दशाङ्गुलोच्छायौ कार्यौ तोरणयोरुपरि सूत्र-
 सम्बद्धौ न्यग्यावधोसुखौ घटमस्तकपुञ्जितौ
 अवलम्बौ कार्यौ । यथावलम्बविशेषाभ्यां तुला-
 यामवनतिरुत्तमिच्छेत्तथा तथा चलद्वारापि ॥
 इति दित्यतस्त्वम् ॥ * ॥ अस्य प्रयोगस्तुलाशब्दे
 ब्रह्मः ॥

घटी, स्त्री, (धन + अच् । निपातनात् नस्य टः ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) चौरवस्त्वम् । इति मेदिनी ।
 टे, १६ ॥ कौपीनम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 घटीदानं, स्त्री, (धन्या चौरवस्त्वस्य दानम् ।)
 गमांधानानन्तरस्त्रीसम्पदानकचौरवस्त्वदानम् ।
 यथा, ज्योतिःसारसंग्रहे ।
 "मूलश्रवणहस्तेषु प्रत्यादित्युत्तरासु च ।
 नृगपौष्णे घटी देया सौम्यवारे शुभे तिथौ ॥"
 धनं, धानं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 अकं-सेट् ।) धनति नृदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥
 घत्तूरः, पुं, (धयति पिबतीव प्रहतिम् । धे + बाहुल
 कात् उरच् । प्रयोदरादित्वात् साधुः ।) धुत्तूरः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । २१७ ॥ (यथा, काशी-
 खण्डे । ८६ । ६४ ।

"धर्माधर्मगुणच्छेत्तौ घत्तूरकुसुमप्रिया ॥"
 धनं, रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-
 सेट् ।) धनति नृदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥
 धनं, लि र धान्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (झं-
 परं-अकं-सेट् ।) धान्यमिह धान्यक्रिया । र,
 वैदिकः । लि, दधानि भूमिर्धान्यसुत्पादयति
 इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 धनं, स्त्री, (धनति रौतीति । धन रवे + पञ्चाद्यच् ।)
 अहपात्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ गोधनम् ।
 इति मेदिनी । ने, १२ ॥ (यथा, हरिवंशे । ७३ । ३३ ।
 "अनुजगमुश्च गोपालाः कालयन्तो धनानि च ॥"
 जीवनीपायः । (दधानि धान्यादिकसुत्पादय-
 तीति । धन + अच् । यदा, दधाति सुखमिति ।
 धा + "कृपृष्टजिमन्निधायः क्युः ।" उज्जो २ । ८२ ।
 इत्यत्र "बाहुलकात् केवलादपि क्युः ।" इत्यण्युल-
 दत्तोक्तः क्युः ।) द्रविणम् । (यथा, उद्भटे ।
 "धर्मेनिष्कलीनाः कुलीना भवन्ति
 धनेरापदं मानवा निस्तरन्ति ।
 धनेभ्यः परो नास्ति बन्धुर्हि लोके
 धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्जयध्वम् ॥")

तत्पर्यायः । प्रथमं २ वित्तम् ३ स्नापनीयम् ४
 रिक्थम् ५ ऋक्थम् ६ वस्तु ७ हिरण्यम् ८
 द्रविणम् ९ दुग्धम् १० अर्थः ११ दाः १२ विभयः
 १३ । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ काचनम् १४
 लक्ष्मीः १५ भोग्यम् १६ सप्यत् १७ दृष्टिः १८
 स्त्रीः १९ अवहार्यम् २० । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रैः २१ भोगः २२ । इति जटाधरः ॥ खम् २३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य वैदिकपर्यायाः ।
 मघम् १ रेक्थः २ रिक्थम् ३ वेदः ४ वरिवः ५
 चाचनम् ६ रत्नम् ७ रयिः ८ चाचनम् ९ भगः १०
 मौलुम् ११ गयः १२ दुग्धम् १३ द्रविणम् १४
 वस्तु १५ रायः १६ राघः १७ भोजनम् १८
 तना १९ द्रुम्यम् २० वन्युः २१ मेघाः २२ यशः
 २३ ब्रह्म २४ द्रविणम् २५ अयः २६ दृष्टम् २७
 दृष्टम् २८ । इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि ।
 इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥ * ॥
 तत्त्रिविधं यथा,—

"धनम् त्रिविधं ज्ञेयं मुक्तं श्रवणमेव च ।
 ह्येषां तस्य विज्ञेयो विभागः सप्तधा पृथक् ॥
 क्रमायत्तं प्रीतिदायं प्राप्तञ्च सद्य भाग्यया ।
 अवशिष्टेषु सर्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनम् ॥
 वैशेषिकं धनं दृढं ब्राह्मणस्य जिनक्षयम् ।
 याजनाध्यापने नित्यं विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥
 त्रिविधं क्षात्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकं धनम् ।
 युद्धार्थलब्धं करजं दण्डवध्यापहारतः ॥
 वैशेषिकं धनं दृढं वैश्यस्यापि जिनक्षयम् ।
 क्षात्रिगोरक्षवाणिज्यं मूढस्थेभ्यस्त्वगुह्यात् ॥
 कुषीदक्षिवाणिज्यं प्रकुर्वीत स्वयं क्षतम् ।
 आपत्तुकाखे स्वयं कुर्वन्नेनसा युज्यते द्विजः ॥"
 इति गार्हर्प्ये २१६ कुचक्षित् २१० अध्यायः ॥ *
 धनभागिनो दायशब्दे ब्रह्मयाः । धनाभागि-
 यथा,—

"कुलवामनखड्गानां जीवानां क्षत्रिणामपि ।
 उन्मत्तानां तथाभ्यानां धनभागो न विद्यते ॥
 श्रय्यासनस्थानमात्राया चान्नं सुजिज्ञेया ।
 एनावर्हीयते देव नार्थभागहरा हि ते ॥"
 इति वामनपुराणे ७५ अध्यायः ॥ * ।
 अधना यथा,—

"त्रय एवाधना राजन् । भार्या दासस्तथा सुत
 यत् समर्थाश्चक्षन्ति यस्त ते तस्य तद्वनम् ॥"
 इति मातृख्ये ३१ अध्यायः ॥ *
 धनस्य प्राणतुल्यत्वमुक्तं यथा,—
 "यदेतद्द्विविधं नाम प्राणा एते बहिष्चराः ।
 स तस्य हरते प्राणान् यो यस्त हरते धनम्
 इति कुर्वन् ८६ अध्यायः ॥ *
 "अपरावाधमक्षेत्रं प्रयत्नेनार्जितं धनम् ।
 स्वल्पं वा बहुलं वापि दयमित्यभिधीयते ॥"
 अपरावाधं परपीकारहितम् । अक्षेत्रं पा-
 र्श्वक्षेत्रजनकम् ॥ * ॥ तामसधनं यथा,—
 "पार्श्विकद्वयार्थेनार्जितप्रतिरूपकसाहचरे ।
 याजिनीपार्जितं यत् तत् ह्येषां सप्तदाहृतम्
 पार्श्विकः पाञ्चतया धोर्भवति । आर्जिना

प्रीत्या । प्रतिक्रमेव क्षान्तिरजादिना । साह-
स्येन सप्तप्रयागगिर्यादीहवादिना । क्षान्तेन
प्राप्त्यवधिना । क्षान्तिं तामवम् ॥ * ॥
राजसधनं यथा,—

‘कुलीक्षन्निवाणिष्यमुत्सृज्यमानुवृत्तिभिः ।
क्षतोपकारादाप्तञ्च राजसं सप्तदाहृतम् ।’
अनुवृत्त्या सेवया ॥ * ॥ सात्त्विकधनं यथा,—
‘श्रुतशौच्यतपःकन्याश्रित्याभ्यासयोगतम् ।
धनं सप्तविधं शुद्धं सुनिभिः सप्तदाहृतम् ।’
श्रुतेनाभ्यासेन । शौच्येन जयादिना । तपसा जप-
होमदेवादीना । कन्यागतं कन्याया सहागतं
न पुरादेनैवम् । श्रित्यागतं गुरुदक्षिणादिना ।
आभ्यासगतं आत्मेत्यलम् । अभ्यासगतं दाय-
देव्यो लभम् । शुद्धं सात्त्विकम् ॥ इति शुद्धितत्त्वं
देवजनारदौ ॥ * ॥ धनप्रयोगनक्षत्राणि यथा,
अश्विनी । पुनर्वसुः । पुष्यः । उत्तरफल्गुनी ।
हस्ता । पूर्वाषाढा । उत्तराषाढा । श्रवणा ।
घनिष्ठा । शतभिषा । उत्तरभाद्रपद । रोहिणी ।
इति ष्योतिषम् ॥ * ॥ धनप्रयोगनिषेधो यथा,
“आजं यमद्वन्द्वमहित्रयञ्च
शत्रुहृदयं वातयुगं मदिशः ।
कार्यो न चैतेषु धनप्रयोगो
नृदौ गणे याज्ञवल्क्यं न देयम् ॥”

इति समयप्रदीपः ॥

अर्थप्रशंसा यथा,—

“अर्थेभ्योऽथ प्रहृष्टेभ्यः संहृष्टेभ्यस्तत्ततः ।
क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥
अर्थेन हि विमुक्तस्य पुरुषस्याप्यचेतसः ।
विच्छिदान्ते क्रियाः सर्वा यौग्रे कुसरितो यथा ॥
योऽयमर्थं परित्यज्य सुखकामः सुखेधितः ।
पापमाचरते कर्तुं तदा दोषः प्रवर्तते ॥
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥
यस्यार्थाः स च विक्रान्तो यस्यार्थाः स च
बुद्धिमान् ।
यस्यार्थाः स महाबाहुयस्यार्थाः स गुणाधिकः ॥
अर्थस्यैते परित्यागे दोषाः प्रयाहता मया ।
राज्यसुखजता घोर ! येन बुद्धिस्तथा क्षता ॥
यस्यार्था धर्मकामार्थास्तस्य सर्वं प्रदक्षिणम् ।
अधनेनार्थकामेन नार्थः शब्दो विचिन्वता ॥
हर्षः कामश्च दर्पश्च धर्मः क्रोधः शमो दमः ।
अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिप ॥
येषां नष्टत्वयं लोकश्चरतां धर्मपारिणाम् ।
तेऽर्थास्तस्य न दृश्यन्ते दुर्दिनेषु यथा यथा ॥
इति रामायणे युद्धकाण्डे श्रीरामं प्रति श्रीलक्ष्मण-
वाक्यम् ॥ * ॥

अर्थनिन्दा यथा,—

“अर्थमनर्थं भावयन्ति
नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम् ।
पुत्रादपि धनभार्या भौतिः
सर्वत्रैवा विहता नीतिः ॥”
इत्यादि मोक्षसुत्रे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अनुग्रहार्थं भगवता धनहरम् । यथा,—
“राजन् यमनुयन्तामि हरिस्ते तद्धनं धनैः ।
ततोऽधनं अजन्मस्य खजना दुःखदुःखितम् ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

धनकेशिः, पुं, (धनैः केशिः क्रीडा यस्याः)
कुवेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धनच्छः, स्त्री, (धनं क्षतिं नाशयतीति । क्षो
यं जगौ + नाहुलकात् क्षः ।) करोटुपची ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धनज्जयः, पुं, (धनं जयति सम्पादयतीति । जि +
ज्जच् + तुम् । “धनमिच्छेत् कृताश्रयात् ॥”
इत्युक्तेरस्य तथात्वम् ।) अग्निः । पिचकाक्षः ।
इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥ (धनं जयति अरीन्
निर्जित्वा अर्जयतीति । जि + ज्जच् + तुम् च ।)
अर्जुनः । (अस्य निरुक्त्यर्थः, महाभारते ।
४ । ४२ । १३ ।

“सर्वान् जनपदान् जिह्वा वित्तमाश्रित्य केवलम् ।
मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मा धनज्जयम् ॥”
नागभेदः । स तु जलाशयाधिपतिः । (यथा,
महाभारते । २ । ६ । ६ ।

“कम्बलान्धतरो नागौ धृतराष्ट्रवनाहकौ ।
मणिमान् कुण्डधारश्च कर्कोटकधनज्जयौ ॥”
देहमावतः । स च शरीरवाहपञ्चवायुनर्गतः ।
इति मेदिनी । ये, १२० ॥ (“धनज्जयः प्रोषण-
करः ॥” इति वेदान्तसारः । ३३ ॥

“न जहाति नृपश्चापि सर्वस्यापि धनज्जयः ॥”
इति सुबोधिनी ॥)

“धनज्जयस्तथा घोषे महारजतवर्णकः ।
जलाटे चोरसि स्तब्धे हृदि नाभौ त्वगस्थिषु ॥”
इति शारदातिलकटीकार्या राघवभट्टः ॥
अर्जुनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ * ॥ (गोच-
विषेयः । तद्वंशीये, चि । यथा, महाभारते ।
२ । ३३ । ३४ ।

“धनज्जयानाम्धमः सुसामा सामगोऽभवत् ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८३ ।
“अनिर्देश्यपुर्विद्युवैरोऽनन्तो धनज्जयः ॥”
“यत् दिग्विजये धनं प्रभूतं अजयतेन धनज्जयः ।
‘पाण्डवानां धनज्जयः ।’ इति भगवद्वचनात् ॥”
इति शाङ्करभाष्यम् । षोडशदापरस्य आसः ।
यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २० ।

“जन्मार्थिः पञ्चदशे षोडशे तु धनज्जयः ॥”
धनदः, पुं, (धनं दयते पाजयतीति । दे ङ पाजने +
“आतोऽतुपसर्गे कः ॥” १ । २ । ३ । इति कः ।)
कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७२ ॥ (यथा,
देवीभागवते । ५ । ३ । ४० ।

“त्रिविधं यद्विद्यामि जित्वैवं वरुणं यमम् ।
धनदं पावकश्चैव चन्द्रसूर्यौ विजित्य च ॥”
ब्रह्मा अस्य तपसा सन्नुष्ट एनं धनेष्टं चकार ।
यथा, अध्यात्मरामायणे । ७ । १ । १८ ।
“इदं तत्तपसा तुष्टो ब्रह्मा तस्मै वरं शुभम् ।
मनोऽभिलषितं तस्य धनेष्टस्यमखडितम् ॥”
हिष्णलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धनदः

आसदित्वेनाख्यस्येति अच् । हिमवत एक-
देशः । यथा, महाभारते । ११ । १६ । १६ ।
“धनदं समतिक्रम्य हिमवन्तश्च पर्वतम् ॥”
धनं ददातीति । दा + कः ।) दातरि, चि ।
इति मेदिनी । दे, ३२ ॥ (यथा, कामन्दकीय-
नीतिसारे । ३ । २३ ।

“उद्वेजयति भूतानि क्रूरवाक् धनदोऽपि सन् ॥”
धनदाक्षी, स्त्री, (धनदस्य कुवेरस्य अक्षि इव
पिङ्गलं पुष्पं यस्याः । अच् समासे । अक्षि
ढीप्) जलाकरजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धनदाहुजः, पुं, (धनदस्य कुवेरस्य अहुजः कनिष्ठः ।)
रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः ।
१२ । ५३ ।

“नियन्तात् स्वसुराभार्या वधाञ्च धनदाहुजः ।
रामेण निहितं मेने पदं दशसु नृहंसु ॥”

धनदायी, [नृ] पुं, (धनं ददाति उपासकायेति ।
दा + यिनिः । “धनमिच्छेत् कृताश्रयात् ॥” इति
वचनादेवाख्य तथात्वम् ।) अग्निः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ धनदातरि, चि ॥

धनन्ददा, स्त्री, (धेन धनेन नन्दं आनन्दं ददा-
तीति । दा + कः ।) नृहृष्टातिभेदः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

धनपतिः, पुं, (धनार्थं पतिः ।) कुवेरः । इति
धनज्जयः ॥ (यथा, महाभारते । २ । १२ । ३ ।
“तथा धनपतेर्यथा युष्मका राजसत्तया ॥”
अस्य उत्पत्तिर्यथा,—

महातपा उवाच ।

“श्रेष्ठ चान्यां वसुपतेरुत्पत्तिं पापनाशिनीम् ।
यथा वायुः शरीरस्यो धनदः सम्भूव ह ॥
आद्यं शरीरं यत्कस्मिन् वायुरन्तस्थितोऽभवत् ।
प्रयोजनान्मूर्तिमन्मवादिशन् श्रेष्ठदेवताः ॥
तज्जामर्त्यस्य वायोस्तु उत्पत्तिः कीर्तयते मया ।
तं श्रेष्ठञ्च महाभाग ! कथ्यमानं मया न च ॥
ब्रह्मणः सृजनः कर्तुं सुखादायुर्विनिर्धयौ ।
प्रचक्ष्णर्करावधौ तं ब्रह्मा प्रत्यधिष्यत् ॥
मूर्तौ भवस्य शान्तञ्च तन्नोक्तो मूर्तिमान् भवत् ।
सर्वेषाञ्चैव देवानां यद्विदं फलमेव च ॥
तत् सर्वं प्राहि येनोक्तं तस्माद्भनपतिर्भवेत् ।
तस्य ब्रह्मा इदं तुष्टिप्रियमेकादशं प्रभुः ॥
तस्यामनपिपत्ताशी यो भवेन्नियतः शुचिः ।
तस्यास्तु धनदोऽवस्तुष्टः सर्वं प्रयच्छति ॥
एषा धनपतेर्मूर्तिः सर्वकिल्बिषनाशिनी ।
य एतां श्रेष्ठयाङ्गत्वा पुरुषः पठतेऽपि वा ॥
सर्वकाममवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

धनपिशाचिका, स्त्री, (धने पिशाचिकेव ।)
धनाशा । तत्पण्यायः । टण्या २ । इति हारा-
वली । १२५ ॥

धनपिशाची, स्त्री, (धने पिशाचीव ।) टण्या ।
धनलोभः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धनप्रिया, स्त्री, (धनवत् प्रिया ।) काकजम्बू ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

धन्यः

(यथा, रघुः । ७ । ५६ ।

“रथो निवर्तते कवचो धनुश्चान्

रुमः स राजन्यकमेकवीरः ॥”

धनुः, स्त्री, (धन धान्ये शब्दे वा + “लुचिचमितनि-

धनीति ।” उर्णा १ । ८२ । इति कः ।) धनुः ।

इति जटाधरः ॥ धान्यस्यैव धनुवि च पुं ।

इति संक्षिप्तसारोदाहृतिः ॥

धनेयकं, स्त्री, धन्याकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धनेश्वरः, पुं, (धनानामेश्वरः ।) कुबेरः । इति

हेमचन्द्रः । २ । १०४ । (यथा, महाभारते ।

१ । २२८ । ३२ ।

“यद्यदुः सर्वशस्त्राणि स्त्रानि स्त्रानि सुरास्तथा ।

कालदंष्ट्रं यमो राजन् । गदाश्चैव धनेश्वरः ॥”

विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४६ । ६३ ।

“वत्सरो वत्सलो वत्सो रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥”

सुमधो धन्योऽनुवर्षोऽपदेवस्य गुरुः । यदुक्तम् ।

“विद्वद्भनेश्वरश्चात्रो भिषकैश्च वनन्दनः ।

वोपदेवश्चकारेदं विप्रो वेदपदास्त्रदम् ॥”

धन्यः, पुं, (धनाय हितः । धन + यत् ।) अन्धकार्य-

रुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धन्यः, त्रि, (धनाय हितः । धन + यत् ।) पुण्य-

वान् । सुहृत् । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥

“स्वनामा पुत्रस्य धन्यः पित्रनामा च मध्यमः ।

अधमो भ्रातृनामा च मातृनामाधमधमः ॥”

इति गोपीचन्द्रतटपद्यम् ॥

धन्यत्वकथनं यथा—

सनत्कुमार उवाच ।

“विस्तीर्णशत्रुकामध्ये कच्छपः शतयोजनः ।

भीतश्च कम्पितस्तत्र द्रष्टो दुःस्त्री च मुष्किनः ॥

निःसारितो राघवेण मीनेन च महात्मना ।

धन्योऽसीति मयोक्तश्च नाहं धन्य उवाच सः ॥

क्षीरोदसागरो धन्यो जन्तवो यच्च मद्बिधाः ।

भवान् धन्योऽसि क्षीरोदः । तेनोक्तो नाहमेव च ॥

धन्या वसुन्धरा देवी यन्नेव सप्त सागराः ।

धन्यासि वसुधेतुक्ता नाहमेवेत्युवाच सा ॥

धन्योऽनन्तो ममाधारः । लब्धांशो नागराद्भिभुः ।

धन्योऽसीत्युक्तः परमो धन्यो नाहसुवाच सः ॥

धन्यश्च भगवान् ब्रह्मा विधाता जगतामपि ।

धन्योऽसि तच्च धाता च धन्यो नाहसुवाच सः ॥

धन्यो महेश्वरो देवो योगीन्द्राणां गुरोर्गुरुः ।

धन्योऽसीत्युक्तः शम्भुश्च धन्यो नाहसुवाच सः ॥

धन्यो गङ्गेश्वरो देवो देवानां प्रवरः परः ।

देव्यु धन्यो मान्योऽसीत्युक्तो गणपतिर्मया ॥

नाहं धन्यो मुनिश्रेष्ठ ! सखितश्चेत्युवाच सः ।

धन्या वेदाश्च चत्वारः कर्माणि यद्वयवस्थया ॥

तस्माद्वन्याश्च ते वेदा गच्छन्त तच्च मनीषिणः ।

ययं धन्याश्च मान्याश्चेत्युक्ता वेदा मया ततः ॥

ऊचुस्ते न वयं धन्या यज्ञसंघश्च साम्प्रतम् ।

वयं यवस्याकर्णारो यज्ञौघः फलदः स्वयम् ।

तस्माद्वन्याः स एवापि गच्छन् गच्छन् महासुने ! ॥

धन्योऽसि यज्ञसंघोऽसीत्युक्तस्तच्च मया विभो ! ।

ऊचुस्ते न वयं धन्या धन्यं कर्मे शुभं सुने ! ॥

धन्य

शुभकर्मासि धन्यं त्वं नाहं धन्यसुवाच तत् ।

श्रीकृष्णः परमात्मा च धन्यो मान्यश्च निश्चितम् ॥

धन्योऽसीति मयोक्तश्च दक्षिणाभिः सहेति च ।

इत्युक्तो भगवताप्यत्र कथितं सर्वकारणम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८७ अः ॥

(धनं जन्मा । धन + “धनगणं जन्मा ।” ४ । ४ ।

८४ । इति यत् । धनजन्मा । पुं, धनस्य निमित्तं

• संयोगो उत्पत्तो वा । “गोद्वृक्षोऽसंख्या परि-

माणाश्चादर्थेन ।” ५ । १ । ३६ । इति व्यत् ॥)

धन्यवतं, स्त्री, (धन्यं धनजनकं व्रतम् ।) धन-

जनकव्रतविशेषः । कुबेरः पूर्वं मूढ आसीत्

एतद्व्रतं कृत्वा धनपतिरभूत् । इति वराह-

पुराणम् ॥

धन्या, स्त्री, (धन्य + टाप् ।) आमलकी । इति

मेदिनी । ये, ३३ ॥ धन्याकम् । इति हेमचन्द्रः ।

३ । ८३ ॥ (मग्नोः कन्या । इयमेव ध्रुवस्य पत्नी ।

यथा, मत्स्यपुराणे । ४ । ३८ ।

“धन्या नाम मग्नोः कन्या ध्रुवाच्छिष्टमजीजनत् ॥”

धन्याकं, स्त्री, (धन्यते भक्षार्थमिति । धन +

“पिनाकादयश्च ।” उर्णा ४ । १५ । इत्याकप्रत्ययेन

निपातनात् साधुः ।) धनिया इति ख्यातं ग्रन्थम् ।

तत्पर्यायः । कृत्वा २ वित्तकम् ३ कुस्तुम् ४ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ धान्यकम् ५ धन्यम् ५

धनिकम् ७ धनीयकम् ८ कुस्तुम् ९ धान्या-

कम् १० तुम्बुर ११ धन्या १२ तुम्बुरी १३ धने-

यकम् १४ । इति भरतधृतकोषान्तरम् ॥ धान-

कम् १५ धान्यम् १६ धानेयम् १७ धनिका १८

कृत्वाधान्यम् १९ सुगन्धि २० शाकयोग्यम् २१

कृष्णपत्रम् २२ जनप्रियम् २३ धान्यबीजम् २४

बीजधान्यम् २५ वेधकम् २६ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ कुलटी २७ धनिका २८ धन्यकम्

२९ धाना ३० धानेयकम् ३१ । इति भावप्रकाशः ॥

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । श्रौतत्वम् । कषा-

यत्वम् । पित्तज्वरकासदृष्टिर्दिकपनाशित्वम् ।

दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षिग्धत्वम् ।

तृण्यत्वम् । मूत्रकत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् ।

कटुत्वम् । वीर्यकारित्वम् । पाचनत्वम् । रोच-

नत्वम् । ग्राहित्वम् । स्नादुपाकित्वम् । विदोष-

दाहन्वासाभारः । क्षमिनाशित्वम् ॥

“आर्द्रन् तद्गुणं स्नादु विप्रैश्चात् पित्तनाशनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

“शिक्षायां चाभुः संपिष्टं धान्यकं वज्रमालितम् ।

शर्करोदकसंमिश्रं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् ॥

नवीने न्यक्षये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥”

राजनिर्घण्टः ॥

धन्य, [न्] स्त्री, (धन्यते गम्यते दुर्गमादिसंज्ञे-

नेनेति । धन्य गतौ सौत्रे घातुः + कनिन् ।)

धनुः । (धन्यते गम्यतेऽत्र इति ।) स्थलम् ।

इति मेदिनी । ने, ७८ ॥ (यथा,—

“चरोऽनूपजनाकाशधन्यादो भक्षसंविधिः ।

जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥

शुद्धभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः कृताः ।

धन्यन्त

लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्यन्ता धन्यचारिणः ॥”

इति चरके छत्रस्थाने २७ अः ॥

धन्यं, स्त्री, (धनतीति । धन शब्दे + “उष्णादयश्च ।”

उर्णा ४ । ६५ । इति वनप्रत्ययेन निपातनात्

साधुः ।) धनुः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

(यथा, महाभारते । ७ । २०० । ४३ ।

“धनुर्धराय देवाय प्रियधन्याय धन्यने ।

धन्यनाराय धनुषि धन्याचार्याय ते नमः ॥”)

धन्यङ्गः, पुं, (धनोर्धनुश्च रत्नं यत् ।) धन्य-

रुचः । इति भावप्रकाशः ॥ धामिनी इति

हिन्दी भाषा । तत्पर्यायशुभाः ।

“धन्यङ्गस्तु धनुर्वृक्षो गोचरुचः सुतेजसः ।

धन्यङ्गः कर्पपितासकासङ्गुतुवरो जघुः ।

दृंह्यो बलजङ्घसन्धिलङ्घद्वयरोपकः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पुस्तकान्तरे धन्यगोऽपि पाठः ॥

धन्यदुर्गं, स्त्री, (धन्यना निर्जलस्थलेन वेष्टितं

दुर्गम् ।) चतुर्दिशं मरुवेष्टितपञ्चयोजनपरि-

मितमनुदकस्थलम् । निर्जलदेशः । इति महा-

भारतं राजधर्मः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ७० ।

“धन्यदुर्गं महीदुर्गमवदुर्गं वार्ष्णेय वा ।

शुद्धं गिरिदुर्गं वा समान्धत्त वसेत् पुरम् ॥”

धन्यनः, पुं, (धन्यति इष्ट्वं गच्छतीति । धन्य गतं

सौचधातुः + क्तुः ।) रुचविशेषः । इति रत्न

माला ॥ धामनि इति भाषा । (यथा, रामा

यणे । २ । ६४ । ६ ।

“वद्व्यामलकेनोर्पेर्वैधन्यनवीचकेः ॥”)

तत्पर्यायः । रत्नकुसुमः २ धनुर्वृक्षः ३ महा

बलः ४ रजासहः ५ प्रिच्छिलकः ६ कृष्णस्नातु

फलः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम्

कषायत्वम् । कफनाशित्वम् । दाहशोषकारत्वम्

ग्राहित्वम् । कष्टामयशमनत्वम् । इति राज

निर्घण्टः ॥ (यथे, स्त्री । यथा, महाभारते

३ । १११ । १३ ।

“कच्छकाशीकुदधन्यनानि

पिप्लुणानां कामकारं कुरुष्व ॥”)

धन्यन्तरिः, पुं, (धनुरपलक्षणात् शस्त्राणि

चिकित्साशास्त्रं तस्य धन्यं गच्छतीति

अ गतौ + “अच इः ।” उर्णा ४ । १३८ । इ

इः ।) देववैद्यः । स भगवद्वतारः । यथा,—

“धन्यन्तरिश्च भगवान् स्वयमेव कीर्ति-

नाम्ना श्रुत्या पुरुषजां रज आशु हन्ति ।

यज्ञे च भागमन्तायुरवावदन्

आयुष्यवेदमनुशास्यवतीर्य लोके ॥

स वै भगवतः साक्षात् विष्णोरंशांश्चक्षन्वतः ।

धन्यन्तरिरिति ख्यात आयुर्वेदद्विगण्यभाक् ।

इति श्रीभगवतम् ॥ *

“नारायणांशो भगवान् स्वयं धन्यन्तरिमहान्

पुरा वसुधमयने सत्तत्त्वसौ महोदधिः ॥

सर्ववेदेषु निष्ठासो मन्त्रतन्त्रविप्रारदः ।

शिश्वो हि वैनेत्यस्य शङ्करस्योपशिक्षकः ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५१ अध्याय

अन्वयः । “काश्या काशिराजः तस्य दीर्घ-
तमाः पुत्रोऽभूत् । धन्वन्तरिस्तु दीर्घतमसोऽ-
भूत् । न हि संविद्विचार्यकारणः सकल-
सम्भूतिव्यवशानवित् । भगवता वाराहकीन-
चातीतसम्भूतौ तस्यैवो दसः । काशिराज-
मोक्षेऽवतीत्येवमन्वया सन्मायुर्वेदं करिष्यसि ।
यज्ञभाक् त्वं भविष्यसीति । तस्य च धन्वन्तरेः
पुत्रः केतुमान् केतुमतो भीमरथः । तस्यापि
दिवोदासः ।” इति विष्णुपुराणम् । ४।८।२-५॥*॥
अन्वयः । “संविद्विचार्यकारणः जरादिरहित-
देहेन्द्रियः । संयतदेहेन्द्रिय इति वा । सकल-
सम्भूतिषु सर्वेष्वपि जन्मसु । अव्यवशानवित् सर्व-
शास्त्रवित् । अतीतसम्भूतौ चोराभौ जन्मनि ।
अट्टा अट्टा मायुर्वेदम् तदुक्तं जनुवाग्भटे ।
कायबालयजोर्वाग्भट्टस्य द्वाजराविवम् ।
अट्टावज्जानि तस्याहुषिकित्वा येन संस्थितेति ।”
इति तट्टीकायां खामी । ॥*॥ दिवोदासः ।
इति त्रिकाक्षरेणः । (धन्वन्तरिप्रादुर्भावो यथा,
“एकदा देवराजस्य दृष्टिर्नपतिता भुवि ।
तत्र तेन गरा दृष्टा चाधिभिर्भृशपीडिताः ॥
तान् दृष्ट्वा हृदयन्तस्य दयया परिपीडितम् ।
स्वार्जहृदयः शको धन्वन्तरितुवाच ह ॥
धन्वन्तरे ! सुरश्रेष्ठ ! भगवन् ! किञ्चिदुच्यते ।
योऽसौ भवति भूतानामुपकारपरो भव ॥
उपकाराय लोकानां केन किञ्च कृतं पुरा ।
त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभून्तस्यादिरूपवान् ॥
तस्मान्नं पृथिवीं याहि काशीमध्ये रुपो भव ।
प्रतीकाराय रोगाणामायुर्वेदं प्रकाशय ॥
इत्युक्त्वा सुरशार्ङ्गः सर्वभूतहितेयया ।
समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरितुमादिशत् ॥
अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राहन्वन्तरिः पुरा ।
आगम्य पृथिवीं काश्याज्जातो बाहुषवेक्षणि ।
नाम्ना तु सोऽभवत् स्थातो दिवोदास इति चितौ ।
बाल एव विरक्तोऽभूच्चार सुमहत्तपः ॥
यत्नेन महाता ब्रह्मा तं काश्यामकरोमृषम् ।
ततो धन्वन्तरिर्लोकैः काशीराजोऽभिधीयते ॥
हिताय देहिनां स्त्रीया संहिता विहितानुगा ।
अयं विद्यार्थिनो लोकान् संहितान्नाम-
पाठयन् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
विक्रमादित्यराजस्य नवरत्नात्मगतं रत्नविशेषः ।
यथा,—
“धन्वन्तरिचपकामरणिं हृद्गु-
हेतात्मकमृचटकर्पूरकानिदासाः ।
स्थातो वराहमिचिरो रूपतः सभायां
रत्नानि वै वररूपिणं विक्रमस्य ॥”
इति नवरत्नम् ॥
(धनोर्वर्णवेदस्य अन्वयश्चेतीति । महादेवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०३ ।
“धन्वन्तरिर्भक्तैः स्तुत्यो वैभववत्तथा ॥”
धन्वन्तरियुक्ता, स्त्री, (धन्वन्तरिणा यस्या ।)
कटुकी । इति शब्दचक्रिका ।

धन्वयवाचः, पुं, (धन्वदेशोद्भवो यवाचः ।) दुरा-
जभा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (दुराजभा-
शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
धन्वयवाचकः, पुं, (धन्वयवाच + वाच्ये कन् ।)
दुराजभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
धन्वयाचः, पुं, (धन्वदेशोद्भवो याचः यवाचः ।)
दुराजभा । इत्यमरः । २ । ४ । ६१ ॥
धन्वा, [नृ] पुं, (धन्वति जलाभावं गच्छतीति ।
धन्व + “कनिन् युवतीति ।” उणां १ । १५६ ।
इति कनिन् ।) मन्वदेशः । इत्यमरः । २ । १२ । ५॥
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । ३४ । ४ ।
“जगं न धन्वन्मभि सं यदापः सखा वाहधुर्हव-
नानि यज्ञैः ॥”
अन्तरिक्षम् । जस्यखात् उदकमपि । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १६८ । ५ ।
“धन्वन्तु इवां न यामनि पुष्यैवा अहन्वो-
नैतशः ॥”
“धन्वन्तु न धन्वन्शब्दोऽन्तरिक्षस्य वचनः
तेन तत्स्यसुदकं लक्ष्यते उदकसावित्री मेधा
इव ।” इति तद्भाष्ये सायनः ।)
धन्वी, [नृ] त्रि, (धन्वापोऽस्यस्येति । त्रीणा-
दित्यात् इति ।) धनुर्धरः । इत्यमरः । २ ।
८ । ६६ ॥ (यथा, कुमारः । ३ । १० ।
“कुर्व्यां हरस्यापि पिनाकपाशै-
र्धैर्येभ्युतिं के मम धन्विनोऽभ्ये ॥”
विदग्धः । इति विश्वः ॥
धन्वी, [नृ] पुं, (धन्वमस्यस्येति । धन्व + इति ।)
दुराजभा । अर्जुनहृद्यः । (अस्य पर्यायो
यथा,—
“धन्वी धनञ्जयः पार्थो नदीनः ककुभोऽर्जुनः ।”
इति वेदोक्तं रत्नमालायाम् ।)
वज्रुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पार्थः । इति
विश्वः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । २२ ।
“इन्द्रो विक्रमो धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ॥”
महादेवः । यथा, तत्त्वेव । १३ । १७ । ४२ ।
“कमलजुधरो धन्वी बाणहस्तः कपालवान् ॥”
तामसमनोः पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
७ । २४ ।
“तपोरतिरक्लमावस्तन्वी धन्वी परमपः ।
तामसस्य मनोरेते दश पुत्रा महाबलाः ॥”
धम, धाने । धाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
परं-व्यकं-सेट् ।) धमति । सौमधातुरयम् ।
इति दुर्गादासः ॥
धमः, त्रि, (धमतीति । धम + धप् ।) अधि-
संयोगकर्ता । शब्दकर्ता । इति धमधातोः
पञ्चादित्वात्प्रत्ययेन साधः ॥
धमकः, पुं, (धमतीति । ध्वा शब्दाधिसंयोगयोः +
“ध्वो धम च ।” उणां २ । ३५ । इति कुन्
धमादेशश्च ।) कर्मकारः । इत्युणादिकोषः ॥
धमनः, पुं, (धन्वतेऽभिरुनेनेति । धम + करणे
क्युट् ।) नलः । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥

(अस्य पर्यायो यथा,—

“नलः पोटगलः नृन्ममध्यध्व धमनस्तथा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
धमतीति । धम + क्युट् ।) भ्रष्टाभापने क्रूरे
च त्रि । इति मेदिनी । ने, ७८ ॥

धमनिः, स्त्री, (धन्वति इति । धम + “अनि-
श्रष्टुधमीति ।” उणां २ । १०३ । इति अनिः ।)
धमनी । इति शब्दरत्नावली । (यथा, अथर्व-
वेदे । ६ । ६० । २ ।

“यास्ते शतं धमनयोऽङ्गान्मह विहिताः ॥”
प्रज्ञादधातुर्वादेऽस्य पत्नी । या तु वातापे-
रिखलस्य च जननी । यथा, भागवते । ६ ।
१८ । १५ ।

“वादेऽस्य धमनिर्भाषाकृत वातापरिखलम् ॥”
धमतिर्गतिकर्ता । गत्वर्था पुङ्गवर्थाः । गन्वते
श्रायतेऽर्थोऽनया । श्रायते वा विद्वद्भिः साध-
वाधुविभागेन । यद्वा, ‘धमति’ इति वधकर्म-
स्वपि प्रकृते धमति हन्वयनया प्रापाक्रीशादि-
रूपयेति । वाक् । शब्दः । इति निघण्टुः ।
१ । १२ ॥ यथा, ऋग्वेदे । २ । ११ । ८ ।

“हरे पारे बाष्ठीं वर्धयन्त
इन्द्रेणितं धमनिं पप्रथन्ति ॥”

धमनी, स्त्री, (धमनि + वा डीप् ।) नाडी ।
(यथा, महाभारते । १२ । २१४ । १७ ।

“दश विद्यात् धमन्योऽन पञ्चैन्द्रियशुभावहाः ।
याभिः स्रष्टाः प्रजायन्ते धमन्योऽन्याः सह-
स्रशः ॥”

यथा,—

“ओजोवहाः शरीरे वा विधन्वन्ते समन्ततः ।
येनौजसा वर्णयन्त प्रीयिताः सर्वदेहिनः ॥
यद्वते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ।
यत्सवारमादौ गर्भस्य यौवसौ गर्भरसाद्रसः ॥
सर्वर्णमानं हृदयं समाविशति यत् पुरा ।
यस्य नाशान् नाशोऽस्ति धारि यद्बुद्ध्याभितम् ॥
यच्छरीरवर्णं देहः प्राणा यच्च प्रतिष्ठिताः ।
तत्फलना विविधा वाताः फलन्तीति महाप्रज्ञाः ॥
भ्रानाहमन्यः स्रवणात् श्रोतांसि श्रवणात्
सिराः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥
“चतुर्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिताः ।
तत्र केचिदाहुः सिरा धमनी श्रोतसामविभागः
सिराविकारा एव धमन्यः श्रोतांसि चेति ।
तत् न सत्यम् । अन्या एव हि धमन्यः श्रोतांसि
च सिरान्यः कस्याहङ्गनायत्वाभूजसन्निधमात्
कर्मवैशेष्यादागमाच्च केवलम् परस्परसन्नि-
धत्वात् सङ्गशागमकर्मत्वात् सौम्याच्च विभक्त-
कर्मणामप्यविभाग इव कर्मसु भवति ॥

तासान् नाभिप्रभवानां धमनीनाम्बुङ्गा दश-
दश चाधोगामिन्यन्तर्गताः स्रष्टाः । कर्हगाः
शब्दस्य शब्दपरसगन्धप्रवाहोऽसृजन्मभित्तुह-
सितस्तुधितरुदितादीन्निशेवानभिवहन्त्यः शरीरं
धारयन्ति । तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा

जायन्ते तास्मिंश्चतुः । तासां वातपित्तकफ-
शोषितरसान् हे हे वहतस्ता दृष्ट्वा शब्दरूपरस-
गन्धानाभिर्युक्तीति । द्वाभ्यां भावते च द्वाभ्यां
घोषं करोति द्वाभ्यां स्मृतिर्युक्तीति । द्वाभ्यां
चानुवाहिनी । हे स्तन्यं स्त्रिया वहतः
स्तन्यं भवति । ते एव युक्तं नरस्य स्तनाभ्यामभि-
वहतः । तास्मेतास्मिंश्चतुः सविभागा आख्याता
यताभिर्युक्तीति नामैवद्वयार्थेऽप्युक्तं स्तन्ययोवा-
वाहवो धार्यन्ते यायन्ते च ॥”

“अथोक्तमास्तु वातकफपुत्रीयशुक्लादीन्वधो
वहन्ति । तास्तु पित्ताश्रयमभिप्रतिपत्तास्तन्य-
मेवाज्ञापानरसं विपक्षमौष्ठादिविचयमन्योऽभि-
वहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोदगतानां
तिथ्यन्तानां रसस्थानाभिर्युक्तं नरस्यपुत्रीय-
खेदाच्च विरेचयन्त्यामपकाश्रयान्तरे च शिषा
जायन्ते तास्मिंश्चतुः । तासां वातपित्तकफ-
शोषितरसान् हे हे वहतस्ता दृष्ट्वा हे अस्म-
न्वाहिव्यावकाशिते तोयवहे हे नृपवस्त्रिमभि-
प्रपन्ने नृपवहे हे युक्तवहे हे युक्तप्रादुर्भावाय
हे विस्मयाय ते एव रक्तमभिवहती नारीणा-
भार्यवसंज्ञम् । हे वधो निरसन्वौ स्त्र्यान्वप्रति-
वहन्ति । अष्टावन्वास्त्रिगन्तानां धमनीनां खेदमर्प-
यन्ति । तास्मेतास्मिंश्चतुः सविभागा आख्याता
यताभिर्युक्तानामिः पक्षाश्रयकटोक्तपुत्रीयशु-
क्लमेदुसक्योर्नि धार्यन्ते यायन्ते च ॥”

“तिथ्यन्तानां चतुष्टयां धमनीनामेकैका श्रतधा
सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्मिंश्चतुः
स्त्राभिर्युक्तं शरीरं गवाक्षितं विवहमाततत् ।
तासां सुखानि रोमरूपप्रतिवहानि येः खेद-
मभिवहन्ति रसस्यापि सन्तर्पयन्त्यनर्वाह्य-
तेरेव चाभ्यङ्गपरिवेकावगाहालेपनधीर्वायन्तः
शरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्षानि तैरेव
आर्षसुखमसुखं वा यज्जाति । तास्मेतास्मिंश्चतुः
धमन्यः सन्वाङ्गताः सविभागा आख्याताः ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने नवमेऽध्याये ॥३॥
हृदयिकादिनी । इत्यमरः ॥ हरिद्रा । यीवा ।
इति हेमचन्द्रः ॥ १ । २६५ ॥ एत्रिपर्वी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ नजिका । इति भावप्रकाशः ॥
धमिकाः, पुं, (धमतीति । धम + विच् । मिज-
तीति । मिज + कः । एवोदरादिनात् वाहुः ।
ततः कर्मेधारयः ।) संयताः कथाः । इत्य-
मरः ॥ २ । १६८ ॥ खोपा इति भावः । कुसुम-
गर्भो मौक्तिकपद्मरागजतिकादिना वहिःसंयतो
वहः केशकलापः । इति भरतः ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । २ । २१ ।

“वाङ्मूलजितमाङ्गलाङ्गुलमण्डलमिहसुखावित-
ध्वन्योक्तमकीकदर्थितमुष्णवाणाङ्गुलकानम् ॥”

धरः, पुं, (धरति एषिवीमिति । धृ + ञच् ।)
पर्वतः । (यथा, माघे । ३ । १८ ।

“उत्तुर्धरं द्रुमवैष्णव शौरिम्
उत्तुर्धरं दारक द्रुमवाच ॥”

कार्पासतृणकः । कुम्भराजः । वसुमिदः । इति

मेदिनी । दे, ४८ ॥ (यथा, हरिवंशे । १ । १६ ।

“आपो भुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिजाननी ।

प्रत्यक्षं प्रभावश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १२ । १०१ । १०२ ।

“धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रश्चैवाहुवो धरः ॥”

विष्णुः । श्रीकृष्णः । यथा, तन्त्रे । १ । ११ । १२ ।

“सर्वशोकमयो निजः प्राप्ता धाता धरो भुवः ॥”

धारके, चि । यथा, काकपञ्चधरः ।)

धरश्च, स्त्री, (धरतीति । धृ + ञच् ।) मानमेदः ।

स तु चतुर्विंशतिरक्तिकाक्षः । इति लौका-
वती । पक्षदशमांशः । इति वैद्यकम् ॥ (“अथ

मध्यमनिष्ठाया वा एकोनविंशतिधरकम् ॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ११ अः ॥

धृ + ञच् । धारकम् । इति मेदिनी । खे, ५४ ॥

(यथा, कुमारः । १ । १० ।

“यद्वाङ्मयोनिमवेक्ष्य यत्न

सारं धरिणीधरकमपि ॥”

धरकः, पुं, (धृ + ञच् ।) अद्रिपतिः । लोकः ।

स्तनः । धान्यम् । दिवाकरः । इति हेमचन्द्रः ॥

सितुः । इति त्रिकाण्डशेषः । (वैद्यकमानविशेषः ।

यथा, पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ।

“मावेक्षतुभिः प्राणः स्याद्भरणः स निगद्यते ॥”

धरकिः, स्त्री, (धरति जीवादीनि । धृ + “अर्षि-

हृदधमीति ॥” उवा २ । १०२ । इति द्रिगः ।)

एषिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥ (यथा,

महाभारते । १२ । १४२ । १४ ।

“ज्योतिर्धरिवायुरहितं अन्वे जलैर्कार्वावे लोके ॥”

धरिधरः, पुं, (धरतीति । धृ + ञच् । धरय्याः

धरः ।) विष्णुः । इति हज्जायुधः ॥ (कण्ठ्यः ।

पर्वतः । शेषः । इति युगपत्तिलकोऽर्थः ॥)

धरणी, स्त्री, (धरणि + वा डीष् ।) एषिवी ।

इति मेदिनी । खे, ५४ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।

१ । ६ । १४१ ।

“यदा तु भार्गवो रामस्तदाभूद्भरणीत्वयम् ॥”

प्राज्ञातिवृत्तः । इति शब्दचमिका ॥ नाडी ।

कन्दविशेषः । तत्पर्यायः । धारणीया २ धीर-

पत्नी ३ सुकन्दकः ४ कन्दायुः ५ वनकन्दः ६

कन्दापः ७ दक्षकन्दकः ८ अस्या गुह्यः ।

मधुरत्वम् । कथयितामयरक्तदोषकुलककूति-

नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

धरणीकन्दः, पुं, (धरणी एव कन्दः ।) धरणी-

नामकविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धरणीकीलकः, पुं, (धरण्याः एषिकाः कीलकाः

इव ।) पर्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥

धरणीधरः, पुं, (धरण्या धरः ।) विष्णुः । इति

हेमचन्द्रः । २ । १३१ ॥ (यथा, महाभारते ।

१३ । १४६ । ३८ ।

“अहः सर्वार्थको वज्रिरजिको धरणीधरः ॥”

कण्ठ्यः । इति राजनिर्घण्टः । पर्वतः । यथा, “यो

जातो धरणीधरेऽतनयागायाक्षिपायोवहा-

सक्तः ॥” इत्यादिगोपीनाथतर्काचार्यः ॥ (एषिवी-

धारके, चि । यथा, हरिवंशे । ५३ । ६८ ।

“देवान्चोदयद् नखा निघटार्थं सुरदिशाम् ।
नरश्चैव पुराणविं शेषश्च धरणीधरम् ॥”

धरणीधरः, पुं, (धरणीं धरति ज्ञापयतीति ।

धृ + ञच् ।) वसुमः । इति शब्दरत्नावली ।

धरणीधरः, पुं, (धृ + भावे ञच् । धरण्याः

एषिकाः धरः ज्ञातो यज्जातु ।) वसुमः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

धरणीधरः, पुं, (धरण्या ईश्वरः ।) शिवः । इति

शब्दरत्नावली ॥

धरणीसुता, स्त्री, (धरण्याः सुता ।) सीता ।

इति हेमचन्द्रः । १ । १६० ॥ (एतदुत्पत्तिकथा

यथा, काविकापुराणे ३० अध्याये ।

“नारदस्योपदेशेन यज्ञभूमिं ततो हृपः ।

हृषेण दारयामास यज्ञवाटावधि स्थम् ॥

तद्भूमिजातसीतायां शुभां कन्यां वसुस्थिताम् ।

केमे राजा तदा युक्तः सर्व्वमन्त्रसंयुताम् ॥

तस्यां जातमाध्यायां एषिभ्यन्तर्हिता स्त्रियम् ।

जगाद वचनचेदं गीतमं नारदं हृपम् ॥

एषिभ्यवाच ।

यथा सुता मया दत्ता तव राजन् । मनीषरा ।

एतां यज्ञाय सुभगां कुलज्वयमुभावहाम् ॥”

धरा, स्त्री, (धरति जीवसंवाप्ति । धृ + ञच् ।

यद्वा, विधत्ते शेषश्च इति । धृ + ञच् । टाप् ॥

एषिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥ (यथा, देवी-

भागवते । ३ । १३ । ८ ।

“धारयाच्च धरा प्रोक्ता एषी विष्णोरयोगतः ॥”

गर्भाश्रयः । मेदः । इति मेदिनी । दे, ४६ ॥

नाडी । इति राजनिर्घण्टः ॥ महादानविशेषः ।

तद्वयथा,—

“अथातः संप्रवक्ष्यामि धरादानमनुत्तमम् ।

पापक्षयकरं नृबाममङ्गल्यविनाशनम् ॥

कारयेत् एषिवी जैमो जन्महीपायकारिणीम् ।

मर्यादापर्वतवतीं मध्ये मेरुसमन्विताम् ॥

लोकपाणादकोपेतां नववर्षसमाप्तिताम् ।

नदीनदशतोपेतां सप्तसागरवेदिताम् ॥

महारत्नसमाकीर्णां वसुधैवार्कसंयुताम् ।

हेनः पक्षवहस्येव तद्वह्नाश्च शक्तितः ।

श्रतचयेव वा कुर्व्यात् द्विशतेन श्रतेन वा ।

कुर्व्यात् पञ्चपक्षादूर्ध्वमशक्तोऽपि विपक्षतः ॥

तुलापुत्रवत् कुर्व्याल्लोकेऽपि श्रावणं वृषः ।

अलिङ्ग्य कपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥

वेद्यां जघ्नाजिनं स्त्रियां तिलावुपरि विन्यसेत् ।

तथाष्टादशधान्यानि रवाश्च जपवाहयः ॥

तथाष्टौ पूर्व्वकलसान् समन्तात् परिकल्पयेत् ।

वितानकाश्च कौशेयं यज्जानि विविधानि च ॥

तथांशुकानि रज्यानि श्रीकृष्णशकजानि च ।

इत्येवं रक्षयित्वा तामभिवाचनपूर्व्वकम् ॥

युक्तमालावरधरः युक्ताभरणभूषितः ।

प्रदक्षिणं ततः जत्वा यज्ञीतकुसुमाङ्गलिः ॥

पुण्यं काजमयावाध मन्त्रान्ते तावदीदयेत् ।

नमस्ते सर्व्वदेवाय तमेव भवन् यतः ॥

धात्री च सर्व्वभूतानामतः पाहि वसुन्धरे ।

अद्यप्रवृत्ति ते धर्मे ! तिथिरस्तु त्रयोदशी ।
यस्मात्तुषोष् पुत्रयो भवन्तं सप्तपात्रंयेत् ।
क्षत्वा पापसमाचारं तस्मान्मुच्यति मानवः ॥”
तस्मात् पुत्रा यथा, वामनपुराणे ।

धर्मः

“धर्मेण भाषा हिंसाया तस्या पुनश्चतुष्टयम् ।
सम्याहं तुनिशार्द्धम् । योगशास्त्रविचारकम् ।
जोहः सन्तुष्टमारोहोद्भूद्वितीयश्च वनातनः ।
हृत्तयः सप्तको नाम चतुर्थश्च सन्धवः ।
साक्षात्प्रेतारमपरं कपिलं वोढुमासुरिम् ।
हृद्गा पञ्चशिल्पं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपोनिधिम् ।
ज्ञानयोगं न ते ददुर्ग्यायावोऽपि कनीयसाम् ॥”
(चतुर्दशवापरे वेदवचनादयमेव आस आसीत् ।
यथा, देवीभागवते । १ । १ । १६ ।
“नयोद्वेष्टे चान्तरिक्षो धर्मेणापि चतुर्दशे ॥”
यथा, च ब्रह्माब्दे । २७ अध्याये ।
“धर्मो नारायणो नाम आसत् भविता यदा ।
तदाप्यहं भविष्यामि भविष्यामि महासुनिः ।
बालजिह्वाभमे पुत्रायपत्येते गन्धमादने ।
तथापि मम ते पुत्रा भविष्यति तपोधनाः ।
सुधामा कथयन्नेव कनिष्ठा विरवास्तथा ।
मम योगवलोयेता विमना ह्यर्हरेतवः ।
प्राप्य माहेन्दरं तेनो रत्नलोकाय संस्थिताः ॥”
अथि युगस्य वैपरीत्यकथनस्य कथमेदादवि-
रहमित्थिगन्धवम् ।) धर्मलक्षणं यथा,—
“पात्रे दानं मतिः कृत्वा मातापित्रोश्च पूजनम् ।
अह्ना वसिष्ठो वासः वद्विषं धर्मेणलक्षम् ॥”
इति पाशोत्तरलक्षम् ॥ * ॥

धर्माङ्गानि यथा, पाद्मभूमिल्लम् ।
“ब्रह्मचर्येण सत्वेन तपसा च प्रवर्तते ।
दानेन विधमेनापि क्षमाश्रीयेन वल्लभः ।
अहिंसया सुशान्त्या च अक्षयेनापि वर्तते ।
एतेर्दशभिरङ्गैस्तु धर्मेमेव प्रकथयेत् ॥”
धर्मलक्षणं यथा, मत्स्यपुराणे ।
“अमोहश्चाप्यलोभश्च दमो भूतह्यातपः ।
ब्रह्मचर्यं ततः सत्त्वमशुक्रोश्च क्षमा इति ।
सनातनस्य धर्मेस्य लक्षणमेतदुदासदम् ॥”
कलेर्दशवहस्रवर्णान् धर्मादयो हरेः पदं गमि-
ष्यन्ति । यथा,—
“शास्त्रयामो हरेर्मूर्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेर्दशवहस्रान्ते ययौ लब्ध्वा हरेः पदम् ॥
सत्त्वश्च धर्मश्च सत्त्वश्च वेदाश्च यामदेवताः ।
अनं तपश्चानुग्रहं ययुस्तेः साधमेव च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलक्षम् ॥ * ॥

धर्माधारस्थानानि यथा,—
“यच्च स्थानं तवाधारी वदामि श्रूयतां विभो ! ।
वैष्णवेण च सर्वेषु यतिषु ब्रह्मचारिषु ॥
पतिव्रतासु प्राप्तेषु वानप्रस्थेषु भिक्षुषु ।
वृषेण धर्मेऽप्रीतेषु सन्तु सङ्गैश्चजातिषु ॥
द्विजशैविषु शूरेषु सत्त्वसर्गास्थितेषु च ।
एषु त्वं सन्ततं पूर्वां धर्मेराज ! विराजसे ॥
युगे युगे तवाधारा एते पुण्यतमा जनाः ॥”
अपि च ।
“अन्यथावटविष्णुसु तुलसीचन्द्रेण च ।
देवार्हेषु च पुण्येषु विद्यमानोऽपि शास्त्रिषु ।
देवान्येषु तीर्थेषु सतां श्रवण्येषु च ।
वेदवेदाङ्गप्रवचनेषु च सभासु च ॥

धर्मः

श्रीलक्ष्मणगुणनामोक्तश्रुतिगीतस्थलेषु च ।
व्रतपूजातपोन्याययज्ञसाधिल्लेखेषु च ।
दीक्षापरीक्षाप्रपणगोष्ठयोग्यदभूमिषु ।
गवां यक्षेण गोष्ठेषु विद्यमानो हि पद्मवि ॥
लक्षता ते न भविता धर्मेतेषु खलेषु च ॥
धर्मागन्धस्थानानि यथा,—
“एतदन्धेषु लक्षता यदगन्धश्च तत् श्रेष्ठ ।
पुञ्जनीषु तदयक्षेण यक्षेण नरघातिनाम् ॥
नरघातिषु नीषेण मूर्खेषु च खलेषु च ।
देवंतागुर्विषेण पाक्ष्यानां घनहारिषु ॥
असन्नेरेण धर्मेण चौरैरु रतिभूमिषु ।
कुरोदरसुरापापनलज्जानां खलेषु च ॥
शास्त्रयामसाधुतीर्थपुराणरहितेषु च ।
दस्युखलेषु देवेषु ताण्ड्यायासु गन्धिषु ॥
असिखीविमखीखीविदेवलयामयाजिषु ।
रुक्वाहस्रकंकारणीवर्षिचोपणीविषु ॥
भर्तृनिन्दितनारीषु खीणिषु च पुंसु च ।
दीक्षासन्धिविष्णुभक्तिविहीनेषु द्विषेण च ॥
साङ्गकन्याविक्रयिषु खयोविद्विषयिषु च ।
शास्त्रयामसुरयन्त्रभूमिषु प्रभो ! ॥
मित्रदोहिततन्त्रेषु सखविश्वासघातिषु ।
शरणागतहीनेषु आश्रितघ्नेषु तेषु च ॥
श्रमन्निष्ठोक्तिश्रीलेषु तथा सौमापहारिषु ।
कामानुक्रोधातया लोभास्त्रिधासाक्षिप्रवादेषु ॥
पुण्यकर्मविहीनेषु पुण्यकर्मविरोधिषु ।
स्यांतुमेतेषु निन्देण नाधिकारस्तव प्रभो ! ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणलक्षणम् ३२ अध्यायः ।
देवादीनां धर्मो यथा,—

सुकेशिववाच ।
“किंलक्ष्यो भवेद्धर्मः किमाचरन्सत्क्रियाः ।
यमाश्रित्य न खीदन्ति देवाद्यास्तु तदुच्यताम् ॥
अथय कथुः ।
देवानां परमो धर्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः ।
आध्यायवेदेषुतुलं विष्णुपूजारतिः स्मृतिः ॥
देवानां बाहुशालित्वं मातृसर्वं युद्धसत्क्रिया ।
विन्दनं नीतिशास्त्राणां हरशक्तिरदाहता ॥
सिद्धानासुरितो धर्मा योगयुक्तिरनुत्तमा ।
आध्यायं ब्रह्मविज्ञानं भक्तिर्दाय्यामपि स्मिरा ॥
उत्तरोपासनं श्रेयं कृत्वाद्येषु वादिता ।
सरस्वत्यां स्मिरा भक्तिर्गान्धर्व्यां धर्मे उच्यते ॥
विद्याधरत्वमतुलं विज्ञानं पौरुषे मतिः ।
विद्याधराणां धर्मेऽपि भवान्तां भक्तिरेव च ॥
गान्धर्वविद्यावेदित्वं भक्तिः स्थानौ तथा स्मिरा ।
कौशल्यां सर्वशिल्पेषु धर्मेः केयुर्वचः स्मृतः ॥
ब्रह्मचर्यममानित्वं योगाभ्यासरतिर्दृढा ।
सर्वत्र कामचारित्वं धर्मेऽपि प्रेहकः स्मृतः ॥
ब्रह्मचर्यं यताश्रित्य जपज्ञानश्च राक्षसः ।
नियमा धर्मेवेदित्वमायं धर्मः प्रचलते ॥
आध्यायं ब्रह्मचर्यं च दानं यजनमेव च ।
अकार्पण्यमनायासं दयाहिंसाचमहादयः ॥
नितेन्द्रियत्वं श्रीचक्ष माङ्गल्यं भक्तिरुच्यते ।
शङ्करे भास्करे देवां धर्मेऽपि मानवः स्मृतः ॥

धर्मः

धनाधिपत्वं भोगाणि आध्यायं शङ्कराचनम् ।
अशङ्कारामश्रीचक्ष धर्मेऽपि शुद्धकैविति ॥
परदाराभिनिर्वृतं परार्थेऽपि च कोशुपा ।
आध्यायकाङ्क्षके भक्तिर्धर्मेऽपि राक्षसः स्मृतः ॥
अविवेकतापाह्वानं श्रीचक्षानिरवद्यता ।
पिशपाचानामयं धर्मः सदा चामिष्यभुता ॥
योगयस्तु दादृष्टेताः सद्य धर्मेऽपि राक्षसः ।
ब्रह्मणा कथिताः पुण्या दादृष्टेव गतिप्रदाः ॥”
इति वामनपुराणे ११ अध्यायः ।

धर्माधर्मेणलक्षम् । यथा,—
“अहिंसाचक्षुषो धर्मेऽपि हिंसाचक्षुषोऽपि ॥”
इति महाभारतम् ।
“वेदप्रतिहितो धर्मो ह्यधर्मेणलक्ष्यः ॥”
इति श्रीभागवतम् ।
“विहितक्रियया साधो धर्मः पुंशो गुणो मतः ।
प्रतिविद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्मे उच्यते ॥”
इति धर्मेदीपिका ।

(इत्यवशीकृत्यविशेषः । यथा, भागवते । ६ । २१ । १४ ।
“इत्योस्तु तनयो वधुः सेतुस्तस्यालक्षकतः ।
आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्मेकतो वृतः ॥”
धर्मेकत्वं, [न] लो, (धर्माय धर्मेण वा कर्मे
कार्यम् ।) धर्मेकार्यम् । शुभाह्वयमतिपादक-
क्रिया । यथा,—

“वेदप्रतिहितं धर्मेकत्वं तन्मङ्गलं परम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलक्षम् ।
धर्मेकायः, पुं, (धर्माय कायो देहो यस्य ।
बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
धर्मेकीकः, पुं, (धर्मेण कीक इव ।) शासनम्
राजशासनम् । इति पुरवर्गे त्रिकाण्डशेषः ।
धर्मेकीकः, पुं, (धर्मेकीक + संज्ञायां कन् ।
ब्रह्मशासनम् । इति पुरवर्गे शब्दरत्नावली ॥
धर्मेकेतुः, पुं, (अहिंसास्वरूपो धर्मः केतुरिव यस्य ।
बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

धर्मेक्षेत्रं, लो, (धर्मेण क्षेत्रम् ।) कुरुक्षेत्रम्
यथा,—
“ब्रह्मवैदः कुरुक्षेत्रे पञ्चरामहृदानरम् ।
धर्मेक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं द्वादशयोगनाथम् ॥”
इति वैमचक्रः ।

अपि च ।
“तरन्तुकारन्तुकार्योर्धनरं
रामहृदानाश्च मन्त्रकृत्तस्य च ।
एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
प्रजापतेस्तत्तदेवैवदधते ॥”
इति भारतपाद्मे ।

धर्माधारे, जि ॥
धर्मेघटः, पुं, (धर्माय घटः सुगङ्गोदकपरिपु
कणसः ।) चौरवैशाखे प्रवृद्धतासुगन्धोद
पूरितकणसः । यथा, काशीखण्डे १२ अध्याये
“दुग्धधर्मेघटांश्चापि सुगन्धोदकपूरितान् ॥”
तद्विधयेषां । अयं धर्मेघटव्रतम् ।
तत्र प्रथमं सस्तिवाचनं कृत्वा सूर्यः सोम
पठित्वा सङ्कल्पं कुर्यात् । यथा,—

अथोत्तादि वैशाखे मासि अस्तकपक्षे अस्तक-
तिथौ महाविषुवसंक्रान्ता अस्तकगोत्रा श्री-
अस्तकी देवी यमालयगमननिवारणपूर्वकश्री-
विष्णुप्रीतिकामा अद्यारण्य वर्षचतुष्टयं यावत्
प्रतिवर्षीयमेवस्वरूपौ प्रत्यहं गणपत्यादिनामा-
देवतापूजापूर्वक-श्रीविष्णुपूजा-समोप्यवटदान-
कथाश्रवण-ब्राह्मणभोजनरूपधर्मवटव्रतकर्मणि
करिष्ये ॥ ३॥ वाराहक्रे अथोत्तादि महा-
विषुवसंक्रान्ता मनुष्यकल्पितधर्मवटव्रतकर्मणि
यथाविधिकगणपत्यादिनामादेवतापूजापूर्वकं श्री-
विष्णुपूजासमोप्यवटदानकथाश्रवणमहं करिष्ये ।
इति सङ्कल्प्य तत्कृतं पाठयेत् । ततो ब्राह्मणः
प्रतिनिधीभूतः सामान्याध्यासनमुद्दिभूतमुद्गा-
दिकं विधाय श्राणयामादौ घटे वा गणेशा-
दीन् नवयष्टान् दिक्पालान् संपूज्य वां
हृदयाय नमः इत्याद्याङ्गन्यासकरन्यासौ कृत्वा
ॐ ध्येयः सदा इत्यादिना विष्णुं ध्यात्वा स्वशि-
रसि पुष्पं दत्त्वा मानसोपचारैः संपूज्यार्घ्यं
संस्थाप्य पुनर्ध्यात्वावाह्यं बोकृष्णोपचारैः ॐ
भगवते विष्णवे नम इति मन्त्रेण संपूज्य यथा-
शक्ति ॐ विष्णवे नम इति मन्त्रं जप्त्वा जपं
समप्य ॐ नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यादिना प्रणम्य
लक्ष्मीं सरस्वतीं आवरणदेवताञ्च पूजयेत् ।
ततः एते गन्धपुष्पे ॐ समोप्यवारिपूर्वघटाय
नमः । इति निरर्थक्य—

“ॐ घटं त्वं धर्मरूपोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।
त्वयि जिप्ते सन्तु लिप्ताश्चन्द्रेणः सर्वदेवताः ॥”
इति चन्द्रेणानुलिप्य अथोत्तादि अस्तकगोत्रा
श्रीअस्तकी देवी श्रीविष्णुप्रीतिकामा धर्मवट-
व्रतकर्मणि इमं समोप्यवारिपूर्वघटमर्चितं
श्रीविष्णुदेवतं यथासम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायार्घ्यं
ददे । इत्यनुष्ठम्भ्य हस्ताञ्जलिः पठेत् ।
“ॐ धर्मं त्वं घटरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।
त्वयि दत्तोऽद्य लोका मम सन्तु निरामयाः ॥
यथा त्वं शीतलो निम्बं संपूर्णः शीतवारिणा ।
तथा मां सुरघाईल ! शीतलं कुर्व धर्मराट् ॥
एव धर्मवटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।
अस्य प्रदानात् सप्तका मम सन्तु मनोरथाः ॥
पानीयं प्राणिनां प्राणाः पानीयं पावनं महत् ।
पानीयस्य प्रदानेन तन्निर्भवतु शाश्वती ॥”
इति पठित्वा दक्षिणां दत्त्वाष्टिब्राह्मणधारयं
कृत्वा कथां श्रवय्यात् ॥ ३॥

अथ कथा । श्रीलक्ष्म उवाच ।

“श्रद्धा राजन् ! प्रवक्ष्यामि व्रतार्ता व्रतसुत्तमम् ।
चक्रकेतुरिति ख्यातो राजावीहार्मिकः सुधीः ॥
सुशीला तस्य भार्यासीत् मालावत्यतिविभुता ।
वा सर्वगुणसंयुक्ता साध्वीयं द्रौपदी यथा ॥
एकस्मिन् समये राजन् ! लोमशश्च च सन्निधौ ।
सैवा पुटाञ्जलिभूत्वा लोमशं परिपृच्छति ॥

मालावत्युवाच ।

श्रद्धा त्वं सुनिघाईल ! सर्वधर्मपरायण ! ।
यमालयं न गच्छामि तदुपायं ब्रवीहि मे ॥

समाख्याहि व्रतं देव ! सफलं पापनाशनम् ॥

लोमश उवाच ।

श्रद्धा राज्ञि ! महाभागे ! येन तत्र न गच्छति ।
तदुपायं प्रवक्ष्यामि श्रद्धा त्वं हि समाहिता ॥
जन्मजन्मकृतान् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
विष्णुस्मरणमात्रेण हन्ति पापं पुराकृतम् ॥
येन धर्मेप्रसादेन तुष्टो देवो जगद्गणः ।
पूजयेद्देवदेवेशं सर्वकामयन्त्रप्रदम् ॥
समारोप्य ततो देवं चन्द्रेण विरोपितम् ।
पूजयेत् परया भक्त्या गन्धपुष्पादिभिस्तथा ॥
अयमे कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीय च ।
बकृष्णोत्तिसहस्रसु बकृष्णीत्यासुदाकृतम् ॥
विषुवे व्रतसाहस्रं व्रतं तत्र समाचरेत् ॥

मालावत्युवाच ।

ममेतत् कथितं सर्वं यद्व्रतञ्च त्वया प्रभो ! ।
किं विधानं फलं किं वा कैश्च लोके कृतं पुरा ॥

लोमश उवाच ।

श्रद्धा देवि ! महाभागे ! पूर्वकालस्य या कथा ।
विनिष्क्रान्ते तत्तच्छ्रेयसा मेघगतो रविः ॥
दोषादिरहिते कावे चतुर्वर्षं समाचरेत् ।
तत्र निम्बं घटं दद्यात् मासमेकं समोप्यकम् ॥
चन्द्रेण समालिप्तं दक्षिणादिभिरन्वितम् ।
व्रतमेतत् समाकुर्यात् यावत् वर्षचतुष्टयम् ॥
अनेनेव विधानेन या व्रतञ्च समाचरेत् ।
सर्वं कुलं ससुहृदं स्वर्गलोके महीयते ॥
द्रौपद्याचरितं यत्तत् श्रद्धा त्वं ध्यानतत्परा ।
द्रौपद्या तदिदं पूर्वं न कृतं व्रतसुत्तमम् ॥
मृता गता च सा साध्वी न लभेत दिवं पुनः ।
अथ शीघ्रं समागत्य ताम्पुन्यमकिङ्कराः ॥
विषुवे च त्वया साध्वी ! न कृतं तद्व्रतं किल ।
ततो मरणकावे स्यात् स्वर्गद्वारं विरोधितम् ॥
यमदूतेः समासाद्य गले पाशो निवेशितः ॥

द्रौपद्युवाच ।

के ययमिति तद्व्रतं कुत्र वा गीयतेऽधुना ।
कथं पाशो गले दत्तः कथयस्व मम ध्रुवम् ॥
यमदूता ऊचुः ।
मा भैषीर्नयति देवि ! धर्मराजस्य सन्निधौ ।
एषिणां यानि तीर्थानि व्रतानि विविधानि च ॥
यज्ञदानविधानञ्च त्वया सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
किन्त्वत्र न कृतं पूर्वं माघवे मासि सुव्रते ॥
व्रतं धर्मवटं नाम तेन यासि यमालयम् ॥

द्रौपद्युवाच ।

यमदूता महात्मानो नयन् मां यमालयम् ।
तत्प्रसादेन मे शीघ्रं गणे पाशो विसृज्यतु ॥
ततो विष्टव्यं स्वकरे समानीता यमानिकम् ॥
यम उवाच ।

श्रद्धा त्वं द्रौपदी साध्वी ! सर्वं त्वया प्रतिष्ठितम् ।
न कृतो देवदेवस्य व्रतं धर्मवटस्य या ॥
तथापि तुष्टो भद्रेऽहं वरं दृणु यथेष्टितम् ॥

द्रौपद्युवाच ।

वरं ददस्व मे नाथ ! गच्छामि पुनराजयम् ।
कर्मणं तद्विधानेन व्रतं तव प्रसादतः ॥

यम उवाच ।

व्रतं धर्मवटं देवि ! कुत्र गत्वा निजालयम् ।
नागनाथं त्वया देवि ! पुनर्मम पुरीं मुने ! ॥
ततो गता च सा चैव तुष्टोऽभूदन्तकसदा ।
भूयो भूमियज्ञं प्राप्य तदेव च तथा सती ॥
सा तत्र तद्व्रतचक्रे दानं होमं यथाविधि ।
संपूर्णं तु व्रते तत्र प्रतिष्ठामाचरेत् सती ॥
इदौ द्वादशविमेष्यो दानानि द्वादशानि च ।
चत्वारि जलपात्राणि वस्त्रेण सहितानि च ॥
दानानि च ततो दत्त्वा तत्सङ्क्रान्तघटास्तथा ।
आसनानि च चत्वारि पादुकासहितानि च ॥
दक्षिणान्तु ततो दत्त्वा वस्त्राणि विविधानि च ।
तद्व्रतञ्च सुसम्पन्नं विष्णुहस्तेऽन्यसक्ततः ॥
एवं कृत्वा व्रतं साध्वी द्रौपदी सुसमाहिता ।
अन्तकालं समासाद्य वा गता वैष्णवं पुरम् ॥
इत्युक्ता लोमशेनाथ कन्या मालावती तथा ।
कृत्वा चैव व्रतं साध्वी देवाराधनपूर्वकम् ॥
सा निम्बं गङ्गरीं दत्त्वा समोप्यदक्षिणाविताम् ।
देवोद्देशेन विप्राय श्रद्धया प्रत्यपादयत् ॥
एवं वा कुर्वते नारी पुत्रपौत्रसमन्विता ॥

पुस्तकाक्षरे ।

‘एवं करोति या नारी नरो वा व्रतसुत्तमम् ।’
इति वा पाठः ।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं त्रियञ्च लभते सुखम् ।
अन्ते याति परं स्थानं यत्र देवो निरञ्जनः ॥”

इति भविष्यपुराणोक्ता धर्मवटव्रतकथा
समाप्ता ॥

कश्चित् कश्चित् पङ्क्तौ विष्णुधर्मोत्तरयमपुरा-
णोक्ता च लिखिता ॥

धर्मचक्रः, पुं, (धर्मस्य चक्रं सङ्ग्रहो यत्र ।)
बुद्धः । इति शब्दरत्नावली (धर्मस्य चक्रं
सङ्ग्रहः । धर्मसङ्ग्रहे, स्त्री । यथा, महा-
भारते । १ । १०८ । १४ ।

“भीष्मेण विहितं राधे धर्मचक्रमवर्तत ॥”

अथर्वश्रौतः । यथा, हरिवंशे । २२६ । ७ ।
“धर्मचक्रं महाचक्रमजितं नाम नामतः ॥”

धर्मचक्रश्च, पुं, (धर्मचक्रं धर्मसङ्घं विभर्तीति ।
श्च + कृप् । तुगागमञ्च ।) निगः । इति
धरणिः ॥

धर्मचारिणी, स्त्री, (धर्मं चरतीति । चर +
निगि + डीप् ।) जाया । इति शब्दरत्नावली ॥
धर्मचिन्तनं, स्त्री, (धर्मस्य चिन्तनं भावना ।)
धर्मचिन्ता । इति हिमचन्द्रः । ६ । १७ ॥

धर्मचिन्ता, स्त्री, (धर्मस्य चिन्ता भावना ।)
पुण्यभावना । तत्पर्यायः । उपाधिः २ । इत्य-
मरः । १ । ७ । २८ ॥

धर्मज्ञः, त्रि, (धर्मं जानातीति । ज्ञा + कः ।)
धर्मज्ञानविशिष्टः । यथा,—

“धर्मज्ञश्च ज्ञतश्च द्वीनिधिवी दृष्टव्रतः ॥”

इति विराटपर्व ॥

धर्मज्ञः, पुं, (धर्मज्ञेव धार्मिकवद्व्यर्थः नम-
तीति । नम + अन्येन्यपीति डः ।) दृष्टमिदः ।

धर्मसु

धामिनिया इति भाषा । (यथास्य प्रथमः ।
 “धन्वः पिच्छिलावक्ष्य धनुर्वक्ष्य धर्मसुः”
 इति वैदिकरत्नमालायाम् ।)
 सर्पविशेषः । इति मेदिनी । खी, ५३ । टिमना ।
 इति भाषा ।
 धर्मत्वं, स्त्री, (धर्मस्य भावः । धर्म + त्व ।)
 इतिमत्त्वम् । आधेयत्वमिति यावत् । यथा,
 भगनादेवृत्तिमत्त्वत्वाच्चधर्मत्वाभावादिति जग-
 दीशः ।
 धर्मेदानं, स्त्री, (धर्माय दानम् ।) प्रयोजनमन-
 पेक्ष केवलधर्मपुङ्गवा पात्रेभ्यो दानम् । यथा,
 देवजः ।
 “पात्रेभ्यो दीयते निजमनपेक्ष प्रयोजनम् ।
 केवलं धर्मपुङ्गवा यत् धर्मेदानं प्रचक्षते ।”
 इति मुद्रितत्वम् ।
 धर्मद्वयी, स्त्री, (धर्मजनको द्वयो वारिहपो
 यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) गङ्गा । इति
 त्रिकाङ्गशेषः । (यदुक्तं गङ्गास्तोत्रे ।
 “विष्णुपादायसम्भृते गङ्गे त्रिपथगामिनि ।।
 धर्मद्वयीति विख्याते पापं मे हर जाह्नवि ।।”)
 धर्मधातुः, पुं, (अहिंसाकूपो धर्मे एव धातुः
 प्रकृतिर्यस्य ।) वृद्धः । इति त्रिकाङ्गशेषः ।
 धर्मध्वजी, [नृ] त्रि, (धर्मो ध्वजश्चिह्नम् ।
 स एवावस्थेति । धर्मध्वज + इति ।) जीवि-
 कार्थजटादिधारि न तु परमार्थतो धर्मानुष्ठान-
 कारी । तत्पर्यायः । लिङ्गट्ठितिः २ । इत्यमरः ।
 २ । ७ । ५४ । (यथा, मनुः । ४ । १६५ ।
 “धर्मध्वजी सदाशुभश्लाघिको लोकदम्भकः ।
 वैजालव्रतिको ह्येयो हिंसः सर्वभिसन्धकः”)
 धर्मपत्तनं, स्त्री, (धर्मपत्तने जातम् । “तत्र
 जातः ।” ४ । ३ । २५ । इत्यम् । संज्ञापूर्वक-
 त्वात् न टङिः ।) मरिचम् । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ३६ । (पर्यायोऽस्य यथा,—
 “रेणुकं मरिचं ज्ञायुसुखं धर्मपत्तनम्”)
 इति वैदिकरत्नमालायाम् ।
 धर्मस्य पत्तनम् । धर्मपुरो । तत्पर्यायः ।
 आवन्तो २ । इति त्रिकाङ्गशेषः ।
 धर्मपत्रं, स्त्री, (धर्माय यज्ञादिकार्यार्थं पत्रं
 यस्य ।) यज्ञोद्गमरः । इति शब्दचक्रिका ।
 धर्मपुत्रः, पुं, (धर्मस्य पुत्रः ।) युधिष्ठिरराजः ।
 इति त्रिकाङ्गशेषः । (यथा, महाभारते । ३ ।
 २३५ । १८ ।
 “न पापकं धारयति धर्मपुत्रो
 धनज्ञयश्चाप्यनुवर्त्यते तम्”)
 नरनारायणादौ । इति पुराणम् । (यथा,
 देवीभागवते । ४ । ७ । १६ ।
 “तापसौ धर्मपुत्रौ द्वौ सुशान्तमनसादुभौ”)
 धर्मतः, क्ततपुत्रः । धर्मवेष्टा इति भाषा ।
 यथा,—
 “यावहुर्जटिधर्मपुत्रपरशुखास्त्रिज-
 मेयीशोऽखितपिच्छिला वसुमती कोऽस्यामधा-
 स्तान् पदम् ।

७८६

धर्मरा

त्रैलोक्याभयदानदक्षिणभुजावष्टम्भद्विषोदयो
 देवोऽयं दिनस्तुक्कुलैकतिलको न प्राभविष्यद्
 यदि ।”
 इति महाभाटके । २ । २५ ।
 धर्मवाणिजिकः, पुं, (धर्मो वाणिजिक इव । यज-
 कामनया धर्माचरणादेवास्त्य तथात्वम् ।)
 पुण्यकर्मफलकामी । यथा,—
 “धर्मवाणिजिका श्रद्धाः फलकामा नराधमाः ।
 अर्चयन्ति जगन्नाथं ते कामानामुपवसुत ।”
 इति मलमासतत्त्वहृतविषयधर्मोत्तरहृतीय-
 काकौयवचनम् ।
 धर्मभाणकाः, पुं, (धर्मार्थं भवतीति । भण +
 क्त्वात् ।) भारतादिपाठकः । इति त्रिकाङ्गशेषः ।
 धर्ममूलं, स्त्री, (धर्मस्य मूलम् ।) सुभाट्टकार-
 यम् । पुण्यहेतुः । यथा,—
 “इत्थं मूलं फलं शाकतुदपार्थं तपोधनाः ।
 दानं विभवतो दत्त्वा नराः स्वर्गान्ति धर्मिणः ।
 एव धर्मो महाख्यागो दानं भूतदया तथा ।
 ब्रह्मचर्यं सदा सत्त्वं अग्निकोशो हृतिः समा ।
 सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतत् समासतः ।”
 इति वाङ्मुरारो ज्ञानविधिनामाध्यायः ।
 (यथा च मनुः । २ । ६ ।
 “वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
 आचारश्चैव साधनानामागस्तुष्टिरेव च ।”)
 धर्मयुः, त्रि, (धर्मो याति गच्छतीति । या +
 ऋयादित्वात् कुः ।) धर्मविशेषः । धार्मिकः ।
 धर्मशब्दादस्यार्थं युप्रत्ययेन निव्यक्तः इति
 सुप्रबोधः ।
 धर्मयुक्तः, [नृ] त्रि, (धर्मो युक्तोति । युज् + क्त्वात् ।)
 धर्मयुक्तः । धार्मिकः । (यथाच देवजः ।
 “दाता प्रतिगृहीता च अह्मादेयश्च धर्मयुक्तः ।
 देशकालौ च दानानामङ्गान्येतां विदुः”)
 धर्मराजः, पुं, (धर्मो राजते इति । राज +
 क्त्वात् ।) जिनः । (धर्मश्चासौ राजा चेति ।
 समासे टच् ।) यमः । इत्यमरः । १ । २ । ३१ ।
 (यथा, महाभारते । ३ । २६६ । ५४ ।
 “धर्मराजः प्रकृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत्”)
 नरपतिः । युधिष्ठिरः । इति शब्दरत्नावली ।
 (यथा, हरिवंशे । १६ । ८ ।
 “अष्टकृतुर्धर्मराजो हि शरतस्वगतं पुरा”)
 धर्मप्रधाने, त्रि । यथा, महाभारते । १ । ५५ । ११ ।
 “इत्या च ते प्रीतमनाः सदाहं
 तं वा वरुणो धर्मराजो यमो वा ।”)
 धर्मराजपरीक्षा, स्त्री, (धर्मराजस्य परीक्षा ।)
 धर्माधर्मपरीक्षणम् । यथा,
 अथ धर्मराजविधिः । दृष्टव्यः ।
 “पञ्चदशे लेखनीयौ धर्माधर्मौ सितासितौ ।
 जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्र्यादौ च सामभिः ।
 आत्मन्त्रा पूजयेन्नमैः कुसुमैश्च सितासितैः ।
 अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन ऋत्विक्कान्तरितौ ततः ।
 समौ हत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चाशुपलक्षितौ ।
 ततः कुम्भात् पिक्कमेकं गृहीयाद्विलम्बितः ।

धर्मरा

धर्मो गृहीते शुद्धः स्थातुं च पूज्यश्च परीक्ष्यते ।
 जीवदानमन्त्रस्तु शारदायाम् ।
 ‘पाशाङ्गुश्रुपुटा शक्तिर्मातुर्भिक्षविभूषितः ।
 याथाः सप्तवकाराणां श्रीमन्मन्त्रश्चयुतम् ।
 तदन्ते हंसमन्त्रः स्थातुं ततोऽनुष्ठुय पदं वदेत् ।
 प्राच्या इति वदेत् पश्चादिह प्राच्यास्ततः परम् ।
 अस्तुश्च जीव इह स्थितस्ततोऽनुष्ठुय पदं वदेत् ।
 सर्वेभिर्यायस्तथानीं पाञ्चाननश्चतुरन्ततः ।
 ओषध्यापद्रे प्राच्या इहागलं सुखं चिरम् ।
 तिरुन्मन्त्रिध्वरुणे प्रायमन्त्रोऽवमीरितः ।
 प्रत्यस्तुश्च पदात् पूर्वं पाशाङ्गादि प्रयोजयेत् ।
 प्रयोगेन समाख्यातः प्राक्समन्तो मनीषिभिः ।
 पाशाङ्गुश्रुपुटा शक्तिरित्येव प्रथमं पादप्रीण-
 याम् । ततः शक्तिवीजं ह्रीं । ततोऽङ्गुश्रुवीज-
 क्रोम् । वायुर्धकारो विष्णुविभूषितः । तेन वं
 याथाः सप्तवकाराणां उद्धृतवकारमाहाय-
 सप्त । अङ्गुश्रुवायुनकावनी वदन्तीनामीत्य-
 न्तोक्तेः । अथ वायोरेकस्य पूर्वं वृषगुपम्यास-
 सप्तार्णां वदित्वार्थः । अतएवायमत्र बीजानी-
 न्युक्तम् । श्रीमन्मन्त्रश्चयुतम् । श्रीम हकारः
 सत्त्वं ओकारः । इन्द्रविन्दः । तेन ह्रीं । अस्तु
 इति वृद्धान्तदेवतानामोपलक्ष्यम् ।
 ‘अदः पदं हि यद्गं यत्र मन्त्रे प्रदृश्यते ।
 साध्याभिधानं तद्विपं तत्र स्थाने नियोजयेत् ।’
 इति नारायणीयात् । अथिवधूः स्थावा । *
 गायत्र्यादिसामाज्ज्ञाने तु सप्तवध्याहर्त्वा
 गायत्रीमात्रं पठितव्यम् । जपहोमादि य-
 किञ्चित् कृतं फलं सम्भवेत् चेत् सर्वं आहुतिरिति
 कुप्यात् गायत्र्या प्रबधेन च । इति मिताक्षर-
 हृतवट्टिप्रश्नतत्त्वचनदर्शनात् अत्रापि ता-
 कल्प्यते । * । पितामहः ।
 ‘अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।
 हन्तर्णां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां वृक्षा-
 राजतं कारयेद्ध्येमधर्मं सीसकायसम् ।
 लिखेद्ध्येमं पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ
 अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमालैः समर्चयेत् ।
 सितापुष्पस्तु धर्मः स्थातुं अधर्माऽसितपुष्पकः
 एवं विधायोपनिज्ज्य पिक्कयोस्तौ निधापयेत्
 गोमयेन ऋदा वापि पिक्कौ कार्यौ समौ तत-
 ऋद्धाककेऽशुपलक्षितौ स्थाप्यौ चाशुपलक्षितौ ।
 उपलिप्ते शुचौ देशे देवत्रासयवस्त्रिषो ।
 आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालाञ्च पूर्ववत्
 धर्मावाहनपूर्वम् प्रतिज्ञापनकं लिखेत् ।
 यदि पापविशुद्धोऽहं धर्मेष्वायाह मे करम्
 अभियुक्तस्तयोर्धर्मं प्रयक्षीताविलम्बितः ।
 धर्मो गृहीते शुद्धः स्थादधर्मे स तु गृहीते
 एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम् ।
 हन्तर्णामिति साहचर्याभियोगेन । याचमा-
 नामिति अत्यन्तार्थाभियोगेन । प्रायश्चि-
 त्थेनामिति पातकाभियोगेन । * ।
 तत्र प्रयोगः । पञ्चदशे सुक्तं धर्मं ज्ञानमा-
 पुत्तजकद्वयकूपं निधाय श्रीम् श्रीं ह्रीं कं

धर्मशा

रं कं वं शं वं चं हं चं चं धर्मस्य प्राजा इह
प्राजाः । पुनः आभिजाति धर्मस्य जीव इह
स्त्रितः । पुनः आभिजाति धर्मस्य सर्वेन्द्रि-
याणि । पुनः आभिजाति धर्मस्य वाङ्मनश्चक्षुः-
श्रोत्रावाग्राणाः इहाग्रा तुल्यं चिरं तिष्ठन्तु
खाद्या । इत्यनेन जीवदानं धर्मप्रतिमार्था
इवमधर्मप्रतिमार्था ज्ञाया गायत्र्यादिसामज्ञाने
तेनैव नो वेत् सप्रवक्ष्याद्वृत्तिगायत्रीं पठित्वा
धर्मस्यावाहनादि ज्ञाया यथाक्रमं युक्तज्ञान-
पुण्यान् धर्माधर्मौ संपूज्य प्रयत्नेन पञ्चगव्य-
सुपादावाभ्युक्तं युक्तपुण्ययुक्तं धर्मं ज्ञानपुण्य-
युक्तमधर्मं ऋतुपिण्डद्वये ज्ञाया वधे धर्मो स्थाप-
येत् । प्राड्विवाकस्ततो देवनाक्षयचक्षिधौ धर्मा-
वाहनादिहवनानां कर्म ज्ञाया दक्षिणां दत्त्वा
समन्वजप्रतिज्ञापनं निश्चित्वा श्रोत्र्यसिरसि
दद्यात् । श्रोत्र्यस्तु श्रोम यदि पापविमुक्तोऽहं
धर्मस्यावाच मे करं इत्युवाच कुम्भातयोरेकं
यक्षीयात् । धर्मं यक्षीति मुहः अन्यथा अमुहः ।
इति द्रव्यतत्त्वम् ।

धर्मवान् [तु] चि, (धर्मोऽख्यस्येति । धर्म +
मतुप् । मस्य वः ।) धर्मविशिष्टः । पुण्यवान् ।
इति शुद्धरत्नावली । (यथा, रामायणे । २ ।
१०८ । २६ ।

“जनेन धर्मज्ञतमेव धर्मवा-
नुपोपविष्टो भरतस्तदायनम् ।”)

धर्मवासरः, पुं, (धर्मस्य धर्माचरणस्य वासरः ।
पौर्यमासो । इति त्रिकाण्डशेषः ।
धर्मवाहनः, पुं, (धर्मं वाहयतीति । वह + णिच्
+ क्तुः । यद्वा, धर्मादृष्टो वाहनं यस्य । धर्मस्य
वृषरूपत्वादेव तथालम् ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः । धर्मस्य याने, स्त्री ।

धर्मवैतसिकः, पुं, (धर्मं वैतसिक इव । आत्मनो
धार्मिकत्वविज्ञापनाय पाश्र्विकः कपटाचारी
वेत्तार्थः ।) पापकर्माणां धनमासाद्यात्मनो
धार्मिकत्वस्थापनाय दानकर्ता । तत्पापफलं
यथा,—

“धर्मवैतसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा ।
ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविन्वासकारणम् ।
पापेन कर्मेणा विप्रो धनं लब्ध्वा निरदुष्टः ।
रागमोहाद्वितोऽशान्तः कस्यचिं योनिमाप्नु-
यात् ॥”

इति वज्रपुराणे ज्ञानविधिनामाध्यायः ।

धर्मवाधः, पुं, (धर्मप्रधानो यावः । शाकपार्थि-
वादिवन् मध्यपदलोपिमासः ।) पापपुरुष-
विशेषः । स तु काष्ठीरदेशाधिपवस्तुनामनुप-
देशनिर्गतयाधक्तपित्रश्चहृत्तात्मकः । तस्य राज्ञो
वरेण तस्य धर्मवाध इति संज्ञाभूत् । यथा,—
“ततः पुत्रं विवर्णनं श्रेष्ठं आहृतस्तस्य ह ।
अभिविध्य स्त्रके राज्ये श्रपोवनसुपागमत् ।
पुष्करं नाम तीर्थानां प्रवरं यत्र केशवः ।
पुष्करीकाक्षनामा तु पूज्यते तत्परायणे ।
तत्र गत्वा स राजर्षिः काष्ठीराधिपतिर्जसुः ।

धर्मशा

अतितीक्ष्णं तपसा खड्गरीरमशोवधत् ।
पुष्करीकाक्षपारं तु क्षवं भक्ष्वा जपन् दुषः ।
नमस्ते पुष्करीकाक्ष नमस्ते मधुकरेण ! ।
नमस्ते सर्वलोकेषु । नमस्ते तिम्रचक्रिणि ॥”
इत्यादि ।
“एवमु वदस्तस्य नृत्तिमान् पुष्यः किल ।
निर्गन्ध देहास्त्रीनामो वनचक्रो भयङ्करः ।
उवाच प्राज्ञनिर्भूता किं करोमि नराधिप ! ।
राजोवाच ।

कोऽसि किं कार्यमिह ते कस्मादागतवानसि ।
एतन्मे कथय खाद्य । एतदिच्छामि वेदितुम् ।
खाद्य उवाच ।

पूर्वं कलियुगे राजन् । राजा त्वं दक्षिणासुखे ।
अरय्यमागतो हन्तुं आपदानि विशेषतः ।
तत्र त्वयाचक्रामेन नृगवेष्टधरो तुनिः ।
दण्डयुगेन दूरे तु पातितो धरणीतले ।
ततस्त्वया महाराज । सङ्गमारायणं प्रभुम् ।
संचिन्त्य दादशी मुह्यता त्वया राजन् । उपोषिता ॥
गौर्दत्ता विधिना सद्यो नृतोऽस्युदरमूलतः ।
अहञ्च तव देहस्यः सर्वं जानामि चाक्षयम् ॥
स्वगोत्रस्यापि राजेन्द्र ! स्थितोऽहं स्त्रेण तेजसा ।
इदानीमादिच्छेत्तु तु छते वृपतिवत्तम ! ।
सम्भतस्त्वं महाराज ! राज्ञः सुमनसो यष्टे ।
इदानीं यत् त्वया स्तोत्रं पुष्करीकाक्षपारगम् ।
पठितं तत्प्रभावेण विहायाङ्गवहाय्यहम् ।
यकोभूतः पुनश्चातो याधरूपो वृपोत्तम ! ।
एतत् श्रुत्वा वचो राजा परं विस्मयमागतः ।
वरेण हृन्त्यामास तं याधं राजसत्तमः ॥

राजोवाच ।

स्मारितोऽसि महायाध । त्वया जन्मान्तरं गतम् ।
तथा त्वं मत्प्रसादेन धर्मयाधो भविष्यसि ॥”
इति वाराहे आदिस्तुतज्ञाननामाध्यायः ।
(अपरो धार्मिको याधविशेषः । अस्य विव-
रणम् महामारते । १ । २०६ अध्यायमारभ्य
विशेषतो द्रष्टव्यम् ।)

धर्मशास्त्रं, स्त्री, (धर्मस्य धर्माय वा शास्त्रम् ।)
मन्वादिप्रणीतशास्त्रम् । तत्पर्यायः । स्मृतिः २
धर्मसंहिता १ । इति हेमचन्द्रः । धर्मशास्त्र-
प्रयोजका यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ५-६ ।
“मन्वत्रिविष्णुहारीतयाश्रवण्कौशलोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसमर्ताः कात्यायनहृदयती ।
पराशरयावश्रकलिखिता दत्तगोतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”
एते प्रधानानि अन्येऽपि सन्ति । रघुनन्दन-
हृतधर्मशास्त्राणि यथा,—

“मलिन्युषे दायभागे संस्कारे मुद्रिनिर्णये ।
प्रायश्चित्ते विवाहे च तथौ जन्माष्टमीव्रते ॥
दुर्गोत्सवे अवहृतावेकादश्यादिनिर्णये ।
तद्वागभवनोत्सर्गे वृषोत्सर्गचित्रे व्रते ॥
प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे वास्तुसंज्ञके ।
दौष्ट्यायामाङ्गिके ज्ञाने चोपे श्रीपुरुषोत्तमे ॥
सामभाडे वज्रः आर्द्धे मृदस्तत्त्वविचारके ।

धर्मसा

इत्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि धनतः ॥”

इति रघुनन्दनभट्टाचार्यः ॥

धर्मशीलः, चि, (धर्मो धर्माचरन्ने शीलं स्वभावो
यस्य ।) धार्मिकः । यथा, विराटपर्वणि ।

“धर्मशीलो वदान्धश्च दृष्टश्च सुमहाधनः ॥”

धर्मसंहिता, स्त्री, (धर्मस्य संहिता ।) स्मृति-
शास्त्रम् । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥

धर्मसावर्णिः, पुं, (धर्म एव सावर्णिः स्वयंपुत्रो
मनुः ।) एकादशो मनुः । अस्मिन्मन्वन्तरे
धर्मसंतुल्यतारः । वैष्णव इन्द्रः । विहङ्गमकाम-
गमाद्या देवाः । अश्वत्थार्यः सप्तर्षयः । सत्य-
धर्मादयो मनुपुत्रा भविष्यन्ति । इति श्रीभाग-
वतम् ॥ १ ॥

“भविष्यधर्मपुत्रस्य सावर्णस्यान्तरं श्रग ।

विहङ्गमाः कामगमा निर्मायितयस्तदा ॥

चिप्रकारा भविष्यन्ति एकैकस्मिन्शको गमः ।

मासर्तुदिवसा ये तु निर्मायितयस्तु ते ॥

विहङ्गमा राचयोऽथ सुहृन्ताः कामगो गमः ।

इन्द्रो वृषाश्चो भविता तेषां प्रख्यातविक्रमाः ॥

हविष्ठाश्च घनिष्ठश्च ऋषिरयस्तथाकलिः ।

निचरश्चानवचैव दृष्टिश्चाथो महासुनिः ॥

सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्मतेनाञ्च सप्तमः ॥

सर्वाङ्गुगः सुप्रश्ना च देवाणीकः पुरुङ्गहः ॥

हेमधन्वा दृष्टायुश्च विभानुस्तत्सुता वृषाः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

धर्मसारः, पुं, (धर्मस्य सारः ।) श्रेष्ठपुण्यकर्म ।
यथा । ब्रह्मोवाच ।

“धर्मसारमहं वक्ष्ये सङ्गोपाङ्गुशु शङ्कर । ।

सुक्तिस्तुतिप्रदं स्रष्टुं सर्वपापविनाशनम् ॥

श्रुतं ब्रह्म बलं धैर्यं सुखसुतुषाहमेव च ।

श्लोको हरति वै नृणां तस्माच्छ्लोकं परित्यजेत् ॥

कर्मदेवाः कर्मलोकाः कर्मसम्पत्तिव्याप्तयः ।

कर्माणि प्रेरयन्तीह पुरुषं सुखदुःखयोः ॥

दानमेव परो धर्मो दानात् सर्वमवाप्यते ।

दानान्मुक्तिश्च राज्यश्च दद्याद्दानं ततो नरः ॥

एकतः क्रतवः सर्वे समग्रपरदक्षिणाः ।

एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैश्चार्चनं वा पुनः ।

गतिन्तु लभते जन्तुर्गङ्गा संसेव्य यां लभेत् ॥

असङ्का परमं पापं अह्ना पापप्रणाशिनी ।

जहाति पापं अह्नावान् जीर्णं त्वचमिवोरगः ॥

न पुराज्ञतपुण्यानां नराणांमिह शङ्कर ! ।

श्रीरथैतानि प्रपद्यन्ते अह्नादातव्यमर्थिनः ॥

दूरादतिथयो यस्य गृहमायान्धवारिताः ।

स गृहस्य इति प्रोक्तः शेषास्तु गृहचक्रकाः ॥

न चिन्तयन्ति ये विष्णुं नार्चयन्ति च ये नराः ।

धर्मस्य नाशका ये च ते वै निरयगामिनः ॥

ये च होमजपस्नानदेवतार्चनतत्पराः ।

सत्यचान्तिद्वयायुक्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

न दाता सुखदुःखानां न च हर्तास्ति कश्चन ।

क्षतताम्येव सुष्यन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥

धर्मार्थं जीवितं येषां सन्तानार्थं च मेधनम् ।

धर्मात्मा

देवायं तर्पणं येषां दुर्गाश्च भितरन्ति ते ।
 सन्तुष्टः को न श्रुत्वाति प्रसन्नमूर्तिः जीवितुम् ।
 सञ्च यत्र हि सांख्येन शृङ्खलान्वगाहते ।
 लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभाद्द्वेषः प्रवर्तते ।
 लोभाद्भयं माया च मानो मतसर एव च ॥
 रागहं वाश्रुतक्रोधलोभमोहमदोऽन्धमितः ।
 यः स शान्तः परं लोकं याति पापविवर्जितः ॥
 देवता सुनयो नागा गन्धर्वा गुह्यका नराः ।
 धार्मिकं पूजयन्तीह न धनाढ्यं न कामिनम् ॥
 न मन्त्रबलवीर्येण प्रश्रया पौरुषेण वा ।
 अलभ्यं लभते मर्त्यस्तत्र का परिदेवता ॥
 यथामिदं जले मन्त्रैर्भस्मैते न्यापदर्भवि ।
 आकाशे पक्षिभिर्निर्झरं तथा सञ्च वित्तवान् ॥
 सञ्चसत्त्वदयालुत्वं सर्वेन्द्रियविनिग्रहः ।
 सर्वत्रानिष्टबुद्धिर्ज्ञेयः परमिदं स्मृतम् ॥
 पञ्चमिवायतो नृत्वं यो धर्मे नाचरेन्नरः ।
 न्याजालसुतस्यैव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥
 भृगुहा ब्रह्महा गोघ्नः पित्रहा गुरुतत्पणः ।
 भूमिं सर्वगुणोपेतां दत्त्वा पापैः प्रसूयते ॥
 न मोक्षानात् परं दानं किञ्चिदस्तीति मे मतिः ।
 मा गौर्न्यायावर्जिता दत्त्वा क्षन्तं तारयते कुलम् ॥
 नास्मिन्नानात् परं दानं किञ्चिदस्ति वृषभज ! ।
 अग्नेन घ्रायते सर्वं चराचरमिदं जगत् ॥
 कथादानं वृषोत्सर्गं अपस्तीर्णं श्रुतं तथा ।
 हस्त्यश्चरपदानानि मखिरत्नवसुधराः ॥
 अन्नदानस्य सर्वाणि कला नार्हन्ति षोडशीम् ।
 अन्नात् प्राणो बलं तेजश्चास्मादीर्यं धृतिः स्मृतिः ॥
 कूपवापीतङ्गागादि आरामाणि च कारयेत् ।
 त्रिःसप्तकुलसुदृढं विष्णुलोकं मञ्जरीयते ॥
 साधनां दर्शनं पुण्यं तीर्थादपि विशिष्यते ।
 कालेन फलते तीर्थं सद्यः साधुसमागमः ॥
 सत्वं दमस्तपः शौचं सन्मोक्षः क्षान्तिरार्णवम् ।
 ज्ञानं श्रमो ह्या दानमेव धर्मेः सनातनः ॥”
 इति गारुड २२५ अध्यायः ॥
 धर्मेसुतः, पुं, (धर्मेस्य सुतः ।) युधिष्ठिरराजः ।
 इति श्रद्धरत्नावली । (यथा, देवीभागवते । २ । ७ । १६ ।
 “एकान्ते विदुरेयोक्तो राजा धर्मेसुतः सुचिः ॥”
 नरनारायणसुगौ । यथा, देवीभागवते । ४ ।
 ७ । १२ ।
 “इति सचिन्त्यमानं तं भ्रातरं दीनमानसम् ।
 उवाच वचनं तथ्यं नरो धर्मेसुतोऽनुजः ॥”)
 धर्मेसुतः, पुं, (धर्मे स्तुते इति । छ + क्तिप् ।)
 वृष्णाटपक्षी । इति श्रद्धरत्नावली । (धर्म-
 प्रेरके, त्रि । यथा, तैत्तिरीयब्राह्मणे । १ । ७ । ३ ।
 “सोमो राजा ववचः । देवा धर्मेसुवच ये ॥”)
 धर्मात्मा, [नृ] पुं, (धर्मे आत्मा सभावो यस्य ।
 कुमारपातः । स तु आर्हतेविशेषः । इति हेम-
 चन्द्रः । १ । ३७७ ।) त्रि, धर्मशीलः । यथा,—
 “महर्षिर्भगवान् यावः क्षत्वेमां संहितां पुरा ।
 श्लोकैश्चतुर्भिर्धर्मात्मा पुनर्मध्यापयत् मुक्तम् ॥”
 इति महाभारतम् ॥

धर्मार

धर्माधर्मपरीक्षणं, स्त्री, (धर्मेण अधर्मेण तयोः
 परीक्षणम् ।) परीक्षाविशेषः । यथा,—
 “अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।
 हन्तायां याचमानायां प्रायश्चित्तार्थिनां वृत्त्याम् ॥
 राजतं कारयेत् धर्म्ममधर्म्मं सीसकायसम् ।
 लिखेत् भूर्जे पटे वापि धर्म्माधर्म्मां चित्तासितौ ॥
 अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाद्यैः समर्चयेत् ।
 सितपुष्पैस्तु धर्म्मः स्यादधर्म्मां सितपुष्पैश्च ॥
 एवं विधायोपलिख्य पिङ्गयोक्तौ निघापयेत् ।
 गोमयेन नृदा वापि पिङ्गौ कार्यौ समन्ततः ॥
 नृदाश्चक उपकृते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
 उपलिप्ते सुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ॥
 आवाहयेत् ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥
 धर्म्मावाहनपूर्वेषु प्रतिज्ञापनकं लिखेत् ।
 यदि पापविसृक्तोऽहं धर्म्मेष्वायातु मे करे ॥
 अमुद्वेष्टनम करे पापमायातु धर्म्मतः ।
 अभियुक्तयोश्चैकं प्रयत्नीताविलम्बितः ॥
 धर्म्मं यद्वीते मुहः स्यादधर्म्मं तु स ह्वीयते ।
 एवं समासतः प्रोक्तं धर्म्माधर्मपरीक्षणम् ॥”
 इति मिताचरा ॥
 धर्म्माधिकरणं, स्त्री, (अधिक्रियते अस्मिन्निति ।
 अधि + क्त + अधिकरणे क्युट् । धर्म्मस्य अधि-
 करणम् ।) राशौ विचारस्थानम् । यथा,—
 “धर्म्मेष्टास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रनिरूपणम् ।
 यथाधिक्रियते स्थाने धर्म्माधिकरणं हि तत् ॥”
 इति वीरभिक्षोदये कात्यायनवचनम् ॥३॥
 “पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्रांशवश्चायलोलुपाः ।
 धर्म्माधिकरणे कार्या जनाङ्गनकरा नराः ॥”
 इति मनुस्मृत्यपुराणे १८६ अध्यायः ॥
 धर्म्माधिकरणः, पुं, (धर्म्माधिकरणं आश्रयत्वेनाख्य-
 स्येति । अच् ।) धर्म्माध्यक्षः । तस्य लक्षणम् ।
 यथा, मत्स्यपुराणे १८६ अध्याये ।
 “समः श्रौतः च मित्रं च सर्वश्रास्त्रविशारदः ।
 विप्रसुखः कुलीनश्च धर्म्माधिकरणो भवेत् ॥”
 धर्म्माधिकरणो, [नृ] पुं, (धर्म्माधिकरणं विचार्य
 स्थानत्वेनाख्यस्येति । धर्म्माधिकरण + इनिः ।)
 धर्म्माधिकरणविशिष्टः । जन् इति इराजी
 भावा । तत्पुण्यायः । धर्म्माध्यक्षः २ धार्मिकः ३ ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८६ । प्राङ्मुखाः ४
 अक्षदंशकः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥
 धर्म्माध्यक्षः, पुं, (धर्म्मे धर्म्माधिकरणे अध्याक्षः ।)
 धर्म्माधिकरणो । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८८ ॥
 “कुलश्रीलगुणोपेतः सर्वधर्म्मपरायणः ।
 प्रवीणः प्रेम्णाध्यक्षो धर्म्माध्यक्षो विधीयते ॥”
 इति चाणक्ये । १०२ ॥
 (विष्णुः यथा, महाभारते । १३ । १८६ । १८ ।
 “लोकार्थक्षः सुरार्थक्षो धर्म्माध्यक्षः क्षताक्षतः ॥”
 “धर्म्माधर्म्मां वाचादीजते अनुरूपं फलं दातुम् ।
 तस्माद्धर्म्माध्यक्षः ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥)
 धर्म्मारण्यं, स्त्री, (धर्म्माय धर्म्मस्य वा यदरख्यम् ।)
 पुण्यवनविशेषः । तस्य नामकारणं यथा,—
 “स धर्म्मः पीडितः सर्वं खीमेनाहृतकर्मणा ।

धर्मं त्रि

तारां लिङ्गता पत्नीं आतुराङ्गिरसस्य च ॥
 सोऽप्ययाज्ञीवितस्तेन वलिना क्रूरकर्मणा ।
 अरख्यं गहनं चोरं प्रविशेश तदा प्रभुः ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 यश्चाराख्यमिदं धर्म्मं । तया चासं चिरं विभो ! ।
 नात्मा भविष्यति क्षीतकृष्णारण्यमिति प्रभो ! ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥
 (गयाख्यतीर्थविशेषः । यथा, वायुपुराणे गया-
 माहात्म्ये ।
 “प्रथमेऽङ्घ्रि विधिः प्रोक्तो द्वितीयदिवसे ब्रजेत् ।
 धर्म्मारण्यं तत्र धर्म्मां यस्माद्वयमकारयत् ॥”)
 धर्म्मासनं, स्त्री, (धर्म्माय अवधारकायैवाधनाय
 यदासनम् ।) विचारस्थानम् । येषु इति इराजी-
 भावा । यथा,—
 “धर्म्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
 प्रत्यक्ष्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥”
 इति मनुः । ८ । २३ ॥
 धर्म्मिणी, स्त्री, (धर्म्मोऽस्या अस्तीति । इनिः । डीप् ।)
 रेखका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धर्म्मो, [नृ] (त्रि, धर्म्मोऽस्यास्तीति । धर्म्म + “अत
 इनिठनी ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।)
 धर्म्मवान् । पुण्यशीलः । इति श्रद्धरत्नावली ॥
 (पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १८६ । १८ ।
 “धर्म्मगुणं धर्म्मज्जधर्म्मो सदसुचरमचरम् ॥”
 “धर्म्माधारतया धर्म्मो ।” इति शाङ्करभाष्यम् ॥)
 धर्म्मोपदेशकः, पुं, (धर्म्मोपदेश्यतीति । उप +
 दिश + क्युट् ।) गुरुः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७७ ॥
 धर्म्मोऽ, त्रि, (धर्म्म + “धर्म्मपण्यर्थन्यायादनपेति ।”
 ४ । ४ । ६२ । इति यत् ।) धर्म्मादनपेतः ।
 धर्म्मयुक्तः । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।
 “धर्म्मोऽङ्घ्रि युक्तात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न
 विद्यते ॥”
 “न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्मोऽऽपि पितृजतः स्मृतः ॥”
 इति दायभागः ॥
 (धर्म्मेण प्राप्यः । “नौवयोधर्म्मोति ।” ४ । ४ । ६२ ।
 इति यत् धर्म्मलभ्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।)
 धर्म्मविवाहः, पुं, (धर्म्मोऽधर्म्मादौ विवाहः ।)
 विवाहविशेषः । स च पञ्चविधः । ब्राह्म-
 देवाभैरगन्धर्वप्राजापत्यरूपः । अधर्म्मोऽविवाह-
 स्त्रिविधः । असुरराक्षसपैशाचरूपः । यथा,
 “धर्म्मोऽप्येव विवाहेषु कालपरीक्षकं नाधर्म्मोऽपि ॥”
 इत्युवाच तत्त्वम् ॥ (वस्य वस्यस्य यो विवाहो
 धर्म्मोऽस्य उक्तो यथा, मनी । ३ । २१—२६ ।
 “ब्राह्मो देवस्तथैवाभैः प्राजापत्यरूपः ।
 गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चासुरोऽधमः ॥
 यो यस्य धर्म्मो वस्यस्य गुणदोषो च वस्य यौ ।
 तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥
 यद्वागुपूज्यां विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽरवान् ।
 विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्मोऽग्नं राक्षसान्
 चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् तवयो विदुः
 राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥
 पञ्चानाम् तवो धर्म्मां दावधर्म्मोऽस्मृताविह

धवः

पेयाचक्षुःशब्देन न कर्मणो कदाचन ।
 पृथक् पृथक् मित्रौ वा विवाहौ पूर्वोच्यते ।
 गान्धर्वो राजसूयधर्मो चक्षुःशब्दौ ॥”
 धवः, पुं, (धवश्चमिति । धृ+भावे चञ् ।)
 प्रागल्भ्यम् । (यथा, महाभारते । १।१८।७ ।
 “यद्येष द्वापद् धर्वाद्याय नाक्षत्रापलात् ।
 प्रस्थितो धृतराज्यं वार्यतां वाधु मागमत् ॥”)
 अमर्षः । शक्तिवन्धनम् । संहतिः । हिंसा ।
 इति धृवधातोर्भावेऽन्प्रत्ययेन साधः ॥
 धर्वकः, पुं, (धृव्योति प्रगल्भो भवतीति ।
 धृ+क्वञ् ।) नटः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (अभिभवकर्तारि, जि । यथा, हरिवंशे । १५३।२४ ।
 “विधाय सर्वं यक्षणां ममेते महर्षकाः ॥”)
 धर्वकारिणी, स्त्री, (धर्वं कुलदूषणं करोतीति ।
 कृ+णिनि+ङीप् ।) दूषिता कन्या । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 धर्वण, स्त्री, (धृ+क्वञ् ।) परिभवः । (यथा,
 महाभारते । १।२१४।१६ ।
 “सर्वमन्यत् परिहृतं धर्वणम् महीपतेः ॥”)
 रतिः । इति मेदिनी । स्त्री, ५४ ॥ धर्वशब्दार्थो-
 ऽप्यत्र ॥
 धर्वणि, स्त्री, (कर्षतीति । कृ+“लघोरादेश
 धः ।” उणा । २।१०५ । इति अग्निः आदेश
 धः ।) बन्धकी । दृषणः । इति संक्षिप्तसारे-
 णादिह्रस्वः ॥
 धर्वणी, स्त्री, (धर्वणि+लटिकारादिति वा
 ङीष् ।) धर्विणी । असती । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 धर्विणी, स्त्री, (धर्वति हिंसति कुलमिति ।
 धृ+णिनि+ङीप् ।) पुंश्चली । इत्यमरः ।
 २।६।१० ॥
 धर्वितं, स्त्री, (धृव्यतेऽनेनेति । धृ+क्तः ।)
 रतिः । मैथुनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (धृ+
 कर्मणि क्तः ।) लतधर्विणी, जि ॥ (अभिभूतः ।
 यथा, महाभारते । ३।५५।१५ ।
 “आसनेभ्यः समुत्पेतुं कृत्वा तस्य धर्विताः ॥”)
 धर्विता, स्त्री, (धृव्यतेऽर्थे । धृ+क्तः । टाप् ।)
 असती । इति शब्दरत्नावली ॥
 धलकः, पुं, (दधातीति । धा+ङः । धं धारकं
 लक्षति उत्तुचिपतीति । लक्ष उत्तुचिप+अच् ।
 कण्टकान्वितत्वादस्य तथालम् ।) दृढकण्टक-
 दृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ धलकाङ्का इति
 भाषा ॥
 धव, इ नञे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
 सकं-सट् ।) इ, धन्यते । नञो गतिः । इति
 दुर्गादायः ॥
 धवः, पुं, (ध्रुवोति धवतीति वा । ध्रु ध्रु वा+
 अच् ।) पतिः । (यथा, हरिवंशे भविष्य-
 पर्वणि । १६।४५ ।
 “मा विद्या च हरः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो
 भवान् ॥
 तस्मात्तस्माद्वनामासि धवः स्वामीति शब्दितः ॥”)

धवला

नरः । इत्यमरः । १।३।२०५ ॥ (यथा,—
 पञ्चतन्त्रे । २।१०६ ।
 “श्रीचविष्टियाप्यसि किञ्चित् कार्यं कश्चि-
 [कृत्वा ।
 निर्धनेन धवेनेह न तु किञ्चित् प्रयोजनम् ॥”)
 धर्मः । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ खनामखात-
 दृष्टः । (यथा, महाभारते । १।६६।१७ ।
 “विष्णोर्कण्डिराकीर्णं कपित्थधवसकुलम् ॥”)
 तत्पण्यायः । धुरन्धरः २ शाकटाश्वः ३ । इति
 रत्नमाणा ॥ दृढतवः ४ गौरः ५ कषायः ६
 मधुरत्वम् ७ शुक्लदृष्टः ८ पाकृतवः ९ धवलः
 १० पाकुरः ११ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् ।
 कटुत्वम् । कफानिहनाश्रितम् । पित्तप्रकोपक-
 त्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । अत्यम् । शीत-
 त्वम् । प्रमेहार्थः पाकूपित्तकफापहत्वम् । मधु-
 रत्वम् । तुवरत्वम् । तिक्तत्वम् । तन्नामगुणाः ।
 “धवो घटो नन्दितः स्थिरो धीरो धुरन्धरः ।
 धवः शीतपमेहार्थः पाकूपित्तकफापहः ॥
 मधुरस्तुवरस्तस्य फलञ्च मधुरं मनाक् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 तत्फलं ईष्यधुरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (ध्रु कम्पने+“कदोर्प् ।” ३।३।५७ । इति
 भावे अच् । कम्पनम् ॥)
 धवलः, पुं, (धावतीति । धाव ज् जवन्तोः+
 “धावतेर्बाहुलकात् इत्त्वञ्च ।” १।१०८ ।
 इत्यञ्जलदन्तोक्ता कलः इत्त्वञ्च ।) धवदृष्टः ।
 चीनकर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राग-
 विशेषः । भरतमते हिन्दोलरागस्याष्टमपुत्रः ।
 इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ दृष्टश्रेष्ठः । शुक्लः ।
 सुन्दरः, जि । इत्युणादिकोषः ॥ श्वेतगुणयुक्ते,
 जि । इत्यमरः । १।५।१३ ॥ (यथा, आर्या-
 सप्तशत्याम् । ३०६ । [पिष्टितास्याः ॥”)
 “धवलनखलप्य दुर्बलमकलितनेपथ्यमलक-
 श्वेतमरिचे, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धवलपद्मः, पुं, (धवलौ शुक्लौ पद्मौ यस्य ।) हंसः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (धवलः शुक्लः पद्मः ।)
 शुक्लपद्मञ्च ॥ (शुक्लपद्मविशष्टे, जि । यथा, माघे ।
 “धवलपद्मविहङ्गमज्जलितैः ॥”)
 धवलपाटली, स्त्री, (धवला पाटली ।) वित-
 पाटलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धवलनृतिका, स्त्री, (धवला नृतिका ।) खटिनी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 धवलयावनालः, पुं, (धवलो यावनालः ।) याव-
 नाकविशेषः । तत्पण्यायः । पाकुरः २ तार-
 तकुलः ३ नक्षत्रकान्तिविस्तारः ४ दृष्टः ५
 मौक्तिकतकुलः ६ । अस्य गुणाः । गौरत्वम् ।
 बल्यत्वम् । रुच्यत्वम् । रुच्यप्रदत्वम् । पथ्यत्वम् ।
 त्रिदोषार्शोगुल्मव्रणनाश्रित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 धवला, स्त्री, (धावतीति । धाव+कलः इत्त्वञ्च ।
 अनुदात्तत्वाभावात् न ङीष् ।) शुक्ला गौः ।
 इत्यमरः । २।६।६७ ॥

धाता

धवली, स्त्री, (धवल+गौरादित्वात् ङीष् ।)
 शुक्ला गौः । इत्यमरः । २।६।६७ ॥
 धवलोत्पन्नं, स्त्री, (धवलतुत्पन्नम् ।) कुतुदम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 धवायकः, पुं, (ध्रुवाति कल्पयति दृष्टादीनीति ।
 ध्रु+“आगको लघुप्रिन्धिधान्यः ।” उणा
 ३।८३ । इति आयकः ।) वायुः । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 धविवं, स्त्री, (ध्रुवतेऽनेनेति । ध्रु+“अर्धिलघु-
 खलनसहचर इवः ।” ३।२।१८४ । इति
 इवः ।) नृगचर्मरचितयजनम् । इत्यमरः ।
 २।७।२३ ॥
 धा, कृ न लि धारयि । पुटौ । दाने । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (डा-उभं-सकं-अनिट् ।) ध्रु, हिजि-
 मम् । न लि, दधाति धत्ते । धारयं धरयम् ।
 दाने, दिवता विहितं त्वयायवेति किराते
 विहितं दत्तमित्यर्थः । इति दुर्गादायः ॥
 धाः, पुं, (दधातीति । धा+क्तिप् ।) नञ् ।
 धारकः । इति मेदिनी । धे, १ ॥ दृष्टयतिः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 धाकः, पुं, (दधातीति । धा+“लदाधारादि-
 कलिभ्यः कः ।” उणा ३।४० । इति कः ।)
 दृष्टः । आहारः । इत्युणादिकोषः ॥ अन्नम् ।
 क्षन्मः । इति संक्षिप्तसारे उणादिह्रस्वः ॥
 (आधारः । इत्यञ्जलदन्तः ॥)
 धाटी, स्त्री, शुभ्रसम्मुखगमनम् । तत्पण्यायः ।
 प्रपातः २ आभ्यवच्छन्दः ३ आभ्यासादवम् ४ ।
 इति हेमचन्द्रः । ३।४६४ ॥
 धायकः, पुं, (दधातीति । धा+“आगको लघु-
 प्रिन्धिधान्यः ।” उणा ३।८३ । इति
 आगकः ।) दीनारभागः । इत्युणादिकोषः ॥
 धातकी, स्त्री, (धातुं करोतीति । धा+तत्करो-
 तीति क्तिच् । टिलोपः । ततः कृत् । ततः
 पिप्यल्लादित्वात् ङीष् ।) पुण्यविशेषः । धाद-
 फुल इति भाषा । तत्पण्यायः । वङ्गिपुष्पी २
 ताम्रपुष्पी ३ धावनी ४ अचिञ्जला ५ सुभिन्दा
 ६ पाव्ती ७ बहुपुष्पिका ८ कुतुदा ९ सौधु-
 पुष्पी १० कुञ्जरा ११ मद्यवासिनी १२ गुच्छ-
 पुष्पी १३ संधपुष्पी १४ रोधपुष्पिणी १५ तीव्र-
 ज्वाला १६ वङ्गिप्रिन्धा १७ मद्यपुष्पा १८ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ धाटपुष्पी १९ धातुपुष्पी
 २० धाटपुष्पिका २१ धात्री २२ धातुपुष्पिका
 २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः ।
 कटुत्वम् । उष्णत्वम् । मदकारित्वम् । विष-
 प्रवाहिकातिसारविषपत्रणनाश्रित्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ शीतत्वम् । रक्तपित्तनाश्रि-
 त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 धाता, [कृ] पुं, (दधातीति । धा+कृच् ।)
 नञ् । इत्यमरः । १।१।१७ ॥ (यथा,
 रघुः । १०।४३ ।
 “धानारं तपसा प्रीतं यथाचि स हि राक्षसः ।
 देवाः सर्गादवधत्वं सर्वोऽप्याख्यापरादुत्तमः ॥”)

धातुः

विष्णुः । इति हज्जाशुभः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १४८ । ११५ ।

“आधारनिगद्यो धाता पुन्यहावः प्रजागरः ॥”

“संहारसमये सन्धाः प्रजा क्षयति पिवतीति वा धाता । घट् पाने इति धातुः ।” इति आह्वर-भाष्यम् ॥ महादेवः । यथा, तत्रैव ॥ ११०१०१ ॥

“धाता श्रुक् विष्णुश्च मित्रक्षत्रा भुवो धरः ॥”

भृगुसुनिपुत्रः । तस्य भार्या मेरुकन्या आयातिः ।

तस्य सुतः नृकक्षुः तस्य च मार्कण्डेयः । इति

बीभागवतम् ॥ जनपञ्चाशदायुर्नगंतवायुवि-शेषः । यथा, वज्रपुराणे गन्धमेदनामाध्याये ।

“धाता दुर्गो धितिर्भूमिभ्यस्तुक्तस्तपात्सहः ।

दुर्निर्घुरनायोपवासः कामो जयो विराट् ॥

इत्येकोनाश्व मन्वाश्रमस्तः पूर्वसम्भवाः ॥”

(आदिहविषेयः । यथा, महाभारते । १ ।

६५ । १४-१५ ।

“अदितां द्वादशादिताः सम्भता भुवनेश्वराः ।

ये राजन् ! नामनस्तांस्ते कौर्मेयिष्यामि

भारत ! ॥

धाता मित्रोऽर्थमा श्रुको वरवत्संश्च एव च ॥”

ब्रह्मणः पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।

६६ । ५१ ।

“द्वौ पुत्रौ ब्रह्मणश्चतुर् ययोरिति कथ्यन्तम् ।

कोके धाता विधाता च यौ स्त्रियौ मनुजा

सह ॥”

पातके, त्रि । इति मेदिनी । ते, २७ । धारकः ।

इति धरणिः ॥

धातुः, पुं, (धीयते सर्वमस्मिन्निति । धा + “सितनि-

गमीति ।” उणां १ । ७० । इति तुन् ।) शरीर-

धारकवस्तुनि । तद्वयथा । कषः । वातः । पित्तम् ।

“शरीरदूषणादोषा मलिनोकरत्नात्मनाः ।

धारणाद्वातवस्ते स्फुर्वातपित्तकषाण्ययः ॥”

इति वैद्यकम् ॥

(“रसाक्ष्णसामेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ।

सप्त द्रव्याः मलाश्चक्षुःश्रोत्रादयोऽपि च ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

धातुशब्देनात्र शुक्रार्त्तवे अप्युच्यते तद् यथा ।

“तथाहि पुण्यसुकुलस्यो गन्धो न श्रवणमिहा-

क्षीति वक्तुं नैव नाक्षीत्ययवाक्चि सतां भावानां

अभिव्यक्तिरिति ज्ञत्वा केवलं सौम्याग्राभि-

व्यव्यते स एव गन्धो विवृतपत्रकेश्वरैः कालान्त-

रेणाभिव्यक्तिं गच्छन्ते वं वाजानामपि वयः

परिणामात् शुक्रप्रादुर्भावो भवति रोमराण्या-

दयोयार्त्तवाद्येषु विशेषा नारीणां रजसि

चोपचोषमाने शूनेः शूनेः स्तनगर्भाश्रययोग-भि

वृद्धिर्भवति । स एवाग्नरवो दृष्टानां जरा-

पक्षशरीरत्वात् प्रीणको भवति । त एते शरीर-

धारणाद्वातव इत्युच्यन्ते ॥” इति सुश्रुते सूत्र-

स्थाने १४ अध्यायः ॥

अथ धातुशब्दस्य निरुक्तिमाह ।

“एतं सप्त स्वयं स्त्रिया देहन्धति यज्ञायाम् ।

रसाक्ष्णसामेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ॥”

धातुः

अथ धातूनां कर्मान्याह ।

“प्रीणनं जीवनं वेपः खेदो धारकपुरी ।

गर्भोत्पादश्च कर्माणि धातूनां कथितानि हि ॥”

इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रसः । रक्तम् । मांसम् । मेदः । अस्थि । मज्जा ।

शुक्रम् । महाभूतानि । तद्यथा । पृथिवी ।

जलम् । तेजः । वायुः । आकाशः । तद्गुणाः

यथा । गन्धः । रसः । रूपम् । स्पर्शः । शब्दः ।

इन्द्रियाणि यथा । चक्षुः । श्रोत्रम् । घ्राणम् ।

जिह्वा । तक् । अस्त्रविक्रतिः । सा तु गैरिक-

मनःप्रजादि । (यथा, कुमारः । १ । ४ ।

“अकालसम्भामिव धातुमन्ताम् ॥”

शब्दयोगिः । सा च साधुशब्दप्रकृतिः । भूपच-

पठप्रकृतिः । स्वर्णादिः । इत्यमरभरतौ ॥ ७ ॥

यथा, शब्दमात्रायाम् ।

“सुवर्णरूपमस्त्रिभुवनहरितालमनःप्रजाः ।

गैरिकाङ्गनकासीससीसलोहाः सङ्घिह्वलाः ॥

गन्धकोऽभकमिथाद्या धातवो गिरिसम्भवाः ॥”

नव धातवो यथा, सुखबोधे ।

“हेमतारारनागाश्च तावज्जङ्घे च तीक्ष्णकम् ।

कांस्थ्यकं कान्तनौहृच्च धातवो नव कीर्त्तिताः ॥”

अथ धातवो यथा, दानसागरे ।

“हरिण्यं रजतं कांस्थं तावज्जं सीसकमेव च ।

रङ्गमायसरोक्षश्च धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥”

अपि च वैद्यके ।

“सुवर्णं रजतं तावज्जं कौहं कुप्यश्च पारदम् ।

वज्रश्च सीसकश्चैव इत्यष्टौ देवसम्भवाः ॥”

सप्तधातवो यथा, भावप्रकाशे ।

“स्वर्णं रूपश्च तावज्जश्च रङ्गं यशोदेव च ।

सीसं कौहश्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः ॥”

ताव्जाद्युत्पत्तिर्यथा,—

“श्वश्रु तस्मिन् मे भूमे ! कथ्यमानं मयागधे ! ।

एकार्थं चित्तमाधाय येन तावज्जं मम प्रियम् ॥

पूर्वं कमलपत्राणि । गुडार्केशो महासुरः ।

तावज्जं समुदाय ममेवाराधने रतः ॥

तच्च दृष्ट्वा मया प्रोक्तं प्रसन्नानानारात्मना ।

गुडार्केश ! महाभाग ब्रूहि किं करवाणि ते ॥

चक्रेण वधमिच्छामि त्वया सुक्तेन केशव ! ।

वैशाखस्य तु मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ॥

मम तेजोमयं चक्रं वाधयिष्यत्यश्वश्रुम् ।

तदेव चक्रेण विपाटितोऽसौ

प्राप्तोऽपि मां भागवतप्रधानः ॥

तावज्जं तस्मांसमष्टकुसुम-मस्थीनि रूप्यं बहुधातवश्च ।

रङ्गश्च सीसं चपुधातुसंख्यं

कांस्थश्च रीतिश्च मलस्तु तेवाम् ॥

एतद्भागवतैः कार्यं मम प्रियकरैः सह ।

एवं तावज्जं सप्तपुत्रमिति मे रोचते हि तत् ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ ७ ॥

“हरितालं हरेर्वीर्यं जम्बीवीर्यं मनःप्रजा ।

पारदं शिववीर्यं स्त्रातु गन्धकं पार्वतीरजः ॥”

इति वैद्यकम् ॥ ७ ॥

धातुश्च

सप्तोपधातवो यथा,—

“माचिकं तुलिकाभि च बीजाङ्गनशिकानकाः ।

रसकक्षेति विशेषा एते सप्तोपधातवः ॥” ७ ॥

शरीरस्थमपधातुभवसप्तोपधातवो यथा,—

“स्वर्णं रजश्च नारीणां कावे भवति गच्छति ।

शुद्धमांसभवः खेदो यः सा खेदीर्जाते ववा ।

खेदो ह्नास्यथा केशाक्षयैवोपच सप्तमम् ।

इति धातुभवा ज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥”

इति सुखबोधः ॥

धातुकावीर्यं, स्त्री, (धातुर्द्वयं कावीर्यम् ।) कावी-

र्यम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२२ ॥ (पर्यायो-

ऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“कावीर्यं धातुकावीर्यं हरितं तच्च कीर्त्तितम् ॥”

धातुर्न, स्त्री, (धातुं स्वर्णादिकं ज्ञानीति । ज्ञन +

टक् ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः । १५८० ॥

धातुनाशनं, स्त्री, (धातुं स्वर्णादिकं नाशयतीति ।

नश् + शिच् + क्तुः ।) काञ्जिकम् । इति त्रिका-

शेषः ॥

धातुपः, पुं, (धातुं अस्त्रिमज्जामांसोत्पादक-

पदार्थविशेषं प्राति रक्षतीति । धा + कः ।)

शरीरस्थप्रथमधातुः । रस इति ज्ञातः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

धातुपुष्पिका, स्त्री, (धातुरिव पुष्पं यस्याः । जातं

डीप् । स्वार्थे कन् पूर्वङ्गः । यद्वा कप् । टाणि

अत इत्यम् ।) धातुपुष्पिका । इति शब्दरत्ना-

वली । धातुपुं इति भाषा ॥

धातुपुष्पी, स्त्री, (धातुरिव पुष्पमस्याः । जाति

त्वात् डीप् ।) धातुकी । इति भावप्रकाशः ॥

धातुभृत्, पुं, (धातुं गैरिकादिकं निभर्त्तति । भृ +

क्तिप् । तुगागमश्च ।) पर्यन्तः । इति शब्द-

रत्नावली । धातुपोषके, त्रि ॥

धातुमाचिकं, स्त्री, (धातुर्द्वयं माचिकम् ।) माचि-

कम् । इति राजनिर्घटः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा

वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“माचिकं धातुमाचिकं ताप्यं तापुष्यश्चक्रम् ॥”

धातुमारिणी, स्त्री, (धातुं सुवर्णादिकं मारयतीति

न् + शिच् + शिनि + डीप् ।) सर्पिका । इति

शब्दचन्द्रिका । खोदगा इति भाषा ॥

धातुराजकं, स्त्री, (धातुश्च राजकं इति । राज-

स्तुत् । यद्वा, धातूनां राजा इति समासान्त टच्

ततः स्वार्थे कन् ।) रेतः । इति शब्दचन्द्रिका

धातुवज्रम्, स्त्री, (धातुश्च वज्रम् ।) टङ्गसम

इति राजनिर्घटः ॥ (टङ्गशब्दस्य गुण

द्विकं ज्ञेयम् ।)

धातुवादी, [नृ] पुं, (धातुं वदति उपायान्तरे

कर्तुं कथयतीति । वद + शिनिः ।) कारन्धर्म

इति हारावली । १६५ ॥

धातुवैरी, [नृ] पुं, (धातूनां वैरीव दूषकत्वात्

गन्धकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धातुशेखरं, स्त्री, (धातूनामुपधातूनां शिखरदि

भेदत्वात् ।) कावीर्यम् । इति हेमचन्द्रः । १ ।

१२२ ॥

धातृपणः, धृ, (धातुः उपधातुरूप उपपन्नः।) कठिनिका। इति हारावली ॥२१२॥
 धातृपणः, धृ, (धातुर्नञः पुनः।) वनतुङ्गमारः।
 इति शब्दरत्नावली ॥ नञः, वनतुङ्गमारः।
 धातृपणिका, धी, (धातृपण्यी। कार्यं कर्तुं पूर्व-
 कृत्वा। यद्वा, कप्। टाप् अत इत्तम्।)
 धातकी। इत्यमरः। २। ४। १२४॥
 धातृपण्यी, धी, (धातृ पुष्टिकर्तुं पुण्यमस्याः।
 डीप्।) धातकी। इति शब्दरत्नावली ॥
 धात्रं, धी, (धीयते अन्नाद्यनेति। धा + आधात्रे
 ङ्ङ्।) भाजनम्। इति संमिश्रसारोद्यादितः॥
 धात्रिका, धी, (धात्री। कार्यं कर्तुं टाप् पूर्व-
 कृत्वा।) आमलकी। इति राजनिर्घण्टः॥
 धात्री, धी, (धीयते पीयते इति। घेट् पाने +
 “सर्वधातुभ्यः ङ्ङ्।” उडा ४। १५८। इति
 कर्मणि ङ्ङ्। विष्वात् डीप्। अस्या स्तनदुग्ध-
 पानात्तथात्वम्। यद्वा, दधाति धरतीति। धा
 + ङ्ङ् + डीप्।) माता। (यथा, याज्ञवल्क्य-
 संहितायाम्। २। ८२।
 “पुनर्धात्री पुनर्गर्भमोजस्य प्रधावति।
 अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्रायेर्विमुच्यते ॥”)
 उपमाता। (यथा, रघुः। १०। ७८।
 “कुमाराः स्तनसंस्कारास्ते धात्रीस्तनपायिनः।
 आन्तेनेनायनेनेव समं वदधिरं पितुः ॥”
 (कुमाररक्षाकर्त्री। धाद इति भाषा ॥ तस्या
 परीक्षा यथा, “अतो धात्रीपरीक्षास्तुपदस्यामः।
 अथ ज्ञात् धात्रीमानयेति समानवर्णा यौव-
 नस्यां गिभृतामनातुरामचक्ष्माभ्यसनानामवि-
 रूपाभ्युपगुह्यतां देशजातीयामनुदां अक्षु-
 कर्मिणीं कुले जातां वत्सलां जीववत्सां पुंवत्सां
 दोग्ध्रीमप्रमत्तामशायिनीमनुचारशायिनीमन-
 नावशायिनीं कुशलोपचारां शुचिमशुचि-
 देविणीं क्षण्यसम्यदुपतामिता ॥”
 “धात्री तु यदा खादुबहुलशुद्धदुग्धा स्थापदा
 खातादुक्षिता शुक्लवर्णं परिधायिनीं आक्षीं
 श्रतवीथ्यां सहसवीथ्यां भोवामयथा शिवा-
 मरिदां वाचपुष्पीं विष्कृषेनकान्तामिति विभ-
 व्योवधीः कुमारं प्रादुस्तुं प्रथमं दक्षिणं स्तनं
 पाययेदिति धात्रीकर्म ॥” इति चरकं प्रारो-
 ख्यानेऽष्टमेऽध्याये ॥४॥ (दधाति धारयति सर्व-
 मिति। धा + ङ्ङ् + डीप्।) चितिः। (गायत्री-
 स्वरूपिणी भगवती। यथा, देवीभागवते ॥१२॥
 ६। ७८।
 “धात्रीधनुर्धरा धेनुर्धारिणी धर्मधारिणी ॥”
 गङ्गा। यथा, काशीखण्डे ॥ २६। ६२।
 “धर्मोन्मिवाहिनी धुर्धा धात्री धात्रीविभूषणम् ॥”
 आमलकीवृक्षः। इति मेदिनी। रे, ४६॥
 (अस्याः पर्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
 “धात्री कर्षणता तिष्ठा वपुस्यामलकी शिवा ॥”)
 अथ धात्राद्युत्पत्तिकारणम्।
 दृष्टामरणाभ्युत्थस्य विष्णोर्मोहापनोदाय रुद्र-
 वाक्पादादां शक्तिं स्तुवतो देवान् प्रति सा आह।

“अहमेतन्निधा भिन्ना तिष्ठामि निविर्भूयैः।
 गौरी कण्ठोः खधा पैति रजःसत्तमोगुह्यैः॥
 तत्र गङ्गा तथा कार्यं विधास्यन्ते च ताः सुराः।
 तास्तथा तान् सुरान् दृष्ट्वा प्रवृत्तान् भक्तवत्-
 सनाः॥
 वीजानि प्रदुस्तेभ्यो वाक्पाणि जगदुत्तरा।
 इमानि देवा वीजानि विष्णुर्यन्तावतिष्ठते॥
 निर्वप्यन्त ततः कार्यं भवतां सिद्धिमेवति।
 चिन्मेवस्य वीजेभ्यो वनस्यतः स्त्रियोऽभवन्॥
 धात्री च मानती चैव तुलसी च नृपोत्तमः।
 धात्रुर्गङ्गा स्मृता धात्री माभवा मानती स्मृता॥
 गौरीभवा च तुलसी तमःसत्वरजोगुणाः।
 स्त्रीरूपिण्यो वनस्यतो दृष्ट्वा विष्णुस्तदा वृषः॥
 उतस्यो सन्ममादृष्ट्वात्पातिश्रयविभमात्॥”
 अस्या माहात्म्यं यथा,—
 “प्रयुज्य धात्रीमाहात्म्यं सर्वपापहरं शुभम्।
 यत् पुरा हरिणा प्रोक्तं वशिष्ठं प्रति नारदः॥
 धात्री वत्सः। इति धात्री मातृवत् कुरुते जपाम्।
 दद्यादायुः पयः पानं कानादे धर्मसम्पदम्॥
 अलक्ष्मीनाशनं सद्योऽप्यन्ते निर्व्याधमेव च।
 विज्ञानि नैव जायन्ते धात्रीक्षानेन वै वृणाम्॥
 तस्मात् त्वं कुरु विप्रेन्द्र। धात्रीक्षानं हि यत्नतः॥
 प्रयास्यसि हरेर्धामं देवत्वं प्राप्य नारदः॥
 यत्र यत्र सुनिश्चेष्टः। धात्रीक्षानं समाचरेत्॥
 तीर्थे वापि यद्दे वापि तत्र तत्र श्रियः स्थिताः॥
 धात्रीक्षातानि देवसे यस्यास्त्रीनि कलेवरं।
 प्रक्षालितानि विप्रेन्द्र। न स स्याद्भयसम्भवः॥
 धात्रीपूजनं विप्रेन्द्र। देवां केशाश्च रक्षिताः।
 ते नराः केशवः यान्ति नाशधिया कलेर्मजम्॥
 धात्रीफलं महापुण्यं क्षाने पुण्यतरं स्मृतम्।
 पुण्यात् पुण्यतरं वत्सः। भक्ष्ये सुनिपुङ्गवः॥
 न गङ्गा न गङ्गा पुण्या न काशी न च पुष्करम्।
 एकेव च यथा पुण्या धात्री माधववासरं॥
 कार्तिके मासि विप्रेन्द्र। धात्रीक्षानं समाचरेत्॥
 यत्र तज्जलमग्नीयात् कोऽभ्येधमवाप्नुयात्॥
 धात्रीफलं करेद्वयस्तु सदैव सुनिसत्तमः॥
 प्रागजन्मनि स्तनात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः।
 संस्मरेद्वयस्तु धात्रीं तामहमहनि मानवः॥
 मुच्यते पातकैः सर्वैर्मनोवाक्यायसम्भवेः॥
 धात्रीफलान्यमावास्यामष्टमीनवमीषु च।
 रविवारे च संक्रान्ते संस्मरेन्मनुपुङ्गवः॥
 यस्य गेहे सुनिश्चेष्टः। धात्री तिष्ठति सर्वदा।
 तस्य गेहं न गच्छन्ति प्रेतकुशाक्षराक्षसाः॥
 धात्रीक्षाने हरिर्नानि जागरं हरिवासरे।
 जन्मवन्धो विनश्यते हयमेधायुतं फलम्॥
 आयादामलकैर्यस्तु कार्तिकं हरिवत्सलम्॥
 परितोषं समायाति तस्य वै माधवः स्वयम्॥
 धात्रीक्षायां समासाद्य कुम्भात् आहृत्य यो
 सुने॥
 सुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादात्तस्य वै हरः॥
 अर्द्धं पाणौ सुखे कच्छे देहे च सुनिसत्तमः॥
 धत्ते धात्रीफलं यस्तु स महात्मा स पुण्यभाक्॥

धात्रीफलविनिष्ठाङ्गो धात्रीफलविभूषितः।
 धात्रीफलज्ञताहारो नरो नारायणो भवेत्॥
 यः कश्चिदेष्टव्यो लोके धत्ते धात्रीफलं सुने॥
 प्रियो भवति विष्णोः स मनुष्याणां का कथा॥
 धात्रीफलानि यो निर्व्वं वहते करसंपुटे।
 तस्य नारायणो देवो वरमेकं प्रयच्छति॥
 धात्रीफलं न मोक्षकं कदाचित् करसंपुटात्।
 य इच्छेद्विपुलान् भोगानन्तो यो सुक्तिमिच्छति॥
 धात्रीफलज्ञतां मानां कच्छत्या यो वक्षेत् हि।
 स वैष्णवो न विज्ञेयो विष्णुभक्तिपरोऽपि च॥
 न ज्ञात्वा तुलसीमाणा धात्रीमाणा विशेषतः।
 तथा रुद्राक्षमालाभि धर्मेक्षामार्थमिच्छता॥
 यावत्तुति कच्छत्या धात्रीमाणा नरस्य हि।
 तावत्तनसि हृत्स्थोऽपि सदा सुति केशवः॥
 यावद्दिनानि वहते धात्रीमालां करे नरः।
 तावद्व्यगसहसाधि वैकुण्ठे वसतिभवेत्॥
 सर्वदेवमयी धात्री वास्तुदेवमनःप्रिया।
 आरोग्यीया संस्था च संचनीया सदा कुधैः॥
 यतस्तो सर्वमाख्यातं धात्र्या माहात्म्यस्तुतम्॥
 श्रोतव्यं सदा सद्भिश्चतुर्वर्गफलप्रदम्॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १२७ अध्यायः॥
 अपि च।
 “तुलसीवृक्षमाश्रित्य या यास्तिष्ठन्ति देवताः।
 आमलक्या अपि प्राज्ञः। तास्ता एव वसन्ति च॥
 अशुभं वा शुभं वापि यत् कर्मात्मनकोतले।
 क्रियते मानवेर्विप्रः। भवेत्तत् सर्वमद्यम्॥
 पवित्रैर्नृतनैः पद्मेर्धात्र्या यः पूजयेद्हरिम्।
 स सुक्तः पापनाशेन सायुष्यं लभति हरैः॥
 धात्री च तुलसी देवी न तिष्ठेद्यत्र जैमिने॥
 स्थानं तदपवित्रं स्थानं च पुण्यक्रिया फलेत्॥
 धात्र्या हीनं तुलस्या च निजयं यस्य भूस्तुरः॥
 अलक्ष्मीः पातकं सर्वं कलिश्च तेन तोषितः॥
 धात्रीकाष्ठस्य मालाश्च यो वक्षेत्तिमाश्रितः।
 तत् सर्वमद्यं प्रोक्तं शुभं वास्तुभवेव च॥
 यस्तु धात्रीफलं सुदुक्ते मानवोऽस्तिजन्तव-
 वित्॥
 तद्देहाभ्यन्तरस्थापि सर्वं पापं विनश्यति॥
 धात्रीफलमयीं मालां वहते द्विजसत्तमः।
 अवीमि श्रद्धा माहात्म्यं सर्वपापहरं शुभम्॥
 अश्रान्तेऽपि यदा नृत्तुस्तस्य स्यादेवयोगतः।
 गङ्गामरण्यं पुण्यं स प्राप्नोति न संशयः॥
 निर्व्वं यक्षाति यो धात्रीतुलसीफलकर्मम्।
 दिने दिने कमेत् पुण्यं सोऽभ्येधस्ततोद्भवम्॥
 धात्रीतस्य यो हन्ति सर्वदेवगणाश्रयम्।
 स ददाति हरेरङ्गे चातं नास्त्वत्र संशयः॥
 सर्वदेवमयी धात्री विश्वघातं केशवप्रिया।
 सम्यग्वक्तुं शुभं तस्या ज्ञानायापि न शक्यते ॥”
 इति क्रियायोगसारे २३ अध्यायः॥
 यथा स्कान्दे।
 “न धात्री सफलता यत्र न विष्णोस्तुलसीदलम्।
 तं श्रेष्ठं देशं जानीयात् यत्र नायानि वैष्णवाः ॥”
 इत्येकादशीतत्त्वम्॥

धानाः

अथ धान्योपनिषत्प्रकरणम् ।

“पिता पितामहाचार्यो अपुत्रा ये च गोविजः ।
त्रयोनिं गता ये च ये च कौटिल्यमागताः ॥
गौरवे नरके ये च महारौरवधनं ॥

विद्योनिं गता ये च ये च ब्रह्मात्ममध्याः ॥
प्रियाचक्षुं गता ये च ये च प्रेतत्वमागताः ॥
ते पिबन्तु मया दत्तं धान्योन्मूलनिषेचनात् ॥
ते सर्वे हस्तिमायान् धान्योन्मूलनिषेचनात् ॥
इति धान्यो चाभिषिञ्च्य वारानशीतं शतम् ।
तां प्रदक्षिणीकृत्य कुर्यात्प्रणम्य व्रती ॥
जागरन्तु प्रकान्तव्रतविषयम् ॥” इति श्रीहरि-
भक्तिविलासे १३ विलासः ॥

धान्योपनिषत्, श्री, (धान्योपनिषत् पञ्चमस्य ।) तालीप्र-
पञ्चम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“तालीप्रं सुतन्त्र्याणं धान्योपनिषत् तत् स्मृतम् ॥”
धान्याः पञ्चम् ।) आमलकीदण्डः ॥

धान्योपनिषत्, पुं, (धान्या उपमातुः पुनः ।) नटः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ २।२४२ । उपमातुस्तत् ॥

धान्योपनिषत्, श्री, (धान्या आमलक्याः पलम् ।)
आमलकी । इति जटाधरः ॥ (विवरणमाम-
लकीशब्देऽस्य ज्ञातव्यम् ॥)

धान्येयिका, श्री, (धान्येय + स्वार्थे कन् टाप् ।
उन्मूलनश्च ।) धान्यो । धा इति भाषा ।
यथा, तिथितत्त्वे चतुर्थीप्रकरणे ।

“पठेद्धान्येयिकावाक्यं प्राज्ञस्य वायुदहसुखः ॥”
धान्येयि, श्री, धान्योपनिषत्तु योये (ङ्क्) ईप् (ङीप्)-
प्रत्ययेन निष्पन्ना । धान्येयिका । (यथा, देवी-
भागवते । २ । ६ । ३२ ।

“करे धृत्य धान्येयि तासुवाच तुलजिताम् ।
कां चिन्तां करभोर ! त्वमाधत्सेऽद्य स्थितास्त-
वम् ॥”)

धान्यकं, श्री, (धान्याकं पृथोदरादित्वात् साधुः ।)
धान्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य विषयो

यथा वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ।
“श्रेष्ठातिशारवातीकं विशेषादामपाचनम् ।

कर्णशमनबन्धस्य पिबेत् पक्षाग्निदीपनम् ॥
त्रिखण्डकटिकासुस्तप्राग्दा विश्वभेषजम् ।
वचाविडङ्गभूतोकधानकामरदार वा ॥”)

धाना, श्री, (धीयते इति । धा + “धापवस्य-
त्यतिथ्यो नः ।” उर्णा । ३ । ६ । इति नः टाप्

च ।) भृष्टयवः । धान्यकम् । (पर्याया यथा,
“धान्यकं धानकं धान्यं धाना धानेयकमप्य ।

कुनटी धेनुकाच्छवा कुस्तुम्ब वितुन्नकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अग्निभवः । अकुरः । भिन्नः । चूर्णवस्तवः ।
इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ॥

धानाः, श्री, (धीयन्ते इति । धा + “धापवस्य-
त्यतिथ्यो नः ।” उर्णा । ३ । ६ । इति नः

टाप् च ।) भृष्टयवः । बहुवचनान्तोऽयं
शब्दः । इत्यमरः । २ । ६ । ४७ ॥ (यथा,

अग्नये । ३ । १५ । ३ ।

धान्यं

“असेतामन्वा वि सुवेह शोणा दिवे दिवे इष्टी-
रहि धानाः ॥”

“तन्म सद्योरेककृपान् धाना भृष्टयवान् दिवे
दिवे प्रतिदिवसमहि भक्षय ॥” इति तद्भाष्ये
सायनः ।)

“यवास्तु निस्तुवा भृष्टाः स्मृता धाना इति
क्षियाम् ।

धानाः स्युर्दुर्जरा कृत्वास्तुट्प्रदा गुरवश्च ताः ॥
तथा मेदःकफच्छर्दिनाशक्यः संप्रकीर्तिताः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(“धानासंज्ञास्तु मे भक्ष्याः प्रायस्ते लेखनात्मकाः ।
सुष्कत्वात्तर्षणा चैव विहमित्वाच्च दुर्जराः ॥

विरुद्धधानाः शल्कुल्यो मधुक्रोडाः सपिण्डकाः ।
रूपाः पूषणिकाद्याश्च गुरवः पैठिकाः परम् ॥”

“धाना पर्यटपूपाद्यास्तान् बुद्धा निर्दिशेत्तथा ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥)

धानाकाः, श्री, (धाना + स्वार्थे कन् टाप् ।)
धानाः । निखबहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति

शब्दरत्नावली ॥
धानाचूर्णं, श्री, (धानानां चूर्णम् ।) भृष्टयव-
चूर्णम् । सक्तवः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६५ ॥

धानी, श्री, (धीयते धान्येऽन्तः । धा + आधारे
क्युट् । टित्वात्ङीप् ।) आधारः । यथा, मत्स्य-
धानी राजधानी । इत्यादि भरतः ॥ धौलु

ठक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
धानुष्कः, त्रि, (धनुः प्रहरणमस्येति । धनुः +

तदस्य इत्यधिष्ठत्य “प्रहरणम् ।” ४ । ४ । ५७ ।
इति ठक् । यद्वा, धनुषा जीवतीति । “वेत-

नादिभ्यो जीवति ।” ४ । ४ । १२ । इति ठक् ।
“इत्सुस्तान्तात् कः ।” ७ । ३ । ५१ । इति ठस्य

कः ।) धनुर्हरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥
(यथा, महाभारते । ६ । २० । १७ ।

“अन्धेऽन्धे दृष्ट धानुष्का धानुष्के दृष्ट चर्मिणः ।
एवं यद्गान्धनीकानि भीक्षुण तव भारत ॥”)

धानुष्का, श्री, (धनुर्वि अवयवोऽस्या इति ठक्
टाप् च ।) अपामार्गठक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ।

(अपामार्गशब्देऽस्या विवरणं आख्यातम् ॥)
धानुष्यः, पुं, (धनुषि साधुरिति । धनुष् + क्यप् ।)

वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
धानेयं, श्री, (धाना एव । स्वार्थे ङक् ।) धन्या-

कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
धानेयकं, श्री, (धानेय + स्वार्थे कन् ।) धन्याकम् ।

इति जटाधरः ॥
धान्या, श्री, पृथ्वीका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

एलाइच इति भाषा ॥
धान्यं, श्री, चतुस्तिलपरिमाणम् । इति शुभङ्करः ।

धान्याकम् । धनीया इति यस्य भाषा । तत्-
पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“धान्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बधनीयकम् ।
धान्या कुस्तुम्बरी चान्या वेदनीया वितुन्नकम् ॥”

परिप्लवम् । (धाने पोषणे साधु इति । धान
+ “तत्र साधुः ।” ४ । ४ । १८ । इति यत् ।

धान्यं

यद्वा, दधातीति । धा + “दधातिर्बन्तु इट् च ।”
उर्णा । ५ । ४८ । इति बन्तु इट् च ।) सतुष-

तकुलादि । धान इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
भोग्यम् २ भोगार्हम् ३ अन्नम् ४ अन्नम् ५

जीवसाधनम् ६ कान्तकारिः ७ त्रीणिः ८ ।
(यथा, अग्नये । ६ । १२ । ४ ।

“विश्वं स देव प्रति वारममे भते धान्यं पत्यते
वसथेः ॥”)

तत्र शूकधान्यगुणः । निदीवशमनत्वम् । तेजो-
बलातिशयवीर्यवृद्धिदाढत्वञ्च ॥ ॥ श्रीमधीधान्य-

गुणाः । गुरुत्वम् । हिमत्वम् । विषमदाढ-
त्वञ्च ॥ ॥ हृद्यधान्यगुणः । वातात्मकत्वम् । शिशि-

रत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥ धान्यं त्रिवि-
धम् । हेमन्तोद्भवः शालिः १ धीमन्तः पटिकः २

प्राट्ट कालभव आशुः ३ । एतेषां गुणास्तत्तत्
शब्दे द्रष्टव्याः ॥ ॥ वापितधान्यगुणः । गुरुत्वम् ॥

अवापितधान्यगुणः । वापितधान्यगुणात् किञ्चि-
द्हीनः ॥ ॥ रोप्यातिरोप्यधान्यगुणाः । लघु-

त्वम् । शीघ्रपाकित्वम् । गुणोत्तरत्वम् । अदा-
हित्वम् । दीवहरत्वम् । बल्यत्वम् । मृजविष-

ह्वनत्वञ्च ॥ ॥ नवं धान्यं अभिषिञ्चि । संवत्-
सरोत्थितं धान्यं लघु । संवत्सरद्वयादूर्ध्वं

धान्यं वातप्रकोपणं कृत्वा लघुतरं पुष्कलाति ।
शूकधान्यं श्रीमधीधान्यञ्च वत्सरादूर्ध्वं प्रश-

स्तम् । श्रीमधीधान्यं वर्षादतीतं वातह-
रुचम् । अभिनवं तत्प्रायेण गुरु । नवा यव-

गोधूममाधतिला हिताः । पुराणा विरस-
कृता न तथार्थकराः ॥ अनार्णवं आधिकृत-

अपर्यागतं अभूमिजं नवञ्च धान्यं न गुणवत्
अकालजान्तं धान्यं विरसं सर्वधातुप्रदूषणञ्च

इति राजवल्लभः ॥ ॥ व्रतादौ अन्नत्वात्
वर्जनीयधान्यानि यथा,—

“एकादशीं विशेषेण स्रजमात्रं परित्यजेत् ।
फलं मूलं जलादीनि किञ्चिदन्नं प्रकल्पयेत् ॥

अन्नान् धान्यसम्भूतं गिरिजे यदि जायते ।
धान्यानि विविधानीह जगतां श्रेष्ठं यत्नतः ॥

इयममाधमखराञ्च धान्यकोदवर्षवपाः ।
सुष्टको राजमाधाञ्च तुसरो कुमरस्तथा ॥

यवगोधूमसुज्ञाञ्च तिलककुलत्पकाः ।
गवेषकाञ्च नीवारा आतकञ्च कलायकाः ॥

माकुको वक्कोरकः कौचको वक्कस्तथा ।
तिलकाञ्चकाद्याञ्च धान्यानि कथितानि वै ॥

इदंकान्यसमुद्धृतमन्नं भवति श्रीभने ।
अन्नत्यागे व्रतं भक्ष्यमेतदेव विवर्जयेत् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ ॥
अथ धान्यच्छेदनदिनम् । तत्र तिथयः रिक्त-

तिरिक्ताः । वाराः रविशुक्रबोमबुधहस्तार्त-
नाम् । नक्षत्राणि क्षतिका भरणी अश्ले-

पूर्वभाद्रपद धनिष्ठा पूर्वाषाढा ज्येष्ठा शि-
उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्र-

यतानि । तत्र चन्द्रः शोभनः । क्षयानि ह्य-
विहृष्टिककुम्भाभिधुनतुलाकन्याधनुःपूर्वाह्ने-

धान्यध

सक्रीबजन्मजन्मकरसंज्ञकानि ॥३॥ अथ धान्य-
स्थापनदिनम् । तत्र नक्षत्राणि । भरण्याश्विना-
कृत्तिकाविशाखापूर्वफल्गुनीपूर्वाषाढापूर्व-
भाद्रपदज्येष्ठाभनिर्गन्तानि । तत्र वाराः शुभ-
यहाणाम् । लग्नानि मकरहृदयसिंहदृष्टिककुम्भ-
मिथुनकन्याधनुर्मौनसंज्ञकानि ॥३॥ अथ धान्या-
दिविद्विदानदिनम् । तत्र नक्षत्राणि श्रवणा
धनिष्ठा श्रतभिषा विशाखा उत्तरफल्गुनी
उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपद रोहिणी देवती
पुनर्वसुः पुष्यः अश्विनी ज्येष्ठा एतानि । वाराः
शुभभिन्नाः । इति ज्योतिषम् ॥

धान्यकं, क्री, (धान्यमिव प्रतिफलितः । “इवे प्रति-
फलितौ” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) धान्या-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते
चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये । “लङ्कनान्तरं
चाक्षकावे धान्यकवीरकादिदीपनसिद्धान्य-
ज्ञानि ॥” अथ गुणा यथा,—

“धान्यकश्चाजगत्वा च सुसुखाच्चेति रोचनाः ।
सुगन्धा नातिकटुका दोषानुत्कृष्टयन्ति तु ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥

धान्यमेव स्वार्थं कन् । धान्यम् । पुं, चक्षियवृत्ति-
विशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । १०८५ ।

“राजन्याविच्छिन्नाकुलकृतावुदयधान्यकौ ॥”)

धान्यकोष्ठकं, क्री, (धान्याय धान्यरक्षणाय यत्
कोष्ठकं गृहम् ।) धान्यरक्षार्थगृहम् । इति
हज्जायुधः ॥ गोला इति भाषा ॥

धान्यचमसः, पुं, (चम्यते भक्ष्यते इति । चम+
असन् । धान्यं खिन्नधान्यमेव चमसः ।) चपि-
टकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धान्यधेनुः, क्री, (धान्यनिर्मिता धेनुः ।) दानार्थ-
धान्यनिर्मितधेनुः । यथा,—

“विषुवे चायने वापि कार्त्तिकान्तु विशेषतः ।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि धान्यधेनुविधिं परम् ॥

यां दत्त्वा सर्वपापिभ्यः शशाङ्क इव राहुतः ॥
दशधेनुप्रदानेन यत् फलं राजसत्तमम् ।

तत् सर्वमेवमाप्नोति ब्रीहधेनुप्रदो नरः ॥
हज्जाजिनं ततः कृत्वा प्राग्वद्वत् संन्यसेद्वधः ।

गोमयेनानुलिप्तायां शोभनां वस्त्रसंयुताम् ॥
पूजयेद्वेदिमंथे तु वेदिनिर्घोषमङ्गलेः ॥

उत्तमा धान्यधेनुः स्याद्द्रोणश्चापि चतुष्टयेः ।
मध्यमा च तद्वर्द्धेन वित्तप्राप्तौ न कारयेत् ॥

चतुर्धाशेन धेन्या वै वत्सन्तु परिकल्पयेत् ।
कर्णवे वक्त्रमङ्गले तु राजतस्तुरसंयुता ॥

गोवधः पूर्ववद्द्रोणमगुरुचन्दनतथा ।
सुक्तापणमया दत्त्वा हृतसौद्रम्यं सुखम् ॥

प्रशस्तपञ्चश्रवणा कांस्तदोहनकान्विता ।
इक्षुयष्टिमयाः पादाः चौमपुष्कसमन्विता ॥

नानाफलसमीपेता रत्नगर्भसमन्विता ।
पाण्डुकोपानहौ कृत्रे भाजनं तर्पणं तथा ॥

इत्थं रक्षयित्वा तां कृत्वा दीपार्चनादिकम् ।
पुण्यकालश्च संप्राप्य ज्ञातः शुक्लाब्दो गृही ॥

निः प्रदक्षिणमावृत्त मन्त्रेणानेन कीर्तयेत् ॥

धान्याच

तव विप्र ! महाभाग ! वैदेवाङ्गपारग ! ।
यामेताच्च मया दत्ता गृह्णीष्व त्वं दिनीतमम् । ।
प्रीयतां मम देवेशो भगवान्मधुसूदनः ॥
त्वमेका लक्ष्मीर्गोविन्दे स्नाह्य या च विभावसौ ।
शक्ते शचीति विख्याता मेधा सुनिष्ठ सत्तमम् । ।
तस्मात् सर्वमयी देवी धान्यरूपेण संस्थिता ।
एवमुक्त्वायं तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा तं समाप्य दिनीतमम् ।
यावच्च पृथिवी सर्वा वसुधैव भूपते ! ।
तावत् पुण्यं समाधिष्यं ब्रीहधेनोश्च तत् फलम् ॥
तस्मान्नरेण ! दातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ।
इह लोके च सौभाग्यमायुरारोग्यवर्द्धनम् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्कणीरत्नमालिना ।
सूयमानोऽसुरोभिश्च प्रयाति शिवमन्दिरम् ॥
यावच्च स्मरते जन्म तावत् स्वर्गं महीयते ।
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जन्मुदीपपतिर्भवेत् ॥
एवं हरेण चोद्गीर्णं श्रुत्वा वाक्यं नरोत्तम ।
सर्वपापविमुक्तात्मा रुद्रलोके महीयते ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

धान्यबीजं, क्री, (धान्यस्य बीजमिव बीजं यस्य ।)
धान्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

धान्यमायः, पुं, (धान्यं मातीति । मा+“क्रा-
वामश्च ।” ३ । २ । २ । इति अण् ।) धान्य-
विक्रये । इति संक्षिप्तसारयाकरणम् ॥

धान्यराजः, पुं, (धान्यानां राजा । टच् समासे ।
यद्वा, धान्येषु राजते इति । राज दीप्तौ+
अच् ।) यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयो-
ऽस्य यवशब्दे ज्ञातव्याः ।)

धान्यवर्द्धनं, क्री, (धान्यस्य वर्द्धनं दृष्टिर्यस्मात् ।)
वाह्युष्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धानेर वाह्यो
इति भाषा ॥

धान्यवीरः, पुं, (धान्येषु वीर इव बलाधायक-
त्वात् ।) माघः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धान्यशीर्षकं, क्री, (धान्यस्य शीर्षकं अग्रभागः ।)
धान्यमङ्गरी । इति जटाधरः ॥ धानेर शीर्ष
इति भाषा ॥

धान्याकं, क्री, (धान्यमकति सादृश्यत्वेन प्राप्नो-
तीति । अक गतौ+अण् ।) धन्याकम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ८३ ॥

धान्याचलः, पुं, (धान्यनिर्मितोऽचलः पर्वतः ।)
दानार्थधान्यनिर्मितपर्वतः । तस्य विधानं
यथा,—

“प्रथमो धान्यशैलः स्याद्वितीयो लवणाचलः ।

गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः ॥

पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्वतः ।

सप्तमो हृतशैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टमः ॥

राजतो नवमस्तद्द्विदशमः शर्कराचलः ।

वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः ॥

अयने विषुवे पुण्ये अतीपाते दिनच्ये ।

शुक्लपक्षे तृतीयायास्तुपरागे शशिश्वये ॥

विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादश्यामथवा पुनः ।

शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यार्थे वा विधानतः ॥

धान्याच

धान्यशैलादयो येऽपि देवाः श्राद्धं विजानता ।
तीर्थे वायतने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गने ॥
मङ्कपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रसुदसुखम् ।
प्रागुदकप्रवर्णं तद्वत् प्राङ्मुखश्च विधानतः ॥
गोमयेनानुलिप्तायां भूमावासीर्य वै कुशान् ।
तन्मध्ये पर्वतं कुर्याद्विष्कम्भपर्वतान्वितम् ॥
धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः ।
मध्यमः पञ्चशतैकः कनिष्ठः स्याच्चिभिः शतैः ॥

मेरुमहाब्रीहिमयस्तु मध्ये

सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् ।

पूर्व्वेण सुक्ताफलवज्रयुक्तो

यान्ये च गोमेदकपुष्कराग्रेः ॥

पश्चाच्च शाकततनोरत्नैः

सौम्येन वैदूर्यसरोजराग्रेः ।

श्रीखण्डखण्डैरभितः प्रवाल-

लतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात् ॥

ब्रह्माय विष्णुर्भगवान् पुरारि-

र्दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्यः स्यात् ।

वृद्धं च वस्थागतमत्सरेण

कार्पासनेके च पुनर्हिनीषाः ॥

चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि

नितम्बभागेऽपि राजतः स्यात् ।

तथेज्ज्वलाहृतकन्दरस्तु

हृत्तोदकप्रसवणश्च दिक्षु ॥

शुक्लाब्दराग्यन्धरावली स्यात्

पूर्व्वेण नीलानि च दक्षिणेन ।

वासिनि पश्चादथ कर्पूराणि

रत्नानि चैवोत्तरतो घनानी ॥

रौप्याम्बुद्वेन्द्रप्रमुखानथाष्टौ

संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।

नानाफलाली च समन्ततः स्या-

न्मनोरमं माल्यविलेपनञ्च ॥

वितानकश्चोपरि पञ्चवर्ण-

मन्त्रानपुण्याभरणं सितञ्च ।

इत्थं निवेश्यामरशैलमयं

मेरोस्तु विष्कम्भगिरीन् क्रमेण ॥

तुरीयभागेन चतुर्दिशश्च

संस्थापयेत् पुण्याविलेपनाढ्यान् ॥

पूर्व्वेण मन्दरमनेकफलावलीभि-

र्युक्तं यवैः कनकमद्रकदम्बचिह्नैः ।

कामेन काञ्चनमयेन विराजमान-

माकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाढ्याम् ॥

श्रीराखणोदसरसाय वनेन चैव

रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ।

यान्येन गन्धमदनञ्च निवेशनीयो

गोधूमसन्धयमयः कलधौतजो वा ॥

ह्येमेन यच्चपतिनाहृतमासनेन

वस्त्रेण राजतयनेन च संयुतः स्यात् ॥

पश्चात्तिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्पं

सौवर्णपिप्पलहिरण्यहंसयुक्तम् ।

आकारयज्जनतपुष्यवनेन तद्-

द्वक्षान्वितं दधिचित्तोदसरस्तथाये ॥

धीरः

धीराधी

धुञ्ज

धी, औ ड य आराधे । नादरे । इति कविकल्प-
हमः ॥ (दिवी-आत्म-सकं-अनिट् ।) अनादरे
इति कातन्नादौ । औ, धीनः । ड य, धीयते
खलं लोकाः । इति दुर्गादासः ॥

धीः, औ, (धी चिन्तने + भावे क्तिप् । सम्प्रसार-
णञ् ।) बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा,
मनौ । ६ । ८९ ।

“इतिः क्षमा दमोऽक्षेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धोर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥”
धीतः, जि, पीतः । इति धेधातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

धीतिः, औ, (धेट् पाने + क्तिन् ।) पिपासा । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५८ ॥

धीश, औ, (धियं ददातीति । दा + कः । स्त्रियां
टाप् ।) कथा । मनोषा । इति हेमचन्द्रः ॥

धीन्त्रियं, औ, (धीजनकमिन्द्रियम् ।) ज्ञानेन्द्रि-
यम् । तद्वया । मनः १ नेत्रम् २ ओजम् ३
त्वक् ४ रसना ५ श्रावणम् ६ । इत्यमरः । १ ।
५ । ८ ॥

धीमान्, [त्] पुं, (धीरस्यास्तीति । धी + मत्तुप् ।)
दृढस्वतिः । पण्डिते, जि । इति मेदिनी । तं,
११५ ॥ (यथा, मनुः । १ । १०२ ।

“तस्य कर्मेविवर्क्यं श्रेयाशामनुपूर्वशः ।
स्वायम्भुवो मनुर्धर्मानिदं शास्त्रमकल्पयन् ॥”
नरपुत्रस्य विराजः पुत्रः । यथा,—

“नरो गयस्य तनयः तत्पुत्रोऽभूत् विराट् ततः ।
तस्य पुत्रो महावीर्यो धीर्मांसखादजायत ॥”
इति विष्णुपुराणे । २ । ३६ ।

पुनरवसः उन्मेषीगर्भजातः पुत्रविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । ७५ । २४ ।

“वट्सुता जहिराधेलादायुधोमानमाकुः ।
दृष्ट्वा च वनायुधं शतायुधोन्मेषीसुताः ॥”

धीमती, औ, (धीमत् + स्त्रियां ङीप् ।) बुद्धि-
मती । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥

धीरं, औ, (धियं रातीति । रा + कः ।) कुङ्कु-
मम् । इति मेदिनी । २ । ५१ ॥ (पञ्चायोरस्य यथा,
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“कुङ्कुमं सुख्यं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरम् ।
सङ्कापं पिशुनन्धीरं बाष्पीकं शोणिताभिधम् ॥”)

धारः, पुं, (धियं राति ददाति सहातीति वा ।
रा + कः ।) ऋषभौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वलिराजः । इति शब्दरत्नावली ॥

धारः, जि, (धियं ईरयतीति । ईर + णञ् । यद्वा,
धियं रातीति । रा + कः ।) धैर्यान्वितः ।
खेरः । पण्डितः । इति मेदिनी । २ । ५१ ॥

(यथा, भागवते । ३ । ६ । ४५ ।

“तथापरं चात्मसमाधियोग-
बलेन चित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम् ।

त्वामेव धाराः पुरयं विशन्ति
तेषां अमः स्थानं तु खेयता ते ॥”

बलयुतः । इति शब्दरत्नावली । मन्दः । इति
त्रिकाश्रयः । (यथा,—

“देहे समीहे भवतो विधातु
धीरं समीरं नलिनीदलेन ॥”

इति रसमञ्जर्याम् ।)

विनीतः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तः ॥
(गम्भीरः । यथा, रघुः । ३ । ४४ ।

“अवोचदेनं गगनसूत्रा रघुः
स्वरेण धीरेण निर्वर्णयन्निव ॥”)

धीरत्वं, औ, (धीरस्य भावः । धीर + त्व ।)
धीरता । यथा,—

“प्रागलभ्योदायमाधुर्यप्रोभाधीरत्वकान्तयः ।
दोषिन्नायत्तजा भावहावहेलाः स्त्रियोऽङ्गजाः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । १७३ ॥

धीरपत्नी, औ, (धीरं मनोहरं पत्नमस्याः ।
स्त्रियां ङीष् ।) धरणीकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

धीरस्कन्धः, पुं, (धीरः अचञ्चलः भारसह इति
यावत् स्कन्धो यस्य ।) महिषः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३४८ ॥

धीरा, औ, (धीर + टाप् ।) काकोली । महा-
ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुडूची ।
अस्याः पण्याया यथा,—

“गुडूची मधुपर्णा स्यादन्तान्दतवल्ली ।

क्षिप्ता क्षिप्तवहा क्षिप्तोद्भवा वत्सादनीति च ॥

जोवली तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुङ्कुली ।

चक्रलक्षिका धीरा विश्रब्धा च रसायनी ॥

चक्रहासी वयस्या च मङ्गली देवान्मिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मानावस्थायां मध्याप्रगल्भानायिकाभेदः ।

अस्या लक्षणम् । यज्ञकोपप्रकाशा धीरा ।

मध्याया धीरायाः कोपयज्ञिका गौः । प्रौढा-

धीरायास्तु रतावीदास्यम् । सा द्विविधा ।

व्यष्टा कनिष्ठा च । मध्या धीरा यथा,—

“लोलालिपुञ्जे व्रजतो निजुञ्जे

स्कारा बभूवुः अमवारिधारा ।

देहे समीहे भवतो विधातुं

धीरं समीरं नलिनीदलेन ॥

प्रौढा धीरा यथा,—

“नो नत्वं भजसे न जल्पसि सुधाधारानुकारा

गिरो

दृक्पातं कुरुषे न वा परिजनं कोपप्रकाश-

च्छलात् ।

इत्वं केतकगर्भगौरि ! दयिते कोपस्य संगोपनं

किं स्यादेव न चेत् पुनः सहचरी कुर्वीत

वाचिस्मितम् ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

धीराधीरा, औ, (धीरा अधीरा च ।) मानाव-
स्थायां मध्याप्रगल्भानायिकाभेदः । अस्या

लक्षणम् । यज्ञायज्ञकोपप्रकाशा । मध्याया

धीराधीरायाः कोपयज्ञिकं वचनवदिति ।

प्रौढाधीराधीराया रतावीदास्यं तर्ज्जनताड-

नादि च कोपस्य प्रकाशकम् । सा द्विविधा ।

व्यष्टा कनिष्ठा च । मध्याधीराधीरा यथा,—

“कान्नाशुरामचतुरोऽपि मनोहरोऽपि
नाथोऽपि किञ्च नववीचनभूषितोऽपि ।

इत्थं निगद्य सुहृदा वदने प्रियस्य

निःश्वस्य वाद्यमुजिता निहिता दगन्ताः ॥

प्रौढाधीराधीरा यथा,—

“तत्त्वोपागतसुवेद्युषि प्रियतमे धात्रीकृतयीवया

काकुत्थाकुलवाचिस्त्रिहसितस्फुर्जुतकपोल-

शिवा ।

हस्तन्यस्तकरे पुनर्नगद्विधा जाचारसञ्चालित-

प्रौढी प्रेष्ठमयूखमांसुलवची विस्मारिता

दृष्टयः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

धीलटिः, औ, (धिया उड्डा जटति बालोक्ता

मोहयतीति । जट् + “सर्गधातुश्च इत् ।” उडां

४ । ११७ । इति इत् ।) दुहिता । इति हारा-

वली ॥ २१८ ॥

धीवा, [न्] पुं औ, (आयतीति । धी + “आयोः

संप्रसारणञ् ।” उडां । ४ । ११५ । इति

कणिप् । संप्रसारणञ् ।) धीवरः । यथा, बहु-

धीवरी बहुधीवा । इति सुगन्धोद्धम् ॥

धीवरः, पुं, (दधाति मत्स्यामिति । धा + “क्षित्तर-

क्षत्तरधीवरपीवरेति ।” उडां । ३ । १ । इति

व्यरञ् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) केवर्तः ।

इत्यमरः । १ । १० । १५ ॥ (यथा, महाभारते ।

२ । २० । १७ ।

“यतो हि निम्नं भवति नयन्ति हि ततो जलम् ।

यतश्चिद्रं ततश्चापि नयन्ते धीवरा जलम् ॥”)

धीवरी, औ, (धीवर + ङीष् ।) धीवरपत्नी ।

केवर्ती । इति सुगन्धोद्धम् ॥ मत्स्यवेदिनी ।

इत्युणादिकोषः ॥

धीशक्तिः, औ, (धियः शक्तिः ।) बुद्धिसामर्थ्यम् ।

तत्पण्यायः । निष्कमः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥

सा चाटधा । यथा,—

“शुश्रूषा अवलम्बेव प्रहृष्टं धारयं तथा ।

ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः ॥”

इति भरतः ॥

धीसखः, पुं, (धियः सखा सहायः । “राजाहः-

सखिभ्यदृच् । इति टच् ।) मन्त्री । इति हेम-

चन्द्रः । ३ । ३८३ ॥

धीसचिवः, पुं, (धियि बुद्धौ मन्त्र्यादौ सचिवः

सहायः ।) मन्त्री । इत्यमरः । २ । ८ । ४ ॥

धु, ज न कम्पे । इति कविकल्पहमः ॥ (खां-उभं-

सकं-अनिट् ।) ज न, धुनोति धुनुते । कम्पे

इह जगन्तस्य रूपम् । धुनोति चम्पकवनानि

धुनोत्यर्थोक्तं वायुरिति हज्जायुधः । इति दुर्गा-

दासः ॥

धुः, औ, (धवनमिति । धु कम्पने + भावे डुः ।)

कम्पनम् । इत्येकादशकोषः ॥

धुञ्ज, ड सन्दीपनं । औषे । जीवे । इति कविकल्प-

हमः ॥ (भां-आत्म-सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी ।

ड, धुञ्जते वङ्गिः सन्दीप्यते इत्यर्थः । धुञ्जते जगः

क्षिप्रमिति जीवति इत्यर्थः । इति दमांदासः ॥

धुन्धुमा

तः, जि, (धु + क्तः) क्तः। विधत्तः। इति मेदिनी। तै, २८॥ (यथा, रघुः। ११। १६।

“तीव्रवेगधुतमार्गं दृष्ट्वा
प्रेतपीवरवशा खनीयथा।
अभ्यभावि भरतायजसबा
वाद्यवेव पिष्टकाननोत्थया ॥”)

धुनिः, ङी, (धुनोति वेतसादिनदीषातदृष्टा-
निति। धु कम्पने + बहुलवचनात् जिः स च
कित्।) नदी। इत्यमरटीकायां भरतः॥
(यथा, ऋग्वेदे। २। ३०। २।

“पयोदरनीरधुनोवमक्षौ
दिवे दिवे धुनयो यन्मर्थम् ॥”

पुं, जलप्रतिरोधकोऽसुरविशेषः। यथा, तत्रैव।
१। १७४। ६।

“त्वं धुनिरिन्द्रधुनिमतीर्णः कौरपः सीरान-
खवन्तोः ॥”

“हे इन्द्र त्वं धुनिः कम्पयिता शुचूयामसि अतो
धुनिमतीः कम्पनोपेततरङ्गवतीः अथवा धुनि-
र्नामजलप्रतिरोधकायसुरः स एव प्रतिबन्धक-
तया यासां तादृशीरपः ॥” इति तद्भाष्ये
सायनः। धूनयति कम्पयति शुचूयनिति। मरु-
द्विशेषः। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। ३६। ७।

“उयञ्च भीमञ्च ध्वान्नाञ्च धुनिञ्च ॥”

कम्पयितरि, जि। यथा, ऋग्वेदे। १। ७६। १।

“हिरण्यकेशो रणसोविसारेहिर्धुनिर्वात इव
ध्रुवीमान् ॥”)

धुनी, ङी, (धुनि + क्तिकारादिति वा ङीष्।)
नदी। इत्यमरः। १। १०। ३०॥ (यथाः
भागवते। ४। २६। ५५।

“सत्वं विचक्ष्य ऋषेष्टितमात्मनोऽन्त-
र्ध्वं नित्यञ्च हृदि कर्णधुनीञ्च चित्ते ॥”)

धुनीनाथः, पुं, (धुनीनां नदीनां नाथः।) सप्तमः।
इति राजनिर्घण्टः॥

धुन्धुमारः, पुं, (धुन्धुं तन्नामकं राक्षसं मारय-
तीति। मारि + क्तञ्।) कुवलयान्धराणः। स
तु दृष्टव्यपुत्रः। इति पद्मपुराणम्॥ (अस्य
धुन्धुमारकथा यथा, हरिवंशे। ११। ३६—५५।

“स एवसुतो राजर्षिरुतङ्गेन महात्मना।
कुवलाञ्चं सुतं प्रादात् तस्मै धुन्धुनिवारणे ॥

• दृष्टव्य उवाच।

भगवन् ! न्यस्तशृङ्गोऽहमयम् तनयो मम।
भविष्यति द्विजश्रेष्ठ ! धुन्धुमारो न संशयः॥
स तं आदिश्व तनयं राजर्षिर्धुन्धुमारणे।
जगाम पञ्चतायैव तपसे संश्रितव्रतः॥
कुवलाञ्चस्तु पुत्रायां श्रुतेन सह पार्थिव !।
प्रायादुतक्ष्वहितो धुन्धुस्तस्य परिग्रहे॥
तमाविशतदा विष्णुभगवांस्तेजसा विसुः।
उतक्ष्वस्य नियोगाद्वै लोकानां हितकाम्यया॥
तस्मिन् प्रयाते दुर्ध्वे दिवि शब्दो महानभूत्।
एष श्रीमान्नपुंसो धुन्धुमारो भविष्यति॥
दिव्येष्वास्त्रैश्च तं देवाः समन्तात् समवाकिरन्।
देवदुष्टभयञ्चापि प्रसीदुर्भरतर्षभ ! ॥

धुरन्ध

स गत्वा जयतां श्रीहस्तनयैः सह वीर्यवान्।
समुद्रं क्षानयामास बाणकार्यवमययम्॥
नारायणेन कौरव ! तेजसाप्याधितः स वै।
बभूव सुमहातेजा भूयो बलसमन्वितः॥
तस्य पुत्रैः खगद्विस्तु बाणुकान्निर्हृतदा।
धुन्धुराचादितो राजन् ! दिशमाश्रित्य पश्चिमात्॥
सुखसेनाभिना क्रोधात्क्रोकाशुद्धनैयमिव।
वारि सुखाव वेगेन महोदधिरिवोदये॥
सोमस्य भरतश्रेष्ठ ! धारोन्मिकलितं महत्।
तस्य पुत्रशतं दम्भं त्रिभिरङ्गनु रक्षसा॥
ततः स राजा कौरव ! राक्षसं तं महाबलम्।
आससाद महादेजा धुन्धुं धुन्धुनिर्वर्णः॥
तस्य वारिमयं वेगमापीय स गराधिपः।
योगी योगेन वक्षिष्य ग्रमयामास वारिणा॥
निहत्य तं महाकायं बलेनोदकराक्षसम्।
उतङ्गं दर्शयामास क्षतकर्मा महायथाः॥
उतङ्गस्तु वरं प्रादात् तस्मै राज्ञे महात्मने।
अददाच्छास्त्रं वितं शुचुभिश्चापराजयम्॥
धर्मे रतिश्च सततं स्वर्गे वासं तथाचयम्।
पुत्राणाञ्चाक्षयाङ्गो कान् स्वर्गे ये राक्षसा
हताः ॥”॥)

शक्रगोपः। दृष्टव्यमः। पदालिकः। इति
मेदिनी। रे, २७०॥

धुरन्धरः, पुं, धवच्छः। इति रत्नमाला॥
(पथ्यायोऽस्य यथा—

“धवो धटो नन्दितरः स्थिरो गौरो धुरन्धरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥

धुरं धरतीति। ध + खच् + सम्।) रथ-
लाङ्गलादिभारवोढा। तत्पथ्यायः। धुन्ध्वः
२ धुन्ध्वः १ धौरेयः ४ धुरीणः ५। इत्यमरः। १२।
६। ६५॥ यथा,—

“धुरन्धरो धुरीणश्च धौरेयधुन्धुधुन्धवाः।
यत्र काम्यरथस्यापि लाङ्गलस्यापि वा धुरम्॥

वहन्तेकधुरीणः स्यात्तथा चैकधुरीणश्च।
स तु सन्धुधुरीणः स्यात् सन्ध्वा वहति यो धुरः ॥”

इति शब्दरत्नावली॥

(आदिश्वपुत्रस्य मन्त्री। स तु कौशलेन राजानं
हत्वा स्वयमेव राज्यमकरोत्। यथा, राजा-
वल्याम् २ परिच्छेदे।

“आदिश्वस्य तदा मन्त्री अदूरान्वयसम्भवः।
धुरन्धराभिधौ धौरो बलबुद्धिर्निकेतनः॥

सेनापतीन् वशीकृते धनमानप्रदानतः।
एकदा स तमादिश्वमादिश्वसमवर्चसम्॥

एकान्ते वृषमाक्षेणं हत्वा हतमतिक्रदा।
तदासर्वं समावृत्त्य राज्यं प्राप्तादधुरन्धरः॥

भूमिवेदमितान्वर्णान्सुखा भोगाननुत्तमान्।
सेनोद्धतं सुतं राज्यं स्थापयित्वा जयं गतः ॥”

राक्षसविशेषः। स तु प्रहस्तस्य सचिवविशेषः।
यथा, ङीः रामायणे। ६। ३२। १५।

“एतस्मिन्नन्तरे मुराः प्रहस्तस्य वशातुगाः।
धुरन्धरः कुम्भहर्षमहानादः समुद्रदः।

एते प्रहस्तसचिवाः सर्वे जग्मुर्वनौकसः ॥”)

धुसुरः

धुम्बाहकमात्रे, जि॥ (यथा, महाभारते। ३।
१८६। १०।

“अनङ्गाहं सुव्रतं यो ददाति
हलस्य वोढारमननवीर्यम्।

धुरन्धरं बलवन् युवानं
प्राप्नोति लोकान् दशधेयुदस्य ॥”

श्रेष्ठः। यथा, तत्रैव। १३। १३७। ३९।

“इत्था तु सततं तैस्तु कौरवाणां धुरन्धरः।
दानयक्षक्रियायुक्ता बुद्धिर्धर्मोपचायिनी ॥”)

धुरा, ङी, (धुर + पठे टाप्।) घूः। भारः।
इत्यमरटीकायां भरतः॥

धुरीणः, जि, (धुरं वहतीति। “खः सन्धुधुरान्”
४। ४। ७८। इत्यत्र योगविभागवत् खः।)

भारवाहः। इत्यमरः। २। ६। ६५॥ (श्रेष्ठः।
यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। २०७।

“हे नक्षत्रधराणां धुरीण ! त्वयापि मय्यप
क्षतमित्याहुः। खन्वादुत्तार्य यत्र यत्र खजन-
यहङ्गारादिषु बधाम ॥”)

धुरीयः, पुं, (धुरमर्हतीति। कः।) अनङ्गान्।
इति राजनिर्घण्टः॥ भारयोम्ये, जि॥

धुर्यः, जि, (धुरं वहतीति। धुर + “धुरो यड-
ट्कौ” ४। ४। ७७। इति यत्। “न भक्त-
स्तुराम्” ८। २। ७६। इति न दीर्घः।)

धुरन्धरः। इत्यमरः। २। ६। ६५॥ (यथा,
रघुः। ५। ६६।

“तामेकतस्तव विभर्ति गुरुर्विनिद्र-
स्तथा भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥”

श्रेष्ठः। यथा, भागवते। ४। २२। ४६।

“वयस्तु धुर्यं महतां संस्थित्याध्यात्मश्रुत्या ॥”
ऋषभौघौ अनङ्गद्विच पुं। इति राजनिर्घण्टः॥

(अन्धारिपु। यथा, महाभारते। ३।
१६७। १२। “पुनरपि चान्योऽप्यन्धार्थो नास्मिन्

आगच्छत्। त्वरितोऽथ तस्मै अपनक्ष्य वामं
धुर्यमददत् अथ प्रायात् ॥”)

धुर्व, ई हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्रां-परं-
सकं-सिट्।) इस्त्री। घूः धुरौ धुरः। ई, धूर्णः।

कितवे वाच्ये धूर्णः। इति मनीषादिवाग्निपाठः।
इति दुर्गादासः॥

धुवका, ङी, (धवति पुनः पुनरुच्चारणेन गीतं
कम्पयतीवेति। घू कम्पने + “कुन् शिचिपसंज्ञयो-
रपूर्वस्यापि” उणां २। ३२। इति कुन्।

ततश्चाप्।) धुवका। इत्युणादिकोषः॥ घूया
इति भाषा॥

धुवनः, पुं, (धवतीति। घू + “भूखूभूजिभ्य-
श्चन्दिशि” उणां २। ८०। इति क्यन्।)

अग्निः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, शत-
पथब्राह्मणे। १३। २। ८। ५।

“ये यस्मै धुवनं तन्वते ॥”)

धुविचं, ङी, (धूयतेऽनेनेति। घू + इच्।) यज्ञा-
यिज्वालनार्थं दग्धचर्मरक्षितयजनम्। इत्य-
मरः। २। ७। २३॥

धुसुरः, पुं, धुसुरः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

धू

धुस्त्रः, धुं, (धुनोति कम्पयति चित्तं सेवेन ।
धु कम्पने + “खर्जिपिप्प्रादिभ्य उरोलचौ ।”
उडां ४।६०। इति करः । “धुनोतेः सुट्
न ।” इत्यञ्जनदत्तोक्ता सुट् ।) धुपविशेषः ।
धुपुरा । इति भाषा । तत्पर्यायः । उज्ज्वलः २
कितवः ३ धूर्णः ४ कनकाङ्कयः ५ मातुलः ६
मदनः ७ । इत्यमरः । २।४। ७७ । धत्तरः
८ । इति हेमचन्द्रः ॥ घटः ९ मातुलकः १०
खामः ११ शिवशेखरः १२ खर्जूषः १३ काह-
लापुष्पः १४ खलः १५ कण्टकलः १६ मोहनः
१७ जलभः १८ मत्तः १९ शैवः २० । इति
गजनिर्घण्टः ॥ देविका २१ तूरी २२ महा-
मोही २३ शिवप्रियः २४ धुस्त्रः २५ धुत्तरः
२६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अथ गुणाः ॥
मद्वर्णाग्निवातकारित्वम् । स्वरकुष्ठयुक्तलिप्ता-
ज्जगन्मिश्रकृष्णमिविधनाशित्वम् । कषायत्वम् ।
मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । उज्ज्वलम् । गुणत्वम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ कटुत्वम् । कान्तिकारि-
त्वम् । त्वग्दोषस्वर्णभ्रमनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ मृच्छाकारित्वम् । वक्षिपित्तनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (उपविषविशेषो-
ऽयम् । तदुपधा, —
“अर्कचौरं कुहीचौरं तथैव कालहारिका ।
करवीरकधुस्त्रौ पञ्च चोपविषाणि तत् ॥
अर्कचौरं कुहीचौरं लाङ्गलीकरवीरकम् ।
गुग्गाहिजेनधुस्त्रौ सप्तोपविषजातयः ॥”
इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरियन्त्रे विषाधिकारे ॥)
धू, अ कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां उभं-
सकं-वेट ।) स चेहापि कम्पप्रेरणमेव । अ,
धवति धवते । धवति चन्दनमञ्जरीञ्चेति हला-
यधः । इति दुर्गादासः ॥
ध, न अ गि कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रां-क्रां च-उभं-सकं-वेट ।) स चेहापि
कम्पप्रेरणम् । न अ, धनोति धनते । गि अ,
धुनाति धुनोति । धनः धनिः । धनोति कम्पक-
वनानोति हलायधः । धुनाति वायुरन्वत्यम् ।
धुनोति बभ्रुकं तिलकुसुमजम्बा हि पवनः ।
इति दुर्गादासः ॥
ध, शि क कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
चरां-च-सकं-सेट् ।) कम्प इह आनस्य रूपम् ।
शि, धुवति मारुतो मालतीलताम् । अधुवोत् ।
क, धावयति । वायुर्विधुनयति केशरपुष्परेण-
निति चुरादौ हलायधः । प्रीधूचोर्नन् वा इत्यञ्
धनयह्लादस्य कथं नञिति चेन्न । स्तार्थविह-
नस्य जेर्जकारेण सम्बन्धस्य वाच्यत्वात् । अन्यथा
कम्पप्रेरणे धनयति इत्यादिप्रयोगा न स्युः ।
धनोतीत्यादीनां साध्या इति चेत् खभावात्
कम्पप्रेरणार्थात् तेषां औ क्ते कम्पप्रेरणस्य
प्रेरणमेवार्थः स्यात् । किञ्च कम्पनायां धूनय-
ताद्यादीनामावश्यकत्वात् तत्सुञ्जे ञकारः
प्राचीनमनानुवादार्थ एव । इति दुर्गा-
दासः ॥

धूपः

धू, [र] स्त्री. (धुन्वतीति । धुन्व + क्तिप् ।)
यानसुखम् । रथादेरयभागः । इत्यमरः । २।
८। ५५ ॥ (यथा, महाभारते । १।१३६। ११।
“यानां प्रांशुः ख्याद्वृक्षः ख्याच्च रथधूर्गतः ॥”
भारः । (यथा, रघुः । १। ३४ ।
“तेन धूर्जगतो गुह्यो सचिवेषु निचिक्षिपे ॥”
चिन्ता । इत्येकाचरकोवः ॥ (अयम् । यथा,
रघुः । २। २ ।
“अपांशुलानां धुरि कीर्तनीया ॥”
ह्रस्वके, चि । यथा, ऋग्वेदे । १०। ६४। ७ ।
“दशधुरो दशयुक्ता वज्रज्ञाः ॥”
“दशभिर्धुरो धूमिर्ह्रस्वित्तिभिः । हृत्तीयार्थे
प्रथमा ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
धूकः, धुं, (धुनोति कम्पयतीति । धू + “अजिघ्र-
धूनीभ्यो दीर्घच् ।” उडां ३। ४७ । इति
कन् ।) वायुः । इत्यादिर्कोवः । धूर्णः । कालः ।
इति संक्षिप्तसारोदादिहृत्तिः ॥
धूतः, चि, (धू + क्तः ।) कम्पितः । (यथा, मेघ-
दूते । ३५ ।
“धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-
स्तोयक्रीडाविरतयुवतस्नानतिलैर्मैरुद्धिः ॥”
भर्तृसितः । इति मेदिनी । ते, २८ ॥ त्यक्तः ।
इत्यमरः । ३। १। १०७ ॥ तर्कितः । इति
धरणिः ॥
धून्, चि, (धू + “त्वादभ्यः ।” ८। २। ४४ ।
इति निष्ठातस्य नः ।) कम्पितः । धूनातोः क्तः
त्वादित्वात्तस्य नादेशः । इति संक्षिप्तसार-
आकरणम् ॥
धूनकः, धुं, (धूनयति संधुक्षयति अग्निमिति ।
धू + क्तिप् + क्लृप् ।) वक्षिपलभः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ धूना इति भाषा ॥
धूननं स्त्री, (धू + क्तिप् + क्लृप् ।) कम्पनम् ।
कौपान । इति भाषा । इति आनधूधातोरनटा
साधम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६। १२ ।
“कुन्वाणा भक्तिशीलक्रीनिधेयं मृधंधूननैः ॥”
धूनिः, स्त्री, कम्पनम् । धूनातोः क्तित्वात् त्वादित्वा-
त्तानिः । इति कविकल्पद्रुमटोकायां दुर्गादासः ॥
धूप, ताप । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-
सेट् ।) षष्ठस्वरौ । धूपायति धूपायते । आ-
नत्वादुभयपदमिति वीपदेवः । अरे तु आ-
नत्वाप्रतिपक्षे परस्मैपदमेव । अधूपोत् दुधूप
इत्यादि । तापः सन्तप्तीकरणम् । इति दुर्गा-
दासः ॥
धूप, क दीर्घा । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
अकं-सेट् ।) क, धूपयति । इति दुर्गादासः ॥
धूपः, धुं, (धूपयति स्वगन्धेन प्रीणयित्वादीप्यतीति ।
धूप + अच् ।) गन्धद्रव्यविशेषोऽयमस्मद्वर्तिच ।
तत्पर्यायः । गन्धपिप्प्राचिका २ । इति हेम-
चन्द्रः । ३। ३१३ ॥ * ॥ यथा, —
“एवं वा कथितो दीपो धूपश्च ऋक्षतुं सुतौ ।
नासाक्षिरन्धुसुखदः सुगन्धोऽतमनोहरः ॥
दक्षमानस्य काष्ठस्य प्रयत्नोत्तरस्य वा ।

धूपः

परागस्त्राचवा भूमौ निष्ठापो यश्च जायते ।
स धूप इति विश्वेशो सेवानां तुष्टिदायकः ।
राशीकृतैर्न चैकच-तैर्ज्ञेयैः परिधूपयेत् ॥
ओषाभिवत्तथा ज्ञत्वा न तत्फलमभाभुवात् ।
श्रीचन्दनश्च सरलः खलः कालागुदस्तथा ॥
उदयः सुरयः कन्दौ रक्तविहम एव च ।
पीतखलः परिमणो विमर्होकासनस्तथा ॥
नमोर्देवदायश्च विस्वसारोऽथ स्नादिरः ।
सन्तानः पारिजातश्च हरिचन्दनवल्गुभौ ॥
हृष्येय धूपाः सर्वेषां प्रीतिदाः परिधीर्निताः ।
अरालः सह खज्वल श्रीवासः पटवाचकः ॥
कर्पूरः श्रीकरश्चैव परागः श्रीहरामणौ ।
सर्वोषधिरणोजातो वाराहश्चूर्ण उत्तकलः ॥
जातीकोवस्य चर्चश्च गन्धः कस्तूरिका तथा ।
चोदे हृते च गादता धूपा एते उदाहृताः ॥
यश्च धूपो ढकधूपः श्रीपिष्टोऽगुदभर्जरः ।
पञ्चिवाहः पिच्छधूपः सुगोलः कण्ड एव च ॥
अन्योन्ययोगनिर्वासा धूपा एते प्रकीर्तिताः ।
एतैर्विधूपयेद्देवान् धूमिभिः कृष्यवर्त्मना ॥
येषां धूपोद्भवैर्वाञ्छेस्तुष्टिं गच्छन्ति जन्तवः ।
निर्वासश्च परागश्च काष्ठं गन्धं तथैव च ॥
लज्जिमस्वेति पञ्चेते धूपाः प्रीतिकरा मताः ।
न यश्च धूमं वितरेत् माधवाय कदाचन ॥
न रक्तविहमं मयं सुरयं खन्दिनं तथा ।
यश्च धूपः पञ्चिवाहः पिच्छधूपः सुगोलकः ॥
लज्जागुदः सकर्पूरो महामायाप्रियः स्मृतः ।
यश्च धूपेन वा देवीं महामायां प्रपूजयेत् ॥
यश्च धूपेनैव ढकधूपेनेति च पाठः ॥
मेदोमन्त्रासमायुक्तान् न धूपान् विनिवेदयेत् ।
परकीयास्तथा घातान् स्त्रीगोक्रवाभिर्मर्हितान् ॥
पुष्पं धूपश्च गन्धश्च उपचारास्तथापरान् ।
घाताग्निवेद्य देवेभ्यो नरो नरकमाप्नुयात् ॥
न भूमौ वितरेत् धूपं नाचने न घटे तथा ।
यथा तथाधारगतं ज्ञत्वा तद्विनिवेदयेत् ॥
रक्तविहमशालौ च सुरयः सरलस्तथा ।
सन्तानको नमोश्च कालागुदसमन्वितः ॥
जातीकोषाट्यसंयुक्तो धूपः कामेश्वरीप्रियः ।
त्रिपुरायास्तथैवायं मातङ्गामपि निव्यशः ॥
सर्वेषां पीतदेवानां कान्तादीनाश्च पुष्पकः ।
एव वा कथितो धूपः ऋक्ष तं नेत्ररञ्जनम् ॥”
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
अपि च ।
“पुष्पाणि च सुगन्धानि धूपश्च घृतसंयुतम् ।
गुग्गुलुं कुङ्कुमं चैव देवदारु तुल्यकम् ॥
सिङ्गकं चन्दनं काष्ठं श्रीवासं चागुदं तथा ।
सर्व्वरसं नखं चैव देवे पेषे च कर्मेणि ॥”
इति वज्रपुराणे भोजनविधाननामाध्यायः ॥ * ॥
रोगनाशकधूपो यथा, —
“कूर्ममत्स्याखुमश्चिगोऽश्वगन्धाश्चानराः ।
विङ्गलवर्हकाकाश्च वराल्जीककुङ्कुटाः ॥
हंस एवाश्च विष्णुर्न मांसं वा रोमं प्रीणितम् ।
धूपं दद्यान्स्वराज्ञेऽथ उज्ज्वलेभ्यश्च शान्ति ॥

धूपः

यतान्धौषधजातानि धूपितानि महेन्दर ! ।
निजनि रोगजातानि वृक्षमित्राणिनिर्वाया ॥”
इति गारुड १६६ अध्यायः ॥

(यथा,—

“पुरधामवशावर्जनिष्काङ्कागुहदारमिः ।
सर्वज्वरहरो धूपः कार्थोऽयमपराजितः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिर्विषयि च्चराधिकारे ॥)

वङ्गधूपो यथा,—

“गुग्गुलुगुहजंशिरश्चैरामधुचन्दनैः ।
धूपयेदाज्यसंमिश्रैर्नैर्देवैश्च देशिकः ॥”
अथ च ।

“सिताज्यमधुसंमिश्रं गुग्गुलुगुहचन्दनम् ।
वङ्गधूपमेतत् सर्वदेवप्रियं सदा ॥”

दशाङ्गो यथा,—

“रोगरोगहरोरोगदक्षिणः ।

सुरतवज्जुतुल्यधूपविशेषाः ।

वक्रविचर्चितवारिजसुता

धूपवैरिह सुन्दरि ! भद्रा ॥”

अथ च ।

“मधु सुक्तं वृत्तं गन्धो गुग्गुलागुहशैलजम् ।
सरलं सिद्धसिद्धार्थं दशाङ्गो धूप उच्यते ॥”

बोद्धशङ्को यथा,—

“गुग्गुलुं सरलं सार पत्रं मलयसम्भवम् ।
हीवेरमगुरुं कुष्ठं गुहं सर्जरसं घनम् ॥
हरीतकीं गन्धौ लाक्षां जटामांवीच शैलजम् ।
बोद्धशङ्कं विदुर्धूमं देवे पित्रो च कर्मेभिः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

केशवार्चायां बोद्धशङ्कधूपो यथा,—

“सुक्तं गुग्गुलुः कुष्ठं कर्पूरं मलयोज्ज्वलम् ।
देवदारु जटामांवी जातीकोषच वालकम् ॥
सुरा मन्वी शुगुरुकं त्वगुशीरश्च केशरम् ।
एला तथा तेजपत्रं सर्वमेतद्वृत्ततत्तकम् ॥

धूपोऽयं बोद्धशङ्कः स्याद्गोविन्दप्रीतिकारकः ॥”
द्वादशाङ्गो यथा,—

“गुग्गुलुचन्दनं पत्रं कुष्ठचाशुव कुङ्कुमम् ।
जातीकोषच कर्पूरं जटामांवी च वालकम् ।
त्वगुशीरश्च धूपोऽवी द्वादशाङ्गः प्रकीर्तितः ॥”
दशाङ्गो यथा,—

“कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलुर्मलयोज्ज्वलम् ।
केशरं वालकं पत्रं त्वगुजातीकोषसुतमम् ॥
सर्वमेतद्वृत्तयुतं दशाङ्गो धूप ईरितः ॥”

अष्टाङ्गो यथा,—

“गुग्गुलुगुहकं तेजपत्रं मलयसम्भवम् ।
कर्पूरं वालकं कुष्ठं नूतनं कुङ्कुमं तथा ॥
अष्टाङ्गः कथितो धूपो गोविन्दप्रीतिदः शुभः ॥”
पञ्चाङ्गो यथा,—

“चन्दनं कुङ्कुमं नूतनं कर्पूरं गुग्गुलीगुह ।
धूपोऽयं वृत्तसंयुक्तः पञ्चाङ्गः वसुदाहृतः ॥”

सुज्ज्वलधूपे वर्जनीयव्रजम् । यथा,—

“रेचयं शालनिर्वाणं पद्मकं सरलञ्च तु ।
वचा मधुरिका तैलं गन्धकाष्ठं कलजकम् ॥
गन्धकं टङ्कणं तालं हिङ्गुलञ्च मगःशिला ।

धूपाङ्गः

कञ्जोत्पलवरं दार्ढ्यं गन्धमाद्री रसाञ्जनम् ।
अष्टवर्गः शृङ्गो मेघो शिखाजिह्वान्धनम् ॥

कुङ्कुम रेखकं राक्षानमोहा शतपुष्पिका ॥

हरिता चीरकं वृक्षचौरश्च रक्तचन्दनम् ।

कर्पूरकं मरुतकं यवानो अज्जिकनथा ॥

शैलजं धातकीपुष्पं गन्धौ मोचरसादिकम् ।

सुज्ज्वलधूपे देवैर् । सर्वमेतद्विवर्जयेत् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

धूपदानविधिर्यथा,—

“मध्यमानामिकाभ्यान् मध्यमज्जि देशिकः ।

अङ्गुष्ठायैव देवेशि ! धृत्वा धूपं निवेदयेत् ॥

धूपस्थानं समभ्यर्च्य तर्जनीया वामबाह्याश्रम् ।

धूपभाजनमन्त्रेण प्रोक्ष्याभ्यर्च्य हृदाश्रुता

उत्तीर्य दृष्टिपर्यन्तं वृष्टां वामदिशि स्थिताम् ॥

वायव्यं वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्पयेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

गन्धमाज्यमदत्त्वा धूपदाने दोषो यथा,—

“अदत्त्वा गन्धमाज्यानि यो मे धूपं प्रयच्छति ।

कूजपो जायते भूमे यातुधानो न संशयः ॥

वर्षाणि चैकविंशानि अयस्कारनिवासकाः ।

तिष्ठतेऽत्र महाभागे । एवमेतन्न संशयः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

विषयधूपो यथा,—

“सक्तुः सर्जरसोपेतः सर्वपा एलवालुकैः ।

सुवर्णा तस्करतरोः कुसुमैरञ्जयस्व तु ॥

धूपो वासयहे हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ।

न तत्र कीटा न विषं न दर्दुरसरीखपाः ॥

न ज्ञाया कर्मणस्तत्र धूपोऽयं यत्र दह्यते ॥” * ॥

सर्पनिर्म्मांघनधूपो यथा,—

“कापांसास्त्रिभुजङ्गस्य यथा निर्म्मांघनं भवेत् ।

सर्पनिर्म्मांघनो धूपः प्रशस्तः सततं यहे ॥”

इति मत्स्यपुराणे १६२ अध्यायः ॥

धूपनः, धुं, (धूपयति संधुचयति वङ्गमिति ।

धूप + क्तः ।) शालवृक्षनिर्वाणः । धूना इति

भाषा । तत्पर्यायः । शालवेष्टः २ सर्जरसः ३

वङ्गवल्गुमः ४ । इति शब्दमाला ॥ (यथा,

मनुः । ७ । २१६ ।

“परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं यजनोदकधूपनैः ।

वेधारम्भनसंशुद्धाः सृष्टेयुः सुसमाहिताः ॥”

ज्जी, धूप + क्तुट् । धूपादिना सन्धुचयम् । यथा,

महाभारते । १३ । ६६ । ७ ।

“अधिकार्याणि समिधः कुशाः सुमनसस्तथा ।

वलयश्चास्त्राणाभिर्धूपनं दीपकर्म च ॥”

धूपवृक्षः, धुं, (धूपोत्पादको वृक्षः ।) सरलवृक्षः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सरलशब्देऽस्य विवरणं

ज्ञातव्यम् ॥)

धूपवृक्षकः, धुं, (धूपवृक्ष + स्वार्थे कट् ।) सरल-

वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

धूपागुह, ज्जी, (धूपाय सन्धुचयाय यदगुह ।)

दाह्यागुह । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूपाङ्गः, धुं, (धूपसाधनमङ्गं यस्य ।) श्रीवेष्टः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

धूमः

धूपाधितः, धि, (धूयत क्ति । धूप सन्नापि +

“आयादय आधधातुके वा ।” ३ । १ । ३१

इति आयः । ततः क्तः ।) सन्नापः । आध्मा-

दिना आनः । इत्यमरभरतौ । इतधूपयहादि ।

यथा, तन्त्रप्रमोदे ।

“प्रदीपपरिदीपिते विविधधूपधूपाधिते ॥”

धूपाङ्गं, ज्जी, (धूपाय अङ्गिते पूज्यते इति । अङ्गं

पूजायाम् + ङण् ।) ज्ज्यागुह । इति राज-

निर्घण्टः ॥ धूपयोश्च, धि ॥

धूपितः, धि, (धूयते क्ति । धूप + क्तः ।) सन्ना-

पितः । (यथा, हरिमक्तिविलासे ।

“ततो गन्धपवित्रञ्च यज्ञीत्वा धूपितं बुधः ।

भगवन्तं नमस्कृत्य भङ्गा संप्रायेयेदिदम् ॥”

अध्मादिना आनः । इत्यमरभरतौ । इत-

धूपः । यथा,—

“यवादिना दीहधूपितो ह्रमः ।”

इति वृक्षायुर्वेदः ॥

धूमः, धुं, (धूनीति धूयते वा । धू न कम्पे + “इधि-

युधीन्धीति ।” उणां १ । १४४ । इति मक् ।)

आर्ध्वनप्रभवः । धूया इति भाषा । तत्-

पर्यायः । मन्मः २ मरुद्वाहः ३ खतमालः ४

शिखिध्वजः ५ अग्निवाहः ६ तरी ७ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । ७ । २६ ।

“हविःशमीपलवलाजगन्धी

पुण्यः क्षणानोरुदयाय धूमः ॥”

अस्य गुणः । वातपित्तदृष्टिकारित्वम् । इति

राजवल्लभः ॥ स च मेघाञ्जनयोजनकः ॥ (यथा,

मेघदूतः । ५ ।

“धूमण्योतिःखलिलमरुतां वसिपातः क मेघः ॥”

भौमादिवदुत्तरपदलोपे धूमकेतुः । यथा, गर्गः ।

“उल्कापाते च त्रिदिनं धूमे पञ्चदिनानि च ॥”

उद्गारजवायुविशेषः । नौया टेङ्गुर इति

भाषा ॥ यथा, आङ्गिकतत्त्वधृतवचनम् ।

“धूमोद्गारे तथा वान्ते क्षुरककैश्च मेघुने ॥”

नित्तित्साविशेषः । यथा,—

“अज्ञेता ज्योतिष्मती चैव हरितानं मनःशिला ।

गन्धाश्चागुरुपत्राया धूमो चर्द्धविरचनम् ॥

गौरवं शिरसः शूलं पीनसाह्वाविमेदकौ ।

कर्णाक्षिशूलं कासश्च हिकाश्वासौ गलग्रहः ॥

दन्तदौर्बल्यमासावः सोतोप्राणाक्षिदोषजः ।

पूतिप्राणास्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ॥

हनुमन्वायहः कण्ठः क्षिभयः पाण्डुता मुखे ।

श्लेष्मप्रसेको वैस्त्र्यं गलशुब्धप्रपञ्चिका ॥

खालित्वं पिङ्गरत्नञ्च केशानां पतनकथा ।

चवधुष्मातितन्त्रा च बुद्धिर्मोहोऽतिनिद्रता ॥

धूमपानात् प्रशान्तिनि वलं भवति चाधिकम् ।

शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां खरस्य च ॥”

“खाला शुक्ला वसुजिह्वा सुखा दन्तान्

विदुष्य च ।

नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत् ॥

तथा वातकपालानो न भवन्त्युज्ज्वलाः ।

रोगास्तस्य तु पेयाः स्युरापाणाश्चिञ्जयश्चयः ॥

धूसरः

दीपस्तुतानुष्ठायाद्विजनेश्वरनादिकम् ।
 अजमार्जाररेख च हस्ति पुष्यं पुरातनम् ॥”
 इति कर्मलोचनः ॥
 “अजरजः खररजस्तथा सम्मार्जनरीरजः ।
 स्त्रियः पादरजो राजन् प्रकादपि धरेत् भियम् ॥”
 इति ज्योतिषरिचम् ॥
 धूलिका, स्त्री, (धूलिरेव प्रसिद्धातिः । “इमे प्रति-
 क्षतौ ॥” ५।३।६। इति कन् । टाप् ।) कुञ्ज-
 भटिका । इति शब्दरत्नावली । (नीहारः ।
 यथा, नीहारे बाणशब्दे सेति इत्यत्र नीहारे
 धूलिकायामिति मनुटीकायां कुञ्जकभट्टः ॥)
 धूलिकेदारः, पुं, (धूलिप्रधानः केदारः । इति
 मध्यलोपिव समासः ।) वयः । चित्रम् । इति
 त्रिकाक्षरीयः ॥
 धूलिगुच्छकः, पुं, (धूलीनां गुच्छक इव । इवार्थे
 कन् ।) पटवासकः । पल्लगुच्छम् । इति
 त्रिकाक्षरीयः ॥
 धूलिध्वजः, पुं, (धूलिरेव ध्वजो यस्य ।) पवनः ।
 इति त्रिकाक्षरीयः ॥
 धूलिपुष्पिका, स्त्री, (धूलिः परागस्तत्प्रचुरं पुष्पं
 यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) केतकी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 धूलिकदम्बः, पुं, (धूलीनां कदम्बमिव ।) गोपः ।
 तिनिष्ठः । वरुणद्वयः । इति मेदिनी । वे,
 १७ ॥ (धूलिसम्बन्धे, स्त्री ॥)
 धूलिकदम्बकः, पुं, (धूलिकदम्ब + स्वार्थे कन् ।)
 गोपः । इति जटाधरः ॥
 धूलोपटलः, पुं, (धूलीनां पटलं यच्च ।) उज्जीय-
 मानधूलोसम्बन्धः । यथा, धूलोपटले धूमत्व-
 भवे तत्रासता धूमत्वेन । इत्यादि सामान्यलक्ष-
 नायां शिरोमणिः ॥ (धूलोसम्बन्धे, स्त्री ॥)
 धूय, क कान्तिस्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
 परं-सकं-सेट् ।) वृद्धखरी । कान्तिस्तौः ।
 शोभितकरणम् । चन्दनो धूययत्नम् । इति
 दुर्गादासः ॥
 धूय, क धूये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
 सकं-सेट् ।) वृद्धखरी । धूयः कान्तिस्तौः ।
 चन्दनो धूययत्नम् । इति दुर्गादासः ॥
 धूसरः, पुं, (धुनातीति । धू + “लघूमद्विभः कित् ।”
 उणां ३ । ७३ । इति सरन् । स च कित् ।)
 इत्युपाख्यः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ ।
 ५ । १३ ॥ (यथा, रघौ । १२ । ६० ।
 “स्नेहपत्रिपरिधूसरालकाः
 सान्धमेव च धिराङ्गवाससः ॥”)
 उ३ । मर्द्भः । कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तेतकारः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २६ ॥ ॥

धृतः

धूसरवस्त्रि यथा । धूलिः १ कृता २ करभः ३
 यद्यगोक्षिका ४ कपोतः ५ धूलिकः ६ रङ्गम् ७
 काककच्छः ८ खरादिः ९ । इति कविकल्प-
 जता ॥
 धूसरच्छदा, स्त्री, (धूसर ईषत् पाण्डुवर्णच्छदो
 यस्याः ।) चेतुश्चा । इति रत्नमाला ॥
 धूसरपत्रिका, स्त्री, (धूसरं पत्रमस्याः । डीप् ।
 स्वार्थे कन् । टापि पूर्वह्रस्वः ।) हस्तिगुच्छी-
 क्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धूसरा, स्त्री, (धूसर + टाप् ।) पाण्डुरपलीक्षुपः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 धूसरी, स्त्री, (धूसर + डीप् ।) किन्नरीमेदः ।
 इति मेदिनी । रे, १७० ॥
 धूसूरः, पुं, (धूस् कान्तिकारणे + भावे क्तिप् । तं
 तूयते हिनस्तीति । तूर हिंसे + “इगुपधश्चेति”
 ३ । १ । १३५ । इति कः ।) धूसूरद्वयः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 धृ, क धृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
 सकं-अनिट् ।) क, धारयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 धृ, ड अवध्वंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 व्यात्म-अकं-अनिट् ।) अवध्वंसः पतनम् । ड,
 धरते पत्रं वृक्षात् । गोविन्दभट्टस्तु अवध्वंसने
 इति पठित्वा विध्वंसनं ध्वंसनं तस्याभावो वि-
 ध्वंसनं स्थापनमिति आख्याति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 धृ, ड श्र स्थितौ । धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदां-व्यात्म-स्थितौ अकं-धृतौ सकं-अनिट् ।)
 ड श्र, धियते । इति दुर्गादासः ॥
 धृ, ण धृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-उभं-सकं-
 अङिट् ।) ण, धरति धरते । इति दुर्गादासः ॥
 धृज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-सकं-
 सेट् ।) धर्जति । इति दुर्गादासः ॥
 धृज, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
 सकं-सेट् । इट् ।) सप्तमखरी । इ, धृजति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 धृतः, त्रि, धृयातोः कर्मणि कर्त्तरि च क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नः ॥ धारयविश्रुतः । धरा इति भावा ।
 (यथा, महाभारते । १ । ७४ । १०३ ।
 “अन्वमेधसहस्रस्य सत्यस्य तुलया धृतम् ।
 अन्वमेधसहस्राणि सत्यमेव विशिष्यते ॥”)
 अवध्वस्तः । पतित इति यावत् । स्थितः ।
 (स्थिरीकृतः । निश्चितः । यथा, महाभारते ।
 ७ । १६ । १०८ ।
 “धृतां धनद्वयवधे प्रतिष्ठाप्यापि चक्रिरे ॥”
 पुं, जयोदशमनो रौचस्य पुत्रविशेषः । यथा,
 हरिवंशे । ७ । ८२ ।
 “चित्रसेनो विचित्रश्च गयो धर्मभरतो धृतः ।
 सुनेवः चक्षुद्विच सुतपा निर्भयो हृष्टः ।
 रौचस्येते मनोः पुत्रा अनरे तु जयोदशे ॥”
 ह्युपवशीयधर्मस्य पुत्रः । यथा, भागवते ।
 ६ । २३ । १४ ।

धृतिः

“हृद्योश्च तनयो बभूवुः सेतुस्तस्मात्प्रवक्षतः ।
 आरभस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्मस्ततो धृतः ॥”
 धृतराष्ट्रः, पुं, (धृतं राट् धेनु ।) दुर्योधनपिता ।
 स जन्मान्तः शान्तपुत्रः विचित्रवीर्यश्चेने
 यासाज्जातः । इति महाभारते । १ । ६५ । ५५ ।
 (अयं हि गन्धर्वपतिर्हंसस्य अंशपतारः ।
 यथा, महाभारते । १ । ६७ । ८४ ।
 “अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविद्यतः ।
 स गन्धर्वपतिर्जन्ते क्षुब्धवशविषर्जनः ॥”)
 सुराजा । नागमेदः । इति मेदिनी । रे, २७१ ।
 (यथा, महाभारते । २ । ६ । ६ ।
 “कम्बलान्धतरो नागौ धृतराष्ट्रवणादकौ ॥”)
 पञ्चिमेदः । इति विश्वसूचिकः ॥ (गन्धर्व-
 विशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १० । १५ ।
 “अज्ञापितोऽयं नतनिधु धृतराष्ट्रोऽयं सप्तमः ॥”
 बलिराजस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ ।
 ७४ ।
 “बलेः पुत्रशतच्छासोद्वाहव्यष्टिं नराधिप ! ।
 धृतराष्ट्रश्च ख्यश्च चक्रमाश्चिन्तापनः ॥”
 जनमेजयस्य व्यष्टपुत्रः । यथा, महाभारते ।
 १ । ६४ । ५४ ।
 “जनमेजयस्य तनया सुवि स्याता महाबलाः ।
 धृतराष्ट्रः प्रथमजः पाण्डुर्वाञ्छीक एव च ॥”)
 धृतराष्ट्री, स्त्री, (धृतराष्ट्रस्य पत्नी । डीप् ।) हंस-
 पत्नी । इति मेदिनी । रे, २७२ ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । ६६ । ५७, ५८ ।
 “काकीं ध्वनीं तथा भावीं धृतराष्ट्रीं तथा
 सुक्रीम् ।
 तान्मा तु सुपुत्रे रेवौ पञ्चैता लोकविभुताः ॥”
 “धृतराष्ट्री तु हंसाश्च कलहंसाश्च सख्यशः ।
 चक्रवाकाश्च भद्रं ते जनयामास सेव तु ॥”
 हंसपदीकता । इति हेमचन्द्रः ॥)
 धृतिः, पुं, (धियते इति । धृ + क्तिप् । अभिधा-
 नात् पुंल्लम् ।) इटिः । इति मेदिनी । ते, २६ ॥
 (विश्वदेवविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।
 ६१ । ३० ।
 “वर्णं धृतिर्हिपाभा च पुण्यकृतं पावनस्तथा ॥”
 चक्रवर्णीयपुत्रविशेषस्य विजयस्य पुत्रः । यथा,
 हरिवंशे । ३१ । ५५ ।
 “विजयस्य धृतिः पुत्रस्तस्य पुत्रो धृतव्रतः ॥”
 निमिर्वशीयानामेकतमः । यथा, भागवते । ६ ।
 १३ । २६ ।
 “शुनकस्तुसुतो जज्ञे नीतहृद्यो धृतिस्ततः ॥”
 यदुर्वशीयवधोः पुत्रः । इति विष्णुपुराणे ।
 ४ । १२ । १५ । “रोमपादाबभूवुः बभौः पुत्रो
 धृतिः ॥”)
 धृतिः, स्त्री, (धृ + क्तिप् ।) तुष्टिः । (यथा, मनुः ।
 ६ । ६२ ।
 “धृतिः चमा दमोऽस्तेयं शौचमभिव्यजिष्यहः ।
 धीर्माया सत्यमर्ज्ञाधो दृष्टकं धर्मलक्षयम् ॥”)
 योममेदः । धेनूम् । (यथा, राजसमेवसंहिता-
 याम् । ३४ । ३ ।

“वत्प्रधानसुत धेती धृतिश्च यन्मोतिरन्तरत्नं प्रजासु ॥”)

धारयम् । इति मेदिनी । ते, २६ । सुखम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २२२ । (कृतुः । यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे । २० । २ । ८ ।

“राजस्यो धृतिस्तु युद्धनपयुक्ताः ॥”)

शोकप्रमादकान्तर्गतययोदशमाहका । इति भवदेवः । अष्टादशाक्षरादतिच्छन्दोमात्रम् । इति छन्दोमञ्जरी ॥ ७ ॥ धृतियोगजातफलं यथा,—

“धृतियोगस्तत्पुत्रः प्राज्ञः संवृद्धमानसः । वाक्पूजः सभायाश्च सुश्रीलो विनयान्वितः ॥”

इति कीर्तौप्रदीपः ॥

धारया । वा विधा । यथा,—

“धृत्वा यथा धारयते मनःप्रायेन्द्रियक्रियाः । योगेनाविचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ यथा तु धर्मेकामार्थान् धृत्वा धारयतेऽर्जुन ! । प्रसङ्गेन प्रजाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ । राजसी । यथा स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । ३३-३५ ॥

धृत्वरी, स्त्री, (धृत् + “वर्गो रच”) ४ । १ । ७७ ।

इति डीप् रचान्तादेशः ।) भूमिः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धृत्वा, [नृ] पुं, (धरतीति । धृ + “श्रीङ्कृश्र-रङिञिञीति”) उर्णा ४ । १ । २३ । इति कनिष् ।

धर्मः । विप्रः । वसुधः । अन्तरौचम् । मेधावी । विष्णुः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धृव, आ कि अमर्षे । क्रोध इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-पर-सर्क-सेट् ।) आ, धर्षितं धृष्टं तेन । कि, धर्षयति धर्षति । अमर्ष इह अभिभवः । इति भट्टमल्लः । न धर्षति निनाः प्रजाः । तमेव धर्षयत्येकं यस्मात्प्रतिज्जलतीति जलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

धृव, उ संवृत्तौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-पर-संवृत्तौ अकं-हिंसे सकं-सेट् । उदि-त्वात् ङावेट् ।) उ, धर्षित्वा धृष्टा । संवृत्तिः । सन्वृष्टः । इति दुर्गादासः ॥

धृव, क ङ शक्तिवन्धे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-आल-सर्क-सेट् ।) शक्तेर्मेधनं शक्ति-वन्धः । क ङ, धर्षयते वङ्गि पयः । इति दुर्गादासः ॥

धृव, जि आ न प्रागल्भ्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-पर-सर्क-सेट् ।) जि, धृष्टोऽस्ति । आ, धर्षितं धृष्टं तेन । न, धृष्टोति गुरोरप्येव । इति जलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

धृष्टः, पुं, (धृष्टोतीति । धृष्ट + “पुभिर्दिवाञीति”) उर्णा १ । २४ । इति डः ।) दण्डः । इत्युणादि-कोषः । संघातः । प्रगल्भः । इति संक्षिप्त-सारोणादिवृत्तिः ॥

धृष्टः, जि, (धृष्ट + क्तः ।) प्रगल्भः । इति तुम्ह-वोध्याकरवम् । (यथा, भागवते । ५ । १२ । ७ ।

“जनस्य गोमासि विकल्पमानो

न शोभसे वृद्धवभासु धृष्टः ॥”)

निर्लेपः । तत्पर्यायः । धृष्टक २ विधातः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥ धृष्टः ४ धृष्ट ५ ।

इति त्रिकाण्डशेषः । धर्षितः ६ । इति शब्द-रत्नावली । चतुर्विधपद्वन्तर्गतपतिविशेषः, पुं । तस्य लक्षणं यथा, “भूयो निःप्राज्ञः क्षतदोषो-ऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रत्यवपरायणः ।” इति रसमञ्जरी । (चेद्विंशतीयकुलोः पुत्रः । यथा, हरिवंशे । २६ । २४ ।

“कुलोर्धृष्टः सुतो जज्ञे रणधृष्टः प्रतापवान् ॥” सप्तममनोः पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ८ । १३ । २ ।

“मनुजिवस्वतः पुत्रः आहृष्टेव इति श्रुतः ।

सप्तमो वर्तमानो यस्तदपत्यानि मे श्रद्धा ॥

इत्याहुर्नभगश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च ॥”

धृष्टुरिति कुत्रापि दृश्यते ॥)

धृष्टा, स्त्री, (धृष्टते स्मृति । धृष्ट शक्तिवन्धे + क्तः ।

टाप् ।) असती । इति शब्दरत्नावली ॥

धृष्टाक, [ज] जि, (धृष्टोतीति । धृष्ट प्रागल्भ्ये + “स्फिष्टवर्णजिङ्”) ३ । २ । १७२ । इत्यत्र “धृष्टेच” इति काशिकोक्तेर्न जिङ् ।) निर्लेपः ।

इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥

धृष्टिः, पुं, (धर्षति अभिभवति अन्धकारमिति । धृष्ट अमर्ष + बाहुलकात् मिः । स च कित् ।)

किरणः । इत्यमरः । १ । ४ । ३३ ॥

धृष्टः, जि, (धृष्टोतीति । धृष्ट + “जसिद्यधिधृष्टि-चिपेः क्तः”) ३ । २ । १४० । इति क्तुः ।) धृष्टः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । २५ । ५ ।

“न हि त्वा मूरो न तुरो न धृष्ट-

न त्वा योधो मन्धमानो युयोध ॥”)

पुं, कश्चिक् । इति शब्दचन्द्रिका । (वैवस्वत-मनुपुत्रः । यथा, हरिवंशे । १० । १ ।

“मनोर्वैवस्वतस्यासन् पुत्रा वै नव तत्समाः । इत्याहुश्चैव नाभागो धृष्टः शर्यातिरेव च ॥”

सावर्णेय मनोः पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ७ । ६० ।

“वरिष्ठुरार्षो धृष्टश्च राजः सुमतिरेव च । सावर्णेय मनोः पुत्रा भविष्या दश भारत ॥”

चन्द्रवंशोद्भवकुङ्कुरराजस्य सुतः । यथा, तत्रैव । ३७ । १८ ।

“कुङ्कुरस्य सुतो धृष्टर्षुषोस्तु तनयस्तथा । कपोतरौमा तस्याप्य तैतिरिक्तनयोऽभवत् ॥”

कवेः पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । ८५ । १३३ ।

“कविः काश्यप धृष्टश्च दुहिमाशुप्रज्ञाक्षया । ऋगुश्च विरजाश्चैव काशी नोयश्च धर्मवित् ॥

अष्टौ कविस्तुता स्मृते सर्वमेभिर्जगत्तम् ॥”)

धे, ट पाने । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-पर-सर्क-अजिङ् ।) धयति । टः स्त्रियामीवर्षः । क्षण-जयी । इति दुर्गादासः ॥

धेनः, पुं, (धीयते इति धयत्वसादिति वा । धेट् पाने + “धेट् इच्”) उर्णा ३ । ११ । इति न रचान्तादेशः ।) वसुधः । इति हेमचन्द्रः ॥ नदः । इति मेदिनी ॥

धेना, स्त्री, (धेन + टाप् । “टिक्तेऽपि ख्येव डीप् । इति हरदत्तोक्तेर्न डीप् ।” इति केचित् ।) नदी । (दधातेऽर्कः शानधि खलयेन एत्वा-भ्यासलोपी दधाना स्वमभिधेयं वर्तमानेन लौकिकाय वा । यद्वा, धेट् पाने “धेट् इच्” इति नप्रत्ययः रकाराच्चान्तादेशः गुणः । धयन्ति तामिति धेना । पानमत्र स्त्रीकारः । यद्वा, आस्वादः । धीयते धीयते आस्वाद्यते वानेन धयन्ति प्राणमिति धेना ।” इति देवराजयज्वा । १ । ११ । ६६ ।) भारतीमेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । १ । ६ ।

“यस्य धारा अस्वजनि धेनाः ।”

“धेना माध्यमिका वाचश्च विह्वलति ।” इति तद्वाच्ये वायनः ॥)

धेनिका, स्त्री, (धेनो नदः । लसत्तया जनसभीप-स्थानम् । स उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्या इति । धेन + टन् । टाप् ।) धन्याकम् । इति भाव-प्रकाशः ॥

धेनुः, स्त्री, (धयति केदि सुतान् धीयते वत्सैरिति वा । धेट् पाने + “धेट् इच्”) उर्णा ३ । ३४ । इति डुः रचान्तादेशः ।) नवप्रसूता गौः । तत्-पर्यायः । नवसूतिका २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ । नवप्रसूतिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ दानीयदशधेनवो यथा,—

“यास्तु पापविनाशिन्यः पशून् दशधेनवः । तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च धनाधिप ! ॥

प्रथमा गुक्षधेनुः स्वादृष्टतधेनुरथापि वा । तिलधेनुस्तृतीया च चतुर्थी जलवन्धिका ॥

चौरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुरथापि वा । सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुरथादमी ॥

रसधेनुश्च नवमी दशमी स्वात् स्वरूपतः ॥ कुम्भाः स्युर्ध्वधेनूनामितरावाणु राशयः ।

सुवर्धधेनुमप्यत्र केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥ नवनीतेन तैश्चैव तथान्धे तु महर्षयः ॥

एतदेव विधानं स्थान एवोपस्कराः स्मृताः ॥ मन्वावाहनसंयुक्ताः सदा पर्वणि पर्वणि ।

यथाभार्ह प्रदातव्या सुक्तिसुक्तिफलप्रदाः ॥ गुक्षधेनुप्रसङ्गेन सर्वास्व मयोदिताः ।

अश्वेयवज्रफलदाः सर्वमापहराः सुभाः ॥ व्रतानामुत्तमा यस्माद्विशोकश्चादशीव्रतम् ।

तदङ्गत्वेन चैवात्र गुक्षधेनुः प्रशस्यते ॥ अयने विपुले पुण्ये अतीपातेऽथवा पुनः ।

गुक्षधेन्वाद्यो देयास्तु परागादिपर्वण्यु ॥ इति मनुस्मृत्यादि ७६ अध्यायः ॥

पूर्वोक्तधेनूनां दानविधयस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ ७७ ॥ अथ कपिलाधेनुदानादिपञ्चम् ।

धीनोवाच ।

“अथातः सर्वप्रवक्ष्यामि कपिलाधेनुसुतसाम् ।

यत्प्रदानाद्गरो याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन दद्याद्देवैः सवत्सकामम् ।
 सञ्जलङ्कारसंयुक्तां सर्वरत्नसमन्विताम् ॥
 कपिलायाः शिरोम्रीवे सर्वतीर्थानि भामिनि ! ।
 पितामहनिर्गोमाश्च निवसन्ति हि निव्यग्रः ॥
 प्रातरुत्थाय यो मर्त्यः कपिलामलमस्तकात् ।
 च्युतस्तु भक्त्वा पानीयं शिरसा बन्धते शुचिः ॥
 स तेन पुण्यतोयेन तत्तत्तत्तद्गन्धकिञ्चिन्नः ।
 त्रिंशद्द्वयं पापं दहत्यधिरवेत्यनम् ॥
 कन्यसुत्थाय यो मर्त्यः कुर्यात्तासां प्रदक्षिणम् ।
 प्रदक्षिणोक्ता तेन पृथिवी स्यात् वसुधरे ! ॥
 प्रदक्षिणेन चैकेन श्रद्धायुक्तेन तत्तत्तत्तत् ।
 दशजन्मजतं पापं तस्य नश्यत्यसंश्रयम् ॥
 कपिलायास्तु नृजैश्च ज्ञात्वा चैव शुचिन्नतः ।
 स गङ्गादिषु तीर्थेषु स्नातो भवति मानवः ॥
 तेन स्नानेन चैकेन भावयुक्तेन वै नरः ।
 यावज्जीवजन्तान् पापात् सुच्यते नात्र संश्रयः ॥
 गोसहस्रान् यो दद्यादेकाश्च कपिलां नरः ।
 सममेतन् पुरा प्राह ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
 गवामस्थि न लभ्यते नृते गन्धे न दूषयेत् ।
 यावज्जीवति तं गन्धं तावत् पुण्येस्तु पूर्यते ॥
 गवां कङ्कयन् श्रेष्ठं तथा च परिपालनम् ।
 तुल्यं गोशतदानस्य भयरीगादिपालने ॥
 तृणोदकानि यो दद्यात् शुधितानां गवाङ्गिकम् ।
 सोऽश्वमेधफलं दिव्यं लभते भानवोत्तमः ॥
 विमानैर्विविधैर्दिव्यैः कन्याभिरभिरर्चितैः ।
 तेनमानस्तु गन्धर्वैर्देयमानो यथाश्रयः ॥” * ॥
 एकादशप्रकारकपिलालक्ष्यं यथा,—
 “सुवर्णकपिला पूर्वं द्वितीया गौरपिङ्गला ।
 तृतीया चैव रक्ताक्षी चतुर्थी गुह्यपिङ्गला ॥
 पञ्चमी बहुवर्णा स्यात् षष्ठी च श्वेतपिङ्गला ।
 सप्तमी श्वेतपिङ्गलाक्षी अष्टमी लब्धपिङ्गला ॥
 नवमी पाटला ज्ञेया दशमी पुष्कपिङ्गला ।
 एकादशी खुरश्वेता एतासां सर्वलक्षणा ॥
 सर्वलक्षणसंयुक्ता सर्वलङ्कारसुन्दरी ।
 ब्राह्मणाय च दातव्या सर्वसुक्तिप्रदायिनी ।
 सुक्तिमुक्तिप्रदा तेयां विष्णुमागं प्रदायिनी ॥”
 इति कपिलामाहात्म्यम् ॥ * ॥

अथोभयमुखीधेनुदानाद्विधानम् ।

होता उवाच ।

“अतः परं महाराजोभयमुख्याः समासतः ।
 विधानं यद्द्वारोहे ! धरण्याः कथितं पुरा ।
 तदहं संप्रवक्ष्यामि त्वं पुण्यफलञ्च यत् ॥

धरण्युवाच ।

यत्तथा कपिला नाम पूर्वसुत्पादिता प्रभो ! ।
 होमयेदुः सदा पुण्या सा ज्ञेया कतिलक्षणा ।
 कियन्त्यः कपिलाः प्रोक्ताः स्वयमेव स्वयम्भवा ॥
 प्रकृत्यमाना दानेन किं पुण्यं स्याच्च माधव ! ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरं जगद्गुरो ! ॥

श्रीवराह उवाच ।

शृणु भद्र ! तत्त्वेन पवित्रं पापनाशनम् ।
 यं श्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संश्रयः ॥

कपिला अग्निहोत्रार्थं यज्ञार्थं च वरानने ! ।
 उद्धृत्य सर्वतीर्थाणि ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ॥
 पवित्राणां पवित्रञ्च मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
 पुण्यानां परमं पुण्यं कपिला च वसुधरे ! ॥
 तपस्तप एवायं व्रतानां व्रतसुत्तमम् ।
 दानावाप्तुतमं दानं निधीनां ह्येतदश्रयम् ॥
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि गुह्याभ्यायतनानि च ।
 पवित्राणाञ्च पुण्यानि सर्वलोकेषु सुन्दरि ! ॥
 होतव्यान्पवित्रोच्चाणि सायं प्रातर्दिनातिभिः ।
 कपिलाया हृतेनेह दध्ना क्षीरेण वा पुनः ॥
 जुहुते अग्निहोत्राणि मन्त्रैश्च विविधैः सदा ।
 पूजयन्नतिथींश्चैव परां भक्तिस्तुपागताः ॥
 ते यान्यादित्यवर्णैश्च विमानैर्हजसत्तमाः ।
 स्रज्यमङ्गलमध्ये च ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ॥
 कपिला या पिङ्गलाक्षी सर्वसौख्यप्रदायिनी ।
 सिद्धिबुद्धिकरी देवी कपिलानन्तरूपिणी ॥
 पूर्वोक्ता यास्तु कपिलाः सर्वलक्षणलक्षिताः ।
 एतादृशः समाख्याताः कपिलास्ते वरानने ! ॥
 सर्वं ह्येता महाभागान्धारयन्ति न संश्रयः ।
 सङ्गमेषु प्रशस्ता च सर्वपापप्रणाशिनी ॥
 अग्निपुष्पा अग्निसुखी अग्निलोमानलप्रभा ।
 तथामेयी सदा देवी सुवर्णाश्वा प्रवर्तते ॥” * ॥
 श्रुत्वा कपिलाप्रतिपद्यते दोषो यथा,—
 “एहीत्वा कपिलां श्रुत्वा कामतः सटशो भवेत् ।
 पतितः स हि जातीनां चाष्टालसदृशो हि सः ॥
 न तस्मात् प्रतिपद्यीयात् श्रुत्वादिप्रः प्रतिपद्यम् ।
 दूरास्ते प्रतिपद्येयाः अभिस्तुत्या इवाध्वरे ॥
 सर्वकाले हि सर्वे वै वर्जिताः पिष्टदेवतेः ।
 व्यसम्भाष्याप्रतिपद्याः श्रुत्वास्ते पापकर्मिणः ॥
 पिबन्ति यावत् कपिलां तावत्तोषां पितामहाः ।
 भूमेर्मलं समग्रं जायन्ते विद्भुजश्चिरम् ॥” * ॥
 श्रुत्वा कपिलाक्षीरादिपाने दोषो यथा,—
 “तासां क्षीरं हृतं वापि नवनीतमयापि वा ।
 उपजीवन्ति ये श्रुत्वास्तेषां गतिमथो शृणु ॥
 कपिलाजीविनः श्रुत्वाः क्रूरा गच्छन्ति रौरवम् ।
 रौरवे तु महारौद्रे वर्षकोटिशतं धरे ! ॥
 ततोऽपि सुक्ताः कालेन श्वानयोऽन्यां ब्रजन्ति ते ।
 श्वानयोऽन्या विस्तृतास्तु विष्टायां जायते क्रिमिः ॥
 विष्टास्थानेषु पापिष्ठा दुर्गन्धिषु च निव्यग्रः ।
 भूयो भूयो जायमानास्ततोऽन्ये न विन्दति ॥
 ब्राह्मणश्चैव यो विद्वान् कुर्यात्तथा प्रतिपद्यम् ।
 ततः प्रभृत्यमेध्यान्तः पितरस्तस्य शरते ॥
 न तं विप्रश्च सम्भाषेत् चैवैकासनं विष्टेत् ।
 स निव्यं वर्जनीयो हि दूरात् ब्राह्मणोऽध्वरे ॥
 यस्तेन सह संभाषेतथा चैकासनं ब्रजेत् ॥
 प्राजापत्यं चरेत् लब्धं तेन शुध्यति स हिजः ॥”
 अथासन्नप्रसवकपिलादानफलं हि ।
 “एकस्य गोप्रदानस्य सहस्रेण तु पूर्यते ॥
 किमन्येर्बहुभिर्दानैः कोटिसंख्यातविस्तैः ।
 श्रोत्रियाय दरिद्राय सुदृतायाश्चिताय वै ॥
 आसन्नप्रसवां धेनुं दानार्थं प्रतिपालयेत् ।
 कपिलाहंप्रसूता वै दातव्या च हिजन्मने ॥

जायमानस्य वत्सस्य सुखं बोध्या प्रकथ्यते ।
 तावत् वा पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न सुचति ।
 धेन्वा यावन्ति रोमाणि सवत्सकाया वसुधरे ! ॥
 तावन्तो वर्षकोषस्तु ब्रह्मवादिभिरर्चिताः ।
 वसन्ति ब्रह्मलोके वै ये च वै कपिलाप्रदाः ॥
 सुवर्णं शृङ्गी यः ज्ञात्वा रौप्यसुक्ताखुरान्तथा ।
 ब्राह्मणस्य करे दत्त्वा सुवर्णं रौप्यमेव च ॥
 कपिलायास्तदा पुष्कं ब्राह्मणस्य करे न्यसेत् ।
 उदकाश्च करे दद्यादाक्षया मुह्यथादिते ॥
 ससुद्रावृता तेन सशैलवनकानना ।
 रत्नपूर्णा भवेत्ता पृथिवी नात्र संश्रयः ॥
 पृथिवीदानसुखेन दानेनैतेन वै नरः ।
 नन्दितो याति पिष्टभिर्विद्यान् परमं पदम् ॥
 ब्रह्मसंहारी मोक्षञ्च भुङ्क्ते पापदेहकः ।
 महापातकयुक्तोऽपि वक्त्रको ब्रह्मदूषकः ॥
 निन्दको ब्राह्मणानाञ्च तथा कर्मोपदूषकः ।
 एतेः पातकयुक्तोऽपि गवां दानेन शुध्यति ॥
 यश्चोभयमुखीं दद्यात् प्रभूतकनकाश्विताम् ।
 तद्दिनं पयसाहारः पायसेनापि वा भवेत् ॥
 सुवर्णस्य सहस्रेण तदहं नापि भामिनि ! ।
 तस्याप्यहंश्रुतेनापि पञ्चाशच्च तदहंकम् ॥
 यथाशक्ति प्रदातव्या वित्तशाल्यं विवर्णयेत् ॥
 इमां यश्चोभयमुखीसुभयञ्च श्रमोऽस्तु वै ।
 मम वंशविद्वद्दार्थं सदा स्वस्तिकरी भव ॥”
 गोशरीरे देवतानिवेश्यो यथा,—
 “एनोषु मरतो देवा जिह्वायान् सरस्वती ।
 खुरमध्ये तु गन्धर्वाः खुराग्रेषु तु पद्मजाः ॥
 सर्वसन्धिषु साध्याश्च चन्द्रादित्यौ तु लोचने ।
 कङ्कदि सर्वलक्षणं लाङ्गुले धर्मे आश्रितः ॥
 अपाने सर्वतीर्थानि प्रसाधे जाङ्गवी नदी ।
 नानाद्वीपसमाकीर्णाश्चत्वारः सागरास्तथा ॥
 ऋषयो रोमकूपेषु गोमये पद्माधारिणी ।
 रोमस्तु सन्नि विद्याश्च त्वक्केशेष्वनहयम् ॥
 धैर्यं हृतिश्च चान्तिश्च पुष्टिर्बुद्धिश्चैव च ।
 स्मृतिर्मेधा तथा लब्धा वपुः कौर्त्तिसाधेव च ॥
 विद्या शान्तिर्मेतिश्चैव सन्ततिः परमा तथा ।
 गच्छन्तीमहमगच्छन्ति एता गां वै न संश्रयः ॥
 यत्र गावो जगत्तत्र देवदेवपुरोगमाः ।
 यत्र गावस्तत्र लक्ष्मीः सांख्यधर्मेण शान्ततः ॥
 सर्वरूपेषु ता गावस्तिस्रस्तन्वभिमतः सदा ॥
 गावः पवित्रा मङ्गला देवानामपि देवताः ।
 यक्ताः शुश्रूषते भक्त्वा स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥

धेनुकः, धुं, (धेनुर्वि प्रतिपत्तिः । “इवे प्रति-
 पत्तौ ।” ५. १. ६६. इति कम् ।) असुर-
 विष्टः । स बजरामेण हतः । इति श्रीभागवते
 १५ अध्यायः । (अयन्तु गर्हभक्ष्यो गोवर्धन
 स्त्रोतरपार्श्वस्थतालवनवासी । यथा, हरिवंश ।
 ६६. २.—२३ ।)
 “आजगमुत्तौ सज्जितौ गोधनेः सहगामिनौ ।
 गिरिं गोवर्धनं रण्यं वसुदेवसुताशुभौ ॥
 गोवर्धनस्योत्तरतो यमुनातीरमाश्रितम् ।

दृष्ट्यातिष्ठय तौ चौरौ रम्यं तालवनं महत् ॥
 तौ तालवनप्रकारे रम्यं तालवने रतौ ।
 चैरतुः परमप्रौढौ दृष्टपोताविबोद्धतौ ॥
 स तु देशः समः क्षिप्रः सुमहान् लब्धव्यस्तिकः ।
 दर्भप्रायस्त्र्यलीभूतो लोटपावावर्जितः ॥
 ताले लोभ्युल्लङ्घ्येवच्छित्तेः श्यामपर्वभिः ।
 फलायशाखिभिर्भाति नागहस्तरिवोच्छित्तेः ॥
 तत्र दामोदरो वाक्यसुवाच वदतावरः ।
 अहो तालफलैः पक्षेर्व्यसितेयं वनस्थली ॥
 स्वादूयार्थं । सुगन्धीनि श्यामानि रसवन्ति च ।
 पक्षताजानि वक्षितौ पातयामो लघुकर्मौ ॥
 यद्येषामोदशो गन्धो माधुर्यवागतपेणः ।
 रसेनाम्बतकल्पेन भवितव्यं मे मतिः ॥
 दामोदरवचः श्रुत्वा रौहिणेयो हसन्निव ।
 पातयन् पक्षताजानि चालयामास तांस्तत्कृन् ॥
 तत् तालवनं नखामसिधं दुरतिक्रमम् ।
 निर्माणाभूतमौर्ध्वं पुरवादालयोपमम् ॥
 दाहको धेनुको नाम देवो गह्वररूपधृक् ।
 खरयूथेन महता दृतः समनुवर्तते ॥
 स तत्तालवनं चोरं गह्वरः परिरक्षति ।
 शृपचिन्नापदमखांस्त्रासयानः सुदुर्मतिः ॥
 तालशब्दं स तं श्रुत्वा संघुटं फलपातनात् ।
 नामधेयत संक्रुद्धस्तालखनमिव द्विपः ॥
 शब्दाशुचारी संक्रुद्धो दर्पाविह्वलाननः ।
 स्त्रायाचो हेवितपटुः खुरैर्निर्हारयन्महीम् ॥
 आविह्वलपुच्छो ह्वयितो यातानन इवात्मकः ।
 आपतमेव दृष्ट्वा रौहिणेयसुपस्थितम् ॥
 तालानां तमघो दृष्ट्वा सञ्जकाकारमयम् ।
 रौहिणेयं खरो दृष्टः सोऽदृष्टदृष्टनायुधः ॥
 पद्मासुभाभ्याश्च पुनः पश्चिमाभ्यां पराङ्मुखः ।
 जवानोरसि देहेको रौहिणेयं निरायुधम् ॥
 ताभ्यामेव स जप्त्वा पद्मां तं देवगह्वरम् ।
 आवर्जितसुखस्त्वयं प्रेरयन्तालमूर्धनि ॥
 स भयोवकटिप्रिवो भयपृष्ठो दुराकृतिः ।
 खरस्तालफलेः सार्द्धं पपात धरणीतले ॥
 तं गतासु गतश्रीकं पतितं वीक्ष्य गह्वरम् ।
 ज्ञातींस्तथापरांस्तस्य हृत्तराजनि कोऽक्षपत् ॥
 सा भूगह्वरदेहेष्य तालैः पक्षेण पातितैः ।
 वभासे हृत्तलजला द्यौरिवावस्तुशारदी ॥
 तस्मिन् गर्दभदेहे तु सागुगे विनिपातिते ।
 रम्यं तालवनं तद्वि भूयो रम्यतरं वभौ ॥
 तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३।८४।
 ८१—८२ ।
 “ततो गच्छेत् राजेन्द्र । धेनुकं लोकविश्रुतम् ।
 एकराजोवितो राजन् । प्रयच्छेन्निलधेनुकाम् ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्भवम् ।
 तत्र चिह्नं महाराज । अद्यापि हि न संशयः ।
 कपिला सह वत्सा वै पर्वते विचरन्तुत ॥
 सवत्सायाः पदान्यस्या दृक्क्षणीद्यापि भारत ! ।
 तेषूपशृण्व राजेन्द्र । पदेषु शृपसत्तम ! ।
 यत् किञ्चिदशुभं पापं तत् प्रयच्छति भारत ! ॥”
 योऽदृष्टदृष्टनाम्नगतद्वादशवचः । यथा,—

“सुप्ता स्त्रियं समाश्लिष्य कथं सुप्तो रमेत् पुनः ।
 लघुलिङ्गं चालयेद्दुयो बन्धोऽयं धेनुकः स्मृतः ॥”
 इति रतिमहारी ॥
 (अपरविघ्नलक्षणं यथा,—
 “न्यस्तहस्तयुगाजा निजे परे
 योविरेति कटिस्फुटलभा ।
 अपतो यदि शूनैरघोस्तुखी
 धेनुकं दृष्टवदुर्मते प्रिये ! ॥”
 धेनुकस्मृतः, पुं, (धेनुकं गोवर्द्धनोत्तरपार्श्वस्थ-
 तालवनवाचिनमसुरं निहृदयति बलराम-
 हारेति । स्फुट + शिच् + क्तुः ।) श्रीलङ्काः । इति
 विकाङ्क्षेशः ॥ (बलरामः । इति पुरा-
 णम् ॥)
 धेनुका, स्त्री, (धेनुरिव प्रतिकृतिः । धेनु +
 कन् । टाप् ।) हस्तिनी । (धेनुरेव । स्त्रार्थं
 कन् ।) गौः । इति मेदिनी । के, १०६ । (यथा,
 महाभारते । ७।७६।१८ ।
 “इमां ते तरङ्गी भाष्यां तदाधिभिरभिभूताम् ।
 कथं सन्वारयिष्यामि विवृतसामिव धेनुकाम् ॥”
 धेनुदुग्धं, स्त्री, (धेनोर्दुग्धमिव शुभं फलमस्य ।)
 चिर्मिटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धेनोर्दुग्धम् ।)
 गोचौरम् ॥
 धेनुदुग्धकरः, पुं, (करोति वर्द्धयतीति । कृ +
 क्तुः । धेनोर्दुग्धस्य करः । एतद्गुणयोगेन धेनु-
 दुग्धवर्द्धनादस्य तथात्वम् ।) गर्जरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 धेनुष्या, स्त्री, (धेनु + “संज्ञायां धेनुष्या ।” ४ ।
 ४।८६ । इति युगागमो यत्प्रत्ययश्च निपा-
 त्यते ।) बन्धके स्थिता गौः । इत्यमरः । २ ।
 ६।७२ ॥ यो बन्धकेन दत्त्वा अर्थं नीतवान्
 सा । गौर्निर्द्धी वा या दुग्धबन्धके स्थिता सा
 धेनुष्यति दृष्ट्वाः । इति भरतः ॥
 धेनुकं, स्त्री, (धेनूनां सन्मूहः । “अचित्तहस्तिधेनो-
 ठक् ।” ४।२।७७ । इति ठक् ।) धेनु-
 सन्मूहः । इत्यमरः । २।६।६० ॥ (स्त्रीणां
 करणभेदः । इति मेदिनी । के, १०६ ॥)
 धेय्यं, स्त्री, (धीरस्य भावः कर्म वा । धीर +
 क्तुः ।) धीरता । धीरस्य भाव इत्यर्थे ण्य-
 प्रत्ययः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
 “स्त्रिरचित्तोन्नतियां तु तद्वैयर्थ्यमिति कीर्त्तते ॥”
 इत्युल्लङ्घनलीलमणिः ॥
 (इदं नायकसत्त्वगुणानामन्यतमः । यथा,
 साहित्यदर्पणे । ५।५८ ।
 “शोभा विलासो माधुर्यं गाभीर्यं धैर्यतेजसी ।
 ललितौदार्यमिदं सत्त्वजाः पौषया गुणाः ॥”
 तल्लक्षणं यथा, तत्रैव । ३।६३ ।
 “यवसायादचजनं धैर्यं विद्वे महत्तपि ॥”
 उदाहरणं यथा,—
 “श्रुताशरीरगीतिरपि च योऽस्ति न
 हरः प्रसङ्गानपरो बभूव ।
 आत्मेश्वराणां न हि जातु विप्राः
 समाधिभेदप्रभो भवन्ति ॥”)

धैवतः, पुं, (धीमतामयम् । धीमत् + क्तुः । एषो
 दरादित्वात् मस्य वलम् ।) सप्तस्वरात्मगत-
 वल्लभः । स तु नारदमते अन्धस्वरतुल्यः ।
 (अन्धस्तु धैवतं रीतीति वचनात् ।) तानसं-
 मते मेकस्वरतुल्यः । अस्याचारकस्यानं लला-
 टम् । वाकरणमते दन्तः । अयं क्षत्रियवर्णः ।
 अस्य जातिः वाङ्मयः । अस्य तानम् ७२०
 प्रत्येकतानम् ४८ सप्तदायेन ३४,५६० भवन्ति ।
 इति संगीतशास्त्रम् ॥
 “गत्वा नाभिरघोभागं वस्त्रं प्राप्नोर्हगः पुनः ।
 धावन्निव च यो याति कण्टदेशं स धैवतः ॥”
 अस्य श्रुतयस्त्रिजः । इति संगीतदामोदरः ॥
 (यथा च सङ्गीतदर्पणे । १।५५ ।
 “मदन्ती रौहिणी रम्येत्येता धैवतसंज्ञयाः ।”
 अस्य ऋषिगुणे उद्भवः । क्षत्रियो जातिः । पौनो
 वर्णः । श्वेतदीपे जन्म । ऋषिस्तुभुक्तः । गणेशो
 देवता । उक्ता कृद्भ्यः । धौतसमभयानक
 रसयोक्तृपयोक्तृत्वम् । इति सङ्गीतदर्पणम् ॥)
 धौडः, पुं, (धीरति चातुर्येण गच्छतीति । धीर
 गतिचातुर्यं + क्तुः । रस्य उत्वम् ।) सप-
 विशेवः । धौडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 राजिलः २ दुग्धुमः ३ दुग्धुमः ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 धीर, ऋ गतिचातुर्यं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अं
 परं-सकं-सिट् ।) ऋ, अदुधोरत् । गतौ चातुर्यं
 गतिचातुर्यम् । धीरन्वा धीरणाक्रान्ता विनीता
 यस्य वारणाः । इति दुर्गादासः ॥
 धीरगं, स्त्री, (धीरति गच्छत्यनेनेति । धीर +
 करणे लुट् ।) सर्ववाहनम् । हृद्यश्चर-
 दोलादि । इत्यमरः । २।८।५८ ॥ (धीर +
 भावे लुट् ।) अन्धप्रथमगतिः । तत्पर्यायः ।
 धीरितकम् २ धौयम् ३ धीरितम् ४ । इति
 हेमचन्द्रः । ४।३१२ ॥
 धीरणि, स्त्री, (धीरति क्रमशः प्राप्नोतीति ।
 धीर + क्तुः ।) परम्परा । इति जटाधरः ॥
 धीरितं, स्त्री, (धीर + क्तुः ।) धीरणम् । अन्ध-
 प्रथमगतिः । इति हेमचन्द्रः । ४।३१२ ॥
 धीरितकं, स्त्री, (धीरितमन्धप्रथमगतिकेन काय-
 तीति । के + कः ।) धीरितकम् । इत्यमर
 टीकायां रमानाथः ॥
 धौतं, त्रि, (धावते स्मिति । धाव + कर्मणि क्तः ।)
 मार्जितम् । धोया इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 निर्गन्तम् २ शोधितम् ३ न्दम् ४ चालितम् ५ ।
 इति हेमचन्द्रः । ६।७३ ॥ * ॥
 “इषड्वीतं स्त्रिया धौतं यद्वीतं रजकेन च ।
 अधौतं तद्विजानीयाद्दृष्ट्वा दक्षिणपक्षे ॥”
 इति कर्मलोचनम् ॥
 धौतं, स्त्री, (धाव + क्तुः ।) कथ्यम् । इति राज-
 निघण्टुः ॥
 धौतकटः, पुं, (धौतः कटः । निवृत्तकर्मधारयः ।)
 स्त्रवरचितभाण्डम् । धौकडा इति ख्यातः । तत्-
 पर्यायः । स्थोनः २ स्थूतः ३ प्रसेवकः ४ । इति

ध्यानं

जटाधरः । स्तनः ५ खोतः ६ । इति भरत-
वृत्तकोषान्तरम् ॥
धौतकोषजं, जौ, (कोषाज्जायते इति । कोष +
ज + ङः । धौतं कोषजम् ।) पञ्चोर्णम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
धौतकौष(शे)वं, जौ, (धौतं जालितं कौषेयम् ।)
पञ्चोर्णम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ ॥ कौषेय-
मेव धौतं प्रजालितं पञ्चोर्णं चटलकुचादि-
पत्रेषु क्रिभिभिरुत्थायाः सतत्वात् पत्रसम्बन्धिनी
ऊर्णा अनेति पञ्चोर्णम् । इति भरतः ॥
धौतशिल्पं, जौ, (धौतेव शिल्पा यस्य ।) स्फाटि-
कम् । इति चिकित्साशेषः ॥
धौमकः, पुं, (धूमे धूमप्रधानदेशे भवः । धूम +
“धूमादिभ्यश्च ।” ४ । २ । १०७ । इति युञ् ।)
देशविशेषः । इति केचित् ॥
धौरः, पुं, धववृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
धौरितकं, जौ, (धौरितक + प्रज्ञादित्वाद् ।)
अन्धानां पञ्चविधगलनगतगतिविशेषः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ४८ ॥ तत्र सन्धक् गतिरा-
स्कन्धितं गम इति स्यात् ततोऽधिका चतुरा
गतिः । इति भरतः ॥
धौर्यः, त्रि, (धुरं वहतीति । “धुरो यङ्ङकौ ।”
४ । ४ । ७७ । इति ङ्क् ।) रथलाङ्गनादि-
भारवोढा । इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥ अननुहि,
पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
धौर्निकं, त्रि, धूर्त्तस्त्वम् । धूर्त्तस्य भावः । इति
धूर्त्तशब्दान् विष्णुप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
धौर्ध्वं, जौ, (धुर्ध्वं कर्म । धुर्ध्व + ण्यञ् ।)
अन्धस्य प्रथमगतिः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
३२२ ॥
धा, अमियुतौ । धनी । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा-परं-सकं-अनिट् ।) युतिरिति बाहुलात्
नौर्ध्वः । अमियुतिरमिसंयोगः । धनिः शब्दोत्-
पत्तिहेतुभावः । धमति सुवर्णं वणिक् अमि-
संयुक्तं करोतीत्यर्थः । धमति शब्दं जनः सशब्दं
करोतीत्यर्थः । अमिपुनस्तौ च । सुखेनैव धमे
दमिम् । इति दुर्गादासः ॥
धाकारः, पुं, (धा अमिसंयोगस्तं करोतीति ।
ज्ञ + अण् ।) लोहकारकः । इति हलायुधः ॥
धामा, [नृ] पुं, (धा + “नामनुसोमप्रति ।”
उर्णा ४ । १५० । इति मन्विप्रत्ययेन निपा-
ननात् साधुः । उज्ज्वलदत्तस्तु ध्यायतेर्मन्वि
इत्युक्ता ध्यामन् इति शब्दमिच्छति ।) परि-
माणम् । आलोकः । ध्यानम् । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुखादिशक्तिः ॥
ध्यानं, त्रि, (ध्ये चिन्तने + क्तः ।) चिन्तनम् ।
यथा, शान्तिश्रुतके । ६ । [तम् ॥ ”
“ध्यातं विसमहर्निर्गन्धं न च पुनर्विष्णोः पदं शान्-
ध्यानं, जौ, (ध्ये + भावे क्युट् ।) चिन्तनम् । (यथा,
मनुः । १ । १२ ।
“नस्मिन्नेव स भगवानुशिला परिवत्सवरम् ।
स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तद्विषयमरोहिधा ॥ ”)

ध्यामकं

धारणाविशेषे एकप्रत्ययसन्ततिः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । २३४ ॥ अद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्य
विच्छिद्यान्तरेनियदतिप्रवाहः । इति वेदान्त-
सारः ॥ * ॥ यथा, विष्णुपुराणे ।
“तद्रूपप्रत्ययेवैकसन्ततिश्चाभ्यनिसृष्टा ।
तद्ग्यानं प्रथमेरङ्गेऽवृत्तिर्निर्वाह्यते इव ॥ ”
अस्यार्थः । “तद्रूपस्य धारणाविच्छिद्य वस्तुनः
प्रत्यया यस्यां सन्ततौ वा यथावच्छिन्ना
सन्ततिः । अन्धनिसृष्टा विषयान्तरेणाव-
धौयमाना । विजातीयप्रत्ययान्तरितः सजातीय-
प्रत्ययप्रवाहो ध्याममित्यर्थः । तच्च प्रथमेर्यमा-
दिभिर्धारणान्तेऽवृत्तिर्निर्वाह्यते ।” इति
तट्टीका ॥ * ॥
धीलज्ज उवाच ।
“सर्वे देवाः प्राज्ञतिका यावन्तो मूर्तिधारिणः ।
अहमात्मा नित्यदेही भक्तध्यानाशुरोधतः ॥ ”
इति ब्रह्मवैवर्ते जम्बखम् ॥
ब्रह्मचिन्ता । यथा, गारुडे ४८ अध्याये ।
“ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् धारणा मनसो
धृतिः ।
अहं ब्रह्मेवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥ ”
अपि च ।
“प्राणायामैर्द्वादशभिर्भावतकालो हृतो भवेत् ।
यस्तावत्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ।
तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादश धारणाः ॥
द्वादशध्यानपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः ।
तुष्टे तु स यतो मुक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
ध्येयान् चलते यस्य मनोऽभिधायतो भ्रष्टम् ।
प्राप्यावधित्तं कालं यावत् सा धारणा स्मृता ॥
ध्येयं सक्तं मनो यस्य ध्येयमेवानुपपन्नम् ।
नान्यं पदार्थं जानाति ध्यानेतत् प्रकीर्तितम् ॥
ध्येयं मनोनिश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ।
यत्तद्ग्यानं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तकेः ॥
ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्याता तज्जयतां गतः ।
पश्यति द्वैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते ॥ ”
इति गारुडे २४० अध्यायः ॥
ध्यानयोगः, पुं, (ध्यानमेव योगः ।) ध्यानरूप-
योगः । यथा,—
“विविक्तसर्वी लघाश्री यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं ससुपाश्रितः ॥ ”
इति श्रीभगवद्गीतायां १८ अध्यायः ॥
ध्यामं, जौ, (ध्यायते प्रमुभिरिति । ध्ये चिन्तने +
बाहुलकात् मक् ।) दमनकह्वः । गन्धलज्जम् ।
(यथा, सुश्रुते । १ । २८ ।
“ध्यामकुडुमकुडुमसवर्णाः पित्तकोपतः ॥ ”)
श्यामले, त्रि । इति मेदिनी । मे, १७ ॥
ध्यामकं, जौ, (ध्याममिव प्रतिजतिः । ध्याम +
“इवे प्रतिजतौ ।” ५ । ३ । ८६ । इति कन् ।)
रोहिषलज्जम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ३८ ।
“शलातगरकुडुमासीध्यामकलज्जपचनगपुण्य-
प्रियकुहरेखका-यात्रनख-युक्तचखासीधीयक-

ध्याड

धीवेष्टकचोचचोरकपालकगुग्गुलुसर्वरसतु-
रज्जुहृदकागुग्गुलुकोशीरभमदावज्जुमानि
पुत्रागकैष्टरचेति ॥ ”)
ध्यामा, [नृ] पुं, (ध्ये + “नामनुसोमप्रति ।”
उर्णा ४ । १५० । इति मन्विप्रत्ययेन निपा-
ननात् साधुः ।) परिणामः । चिन्तायाम्, जौ ।
इत्युवादिर्कोषः ॥
ध्येयः, त्रि, (ध्यायते इति । ध्ये + यत् ।) ध्यातव्यः ।
ध्यानीयः । चिन्तनीयः । यथा,—
“ध्येयः सदा सविहमलज्जमध्वर्तौ
नारायणः सरसिणासनसन्निविष्टः ॥ ”
इति श्रीनारायणध्यानम् ॥
ध्ये, चिन्तने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं-अनिट् ।) ध्यायति विष्णुं वैष्णवः । इति
दुर्गादासः ॥
ध्रज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-
सेट् ।) ध्रजति । इति दुर्गादासः ॥
ध्रज, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं-सेट् । इति ।) इ, ध्रजति । इति दुर्गा-
दासः ॥
ध्रज, ध्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं-सेट् ।) ध्रजति नृदङ्गः । इति दुर्गा-
दासः ॥
ध्रस, क उतुक्षेपे । उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा-परं-सकं-सेट् ।) क, धासयति । इति
दुर्गादासः ॥
ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा-
परं-सकं-सेट् । उदित्वात् ङावेट् ।) ग,
ध्रजाति शृङ्खं दीनः । उ, धासयति ध्रजा । इति
दुर्गादासः ॥
धाच, इ काङ् । चोरयते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । चोरयतमिह
तिरश्चामेव चोरशब्दः । इ, धाकृति पक्षी ।
नमधपाटनेवेष्टसिद्धे अस्य इदुवन्मो वेदेय-
चारकमेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥
धाख, नृ ओखार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । नृ, अदभ्राखत् ।
ओखार्थे शोषालमर्थयोः । इति दुर्गादासः ॥
धाघ, इ नृ शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्म-अकं-सेट् ।) इ, धाघति । नृ, अद-
धाघत् । इति दुर्गादासः ॥
धाजि, जौ, (धाजयतीति । ध्रज गतौ + जिच् +
इत् ।) वातालिः । इत्युवादिर्कोषः । चूरय वाताय
इति भाषा । (धाजि + भावे इत् । गतिः ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । १३६ । २ ।
“सुनयो वातरश्मनाः पिशङ्गा वसते मजा ।
वातस्याह धाजिं यन्ति यदेवाहो अविच्यत ॥ ”
“वातस्य वायोर्धाजिं गतिमनुयन्ति अह-
गच्छन्ति ॥ ” इति तत्त्वार्थे सायनः ।)
धाड, नृ उ शौर्णो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्म-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । नृ, अदभाडत् ।
इ, धाकृते । शौर्णोः विनिदः । इति दुर्गादासः ॥

भुवः

भाङिः, पुं, (भाङ्ते श्रीर्षो भवतीति । भाङ् +
“सर्वभातुय इत्” उर्वा । १८।१८८ । इति इत् ।)
पुण्यचयः । इत्युच्चारिकोः ।

भिज, गती । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रा-पर-सर्क-
वेट् ।) भिजति । इति दुर्गादायः ।

भु, जि, खेये । सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ।

भु, शि, (भ्रा-तुरां च-खेये अर्क-सर्पे सर्क-
पर-अभिष्ट ।) दौ दीपयुक्ता । आदौ दीर्घान्त
इति कवित् । जि, भुतोऽक्षि । शि, भुवति
अभुवीत् । भुवति श्लेः । इति दुर्गादायः ।

भुवं, जी, (भुवति स्थिरीभवतीति । भु+“सुवः
कः” उर्वा । २ । ११ । इत्यच् । “बाहुलकात्
भु खेये अतोऽपि कः” इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या
कः ।) निश्चितम् । (यथा, प्राज्ञान्तये १
अङ्के ।

“भुवं च नीलोत्पलपद्मधारया
शमीलतां स्तेनुवर्षिष्यवस्ति ॥”)

तर्कः । इति मेदिनी । वे, १३ । आकाशम् ।
इति हेमचन्द्रः ।

भुवं, जि, (भु गतिखेये + बाहुलकात् कः ।)
सन्ततम् । ग्राम्यतसु । इति मेदिनी । वे, १३ ।
स्थिरम् । निश्चितम् । इति हेमचन्द्रः । १।८८ ।
(यथा, चायक्यश्रुतके । १३ ।

“यो भुवाणि परिगृह्य अमुवाणि निवेष्टे ।
भुवाणि तस्य नम्रानि अमुवं नष्टमेव हि ॥”)

भुवः, पुं, (भुवति स्थिरीभवतीति । भु + बाहुलकात्
कः ।) शक्रः । हरः । (यथा, महाभारते ।
१३ । १० । १०३ ।

“वाता शक्रश्च विष्णुश्च भिन्नस्वष्टा भुवो धरः ॥”)
विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १०६ । १०६ ।

“विश्वकर्मा मनुस्वष्टा स्याविष्टः स्याविरो भुवः ॥”)
वटः । उत्तानपादजः । (अथ विवरणमु
पश्चात् द्रष्टव्यम् ॥) वस्तुमेदः । (यथा, मातुल्ये ।
५ । २१ ।

“आपो भुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यक्षश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्णिताः ॥”)
योगमेदः । इति मेदिनी । वे, १३ । (यथा,
ज्योतिषे ।

“गच्छो दृष्टिर्भुवश्चैव याचातो हर्षयस्वया ॥”)
स्यायुः । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ । श्रारारि-
प्रक्षी । इति विकारशेषः । भुवकः । इति

सङ्गीतशामोदरः ॥ (रोहिणीगर्भे वस्तुदेवा-
ज्जातः पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ६ । २४ । ४६ ।

“वत्सं गदं सारवक्ष इन्द्रेण विपुलं भुवम् ।
वस्तुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादौ वृद्धपादयत् ॥”

पादवपुष्कोः कश्चित् क्षत्रियवीरः । इति
महाभारते । ७ । १५६ । १७० । नहुषस्य पुत्र-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ३० ।

“यतिं यथातिं संयातिमीयातिमयतिं भुवम् ।
नहुषो जनयामास वटं सुताम् प्रिययासवि ॥”

पुत्रवर्षीयरत्निनावस्य पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । ६ । २० । ६ ।

भुवः

“अतिथो रत्निवायोऽभूत् नयस्वस्वात्मना भुवः ।
सुमतिर्भुवोऽप्रतिरयः कस्तोऽप्रतिरयात्मनः ॥”

रोमावर्तविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ ।
“आवर्तवाष्पादावर्तो रोमावर्तस्यानमङ्गिनाम् ॥”

ते च दृष्टया यथा,—
“हावुरसौ शिरसौ दौ द्वौ द्वौ रन्ध्रोप-

रन्ध्रयोः ।

एको माथे ज्ञापाने च दृष्टावर्ता भुवाः
स्तुताः ॥”

यज्ञीयपद्मपात्रविशेषः । यथा, कात्यायनश्रौत-
सूत्रे । ६ । ५ । १० ।

“यजमानस्तो यज्ञयज्ञसमा भुवात् ॥”)
नावायम् । तत्तु आसन्नजलान् पश्यति । यथा,

“अदन्तौ भुवश्चैव विष्णोःस्थितिं पदानि च ।
आसन्नजलान् पश्येत्तुर्थं मातृमन्त्रम् ॥

अदन्तौ भवेज्जिह्वा भुवो नावायसुच्यते ।
विष्णोः पदानि भूमथी नैत्रयोर्मातृमन्त्रम् ॥”

इति काशीखण्डे । १२ । १३—१४ ।

भुवजोकोतपत्तिर्यथा,—
“प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायम्भुवश्च तु ।
दौ पुत्रौ सुमहावीर्यौ धर्मशौ कथितौ तव ॥

तथोत्तानपादस्य सुवत्प्राप्ततमः सुतः ।
अभीष्टायामभूद्व्रजम् । पितुरन्यन्तवत्तमः ॥

सुनीतिनाम् या राज्ञस्तस्याभूत्तद्विधीं द्विज ! ।
स नातिप्रीतिर्मांसांस्तस्यां आभूद्व्रजः सुतः ॥

राजावनस्थितस्याङ्गं पितुर्भातिरमाश्रितम् ।
दृष्टोत्तमं भुवश्चक्रे तमारोद्गं मनोरथम् ॥

सपत्नीतनयं दृष्ट्वा तमङ्कारो ह्यनोत्सुकम् ।
पुत्रं पितुस्तथास्त्रं सुवचिर्वाक्चमन्ववीत् ॥

यत्तन्नावासनं सर्वभूतसंश्रयकेतनम् ।
योयं ममेव पुत्रस्य किमात्मा किमिदं त्वया ॥

उत्सृज्य पितरं बालस्तु श्रुत्वा मातृभाषितम् ।
जगाम कुपितो मातुर्निजाया द्विज ! मन्दिरम् ॥

तं दृष्ट्वा कुपितं पुत्रमीवत्प्रफुरिताधरम् ।
सुनीतिरङ्गमारोप्य मेज्जेयदमभाषत ॥

वत्स ! कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिवन्दति ।
कोऽवजानाति पितरं तव यस्तेऽपराधति ॥

इत्युक्तः सकलं माते कथयामास तद्वत्पथा ।
सुवचिः प्राह भूपालप्रत्यक्षमतिगन्विता ॥

सुनीतिर्यथा ।

सुवचिः सत्यमाश्रितं स्वल्पमाग्योऽसि पुत्रक ! ।
न हि पुण्यवतां वत्स ! सपत्नैरेवतुच्यते ॥

यदि वेदः स्वमन्त्रं सुवत्पथा वचनात्तव ।
तत् पुण्योपचये यत्नं कृत् सर्वफलप्रदे ॥

पराशर उवाच ।

निर्जगाम शब्दात्प्रातुरिच्छा मातरं भुवः ।
पुराणं निगन्ध तत्तत्तद्वाङ्मोषवर्णं ययौ ॥

स ददृशं सुनीलं सप्त पूर्वागतान् भुवः ।
निर्जगाम वनात्सतात् प्रथिपं स तादृवीन् ॥

मधुसूतं महापुण्यं जगाम यत्नानातटम् ।
यज्ञेव देवदेवस्य साभिधानं हरिमेधसः ॥

सर्वपापहरे तस्मिन् तपस्वीर्यं चकार सः ।

भुवकः

पदाङ्गुलीनं संपीय वरा च वलुषां स्थितः ।
तदा समस्तवदुषा चचाल सद्यः पर्वतैः ॥

भगवानपि सन्नाम्ना तन्मयत्वेन तोषितः ।
गत्वा भुवत्प्राप्तये चतुर्भुजपुङ्गवः ॥

अतीतानपादौ भग्नौ तपसा परितोषितः ।
वरदोऽहमनुप्राप्तो वरं वरय सुव्रत ! ॥

भुव उवाच ।

भगवन् सर्वभूतेश ! सर्वस्यासौ भवान् हृदि ।
किमश्नार्तं तव आभिन् ! मगधा यन्मयेक्षितम् ॥

नैतन्नावासनं योऽयमजातस्य समोऽस्मात् ।
इति गर्वाद्बोचन्नां सपत्नी मातुर्वचनैः ॥

आधारभूतं जगतः सर्वेषां सुतमोत्तमम् ।
प्रार्थयामि प्रभो ! स्थानं तत्प्राप्तयेतोऽवयम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

जैलोवादिधिके स्थाने सर्वताराप्रज्ञावयवः ।
अविच्छति न सन्देहो मत्प्राप्तादङ्गवान् भुव ! ॥

कथ्यात् सोमात् तथा भीमात् सोमपुत्रादृष्ट-
व्यतः ॥

सिताकंतनयादीनां सर्वार्थानां तथा भुवम् ॥
सप्रथोऽयमश्निवाणां वै च वैमानिकाः सुराः ।

सर्वेषां सुपरि स्थानं तव दत्तं मया भुव ! ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अध्याये ११ अध्यायः ॥ ॥

भुवयोगजातफलं यथा,—

“नरीर्षिर्षाजी सदा वल्लभश्च
चरीर्षिर्षाजी चार्थं वरीर्षिर्षाजी च ॥

भुवाश्च प्रवृत्तिर्भुवा तस्य कीर्ति-
र्दिग्गन्ते नितान्तं भवेच्चावर्त्तते ॥”

इति कीर्तीप्रदीपः ॥ ॥

भुवगणो यथा । उत्तरपञ्चगुरी १ उत्तरावादा
२ उत्तरभाद्रपद ३ रोहिणी ४ । इति ज्योति-
षम् ॥ ॥ ताराविशेषः । यथा,—

“मेरोरुभवतो मध्ये भुवतारे नभःस्थिते ।
निरक्षदेशसंस्थानासुभये स्थितिर्नाश्रिते ॥

भचक्रं भुवयोर्वहमाश्रितं प्रवहान्तैः ।
पर्येत्यनन्तं तन्नादा यज्ञकला यथाक्रमम् ॥”

इति सूर्यसिद्धान्ते १२ अध्यायः ॥

भुवकः, पुं, (भुव + कार्यं कर्त् ।) स्यायुः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १८८ । गीताङ्गविशेषः । भुया

इति भावा । तस्य लक्षणं यथा,—
“उत्तमः वटपदः प्रोक्तो मध्यमः पञ्चमः स्तुतः ।

कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्याद्भुवकोऽर्थं समोऽस्ति ॥
उत्तं द्विजस्य सुदयादि द्विजस्य भुवके मतम् ।

ततो द्विजस्य माभोगे तालमानरसैः सङ्ग ॥
आभोगे कविनाम स्यात्तथा नायकनाम च ।

उद्दयाहं प्रथमं गीत्वा भवं मायेततः परम् ॥
ततोऽनरा भुवस्तस्याहभोगभुवको ततः ।

उद्दयाहः प्रथमः पादः कथितः पूर्ववर्द्धिमिः ॥
गीत्वा पूर्वपदं आधो यच्च स भुवको मतः ।

यज्ञेव कविनाम स्यात् स आभोग इतीदृशः ॥
भुवकारिषु सर्वेऽह भवेदेवविधः क्रमः ॥”

स तु बोद्धव्यविधः । यथा,—
“जयन्तः शिखरोत्थाङ्गी मधुरो निर्मलक्षया ।

कुमलः कमलश्चैव सानन्दचक्रशेखरः ।
सुखरः कुसरो जायते कल्पार्थं जयमङ्गलः ।
तिलको ललितश्चेति ध्रुवकाः बोद्धव्यं स्मृताः ॥
एकादशाक्षरपदादेकैकाक्षरवर्जितैः ।
खण्डैर्भावाः बोद्धव्यं स्युः वक्त्रिंशत्क्षरावधि ॥
द्विगुणैरक्षरैरेव पदमेकमिष्यते ।
उदयाहध्रुवकाभोगैरित्यं वटपदनिर्णयः ॥
पञ्चपादे तु ध्रुवके पदेनैकेन तद्भुवः ।
चतुष्पादे तु ध्रुवके पृथग्राख्येव तद्भुवः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

ध्रुवका, खी, (ध्रुवक + टाप् ।) ध्रुवका । ध्रुवा इति
भावा । संज्ञा । इत्युवादिर्लोकः ॥
ध्रुवा, खी, (ध्रुवजनयेति । ध्रु खीर्त्ये + बाहुलकात्
कः । तत्तटाप् ।) कुङ्कुः । वटपञ्चाक्षतियश-
मानम् । इत्यमरः । १।७।१५। खन्वा । आदी ।
शालपत्रार्थः । गीतभेदः । इति मेदिनी । वे, १४ ॥
ध्रुवा इति भावा ॥ सांखी खी । इति शब्द-
रत्नावली ॥

त्रेक, अ, उ खने । उत्साहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-आत्म-अकं-सेट् ।) रेपमध्यः । दावर्धौ ।
उत्साहो वृद्धिरिति चक्रः । अत्रैतद्व्यति
चौरखामी । अ, अदिभेकत् । उ, भेकते लोकः
शब्दायते उत्सहते वेत्यर्थः । खनेनोत्साहः
खनेनोत्साहः । इति केचित् । तन्मते खनेनोत्-
सहते इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

धे, हम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-
अनिट् ।) रेपोपधः । धायति लामाजोकः प्रीतः
स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

अंसः, पुं, (अन्ध + भावे चन् ।) नाशः । यथा,—
जन्माभावत्वं अंसत्वमिति विद्वान्तमुक्तावली ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ११७ ।

“हृष्टिभयेऽपि धातरि
धैर्यध्वंशो भवेत् वीराणाम् ।

श्रोत्रितरसि निदाये
नितराभेवोद्धतः विन्दुः ॥”)

अंसनं, खी, (अंस + भावे लुट् ।) अंसः । (यथा,
भागवते । ५ । १ । २३ ।

“इति ह वाव स जगतीपतिरोन्मेष्याधिनि-
वेशितकर्माधिकारोऽखिलजगद्भ्यश्चंसनापराधु-
भावस्य भगवतः इति ॥”) गमनम् । अधःपत-
नम् । इति अन्धधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययः ॥ (अंसय-
तीति । अंस + णिच् + क्तुः । अंसके, जि ।
यथा, महाभारते । ५ । १५६ । ३ ।

“प्रजापतिमवौदार्यं तेजसा भास्वरोपमम् ।
महेन्द्रमिव शृङ्गां अंसनं शरदृष्टिभिः ॥”)

अंसी, [न] पुं, (अंसते विनश्यतीति । अन्ध +
ञिनिः ।) पर्यंतसम्भवपीलुवृक्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (अंसोऽस्यास्तीति । अंस + इनिः ।)
अंसविशुष्टे, जि । यथा,—

“जालान्तरगते ख्यंकरे अंसी विलीक्यते ।
चसरेयुस्तु विज्ञेयश्चंद्रता परमाद्युभिः ॥”

इति वैद्यकपरिभाषा ॥

अज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । अजति । इति दुर्गा-
दासः ॥

अज, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं
अकं-सेट् । इदित् ।) वकारयुक्तः । इ, अज्जति ।
इति दुर्गादासः ॥

अजः, पुं, (अजोऽख्यस्येति । अज + अर्धञ्चादि-
त्वादच् ।) श्रौक्षिकः । इति मेदिनी । जे, १० ॥
(यथा, मनुः । ४ । ५५ ।

“दशस्रज्जावमं चक्रं दशचक्रसमो अजः ।

दशअजसमो वैश्वो दशवैश्वसमो वृषः ॥”)

अजः, पुं खी, (अजति उच्छ्रितो भवतीति । अज +
पचाद्यच् ।) पताका । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १।३२ ।
“किं तेन जातु जातेन मातुर्यैवगहारिणा ।
आरोहति नयः खलु वंशस्याप्ये अजो यथा ॥”)
खड्गाङ्गम् । मेढ्रम् । (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने १८ अध्याये ।

“विदग्धेषु विराजायुक्तमसैः खीयते अजः ॥”)

चिह्नम् । इति मेदिनी । जे, ११ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ३३ । १७ ।

“तं वने वाहनं विद्युर्गच्छन्तं महाबलम् ।

अजश्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥”)

गर्भः । दर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ पूर्वदिशो

यजम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पताकादृक् । तत्-
पर्यायः । केतनम् २ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(यथा, महाभारते । ७ । २७ । ६ ।

“ततोऽर्जुनः सुश्रुत्वा च विहा समभिराशुगैः ।
अजं धनुश्चास्य तथा क्षुराभ्यां समज्जनत ॥”)

अजयुक्तिर्यथा,—

“सेनाचिह्नं चित्तीशानां दक्षो अज इति स्मृतः ।

सपताको निव्यताकः स ज्ञेयो द्विविधो युधेः ॥

पताका चाहं देव्यैश्च दक्षस्तु पृथिवीसुखम् ।

सपताकाअजस्याप्ये यदा हस्तं परिगृह्यते ॥

जयहस्तो अजो नाम नैनं सामान्यमर्हति ।

वंशोऽथ वाज्जलः शालः पालाशश्चाभ्यकक्ष्ण ॥

नेपो नैमोऽथवा दक्षस्तथा वैराजवारखः ।

अवहादिकसंज्ञानां वर्णरूपप्रकाशितः ॥

सर्वेषां चैव वंशस्तु दक्षः सम्यक्तिकारकः ॥”

अ क च ट त प य शाः ॥

“प्रतापाय पताकास्तु अष्टावैव प्रकाशिताः ।

पञ्चहस्तायता हस्तपरिग्राहा जयभिधा ॥

जया च विजया भीमा चपला वैजयन्तिका ।

दीर्घा विशाला लोला च ज्ञेया हस्तैकद्विजितः ॥

परिग्राहे पाददृष्टिरथ वर्णस्य निर्णयः ।

रक्तः श्वेतोऽथवा पीतश्चिह्नो नीलोऽथ कर्पूरः ॥

लज्जश्चेति पताकानां वर्णरूपप्रकाशितः ।

अवहादिकसंज्ञानामष्टानामष्टकचयम् ॥

कलसो दर्पश्चक्रः पद्मकोषो यथाक्रमम् ।

ब्रह्मचक्रियविट्शूद्रजातीनां संप्रकाशितः ॥

गजादियुक्ता सा प्रोक्ता जयन्ती सर्वमङ्गला ।

गजः सिंहो हयो द्वीपी चतुर्धौ पृथिवी-

सुखम् ॥

हंवादियुक्ता विज्ञेया राज्ञां क्षेत्रमङ्गला ।
हंसः केकी युक्ता चावो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ॥
चामरादिवमायुक्ता सा ज्ञेया सर्वसुखिदा ।
चामराक्षपपञ्चाब्धि विजयवक्त्रं तथा धितम् ॥
चतुर्धौ वेदनयनपद्मिन्मणितम्रमातु ।
तद्ये यदि विजयं पताकाहितं भवेत् ॥
इयं हि सर्वतो भद्रा पताका चक्रवर्तिनः ।
तद्वर्णः पूर्ववर्णश्चैवः प्रमाणं विधिबोधितम् ॥
कानकं राजतं ताम्रं नाभाधातुमर्षं क्रमात् ॥
कुम्भादिकं प्रशंसति पताकायां महीसुखम् ॥
तत्रापि रत्नविद्यायां विधेयो राजतक्रमः ।
चतुर्भिर्मकराखाद्यैर्युक्ता चेत् सर्वसिद्धिदा ।
तदा श्रेयस्करी नाम सा पताका विधायते ॥
मकरोऽथ गजः सिंहो चावो वाजी नगः युक्तः ।
युचिञ्चेति सप्तद्विमादिह्यादिदशा सुखम् ॥
इति प्रोक्तः पताकानां निर्णयः पृथिवीसुखम् ॥
अथ निव्यताकाअजः ।

“पूर्ववद्वर्णनिमग्नश्च देव्यै विशेषकम् ।

दक्षः पञ्चाब्धि पद्मश्च कुम्भश्च विहगो मणिः ॥

निव्यताको अजो राज्ञां वक्त्रभिरेतैः सुखं स्थितैः ।

जयः कपालो विजयः श्वेत्तन्त्रश्च शिवः क्रमात् ॥

राज्ञः पुरुषमानेन दक्षमानं प्रकीर्तितम् ।

ऊर्ध्वाधःक्रमयोगेन तद्वर्णादिकमुच्यते ॥

केकी चावो मत्स्यरङ्गच्छिविधानां महीसुखम् ॥

अजाग्रिष्ठ विधेयानि पञ्चाब्धि निव्यमिच्छताम् ॥

पद्मः कुम्भश्च विहगो मणिश्च यथाक्रमम् ॥

उपर्युपरितो धियो निव्यताके महीसुखम् ॥

अथ, बोद्धव्यं ज्ञानिंश्चतुःपट्टिद्विमाङ्गम् ।

दृष्टादित्यद्वैतज्ञातः कुम्भः सम्यक्तिकारकः ॥

हंसश्चावः युक्तः केकी पञ्चवक्त्र यथाक्रमम् ॥

वक्त्रश्च पद्मरागश्च नीलो वैदूर्यमेव च ॥

ब्रह्मचक्रियविट्शूद्रजातीनां स्थातु यथाक्रमम् ॥

कनकं रजतं युग्मं द्विविधानां महीसुखम् ॥

निव्यताकाअजाज्जादिनिर्माणी योग इच्छते ।

पताका यदिहाख्येका खन्वाये योग्यवर्णिनी ॥

अयं अजो विशालाख्यो विश्वेवचक्रवर्तिनः ।

तत्रैव चामरे योग्ये विज्ञेयाः सर्वसम्पदः ॥

इति राज्ञां सप्तद्विदमन्वेषो अज उच्यते ।

नोर्ध्वं विंशतिहस्तैश्चो न चाम्भ्यान् दशहस्तकात् ॥

हस्तहस्तैकसंज्ञाया अजो दशविधो मतः ।

सहस्राधिपमारब्ध यावत् क्षादयुताधिपः ॥

न सहस्राधिपाङ्गुलो अजधारणमर्हति ।

अपि कोटिपतेर्ज्ञेयो अजो विंशतिहस्तकः ॥

तत्रापि वक्त्रवर्णादिनिर्णयः पूर्ववन्मतः ।

स्थिरता चिन्ता चेति निव्यताकाअजे गुणौ ॥

यदेतदभयं चिह्नसुभयोः संप्रकाशितम् ।

तत्प्रमाणमज्जे ज्ञेयमप्रधाने न निर्णयः ॥

निव्यताकाअजोद्देशः प्रोक्तोऽयं भोजभूषणम् ॥

एतद्विद्वद्भ्य मतिमान् चिरं सुखमवाप्नुयात् ॥

यो दम्भादपवाद्यानाद्भविङ्गयति मानवः ।

स विधीदति नञ्जेत तस्य कीर्तिः कुलं वजम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ ७ ॥

ध्वजः

मातुषे ।

“वयदावितानवरतोदयचिन्तुं
निजोत्सवप्रसूतितेन जनेन चार्हम् ।
यः कारयेत् सुरयज्ञं विधिवद्वाहं
कीर्त्तनं सृजति सदा दिवि पूज्यते च ॥”

अजयद्व्यादिमानमाह हयश्रीरूपचराचम् ।
“अजयः प्रकर्त्तव्यो निरर्थः सगुणो हृदः ।
तदूर्ध्वं तावत्तं चक्रं कृष्णं कृष्णाङ्गिनीतम् ।
प्रासादस्य च विस्तारो मानं दृष्टव्यं कीर्त्तितम् ।
अजयद्विर्देवयज्ञे देव्याणां दिशि देहिनीः ।
स्थापनीयाय वायव्ये साम्प्रतं अजयुच्यते ।
मङ्कलार्पणचौमाद्यैर्भजनं कुर्यात् सुशोभनम् ।
यत्कर्म विविधं वा वयदावामरभूषितम् ।
किङ्किणीचालकोपेतं वर्हिपञ्चविभूषितम् ।
मुक्तादिवर्णैर्विभ्रादिः क्रमाद्वा कारयेत् अजम् ।
दद्यादाह्वरणीं वायव्यं हस्तैकं विस्तरेण तु ।
महाअजम् विस्तारं सर्वकामप्रदं शुभम् ।
अजेन रक्षितो विप्र प्रासादस्य दृष्टा भवेत् ।
पूजाचौमादिकं सर्वं जपार्थं यत् कृतं नरैः ॥”
शिवसर्वज्ञे ।

“देवैश्च यज्ञं दद्याद् वाहनैरपशोभितम् ।
तुरङ्गमेव सर्वस्य हरस्य वृषचिह्नितम् ।
विष्णवे गरुडाङ्गम् दुर्गायै विंशचिह्नितम् ।
कार्यं अजपताकाट्यमन्यथा न कथञ्चन ॥”
गरुडलक्ष्यमाह नारदपञ्चरात्रे ।
“उपेन्द्रस्यायतः पञ्चो गुङ्गाकेशः क्षताङ्गलिः ।
सञ्जयादुगतो भूमौ ऋद्धादौ मणिमन्त्रितः ॥
पञ्चजङ्घो नराङ्गिष्ठं तुङ्गनासो नराङ्गकः ।
द्विबाहुः पञ्चयुक्तश्च कर्त्तव्यो विनतासुतः ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“प्रतिपाद्य द्विजो दद्यात् अजं निदृशवेष्टनः ।
निदृष्ट्यानु पापानि महापातकजान्यपि ॥”
इति प्रतिष्ठातत्त्वम् ॥ * ॥

अथ अजचिह्नविधिः ।
“विंशहाट्पा अजे यस्य वृषस्य रिपुहा उमा ।
हारस्या पूज्यते वत्स ! न तस्य रिपुर्न भयम् ॥
कपिसंख्या महाभाया सर्वशत्रुविनाशिनी ।
एषे यथेष्टितं दद्यात् कलसे अथ उत्तमम् ॥
हंसि विद्यार्थकामान् वर्हिष्ये सुतमिहदा ।
गरुडगा महामाया सर्वरोगविनाशिनी ॥
महिषस्थार महामारीः शमयेत् अजसंस्थिता ।
करिगा सर्वकार्येषु वृषेः कार्या निरूजिनी ॥
पशुस्था चर्चिका रौप्या धर्मकामार्थमोक्षदा ।
प्रेतस्था सर्वभयहा निजं पशुनिपातनात् ॥
पूजिता देवराजेश्वरीनीतुपणकरावरा ।
भवति सिद्धकामस्य चिह्नार्थं संखवस्थिता ॥
गन्धपुष्पाभिर्तं कृत्वा वस्त्रहेमसुचर्चितम् ।
फलशालियववृक्षविबर्हमानविभूषितम् ॥
शोभने उच्छ्रयेत्येव प्रतापार्थं वा मनोरमाम् ॥
चामरं कलशं शङ्खमातपत्रं वितानकम् ।
भवति सिद्धकामस्य वृषस्य फलदायकम् ॥
नमो विन्नेश्वरि दुर्गे ! पातुके चक्रहारिणि ॥

ध्वजः

अजं सप्तचक्रविध्यामि वरीधारां सुखावहाम् ॥
अथ अजदानविधिः ।

विष्णेश्वर उवाच ।

“यद्येवं वा महाभागा ब्रह्मविष्णुपरापरा ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि अजदानं विधानतः ॥

अगस्त्य उवाच ।

यथा त्वं पृच्छसे वत्स ! तथा मुञ्जेय ब्रह्मवि ।
पृष्टः पूर्वं तथा तेन शृणुगीतं प्रकाशितम् ॥
मुक्तस्य भावयुक्तस्य तदहं महाज्ञानः ।
कथयामि यथान्यायं अजदानं महापदम् ॥

मुक्त उवाच ।

देवा अजप्रमंशान् विधिदत्तस्य ज्ञाह्वनम् ।
दीयते च यथा नाथ ! तद्विधिं त्रयीर्हि नः ॥

ईश्वर उवाच ।

अक्षरं क्षमिन् वापि अजं केशविचर्चितम् ।
नवं समश्च शृणुष्व प्रासादादहवर्हितम् ॥
समं स्रष्टुं ऋद्धं शुभं शैलं वा धातुर्न हि वा ॥
तस्मिन् पटे लिखेत् विंशं सर्वलक्षणचितम् ।
रोचना सह चन्द्रेण हेमशेखाद्यद्वन्द्या ॥
प्रासादाहोमनाम्नश्चित्तिं विस्तारतः करम् ।
अजापादेन कर्त्तव्या दर्शयेद्दिक्षु देवताः ॥

सर्वा वाहनलक्ष्मेण लक्षिताः सहजेन च ।
किङ्किणीचामरोपेता वयदाद्वर्णशोभिताः ॥
हुतहोमो महाप्राज्ञः सहकारदक्षान्वितान् ।
महामङ्गलशब्देन देवाः कुम्भान् प्रपूजयेत् ॥
सुगन्धपुष्पैर्वेद्ययथाविभवविस्तरेः ।
कन्यका ज्ञाक्षयान् भोग्य दधिपायसशर्करैः ॥
भूतानान् बलिं दत्त्वा तथा तप्तपरोक्षयेत् ॥
सर्वकामानवाप्नोति विद्याधरपतिर्भवेत् ।
मोदते विविधान् भोगान् सर्वविद्यार्थपारगः ॥
अथवा हेमं रौप्यं वा वास्यं पार्थिवशैलजम् ।
कारयेन्मगराजान् महाकरिमदापहम् ॥
महानखकरोत्खातस्तुक्ताफलपदप्रदम् ।

यद्विधं ततः कृत्वा नवम्यां पूजयेच्छिवम् ॥
सोपवासः सुचिदैवः सर्वसङ्गविवर्जितः ।
कन्यकाः पूजयित्वा तु विप्रान् वेदविदस्ततः ॥
देवा भक्ताः सदाचारास्त्रिकालहवने रताः ।
ते यथाशक्तितस्तोत्रा अजारोहृषीकर्मणि ॥
कन्या देवा स्वयं प्रोक्ताः कन्यारूपा तु मूलिनी ।
यावद्व्यतयोनिः स्थातावहेवो सुरारिहा ॥
द्विजो ब्रह्मा शिवो विष्णुः सखीयव्रतपालकः ।
पूजितैस्तैः सदा मुक्त सर्वदेवास्तु पूजिताः ॥
दौर्गन्धकपणानान् अन्नं दैवम् शक्तितः ।
यथा सर्वगता देवी तद्विद्भिन्नार्थं भवेत् ॥
नानाभक्ताक्षतदधिदूर्वातत्कणिकांशितम् ।
बलिं वै सर्वभूतेभ्यो दशदिक्षु निवेदयेत् ॥
वज्रघोषा तथा जम्बा अष्टविंशत्तरापि वा ।
विंशं क्षम्ये समारोप्य सर्वमङ्गलशब्दितम् ॥
वेदभजिमहामन्त्रकालिकाचक्रिकापरम् ।
न्यस्य विंशं परं ध्यायेद्वाह्यं पूर्वकल्पितम् ॥
एवम् वस्त्रसंवीतं सर्वभरणभूषितम् ।
देवा महाअजं न्यस्य शिवायामपि विन्यसेत् ॥

ध्वजभ

ब्रह्मविष्णुब्रह्मार्थां वीमर्त्यद्विषीकवाम् ।
अजदानं महादानं सर्वदानोत्तमं मतम् ॥
यावन्नो दीयते मुक्तः अजः प्रासादवर्द्धनः ।
तावत्तु न भवेद्दुःखं प्रासादो देववाङ्मनः ॥
मूढाअजं सदा भूता नानागन्धर्वराक्षसाः ।
विप्रवन्ति महात्मावो नानावाधाश्च कुर्वन्ते ॥
तस्मादेवमहदारपुदपम्यतपतने ।

उच्छ्रिताः शान्तिकामाश्च अजाः मुक्तः सदा
हृताः ॥

न हि चाप्यहवदानादुत्तमं भारते कश्चित् ।
दानमिह च पृष्टं देवा दीपनाथैव च ॥
अनेन विधिना यस्तु अजं मुक्तः निवेदयेत् ।
सर्वकामानवाप्नोति स नरः श्रियतां व्रजेत् ॥
तस्य दर्शनसम्भावादपि पापमृता नराः ।
वितुक्ताः सर्वपापिभ्यो दिवं यान्ति न संशयः ॥
राज्ञा चानेन विधिना देवीनाम्नरक्षिताम् ।
शृङ्खलकटवभार्च्यैर्वसवर्हिणवारकैः ।
साधारो भक्तिमाख्याय अजयद्विं सप्तचक्रयेत् ।
न तस्य सङ्गरे मुक्तः साधयो न च वैरिणः ।
नैव शस्त्रब्रह्मपीडा भवेच्छां स सप्तचक्रयेत् ॥”

इति देवीपुराणम् ॥ *

अजदुमः, पुं, (अज इव उन्नतो दुमः । दीर्घत्वात्
तथात्वम् ।) तालवृक्षः । माकृष्टः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अजप्रहरणः, पुं, (अजं प्रहरति नाशयति भग
नोति । प्र + हृ + ण्यः । अजस्य प्रहरणो वा ।)
वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

अजभङ्गः, पुं, (अजस्य मेदस्य भङ्गः ।) स्त्रीवल-
जनकरीगविशेषः । तस्य निदानं यथा,—
“अजभङ्गलवणश्चारविहङ्गाश्चभोजनात् ।
तथाम्बुपानाद्विषमात् पिष्टान्मृगभोजनात् ॥
दक्षिणोरानूपमांससिक्ताङ्गाधिकर्षणात्
कल्याणीगमनाद्यापि वियोगिगमनादपि ॥
दीर्घेरोमीं चिरोत्तुष्टां तथैव च रजस्तनाम् ।
दुर्गायां दुष्टयोनिश्च तथैव च परितुष्टाम् ॥
ईदृशीं प्रमदां मोहात् यदि गच्छति मानवः ॥
यतुःपदाभिगमनाच्छेषसञ्जाभिघाततः ।
अधावनाच्च मेदस्य शृङ्खलनखक्षतात् ॥
काष्ठप्रहारनिष्पन्नमूकानाञ्च निवेदयात् ।
रेतसञ्च प्रतीघातात् अजभङ्गः प्रवर्तते ॥”

इति चरकः ॥ * ॥

तस्य चिह्नं यथा,—
“मुक्ते चिरात् प्रसिध्यते मुक्तं शोभितमेव वा ।
तोदोऽर्थं वृषयोर्योर्दुर्घृणायतीव च ॥”
इति वाभटः ॥ * ॥

अपि च ।
“तैस्तेभ्यो वैरद्वैद्यैश्च रिरं सोमं न वि चते ।
अजः पतत्यधो नृणां ज्ञेयं सद्यः प्रजायते ॥
भक्ष्येरेणोऽन्यथैरतिमानोपसिधतेः ।
सौम्यधातुस्य दृष्टः ज्ञेयं तदपरं स्मृतम् ॥
अतिशयवायुशीलो यो न च वाजिक्रियारतः ।
अजभङ्गमवाप्नोति स मुक्तश्चैतुकम् ॥

ध्वजोत्था

असार्थं सङ्गं ज्ञेयं मन्त्रोद्देशवच्च यत् ।
असाध्यानां विशिष्टानां कार्यां वाजिकरो
विधिः ॥

तस्य चिकित्सा यथा, वैद्यके ।

“सुवर्णासुवर्णासुभाषिषुध्या-
वृतं योगयोगे प्रशस्तं वपस्वम् ।
नदी वा हरादौ पचेत् पाकमूर-
स्ता तेजपत्रं हरिद्रासुपिष्टम् ॥
विधौ शुद्धिहेतौ सक्तं सुपिष्टं
विधेयं सुगन्धाय हृद्योपदेशात् ।
सक्तान्धगन्धायप्रस्थं विधेयं
सुभं वारि दत्त्वा सुभं वेदुक्तम् ॥
यदा शिवभूतं तदा योगयोगे
पचेत् पाकविधौ भृशं दम्बिपासात् ।
पथेद्वाविदुग्धं वृत्त्यापि तुल्यं
विदार्य सप्रस्थं तथा तेन वैद्यः ॥
तथा शास्त्राणीतोवदत्तं सप्रस्थं
वितार्क्यावतिष्ठेद्दृष्टं योगराजः ॥”

अजवान्, [नृ] जि, (अजोऽस्यास्तीति । अज +
मत्तुप् । मस्य वः ।) केतनयुक्तः । ब्राह्मणे
ब्राह्मणं चातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादार
नीर्यान्धुसचरैत् । यथा,—

“शिरःकपालौ अजवान् भिद्यार्थी कर्म वेद्यन्
ब्रह्महा हादशब्दानि मितशुक् शुद्धिमाप्नुयात् ।
अजवान् क्षत्वा शवशिरोअजमिति मनुजकर-
णात् अज्यच्छिरःकपालमन्ध्यायसमारोपित-
अजशब्दवाच्यं गृह्णीयात् ॥” इति मिताचरा ।
(अजः शौक्षिकविपक्षिपताका विद्यतेऽस्येति
शौक्षिकः । यथा, मनुः । ४ । ८४ ।

“न राज्ञः प्रतियुक्तीयादराज्यप्रकृतितः ।
क्ष्माचक्रअजवतां वैशेनैव च जीवताम् ॥”)

अजिनी, स्त्री, (अजोऽस्यस्याः । अज + इनिः
डोप् ।) सेना । इत्यमरः । २ । ८ । ७८ ।
(यथा, रघुः । ७ । ४० ।

“मनुस्यअजा वायुवशाद्विहीर्य-
मुखैः प्रवृद्धअजिनीरजांसि ।

वधुः पिबन्तः परमार्थमनुस्थाः
पर्यावितानीव नवोदकानि ॥”)

अजो, [नृ] पुं, (अजोऽस्येति । अज + “अर-
इनिङ्गो” ॥ ५ । २ । १५ । इति इनिः ।) ब्राह्मणः
पर्वतः । रथः । वर्षः । चोटकः । इति मेदिनी
ने, ७७ । मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शौक्षिकः
इति वृत्तचक्रः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । १२४१
“प्रतियुक्ते खनिचक्रिअजिवेद्वानराधिपाः ॥”
अजविशिष्टे, जि । यथा, महाभारते । १
२२६ । २८ ।

“क्ष्माक्षौ शस्त्रसम्पन्नौ रथिनौ अजिनावपि ॥
चिह्नयुक्ते च । यथा, मनुः । ११ । ६३ ।

“सुरापानापशुत्यर्थं बालवासा जटी अजो ॥”

अजोत्थानं, स्त्री, (अजस्य इन्द्रअजस्य उत-
थानम् ।) शक्रोत्सवः । इति त्रिकाण्डशेषः
एतन् भाद्रपुष्यमास्यं भवति । इति स्मृतिः ॥

ध्वजितः

ध्वज, आने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
अर्क-सेट् ।) वकारयुक्तः । अर्क-सेट् ।
इति दुर्गादासः ॥

अन, तृ क शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अन-
पुरा परं-अर्क-सेट् ।) दन्वोपसः । भाववचा-
दीनां प्रयोगादन्वय शब्दे अनाविद्यादि यच्च
अनये प्रायेण तत्रायत्तशब्दे इति बोध्यम् ।
अनयति नदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥

अन, मि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
अर्क-सेट् ।) वकारयुक्तः । मि, अनयति
अनयति नदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥

अनः, पुं, (अन आने + भावे वाङ्मलकात् अच् ।)
शब्दः । इति भरतद्विष्णुकोषः ॥

अनमोदी, [नृ] पुं, (अनेन शब्देन मोदयतीति ।
तद + णिनिः ।) भ्रमरः । इति शब्दरत्नावली ॥

अनिः, पुं, (अननमिति । अन + “खनिकाख्यञ-
खीति” उवाच ४ । १३६ । इति इः ।) शब्दः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ नदङ्गादिशब्दः ।

यथा,—

“शब्दो अनिच वर्णच नदङ्गादिभवाभिनिः ।
कक्षसंयोगजन्मानो वर्णास्ते कादयो मताः ॥”
इति भावापरिच्छेदः ॥

(ध्वजितेऽस्मिन्निति । अन + अधिकरणे इः ।)
उत्तमकायम् । यथा,—

“इदमुत्तममतिशयिनि यज्ञे वाचाह्निकुंधेः
कथितः ॥”
इति काथप्रकाशः ॥

(यथाच साहित्यदर्पणे । ४ । २—३ ।

“वाचातिशयिनि यज्ञे अनिस्तु काथमुत्तमम् ।
वाचादधिकममत्कारिणि यज्ञार्थे ध्वजितेऽस्मि-
न्निति युत्पत्तया अनिर्गामोत्तमं कायम् ॥

भेदो ध्वनेरपि वाङ्मोदीरितौ लक्षणाभिधानौ ।
अविवक्षितवाच्योऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥
तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणात्मनो अनिः ।
लक्षणात्मनोवादेवात्र वाच्यमविवक्षितं वाधित-
स्वरूपम् । विवक्षितान्यपरवाच्यस्यभिधानस्तः ।
अतएवात्र वाच्यं विवक्षितम् । अन्यपरं यज्ञ-
निष्ठम् । अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नव
यज्ञार्थस्य प्रकाशकः । यथा प्रदीपो घटस्य ।
अभिधानस्तस्य बहुविधयतया पञ्चानिर्देशः ॥”
अस्य नवभो भेदाः खनि । ते तु तत्रैव चतुर्थ-
परिच्छेदे विस्तरशो ब्रह्माः ॥)

अनिपङ्कः, पुं, (यज्ञ + भावे अच् । अनेः शब्दस्य
यज्ञो यज्ञं यस्मात् ।) ओजम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ शब्दज्ञानश्च ॥

अनितः, जि, (अनयति स्मृति । अन + त्तः ।)
शब्दितः । लतसङ्गनदङ्गादिः । इति भरतः ॥
तनुपर्यायः । खनितः २ । इत्यमरः । १ । १ ।
६४ । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । ८८ ।

“समीरणसमाकीर्णसुखदुःखायनिर्गतेः ।
अनितैरुशोचन्मिवावस्थां तथाविधाम् ॥”)
अनिकाययुक्तवाक्यादिश्च ॥

ध्वज-क्षणा

अनिनासा, स्त्री, (अन्युत्पादकं नासं यस्याः ।)
वीणा । वैद्यः । कावकः । इति मेदिनी । से,
१५५ ॥

अनिविकारः, पुं, (अनेर्विकारः ।) काङ्गः ।
श्रीकभयादिना शब्दविक्रान्तिः । इति वृत्तचक्रः ।
६ । ४६ ॥

अन्य, उ ख व गतौ । अंशि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(आ-आत्म-गतौ चर्क-अंशि अर्क-सेट् । उदि-
त्वात् ङावेड् ।) उ, अंशित्वा अन्त्या । ख,
अन्यत् । व, अंशते । अंशः अक्षः पतनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

अर्क, जि, (ध्वजिते स्मृति । ध्वज अंशि + त्तः ।)
युतम् । गलितम् । इत्यमरः । १ । १ । १०४ ।

(यथा, भागवते । ७ । २ । १० ।
“प्रकीर्णकेशं अस्तार्थं रभसा दृष्टव्यम् ॥”)
नटम् । (यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । १४१ ।

“सुधया पीयमानोऽपि न विभं क्षनुमिच्छति ।
मिष्टान्नभक्षस्तद्वज्जानन्नान्नप्रक्षिप्यतुवति ॥”)

आ(भा)च, इ काङ्गे । चोरयति । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (आ-परं-चर्क-अर्क-च सेट् ।) चोरयत-
मिह तिरश्चामेव चोरशब्दः । इ, आ(भा)ङ्गति
काकः । नमथापठेनैव विद्धे अस्थेदुधवन्धो वेदे
वृक्षारवभेदायः । इति दुर्गादासः ॥

आ(भा)ङ्गः, पुं, (आ(भा)ङ्गति उच्चेः रीतीति ।
आ(भा)चि चोरयति + अच् ।) काकः । (यथा
नट्यकटिके ६ अङ्के ।

“मुञ्चकस्थितो आ(भा)ङ्ग आदित्याभितुख-
क्षया ।

मयि चोदयति वामं चक्षुर्चोरमश्रयम् ॥”)
मनुस्यभक्षकपक्षी । इत्यमरः । १ । १ । २१८ ।
तच्छकः । भिक्षुकः । इति मेदिनी । से, १६ ॥

आङ्गुलङ्गा, स्त्री, (आङ्गुलं लङ्गेव आङ्गति-
र्यस्याः ।) काकजङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

आङ्गुलम्, स्त्री, (आङ्गुः काकस्तुल्यं लङ्गवर्णा
जम् ।) यङ्गा, आङ्गुधिया जम् ।) काकजम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

आङ्गुतुङ्गी, स्त्री, (आङ्गुलं तुङ्गमिवाङ्गतिः पक्षे-
ऽस्यस्याः । आङ्गुतुङ्ग + अच् । ततो ङीष् ।)
काकनासाजता । इति राजनिर्घण्टः ॥

आङ्गुदन्ती, स्त्री, (आङ्गुलं दन्त इवाङ्गतिरस्यस्याः ।
अच् । ङीष् ।) काकतुङ्गी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

आङ्गुलस्त्री, स्त्री, (आङ्गुलं नखमिवाङ्गति-
रस्यस्याः । अच् । ङीष् ।) काकतुङ्गी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

आङ्गुनाम्नी, स्त्री, (आङ्गुलं नाम नाम यस्याः ।)
काकवेदुषरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

आङ्गुनाशिनौ, स्त्री, (आङ्गुं नाशयतीति । नश् +
णिनि । ङीष् ।) ह्युवा । इति भावप्रकाशः ॥

आङ्गुनासा, स्त्री, (आङ्गुलं नासा इव यन्-
मस्याः ।) काकनासाजता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

आङ्गनायिका, स्त्री, (आङ्गस्य नायिका इव फल-
मन्ताः ।) काकनायिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

आङ्गपुटः, पुं, (आङ्गेन काकेन पुटः प्रति-
पातितः ।) कोकिलः । इति हारावली । ४४ ॥

आङ्गमाषी, स्त्री, (आङ्गान् काकान् मषते
पूजयति पूजदानेनेति । मष पूजायाम् +
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) काकमाषी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

आङ्गवल्ली, स्त्री, (आङ्गवत् वल्ली जता ।) काक-
नाया । इति राजनिर्घण्टः ॥

आङ्गादनी, स्त्री, (अद्यते भक्ष्यते या वा । अद्
+ क्युट् । क्षियां ङीप् । आङ्गाणां काकानाम-
दनी ।) काकतुङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

आङ्गारातिः, पुं, (आङ्गाणामरातिः शत्रुः ।)
पेचकः । इति हलायुधः ॥

आङ्गी, स्त्री, (आङ्गवदाक्षतिरस्यस्याः । अच् ।
ङीष् ।) कक्षोलिका । इति मेदिनी । घे, १६ ॥

आङ्गोली, स्त्री, काकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

आनः, पुं, (अन + भावे घञ् ।) शब्दः । इत्य-
मरः । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
य्याम् । ३ । १८ ।

“शशामाक्रन्दितआनो न च चौरौ यभायत ॥”)

आनं, स्त्री, (अन + “सुखस्वान्तआनोति ।” ७ ।

२ । २८ । इति क्तप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)

अन्यकारः । इत्यमरः । १ । ८ । ३ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । ८ । २४ ।

“अन्यातपसायुतमर्हत्तर-
सुभिर्हृतआनयुगान्ततोये ॥”)

आनवित्तः, पुं, (आनो अन्यकारे वित्तः प्रथितः ।)
खद्योतः । इति शब्दरत्नावली ॥

आनतशाखवः, पुं, (आनस्य शाखवः ।) श्लोकाक-
ट्टकः । इति शब्दचन्द्रिका । कर्मचन्द्रावयव ॥

आनारातिः, पुं, (आनस्य अरातिः ।) कर्म्यः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १० ॥ चन्द्रापी च ॥

आनोन्मेषः, पुं, (आनो उन्मेषः प्रकाशो यस्य ।)
खद्योतः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

अ, कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-परं-
सकं-अनिट् ।) वकारोपधः । कौटिल्यमिह
कुटिलीकरणम् । अरति ढङ् वायुः । इति
दुर्गादासः ॥

न, नकारः । तवर्गपञ्चमवर्गः अङ्गनविंशवर्गश्च ।
अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति आकारणम् ॥

(यथा, शिचायाम् । १७ । “दन्ता लतुलसाः
स्त्रुताः ॥”) तत्पर्यायः । मेघः २ दीर्घो ३
सौरिः ४ । इति बीजाभिधानम् ॥ तत्सङ्कल्पम् ।

यथा,—

“नकारं शब्दं चार्थं । कौटिल्यद्वयताञ्जलिम् ।

पञ्चदेवमयं वर्णं स्वयं परमकुङ्कली ॥

पञ्चमायात्मकं वर्णं हृदि भावय पार्श्वति ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

“वामतः कुङ्कली रेखा ऊर्ध्वाधःक्रमतः स्थिता ।
चन्द्रसूर्यापिरूपा सा माया वाणी प्रकीर्तिता ॥”

तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।

“ध्यानमस्य नकारस्य वक्ष्यते शब्दं भाविनि ।।

दक्षिताङ्गनवर्णाभां जलज्जिह्वां सुनोचनाम् ॥

चतुर्भुजां कोटरार्चीं चारुचन्दनचर्चिताम् ।

जम्बाम्बरपरीधानामीषह्वास्तुखीं सदा ॥

एवं ध्यात्वा नकारान् तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”

अस्य नामानि यथा,—

“नो गङ्गिनी जमा सौरिन्माखणी विश्वपावनी ।

मेघश्च सविता नेत्रं दन्तुरो नारदोऽञ्जनः ॥

ऊर्ध्वचामी द्विरक्षश्च वामपादाङ्गुलेर्मुखम् ।

वेनतेयस्तुतिर्वर्त्मस्तरणिर्मांजरिगमः ॥

वामनो ज्वालिनी दीर्घो निरीहः सुगतिर्ज्योत् ।

शब्दाला दीर्घघोषा च दक्षिणापुरमेचकौ ॥

गिरिनायकनीलौ च शिवोऽनादिर्महामतिः ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(अनुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।

“नः स्वादिः पो सुचादिः ।” इति ॥ कायादौ

अस्य प्रथमप्रयोगे फलं यथा, उचरनाकर-

टौकायाम् ।

“हो धः सौखं सुदं नः सुखभयमरणजेश्चुःखं

पवर्गः ॥”)

न, व्य, निषेधः । (यथा, मनुः । ६ । ४७ ।

“अतिवादाक्षितिस्तेन नावमन्येत कश्चन ।

नचेमं दृष्टमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥”)

उपमा । इति मेदिनी । ने, १ ॥ आद्यस्य पर्यायः ।

नहि २ अ ३ नो ४ अभावः ५ । इत्यमरः ।

३ । ४ । ११ ॥ अना ६ ना ७ । इति भरतः ॥

नन्यर्थश्च ॥

नञुकः, त्रि, (नञ्यतीति । नञ् + “पत्तिनञ्यो-
क्तं नञुकुशौ च ॥” उणां २ । २० । इति शकन्

शुभागमञ्च ।) नाशकः । इति सिद्धान्तकौमु-
द्यासुभादित्तिः ॥

नंदा, [ञ] त्रि, (नञ् + ढच् । “मसृजिनशो-
र्भाणि ॥” ७ । १ । ६० । इति नुम् ।) नाशा-

श्रयः । इति नञ्धातोस्तृणि शुनागमनिबन्धः ॥

नः, पुं, (नमतीति । नम + अन्येज्यपीति ङः ।)

सुगतः । बन्धः । द्विरक्षः । स्तुतः । इति मेदिनी ।

ने, १ ॥ रत्नम् । इत्योच्चारकोषः ॥ द्वितीया-

चतुर्थीषष्ठीवहुवचनान्तरास्तुल्यस्य सान्त-

रूपोऽयम् ॥ (यथा, सुम्भोधि ।

“पुण्यातु वो नोऽपि हरिर्धनं वो

ददातु नो हन्त्यशुभानि वो नः ॥”)

नःचुद्रः, त्रि, (नसा नासिकया चुद्रः ।) चुद्र-

नासिकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११५ ॥

नकुटं, स्त्री, नासिका । इति शब्दमाला ॥

नकुलः, पुं, (नास्ति कुलं यस्य । “नधाव्यनपा-

दिति ।” ६ । ३ । ७५ । इति नञो न लोपादि ।)

जन्तुविशेषः । मेखल । इति वैजो इति च
भाषा । तत्पर्यायः । पिङ्गलः २ सर्पश्चा ३ बभ्रुः

४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६८ ॥ कृषीवदनः ५

सर्पादिः ६ लोहिताननः ७ । (यथा, महा-
भारते । १२ । १५ । २० ।

“सन्धेः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्मेलेर्मेलेवत्तराः ।

नकुलोऽपि कान्ति विहाजो नकुलमथा ।

विहाजमिति न्वा राजन् ! आनं आनन्दग-

स्तथा ॥”)

तस्य मांसगुणाः । पिङ्गलत्वम् । वातनाशि-

त्वम् । श्लेष्मपित्तकारित्वञ्च । इति राजनि-

र्घण्टः ॥ पाक्षुराणस्य चतुर्थपुत्रः स भार्दी-

गर्भे आश्विनीकुमाराभ्यां जातः । इति महा-

भारतम् ॥ पुत्रः । इति शब्दमाला ॥ शिवः ।

यथा, विदग्धसुखमञ्जने ।

“युधिष्ठिरस्य या कन्या नकुलेन विवाहिता ।

पूजिता सहदेवेन सा कन्या वरदा भवेत् ॥”

कुलरहिते, त्रि ॥

नकुलाट्टा, स्त्री, (नकुलेन नकुलगन्धेन आट्टा

प्रचुरा ।) गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

नकुली, स्त्री, (नकुल + ङीष् ।) कुकटौ । मांसी ।

इति मेदिनी । ले, १०० ॥ शङ्खिनी । इति

धरणिः ॥ कुक्कुम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हकारः ।

इति बीजाभिधानम् ॥ नकुलस्य भाष्या च ॥

नकुलोशः, पुं, (नकुल्या ईशः ।) भैरवविशेषः ।

यथा, पौटमालायाम् ।

“नकुलीशः कालिपीठे दक्षपादाङ्गुली मम ॥”

हकारः । यथा,—

“हकारो नकुलीशोऽपि हंसः प्राणोऽङ्गुष्ठः

प्रिये ! ।

महेशो नकुली चैव वराहो गगनं रविः ॥

निङ्गं मूत्रो महामूत्रः प्राणश्च परमेश्वरि ! ॥”

इति हकारपर्याये बीजाभिधानम् ॥

नकुलेष्टा, स्त्री, (नकुलानामिष्टा प्रिया ।) राक्षा ।

इत्यमरः । २ । ४ । ११५ ॥ भेदनाहं इति भाषा ।

इतत्पर्यायो यथा,—

“नाकुली सुरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ।

नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विधनाश्रिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

नक्त, क नाशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-

परं-सकं-संट् ।) कोपधः । नाशनं नष्टीकर-

णम् । क, नक्षयति पापं गङ्गा । इति दुर्गा-

दासः ॥

नक्तं, [म्] व्य, रञ्जनौ । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥

(यथा, माघे । १ । २१ ।

“रथाङ्गपातोः पटलेन रोचिषा-

न्धविलिखः खंवलिता विरंजिरे ।

चलत्पलाशात्तरंगीचराक्षरो-

स्तुवारज्ज्वरिव नक्तमंश्रवः ॥”)

नक्तं, स्त्री, (नञ् + क्तः ।) रात्रिः । लक्षण्या

नक्तव्रतम् । यथा,—

“उपवासात् परं भैक्षं भैक्षान् परमयाचितम् ।

नक्तकः

अथाचितात् परं नक्तं तस्मान्नक्तेन वर्णयेत् ॥
देवैस्तु भुक्तं पूर्वोक्ते मध्याह्ने ऋषिभिक्षया ।
अपराह्णे पिष्टभिर्भुक्तं सन्धायां गुरुकादिभिः ॥
सन्धेयामतिशयं नक्तं सुप्तमभोजनम् ।
वामाचारी महादेवो नक्तं नैवोद्धरेन्नृणाम् ॥”
इति देवीपुराणम् ॥

व्रतविशेषः । यथा,—
“दशम्याश्चैकभक्तान् शुद्धचित्तो ब्रह्मव्रतः ।
नक्तं वापि तथा कृत्वा दशम्यां नियतः सदा ॥
क्रियते चासमर्थं नक्तमेकादशीदिने ।
नक्तं चापि विधिः प्रोक्तः फलाहारो तथैव च ॥
दिवसस्याष्टमे भागे मन्दोभूते दिवाकरे ।
नक्तं तच्च विज्ञानीयात् न नक्तं निशि भोजनम् ॥
नचनदर्शनात् नक्तं गृहस्थेन विधीयते ।
यतेर्दिनाष्टमे भागे रात्रौ तस्य निषेधनम् ॥”
इति मातृस्यैकादशीमाहात्म्यम् ॥ * ॥
अथ नक्तव्रतम् ।

“तथा च स्कन्दपुराणे ।
‘प्रदोषस्यापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः ।
उद्यात् तदा पूज्या हरेर्नक्तव्रते तिथिः ॥’
नियमश्च सामान्यव्रतधर्मेत्येवोक्तः ।
‘ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमभिवर्णनम् ॥’
इत्यादिश्रुत्यः ॥

नक्तलक्षणञ्च भविष्यदेवीपुराणयोः ।
‘हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारणाधवम् ।
अधिकार्यमधःश्रयां नक्तभोजी सदाचरेत् ॥’
एवं नक्तव्रतस्य गुरुत्वेन प्रागुक्तवायुपुराण-
वचने नक्तमिति हविष्यान्नादिभोजनस्य काल-
परं न तु, नक्तव्रतपरं तथात्वे उत्तरोत्तरगुरु-
व्रतोपदेशप्रस्तावे तदनन्तरं केवलं हविष्यान्नोप-
देशानुपपत्तेः । स्मृतिः ।

‘नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिवन्नुतः ।
यतिश्च विधवा चैव कुर्वीतात् सदिवाकरम् ॥
सदिवाकरस्तु तत् प्रोक्तमन्त्रिणे घटिकादये ।
निशानक्तान् विज्ञेयं यामार्हं प्रथमे सदा ॥’
मार्कण्डेयः ।

‘एकभक्तेन नक्तेन तथैवावाचितेन च ।
उपवासेन दानेन नैवाह्नादशिको भवेत् ॥’
अत्र विष्णुपूजापारण्योरङ्गान्तरापेक्षया प्राधा-
न्यमवगम्यते । आशुकाक्षिकेऽपि आवश्यक-
त्वात् ।” इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥ चौदनक्तकालो
यथा,—

“कुशभूलं यवमात्रं सन्ध्यादिगुणैः क्षयै ।
भक्ष्यं मिनीदनं नक्तं शुद्धोपवसनं तथा ॥”
इति विधानसप्तमीप्रकरणे निष्पादितत्त्वम् ॥
(महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१०।६३।
“नक्तं कलिञ्च कालञ्च मकरः कालपूजितः ॥”
पुं, एधोः पुञ्जः । यथा, ब्रह्माह्णे । ३६ ।
“एधोऽथापि सुतो नक्तो नक्तस्यापि गयः
स्मृतः ॥”)

नक्तकः, पुं, (नक्तमिव कायति मज्जितव्येति ।
के + कः । यदा, नञ् + क्त । ततः स्कार्थे कन् ।)

नक्षत्र

कर्पटः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ व्याकुङ्ठा
इति भाषा ॥

नक्तचारी, [न्] पुं, (नक्ते रात्रौ चरतीति ।
चर + चिनिः ।) विज्ञानः । पंचकः । इति
त्रिकाक्षशेषः ॥ राक्षसः ॥ रात्रिचरमात्रे, जि ।
नक्तचरः, पुं, (नक्तं चरतीति । चर + “चरेष्टः ।”
३ । २ । १६ । इति टः ।) राक्षसः । इति
हलायुधः ॥ गुग्गुलुः । इति षटाधरः ॥ चौरः ।
पंचकः । (रात्रिचरमात्रे, जि । यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । २६ । २० ।

“नक्तचरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ॥”)
नक्तमालः, पुं, (नक्तं रात्रौ आ सन्ध्याप्रकारेण
अलति पर्याप्नोतीति । आ + अल + अच् ।)
करञ्जवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ । (यथा,
रघुः । ५ । ४२ ।

“स नर्मदारो धसि वीकरार्द्धे-
मर्द्धिरानर्तितनक्तमाले ॥”)

नक्तसुखा, स्त्री, (नक्तं नक्तव्रताङ्गं सुखं आदि-
भागो यस्याः ।) रात्रिः । इति हलायुधः ॥
नक्तव्रतं, क्ली, (नक्ते रात्रौ भोजनरूपं यद्भुतम् ।)
दिवाभोजनाभावाविशिष्टरात्रिभोजनम् । यथा,
“हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारणाधवम् ।
अधिकार्यमधःश्रयां नक्तभोजी वङ्गाचरेत् ॥”
इति भविष्यपुराणम् ॥

नक्ता, स्त्री, (अनिष्टकारित्वात् नक्तवत् मलिन-
त्वमस्यस्येति । अच् । टाप् ।) कलिकारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ईशलाङ्गला इति भाषा ॥
(कलिकारीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
नक्तं, क्ली, (नक्तवत् आकाशतिरस्यस्येति । अच् ।)
अग्रदारः । भाषाकाठ इति भाषा । नासिका ।
इति मेदिनी । रे, ५२ ॥

नक्तः, पुं, (न क्तामिति दूरस्थलमिति । क्रम +
अन्येऽप्यपीति ङः । नभ्याङ्कितं नलोपो न ।)
कुम्भीरः । इत्यमरः । १ । १० । २१ । (यथा,
पञ्चतन्त्रे । ३ । ४३ ।

“नक्तः सस्यानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।
स एव प्रप्युतः स्थानात् शुनापि परिभूयते ॥”
मकरः । यथा, कादम्ब्याम् । “तथा चेन्नाचरेयं
नयेत नक्तकेतनः सूर्येनैकेनाकीर्णनीयां दृष्टां
जनं चैनम् ॥” याज्ञः । यथा, रघुः । १६।५५।
“स तौरभूमौ विहितोपकाय्या-
मानार्थिभिस्तमपल्लवक्राम् ॥”)

नक्तराजः, पुं, (नक्तायां कुम्भीरादीनां राजा
श्रेष्ठत्वात् । “राजाहः सखिभ्यष्ट् ।” ५ ।
४ । ६१ । इति टप् ।) जलजन्तुविशेषः ।
हाङ्गर इति भाषा । तत्पर्यायः । याज्ञः २
जलकिराटः ३ जलाटकः ४ । इति हारा-
वलो । ७७ ॥

नक्ता, स्त्री, (नक्तवदाकाशतिरस्यस्या इति अच् ।
टाप् ।) नासिका । इति शब्दरत्नावली ॥

नक्षत्रं, क्ली, (नक्षति शोभां गच्छति स्थानात्
स्थानान्तरं गच्छति वा । नक्ष गतौ + “अभि-

नक्षत्र

नक्षयिषिषिपतिभ्योऽनम् ॥” उर्वा । ३ । १०५।
इति अथर्व ।) सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः । तारा ।
तत्पर्यायः । नक्षत्रम् २ भम् ३ तारा ४ तारका ५
उर्वा ६ । इत्यमरः । १ । १ । २१ । तारकम् ७ ।
इति शान्तः ॥ तारः ८ । इति व्यासः ॥
राक्षायण्यः । तासु अश्विनी १ भरणी २
ज्येष्ठा ३ रोहिणी ४ ज्येष्ठा ५ आर्द्रा ६
पुनर्वसुः ७ पुष्यः ८ अश्लेषा ९ मघा १० पूर्वफल्गु-
गुनी ११ उत्तरफल्गुनी १२ ज्येष्ठा १३ चित्रा १४
स्वाति १५ विशाखा १६ अश्लेषा १७ ज्येष्ठा १८
मूला १९ पूर्वाषाढा २० उत्तराषाढा २१
अवघा २२ धनिष्ठा २३ श्रतभिषा २४ पूर्व-
भाद्रपदा २५ उत्तरभाद्रपदा २६ रेवती २७
इत्यमरः ॥ ज्योतिषञ्च ॥ एता अभिषिता सह
अष्टाविंशतिनक्षत्राणि भवन्ति ॥ * ॥ आसौ
क्रमेणाधिदेवता यथा । अश्वि-१ यम-२ दहन-३
कमलज-४ शशि-५ मूलशुक्र-६ अदिति-७ जीव-८
मणि-९ पितरः-१० । योग्य-११ योग्य-१२
दिनहन्-१३ त्वष्ट-१४ पवन-१५ शक्राग्नि-१६
मित्राक्ष-१७ । शक्रो १८ निर्वाति १९ क्षीयम् २०
विश्वविरिञ्चो २१ हरि-२२ ज्येष्ठ-२३ ज्येष्ठ-२४।
अजपदो २५ ब्रह्मन् २६ पूषा २७ वैतीचरा
भानाम् ॥ * ॥ आसौ गणा यथा ।

“उयः पूर्वमघानकाः ११ । २० । २५ । १० ।
२ । भुवगवन्तीयुत्तराणि खभू-१२ । २१ । २६ ।
४ । ज्वातादिहृदिरिचयं चरगणः १५ । ७ । १२ ।
२३ । २४ । पुष्यानिहृत्ता ८ । १ । १६ । जनुः ।
चित्रामिष्यगान्धमम् १४ । १७ । ५ । २७ ।
नटुगवन्तीयुत्तराणि खभू-१२ । २१ । २६ ।
मिथोऽग्निः सविशाखः । १ । १६ । शुभमलाः
सर्वे सख्ये गणाः ॥” * ॥

अधोमुखनक्षत्राणि यथा ।

“अश्लेष-६ वज्रि-३ यम-२ मित्र-१० विशाख-१६
युक्तम्

पूर्वाजयम् ११ । २० । २५ श्रतभिषा २४ च
नवायुङ्गुल ।

एतान्यधोमुखगणानि शिवानि निम्नं
विद्यार्च्यभूमिखनेषु च भूमितानि ॥” * ॥
खननवाधिनक्षत्राणां जन्मसम्पदादिकथनं
यथा,—

“जन्म सन्धिपत्न्यं स्नेमः प्रत्यरिः साधको वधः ।
मित्रं परममित्रञ्च जन्मभाक् पुनः पुनः ॥
सन्धिमङ्गलकार्याणि त्रिषु जन्मसु कारयेत् ।
विवादव्याभेदव्ययाचाक्षौराणि वर्णयेत् ॥
यात्रायां पथि वन्धनं क्षत्रि विधौ सर्वार्थनाशो
भवेत्

भैरव्यो मरणं तथा सुनियतं दाहो यद्धारम्यो
चौरै रोगसमागमो बहुविधः आहोर्ध्वनाश-
क्षया

वादे बुद्धिविनाशवन्तरिभयं प्राप्नोत्वचौ
जन्ममे ॥

नक्षत्रोत्पन्नरोगेषु भोगादि यथा,—

नक्षत्र

“जन्माधने निधनमे प्रवर्तौ च विपत्तकरे ।
यदि बाधिः सत्पुत्रः ज्ञेयः मरणाय वा ॥
क्षतिकास्तु यदा बाधिर्नृणां प्रतिपद्यते ।
नवरात्रं भवेत् पीडा त्रिरात्रं रोहिणीयु च ॥
जगन्नीचं पञ्चरात्रमात्राणां सुच्यतेऽसुभिः ॥
पुनर्वसु तथा पुष्ये सप्तरात्रं विधीयते ।
नवरात्रं तथास्त्रिंशे मासमेकं मघासु च ॥
ह्री मासौ पूर्वपक्षगुण्यात्तारासु त्रिपञ्चकम् ।
हस्तसु सप्तमे मोक्षत्रिंशायामर्हमासकम् ॥
मासद्वयं तथा स्वात्यां विशाखे दिनविंशतिम् ।
मैत्रे चैव दशाहनि ज्येष्ठायामर्हमासकम् ॥
मृगशिरा ज्ञेयः पूर्वाषाढि त्रिपञ्चकम् ।
उत्तरा दिनविंशत्या अवधौ द्वौ च मासकौ ॥
शनिष्ठायामर्हमासं वारुण्याश्च दशाहकम् ।
न च भाद्रपदे मोक्ष उत्तरासु त्रिपञ्चकम् ॥
रेवत्यां दिनविंशत्या चाश्लेषात्रं तथाश्विनी ।
प्राज्ञैर्विस्तृत्यते निम्नं भरण्यां नात्र संशयः ॥
कौशिकेन सदादिष्टा नक्षत्राधिसम्भवाः ।
नक्षत्रे प्रतिकर्तव्यं नक्षत्रपथजानता ॥”
नक्षत्रचतुर्भागावधौषकाणि चत्वारि नामाद्यक्ष-
राणि यथा । अ इ उ ए ऋ । ओ व वि वु ४ ।
वे वो क कि ५ । कु च ङ ङ ६ । के को ङ ङ ७ ।
हु हे हो ङ ८ । ङि कु ङे हो ९ । म मि
सु मे १० । मो ट टि टु ११ । टे टो प पि १२ ।
पु व ङ १३ । पे पो र रि १४ । रु रे रो
त १५ । ति तु ते तो १६ । न नि नु ने १७ ।
नो य यि यु १८ । ये यो भ भि १९ । ष ष
ट २० । भे भो ज जि २१ । जु जे जो ख २२ ।
अभिजित् । खि खि खे खो २३ । ग गि गु
गे २४ । गो ग्र शि शु २५ । शे शो द दि २६ ।
डु ध ङ २७ । दे दो च चि २८ । चु चे
चो ल २९ । लि लु ले लो ३० । ऋ ऋ युक्त-
चाकारयुक्तेन ज्ञेयः । ऋक्षेन दीर्घं ज्ञेयः ।
तालचक्रकारेण दण्डसकारो ज्ञेयः ।” इति
ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नक्षत्रकान्तिविस्तारः, पुं, (नक्षत्राणां कान्ति-
स्तस्या विस्तारो यत्र ।) ध्वनयावनालः । इति
राजनिर्वाणः ॥

नक्षत्रचक्रं, स्त्री, (नक्षत्राणां चक्रं यत्र ।) मन्त्र-
ग्रहज्योतिषवृत्तक्रान्तमन्त्रचक्रविशेषः । तथा च
हस्तश्रीकमे ।

“उत्तराहचिन्मासानु रेखां कुर्व्यात्तुष्टयीम् ।
दृष्ट रेखाः पश्चिमाद्याः कर्माणां वीरवन्ति ॥
अकारादिचकारानाम् द्विचक्रवद्विदेकान् ।
भूमीन्द्विचक्राणां अष्टमार्गं खगौ प्रिये ॥
द्विभूमेन्द्विचक्राणां अष्टमार्गं अष्टमार्गकान् ।
मघादिचक्रपथेन द्वितीयं नवतारकम् ॥
वद्विभूमीन्द्विचक्राणां अष्टमार्गं अष्टमार्गकान् ।
वेदेन भेदिता वर्णा रेवत्युपगताः क्रमात् ॥”
निबन्धे ।

“पूर्वोत्तराक्षयचैव भरण्यार्जा च रोहिणी ।
इमानि मासुष्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः ॥

नक्षत्र

ज्येष्ठा शतभिषाम्नामिष्टाक्षवह्निकाः ।
चित्रामघाविशाखाः स्फुटारा राक्षसदेवताः ॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्वसुः ।
अनुराधा मृगशिरः अवध्या देवतारकाः ॥”
तथा ।
“स्वात्यातौ परमा प्रीतिर्नक्षत्रमा भिन्नजातिषु ।
रक्षोमासुषयोर्जाशो वैरं दानवदेवयोः ॥”
गणापवादमाह गवाक्षतन्त्रे ।
“प्रणवच्छासरी माया योमथापी वदुश्चरः ।
प्रासादो बहुकूपी च सप्त साधारणाः स्फुटाः ॥”
शारदायाम् ।
“जन्म सम्यक् विपत्तौ क्षेमः प्रवर्तः साधको वधः ।
मित्रं परममित्रं जन्मादीनि पुनः पुनः ॥”
जन्मत्रिपञ्चसप्तानि वज्रनीयानि नक्षत्राणि ।
तथा च राघवभट्टः ।
“रसाद्यनवभद्राणि युगयुग्मगताण्यपि ।
इतराणि न भद्राणि नक्षत्राणि ॥” खनक्षत्रादेव-
नक्षत्रं गणनीयम् । तदज्ञाने खनामाद्यक्षर-
सम्बन्धिनक्षत्राङ्गनीयम् । तथा च ।
“प्रादक्षिण्येन गणयेत् साधकाद्यक्षरात् सुधीः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

नक्षत्रनेमिः पुं, (नक्षत्रस्य नक्षत्रचक्रस्य नेमि-
रिव ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ ।
१४८ । ६० ।

“नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री चमः चामः समीह्वनः ॥”
“नक्षत्रैस्तारकैः साहं चन्द्रस्योदयो यथाः ।
वायुकाशमयैर्वह्निर्निबद्धा भुवर्वास्त्रितेः ॥
स ज्योतिषां चक्रं भामयंस्तारामयस्य शिशु-
मारस्य पुच्छदेशे भुवस्तस्य शिशुमारस्य हृदये
ज्योतिषचक्रस्य नेमिवत् प्रवर्तकः स्थितो विष्णु-
रिति नक्षत्रनेमिः शिशुमारवर्गने विष्णुहृदये-
मिति श्रुतेः ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥) चन्द्रः ।
ध्रुवः । रेवत्यां स्त्री । इति मेदिनी । मे, ६३ ॥

नक्षत्रपः, पुं, उडुपः । चन्द्रः । नक्षत्रं पातौति
शुत्पत्तया । (नक्षत्र + पा + कः ।)

नक्षत्रपुरुषः, पुं, (नक्षत्रैः पुरुष इव ।) व्रत-
विशेषः । यथा,—

“श्रूयतां कथयिष्यामि नक्षत्रपुरुषव्रतम् ।
नक्षत्राङ्गाणि देवस्य यानि यानीह नारद ! ॥
मूलार्धं चरण्यां विष्णोर्जङ्घे रे रोहिणी स्थिता ।
हे जानुनी तथाश्विनी संस्थिते रूपधारिणः ॥
आषाढे रे तथा चोक्तं गुह्यं फल्गुनीद्वयम् ।
कटिस्थाः क्षतिकाश्चैव वासुदेवस्य संस्थिताः ॥
म्रोष्ठपदद्वयं पार्श्वं कुक्षिभ्यां रेवती स्थिता ।
उरःसंस्था तनुराधा अविष्टा पृष्ठसंस्थिता ॥
विशाखा मुजयोर्हस्तः करद्वयसुदाहृतम् ।
पुनर्वसुरयाकुक्ष्यो नखाः सर्वे तथोच्यते ॥
ग्रीवास्थिता तथा ज्येष्ठा श्रवणः कर्णयोः स्थिताः ।
मुखसंस्थस्तथा पुष्यः स्वातिर्हस्ताः प्रकीर्तिताः ॥
हन् रे वारुणश्चोक्तो नासा पैत्रसुदाहृतम् ।
प्राजापत्यश्च नेत्राभ्यां रूपधाम्नः प्रतिष्ठितम् ॥
शिरो रौद्रस्तथा चैव नक्षत्राङ्गमिदं हरिः ।

नक्षत्र

विधानं संप्रवक्ष्यामि यथायोगेन नारद ! ॥
संपूजितो हरिः कामान् विधाति यथेष्टितान् ।
चैत्रे मास्यक्षितादृण्यां यदा मूलगतः शशी ॥
भगवन्तं सह जप्त्वा पूजयेत् विधानतः ।
नक्षत्रसन्निधौ दद्याद्विप्रेक्षाय च भोजनम् ॥
जानुनी चाश्विनीयोगे पूजयेद्य भक्तितः ।
रोहिदे च हविष्यामं पूर्ववद्विभोजनम् ॥
आषाढाभ्यां तथा ज्येष्ठां हवृक्ष पूजयेद्बुधः ।
सलिलं शिशिरं तत्र रोहिदे च प्रकीर्तितम् ॥
फल्गुनीद्वितये गुह्यं पूजनीयं विपक्षतः ।
रोहिदे च पयो गन्धं देयश्च द्विभोजनम् ॥
क्षतिकास्तु कटिः पूज्या सोपहारैर्जितेन्द्रियैः ।
देयश्च रोहिदे विष्णोः सुगन्धिकुसुमोदकम् ॥
पार्श्वं भाद्रपदायुग्मे पूजयित्वा विधानतः ।
गुह्यं सशालिकं दद्याद्दोहिदे देवप्रीतितम् ॥
ह्रीं कुक्षौ रेवतीयोगे रोहिदे शुद्धमोदकम् ।
अनुराधासु जठरं कुलार्थास्तत्र रोहिदे ॥
अविष्टायां तथा पृष्ठं शालिभक्तश्च रोहिदे ।
पुष्ये सुखं पूजयेत् रोहिदे हृतपायसम् ॥
स्वातियोगे च दशगान् रोहिदे तिलशक्तुनी ।
शुक्लयुग्मे विशाखासु रोहिदे परमोदनम् ॥
हस्ते हस्तौ तथा पूज्या यावत् रोहिदे स्नानम् ।
पुनर्वसावङ्गुली च पटोलं तत्र रोहिदे ॥
दातव्यं केशवप्रीत्यै ब्राह्मणस्य च भोजनम् ।
हन् शतभिषायां वै पूजयेत् प्रयत्नतः ॥
प्रियङ्गुरक्तशाल्यत्रं रोहिदश्च मधुद्विवः ।
मघासु नासिका पूज्या मधु दद्याच्च भोजनम् ॥
मृगोत्तमाङ्गे नयने मृगमांसश्च रोहिदे ।
चित्रायोगे जलाटश्च रोहिदे चार भोजनम् ॥
भरणीयु शिरः पूज्यं चार भक्तश्च रोहिदे ।
सम्पूजनीया विहङ्गिरात्रायोगे शिरोरुहाः ॥
विषाच्च भोजयेद्भक्त्या रोहिदे च गुह्यार्द्रकम् ।
नक्षत्रयोगेज्येष्ठेयु संपूज्य जगतः पतिम् ॥
ततस्तु दक्षिणां दद्यात् स्त्रीपुंसोच्चार वाससम् ।
हृजोपागद्वयुगचैव सप्त धान्यानि काचनम् ॥
हृतपाचश्च गां दोर्ग्रीं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
प्रतिनक्षत्रयोगेन पूजनीया द्विजातयः ॥
नक्षत्रज्ञाय विप्राय पृथग्दद्याच्च दक्षिणाम् ।
नक्षत्रपुरुषाश्च हि व्रतार्ता व्रतसुतमम् ॥
एवं विधानतो ब्रह्मन् ! नक्षत्राङ्गो जनार्दनः ।
पूजितो रूपधारी येक्षैः प्राप्ता च सुकामिता ॥
एतत्पठितं परमं पवित्रं
धन्यं यशस्यं शुभरूपदायि ।
नक्षत्रपुंसः परमं विधानं
श्रेष्ठञ्च पुण्यामिह तौर्ययात्राम् ॥”

इति वामनपुराणे ७७ अध्यायः ॥
नक्षत्रमाला, स्त्री, (नक्षत्रसंस्थिका माला ।) सप्त-
विंशतिमौक्तिकव्रतहारः । इत्यमरः । १० । १०६ ।
“सप्तविंशतिरूपपाटो रूपकै रूपरूपकैः ।
शृङ्गे नक्षत्रमाला स्यान्मुक्तावलिरिवोज्वला ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(नक्षत्राणां माला सङ्ग्रहः ।) नक्षत्रमेधी ।

(यथा, इहत्सर्वहितायाम् । १०५ । १३ ।

“यावन्नखमाला विचरति गगने भूययन्तीह भासा तावन्नखभूतो विचरति सह तैर्नखयो ऽङ्गो-
ऽवशेषम् ॥”)

नखत्रैः, पुं, (नखत्राणामीशः ।) चन्द्रः । (यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २० ।

“नखत्रैश्चलतेक्ष्णो गिरिशुरोर्गाढां रुचिं धारयन् गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजलम्बा-
वल्गवः ॥”)

कर्पूरः । इत्यमरः । २ । ६ । १२० ॥

नख, सर्पण्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं-सेट् ।) प्रखलति । इति दुर्गादासः ॥

नखं, स्त्री, पुं, (नखते इव शरीरे । नखं नख्ये +
“नहेर्हलोपच” । उणां ५ । २३ । इति खः
उलोपच ।) अङ्गुलीकण्टकः । नख इति
हिन्दी भाषा । तत्तु उपधातुविशेषः गर्भस्थ-
बालकस्य घट्टमासे भवति । इति सुखबोधः ॥
तत्पर्यायः । पुनर्भवः २ कररुद्धः ३ नखरः ४
इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥ कामाङ्गुशः ५ करजः
६ पाणिजः ७ अङ्गुलीसम्भूतः ८ पुनर्भवः ९ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ करारण्यः १० करकण्टकः
११ सराङ्गुशः १२ रतिरथः १३ करचन्द्रः १४
कराङ्गुशः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
इतिस्त्रीङायां नखाघातस्थानानि यथा,—
“नखाघातः प्रदातयो यथास्थानानि कर्मासु ।
पार्श्वयोः स्तनयोश्चैव ऊरौ चैव नितम्बके ॥
कक्षस्थले च कर्णान्ते कपाले बाहुमूलके ।
ग्रीवायां कण्ठदेशे च नखाघातं समाचरेत् ॥
तथा सर्वशरीरेषु नखं दद्यात् शनैः शनैः ॥”

इति कामशास्त्रम् ॥

“न नखैर्विलिखेद्भूमिं गात्रं सहेष्यमेव हि ।

न खाङ्गे नखाद्यं वै कुण्यान्नाङ्गलिना पिबेत् ॥”

इति कूर्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥

नखं, स्त्री, स्त्री, (नखमिव आलतिरस्यस्येति ।
अच् ।) नखीनामगन्धद्रवम् । नखी इति
ख्यातः । तत्पर्यायः । सुक्तिः २ शङ्खः ३ खरः
४ कोलदलम् ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥
करजाखाः ६ अन्धखुरः ७ नखः ८ आग्रनखः
९ नखी १० ।

“दिधा शङ्खनखाङ्गोऽन्यः सुक्ताङ्गो वदरीच्छदः ॥”

इति रत्नमालायाम् । १४४ ॥

कररुद्धः ११ सिन्धो १२ शृङ्गः १३ चलः १४
कोशी १५ करजः १६ हनुः १७ नागहनुः १८
पाणिजः १९ वदरीपत्रः २० रुध्यः २१ पशु-
विलासिनी २२ सखिनालः २३ पाणिहनुः २४ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ आग्रायुधम् २५ चक्रकार-
कम् २६ शङ्खनखः २७ नखरी २८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अपि च । अथ नखनखीगन्ध-
द्रवम् ।

“नखं आग्रनखं आग्रायुधं तच्चक्रकारकम् ।

नखं खलपं नखी प्रोक्ता हनुर्हनुविलासिनी ॥
नखद्वयं यदङ्गेष्ववातासञ्चरकुष्ठकृत् ।

तत्तुल्यं शुक्लं वर्यं खादुन्नखविषापहम् ॥

अलैष्वासुखदौर्गन्धं कृत्पाकरसयोः कटुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

खलपनखस्य पर्यायः । नखी १ हनुः २ हनु-
विलासिनी ३ । तथोर्गुणाः । यदङ्गेष्ववातास-
ञ्चरकुष्ठनाशित्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । शुक्र-
लत्वम् । वर्यत्वम् । खादुत्वम् । त्रयविषालक्ष्मी-
सुखदौर्गन्धनाशित्वम् । पाकरसयोः कटुत्वम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ ककुभूतविनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्षोघ्नत्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ * ॥

“शैलरुद्धं आग्रनखं हनुहनुविलासिनी ।

शुषिराङ्गनक्षेत्री च कपोताङ्गिर्नली खरः ॥

स्वल्पपत्रत्वसौ सुक्तिर्नखरी वदरीच्छदा ।

महाखसौ शङ्खनखः शङ्खाखो गन्धसारणः ॥”

इति भरतहृतवाचस्पतिः ॥

नखः, पुं, (नखतेनेनेति । नख + खः । इत्य-
लोपः ।) खलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २५८ ॥

(नखीनामगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥)

नखकुट्टः, पुं, (नखं कुट्टयति हिनशीति । कुट्ट +
अण् ।) नापितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नखनिष्पावः, पुं, (नखं निष्पावते फलसादृश्येन
अनुकरोतीति । निर + पू + अण् । यद्वा, नख-
वत् निष्पावः शिखी यस्य ।) निष्पावोभेदः ।
तत्पर्यायः । अङ्गुलिफला २ रुतनिष्पाविका ३
ग्राम्या ४ नखगुच्छफला ५ ग्रामजनिष्पावी ६
नखफलनी ७ । अस्या युगाः । कषायत्वम् ।
मधुरत्वम् । कण्ठशुद्धिकरत्वम् । मेध्यत्वम् । दौष-
गत्वम् । रुचिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नखपर्णी, स्त्री, (नख इव पर्यमस्याः । डीष् ।)
वृक्षिकाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नखपुष्पो, स्त्री, (नख इव पुष्पमस्याः । डीष् ।)
पृक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

नखसुचं, स्त्री, (नखं सुचतीति । सुच + “क-
प्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ।” ३ ।

२ । ५ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता कः ।) धनुः ।

इति संचिप्तसारथाकरणम् ॥ नखस्य मोचकं, त्रि॥

नखरः, पुं, स्त्री, (नखं रातीति । रा + कः ।)
नखः । इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे ।

“किं पुनरलङ्कृतं सम्पत्तिं नखरक्षतेस्तस्याः ॥”

अखविशेषः । यथा, महाभारते । ७ । २८ । १७ ।

“सकम्पनर्द्धनखरा सुखलानि परमध्याः ॥”

तथा, तन्त्रेव । ६ । १८ । १७ ।

“पादाताश्चायतोऽगच्छन् धनुश्चर्मसिपाणयः ।

अनेकशतसाहस्रान् नखरप्रासयोधिनः ॥”)

नखरङ्गनी, स्त्री, (रण्यतेनेनेति । रङ्ग + ल्युट् ।
डीष् । नखस्य रङ्गनी ।) नखच्छेदनाख-
विशेषः । नख इति भाषा । यथा,—

“अनन्तचरणोपान्तचारिणी मलहारिणी ।

पुनर्भवच्छेदकरी गङ्गेव नखरङ्गनी ॥”

इति हार्पण्डः ॥

नखरायुधः, पुं, (नखरमेव आयुधं यस्य ।)
सिंहः । आग्रः । कुक्कुटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नखराङ्गः, पुं, (नखरं आङ्गयते आहते इति ।
आ + ङ + कः ।) करवीरवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

नखरी, स्त्री, (नखरः आलतिसाहस्रिणाख्यस्या
इति । अच् । गौरादित्वात् डीष् ।) नखी । इति

शब्दमाला ॥ सुद्रनखी । इति काचिद्रत्नमाला ॥

नखरुचः, पुं, (नख सर्पण्ये + अच् । नखो रुचः ।

इति नित्यकर्मधारयः ।) नीलरुचः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (नीलरुचशब्देऽस्य विवरणं

ज्ञातव्यम् ॥)

नखशङ्खः, पुं, (नख इव शङ्खः ।) सुद्रशङ्खः । इति
शब्दरत्नावली ॥

नखाङ्गः, स्त्री, (नखमिव अङ्गं यस्य ।) आग्रनखी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

नखाङ्गः, स्त्री, (नखस्य अङ्गमिव अङ्गं यस्य ।)
नखी । इति काचिद्रत्नमाला ॥

नखायुधः, पुं, (नखमेव आयुधं यस्य ।) आग्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सिंहकुक्कुटौ च ॥

नखालिः, पुं, (नखमिव अलतीति । अल पर्यायौ +
इन् ।) सुद्रशङ्खः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नखस्य

आलिः ।) नखश्रेणी च ॥

नखालुः, पुं, (नखनीति । नख सर्पण्ये + आलुच् ।)
नीलरुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नखाशी, [न] पुं, (नखमश्नातीति । अग्र
भोजने + शिनिः ।) पेशकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ नखभक्षकमात्रे, त्रि॥

नखी, स्त्री, (नख + गौरादित्वात् डीष् ।) नख-
नामगन्धद्रवम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥

(अस्याः पर्यायो यथा, वैदकरत्नमालायाम् ।

“करजाखान्धखुरो नखो आग्रनखो नखी ॥”)

नखी, [न] पुं, (नखमस्यस्येति । नख + इनिः ।)

सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विदारण्यक्षम-

नखयुक्तपशुमात्रम् । यथा, चानक्ये । २७ ।

“नखिनाश्च नदीनाश्च शङ्खिनां शङ्खपाणिनाम् ।

विश्रासो नैव कर्मणः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥”

नगः, पुं, (न गच्छतीति । न + गम् + ङः । यद्वा,
दक्षते इति । दह + “दहेर्गो लोपो दह नः ।”

उणां ५ । ६१ । इति गः । धातोर्नलोपः । इत्य-
च नः ।) पर्यन्तः । (यथा, कुमारः । ७ । ७२ ।

“नवे दुक्खे च नगोपनीतं

प्रत्यपह्नीत् सर्वममन्त्रवर्जम् ॥”)

रुचः । इत्यमरः । ३ । ३ । १८ ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ४३ । ६ ।

“तं दग्धा स नगं नागः कश्चपं पुनरजवीत् ।

कुव यत्नं द्विजश्रेष्ठ ! जीवयेनं वनस्थितिम् ॥”

स्थावरमात्रम् । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ६ ।

“सुखा नगा यतश्चोक्ता सुखसर्गस्तत्त्वयम् ॥”

“नगाः स्थावराः ।” इति तट्टीकायां खामी ॥

नगः, पुं, (नगे पर्वते जायते इति । जन + ङः ।) इक्षी । इत्यमरटीकाचारसुन्दरी । पर्वतजातवस्तुभावे, चि ।

नगजा, स्त्री, (नगे जायते या । जन + ङः । टाप् ।) क्षुद्रपाशाभेदा । इति राजनिर्घण्टः ।

नग्या, स्त्री, (नासि गयो यस्याः ।) जता-विशेषः । नयापट्कौ इति भावा । तत्पर्यायः । पारावतपटौ २ पिण्या ३ स्फुटवन्मनी ४ ज्योति-श्रुती ५ प्रतितैला ६ इक्षुदी ७ । इति रत्नमाला ॥

नगनन्दिनी, स्त्री, (नगस्य हिमालयस्य नन्दिनी । दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ।

नगपतिः, पुं, (नगानां पतिः ।) हिमालयपर्वतः । इति चिकाण्डशेषः । (नगानां ओषधीनां पतिः ।) चक्रः ॥

नगभित्, पुं, (नगं भिनत्तीति । भिद् + क्तिप् ।) पाशाभेदनः । इति राजनिर्घण्टः । इक्ष्व ॥

नगभूः, पुं, (नगे भूतत्पत्तिर्धनं ।) क्षुद्रपाशा-भेदा । इति राजनिर्घण्टः । पर्वतजाते, चि ॥

नगरं, स्त्री, नगा इव प्रासादादयः सन्ति यत्र । (“नगपांसुपाकुम्भश्च ।” ५ । २ । १०७ । इत्यस्य

वार्तिकोक्ता २ः ।) बहुलोकवासस्थानम् शहर इति भावा । तत्पर्यायः । पूः २ पुरी ३ पुरिः ४ पुरम् ५ नगरी ६ पत्तनम् ७ पट्टनम् ८ पट्टनी ९ पुटभेदनम् १० पटभेदनम् ११ स्थानी-यम् १२ निगमः १३ इत्यमरभरतौ ॥ कट-कम् १४ पट्टम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ केचित्तु नगरपत्तनस्थानीयानां भेदमाहुः । तत्र पुरादित्रयं पुरे । पत्तनादिद्वयं पत्तने । स्थानी-यादिद्वयं स्थानीये । इति मन्यन्ते । यत्राटशत-स्थानीयथवहारस्थानं मध्यवर्ति तत् नगरम् । यत्र राजा तत्परिचारकाश्च तिष्ठन्ति तत् पत्त-नम् । प्राकारादिना दुर्गं योजनविस्तीर्णं नगरं स्थानीयम् । केचित्तु पुरनगरयोरपि भेदमाहुः । बहुस्थानीयथवहारस्थानं पुरम् । तत्र प्रधान-भूतं नगरम् । इति भरतः ॥ * ॥

अथ नगरनिर्माणकालः ।

“खिरराशिगते भागौ चन्द्रं च खिरभोदये । शुद्धे कावे दिने चैव नगरं कारयेन्नृपः ॥” * ॥ तस्य लक्ष्यं भविष्योत्तरे ।

“दीर्घं वा चतुरस्रं वा नगरं कारयेन्नृपः । तत्प्राज्ञं वर्तुलं वापि कदाचिदपि कारयेत् ॥ दीर्घं पादैकप्रसरश्चतुरस्रं समोचितम् ।

त्रिभिः पादैः समं त्र्यस्रं वर्तुलं त्रययाजति ॥ दीर्घं स्याद्दीर्घकालाय सुखसम्यक् तिष्ठेत्वे ।

चतुरस्रं चतुर्वर्गफलस्य पृथिवीसुखः ॥ त्र्यस्रं त्रिशक्तिनाशाय वर्तुलं बहुरोगजित् ।

राशः खल्लौदेशभी राजहस्त उदाहृतः ॥ राजहस्तश्च दशभी राजदक्ष उदाहृतः ।

राजदक्षश्च दशभी राजकाण्ड उदाहृतः । राजकाण्डश्च दशभी राजपूरुष उच्यते ॥

राजधानी तु कथिता दशभी राजपूरुषैः ।

राजधानी दशगुणा राजक्षेत्रसुदाहृतम् ॥ समैव परिमाणाणि प्रोक्तानि पुरपत्तने । भयबाभोगसम्यक्तिर्मर्गकीर्तिस्तुल्यार्थिनाम् । राजक्षेत्रेण वृषतिः पुरपत्तनमारमेत् ॥ लक्ष्यीर्जयः क्षमा सौख्यं पञ्चत्वं भङ्ग एकता । सन्द्विवित्तं नाशश्च मङ्गलञ्च वलं क्षयः । साम्बाभ्यं भोगसम्यक्तिरिति योक्ष्य कौर्मिताः ॥ यथार्थंश्चा नगरा सुनिना तत्त्ववेदिना ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

अपि च ।

“वृषावासः पुरी प्रोक्ता विश्वाम्युरमपीष्यते । एकतो यत्र तु ग्रामो नगरश्चेकतः स्थितम् ॥ मिश्रन्तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयम् । विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति हि ॥ स तु ग्राम इति प्रोक्तः मृदाणां वास एव च । पण्यक्रियादिनिपुणैश्चातुर्वर्ग्येणैर्युतम् ॥ अनेकजातिमन्त्र्यं नैकशिल्पसमाकुलम् । सर्वदेवतसम्बन्धं नगरं त्वभिधीयते ॥”

इति विष्णुपुराणटीकायां श्रीधरस्वामिभट्टभट्ट-वचनम् ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“नगरं सर्वतोभद्रं कर्मण्यं रोधकं हि वा । स्वस्तिकं मध्यगं कार्यं कुमारीपुरमेव वा ॥ चतुष्ययचतुर्भुजं सर्वकामसुखावहम् । ह्यिन्नकर्म विनासश्च दुःस्थितं लक्षदुर्भलम् ॥ नगरं न प्रशंसन्ति गर्भविहङ्गं विभेदितम् । अग्रतः स्वल्पप्रासादं ह्यिन्नघातं विदुर्धृषाः ॥ द्विसुखं कर्णहीनन्तु लक्षमध्यं लक्षं विदुः । दुःस्थितं निम्नयाम्यन्तु नैर्हतं धनदुर्भलम् ॥ सौम्यं सर्वसुखाद्वापूरितं वारुण्यं वशम् । याम्यमायुःप्रदं पूर्णनगरं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ ईशवासवसंपूर्णं सर्वारोग्यसुखप्रदम् । मध्यश्चतुष्ययोपेतं न च तं पीडयेत् कश्चित् ॥ त्र्यस्रस्थानं हि तं विप्र शिवस्तत्र सदा स्थितः । चतुर्विंशतिनाचास्तु हस्तान्यष्टशतं परम् ॥ अत्र मध्यं प्रशंसन्ति हस्तोत्तलविवर्जितम् । अथ किञ्चुशतान्यष्टौ प्राङ्मुखं निवेशनम् ॥ नगराहंश्च विष्कम्भं खेटं ग्रामं ततोऽर्हतः । नगराद्योजनं खेटं खेटाद्यामोऽर्ह्योजनः ॥ द्विक्रोशं परमा सीमा क्षेत्रसीमा चतुर्धनुः । त्रिंशद्वर्गं विस्तीर्णं देशो मार्गस्तु तैः क्षतः ॥ विंशद्वर्गं याममार्गः सीमामार्गो दशैव तु । धनूंश्च दश विस्तीर्णः श्रीमान्नालपथः क्षतः ॥ वृषाजिरथनागनामसम्बाधः सुसचरः । धनूंश्च चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्मिताः ॥ त्रिकराक्षोपरथ्यास्तु द्विकरापुपरथिका । जङ्गापथश्चतुष्यादक्षिपादस्य यष्टान्तरम् ॥ तृतीपादस्त्वहं पादः प्रागंशपादकः स्तुतः ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

नगरकीर्तनं, पुं, (नगरे कीर्तनं नगरपरिभ्रमणं हरिनामसंघोषणम् ।) नगरादिभ्रमणकरणक-हरिसङ्कीर्तनम् । यथा,—

“नाचारो नाधिकारो च न स्थाननियमस्तथा । ग्रामे वा नगरे वापुर्व्यं वा कीर्तयेद्हरिम् ॥”

इति हरिनाममाहात्म्यम् ॥

नगरघातः, पुं, (नगरं हन्तीति । हन् + घञ् ।) इक्षी । इति संचिप्तसारवाकरणम् ॥

नगरी, स्त्री स्त्री, (नगर + डीष् ।) नगरम् । इत्यमरः । २ । १ । १ । (यथा, महा-भारते । १२ । ५ । ६ ।

“प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ । अङ्गेषु नरशार्ङ्गं स राजासीत् सपत्नितम् ॥”)

नगरीवकः, पुं, (नगर्या वक इव ।) काकः । इति चिकाण्डशेषः ॥

नगरीत्या, स्त्री, (नगरादुत्तिष्ठतीति । उन् + स्था + कः । टाप् ।) नगरसुक्ता । इति राज-निर्घण्टः ॥

नगरीवधिः, स्त्री, (नगरजाता ओषधिः फल-पाकान्तरुचः ।) कदली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

नगाटनः, पुं, (नगे वृत्ते घटति भ्रमतीति । घट + ल्युः ।) घावरः । इति चिकाण्डशेषः । (पर्वत-चारिणि, चि ॥)

नगाधिपः, पुं, (नगानां पर्वतानामधिपः ।) हिमालयपर्वतः । इति जटाधरः ॥

नगाश्रयः, पुं, (नगः पर्वतः आश्रय उत्पत्ति-स्थानं यस्य ।) इक्षिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नगवासिनि, चि ॥

नगौकाः, [स्] पुं, (नगो वृक्षः पर्वतो वा ओक आश्रयस्थानं यस्य ।) पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३१ । सरभः । सिंहः । इति मेदिनी । से, ५६ । काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नगर-वासिनि, चि ॥

नगः, चि, (नजते स्मेति । ओ नज द्विध + अक-मैकत्वान् कर्मणि क्तः । “ओदितश्च ।” ८ । १ ।

४५ । इति निष्ठातस्य नः ।) विवक्षः । नेटो इति भावा । तत्पर्यायः । अवासाः २ दिग्भरः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ । तथा च भट्टः ।

“विकचोऽनुत्तरीयश्च नगश्चावच्छ एव वा । औतं स्मार्तं तथा कर्मे न नगश्चिन्नयेदपि ॥

विकचः परिधानासंभृतकच्छः । तथा च योगि-याश्च वस्त्राः ।

“परिधानाद्विकचा निवह्ना ह्यासुरी भवेत् ॥ स्त्रुतिः ।

“वामे पृष्ठे तथा नाभौ कश्चयसुदाहृतम् । शभिः कक्षैः परीधने यो विप्रः स शुचिः स्त्रुतः ॥”

बौधायनः ।

“नाभौ धृतश्च यद्वस्त्रमाच्छादयति जातुनी । अन्तरीयं प्रशस्तं तदाच्छन्नसुभयोक्तयोः ॥

आचारचन्द्रिकायाम् ।

“द्विकच्छः कच्छशेषश्च सुल्लकच्छश्चैव च । एकवासा अवासाश्च नगः पञ्चविधः स्त्रुतः ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

“न नयां क्षियमीक्षितं पुरुषं वा कदाचन । न च नृचं पुरीषं वा न वै संघृष्टमैपुनम् ॥

नट्याटः

नोच्छिष्टः संविशेन्नित्यं न नयः ज्ञानमाचरेत् ।
न गच्छेत् पठेद्वापि न चैव स्वशिरः सृशेत् ॥”
इति ज्ञानपुराणे उपरिभागे १५ अध्यायः ॥
पारिभाषिकनद्या यथा,—
“येषां कुले न वेदोऽस्ति न शास्त्रं नैव च व्रतम् ।
ते नद्याः कीर्तिताः सङ्गित्वामन्नं विगर्हितम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥
“ऋग्यजुःसामसंज्ञेयं यथो वर्णावृत्तिर्द्विजः ।
एतास्तुजन्मति यो मोहात् स नयः पातकी

यस्तु संत्यज्य गार्हपत्यं वानप्रस्थो न जायते ।
परिब्राडपि मैत्रेय ! स नयः पापलभ्यः ॥”

इति विष्णुपुराणे १८ अध्यायः ॥

नयः, पुं, (नज + क्तः । निष्ठातस्य नः ।) वन्दी ।
(यथा, नैषधे । १६ । २१ ।

“रतिरतिपतिरतिश्रीकौ धुरं बिभ्रमस्तरीं
प्रियवचसि यस्मात्तार्थ्या वदामतमां ततः ॥”)
नयकः । इति विश्वमेदिनी । शेषस्य पर्यायः ।
नट्याटकः २ निर्गन्धकः ३ भद्रनः ४ दिगम्बरः ५ । इति हारावली । ११५ ॥

नयकः पुं, (नय एव । स्वार्थे कन् ।) नयः । नजते
लज्जते इति नयकः । ओ नज ङी द्विषि इत्य-
स्मात् क्तः सुखाद्योद्दिष्टि नः । मनीषादित्वात्
जस्य गः स्वार्थे कः । इति व्याकरणम् ॥

नयजित्, पुं, राजविशेषः । स च श्रीकृष्णपत्न्या
नाम्नजित्वा जनकः । यथा, श्रीभागवते । १० ।
५८ । २३ ।

“नयजिन्नाम कौशल्य आसीद्वाजातिधार्मिकः ।
तस्य सत्याभवत् कन्या देवी नामजित्नी वृष ! ॥”

नयङ्, [क] स्त्री, (नयं कृत्यति सङ्गते अनेनेति । क्रे +
करणे क्तिप् ।) नयङ् । इति भरतधृतामर-
माला । (बाहुलकात्कुप्रत्यये कृते पुंलिङ्गेऽपि
दृश्यते । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । १४ ।

“आतिथ्यरूपं मासरं महावीरस्य नयङ् ॥”
“मर्जत्वकृन्निफलाऽस्त्रीपुनर्नवाचतुर्जातकपिप्यली-
ग नपिप्यलींश्चावकाष्टहृच्छाचिचकेन्द्रवारयस्य
श्वगन्धाधान्यकयवानीजीरकहयहरिद्राड्यवि-
रूढयवग्राह्य एकौकता नयङ् ॥” इति ।
१६ । १ । मन्त्रटीकायां वेददीपः ॥

नयङ्, पुं, (नयं कृत्यति सङ्गते येनेति । क्रे +
क्तिप् ।) नानाद्रव्यतत्पराबीजम् । वाखर इति
ख्यातम् । इति भरतः । तत्पर्यायः । जिल्लम् २
इत्यमरः । २ । १० । ६२ ॥ कण्ठम् ३ नयङ् ४
इति तट्टीका ॥

नद्या, स्त्री, (नय + टाप् ।) विवस्त्रा नारी । तत्-
पर्यायः । कौटुबी ० कोटवी ३ नयिका ४ नय-
योयित् ५ । इति शब्दरत्नावली । (अनुवृत्ति-
कृत्वा कन्या । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २१७ ।

“ऋतुमद्यान्ति निष्ठन्त्यां स्वेच्छादानम् दीयते ।
तस्माद्बुद्धाह्वयेत् नयो मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥”
नट्याटः, पुं, (नयः सन् अटतीति । अट् + अच् ।)
दिगम्बरः । इति हज्जायुधः ॥

नटः

नट्याटकः, पुं, (नट्याट एव । स्वार्थे कन् ।) दिग-
म्बरयोगी । इति हारावली । ११५ ॥

नयिका, स्त्री, (नयैव । स्वार्थे कन् । टापि अत
इत्वम् ।) विवस्त्रा । तत्पर्यायः । कौटुबी ३
कोटवी ३ कोटरी ४ । अपाभरजस्त्रा । तत्-
पर्यायः । गौरी २ अनागतार्त्तवा ३ । इत्यमर-
स्तट्टीका च । गौरिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
(अजातकुचा कन्या । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ ।
२१३ ।

“अयज्जना भवेत् कन्या कुचङ्गीना तु नयिका ॥”
नङ्, पुं, (नं नतिं गच्छतीति । गम + ङः ।
बाहुलकात् लुम् ।) नारः । इति जटाधरः ॥
नां इति भाषा ॥

नज, ओ ई ङ द्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रा-आत्म-अकं-सेट् । ईदित्वात् निष्ठाया-
मनिट् ।) ओ ई. नयः । ङ, नजते । द्विषि
लज्जायाम् । इति दुर्गादासः ॥

नयः, य, अभावसंज्ञकम् । समासे स्थितस्यास्य
स्थाने खरे परेऽन् यञ्जने परे अकारो विकल्पेन
भवति । यथा । अनन्तः नान्तः । अच्युतः
नच्युतः । अस्वार्थाः षट् । साष्टशम् १ यथा
अज्ञास्यः ॥ अभावः २ यथा अपापम् ॥
अन्यत्वम् ३ यथा अवष्टः षट् ॥ अल्पत्वम् ४
यथा अनुदरी कन्या ॥ अप्राशस्त्यम् ५ यथा
अकेशी ॥ विरोधः ६ यथा असुरः । इति सुग्ध-
बोधटीकायां दुर्गादासः ॥ यथा, मेदिनी ।
“नयभावे निषेधे च स्वरूपार्थेऽप्यतिश्रमे ।
ईवर्धे च साष्टशे तद्विरुद्धतदन्वयोः ॥”

नकारश्च ॥
नट, वृत्त्ये । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
परं-वृत्त्ये अकं-हिंसे सकं-सेट् ।) नटति ।
इति दुर्गादासः ॥

नट, क भंशे । त्रिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरां-परं-अकं-सेट् ।) भंशोऽभ्यः पतनम् ।
सन्दर्भार्थेऽयमिति रामः । क, नाटयति ।
इति दुर्गादासः ॥

नट, म वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) म, प्रकटयति । इति दुर्गादासः ॥

नटः, पुं, (नमतीति । नम + “जनिदायुषिति ।”
उणां ४ । १०४ । इति ङटः ।) श्लोकाक-
टश्च । (नटति वृत्त्यतीति । नट् + अच् । यद्वा,
नमतीति । नम + ङटः ।) नर्तकः । नेटुया इति
भाषा । (यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ४२ ।

“तं क्रीडसे निजविनिर्मितमोहजाले
नाथो यथा विहरते खड्गते नटो वै ॥”)
तत्पर्यायः । शैलाली २ शैलवः ३ जाया-
जीवः ४ लश्यान्वी ५ भरतः ६ । इत्यमरः । २ ।
१० । १२ ॥ सर्वेश्वरी ७ भरतपुत्रकः ८ धात्री-
पुत्रः ९ रङ्गाजीवः १० रङ्गावनारकः ११ ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २४२ ॥ अशोकवृक्षः ।
इति मेदिनी । टे, ०० ॥ किष्कुपर्णा । इति
जटाधरः ॥ नज इति भाषा । (मदनफणम् ।

नटी

तत्पर्यायो यथा,—

“मदनम्बर्हणः पिच्छी नटः पिच्छीतकक्षया ।
करहाटो मरवकः शृङ्गाको विवपुष्पकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

अशोकः । अस्य पर्यायो यथा,—
“अशोको हेमपुष्पश्च वज्जुलकाक्षपणश्च ।
कङ्कलिः पिच्छपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥”
वर्षसङ्करजातिविशेषः । यथा, पराशरपद्धतौ ।
“शौचिक्यां शौचिकाज्जातो नटो वरक एव च ।
ब्राह्म्यां चत्त्रियाज्जातः । (यथा, मनुः । १० । २७
“भालो मज्जश्च राजन्यात् ब्राह्म्यान्निष्कविरेव च
नटश्च करवक्षैव खसो द्रविड एव च ॥”

इह नमन्मते दीपकरागस्य रागिणी । अस्या
जातिः संपूर्णा । यद्वा वज्जुलकरः । यीश्वरी
द्विसप्ततो गानसमयः । रागमाजायामस्याः
स्वरूपं रक्तवर्णा नारी नवयौवना खलङ्कृत
अन्धारुद्रा पुरुषवत् परिहितवचना निष्कीर्ण-
करवाणं धृत्वा शृङ्गान्कममाणा । इति सङ्गीत
शास्त्रम् ॥ नारदपुराणमते श्रीरागस्य पुत्रः ॥

नटनं, स्त्री, (नट + भावे लुट् ।) वृत्त्यम् । इत्य-
मरः । १ । ७ । १० ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २३७
“किं गाङ्गीवस्फुरगुरुचनारस्यालनक्रूरपाणि-
नांसीलीलानटनविलसन्मुखली सयसाचौ ॥”)

नटनारायणः, पुं, (नटानां नारायण इव ।)
रागविशेषः । इह नमन्मते मेघरागस्य तृतीय-
पुत्रः । भरतमते दीपकरागस्य तृतीयपुत्रः ।
सोमेश्वरमते कलिनाथमते च षड्वाराणां
शेषरागः । तस्य भाष्याः षट् । यथा,
जोटकी १ त्रिभङ्गी २ पूर्वो ३ गान्धारी ४
वराभा ५ चिन्त्यमलारी ६ । सोमेश्वरमते तस्य
रागिण्यो यथा । कामदा १ कलाङ्गी २ आभीरी ३
३ नाटकी ४ सारङ्गी ५ नटहमोरी ६ । रागि
णीभिः सहास्य हिमन्ती गानसमयः । इति
सङ्गीतशास्त्रम् ॥

नटभूषणं, स्त्री, (नटानां भूषणं मण्डनं यस्मात् ।)
हरितालम् । इति रत्नमाला ॥
नटमण्डनं, स्त्री, (नटानां मण्डनं यस्मात् ।) हरि-
तालम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०५ ॥
नटवरः, पुं, (नटेऽयं वरः श्रेष्ठः ।) नटश्रेष्ठः । यथा,
“वर्हापोर्हं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णकारम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥

नटसंज्ञकः, पुं, (नटस्य संज्ञा संज्ञा यस्य । कप् ।)
गोदन्ताश्च हरितालम् । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥
(स्वार्थे कन्) नटश्च ॥

नटान्तिका, स्त्री, (अन्तयति नाशयतीति । अन्त +
लुङ् + टापि अत इत्वम् । नटस्य नटकाव्यस्य
अन्तिका ।) लज्जा । इति हारावली । १५३ ॥
नटी, स्त्री, (नटति शोभते इति । नट् + अच् ।
ङीष् ।) नलीनामगन्धद्रवम् । इत्यमरः । २ । ४ ।
१२६ ॥ (नटति वृत्त्यतीति । नट् + अच् । ङीष् ।)
वेष्टा । इति शब्दरत्नावली ॥ नटपत्नी च ॥
(यथा, भागवते । ८ । ८ । १२ ।

नतं

“अगुमेनाणि गन्धमा नन्धनं नदुर्जगुः ।”
इयं हि पञ्चमकारपूज्यकुलनाधिकान्तर्गता ।
यथा, तन्त्रसारे ।

“नटी कापालिनी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ।
जाक्ष्णी मूढकन्या च तथा गोपालकन्यका ।
माणाकारस्य कन्या च नृप कन्याः प्रकी-
र्तिताः ॥”

नटीश्वरः, पुं, (नटानामीश्वरः । इत्यप्रियत्वात्
तथात्वम् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११२ ॥
नङ्, क भंशि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-
च्छक-सेट् ।) क, नाङ्यति । भंशोऽधःपतनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

नङ्, पुं, (नलतीति । नल + अच् । लस्य कृत्वम् ।)
नलह्वयम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६५ ॥ (यथा,
वेदे । ६ । १३८ । ५ ।

“यथा नङ् काश्रिपुने स्त्रियो भिन्दन्त्यश्मना ॥”
जातिभेदः । इति पुनपुनकसंयुद्धटीकायां मधु-
च्छयचरेशः ॥

नङ्कीयः, त्रि, (नङाः सन्धय । नङ् + “नङा-
दीनां कुक् च ।” ४ । २ । ६१ । इति छः
कुगागमश्च ।) नलसम्बद्धदेशः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २० ॥

नङ्प्रायः, त्रि, (नङ् प्रायेण यत्र ।) नलबहुल-
देशः । तत्पर्यायः । नङ्कीयः २ नङान् ३
नङ्गुलः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २० ॥

नङ्मीनः, पुं, (नलस्थितो मीनः । लस्य कृत्वम् ।)
चिनिचिममत्स्यः । नलमीन इत्यमरदर्शनात्
ङलयोरैक्यम् ॥

नङ्संहतिः, स्त्री, (नङानां संहतिः सङ्ग्रहः ।)
नङ्सङ्ग्रहः । तत्पर्यायः । नद्या २ । इत्य-
मरः । २ । ५ । १६८ ॥ नङ्सन्धयः ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥

नङ्गः, त्रि, (नङ् अपरिच्छेदतस्यान् हन्तीति ।
हन् + ङः ।) कान्तः । जलितः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥

नद्या, स्त्री, (नङानां सङ्ग्रहः । “पाशादिभ्यो
यः ।” ४ । २ । ४६ । इति यः ।) नङ्सङ्ग्रहः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥

नङ्गुलः, त्रि, (नङाः सन्धय । नङ् + “नङ-
शादात् ङुलच् ।” ४ । २ । ८८ । इति ङुलच् ।)
नलबहुलदेशः । इत्यमरः । २ । १ । ६ ॥ (यथा,
रघुः । १८ । ५ ।

“यो नङ्गुलानीव गजः परेषां
बलान्यन्द्वात्रलिनाभवक्रः ॥”)

नङ्गान्, [न] त्रि, (नङाः सन्धय । नङ् + “कुसुद-
नङ्वेतसेभ्यो ङमतुप् ।” ४ । २ । ८७ । इति
ङमतुप् । ङित्वात् ङितोपः । मस्य वः ।) नल-
बहुलदेशः । इत्यमरः । २ । १ । ६ ॥

नङाभूः, स्त्री, कुट्टिमः । इति भूरिप्रयोगः ॥

नतं, स्त्री, (नम + क्तः ।) तगरपादी । तगर-
जलम् । इति मेदिनी । ते, २६ ॥ (पर्यायो-
पेक्ष यथा,—

नदयः

“कालाशुशारिवावक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
महोरगं नतं लिखं दीनं तगरपादिकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

नतः, पुं, (नमति स्तेति । नम + क्तः ।) जन्म-
नाङ्किकाविशेषः । तद्वयथा,—
“अवलतुकर्मेणा येन यान्ति हस्तुज्जतां दिवि ।
नतोन्नतौ ततः साध्वी भावाः खेटवसानि वट् ॥
दिनाङ्कान्तरिता जन्मनाङ्किका नतनाङ्किका ।
पूर्वापरार्द्धे जातस्य प्राक्पराङ्का दिने भवेत् ॥
रात्रिर्गतघटीशेषघटीदिनाङ्कसंयुता ।
परपूर्वाभिधा ज्ञेया रजन्वा नतनाङ्किका ॥”
इति कीट्टीप्रदीपः ॥

नतः, त्रि, (नम + क्तः ।) कुटिलः । नन्धः ।
इति मेदिनी । ते, २६ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
२०१ । ३६ ।

“पतन्ति युगपत् सर्वे पादयोर्मूर्ध्वभिर्नताः ॥”
नतद्रुमः, पुं, (नतो द्रुमः ।) लताशालः । इति
रत्नमाला ॥

नतनासिकः, त्रि, (नता नासिका यस्य ।) अल्प-
नासिकायुक्तः । खंदा इति भावाः । तत्-
पर्यायः । अवटोदः २ अवनाटः ३ अवभटः ४ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥

नताङ्गी, स्त्री, (नतमङ्गमस्याः । ङीप् ।) नारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

नतिः, स्त्री, (नम + भावे क्तिन् ।) नमनम् ।
नम्रता । यथा,—

“नीतिर्भूमिमुत्तुङ्गा नतिर्गुणवतां क्षीरङ्गनाम् धृति-
र्दम्पत्योः शिशवो यदस्य कविता वुद्धेः प्रसादो
गिराम् ।

लावण्यं वपुषः स्मृतिः सुमनसः शान्तिर्हिजस्य
चमा
शक्तस्य द्रविणं यद्वाश्रमवतां स्वास्थं सतां मङ्ग-
नम् ॥”
इति नवरत्नम् ॥

(नतिलक्षणानि कानि नमस्कारशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
नद, टु इ संवृद्धि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं
पर-अक-सेट् ।) टु, नन्द्युः । इ, नन्द्यते ।

संवृद्धि आनन्दयुक्तभावे । ननन्द पारिजव-
नेजया वृषः । नन्दते च कुलं पुंसाम् । इति
गणलतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

नदः, पुं, (नदति प्रवाहवेगेन शब्दायते इति ।
नद + अच् ।) पुंवाचकाहजिमखातावच्छिन्न-
जलप्रवाहः । (यथा, मनुः । ६ । ६० ।

“यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
तथैवाश्रमिनः सर्वे यदस्य यान्ति संस्थितिम् ॥”
स च सिन्धुभैरवश्रीशारामोदरजङ्गपुत्रादिः ।
तत्पर्यायः । पुनर्बहः २ भिद्यः ३ उदः ४

सरस्वान् ५ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५६ ॥
“अष्टयष्टिस्तु तीर्थानि नदाश्च दशकोटयः ॥”
इति पाद्मे भूखण्डे ८५ अध्यायः ॥

नदशुः, पुं, (नदतीति । नद + “अनुङ् नदश्च ।”
उणां ३ । ५२ । इति अनुङ् ।) मेघः । इत्यु-

नदी

यादिकोवः ॥ (यथा अन्वदे । ८ । २१ । १४ ।
“यदा जलोवि नदनं सम्प्रहृष्टादित् पितेव
हृषसे ॥”)

विंशः । इति शब्दमाला ॥ (नद + भावे अनुङ् ।
शब्दः । यथा, अन्वदे । ६ । १८ । २

“स युष्मः सत्वा खलजलसमहा
तुविज्जन्तो नदनुमां जलोवी ॥”)

नदी, स्त्री, (नदतीति । नद + अच् । पचादिगतीं
नदट् इति निर्देशात् टिङ्ठेङ्ङीप् ।) अष्ट-
सहस्रधुरान्यन्याप्रतोया । सा च गङ्गायसुना-
सरस्वतीकावेरीगोदावरीप्रभृतिः । तस्या लक्ष
यमाह ह्यन्दोगपरिशिष्टम् ।

“धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवद्वा गर्भाक्षाः परिकीर्तिताः ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥

तत्पर्यायः । सरित् २ तरङ्गिणी ३ श्रौवालनी ४
तटिनी ५ हृदिनी ६ धुनी ७ क्षीतस्वती ८
क्षीपवती ९ अवन्ती १० निम्नगा ११ आपगा १२ ।
इत्यमरः । १ । १० । १०० ॥ आदिनी १३ धुनिः १४
क्षीतस्त्रिनी १५ क्षीतोवहा १६ सागरगामिनी १७
अपगा १८ । इति भरतः ॥ निर्भरिणी १९
सरस्वती २० समुद्रगा २१ कूलङ्गवा २२ कूल-
वती २३ श्रौवालनी २४ सिन्धुः २५ समुद्र-
कान्ता २६ सागरगा २७ लव्या २८ रोधो-
वती २९ वाहिनी ३० । तत्पल्लव्याः । स्वच्छ-
त्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् ।
रुच्यत्वम् । लव्यापहत्वम् । पथ्यत्वम् । मधु-
रत्वम् । ईषदुग्धत्वम् ॥ * ॥

“सर्वां गुर्वी प्राङ्मुखी वाहिनी स्या-
लक्ष्मी यन्त्रादाहिनी निम्नवेन ।
देशे देशे तद्गुणा सा विशेषा-
ज्ञेया धत्ते गौरवं लाघवम् ॥

प्रायो नदवहा गुर्वी लघुः शीघ्रवहाः स्मृताः ।
नद्याः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ॥

हिमवत्प्रभवा याश्च जलं तास्वन्तोपमम् ॥

विन्ध्यात् प्राची प्राच्यवाची प्रतीची
या चोदीची स्यान्नदी सा क्रमेण ।
वातारोम्यं स्नेहपित्तार्मिलोपं
पित्तोदकं पथ्यपाकश्च धत्ते ॥

पारिप्राजभवा याश्च विन्ध्यास्यप्रभवाश्च याः ।
शिरोक्षेत्रोगकुष्ठानां ता हेतुः क्षीपदस्य च ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा च ।

“तथा प्राच्यां गमाश्चान्याः पश्चिमाशुगमास्तथा ॥”
“सर्वेकता सपाषाणा द्विविधा चान्नुवाहिनी ।
एवं चतुर्विधा नद्यो वातपित्तकफात्मिकाः ॥

सदावहायास्त्वनवद्यस्तुयां
मरुत्कफानां शमनश्च तस्याः ।

गीरं वसन्ते हितलद्विविधयात्
नदीभवं नैव हिमागमे च ॥

घनविमलशिलानां स्थालानां जातकिनं
बहुलसज्जलवीचिच्छससंशोभद्वनम् ॥

ननु लघु च सुशीतं नैव चोष्णं च न च
हरति पवनपित्तं स्नेहलहृदरि सन्धक् ॥

इति पाषाणनदीवारिगुणाः ॥ * ॥

सुचनविमलतोयं सैकतायाः प्रवाहं
न च भवति लघुत्वं स्नेहलहृदरि पित्तम् ।

भवति मधुरमेवं किञ्चिदुष्णं कषायं

भवति च सुखलक्षणाश्चोषकानि निहन्ति ॥

इति सवानुकानदीवारिगुणाः ॥ * ॥

हिमवत्प्रभवा नद्यः पुण्या देवर्षिसेविताः ।

घनपाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ॥

हन्ति वातकर्षं तोयं श्रमशोषविनाशनम् ।

किञ्चित् करोति वा पित्तं त्रिदोषप्रमनञ्जलम् ॥

मलयप्रभवा नद्यः शीततोयान्तोपमाः ।

हन्ति वातश्च पित्तश्च श्रमशोषश्रमापहम् ॥

गङ्गा सरस्वती शोणं यमुना सरयुः सची ।

वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्ववाहिनी ॥

हिमवत्प्रभवा ह्येता हिमसम्भवशीतलाः ।

समाः सर्वगुणैर्नद्यो वातश्लेष्महरा रुणाम् ॥

आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा पूर्वसमुद्रगा ।

तथा चर्मन्वती वेत्रवती पारावती तथा ॥

सिन्धु महाप्रदीपा च ऋषिकुल्या पर्यस्विनी ।

शैवन्ती शैवलिन्यश्च सिन्धुयुक्ताः समुद्रगाः ॥

वातपित्तहरं नीरं त्रिदोषप्रमनः परम् ।

श्रमस्नानहरं त्वं उत्तराश्रावगामिनी ॥

इति नद्य उत्तराश्रावगुणाः ॥ * ॥

तापी तापा च मोलामी गोमती शालिता मही

सरस्वतीयुता नद्यो नर्मदा पश्चिमाश्रावगुणाः ॥

आसां जलं घनं शीतं पित्तघ्नं कफघ्नतथा ।

वातदोषहरं त्वं कण्डकृच्छविनाशनम् ॥

पश्चिमाद्रिसमुद्रता गौतमी पुण्यभावना ।

अस्याः शीतं जलं वापि कफवातविकारघ्नम् ॥

पित्तप्रशमनं त्वं मृदुदोषविकारघ्नम् ।

पुण्या पर्यस्विनी वेता प्रणोता च वरानना ॥

क्रोशा गोवर्द्धनी चान्या गौतम्यानुगता इमाः ।

आसां जलं घनं नातिवातश्लेष्मविकारघ्नम् ॥

पूर्वसागरगाश्चैव नद्यो नवशतैर्युताः ॥

कावेरी वीरकान्ता च भीमा चैव पर्योष्णिका ।

विभावरी विशाला च गौरीदा मदनस्वसा ॥

पार्वती चापरा नद्यो दक्षिणाद्रिगमा हिमाः ।

प्रत्येकशो न सेवेन युक्तायाश्च पृथक् पृथक् ॥

सर्वासां परिसङ्गा च श्रुतानाश्चैकविंशतिः ।

क्रोशं क्रोशं भवेत् कुल्या योजने योजने नदी ॥

योजनद्वयतो ज्ञेया महानीरा बुधैर्नदी ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

“पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामनोदकाः ।

पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्ततोऽन्यथा ।

उपलास्तलानास्तेपिक्कदेः खेदिनोदकाः ॥

हिमवत्फलयोद्धताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ।

क्षमिश्रोपदन्तुकच्छशिरोरोगान् प्रकुञ्चते ॥

प्रथावन्त्या परान्तोत्था दुर्नामानमतेजसाः ।

उदरशोषदानकान् सङ्घान्धोद्धवाः पुनः ॥

कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषघ्नाः पारिपाचजाः ।

बलपौषकारिण्यः—” ॥

इति वामटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

“तत्र नद्यः पश्चिमाभिमुखाः पथ्या लघूदकास्तात् ।

पूर्वाभिमुखास्तु न प्रशस्यन्ते गुरुदकास्तात् ।

दक्षिणाभिमुखा नातिदोषलाः साधारणतात् ॥”

“प्रायेण नद्यो मरुतु सतिक्ता लवणान्विताः ।

ईषत्कषाया मधुरा लघुपाका नखे हिताः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥

“वसुधा कीटसर्पांश्चमलसन्दूषितोदकाः ।

वर्षाजलवहा नद्यः सर्वदोषसमीरणाः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

भारतवर्षे नद्यो यथा । गङ्गा सिन्धुः सरस्वती

शतद्रुः वितस्ता विपाशा चन्द्रभागा सरयुः

यमुना इरावती देविका कुङ्कुः गोमती धूत-

पापा बाहुदा डवदती कौशिकी निखीरा

गण्डकी चक्षुष्मती लोहिता । इत्येता हिमवत्-

पादनिर्गताः ॥ वेदस्तुती वेदवती सिन्धुः अपर्णा

चन्दना सदाचरा रोहिपारा चर्मण्वती

विदिशा वेत्रवती वयन्ती । इत्येताः पारिपाचो-

द्भवाः ॥ शोणा ज्योतीरथा नर्मदा सुरसा

मन्दाकिनी दशाणां चित्रकूटा तमसा पिप्पला

करतोया पिशाचिका चित्रोत्पला विशाला

वज्रुका बाजुका वाहिनी मुक्तिमती विरणा

पङ्क्तिनी रिर्वी । इत्येता ऋक्षप्रसृताः ॥ मणि-

जाला शुभा तापी पयोष्णी श्रीप्रोदा वेष्ठा

पाशा वेत्रवती वेदी पाला कुमुद्वती तोया दुर्गा

अन्धवा गिरा । एता विन्ध्यपादोद्भवाः ॥ गोदा-

वरी भीमरथी लङ्घा वेष्ठा वज्रुला तुङ्गभद्रा

सुप्रयोगा ब्रह्मकावेरी श्रुतमाला ताम्रपर्णी

पुण्यावती उत्पलावती । इत्येता मलयजाः ॥

त्रियामा ऋषिकुल्या इक्षुरा त्रिविदाला मूलिनी

वंशवरा महान्तनया ऋषिका लुघती मन्द-

गामिनी पलाशिनी । इत्येताः शक्तिमत्प्रभवाः ।

एताः प्राधान्येन कुलपर्वतनदाः । शेषाः क्षुद्र-

नद्यः । इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

“केलासपादसम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभम् ।

मन्दोदकं नाम सरः पयस्तु दधिसन्निभम् ॥

तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी मन्दाकिनी शुभा ।

दिव्यश्च चन्दनस्तत्र तस्यास्तीरे महदनम् ॥

प्रागुत्तरेण केलासात् दिवं सौगन्धिकं गिरिम् ।

सर्वधातुमयं दिवं श्वलं पर्वतं प्रति ॥

चन्द्रप्रभो नाम गिरिः समुद्रो रत्नसन्निभः ।

तत्समीपे सरो दिव्यमच्छोदनाम विश्रुतम् ॥

तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी स्याच्छोदका शुभा ।

तस्यास्तीरे वनं दिवं महच्चैत्ररथं शुभम् ॥

तस्मिन् गिरौ निवसति मणिभद्रः सहायुगः ।

यच्चः सेनापति क्रूरैर्गन्धकैः परिवारितः ॥

पुण्या मन्दाकिनी चैव नदी स्याच्छोदका शुभा ।

महामखलमध्ये तु प्रविष्टे ते महोदधिम् ॥

केलासाद्विष्णुप्राच्यां शिवं सर्वोषधिं गिरिम्

मनःशिलाभयं दिवं श्वलं पर्वतं प्रति ॥

लोहितो हेमश्चक्षु गिरिः सूर्यप्रभो महान् ।

तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं सुमहत् सरः ॥

तस्मात् प्रभवते पुण्या लोहितश्च नदी महान् ।

देवारण्यं विष्णोश्च तस्य तीरे महदनम् ॥

तस्मिन् गिरौ निवसति यच्चो मणिधरो बली ।

सौम्यैः सधार्मिकैश्चैव गुरुकैः परिवारितः ॥

केलासात् पश्चिमोदीयां ककुद्धानोवधीगिरिः ।

ककुद्धानि च दद्रव्यं उत्पत्तिष्णिककुद्धानः ॥

तदङ्गनलैककुदं शैलं भिक्ताकुदं प्रति ।

सर्वधातुमयस्तत्र सुमहद्भैरुतो गिरिः ॥

तस्य पादे महद्दिव्यं मानवं सिद्धसेवितम् ।

यस्मात् प्रभवते पुण्या सरयूलोकपावनी ॥

केलासात् पश्चिमामाशां दिव्यः सर्वोषधिर्गिरिः ।

अरुणः पर्वतश्चेष्टो रत्नधातुविभूषितः ॥

भवस्य दयितः श्रीमान् पर्वतो हेमसन्निभः ।

तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनवासुकम् ॥

तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम तत् सरः ।

तस्मात् प्रभवते पुण्या नदी शैलोदका शुभा ॥

सा वङ्क्षुशीतयोर्मध्ये प्रविष्टा पश्चिमोदधिम् ।

अभ्युत्तरेण केलासं शिवं सर्वोषधिं गिरिम् ॥

गौरान् पर्वतश्चेष्टं हरितालमयं प्रति ।

हिरण्यश्चङ्गः सुमहान् दिव्योषधिमयो गिरिः ॥

तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनवासुकम् ।

रत्नं विश्वसरो नाम यच्च राजा भगीरथः ॥

गङ्गार्थं स तु राजर्षिरुवास बहुलाः समाः ।

तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमस्तु प्रतिष्ठिता ॥

सोमपादात् प्रसृता सा सप्तधा प्रतिभज्यते ।

भवस्य साङ्गे पतिता संवद्धा योगमायया ॥

ततो विसर्जयामास सप्त सोतांसि गङ्गया ।

त्रीणि प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं त्रीण्यथैव च ॥

सोतांसि त्रिपथायास्तु प्रत्यपयन्त सप्तधा ।

नलिनी ह्यादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा ॥

शीता वङ्क्षुश्च सिन्धुश्च तिस्रस्ता वै प्रतीच्यगा ।

सप्तमी त्वनुगा तासां दक्षिणेन भगीरथम् ॥

तस्माद्गागीरथी सापि प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ।

सप्तेताः प्रावयन्ति स्म वर्धन्तस्त्रिमहाद्वयम् ॥

प्रसृताः सप्त नद्यस्तु शुभा विश्वसरोद्भवाः ।

तान् देशान् प्रावयन्ति स्म ऋक्षप्रायाश्च सर्वशः ॥

सलिलान् कुसुरांश्चीनान् वर्न्वरान् यवनान्

खश्रान् ।

क्षत्रकुलांश्च कुलत्यांश्च अङ्गलौक्यावरान् यान् ॥

क्षत्वा हिंसा हिमवन्तं प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ।

अथ चीनमरुत्तं चैव कालकाञ्चैव चूलकान् ॥

तुवारान् वर्न्वरान् कारान् पञ्चवान् पारदान्

प्रकान् ।

एतान् जनपदान् वङ्क्षुः प्रावयन्त्युदधिं गता ॥

वरदानं कूटकाञ्चैव गान्धारानौरसान् कुङ्कुनं ।

शिवसौराणिमरुत्तं वसातीन् समतेजसा ॥

सैन्धवारङ्गकावेरान् कुपथान् भीमरीडकान् ।

शुनासुखाञ्चोर्ध्वमरुत्तं सिन्धुरेतांसिधवते ॥

गन्धर्वान् किन्नरान् यक्षान् रक्षोविद्याधरो-

रगान् ।

कलापयामकाञ्चैव तथा किंपुष्टवातदान् ॥

नदी

किराताश्च पुनिष्ठाश्च कुञ्जश्च वै भरतानपि ।
पाञ्चालकौशिकान् मल्लान्मागधाङ्गान्क्षयेव च ॥
त्रक्षोत्तरीश्च वज्राश्च तामनिष्ठाक्षयेव च ।
एतान् जनपदानामान् गङ्गा तारयते शुभा ॥
ततः प्रतिहता विन्ध्वे प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ।
ततस्तु ह्यदिनी पुण्या प्राचीमभिमुखं ययौ ॥
ज्ञावयन्त्यपकाश्चैव निषादानपि सन्धः ।
क्षीवरावृष्टिकाश्चैव तथा जीनस्तुखानपि ॥
केकरानेकवर्षाश्च किरातानपि चैव हि ।
कालन्दरान् विवर्णाश्च कुशिकान् खर्गभूमिकान् ॥
वा मन्थवे सप्तद्रव्यं तिरोभूत्वा तु सन्धः ।
ततस्तु पावनी चैव प्राचीमेव दिशं ययौ ॥
कुपथान् ज्ञावयन्ती वा इन्द्रद्युम्नसरास्थिपि ।
तथा खरपदान् देशान् वेनश्चकुपथानपि ॥
मध्ये चोष्णानकमरुन् कुचप्रावरणानपि ।
इन्द्रदीपात् सप्तद्रवं वा प्रविष्टा लवणोदधिम् ॥
ततस्तु पावनी प्रायात् प्राचीमार्शां जवेन तु ।
तोमरान् ज्ञावयन्ती वा हंसमार्गान् सन्धकान् ॥
पूर्वान् दर्भाश्च सेवन्ती भित्त्वा वा बहुधा
गिरिम् ।
कर्णप्रावरणान् प्राप्य गता सान्धस्तुखानपि ॥
सिकतापर्वतमरुन् गत्वा विद्याधरान् ययौ ।
वामिमच्छलकोष्ठान् वा प्रविष्टा महत् सरः ॥
तासां ननुपनद्यश्च शतश्रोत्रं सप्तस्रः ।
उपगच्छन्ति ता नद्यो यतो वर्तते वासवः ॥
हेमकूटस्थ एष्टे तु सर्पाणास्तुतवः स्तुतः ।
सरस्वती प्रभवति तस्मात् श्रोतिश्रुती तु या ॥
अवगाहितोभयतः सप्तद्रौ पूर्वपश्चिमी ।
सरो विष्णुपदं नाम निषधे पर्वतोत्तमे ॥
तस्मात् इयं प्रभवति गन्धर्वी नकुजा च ते ।
मेरोः पार्श्वान् प्रभवति हृदयक्षत्रप्रभो महान् ॥
जम्बूचैव नदी पुण्या यस्यां जाम्बुनदं स्तुतम् ।
पयोदस्तु हृदो नीलः स शुभः पुष्करीकवान् ॥
पुष्करीका पयोदा च तस्मादे संप्रकथ्यते ।
सरस्तु सरस्वत्यै स्तुतस्तुत्तरमानसम् ॥
नद्या च नङ्गकान्ता च तस्माद् संप्रकथ्यते ।
हृदाः कुबजु विख्याताः पद्ममीनकुलाकुलाः ॥
गान्धा ते विजया नाम ह्यदृष्टोदधिसन्निभाः ।
तेभ्यः श्रान्ता च भाष्मी च हे नदी संप्रकथ्यते ॥

इति मत्स्यपुराणे १०१ अध्यायः ॥ ॥

अथ सिन्धुसिन्धुनद्युत्पत्तिकारणम् ।
“एवं विषाक्ष विधिवत् सौवर्ग्यं मानसाचक्षे ।
अरुन्धती वशिष्ठस्तु मोदमाप तथा सह ॥
तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे ।
विवाहावभ्यार्थाय श्रान्त्यर्थं वसुधाक्षतम् ॥
त्रक्षविष्णुमहादेवपानिभिः सप्तदीरितम् ।
ततोयं सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलतात् ॥
हेमद्रोः कन्दरे सानी सरस्वाश्च पृथक् पृथक् ।
ततोयं पतितं सिन्धे देवभोम्यं सरोवरे ॥
तेन सिन्धो नदी जाता विष्णुना प्रेरिता क्षितिम् ।
महाकोपीप्रपाते च यद्वाहि पतितस्तु तेः ॥

८२१

नदी

कौथिकी नाम वा जाता विश्वामिषावतारिता ।
उमाचक्षे यत् पतितं तोयं तेन महानदी ॥
कावेरी नाम वा जाता तदा कावेरसंज्ञता ।
महाकावे सरःश्रेष्ठे पतितं तच्छलं गिरेः ॥
हिमद्रोः पार्श्वभागे तु दक्षिणे शम्भुसन्निधौ ।
गोमन्ति नाम तेष्वांता नदी गोमन्तुदीरिता ॥
मेनाको नाम यः पुत्रः शैलराजस्य च प्रियः ।
यस्तु तस्मिन् सप्ततुप्पत्रो मेनकोदरतः पुरा ॥
ततश्च पतितं तोयं तस्मात्प्राप्ता महानदी ।
देविकाश्वा महादेवप्रेरिता सागरं प्रति ॥
ततोयं सप्ततं कुर्वाहंसा बहुवसन्निधौ ।
तेनाभूत् सरयुर्माता नदी पुण्यतमा शुभा ॥
यान्यन्मांसि महापार्श्वे खाकवारण्यसन्निधौ ।
हिमवत्कन्दरे यान्ये दरावहृदमन्यतः ।
दरावती नाम नदी तैस्तु जाता सरिदरा ॥
एताः सर्वाः क्षानपानात् क्षारयैष्णाङ्गवी
यथा ।

फलं ददति मर्त्यानां दक्षिणोदधिगाः सदा ॥
धर्मार्थकाममोक्षायां नोभूताः सनातनाः ।
महानद्यस्तु सप्तेताः सर्वदा देवभोगदाः ॥
एवं नद्यः सप्त जाताः सदा पुण्यतमोदकाः ।
अरुन्धत्या वशिष्ठस्य विवाहे देवसन्निधौ ॥

इति कालिकापुराणे २३ अध्यायः ॥ ॥

नद्यादीनां रूपद्वयं यथा,—
“नद्याश्च पर्वताः सर्वे हिस्पाश्च स्वभावतः ।
तोयं नदीनां रूपं तु शरीरमपरन्तथा ॥
स्थावरं पर्वतानां रूपं कायस्तथापरः ।
शुक्तीनामय कम्बूनां तथैवात्मगता तनूः ॥
बहिरस्थिररूपं तु सर्वदेव प्रवर्तते ।
एवं जलं स्थावरं नदीपर्वतयोस्तथा ॥
अन्तर्भवति कायस्तु सततं गोपपद्यते ।
आप्यायते स्थावरं शरीरं पर्वतस्य तु ॥
तथा नदीनां कायस्तु तोयेनाप्यायते सदा ।
नदीनां कामरूपित्वं पर्वतानान्तयेव च ।
जगत्स्थित्यं पुरा विष्णुः कल्पयामास यत्नतः ॥
तोयज्ञानौ नदीदुःखं जायते सततं द्विजाः ।
विश्वीर्ये स्थावरे दुःखं जायते गिरिकायगम् ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
तस्या वैदिकपर्यायः । अवनयः १ यङ्ग २
खाः ३ खीराः ४ खोद्याः ५ खन्यः ६ धुनयः ७
रजानाः ८ वचखाः ९ खादोष्णाः १० रोध-
चक्राः ११ हरितः १२ सरितः १३ अश्रुवः १४
नभन्तः १५ वध्नः १६ हरिण्यवर्णाः १७
रोहितः १८ सप्ततः १९ अर्णाः २० सिन्धवः २१
कुल्याः २२ वयंः २३ उर्व्यः २४ दरावत्यः २५
पार्वत्यः २६ खवन्यः २७ ऊर्जस्त्यः २८
पयस्त्यः २९ सरस्त्यः ३० तरस्त्यः ३१ हर-
स्त्यः ३२ रोधस्त्यः ३३ भास्त्यः ३४ अजिराः ३५
मातरः ३६ नद्यः ३७ । इति सप्तविंशन्नदी-
नामानि । इति वैदिकचण्डौ । १ । १६ ॥
(चतुर्दशान्नद्यविशेषः । तत्तत्तत्तं यथा,—
“ननतजगुर्भूः सप्तयतिर्नदी स्यात् ॥”)

नदीनि

नदीकदम्बः, पुं. (नदीनां कदम्बं सन्धो यत्र ।)
महाश्रावणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदीनां
कदम्बम् ।) नदीसन्धे, स्त्री ।
नदीकान्तः, पुं. (नदीनां कान्तः पतिः ।) सप्तद्रः ।
(नदी कान्ता प्रिया यस्य ।) हिष्णलदृष्टः ।
सिन्धुवारकः । इति मेदिनी । तै, २०० ॥
नदीकान्ता, स्त्री, (नदी कान्ता यस्याः ।) जम्बु-
दृष्टः । काकजङ्घौघधिः । इति मेदिनी । तै,
२०१ ॥ (अस्याः प्रमोयो यथा,—
“काकजङ्घा नदीकान्ता काकतित्ता सुजीमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्तिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
जता । इति हेमचन्द्रः ॥
नदीकूलप्रियः, पुं, (नदीकूलं प्रियं यस्य । नदी-
कूलजातत्वादस्य तथात्वम् ।) जनवेतसः । इति
जटाधरः ॥
नदीर्ज, स्त्री, (नद्या जायते इति । जन + ङः ।)
स्रोतोऽञ्जनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य
प्रमोयो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“स्रोतोऽञ्जनं नदीर्जं जलं स्रोतोऽञ्जनाञ्जनम् ॥”)
नदीर्जः, पुं, (नद्या जायते इति । जन + ङः ।)
अञ्जुनदृष्टः । इति रत्नमाला । (अस्य प्रमोयो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“धन्वी धनञ्जयः पार्थो नदीर्जः ककुभोऽञ्जुनः ॥”)
यावनालशरः । हिष्णलदृष्टः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (विटमाचिकः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १२१ ॥ यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । १७ ।
“नदीर्जश्रीकटुकान्ध्याञ्जनं
मनःश्रिता हे च निषे यत्नदसि ॥”
वृत्तिविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । ४१ । ६ ।
“सुरारिश्च नदीर्जश्च कर्णवेष्टश्च पार्थिवः ॥”
भीष्मः । गङ्गागर्भजातत्वात् तथात्वम् । यथा,
तत्रैव । ५ । १४८ । ३२ ।
“अयन्तु धर्मज्ञतया महात्मा
न राव्यकामो हवरो नदीर्जः ॥”)
नदीजाते, वि० (यथा, महाभारते । ७ । १०२ । ८ ।
“पार्वतोयैर्नदीर्जेभ्यः सैवैव महाहयैः ॥”)
नदीजा, स्त्री, (नद्या जायते या सा । जन +
ङः + टाप् ।) अभिमन्युदृष्टः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
नदीतरस्थानं, स्त्री, (नद्याक्षरस्थानमवतरण-
स्थानम् ।) चङ्गः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (नद्या
इतरस्थानम् ।) नदीभिन्नस्थानम् ॥
नदीनः, पुं. (नदीनां इनः पतिः ।) सप्तद्रः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वरुणः । यथा । अयं
नदीन इत्याद्युत्तरनैषधः । (अनेनोर्वशीयस्य
सहदेवस्य पुत्रः । यथा, हरिवंशे । २६ । ४ ।
“सहदेवस्य धर्मोत्तमा नदीन इति विभुतः ।
नदीनस्य जयत्सेनो जयत्सेनस्य सत्कृतिः ॥”
न दीनः इति नृत्समासे हरिवंशे, वि० ॥
नदीनिष्ठावः, पुं. (नदीसम्मुखनासो निष्ठावः ।)
धान्यभेदः । तत्प्रमोयः । कटनिष्ठावः २ कर्तुरः ३

नन्दा

नदीकः ४। अख्य गुणाः। तित्तत्वम्। कटु-
त्वम्। असप्रदत्वम्। गुरुत्वम्। वातजत्वम्।
कफदत्वम्। कृचत्वम्। कामायत्वम्। विषदीप-
नाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥
नदीमालकः, त्रि, (नदी मातेव पोषिका यस्य।
कम्।) नद्यन्तसम्पन्नरीहिपालितदेशः। इत्य-
मरः। २। १। १२॥
नदीवङ्कः, पुं, (नद्या वङ्कः।) वङ्कुरः। इति शब्द-
माजा। वङ्क इति भाषा॥
नदीवटः, पुं, (नदीसमीपजातो वटः।) वटी-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
नदीव्याः, त्रि, (नद्यां जातीति। जा + “सुपि
व्याः।” १। २। ४। इति कः। “निनदीभ्यां खातेः
कौशले।” ८। ३। ८६। इति वत्वम्।) नद्य-
वगाहनद्वयः। नदीजानकुशलः। इति भट्टि-
टीकायां पुष्करीकाशः॥ नदीजः। इति
पुरषोत्तमः॥ यथा,—
“ततो नदीव्यान् पथिकान् गिरिजान्”
इति भट्टिः॥
नदीसर्वः, पुं, (नद्याः सर्व इव। नदीतीरजात-
त्वादस्य तथालम्।) अर्जुनवृक्षः। इत्यमरः।
२। ४। ४५॥ (पथायोरस्य यथा,—
“कङ्कभोर्जुननामाख्यो नदीसर्वश्च कीर्तितः।
इन्द्रहर्नोरवृक्षश्च वीरश्च धवलः स्मृतः॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
नदीयो, स्त्री, (नद्यां भवा। “नद्यादिभ्यो ङ्क्।”
४। २। ६७। इति ङ्क्। एयोदरादित्वात् ङ्खः।)
नादेयी। भूमिजम्बुः। इति शब्दचन्द्रिका॥
नङ्गः, त्रि, (नङ्गते स्मृति। नङ्ग + क्तः।) वङ्गः।
(यथा, हरिवंशे। २३२। १७।
“दियोश्च कवचेर्नङ्गा दियोश्चैवोष्कृतेर्ध्वजैः॥”)
उद्दृष्टः। इति मेदिनी। धे, ६॥
नङ्गी, स्त्री, (नङ्गतेऽनया। नङ्ग + दाञ्जीति ङ्ङ्।
ततो ङीप्।) चर्मरज्जुः। इत्यमरः। २। १०। ३२॥
* (यथा, प्रद्युम्नविजये चतुर्थाङ्के।
“अत्रापि धिग्जनुषि पुत्तकलत्रमित्र-
नङ्गावपनङ्गद्वयो न च तं स्मरामि॥”)
नद्यान्, पुं, (नद्या आन् इव।) समष्टिजा-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
नद्युत्पटः, त्रि, (नद्या उत्पटः।) नदीकर्तृक-
त्वकवस्तु। तद्रूपभूखण्डस्य चर इति चङा
इति च भाषा॥ नद्युत्पटा भूमिस्तु यस्याधि-
कारे जाता तस्यैव भवति। यथा,—
“नद्युत्पटा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मङ्गी।
अन्यथा न भवेत्ताभो नराणां राजदेविकः॥
अथोदयो जीवनस्य देवराजवशाद्गुणम्।
तस्मात् सर्वेषु कार्येषु तत्तत्तं न विचालयेत्॥”
इति विवादचिन्तामणिविवादरत्नाकरवीर-
मित्रोदयप्रभृतिग्रन्थधृनवचनम्॥
नन्दा, [ऋ] स्त्री, (न नन्दति तुष्यति सेव
यापि। नञ् + नन्द + “नञि च नन्देः।” उणां
२। ६६। इति ऋन्। केषाञ्चित्तेन वृद्ध-

नन्दः

भावः।) भर्तृभगिनी। नन्द इति भाषा॥
तत्पुण्यायः। ननान्दा २ नन्दिनी ३ नन्दा ४
पतिस्त्वया ५। इति शब्दरत्नावली॥
ननान्दा, [ऋ] स्त्री, (न नन्दति सेवयापि।
नन्द + “नञि च नन्देः।” उणां २। ६६। इति
ऋन् वृद्धिश्च।) ननान्दा। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, ऋग्वेदे। १०। ८५। ४६।
“सन्नाञ्ची न्यसुरे भव सन्नाञ्ची न्यभ्यां भव।
ननान्दरि सन्नाञ्ची भव सन्नाञ्ची अग्नि देह्यु॥”)
ननु, अ, (न नुदति प्रेरयतीति। नुद् + मितच्।
त्वात् ङुः।) प्रश्नः। एच्छा। अवधारणम्।
(यथा, रघुः। १। ६०।
“उपपन्नं ननु शिवं सप्तखण्डेषु यस्य मे।
देवीनां मातृवीणाश्च प्रतिहर्षा त्वमापदाम्॥”)
निश्चयः। (यथा, महाभारते। १३। ६। १६।
“लोको देवं समालोक्य उदासीनो भवेन्ननु॥”)
अनुज्ञा। (यथा, शिशुपालवधे। ६। ६१।
“ननु सन्दिशेति सुदृष्टोदितया
अपया न किञ्चन किलाभिदधि॥”)
अनुमतिः। अनुनयः। सान्त्वनम्। आमन्त्र-
णम्। सम्बोधनम्। (यथा, कुमारः। ४। १२।
“विधुरां ज्वलनातिसर्जनात्
ननु मां प्रापय पथुरन्तिकम्॥”)
एवासुदाहरणानि यथा,—
“प्रन्ने नन्धेय्यामहे। अवधारणे ननु गच्छामः।
अनुज्ञायां सन्नेर्गुञ्ज आयताम्। अनुनये ननु
चङ्कि। प्रसीद। आमन्त्रणे ननु चैत्र। विरो-
धोक्तिः। इत्यमरभरतौ॥ विनिग्रहः। अनु-
प्रश्नः। परलङ्घितः। अधिकारः। सम्ममः। इति
मेदिनी। ने, ४४॥ आक्षेपः। प्रत्युक्तिः। वाक्या-
रम्भः। इति हेमचन्द्रः। ६। १७८॥ उत्-
प्रेक्षालङ्कारव्यञ्जकम्। यथा,—
“मन्ये शङ्के भुवं नूनं किंवा प्रायोऽनुवेदि च।
ननु नाम हि जानामि उत्प्रेक्षायञ्जकानि च॥”
इति काव्यचन्द्रिका॥
ननुच, अ, विरोधोक्तिः। इत्यमरः। ३। ४। १४॥
ननुचेति ससुदितं विरोधवचने ननुशब्दो विरो-
धोक्तौ चकारात् ननुचेति वा। इति भरतः॥
नन्दः, पुं, (नन्दतीति। नन्द + पचाद्यच्।)
विष्णुः। यथा। “आनन्दो नन्दो नन्दः।” इति
महाभारते। १३। १४६। ६६॥ नरपतिभेदः।
स तु महानन्दिसुतः क्षत्रियवंशान्तः। (यथा,
भागवते। १२। १। ७—११।
“महानन्दिसुतो राजन्! शूद्रागर्भोद्भवो बली।
महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृतः॥
ततो वृषा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्तथात्मिकाः॥
स एकच्छत्रां पृथिवीमनुलङ्घितश्चासनः।
शासिष्यति महापद्मो हिनोय इव भार्गवः॥
तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमात्यप्रमुखाः सुताः।
य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समाः॥
नव नन्दान् दिनः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति।
तेषामभावे जगती मौन्या भक्ष्यन्ति वै कश्चि॥”)

नन्दगो

आनन्दः। निधिविशेषः। इति पुराणशब्द-
रत्नावली॥ गोपभेदः। स च श्रीलक्ष्मपिता।
नन्दः पुरा प्रीयनामा वसुरावीत्। यथा,—
“प्रीयो वसुनां प्रवरो धरया सह भार्गव्या।
करिष्यमाण आदेशान् ब्रह्मणस्तुवाच च॥
जातयोगी महादेवे सुवि विष्णवे हरी।
भक्तिः स्यात् परमा लोको यथाज्ञो दुर्गतिनरेत्॥
स्वस्तीत्युक्तः स भगवान् ब्रजे प्रीयो महायशः।
जज्ञे नन्द इति स्यातो यशोदा सा धराभवत्॥”
इति श्रीभागवते। १०। ८। ४८—५०॥
वेणुविशेषः। यथा,—
“महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जवस्तथा।
चत्वार उत्तमा वंशा मातङ्गसुनिष्कृताः॥
दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः॥”
इति सङ्गीतदामोदरः॥
(नन्दङ्गविशेषः। यथा, महाभारते। ७। २२। ८५।
“नन्दङ्गौ चात्र विपुलौ दिवौ नन्दोपनन्दकौ॥”
स्वन्दस्यानुचरविशेषः। इति महाभारते। ६।
४५। ६१॥ नागविशेषः। इति महाभारते।
५। १०३। १२॥ यज्ञेश्वरस्यानुचरविशेषः।
यथा, भागवते। ४। ७। २२।
“दक्षो यज्ञीताहं स्यादनीतमं
यज्ञेश्वरं विश्वदर्शनां परं गुरुम्।
सुनन्दनन्दाद्यनुगैर्वृतं सुदा
यज्ञन् प्रपेदे प्रयतः क्षताङ्गलिः॥”
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामन्यतमः। इति महा-
भारतम्। १। ६७। ६६। मन्दिरागर्भजातो
वसुदेवस्य पुत्रविशेषः। इति भागवतम्। ६।
२४। ४८॥ कौचद्वीपस्य वर्षपर्वतविशेषः।
इति भागवतम्। ५। २०। २१॥ स्वनाम-
ख्यातो दत्तकमीमांसाग्रन्थप्रणेता। यथा,—
“अभिवन्द्य जगद्वन्द्यपदद्वन्द्वविनायकम्।
पुत्नीकरणमीमांसां कुरुते नन्दपण्डितः॥”)
नन्दकः, पुं, (नन्दयतीति। नन्द + क्तुल्।) विष्णु-
खड्गः। इत्यमरः। १। १। ३०॥ (यथा,
हरिवंशे। १२७। ४४।
“रथाङ्गेनाथ शार्ङ्गेण गदया नन्दकेन च।
प्रहरास्य गवङ्गं ढङ्गो भूत्वा जनार्दन॥”)
भेकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चर्चकं कुलपालके
च त्रि। इति मेदिनी। के, १०६॥ लक्ष्मपिता
आनन्दः। आनन्दकारकश्च॥ (नागविशेषः
इति महाभारतम्। ५। १०३। ११॥ स्वन्द-
स्यानुचरविशेषः। इति महाभारतम्। ६।
४५। ६६॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः। इति
महाभारतम्। १। १८७। ३॥)
नन्दकिः, स्त्री, पिप्यली। इति शब्दचन्द्रिका॥
नन्दकी, [नृ] पुं, (नन्दकः खड्गोऽख्यस्येति।
नन्दक + इतिः।) विष्णुः। यथा,—
“शङ्खभट्टनन्दकी चण्डी शार्ङ्गधन्वा गदाधरः॥”
इति महाभारते श्रान्तिपर्व॥
नन्दगोपिता, स्त्री, (नन्दाय हर्षाय गोपिता
रक्षिता।) राज्ञा। इति शब्दचन्द्रिका॥

नन्दनः

(नन्दगोपः अस्या जातः । तारकादिनात् इतच् ।) नन्दगोपजन्मभूम्यादिः ।
 नन्दपुः, पुं, (नन्दयतीति । नन्द + क्तृत्वेण ।)
 १ । १ । ८६ । इति अयुच् ।) आनन्दः । इति
 शब्दरत्नावली ।
 नन्दनं, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्द + “नन्दियहि-
 पचादिभ्यो ण्यङिभ्यश्चः ।” १ । १ । १३४ । इति
 ल्युः ।) इन्द्रवज्रम् । इन्द्रमरः । १ । १ । ४८ ।
 (यथा, कुमारे । ५ । ४१ ।
 “अभिप्रायेदपातानां क्रियन्ते नन्दनदुमाः ।”
 अष्टादशाक्षरवृत्तिविशेषः । अस्य विवरणम्
 छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् । आनन्दः । यथा, महा-
 भारते । २ । २५ । ६ ।
 “खस्त्रिवाच्यार्हती विप्रान् प्रयाहि भरतर्षभ ! ।
 दुर्हदामप्रह्वयं सुहृदां नन्दनाय च ।”)
 हर्षके, चि । इति मेदिनी । ने, ८० । (यथा,
 महाभारते । १ । १४६ । ५ ।
 “पश्य दिवं सुरचिरं भीम पुण्यमनुत्तमम् ।
 गन्धर्वस्थानसम्पन्नं मनसो मम नन्दनम् ।”)
 नन्दनः, पुं, (नन्दयतीति । नन्द + क्तृत्वेण ।) पर्वत-
 भेदः । यथा, कालिकापुराणे ७५ अध्याये ।
 “तीरे तु चन्द्रकुण्डस्य नन्दनो नाम वै गिरिः ।
 तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः ॥
 मर्त्यभावं समासाद्य सर्वदेवेश्वरो हरिः ।
 सेवितुं चिदशेषानां सततं वर्तते नतः ॥
 चन्द्रकुण्डस्य तु गिरिनन्दनस्य तथा गिरिः ।
 प्रतिदृश्यं तथा चन्द्रं प्रदक्षिणयति जिह्वा ॥
 चन्द्रकुण्डजले जाला समारुह्य च नन्दनम् ।
 आराध्य शक्रं लोकेशं महाफलमवाप्नुयात् ॥”
 (विषयविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६३ ॥
 अकार्थं, पुं स्त्री, इति वाचस्पतिः ॥ यथा, सुश्रुते
 कल्पस्थाने २ अध्याये ।
 “अन्नापाचककर्षरीयचौर्यककरघाटकरम्भ-
 नन्दनवराटकाणि सप्त त्वक्षरानिर्गन्धविषाणि ॥”
 छन्दस्यानुसरविशेषः । यथा, महाभारते ।
 ६ । ४५ । ३६ ।
 “वर्द्धनं नन्दनश्चैव सर्वविद्याविशारदौ ।
 छन्द्याय ददतुः प्रीतावन्निनौ भरतर्षभ ! ॥”
 विष्णुपुराणविशेषः । यथा, भागवते । ४ । १६ । ३३ ।
 “सं नन्दनादौर्महाविह्वैः शान्तैः संशान्त-
 विग्रहम् ।
 उपास्यमानं सखा च भर्ता शुक्लकरचाम् ॥”
 जिनवलविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६२ ॥ वत्
 सरविशेषः । यथा, दृष्टवर्त्तव्यतायाम् । ८ । ३८ ।
 “नन्दनोऽथ विजयो जयस्तथा
 मन्मथोऽथ परतश्च दुर्मुखः ॥”
 महादेवः । यथा, महाभारते । १ । १ । ७५ ।
 “नन्देश्वरश्च नन्दी च नन्दनो नन्दिवर्द्धनः ॥”
 विष्णुः । यथा, “आनन्दो नन्दनो नन्दः ।” इति
 महाभारते । १ । १ । ८६ । ६६ ॥
 नन्दनः, पुं, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्द + क्तृत्वेण ।) सुतः
 इति मेदिनी । ने, ८० । (यथा, रघुः । ३ । ४१ ।

नन्दन

“अतीक्रियेज्यपुत्रदर्शनी
 वभूव भावेऽपुं दिलीपनन्दनः ॥”)
 भेकः । इति शब्दरत्नावली ।
 नन्दनं, स्त्री, (नन्दने जायते इति । जन + क्तृत्वेण ।)
 हरिचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः । (नन्दनात्
 आनन्दाज्जायते इति ।) हर्षजाते, चि । (पौलशब्दः)
 नन्दनन्दनः, पुं, (नन्दस्य नन्दनः सुतः आनन्द-
 जनको वा ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ।
 तस्य लीलासंवरणान्ते तन्महिषीणां दस्यु-
 हस्तगतत्वकारणं यथा,—
 आस उवाच ।
 “कः अद्भ्यात् सगाङ्गयान् हन्यास्व सर्वकौर-
 वान् ।
 आभीरेभ्यश्च भवतः कः अद्भ्यात् पराभवम् ॥
 पार्थितत् सर्वभूतस्य हरेर्लोकविशेषितम् ।
 त्वया यत् कौरवा भ्रष्टा यदाभीरेर्भवान् जितः ॥
 गृहीता दस्युभिर्याश्च भवता शोचिताः स्त्रियः ।
 तदयं यथावत् कथयामि तवाङ्गुण ! ॥
 अथावक्रः पुरा विप्रो जलवासरतोऽभवत् ।
 बहून् नन्दगान् पार्थ ! गृह्यन् ब्रह्म सनातनम् ॥
 जितेज्वसुरसंघेषु मेरुपृष्ठे महोत्सवः ।
 वभूव तत्र गच्छन्तो ददृशुस्तं परस्त्रियः ॥
 रम्भातिशोक्तमादास्तु शतशोऽप्य सङ्घस्रजः ।
 तुष्टुवुस्तं महात्मानं प्रशस्तं पाकव ! ॥
 आकण्ठममं सलिले जटाभारधरं सुनिम् ।
 विनयावनाच्चेनं प्रणेतुः स्तोत्रतत्पराः ॥
 यथा यथा प्रसन्नोऽसौ तुष्टुवुस्तं तथा तथा ।
 सर्वज्ञाः कौरवश्रेष्ठ ! वरिष्ठानं द्विजगणानाम् ॥
 श्रीअष्टावक्र उवाच ।
 प्रसन्नोऽहं महाभागा भवतीनां यदीक्ष्यते ।
 मत्तस्तद्विषयतां सर्वं प्रदास्याम्यतिदुर्लभम् ॥
 श्रीपराशर उवाच ।
 रम्भातिशोक्तमादास्तं वैदिक्योऽश्वरसोऽब्रुवन् ।
 प्रसन्ने त्वय्यसंप्रप्तं किमस्माकमिति द्विज ! ॥
 इतराश्वब्रुवन् विप्र ! प्रसन्नो भगवान् यदि ।
 तदिच्छामः पतिं प्राप्तुं विप्रेन्द्र ! पुरुषोत्तमम् ॥
 श्रीअष्टावक्र उवाच ।
 एवं भविष्यतीत्युक्त्वा प्रोक्ततारं जलाम्बुजिनः ।
 तत्पुत्रीणश्च ददृशुर्विरूपं वक्रमध्वा ॥
 तन्दृष्ट्वा गृहमानानां यासां हासः स्फुटोऽभवत् ।
 ताः शशाप मुनिः कोपमवाप्य क्रुद्धनन्दन ! ॥
 श्रीअष्टावक्र उवाच ।
 यस्माद्विरूपरूपं मां मत्वा हासावमानना ।
 भवतीभिः कृता तस्मादेव शपां ददामि वः ॥
 मत्प्रसादेन भर्तारं जन्मा तु पुरुषोत्तमम् ।
 मच्छापोपहताः सर्वे दस्युहस्तं गमिष्यथ ॥”
 “एवमस्य मुनेः शपादष्टावक्रस्य क्रोधवत् ।
 भर्तारं प्राप्य ता याता दस्युहस्तं वराङ्गनाः ॥
 तन्मया नात्र कर्तव्यः शोकोऽप्योऽपि हि
 पाकव ! ।
 तेनैवाखिलनाथेन सर्वजन्तुपर्वजतम् ॥”
 इति विष्णुपुराणे । ५ । ३८ । ६८—८५ ॥

नन्दा

नन्दनन्दिनी, स्त्री, (नन्दस्य नन्दिनी कन्या ।)
 “नन्दगोपपदे जाता यशोदा गर्भवम्भवा ।” इति
 मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीवचनान्तु तथात्वम् ।)
 दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ।
 नन्दनमाणा, स्त्री, (नन्दना आनन्दजनिका
 माणा ।) ज्ञानश्रीतिष्ठानाजिकाविशेषः । यथा,
 “भूप नन्दनमानान् कुर्वते ज्ञानवेक्षणम् ।
 देवकन्यादत्तेनैवैः सेवते सुरनायकैः ॥”
 इति हारकामाहात्म्ये हरिभक्तिविज्ञानसङ्ग-
 विष्णुधर्मोत्तरम् ।
 नन्दना, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि + क्तृत्वेण ।) टाम् ।)
 दुहिता । इति जटाधरः ।
 नन्दनाः, पुं, (नन्दनमेनेति । नन्द + “दहिनन्दि-
 नीविप्राणिभ्यः विदाप्रिषि ।” उणां ३ । १२७ ।
 इति भक् सच धित् ।) पुत्रः । राजा । मित्रम् ।
 इति वंशिसवारोद्यादिह्रिताः ।
 नन्दपालः, पुं, (नन्दं आनन्दं निश्चिद्विशेषं वा
 पालयतीति । पालि + अच् ।) वरुणः । इति
 शब्दरत्नावली ।
 नन्दपुत्री, स्त्री, (नन्दस्य पुत्री ।) दुर्गा । इति
 त्रिकाण्डशेषः ।
 नन्दयन्तः, चि, (नन्दयतीति । नन्दि + “तृभू-
 वहीति ।” उणां ३ । १२८ । इति भक् सच
 धित् ।) आनन्दजनकः । इति सिद्धान्तकौसु-
 व्यासुद्यादिह्रिताः ।
 नन्दा, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि + अच् + टाम् ।)
 गौरौ । अलिङ्गरः । नादा इति भाषा । निधि-
 विशेषः । ताश्च उभयपक्षयोः प्रतिपत्तवष्टेका-
 दृश्यः । इति मेदिनी । दे, ६६ । (यथा,—
 “नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ॥”
 इति ज्योतिषम् ॥)
 ननान्दा । इति शब्दरत्नावली । सम्यत् । इति
 हेमचन्द्रः ॥ ३०० ॥ दुर्गाया नन्दानामधारणं
 यथा,—
 “एवमुक्त्वा भवं ब्रह्मा पुनर्देवीं च प्राब्रवीत् ।
 त्वया देवि ! महत् कार्यं कर्तव्यमन्यदस्ति नः ॥
 भविष्यं महिषास्यस्य असुरस्य विनाशनम् ।
 एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा सर्वे देवाश्च पार्थिव ! ॥
 यथागतास्ततो जमुर्देवीं स्थाप्य हिमे गिरौ ।
 संस्थाप्य नन्दिता यस्मात्तस्मान्नन्दा तु सा भवेत् ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥ ३०० ॥
 अपि च ।
 “नन्दते सुरलोकेशु नन्दने वसतेऽथवा ।
 हिमाचले महापुण्ये नन्दा देवी ततः स्मृता ॥”
 तस्या माहात्म्यादि यथा,—
 “यथा गङ्गा नदीनान् उत्तमस्ते व्यवस्थिता ।
 तद्वद्भवतो नन्दा उत्तमस्तेन संस्थिता ॥
 मासे भाद्रपदे देवि ! शुक्लपक्षे व्रजेत् सदा ।
 तस्येष्टा आवागच्छादे अन्वया न कदाचन ॥
 तेषां च चक्रनामस्तु पीडा कुर्वीत सुलोचने ।
 न गच्छन्ति सुराः सिद्धाः किं पुनर्मानुषादयः ॥
 विषवातहताः केचित् विषवातप्रपीडिताः ।

वितुस्तन्ने नरा देवि याप्ति देव्याः प्रसादतः ॥
इति देवीपुराणम् ॥
(कामधेनुविशेषः । यथा, वङ्गपुराणे कामधेनु-
प्रदाननामाध्याये ।

“नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमनाक्षया ।
निर्गता मयमानेऽसौ उषःक्षानं शुभप्रदम् ॥”
अस्या दानविधिस्तु कामधेनुग्रन्थे द्रष्टव्यः ॥
धर्मेपुत्रस्य हर्षस्य पत्नी । आनन्दस्वरूपतया
एवास्यास्तथात्मन् । यथा, महाभारते । १ ।
६६ । ३३ । *

“नन्दा तु भार्या हर्षस्य यास्तु लोकाः प्रति-
ष्ठिताः ॥”

श्राकद्वीपान्तर्गतनदीविशेषः । यथा, मातुल्ये ।
१२१ । ३१ ।

“नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्णिता ॥”

“एताः सप्तमहाभागाः प्रतिवर्षं शिवोदकम् ।
भावयन्ति जन् सर्वं श्राकद्वीपनिवासिनम् ॥”
द्विशालरुद्रविशेषः । यथा, विश्वकर्माप्रकाशे
० अध्याये ।

“नन्दाख्यं तद्विशालं घनदं शोभनं स्तनम् ॥”

नन्दात्मजः, पुं, (नन्दस्य आत्मजः ।) श्रीलङ्काः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पाद्मोत्तरखण्डे
१११ अध्याये ।

“पुराणपुराणो नन्दात्मजः श्रीवत्सलाञ्छनः ॥”
दुर्गायाम्, स्त्री ॥

नन्दिः, पुं, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि + “सर्व-
घातुभ्य इन् ।” उडा ४ । ११७ । इति इन् ।)
दृताङ्गम् । (भावे इन् ।) आनन्दः । (यथा,
महाभारते । २ । १८ । ११ ।

“सोऽवर्द्धत महातेजा मगध्राधिपतेः सुतः ।
मातापित्रोर्नन्दिकरः सुकपक्षे यथा शशी ॥”
एतदर्थं स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव ।
५ । १३५ । २० ।

“अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपपद्यसि ॥”
नन्दिकेश्वरे, पुं । इति मेदिनी । दे, ६ ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १४ । २७५ ।

“पुरस्ताच्चैव देवस्य नन्दिं पश्याम्यवस्थितम् ।
मूलं विवृण्वतिष्ठन् द्वितीयमिव शङ्करम् ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ७६ ।

“खलः खङ्गः शतानन्दो नन्दिर्योतिर्गणेश्वरः ॥”
(महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ७४ ।

“निमित्तस्थो निमित्तश्च नन्दिर्नन्दिकरो हरिः ॥”

नन्दिका, पुं, (नन्द आनन्दः हेतुतयाख्यस्येति ।
नन्द + ठन् ।) नन्दीवृक्षः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (नन्दिरेव । स्वार्थे कन् ।) आनन्दः ॥

नन्दिका, स्त्री (नन्द आनन्द अख्यस्यामिति ।
ठन् ।) इन्द्रक्रीडास्थानम् । इति शब्दमाला ॥
(नन्दा + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्तम् ।)

अलिङ्गरः । इति शब्दरत्नावली ॥ वल्लीतिथिः ।
यथा, तिथितत्त्वे ।

“कन्यावन्धे रवौ शक्र मुक्तामारब्ध नन्दिकाम् ॥”
प्रतिपदेकादश्या च ॥

नन्दिकेश्वरः, पुं, (नन्दिका ईश्वरश्च ।) शिवहर-
पालः । तत्पर्यायः । नन्दी २ शालङ्कायनः ३
ताळवताजिकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नन्दी-
श्वरः ५ तळुः ६ । इति चैमचन्द्रः ॥ (यथा,
हरिवंशे । १२२ । ८६ ।

“ततो नन्दिं महादेवः प्राह गम्भीरया गिरा ।
नन्दिकेश्वर ! संयाहि यतो वायो रणे स्थितः ॥”
उपपुराणविशेषश्च ॥

नन्दिघोषः, पुं, (नन्दिरानन्दजनको घोषो यस्य ।)
अर्जुनस्य रथघोषः । वन्दिजनघोषः । इति
मेदिनी । वे, ५३ ॥ मङ्गलघोषणा च ॥ (हर्ष-
घोषयुक्ते, चि । यथा, महाभारते । १३ ।
१०७ । १०५—१०८ ।

“पञ्चविंशे तु दिवसे यः प्राप्नोदेकभोजनम् ।
सदा दादृशमासांस्तु पुष्कलं यानमारुहेत् ॥
सिंहस्थात्रप्रयुक्तेस्तु मेघनिम्बनादितेः ।
स द्यौर्नन्दिघोषैश्च पृष्ठतोऽक्षयुगन्धते ॥
देवकन्यासमारुहेः काञ्चनेर्ज्वलैः शुभैः ।
विमानसुत्तमं दिव्यमास्थाय सुमनोहरम् ॥
तत्र कल्पसहस्रं वै वसते स्त्रीशतावृते ।
सुधारसञ्चोपजीवन्नृतोपमसुत्तमम् ॥”

नन्दितरः, पुं, (नन्दिरानन्दजनकतरः ।) धव-
वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

नन्दिनी, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि + ङिनिः ।
ङीप् ।) रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
पर्यायो यथा, भावप्रकाशे ।

“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ॥”
जटामासी । तत्पर्यायो यथा, वैदकरत्न-
मालायाम् ।

“नलदं नन्दिनी पेक्षी मांसो लण्णजटा जटी ।
किरातिनी च जटिला लोमशतातु तपस्विनी ॥”
उमा । गङ्गा । नान्दा । वशिष्ठधनुः । इति
मेदिनी । ने, ८१ ॥ सा च धेनुः सुरभिकन्या ।
यथा, दिल्लीपं प्रति वशिष्ठवाक्यम् ।

“पुरा शक्रसुपस्थाय तवोर्ध्वं प्रति यास्यतः ।
आसीत् कल्पतरुच्छायाभाश्रिता सुरभिः पथि ॥
इमां देवीन्तुखातां श्रुत्वा सपदि सत्वरः ।
प्रदक्षिणक्रियाह्वयां तस्यां त्वं साधुनाचरः ॥
अवजानासि मां यस्मादनस्ते न भविष्यति ।
मन्यस्वतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥”
“इति वादिन एवास्त्य होतुराहुतिसाधनम् ।
अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुरावृते वनात् ॥”

इति रघुः । १ । ७५—८२ ॥
इमामेवाराध्य लब्धवरो दिक्षीयो रघुनामानं
वंशतिलकं पुत्रं लब्धवान् ॥ * ॥

द्योगामा वसुः पत्नीवाक्यात् एतां कृत्वा वशिष्ठ-
शपातः पृथिव्यां भीष्मान्का विख्यात आसीत् ।
एतत्कथा यथा, महाभारते । ११६६ । ११९—१६६ ।

“अथ तद्वनमाजगमुः कदाचिद्भरतवर्षम् ।
पृथ्वाद्या वसवः सर्वे देवा देवर्षिसंविताम् ।
ते सदारा वनं तच्च सञ्चरन्तः समन्ततः ।
रेमिरे रमणीयेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥

तत्रैकस्याथ भाव्यं तु वसोवासविक्रमम् ।।
सञ्चरन्ती वने तस्मिन् गां दृष्ट्वा सुमध्याम् ।।
नन्दिनीं नाम राजेन्द्र ! सर्वकामधुगुप्तमात्म् ।।
सा विस्मयसमाविष्टा श्रीलङ्गविजयसम्पदा ।
दधे वै दृष्टव्यामास तां गां गौरवभेषज्याम् ।।
स्वापीनाञ्च सुरोग्धीञ्च सुबालविद्युरां शुभाम् ।।
उपपन्नां युवैः सर्वैः श्रीसेनाशुतमेन च ।।
एवं गुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।।
दृष्टव्यामास राजेन्द्र पुरा पौरवगन्धम् ।।
दौक्षदा तां तु दृष्ट्वैव गां गजेन्द्रेणविक्रमम् ।।
उवाच राजेन्दा देवीं तस्या रूपगुणान् वदन् ।।
एषा गौरवतमा देवी वासुदेवसितेश्वरा ।।
अधस्तस्य वरारोहि ! यस्मिन् वनसुत्तमम् ।।
अस्याः शीरं पिबेन्मर्त्यः खादु घो वै सुमध्याम् ।।
दृष्टवर्षसहस्राणि स जीवेत् स्थिरयौवनः ।।
एतत् श्रुत्वा तु सा देवी द्रुपुत्तम ! सुमध्याम् ।।
तत्सुवाचानवद्याङ्गी भर्तारं दौष्टतेजसम् ।।
अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी ।।
नाम्ना जितवती नाम रूपयौवनशालिनी ।।
उशीनरस्य राजर्षेः सत्यसन्धस्य धीमतः ।।
दुहिता प्रथिता लोके मानुषे रूपसन्धदा ।।
तस्या जेतोर्महाभाग ! सवत्सरां गां ममेक्षिताम् ।।
आनयस्वामरमेष्ट ! क्वरितं पुण्यवर्द्धनम् ।।
यावदस्याः पयः पीत्वा सा सखी मम मानद !।
मानुषेषु भवत्वेका जरारोगविवर्जिता ।।
एतन्मम महाभाग कर्तुमर्हस्यनिन्दित ।।
प्रियं प्रियतरं श्रुत्वास्मास्ति मेऽन्यत् कथञ्चन ।।
एतत् श्रुत्वा वचस्तस्या देव्याः प्रियचिकीर्षया ।।
पृष्ठादोर्भाटिभिः सार्द्धं दौक्षदा तां जहार गाम् ।।
तया कमजपचास्या नियुक्ता दौक्षदा वृष ! ।।
अधस्तस्य तपस्वीर्न न शशाक गिरौलितुम् ।।
कृता गौः सा तदा तेन प्रपातस्तु न तर्कितः ।।
अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्वादाय वासुकिः ।।
न चापश्यत् स गां तत्र सवत्सरां जाननोत्तमे ।।
ततः स नृगधामास वने तस्मिन्क्षपोधनः ।।
नाथगच्छच्च नृगयस्कां गां सुनिबदारधीः ।।
श्रुत्वा तथापनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः ।।
ययौ क्रोधवशं सदाः शशाप च वसूक्षदा ।।
यस्मात्ते वसवो जङ्गुर्गां वै दोग्धीं सुबालधिम् ।।
तस्मात् सर्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न वंश्यः ॥
एवं शशाप भगवान् वसूक्षान् भरतवर्षम् ।।
वशं क्रोधस्य वंशान् आपवो सुनिवसतमः ।।
शशाप च तान् महाभागस्तपस्त्रेव मनो हवे ।।
एवं स शप्तवान् राजन् ! वसुनन्दौ तपोधनः ।।
महाप्रभावो वसुविर्देवान् क्रोधसमन्वितः ।।
अथाश्रमपदं प्राप्तोऽस्ते वै भूयो महात्मनः ।।
शप्ताः स्म इति जानन्त अधिं तसुपचक्रतः ।।
प्रसादयन्तस्तन्धिं वसवः पार्थिववर्षम् ।।
सेभिरे न च तस्मात्ते प्रसादन्धविषयमात् ।।
आपवात् पुण्यवाच ! सर्वधर्मेविशारदात् ।।
उवाच च स धर्मात्मा शप्ता यूयं धरादयः ।।
अनुसंवत्सरात् सर्वे शपामोक्षमवाच्यम् ॥

प्राप्नोति तं न जानाति दक्षिणं पार्श्वमास्थितः॥
मायायोगवलोपेतच्छाद्यो वै मूलपात्रिभृक् ।
रूपवान् गुणवाञ्छैव वपुषादित्यसन्निभः ॥
स तं न ज्ञायते जातं ममेवाराधने स्थितः ।
अथ नन्दी प्रहस्याह महादेवाज्ञया सुनिम् ॥
उत्तिष्ठ सुनिष्ठाहून् ! सफलस्ते मनोरथः ।
त्वदक्षिणाङ्गाज्जातोऽसि पुत्रस्ते प्राधि मां
प्रभो ! ॥
तथा तपः समारब्धमीश्वरेण समं सुतम् ।
प्राप्तगामीति ततो मङ्गं सहश्रोत्र्यो न कश्चन ॥
विचार्येति तदाहं वै जातोऽसि स्वयमेव हि ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
स एव कल्याणतरे शिवाग्रजशिलादसुनेः पुत्रः ।
यथा,—
“अजाप रुद्रमनिशं यत्र नन्दी महागणः ।
प्रीतस्तस्य महादेवो देया सह पिनाकभृक् ॥
दत्त्वा चात्मसमानत्वं न्यद्वयश्चनमेव च ।
अभूद्विः स धर्मात्मा शिलादो नाम धर्मवितुः ॥
आराधयन् महादेवं पुत्रार्थं दृढमभ्यजम् ।
तस्य वर्षसहस्रान्ते तप्यमानस्य विव्रलत् ॥
शब्दः सोमौघविधृतो वरदोऽस्मीत्यभाषत ।
स वज्रे वरमौशानं वरेण्यं गिरिजापतिम् ॥
अयोनिजं न्यद्व्यभीतं तया चैवोमया समम् ।
तथास्त्वित्याह भगवान् देया सह महेश्वरः ॥
पश्यतस्तस्य विप्रर्वरेण्मर्थानं गतो विभुः ।
ततो यिषष्ठः स्वं भूमिं शिलादो धर्मवित्तमः ॥
चकधं लाङ्गलेनोर्ब्ध्वं भित्त्वादृश्यत शोभनः ।
सम्बर्त्तकानलप्रस्थः कुमारः प्रहसन्निव ॥
रूपलावण्यसम्पन्नस्तेजसा भासयन् दिशम् ।
कुमारतुल्योऽप्रतिमो मेघगम्भीरया गिरा ॥
शिलादं तात तातेति प्राह नन्दी पुनः पुनः ।
तं दृष्ट्वा नन्दिनं जातं शिलादः परिवस्त्रजे ॥
सुनिभ्यो दर्शयामास ये तदाश्रमवासिनः ॥”
इति कूर्म ४० अध्यायः ॥
(हिसप्ततिसाध्यमौलिककायस्थानामन्यतमः ।
यथा, घटककारिकायाम् ।
“गुरः कौर्नियशः कुङ्कुनन्दी श्रीली धनुर्गुणः ॥”)
नन्दीसुखी, श्री, (नन्दी सुखे यस्याः । डीष् ।)
तन्ना । इति हेमचन्द्रः । २ । २२७ ॥
नन्दीदृष्टः, पुं, (नन्दि + वा डीष् । नन्दाः दृष्टः ।
नन्दीजनको दृष्टो वा ।) कोङ्कणदेशप्रसिद्धसुगन्धि-
दृष्टविशेषः । तत्पठ्यायः । तूणोक्तः ७ तूणिकः ३
तूणी ४ पीतकः ५ कच्छपः ६ नन्दी ७ कुटे-
रकः ८ कान्तः ९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तरक्तदाहश्रोत्रनि-
खेदकुष्ठनाशित्वम् । सुगन्धित्वम् । पुष्टिवीर्यदाह-
त्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥ * ॥ अन्धत्याकारः
जीरवान् स्वनामप्रसिद्धो दृष्टः । इति भरतः ॥
तुंद् इति श्वातो दृष्ट इति कैचित् ॥ तत्पठ्यायः ।
तुम् २ कुर्वरकः ३ कुणिः ४ कच्छः ५ कान्त-
लकः ६ । इत्यमरः । २ । ४ । २८ ॥ तुणिः ७ ।
इति भरतः ॥ नन्दिदृष्टः ८ कुणिः ९ तुन्दः १०

नन्द्याव

नन्दिकः ११ नन्दितृचकः १२ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ * ॥ मेघशङ्खीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
स्थालीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
नन्दीशः, पुं, (नन्दी ईशश्च ।) नन्दी । इति हेम-
चन्द्रः ॥ १० । १२४ ॥ भरतीकृततालप्रमेदः । यथा,—
“सिंहनन्दननन्दीशचन्द्रविम्बद्वितीयकाः ॥”
तस्य लक्षणं यथा,—
“गो लघुगौर्लघुः झुतस्ताले नन्दीश्वरे मताः ।”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(नन्दिनो नन्दगणस्य ईशः । इति विग्रहे
शिवः ॥)
नन्दीश्वरः, पुं, (नन्दिनो गणविशेषस्य ईश्वरः ।)
शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ नन्दीश्रतालः ।
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (नन्दी ईश्वरश्च ।)
शिवद्वारपालः । तस्य शिवपार्श्वदत्वकारणं
यथा,—
“ततस्तेतायुगे काले नन्दी नाम महासुनिः ।
आरिराधयिषुः शर्वं तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
ततस्तु भगवान् प्रीतस्तस्मै विप्राय शङ्करः ।
उवाच च वचः साक्षात्तन्महिं वरदः प्रभुः ॥
वरान् वृणोष्व विप्रेन्द्र ! यानिच्छसि महासुने ॥
तांस्ते सर्वान् प्रयच्छामि दुर्जभानपि मारिष ॥
इत्युक्तोऽसौ भगवता शर्वेण सुनिपुङ्गव ।
प्रोवाच वरदं देवं प्रवृष्टेनान्तरात्मना ॥
यदि प्रीतोऽसि भगवन् ! अमुकोऽस्तया मम ।
अमुग्राह्यो ह्यहं देव त्वयावश्यं सुराधिप ॥
यथा नान्ये भवेद्वक्तिस्त्वयि निधं महेश्वर ! ।
तथाहं भक्तिमिच्छामि सर्वभूताश्रये त्वयि ॥
एतत्तु वचनं श्रुत्वा नन्दिनः स महेश्वरः ।
प्रवृष्टोवाच तं प्रीत्या ततो मधुरया गिरा ॥
महूपधारी मत्तेनास्त्राक्षः सर्वगुणोत्तमः ।
भविष्यसि न सन्देहो देवदानवपूजितः ॥
अनेनैव शरीरेण जरामरणवर्जितः ।
दुष्प्राप्येयमवाप्या तं देवेगणेश्वरी गतिः ॥
पार्श्वदानां वरिष्ठश्च मामकानां द्विजोत्तम ! ।
नन्दीश्वर इति ख्यातो भविष्यसि न संशयः ॥
अद्यप्रवृत्तिं देवाग्र्य ! देवकार्येषु सर्वतः ।
त्वं प्रभुर्भविता लोके मनुप्रसादाञ्जनैश्वर ! ॥
त्वामेवाभ्यर्चयिष्यन्ति सर्वभूतानि सर्वतः ।
मत्तः समभिवाञ्छन्तः प्रसादं पार्श्वदाधिप ! ॥
यस्मां हेष्टि स मां हेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ।
नावधोरन्तरं किञ्चिदम्बरानिलयोरिव ॥
द्वारे तु दक्षिणे निधं त्वया स्थियं गणाधिप ! ।
वामेन विभुना वापि महाकालेन सर्वदा ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
नन्दीश्वरः, [सु] स्त्री, (नन्दि + इन् + वा डीष् ।
नन्द्ये आनन्दार्थं यत् सारः ।) इन्द्रसरोवरः ।
इति शब्दमाला ॥
नन्द्यावर्तः, पुं, (नन्दिजनक आवर्तौ यच्च ।)
ईश्वरसङ्गविशेषः । इत्यमरः ॥ १० । १२० ॥ तस्य
लक्षणं यथा,—
“दक्षिणाशुगताजिन्दत्रयं यत् पश्चिमासुखम् ।

नपुत्री

पूजनीयोत्तरश्चायं नन्द्यावर्तं वदन्ति तत् ॥”
इति भरतधृतवाङ्मनः ॥
तगरद्वयः । इति विश्वः ॥ मत्स्यभेदः । तस्य
गुणः । संयाहितम् । कफपित्तविनाशित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥
नपुंसकं, स्त्री, (न स्त्री न पुमान् । “नभ्यान् नपा-
दिति ।” ६ । ३ । ७५ । इति निपातनात्
स्त्रीपुंसयोः पुंसक-आदेशः ।) स्त्रीवम् । इत्यमरः ॥
२ । ६ । ३६ ॥ हिजिका इति भाषा ॥ तस्य
कारणं यथा,—
“उभयोर्बोर्जसामान्ये जायते वै नपुंसकम् ॥”
इति सुखबोधः ॥ * ॥
(नपुंसको भवेदिति भाष्यप्रयोगात् पुंलिङ्गोऽपि
भवति । तथा, च पञ्चतन्त्रे ॥ १ । ३६४ ।
“परदेशभयाङ्किता बहुमाया नपुंसकाः ।
स्वदेशे निधनं यान्ति काकाः कापुरुषा
वृगाः ॥”)
नपुंसकगर्भस्य चिह्नं यथा,—
“नपुंसकं यदा गर्भो भवेद्गर्भोऽवुंदाक्षतः ।
उन्नते भवतः पार्श्वे पुरस्तदुदरं महत् ॥” * ॥
नपुंसकविशेषानाह ।
“आसेक्यश्च सुगन्धश्च कुम्भीकक्षेपकक्षथा ।
अमो सप्तका बोद्धव्या अशुक्रो भृगुसंज्ञकः ॥”
तेषां लक्षणान्याह ।
“पित्रोस्तु स्वल्पवीर्यत्वादासक्यः पुरुषो भवेत् ।
स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोन्नतिमसंशयम् ॥
यः पूतियोनौ जायत स हि सौगन्धिको भवेत् ।
स्त्री गुदेऽन्यथायुद्धयः स्त्रीषु पुंषु प्रवर्तते ।
स कुम्भीक इति ज्ञेयो गुदयोनिस्तु स स्त्रुतः ॥
दृष्ट्वा अवायमन्येषां अवाये यः प्रवर्तते ।
ईपकः स तु विज्ञेयो दृष्टियोनिश्च स स्त्रुतः ॥
यो भार्यायान्तर्तो मौहादङ्गनैव प्रवर्तते ।
तत्र स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्मुखः स्त्रुतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(अस्य विवृतिर्यथा,—
“समर्थायैरजस्वेन नरः स्त्रीप्रकृतिर्भवेत् ।
नपुंसकमिति ख्यातं न स्त्री न पुरुषो वदेत् ॥”
“समर्थायैरेनापि प्रकृत्या विज्ञतेरपि ।
समो भवेदस्वकं शुक्रो नपुंसकसमुद्भवः ॥”
इति हारीते शारीरस्थानं प्रथमेऽध्याये ॥)
नप्ता, [ऋ] पुं, (न पतन्ति पितरौ येनेति । पत +
“नप्तेनृत्वद्धिति ।” उणां २ । ६६ । इति
लृच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पुत्रकन्ययोः
पुत्रः । नाति इति भाषा । तत्पठ्यायः । पौत्रः
२ सुतस्य सुतः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ८५ । २० ।
“कथं शुक्रस्य नप्ताः देवयान्याः सुतं प्रभो ! ।
ज्येष्ठं यदुमतिक्रम्य राज्यं पूरोः प्रदास्यति ॥”)
नप्ती, स्त्री, (नप् + “नृक्तेभ्यो डीप् ।” ४ । १ । ५ ।
इति डीप् ।) पुत्रकन्ययोः पुत्री । नातिनी इति
भाषा । तत्पठ्यायः । पौत्री २ सुतात्मजा ३ ।
इत्यमरः ॥ २ । ६ । २६ ॥ नप्ता ४ पौत्रिका ५ ।

नभस

हरि रभसः ॥ सुतस्य सुतायाश्चात्मजायां नप्ती
पुत्रस्य पुत्रायाश्चापत्यं पौत्री अतएव पौत्रोऽपि
नप्ता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
नभः, पुं, (नभति हिनस्ति क्रीडादीनि । नभ
हिंसायाम् + पचाद्यप् ।) आवयमासः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (द्वितीयमनोः स्मारोचिधस्य
पुत्रविशेषः । इति हरिवंशे । ७ । १४ ॥ तृतीय
मन्वन्तरदेवविशेषः । इति च तन्त्रेव । ७ । १६ ।
कुशप्रपौत्रननस्य पुत्रः । इति च हरिवंशे ।
१५ । २७ ॥)
नभः, [सु] स्त्री, (नभते मेघेरिति । नभ वन्यने +
“नहेर्दिवि भञ्च ।” उणां ४ । २१० । इति असुन
भञ्चान्तादेशः ।) आकाशम् । इत्यमरः ॥ १
२ । १ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३७ ।
“नेष्टेतीद्यन्तमारिह्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।
नोपहृष्टं न वारिह्यं न मध्यं नभसो गतम् ॥”)
नभःक्रान्तो, [न्] पुं, (नभःक्रान्तं गगनाक्रमण
मस्थस्येति । इतिः ।) सिंहः । इति शब्द-
माला ॥
नभःप्राणः, पुं, (नभसः प्राण इव ।) पवनः
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नभःसन्, [इ] पुं, (नभसि सीदतीति । सद् +
क्तिप् ।) देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नभःसरित्, स्त्री, (नभसः सरित् नदी ।) खर्गङ्गा
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नभःस्थितः, पुं, (नभसि स्थितः ।) नरकविशेषः
इति हेमचन्द्रः ॥ ५ । २ ॥ आकाशस्थितिः, त्रि ॥
नभश्चक्षुः, पुं, (नभसश्चक्षुरिव ।) दृश्यः । इति
शब्दमाला ॥
नभश्चमसः, पुं, (नभसश्चमस इव ।) चन्द्रः
चित्रापूपः । इन्द्रजालम् । इति मेदिनी । स,
३८ ॥
नभश्चरः, पुं, (नभसि चरतीति । चर + टः ।
पक्षी । विद्याधरः । (गन्धर्वः । यथा
रघुः । १८ । ६ ।
“नभश्चरैर्गौतयशाः स खेमे
नभस्तलश्यामतनुं तनूजम् ॥”)
मेघः । वायुः । इति मेदिनी । रे, २७२ ॥
(आकाशचारिणि, त्रि । यथा, कुमारः । ५
२३ ।
“निकामतप्ता विविधेन वङ्किना
नभश्चरैरेकैश्चनसम्भूतेन सा ॥”)
नभसं, स्त्री, (नभते आप्रोनीति । नभ + “अत्यवि
चमितमीति ।” उणां । ३ । ११७ । इति
असच् ।) आकाशम् । यथा । नभसं खं मेघ
वत्सं विहायममिति निगमः ॥ (पुं, दशम
मन्वन्तराद्यसप्तर्षीणामन्यतमः । यथा, हरि
वंशे । ७ । ६७ ।
“अङ्गिरा नभसः सखं सप्तैव परमर्षयः ॥”)
नभसङ्गमः, पुं, (नभसं गच्छतीति । गम + गमेः
सुप्रीति खच् । ततो लुम् ।) पक्षी । इत्यमरः
२ । ४ । ३४ ॥

नमोऽम्बु

नमस्तलं, पुं स्त्री, (नमस्तलम् ।) गगनमस्तलम् ।
यथा, नैषधे । २ । ६६ ।

“तनुदीधितिधारया रयाद्-
गतया लोकाविनोक्तनामसौ ।

हृदयैककवन्निवाणसत्
कवपावाणनिमि नमस्तले ॥”

नमस्तः, पुं, (नमस् मेवाय साधुः । नमस् + “तत्र
साधुः ।” ४ । ४ । ६८ । इति यत् ।) भाद्र-
मासः । इत्यमरः । १ । ४ । १७ । (यथा,
हरिवंशे । १५२ । १ ।

“नमो नमस्त्येव निरीक्ष मासि
कामस्तदा तोयदृष्टकीर्णम् ॥”)

नमस्तान्, [त्] पुं, (आकाशः प्रायुरिति श्रुतेः
नमः उत्पत्तिकारणत्वेनाख्यस्येति । नमस् +
मत्तुप् मस्य षः ।) वायुः । इत्यमरः । १ ।
१ । ६६ । (यथा, रघुः । ४ । ८ ।

“स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदृष्टतया मनः ।
आददे नातिश्रीतोष्णो नमस्तानिव दक्षिणः ॥”)

नमाः, [स्] पुं, (नमति हिनस्ति कौटादी-
निति । नम + “सर्वधातुभ्योऽसुन् ” उर्णा ४ ।
१८८ । इति असुन् ।) आवणमासः । (यथा,
रघुः । १२ । ७६ ।

“स जहार तयोर्मध्ये मैथिली लोकशोचनः ।
नमोनमस्त्योर्वृष्टिमवयह इवान्तरे ॥”)

मेघः । प्राणम् । वर्षाः । विसतनुः । पतद्वयहः ।
इति मेदिनी । सि, २६ । पलितश्रीर्षम् । इति धरणी ॥

नमाकं, स्त्री, (नमाति आभीतीति । नम +
“पिनाकादयश्च ।” उर्णा । ४ । १५ । इति
आकः ।) तमः । इत्युणादिकोषः ॥

नमोगजः, पुं, (नमसि आकाशे गज इव ।)
मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नमोगतिः, स्त्री, (नमसि गतिर्गमनम् ।) आकाश-
गमनम् । यथा,—

“प्रडीनोड्डीनसखीनडयनानि नमोगतौ ॥”

इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८४ ॥

नमोद्वहः, पुं, (नमसः दोम्नि प्रपूरयति नद्या-
दिकमिति । दुह प्रपूरणे + कः ।) मेघः । इति
शब्दमाला ॥

नमोद्वीपः, पुं, (नमसि द्वीप इव ।) मेघः । इति
शब्दमाला ॥

नमोधूमः, पुं, (नमसि धूम इव ।) मेघः । इति
शब्दमाला ॥

नमोनदी, स्त्री, (नमसो नदी ।) स्वर्गङ्गा । इति
भूरिप्रयोगः ॥

नमोमणिः, पुं, (नमसो मणिरिव ।) सूर्यः । इति
हेमचन्द्रः । २ । ८ ॥

नमोमखलदीपः, पुं, (नमोमखले दीप इव ।)
चन्द्रः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“नमोमखलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्जटे ।
कलाभिर्वर्जमानाय नमस्कृत्वा चारवे ॥”

नमोऽम्बुपः, पुं, (नमसः अम्बु जलं पिबतीति । पा +
कः ।) चातकपत्री । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६५ ॥

नमस्का

नमोरजः, [स्] स्त्री, (नमसो रज इव ।)
आयुकारः । इति शब्दमाला ॥

नमोरेणुः, स्त्री, (नमसि रेणुरिव ।) कुज-
आटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नमोलयः, पुं, (नमसि जलो यस्य ।) घूमः । इति
शब्दरत्नावली ॥

नभ्यं, त्रि, नमस्येदमित्यर्थे अन्त्यप्रत्ययः । नभसन्त्यम् ।
(नभये हितम् । नाभि + “उगवाहभ्यो यत् ।”
५ । १ । २ । इति यत् । “नाभि नभश्च ।” इति
नभादेशः । यथाङ्गम् । “नभ्योऽसः । नभ्य-
मञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् ॥” इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥)

नभाट्, [ज्] पुं, (न भाजते इति । भाज दीप्तौ
+ क्तिप् ।) मेघः । इति हेमचन्द्रः । २ । ७८ ॥

नमः, [स्] य, (नम शब्दगत्योः + भावे
असुन् ।) नतिः । इत्यमरः । १ । ४ । १८ ॥
(यथा, मार्कण्डेये ।

“नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥”
स्त्रीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, भागवते । १ ।
१३ । ४० ।

“विधेम चास्यै नमसा सह त्वया
यस्यां स्वतेजोऽभिनिवारणावधः ॥”)

त्यागः । कृतम् । इत्युणादिकोषः ॥ (स्त्री,
असम् । इति निघण्टुः । २ । ७ ॥ वज्रम् । इति
निघण्टुः । २ । २० ॥ स्तोत्रम् । यथा, ऋग्वेदे ।
७ । १६ । १ ।

“इना वो अयिं नमसोर्जो नपातमा हुवे ॥”)

नमतः, पुं, (नम्यते इति । नम + “भृष्टदृशि-
यञीति ।” उर्णा । ३ । ११० । इति अतच् ।)

प्रसुः । घूमः । नटः । इत्युणादिकोषः ॥

नमसः, पुं, (नमतौति । नम + “अत्यविचमि-
तमौति ।” उर्णा । ३ । ११७ । इति असच् ।)

अगुजूलः । इत्युणादिकोषः ॥

नमसितः, त्रि, (नमः कृतमिति । नमस् + “नमो-
वरिवः ।” ३ । १ । १६ । इति क्यच् । क्तः ।
“क्यस्य विभाषा ।” ६ । ४ । ५० । इति वा
यलोपः ।) कृतनमस्कारः । पूजितः । तत्-
पर्यायः । नमस्त्यतः २ अर्चितः ३ अप-
चायितः ४ अर्चितः ५ अपचितः ६ । इत्यमरः ।
३ । १ । १०१ ॥

नमस्कारः, पुं, (नमः शब्दस्य कारः करणं यच्च ।)
विषमेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नमः कर-
णम् । नमस् + क्त + घञ् ।) नतिः । स च
त्रिविधः । कायिकः वाचिकः मानसिकश्च ।

यथा,—
“कायिको वाग्भवश्चैव मानसस्त्रिविधः स्मृतः ।
नमस्कारस्तु तत्तज्ज्ञेयत्तमाधममध्यमः ॥”

कायिकादिरपि त्रिविधो यथा,—
“प्रसार्य पादौ हस्तौ च पतित्वा दण्डवत् क्षितौ ।
जाशुभ्यां धरणीं गत्वा शिरसा स्मृत्य मेदिनीम् ॥

क्रियते यो नमस्कार उत्तमः कायिकस्तु सः ॥
जाशुभ्याश्च क्षितिं स्मृत्वा शिरसा स्मृत्य मेदिनीम् ॥

नमस्का

क्रियते यो नमस्कारो मध्यमः कायिकस्तु सः ॥
पुटील्य करौ शीर्षे दीयते यद्यद्या तथा ।

अस्मृष्टा जगुशीर्षाभ्यां क्षितिं सोऽधम उच्यते ॥
या स्वयं गद्यपद्याभ्यां वटिताभ्यां नमस्कृतः ।

क्रियते भक्तियुक्तैर्वा वाचिकस्तु तमः स्मृतः ॥
पौराणिकैर्वैदिकैर्वा मन्त्रैर्वा क्रियते नतिः ।

मध्यमोऽसौ नमस्कारो भवेदाचनिकः सदा ॥
यत्तु माशुषवाक्येन नमनं क्रियते सदा ।

स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेषु पुत्रकौ ॥
इष्टमध्यानिष्टगतैर्मनोभिस्त्रिविधं पुनः ।

नमनं मानसं प्रोक्तस्तु तमाधममध्यमम् ॥
त्रिविधं च नमस्कारे कायिकश्चोत्तमः स्मृतः ।

कायिकैस्तु नमस्कारैर्देवास्तु अर्च्यन्ति नित्यशः ॥
अयमेव नमस्कारो दण्डादिप्रतिपत्तिभिः ।

प्रणाम इति विज्ञेयः स पूर्वप्रतिपादितः ॥”
इति कालिकापुराणे ७० अध्यायः ॥ * ॥

राज्ञौ तन्निधयो यथा,—
“राज्ञौ नैव नमस्कृत्यांति नाश्रीरभिचारिका ।

अतः प्रातःपदं त्वा प्रयोक्तव्यं च ते उभे ॥”
इति महाभारतमिति केचित् ॥

नतिकरणम् । तत्तु करशिरःसंयोगादि । स्वाप-
कर्णबोधकथापारविशेषः । इति मुग्धबोध-

टीकायां दुर्गादासः ॥
“सर्वे चापि नमस्कृत्यः सन्वावस्थान्तु सर्वदा ॥”

अभिवादयेद्यन्तु तौ शङ्कः । नाप्रयताया-
प्रयतश्च । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

“स्त्रियो नमस्त्या दृष्ट्वा च वयसा पत्युरेव ताः ॥”
इति स्मृत्यर्थसारः ॥ * ॥

“देवं विप्रं गुरुं दृष्ट्वा न नमोदयस्तु सम्भ्रमात् ।
स कालसूत्रं व्रजति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥

ब्राह्मणश्च गुरुं दृष्ट्वा न नमोदयो नराधमः ।
यावच्छीवनपर्यन्तममुचिर्नमो भवेत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसखश्चम् ॥
“देवतायतनं दृष्ट्वा दृष्ट्वा तु दक्षिणमथा ।

नमस्कारं न कुर्याद्यः प्रायश्चित्तो भवेत्तरः ॥
सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेषु च ।

प्रत्येकान्तु नमस्कारो ह्यस्ति पुण्यं पुरातनम् ॥
उपविश्य नमेत् शूद्रो दीर्घायुर्ब्राह्मणो वदेत् ।

स शूद्रो नरकं याति ब्राह्मणो यावद्योगतम् ॥
दूरस्थं जलमध्यस्थं धावन्मं मदगन्धितम् ।

क्रोधवन्तं विजानीयात् नमस्कारश्च वर्जयेत् ॥
पुण्यहस्तो वारिहस्तस्तेलाभ्यङ्गो जलस्थितः ।

आशीःकर्त्ता नमस्कृत्ता उभयोर्वरकं भवेत् ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

“मातुः पितुः कनीयांसं न नमोदयसाधिकः ।
नमस्कृत्यादगुरोः पत्नीं भ्रातृणां विमातरम् ॥”

यमः ।
“अभिवादयतः पूर्वमाश्रयं न प्रयच्छति ।

यदुक्कृतं भवेत्तस्य तस्माद्भागं प्रपदते ॥
स्वकीति ब्राह्मणे ज्ञ्यात् आशुभानिति राजनि ।

वर्जनामिति वैशेष्ये शूद्रे त्वारोग्यमेव च ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

नमस्का

“गुरुपत्नीन् युवतीं नाभिवाद्येति पादयोः ।
कुञ्जोत्त वन्दनं भूयो भगो वोऽहमिति ब्रुवन् ॥
विप्रोऽय पादयश्चमनहृत्तमभिवादनम् ।
गुरुदारेण कुञ्जोत्त सतां धर्ममनुसरन् ॥
अभिवादनशीलः स्थासित्वं दृष्टेयं धर्मेतः ।
असावहन्मो नामेति सन्धक् प्रकृतिपूर्वकम् ॥
आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं तन्त्रादिपरिवर्जितः ।
आयुश्चान् भव सौख्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ॥
अकारश्चास्य नाचोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्रुतः ।
यो न वेत्तभिवादस्य द्विजः प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥
सञ्जलपाणिना कार्यसुपसंयह्यं गुरोः ।
सखेन सखः प्रत्यथो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥
लौकिकं वैदिकश्चापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
आदहीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥
ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् च तन्बन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव तु ॥” *॥
अभिवादनीया गुरवो यथा,—

“उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरश्चाता मातामहपितामहौ ।
बन्धुज्येष्ठः पित्र्यश्च पुंस्त्येति गुरवः स्मृताः ॥
माता मातामही ज्येष्ठौ पितुर्मातुश्च सोदराः ।
श्वश्रुः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियाम् ।
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पित्रतो द्विजाः ॥
अनुवर्तनमेतेषां मनोवाककायकर्मभिः ।
गुरुन् दृष्ट्वा सत्तुष्टिद्वेभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥”
इति कुम्भपुराणे ११ अध्यायः ॥ *॥

*अथ सप्रधा नतिलक्षणानि ।

“त्रिकोणमथ षट्कोणमर्द्धचन्द्रं प्रदक्षिणम् ।
दक्षमष्टाङ्गसुप्रथ सप्रधा नतिलक्षणम् ॥
ऐशानो वाय कौबेरी दिक् कामाख्याप्रपूजने ।
प्रशस्ता स्थण्डिलादौ च सर्वैर्भक्तैस्तु सर्वतः ॥
त्रिकोणादियवस्थाश्च यदि पूर्वमुखो यजेत् ।
पश्चिमात् श्चास्मवीं गत्वा अवस्थां निर्दिशेत्तदा ॥
यदोत्तरासुखः कुण्यान् साधको देवपूजनम् ।
तदा यास्यात् सुवाययां गत्वा कुण्यान् संस्थितिम् ॥
दक्षिणादायवीं गत्वा दिशं तस्माच्च श्चास्मवीम् ।
ततोऽपि दक्षिणं गत्वा नमस्कारश्चिकोणवत् ॥
त्रिकोणो यो नमस्कारश्चिपुराप्रोतिदायकः ॥१॥
दक्षिणादायवीं गत्वा वाययात् श्चास्मवीं ततः ।
ततोऽपि दक्षिणं गत्वा तां त्वाद्यां प्रविश्य च ॥
अमितो राक्षसीं गत्वा ततश्चाप्युत्तरां दिशम् ।
उत्तराच्च तथाप्येयो भ्रमणं द्वित्रिकोणवत् ॥
षट्कोणो यो नमस्कारः प्रीतिदः शिवदुर्गायोः ॥२॥
दक्षिणादायवीं गत्वा तस्माद्दृष्ट्वा दक्षिणम् ।
गत्वा योऽसौ नमस्कारः सोऽर्द्धचन्द्रः प्रकी-
र्तितः ॥ ३ ॥

सक्तं प्रदक्षिणं कृत्वा वर्तुलाकृतिसाधकः ।
नमस्कारः कथ्यतेऽसौ प्रदक्षिण इति द्विजैः ॥४॥
त्यक्त्वा स्वमाननस्थानं पश्चात्पुनः नमस्कृतः ।
प्रदक्षिणं विना या तु निपत्य भुवि दृष्टवत् ।
दृष्ट्वा इत्यथ्यते इवैः सर्वदेवैश्चमोददः ॥ ५ ॥

नमुचिः

पूर्ववद्विषयमौ निपत्य हृदयेन तु ।
चिबुकेन सुखेनाथ नासया त्वलिकेन च ॥
ब्रह्मरन्ध्रेण कर्णाभ्यां यद्भूमिस्पर्शनं क्रमात् ।
तदष्टाङ्ग इति प्रोक्तो नमस्कारो मनीषिभिः ॥६॥
प्रदक्षिणार्थं कृत्वा साधको वर्तुलाकृतितः ।
ब्रह्मरन्ध्रेण संस्पर्शः क्षितिर्यः स्थासित्वमकृतौ ।
स उच्यते देवीवैद्ययते विष्णुतुष्टिदः ॥ ७ ॥
नदानां सागरो यादृग्द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।
नदीनां चाङ्गवो यादृग्देवानामिव चक्रधृक् ।
नमस्कारेण सर्वेषु तथैवोच्यः प्रशस्यते ॥
त्रिकोणाद्वैर्नमस्कारैः कृतैरेव तु भक्तितः ।
चतुर्वर्गं लभेद्भक्तो न चिरादेव साधकः ॥
नमस्कारो महायज्ञः प्रीतिदः सर्वतः सदा ।
सर्वेषामपि देवानामन्येषामपि भैरव ! ॥
योऽसावुचो नमस्कारः प्रीतिदः सततं हरेः ।
महामायाप्रीतिकरः स नमस्करणोत्तमः ॥”

इति कालीपुराणम् ॥

नमस्कारी, स्त्री, (नमस्कारस्तद्वन्निरिव पञ्च-
सङ्कोचोऽस्त्यस्या इति । अच् । गौरादित्वात्
ङीप् ।) खदिरिकाश्याकः । लालालु इति
ख्यात इति केचित् ॥ किन्तु रभसेन वराह-
क्रान्ता लज्जालुः समङ्गा जलकारिकेति खदिरि-
कायाम् । सङ्कोचपत्नी लज्जालुरिति लज्जा-
लुकार्या पठितम् । अञ्जलिरूपपत्रत्वादञ्जले-
र्नमस्कारश्चाञ्जलत्वात् नमस्कारशीलेव नमस्कारौ ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथास्याः पर्यायो
वैद्यकरत्रमाणायाम् ।

“गण्डकाली नमस्कारौ समङ्गा खदिरौ कश्चित् ॥”
नमस्यः, त्रि, (नमस्य नामधातुः + कर्मणि यत् ।)
नमस्कारयोग्यः । यथा,—

“स्त्रियो नमस्या दृष्ट्वा च वयसा प्रत्युरेव ताः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

नमस्या, स्त्री, (नमस्य + भावे अच् । स्त्रियां टाप् ।)
पूजा । इत्यमरः । २ । ७ । ३५ ॥

नमस्यितः, त्रि, (नमःकृतमिति । नमस् + “नमो-
वरिवः इति ।” ३ । १ । १६ । इति क्यच् ।)
पूजितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०१ ॥

नमितः, त्रि, नमोऽस्य जात इत्यर्थे इतत्प्रत्यय-
निष्पन्नः । जातनमस्कारः । नामितः । यथा,—

“अपः शालग्रामाप्रवणगरिमोद्गारसरसाः
सुधीः को वा कौपीरपि नमितच्छङ्कां न पिबति ॥”
इति विदग्धमाधवनाटकम् ॥

नमुचिः, पुं, (न मुच्यतीति । मुच + इच् । स च
किन् ।) कन्दर्पः । इत्यमरः । इति मेदिनी ।
चे, १४ ॥ यथा,—

“कश्यपस्य दनुर्नाम भार्यासौ दृदिजसप्तमः ।
तस्यान्तु द्वौ सुतावास्तां सङ्गच्छात्ताद्वलाधिकौ ॥
ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः ।
तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलसमन्वितः ॥”

इति वामने ५२ अध्यायः ॥

(इन्द्र एनं निहतवान् । यथा, महाभारते ।
६ । ४३ । ३३—३६ ।

नयनं

“ननुचिर्वाववाङ्गीतः सख्यरक्षिं समाविशत् ।
तेनेत्रः सख्यमकरोत् समयश्चेदमब्रवीत् ॥
न चाङ्गैश्च न मुखेण न रात्रौ नापि चाक्षणि ।
वधिव्याम्यसुरभेष्ट ! सखे ! सखेन ते श्रुपे ॥
एवं स समर्थं कृत्वा दृष्ट्वा नीहारमीश्वरः ।
चिच्छेदास्य शिरो राजसपां फेनेन बाधवः ॥
तच्छिरो ननुचिर्भ्रंष्टं पृष्ठतः शक्रमन्त्रयात् ।
भो मित्रहन् ! पापेति ब्रुवाणं शक्रमन्त्रिकात् ॥
ननुचिद्विद्, [व] पुं, (ननुचिं वेटीति । द्विच् +
“सत्सङ्घविषिति ।” ३ । २ । ६१ । इति क्षिप् ।
इन्द्रः । यथा, माथे । १ । ५१ ।

“विदग्ध चक्रं ननुचिद्विद्वा बली
य इत्यमखास्यामहर्हिं दिवः ॥”
ननुचिद्वदनः, पुं, (ननुचिं दैत्यविशेषं कृदयसीति
छदि + लुच् ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४६
नमेरुः, पुं, (नम्यते इति । नम + बाहुलका-
एवः ।) रुद्राक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥ सुर
पुत्रागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः
४ । ७४ ।

“विश्वस्यसुनैरेकृणां ह्यायास्वध्यास्य सैनिकाः ॥”
नमोगुरुः, पुं, (नमस्करणीयो गुरुः ।) नमस्कारे
गुरुः । ब्राह्मणः । इति काचित् शुद्धरत्नावली
नम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं
सेट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः । नम्बति । इति
दुर्गादासः ॥

नम्बः, त्रि, (नमतीति । नम + “नमिकम्पीति ।
३ । २ । ६७ । इति रः ।) नतः । इति हज्जायुधः
(यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १८६ ।

“यन्नृजं सरलश्चापि तच्चापतुसु न सीदति ।
धनुर्मित्रं कलत्रञ्च दुर्लभं शुद्धवैश्रजम् ॥”)

नम्बकः, पुं, (नम्ब इव प्रतिष्ठितः । “इवे प्रति
कृतौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) वेतसः
इति भावप्रकाशः ॥ (नम्ब एव । स्वार्थे कन् ।
नते, त्रि ॥)

नय, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-व्यात्वं
सकं-सेट् ।) उ, नयते । इति दुर्गादासः ॥

नयः, पुं, (नीयतेऽनेनेति । नी + “एरच् ।” ३ । ३
५६ । इत्यच् ।) नीतिः । तत्पर्यायः । नायः ॥
इत्यमरः । ३ । ३ । ६६ । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३८५ ।

“कथञ्चिन्न विकल्पन्ने विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ॥”
द्व्युतविशेषः । इति मेदिनी । ये, ३४ ॥ नैगमादिः
इति हेमचन्द्रः ॥ न्याय्ये नेतरि च त्रि । इति
शुद्धरत्नावली ॥

नयनं, स्त्री, (नीयते इद्विविधयोऽनेनेति । नी +
करणे ल्युट् ।) चक्षुः । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ।
(यथा, मार्कण्डेये । १८ । ४० ।

“नीजोत्पलाभनयनां प्रीनश्रीणिपयोधराम् ॥”
नी च प्रापये इत्यस्याङ्गावे ल्युट्प्रत्ययः
प्रापणम् । (आनयनम् । यथा, हरिवंशे ।
१०७ । ११ ।

“तत्त्वं हितञ्च देवेश ! श्रूयतां वदतो मम ।
नयनं पारिजातस्य वारकां मम रोचते ॥”)

नरकः

नयनी, स्त्री, (नयते नयेति । नी + कर्त्तुं कृट् + डीप् ।) कनीनी । इति शब्दचन्द्रिका ।
 नयनोत्सवः, पुं, (नयनयोत्सवो यस्मात् ।) प्रदीपः । इति शब्दरत्नावली । चक्षुस्तत्सवश्च ।
 नयनोपान्तः, पुं, (नयनयोपान्तः प्रान्तभागः ।) अपाङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ।
 नयनौषधं, स्त्री, (नयनयोरोषधम् ।) पुष्पकाची-
 सम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२३ ।
 नयपीठी, स्त्री, (नयस्य पीठीव ।) अष्टकाङ्गम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । छक् इति भाषा ।
 नयविशारदः, पुं, (नये नीतौ विशारदो विद्वान् ।) नीतिशास्त्रज्ञः । यथा,—
 “वाङ्मयविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशारदः ।
 सान्निविष्टः कार्यो राज्ञा नयविशारदः ॥”
 इति मातृखे ८८ अध्यायः ।
 नरं, स्त्री, (कृणाति प्रापयति आनन्दमिति । नृ + प्राप्ते + अच् ।) रामकपूरद्वयम् । इति मेदिनी । २ । ५२ ।
 नरः, पुं, (कृणातीति । नृ + अच् ।) मनुष्यः ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १ । (यथा, मनुः । १ । ६६ ।
 “बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः
 स्मृताः ॥”)
 पुरुषः । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, देवी-
 भागवते । ५ । २ । १४ ।
 “यदा कदापि दैव्येन । नार्थास्ते मरणं भुवम् ।
 न नरेभ्यो महाभाग । नृत्सि मद्दिवासुरः ॥”)
 विष्णुः । (महादेवः । यथा, महाभारते ।
 १३ । ९७ । ११५ ।
 “गान्धारश्च सुवासश्च तपःसक्तो रतिनरः ॥”)
 अर्जुनः । इति मेदिनी । २ । ५२ । (नर-
 सुनेरंशजातत्वात्स्य तथात्वम् ।) शक्रः । इति
 लोलावती । ॥ अथ नरजन्मकारणम् । “पितुः
 शुक्रोत्तरो नरः ॥” अन्यच्च । सुखबोधे ।
 “विषमायां तिथौ क्षिप्रं कुर्याद्बीजमु क्यकाम् ।
 नमायां पुरुषं नूनं केचिदाहुर्मेनौविणः ॥
 चतुरश्रीतिलचान्ते गोलम्भा तत्परं नरः ।
 ततस्तु ब्राह्मणश्च स्यादभयं नात्र संशयः ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १५ अध्यायः ।
 (स्नानमन्त्रातो हरेरंशभूतो धर्मपुत्रः कविः ।
 यथा, देवीभागवते । ४ । ५ । १५ ।
 “हरेरंशौ स्थितौ तत्र नरनारायणद्वयो ।
 पूर्णं वर्षसहस्रानु चक्राते तप उत्तमम् ॥”
 अथ विवरणम् तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥
 देवयोनिविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ५८ ।
 “नरकिन्नररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् ॥”)
 नरकः, पुं, (कृणाति क्लेशं प्रापयतीति । नृ +
 “क्लृणादिभ्यः संज्ञायां डन् ।” उणां । ५ । ३५ ।
 इति डन् ।) देवराजिप्रभेदः । इत्युणादिकोषः ।
 (नरस्य मनुष्यस्य कं शिरो यत्र ।) दैवविशेषः ।
 स पृथिव्या गर्भे वराहदेवाज्जातः । यथा,—
 “रजस्वलाया गोत्राया गर्भे वीर्येण योनिवः ।
 यतो जातस्ततो भूतो देवपुत्रोऽपि सोऽसुरः ॥”

नरकः

तस्य नामकारणं यथा,—
 “माधुवस्य शिरस्तत्र नृत्स्य प्राप्य बालकः ।
 सशिरस्तत्र विन्यस्य बन्धस्तस्यौ चक्षं तदा ॥
 नरस्य शीर्षं सशिरौ निधाय स्थितवान् यतः ।
 तस्मात्तस्य सुनिमेषो नरकं नाम वै यथात् ॥”
 तस्य राण्यं यथा,—
 श्रीभगवानुवाच ।
 “करतोया सख्यगङ्गा पूर्वभागावधिश्रिता ।
 यावत्क्षलितकान्तास्ति तावद्देशं पुरं तदा ॥
 अत्र देवी महाभाया योगनिद्रा जगत्प्रभुः ।
 कामाख्यारूपमादाय सदा तिष्ठति शोभना ॥
 अत्रास्ति नदराजोऽयं लौहिको ब्रह्मणः सुतः ।
 अत्रैव दृष्टदिक्पालाः स्त्रे स्त्रे पीठे अवस्थिताः ॥
 अत्र खयं महादेवो ब्रह्मा चाहश्च सर्वदा ।
 चन्द्रः सूर्यश्च सततं वसतेऽत्रैव पुनस्तदा ॥
 सर्वे क्रीडार्थमायाता रक्षस्यं देशसुतमम् ।
 अत्र श्रीः सर्वतोभद्रा भोग्यमन्न सदा बहु ॥
 अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्रादुर्लभं सत्सर्वम् ।
 ततः प्रागुच्योतिषाख्येयं पुरी शक्रपुरीसमा ॥
 अत्र त्वं वस भद्रन्ते ह्यभिषिक्तो मया स्वयम् ।
 क्षतदारः सहामात्ये राजा भूत्वा महाबलः ॥”
 तस्य महिषी माया यथा,—
 “ततो विदर्भराजस्य पुत्री मायाकृत्या हरिः ।
 पुत्रार्थं वरयामास नरकस्य समं गुणैः ॥
 तासुहास्यं हृवीकेशस्तस्मिन् पुरवरे स्वयम् ।
 तथा समं स्वतनयं राजत्वेनाभ्यवेचयत् ॥”
 तस्य पुत्रा यथा,—
 “ऋतुमत्याश्च जायायां कालेन नरकः क्रमात् ।
 भगदत्तं महाशीर्षं मद्बन्तं सुमालिनम् ॥
 चतुरो जनयामास पुत्रांस्तान् क्षितेः सुतः ।
 महासत्त्वान् महावीर्यान् देवैर्युद्धैरुदासहान् ॥”
 इति कालीपुराणे ३६ अध्यायः ।
 पापिनां यातनास्थानम् । तत्संज्ञा यथा,—
 “पातालानाश्च सप्तानां लोकानाश्च यदन्तरम् ।
 सुचिरं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्दश ॥
 अष्टाविंशति विख्यातास्ततो नरककोटयः ।
 नरकाणामधस्तात् घूमः कालाग्निसम्भवः ॥
 तस्याधस्ताद्वनान्धो रुद्रः सर्वमयो महान् ।
 तदधो धर्मचक्रानु येनेह धार्यते जगत् ॥”
 इति ब्रह्मपुराणे गणभेदनामाध्यायः ।
 तत्पर्यायः । नरकः २ निरयः ३ दुर्गतिः ४ ।
 इत्यमरः । १ । ६ । १ । ॥ नरकसंज्ञा यथा,—
 “उद्योर्न नरकाः शक्रः । कोट्यः पञ्चाशमानतः ।
 चत्वारिंशन्मिनं तेषां प्रधानं तन्निबोधत ॥”
 उद्योर्न पाताले कालाग्निरस्य पुरोर्ध्वं ।
 “अवीचिः क्षमिभ्यश्च तथा वैतरणी महान् ।
 कूटशालिलवृक्षसमुत्पन्नस्तत्रारवम् ॥
 निरुक्ष्वासः पूतिमांसस्तपलात्ताम्यन्तं जलम् ।
 क्रकच्छेदस्तथा मङ्गं कण्ठायसमुत्तापिवम् ॥
 पूतिपूर्णस्तथा मेदस्तम्भश्च रुधिरं वसा ।
 तामिस्रस्त्वपतुल्यश्च तीक्ष्णासिञ्च नृपसकः ।
 लौहस्तम्भद्वयो भीमा अङ्गारराशिकोपरि ।

नरकः

कुम्भीपाकः सुरस्यैः सञ्जीवनसुतापनम् ।
 कालखण्डं महापङ्कं श्रीतोष्यं सुरमेव च ।
 अमरीयं तथा घोरं महारौरवसंज्ञकः ।
 छषीमुखेऽस्यमन्त्रं तेन तपन्नपुत्रया ।
 अक्षिपन्नं तथा शास्त्रं भूमिर्वागपहारिका ॥”
 इति देवीपुराणम् ।
 नरकागामिनो यथा,—
 यम उवाच ।
 “न गच्छन्ति नरा घोरान् बह्वोर्धर्मेनिर्मि-
 तान् ।
 यथाश्च सुबहूस्तत्र प्राप्नुवन्ति तपोधन ! ।
 विस्तरेण तु तत् सर्वं ब्रवीमि सुनिस्तमम् ।
 श्रूयतां तन्महाभाग ! श्रुत्वा चैवोपधारय ॥
 नाभिचिन्नरकं याति न सत्पुत्री न भूमिदः ।
 शूरश्च शतवर्षी च वेदानाश्चैव पारयः ॥
 पतिव्रता न गच्छन्ति सत्यवाक्याश्च ये नराः ।
 अजिताश्चाश्टाश्चैव स्नामिभक्ताश्च ये नराः ॥
 तिलं गात्रं हिरण्यश्च पृथिवीश्चापि शान्ततीम् ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति न गच्छन्ति न संशयः ॥
 खदारनिरता दान्ताः परदारविवर्णकाः ।
 सर्वभूतात्मभूताश्च सर्वभूताशुक्लवर्णकाः ॥
 न गच्छन्ति तु तं देशं पापिष्ठं तमसाहतम् ।
 यातनास्थानसंपूर्णं चाहोपतिभयस्वनम् ॥
 ज्ञानवन्तो हिजा ये च ये च विद्यापरं गताः ।
 उदासीना न गच्छन्ति स्वाभ्यर्थं च हता नराः ॥
 न गच्छन्त्यध दातारः सर्वभूतहिते रताः ।
 शुश्रूषका मातृपित्रोर्न गच्छन्ति न संशयः ॥
 अहिंसका न गच्छन्ति ब्रह्मचर्येयवस्थिताः ।
 पतिव्रता दानवन्तो हिजभक्ताश्च ये नराः ॥
 यथोक्तं यजमानाश्च सन्नयानिन एव च ।
 चातुर्भास्यकरा ये च ये हिजा आहितात्मयः ॥
 गुरुपितामहापालाश्च क्षतितो मौनयन्तिताः ।
 नित्यस्वाध्यायिनो दान्ताः सदा सन्धाश्च ये नराः ॥
 मानवान् पूजयन्तो वै आत्मभावेन भाविताः ।
 अपर्जमेधुना ये च न गच्छन्ति हिजोत्तमाः ॥
 ब्राह्मणा अमरत्वश्च प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥
 निराशाः सर्वकामेभ्यो निराशाः सुजितेन्द्रियाः ।
 न गच्छन्ति हि तं घोरं यत्र ते पापकर्मिणः ॥”
 इति वराहपुराणम् । ॥
 नरकागामिनो यथा,—
 नारद उवाच ।
 “दुष्कर्मैर्यपि बन्धामि नरकं येः प्रयान्ति हि ।
 सर्वेऽपि तु कार्येषु देवपूर्वेषु भूमिप ! ॥
 हन्ति पुत्रान् पशून् क्षत्रान् ब्राह्मणातिक्रमः
 क्षतः ।
 गुर्वर्थं वा भयार्थं वा वर्णयित्वा महीपते ! ।
 येऽश्रुतं कथयन्ति स्म ते वै निरयगामिनः ॥
 प्रपाणाश्च सभानाश्च संक्रमाणाश्च मारिष ।
 आगाराणाश्च भेत्तारो नरा निरयगामिनः ॥
 ये परस्वापहन्तारः परस्त्रानाश्च नाशकाः ।
 स्रक्तकाश्च परेषां हि ते नरा नरकाशुगाः ॥
 स्रक्तकाः सन्निभेत्तारः परदुष्टप्रणीविनः ।

नरकः

अक्षतश्चाच्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ।
 पावका दूषकाश्चैव समयानाच्च दूषकाः ।
 ये प्रत्यवस्थिताश्चैव ते वै निरयगामिनः ।
 दृष्टिच्छेदं यद्वच्छेदं दानच्छेदश्च पार्थिव ! ।
 भिन्नच्छेदं तथाशायाः कृत्वा नरकगामिनः ।
 विषमयवहाराच्च विषमाश्चैव बुद्धिगु ।
 क्षामेष्टु विषमाश्चैव नरा निरयगामिनः ।
 क्षताशं क्षतनिर्वेशं क्षतभक्तं क्षतश्रमम् ।
 भेदेयं यवकावेति ते वै निरयगामिनः ।
 क्षतसंयवहाराच्च निष्परीक्षाच्च मानवाः ।
 प्रोक्षिहिंसाप्रवृत्ताश्च ते वै निरयगामिनः ।
 वेदविक्रयिणश्चैव वेदानाश्चैव दूषकाः ।
 वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ।
 केशविक्रायका राजन् । विषविक्रायकाश्च ये ।
 क्षीरविक्रायकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ।
 चातुराश्रम्यवाह्याच्च श्रुतिवाह्याच्च ये नराः ।
 विकर्म्मभिश्च जीवन्ति ते वै निरयगामिनः ।
 ब्राह्मणानां गवाश्चैव कन्यानाञ्च महामते ! ।
 येऽन्तरं यान्ति कार्येभ्यु ते वै निरयगामिनः ।
 शास्त्रविक्रायकाश्चैव कर्त्तारश्च महीपते ! ।
 श्रत्यानां धनुषाश्चैव ते वै निरयगामिनः ।
 शिलाभिः शकुभिर्वापि श्वभैर्वा मनुजर्वभ ! ।
 ये मार्गमनुबन्धन्ति ते वै निरयगामिनः ।
 अगोभारश्च राजानो बलिघट्टभागतस्कराः ।
 समर्पाच्चाप्यदातारस्ते वै निरयगामिनः ।
 श्रान्तान् दान्तानप्यप्रज्ञान् दीधंकालसहोवि-
 तान् ।
 तजन्ति क्षतक्षत्वा ये ते वै निरयगामिनः ।
 बालानामप्यवृत्तानां दासानाश्चैव ये नराः ।
 अदत्त्वा भक्षयन्त्यग्रे ते वै निरयगामिनः ।
 इत्येतेन कथितं राजन् । धर्म्मधर्म्मविनिर्णयम् ।
 विनष्ट्य पुरुषः कर्म्म धर्म्ममेव समाचरेत् ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३४ अध्यायः ।
 नरकविशेषगामिपापिनो यथा,—
 “कूटसाक्षी तथा सन्धक् पक्षपातेन यो वदेत् ।
 यश्चाप्यद्वृतं वक्ति स नरो याति रौरवम् ॥
 अथवा पुरहर्त्ता च गोपश्च सुनिसप्तम ! ।
 यान्ति ते नरके रोधे यश्चोच्छ्वासनिरोधकः ॥
 सुरापां ब्रह्महा हर्त्ता सुवर्णस्य च शूकरे ।
 प्रयाति नरके यश्च तेः संसर्गसुपेति वै ॥
 राजन्यवैश्याहा ताते तथैव गुरुतत्पगः ।
 तप्तकुम्भे खट्वगामी हन्ति राजभटाञ्च यः ॥
 साध्वाविक्रयलहृथपालः केशरिविक्रयी ।
 तप्तजौहे तु पथ्यन्ते यश्च भक्तं परित्यजेत् ॥
 ‘केशरी अश्वः ।’
 क्षुधां सुताश्चापि गत्वा महाज्वाले निपात्यते ।
 अवमन्ता गुरुणां यो यश्चाक्रोधा नराधमः ॥
 वेददूषयिता यश्च वेदविक्रायकश्च यः ।
 अगम्यागामी यश्च स्थापति यान्ति लवणं द्विज ! ॥
 चौरो विमोहे पतति मर्यादादूषकस्तथा ।
 देवद्विजपितृन् डेटा रत्नदूषयिता च यः ॥
 स याति क्षमिभश्चै वै क्षमीशे च दुरिदलत् ॥

नरकः

पितृदेवातिथीन् यस्तु पर्यत्राति नराधमः ।
 लालाभश्चैव यालुप्ये शरकर्त्ता च रोधके ॥”
 ‘पर्यत्राति परित्यज्य आदौ भुङ्क्ते ।’
 करोति कर्म्मिणो यस्तु यस्तु खड्गादिहन्तरः ॥
 प्रयान्ति ते विश्वसने नरके भृशहास्ये ।
 अस्तुप्रतियहीतारो नरके यान्त्वधोसुखे ॥
 अयाप्ययाजकस्तत्र तथा नक्षत्रकृत्तकः ।
 वेगो पूयवहश्चैको याति मिटान्नसुहृन्तरः ॥
 ‘वेगो साहसकारी । पुत्रादीन् वर्जयित्वा एक
 एव मिटान्नसुहृत् ।’
 लालाभं सरसनाञ्च तिलानां लवणस्य च ।
 विक्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज ! ॥
 माण्डारिककुण्डल्यागान् श्ववराहविहङ्गमान् ।
 पालयन्तरकं याति तमेव द्विजसत्तम ! ॥
 रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुष्ठाशो गरदस्तथा ।
 रुचो माहिषकश्चैव पर्वकारो च यो द्विजः ॥
 ‘पर्वो जीवति जाराज्जातः कुष्ठः तदन्नभोजी
 माहिषो महिषोपजीवी । यद्वा,—
 महिषीत्युच्यते भार्या भग्नोपार्जितं घनम् ।
 उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः ॥
 इति स्मृतिः ॥
 पर्वकारी धनादिलोभेनापर्वसु अमावास्या-
 दिक्रियाप्रवर्त्तकः ।’
 अगारदाही भिन्नघ्नः शाकुनिर्यामयाजकः ।
 रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीयते च ये ॥
 मधुहा यामहन्ता च याति वैतरणीं नरः ।
 रेतःपानादिकर्त्तारो मर्यादाभेदिनश्च ये ॥
 ते क्षणं यान्त्वश्रीचाच्च कुहकाजीविनश्च ये ।
 अक्षिपन्नवनं याति वनच्छेदी दृष्टेय यः ॥
 औरभ्रिको नृगयाधो वह्निज्वाले पतन्ति वै ।
 यान्त्येते द्विज ! तत्रैव यश्चापाकेषु वद्धिदः ॥
 व्रतसु लोपको यश्च स्वाश्रमाहिष्यतश्च यः ।
 सन्दृशयाननामध्ये पततस्तानुभाषयि ॥
 दिवास्वप्नेषु स्तब्धन्ति ये नरा ब्रह्मचारिणः ।
 पुत्त्रेरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने ॥
 एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 येषु दुष्कृतकर्म्मणाः पथ्यन्ते यातनागताः ॥
 तथैव पापान्येतानि तथान्यानि सहस्रशः ।
 सुप्यन्ते यानि पुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः ॥
 वर्णाश्रमविरुद्धश्च कर्म्म कुर्वन्ति ये नराः ।
 कर्म्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति वै ॥
 अधःशरोभिर्हंश्यन्ति नारकैर्हिव देवताः ।
 देवाश्चाधोसुखान् सर्वानघः पश्यन्ति नारकान् ॥
 स्थावराः क्षमयौऽञ्जाच्च पक्षिणः पशवो नराः ।
 धार्म्मिकास्त्रिदशास्त्रधर्म्मोच्छिद्यश्च यथाक्रमम् ॥
 सहस्रभागाः प्रथमा द्वितीयातुक्रमास्तथा ।
 सर्वे ह्येते महाभाग ! यावन्मुक्तिसमाश्रयाः ॥
 यावन्तो जन्तवः स्वर्गे तावन्तो नरकौकसः ।
 पापलदयाति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ॥”
 इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । ७—१२ ॥
 अपि च ।
 “कथयामि विधिचार्या कर्म्मणां विविधा गतीः ॥

नरकः

ताः श्रद्धालु महापराय ! याः शुभा मोक्षमाप्नु-
 यात् ॥
 परचितं परापन्नं कलत्रं पारकश्च यः ।
 हरते बुद्धिमोहेन सोऽन्तो नृलुपश्च गतः ॥
 कालपाथिनं संबो यमदूतेर्मेहापनेः ।
 तामिमे पात्यते तावत् यावद्भवैवहस्रकम् ॥
 तत्र तादृगनुहृताः कुर्वन्ति यमकिङ्कराः ।
 पापभोगेन सम्मत्तस्ततो योनिन् शुक्लकरीम् ॥
 तत्र सुखा महादुःखं मानुबलं गमिष्यति ।
 रोगादिचिह्नितं तत्र दुर्ग्रथोद्भापकं स्वकम् ॥
 भूतद्रोहं विधायैव केवलं सङ्कटव्यस्रकम् ।
 पुण्याति पापनिरतः सोऽन्वतामिस्रके पतेत् ॥
 ये नरा इह जन्तूनां वर्धं कुर्वन्ति वै नृषा ।
 ते रौरवे निपात्यन्ते खाद्यतो बरभिषेतः ॥
 यः खादरार्थं भूतानां वधमाचरति स्मृतम् ।
 महारौरवसंघे तु पात्यते स यमाश्रया ॥
 यो वै निजन्तु जनकं ब्राह्मणं देहि पापलत् ।
 कालकृत्ते महादुष्टे योजनयातविक्षति ॥
 यावन्ति पशुरोमाणि गवां देवं करोति यः ।
 तावद्भवसहस्राणि पथ्यते यमकिङ्करैः ॥
 यो भूमौ भूपतिर्भूत्वा दृष्टयोप्यनु दृष्टयेत् ।
 करोति ब्राह्मणस्यापि देहदण्डं विजोलुपः ।
 स शूकरसुखेर्हृष्टः पौषते यमकिङ्करैः ॥
 पश्चाद्दृष्टासु योनीषु जायते पापसुक्तये ।
 ब्राह्मणानां गवां ये तु द्रव्यं वित्तं तथाप्यकम् ॥
 दृष्टिं वा यङ्कते मोहालम्बन्ति खलनामराः ।
 ते परन्वाभ्ररूपे च पात्यन्ते च महाहृताः ॥
 योऽर्थं खयस्तुपाहृत्य मधुरचाति लोलुपः ।
 न देवाय न सुहृदे ददाति रसनातुरः ॥
 स पतत्येव नरके क्षमिभोजनसंश्ले ।
 अनापदि नरो यस्तु हिरण्ययादीनपाहरेत् ॥
 ब्रह्मसं वा महादुष्टः स दंष्ट्रे नरके पचेत् ।
 यः स्वदेहं प्रपुण्याति नान्यं जानाति नृदधीः ॥
 मनसा कथ्यतं द्रव्यं विदुषे यो ददाति न ।
 स पुमान्नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 पश्चाद्दृष्टासु योनीषु जायते वर्णसङ्करः ।
 दानानि वाङ्मवे दत्त्वा पुनः शुद्धो भविष्यति ॥
 वाचा दत्तं मनोदत्तमिति वाहं वदेद्यदि ।
 कस्यन्ते पितरस्तस्य नरकाय सप्तसुतकाः ॥
 वाचा दत्तं मनोदत्तं दत्तं पाणिजुष्टोदकम् ।
 एतद्दत्तमदत्तं स्यात् जिह्वासुतपाटयेद्वयमः ॥
 स यात्यते तेजतप्ते कुम्भीपाकेऽतिदहणे ॥
 यो नगण्यां स्त्रियं मोहादुद्योषिद्वावाच काम-
 येत् ॥
 तं तथा किङ्कराः शूर्ण्यां परिवहन्त्य कुर्वन्ते ॥
 ये बलाभेदमर्यादां सुप्यन्ति खलनीहृताः ।
 ते वैतरण्यां पतिता मांसशोणितभक्षकाः ॥
 दृषतीं यः स्त्रियं कृत्वा तथा गार्हस्थ्यामाचरेत् ।
 पूयोदे निपतत्येव महादुःखसमन्वितः ॥
 ये दम्भानाश्रयन्ते वै धूर्त्ता लोकस्य वञ्चने ।
 वैशसे नरके नृपाः पतन्ति यमताडिताः ॥
 ये सवर्णा स्त्रियं नृपाः पाथयन्ति खरेतसम् ।

नरक

रेतःकुल्यासु ते पात्वा रेतःपानेषु तत्पराः ॥
 ये चौरा बह्विना दुष्टा गरहा यामसुखकाः ।
 धारमेवाग्ने ते वै पात्वास्ते पातकान्विताः ॥
 क्रूटवाक्च वदन्त्या पुनश्च पापसम्भृतः ।
 पारकीयसु श्वं यो रक्षति प्रसभं वली ॥
 स वीचिनरके पापे क्वाणक्तः पतन्त्यः ।
 तत्र दुःखं महद्भुक्ता पापिष्ठा योनिमात्रकेतुः ॥
 यो नरो रक्षणासादात् सुरा पिबति नृपधीः ।
 तस्याययति लोहस्य रवं धर्मस्य किङ्कराः ॥
 यो गुरुनवमन्थे खविद्याचारदर्पितः ।
 स नृतः पातते चारचंशकेधोमुखः पुमान् ॥
 विन्वासघातं कुर्वन्ति ये नरा धर्मनिष्कृताः ।
 मूलप्रोते तु नरके पातन्ते बहुयातनाः ॥
 येन श्रुता रामकथा न परोपसतिः क्षता ।
 तेषां सर्वानि दुःखानि भवन्ति नरकान्तरे ॥
 अत्र यस्य सुखं भूयस्तस्य खर्ग इतीर्यते ।
 ये दुःखिनो रोगयुता नरकाद्गतास्तु ते ॥”

इति पाप्मे पातालखण्डे ४८ अध्यायः ॥
 (अथ महारौरवादिनरकाख्यानम् । यथा, मार्क-
 ण्डे ॥ १२ । १-१६ ।

पुन उवाच ।

“रौरवस्ते समाख्यातः प्रथमं नरको मया ।
 महारौरवसप्तसु श्रवणं नरकं पितः ॥
 योजनानां सहस्राणि यत्र पञ्च समन्ततः ।
 तत्र तान्मयौ भूमिरधस्तस्य हुताशनः ॥
 तत्तापतप्ता सर्वाशा प्रोद्यद्भुवमप्रभा ।
 विभात्यति महारौद्रा दर्शनस्यार्शनादिषु ॥
 तस्या बह्वः कराभ्याश्च पद्माश्चैव यमायुगैः ।
 सुच्यते पापलक्ष्म्ये लुप्तमानः स गच्छति ॥
 काकैर्लोकैर्लूकोलूकेष्विष्येन्मेषैश्चकेष्टया ।
 भक्ष्यमानस्तथा गृध्रेर्हृतं मार्गं विज्यते ॥
 दह्यमानः पितृमांसभ्रातृस्तातेति चाकुलः ।

नरककुण्डं, ज्ञौ, (नरकस्य कुण्डम् ।) यातनाख्यानम् । तद्वया, यम उवाच । “नरकाणां कुण्डानि सन्ति नानाविधानि च । नानापुराणभेदेन

नामभेदानि तानि च ॥ विस्तृतानि गभीराणि क्षेत्राणि च जीविनाम् । भयङ्कराणि घोरानि च वस्त्रे । कुक्षितानि च ॥ यदृशीतिषु कुण्डानि
 संयमन्याश्च सन्ति च । निबोध तेषां नामानि प्रसिद्धानि श्रुतौ सति ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते प्रसूतिखण्डे । २७ । २८ अध्यायो ॥

नरककुण्डनामानि	पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः	नरककुण्डनामानि	पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः
वह्निकुण्डम् १	कटुवाचा बान्धवद्वेषस्तु १	मांसकुण्डम् १६	अर्थलोभात् कन्याविक्रायकः १६
तप्तकुण्डम् २	ब्राह्मणातिथिभोजनाप्रदः २	नखकुण्डम् १७	आहोपवासादिषु संयमत्यागी १७
चारकुण्डम् ३	निषिद्धदिने वस्त्रे चारसंयोजकः ३	लोमकुण्डम् १८	सकेशपाथिवश्रवणज्जायकः १८
विटकुण्डम् ४	ब्रह्महत्याप्रहारकः ४	केशकुण्डम् १९	विष्णुपदे पितृपितादाता १९
नृजकुण्डम् ५	परतद्भागं खनितोत्सर्जकः ५	अस्थिकुण्डम् २०	गुह्यिणीगामी २०
धौकुण्डम् ६	एकाकी मिष्टभोजी ६	ताम्रकुण्डम् २१	अनुज्ञातावीरयोः सप्तकु २१
गरकुण्डम् ७	पितृमातृगुरुभार्यादप्योपकः ७	लोहकुण्डम् २२	कटुवाचा स्वामिताडिका २२
दूविकाकुण्डम् ८	अतिथिं दृष्ट्वा वक्रचक्षुःकारी ८	तौल्यकण्टक-कुण्डम् २३	विषेण जीवनहन्ता २३
वसाकुण्डम् ९	विप्राय दत्त्वा तद्द्रव्यमन्वसे दाता ९	विषकुण्डम् २४	सर्वमेहस्तेन देवद्रव्यसंग्रहस्तु २४
शुक्रकुण्डम् १०	परस्त्रीगामी परपुंगवमिनो च १०	चर्मकुण्डम् २५	शूद्राशुजातः शूद्राभभोजी २५
अश्वकुण्डम् ११	गुह्यादिताडकस्तप्तपातकारकश्च ११	तप्तसुराकुण्डम् २६	दहनेन दृष्टताडकः २६
अशुक्रकुण्डम् १२	हरिचङ्गीतवदज्ञायन्नदभक्तोपहार-स्तु १२	प्रतप्तलोककुण्डम् २७	कुन्तलोहवह्निशोचहन्ता २७
गान्धमलकुण्डम् १३	शब्ददुष्टपितः खलताकारी च १३	कुन्तकुण्डम् २८	मत्स्याशुनिष्रो दयामांसभुक् हरिनेवेद्या भुक् च २८
कर्णविटकुण्डम् १४	बधिरपण्डितस्तु १४	लामिकुण्डम् २९	
मज्जकुण्डम् १५	लोभात् स्वभोगार्थं जीवहन्ता १५		

नरक

वदन्त्यस्तद्विधो न शान्तिमधिगच्छति ॥
 एवं तस्मादरेमोचो क्षतिक्रान्तेरवाप्यते ।
 वर्षायुतायुतैः पापं येः क्षतं दुःखद्विभिः ॥
 तथाभ्यस्तु तमो नाम चोदतिश्रीतः स्वभावतः ।
 महारौरववह्नीर्धस्तथा स तमसा हतः ॥
 श्रीतार्त्ताक्षश्च धावन्तो नरास्तमसि दास्यते ।
 परस्परं समासाद्य परिरन्ध्यामयन्ति च ॥
 दन्तास्तेषां भक्ष्यन्ते श्रीतार्त्तिपरिकल्पिताः ।
 सुसृष्टा प्रवणा तत्र तथैवाभ्युपगृह्णन्ति ॥
 हिमलक्ष्मणश्च वायुभिर्नक्षत्राणां दास्यते ।
 मन्त्राख्यलितमन्त्रादभ्युवन्ति क्षुधाश्विताः ॥
 खेतिक्षमाणा अभ्यन्ते परस्परसमागमे ।
 एवं तत्रापि सुमहान् क्षेत्रज्ञमसि मानवैः ॥
 प्राप्यते ब्राह्मणमेष्ट ! यावद्दुःखं तस्य च यः ॥
 निहन्तान इति स्थातस्ततोऽन्यो नरकोत्तमः ।
 तस्मिन् कुलाजयक्रांति अभ्यन्तविरतं पितः ॥
 तेज्वारोप्य निहन्तान् कालसूत्रेण मानवाः ॥
 यमायुगाङ्गुलिख्येन व्यापादतलमस्तकम् ।
 नृपैर्वा जीवितभंशो जायते द्विजसत्तम ! ॥
 क्षिप्रानि तेषां शतशः खण्डान्येकं व्रजन्ति च ।
 एवं वर्षसहस्राणि क्षिप्रानि पापकर्म्मिणः ॥
 तावद्वावदृष्टेयं वै तत्पापं हि क्षयं गतम् ।
 अप्रतिष्ठश्च नरकं श्रवणं गदतो मम ॥
 यत्र ख्येन्मार्कण्डेयः खमसहस्रमभ्युपयते ।
 तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्त्राणि चान्यतः ॥
 दुःखस्य हेतुभूतानि पापकर्म्मक्षतां दृष्ट्वा ।
 चक्रज्वारोपिताः केचिद्भ्राम्यन्ते तत्र मानवाः ॥
 यावद्वर्षसहस्राणि न तेषां स्थितिरनरा ।
 घटीयन्त्रेषु चैवाग्नौ बह्वस्तोये यथा घटी ॥
 अभ्यन्ते मानवा रक्तसुहिरन्तः पुनः पुनः ।
 अस्मेमुखविज्जालैर्नरेरखुविलम्बिभिः ॥
 दुःखानि ते प्राप्नुवन्ति नान्यसंज्ञानि जनुभिः ॥

अविपचयनं नाम नरकं श्रवणं चापरम् ।
 योजनानां सहस्रं यो ज्वलद्व्याकुलतावनिः ॥
 तप्ताः खर्गकरैश्चक्रेयैश्चातोव सुदारुणैः ।
 प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकोत्तमः ॥
 तन्मध्ये च वनं रत्नं क्षिप्रपत्रं विभासते ।
 पत्राणि तत्र खड्गानां फलानि द्विजसत्तम ! ॥
 न्यानश्च तत्र सवलाः खन्ययुतशोभिताः ।
 महावक्त्रा महादंष्ट्रा बाधा इव भयानकाः ॥
 तत्तल्लङ्घनमालोक्य शिशिरश्चापमयतः ।
 प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र तीव्रहृत्परिपीडिताः ॥
 ह्य मातङ्गा तात ! इति क्रन्दन्तोऽतीव
 दुःखिताः ॥
 दह्यमानाश्चिद्विगुणा धरणीख्येन वह्निना ॥
 तेषां गतानां तत्राविपचयातीसमीरयः ।
 प्रवाति तेन पातन्ति तेषां खड्गान्यथोपरि ॥
 ततः पतन्ति ते भूमौ ज्वलन्पावकसङ्घे ।
 खेतिक्षमाणे चान्यत्र व्याप्राशेषमह्यीतये ॥
 सारमेयास्ततः श्रीधं वातयन्ति शरीरतः ।
 तेषामज्ञानि दह्यमानेकान्यतिभीषणाः ॥
 अविपचयनं तात ! मयेतत् कीर्तितं तव ।
 अतः परं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे ॥
 समन्ततस्तप्तकुम्भा वह्निज्वालासमावृताः ।
 ज्वलद्विषयोदृष्टतत्तेलायुष्मत्पूरिताः ।
 तेषु दुष्कृतकर्म्मणो यान्तिः क्षिप्ता ह्यधोमुखः ॥
 जायन्ते विस्फुटज्वालगलज्जलज्वालिनाः ।
 स्फुटत्कपालनेचास्थिहृद्यमाना विभीषण्यैः ॥
 गृध्रेषु पाषाण सुच्यन्ते पुनस्तेष्वेव वेगितैः ।
 पुनः क्षिप्रमायन्ते तेजेनेकं व्रजन्ति च ॥
 द्रवीभूतैः शरीराज्जायमानां सत्वगस्थिभिः ।
 ततो यान्तिरेराशु दह्यन्ता चङ्कनचङ्किताः ॥
 क्षतावर्त्तं महातेजो मय्यन्ते पापकर्म्मिणः ।
 एष ते विस्तरेणोक्तस्तप्तकुम्भो मया पितः ॥”

नरक

नरककुलनामानि	पापमेदात् कुलविशेषगामिनः
पूयकुलम् ३०	शूद्रयाजी तत्प्राप्तुक् तच्छ्वेदाही च ब्राह्मणः ३०
सर्पकुलम् ३१	श्रीलक्ष्म्यपदविह्वलस्तस्य सर्पस्य हन्ता ३१
मशकुलम् ३२	विधिं दत्त्वा च्छुद्रजन्तुहन्ता ३२
दंष्ट्रकुलम् ३३	विधिं दत्त्वा जीवहन्ता ३३
गरलकुलम् ३४	मत्तिकां हत्वा मधुग्राही ३४
वज्रदंष्ट्रकुलम् ३५	अदृक्प्रयोर्हं कृतं ३५
दृक्प्रयोर्हं कृतं ३६	अर्थलोभात् प्रजादंष्ट्रकृतं ३६
शूरकुलम् ३७	शस्त्रधारी धावकः सन्ध्याहरि- भक्तिहीनश्च ब्राह्मणः { ३७ ३८ ३९
शूलकुलम् ३८	
खड्गकुलम् ३९	
गोलकुलम् ४०	अल्पदोषेय कारायां प्रजाबन्धनकृतं ४०
नक्रकुलम् ४१	जलादुत्थितनक्रादि हन्ता ४१
काककुलम् ४२	कामेन परस्त्रीवचःश्रोण्यास्यद्रष्टा ४२
सञ्चानकुलम् ४३	स्वर्गचौरः ४३
वाजकुलम् ४४	ताम्रलौहचौरः ४४
वज्रकुलम् ४५	देव-देवद्रव्यचौरः ४५
तम्रपाशाङ्गकुलम् ४६	देव-दिनयो रौप्य-गो-वज्राणां चौरः ४६
तीक्ष्ण पाशाङ्ग- कुलम् ४७	देव दिनयोः पित्तल-कांस्यपाञ्चचौरः ४७
लालाकुलम् ४८	वेद्यान्नभुक् तद्दृष्टिजीवी च ४८
मसीकुलम् ४९	क्षेत्रसेवी मसीजीवी च ब्राह्मणः ४९
चर्मकुलम् ५०	देव दिनयोः शस्त्रताम्रलासनचौरः ५०
चक्रकुलम् ५१	विप्रद्रव्यं हत्वा चक्रकारी ५१
वक्रकुलम् ५२	विप्र-बान्धवयोर्व्यक्रताकारी ५२
कूर्मकुलम् ५३	हरिश्चयने कूर्ममांसभुक् ब्राह्मणः ५३
ज्वालाकुलम् ५४	देवदिनयोर्धृततेजादिकृतं { ५४ ५५
भस्मकुलम् ५५	
दम्बकुलम् ५६	देवदिनयोर्हार्जोगन्धतेजद्रव्याणामपहर्ता ५६
तम्रभूर्मीकुलम् ५७	बलखलत्वादिना परभूमिहरः ५७
असिपत्रकुलम् ५८	अर्थलोभात् खड्गेन जीविक्षेदी नरघाती च ५८
सुरधारकुलम् ५९	यामनगरादिदाहकृतं ५९

नरकाजित्, पुं, (नरकं तन्नाम्ना विख्यातमसुरं जय-
तीति । जि + क्तिप् । तुक् च ।) विष्णुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

नरकदेवता, स्त्री, (नरकस्य अधिष्ठात्री देवता ।)
निरयदेवी । तत्पुण्यायः । अलक्ष्मीः २ निरर्हतिः
३ कालपथी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

नरकसुक्तः, त्रि, (नरकात् सुक्तः ।) नरकागतः ।
यथा,—

“नरकात् प्रतिसुक्तस्तु पापयोनियु जायते ।
पतितात् प्रतियुद्धाय खरयोनिं ब्रजेद्वृधः ॥
नरकात् प्रतिसुक्तस्तु क्षमिर्भवति पातकी ।
उपाध्यायं यलीकस्तु हत्वा न्वा भवति दिजः ॥
तज्जायां मनसा वाक्छेदद्रव्यं वाप्यसंश्रयम् ।
गर्हभो जायते जन्तुर्भिवस्यैवापमानकृतं ॥
शत्रोरितरमाकुशं शारिका संप्रजायते ।
पिनरी पीडयित्वा तु कच्छपल्लव जायते ॥
भर्तुः पिच्छसुपाञ्चनो हितान्यानि च सेवयेत् ॥

नरक

नरककुलनामानि	पापमेदात् कुलविशेषगामिनः
खचीतुलकुलम् ६०	गोधातुलकुलम् ६१
गोधातुलकुलम् ६१	नक्रतुलकुलम् ६२
नक्रतुलकुलम् ६२	गजदंष्ट्रकुलम् ६३
गजदंष्ट्रकुलम् ६३	गोस्तुलकुलम् ६४
गोस्तुलकुलम् ६४	कुम्भीपाककुलम् ६५
कुम्भीपाककुलम् ६५	कालसूत्रकुलम् ६६
कालसूत्रकुलम् ६६	अवटोदकुलम् ६७
अवटोदकुलम् ६७	असनुदकुलम् ६८
असनुदकुलम् ६८	पांशुभोजकुलम् ६९
पांशुभोजकुलम् ६९	पाशवेष्टकुलम् ७०
पाशवेष्टकुलम् ७०	शूलपोतकुलम् ७१
शूलपोतकुलम् ७१	प्रकम्पनकुलम् ७२
प्रकम्पनकुलम् ७२	उल्कासुखकुलम् ७३
उल्कासुखकुलम् ७३	अक्षुपकुलम् ७४
अक्षुपकुलम् ७४	वेधनकुलम् ७५
वेधनकुलम् ७५	दण्डताडनकुलम् ७६
दण्डताडनकुलम् ७६	जालबद्धकुलम् ७७
जालबद्धकुलम् ७७	देहचूर्णकुलम् ७८
देहचूर्णकुलम् ७८	दहनकुलम् ७९
दहनकुलम् ७९	शोषणकुलम् ८०
शोषणकुलम् ८०	कवकुलम् ८१
कवकुलम् ८१	खर्पकुलम् ८२
खर्पकुलम् ८२	ज्वालासुखकुलम् ८३
ज्वालासुखकुलम् ८३	जिह्मकुलम् ८४
जिह्मकुलम् ८४	धूमान्धकुलम् ८५
धूमान्धकुलम् ८५	नागवेष्टनकुलम् ८६

सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो नृतः ॥
न्यासापहर्ता नरकात् विसृक्तो जायते क्षमिः ।
असुखकश्च नरकात्सुक्तो भवति राक्षसः ॥
विश्वासहर्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते ।
यवधान्यानि हत्वा तु जायते ऋषिको नृतः ॥
परदारभिमर्शस्तु वृको घोरोऽभिजायते ।
भ्रातृभार्याप्रसङ्गत्वे कोकिलो जायते नरः ॥
गुर्वादिभार्यागमनाच्छूकरो जायते नरः ।
यज्ञदानविवाहानां विनोक्तार्ता भवेत् क्षमिः ॥
देवतापिष्टविप्राणामहत्वा योऽन्नमन्नुते ।
प्रसुक्तो नरकाहापि वायसः स प्रजायते ॥
ज्येष्ठभ्रात्रवमानाश्च क्रौञ्चयोनौ प्रजायते ।
शूद्रश्च ब्राह्मणी गत्वा क्षमियोनौ प्रजायते ॥
तस्यामपत्यसुत्पाद्य काष्ठान्तःकोटको भवेत् ।
क्षतन्नः क्षमिकः कोटः पतङ्गो वक्षिकस्तथा ॥
अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः संजायते खरः ।
क्षमिः स्त्रीवधकर्ता च बालहन्तावजायते ॥

नरक

पापमेदात् कुलविशेषगामिनः	नरककुलनामानि
परकर्म सुखं दत्त्वा परनिन्दकः परदोष- ज्ञावी वेदनाक्षयनिन्दकश्च ६०	गोधातुलकुलम् ६१
यज्ञं भित्त्वा वस्तुगोप्यागमेवचौरः ६१	नक्रतुलकुलम् ६२
सामान्यद्रव्यचौरः ६२	गजदंष्ट्रकुलम् ६३
गजतुरगनरचौरः ६३	गोस्तुलकुलम् ६४
जलपिबन्नोवारकः ६४	कुम्भीपाककुलम् ६५
गो-क्षी-भिक्षु-भूय-ब्रह्महा अगम्यागामी दीक्षासन्ध्याहीनस्त्रीर्यप्रतिग्राही ग्राम- याजी देवजः शूद्ररूपकारी वृषलीपतिश्च ६५	कालसूत्रकुलम् ६६
वेद्यान्नभुक् तत्संसर्गो च ६६	अवटोदकुलम् ६७
कुलटादिवज्रवेद्यागामी दिजः ६७	असनुदकुलम् ६८
चन्द्रस्यैग्रहयै निषिद्धकालभोजी ६८	पांशुभोजकुलम् ६९
एकस्मै वाकप्रदकन्याया अन्धस्मै दाता ६९	पाशवेष्टकुलम् ७०
दत्तापहारी ७०	शूलपोतकुलम् ७१
अभक्त्या शिवनिष्पूजकः ७१	प्रकम्पनकुलम् ७२
विप्रदंष्ट्रकृतं तत्कम्पलक्ष्यदायी च ७२	उल्कासुखकुलम् ७३
सकोपवदना क्षामिनि कटुवादिनो ७३	अक्षुपकुलम् ७४
शूद्रभोग्या ब्राह्मणी ७४	वेधनकुलम् ७५
वेद्या । सा च पञ्चवटपुंगमनाद्भवति ७५	दण्डताडनकुलम् ७६
युङ्गी । सा च सप्ताष्टपुंगमनाद्भवति ७६	जालबद्धकुलम् ७७
महावेद्या । साचाष्टाधिकपुंगमनाद्भवति ७७	देहचूर्णकुलम् ७८
कुलटा । सा च पुण्ड्रयगमनाद्भवति ७८	दहनकुलम् ७९
खेरिखी । वृषली । सा चतुःपुंगमनाद्भवति ७९	शोषणकुलम् ८०
वृष्टा । पुञ्चली । सा च त्रिपुंगमनाद्भवति ८०	कवकुलम् ८१
सर्वार्थपरदारो ८१	खर्पकुलम् ८२
ब्राह्मणीगामी क्षत्रियो वैश्यश्च ८२	ज्वालासुखकुलम् ८३
करे तुलसीगङ्गाजलदेवशिलाश्च कृत्वा प्रति- ज्ञाकृतदपालको मिथ्याश्रयश्चो मित्रद्रोही ८३	जिह्मकुलम् ८४
विश्वासघाती मिथ्यासाक्ष्यदश्च ८४	धूमान्धकुलम् ८५
निष्ठक्रियाहीनो देववागनास्तिको मन्दोप- हासी च ८५	नागवेष्टनकुलम् ८६
देवविप्रयोर्हं नहारी ८६	
वैद्यदेवशत्रुतिकारी जाचालोहयापारी रसादिचक्रयो च ब्राह्मणः ८६	

भोजनं चोरयित्वा तु मत्तिका जायते नरः ।
हत्वान्नश्चैव माञ्जरीरक्षितश्चैव नृधिकः ॥
घृतं हत्वा च नकुलः काको मदगुरमामिषम् ।
मधु हत्वा नरो दंष्ट्रः पूषं हत्वा पिपीलिकः ॥
अपो हत्वा तु पापात्मा वायसः संप्रजायते ।
हृते कांक्षे च हारीतः कपोतो वा प्रजायते ॥
हत्वा तु काचं न भाखं कृमियोनौ प्रजायते ।
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वङ्गिहर्ता वक्तृस्तथा ॥
मयूरो वर्णकं हत्वा श्राकं पञ्च जायते ।
जीवज्जोवकर्ता याति रक्तवज्रापहृन्नरः ॥
क्षुक्कुङ्करिः शुभान् गन्धान् वंशं हत्वा शशो
भवेत् ॥
वण्डः कलापहरश्च काष्ठकृतं काष्ठकीटकः ॥
पुण्यापहृदिस्तु पङ्क्यैवापहृन्नरः ।
श्राकहर्ता च हारीतस्त्रीयहर्ता च चातकः ॥
यज्ञहृन्नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ।
तथगुह्यलतावल्लीवक्षारतस्तदां ब्रजेत् ॥

एव एव क्रमो दृष्टो गोमुख्यादिहारिणाम् ।
विद्यापहारी नृकक्ष गत्वा च नरकान् ववृणु ॥
अवमिह्येभ्यो हृते च मन्दाभिः संप्रजायते ।
परनिष्ठातत्तत्त्वं परमर्मावघातनम् ।
नेदुर्ध्वं निर्द्वयत्वं परदारोपसेवनम् ।
परस्वहरणाशीर्षं देवतानां कुतसम् ॥
निष्ठत्वं वचनं नयां कार्पण्यं वृथां नुषः ।
उपनयनादि जानीयात् सुत्तानां नरकादपि ॥
प्रसङ्गात् खर्गागतनक्षत्रमप्याह ।
“द्या भूतेषु संवादः परलोकां प्रतिक्रिया ।
सत्त्वं भूतहिता चोक्तिर्नैव प्रामाण्यदर्शनेन ॥
गुरुदेवविपूजा च केवलं साधुवक्त्रम् ।
सत्क्रियाभ्यसनं मेवौ खर्गिणां लक्ष्यं विदुः ॥
अष्टाङ्गयोगविज्ञानात् प्राप्नोत्यात्मनिकं लयम् ॥”
इति गारुडो कर्मविपाकः २२६ अध्यायः ॥
नरकस्था, स्त्री, (नरके तिष्ठतीति । स्था + “सुपि
स्थः ।” १।२।४। इति कः ।) वैतरणी नदी । इति
हेमचन्द्रः । ४।१५२ ॥ निरयस्थिते, त्रि । यथा,
“नरकस्थोऽपि देहं वै न पुनस्त्वक्तुमिच्छति ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
नरकान्तकः, पुं, (नरकस्य तन्नाशनां स्थातव्या-
सुरस्य अन्तकः ।) विष्णुः । इति पुराणम् ॥
(यथा, सुब्रह्ममालायाम् । ७ ।
“दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो
नरके वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।
अवधीरितशारदारविन्दौ
चरन्तौ ते मरुतोऽपि चिन्तयामि ॥”)
नरकामयः, पुं, (नरकः आमय इव यस्य ।)
प्रेतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नरकरूप
आमयः ।) निरयरोगश्च ॥
नरकीलकः, पुं, (नरेण कीलक इव निन्द्यत्वात् ।)
गुरुतः । तत्पर्यायः । गुरुत्वा २ । इति हेम-
चन्द्रः । ३।५२२ ॥
नरगणः, पुं, (नरस्य गणो यस्मात् ।) नवनक्षत्र-
विशेषः । तन्नातजनः । यथा,—
“हस्तास्त्रातिन्धगाग्निनीहरिगुरुः पौष्णाशु-
राधादिति-
आर्द्रा रोहिणी चोत्तराणि भरणी पूष्णाणि
भाणि त्रयम् ।
अष्टाक्षेवविशाखमूलवर्णावस्त्रिचित्रामघाः
कथ्यन्ते सुनिर्भयथाक्रमवशाद्देवा नरा
राक्षसाः ॥”
इति दीपिका ॥
अस्य फलम् । यथा, कोट्टीप्रदीपे ।
“मातुष्ये ऋदुकर्मेवङ्गतमनाः श्रीलान्वितो
धीयुतः ॥”
(नराणां गणः ।) नरसम्बन्धः ॥
नरङ्गः, पुं, (वृणाति प्रापयतीति । नृ + “प्रतादे-
रङ्गच् ॥” इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात्
अङ्गच् ।) वरककः । नाराङ्गा इति भाषा ॥
(शुः पुरुषस्य अङ्गम् ।) मेहने, स्त्री । इत्यु-
णादिकोषः ॥

नरदेवः, पुं, (नरो देव इव ।) राजा । इति जला-
युधः ॥ (यथा, हरिवंशे । ३२ । १२ ।
“रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव ! यमस्ययात् ॥”)
नरनारायणौ, पुं, (नरश्च नारायणश्च तौ ।)
ऋग्विष्णोः । तावेव श्रीकृष्णार्जुनौ सम्भूतौ ।
इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवीभागवते ।
४।५।१३ ।
“नरनारायणौ चैव सैरुत्तम उन्नतम् ।
प्रायेयादिं समागत्य तीर्थे वदिरकाशमे ॥”)
तयोक्तपत्तिर्यथा,—
“अथ चिन्तयतस्तस्य स्वानां गत्वा जनार्दनः ।
तत् सर्वं ज्ञापयामास वराहवपुषो हितम् ॥
ततो देहपरित्यागं कर्तुं समभवद्वयदा ।
तदा दंष्ट्रायघातेन नरसिंहं महाबलम् ॥
सरभो भगवान् धर्मो द्विधा मध्ये चकार ह ।
नरसिंहे द्विधाभूते नरभागेन तस्य तु ॥
नर एव ससुतपद्मे दिव्यरूपो महाशुभिः ।
तस्य पञ्चास्यभागेन नारायण इति नृपः ॥
अभवत् स महातेजा सुनिष्कूपो जनार्दनः ।
नरो नारायणश्चोभौ ऋद्धिहेतू महामती ॥
ययोः प्रभावो दुर्धर्षः शास्त्रे वेदे तपःसु च ॥”
इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥
कल्पभेदे तौ धर्मेपुत्रौ । यथा,—
“धर्मेस्य दण्डद्वितयं नृपिणं नृपिणौ
नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः ।
दृष्टात्मनो भगवतो नियमावलोकं
देयस्वनङ्गपूतना वटितुं न श्रेष्ठः ॥”
इति श्रीभागवते । २ । ७ । ६ ॥
(अनयोर्विशेषविवरणम् देवीभागवते ४ स्कन्धस्य
५ अध्यायमारभ्य प्रथमम्)
नरपतिः, पुं, (नरान् पालीति । पा + कतिः ।
नराणां पतिर्वा ।) राजा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रघुः । २ । ७५ ।
“नरपतिं कुलभूयै गर्भमाधत् राशौ
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावेः ॥”)
नरप्रियः, पुं, (नराणां प्रियः ।) नीलवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ नरस्य प्रियवस्तुनि, त्रि ॥
नरभूः, स्त्री, (नराणां मनुष्याणां भूभूमिः ।)
भारतवर्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नरोत्पत्तिश्च ॥
नरभूमिः, स्त्री, (नराणां मनुष्याणां भूमिः ।)
भारतवर्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
नरमानिनी, स्त्री, (नरं पुरुषमिव मन्यते इति ।
मन + निनिः + ङीप् ।) हस्तयुक्तनारी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
नरमानिका, स्त्री, (नरं मन्यते या । मन +
खल् । टाप् अत इत्वम् ।) नरमानिनी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
नरमाला, स्त्री, (नराणां तन्कुडानां माला ।)
मनुष्यसुखमाला । यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ६ ।
“विचित्रखटाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥”
नरमालिनी, स्त्री, (नरस्येव माला केशसम्बद्धो
मुखेऽस्यस्या इति । इनिः + ङीप् । यद्वा,

नरमानिनी प्रयोगादुरोधात् विपातनेन नस्य
लत्वम् ।) हस्तयुक्तनारी । इति हेमचन्द्रः ।
३ । १६५ ॥ (नरस्य तन्कुडस्य मालास्यस्या
इति ।) नरमालायुक्ता ॥
नरमेधः, पुं, (मिधं हिंसायाम् + भावे चण् ।
नराणां पुरुषाणां मेधो हिंसनं यच् ।) नर-
वधात्मकयज्ञविशेषः ॥ (यज्ञोऽयं राजसनेय-
संहितायाम् ३०—३१ अध्याययोर्दृष्टः । तत्र
अधिकांश्यादिकं ३० अध्याये वेददीपे उक्तम् ।
यथा,—
“ब्राह्मणराजस्ययोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेध-
संश्रुको यज्ञो भवति । सर्वभूतान्यातिहृण्य
स्थानमतिष्ठा । चैवमुक्तदृष्ट्यामारभ्यः । अत्र
अयोर्विश्रुतिर्दीक्षा भवति द्वादशोपसदः पञ्च
सुखा इति चत्वारिंशद्भिः सिध्यति । अत्र
यूपैकादशनी भवति एकादशान्विशोभीयाः
पञ्चवो भवन्ति तेषां प्रतिरूपं मध्यमे वा यूपे
यथेष्टं नियोजनम् । आच्येन सप्तदशहीतिन
देव सवितरिति प्रत्यर्चं तिस्र आहुतीराहव-
नीये जुहोति ॥”) स तु कंजी वर्जनीयः ।
यथा,—
“समुद्रयान्नास्तीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
द्विजानामसवर्णास्तु कन्यास्यपयमस्तथा ॥
देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपर्कं पशोर्वधः ।
मांसादनं तथा आह्वे वानप्रस्थाभ्यमस्तथा ॥
दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च ।
दीर्घकालं जप्ताप्यं नरमेधाश्चमेधकौ ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः ।
इमान् धर्मान् कलिजुगे वज्राणां नृकुम्भीनां विप्रः ॥”
इत्युद्वाहृतस्ते दृष्टव्यरादीयम् ॥
नरवाहनः, पुं, (नरो वाहनं यस्य । “लुभादिपु
च ।” ८ । ३ । ३६ । इति न जत्वम् ।) कुवेरः ।
इत्यमरः । १।२।७२ ॥ (यथा, रघुः । ८ । ११ ।
“विजयदुर्द्धमितां यशुरर्णवा
चनरवा नरवाहनसम्पदः ॥”
वृपतिविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ ।
२१३ ।
“सोऽनुगैः सह निर्वाहं जघान द्रोहशङ्कया ।
मूरं दाक्षाभिसारेण शल्यैर्वा नरवाहनम् ॥”)
पुरुषयानविशष्टे, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । ८६ । ५ ।
“जज्ञे धनपतिर्यश्च कुवेरो नरवाहनः ॥”)
नरविज्जः, पुं, (नरं विज्जयति भञ्जयतीति । वि +
ज्ज + अच् ।) राजसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नरसारः, पुं, (नरवत् शुद्धः सारो यश्च ।) वज्रग-
द्रथविशेषः । नौसादर इति निशादल इति च
भाषा । तस्य पर्यायः । यथा, रत्नमालायाम् ।
“दिह्लो गोपकः पिङ्गो वोष्णो गन्धरसो रसः ॥”
तस्य सुहृदिर्यथा,—
“नरसारी भवेत्सुहृद्वर्गतोये विपाचितः ।
दोलायन्तेन यत्नेन भियगभियोगसहये ॥”
इति सारचन्द्रिका ॥

स तु ब्रह्मान्तरयोगेन महाप्रावको भवति यथा,
“नरसारयवचारस्तटिकारित एव काचवकयन्त्रैः।
बहुशः पात्रं सत्त्वं तद्धि महाप्रावकं नाम ॥”

इति रत्नावली ॥

यथाच वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिपद्ये यकृतज्ञोद्वा-
धिकारे ।

“दृष्टिचक्षुमपामार्गं चिन्ता कुशाब्जनाडिका ।

जुही तालस्य पुष्पाणि वर्णाभूर्वैतसन्ध्या ॥

एतेषां चारमाहृतं लिप्याकसरसेन च ।

चालयित्वा चारतोयं वक्ष्यपूतच कारयेत् ॥

चक्षातपेन संशोष्य पाल्मनद्वययोचितम् ।

एतस्य द्विपलं याज्ञं यवचारपलद्वयम् ॥

स्तटिकारिपलचैव नरसारपलनया ।

पलाहं सैखवं याज्ञं टङ्गणं तोलकद्वयम् ॥

कावीसं तोलकचैव सुप्राशङ्गं तोलकम् ।

दावमोचं कर्षकच तोलं ससुद्रपेनकम् ॥

सर्वमेकच सञ्चर्यै वक्यन्तेय साधयेत् ।

महाप्रावकमेतद्धि योष्यच रसचारणे ॥

हन्ति गुल्मादिकान् रोगान् यत्नतुम्हीहोदराणि
च ॥”)

नरसिंहः, पुं, (नर इव सिंह इव च आह्वति-
र्यस्य ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु

हिरण्यकशिपुवधार्थं भगवद्भ्रातारान्तर्गत-
चतुर्थः पूज्यवतारः । इति वराहपुराणम् ॥

(नरेण सिंहः । नरः सिंह इव इत्युपमित-
समासो वा ।) नरसिंहः । यदुक्तम् ।

“स्युत्तरपदे आश्रयपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।

सिंहशार्ङ्गलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥”

इति विशेष्यनिर्णये अमरः ॥

(यथा, महाभारते । १० । १० । १६ ।

“ऋतस्य नरसिंहस्य संग्रामेष्वपलायिनः ।

ये अमुञ्चन् कर्णस्य प्रमादात् इमे हताः ॥”)

नरहरिः, पुं, (नरः इव हरिः सिंह इव च
आह्वतिर्यस्य ।) तुल्यवतारः । यथा,—

“केशव धृतनरहरिरूप जय जगदीश हरे ॥”

इति गीतगोविन्दे । १ । ८ ॥

नराधिपः, पुं, (नराणामधिपः ।) नराधिपतिः ।

राजा । यथा, “नराणाञ्च नराधिपः ।” इति

श्रीभगवद्गीता ॥ (वृत्तविशेषः । यथा, सुश्रुते

चिकित्सितस्थाने ३७ अध्याये ।

“काकोलीहययष्टाऋमेदायुग्मनराधिपैः ॥”)

नरान्तकः, पुं, (नराणां अन्तको नाशकः ।)
राक्षसविशेषः । स तु रावणपुत्रः । इति रामा-
यणम् ॥ (यथा, भागवते । ६ । १० । १८ ।

“रक्षःपतिस्तद्वलोकं निकुम्भकुम्भ-

धृन्नाचदुर्मुखसुरान्नरान्तकादीन् ॥”)

नरायणः, पुं, (नराणां जीवानां अयनं आश्रय-
स्थानम् ।) श्रीनारायणः । इति शब्दरत्नावली ॥

नरी, स्त्री, (नरस्य पत्नी ।) नारी । इति
जटाधरः ॥

नरेन्द्रः, पुं, (नर इन्द्र इव नराणामिन्द्रो वा ।)
राजा । (यथा, मनुः । ६ । २५३ ।

“रक्षणादार्थवृत्तानां कष्टकानाञ्च शोधनात् ।
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥”)

विश्वेशः । इति मेदिनी । रे, १०१ ॥ (यथा,
माघे । २ । ८८ ।

“सुनिग्रहा नरेन्द्रेण पञ्चीक्षा इव शङ्खवः ॥”

वृत्तविशेषः । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ।

६ अध्याये ।

“पूतीकार्कजुमरेन्द्रमायां

नरेः पिटाः पलवाः सौमनाथ ॥”

एकविंशत्यक्षरवृत्तविशेषः । इति चिन्तामणिः ॥

यथा,—

“चामररत्नरत्नवरपरिगतविप्रगणाहितशोभः

पाणिविराजिपुष्पयुगविरचितकङ्कणसङ्गतगन्धः ।

चादसुवर्णकुण्डलयुगलज्जतरोचिरलङ्कनवर्णः

पिङ्गलपद्मगेश इति निगदति राजति वृत्तनरेन्द्रः ॥”)

नर्कटकं, स्त्री, नासिका । इति हेमचन्द्रः ॥

नर्कः, पुं, (वृत्ततीति । वृत् + “श्लिष्यि ऋन् ।”

३ । १ । १४५ । इति ऋन् ।) नटः । पोट-

गलः । चारणः । केलकः । नटपर्यायः । सर्व-

वैधो २ लयालम्बः ३ तालरचनकः । इति

शब्दरत्नावली ॥ द्विपः । इति हेमचन्द्रः ॥

वृत्तकर्तुर्लक्ष्यं यथा,—

“यादृशं वृत्तपात्रं स्याद्गीतं योष्यच तादृशम् ।

वृत्तस्य धारणात् पात्रं नर्कः परिकीर्तितः ॥”

अपि च ।

“असम्बद्धप्रलापी च सदा भ्रुकुटिततपरः ।

हासप्रहासचतुरो वाचालो वृत्तकीविदः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(नर्कयतीति । वृत् + शिच् + णल् । वृत्तकारके,

त्रि । यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।

“तर्को विचारः सन्देहात् भूशिरोऽङ्गुलि-

नर्कः ॥”)

नर्ककी, स्त्री, (वृत्ततीति । वृत् + ऋन् । वित्तात्
ङीष् ।) वृत्तकारिणी । वाद इति भाषा ॥ तत्-

पर्यायः । लासिका २ । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥

लयपुष्पी ३ गटी ४ लस्या ५ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १६ । १४ ।

“नर्ककीरभिनयानिह्विनीः

पार्श्ववर्तिषु शुक्ललङ्घयन् ॥”)

करेणुः । इति मेदिनी । के, १०८ ॥ नलिका-

नामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नर्कनं, स्त्री, (वृत् + भावे क्कुट् ।) वृत्तम् । इत्य-
मरः । १ । ७ । १० ॥ (यथा, मनुः । २ । १०८ ।

“कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्कनं गीतवादनम् ॥”

वृत्ततीति । वृत् + ऋन् । नर्कं, त्रि । यथा,

महाभारते । ४ । ३५ । २२ ।

“गायनो नर्कनो वापि वादनो वा पुनर्भव ।

क्षिप्रं मे रथमास्थाय नियङ्गीष्व हयोत्तमान् ॥”)

नर्ह, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् ।) नर्हति । इति दुर्गादासः ॥

नर्ह, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।)

नर्हटकं, स्त्री, हन्तोविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“अदि भवतो नजी भजचला शुद्धनर्हटकम् ॥”

इति हन्तोमञ्जरी ॥

नर्म, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां परं-सकं-
सेट् ।) रेणोपधः । नर्मति । इति दुर्गादासः ॥

नर्म, [नृ] स्त्री, (नृ नये + “सर्वधातुभ्यो
मनिन् ।” उणां ४ । १४६ । इति मनिन् ।)

परीक्षासः । इत्यमरः । १ । ७ । १२ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ८२ । १७ ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति

न स्त्रीषु राजन विवाहकाये ।

प्राणान्ये सर्वधनापहारे

पञ्चावृत्तान्पातुरपातकानि ॥”)

नर्मकीलः, पुं, (नर्मणः परीक्षासस्य कील इव ।)
पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नर्मेटः, पुं, (नर्मणेव व्यटति गच्छतीति । व्यट् +
अच् । शक्यादित्वात् साधुः ।) खर्परः ।

खर्चः । इति हारावली ॥ २५४ ॥

नर्मेटः, पुं, (नर्मणि कुशलः । नर्म + व्यट् ।)
चूचुकम् । विद्गः । परीक्षासरतः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

नर्मेटः, पुं, (नर्म ददातीति । दा + कः ।) केलि-
सचिवः । इति मेदिनी । दे, ३३ ॥

नर्मदा, स्त्री, (नर्म ददातीति । दा + कः । स्त्रियां
टाप् ।) पृक्षा । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

नदीविशेषः । सा विन्ध्यपर्वताभिः खता पश्चिमे
तमसानद्यां प्रविष्टा । तस्याः पर्यायः । रेवा २

मेकलकम्बा ३ सोमसुता ४ । अस्या जलगुणाः ।
लघुत्वम् । शीतलत्वम् । सुपयत्वम् । दाह-

पित्तप्रमनत्वम् । वातदाहत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * तस्या जलं दृष्टभिम्बासैर्जीर्यति ।

यथा,—

“त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्त्रय यातुनम् ।
नार्मदं दृष्टभिम्बासैर्गोष्ठं वर्षेण जीर्यति ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

तस्या उत्पत्तिमाहात्म्यं यथा,—

“नर्मदा सरितां श्रेष्ठा रुद्रदेहादिनिःखता ।
तारयेत् सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ॥

सर्वपापहरा निवर्त्य सर्वदेवमस्कृता ।
संस्तुता देवगन्धर्वरक्षरोभिस्तथैव च ॥” * ॥

तस्याः क्षयो यथा,—

“नमः पुण्यजले ! आद्ये ! नमः सागरगामिनि ! ।
नमस्ते पापशमनि ! नमो देवि ! वरानने ! ॥

नमोऽस्तु ते ऋषिगणसंघसंविता !

नमोऽस्तु ते शङ्करदेहिनिःखता !

नमोऽस्तु ते धर्मेश्वतां वरप्रदे !

नमोऽस्तु ते सर्वप्रविशपावने ! ॥

यत्किंच पठते स्तोत्रं त्वत्तं शुद्धमना नरः ।

ब्राह्मणो वेदमाप्नोति क्षत्रियो विजयी भवेत् ॥

वैश्यस्तु लभते लाभं शूद्रश्चैव शुभां गतिम् ।

अन्नार्थं लभते क्षत्रं शरणादेव निवृत्तः ॥

नर्मदां सेवते त्वत्तं खयन्देवो महेश्वरः ।

नलः

तेन पुण्या नदी श्रेया ब्रह्महत्यापहारिणी ।
नर्मदाया जलं पीत्वा अर्चयित्वा वृध्वजम् ।
दुर्गेतिष्व न पद्मनि तस्य तीर्थप्रभावतः ।
एतत्तीर्थं समासाद्य यस्तु प्राधान्यं परित्यजेत् ।
सर्वपापविमुक्ततां व्रजते व्रजमन्दिरम् ।
जलप्रवेशं यः कुर्यात् तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ! ।
हंसयुक्तेन यागेन व्रजलोकं स गच्छति ।
यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च हिमवांश्च महोदधिः ।
गङ्गाद्याः सरितो यावत्तावत् सर्वे मज्जीयते ।
अनघनस्तु यः कुर्यात्तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ! ।
गर्भवासे तु राजेन्द्र ! न पुनर्जायते नरः ॥”

इति भास्व १६५ । १६६ अध्यायो ॥

सा च पुनरुत्पन्नमाया । तस्याः स्मरणे
विधनाशो भवति । यथा, “सकलपद्मजयस्य
नर्मदायै वरं ददुः । यस्मिंश्चकारजसमेतं नाम-
ग्रहं करिष्यति न तस्य सर्वविधं भविष्यतीति ।
अथ च ।

“नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि ।
नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं चाहि मां विवशर्पतः ॥”

इति विष्णुपुराणे । ४ । ३ । ८—१० ॥

नलः, ज वन्धे । इति नलशब्दस्य व्युत्पत्तौ भरतः ॥
(भा-परं-सर्क-सेट् ॥)

नलं, स्त्री, (नलतीति । नल + अच् ।) पद्मम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

नलः, पुं, (नल वन्धे + पचाद्यच् ।) ढगविशेषः ।
तत्पर्यायः । धमनः २ पोटगलः ३ । इत्यमरः ।
२ । ४ । १६९ ॥ नालः ४ नलः ५ कुक्षिरन्ध्रः ६
कौचकः ७ दीर्घवंशः ८ मूलमध्यः ९ विभीषणः
१० छिद्रान्तः ११ ऋदुपचः १२ वंशपचः १३
ऋदुच्छदः १४ नालवंशः १५ । अस्य गुणाः ।
शीतत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । रसिकारि-
त्वम् । रक्तपित्तप्रशमनत्वम् । दीपनत्वम् । वीर्य-
वृद्धिदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
“नलः पोटगलः मूलमध्यश्च धमनस्तथा ।
नलस्तु मधुरस्निग्धः कषायः कफरक्तजित् ॥
उष्णो हृदयस्थोऽन्यत्तिदाहपित्तविशर्पकृत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सूर्यवंशीयनिवधराजपुत्रः । यथा,—
“अतिथिस्तु कुशाञ्जने निवधस्तस्य चात्मजः ।
नलस्तु नैवधस्तस्मात्तन्मत्तस्मादजायत ॥”
वीरसेनराजपुत्रः । यथा, भास्व १२ अध्याये ।
“नलौ ह्येव विख्यातौ वंशे कश्यपसम्भवे ।
वीरसेनस्तुतस्तद्वैवधश्च नराधिपः ॥”
(यथा, हरिवंशे । १५ । ३४ ।

“नलौ ह्येव विख्यातौ पुराणे भरतवर्धन ! ।
वीरसेनात्मजश्चैव यस्मैश्चाकुञ्जलोद्भवः ॥”
एतौ ह्येव सूर्यवंशीयौ ।) चन्द्रवंशीयनिवध-
राजपुत्रः । (अयम् नमयन्तीपतिः ।) यथा
दमयन्तीं प्रति नलवाक्यम् ।

“सुधांशुवंशस्य करीरमेव मां
निश्वस्य किञ्चासि प्रलेखहि गृहा ॥”

इति नैवधः ॥

नलः

(यथा, महाभारते । ३ । ५३ । १ ।

“आसीमाणा नलो नाम वीरसेनसुतो वली ।

उपपन्नो मुखेऽरिरे कृपवानन्धकोविदः ॥”

अथ वीरसेनस्तु सूर्यवंशीयवीरसेनाद्विज यवै-
श्ववगन्तव्यम् ॥ * ॥

आसीत् पुरा निवधाधिपतिश्चन्द्रवंशीयो नलो
नाम राजा । गच्छति काले स हि हंससुखात्
विदर्भेश्वरभीमराजकन्यां दमयन्तीं निभुवनेक-
सुन्दरीमाकर्ण्य हंससुखादेवावगतनलसौख्यं
तन्मनसा दमयन्तीं स्वयंवरविधिना इन्द्रादि-
देवसन्निधावेव उपयेमे । अस्य इन्द्रसेननामा पुत्र
आसीत् । दमयन्तीपरिणयकासुकः कलिस्तु
दमयन्तीमलभमान एनं प्रति रुष्टः सज्जातः ।
अथ कलिप्रविष्टशरीरोऽयं आत्मा पुष्करेण सह
दूतक्रीडनात् सर्वस्वमहारयत् । ततः स राज्य-
च्युतो दमयन्त्या सह वनं गतवान् । कलिस्तु
अस्य दमयन्तीसहवाससुखमसहिष्णुः दमयन्त्या
सह एनं वियोजयितुमिषेव । अथ कदाचित्
कल्याणेशितचित्तोऽयं नलः सुप्तां दमयन्तीं
निभुरवत् परिदृश्य पलायामाक्रे । दमयन्ती तु
प्रबुध्य बहु विलप्य च पथिकसारथवाहेन सह
मातृशब्दयुक्तं गतवती । नानाविधलोभात्
शीर्षदंष्ट्रा सा मातृशब्दापि अविज्ञाता तद्वचने
तस्यौ । अथ दमयन्तीपिता भीमवृषपतिर्दम-
यन्त्या अन्वेषणाय दूतान् नियोजयामास ।
दूतास्तु चिह्नविशेषैर्दमयन्तीं परित्राय भीमाय
न्यवेद्यन् । भीमस्तु तां खण्डमानयत् । नलस्तु
दमयन्तीं परिदृश्य गच्छन् दावानलमध्यगतं
कर्कोटकनागं विपद उज्जहार । कर्कोटकस्तु
नलस्य प्रत्युपकर्तुमिच्छन् शरीरस्यमस्य कलिं
दृष्ट्वा कलिमेव भृशं सन्तापयामास । नलस्तु
केवलं रूपान्तरत्वमाप्तवान् । ततोऽसौ ऋतु-
पर्यन्तं रात्रः सारथ्यं नियुक्त आसीत् । अथ
गच्छति काले दमयन्ती पितृगेहस्था नला-
न्वेषणाय ब्राह्मणान् संप्रेष्य कथञ्चित् ऋतुपर्ण-
सारथिं नलत्वेनावगन्थ पुनः स्वयंवरमिषेण
ससारथिं ऋतुपर्णं पितृवैश्वानि आनयामास ।
दमयन्ती तु पाकादिकौशलेनान्यजनान्वेष्टेन
ऋतुपर्णसारथिं नलं विज्ञाय स्वसमीपमानया-
मास । अथ कलिपरिदृष्टेन नलेन स्वसौन्दर्यं
यद्वीति भेन्वा सह मेलनं सज्जातम् । भीम-
वृषपतिस्तु एतत् सर्वमाकर्ण्यतिशयसन्तोषम-
वाप्तवान् प्रेषयामास च तं बहुसमारोहेण
निवधदेशान् प्रति । ततोऽयं स्वदेशमागत्य
भ्रातरं पुष्करं पुनर्दूताय आहूय पराजित्य च
तं पुनर्लभ्यराज्यो दमयन्त्या सह सुखसुवास ।
एतद्विवरणवस्तुतस्तु महाभारते वनपर्वणि
५३—७६ अध्यायेषु विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
वानरविशेषः । स तु ऋतध्वजसुनिष्ठापात्
वानररूपविश्वकर्मेण औरसेन वृताच्छरसो-
गर्भे गोदावरीतीरे जातः । इति वामने ६२
अध्यायः ॥ (अयम् रामवाक्येन समुद्रमन्थे

नलदं

सेतुं बध्म । यथा, अथ्यात्मरामावधि । ६ । १ ।
८४—८६ ।

“ततोऽब्रवीत् रघुर्मेघं सागरो विनयान्वितः ।
नलः सेतुं करोमस्मिन् नले मे विश्वकर्मेभ्यः ॥
सुतो धीमान् समर्थोऽस्मिन् कार्ये लब्धवरो
हरिः ।

कीर्तिं ज्ञानम् ते लोकाः सर्वलोकमनापहाम् ॥
इत्युक्त्वा राजवं नत्वा ययौ विभुरङ्गजताम् ।
ततो रामस्तु सुवीरलक्ष्मणाभ्यां समन्वितः ।
नलमाज्ञापयन्तीवं वानरैः सेतुबन्धने ॥”
पितृदेवः । इति मेदिनी । से, २७ ॥ दैत्य-
विशेषः । यथा,—
“दैत्यराजवर्षयोगाज्जातास्त्रीवपराक्रमाः ।
सैहिकाया इति त्वातास्त्रयोदश महाबलाः ॥
वंशः शशश्च वलवान् नलश्चैव तथा वलः ।
वातापिर्नसुचिश्चैव इत्यलः लब्धमस्तथा ॥
अङ्गको नरकश्चैव कालनाभश्चैव च ।
सर्वमानस्तथा चैव सुरकल्पश्च वीर्यवान् ॥”

इति ब्रह्मपुराणे २ अध्यायः ॥

नलकं, स्त्री, (नल इव प्रतिज्ञातिः । “इवे प्रति-
ज्ञतौ ।” ५ । ३ । ६८ । इति कर्त्तु ।) प्रास्ताप्यि ।
इति हिमचन्द्रः । ३ । २६९ ॥ (यथा, सुश्रुते
निदानस्थाने १५ अध्याये ।

“तद्व्याख्यानं नयन्ते भण्यन्ते नलकाणि तु ॥”)

नलकिनी, स्त्री, (नलकाणि सन्त्यस्याः । नलक +
इनिः । डीप् ।) जङ्घा । इति हिमचन्द्रः । ३ ।
२७८ ॥

नलकीलः, पुं, (नलवत् कीलो यच् ।) जानुः ।
इति हिमचन्द्रः । ३ । २७८ ॥

नलकूवरः, पुं, कुवेरपुत्रः । इत्यमरः । १ । १ ।
७३ ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्मपूरे । ६६ ।

“विनोक्तकथापि मे न नलकूवरे न स्मरे
किमन्यदन्तवृत्तरपि न दर्शनं प्राचयेय ।

अयं नयनगोचरं व्रजति चेदृष्टशामुत्सवः
समग्ररमणीमनो मधुपमाधवः स्याध्वजः ॥”)

स आत्मा मणिवीर्येण सह वानर्यो पीत्वा
केलासोपवने गङ्गायां स्नानेनः स्त्रीकृतवान् ।
असंयुतवस्त्रौ तौ दृष्ट्वा नारदः शशाप । तच्छा-
पेन तौ यमलार्जुनौ भूत्वा श्रीवृन्दावने आसतुः ।
ततो दामोदरेण श्रापनिर्मुक्तौ तं श्रुत्वा खण्डं
जम्बतुः । इति श्रीभागवतीयदशमस्कन्धः ॥

नलदं, स्त्री, (नलं दति अवलम्बयतीति । दो +
कः ।) पुष्करः । उग्रोदम् । (यथा, किराति ।
५ । २५ ।

“इह सिन्धवश्च वरणावरणाः

करिणां सुरे सनलदानलदाः ॥”)

जटामासौ । इति मेदिनी । दे, ३३ ॥ (अस्य
पर्यायो यथा, वेदकरमालायाम् ।

“नलदं नन्दिनी पेशी मांसौ लघ्वाजटा जटौ ।
किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥”
नलं ददातीति । दा + आतोऽनुपेति कः । नल-
दातरि, नि, ॥

नलिन

नलदम्बः, पुं, निम्बवृक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 नलदा, स्त्री, (नलद + टाप् ।) जटामांसी । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 नलपट्टिका, स्त्री, (नलनिर्मिता पट्टिका ।)
 नलाची । इति हारावली । १७७ ॥ इरमा
 इति भाषा ॥
 नलमौनः, पुं, (नलाश्रयो मौनः ।) चिलिचिम-
 मन्त्यः । इत्यमरः । १ । १० । १८ ॥ (“नल-
 मौनः कपात्मकः ।” इति हारावली प्रथमे स्थाने
 ११ अध्याये ॥)
 नलिका, स्त्री, (नल इव आकारोऽस्यस्या इति ।
 नल + टल् ।) नाड़ी । नली इति ख्यातः ।
 सा च उत्तरापथे प्रविष्टा सुगन्धा प्रवाला-
 लतिः प्रवालीति कश्चित् प्रविष्टा । पंठारी
 इति कश्चित् प्रविष्टा । तत्पर्यायः । विदम-
 लतिका २ कपोतवाया ३ नलिनी ४ निर्मथ्या
 ५ सुविरा ६ आभागी ७ स्तुत्या ८ रक्तदला ९
 नर्तकी १० नटी ११ । अस्या गुणाः । तिक्त-
 त्वम् । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । मधुरत्वम् ।
 क्षमिवातोदरार्णशः शूलनाशित्वम् । मलशोध-
 नत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
 “नलिका विदमलता कपोतचरया नटी ।
 धमन्यङ्गनकेशी च निर्मथ्या सुविरा नली ॥
 नलिका शीतला लघ्वी चक्षुष्या कफपित्तहृत् ।
 लज्जाम्बवातलघ्वासकुष्ठकण्डूज्वरापहा ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (अस्त्वविशेषः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४३७ ।
 “मधुमयनवद्वनविनिहितवंशीसुविराहुसारिण्यो
 रागाः ।
 हन्त हरन्ति मनो मम नलिकाविशिखाः स्फुर-
 स्येव ॥”
 इयं हि आकृतिक्रियादिना आधुनिकनला-
 स्तस्य ‘वक्त्रक’ इति ख्यातस्य सादृश्यं गच्छति ।
 यथा, वैशम्पायनोक्तधनुर्वेदे ।
 “नलिका ऋतुदेहा स्यात्तन्वङ्गी मधुरन्धिका ।
 मर्मच्छेदकरी नीला ————— ॥”
 “ग्रहणं भापनञ्चैव स्युतञ्चेति गतित्रयम् ।
 तामाश्रितं विदित्वा तु जेतासन्नान् रिपून्
 युधि ॥”
 अस्या विशेषविवरणान्तु नालिकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 कल्पितजलनिर्गमपथः । यथा, यन्त्रविधि-
 शतके १ अध्याये ।
 “वेदाङ्गुलं मस्तकोर्ध्वं कार्यं तोयस्य धारणे ।
 समर्थो तत्र नलिका कुल्यातोयविमोचनीम् ॥”
 नलितः, पुं, (नल्यते इति । नल ज वन्धे + क्तः ।)
 शाकविशेषः । नालिता इति भाषा ॥ अस्य
 गुणाः । मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । शुक्र-
 वह्नकत्वम् । इति द्रव्यगुणः ॥
 नालिनं, स्त्री, (नल्यते इति । नल वन्धे + “बहुल-
 मन्धवापि ।” उणां । २ । ४९ । इति इनच् ।)
 पद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ३९ ॥ (यथा,
 भागवते । २ । ६ । २२ ।

नखः

“यदास्य नाभ्यामलज्जिनादहमार्चं महात्मनः ।
 नाविदं यक्षसम्भारान् पुरुषावयवावृते ॥”
 नीलिका । जलम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२६ ॥
 नलिनः, पुं, (नल + इनच् ।) सारसपक्षी । इत्य-
 मरः । १ । १० । ४० ॥ लक्ष्मपाकफलः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ पानीआमला इति भाषा ॥
 नलिनी, स्त्री, (नलानि पद्मानि सन्ध्याम् । नल +
 “पुष्करादिभ्यो ढेशी ।” ५।२।१३५ । इति ढिनिः ।
 ङीप् ।) पद्मयुक्तदेशः । (नलानां पद्मानां
 सन्धः । “खलादिभ्यः ढिनिर्वक्तव्यः ।” ४।२।५१ ।
 इत्यस्य वार्तिकोक्त्या ढिनिः ।) पद्मसन्धः । पद्म-
 जता । इति भरतः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “नलिनी ख्यातपद्मजिनी विशिनी च सरोजिनी ।
 पद्मिनीति च पर्यायः पद्मसन्धे नदाकरे ॥”
 इति वेदकरकमालायाम् ॥)
 पद्मनाभम् । इति रायमुकुटादयः ॥ तत्-
 पर्यायः । विसिनी २ पद्मिनी ३ । इत्यमरः ।
 १ । १० । ३९ ॥ (यथा, भमराष्टके । ८ ।
 “रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
 भास्वानुदेष्यति हविष्याति पद्मजालम् ।
 इत्थं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे
 हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥”
 थोमनिम्बगा । (इत्यन्तु गङ्गायाः पूर्वदिग्गत-
 शाखानामन्यतमा । यथा, मातङ्ग्ये । १२० । ४० ।
 “त्रीणि प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं त्रीण्येषे च ।
 सोतांसि त्रिपथगायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा ॥
 नलिनीं ज्वादिनीं चैव पावनीं चैव प्राच्यगा ॥”
 कमलाकरः । इति मेदिनी । ने, ८२ ॥ नलिका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ नारिकेलसुरा । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (वामनासिका । यथा, भाग-
 वते । ४ । २५ । ४८ ।
 “नलिनी नालिनी च प्राग्द्वारावेकच निर्मिते ॥”
 “नलनालशब्दौ छिद्रवचनौ तद्वतो नलिनी
 नालिनी च वामदक्षिणनासिके ॥” इति तट्टी-
 कार्या स्वामी ॥)
 नलिनीरुहं, स्त्री, (नलिनी रोहतीति । रुह +
 क्तः ।) मृणालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अक्षणि, पुं ॥
 नलिनेश्वरः, पुं, (नलिने श्वेते इति । श्वी + अच् ।)
 विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 नली, स्त्री, (नल + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
 मनःशिला । इति विश्वः ॥ नलिका । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ तत्पर्यायः । सुविरा २ विदमलता ३
 कपोताङ्गुः ४ नटी ५ । इत्यमरः । २ । ४ ।
 १२९ ॥ (एतद्गुणा मनःशिलानलिकाशब्दयोः
 ज्ञातव्याः ॥)
 नलोत्तमः, पुं, (नलेषु उत्तमः ।) देवनलः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 नखः, पुं, (नल्यते इति । नल + उल्लादयञ्चेति
 वः ।) किष्कुचतुःशतम् । चतुःशतहस्तपरिमित-
 देशः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
 २२४ । १ ।

नवग्र

“तस्यां सभायां दैत्यैर्नो हिरण्यकशिपुस्तदा ।
 आसीन आसने चित्रे नखमात्रे प्रमाणतः ॥”
 नखवर्मगा, स्त्री, (नखपरिमितं वर्म गच्छतीति ।
 गम् + ङः ।) काकाङ्गी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 नखपरिमितपथगामिनि, त्रि ॥
 नव, [न] त्रि, (नूयते क्षूयते प्रधानवर्त्तना-
 वाचकत्वेन । नु क्षयने + बाहुलकात् कथिन्
 गुणश्च । इत्युज्ज्वलदत्तः । १ । १५६ ।) संख्या-
 विशेषः । ९ नव इति भाषा । बहुवचनान्तो-
 ऽयम् । इति आकरणम् ॥ (यथा, रघुः । १ । ६९
 “इति क्षितीर्षो नवर्ति नवाधिकां
 महाकतूनां महनीयशासनः ॥”)
 नववाचका यथा । अङ्गकारम् १ भूखण्डम् २
 क्षतरावणमस्तकाः ३ सुधाकुण्डम् ४ व्याघ्री
 क्षतः ५ सेवधिः ६ अङ्गम् ७ रसः ८ पङ्कः ९
 इति कविकल्पलता ॥ (तद्वति, त्रि । यथा
 मनुः । ३ । २६९ ।
 “वृक्षासान् क्वागमासेन प्रार्थितेन च सप्त वै ।
 अष्टावेकस्य मासेन रौरवेण नवैव तु ॥”)
 नवः, पुं, (नु शि क्षयने + “ऋदोरप् ।” १ । ३ । ५७
 इति भाषे अप् ।) क्षयः । इति मेदिनी । वै
 १५ ॥ रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नवः, त्रि, (नूयते क्षूयते इति । नु स्तुतौ + “ऋदो
 रप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) नूतनः
 इत्यमरः । १ । १७७ ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । २३४
 “न स्त्रीनामप्रियः कश्चित् प्रियो वापि न विद्यते
 गावस्तृणमिवारण्ये प्रार्थयन्ति नवं नवम् ॥”)
 अभिनवाभ्याध्यानि प्रशस्तानि । यथा,—
 “अथाण्यभिनवाभ्येन प्रशस्तानि क्रियाविधौ ।
 ऋते हृतगुङ्घौप्रधान्यल्लङ्घाविकृञ्जतः ॥”
 इति नारायणदासकृतवैद्यपरिभाषा ॥
 तद्देशिकपर्यायः । “नवम् १ नूतम् २ नूतनम्
 नवम् ४ इदा ५ इदानीम् ६ । षट् नवनामानि ।
 इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥
 नवकारिका, स्त्री, (नवं करोतीति । कृ + क्त्वं
 टाप् अत इत्वम् ।) नवीटा । इति शब्द-
 भाषा ॥ नूतनः संक्षिप्तो विवरणञ्चोक्तः । नवी-
 कर्त्री च ॥
 नवकालिका, स्त्री, (नवं कलति प्राप्नोतीति
 कल + क्त्वं । टाप् । अत इत्वम् ।) नवीनः
 इति हारावली । १७६ ॥
 नवग्रहाः, पुं, (नव ग्रहाः ।) छन्द्यादयो नव
 यथा, तिथितत्त्वे ।
 “नवग्रहमखं ज्ञात्वा ततः कर्म समारभेत् ।
 अन्यथा फलदं पुंसां न काव्यं जायते कश्चित् ।
 (यथा च,—
 “छयञ्चक्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पतिः ।
 शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति नवग्रहाः ॥”
 तेषां संस्थानम् । यथा,—
 “भूम्यर्धजगन्धे तु सौरं भैरवे । मङ्गलम् ।
 लघे दिवाकरस्यापि मङ्गलं शशिनः स्थितम्
 पूर्वे शतसहस्रे तु योजनानां निशाकरात् ।

नवग्र

नक्षत्रमङ्गलं कृतकसुपरिहातु प्रकाशते ।
द्विजस्य चोत्तरे नक्षत्रम् । बुधो नक्षत्रमङ्गलात् ।
तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशनाः स्थितः ।
अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तत्प्रमाणे अवस्थितः ।
लक्षद्वये तु भौमस्य स्थितो देवपुरोहितः ।
सौरिन्द्रस्यतेषोर्हं द्विजस्य समवस्थितः ॥”

इति विष्णुपुराणे । २ । ७ अध्यायः ।

तेषां रथादि यथा,—
“योजनानां सप्तसप्त भास्करस्य रथो नव ।
ईवाक्षस्यैवास्त्रं द्विगुणो तु निगद्यतम् ।
सार्द्धकोटिस्तथा सप्तनिशुताम्भिकाणि वै ।
योजनानाम्बु तस्याचक्षकं यत्र प्रतिष्ठितम् ।
चत्वारिंशत्सप्तसप्तसप्त द्वितीयोऽप्यो अवस्थितः ।
पञ्चान्यानि तु सार्द्धानि स्यन्दनस्य महाभते ।
अक्षप्रमाणसुभयोः प्रमाणं तद्द्वयगार्हयोः ।
इत्योऽक्षस्तद्द्वयगार्ह्येन भवाधारो रथस्य वै ।
द्वितीयेऽपि तु तत्तत्प्रमाणं मानसाचले ।
हृदयाच्च सप्त स्यन्दसि तेषां नामानि मे श्रद्ध ।
गायत्री च दृष्टव्युत्थिगन्गती जिह्वेव च ।
अनुष्टुप् पंक्तिरिक्तुक्ताम्भ्यांसि हरयो रवेः ।
स रथोऽधिष्ठितो देवेरादित्यैर्हर्षिभिरुपया ।
गन्धर्वैरसरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ।
स्तुवन्ति सुनयः सूर्यं गन्धर्वैर्गोयते पुरः ।
हृत्पद्मस्य रथो यान्ति सूर्यस्यानु निशाचराः ।
वहन्ति पद्मगा यक्षैः क्रियते भीषु संयुधः ।
बालखिल्यास्तथैवेन परिवार्य समासते ।
सोऽयं सप्तगणः सूर्यमण्डले तु निगद्यतम् ।
हिमोष्णवादिदृष्टीनां हेतुत्वं सप्तपागतः ।
रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभान्तस्य वालिनः ।
वामदक्षिणतो युक्ता दृष्ट तेन चरत्त्वसौ ॥ * ॥
वायुमिन्द्रस्यसम्भृतो रथश्चक्रतुतस्य च ।
पिशङ्गैस्तुरगैर्युक्तः सोऽष्टाभिर्वायुवैरिभिः ॥ * ॥
सर्वरथः सानुकर्णो युक्तो भूषणवैह्वयैः ।
सोपासकपताकस्तु शुक्रस्यापि रथो महान् ॥ * ॥
अष्टास्रः काश्चनः श्रीमान् भौमस्यापि रथो महान् ।

पद्मरागाखलेरथैः संयुक्तो वह्निसम्भवेः ॥ * ॥
अष्टाभिः पाण्डुरैर्युक्तो वालिभिः काश्चने रथे ।

तस्मिंस्तद्वति वर्षे वै राशौ राशौ दृष्टस्यतिः ॥
आकाशसम्भवेरथैः श्वलैः स्यन्दनं युतम् ।
समावृष्ट्य शनैर्याति मन्दगामी शनैश्चरः ॥ * ॥
स्वर्भाणोस्तुरगा स्त्र्यष्टौ भृङ्गाभा घूसरं रथम् ।
सप्तद्वयुक्तास्तु मैत्रेय । वह्न्यविरतं सदा ॥ * ॥
तथा केतुरथस्याम्बा अष्टौ ते वातरं हसः ।
पलालधूमवर्णाभा लाचारसनिभास्त्रयाः ॥ * ॥
एते मया गृह्याणां वै तवाख्याता रथा नव ।
सर्वे भुवे महाभाग । प्रवृद्धा वायुरस्त्रिभिः ॥”
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८१०१२ अध्यायाः ।
गृह्याणामशुभप्रतीकारः । राजमार्तण्डे ।
“दोषो न स्यादग्रहाणामग्निशिरकिरथे ताज्ज-
मिन्दौ च शङ्कं

८३७

नवग्र

एष्योपुत्ते प्रवालं शशधरतनये श्रातकुम्भं
भुजेन ।
देवाचार्ये च सुक्तां मन्थिमसुरगुरौ खीसकं
सूर्यस्यैव
राशौ लौहं त्वनिष्टे कमलतनये राजपट्टं
विभर्तुः ॥”

श्रातकुम्भं सुवर्णम् । राजपट्टं कर्पूराखीति
ख्यातम् । अपि च । बुद्धिप्रकाशे ।
“निर्मूली चौरिकान्मलं गोजिह्वा दृष्टदारकम् ।
मन्थयति सिंहपुच्छीं वाय्वाणं चन्दनं सितम् ।
अन्धगन्धां क्रमात् सूर्यादद्याद्विषोपशान्तये ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वम् ।

खलन्मरागवधिनवयश्चन्द्रियेया,—
“केतुपद्मवभौममन्दगतयः वहास्त्रिचक्राः शुभा-
अन्धकारावपि ते च तौ च दृष्टमौ चक्रः पुनः
सप्तमः ।
जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतो युग्मेयु सोमात्मजः
शुक्रः बहुदृष्टसप्तवर्णमितरे सर्वेऽप्युपान्ते शुभाः ॥”
इति दीपिका ॥

रविः १।६।१०।११।राशयः । सोमः १।६।७।१०।
११ शुक्रपक्षे २।५।६ । जन्मर्षवर्जितजन्मचक्रः
शुभः । मङ्गलः १।६।१०।११ । बुधः २।७।६।८।
१०।११।१२ । दृष्टस्यतिः २।५।७।६।११ । शुक्रः
१।२।१।७।५।८।११।१२ । शनिः १।६।१०।११।
राहुः १।६।१०।११ । केतुः १।६।१०।११।राशयः ॥
ग्रहाणां राशिभोगनिर्णयः । यथा,—

“रविर्भास्त्रं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् ।
पञ्चत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरात् ।
वर्धमेकं सुराचार्यश्चाष्टाविंशदिनं भृगुः ।
शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भाणुः सार्द्धवत्सरम् ॥”
रविः १ मासः । सोमः २।० दिनम् । कुजः ८।५
दिनम् । बुधः १८ दिनम् । दृष्टस्यतिः १ वत्-
सरः । शुक्रः २८ दिनम् । शनिः २॥० वत्सरः ।
राहुः १॥० वत्सरः । केतुः १॥० वत्सरः । इति
ज्योतिषम् ॥ * ॥ अथ चक्रादिषड्यष्टाष्टा-
मस्तोदयज्ञानम् । यथा,—

“अथोदयास्तमयोः परिज्ञानं प्रकीर्णते ।
दिवाकरकराक्रान्तभर्तौनामभ्यतेजसाम् ।
सूर्यादयधिकाः पश्चादस्तं जीवकुजाकर्कजाः ।
जनाः प्रागुदयं यान्ति शुक्रकौ वक्रिणौ तथा ॥
अथवा विवस्वतः प्राच्यामस्तं चन्द्रभार्गवाः ।
ब्रह्मन्ध्याधिकाः पश्चादुदयं श्रीप्रयायिनः ॥” * ॥
एषां कालांशा यथा,—

“एकादशमरन्ध्रस्य तिथिसंस्कारकस्य च ।
अस्तांशो भूमिपुत्रस्य दृष्टसप्तधाधिकास्ततः ॥
पश्चादस्तमयोऽष्टाभिर्द्वयः प्राक्पञ्चतया ।
प्रागस्त उदयः पश्चादस्तत्वाद्दृष्टभिर्भुगोः ॥
एवं बुधो द्वादशभिश्चतुर्दशभिर्भृङ्गोः ।
वक्रशीर्षगती चार्कात् करोत्यस्तमयोदयौ ॥
एखाधिकैः कालभागैर्हृष्टा न्यूनैरुदयैः ।
भवन्ति लोके खचरा भाशुभायस्तन्मयैः ॥”
इति सूर्यसिद्धान्तः ॥

नवग्र

तेषामखीरवदिनवन्ताज्ञानम् । यथा,—
“सुवाचिचन्द्रा-१२२ खिरशाच ३३ दन्ता ३२
वेदाचला ४७ रामकृते ४३ क्रमेण ।
भौमादिकस्यास्तदिनां वक्रे
बुधस्य भूपा १६ दृष्ट भार्गवस्य ॥”
एषां एकस्मादस्तमयादुदयाद्वा अभ्युदयास्त-
ज्ञानम् । यथा,—
“तथास्तवक्रात् कुजतोऽस्तवक्रे
जात्य-२२ जि ४ दिने-१६ हिंमि-१० नेच १२
मासैः ।

महास्तवक्रास्तविधी सितस्य
क्रमेण वक्रस्तु नवेन्द्रमासैः १६ ॥”
गुरोस्तवस्य प्राक् पश्चात् शुक्रस्य तु उदयवक्र-
महास्तां प्राक् पश्चात् वाक्यदृष्टिज्ञानम् ।
यथा,—

“दृष्टः पुरस्तादुदयस्य पश्चात्
वास्तव्य पक्षं १५ वचसां पतिः स्यात् ।
एवं सितः पश्चदिनां दृष्टो
वाको भवेत्प्रीति दिनां वक्रे ॥
दृष्टस्तु पक्षं १५ भृगुजो महास्तो
वास्तव्य पुनस्तव दृष्टाश्चमेव ॥”

इति सिद्धान्तमङ्गरी ॥

अथ नवग्रहस्तोत्रम् ।

“जवाकुसुमसङ्काशं काष्ठप्रपेयं महाद्युतिम् ।
आन्तारिं सर्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम् ॥
दिशश्चतुष्टयारामं चौरौदारणवसम्भवम् ।
नमामि शशिर्न भक्ता शम्भोर्भक्तभूषणम् ॥
धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुङ्गवसमप्रभम् ।
कुमारं शक्तिहस्तं लोहिताङ्गं नमाम्यहम् ॥
प्रियङ्गुकलिकाश्यामं रूपेणाप्रतिमं बुधम् ।
सौम्यं सर्वगुणोपेतं नमामि शशिनः सुतम् ॥
देवतानामधीनाश्च गुरुं कनकसन्निभम् ।
वन्द्यभूतं त्रिलोकेशं तं नमामि दृष्टस्यतिम् ॥
हिमकुन्दज्वालाम्भं देव्यानां परमं गुरुम् ।
सर्वशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम् ॥
जीवाङ्गनचयप्रख्यं रविर्बुधं महाग्रहम् ।
ह्यायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्ता शनैश्चरम् ॥
अर्हं कार्यं महाधोरं चक्रादित्यविमर्हकम् ।
सिंहिकायाः सुतं रौद्रं तं राहुं प्रणमाम्यहम् ॥
पलालधूमसङ्काशं ताराग्रहविमर्हकम् ।
रौद्रं तद्रात्मजं क्रूरं तं केतुं प्रणमाम्यहम् ॥
आसिनोक्तमिदं स्तोत्रं यः पठेत् प्रयतः शुचिः ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ शान्तिस्तस्य न संशयः ॥
ऐश्वर्यमनुलक्ष्यपि आरोग्यं पुष्टिवर्धनम् ।
नरनारीप्रियत्वञ्च निजं तस्योपजायते ॥
तत्त्वकोऽभिर्यमो वायुयै चान्ये गृह्यधीरुकाः ।
ते सर्वे प्रशमं यान्ति यासो न्यात्र संशयः ॥”
इति श्रीथासभाषितं नवग्रहस्तोत्रं समाप्तम् ॥
(ग्रहाणामन्यदिववरान्गु गृह्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
नवं नूतनं गृह्यं यत्प्रेति विग्रहे नव-
वह्ने, जि । यथा, रामायणे । २ । ५८ । ३ ।
“दृष्टं परमसन्तं नवग्रहमिव द्विपम् ॥”)

नवच्छात्रः, पुं, (नवो नूतनच्छात्रः ।) प्रथममध्य-
यने प्रवृत्तः । नवोनविद्यार्थी । तत्पर्यायः ।
क्रियाकारः २ । इति चिकित्साशेषः ॥

नवतः, पुं, (नूयते स्तूयते इति । शु + बाहुलकात्
अतच् ।) कुप्यः । करिकम्बलः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ३४४ ॥

नवतिः, स्त्री, (नव दशतः परिमाणमस्य । “पङ्क्ति-
विंशतिविंशति । ” ५ । १ । ५६ । इति निपा-
तनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ ६० नवद इति भाषा ॥ (यथा,
रघुः । ३ । ६६ ।

“इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां
महाक्रतूनां महनीयशासनः ।
समारब्धदिवमाशुषः च ये
ततान् सीपानपरस्पराभिव ॥”

नवतिसंस्थान्ति च । यथा, मनुः । ३ । १७७ ।
“वीक्ष्यान्वो नवतेः काणः वष्टेः श्विनी शतस्य तु ।
पापयोगी सप्तस्य दातुनांशयते फलम् ॥”
नवतिका, स्त्री, (नवं नूतनं तैकते करोतीति ।
निक + कः । टाप् ।) तूलिका । इति हारा-
वली ॥ १३७ ॥ (नवतिरेव । स्वार्थे कः । तत-
ष्टाप् । नवतिसंस्था ॥)

नवतिशः, [सु] य, बहुनवति । नवति नवतीति
वीक्ष्यायां चक्षुःप्रत्ययः ॥

नवती, स्त्री, (नवतिः + कृदिकाररदिति वा डीष् ।)
नवतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

नवदण्डं, स्त्री, (नवो दण्डो नव दण्डा वा यत्र ।)
राष्ट्रां कृत्रविशेषः । यथा, युक्तिकल्पतरुः ।
“मनोहरं त्रिकनकदण्डं नवदण्डकम् ।
कृत्रचित्रविधं त्रयं त्रिविधानां महतीसुखम् ॥”
अस्य विवरणं कृत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नवदलं, स्त्री, (नवं दलमिति कर्मधारयः ।) पद्मस्य
केशरसमीपस्थदलम् । पद्मादीनां जटिकाकार-
नवपत्रम् । तत्पर्यायः । संवर्तिका २ । इत्य-
मरः । १ । १० । ४३ ॥ संवर्तिः ३ संवर्ती ४ ।
इति भरतः ॥ सामान्यनूतनपत्रम् । इति हजु-
चन्द्रः । दलमात्रम् । इति मधुः ॥

नवदीधितिः, पुं, (नव दीधितयः किरणानि यस्य ।)
मङ्गलग्रहः । इति जटाधरः ॥

नवदुर्गा, स्त्री, (नवसंस्थान्विता दुर्गा ।) नव-
पञ्चिका । (यदुक्तम् ।

“कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कपु ।
विष्णाशोकौ जयन्ती च विष्ण्या नवपञ्चिका ॥”
यथा, दृष्टान्तिकेश्वरपुराणे ।

“पञ्चिके नवदुर्गे त्वं महादेवमनोरमे ।
पूर्णा समस्ता संयुक्ता रक्ष मां त्रिदशेश्वरि ॥”
कुमारिका १ चित्रार्तिः २ कल्याणी ३ रोहिणी
४ काशी ५ चण्डिका ६ शास्त्रवती ७ दुर्गा ८
भद्रा ९ इति नवनामिका कन्या । यथा,—

“मन्त्राचरमयीं लक्ष्मीं मातृणां रूपधारिणीम् ।
नवदुर्गां लीलां साक्षात् कन्याभावाद्दयान्विताम् ॥”
इति निर्णयसिन्धुः ॥

नवदोला, स्त्री, (नवा नूतना दोला ।) नूतन-
प्रेक्षा । अस्या विवरणं चतुर्दशशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
तदारोहणार्थं यथा,—

“उपेन्द्रलालाहृषिवाचिर्बर्ण
शस्त्रैस्तारातिथिलमयोगे ।
विदित्वामापुत्रयमाहवर्ण
दोलादिकारोहणमाद्यमिष्टम् ॥”

इति समयप्रदीपः ॥

नवधा, य, (नव + प्रकारे धाच् ।) नवप्रकारः ।
यथा,—

“आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
निष्ठा वृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम् ॥”

नवगाङ्गीपत्रं, स्त्री, (नवनद्यन्तयुक्तं गाङ्गीपत्रम् ।)
राष्ट्रो नवनद्यन्तयुक्तवक्ररेखाभयात्मकपत्रम् ।
यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।

“जन्माद्यं कर्म ततोऽपि दशमं सर्वातिकं
षोडशमम् ।

समुदयमहादशमं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥

नाथः स्युः पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षड्ष्टयः
स्थात् ।

नवनद्यन्तो वृषतिः स्वजातिदेशाभिधेकर्त्तव्यः ॥”

नवनी, स्त्री, (नवं नीयते इति । नी + डः ।

गौरादित्वात् डीष् ।) नवनीतम् । यथा,—

“अहो ह्येयङ्गवीनानां नवनीनां परं सुदा ।
लङ्कुकाणां शर्कराणां स्वस्तिकानाञ्च यत्नतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्काजम्बवर्णने ४५ अध्यायः ॥

नवनीतं, स्त्री, (नवं नीयतेऽनेनेति । नी + क्तः ।)

गव्यविशेषः । माखन् इति नवी इति च भाषा ।

तत्पर्यायः । नवोद्धृतम् २ । इत्यमरः । २ । ६ ।

५२ ॥ सरजम् ३ मन्थजम् ४ ह्येयङ्गवीनम् ५ ।

इति रत्नमाला ॥ दधिनम् ६ सारम् ७ ह्येयङ्ग-
वीनकम् ८ ॥ अस्य सामान्यगुणाः । शीतलम् ।

वर्णवलावहलम् । सुमधुरम् । दृष्यत्वम् ।

संयोजकत्वम् । कषयचिकारकत्वम् । वातसंवा-
ङ्गमूलकाश्रमनाशित्वम् । सुखकरत्वम् । कान्ति

पुष्टिप्रदत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । सर्वदोषापहर-
त्वम् ॥ * ॥ नवोद्धवगव्यमाह्वयनवनीतगुणाः ।

बालवृद्धानां प्रशस्तत्वम् । बलकारित्वम् । वात-
वृद्धनत्वम् ॥ * ॥ माह्वयनवनीतगुणाः । कषा-

यत्वम् । मधुरत्वम् । शीतलम् । दृष्यत्वम् ।

वज्यत्वम् । आह्वित्वम् । पित्तघ्नत्वम् । तुम्ह-

त्वम् ॥ * ॥ क्लृप्तनवनीतगुणाः । चयकाश्र-

मेजामयकफनाशित्वम् । वज्यत्वम् । दीपन-

त्वम् ॥ * ॥ आविकनवनीतगुणाः । हिमत्वम् ।

लघुत्वम् । योनिमूले कफे वाते गुदमूले हित-

त्वम् ॥ * ॥ रेड्ढकनवनीतगुणाः । क्लृप्तगन्ध-

त्वम् । शीतलत्वम् । मेधानाशित्वम् । गुरुत्वम् ।

पुष्टिस्थौल्यकारित्वम् । मन्दाग्निदीपनत्वम् ॥ * ॥

हस्तिनीनवनीतगुणाः । कषायत्वम् । शीतलत्वम् ।

लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । विदग्धत्वम् । जन्तुपित्त-

कफक्षिमाशित्वम् ॥ * ॥ अग्नीनवनीतगुणाः ।

कषायत्वम् । कषवातनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।

कटुत्वम् । उष्णत्वम् । ईषदातापहारकत्वम् ।
गर्हनीनवनीतगुणाः । कषायत्वम् । कषवात-

नाशित्वम् । वज्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाके लघु-

त्वम् । अक्षदीपनाशित्वम् ॥ * ॥ औद्धनवनीत-

गुणाः । पाके शीतलत्वम् । ब्रणक्रिमिकफास-

वातनाशित्वम् ॥ * ॥ गारीनवनीतगुणाः ।

दृष्यत्वम् । पाके लघुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दीप-

नत्वम् । सर्वरोगविघनाशित्वम् ॥ * ॥

अथ साधारणनवनीतगुणाः ।

“शीतं रक्षन्बोद्धृतं सुमधुरं दृष्यं वातापहं
कासघ्नं क्रिमिनाशनं कषहरं संयोजि भूला-

पहम् ।

बल्यं पुष्टिकरं कृषार्तिशमनं सन्तापविच्छेदनं
चक्षुष्यं श्रमहारि तर्पणकरं दध्नुर्बलं पित्तघ्नम् ।

एकाह्याधुवितं प्रोक्तसुतारोत्तरगन्धम् ।
अरुच्यं सर्वरोगाण्यं दधिघ्नं तद्धितं स्मृतम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च । गव्यनवनीतगुणाः ।

“नवनीतं हितं गव्यं दृष्यं वर्णमलाश्लिप्तम् ।
संयोजि वातपित्ताहृक् क्षयाशोऽर्हितकासघ्नम् ॥

तद्धितं बालके दृष्टे विशेषादन्तं शिशोः ॥” ॥

माह्वयनवनीतगुणाः ।

“नवनीतं महिष्यास्तु वातश्लेष्मकरं गुरु ।
दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविवर्धनम् ॥”

अथ पयसो नवनीतस्य गुणाः ।

“दुग्धोत्थं नवनीतम् चक्षुष्यं रक्तपित्तघ्नम् ।
दृष्यं वज्यमतिकृष्णं मधुरं योजि शीतलम् ॥”

अथ सद्यःसमुद्धृतनवनीतगुणाः ।

“नवनीतस्य सद्यःस्त्रासु योजि हिमं लघु ।
मेध्यं क्षिप्तं कषायान्ममौषत्क्राश्रसंक्रमात् ॥”

अथ पिरक्तनवनीतगुणाः ।

“सत्कारकटुकान्मत्वाच्छर्दशःकुष्ठकारकम् ।
श्लेष्मलं गुरुमेदस्यं नवनीतं पिरक्तनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

“नवनीतं नवं दृष्यं योजि वर्णमलाश्लिप्तम् ।
चक्षुष्यं दृष्टं क्षिप्तं अहृण्यशोऽविकारघ्नम् ॥

शीरोत्थितं हिमं योजि रक्तपित्ताक्षिरोगघ्नम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

नवनीतकं, स्त्री, (नवनीतात् कायति प्रकाशं
इति । के + कः ।) दृतम् । इति राजनिर्घण्टः

(नवनीत + स्वार्थे कन् । नवनीतम् । यथा
हारीते चिकितृक्षितस्थाने १० अध्याये ।

“वर्षिः प्रयुक्तं नवनीतकम् ॥”

पर्यायोऽस्य यथा,—

“नवनीतं सरणं ह्येयङ्गवीनं नवनीतकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

नवनीतधनुः, स्त्री, (नवनीतेन कृता धनुः
मध्यपदलोपिकर्मधारयः ।) दानार्थकृतनव

नीतमयधनुर्विशेषः । यथा,—

“नवनीतमयीं धनुं शङ्ख राजन् ! प्रयत्नतः ।
यां श्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥
गोमयेनादृक्प्रायां भूमौ गोचर्ममावृतः ।

लक्ष्मणस्यैव तस्योपरि च धारयेत् ॥
कुम्भस्य नवमीतस्य प्रथमांशस्य धारयेत् ॥
वत्सं चतुर्थभागस्य तस्या उत्तरतो न्यसेत् ॥

लक्षा विधानेन च राजनिर्घ-
सुवर्णशङ्खी सुसुखी च कार्या ।
नेत्रे च तस्या मणिमौक्तिकेस्तु
लक्षा तथाञ्च गुह्येन जिह्वाम् ॥
ओष्ठौ च पुण्ये च फले च दन्ताः
प्रकल्प्य साक्षाच्च वितैश्च सुखैः ॥

नवमीतस्त्रिणीं राजनिष्पदां प्रकल्पयेत् ।
ताज्जुष्टीं कांक्षदोष्टां दम्भरोमस्तस्यैवम् ॥
स्वर्णशङ्खीं रौप्यसुराम् पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
चतुर्भिस्तिलपात्रैस्तु संयुतां सर्वतो दिशः ॥
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैरलङ्कृतम् ।
दिक्षु दीपाञ्च प्रज्वाल्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
वेदवेदाङ्गविदुषे आर्पितायिर्जितात्मवान् ।
मन्त्रास्त एव जपन्त्याः सर्वधेनुषु ये स्मृताः ॥
पुरा देवासुरैः सर्वैः सागरस्य तु मन्त्रिणे ।
उत्पन्नं दिव्यमण्डलं नवमीतमिदं शुभम् ॥
आप्यायनञ्च भूतानां नवमीत ! नमोऽस्तु ते ।
एवमुच्चार्य तां दद्यात् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
धेनुश्च दत्त्वा सुसुदां सोपधानां
नयेद्दण्डं विप्रवर्यस्य भूयः ।
हविष्यमेव सरसस्योपसृज्या
तिष्ठेद्दिनं धेनुदक्षीणि विप्रः ॥

यः प्रपश्यति तां धेनुं दीयमानां नरोत्तम ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवसायुष्यतां व्रजेत् ॥
पितृभिः पूर्वजैः साहजं भविष्यद्भिश्च मानवः ।
विष्णुलोकं व्रजत्याशु यावदाहृतसंभवम् ॥
य इदं श्रव्याङ्गत्वा आवयेद्वापि मानवः ।
सर्वपापविमुक्तात्मा विष्णुलोकं महीयते ॥

इति वराहपुराणम् ॥

नवपाठकः, पुं, (नवो नूतनः पाठकोऽध्यापकः) ।
नूतनाध्यापकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

नवमल्लिका, स्त्री, (नवं फलं यस्याः । कापि अत
इत्थम् ।) नयम् । नवजातरजोऽङ्गना । इति
मेदिनी । के, २३० ॥

नवमः, जि, (नवम् + "तस्य पूरये ङट्" ५ ।
२ । ४८ । इति ङट् । ततो "नाम्नाद-
संख्यादेर्नङ्" ५ । २ । ४६ । इति ङटो
मट् ।) नवानां पूरणः । इति व्याकरणम् ॥
नयइ इत्यादि भाषा ॥

नवमल्लिका, स्त्री, (नवा नूतना स्तुत्या वा
मल्लिका ।) नवमल्लिका । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । १ । १२ ।

"रन्ध्रं हर्म्यगतं नवाः सुनयना गुञ्जद्विरेफा
लताः ।
प्रोक्ष्णीलस्रवमल्लिकाः सुरभूयो वाताः सचन्द्रा
निशाः ॥")

नवमल्लिका, स्त्री, (नवा नूतना मल्लिका मल्लिका-
पुष्पम् ।) नवमल्लिकापुष्पम् । वासन्ती नैवारी
इति लोके । नैयालि इति मेळोयार इति च

भाषा । तत्पर्यायः । अतिमोदा २ यैशी १
पीथोद्भवा ४ सप्तला ५ सुकुमारी ६ सुरभिः ७
सुचिमल्लिका ८ सुगन्धा ९ शिखरिणी १०
नवाली ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ भद्रवर्मा १२
देवजता १३ । इति शब्दचक्रिका ॥ गन्ध-
निलया १४ मालिका १५ नवमल्लिका १६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या गुणाः । अति-
शैत्यत्वम् । सुरभित्वम् । सर्वरोगहरत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।

"नैपाली कथिता तच्छब्देः सप्तला नवमल्लिका ।
वासन्ती शीतला लक्ष्मी तिला दोषत्रयाश्रितम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

नवमी, स्त्री, (नवम् + टिप्तात् ङीप् ।) तिथि-
विशेषः । सा चन्द्रस्य नवमकलाक्रियारूपा ।
शुक्लपक्षे ६ लक्ष्मणपक्षे २४ पञ्जिकाकारैरुक्ततेन
एतदङ्गबोधिता ॥ अथ नवमीयवस्था । "सा
चाटमीयुता ग्राह्या युग्मात् । भविष्ये ।
'मासैश्चतुर्भिर्नैतुं पुण्यं विधाना पुण्य चक्रिकाम् ।
तत् फलं लभते वीर नवम्यां कार्तिकस्य च ॥'
तथा भविष्ये ।

'माघे मासि तु या शुक्ला नवमी लोकपूजिता ।
महानन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी कृणाम् ॥
स्नानं दानं जपो होमो देवार्चनसुपोषणम् ।
सर्वं तद्व्ययं प्रोक्तं यदस्यां क्रियते नरैः ॥'
तथा कालिकापुराणम् ।

'नवम्यां नववर्षाणि राजन् ! पिष्टाग्रानो भवेत् ।
तस्य तुष्टा भवन्तीरौ सर्वकामप्रदा शुभा ॥'
अदोद्यादि नवम्यान्निधावारभ्य नव वर्षाणि
यावत् प्रतिशुक्लनवम्यां पिष्टेतरभोजननिवृत्ति-
व्रतमिति सङ्कल्पे विशेषः । सर्वकामप्रदगौरी-
तोषः फलम् ॥" इति तिथितत्त्वम् ॥ श्रीराम-
नवमीयवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥३॥ इयं दुर्गा-
तिथिः । तत्र तस्याः पूजा कर्तव्या । यथा,—
ब्रह्मोवाच ।

"इयं देवी वरारोक्षा यातु शैलं हिमाचलम् ।
तत्र यूयं सुराः सर्वे गत्वा नन्दत माचिरम् ॥
नवम्याञ्च सदा पूज्या इयं देवी समाधिना ।
वरदा सर्वलोकानां भविष्यति न संशयः ॥
नवम्यां यच्च पिष्टाग्री भविष्यति हि मानवः ।
नारी वा तस्य सम्यग्रं भविष्यति मनोगतम् ॥"

इति वराहपुराणम् ॥

कार्तिकशुक्लनवम्यां जगद्गार्गीपूजाप्रमाणानि
यथा,—

"प्रपूजयेज्जगद्गार्गी कार्तिके शुक्लपक्षके ।
दिनोदये च मध्याह्ने सायङ्के नवमेऽहनि ॥"

इति मायातन्त्रे १७ पटलः ॥

"कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्तिकस्य च ।
उषस्यर्द्धोदितो भासुर्दुर्गामाराध्य यत्रवान् ।
पुत्तारोत्थधनं लेभे लोकसाक्षितमेव च ।

तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि ।
प्रपूजयेज्जगद्गार्गी धर्मकामार्थमोक्षदाम् ॥"

इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ पटलः ॥

"कार्तिके शुक्लपक्षे तु चेतायाः प्रथमेऽहनि ।
त्रिसन्धं पूजयेद्देवीं दुर्गां सम्यत्प्रहृष्टये ॥"

इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥

अथ नवमीजातफलम् । यथा, कीर्तीप्रदीपे ।

"विरोधकर्ता सुजनैरमण्यः

परापकारार्थमतिः कुशीलः ।

आचारहीनः क्षमः कठोरः

प्रकृतिकाशे नवमी यदि स्यात् ॥"

नवयौवना, स्त्री, (नवं यौवनं यस्याः ।) युवती ।

तत्पर्यायः । दिक्करी २ । इति हाराचली ।

१५४ । ताशुनी १ कुहेनी ४ । इति शब्दमाला ॥

नवरङ्गं, स्त्री, (नव रङ्गा यस्मात् ।) कायस्थ-
सुखकुलीनानां पञ्चदानचतुर्थद्वयात्मककुल-
विशेषः । तद्व्यथा,—

"समाने प्रथमं दानं द्वितीयञ्च कनिष्ठके ।

वङ्भातरि तृतीयञ्च मध्यमं च चतुर्थकम् ॥

तिस्रोपि पञ्चमं दानं कृत्यादितद्विधानतः ।

पञ्चमं जन्मनि सप्त कनिष्ठे च द्वितीयकम् ॥

तृतीयं जन्ममध्याग्ने तिस्रोऽपि चतुर्थकम् ।

नवरङ्गमिति प्रोक्तं सुख्यानां हि महाशुणम् ॥"

इति कुलाचार्यकारिका ॥

नवरत्नं, स्त्री, (नवानां रत्नानां समाहारः ।)

नवप्रकारमणयः । तद्व्यथा,—

"सुक्तामाणिक्थवेदूयगोमेदान् वज्रविह्वलौ ।

पद्मरागं मरकतं नीलञ्चेति यथाक्रमान् ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

(यथा च,—

"वज्रञ्च मौक्तिकञ्चैव माणिक्यं नीलमेव च ।

तथा मरकतं त्रयं महारत्नानि पञ्चधा ॥

गोमेदः पद्मरागश्च वैदूर्यञ्च प्रयालकम् ।

चत्वारि उपरत्नानि नवरत्नमिदं स्मृतम् ॥"

"रत्नं गाढतमं पुण्यं रागो माणिक्यमेव च ।

इन्द्रनीलञ्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमित्यपि ॥

मौक्तिकं विदमञ्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव ॥

रत्नं ह्योरा । गाढतमं पद्मा । माणिक्यं पद्म-
रागः । इन्द्रनीलः नीला ॥" इति भावप्रकाशस्य

पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) नवग्रहदोषशान्ते
ध्याय्याणि नव रत्नानि यथा,—

"वैदूर्यं धारयेत् सूर्ये नीलञ्च ऋगलाङ्कने ।

आवनेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कने ॥

गुरौ सुक्तां भृगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्बुधाः ।

राहौ गोमेदकं धार्ये केतौ मरकततथा ॥"

इति दीपिका ॥

विक्रमादित्यराजसभास्यनवसंख्यकपञ्जिताः ।

यथा,—

"धन्वन्तरिचपकांमरविंशशङ्कु-

वेतालभट्टकपर्पराकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतिः सभायां

रत्नानि वै वररचिर्नव विक्रमस्य ॥"

इति नवरत्नम् ॥

नव श्लोकाः । यथा,—

"मित्रमर्थी तथा नीतिर्धर्मकार्पण्यमखंकाः ।

नवरा

स्त्रीणां विद्वान् तथोत्खातान् नवरत्नमिदं
क्रमान् ॥
मित्रं स्वच्छतया रिपुं नयन्नेलुब्धं धनेरोन्मत्तं
कार्येण दिग्मादरेण युवतीं प्रेम्णा समै-
वान्वहान् ॥
अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रश्रुतिभिर्मूर्खं कथाभिर्विधं
विद्याभो रक्षिकं रसेन सकलं शीघ्रेण कुर्याद्-
वशम् ॥ १ ॥
अर्थो लाघवसुच्छितो निपतनं कामातुरो
लाङ्घनं
लुब्धोऽकीर्णमसङ्गरः परिभवं दुष्टोऽप्यदोषे
रतिम् ॥
निःस्त्रो वञ्चनसुम्नना विकलतां शोकाकुलः
संश्रयं
दुर्वागप्रियतां दुरोदरवशः प्राप्नोति कथं
सुदुः ॥ २ ॥
नीतिभिर्मनुजां नतिगुणवतां क्षीरज्जनानां धृति-
दम्पत्यैः शिशुशो यदस्य कविता बुद्धेः प्रसादो
गिराम् ॥
लावण्यं वपुषः स्मृतिः सुमनसां शान्तिर्दिग्गजस्य
चामा
शक्तस्य द्रविणं यद्वाश्रमवतां स्वास्यां सतां
मच्छनम् ॥ ३ ॥
धमेः प्रागेव चिन्त्यः सन्निवमतिगतिर्भवनीया
सदेव
ज्ञेयं लोकातुल्यं वरचरणयनेर्मखलं वीच-
नीयम् ॥
प्रच्छादौ रागरोषौ ऋदुपखगुणौ योजनीयौ
च काले
आत्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोऽपि
नापेक्षणीयः ॥ ४ ॥
कार्पण्येन यशः क्रुधा गुणचयो दम्भेन सत्यं क्षुधा
मर्यादा असनेर्धनानि विपदा स्त्रैर्यं प्रमादे-
र्दिनः ॥
पैशुन्येन कलं मदेन विनयो दुष्प्रेतया पीरुनं
दारिद्र्येण जनादरो भमतया चात्मप्रकाशो
हन्तः ॥ ५ ॥
मूर्खो शान्तस्तपस्वी क्षितिपतिरनघो मनुसरो
धर्मशीलो
दुःखो मानी यदस्यः प्रभुरतिप्रपन्नः शास्त्र-
विद्वर्म्हहीनः ॥
आज्ञाहीनो नरेन्द्रः सुचिरपि सततं यः परा-
मोपभोगी
दृढो रोगी हरिद्रः स च युवतिपतिर्धिविद्वन्-
प्रकारम् ॥ ६ ॥
स्त्रीणां धीवन्मर्धनामनुगमो राज्ञां प्रतापः
सतां
सत्यं स्वल्पधनस्य सच्चितिरसदृष्टस्य वाग्-
ज्वरः ॥
साचारस्य मनोदमः परिणतेर्विद्या कुलस्यैकता
सेवाया धनसुव्रतेर्गुणचयः शान्तिर्विवेको
वज्रम् ॥ ७ ॥

नवरा

विद्वान् संसदि पाचिकः परवशो मानी हरिद्रो
यही
वितापः क्षपणः सुखी परवशो दृढो न
तीर्थाश्रितः ॥
राजा दुःसन्निवः प्रियः कुलभवो मूर्खः पुमां-
क्षीणितः
वेदान्ती हतसत्क्रियः किमपरं ह्यास्याच्छदं
भूतये ॥ ८ ॥
उत्खातान् प्रतिरोपयन् कुसुमितांश्चिन्त्यन्
शिशून् वह्नेयन्
प्रोत्तुङ्गान् नमयन् नतान् ससुदयन् विद्वेषयन्
संहतान् ॥
तोत्रान् कण्टकिनो वह्निर्नियमयन् स्नानान्
सुदुः संचयन्
मालीकार इव प्रयोगनिपुणो राजा चिरं
नन्दतु ॥ ९ ॥
नवरात्रं, ज्योतिषां (नवरात्राणां समाहारः ।
तत् साधनत्वेनाख्यस्येति अच् ।) चान्द्रियशुक्ल-
प्रतिपदादिनवमौपम्यन्तनवदिनकर्णयदुर्गाव्रत-
विशेषः । तस्यारम्भः । देवीपुराणे कामरतन्त्रे
च देवीवचः ।
“अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपत् पूजने मम ।
सुहृत्समाप्ता कर्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥”
माकंछेयदेवीपुराणयोः ।
“पूर्वविद्धा तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदान्विनी ।
नवरात्रव्रतं तस्यां न कार्यं शुभमिच्छता ॥”
अत्रोपवासादिकसुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये ।
“एवञ्च विन्ध्यवासिन्यां नवरात्रोपवासतः ।
एकभक्तेन नक्तन तथेवावाचितेन च ॥
पूजनीया जनेर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।
ज्ञातेः समुदितैर्हृदयैर्वाङ्मनैः सन्निधेर्नृपैः ॥
वैश्वैः शूद्रेभक्तियुक्तेभ्यश्चैरन्यैश्च मानवैः ॥”
मदनरत्ने देवीपुराणेऽपि ।
“कन्यासंस्थे रवी शत्रूः । शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।
अपाशी ह्यथर्वकाशी नक्ताशी वाय वायुदः ॥
भूमौ शयौत चामन्त्रां कुमारीर्भोजयेन्मुदा ।
वस्त्रालङ्कारदानैश्च सन्तोष्याः प्रतिवासरम् ॥
बलिञ्च प्रदद्याद् दद्यादोदनं मांसमावयन् ।
त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायणः ॥”
स्कान्दे ।
“मासि चान्द्रयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।
संपूज्य नवदुर्गाश्च नक्तं कुर्यात् समाहितः ॥
नवरात्राभिधं कर्म नक्तव्रतमिदं स्मृतम् ।
तिथिदृष्टौ तिथिद्वासे नवरात्रमपार्थक्यम् ॥
अष्टरात्रे न दोषोऽयं नवरात्रतिथिचयः ॥”
तत्र पूजाविधिः । सा च जयन्तीत्यादिमन्त्रेण
नवाक्षरेण वा कार्या । यथा । सङ्कल्पं विधाय
घटं संस्थाप्य तत्र देवीमावाह्य मोक्षप्रोपचारैः
पूजयित्वा मायभक्तवर्तिं कुम्भाकादिवर्तिं वा
निवेदयेत् ॥ १० ॥ ततः कुमारीपूजा । यदुक्तं
हेमाद्रौ स्कान्दे ।
“एकोऽपि पूजयेत् कन्यामेकद्वया तथैव च ।

नवरा

द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रवेक्ष्य नवकण्ठ वा ॥”
तथा,—
“नवभर्तृभते भूमिमेवार्थं द्विगुणित तु ।
एकद्वया जमेत् किममेकैकेन अर्थं जमेत् ॥”
अथ कुमारीनिर्णयः ।
“एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थं तां विवर्जयेत् ।
गन्धपुष्पफलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते ॥”
तेन द्विवर्षमारभ्य दशवर्षपर्यन्तम् । कुमारिका १
त्रिदशभिः २ कल्याणी ३ रोहिणी ४ काली ५
चण्डिका ६ शान्मवी ७ दुर्गा ८ सुभद्रा ९ इति
नवनामभिस्ताः पूजनीयाः । आवाभावाह्न-
मन्त्रः । यथा,—
“मन्त्राक्षरमयीं लक्ष्मीं मातृणां रूपधारिणीम् ।
नवदुर्गात्मिकां साक्षात् कन्यामावाहयाम्यहम् ॥
एवमभ्यर्चनं कुर्यात् कुमारीणां प्रयत्नतः ।
कस्तुकेष्वेव पक्षेऽप्यगन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
नानाविधैर्भक्ष्यभोग्यैर्भोजयेत् पायसादिभिः ॥”
तासां व्याख्यत्वमाह ।
“यन्निष्कृतितशीर्षाङ्गीं रक्तपूयव्याङ्गिताम् ।
जातव्यां केकरां कार्णीं कुरुपां तशूरोमशाम् ।
सन्त्यजेदुरोगिणीं कन्यां दासीगर्भवसुद्वेषाम् ॥”
तासां जातिविशेषे फलविशेषो यथा,—
“ब्राह्मणीं सर्वकार्ये च जयार्थं कृपवशजाम् ।
लाभार्थं वैश्यवंशीयां सुतार्थं शूद्रवंशजाम् ॥
दारुणे चान्द्वजातानां पूजयेद्विधना नरः ॥”
अत्र वेदचण्डीपाठ उक्तः । उद्रयामले ।
“एवं चतुर्वेदेवदो विप्रान् सर्वान् प्रसादयेत् ।
तेषाञ्च वरणं कार्यं वेदपारायणाय वै ॥”
तथा,—
“एकोत्तराभिद्वया तु नवमीं यावदेव हि ।
चण्डीपाठं जपेच्चैव जापयेद्वा विधानतः ॥”
अत्रान्वयतोऽप्यपूजनसुक्तम् । मदनरत्ने देवी-
पुराणे ।
“अन्धयुक्तमुक्तप्रतिपत्स्वातियोगे शुभे दिने ।
पूर्वसुचैः श्रवा नाम प्रथमं श्रवणाद्वरत् ॥
तस्मात् सान्धेर्नरेक्षत्र पूज्योऽसौ अह्वया सह ।
पूजनीयाश्च तुरगा नवमीं यावदेव हि ॥
शान्तिः स्वस्थयनं कार्यं तथा तेषां दिने दिने ।
धान्यं भक्ष्नातकं कुष्ठं वचा सिद्धार्थकाक्षथा ॥
पञ्चवर्गेण खज्जेण यन्निष्कृतास्तु बन्धयेत् ।
वायवेर्वाक्येः सौरेः शक्रैर्मैत्रैः सवेण्यावैः ॥
वैश्वदेवैस्तथास्यैर्होमः कार्या दिने दिने ॥”
तत्र गणपूजापि । कल्पतरौ ।
“ज्योतिषयोगे पुरा तत्र गणाद्याष्टौ महावलाः
एधिवीमवहन् पूर्वं सशैलवनकाननाम् ॥
कुसुदेरावतौ पद्मः पुण्यदन्तोऽथ वामनः ।
सुप्रतीकोऽञ्जनो नीलस्तस्मात्पाञ्च पूजयेत् ॥”
अथ प्रतिपदादिषु विशेषो दुर्गाभक्तितरङ्गिण्य
भविष्ये ।
“केशवस्कारत्रयादि प्रदद्यात् प्रतिपदिने ।
यज्ञतेजं द्वितीयायां केशवसंयमयितुम् ॥
दपञ्च तृतीयायां सिन्दूरान्तककन्या ।

मयरा

मधुपर्कं चतुर्थ्यां तु तिलकं नेत्रमङ्कनम् ।
पञ्चम्यामङ्गरागञ्च शङ्खालङ्काराणि च ।
वह्नीं विस्वतरीं वोधं वायं सन्धासु कारयेत् ॥
सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमग्रे प्रवेशयेत् ।
उपोषणमथाष्टम्यामात्मशङ्खा तु पूजनम् ॥
नवम्यास्तु यचङ्कायाः पूर्णां कुञ्चाङ्गुलिनया ।
संपूज्योपोषणं कुञ्चात् दद्यात् प्राचरोत्सवैः ॥
अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयति नरः ।
स्तुत्येव तु पालयेद्देवीं तं पुण्यधनकीर्तिभिः ॥”
“आश्विनशुक्लपक्षे अलनचचे सरस्वतीस्थापनम् ।
यद्योक्तं निर्वायान्ते देवीपुराणे ।
“नूत्येव स्थापनं देवाः पूर्वांवादासु पूजनम् ।
उत्तरासु वलिं दद्यात् अवशेन विसर्जयेत् ॥”
इत्यधामतेऽपि ।
“नूलक्ष्मिं सुराधीश पूजनीयां सरस्वतीम् ।
पूजयेत् प्रत्यहं देव यावदेवावन्त्यकम् ॥
नाध्यापयेन्न च लिखेन्नाधीयीत कदाचन ।
पुस्तके स्थापिते देवि ! विद्याकामो द्विजोत्तमः ॥”
स्त्रीणाञ्च नवरात्रे ताम्बूलचञ्चलादिकं न
निविडम् । तदुक्तं व्रतहेमाद्रौ गारुडे ।
“गन्धालङ्कारताम्बूलपुष्पमाङ्गानुलेपनम् ।
उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥”
एतत् वभर्तुकोपवासविषयम् ॥ * ॥ हेमाद्रौ ।
आश्विनमाघचैत्रश्रावणमासचतुष्टये कृत्वा-
ष्टम्यादिपञ्चदशरात्रव्रतमभिधाय । अथवा नव-
रात्रञ्च सप्तपञ्चक्रिकं हिवा । इत्युक्तम् । देवी-
पुराणे ।
“नवरात्रव्रतेऽशक्तस्त्रिरात्रचैकरात्रकम् ।
व्रतचरति यो भक्तस्तस्मै दास्यामि वाञ्छितम् ॥” *
(यथाच देवीभागवते । ३ । २६—२७ ।
“इदं राजन् ! प्रवक्ष्यामि नवरात्रव्रतं शुभम् ।
शरत्काले विशेषेण कर्त्तव्यं विधिपूर्वकम् ॥
वसन्ते च प्रकर्त्तव्यं तथैव प्रेमपूर्वकम् ।
ज्ञातृ यमदंष्ट्रास्तौ नूनं सर्वजनेषु वै ।
शरद्वसन्तनामानौ दुर्गेभौ प्राणिनामिह ।
तस्माद्यज्ञादिदं कार्यं सर्वत्र शुभमिच्छता ॥
हावेव शुभहाधोराष्ट्रं रोगकारौ कृणाम् ।
वसन्तशरदावेव जननाशकरावुभौ ॥
तस्मात्तत्र प्रकर्त्तव्यं चक्रिकापूजनं युधैः ।
चैत्राश्विने शुभे मासे भक्तिपूर्वं नराधिप ! ॥
अमावस्याञ्च सम्प्राप्य सम्भारं कल्पयेच्छुभम् ।
हविष्यश्चाश्वनं कार्यमेकभुक्तस्तु तद्दिने ।
मङ्कपस्तु प्रकर्त्तव्यः वसे देशे शुभे स्थले ।
हस्तोद्युक्शमानेन स्तम्भध्वजसमन्वितः ॥
गौरवद्वेगोमयाभ्याञ्च लेपनं कारयेत्ततः ।
तन्मध्ये वेदिता शुभा कर्त्तव्या च समा स्थिरा ।
चतुर्हस्ता च हस्तोच्छ्रा पीठार्थं स्थानसुत्तमम् ।
नोरत्नानि विचित्राणि वितानञ्च प्रकल्पयेत् ।
राज्ञीं ह्विजानयामन्त्रा देवीं तत्त्वविशारदान् ।
आचारनिरतान् दान्तान् वेदवेदाङ्गपारगान् ॥
प्रतिपद्दिने कार्यं प्रातःकालं विधानतः ।
नदां नदे तङ्गां वा वाप्यां कुपे मण्डेऽथ वा ॥

मयरा

प्रतन्त्रित्यं पुरः । हस्ता द्विजानां वरवं ततः ।
 अर्घ्यपाद्यादिकं सर्वं कर्त्तव्यं मधुपूर्वकम् ॥
 वस्त्रालङ्कारादीनि देयानि च स्रष्टव्यम् ।
 वित्तश्रावणं न कर्त्तव्यं विभवे सति कर्हिचित् ॥
 विप्रैः सन्तोषितैः कार्यं सन्मनः सर्वथा भवेत् ।
 नव पञ्च त्रयश्चैको देव्याः पाठे द्विजाः स्मृताः ॥
 वरयेद्भ्रातृभ्यः श्रान्तं पारायणकृते तदा ।
 स्रष्टव्यवाचनकं कार्यं वेदमन्त्रविधानतः ॥
 वेद्यां सिंहासनं स्थाप्य चौमवस्त्रसमन्वितम् ।
 तत्र स्थाप्याम्बिका देवी चतुर्हस्तायुधान्विता ॥
 रत्नभूषणसंयुक्ता सुक्ताहारविराजिता ।
 दिवाम्बरधरा सौम्या सर्वलक्षणसंयुता ॥
 शृङ्गचक्रगदापद्मधरा सिंहे स्थिता शिवा ।
 अष्टादशभुजा वापि प्रतिष्ठाप्या समातनी ॥
 अर्घ्याभावे तथा यत्नं नवार्गमन्त्रसंयुतम् ।
 स्थापयेत् पीठपूजार्थं कलसं तत्र पार्श्वतः ॥
 पञ्चपल्लवसंयुक्तं वेदमन्त्रैः सुसंस्कृतम् ।
 सुतीर्थजलसन्मनः हेमरत्नैः समन्वितम् ॥
 पार्श्वं पूजार्थसम्भारान् परिकल्प्य समन्वितः ।
 गीतवादित्रनिर्वोधान् कारयेन्मङ्गलाय वै ॥
 तिथौ हस्तान्वितायाश्च नन्दायां पूजनं वरम् ।
 प्रथमे दिवसे राजन् ! विधिवन् कामदं वृणाम् ॥
 नियमं प्रथमं कृत्वा पश्चात् पूजां समाचरेत् ।
 उपवासनं नक्तनं चैकभक्त्येन वा पुनः ॥
 करिष्यामि व्रतं मातर्नवरात्रमनुत्तमम् ।
 साहाय्यं कुरु मे देवि ! जगदम् । ममाखिलम् ॥
 यथाशक्ति प्रकर्त्तव्यो नियमो व्रतदिवसे ।
 पश्चात् पूजा प्रकर्त्तव्या विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥
 चन्दनागुवकपूरैः कुसुमैश्च सुगन्धिभिः ।
 मन्दारकरजाशोकचम्पकैः करवीरकैः ॥
 मालतीव्रजकापुष्पैस्तथाविष्वदलेः शुभैः ।
 पूजयेज्जगतां धात्रीं धूपैर्दोषैश्चिदानतः ॥
 फलेर्नानाविधैरर्थं प्रदातव्यञ्च तत्र वै ।
 नारिकेलैर्मातुलिङ्गैर्दाडिमैकदलीफलैः ॥
 नारकैः पनसैश्चैव तथा पूरणफलैः शुभैः ।
 अन्नदानं प्रकर्त्तव्यं भक्तिपूर्वकं नराधिप ! ॥
 नैवेद्यानि विपिच्चाणि सर्वान्नसंयुतानि च ।
 ओदनं पायसश्चैव पूपाश्च वटकांस्तथा ॥
 मांसाश्चान्नं ये कुर्वन्ति तैः कार्यं प्रसृष्टिजनम् ।
 महिषाजवराहाणां बलिदानं विशिष्यते ॥
 देयस्य निहता यान्ति पशवः स्वर्गमवययम् ।
 न हिंसा प्रमुजा तत्र निजतां तत्सुतेभ्यम् ॥
 अहिंसा याचिकी प्रोक्ता सर्वशास्त्रविनिर्णय ।
 देवतार्थं विच्छेदनां प्रमृतां स्वर्गतिर्धुवा ॥
 होमार्थश्चैव कर्त्तव्यं कुण्डश्चैव त्रिकोणकम् ।
 स्थूलं वा प्रकर्त्तव्यं त्रिकोणं मानतः शुभम् ॥
 त्रिकालं पूजनं त्रिदिव्यं नानाद्रव्यैर्भक्त्येनैव ।
 गीतवादित्रवृत्तैश्च कर्त्तव्यञ्च महोत्सवः ॥
 त्रिदिव्यं भूमौ च शयनं कुमारीणाञ्च पूजनम् ।
 वस्त्रालङ्कारैर्हिषैर्भोजनैश्च सुधामयेः ॥
 एकेकां पूजयेन्नित्यमेकवृद्धा तथा पुनः ।
 त्रिगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्येकं नवकञ्च वा ॥

नवरा

विभक्ताशुखारेण कर्मस्य पूजनं किल ।
विभक्ताशुखं न कर्मस्य राजशक्तिसमये सदा ॥
एकवर्षा न कर्मस्य कस्या पूजाविधौ ह्यपि ।
परमेश्वर तु भोगानां गन्धादीनाञ्च बालिका ॥
कुमारिका तु सा प्रोक्ता द्विवर्षा या भवेद्विह ।
त्रिवर्षिणश्च त्रिवर्षा च कल्याणी चतुरब्धिका ॥
रोहिणी पञ्चवर्षा च षड्वर्षा कालिका स्मृता ।
सप्तिका सप्तवर्षा स्यादष्टवर्षा च श्रावणी ॥
नववर्षा भवेद्दुर्गा सुभद्रा दशवर्षिकी ।
अथ ऊहं न कर्मस्य सर्वकार्यविगर्हिता ॥
एभिश्च नामभिः पूजा कर्मस्य विधिर्बहुता ।
तासां प्रणानि वक्ष्यामि नवानां पूजने सदा ॥
कुमारी पूजिता कुम्भाददःखदारिद्र्याश्रयम् ।
शुक्लपद्मं धनयाज्यबलद्विष्टं करोति वै ।
त्रिवर्षिपूजनादायुस्त्रिवर्गस्य फलं भवेत् ।
धनधान्यागमश्चैव पुत्रपौत्रादिरुदयः ॥
विद्यार्थो विजयार्थो च राज्यार्थो यश्च पार्थिवः ।
सुखार्थो पूजयेन्नृणं कल्याणी सर्वकामदाम् ॥
रोहिणी रोगनाशाय पूजयेद्द्विधवन्नरः ।
कालिका शत्रुनाशाय पूजयेद्भक्तिपूर्वकम् ॥
ऐश्वर्यधनकामश्च सप्तिकां परिपूजयेत् ।
पूजयेच्छ्रावणीं नित्यं ह्यपि । संमोहनाय च ॥
दःखदारिद्र्याश्रयं संयामे विजयाय च ।
ऋतशत्रुविनाशाय तथोपकर्मसाधने ॥
दुर्गां च पूजयेद्भक्त्या परलोकसुखाय च ।
वाञ्छितार्थस्य सिद्ध्यर्थं सुभद्रा पूजयेत् सदा ॥
श्रीरक्षति च मन्त्रेण पूजयेद्भक्तितत्परः ।
श्रीयुक्तमन्त्रैरथवा बीजमन्त्रैरथापि वा ॥
कुमारस्य च तत्त्वानि या दृजत्यपि लीलया ।
काशीनयि च देवास्तां कुमारीं पूजयाम्यहम् ॥
सत्त्वादिभिस्त्रिवर्षिणां तैर्हि नानास्वरूपिणी ।
त्रिकालशायिनी शक्तिस्त्रिवर्त्तिं पूजयाम्यहम् ॥
कल्याणकारिणीं नित्यं भक्तानां पूजितां नमः ।
पूजयामि च तां भक्ता कल्याणीं सर्वकामदाम् ॥
रोहयन्ती च बीजानि प्रागजन्मसंज्ञितानि वै ।
या देवी सर्वभूतानां रोहिणीं पूजयाम्यहम् ॥
काली कालयते सर्वं जगत्सर्वं सत्पराचरम् ।
कल्याणसमये या तां कालिकां पूजयाम्यहम् ॥
सप्तिकां चक्षुःपात्रं चक्षुःकविनाशिनीम् ।
तां चक्षुःपात्रहरिणीं सप्तिकां पूजयाम्यहम् ॥
अकारणान् ससुप्तपतिर्यन्मयेः परिकीर्त्तिता ।
यस्यास्तां सुखदां देवीं श्रावणीं पूजयाम्यहम् ॥
दुर्गां ज्ञायति भक्तं या सदा दुर्गार्तिनाशिनी ।
दुर्गेया सर्वदेवानां तां दुर्गीं पूजयाम्यहम् ॥
सुभद्राणि च भक्तानां कुरुते पूजिता सदा ।
अभद्रनाशिनीं देवीं सुभद्रां पूजयाम्यहम् ॥
एभिर्मन्त्रैः पूजनीयाः कन्यकाः सर्वदा बुधैः ।
वस्त्रालङ्कारभोगैश्चैवैवैवैश्चावचैरपि ॥”

“हीनाङ्गीं वर्णयेत् कन्यां कुलसुतां ब्रह्माङ्गिताम् ।
गन्धस्फुरितहीनाङ्गीं विलासकुलसम्भवाम् ॥
जात्यन्यां कैकरां काशीं कुल्पां बभ्रुदोमशाम् ।
सन्ध्येन्द्रोदयिणीं कन्यां रत्नपुष्पादिनाङ्गिताम् ॥

दानोर्गर्भवसुदूनां गोलकां कथ्यकोद्भवाम् ।
 यर्जनीयाः सदा चैताः सर्वपूजादिकर्म्मसु ॥
 अरोगिणीं सुखपाङ्गीं सुन्दरीं व्रणवर्जिताम् ।
 एकवर्णसमुद्भूतां कन्यां सम्यक् प्रपूजयेत् ॥
 ब्राह्मणी सर्वकार्येषु जयार्थं कृपयंशजा ।
 लाभार्थं वैश्ववंशीत्या स्त्रिमे च शूद्रवंशजा ॥
 ब्राह्मणैर्ब्रह्मजाः पूज्याः राजन्यैर्ब्रह्मचरिण्यः ।
 वैश्यैस्त्रिवर्गजाः पूज्यास्ततः पादसम्भवेः ॥
 कारुण्येव वंशीत्या यथाधोऽयं प्रपूजयेत् ।
 नवरात्रविधानेन भक्तिपूर्वं सदैव हि ॥
 अशक्तो नियतं पूजां कर्तुं चेन्नवरात्रिके ।
 अष्टम्याश्च विशेषेण कर्म्मणं पूजनं सदा ॥
 पुराष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।
 प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिमिः सह ॥
 अतोऽष्टम्यां विशेषेण कर्म्मणं पूजनं सदा ।
 नानाविधोपहारैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
 पायसैरामिषैर्होमैर्ब्राह्मणानाश्च भोजनैः ।
 फलपुष्पोपहारैश्च तोषयेज्जगदम्बिकाम् ॥
 उपवासं ह्यशक्तानां नवरात्रव्रते पुनः ।
 उपोषणत्रयं प्रोक्तं यथोक्तं फलदं वृष ॥
 सप्तम्याश्च तथाष्टम्यां नवम्यां भक्तिभावनः ।
 त्रिरात्रकरणात् सर्वं फलं भवति पूजनात् ॥
 सम्यक् तद्व्रतं प्रोक्तं विप्राणाश्चैव भोजनैः ।
 व्रतानि यानि चान्यानि दानानि विविधानि च ॥
 नवरात्रव्रतस्यास्य नैव तुल्यानि भूतले ।
 धनधान्यप्रदं नित्यं सुखसन्तानवृद्धिदम् ॥
 आशुरारोग्यदक्षैव स्वर्गदं मोक्षदं तथा ।
 विद्यार्थी वा धनार्थी वा पुत्रार्थी वा भवेन्नरः ।
 तेनैवं विधिवत् कार्यं व्रतं सौभाग्यदं शिवम् ॥
 विद्यार्थी सर्वविद्यां वै प्राप्नोति व्रतसाधनात् ।
 राज्यभक्षो वृषो राज्यं समवाप्नोति सर्वथा ॥
 पूर्वजन्तानि येनूनं न कृतं व्रतमुत्तमम् ।
 तं याधिनो दरिद्राश्च भवन्ति पुत्रवर्जिताः ॥
 बन्धा च या भवेन्नारी विधवा धनवर्जिता ।
 अमुमा तच्च कर्त्तव्या मेयं कृतवती व्रतम् ॥
 नवरात्रव्रतं प्रोक्तं न कृतं येन भूतले ।
 स कथं विभवं प्राप्य मोक्षं तत्र तथा दिवि ॥
 रक्तचन्दनसंमिश्रैः कोमलैर्वस्त्रपत्रकैः ।
 भवानो पूजिता येन स भवेन्नृपतिः क्षितौ ॥*॥
 अथ नवरात्रपारवर्णनार्थः । सा च दृश्यार्थं
 कार्या ॥*॥ दृश्यार्थं विशेषस्तु भार्गवार्चन-
 दीपिकायां भविष्ये ।
 “शमीयुक्तं जगन्नाथं भक्तानामभयकरम् ।
 अर्चयित्वा शमीवृक्षमर्चयेच्च ततः पुनः ॥”
 शमीमन्तः । स्कान्दे हिमाद्रौ गोपधराक्षणे ।
 “अमङ्गलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्य च ।
 दुःखप्रणाशिनीं धन्यां प्रपद्येहं शमीं शुभाम् ॥”
 तथा भविष्ये ।
 “शमी शमयते पापं शमी शन्तुविनाशिनी ।
 अर्जुनस्य धनुर्हारौ रामस्य प्रियवादिनी ॥
 करिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
 तत्र निवृत्तकर्त्ता त्वं भव श्रीरामपूजिते ॥”

अथ बलनीराजनम् । कथ्यरत्ने । तत्र मन्त्रः ।
 “चतुरङ्गं बलं मन्त्रं निरनिष्टं व्रजति हि ।
 सर्वेषां विजयो मेऽस्तु त्वत्प्रसादात् सुरेश्वरि ॥”
 गौडनिबन्धे ज्योतिषे ।
 “कृत्वा नीराजनं रात्रौ बलवृद्धौ यथाक्रमम् ।
 शोभनं खड्गनं पश्येत् जलमोक्षस्य सन्निधौ ॥”
 इति निर्णयचिन्त्यः ॥
 नवरात्रिकं, स्त्री, (नवरात्रेण निर्वृतम् । नव-
 रात्र + “तेन निर्वृतम् ।” ५ । १ । ७६ । इति
 ठक् ।) नवरात्रम् । यथा, भविष्योत्तरे ।
 “आश्विने शुक्लपक्षे तु कर्म्मणं नवरात्रिकम् ।
 प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥”
 नववधूः, स्त्री, (नवा नूतना वधूः ।) नवोद्गा ।
 नवीना भार्या । यथा,—
 “असम्भवहृन्नरसा श्रुतालिगणसेविता ।
 करं न सहते राजन् । भूमिर्नववधूरिव ॥”
 इति दार्पकायम् ॥*॥
 नववध्वागमनदिनं यथा । तत्र अष्टमदशम-
 द्वादशपञ्चमस्तुर्धनवर्षाणि निधिवानि । (यदुक्तं
 ज्योतिषे ।
 “अश्वं हन्यष्टमे वर्षे अश्वरश्च दशाब्दिके ।
 संप्राप्ते द्वादशे वर्षे पतिं हन्ति हिरागमे ॥
 विवाहमासि प्रथमं वध्वा नागमनं यदि ।
 तदा सर्वमिदं चित्तं युग्माभ्यादि विचक्षणैः ॥”)
 मासा मार्गफाल्गुनवैशाखा विहिताः । पक्षः
 शुक्लः । विहिततन्त्राणि पुण्यस्वातीहस्ताधनि-
 शोत्तराषाढोत्तरफल्गुन्युत्तरभाद्रपदेवतीज्यग-
 शिरोरोहिणीपुनर्वसुपूर्वाषाढाः । वाराः बृह-
 स्पतिबुधशुक्रबोमानाम् । तिथयो यात्राप्रकर-
 णोक्ताः । चन्द्रस्यैवारवेलादिक्मूलादीन् परि-
 त्यज्य ताराचन्द्रशुद्धौ कालशुचौ च कार्यम् ॥
 इति ज्योतिषम् ॥ अपि च ।
 “स्वातीज्यपुनर्वसुत्तरकराश्विआशुराधाश्विनी
 रोहिण्यः श्रवणा द्विरागमविधौ पुण्या घनिष्ठा
 तथा ।
 भर्तृगोचरशोभने दिनपतौ काले पुनः शोभने
 कुम्भाजालिरवौ शुभे शुभतिथौ वाराद्याचो-
 दिते ॥
 वैशाखे मार्गशीर्षे हि फाल्गुने हि शुभे रवौ ।
 नववध्वागमं कुर्यादप्यमासे विवर्जयेत् ॥”
 इति मथुरेशचक्रवर्तिनस्तारसंख्यहः ॥
 (अन्यद्विरागमनशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
 नववध्वागमनं, स्त्री, (नववध्वा आगमनम् ।)
 नवोद्गायाः प्रथमपतिशुद्धगमनम् । तद्धिनं यथा,
 “स्त्रीशुद्धागवटालिसंयुतरवौ काले विशुद्धे भृगुं
 सन्त्यज्य प्रतिजोमगं शुभदिने यात्राप्रवेशोचिते ।
 त्र्यक्षाहस्तु निरंशकं नववध्यात्राप्रवेशौ पतिः
 कुर्यादिकपुरादिषु प्रतिभ्रमणेच्छन्ति दोषं बुधाः ॥
 एकग्रामे चतुःशाखे दुर्भिक्षे राष्ट्रविजये ।
 पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति ॥”
 इति दीपिका ॥
 अन्यत् नववधूशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नववरिका, स्त्री, (नवी वरोहस्थस्या इति । नव-
 वर + ठन् ।) नवोद्गा । इति चारावली । १५४ ॥
 नववक्त्रं, स्त्री, (नवानां नवीनानां वक्त्रम् ।)
 दाहायुव । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवी वक्त्रभो
 यस्तु ।) नवीनप्रिये, जि ॥
 नववस्त्रं, स्त्री, (नवं वस्त्रम् ।) नवीनवसनम् ।
 नूतन कापड इति भाषा । तत्पर्यायः । अना-
 हृतम् २ आहृतम् ३ अहृतम् ४ तन्त्रकम् ५
 निष्प्रवाणि ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ नवा-
 म्बरम् ७ इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥
 अथ नववस्त्रपरिधानदिनम् ।
 तत्र वाराः बुधबृहस्पतिशुक्राद्याम् । नक्षत्राणि
 रोहिणीज्यगशिरोमघाशुराधाधनिष्ठापुष्यवि-
 शाखाहस्ताचित्रोत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तरभा-
 द्रपदाश्विनीस्वातीपुनर्वसुसुरेवम् ॥
 “घनिष्ठा रोहिणी हस्ता विशाखा चोत्तरास्तु च ।
 ज्येष्ठा पुनर्वसुस्वाती चित्राश्विनी च रेवती ॥”
 इति सारसंख्यहः ॥
 अपि च ।
 “घाताशुराधवस्तुपुष्यविशाखहस्ता-
 चित्रोत्तराश्विपवनादितिरेवतीवृ ॥
 जन्मर्क्षणीवबुधशुक्रदिनोत्सवादी
 धार्म्यं नवं वसनमीश्वरविप्रतुष्टौ ॥
 श्रीर्षं रवौ सततमम्भिरार्द्रमिन्दौ
 भौमे शुचं बुधदिने च भवेद्दनाय ।
 शानाय मन्त्राणि भृगौ प्रियसङ्गमाय
 मन्दे मराय च नवाम्बरधारणं स्यात् ॥”
 इति समयप्रदीपः ॥
 नवशायकः, पुं, (नवविधः शायक इव ।) नवध-
 गोपादिजातिविशेषः । नवशाक इति भाषा ।
 यथा, पराशरसंहितायाम् ।
 “गोपमाली तथा तैली तल्ली मोक्षवारली ।
 कुलालः कर्म्मकारश्च नापितो नवशायकाः ॥”
 नवस्रुतिका, स्त्री, (नवा स्रुतिः प्रसवी यस्याः
 कप् ।) धेनुः । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ॥ नूतन
 प्रसवायाच ॥
 नवांशः, पुं, (नवमोऽंशः ।) मेवादिद्वादशल्लान
 नवभागः । यथा, दीपिकायाम् ।
 “चराणां सन्निधौ नानां तन्त्राद्या नवांशकाः ॥
 “मेवकेशरिधनुषां मेवाद्यास्तु नवांशकाः ।
 वृषकन्यान्धगायाश्च मकरादिनवांशकाः ॥
 तुलामिथुनकुम्भानां तुलाद्याः सप्तसङ्ख्याताः ।
 कर्कटश्चिक्मौनानां कर्कटाद्या नवांशकाः ॥
 खनवांशस्तु राशीनां वर्गोत्तम इति स्मृतः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 (नवभागमात्रम् ॥)
 नवाङ्गा, स्त्री, (नवमिव अङ्गं यस्याः । टाप् ।
 कर्कटशङ्करी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवविधे
 क्रमेण अङ्गं यस्मिन् विद्यते ।) पाचनविशेषः
 स्त्री । यथा, वैद्यके ।
 “विशान्धताम्बुनिम्बैः पञ्चमूलैश्चमन्वितैः ।
 कृतः कवाधो हज्ज्याशु वातपित्तोद्भवं प्वरम् ॥

नवान्नं, ज्ञी, (नवं नूतनं अन्नम् ।) नूतनान्नम् ।
तन्निमित्तमाहुम् । यथा,—

वराह उवाच ।

“अस्तत्वा यो नवान्नानि मम कर्मपरायणः ।
भुञ्जन्ति ये नवान्नानि परैः शक्तानि केन ह ॥
नाहं लोभेन येच्छामि पुनर्भोगेन सुन्दरि ! ।
अवश्यमेव कर्मण्यं मम कर्मपरायणैः ॥
ततो भागवतो भूत्वा नवान्नं यो न कारयेत् ।
पितरस्तस्य नात्रानि वर्षाणि दश पञ्च च ॥
अदत्त्वा यस्तु भुञ्जीत नवान्नानि कथञ्चन ।
न तस्य धर्मो विद्येत एवंमेतन्न संशयः ॥
अन्यच्च ते भवन्त्यामि येन तन्न प्रसूच्यते ।
प्रायश्चित्तं महाभागे ! मम भक्तसुखावहम् ॥
उपवासं चिराज्जन्तु तत एकेन वा पुनः ।
आकाशप्रशयनं कृत्वा चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥
एवं तन्न विधिं कृत्वा उदिते च दिवाकरे ।
पञ्चम्यां ततः पीत्वा शीघ्रं सुष्येत क्लिप्तिवात् ॥
य एतेन विधावेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
सर्वसङ्गान् परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥”
इति नवान्नभोजनपराधप्रायश्चित्तम् ॥ इति
वराहपुराणम् ॥ तस्य निबिडुदिनं यथा,—
“सूर्यं चैव विशाखगे स्मरतिथौ पापे विजन्त्या-

न्विते

नन्दामन्दमहीनकायदिवसे पौषे मधौ
कार्तिके ।
मेघग्राहिप्रिवेष्टु विष्णुप्रयने कृत्वे शशिन्यष्टमे
आहुं भोजनकं नवान्नविहितं पुनार्थनाश-

प्रदम् ॥”

सूर्यं चैव विशाखगे मार्गशीर्षस्य विंशति-
दश्याधिकप्रथमदिनत्रयावस्थिते सूर्ये । स्मर-
तिथौ ज्योदश्याम् । पापे पञ्चमतीरात्रये ।
उग्रः पूर्वार्धमघाभरणः । अहिरश्मिषा ।
शिव आर्द्रा ।

“ज्येष्ठाश्विनाहर्गं सूर्यं नृगनेत्रानिशात्मके ।
नवान्नभोजनं आहुं जन्मचर्ये तिथौ न च ॥
अस्तेष्वालम्बिकाज्येष्ठाश्विनाजपदकेषु च ।
भृगुभौमदिने रक्ततिथौ नाद्यान्नवौदनम् ॥”
तस्य विधिर्यथा,—

“प्राञ्चोयाहृदिसंयुक्तं नवं विप्राभिर्मन्त्रितम् ॥
दोषिकायाम् ।

“मेघग्राहिप्रिवेष्टु विभौमशनिवासरे ।
अन्नप्राशनवत् कुर्व्यान्नवाप्तफलमन्नम् ॥”
अधिकान्तु ।

“इत्ता स्नातिपुनस्त्रैश्च नृगशिरःपुष्पाशुराधा
तथा
मृत्वायां अवष्टे च रेवतिधने चित्रामले वाक्ये ।
आक्षेपे शक्रविशाखयोश्च तुरगे सौम्येन्द्रजीवाहके
चन्द्रे शोभनतारके च शुभं आहुं नवान्नैः
कृतम् ॥”

भोजनराजः ।

“नृक्षा विष्णुदृष्टती शशधरो मार्तण्डप्रीत्या-
दितौ

मेने चैव विशाखवायुधनमै नृक्षान्धिवह्नौ
तथा ।

शक्रे वावस्य ऋक्षके शुभदिने आहुं नवं शस्यते
नन्दाभार्गवभूमिवेष्टु न भवेच्छाहुं नवान्नो-
द्भवम् ॥”

इति ज्योतिष्साधम् ॥

आश्विनाधिकारे ।

“शुक्लपक्षे नवं धान्यं ज्ञात्वा पक्वं सुशोभनम् ।
गच्छेत् क्षेत्रे विधानेन गीतवाद्यपुरःसरः ॥”

इत्यादिना ब्रह्मपुराणेन आहुविधानात् ॥

अपि च ।

“शरदस्मृतयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते ।

धान्यपाकवशादस्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

नवान्नं, ज्ञी, (नवं नूतनमन्नं वस्त्रम् ।) नूतन-
वस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥ (यथा,
समयप्रदीपे ।

“श्रीर्षं रवौ सततमम्भिरार्द्रमिन्दौ

भौमे शुचं बुधदिने च भवेद्दण्डाय ।

ज्ञानाय मन्त्रिणि भृगौ प्रियसङ्गमाय

मन्दे मराय च नवान्नधारणं स्यात् ॥”)

नवाहः, [स्] पुं, (नव अहर्षोऽपि यस्य ।)
मङ्गलवहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (ज्ञी,
नवं नूतनं अहर्षः ।) नवशिक्षा । (नव अहर्षोऽपि
इति विग्रहेण तु नवसंख्यकारिणार्थं बहु-
वचनम् ॥)

नवाहः, पुं, (नवं अहः । समासे टप् ।) नव-
दिनम् । प्रतिपत्तिपिः । इति विश्वः ॥

नविका, ज्ञी, (नवोदयस्या इति । नव + ठन् +
टाप् । नवं नवं कायति इति वा ।) नवशब्द
युक्ता । इति ज्ञीत्यप्रकरणे दुर्गादासः ॥

नवीनं, जि, (नृमेव । नव + “नवस्य न्वादेशो-
त्पन्नपञ्चाश्व प्रत्यया वक्तव्याः ।” ५ । ४ । ०५ ।

इत्यस्य वार्तिकोक्त्या खः न्वादेशश्च ।) नूतनम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥ (यथाह गदाधरः ।

“गदाधरविनिर्मिता विविधदुर्गतकर्ताटवी
नवीनपदवीसुदं वित्तुतां सतां धीमताम् ॥”)

नवोद्गा, ज्ञी, (नवा नूतना उद्गा) नवविवाहिता ।
तत्पर्यायः । वधूः २ जनौ ३ । इति जटाधरः ॥
नववरिका ४ दिकरौ ५ नवयौवना ६ । इति
हारावली । १५४ ॥ सुगन्धानाधिकामेदः । तस्या
लक्ष्यं यथा । “लज्जामयपराधीनरतिर्नवोद्गा”
तस्या उदाहरणं यथा, रसमङ्गल्याम् ।

“बलाभीता पार्श्वं सुखमशुखं नैव कुर्वते
धुनानाम्बुह्वानं क्षिपति वदनं सुखमविधौ ।

हृदि न्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना
नवोद्गा वोद्गारं रमयति च सन्तापयति च ॥”

नवोदकं, ज्ञी, (नवोदकम् ।) नूतनजलम् । यथा,
मिताक्षरायां स्मृतिः ।

“कावे नवोदकं शुद्धं न पातयन् तत् अष्टम् ।
अकावे तु दशाहानि पीत्वा नाद्यादहर्नश्यम् ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

तन्निमित्तकं आहुं कर्तव्यम् । यथा, श्रुतातपः ।
“नवोदके नवान्नं च यज्ञप्रच्छादने तथा ।

पितरः सृष्टयन्त्यन्नमटकासु मचासु च ॥
तस्मादहान् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेभ्यु च ॥

नवोदके वर्षोपक्रमे । आर्द्रागते रवाविति यावत् ।
“आर्द्रादितो विशाखान्तं रविचारेण वर्धति ।

इति नववर्द्धमानधृतात् ॥

‘प्राविट्कावे समायातं रौद्रज्यगते रवौ ।
नाडीविधिसमायोगे जलयोगं वदान्यहम् ॥’

इति स्रग्यामन्नाच्च ॥

रौद्रमार्द्रा ॥ ॥ नवोदकयाहुस्य सावकाश-
त्वात् ज्योदश्यादिकनिविधमाह दीपिकायाम् ।

‘ज्योदशीं जन्मदिनञ्च नन्दौ
जन्मर्क्षतारां सितवासरञ्च ।

त्यक्त्वा हरीण्येन्द्रकरान्धमेक-
ध्रुवेभ्यु च आहुविधानमिष्टम् ॥’

सितवासरं शुक्लवारम् । ऋक्षं राशिः । ज्यो-
दयः अवणपुण्यम्भगश्रीरोहस्तारेवत्यशुराधीनरा-
क्षितयरोहिण्यः । कृत्वापक्षे येनवोदकआहु-
कालस्तदोभयोः आहुयोक्तव्यात् सिद्धिः ।” इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥

नवोदृतं, ज्ञी, (नवसृष्टम् ।) नवनीतम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५२ ॥ नूतनोत्थिते, जि ॥

नयं, जि, (नूयते स्तूयते इति । तु स्तुतौ + “अन्तो
यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् । यद्वा, नव-
मेव । “शाखादिभ्यो यत् ।” ५ । ३ । १०३ ।
इति स्वार्थे यत् ।) नूतनम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५५ । १६ ।

“नया नया युवतयो भवन्तीमैह हृद्वानामसुर-
त्वमेकम् ॥”

स्तुत्यम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । १३ । ३ ।

“कया नो अय ऋतयमृतं न
भुवो नवेदा उचयस्य नयः ॥”)

ज्ञी, स्तुतिः । तु ल स्तुतौ भावे अल् नवशब्दात्
स्वार्थे ये निष्पन्नः ॥

नयः, पुं, (नूयते इति । तु + यत् ।) रक्तपुनर्नवा ।
इति राजनिघण्टुः ॥

नशाकः, पुं, (नश्यतीति । नश्च नाशे + “आकः
खजादेः स तु कित् ।” १ । ०३३ । इति उणादि-
कोषटीकादृतसंज्ञात् आकः ।) काकभेदः ।

इत्युणादिकोषः ॥

नशिता, [ऋ] जि, नाशाश्रयः । इति नशधातोः
कर्त्तरि ऋच्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

नश्यन्प्रवृत्तिका, ज्ञी, (नश्यन्ती प्रवृत्तिः सन्नति-
र्यस्याः । कप् । तनटाप् ।) नष्टवृत्त्या । तत-
पर्यायः । नष्टः २ नष्टपुत्तिका ३ । इति हिम-
चन्द्रः । ३ । १६५ ॥

नश्वरः, जि, (नश्यतीति । नश्च + “इङ् नश्चजि-
सन्निभ्यः करप् ।” ३ । २ । १६३ । इति करप् ।)

नाशप्रतियोगी । अंसयोग्यः । इति नशधातोः
कर्त्तरि वरप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते ।

५ । १८ । ४ ।

नट्य

“वदन्ति विषं कवयः स्म नन्दरं
पश्यन्ति चाध्यात्मविदो विपश्चितः ।
तथापि सुखान्ति तवाज मायया
सुविस्मितं हृदयमभं नतोऽस्ति तम् ॥”)
नटः, त्रि, (नट + क्तः ।) अदर्शनविशिष्टः । तत्-
पर्यायः । तिरोहितः २ । इत्यमरः । २ । ८ ।
११२ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३७८ ।
“नटं नृपतिमक्रान्तं नाशु शोचन्ति पण्डिताः ।
पण्डितानाञ्च नखीणां विशेषोऽयं यतः स्मृतः ॥”
अधमः । यथा, चाणक्ये । ८० ।
“असन्नुष्टा द्विजा नष्टाः सन्नुष्टा इव पार्थिवाः ।
मलज्जा गणिका नष्टा निर्जन्मास्तु कुलस्त्रियः ॥”
प्रचलितः । यथा, हरिवंशे । १७४ । १२३ ।
“तृतीयं तु सुहृत् सा नष्टा बाणपुरातु तदा ।
मखीप्रियं चिकीर्षन्ती पूजयन्ती तपोधनान् ॥”
पलायितः । यथा, रत्नावल्याम् ।
“नटं वर्षवरेष्मेनुष्यगणनाभावाद्दास्य चपाम् ॥”
निष्कलः । यथा, मनुः । ३ । १८० ।
“नटं देवकके दत्तं अप्रतिष्ठन्नु बाहुवै ॥”)
नाश्रायः । यथा । “योगो नटः परन्तपः ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥ नाष्टे, स्त्री ।
नटचक्रः, पुं, (नटो डटचक्रः ।) सौरभाद्रस्यो-
भयपक्षे चतुर्थसुदितचक्रः । यथा,—
“नटचक्रो न दृश्यञ्च भाद्रे मासि सितसिते ।
चतुर्थसुदितोऽशुद्धः प्रतिषिद्धो मनीषिभिः ॥
चक्रस्तारापहरणं कलङ्कमतिदुष्करम् ।
तस्मै ददाति चे नन्द ! कामतो यदि पश्यति ॥
अकामतो नरो दृष्ट्वा मन्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
तदा शुद्धो भवेत् सद्यो निष्कलङ्को महोत्तले ॥
‘सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुक्रमारक ! मारोदीक्ष्व स्र्येय स्यमन्तकः ॥’
इति मन्त्रेण पूतञ्च जलं साधुः पिबेद्भुवम् ॥
पुरा तारा गुरोः पत्नी नवयौवनचयुता ।
रत्नभूषणभूषाढ्या रत्नरूप्याम्बरा सती ॥
सुश्रीणी सुस्मिता रम्या सुन्दरो सुमनोहरा ।
अतीवकवरीरम्या मालतीमाल्यभूषिता ॥
सिन्दूरविन्दुना साकं चारुचन्दनविन्दुभिः ।
कस्तूरीविन्दुनाधञ्च भालमध्यस्थलोष्णला ॥
रत्नेन्द्रसारनिर्माणकयन्मञ्जीररञ्जिता ।
सुवक्त्रलोचना श्यामा सुचारुकज्जलोष्णला ॥
सुचारुचारुसुक्ताभदन्तपङ्क्तिमनोहरा ।
रत्नकुलनयुग्मेन चारुगण्डश्लोष्णला ॥
कामिनीव्यतुला बाला गजेन्द्रमन्दगामिनी ।
सुकोमला चन्द्रमुखी कामाधारा च कातुकी ॥
स्वर्गमन्दाकिनीतीरे जाता खगधाम्बरा वरा ।
ध्यायन्ती गुरुपादं सा खगहं गमनोन्मुखी ॥
दृष्ट्वा तस्याञ्च सर्वज्ञमनङ्गवाणपीडितः ।
भाद्रे चतुर्थाञ्चक्रञ्च जहार चेतनं व्रज ! ॥
ज्ञानं चखेन संप्राप्य रथस्थो रसिको वली ।
रथमारोहयामास करे धृत्वा च तारकाम् ॥
कामोत्ततः कामिनीनां समाश्रित्य चुचुम्ब सः ।
द्वेज्ज्वारं कर्तुमुद्यत्तं तसुवाच गुरुप्रिया ॥

८१४

नट्य

तारकोवाच ।

तज मां तज मां चन्द्र ! सुरेष्ठ कुलपांसक ! ।
गुरुपत्नीं ज्ञाच्छ्रीं पतिव्रतपरायणाम् ॥
गुरुपत्नीसङ्गमने ब्रह्महत्याघातं लभेत् ।
पुत्रस्त्वं तव माताहं धैर्यं कुरु सुरेश्वर ! ॥
धिक् तां श्रुत्वा सुरगुरुभस्मीभूतं करिष्यति ।
गुरुपत्नी विप्रपत्नी यदि सा च पतिव्रता ॥
ब्रह्महत्यासहस्रञ्च तस्याः सङ्गमने लभेत् ।
पुत्राधिकञ्च शिष्यञ्च प्रियो मनुस्वामिनो भवान् ॥
स्वधर्मं रक्ष पापिष्ठ ! मामेव मातरं तज ।
दास्यामि स्त्रीवधं तुभ्यं यदि मां संगृहीष्यसि ॥
विलज्ज तारावचनं ताञ्च सम्भोक्तुमुद्यतम् ।
श्रद्धां तारा कोपेन निष्कामा सा पतिव्रता ॥
राहुयस्तो घनयस्तः पापयुक्तो भवान् भव ।
कलङ्को यस्याद्या यस्तो भविष्यति न संशयः ॥
चक्रमेवं तदा तूयं कामदेवं श्रद्धां सा ।
तेजस्विना केनचित्त्वं भस्मीभूतो भविष्यसि ॥
चक्रस्तारां गृहीत्वा च छात्रा च रमयं व्रज ! ।
क्रोडे निधाय प्रययौ रदन्तो तां मुचिषिताम् ॥
निर्जने निर्जने रम्ये शैले शैले मनोहरे ।
तज दृष्ट्वा सुरगुरुं बलिगेहात् समागतम् ॥
प्रणम्य सर्वसुक्ता च चक्रस्तं शरणं ययौ ।
सुक्रस्तं बोधयामास वचनं नीतियुक्तितः ॥

सुक्र उवाच ।

दृष्ट्वा वत्स ! प्रवक्ष्यामि गुरवे देहि तारकाम् ।
गुरुपत्नीं मातृपरां तज महचनादिभो ! ॥
कुरु पापचयोपायं नृपतिस्तु महाफला ।
सतीनां गुरुपत्नीनां यद्यर्थेन बलेन च ॥
ब्रह्महत्यासहस्राणां पातकं लभते जनः ।
कुम्भीपाके पच्यते च यावद्ब्रह्मण्यः शतम् ॥
दृष्ट्वातिष्ठ तेजस्वी त्वां भस्मीकर्तुमीश्वरः ।
न चकार छपासुचैत् प्रियशिष्येण हेतुना ॥
उतथ्यपत्नीं दृष्ट्वा स पुरा रेमे सकामतः ।
तत्पतेः श्रापतोऽस्यैव परयस्ता प्रिया सती ॥
“एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा बोधयित्वा कविं विभुः ।
समानीय निश्चानाथं तारकासहितं व्रज ! ।
शम्भोञ्च चरणाभोजे चकार च समर्पणम् ॥
शम्भुस्तं प्रीतियुक्तञ्च वासयामास वक्षसि ॥
दत्त्वा तस्मै पादरेणुं निष्पापञ्च चकार सः ।
दत्त्वा तस्मै हस्तं छपासुरभयं ददौ ॥
चीरोदे स्थापयित्वा च प्रायश्चित्तेन शङ्करः ।
चकार चक्रं निष्पापं ब्रह्मणा सहितः सुचिम् ॥
योगेन चक्रं योगीन्द्रो द्विखण्डञ्च चकार सः ।
ररचाहं ललाटे च सोऽप्यहं ब्रह्मणः पुरः ॥
अतएव महादेवो बभूव चक्रशेखरः ।
नृगाङ्को लज्जितस्तत्र कलङ्को देवसंसदि ॥
लज्जया च खद्योगेन देहत्यागश्चकार सः ।
तच्छरीरञ्च चोरोदे ब्रह्मणा च समर्पितम् ॥
चरोदात्रिञ्च छपया मुखा चीरोदधिष्ठते ।
अत्रैव शृङ्गलं तस्य पपात च जले व्रज ! ॥
भस्माद्बभूव चक्रञ्च निष्पापो देवसंसदि ।
ब्रह्मा च भगवान् शङ्करभिवक्त्रकार तम् ॥

नस्तः

उवाच च महादेवो निर्भयं देवसंसदि ॥

महादेव उवाच ।

खस्यानं गच्छ पुत्र ! त्वं कुरु खविषयं सुदा ।
पश्चात् च शूरप्रापेन यस्याप्यस्तो भविष्यति ॥
अर्थं पतिव्रताप्रापं कर्तुमीश्वर को सुवि ।
ममाश्रया यस्याञ्च प्रतिकारी भविष्यति ॥
यस्याङ्गात्रचतुर्ध्यान् गुरुपत्नी चता जता ।
तस्मात्तस्मिन्नेव वत्स ! पापदृष्टो युगे युगे ॥
मा भूतं चीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्यं त्वत् कर्म शुभाशुभम् ॥
देहत्यागेन हे वत्स ! कर्मभोगो न गच्छति ।
प्रायश्चित्तात्त सन्देहो ह्यस्यमेव भविष्यति ॥
तारापहरणं वत्स ! कलङ्कश्चन्द्रमख्ये ।
नृगाङ्गतं विलम्बञ्च भविष्यति युगे युगे ॥”
इति ब्रह्मदेवैर् श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ८०-८१ अः ॥
नटचेष्टता, स्त्री, (नटा चेष्टा यस्य । तस्य भावः ।
तत् ।) प्रलयः । इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ॥
श्लोकादिना परिखन्दनाश्री नटचेष्टता तज
प्रलयः प्रलीयतेऽनेन प्रलयः स्त्री उ व ष्यो द्विवि-
धः । प्रलयः सात्त्विको भावः चर्कृत्यर्थः ।
इति सर्वसम् । हर्षश्लोकादिभिरशेषचेष्टा-
नाशः प्रलय इत्यर्थः । इति भरतः । ईहा-
मूल्यात्वा च ॥
नटाभिः, पुं, (नटः प्रमादात् निर्वाणमप्राप्तः
अभिर्यस्य ।) यस्याभिर्होचिण्यः प्रमादादिना
कारणान्तरेण वा अभिनयेन निर्वाणः स्यात्
सः । तत्पर्यायः । वीरहा २ । इत्यमरः । १२ ।
७ । ५३ ॥
नटाभिस्त्रयं, स्त्री, (नटस्य चौर्यापहतस्य वस्तुन
आभिः तस्याः स्त्रयमिव ।) किञ्चित्प्राप्तचौर-
नीतद्रव्यम् । तत्पर्यायः । लोभम् २ । इति
हारावली । १५८ ॥
नटङ्कला, स्त्री, (नटा इङ्कला यस्याम् ।)
कुङ्कुः । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥
नटा, स्त्री, (नट + वा टाप् । यदा, नसते कुटि-
लतां प्रकाशयतीति । नव कौटिल्ये + णप् ।
टाप् ।) नाविका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नस्तः, पुं, (नसते कुटिलतां प्रकाशयत्यनेनेति ।
नसु + क्तः । बाहुलकात् इङ्भावः ।) नाविका ।
इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
१३१ । १० ।
“नेत्राभ्यां नस्तश्चैव शोभाभ्याञ्च समन्ततः ।
प्राङ्मूलासु महारौद्राः सधूमाः पावकाश्चैव ॥”)
नखे, स्त्री । इति रत्नमाला ॥ पञ्चविधनस्त-
कर्मणाञ्च यथा,—
“प्रतिमवर्तिवपीडञ्च नखं प्रघमनन्तथा ।
शिरोविरेचनश्चैव नस्तकर्म तु पञ्चधा ॥
इष्टदुष्कृतनात् खेदो यावान् वक्तुं प्रपद्यते ।
नस्ते निविस्तस्तं विधातुं प्रतिमर्थं प्रमाद्यतः ॥
प्रतिमर्थञ्च नस्तार्थं करोति च न दोषभाक् ।
शोधनः क्षम्यन्तु स्यादवपीडो द्विधा मतः ॥
अवपीड्य दीयते यस्यादवपीडस्तः स्मृतः ।

क्षेप्तार्थं मूत्रशिरसां यौवास्कन्धोरसां तथा ।
नक्षार्थं दीयते क्षेप्तो नक्षप्रत्योऽथ वर्तते ।
नक्षस्य क्षेप्तिकाश्च देवास्तथैव तु विन्दवः ।
प्रत्येकशो नक्षकयोर्नृणामिति विनिश्चयः ॥

इति वैद्यकपरिभाषा ॥

“शुक्तिश्च पाण्डिशुक्तिश्च मार्जाक्षिः प्रकी-
र्त्तिताः ।

हार्मिप्रद्विन्दवश्चान् शुक्तिरिन्द्रभिधीयते ॥
द्विन्द्वस्तौ पाण्डिशुक्तिश्च देवास्तु कुप्रलेनरैः ।
तेन कथं च वाति च केवले पवने वसाम् ॥
दद्यान्नखं सदा पिते सपिर्मैष्णां समावृते ।
आपनं रेचनं चूर्णं युज्यान् सुखवायुना ॥
वङ्कुलद्विन्द्वस्य नाथा भेषजगर्भया ।
स हि भूरितरं दीपं पृथ्व्यादपकर्षति ॥
शिरोविरेचनमथैः क्षेप्तैर्वर्तैः प्रसाधितैः ।
शिरोविरेचनं दद्यात् रोगेभ्येत्यु बुद्धिमान् ॥
गौरवे शिरसः मूत्रे चाथैः स्थन्दे गलामये ।
श्लेष्मण्यक्रिमिप्रज्जिह्वापक्षारपीनसे ॥
तोयसद्यगरक्षेप्तपीतानां पातुमिच्छताम् ।
भुक्तभक्तशिरः क्षातक्षातुकामसुताह्वयम् ॥
नवपीनसरोमार्तसूतिकाश्वासकासिनाम् ।
मुहानां दत्तवस्तीनां तथा नार्तवदुर्हिने ॥
अन्यत्रात्ययिके व्याधौ नैषां नस्यं प्रयोजयेत् ।
न नस्यं न्यूनसम्प्राप्ते नातीताश्लीतिवन्तरे ।
न चोन्मत्तादपि धूमः कवडो नोनपचमे ॥
न मुह्यन्मनवमे न चातिक्रान्तसम्पत्तौ ।
आजन्ममरणं श्रुत्वा प्रतिमर्षन् वक्षिषत् ॥

इति सारकौस्तुभे ॥

नक्षा, क्षी, (नक्ष + टाप् ।) नासाकृतं क्षिद्रम् ।

इति नक्षितशब्दटीकायां भरतः ॥

“नक्षामेदनाह्वानां कर्णदाह्वानिमेदनेः ।

अतिदाह्वानिवाह्वानां वधे चान्द्रायणचरत् ॥”

इति स्मृतिः ॥

नक्षितः, पुं, (नक्षा नासाच्छिद्रं जाता अस्य ।

तारकादिवाहितम् ।) नासानिहितरज्जुवली-

वर्हादि । नाकयोः का वलद इति भाषा । तत्-

पर्यायः । नक्षीतः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥

नक्षीतः, पुं, (वै च तन्मुसन्ताने + भावे क्तः । नक्षे

नासिकायां कृतं वयनं यस्य ।) नक्षितः । इत्य-

मरटीकायां रमानाथः ॥

नस्यं, क्षी, (नासिकायै हितम् । नासिका + यत् ।

नसादेशश्च ।) नासिकादेयचूर्णादि । तत्-

पर्यायः । नक्षम् २ लावणम् ३ । इति रत्न-

माला ॥ यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।

“वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चातुवासनम् ।

त्रेयं पञ्चविधं कर्म मान्ना तस्य प्रवर्षते ॥”

नासाद्वारा देयौषधविशेषः । यथा,—

“प्रस्यं च गण्डमानानां काथयेत् श्लेष्मसम्भ्राम् ।

चतुर्भागावश्लेष्म तैलप्रस्यं विपाचयेत् ॥

जाङ्गिकास्त्राफकं दत्त्वा पिष्टान्येतानि दापयेत् ।

पुनर्नवां गोक्षुरकं सैन्धवं चण्डवं च वा ॥

वरुणं सुरदारुञ्च दृष्ट्वा कण्टकारिका ।

नक्षपानाह्वारमेव कर्षंमूलं हृद्यपहम् ॥”

इति मादके १६८ अध्यायः ॥

अपि च ।

“विह्वारकवचाहिङ्गुकरज्जं देवदारु च ।

मङ्गिष्ठा त्रिफला चैता शिरीषो रजनीह्वयम् ॥

प्रियङ्गुनिम्बजिकटु गोक्षुरेण्यवधत्तम् ।

नस्यमात्रेणैव जानमुहूर्तनं तथा ॥

अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।

भूतैभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥”

इति मादके १६९ अध्यायः ॥

(यथा च ।

“नस्यन्तु कथ्यते क्षीरैर्नासायास्तं तदौषधम् ।

नस्यमेदो द्विधा प्रोक्तो रेचनं क्षेप्तनक्षया ।

रेचनं कर्षणं प्रोक्तं क्षेप्तं दृढं मतम् ॥

कषपित्तानिलभ्रंसे पूर्वमध्यापराङ्गके ।

दिग्गच्छ यज्जते नस्यं राज्ञौ वायुतुकटे गदे ॥

नस्यं व्येष्टोन्ननान्ते दुर्हिने चापि तर्पणे ।

तथा नवप्रतिष्ठायां गर्भिणीं गरदूषितः ॥

अक्षीर्णैः दत्तवक्षिष पीतक्षेप्तोदकासवः ।

कुडुः श्लोकाभिभूतश्च ढवाप्तोः दृढबालकौ ॥

वेगावरोधी तापी च क्षातुकामश्च वर्णयेत् ।

अष्टवर्षस्य बालस्य नस्यकर्म समाचरेत् ॥

अश्लीतिवर्षादूर्ध्वं च नावनं नैव दीयते ।

अथ वैरेचनं नस्यं प्यासं तैलेः सुतीक्ष्णकैः ॥

तीक्ष्णभेजससिद्धैर्वा क्षेप्तैः काथै रसैस्तथा ।

नासिकारन्ध्रयोरथै वटं चत्वारश्च विन्दवः ॥

प्रत्येकं रेचने योष्या सुखमध्यान्तमात्रया ।

नस्यकर्मणि दातव्यं श्राव्यैकं तीक्ष्णमौषधम् ॥

हिङ्गुः स्यादुयवमात्रस्तु माषैकं सैन्धवं मतम् ।

चौरश्चैवाटश्रावं स्यात् पानीयञ्च त्रिकार्षिकम् ॥

कार्षिकं मधुरं त्रयं नस्यकर्मणि योजयेत् ॥

अवपीडः प्रथमं द्वौ भेदावपरो स्मृतौ ।

शिरो विरेचनस्थाने तौ तु देयौ यथायथम् ॥

कक्ष्मीक्षतादौषधादयः पीडितो निःश्वतो रसः ।

सोऽवपीतः समुद्दिहसीत्यथयसमुद्भवः ॥

वङ्कुला द्विपक्षाया नाडीचूर्णकया धमेत् ।

तीक्ष्णकोलमिर्तं वक्रवातेः प्रथमं हितम् ॥

ऊनृजन्मगते रोगे कषणे खरसंचये ।

अरोचकं प्रतिश्याये शिरःमूत्रे च पीनसे ॥

श्लोकापस्मारकुष्ठेयु नस्यं वैरेचनं हितम् ।

भीरुक्षीक्षप्रबालानां नस्यं क्षेप्तं प्रत्येत ॥

गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे ।

मनोविकारे क्रमिषु युज्यते चावपीडनम् ॥

अथन्तोतुकटदोषेषु विसंज्ञेषु च दीयते ।

चर्षं प्रथममन्धोरैस्तद्धि तीक्ष्णतरं यतः ॥

नस्यं स्यादगुक्षुब्धोभ्याभ्यप्यल्या सैन्धवेन च ।

जलपिष्टेन तेनाक्षिकर्षनासाशिरोगदाः ॥

हृद्यमन्यागलौहता नष्टानि भुजपृष्ठजाः ।

मधुकसारलक्षणाभ्यां वचा मरिचसैन्धवेः ॥

नस्यद्वोष्यजले पिष्टं दद्यात् संज्ञा प्रबोधनम् ॥

अपस्मारे तथोन्मादे सन्निपातेऽपतनके ॥”

इति मध्यखण्डे विंशोऽध्याये शार्ङ्गधरेऽक्षोक्तम् ॥

“नस्यकर्म यथाकालं यो यच्छोक्तं निधेयते ।

न तस्य चक्षुर्न ब्राह्मं न श्लोचमुपहस्यते ॥

न स्युः चेतो न कपिलाः केशाः प्रसूयन्ति वा पुनः ।

न च केशाः प्रसूयन्ते बर्हन्ते च विधेयतः ।

मन्वास्त्वन्मःशिरःमूलमर्हितं हृद्यसंचयः ॥

पीनसाह्वानमिदं च शिरःकर्मञ्च श्राव्यते ।

सिराः शिरःकपालानां सन्धयः क्षायुकाकराः ॥

नावनप्रोक्षिताश्चास्य लभन्तेऽभ्यधिकं वनम् ॥

सुखं प्रसन्नोपचितं खरः क्षिणः क्षिरो मज्जान् ।

सर्वेन्द्रियाणां वैमर्षं वलं भवति चाधिकम् ॥

न चास्य रोगाः सङ्घाता प्रभवन्त्यूर्ध्वज्जुषाः ।

जीर्णतश्चोत्तमाङ्गं च जरा न लभते वनम् ॥”

इति चरके छत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

“औषधमौषधसिद्धौ वा क्षेप्तो वा नासि-

काभ्यां दीयत इति नस्यं तद्विधं शिरोविरे-

चनं क्षेप्तञ्च । तद्विधमपि पञ्चधा । तद्-

यथा । नस्यं शिरोविरेचनं प्रतिमर्शोऽवपीडः

प्रथमञ्च । तेषु नस्यं प्रधानं शिरोविरेचनञ्च

नस्यविकल्पः प्रतिमर्शः शिरोविरेचनविक-

ल्पोऽवपीडः प्रथमञ्च । ततो नस्यशब्दः

पञ्चधा निपातितः । तत्र यः क्षेप्तार्थं मूत्र-

शिरसां यौवास्कन्धोरसां वलजननार्थं दृढि-

प्रसादननार्थं वा क्षेप्तो विधीयते तस्मिन्

वैशेषिको नस्यशब्दः । तत् नस्यं देयं वाता-

भिभूते शिरसि दन्तकेशश्लेष्मश्रुप्रपातदाहव-

कर्षमूलकान्क्षेप्तु इतिमिरस्वरूपवातनासारोगस्य

श्लोषापवाङ्मुकाकालजवलीपलितप्रादुर्भावदाह-

णप्रवाधेषु वातपैतिकेषु सुखरोगेभ्योऽप्यु च

वातपित्तहरत्रयसिद्धेन क्षेप्तैर्नति ॥”

“तत्रैतद्विधमभुक्तवतोऽन्नकाये पूर्वाह्ने

क्षेप्तोऽगिण्या मध्याह्ने पित्तोऽगिण्या मपराह्णे

वातरोगिण्याम् ॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४० अध्याये ॥

नासाया हिते तनुसम्बन्धिनि च, जि । प्रपद्ये,

पुं । इति संक्षिप्तसारशाकशब्दम् ॥

नस्या, क्षी, (नासिकायै हितम् । नासिका +

“शरीरावयवान् यत् ॥” ५ । १ । ६ । इति यत्

ततो नसादेशः ।) नासिका । यथा,—

“ब्राह्मं गन्धवद्वा नासानसा नस्या च नासिका ॥”

इति भरतघृतसाहचर्याङ्कः ॥

(नासाकृतक्षिद्रम् । इति काश्चित् ।)

नक्षीतः, पुं, (नस्यया नासारणा कृतः ।)

नक्षितः । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । ३० । २६ ।

“मयिः स्रज इव प्रोतो नक्षीत इव गोद्वयः ॥”

नहि, अ, निविधः । (यथा,—

“इयं सन्धा दूरादुपगतो हन्त मलयान्

तदेकां त्वज्जेवे विनयवति । नन्वाभि रजनीम् ।

सर्माङ्गोक्षेवं नवकुसुमिता चूतजलिका

धूनाना मूर्ध्नि नहि नहि नदीत्येव कुर्वते ॥”

इत्युद्धटः ॥

नहुषा

नाकुलः

नागं

अभावः । तत्पर्यायः । अ २ नो ३ न ४ ।
इत्यमरः ॥ अण ५ अना ६ ना ७ । इति
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २४ । १६ ।
“नहि विप्रो गतिं तेषां वाचं हि नरसत्तम ! ॥”
नहुषः, पुं, (नहुषे इति । नह + “पुनश्चिकिञ्चि
उघच् ।” उग्रा । ४ । ७५ । इति कर्त्तरि
कर्मणि वा उघच् ।) नागभेदः । (यथा,
महाभारते । १ । ३५ । ६ ।

“आमः करोटकश्चैव शङ्को बालिशस्त्रस्तथा ।
निष्ठानको हेमशुद्धो नहुषः पिङ्गलस्तथा ॥”)
चक्रवर्णीयराजभेदः । इति मेदिनी । से, ३८ ॥
स च पुरुवरसो व्यष्टपुत्रस्यायुवः सुतः । इति
पुराणम् ॥ (अयं हि अगस्त्यशपात् अजा-
गरत्वमाप्नो वनमध्ये बहुकालं स्थितवान् ततः
कदाचित् भीमं प्रयत्न युधिष्ठिरात् सुक्तिमाप ।
एतद्विवरणं यथा, महाभारते । १ । १८१ ।
३३—४५ ।

“अहं हि द्वि दिव्येन विमानेन चरन् पुरा ।
अभिमानेन मत्तः सन् किञ्चिन्नायदपिनायम् ॥
ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्व्यचराक्षसपन्नगाः ।

करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे वैलोक्यवासिनः ॥
चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीम्बर ! ।
तस्य तेजो हराम्यासु तद्धि दृष्टेर्वैलं मम ॥
ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिविकीं मम ।
स मामपनयो राजन् ! अंशयामास वै श्रियः ॥
तत्र ह्यगस्त्यः पादेन बद्धन् सृष्टो मया सुनिः ।
अगस्त्येन ततोऽस्मृत्तो ध्वंसं सर्पेति वै रुधा ॥
ततस्तस्मादिमानायात् प्रच्युतच्युतभूषणः ।
प्रपतन् वृषधेत्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् ॥
अयाचन्ममहं विप्रं श्रापस्याम्नो भवेदिति ।

प्रमादात् संप्रमदस्य भगवन् ! चक्षुमर्हसि ॥
ततः स मासुवाचेदं प्रपतन् लपान्वितः ।
युधिष्ठिरो धर्म्मराजः श्रापान्तां मोक्षयिष्यति ॥
अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च नराधिप ! ।
फले चोणे महाराज ! फलं पुण्यमवाप्नुयसि ॥
ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम् ।
ब्रह्म च ब्राह्मणत्वञ्च येन त्वाहमचक्षुदम् ॥
सत्वं दमस्तपो दानमहिंसा धर्म्मनिष्ठता ।
साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं वृष ! ॥
अरिश्च एष तं भ्राता भीमसेनो महाबलः ।
स्वस्ति तेऽस्तु महाराज ! गमिष्यामि दिवं पुनः ॥
वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्ताजगरं देहं सुक्ता स नहुषो वृषः ।
दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव हि ॥” ॥
(नहुषति सर्वार्णि भूतानि माययति । विष्णुः ।
यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ४७ ।

“दष्टो विशिष्टः शिष्टेष्टः शिखण्डी नहुषो
वृषः ॥”)

नहुषाखं, स्त्री, (नहुष आख्या यस्य ।) तगर-
पुण्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नहुषात्मजः, पुं, (नहुषस्य आत्मजः ।) ययाति-
राजा । इति पुराणम् ॥ (वाचलिङ्गेऽपि

दृश्यते । तथाहि महाभारते । १ । ७८ । १४ ।
“अथ तं देशमभ्यागादुपयातिर्नहुषात्मजः ॥”)

ना, अ. (नह वन्धे + बाहुलकात् डा ।) नहि ।
अभावः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

ना, [ऋ] पुं, (नयति नीयते वा । नी प्रापथि +
“नयतेर्ङिच् ।” उग्रा २ । १०१ । इति ऋ प्रत्ययः ।
स च ङित् ।) पुरुषः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥
(यथा, माघः । २ । ४२ ।

“विधाय वैरं सामर्थे नरोऽरौ य उदासते ।
प्रक्षिप्योदक्षिणं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥”)
नाकः, पुं, (न कं सुखमिति अकं दुःखम् । तन्नाख्य-
जेति ।) खर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा,
भट्टिः । १ । ४ ।

“सन्तर्पणो नाकसदा वरेण्यः ॥”
नभः । इति निघण्टुः । १ । ४ ॥ यथा, महा-
भारते । १ । १७२ । ६ ।

“य एष दिवि धियोऽग्नं नाकं व्याप्नोति तजसा ॥”
स्त्री, अख्यजातिविशेषः । यथा, महाभारते ।
५ । ६६ । ४० ।

“काकुदीकं युक्तं नाकमक्षिसन्तपन्नं तथा ।
सन्तानं नर्नयः घोरमास्यमोदकमष्टमम् ॥
एतेर्विद्धाः सन्त्येव मरणं याप्ति मानवाः ॥”
क्षत्रियजातिविशेषः । यथा, वायुपुराणे ।

“नव नाकास्तु भोक्ष्यन्ति पुरीं चम्पावतीं वृषाः ॥”)
नाकनायः, पुं, (नाकस्य खर्गस्य नायः ।) इन्द्रः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाकनायकः, पुं, (नाकस्य नायकः ।) इन्द्रः ।
यथा, नैषधे ५ सर्गः ।

“स अतीत्य विषदन्तरगाधं
नाकनायकनिकेतनमाप ॥”

नाकनायकपुरोहितः, पुं, (नाकनायकस्य इन्द्रस्य
पुरोहितः ।) दृष्टव्यः । यथा,—

“स्त्रीयधर्मतनयदुर्गस्थितो
नाकनायकपुरोहितः शुभः ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
नाकी, [न्] पुं, (नाकः खर्गो वासस्थानत्वेना-
ख्यस्येति । नाक + इनिः ।) देवता । इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ६ ।
“देवाकर्णय नाकिनां पुरि वृणां लोके पुरे

भोगिनाम् ॥”)
नाकुः, पुं, (नक्त्येऽनेनेति । नम + “चलिपाटि-
नमिमनिजनां शुक्पटिनाकिघतञ्च ॥” उग्रा

१ । १६ । इति उः घातोर्नाकिः । इकार उच्चा-
रणार्थः ।) वल्लीकः । इत्यमरः । २ । १ । १४ ॥
सुनिविशेषः । पञ्चतः । इति मेदिनी के, २७ ॥

नाकुलः, पुं, (नकुलस्य गोत्रापत्यम् । नकुल +
“कृष्यन्वकट्ठणिकुरथञ्च ॥” ४ । १ । ११४ ।
इत्यण् ।) नकुलपुत्रः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

(यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ५१ ।
“श्वराः कुण्डलाश्चैव वत्साश्च सह नाकुलैः ।

नकुलः सहदेवश्च वामं पञ्चं समाश्रिताः ॥”
तन्नाविशेषः, स्त्री । यथा, कूर्मपुराणे ।

“एवं सम्बोधितो बभौ माधवेन सुरारिणा ।
चकार मोहशान्ताधि केशवोऽपि शिवैरितः ॥
कापालं नाकुलं वामं मेरुवं पूर्वपथिसम् ।
पञ्चरात्रं पाशुपतं तथाग्यानि सहस्रशः ॥”

नकुलस्येदम् । तस्येदमित्यण् । नकुलसम्बन्धिनि,
त्रि ॥ (न आकुलः इति धियद् । अनाकुलश्च ॥
नाकुली, स्त्री, (नकुलेन दृष्टा पीता वा । नकुल +
आण् + डीप् ।) कुकुटीकन्दः । राक्षा । चविका ।

इति मेदिनी । से, १०१ ॥ यवतिक्ता । चेतकयट्ट-
कारी । कन्दविशेषः । नाद इति ख्याता ॥
तत्पर्यायः । सर्पगन्वा २ सुगन्वा ३ रक्त-
यजिका ४ ईश्वरी ५ नागगन्वा ६ अहिभुक् ७
सरसा ८ सर्पादनी ९ आलगन्वा १० । अस्या
शुष्काः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
त्रिदोषानेकविधनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नाचन्नं, स्त्री (नचन्नस्येदमिति । नचन्न + “तस्ये-
दम् ।” ४ । १ । १२० । इति अण् ।) नचन्न-
सम्बन्धि । (यथा, धर्म्यसिद्धान्ते । १४ । १५ ।
“भचक्रमममं निधं नाचन्नं दिनसुचते ।

नचन्नान्ना मासास्तु त्रयाः पञ्चान्नयोगतः ॥”)
मासविशेषः, पुं । स च द्विविधः । सप्तविंशति-
नचन्नात्मक एकः । यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।

“नचन्नसन्नाययनानि सेन्दो-
र्मानेन कुर्याद्भगवन्नात्मकेन ।”
सप्तविंशतिनचन्नात्मकेन ।

“सर्वैर्नपरिवर्तैश्च नाचन्न इह चोच्यते ।”
सप्तविंशतिनचन्नावच्छिन्नो नाचन्नः । अस्य
प्रयोजनं नचन्नसन्नादौ । जन्मनचन्ने शनिभौम-
वारयोगे मनोदुःखदाने च । यथा, दीपि-
कायाम् ।

“जन्मनचर्चं यदि स्यातां वारौ भौमशनेश्चरौ ।
स मासः कल्मसो नाम मनोदुःखप्रदायकः ॥”

द्वितीयः षष्टिदण्डात्मकनचन्नभोगकालरूपदिन-
त्रिंशदात्मकः । यथा, धर्म्यसिद्धान्ते । १ । १२ ।

“नाडीवट्या तु नाचन्नमहोरात्रं प्रचक्षते ।
तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयेस्तथा ॥”

द्वितीयस्य प्रयोजनं आयुर्गणनायाम् । यथा,
“आयुर्दाये स्मृतं प्राज्ञैर्नाचन्नं षष्टिनाडिकम् ॥”

इति मनमासतत्त्वम् ॥
नाचन्निकः, पुं, (नचन्नादागतः । नचन्न + ठञ् ।)
नाचन्नमासः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

“नचन्नगणनेनैव नाचन्निक उदाहृतः ॥”
नाचन्निकी, स्त्री, (नाचन्निक + डीप् ।) नचन्न-
दशा । यथा, “कलौ नाचन्निकी दशा ।” इति

ज्योतिषम् । अस्या विवरणं दशाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
नचन्नसम्बन्धिनि, त्रि ॥

नागं, स्त्री, (नगे पञ्चते भवन् । नग + अण् ।)
रङ्गम् । सौख्यम् । (अस्य पर्यायो यथा,—
“नागं महाबलं चौरं पिष्टं योगेऽसीसकम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
करणविशेषः । इति मेदिनी । गे, ६ ॥ नाग-
करणजातफलम् । तथा,—

नागः

“नागोद्भवो नागधनाभिलाषी
वक्रोक्तिजाली नितरां कुशीलः ।
क्रोधाभिसन्नापितबन्धुवर्गो
भर्गोपमः स्वात् किल रङ्गभूमौ ॥”

इति कौडीप्रदीपः ॥

रङ्गवीर्यकार्ये कचित् पुंनिष्करोऽपि दृश्यते । पाक-
हीनवीर्यवीर्यो यथा,—
“पाकहीनो नागवज्रौ कुशुलवज्राकारौ ।
मेघपाकुरौ वातकपलकुरौ पुनः ॥”
तयोर्मरिचं यथा,—
“अन्त्यचिन्तात्कूर्चं चतुर्थीशिन निःक्षिपेत् ।
नृतपात्रे विदिते नागे लौहद्वयं च चालयेत् ॥
यामैकेन भवेन्नक्षत्रं तत्तुल्याच मनःशिलाम् ।
काञ्चिकेन द्वयं पिष्ट्वा पथेदृष्टपुटेन च ॥
स्वाङ्गशरीरं पुनः पृष्ट्वा शिलया काञ्चिके न च ॥
पुनः पुटेच्छरावाभ्यामेव वृद्धिः पुटेर्हेति ॥”
नागः विन्दुरवर्णाभो न्वियते सर्वकार्यक्षत् ।
सतिक्तमधुरो नागो नृतो भवति भस्मसात् ॥
आयुःकीर्तिं वीर्यवर्द्धिं करोति सेवनात् सदा ।
रोगान् हन्ति नृतो नागो वज्रवदगुणकारकः ॥”
इति सुखबोधः ॥

नागः, पुं, (नगे भवः । नग + अण् । यद्वा, दृष्ट-
त्वस्मात् विद्यामिनेति । दृष्ट + “दृष्टेर्लोपो-
दश्च नः ।” उणां ५ । ६१ । गः । अन्तलोपः ।
दृष्ट नः । बाहुलकात् नकारस्य ना ।) पद्मगः ।
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । ६६ ।
“जयद्भुजं विधं नागाः क्षीरोदाह समुत्थितम् ॥”)
हस्ती । (यथा, रघुः । ४ । ८३ ।

“मञ्जे भिन्नकटेनांगेरन्त्यानुपरोध ये ॥”)

क्रूरचारी । मेघः । नागकेशरः । पुन्नागः ।
नागदन्तकः । सुस्तकः । देहानिलप्रभेदः ।
“उन्नारे नाग इत्युक्तो नीलनीलतस्त्रिभः ॥”

इति शारदातिलकटीका ॥

उत्तरपदस्थिते मञ्जः । इति मेदिनी । गे, १० ॥
(खोसकम् । अस्थोत्पत्तिर्नामानि गुणाश्च ।
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“दृष्ट्वा भोगिसुतां रत्नां वासुकिस्तु सुमोघ यत् ।
वीर्यं जातस्ततो नागः सर्वरोगापहो वृणाम् ॥”

“नागस्तु नागशतसुखवर्णं ददाति
आधिं विनाशयति जीवनमातनोति ।
वर्द्धिं प्रदीपयति कामवर्णं करोति
नृत्यं नाशयति सन्ततसेवितः सः ॥
पाकेन हीनो किलवज्रनागो
कुष्ठानि गुल्फाश्च तथापि कष्टान् ।
कष्टं प्रमेहानिलसादृशोयः
भगन्दरादीन् कुर्वतः प्रयुक्तौ ॥”)

ताम्रलो । देशभेदः । इति नानार्थटीकायां
भरतः ॥ पद्मविशेषः । (यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । २ । १८ ।

“शङ्खजुटोऽथ नृवभो हंघो नागस्तथापरः ।
कालाङ्गराद्याश्च तथा उत्तरे केसराचलाः ॥”)
नगे गिरौ चन्दनादितरौ वा भवः । न गच्छ-

नागः

तीति अगः न अगः नागः इति वा । तच्चक-
ककोटप्रभृतिदेवयोनिर्गुण्याकारः प्रकालाकुल-
युक्तः । इति भरतः । तत्पर्यायः । काद्वेषः ।
२ । इत्यमरः । १ । ८ । ४ । नागोत्पत्तिर्यथा,—
“खजता वज्रणा वृष्टिं मरीचिः स्फुटिकारणम् ।
प्रथमं मनसा ध्यातस्तस्य पुनस्तु कक्षपः ॥
तस्य दाक्षायणी भार्या कर्णानाम् शुचिस्त्रिता ।
मारीचो जनयामास तस्यां पुत्राणां जातवान् ॥
अनन्तं वासुकिश्चैव कम्बलश्च महाबलम् ।
ककोटकश्च राजेन्द्र ! पद्मं चान्यं सरीसृपम् ॥
महापद्मं तथा शृङ्गं कुलिकश्चापराजितम् ।
एते कक्षपदायादाः प्रधानाः परिकीर्तिताः ।
एतेषां प्रकृत्या तु इदमापूरितं जगत् ॥
कुटिला हीनकर्माणस्त्रीणां स्थित्यविधोक्त्वाः ।
दृष्ट्वा संदृश्य मनुजान् भस्म कुर्याः सणादध्वम् ॥
शम्भुगामी यथा स्वर्गं मनुष्याणां नराधिप ! ।
अहम्यहनि जायेत त्वयः परमदाहकः ॥
आत्मनस्तु त्वयं दृष्ट्वा प्रजाः सर्वाः समन्ततः ।
जगमः शरण्यं शरणं परन्तु परमेश्वरम् ॥
इमं सेवार्थमुद्दिश्य प्रजाः सर्वा मञ्चीपते ! ।
ऊचुः कम्बलजं देवं पुराणं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥

देवा ऊचुः ।

देव देवेश लोकानां प्रकृतिः परमेश्वर ।
आहि नस्तीत्यादौ भो भुजङ्गागो महात्मनाम् ॥
अहम्यहनि ये देव ! पश्येयुस्वरगा दृष्ट्वा ।
मनुष्यं नृगयथं वा तत् सर्वं भस्मसाद्भवेत् ॥
त्वया वृष्टिः कृता देव नीयते सा भुजङ्गमेः ।
एतज्ज्ञात्वा तु द्रवृत्तं तत् कुरुष्व महामते ॥
ब्रह्मोवाच ।

अहं रक्षां विधास्यामि भवतीनां न संशयः ।
ब्रह्मं स्वानि धिष्टानि प्रजापालाः ससाध्वसाः ॥
एवमुक्ताः प्रजास्तेन ब्रह्मण्यक्तमूर्तिना ।
आगतास्तु प्रजास्मादस्तानाहूय भुजङ्गमान् ॥
प्रश्राप परमक्रुद्धो वासुकिप्रमुखाक्षया ।
ब्रह्मोवाच ।

यतो मत्प्रभवान्निधं त्वयं नयत मागुधान् ॥
भवान्तरे तथाप्यस्मिन्नातुः श्रापान् सुदारुणात् ।
भवितातिष्ठयो चोरो नूनं स्वायम्भुवान्तरे ॥
एवमुक्तास्तु वेपथो ब्रह्मणा भुजङ्गीतमाः ।
निपत्य पादयोस्तस्य इदमपुञ्चकस्तदा ॥

नागा ऊचुः ।

भगवन् ! कुटिला जातिरस्माकं भवता कृता ।
विधोक्त्वाण्यं क्रूरत्वं दृक्शस्त्रत्वं नस्तथा ॥
सम्याहितं त्वया देव इदानीं शमयायुत ! ॥

ब्रह्मोवाच ।

यदि नाम मया वृष्टा भवन्तः कुटिलाश्रयाः ।
ततः किं मनुजान्निधं भक्षयिष्यं गतयथाः ॥

नागा ऊचुः ।

मयादां क्रूर देवेश ! स्थानश्चैव पृथक् पृथक् ।
नागानां वचनं श्रुत्वा देवो वचनमब्रवीत् ॥
अहं करोमि वो नागाः समयं मनुजेः सह ।
तदेकमनसः सर्वे शृणुष्वं मम शासनम् ॥

नागः

पातालं विलम्बेन सुतलाख्यं तृतीयकम् ।
दत्तं वै वस्तुकामानां यदहं तच्च गमिष्यथ ॥
तच्च भोगान् बहुविधान् भुञ्जिष्यं मम शासनात् ।
तिष्ठन् सप्तमं यावद्वाच्यमन्तो पुनः पुनः ॥
ततो वैवस्वतस्यादौ काश्यपेया भविष्यथ ।
दायादाः सर्वदेवानां सपर्यस्य च धीमनः ॥
तदा प्रकृतिर्ब्रह्मः सर्वा भोक्ष्यति चित्रभागुना ।
भवता नैव दोषोऽयं भविष्यति न संशयः ॥
ये वै क्रूरा भोगिनो दुर्विनीता-
स्त्वामन्तो भविता नाभ्युद्येत् ॥
कालं प्राप्तं भक्षयिष्यं दृष्ट्वा
तथा परान् चापस्ततो मनुष्यान् ॥
मन्त्रीवधैर्गारुडमण्डलेषु
बह्वैर्दृष्टा मानवा ये चरन्ति ।
तेषां भीतेर्ब्रह्मन्तं नचान्य
क्षिप्यं कार्यं चान्यथा वो विनाशः ॥
इतीरिते ब्रह्मणा ते भुजङ्गा
जग्मः स्थानं आतलाख्यं हि सर्वं ।
तस्य भोगान् भुञ्जमानाः समग्रान्
रसान्ते लीलया संश्रितान्ते ॥

एवं श्रापं ते तु लब्ध्वा प्रसादश्च चतुर्मुखान् ।
तस्यः पातालनिलये सुदितेनान्तरात्मना ॥
एतत् सर्वं पश्यन् तेषां जातं महात्मनाम् ।
अनन्तरं तिथिर्धन्या सर्वपापहरा शुभा ॥
एतस्यां संयतो यस्तु अन्तर्गुणपरिचयः ॥
क्षीरेण क्षापयेन्नागांस्तस्य यास्तन्नि मित्रताम् ॥”
इति वराहपुराणम् ॥

एषां शिवभूषणप्रमाणं यथा,—
“वासुकाद्याश्च ये सर्पा यथास्थानश्च ते हरम् ।
भूषयाश्चक्रुस्त्रयः शिरोवाक्कादियु इतम् ॥”

इति कालिकापुराणे शिवविवाहे १८ अः ।
कम्बलाश्वतरनागयोः सरस्वत्या गान्धर्वाप्र-
विवरणं यथा,—

“एवं स्तुता तदा देवी विष्णोर्जिह्वा सरस्वती ।
प्रत्युवाच महात्मानं नागमन्तरं ततः ॥

सरस्वत्युवाच ।

वरन्ते कम्बलभ्रातः । प्रयच्छाम्युरगाधिप ! ।
तदुच्यतां प्रदास्यामि यत्ते मन्त्रविवाहे ॥

अन्तर उवाच ।

सहायं देहि देवि ! त्वं पूर्वं कम्बलमेव मे ।
समस्तसरस्वतसुभयोः संप्रयच्छ च ॥

सरस्वत्युवाच ।

सप्त खरा ग्रामरागाः सप्त पद्मगसत्तम ! ।
गीतकानि च सप्तैव तावद्व्यापि सङ्ख्यानाः ॥
तानाञ्चैकोनपञ्चाशत्तथा ग्रामजयश्च यत् ।
एतत् सर्वं भवान् गाता कम्बलश्चैव ते सखा ॥
शास्यते मत्प्रसादेन भुजङ्गेन्द्र परन्तथा ।
चतुर्विधं पदं तालं त्रिप्रकारं लयजयम् ॥
यत्त्रयं तथा तोदं मया दत्तं चतुर्विधम् ॥
एतद्भवान् मत्प्रसादात् पद्मगन्धारपरश्च यत् ।
अस्यान्तर्गतमापन्नं स्वरयज्ञनयोश्च यत् ॥
तद्दशैव मया दत्तं भवतः कम्बलस्य च ।

यथा नागस्य भूर्लोकं पाताले वापि पन्नगः ।
प्रणेतारौ भवन्तौ च सर्वस्यास्य भविष्यतः ।
पाताले देवलोके च भूर्लोके चैव पन्नगौ ॥
इत्युक्त्वा सा तदा देवी सर्वजिज्ञासां वरस्वती ।
जगामादर्शनं सद्यो नागस्य कमलेक्षया ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

कालियवधश्च नागहने दोषो यथा,—
“नदंश्च जानातु सर्पाश्च हन्ति यो मानवाधमः ।
ब्रह्महत्यासमं पापं भविता तस्य निश्चितम् ॥
मनुपादपवृक्षिहं यः करोति दहताङ्गनम् ।
द्विगुणं ब्रह्महत्याया भविता तस्य किल्बिषम् ॥
लक्ष्मीर्यास्यति तस्मै जातु शापं दत्त्वा सुदाहयम् ।
वंशायुर्थे शशां हानिर्भविता तस्य निश्चितम् ॥
ध्रुवं वर्षशतं कालञ्च यं यास्यति मद्भिषा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे श्रीलक्ष्मणनक्षत्रे १६ अः ॥
वास्तुनागमुद्दिश्यथा,—

“वास्तुप्रमाणेन तु गात्रकेण

नामेन श्रेते खलु नित्यकालम् ।

त्रिभिस्तु मासैः परित्यक्तं पार्श्वं

तं वास्तुनागं प्रवदन्ति सिद्धाः ॥

भाद्रादिके वासवदिकशिराः स्या-

न्भागार्दिकेषु त्रिषु यान्यन्धर्वा ।

प्रत्यकशिराः स्यात् खलु पावगुनादौ

ज्येष्ठादिकौ वैरशिराः च नागः ॥

मर्द्धिं चाते भवेन्नृत्यः पृष्ठे स्यात् पुच्छभार्ययोः ।

जघनैर्धन्यं च विद्यात् सर्वसम्पत्तयोदरे ॥

एकं नागोद्धसंमुद्धौ द्वे चेदक्षिणपश्चिमे ।

त्रिशालं पूर्वतो ह्रीनं कुर्याद्वा सौम्यवर्जितम् ॥

केचिदक्षिणभागे तु वदन्त्येकं मर्द्धं बुधाः ।

न कोणेषु मर्द्धं कुर्यान्नाप्यन्त्ये नापि मध्यतः ॥

कोणे च धनहानिः स्यादन्ते रिपुभयं भवेत् ।

मध्ये च सर्वनाशः स्यात्तस्मादेतद्विवर्जयेत् ॥”

इति ज्योतिष्कतत्त्वम् ॥

नागकन्दः, पुं, (नाग इव कन्दं मूलं यस्य । दृढ-
ज्वलत्वादेव तथालम् ।) हस्तिकन्दः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

नागकर्णः, पुं, (नागकर्ण इव आकृतिः पर्जन्यस्थ-
स्येति । अच् ।) रक्तेरक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

नागकिञ्जल्कः, स्त्री, (नागस्यैव किञ्जल्को यस्य ।)
नागकेशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागकुमारिका, स्त्री, (नागस्य कुमारीव । कन्
टाप् पूर्ववत्सञ्च ।) गुडपी । मञ्जिष्ठा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

नागकेशरः, पुं, (नागस्यैव केशरोऽस्य ।) नाग-
केशरवृक्षः । इति भरतः ॥ (यथा, हारीते
चिकित्सितस्थाने १० अध्याये ।

“नलश्लेथकं पृक्का पद्मकं नागकेशरम् ॥”)

नागकेशरः, पुं, (नागस्यैव केशरो यस्य ।) पुष्पवृक्ष-
विशेषः । नागेश्वर इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

चाम्प्येः २ केशरः ३ काञ्चनाक्षयः ४ । इत्यमरः ।

२।४।६५ ॥ केशरः ५ नागकेशरः ६ । इति

भरतः ॥ किञ्जल्कः ७ नागकिञ्जल्कः ८ नागीयः ९
काञ्चनम् १० सुवर्णम् ११ हेमकिञ्जल्कः १२
रक्तम् १३ हेम १४ पिङ्गरः १५ पथिकेशरः १६
पन्नगकेशरः १७ । तत्पुष्पगुणाः । अक्षोष्ण-
त्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवृक्षिवातामय-
कण्ठशीर्षरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तन्नामगुणाः ।

“नागपुष्पः स्त्रुतो नागः केशरो नागकेशरः ।

चाम्प्येयो नागकिञ्जल्कः कथितः काञ्चनाक्षयः ॥

नागपुष्पं कषायोष्णं रुचं लब्धामपाचनम् ।

खुरकच्छूषास्त्रेदह्निहृन्नासनाशनम् ॥

दौर्गन्ध्यकुष्ठवीर्यसर्पकफपित्तविषापहम् ॥”

त्रिजातकं नागकेशरसंयुक्तं चतुर्जातकं भवति
यथा,—

“लगेनापन्नकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धिजिजातकम् ।

नागकेशरसंयुक्तं चतुर्जातकमुच्यते ॥

तद्द्वयं रोचकं रुचं तीक्ष्णोष्णं सुखगन्धवत् ।

लघु पित्तापिहृदयं कफवातविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

नागगन्धा, स्त्री, (नागस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।)

नाकुलीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नाकुली-

शब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ।)

नागगर्भं, स्त्री, (नागः सीसकं गर्भं उत्तपत्ति-

कारणं यस्य ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागच्छत्रा, स्त्री, (नागस्य पक्षेव छत्रं ह्लादनं

पक्षे यस्याः ।) नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागर्जं, स्त्री, (नागात् सीसकात् जायते इति ।

जन + ङः ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०८ ॥ नाग-

जाते, त्रि ॥

नागजिह्वा, स्त्री, (नागस्य सर्पस्य जिह्वेव ।)

शारिवा । अगन्तव्यत्वम् । इति रत्नमाला ॥

नागजिह्विका, स्त्री, (नागस्य जिह्वेव रक्तता

यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) मनः-

शिला । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ (यथास्याः

पर्यायः ।

“मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्रा नागजिह्विका ।

नैपाली कुण्टी गीला शिला द्विबौधधिः

स्मृता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

नागजीवनं, स्त्री, (नागः सीसकं जीवनं यस्य ।)

वङ्गम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०८ ॥

नागदन्तः, पुं, (नागस्य गणस्य दन्तः ।) हस्ति-

दन्तः । (यथा, महाभारते । १२ । ६८ । १६ ।

“द्वोपिचम्लैव न हृन्ना नागदन्तस्तनुवतः ॥”

नागदन्तः साधनत्वेनास्त्रस्येति अच् ।) गृहान्त-

गन्तदार । इति मेदिनी । तै, २०१ ॥ दंतिया

इति दाह्या इति च भाषा ॥

नागदन्तकः, पुं, (नागदन्त + कर्त्तृ कन् ।) नाग-

दन्तः । (नागदन्तेन कायतीति । कै + कः ।)

भित्तिदाहक्यम् । तत्पर्यायः । निर्बूहः २ ।

इति जटाधरः ॥

नागदन्तिका, स्त्री, (नागस्य सर्पस्य दन्त इव
पीडादायकं पदं यस्याः । कपि अत इत्वम् ।)
हस्तिकाक्षी । इति रत्नमाला ॥ विष्टिटी इति
भाषा ॥

नागदन्ती, स्त्री, (नागस्य गणस्य दन्त इव
पलादाकारे यस्याः । डीप् ।) कुम्भा । शीह-
स्तिनी । इति मेदिनी । तै, २०१ ॥ जाति
शुक्ला इति भाषा ॥ शेषस्य पर्यायः । विशल्या २
पद्मपुष्पी ३ विबौधधी ४ शुक्लपुष्पा ५ रम-
दन्ताक्षा ६ काञ्चरी ७ कामदूतिका ८ । इति
रत्नमाला ॥ चेतपुष्पा ९ मधुपुष्पा १० विशो-
धिनी ११ नागस्योता १२ विशालाक्षी १३
नागच्छत्रा १४ विचक्षणा १५ सर्पपुष्पी १६
शुक्लपुष्पी १७ खादुका १८ श्वेतदन्तिका १९
सितपुष्पी २० सर्पदन्ती २१ नागिनी २२ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । रुच-
त्वम् । वातकफगुल्मज्वरोदरयाधिककण्ठदोष-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागदमनी, स्त्री, (नागो दम्यतेऽनयेति । दम +
कुट् + डीप् ।) सुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्यायः ।
जम्बूः २ जाम्बवती ३ टक्का ४ रक्तपुष्पा ५
जाम्बवी ६ मल्लवी ७ दुर्धर्वा ८ दुःसहा ९ ।
अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कटु-
त्वम् । क्षिदोषोदराभ्रानदोषनाशित्वम् । कोष्ठ-
शोधनकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥
तन्नामगुणाः ।

“विज्ञेया नागदमनी बला मोटा विषापहा ।
नागपुष्पी नागपक्षा मन्त्रयोगेश्वरीति च ॥
बला मोटा कटुक्षित्ता लघुः पित्तकफापहा ।
वृक्षलक्ष्मणान्नयो नाशयेज्जालगर्हभम् ॥
सर्वग्रहप्रथमनी निःशेषविषनाशिनी ।
जयं सर्वत्र कुर्वते धनदा सुमतिप्रदा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

नागदण्डोपमं, स्त्री, (नागदन्तस्य ताम्बूल्या उपमा
यत्र ।) पल्लवफलम् । इति रत्नमाला ॥ (पल्लव-
शब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

नागदुः, पुं, (नागप्रियो हर्षुः ।) समन्तदुग्धा ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ सिज इति भाषा ॥

नागनिर्वूहः, पुं, (नाग इव निर्वूहो नागदन्तः ।)

नागदन्तकः । इति जटाधरः ॥

नागपक्षमी, स्त्री, (नागप्रिया पक्षमी । शाक-
पार्थिवादिवत् संभावः ।) आषाढी लक्षा
पक्षमी । तत्र मनसापूजा कर्त्तव्या । यथा,—
“देवीपुराणे ।

‘सुमे जनार्दने लब्धे पक्षण्यां भवनाङ्गने ।

पूजयेन्ननसादेवीं क्षुब्धौषितपक्ष्मिताम् ॥

पद्मनाभे गते श्रय्या देवेः सर्वैरनन्तरम् ।

पक्षण्यामसिते पक्षे सप्ततिष्ठति पन्नगौ ॥’

मनसादेवीं विषहरीम् । क्षुब्धौषितपक्ष्मिताम् ।

देवैरिति सवार्थे तृतीया ।

‘देवीं सम्पूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् ।

पक्षण्यां पूजयेन्नागाननन्ताद्यान् मन्त्रोदगान् ॥

चीरं सर्पिस्तु नैवेद्यं देयं सर्पविवापहम् ।
मनसाध्यानम् । यथा, पद्मपुराणी ।

‘देवीमन्त्रमन्त्रीनां श्रद्धाधरवदनां चावकाशं
वदास्यां
हंवाक्प्राप्तुदाराभक्तितवसनां सर्वदां सर्व-
देव ।
कीराणां मङ्गिताङ्गीं कनकमणिगणेनागरकै-
रनेकै-
र्वन्देऽहं चाटुनागासुवज्जुचयुगलां भोगिनीं
कामरूपाम् ॥’

पुराणान्तरे ।
‘अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तत्तकः ।
कुलीदः कर्कोटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्तिताः ।
शैवः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः ।
वासुकिस्तत्तकश्चैव काजीयो मणिभद्रकः ॥
रेरावतो हृतराट् कर्कोटकधनञ्जयौ ॥’
गावर्कः २५ ।

‘अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कञ्जमेव च ।
तथा कर्कोटकं नागं हृतराट् च शङ्खकम् ॥
कालीयं तत्तकश्चापि पिङ्गलं मणिभद्रकम् ।
यजेतानसितान्नागान् दृष्टुस्तो द्विवं व्रजेत् ॥’
अथ च ।

‘योऽसौ चानन्तरूपेण ब्रह्माक्षं सपराचरम् ।
पुण्यवद्धारयेन्मन्त्रिं तस्मै निवेद्य नमो नमः ॥’
इत्यनेन प्रणवपूर्वकं मन्त्रपुराणोक्तेनानन्तं पूज-
येत् ॥ रत्नाकरे ।

‘पिबुमर्हस्य पञ्चाणि स्थापयेद्भवानोदरे ।
स्वयश्चापि तदनीयात् ब्राह्मणाश्चैव भोजयेत् ॥’
पिबुमर्हस्य निम्बस्य ॥’ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

नागपत्नी, स्त्री, (नागदमनं पत्रं यस्याः । टाप् ।)
नागदमनी । इति भावप्रकाशः ॥

नागपत्नी, स्त्री, (नागवत् पत्रं यस्याः । ङीष् ।)
लक्षणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागपदः, पुं, (नागवत् पदं स्थानं यस्य ।) योद्ध-
रतिवन्तान्तर्गतद्वितीयवन्धः । तस्य लक्षणं
यथा,—

“पादौ स्तब्धे तथा हस्ते क्षिपेज्जङ्गं भगे जङ्घु ।
कामयेत् कामुको नारीं बन्धो नागपदो मतः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

नागपाशः, पुं, (नागपाश इव आलतिरस्य-
स्येति । आच् ।) स्त्रीणां करणम् । (नागः पाश
इव ।) वरकायुधः । इति मेदिनी । श्रे, १५ ॥

“सार्द्धद्वयावर्तनात् नागपाश इति स्मृतः ।
ब्रह्मयन्त्रिमयो दद्यान्नागपाशमयापि वा ॥”
इत्यागमः ॥

“वेदितं नागपाशेन भुङ्क्तेऽभीष्टाननम् ॥”
इति देवीपुराणीयदुर्गाध्यानम् ॥

नागपाशकः, पुं, (नागपाश इव प्रतिष्ठितः । “इवे
प्रतिष्ठितौ ।” ५ । १ । ६६ । इति कर् । यद्वा,
नागपाश इव कायतीति । के + कः ।) रति-
बन्धविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“अनङ्गादयमध्यासां हस्ताभ्यां धारयेत् कुक्षौ ।

रनेभिः शङ्कितः कामी बन्धोऽयं नागपाशकः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

नागपुरं, स्त्री, (नागनामकं पुरम् । आकपार्थि-
वादिवत् समासः ।) देशविशेषः । तद्विवरणं
यथा,—

“जटाजटात् पपातोर्ध्वं मेरोस्तस्मात्ततोऽगमत् ।
देवैः परिहृता गङ्गा जेमकूटश्च पर्वतम् ॥
मन्दरश्चैव कैलाशं हिमवतश्च पर्वतम् ।
तामायानीन्तु रोधाय खलीलो नाम दानवः ॥
पार्ष्णतं रूपमास्थाय वर्षाकाले शतैर्दिनाः ।
ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम् ॥
स तुष्टः प्रददौ नागं वाहनं तं भगीरथः ।
समारुह्यागमत्तत्र यत्र बह्ना भगीरथी ॥
तेन नागेन तं दैत्यं संविदाय स सङ्गतः ।
शतधा तं समाधाय नृहृन्धैरावतो गजः ॥
महीतलं समापेदे स यावन्नागसाङ्गयम् ॥
तस्मात् आचटनाद्विप्रा अभून्नागपुरं वरम् ॥”

इति वज्रपुराणे गङ्गावतरणनामाध्यायः ॥
नागपुष्पः, पुं, (नागस्य हस्तिनो मदमन्थयुक्तं
पुष्पं यस्य ।) पुष्पागृह्यः । नागकेशरः ।
(यथा, महाभारते । १ । २०८ । ४० ।
“पुष्पागेनागपुष्पे च लङ्घयेः पनसेक्षया ॥”
चम्पकः । इति मेदिनी । पं, २५ ॥ (पुष्पाग-
पुष्पे तु स्त्री । तत्र गुणा यथा,—

“नागपुष्पं कषायोष्णं रुचं लघ्वामपाचनम् ।
ज्वरकफहृत्पाखेदहृद्दिहृत्लासनाशनम् ॥
दौर्गन्धकृच्छ्रवैषर्पकफपित्तविषापहम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नागपुष्पपत्नी, स्त्री, (नागस्य नागकेशरस्यैव पुष्प-
पत्रे यस्याः ।) कुङ्कुमाङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥
नागपुष्पिका, स्त्री, (नागस्य पुष्पमिव पुष्पं
यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) सख्यं-
युगी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागपुष्पी, स्त्री, (नागस्य नागकेशरस्य पुष्पमिव
पुष्पं यस्याः । ङीष् ।) नागदमनी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (पद्यायोऽस्या यथा, भावप्रकाशस्य
पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“नागपुष्पी श्वेतपुष्पा नागिनी रामकृतिका ॥”
अस्या गुणा । यथा,—

“नागिनी रोचनी तिक्ता तीक्ष्णोष्णा कफपित्त-
घ्नत् ॥”
नागपत्नी, पुं, (नागस्य पुष्पागृह्येव पत्रं यस्य ।)
पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागबन्धुः, पुं, (नागानां हस्तिनां बन्धुरिव प्रिय-
त्वात् ।) अन्धत्यट्टकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
नागानां बान्धवश्च ॥
नागबन्धः, पुं, (नागानामिव बन्धं यस्य ।) भीम-
सेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य नाग-
बन्धान्निकथा । यथा, महाभारते । १ । १९८ ।
६५—७० ।
“एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत ।
यदि नागेन्द्र ! तुष्टोऽसि किमस्य धनसङ्घमैः ॥

रुचं पिबेत् कुमारोऽयं त्वयि प्रीतिं महाबलः ।
बलं नागसङ्घस्य बलिनं कुर्वे प्रतिष्ठितम् ॥
यावत् पिबति बाजीऽयं तावदस्मै प्रदीयताम् ।
एवमन्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत ॥
ततो भीमस्तदा नागेः क्षतसङ्घपथनः शुचिः ।
प्राप्तुस्तस्योपविष्टः स रुचं पिबति पाण्डवः ॥
एकोऽन्धासाततः कुर्वन् पिबति स महाबलः ।
एवमष्टौ स कुङ्कानि स्त्रापिबत् पाण्डुगन्धनः ॥
ततस्तु शयने दिव्ये नागदन्ते महाभुजः ।
अश्वित भीमसेनस्तु यथास्तुमरिन्दमः ॥”
तथा च तत्रैव । १ । १९६ । १६—२१ ।
“ततोऽहमे तु दिवसे प्रत्यभुध्यत पाण्डवः ।
तस्मिंस्तदा रसे जीर्णं सोऽप्रेमयवलो बली ॥
तं दृष्ट्वा प्रतिबुध्यन्तं पाण्डवं ते सृजन्मयाः ।
साम्प्रयामासुरव्याघ्रा वचनश्चेदमब्रुवन् ॥
यत्ते पीतो महाबाहो ! रसोऽयं वीर्यसंभृतः ।
तस्मान्नागाभुतबलो रणेऽधृष्यो भविष्यति ॥”
इति तुल्यवचनवति, चि ॥

नागबला, (नागस्यैव बलं यस्याः ।) बलाप्रभेदः ।
गोरक् चाडलिया इति गुलशर्करा इति ककहौ
इति च भाषा ॥ (यथा, गावर्क १७६ अध्याये ।
“अम्भा नागबला चूर्णं श्वासकासादिशुद्धयेत ॥”
तत्पर्यायः । गाङ्गेरुकी २ भ्रसा ३ इत्यगवे-
धुका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥ गाङ्गे-
रुकी ५ गोरक्षतण्डुला ६ । इति भरतः ॥ भद्रो-
दनौ ७ खरगन्धा ८ चतुःपला ९ महोदया १०
महापद्मा ११ महाशाखा १२ महाफला १३
विश्वदेवा १४ अनिटा १५ देवदण्डा १६ महा
गन्धा १७ वट्टा १८ । अस्या गुणाः । मधु-
रास्वात्मम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । शुक्लत्वम् ।
कण्टितकुष्ठवातव्रणपित्तनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ क्षिग्धत्वम् । आयुष्यत्वम् । रुच्य-
त्वम् । ग्राह्यत्वम् । लङ्घ्यक्षीयक्षयरीगेषु हित-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

नागभृत्, पुं, (नागः क्रूरचारी सन् विभर्त्ति
आत्मानमिति । भृ + क्तिप् ।) कुक्षुसर्पः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

नागमलः, पुं, (नागेभ्य हस्तिभ्य मलः ।) रेरावतः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

नागमाता, [ऋ] स्त्री, (नागानां हस्तिनां
मातेव भूषकत्वात् ।) मनःप्रिया । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । १२६ ॥ (नागानां सर्पाणां माता ।)
मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
ब्रह्मवैवर्ते । २ । १ । ६७ ।
“नागेश्वरस्यानन्तस्य भगिनी नागपूजिता ।
नागेश्वरी नागमाता सुन्दरी नागवाहिनी ॥”
सुरसा । इयं हि सागरोक्तज्ञानमये ह्युमतः
परीक्षार्थं देवैरादिष्टा तस्य विप्रमाचरितुं गता
तेन वञ्चिता च । यथा, रामायणे । ६ । १ । ३६ ।
“ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥
अब्रुवन् कथ्यंस्त्वाद्यां सुरसां नागमातरम् ॥”
यथा, च अथ्यात्मरामायणे । ६ । १ । ८—२४ ।

“दृष्टानिलसुतं देवा गच्छन् वायुवेगतः ।
 परीक्षार्थं सख्यं वानरखेदमनुवन् ॥
 गच्छत्येव महासखो वानरो वायुविक्रमः ।
 लङ्कां प्रवेष्टुं शक्तो वा न वा जानीमहे वलम् ॥
 एवं विचार्य नागानां मातरं सुरसाभिधाम् ।
 अत्रवीहेवताह्वः कौतूहलसमन्वितः ॥
 गच्छ त्वं वानरेन्द्रस्य किञ्चिद्विद्मं समाचर ।
 ज्ञात्वा तस्य वलं बुद्धिं पुनरेहि त्वरान्विता ॥
 इत्युक्ता सा ययौ शीघ्रं हनुमद्विज्ञकारय्यात् ।
 आश्रित्य मार्गं पुरतः स्थित्वा वानरमन्त्रवीत् ॥
 एहि मे वदनं शीघ्रं प्रविशस्व महामते ! ।
 देवैस्त्वं कल्पितो भव्यः सृष्टावन्मोहितात्मनः ॥
 तामाह हनुमान् मातरं रामस्य शासनात् ।
 गच्छामि जानकीं द्रष्टुं पुनरागम्य सत्वरः ॥
 रामाय कुशलं तस्याः कथयित्वा त्वदाननम् ।
 निवेक्ष्य देहि मे मार्गं सुरसायै नमोऽस्तु ते ॥
 इत्युक्ता पुनरेवाह सुरसा सुधितास्त्राहम् ।
 प्रविश्य गच्छ मे वक्रं नोचेत् त्वां भययाम्यहम् ॥
 इत्युक्तो हनुमानाह सुखं शीघ्रं विदारय ।
 प्रविश्य वदनं तेऽद्य गच्छामि त्वरयान्वितः ॥
 इत्युक्ता योजनायामदेष्टो भूत्वा पुरः स्थितः ।
 दृष्ट्वा हनुमतो रूपं सुरसा पञ्चयोजनम् ।
 सुखं चकार हनुमान् द्विगुणं रूपमादधत् ॥
 ततश्चकार सुरसा योजनानाञ्च विंशतिम् ।
 वक्रं चकार हनुमांश्चिद्व्योजनसंमितम् ॥
 ततश्चकार सुरसा पञ्चाशद्व्योजनयतम् ।
 वक्रं तदा हनुमांस्तु बभूवाङ्कुष्ठसन्निभः ॥
 प्रविश्य वदनं तस्याः पुनरेव पुरः स्थितः ।
 प्रविष्टो निर्गतोऽहं ते वदनं देवि ! ते नमः ॥
 एवं वदन्तं दृष्ट्वा सा हनुमन्ममयाज्वलीत् ।
 गच्छ साधय रामस्य कार्यं बुद्धिमता वर ! ॥
 देवैः सम्प्रेषिताहं ते वलं जिज्ञासुभिः कपे ! ।
 दृष्ट्वा सीतां पुनर्गत्वा रामं द्रक्ष्यसि गच्छ भो ॥”
 कदः । इति महाभारतम् ॥)
 नागमारः, पुं, (नागं मारयतीति । ऋ + गिच् +
 अण् ।) केशराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हस्तिमारके सर्पमारके च त्रि ॥
 नागयष्टिः, स्त्री, (नागाघिष्ठिता यष्टिः ।) पुष्क-
 रिण्यादिस्थितकाष्ठविशेषः । रदकाट इति
 भाषा । तत्पर्यायः । नागाञ्चला २ । इति
 जटाधरः । (यथा, हयग्रीर्वै ।
 “वैश्वं वारुणश्चैव पुत्रागं नागकेशरम् ।
 वज्रालं चम्यकश्चैव विल्वश्चैवाथ खादिरम् ॥
 एतेषामेव दाह्यानां नागयष्टिः प्रकीर्तिता ।
 सवक्रकोटरं त्वाका तस्मात् कुर्व्यात् यथेष्टि-
 तम् ॥”)
 नागरं, स्त्री, (नगरे भवम् । नगर + अण् ।)
 मुष्ठी । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ (अस्य गुणा
 यथा,—
 “नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबन्धुत् ।
 रुच्यं लघु स्वादुपाकं क्षिप्रोष्णं कफघ्नानजित् ॥”
 इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

यथा च गारुडे । १८६ अध्याये ।
 “सुखीतकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा ।
 चञ्चिन्ना च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं जिह्वेत् ॥”
 सुक्ता । इति मेदिनी । रे, १७२ ॥ रतवन्धः ।
 इति विश्वः ॥ (कचित् पुं ।) नागरदेशीयाचरश्च ॥
 नागरः, पुं, (नागरो विदग्धस्तद्वद्भावोऽप्यस्येति ।
 अण् ।) देवरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाग-
 रङ्गः । इति शब्दरत्नावली । त्रि, (नगरे भवः ।
 “तत्र भवः ।” ४।३।५३ । इत्यण् ।) विदग्धः ।
 (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३२३ ।
 “नागर गीमिरिवासौ आमस्त्रिधापि भूविता
 सुतनुः ।
 कस्तूरी न न्मोदरवासवशाद्विज्ञतामेति ॥”)
 नगरोद्भवः । इति मेदिनी । रे, १७२ ॥ (यथा,
 देवीभागवते । २ । ६ । ६६ ।
 “नागरा हतरादृश्य सर्वे तत्र समायुः ॥”
 नगरहितश्च । यथा, महाभारते । २।५।१२२ ।
 “धनुर्वेदस्य सूत्रं वै यत्नसूत्रञ्च नागरम् ॥”)
 नागरकः, पुं, (नागर एव । स्वार्थे कन् । यद्वा,
 नागरेण कायतीति । के + कः ।) रतिवन्ध-
 विशेषः । यथा,—
 “ऊनमूलोपरि स्थित्वा योहिंदूबद्धं यदि ।
 ग्रीवां धृत्वा कराभ्याश्च बन्धो नागरको मतः ॥”
 इति रतिमञ्जरौ ॥
 नागरक्तं, स्त्री, (नागरक्तं रक्तम् ।) सिन्दूरम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ४।१२७ ॥ नागस्य शोणितश्च ॥
 नागरचनः, पुं, (नागर एव चनो सुक्ता ।)
 नागरसुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागर-
 सुक्ताशब्देऽस्य विवृतिज्ञातया ॥)
 नागरङ्गः, पुं, (नागस्य नागसम्भूतस्य सिन्दूरस्यैव
 रङ्गो यस्य ।) वृक्षविशेषः । नारङ्गीलेवुर ग्राह्य
 इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ४ । ३८ ॥ तत्-
 पर्यायः । नारङ्गः २ नार्यङ्गः ३ नागरः ४
 रोरावतः ५ नागरकः ६ चक्राधिवशी ७ ।
 इति शब्दरत्नावली । तत्फलगुणाः । सुरभि-
 त्वम् । विपाके गुडत्वम् । दुर्लभत्वम् । अत्यन्त-
 त्वम् । ईष्यधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । वातविना-
 शित्वम् । तन्केशरगुणः । रुच्यत्वम् । वातहर-
 त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 नागरसुक्ता, स्त्री, (नागर इव सुक्ता ।) सुक्ता-
 प्रभेदः । नागरसुता इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 नागरोत्था २ नागरादिघनसंज्ञका ३ चक्राङ्का ४
 नादीयो ५ चूडाणा ६ पिङ्गसुक्ता ७ शिशिरा ८
 वृषभाङ्गी ९ कच्छरुहा १० चारुकेसरा ११
 उच्चटा १२ पूर्णकोष्ठसंज्ञा १३ कलापिनी १४ ।
 अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कषा-
 यत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तज्वरातिसारा-
 रुचिहृणादाहभ्रमनाशित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 नागराजः, पुं, (नागानां राजा । “राजाहःसखि-
 ब्यष्टश्च ।” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) श्रेष्ठः ।
 अग्रजः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।

“पाताले नागराजं भुजगमुत्तमो बल्य गायन्ति
 कीर्तिम् ॥”
 नागराङ्गं, स्त्री, (नागरमिति आङ्गा आङ्गा
 यस्य ।) मुष्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृति-
 रस्या मुष्ठीशब्दे ज्ञातया ।)
 नागरी, स्त्री, (नगरे भवा । नगर + अण् + ङीप् ।)
 कुञ्जी । इति शब्दचन्द्रिका । विदग्धा नारी ।
 यथा, उद्बुद्धतः ।
 “हन्ताभीरीः स्मरतु स कथं संवृत्तो नागरीभिः ॥”
 नागरपत्नी । नगरभवे, त्रि ॥
 नागरकः, पुं, (नागं रवते खाड्येन प्राप्नोतीति ।
 र गतौ + बाहुलकात् कप्रत्ययेन साधुः ।) नाग-
 रङ्गः । इति शब्दरत्नावली ।
 नागरेणुः, पुं, (नागस्य सीसकस्य रेणुः ।) सिन्दू-
 रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नागरेयकः, त्रि, (नगरे भवः नगरस्थायं वा ।
 “कल्लादिभ्यो ङकण् ।” ४ । २ । ६५ । इति
 ङकण् ।) नगरसम्बन्धी । नगरस्थायमिति
 व्ययप्रत्ययान्तात् स्वार्थे कः ॥
 नागलता, स्त्री, (नागः सर्पस्तद्वत् लता ।) लिङ्गम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 नागलोकः, पुं, (नागानां लोकः ।) पातालम् ।
 इत्यमरः । १।१२१ ॥ (यथा, हरिवंशे । ८२ । ८४ ।
 “रसातले स दृष्टे नागलोकमिमं यथा ॥”)
 नागवल्लरी, स्त्री, (नाग इव दीर्घा वल्लरी ।) नाग-
 वल्ली । इति भावप्रकाशः ॥
 नागवल्लिका, स्त्री, (नागवलि + स्वार्थे कन् ।)
 नागवल्ली । इति रत्नमाला ॥
 नागवल्लौ, स्त्री, (नाग इव दीर्घा वल्ली लता ।)
 ताम्बूली । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ अस्याः
 पर्यायास्ताम्बूलवल्लीशब्दे गुणाश्च ताम्बूलशब्दे
 द्रष्टव्याः । सा च श्रीवाटान्नावाटानिनानायामस्य-
 स्थानभेदादेव भिन्ना ।
 “एकाग्रिणा देष्टव्यत्वाविशेषा-
 न्नाकारं याति जाये गुणं च ॥
 श्रीवाटो मधुरा तीक्ष्णा वातपित्तकफापहा ।
 रसाट्ठा च रसा रूपा विपाके शिशिरा स्मृता ॥
 स्यादन्नावाटी कटुकान्तिका
 तीक्ष्णा तथोष्णा सुखपाककर्त्री ।
 विदाहपित्तास्रविकोपनी च
 विदग्धा वातनिवर्हणी च ॥
 सप्तमी मधुरा तीक्ष्णा कटुरूपा च पाचनी ।
 गुल्मोदराग्नाह्वरा रुचिहृदोपनी परा ॥”
 अमरः ।
 “गुहागरे सप्तशिरा प्रसिद्धा
 तत्पर्यायगुणातिरसातिरूपा ।
 सुगन्धतीक्ष्णा मधुरातिहृदा
 सन्दीपनी पुष्पकरा च बद्धा ॥
 विरेचनी वैस्त्रसुगन्धकारिणी ।
 नान्ना यान्नसरा सुतीक्ष्णमधुरा रूपा हिमा
 दाहशुत्
 पिप्पलीकहरा सुदीपनकरी बद्धा सुखामोदिनी ।

नागस्यो

स्त्रीसौभाग्यविधिर्नि मरकरी मया वरा वलभा
गुह्याभानविषमनिष कथिता वा भागवे तु
स्थिता ॥

अन्वि पुष्कलिका नाम कवापोष्ठा कटुस्रपा ।
मनापकर्वा कच्छस्य पितृहृत्तातनाशिनो ॥
देवकीया कटुस्रीष्ठा हृदा दीर्घदला च वा ।
कषवातहृदा वन्धा कटुदीपनपाचनी ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

नागवारिकः, पुं, (नागानां हस्तिनां वारो वार-
णम् । च कार्यत्वेनास्यस्येति । नागवृत् + ठन् ।)

राजकुङ्करः । हस्तिपः । गणस्यराजः । (नागानां
सर्पाणां वारो वारचमस्यस्येति ।) गरुडः ।
मयूरः । इति मेदिनी । के, २३० ॥

नागवीटः, पुं, (नाग इव विशेषेण एतत् इत-
स्ततो भ्रमतीति । वि + इट गतौ + “इगुपध-
ञेति ।” ३।१।१३५ । इति कः ।) टाङ्करः ।
इति त्रिकाङ्गशेषः ॥ चाकरा इति श्वातः ॥

नागवीथी, स्त्री, (नागस्येव वीथी यस्याः ।) अन्वि-
न्यादिनक्षत्रयष्टितयहृत्स्थानत्रयान्तर्गतोत्तर-
स्थानस्थपञ्चविधः । यथा,—

“सर्व्यहाराणां नीयस्येव स्थानानि दिजसप्तमाः ।

स्थानं चारुद्वयं भयं तथैरावतस्तुतरम् ।

वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्ततः ॥

तदेव मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथी-
त्रयेण जिघा भिद्यते । तथाहि त्रिभिस्त्रिभि-
रन्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गणवीथी रेरा-
वती चेतुस्तरमार्गे वीथीत्रयम् । तथाचोक्तम् ।
अन्विनी क्षत्तिका यान्धा नागवीथीति

शब्दिता ॥”

इति विष्णुपुराणे । २ । ८ । ७६ श्लोकटीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ कक्षपापत्वविशेषः । यथा,—

“नागवीथी च यामिन्याम् ।” इति ब्रह्मपुराणे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ (धर्मस्य यामिपत्नीर्गर्भजाता
कन्या । यथा, मत्स्यपुराणे । ५ । १८ ।

“लम्बायां घोवनामानो नागवीथी तु यामिना ॥”)

नागमुक्ती, स्त्री, (नागस्य मुक्त्वत् आक्षतिरस्य-
स्येति । अच् । ततो गौरादित्वात् ङीप् ।)
उङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागसम्भवं, स्त्री, (नागात् सौखकात् सम्भवो यस्य ।)
विन्दूरम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥

नागसुगन्धा, स्त्री, (नागस्येव सु श्रोभनो गन्धो
यस्याः ।) सुगन्धाची । सर्पसुगन्धा । इति
भरतहृतस्वामी ॥ (राज्ञामेदः । तत्पण्यायो
यथा,—

“नाकुली सरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ।

नकुलेष्टा सुगन्धाची सर्पाङ्गी विषनाशिनो ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

नागस्योक्तकं, स्त्री, (नागस्य नागविषस्य स्त्रोक्तः
स्वरूपता यत्र । कप् ।) श्वावरविषत्वादेवास्त्य
तथात्वम् ।) वत्सनाभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागस्योता, स्त्री, (नाग इव स्योता ।) दन्ती ।
नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

८५१

नाचिके

नागहृदः, पुं, (नागस्य हस्तिनो हृदुरिव ।) नख-
नामगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागहन्त्री, स्त्री, (नागान् हन्तीति । हन् + ङच् +
ङीप् ।) वन्धाकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागास्यः, पुं, (नाग इव आस्ता यस्य ।) नाग-
केशरः । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥

नागाचला, स्त्री, नागयष्टिः । इति जटाधरः ॥

नागाङ्गना, स्त्री, हस्तिनी । (नागस्येव अङ्गनं
लज्जवर्णत्वं यस्याः ।) नागयष्टिः । इति मेदिनी ।
ने, १८८ ॥

नागाधिपः, पुं, (नागानां अधिपः ।) अग्रजः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७३ ॥

नागाज्जना, पुं, (नागानां अज्जनको विनाशकः ।)
गरुडः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ॥

नागारातिः, पुं, (नागानां अरातिः शत्रुः ।)
वन्धाकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागालाङ्गः, स्त्री, (नाग इव अङ्गाङ्गः ।) कुम्भ-
तुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागाशनः, पुं, (अन्नातीति । अश्न + श्नुः । नागानां
अशनो भक्षकः ।) गरुडः । इति हारावली । १० ॥

नागाङ्गं, स्त्री, (नागस्य आङ्गा नाम आङ्गा
यस्य ।) हस्तिनापुरम् । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥

नागाङ्गा, स्त्री, (नागं नागकेशरं आङ्गयते अङ्गते
इति । आ + ङे + अच् । टाप् ।) लज्जया-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागी, स्त्री, (नागस्य स्त्रुणा पत्नी । नाग + जान-
पदेति स्त्रीकार्ये ङीप् ।) नागपत्नी । इति
सुम्भवीधम् ॥ (अस्याः दधिगुणा यथा,—

“लघु पाके वलासत्रं वीर्योष्णं पक्तिनाशनम् ।
कषायाहुरसं नाग्या दधि वर्धो विवर्द्धनम् ॥”

इति सुश्रुते छत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

नागोदरं, स्त्री, (नागवदुदरं यस्मात् । पृष्ठोदरादि-
त्वात् रणोपः ।) उदरचाणम् । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ४३२ ॥

नागोदरं, स्त्री, (नागवत् ढङ्गदुदरं यस्मात् ।)
उरस्थानम् । इति हारावली । १६८ ॥ (गर्भिण्या
गर्भोपप्रवविशेषः । यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने ।
१० अध्याये ।

“मुक्त्रशोणितं वायुनाभिप्रपन्नमवक्रान्तजीवमा-
भ्यापयत्युदरं तत् कदाचित् यदङ्ग्या उपशान्तं
नेगमेधापङ्कतमिति भावन्ते । तमेव कदाचित्
प्रलीयमानं नागोदरमिच्छाङ्गः । तच्चापि जीव-
वत् प्रतीकारः ॥”)

नाचिकेतः, पुं, नाचिकताः । अचिः । यथा,—

“स त्वमसि स्वर्गमधोधि न्ह्यो

प्रब्रूहि तं श्रद्धागन्ध मन्त्रम् ।

स्वर्गलोका अन्तर्तत्त्वं भजन

एतद्वितीयेन वृत्ते वरेण ॥

प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध

स्वर्गमभिं नाचिकेतः प्रजानम् ।

अनन्तलोकातिमथो प्रतिष्ठां

विद्धि त्वमेनं निश्चितं गुह्यायाम् ॥

नाचिके

लोकादिमभिं तत्तुवाच तस्यै

या इहका यावतीत्या यथा वा ।

स चापि तत्प्रत्यवददयथोक्त-

मथास्त्य न्ह्यः पुनराह तुष्टः ।

तममवीत् प्रीयमाचो महात्मा

वरं तवेहाह ददामि भूयः ।

तवेव नात्वा भवितायमधिः

हृष्टां विमानवैकल्पं गुह्याम् ॥

त्रिकाचिकेतस्त्रिभिरेव अन्विं

त्रिकर्णक्षतरति जन्मन्तम् ।

ब्रह्मयज्ञं देवमीधं विदित्वा

त्रिचाय्येमां शान्तिमन्त्रमनेति ॥

त्रिकाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा

य एवं विद्वान्चिनुते नाचिकेतम् ।

स न्ह्युपाशान् पुरतः प्रयोद्य

श्लोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥”

इति कठोपनिषदि प्रथमा वल्ली । ११-१८ ॥

(अचिविशेषः । अस्य विवरणं यथा, महा-

भारते । १३ । ७१ । २—२१ ।

“अत्राप्युदाहरणीममितिहासं पुरातनम् ।

अवेदहानकेत्यान्वं नाचिकेतस्य चोभयोः ॥

अधिरहालकिर्धोमातुपगन्ध ततः सुतम् ।

त्वं मातुपचरस्वेति नाचिकेतमभाषत ॥

समाप्ते निधमे तस्मिन् महाविः पुत्रममवीत् ।

उपस्यर्शनशक्तस्य स्वाध्यायाभिरतस्य च ॥

इध्मा दर्भाः सुमनसः कनकश्चातिभोजनम् ।

विष्कृतं मे तदादाय नदीतीरादिहात्रज ॥

गत्वानवाय तत् सर्वं नदीवेगसमाप्तम् ।

न पश्यामि तद्विषेव पितरं शोऽब्रवीन्मुनिः ॥

सुत्पिपासाश्रमाविष्ट अचिवहालकिस्त्विह ।

यमं पश्यति तं पुत्रमश्रुत् स महानपाः ॥

तथा स पित्राभिहितो वाग्वयेन क्षताङ्गुलिः ।

प्रसीदेति ब्रुवन्नेव मत्तस्योऽपतङ्गुवि ॥

नाचिकेतं पिता हृष्टा पतितं दुःखस्त्वन्तः ।

किं मया क्षतमिच्छा निपतात महीतने ॥

तस्य दुःखपरीतस्य खं पुत्रमनुशोचतः ।

अतीतं तदहःशेषं वा चोया तत्र शब्दरी ॥

पित्रेनाश्रुपपातेन नाचिकेतः कुण्डहृत् ।

प्रास्नन्त्ययने कौश्ले हृष्टा शस्यमिवाभुतम् ॥

स पर्यट्कृतं पुत्रं चोक्तं पर्यागतं पुनः ।

दिव्यैर्गन्धैः समादिधं चोक्तस्त्रिमोत्थितम् ॥

अपि पुत्रं जिता लोकाः शुभास्ते स्वेन कर्म्मणा ।

दिष्टा चासि पुनः प्राप्तो नहि ते मातुषं

वपुः ॥

प्रत्यक्षदर्शो सर्वस्य पित्रा पृष्टो महात्मना ।

स तां वार्तां पितृन्मध्ये महर्षीणां श्रवयेद्यत् ॥

कुर्वन् भवच्छासनमाशु यातो

हृष्टं विशाखां रचिरप्रभावाम् ।

वैवस्वतीं प्राप्य सभामपश्यं

सहस्रशो योजनहेमभाषम् ॥

हृष्टेव मामभितुल्यमापतन्

देहीति च क्षासनमादिदेश ।

वेदस्तोत्रादिभिरहं यैः
भवत्कृते पूजयामास मां सः ।
ततस्तत्र तं श्रमकौरवोऽप
हतः सद्यैरभिपूज्यमानः ।
प्राप्नोऽस्मि ते विषयं धर्मराज !
लोकानर्हयानहं तान् विधत्स्व ।
यमोऽब्रवीत्मां न मतोऽसि सौम्य
यमं पश्येत्तावत् स त्वान्तपक्षी ।
पिता प्रदोषात्प्रियमानतेजा
न तच्छक्यमश्रुतं विप्रकर्तुम् ।
हृत्कोऽहं प्रतिगच्छस्व तात
श्रोत्रमसौ तव देहस्य कर्णा ।
दहानि किञ्चापि मनःप्रणीतं
प्रियातिथेस्तव कामान् दृढीकृत्य ।
तेनैवसुप्तस्तमहं प्रत्यवोचं
प्राप्नोऽस्मि ते विषयं दुर्निर्वर्तकम् ।
इच्छाम्यहं पुण्यकृतां सन्तानान्
लोकान् द्रष्टुं यदि तेऽहं वरार्हः ।
यानं समारोप्य तु मां स देवो
वाहैर्युक्तं सुप्रभं भाजुमन्तु ।
सम्पद्यं यामास तदात्मलोकान्
सर्वोत्तमा पुण्यकृतां द्विवेन ।”)

नाचिकेतुः, पुं, अस्मिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
नाटः, पुं, (नट + भावे घञ् ।) इत्यम् । देश-
विशेषः । कर्णाटक इति स्यात् । इति शब्द-
रत्नावली । (तद्देशवासिनि, जि. यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । ३०२ ।

“यादृक् चोलकर्णाटगटादींश्च नरेन्द्रान् ॥”)
नाटकं, स्त्री, (नाटयतीति । नट + णिच् + क्तुन् ।)
गद्यपद्यप्राक्ततभावादिसमयव्यवशेषः । तत्-
पर्यायः । महाकल्पकम् २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । तस्य लक्ष्यं यथा,—

“नाटकं स्यात्तद्वत् स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
विलासद्वर्गादिगुणवत् युक्तं नानाविभूतिभिः ।
सुखदुःखसमुद्भूतानामारससमन्वितम् ।
पञ्चादिका दृष्टपरान्तवाङ्माः परिकीर्तिताः ।
प्रख्यातवर्गो राजविधिराज्ञः प्रतापवान् ।
दिशोऽथ दिशादिषो वा गुणवाङ्मायको मतः ।
एक एव भवेदङ्गी शङ्कारो वीर एव वा ।
अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यं निर्वहन्त्येऽनुतम् ।
चत्वारः पञ्च वा सुखाः कार्येऽष्टतपूवयाः ।
गोपुच्छायसमायन्तु बन्धनं तस्य कीर्तितम् ॥”
इति साहित्यदर्पणे । ६ । २७७ ।
अपि च ।

“नाटकं स्यात् प्रकरणं चायोगोऽङ्गस्तथा विभः ।
ईहान्तः प्रहसनं भानः समरकारकः ।
नोधीति भरतः प्राज्ञं नाच्येदृशरूपकम् ।
नाटिका प्रेक्षयन्नेव चोटकं प्राकटं तथा ।
गोष्ठोपकापशिक्ष्यानि भागीहृष्टीशरासकौ ।
उत्तापकं शीतदत्तं प्रख्यानं नाचरासकम् ।
दुर्मेष्टिका नाचिका च काव्येऽनुपकल्पकम् ।
स्यान् सप्तदश संख्यन्तु लक्ष्यस्तत्र कथ्यते ॥

प्रख्यातोत्तमनायकं रसमयं राजविवंशोद्भवं
साङ्गं भङ्गनयान्वितं लयमयं तत्तत्पुराणाश्रयम् ।
भाषावैभवसुन्दरं प्रविजसन्तानाविलासं वन्द-
दृष्टिधाममशेषसन्धिसहितं समाङ्गवन्नाटकम् ॥”
अन्ये तु ।

“देवतानां मनुष्याणां राज्ञां लोके महात्मनाम् ।
पूर्ववृत्ताशुचरितं प्रख्यातोदात्तनायकम् ।
प्रवेशकविषिक्काभादिभिः सन्धिभिरन्वितम् ।
इतिहासकथोद्भूतं सुखदुःखोद्देश्यैतम् ।
वटपञ्चदशसमादृतवाङ्मैरशुभूषितम् ।
नानाविलासलीलाभिः सन्धिसिद्धिभिरन्वितम् ।
नानाभावरसैराट्ठं नाटकं स्वरयो विदुः ।
किञ्चिदङ्गविहीनन्तु न त्वान्यं नाटकं कश्चित् ।
आरम्भश्च प्रयत्नश्च प्राप्तिः सम्भव एव च ।
नियता च फलप्राप्तिः फलयोगस्तथापरः ।
इत्यवस्थापञ्चकं स्यात् नाटकं कार्यवस्तुनः ।
संस्कृतं प्राकृतं भूतभाषाप्रार्थशिका गिरः ।
नाटकं नियताः शृङ्गा एवा भाषा रसावहा ।
भावाविभाषाभिदेन प्राकृतन्तु चतुर्दश ।
मागध्यावन्तिका प्राच्या शौरसेन्यहं मागधी ।
वाङ्मिका दाक्षिणात्याश्च भाषाः सप्त च प्राकृते ।
शृङ्गाराभीरुपाण्डुपञ्चरत्नविहीनजाः ।
वर्णकवीविजातीनां विभाषाः सप्त कीर्तिताः ।
कैकेयी शौरसेनी च काशी पाञ्चालमागधी ।
द्राविड़ी पाण्डुदेशी च भूतभाषा प्रकीर्तिताः ।
वेदभी मागधी नाटो काम्बोजो चोपनागरी ।
पाञ्चाली वटपञ्चशभाषा सुहृद्देशमेतः ।
देवतादर्शनात्मकं कर्तव्यं नाटकं युधैः ।
राजविदर्शनात्मां या तेषां देवैः समा मताः ।
उदाहरणम् । सुरारिकवेरनर्धराधर्ष भवभूते-
रत्तरामचरितं कालिदासस्याभिज्ञानशृङ्ग-
लक्षणेत्यादि । इति नाटकलक्षणम् ॥” इति
सङ्गीतदामोदरः ।

नाटकः, पुं, (न्यते इत्येते देवयोनिभिरच । नट +
घञ् । ततः खार्त्ते क्त् । यडा, नाटयतीति
नट + णिच् + क्तुन् ।) कामाख्यास्यपञ्चतमेदः ।
यथा,—
“ऐशान्यां नाटके शैवे शङ्करस्य महात्मनम् ।
नित्यं वसति तत्रेश्वरसद्वीणा तु पार्वती ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥
(नाटकशाला । यथा, रामायणे । १ । ५ । १२ ।
“वधनाटकवज्रैश्च संयुक्तां सन्तः पुरीम् ॥”
नटतीति । नट + क्तुन् ।) नर्तके, जि । इति
आकरणम् ॥

नाटकाः, पुं, तरङ्गजः । तत्पर्यायः । पैलानः २
चित्रफलः ३ सुखाश्रः ४ राजतेमिषः ५ कता-
पनसः ६ सैदुः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
नाटारः, पुं, (नट्या नटस्य वा अपत्यम् । “आर-
गुदीचाम् ॥” ४ । १ । १३० । इति आरक् ।)
नट्या अपत्यम् । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥
नाटिका, स्त्री, (नाटक + टाप्ति अत इत्यम् ।)
नाटकविशेषः । यथा,—

“कौशिकीहस्तिवन्तुता नारीपरिचनोष्णता ।
चतुर्थेऽन्विहीना च नाटिका इपनायिका ।
इयं शङ्कररवकुला ततः स्यात् कौशिकीमयी ।
शङ्कीयं कौशिकीहस्तिनं स्यादन्यरसायना ।
न कुञ्जरकरावातमात्रं शृङ्गीति कन्दकी ।
लाक्षां विटः पीठमहः सञ्चयो नाट्यसञ्चयः ।
अनःपुरचरो राज्ञ इवद्विधो विकूबकः ।
अन भाव्याणितो राजा निभतः काममाचरेत् ।
अनःपुरगतां कन्यां देवीगुप्तां यियावति ।
मन्त्रिणि अक्षराण्यस्तु सुखसंस्थापितः प्रसुः ।
युवा भूमिपतिः प्रायो निभतः काममाचरेत् ।
कन्यामिह परिणयविषया देवीगुप्तां मञ्जिणीं
ज्ञानविरहिण्य । एकी तु ।
चतुर्भिरङ्गैरुत्पाद्यन्तिहृत्पनायकम् ।
यत् कौशिकीरसप्रायं नाटकं सैव नाटिका ।
पूर्वक्रमात्नाटकक्रमाद्रत्नावली नाटिका ।
एवमन्येऽङ्गोद्भवः ।” इति सङ्गीतदामोदरः ।
(अस्मा लक्ष्यं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५३६ ।
“नाटिका कल्पवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतु-
रङ्गिका ।

प्रख्यातो धीरलज्जितस्तत्र स्यात्मायकी रूपः ।
स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतयाष्टतायवा ।
नवानुरागा कन्याश्च नायिका इपवश्रजा ।
सम्यवर्त्तते नेतास्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः ।
देवी पुनर्भवेन्प्लेष्टा प्रगल्भा इपवश्रजा ।
पदे पदे मानवतो तदृशः सङ्गमो द्वयोः ।
इतिः स्यात् कौशिकी स्वस्वविमर्षाः सन्धयः
पुनः ॥”)

नाट्ये, पुं, (नट्या अपत्यम् । नटी + टक् ।)
नटीसुतः । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥
नाटेरः, पुं, (नट्या अपत्यमिति । नटी + टक् ।)
नटीसुतः । इति हिमचन्द्रः । ३ । २१२ ॥
नाचं, स्त्री, (नटानां कार्यम् । नट + “कृन्डोऽगौक्-
धिकयाश्रिकवङ्गचनटात् अः ।” ४ । ३ । १२६ ।
इति अः ।) इत्यङ्गीतवाक्यम् । तत्पर्यायः ।
तौर्ध्विकम् २ । इत्यमरः । १ । ७ । १० ॥
(यथा, देधीभागवते । १ । ७ । ३० ।

“नाचं तनोवि सगुणा विविधप्रकारं
नो वेति कोऽपि तव लब्धविधानयोगम् ॥”)
नटानां सङ्गः । इति आकरणम् ॥ नाट्या-
रम्भनञ्चाणि यथा । अगुराधा १७ धनिष्ठा
२३ पुष्यः ८ ज्येष्ठा १३ चित्रा १४ स्वाती १५
ज्येष्ठा १८ श्रतभिषा २४ देवती २७ । इति
ज्योतिषम् ॥ * ॥ नाचफलं यथा,—

“देवविन्दितिपात्रपूर्वचरितान्माजोक्ताधर्मादय-
स्तत्तुक्तावाश्रितभूमिकाभिनयने स्यादर्थविधिः
परा ।
संगीताश्रुतचित्तवृत्तिभरणा वज्रा भवन्त्यङ्गना
ज्ञानं शङ्करसेवयेति कथितं नाचं चतुर्वर्ग-
रम् ॥
यो यस्तु इयितो भावः स तं नाचं निरीक्षते ।
अतः सर्वमनोहारि नाचं कस्य न रङ्गकम् ॥”

नाट्याल

नाट्योत्पत्तिर्बया,—

“रहादुभयते नञ्चा श्रुतीनाभ्यर्चितः पुरा ।
चकारात्तस्य वैदेधो नाचवेदनु पञ्चमम् ॥
उपवेदोऽथ वेदाश्च चत्वारः काथिताः स्मृतौ ।
तत्रोपवेदो गान्धर्वः शिवेनोक्तः स्वयंभुवे ॥
तेनापि भरतायोक्तस्तेन मर्त्ये प्रचारितः ।
शिवानयोनिभरतास्तस्मादस्य प्रयोजकाः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

नाट्यधर्मिका, स्त्री, (नाट्यधर्मोऽस्यस्याः
क्रियाया इति ठन् ।) दर्शनार्थं शास्त्रोक्तनाट्यम् ।
यथा, हेमचन्द्रः ।

“गीतवाद्यवृत्तचयं नाट्यं तैर्यजिकश्च तत् ।

संगीतं प्रत्येकार्थं शक्तिम् शास्त्रोक्ते नाट्य-

धर्मिका ॥”

नाट्यप्रियः, पुं, (नाट्यं प्रियं यस्य ।) शिवः । इति
हेमचन्द्रः । २ । ११२ ॥

नाट्यशाला, स्त्री, (नाट्यस्य वृत्तगीतारेः शाला
यज्ञम् ।) प्रासादहारसमीपयज्ञम् । नाट-
मन्दिर इति भाषा । यथा,—

“नाट्यशाला च कर्तव्या द्वारदेशसमाभया ॥”

इति मत्स्यपुराणम् ॥

नाट्यालङ्कारः, पुं, (नाट्यस्य अलङ्कारः ।) नाट्य-
भूषणहेतुः । स तु अष्टवृत्तिप्रकारः । यथा,—

“सिद्धिर्मेनोरयोऽभिज्ञो निरुक्तिश्च विशेषणम् ।

गुणाभिप्राय उद्दिष्टविचारप्रतिनिर्गतयः ॥

अभिप्रायः परीक्षारो गह्वरानुगतौ तथा ।

अर्थापत्तिः प्रसिद्धिश्च दाक्षिण्यं प्रियभावणम् ॥

अभिमानाख्यानगर्वा हृद्यन्तोभोद्यमानयाः ।

पञ्चात्तापः सृष्टाक्रन्दौ कपटश्च प्रवर्तनम् ॥

उत्तेजनञ्च दृष्टान्तः शोभोदाहरणौ अपि ।

संशयोऽचरसंवातो विमनोक्तिः पदोच्चयः ॥

परीवादोऽनुक्तविद्विरचमाध्यवसायकौ ।

प्रातृवाहनं तुल्यतर्क उपपत्ताशुतर्कश्चि ॥

निवेदनञ्च साहाय्यं याचना दृष्ट्या विशेषणम् ।

अभिज्ञानञ्च साहाय्यं गुणकीर्तनसुक्तयः ॥

विपर्ययकातिशयो भूवाहेतुनिर्देशनम् ।

मानावेशश्च सन्निपसमीक्षाभीविपर्यकाः ॥

उल्लेख उपदिष्टौ चेत्यष्टवृत्तिमिता अमी ।

अलङ्कारा मता निम्नं नाटकादिषु कुरिभिः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(साहित्यदर्पणमते नव्यांशान् नाट्यालङ्काराः ।

यथा, तत्त्वैव । ६ । २००—२३२ ।

“आशीराक्रन्दकपटाचमागवोद्यमानयाः ।

उत्प्रासनं सृष्टासोभपञ्चात्तापोपपत्तयः ॥

आशंसाध्यवसायौ च विसर्पेक्षितवर्चस्यतौ ।

उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् ॥

प्रातृवाहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्तनम् ।

उत्कीर्तनं तथा याचना परीक्षारो निवेदनम् ॥

प्रवर्तनाख्यानयुक्तिप्रवर्णापोपदेशनम् ।

इति नाट्यालङ्कारतथो नाट्यभूषणहेतवः ॥

आशीरिद्वजनाशंसाक्रन्दः प्रलपितं युष्मा ।

कपटं भाषया यच्च रूपमन्यद्विभाष्यते ॥

नाट्योक्तिः

अथमा वा परिभवः सज्जोऽपि नाभिषङ्गते ।

गर्वोऽवरोपणं वाक्यं कार्येस्वारम्भ उद्यमः ॥

पञ्चयं गुणवत्कार्यहेतोराम्य उच्यते ।

उत्पासननूपहासो योऽसाधौ साधुमाननि ॥

आकाङ्क्षा रमणीयत्वादनुनो या सृष्टा तु वा ।

अधिपेयवचःकारौ चोभः प्रोक्तः स एव तु ॥

मोहावधीरितार्थस्य पञ्चात्तापः स एव तु ।

उपपत्तिर्मता हेतोरुपपत्तासोऽर्थसिद्धये ॥

आशंसनं स्यादाशंसा प्रतिप्राध्यवसायकः ।

विसर्पार्थं यत्प्रसारणं कर्माणिदमलप्रदम् ॥

कार्येयहणसुल्लेख उत्तेजनमित्युच्यते ।

सकार्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ॥

भर्तृसना तु परीवादो नीतिः शास्त्रेण वर्तनम् ॥

उक्तस्यार्थस्य यत् स्यादुत्कीर्तनमनेकधा ।

उपलम्भस्वरूपेण तत् स्यादर्थविशेषणम् ॥

प्रातृवाहनं स्यादुत्साहगिरा कस्यापि

योजनम् ।

साहाय्यं सङ्कटे यत् स्यात् साधुक्रुत्यं परस्य च ॥

अभिमानः स एव स्यात् प्रमयादनुवर्तनम् ।

अनुवृत्तिर्भूतकार्याख्यानसुल्लेखोत्तमं मतम् ॥

याचना तु कापि याचनायाः स्वयं दूतसुखेन वा ।

परीक्षार इति प्रोक्तः क्षताशुचितमार्जनम् ॥

अवधीरितकर्तव्यकथनम् निवेदनम् ।

प्रवर्तनम् कार्यस्य यत् स्यात् साधुप्रवर्तनम् ॥

आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः युक्तिरर्थविधारणम् ।

प्रवर्धः प्रमदाधिक्यं शिष्टा स्यादुपदेशनम् ॥”

इति नाट्यदामोदरः ॥

नाट्योक्तिः, स्त्री, (नाट्ये वृत्तगीतादौ या उक्तिः ।)

नाटकविषयकवचः । नटानां कर्मे नाट्यं

तत्रोक्तिः नाट्योक्तिः । इति भरतः ॥ तद्वया ।

आर्थ्येति ब्राह्मणम् । चत्त्रियं महाराजेति ।

सखीं ह्येति । नीचं ह्येति । सेटीं ह्येति ।

इति । क्षामिनमार्थपुत्रेति । राजखानं राष्ट्र-

येति । समानं ह्येति । राजानं ह्येति ।

सर्वभूमिं भङ्गेति । भगिनीपतिमावुतेति सखी-

घनेत् । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ गणिकायां

अज्जुका । विद्वति भावः । जनके आहुतः ।

कुमारो युवराजभर्तृदारकौ । राक्षि देवभट्ट-

रकौ । राजसुतायां भर्तृदारिका । क्षताभिधि-

कायां राज्ञां देवी । इतरासु राज्ञीषु भङ्गिनी ।

अवध्योक्तौ अत्राक्षयम् । मातरि अम्मा ।

बालायां वास्तुः । आर्थे मारिचः । अष्टा-

भगिनीं अज्जिका । निहायां निम्नहणम् ।

इत्यमरः । १।७।११—१५ । (यथाच साहित्य-

दर्पणे । ६ । १५४—१६० ।

“अन्धार्थं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मनम् ।

सर्वान्धार्थं प्रकाशं स्यात्तद्वेदपवारितम् ॥

रहस्यम् यद्व्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते ।

त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ॥

अन्योन्यामन्यं यत्स्याज्जनानां तज्जनानिकम् ।

किं त्रयीवीति यत् नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ॥

मुखेवावुक्तमर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥

नाटिका

दत्तां विहाय देवाश्च वेद्यानां नाम दर्शयेत् ।

इतप्रायाश्च वणिजां चैतदेवोक्तया पुनः ॥

वसन्तादिषु वर्यस्य वस्तुनो नाम वद्वेत् ॥

नाम कार्यं नाटकस्य गर्भेतार्थप्रकाशकम् ।

नाटिकानायकाख्यानां वञ्चाप्रकरणादिषु ॥

नाटिकाचक्रादीनां नाटिकाभिर्विशेषणम् ।

प्रायेण व्यक्तकः साधिर्गमेः ख्याने प्रयुज्यते ॥

राजा स्वामीति देवेति भर्तृभङ्गेति चाधमेः ।

राजविभिव्यस्येति तथा विद्वद्वक्त्रे च ॥

राजनिष्ठविभिव्याः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।

स्त्रेय्या नामभिर्विशेषेण आर्थ्येति चेतरेः ॥

वयस्येत्यपि नाट्या वाच्यो राज्ञा विद्वद्वक्त्रेः ।

वाच्यौ नटीकृन्धारावाच्यनाट्या परस्परम् ॥

कृन्धारां वदेद्वाव इति वै पारिपात्रिकः ।

कृन्धारो मारिचि इति ह्येति इत्यधमेः समाः ॥

वयस्येत्युत्तमैर्ह्येति मन्त्रैरार्थ्येति चाधमः ।

भगवन्निति वक्तव्याः सर्वे देवविनिर्दिष्टाः ॥

वदेद्वाच्यौ चैतौच भवतीति विद्वद्वक्त्रेः ।

आयुष्मन्निधनं कृतो ह्यह तातेति चेतरेः ॥

वत्स पुत्रक तातेति नाट्या गोत्रेण वा सुतः ।

शिश्वोऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्र आर्थ्येति चाधमेः ॥

विप्रैरयममात्रेति सचिचेति च भगवति ।

साधो इति तपस्वी च प्रशान्तोच्यते वृधेः ॥

अयहीताभिः पूज्यः शिष्यादौर्विनिर्गद्यते ।

उपाध्यायेति चाचार्यो महाराजेति भूपतिः ॥

स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ।

सौम्य भद्रसुखेवममममेस्तु कुमारकः ॥

वाच्या प्रक्षतिभौ राज्ञः कुमारी भर्तृदारिका ॥

पतिर्यथा तथा वाच्या अष्टमध्याधमैस्त्रियः ।

ह्येति सङ्ग्री प्रेक्षा ह्येति वेद्याऽङ्गका तथा ॥

कुट्टिन्धम्यशुभतेः पूज्या च जरतोऽजनेः ।

आमन्त्रणे च पावसा वाच्याः स्वसमयागतेः ॥

शकादयश्च सम्भाष्या भद्रतादिनामभिः ।

यस्य यत्कर्म शिष्यं वा विद्या वा जातिरेव वा ॥

तेनैव नाट्या वाच्योऽसौ शेषावाच्ये यथोचि-

तम् ॥”

नाटिकः, स्त्री, (नाट्यतीति । नट् अंशे + शिच् +

इत् ।) नाटिकी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

नाटिकं, स्त्री, (नाटिक्रिव प्रतिक्रितिः । नाटि +

“इवे प्रतिक्रितौ ।” ५ । १ । ८६ । इति कन् ।)

कालशाकम् । इति भावप्रकाशः ॥

नाटिका, स्त्री, (नाटिकी एव । स्वार्थे कन् ।) वट्-

चक्रः । वटि इति भाषा । तत्पठ्यायः । साधा-

रिका २ वटिका १ । इति हेमचन्द्रः । २।५१ ।

वटिकाशानोपायो यथा,—

“निमेषो मातुषो योऽर्थं भाषामात्रप्रमासकः ।

तेः पञ्चदशभिः काष्ठा त्रिंशत् काष्ठास्तथा कला ॥

नाटिका तु प्रमासिक कला दश च पञ्च च ।

उज्जाननाम्भसः सा तु पलाय्यद्वयोदश ॥

हेममायेः क्षतपिष्टा चतुर्भिस्तुरङ्गलेः ।

मागधेन प्रमासिकेन वक्षप्रत्यस्तु संस्तुतः ॥”

इति विष्णुपुराणम् ॥

“नेमितिकल्यं प्रपञ्चयिष्यन्निमेवादिक्रमेण प्रथमां-
श्रीक्रमेण कल्पप्रमाणमनुसारयति निमेव इति
सप्तभिः । मात्रेण मात्रं प्रमाणं यस्य । एक-
मात्रलक्षणचरीचरणकालसंमितो हि निमेवः ।
निमेवकालतुल्या हि मात्रा लघुचरश्च यदिति
ब्रह्माख्योक्तेः । नाडिकाज्ञानोपायमाह ।
उष्मानेनेति चार्हण । अम्भस उष्मानेन उष्मी-
यते अनेनेत्युष्मानं पात्रम् । अर्हण योगे त्रयो-
दशसाहस्रदशैवार्थः । उष्मानरूपेण घटितानि
साहस्रदशपलानि सा नाडिका । साहस्रदश-
पलताम्रनिर्मितपात्रेण सा नाडिका ज्ञातव्ये-
त्यर्थः । किं प्रमाणं तत् पात्रं कार्यं तदाह
मागधेन प्रमाणेन जनप्रस्यस्तु संस्तुत इति ।
साहस्रदशपलजलेन हि मागधदेशप्रस्यः पूर्यते ।
तत्प्रमाणं पात्रं कार्यमित्यर्थात् सिद्धम् । ननु
तथापि पात्रेण कथं नाडिकाज्ञानं क्रियापरि-
ष्केदत्वात् कालस्येत्याशङ्क्य क्रियासिद्धये ॥
प्रस्थादि विशिष्टं हेमेति । माघः पञ्चगुह्यः ।
हेम्नो माघेचतुर्भिश्चतुरङ्गुलेन शलाकारूपेण
रचितैः क्षतच्छिद्रा । एतदुक्तं भवति साहस्र-
दशपलताम्रमयं मागधप्रस्यसंमितमृद्वायतं
पात्रं चतुर्मासचतुरङ्गुलहेमशलाकया क्षताध-
श्छिद्रं जले स्थापितं तेन क्षिद्रेण यावता कालेन
पूर्यते तवान् कालो नाडिकेति । तथा च युक्तः ।
दादशाहंपलोज्ज्वलं चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः ।
खर्गमाघैः क्षतच्छिद्रं यावत् प्रस्यजलजुतमिति ॥”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी । (यथा, खर्ग-
सिद्धान्ते । १ । ११ ।
“वह्निः प्राणैर्विनाडी स्यात् तत् घट्या नाडिका
सूता ॥”
“वह्निभिरिति । घटप्रमाणैरवह्निः पाणीयपलं
भवति पलानां घट्या घटिकोक्ता कालतत्त्वज्ञैः ॥”
इति तट्टीका ।)
नाडिकेनः, ज्ञी, (नारिकेलः । रस्य डलम् ।)
नारिकेलः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
नाडिचौरं, ज्ञी, (नाडिरिव चौरं यच्च ।) निर्वे-
द्यनम् । इति हारावली । २१४ । नलो इति
भाषा ॥
नाडिन्धमः, पुं, (नाडीं वंशजनीं धमतीति । आ
शब्दाभिसंयोगयोः + “नाडीसुद्योच ।” ३ ।
२ । ३० । इति खण्ड । “पात्राभास्येति ।” ७ ।
३ । ७८ । इति धमादेशः । “खिलनययस्य ।”
६ । ३ । ६६ । इति पूर्वपदस्य ह्रस्वः ।) खर्ग-
कारः । इत्यमरः । २ । १० । ८ । (उच्चनीचा-
धरोहयान् सुहृदुर्मुहुर्निवासैर्नाडीं धमति उप-
तापयतीति । आसकारकैः, चि । यथा, भट्टिः ।
६ । ८४ ।
“सत्वमेजयसिंहाट्यान् स्तनन्धयसमन्विधौ ।
कथं नाडिन्धमान् मार्गानागतौ विधमो-
पलान् ॥”
नाडिन्धयः, चि, (नाडीं धयतीति । घट पात्रे +
“नाडीसुद्योच ।” ३ । २ । ३० । इति खण्ड ।)

“खिलनययस्य ।” ६ । ३ । ६६ । इति ह्रस्वः ।)
नाडीपानकर्ता । इति सुम्भबोधयाकरवम् ॥
नाडिपत्रं, ज्ञी, (नाडिरिव पत्रं यस्य ।) नाडी-
चम् । इति शब्दमाणा ॥
नाडी, ज्ञी, (नाडि + “क्षदिकारादक्तिनः ।”
इति वा डीष् ।) नालम् । ब्रह्मान्तरम् । (नाली
घा इति भाषा । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १०
अध्याये ।
“तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरित्यतश्च
नाडीव यदहति तेन मता तु नाडी ॥”
दन्तमूलगता नाड्यो यथा, तत्रैव १६ अध्याये ।
“नालास्त्रावी कण्डलतो विज्ञेयः सोऽधिमर्शकः ।
दन्तमूलगता नाद्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ॥”
शिरा । गच्छदूर्वा । कुहन्यया । घटचण-
कालः । इति मेदिनी । जे, १६ ॥ शिरार्थे
पर्यायः । धमनिः २ शिरा ३ । इत्यमरः । २ ।
६ । ६५ ॥ नाडिः ४ नालिः ५ नाली ६ धमनी
७ शिरा ८ । इति भरतः ॥ धरणी ८ धरा १०
तनुकी ११ जीवितज्ञा १२ सिंहा १३ । इति
राजनिर्वण्टः ॥ * ॥ कायनाडी विविधा ।
एका वायुवहा । अपरा मूत्रविकृष्टिरस-
वाहिनी । अपरा आहारवाहिनी । इति
भरतः ॥ “सा तु गर्भस्थबालकस्य सप्तभिर्मासै-
र्भवति ।” इति सुखबोधः ॥ (यथा, तोडुजतन्त्रे
८ उक्तासे ।
श्रीदेयुवाच ।
“साहस्रजिकोटीनाडीनामाजयश्च कलेवरम् ।
क्रमेण श्रोतुमिच्छामि तद्वदस्व मयि प्रभो ॥”
श्रीशिव उवाच ।
लोम्नि रूपे सपादाहकोटयश्चैव सुन्दरि ।।
हस्तास्य च तथा पादोऽभिलक्षणाङ्गुयः स्थिताः ॥
उदरे च तथा पायौ पञ्चललाः प्रकीर्णिताः ।
हृदादिसर्वगात्रेषु नवललाः प्रकीर्णिताः ॥
अथ पार्श्वे तथा चर्म तथैव सर्वसन्निधु ।
रुद्रान्मूत्रं स्थितं लक्षं शरीरे नाङ्गुयः प्रिये । ॥
इंका च पिङ्गला चैव सुषुम्ना चिचिणी तथा ।
ब्रह्मनाडी च यन्मध्ये पञ्च नाद्यः प्रकीर्णिताः ॥
कुहूश्च शङ्खिनी चैव गान्धारी हस्तिजङ्घिका ।
नर्हिनी च तथा निद्रा रुद्रसंख्या अवस्थिता ॥
एता नाद्यः परेशानि । सुषुम्नायाः प्रजायते ॥”
नाडीक्रममाह ।
“साहस्रजिकोशो नाद्यो हि स्थूलाः सूक्ष्माश्च
देहिनाम् ।
नाभिकन्दनिबद्धास्तास्तिर्यग्गूर्ध्वमधःस्थिताः ॥
द्विसप्ततिसहस्रान् तासां स्थूलाः प्रकीर्णिताः ।
देहे धमन्यो धन्यास्ताः पञ्चन्द्रियगुणावहाः ॥
तासाञ्च सूक्ष्ममुपरिस्थितां शतानि सप्त
स्थूलाणि येरसस्तद्वन्नरसं वह्निः ।
आप्यायते वपुरिदं हि ब्रह्माममीषा-
मम्भःसवद्भिरिव सिन्धुप्रतैः ससुतः ॥
आपादतः प्रततगात्रमशेषमेवा-
मामस्तकादपि च नातिपुरःस्थितेन ।

एतन्मदङ्ग इव समैचयेन नर्हं
कार्यं ब्रह्मामिह शिराशतसप्तकेन ॥
सप्तशतानां मध्ये चतुरधिकता विशतिः स्फुटा
तासां एका परीक्षणीया या दक्षिणकरचरण-
विन्धस्तां । चतुरधिकेति तदुक्तम् ।
तिर्यक् जूम्नो देहिनां नाभिदेशे
वामे वक्त्रं तस्य पुच्छश्च याव्ये ।
ऊर्ध्वे भागे हस्तपादौ च वामौ
तस्याधस्तात् संस्थितौ दक्षिणौ तौ ॥
वक्त्रे नाडीद्वयं तस्य पुच्छे नाडीद्वयन्तथा ।
पञ्च पञ्च करे पादे वामदक्षिणभागयोः ॥
तासां मध्ये एकेति एकस्या एव पादादूर्ध्वगम-
नात् दक्षिणेति प्राधान्ये पुत्रवामया । यदुक्तम् ।
वामे भागे स्त्रिया योण्या नाडी पुंसस्तु दक्षिणे ।
इति प्रोक्तो मया देवि । सर्वदेहेषु देहिनाम् ॥”
नपुंसकस्य तु स्त्रीपुंसयोरेव्यतराकारप्रकटता-
मपेक्ष्य परीक्षा । साम्यन्तु न स्यादेव । क्षत्रि-
मस्य तु प्रकृतस्थिता । चरयेति वामस्य तु
दक्षिणयन्त्रिपञ्चात् पार्श्वस्था दक्षिणस्य तु वाम-
यन्त्रिपञ्चात् पार्श्वस्थैव सदुपदेशात् । करस्या
तु वक्ष्यते ॥ * ॥
परीक्षाप्रकारमाह ।
सद्येन रोगघृतिजुर्परभागभाजा
पीचाथ दक्षिणकराङ्गुलिकाचयेण ।
अङ्गुलमूलमधिपश्चिमभागमध्ये
नाडीं प्रभञ्जनगतिं सततं परीक्षेत् ॥
सद्येन करेण । रोगघृतिगंधधारणमिच्छापीडने
हेतुः । रोगाणां वानादिपशुनवायूनां धारणं
यथा स्यात्तथा पीष्येति कश्चित् । भाग इति
समुदितकफोणिपरं भाजेति परीक्षाकाशेऽपि
तत्र हस्तस्थितये । आपीष्येत्यर्थात् नाडीं एतच्चा-
पीडनं वातादिपौष्णापर्यवधानाय । अथेत्या-
पीडनानन्तरं न तु परीक्षाकाशेऽप्यापीडन-
स्थितिः । दक्षिणेति प्रायिकं खपरीक्षाया-
मन्यथात्वात् । जयेति योग्यतया तर्जनीमध्यमा-
नामिकापहणम् । पश्चिमेत्यङ्गुलस्थाधोभागः ।
मन्त्रेति तदुक्तम् ।
अङ्गुलस्य तु मन्त्रे या धमनी जीवसाक्षिणी ।
तस्या गतिवशाद्विद्यात् सुखं दुःखञ्च देहिनाम् ॥
प्रभञ्जनगतियर्थेति नाद्यनन्तरनिवासः । सतत-
मिति सुखदशायामपि । तदुक्तम् । भावि-
रोगाभिबोधाय सुखनाडीपरीक्षयमिति ॥ * ॥
परीक्षणीयमाह ।
वार्तं पित्तं कफं द्वन्द्वं सन्निपातकथैव च ।
साध्यासाध्यविवेकश्च सर्वं नाडीं प्रकाशयेत् ॥
सन्निपातमिति सामान्यतः । साध्यासाध्यमिति
विशेषतश्चेत्यर्थः । सर्वमित्येतदन्यच्च रोगादिक-
मित्युपसंहारः । इति नाडीप्रकाशे प्रथमो-
द्योतः ॥ * ॥ अथ नाडीज्ञानसमयमाह ।
“प्रातः क्षतसमाचारः क्षताचारपरिग्रहम् ।
सुखाश्रीनः सुखाश्रीनं परीक्षार्थमुपाचरेत् ॥
प्रातरिति प्रायिकं मध्याह्ने उच्यता इत्युक्तः ॥ * ॥

नाडी

निविडकालमाह ।

सद्यः आतस्य भुक्तस्य क्षुत्क्षुत्पतपसेविनः ।
आयामाक्रान्तदेहस्य सन्ध्यानाडी न बुध्यते ॥
तेजाभङ्गे च सुप्ते च तथा च भोजनान्तरे ।
तथा न ज्ञायते नाडी यथा दुर्गतं नदी ॥
सुप्ते निद्राकाये भोजनान्तरे भोजनमध्ये भोज-
नावसानमात्रे च । वातमूर्च्छादिचक्षिकरोगे
नायं विधिः ॥ * ॥

अथ वातादिसंभावक्रममाह ।

आदौ च वृद्धते वातो मध्ये पित्तं तथैव च ।
अन्ते च वृद्धते श्लेष्मा नाडिकाचयलक्षणम् ॥
आदाविति कपोलिपीडितद्वितीयचक्षे । न तु
तर्जनीनिवेशस्थले स्थानभेदस्य कुत्राप्यवस्थ-
मात्मात् ॥ * ॥

सुखताग्नानार्थमाह ।

भूततागमनप्राया स्वप्ना स्वास्थमयी शिरा ।
प्रायेति वाङ्मयेन । स्वप्ना परितो जाय-
रहिता । स्वास्थमयी सुखतायज्जिका च ।
तथा ।

प्रातः क्षिप्रमयी नाडी मध्याह्ने चोष्णतान्विता ।
सायाह्ने धावमाना च चिराद्भोगविवर्णिता ॥
चिरादिति अतीतानागतयोर्द्वयोरप्युक्तिः पद्या-
श्रितानामेव ॥ * ॥

वातादीनां क्रमेण गतिमाह ।

वाताङ्गकगता नाडी चपला पित्तवाहिनी ।
स्थिरा श्लेष्मवती श्लेष्मा मिश्रिते मिश्रिता भवेत् ॥
वृद्धेति वायोस्तिष्ठन्मगनातिरो वृद्धन्तीति ।
एवं तत्प्रकोपादिना वार्तादिगतिरपि ज्ञातव्या ।
चपलेति वृद्धेर्दृढत्वलानादृष्टचपला । स्थिरेति
जलस्य नीचगमनादनुस्त्वना । मिश्रिते मिश्र-
चिह्ना भवति । तेन द्विदोषे उभयचिह्ना ।
सर्वज्ञे सर्वचिह्नेति । चपलता स्थिरतयोः समय-
भेदेनाविरोधः ॥ * ॥

उक्तवक्रादिसामान्यस्य क्रमेण विशेषमाह ।

सर्पजलौकादिगतिं वदन्ति विबुधाः प्रभङ्गनेन
नाडीम् ।

पित्तं च काकलावकभिकादिगतिं विदुः सुधियः ॥
राजहंसमयूराणां पारावतकपोतयोः ।
कुक्कुटादिगतिं धत्ते धमनी कपसंदृता ॥
आदिना वाते हृत्किङ्कगतर्होलायिता । आदि-
शब्देन पित्तं कलिङ्गकजवक्रादिगतिः । कपे
गजवराङ्गनादिगतिः ॥ * ॥

हृन्जलस्यापि क्रमेणैव भेदानाह ।

सुहुः सर्पगतिं नाडीं सुहुर्मैकगतिं तथा ।
वातपित्तद्वयोद्भूतां प्रवदन्ति विचक्षणाः ॥
भुजगादिगतिश्चैव राजहंसगतिं घोराम् ।
वातश्लेष्मसुहुर्भूतां भावन्ती तद्विदो जनाः ॥
मच्छूकादिगतिं नाडीं मयूरादिगतिं तथा ।
पित्तश्लेष्मसुहुर्भूतां प्रवदन्ति महाधियः ॥
त्रिदोषजामप्याह ।

उरगादिजावकादिहंसादीनाञ्च विभ्रती गमनम् ।
वातादीनाञ्च समं धमनीसम्बन्धमाधत्ते ॥

नाडी

नाडी

सममिति न्यूनाधिकतानिरासः । क्रममत्ता तु
नासाध्यत्वम् । तथा,—

जावतित्तिरिवार्ताकगमनं सन्निपाततः ।
कदाचिन्मदगा नाडी कदाचिच्छीघ्रमा भवेत् ॥
त्रिदोषप्रभवे रोगे विज्ञेया हि भिन्नवरेः ।

पित्तक्रमतया लक्ष्णसाध्यत्वमसाध्यत्वम् ॥ * ॥

सामान्यतः सुखसाध्यत्वमाह ।

यदायं धातुमाप्नोति तदा नाडी तथा गतिः ।
तथाहि सुखसाध्यत्वं नाडीज्ञानेन बुध्यते ॥
अयमर्थः । अपराङ्मादौ नाडी वातोत्पन्ना
प्रथमं वातगन्तव्ये वृद्धति ततो यथायथं पित्तादि-
गत्या न तु पित्तोत्पन्नत्वे वातादिगत्या तदा
सुखसाध्यत्वं अतिरेकेण अतिरेकः । तदुक्तमन्यैः ।

नाडी यथाकालगतिस्तथायां

प्रकोपशान्त्यादिभिरेव भूयः ॥ * ॥

तथासाध्यरूपमाह ।

मन्दं मन्दं शिथिलशिथिलं याकुलं याकुलं वा
स्थित्वा स्थित्वा वृद्धति धमनी याति नाशश्च
कृष्णा ।

नित्यं स्थानात् खलति पुनरप्यकुलं संसृष्टेहा
भावैरेवं बहुविधविधैः सन्निपातादसाध्या ॥

मन्दं मन्दं सुहुरनुहृतं अप्रखरमिति यावत् ।
शिथिलेति खलङ्गतत्वरूपम् । याकुलेति चक्ष-
वदितस्ततः । वाशब्दः सतृचये । स्थित्वा
स्थित्वेत्वावृत्त्या च तदुपैव गतिः । नाशमदर्श-
नम् । गच्छति कदाचिन्नाडीस्यन्दोऽपि न सम्भा-
व्यते इत्यर्थः । कृष्णेति यदि लभ्यते तदा तथैवा-
नित्यं प्रायः स्थानमकुलं तस्मात् खलति

कदापि तत्र न स्यादत इत्यर्थः । तदुक्तम् । हन्ति
च स्थानविभ्रतेति किञ्चित् स्फुरती कुत्रापि ।

पुनरपीति कियद्विलम्बन आकुलीमकुलीकृत-
मेवमित्येव रूपं बहुभिर्भाषैर्धर्मैः । उक्तञ्चान्यत्र ।

महातापेऽपि शीतत्वं शीतत्वे तापिता शिरा ।
नानाविधगतित्यस्य तस्य न्यतुर्न संशयः ॥

महेत्याश्रयाङ्गदपित्तादिस्ततापनिरासः शीतत्व
इत्यत्रापि महेति सम्बध्यते । तथा,—

त्रिदोषे स्यादन्ते नाडी न्युत्काशेऽपि निश्चला ।
निश्चला स्यात्सामान्याभाववती । अतीतारादौ

हस्तपादादिस्वेदादिना स्यादोपलम्भात् । तथा ।
पूर्वं पित्तगतिं प्रभङ्गनगतिं श्लेष्माद्यमाविर्भतीं

सन्तानधर्मणं सुहुर्विदधतीं चक्राधिरूपाभिव ।
तीव्रत्वं दधतीं कलापि गतिका कृष्णत्वमात-

वतीं
नोऽसाध्यां धमनीं वदन्ति सुधियो नाडीगति-
ज्ञानिनः ॥

अयमर्थः । पूर्वमिति क्रमविपर्यये पित्तादिगति-
मतीं वारं वारमेव क्रमेण चक्रोपरिभाष्यमाणा-

मिव । तथा तीव्रत्वमतिशयवेगं एवञ्च कदाचि-
न्मयूरवज्रमनाम् । तथोत्तरोत्तरं लक्षतामापा-

दयन्तीति विशिष्टो हेतुः । तथा चान्यत्र ।
“याकुषा च स्थिरास्त्वान्ता या चैवं मांस-

वाहिनी ।

“याकुषा च स्थिरास्त्वान्ता या चैवं मांस-

वाहिनी ।

नाडी

या च कृष्णा च वक्रा च तामसाध्यां विदु-
र्भूधाः ॥

अथवा सहजतोऽप्युत्तरा पृथग्विद्योक्ता वा
कदाचिदिति स्थिरा प्रविधानेनैव गन्धमान-
स्यान्ता च । मांसवाहिनी मांसाहार इव गति
मती लघुप्रप्रायेति । तदुक्तं मांसिन लघुका-
लतिः । मांसिनं समं वृद्धतीति न युक्तं तदप-
परिज्ञापकप्रकारस्यानुक्तत्वात् । इयमपि
विशिष्टबोधनाय । या च कृष्णा च वक्रा सेति
पृथगिव वाक्यान्तरमिति ॥ * ॥

असाध्यत्वापवादमाह ।

भारप्रवाहमूर्च्छाभयशोकप्रसुखकारणाङ्गाङ्गी ।
संमूर्च्छितापि गाङ् पुनरपि सा जीवति धत्ते ॥

चिरतरवृद्धलभारोद्भवेन वा विषयेगधारा-
वाहिरधिरदर्शनादिवर्जितमूर्च्छया वा राक्ष

सादिसन्दर्शनादिभयेन वा पुत्रादिविरह-
जनितशोकातिरेकेण वा संमूर्च्छितापि अति-

निश्चन्दापि । गाङ्मिति सुतरां काष्ठादियोगे-
ऽपीत्यर्थः । पुनरिति साध्यतां यातीत्यर्थः ।

भाषाणां रत्नादीनां प्रवाह इति न युक्तं भय-
शोकयोः पृथग्विधानात् । प्रसुखेभ्येन हेत्व-
न्तराभिधानम् । तदुक्तम् ।

पतितः सन्धितो भेदी नष्टमुक्कश्च यो नरः ।

शान्त्ये विस्मयस्तस्य न किञ्चिन्मृत्युकारणम् ॥
पतितः उच्चादितः सन्धितः अस्यादिसन्धानेन

संहितः भेदी अतीसारवान् नष्टमुक्को यस्या
दिनातिरमयेन वा मुक्कश्चयवान् । विस्मयो-

ऽसाध्यत्वाद्युमानं शान्त्यति नावतरति । कारणं
प्रागुक्तं तत्तदेव । अन्यथापि ।

तथा भूताभिसङ्गेषु त्रिदोषवदुपस्थिता ।
समाङ्गा वृद्धते नाडी तथा च न क्रमं गता ॥

अपमृत्युन रोगाङ्गा नाडी तत्सन्निपातवत् ।
भूताभिसङ्गे तथा भूतसामान्याभिसङ्गे च देव-

कुष्ठादौ नाडी सन्निपातधर्मैर्ग्राहिणी उप-
स्थिता । आपातत एव भवति न तु तत्फल-

प्रदा । भेदमाह । समेति वातपित्तकफसंभाव-
क्रमवती तथाक्रमं अतिक्रमं न गता । तस्मा-

देव अपमृत्युः अपगतो न्यतुर्भूताः सा तथा ।
परमार्थतः सन्निपातवदपि सन्निपातजन्या न

स्यात् इति । तदुक्तम् ।
संस्थानहीने शोके च हिमाक्रान्ते च निर्गदाः ।

भवन्ति निश्चला नाड्यो न किञ्चित्तत्र दूषण-
मिति ॥

संस्थानहीन उच्चादितः पतने । अकुलं खलत-
चरञ् इति तुल्यार्थः । निर्गदा इत्यसङ्गतिः

निर्गदा अपि निश्चला भवन्ति । दूषणमसाध्यत्व-
भ्रमः । अन्यं त्वाहुः ।

स्तीकं वातकफं दृढं पित्तं वृद्धति दाहकम् ।
पित्तस्थानं विजानीयात् भिन्नं तस्य कारये-

दिति ॥
अयमर्थः । वातकफाभ्यां नाडी किञ्चिद्वृद्धति
दृढं यौनत्वाधिकत्वाभासमपि विशेषादुत्पन्नं

पित्तं विषमवेगेन बहति तदा तत्प्रतिकारार्थं भेषकं कुर्यात् । असाध्यता न स्यादिति यावत् । अत्र कश्चित् ।

स्वस्थानव्यवर्गं यावद्भवन्त्या नोपजायते । तावच्चिकित्सावच्छेदोपि नासाध्यत्वमिति स्थिति-
रिति ।

तत्र प्राधिकं बहुधा अभिचारदर्शनात् । हृन्ति च स्थानविच्युतेष्वपि चकारस्थायोगव्यवच्छेदकत्व-
मित्यर्थः ॥ ३ ॥ प्रसङ्गात् कालनिर्णयमाह । भूलतामुजगाकारा नाडी देहस्य संक्रमात् । विशेषार्थं चीयतां याति मासान्ते मरणं भवेत् ॥ कदाचित् महीकृतावत् क्षणा तत्रतिवदिति-
मन्व्यवक्रममना च । कदाचित् सर्पवत् परि-
पुष्टा तत्रतिवद्वलवत्तरवक्रममना च इति वैशि-
ष्टेन सुखादृशातो भेदः । इत्यत्र कदाचिद-
नक्ष्यतामतिक्षयताश्च यदा गच्छति । देहेऽत-
देहक्रममपेक्ष्य तेन देहोऽपि यदा स्थूलः शोया-
दिना कदाचिच्च क्षणः स्यात् तदा द्वितीये
मासि निवस्यति इति । तथा,—

क्षणाच्छति वेगेन शान्ततां लभते क्षणात् ।
नम्राहान्तरं तस्य यद्यङ्गे शोचवर्जितः ॥
क्षणादिति द्रुतं द्रुतं न तु कदाचिदिति । शान्तता-
मनुपलभ्यमानत्वम् । शोयेति तन्मात्रसम्बन्धे
तु नाचिरं मरणाय चिरमेवेत्यर्थः । तथा,—
हिमवद्विश्रदा नाडी चरदाश्चिन्तापिनाम् ।
त्रिदोषाश्च भजतां तदा न्युद्दिनत्रयात् ॥
यदा निरन्तरं चरदाहनापौ श्रेष्ठश्च नाथाः ।
त्रिदोषेति । अग्निपातलक्षणस्य एव भवति ॥
तदा,—

निरीक्षा दक्षिणे पादे तदा चेवा विशेषतः ।
मुखे नाडी वहेन्नित्यं तनस्तु दिनतुल्यकम् ॥
गतिस्तु अमरस्येव वहेदेकदिनेन तु ।
कन्देन स्यान्ते नित्यं पुनर्लगतिं चाकुलौ ॥
मध्ये द्वादशग्रामानां न्युद्दिनत्रयात् निश्चितम् ।
दक्षिण इति ध्रुवः । क्षियास्तु वाम एव तथेति
करस्येव विशेषतो विशेषज्ञानार्थम् । यदि
नोभयनाथपि मुखे पुरोभागे नित्यं सदा बहति
तदा दिनचतुष्टयं प्राप्य अमरस्य परिभ्रमण-
रूपं गमनमिव मुख एव यदि बहति तदेक-
दिनेन । कन्दे मुखे स्यान्ते स्थाने कदाचित् न
स्यान्ते स्वल्पं स्यान्ते इति सम्भायते । नित्यं
प्रायः पुनर्चाकुलौ नक्षत्रे कदापि लगति तदा
तस्माद्वारभ्य द्वादशप्रहरमध्य एव न्युद्दिरिति ।
तथा,—

स्थित्वा नाडी मुखे यस्य विद्युद्गीतिरिवेच्छते ।
दिनेनैवं जीवितं तस्य द्वितीयं भियते भुवम् ॥
स्थित्वेवाहता स्थित्वा स्थित्वा विद्युत्स्फुरण-
मिव लक्ष्यते द्वितीय इत्यष्टप्रहरादूर्ध्वमित्यर्थः ।
तथा,—
स्वस्थानविच्युता नाडी यदा बहति वान वा ।
ज्वाला च हृदये तीव्रा तदा ज्वालावधि-
स्थितिः ॥

न वेति स्थित्वा स्थित्वेत्यर्थः । इत्यत्र यद्वाध्य-
लक्षणमुक्तमवस्थानादपवादविरहि सति तस्यार्थ-
प्रवेशो यथायथमाध्यमतिभिरवगन्तव्य इति मेह
प्रत्ययते व्यत्यगौरवभयात् । मन्दं मन्दमिति
अनेन न च भूलतागमनाकारेति विरुध्यते
तस्य तात्कालिकमरणविषयत्वात् । सर्वमिदं
सर्वरोग एव वेदितव्यं चरमाप्ते तु अमर एवेति ।
इति नाडीप्रकाशे द्वितीयोद्योतः ॥ ३ ॥

अथ रोगेषु निरूपयन्तीयेषु प्रधानतया प्रथमं
चरनिरूपणमाह । तत्र चरपूर्वकम् ।
“अथ यदेहं नाडीनां भवन्ति मन्थराः प्रवाः ।
प्रवः प्रवर्ततां याति चरदाहोऽभिभूतये ॥
साग्निपातिकरूपेण भवन्ति सर्ववेदनाः ॥
चररूपमाह ।

चरकोपे च धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ।
उष्णा पित्ताहते नास्ति चर्रो नाक्ष्यपुष्णा विना ॥
उष्णा वेगधरा नाडी चरकोपे प्रजायते ॥
अन्यत्र च ।
चरे च वक्रा धावन्ती तथा च मरुतः प्रवे ।
रमणान्ते निद्रि प्रातस्तप्ता दीपशिखा यथा ॥
तत्रापि विशेषमाह ।
सौम्या स्रग्मा स्थिरा मन्दा नाडी सञ्ज-
वातजा ।

स्थूला च कठिना शीघ्रा स्यान्ते तीव्रमाहते ॥
हता च सरला शीघ्रा दीर्घा पित्तचरे भवेत् ।
शीघ्रमाह्वनं नाथाः काठिन्याश्च चला तथा ॥
मलाजीर्णानातिरारा स्यान्ते प्रकीर्णतम् ।
नाडी तनुसमा मन्दा शीतला श्लेष्मदोषजा ॥
हृन्ममाह ।

चचला तरला स्थूला कठिना वातपित्तजा ।
इत्यत्र दृश्यते तूष्णा मन्दा स्यात् श्लेष्मावातजा ॥
निरन्तरं खरं कृच्छं मन्दश्चेति वाततन्म ।
रुक्षवातभवे तस्य नाडी स्यात् पित्तसन्निभा ॥
स्रग्मा शीता स्थिरा नाडी पित्तश्लेष्मसमुद्भवा ॥
प्रसङ्गादाह ।
मध्ये करे वहेन्नाडी यदि सन्तापिता भुवम् ।
तदा नूनं मनुष्यस्य रुधिरापूरिता मलाः ॥
आगन्तुकप्रभेदमाह ।

भूतचरे सेक इवातिवेगा
धावन्ति नाथो हि यथाभिगामाः ।
तथा,—
ऐकाहिकेन कश्चन प्रदूरे
क्षणागमना विषमचरेण ।
द्वितीये वापि तृतीयतुल्ये
गच्छन्ति तन्ना अभिवत् क्रमेण ॥

अन्यथापि ।
उष्णा वेगधरा नाडी चरकोपे प्रजायते ।
उद्देगक्रोधकामेषु भयचिन्ताधमेषु च ॥
भवेत् जीर्णगतिनाडी ज्ञातया वेद्यसन्तर्भः ॥
प्रसङ्गादाह ।
यायामे अमरी चेव चिन्तायां अमश्लोकतः ।
नानाप्रभावगमना स्थिरा गच्छति विचरे ॥

अजीर्णरूपमाह ।
अजीर्णं तु भवेन्नाडी कठिना परितो जडा ।
प्रसङ्गा च हुता मुष्णा क्षरिता च प्रवर्तते ॥
तत्र विशेषमाह ।
पक्षाजीर्णं पुष्टिहीना मन्दं मन्दं वहेच्छा ।
अक्षयपूर्णा भवेत् कोष्णा गुल्मी कामा गरीयसी ।
प्रसङ्गाद्व्यवधानमाह ।
पुष्टिसौलुषाहारे मांसं च लघुकाक्षतिः ।
क्षीरे च क्षिप्रिता वेगा मधुरे मेकवर्तितः ॥
रम्भागुडवटाहारे रक्तमुष्णादिभोजने ।
वातपित्तार्तिरूपेण नाडी बहति निष्क्रमम् ॥
अथ रसज्ञानम् ।

मधुरे वर्धगमना तिक्ते स्याद्भूलतागतिः ।
अप्ते कोष्णा प्रवर्तितः कटुके भृङ्गसन्निभा ॥
कषाये कठिना ज्ञाना लवणी सरला हुता ।
एवं द्वित्रिचतुर्योगे नानाधर्मवती धरा ॥

तथा,—
द्रवेऽतिकठिना नाडी कोमला कठिनाशने ।
द्रवव्यस्य काठिन्ये कोमला कठिनापि च ॥
क्षौद्रे पृथग्यन्यत्वेव पिष्टे पुष्टेव जायते ॥
अभिमान्धधातुक्षयलक्षणमाह ।
मन्दापिः क्षीयधातोश्च नाडी मन्दतरा भवेत् ॥
तदुक्तम् ।
क्षीयधातो च मन्दासौ नाडी क्षीयतमा भुवम् ॥
तथा,—
मन्देऽप्यौ क्षीयतां याति नाडी ज्वालाति-
क्षयति ॥

अन्ये तु ।
आमाशये पुष्टिविबर्धनेन
भवन्ति नाथोऽयमुष्णाभिभृताः ।
आहारमाश्यादुपवासतो वा
तथैव नाथो भुजगायमानाः ॥
प्रसङ्गादीर्णामिज्ञानमाह ।
लक्ष्मी भवति दीर्घामेक्षया वेगवती मता ।
प्रसङ्गाद्व्यवधानमप्याह ।
पादे च ज्वसगमना करे मकुक्षसंज्ञवा ।
तस्यामेर्मन्दा रेष्टे त्वयवा यज्जगीगदे ॥
तथा,—

भेदेन शान्ता यज्जगीगदेन
निर्वीर्यरूपा त्वतिसारभेदे ।
विलम्बिकायां प्रवगा कदाचि-
रामातिसारे पृथुता जडा च ॥ ३ ॥
अथ विरुचिकाज्ञानम् ।
निरोधे अन्नशक्तोर्विषयहे त्वतराश्रिताः ।
विरुचिकाभिभूते च भवन्ति मेकवत् क्रमाः ॥ ४ ॥
प्रसङ्गादानाह्वनलक्षणमाह ।
आनादे अन्नलक्ष्णे च भवेन्नाडी गरिष्ठता ॥ ४ ॥
मूलज्ञानमाह ।

वातेन मूलेन मरुत्प्रवेन
सदैव वक्रा हि शिरा बहन्ती ।
ज्वालाभयो पित्तविषेष्टितेन
वाध्या न मूले न च पुष्टरूपा ॥ ५ ॥

नाडीज

अथ प्रमेहज्ञानम् ।
 प्रमेहे यन्निष्कृपा वा सुतता तामसूयते ॥३॥
 विषविटम्बगुल्फाज्ञानमाह ।
 उतुपितुसुक्ता विवरिचिकायां
 विटम्बगुल्फेन च वक्रकृपा ।
 अत्यर्थवातेन अधः स्फुरन्ती
 उत्तानमिदित्यसमाप्तिकाये ॥४॥
 गुल्फे विशेषमाह कश्चित् ।
 गुल्फेन कम्पोऽथ पराक्रमेण
 पारावतस्यैव गतिं करोति ॥५॥
 अथ भगवद्भक्षणम् ।
 ब्रह्मार्थं कठिने देशे प्रयाति पैतृकं क्रमम् ।
 भगवद्भक्षणस्यैव नाडीब्रह्मनिवेदने ।
 प्रयाति वातिकं रूपं नाडी पावककृपिणी ।
 अथ वान्तादिज्ञानम् ।
 वान्तस्य श्रव्याभिहतस्य जलो-
 र्गवावरोधाकुलितस्य भूयः ।
 गतिं विधत्ते धूमनो गजेन्द्र-
 मरालमानेव कपोलस्येव ।
 स्त्रीरोगादिकमपि रक्तादिज्ञानक्रमेण ज्ञातव्यम् ।
 कश्चित्प्रकारोक्तेखातु कश्चिदौचित्यमाचतः ।
 कश्चिद्देशात् कश्चित् कालात् सङ्कीर्णगदनिर्णयः ।
 नाडीपरिचयज्ञानं प्रायशो नैव दृश्यते ।
 तेन धाट्या मयोक्तं यत्तत् समाधेयसुतमेः ॥
 इति श्रीशङ्करसेनकविराजकृते नाडीप्रकाशे
 तृतीयोद्योतः ॥
 नाडीकः, पुं, (नाडीव कायतोति । के + कः ।)
 शाकविशेषः । पाटशाक इति जालिताशाक
 इति च भावा । तत्पण्यायः । पट्टशाकः २
 नाडीशाकः १ । अथ गुणाः । रक्तपित्तनाशि
 त्वम् । विटम्बित्वम् । वातकोपनत्वम् । इति
 भावप्रकाशः ॥
 नाडीकजापकः, पुं, (नाडीनां नाडीवज्जालानां
 कलापः सङ्गो यच्च । कप् ।) सर्पाक्षौ । इति
 भावप्रकाशः ॥
 नाडीकेलः, पुं, (नारिकेलः । एवोदरादिखातु
 साधुः ।) नारिकेलः । इति शब्दरत्नावली ।
 नाडीचः, पुं, (नाद्या चीयते इति । चि + बाहु-
 लकात् ङः ।) शाकविशेषः । जालिता इति
 भावा । तत्पण्यायः । केसुकम् २ पेषुली ३
 पेषुः ४ विश्वरोचनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 “नाडीचशाकं द्विविधं तिलं मधुरमेव च ।
 रक्तपित्तहरं तिलं क्रिमिजुह्वविनाशनम् ।
 मधुरं पिच्छलं शीतं विटम्ब कफघातकम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 नाडीचरयः, पुं, (नाडीचरयौ यस्य ।) पक्षी ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 नाडीजङ्गः, पुं, (नाडीवत् जङ्गम यस्य ।) नाकः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । सुनिविशेषः । यथा ।
 “नाडीजङ्गः सुरगुहसुनिर्वृतिं वृष्टेरकालौ
 मासावेतौ न शुभफलदौ पौषमासौ न शेषान् ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥

८५७

नाडीवि

वक्तविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । १६८ ।
 १६—२० ।
 “ततोऽर्धं भास्वरे याते सन्धाकाल उपस्थिते ।
 आनगाम सभवनं ब्रह्मलोकान् खगोत्तमः ॥
 नाडीजङ्ग इति ख्यातो द्युतितो ब्रह्मणः ॥
 सखा ।
 वक्तराजो महाप्राज्ञः कश्चपस्यात्मसम्भवः ॥”
 नाडीतरङ्गः, पुं, (नाद्यां नाजायां तरङ्गो यच्च ।)
 काकोलः । हिङ्गकः । रतहिङ्गकः । इति
 मेदिनी । गे, ५८ ॥ ८ ।
 नाडीतिलः, पुं, (नाद्या तिलः ।) नेपालनिम्बः ।
 इति राजनिर्घण्टः । (नेपालनिम्बशब्देऽस्य
 विशेषो ज्ञेयः ।)
 नाडीदेहः, पुं, (नाडीसारो देहो यस्य । लघ-
 त्वात् तथात्वम् ।) भृङ्गी । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 नाडीनक्षत्रं, स्त्री, (नाडीस्थितं नक्षत्रम् ।)
 नरस्य जन्मदशमघोडशाष्टादशचयोरिष्टपञ्च-
 विंशत्यन्तर्वाचि । राशः पूर्वोक्तानि जाति-
 देशाभिवेकनचक्राणि च । यथा,—
 “जन्माद्यं कर्मे ततोऽपि दशमं साङ्गतिकं
 घोडश्रमम् ।
 सप्तदशमघादशमं विनाशकं च योर्विंशम् ।
 आद्यात्तु पञ्चविंशं मानसमेव नरः सङ्गच्छ-
 स्यात् ।
 नवनक्षत्रो नृपतिः सजातिदेशाभिवेकचरैः ॥”
 जातृचन्द्रम् ।
 “पूर्वाञ्चयं सानलमयजानां
 राश्यान् पौष्णेन सहोत्तराणि ।
 सपौष्णमित्रं पिष्टदेवतञ्च
 प्रजापतेर्भक्ष्यं लघीवलानाम् ॥
 आदित्यहस्ताभिजिदश्विभाजि
 तान्यन्यजातेः प्रभविष्णुतायाम् ।
 देशं देशनामर्चम् । नाडीनक्षत्राणि ॥ ३॥
 ईहा देशार्थज्ञानिः स्याज्जन्मार्थं उपतापिते ।
 कर्मार्थं कर्मणां ज्ञानिः पीडा मनसि मानसे ।
 सन्निधिविषयव्युत्पन्नां ज्ञानिः साङ्गतिके तथा ।
 सन्तानं सासुदायिके मित्रभृत्यार्थसङ्ग्रहः ।
 वैनाशिके विनाशः स्याद्देहद्रविसम्यदात् ॥
 नाडीनक्षत्रफलम् ॥ ३॥
 जातिमे कुलनाशः स्याद्वन्धनश्चाभिवेकमे ।
 देशमे देशभङ्गः स्यात् क्रूरेरेवं शुभेः शुभम् ॥
 यस्मिन् राजाभिवेको भवति तदाभिवेचनिका-
 भम् । अ इ उ ए क्तिका । ओ व वि पु
 रोहिणीत्यादि देशभम् ।
 सर्वेषां पीडायां दिनमेवसुपोषितोऽनलं जुहु-
 यात् ।
 सावित्र्या चीरतरौः समिद्धिरमरह्मिजाशुरतः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 नाडीविषयः, पुं, (नाडीसारो विषयो यस्य ।
 अतिहृष्टत्वात् तथात्वम् ।) भृङ्गी । इति वैम-
 चक्रः । २ । १२४ ॥

नाडीप्र

नाडीप्रवः, पुं, (नाडीप्रवज्यो प्रवः ।) सर्वदा-
 गजद्वयः । नाडी वा इति भावा । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ५४ ॥ तस्य निर्दानं यथा,—
 “यः शोथमाममिति पक्षतपैक्येऽश्वो
 यो वा प्रवः प्रचुरपूषमवाधुहन्तः ।
 अथ्यनरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य
 खानानि पूर्वविहितानि ततः सपूयः ॥
 तस्यातिमात्रगमनाप्रतिरिक्तते तु
 नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी ॥”
 वातादिदोषभेदेन तस्य रूपाणि यथा,—
 “दोषैश्चिभिर्भवति वा एषगेकग्रह
 संश्लिष्टैरपि च ग्रहानिमित्ततोऽप्या ।
 तन्नामिलान् पञ्चवक्त्रसुखी समूला
 धेनाशुविह्वलमधिकं भवति चपासु ॥
 पित्तातृवाज्वरकरी परिदाहयुक्ता
 पीतं सवन्धधिकसुखमहःस चापि ।
 श्लेष्मा कषाहृष्टवर्णान्निपिच्छिनासा
 क्त्वा सकृद्वरुणा रजनीप्रदह्ना ॥
 दाहज्वरश्च सन्ध्याहर्णवद्विशोषा
 यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणाणि ।
 तामादिशेत् पवनपित्तकफप्रकोपात्
 चोरामसुचयकरोमिव कालरात्रिम् ॥
 दोषद्वयाभिहतलक्ष्यदर्शनेन
 तिस्रो गतीर्यतिकरप्रभवास्तु विद्यात् ॥”
 ग्रहानिमित्तलक्ष्यं यथा,—
 “नष्टं कथंश्चिदुमार्गसुदुरितेयु
 स्थानेषु ग्रहामपिरेण गतिं करोति ।
 सा धेनिलं मथितमच्छमखग्विभिम्भ-
 तुयं करोति सखसा सखजश्च निवृत्तम् ॥”
 असाध्यलक्षणाध्ययनेन यथा,—
 “नाडी जिदोषप्रभवा न सिध्यति
 श्रेश्ठाचतसः खलु यत्नसाध्याः ॥”
 इति माधवकरः ॥ ३॥
 “विहङ्गविषला लव्याचूर्णं लोढं समाचिकम् ।
 हनि कुष्ठं लमीक्रेहनाडीब्रह्मभगवद्भक्षणम् ॥”
 इति गरुडपुराणम् ॥
 (अथ्य चिकित्सान्तरं यथा,—
 “नाडीनां गतिमन्विष्य श्लेष्मापाय कर्मेविन् ।
 सर्वप्रवृत्तं जुह्यात् शोधनं रोपणादिकम् ॥
 नाडीं वातजतां साधु पाटितां केपयेद्भिषक् ।
 प्रत्यक् पुष्प्येकयुतेक्षितेः पिष्टेः प्रलेपयेत् ॥
 पैतृकीं तिलमङ्गिष्ठानागदन्तीनिशायुगेः ।
 श्लेष्मिकीं तिलयष्टाङ्गनिकुम्भारिष्टसैन्धवेः ॥
 श्रव्यां तिलमभ्याज्यैर्लेपयेच्छ्लेष्मशोधिताम् ।
 आरवधनिशाकालाचूर्णाण्यौषधैश्चैवशुता ।
 खनवर्गिर्ब्रह्मे योऽप्या शोधनी गतिनाशनी ॥
 घोषाफलवद्भुदनात् फलानि
 पूगस्य च त्वक् जवयश्च सुखम् ।
 जुह्वकदुग्धेन सहैव कल्पो
 वर्ततेऽतो हृन्धचिरेण नाडीम् ॥
 वर्ततेऽतो माचिकसंप्रयुक्तं
 नाडीप्रसुक्तं जवयोत्तमं वा ।

नायकं

दुष्टत्रये यद्विहितं तैलं
तत् सच्यमानं गतिमान् जनिः ॥
आत्मकसम्पादकरप्रदानी-
सिन्धुसौवर्णययावभूकेः ।
यनिः कृता हन्यचिरेण नाडीं
कुक्कीरपिष्टा सह चिन्मये ॥

महिषदधिकोन्नतमित्रं हरति चिरविहङ्गाच्च ।
भुक्तं कङ्कुनिकाभलचूर्णमतिदाहकां जनिः ॥
लघुदुर्बलभीरुणां गतिर्मन्मथिता च या ।
चारुचक्रं तां भिन्नाश्च शृङ्गेण कदाचन ॥
यद्यथा गतिमन्विष्य चारुचक्राशुसारिणीम् ।
रुचीं विदध्यान्नान्ते चोन्नत्यासु च निर्हरेत् ॥
सूत्रस्थानं समानीय गाढवन्धनमाचरेत् ।
ततः चारुचक्रं वीक्ष्य सूत्रमन्वत् प्रवेशयेत् ॥
चाराक्तं मतिमान् वैद्यो यावत्तच्छिद्यते गतिः ।
भगन्दरेऽप्येष विधिः कार्या वैद्येन जानता ॥
गुग्गुलुखिलफलाद्योषैः समाश्लेषाण्ययोजितः ।
नाडीदुष्टत्रयं मूल-भगन्दरविनाशनः ॥

इति समाङ्गगुग्गुलुः ॥

स्वर्णका सिन्धुदन्तपिष्टपिकानलनीलिका ।
खरमञ्जरीवीक्ष्यु तैलं गोमूत्रपाचितम् ॥
दुष्टत्रयप्रशमनं कफनाडीप्रणापहम् ॥

इति स्वर्णकाद्यं तैलम् ॥

समूलपत्रां निर्गुलीं पीडयित्वा रसेन तु ।
तेन सिद्धं समं तैलं नाडीदुष्टत्रयापहम् ॥
हिनं पामापचीनासु पानाभ्यञ्जननावनेः ।
विविधेषु च स्फोटेषु तथा सर्वत्रयेषु च ॥

इति निर्गुलीतैलम् ॥

हंसपादरिष्टपत्रं जातीपत्रं ततो रसेः ।
तत्कल्केण पचेत्तैलं नाडीत्रयविशोधनम् ॥

इति हंसपादादितैलम् ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिखण्डे नाडीत्रयाधि-
कारः ॥

नाडीशाकः, पुं, (नाडीप्रधानः शाकः।) नाडीकः ।

इति भावप्रकाशः । पाटशाक इति भाषा ॥

नाडीर्जहः, पुं, (नाणामेव कर्जो यस्य । नाडी-
सारत्वादेवास्त्य तथात्वम् ।) ऋज्वी । इति
शब्दरत्नावली ॥

नाडीहिङ्गु, क्ली, (नाडीप्रधानं हिङ्गु ।) हिङ्गु-
भेदः । कलः पतिहिङ्गु इति हिन्दोभाषा । तत्-
पर्यायः । पलाशाक्षः २ जमुका ३ रामठी ४
वृषपत्री ५ पिक्काडा ६ सुवोर्था ७ हिङ्गु-
नाडिका ८ । (यथाच वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“हिङ्गुपर्यायं वैद्यपत्री नाडीहिङ्गु शिवाटिका ॥”)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफ-
वातान्निशान्तकारित्वम् । विष्टाविबन्धदोषा-
नाहामयनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नायकं, क्ली, (अयति शब्दायते इति । अय
शब्दे + क्तुन् । न आयकम् ।) सुप्ताचिह्न-
निष्कादि । यथा,—

“तुलाशासनमानानां कूटलनायकस्य च ।
एभिश्च अवहन्ता यः स दाप्यो दक्षस्तनमम् ॥”

नादः

इति मिताक्षरायां साहसप्रकरणीययाश्रयका-
वचनम् ॥

नाचं, क्ली, (नच्यते आख्यायते प्रशस्यते सर्व-
रिति । नच + क्तुन् । बाहुलकात् अन्तलोप
आत्वम् ।) विचित्रम् । प्रशः । शिवः । इति
संक्षिप्तसारीणादित्तिः ॥

नाय, ऋ ङ आशिषि । दैव्येऽर्थे । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (भा-परं-आत्मं च-सकं-ऐश्वर्यं अकं-
सेट् ।) इत्यादिद्वयम् । ऋ, अयनायत् । ङ,
प्रयायते प्रयायते । इव उपतापः । आशी-
रिष्टाशीशंसनम् । इत्येऽपि प्रपद्याशीर्गन्धु-
कारे इति नियमादाभ्यामाशिषोऽन्वय परस्मै-
पदम् । नायति शृङ्गं वली उपतापयतीत्यर्थः ।
नायति श्रियं लोकः आशंसते इत्यर्थः । नायति
धनी ईश्वरः स्यादित्यर्थः । नायति भूपं भूमिं
विप्रः प्रापयतीत्यर्थः । मार्गेश्वरस्य तव प्रयो-
जनं नायसे किम् न भूयतः पतिमिति भारवौ
याचनमप्याशंसविशेषः । आशिषि नित्य-
मात्मनेपदमन्त्र विभाषयेति केचित् । इति
दुर्गादासः ॥

नायः, पुं, (नायति ईश्वरो भवतीति । नाय
ऐश्वर्यं + अच् ।) ऐश्वर्ययुक्तः । तत्पर्यायः ।
अधिपः २ ईश्वरः ३ नेता ४ परिहृष्टः ५ अधिभूः
६ पतिः ७ इन्द्रः ८ स्वामी ९ आर्यः १० प्रभुः
११ भर्ता १२ ईश्वरः १३ विभुः १४ ईश्वरता १५
इन्द्रः १६ नायकः १७ । इति हेमचन्द्रः । १३।२१॥
(यथा, रामायणे । २ । ४८ । १७ ।

“स हि नाथो जनस्यास्त्य स गतिः स परायणम् ॥”)

नायवान्, [त] त्रि, (नाथो विद्यतेऽस्थिति । नाय +
मनुप् । मस्य वः ।) पराधीनः । इत्यमरः । ३।
१ । १६ । प्रभुविशिष्टः । (रक्षकवान् । यथा,
रामायणे । १ । ६२ । १२ ।

“नायवाञ्च मुनः श्रेष्ठो यश्चाविब्रतो भवेत् ॥”)

स्त्रियां ङीप् । यथा, रामायणे । २ । ३८ । १ ।

“तस्यां चौरं वसानाय नायव्यामनायवत् ।

प्रभुक्रोश जनः सर्वो धिक्त्वाद्दशरथन्विति ॥”)

नायहरिः, पुं, (नायं हरति स्थानात् स्थानान्तरं
नयतीति । नाय + हृ + “हरतेहं तिनाययोः
पश्यी ।” ३ । २ । २५ । इति इन् ।) पशुः ।
इति तुल्यबोधव्याकरणम् ॥

नादः, पुं, (नद शब्दे + भावे षच् ।) शब्दः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २३॥ (यथा, हरिवंशि ।
२३५ । ५६ ।

“विभान्ति ते देववराः सवाध्याः

प्रभातशृङ्गस्वनविह्वलाः ॥”)

अर्द्धचक्रावृत्तिवर्गः । स चाशुखारवदुःखार्थः ।
यथा अर्द्धचक्रोऽशुखारः । इति तुल्येश्वरीमन्त्र
ज्ञानानन्दः ॥ तत्पर्यायः । अर्द्धचक्रः २ अर्द्ध-
मात्रा ३ कलाराशी ४ सदाशिवः ५ अशुखार्था
६ तुरीया ७ विष्णुमाहकला ८ परा ९ । इति
वीजवर्णाभिधानम् ॥ ब्रह्मस्वरूपबोधविशेषः ।
यथा,—

नादः

“सविदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।
आसीच्छक्तिसतो नादकाकादिभूतसमुद्भवः ॥
नादो विभूश्च वीजश्च स एव त्रिविधो मतः ।
भिद्यमानात् परादिन्द्रीयमयात्मा रवोऽभवत् ॥
स रवः श्रुतिसम्पन्नः शब्दो ब्रह्माभवत् परम् ॥
सकलादिति कर्तात् । नादो ब्रह्मः । विभूः
प्रभवः स च वीजश्च सर्ववर्षप्रभवत्वात् । तथा च ।
समाहितात्मनो ब्रह्मन् ! ब्रह्मणः परमेश्विनः ।
हृद्याकाशाद्भूमादौ इतिरोधादिभाष्यते ॥
ततोऽभूत्त्रिविधोद्गारो योऽन्वितः प्रभवः खराट ।
इत्यादिभ्य ततोऽक्षरसमाकायमखण्डजगदाननः ॥
इति श्रीभागवतम् ॥”

इत्यलङ्कारकौस्तुभस्य द्वितीयकवकः ॥ * ॥

“नामैकं हृदि स्थानात्प्रायतः प्रायसं शकः ।
नदति ब्रह्मरन्ध्रान्ते तेन नादः प्रकीर्तितः ॥
अपि च ।

आकाशाग्निमवज्ज्वातो नामैकं समुच्चरन् ।
तुल्येऽतिथक्तमावाति यः स नाद इतीरितः ॥
स च प्राग्निभवोऽप्राग्निभवोऽभयसम्भवः ॥
आद्यः कायभवो बीजादिभवस्तु द्वितीयकः ।
हृत्तयोऽपि च वंशादिभव इत्यं विधा मतः ॥
यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मयन्त्रिच यो मतः ।
तन्मध्ये संस्थितः प्राग्निः प्राग्नाद्विस्तृतस्तवः ।
वह्निमावृतसंयोगात्प्रादः समुपजायते ॥
न नादेन विना गीतं न नादेन विना स्वरः ।
न नादेन विना रागस्तस्मात्प्रादात्मकं जगत् ॥
न नादेन विना ज्ञानं न नादेन विना शिवः ।
नादरूपं परं ज्योतिर्नादरूपो परं हरिः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(यथा च सङ्गीतदर्पणे ।

“गीतं नादात्मकं वाद्यं नादवत्त्वा प्रशस्यते ।
तद्वाद्ययुगतं वृत्तं नादाधीनमतस्तथम् ॥
नादेन व्यन्यते वर्णः पदं वणात् पदाक्षरः ।
वचसो खवहारोऽर्थं नादाधीनमतो जगत् ॥
आहतोऽनाहतश्चेति द्विधा नादो निगद्यते ॥
वीथं प्रकाशते पिक्के तस्मात् पिक्कोऽभिधीयते ॥
तन्नानाहतनादसु तुनयः समुपासते ।
गुरुपट्टिमार्गेण तुक्तिर्न तु रज्जकम् ॥
स नादव्याहतो लोके रज्जको भवभङ्गकः ।
श्रुत्यादिद्वारतस्मात्तदुत्पत्तिर्विच्छेद्यते ॥”

किञ्च,—

“धर्मार्थकाममोक्षाभ्यामिदमेवैकवाचनम् ॥
नादविद्यां परां लब्धा सरस्वत्याः प्रसादतः ।
कल्पनान्तरौ नागौ शब्दोऽक्षरकतां गतौ ॥
पशुः शिशुर्मुग्धो वापि नादेन परितुल्यति ।
अतो नादस्य माहात्म्यं आख्यातुं केन शक्यते ॥”

आञ्जनेयः ।
“नादाद्वैस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।
अद्यापि मन्त्रमभासतुं वहति वक्षसि ॥”

अथ नादोत्पत्तिप्रकारः ।

“आत्मना प्रेरितं चित्तं वह्निमाह्वयति देहजम् ।
ब्रह्मयन्त्रिस्थितं प्राणं च प्रेरयति पावकः ॥

नादः

पावकप्रेरितः सोऽयं क्रमादूर्ध्वपदे चरन् ।
 अतिक्रम्य भर्त्ति नामौ हृदि कर्ष्यं गच्छे पुनः ॥
 पुष्टं श्रीर्वै त्वपुष्टं कृत्स्नं वदने तथा ।
 आविर्भावयतीत्येवं पञ्चधा कीर्त्तयति युधैः ॥”
 “नकारं प्राक्प्रमाणं दकारमन्तं विदुः ।
 जातः प्राक्प्रमाणयोगात्तेन नादोऽभिधीयते ॥”
 अथानु योनिर्विषय एव । अस्य अवस्थादिकं
 यदुक्तं हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ६५-१०७ ।
 “अशक्ततत्त्वबोधानां भ्रष्टानामपि र्भ्रमन्तम् ।
 प्रोक्तं गीतरचनायेन नादोपासनमुच्यते ॥
 श्रीआदिनाथेन सपादकोटि-
 लयप्रकाराः कथिता अप्यन्ति ।
 नादाशुसन्धानकमेकमेव
 मन्थामहे सुखतमं लयानाम् ॥
 सुक्तासने स्थितो योगी मुनिं सन्ध्याय श्राव्यवीम् ।
 श्रद्धयाहृदिष्ये कथ्ये नादमन्तःस्थमेकधीः ॥
 अवयवपुटनयनयुगलप्राप्तसुखानां निरोधनं
 कार्यम् ।
 शुद्धसुषुम्णासरणौ स्फुटममलः श्रूयते नादः ॥
 आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ॥
 निव्यक्तिः सर्वयोगेषु स्यादावस्थाचतुष्टयम् ।
 अथारम्भावस्था ।
 ब्रह्मस्यैर्भवेद्देहो ज्ञानन्दः शून्यसम्भवः ।
 विविधः कण्ठको देहेऽनाहतः श्रूयते भ्रान्तिः ॥
 दिव्यदेहश्च तेजसो दिव्यगन्धर्वरोगवान् ।
 संपूर्णहृदयः शून्य आरम्भो योगवान् भवेत् ॥
 अथ घटावस्था ।
 द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः ।
 हृदासरो भवेदोगी ज्ञानो देवसमस्तदा ॥
 विष्णुस्यैकलो भेदात् परमानन्दरूपकः ।
 अतिशून्यो विमर्दश्च मेरीशब्दस्तथा भवेत् ॥
 तृतीयायां तु विज्ञेयो विद्यायोर्मर्दनभ्रान्तिः ।
 महाशून्यं तदा याति सर्वसिद्धिसमाश्रयम् ॥
 चित्तानन्दं तदा जित्वा सङ्गजानन्दसम्भवः ।
 दोषदुःखजरायाभिच्छुद्धानिद्राविवर्जितः ॥
 रजस्रज्यं यदा भित्वा शर्मपौठगतोऽनिलः ।
 निव्यक्तौ वैभवः शब्दः कण्ठहीनाकण्ठो भवेत् ॥
 एकभूतं तदा चित्तं राजयोगाभिधानकम् ।
 हृदि संहारकर्तायै योगीश्वरसो भवेत् ॥
 अस्तु वा मास्तु वा सुक्तिरचैवाकङ्कितं सुखम् ।
 लयोद्भवमिदं सौख्यं राजयोगादवाप्यते ॥
 राजयोगमजानन्तः केवलं हठकर्मिणः ।
 एतान्भावसिने मन्थे प्रयासफलवर्जितान् ॥
 उज्ज्वलवातये श्रीं भूषाणं मम र्भ्रमन्तम् ।
 राजयोगपदं प्राप्तं सुखोपायोऽन्यथैतवाम् ॥
 सद्यः प्रत्यक्षसन्ध्यायौ जायते नादो लयः ॥
 नादाशुसन्धानसमाधिभाजा
 योगीश्वराणां हृदि वर्द्धमानम् ।
 आनन्दमेकं वचसाभीगन्धं
 जानाति तं शीघ्रदनाथ एकः ॥
 कर्षो पिपाय हृत्ताम्बा यं श्रव्योति भ्रान्तिं मुनिः ।
 तत्र चित्तं स्थिरीकृत्याद्यावत्स्थिरपदं व्रजेत् ॥

नादः

अभ्यस्यमानो नादोऽयं बाष्पमाहव्यते अग्निम् ।
 पञ्चादिशेषमखिलं जित्वा योगी सुखी भवेत् ॥
 श्रूयते प्रथमाभ्यासे नादो नानाविधो महान् ।
 ततोऽभ्यासे वर्धमाने श्रूयते सुस्पष्टकण्ठकः ॥
 आदौ जलधिषीकृतमेरीशब्दं रसम्भवाः ।
 मध्ये मर्दनशब्दोत्था चण्डाकाहलजास्तथा ॥
 अन्ते तु किङ्किणीवशावरीबाधमरणिः खगाः ।
 इति नानाविधा नादाः श्रूयन्ते देहमध्यगाः ॥
 महति श्रूयमाणेऽपि मेघमैय्यादिके भ्रान्तौ ।
 तत्र कल्प्यात् सुस्पष्टतरं नादमेव परान्वयेत् ॥
 घनसुतकण्ठ्य वा सुस्पष्टं सुस्पष्टसुतकण्ठ्य वा घने ।
 रममाणमपि चित्तं मनो नान्यत्र चालयेत् ॥
 यत्र कुत्रापि वा नादे लगति प्रथमं मनः ।
 तत्रैव सुस्थिरीभूय तेन सार्द्धं विलीयते ॥
 मकरन्दं पिबन् भङ्गो गन्धं नपिच्छते यथा ।
 नादासक्तं तथा चित्तं विषयान्न हि काङ्क्षते ॥
 मनोमत्तगलेन्द्रस्य विषयोऽप्यन्यथाचारिणः ।
 निवमने समर्थोऽयं निनादिनिश्चिताकुशः ॥
 बद्धं तु नादबन्धेन मनः संयुक्तचापजम् ।
 प्रयाति सुतरां श्रेष्ठं हृत्तपस्यः खगो यथा ॥
 सर्वचिन्तां परित्यज्य सावधानेन चेतसा ।
 नाद एवाशुसन्धेयो योगसामान्यमिच्छता ॥
 नादोऽनारब्धसारङ्गबन्धने वागुरायते ।
 अन्तरङ्गजुरङ्गस्य वधे आधायतेऽपि च ॥
 अन्तरङ्गस्य यमिनो वाजिनः परिचायते ।
 नादोपास्तिरसो नित्यमवधार्या हि योगिना ॥
 बद्धं विसृक्तचापज्यं नादगन्धकजारणात् ।
 मनः पारदमाप्नोति विराजन्माख्येऽननम् ॥
 नादश्रवणतः क्षिप्रमन्तरङ्गमुज्जमः ।
 विस्फुल्ल सर्वमेकाग्रः कुञ्चिन्नहि धावति ॥
 काष्ठे प्रवर्तितो वङ्कः काष्ठेन सह शान्ति ।
 नादे प्रवर्तितं चित्तं नादेन सह लीयते ॥
 चण्डादिनादसक्तस्तत्त्वान्तःकरणहरिणस्य ।
 प्रहरयमपि सुकरं शरसन्धानप्रवीणश्चेत् ॥
 अनाहतस्य शब्दस्य भ्रान्त्येऽप्यन्यथेति ।
 अनेरन्तर्गतं श्रेष्ठं श्रेष्ठस्थान्तर्गतं मनः ।
 मनस्तत्र लयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 तावदाकाशसङ्कल्पो यावच्छब्दः प्रवर्तते ।
 निःशब्दं तत्परं ब्रह्म परमात्मैति गीयते ॥
 यत्किञ्चिन्नादरूपेण श्रूयते शक्तिरेव सा ।
 यस्तत्त्वान्तो निराकारः स एव परमेश्वरः ॥
 सर्वे हठलघोपाया राजयोगस्य सिद्धये ।
 राजयोगसमाकृष्टः पुष्टवः कालवचकः ॥
 तत्त्वं बीजं हठः श्रेष्ठमौदासीन्यं जलं त्रिभिः ।
 उज्ज्वली कण्ठजालिका सद्य एव प्रवर्तते ॥
 सदा नादाशुसन्धानात् शीघ्रमेव पापसन्ध्याः ।
 निरञ्जने विलीयते निश्चितं चित्तमावृतौ ॥
 शृङ्गदुन्दुभिनादश्च न श्रव्योति कदाचन ।
 काष्ठवज्जायते देह उज्ज्वलावस्थया हुवम् ॥
 सर्वावस्थाविनिर्मुक्तः सर्वचिन्ताविवर्जितः ।
 नतवत्तिष्ठते योगी स सुक्तो नात्र संशयः ॥”
 खनामखातमुनिविशेषः । अथानु ईश्वरसुने

नानाक

पुष्टः । न्यायतत्त्वयोगरहस्ययोः प्रवेष्टा । अस्य
 वासस्थानं हाथिबाळप्रदेशः ॥
 नादेवं, जी, (नद्या नदस्य वा ददं तत्र भवं वा ।
 नदी वा नद + टक् ।) सैवभवत्वम् । इति
 रत्नमाजा । सौवीराञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नदीनदसम्बन्धजलादौ, जि । यथा,—
 “नादेयं नादेयं शरदि वसन्ते च नादेयम् ।
 पानीयं पानीयं शरदि वसन्ते च पानीयम् ॥”
 इति वैद्यकराजवक्त्रभीषमचरुण्ये ॥
 “नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्त्तितम् ॥”
 अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
 “नादेयसुदकं क्लृप्तं वातनं लघु दीपनम् ।
 अग्निसिद्धिं विप्रदं कटुकं कषयित्तुम् ॥”
 (न आदेयमिति विग्रहे अस्याहो, जि । यथा,—
 “सौगन्धहीनं नादेयं पुष्पं कान्तमपि कश्चित् ॥”)
 नादेयः, पु, (नद्या भवः । नदी + टक् ।) काश
 हृत्त्वम् । वानीरहृत्त्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नादेयो, जी, (नद्या भवः । “नद्यादिभ्यो टक् ।”
 ४।१।६७। इति टक् ततो ङीष् ।) अश्ववेतसः ।
 भूमिजलमुका । वैजयन्तिका । इत्यमरः । २ । ४ ।
 ६५ । नागरङ्गः । जवा । अङ्गुष्ठः । इति मेदिनी ।
 ये. ८६ । अधिमन्त्रः । (अस्याः पर्यायो यथा.
 “अधिमन्त्रो जयः स स्याच्छ्रीपर्यो गन्धकारिका ।
 जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 काकजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नाध, ऋ ङ नाथे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
 व्यासं-सर्कं ऐश्वर्यं अकं-सिट् ।) ऋ, अग्ननाधत् ।
 ङ, नाधते । नाथो दवाशीरेऽप्यर्थनाथि । इति
 दुर्गादासः ॥
 नागा, य, (न + “विजन्भ्यां नानाजौ न सङ् ।”
 ५ । २ । २७ । इति नान्प्रत्ययः ।) अने-
 कार्यम् । (यथा, मनुः । ६ । १४८ ।
 “बद्धीयु चैकजातानां नानाख्येषु निबोधत ॥”)
 उभयार्थम् । विनार्थम् । इति मेदिनी । ने, ४५ ॥
 (यथा, सुगन्धोधि । [वरः ॥”)
 “न नागा शम्भुना रामात् वर्षणाद्योऽचजो-
 नानाकन्दः, पु, (नागा बहवो कन्दा यस्य ।)
 पिच्छासुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बहुलजम् ॥
 (बहुलजयुक्ते, जि ॥)
 नानाभ्रान्तिः, पु, (नाना भ्रान्तिय । नानाविधो
 भ्रान्तिर्वा ।) काहलावेष्टवौद्यादिशब्दः । इति
 हारावली । २४६ ॥
 नानाकूपः, जि, (नाना कूपाणि यस्य ।) अनेक-
 प्रकारः । तत्पर्याय । विविधः २ बहुविधः ३
 पृथग्विधः ४ । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ (यथा,
 मनुः । ६ । ३८ ।
 “भूमावप्येकैकदारैः कालोन्नाजि लघीवलेः ।
 नानाकूपाणि जायन्ते बीजाणीह स्वभावतः ॥”
 नाना कूपाणि इति विग्रहे । बहुविधरूपे, जी ।
 यथा, गोः रामायणे । १ । १ । २१ ।
 “नानाकूपैर्विकृपास्ते कृत्तोरशुभदर्शनाः ॥”)

नानावर्णः, पुं, (नानाविधो वर्णः ।) बहुविध-
मुक्तादिवर्णः । इति भरतः । तत्पण्यायः ।
चित्रम् २ किर्णैः ३ कल्पायः ४ श्रवणः ५
रतः ६ कर्णैः ७ । इत्यमरः । ११।५।१०॥ विचि-
त्रम् = शारङ्गम् ८ कम्परः १० कर्णैः ११
चित्रलः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ नाक्षत्र-
नक्षत्रादिच । (नानाविधो वर्णो यत्येति ।
विचित्रवर्णयुक्ते, चि । यथा, सुश्रुते १ । १८ ।
“नानावर्णा लम्बस्तवती प्रविरलाण्यपाङ्कदृश-
प्ररोहान्निगुणभूयिष्ठा ॥”)

नानाविधः, चि, (नाना विधाः प्रकारा यस्य ।)
अनेकप्रकारः । विविधः । यथा,—
“तथा नानाविधैः पुष्पैर्वैवैरैरक्रयाकृतैः ॥”

इति हरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥

नानुष्ठेयं, चि, (न अन्नुष्ठेयम् ।) अननुष्ठेयम् ।
अकर्तव्यम् । इति व्याकरणम् ।

नान्तं, क्त्वा, (नमन्त्यनेनेति । नम + “असृजिगमि-
नमिहनिविश्यादृष्टिच ॥” उणा । ४ । १५८ ।
इति ण् नृ ढङिच ।) स्तोत्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

नान्दिकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । नान्दाः
नान्दीश्लोकस्य करः पाठकः । “ङापोः संज्ञा-
हन्त्वोबहुलम् ॥” ६ । ३ । ६३ । इति ह्रस्वः ।)
नान्दीकरः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

नान्दी, स्त्री, (नन्दन्त्यनयेति । नन्द + घञ् । निपा-
तनात् दीर्घः । ततो ङीप् ।) नाटकाद्यादौ
मङ्गलार्था देवद्विजादीनामाशीः । यथा,—
“आशीर्वाचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्यात् प्रवर्तते ।
देवद्विजशुपादीनां तस्मान्नान्दीति वा स्तुता ॥
केचित्तु । भेरीप्राया नान्दी ॥” इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ ॥ नाटके विद्वन्विधातायादौ नान्दी
काव्या । यदाह भरतः ।

“यद्यप्यङ्गानि भूयसि पूर्वैरङ्गस्य नाटके ।
तथाप्यवङ्गं कर्तव्या नान्दी विद्वन्विधान्तये ॥
देवद्विजशुपादीनामाशीर्वादापरायणा ।
नन्दन्ति देवता यस्मात्तस्मान्नान्दी प्रकीर्तिता ॥”
अन्यच्च ।

“देवद्विजशुपादीनामाशीर्वादनपूर्विका ।
नान्दी काव्या बुधैर्यज्ञात्मस्कारेण संयुता ॥
गङ्गा नामपतिः सोमः सुधा नन्दा जयाश्रियः ।
एभिर्नामपदैः काव्या नान्दी धाराभिरङ्किता ॥
प्रशस्तपदविन्यासा चन्द्रसंकीर्णनान्विता ।
आशीर्वादापरा नान्दी योष्येयं मङ्गलात्मिका ॥
काचिद्वृक्षपदा नान्दी काचिद्वृक्षपदा तथा ।
सूत्रधारः पठेन्नान्दी मध्यमस्वरमाश्रितः ॥”

इति मालतीमाधवटीका ॥

नन्दङ्गिः, यथा । “नान्दी सन्दङ्गिरिति कथ्यते ॥”
इत्युणादितत्त्वे ऋषपुराणम् ॥

नान्दीकः, पुं, (नान्दौ नान्दर्थं कायतीति । कै +
कः ।) तोरणस्तम्भः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नान्दीकरः, चि, (नान्दौ करोतीति । कृ + “दिवा-
विमेति ॥” ३ । २ । २१ । इति टः ।) नान्दी-
श्लोकपाठकारी । तत्पण्यायः । नान्दीवादी २ ।

इत्यमरः । ३ । २ । २८ ॥ “केचित्तु भेरीप्राया
नान्दी तद्वादनश्रीलः अत्र वदित्तौ वाद-
नार्थाविनाशः ॥” इति भरतः ॥

नान्दीपटः, पुं, (नान्दौ दृष्टार्थं पटो यत्र ।)
कूपादिसुखवन्धनम् । तत्पण्यायः । नान्दीसुखः २
वीणाहः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५८ ॥

नान्दीसुखः, पुं, (नान्दौ दृष्टार्थं सुखं यस्य ।)
कूपादिसुखवन्धनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५८ ॥
दृष्टिआह्वसुक् पिष्टगवः । यथा,—
“नान्दीसुखं पिष्टगवं पूजयेत् प्रयतो यद्दी ॥”

इति विष्णुपुराणम् ॥

स च पित्रादिविकं मातामहादिविकचं । इति
गोभिलसूत्रम् ॥ (नान्दा दृष्टमृसम् ।) दृष्टिआह्वे,
क्त्वा । यथा,—

“नान्दीसुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।
अत्र नान्दीसुखपदस्य आहपरत्वे इत्युदाह-
तत्त्वेखनादप्यत्र आहपरत्वम् ॥” तदितिकर्त-
व्यता यथा । “तत्र गोभिलः । अथाभ्युदधिक-
आह्वे युग्मानासादयेत् प्रदक्षिणस्तुपचारः ऋणवो
दर्भाः यवैस्तिलार्थः सम्यग्गमिति दृष्टिप्रपन्नः
दधिवदराक्षताण्यमिश्राः पिष्टाः नान्दीसुखाः
पितरः प्रीयन्तामिति देवे वाचयित्वा नान्दी-
सुखेभ्यः पिष्टेभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः
मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो दृष्टप्रमातामहेभ्यश्च
प्रीयन्तामिति न खद्याच प्रयुञ्जीतेति ॥ अपि च ।
सुधमेतिपदस्थाने पुष्टाशब्दं वदेद्विह ।

पितृनिपदहात् पूर्वं वदेन्नान्दीसुखानिति ॥
कर्मादिव च सर्वेषु मातरः खगणाधिपाः ।
पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥
प्रतिमासु च शुभासु लिखिता वा पटादिव ।
अपि वास्तवपुञ्जेषु नैवेद्येषु पृथग्विधैः ॥
कुण्डलयां वसोधारां सप्तवारान् हृतेन तु ।
कारयेत् पञ्च वारान् वा नातिनीचं न चोष्ण-
ताम् ॥

आयुष्याणि च शान्तर्यं जप्ता तत्र समाहितः ।
यद्विध्यः पिष्टेभ्यस्तदनु आह्वदानस्तुपक्रमेत् ॥
यश्चिच्छोक्तो विधिः क्षत्तुको ऋषयोऽत्र निरा-
मिवः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ॥
प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।
उपवेश्य कुशान् दद्यादनुनेव हि पाणिना ॥
निपातो न हि सद्यस्य जाशुनो विद्यते कश्चित् ।
सदा परिचरेद्भक्त्या पितृनय्यत्र देववत् ॥
पिष्टेभ्य इति दक्षेण उपवेश्य कुशेषु तान् ।
गोत्रनामभिरामन्त्र पितृनय्यं प्रदापयेत् ॥
नात्रापस्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिच्छते ।
पात्राणां पूरणादीनि देवे नैव तु कारयेत् ॥
प्येष्टोत्तरकरान् युग्मान् कराग्रायपवित्रकान् ।
क्षत्रार्थं सम्यग्दातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते ॥
मधु मध्विति यस्तत्र त्रिर्ज्योतिःश्रुतिमुच्छ्रिताम् ।
गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविचर्जेतः ॥
न चाग्रान्सु जपेदत्र कदाचित् पिष्टवर्जिताम् ।

अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥
यस्तत्र प्रकरीरुणस्य तिलवद्वयवत्तथा ।
उच्छिद्वत्तिलधौ सोऽत्र क्षमेतु विपरीतकः ॥
सम्यग्गमिति दृष्टाः स्य प्रपन्न्याने विधीयते ।
सुखस्यग्गमिति प्रीतिं प्रीयमन्नं निवेदयेत् ॥
प्रागप्येवमर्थेभ्य आत्मसामन्त्र्य पूर्ववत् ।
अपः क्षिपेन्मूलादेशेऽवनेनिर्घृति निक्षिप्ताः ॥
द्वितीयश्च तृतीयश्च मध्यदेशादेशयोः ।
मातामहप्रभृतींस्तु यतेशामेव वामतः ॥
सर्वेष्वाहस्तुष्टुश्च अङ्गनेरुपविश्य च ।
संयोज्य यवकर्तुम्युदधिभिः प्रादुस्तुक्षस्तः ॥
अवनेजनवत् पिष्टान् दत्त्वा विष्णुप्रसादकान् ।
तत्पान्नाक्षानेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ॥
उत्तरोत्तरदानेन पितामासुत्तरोत्तरम् ।
भवेद्विवाचरण्यादधोऽधः आह्वकर्मसु ॥
तस्मात् आह्वेयु सर्वेषु दृष्टिभन्तुस्त्रितरेषु च ।
शूलमध्याददेशेषु ईवत्सक्ताश्च निर्वपेत् ॥
गन्धादीनिक्षिपेत्तूर्ण्यं तत आचामयेत्
द्विजान् ॥”

“अथायभूमिमाविचेत्तु सुप्रोचितमस्त्विति ।
शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च ।
सौमनस्यमस्त्विति च पुण्यादानमनन्तरम् ॥
अक्षतचारिदृष्टाक्षित्वाक्षतानपि दापयेत् ।
अक्षय्योदकदानस्तु अर्घ्यदानवद्विष्यते ॥
वष्टेव निव्यं तत् कुर्वाणस्तुर्था कदाचन ।
प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वार्थेषु द्विजोत्तमैः ॥
पवित्रान्तर्हितान् पिष्टान् क्षिपेदुत्तानपात्रक्षत् ।
युग्मानेव क्षतिवाच्यानकुष्ठयह्वं सदा ॥
क्षत्वा धूमस्य विप्रस्य प्रयस्याशुप्रपेततः ॥” ॥
तन्निमित्तानि यथा, विष्णुपुराणे ।
“कन्यापुत्रविवाहे च प्रवेशे नववैष्णवः ।
नामकर्म्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥
सौमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिसुखदर्शने ।
नान्दीसुखं पिष्टगवं पूजयेत् प्रयतो यद्दी ॥”
मत्स्यपुराणे ।

“अन्नप्राप्ते च सौमन्तो पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
पुंसवने निवेके च नववैष्णवप्रवेशने ॥
देवद्विजशुपादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः ।
तीर्थयात्राद्विद्युत्सर्गं दृष्टिआहं प्रकीर्तितम् ॥”
भूर्गपुराणे ।
“तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थप्रत्यागमेषु च ।
दृष्टिआहं प्रकुर्वीत बहुसर्पिःसमन्वितम् ॥”

इति आहृतसूत्रम् ॥

नान्दीसुखी, स्त्री, (नान्दौ दृष्टार्थं सुखं यस्याः ।
ङीप् ।) सामगेतरदृष्टिआहंशुष्काह्वगवः । इति
यजुर्वेदीयदृष्टिआह्वपद्धतिः ॥ (कुधान्यविशेषः ।
यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“कीरदूषकाश्यामाकनीवारशान्तुवरकोहा-
लकप्रियङ्गुमधुनिकानान्दीसुखीकृदविन्दगवै-
धुकवस्तकोदप्योस्तुक्कृदकरेण्ययप्रभृतयः कुधा-
न्यविशेषाः ॥” चतुर्दशाक्षरदक्षिणविधयः । अथ
नक्षत्रादिकानु हन्दिःशब्दे ऋचम् ॥ ॥ नान्दी-

नाभिः

मुखं करिष्यामन्नेनाख्यस्येति । अन् । अन्धु-
ह्यप्रारम्भयुक्ते, कि । यथा, रामायणे । २ ।
८१ । १ ।

“ततो नान्दीसुखीं राशिं भरतं कृतमागधाः ।
तुष्टुः सविशेषास्त्वैर्मङ्गलसंज्ञकैः ॥”
नान्दीवादी, [न] चि, (नान्दी वदतीति । वद +
चिनिः ।) नान्दीश्लोकपाठकारी । नान्दीवदन-
शीलः । मेरीवादनशीलः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

नापितः, पुं, (न आप्नोति सरलतामिति । न +
आप् + “नञ्गाप इट् च ।” उर्गा १ । ८७ ।
इति तन् इट् च ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
स तु पट्टिकायां कुवेरियो जातः । इति परा-
शरपद्धतिः ॥ मृदायां चक्षियाज्जातः । इति
विवादार्थवसेतुः । तस्य चौरं कर्म । तत्-
पर्यायः । चुरी २ सुखी १ दिवाकीर्तिः ४
अन्तावसायी ५ । इत्यमरः । १२ । १० । १० । छत्री ६
वात्सीसुतः ७ नखज्जुः ८ यामयीः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ चक्षिकः १० सुखः ११ भाङ्ग-
पुटः १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
३ । ७१ ।

“नराणां नापितो धूर्तः पक्षिणाश्चैव वायसः ।
दंष्ट्रिणाश्च शृगालस्तु चेतभिस्तुप्तपस्त्रिणाम् ॥”
नापितशालिका, स्त्री, (नापितस्य शालिका
युद्धम् ।) नापितशाला । नापितयुद्धम् । तत्-
पर्यायः । खरजूटी २ । इति त्रिकाण्शेषः ॥
नाभिः, पुं, (नभ्यते बध्नाति विपन्नादीनिति ।
नह वन्धे + “नहो भञ्ज ।” उर्गा ४ । १२१ ।
इति इन् भञ्जान्तादेशः ।) मुख्यरूपः । चक्र-
मध्यम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ६३ ।
“अरैः सन्धार्यते नाभिर्नाभौ चाराः प्रतिष्ठिताः ।
स्वामिसेवकयोरेवं वृत्तिचक्रं प्रवर्तते ॥”)
चक्षियः । इति मेदिनी । मे, ५ ॥ प्रियव्रतराज-
पौत्रः । (अपोत्रस्य पुत्रः । यथा, ब्रह्माङ्गे ।
३५ अध्याये ।

“तस्य पुत्रा बभूवुस्तु प्रजापतिसमा नव ।
ज्येष्ठो नाभिरिति स्थातस्तस्य किंपुत्रवोऽशुनः ॥”
“नाभये दक्षिणं वरं हिमवन्तं पिता ददौ ॥”
गोत्रम् । इति वंशप्रसारोक्त्यादिवृत्तिः ॥ (प्रधा
नम् । इति विन्धः ॥ यथा, रघुः । १८ । २० ।

“सुतोऽभवत् पङ्कजनाभकथं
ज्ञातुं तस्य नाभिर्दृष्टमकलस्य ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १० । ६२ ।
“नाभिर्नन्दिकरो भावः पुष्करः स्वपतिः
स्त्रियः ॥”

नाभिः, पुं स्त्री, (नह वन्धे + इन् भञ्जान्तादेशः ।)
प्राणयज्ञम् । इति मेदिनी । मे, ६ ॥ नाह इति
भाषा । तत्पर्यायः । नाभी २ तुल्यजूपी ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ उदराकर्तः ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ११७ ।
“विष्णुर्नाभिः सतुष्टुभूतो वेधाः कमलजस्ततः ।
विष्णुदेवैश्च दत्ताङ्गुलीकैः भागवता जनाः ॥”)

८६१

नाभी

“स च गर्भस्थस्य सप्तभिर्भासैर्भवति ।” इति
सुखबोधः ॥ (“तस्य सप्तभिः पञ्चेत तां जोष-
मधुकाप्रियङ्गुदाहृद्रिद्राकण्ठविज्ञेन तैस्तेनाभ्य-
प्यादेवाभेवतेनौषधानां चूर्णेनावचूर्णेदेवनाडी-
कल्पनविधित्तः सन्त्यक् ॥” इति चरके शरीर-
स्थाने अष्टमेऽध्याये ॥) अस्मिन् स्थाने मन्त्रि-
पुरनामदशदणपद्ममन्त्रि । यथा,—

“तदूर्ध्वं नाभिदेशे तु मणिपूरं महत्प्रभम् ।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः ॥
मन्त्रिवर्गं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।
दशभिश्च दक्षैर्युक्तं डादिकान्ताचरान्वितम् ।
शिवेनाभिहितं पद्मं विन्वालीकनकारणम् ॥”

इति तन्त्रम् ॥

कस्तूरिकामदे, स्त्री, इति मेदिनी । मे, ६ ॥
नाभिकण्ठकः, पुं, (नाभिः कण्ठक इव ।) आवर्णः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ गो ३ इति भाषा ॥
नाभिका, स्त्री, (नाभिरिव कायतीति । कै + कः ।)
कटभोत्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नाभिगुहकः, पुं, (नाभौ गुह को गोलः ।) स्त्रीत-
नाभिः । गो ३ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
गर्भकः २ । इति त्रिकाण्शेषः ॥ नाभिकण्ठकः
३ आवर्णः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ गोळः ५
नाभिगोलकः ६ । इति जटाधरः ॥

नाभिगोलकः, पुं, (नाभौ गोलकः ।) नाभिगुहकः ।
इति जटाधरः ॥

नाभिजः, पुं, (नाभौ जायते इति । जन् + जः ।)
ब्रह्मा । इति धरणिः ॥

नाभिजम्बा, [न] पुं, (नाभौ जम्ब यस्य ।)
ब्रह्मा । इति त्रिकाण्शेषः ॥

नाभिनाला, स्त्री, (नाभिस्थिता नाला नाडी ।)
नाभिसन्ध्विनी नाडी । तत्पर्यायः । अमला
२ । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, रघुः । १५ । ७ ।

“तदङ्गुष्ठय्याभ्युतनाभिनाला
कश्चित् नगोनामनवा प्रकृतिः ॥”

नाभिभूः, पुं, (नाभौ भूतृत्पत्तिर्यस्य ।) ब्रह्मा ।
इति हेमचन्द्रः । १ । १२७ ॥

नाभिवर्धः, पुं, (नाभेरन्योऽपुत्रस्य वर्धः ।) भारत-
वर्धः । यथा, “योऽसौ मनुपुत्रः प्रियव्रतो नाम
सप्तद्वीपाधिपतिर्भूव तस्य चाप्योद्गाह्यो दश
पुत्रा बभूवुः जयः प्रवर्जिताः श्रिटानां सप्तानां
सप्त द्वीपाः पित्रा दत्ताः । तत्र जम्बद्वीपाधिपते-
चाप्योऽस्य नव पुत्रा बभूवुः ।

नाभिः किंपुत्रवन्धे हरिवर्धे इलाहृतः ।
रन्ध्रे हिरण्यवन्धे कुवर्धे दाम्बिकेतुमान् ॥

नव वर्धानि तिष्ठः पित्रा दत्तानि वरं प्रविशता
चामीध्रियः । हिमालयस्थानधिपतेर्नाभेर्वधः
पुत्रो बभूव ऋषभाङ्गरतः भरतं चिरकानं
धर्म्यं द्राक्षित्वादिदं भारतं वर्धमभूत् ॥” इति
नारविन्दे ३० अध्यायः ॥

नाभी, स्त्री, (नाभि + वा डीप् ।) नाभिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
६०८ ।

नामक

“समस्तपदमधिकगौरं नाभीमूलं विरंजुक्तं
जम्बा ।

अनया सेवित पवन त्वं किं कृतमनयभगुपातः ॥”
नाभीलं, स्त्री, (नाभीं जातीति । जा + कः ।)
नाभ्यां वङ्गः । कण्ठम् । गर्भाङ्गम् । इति
मेदिनी । मे, १०१ ॥ नाभिगाम्भीर्यम् । इति
हेमचन्द्रः ॥

नाभ्यं, चि, (नाभेरिदमिति । नाभि + यत् ।)
नाभिसन्ध्वि । इति आकारणम् ॥ (यथा,
भागवते । १ । ४ । १९ ।

“पुरा मया प्रोक्तमनाय नाभ्ये
पद्मो निवस्थाय समादिसर्गे ॥”
नाभये हितम् । “शरीरावयवात् यत् ॥” ५ । १ । ६ ।
इति यत् । “नाभि नभश्च ॥” ५ । १ । २ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या नाभेर्नाभादेशस्तु न भवति ।
अस्य गवादितया सन्निधौगश्रुत्वात् रथनाभा-
वेव प्रवृत्तेः । नाभिहिते च ॥ महादेवि, पुं ।
यथा, महाभारते । १२ । १८४ । १६ ।

“नमो नाभाय नाभ्याय नमः कटकटाय च ॥”
नाम, य, (नामयतीति नाभ्यतेऽनेन वा । नम + णिच्
+ बाहुलकात् ङः ।) प्रकाशम् । सम्भावना ।
क्रोधः । उपगमः । कुतुसनम् । इत्यमरः । ३ । ३ ।
२५० ॥ प्रकाशे यथा । हिमालयो नाम नगाधि-
राजः । हिमालयः प्रकाशोऽतिप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥
सम्भाव्ये सम्भावनायाम् इह नाम सीता भवि-
ष्यति ॥ क्रोधे समापि नाम दृशानस्य परैरभि-
भवः ॥ उपगमः साख्योऽङ्गीकारः एवं नामास्तु ॥
कुतुसने को नामायं सवितुर्दये स्वापमेवं
विधत्ते ॥ विज्ञये च । अन्धो नाम गिरिमारो-
हति ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥ खरखम् ।
विकल्पः । इति मेदिनी । मे, ५३ ॥

नाम, [न] स्त्री, जायते आभ्यस्यते तत् तत् ।
(ना आभ्यासे + “नामन् सोमन् योमिति ।”
उर्गा ४ । १५० । इति मणिप्रज्ञयेन निपात-
नात् साधुः ।) वंशा । तत्पर्यायः । आख्या ७
आज्ञा २ अभिधानम् ४ नामधेयम् ५ । इत्य-
मरः । १ । ६ । ८ ॥ आज्ञानम् ६ ज्ञानम् ७ अप-
देशः ८ आज्ञयः ९ वंशा १० गोत्रम् ११
अभिज्ञा १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ निष्ठम् ।
तच्च स्यादिविभक्त्यर्थः शब्दः । तन्तु पञ्चविधं
यथा,—

“उच्चाटनं जलनञ्च तद्वितानं समासजम् ।
शब्दानुकरणञ्चैव नाम पञ्चविधं स्तुतम् ॥”
इति गोपीचन्द्रः ॥

अवस्तयनामानि यथा,—
“आत्मनाम गुरोर्नाम नामानि लपयस्य च ।
प्राणान्तेऽपि न वक्तव्यं ज्येष्ठपुत्रकनयोः ॥”

इति कर्मलोकचन्द्रम् ॥

नामकरणं, स्त्री, (नाप् : करणं यच् ।) संस्कार-
विशेषः । तत्प्रोक्तमन्त्राणि यथा । अग्निनी १
रोहिणी ४ नगशिराः ५ पुनर्वसुः ७ उत्तर-
पथगुनी १२ स्वाती १५ अश्लेषा १७ उत्तरा-

नामक

वादा२१ अवका २२ धनिष्ठा २३ शतभिषा२४
उत्तरभाद्रपदा २५ रेवती २६ । तत्र त्वं यथा ।
यत्नमस्य प्रथमचतुर्विंशतमदशमस्थाने शुभमहा-
स्तिष्ठति तत्त्वमे नामकरणं कार्यम् । तत्र
दिननियमः । दश १० एकादश ११ द्वादश १२
शत १०० दिनानि । इति ज्योतिःसारसंग्रहः ।
संवत्सरे वेति गोभिलः । एतच्च प्रशस्ततरतम-
परपरकालकर्मेतरपरम् । एकादशाह इति
सुखः कथ्य इति रघुनन्दनमतम् । * । तदनु-
ष्ठानं यथा । “जन्मसङ्ग्राह्यकारे चन्द्रदर्शनात्
प्राक् माता मुचिना वक्ष्ये कुमारमाश्लाद्य
भर्तुर्दक्षिणतः स्थित्वा प्रयच्छत्युदक्षिरसं
पश्चिमदेशं गत्वा उत्तरत उदयेषु कुशेसु
उपविशति अतः पितैवाधिकारी । अथ कुहोति
प्रजापतये कुमारस्य तिथये नक्षत्राय । तिथि-
नक्षत्रयोर्देवताये ताच्च ब्रह्मलृष्टाव्यायमसोम-
कुमारसुनिवसुपिशाचधन्वेन्द्रवायुमन्मथयज-
पितरः पौर्णमास्यां विभेदेवाः । एषां होमे
विशेषमाह ऋग्वेदोपपरिशिष्टम् ।
‘नामधेये सुनिवसुपिशाचा बहुवत् सदा ।
यथाच पितरो देवा यद्यथास्तिथिदेवताः ।’
तेन सुम्बादयो बहुवचनान्ता होतव्याः । शेषा
एकवचनान्ता होतव्याः । नक्षत्राणि अग्नि-
न्यादीनि । तद्देवताश्च ज्योतिषे । अग्निमेत्या-
दयः । नक्षत्रहोमे ऋग्वेदोपपरिशिष्टम् ।
‘आग्नेयादेभ्य सर्पादे विश्वाखादे तथैव च ।
आवादादे धनिष्ठादे अग्निन्यादे तथैव च ।
इन्द्रान्यतानि बहुवचनान्यां जुहुयात् सदा ।
इन्द्रदयं द्विवचनमवशिष्टान्येकवत् ।’
तद्देवताहोमे विशेषः ।
‘देवता अपि कृत्यन्ते बहुवत् सर्ववक्ष्यः ।
देवाश्च पितरश्चैव द्विवद्ब्रह्मिणौ तथा ।’
देवाः विभेदेवाः । कवर्गादिपञ्चतृतीयादि-
वर्णान्यतमवर्णाद्यन्तरस्य यरलवाद्यन्यतमवर्ण-
मध्यं विभज्यभरादिवत् ज्ञानं समीधनानां दीर्घ-
विसर्गानां च नाम जुह्यात् । एतच्च स्वयद्योक्त-
त्वात् प्रशस्तपरम् । कुलदेवतानक्षत्राभि-
सम्बन्धं च नाम जुह्यात् । तच्च शृङ्गलिखितवच-
नानामान्तरकरवचनवहारः । अथ नक्षत्र-
सम्बन्धेन नामकरणं शतपदपञ्चाङ्गुरोधात्
स्ननक्षत्रपादाशुखारेण । ततश्च कुमारस्य सुख-
भवान् प्राणनिर्गमोपायभूतान् द्वित्रिविधवान्
सप्त सुखमन्त्रिणी नास्तिके कर्त्ताविति आभि-
सुख्येन सृष्टम् कोऽपि कतमोऽवीति मन्त्रं जपेत् ।
तच्च नाम शर्मेवर्माद्युपपदान्तेन कर्त्तव्यम् ।
यथा,—
‘तत्सु नाम जुह्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मेवर्मादिसंयुतम् ।
शर्मेति ब्राह्मण्योक्तं वर्मेति क्षत्रसंश्रयम् ।
गुप्तदासत्वकं नाम प्रशस्तं वैश्यमूत्रयोः ।
नार्थहीनं न चाश्रयं नापश्यत्युतं तथा ।
नामाङ्ग्यं जुगुप्सां वा नाम जुह्यात् समाचरम् ।’

नामाप

नातिदीर्घं नातिदृक् नतिगुञ्जरात् नितम् ।
सुखीचार्याचारं नाम जुह्यात् प्रवणाचारम् ।’
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १० अध्यायः ।
प्रवणाचारं लघुत्तराचारम् । इति तट्टीकाकारः ।
गोभिलः । ‘अयुग्मकदानं तथा स्त्रीणाम् ।
अयुग्मकम् अयुगचारम् । दानं दकारान्तम् ।
यथा यशोदेत्यादि । * । तस्य श्रीपूर्वकत्वं
यथा,—
‘देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम् ।
सिद्धं सिद्धाधिकाराच्च श्रीपूर्वं सप्तरीरयेत् ।’
इति राघवभट्टकृतप्रयोगदर्शनात् स्वर्गकामि-
त्वादिना सिद्धोऽधिकारो येषां नराख्यमित्यनेन
जीवतां श्रीश्रद्धादित्वं नाम्ना न नृतानां तथेति
श्रिष्टाचारः । * । गोभिलः । मार्गे चैनं प्रथमं
नामधेयमाख्याय यथार्थसुदीर्घं वामदेखगानां
जुह्यात् गौर्दक्षिणा ।’ इति संस्कारतत्त्वम् ।
नामद्वादशी, स्त्री, (नाम्नः द्वादशी ।) व्रतविशेषः ।
यथा,—
“गौरी काली उमा भद्रा दुर्गा कान्तिः सर-
स्वती ।
मङ्गला वैष्णवी लक्ष्मीः शिवा नारायणी क्रमात् ।
मार्गहृतीयामारभ्य पूर्वोक्तं जपते फलम् ।
पूर्वोक्तं फलं मार्गादिद्वादशमासे ह्यष्टादमी-
व्रतफलम् ।
अर्द्धनारीश्वरं वरुणमथवा उमशङ्करम् ।
पूजयेद्द्विध्वज्वरारी न विद्योगमवाप्नुयात् ।
अथवा विष्णुरूपेण पूजयेच्चैश्वरं सदा ।
शङ्करं वामभागस्य सर्वकाममवाप्नुयात् ।
मार्गशिराद्यै केशवनारायणमाधवान् पूजयेत् ।
धूपसगदीपाद्यैरुपोष्य संपूज्य दक्षिणाभिश्च
नामभिः । अन्धमेधकृपकृत्यवाजपेयमतिराज-
नक्तमयासिष्टोमोपवासमेव । पुरुषमेवसौत्रा-
मणिं पञ्चयज्ञहोमगोमन्त्रं सर्वमथास्याप्याप्नो-
ति त्वं सरगाचैनात्तन्नाम्ना । इत्याद्ये नाम-
द्वादशी ।’ इति देवीपुराणम् ।
नामधेयं, स्त्री, (नामैव । नाम + “भागरूप-
नामभ्यो धेयः ।” ५ । ४ । २५ । इत्यस्य वार्त्ति-
कोक्त्या धेयः ।) नाम । इत्यमरः । १ । ६ । ८ ।
(यथा, मनुः । २ । ३० ।
“नामधेयं दशम्यासु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ।
पुण्ये तिथौ सुहृते वा नक्षत्रे वा युज्यान्ति ।”)
नामधेयः, चि, (नाम्नः धेयो यस्य । नाम आख्या
एव धेयो यस्येति वा ।) नृतः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ३८ । मरुते, पुं ।
नामापराधः, पुं, (नाञ्चि नामविषये अपराधः ।
नाम्नः वकाशात् अपराधो वा ।) चाधुनिन्हा-
दिकृपदुरदृष्टजनकथापारविशेषः । यथा,—
श्रीनारद उवाच ।
“के तेऽपराधा विप्रेन्द्र ! नाम्ना भगवतः कृताः ।
विविहन्ति वृक्षां त्वत्वं प्राक्तनं ज्ञानयन्ति च ।
तत् कथ्यतां महाभागपराधं नाञ्चि केशवे ।
केन केन प्रकारेण भवेद्दे तज्जनादिम् ।

नामाप

सन्तु कुमार उवाच ।
सती निन्दा नाम्नः परममपराधं वितर्कते
यतः स्वातिं यातस्तुपहस्यते गर्हयति च ।
तथा विष्णोरिष्टं व इह गुणनामादि सकलं
धिया भिन्नं पश्येत् व क्षुद्र हरिनामाहितकारः
गुरोरवज्ञा श्रुतिशास्त्रनिन्दनं
तथार्थवादी हरिनाञ्चि कथयन् ।
नाम्नां वनादयस्य हि पापवृद्धि-
र्न विद्यते तस्य शठस्य मुहिः ।
द्विौकस्यां गुरोः पित्रोर्भसुराणाञ्च गर्हनम् ।
नामापराधं यत्तत् स्वादैव्यानां तथा वृथाम् ।
गोऽन्यतुलनीयाधीर्नृपात्रिहन्ति नारद ! ।
नामापराधी स भवेन्नाम गोविन्दवैष्णवान् ।
सर्वतीर्थानि क्षेत्राणि चावमन्यति निन्दति ।
गङ्गासरस्वतीवामीचापराधी भवेन्नरः ।
श्रीमद्भागवतं महाभारतं ब्राह्मणान् गुरुम् ।
मन्त्रं महाप्रसादं योऽवमन्यति नारकी ।
अवतारान् हरेश्चतस्रामभक्ताञ्च निन्दति ।
अवमन्यति देवर्षे नारकी स जगोऽधमः ।
गोविन्दस्याचैनं कुर्यादवमन्यति वैष्णवान् ।
निन्दन्तीह च नामानि स नाम्नोऽप्यपराधस्तु ।
वर्णाश्रमानन्धनाञ्च जातिवृद्धावमन्यति ।
वैष्णवान् कुर्वते निन्दामपराधी नराधमः ।
द्विजवन्धुं स्त्रियं मूढं जातिभेदेन वैष्णवम् ।
योऽवमन्यति निन्दति ते वै निरयगामिनः ।
अर्धे विष्णोः शिष्याधीर्गुरुं नरमतिर्वैष्णवे जाति-
वृद्धि-
विष्णोर्ना वैष्णवानां कलिसलमयने प्रादतीर्थे-
ऽनुवृद्धिः ।
विष्णोर्निर्मात्यनाम्नोः कलुषदहनयोरन्य-
सामान्यवृद्धि-
निष्णौ सर्वेश्वरेणे तदितरसमधीर्षस्य वा
नारकी सः ।
पूज्यते देवसामान्यं ह्यत्र नारायणं नरः ।
नामापराधी स भवेद्वैष्णवान् यो न सेवते ।
नारद उवाच ।
नामापराधा क्षपराः कति सन्ति तपोधन ! ।
तत् कथ्यतां मे सकलं यदि योग्यो भवामि ते ।
सन्तु कुमार उवाच ।
वैष्णवे शठतां विष्णौ गुरौ पित्रोश्च भूसुरे ।
निन्दा यः कुर्वते मोहादपराधी स नारकी ।’
इति पाद्मोत्तरखण्डे । १०२—१०३ अध्यायौ ।
अपि च ।
“धर्मेव्रतत्वाङ्गुतादिसर्व-
शुभक्रियावाच्यमपि प्रमादः ।
अग्रह्वाग्ने विसृष्टोऽप्यश्रद्धाति
यक्षोपदेशः शिवनामापराधः ।
श्रुत्वापि नाममाहात्म्यं यः प्रीतिरहितो नरः ।
अहं ममादि परस्मै नाञ्चि सोऽप्यपराधस्तु ।’
अपराधभङ्गनामाह ।
“जाते नामापराधेऽपि प्रमादेन कथञ्चन ।
सदा संकीर्तयेन्नाम तदेकशरबी भवेत् ।

मायिका

1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 26

नायिका

(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । ६५-६६ ।
 “अथ नायिका विविधा स्थावरा साधारणश्चैति ।
 नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवेयता ॥
 विनयार्जवादिगुणा यद्वक्तव्यं परा पतिव्रता स्त्रीया ।
 सापि कथिता विविधा सुधा मध्या प्रगल्भेति ॥
 प्रथमावतीर्ष्यौवनमदनविकारा रतौ वामा ।
 कथिता ऋदुश्च माने समधिकलज्जावती सुधा ॥
 मध्या विचित्रसुरता प्रकटसरयौवना ।
 द्रवत्प्रगल्भवचना मध्यमशीङ्गिता मता ॥
 स्मरान्ता गाढतावयया समस्मरतकोविदा ।
 भावोन्नता दरवीडा प्रगल्भक्रान्तनायका ॥
 ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति बहुविधे ।
 प्रियं सोत्प्रासवक्रोन्मा मध्याधीरा दृष्टेया ॥
 धीराधीरा तु रुदितैरधीरा पश्योक्तिभिः ।
 प्रगल्भा यदि धीरा स्थाव्रकपोलतिक्ष्णदा ॥
 उदासी सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरात् बहिः ।
 धीराधीरा तु सोलुब्धभाविताः खेदवेदसुम् ॥
 तर्जयेतादृशेभ्यः प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।
 कनिष्ठस्येष्टरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥
 मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद् द्वादश कीर्तिताः ।
 सुधा त्वेकैव तेन स्युः स्त्रीयामेदास्तद्वेदः ॥
 परकीया द्विधा प्रोक्ता परोक्षा कथ्यता तथा ।
 यात्रादिनिरताऽन्योऽपि कुलटा गलितजपा ॥
 कथ्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ।
 धीरा कलाप्रगल्भा स्यादेष्टा सामान्यनायिका ॥
 निर्गन्धानपि न हेति न रण्यति गुणिव्यपि ।
 विलम्बाच्च समालोच्य सा रागं दर्शयेद् बहिः ॥
 काममङ्गलतमपि परिशील्यधनं नरम् ।
 मात्रा निष्क्रामयेद्देवा पुनः सन्धानकाङ्क्षया ॥
 तस्कराः पङ्कजा मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।
 निङ्गिनश्चक्रकामाद्या व्यासा प्रायेण वक्रभाः ॥
 यथापि मदनयता कापि सत्वापुरागिणी ।
 रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥
 अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोडशभेदिताः ।
 स्वाधीनभर्तृका तदन् खलितार्याभिसारिका ॥
 कलहान्तरिता विप्रलम्बा प्रोषितभर्तृका ।
 अन्यथा वासकसज्जा स्थाविरहोत्कण्ठिता तथा ॥
 कालो रतिगुणास्तयो न जहाति यदन्तिकम् ।
 विचित्रविषमभावता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका ॥
 पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्धसम्भोगचिह्नितः ।
 सा खलितेति कथिता धीरैरौष्ण्यकथायिता ॥
 अभिसारयते कालं या मन्मथप्रशब्दा ।
 स्वयं वाऽभिसरत्येवा धीरैरुक्ताऽभिसारिका ॥
 संलीना स्नेह गात्रेषु नकीलतविभूषणा ।
 अवगुह्यनसंवीता कुलजाऽभिसरेत् यदि ॥
 विचित्रोन्मूलवेशा तु बलनूपुरनिस्सना ।
 प्रमोदस्फुरवदना स्याद् वेश्याऽभिसरेत् यदि ॥
 मदस्त्वलितसंज्ञाया विभ्रमनूपुल्लोचना ।
 आविहगतिवञ्चारा स्यात् प्रेम्णाभिसरेद् यदि ॥
 प्रसङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते ।
 लीनं वाटी भगदेवानयो दूतीयहं वनम् ।
 मानयच्च यस्मान्न नद्यादीनां तटी तथा ॥

नायिका

यस्य कृताभिसाराणां पुष्कलीनां विनोदने ।
 स्थानान्तरौ तथा ज्ञानाच्छ्रेष्ठ कविदायः ॥
 चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादप्राप्य या ।
 पञ्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥
 प्रियः कृत्वापि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिम् ।
 विप्रलम्बा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ॥
 नानाकार्यवशाद् यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।
 सा मनोभवदुःखार्ता भवेत् प्रोषितभर्तृका ॥
 कुरुते मङ्गलं यस्याः सज्जते वासवैश्चर्यानि ।
 सा तु वासकसज्जा स्थाविरहितप्रियसङ्गमा ॥
 आगन्तुं कतचित्तोऽपि देवान्नायाति यत्प्रियः ।
 तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥
 इति साष्टाविंशतिशतसुतममध्यमाधमस्वरूपतः ।
 चतुरधिकाष्टीतियुतं शतत्रयं नायिकाभेदानां
 स्यात् ॥
 कचिदन्योन्यसाङ्ग्यमासां लक्ष्येण दृश्यते ।
 इतरा अप्यसंस्थास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥
 यतासासुदाहरणानि तत्रैव विस्तरशो म्रष्टव्यानि ॥
 अथासामलङ्काराः । यथा, तत्रैव । ३ । ६४ ।
 “यौवने सत्त्वलासासामयाविंशतिसंख्याकाः ।
 अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्तयोऽङ्गजाः ॥
 शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यश्च प्रगल्भता ।
 औदार्यं धैर्यमिह्येते सप्तैव स्युरयज्जनाः ॥
 लीलाविलासौ विच्छिन्निर्विब्धौकः किलकिञ्चित्तम् ।
 मोहायितं कुटुमितं विभ्रमो ललितं मदः ॥
 विलसितं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम् ।
 हसितं चकितं कलिरित्यष्टादशसंख्याकाः ।
 स्वभावलाभ भावाद्या दृष्ट पुंसां भवन्त्यपि ॥
 अथ सुधाकथयोरपुराणेऽङ्गितानि । यथा,
 तत्रैव । ३ । १२३ ।
 “इहा दर्शयति व्रीडां सम्मुखं नैव पश्यति ।
 प्रच्छन्नं वा भ्रमन्नं वा तिर्यक्तं तं पश्यति प्रियम् ॥
 बहुधा पृच्छ्यमानापि मन्मन्मन्मधीमुखी ।
 सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते ॥
 अन्यैः प्रवर्तितां श्रवत् सावधाना च तत्कथाम् ।
 शृणोत्यन्यत्र दत्ताचीं प्रिये बालानुरागिणी ॥
 अथ सकलानामपि नायिकानामपुराणेऽङ्गितानि ।
 यथा, तत्रैव । ३ । १२४-१२५ ।
 “चिराय सविधि स्थानं प्रियस्य बहु मन्यते ।
 विलोचनपथश्चास्य न गच्छत्यनलङ्गता ॥
 कापि कुललसंज्ञानसंयममप्यपदेशतः ।
 बाहुधूलं स्नगौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥
 आच्छादयति वागाद्यैः प्रियस्य परिचारकान् ।
 विन्यसितस्य मित्रेषु बहुमानं करोति च ॥
 सखीमध्ये गुह्यान् ब्रूते सख्यं प्रददाति च ।
 सुप्ते स्वपिति दुःखस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखम् ॥
 स्थिता दृष्टिपथे श्रवत् प्रिये पश्यति दूरतः ।
 व्याभाषते परिजनं सम्मुखे स्मरविक्रियम् ॥
 यत् किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं सुधा ।
 कर्णकक्ष्यनं तद्वत् कवरीमोक्षसंयमौ ॥
 जृम्भते स्फोटयद्गङ्गां बालमाश्लिष्य क्षुब्धति ।
 भाषे तथा वयस्याया आरभेत् तिलकक्रियाम् ॥

नारङ्गः

अनुकुर्याद्येव निजति वक्रटाचं निरीक्षते ।
 दृष्टति स्थावरं चापि ब्रूते प्रियममोसुखी ॥
 न सुचति च तं देशं नायको यच्च दृश्यते ।
 आगच्छति यद्वा पाशं कार्यमात्रेण केनचित्
 दत्तं किमपि कान्तेन वृत्ताङ्गे सुहृदीक्षते ।
 निजं कुर्याति तद्योगे विद्योगे मजिना कथा ॥
 मन्यते बहु तच्छ्रीकं तत्प्रियं मन्यते प्रियम् ।
 प्रार्थयतेऽन्यथास्थानं सुप्ता न परिवर्तते ॥
 विकारान् वात्सल्यकान्तस्य सम्मुखी नाधिगच्छति
 भाषते कृतं किञ्चममुरक्ता नितमिनी ॥
 एतेष्वधिकलज्जानि वैदितानि नवस्त्रियाः ।
 मध्यमशीङ्गानि मध्यायाः संवमाननपात्रि तु ॥
 अन्यस्त्रियाः प्रगल्भास्तथा क्षुब्धारयोचितः ॥
 वेष्टप्रस्थापनैः स्निग्धैर्वीक्षितैर्मृदुभाषितैः ।
 दूतीसम्प्लव्यैर्गर्भा भावाभिधक्तिरिष्यते ॥
 कस्तुरीविशेषः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
 “सूर्यास्तसिन्धु खरिका तिलका तिलाभा
 कौलत्यवीजवदृशी च कुलस्यिकास्तथा ।
 खूणा यतः किञ्चिदयं किल पिङ्गिका स्था-
 तस्याच्च किञ्चिदधिकापि च नायिकेया ॥”
 नारं, ली, (नराणां सन्निहः । नर + सन्निह
 अण् ।) नरसन्निहः । इति आकरणम् ॥ (नर-
 स्त्रिमिति । नर + “तस्येदम् । ” ४ । ३ । १२० ।
 इत्यण् ।) नरसन्निहः, नि । यथा,—
 “मनस्कपुरीवास्त्रिनिर्गतं क्षुब्धं चिह्नितम् ।
 नारं स्यूता तु सखेऽसखेणो जलमाविशेत् ॥”
 इति सामान्यनिरुक्तौ अगदीश्वरतत्त्वविवचनम् ॥
 नारः, पुं, (नरस्यायमिति । नर + अण् ।)
 तर्ककः । जलम् । इति मेदिनी । रे, ५६ ॥
 नारकः, पुं, (नरक एव । प्रज्ञाद्यण् ।) नरकः ।
 (नरके भवः । “तत्र भवः । ” ४ । ३ । १५३ । इत्यण् ।)
 नरकस्थप्राणिनि, नि । इत्यमरः । १ । ६ । १ ॥
 (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ७६ ।
 “अनुकुर्यामिमामद्य नारकेष्विह कुम्भतः ।
 तदेव श्रुतादहसं संस्थासुपगतं तव ॥”)
 नारकी, [नृ] नि, (नरको भोम्यतया अस्व-
 स्थिति । नरक + रनिः ।) नरकस्थः । यथा,—
 “परेण विहितं कर्म स्वकर्मेति वदेच्च यः ।
 स उच्यते ब्रह्मवाती महानारकिनारकी ॥”
 इति दृष्टव्यममपुराणे उत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥
 नारकीटः, पुं, अश्वकीटः । (नारेषु नरसन्निह
 कीट इव दृष्टव्यत्वात् ।) खदपाशाविहङ्गा ।
 इति मेदिनी । टे, ६३ ॥
 नारङ्गः, ली, (दृष्टव्यतीति । नृ नये + बाहुलकात्
 अङ्गच् धातोर्दृष्टिश्च । इत्युक्त्वान्तः । १ । १२१ ।)
 गर्जरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नारङ्गः, पुं, (नृ नये + अङ्गच् । दृष्टिश्च ।) पिप्पली-
 रसः । यमजप्राणी । विटः । इति मेदिनी । ने,
 ३६ ॥ यमजप्राणीविशेषः । नारङ्गी इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । नागरङ्गः २ सुरङ्गः ३ लज्जान्वः ४
 येरावतः ५ वक्रवाकः ६ योगारङ्गः ७ योग-
 रङ्गः ८ सरङ्गः ९ गन्धाट्टः १० गन्धएकः ११

नारदः

वरिष्ठः १९। अथ गुणाः। मधुरत्वम्। अम-
लम्। गुणत्वम्। उष्णत्वम्। रोचनत्वम्।
वातामलमिभूतममनाशित्वम्। बल्यत्वम्। रुच्य-
त्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्केशरगुणाः।
“अथान्तर्यामिण्युक्तं वृत्तं वातविनाशनम्।
रुच्यं वातहरश्चैव नागरप्लव्य केशरम्॥”

इति राजवल्लभः॥

नारदः, पुं, (नारं परमात्मविषयकं ज्ञानं ददा-
तीति। दा+कः। यद्वा, नारं नरसमूहं दानि
शब्दयति कलहेनेति। दो+कः। नारं जलं
ददाति पिल्लभ्य इति वा। तदुक्तम्,—

“नारं पाणीयमिच्छन्तं तन् पिल्लभ्यः सदा भवान्।
ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति॥”)

देवर्षिविशेषः। स तु भोगाशी ब्रह्मशापादुप-
वर्जनात्मा गन्धर्वो भूत्वा पुनर्ब्रह्मवीर्यात् शुद्ध-
यत्नां जातः। यथा,—

श्रीमन्नक उवाच।

“ब्रह्मवीर्याच्छूद्रपत्न्यां गन्धर्वोपवर्जनः।

जातः केन प्रकारेण तद्भवान् यत्तुमर्हति॥

सौतिरुवाच।

कान्यकुब्जे च देशे च ह्रमिणो गोपराजकः।

कलावती तस्य पत्नी बन्धा चापि पतिव्रता॥

स्वामिदोषेण सा बन्धा काले च भर्तुराज्ञया।

उपस्थितं वने धीरे नारदं काश्यपं सुनिम्॥

क्रोशमानश्च श्रीलङ्कां ज्वलन्तं ब्रह्मवर्चसा।

तस्यै सुवेशं कृत्वा सा ध्यानात्मनः सुनेः पुरः॥

उवाच विनयेनैव कृत्वा च श्रीहरिं हृदि।

गोपिकाहं हिनश्रेष्ठ! ह्रमिणस्य च कामिनी।

पुत्रार्थिनी चागताहं तत्कलं भर्तुराज्ञया॥

वीर्याधानं कुरु मयि। स्त्रीर्नोपस्था न्यपस्थिता।

तेभीयसा न दोषाय वक्षेः सर्वसुखो यथा॥

वृषलीवचनं श्रुत्वा सुकोपः सुनिपुङ्गवः।

वृषली तत्पुरस्तस्यै शुष्ककण्ठीकृततालुका॥

यतस्त्रिजगत्तरे तेन पथा यास्यति मेनका।

तस्या ऊरुस्थलं दृष्ट्वा सुनिर्वीर्यं पपात ह॥

ऋतुज्ञाता च वृषली कृत्वा तद्वचनं मुदा।

सा विप्र! गेहे साध्वी च सुसुवे तनयं वरम्॥

तप्तकाश्चनवर्णाभं ज्वलन्तं ब्रह्मतेजसा।

अनादृष्टवशेन च काले बालो बभूव ह॥

नारं ददौ जन्मकाले तेनायं नारदाभिधः॥

ददाति नारं ज्ञानञ्च बालकभ्यश्च बालकः।

जातिस्मरौ महाज्ञानी तेनायं नारदाभिधः॥

वीर्यञ्च नारदस्यैव बभूव बालको सुने॥

सुनीन्द्रस्य वरेणैव तेनायं नारदाभिधः॥

कल्पान्तरे ब्रह्मकण्ठाद्भूयुर्वहवो नराः।

नरान्ददौ तत्कण्ठश्च तेन तन्नारदः स्मृतः॥

ततो बभूव कालञ्च नारदात् कण्ठदेशतः।

ततो ब्रह्मा नाम चक्रे नारदश्चेति मङ्गलम्॥

यतस्त्रिजगत्तरे विप्रा आययुर्विप्र मन्दिरम्।

शिशवः पञ्चवर्षीया महातेजस्विनो यथा॥

चतुर्वर्षीको सुनिस्सखौ ब्राह्मणाश्च क्षपालवः।

ब्रह्मपुत्रं शिशुं ज्ञात्वा विष्णुमन्त्रं ददौ मुदा॥

नारदः

नाराचः

महाज्ञानी शिशुस्तस्यै गङ्गातीरे मनोज्ञे।

तत्र ज्ञात्वा विप्रदत्तं विष्णुमन्त्रं ज्ञापय सः॥

दिव्यं वर्षसहस्रञ्च निराहारः क्षप्रोदरः।

दर्शं बालको ध्याने दिव्यं लोकञ्च बालकम्॥

द्विभुजं सरलीहस्तश्चन्दनेन विचर्चितम्।

विरराम च प्रोक्तार्थो यदा यद्वदुमन्त्रमः॥

बरोदाश्चन्द्रमूले च न दृष्ट्वा बालकं शिशुः।

बभूवाकाशवाणीति रुदन्तं बालकं प्रति॥

सहृदयदर्शितं रूपं तदेव नामुना पुनः।

पुनर्ब्रह्मसि गोविन्दं जन्मद्वयहरं हरिम्॥

इति श्रुत्वा बालकश्च विरराम मुदाम्बितः।

काले तद्वान् तीर्थे च तनुं क्षणं हृदि स्मरन्॥

बभूव प्रापसुक्तिञ्च नारदस्य महासुने॥

तनुं तद्वान् स जीवञ्च विलीनो ब्रह्मविद्यया॥

कतिकल्पान्तरेऽतीते मरुं कृष्टिविधौ पुनः।

मरीचिमिश्रैर्मृनिभिः साहं कण्ठाद्भूव सः॥

नारदश्चेति विख्यातो मुनीन्द्रस्तेन हेतुना॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २१—२२ अध्यायो॥

तस्य सर्वदा भ्रमणकारणं यथा,—

“तांश्चापि नष्टान् विज्ञाय पुनस्तान् दत्तप्रजापतिः।

क्रोधश्चक्रे महाभाग! नारदं स प्रशापय च॥”

नारदश्चापञ्च श्रीभागवतोक्तः।

“तस्मान्नोकेषु ते ऋतं न भवेद्भ्रमणः पदम्॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्याय-
स्तोत्रोक्ता च॥ (पञ्चविंशतिसप्तसप्तश्लोकात्मक

उपपुराणविशेषः। यथा, देवीभागवते। १।

३। ६।

“भोऽश्वेय सखसाणि पुराणस्यायिसंज्ञितम्।

पञ्चविंशतिसाहसं नारदं परमं मतम्॥”

शाकद्वीपस्य पद्मन्तविशेषः। यथा, मातृख्ये।

१०१। ११।

“नारदो नाम चैवोक्तो दुर्गशैलो महाचितः।

तत्राचले ससुतपत्नौ पूर्वं नारदपद्मता॥”

विष्णुमित्रपुत्रविशेषः। यथा, महाभारते।

१३। ४। ५८।

“उर्जयोनिरुदाप्यो नारदश्च महावृषिः।

विष्णुमित्रात्मजाः सर्वे सुनयो ब्रह्मवादिनः॥”)

नारा, स्त्री, (नरस्य सुनेरियम्। नर+“तस्ये-
दम्” ४। ३। १००। इति अण्। ततटाप्।

“यद्यपि अणि कृते डीप्प्रत्ययः प्राप्तस्तथापि

ह्रान्तसलक्षणेऽपि स्मृतिषु व्यवहारात् सर्वे

विधयश्चन्द्रसि विकल्पन्ते इति पाक्षिको डीप्

प्रत्ययः। तस्याभावपक्षे सामान्यलक्षणप्राप्ते

टापि कृते नारा इति रूपसिद्धिः।” इति अनु-

संहिताटीकायां कुक्कुभट्टः। १। १००। जलम्।

इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। १। १००।

“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरस्त्वयः।

ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः॥”)

नाराचः, पुं, (नारं नरसमूहं आचामतीति।

चसु अदने+“अथेवपि दृश्यते” ३। १। १०१।

इति ङः।) ससुदायलौहमयबाणः। तत्पूर्यायः।

प्रचुङ्गनः २। इत्यमरः। २। ८। ८७। लोह-

नाराय

नालः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
हृत्तुशाङ्गधरे।

“सर्वलौहास्तु ये बाणा नाराचास्ते प्रकीर्तिताः॥

पञ्चभिः पृथुलेः पञ्चैर्युक्ताः सिद्धान्त कस्य-

चित्॥”)

दुर्दिनम्। इति शब्दमाला॥ (अष्टादशाक्षर-

वृत्तिविशेषः। इति ह्रन्दीमञ्जरी॥ अथ लक्ष-

णादिकं ह्रन्दिशब्दो मूलम्॥ वैद्यकोक्तवृत्त-

विशेषः। यथा, भावप्रकाशे उद्देश्योपाधिकारे।

“लक्ष्मीरदन्तीक्षिपलाविडङ्ग-

सिंहोच्चिह्नचक्रकक्ष्यकक्षेः।

वृत्तं विपकं कुडुवप्रमाणं

तोयेन तस्याक्षसमेन कर्षम्॥

पीनोष्णमम्भोऽनुपिषेद्विरेणे

पेयं रुक्मं वा प्रपिबेद्विधिः।

नाराचमेनं जठरामयाना-

सुक्तं प्रयुक्तं प्रवदन्ति सन्तः॥”

इति नाराचवृत्तम्॥ *)

नाराचिका, स्त्री, (नाराचस्तदाकारोऽव्ययस्या

इति। नाराच+ठन्। टाप्।) नाराची।

इति शब्दरत्नावली॥ (अष्टाक्षरवृत्तिविशेषः।

तल्लक्षणं यथा,—

“नाराचिका तरौ लगी॥”)

नाराची, स्त्री, (नाराचवदाक्षतिरव्ययस्या इति।

अच्। गौरादित्वात् डीच्।) स्वर्णकारादीनां

नाराचाक्षतिलौहतुला। नक्ति इति भाषा।

तत्पूर्यायः। नाराचिका २ श्यगिका ३ श्यगी

४। इति शब्दरत्नावली॥

नारायणः, पुं, (नारा जलं अयनं स्थानं यस्य।

अय गतौ+भावे क्युट्। सर्वे गन्धर्वाः प्राप्ता-

र्याश्च इति नियमात् नारस्य ज्ञानस्य सुक्तेर्वा

अयनं प्राप्तिर्यस्मात् इति वा। “नराणां समृद्धौ

नारं तन्नायनं स्थानं यस्य नारायणः रेफात्

परनकारस्य गत्वविधानात् सर्वप्राणिबुद्धि-

गुह्यानिवासोऽसृष्ट्येतन्मयमित्यर्थः।” इति शङ्कर-

विजये नवमप्रकरणम्।) विष्णुः। तस्य चत्वारो

युधाः। वासुदेवसङ्कर्षणप्रभुत्वानिबद्धास्थाः।

इति महाभारतम्॥ वेदान्तमते। शुद्धान्त-

र्यामिच्छाचविराडास्थाः। तन्नामचतुर्पत्तिर्यथा,—

“साकृद्यस्तुक्तिवचनो नारेति च विद्वद्भाः।

यो देवोऽप्ययनं तस्य स च नारायणः स्मृतः॥

नाराच जलपापाद्यायनं गमनं स्मृतम्।

यतो हि गमनं तेषां सोऽयं नारायणः स्मृतः॥

नारश्च मोक्षणं पुण्यमयनं ज्ञानमोक्षितम्।

तथोक्तं भवेद्यस्मात् सोऽयं नारायणः स्मृतः॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्काजम्बखण्डे १०६ अः॥

“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरस्त्वयः।

अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः॥”

इति विष्णुपुराणम्॥

यद्वा।

“नाराजानानि तन्वानि नाराणीति विद्वद्भाः।

तस्यैव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः॥”

तथा ।

“यच्च किञ्चिज्जगत् सर्वं दृश्यते भूयतेऽपि वा ।
अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं आप्य नारायणः
स्थितः ॥”

तथा ।

“प्रकृतेः पर एवाण्यः स नरः पञ्चविंशकः ।
तस्यैमानि च भूतानि नारायणीति प्रचक्षते ॥
तेषामप्ययं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्तुतः ॥”
कश्चिन्मन्त्रे नरनामधेयपरत्वात् गतः इति
नारायणः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥
“नारायणमयनाच्चापि ततो नारायणः स्तुतः ॥”
इति महाभारते । ५ । ७० । १० ॥

अस्य स्वरूपो यथा,—

“श्रीकृष्णश्च द्विधा रूपो द्विभुजश्च चतुर्भुजः ।
चतुर्भुजश्च वैकुण्ठे गोलोके द्विभुजः स्वयम् ॥
चतुर्भुजस्य पद्मी च महालक्ष्मीः सरस्वती ।
गङ्गा च तुलसी चैव देवी नारायणप्रिया ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये ६४ अध्यायः ॥
तस्य ध्यानं यथा,—
“ध्येयः सदा सविष्टमखलमध्यवर्ती
नारायणः सरसिलासनसन्निविष्टः ।
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरिटी
हारो हिरण्यवपुर्धृतश्चक्रः ॥”
इत्यादिबृहदयम् ॥

अपि च ।

“शुद्धचक्रगदापद्मधरं कमललोचनम् ।
गुह्यस्मृतिकसङ्काशं कश्चिन्नैलाम्बुजच्छविम् ॥
गरुडोपरिशुक्लाक्षपद्मासनगतं हरिम् ।
श्रीवत्सवचसं शान्तं वनमालाधरं परम् ॥
केयूरकुण्डलधरं किरीटसुकुटोज्ज्वलम् ।
निराकारं ज्ञानगम्यं साकारं देहधारिणम् ॥
निवानन्दं निरानन्दं धर्ममखलमध्यगम् ।
मन्त्रेणानेन देवेशं विष्णुं भज मुभाजने ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

नन्नाममाहात्म्यं यथा,—

“नारायणाद्युतानन्तवासुदेवेति यो नरः ।
सततं कीर्तयेत् भूमे । याति मलयतां प्रिये ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

“नृकृन्नारायणोत्पत्त्या पुमान् कल्पप्रतपयम् ।
गङ्गादिसर्वनीर्थेषु जातो भवति निश्चितम् ॥”

इति श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०६ अध्यायः ॥

“नारायणेति शब्दोऽस्ति वागस्ति वशवर्त्तिनी ।
तथापि नरके नृपाः पतन्तीह किमनुतम् ॥”

इति महाभारतम् ॥

तस्य तुष्टिजनककर्मणि यथा,—

श्रीकृष्ण उवाच ।
“कर्मणा येन विप्रेन्द्र ! तुष्टिर्मे हृदि जायते ।
क्रोधश्च तत् समस्तं ते कथयामि समासतः ॥
यो दयावर्द्धिजश्चेष्ट ! सर्वभूतेषु सर्वदा ।
अष्टङ्कारेण ह्रींश्च तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
कस्मै कृप्यान्वदर्थं यो धर्मे भक्तिरसमन्वितः ।
ज्ञाते यथायं पृच्छन्तं तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥

मिष्टं वस्तु समासाद्य दत्त्वा मे योऽस्ति मानवः ।

मानापमानसहस्रशस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥

सर्वभूतशरीरस्य यो मां जानाति मानवः ।

परहिंसाविहीनो यस्तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥

कर्मणि कुरुते यस्तु सुविचार्य पुनः पुनः ।

गोत्राक्षणाद्विहीनो च तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥

स्वयं निवृत्तं वचनं यन्नाह यः परिपालयेत् ।

प्रपन्नं पाति यन्नाह्यस्तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥

दानान्यनुपाकारिभ्यो यो ददाति द्विजोत्तमः ।

मयि चित्तं सदा यस्तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥

कर्मणा येन तुष्टोऽस्ति निवृत्तं तत् समासतः ॥”

तस्य रोषजनककर्मणि यथा,—

“तुष्टोऽस्ति कर्मणा येन विप्र ! वच्मि शृणुष्व
तत् ॥

परहिंसारतो यस्तु निहंयः सर्वजन्तुषु ।

अहंयुः सर्वदा क्रुद्धः स मां नयति शत्रुताम् ॥

असत्यभाषो क्रूरश्च परनिन्दापरस्तु यः ।

परवर्त्तनविह्वलं स मां नयति शत्रुताम् ॥

अदृष्टदोषो पितरौ स्त्रीभाटभगिनीक्षया ।

मोहात्तृणति नृपो यः स मां नयति शत्रुताम् ॥

पितृनिभं सन् यस्तु कुरुते नृपधीनः ।

गुल्मवशाच्च विप्रेन्द्र ! स मां नयति शत्रुताम् ॥

दम्पत्योर्भेदनं यस्तु हेतुमात्रेण केनचित् ।

कुरुते ब्राह्मणश्रेष्ठ ! स मां नयति शत्रुताम् ॥

विप्रस्यं देवताद्वयं परद्रव्यश्च मानवः ।

हरते यस्तु विप्रेन्द्र ! स मां नयति शत्रुताम् ॥

आरामच्छेदो ये च जलाशयविलोपिनः ।

यामनाशकरा ये च तेषां तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥

परस्त्रियं समालोक्य विषादं यान्ति ये जनाः ।

श्रेयस्ति पापचर्चा ये तेषां तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥

द्विषन्त्यनाथं ये नृपा अनाथस्यं हरन्ति ये ।

विश्वासघातिनो ये च तेषां तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥

ये च गोवीर्यहन्तारो वृषणीपतयश्च ये ।

अन्धत्यधातिनो ये च तेषां तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥

ब्रह्मविष्णुमहेशानां मध्ये ये भेदकारिणः ।

वेदनन्दाकरा ये च तेषां तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥

एकादश्यां सुकृते ये मोहात् पापधियो नराः ।

परदाराशुभ्रता ये तेषां तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥

पापबुद्धिप्रदा ये च ये च मित्रहृदो द्विज ! ।

धात्रीतद्वच ये ज्ञानि तेषां तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥

द्विसे मैथुनं ये च कुर्वन्ते काममोहिताः ।

रजस्वलां स्त्रियं यान्ति तेषां तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥

ये च ब्रह्मतुरां नारीं मोहात्कृच्छन्ति सततम् ।

व्रतस्थाश्च सदा ते मां नयन्ति शत्रुतां भुवि ॥

अमावास्यातिथौ ये च कुर्वन्ते निशिभोजनम् ।

भोजनद्वयमेकार्कं तेषां तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥

आमिषं मैथुनं तेजममावास्यादिने द्विजाः ।

न ये त्यजन्ति विप्रेन्द्र ! तेषां तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥

बहुनाच किमुक्तं संचिपानं वदाम्यहम् ।

निन्दन्ति वेद्यावान् ये च तेषां तुष्टोऽस्म्यहं
सदा ॥”

इति क्रियायोगसारे १८ अध्यायः ॥

अजामिलपुत्रः । यथा,—

“कान्त्युज्ज्वलं द्विजः कश्चिदासीपतिरजामिल
नाम्ना नष्टवहाचारो दास्याः वंसर्गदूषितः ।
तस्य प्रवचनः पुत्रा दृष्ट तेषाम्बु योऽवमः ।
बालो नारायणो नाम्ना पिबोच्च दधितो भृश
दूरे क्रीडनकायत्तं पुत्रं नारायणाक्षयम् ।
त्रावितेन खरेणोषेराकुहावाकुलेन्द्रियः ॥
निशम्य स्त्रियमात्रस्य सुखतो हरिकीर्तनम् ।
भर्तृनाम महाराज ! पार्श्वदाः सहस्रापतन् ।
विकर्तौऽन्तर्हृदयादासीपतिमजामिलम् ।
यमप्रेम्भान् विष्णुदत्ता वारयामासुरीजना ॥”

इति श्रीभागवते बृहद्वक्त्रे प्रथमाध्यायः ।
सैव्यविशेषः । यथा,—

“भर्तृवन्दनतुल्यानां गोपानामर्जुनं महत् ।
नारायणा इति ख्याताः सर्वे संयामयोधिनाः ।
“दुर्ध्वोद्यमश्च तत् सैव सर्वमावारयततः ।
सहस्राणां सहस्रं योधाणां प्राप्य भारत ॥”

इति महाभारते । ५ । ७ अध्यायः ॥
धर्मपुत्रविशेषः । यथा,—

“धर्मस्य दत्तदुहितर्म्यजनिह नर्त्तनां
नारायणो नर इति स्तवःप्रभावः ॥”

इति श्रीभागवते । २ । ७ । ६ ॥
“दृष्ट्वाहमस्मिन् नरो नारायणो भवेत् ॥”

इति यतिधर्मैः ॥
(लक्ष्मणकुर्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । यथा
सुक्तिकोपनिषदि ।

“गर्भो नारायणो हंसो विष्णुर्नादशिरःशिखा ।
चूर्णोवधिविशेषः । यथा, भावप्रकाशे उदर
रोगाधिकारे ।

“यवानो ह्युवा धान्यं विप्रला चोपकुक्षिका ।
कारवीं पिप्यलीलजमजगन्वा शटी वत्सा ॥
शताक्षा जीरको योषं खर्वोऽपीरी च पित्रकम् ।
हौ चारी मौक्षरं नलं कुष्ठं जलपचकम् ॥

विदुषश्च समासादि दृष्ट्या भागवत्यं भवेत् ।
विदुषांश्च द्विगुणं वातला स्थापतुर्गुणा ॥

एष नारायणो नाम्ना चूर्णो रोग गलापहः ।
एनं प्राप्य निवर्त्तन्ती रोगा विष्णुमिवासुराः ॥

तर्कबोद्धरभिः पेयो गुष्ठाभिर्मादराभुना ।

आनन्दवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥

दधिमखेन विदुषश्च दाक्षिणाभिरर्जुनैः ।

परिकर्त्तुं वृक्षाण्येवद्याभिरर्जुनैर्जके ॥

भगन्दरे पाण्डुरोगे कासि न्वासे गलपहः ।

हृद्रोगे यक्ष्णीरोगे कुष्ठे मन्वेऽन्ये चरे ॥

दंष्ट्राविषे जलविषे सगरे ज्वरिणे विषे ।

यथाहं क्षिप्रकोष्णेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥”

नारायणक्षेत्रं, स्त्री, (नारायणस्य क्षेत्रं स्थानम्)

गङ्गाप्रवाहावधिहस्तचतुष्टयमितनारायणस्वा-
मिकस्थानम् । यथा, ब्रह्मपुराणि ।

“प्रवाहमवधिं क्षीवा यावद्वहस्तचतुष्टयम् ।

अत्र नारायणः खामी नाम्नाः खामी कदाचन ॥”

“अत्र किञ्चित् दद्याच्च साक्षात् पाप्माय पुण्य-
वान् ।

नाराय

अथ प्रतिपद्ये राजन् ! विज्जीता जाह्नवी भवेत् ।
विज्जीतायाश्च आह्वानां विज्जीतोऽभूत्पनाह्नः ।
जगद्गर्भे च विज्जीते विज्जीतं तुवज्जयम् ।
कोऽपि न चावकाशांश्च निःसम्बन्धप्रसङ्गतः ॥”
तत्र कर्त्तव्यानि यथा,—

“दीक्षाश्च देवपूजाश्च जपं गङ्गातटे चरेत् ।
मुष्कवासः पिधायपि चाविचीजपमाचरेत् ॥
आह्वयं तर्पणञ्चैव परोपकारकर्म च ।
परोद्देशश्च मनसा तत्तद्रथस्य दापने ।
स्तवपाठश्च मौनश्च भीषालापविचर्जनम् ॥
केवलं वारिपानश्च कर्त्तव्यं ब्रह्मभावतः ।
एतानि किल कर्त्तव्यानि क्षेत्रे नारायणे चरेत् ॥”

इति बृहद्ब्रह्मपुराणे ४५ अध्यायः ॥

अथ शिष्टं गङ्गाशब्दे ब्रूयम् ॥

नारायणतैलं, ज्ञी, (नारायणाखं तैलम् ।) औषध-
पक्वतैलप्रभेदः । तन्निविधम् । स्वल्पं बृहत्
महश्च । यथा,—

“विश्वामित्रमन्यश्लोनाकपाटलापरिभद्रकाः ।
प्रसारयन्मन्त्रा च बृहती कण्टकारिका ॥
बला चातिबला चैव चर्दंदा सपुनर्नवा ।
एषां दशपलान् भागान् चतुर्द्विंशोऽम्भसः पचेत् ॥
पादश्रेष्ठं परिस्नाय तैलपार्श्वं प्रदापयेत् ।
शतपुष्पा देवदाह मांसी श्लेयेयकं वचा ॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं एलापर्णी चतुष्टयम् ।
राक्षा तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्नवम् ॥
एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिः-
क्षिपेत् ।

शतावरी रसश्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
आजं वा यदि वा गन्धं क्षीरं दत्ता चतुर्गुणम् ॥
पाने वक्षी तथाभ्यङ्गे भोष्ये चैव प्रशस्यते ।
अम्भो वा वातसंभक्षो गन्धो वा यदि वा नरः ॥
पङ्कजः पीठसर्पौ च तैलेनानेन सिध्यति ।
अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये ।
दन्तशूले हृष्टुल्लभे मन्थास्तम्भे गलग्रहे ॥
यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विज्जला ।
क्षीयेन्निद्रा नष्टशुक्ला ज्वरक्षीयाश्च ये नराः ॥
वधिरा लल्लजिह्वाश्च मन्दमेघस एव च ।
अप्यप्रज्ञा च या नारी या च गर्भं न विन्दति ॥
वाताक्षीं बृहन्नी वेवामन्त्रबृहच्च दावणा ।
एतत्तैलचरं तेषां नाम्ना नारायणं स्मृतम् ॥”

इति स्वल्पनारायणतैलम् ॥ १ ॥ * ॥

“शतावरी चांशुमती पृथ्विपर्णी शटी बला ।
एरुक्षस्य च खलानि बृहन्नीः पूतिकस्य च ॥
गवेधुकस्य खलानि तथा सहचरस्य च ।
एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
पादश्रेष्ठे रसे पूते गर्भं चैनं समावपेत् ।
पुनर्नवा वचा दाह शताक्षा नन्दनागुरु ॥
श्लेयेयं तगरं कुष्ठं एला मांसी क्षिरा बला ।
अन्धाक्षा सैन्धवं राक्षा पलाह्वाणि च पेषयेत् ॥
गन्धाजपयसः प्रस्थौ द्वौ दावणं प्रदापयेत् ॥
शतावरीरसप्रस्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
अस्य तैलस्य चिह्नस्य श्रेष्ठं वीर्यमतः परम् ॥

नाराय

अन्धानां वातभक्ष्यानां कुष्ठराक्षा तथा वृक्षाम् ।
तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्ववातनिवारकम् ॥
आयुष्टाश्च नरः पीला निचयेन दृढो भवेत् ।
गर्भमन्त्रतरो विन्धात् किं पुनर्मातुषी तथा ॥
बृहत्तुलं पार्श्वमूलश्च तथैवाह्वावमेदकम् ।
अपर्णी गन्धमालाश्च वातरक्तं हृष्टपङ्कम् ॥
कामला पाक्षुरोगश्च अक्षरीचापि नाशयेत् ।
तैलमेतद्भगवता विष्णुना परिकीर्तितम् ।
नारायणमिति स्मृतं वाताणकरत्वं शुभम् ॥”

इति बृहन्नारायणतैलम् ॥ २ ॥ * ॥

“विश्वामित्रमन्यश्लोनाकपाटलापरिभद्रम् ।
श्लोनाकवाय्वाणकपादिभद्रम् ॥

चुम्भा कठिन्धातिबलाश्चिमन्त्रं
खलानि चैवां सरणीयुतानाम् ॥

खलं विद्याद्य पाटलीनां
प्रत्येकमेवां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

सपादप्रस्थं विधिनीहृताश्च
द्रोणेपरामष्टभिरैव पक्वा ॥

पादावश्रेष्ठेण रसेन तेन
तैलाङ्काभ्यां सममेव दुग्धम् ।

ह्वागस्य मांसद्रवमेव तुल्य-
मेकञ्च सन्ध्याविवर्चेत् सुबुद्धिः ॥

दद्याद्रसश्चैव शतावरीणां
तैलेन तुल्यं पुनरैव तत्र ।

राक्षान्धगन्धा हुमदाह कुष्ठं
पर्णौ चतुष्काशुबकेशराणि ॥

सिन्धुत्वमांसी रजनीदयश्च
श्लेयेयकं चन्दनपुष्कराणि ।

एला सयट्टी तगराभ्यपञ्च
भृङ्गाटवर्गास्तु वचा पलाशम् ॥

स्यौथियवृक्षीरकचोरकाण्ड-
मेभिः समस्तैर्हि पलप्रमाणैः ।

कर्पूरकाश्मीररजगाण्डजानां
दद्यात् सुगन्धाय वदन्ति केचित् ॥

प्रखेददौर्गन्धनिवारणार्थं
चूर्णांस्तानां द्विपलप्रमाणम् ।

आलोच्य सन्ध्याविवर्धद्विपकं
नारायणं नाम महश्च तैलम् ॥ * ॥

सर्वैः प्रकारैर्विधिवत् प्रयोष्य-
मन्त्रस्य पुंसां पवनार्हितानाम् ।

ये पङ्कजः पीठविसर्पणाश्च
एकाङ्गहीनार्हितवेपमानाः ।

वाधिर्यमुक्कचयपौडिताश्च
मन्थाहृष्टुल्लभशिरोगदार्ताः ।

सुक्ता नरास्ते बलवर्धयुक्ताः
संश्लेष्य तैलं सहसा भवन्ति ॥

बन्धा च नारी जभते च पुंस्त्रं
वीरोपमं सर्वगुणोपपन्नम् ।

शाखाश्रिते कोष्ठगते च वाते
बृह्णी विधेयं पवनार्हितानाम् ॥

जिह्वागते दन्तगते च शूले
औन्मादकौ ज्वरकर्षितानाम् ।

नाराय

प्राप्नोति लक्ष्मीं प्रमदाप्रियम्
जीवेच्चिरं चापि भवेद्दुष्टेषु ॥
देवासुरे बुद्धयरे समीप्य
आयुश्चिभयानसुरैः सुराश्च ।
नारायणेनापि खड्गवार्धं
खनामतेन विहितम् तेषाम् ॥”

इति महानारायणतैलम् ॥ ३ ॥ इति सुखबोधः ॥
नारायणप्रियः, पुं, (नारायणस्य प्रियः । नारायणः
प्रियो यस्य इति वा ।) शिवः । यथा,—

“नारायणप्रियमनङ्गमदापहारं
वाराणसीपुरपतिं भञ्जयित्वा च ॥”

इति शिवस्त्रीकम् ॥

नारायणबलिः, पुं, (नारायणाय नारायणमुद्दिश्य
देवो बलिः ।) नृतपतितादीनां प्रायश्चित्ता-
त्मककर्मविशेषः । यथा । “नारायणबलिस्तु
हेमाद्राद्यनुसारेणोच्यते । तच्चादौ क्रियानिवन्ध
गारुके तर्पणसुतम् ।

‘कार्यं पुरुषवृत्तेन मन्त्रेणा वेद्यावैरपि ।

दक्षिणाभिमुखो भूत्वा प्रेतं विष्णुमिति स्मरन् ॥
अनादिनिधनो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ।

अक्षयः पुष्करोकाक्षः प्रेतमोक्षप्रदो भव ॥’

इति शुक्लैकादश्यां देशकालौ सङ्कीर्णं असुक-
गोत्रस्यासुकस्य दुर्भरबाह्याघातजोघनाशार्थं
औद्देशिके संप्रदानत्वयोम्यतासिद्धार्थं नारा-
यणबलिं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य ब्रह्माणं विष्णुं
शिवं यमं प्रेतं पञ्चकुम्भेषु स्थापयेत् ।

‘विष्णुः स्वर्गमयः कार्थो रक्षस्ताम्रमयस्तथा ।

ब्रह्मा रौप्यमयस्तत्र यमो लौहमयो भवेत् ॥

प्रेतो दर्भमयः कार्थः ।’ इति गारुडोक्तास्तु सर्वान्
हेमीषु वा प्रतिमास्तु बोद्धव्योपचारेः पुरुष-
वृत्तेनाभ्यर्च्यार्थं प्रतिष्ठाप्य चरं पुरुषवृत्तेन

प्रहृष्टं नारायणायेदमिति कृत्वा देवानामयं
दक्षिणायदर्भेषु विष्णुर्हृष्टं प्रेतं स्मरन् नाम-

गोत्राभ्यां मधुष्टतनियुतान् दशपिण्डान् यज्ञो-
पवीत्येव असुकगोत्रं असुकशस्त्रेण प्रेतं विष्णु-

रूपाय ते पिण्ड उपतिष्ठतामिति दत्त्वा कुशेः
पुरुषवृत्तेनाभिमन्त्र्य यत्ते यममिति वृत्तेन

पिण्डाननुमन्त्र्य शस्त्रोद्देशेन चाभिविद्याभ्यर्च्यार्थ-
सुकशस्त्राख्यमसुकगोत्रं विष्णुर्हृष्टं प्रेतं तर्पया

मीति पुरुषवृत्तेन प्रहृष्टं तर्पयित्वा एक-
मामात्रं ब्रह्मादिपञ्चभ्यो दद्यात् । मन्त्रस्तु ।

‘ब्रह्मविष्णुमहादेवा यमश्चैव सविह्वरः ।
बलिं यज्हीत्वा कुर्वन्तु प्रेतस्य च शुभां गति-

मिति ॥’

मिताशरायान् होमवस्थादिना उक्तम् । ततः
प्रतिदेवं निविधं फलं शर्करामधुगुह्युक्तानि
च निवेश्य पिण्डानभ्यर्च्य नद्या क्षिप्त्वा राज्ञौ नव
सप्त पञ्च वा विप्रास्त्रिमन्त्रांशोषितेन जागरणं
कृत्वा ओम्ने पुनर्निष्णुं यमं संपृच्छेकोद्दिष्ट-
विधिना आह्वयपञ्चकं करिष्ये इत्युक्ता ब्रह्मविष्णु-
शिवयमप्रेतान् स्मरन् विप्रान् उपविष्ट्य प्रेत-
स्थाने चैकं विष्णुं स्मरन् आवाहनाद्यर्थयुतं

तन्निप्रान्नं कृत्वोत्तेजनादि कृत्वा त्रिषेविष्य
ब्रह्मणे विष्णवे शिवाय यमाय सपरिवाराय
चतुरः पिबान् दत्त्वा प्रेतनामगोत्रे कृत्वा विष्णु-
नाम्ना पञ्चमं दत्त्वा भयर्ष्याचान्तेभ्यो दक्षिणां
दत्त्वेकं प्रेतं कृत्वा विशेषतः संतोष्य विप्रेः
प्रेतायेदं तिलोदकसुपतिष्ठतामिति सतितसुदकं
दापयित्वा मुञ्जीतेति । अत्र विशेषान्तरं भृङ्ग-
क्षान्तेष्टिपद्धतौ ज्ञेयम् ॥ * ॥ सर्पहृते तु वर्ष-
पर्यन्तं पूर्वं लोकभक्तपूर्वं शुक्लपञ्चम्यासुपवासं
नक्तं वा कृत्वा पितृभयं नागमनन्तवासुकिशङ्क-
पद्मकमलकर्कोटकाभ्यतरङ्गतरङ्गशृङ्गपालका-
लियतचक्रकपिलेति नामभिः प्रतिमासं संपूज्य
पायसेन विप्रान् संभोज्य वनसरान्ते हेमं नागं
गात्रं प्रत्यक्षाच्च दत्त्वा नारायणवर्णिं कुर्यात् ।
मृगान् हेमाद्रौ ज्ञेयम् ॥ * ॥ वीधायनसूत्रे
मर्पन्तानां नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिस्र आहु-
तीर्होदके न्तानां ससुग्रीय वरुणाय हुत्विति
क्रियां कुर्यादिति शेषः । आसः ।
'सौवर्णभारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् ।
आसाय दत्त्वा विधिवन् पितुराहुष्यमाप्रवान्' ।
हेमाद्रौ भविष्ये ।
'पञ्चम्यां पत्रागं हेमं स्वर्गेनेकेन कारयेत् ।
क्षीराण्यपात्रमध्यस्थं पूज्यविप्राय दापयेत् ॥
प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नागदहस्य शम्भुनेति' ।
अपरार्कस्तुत्यन्तरे ।
'तदेव शुध्यति प्रेतो नारायणवर्णौ कृते ।
यो ददाति क्रियापिबन्तस्ते प्रेताय वे सुतः ।
तस्यैवाशौचसुहृदं ब्राह्ममेव न संशयः ॥
विष्णुआहुसमाप्तौ तु त्रयोदश्यां दिनत्रयम् ।
अशौचं पिबेदः कुर्यान्न तु तद्वन्धुगोत्रजाः ॥
यस्य वै न्ययुक्तानि तु व्युच्छिन्ना सन्ततिर्भवेत् ।
स वसेन्नरके नित्यं पङ्कमयः करी यथा ॥'
इत्युपक्रमः,—
'त्रिं नारायणं कुर्यात्तस्योद्देशेन भक्तिमान् ॥'
इति गारुडोक्तेरपुत्रस्यापि पत्न्यादौः कार्यं
इत्युक्तं देवयाज्ञकेन । इति निर्णयसिन्धौ ५
परिच्छेदः ॥
नारायणाखं, स्त्री, (नारायणस्याखम् ।) विष्णो-
रखभेदः । तत्स्वरूपं यथा, देवीपुराणे ।
“नदा दानवनाथेन युक्तं नारायणं श्रमम् ।
शङ्खचक्रगदाहस्तं खड्गपट्टशवस्थितम् ॥”
अपि च ।
“नतो हरिहरं युद्धमभवदोमहर्षणम् ।
रुद्रः पाशुपतास्त्रेण विधाध हरिमोजसा ॥
हरिर्नारायणास्त्रेण रुद्रं विधाध कोपवान् ।
नारायणं पाशुपतसुमेऽस्त्रे योनि रोषिते ॥
युयुधाने भृशं दिशं परस्परजिघांसया ।
दिशं वर्षसहस्रान् तयोर्युद्धमभूत्तदा ॥
तत्रैकं मुकुटोद्धतं मूर्धन्यजटालकम् ।
एकं प्रधापयच्छुद्धमयं उमरुक्तं शुभम् ॥
एकं खड्गधरं तत्र तथान्यं दक्षधारिणम् ।
एकं कौस्तुभभीमाङ्गमयं भूतिविभूतिकम् ॥

एकं गदां भामयन्तं द्वितीयं दक्षमेव च ।
रुद्रः प्रोभति कच्छस्त्रैर्मणिभिश्चस्त्रिभिः परः ।
एकं पीताम्बरं तत्र द्वितीयं सर्पमेखलम् ॥
एवन्तौ स्त्रिर्गनावस्त्रौ रुद्रनारायणात्मकौ ।
अन्योन्यातिशयोपेतौ तदा लोकपितामहः ॥
उवाच शान्ततामस्त्रे खसभावेन सुव्रते ।
एवन्ते ब्रह्मणा चोक्ते शान्तभावं प्रजन्मतुः ॥
तथा विष्णुहरौ ब्रह्मा वाक्यमेतदुवाच च ।
उभौ हरिहरौ देवौ लोके स्थातिं गमिष्यतः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

नारायणी, स्त्री, (नारायणस्येयमिति । नारायण
+ अण् + ङीप् ।)-दुर्गा । (यथा, मार्कण्डेये ।
६१ । ६ ।

“सर्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।
शरण्ये चात्मके गौरि नारायणि ! नमोऽस्तु ते ॥”
इयं सुपान्नाख्यपीठस्थाने एतन्मूर्तया विराजते ।
यथा, देवीभागवते । ७ । १० । ६६ ।

“नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी ॥”
लक्ष्मीः । शतावरी । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
तस्या निवर्तितरथा,—

“यशसा तेजसा रूपेर्नारायणसमा युगेः ।
शक्तिर्नारायणस्येयं तेन नारायणी कृता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४५ अध्यायः ॥
अपि च ।

“नारायणाङ्गाङ्गभृता तेन तुला च तेजसा ।
तदा तस्य शरीरस्था तेन नारायणी कृता ॥”
इति तत्रैव श्रीलङ्काव्याख्ये २७ अध्यायः ॥ * ॥
गङ्गा । यथा, तन्मन्त्रे ।

“गङ्गायै विश्वसुखायै शिवायै नारायण्यै
नमः ॥”

(यथा च काशीखण्डे । २६ । ६७ ।
“नमोऽङ्गनचरी नूतिर्नम्या नारायणी गुता ॥”)

सुहृन्नुपनिषत् । इति पुराणम् । (खनाम-
ख्याता श्रीलङ्कासम्बन्धिनी सेना । इयं हि
भारतयुद्धे दुर्योधनपक्षमाश्रितवती)

नारिकेलः, पुं, (नारिकेलः + लङ् रः ।) नारि-
केलः । इति शब्दरत्नावली ॥

नारिकेलः, पुं, (किल न्येयं क्रोडने च + भावे
घञ् । नार्था रमयथाः केल इव सुखदायी
केनो यस्य । पृथोदरादित्वात् क्लृप्त्वाः ।) खनाम-
प्रसिद्धफलवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । लाङ्गली २ ।

इत्यमरः । १२ । ४ । १६८ ॥ नारिकेलः १ नारि-
केलः ४ नारीकेलः ५ नारीकेली ६ नारि-
केरी ७ । इत्यादि भरतः । नारिकेलः ८
सदापुष्पः ९ शिरःफलः १० । इति शब्दमात्रा ॥
नालिकेलः ११ रसफलः १२ सुतुङ्गः १३ कूर्च-
शेखरः १४ डङ्गनीलः १५ नीलतरः १६ मङ्गल्यः
१७ उच्चतरः १८ लङ्गराजः १९ स्कन्धतरः २०
दाक्षिणात्यः २१ दुरारुहः २२ चाम्बकफलः २३
डङ्गफलः २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कूर्च-
श्रीर्धकः २५ तुङ्गः २६ स्कन्धफलः २७ उच्चः
२८ सदाफलः २९ । इति भावप्रकाशः ॥ शिरा-

फलः ३० करकाभाः ३१ पयोधरः ३२ मत्त-
जुगः ३३ कौविकफलः ३४ फलसुखः ३५ चटा-
फलः ३६ सुखफलः ३७ विष्णामिषप्रियः ३८
इति शब्दरत्नावली ॥ नारिकेलः ३९ सुभङ्ग
४० फलकेसरः ४१ । इति जटाधरः ॥ अत्र
गुणाः । गुडत्वम् । क्षिण्वत्वम् । शीतत्वम्
पित्तनाशित्वम् ॥ * ॥ अर्द्धपत्रस्य तस्य गुणौ
लघाशोषप्रमनत्वम् । दुर्णरत्वम् ॥ * ॥ बाल
नारिकेलजलगुणाः । लघुत्वम् । शीतलत्वम्
रसपाके मधुरत्वम् । पित्तपीनसहृद्यक्षविदाह
भान्निशोषप्रमनत्वम् । सुखदायित्वम् ॥ * ।
पत्रनारिकेलजलगुणाः । किञ्चित्पित्तकारित्वम्
रचिदत्वम् । मधुरत्वम् । दीपनत्वम् । वल-
करत्वम् । गुडत्वम् । दृढत्वम् । वीर्यवर्धन-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

“नारिकेलफलं शीतं दुर्णरं वक्षिशोधनम् ।
विटम्भि दृढं बल्यं वातपित्ताहदाहशुत् ॥

विशेषतः कोमलनारिकेलं
निहन्ति पित्तज्वररक्तज्वरोषान् ।
तदेव जीर्णं गुरु पित्तकारि
विदाहं विटम्भि मत्तं भिषग्भिः ॥

तस्याम्भः शीतलं हृदं दीपनं शुक्लं लघु ।
पिपासापित्तजित् स्वादु वक्षिमुद्विगरं परम् ॥”
तस्य मस्तिष्कगुणाः ।

“नारिकेलस्य तानस्य खर्जूरस्य शिरांसि तु ।
कवायिजिग्ममधुरदृढ्यानि गुरुणि च ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
“बालस्य नारिकेलस्य जलं प्रायो विरेचनम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

कांक्षपात्रे तज्जलं मद्यतुल्यम् । यथा,—
“नारिकेलोदकं कांक्षे तान्त्रपात्रे स्थितं मधु ।
गयश्च तान्त्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं हृतं विना ॥”

इति कर्मजोषणम् ॥
नारिकेलचीरी, स्त्री, (नारिकेलोद्भवा चीरी ।)

सितागथाण्यसंयुक्तगोदुग्धपक्षकृष्णीकृतनारि-
केलखण्डम् । यथा,—

“नारिकेलं तनून्मल्यं क्षिप्रं प्रयसि गोः क्षिपेत् ।
सितागथाण्यसंयुक्तं तत्पक्षेष्मदुनपिना ॥”

तस्या गुणाः ।
“नारिकेलोद्भवा चीरी क्षिग्वा शीतातिपुष्टिदा ।
गुर्वी सुमधुरा दृढ्या रक्तपित्ताग्निनापहा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
नारी, स्त्री, (दुर्नरस्य वा धर्मेता । इ + “अतो-

ऽञ् ।” ४।४।४६ । इति अण् । नर + “नरा-
क्षेति वक्तव्यम् ।” इति वार्त्तिकोन्मा अण् ।

“शार्ङ्गरवादाजो डीम् ।” ४।१।७६ । इति
डीम् ।) दुर्नरस्य वा धर्मेताचारीत्याम् । दु-

र्नरस्य वेद्यम् । नरधर्मेताचारयुक्ता । तत्पर्यायः ॥
स्त्री २ योवित् ३ अक्वला ४ योवा ५ सीम-

न्तिनी ६ वधूः ७ प्रतीपदर्शिनी ८ वामा ९
वनिता १० मङ्गला ११ । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥

प्रिया १२ रामा १३ जनिः १४ जनी १५

मारी

योधिता १६ योधि १७ योधा १८ योधिता
१९ योधि २० महेनिका २१ महेनिका २२ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शब्दरी २३ योधी २४
विन्दुरतिक्रमा २५ सुखः २६ । इति जटाधरः ॥
अस्या उत्पत्तिकारकं यथा,—

“माहुरत्तोत्तरा मारी ।” अन्वयः ।

“विद्यमानां तिर्यो चित्तं कुर्वन्तीत्युक्तं कथं-
काम् ॥”
इति सुखनोदः ॥

तस्यान्तर्गतो जातयः । यथा,—

“पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्किनी हस्तिनी तथा ।
चतस्रो जातयो नाम्ना रतौ श्रेया विशेषतः ॥”

इति रघुमञ्जरी ॥

(आद्यां लक्षणादिकं यदुक्तं इति मञ्जरीयाम् ।
४—१३ ।

“भवति कमलनेत्रा नाविका सुन्दरान्ता
अविरलकुचशुभ्रा चावकीश्री केशाङ्गी ।
हृदयचनमुश्रीला गीतवाद्यानुरक्ता
सकलतनुसुवेषा पद्मिनी पद्मगन्धा ।
भवति इतिरसश्चा नातिखन्वा न दीर्घा
तिनकुसुमसुगन्धा स्निग्धनीलोत्पलाक्षी ।
घनकठिनकुचाट्या सुन्दरी बह्वशीला
सकलगुणसमेता चित्रिणी चित्रवक्त्रा ।
दीर्घातिदीर्घनयना वरसुन्दरी या
कामोपभोगरक्षिका गुणश्रीलुक्ता ।
रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा
सम्भोगकेलिरक्षिका किल शङ्किनी सा ॥
खलाधरा मूलनितम्बभागा
खलाकुली खलकुचा सुश्रीला ।
कामोत्सुका गाढरतिप्रिया या
नितान्तभोक्त्री करिणी मता सा ॥

शङ्कके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते नृगम् ।
हृदये शङ्किनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥
पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी ।
शङ्किनी चारुगन्धा च मदगन्धा च हस्तिनी ॥
बाला च तद्वती प्रौढा दृष्टा भवति नाविका ।
गुणयोगेन रत्नस्या मारी वक्ष्या भवेत्तदा ॥
आ योऽङ्गुष्ठाद् भवेद्वाजा तद्वती चित्रिका मता ।
पञ्चपञ्चाशका प्रौढा भवेद्दृष्टा ततः परम् ॥
जलजलादिभिर्वाजा तद्वती रतियोगतः ।
प्रेमशानादिभिः प्रौढा दृष्टा च दृष्टाङ्गनाम् ॥
बाला तु प्राग्गता प्रोक्ता तद्वती प्राग्गहारिणी ।
प्रौढा करोति दृष्टत्वं दृष्टा मरुत्तमादिशु ॥”
सा चित्रिणी यथा,—

“योधिताचित्रिणी वक्षन् । यद्विद्यां नृपचेतनाम् ।
वाङ्मयी भोव्या च कुलटा ताः सन्धाः स्वार्यतत्-
पराः ।

परकीकभवात् साङ्गी तथेह वक्ष्यात्मनः ।
कामसङ्गोऽहं कुर्वते भर्तुः सेवां च सन्ततम् ॥१॥
भोव्या भोव्यार्थिनी श्रवत् कामसङ्गिभ्यः केष-
जम् ।

कुर्वते पतिसेवां च न च भोव्या हृदिचरम् ॥

दई

मारी

वक्ष्यान्नुत्तरमर्धोऽं सुखिण्याहारसुखम् ।

यावत् प्राप्नोति सा भोव्या तावत् वक्ष्या

प्रिया ॥२॥

कुलाङ्गारसमा मारी कुलटां कुलकामिनी ।
कपटात् कुर्वते सेवां स्वामिनी न च भक्तितः ॥
सदा युथोगमाशंसमन्वा मदनातुरा ।
आहारादधिकं चारं प्राप्यन्ती नव वषम् ॥
आरार्यं स्वपतिं तात ! हनुमिच्छति पुञ्जनी ।
तस्यां यो विनयेन्मूढो जीवन्मनस्य निष्कलम् ॥
कथिता योधितः सन्धा उत्तमाधममधमाः ।
स्वात्माराभा विज्ञाननि मन्वा तां न

पङ्किताः ॥” ३ ॥

तस्याः अभावो यथा,—

“हृदयं चुरधाराभं शरत्पद्मोत्सवं सुखम् ।
सुधोपमं सुमधुरं वचनं स्वार्यसिद्धये ॥
प्रकोपे विवृतस्य तदगूढं शीलकुलितम् ।
दुर्ज्ञेयं तदभिप्रायं निगूढं कर्म केवलम् ॥
तदा तावामविनयं प्रबलं साहसं परम् ।
इदौ कार्यच्छलात् कार्यं श्रमन्ताया दूरतया ॥
पुंसखाद्युगुः कामः श्रमन्तामो जगद्गुरो ! ।
आहारो द्विगुणो निर्वन् नैक्यं च तदुत्तमम् ।
कोपः पुंसः बहुगुणश्च यवसायश्च निश्चितम् ॥
यन्मे दोषनिवहाः कात्या तत्र पितामह ! ।
का क्रीडा किं सुखं पुंसो विष्णुजाश्रयवेष्टनि ॥
तेजः प्रनष्टं सम्भोगे दिवालापे यशःक्षयः ।
घनक्षयस्त्वितिश्रीतो रत्नासक्तौ वपुःक्षयः ॥
साहित्यं पौरुषं नष्टं कलशे माननाशनम् ।
सर्वनाशश्च विन्धासे जलसारीयु किं सुखम् ॥
यावद्वर्जनी च तेजस्वी सश्रीको योग्यतापरः ।
पुमाश्चारी वशीकर्तुः समर्थस्तावदेव हि ॥
रोगिणं निर्गन्धं दृढं योविनापेक्षते प्रियम् ।
लोकाचारतया तस्मै ददात्याहारमल्पकम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे ब्रह्मखण्डे २३ अध्यायः ॥
(मारीचरिचद्रव्यकारणानि यथा, हितोप-
देशे । १ । १३१—१३२ ।

“स्नातन्तं पित्रमन्दिरे निवसतिर्याजोत्सवे सङ्गतिः
गोष्ठौ पूज्यसन्निधावनियमो वाचो विदेशे तथा ।
संसर्गः सह पुञ्जनीभिरवसत् दत्तोर्जायाः

क्षतिः

पल्लुर्वाङ्मयीर्वितं प्रवचनं नाशस्य हेतुः

स्त्रियाः ॥”

अपरञ्च,—

“पानं दुर्जनसंसर्गः पला च विरहोऽटनम् ।
स्वप्नान्ययुधे वाचो मारीचां दूषणानि वट् ॥”
इत्युक्तं यथानियमं प्रतिपादिता कल्याणकारी
श्रीदृष्टिकारिणी च । यदुक्तं मनी ॥१५५—६०॥
“पितृभिर्वाङ्मयिताः पतिभिर्वैरिण्यः ।
पूण्या भूययितवाश्च बहुकल्याणमौसुभिः ॥
यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
वर्जितास्तु न पूज्यन्ते सन्धास्त्राजनाः क्रियाः ॥
शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यन्त्यास्तु तत् कुलम् ।
न शोचन्ति तु वक्षेता वर्जितं तद्वि सन्धा ॥

मारी

जामयो यानि गेहानि ह्यपत्यप्रतिपूजिताः ।
तानि सन्धाहृतानीव विनश्यन्ति सन्धतः ॥
तस्मादेताः सदा पूज्या भूयन्त्याह्वयार्थिनः ।
भूतिकामेनैरेनिर्जितं वत्कारेभूतवेषेषु च ।
समुद्यो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।
यदिमेव कुले निर्वन् कल्याणं तत्र वै भवम् ॥”
अगन्वा नाव्यो यथा,—
“माता मातृव्या च भूमौ तुलानी पित्रव्या ।
पित्रव्यास्त्रिपुत्रव्या भूमिनी तत्तत्तौ तथा ॥
भागिनेयो तथा चैव राजपत्नी तथैव च ।
तथा प्रव्रजिता मारी वर्गोत्कृष्टा तथैव च ॥
इत्यगन्वास्तु निर्दिष्टास्तानाम् ममने नरः ।
शिवस्योत्कर्षेण सन्धा ततस्तु वधमर्हति ॥”

इति मत्स्यपुराणे २०१ अध्यायः ॥

तस्याः सुभलस्यं यथा,—

“निगूढगुण्यो पतिनी पद्मकान्तिनी शुभौ ।
अस्तेदनी नृदुतनी मत्स्याङ्गमकरान्वितौ ॥
वक्ष्यान्नुत्तरमर्धोऽं सदाः पादौ ततोऽन्यथा ।
जङ्घे च रोमरहिते सुहृते विप्रिरे शुभे ॥
अगुल्यं सन्धिदेशं समं जातुदयं शुभम् ।
ऊरु करिकराकारावरोमौ च समौ शुभौ ॥
अन्यत्पञ्चसदृशं विपुलं गुणसुखम् ॥
श्रीगीलनाटकं श्रीगीलनाटकं शुभम् ॥
गुणो मणिश्च शुभदो नितम्बश्च गुहः शुभः ।
विस्तीर्णमांसोपचिता मन्थीरा विपुला शुभा ॥
नाभिः प्रदक्षिणावर्ता मध्यं त्रिवलिशोभनम् ।
अरोमशौ स्तनौ पीनौ घनावविधमौ शुभौ ॥
कठिनावरोम उरो नृदुयीवा च कल्पता ।
आरक्तावधरी अङ्गौ मांसं वर्जितं सुखम् ॥
कुम्भपुष्पसमा दन्ता भावितं कौकिलसमम् ।
दाक्षिण्ययुक्तमष्टं हंसपद्मसुखावहम् ॥
नासा समा समपुटा श्रीगीलनाटकं शुभा ।
नीलोत्पलनिभं चक्षुर्नासकयो न जलको ॥
न टपु बालेन्दुनिभे भुवौ पाद जलाटकम् ।
शुभमर्हन्त्संख्यानमतुङ्गं स्यादलोमशम् ॥
अमांसं कर्णयुगं समं नृदु समाहितम् ।
स्निग्धा नीलाश्च नृदवो नृद्वेजाः कुक्षितैकजाः ॥
श्रीगीलं समं शिरः श्रेष्ठं पादे पाणितथे तथा ।
बालिकुल्लरीहृदयपेषु यवतोमरेः ॥
अजन्तामरमानाभिः शैलकुलजवैदिभिः ।
शङ्खानपञ्चपद्मे मत्स्यसंज्ञिकसङ्घेः ।
लक्ष्म्यैरङ्गुष्ठाद्यैश्च स्त्रियः स्य राजवल्लभाः ॥
निगूढमख्यवन्तौ च पद्मगर्भपद्मौ करौ ।
न निर्वन् नोन्नतं श्रीगीलं भवेत् करतलं शुभम् ॥
रेखाश्रितान्त्वविधवां कुर्वन्तु सन्धोगिनीं स्त्रियम् ।
रेखा या मखिवन्तोऽस्या मता मध्याङ्गुली करे ॥
मता पाणितथे वा च योर्वा पादतथे क्षिता ।
श्रीगीलं पुंसां तथा वा स्त्रियाङ्गान्या च सुखाय

च ॥

कनिष्ठिका मूलरेखा कुर्वन्तीव श्रतायुवम् ।

प्रदेशिनीमध्यमाध्यामनराजगता वती ॥

जना जनायुवं कुर्वन्तीवा चाङ्गुलधरा ॥

तद्व्याख्ये वाचावशाख्ये । मन्त्रेण श्रद्धाटके ।

इदं नेकत्वम् । अन्तः आगन्तुः ॥ १ ॥

अंशुमाह ।

प्रश्नं शतैः नासिकया तु यस्य
वान्मो विदग्धो लवणः कफस्तु ।
प्राक् सञ्चितो ऋद्धिनि पित्ततमे
तं अंशुं चाक्षिप्तुदाहरति ॥

दीप्तिमाह ।

वाग्नी भृशं दाहसमन्विते तु
विनिःसरेत् धूम इवेह वायुः ।
नासाप्रदीप्ते च यस्य जलो-
र्वाधिनो दीप्तिं तनुदाहरति ॥

प्रदीप्तेव प्रज्वलितेव ॥ २ ॥

प्रतीनाहमाह ।

उष्णसमार्गन्तु कफः सवातो
रन्धात् प्रतीनाहसुदाहरेत् ॥

सावमाह ।

ब्राह्मणः प्रीतस्वितस्तुल्या
दोषः सवेत् क्षावसुदाहरेत् ॥

नासाशोषमाह ।

ब्राह्मणिते श्लेष्मि मासतेन
पित्तेन गाढं परिशोषिते च ।
लज्जुह्वस्विद्वर्धमानं च जनु-
र्यसिन् च नासापरिशोष उक्तः ॥

प्रतिश्लायमाह । तस्य निदानं द्विविधम् । एकं
सद्योजनकं तद्वत् वस्त्रेण चयं नापिच्छते । यत
उक्तम् ।

न केवलं चयं प्राप्य रोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् ।
अन्यदापि हि कुप्यन्ति हेतुबाहुल्यतोरेणात् ॥
हेतूनां बाहुल्येन त्वराकरणात् । अपरं चयादि-
क्रमेण जनकम् । चयादिक्रमो यथा । निदा-
नान् सञ्चयः सञ्चयात् प्रकोपः प्रकोपात् प्रसरः
प्रसरान् स्थानवर्धनः । ततो अक्षिः । ततो भेद
इति ॥ ३ ॥ तत्र प्रतिश्लायस्य सद्योजनक-
निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

संधारणा जीर्णरजोऽति भावान्
क्रोधसर्वेष्वभ्युदितोऽभिप्रायैः ।
संजागरातिस्वपनाभ्युदित-
वध्यायकैर्मधुनवास्वसकैः ॥
संस्थानदोषैः शिरसि प्रवृद्धो
वायुः प्रतिश्लायसुदीरयेत् ।

सन्धारणा कृत्तुरीवधारणा । रजो धूलिः ।
तत्र नासाप्रविष्टं हेतुः । ऋतुवैषम्यं ऋतुचर्या-
विपरीताचरणम् । शिरोऽभिप्रायः शिरसो-
ऽभिप्रायो येन धूमादिना सः । अवश्लाय-
स्तुवारः । वास्वसकौ रोदनम् । संस्थानदोषैः
शिरसि संवृतकपैः ॥ ४ ॥ चयादिक्रमजनक-
निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

चयं गता ऋद्धिनि मासतादयः
पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।
प्रकोप्यमाना विविधैः प्रकोपकै-
रुतः प्रतिश्लायकरा भवन्ति च ॥

पूर्वकूपमाह ।

चवप्रवृत्तिः शिरसोऽभिपूयता
स्तम्भोऽङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता ।

उपद्रवाद्याप्यपरे पृथग्विधा

शृङ्गा प्रतिश्लायपुरःसराः स्तुताः ॥

शिरसोऽभिपूयता शिरसो भारेणैव चाग्निः ।
अपरे पृथग्विधाः ब्राह्मणमायनतासुविदारण-
नासासुखसावादयो विदेहीक्ता बोद्धव्याः ॥ ५ ॥

वातिकस्य प्रतिश्लायस्य लक्षणमाह ।

आनहापिहिता नासा तनुसावप्रसेकिनी ।
गलतास्त्रोष्ठशोषश्च निक्षीदः शङ्खयोक्षया ॥

चवप्रवृत्तिरत्यर्थं वक्रवैरस्यमेव च ।

भवेत् खरोपघातश्च प्रतिश्लायोऽग्निकालके ॥

आनहास्तम्भा । अपिहिता न पिहिता । अत-
एव तनुसावप्रसेकिनी ॥ ६ ॥

पैत्तिकमाह ।

उष्णः सपीतकः सावो ब्राह्मणः सवति पैत्तिके ।

लशोऽतिपाण्डुः सन्तप्तो भवेदुष्णभिपीडितः ।

नासया तु सधूमाग्निं वमतीव स मानवः ॥

सपीतकः ईषत्पीतकः ॥ ७ ॥

श्लेष्मिकमाह ।

ब्राह्मणः कफजतेऽभितः कफः शीतः सवेद्वहः ।

शुक्लावभासः सनाथो भवेदुष्णशिरा नरः ॥

गलतास्त्रोष्ठशिरसां कण्ठभिरतिपीडितः ॥ ८ ॥

सन्निपातिकमाह ।

भूत्वा भूत्वा प्रतिश्लायो योऽकस्मात् सन्निवर्तते ।

कंपको वाप्यपको वा स सर्वप्रभवः स्तुतः ॥

अत्र यदापि दोषत्रयनिष्ठा निष्ठा निष्ठा तयापि
तानि श्रियाणि विदोषजत्वात् । अयमसाध्यः ।
अतएवाह ।

शृङ्गा दुष्टः प्रतिश्लायः सर्वजश्च न सिध्यति ॥

दुष्टप्रतिश्लायनिष्ठा ॥

प्रज्जिह्वति तुङ्गुर्नासा पुनश्च परिशुष्यति ।

पुनरानुवृत्ते वापि पुनर्विज्रियते तथा ॥

निःश्वसो वाति दुर्गन्धो नरो गन्धान् न वेति च ।

एवं दुष्टं प्रतिश्लायं जानीयात् लज्जुसाधनम् ॥

आनहाते विवह्रा भवति । विज्रियते अविवह्रा

स्यात् । क्रोशोऽविवह्रा नैककालं भवति

किन्तु यदा यदा यद्यत् रोषाधिक्यं भवति तदा

तदा ततश्चोवह्रातः स स बोद्धव्यः इति न

विरोधः । लज्जुसाधनं असाध्यं कष्टसाध्यम् ॥ ९ ॥

रक्तजमाह ।

रक्तजं तु प्रतिश्लायं रक्तसावः प्रवर्तते ।

पित्तप्रतिश्लायजतेर्निक्षेपापि समन्वितः ॥

तान्नाचश्च भवेत् जनुखरोघातप्रपीडितः ।

दुर्गन्धोऽसवन्नश्च गन्धानपि न वेति सः ॥

जरोघातप्रपीडितः जरोघातेनैव प्रपीडितः ॥

अप्रतीकारेण कालान्तरे सर्वं एव प्रतिश्लयाया

असाध्या भवन्तीत्याह ।

सर्वं एव प्रतिश्लयाया नरस्याप्रतिकारिणः ।

दुष्टनां यान्ति कावेन तदासाध्या भवन्ति हि ॥

प्रतिश्लायेषु क्षमयोऽपि भवन्तीत्याह ।

अर्द्धेति क्षमयश्चात्र भेदाः क्षिप्रसाध्याश्च ।

क्षमितीवः शिरोऽभिमन्त्र्य तैनाच लक्ष्यम् ॥

अथ एषु प्रतिश्लायेषु कवचा प्राधान्यात्

सर्वेषु प्रतिश्लायेषु कवचा एव क्षमयो भव-

न्तीति ॥ १० ॥ भेदाः क्षिप्रसाध्याः दृढाः प्र-
श्लया अपरानपि विकारान् कुर्वन्ति तानाह ।

वाधिर्यमान्ममन्त्रं चोराश्च नयनामयान् ।

शोधाभिमन्त्रकासांश्च दृढाः कुर्वन्ति पीनसम् ॥

चोराश्च नयनामयान् इति वचनेऽप्यान्वयहर्षं

विशेषार्थम् । अत्रलं न विजतीत्यत्रलस्य भावः

अत्रलम् ॥ ११ ॥ चतुर्दिशत्वं व्यापूरकायाह ।

अर्द्धं सप्तधा शोधाचत्वारोऽर्धं चतुर्दिधम् ।

चतुर्दिधं रक्तपित्तसक्तं ब्राम्हणं तद्विदुः ॥

अर्द्धं दानि सप्त वातपित्तकफसन्निपातरक्तमांस-

मेदोजानि । शोधाचत्वारो वातपित्तश्लेष्मसन्नि-

पातजाः । अर्धं च चत्वारि वातपित्तश्लेष्मसन्नि-

पातजानि । रक्तपित्तानि चत्वारि वातपित्त-

श्लेष्मसन्निपातजानि । एतानि यथोक्तनिष्ठाणि

ब्राम्हणं च नृपं ॥ १२ ॥ चिकित्साभिदात्

पीनसस्यामस्य लक्षणमाह ।

शिरोगुरुत्वमसचिर्गसासावस्तुखरः ।

चामः क्षीवति चामीक्ष्यमामपीनसलक्षणम् ॥

नासासावस्तुखरः चाम इत्यन्वयः ॥ १३ ॥

अथ पक्षस्य पीनसस्य लक्षणमाह ।

आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेपु निमज्जति ।

खरवर्णविगुह्यश्च पक्षपीनसलक्षणम् ॥

आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा आमलिङ्गैः शिरोगुरु-

त्वादभिर्भुक्तः पक्षात् घनः निविडः अथच

खेपु नासारश्च निमज्जति सक्तो भवति ।

वर्णविगुह्यः श्लेष्मणः प्रकृतिवर्णता ॥ १४ ॥

अथ नासारोगाणां चिकित्सा ।

सर्वेषु सर्वकालं पीनसरोगेषु जातमात्रेषु ।

मरिचं गुडं दद्यात् सुजीतं नरः सुखं लभते ॥ १५ ॥

कटफलं पीप्परं शङ्खी चोषं यासश्च कारवी ।

एषां चूर्णं कवायं वा दद्यादाश्रकपै रसैः ॥

पीनसे खरमेदे च नासासावे हलीमके ।

सन्निपाते कपे वाते कासे श्वासि च शस्यते ॥ १६ ॥

कलिङ्गविष्णुमरिचकाषाखरसकटफलैः ।

कुडोयाश्लिष्टुनगुणैरवपीडः प्रशस्यते ॥

पीनसादिषु ॥ १७ ॥

वीरचिन्मकतालीशतिन्निङ्गीकान्धवेतसम् ।

सचकाञ्जितुर्वाग्निमेकालकपञ्चपादिकम् ॥

योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुह्यमिदम् ।

पीनसश्वासकासश्च कश्चिद्वरकरं परम् ॥

इति योषादिषु ॥ १८ ॥

यात्रीदन्तीवचाश्लिष्टुसुरवायोवसिष्ठैः ।

विह्वं तैलं नवि चित्तं पूतिनस्यगदापहम् ॥

इति यात्रीतेजम् ॥ १९ ॥

श्लिष्टुसिंहोनिङ्गुभागां योजैः सञ्जीवसैन्धवैः ।

विष्णुपत्ररसैः विह्वं तैलं स्यात् पूतिनस्यदुत् ॥

निङ्गुभा दन्ती । पूतिनस्यदुत् नस्यात् । इति

श्लिष्टुतेजम् ॥ २० ॥

इतद्युगगुणमिच्छन् विद्वत्कथं प्रयत्नतः ।
धूमं चययुरोगं भङ्गयुक्तं निर्दिशेत् ॥ ७ ॥
मुष्णीकृच्छकाविच्छन्नायाकृच्छकवायवत् ।
तेन पक्ष्मधाम्नं वा न स्यात् चययुगाशनम् ॥ ८ ॥

नखं हितं निम्बरसाङ्गनाभ्यां
दीप्तिं शिरःखेदममप्यश्लु ।
नखं हतं शीरजसावसिकान्
शंसन्ति भुञ्जीत च सुप्रययैः ॥ ९ ॥
नासास्त्रावे प्राणयोधुर्गोतुर्ल
नासा दीपं ये च पीडाश्च पण्याः ।
तीक्ष्णा धूमा देवदाम्बिकाभ्यां
मांसं त्वजं पथ्यमन्नादिशन्ति ॥ १० ॥

प्रतिश्लायेषु सन्धेयु यष्टं वातविचर्जितम् ।
स्त्राव वास्योत्थिन शिरसो वेष्टनं हितम् ॥ ११ ॥
वेङ्कटं सैन्धवं हिङ्गुगुग्गुलुः समनःशिला ।
चैतन्मूर्धमाश्रितं प्रतिश्लायां विनाशयेत् ॥ १२ ॥
तत्तेजसमायुक्तं शुकुधूमं पिवेन्नरः ।
धूमः स्वात्मप्रतिश्लायाकाशजिह्वाहरः परः ॥ १३ ॥
प्रतिश्लायेषु सन्धेयु शीतलं परमौषधम् ।
तिश्लाये पिवेद्धूमं सन्धेयुसमायुतम् ॥ १४ ॥
तुष्टांतकचर्चं वा त्र्यं वा कृष्णजीरकम् ।
काजीरकमज कलौजी ॥ १५ ॥
टपकं जयापत्रं तैलसैन्धवसंयुतम् ।
तिश्लायेषु सन्धेयु शीतलं परमौषधम् ॥
याच विजया भङ्गेति यावत् । शिलितं
क्तम् ॥ १६ ॥

प्यव्यः शिपुबीजानि विङ्कटमरिचानि च ।
चपीडः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्लायाविचारणी ॥ १७ ॥
रसोऽभ्यङ्गनेः खेदेन स्त्रोमेन्दोऽभ्यङ्गभोजनेः ।
नेष्टुतपानैश्च नाशय्या सप्तमाचरेत् ॥ १८ ॥
मन्त्रा ये क्रमाः प्रोक्तास्तान् वै क्षमिषु योज-
येत् ।

वसानि क्षमिषानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥ १९ ॥
पित्तानि शोधाश्च तथाश्लेष्मद्वेदानि च ।
संकायां स्फुरेतेषां खं खं कुस्यात् चिकित्-
सितम् ॥

धूमकणादावशीरनक्ताहसैन्धवैः ।
शिखरिबीजे च तैलं नासार्धसां हितम् ॥
इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे चतुर्थभागः ॥
शतो नासारोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यानम् ।
वक्ष्यामि नररुको भाष्यातिशयप्रकाशरैः ।
शालुचोपधानेन पीतेनाम्येन वारिणा ।
क्षुपानरमकच्छद्दिवाप्ययहादिभिः ।
वातोत्पन्ना रोगा नासायां स्थायतां
मताः ॥

प्रति प्रतिश्लायां बह्वर्मानं चयप्रदम् ।
वातात् प्रतिश्लाये सुखशोषो भृशं चयः ॥
पेरोषनिस्त्रीदन्तप्रक्षालनशोषायाः ।
का इव सर्पेति मन्थते परितो भुवौ ॥
शद्विभ्रातु पाकः शिशिराश्चकपसुतिः ।
तृष्णाव्यवप्राणपिटिकासम्भवभ्रमाः ॥
पुष्पाको रक्तोष्णस्नापितकफसुतिः ।

कषात कासोऽरुचिः नासो वमधुर्मांसगौरवम् ॥
माधुर्यं वदने कष्टः क्षिप्रमुक्तपना क्षुतिः ।
सर्वलो लघुभेः सर्वैरकसादृष्टिप्रान्तिमान् ॥
दुष्टं नासा शिराः प्राप्य प्रतिश्लायां करोत्यक्षम् ।
उरसः सुप्रता तास्त्रनेत्रत्वं नासपूतिता ॥
कष्टः ओचाक्षिनासासु पित्तोक्तक्षान् लघुभम् ॥
सर्वं एव प्रतिश्लाया दुर्गतां यान्तिपेक्षिताः ॥
यथोक्तोपमवाधिकात् सर्वसर्वैरुपतापनः ।
साधिसाद्वरन्नासकाशोरः प्रार्थवेदनः ॥
कुप्यत्यकसादृष्टो मुखदौर्गन्ध्यशोषस्तत् ।
नासिकाक्षेदं शोषमुद्गिरोधकरो सुहृः ॥
रूपोपमा सितारक्तयथिता श्लेष्मसंक्षुतिः ।
रक्तं च पात्रं क्षमयो दीर्घक्षिप्रसितायवः ॥
क्षान्तिज्ञानि तन्मृगकाचं चययोः श्रमः ।
प्रेक्षा सचिकणः पीतो ज्ञानश्च रसगन्धयोः ॥
तिक्ष्णवायोपयोगाकारं श्लेष्मद्विषादिभिः ।
तत्कोपिभिरन्यैर्वा नासिका तद्व्याख्या ॥
वधट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रक्तः शृङ्गाटकं व्रजेत् ।
नृत्तः कुवतेऽर्थाय चयं स भृशं चयः ॥
तिथ्यनासिकासोतः कफश्च कुवतेऽनिलः ।
कपूर्वाभनासात्वं लक्ष्मणकुसुमगतः ॥
वृत्तोऽसौ नासिकाशोषो नासानाशे तु जायते ।
हृत्त्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥
गः नासोच्छ्वाससंरोधात् सोतस्य संवृते इव ।
वेनासापुटे पित्तं त्वक्कांसं दाहमूलवत् ॥
प्राणपाकः सावस्तु तत्संज्ञः श्लेष्मसम्भवः ।
क्षोणलोपमोऽनलं विशेषाग्निश्च जायते ॥
फः प्रवृद्धो नासायः रक्ता सोतांस्तपोनवम् ।
यान् सचुर्धुरं नासं पीनसाधिकवेदनम् ॥
वैरिव खवत्यस्य प्रक्षिप्ता तेन नासिका ।
जखं पिच्छलं पीतं पक्वं सिद्धाणकं वनम् ॥
तेन नासादभेन वाह्यान्तःसर्पनासहा ।
धूमोपमोच्छ्वासा सा दीर्घिहृत्तवी च ॥
कुक्कुले मलेदुष्टेर्मांसतो मुखनासिकात् ।
प्रा च प्रतिनिर्गच्छेत् प्रतिनासं वदन्ति तम् ॥
व्यादिभवातादा प्रयाखड्गनासिका सवेत् ।
पूररक्तमाख्यातं शिरोदाहवनाकरम् ॥
श्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां शोषयेन्मवत् ।
स मुखपुटतां प्राप्नोति पुटकत्वं तत् ॥
तिष्ठेद्वाणि विभजेत् दोषलिङ्गेयथायथम् ।
सु लक्ष्मणकुसुमं पीनसः प्रतप्तं चयः ॥
नासिकवादिषं प्रतिनासः शिरोक्षया ।
दशानामिच्छेत् यापयेद्दुष्टपीनसम् ॥
तरस्थाने एकोनविंशध्याये वाभटेयोक्तम् ॥
इष्टं समादाय गन्धभागद्वयं ततः ।
तां टङ्गणचापि विधभागचतुष्टयम् ॥
भागं यथा दीपं मरिचस्य प्रयत्नतः ।
वेररसेः पिष्टा गुडिका पञ्चरक्तिका ॥
चानं हितं योज्यं सर्वरोगप्रशान्तये ।
शोषोद्भवे रोगे मङ्गल्युये जलोदरे ॥
च पातिसु रोगेषु नासायाधौ सपीनसं ।
त्रोथे त्रये चैव उपदेशे भगवन्दरे ॥

बीड़ीवीजं चरे चैव नखदन्तविधानके ।
पञ्चान्तरसो योष्यः सर्वरोगप्रशान्तये ॥
इति पञ्चान्तो रसः ॥
इति वैद्यकरसिकसारसंघे नासारोगाधि-
कारः ॥
नासाशुः, पुं, (नासायै क्षलतीति । क्षल + उञ् ।)
कटफलद्वयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कटफल-
शब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)
नासासंवेदनः, पुं, (संविद्यतेऽनेनेति । सं + विद् +
ल्युट् । नासायाः संवेदनः पीडादायकः ।)
काशीरजता । इति राजनिर्घण्टः ॥
नासिकन्धः, जि, (नासिकां धमति शब्दायमानां
नरोतीति । नासिका + धा + “नासिका-
नयोभांधिठोः ।” १ । २ । २६ । इति खण्ड ।
खलनययस्य । १ । २ । २६ । इति पूर्व-
दस्य इत्त्वः । ततो लुम् ।) नासिकां शब्दाय-
तां करोति यः । नासिकया शब्दकर्ता च ।
नासिकोपपदात् भाधानोः खण्डप्रत्यये धमा-
शनिव्यसः । इति व्याकरणम् ॥
नासिकन्धः, जि, (नासिकां नासास्थानं धयति
पिबतीति । नासिका + धि ट पाने + “नासिका-
नयोभांधिठोः ।” १ । २ । २६ । इति खण्ड ।
तो पूर्वपदस्य इत्त्वस्ततो लुम् च ।) नासिकया
वति यः । नासिकया पानकर्ता । नासिकोप-
पदाधतोः खण्डप्रत्ययेन निव्यसः । इति
करणम् ॥
नासका, स्त्री, (नासते शब्दायते इति । नास
शब्दे + “लुलुट्चौ ।” १ । २ । २६ । इति
लुल् । टापि अत इत्वम् ।) नासिकियम् ।
नाक् इति भाषा । तत्पठ्यायः । प्रायम् २
नस्यवहा १ योना ४ नासा ५ । इत्यमरः । २ ।
। ८६ । शिङ्गिणी ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
नासिकम् ७ नस्या ८ गन्धनाली ९ गन्धवन्ना १०
क्रा ११ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
शुः । २ । ६० ।)
श्लेष्मं त्वक् चक्षुषो जिह्वा नासिका चैव
पञ्चमी ।
युपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥
स्याः शब्दो योतुकारः । यथा,—
श्रयानं रावणं दृष्ट्वा तस्ये महति वाजरः ।
साययेस्तु योतुकारे विशद्विषांयुसैवकेः ॥
इति नारसिंहे ४५ अध्यायः ॥
नासिकामलं, स्त्री, (नासिकाया मलम् ।) नासा-
प्रतमलम् । शिकृन् इति भाषा । तत्पठ्यायः ।
श्लेष्मणम् २ श्लेष्मणम् ३ श्लेष्मणम् ४ । इति
शब्दरत्नावली । सिंहाणम् ५ । इति भरतः ॥
नासिकं, स्त्री, (नासिका एव । नासिका + स्त्री
व न् ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(१, नासिका + “वृद्धकृतेति ।” ४ । २ । ८० ।
इति संकाशादित्यायः । नासिकानिष्टतादौ ॥
नासिकायां भवम् । “शरीरावयवात् यत् ।”
५ । १ । ६ । इति शत । नासाभवे च ।)

निकुम्भः

संहतानां ससुचयः । (यथा, श्रीकण्ठचरिते । ६ । १८ ।

“नीरन्ध्रनिर्यतुसुमनोनिकाय-
कावायपट्टप्रवयादश्लोकः ॥”)

निलयः । (यथा, मनुः । १ । ३६ ।

“एते मनुस्तु सप्तान्धनजन् भूरितेजसः ।
देवान् देवनिकायाश्च महर्षो चामिनौजसः ॥”)
परमात्मा । इति मेदिनी । ये, ८७ ॥

निकायः, पुं, (निचोयतेऽस्मिन् धान्यादिकमिति ।
नि + चि + “पायसां नायनिकायेति ।” ३ । १ ।
१२६ । इति यत्प्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) यङ्गम् । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥
(यथा, भट्टिः । ६ । ६६ ।

“न प्रयायो जनः कश्चिन्निकायं तेऽधितिष्ठति ।
देवकार्यविधाताय धर्मेनोद्दी महीदये ॥”)

निकारः, पुं, (नि + क् + चण् ।) विप्रकारः ।
अपकारः । उतकारः । धान्यखोर्द्धैपणम् ।
इत्यमरभरतौ ॥ खलीकारः । इति खामी ॥
धिकारः । इति शब्दमाला ॥

निकारणं, स्त्री, (निकारयति क्लिप्तात्यनेनेति ।
नि + क् + णिच् + ल्युट् ।) मारणम् । वधः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥

निकासः, चि, (निकासते शोभतेऽनेन इति ।
कास दीप्तौ + करणे ल्युट् ।) नीकाशः । इत्य-
मरटीका ॥ (तालयशकारान्तेऽपि दृश्यते ॥)

निकुचकः, पुं, (निकुचतीति । नि + कुच
कौटिल्ये + णल् ।) परिमाणविशेषः । कुडव-
पादः । स च प्रवृत्त इति ख्यातः । इति भरत-
धनसर्वस्वम् ॥ वानीरवृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥
(जलवेतसः । तत्पर्यायो यथा,—

“निकुचकः परिधाधो नादेयो जलवेतसः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

निकुचितं, स्त्री, (नि + कुच + क्तः ।) अङ्ग-
हारान्तर्गतशिरोविशेषः । यथा,—

“आकल्पितं कल्पितं धृतं विधुतमेव च ।
परिवाहितमाधूनमवधृतं तथाचितम् ॥
आकुचितं परावृत्तमुत्तमिन्द्रावधोगतम् ।
लोलितं प्रवृत्तमिति चतुर्दशविधं शिरः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

निकुञ्जं, पुं स्त्री, (नितरां कौ एधिष्यां जायते इति ।
जन् + ङः ।) एषोदरादित्वात् सुमागमे साधुः ।)
कुञ्जम् । इत्यमरः । २ । ३ । ८ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ४६३ ।

“रचिते निकुञ्जपत्रैर्भिच्छुकपात्रे ददाति साव-
त्रम् ।

पर्यक्षितमपि सुतीक्ष्णवासकदुष्णं वधूरन्नम् ॥”)
निकुञ्जिकाब्जा, स्त्री, (निकुञ्जिका कुञ्जोद्भवा
अब्जा ।) कुञ्जिकावृक्षप्रभेदः । तत्पर्यायः ।
कुञ्जिका २ कुञ्जवल्ली ३ । इयं शुभेः श्रीवल्लो-
कदर्शने । इति राजनिर्घण्टः ॥

निकुम्भः, पुं, कुम्भकार्यपुत्रः । (यथा, रामायणे ।
६ । ७५ । ४६ ।

निकुर

“स कुम्भश्च निकुम्भश्च कुम्भकार्यात्मजापुत्रौ ।
प्रवयासाश्च संकुडो राक्षसेर्वकुभिः सङ्ग ॥”)
दन्तिकावृक्षः । इति मेदिनी । ये, १७ ॥

(अस्य पर्यायो यथा,—
“चिचादन्ती निकुम्भः स्थापुपचिचा सुकूलकः ।
दाप्तायनी विशल्या च तथोदुम्बरपर्यपि ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
(प्रजादस्य पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते ।
१ । ६५ । १६ ।

“प्रजादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ! ।
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत ! ॥”
दम्नोः पुत्राणामन्यतमः । यथा, तन्त्रेव । १ ।
६५ । २५ ।

“निचक्रश्च निकुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा ।
शरभः शूलभश्चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
एते ख्याता दम्नोर्विशे दानवाः परिकीर्तिताः ॥”
खनामख्यातः क्षत्रियविशेषः । इति सङ्ख्यादि-
खण्डे । ३४ । ४४ ॥ महादेवस्य पार्श्वशुचर-
विशेषः । यथा, हरिवंशे । २६ । ४५ ।
“पार्श्वे तिष्ठन्तमाहूय निकुम्भमिदमब्रवीत् ।
गणेश्वरपुरीं गत्वा भूत्यां वाराणसीं कुरु ॥”
तथा च रघुः । २ । ३५ ।

“अवेहि मां किङ्करमदम्नैः
कुम्भोदरं नाम निकुम्भमिदम् ॥”
स्कन्दस्य सैनिकविशेषः । यथा, महाभारते ।
६ । ४५ । ५३ ।

“अथ गामानि पाप्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य
सैनिकाः ।
विविधायुधसम्पन्नाश्चिन्नाभरणवर्जिनः ।
शक्रकुर्णो निकुम्भश्च पद्मः कुसुद एव च ॥”
हर्म्यपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । १२ । २ ।
“धौत्यमारिर्दंष्ट्राश्च हर्म्यपुत्रस्य चात्मजः ।
हर्म्यपुत्रस्य निकुम्भोऽभूत् सप्तधर्मेतरः सदा ॥”)

निकुम्भाख्यवीजं, स्त्री, (निकुम्भाख्यस्य दन्तिका-
वृक्षस्य बीजवत् बीजं यस्य ।) जयपालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (जयपालशब्देऽस्य
शुभादिकं ज्ञेयम् ॥)

निकुम्भितं, स्त्री, शृङ्खलविषयकाद्योत्तरशतकरणान्त-
र्गतकरणाविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
“करणानान्तु सर्वेषां सामान्यं लक्षणमस्ति ।
प्रायो वामकरो वक्षःस्थितोऽन्यः पुरतोऽङ्गुलः ॥
पादाभ्यां करणं ज्ञेयं तदिहाद्योत्तरं शतम् ।
निकुम्भितं पार्श्वक्रान्तमतिक्रान्तं विवर्तकम् ॥
विदुर्द्वान्तं गजक्रौञ्चं क्रान्तश्च गजद्वन्तम् ॥”

निकुम्भो, स्त्री, (निकुम्भ + गौरादित्वात् ङीष् ।)
दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निकुरम्, स्त्री, (निकुरतीति । नि + कुर + बाहु-
लकान् अन्त्यच् ।) समूहः । इत्यमरः । २ ।
५ । ४० ॥ (पुल्लिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, श्रीकण्ठ-
चरिते । १८ । ४० ।

“आरक्तगण्डवपिविद्रमद्वभाजो
यस्यासि केननिकुरम् दवाहृदावः ॥”)

निकवः

निकवः, चि, (नि + क् + क्तः ।) प्रत्याख्यातः ।
शठः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥ वक्षितः ।
नीचः । इति मेदिनी । ये, ११६ ॥

निकवति, स्त्री, (नि + क् + क्तम् ।) भर्तृवणम् ।
नीपः । शठः । शाश्वम् । इति मेदिनी । ते,
११६ ॥ (यथा, किराते । १ । ४५ ।

“न समयपरिरक्षकं क्षमन्ते
निकवतिपरेषु परेषु भूरिधावः ॥”)
दैन्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

निकवः, चि, (नि + क् + क्तः ।) अधमः ।
इत्यमरः । १ । १ । ५४ ॥ आद्याचारादि-
निन्दितः । इति भरतः ॥

निकेतः, पुं, (निकेतति निवसत्यस्मिन्निति । नि +
कित निवासे + अधिकरणे घञ् ।) निकेतनम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ४ । ११ । १२ ।

“तद्व्य विनयं कृत्वा सामपूर्वं हृदयेन वै ।
तिष्ठन् स्वनिकेतैश्च मदागमनकाङ्क्षया ॥”)
निकेतनं, स्त्री, (निकेतति निवसत्यस्मिन्निति । नि
+ कित + अधिकरणे ल्युट् ।) यङ्गम् । इत्य-
मरः । २ । २ । ४ ॥ (यथा, देवीभागवते ।
१ । २० । ४२ ।

“विसर्जिताश्च सा तेन गता प्राख्यनिकेतनम् ।
उवाच तं वरारोहा राजानं मनसेक्षितम् ॥”)
पलायनी, पुं, इति शब्दचन्द्रिका ॥

निकोचकः, पुं, (निकोचति शब्दायते । नि + कुच
शब्दे + क्तम् ।) अष्टोदवृक्षः । इत्यमरः । २ ।
४ । २६ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“वातामाचोऽङ्गभिष्यक्तं सुकूलकनिकोचकोर-
माणप्रभृतीनि ॥”कश्चित् कौवल्लिङ्गेऽपि दृश्यते ।
यथा,—

“वातामाचोऽङ्गभिष्यक्तं सुकूलकनिकोचकम् ।
उरुमायं प्रियालक्ष्णं हृदयं गुरुशीतलम् ॥”

इति वाभटे रुक्मस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

निकोठकः, पुं, (निकोचकः + एषोदरादित्वात्
चस्य ठः ।) निकोचकः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथा,—

“निजः प्रियाणाभिष्यक्तौ विभीतका-
श्चिन्नाभयैरुक्ममधूकसर्वपाः ।
कुसुम्भविख्यातकमलजातसी-
निकोठकाचोऽङ्गकरङ्गशृङ्गाः ॥
क्षेहाश्रयाख्यावरसंक्षिताक्षया-
ल्लुङ्गममत्स्यनगाः सपक्षिणः ॥”
इति चरके रुक्मस्थाने त्रयोदशेऽध्याये ॥)

निकवः, पुं, (नि + कव शब्दे + “कवो वीणायाश्च ॥”
३ । ३ । ६५ । इति अप् ।) वीणाया अन्यस्य
च किमरादेः शब्दः । तत्पर्यायः । निकायः २
कायः ३ कवः ४ कवनम् ५ । इत्यमरः । १ । ७ ।
२४ ॥ प्रादेरुपसर्गादुत्तरस्य कवधातोः
प्रकायः ६ प्रकवः ७ इत्यादयः प्रयोगा भवन्ति ।
आदिना सुकायः सुकवः उपकायः उपकवः
इत्यादयः । इति भरतः ॥

निगमः

निगमः, पुं, (नि + गम्य शब्दे + पक्षे चण् ।)
 निगमः । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ।
 निखर्त्तुं, क्री, (निखर्त्तुं क्रीडन्तं गच्छतीति ।
 नि + खर्त्तुं गतौ + पचाद्यच् ।) दृष्टव्यं च ।
 दृष्टव्यं च । इति लीलावती हेम-
 चन्द्रः । (यथा, महाभारते । २ । ६१ । ३ ।
 “शृङ्गेषु मन्त्राणां निखर्त्तुं कीटिरेव च ।”)
 पुंलिङ्गोऽप्ययम् । यथा । इन्द्रः खर्त्तुं निखर्त्तु-
 न्तेत्यादि ।
 निखर्त्तुः, नि, (निखर्त्तुं खर्त्तुं शेषो यस्मात् ।)
 हेमचन्द्रः । १ । ११२८ ।
 निखिलं, नि, (निखिलं खिलं शेषो यस्मात् ।)
 समस्तम् । इत्यमरः । १ । १ । ६५ । (यथा,
 देवीभागवते । १ । २ । ४० ।
 “निखिलमनगन्धानां वाद्यतत्त्वकामनन्दं
 प्रकटय भगवन्नामयुक्तं पुराणम् ।”)
 निगङ्गः, पुं क्री, (निगङ्गति वञ्चतीति । नि +
 गङ्ग + कृच् । लङ् । कृत् ।) इतिनां लोह-
 मयपादवन्धोपकरणम् । इति भरतः । आहु-
 इति ङाङ्कुका इति च ख्यातः । तत्पर्यायः ।
 इन्द्रः २ अङ्कुकाः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४१ ।
 हिङ्गीरः ४ अङ्कुः ५ । इति शब्दरत्नावली ।
 (यथा, भाष्ये । ५ । ४८ ।
 “वङ्गापराणि परितो निगङ्गावलावीत्
 स्वातन्त्र्यमुज्ज्वलमवाप करेयुराजः ।”)
 निगङ्गितः, नि, (नि + गङ्ग + क्तः । लङ् । कृत् ।)
 यथा, निगङ्गी जातोऽस्येति । तारकादिनात्
 इत्यच् । वङ्गः । इति हेमचन्द्रः । १ । १०३ ।
 निगङ्गः, पुं, होमधूमः । इति चिकारुशेषः ।
 निगङ्गः, पुं, (नि + गङ्ग भाषे + “नौ गङ्गदपठ-
 स्वनः ।” ३ । ३ । ६४ । इति अप् ।) भाष-
 यम् । कथनम् । तत्पर्यायः । निगङ्गः २ ।
 इत्यमरः । १ । २ । १२ । (यथा, भागवते ।
 ५ । ३ । १६ ।
 “इति निगङ्गाभिष्टुयमानो भगवाननिमिष-
 र्धभो वर्षधवाभिवादिताभिवन्दितचरणः सद्य-
 मिदमाह ।”) उच्चैर्ध्वजः । यथा । निगङ्ग-
 चर्त्तुं इत्यागमः ।
 निगमः, पुं, (निगमे पुण्यां भवः । निगम + “तज्ज-
 भवः ।” ४ । ३ । ५३ । इत्यञ् । संज्ञापूर्वकत्वात्
 उद्गमः ।) बाणिजः । (निगम्यतेऽनेनेति ।
 नि + गम + “गोचरवचरेति ।” ३ । १ । १६ । इति
 चप्रत्ययेन साधुः ।) पुरी । कटः । (निगम्यते
 ज्ञायतेऽनेनेति ।) वेदः । (यथा, देवीभाग-
 वते । १ । ५ । ६९ ।
 “कथङ्कारं वाच्यः सकलनिगमागोचरगुण-
 प्रभावः खं यस्मात् स्वयमपि न जानासि
 परमम् ।”)
 बन्धिपथः । इह इति यावत् । इति मेदिनी ।
 मे, ४५ । निचयः । (यथा, “तस्या एव प्रति-
 चाया हेतुभिर्दृष्टान्तोपनयनिगमैः स्थापना ।”
 इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।)

निग्रहः

आधा । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८ । (उपदेशः ।
 यथा, भागवते । १ । ५ । ३६ ।
 “इमं खनिगमं ब्रह्मसत्त्वमहमुद्धितम् ।
 अद्वैतो ज्ञानमैक्यं खनिग्न भावश्च केशवः ।”)
 निगरः, पुं, (नि + ग + “नदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ ।
 इति भाषे अप् ।) भोजनम् । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 निगरः, क्री, (नि + ग भक्षणे + भाषे क्युट् ।)
 भक्षयम् । इति मेदिनी । क्री, ६८ ।
 निगरः, पुं, (निगीयते भक्ष्यतेऽनेनेति । नि +
 गृ + करणे क्युट् ।) गलः । इति मेदिनी । क्री,
 ६८ । होमधूमः । इति शब्दरत्नावली ।
 निगरः, पुं, (नि + गद् भाषे + पक्षे चण् ।)
 कथनम् । इत्यमरः । १ । २ । १२ ।
 निगरः, पुं, (नि + ग भक्षणे + भाषे चण् ।)
 निगरणम् । भक्षयम् । इत्यमरः । १ । २ । ३७ ।
 निगलः, पुं, (निगलति भक्षयत्यनेनेति । नि + गल
 भक्षणे + करणे चण् ।) अन्धगलोद्देशः । इत्य-
 मरः । २ । ८८ । (यथा, अन्धवेदके । २ । ११ ।
 “वृष्टावन्धसमीपस्थो निगलः परिकीर्तितः ।
 अन्धस्ताव निगलस्य गलमाधुर्मयीविषः ।”)
 निगलवान्, पुं, (निगलोऽवस्थस्येति । निगल +
 मतुप् मस्य वः ।) अन्धः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 निगुः, पुं, (निगम्यते निदयतेऽनेनेति । नि + गम +
 वाङ्मुलकात् कुः ।) मनः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 मज्जम् । क्लमम् । मनोजम् । चिचकम् । इति
 संक्षिप्तसारोणादित्तः ।
 निगुङ्गः, पुं, (निगुङ्गते संजियते इति । नि +
 गुङ्ग + क्तः । “यस्य विभाषा ।” ७ । २ । १५ ।
 इति । नेट् ।) वनस्रजः । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । २३६ । गुप्ते, नि । यथा,—
 “आस्ते विधुः परमनिर्वृत एव मौलौ
 श्रुत्वाोरिति निजगतीजनचित्तदृष्टिः ।
 अन्तर्निगूढनयनानलदाहदुःखं
 जानानि कः स्वयन्दते वत शीतलरश्मिः ।”
 इत्युद्धटः ।
 निग्रहः, पुं, (निग्रहेन ग्रहणमिति । नि + ग्रह +
 “ग्रहृष्टमिति ।” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।)
 अश्रुयहाभावः । इत्यमरः । १ । २ । ३१ ।
 (यथा, मनुः । ७ । १०५ ।
 “निग्रहं प्रकृतीनाञ्जुर्थाद् योऽरिवलस्य च ।
 उपसेवेत तं निग्रहं सर्वयज्ञैर्गुहं यथा ।”)
 बन्धनम् । (यथा, महाभारते । १ । ११७४ ।
 “यदाश्वीयं कर्णदुष्योधिनाभ्यां
 बुद्धिं क्षतां निग्रहे केशवस्य ।”)
 भर्तृवनम् । सीमा । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ।
 (निराकरणम् । यथा, रघुः । ६ । २५ ।
 “दिनमुखानि रविर्हिमनिर्यज्ञे-
 र्जिमलयन् मलयज्ञगमयजत् ।”
 इन्द्रः । यथा, रघुः । ११ । ५५ ।
 “ते चतुर्थसंहिताख्यो बभूवुः
 क्षनवो नववधूपरिग्रहात् ।”)

निग्नः

सामानविधिनिर्णयः
 विहिमन्त एव तस्य भूपतेः ।”)
 चिकित्सा । इति राजनिर्घण्टः । विष्णुः ।
 यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६४ ।
 “प्रयत्नो निग्रहो यथो नैकाग्र्यो गदायन्त्रः ।”
 (“सर्वं प्रलये निग्रहातीति निग्रहः ।” इति
 शाङ्करभाष्यम् । महादेवः । इति महाभार-
 तम् । १३ । १७ । ६४ ।)
 निग्रहः, पुं, (नि + ग्रह + “आक्रोशेऽवन्धोऽर्थः ।”
 ३ । ३ । ४५ । इति चण् ।) निग्रहः । आक्रोशः ।
 यथा । निग्रहो भूयात् । इति संक्षिप्तसार-
 आकरणम् । (यथा च भट्टिः । ७ । ४३ ।
 “संहृष्टायानु वेदेष्टां निग्रहो वोऽर्थवानरेः ।”)
 निग्रः, पुं, (निग्रमितं निम्निशेषेण वा ज्ञयते
 ज्ञायते इति । नि + ज्ञ + “निष्पो निमित्तम् ।”
 ३ । ३ । ८७ । निपातनात् साधुः ।) विष्णु-
 समः । समन्तात् तुषारोद्भवादिनाम् । इत्यमर-
 भरती ।
 निग्रहिका, क्री, गुलचक्रः । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 निग्रहः, पुं, (निग्रहति शोभते इति । ग्रह-
 णी + “नगयाद्यच् ।” उक्ता । १ । ३८ ।
 इति कुप्रत्ययेन साधुः ।) नामसंज्ञः । इति
 हेमचन्द्रः । २ । १०२ ।
 निग्रहः, पुं, (अद्वयमिति । नि + अद् भक्षणे +
 “नौ क च ।” ३ । ३ । ६० । इति अप् ।
 “चणपोच ।” २ । ४ । ३८ । इति चसुलादेशः ।)
 आहारः । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ।
 निघातिः, क्री, (निग्रह्यतेऽनेनेति । नि + “नि-
 वपियतीति ।” उक्ता । ३ । १२४ । इति कृच्
 ततः कुलम् ।) लोहवाणी । लोहमयः ।
 इत्युणादिकोषः ।
 निघुट्, क्री, (निघुट्यते क्रीति । नि + घुट् +
 भाषे क्तः ।) घुटम् । चोवकम् । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 निघ्नः, पुं, (नि + घ्न संघर्षे + “सर्वनिघ्न-
 रिभ्येति ।” उक्ता । १ । १५३ । इति वन्प्रत्ययेन
 निपातनात् साधुः ।) खरः । इत्युणादिकोषः ।
 वायुः । खरः । मार्गः । वराहः । इति संक्षिप्त-
 सारोणादित्तः । (इन्द्रः । इति निघ्नः ।
 ३ । २४ ।)
 निग्रः, नि, (निग्रह्यते निग्रह्यते इति । नि + ज्ञ +
 चणर्थे कः । निग्रह्यतादेवास्त्व तयावम् ।)
 अधीनः । इत्यमरः । ३ । १ । १६ । (यथा,
 रघुवंशे । १४ । ५८ ।
 “आन्ध्रास्व रामावरजः सती ता-
 मास्थानवाक्यीकनिकेतमार्गः ।
 निग्रह्य मे भर्तुर्निदेशरौखं
 देवि ! समस्तेति बभूव नन्दः ।”)
 अङ्गपूरणम् । इति लीलावती । (यथा, उच्ये-
 विद्वांसो । ३ । २६ ।
 “पुनर्द्वादशनिग्राज जन्मते यत् फलं पुष्टेः ।”)

निष्कृतिः

पुं। स्वयंश्रीवपुःपदेः। यथा, हरिवंशे। १५। २२।
 “अनरयसुतो निम्नो निम्नपुत्रो बभूवुः॥”
 निचयः पुं, (नि + चि + “एरच्”।) १। १। ५६।
 इत्यच्।) सन्तः। (यथा, महाभारते। ४। १। ११।
 “आहरिष्यामि हाह्यां निचयान् महतो-
 ऽपि च॥”)
 निचयः। इति शब्दरत्नावली॥
 निचिकी, स्त्री, (निचिना कायति शोभते इति।
 के + क। गौरादिवात् ङीप्।) निचिकी।
 उत्तमा गौः। इत्यमरटीकायां भरतः॥
 निचितं, नि, (निचियते स्तेति। नि + चि +
 क्त।) पूरितम्। आप्तम्। इति हेमचन्द्रः।
 ६। १०८॥ (यथा, महाभारते। ३। १२६। ४।
 “पञ्च नानाविधाकारैरभिनिर्निर्दिता महीम्॥”
 सञ्चितम्। यथा, भावप्रकाशे अतिवाराधिकारे।
 “बाहुः प्रवृद्धो निचितं वनाद्यं
 शुद्धवस्त्राद्विज्ञानस्य॥”
 वदीभेदे, स्त्री। यथा, महाभारते। ६। १२८।
 “कौशिकीं निदितां ह्यर्वां निचितां रोहिता-
 रणीम्॥”)
 निचुलः, पुं, (निचोलति ससृज्यतीति। नि +
 चुल + “इगुपधस्तेति”।) १। १। १२५। इति
 कः।) इच्छलवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ६१॥
 (पञ्चयोऽस्य यथा,—
 “इच्छलो हिच्छलश्चापि निचुलश्चासृज्यते॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
 वेतसवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ निचोलः।
 इति हेमचन्द्रः। ४। २११॥
 निचुलकं, स्त्री, (निचुल इव प्रतिकृतिः। “इवे
 प्रतिकृतौ”॥ ५। ३। ६६। इति कम्।) निचोल-
 कम्। इति हारावली। १६२॥
 निचोलः, पुं, (निचोल्यत इति। नि + चुल + चञ्।)
 वेन स्रुतेनास्रुतेन वा वस्त्रान्तरमाच्छाद्यते।
 इत्यमरभरतौ। पाङ्क्ति इति ख्यातः। तत्-
 प्रत्यायः। निचुलः २। उत्तरच्छदः ३ प्रच्छद-
 पटः ४ इति हेमचन्द्रः। ३। ३४०॥ (यथा,
 राजतरङ्गिण्याम्। ३। १६६।
 “सन्ततज्ज्वलन्निवत्सोऽप्यश्रीवशीकृताः।
 आद्यान्वकाश्रिरे नौलनिचोलाच्छादिता इव॥”)
 निचोलकः, पुं, (निचोल इव कायतीति। के + क।)
 भटादेशोलाकृतिसन्नाहः। तत्प्रत्यायः। कुर्पासः
 २ वारवाणः ३ कच्छुकः ४ इति हेमचन्द्रः।
 ३। ४३१॥
 निष्कृतिः, स्त्री, (निष्कृष्टा हविः सादृश्यं यन्।)
 तीरभुक्तिदेशः। इति शिवाङ्कशेषः॥ निष्कृत
 इति भाषा॥
 निष्कृतिः, पुं, वर्गसङ्करजातिभेदः। इति जटा-
 धरः॥ यथा,—
 “भक्तो मल्लश्च राजन्याद्व्याख्यातुं निष्कृतिरेव च।
 नटश्च करणश्चैव खलो द्रविडश्च यन् च॥”
 इति मनुः। १०। २२॥

नितम्बि

निर्जं, नि, (निचयेन चायत इति। नि + जन +
 डः।) खकीवम्। (यथा, हितोपदेशे।
 “अयं निजः परो वैति गच्छन्ना जनुचैतवाम्॥”)
 निजम्। इत्यमरः। ३। ३। ३२॥
 निट्, [ण्] स्त्री, (नितरां ह्यति तनूकरोति
 आपारानिति। श्रो + कः।) इन्द्रादिवात्
 साधुः।) निष्ठा। यथा,—
 “वास्तवोवा निष्ठाया च वासतेषी तमा-
 निष्ठा॥”
 इति राजनिर्घण्टे निष्ठाङ्कशेषः॥
 (यथा, मनुः। ६। ६०।
 “विधवायां निष्कृष्टसु हतात्तो वाग्यतो निष्ठा।
 एकसुतपादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन॥”)
 निडीर्न, स्त्री, (नीचेर्डीर्नं पतनमख्यञ्चिन्।) पश्चि-
 मतिविशेषः। (यथा, महाभारते। ८। ४१। २६।
 “निडीर्नमय संडोर्नं तिर्यग्ङ्गीर्नगतामि च॥”)
 श्रमेर्गानम्। इति जटाधरः॥
 निष्किका, स्त्री, कलायविशेषः। तेषोऽङ्गा इति
 भाषा॥ तत्प्रत्यायः। सतीका २ तिथी ३।
 इति शब्दचक्रिका॥
 नितम्बः, पुं, (निश्चतं तन्वते आकाङ्क्षते कातुके-
 रिति। तसु आकाङ्क्षायाम् + उल्कादधश्चि-
 साधुः। यद्वा, नितम्बति पीडयति नायक-
 चित्तमिति। नि + तम्ब हिंसायाम् + अच्।)
 स्त्रीकक्षाः पञ्चाङ्गाः। इत्यमरः। २। ६। ७४॥
 पाङ्का इति भाषा॥ (यथा, माघे। ११। ५।
 “विपुलतरनितम्बाभोगवह्नि रमण्याः
 श्रयितुमनधिगच्छन् जीवितेशोऽवकाशम्॥”)
 खन्धः। रोधः। कटकः। (यथा, भट्टीकायै।
 २। ८।
 “गिरेर्नितम्ब मरुता विभिन्नं
 तोयावशेषेण हिमभममम्॥”)
 कटिमात्रम्। इति मेदिनी। वे, १२॥ (यथा,
 विदग्धसुखमञ्जरे।
 “तदव्यालिङ्गितः कच्छे नितम्बस्थानमाश्रितः।
 गुरुणां सन्निधानेऽपि कः कूचति सङ्कुर्महः॥”)
 नितम्बिनी, स्त्री, (अतिश्रयितो नितम्बोऽख्यस्या
 इति। नितम्ब + “अत इतिनौ”॥ ५। १२। १५।
 इति इतिः स्त्रियां ङीप्।) प्रशस्तनितम्ब-
 विशिष्टा। इत्यमरः। २। ६। १६॥ (यथा, आर्या-
 सप्तशत्याम्। ५। ५४॥
 “वैगुण्येऽपि महता विनिर्मितं भवति कर्मे
 श्रोभाये।
 दुर्वहनिनम्बमन्धरमपि हरति नितम्बिनी-
 शुभम्॥”)
 स्त्रीमात्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,
 कुमारसम्भवे। ३। ७।
 “नितम्बिनीमिच्छति सुकलणां
 कच्छे खयं याहनिविक्रवाहुम्॥”
 नितम्बविशिष्टे, नि। यथा, रघुः। १। ६। २६।
 “लोभ्यमानवयनः क्षयांशुके-
 र्मेखलागुहपदैर्नितम्बिभिः॥”)

नित्यक

नितरां, [न्] ख, (नि + तरप् + “किमेतिङख-
 येति”॥ ५। ४। ११। अतुप्रत्ययः।) सुतराम्।
 यथा,—
 “नागोद्भवो नामधनाभिकारी
 वक्रोक्तिषाणो नितरां कुशीलः॥”
 इति कौटीप्रदीपः॥
 नितर्ब, स्त्री, (नितरां तनमधोभागो यञिन्।)
 सप्तपातालात्मनस्तपाताकविशेषः। इति शब्द-
 रत्नावली॥
 नितार्त्तं, स्त्री, (नितान्तरतीति। तम् + कर्त्तरि क्तः।
 “अनुनासिकस्तेति”॥ ६। ४। १५। इति दीर्घः।)
 अतिश्रयः। (यथा, कुमारसम्भवे। ३। ४।
 “केनाभ्यसया पदकाङ्क्षिता ते
 नितान्तदीर्घैर्नितान्तरा तपोभिः॥”)
 तद्वति, नि। इत्यमरः। १। १। ७०॥
 नितं, स्त्री, (नियमेन भवम्। नि + “अवयात्
 त्वप्”॥ ४। २। १०४। इति ङप्।) निरन्तरक्रिया-
 वचनम्। तत्प्रत्यायः। सततम् २ अनारतम् ३
 अश्रान्तम् ४ सन्ततम् ५ अविरतम् ६ अनि-
 श्रम् ७ अनवरतम् ८ अचलम् ९। इत्यमरः।
 १। १। ६६॥ प्रवक्तुम् १० आसक्तम् ११ अल-
 ङ्गम् १२। इति जटाधरः॥ तद्वति, नि। इत्य-
 मरः॥ प्रवचयजनकोभूताभावप्रतियोगि।
 यथा एकादशासुपोषणं नितम्बम्। अंसप्राग-
 भावाप्रतियोगि। यथा, गगनं नितम्बम्। अह-
 रहृणांयमानम्। यथा, नितं क्रीडन्ति
 कुमाराः। अहरहःक्रियमाश्रितेन विधिवोधि-
 तम्। यथा, ज्ञानतर्पणादिकं नितम्बम्। अन-
 वच्छिन्नप्रत्यराकः। यथा, वर्णा नित्याः॥
 नितः, नि, (नियमेन भवः। नि + “अवयात्
 त्वप्”॥ ४। २। १०४। इत्यच् “त्वप् मेर्ज्व
 इति वक्तव्यम्” इति वार्त्तिकोक्ता ङप्।) काल-
 चययापी। तत्प्रत्यायः। शाश्वतः २ ध्रुवः ३
 सदातनः ४ सनातनः ५। इत्यमरः। ३। १। ७२॥
 (यथा, महाभारते। १। १००। २।
 “इमो हानं चमा दुर्द्धिर्द्विर्धुतिस्तेन उत्तमम्।
 नितान्वासु महासखे श्रान्तनौ पुनर्वर्धने॥”)
 सतुने, पुं। इति राजनिर्घण्टः॥
 नित्यकर्म, [न्] स्त्री, (नितं कर्म।) प्रवचय-
 जनकाभावप्रतियोगिकाख्यम्। इति ख्यतिः॥
 तद्वया,—
 “नितं नेमितिकश्चैव नितनेमितिकनया।
 यद्व्याख्य निधा कर्म तन्निशामय पुत्रक।
 पञ्चयज्ञाश्रितं नितं यदेतन् कथितं तव।
 नेमितिकं तथा चाश्वत् पुत्रजन्मक्रियादिकम्॥
 नितनेमितिकं श्रेयं पर्यभावादि पङ्क्तिः॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणम्॥ *॥
 तत्प्रागे दोषो यथा,—
 “नितानां कर्मणां विप्र। तस्य हानिरहर्निशम्।
 अङ्गुलं विहितं कर्म शक्तः पतति तद्दिने॥
 प्रायश्चित्तं महता शुद्धिमाप्नोत्यनापदि।
 पणं नितक्रियाहानेः कर्त्ता मेमेव। मापयः॥

नित्यबो

नित्यान

नित्यान

संवत्सरं शिवाद्याभिर्यस्य पुण्योऽभिजायते ।
तस्यावबोधनात् कथं निरीक्ष्यः साधुभिः सदा ॥
सृष्टेः कानं सचैव स्रष्टुं हेतुर्नैवास्तुने ।
पुण्यो भवति तस्योक्ता न स्रष्टुः पापकर्मणः ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १८ अध्यायः ॥ ७ ॥
अतस्ती नित्यकर्मकरवनिषो यथा,—
“जानुं चतुषे जाते नित्यकर्म न चाचरेत् ।
नैमित्तिकाश्च तद्वधः स्वव्रत्तो न चाचरेत् ॥
कृतके च सतृपन्नि चुरकर्मणि मैयुने ।
धूमोद्गारे तथा चान्ती नित्यकर्मणि संक्षेपेत् ॥
अथे भुक्ते लकीर्णे च नैव भुक्ता च किञ्चन ।
कर्म कुर्वन्निरी नित्यं कृतके न्तके तथा ॥
यत् पुण्यं तात्पर्यं भवत्यनेन कथितम् ।
कथादिपिप्यत्यन्तं यत् भुक्ता न चाचरेत् ॥
जलस्यापि नरयेड । भोजनान्नेष्वनादिते ।
नित्यश्रिया निर्वर्तेत स्रष्टु नैमित्तिकैः सदा ॥
जलौका गूढपादश्च क्षमिणकूपदादिकम् ।
कामाहम्भेन संख्युष्य नित्यकर्मणि संक्षेपेत् ॥
विशेषतः शिवापूर्णा प्रमीतपितृकां हिनः ।
यावद्भवत्वरपर्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥
महागुरुनिपाते तु कान्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।
आर्त्तिपुष्पं ब्रह्मयज्ञश्च आर्द्रं देवयुतं यत् ॥
गुरुमाश्रित्य विप्रश्च ब्रह्मयज्ञं च पाणिना ।
न कुर्वन्निनित्यकर्मणि रेतःपाते च भैरव ॥”

इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥

नित्यचौरं, स्त्री, (नित्यं कालाकालाभावतो राग-
प्राप्तत्वात् सदातनं चौरम् ।) वैधितरचौरम् ।
रागप्राप्तकेश्यच्छेदनम् । यथा,—

“चूकोदिते तिपाटके बुधेर्नोर्दिवसे नरः ।
नित्यचौरं प्रकुर्वन्तं जन्ममासे न तु कश्चित् ॥”

इति ज्योतिःसागरसारः ॥ ७ ॥

राजमार्गके तु ।

“न जानमात्रगमनोत्सुकभूषिताना-
मभ्यक्तसुत्तरयकालनिवासनानाम् ।

सन्ध्या निशाशनिज्ज्वालादिभिरु रित्ते
चौरं हितं प्रतिपदङ्गि न चापि विट्याम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ७ ॥

तच्च मायाः सौराः भाद्रपौषकौषा निविहताः
जन्ममासोऽपि निविहताः तदितरे विहितः ।
वारस्तु बुधसोमयोर्विहितः । सामगानां मङ्गल-
वारोऽपि । तिथयस्तु नन्दारित्तापूर्णिमाभा-
वास्याष्टमीभिन्ना विहितः । नक्षत्राणि रेवत्य-
चिनी पुष्यः धनिष्ठा ज्येष्ठा अश्लेषा स्वाती हस्ता
जगमशिरः श्रुतभिषा पुनर्वसुः चित्रा । राजा-
देष्टे दिनादिषु विवाहे न्तधृतकाश्रीचै वन्ध-
मोक्षे यज्ञकर्मणि परीक्षायां निषिद्धमासादि-
ष्वपि कार्यम् । अशक्तचैत्रिचिह्नेऽपि दिने ।

“केशवमाननैपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमक्षीच्छ-
नाम् ।

इतिमदिति च खरता चौरविधौ भवति
कथायाम् ॥”

इत्युक्तं कार्यम् । इति ज्योतिस्तम् ॥

नित्यगतिः, पुं, (नित्यं गतिरस्तीति ।) बाहुः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १७२ । (यथा, महाभारते ।
७ । ४५ । २२ ।

“यथा बाहुर्नित्यगतिर्नैवदानं श्रुतश्रोत्रे ॥”
नित्यदा, च, (नित्य + दाच् ।) सर्वदा । यथा,—
“पुण्यं मधुवनं तच्च खनिधं नित्यदा हरेः ॥”

इति श्रीभागवते ४ स्कन्धः ॥

नित्यदानं, स्त्री, (नित्यं दैनन्दिनं दानम् ।) प्रति-
दिनकर्मयदानम् । यथा, महाभारते ।

“नित्यं नैमित्तिकं कान्यं विमर्शं दानमौरितम् ।
अहन्त्यहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ॥
अयुहिष्य यत् तत् स्याद्दमाज्ञाय तु नित्य-
कम् ॥”

नित्यप्रलयः, पुं, (नित्यः प्रलयः ।) चतुर्विध-
प्रलयान्तर्गतप्रलयविधयः । यथा,—

“नित्यः सदैव जातानां यो विनाशो दिवानिशम् ॥
इति विष्णुपुराणे १ अंशे ७ अध्यायः ॥

“सदैव दीपज्वालावत् सातत्येन जातानां दिवा-
निशं यो विनाशः स नित्यः ॥” इति तट्टीकायां
स्वामी ।

नित्ययौवना, स्त्री, (नित्यं स्थिरं यौवनं यस्याः ।)
श्रीपदी । इति हेमचन्द्रः । १ । ३७४ । (नित्यं
यौवनं यस्येति ।) स्थिरयौवने, चि ।

नित्यवेकुलः, पुं, (नित्यः सनातनो वेकुलः ।)
विद्याः स्थानविशेषः । यथा,—

“ऊर्ध्वं नभसि संविष्टो नित्यवेकुल एव च ।
आत्माकाशसमो नित्यो विस्तृतश्चक्रविवस्वत् ॥
इन्द्रेणैवावसुङ्गतो नित्यश्च निराययः ।
आकाशवत् सुविस्तारश्चाभ्युदयजनिर्मितः ॥
तच्च नारायणः श्रीमान् वनमाली चतुर्भुजः ।
लक्ष्मीसरस्वतीगङ्गातुलसीपतिरीश्वरः ॥
सुनन्दनन्दकुसुदपार्श्वदादिभिरन्वितः ।
सर्वेशः सर्वविहेशो भक्ताशुयुक्तकारकः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञातिष्ठके १५ अध्यायः ॥

नित्या, स्त्री, (नित्य + टाप् ।) पाल्मती (यथा,
मार्कण्डेये । ८५ । ८ ।

“रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्यै धात्रे नमो नमः ॥”
मनसा देवी । इति शम्भरजावली ॥ शक्ति-
विशेषः । अस्या मनो यथा,—

“वाग्भवं कामवीजं च नित्यजिह्वे मदौ पुनः ।
ब्रवे वद्विबुधैर्लोकैर्वाद्वाश्रयोऽयमीरितः ॥”
ध्यानं यथा,—

“अर्द्धेन्द्रमौलिसदयाममराभिषम्भा-
मम्भोजपाशस्त्रिपूर्वकपालहस्ताम् ।
रक्ताङ्गरागरसनाभरण्यां चिनेनां
ध्यायेच्छ्वस्व वनितां मदविजलाङ्गीम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

(तन्त्रविशेषः । यथा, महासिद्धसारस्तुते ।

“गतीश्रुतिविधिनीतं नित्यातनं शिवागमम् ॥”
नित्यानध्यायः, पुं, (नित्यं सर्वथा यथा तथा अन-
ध्यायः अध्ययनाभावः ।) सर्वथा वर्जनीयवैद-
पाठकाणां । यथा,—

“इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवक्षयेत् ।
अध्यापेन च कुर्व्याकः शिष्यानां विधिपूर्वकम् ॥
कर्त्तव्येऽपि रात्रौ दिवा मांशुसहने ।
एतौ वर्त्तमानध्यायध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥
विद्युत्क्षानितवर्षेण महोष्कागाश्च संभवे ।
आकालिकमनध्यायमेतौ महुरजयोत् ॥
एतांश्चभ्युदितान् विद्यात् यदा प्रादुर्भूतामिषु ।
तदा विद्यादग्ध्यायमवृत्तौ चाध्वदग्ने ॥
निर्वाते भूमिचलने ज्योतिषाधीपसर्जने ।
एतानाकालिकान् विद्यादग्ध्यायान्मृतावपि ॥
प्रादुर्भूतेष्वपि तु विद्युत्क्षानितनित्ये ।
सज्योतिः स्यादग्ध्यायः शिषे रात्रौ यथा दिवा ॥
नित्यानध्याय एव स्यादध्यायसु नगरेषु च ।
धर्मेणपुण्यकामानां प्रतिगम्ये च सर्वदा ॥
अनर्गतश्रवे यामे वृषलस्य च सजिधौ ।
अनध्यायो यद्यमाने समवाये अनस्य च ॥
उदके मध्वरात्रे च विष्णुस्य विवर्जने ।
उच्छिष्टः आहृत्य चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥
प्रतिपद्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
आहं न कीर्त्तयेद्भक्त रात्रौ रात्रौ च कृतके ॥
यावदेकादुद्दिष्टस्य मनो वेपथुं तिष्ठति ।
विप्रस्य विद्वदो देष्टे तावदुक्तं न कीर्त्तयेत् ॥
श्रयानः प्रौढपादश्च क्षत्वा चैवावसक्तधिकाम् ।
नाधीवीताभिर्न जग्ध्वा कृतकान्नाथमेव च ॥
नीहारे वायशब्दे च सन्ध्योरेव चोभयोः ।
अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्याकृतासु च ॥
अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दश्यौ ।
ब्रह्माष्टकापौर्णमासौ तस्मात्ताः परित्यज्येत् ॥
मांशुवर्षे दिशौ दाष्टे गोमायुविरते तथा ।
नखरोद्धे च स्वति पट्टौ च न पट्टेर्द्विजः ॥
नाधीवीतं क्षत्राणाम्नामाम्नामो गोमर्जयेत् वा ।
वसिष्ठा मैत्रुनं वासः आहिकं प्रतिपद्य च ॥
प्राणि वा यदि वाप्राणि यत् किञ्चित् आहिकं
भवेत् ।

तदाहध्यायनध्यायः पाण्याख्यो हि द्विजः

सूतः ॥

चौरैरपभ्रुते यामे सन्ध्यायै चाधिकारिते ।
आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्वान्मृतेषु च ॥
उपाकर्मणि चोत्सर्गे चिरार्चं चैपयं सूतम् ।
अष्टकासु त्वहोरात्रनखलनासु च रात्रिषु ॥
नाधीवीतान्माहृदो न वृत्तं न च हस्तिनम् ।
न नायं न खरं नोद्धे नैरिखल्यो न यानगः ॥
न विवाहे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।
न भुक्तमात्रे नाकीर्त्तये न वसिष्ठा न कृतके ॥
अतिथिज्ञानगुहाय मावृते वाति वा भृशम् ।
रुधिरं च स्तुते गात्राच्छ्लेषं च परिच्यते ॥
सामध्वनादग्यजुर्वी नाधीवीतं कदाचन ।
वेदस्याधोऽथ वायन्तमारय्यकमधीत्य च ॥
जग्नेदो देवदेवस्यो यत्तुर्देवसु मादुवः ।
सामवेदः सूतः पित्रास्तस्मात्सामुचिर्भनिः ॥
एतद्विद्वतो विद्वान्स्वयोनिष्कर्ममन्त्रम् ।
क्रमतः पूर्वमभ्यस्य पश्चाद्देवधीयते ॥

पशुमङ्गलमाङ्गारश्चसर्पनकुलास्तुभिः ।
अन्तरागमने विद्याद्वयध्यायमहर्निशम् ॥
हावेव वर्ण्येतिमन्त्रमध्यायौ प्रयत्नतः ।
स्वाध्यायभूमिषामुद्गामात्मानचाशुचिं द्विजः ॥”
इति मानवे । ४ । १०१—१२७ ॥

निद्यानिद्यावस्तुविवेकः, पुं, (निद्यानिद्ये वस्तुनी
तयोर्विवेकः विवेचनम् ।) ब्रह्मैव निर्व्वं वस्तु
ततोऽन्यदस्तिनमनित्यमिति विवेचनम् । इति
वेदान्तसारः ॥

निद्याभैरवी, स्त्री, (निद्या तदाख्याया प्रसिद्धा
भैरवी ।) भैरवीविशेषः । अस्या ध्यानादिकं
वट्कूटाभैरवीध्यानादिवत् । ध्यानं यथा,—
“बालस्यप्रभां देवीं जवाकुसुमसन्निभाम् ।
सुखमाजवलीरण्या बालस्यसमाश्रिताम् ॥
सुवर्णकलसाकारपीनोन्नतपयोधराम् ।
पाशाङ्कुशौ पुस्तकश्च तथा च जपमालिकाम् ॥”
दधनीमिति शेषः । इति तन्त्रसारः ॥ (अस्या
शेषं यथा, ‘हसकलरङ्गे’ ‘हसकलरङ्गी’
‘हसकलरङ्गौ’)

निर्दं, स्त्री, (नेदतीति । निर्दं कुतुसायाम् +
“इगुपधश्चेति । ” १ । १ । ११५ । इति कः ।)
विवम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निर्दहः, पुं, (निर्दात् विधातुं ज्ञाति पलायते इति ।
द्रा + ऋग्यादिवात् कुप्रत्ययेन साधुः ।)
मनुष्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (निर्गस्ति दह-
यस्येति विग्रहे । दहरीगरहिते, त्रि ॥)

निदर्शनं, स्त्री, (निदर्शयतेऽनेनेति । नि + ढश् +
ल्युट् ।) इष्टान्तः । उदाहरणम् । यथा,—
“यत्तः प्राप्तेऽपि इष्टान्ताभुवे शास्त्रनिदर्शने ॥”
इति नानार्थटीकायां भरतः ॥

(“इष्टान्तोनाथः प्रसाध्यते यत्र तन्निदर्शनम् ॥
यथाग्निर्वायुना सहितः कोष्ठे दृष्टिं गच्छति तथा
वातपितृकपट्टो ब्रह्म इति ॥ ” इत्युत्तरतन्त्रे पञ्च-
वदितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

निदर्शना, स्त्री, (निदर्शयतीति । नि + ढश् + णिच्
+ ल्युट् । टाप् ।) कायालङ्कारविशेषः । तस्य
लक्षणम् ।

“अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्तत्सङ्गं फलम् ।
सदसत्त्वान्निदर्शयति यदि सा स्थानिदर्शना ॥”
उदाहरणं यथा, इच्छी ।

“उदयमेव सविता पद्मेऽर्पयति श्रियम् ।
विभावयितुं ह्रीणां फलं सुहृदशुभम् ॥”
(यथा च साहित्यदर्पणे । १० । ७० ।

“सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवम् वापि कुञ्जचित् ।
यत्र विज्ञानुविमर्शं बोधयेत् सा निदर्शना ॥
अत्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना । यथा,—

‘कोऽत्र भूमिवलये जनान् सुधा
तापयन् सुचिरमेति सम्यग्म् ।
वेद्यान्निति दिनेन भातुमा-
नाससाद परमाचलं ततः ॥’

अत्र रवेरीदृशार्थवेदनक्रियायां कर्तृत्वान्तर-
सम्बन्धेन इदृशार्थज्ञापनसमर्थपरमाचलप्राप्ति-

रूपधर्मवत्त्वात् । स च रवेरस्तापलगमनस्य
परतापिनां विपन्नान्नेष विम्वप्रतिविम्भभावं
बोधयति । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना त्वेक-
वाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यगा
यथा,—

‘कलयति कुवलयमाला-
ललितं कुटिलः कटाक्षविशेषः ।

अधरः किसलयलीला-

माननमस्याः कलानिधेर्विलासम् ॥’

अत्रान्यस्य धर्मं कथमन्यो वदत्विति कटाक्ष-
विशेषादीनां कुवलयमालादिगतललितानीनां
कलनमसम्भवत् तल्ललितादिसङ्गं ललितादिक-
मवगमयत् कटाक्षविशेषादेः कुवलयमालादेश्च
विम्वप्रतिविम्भभावं बोधयति । यथा वा ।

‘प्रयाये तव राजेन्द्र ! सुता वैरीन्द्रीदृशम् ।
राजहंसगतिः पद्मगमनमेव शशिश्रुतिः ॥’

अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतिरुद्यागो-
ऽनुपपन्न इति तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते । स
चासम्भवन् राजहंसगतिमिव गतिं बोधयति ।
अनेकवाक्यगा यथा,—

‘इदं किलाद्याजमनोहरं वपु-
स्तपः शर्मं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

शमीलतां हृत्पुष्पविवस्यति ॥’

अत्र यत्तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्यो
ऽनुपपद्यमानस्तादृशवपुस्तपः शर्मसाधनेच्छा
नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताहृदपुष्पविवेति
विम्वप्रतिविम्भभावे पर्यवस्यति । यथा वा ।

‘जन्मेदं बन्धतां नीतं भवभोगोपलक्षया ।
काचमस्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया ॥’
अत्र भवभोगलोभेन जन्मनो व्यर्थतानयनं
काचमस्येन चिन्तामणिविक्रय इवेति पर्यव-
सानम् । उपम् ।

‘क्ष सूर्यप्रभवो वंशः क्ष चाख्यविषया मतिः ।
तितौर्धुर्दस्तरं मोहादुदुपेनास्ति सागरम् ॥’

अत्र मन्मथ्या सूर्यवंशवर्णनसुदुपेन सागर-
तरणमिवति पर्यवसानम् । इयं क्षाचिदुपमेय-
दृष्टस्योपमानेऽसम्भवेऽपि भवति । यथा,—
‘योऽनुभूतः कुरङ्गास्यास्त्राया मधुरिमाधरे ।
समाखादि स ऋद्धीकारसे रसविशारदे ॥’

अत्र प्रकृतस्याधरस्य मधुरिमधर्मस्य द्राक्षा-
रसेऽसम्भवात् । पूर्ववत् साध्ये पर्यवसानम् ।
मालारूपापि यथा मम ।

‘क्षिपसि मुक्तं हृषदंशकवदने
ऋगमर्पयसि ऋगादनरदने ।

वितरसि तुरगं मन्त्रिविषाद्ये
निदधस्तेतो भोगविताने ॥’

इह विम्वप्रतिविम्भताक्षेपं विना वाक्यार्थापर्य-
वसानम् । इष्टान्ते तु पर्यवसितेन वाक्यार्थेन
सामर्थ्याद्विम्वप्रतिविम्भताप्रत्यायनम् । नापीय-
मर्थापत्तिस्तत्र ‘हारोऽयं हरिणाक्षीयाम् ।’
इत्यादौ सादृश्यपर्यवसानाभावात् ॥

निदाघः, पुं, (नितरा इत्युक्तेऽत्र अनेन वा । नि +
दह + घञ् । अद्वादिवात् कुलम् ।) शीघ्र-
कालः । (यथा, रघुः । १० । ८१ ।

“ते प्रजानां प्रजानायास्तेजसा प्रसयेष च ।
मनो जहृर्निदाघान्ते श्रामाणा दिवसा इव ॥”)
उष्णः । चर्मः । इत्यमरभेदिनीकरी । (यथा,
रघुः । १२ । १२ ।

“रावणावरणा तत्र राघवं मदनानुरा ।
अभिपेदे निदाघार्ता आसीव मलयद्वयम् ॥”)
निदाघे वर्णनीयानि यथा । पाटनपुष्पम् १
मल्लिकापुष्पम् २ तापः ३ सरः ४ पथिकश्रीवः ५
वायुः ६ सेकः ७ शक्तुः ८ प्रपा ९ स्त्री १० ऋग-
ल्ल्या ११ आम्नादिपञ्चपाकः १२ । इति कवि-
कल्पलता ॥

(“ता एवीषधयो निदाघे निःसारा बन्धा अति-
मात्रं लब्धो भवन्नापच ता उपपुष्पमाणाः
सूर्यप्रतापोपशोधितदेहानां देहिनां रौत्या-
ल्लुत्पादेऽद्याच्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति
स सञ्चयः प्रादृषि चात्थं जलोपक्षिप्तायां भूमौ
क्षिप्तदेहानां प्राणिनां श्रौतवातवर्षेरितो वाति-
कान् आधीन् जनयति ॥ ” इति सुश्रुते खञ-
ख्याने वहेऽध्याये ॥

“निदाघोपचितश्चैव प्रकुप्यन्तं समीरयन् ।
निहन्त्यादिलङ्घनेन विधिना विधिकोविदः ।
नदीजलं बहसुखसुदमम्यं तथातपम् ॥
आयामश्च दिवास्त्रं अवायञ्चात्र वर्णयेत् ॥”
इति चोत्तरतन्त्रे चतुःषष्टितमेऽध्याये सुश्रुते-
नोक्तम् ॥)

निदाघकरः, पुं, (निदाघाऽऽख्याः करा किरणानि
यस्य । निदाघस्य उष्णस्य करो वा ।) सूर्यः ।
इति हारावली । ११ ॥

निदाघकालः, पुं, (निदाघ एव कालः । निदा-
घस्य कालो वा ।) शीघ्रर्तुः । स तु ज्येष्ठा-
षाढमासौ । यथा,—

“प्रचक्षतेऽयं सृष्ट्यायचक्रमाः
सदावगाहस्तवारिसञ्चयः ।

दिनान्तरान्धोऽभ्युपशान्तमन्मथो
निदर्शकालः वस्तुपागतः प्रिये ॥”

इति ऋतुसंहारे । १ । १ ॥

निदानं, स्त्री, (नि निश्चयं दीयतेऽनेनेति । नि +
दा + णरखी ल्युट् ।) आदिकारणम् । इत्य-
मरः । १ । ४ । २८ । (यथा, रघुः । १ । १ ।

“निदानमिच्छाङ्गकुलस्य सन्ततेः
सुदक्षिणा दीर्घदलक्षणं दधौ ॥”)

कारणम् । वत्सदामादि । (यथा, ऋग्वेदे ।
६ । ३२ । २ ।

“उदुभ्रियायामखलनिदानम् ॥”

नि + दो छिदे + भावे ल्युट् ।) कारणस्ययः ।
इति मेदिनी । ने, ई॥ (नि + दे प शोधने + भावे
ल्युट् ।) शुद्धिः । तपःफलयाचनम् । अवसा-
नम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५० ॥ रोग-
निर्यायः । इति विष्णुः ॥ तत्पर्यायः । “रोग-

लक्ष्यम् २ आशानम् ३ रोगहेतुः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ७ ॥

“निदानं पूर्ववत्प्राणि स्वपाशुपश्वलया ।
सन्धानिचेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ।
निमित्तहेत्यायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ।
निदानमाहुः पञ्चाधैः प्रायशः येन लक्ष्यते ॥”

इति माधवकारः ॥

“हेति कर्तव्यताको रोगोत्पादकहेतुनिर्दानम् ॥”

इति दन्तिनिचयशास्त्राग्ने विजयेनोक्तम् ॥

“इह कस्य हेतुनिमित्तमायतनं कर्ता कारणं प्रत्यक्षः सन्तुत्यानि निदानमिच्छन्प्राप्तम् । तत्ति-
विधं अस्मात्तन्निवारणार्थयोगः प्रश्नापराधः परि-
णामश्चेत्यतस्त्रिविधविकल्पा आशयः प्रादुर्भव-
न्नायेयसौम्यवायवाः ॥” इति निदानस्थाने
प्रथमेऽध्याये चरक्योक्तम् ॥ पौलस्त्यनिर्गत-
चिकित्सायन्यविशेषः । यथा, मन्त्रवैवर्ते ॥ १ ।
१६ । २१ ।

“प्रेक्षो निदानं करयस्वन् सर्वधरं परम् ।

हेधनिर्घयतकच चकार कुम्भसम्भवः ॥”

निर्दिग्धं, जि, (निर्दिष्टते स्मृति । दिग् उपपद्ये +
क्तः ।) वेपादिना वृद्धितम् । तत्पर्यायः । उप-
चितम् २ । इत्यमरः ॥ १ । १ । ८६ ॥

निर्दिग्धा, स्त्री, (निर्दिग्धा + टाप् ।) एता । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (विदितिरस्या एताशब्दे
ज्ञातया)

निर्दिग्धिका, स्त्री, (निर्दिग्धा + स्त्रीयं संज्ञायां
वा कन् । क्वापि अत इत्यम् ।) एता । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते ॥ १ । १० ।

“कपित्थहृत्तीविष्वपटोवेयु निर्दिग्धिकाः ॥”)

कण्टकारिका । इत्यमरः ॥ २ । ४ । ६३ ॥

(अस्याः पर्यायो यथा,—

“अनात्मना कृद्गी आग्नी भस्माकी च निर्दि-
ग्धिका ।

सिंहो धामनिका सुद्रा हृत्ती कण्टकारिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

निर्दिध्यासनं, स्त्री, (पुनः पुनरतिशयेन वा निध्याय-
तीति । नि + ध्ये + सन् । ततो भावे क्कुट् ।)
पुनःपुनःस्मरणम् ॥ अङ्गितोयवस्तुनि तदाकारा-
कारितायां वृद्धेः अजातोयप्रवाहः । इति
वेदान्तचारः ॥

निर्देशः, पुं, (नि + दिश + क्तः ।) आज्ञा ।
इत्यमरः ॥ २ । ८ । २५ ॥ (यथा, देवीभाग-
वते ॥ २ । १० । ४६ ।

“प्रब्रूयुस्तान् जिज्ञान् मत्वा निर्देशं भूपतेर्यथा ॥”)

कथनम् । उपान्तम् । इति मेदिनी । शि, २३ ॥

(यथा, मनुः ॥ २ । १६० ।

“पराहसुखस्याभिमुखो दूरस्थस्त्विह चानि-
कम् ।

प्रपञ्च तु प्रधानस्य निर्देशः चैव तिष्ठतः ॥”)

भाष्यम् । इति धरणिः ॥

निर्देशिनी, स्त्री, (निर्दिष्टतीति । नि + दिश +
णिङ् डीप् ।) दिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥

निर्देशा, [च] जि, (निर्दिष्टतीति । नि + दिश +
ङ्ङप् ।) निर्देशकर्ता । निर्दिष्टति इति कुत-
पत्ता ह्रस्वा निष्पन्नः । इति सुगन्धोपधमत्तम् ॥

निद्रा, स्त्री, (निन्दते इति । निद्रि कुतुषायाम् +
“निन्देर्नलोपच” ।) उर्वा । २ । १० । इति रक्-
नलोपच ।) मेधामनःसंयोगः । इति जग-
दीशः ॥ सुश्रुतप्रस्थासम्प्रदाया । इति चण्डी-
टीकायां नागभट्टः ॥ सुम् इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । श्रयणम् २ स्थापः ३ स्मरणः ४ संवेष्टः ५ ।

इत्यमरः ॥ २ । ७ । १६ ॥ सुप्तिः ६ स्वपनम् ७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ यथाकावे सेवितनिद्रा-
गुणाः । धातुसाध्यत्वम् । अतन्त्रितत्वम् । पुष्टि-
वर्धनोत्साहादिदोषकारित्वम् ॥ ७ ॥ दिवा-
स्वप्रयुक्तः । निम्नत्वम् । हृदमूलहृक्काजीर्वाति-
सारिण्यां हितत्वम् ॥ ७ ॥ आसीनप्रचलायि-
तस्य उपविष्ट निद्रावशादोत्थायमानस्य गुणः ।

अरुचत्वम् । अनभिमुखत्वम् ॥ ७ ॥ निद्रा
वाल्मीकितानां दिवा रात्रौ च स्वपतां जायतां
वा दोषो न भवति । इति राजवल्लभः ॥ ७ ॥

निद्रारहिता यथा,—

“कुतो निद्रा हरिदस्य परप्रेष्यकरस्य च ।
परनारीप्रसक्तस्य परप्रयच्छरस्य च ॥” ७ ॥

सुखसुप्ता यथा,—

“सुखं स्वपित्यश्रुयवान् आधितुक्तश्च यो नरः ।
सावकाशस्तु यो मुहूर्ते यस्तु दारैर्न शङ्कितः ॥”

इति भावकुं नीतिचारः ॥

(“सत्त्वाच्च तम एव स्यात् जायते स्वपते प्रभुः ।
तमसा प्राहतो देही योष्ठा च श्रूयताङ्गतः ॥
देहं विषमते यस्मात्तस्मान्निद्रा प्रकीर्तिता ।
नासाह्ने च भुवोर्मध्ये लीयते चान्तरात्मना ॥
तस्माच्चेतो भवेत्तत्र निद्रावालीयते वृषाम् ॥”

इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये शारीर्योक्तम् ॥
“निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्यं बलावलम् ।
उपता जीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥
अकाशेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।
सुखायुषी पराङ्मुखात् कालरात्रिरिषापरा ॥”

इति वामटे सूत्रस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
“पुच्छरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम् ।
जायतस्तद्विक्रयति स्वपतच्च निमीलति ॥
निद्रानु वेद्यवीं पाशानसुपदिशन्ति वा समा-
वत एव सर्वप्राणिनोऽभिमुख्यति ॥ तत्र यदा
संज्ञावहानि कोतांति तमो भूयिष्ठः श्रेष्ठा प्रति-
पद्यते तदा तामसी नाम निद्रा सन्ध्यावस्यव-
बोधिनी वा प्रलयकावे । तमोभूयिष्ठानामहःसु
निद्रास्तु च भवति । रजो भूयिष्ठानामनिमि-
तम् । सन्ध्याभूयिष्ठानामहोरात्रे । शीतश्रेष्ठानाम-
निशबहुलानां मनःशरीराभितापवताश्च नैव
वा वैकारिकी भवति ॥
हृदयचेतनास्थानसक्तं सुश्रुत ! देहिनाम् ।
तमोऽभिभूते तस्मिन् निद्रा विप्रति देहिनाम् ॥
निद्राहेतुकमः सत्त्वं बोधने हेतुव्ययते ।
अभाव एव वा हेतुगरीयान् परिकीर्तते ॥

पूर्वदेहाभूतानां भूतात्मा स्वपतः प्रभुः ।

रजोयुक्तेन मनसा यस्मात्तस्मात् शुभाशुभान् ॥

करव्यापानु वेकस्ये तमसाभिप्रवर्तिते ।

अस्वपन्नं भूतात्मा प्रभुश्च इव चोच्यते ॥

सर्वज्ञं तु दिवास्वामः प्रतिविष्टोऽभ्यस्य योऽस्मात् ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

निद्रावः, जि, (नि + द्रा + क्तः । “संयोगादेरातो
धातोर्ध्वस्तः ।” ८ । २ । ४३ । इति तत्त्व नः ।)

निद्रागतः । तत्पर्यायः । श्रुतिः २ । इत्यमरः ॥
३ । १ । ६२ ॥ (यथा, आर्यावर्षाष्टात्मा ॥ ५०६ ।
“विहितविधिधनुवन्मो मानोन्नतयावधीरितो
मानी ।

जमते कुतः प्रबोधं च जागरित्वेव निद्रावः ॥”)

निद्राशुः, जि, (निद्रातीति । नि + द्रा + “सृष्टि-
यङीति” ३ । २ । १५८ । इति आशुप् ।)

निद्राशीलः । निद्रा विद्यते अस्व गोहृष्येत्वा-
दिना आशुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ मत्-
पर्यायः । स्वप्न २ शयाशुः ३ । इत्यमरः ॥ ३ ।
१ । ६३ ॥ तन्त्राशुः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे ॥ ५ । ४१ ।

“काशी विवर्णयेद्यौर्ध्वं निद्राशुचर्मचौरिकाम् ।
जिह्वालीक्य च रोगाङ्गो जीवितं योऽथ
वाञ्छति ॥”)

निद्राशुः, स्त्री, (निद्रा देयत्वेनाश्वयस्या इति ।
निद्रा + बाहुलकात् आशुः ।) वार्ताकी । वन-
वर्मरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ नलीनाम-
गन्धद्रवम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निद्राहृत्तः, पुं, (निद्राया हृत्त इव ।) अन्धकारः ।
इति शब्दमाला ॥

निद्रासंजननं, स्त्री, (निद्रा संजनयतीति । सं +
जन + णिच् + क्तुः ।) श्रेष्ठा । इति शब्दमाला ॥

निधनं, स्त्री, (नि + धा + “कृपृष्टजमिन्धान धानः
कृत्” ।) उर्वा । २ । ८ । इति कृत् ।) नाशः ।
तत् तु अदर्शनं मरणम् । (यथा, विष्णु-
पुराणे ॥ १ । १२ । ७३ ।

“एकस्मिन् यत्र निधनं प्राप्तिं दृष्टकारिणि ॥
वङ्गनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥”)

कुलम् । तत्तु कुलस्थानं कुलसुखम् । इत्यमर-
भरतौ ॥

निधनः, पुं स्त्री, (नि + धा + क्तुः ।) मरणम् ।
इत्यमरः ॥ २ । ८ । १६ ॥ वधतारा । सा तु
जन्मनश्चमत्वात् सप्तमी तारा । यथा, जन्म
सम्पत्तिपत्तौ क्षेमः प्रत्यदिः साधको वध इत्यादि ।
प्रत्यरौ जयवं दद्यान्निधने तिलकाचनम् । इति
ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (निद्रातं धनं यस्य ।) धन-
हीने, जि ॥

निधानं, स्त्री, (निधीयतेऽनेति । नि + धा +
आधादे क्कुट् ।) निधिः । इति शिवचन्द्रः ।
२ । १०६ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ॥ २ । १६४ ।

“कन्देः प्लोमुनिवरा गमयन्ति कानं
सन्तोष एव पुत्रवत्परं निधानम् ॥”)

आधारः । यथा,—

निधिः

“निधानभगतं सद्यः सर्वं समधिगच्छति ।”

इत्यागमः ॥

(यथा, देवीभागवते । १ । १६ । १४ ।

“ब्रह्मविद्यानिधानम् संसारार्थवतारकम् ॥”)

कार्यावसाने प्रवेशस्थानम् । यथा,—

“एतन्नावावताराणां निधानं बीजमण्यम् ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

निधिः, पुं, (निधीयते ऽनेति । नि + धा + निः ।)

नलिकानामगन्धद्रवम् । ससुप्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २२ । १० ।

“कन्यां सुकेशीं निधिक्षयकासमां

मेने तदात्मानमनुत्तमम् ॥”)

जीवकौषधिः । इति शब्दचक्रिका ॥ आधारः ।

यथा । गुणनिधिः । जलनिधिः । इत्यादयः ॥

चिरप्रनष्टस्वामिकभूजातधनविशेषः । इति

प्राचः ॥ अज्ञातस्वामिकचिरनिखातस्वर्गादि ।

यथा । अधुना भूमौ चिरनिखातस्य सुवर्णा-

देर्निधिश्चन्द्रवायस्याधिगमे विधिमाह ।

“राजा जम्बा निधिं दद्यात् द्विजैर्भ्योऽर्द्धं द्विजः

पुनः ।

विद्वानश्वेवमादद्यात् सर्वंस्वसौ प्रभुर्यतः ॥

इतरेषु निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् ।

अनिवेदितविज्ञातो दाय्यस्त्वं दण्डमेव च ॥”

“उत्तलचक्रं निधिं राजा लब्धार्हं ब्राह्मणेभ्यो

दत्त्वा शेषं कौषि निवेशयेत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान्

श्रुताध्ययनसम्पन्नः सदाचारो यदि निधिं लभेत

तदा सर्वमेव गृह्णीयात् । यस्मादसौ सर्वस्य

जगतः प्रभुः । इतरेषु तु राजविद्वद्ब्राह्मण-

व्यतिरिक्तानां विद्वद्ब्राह्मणचरित्रादिना निधौ

लब्धे राजा षष्ठांशमधिगन्ते दत्त्वा शेषं निधिं

स्वयमाहरेत् । यथाह वशिष्ठः । अप्रज्ञायमानं

विनं योऽधिगच्छेत् राजा तद्वरेदधिगन्ते षष्ठ-

मांशं प्रदद्यात् इति । गौतमोऽपि निध्याधिगमो

राजधनं न ब्राह्मणस्याभिरूपस्याजस्रजोऽप्या-

ख्याता षष्ठं अंशं लभेत्येक इति । अनिवेदित

इति कर्त्तरि निष्ठा । अनिवेदितश्चासौ विज्ञा-

तश्च राजा इत्यनिवेदितविज्ञातः । यः कश्चि-

न्नधिं लब्ध्वा राज्ञे न निवेदितवान् विज्ञातश्च

राजा स सर्वं निधिं दाय्यो रक्ष्यश्च शत्रुपेक्षया ।

अथ निधेरपि स्वाभ्यागत्वरूपसत्तादिभिः स्वत्वं

भावयति तदा तस्मै राजा निधिं दत्त्वा षष्ठं

हादृशं वांशं स्वयमाहरेत् । यथाह मनुः ।

“ममायमिति यो ब्रूयन्नधिं सत्वेन मानवः ।

तस्यादहीत षष्ठभागं राजा हादृशमेव वेति ॥

अंशविकल्पस्तु वर्णकालाद्यपेक्षया वेदितव्यः ।”

इति मिताचारायां अवहाराध्यायः ॥

कुवेरस्य नवधा रत्नविशेषः । तत्पण्यायः ।

शिवधिः २ । इत्यमरः । १ । १ । ७४ । संवधिः ३ ।

इति भरतः । तद्गदा यथा,—

“पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्को मकरकच्छपौ ।

सुकुन्दकुन्दनीलाश्च वर्षाऽपि निधयो नव ॥”

इति हारावली ॥

निधिः

मार्कण्डेयपुराणे तु वर्षे इति हिता अष्टाविंश

उक्ताः । इति भरतः ॥ ३ ॥ तल्लक्षणं यथा,—

“पद्मिनी नाम या विद्या लक्ष्मीस्तस्याधिदेवता ।

तदाधाराच्च निधयस्तान्मे निगदतः श्रवण ॥

तत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ ।

सुकुन्दनीलौ गन्धश्च शङ्खश्चेवाटमो निधिः ॥

सत्यान्वहोर्गो भवन्त्येते सङ्गिः सङ्ग भवन्त्यमी ।

एते स्रष्टौ समाख्याता निधयस्तव क्रोटके ॥

एभिरालोकितं चित्तं मनुष्यस्य महामते ॥

यादृक् स्वरूपं भवति तस्मै निगदतः श्रवण ॥

पद्मो नाम निधिः पूर्वंः स यस्य भवति द्विजः ।

स तस्य तत्सुतानाञ्च तत्पौत्राणाञ्च नात्यगः ॥

दाक्षिण्यवारः पुरुषस्तेन चाधिष्ठितो भवेत् ।

सत्त्वाधारो महाभागो यतोऽसौ सात्त्विको

निधिः ॥

सुवर्णराज्यताम्रादिधातूनाञ्च परिरिहम् ।

करोत्यनितरां सोऽथ तेषाञ्च क्रयविक्रयम् ॥

करोति च यथा यज्ञान् यजिष्याञ्च प्रयच्छति ।

सम्पादयति कामाञ्च सर्वानेव यथाक्रमम् ॥

सभादेवनिर्केताञ्च स कारयति तत्तन्नाः । ॥ ३ ॥

सत्त्वाधारो निधिश्चाय्यो महापद्म इति श्रुतः ॥

सत्त्वप्रधानो भवति तेन चाधिष्ठितो नरः ।

करोति पद्मरागादिरत्नानाञ्च परिरिहम् ॥

समौक्तिकप्रबालानां तेनाञ्च क्रयविक्रयम् ।

ददाति योगश्रीकेभ्यस्तैवामावसर्थास्तथा ॥

स कारयति तच्छीलः स्वयमेव च जायते ।

तत्प्रकृतास्तथाशीलाः पुत्रपौत्रक्रमेण च ॥

पूर्वार्द्धिमानः सप्तासौ पुरुषाञ्च न सुचति ।

महापद्मस्तु विप्राणां यज्ञे सप्तपजायते ॥ ३ ॥

तामसो मकरो नाम निधिक्षेनावलोकितः ।

पुरुषोऽथ तमःप्रायः सुशीलोऽपि हि जायते ॥

बाणखड्गगर्दपुष्पां चमेणाञ्च परिरिहम् ।

दंशनानाञ्च कुरुते याति मैत्रीञ्च राजभिः ॥

ददाति शौर्ष्यदत्तानां भूतुनां ये च तन्प्रियाः ।

क्रयविक्रयश्च शस्त्राणां नात्यग प्रीतिमेति च ॥

एकस्यैव भवत्येव नरस्य न सुतानुगः ।

द्रव्यार्थं दस्युतो नाशं संयामे वापि संव्रजेत् ॥ ३ ॥

कच्छपाख्यो निधिर्योऽय्यो नरक्षेनाभिधीक्षितः ।

तमःप्रधानो भवति यतोऽसौ तामसो निधिः ॥

अवहारा न शृष्टेः पण्यजातं करोति च ।

कर्मान्नानखिलाञ्चैव न विनसति काश्चित् ॥

समस्तानि यथाङ्गानि निरुप्यन्ते हि कच्छपः ।

तथावृत्त्य रत्नानि तिष्ठन्ताकुलमानसः ॥

न ददाति न वा भुङ्क्ते तद्विनाशभयाकुलः ।

निधानसुर्यां कुरुते निधिः सोऽप्येकपुरुषः ॥ ३ ॥

रजोगुणमयश्चाय्यो सुकुन्दो नाम यो निधिः ।

नरोऽवलोकितस्तेन तद्गुणो भवति द्विजः ॥

वीणाविष्णुन्दङ्गादिगौतवाद्यपरिरिहम् ।

करोति वाद्यतां विनं गृह्यताञ्च प्रयच्छति ॥

वन्दिमागधस्तानां विटानां नास्वपाठिनाम् ।

दहाहर्निशं भोगान् भुङ्क्ते तैस्तु समं द्विजः ॥

कुण्डलासु रतिश्चास्य भवत्येव तद्विधेः ।

निधिः

प्रधाति सङ्गमेकञ्च स निधिर्भवति नरम् ॥ ३ ॥

रजःसत्त्वमयश्चाय्यो गन्धो नाम महानिधिः ।

उपैति स्वप्नमधिकं नरक्षेनावलोकितः ॥

समस्तधातुरत्नानां पण्यवाद्यादिकस्य च ।

प्रतिपहं करोत्येव तथैव क्रयविक्रयम् ॥

आधारः सज्जनानाञ्च आगतताभ्यागतस्य च ।

सङ्गते नावमानोक्तिं स्वप्नामपि महासुने ॥

स्वप्नमानञ्च महतीं प्रीतिं वधाति यच्छति ।

यं यमिच्छति वै कामं नहुत्वस्तुपयाति च ॥

वङ्गो भार्या भवत्यस्य हृदि तमस्योऽतिशोभनाः ।

सन्ततो सप्त च नरात्रिभिर्नन्दोऽनुवर्तते ॥

प्रवर्द्धमानोऽपि नरमदभागेन सप्तमः ।

दीर्घायुश्च सर्वेषां पुरुषाणां प्रयच्छति ॥

बन्धूनामेव भ्रमणं ये च दूरादुपागताः ।

तेषां करोति वै गन्धः परलोकं न चाहृतः ॥ ३ ॥

भवत्यस्य न च खेदः सङ्घाविशु जायते ।

पूर्वमिच्छेत् शैथिल्यं प्रीतिमन्येः करोति च ॥

तथैव सत्त्वरजसो यो विभर्ति महानिधिः ।

स नीलसंज्ञस्तत्सङ्गी नरस्तच्छीलभागम्भवेत् ॥

वस्त्रकापांसधात्यादिपण्यपरिरिहम् ।

सुक्ताविद्वमशङ्कानां सुख्यादीनां महासुने ॥

काष्ठादीनां करोत्येव यच्चान्यज्जलसम्भवम् ।

क्रयविक्रयमप्येषां नात्यग रमते मनः ॥

तद्भागान् पुष्करिण्यञ्च तथारामान् करोति च ।

बन्धश्च सरितां वृक्षांस्तथा रोपयते नरः ॥

अयुषेपनपुण्यादिभोगस्तुक् वापि जायते ।

विपौरुषश्चापि निधिर्नीलो नामेति विश्रुतः ॥

रजस्तमोमयश्चाय्यः शङ्खसंज्ञो हि यो निधिः ।

तेनापि नीयते विप्रः । तद्गुणत्वं निधीश्वरः ॥

एकस्यैव भवत्येव नरं नात्यस्तुपैति च ।

यस्य शङ्को निधिक्षस्य स्वरूपं क्रोटके ॥ श्रवण ॥

एक एवात्मना वृद्धमनं भुङ्क्ते तथावरम् ।

कदम्बसुं परिजगो न च शोभनवस्त्रभृत् ॥

न ददाति सुहृद्भ्यांस्तुतपौत्रकुवादिसु ।

स्वपौत्रपरः शङ्गी नरो भवति सर्वदा ॥

इत्येते निधयः ख्याता नराणामर्षदैवताः ॥

मित्रावलोकितो मित्रस्वभावपण्यदायिनः ।

यथाख्यातः स्वभावस्तु भवत्येकविकलकान्तः ।

सर्वेषामाधिपत्ये च श्रीरेवां द्विज पद्मिनी ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे ६८ अध्याये निधिलक्षणम् ॥

(पौरवर्षश्रीयकृपविशेषः । अयं हि दक्षपायिः

पुत्रः । मत्स्यपुराणादिमते निरामित्रनाम्ना

विख्यातः । ५० । ७७ । यथा, राजावल्यां प्रथम-

परिच्छेदे ।

“बुधे पृथिवीमेनां दक्षपाणिर्मेहावनः ।

राजासने ततः सोऽपि स्वापयित्वा निधिं स्तुतम् ॥

स्मरन्मारायणं देवं तपसे स वर्णं ययौ ।

निधस्तु विधिवद्वाच्यं चकार नीतिपरिष्ठितः ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १७ ।

“सर्वः शर्वः शिवः स्याद्युर्भूतादिर्निधिरवयः ॥”

“प्रलयकालेऽस्मिन् सर्वं निधीयते इति निधिः ।”

इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥

निपातं

यतिभिस्तु कञ्चन सारिद्धिरिवाज्ञानं सुराक्षया ।
पथन्ते कालख्ये ते यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
स्नेहमन्त्रपुरीषेषु धीरतै ते दिवागिष्मम् ।
भक्षिताः कीटनिकरैः शब्दं कुर्वन्ति कातराः ॥
ये निन्दन्ति च ब्रह्माक्षं खटारं जगतां गुहम् ।
शिवं सुराणां प्रवरं दुर्गां जघ्नीं सरस्वतीम् ।
खीताश्च तुलसीं गङ्गां वेदांश्च वेदमातरम् ।
व्रतं तपस्वीं पूजां च मन्त्रं मन्त्रप्रदं गुहम् ॥
ते पथन्तेऽन्धकूपे वे चायुषोर्द्धं विधिरहो ।
भक्षिताः सर्पसंघैश्च शब्दं कुर्वन्ति सन्ततम् ॥
यो निन्दन्ति हृषीकेशं देवसाम्यं विधाय च ।
विष्णुभक्तिप्रदेष्वेव पुराणेषु मृतेः परम् ॥
राधां तदङ्गना गोपीर्नाक्षणांश्च चदर्शिताम् ।
ते प्रथन्तेऽवटे देव ! विधातुरायुषा समम् ॥
अधोसुखा कर्तुं नक्ता सर्पसंघैश्च वेष्टिताः ।
भक्षिता विलताकारैः कीटैः सर्पैः समावृत्तैः ॥
अतीवकातरा भीताः शब्दं कुर्वन्ति सन्ततम् ।
स्नेहमन्त्रपुरीषाणि भुवं भक्षन्ति क्षोभिताः ॥
उल्कां ददति वटस्थं तन्मुखे यमकिङ्कराः ।
त्रिसन्ध्यं तर्जनं हस्ता कुर्वन्ति दक्षताडनम् ॥
कुर्वन्ति नृजपानश्च प्रहारेऽनृषिता भिया ।
तदा कल्पान्तरे स्रुटं खट्वैश्च प्रथमे पुनः ॥
तेषां भवेत् प्रतीकार इत्याह कमलोज्ज्वलः ।
परनिन्दा विनाशाय खनिन्दा यश्चैव परम् ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीलक्ष्मणस्मृत्युक्ते १०७१ अः ॥
“वेदनिन्दारतां न मन्त्रान् देवनिन्दारतांस्तथा ।
द्विननिन्दारतांश्चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥
न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दाश्च वर्जयेत् ।
वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
यस्तु देवावुषींश्चैव वेदं या निन्दति द्विजः ।
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा प्राक्छेजिह्वं मुनीश्वराः ॥
निन्दयेद्देवैर्गुहं देवं वेदं वा सोपहं ह्वयम् ।
कल्पकीटिग्रस्तं सार्यं रौरवे पथन्ते नरः ॥
तूष्णीमासौ तं निन्दायां न ब्रूयात् किञ्चिदुत्तरम् ।
कथीं पिधाय गन्तव्यं न चैनानवलोकोयेत् ॥
वर्जयेद्दे परेषां नु यद्देवैर्गुहं देवां दुषः ।
न निन्देद्दुयोगिनः सिद्धान् व्रतिनो वा यती-
क्षणा ॥
देवतायतनं प्राप्नो देवानामाज्ञातिमथा ॥”
इति कौर्म उपविभागे १५ अध्यायः ॥
निन्दास्तुतिः, स्त्री, (निन्दया स्तुतिः ।) बाज-
स्तुतिः । यथा,—
“निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गन्धले स्तुति-
निन्दयोः ॥”
निन्दया स्तुतिर्गन्धले बाजेन स्तुतिरिति च
स्तुतपत्ता बाजस्तुतिः । इति साहित्यदर्पणः ।
अपि च ।
“यदि निन्दन्निव स्तौति बाजस्तुतिरसौ मता ।”
उदाहरणम् ।
“तापसेनापि रामेण जितेयं भूतधारिणी ।
त्वया राज्ञापि संवेयं जिता माभून्मदस्त्रा ॥”
इति दक्षी

“कथमवनिप ! र्पर्वो यमिश्रताविधारा-
ह्वनमनितभृतां विद्विषां लीलता श्रीः ।
ननु तव निहृतारेदयसौ क्षिप्र नीता
विद्विषमपगतान्निर्वैरभा कीर्तिरेभिः ॥
इत्यादौ निम्नास्तुतिप्रपुषा कल्पप्रशः ॥” इति
काव्यप्रकाशः ॥

निन्दितः, नि, (निम्नास्तुति जातेति । निम्ना +
“तदस्य सज्जातं तारकादिभ्य इतच्” ॥ ५ । २ ।
६ । इति इतच् ।) निम्नास्तुतिः । तत्पठ्यायः ।
क्षिप्रतः २ अपभ्रंसः ३ निर्भर्त्तुसितः ४ ।
इति ऋटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ ।
७ । ४६ ।

“मधु पश्यति ऋषात्मा प्रपातं नैव पश्यति ।
करोति निन्दितं कर्म नरकान्न विभेति च ॥”)

निन्दः, ली, निन्दतेऽप्रचक्षणाद्यौ । निदि कुनसाया-
मित्यादौ औषादिक उग्रव्ययः । नृत्ववत्तया ।
इति शेषमन्त्रः । १ । १६५ ॥

निपः, पुं ली, (निघर्तं पिबत्यनेनेति । नि + पा +
चणर्थ कः ।) कलसः । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥
कदम्बदक्षे, पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निपठः, पुं, (निपठनमिति । नि + पठ + “नो
गदनदपठस्वनः ।” १ । १ । ६४ । इति ऋप् ।)
पाठः । इत्यमरः । १ । २ । २६ ॥

निपत्या, ली, (निपतत्यस्यामिति । नि + पत +
“संज्ञायां समननिघर्तनपठेति” ॥ १ । ३ । ६६ ।
इति ऋप् । ततद्याप ।) युद्धभूमिः । इति सुभ-
बोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (पिच्छिन्ना भूमिः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

निपाकः, पुं, (निघमेन पञ्चनमिति । नि + पञ्च +
चण् ।) पाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

निपाठः, पुं, (नि + पठ + पञ्चे चण् ।) पठनम् ।
इत्यमरः । १ । २ । २६ ॥

निपातः, पुं, (नितरां पतनमिति । नि + पत +
चण् ।) नृत्यः । इति चिकीर्षणः ॥ (यथा,
महाभारते । ५ । १२२ । ६ ।

“सङ्गरेषु निपातेषु तथापद्यसनेषु च ॥”)

पतनम् । यथा, आनन्दलहरीयाम् । ५७ ।

“वने वा हर्म्ये वा समकरनिपातो ह्रिमकरः ॥”

निपातनं, ली, (निपाततेऽनेनेति । नि + पत +
णिच् + करणे ण्यट् ।) खर्जाकारः । इति भरतः ॥
अधोनयनम् । इति सर्वस्वम् । तत्पठ्यायः ।
अवनायः २ । इत्यमरः । १ । २ । २६ ॥ निपा-
तनम् ३ । इति नयनानन्दः ॥ खीकरणलक्ष-
णानुत्पन्नपदसाधनम् । यथा, निपातनादि-
सिद्धिः । यत्तच्छब्दानुत्पन्नं तत् सर्वं निपा-
तनात् सिद्धमिति भाष्यम् । निपातकक्षयं यथा,
“यथांगमो वर्णविपर्ययश्च
हौ चापदौ वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थान्तिप्रत्येन योग-
स्तदुच्यते प्रत्यविर्षं निवक्तम् ॥
इति प्राचः ।” इति दुर्गादासः ॥ तद्वयथा,—
“वर्थांगमो गवेन्नादौ सिद्धे वर्णविपर्ययः ।

निबन्ध

कोइशरी विकारः स्थातुर्वर्णाशः एवोदरे ॥”
इति कलापपञ्जी ॥
निपानं, स्त्री, (निपीयते अस्मिन्निति । नि+पा+
आधारे ल्युट् ।) कूपसमीपशिलादिनिबद्धपशु-
प्राचार्यस्तपूपोद्धृतावस्थानम् । इति भरतः ॥
तनपर्यायः । आहावः । इत्यमरः । १।१०।१६ ॥
निपानकम् ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ गोदोहन-
पात्रम् । इति त्रिकाशेषः ॥ (कलाशय-
मात्रम् । यथा, विष्णुसंहितायाम् । ६४ । १ ।
“परनिपानेन न स्नानमाचरेत् ॥”)
निपुणः, त्रि, (नि+पुञ्च राशीकारणे + क ।) कार्य-
क्षमः । (यथा, नागानन्दे खजधरोक्तिः ।
“श्रीहर्षो निपुणः कविः परिवर्द्धयेवा गुण-
याहिनी ॥”
अन्यच्च, देवीभागवते । १।५।५६ ।
“न ते रूपं वेत्तुं सकलसुवने कोऽपि निपुणो
न नामां संख्यां ते कथितुमिह योग्योऽस्ति
पुरुषः ॥”)
तनपर्यायः । प्रवीणः २ अभिज्ञः ३ विज्ञः ४
निष्णातः ५ शिष्यितः ६ वैज्ञानिकः ७ ज्ञात-
मुखः ८ ज्ञातः ९ कुशलः १० । इत्यमरः । १।१।४४ ॥
संख्यावान् ११ मतिमान् १२ कुशालोयमतिः
१३ जटिः १४ विदुरः १५ बुधः १६ दक्षः १७
नेदितः १८ ज्ञातधीः १९ सुधीः २० विद्वान् २१
ज्ञानकर्मा २२ विचक्षणः २३ विदग्धः २४
चतुरः २५ प्रौढः २६ बोद्धा २७ विशारदः २८
सुमेधाः २९ सुमतिः ३० तीक्ष्णः ३१ प्रेक्षावान्
३२ विबुधः ३३ विद्वन् ३४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
विज्ञानिकः ३५ कुशली ३६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥
निपला, स्त्री, (निवृत्तं कर्त्तुं यस्याः ।) ज्योति-
श्रुती । इति भावप्रकाशः ॥ (ज्योतिष्यतीशब्दे-
ऽस्या गुणादयो आख्याताः) ॥
निपेनं, स्त्री, (निवृत्तः येनो यस्यादिति) अपेनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
निबन्धं, स्त्री, (नितरां बन्धः तानलयादिबद्धित-
बन्धनं यत्र ।) गीतम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
निबन्धः, पुं, (निबध्नातीति । नि+बन्ध चञ् ।)
आनाहरीगः । यन्त्रस्य इति । इति शैम-
चन्द्रः ॥ निबद्धः । इति चट्टाधरः ॥ बन्धनम् ।
यथा,—
“देवी सन्धुविमोक्षाय निबन्धावासुरी मता ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥
(यथा, भागवते । ६ । २ । ४६ ।
“नातः परं कर्मनिबन्धजननं
सुसुचतां तीर्थपदाङ्गुलीर्ननात् ॥”)
निबन्धनं, स्त्री, (निबध्नातीति नास्ति वा । नि+बन्ध
ल्युट् ।) हेतुः । इति शैमचन्द्रः ॥ उपनाहः ।
स तु वीणातन्त्रीनिबन्धनोद्भागः । इत्यमरः ।
१ । ७ । ७ ॥ (नि+बन्ध +भावे ल्युट् ।)
बन्धनञ् ॥

निमिः

निबन्धा, [ऋ] पुं, निबन्धकर्त्ता । यन्त्रकर्त्ता । इति
आकरग्रन्थम् ॥
निबन्धितः, त्रि, बद्धः । निबन्धोऽस्य जातः इत्यय-
इतत्प्रत्ययनिबन्धः ॥
निबन्धितं, स्त्री, (निबन्धते इति । नि+बन्ध+
ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ६२ । २२ ।
“बुद्धेः चरितं यन्मे दुष्टदैतानिबन्धनम् ॥”)
निमः, त्रि, (नियतं भातीति । नि+भा+ क ।)
सङ्घः । इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥ (यथा,
रघुवंशे । १० । ६ ।
“प्रबुद्धपुङ्गवरीकाचं बालातपनिर्भासकम् ।
दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥”)
प्रकाशः । आजे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥
निभालनं, स्त्री, (नि+भल+णिच्+भावे ल्युट् ।)
दर्शनम् । इति त्रिकाशेषः ॥
निभूतं, त्रि, (नि+भू+ क्त ।) अतीतम् । भूत-
कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
निभृतः, त्रि, (नि+भृ+ क्त ।) विनीतः । निर्जनः ।
यथा,—
“निभृतनिकुञ्जयुग्ं गतया निशि रक्षसि निक्षीय
वसन्तम् ॥”
इति श्रीजयदेवः । २ । १२ ॥
(अक्षमयासः । यथा, रघुवंशे । ८ । १५ ।
“नभसा निभृतेनृणां तुला-
सुदितार्केयं समाचरोह तत् ॥”)
निमज्ज्युः, पुं, (नि+मज्ज् + अयुच् ।) शयनम् ।
यथा, भट्टिः ।
“तस्यै कान्तान्तरेः सार्द्धं मन्येऽहं धिद्रिमज्ज्युम् ॥”
निमज्जनं, स्त्री, (निमज्जतेऽनेनेति । नि+मज्ज्
+भावे ल्युट् ।) स्नानम् । अवगाहनम् । यथा,
“नास्ति जन्मजनकमृत्युमिदं
सत्यमज्जनितो जनदेहः ।
वीर्य वः खलु तनुमन्तादां
हृद्रिमज्जनमवैमि सुधायाम् ॥”
इति नैषधे पञ्चमसर्गः ॥
निमज्ज्यं, स्त्री, (निमज्जते इति । नि+मज्ज्+
ल्युट् ।) नियोजनविशेषः । “अथ यस्याकरके
प्रत्यवायस्तन्निमज्ज्यम् । यथा, इह सुञ्जीत
भवान् । यस्याकरके प्रत्यवायो न स्यात् तदा-
मज्ज्यम् । यथा, इह शयीत भवान् । इति
निमज्ज्यामज्ज्ययोर्भेदः ।” इति सुम्बोध-
टीकायां दुर्वादासः ॥
निमयः, पुं, (निमीयतेऽनेनेति । नि+मि+
“एरच्” ॥ ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) निमयः ।
इत्यमरः । २ । १ । ६० ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ७८ । ७ ।
“पञ्चनामस्य निमयं न प्रशंसन्ति साधवः ।
निमयेन पक्षमात्रेण भोजनार्थाय भारतम् ॥”)
निमिः, पुं, इच्छाकुराणपुत्रः । तस्य निमेषे स्थिति-
कारणं यथा,—
“निमिर्नाम वृषः स्त्रीभिः पुरा द्यूतमदीयत ।

निमिषः

तन्नामरेऽभ्याजगाम वशिष्ठो ब्रह्मसम्भ्रमः ॥
तस्य पूजामकुर्वन्तं ब्रह्माप यः सुनिर्गुपम् ।
विरेतासं भवत्येति ब्रह्मसोनायसी पुनः ॥
अन्योऽप्यापात्रं तयोर्विशरीरे विचेतवी ।
जन्मतुः श्रापनाशाय ब्रह्मासं जगतः पतिम् ॥
अथ ब्रह्मव आदिशालोचनेषु वसन्निमिः ।
निमेषाः स्तुभ्य कोकानां तद्विन्नामाय नारद ॥”
इति मत्स्यपुराणे ५५ अध्यायः ॥ ७ ॥
मतान्तरं यथा,—
“निमिः सङ्घसंवत्सरं सप्तमारेभिः । वशिष्ठश्च
होतारं वरयामास । तमाह वशिष्ठः । अह-
मिन्नेव पञ्चवर्षशतं यागार्थं प्रथमतः इतः ।
आगतस्तवापि ऋत्विग् भविष्यामीत्युक्ते वीर्ये
तत्कालमेवान्ये गीतमादिभिर्यागमकरोत् । समाप्ते
चामरपतियागे त्वरावान् वशिष्ठ आजगाम ।
तत्कालमकर्तुं गीतमस्य दृष्ट्वा अयं विदेहो
भविष्यतीति श्रापं ददौ । निमिः शरीरं वदो
नृतमिव तस्यौ । यश्चसमाप्तौ भाग्यपक्षमाया-
गतान् देवान् ऋत्विजं जघ्नुः । यजमानाय वरो
दीयतामिति । देवैश्च हृष्टितो निमिराह ।
नष्टोतावति जगद्व्यदुःखमस्ति यच्छरीरात्मनो-
र्वियोगे भवति । तदहमिच्छामि सकललोचनेषु
वस्तुम् । न पुनः शरीरस्य हर्षं कर्तुमिच्छेवस्तुते
देवैरसावशेषभूतानां नेमेष्वासां कारितः । ततो
भूतान्युक्तेन निमेषं चक्रे ।” इति विष्णुपुराणे ४
अंशे ५ अध्यायः ॥
निमित्तं, स्त्री, (नि+मिद् + क्त । संज्ञापूर्वकत्वात्
नत्वम् ।) हेतुः । (यथा, देवीभागवते । १।१८।५।
“किं निमित्तं महाभाग ! निःस्पृहस्य च मां
प्रति ।
जातं ज्ञागमनं ब्रूहि कार्यं तन्मुनिवचनम् ।”)
चिह्नम् । इत्यमरः । १।१।७६ ॥ शृङ्गनः । यथा,
“निमित्तानि च पञ्चानि विपरीतानि केशव ।
इति श्रीभगवद्गीता ॥
निमित्तकं, स्त्री, (निमित्तं + संज्ञार्था कन् ।)
निमित्तनिश्चयादागतम् । पुष्पनम् । इति शब्द-
माला ॥ निमित्तञ्च ॥
निमित्तकारणं, स्त्री, (निमित्तं कारणम् ।)
समवायिकारणासमवायिकारणार्था भिन्नम् ।
हतीयकारणम् । यथा । घटं प्रति कुलाल-
श्चक्षुःकलजलकृपादि । इति भावपरिच्छेद-
विज्ञानसुक्तावली ॥
निमित्तकतु, पुं, (निमित्तं खड्गेन शुभाशुभशृङ्गनं
करोतीति । क्त + क्तिप् ।) काकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
निमित्तवित्, [द्] पुं, (निमित्तं शुभाशुभलक्षणं
वेत्तीति । विद् + क्तिप् ।) देवशः । गणकः ।
इति शैमचन्द्रः । ३ । १४६ ॥
निमिषः, पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते । १ ।
१४६ । ६६ ।
“निमिषोऽनिमिषः अन्वी वाचस्यतिवदारधीः ॥”
(निमिषतीति । नि+मिष+ “इङ्गुप्तेति ।”

नियन्त्रि

“भागेनं नियन्त्रं तोयं वक्ष्भागं प्रकरोदकम् ।
लवङ्गमरिचोष्णं पायनं पायकोत्तमम् ॥
नियन्त्रमभव पायनमन्त्रं वातनाशनम् ।
वङ्गिरीशिकरं वक्षं समस्ताहारपाचकम् ॥”
इति रात्रिचर्चः ॥
नियन्त्रः, त्रि, (नि + यम + क्तः ।) संयतः । यथा,
“कार्तिके शुक्लपक्षे द्वितीयायां नराधिपः ।
पुण्याहारो वर्धमेकं तत्रैव नियतात्मवान् ॥”
इति भविष्यपुराणे द्वितीयकण्ठः ॥
(सेवापरः । यथा, रामायणे । १ । २ । ७ ।
“प्रायश्चित्तं तुनेकास्य वक्ष्यते नियतो गुरोः ॥”)
नियन्त्रः । यथा,—
“अन्धयाहिनिभूयस्य नियता पूर्ववर्तिता ।
कारयत्नं भवेत्तस्य चैविधं परिकीर्तितम् ॥”
इति भाषापरिच्छेदे । १६ ॥
(यथा च कश्चित् ।
“वक्षे लक्ष्मीः प्रभा ख्ये गतिर्वायौ सुविश्रमा ।
एतत्तु नियतं सर्वं त्वयि चाशुभं यशः ॥”
निपूर्वयमघातोर्वैद्यार्थकत्वात् बहोऽपि । यथा,
नियताङ्गलिः ॥ संयुक्तः । आसक्तः । यथा,
महाभारते । १ । १३४ । ५६ ।
“प्रतिष्ठातात्मनो रक्षन् सखे च नियतः सदा ॥”)
नियन्त्रः, त्रि, (नियन्त्रे आत्मा अनयेति । नि +
यम + करणे क्तिन् ।) भाग्यम् । देवम् । इत्य-
मरः । ११७ । २८ । (यथा, माघे । ४ । ३४ ।
“आवाहितस्य तमसा नियतेनियोगा-
दाकाङ्क्षतः पुनरपक्रमणेन कालम् ॥”)
नियमः । इति मेदिनी । ते, १२० । (चतु-
र्हृद्धारिणीदेवयोश्चिन्मयानामन्यतमा । इति
वङ्गिपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥)
नियती, त्रि, (नियन्त्रे कालो यथा । नि + यम +
क्तच् । वा डीच् ।) दुर्गा । यथा,—
“सुतिः संस्तरादेवो नियतो च नियामता ॥”
इति द्विपुपुराणे विष्णुकाध्यायः ॥
नियतेन्द्रियः, त्रि, (नियतानि संयतानि इन्द्रियाणि
येन ।) संयतेन्द्रियः । इन्द्रियदमनशीलः । यथा,
भार्गवपुराणे । ८४ । ८ ।
“अभ्यस्यसे सुनियतेन्द्रियतत्त्वसारेः ॥”
नियन्ता, [त्रि] यु, (नियन्त्रति अन्धादीनिति ।
नि + यम + क्तच् ।) कारयिः । इत्यमरः । १२ ।
८ । ५६ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १३ । २२ ।
“स नियन्त्रन्तरं विधातुं निश्चितः शूरेः ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १०५ ।
“अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो
यमः ॥”)
त्रि, शास्ता । यथा, रघुः । १ । १०७ ।
“रेखामात्रमपि सुखादामनोर्वलनः परम् ।
न यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्त्रेभिरुत्तमः ॥”
नियन्त्रितः, त्रि, (नि + यन्त्रि + क्तः ।) आवाधः ।
अनर्गलः । इति शैलभट्टः ॥ (यथा, देवी-
भागवते । २ । ६ । ५२ ।
“आगच्छेत् सर्वथा सो वैमम पार्थ नियन्त्रितः ॥”)

नियम

नियमः, यु, (नियमनमिति । नि + यम + “यमः
सतुपनिविष्ट च ।” २ । २ । ६२ । इति अष्ट ।)
श्रीचं सन्तोषः तपः स्वाध्यायः ईश्वरप्रणिधानम् ।
इति वेदान्तसारः ॥ प्रतिष्ठा । अङ्गीकार इति
यावत् । व्रतम् । तत्त्वोपवासादि । अनिष्टमागन्तु-
साधनं कर्म । इत्यमरः । १२ । ७ । २८ । (वङ्गः ।
यथा, देवीभागवते । २ । २६ । २५ ।
“नियमं प्रथमं कृत्वा पश्चात् पूजां समाचरेत् ॥”
वक्ष्यन्म् । यथा, मनुः । ८ । १२२ ।
“धर्मेत्यादिभिरार्यमधर्मेनियमाय च ॥”)
मन्त्रा । निश्चयः । इति मेदिनी । मे, ४६ । ३४ ॥
“नियमाः पञ्च सत्त्वाद्या वाङ्मनाभ्यन्तरं द्विधा ।
श्रीचं तुष्टिच सन्तोषस्तपश्चेन्द्रियनियमः ॥
आत्मनोपवासेत्याध्यायोपस्थनियमः ।
तपःक्रोधो गुरौ भक्तिः श्रीचञ्च नियमाः स्मृताः ॥
यमाः पञ्चाय नियमाः श्रीचं द्विविधमीरितम् ।
सन्तोषस्तपसां जप्यं वासुदेवाचैर्न दमः ॥”
इति गवक्षपुराणम् ॥
“ब्रह्मचर्यमहिंसाञ्च सत्त्वास्तेषापरिग्रहान् ।
सेवित योगी निष्कामो योग्यतां खं मनो नयन् ॥
स्वाध्यायश्रीचसन्तोषतपांश्च नियतात्मवान् ।
कुर्वन्ते ब्रह्मवि तथा परस्मिन् प्रथमं मनः ।
एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्तिताः ॥”
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥ ७ ॥
“तपः सन्तोष आस्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम् ।
सिद्धान्तमवबोधैव ह्रीर्मतिश्च जपो हुतम् ।
दशैते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविशारदैः ॥”
इति तन्त्रसारे (वृत्तयोगप्रदीपिकायाञ्च । १ ।
१७ ॥ कवितानियमाः । यथा,—
“वर्णयेत् सद्योत्तमनियमोऽयं प्रदर्शितः ।
भूर्जलग्निसमवर्णैव मजये श्लेष चन्दनम् ॥
सामान्यवर्णेन श्रीर्लङ्कां हृत्वाभ्यःपुण्याससाम् ।
लज्ज्यत्वं केशकाकादिपयोनिधिपयोसुचाम् ॥
रक्तत्वं रत्नवन्मूकविद्याम्भीजविषयताम् ।
तथा वसन्त एवान्धपुटानां कलकूजितम् ॥
वर्षास्त्रेव मयूराणां रत्नं हृत्वाञ्च वर्णयेत् ।
नियमस्य विशेषोऽयं पुनः कश्चित् प्रकाशते ॥
कमलासम्पदोः लज्जहृदितोर्नागसर्पयोः ।
पीतलोहितयोः खर्जपरागाग्निशिखाद्रिभु ॥
चन्द्रशैलेयोः कामध्वजे मकरमत्स्ययोः ।
दानवासुरदत्तानामैक्यमेवाभिसम्मतम् ॥
बहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रस्य बाजता ।
मानवा मौजितो वर्या देवाश्चरयतः पुनः ॥”
इति कविकल्पलतायाम् १ स्कन्धे वर्यस्थिति-
र्नाम तृतीयं कुसुमम् ॥ (विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । ३० ।
“अतीन्द्रः संयुहः सर्गो वृतात्मा नियमो यमः ॥”
महादेवः । यथा, तत्रैव तस्य सहस्रनाम-
कीर्तने । १३ । १७ । ३५ ।
“प्रविशन् महाज्ञैव नियमो नियमाभितः ॥”
नियमनं, त्रि, (नि + यम + भावे क्युट् ।) नियमः ।
यथा । “न तत्राभिधानियमनात्तस्याः ।” इति

नियुक्तः

कायप्रकाशे द्वितीयोक्त्याः ॥ वक्ष्यन्म् । यथा ।
वक्षेन्नियमनमित्युद्धतः ॥ (नियमः । यथा,
रघुः । १६ । ६ ।
“समतया वसुहृदिविचर्चने-
नियमनादवताञ्च नराधिपः ॥”
नियन्त्रतीति । नि + यम + क्युट् । नियामके,
त्रि । यथा, हरिवंशे । १८१ । ५६ ।
“इत्ययश्चविनाशाय वक्षेन्नियमनाय च ॥”)
नियमसेवा, त्रि, (नियमेन भगवतः सेवा ।)
कार्तिकमासे नियमपूर्वकभगवद्वादाधना । यथा,
“अज्ञात्वा नियमं विष्णोः कार्तिकं यः क्षिपेत् ॥
जन्मार्जितस्य पुण्यस्य वर्णं नाप्नोति नारदः ॥”
विष्णुः ।
“नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्तिकं तुमे ! ।
चातुर्मासं तथा चैव ब्रह्मज्ञा य कुलाधमः ॥”
तत्त्वोपक्रमकालोक्तः श्रीलक्ष्मणसत्त्वाधारीय-
कार्तिकमाहात्म्ये ।
“आश्विनस्य तु मासस्य वा शुक्लैकादशी भवेत् ।
कार्तिकस्य व्रतानीह तस्यां कुर्यादतन्त्रितः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥ अन्यत्
कार्तिकशब्दे वृत्तम् ॥
नियमितः, त्रि, (नि + यम + क्तिच् + क्तः ।) कृत-
नियमः । बद्धः । यथा,—
“सुमाः सन्नासमेति विनहन्तु हरयः सुखश्रीम-
कुम्भा
शुद्धदेहिषु जप्ता दधति परममौ शायका निय-
तन्तः ।
सौमित्रे ! तिष्ठ पार्श्वं त्वमपि न हि सर्वा गन्धर्वं
मेघनादः
किञ्चिद्भूभङ्गलोकाभिमितजलधिं राममन्त्रे-
वधामि ॥”
इति महाभारतम् ॥
नियतर्ग, त्रि, (नि + यत + क्तिच् + क्युट् ।)
विपातवन्म् । इत्यमरटीकायां नयनामन्त्रः ॥
नियामः, यु, (नि + यम + पक्षे वण् ।) नियमः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
नियामकः, यु, (नियामयतीति । नि + यम + क्तिच्
+ क्युट् ।) पोतवाहः । इत्यमरः । १ । १० । १२४ ॥
त्रि, नियन्ता । इति मेदिनी । के, १६४ ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २७१ । ३४ ।
“ततोऽपि नाश्रयामासुः सन्तोषाभिनिवा-
मकाः ॥”)
नियुक्तः, त्रि, (नि + युज + क्तः ।) नियोगविशिष्टः ।
(यथा, मनुः । ६ । ६० ।
“विधवायां नियुक्तस्तु वृताक्तो वाग्यतो निश्चिः ।
एकसुतुपादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥”)
अवधारितः । आश्रयः । यथा,—
“जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-
ज्जानावधर्मं न च मे निवृत्तिः ।
तथा सुवीर्येण । इतिवृत्तिर्य
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥”
इत्यादिकस्यम् ॥

नियोज्यः

नियुतं, स्त्री, (नियुज्यते बहुवचसा प्राप्यतेऽनेनेति ।

नि + यु + क्त ।) लङ्मरः । १ । ५ । २४ ।

यथा । “विष्णोः नियुते प्रादादिति नियुते लङ् ।”

इति श्रीपरशरामौ ।

“यत्तं वदन्मयुतं नियुतं प्रयुतं मतम् ।

स्त्री कोटिरन्वयमिति क्रमाद्विशुद्धोत्तरम् ।

इति राजशेखरः ।” इति भरतः । दृष्टव्यम् ।

यथा,—

“यत्तं दृष्टं यत्तमेव वदन्मयुतमपि ।

लङ्मरं नियुतमेव कोटिरन्वय एव च ।

इत्यः कर्त्तव्यं निष्कर्षश्च दृष्टव्यम् च सागरः ।

अन्वयं मध्यं पराज्यं दृष्टव्यम् यथोत्तरम् ।”

इति पुराणम् ।

नियुतं, स्त्री, (नि + यु + क्त ।) बाहुबन्धम् ।

इत्यमरः । २ । ८ । १०६ । (यथा, हरिवंशे ।

१४२ । ७९ ।

“नियुतं बन्धनम् । मन्त्रान् देवो मन्त्रप्रियस्तदा ।

योधयित्वा दहौ भूरि पितं वञ्चयित्वा चान्-

वान् ।”)

नियोगः, पुं, (नि + युज् + चण् ।) अवधारणम् ।

इति दुर्गादायः । (निष्पन्नः । यथा, रघुः ।

१७ । ४६ ।

“तत् त्रिविधं नियोगेन च विकल्पपरादुत्तरः ।”)

आज्ञा । इति हेमचन्द्रः । २ । १६० । (यथा,

रामायणे । २ । २१ । ४६ ।

“तथा मया च वेदेष्टा लज्जयेन सुमित्रया ।

पितुर्नियोगे स्थातव्यमेव धर्मः सनातनः ।”

अपुनश्चाहपत्नीपुत्रार्थं नियोजनम् । यथा,

मनुः । ६ । ६२ ।

“विधवायां नियोगार्थं निवृत्ते तु यथाविधि ।

गुरुवचं कुशावचं वर्त्तेयातां परस्परम् ।”)

नियोगी, [नृ] नि, (नियोगोऽस्यास्तीति ।

नियोग + इति ।) नियोगविशुद्धः । नियुक्तः ।

तत्पठ्यायः । कर्मविविधः २ आशुक्तः ३

आपृतः ४ । इति हेमचन्द्रः । १ । ३३३ । (यथा,

राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ८ ।

“सन्ध्यायुक्तस्तुतुष्टयश्च कर्त्तव्यं नान्यनियोगि-

नाम् ।”)

नियोज्यः, नि, (नियोज्यते ।) नि + युज् + क्त ।

नियोगार्थः । प्रयुक्तः । इति सुम्नवोचकार-

यम् । (यथा, प्रयुक्तविजये । ५ अङ्के ।

“इति वयं नियोज्या नियोजयतु नियोज्यः ।”)

नियोजनं, स्त्री, (नि + युज् + क्तुट् ।) नियोगः ।

(यथा, महाभारते । १२ । २६४ । २ ।

“अरुन्धतीयोऽपि भवता संप्रियनियोजनैः ।”)

प्रेरणम् । यथा । लयेतत् क्रियतामिति क्रियासु

नियोजनं प्रेरणम् । इति दुर्गादायः ।

नियोज्यः, नि, (नियोज्यं शब्दः ।) नि + युज् +

“प्रयोज्यनियोज्यौ शब्दार्थौ ।” ७ । १ । ६८ ।

इति यत्तुप्रत्ययेन निपातनात् बाहुः ।) प्रेष्यः ।

किङ्करः । इत्यमरः । २ । १० । १७७ । (यथा,

भगवते । ४ । १२ । २८ ।

निरन्त

“निरन्तं वैकुण्ठनियोज्यस्तुष्टयो-

र्त्तुच्युतं वाचस्तुष्टमप्रियः ।”

नियोजनीये, नि । यथा, महाभारते । १२ ।

३२७ । ४६ ।

“न नियोज्याश्च वः शिष्या अनियोगो महा-

भवे ।”)

नियोज्या, [च] पुं, (नियुज्यते इति । नि + युज्

+ क्त ।) कुकुटः । इति राजनिर्घण्टः । बाहु-

युद्धकारी च ।

निरन्तः, पुं, (निरन्तो देशः ।) अन्तःदेशः ।

यत्तु पूर्वमेव भगवत्पदं वम-

कोटिः । दक्षिणे भारतवर्षे कङ्का । पश्चिमे केतु-

मालवर्षे रोमकः । उत्तरे कुक्षवर्षे विहङ्गुरी ।

यथाः भूतलपादविभक्तः अन्तोऽर्थं प्रतिष्ठिताः ।

तावाप्तुपरितो विहङ्गुरी दिवाकरो याति ।

तासु विहङ्गुराया भुवस्त्रोत्ततिश्च न दृश्यते ।

तत्र दिवामानं रात्रिमानं च विश्रुताङ्किकाः ।

इति कर्मविद्वान्मतम् । (यथा, विद्वान्-

शिरोमणौ गोलाध्याये । १५ ।

“निरन्तदेशात् चित्तिकोऽङ्गुलि

भवेदवन्ती गच्छति न यस्मात् ।”)

निरङ्गुः, नि, (निर्गच्छि अङ्गुश्च एव प्रतिबन्धको

यस्य ।) अनिवार्यः । बाधाम्यः । इति जटा-

धरः । (यथा, भागवते । १ । १७ । १५ ।

“अनागःसिद्ध भूतेषु य आगच्छन्निरङ्गुः ।

आहताङ्गि स्रजं वाचादमर्त्तस्यापि साङ्ग-

इम् ।”)

निरङ्गना, स्त्री, (निर्गच्छि अङ्गनमिव अन्वकारी

यस्य ।) पूर्णमा । इति शब्दमाणा । (निर्गच्छि

अङ्गनं यस्य ।) अङ्गनमूर्त्यः, नि । (निर्गतं

अङ्गनमिवाङ्गनं यस्य ।) अङ्गनरहितं च । यथा,

देवीभागवते । १ । १८ । २६ ।

“स कथं वध्यते त्रिजगत्त्रिजगत्कारो निरङ्गनः ।”

पुं, योगिविशेषः । यथा, ऋतुयोगप्रदीप-

काव्याम् । ७ ।

“कान्तरी पूज्यपादश्च निरङ्गनाथो निरङ्गनः ।”

महादेवः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।

१४ । २ ।

“दीर्घरोमा दीर्घस्तु दीर्घबाहुर्निरङ्गनः ।”)

निरतं, नि, (नि + र + क्तः ।) नियुक्तम् । यथा ।

दानरत्नाकरे देवकः ।

“यदा शाखां सकलां वा वक्ष्येभिरङ्गैरधीत्य च ।

वट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मेवितुम् ।”

इति श्ववहारतत्त्वम् ।

निरन्तरं, नि, (निर्गच्छि अन्तरं यस्मिन् यस्माद्वा ।)

निर्विकम् । अनम् । इत्यमरः । १ । १ । ६६ ।

अनवकाशः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४३८ ।

“सञ्जगयोः सनयोरिव निरन्तरं सङ्गतं

भवति ।”)

अनवधिः । अपरिधानम् । अनन्तार्थानम् ।

अमेदः । अतादर्थ्यम् । अविच्छिन्नम् । (यथा, कुमार-

सम्भवे । ५ । २५ ।

निरव

“शिवाग्रवात्मामनिकेतवाचिनी

निरन्तराक्षरवातवृष्टिः ।”)

अविना । अवधिः । अनालोपम् । अनवधरः ।

असङ्गम् । अनन्तरात्मा । इति निरुपसर्ग-

पूर्वकान्तरशब्दार्थाः ।

निरन्तराभावः, पुं, (निरन्तरः सततीत्याद्यो

यस्य ।) आध्यायः । इति विकारशेषः । सतता-

इति च ।

निरपचयः, नि, (निर्गता अपचयता लज्जा

यस्मैति ।) उटः । निर्गन्तः । इति जटाधरः ।

(यथा, भागवते । १ । २० । २४ ।

“ततो हवन् स भगवानसुरैर्निरपचयैः ।

अन्वीयमानकरवा कङ्को भौतः परापतत् ।”)

निरपेक्षः, नि, (निर्गता अपेक्षा यस्य ।) अन-

पेक्षः । यथा, मनमासतत्त्वे ।

“अभिधानं पदेऽन्यस्मिन् निरपेक्षरवा मुनिः ।”

(यथा, रामायणे । ६ । ६६ । ४२ ।

“कलननिरपेक्षे चैतितेरस्य राख्येः ।”)

निरयः, पुं, (निरुद्धः अस्यो गमनं यस्य ।) नरकः ।

इत्यमरः । १ । ८ । ११६ । (यथा, हरिवंशे । १६ । १६ ।

“कथं यस्मात्तौ दानं निरयस्याः यत्तं पुनः ।”)

निरर्गलः, नि, (निर्गच्छि अर्गलमिव प्रतिबन्धको

यस्य ।) अनर्गलः । अबाधः । इत्यमरः । १ ।

१ । ८९ । (यथा, महाभारते । ७ । ६ । ६२ ।

“दृष्टान्मेधानाज्ज्ञे सत्तपानासद्विद्याम् ।

निरर्गलान् सर्वमेधानं पुत्रवत् पाण्डयं प्रजाः ।”)

निरर्थकं, नि, (निर्गतोऽर्थो यस्मात् ।) कर्म । निष्क-

लम् । तत्पठ्यायः । मोक्षम् २ । इत्यमरः ।

३ । १ । ८१ । विपन्नम् ३ । इति जटाधरः ।

(यथा, भागवते । ४ । १६ । १६ ।

“अयम् वाचाङ्गगवीक्षणीयः

कूटस्थ आत्मा कलयापतीर्षः ।

यस्मिन्निव्यारचितं निरर्थकं

पद्मनि नात्मानमपि प्रतीतम् ।”)

निरवः, पुं, (नि + व + “नदीरम् ।” ३ । १५७ ।

इति भावे अयम् ।) नीरवः । रवाभावः । इति

निपूर्वकधातोर्लङ् निष्पन्नः । अपालनम् ।

(निर्गतोत्तरकः । यथा, अक्षरं हितायाम् । १ ।

१२२ । ११ ।

“नभो जुषो यन्निरवस्य राधः ।”

“निरवस्य निर्गतोत्तरकस्य ।” इति तद्भाष्ये

सायनः ।)

निरवयवः, पुं, (निर्गतोऽवयवः प्रतिबन्धो

यस्मात् ।) सततः । इत्यमरः । १ । १ । १५ ।

(यथा, हरिवंशे । ८० । ६ ।

“दुर्लभः कामचारी च स केशरी निरवयवः ।”)

वृद्धिप्रतिबन्धाभावश्च । (महादेवः । यथा, महा-

भारते । १३ । १७ । ८२ ।

“नीलसयाङ्गुल्यश्च शोभनो निरवयवः ।”)

निरवहालिका, स्त्री, (निर् + अव + हल + क्तुल् ।

टापि अत इत्यम् ।) प्राचीरम् । इति शब्द-

माणा ।

निराका

निराशनं, ङी, (निर् + अश् + क्युट् ।) भोजना-
भावः । अनशनम् । (निर्गतं अशनं भोजना-
दिकं यस्मात् । भोजनरहिते, चि ।)

निरसः, चि, (निरुतो रसो यस्मात् ।) नीरसः ।
पुं, रसाभावः । रसस्य अभावः इति तत्पुरुष-
समासनिष्पन्नः ।

निरसनं, ङी, (निरस्यते शिष्यते इति । निर् +
अस + क्युट् ।) प्रत्याख्यानम् । इत्यमरः । १।२।
३१ । (यथा, महाभारते । १४ । ४ । १० ।

“स पितृविक्रियां दृष्ट्वा रात्र्यान्निरसनं च तत् ।
नियतो वर्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया ।”)
वधः । निष्ठोपनम् । इति मेदिनी । मे, १६१ ।

निरसा, ङी, (निरुतो रसो यस्याः ।) निःशेषिका-
लक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ।

निरस्तः, चि, (निर् + अस् + क्तः ।) प्रहित-
वान् । त्यक्तशरः । स्वरितोदितम् । शीघ्रो-
च्चारितवचः । निराकरणविशेषः । तत्पर्यायः ।
प्रत्यादिष्टः २ प्रत्याख्यातः ३ निरास्ततः ४
निलतः ५ विप्रस्ततः ६ । इत्यमरः । १।१।४० ।
प्रतिक्षिप्तम् ७ अपविष्टम् ८ । इति हेमचन्द्रः ।
चिह्नितः । प्रेषितः । संज्ञकः । प्रतिहतः । इति
मेदिनी । ते, ११७ । (यथा, हितोपदेशे ।
१ । ४८ ।

“यत्र विद्वन्मनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राक्षधीरपि ।
निरस्तपादपे देशे यरकोऽपि हुमायते ।”
यथाच मार्कण्डेयपुराणे । ८८ । २३ ।

“आयान्तो वङ्गिजुटाभा सा निरस्ता मञ्जो-
स्कया ।”)
निराकरणं, ङी, (निर् + आ + क्त + क्युट् ।)

निवारणम् । निरसनम् । इति निराकरिण्यु-
शब्दटीकायां भरतः ।

निराकरिण्युः, चि, (निराकरोति तच्छीलः । निर्
+ आ + क्त + “अर्जुननिराकृतिति ।” १ । २ ।
१३६ । इति इण्युप् ।) निराकरणशीलः । तत्-
पर्यायः । चिभ्रुः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३० ।
(यथा, भट्टिकाव्ये । ५ । १ ।

“निराकरिण्युर्बैतिष्युर्बैद्विष्युः परितो रणम् ।”)
निराकारः, पुं, (निर्गतं आकारो देहादिदृक्-
स्वरूपं यस्मादिति । निरादय इति समासः ।)

परमेश्वरः । ब्रह्म । यथा,—

“साकारश्च निराकारं सगुणं निर्गुणं प्रभुम् ।
संज्ञाधारश्च सर्वश्च स्वेच्छारूपं नमाम्यहम् ।”
अपि च ।

“तेजःस्वरूपो भगवान् निराकारो निराश्रयः ।
निर्लिप्तो निर्गुणः साक्षी स्वात्मारामः परात्परः ।
ध्यायन्ति योगिनस्तज्जलदीपशरीरिणम् ।
वेद्यवाक्षैव साकारं कमनीयं मनोहरम् ।
केचिच्चतुर्भुजं शान्तं लक्ष्मीकान्तं मनोहरम् ।
शब्दचक्रगदापद्मधरं पीताम्बरं परम् ।
दिव्यं कमनीयं च किशोरं ध्यामस्तुन्दरम् ।
शान्तं गोपाङ्गनाकान्तं रत्नभूषणभूषितम् ।
एवं तेजस्विनं भक्ता सेवन्ते वसतं सुदा ।

निराचा

ध्यायन्ति योगिनो यत्तु कुतस्तेजस्विनं विना ।”
अपि च ।

“यो निर्गुणः स निर्लिप्तः शक्तिभ्यो नहि संयुतः ।
विद्युत्सुराभितः शक्तौ निर्गुणः सगुणो भवेत् ।
यावन्ति च शरीराणि भोगार्हाणि मत्तासुने ।।
प्राज्ञतानि च सर्वानि श्रीलक्ष्मणविरुद्धं विना ।

ध्यायन्ति योगिनस्तज्जलदीपशरीरिणम् ।
हस्तपादादिरहितं निर्गुणं प्रकृतेः परम् ।
वेद्यवाक्षं न मन्यन्ते तद्भक्ताः सत्यदर्शनः ।
कुतो बभूव तज्जगतीतिरहो तेजस्विनं विना ।

ज्योतिरभ्यन्तरे निव्यं शरीरं ध्यामस्तुन्दरम् ।
अतीवाभ्युत्थवन्नभूषणैः विभूषितम् ।
एवं भक्ताश्च ध्यायन्ति शब्दचरखरीविनः ।
योगिनो योगरूपश्च कावे भक्तिविपाकतः ।

ज्योतिरभ्यन्तरे नृत्तिं पश्यन्ति ह्रपया प्रभोः ।”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ३२।७।४२ अ. ।
तस्य द्विचत्वारिंशत्प्रज्ञामाणि यथा,—

“जगद्भ्योनिरयोनिस्त्वमनन्तोऽवयव एव च ।
ज्योतिःस्वरूपो ह्यनवः सगुणो निर्गुणो महान् ।
भक्ताशरीरोऽसौ साकारो निराकारो निरुपश्रुः ।
निर्युद्धो निखिलाधारो निःशङ्को निरुपमवः ।

निरुपाधिश्च निर्लिप्तो निरीहो निधनान्तकः ।
आत्मारामः पूर्णकामोऽनिमेषो निव्य एव च ।
सुभगो दुर्भगो वाक्मी दुराराध्यो दुराध्यः ।
वेदहेतुश्च वेदाश्च वेदाङ्गो वेदविहितः ।

द्विचत्वारिंशत्प्रज्ञामाणि प्रातस्तथाय यः पठेत् ।
हृदां भक्तिं हरेर्दास्ये लभते वाञ्छितं च यत् ।”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणखण्डे ७ अध्यायः ।

आकारमूखे, चि ।
निरास्तः, चि, (निर् + आ + क्त + क्तः ।) प्रत्या-
ख्यातः । निरस्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ४० ।

निरास्तितः, ङी, (निर् + आ + क्त + क्तम् ।) निर-
सनम् । निराकरणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३१ ।
(निर्गता आस्तित्वेकादिति ।) अनाकारे
अस्माध्याये च चि । इति मेदिनी । ते, २०३ ।
(पुं, पञ्चमहावज्राशुष्ठानरहितः । यथा, मनुः ।
३ । १५४ ।

“यस्यैव च पशुपालश्च परिवेत्ता निरास्तितः ।”
“निरास्तितः पञ्चमहावज्राशुष्ठानरहितः ।
तथा च हन्तोऽप्यपरिग्रहम् ।
निराकर्तारदीनां स विज्ञेयो निरास्तितः ।”
इति कुङ्कुमभट्टः ।

“निरास्तितः सत्यधिकारे महावज्राशुष्ठान-
रहितः । अन्तर्द्धा निरास्तितश्च्यते । एवं हि
श्रुतपथे । यो न देवानर्हति न पितॄन् न मनुष्या-
निति । यैस्तु पश्यते अस्माध्यायश्रुतधर्मे निरा-
स्तितश्चाहृतः ।” इति मेधातिथिः । ७ ।

रोहितमशुपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ७ । ६३ ।
“हस्तपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः ।
मनोः पुत्रो हृदकेतुः पञ्चहोत्रो निरास्तितः ।”)
निराचारः, चि, निर्गुणं विद्यते आचारो यस्य सः ।
अनाचारः । आचारमूखः ।

निराद्या

निरातपा, ङी, (निर्गतं आतपो यस्याः ।)
रात्रिः । इति शब्दचन्द्रिका । आतपमूखे, चि ।

निराबाधः, चि, (निर्गता आबाधा प्रतिबन्धो
यस्मात् ।) पञ्चाभासविशेषः । यथा,—

“अप्रविष्टं निराबाधं निरर्थं विषयीजनम् ।
असार्थं वा विरुद्धं वा पञ्चाभासं विवर्त्तयेत् ।
निराबाधं अक्षदृग्दृग्प्रदीपप्रकाशिनार्थं खरुहे
यवहरति ।” इति भित्ताक्षरा ।

निरामयः, चि, (निर्गतं आमयो आधिर्गतात् ।)
रोगरहितः । तत्पर्यायः । वार्धः २ कण्डः ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५७ । नीरवः ४ पटुः ५
उज्जावः ६ कण्डुः ७ अमरः ८ निरातङ्गः ९ ।
अनातङ्गोऽपि पाठः । इति राजनिर्घण्टः ।
(यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“निरामयाणां चित्रम् भक्तमध्ये प्रकीर्तितम् ।”
उपनिषद्वादिमूखः । यथा, महाभारते । १ ।
१५७ । ११ ।

“इदं नगरमभ्यासे रमणीयं निरामयम् ।
वसतेऽत्र प्रतिच्छन्ना ममागमनकाङ्क्षिणः ।”
रोगनाशकः । यथा, सुकुण्डमाकाशम् । २१ ।

“किमौघैः क्षिप्रवि भद्रं दुर्मेति !
निरामयं लब्ध्वाऽद्यपि पिव ।”)
निरामयः, पुं, (निर्गतः आमयो यस्मात् ।)

इक्षिकः । वनच्छगलः । इति मेदिनी । मे,
१२१ । मूकारः । इति शब्दमाला । (रुप-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । १ । २३४ ।
“हृदकेतुर्हृदकेतुर्दामकेतुर्निरामयः ।”
महादेवः । इति महाभारतम् । १२।१७।१४८ ।

ङी, कुशलम् । यथा, तथैव । ५ । ७८ । ८ ।
“कुल्लुकां पाकवानाश्च प्रतिपत्तु निरामयम् ।”)
निरामायुः, पुं, (नितरां रमतेऽनेनेति । नि + रम
+ बाहुलकात् आसु दीर्घश्च ।) कपित्थः । इति
शब्दचन्द्रिका । (विवरणमस्य कपित्थशब्दे
ज्ञातव्यम् ।)

निरालम्बा, ङी, (निर्गता आलम्बो यस्याः ।)
आकाशमाली । इति राजनिर्घण्टः । (मुक्त-
यजुर्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । इति सुक्तिको-
पनिषत् । अवलम्बनमूखे, चि । यथा, हठ-
योगप्रदीपिकायाम् । ३ । ५४ ।

“इको देवो निरालम्ब एकावस्था मनोऽननो ।”)
निराशः, चि, (निर्गता आशा यस्यादिति ।)
आशामूखः । यथा, तिथितत्त्वे ।

“भूताश्च ये प्रकुर्वन्ति उल्कापद्ममेषतः ।
निराशाः पितरो यानि श्रामं दत्त्वा सुदा-
रवम् ।”

निरासनं, ङी, (निर् + आस + क्युट् ।) निर-
सनम् । (निर्गतं आसनं यस्मात् ।) आसना-
भावविशिष्टे, चि ।

निराहारः, चि, (निर्गतं आहारो यस्य ।)
आहाररहितः । यथा,—

“निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये ।
इति तर्पणप्रकरणीयाद्विज्ञाचारद्वयवचनम् ।

निरिङ्गिणी, स्त्री, (निर्निर्भृतं जनं इङ्गति प्राप्नोतीति । निर + इङ्ग + णिनिः । ततो ङीप् ।)
तिरस्करिणी । तत्पण्यायः । अवगुण्डिका २ पटी ३ वचनिका ४ । इति निरिङ्गिणीः ॥

निरिङ्गिः, वि, (निर्गता निरिङ्गिणा यस्मात् ।)
इन्द्रियमूढः । यथा, मनुः । ६ । २०१ ।

“अनर्गौ लीवपतितौ जातन्ववधिरौ तथा ।
उत्तमजङ्गमाश्च वे च केचिन्निरिङ्गिणाः ॥”

निरौच्यं, स्त्री, (निर + ईच + भावे ल्युट् ।)
दृश्यम् । यथा,—

“प्रवातयात्राभिश्च शिविताश्च
विष्णुवचनकमनियन्ताश्च ।
वास्यन्तां रुच्यनिरौच्याश्च
नेने विकारान् जनयन्ति दोषाः ॥”

इति माधवकरः ॥

(निरौच्ये इति । निर + ईच + ल्युः । दर्शके, वि । यथा, भागवते । ७ । १५ । ३२ ।

“प्राद्यापानौ संनिवन्तात् पूरकभाकरेचकैः ।
बावन् मनस्येषु कामान् खनासाग्रनिरौ-

च्यः ॥”

निरौचितं, वि, (निर + ईच + क्तः ।) अवलो-
कितम् । यथा,—

“निरौचितं चाङ्गमवीक्षितश्च
दृष्ट्वा पिवन्ती रभसि न तस्य ।
समानमानन्दमिदं दधाना
विवेह भेदं न विदमस्तुभूः ॥”

इति नैषधः ॥

निरौष्टं, स्त्री, (निर्गता ईष्टा यस्मात् ।) फालः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १३ । (निर्गता ईष्टा
ईष्टरी यस्याः ।) ईष्टमूढे नास्तिके च वि ॥

निरौचं, स्त्री, (निर्गता ईचा यस्मात् ।) निरादय
इति समासः ।) निरौष्टम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

निरौहः, पुं, (निर्गता ईहा चेष्टा यस्मात् ।) विष्णुः ।
यथा,—

“निरुपाधिश्च निर्लिप्तो निरीहो निधनान्तकः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जसख्ये चत्वारिंशत्तमा-
मकथने ७ अध्यायः । ईहामूढे, वि ॥ (यथा,
देवीभागवते । ४ । १० । ११ ।

“निरौहः पुरुषः कस्मात् प्रकुप्याद् युद्धमीड-
ष्टम् ॥”

निरुक्तं, स्त्री, (निर्निश्चयेन उक्तम् ।) वेदवेदाङ्ग-
शास्त्रविशेषः । यथा,—

“शिक्षा कथ्यो आकरव्यं निरुक्तं ज्योतिषमथा ।
कृद्ध्येति षडङ्गानि वेदानां वेदिका विदुः ॥”
इति श्रुन्दरनावली ॥

(तथाहि,—

“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च
हौ चापरी वर्णविकारनाशी ।
धातोस्तदर्थान्तिशयेन योग-
स्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥”

यदुक्तं देवराजयज्वना निर्वचने, तद्वयथा,—

“अत उक्ताध्ययनविधिरुक्तः प्रविभागस्तो-
विनियोगस्तोपलक्षितकर्मभूतकालस्तोपद-
र्शितलक्ष्यस्तोतैरङ्गैर्वेदस्थापपरिज्ञानविशेषे नि-
रुक्तं नामेदमङ्गमारभ्यते । प्रधानचेदमितरेभ्यो-
ऽङ्गैः सर्वशास्त्रेभ्यश्चार्थपरिज्ञानाभिनिवेशात् ।
अर्थो हि प्रधानम् । तद्वयुगः शब्दः । स चेतरेषु
आकरवादिषु चिन्त्यते । कथ्ये खल्वपि विनि-
योगश्चिन्त्यते । स च पुनरर्थाभिधानवशेन मन्त्रा-
णाम् । यो यसमर्थमभिधानेन संस्कृतुं समर्थो मन्त्रः
स तत्र विनियुज्यते । तदुक्तं अर्थाभिधान-
संयोगात्मन्येव शेषभावः स्यात् इति । न च
निरुक्तादित्येदमङ्गमन्त्राणां वाच्यं शास्त्रमस्ति
तात्पर्येण यदेषां शब्दान् निर्णयात् । यदपि
च कथितं कथिदम्यशास्त्रे शब्दनिर्वचनम् ।
अतएव तद्विषयस्तस्यम् । यथा शब्दलक्षणपरि-
ज्ञानं सर्वशास्त्रेषु आकरवात् एवं शब्दार्थनिर्व-
चनपरिज्ञानं निरुक्तात् । वस्तुमात्रमेव हि इत-
रेषु शास्त्रेषु आभिमतबुद्धिविषयमेव किञ्चि-
च्चिन्त्यते नास्त्वयमपि च विध्यैवादेरुपमशेष-
मन्त्रार्थेष्वभूतमेव । मन्त्राणां चार्थपरिज्ञानबह-
वाध्यात्म्यादिदेवाधिभूतपरिज्ञानद्वारेण धर्माद्य-
काममोक्षास्तोऽखिलपुरुषार्थः । न चानिरुक्तो
मन्त्रार्थो व्याख्यातश्च इति । तस्मादर्थपरिज्ञाना-
भिनिवेशादिदेवमेव प्रधानमित्युपपन्नम् । अथा-
स्त्येवमखिलपुरुषार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्य संपदः ।
तद्वयथा,—

नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम् । भावविकार-
लक्षणम् । नामान्याख्यातजानि सन्नाधि च
यथोपन्यस्य पञ्चप्रतिपक्षतो विचार्यावधारणम् ।
सर्वव्याख्यातजानि कानिचिदेवनेक-धातु-
जान्यपीति मन्त्राणामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे विचार्य
शास्त्रारम्भप्रयोजनद्वारेणार्थवत्तावधारणम् ।
पदविभागपरिज्ञानप्रतिज्ञानबोधवर्णनप्रदर्श-
नाय आदिमध्यान्तानेकदेवतलिङ्गसङ्केतसु मन्त्रेषु
याज्ञिकपरिज्ञानद्वारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा ।
अर्थप्रप्रशंसा । अनर्थशावधारणम् । वेदवेदाङ्ग-
यूहः । सप्रयोजननिघट्टसमान्नायविरचनम् ।
प्रकरणत्रयविभागेन नैषद्युक्तप्रधानदेवताभि-
धानप्रविभागलक्षणम् । निर्वचनलक्षणद्वारेण
शब्दवृत्तिविवयोपदेशः । अर्थप्राधान्यात् लोपो-
पधाविकारवर्णलोपविपर्ययोपदेशेन सामर्थ्योप-
प्रदर्शनायादिमध्यान्तलोपोपधाविकारवर्णलोप-
विपर्ययाद्यन्तवर्णव्यापितवर्णोपजनोदाहरण-
चिन्ता । अन्तस्थान्तर्हान्तिनिमित्तेन सम्प्रसार्य-
सम्प्रसार्योभयप्रलक्षितधातुनिर्वचनोपदेशः । भा-
विकप्रायोदृष्टिभ्यो नैगमशब्दार्थप्रसिद्धिः । नैग-
मप्रायोदृष्टिभ्यो भाविकशब्दार्थप्रसिद्धिः । देश
अवस्थया शब्दरूपपदपदेशः । तद्विषयमावनाम-
निर्वचनलक्षणम् । शिष्यलक्षणम् । विप्रवेद्य
आख्यात तत्त्वपर्यायभेदसङ्ग्राहन्दिगोदाहरणा-
न्निर्वचनलक्षणवस्थया नामाख्यातोपसर्गनिपातानां
विभागेन नैषद्युक्तप्रकरणशुक्रमणम् । अने-

कार्यावगतसंस्काराशुक्रमणम् । परोक्षलता-
ध्यात्मिकमन्त्रलक्षणम् । सुखाशीः प्रपथाभि-
प्रापाभिख्यापरिदेवनामिन्वाप्रशंसादिभर्मन्ना-
भिपक्षितेषूपदेशः । निदानपरिज्ञानव्याख्या-
पनायानादिदेवतोपपरीक्षणायाध्यात्मोपदेश-
प्रक्षतिभूमणम् । इतरेतरलक्षणम् । स्थानत्रय-
भेदतः तिष्ठानामेकैकस्या माहाभास्यल्लोकेनैक-
नामधेयप्रतिपक्षः । पृथगभिधानन्तुपत्तिसम्ब-
न्धात् । देवतानामाकारचिन्तनम् । भक्तिसाह-
चर्यसंस्तवकर्मैकलभाहविभाङ्गलक्षणभाङ्गानि ।
पृथिव्यन्तरिचतुष्टयान्देवतानामभिधेयाभिधान-
युत्तुपत्तिप्राधान्यश्रुत्युदाहरणम् । तन्निर्वचन-
विचारोपपत्त्यवधारणशुक्रमेव व्याख्याय देवत-
प्रकरणनिर्णयः । विद्यापारप्राप्ताप्रायोपदेशः ।
मन्त्रार्थनिर्वचनद्वारेण देवताभिधाननिर्वचनफलं
देवतातात्प्रायम् । इत्येव समासतो निरुक्त-
शास्त्रचिन्ताविषयः ॥”

“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च इत्यादिना निश्चये-
नोक्तं निरुक्तम् ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पदभङ्गनम् । यथा,—

“प्रकावस्तु प्रकरणं निरुक्तं पदभङ्गनम् ॥”

इति शिवचक्रः ॥

कथिते, वि, यथा, “निरुक्ता प्रक्षतिर्देहा ।”
इति जगदीशः ॥

निरुहः, वि, (नि + रुह + क्तः ।) रुहः । रोध-
विशुद्धः । इति अनिरुहशब्दटीकायां भरतः ॥
(यथा, देवीभागवते । २ । २६ । १५ ।

“मयानिरुहः पापात्मा पतितोऽहं ऋषे पुनः ॥”)
निरुहप्रक(का)शः, पुं, मेदृजातचुम्बुरोगविशेषः ।
तल्लक्षणमाह ।

“वातोपलब्धे मेद्रे तु चर्म संशयते मज्जम् ।
मयिचूर्णोपनहश्च रुक्मकोतो रुक्मश्च च ॥
निरुहप्रकशे तल्लक्षणधरमवेदनम् ।
रुक्मं प्रवर्तते जन्तोर्मयिचूर्णित्यते न च ॥
निरुहप्रकशं विन्यात् सखं वातसम्भवम् ।
निरुहप्रकाश इत्यस्य स्थाने निरुहप्रकशपद-
सार्धत्वात् ॥”

अथ तस्य चिकित्सा ।

“निरुहप्रकशं नाङ्गौ लौहौतुभयतोमुखौम् ।
दारवीं वा जतुक्तां हतास्तां संप्रवेशयेत् ॥
परिविष्टेषां मन्त्रां शिशुमारवराहयोः ।
चक्रतेन तथा योष्यं वातप्रत्यसंयुतम् ॥
अङ्गान् स्थूलतरौ सख्यक् नाङ्गौ गर्भे प्रवेशयेत् ।
स्रोतो विवर्द्धयेद्देवं क्षिप्रमस्य भोजयेत् ॥
भिक्षा वा सेवनीं रुक्मा सद्यः क्षतवदाचरेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

निरुद्योगः, वि, (निर्गता उद्योगो यस्य ।)
निरुद्यमः । उद्योगमाभावविशुद्धः । (यथा,
भागवते । ८ । ८ । २६ ।

“निःस्त्वा लोनुपा राजन् ! निरुद्योगागत-
जपाः ।
यदा चोपेक्षिता लज्जया बभूवुर्देवदानवाः ॥”)

निरुहः

निरुपद्रवः, नि, (निर्गत उपद्रवो यस्मादिति ।)
उत्पातरहितः । यथा,—

“जायन्ते सर्वशस्त्राणि सुभिर्चं निरुपद्रवम् ।
सौम्यदृष्टिर्भवेद्वाजा विकले च शुभं वदेत् ॥”

इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥

निरुपमः, नि, (निर्गता उपमा सादृश्यं यस्मात् ।)
उपमारहितः । अशुपमः । यथा,—

“गौडं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राट्ठा
पुरी ।”

इति प्रबोधचम्पूदयः ॥

निरुपेक्षः, नि, (निर्गता उपेक्षा यस्मात् ।) यद्वा
निर्गन्ति उपेक्षा यस्य सः । अशुपेक्षः ।
उपेक्षामूढः ॥

निरुद्धः, पुं, (नि + रुह + क्तः ।) निरुद्धलक्ष-
णाक्तः शब्दः । यथा,—“पूर्वस्थाभिसम्बन्धाधीनं
तत्त्वान्नुपरमे यच्च द्वयोः स्वरं तच्च निरुद्धो
दायशब्दः ।” इति दायभागः ॥

निरुद्धलक्षणा, स्त्री, (निरुद्धा लक्षणा ।) शक्ति-
तुल्यलक्षणा । यथा,

“निरुद्धलक्षणाः काचित् काश्चिन्नेव लक्ष्यतः ।”
इति काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥

निरुद्धा, स्त्री, (निरुद्ध + स्त्रियां टाप् ।) लक्षणा-
विशेषः । यथा, “काचित् लक्षतावच्छेदकी-
भूततत्त्वद्रूपेण पूर्वपूर्वं प्रत्यायकत्वात् निरुद्धा ।
यथा आरण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभाव-
कत्वादवस्थापिदस्य ।” इति शब्दशक्तिप्रका-
शिका ॥

निरुपगं, स्त्री, (नि + रूप + णिच् + ल्युट् ।)
आलोकः । विचारः । निदर्शनम् । इति मेदिनी ।
जे, ६६ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ७१ । ३१ ।
“प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
देवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तेषु निरुपगैः ॥”
निरुपयतीति । नि + रूप + णिच् + ल्युट् ।

निरुपके, नि । यथा, मार्कण्डेये । १६ । ६६ ।

“एते देवा सहेज्जे मासुपागम्य दुःखिताः ।
तद्वाक्यापास्तसत्कर्मेदिननक्तं निरुपगाः ॥

याचन्तेऽहर्निशं संस्थां यथावदविस्मिताम् ॥”

निरुपितः, नि, (नि + रूप + णिच् + क्तः ।)
कृतनिरुपणः । नियुक्तः । इति श्रीधरस्वामी ॥
यथा, श्रीभागवते । १ । ५ । २३ ।

“निरुपितो बालक एव योगिनां
सुश्रूषणे प्राट्टवि निर्विविक्तताम् ॥”

निरुहः, पुं, (निरु + ऊह मूढ्ये + घञ् ।) वस्ति-
भेदः । यथा,—

“वस्तिर्दिधाशुवावाक्यो निरुहश्चेति संज्ञितः ।
यः क्षेहेर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ।
कषायक्षीरतेलेयौ निरुहः स विगद्यते ॥”

इति सारकौसुदी ॥

अथ निरुहवस्तिकर्मेविधिः ।

आज्येय उवाच ।

“चतुरङ्गुलां वेणुमयीं नाङ्गीं प्रतिलक्ष्यं कृत्वा
तथा वस्तिप्रतिकर्मे कुर्व्यात् ।

निरुहंतिः

नातिचोर्ध्वं च काले च न ग्रीते नच भोषिते ।
न निद्रादौ न रुचार्ते विहर्ते नच वेदभाक् ॥
वस्तिकर्मेनिरुहश्च कारयेत् निरुहश्च ।

आदौ मूत्रविद्योतसर्गं कृत्वा गुहं प्रस्थाप्य
नातिश्रितिलक्ष्यायां शाययित्वा वामाङ्गे वाम-
पादं दक्षिणाङ्गे दक्षिणपादश्च सङ्कोच्य जङ्घो-
परि संस्थाप्य गुदाभ्यन्तरे द्वाङ्गुलमात्रां नाङ्गीं
सुधीः सञ्चारयेत् । ततः शूनैः शूनैः वस्तिं
निष्पीय द्विपलपरिमिततेजेन निरुहं कुर्व्यात् ।
निरुहानन्तरं शूनैः शूनैरुत्तानं शाययित्वाङ्गी-
कृत्य च पश्चात् सङ्कोच्य पाणिभिः पञ्चवारान्
स्त्रिक्पिच्छान् चोटयेत् । ततः कृत्वा कृत्वा
शय्येनाप्यामाशयं मलस्थानं बोधयति । वक्ष्य-
द्ववातान् दोषान् निवारयति । पण्डितास्तं
वस्तिनिरुहं तद्वस्तिकर्मे च विदुः ।” इति
हारीतोत्तरे सूत्रस्थाने कृतीयोऽध्यायः ॥

“नरो विरिक्तसु निरुहदानं
विवर्णयेत् सप्तदिनान्यवधम् ।

शुद्धो विरेकेण निरुहदानं
तद्व्यास्य मूत्रं विह्वेष्येत्तरीरम् ॥”

“विश्वक्स्थितं दोषचयं निरुह्य
सर्वान् विकारान् शमयेन्निरुहः ।

देहे निरुहेण विमुक्तमार्गे
सङ्गेहणं वर्णवर्णप्रदम् ॥”

इति सिद्धिस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

“सत्सैन्धवसौद्रयुतः सतेजो
देवो निरुहो बलवर्णकारी ।

आनाहपाश्वामययोगिदोषान्
गुल्मानुदावर्णकञ्च हन्त्यात् ॥

यश्चाङ्गुलादपलेन सिद्धं
पयः शृताङ्गाफलपिप्पलीभिः ।

युक्तं ससर्पिमधुवातरक्तः
वैस्वर्ण्यवीसर्पिहृतो निरुहः ॥”

इति सिद्धिस्थाने कृतीयेऽध्याये चरकेनोक्तम् ॥

ऊहमूढः । निश्चितम् । इति मेदिनी । जे,
१८ ॥ नियहः । तर्कः । इति चैमचन्द्रः ॥

निरुहंतिः, स्त्री, (निर्नियता ऋतुचुम्भा अशुभं वा
यच्च ।) अलक्ष्मीः । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥
(यथा, महाभारते । १ । ८७ । ६ ।

“अरुणदं परधं तीक्ष्णवाचं
वाक्कण्ठकेर्वितुदर्शनं मनुष्यान् ।

विद्यादलक्ष्मीकृतमं जवानां
सुखे निबद्धां निरुहंतिं वदन्तम् ॥”)

अस्या उपाख्यानं यथा,—

“सुश्रुतमथवाद्यानि रत्नान्यायुः सुरोत्तमाः ।
अष्टच कौस्तुभं तेषु विश्वे प्रददुः सुराः ॥

यावदङ्गीचकारासौ लक्ष्मीं भाग्यार्थमात्मनः ।
तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनम् ॥

लक्ष्मीरवाच ।

असंख्यं कथं ज्येष्ठां कनिष्ठां परिणीयते ।
तस्मान्ममायनामेतामलक्ष्मीं मनुष्यद्वयम् ॥

विवाहोदह मां पश्चादेव धर्मेः सनातनः ।

निरुहंतिः

तस्मान्ममैवतिष्ठानं न कुर्व्या मनुष्यद्वयम् ॥
कृत उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा च विष्णुर्लोकभावनः ।
उद्दालकाय सुनये सुदीर्घतपसे तदा ।

आप्रवाक्याहुरोभेन तामलक्ष्मीं हरी किञ्च ॥
स्थूलोर्ध्वं शुक्लवर्णां विष्णुर्वा विधत्ते तद्वत् ॥

अवधारत्तनयनां कृष्णपिङ्गशिरोवहाम् ॥
स सुनिर्विकृवाक्यात्तामङ्गीकृत्य क्षमाश्रमम् ।

वेदध्वनिमयायुक्तमानवामास धर्मेवित् ॥
होमधूपसुगन्धाङ्गं वेदबोधेन नादितम् ।

आश्रमं तं विनीक्याथ अथिता खानवीदिहम् ॥
ज्येष्ठोवाच ।

नहि वासाङ्गुलीर्ध्वं वेदध्वनियुतो मम ।
नात्रागमिष्ये भो ब्रह्मन् । नयस्यान्यत्र मां भुवम् ॥

उद्दालक उवाच ।

कथं नायावि किञ्चात्र वर्तते क्षमन्तं तव ।
तव योव्या च वसतिः का भवेत् तददस्म माम् ॥

ज्येष्ठोवाच ।

वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन्नतिथीनाञ्च पूजनम् ।
यज्ञदानादिकं यच्च नैव तत्र वसाम्यहम् ॥

परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यच्च विद्यते ।
पितृदेवाङ्गनं यच्च तत्र नैव वसाम्यहम् ॥

दानश्रौचे न विद्यते परद्रव्यापहारिणः ।
परदाररता यच्च तत्र स्थाने रतिर्मेम ॥

बृहसज्जनविप्राणां यच्च स्यादपमाननम् ।
निष्ठुरं भाषणं यच्च तत्र सख्यवसाव्यहम् ॥

कृत उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा विषण्ववदगोऽभवत् ।
उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच च ॥

उद्दालक उवाच ।

अन्यत्रवृक्षवृक्षेऽस्मिन्नलक्ष्मि अन्वतां चकम् ।
आश्रमस्थायमालोक्य यावदाप्यान्यहं पुनः ॥

कृत उवाच ।

इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः ।
प्रतीक्षन्ती पिरं तत्र यदा तं न ददर्श वा ॥

तदा बरोद कवचं भर्तुं स्वर्गागेन दुःखिता ।
तत्तस्याः क्रान्तिं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽवस्थीत् ॥

तदा विज्ञापयामास विष्णुस्तद्विष्णुमानवा ॥
लक्ष्मीरवाच ।

स्वामिन्मङ्गलिनी ज्येष्ठा क्षामिन्नागेन दुःखिता ।
तामाश्वासयितुं याहि क्षपालो ! यद्यहं प्रिया ॥

कृत उवाच ।

लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तस्मात् जपयाम्बितः ।
आश्वासयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमयामवीत् ॥

विष्णुरवाच ।

अन्यत्रवृक्षमावाद्य सदा लक्ष्मीः स्थिरा भव ।
ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः ॥

मन्त्रवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति ।
असृष्टोऽसौ भवेत्तस्मान्मन्त्रवारं विना किञ्च ॥

प्रत्यब्धमर्थविवर्णितं तां ज्येष्ठां गृहधर्मेणः ।
तद्विषयं श्रीः कनिष्ठा ते सदा तिष्ठत्वनामया ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १६१ अध्यायः ॥

निरोधः

(पापदेवता । यथा, ऋग्वेदे । १० । १६५ । १ ।

“दूतो निर्धत्ता इदमाजगाम ।”

“निर्धत्ताः पापदेवताया दूतोऽनुचरः ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥

निर्धत्तिः, चि, (निर्धत्ता ऋतिरसुभं यस्मात् ।)

निरुपद्रवः । इति धरणिः ॥ दिकपालविशेषे,

पुं । इति मेदिनी । ते, ११६ ॥ स तु नैर्धत्त-

कोद्याधिपतिः । तस्य विवरणं यथा,—

“पूर्वस्यान् सुकान्तस्य रजजूटाकयो गिरिः ।

यन्नास्ते सततं देवो निर्धत्ती राक्षसेश्वरः ॥

खड्गमहस्यो मन्त्राकायो वामे चर्मशरस्तथा ।

जटाजूटसमायुक्तः प्रांशुलव्याचलोपमः ॥

द्विभुजः लव्यवस्त्रस्तु गर्हभोपरिर्स्थितः ।

प्रान्तोपान्तौ विह्वलसर्गश्चित्तौ वादिदेव च ॥

नैर्धत्तं कथितं बीजं तेन तं परिपूजयेत् ।

रजजूटं समाकृत्वा निर्धत्तिं राक्षसेश्वरम् ॥

यः पूजयेद्विधानेन चण्डिकां राक्षसेश्वरीम् ।

न तस्य राक्षसेभ्योऽस्ति भयं वापि कदाचन ॥

राक्षसाश्च पिशाचाश्च वेताला गणनायकाः ।

तं दृष्ट्वा पुनर्यं राजन् ! सर्वदेव प्रविभ्यति ॥”

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

(राक्षसः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २४ । २४ ।

“वेत्या हि निर्धत्तीनां वक्षस्यस्तरिणम् ॥”

ऋग्वेदः । यथा, भागवते । १ । १६ । ४ ।

“स चिन्तयन्नित्यमप्याश्रयोदयथा

सुनेः सुतोक्तो निर्धत्तिस्तच्चकाव्यः ॥”)

निर्धत्तः, पुं, (निर्धत्तं ऋच्छतीति । निर् + ऋ

गतौ + “अर्त्तिर्निर्” । उणां २ । ८ । इति

यङ् ।) सामवेदः । इत्युणादिकोषः । २ । १०८ ॥

(हिंसा । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०४ । १४ ।

“किमस्मभ्यं जातवेदो हृणीषे

द्रोघवाचस्ते निर्धत्तं सचन्ताम् ।”

“द्रोघवाचोऽनुचवाचो राक्षसास्ते तव निर्ध-

त्तम् । निःपूर्वाऽर्त्तिर्हिंसायां वर्तते । निर्धत्तं

निःशेषेणाति हिंसां सचन्तां संवन्ताम् ।” इति

तद्वाक्ये सायनः ॥

निरोद्धन्, चि, (नि + रुध + तथ ।) रक्षणीयम् ।

(यथा, महाभारते । १२ । ८६ । १५ ।

“आश्रयांश्चोपदानाश्च प्रभूतसलिलाकराः ।

निरोद्धन्तः सदा राजा चौरिणश्च मञ्जीरुहाः ॥”)

निरोधः, पुं, (नि + रुध + चञ् ।) नाशः । (यथा,

हरिवंशे । २ । ५४ ।

“उत्पतिश्च निरोधश्च निधं भूतेषु पार्थिव ! ।

ऋघयोऽन न सुखं निर्वृत्तं चैव ये नराः ॥”)

रोधः । इति मेदिनी । ये, ३२ ॥ (यथा, पञ्च-

तन्त्रे । २ । १६७ ।

“निरोधश्चेतसोऽष्टाणि निबद्धान्यखिलान्यपि

आच्छादिते वरौ मेघैराच्छन्नाः स्युर्ममस्तयः ॥”)

निरुधः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १४४ ॥ (यथा,

मनुः । ६ । ६० ।

“इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषलयेण च ।

अहिंसया च भूतानामनृतलाय कल्पते ॥”)

निर्गन्धः

निर्गन्धः, पुं, (निर्गन्धं गच्छत्यचेति । निर् + गन्ध +

“अन्धश्चापि दृश्यते इति वक्तव्यम् ।” इति

ङः ।) देशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२ ॥

निर्गन्धः, चि, निःशेषेण गन्धः । बहिःप्राप्तः । यथा,

मार्कण्डेये । ८२ । १० ।

“निर्गन्धं सुमहतेवस्तुचैव समगच्छत ॥”

निर्गन्धः, चि, (निर्गन्धं गन्धो यन् ।) गन्ध-

शून्यम् । यथा, चाणक्ये । ७ ।

“रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।

विद्यादीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥”

निर्गन्धः, स्त्री, (निर् + गन्ध अर्हने + भावे क्युट् ।)

निर्गन्धनम् । मारकम् । इत्यमरटीकायां व्यासौ ।

निर्गन्धपुष्पी, स्त्री, (निर्गन्धं गन्धशून्यं पुष्पं यस्याः ।

डीव् ।) शास्त्रलिङ्गः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(शास्त्रलिङ्गशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातया ॥)

निर्गन्धः, पुं, (निर्गन्ता गुण्या यस्मात् ।) सत्त्वरज-

स्तमोगुणातीतः । परमेश्वरः । यथा,—

“साकारश्च निराकारं सगुणं निर्गुणं प्रभुम् ।

सर्वधारश्च सर्वेष्वस्त्वेकारूपं नमाम्यहम् ॥”

इति ऋग्वेदेवर्ते गणेशस्तोत्रे १६ अध्यायः ॥

“गुणश्च निर्गुणो महान् ।” इति महाभारते । ११ ।

१४८ । १०३ ॥ विद्यादिगुणैः, चि । यथा,—

“सगुणो निर्गुणो वापि सहायो बलवत्तरः ।

तुषेणापि परिभ्रष्टस्तुलो नाकुरायते ॥”

इत्युद्भटः ॥

(च्यारहिते । यथा, निर्गुणं धनुः ।)

निर्गुणः, स्त्री, (निर्गन्ता गुण्यात् गुणनात् ।

गौरादित्वात् डीव् ।) निर्गुणः । इत्यमर-

टीकायां मधुः । २ । ४ । ६८ ॥

निर्गुणः, स्त्री, (निर्गन्तं गुणं वेष्टनं यस्याः । डीव् ।)

नीलश्रेणालिका । तत्पर्यायः । श्रेणालिका २

श्रेणाली ३ नीलिका ४ मलिका ५ सुवह्वा ६

रजनीहासा ७ निश्रिपुष्पिका ८ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ दृष्टविशेषः । निश्रिप्ता इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । सिद्धकः २ सिद्धवारः ३ इन्द्र-

सुरिषः ४ इन्द्राणिका ५ । इत्यमरः । २ । ४ ।

६८ ॥ सिन्धुकः ६ सिन्धुवारः ७ इन्द्रसुरसः ८

निर्गुणः ९ । इति भरतः ॥ इन्द्राणी १० । इति

साङ्गः ॥ पौलोमी ११ शक्राणी १२ कास-

नाग्निनी १३ । इति रत्नकोषः ॥ विसृज्यः १४

सिन्धुकम् १५ सुरसः १६ सिन्धुवारितः १७

सुरसा १८ सिन्धुवारकः १९ । इति च शब्द-

रत्नावली ॥ करहाटः । इति विश्वः । ङ, ३६ ॥

निर्गन्धः, पुं, (निर्गन्धयेन गुण्यते संश्रियते आत्मा

अचेति । निर् + गुण्य + अप्रिकारणे क्तः ।) दृष्ट-

कोटरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (संवृते, चि)

निर्गन्धः, पुं, (गन्धेभ्यः शून्यादिनियमेभ्यो

निर्गन्तः ।) गन्धकः । निम्बः । बालिशः । इति

मेदिनी । ये, २० ॥ सुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

१।७६ ॥ द्यूतकारः । इति जटाधरः ॥ चि,

गन्धेभ्यो निर्गन्तः । निवृत्तदृष्टयन्त्रिः । यथा,

भागवते । १ । ७ । १० ।

निर्घातः

“आत्मारामाश्च सुनयो निर्घन्ता अप्युवक्रमे ॥”

(“निर्घन्ताः गन्धेभ्यो निर्गन्ताः । तदुक्तं गीतासु ।

‘यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

तदा गन्तासि निर्वर्तं शीतस्य श्रुतस्य च ।’

इति । “यदा, यन्त्रिरेव गन्धः निवृत्तः क्रोधा-

वह्णारूपो यन्त्रिरेव ते निवृत्तदृष्टयन्त्रिः

इत्यर्थः ।” इति तन्त्रिकायां व्यासौ ।)

निर्घन्तकः, पुं, (निर्घन्त एव । स्त्रीयं कन् ।)

क्षपणः । निष्कलः । अपरिच्छिन्नः । इति मेदिनी ॥

के, १६५ ॥

निर्घन्तनं, स्त्री, (निर् + घण कौटिल्ये + भावे

क्युट् ।) मारकम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११३ ॥

निर्घन्तकः, पुं, (निर्गन्तो यन्त्रिरेव यन्त्रिरेव

कप् ।) क्षपणः । निपुणो ह्येने च चि । इति

शब्दरत्नावली ॥

निर्घटं, स्त्री, बहुमाहुवस्त्रीर्गङ्गम् । इति जारा

वली । ७० ॥ करशून्यहङ्गम् । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ घटशून्यश्च । (निर्गन्तो घटो यस्मादिति

विग्रहे । घटशून्यदेशादौ, चि ।)

निर्घटः, पुं, (निर् + घट दीप्तौ + घञ् ।) निर्घ-

ष्टनम् । निर्घटः । गन्धसंयुक्तः । गन्धानां सन्धीनि

ख्यातः । यथा,—

“धन्वन्तरीयमदनादिहलायुधादीन्

विश्वप्रकाशमरकोपमशिवराजान् ।

आलोक्य लोकविद्भिर्नाश्च विचिन्त्य शब्दान्

द्रव्याभिधानगगनसंयुज एव वष्टः ॥

निर्घृष्टलक्षणपरीक्ष्यनिर्गन्धेन

नानाविधैषधविचारपरायणो यः ।

सोऽधीत्य यत् सकलमेनमवैति सर्वं

तस्मादयं जगति भाति निघटुराजः ॥”

इति राजनिर्घटः ॥

निर्घातः, पुं, (निर् + हन + घञ् ।) व युभिन्न-

वायुप्रपतनजन्यशब्दविशेषः । यथा,—

“वायुनाभिहतं वायौ गगनाच्च पतत्यधः ।

प्रचण्डघोरनिर्घोषो निर्घात इति कथ्यते ॥”

इति शब्दमाला ॥

अपि च ।

“यदान्तरीक्षे बलवान् मारुतो मरुताहतः ।

पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः ॥”

इति श्रुतियम् ॥

(इतस्य लक्षणादिकं यथा, दृष्टत्संहितायां

३८ अध्याये ।

“पवनः पवनाभिहतो गगनादवनौ यदा समा-

यति ।

भवति तदा निर्घातः स च पापो दीप्तविहग-

कनः ॥

अर्कोदयेऽधिकरजिकनृपधनियोधाङ्गना-

वर्णिग्वेष्टनाः ।

आप्रहरीश्रेणाविकतपश्चान्द्रपूरांश्च ॥

आमध्याह्नाह्नाजोपसविनो ब्राह्मणांश्च प्रोह-

यति ।

वैश्वजलदांस्तृतीये चौरान् प्रहरे चतुर्थे च ॥

अलं याते नीचान् प्रथमे यामे निहन्ति
श्रव्यानि ।
रात्री द्वितीययामे पिशाचसङ्घातिपीडयति ।
तुरगकरिचकृतीये विविहन्त्याद्याधिगच्छतुर्ये
च ।
भैरवचर्चरश्चैवाति यतस्तां दिशं हन्ति ॥”)
निर्जालः, पुं, (निर् + जुष शब्दे + कण् ।) शब्द-
मात्रम् । इत्यमरः । १ । ६ । २३ ॥ (यथा,
रघुः । १ । ३६ ।
“क्षिप्रगच्छीरनिर्जालमेकं स्थानमास्थितौ ॥”
निर्जालि घोषो यचेति । शब्दमूल्या, जि । यथा,
महाभारते । १० । १६ । ३६ ।
“संनियम्येन्नियम्यामं निर्जाले निर्जने वने ।
कायमभ्यन्तरं क्षुब्धमेवायः परिचिन्तयेत् ॥”)
निर्जने, जि । (निर्गतो जनी यस्मात् ।) जन-
मूलस्थानादिः । विजनः । इति विविक्तादिशब्द-
टीकायां वारसुन्दरी ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । २ । ६ । ५६ ।
“एकस्मिन् समये पाण्डुर्मांसीं दृष्ट्वा निर्जने ।
आश्रमे चातिक्तामासीं जयाहागतवेशसः ॥”)
निर्जरः, पुं, (जराया निष्कान्तः । निरादयः
क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या इति समासः ।) देवः ।
इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ५ । ८ । १८ ।
“विश्वस्तु निर्जराः सर्वे कुशलं कथयन्तु वः ॥”)
जरारहितः, जि । इति मेदिनी । २, १७३ ॥
सुधायाम्, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥
निर्जरसर्वपः, पुं, (निर्जरप्रियः सर्वपः । शाक-
पार्थिववत् समासः ।) देवसर्वपट्टचः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
निर्जरा, स्त्री, (निर्जर + टाप् ।) गुरुष्वी । ताल-
पण्यौ । इति मेदिनी । २, १७३ ॥
निर्जलः, जि, (निर्गतं जलं यस्मात् ।) जलशून्य-
देशादिः । इति मरुशब्दटीकायां भरतः । २ ।
१ । ५ ॥ यदुक्तम् ।
“सम्प्राप्ता दृष्टमभ्यजाद्यगतिना संवृष्टिता
निर्जले
तुल्यहादृशवद्वितीयमतिममेकादशाभस्मनी ।
सा यद्यी वृषपञ्चमस्य नवमभूः सप्तमीवर्जिता
प्राप्नोत्यष्टमवेदनां प्रथमं चे तस्यास्तृतीयो भव ॥”
इति वल्लालसेनः ॥
निर्जलेकादशी, स्त्री, (निर्जला एकादशी ।)
व्येष्टमासोयशुक्तेकादशी । यथा, पाद्मे ।
श्रीभीमसेन उवाच ।
“पितामह ! शृणुक्तोऽहमुपवासे करोमि किम् ।
अतो बहुफलं ब्रूहि व्रतमेकमपि प्रभो ! ॥
श्रीवास उवाच ।
व्रथस्य मियुगस्यैके शुक्ला ह्येकादशी हि या ।
श्रुते मासि प्रथमेन सोपीष्या जलवर्जिता ॥
ज्ञानं चाचमने चैव वर्जयित्वा दत्तं बुधः ।
उपयुञ्जानं नैवान्मद्व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् ॥
उद्यादुद्यं यावद्वर्जयित्वा जलं बुधः ।

अप्रयत्नादवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥
ततः प्रभाते विमले द्वादशीं ज्ञानमाचरेत् ।
जलं सुवर्णं दत्त्वा तु दिवातिथौ यथाविधि ॥
शुक्लौत क्षतक्षत्वा सुभाष्यैः सहितौ वशी ।
एवं कृते तु यत् पुण्यं भीमसेन ! श्रव्यम् तत् ॥
संवत्सरस्य या मध्ये एकादशी भवति हि ।
तासां फलमवाप्नोति पुनः । मे नात्र संशयः ॥
इति मां केशवः प्राह शृणुचक्रगदाधरः ॥”
किञ्च ।
“वनधान्यवहा पुण्या पुनः भाग्यसुखप्रदा ।
उपोषिता नरव्याघ्र ! इति सख्यं ब्रवीमि ते ॥
यमकृता महाकायाः कराणाः कामरूपिणः ।
दक्षपाशधरा रौद्रा नोपसर्पन्ति तं नरम् ॥
पीताम्बरधराः शृङ्गचक्रहस्ता मनोजवाः ।
अन्तकाशे नयन्येनं वैष्णवा वैष्णवीं पुरीम् ॥”
किञ्च ।
“तोयस्य नियमं यस्तु कुरुते वैष्णवोत्तमः ।
फलकोटिसुवर्णस्य यामे यामे स पुण्यभाक् ॥
ज्ञानं दानं जपं होमं यदस्यां कुरुते नरः ।
तत् सर्वं चाद्यं प्राप्तमेतत् क्षणस्य भाषितम् ॥
किंवापरेण धर्मेण निर्जलेकादशीं वृष ! ॥
उपोष्य सत्यविधिना वैष्णवं पदमाप्नुयात् ॥”
किञ्च ।
“यैः कृता भीमसेनैवा निर्जलेकादशी शुभा ।
खकुलं तारितं सर्वं कुलातीतं तथा शतम् ॥
आत्मना सह तैर्नोतं वासुदेवस्य मन्दिरे ॥”
किञ्च ।
“आत्मद्रोहः क्षतक्षस्तु येरेवा ननुपोषिता ।
पापात्मानो दुराचारा दुष्टास्ते नात्र संशयः ॥”
किञ्च ।
“यश्चेमां श्रव्याद्वाक्त्रा यथापि परिकीर्तयेत् ।
उभौ तौ स्वर्गमाप्नौ हि नात्र काव्या विचा-
रणा ॥”
अथ निर्जलव्रतविधिः । यथा,—
“यथाप्राग्लिखितं कृत्वा सकृन्मन्यमं व्रते ।
जलमादाय यज्ञीयान्मन्त्रेणानेन वैष्णवः ॥
एकादशीं निराहारी वर्जयिष्यामि वै जलम् ।
केशवप्रीयानार्थं अत्यन्तममनः ॥” इति ॥
“वर्जयेच्छास्त्रहोरात्रं विना चाचमनार्थकम् ।
विना च प्राशनं पादोदकस्यात्यन्तपावनम् ॥
एकादशीं निशायान्तु नित्यपूर्णां विधाय हि ।
हैमीं चैविक्रमीं भस्तिं स्थापयेत् पयस्यादिभिः ॥
वस्त्रादिकं समर्प्याथाभ्यर्च्य गन्धादिभिश्च ताम् ।
प्रणम्य जागरं कुर्यात् तदप्ये नर्तनादिना ॥
प्रातःस्नानादि निर्वृत्य तं त्रिविक्रममर्चयेत् ।
श्रव्यान्मुक्ताम् विप्रैश्चो दद्यात् गन्धाद्यल-
कृतान् ॥”
तत्र मन्त्रः ।
“देवदेव हृद्योऽहं संसारार्णवतारक ! ।
जलकुम्भप्रदानेन यास्यामि परमाङ्गतिमिति ॥
दद्याच्च कनकं ह्वयं वस्त्रयुग्ममुपायनम् ।
जलपात्राणि दिव्यानि विभवे सति वैष्णवः ॥

श्रव्या विप्रान् भोजयित्वा पीत्वा आहकारा-
न्मलम् ।
खयं वानीय मौनी वन् शुक्लौत सह वन्मुभिः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
निर्जितः, जि, (निर् + जि जये + क्तः ।) प्राप्त-
पराजयः । तत्पर्यायः । पराजितः २ परा-
भूतः ३ विजितः ४ जितः ५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वशीकृतः । यथा,—
“ध्यायतश्चरन्नाम्नोर्ण भावनिर्जितचित्तता ॥”
इति श्रीभागवते । ११ । ६ । अध्यायटीकायां खामी ॥
निर्जितेन्नियमामः, जि, (निर्जितः पराजित
इन्नियमाम इन्नियमवन्तौ येन ।) यतिः । इत्य-
मरः । २ । ७ । ४४ ॥
निर्जोषः, जि, (निर्गतो जीवो जीवात्मा यस्मात् ।)
जीवालरहितः । प्राक्शून्यः । यथा,—
“चित्ता चित्ता द्वयोर्मध्ये चित्ता एव गरीयसी ।
चित्ता दहति निर्जोषं चित्ता दहति जीवितम् ॥”
इति प्राचः ॥
निर्भरः, पुं, (निर्भृयाति जीर्णोभवति उच-
क्षानपतनादिति । निर् + भृ + क् ।) पर्वता-
वतीर्जनलप्रवाहः । इति भरतः ॥ सुत्वा
अन्यथा वा गिरौ जलप्रवाहः । इति मधुः ॥
पर्वतादेगेन पतन्जनं भोरा इति ख्यातम् ।
इति कोकटः । तत्पर्यायः । भरः २ । इत्य-
मरः । २ । ३ । ५ । निर्भरी ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६४ । ८ ।
“सरितो निर्भराश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान् ॥”)
तन्मलगुणाः । जलुलम् । पथ्यलम् । दीपन-
लम् । कफनाशिलम् । इति राजवज्रमः ॥ ३॥
(यथा च ।
“शैलसागुन्नवहारि प्रवाहे निर्भरो भरः ।
स तु प्रसवन्नापि तज्जलं नैर्भरं जलम् ॥
नैर्भरं वचिस्तनोरं कफजं दीपनं जलु ।
मधुरं कटुपाकञ्च वातं स्यादितिपित्तलम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वकण्ठे द्वितीये भागे ॥)
सुव्यचोटकः । तुषानलः । इति मेदिनी । २, १७७ ॥
निर्भरी, स्त्री, (निर्भृयाति उचक्षानपातात्
जीर्णोभवतीति । निर् + भृ + क् । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) निर्भरः । इति शब्दरत्नावली ॥
(निर्भर उन्पत्तिकारणत्वेनाख्यस्या इति । अच् ।
ङीप् ।) नदी । यथा,—
“जटाकटाहसम्भ्रमभ्रमन्तिनित्यनिर्भरी-
विजोक्षवीचिवज्ररीविराजमानमूर्धनि ।
धगहगहगज्जलललाटपट्टपावके
किशोरचन्द्रशेखरे रतिः प्रतिचक्ष्यं मम ॥”
इति रावणक्षतशिवस्तोत्रम् ॥
निर्भरी, [नृ] पुं, (निर्भरोऽख्यस्येति । निर्भर
+ इनिः ।) पर्वतः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
निर्भरिणी, स्त्री, (निर्भर उन्पत्तिकारणत्वेना-
ख्यस्या इति । इनिः । ङीप् ।) नदी । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१७ । ७ ।

निर्णयः

“वीर्यं तां वीर्यं चावच्छेदयन्निर्णयः इति ।
वन्न प्राप परिच्छेदं ह्यभावात् तदुच्यते तत् ॥”
निर्णयः, दुः, (निर्णयमिति । विर + नी + “इरच्” ।
१ । १ । ५ । इति भावे अच् ।) अवधार-
णम् । तत्पर्यायः । विचयः २ । इत्यमरः ।
१ । ५ । १ । निर्णयम् २ विचयः ३ । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, मनुः । १२ । ५ ।
“यं तादृशं च यन्मात्रा मन्वर्गो न मानवो भूयुः ।
अथ सर्वेषां शब्दतः कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥”)
विचारः । तत्पर्यायः । तर्कः २ गुणा २ चर्चा ३ ।
इति निष्काकशेषः । विरोधपरिहारः । इति
मिताक्षरा । अतुल्यादवधारणमर्गतश्चिप्रादः ।
अवस्था इति आरवोचभावा । द्विती इति
इद्वरेण्यभावा । तद्विवरणं यथा । “अथ
निर्णयः । तत्र नारदः ।

‘वस्योऽयुः साक्षिणः सती प्रतिज्ञां च जयी
भवेत् ।
अन्यथावादिनो यस्य पुत्रस्य पराजयः ।
अयमभ्युपगमोऽपि अचर्यावसितोऽपि सन् ।
क्रियावस्योऽप्यर्हेत परं सन्भावधारणम् ।
सम्भवेद्वतः पश्चात् राज्ञा शास्यः स शास्यतः ।
यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युप-
पन्नम् । साक्षिणस्तत्तुक्तिप्रपञ्चानां मध्ये-
भ्यतमप्रमाणं यस्य प्रतिज्ञायाः सत्यप्रति-
पादनं स एव जयी अन्यथा पराजित इति
प्रत्येत्यम् । अयमभ्युपगमः आत्मनेवाङ्गीकृत-
स्वपराजयः । अचर्यावसितः कन्यस्तेद्वैवय्या-
दिना पराजितत्वेनावृत्तः । क्रियावस्यः
साक्षादिना प्राप्तपराजयः । परमनन्तरम् ।
सन्भावधारणं सभावदां मिलितानामयं परा-
जितः इति निर्णयं अर्हेत । स शास्त्रविधिना
शास्यः ॥ ३ ॥ निर्णयस्य वलमाह इह्यस्यतिः ।
‘प्रतिज्ञाभावनादादौ प्राङ्निवाकादिपूजनात् ।
अयमप्यस्य आदानात् जयी कोक्ति निगद्यते ।
अयमप्यस्य खेखनप्रकारमाह स एव ।
‘यद्वृत्तं अवधारणे पूर्णपक्षोत्तरादिकम् ।
क्रियावधारणोपेतं अयमप्येवञ्चिन्ति लिखेत् ।
पूर्वोत्तरक्रियापूजकं निर्णयार्थं यदा वृत्तः ।
प्रदद्यान्मयिने पञ्च अयमप्यं तदुच्यते ।’
कात्यायनः ।

‘अधिप्रत्यर्थिवाक्यानि प्रतिवाचिवचनया ।
निर्णयश्च तथा तस्य यथा चावृत्तं खयम् ।
एतद्व्यथाचरं खेखं यथापूर्वं निवेद्येत् ।
सभावश्च ये तत्र धर्मेष्टाखिदक्षणा ।’
ततश्च भाष्योत्तरे क्रिया च पञ्चसाक्षादिकं
निर्णयो अयमपराजयवधारणं निर्णयकालाव-
स्थितमध्यस्था च इत्यादिकं सर्वं खेखनीयं निरु-
क्तस्य सन्त्यप्रदर्शनार्थम् । तथाहि भाष्यो-
त्तरखेखनं हेतुत्तरेण पुनर्न्यायप्रत्यवधान-
निवेद्यार्थम् । नहि न यद्वीतमिति मिथ्योत्तरेण
पराजितस्य पुनः परिग्रहोचितं मयेति प्रत्यव-
धारणं सम्भवति । प्रमाखेखनम् पुनः प्रमाखा-

८८३

निर्णयः

करीयसाधनिराचार्यम् । तदाह कात्यायनः ।
‘क्रियां वचनं काला दुर्भेदा बोधवन्मते ।
स चवेद्वृत्ते सभ्येः पुनर्न्यायप्रत्यवधानम् ।
निर्णयं चवहारे तु प्रमाखमपक्षं भवेत् ।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ।
यथा पक्षे धर्मो निर्णयः प्राङ्गो गुणाः ।
निर्णयतवहारानां प्रमाखमपक्षमप्यथा ।
निर्णयोत्तरसत्यमाह मनुः ।
‘अर्थे त्वमन्वमानसु कारयेन विभावितम् ।
दापयेद्वनिकस्यार्थं दक्षवैद्यं शक्तिः ।’
अमन्वमानं अपक्षपन्नम् । कारयेन साक्षादि-
प्रमाखेन । याज्ञवल्क्यः ।
‘शास्त्रापराधं देशं च कानं वलमप्यपि वा ।
वयः कर्म च वित्तं दक्षं दक्षेष्टं दापयेत् ॥ ३ ॥
मनुः ।
‘तीरितं चाशुश्रितं यत्र कचन सम्भवेत् ।
ज्ञतं तद्वर्मेतो विद्यात् न तद्व्यो निर्णयेत् ॥’
अशुश्रितं साक्षादिनिर्णयम् । अतएव तीरितं
प्राङ्निवाकादिभिः समापितम् । तद्विवाहपदं
पुनर्न निर्णयेदित्यर्थः । यत्र तु तीरिताशुश्रित-
योरेवधर्मज्ञतत्वमन्वा पराजयो पुनर्निगुण-
दक्षमङ्गीकृत्य प्रत्यवतिष्ठते तत्र पुनर्न्यायदर्शन-
माह नारदः ।
‘तीरितं चाशुश्रितं यो मन्यत विधर्मेतः ।
विगुणं दक्षमादाय तत् कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥’
अवहारे तु विचारान्तरमाह स एव ।
‘असाक्षिकानु यद्वृत्तं विमार्गेण च तीरितम् ।
असम्मतमतेद्वृत्तं पुनर्न्यायमर्हेत ॥’
असाक्षिकमित्यप्रमाणोपपन्नम् ॥ ३ ॥
याज्ञवल्क्यः ।
‘दुर्दृष्टोऽसु पुनर्दृष्टा अवधारणं वृत्तेषु तु ।
सभ्याः सजयिनो दक्ष्या विवादाद्विगुणं दमम् ।
साक्षिण्यवासमानां दूषके दर्शनं पुनः ।
अचर्यावसितानां नास्ति पौनर्भयो विधिः ॥’
साक्षिवचनेन सन्भावधारितेन च प्राप्तावसादानां
दोषदर्शने पुनर्न्यायदर्शनम् । असापारेण विरुद्ध-
भावादिना प्राप्तावसादानां नास्ति पुनर्न्यायः ।
इह्यस्यतिरपि ।
‘पलायनाशुत्तरत्वादन्यपक्षमयेव च ।
हीनस्य युद्धते वादो न खवाकञ्चितस्य च ॥’
मनुः ।
‘वल्महत्तं वलाङ्गुत्तं वलादा लिखितं यत् ।
सर्वान् वलज्ञतानर्थानज्ञतान् मशुरज्जोत् ॥’
याज्ञवल्क्यः ।
‘वलीपाधिविनिर्मुक्तान् अवधारान्निर्वर्णयेत् ।
खीनक्तमन्तरागारवहिर्यामक्तान्कथा ।
मत्तोन्मत्तान्खनवाजनीतादियोजितः ।
अवसन्त्यक्तस्यैव अवधारो न सिध्यति ॥’
उपाधिन्त्यक्तमिति मूलपाठः । उपाधिर्भेदादि-
रिति विश्वामित्रः । तन्मते भीतादियोजितः
रक्तवचनेन न पौनरक्तम् । बहिर्यामः बहि-
र्देशः । मत्तो मदादिना । उन्मत्तो वाता-

निर्णयः

दिना । अवनो युताद्यावत्तः । अवसन्त्यो वादि-
तत्रियुक्तवतिरिक्त उदासीनः । आदिपराद-
खतनरावपुनर्न्यायदर्शनम् । तथा च नारदः ।
‘खतकोऽपि हि वतुकार्थं दुर्भेदाप्रवृत्तिं गतः ।
तद्व्यक्तमेवाशुदक्षान्तराशु वितुतः ।
कामकोधाभिभूता ये भववचनपीडिताः ।
रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयाश्चप्रवृत्तिं गताः ॥
तथा दासज्ञतं कार्यमज्ञतं परिचयते ।
अन्यत्र कामिचर्याश्च दासः प्रभुरात्मनः ॥
पुन्ये च ज्ञतं कार्यं यत् सादृश्यतः पितुः ।
तद्व्यक्तमेवाशुदक्षपुन्यौ च तौ समौ ॥’
एतच्च कुटुम्भभरवातिरिक्तविषयम् ।
‘कुटुम्भार्थेऽप्यधीनोऽपि अवधारं यमाचरेत् ॥
खदेशे वा विदेशे वा तं न्यायात् विचारयेत् ॥’
इति मनुवचनात् ।
कुटुम्भमवश्यं भरणीयम् । अधधीनः परतनः
पुनरासादिः । अवधारणव्यादिकम् । न्यायान्
खतनः । न विचारयेत् अशुमन्त्येत्यर्थः । तथा
च नारदः ।
‘ज्ञातकानु खतं खेखे खेखे गुणवयः ज्ञतम् ।
अखतकाः प्रजाः सत्वाः खतनः दृष्टिधीपनिः ।
अखतनः खतः शिष्य आचार्यस्य खतनता ।
अखतनाः खिवः खेखाः पुनरादायाः परि-
यहाः ॥
खतनस्य तु यही यस्य तत् ख्यात् क्रमागतम् ।
गर्भस्थेः सङ्गो ज्ञेयः अदमाङ्गुत्तराङ्गुत्तः ॥
वाज आशुदक्षज्ञानात् पौनर्न्यायोऽपि निगद्यते ।
परतो अवधारणः खतन पितरादते ॥
जीवतोर्न खतनः ख्यान्तरवापि समन्वितः ।
तथोरपि पिता ख्यान् जीवप्राधान्यदर्शनात् ॥
अभावे जीविनो माता तदभावे च पूर्वजः ॥’
परिग्रहाः अशुजीविप्रवृत्तयः । तथा च इह-
स्यतिः ।
‘पितृव्यमाहपुनर्न्यायदासशिष्याशुजीविभिः ।
यद्व्यहीतं कुटुम्भार्थं तद्व्यही दातुमर्हेत ॥’
कात्यायनः ।
‘कुटुम्भार्थमज्ञतौ तु यहीतं वाधितेऽथवा ।
उपज्ञवनिमित्तं विद्यादापत्ततन्तु तत् ॥
कन्यावेवाहिकस्यैव प्रेतकार्यं च यत् ज्ञतम् ।
एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्भे ज्ञतं प्रभोः ॥’
प्रभोरिति कर्त्तरि वही तेन प्रभुवा दातव्य-
मिति रत्नाकरः । इह्यस्यतिः ।
‘यः खामिना विद्युक्तोऽपि धनय अयमपाने ।
जुहीद्वहिविवाखिण्ये निरुदार्थं स सम्मतः ॥
प्रमाणं तत्तत्तत् सर्वं कामाभाभवयोदयम् ।
खदेशे वा विदेशे वा खामी तत्र विचरयेत् ॥’
सम्मतस्य खामिन इत्यर्थः । इति अवधार-
तत्तम् । अधिकरणविशेषः । यथा,—
“विषयी विषयस्यैव पूर्वपक्षस्योत्तरम् ।
निर्णयश्चेति पश्चात् शास्त्रोधिकरणं खतम् ॥”
इति खतिमीमांसा ॥
न्यायमते तदभावाप्रकारकं वति तत्प्रकारक-

ज्ञानम् । यथा । बहिमान् पश्यत इत्यादि-
बोधः । इति भाषापरिच्छेदः । तद्वन्मावच्छिन्न-
प्रकारत्वात्प्रकारत्वात्निष्पत्तिपक्षतापक्षेका-
वच्छिन्नविशेषताशानिज्ञानम् । इति जग-
दोद्यः ॥
निर्द्देशः, स्त्री, (निर् + नी + भावे ल्युट् ।) निर्द्देशः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
निर्द्देशपादः, पुं, (निर्द्देशात्मकः पादो भागविशेषः ।)
चतुष्पादयवहारान्तर्गतयवहारविशेषः । तस्य
रूपम् । निश्चितानां सभासदां परानितोऽय-
मिव्यवधारणम् । इति यवहारतत्त्वम् ॥
निर्द्देशनं, स्त्री, (निर् + नी + क्तिच् + ल्युट् ।)
मातङ्गापाङ्गदेशः । तत्पञ्चायः । निर्द्देशम् २ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
निर्द्देशितं, वि, (निर्द्देश्यते मुध्ते स्तेति । निर् +
क्तिच् + क्तः ।) अपनौतमकम् । शोधितम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥ (यथा, चिन्तामणि-
धृतस्तुतिवचनम् ।
“जलदेवगृह्यैव प्रसन्नानं गोविन्दाजयम् ।
निर्द्देशितपादः प्रविशेन्नानिर्द्देशः कदाचन ॥”)
निर्द्देशितं, वि, (निर् + नी + क्तः ।) कृतनिर्द्देशः ।
निश्चयीकृतः । यथा,—
“निर्द्देशितं यवहारे तु प्रमाणमपलं भवेत् ।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चैत् ॥
यथा पक्षेधु धान्येषु निष्कलाः प्राट्टयो गुण्याः ।
निर्द्देशितयवहाराणां प्रमाणमपलं तथा ॥”
इति यवहारतत्त्वम् ॥
तद्देशिकपर्यायः । “निश्चयम् १ सखः २ सशुतः
३ ह्रिदक् ४ प्रतीचम् ५ अपीचम् ६ । इति
विविधार्थानां निर्द्देशनामधेयानि ।” इति वेद-
निष्यद्धौ । ३ । २५ ॥
निर्द्देशकः, पुं, (निर्द्देशेति निर्द्देशीकरोति वक्ष-
मिति । निर् + क्तिच् श्रौचै + क्तुल् ।) रजकः ।
इत्यमरः । २ । १० । १० ॥ (यथा, मनुः ।
४ । २१६ ।
“कारकात्रं प्रजां हन्ति वलं निर्द्देशकस्य च ।
गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परित्यजति ॥”)
निर्द्देशः, वि, प्रदायवाहरक्तः । दद्यामूयः । तीव्रः ।
मत्तः । निष्कयोजनः । इति शब्दरत्नावली ॥
निर्द्देशः, वि, (निर्गता दद्या यस्मात् ।) दद्यामूयः ।
इति जटाधरः । (यथा, रघुः । ११ । ८४ ।
“न प्रहृष्टं मनसि निर्द्देशं
विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि ॥”
निर्गता दद्या यस्मै यतुहिरा दद्या तिरुहिता
इत्यर्थः । अद्याहः । यथा, मनुः । ६ । २३६ ।
“जातिसम्बन्धिभिर्विभक्ते लक्षणाः कृतलक्षणाः ।
निर्द्देशा निर्द्देशकारास्तन्मनोरुश्रासनम् ॥”)
निर्द्देशः, स्त्री, (निर् + दृ + क्तिच् ।) निर्द्देशम् ।
(निर्गता दृष्टिर्गता यस्मात् ।) धारम् । वि, कठि-
नम् । (यथा, रामायणे । २ । ८५ । १६ ।
“ध्याननिर्द्देशेन विनिःश्वसिताश्रुता ॥”)
अपनये च वि । इति मेदिनी । २, १७५ ॥

(निर्द्देशेति विद्दीयेति पतनस्यमिति । निर् +
दृ विदारे + क्तिच् । निर्द्देशः । इति कश्चित् ॥
निर्द्देशः इदो भवो यस्मैति निर्द्देशे, वि ॥)
निर्द्देशः, पुं, (निर्गता दृष्टीति । निर् + दृ +
क्तुल् ।) भङ्गातकः । इति राजनिर्द्देशः ॥
(भङ्गातकशब्देऽस्य शुभादिकं ज्ञातव्यम् ।
निर्द्देशः दृष्टो बहिर्गते ।) अपिभूयश्च ॥
निर्द्देशनी, स्त्री, (निर्गता दृष्टीति । क्तिच् +
ङीप् ।) नृत्तात्मिका । इति रत्नमाला ॥ (यथा,
“सुखं वचा तिलकरोहिणीञ्च
तथाभ्यां निर्द्देशनीञ्च तुल्याम् ।
पिनेच मोक्षप्रदतां कपोत्यं
मूले तथामस्य च पाचनार्थम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनिव्याख्ये मूलाधिकारे ॥)
निर्द्देशः, वि, (निर् + दिष्ट + क्तः ।) वनी ।
मांशनः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११२ ॥
निर्द्देशः, वि, (निर् + दिष्ट + क्तः ।) निश्चितः ।
यथा,—
“निर्द्देशविषयं किञ्चिदुपात्तविषयकम् ।
अपेक्षितक्रियैव विधापादानमिच्छते ॥”
इति रामतर्कवागीशः ॥
(आदिष्टः । यथा, रघुः । १ । ६५ ।
“निर्द्देशां कुलपतिना स पर्यशाला-
मध्यास्य प्रयतपरिरयद्वितीयः ॥”
निर्द्देशः, पुं, (निर् + दिष्ट + भावे क्तुल् ।) आद्या ।
इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ (यथा, भागवते ।
६ । १ । ३८ ॥
“ययं वै धर्मेराजस्य यदि निर्द्देशकारिणः ।
ब्रूत धर्मेस्य नस्तत्त्वं यच्च धर्मेस्य लक्ष्यम् ॥”)
कथनम् । (यथा, गोतायाम् । १७ । २३ ।
“ॐ तत्सदिति निर्द्देशो ब्रह्मण्यस्तिविधः स्मृतः ॥”)
उपान्तः । इति मेदिनी । श्रे, २३ ॥
निर्द्देशा, [च] वि, (निर्द्देश्यतेति । निर् + दिष्ट +
क्तुल् ।) निर्द्देशकर्ता । यथा, “तथाहि अर्थो
नाम साध्यस्य अर्थस्य निर्द्देशा तत्प्रतिपक्ष-
कदाभाववादी प्रत्यर्थी ॥” इति मिताक्षरायां
यवहाराध्याये साक्षीप्रकरणम् ॥
निर्द्देशः, वि, (निर्गता दोषो यस्मात् ।) दोष-
रहितः । यथा,—
“निर्द्देशं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।
स नृत्तादिगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥”
इति मिताक्षरा ॥
निर्द्देशः, पुं, (निर्गता धनं यस्मात् ।) जरहवः ।
इति शब्दचन्द्रिका । धनमूयः, वि, यथा,—
“ब्रह्महृदिपिनरः पूज्या यस्यास्ति विपुलं धनम् ।
शशिनस्तुल्यवशोऽपि निर्द्देशः परिभूयते ॥”
इति चायकः । ८२ ॥
निर्द्देशः, वि, (निर्गता धर्मा यस्मात् ।) धर्मे-
रहितः । यथा,—
“महापराधे निर्द्देशे कृतज्ञे जीवकुतुबिते ।
नास्तिकब्राह्मदासेषु कोशपानं विवर्जयेत् ॥”
इति मिताक्षरा ॥

निर्द्देशः, पुं, (निर्द्देश्यतेति । निर् + दृ +
क्तुल् ।) निश्चयः । “जातिगुणक्रियाणां सर्ववै-
कापकर्मणो वा सचासीयात् पृथक्करकम् ।
यथा । मनुष्याणां ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवां जम्बा
बहुक्षीरा । अश्वानां भावनाः शीघ्रतमाः ॥”
इति दुर्गादासः । धाररहितश्च ॥
निर्द्देशः, स्त्री, (निर्द्देश्यते इति । निर् + दृ +
क्तिच् + भावे ल्युट् ।) निश्चयः । निर्द्देशः । यथा,
निर्द्देशे वद्याः समाधौ न स्यादिति दुर्गा-
दासः ॥
निर्द्देशितं, वि, (निर्द्देश्यते स्मिरीकियते इति ।
निर् + दृ + क्तिच् + कर्मणि क्तः ।) कृत-
निश्चयः । यथा । “किञ्च निर्द्देशितकमानेकत्व-
विशेषश्च ॥” इति विजयरचितः ॥
निर्द्देशः, वि, (निर्द्देश्यते इति । निर् + दृ +
“नृत्तलोच्यते ॥” १ । १ । १२४ । इति ययत् ।
धारि + ययत् वा ।) निर्द्देशनीयम् । निर्द्देशि-
तम् । निर्द्देशकर्मकर्ता । इति विश्वनाम्नि
निर्द्देशशब्दटीकायां रमानाथः ॥
निर्द्देशः, वि, (निर् + धू + क्तः ।) खचितम् ।
(यथा, मार्कण्डेये । ८५ । ७४ ।
“केशाकर्षणनिर्द्देशगौरवा मा गमिष्यसि ॥”)
परित्यक्तम् । यथा, ष्वोतिषतत्त्वे ।
“निर्द्देशं निर्द्देशतुङ्गं प्रवर्तयिष्ये वित्तनाशञ्च
जीवः ॥”
(निर्द्देशम् । यथा, अध्यात्मरामायणे । १ । ३ ।
“पठन्ति ये नित्यमनन्यसेतसः
श्रवणां चाध्यात्मकवृत्तितं शुभम् ।
रामायणं सर्वपुराणसम्मतं
निर्द्देशपापा हरिमेव यान्ति ते ॥”)
भर्तृचितम् । यथा, रामायणे । ४ । ८ । ३२ ।
“पुराहं वाजिना राम । रात्र्यात् खाद-
वरोपितः ।
परवादि च संशयं निर्द्देशोऽस्ति वजीयसा ॥”)
निर्द्देशः, वि, (निर् + धाव + कर्मणि क्तः ।
“श्वोः श्रुद्धुनासिके च ॥” ६ । ४ । ९६ । इति
वकारस्योठादेशः । “श्वोऽधूतुः ॥” ६ । १ । ८६ ।
इति वृद्धिः ।) प्रचलितम् । यथा,—
“तस्याः पाठनपाणिनाङ्गितसुरोन्मादकावाये
दृष्टौ
निर्द्देशोऽधरशोचिमा विवृणितस्तत्त्वज्ञो
नृत्ताः ॥”
इति श्रीजयदेवः ॥
निर्द्देशः, पुं, (निर् + दृ + भावे क्तुल् ।) अभि-
निवेशः । निवन्धोऽपि पाठः । इति हेमचन्द्रः ।
६ । १३६ ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । २६ ।
“स विदित्वाथ भार्यायास्तं निर्द्देशं विकर्मेभिः ।
गत्वा दिष्टाय रहसि तयाद्योपनिवेश ॥”)
अभिनयितप्रामोऽभूयो वक्तुः । (यथा, च
कुमारवम्भवे । ५ । ६६ ।
“अवस्तुनिर्द्देशपरे कथं तु ते
करोऽयमावृत्तविवाहकौतुकः ॥”)

निर्माधा

यथा शिमुयहः । शिमुना खिन्नाविशेषः ।
आखटि इति ज्ञातः । इति केचित् । इति
यहशब्दोक्त्या भरतः ।

निर्महं, जी, (निर् + मह + भावे क्युट् ।)
निर्महम् । मारयम् । इत्यमरटीकायां नील-
कण्ठः ।

निर्महः, जि, (निर् + मह + क्यच् ।) इट् । इति
निकाकशिवः ।

निर्मेयः, जि, (निर्मेत भवं यस्माद्वा ।) भय-
रहितः । तत्पर्यायः । अजानेयः २ । इति
निकाकशिवः । (यथा, हरिवंशे । २ । ११ ।

“रजकः स तु तौ प्राह युवां कस्य वनेचरौ ।
राज्ञो वार्त्तां वि मौ मीढादुवाचैते निर्मेया-
नुभौ ॥”

पुं. रौच्यमनुपुञ्जे । यथा, हरिवंशे । ७ । ८३ ।

“सुनेनः चञ्चलद्विजं सुतया निर्मेयो इट् ।
रौच्यैते मनोः पुत्रा अन्तरे तु जयोदशे ॥”

निर्महं, जी, (निर्मेयः भरो भरणं यत् ।)
अतिशयः । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ३६ ।

“राखोजावभरेव विभ्रमभृतामाधुरवामभुवा-
मभ्यर्थे परिरभ्य निर्मेरुतः प्रेमाम्बया राधया ।
बाधु तद्वदनं सुधामयमिति आहूत गीतसुति-
आवाडुद्वन्द्वयुजितः स्मितमनोहारी हरिः
पातु वः ॥”

तद्वति, जि । इत्यमरः । १ । ४ । २२ । (यथा,
भागवते । ६ । १८ । २० ।

“तं वीरमाहौशनसी प्रेमनिर्भरया गिरा ॥”

निर्महं, जी, (निर् + भर्त् + क्यच् ।) खणीकारः ।
अनक्तकम् । इति मेदिनी । ने, १८६ । भर्त् + क्यच् । (यथा,
महाभारते । १ । ३०४ । ५ ।

“निर्महं वनापवादे च तथैवाप्रियया गिरा ।
ब्राह्मणस्य पृथा राजन् । न चकाराप्रियमदा ॥”

निर्महं, जि, (निर् + भर्त् + क्यच् ।) क्षत-
निर्महं वनः । तत्पर्यायः । निन्दितः २ धिक्कृतः १
अपभ्रष्टः ४ । इति जटाधरः । (यथा,
कुमारसम्भवे । १ । ५३ ।

“अशोकनिर्महं वितपद्मरागम् ॥”

निर्मायः, जि, (निज्जटं भाव्यं यस्मात् ।) भाग्य-
रहितः । यथा, “नृपाण्यापटुनिर्माया मन्दाः
स्युः ।” इत्यमरः । १ । ३ । १४ ।

निर्महः, पुं, (निर्गतो मदो दानवारि गर्वो वा
यस्मात् ।) कालवशाद्निर्गमितमदहन्ती । तत्-
पर्यायः । उद्वान्तः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ।
मदमूर्खः, जि । (यथा, महाभारते । १ ।
६६ । ६६ ।

“तनः संवत्सरेतीते हृत्तीजसमवस्थितम् ।
निर्महं दुःखितं हृद्वा पितरो राममहवन् ॥”

निर्मेधा, जी, (निर्गतं मध्यं यस्याः । शून्यमध-
वादेवाकाशयात्मम् ।) नजिका । इति भाव-
प्रकाशः । (नजिकाशब्देन विदितविशेषो
ज्ञातः ।)

निर्माख्यं

निर्मेज्यारार, जी, (निर्मेज्यं यन्नाथं चर्चणीयं
दार ।) अरविः । यद्ये अमुखापनार्थं चर्चणीय-
काठम् । इत्यमरः । २ । ७ । १६ ।

निर्मेजं, जी, (निर्गतं मनमस्मात् ।) निर्मोक्षम् ।
अधकम् । जि, मनहीने । इति मेदिनी । जे,
१०२ । (यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४ ।

“निर्मेजसादुवर्जितं मनोहारि सुशीतलम् ॥”

निर्यापे । यथा, मनुः । ८ । ११८ ।

“राजनिर्मुक्तदृष्टास्तु ज्ञाना पापानि मानवाः ।
निर्मेजाः स्वर्गमायानि सन्तः सुसुतिनो यथा ॥”

यथा. देवीभागवते । १ । १८ । ३७ ।

“मनस्तु सुखदुःखानां महतां कारणं हि च ।
जाते तु निर्मेजे स्थास्ते सर्वं भवति निर्मेजम् ॥”

निर्मेजोपलः, पुं, (निर्मेजः विमुक्तः उपलः ।)
स्फटिकः । इति राजनिर्घण्टः ।

निर्मेजं, जी, (निर्मोयते इति । निर् + मा
क्युट् ।) निर्मितः । (यथा, भागवते । २ ।
५ । ३२ ।

“यदेतैः सङ्गता भावा भूतिप्रियमनोगुणाः ।
यदायनगनिर्माये न प्रेक्षुर्नञ्जितम् ॥”

सारः । समञ्जसम् । इति मेदिनी । जे, ५८ ।

निर्मेजं, जी, (निर् + मज् + क्यच् ।) देवो-
च्छिद्यम् । देवस्य निवृत्तिविशिष्टं देवदत्तं
वस्तु । यथा,—

“अस्माकं विसर्जनादुदयं नैवेद्यं सर्वमुच्यते ।
विसर्जिते जगन्नाथे निर्मेज्यं भवति ज्ञातम् ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥ ३॥

तस्य स्थापनं सेपकश्च यथा । “येष्टायां मन्त्रं
ज्ञत्वा निर्माख्यं देवा इति । वैष्णवे तु ॐ
विष्णुर्क्षेमाय नमः । शक्तौ तु ॐ शक्तिमाय
नमः । शिवे ॐ शंकराय नमः । सूर्ये ॐ
तेजस्वमाय नमः । गणेशे ॐ उच्छिद्यगणेशाय
नमः । कालिकायै ॐ उच्छिद्यकालिकायै
नमः । तथा च विद्यामन्दनविरचे ।
‘सूर्यं गणपतायुषे शक्तौ शैवेऽथ वैष्णवे ।
तेजस्वमायौच्छिद्यगणेशसुच्छिद्यपूर्विकां ॥
चाखालौ श्रेष्ठिकां चर्चं विष्णुर्क्षेमां क्रमाद्-
यजेत् ॥’

सोमो गणेशः ।

‘हृदये च बहिर्देवीं समर्प्य विधिवत्ततः ।
निर्माख्यश्च सुखी देशे नैवेद्यं भजयेत् सुधीः ॥’

तन्नामरे ।

निर्माख्यं शिरसा धार्यं सर्वार्थे चाहुषेपनम् ।
नैवेद्योपसृज्यत दत्त्वा तद्वत्प्रशालने ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ ३॥

“उदके तद्वस्त्रे वा निर्माख्यं तत्र संयजेत् ॥”

इति कालिकापुराणे ५५. अध्यायः ॥

निर्माख्यकाजो यथा,—

“मज्जितुस्तु सुवर्णां देवदत्तानि यानि च ।
न निर्माख्यं द्वादशाब्दं तावत्पात्रं तथैव च ॥
पटी शाटी च यस्यां नैवेद्यं दत्तमाजतः ।
मोदकं दध्नेन यामार्गेण मन्त्रैश्चरि ॥

निर्मितं

पङ्कजं विभावश्च यद्गङ्गाचक्रवर्तः स्थापनं
यावद्दत्तं भवेदुक्तं परमाज्जनायेव च ॥”
इत्येकादशीतन्त्रे योगिनीतन्त्रम् ।

शिवनिर्माख्यो विशेषो यथा, स्कान्दे ।

“निर्माख्यं यो हि मे भगवा शिरसा धारयिष्यति ।
अमुचिर्भित्तमर्यादो नरः पापवमन्वितः ।
नरके पश्यति घोरे तिर्यग्भोगौ च जायते ॥
ब्रह्महापि मुचिर्भूत्वा निर्माख्यं वस्तु धारयेत् ।
तस्य पापं महाकृत्स्नं नाशयिष्ये महाव्रते ॥
मुचिः क्षान्तादिनेति शिवः । एवञ्च कृद्वा
ब्रह्म निर्माख्यं सवासा आमुतः मुचिरिति
कालिकापुराणं अमुचिविषयम् ॥ अमुपनीत
विषयमिति शीर्षतः । ब्रह्मचर्यपरिशिष्टम् ।
अद्याहं शिवनैवेद्यं पञ्च पुण्यं कृतं जलम् ।
शालयामशिलायाश्चात् सर्वं याति प्रविचिताम् ॥”

इति तिथितन्त्रम् ।

तस्य उत्तारवकाजो यथा,—

अथ निर्माख्योत्तारवम् । अविच्छेत्तौ ।

“प्रातःकाले सदा कुम्भाभिर्निर्माख्योत्तारवं नृधः ।
हविताः पश्यन्ते ब्रह्माः कन्यका च रजस्वला ॥
देवता च सनिर्माख्या हन्ति पुण्यं पुरातनम् ॥
नारसिंहे शीयमोक्तौ ।
देवमाख्यापनवनं देवागारे समूहणम् ।
आपनं सर्वदेवानां गोपदानसमं स्रुतम् ॥
नारदपञ्चरात्रे ।

यः प्रातस्तथाय विधाय निर्मां
निर्माख्यमोक्षस्य निराकरोति ।
न तस्य दुःखं न दरिद्रता च
नाकालमृत्युर्न च रोगमात्रम् ॥
अरुणोदयवेलायां निर्माख्यं श्रद्धयां ब्रजेत् ।
प्रातस्तु स्नानाद्वाश्रयं घटिकायाजयोगतः ॥
अतिशुद्धं विजानीयात्ततो वज्रप्रहारवत् ।
अरुणोदयवेलायां श्रद्धां तत् समते हरिः ॥
घटिकायामतिक्रान्तां शुभं पातकमावहेत् ।
सुहृत्ते समतिक्रान्ते पूर्वं पातकमुच्यते ॥
अतिपातकमेव स्यात् घटिकानां चतुष्टये ।
सुहृत्तेजितये पूर्वं महापातकमुच्यते ॥
ततः परं ब्रह्मवधो महापातकपञ्चकम् ।
प्रहरे पूर्वतां याति प्रायश्चित्तं ततो न हि ॥
निर्माख्यस्य विनश्ये तु प्रायश्चित्तमप्युच्यते ।
अतिक्रान्ते सुहृत्ते सख्यं जपमाचरेत् ॥
पूर्वं सुहृत्ते सज्जाते सख्यं सार्द्धमुच्यते ॥
सख्यद्वितयं कुर्व्यात् घटिकानां चतुष्टये ।
सुहृत्तेजितयेतीति अयुतं जपमाचरेत् ॥
प्रहरे पूर्वतां याति पुरश्चरयमुच्यते ।
प्रहरे समतिक्रान्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”

इति श्रीहरिमक्तिविलासे ३ विलासः ॥

निर्माख्या, जी, (निर्मेक्यते इति । निर् + मज् +
क्यच् ।) ततद्वत् । एका । इति शब्दरत्नावली ॥

निर्मितं, जि, (निर् + मा + क्तः ।) सप्तनिर्मा-
यम् । जडितम् । रचितम् । यथा, चिदान्न-
सुक्तायत्याम् ।

निर्यन्त्र

“निर्गन्तव्यकारिकावलीमिति चिन्तयित्वा
नानोक्तिभिः ।
विशदीकरवाचि कौतुकात् ननु राजीवदवा-
वशब्दः ॥”
निर्मितिः, स्त्री, (निर् + मा + क्तिन् ।) निर्मा-
नम् । गठनम् । रचनम् । यथा,—
“निर्गन्तव्यविषयमरुहतां आदिकमयीमनन्ध-
परतन्त्राम् ।
नवरसवर्षा निर्मितमादधती भारती कवि-
र्जयति ॥”
इति काचप्रकाशः ॥
निर्मुक्तः, पुं, (निर् + मुच् + क्तः ।) मुक्तकचुकः ।
अधिरात् तत्तत्त्वत् स्वर्गः । इत्यमरः । ११ । ८ । ६॥
तत्तत्त्वयोगे, चि । इति मेदिनी । तै, ११७ ॥
(यथा, देवीभागवते । १ । ८ । २० ।
“रागदेवात् निर्मुक्तः कामक्रोधसमाहतः ।
पुनरेव गृहं प्राप्नो यथा पूर्वं तथा स्थितः ॥”)
निर्मुटः, स्त्री, (निर्मुटति आक्षिपतीति । निर् +
मुट आक्षिपे + क्तः ।) करमुत्पन्नः । तत्-
पण्यायः । पण्याजिरम् २ कचज्जनम् ३ । इति
शब्दरत्नावलीनिकाकशेषौ ॥
निर्मुटः, पुं, (निर् + मुट + “इगुपधिति ।” ३ ।
१ । १३५ । इति कः ।) वनक्षतिः । अपुष्प-
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः । खर्गः । खर्परः ।
इति हारावली । २५५ ॥
निर्मोक्तः, पुं, (नितरां सुच्यते इति । निर् +
मुच् + क्तम् ।) स्वर्णकम् । तत्पण्यायः । अहि-
कोषः २ निर्मयनी ३ कचुकः ४ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३८१ ॥ (यथा, आर्याव-
श्रवणम् । ३२८ ।
“निर्गन्तव्यनिर्मिशेषस्यापितमपि सारमखिल-
माहाय ।
निर्मोक्तश्च मुच्यते सुच्यति पुत्रवत् वारवधूः ॥”
तत्कमाचम् । यथा, महाभारते । १३ । १४१ ।
१०१ ।
“नृगनिर्मोक्तवसनाचीरवस्त्रकवाचसः ।
निर्मुटः सत्पथं प्राप्ता बालिखित्याक्षपोधनाः ॥”
भावे वच् ।) मोचनम् । आकाशः । वज्राहः ।
इति मेदिनी । के, १११ ॥ (चावर्तिमनोः
पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ८ । १३ । ११ ।
“अष्टमेऽन्तर आयाते चावर्तिर्भविता मनुः ।
निर्मोक्तविरजस्वाद्याः चावर्तिनया वृष । ॥”)
निर्मोक्तः, पुं, (नितरां मोचः ।) जगः । इति
नामार्थसर्गशब्दार्थे अमरः ॥ (यथा, रघुः ।
१० । २ ।
“न चोपलेभे पूर्वेष्वान्धनिर्मोक्तवाधनम् ।
सुताभिधानं च ज्योतिः सद्यः श्लोकतमोऽप-
हम् ॥”)
निर्गन्तव्यं, चि, (निर् + गन् + क्त्वा ।) अवाधम् ।
नरगन्तम् । उच्छृङ्खलम् । इति जटाधरः ॥
(यन्त्राग्न्यम् । यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
“ततः सादेदुष्यतीत्येवो निर्गन्तवाक्षिमे ॥”)

निर्गन्तव्यः

निर्गन्तव्यं, स्त्री, (निर्गन्ति निर्गन्तव्येति ।)
निर् + गन् + क्त्वा ।) गन्तापाङ्गदेशः ।
(यथा, माथे । ५ । ४१ ।
“प्रत्यक्षदन्तिनिश्चितापुष्टदूरभित्त-
निर्यन्त्रनिर्गन्तव्यं चञ्चितं निर्वादी ॥”)
मोचः । अन्धनिर्गन्तः । इति मेदिनी । के, ५७ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । ५५ । ६ ।
“निर्यन्त्रश्च रथेनाशु सज्जता यत् क्षतं तथा ॥”
यन्त्रपादवन्धनरज्जुः । इति वैजयन्ती । यथा,
माथे । १२ । ४१ ।
“निर्गन्तव्यस्य पुरो दुष्टततः ॥”)
निर्गन्तव्यं, स्त्री, (निर् + गन् + क्त्वा ।)
वेरमुष्टिः । शत्रुप्रतीकारः । (यथा, हरि-
वंशे । १७७ । ४७ ।
“तत्रानिष्टदृष्टरक्षं क्षतं मघवता सधम् ।
न ह्यन्यस्य भवेत्क्षतिर्नैरनिर्गन्तव्यं प्रति ॥”)
दानम् । जगः । आवाप्यम् । न्यक्षमन्त्रस्य
समर्पणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ११६ ॥ अद्यादि-
मुष्टिः । इति भरतः ॥ मारजम् । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ४६८ ॥
निर्गन्तव्यं, पुं, (निर्गन्तव्येति । निर् + गन् +
क्तम् ।) मोतवाहः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५४० ॥
निर्गन्तव्यं, पुं, (निर् + गन् + क्तम् ।) कषायः ।
कायः । इति शब्दमाला । वृक्षादिचौरम् ।
आटा इति भाषा । तत्पण्यायः । वेष्टकः २ ।
इति रत्नमाला । (यथा, मनुः । ५ । ६ ।
“लोहितान् वृक्षनिर्गन्तवान् ब्रह्मणमभवाक्षया ।
श्लोकं गच्छ पयस्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”
अर्धचर्चिद्वान् स्त्रीवेऽपि व्रजते ॥ * ॥
कषितुं खरयोऽपि वाच्यः । यथा, वैद्यकचिकि-
त्सासंयधे कदलीकन्दपृष्ठे ।
“कदलीकन्दनिर्गन्तव्यं तत्पण्यायुक्तं पथेत् ।
चतुर्भागावशेषेऽस्मिन् वृत्तप्रस्थं विपाचयेत् ॥”)
निर्गन्तव्यं, चि, (निर्गन्ता युक्तिर्यस्यात् । कप् ।)
युक्तिरहितम् । यथा, “नहि क्रियारहितं वाक्य-
मस्तीति प्राचां प्रवादो निर्गन्तव्यकत्वादसह्यः ॥”
इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥
निर्गन्तव्यं, पुं, (नितरां युक् ।) निर्गन्तः । इति
शब्दमाला ॥
निर्गन्तव्यः, पुं, श्रेष्ठम् । आपीकम् । द्वारम् ।
निर्गन्तः । कायरसः । (यथास्य पण्यायो वैद्यक-
रत्नमालायाम् । “कायः कषायो निर्गन्तः ॥”)
नागदन्तः । अवलम्बनार्थं गेहादिभित्तिनिर्गन्तं
काष्ठद्वयम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥
निर्गन्तव्यः, चि, (निर्गन्तं लक्ष्यं यस्यात् ।) कक्ष-
हीनः । तत्पण्यायः । पाक्षुरष्टः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १०१ ॥ (यथा, गोः रामा-
यणे । २ । ११८ । ५ ।
“निर्गन्तव्यो कक्षयवान् दुःशीलः शील-
वानपि ॥”)
निर्गन्तव्यः, पुं, (निर् + गन् + क्तः ।) शीलः ।
यथा, ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णसत्सङ्गे ७ अध्याये ।

निर्गन्तव्यः

“निर्गन्तव्यं निर्गन्तो निर्गन्तो निर्गन्तव्यः ॥”
उपरहिते, चि । (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १२ । १४६ ।
“निर्गन्ता च निराकारा निर्गन्तात्मक-
पिबो ॥”)
निर्गन्तव्यः, चि, (निर्गन्तो ज्यो यस्यात् ।) ज्य-
मन्त्रः । आचक्षरहितः । यथा,—
“निर्गन्तव्यः कुचमन्त्रो नमदृष्टा हारावली
निर्गन्ता
नेत्राभ्योदयमन्त्रेण रक्षितं नीरागमोदाधरम् ॥”
इत्यानन्धचम्पूयन्त्रे विप्रतिष्ठावकः ॥
यापमन्त्रः । यथा, “लोकवेदविद्यैरपि निर्गन्तव्यः
स्वतन्त्रचेति महापाशुपताः ॥” इति कुचमा-
ञ्जलिः ॥
निर्गन्तव्यो, स्त्री, (नितरां जीयते संजीवो भवति
अधिरक्षामिति । निर् + जी + क्त्वा ।) दृक्-
रादिहान्ता वागमः ।) कचुकः । स्वर्णकम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८१ ॥
निर्गन्तव्यं, स्त्री, (निर् + गन् + भावे क्त्वा ।)
निर्गन्तः । निश्चयकचनम् । यथा, श्रीभागवते ।
६ । २० । १७७ ॥
“नामनिर्गन्तव्यं तस्य लोकमेकं सुरा जगुः ॥”
(प्रश्नः । यथा, महाभारते । १ । १० । ६१३ ।
“प्रनष्टं श्रान्तोर्वैश्वं समीक्ष्य पुनरुद्धृतम् ।
ततो निर्गन्तव्यं लोके सर्वराष्ट्रमवर्तते ॥”
निर्गन्तं वचनं यच्च । तूष्णीम् । यथा, कुमारे ।
७ । १६ ।
“पशुः शिरश्चक्रकलामनेन
कृष्टेति सखा परिहासपूर्वम् ।
वा रज्जयित्वा चरन्ती जताश्री-
मांक्षीन तां निर्गन्तव्यं जघान ॥”
वाक्काशीते, चि । यथा, महाभारते । १ । १६ । १६६ ।
“येषां तद्भागानि मद्भोदकानि
वाप्यन्तु ज्ञाप्यान् प्रतिभयाच्च ।
अमन्त्र दानं मधुरा च वाणी
यमस्य ते निर्गन्तव्यं भवति ॥”)
निर्गन्तव्यं, स्त्री, (निर् + गन् + भावे क्त्वा ।)
दानम् । इत्यमरः । २ । ७ । १० ॥ (यथा,
मनुः । ३ । २४८ ॥
“अनयेवाहता कार्यं पिच्छनिर्गन्तव्यं सुतेः ॥”
पिच्छदानम् । यथा, तत्रैव । ३ । २६० ।
“एवं निर्गन्तव्यं ज्ञात्वा पिच्छाच्छादनन्तरम् ।
गो विप्रमज्जमधिं वा प्राशयेदु वा क्षिपेत् ॥”
यथा च गोः रामायणे । ६ । १०८ । ४२ ।
“यथा मन्त्राजिनो पुत्र्या नदी सुविमलोदका ।
पितुर्निर्गन्तव्यं यच्च मवा नृजगन्तैः क्षतम् ॥”
पिच्छः । यथा, महाभारते । १३ । ८४ । १४ ।
“तत् समाप्य यथोद्दिष्टं पूर्वकर्म समाहितः ।
दातुं निर्गन्तव्यं सन्त्यक् यथावद्द्वारमभम् ॥”
अन्नादिस्वविभागः । इति श्रीचरखामी । यथा,
भागवते । ५ । १२ । १२ ।
“रघुगन्तव्यं तपसा न वाति
न वैष्णव्या निर्गन्तव्याद् यद्वाद् न ॥”)

निर्वाणः

निर्वर्णनं, क्री, (निर् + वर्ण + "सत्तापपाशेति ।" १।१।२५। इति क्तिच् + भावे ल्युट् ।) इर्णनम् । इत्यमरः । १।२।११ ।
निर्वहणं, क्री, (निर् + वह + भावे ल्युट् ।) निहा । इत्यमरः । १।२।१५ । तत्प्रक्रान्ता-
भिनयनिर्वाहः । किंवा नाटके पञ्च सन्धयो भवन्ति । यथा,—
“सुखं प्रसिद्धस्यैव गर्भो विमर्ष एव च ।
तथा निर्वहणश्चेति नाटके पञ्च सन्धयः ॥”
तत्र पञ्चमस्य सन्धेः संज्ञादयमिदम् । इति भरतः । सुकटप्लाह द्वे पञ्चमसन्धिसमाप्नौ । प्रस्तुतकथासमाप्ताविति यावत् । यथैतदनुवृत्तौ शब्दार्थवः । निर्वहणम् निहा क्री संहारश्च समापने । प्रक्रान्तकथानिर्वाहः । इति मधु-
माधवादिभ्यः ॥
निर्वाणं, क्री, (निर् + वा गमने + क्तः । तस्य नः ।) अस्तगमनम् । निर्वृतिः । गजमण्डनम् । (यथा, रघुः । १।१।७१ ।
“असक्तपीडं भगवन्मनस्यमवेहि मे ।
अस्तुदमिवाज्ञानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥”)
सङ्गमः । अपवर्गः । इति मेदिनी । क्री, ५८ ॥
(यथा, भागवते । १।२८।१५ ।
“सुक्ताश्रयं यद्भिर्निर्विषयं विरक्तं
निर्वाणमिच्छति मनः सहसा यथाश्वः ॥”)
विस्त्राणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (समाप्तिः ।
यथा, भागवते । १।१६।२६ ।
“आरब्धकर्मेनिर्वाणो न्यपतत् पाञ्चभौतिकः ॥”)
निश्चलम् । शून्यम् । विद्योपदेशनम् । इति शब्दरत्नावली । नामिदं प्रत्ययपुटित-
माहकापुटितमूलमन्त्रम् । यथा,—
“कुक्कुर्वा नृद्धिं संजप्य हृदि सेतुं विनियतेत् ।
महासेतुं विमुञ्चेत् तु षोडशारे सप्तद्वारेत् ॥
मणिपुरे तु निर्वाणं महाकुक्कुलिनीमधः ।
स्वाधिष्ठाने कामबीजं राकिणी नृद्धिं संस्थितम् ।
विचिन्त्य विधिवद्देवि मूलाधारान्तिकाच्छिवः ॥
विमुह्यन्तं सरं देवि विप्रतन्तुतनीयसीम् ।
देवीस्थानं द्विजिह्वान्तं मन्त्रमूलाटनं सुहुः ॥”
निर्वाणं, यथा,—
“अथ वक्ष्यामि निर्वाणं श्रेष्ठं सावहितानये ।
प्रणवं पूर्वसुखाय माहकाटं सप्तचरेत् ॥
माहकाटं समस्ताच्च पुनः प्रणवसुचरेत् ।
एवं पुटितमूलम् प्रणपञ्चमिपूरके ॥
एवं निर्वाणमोक्षार्थं यो न जानाति पामरः ।
कल्पकोटिसहस्रेषु तस्य सिद्धिर्न जायते ॥”
इत्यागमसत्त्विलासः ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । ११।१८६।७५ ।
“निवासो सामगः साम निर्वाणं भवजं
भिवक् ॥”)
निर्वाणः, चि, (निर् + वा + क्तः । “निर्वाणो-
ऽवाते ।” ८।२।५० । इति निहातस्य नः ।)
सुक्तः । यथा । निर्वाणो सुनिः । नष्टः । यथा ।
निर्वाणो वङ्गिः । (यथा, कुमारः । १।५२ ।

८६७

निर्वास

“निर्वाणभूयिष्ठमयास्य वीर्यं
सन्धुस्यन्तीव वपुर्गुह्येन ॥”)
निमयः । यथा । निर्वाणो हस्ती । इति
विशेषनिष्ठे अमरः । १।१।६६ ॥ वाच-
शून्यश्च ॥
निर्वातः, चि, (निर्गतो वातो वायुर्यस्मात् ।)
वायुरहितः । इत्यमरः । १।१।६६ । (यथा,
महाभारते । २।३६।२० ।
“असूर्यमिव सूर्येण निर्वातमिव वायुना ।
भासितं ज्वाहितश्चैव लज्जामेदं सरो हि नः ॥”
निर्वाति स्मेति । निर् + वा + गत्यर्थेति क्तः ।
“निर्वाणोऽवाते ।” ८।२।५० । इति निहा-
तस्य न नः ।) गते वायौ, पुं ॥
निर्वाटः, पुं, (निर्वाटमिति । निर् + वट् + भावे
घञ् ।) परीवादः । जनवादः । इत्यमरः ।
१।३।८६ ॥ (यथा, रघुः । १४।१४ ।
“किमात्मनिर्वाटकथासुपेक्षे
जायामदोषास्तु सन्ध्यामि ॥”)
अवज्ञा । (निर्निश्चितं वादः कथनम् ।) निश्चित-
वादः । वादाभावः । इति भरतः ॥
निर्वापः, पुं, (निर्वापमिति । निर् + वप +
घञ् ।) निवापः । प्रेतभिन्नमृतपिण्डेष्टक-
दानम् । इत्यमरटीकायां तर्कवागीशः ॥ (यथा,
देवीभागवते । २।७।१६ ।
“पुत्रेभ्योऽहं दद्याम्यहं निर्वापं विधिपूर्वकम् ॥”
भिचार्यदानम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । ५।२० ।
“एतस्मिन्वसरे ब्राह्मणोऽपि कुतश्चित् यज्ञोत्त-
निर्वापः परिश्रम्य यावदागतः पश्यति तावत्
पुत्रप्रोक्ताभिभूता ब्राह्मणी विलपति ॥” भक्त-
यम् । इति रामाशुजः ॥ यथा, रामायणे ।
२।६१।८० ।
नीलवैदूर्यवर्णांश्च नृदून् यवससञ्चयान् ।
निर्वापार्थं पशूनां ते ददृशुस्तत्र सन्धेः ॥”)
निर्वापणं, क्री, (निर् + वप + क्तिच् + ल्युट् ।)
वधः । इत्यमरः । २।८।११४ ॥ दानम् ।
इति हजानुघः । २।१२३ ॥ (निर्वाणता-
सम्पादनम् । निवान इति भाषा ॥ यथा, तिथि-
तत्त्वे ।
“दीपनिर्वापणात् पुंसः कुशाण्डच्छेदनात्
स्त्रियः ॥”
स्वार्थे क्तिच् । वपनम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । १।
४०५ । “मया तावन्नीतिर्वाजनिर्वापणं कृतम् ।
परतस्तद्देवपण्यायायतम् ॥”)
निर्वायः, चि, (निश्चयेन त्रियते इति । निर् +
वृ + “नृहृल्लोच्यते ।” १।१।१२४ । इति
शतृत् ।) सत्वसम्पदा सम्पत्तम् कार्यकर्ता । इत्य-
मरः । १।१।१३ ॥ “भयविक्रमस्य सनाभ्युदयादौ
निर्विकारं मनः सर्वं तत्सम्पदा सम्पत्तम् उदयं
कुर्वन् यो निःशङ्को भूत्वा कर्मे कुर्वते स
निर्वाय उच्यते ॥” इति भरतः ॥ अवारणीयश्च ॥
निर्वासनं, क्री, (निर् + वस + क्तिच् + ल्युट् ।) वधः ।
इत्यमरः । २।८।११३ ॥ नगराद्विष्कार-

निर्विष्टः

यम् । इति मेदिनी । ने, १८६ ॥ (यथा, महा-
भारते । ५।६०।५८ ।
“निर्विष्टमन्त्रं नगरात् प्रव्रज्या च परन्तप ।।
नागाविधानां दुःखानामभिज्ञासि जनार्दन ॥”)
निर्विष्टः, पुं, (निर् + वष्ट + घञ् ।) निष्पातः ।
समाप्तिः । यथा । “स्वतिथ्या कर्मानिर्वाहे
सहायभावेनाप्यतिथ्यनुप्रवेशादुपवासाद्याचर-
ण्यश्च ।” इति तिथितत्त्वम् ॥ अपि च ।
“यावता स्नात् स्वनिर्वाहः स्त्रीकुल्यान्तावद-
र्यवित ।
आधिक्ये मृततायाश्च अथते परमार्थतः ॥”
इति भक्तिरसान्तसिन्धौ नारदीयपुराणम् ॥
निर्विष्टणं, क्री, (निर् + वष्ट + स्वार्थे क्तिच् +
ल्युट् ।) निर्विष्टणम् । नाथ्योक्तौ प्रस्तुतकथा-
समाप्तिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
निर्विकल्पकं, क्री, (निर्गतो विकल्पो नानाविध-
कल्पना यस्मात् । कप् ।) प्रकारताविशेष्यता-
नापन्नसम्बन्धानवगाह्यतीन्द्रियज्ञानम् । यथा,—
“तत्प्रमाणाप्रमाणापि ज्ञानं यन्निर्विकल्पकम् ।
प्रकारतादिभूयं हि सम्बन्धानवगाहि यत ॥”
“ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ॥”
इति च भाषापरिच्छेदः ॥
निर्विकल्पसमाधिः, पुं, (निर्विकल्पः समाधिः ।)
शास्त्रज्ञानादिभेदलये आङ्गितोयवस्तुनि तदा-
काराकारिताया बुद्धिहेतोरतितरामेकीभावेना-
वस्थानम् । इति वेदान्तसारः ॥
निर्विकारः, चि, (निर्गतो विकारो विकृतिर्यस्मात् ।)
विकारशून्यः । यथा,—
“रामं विद्धि परं ब्रह्म सच्चिदानन्दमहयम् ।
आनन्दं निर्मेजं शान्तं निर्विकारं निरञ्जनम् ॥”
इत्यध्यात्मरामायणम् ॥
निर्विषः, चि, (निर् + विष्ट + क्तः । निर्विष-
स्थोपसंस्थानात् परस्य शल्यं पूर्वस्य दृढम् ।)
निर्विषविशिष्टः । निर्विदयुक्तः । यथा,—
“यद्विषा मनुकथादौ जातमहस्तु यः पुमान् ।
न निर्विषो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥”
इति भक्तिरसान्तसिन्धुः ॥
निर्विष्या, क्री, (निर्गता विष्यादिति निवृत्त-
पुरुषः ।) विष्यपञ्चतन्त्रः खतनदीविशेषः । इति
श्रीभागवते । ५।१६ अः । (यथा, मेघदूते । १० ।
“निर्विष्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरं सन्निपत्य ॥”)
निर्विषा, क्री, (निर्गतं विषं यस्याः ।) दृढ-
विशेषः । निर्विषी इति भाषा । तत्प्रमायः ।
अपविषा २ निर्विषी ३ विषहा ४ विषापहा
५ विषहन्ती ६ विषाभावा ७ अपविषा ८ विष-
वैरिणी ९ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । शीत-
त्वम् । कषावातासदोषनाशित्वम् । अनेकविष-
हन्तृत्वम् । ब्रह्मनिर्मूलकारित्वम् । इति राज-
निर्विष्टः ॥
निर्विष्टः, चि, (निर् + विष्ट + क्तः ।) सतनिर्विष्टः ।
प्राप्तः । यथा, श्रीभागवते ।
“यत्र निर्विष्टमरुतं कृतान्तो नभिमन्वते ॥”

निर्वेदः

स्थितः । यथा, भागवते । १ । २ । ३३ ।
 “खनिर्मितेषु निर्वेदो भुङ्क्ते भूतेषु तद्-
 युक्तम् ॥”
 विवाहितः । कृताभिहोमः । यथा । “अष्टे-
 निर्वेदे कनोयान् निर्विष्टन् परिवेत्ता भवति ।”
 इत्युदाहृतम् ॥
 निर्वीणा, स्त्री, (निर्गतं वीणं यस्याः ।) काकली-
 नाद्या । इति राजनिर्घण्टः ॥
 निर्वीरं, त्रि, (निर्गतो वीरो यस्मात् ।) वीर-
 मूलम् । यथा,—
 “नाल्लं न च टङ्कितं न नमितं नोत्थापितं
 स्थानतः
 केनापीदमहो महद्भुरतो निर्वीरसुर्वी-
 तलम् ॥”
 इति महाभाटकम् ॥
 निर्वीरा, स्त्री, (निर्गतो वीरवत् पतिः पुत्री वा
 यस्याः ।) अवीरा । पतिपुत्रविहीना । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । १६४ ॥
 निर्वृतिः, स्त्री, (निर् + वृत् + क्तिन् ।) सुस्थितिः ।
 अक्षममनम् । सुखम् । इति मेदिनी । ते,
 १२० ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १६ । १६ ।
 “जनकस्य दृष्टा दृष्टा राज्यस्यस्य महात्मनः ।
 न निर्वृतिं परा प्राप्य पितुरात्मसंस्थितः ॥”)
 मोक्षः । न्युः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७५ ॥
 (शान्तिः । यथा, सुश्रुते । १ । ४१ ।
 “भूतेष्वोवारिषेऽर्थैः श्रमं याति समीरयः ।
 भूत्यम्बुवायुजैः पितं क्षिप्रमाप्नोति निर्वृतिम् ॥”
 विदग्धवैश्यायः पुत्रे, पुं । यथा, भागवते ।
 ६ । २४ । ३ ।
 “कथस्य कुन्तिः पुत्रोऽभूत् तृष्णस्तस्याथ
 निर्वृतिः ॥”)
 निर्वृत्तः, त्रि, (निर् + वृत् + क्तः ।) निष्प्रमः । इत्य-
 मरः । ३ । १ । १०० ॥ (यथा, रघुः । १७ । १८ ।
 “सा तस्य कर्मेनिर्वृत्तेरूरं पञ्चात् कृता फले ॥”)
 निर्वृत्तिः, स्त्री, (निर् + वृत् + क्तिन् ।) निष्पादः ।
 तथा च ।
 “यथा दृष्टेन दोषेण यथा चाहुर्विषयता ।
 निर्वृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्ज्ञातिरागतिः ॥”
 इति माधवकरः ॥
 (निर्गता तृप्तिर्यस्यादिति ।) उत्तिरहिते, त्रि ॥
 निर्वेदः, पुं, (निर् + वेद + क्तम् ।) स्वावमान-
 नम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते ।
 ४ । १० । ३७ ।
 “देवैर्युक्तं कृतं चोयं प्रजादस्तु पराजितः ।
 निर्वेदं परमं प्राप्नो ज्ञात्वा धर्मं वनातनम् ॥”)
 स तु चर्याशङ्कभञ्जिभञ्जिभाषाणामादिमः ।
 शान्तरसस्य स्थायिभावश्च । यथा,—
 “निर्वेदः स्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो
 रसः ॥”
 इति काश्यपकाशः ॥
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “तत्त्वज्ञानाप्रदीप्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननम् ॥”

निर्हारः

तदुदाहरणम् । यथा,—
 “नृपिण्डबालुकारम्पिधानरचनाधिना ।
 दक्षिणावर्तशब्दोऽयं हन्त चूर्णोक्तो मया ॥”
 इति साहित्यदर्पणम् ॥
 परवैराग्यम् । यथा,—
 “ततः कदाचिन्निर्वेदाद्विराकाराश्रितेन च ।
 लोकात्मनं परित्यक्तं दुःखार्त्तैर्न भृशं मया ॥”
 इति मोक्षधर्मः ॥
 वैराग्यम् । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।
 “तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥”
 (निर्गतो वेदो यस्मादिति ।) वेदरहिते, त्रि ॥
 निर्वेष्टः, पुं, (निर् + विष्ट + भावे चण् ।)
 भृतिः । भोगः । इत्यमरः । ३ । ३ । २१४ ॥
 “भृतिर्व्येतनं भोगः सुखं पालनमभ्यवहारो वा ।”
 इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ६ । २ । ७ ।
 “अयं हि क्षतनिर्वेष्टो जन्मकोशं हवामपि ।
 यद्वाजानहार विवशो नाम स्वख्ययनं हरेः ॥”)
 नृक्षन्म् । इति मेदिनी । श्रु, २२ ॥ विवाहः ।
 निरपूर्वविश्रधातुस्त्रिवाहार्थः । इति स्मृतिः ॥
 निर्वेष्टनं, स्त्री, (नितरां वेष्टनमत्र ।) नाङ्गि-
 चौरम् । इति हारावली । २१४ ॥ (निर्गतं
 वेष्टनं यस्मात् ।) वेष्टनरहिते, त्रि ॥
 निर्व्ययनं, स्त्री, (निर् + व्यय + भावे क्युट् ।)
 छिद्रम् । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ अथाभावः ।
 निश्चयेन अथनश्च ॥
 निर्व्यूढं, त्रि, (निर् + वृ + क्तः ।) व्यक्तम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समाप्तम् । यथा,—
 “अवदानम् यत् कर्मे निर्व्यूढमतिशोभनम् ॥”
 इति जटाधरः ॥
 (स्थिरम् । यथा, “स्त्रीणां पतिपुत्रादिधने न
 निर्व्यूढं स्त्रवं पुंसान् तन्निर्व्यूढं अप्रतिबन्धकतया
 यथेष्टविनियोगाद्वत्तात् ॥” तथा, च राज-
 तरङ्गिण्याम् । ३ । ४७२ ।
 “स एव भूयनिर्भूत्वा भुवं वर्धयन्तयम् ।
 निर्व्यूढाश्चाप्यनिर्व्यूढपाताशेषरमासदन ॥”)
 निर्हरणं, स्त्री, (निश्चयेन हरणम् । निर् + हृ +
 क्युट् ।) श्रवदाहः । यथा, मुद्रित्तत्त्वे ।
 “तस्य निर्हरणादीनि सम्परेतस्य भागवत् ।
 युधिष्ठिरः कारयित्वा सुकृत्तं दुःखितोऽभवत् ॥”
 (दृष्टम् । यथा, भागवते । ७ । ७ । २८ ।
 “बीलनिर्हरणं योगः प्रवाहोपरमो धियः ॥”)
 निःशेषिण हरणश्च ॥
 निर्हारः, पुं, (निर् + हृ + क्तम् ।) श्रवदाहस्त-
 पाटनम् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । अभ्यव-
 कर्षणम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । १७ ॥ मज्ज-
 न्नादिवागः । यथा, आह्वकतत्त्वे ।
 “आहारनिर्हारविहारयोगः
 सुसंवृता धर्मेविदा तु काव्या ॥”
 दाहः । इति स्मृतिः ॥ (दाहार्थं नयनम् । इति
 खामी । यथा, भागवते । ७ । २ । १५ ।
 “एवं विलपनीनां वै परिग्रह्य नृत्तं पतिम् ।
 अनिच्छतीनां निर्हारमर्कोऽङ्गं संश्वसत ॥”)

निवरा

यथेष्टविनियोगः । यथा,—
 “न निर्हारं क्षिप्यः कुर्व्युः कुटुम्बा बहुमध्यगात् ।
 खकादपि च वृताहि खल्ल भर्तुरनाशया ॥”
 इति मनुः ॥
 निर्हारी, [नृ] त्रि, (निःशेषिण हरति दूरं गच्छ-
 तीति । निर् + हृ + क्तिनि ।) दूरगामिगन्धः ।
 इत्यमरः । १ । ५ । ११ ॥ (यथा, महाभारते ।
 १२ । १८४ । २८ ।
 “इच्छानिष्टगन्धश्च मधुरः कुटुरेव च ।
 निर्हारी संवृतः क्षिप्रोऽसौ विषदयव वा ॥”)
 निर्हार्दः, पुं, (निर् + हृ + क्तम् अथवा अथवा + चण् ।)
 अग्निः । इत्यमरः । १ । ३ । २३ ॥ (यथा,
 रघुवंशे । १ । ४१ ।
 “अग्निवन्धाहितवद्भिः अक्षम्यां तीरयन्मनम् ।
 सारसैः कलनिर्हार्दैः कचिदुन्नमितानगौ ॥”)
 निलयः, पुं, (निलीयते अस्मिन्निति । नि + ली +
 “एरच्” ॥ ३ । १६६ । इति अधिकारयोगे अच् ।)
 गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ (यथा, रघु-
 वंशे । २ । १५ ।
 “सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि
 क्षत्वा दिगन्ते निलयाय गन्तुम् ॥”
 आश्रयस्थानम् । यथा, भागवते । ८ । १ । ११ ।
 “तं भूतनिलयं देवं सुपर्णसुपधावत ॥”)
 निलम्पः, पुं, (निलम्प्यतीति । नि + लिप् + “नौ
 लिप्तेर्वाचः” ॥ ३ । १ । १८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
 शः । सुचादित्वाभ्याम् ।) देवः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 निलम्पनिर्भरी, स्त्री, (निलम्प्यानां देवानां निर्भरी
 नदी ।) गङ्गा । यथा,—
 “जटाकटाहसम्भमदुर्भमनिलम्पनिर्भरी ॥”
 इत्यादिरावणवृत्तशिवस्तोत्रम् ॥
 निलम्पा, स्त्री, (नि + लिप् + श । सुचादित्वा-
 भ्याम् ।) स्त्रियां टाप् । स्त्रीगवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 निलम्पिका, स्त्री, (निलम्पा एव । स्वार्थे कन्
 टाप् अत इत् ।) सौरभेयी । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । ३३२ ॥
 निलीनं, त्रि, (निःशेषिण लीनं संलग्नम् । नि +
 ली + क्तः ।) निःशेषिण लीनम् । संलग्नम् ।
 (यथा, भट्टिः । २ । ५ ।
 “वनानि तोयानि च नैवकल्पेः
 पुष्पैः खरोजैश्च निलीनशृङ्गेः ।
 परस्परं विस्मयवन्ति लक्ष्मी-
 मालोकयाश्चक्रुर्विवाहरेण ॥”
 निवपनं, स्त्री, (नि + वप + भावे क्युट् ।) पिबु-
 द्देशकदानम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
 महाभारते । १३ । ६२ । २ ।
 “नृपयो धर्मेनित्यास्तु कृत्वा निवपनाभ्युत ।
 तर्पणचाप्यङ्गवन्ती तीर्थान्मोभिर्यतव्रताः ॥”)
 निवरा, स्त्री, (नितरां त्रियत इति । नि + वृ +
 “यष्टृडनिश्चिगमश्च” ॥ ३ । १५८ । इति कर्मे-
 यण् । ततटाप् ।) कुमारी । अविवाहिता ।
 इति मिताक्षरा ॥

निवापः

निवसतिः, स्त्री, (निवसत्येति । नि + वस् +
“वहिवस्यति” इति ।) उणा ४।१०। इति
अतिच् । यङ् । इति शब्दरत्नावली ।

निवसयः, पुं, (निवसत्येति । नि + वस् + आधारे
अणच् ।) घामः । इति हेमचन्द्रः । ४।२३ ।

निवसर्ग, स्त्री, (न्यस्यते । नि + वस् + आधारे
ल्युट् ।) यङ् । इति शब्दरत्नावली । वङ् ।
इति हलायुधः । (यथा, गोः रामायणे । १।३७।
“द्वितीयं च परीक्ष्यौ चौरमादाय मैथिली ।
चौरस्याङ्गप्रणा देवी सन्ध्यामिवसने शुभा ।”)

निवहः, पुं, (नितरासुहृते इति । नि + वह +
पुंसीति च ।) सन्धः । इत्यमरः । २।५।३६ ।
(यथा, पञ्चतन्त्रे । ५।८ ।

“सुजलं कुशलं सज्जनं

विहाय कुलकुशलश्रीलविकलेऽपि ।

आट्टि कथ्यतराविव

निजं रण्यन्ति जननिवहाः ।”

नितरां वहतीति । नि + वह + पचाद्यच् ।)

सप्तवायन्तर्गतवायुविशेषः । यथा,—

“निवहो यत्र वातेशः केवाचिन्न सुखप्रदः ।
न प्रचक्षो न च नडुः प्रमादी च प्रभञ्जनः ।”
इति ज्योतिषम् ।

निवातः, चि, (नितरां वाति गच्छत्यत्र । नि + वा
+ अधिकरणे क्तः ।) आश्रयः । निवासः ।
(निवृत्तो वातो यस्मिन् ।) अवातः । वातशून्यः ।
(यथा, रघुवंशे । ३।१७ ।

“निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा

दृष्ट्वा कानां पिबतः सुताननम् ।

महोदधेः पूर इवेन्द्रदर्शनात्

गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥”)

शस्त्राभेद्यं वर्त्म । शस्त्रेण न भिद्यते यत् वर्त्म
कवचम् । इत्यमरभरतौ । ३।३।८४ ।

निवातकवचः, पुं, दैत्यविशेषः । स तु हिरण्य-

कविपोः पौत्रः संज्ञादपुत्रः । इत्यभिपुराणम् ।

(निवातं शस्त्राभेद्यं कवचं वेधामिति । दानव-
विशेषः, पुंलिङ्गो बहुवचनान्तः । ते तु इन्द्रादि-
देवान्पुंन नहिताः । यथा, महाभारते । ३।
१६८ । ७०—७२ ।

“ततो माममवीक्षान् । प्रहृष्ट्य बलवद्ब्रह्मा ।

नाविचक्षणवाक्सीति त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

निवातकवचा नाम दानवा देवशत्रवः ।

सप्तमङ्गलिमाश्रित्य दुर्गं प्रतिवसत्युत ।

तिस्रः कोचः समाख्याता स्तुत्यारूपबलप्रभाः ।
तांस्तत्र जहि कौन्तेय । गुर्वर्धस्ते भविष्यति ॥”

एतद्विवरणविलसृत्सु तत्रैव विशेषतो ब्रह्मणा ।)

निवापः, पुं, (नितरासुहृते इति । नि + वप + वण् ।)
नृतोद्देश्यकदानम् । तत्पर्यायः । पितृदानम् ।

इत्यमरः । २।७।३१ । पितृतर्पणम् । इति हेम-

चन्द्रः । ३।४० । निवपनम् ४ पितृदानकम् ५ ।

इति शब्दरत्नावली । (यथा, रघुवंशे । ८।८६ ।

“अपशोकमनाः कुटुम्बिनी

अनुसृज्जीव निवापदत्तभिः ॥”)

निविडः

दानमात्रम् । यथा । “वेभ्यो निवापाङ्गलयः
पितृणाम् ।” इति भरतः । (न्युप्यते वीज-
मस्मिन्नि ।) सेचम् । इति नीलकण्ठः । यथा,
महाभारते । ३।३०६ । ६ ।

“अवनिं प्रमदा गात्र निवापं बहुवाचिकम् ।
ततो विप्रः प्रदास्यामि न तु वर्त्म सङ्कुलम् ॥”
निवारः, पुं, निवारणम् । इति निपूर्वदधातो-

भावे घञ्प्रत्ययनिष्पन्नः ।

निवारणं, स्त्री, (नि + वृ + णिच् + करणे ल्युट् ।)

निक्षयेन वारणम् । निराकरणम् । यथा,—

“यदाक्यतो धर्मे इतीतरस्थितौ

न मन्यते तस्य निवारणं जनः ॥”

इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धः ॥

निवारितः, चि, (नि + वृ + णिच् + क्तः ।) क्षत-

निवारणः । यथा,—

“निवारितास्तेन महीतलेऽखिले

निरौतिभावं गमितेऽतिदुःखः ॥”

इति नैषधे । १।११ ।

निवास, तु क स्तृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदन्तपुरां परं-सकं-सेट् ।) अनिनिवासत् ।

क्षृतिराच्छादनम् । निवासयति यस्मिन् चौरा-

मुकमिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

निवासः, पुं, (निवसति अस्मिन् । नि + वस् +

अधिकरणे घञ् ।) यङ् । इति हेमचन्द्रः ।

४।५७ । (यथा, विष्णुपुराणे । १।१३।८४ ।

“तत्र तत्र प्रजानां हि निवासं समरोचयत् ॥”

आश्रयस्थानम् । यथा, भागवते । १।१२।२७ ।

“श्रियो निवासो यस्त्योरः पानपात्रं सुखं दृशाम् ।

बाहवो लोकपालानां सारङ्गाणां पदाम्बुजम् ॥”

वङ् । यथा, हरिवंशे । १८१ । ४८ ।

“नमस्त्वन्निवासाय नमस्ते पीतवाससे ॥”

भावे घञ् । वासः । यथा, महाभारते ।

१।१८६ । ६ ।

“कुम्भकारस्य शालायां निवासं चक्रिरे तदा ॥”

निवासी, [नृ] चि, (निवसतीति । नि + वस् +

णिजि ।) निवासविश्रुतः । निवासकर्मा । यथा,—

“तं तु कासरमन्त्रिण देवः प्रतिवृत्तकं ।

धन्याः कालीनदीतीरे काव्यकुञ्जनिवासिनः ॥”

इति काव्योदयः ॥

निविडः, चि, (नितरां विडतीति । नि + विड्

आक्रोशे + क्तः ।) निरवकाशम् । तत्पर्यायः ।

निरन्तरम् २ निविरोधम् ३ घनम् ४ । सान्द्रम् ५

नीरन्ध्रम् ६ बहुलम् ७ दृढम् ८ गाढम् ९

अवरिलम् १० । इति हेमचन्द्रः । ६ । ८२ ।

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३२० ।

“निविडवृद्धितोरुयुगलां श्वासोत्पन्ननापित-

यजनानाम् ॥”

यथा, च रघुवंशे । ६।५८ ।

“तस्यापरेण्वपि नृगेयु शरान् सुसुचोः

कर्णान्मेव निभिदे निविडोऽपि सुष्टिः ॥”

नासिकाया नतम् । नि + “नेर्विड्” विरो-

धायौ । ५।२।३९ । इति विडच् । अव-

निवृत्तिः

टीटम् । “तद्योगात् नासिका निविडा ।” इति
सिद्धान्तकौमुदी ।)

निविरोधः, चि, (नि नता नासिका यस्य । “नेर्वि-

ड्” विरोधायौ । ५।२।३९ । इति विरो-

धच् । अवटीटः । इति आकरणम् ।) निवि-

डम् । इति ञटाधरः । (यथा, माघे । ७।२० ।

“उदनिविरोधनितम्भभारखेदि ॥”)

निविटः, चि, (नि + विश + क्तः ।) निषेधयुक्तम् ।

(यथा, कुमारसम्भवे । ५।३१ ।

“भवति साम्प्रति निविटचेतसां

चपुम्बिशेष्यतिगौरवाः क्रियाः ॥”)

आविटम् । प्रविटम् । यथा,—

“उत्तुगणपरिवारो नायकोऽप्योपधीना-

मन्तमयशरीरः कान्तियुक्तोऽपि चक्रः ।

भवति विकलवृत्तिर्मखलं प्राप्य भानोः

परसदननिविटः को लघुत्वं न याति ॥”

इत्युद्धटः ॥

(आबद्धम् । यथा, देवोभागवते । १।१५।४५ ।

“बद्धोऽहमिति मे बुद्धिर्नापसर्पति चिन्तनः ।

संसारवासनाजाले निविटा दृढगामिनी ॥”

स्थितम् । यथा, रामायणे । १।५।५५ ।

“कोशलो नाम सुदितः स्त्रीतो जनपदो महान् ।

निविटः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥”)

निवीतः, चि, (निवीयते स्मृति । नि + ये आच्छा-

दने + क्तः । सम्प्रसारणम् ।) आच्छादनवङ् ।

उड्नी इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रादुर्गम् ७ ।

कण्डलमितयश्चक्षुषे, स्त्री । इत्यमरः । १।७ ।

५० ॥ यथा,—

“उपवीतं भवेन्नित्यं निवीतं कण्डसञ्जनम् ॥”

इति कुम्भपुराणम् ॥

निवीती, [नृ] पुं, (निवीतमस्यास्तांति ।)

निवीतयुक्तः । कण्डलमितयश्चक्षुषाधिप्रष्टः ।

यथा,—

“क्षतोपवीती इवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः ।

मनुष्यास्तर्पयेद्भक्ष्या नृनिपुतावृषीस्तथा ॥”

इत्याहिकतत्त्वम् ॥

निवृत्तः, चि, (निव्रियते आच्छाद्यते स्मृति । नि +

वृ + क्तः ।) निवीतम् । उड्नी इति भाषा ॥

इत्यमरटीकायां स्वामी । परिवेष्टितम् । इति

हेमचन्द्रः ॥

निवृत्तः, चि, (नि + वृत् + क्तः ।) निवृत्ति-

विश्रुतः । विरतः । यथा, श्रीभागवते । १०।१।४।

“निवृत्ततर्पणपगीयमाना-

द्भवौधधाच्छोभमनोऽभिरामान् ।

क उत्तमशोकगुणानुवादान्

प्रमान् विरच्यते विना पशुश्रान् ॥”

निवृत्तात्मा, [नृ] पुं, (शरीरवन्धनात् निवृत्त

आत्मा स्वरूपं यस्येति ।) विष्णुः । (यथा,

महाभारते । १३।१४८ । ३८ ।

“आयत्तनो निवृत्तात्मा संवृतः संप्रतर्हन् ॥”)

निवृत्तिः, स्त्री, (नि + वृत् + क्तिन् ।) निवृत्तिः ।

अप्रवृत्तिः । तत्पर्यायः । उपरमः २ विरतिः ३

निवेश

निशाक

निशाट

अपरतिः ४ उपरतिः ५ आरतिः ६ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, गरुडपुराणे १६६ अध्याये ।
“वायोदकश्च समधु पीतमन्नगर्तस्थ वै ।
पापरोगस्य सन्तापनिवृत्तिं कुर्वते शिवः ॥”)
प्रवृत्तिप्रागभावः । यथा, “प्रवृत्तुपाधिना
विनाशं प्रवृत्तान् प्रागभाव एव खनिवृत्तिनिरा-
करणात् साध्यमानो निवृत्तिरूप्यते ।” इत्येका-
दशीतन्त्रे कलजाधिकरणविचारः ॥
निवेदनं, स्त्री, (निविद्यते विज्ञाप्यतेनेनेति । नि +
विद् + ल्युट् ।) आवेदनम् । विज्ञापनम् ।
समर्पणम् । यथा,—
“अवयवं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥
इति पुंसापिता विष्णौ भक्तिश्चैव लक्षणा ॥”
इति श्रीभागवतम् । ७ । ५ । २३ ॥
निवेदिनं, त्रि, (नि + विद् + कर्म्मणि क्तः ।)
कृतनिवेदनम् । यथा, नन्दिकेश्वरपुराणे ।
“मया निवेदिनं भक्त्या गृह्णान परमेश्वरि ॥”
निवेशः, पुं, (नि + विश् + चञ् ।) विन्यासः ।
(निविशत्यस्मिन्निति । अधिकरणे चञ् ।)
शिविरम् । (यथा, महाभारते । ५ । ८ । २ ।
“तस्य सनानिवेशोऽभूद्वह्निमिव योजनम् ॥”)
उदाहः । इति मेदिनी । श्वे, २१ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २४ । १ ।
“तनो निवेशाय तदा स विप्रः संश्रितव्रतः ।
महोच्चचार दारार्थं न च दारान्वन्दत ॥”)
निवेशनम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
देवीभागवते । ३ । १६ । ४४ ।
“निवेशार्थं गृहं दत्तमन्नपानादिकं तथा ।
सेवकं समनुज्ञाय परिचर्यार्थमेव च ॥”)
निवेशनं, स्त्री, (निविशत्यस्मिन्निति । नि + विश् +
अधिकरणे ल्युट् ।) गृहम् । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २४ । ४६ ।
“स्त्रियोपसंयुतः सोऽथ प्राप्यायोध्यां सुदर्शनः ।
मम्मन्य सर्वलोकांश्च ययौ राजा निवेशनम् ॥”)
नगरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे ।
७ । ७५ । १८ ।
“यो हि वंशं ससुताय पापार्थिवस्य निवेशने ।
न विधत्ते कृपं तत्र नरकं स हि गच्छति ॥”)
प्रवेशः । निवेशनमस्य आकृतिभिर्हस्तेति
सूतिः ॥ (नि + विश् + णिच् + भावे ल्युट् ।
स्थापनम् । यथा, रामायणे । ७ । ७५ । १७ ।
“निवेश्य महाबाहो भरतं यत्प्रेक्षसं ।
शूरस्तं क्षतविद्युच्च समर्थश्च निवेशने ॥”
प्रवेशके, त्रि । यथा, हरिवंशे भविष्य-
पर्वणि । १८ । १३ ।
“आकाशेऽवस्थितः शब्दः सर्वत्रोच्चनिवेशनः ।
नमस्ते भगवन् । विष्णो तुभ्यं शब्दात्मने नमः ॥”)
निवेशनीयः, त्रि, (नि + विश् + णीयर् ।) निवेश-
नाहः । यथा । तत्पुरुषीयसाधारण्यदिशरीरे
निवेशनीय इति नायं दोषः । इति सख्यभि-
चारे गदाधरः ॥

निवेशः, त्रि, (नि + विश् + णीयर् ।) निवेशनीयः ।
यथा, वाघटीकायां गदाधरः । प्रतिबन्धक-
तायां निवेशत्वादिति शङ्कते ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ११५ । २८ ।
“तद्विषयं पूः प्रकाशार्थं निवेशा मयि सुव्रत ! ॥”
शोधनीयः । यथा, महाभारते । ३ । ३६ । १६ ।
“अवश्यं राजपिच्छैर्निवेश इति मे मतिः ॥”
“निवेशः आश्रयार्थं शोधनीयः ।” इति तट्टी-
कायां नीलकण्ठः ॥ विवाहाहः । यथा, महा-
भारते । १ । १६२ । ६ ।
“भवान्निवेशः प्रथमं ततोऽयं
भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्मा ॥”
“निवेशः विवाहः ।” इति तत्र नीलकण्ठः ॥
निशठः, पुं, वनदेवपुत्रः । यथा, “वनदेवोऽपि
रेवत्वां निशठोऽस्मकौ पुत्रावजनयत् ॥” इति
विष्णुपुराणे । ४ अंशे १५ अध्यायः ॥
निशमनं, स्त्री, (नि + शम् + णिच् + ल्युट् ।)
दर्शनम् । अवगमम् । इति मेदिनी । ने, १६० ॥
निशा, स्त्री, (नितरां श्रुति तनूकरोति यापारा-
निति । नि + शो + कः । टाप् ।) रात्रिः ।
तत्पर्यायः । रात्री २ रक्षोजननी ३ शूलरी ४
चक्रमेदिनी ५ घोरा ६ श्यामा ७ याव्या ८
दोषा ९ तुङ्गी १० भौती ११ शताची १२
वास्तवा १३ उषा १४ वासतेयी १५ तमा १६
निट् १७ । इति त्रिकाण्शेषः ॥ अवशिष्टो
रात्रिशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (यथा, ऋतुसंहारे ।
१ । ६ ।
“सितेषु हर्म्येषु निशासु योषितां
सुखप्रसुप्ताणि सुखानि चन्द्रमाः ।
विशोक्य नयनमग्नसुप्तसुकाश्वरं
निशाचये याति द्वियेव पाण्डुताम् ॥”)
हरिद्रा । दारुहरिद्रा । इति मेदिनी । श्वे, ६ ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“हरिद्रा पीतिका गौरी काञ्चनी रजनी निशा ।
मेहनी रजनी पीता वणिनी रात्रिनामिका ॥”
इति वेद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मेघवृषमिथुनकर्कटधनुर्मकरलघानि । यथा,—
“अजगोपतियुग्मश्च कर्कधन्वन्तगास्तथा ।
निशाचंश्चाः स्तुताश्चेते श्रेयाश्चाम्ये दिनात्मकाः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
निशाकरः, पुं, (निशां करोतीति । निशा +
कृ + “दिवाभिमानिश्चति ।” ३ । २ । २१ । इति
टः ।) चन्द्रः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २ । २० ।
“रविनिशाकरयोर्यहपीकृन्
गजभुजङ्गविहङ्गमवन्धनम् ।
मतिमताश्च निरीक्ष्य हरिद्रतां
विधिरहो वनवानिति मे मतिः ॥”)
कुक्कुटः । इति शब्दरत्नावली । (निशाकरचन्द्रः
शिरोदेशेऽवस्थेति । अच् । महादेवः । यथा,
महाभारते । १३ । १७ । ७७ ।
“इतिहासः सकल्यश्च गौतमोऽथ निशाकरः ॥”)

निशागवः, पुं, (निशायां रात्रीनां गवः ।)
रात्रिसन्धः । तत्पर्यायः । गवरात्रम् २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
निशाचरः, पुं, (निशायां रात्री चरतीति ।
निशा + चर + “चरेटः ।” ३ । २ । १६ । इति
टः ।) रात्र्यवः । (यथा, रघुः । १० । ४५ ।
“अचिरात् यच्चभिर्भागं क्षिप्यतं विधिवत् पुनः ।
मायाविभिरगालीढमाहास्यञ्च निशाचरैः ॥”)
खगालः । पेशकः । सर्पः । इति मेदिनी । रे,
२७२ ॥ चक्रवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥
भूतः । इति धरणिः ॥ चोरकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अयन्तु ग्रन्थिपर्यन्तं मेदः । भटे
उर इति नेपालदेशे भवति ।
“निशाचरो धनहरः कितवो गणहासकः ।
रोचको मधुरक्षितः कटुपाके कटुर्लघुः ॥
तीक्ष्णो हृद्यो हिमो हृन्ति कुलकच्छकपा-
निलान् ॥
रक्षाश्रीस्त्रेमेदोऽसञ्चरगन्धविघ्नयान् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६७ ।
“वसुवेगो महावेगो मनीवेगो निशाचरः ॥”)
रात्रिचरमात्रे, त्रि ॥
निशाचरी, स्त्री, (निशायां चरतीति । चर +
टः । स्त्रियां ङीप् ।) कुलटा । इति मेदिनी ।
रे, २७३ ॥ केशिनीनामगन्धद्रवम् । इति जटा-
धरः ॥ रात्रिणी । यथा,—
“अनिर्वृतिनिशाचरी मम गृहान्तराले स्थिता
निहन्ति निगमागमसूतिपुराणशास्त्रोदिताम् ।
क्रियां तद्गुणा सखी हृदये एव चिन्ताविश्र-
न्तयोर्दमनकारणं त्वमसि केवलं भूपति ॥”
इत्युद्भटः ॥
(यथा च रघुः । ११ । २० ।
“राममन्थपश्यरेण ताडिता
दुःखेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवदधिरचन्दनोक्षिता
जीतितेश्वरसतिं जगाम सा ॥”
“अत्र ताडकायाः अभिसारिकया समाधि-
रभिधेयते रामेति । निशासु चरतीति
निशाचरी रात्रिणी अभिसारिका च ।” इति
तत्र मणिनाथः ॥)
निशाचर्ये, [नृ] स्त्री, (निशायाचर्येव आवर-
कत्वात् ।) आन्धकारः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
निशाजलं, स्त्री, (निशोद्धवं जलम् । मध्यपद-
लोपिसमासः ।) हिमम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥
निशाटः, पुं, (निशायां रात्री अटतीति । अट +
अच् ।) पेशकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६० ॥
निशाचरे, त्रि ॥
निशाटकः, पुं, (निशायां अटति निशावत् कृत्वात्वं
अटतीति वा । अट् + णल् ।) गुग्गुलुः । इति
रात्रिनिर्घण्टः ॥ (रात्रिचरे, त्रि ॥)
निशाटनः, पुं, (निशायां अटतीति । अट गतौ +
ल्युट् ।) पेशकः । इति हज्जायुधः ॥ निशाचरे, त्रि ॥

निशारः, नि, (नि + श्रो निशाने + क्तः। “शास्त्रो-
दन्तरक्षाम्।” ७। १। ११। इति यथे
रत्नाभाषः।) शास्त्रितः। इति शेषः।
निशारः, पुं, (निशारां अतिभयवतीति। अद् +
ञच्।) निशारः। इत्यमरटीकायां रत्नाभाषः।
नि, निशारः।
निशारिः, स्त्री, (निशारां आदिष्वेव।) यन्त्रा।
इति राजनिर्घण्टः।
निशारः, स्त्री, (निशार्यते विनश्यतिऽस्तिमिति।
नि + श्रम् + अङि + कर्त्तृत्वात्।) यद्गम्। इत्य-
मरः। २। २। ५५। (यथा, रघुः। १६। १०।
“तस्याः च राक्षसपदं निशारं
कामीव कान्ताह्वयं प्रविष्टम्।”
निशारां यन्त्रा यन्त्रा।) यथा। (यथा, मनुः। ११। ६६।
“न निशारो परिजानो मन्त्राधीनः पुनः
क्षपेत्।”)
निशारः, नि। इति मेदिनी। ति, १। १६।
निशारः, स्त्री, (निशारां अत्यन्तं उपसंहारित
आत्मानमिति। अन्त्य उपसंहारे + अच् +
टाप्।) अतुकाजता। इति राजनिर्घण्टः।
(निशारां अन्त्यः।) राजनिर्घण्टः, नि।
निशारः, पुं, (निशाराः पतिः।) यन्त्रः।
(यथा, कर्मविज्ञाने। २। ४७।
“अमन्त्रस्य निशारः मन्त्रस्य निशारः।
दोषान्तरादिनां ज्ञानां सुखाद्वयं भवेत्।”)
कर्पूरः। इत्यमरः। (निशारायैव पतिरिति
विषये कश्चित् अज्ञानाशङ्का उपपत्तिरपि।
यथा, आर्यावज्रसूत्रम्। १। ५५।
“प्राज्ञवर्गोऽपि निशारः यः ताम्रं सुधा-
मयो हरति।
यदि मां रजनिर्वर इव खलु। न न नि-
शारः मेव पतिः।”)
निशारः, स्त्री, (निशारां राक्षसं पुन्यति वि-
वर्तयतीति। पुन्य विवर्तय + अच्।) अतुपकम्।
इति राजनिर्घण्टः।
निशारः, पुं, (निशारां राक्षसं वक्तुं।)
मेघद्वयमिषुनकर्त्तृधर्मकरराशयः। इति
ज्योतिषम्।
निशारः, स्त्री, (निशार हरिमा तद्वत् भङ्गो
यस्याः।) दुग्धपुष्पी। इति शब्दचन्द्रिका।
दुग्धपुष्पा इति भाषा।
निशारः, पुं, (निशारां मन्त्रिणः।) यन्त्रः।
इति निशाकशेषः।
निशारः, स्त्री, (नि + श्रम् + अङि + कर्त्तृत्वात्।)
इत्यमरः। आजीवनम्। इति मेदिनी। मे,
१६०। अथर्वम्। इति शेषः। १। २४०।
निशारः, पुं, (निशारो यन्त्रः पशुः।)
श्रमाकः। इति शब्दचन्द्रिका।
निशारः, स्त्री, (नि + श्रम् + अङि + कर्त्तृत्वात् +
कृट्।) मारकम्। इत्यमरः। २। ८। ११२।
(निशारां रक्तम्।) राजनिर्घण्टः। (निशारां
रक्तः शब्दः।) राजनिर्घण्टः, पुं।

निशारः, स्त्री, (निशारां निशारां वा रजनिम्।)
यन्त्रः। इति शेषः। २। १६।
निशारः, पुं, कृष्णकर्मः। यथा,—
“इष्टः प्रीतोऽथ खचरो विभवचतुरात्मः।
निशारः प्रतिपालः कथिताः यन्त्रकृपाः।”
तस्य लक्ष्यं यथा,—
“ननु इष्टं सुवन्दं तस्यावतलकः स्तुतः।
यत्तु विवर्तयते रक्तं रक्तं निशारः।”
तानि विशेषः। यथा,—
“प्रविष्टं नर्तको रक्तं विवर्तयते कृतमादिकम्।
निशारकैव तावन् कौमलं कृतमादिकम्।”
इति यन्त्रोत्तमोदरः।
निशारः, पुं, (निशारं अन्त्यकारणकं वनं
यन्त्रं।) शब्दः। इति राजनिर्घण्टः।
निशारः, स्त्री, (निशारां इष्टं यन्त्रः।)
राजनिर्घण्टः। यन्त्रनिशारः। इति शब्दचन्द्रिका।
निशारः, [न] पुं, (निशारं निशारपरिमाणं वेति
वेदयति वा। निद् वा वेद + अङि।) कृष्णः।
इति शेषः। १। १६०।
निशारः, पुं, (निशारां राक्षसं वक्तुं।)
विकारो यन्त्रः। कृतम्। इति निशाकशेषः।
निशारः, स्त्री, (निशारां आकां आकां आकां
यस्याः।) हरिमा। इत्यमरः। २। ६। ४१।
निशारः, स्त्री, (नि + श्रो + क्तः। “शास्त्रो-
दन्तरक्षाम्।” ७। १। ११। इति इत्यमरः।)
कौटम्। इति राजनिर्घण्टः।
निशारः, नि, (नि + श्रो + क्तः।) शास्त्रितः।
इत्यमरः। २। १। ६१। (यथा, महाभारते।
१। ११४। ६५।
“तद्वाक्यमन्त्राणां वीभक्षुनिशितैः शरैः।
अथार्थैः पञ्चभिर्वाहं मन्त्रमन्त्रस्तुतम्।”)
निशारः, स्त्री, (निशारं पुन्यति विवर्तयतीति।
पुन्य + अच्। टाप्।) शेषालिका। इति
निशाकशेषः।
निशारः, स्त्री, (निशारं पुन्य + अर्थं कम्।)
शेषालिका। इति शब्दचन्द्रिका।
निशारः, स्त्री, शेषालिका। निशारं राक्षसं वि-
वर्तयतीति पुन्यमन्त्रा इति पुन्यमन्त्रा मन्त्रपदोप-
संहारं अङ्गुलं च ततो जातेरत इति ईप्।
निशारः, (नितरां शितेऽस्ति। नि + श्रो +
“निशीथगोपीयावगयाः।” उवा। २। ६।
इति यन्त्रपदार्थेन निपातनात् वाङ्मयः।) अर्द्ध-
राजः। इत्यमरः। १। १। ६। (यथा,
रघुः। २। १५।
“निशीथदीपाः सहसा हतविधा
बभूवुराख्येकवर्षिता इव।”)
राजनिर्घण्टः। इति मेदिनी। ये, २०। (यथा,
अतुल्यहारे। १। २।
“सुतन्त्रीगीतं मदनस्य दीपनं
मुच्यते निशीथेऽनुभवनि कामिनः।”)
निशीथिनी, स्त्री, (निशीथोऽख्यस्या इति।
इतिः। डीप्।) राजनिर्घण्टः। इत्यमरः। १। १। १०।

निशीथिनीयायः, पुं, (निशीथिनीया यायः।)
यन्त्रः। इति यन्त्राशुषः।
निशीथः, स्त्री, राजिः। इति भूरिप्रयोगः।
निशीथः, पुं, (नि + श्रुम् + हिंसायाम् + भावे
ञच्।) यन्त्रः। इति शेषः। २। १६१।
राजनिर्घण्टः। यथा,—
“कक्षपक्ष दृष्टान् भाष्योऽपि विवर्तयते।
तस्यास्तु द्वौ सुतावाकां वदन्त्यादिकाधिकौ
ज्यैः शुभ इति ज्ञातो निशीथः।
इतोऽपि यत्तु निर्माणं महावज्रमन्त्रितः।”
इति यामपुराणे ५२ अध्यायः।
(यन्त्रं हि भगवन्ना निहतः। इति मार्कण्डेय-
पुराणम्। अथोऽतुल्यविशेषः। यत्तु मार्क-
ण्डेये। ६१। १६—१७।
“वैवर्तितेऽनरे प्राप्तेऽपि विवर्तयते मे युगे।
शुभो निशीथोऽपि यत्तु यत्तु मे महासुरौ।
नन्दगोपयति जाता यशीरागभैरवम्।
ततस्तौ वाद्यविद्यामि विवर्तयन्ति विवर्तयन्ति।”)
निशीथः, स्त्री, (नि + श्रुम् + हिंसायाम् + भावे
कृट्।) मारकम्। इति यन्त्राशुषः।
निशीथः, स्त्री, (निशीथं मर्ययतीति। अद्
+ अङि। डीप्।) युगा। इति शेषः।
निशीथः, स्त्री, (निशीथं शुभं मर्या-
यतीति। मर्या विवर्तय + कृट्। नलोपः। ततो
डीप्।) युगा। यथा, देवीपुराणे।
“निशीथः शुभं मर्यायतीति देवी विवर्तयतीति।”
निशीथः, [न] पुं, (निशीथो मोहनाशोऽख्य-
स्तेति। इतिः।) युगविशेषः। तत्पदार्थः।
हरिः २ हरिः २ यन्त्राशुषः २ देवः ५ यन्त्र-
कपाणी ६ यन्त्राशुषः ७ यन्त्राशुषः ८। इति
निशाकशेषः।
निशीथः, पुं, (निशारां यन्त्रं यत्तु ईप्।) यन्त्रः। इति निशाकशेषः।
निशीथः, पुं, (निशीथोऽनेनेति। निद् + चि +
“यद्गदनिशितमन्त्रः।” २। २। ५८। इति
अच्।) निशीथः। तत्पदार्थः। निशीथः
२। इत्यमरः। २। ५। ६। निशीथः २
निशीथः ३। इति शब्दचन्द्रिका। (यथा, देवी-
भागवते। १। १६। ६५।
“देवीऽथ मम यन्त्रोऽथ न ममेति च सुकृता।
तथा धर्मं यद्गदं राक्षसं न ममेति च निशीथः।”)
“तद्भावा प्रकारा वीक्षतुप्रकारा तु निर्णयः।”
इति भाष्यपरिच्छेदः।
(अर्थोऽपि यन्त्राशुषः। तस्य चार्थिकं यथा,
वाङ्मयः। १०। ५६।
“अन्त्यनिशितं प्रकृतस्याप्यं निशीथः पुनः।”
उदाहरणं यथा,—
“यद्गदं न यन्त्रोऽथ न ममेति च सुकृता।
इह विविधं सुकृता मनुष्यः। न सुधा परि-
भाष्य।”)
निशीथः, स्त्री, (निशीथीति। निद् + चि +
अच्। टाप्।) यन्त्राशुषः। इति राजनिर्घण्टः।

निष्वास

पृथिवी । (नदीविशेषः । यथा, मातुली । ११३ । २२ ।

“कौशिकी तु तृतीया च निष्वासा गङ्गा तया । दक्षिणोत्तरदिशि विमलवर्णानिःसृताः ॥”

अथवे, नि । यथा,—

“निवसतु तव मेहे निष्वासा विष्णुपुत्री ॥”

इत्याद्युद्धटः ॥

निष्वासाङ्गः, पुं, (निष्वासात् अङ्गं यस्य ।) वक्रः । इति राजनिर्घण्टः । पर्वतादिः । अन्तरहिते, नि ॥

निष्वायकः, नि, (निष्पिनोतीति । नि + चि + ण्वल् ।) निष्पयकर्ता । निष्वायकः । यथा, अमुपाधिलनिष्वायकदर्शनम् न हेतुत्वमिति आम्निप्रहमापुरी ॥

निष्वारकः, पुं, (निष्वारतीति । नि + चर + ण्वल् ।) पुरीवचयः । वायुः । अन्तरहितः । इति मेदिनी । के, १६५ ॥

निष्वातः, नि, (निर्गता चिन्ता यस्मात् ।) चिन्तारहितः । यथाह कश्चित् ।

“मूर्खत्वं सुखं भजन्तु क्रमते । मूर्खस्य चादौ सुखा

निष्पन्नो बहुभोजकोऽतिमुखरो रात्रिन्दिवा सप्रभाक् ।

कार्याकार्यविचार्यादिरहितो मानापमाने समे दत्ता सर्वजनस्य मूर्ध्नि परमौ मूर्खचिरं जीवतु ॥”

निष्वीयमानः, नि, (नि + चि + कर्मणि शानच् ।) निष्पयविषयः । यथा । ननु तथापि एवकारस्य निष्वीयमानस्यैव सार्वकलाभावात् कुतः प्रकृति-त्वामिति शब्दशक्तिप्रकाशिकाटीकायां राम-भद्रः ॥

निष्कृष्टं, क्री, (निःशेषं शुद्धम् ।) दन्त-श्याम् । इति त्रिकाण्डशेषः । मिथी इति भाषा ॥

निष्कटः, नि, (निर्गता चेष्टा यस्मात् ।) चेष्टा-रहितः । निष्कटितः । यथा,—

“गलपद्मनिष्कटो देहो निर्गतलोचनः ।

अथक्तरावो व्यपतन् सङ्गालो असुप्तने ॥”

इति श्रीभागवते दशमः ॥

निष्वासः, पुं, (नि + श्व + भावे ण्वल् ।) वहि-मुंखवासः । तत्पर्यायः । पानः २ एतनः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । ५।१।८६ ।

“संहर्तुं सर्वत्राकांशं शक्ता निःवासमागतः ॥”

निष्वाससंहिता, स्त्री, (निष्वासाख्या संहिता ।) शिवप्रणीतशास्त्रविशेषः । यथा,—

“एवमभ्यर्चितस्तेषु पुराणं द्विजवत्तमाः ।

वेदक्रियासमायुक्तां क्षतवानसि संहिताम् ॥

निष्वासाख्यां तत्तत्सत्यां लीना वाङ्मयशालिनाः ।

निष्वाससंहितायां हि लक्षमात्रप्रमाणतः ॥

सैव प्राशुपती दीक्षा योगः प्राशुपतस्य हि ।

एतस्माद्विदमार्गाह्नि यद्वद्विह जायते ॥

तत् शुभकर्म विज्ञेयं रौद्रं शौचविवर्जितम् ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

निषधः

निषङ्गः, पुं, (नि + चण् + क्त प्रत्ययः । नि + चण् + अधिकरणे चण् ।) तूष्णीरः । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥ (यथा, रघुः । २ । ३० ।

“ततो ऋग्मन्त्रं ऋग्मन्त्रगामी

वधाव वधास्य शरं शरस्यः ।

जाताभिषङ्गो वृषतिर्निषङ्गा-

दुहर्तुर्मेघस्तु प्रसभोद्वृत्तारिः ॥”

चङ्गः । इति मेदिनी । गे, ४० ॥

निषङ्गिणः, पुं, (नि + चण् + “नौ चण्वेचयिन् ।” उभा । ४ । ८० । इति भाषे चयिन् । निष्वात् कुलम् । ततः वल् ।) समाजिङ्गः । आनि-ङ्गम् । इत्यादिः । १ । १६१ ॥ घञो ।

रथः । अन्तः । ह्यम् । सारथिः । इति संक्षिप्तसारोदाहरितः ॥ (आनिङ्गके, नि । इत्युज्ज्वलदत्तः ।)

निषङ्गो, [नृ] पुं स्त्री, (निषङ्गोऽस्यस्येति । निषङ्ग + इति ।) धनुर्धरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ५६ ।

“रथो निषङ्गो कवचो धनुश्चान्

द्वयः स राजन्यकमेकवीरः ॥”

खनामखातो हतराष्ट्रपुत्रः । इति महा-भारतम् । १ । ११७ । ११ ॥

निषङ्गः, नि, (निषीदति स्मेति । नि + चट् + गत्यर्थेति क्तः । “रहाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ।” ८ । २ । ४२ । इति निष्ठातस्य धातो-

र्दकारस्य च नः ।) उपविष्टः । यथा,—

“पादावसुचयनी श्रीदेवकाचरंखानिके ।

निषङ्गा पङ्कजे पूज्या नमो देहे श्रिया इति ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

निषङ्गकं, स्त्री, (निषङ्ग + संज्ञायां कन् ।) सुनि-यसकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

निषदः, पुं, (निषीदन्ति वङ्कादयः खरा यज । नि + चट् + बाहुलकात् अप् ।) निषादखरः ।

इत्यमरटीकायां खामी । (खनामखातवृष-विशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ । १५ ।

“भङ्गासुरिः सुनीयश्च निषदोऽथ वङ्गीवरः ॥”

निषदा, स्त्री, (निषीदन्त्यामिति । नि + चट् + “संज्ञायां समजनिवदेति ।” ३ । १ । ६६ ।

इति अधिकरणे ण्वल् ।) पश्यविजयशाला । इत्यमरः । २ । २ । २२ ॥ इहः । इत्यन्ते । इति भरतः ॥ सुप्रसङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निषङ्गरः, पुं, (निषीदन्ति निषङ्गा भवन्ति जना अन्तेति । नि + चट् निषादे गतौ + “नौ चट् ।” उभा । २ । १२४ । इति ञ्वल् । “सहि-

रपतेः ।” ८ । १ । ६६ । इति वल् ।) कर्हमः । इत्यमरः । १ । १० । ६६ ॥

निषहरी, स्त्री, (नि + चट् निषादे + अधिकरणे ञ्वल् । निष्वात् डीप् ।) रात्रिः । इति मेदिनी । रे, २७३ ॥

निषधः, पुं, पर्वतविशेषः । इत्यमरः । २ । ३ । ३३ ॥

स तु इलाहृतस्य दक्षिणे हरिवर्षस्य वीमा-पर्वतः । प्रागायतः । अयुतयोजनोत्सृष्टः ।

निषादः

निषादखरीजगन्निखीर्णः । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः । कठिनम् । देशविशेषः । (यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ३ ।

“ब्रह्मण्यो वेदवित् शूरो निषधश्च महीपतिः ॥”

तद्देशीयराजः । इति मेदिनी । धे, ३३ ॥

निषादखरः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ३७ ॥

(रामप्रणीते खर्च्यंशोऽयमपि दे । यथा, हरि-वर्णे । १५ । २६ ।

“रामस्य तनयो जज्ञे कुश इक्ष्वाभिमनुतः । अतिथिस्तु कुशाग्रजं निषादस्य चालजः ॥”

निषादः, पुं, (निषयते ग्रामशेखरीमात्रम् । यथा, निषीदति प्रापमज । नि + चट् + कर्मणि अधिकरणे वा चण् ।) चङ्गलः । इत्यमरः । २ । १० । २० ॥ वैद्यशरीरोद्भवजातिविशेषः ।

यथा, अग्निपुराणे ।

“मध्यमाने ततो रात्रस्तस्मिन् शूरो प्रणमिवान् ।

वृक्षोऽतिपदवः स्यात्सङ्गतात् प्राङ्गलिः क्षितः ॥

ते मन्त्रेभिर्गुणं दृष्ट्वा निषीदन्तुर्वसदा ।

निषादवर्णकर्ता च बभूव सुनिवत्तमाः ॥

धीवरानस्यन् वपि वैद्यकस्यावसम्भवान् ।

ये चान्ये विन्धनिकाः श्वरा नाहनादयः ॥

अधर्मेवचयो ये च विनोतान् वैद्यसम्भवान् ॥”

पारिभाषिकचङ्गलो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।

“आशार्कण्यसदाता च दातुश्च प्रतिविधकः ।

शरणागतं वक्ष्यति च चङ्गलोऽयमो नरः ॥”

धीवरविशेषः । इति मेदिनी । दे, ३४ ॥

(निषीदन्ति वङ्कादयः खरा यज । नि + चट् + चण् ।) सप्तखरानामतिशेखरः । स तु नारदमते

हस्तिखरतुल्यखरः । अखोचारणस्थानं जला-

टम् । आकरयमते दन्तः । अयं वैद्यवर्णः ।

सर्वेखराणां मध्ये उच्यते । अस्य जातिः सप्तर्ष्या ।

अस्य कुटुम्बानाः ५०४० । प्रत्येकानाम् ५६

समुदायेन २८२४० भवन्ति । अस्य खड्गः

गण्डिशतुल्यः । जङ्घाचतुर्वर्णः । श्वान् पुष्कर-

हीपः । देवता खर्च्यः । वारः शनिः । समयः

निशान्ते ८ इह—३४ यत्नानि । अस्य श्रुतिः

उग्रा शोभिनी च । मूर्खना मन्दरस्थाने

वखा । मध्यस्थाने अहङ्कृता । तारस्थाने लोचना

च । निषादवर्णता रात्रिर्वा आवावरी मज्जारी

च । नादपुराणमते । निःसन्तानोऽयम्

वीणायां श्वेतावधिङ्गजस्थानपर्वतं प्रथम-

सप्तकटतीर्थांशस्य शिवसुदायवीयातनीनिषा-

दस्थानं भवति । इति सङ्गीतशास्त्रम् । ३० ॥

“वङ्कादयः वङ्गीजन खराः सर्वे मनीषराः ।

निषीदन्ति यतो लोके निषादखेन कथ्यते ॥

चतस्रः पञ्चमे वङ्गे मध्यमे श्रुतयो मताः ।

अवमे धेवते तिस्रो हे गान्धारनिषादके ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(अस्य असुरवर्षी उत्पत्तिः । वैष्णो जातिः ।

विशिष्टो वर्णः । पुष्करहीने जन्म । अवि-

स्तुमुवः । खर्च्यो देवता । जगती ह्यः । कश्चि

उपयोगित्वम् । इति सङ्गीतदर्पणम् ।)

निविहं

निवारो, [नृ] पु, (निवोद्वयमिति । नि + वृ + आवृत्तके विनिः ।) इत्यारोहः । इत्यमरः । २ । ८ । ५२ । माहुत् इति स्थातः । (यथा, माधे । ५ । ४१ ।

“प्रत्यक्षदन्तिनिशिताङ्गुष्ठदूरभिन्न-
निर्वाहनिर्वद्वयं चकितं निवारो ।”

उपविष्टे, नि । यथा, रघुः । १ । ५२ ।

“आतपात्प्रत्यक्षं चिन्ननीवारासु निवारिभिः ।
नमोर्नितरोमस्तुटनान्भूमिम् ।”

निविहं, नि, (निविध्यते क्ति । नि + विध + क्तः ।) निविधविधम् । यथा,—

“तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।

निविहंऽपि दिने कुर्व्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥”
इति तिथितत्त्वम् ।

निविहकर्मणि यथा,—

मान्वातोवाच ।

“ब्रूहि कर्मान् सुखोपायान् महिषानां सुखा-
वहान् ।

निविहमपि यद्येवां तदेव प्रथमं वद ॥

नारद उवाच ।

आकर्षणं श्रुतिनिर्वहणं

क्षत्रिण्येविष्या पशुपालनम् ।

सुभ्रूयन्वापि तथाच्येति-

रकार्यमेतत् परमं ब्राह्मणम् ॥

राजप्रेमं क्षत्रिधर्मं जीवनम् बन्धिव्या ।

कौटिल्यं कौलटीयम् कुबेरीयं विवर्णयेत् ॥

मूढो राजन् । स भवति धर्मापेक्षो दुराचरः ।

दृवर्णो रमते यस्तु पिशुनो नर्तनस्तथा ॥

ग्रामप्रेयो विकल्पो च यो द्विजचरितानुगतः ।

वेदानपि जपन् मूढः समः स परिकीर्तितः ।

सर्वेषु वर्णनीयोऽसौ वेदिके तान्त्रिकेऽपि च ॥

निर्मर्त्यादे चाम्युचौ क्रूरदत्ते

हिंसात्मके लक्षधर्मे चतुते ।

हृदयं कथञ्च न देयमेव

दानञ्च दत्तं विफलं नरेन्द्र ॥

राजानां करादानं विना वैवाहिकञ्च यः ।

प्रतिपद्यः स निम्बोऽत्र परञ्च चासुखप्रदः ॥

युद्धे पलायनञ्चैव तथा कातरतार्थिषु ।

अपाकनं प्रजानाञ्च हाने धर्मे विरक्तता ॥

अनवेद्या खरादृश्या ब्राह्मणानामनादरः ।

अमात्यानामवमानं तेषां कर्मानवेद्यम् ॥

भट्टानाञ्च परीहायो निविहः चञ्चलज-
नाम् ॥

वैद्यानां धनलोभेन मिथ्याप्रत्यक्षप्रकाशनम् ।

अपाकनं पशूनाञ्च अनिष्टा विभवे चति ॥

मूढाणाञ्च महाराज । दृष्टेव घनसन्धयः ।

सुभ्रूयोः क्षतकार्यस्य क्षतघनानकर्मणः ॥

अध्वशुभ्रातराण्यस्य मूढस्य जगतीपते ।

अव्यान्तरगतस्यापि दृष्टधर्मीगतस्य च ॥

आत्मसा विहिताः सर्वे वर्णयित्वा निरा-

श्रवम् ॥”

इति प्राप्ते खर्गखण्डे २७ अध्यायः ॥

निषेकः

अपि च ।

“यस्तु भागवतान् दृष्ट्वा भूत्वा भागवतः शुचिः ।

अभ्युत्थानं न कुर्वीत अर्हं तेनापि हिंसितः ॥

यश्च कस्यां पिता दत्त्वा न प्रयच्छति तां पुनः ।

अष्टौ पिष्टगन्धालेन हिंसिता नात्र संशयः ॥

भार्या प्रियवर्त्तनी ये तु सार्धं हिंसन्ति विपुल्याः ।

न ते हतां प्राप्नुवन्ति हिंसका दुष्टयोगिनाः ॥

ब्रह्मज्ञश्च क्षत्रज्ञश्च गोत्रज्ञश्च क्षत्रपापकाः ।

एतान् शिष्यान् विवर्ण्यते उक्ता ये चाभ्य-

पातकाः ॥

श्रातपत्रे न भोक्तव्यं न श्लेत्तव्यं कदाचन ।

अन्यतो वटदृष्टञ्च न श्लेत्तव्यौ कदाचन ॥

न श्लेत्तव्यो विस्मृतञ्च उडुमरञ्च कदाचन ।

कर्म्मण्याश्चैव ये दृष्टा न श्लेत्तव्याः कदाचन ॥

यदीच्छेत् परमां सिद्धिं मोक्षधर्मं सनातनम् ।

भक्ष्याभक्ष्यञ्च ते शिष्ये वेदितव्यं तदन्तरे ॥

करीरस्य बधः शूलः फलान्गुल्मरस्य च ।

सद्योभक्ष्यो भवेत्तेन अभक्ष्याः पूतिवासिकाः ॥

न भक्षणीयं वाराहं मांसं मत्स्यस्य सर्वशः ।

अभक्ष्या ब्राह्मणैस्तेनैर्दोषितर्हि न संशयः ॥

परिवादं न कुर्वीत न हिंसा वा कदाचन ।

पैशुन्यञ्च न कर्त्तव्यं स्त्रैश्च वापि कदाचन ॥

अतिचिन्तागमं दृष्ट्वा दूराध्यानागमं कश्चित् ।

संविभागस्तु कर्त्तव्यो येन केनापि पुत्रकः ॥

गुरुपत्नी राजपत्नी ब्राह्मणी वा कदाचन ।

मनसापि न गन्तव्या एवं विष्णुः प्रभावते ॥

जनकादीनि रत्नानि यौवनस्या च कामिनी ।

तत्र चित्तं न कर्त्तव्यमेवं विष्णुः प्रभावते ॥

दृष्ट्वा परस्य भाग्यानि आत्मनो अवनन्तया ।

तत्र मन्युर्न कर्त्तव्य एवं धर्मः सनातनः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

(निवारितम् । यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ६० ।

“मा मा मा मेति बहुधा निविहोऽपि तथाभ्यम् ।

आलिखित्वा प्रयां देवात् पपात धरणीतले ॥”

निषेकः, पु, (निविध्यते प्रविध्यत इति । नि +

विच् + चण् ।) गर्भाधानम् । इति निषेकादि-

क्षतृशब्दटीकायां भरतः ॥ * ॥

“निषेकाक्षभते पत्नी गुरुभर्ता सुभासुभम् ।

मन्त्रशिष्यमपत्यञ्च सर्वमेतन्न यजतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणनखण्डे ३३ अध्यायः ॥

(यथा, मनुः । २ । १६ ।

“निषेकादिप्रज्ञानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य ब्राह्मणधिकारोऽस्मिन् ग्रंथो नाप्यस्य कश्च-

चित् ॥”

क्री, रेतः । यथा, मनुः । ४ । १५१ ।

“दूरादावसथान्मूकं दूरात् पादावसेचनम् ।

उच्छिष्टान्नं निषेकञ्च दूरादेव समाचरेत् ॥”

“निविध्यत इति निषेकं रेतश्चोत्खलेत् ॥”

इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः । (चरणम् ।

यथा, रघुः । ८ । ३८ ।

“ननु तेन निषेकविहना

सह दीपादिरेपेति मेदिनीम् ॥”

निष्काः

निषेकादिस्तु, पु, (निषेकादिं गर्भाधानादिकं करोतीति । निषेकादि + क्त + क्तिप् ।) गर्भाधानादिकर्ता । आदिना सौमन्तोन्नयनादेर्मन्त्र-विद्यादानादिकं यज्ज्जं तत्कर्त्ता निषेकादिर्गः स्थातु । इत्यमरभरतौ ।

निषेधः, पु, (नि + विच् + चण् ।) प्रतिषेधः ।

निवृत्तिः । विधिविपर्येतः । यथा,—

“तिथौनां पूज्यता नाम कर्त्तादुष्टानतो मता ।

निषेधस्तु निवृत्तात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥

निषेधकं, क्री, (नि + सेव + भावे क्युट् ।) सेवा ।

यथा, भागवते । १ । २ । १६ ।

“सुभ्रूयोः अहधानस्य वासुदेवकथावचिः ।

स्यान्महत्सेवया विप्राः पुण्यतीर्थनिषेधकात् ॥”

निषेधः, नि, (नि + सेव + भावे क्युट् ।) सेव-

नीयः । यथा, भागवते । १ । २२ । २२ ।

“भृगोश्च इव विष्णोर्नो निषेधो हिमवानिव ॥”

निष्क, क ड माधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-

न्नात्म-चक-सिद् ।) ऋहृण्यमध्यः । क ड,

निष्कयते खर्चं वयिक् । इति दुर्गादासः ॥

निष्कः, पु क्री, (निष्केन कायति शोभते इति ।

निस् + के + आतच्चेति कः ।) चत्वारः सुवर्णाः ।

चारि मोहर इति भाषा ॥ यथा, मनुः ।

८ । १३७ ।

“धर्यानि दृष्ट ग्रैयः शतमानस्तु राजतः ।

चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाद्यतः ॥”

खादशतसुवर्णः । हेम । उरोभूयम् । (यथा,

रामायणे । १ । ६ । ११ ।

“नान्दहभीषो नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कधृक् ॥”

पञ्चम् । दीनारः । इत्यमरः । ३ । ३ । १४ ॥ अस्य

टीका यथा । “शास्त्रीयवैदशमायकादिभिर्न

खर्चं सुवर्णं तेषां सुवर्णानां अष्टाधिकशतम् ।

हेम खर्चमाचम् । उरोभूयं वचोऽनङ्गदः ।

पणं शास्त्रीयमानविधिः । उरोभूयं पणञ्च

हेम एवेति केचित् । दीनारः सन्ध्यावहाराय

मानवस्तु यत् निष्कः । केचित् दीनार इति

पण इत्यस्य विशेषणम् । दीनारं पणे कौकिक-

पणे न तु शास्त्रीये इत्याहुः । स्मार्तास्तु

द्वाविंशतिरुक्तिकापरिमितं काचनं दीनारः ।

तथाहि ।

‘दीनारो रोपकेरुद्विंशत्या परिकीर्तितः ।

सुवर्णसप्ततितमो भागो रोपक उच्यते ॥’

इति विष्णुगुप्तः ॥

सुवर्णोऽष्टीतिरुक्तिकापरिमितं काचनं तस्य

सप्ततितमो भागः सप्तमंशाधिकहेमरुक्तिकायां

रोपकः तदष्टाविंशत्या द्वाविंशतिरुक्तिकापरिमितं

हेम दीनार इति पर्यवस्यतीत्याहुः ।” इति

भरतः ॥ * ॥ खर्चकर्मः । खर्चपञ्चम् । इति

हेमचन्द्रः । कच्छभूषा । इति जटाधरः ॥

मायकचतुष्टयम् । इति वैद्यकपरिभाषा । (यथा,

“स्याचतुर्मायकैः शाखः स निष्कदृष्ट एव च ॥”

इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शाङ्गधरेणोक्तम् ॥

निष्कटः

बोद्धशब्दः। बोध काङ्क्षन इति भावाः। (यथा, लीलावत्याम् । २ ।

“वराट्कार्णा दशकह्वयं यत्
वा काङ्क्षिणी ताव प्रवचतः।
ते बोद्धशब्दश्च दहावगम्भो
द्रव्येक्षया बोद्धशब्दश्च निष्कः।”)

निष्कः, पुं, (निर्गतः कणः कान्धो यस्याः)
वचनद्वयः। इति शब्दचक्रिका ।

निष्कर्षः, पुं, (निर् वा निस् + कृ + भावे चच्)।
निष्कर्षः। यथा, आचार्य निष्कर्षे इत्याद्यापरा-
ङ्गिकमाहादिसवस्यानां शब्दोऽयम्। (करार्थं
प्रजापदीकनम्। इति नीलकण्ठः। यथा, महा-
भारते । २ । १३ । १३ ।

“अनुकण्व निष्कर्षं आधिपावकमर्हन्म्।
सर्वमेव न तत्रावीहमेनिष्ठे युधिष्ठिरे।”)

निष्कलं, वि, (निर्गता कला यस्यात्)। कला-
मूलम्। (यथा, महाभारते । १ । २०८ । ६ ।
“संयताद्यापि दद्याच्च मतिमन्तश्च मानवाः।
हृदयान्ते निष्कलाः सप्त प्रहोयाः सखकर्मभिः।”)
नटवीर्यम्। इति मेदिनी। वे, १०३। नञ्।
यथा,—

“चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः।
उपासकानां कार्यार्थं नञ्शब्दो रूपकल्पना।”
इत्येकादशीतन्त्रे नामद्वयवचनम्। आचारे,
पुं। इति शब्दचक्रिका ।

निष्कला, स्त्री, (निर्गता कला यस्याः)। विगता-
नवा। इति शब्दरत्नावली। हहा। इति
राजनिर्घण्टः।

निष्कली, स्त्री, (निष्कल + डीच्)। ऋतुहीना।
नित्यतरणस्या। इति शब्दरत्नावली।

निष्कालकः, पुं, (निष्कालयतीति। निद् + कालि
+ क्तृन्)। सुकृतलोमा इत्याभ्यक्तः प्रायश्चि-
ताहः। यथा। सुकृतलोमकेणैव इत्याभ्यक्तेन
च कर्तव्यम्। निष्कालको इत्याभ्यक्तस्यार्थं
मूर्त्तौ परित्यज्य मरणात् पूतो भवतीति
विज्ञायते। इति वशिष्ठस्मृत्यात्। इति मित्ता-
चाराः।

निष्काशः, पुं, (नितरां काशते शोभते प्रावादा-
दाविति। निद् + काश् + अच्)। प्रावादाद्युप-
ख्यानम्। इति महाभारते राजकर्मः। बाजा
इति वाराह्या इति च भाषा।

निष्काशितः, वि, (निद् वा निस् + काश् + क्तिच्
क्तः)। निष्काशितः। इत्यमरटीकायां भरतः।

निष्काशितः, वि, (निस् + कश् + क्तिच् + क्तः)।
वह्निवृत्तः। दूरीकृतः। तत्पर्यायः। अवलङ्घ्यः।
२। इत्यमरः। १। १। ३६। निःसारितः। ३।
इति जटाधरः। निर्गमितः। आहितः।
अधिकृतः। इति मेदिनी। ते, २०२।

निष्कुटः, पुं, (कुटात् यद्वात् निष्कानः)। यद्वा-
स्योपोपवनम्। इत्यमरः। २। १। १९। (कश्चित्
कोपेऽपि हृदयेति। यथा, महाभारते । १२।
६६। ५५।

निष्क्रमः

“परिष्कारेण कौरवः। प्रतोकोर्निष्कुटाश्च।
नचाव्यः प्रपद्येत युद्धमेतद्विधिरः।”)

चैवम्। (यथा, महाभारते । २। ५०। ६।
“इन्द्रहृदेवैर्ययन्ति दानैर्वै च नरोत्तमैः।
समुद्रनिष्कुटे जाताः पारेषिन्धु च मानवाः।”)

कपाटः। इति मेदिनी। टे, ४८। पञ्चाटः।
इति हारावली। जामागामह्व इति पारस्य-
भाषा।

निष्कुटिः, स्त्री, (कुट कौटिह्यं + “इगुपधात्
कित्।” उक्ता ४। ११६। इति इन्। निर्गता
कुटिः कौटिह्यं यस्याः)। यना। इत्यमरः।
२। ४। १२५। (पर्यायोऽस्या यथा,—
“यना खूना च बहुला एष्ठीका विपुटापि च।
भद्रेका हृदयेका च चक्रवाका च निष्कुटिः।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)।

निष्कुटी, स्त्री, (निष्कुटि + कटिकारादिति वा
डीच्)। निष्कुटिः। इत्यमरटीकायां भरतः।
२। ४। १२५।

निष्कुम्भः, पुं, (निस् + कुम्भ + अच्)। दम्भी-
ह्वयः। इत्यमरटीकायां रायसुकुटः। (निर्गतः
कुम्भो यस्यात्)। कुम्भमूले, वि।

निष्कुशितः, वि, (निस् + कुश + क्तः)। निष्का-
शितः। यथा,—

“कौर्मेर्निष्कुशितं श्विः कवचितं वीचीभि-
रान्धोजितम्।”

इत्यादि वाङ्मौक्तितमगङ्गाशौचम्।

निष्कुहः, पुं, (नितरां कुहयति इति। कुह विखा-
पने + प्रचाद्यच्)। ह्यकोटरम्। इत्यमरः।
२। ४। १३।

निष्कृतिः, स्त्री, (निद् + कृ + क्तृन्)। निर्मुक्तिः।
निष्कारः। यथा,—

“नञ्जने चैव निजने सुरापे गुरुतल्पगे।
सर्वज्य विहितता वद्विः क्षतने नास्ति निष्कृतिः।”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्।

(अविधिषिषे, पुं। यथा, महाभारते । १।
२१८। १४।

“आज्ञोपवीतान् भूतानां यः करोतीह निष्कृ-
तिम्।

अविः स निष्कृतिर्नाम शोभयन्मभिर्विवितः।”)

निष्क्रमः, पुं, (निष्क्रमतेऽनेनेति। निस् + क्रम +
चच्। “नोदात्तोपदेश्येति।” ७। १। ३४।
इति न टडिः।) धीशक्तिः। इत्यमरः। ३।
२। २५। निर्गमः। (यथा, कथाविरतुचामरे।
२५। ४२।

“कश्चित् कार्यं प्रतीक्षे च प्रायायामस्य निष्क-
मम्।

हृतीयेऽङ्गि गतेऽप्याद्य यान्तेतस्य हि
नाचवः।”)

दुष्कृतः। इति मेदिनी। मे, ४५। निष्क्रम-
संस्कारः।

“अहन्वेकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः।”
इति याज्ञवल्क्यः। १। १२।

निष्क्रयः

(क्रमरहितः, वि। यथा, पद्मपुराणे पाताक-
कण्डे।

“निष्क्रयं निष्क्रमं श्रानं वक्षिहान्धविध-
यम्।”)

निष्क्रमयं, स्त्री, (निस् + क्रम + भावे क्युट्।
इत्यसंस्कारान्ततत्त्वकारविधिः। तद्वृत्तान्तं
यथा, चाते कुमारं चम्पावाराहुवकुतीयः
सुखपचकास्य हृतीयायां तिथौ प्रातः कुमारं
आपयित्वा चायं चम्पावामतीतायां प्रजाभि-
तुक्तः क्षताङ्गिः पिता तिष्ठेत्। अथ माता
मुचिता वक्ष्ये कुमारमाप्ताय दक्षिणस्यां
दिशि भर्तुर्गामपार्श्वे पश्चिमाभिमुखीभूय उत्तर
शिरसं कुमारं पिबे वमयेवति। ततो माता
भर्तुः पृष्ठदेशेन उत्तरस्यां दिशि गत्वा चम्पा-
भितुखीभूय भर्तुर्दक्षिणपार्श्वे तिष्ठति। अथ
पिता अपति प्रजापतिर्निरहुट्पुं हृन्धचक्रो
देवता कुमारस्य चन्द्रदर्शने विनियोगः। ॐ
यत्ते सुवीमे हृदयं हितमनः प्रजापती वेदाश्च
मन्ये तद्ब्रह्ममाहं पौत्रमयं निगाम्। ततः
प्रजापतिर्निरहुट्पुं हृन्धचक्रो देवता कुमा-
रस्य चन्द्रदर्शने विनियोगः। ॐ यत् पृथिव्या
अनाहतं दिवि चन्द्रमसि चितं वेदन्तस्याहं
नाममाहं पौत्रमयं चन्द्रम्। ततः प्रजापति-
र्निरहुट्पुं हृन्ध इन्द्राद्यो देवते कुमारस्य
चन्द्रदर्शने विनियोगः। ॐ इन्द्राद्यो शर्मे
यन्तं प्रजायै मे प्रजापती यथायं न प्रमोयेत
पुत्रो अभिप्राय आधि। इति मन्त्रवचं जप्त्वा
कुमारं चन्द्रं दर्शयति। पिता चम्पाय चर्च्यं
इदति च। ततः पिता तथाभूतमेव कुमार-
तुत्तरशिरसं भावे हत्वा वामदेशेयमानानां कर्मे
हत्वाऽङ्गिममवधाय यद्दं प्रविशेदिति। अत
ऊर्ध्वमपरमुखपचनयेऽपि हृतीयायां तिथौ
चायंसंख्यामतिक्रम्य चम्पाभितुक्तः पिता चम्पा-
ङ्गलिं यद्वात्वा प्रजापतिर्निरहुट्पुं हृन्धचक्रो
देवता कुमारस्य चन्द्रदर्शने विनियोगः। ॐ
यद्वचनमसि हृदयं पृथिव्या हृदयं चितं तद्दं
विहृत्तत् पद्मज्वाहं पौत्रमयं चन्द्रमिति
पठित्वा जप्त्वाङ्गलिं लब्धेत्। वारह्यं तूखीम्।
ततो वामदेशं गीत्वाऽङ्गिममवधाय यद्दं प्रविशे-
दिति। एतच्च निष्क्रममन्त्रोऽङ्गभूतसुदीचं कर्मे
पत्नी पुत्रोपादानविरहात् प्रवाविनापि कर्तव्य-
मेव। इति निष्क्रममन्त्रः। इति भवदेवमङ्गः। ७॥
तच्च विहितदिनं यथा। रिक्तातिरिक्तादिष्वयः।
शनिमङ्गलवाचरेतरे वाराः। आग्नीहोत्रा-
क्षतिकाभरतीमवाविश्यात्पुण्यं चतुर्णीपुण्या-
वादापुण्यमात्रपुण्यतमिवाभिन्नापि नञ्भावि।
कन्धातुकाङ्गुलार्धं हृदयं कानि कथापि। वाच-
कस्य चतुर्थे मासि हृतीये वा चम्पादिशोभने
कर्तव्यम्। इति श्रुतिवचम्।

निष्क्रयः, पुं, (निष्क्रयते विनिमीयतेऽनेनेति। निद् +
क्रौ + “यट्”। १। १। ५५। इति करणे अच्)।
भतिः। वीतनम्। इति शैब्यः। ६। २६।

निष्ठा

बुद्धिबोगः । सामर्थ्यम् । निर्गतिः । इति माच-
टीकादृतवैजयन्ती । प्रत्युपकारः । विनिमयः ।
यथा, भाषे । १ । ५० ।

“सत्तुष्टिपन् यः दृष्टिवीर्यतामरं
वरप्रदानस्य चकार मूलिनः ।
नवतुष्टारान्निस्तुतासवन्म-
ख्यंयद्वाह्येयसुखेन निष्ठावन् ॥”

(निष्ठावः । यथा, मनुः । ६ । ४६ ।

“न निष्ठावविचर्यान् भर्तृभार्या विस्तृयते ॥”

निष्ठावः, नि, (नि + क्त + क्तः ।) निर्गतः ।
यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ५ ।

“भुजुटीकुटिकासखा जकाटपनकादृतम् ।
काकी कराजवदना विनिष्ठावविपाशितो ॥”
(यथाच, महाभारते । १३ । २ । ४५ ।

“निष्ठावो मयि कस्यापि तथा सन्निहितेनये ।
वातिपिच्छेनमनसः प्रमाद्यं यदाहं तव ॥”

निष्ठावः, जी, (निर्गता क्रिया यस्य ।) अक्ष ।
यथा, वेदान्तसूत्रभाष्यम् ।

“निष्ठाव निर्गतां शान्तं निरपेक्षं निरञ्जनम् ॥”
क्रियाभूत्ये, नि । यथाह कश्चित् ।

“वन्धनानि यदि सन्ति बहूनि
भेदरन्तुस्तवन्धनमन्वत् ।
दासमेदनिपुणोऽपि बहु-
निष्ठावो भवति पञ्चवहः ॥”

निष्ठावः, पुं, (निःकृतः कापो यत्र ।) मांसादि-
कायः । भोज इति भाषा । तत्पठ्यायः ।
रसकः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७७ ।

निष्ठाः, पुं, (वर्णाश्रमादिभ्यो निर्गतः । निस् +
“अचधातु लप् ।” ४ । २ । १०४ । इत्यस्य
“निखी गते ।” इति वार्तिकोक्त्या लप् ।
“हस्तासादौ तद्धिते ।” ८ । ३ । १०१ । इति
बलम् ।) अक्षेणातिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
५ । ५६८८ । (पुष्पादिः । इति महाधरः । यथा,
वाजवैजयन्तितायाम् । ५ । २३ ।

“यं मे निष्ठो यममात्रो निचखान ॥”

“ऐर ख्ये शब्दवधातयोः । नितरां ख्यायति
संवातल्लेख सख वर्तत इति निष्ठाः । यदा,
निर्गतां शरीरात् ख्यायति विस्तीर्णो भवतीति
निष्ठाः पुष्पादिः । यदा, निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो
निष्ठाः कालादिः । निखी गते इति वार्तिकेन
निस उपसर्गादुगतार्थे लप् इति काशिका-
याम् ।” इति तत्र वेददीपः ।)

निष्ठः, नि, (नितरां तिष्ठतीति । नि + ख्या +
कः ।) स्थितः । नितिष्ठतीति स्थाधातोर्लप्रत्यय-
निष्ठावः ॥

निष्ठा, जी, (नितरां तिष्ठतीति । नि + ख्या +
“आतचोपसर्गे ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।
“उपसर्गादिति ।” ८ । ३ । ६५ । इति बलम्
ततश्चाप ।) निष्ठावः । शेषः । (यथा, भाग-
वते । ५ । १२ । ८ ।

“यदा चित्तवैव चराचरस्य

“विदाम निष्ठां प्रभवच्च निष्ठम् ॥”

८०५

निष्ठोव

स्थानः । निर्बन्धम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ४० ।
याचना । इति मेदिनी । ठे, ३ । तत्तवत्
प्रत्ययौ । इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ।

(यथा, “तत्तवत् निष्ठा । १ । १ । २६ । एतौ
निष्ठावशौ क्तः ।” इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।)
धर्मादौ यद्वा । यथा,—

“निष्ठया हि प्रतिष्ठा स्थादनिष्ठस्य कृतः कृतम् ।
शक्नोति नैष्ठिकः स्वीयं धर्मं चातुं न येतरः ॥

एकस्य देवस्य विहाय मन-
मेकं परस्मैह्यतेऽपि तस्य ।

तदा भवेन्मन्त्रुरनैष्ठिकत्वा-
निष्ठाविहीनस्य न कापि सिद्धिः ॥”

इति वेद्यकृततत्त्वे भरतमञ्जकः ॥

प्राप्यम् । यथा,—

“भगवन्तं हरिं प्रायो न भजन्त्यात्मवित्तमाः ।
तेषामशान्तकामानां का निष्ठा विजिताल-
नाम् ॥”

इति श्रीभागवतेकादशस्कन्धपञ्चमाध्यायश्लोक-
टीकायाख्यायां श्रीधरस्वामी । (नि + ख्या +
क्तिप् । स्थितिः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ११ । १० ।

“जाते निष्ठामदधुगोषु वीरान् ॥”

“निष्ठा पूर्वम् यथास्थितिम् ।” इति सायनः ।)

निष्ठानं, जी, (नि + ख्या + करणे क्युट् ।) वज्र-
नम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ११५ । (यथा,
रामायणे । २ । ६१ । ६७ ।

“आजेष्वापि च वाराहैर्निष्ठानवरसन्धेयैः ।

फलनिर्गृहसंसिद्धेः सुपेगैश्चरसात्विदैः ॥”

निष्ठितं, नि, (नि + ख्या + क्तः ।) नितरां स्थितम् ।
यथा, भागवते । २ । ७ । ३६ ।

“देवदिवानि निगमवर्जानि निष्ठितानां
पूर्वमर्त्येन विहृताभिरद्वयभूभिः ।
लोकान् त्रतां मतिविमोहमतिप्रलोभं
वेशं विधाय बहुभाष्यत औपधर्म्मम् ॥”

“देवदिवानि देवानां निष्ठितानां नितरां स्थिता-
नाम् ।” इति श्रीधरस्वामी । (निष्ठा जाता-
स्थिति । तारकादिवाहितम् ।) निष्ठाविशिष्टः ।
निष्ठायेन स्थितश्च । (सम्बन्धज्ञाता । यथा,
रामायणे । १ । १ । १४ ।

“रक्षिता स्त्रिय धर्म्मस्य खजनस्य च रक्षिता ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वस्यो धनुर्वेदे च निष्ठितः ॥”

निष्ठोवः, पुं, (नि + ठिव + भावे क्युट् । एषोदरा-
दित्वात् दीर्घः ।) निष्ठोवनम् । इति हिरूप-
कोवः । (यथाह वाभटः ।

“निष्ठोवः पार्श्वतो यायादेकस्याख्यो निमी-
जनम् ॥”

निष्ठोवनं, जी, (नि + ठिव + भावे क्युट् । ठिव-
सिखीर्लुटि दीर्घो वेति स्वामी । एषोदरादि-
त्वादिति तुकुट् ।) श्रेष्ठादीनां सुखेन वसनम् ।

हेप इति युयु इति च भाषा । तत्पठ्यायः ।
निष्ठेवः २ निष्ठुतिः ३ निष्ठेवनम् ४ । इत्यमरः ।
३ । २ । ६८ । निष्ठेवा ५ । निष्ठेवम् ६ । इति
तट्टीका । (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ३४ । ७० ।

निष्ठाद

“सुतेऽवकीर्णे बान्ने च तथा निष्ठोवनादिषु ।
कुर्यादाचमनं चार्धं मोष्टककार्कश्येनम् ॥”

निष्ठुरं, नि, (नि + ख्या + मधुरादयश्चेति डश्च ।)
पदवम् । कठिनम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ।
(यथा, भाषे । ५ । ४६ ।

“जज्ञे जनेर्मुकुजिताचमनादशानि
चरन्महस्तिपकानिष्ठुरचोदनाभिः ॥”

निष्ठुरातं, नि, (नि + ठिव + क्तः ।) “ख्योः मूर्द्धिति ।”
३ । ४ । १६ । इत्युट् ।) चिन्नम् । इत्यमरः ।
३ । १ । ८७ ।

निष्ठुरातिः, ख्यो, (नि + ठिव + क्तम् । “ख्योः
मूर्द्धिति ।” ३ । ४ । १६ । इत्युट् ।) निष्ठोवनम् ।
इत्यमरः । ३ । २ । ३८ ।

निष्ठेवः, नि, (नि + ठिव + क्युट् ।) निष्ठोवनम् ।
इत्यमरः । ३ । २ । ३८ ।

निष्ठेवनं, जी, (नि + ठिव + भावे क्युट् ।) निष्ठो-
वनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३८ ।

निष्ठातः, नि, (नितरां जाति स्तेति । नि +
ख्या + क्तः । “निवदीर्घां जातिः कौशिके ।”
८ । ३ । ८६ । इति बलम् ।) विज्ञः । निपुणः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४ । (यथा, सुश्रुते स्त्रियस्थाने
हृत्तोयेऽध्याये ।

“यस्य कर्मेतु निष्ठातो घाट्यांश्चाचवह्निष्कतः ।
स सत्सु पूर्वा नाग्नौ नि वधचार्येति राजनः ॥”
पारं गतः । यथा, भागवते । १ । ४ । २१ ।

“वैश्वाम्यायन एवेको निष्ठातो यजुषास्तुत ॥”

निष्ठाकं, नि, (नितरां पक्वम् ।) अतिपक्ववज्र-
दशजलादि । इति भरतः । तत्पठ्यायः ।
कथितम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ । पक्वता-
मूल्याच्च ॥

निष्ठाताकध्वजः, पुं ख्यो, राज्ञां प्रताकामूल्यादक-
विशेषः । इति युक्तिकथयतः । तद्विवरणं ध्वज-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

निष्ठातिः, ख्यो, (नि + पद + क्तम् ।) समाप्तिः ।
सिद्धिः । यथा,—

“क्षिपायाः परिनिष्ठातिर्वेद्यापारादनन्तरम् ।
विवक्षते यदा तत्र करत्वं तदा स्तुतम् ॥”

इति रामतर्कवागीश्वरतत्त्वकारिका ।
(नादस्यावस्थाविशेषः । यथा, इष्टयोगप्रदी-
पिकायाम् । ४ । ६६ ।

“आरम्भश्च वटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ।
निष्ठातिः सर्वयोगेण स्थावरावस्थाचतुष्टयम् ॥”
तथा, तत्रैव । ४ । ७६ ।

“वदयन्ति यदा भित्वा सर्वपीठगतोऽजिनः ।
निष्ठातौ वैद्यवः शब्दः कण्ठहीनाकणो भवेत् ॥”

निष्ठाताकतिः, ख्यो, (निष्ठा + क्त + भावे क्तम् +
ञच् ।) सपक्वकतिः । अत्यन्तपक्वा । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ८ ।

निष्ठात्रिका, ख्यो, (निष्ठात्रमस्या अस्तीति । ठम् ।)
करीरहृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निष्ठाद्यानं, ख्यो, (निष्ठादं पदरहितं यानम् ।)
पदरहितवाहनम् । तच्च दौकादिकम् । इति

निष्ठाव

शुक्तिवत्तयः । तल्लक्षणादि नौकाशब्दे
मध्यम् ।

निष्ठावः, चि, (निर + पट् + क्तः ।) निष्ठा-
विशेषः । सन्ध्याः । तत्पर्यायः । सिद्धः २
निर्वृतः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ (यथा,
देवीभागवते । ३ । ८ । २२ ।

“निष्ठापत्वं फलं विद्धि तीर्थस्य सुनिश्चयम् ।।
कृषिः फलं यथा लोके निष्ठापत्वं भक्ष्यम् ॥”)

निष्ठादर्न, स्त्री, (निर + पट् + क्तिच् + क्युट् ।)
निष्ठाः । निष्ठातिनिष्ठः । यथा, धातुयता-
वच्छेदकफलनिष्ठादकतया ददस्तेत्यनुमतिप्रका-
शनेन कर्तृरिच्छासुपाद्य दाननिष्ठादेन वेति
कारकचक्रे भवान्द्विद्वान्वागीशः ॥

निष्ठादना, स्त्री, (निर + पट् + क्तिच् + युच् ।
स्त्रियां टाप् ।) निष्ठाप्रेरणम् । यथा,—
“यदा निष्ठादनाद्यधुक्ता चैत्रः कटं करोति ।
यदा निष्ठाप्रेरणस्तदा क्रियते कटः स्वयमेवेति ।”
इति रामतर्कवागीशः ॥

निष्ठादितं, चि, (निर + पट् + क्तिच् + क्तः ।)
कृतनिष्ठादनम् । यथा,—

“निष्ठादितं देवस्तत्रमवशेषं प्रतीचते ॥”

इति भागवते । १ । १३ । ५० ॥

निष्ठादं, चि, (निर निष्ठायेन पाठ्यते समाप्यते
इति । निर + पट् + क्तिच् + क्युट् ।) निष्ठा-
दनीयम् । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १० । १५८ ।
“लब्धे बहूनि निष्ठादो अमान् कौशेयमाश्रयन् ।
प्राप्तयोवाङ्मनो दिष्टा मोहितोऽस्ति न
निद्रया ॥”)

साध्यम् । यथा, चेष्टायापारेण ह्येनानिष्ठा-
यत्नान् साधनत्वमिति रामतर्कवागीशः ॥

निष्ठावः, पुं, (निष्ठायते तुषाद्यपनयनेन शोध्यते
इति । निर + पू + क्तिच् + वच् ।) धान्यादीनां
निस्तुवीकरणम् । बहूलीकरणम् । तत्पर्यायः ।
पवनम् २ पवः ३ । इत्यमरः । ३ । २ । २४ ॥
पूनीकरणम् ४ । यथा,—

“धान्यादिनिस्तुवीकार्यबहूलीकरणादियु ।
तथा च पूनीकरणे निष्ठावः पवनं पवः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

राजशिखीवीजम् । भटवासु इति ऋट्वांसु
इति वा हिन्दोभाषा ॥ तत्पर्यायशुभाः ।

“निष्ठावो राजशिखी स्याद्वल्लभः श्वेतशिखिः ।
निष्ठावो मधुरो रूच्यो विपाकेऽर्थो गुरुः खरः ॥
कषायस्तन्यप्रिलासस्तन्यवातविबन्धस्तु ।
विदासुक्षो विषक्षेक्षशोषक्षुक्लनाशनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(निष्ठायतेऽनेनेति । करणे वच् ।) छर्पवायुः ।
राजमाघः । (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १५ । २४ ।
“मधु कृत्वा नरो दंशः पूर्णं कृत्वा पिपीलिकः ।
चोरयित्वा तु निष्ठावान् जायते यश्च गोलकः ॥”)

कङ्कः । समीरयः । शिखिका । निर्विकल्पे,
चि । इति मेदिनी । वे, ३८ ॥ श्वेतशिखी ।
इति रत्नमाता । (यथा,—

निष्ठाव

“चारातितीक्ष्णोऽविद्वान्निर्ग-
निष्ठावप्रियत्वाककुलतययैः ॥”

इति माधवस्ततस्मिन्निष्ठावै मूलाधिकारे ॥

निष्ठावकः, पुं, (निष्ठाव एव । कार्यं कर्त्तुं ।) श्वेत-
शिखी । अस्त्र भटपल्लवः । मज्जन्तकारि-
त्वम् । गुरुत्वम् । इति राजवज्रभः ॥ (अस्त्र
गुणा यथा,—

“निष्ठावको वैधवलासशोष-
मुकान्तको रूच्यगुणो विदाहो ।

कषायकः स्यान्मधुरो गुरुश्च
स्तन्यासपित्तश्च करोति वातम् ॥”

इति चारोते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये ॥

निष्ठावी, स्त्री, (निष्ठाव + स्त्रियां ङीष् ।) शिखी-
विशेषः । वोढा इति भाषा ॥ सा द्विधा । तत्र
हरिद्वर्णायाः पर्यायः । घामजा २ फलिनी ३
नखपूष्पिका ४ मण्डपी ५ फलिका ६ शिखी ७
गुच्छफला ८ विशालफलिका ९ निष्ठाविः १०
चिपिटा ११ ॥ शुभायाः पर्यायः । अङ्गुलि-
फला १ नखनिष्ठाविका २ वृक्षनिष्ठाविका ३
यान्या ४ नखपुष्पफला ५ अशना ६ । एतयो-
र्गुणाः । कषायत्वम् । मधुररसत्वम् । कण्ठ-
मुद्रिकरत्वम् । मेध्यत्वम् । दीपनत्वम् । रुचि-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

निष्ठातिभः, चि, (निर्वास्ति प्रतिभा बुद्धिर्यस्य ।)
अश्वः । जङ्घः । इति जटाधरः ॥ (निर्गता
प्रतिभा दीप्तिरस्येति । दीप्तिमूल्याः । यथा,
हरिवंशे । ८२ । ३४ ।

“जीवाकारास्तु तारास्तु सुप्रनिष्ठातिभास्तु च ।
नैशमलहं धे रूपसुदगच्छद्विवाकरः ॥”)

निष्ठावृष्टः, चि, (निर्गतः प्रवृष्टो बाधा अस्तेति ।)
निर्विघ्नः । यथा,—

“निष्ठावृष्टसुपाकृष्टे भगवतः कौमोदकीलक्ष्मणः ॥”
इति सुरारिः ॥

(स्त्री, गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । १०३ ।

“निष्ठावृष्टा नाकन्दो निरयाण्यवदीर्घनौः ॥”)

निष्ठाभः, चि, (निर्गता प्रभा अस्तेति ।) प्रभा-
मूल्याः । दीप्तिरहितः । तत्पर्यायः । विगतः २
अरुहः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ (यथा,
रघुवंशे । ११ । ८२ ।

“निष्ठाभश्च रिपुरास भूभृता
धूमशेष इव धूमकेतवः ॥”)

निष्ठायोजनं, चि, (निर्वास्ति प्रयोजनं यस्मिन्निति ।)
प्रयोजनरहितम् ।

“अथवा हि महाबाहो लघ्वनासुपदेशतः ।
गुरुणासुपदेशो हि निष्ठायोजनतां व्रजेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(यथा, हरिवंशे । ६३ । १५ ।

“निरागन्दं निरास्वादं निष्ठायोजनमावृतम् ॥”)

निष्ठावाणं, चि, (नितरां प्रकर्षणं जयते इति ।
निर + प्र + वे + करणे क्युट् ।) तन्मविस्त-
वासः । नूतनत्वम् । इति चारावली । ६६ ॥

निष्ठावाणि, चि, (निर्गता प्रवाही तन्मवायशलाका

निष्ठुट्

अस्त्रादस्य वा । “निष्ठावाणिच ॥” ५ । ४ । १६० ।
इति कपोऽभाषो निपातते ।) नूतनत्वम् ।
तत्पर्यायः । अनाहतम् २ तन्मकम् ३ नवाभ-
रम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥ आह-
तम् ५ अनाहतम् ६ नवत्वम् ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

निष्ठावः, चि, (निर्गतं फलं यस्यात् ।) फलमूल्याः ।
यथा, “फलानोऽस्त्री च निष्ठावः ॥” इत्यमरः ।
२ । ६ । १२२ ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । २५ ।
“कृते तीर्थे यदेतानि देशानि निर्गतानि सन्तु ।
निष्ठावः अम एवैकः कर्षकश्च यथा तथा ॥”)

निष्ठावा, स्त्री, (निष्ठुटं फलं यस्यात् इति ।) पञ्च-
पञ्चाशदम्बेभ्य ऊर्ध्वं गतरजस्याः । इत्यमरः ॥
तत्पर्यायः । निष्ठावी २ निष्ठावी ३ निष्ठावा ४
विकली ५ विकला ६ ऋतुहीना ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ विरजाः ८ विमतार्तवा ९ ।
इति जटाधरः ॥

निष्ठावी, स्त्री, (निष्ठुटं फलं यस्यात् । ङीष् ।)
निष्ठावा । इति शब्दरत्नावली ॥

निष्ठाव्यातः, पुं, (निष्ठुटः सन्धातो यच् ।) निष्ठुटः ।
निःसन्धातः । इति शब्दरत्नावली ॥

निष्ठावः, पुं, (नि + क्त् + वच् ।) स्वभावः ।
इत्यमरः । १ । ७ । १८ ॥ (यथा, किराता-
र्जुनीये । १ । ६ ।

“निष्ठावदुर्बोधमवोधविज्ञावाः

न भूपतीनाश्चरितं न जन्तवः ॥”)

रूपम् । स्वर्गः । इति मेदिनी । मे, ४० ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । ८५ । १२६ ।

“निष्ठावद्विज्ञानापि वरुणो यादसौ पतिः ॥”
दानम् । यथा, मनुः । ८ । १४३ ।

“न त्वेवाधौ सोपकारे कौशोर्दौ वृद्धिमाप्नुयात् ।
न चाधेः कालसंरोधात्निष्ठावोऽस्ति न विज्ञयः ॥”)

निष्ठावः, पुं, वृक्षविशेषः । निष्ठावा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सिन्धुकः २ सिन्धुः ३ तापिजः ४
युक्ताष्टकः ५ सिन्धुवारः ६ इन्द्रसुरिधः ७

निर्गुणो ८ इन्द्राविका ९ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निष्ठुटं, स्त्री, (नि + क्त् + भावे क्युट् ।) निष्ठु-
वनम् । वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११३ ॥

(यथा, “प्रवासनं निष्ठुटं निष्ठुवनमिति
वधपर्यायं प्रवासनशब्दं पठन्त्याभिधानिकाः ।”
इति । ६ । २४२ मनुस्मृतिकटीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

चि, नि + क्त् + क्युट् । विनाशकः । यथा,
रघुवंशे । ६ । ३ ।

“उभयमेव वदन्ति मनीषिणः

समयवर्धितया कृतकर्मेणाम् ।

बलनिष्ठुटनमर्थपतिश्च तं

अमनुजं मनुदण्डधरावयम् ॥”)

निष्ठुता, स्त्री, (नितरां वृता । नि + क्त् + क्तः ।)
चिह्ना । इति रत्नमाता ॥ तैजडि इति भाषा ॥

(चिह्नाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

निष्ठुटं, चि, (नि + क्त् + क्तः ।) निष्ठुटः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ८८ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४१४ ।

निस्तार

“न स्वामिना निष्करोऽपि भूमौ दास्यादित्युच्यते ।
निवर्त्तनं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदयोहति ॥”)
मध्यस्थम् । इति निष्कारशेषः ॥
निष्कारार्थः, पुं, (निष्करो ऋक्षोऽर्थः प्रयोजनं
यस्मिन्निति ।) दूतविशेषः । यथा,—
“निष्कारार्थं मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः ।
कार्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूतश्चापि तथा त्रिधा ॥”
तत्तत्तथा यथा,—
“उभयोर्भावस्तुत्रोप लब्धं वदति चोत्तरम् ।
सुहितं कुर्वते कर्त्तुं निष्कारार्थस्तु स स्मृतः ॥”
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
धनायव्ययपालनादौ नियुक्तः । यथा दृश्यते ।
“यः स्वामिना नियुक्तोऽपि धनायव्ययपालने ।
कुर्वीदस्त्रिधाविष्ये निष्कारार्थस्तु स स्मृतः ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
पुरुषविशेषः । तस्य लक्ष्यं यथा,—
“क्षीरः स्थिरमतिः भूरः स्वामिकार्यविधायकः ।
स्वपौद्वप्रकाशो च निष्कारार्थः स उच्यते ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
निष्कनौ, स्त्री, (नितरां क्षणवदाकारोऽवस्थस्या
इति । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वटिका ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ वडि इति भाषा ॥
(निर्गन्तौ क्षनौ यस्या इति ।) क्षणहीना च ॥
निष्कारणं, स्त्री, (निष्क्रीयतेऽनेनेति । निर् + तु +
कारणे ल्युट् ।) उपायः । निष्कारः । तरणम् ।
इति मेदिनी । छे, ६६ ॥ निर्गमः । इति विश्वः ॥
निष्कर्षणं, स्त्री, (निर् + ळच् हिंसायाम् + भावे
ल्युट् ।) मारणम् । हननः । २ । ८ । ११४ ॥
निष्कलं, त्रि, (निरस्तं तलं स्वरूपमस्येति ।)
वर्तुलम् । हननः । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा,
कुमारसम्भवे । १ । ४२ ।
“कण्ठस्य तस्याः क्षणवन्धुरस्य
सुक्ताकलापस्य च निष्कलस्य ॥”)
चलम् । इति मेदिनी । छे, १०३ ॥ (नितरां
तलम् ।) तलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विस्तारः, पुं, (निर् + तु + घञ् ।) निस्तारणम् ।
उद्धारः । (यथा, शृङ्गारप्रतके । ७१ ।
“संसार तव निस्तारपदवी न दवीयसी ।
अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि रे मदरेणयाः ॥”)
निस्तारवीजं, स्त्री, (निस्तारस्य संसारसमुद्र-
समुत्तरणस्य बीजम् ।) संसारतरणकारणम् ।
तद्यथा,—
“क्षारणं कीर्तनं विष्णोरर्चनं पादसेवनम् ।
वन्दनं स्तवनं त्रिवं भक्त्या नैवेद्यभक्षणम् ॥
चरणोदकपादनञ्च तत्कलक्षणपत्रं तथा ।
इदं निस्तारबीजञ्च सर्वेषामसीष्ठितं भवेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतितत्त्वके ३३ अध्यायः ॥
(अपि च । महाविर्वाणतत्त्वे ।
“कलौ पापयुगे घोरे तपोहीनेऽति दुष्करे ।
निस्तारबीजमेतावद् ब्रह्ममन्त्रस्य साधनम् ॥
साधनं हि बहूक्तानि गानातन्त्रागमादिषु ।
कलौ दुर्लभाणि वानामसाध्यानि महेन्दर ! ॥”

उद्धारकारणमात्रम् । यथा,—

“जीष्ठा तरिः खरिदतीवगभीरनीरा
वासा वयं सकलमित्यमयेहेतुः ।
निक्षारबीजमिदमेव ज्ञाश्रीदतीष्ठा
यन्माधव त्वमसि सन्नुति कर्णेधारः ॥”
इत्युद्धटः ॥
निक्षितीर्वत्, जि, (निर् + तृ + खन् + श्रद्ध) ।
निक्षारिणुमिच्छत् । यथा,—
“तत्रः सन्दर्शितो धावा दुक्षरं निक्षितीर्व-
ताम् ॥”

इति श्रीभागवते । १ । १ । २२ ॥
 निस्तुवचोः, पुं. (निस्तुवं परिष्कृतं चोर् यस्थेति ।)
 गोधूमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 निस्तुवरत्नं, स्त्री, (निस्तुवं निर्मेणं रत्नम् ।)
 स्पष्टिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 निस्तुषितं, चि, (निस्तुष + क्तौ षिप् + क्तः ।)
 त्वविहीनम् । त्यक्तम् । लघूक्तम् । इति
 मेदिनी । ते, २०२ ॥

निस्तेजाः, [स्] त्रि, (निर्गतं तेजो यस्मादिति ।)
तेजोरहितः । यथा,—
“इदं कवचमश्नात्वा कवचाख्यं पठेत्तु यः ।
सर्वं तस्य वृथा देवि ! निस्तेजो न च सिद्धिदम् ॥”
इति ब्रह्मनाभमलीयगायत्रीकवचपठनम् ॥
(यथा च देवीभागवते । २ । ८ । ११ ।
“लज्जामप्राप्तां दृष्ट्वा मार्गे पौराभिरैव लुब्धिताः ।
धनं सर्वं गृहीतञ्च निस्तेजाश्चार्जुनोऽभवत् ॥”)
निस्किंशः, पुं (निर्गतकिंशश्चोऽङ्गुलिभ्य इति ।
निराद्य इति समासः । “संख्यायास्तत्पुरुषस्य
चङ्वाख्यः ।” ५।४।११३ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता
ह्यच् ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ४१ । २४ ।
“नकुलस्तेषु निस्किंशो गुरुभारसङ्घो दहः ॥”)
निहृये, त्रि । इति भेदिनी । प्र, २१ ॥ (यथा,
अमरशतके । ५ ।

“हस्तोऽस्याः प्रणयस्त्वयैव भवता चेद्यं चिरं
 जालिता
 देवादद्य किल तमेव हतवानस्या नयं विप्रियम् ।
 मन्दुःख एव यात्युपश्रनं नो श्रान्तवादेः
 स्फुटम् ।
 हे निष्कंश ! विसृक्तकण्ठकरयं तावत् सखी
 रोदितुम् ॥”)

त्रिंशत्सूत्रः । इति व्याकरणम् ॥
 निखिंशधारी, [नृ] त्रि, (निखिंशं धरतीति ।
 निखिंश + धृ + णिनि ।) खड्गधारी । तल-
 लं यथा, मातस्ये १८६ अध्यायः ।
 “सुकृपस्तनयः प्राग्दुर्गमभिः कुलोचितः ।
 शूरः क्षेपसहस्रैव खड्गधारी प्रकीर्तितः ॥”
 निखिंशपत्रिका, खी, (निखिंशः खड्ग इव पत्र-
 मस्या अपसीति । ठन् ।) कुहीटयः । इति
 राजनिर्घटः ॥
 निख्येयपुत्रिकः, पुं, राजधत्तूरकः ॥ इति राज-
 निर्घटः ॥

निस्त्राणः

निक्षेपप्रज्ञा, स्त्री, (निक्षेपं तेजविहीनं यत्नं
यस्याः ।) चेतकण्टकारी । इति राज-
निर्णयः ॥

निसाहः, यु, (वि+साह+भावे वञ् ।) साह-
जम् । इति निष्ठाकथितः ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ११५ । ६ ।

“भेतोः सहस्रैः सह हि योजनानां
 द्वाविंशतीहं कथिभिर्गिरकः ।
 अनिजयाद्यानप्रसाद्य तत्र
 निष्पन्द्हीनाः सुसुगन्धिनस्तैः ॥”)

निषाण्डः, त्रि, (निवृत्तः) स्यान्संक्षुभ्रजनकादिषाण्डनं
यस्मात् ।) स्यान्हरितः । ईश्वरकल्पमूयः । अथा,
“कावेरीतीरभूमौ वस्तुमगवधूतस्तत्तावप्रिष्टः
कार्काटीचीनपीनस्तनवसनदशान्दोलनस्यान्-
मण्डः ॥”

इति विक्रमादित्तराजसभायां राजसभस्यम् ॥
नित्यन्दतरं, नि, (नित्यन्द + तरप् ।) यस्मान्न-
त्यन्दरहितम् । यथा, नैषधि । ८ । ११ ।

“सुखं च नैव धर्कः शपाधि
निपात निष्पादतरी भवद्गताम् ।
तस्यानुबन्धं न विमोक्ष गन्तु-
मपादि ततोऽनल्लज्जनाभ्याम् ॥”

नित्यः, त्रि, (निर्गता स्रष्टा दृष्टादृष्टविषयवासना
यस्येति ।) स्रष्टामृत्यः । यथा,—
“नित्यः सर्वकामेभ्यो मुक्त इत्युच्यते तथा ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ६ । १८ ॥

। निस्पृहा, स्त्री, अविशिष्टादयः । यथा,—
 “अमृता निस्पृहा चापि मालिनी विष्णुवल्लभा॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

॥ सृष्ट्याया अभावश्च ॥ (अजाद्ययीभावः ॥)
 निरस्य(अ)न्द्ः, पुं, (नि + स्यन्द् इ चरणे + भावे
 वचनम् । “अनुविपर्ययभिन्नभ्यः स्यन्तेरप्राप्तिम् ।”
 ८ । ३ । ७२ । इति वा वक्तव्यम् ।) स्यन्द्गम् ।
 चरकम् । यथा,—

“भाकन्हरसगिस्सुहसुहरोकारकारिगौ ।
अवधानावधिनाथेनै वन्धिनाविव राजतः ॥”
इति प्रसन्नराधवनाटके प्रथमधरमित्रः ॥

(यथा च रामायणे । २ । ६४ । १३ ।
 “जनप्रपाते वृद्धैर्निष्पन्धैश्च कथितं कथितं ।
 नवद्विभार्त्तयं श्रेणः खलुमद इव दिपः ॥”
 निष्पन्धते इति कर्त्तरि अच् । चरयश्रीते,
 जि । यथा, रघुः । ३ । ४१ ।

“नदङ्गमिच्छन्मज्जेन लोचने
प्रणय्य पुन्येन पुरस्कृतः सताम् ।
अतीन्द्रियेण्युपपन्नदर्शनो
बभूव भाविष्य दिक्षीपनन्दनः ॥”)

निखावः, पुं, (निखावति इति । नि + खु + खिच्
+ घञ् ।) भक्तसहस्रवमकम् । फेन इति माङ्
इति च भाषा । तत्प्रयोगायः । माखरः २
आचामः ३ । इत्यमरः । १०।६।४६॥ (नि + खु +
घञ् । इवः । यथा, हरिवंश । ६६ । ६ ।
“भातुनिखावदिग्धाङ् साशुप्रखवभूषितम् ॥”)

निष्कृतः, पुं, (नि + कृत + “नौ गदनदपठकनः ।”
३।३।६४। इति अप् ।) शब्दः । इत्यमरः ।
१।६।२३। (यथा, महाभारते । ७।२६।३।
“यथा प्राग्भोतिवो राजा गणेन मधुकदन ।
त्वरमाणोऽभिनिक्रान्तो ब्रुवं तस्यैव निष्कृतः ॥”)
निष्कृतः, पुं, (नि + कृत + पठि च् ।) शब्दः ।
इत्यमरः । १।३।२३।
निष्कृतं, क्री, (नि + कृत + क्युट् ।) मारणम् ।
वधः । इत्यमरः । २।८।११४।
निष्कृता, [कृ] चि, (नि + कृत + कृप् ।) कृत-
कर्ता । यथा, भट्टिः ।
“निष्कृता वैरकाराणां वतां बहुकरः वदा ।
पारश्वधिरामस्य शक्तेरन्तकरो रणे ॥”
(महादेवे, पुं । यथा, महाभारते । १३।
१७।७५। [महः ॥”)
“भगवदारी निष्कृता च काळो ब्रह्मा पिता-
निष्काका, क्री, (नित्यं जहाति भुवमिति ।
नि + हा त्यागे + “नौ हः ।” उर्वा ३।४४।
इति कन् ।) गोधिका । इत्यमरः । १।१०।२२।
(यथा, ऋग्वेदे । १०।८७।१३।
“साकं वातस्य प्राण्या साकं नष्ट निष्काकया ॥”)
निष्कारः, पुं, (नितरां द्विषन्ते पदार्था येन । नि +
हृ + च् ।) नौकारः । इति शब्दरत्नावली ।
निहितं, चि, (नि + धा + क्त । “दधातेर्धिः ।”
७।४।४२। इति हिः ।) स्थापितम् । इति
हलायुधः । यथा, महाभारते । ३।३१२।१२२।
“धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥”
निहितं, क्री, (नि + हिण्व + भावे क्युट् ।)
मारणम् । इत्यमरः । २।८।११३।
निहीनः, चि, (नितरां हीनः । जुगतीति
समासः ।) नीचः । पामरः । इत्यमरः । २।१०।१६५।
(यथा, महाभारते । ३।१२।११८।
“त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्येणाभ्यधिकाः परैः ।
निहीनैः परिजिह्वन्तौ ससुपेक्षानि मां कथम् ॥”)
निह्वः, पुं, (निह्वयते सखवाक्यमनेनेति । नि +
हृ + “हृदोरप् ।” ३।३।५७। इति अप् ।)
अपलापः । येन वचनं निह्वयते सः । यथा,
धारयन्नेव न धारयामीति । इत्यमरभरतौ ।
तत्पर्यायः । निह्वतिः २ अपह्वतिः ३ अपह्ववः ४।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, याज्ञवल्के । १०।११।
“निह्वे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम् ॥”)
निह्वतिः । अविभासः । इति मेदिनी । वे, ३६॥
(यथा, महाभारते । ५।३७।३०।
“न निह्वं मन्त्रगतस्य गच्छेत्
खंखटमन्त्रस्य कुसङ्गतस्य ॥”)
गुप्तः । इति शब्दरत्नावली । (मुहिः । यथा,
मनुः । ६।२१।
“ध्यायन्ननिष्टं यत् किञ्चिन् प्राणिन्याहस्य चेतसा ।
तस्यैव अभिचारस्य निह्वः सन्धुगुह्यते ॥”)
निह्वतिः, क्री, (नि + हृ + क्तम् ।) निह्ववः । इति
शब्दरत्नावली ।

निहादः, पुं, (नि + हाद अथक्तशब्दे + चच् ।)
शब्दः । इत्यमरः । १।६।२३। (यथा, रघुः । १।४१।
“वारवैः कननिहादैः कचिदुन्नमिताननौ ॥”)
निचयं, क्री, (निचयुक्ते + भावे क्युट् ।) चुम्बनम् ।
निचा, क्री, (निचाति चुम्बतीव मस्तकमिति ।
निच + अच् + टाप् ।) निखा । यूकः । इत्यु-
यादिकोवः । निको इति भाषा ।
निचिप्तं, चि, (निचिप्यते स्तेति । नि + चिप् +
क्तः ।) लक्षम् । तत्पर्यायः । परिचिप्तम् २
निहतम् ३ परीतम् ४ परिवेष्टितम् ५ न्यस्तम् ६
निखटम् ७ । इति जटाधरः । स्थापितधनादि ।
यथा,—
“निचिप्तस्य धनस्यैव प्रीत्योपनिहितस्य च ।
राजा विनिर्णयं कुर्यादक्षिणस्यासधारिणम् ॥”
इति मनुः । ८।१८६।
निक्षेपः, पुं, (नि + क्षिप् + चच् ।) क्षेपणम् ।
त्यागः । समर्पितवस्तु । गच्छितव्य इति भाषा ।
तत्पर्यायः । उपनिधिः २ न्यासः ३ । इति
हेमचन्द्रः । यथा,—
“स्वधर्मं यत्र विप्रश्चान्निक्षिप्यविशङ्कितः ।
निक्षेपो नाम तत् प्रोक्तं व्यवहारपदं पुष्पैः ॥
असंख्यातमविद्यातं ससुप्तं यन्निधीयते ।
तन्मानीयादुपनिधिं निक्षेपं गच्छितं विदुः ॥
निक्षेपं दृष्टिश्चैव क्रयं विक्रयमेव च ।
याच्यमानो न चेद्दद्याद्बहुते पञ्चकं शतम् ॥”
इति मिताचारायां नारदः । ७॥
“कुलजे दत्तसम्पन्ने धर्मेष्टे सखवादिनि ।
महापक्षे धनिन्यार्थं निक्षेपं निक्षिपेदुदुधः ॥
आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधी क्षियः ।
राजसं शोभियस्वस्य न भोगेन प्रवर्धयति ॥
स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रलनकारे ।
न स राज्ञाभिषेक्तयो न निक्षेपुश्च वन्द्युभिः ॥
यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिच्छति याचते ।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥”
इति मनुः । ८ अध्याये ॥
नीकः, पुं, (नीयते इति । नी प्रापये + “अजि-
युधूनीभ्यो दीर्घश्च ।” उर्वा ३।४७। इति
कन् ।) दक्षविशेषः । इत्युयादिकोवः ।
नीकारः, पुं, (नि + कृ + चच् ।) उपसगस्य
वपत्रमण्डप्ये बहुलम् ।” ६।३।१२२। इति
उपसगस्य दीर्घः ।) न्यकारः । इति शब्द-
रत्नावली ।
नीकाशः, चि, (नितरां काशते इति । नि +
काश् + अच् । “इकः काशे ।” ६।३।१२३।
इति उपसगस्य दीर्घः ।) तुल्याः । उपमा ।
इत्यमरः । २।१०।३८८। (यथा, महाभारते ।
३।१८२।१३।
“आकाशनीकाशतटां तीरवान्नीरसकुलाम् ।
बभूव चरतां हर्षः पुण्यतीर्थं सरस्वतीम् ॥”)
निक्षेपे, पुं, इति मेदिनी । श्रे, २३॥
नीचः, चि, (निचकटामीं लक्ष्मीं शोभां चिनोतीति ।
चि + “अन्येभ्योऽपि ङङ्गते ।” इति ङः ।) हीन-

जातिकर्मा । वधैरः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
तत्पर्यायः । विवर्णः २ पामरः ३ प्राकृतः ४
दृष्टगन्धनः ५ निहीनः ६ अपसवः ७ चाकः ८
चुम्बकः ९ इतरः १० । इत्यमरः । २।१०।१६५।
अपसवः ११ चुम्बकः १२ । इति भरतः । हीनः
१३ चुम्बकः १४ चुम्बः १५ वीतकः १६ । इति
शब्दरत्नावली । नीचवङ्गदीवो यथा,—
“न प्राप्नोति सुखं किञ्चिन्नीचवङ्गाणाञ्चानपि ।
प्रेतवङ्गाणांहादेवो नभो भक्षविभूषितः ॥
प्रविश्य निजं नीचः स्त्रीधनादिकमिच्छति ।
स्वयं नेतुं न शक्नोति तदा नाययति भुवम् ॥
स्थिते गुह्येऽपि नीचस्तु यन्नाहोर्षं प्रपद्यते ।
किञ्चित् सुखमावाद्य तदुक्तं स्वात् स्वनातनम् ॥
सतां श्रुत्वा गुह्यं नीचः श्रोतुमायाति बन्धुवत् ।
ततः समयमावाद्य प्रकाशयति तद्वचनम् ॥
मनस्येकं वचस्येकं कर्मेवमेकं महात्मनाम् ।
मनस्यन्यद्वचस्यन्यत् कर्मेवमेकदुष्टदुस्तिनाम् ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ५ अध्यायः ॥
अपि च ।
“बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् ।
मध्यमे मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति वित्तमे ॥”
इति शान्तिपर्व ॥ ७॥
अनुचः । तत्पर्यायः । वामनः २ न्यङ् ३
खर्वः ४ ह्रस्वः ५ । इत्यमरः । १।१।७०। (यथा,—
“नीचरोमनखस्तन्मुनिर्मनाङ्गिमनायनः ।
ज्ञानशूलः ससुरभिः सुविशोऽनुस्वखोज्ज्वलः ।
धारयेत् सततं रत्नविह्वलममहौघधीः ॥”
इति वामटे सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।)
निचः । यथा,—
“श्रेष्ठं नाम गुणस्तैव सहजः क्षामाविकी
सङ्ख्याता
किं ब्रूमः सुचितां भवन्ति सुचयः स्वर्गेन
यस्यापरे ।
किञ्चान्यत् कथयामि ते स्तुतिपदं त्वं जीविनां
जीवनं
त्वन्नेत्रीचपथेन गच्छसि पथः कक्षां निधेयुं
चमः ॥”
इति लघुअष्टादशः ॥ ७॥
चौरकनामगन्धर्वः, पुं, इति राजनिर्घण्टः ।
नीचकः, चि, (नीच इव । नीच + कार्थे कन् ।)
वामनः । खर्वः । इति शब्दरत्नावली ।
नीचका, क्री, (निचकामीं शोभां चकति प्रति-
हनीति । चक प्रतिधाते + अच् । टाप् ।)
नेचकी । उत्तमगवी । इत्यमरटीकायां भरतः ।
नीचकी, [नृ] पुं, उच्चः । उपरिभागः । इति
हलायुधः । उत्तमगवीर्मांश्च ।
नीचके, [स्] च, (नीचैस् + “अथयत्सर्व-
नात्तामकाच् प्राक् टेः ।” ५।३।७१। इति
टेः प्रागक् ।) नीचैः । नीचैः शब्दश्च टेः
पूर्वकृतेनाका निष्पन्नः । यथा, उच्चकैरिवादि ॥
नीचगं, क्री, (नीचं निचदेशं गच्छतीति । गम +
ङः ।) चलम् । इति कौवाण्टरम् । पामरै, चि ।

नीतिः

यथा, भूतजामरतके ।
 “नीचगामगङ्गां प्राप्य चन्दनैर्मन्त्रं लिखेत् ॥”
 (निचगे च । यथा, इहत्तुर्लङ्घितायाम् ॥१६॥१२॥
 “आहुरपटुमयूखी नीचगोऽन्धैर्जितो वा
 च सकलपलदाता पुष्टिरोऽतोऽन्धया यः ॥”)
 नीचगा, खी, (नीचं निचं गच्छतीति । गम +
 च । टाप् ।) निचगा । नदी । यथा,—
 “नीचमा तु नदी नीचो नीचगो नीचगं जले ।”
 इति कोषः ॥
 अपि च ।
 “सङ्गमयति विद्यैव नीचमापि नरं खरित् ।
 सतुप्रमिष दुर्धर्मे दुर्धर्मात्मनः परम् ॥”

इति हितोपदेशः ॥
 नीचभीष्मः, पुं, (नीचैर्वचनादिभिर्भीष्मः ।)
 पलायः । इति शब्दचक्रिका । पामरभक्षे, जि॥
 नीचवर्चः, स्त्री, (नीचमनुगृह्णतं वचनम् ।) वैज्ञान-
 मविः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीचिकी, स्त्री, नीचिकी । इक्ष्मरटीकायां भरतः ॥
 नीचेः, [च] च, (नि + चि + “नौ दीर्घश्च ।”
 उवाच । ५ । ११ । इति डेविः निशब्दस्य
 दीर्घश्च ।) अल्पम् । अनुचम् । इक्ष्मरः ॥
 (यथा, मेघदूतः । १०८ ।
 “नीचैर्गच्छतुपरि च दद्यात्तन्नेमिहमेव ॥”)
 नीकः, पुं स्त्री, (नितरां ईयते क्षयते सुदृशत्वा-
 दिति । नि + ईकं सुतो + चन् ।) पश्चिमास-
 स्थानम् । पाखीरवाचा इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । कुजायः २ । इक्ष्मरः । २ । ५ । ३७ ॥
 (यथा, भागवते । १ । ५ । ३६ ।

“मार्गानि यत् सख्यपद्मनीके-
 ष्वन्धःसुपक्षेप्तं वयो विविक्तं ॥”)
 स्थानम् । इति मेदिनी । डे, १७ । (रथधि-
 दानस्थानम् । यथा, रामायणे ॥ ५ । ४८ । ३२ ।
 “स भयनीकः परितुष्टज्वरः
 पपात भूमौ हतबाणिरम्बरात् ॥”)
 डिकः, पुं, (नीके जायते इति । जन + डः ।)
 पक्षी । इति हिमचन्द्रः । ४ । ३८३ ॥
 डिकेनः, पुं, (नीकजानां पश्चिमाभिः ।)
 गदकः । यथा,—

“अनङ्गुहि जितनीकलेनवेगे
 क्षतनिषिकासनसुभ्रताघपीके ।
 स्मरप्रमनतङ्कितकङ्कारडडिं
 नङ्कसुपुराङ्गिष श्रीभिचूडमीके ॥”
 इति प्राचीनशिवस्तुतिः ॥
 डोडवः, पुं, (नीके कुलाये उडव उत्पत्ति-
 यंश्च ।) पक्षी । इक्ष्मरः । २ । ५ । ३४ ॥
 तं, जि, (नी + त्तः ।) प्राप्तम् । नेकीया इति
 भाषा । यथा,—
 “नीतं यदि नवनीतं नीतं नीतं किमेतेन ।
 आतपतापितभूमौ माधव । मा धाव मा धाव ॥”
 इक्ष्मरः

नेः, स्त्री, (नीयन्ते संकल्पन्ते उपासादय
 देशिकास्तुष्टिकायां वास्यामनया वा । नी +

६०६

नीतिः

अधिकारये कारये वा क्तिन् ।) नयः । (नी +
 भावे क्तिन् ।) प्रापयम् । इति मेदिनी । ते,
 ३० ॥ अथ नीतिशास्त्रं लिखते ।
 “नयस्य विनयो नृत्वं विनयः शास्त्रनिश्चयः ।
 विनयो हीनियजयस्तदुक्तशास्त्रमिच्छति ॥
 आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत् ।
 ततोऽमात्यान् ततो भूतान्क्षतः पुत्रान्क्षतः प्रजाः ।
 सदादुरक्तप्रकृतिः प्रजापाकनतनपरः ।
 विनीतात्मा हि वृपतिर्भूयवीं श्रियमश्नुते ॥
 एवंकरकसामर्थ्यात् संयन्त्यात्मानमात्मना ।
 नयानयनविनाशा कुर्वीत हितमात्मनः ॥
 जितेन्द्रियस्य वृपतिर्नीतिशास्त्रादुत्सारिकः ।
 भवत्युज्ज्वलिता लज्जाः कौत्सयन् नभसृष्टः ॥”
 इति नीतिमयूखद्वितीयप्रयोगः ॥
 खगर उवाच ।

“यथा नीत्या प्रयोक्तव्यः सुत आत्माप्रिया तथा ।
 तेषां विशिष्टैः संहितं सदाचारं वदस्व मे ॥”
 श्रीर्ष उवाच ।
 क्रमेण श्रद्धा राजेक ! यथा नीत्या नियुज्यते ।
 आत्मा सुतो वा भार्या वा तद्विशेषं श्रद्धयन् मे ॥
 ज्ञानवृद्धिस्तपोवृद्ध्यान् वयोवृद्ध्यान् सुदक्षिणान् ।
 सेवेत प्रथमं विप्राणस्तथापरिवर्जितान् ॥
 तेभ्यश्च श्रद्धयान्नित्यं वेदशास्त्रविनिर्णयम् ।
 यदुच्यते च तत् कार्यं प्राज्ञैश्चेतनमृपचरेत् ॥
 पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चाभाः शरीरं रथ उच्यते ।
 आत्मा रथी कथा ज्ञानं सारथिर्मेन उच्यते ॥
 अन्धान् सुदानान् कुर्वीत सारथिं चात्मनो
 वशम् ।

कथा भूप ! इहा कार्या शरीरस्थिरता तथा ॥
 अदानास्तु समारब्ध सैन्यवान् सन्धनी यथा ।
 अन्धानामिच्छया गच्छन्तुपथं प्रतिपद्यते ॥
 यन्नावशः सारथिस्तु स्नेह्या प्रेरयन् हयान् ।
 नयेत् परवशं सम्यक् प्रथितं वीरमप्युत ॥
 यथेन्द्रियाणि वृपतिर्विषयाणां परिग्रहे ।
 स्ववशानि प्रकुर्वीत मनोश्चान् इदं तथा ॥
 ज्ञाने इदं कथायां वा इहायां वृपसत्तम ! ।
 सारथिः स्ववशो दानोऽनीशः प्रेरयितुं हयान् ॥
 अतो वृपः स्नेहियाणि वशे लब्ध्वा मगस्तथा ।
 ज्ञानमार्गमधिष्ठाय प्रकुर्वीतात्मनो हितम् ॥
 भोक्तव्यं स्नेह्या भूपो न कुर्व्यादुत्पथे रतिम् ।
 द्रष्टव्यमिति द्रष्टव्यं न द्रष्टव्यं स्नेह्या ॥
 श्रोतव्यमिति श्रोतव्यं नाधिकं श्रवणे चरेत् ।
 शास्त्रतत्त्वन्तरे धीरः श्रुतिवशो भवेन्नहि ॥
 एवं ब्रह्मं त्वचं वापि वशीकृत्यैच्छया वृपः ।
 स्नेह्येवोपसृज्यते नोद्दामं विषयं व्रजेत् ॥
 एवं यदि भवेद्भाना तदा स स्थापितेन्द्रियः ।
 जितेन्द्रियत्वे हेतुश्च शास्त्रवृद्धोपसेवनम् ॥
 अट्टहस्यशास्त्रज्ञो वृपः शत्रुवशो भवेत् ।
 तस्माच्छास्त्रमधिष्ठाय भवेद्भाना जितेन्द्रियः ॥
 इतिः प्रागल्भास्तुत्साहो वाक्पटुत्वं विवैचनम्
 दत्तत्वं धारयिष्यत्वं दानं मैत्री हृतज्ञता ॥
 इदंशरणा सत्त्वं शौचं भक्तिविनिश्चयः ।

नीतिः

पराभिप्रायेहेतुः चारित्वं धैर्यमापदि ॥
 श्रेष्ठचारव्यक्तिश्च गुणदेवद्विचार्यनम् ।
 अमरुया अकोपितः गुणानेतामृपोऽभ्यसेत् ॥
 कार्याकार्यविभागश्च धर्माधीनं काममेव च ।
 दानस्य विषये कामयोगमेवोपलक्ष्यते ॥
 सततं प्रतिबुध्यते कुर्व्यादवसरेऽपि तत् ।
 काम दानश्च मेदश्च दृक्चेति चतुष्टयम् ॥
 आलोपायास्तु तत्स्थाने तादृशान् प्रयोजयेत् ।
 वाक्यस्तु विषये मेदो मध्यमः परिकीर्तितः ॥
 दानस्य विषये दृको ह्यधमः परिकीर्तितः ।
 दृक्स्थ विषये दानं तदप्यधममुच्यते ॥
 वाक्यस्तु गोचरे दृको ह्यधमाधमः स्तुतः ।
 शौचत्वं सततं श्रेयं भूभूतो मेददृक्कोः ॥
 वाक्को दानस्य च तथा शौचत्वं याति गोचरे ।
 कामः क्रोधश्च लोभश्च हर्षो मानमदौ तथा ।
 यताननिश्चयान्नां शृङ्गनिव विश्रातयेत् ॥
 सेवाः कावेष्टु युज्येते लोभमर्त्यै विवर्जयेत् ।
 तेन एव वृपायान् तीव्रं क्षयंश्च वै यथा ॥
 तत्र गर्भं रोगयुक्तकायवस्तु संश्लेषेत् ।
 आखेटकाश्च स्त्रीसेवा पानश्चैवात्मदूषकम् ॥
 वाग्दृक्कोश्च पादव्यं सप्तेतानि विवर्जयेत् ।
 परस्त्रीषु विरक्तास्तु सेवामेकान्ततत्त्वयेत् ॥
 सतीषु निजनारीषु प्रेम्णा कुर्व्याच सेवनम् ।
 रतिपुत्रपला दारास्तास्तु नैकान्ततत्त्वयेत् ॥
 तयोः सिद्धेऽपि क्षियः सेवा वर्ज्ययित्वातिवक्तव्याम् ।
 नृगयान् प्रमादनां स्थानं निजं विवर्जयेत् ॥
 अर्थास्तथा न कुर्वीत सत्कार्यांस्तत्तिनाशनम् ।
 अन्धैः स्तनं कदाचित्पु सेवेत नात्मनाचरेत् ॥
 अकार्यकरये नीजं हत्यानाश्च विवर्जयन् ।
 वर्जयेत् सततं पानं शौचमाङ्गलानाशनम् ।
 अयंक्षयकरं निजं तथैवेवात्मदूषकम् ॥
 अभिशक्तेषु चौरैषु वातकेष्वाततापिषु ।
 सततं पृथिवीपालो दृक्पादव्यमाचरेत् ॥
 नान्यत्र दृक्पादव्यं कुर्व्यान्नृपतिसत्तमः ।
 वाक्पादव्यम् सन्धेयं नेव कुर्व्यात् कदाचन ॥
 रक्षणीयं सदा सत्त्वं सत्त्वमेकं परायणम् ।
 यमां तेजस्विताश्चैव प्रस्तावाभृप आचरेत् ॥
 यानासनाश्रयदेशसन्धयो विप्रहस्तथा ।
 अभ्यसेत् वक्त्रगुणानेतान् तेषां स्थानश्च शाश्वतम् ॥
 यः प्रमाद्यं न जानाति स्थाने दृष्टौ तथा क्षये ।
 कोषे जनपदे दृक्के न स राज्येऽवतिष्ठते ॥
 कोषे जनपदे दृक्के चैकैकत्र त्रयं त्रयम् ।
 प्रस्तावादिनियुक्तीत रक्षेत्रैकान्ततत्त्वितमान् ॥
 मित्रं प्रज्ञावृद्धासीने प्रभावं निव्वपीरयेत् ।
 उत्साहो विजिगीषायां धर्मलक्ष्णेऽवर्गके ॥
 शरीरयात्रानिन्वाहे क्रियेत सततं वृपैः ।
 मन्त्रनिश्चयसम्भूतो बुद्धिं सन्धेयं योजयेत् ॥
 अमाये शान्तिं राज्ये पुत्रेष्वात्मःपुत्रे च ॥ * ॥
 हविर्देगं च वाणिज्यं खल्यानां करवाधनम् ।
 आदानं सैन्यकरयोर्धनं गजवाजिनोः ॥
 मृत्युसदृशस्थानाश्च योजनं सततं जनैः ।
 प्रपायागारसेतूनां रक्षयश्चेति चारुमम् ॥

नीतिः

एतद्वस्तु वर्गेषु चारान् सन्त्यक् प्रयोजयेत् ।
 कार्याकार्यविभागाय चारवर्गाधिकारिणाम् ।
 अथौ चारान्निगुह्ययादृशवर्गेषु पार्थिवः ।
 दशसन्त्येव युक्तीत क्रमतः श्रद्धा तानि मे ।
 स्वाभिचारिवराद्याणि भिन्नं कोषो बलनया ।
 दुर्गन्तु सप्तमं ज्ञेयं राण्याङ्गं गुरुभाषितम् ।
 दुर्गयुक्तचारवर्गे चारं नास्ति योजयेत् ।
 तस्मादिमानि शेषाणि पञ्च चारपदानि तु ।
 मुहान्तेष्वेव पुनरेव सकृत्पूपादौ महानसे ।
 शत्रुदासीनयोश्चैव बलाबलविनिश्चये ।
 आदौ दशसु चैतेषु चारानां प्रयोजयेत् ।
 न यन् प्रकाशं जानीयात् तत्तु चारैर्निरूपयेत् ।
 निरूप्य तत्प्रतीकारमवश्यं ह्येतत्तद्वरेत् ।
 यथा नियोगमेतेषां यो यो यत्नान्यथाचरेत् ।
 ज्ञात्वा तत्र वृत्तचारेर्दृष्टयेहा नियोजयेत् ।
 चारान्स्तु मन्त्रिणा सार्द्धं रक्ष्ये संस्थितो वृत्तः ।
 प्रदोषसमये पृच्छेत्तदानीमेव साधयेत् ।
 स्वपुत्रे चाथ मुहान्ते ये तु चारा महानसे ।
 नियुक्तास्तान् मन्थराचौ पृच्छेद्यथापि मन्त्रिणः ।
 एतान् चारान् स्वयं पश्चेद्वृत्तिर्मन्त्रिणा विना ।
 अन्त्यां च मन्त्रिणा सार्द्धं निरूप्य प्रदिशेत् फलम् ।
 नैकवैश्वर्यचारो नैको नोत्साहवर्जितः ।
 संस्तुतो नहि सर्वत्र नातिदीर्घो न वामनः ।
 सततं न दिवाचारी न रोगी नाप्यनुविहन् ।
 न वित्तविभवेर्हीनो न भार्यापुत्रवर्जितः ।
 कार्यचारो वृत्तिना मुह्यतश्च विनिश्चये ।
 अनेकवैश्वर्यहृत्समं भार्यासुतेर्ह्यनम् ।
 बहुदेशवचोऽभिज्ञं पराभिप्रायवेदकम् ।
 दृढभक्तं प्रकुर्वीत चारं शक्तमसाध्यसम् ।
 अधितिष्ठेत् स्वयं राजा क्षत्रिमात्रसमेक्षया ।
 नक्षिक्पथे च दुर्गादौ तेषु शक्तान्नियोजयेत् ।
 अन्तःपुरे पितृस्तुल्यान् धीमान् वृहान्नियोजयेत् ।
 वक्षान् पर्णाक्षया वृहान् स्त्रियो या बुद्धितत्-
 पराः ॥ * ॥

मुहान्तद्वारं युक्तीयात् स्त्रियो वृहान् मनोविष्णोः ।
 नैकः स्वपेन् कदाचित्तु नैको मुक्तीत पार्थिवः ।
 नैकाकिनीन्तु मन्त्रीर्षीं व्रजेन्मैत्राय नैककः ।
 अमात्यानुपधाशुहान् भार्याः पुत्रास्तथैव च ॥
 प्रकुर्व्यात् सततं भूपः स्वप्रसादं समाचरेत् ।
 धर्माधिक्यममोक्षे च प्रत्येकपरिशोधनैः ।
 उपेत्य धीयते यस्मादुपधा परिकीर्तिता ।
 अथ कामोपधाभ्यान् भार्याः पुत्रास्तु शोधयेत् ।
 धर्माधिक्यममोक्षे च प्रत्येकपरिशोधनैः ।
 एभिर्यज्ञैस्तथा दानैश्चैव वृत्ता भवेत् ॥ * ॥

तस्माद्वास्तु राण्यार्थो धर्ममेवं समाचरेत् ।
 अनेनैवाभिचारेण यज्ञैर्वा पार्थिवो ह्यनम् ।
 प्राणादप्यस्ति राजा त्वं भविष्यसि न संशयः ॥
 इति धर्मा वृत्त्येव अन्तर्मेधादिकश्च यत् ।
 स्वयं न कुर्वते भूपक्षसाधनं कृत सत्तमः ।
 ययं मन्त्रैर्मन्त्रयित्वा वृत्तः कार्यान्तिकान् दिशान् ।
 तैरज्ञातान् स्वयं ज्ञात्वा गृह्णीयात्तस्य तैर्मनः ॥
 यदि राण्याभिजायिष्य सचिवो धर्ममाचरेत् ।

नीतिः

वृत्तौ वाधिकां कुर्व्याद्वर्णं तं जीवतां वयेत् ।
 आभिचारिकमन्त्रं कुर्व्यान्तु विधातयेत् ।
 प्रवासयेद्वाञ्छान्तु पार्थिवो आभिचारिकम् ।
 एवं धर्माधिक्यं ज्ञेया तैरमात्यान् सदा चरेत् ।
 एतादृशीं तथैवाभ्यासुपधां धर्मेतत्तद्वरेत् ॥ * ॥

कोवाध्यान् समामन्त्र्य राणांमात्यान् प्रती-
 रयेत् ।

पुत्रान्मात्यान् प्रति तथामन्त्र्य संवरयन्तमान् ।
 अयं हि प्रचुरः कोषो सदायतो नरोत्तमः ।
 आनये तव सम्पत्त्या तद्वयदित्वं प्रतीच्छसि ॥
 तवान्नान्मादृशकां जीवनं भविष्यति ।
 त्वचापि प्रचुरैः कोषैः किं किं नो वा करिष्यसि ।
 एवमन्त्र्यः कोषगतैरुपायेनृपसत्तमः ॥

पुत्रामात्यादिकान् सर्वान् सततं परिशोधयेत् ।
 कोवदोषकारान् हन्याद्वर्णमिच्छन्निवारयेत् ।
 देशचित्तान् विमन्येत कुर्व्यादे कोवरक्षयम् ॥ * ॥

दासीं च शिष्यनौवृद्धा मेधावृत्तिमतीः स्त्रियः ॥
 अन्तर्मेहश्च या याति विदिता सचिवादिभिः ।
 ता राजा रक्षसि स्थित्वा भार्यादिभिरलक्षितः ॥
 अभिमन्त्राय संमन्त्र्य प्रेरयेत् सचिवान् प्रति ।
 ता गत्वा हृदयं वृद्धा स्त्रियो वै ज्ञानतत्पराः ॥
 महिषीप्रसूता राज्ञस्त्वा वै कामयते शुभाः ।
 तच्चाहं योजयिष्यामि यदि ते वर्जते स्रुहा ॥
 सचिवस्त्वां कामयते त्वद्योग्यो वरवर्णिनि ।
 तं सङ्गमयितुं शक्ता यदि अह्ना तवाव्यहम् ॥
 इत्यनेन प्रकारेण नागोपायेत्येतरेः ।
 भार्याः पुत्रोर्द्वैतश्च कुमाश्च प्रकुवाक्षया ॥
 शोधयेत् सचिवान् पुत्रान् पौत्रादीन् सर्वकां-
 क्षया ॥

कामोपधाविशुद्धास्तु चातयेदविचारयन् ।
 स्त्रियश्च दृष्ट्या योग्येन ब्राह्मणास्तु प्रवासयेत् ।
 मोक्षमार्गावसक्तान् हिंसापेक्षुमवर्जितम् ।
 समैकचारं वृत्तिः सचिवं परिवर्जयेत् ॥
 मोक्षमार्गावसक्तान्स्तु दृष्ट्यापि न दृश्येत् ।
 समनुविस्तु सर्वत्र तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ * ॥

इति स्वयं चोपधानासुपधां बहुधा पुनः ।
 विवेचिता चोपधाना तच्छास्त्रे तत्र बोधयेत् ॥
 विग्रहं सततं राजा परेन सन्ध्याचरेत् ।
 भूविषयमिच्छामेव निश्चित्यैव विग्रहः ॥
 सप्ताङ्गैश्च प्रमादश्च सदा कार्यो वृत्तसमैः ।
 कोवस्य सचयं रक्षां सततं सन्ध्याचरेत् ॥ * ॥

मन्त्रिणस्तु वृत्तः कुर्व्याद्विप्रान् विद्याविप्रारदान् ।
 विद्यया ज्ञानं कुलीनां च धर्माधिक्यं कुलजाश्रयम् ॥
 मन्त्रयेतेः सर्वं काले नात्यर्थं बहुभिचरेत् ।
 एकैकेनैव कर्मणं मन्त्रस्य तु विनिश्चयम् ॥
 अस्तेष्वेव समस्तैश्च धान्यस्य व्यपदेशनः ।
 समुद्धृतं मन्त्रयद्दं खलमावह्य मन्त्रयेत् ॥
 अरय्य निःशलाके वा न यामिन्वा कदाचन ।
 शिश्यन् शास्त्रान्मात्रान् पक्षान् मुक्तान् वै शारि-
 कास्तथा ॥

वर्णयेन्मन्त्रगेहेषु मनुष्यानुहतास्तथा ।
 दूषणं मन्त्रभेदेषु वृत्ताणां यत्र जायते ॥

नीतिः

न तच्छब्दं समाधातुं दृष्टेर्नृपशतैरपि ।
 दृष्ट्यास्तु दृष्टयेद्वैरदृष्ट्यान् दृष्टयेन्नहि ॥
 अदृष्टयन्तुप्यो दृष्ट्यान् दृष्ट्यापि दृष्टयन् ॥
 वृत्तिवर्णतां प्राप्य चौरकिष्किणमांमुषात् ॥ * ॥

दुर्गन्तु सततं कुर्व्यात् प्राकाराङ्गान्तोरथैः ।
 दूषिताङ्गगराणां दूरे दुर्गाश्च चरेत् ॥
 दुर्गं वर्णं वृत्ताणां निर्णयं दुर्गं प्रशस्यते ।
 शतमेको योधयति दुर्गस्थो यो धनुर्धरः ॥
 शतं दशसहस्राणि तस्मादुर्गं प्रशस्यते ॥
 जलदुर्गं भूमिदुर्गं वृक्षदुर्गं तथैव च ।
 अरय्यवनदुर्गं च श्रेष्ठं प्ररिखीकृतम् ॥
 दुर्गं कार्यं वृत्तिना यथायोग्यं व्यपदेशतः ॥
 दुर्गं कुर्वन्तु पुरकुर्व्यान्तिकोऽपि धनुराक्षति ।
 वर्तुर्न वा चतुष्कोणं नात्यथा नगरचरेत् ॥
 नृदृष्ट्याङ्गतिदुर्गं सततं कुलनाश्रयम् ॥
 यथा राक्षसराजस्य जङ्घा दुर्गां चिता पुरा ॥
 वसेः पुरं शोधितास्तं तेषो दुर्गं प्रतिष्ठितम् ॥
 यतस्तद्वृत्तनाकारमती भूतः क्षिया बलिः ॥
 सौभाग्यं शास्त्रराजस्य नगरं पञ्चकोणकम् ॥
 दिवि यद्वर्षते राजंस्तत्र अष्टं भविष्यति ॥
 यथायोग्याङ्गं भूपः पुरमिच्छाकुभूषणम् ॥
 धनुराक्षति तच्चापि ततो भूरिजयप्रदम् ॥
 दुर्गं भूमौ यजेदुर्गां दृक्पाणांश्चैव द्वारतः ।
 पूजयित्वा विधानेन अयं भूपः समाप्नुयात् ।
 ततो दुर्गं वृत्तः कुर्व्यात् सततं जयवृद्धये ॥ * ॥

न ब्राह्मणान् सदा राजा कदाचिदवमन्यते ।
 अवमन्य वृत्तं विप्रान् प्रेक्षेह दुःखभागभवत् ॥
 न विरोधस्तु तेः कार्यः आनि तेषां न चाददेत् ।
 हात्यकाष्ठेषु सततं तानेव परिपूजयेत् ।
 नैवां निर्वा प्रकुर्वीत नाभ्युदयां तथाचरेत् ॥

एवं वृत्तं महाबुद्धिस्तद्वृत्तमन्त्रयन्तः ।
 अप्रमादौ चारचतुर्गुणवान् सुप्रियवदः ॥
 प्रेक्षेह महतीं चिद्धिं प्राप्नोति सुखभोगवान् ।
 योग्यैर्योजितश्चात्मा तेः पुत्रानपि योजयेत् ॥
 वृत्तस्य च स्वतन्त्रत्वं सततं खं विनाशयेत् ।
 स्वतन्त्रा भूपतयो विकारं याति निश्चयम् ॥
 निश्चिकाराय सततं तमुक्तेः परिपूजयेत् ।
 भोजने शयने पाने पुष्टयाश्च वीक्ष्यते ॥
 नियोजयेत् सदाचारान् भूपः कामविचेदने ।
 अस्वतन्त्राः स्त्रियो निर्वा ज्ञानये संभवति हि ॥
 तस्मात् कुमारं महिषीसुपधाभिर्नोदरेः ॥
 शोधयित्वा नियुक्तीत यौवराज्यावरोधयोः ॥
 अन्तःपुरप्रवेशे तु स्वतन्त्रत्वं निषेधयेत् ॥
 भूपपुत्रस्य भार्याया बहिःसारे तथैव च ।
 अयं विशेषः संक्षिपानुपधर्मा मयोदितः ॥
 पुत्राणां शुद्धविद्यासो भार्यानामपि भूपते ।
 उपशान्ता राजनीतीनां तन्मात्रं च दृष्टव्यम् ॥
 चकाराण्यान् विशेषास्तु तपोस्तन्मेव शोधयेत् ।
 एवं राजा महाभागो राजनीतीं विश्रवताम् ॥
 कुर्वन्त वीरसि सदा भूयसीं श्रियमनुते ॥

इति काजिकापुराणि राजनीतिविशेषे ॥ ५५ ॥
 अध्यायः ॥ * ॥

अथनु नीरजवत्तुनामन्तुपक्षतन्नीति-
मन्तुवत्तुपक्षेयवाचकभारनीय-राजधर्मादौ
प्रत्यक्षम् ।

नीतिधोः, पुं, (नीतिरेव नीत्यात्मको वा धोवो
रवो वक्ष्येति ।) इत्यन्तरितः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । (नीतिर्नयस्य धोः ।) नयज्जनिष् ।

नीतिधारः, पुं, (नीतिरेव धारो वक्ष्येति ।)
इत्तं प्रति इत्यन्तुत्तनीतिशास्त्रविशेषः । अयं
चायकवसंयुक्तम् । गवङ्पुराणि अष्टास-
ध्यायेवन्ति । बाहुल्यमिया तत् सप्तदशं न
लिखित्वा अष्टानामध्यायानां प्राथमिकाष्टशोका
लिखन्ते । यथा,—

“सङ्गः सङ्गं प्रकुर्वन्ति विद्विक्ताः सदा नरः ।
नासङ्गिरिह लोकाय परलोकाय वा हितम् ॥१॥

आपदर्थं धनं रक्षेद्दाराणश्चेन्नैरपि ।
आत्मानं वततं रक्षेद्दारेरपि धनैरपि ॥२॥

यो भुवावि परिवर्ष्य भुवावि च सेवते ।
भुवावि तस्य नश्वन्ति अथर्वं नष्टमेव च ॥३॥

राष्ट्रं पालयते निजं सत्त्वधर्मपरायणः ।
निष्पिण्ड परस्वेषानि चित्तं धर्मेण पालयेत् ॥४॥

भ्रष्टा बहुविधा क्रोधा उत्तमाधममध्यामाः ।
नियोक्तव्या यथार्थेषु निविधेर्वै कर्मेषु ॥५॥

गुणवन्तं नियुज्यते गुणहीनं विवर्जयेत् ।
पक्षिते च गुणाः सर्वे नृणां दोषाश्च केवलम् ॥६॥

न कश्चित् कस्यचिन्निधं न कश्चित् कस्यचिन्निधुः ।
कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥७॥

कुमार्याश्च कुमिनश्च कुराजानं कुलौहृदम् ।
कुवन्तुश्च कुदेशश्च कूरतः परिवर्जयेत् ॥८॥

इति गारुडः ॥

पेयः, पुं, (नयति प्रापयतीति । नी + “हनि-
कुविनीरमिकाशिश्वः क्यन् । ” उर्णा २ । २ ।
इति क्यन् ।) नियन्ता । प्रापयिता । इति
विद्वान्तकौस्तुभासुखादिहतिः । (नी + भावे
क्यन् । नयन्म् । इति उञ्जलदत्तः । यथा,
कर्मदे । १ । २०० । १२ ।

“सहस्रचेताः श्रुतनीयः क्रमा ॥”

लोकम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२ । ५ ।

“नीयाविदो जरितारः ।”

“नीयाविदोऽलोभाभिज्ञाः ।” इति तद्गाय-
त्र्यायनः ।)

जले, स्त्री । इति संक्षिप्तसारोखादिहतिः ।
(नीयतेऽनेनेति । करणे + क्यन् । प्रापयहेतु-
भूते, चि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १०८ । ५ ।

“प्रति यत्स्या नीयादर्शः ॥”

“सहस्रदा नीया नयनहेतुभूता स्या वा पदवी
प्रत्यदर्शः ।” इति तद्गायत्र्यायनः ।)

i, स्त्री, (नितरां प्रियत इति । नि + ह + मूल-
विभुजादिवात् कः ।) वकीकम् । वनम् ।

नेमिः । चक्रः । देवतीनञ्जम् । इति चेम-
नञ् । नीत्रमपि पाठः ।

न, पुं, (नी + “पानीविबिधः पः । ” उर्णा १ ।
१२ इति पः । बाहुलकात् गुणाभावः ।)

कर्मवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ४२ । (यथा,
अनुवचारे । १ । १२ ।

“तद्वा कर्मवृत्तजान्मुनयर्जनीपान्
सप्तहृदाशुपगता कुसुमोन्नमनीः ॥”

कचित् स्त्री । यथा,—
“नीपं समागतं पीषु ह्यमृत्तं विकटतम् ।
प्राचीनामलकचैव दोषप्रज्ञरहारि च ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ।
“गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकनया ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।)
धाराकर्मः । इति राजनिर्घण्टः । न्यूक-
ट्टः । नीलाशोकाट्टः । इति मेदिनी । पे, =

नीयमानं, चि, (नीयते इति । नी + कर्मणि
शानच् ।) प्राथम्यम् । यथा, कालिकापुराणे ।
“नीयमानो न गच्छेन्नेन्द्रिणीमरुतं तदा ॥”

नीरं, स्त्री, (नयति प्रापयति स्थानात् स्थानान्तर-
मिति । नी प्रापये + “स्फारितश्चीति । ” उर्णा
२ । १२ । इति रक् । यथा, “अथेरापः ।”

इति श्रुतेः निर्गतं रादयेरिति, “अङ्गोऽधि-
र्नक्षत्रः चक्षुः ।” इति श्रुतेः निर्गतो रोश्मि-
यंकादिति वा । “द्रुणेपे पूर्वस्य दीर्घोऽयः ।”

६ । १ । १२१ । इति रणोपे पूर्वदीर्घः ।) जलम् ।
इत्यमरः । १ । १०४ । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ६ ।

“हृलयसि विक्रमणे वलितमुत्तवामन
पदमखनीरजनिजलनपावन ।

केशव धृतवामनरूप
जय जगदीश हरे ॥”)

रसः । इत्युवादिशोः । नीरे अक्षिपणीयानि
यथा, गवङ्पुराणि ।

“निडीवाहकक्षल्लमूत्रविषाण्यधु न संक्षिपेत् ॥”
(अथ पानविधेयता विधीयते यथा,—

“वायुह्वन्तत् प्रवदन्ति धीरा
नीरं समासेन निगद्यतेऽन ।
यत् श्रीमताचैव महावलीनां
वसप्रदं पथवरं प्रदिष्टम् ॥”

“विष्मन्ते ह्यननीलिका विषयुतं तत्रं चर्नं केनिलं
दन्तयोश्चमनार्तव हि सलिलं दुर्गन्धि वै

गर्हितम् ।
नानाजीवविभिन्नितं शुद्धतरं पर्णैश्चपङ्कापिज-
नार्कांशुसुगोपितं न च पिबेन्नीरं सुदोषा-
न्वितम् ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ।)
नीरजं, स्त्री, (नीरे जले जायते इति । जन +
जः ।) कुडौवधिः । (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने । २५ ।

“पलचयं लौहरीऽञ्जनञ्च
यट्टाञ्चयं नीरजसारिव च ॥”)

पद्मम् । इति मेदिनी । जे, २४ । (यथा, जम-
राट्टके । ४ ।

“नीतं जम्ब नवीननीरजवने पीतं मधु
खेच्छया ॥”)

सुक्ताः इति राजनिर्घण्टः । जलजाते, चि ।

नीरजः, पुं, (नीरे जायते इति । जन + जः ।)
उग्रजन्तुः । इति शब्दरत्नावली । उग्ररी ।
इति राजनिर्घण्टः । (महादेवः । यथा, महा-
भारते । १२ । १७ । १४६ ।

“उद्भिन्नविक्रमो वैद्यो विरजो नीरजोऽमरः ॥”)
नीरजः, [च] चि, (निर्गच्छि रजो धूलिः
कुसुमपरागादिर्वा यच्च ।) निर्धूलिदेशपुण्यादि ।
(यथा, महाभारते । १२ । ८१ । २० ।

“सर्वं मणिमयी भूमिः सर्वकाञ्चनवासुका ।
सर्वसुखसंस्पर्शा निष्यङ्गा नीरजाः शुभा ॥”)

अरजस्त्वयाम् स्त्री ।
नीरतः, चि, (निर्गतं रतं रमणं यस्मात् ।)
विरतः । रमणाभाववान् । यथा,—

“दिशि दिशि नीरतरङ्गो नीरतरङ्गो ममपि
हृदयेऽयः ।

आयाताः सखि वर्षा वर्षादिपि वासु वासरो
दीर्घः ॥”

इत्युद्गटद्वयपद्यम् ॥
नीरदः, पुं, (नीरं जलं ददातीति । नीर + दा +
कः ।) मेघः । यथाह चटकपरः ।

“निचितं सप्तपेक्ष नीरदैः प्रियङ्गीना हृदयाव-
नीरदैः ।”

सुप्तकम् । इति राजनिर्घण्टः । (निर्गच्छि
रदो दन्तो यस्य ।) रदमृन्ते, चि । यथा,—

“आस्ताद्य निरवशेषं विरहिष्वधूनां नृदूनि
मांसानि ।

करकामिषेभ्य मन्त्रे निडीवति नीरदोऽस्थीनि ॥”
इत्युद्गटः ॥

नीरधिः, पुं, (नीराधि धीयन्तोऽक्षिप्रिति । नीर +
धा + “कर्मण्यधिकरणे च । ” १ । ३ । ८२ ।

इति किः ।) सतुद्रः । इति शब्दरत्नावली ।
नीरनिधिः, पुं, (नीराधि निधीयन्तोऽनेति । नीर
+ नि + धा + कः ।) सतुद्रः । इति शब्द-
रत्नावली । (यथा, माघे । १ । ७० ।

“पारे जलं नीरनिधेरपञ्च-
भूरारिराजीकपकाशराश्रीः ॥”)

नीरन्ध्रं, चि, (निर्गच्छि रन्ध्रं छिन्नं यस्मिन् ।)
घनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ८२ । (यथा,
माघे । ८ । ३ ।

“नीरन्ध्रमग्निशिखां भुवं व्रजन्तीः
वायुहं सुहुरिव कौतुकात् करेष्वाः ।

पथशं चक्षमजिनाकुलीकतानां
शाखानामतुङ्गिनरक्षिरनारालैः ॥”)

छिन्नरहितम् । यथा,—
“श्रीमन्नाथ तवार्जितोर्जितयशःसंयुक्ततावली-
मादायैव विधिभिधितुसुरमणं हारं तदीयै-
गुणैः ।

नीरन्ध्रामवलोका तामपि ततो नानां गुणाना-
मन्त्रो

उत्पितुसुगमनान्तरे समकिरतास्त्रास्त-
कारकाः ॥”

इति काशीदासः ॥

इति कविकल्पलता ॥ अजमीदस्य राज्ञः
नीलिनीं पद्मां जातः पुत्रः । यथा । “अजमी-
दस्य नीलिनी नाम पद्मी तस्यां नीलसंघः पुत्रो-
ऽभवत् ॥” इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १६ अध्यायः ॥
(माहिष्मतीवासी वृषतिविशेषः । अस्मिन्
अस्य इतिरसुपसंयुक्तं वरेण्यं लब्धव्यमास
परमुपादभयश्चास्मै दत्तवान् । गच्छति काले
पाण्डवः सहदेवस्तु दिग्विजयक्रमेण अस्य नगर-
मवरोध्य वैश्वानरात् महाह्वयमवाप्तवान् । ततो
हयवाहनं स्तुत्वा शान्तिमनभत् । एतद्विवरणं
महाभारते । २ । ३१ । अध्याये विस्तरतो द्रष्ट-
व्यम् ॥ * । नामविशेषः । यथा, महाभारते ।
१ । ३५ । ७ ।

“नीलानीली तथा नामौ कल्याणश्रवणौ तथा ॥”
नीलकं, स्त्री, (नीलमेव । स्त्रीर्णं कन् ।) काच-
लवणम् । वर्णलोहम् । असनदृष्टे, पुं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

नीलकण्ठः, पुं, (नीलः नीलवर्णः कण्ठो यस्य ।)
शिवः । (यथा, महाभारते । १ । १८३—४४ ।
“त्रैलोक्यं मोहितं यस्य गन्धमाघाय तद्विवम् ।
प्रायसङ्कोकरक्षार्थं ब्रह्मणो वचनाच्छिवः ॥
दधार भगवान् कण्ठे मन्त्रं निर्ममहेभ्यः ।
तदा प्रवृत्तिं देवस्तु नीलकण्ठ इति श्रुतः ॥”)
मयूरः । इक्ष्मरः । ३ । ३ । ३६ ॥ (यथा,
मेघदूते । ७६ ।

“यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद् ॥”
पीतसारः । दाह्यहः । यामचटकः । खड्ग-
रीटः । इति हेमचन्द्रः ॥ मूलके, स्त्री । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * । विजयदशम्यां नीलकण्ठ-
दर्शनविधिर्यथा,—

“स्तुत्वा नीलाननं राजा वलदहौ यथावतम् ।
शोभनं खड्गं पश्येत् जलगोमोहसन्निधौ ॥”
दर्शनानन्तरं नमस्कारमन्यो यथा,—

“नीलयौव शुभयौव सर्वकामफलप्रद ।
पृथियामवतीर्णोऽसि खड्गरीट ! नमोऽस्तु ते ॥

त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्रकल्म-
सद्वृत्तामेति शिखोद्भवेन ।

त्वं दृष्टसे प्रादृष्टिं विगतायां
त्वं खड्गनाचर्यमयो नमस्ते ॥”

इत्यविशेषोपरिस्थितस्य तस्य दर्शनफलं यथा,—
“अजंयु गोमु गजवाणिमहोरगेषु

राज्यप्रदः कुशलदः शुचिप्रादृष्टेयु ।
भस्माख्यकेशनखलोमतुषेयु इष्टो

दुःखं ददाति बहुशः खलु खड्गरीटः ॥”
दिविगेषे फलं यथा,—

“वित्तं ब्रह्मणि कार्यविद्विरतुला शक्ते हुताग्ने
भयं

यान्मामग्निभयं सुरद्विषि कलिर्नाभः ससुभ्रानये ।
याययां वरवज्रगन्धर्वजिनं दिवाङ्मना चोत्तरे

उपशान्तां भरवं भुवं निगदितं दिग्लक्ष्यं
खड्गने ॥”

अशुभखड्गदर्शनप्रायश्चित्तं यथा,—

“अशुभं खड्गं दृष्ट्वा देवनाक्षयपूजनम् ।
दानं कुर्वीत कुर्याच्च क्षान् सर्वविघ्नोन्मूलकः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे दुर्गोत्सवतत्त्वम् ॥
(पीतशालादृष्टः । अस्य पर्यायो यथा,—

“नीलकण्ठः पीतशालः पीतकः प्रियकोऽसनः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

नीलकण्ठाक्षं, स्त्री, (नीलकण्ठो महादेवस्तु-
प्रियोऽसौ यथा ।) वज्राक्षम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (नीलकण्ठः खड्गनक्षत्रं अश्विनीव
अश्विनी यस्य । यच् समासे ।) खड्गनाक्षे, वि ॥

नीलकण्ठः, पुं, (नीलः कण्ठो यत्र यस्य ।) महिष-
कण्ठभेदः । तत्पर्यायः । सर्पाक्षः २ वनवासी ३
विषकण्ठः ४ महिषीकण्ठः ५ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफघातामयसुखपाच-
नाशित्वम् । रुच्यत्वम् । सितस्य तस्य महा-
सिद्धिकारत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नील-
वर्णमूलम् ॥

नीलकमलं, स्त्री, (नीलं कमलं पद्मम् ।) नील-
वर्णपद्मम् । तत्पर्यायः । उत्पलम् २ नील-
पद्मम् ३ नीलपद्मम् ४ नीलाम् ५ । अस्य
गुणाः । शीतलत्वम् । स्नादुत्वम् । सुगन्धित्वम् ।
पित्तनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । रसायने श्रेष्ठत्वम् ।
देहदाढ्यैक्यदृष्टम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नील-
वर्णजलम् ॥

नीलकुन्तला, स्त्री, (नीला नीलवर्णाः कुन्तला
यस्याः ।) गौर्याः सखीविशेषः । यथा,—

“सखी रत्नसुखी नाम जगादेवं मुचिस्मिता ।
तां निवाभ्यापरा प्राह सखी सा नीलकुन्तला ॥”

इति बृहद्ब्रह्मपुराणे ३४ अध्यायः ॥
नीलकुरण्टकः, पुं, (नीलः कुरण्टकः ।) नील-
भिण्डी । इति रत्नमाला ॥ (विहतिरस्य नील-
भिण्डीशब्दे ज्ञातव्या ॥)

नीलक्रान्ता, स्त्री, (नीलेन नीलवर्णेन क्रान्ता ।)
विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलक्रौञ्चः, पुं, (नीलः क्रौञ्चः ।) नीलवक्रः ।
तत्पर्यायः । नीलाङ्गः २ दीर्घयौवः ३ अति-
जागरः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलगणेशः, पुं, (नीलो नीलवर्णो गणेशः ।)
नीलवर्णगणपतिः । इति भूतकामरः ॥ अपि च ।
“लीलागलजुल्लोलकालकालविनाशिने ।
गणेशाय नमो नीलकमलामलकान्तये ॥”

इति लीलावती ॥
नीलयौवः, पुं, (नीला नीलवर्णा यौवा यस्य ।)

महादेवः । इति हज्जायुधः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ३८ । ७४ ।

“देवदेव महादेव नीलयौव जटाधर ॥”
नीलवर्णयौवायुक्ते, वि ॥

नीलङ्गः, पुं, (नीलङ्गि गच्छतीति । नि + लङ्
गतौ + “खरप्रकुपीपुनीलङ्गलिगु ॥” उवा । १ ।

३७ । इति कुप्रत्ययेन निपातनात् पूर्व्यदीर्घं
साधुः ।) अतिस्तुतव्यमात्मन् । इक्ष्मरटीकायां
भरतः ॥ किमिदं । दृग्गणः । इति सिद्धान्त-

कौमुद्यासुबादिहितिः ॥ (भस्मराणी । प्रवृत्तम् ।
इति विश्वः । गे, ५० ॥)

नीलचर्म, [नृ] स्त्री, (नीलं चर्मं फलत्वम्
यस्य ।) पञ्चवक्त्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(नीलश्च तत् चर्मं वेति ।) नीलवर्णाजिनम् ॥
(नीलचर्मविशिष्टे, वि ॥)

नीलजं, स्त्री, (नीलात् जायते इति । जन +
ङः ।) वर्णलोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलजाते, वि ॥ (स्त्री, नीलात् नीलपर्वतात्
जायते इति । वितस्ता नदी । यथा, राजतर-

ङ्गिण्याम् । ५ । ६६ ।
“प्राधायासेतुवर्धनं सुय्यानाहुतकर्मेणा ।
सप्ताहमभवद्वा निखिला नीलजा हरित् ॥”)

नीलभिण्डी, स्त्री, (नीला नीलवर्णा भिण्डी ।)
नीलवर्णभिण्डीपुष्पदृष्टः । तत्पर्यायः । नील-

कुरण्टः २ नीलकुसुमा ३ बाला = बाणा ५
दासी ६ कटारगणना ७ । अस्या गुणाः । कटु-

त्वम् । तिक्तत्वम् । दन्तामयमूलघातकफकास-
त्वग्दीवनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलतरः, पुं, (नीलस्तारः ।) नारिकेलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

नीलतानः, पुं, (नीलतानः ।) हिमालः । तमालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलदूर्वा, स्त्री, (नीला दूर्वा ।) हरितदूर्वा ।
तत्पर्यायः । हरिता २ श्यामवी ३ श्यामा ४

शीता ५ शतपर्जिका ६ अण्डता ७ पूता =
शतपत्न्याः ८ अशुक्लवर्जिका ९० शिवा ११

शिवेष्टा १२ मङ्गला १३ जया १४ सुमगा १५ भूत-
हन्त्री १६ शतमूला १७ महावीर्यी १८ विजया १९

गौरी २० शान्ता २१ । (यथा निचण्डी धन्व-
नारिः ।

“नीलदूर्वा स्तुता शस्यं प्राद्वर्णं हरितं तथा ।
शतपर्ज्याः शीतकुम्भी शीतला नामनो तथा ॥”)

तस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । मधु-
रत्वम् । तुषारत्वम् । जलुत्वम् । रक्तपित्ताति-

सारकफवातानिक्करनाशित्वम् । पुष्पकान्तरे
रोचनत्वम् । वातापहृत्त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्याः पर्यायान्तरं गुणान्तरम् यथा,—
“नीलदूर्वाद्वहानन्ता भागवती शतपर्जिका ।

शस्यं सहस्रयौव्या च शतवली च कीर्तिता ॥
नीलदूर्वा हिमा तिक्ता मधुरा तुवरा हरेत् ।

कफपित्तासवीर्यपट्टादाहत्वगामयान् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्यखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नीलध्वजः, पुं, (नीलः नीलवर्णः ध्वज इव ।)
तमालदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलो

ध्वजो यस्य ।) राजविशेषः । अस्य पुरी माहि-
ष्मती । भार्याज्वाला । कन्या स्नाह्रा लक्ष्मी-

प्रापाज्वाला ।
“अर्जुनस्य हयो राजन् ! पुरीं माहिष्मतीं ययौ ।
नीलध्वजेन वीर्येण रक्षितां दुर्गमक्षिताम् ॥

नीलध्वजस्य महिषी ज्वालाणाक्षी सुमध्वमा ।
स्नाह्रा कन्या प्रवृत्ता सा सुन्दरी धर्मेतुपरा ॥”

नीलपु

इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि १५
अध्यायः ॥ नीलपुष्पाविष्टे, चि ॥
नीलमिर्गुली, स्त्री, (नीला मिर्गुली ।) नील-
विन्दुवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलनिर्घावकाः, पुं, (नीलः निर्घावो यस्य ।
कप् ।) नीलावनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लज्जवर्णनिर्घावकः ॥
नीलपद्मं, स्त्री, (नीलं पद्ममिव ।) अन्वकारः । इति
जिह्वाकशेषः ॥ लज्जवर्णकदम्बः ॥
नीलपत्रं, स्त्री, (नीलं पत्रं पुष्पदलं यस्य ।) इन्द्री-
वरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नीलवर्णपत्र-
युक्ते, चि ॥
नीलपत्रः, पुं, (नीलाणि पत्राणि यस्य ।) गुह-
लम् । अश्वत्थकदम्बः । नीलावनवृक्षः ।
राक्षसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलपद्मं, स्त्री, (नीलं पद्मम् ।) नीलकमलम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नीलकमलशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
नीलपिङ्गला, स्त्री, (नीला पिङ्गला चेति कर्म-
धारयः ।) गोपातिविशेषः । यथा,—
“गवां जातिषु वक्ष्यामि श्रृणुष्वैकमना ह्रिज ! ।
प्रथमा गौरकपिला द्वितीया गौरपिङ्गला ॥
तृतीया रक्तकपिला चतुर्थी नीलपिङ्गला ।
पञ्चमी मुक्कपिङ्गला षष्ठी तु मुक्कपिङ्गला ॥
सप्तमी चित्रपिङ्गला अष्टमी वधुरोद्विगी ।
नवमी श्वेतपिङ्गला दशमी श्वेतपिङ्गला ॥
तादृशास्तेऽप्यनृणाः कपिलास्तु प्रकीर्तिताः ॥”
इति दृढवर्त्मपुराणे उत्तरखण्डे १५ अध्यायः ॥
नीलपिच्छः, पुं, (नीलं पिच्छं यस्य ।) श्येनपक्षी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलपुनर्नवा, स्त्री, (नीला पुनर्नवा ।) लज्जवर्ण-
पुनर्नवाशाकम् । नीलगदपङ्कोषा इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । नीला २ श्यामा ३ लज्जाका
४ नीलवर्णाभूः ५ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रसायनत्वम् । हृद्रोग-
पाकुचयुष्मासवातकफनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
नीलपुष्पं, स्त्री, (नीलं पुष्पमस्य ।) पन्थिपर्णम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (नीलञ्च तत् पुष्पञ्चेति ।)
नीलवर्णकुसुमञ्च ॥
नीलपुष्पः, पुं, (नीलं पुष्पं यस्य ।) नीलभृङ्ग-
राजः । नीलाङ्गानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलपुष्पा, स्त्री, (नीलं पुष्पं यस्याः ।) विष्णु-
जान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलपुष्पिका, स्त्री, (नीलं पुष्पं यस्याः । कप् ।
कापि अत इत्वम् ।) अतसी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ नीली । इति रत्नमाला ॥
नीलपुष्पी, स्त्री, (नीलं पुष्पं यस्याः । डीप् ।)
नीलवृक्षा । इति रत्नमाला ॥ (शेषालिका ।
तत्पर्यायो यथा,—
“नीलपुष्पी तु निर्गुली शेषाली सुवहा
च वा ॥”

नीलव

अतसी । तस्याः पर्यायो यथा,—
“अतसी नीलपुष्पी च पर्यायौ स्त्राडुमाचमा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
नीलवला, स्त्री, (नीलं पत्रं यस्याः ।) जम्बू ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलभृङ्गराजः, पुं, (नीलो भृङ्गराजः ।) नील-
वर्णभृङ्गराजः । नीलकेशरिया इति नील-
मेगरिया इति च भाषा । तत्पर्यायः । महा-
भृङ्गः २ महानीलः ३ सुनीलकः ४ नीलपुष्पः
५ श्यामलः ६ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।
उष्णत्वम् । चक्षुष्मत्वम् । केशरञ्जनत्वम् । कफा-
मण्डोषनिचननाशित्वम् । रसायनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
नीलमणिः, पुं, (नीलो मणिः ।) खगोलमात-
मणिः । तत्पर्यायः । मसारः २ । इति हारा-
वली १९४५ । अस्य विवरणं नीलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
नीलमाधवः, पुं, (नीलो नीलवर्णो माधवः ।
नीलपद्मंतस्यो माधवो वा ।) विष्णुः । जग-
न्नाथः । यथा,—
“प्रवितोऽहं हरिं ब्रह्मन्मया नीलमाधवम् ।
दृष्ट्वा यावत्सुपतितं वार्तां नैष्कामि सोऽप्यहम् ॥”
इत्युत्कलखण्डे ७ अध्यायः ॥
नीलमासः, पुं, (नीलो नीलवर्णो मासः ।) राज-
मासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलमीलिकाः, पुं, (नीलमीलं नीलवर्णनिमीलन-
मस्यस्येति । नीलमील + ठन् ।) खद्योतः । इति
शब्दमाला ॥
नीलमृत्तिका, स्त्री, (नीला नीलवर्णा मृत्तिकीव ।)
पुष्पकासीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लज्ज-
वर्णम् ।
नीललोहं, स्त्री, (नीलं नीलवर्णं लोहम् ।) वर्ण-
लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीललोहितः, पुं, (नीलञ्चासौ लोहितञ्चेति ।
“वर्णो वर्णेन ॥” २ । १ । ६६ । इति समासः ।
नीलः कण्ठे लोहितञ्च केशेभ्योऽस्ति स्त्री ।)
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥ (यथा,
कुमारे । २ । ५७ ।
“संयुगे सांयुगीनं तसुख्यन्तं प्रसहेत कः ।
अंशादते निविक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥”)
चैत्रे मासि तस्य व्रतविधानं यथा,—
“चैत्रे शिवोत्सवं कुर्यात्तस्यगीतमहोत्सवैः ।
ज्वाला ज्वलन् रात्रौ च हविष्याशी जितेन्द्रियः ॥
किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने नीललोहिते ।
उपोष्य हुत्वा संक्रान्त्या व्रतमेतत् समर्पयेत् ॥”
इति मासकृत्ये दृढवर्त्मपुराणम् ॥
कल्पविशेषः । इति महाभारतम् ॥ अस्य विव-
रणं कल्पशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ नीलरक्तमिश्रितवर्णम् ॥
नीललोहिता, स्त्री, (नीला लोहिता च ।)
भूमिजम्बुः । इति शब्दचन्द्रिका । शिवा च ॥
नीलवर्णाभूः, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वर्णाभूः ।)
नीलपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ लज्ज-
वर्णः, पुं ॥

नीलवृ

नीलवल्ली, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वल्ली ।) वन्दा-
कम् । इति रत्नमाला ॥
नीलवसनः, पुं, (नीलं वसनं वस्त्रं यस्य ।) शनै-
श्वरः । इति हारावली १९२ ॥ (वनरामः ।
परिधियनीलवस्त्रादस्य तथात्वम् ।) नील-
वस्त्रयुक्ते, चि ॥
नीलवस्त्रः, पुं, (नीलं वस्त्रं यस्य ।) वनरामः ।
इति शैमचक्रः । २ । १३६ ॥ (नीलं वस्त्रम् ।)
नीलवर्णवसने, स्त्री । यथा,—
“स्त्रीक्रीडाशयनीयादौ नीलवस्त्रं न दृष्यति ।
नीलीवस्त्रं न सृष्टिञ्च नीलीमनिरयं व्रजेत् ॥”
इति गारुडं प्रायश्चित्ताध्यायः ॥
तस्य धारवप्रायश्चित्तादि यथा । यत्र भविष्य-
पुराणम् ।
“श्रृणुष्वेति महाबाहो ! नीलीरक्तस्य धारणात् ।
वाससो गन्धशार्दूल ! गदतो मम हतुलशः ॥
पालनाद्द्विक्रयाच्चैव उद्वृत्तैरुपजीवनात् ।
पतितस्तु भवेद्विप्रस्थितिः लज्जैर्विशुध्यति ॥
नीलीरक्तेन वस्त्रेण यत् कर्म कुरुते द्विजः ।
ज्ञानं दानं तपो होमः स्वाध्यायः पिष्टतपश्चम् ॥
दृष्ट्वा तस्य महायज्ञो नीलीवस्त्रस्य धारणात् ।
नीलीरक्तं यदा वस्त्रं कश्चिद्विप्रस्तु धारयेत् ।
अहोरात्रोचितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
इदमग्नाने । ज्ञाने तु हेगुह्यम् । अत्रापवादः ।
नीलीवस्त्रमुत्तावापकत्वः ।
स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दृष्यति ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
नीलवासाः, पुं, (नीलं वासो वस्त्रं यस्य ।) शनि-
महः । इति जिह्वाकशेषः ॥ (नीलवस्त्रयुक्ते,
चि । यथा, हरिवंशे । ८२ । ४३ ।
“श्रीमत्सत्त्विकमहर्षिर्ज्ञानं प्रथमिष्यामि भोगिनम् ।
सहस्रशिरसं देवमनन्तं नीलवाससम् ॥”)
नीलवृक्षा, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वृक्षा ।)
नीलवृक्षा । नीलवर्णवीणा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । अजान्ती २ नीलपुष्पी ३ अति-
लोमशा ४ । इति रत्नमाला ॥ (यथा,—
“नीलवृक्षारसस्तेनसिन्धुकाञ्जिकसंयुतः ।
कटुष्यं पूरणात् कर्णे निःशेषक्रिमिपातनः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयुक्ते कर्णरोगाधिकारे ॥)
नीलवृक्षः, पुं, (नीलो वृक्षः ।) वृक्षप्रभेदः । तत्-
पर्यायः । नीलः २ वातारिः ३ शोषनाशनः ४
नरनामा ५ नखदृष्टः ६ नखाक्षुः ७ नरप्रियः
८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । लघुत्वम् । वातामयनागान्धयु-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलवृत्तकं, स्त्री, (नीलवर्णं वृत्तं यस्य । कप् ।)
तूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलवृषः, पुं, लज्जवर्णवृषः । वृषविशेषः । तस्य
लक्षणं यथा,—
“लोहितो यस्य वर्णेन सुखे पुष्के च पाकरः ।
श्वेतः खुरविषाद्याभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥”
इति शुद्धितत्वम् ॥

नीलाङ्गुः

अपि च ।

“लोहितो यस्य वर्णेन शङ्खवर्णः खुरो वयः ।
लाङ्गुलशिरसोश्चैव स वै नीलवयः स्मृतः ॥”
तस्योत्सर्गं गयाभावादिबुद्धयः यथा,—

“वायेरन् नक्षत्रः पुत्रा यद्येकोऽपि गर्भा प्रयेत् ।
यद्येहा अन्धमेवेन नीलं वा दृष्टुमुत्सृजेत् ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

नीलवयः, स्त्री, (नीलं नीलवर्णं पुष्पमालादिकं
वर्धति प्रकृते इति । वय + इगुपधेति कः ।
ततटाप् ।) वार्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वार्ताकीशब्देऽस्या गुणाः पर्यायाश्च त्रयाः)

नीलवर्तः, स्त्री, व्रतविशेषः । यथा,—

“यस्य नीलोत्पलं जैमं शर्करापाचयंयुतम् ।
एकान्तरितगन्ताश्री समानो वयं युतम् ।
वैष्णवं स मयं याति नीलव्रतमिदं स्मृतम् ॥”

इति मातृख्ये २३ अध्यायः ॥

नीललोहितव्रतश्च ॥

नीलश्रियः, पुं, (नीलः श्रियः ।) शोभाजनः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलसारः, पुं, (नीलः सारो ऽस्य ।) तिष्ठक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलसिन्दवारः, पुं, (नीलः सिन्दवारः ।) लज्ज-
वर्णसिन्दवारवृक्षः । नीलसिन्दवार इति भाषा ।
तत्पर्यायः । शीतलम् २ निर्गुणम् ३ नील-
सिन्दुकः ४ सिन्दुकः ५ कपिका ६ भूतकेशी ७
इन्द्राणी ८ नीलिका ९ नीलनिर्गुणम् १० ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।
रूक्षत्वम् । कावसेष्टशोषसमीरणान्तिप्रहरा-
भाननाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीला, स्त्री, (नीलो नीलवर्णोऽस्यस्या इति । अच् ।
ततटाप् ।) नीलवर्णमक्षिका । इत्यमरः । २ ।
५ । २६ ॥ नीलपुनर्नवा । नीली । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (कुलकः । तत्पर्यायो यथा,—

“कुलको भद्रतरविष्टं हतुपुष्पोऽतिकेसरः ।
महासहा कण्टकाया नीलाजिक्कुलचक्रुः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“नीलानामौषधिसु नीलचीरा नीलपुष्पीकता
प्रतामवकुला ॥” इति चरके चिकित्सितस्थाने ।
१ अध्यायः ॥ नदीविशेषः । यथा,—

“वेद्य इरावती नीला उत्तरात् पूर्ववाहिनी ॥”
इति हाराते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

यथा च महाभारते । ६ । ६ । ११ ।

“नीलां धृतिकरीश्चैव पर्यासाच्च महानदीम् ॥”
महारागस्य स्त्री । इति दृष्टवर्णपुराणे ४४ अः ॥

नीलाङ्गः, पुं, (नीलमङ्गं यस्य ।) सारवपची ।
चावपची । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाङ्गुः, पुं, (निररां लिङ्गतीति । नि + लिगि
गतौ + क्तुः । केचित् धातूपसर्गयोर्दीर्घमाहुः ।
इत्युष्णदत्तोत्पला धातूपसर्गयोर्दीर्घत्वम् ।)
कृमिः । इत्यमरः । २ । ५ । १३ ॥ अमराख्या
स्त्री । इति मेदिनी । गे, ४० ॥ मुषिरम् । इति
विश्वः ॥

नीलाक्षी

नीलाङ्गनं, स्त्री, (नीलमङ्गनम् ।) चौवीराङ्गनम् ।

(यथा, नवयज्ञसोमे श्रुनेश्वरप्रणाममन्त्रम् ।
“नीलाङ्गनचयप्रसन्नं रविर्कुन् महापद्मम् ।

ह्यायाया गर्भेवभूतं वन्दे भक्त्या श्रुनेश्वरम् ॥”)
तस्य उपधातुविशेषः । तस्य गुणाः । कटुत्वम् ।

स्निग्धसुखरोगनेत्ररोगघ्नदाहनाशित्वम् । उष्ण-
त्वम् । रसायनत्वम् । तिक्तत्वम् । भेदकत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य शोधनविधिर्धेया,—
“नीलाङ्गनं चूर्णयित्वा जम्बीरप्रवभावितम् ।
द्वैकमातये शुद्धं भवेत् कार्येषु योजयेत् ॥”

इति वैद्यकरसेश्वरसंस्कृते चारण्यमारब्धाधि-
कारे) तुल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाङ्गना, स्त्री, (नीलं मेघं अङ्गयतीति । अङ्ग
+ णिच् + क्तुः ।) विद्युत् । इति जटाधरः ॥

नीलाङ्गनी, स्त्री, (नीलवत् अङ्गातिर्नयेति । अङ्ग
+ करणे क्युट् । ततो ङीष् ।) कालाङ्गनी-
क्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाङ्गसा, स्त्री, असुरोभेदः । नदीविशेषः ।
विद्युत् । इति मेदिनी । से, ५७ ॥

नीलापराजिता, स्त्री, (नीला अपराजिता ।)
नीलवर्णापराजिताकता । तत्पर्यायः । नील-
पुष्पी २ महानीली ३ नीलगिरिकर्णिका ४ गवा-
दनी ५ यक्तगन्वा ६ नीलसन्धा ७ नीलाद्रिकर्णी

८ । अस्या गुणाः । शिथिलत्वम् । तिक्तत्वम् ।
रक्तातिसारज्वरदाहच्छर्दुष्मादमदश्ममांसना-
चातिकावामयनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलानं, स्त्री, (नीलमजमिति कर्मधारयः ।)
नीलोत्पलम् । इति रत्नमाला ॥ (नीलोत्-
पलशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः)

नीलाम्बरं, स्त्री, (नीलमम्बरमिव । नीलमम्बतीति
वा । अवि + ञ्वरच् ।) तालीश्रपचम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (नीलश्च तदम्बरश्चेति । नील-
वस्त्रश्च)

नीलाम्बरः, पुं, (नीलमम्बरं यस्येति ।) वलदेवः ।
राजसः । श्रुनेश्वरः । इति मेदिनी । रे, २७४ ॥
नीलवस्त्रयुक्ते, वि ॥

नीलाम्बुजम्, [नृ] स्त्री, (अम्बुजि जम्बास्य । ततः
नीलवर्णं अम्बुजमिति ।) नीलोत्पलम् । इत्य-
मरः । १ । १० । ३७ ॥

नीलाब्जानः, पुं, (आब्जायति यथाकालमिति ।
आ + ज्ञा + ल्युः । नीलो नीलवर्णं आब्जानः ।)
पुष्पवृक्षभेदः । काला कोराठा इति हिन्दी
भाषा ॥ तत्पर्यायः । दासी २ ह्यादनः ३

बाला ४ आर्तगला ५ नीलपुष्पः ६ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफमारुतमूल-
कच्छृङ्खलशोफत्वग्दोषनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

नीलाक्षी, स्त्री, (नीला अक्षी ।) क्षुपभेदः ।
नलपुल्लगु इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
नीलपिण्डोद्गी २ श्यामाक्षी ३ दीर्घशाखिका ४ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कफ-
वातहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलिका

नीलाङ्गुः, पुं, (नीलवर्णं आङ्गुरिति कर्मधारयः ।)

कन्दभेदः । तत्पर्यायः । अशिताङ्गुः २ श्यामला-
ङ्गुः ३ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलम्
पित्तदाहज्वरनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाङ्गा, [नृ] पुं, (नीलवर्णः अङ्गा प्रसार-
भेदः ।) नीलमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलासनः, पुं, (नीलवर्णः असनो वृक्षभेदः ।)
असनवृक्षविशेषः । पिपाशाकप्रभेदः । तत्-
पर्यायः । नीलवीचः २ नीलपत्रः ३ सुनी-

लकाः ४ नीलहमः ५ नीलसारः ६ नीलनिर्घा-
सकः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । शीतलम् ।
कषायत्वम् । कुष्ठकण्टूदहनाशित्वम् । सारक-

त्वम् । तत्र चित्तस्य भेदत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ रतिवन्धविशेषः । यथा,—

“लिङ्गोपरिस्थिता नारी शय्यां कृत्वा पदद्वयम् ।
हृदये दत्तहस्ता च बन्धो नीलासनो मतः ॥”

इति स्मरदीपिका ॥

नीलिका, स्त्री, (नीलक + टाप् । कापि अत
इत्वम् । नीलीव इवार्थे कन् टाप् पूर्वजश्चः ।

इति केचित् ।) नीलसिन्दवारः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ नीलिनी । (पर्यायोऽस्या यथा,—

“नीली तु नीलिनी तूनी कालदोला च नीलिका ।
रङ्गनी श्रीमली तुच्छा धामोखा मधुपर्जिका ॥

जीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा
स्मृता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
शेफालिका । इति मेदिनी । के, १११ ॥ नेत्र-
रोगविशेषः । यथा,—

“दोषे दृष्ट्यामिति तिर्यगेकं वै मन्थते द्विधा ।
तिमिराखः स वै दोषश्चतुर्धपटलं गतः ॥

दण्डि सन्त्यतो दष्टिं लिङ्गनाशमतः परम् ।
अस्तिमपि तमोभूते नातिरुद्धे महागदे ॥

चन्द्रादित्वा सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ।
निर्मलानि च तेषां सि भाजिज्जि च पद्मति ।

स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥”
सुद्रोमभेदः । यथा,—

“क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पितेन संयुतः ।
सुखमागत्य सहसा मज्जनं विहज्यतः ॥

नीरजं तदुक्तं श्वायं तं वज्रमिति निर्दिष्टम् ।
लज्जमेवं गुणं गात्रे सुखे वा नीलिका विदुः ॥”

इति माधवकरः ॥

नलस्य ज्वरः । यथा, “भूमेस्वरं वृक्षस्य
कोटरः नलस्य नीलिका इत्यादि ॥”

इति ज्वरप्रकरणे विजयरचितः ॥

शुद्रोमविशेषः । तत्त्वञ्च यथा,—
“लज्जमेवं गुणं वक्त्रे गात्रे वा नीलिका विदुः ॥

एवं गुणं नीरजं तदुक्तं मज्जनम् ॥
तच्चिकित्सा यथा,—

“शिरावेधैः प्रवेष्टेन तथाश्मश्लेषाचरेत् ।
यज्ञश्च नीलिकां वैपि न्यक्षश्च तिलकालम् ॥

वटपुत्रा मकराच प्रवेष्टाद्दण्डनाशनाः ।
अङ्गे मज्जिष्ठया सेपः प्रशस्तो मधुसूक्तम् ॥

अथवा वेपथुं शूलं शरणावृत्तये च ।
 वज्रहृदयवत्तु कादनाभयेन वैपिता ।
 जातीवत्तु वेपथुं शरणावृत्तये नीलिकाम् ।
 अनीशारहृदिभाषां महीनिना प्रलेपनात् ।
 तुलकायां चर्म वाति चिरकाजोह्वं वृषम् ।
 मकरैः शीरर्धपिष्टैर्निममां इतान्वितैः ।
 वनराजात् भवतु चर्म पुष्करोदकोपमम् ।
 वटस्य पाकुपभावि मानती रक्तचन्दनम् ।
 कुडं काजीवकं नीलमेभिर्लेपं प्रयोचयेत् ।
 सुवानपिङ्गकानाम् अङ्गानां विनाशनम् ।
 छादितेन तुलकापि वर्जितं नीलिकादिभिः ।
 काजीवकं कलज्ज्वल इति लोके । सुवानपिङ्गका
 सुवानं तत्र पिङ्गका एवोदरादिवाक्कारकोपः ।
 कुकुर्म चन्दनं लोभं पतङ्गं रक्तचन्दनम् ।
 काजीवकसुशीरच मञ्जिष्ठा मधुयुक्तिका ।
 पञ्चकं पञ्चकं कुडं पञ्च गोदोचना निशा ।
 लाक्षा दाहहरिद्रा च गैरिकं नागकेशरम् ।
 मलाशुसुमचापि प्रियङ्गु च वटाकुराः ।
 मानती च मधुपिष्टं सर्वपाः सुरभिन्वा ।
 चतुर्गुणपयःपिष्टैरेतैरचमितैः पृथक् ।
 प्रथेयान्नामिना वैद्यकेन प्रख्यायोनितम् ।
 वदनाभ्यङ्गनादेतदङ्गं नीलिकया सह ।
 तिलकं माषकं चण्डं नाशयेत्तुलकाविकाम् ।
 पद्मिनीकण्टकं वापि हरेत्तुमर्जितं तथा ।
 विदध्याह्वनं पूर्णचन्द्रमङ्गलसुन्दरम् ।
 पतङ्गं वक्त्रम् इति लोके । काजीवकं कलज्ज्वल इति
 लोके । सुरभिन्वा महाभरी इति लोके ।
 कुकुमायं तेजम् ।" इति भावप्रकाशः ।
 नीलिनी, स्त्री, (नीलः प्रशस्ततयाख्यस्या इति ।
 इति । ततो ङीप् ।) नीलीरुचः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ६५ । (पर्यायोऽस्या यथा, वैद्यक-
 रत्नमात्रायाम् ।
 "नीलिनीष्णुगलानी स्यादन्तःकोटरपुष्पापि ।
 अजानी नीलपुष्पा स्यान्नीलपुष्पातिकोमशा ।"
 यथा च ।
 "नीली तु नीलिनी तूनी कालदीपा च नीलिका ।
 रङ्गनी शीतली तुत्या यामीया मधुपर्णिका ।
 जीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता ।
 नीलिनी रेचनी तिला केदना मोहभामपहा ।
 उद्या हनुदरनीहवातरक्तकपालिनाम् ।
 आभवातसुदावर्तं मन्त्रं विवृतुहृतम् ।"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वसर्गके प्रथमे भागे ।)
 ग्रामनिपुटा । इति शब्दरत्नावली ।
 अजमीरुस्य पत्नी । इति विश्वपुराणे ४ अंशे
 १६ अध्यायः । (तथा च हरिवंशे । ३२ । ४५ ।
 "अजमीरुस्य पत्न्यास्तु तिलो रूपसमन्विताः ।
 नलिनी केशिनी चैव धूमनी च वराङ्गना ।"
 ली, स्त्री, (नीली निष्पाद्यत्वेनाख्यस्याः इति ।
 नील + अच् ततो ङीप् ।) रुचमेदः । नीलेर
 गाह इति भावा । तत्पर्यायः । काला २
 जीतिका ३ यामीया ४ मधुपर्णिका ५
 रङ्गनी ६ शीतली ७ तुत्या ८ तूनी ९ शोना १०

नीलिनी ११ । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ।
 नीला १२ तूनी १३ नीली १४ मेला १५ । इति
 भरतः । नीलपत्नी १६ रात्री १७ नीलिका १८
 नीलपुष्पी १९ काशी २० ग्रामा २१ शोधनी २२
 नीलका २३ पाप्मा २४ भगा २५ भारवाही २६
 मोचा २७ ज्ञाया २८ अङ्गनकेशी २९ महा-
 यला ३० अविता ३१ जीतनी ३२ केशी ३३
 चारटिका ३४ गन्धपुष्पा ३५ ग्रामलिका ३६
 रङ्गपत्नी ३७ महायला ३८ खिररङ्गा ३९
 रङ्गपुष्पी ४० तूनी ४१ तूलिका ४२ नीलिका ४३ ।
 इति शब्दरत्नावली । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कोष्ठत्वम् । काचकपमर-
 विमोदराधिगुलान्नुग्रहवाशित्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः । नीलिकारोगः । इति मेदिनी ।
 ले, २६ ।
 नीलीरागः, पुं, खिरप्रमिषुवः । तत्पर्यायः ।
 खिरसौहृदः २ । इति हेमचन्द्रः । १ । १४० ।
 (नीलीवज्जातो रागः ।) नीलवर्णः । इति
 नीलशब्दस्य नानार्थे शब्दरत्नावली । नायक-
 नायिकायोः पूर्व्वरागविशेषः । यथा,—
 "नीलीकुसुममञ्जिष्ठाः पूर्व्वरागोऽपि च निधा ।"
 तल्लघयोदाहरणे ।
 "न चातिशोभते यन्नापेति प्रेम मनोगतम् ।
 नीलीरागः च विशोभो यथा श्रीरामसीतयोः ।"
 इति साहित्यदर्पणम् ।
 नीलीत्वकं स्त्री, (नीलं नीलवर्णस्तत्पर्यायमिति ।)
 नीलवर्णत्वकम् । नीलशृंगला इति भावा ।
 तत्पर्यायः । उत्पलकम् २ कुवलयम् ३ इन्द्री-
 वरम् ४ कन्दोत्यम् ५ सौगन्धिकम् ६ सुगन्धम् ७
 कुङ्कुमकम् ८ अचितोत्पलम् ९ । (यथा,
 भागवते । ५ । २४ । १० ।
 "अपकुलोत्पलान्नुमितनीरनीरजकुसुदकुवलय-
 कज्जरीनीलोत्पललोहितशतपञ्चादिवनेषु ।"
 अस्या गुणाः । अतिस्वादुत्वम् । शीतत्वम् ।
 सुरभित्वम् । सौख्यकारित्वम् । पाके अत्यन्ततिक्त-
 त्वम् । रक्तपित्तहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 नीलोत्पली, [नृ] पुं, (नीलोत्पलं नीलोत्पलवीजं
 मनोहरशिङ्गनाय धान्यत्वेनाख्यस्य इति इतिः)
 मञ्जुषीः । इति जितकाशेषः ।
 नीवरः, पुं, (नयत्वात्मानं यत्र कुञ्चित् देहयाचा-
 निव्यादनायेति । नी + "ह्यित्त्वरत्नरेति ।"
 उणां ३ । १ । इति अरच् प्रत्ययेन निपातनात्
 गुणाभावात् साधुः ।) भिक्षुः । इत्युयादि-
 कोषः । बणिजकम् । वास्तवम् । इति मेदिनी ।
 रे, १०५ । परिभाटः । पङ्कः । जले, स्त्री । इति
 संक्षिप्तवारीयादित्तिः ।
 नीवाकः, पुं, (निरन्तरं नियतं वा उच्यते इति ।
 नि + वच् + कच् कुत्वं उपसर्गस्य दीर्घत्वं च ।)
 महार्थहेतोर्धाव्यादिषु जनानामादरातिशयः ।
 तुलाधरयाधिक्यम् । क्रमाक्रमान्तरः । कल्या-
 धिक्पक्षेतीर्निश्चयेन परिच्छेदनम् । इति भरतः ।
 तत्पर्यायः । प्रथमः २ । इत्यमरः । १ । २ । २३ ।

नीवारः, पुं, (नि + वच् + कच् उपसर्गस्य दीर्घत्वं
 च ।) त्रयधान्यमेदः । इत्यमरः । २ । ६ । २५ ।
 उक्तीधान इति वङ्गभाषा । तीनी इति हिन्दी-
 भाषा । तत्पर्यायः । अख्यधान्यम् २ तुनि-
 धान्यम् ३ त्रयोद्वयम् ४ अख्यधान्यः ५ ।
 (यथा, शाकुन्तले । १ अङ्के ।
 "नीवाराः मुक्तकोटराभेकमुल्लभटास्तुल्य-
 मधः ।")
 अख्य गुणाः । मधुरत्वम् । खिण्यत्वम् । पवि-
 त्रत्वम् । पञ्चत्वम् । जलुत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः । तन्नामगुणाः ।
 "प्रवाधिका तु नीवारस्तुल्यत्वमिति च स्मृतम् ।
 नीवारः शीतलो याही पित्तघ्नः कफवातहतः ।"
 इति भावप्रकाशः ।
 नीपिः, } स्त्री, (निष्पद्यति निबीयते वा । नि +
 नीपी, } येच् + "नी बी यलोपः पूर्व्वस्य च
 दीर्घः ।" उणां । ४ । १३५ । इति इच् यलोपः
 निष्पद्यत्य दीर्घत्वम् । ततः लट्कारादिति
 वा ङीष् ।) परिपक्वम् । बणिजां जलधनम् ।
 राजपुत्रादेर्वन्धकः । इति सुभूतिः । स्त्रीकटी-
 वस्त्रवन्धः । कौचङ्गी इति भाषा । (यथा,
 महाभारते । २ । ६३ । १६ ।
 "एकवस्त्रा त्वधोनीवी रोदमाना रजस्रजा ।"
 स्त्रीमुपलक्ष्यं पुंस्त्रीवस्त्रवन्धेऽपि । इत्यमर-
 टीकायां भरतः । तथा च । "नीवीं विस्त्रं
 परिहितवस्त्रस्य वामाङ्गपार्श्वं मोचयित्वा
 आचमनमाह वौघायनः ।" इति यजुर्वेदिस्याह-
 तत्वम् । मृदस्य पित्रादिस्याह मोटकवन्धनम् ।
 इति मयुरेशः ।
 नीरुत्, पुं, (नियतं वर्तते वसत्यत्र जनसङ्घ इति ।
 नि + रुत् + अधिकरणे जिप् । "नहिर्हतिरुचि-
 यधिकरचिह्नितनिष्ठौ ।" ६ । ३ । १२६ । इति
 पूर्व्वपदस्य दीर्घः ।) जनपदः । इत्यमरः । १० । १ । ८५ ।
 "इ अङ्गवङ्गकलिङ्गपञ्चालमगधकोशलाहौ मङ्ग-
 लत्वेन स्थाते यामसन्धे ।" इति भरतः ।
 नीरं, स्त्री, (नितरां त्रियते इति । नि + रु +
 वाङुलकात् कप्रत्ययेन साधुः ।) हृदिमान-
 भागः । हौचि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 बलीकम् २ पटलप्रान्तम् ३ । इत्यमरः ।
 नीधम् । इति भरतः । नेमिः । चन्द्रः । रेवती-
 नक्षत्रम् । वनम् । इति मेदिनी । रे, ५३ ।
 नीशारः, पुं, (निःशेषैव नितरां वा शीर्यन्ते
 हिमवायादयोऽनेन अस्मादन् वा । शृ + कच् ।
 उपसर्गस्य दीर्घत्वम् ।) हिमानिलनिवारक-
 प्रावरणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११८ । हिमा-
 निलप्रावरणं चर्म महङ्कम् । इति रमानायः ।
 काकारः । इति नयनानन्दः । मशारि इति
 कश्चित् । काकपटः । कानात् इति कश्चित् ।
 इति भरतः । (यथा,—
 "गौरिवास्तनीशारः प्रायेण शिशिरे लङ्घः ।"
 इति विद्वान्तकौमुद्याम् । ३ । ३ । ५१ ।
 इत्यस्य वृत्तौ ।)

बीहारः, पुं. (निर्दिष्टे इति । नि + हृ + चच् । उपसर्गस्य चर्चोति दीर्घत्वम् ।) चर्चोभूतप्रि-
रम् । तत्पठ्यायः । अथवाः २ तुवारः ३
तुहिनम् ४ हिमम् ५ प्रायेणम् ६ महिका ७ ।
इत्यमरः । १ । १ । १८ । खजलम् = निष्ठा-
जलम् ८ । इति भिकाङ्गशेषः । निहारः १०
महिका ११ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
महाभारते । १ । २९८ । २ ।

“खाकवच वनं खलं पाकवो बहुभिः शरैः ।
प्राच्यादयमेवात्मा बीहारेखिव चक्रमाः ॥”
अथ गुणः । कथवायुवर्णकत्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

उ. ख, (गौति इति वा । इ इदं वा + यथा-
ययं कर्त्तव्यादित् मित्तादिवात् तुः ।) वितर्कः ।
(यथा, शाकुन्तले । १ ।

“निष्कम्पामरशिखाचुतकर्णभङ्गाः
धावन्ति वल्लंति तरन्ति तु वाजिनस्ते ॥”

अपमानः । वितर्कः । (यथा, महाभारते ।
५ । १७५ । ३ ।

“किं तु गर्हाण्यथानमय भीष्मं दुरासदम् ॥”
अनुनयः । अतीतः । प्रत्ययः । (यथा, महा-
भारते । ३ । ६९ । १२ ।

“कथं तु राजकुलवितः क्षुधितः अमकवितः ॥”

हेतुः । अपदेशः । इति मेदिनी । अथये, ४१ ॥

उः, पुं. अखारः । इति वोपदेवः । यथा,—
“दुर्वी पूर्वैश्च सम्पन्नौ सुखौ तु परगामिनौ ॥”
इति दुर्गादासः ॥

उड, शि वधि । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-कुटां-
परं-चकं-सेट् ।) शि, उडति अडुकीत् उडुकी ।
इति दुर्गादासः ॥

उतं, जि, (उ ल सुतौ + क्तः ।) सुतम् । यथा,—
“तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितमुडुवृद्धं
चत्वारिंशं सरसुनीनवृत्तं कथीकम् ।
लज्जितं कनकपिङ्गलटाकलापं
आयं नमामि शिरसा तिलकं सुनीनाम् ॥”
इति पुराणम् ॥

उतिः, खी, (उ + भावे क्तिन् ।) सुतिः । इत्य-
मरः । १ । १ । ११ । (यथा, भर्तृहरिः ।

“परगुणसुतिभिः खान् गुणान् आपयन्तः ॥”
पूजा । इति शब्दरत्नावली ॥

उतः, जि, (उट् + क्तः । “उट्तिदेति ॥” ८ । २ ।
५६ । इति पाणिनीयव्याख्याः ।) अतिः ।
प्रेरितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥

उमः, जि, (उट् + क्तः । निष्ठातस्य पूर्वस्य च
नत्वम् ।) उतः । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ । (यथा,
माथे । १ । २७ ।

“प्रवृत्तं तेजोभिरवच्छातां गते-
रदक्षया शुभ्रमनुत्तमं तमः ॥”

नृतः, जि, नू शि आवने + कर्मणि क्तप्रत्ययः ।
सुतः । इति आकारणम् ॥

नूतनः, जि, (नव एव । “नवस्य नूरादेशो लप-
नपञ्चाश्च प्रत्यया वक्तव्याः ॥” ५ । ४ । १५ । इत्यस्य

वार्तिकोक्ता तस्य नवस्य नूरादेशश्च ।) अपुरा-
तनम् । तत्पठ्यायः । प्रत्ययः २ अभिनवः ३
नवः ४ नवीनः ५ नवः ६ नूतः ७ । इत्यमरः ।
३ । १ । ७७ । वयस्यः ८ अजीर्णः ९ । इति
हेमचन्द्रः । १ । ८४ ॥ अथयः १० प्रतिनवः ११ ।
इति जटाधरः । (यथा, रवी । ८ । १५ ।

“प्रथमस्थितपूर्वपार्थिवं
कुलमभ्युद्यतनूतनेचरम् ॥”

नूतः, जि, (नव एव । नव + लप् नूरादेशश्च ।)
नूतनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७८ । (यथा,
अग्निदे । ७ । १८ । २० ।

“न त इह सुमतयो न रावः
संचये पूर्वा उद्यो न नूताः ॥”

“न नूता नूतनाश्च ॥” इति सायनभाष्यम् ॥”

नूदः, पुं, (इति रोगाद्यनिष्ठमिति । इदं +
“इदुपध्वाप्रीकरः कः ॥” १ । १ । १३५ । इति
कः । इदोदरादीर्घः ।) नूददास्यः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४२ । (नूददास्यश्चेति-
शेषोऽस्य ज्ञातव्यः ॥)

नूनं, ख, (इ ऊनयतीति । ऊन परिहाये +
अम् ।) तर्कः । ऊहः । यथा, औपसापि खलु
नूनमनूनम् । अर्थनिश्चयः । (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १० । ३६ ।

“स्मरंश्च तथा प्रोक्तं ज्ञानिना मोक्षं तथा ।
न भविष्यति तन्नूनमनया देवकनया ॥”
अवधारणम् । यथा, नूनं हलि ऊ रावणम् ।
इत्यमरभरतौ । ऊरवम् । वाक्पूरवम् । इति
मेदिनी ॥

नूपुरं, पुं, खी, (नू + क्तिप् । इति पुरति इति । पुर
अप्यगमने + “इदुपधेति ॥” ३ । १ । १३५ । इति
कः ।) खनामख्यातपादभूषणम् । नूपुर इति
भाषा । तत्पठ्यायः । पादाङ्गदम् २ तुला-
कोटिः ३ मञ्जीरः ४ हंसकः ५ पादकटकः ६ ।
इत्यमरः । पदाङ्गदम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ८२ । २५ ।

“नूपुरी विमलौ तद्व्येवेयकमनुत्तमम् ॥”

“गुणवानपि मौख्यं पादे कुठति नूपुरः ।

हारस्तु नृकभावेन कण्ठवत्तमतां गतः ॥”

इत्युक्तः ॥

नृकेशरी, [नृ] पुं, (केशरः प्राच्यैश्चाख्येति
इति । ना चावौ केशरी चेति ।) नरसिंहाव-
तारः । इति पुराणम् । (ना केशरीवेति उप-
मितिसमासे कृते “सिंहशार्ङ्गनागाद्याः पुंषि
श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥” इत्यमरोक्तं ।) पुरवश्रेष्ठः ॥

नृगः, पुं, राजविशेषः । यथा, श्रीभागवते ।

“नृगो नाम नरेन्द्रोऽहमिच्छाकृतनयः प्रभो ॥”

(अथ राजप्रवरस्य कदाचिद् गोदानप्रमाद-
जनितपापात् लज्जकायस्य प्राप्तिर्वृत्त्युद्गमार-
ग्यानुबन्धेन पुनर्भगवता वासुदेवेनोद्धारदिकथा
च महाभारते । १३ । ६० । अथवायस्य प्रथम-
श्लोकादावभातिर्दृष्ट्या । नृन् जीवान् गच्छति
प्राप्नोति जानाति वेति अनुपपत्ता परमात्मा ॥)

वृचसाः, [वृ] पुं, (वृ चडे भक्षणेव पश्यतीति ।
चच इ दृश्ये + “वर्षमातुभ्योऽनुवृ” उवा । ४ ।
१८८ । इत्यनुवृ । यथा, “चचेवेदुर्ल प्रिय ॥”
उवा । ४ । २३२ । इत्यनुवृ । अथनवीचेति
न खानादेशः ।) राचसः । इति हेमचन्द्रः ।
२ । १०१ ॥ (वृन् चडे पश्यतीति वृन् शुभा-
नुभकर्त्तृन् चडे पश्यति जानातीत्यर्थः । इवः ।
यथा, अग्निदे । १० । १०७ । ४ ।

“प्रतधारं वायुमर्कं खर्षिर्

वृचचसो अभिचचते हविः ॥”

“वृचचसः नृणां प्रदुग्धान्निष्पादीन् देवाश्च ॥”
इति भाष्यज्ञतुवायनः । नृणां कर्मक्षेत्रतुवा-
मभ्यादीनामुपपत्ता । यथा, अग्निदे । १ । ५ । १६ ।

“अथभूतं विष्णुमर्कं वृचसाः ॥”

वृचसुः, [वृ] पुं, (नृणां प्रजापतानां चक्षुरिव ।)
सुनीपराजपुत्रः । इति महाभारतम् । (यथा,
भागवते । ८ । २२ । ४१ ।

“सुनीपस्यस्य भविता वृचसुर्वत् सुनीपनः ॥”
विष्णुपुराणे तु । ४ । २१ । २ ।

“तस्मादपि सुनीपः सुनीपाद्वचः ततो वृचसुः ॥”
इति, य गर्ते । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-परं-
अकं-सेट् ।) य, वृचति गर्तकः । इति दुर्गा-
दासः ॥

इतिः, खी, (इत् गर्तने + “इदुपधात् कित् ॥”
उवा । ४ । ११६ । इति इत् च च कित् ।) गर्त-
नम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा, अग्निदे ।
१० । १८ । २ ।

“प्राचो अगाय इतये वृचस्य

प्राचोय आयुः प्रतरं दधानाः ॥”

इतुः, पुं, (इत्यतीति । इत् + वाङ्मूलात् कुः ।)
गर्तकः । इत्युवादिकोयः । (यथा, अग्निदे ।
८ । २४ । ६ ।

“इह यथा क्षति तेऽपरीतं इतो श्रवः ॥”

इत्यस्येति । अधिकारके कुः ।) भूमिः ।
दीर्घः । क्षितिः । इति संक्षिप्तवारीयारहितः ॥

इतं, खी, (इत् + भावे क्तः ।) इतम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, इहत्सुंक्षितायाम् ।
५ । ७३ ।

“इतप्रशस्त्रप्रवराङ्गनां

वृत्तप्रचक्षतपक्षिणाश्च ॥”

इतं, खी, (इत् + “अदुपधात्कल्पितः ॥”
३ । १ । ११० । इति कल्प् ।) ताकमानरसा-
श्रयसविलासाङ्गविष्टिः । नाच इति भाषा ।
तत्पठ्यायः । ताकवम् २ नटनम् ३ नाचम् ४
नाखम् ५ नर्तनम् ६ । इत्यमरः । ४ । ७ । १० ॥
इतम् ७ । उद्धृतं इतं ताकवम् । सुकुमारस्य
नाखम् । भावाश्रयं इतम् । ताककयाश्रयं
इत्यमिति भेदोऽत्र नाडतः । इति भरतः । नाटः
८ नाचः ९ नाख्यम् १० इतिः ११ इति
शब्दरत्नावली ॥ ७ । तस्य नाचव्यादि यथा,—
“देवव्या प्रतीतो यस्मात्ताकमानरसाङ्गः ।
सविलासोऽङ्गविष्टिपो इत्यमिति यथेति ॥ ७ ॥

ताकवच तथा काखं द्विविधं वृत्तमुच्यते ।
पैवविषैवृत्तमच ताकवचं द्विविधं मतम् ॥
अङ्गविषेयवाङ्मयं तथाभिनयमूच्यता ।
यच वा पैवविषयः सङ्गादेशीति लोकोक्तः ॥
हृदयं भेदं यच वङ्गकृपा सुखावली ।
ताकवचं वङ्गकृपयापवागलसुहृत्तम् ॥ ७ ॥
हरितं यौवतयेति काखं द्विविधमुच्यते ।
यथाभिनयवाद्येभ्यो रसेराज्ञेवपुष्पैः ॥
नामिकाभायको रङ्ग इत्यतश्चरितं हि तत् ॥
महुरं वङ्गलौकाभिर्नटीभिर्येन वृत्तते ।
वङ्गीकरविविधानं तन्नाखं यौवतं मतम् ॥ ८ ॥
शेवाङ्गुलिहते वायं वायाङ्गुलिहते जयः ।
जयताजयमारवं ततो वृत्तं प्रचरते ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

अरूपस्य वृत्तं चर्यम् । यथा,—

“वृत्तेनात्ममरूपेण विविधैरुच्यते रूपतः ।

चार्थविधानमृत्तं वृत्तमन्यद्विषयना ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

विष्णुसृष्टे वृत्तवर्णं यथा,—

“वृत्तमानस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुधारे ।

मनुष्या येन गच्छन्ति क्षिप्त्वा संसारसागरम् ॥

त्रिंशद्वर्षवृत्ताणि त्रिंशद्वर्षवृत्तानि च ।

पुष्करदीपमावाद्य मोदते वै यदृच्छया ॥

पुष्कराद्य परिभृष्टः स्रग्भृष्टगमनालयः ।

फलं प्राप्नोति सुखीवि । मम कर्मपरायणः ॥

रूपवान् सुखवान् मूरः श्रीजवान् सुपथे

स्थितः ।

मङ्गलमेव जायेत संसारपरिमोचितः ॥”

इति वाराहे श्रौकरमाहात्म्यम् ॥

“इडा संपूर्णितं देवं वृत्तमानोऽनुमोदयेत् ।

असंशयमतिः शुद्धः परं ब्रह्म स गच्छति ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

अपि च । इन्द्रकामाहात्म्ये श्रीभागवते ।

“यो वृत्तति प्रवृत्तात्मा भावेवैवृत्तुमभक्तितः ।

स निर्देहति पापानि अन्धान्तराश्रयिभ्यः ॥”

हरिभक्तिसुषोदये ।

“वङ्गोत्तुवायते हर्षाद्विष्णुमस्तस्य वृत्ततः ।

पङ्गा भूमेर्दिशोऽविश्वं रोम्भाक्षमङ्गलं दिवः ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“वृत्तं दत्त्वा तथाप्नोति सप्रलोकमसंशयम् ।

अयं वृत्तेन संपूज्य तस्मैवाङ्गुली भवेत् ॥”

अन्यत्र च नारदोक्तौ ।

“वृत्तता श्रीपतेरग्रे ताजिकावाद्येभ्युग्रम् ।

उज्जीवने शरीरस्थाः सर्वे पातकपक्षिणः ॥”

इति हरिभक्तिविलासः ॥

वः, पुं, (वृत्त नरेण मध्ये देवः । ना देव इव

इत्युपमितसमाख्यो वा ।) राजा । यथा, नैषधे ।

१० । ११ ।

“अन्धानमात्राविपुलातपजे-

देवा वृद्धेनाच भिरा न भिक्षुः ॥”

लो, [न] पुं, (हुनरेण इव धर्मो यस्य ।

“धर्मेऽस्मिन् केवलात् ॥” ५ । ४ । १२४ । इति

अपि च ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०३ ।

नरधर्मेऽनुक्ते, वि ।

वृत्तः, पुं, (वृत् नरात् पाति रक्षतीति । वृ + पा

रक्षणे + “आतोऽनुपसर्गे काः ।” १ । २ । १ ।

इति कः ।) नरपतिः । इत्यमरः । २ । ८ । १ ।

तस्य लक्ष्यं यथा,—

“यतुर्गोचनपर्यन्तमधिकारो वृत्तस्य च ।

यो राजा तच्छतशुखः स एव मन्त्रयेनरः ।

तत्तद्दृश्यो राजा राजेन्द्रः परिकीर्तितः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मकण्डे ८५ अः ॥

तत्प्रमाणं यथा,—

“अपुत्रस्य वृत्तः पुत्रो निर्धनस्य धनं वृत्तः ।

अमातुर्जननी राजा अतातस्य पिता वृत्तः ॥

अनायस्य वृत्तो नाथो ह्यभर्तुः पार्थिवः पतिः ।

अशक्तस्य वृत्तो भृत्यो वृत्त एव वृत्ता सखा ॥

सर्वदेवमयो राजा तस्मात्सामर्थ्ये वृत्तः ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥

वृत्तदर्शनदिनं यथा । तत्र तिथयः शुभाः ।

वाराः शुभिमङ्गलभिन्नाः । नक्षत्राणि उत्तर-

पङ्क्त्युत्तरावाप्नोत्तरभाद्रपदौषाधिपुष्याभिनी-

हस्ताचिन्नाशुराधानगशिरोदेवतीश्वेदाश्रवणाः ।

तदानीं मिथुनकन्याधनुर्मीनद्वभविर्ज्वलंश-

कानि । तत्र चन्द्रः शोभनः । इति ज्योतिषम् ॥

वृत्तकन्दः, पुं, (वृत्तप्रियः कन्दः । कन्दार्ता वृत्तः

येढो वा । राजदन्तादिवत् समासः ।) राज-

पलाङ्गुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तपतिः, पुं, (वृत्त पातीति । पा रक्षणे + पतिः ।

यदा, वृत्ता पतिः ।) राजा । (यथा, मनुः ।

७ । १४ ।

“अतस्तु विपरीतस्य वृत्तेरजितात्मनः ।

संक्षिप्यते यद्यो लोके वृत्तविन्दुरिवाम्बुधिः ॥”

कुवेरः । इति शम्भेरजावली ॥

वृत्तवत्तमः, पुं, (वृत्ततीर्ता वत्तमः प्रियः ।)

श्रीवधविधेयः । वृत्तवत्तम इति ख्यातः । यथा,

“जातीफलं लवङ्गाभ्यल्लगैलाटङ्गरामठम् ।

जीरकस्य यमानी च विन्धस्वैवपत्रकम् ॥

लौहमर्धं रवं गन्धं ताम्रं प्रत्येकशः पलम् ।

मरिचं त्रिपलं दत्त्वा ह्यागीदुग्धेन पेयेत् ॥

घातोरसेन वा पिष्ट्वा वटिकां कुक्षं यत्नतः ।

श्रीमद्भजननायेन विचिन्त्य परिनिर्मितः ॥

कृष्णवर्णिका चार्थं रसो वृत्तवत्तमः ।

अष्टादशवटीं खादेत् पवित्रः कर्णदृशकः ॥

हन्ति मन्थानलं सर्वमामदोषं विरुचिकाम् ।

जीह्वुलोदराङ्गीकायकृत्पाण्डुह्वीमकम् ॥

कृतमूलं कच्छमूलस्य चक्षुःमूलस्य कामलाम् ।

शिरःमूलं कटीमूलमनाहमोहमूलकम् ॥

काशवासावनासस्य जीपदं शोथमर्धम् ।

गलगण्डं गळमालामन्त्रपित्तस्य गर्हभौम् ॥

त्रिभिरुहानि दह्यन्ति वातरक्तं भगन्दरम् ।

उपदंशमतीसारं यद्वयशर्षः प्रमेहकम् ॥

अक्षरीं नखजङ्घां च भ्रूजाघातमक्षगदरम् ।

ज्वरं जीर्णज्वरं ककुं तन्नालस्यं वर्मं भ्रमिम् ॥

दाहविप्रविहिकाश्च जङ्गमदन्तकताः ।

वाधिर्यं खरमेहश्च दुग्धद्विविधैर्यकान् ॥

ज्वरकण्ठं रक्तपित्तं दुग्धंश्रावसिं हृष्याम् ।

कर्णवासाङ्गुलीषां च हनारोगस्य पीनसम् ॥

खौल्यश्च शीतपित्तस्य खावराणि विषाणि च ।

वातपित्तकपोत्यां च दन्तान् खान्निपाति-

कान् ॥

सर्वरोगस्ययान् हन्ति चर्काङ्गुरिव पापदा ।

बलवर्धकरो ह्येव आङ्गुल्यो यौववर्द्धनः ॥

परं बाष्पीकरः खेडः पटुतामन्त्रविहिरः ।

अरोगीदीर्घजीवी ख्यातु रोगी रोगं विमुच्यति ।

रसखाण्यं प्रसादेन सुपुष्टिर्जायते नरः ॥”

इति रत्नावली ॥

वृत्तहमः, पुं, (वृत्तप्रियो हमो वृत्तः ।) आरग्वधः ।

राजादनीहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तप्रियः, पुं, (वृत्तायां प्रियः ।) वैद्यवृद्धः । इति

शब्दचम्पिका । वैद्य वृद्ध इति भाषा ॥ राज-

पलाङ्गुः । रामशूरः । शालिधान्यम् । आनम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तप्रियवला, स्त्री, (वृत्तप्रियं फलं यस्याः ।)

वार्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तप्रिया, स्त्री, (वृत्तायां प्रिया ।) कीतकी । राज-

खर्जूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तवदरः, पुं, (वृत्तप्रियो वदरः ।) राजवदर-

वृत्तः । तन्मये. स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तमन्दिरं, स्त्री, (वृत्तस्य मन्दिरम् ।) राजवद-

नम् । तत्प्रख्यायः । चौधम् २ । इति हेम-

चन्द्रः । ४ । ५२ ॥

वृत्तमाङ्गल्यकं, स्त्री, (वृत्तस्य माङ्गल्यं मङ्गलं यस्या-

दिति । कम् ।) आङ्गुल्यहयः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

वृत्तलक्ष्य, [न] स्त्री, (वृत्तस्य लक्ष्यं चिह्नम् ।)

राजलक्ष्यम् । इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ राज-

चिह्नम् ॥

वृत्तलिङ्गधरः, पुं, (धरतीति । धृ + धृप् । वृत्त-

लिङ्गस्य धरः ।) राजवेशधारी । यथा,—

“निजयाङ्गीकृता वीरः कलिं हविर्जये जपितुं ।

वृत्तलिङ्गधरं मूर्ध्नं जनां गोमिथुनं पदा ॥”

इति श्रीभागवते । १ । १५ ॥

वृत्तवत्तमः, पुं, (वृत्तायां वत्तमः प्रियः ।) राजान्नः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ राजप्रिये, वि ॥

वृत्तवत्तमा, स्त्री, (वृत्तस्य वत्तमा ।) केविका-

पुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजमहिषी च ॥

वृत्तवत्तं, स्त्री, (वृत्तायां वत्तमा ।) “वत्तमा राजा-

मनुष्यपूज्या ॥” २ । ४ । २१ । इति जीवतम् ।)

वृत्तायां शाला संक्षिप्त्या । इत्यमरभरतौ ॥

वृत्तात्मजा, स्त्री, (वृत्तस्य आत्मजेव ।) दुग्धप्रत्यात्

तथात्मम् ।) कटुतुम्बी । इति रत्नमाणा ॥

(वृत्तस्य आत्मजा कन्या ।) राजकन्या । यथा,

“सयम्बरं भीमवृत्तात्मजाया

दिशः पतिर्न प्रविवेश शेषः ॥”

इति नैषधे १० सर्गः ॥

वृत्तः

वृषाभरः, पुं, (वृषाभामभरो यज्ञः ।) राज-
स्ययज्ञः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वृषाभं, स्त्री, (वृषभिर्यं अन्नम् ।) राजाभनाम-
धन्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजाभोदयः ॥

वृषाभोरं, स्त्री, (अभोरयति कथयति भोजन-
कालमिति । अभि + ई + कः । वृषस्य अभोरं
भोजनकालकथनवाद्यविशेषः ।) भक्ततुल्यम् ।
राजभोजनकालीनवाद्यविशेषः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वृषामयः, पुं, (आमयानां वृषः । राजदन्तादि-
वन् पूर्वनिपातः ।) राजयज्या । अयरोमः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृषस्य आमयो आधिः ।)
राज्ञो रोगश्च ॥

वृषावर्त्तं, स्त्री, (वृष इव आवर्त्तते इति । आ +
वृत् + अच् ।) राजावर्त्तरत्नम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वृषावनं, स्त्री, (वृषस्य आसनम् ।) राजासनम् ।
तत्पर्यायः । भद्रासनम् २ चिंहासनम् ३ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३१ । (यथा, भागवते ।
३ । १ । २८ ।

“यमभ्यविष्टतपश्चनेचो

वृषावनाशां परिकृत्वा दूरात् ॥”)

वृषाक्यः, पुं, (वृषं आक्यते गन्धेनेति । आ +
कृ + अच् ।) राजपलायः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ वृषनामा च ॥

वृषोचिन्तः, पुं, (वृषावास्तुचिन्तो योऽयः ।) राज-
मायः । इति राजनिर्घण्टः । राजयोर्म्यं, वि ॥

वृषश्चः, पुं, (ना मनुष्यस्तदर्थो यो यज्ञः ।)
अतिथिसेवा । यथा, मनुः । ७ । ७० ।

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो देवो बलिर्भौतो वृषश्चोऽतिथिपूजनम् ॥”

वृषराजः, पुं, (ना चासौ वराजश्चेति ।) वराज-
रूपधृग्भगवद्वतारः । यथा,—

“वृषराजस्य वसतिर्महर्जोके प्रतिष्ठिता ।

वृषिंहस्य तथा प्रोक्ता जननीके महात्मनः ॥”

स एव वशिष्ठारो । यथा,—

“श्रीकरं रूपमाख्याय द्वायं स च दुरात्मनः ।

भविष्यामि न सन्देहो ब्रह्म शक्रः त्वरान्वितः ॥”

इति पाद्मे ऋषिस्तोत्रे २८ अध्यायः ॥

अपि च ।

“दैवस्ततोऽसौ वृषराजमाह्वे

निपातयामास दद्यात् ज्वलन्तीम् ।

शक्तिं यथा विद्वान्मासु कुञ्जे

प्रवर्षमाद्योऽपि गिरिं सुमेधः ॥

स हन्वमानो मद्याप्रमेयः

प्रोवाच देशं वृषराजमर्षिः ।

प्रजापतेः सेतुमिमं निहत्य

ब्रजेऽथ कः खल्लि यथासुरेण ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

वृषंसं, वि, (वृन् नरान् वृषंसि हिनस्तीति ।
वृ + श्रम्ब हिंसायाम् + “कर्मणश्च ॥” ३ । १ । १ ।
इत्यञ् ।) क्रूरः । परद्रोही । इत्यमरः । ३ ।

वृत्तिः

१ । १७ । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७२ ।

“ये वृत्तिं दुरात्मनः प्राणिनां प्राणनाशकाः ।
उद्वेजयिष्या भूतानां याणा इव मयिनि ते ॥”)

वृत्तिः, पुं, (ना चासौ चिंहश्चेति । नरविह-
र्त्तनिधरत्वादेवास्त्र तथात्वम् ।) विष्णुः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ विष्णोर्देशावताराणां मध्ये
चतुर्थेः पूर्वावतारः । तस्य रूपं यथा,—

“चिंहस्य कृत्वा वदनं सुरारिः

सदा करालश्च सुररक्तनेत्रम् ।

अर्धं वपुर्ध्वं मनुजस्य कृत्वा

ययौ सर्भा देवपतेः पुरस्तात् ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

महाविष्णुः । तन्मन्त्रादि यथा,—

अथ वृत्तिहमन्त्राः । निबन्धे ।

“उयं वीरं वदेत् पूर्वं महाविष्णुमनन्तरम् ।

ज्वलनं परमाभास्य सर्वतोमुखमीरयेत् ॥

वृत्तिं भीषणं भद्रं ननुगन्तुं वदेत्ततः ।

नमान्यहमिति प्रोक्तो मन्त्रराजसुरहमः ॥

अयं मन्त्रो मायापुटितोऽपि भवति तदा सर्व-
फलप्रदः । तथा च निबन्धे ।

“कुलोत्पाटितश्चेत् स्यात् सर्वकामफलप्रदः ॥”

अस्य पूजा प्रातःकालादिवैष्णवीकपीठमन्त्र-
विधाय ऋष्यादिभ्यां कुर्यात् । शिरसि ब्रह्मणे

अर्घ्ये नमः । सुखेऽनुपहृष्टस्य नमः । इति

वृत्तिंहाय देवतायै नमः ॥ ततः कराङ्गन्यासौ ।

“चतुर्भिर्हृदयं वन्द्यैः शिरसावद्विरचरैः ।

शिखाद्यभिः सप्तहिंसा वद्विभिः कवचमीरितम् ॥

तावद्विर्नयनं प्रोक्तं अस्त्रं स्यात् करवाचरैः ॥”

ततो मन्त्रन्यासः ।

“श्रीरोमजाटनेकेषु सुखवाङ्मनसिषु ।

सायेषु कुक्षौ हृदये गले पाण्डुर्ये पुनः ॥

अपराङ्गे च कङ्कदि न्यसेद्भुजान् यथाक्रमम् ॥”

ध्यानम् ।

“माहिम्नाप्रिसमग्रं निजकथा संक्षररोगं
जानुन्यस्तकराजुं निजयनं रजोत्तमदृष्टयम् ।

वाङ्मनो हतशब्दचक्रमणिं दंष्ट्रोपवह्नीजस-
ज्वालाजिह्वसुहृदरक्षरचर्चं वन्दे वृत्तिं विभुम् ॥

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कृत्वा
वैष्णवीकपीठपूर्णां कृत्वा पुनर्ध्यात्वावाहनादि-

पञ्चपुष्पाङ्गलिदानपर्यन्तं विधायारवपूजा-
मारभेत । केशरेण्यग्रादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च

अङ्गानि पूजयेत् । यथा उयं वीरं हृदयाय
नमः । महाविष्णुं शिरसे खाद्या । ज्वलनं

सर्वतोमुखं शिखायै वदत् । वृत्तिं भीषणं
कवचाय हूँ । भद्रं ननुगन्तुं नेत्रत्रयाय

वौषट् । नमान्यहं आख्याय मट् । ततः पूर्वादि-
दलेषु गवदं शङ्करं शिवं ब्रह्माय च प्रपूजयेत् ।

विदिग्दलेषु अयं द्वयं वृत्तिं पुष्टिं प्रब-
वादिनमोऽननेन पूजयेत् । तद्वहिः दन्तादीन्

वज्रादीन् संपूज्य धूपादिविचर्जनानां कर्म
समापयेत् । अस्य पुरश्चरखं द्वाविंशत्य-
जपः । तथा च ।

वृत्तिः

“वर्चस्वत् जपेष्मन् तत्पुण्यं इतस्तुतेः ।

पावनाग्नेः प्रभुर्बुधादिबिभत् पूजितोऽनघे ॥”

मन्त्रान्तरं यथा,—

“पाशः शक्तिर्नरहरिरुग्रो वलीकट् मनुः ।

वङ्कचरो नरहरैः कथितः सर्वकामदः ॥”

अस्य पूजा प्रातःकालादिवैष्णवीकपीठन्यासानां
पीठमन्त्रानां विधाय ऋष्यादिभ्यां कुर्यात् । शिरसि ब्रह्मणे

अर्घ्ये नमः । सुखेऽनुपहृष्टस्य नमः । इति

वृत्तिंहाय देवतायै नमः । ततः कराङ्गन्यासौ । आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।

ह्रीं तर्जनीभ्यां खाद्या । जौं मध्यमाभ्यां वदत् ।

क्रौं अनामिकाभ्यां हूम् । कूं कनिष्ठाभ्यां

वौषट् । मट् करतलपट्टाभ्यां वट् । एवं हृद-
यादिषु । ततो ध्यानम् ।

“कोपादाजोनिजं विवृतविषयसुखं क्षोमसुखा-
जिनेत्रं

पादादनाभिरक्तप्रभुपरिचितं भिन्नैस्तेज-
गाभम् ।

शङ्खं चक्राविपाशाङ्गुलिशङ्खगदाहारवाङ्म-
नस्य

भीमं तीक्ष्णोपदंष्ट्रं मणिमयविविधाकल्पमीडे
वृत्तिं हूम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कृत्वा
वैष्णवीकपीठपूर्णां कृत्वा पुनर्ध्यात्वावाहनादि-

पञ्चपुष्पाङ्गलिदानपर्यन्तं विधायारवपूजा-
मारभेत । केशरेण्यग्रादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च

आं हृदयाय नमः । इत्यादिना वङ्कचानि पूज-
येत् । ततः पञ्चेषु पूर्वादिषु शङ्खं चक्रं पाशं

अङ्गुष्ठं वन्द्यं गदां खड्गं छिटकश्च प्रबवादि-
नमोऽननेन पूजयेत् । तथा च निबन्धे ।

“अङ्गाहतेज्जिह्वार्कं शङ्खं पाशाङ्गुली पुनः ।

वन्द्यं कौमोदकीं खड्गं छिटौ पञ्चेषु पूजयेत् ॥”

तत दन्तादीन् वज्रादीन् संपूज्य धूपादिविच-
र्जनानां कर्म समापयेत् ॥ अस्य पुरश्चरखं

वङ्कचजपः । तथा च ।

“कृतुलक्षं जपेष्मन् इतेन कुबुधात्ततः ।

तत्पुण्यं समिद्धेऽसौ तीक्ष्णैस्तुना गुहम् ॥”

मन्त्रान्तरं यथा,—

“सकारो वज्रिमास्तु मनुविष्णुसमन्वितः ।

वङ्कचरो मनुः प्रोक्तः सर्वकामफलप्रदः ॥”

अस्य पूजा प्रातःकालादिवैष्णवीकपीठन्यासानां
पीठमन्त्रानां विधायारवपूजा-
मारभेत । केशरेण्यग्रादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च

अङ्गानि पूजयेत् । यथा उयं वीरं हृदयाय
नमः । महाविष्णुं शिरसे खाद्या । ज्वलनं

सर्वतोमुखं शिखायै वदत् । वृत्तिं भीषणं
कवचाय हूँ । भद्रं ननुगन्तुं नेत्रत्रयाय

वौषट् । नमान्यहं आख्याय मट् । ततः पूर्वादि-
दलेषु गवदं शङ्करं शिवं ब्रह्माय च प्रपूजयेत् ।

विदिग्दलेषु अयं द्वयं वृत्तिं पुष्टिं प्रब-
वादिनमोऽननेन पूजयेत् । तद्वहिः दन्तादीन्

वज्रादीन् संपूज्य धूपादिविचर्जनानां कर्म
समापयेत् । अस्य पुरश्चरखं द्वाविंशत्य-
जपः । तथा च ।

“जयद्वयं सप्तचार्यं श्रीपूर्वं वृत्तिं विभुम् ।

वङ्कचरो मनुः प्रोक्तो भक्त्या कामदो मणिः ॥

अस्य ब्रह्मा ऋषिगांधारी हृन्वो वृत्तिं देवता
वङ्कचरो वीजनाङ्गकल्पना । ध्यानाद्यनं

मन्त्रराजवत् । अस्य पुरश्चरखमष्टजपः ।

वसुधैव कुटुम्बकमिति वाच्यम् ।” इति तत्त्व-
चारः ॥ ७ ॥ शोकशरतिवन्धनात्तत्त्वमयः ।
तस्य तत्त्वत्वं यथा, रतिमज्ज्ञानम् ।
“पादौ संपीय योनौ च वृथा निद्राप्रवेशनम् ।
हृदयोर्वेद्येनाथं वन्द्यो हृदि हृदयकः ॥”
(खनामन्त्रातदुपविष्टः । यथा, खनामन्त्रात् ॥
११ । १० ।

“नागात् हृदि हृदयपालकतुल्यो गाढभाष्यः ॥”
न चिह्नं इव हृदयमित्यसमाहः ।) नरमेवः ॥
(यथा, महाभारते । ६ । ५३ । २४ ।

“इहा महाहः क्रतुभिर्नृसिंहः
सन्ध्या देवान् सुगतिं प्रपन्नाः ॥”)
हृदि हृदयतुल्यो, श्री, (हृदि हृदया हृदि हृदयोप-
लक्षिता वा चतुर्दशी ।) वैशाखशुक्लचतु-
र्दशी । तत्र व्रतविधिर्वा, —

“वैशाखस्य चतुर्दशी शुक्लायां श्रीकेशरी ।
जातकादृक्षां तत्पूजोत्सवं कुर्वीत सव्रतम् ॥”
अथ श्रीहृदि हृदयतुल्यो व्रतनित्यता । इह नार-
दिहपुराणि श्रीभगवद्भक्तिप्रकाशवादे व्रत-
विधिकथने ।

“वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं मम सन्नुदिकारणम् ।
महाशुद्धिर्दं मेढं मानवेभ्योभीतिभिः ॥”
किञ्च ।

“विश्राय महिनं यस्तु लक्षयेत् स तु पापभाक् ।
एवं ज्ञात्वा प्रकर्त्तव्यं महिने व्रतसुप्तम् ।
अथवा नरकं याति यावन्नरदिवाकरो ॥” ७ ॥
तत्त्वधिकारिनिर्णयः । तत्रैव ।

“सर्व्वेभ्यो लोकाणामधिकारोऽस्ति मद्भक्तैः ।
मद्भक्तैस्तु विशिष्य प्रवेद्यं मत्परायणैः ॥” ७ ॥
अथ तत्त्वज्ञानम् । तत्रैव ।

श्रीप्रजाद उवाच ।

“नमस्ते भगवन् विष्णो हृदि हृदयपुत्रे नमः ।
त्वत्कृतोऽहं सुरेयेकं त्वां पृच्छामि च तत्त्वतः ॥
स्वामिन्मम ममोत्पन्ना भक्तिर्नृसिंहा कथम् ।
कथं ते सुप्रियो जातः कारकं वद मे प्रभो ॥”

श्रीहृदि उवाच ।

कथयामि महाप्राज्ञ प्रह्लादकायमानसः ।
भक्तैर्धृतं करुणं वत्स । प्रियत्वात् च तत् पुनः ॥
पुराकथं श्रुत्वाऽपि किञ्चित् नाप्यधीतवान् ।
नात्मा च वसुधैव हि वैष्णवायां तत्परो ह्यभूः ॥
तस्मिन् जन्मनि जेव त्वं चकार्यं सुव्रतं कियत् ।
तस्मा तु मद्भक्तं चेकं वैष्णवपूजितकालवः ॥
मद्भक्तस्य प्रभावेन भक्तिर्जाता तवेदशी ।

श्रीप्रजाद उवाच ।

श्रीहृदि हृदयतुल्यो स्वामिन् कस्य पुत्रिय किं ज्ञतम् ।
वैष्णवायां वर्त्तमानेन कथं तद्धि ज्ञतं मया ॥
आख्यानं विस्तरेणैव वक्तुमर्हसि स्वाम्यतम् ।

श्रीहृदि उवाच ।

पुरावन्नीपुरे श्लाघीद्वाकथी वेदपारगः ।
तन्नाम वसुधैविति सर्व्वलोकेषु विप्रुतम् ॥
निर्गन्धोमक्रियामेव करोति द्विजवत्तमः ।
ब्रह्मक्रियासु सततं वर्त्तमानं किञ्च तत्पराः ॥

अविद्योमादिभिर्यज्ञैरिहाः सर्व्वे सुरीतमाः ।
तेनापि विद्यमानेन च ज्ञतं पुष्कृतं कियत् ॥
तस्य भाव्यां सुशीलाभूद्विष्णुता सुवचनये ।
पतिव्रता सदाचारा पतिभक्तिपरायणा ।
असिरे च सुताः पञ्च तस्यां द्विजवरासतः ।
सदाचाराः सुविद्याः पितृभक्तिपरायणाः ॥
तेषां मध्ये कनिष्ठत्वं वैष्णवायां तत्पराः सदा ।
तां सन्निवेशमानेन सुरापानं ज्ञतं तया ॥
सदा पापपरतन्त्रं हि ब्रह्मचर्याध्ययनं भूभृम् ।
विनाशनीयं हि नित्यं वसतिर्नृभक्तवत् ॥
एकदा तद्वयस्ये श्लाघीतया सदा महान् कलिः ।
ततः कलहभावेन भोजनं न ज्ञतं तया ॥
अज्ञानान्मद्भक्तं चक्रे व्रतानामुत्तमं व्रतम् ।
तया सदा विवादेन राक्षसौ जागरुणं ज्ञतम् ॥
वैष्णवाया अपि तत् सर्व्वं प्रजातं तु तया समम् ।
राक्षसौ जागरुणं तस्याः सद्भातं कायशोधनम् ॥
सुवचोन्मद्भक्तं जातमशानादहोपुष्टयम् ।
येन चोर्व्रतनाथ मोदन्ते दिवि देवताः ॥
हृदयं तु ततो ब्रह्मा चक्रे मद्भक्तसुप्तम् ।
मद्भक्तस्य प्रभावेन निमित्तं सचराचरम् ॥
ईश्वरेणापि तत्तुल्यं वधार्थं त्रिपुरस्य च ।
महिम्नैव व्रतस्यास्य त्रिपुरं संनिपातितम् ॥
अथैव वसुधैवैकं विभिन्नं पुरातनैः ।
राक्षसिभ्य महाप्राज्ञैर्निहितं व्रतसुप्तम् ॥
एतद्भक्तप्रभावेन सर्व्वं सिद्धिसुपागताः ॥
वैष्णवापि मत्प्रिया जाता जैलोके सुखचारिणी ।
ईदृशं मद्भक्तं वत्स । जैलोके चैव विप्रुतम् ॥
धृतायाश्च विनाशिन्या व्रतमेतदुपस्थितम् ।
प्रजाद । तेन ते भक्तिर्नृसिंहा जाता श्रुतमा ।
वा वैष्णवा त्वत्परा जाता दिवि भोगाननेकशः ।
सुखा कामं विनीना तु त्वं प्रजाद विविद माम् ॥
कार्याधेयवतारस्ते मच्छरीरात् पृथक् त्वयौ ।
विधाय सर्व्वकार्याणि श्रीधरं मयि गमिष्यसि ॥
य इहं व्रतमप्राप्तुं प्रविधास्यसि मानवाः ।
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिप्रतैरपि ॥
अपुत्रो जमते पुत्रान्मद्भक्तांश्च सुवर्चवः ।
इरिषो जमते जन्तो घनदस्य च यादृशी ॥
तेजस्कामो जमतेजो राक्षसेषु राक्षससुप्तम् ।
आयुष्कामो जमतेआयुर्गदशसु शिवस्य च ॥
स्त्रीणां व्रतमिदं बाधु पुत्रं भाव्यं तथा ।
अवेधयकरं तासां पुत्रशोकविनाशनम् ॥
धनधान्यफलचैव पतिप्रियकरं सुखम् ।
सर्व्वभौमसुखं तासां दिव्यवीर्यं भवेत्ततः ॥
स्त्रियो वा पुत्रवा वापि कुर्वन्ति व्रतसुप्तम् ।
तेभ्यो दद्यान्तं वीर्यं भुक्तिमुक्तिफलं तथा ॥
वसुधैवैकं किं वत्स । व्रतस्यास्य फलस्य हि ।
यद्भक्तस्य फलं वक्तुं नाहं शक्नो न शक्नुः ।
ब्रह्मा चतुर्भिर्व्यक्तेषु नालं स्थापनीवितावधि ॥”
किञ्च तत्रैव व्रतविधिकथने ।
“यथा यथा प्रवृत्तिः स्यात् पातकस्य कलौ युगे ।
तथा तथा विधास्यन्ति मद्भक्तं विरलं जनाः ॥
मद्भक्तस्य विधाने च मतिर्न स्यात् दुरात्मनाम् ।

सदा पापपरतानां पुत्रवायां विकर्मणि ॥
विचार्य्येवं प्रकर्त्तव्यं माधवे मासि मद्भक्तम् ।
प्राप्ते भूतदिने वत्स । सर्व्वकल्याणशानम् ॥
येनैव क्रियमाख्येन सहस्रदादशीपकम् ।
जायते न कदा वत्सि माधुवायां महात्मनाम् ॥”
तदन्ते च ।
“य इहं प्रह्लादात्मना व्रतं पापप्रणाशनम् ।
तस्य अवयवमाख्येन ब्रह्महत्यां यपोहति ॥
पवित्रं परमं गुह्यं कीर्त्तयेत् यस्तु मानवः ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति व्रतस्यास्य फलं जमेत् ॥”
अथ तद्भक्तदिननिर्णयः । आगमे ।
“वैशाखे शुक्लपक्षे च चतुर्दशी महातिथौ ।
सायं प्रजादधिकारमवधिषुः परो हरिः ॥
सद्यः कटकटाशब्दविस्फापितसभाजनः ।
लीलया स्तम्भगर्भान्तादुद्भूतः शब्दभीषणः ॥
हृदरेवतारातां यजतः सनुषोवयेत् ।
महापुण्यनमायाचक्ष्वायं विष्णुं प्रपूजयेत् ॥”
इह नारदिह ।
“वैशाखशुक्लपक्षस्य चतुर्दशी समाचरेत् ।
मन्त्रमन्त्रमन्त्रं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ॥”
किञ्च ।
“स्नानीनचक्रयोगे तु शनिवारे हि मद्भक्तम् ।
सिद्धयोगस्य योगे च लभ्यते देवयोगतः ॥
सर्व्वेरेतेषु संयुक्तेर्हृत्वाकोटिविनाशनम् ।
केवलं च प्रकर्त्तव्यं महिनं फलकाङ्क्षिभिः ।
वैष्णवेन तु कर्त्तव्या करविद्धा चतुर्दशी ॥”
अथ तद्भक्तविधिः । तत्रैव ।
“प्रातस्तक्याय कुर्व्वात नियमं मनसा करन् ।
मामेव महिने वत्स । दन्तधावनपूर्व्वकम् ॥”
नियममन्त्रम् ।
“श्रीहृदि महोद्यमं दद्यात् कुत्र भूमौपरि ।
अद्याहं ते विधास्यामि व्रतं निम्बिजतां नयेति ॥
व्रतस्थेन न वक्तव्यं महिने पापिभिः सह ।
मिथ्यालापो न कर्त्तव्यः समयफलकाङ्क्षिभिः ॥
स्त्रियं दूतं विधायोर्वैव्रतस्थेन महात्मना ।
कर्त्तव्यं मम रूपं महिने वक्तव्यं नृभे ॥
ततो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमले जले ।
यज्ञे वा देवस्थाने वा तद्वागे वातिष्ठोभने ॥
वैदिकेन च मन्त्रेण ज्ञानं कुर्व्यादिवचनैः ।
व्रतिकागोमयेनैव तथा धात्रीकलेन वा ॥
तिलैर्वा सर्व्वपापघ्नेः ज्ञानं ज्ञात्वा महात्मभिः ।
परिधाय शूर्पिर्नृसिंहा नित्यकर्म समाचरेत् ॥
ततो यज्ञं समागम्य करन् मां भक्तियोगतः ।
गोमयेन विक्षिप्याय जुह्याददृष्टान्मुजम् ॥
कलशं तत्र संस्थाप्य ताम्बरलक्षमन्त्रितम् ।
तस्योपरि न्यसेत् पात्रं तन्तुलैः परिपूरितम् ॥
जैमी नृसिंहे तत्रैव स्थाप्या लक्ष्मीकण्ठे च ।
पथेन च तद्वर्त्तनं तद्वर्त्तनं वा पुनः ॥
यथाशक्ति तथा कार्य्यं विनाश्याविवर्त्तितैः ।
पञ्चावृत्तेन ते ज्ञाप्य पूजनम् समाचरेत् ॥
ततो ब्राह्मणमाहूय तमाचार्य्यमनोजुषम् ।
जुह्याच्छास्त्रमाहुतं शान्तं दानं जितेन्द्रियम् ॥

तेनैव कारयेत् पूर्वां कृद्वा श्राद्धाहुवारतः ।
आचार्यवचनाद्भोमान् पूर्वां कुर्यात्वरन् व्रतम् ॥”
तथाये प्रजापः पूजनीयः । तथा चागमे ।
“प्रजापदेष्टुनाशाय वा हि पुण्या चतुर्हशी ।
पूजयेत्तत्र यत्नेन हरेः प्रजादमयतः ॥”
हृद्भारविधिः ।
“मन्त्रं कारयेत्तत्र पुण्यास्तवकशोभितम् ।
अनुकालोद्भवैः पुण्यैः पूज्योऽहं यथाविधि ॥
उपचारैः शोकशर्मिष्णोऽन्तेनामभिक्षया ।
ततः पौराणिकैर्मन्त्रैः पूजनीयो विशेषतः ॥”
तत्र चन्दनमन्त्रः ।
“चन्दनं शीतलं दिवं चन्द्रकुसुममभितम् ।
ददामि ते प्रमुखायै हृदिह परमेश्वरेति ॥”
पुष्पमन्त्रः ।
“कालोद्भवानि पुण्यानि तुल्यस्वादीनि वै प्रभो ! ।
पूजयामि हृदिहेश ! जप्त्वा सद्य नमोऽस्तु ते ॥”
धूपमन्त्रः ।
“कालाशुभमयं धूपं सर्वदेवसुवर्णम् ।
करोमि ते महाविष्णो ! सर्वकामसङ्गहये ॥”
हौपमन्त्रः ।
“हौपः प्रापहरः प्रोक्तस्तमसां राशिनाशनः ।
होयेन लभते तेजस्तस्माद्दौर्घ्यं ददामि ते ॥”
नैवेद्यमन्त्रः ।
“नैवेद्यं सौख्यदं वास्तु भक्ष्यभोग्यसमन्वितम् ।
ददामि ते रमाकान्त सर्वपापघ्नं कुरु ॥”
अर्घमन्त्रः ।
“हृदिहोऽप्युत देवेश लक्ष्मीकान्त जगन्पते ।
अनेनार्घ्यप्रदानेन सज्जताः क्षुत्तनोरयाः ॥”
पूजामन्त्रः ।
“पीताम्बर महाविष्णो प्रजादभयनाशकत् ।
यथा भूतार्चने नाथ यथोक्तपक्षदो भवेति ॥
राज्ञौ जागरणं कुर्यात् गीतवादिजनार्चनैः ।
पुराणपठनं कृतं श्रोतव्यं मन्त्रपाठनम् ॥
ततः प्रभातसमये ज्ञानं कृत्वा ज्ञातजितः ।
पूर्वोक्तैः विधानेन पूजयेन्नां प्रयत्नतः ॥”
किञ्च ।
“मदंशे ये नरा जाता ये जनिष्कानि मनुपुरः ।
तांस्तुह्यर देवेश ! दुःखहातुं भवसागरात् ॥
पातकान्तवमस्य आधिदुःखानुराशिभिः ।
तीव्रेण परिभूतस्य महादुःखगतस्य मे ॥
करावलम्बनं देहि शेषशायिन् जगत्पते ।
श्रीहृदिह रमाकान्त भक्तानां भयनाशन ॥
सौरानुधिनिवास त्वं प्रीयमानो जनार्दन ।
व्रतेननेन मे देव सुसुप्तिप्रदो भव ॥
एवं प्रार्थ्य ततो देवं विसर्ज्य च यथाविधि ।
उपहारादिकं सर्वमाचार्याय निवेदयेत् ॥
दक्षिणाभिः सुसन्तोष्य ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत् ।
मम ध्यानसमाप्तो भुञ्जीत सद्य बन्धुभिरिति ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासं १४ विलासः ॥
नृसेनं, श्री श्री, (नयां सेना । “विभावा सेनेति ।”
२ । ४ । २५ । इति पाणिनं कौवलम् ।) नृणां
सेना । इत्यमरः । १ । ५ । ४० ॥

नृवीमः, पुं, (ना वीमचक्र इव । इत्युपमिति-
समासः ।) नरसेनः । यथा, रघौ । ५ । ५६ ।
“तथेक्षुपयुग्मं पयः पवित्रं
वीमोद्भवयाः वरितो नृवीमः ।
उद्वहस्तुः वीर्यविद्वन्मन्त्रं
जयाह तस्मान्नियहीतश्रापात् ॥”
नृहरिः, पुं, (ना चावौ हरिर्चेति ।) हृदिहोऽव-
तारः । यथाह वीपदेवः ।
“श्रुते च चित्तश्रयने मम मीनकूर्म-
कोजोद्भवहृदिवामनवामदम्पः ।
योऽभूद्भूव भरताप्यजकवपुः
कक्षौ सताच भविता प्रहरिष्यतेऽरीन् ॥”
(यथा च भागवते । ७ । ८ । २७ ।
“तं मन्थमानो निजवीर्यशङ्कितं
बहुकस्तुतो नृहरिं महासुरः ॥”)
नृ, नि नीतौ । कविकल्पद्रुमः । (क्रां-प्री-पर-
सक-सेट् ।) नि, नृवाति नीर्यः नीर्यः । नीतिः
प्रापया । इति दुर्गादासः ।
नृ, म नीतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (खां-विचि-
वटां-सक-सेट् ।) म, नरयति । नीतिः प्रापया ।
इति दुर्गादासः ।
नेत्रकः, पुं, (निज युद्धौ + क्तुञ् ।) निर्नेत्रकः ।
रत्नकः । (यथा, मगौ । ८ । १६६ ।
“शालावे पक्षके शृङ्गे नेत्रिण्यानेत्रकः शनैः ।
न च वासोऽपि वासोभिर्निर्हरेत्तत्र च वासयेत् ॥”
(शोधके, वि ।)
नेता, [क] पुं, (नयतीति । नी + कृच् ।)
प्रभुः । इत्यमरः । १ । १ । ११ । (यथा,
रघौ । ४ । ७५ ।
“आसन्नोपपद्यो नेतुर्नेत्रमक्षेहदीपिकाः ॥”)
निम्नहृत्तः । इति राजनिर्घण्टः । प्रापके, वि ।
(यथा, महाभारते । १ । ६६ । ६ ।
“तिष्ठ त्वं श्यावर इव यावदेव नरः कश्चित् ।
इतो नेता हि तत्र त्वं श्रापान्कोष्यसि यत्-
कृतात् ॥”)
नेत्रं, क्ली, (नीयते नयति वानेनेति । “दाक्षी-
श्रुतेति ।” १ । २ । १२२ । इति कारखे इन् ।)
चक्षुः । (यथा, मनुः । ४ । ४४ ।
“नाञ्जयन्तीं स्त्रीं नेत्रे नचाभ्यस्तामनाहताम् ।
न पश्येत् प्रसवन्तीञ्च तेजस्कामो हिजोत्तमः ॥”)
जटा । अंगुलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६३,
१ । १ । ७६ । मन्त्रगुणः । (यथा, महाभारते ।
१ । १८ । ११ ।
“मन्त्रानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रञ्च वासुकिम् ।
देवा मयितुमारब्धाः सप्तमं निधिमम्भ-
साम् ॥”)
हृत्तमलम् । रथः । नेतरि, वि । इति मेदिनी ।
रे, ५४ । (यथा, महाभारते । २ । ६० । ४ ।
“नार्यं सप्तमं इव वाननेजा-
मावह्य चोरे यस्मिन् निमज्जेत् ॥”)
नाक्षी । इति विश्वः । वक्षिणशलाका । इति
राजनिर्घण्टः ।

नेत्रच्छदः, पुं, (नेत्रे छाद्यतेऽनेनेति । छद् +
शिच् + कः । ततो ह्रस्वः ।) नेत्रपिच्छावकाचर्म-
पुटः । चक्षुर पाता इति भाषा । इति वर्त-
शब्दस्य नावार्थे अमरः । १ । १ । १२१ ।
नेत्रपयः, पुं, (नेत्रयोः पयःपयः अन्तः ।)
अपाङ्गः । इति राजनिर्घण्टः । नयनावधिः, वि ।
नेत्रपिच्छः, पुं, (नेत्रे नेत्रं वा पिच्छ इवास्ति इति ।)
विक्षाणः । इति हारावली । ८२ । चक्षुर्गोल-
काचः ।
नेत्रपुष्करा, क्ली, (नेत्रयोः पुष्करं जलं यस्याः यत्
सेवनादित्यर्थः ।) वज्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ।
नेत्रमीना, क्ली, (नेत्रयोर्मिला मेलनं सुमयं
यस्याः । ततः एवोदरादित्यात् जल्य नत्वम् ।
कश्चित् नेत्रमिक्षा इति वा पाठः ।) यवतिक्ता-
जला । इति राजनिर्घण्टः ।
नेत्रयोनिः, पुं (नेत्राणि योनिभिर्जातानि अस्मि ।
सहस्रयोग्य एव सहस्रनेत्राणि जातानि अत-
स्तस्मात्ता विस्तृतः । नेत्राणि योग्य इवास्तेति
वा ।) इन्द्रः । इति शब्दमाणा । (नेत्रं अत्रि-
लोचनं योनिस्तुपतिकारणं यस्य ।) अत्रि-
नेत्रोद्भवत्वात् अत्रिः ।
नेत्ररत्नं, क्ली, (रण्यतेऽनेनेति । रन् + करणे
ल्युट् । नेत्रस्य रत्नम् ।) कण्ठजम् । यथा,—
“एव नौ कथितो धूपः श्रद्धतां नेत्ररत्नम् ।
येन तुष्यति कामाख्या त्रिपुरा वैष्णवी तथा ॥
सौवीरं जाम्बवं तुल्यं मयूरश्रीकरं तथा ।
दम्बिका मेघनीलञ्च अञ्जनानि भवन्ति वट् ।
सर्वरूपान् सौवीरं जाम्बवं प्रस्तरनया ।
मयूरश्रीकरं रत्नं मेघनीलम् तेष्वम् ॥
हृद्वा निगाह्य चेतानि शिखार्यां तेष्विष्टया ।
प्रदद्यात् सर्वदेवेभ्यो देवीष्वपि पुत्रक ॥
इततेजादियोगेन ताज्ज्वादी हौपवह्निना ।
यदञ्जनं जायते तु दम्बिका परिकीर्तिता ॥
सर्वाभावे तु तद्व्याहृतेभ्यो दम्बिकाञ्जनम् ।
महामाया जगद्धात्री कामाख्या त्रिपुरा तथा ॥
आभ्रवन्ति महातोषं वक्त्रिरेभिः सदाञ्जनैः ।
विधवा नाञ्जनं कुर्यात्ताज्ज्वालाभास्तुतम् ॥
नारदो त्वञ्जनं देवी वैष्णवी विधवाञ्जनम् ।
न नृपायै योजयेत् साधको नेत्ररत्नम् ॥
न पूजापलमाप्नोति नृत्पात्रविहितान्जनेः ॥
चतुर्धर्मप्रदो धूपः कामदं नेत्ररत्नम् ।
तस्माद्द्वयमिदं दद्याद्देवेभ्यो भक्तितो नरः ॥
इति नौ कथितो धूपस्तथोक्तं नेत्ररत्नम् ॥”
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ।
नेत्ररोगः, पुं, (नेत्रस्य चक्षुषो रोगः ।) चक्षु-
रोगः । तस्य निदानं यथा,—
“उष्णाभितमस्य जलप्रविष्टाद्-
दूरेष्वपि जलप्रविष्ययाच ।
खेदादुद्विग्नधूमनिधिवन्वाच
हृद्दम्बिताङ्गमनातिबोधात् ।
प्रवातथात्रात्रिणि सेविताश्च
विष्णुवतातममनिययाच ॥”

प्रवक्तव्योदगशोकाकोवा-
च्छिरोभिषातादितिसम्पानात् ।
तथा चक्षुषा चिप्येयैव
क्षेत्राभिषातादितिसम्पानात् ।
वाच्यप्रज्ञात् कल्पनिरीक्षणात्
नेत्रे विकारात् जनयन्ति दोषाः ।
वातात् पित्तात् कफाप्रकृतादभिव्यक्तव्यतुर्विधः ।
प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्राभयाकरः ॥”
तस्य सम्पत्तिर्विधा,—

“निक्षोदनक्षमभरोमहर्ष-
सर्ववर्षादभ्यक्षिरोभिषाताः ।
विमुक्तभावः शिथिराश्रुता च
वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ।
दाहप्रपाकौ शिथिराभिव्यक्ता
धूमाधनं वाच्यसुक्ष्मपञ्च ।
उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ।
उष्णाभिव्यक्ता शुद्धताविशेषः
कक्षप्रदेशवतिश्रुता च ।
खावो बहुः पिच्छल एव चापि
कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ।
ताम्बाश्रुता क्षीणनेत्रता च
वायुः समन्तादतिक्षीणतश्च ।
पित्तस्य लिङ्गाणि च यानि तानि
रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥”

इति भाष्यकारः ॥

(अथ निदानादिपूर्वकं लक्षणं चिकित्सा च
यथा,—

“उष्णातिचारकटुकैरभिषातेन वा पुनः ।
कल्पवल्लीचक्षुषाणि दोषाः कल्पन्ति नेत्रजाः ।
वज्रजा ने परा श्रेया वक्ष्यामि श्रेष्ठं लक्षणम् ।
रुचः कक्षं तोदश्च मुखश्रोतास्रवन्ततिः ।
वातिकं तं विजानीयात् यैतिकं श्रुततः परम् ॥
वरक्तदाहे नेत्रे च उष्णसावश्च यैतिके ।
श्रीवकक्षः सन्निपाते श्रोतनाथे कपालके ॥
हृदयो मित्तलिङ्गे च सर्वेक्षेः सान्निपातिकः ।
रतङ्गि लक्षणं क्षात्रा चोपचारं श्रेष्ठञ्च मे ॥

मुखी सुराङ्गसुरावाः सद्यः काङ्क्षिकेन
चोक्षेन धावनमिदं सद्यैतिके च ।
क्षेत्रोद्भवे विपलकक्षमिदं सद्य-
मन्येक्षया कथितमत्र भिन्नवरेक्षत् ॥
मुखी श्रुती च रजनी चिप्यता सन्निपा-
पञ्चाक्षि सैन्धवयुताणि तुवाक्नेन ।
श्रुतं वदन्ति नयने च सन्निपाते
रक्तोद्भवे च सद्ये च तथा प्रशस्तम् ॥
चक्षुषिकं दाह निशासु धूमो
वचासु वर्षाभवे सैन्धवेन ।
प्रक्षेपणं क्षेप्यभवे विकारे
सर्वातिके वा हितमेव श्रेष्ठम् ॥
मुखी सैन्धवतन्त्रे तान्त्रभाके विधर्वितम् ।
अपमिर्गेषु जलं वा जलं धूतूरकण्ड वा ॥
अङ्गनश्च हितं तेषां वातनेत्राभयापहम् ॥

दुग्धोत्पन्नं नवनीतं यद्येतिनिष्कृताश्च
संयोष्याः ।
चिप्यता मुखसंयुक्ता केपवं कफनेत्रजरोगजम् ॥
मुखी सैन्धवयुक्तं मागधिका तान्त्रभाजने वृष्टम् ।
दभा इतिनाङ्गनकं निहन्ति सर्वाश्च नेत्रयदान् ॥
वातपित्तकफदोषसम्भवात्
नेत्रयोर्वेदुपीकृणं चक्षुषात् ।
एक एव हरति प्रयोजितः
शिशुपलवरयः समाक्षिकः ॥”
इति हारीति चिकित्सितस्थाने ४४ अध्यायः ॥
नेत्रोदगदा [न] पुं, (नेत्रोदगं हन्तीति । हन् +
क्विप् ।) वृक्षिकानोदयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चक्षुरोगनाशके, चि ॥
नेत्राभयः, पुं, (नेत्रस्य आभयो रोगः ।) चक्षु-
रोगः । तस्य निदानं यथा,—
“वातात् पित्तात् कफाप्रकृतादभिव्यक्तव्यतुर्विधः ।
प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्राभयाकरः ॥”
इति भाष्यकारः ॥

(अथ लक्षणं यथा,—

“अथ्यासुरागाऽनुपदेहता च
प्रसन्दतोदातिवजश्च वातात् ।
पित्तात् दाहार्ति रक्तोदतिरागाः
पीतोदतिदेशः सुभ्रशोकाभसु ॥
मुखोपदेहो बहुपिच्छलासु
नेत्रं कफात् स्यात् शुद्धता सक्तम् ।
सर्वाणि कृपाणि तु सन्निपाता
नेत्राभयाः वक्ष्यन्ति मेदात् ॥
तैषामभिव्यक्तिरभिप्रदिष्टा
श्रालावतन्त्रेषु चिकित्सितश्च ।
पराधिकारे तु न विस्तरोक्तिः
श्रुतेति तैनात्र न नः प्रयासः ॥”
इति चिकित्सितस्थाने ४५ विंशतितमेऽध्याये
चरकेनोक्तम् ॥

नेत्राभय, स्त्री, (नेत्रस्य अभयं जलम् ।) अशु ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥

नेत्रारिः, पुं, (नेत्रस्य अरिः शत्रुः ।) सेहकृष्टयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

नेत्री, स्त्री, (नीयतेऽनयेति । नी + “हानी-
श्रुतिः” १ । २ । १२२ । इति करणे कृन् ।
वितात् डीप् ।) लक्ष्मीः । नाडी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ नदी । इति मेदिनी । २ । ५४ ॥
(नयतीति । नी + ङच् + डीप् ।) प्रापय-
कर्त्री ॥ (शिचयित्री । इति नीलकण्ठः ॥
यथा, महाभारते । ५ । १२६ । १३ ।

“यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतिर्दृष्टिर्नी ॥”
नेत्रोपमजलः, पुं, (नेत्रोपमं नयनतुल्यं पत्रं यस्य ।)
वातादः । इति भाष्यकारः ॥ वादाम इति
भाषा ॥

नेत्रीवधं, स्त्री, (नेत्रस्य औषधम् ।) पुण्यकाशीसम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्षुरोगीवधमात्रश्च ॥

नेत्रीवधी, स्त्री, (नेत्रस्य औषधी ।) अजगद्ग्री ।
इति रत्नमाणा ॥ कौंगा इति भाषा ॥

नेदिहं, चि, (अयमेवामतिप्रवेनान्तिकः । अन्तिक
+ “अतिप्रापने तमविटनी” ५ । १ । ५५ ।
इति वृष्टम् । “अन्तिकवाद्भोर्नेद्विधाधी” ५ ।
१ । ६३ । इति नेदादेशः ।) अन्तिकतमम् ।
अतिनिष्कटम् । इत्यमरः । १ । १ । ६८ । (यथा,
अग्निदे । ४ । १ । ५ ।
“स त्वं नो अग्नेऽवमो भवती नेदेष्टो अस्या
उपवी शुटी ॥”

यथाच, उद्भवसन्नेपो । १ ।
“सोतकक्षोऽभूदभिमतकषां संश्रितुं कंसमेदी
नेदिहाय प्रव्ययकहरी बह्वागुह्वाय ॥”)
निपुणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अङ्गोदहणे,
पुं । इति जटाधरः ॥

नेदीयान्, [सु] चि, (अयमनयोरतिप्रवेनान्तिकः ।
अन्तिक + ण्यत् । नेदादेशः ।) नेदिहः ।
अन्त्यन्तसमीपः । इति जटाधरः ॥ (यथा, सर्व-
दर्शनसंघे आर्हतदर्शने ।
“न चेद्विद्यापादनमेतद्यं दवीयान् महीधरो
नेदीयान् दीर्घं बाहुरिति यवहारस्य निरा-
बाधं जागरुकात्वात् ॥”)

नेमः, पुं, (नयति प्रापयति शुभमिति । नी +
“पानीविबन्धः पः ।” उर्वा । १ । २३ । इति
पः ।) पुरोहितः । उदकम् । इति संक्षिप्त-
सारोद्यादितः ॥

नेपथ्यं, स्त्री, (नी + विच् + गुणः । नेः नेता तस्य
पथम् ।) वेशः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
(यथा, रघुः । १४ । ६ ।

“राजेन्द्रनेपथ्यविधानश्रीभा
तस्योदितस्वीत् पुनरुक्तदोषा ॥”
अलङ्कारः । रङ्गभूमिः । इति मेदिनी । ने, ८८ ।
(यथाह भरतः ।

“वाक्यस्यार्थतया यच्च पात्रं नैव प्रवेष्टते ।
नेपथ्यमिति प्राकाशे प्रयोष्यं तच्च नाटके ॥”)

नेपालः, पुं, खनामप्रसिद्धदेशः । इति जटाधरः ॥
(यथा, शक्तिवज्रमतम् ।

“जटेश्वरं समारण्य योगेशानं महेश्वरि ।।
नेपालदेशो देवेशि । साधकानां सुखिदः ॥”)

नेपालजिह्वः, पुं, (नेपालोद्भवो जिह्वः ।) नेपाल-
देशोद्भवजिह्वः । तत्पठ्यायः । नेपालः २ लज्ज-
जिह्वः ३ ज्वरान्तकः ४ नाडीतिक्तः ५ निद्रारिः
६ सन्निपातरिपुः ७ अथ्य गुहाः । श्रोतलम् ।
उष्णत्वम् । योगवाहिलम् । लघुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । अतिकफपित्ताश्लोषलज्ज्याज्वरापह-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नेपालिका, स्त्री, (नेपालः उत्पत्तिस्थानत्वेना-
द्यस्या इति । नेपाल + ठन् + टाप् ।) मगः-
शिला । इति राजनिर्घण्टः ॥

नेमः, पुं, (नयतीति । नी + “अर्त्तिस्तुष्टिति ।”
उर्वा । १ । १३६ । इति मन् ।) काकः ।
अवधिः । खड्गम् । प्राकारः । केतवम् । इति
मेदिनी । ने, १८ ॥ अर्द्धम् । गर्तः । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । ७० ॥ नाद्यादिः । अन्धः । इति-

शब्दरत्नावली । सायंकालः । अजम् । ऊर्ध्वम् ।
इति संक्षिप्तसारोद्यादितः ।

नेमिः, स्त्री, (नयति चक्रमिति । नी + "नियो
मिः ।" उर्ध्वा । ४ । ४३ । इति मिः ।) चक्र-
परिधिः । रथचक्रस्य भूमिस्पर्शभागः । तत्-
पर्यायः । प्रधिः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ ।
नेमी १ । इति भरतः । (यथा, रघुः । १ । ३६ ।
"मनोऽभिरामाः प्रसन्नौ रथमेभिखगोन्मुखेः ।
वङ्गजसंवादिनीः केका विद्या भिन्नाः शिख-
क्लिभिः ।")

कूपोपरिखण्डप्रान्तभागः । इति भरतः ।
(प्रान्तभागः । यथा, रघुः । ६ । १० ।

"अजयदेकरथेन स मेदिनी-
सुदधिनैमिभिष्यशरासवः ।")

भूमिस्पर्शकूपपट्टः । इत्यर्थः । कूपस्य समीपे रण-
धारव्याप्यं निद्रावयनम् । इति खात्री । तत्-
पर्यायः । त्रिका २ । इत्यमरः । १ । १० । २७ ।
कूपनिकटसमानस्थानम् । यथा,—

"नेमिर्नेमीतिका च ख्यात् कूपान्तकसमस्थले ।"
इति शब्दरत्नावली ।

नेमिः, पुं, निमग्नश्चिः । इति हेमचन्द्रः । १ । २८ ।
तिनिग्रहणः । इत्यमरः । २ । ४ । २६ । मधुरादौ
तिनाश इति ख्यातः । (हेमचन्द्रः । यथा,
भागवते । ८ । २१ । १६ ।

"हे विप्रचित्ते हे राजो हे नेमे श्रूयतां वचः ।
मा युध्यत निवर्तन् न नः कालोऽवमर्षतु ।"
नयति शत्रून् विनाशमिति । नी + "नियो मिः ।"
उर्ध्वा । ४ । ४३ । इति मिः । वचः । इति
निघण्टुः । २ । २० ।)

नेमिचक्रः, पुं, परीक्षितशङ्खः असीमशङ्खस्य पुत्रः ।
स हस्तिनागरे नद्या कृते कौशाख्यां पुण्यां
राजासीत् । इति श्रीभागवते । ६ । २२ । ३६ ।
(अश्वैव राज्यशासनसमयनिर्णयो यथा, राजा-
वत्याम् १ परिच्छेदे ।

"गजाङ्घ्रे कृते नद्या कौशव्यां निवसन् सुरा ।
वट्सप्तनिमित्तान् वर्णान् तथा मासव्याधिकान् ।
सुखा भोगान् गतः खगं सुप्रं राज्येऽभिनिष्पन्नम् ।"
नेमी, [नृ] पुं, (नेम ऊर्ध्वमस्थासीति । नेम +

इतिः ।) तिनिग्रहणः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
नेमी, स्त्री, (नेमि + वा डीप् ।) नेमिः । इत्य-
मरटीकायां भरतः । (तिनिग्रहणः । पर्यायो-
ऽस्या यथा,—

"स्यन्दनक्षिनिशो नेमी ————— ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

नेटा, [नट] पुं, (नयति शुभमिति । नी + "नमृ-
नेटुलङ्घिति ।" उर्ध्वा । २ । ६६ । इति ङनृप्रत्य-
येन साधुः ।) नटविक्र । इति संक्षिप्तसारो-
द्यादितर्भरिप्रयोगश्च । (लट्टदेवः । इति
सायनः । यथा ऋग्वेदे । १ । १५ । ३ ।

"अभियन्तं यवीहि नो यावो नेटः पिव ऋतुना ।"
नेकटिका, त्रि, (निकट + "निकटे वसति ।" ४ ।

४ । ७३ । इति ठक् ।) निकटवर्ती । यथा,—

"भातीनद्यानदीप्राक्ः सुजनः परिपूजयन् ।
पर्यवसानाद्वानसेराटनेकटिकायमान् ।"
इति भट्टिः । ४ । १२ ।

नेकर्च, स्त्री, निकटस्य भाव इत्यर्थे व्याघ्रप्रत्यय-
नियन्त्रम् । निकटत्वम् । (यथा, कथाचरित-
वागरे । १५ । १२५ ।

"वाधते तच्च नेकस्यात् सर्वं स मगधेश्वरः ।
तत्तत्र रक्षाहेतोश्च विनोदाय च गन्धताम् ।"
निकटभवे, त्रि ।

नेकमेदः, त्रि, (न एको मेदोऽनेति ।) उच्चा-
वचम् । अनेकप्रकारः । इत्यमरः । १ । १ । ८३ ।
नेकवैयः, पुं, (निकवाया अपत्यमिति । निकवा +
टक् ।) निकवापुत्रः । राक्षसः । इति हज्जा-
शुभः ।

नेगमः, पुं, (निगम एव । स्वार्थे ञच् ।) उप-
निवृत् । बहिक् । (यथा, रामायणे । १ ।
७७ । २३ ।

"खं दृश्यः प्रीतो ब्राह्मणा नेगमास्तथा ।"
"नेगमा बहिजः ।" इति तट्टीकायां रामायणे ।)
नागरः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली । नयः ।
(यथा, महाभारते । १२ । १०० । ४ ।

"तेषां प्रतिविचारार्थं प्रवक्ष्याम्यथ नेगमम् ।"
अतिः । इति हेमचन्द्रः । १ । ५३१ । त्रि
निगमसम्बन्धिनि, (निगमशास्त्रवैतरि । यथा,
महाभारते । १३ । १६७ । ४ ।

"द्विषेभ्यो वलतुस्त्रिभ्यो नेगमेभ्यश्च निग्रहः ।"
नेचिकं, स्त्री, (नीच + ठक् ।) गोः शिरोदेशः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३६ ।

नेचिकी, स्त्री, (नीचेश्वरतीति ठक् । यदा निचिः
कर्णशिरोदेशः । ततः स्वार्थे कन् । प्रशस्तं निचि-
कमस्याः । ततो ञ्योत्कादिभ्य इत्यञ् ततो
डोप् ।) उत्तमा गौः । इत्यमरः । २ । ६७६ ।

नेजं, त्रि, (निजस्येति । निज + ञच् ।)
निजसम्बन्धि । स्त्रीत्वम् । यथा,—

"ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वायस्यस्य च पार्श्वतम् ।
आद्येवस्य च पार्श्वतं नेजं पाशुपतस्य च ।"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे वाक्यमुक्ते ।

(यथा च हरिवंशे भविष्ये । ३३ । ६ ।

"स हसौ दर्शनं नेजं चात्रचर्मामरो हरः ।")

नेज्यं, स्त्री, निजत्वम् । निजस्य भाव इत्यर्थे व्या-
घ्रप्रत्ययनियन्त्रम् । (निजसम्बन्धि । निजकर-
णोयं वा ।)

नेपालः, पुं, (नेपाले नेपालाच्छदेशे भवः ञच् ।)
नेपालनिधः । इति राजनिर्घण्टः । नेपालदेश-
सम्बन्धिनि, त्रि । (भूमिस्पर्शश्चिः । यथा, भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।

"किरातकोऽथो नेपालः खोऽर्द्धतित्तो खरा-
न्तकः ।"

इत्युत्पत्तिभेदः । यथा तत्रैव २ भागे । अथ
सुधीपञ्चनेपालीदीर्घपञ्चनीलपोरायां गुणाः ।

"सुधीपञ्चो नीलपोरो नेपालो दीर्घपञ्चकः ।
वातलाः कषपित्तलाः सकवाया विदाहिनः ।"

नेपालिकं, स्त्री, (नेपाले नेपालाच्छदेशे भवम् ।
इति ठक् ।) तात्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(तात्वशब्देऽस्य गुणादिकं व्याख्यातम् ।)

नेपाली, स्त्री, (नेपाले भवा इत्यञ् डोप् च ।)
नवमज्जिका । (नेवारि इति लोके । यथास्याः
पर्यायः ।

"नेपाली कथिता तज्ज्ञैः सप्तला नवमज्जिका ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मनःशिला । (अस्याः पर्यायो यथा,—
"मनःशिला मनोशुभा मनोका नागजिह्वा ।
नेपाली कुनटी गोला शिलादिष्वैवधिः ख्यता ।"

इति भावप्रकाशः । १ । १ ।)
शेपालिका । इति मेदिनी । ये, १०४ । नीली ।
इति शब्दरत्नावली ।

नेपुण्यं, स्त्री, (निपुणस्य भावः कर्म वा इति ।
"हायनान्त्युवादिभ्योऽञ् ।" ५ । १ । ३० ।
इत्यञ् ।) नेपुण्यम् । यथा, माघे । १६ सर्गः ।

"प्रकटाश्वपि नेपुण्यं मच्चन्
परवाश्वानि चिराथ गोपितुम् ।

विपरीतमथात्मनो गुबान्
भ्रशमाकौशलमायं चेतसा ।"

(यथा, महाभारते । १३ । १८ । ८१ ।

"वैश्यो लाभं प्राप्नुयात्नेपुण्यश्च
शूद्रो गतिं प्रैत्य तथा सुखम् ।")

नेपुण्यं, स्त्री, (निपुणस्य भावः कर्म वा । "गुण-
वचननाञ्छादिभ्यः कर्मणि च ।" ५ । १ । २४ ।
इति ञच् ।) निपुणता । निपुणस्य भाव इत्यर्थे
व्याघ्रप्रत्ययनियन्त्रम् । यथा,—

"अश्वस्यः सङ्घसा राजन् भावो बोद्धुं परस्व वे ।
अन्नः सभावेगतेस्तेनेपुण्यं पश्यता भ्रशम् ।"

इति रामायणे लङ्काकाण्डे १७ सर्गः ।

नेमितिकं, त्रि, (निमित्तादागतं निमित्तभवं वा ।
इति ठक् ।) निमित्तजन्यम् । यथा,—

"नेमितिकानि कान्यानि निपतन्ति यथा यथा ।
तथा तथैव कार्याणि नात्र कार्यं विचारयेत् ।"

इति यद्व्यागतत्वम् ।

माससंवत्तरादिविशेष निधन-मूल्यावच्छकर्तृत्व-
कादाचित्तकनिमित्तोत्पन्नं पुलकज्वादिनिमि-
तकमाहादि । यथा,—

"नित्यनेमितिके कुर्वेत् प्रयतः सन् मज्जिषुषि ।
तीर्थक्षानं गजच्छायां प्रेतमाहं तथैव च ।"

इति मज्जिमावतत्वम् ।

(निमित्तं वेति निमित्तबोधकप्रत्ययमधीते वा इति
ठक् । निमित्तशास्त्राभिज्ञे तदध्ययनकर्तारि च ।)

नेमितिकक्रिया, स्त्री, (नेमितिकी यावौ क्रिया-
चेति निमित्तजन्या क्रियेत्यर्थः ।) निमित्तनिश्चय-
वर्धकारिकर्तृत्वकर्म । यथा,—

"निदां नेमितिकीं कान्वां क्रियां पुषामशेषतः ।
समाख्याहि हिममिष्ट सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ।"

उर्म्य उवाच ।

यदेतदुक्तं भवता नित्यनेमितिकाश्रितम् ।
तदहं कथयिष्यामि श्रद्धांकेकमना मम ।

जातस्य जातकर्मादि क्रियाकाकर्मशेषतः ।
पुत्रस्य कुर्वीत पिता आह्वयानुदयात्मकम् ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे ६ अध्यायः ॥
(यथा, मार्कण्डेयः । १० । १ ।
“निवृत्तं नैमित्तिकत्वेन निवृत्तनैमित्तिककर्मणा ।
यद्व्यस्य तु यत् कर्म तन्निश्चयं पुत्रकम् ॥”)
नैमित्तिकदानं, जी, (निमित्तमाश्रित्य दीयते इति
दा + भावे क्यट् । अस्य निवृत्तिर्यथा) निमित्त-
निश्चयवदधिकारिकर्मादानम् । यथा,—
“यत्तु प्रापोपशान्त्यर्थं दीयते विदुषा करे ।
नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं खड्गिरयुहितम् ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥
नैमित्तिकलयः, पुं, (नैमित्तिकः ब्रह्मणो दिवाव-
साननिमित्तवशात् यो लयः ।) प्रलयविशेषः ।
यथा,—
“चतुर्थ्युगसहस्रान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः ।
अनादृष्टिश्च कल्पान्ते जायते शतवार्षिकी ॥
उत्तिष्ठन्ति तदा रौद्रा दिवि सप्त दिवाकराः ।
ते तु पीत्वा जलं सर्वं शोषयन्ति जगत्त्रयम् ॥
भूर्भुवःसन्निहर्णोक्तं स्यात् यान्ति जलं जनाः ।
रुद्रो भूत्वा त्वसौ विष्णुः पातालानि दहत्यधः ॥
विष्णुर्देविलोकं च सुखाब्धिवान् दहत्यलम् ।
वर्धनो च वर्षशतं नागावर्णा महाधराः ॥
विष्णुश्च जलं शतं वाति वर्षायां वायुर्ज्वलितः ॥
विष्णुरेकादशैः पीत्वा सर्वं ब्रह्मस्वरूपम् ।
शैतेऽनन्तासने विष्णुर्नष्टे स्थावरजस्रमे ।
सुप्ता युगसहस्रं च जगद्भूयोऽष्टजहतिः ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥
(तथा च भागवते । ८ । २४ । ७ ।
“आसीदतीतकल्पान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको
लयः ॥”)
नैमित्तिकज्ञानं, जी, (नैमित्तिकं तत् ज्ञानञ्चेति ।
निमित्तवशात् निमित्तमाश्रित्य विधेयं ज्ञान-
मित्येके ।) निमित्तनिश्चयवदधिकारिकर्म-
ज्ञानम् । यथा,—
“आकाशशब्दरूपानि श्रुत्वा ज्ञाता रजस्वलात् ।
ज्ञानार्हेषु यदा ज्ञाति ज्ञानं नैमित्तिकं हि
तत् ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥
निवारणं, जी, (निमित्तान्तरमात्रेण निवृत्तं
आसुरं वनं यच्च ततस्तत् नैमिषं अरण्य-
मिति ।) अरण्यविशेषः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“तेन चक्रेण तत्सेवमासुरं दौर्जयं चक्रात् ।
निमित्तान्तरमात्रेण भस्मवद्भुषा क्षतम् ॥
शवं क्षत्वा ततो देवो मुनिं गौरमुखं तदा ।
उवाच निमिषेणैव निवृत्तं दानवं वनम् ॥
अरण्याऽक्षिण्णतस्त्वैव निवारणसंज्ञकम् ।
भविष्यति यथार्थं वै ब्राह्मणानां विधीयतः ॥”
इति वराहपुराणे गौरमुखं प्रति भगवद्-
वाक्यम् ॥ अपि च ।
“देशः संप्रवक्ष्यामि यस्मिन्देशे चरिष्यथ ।
उज्ज्वलं मनोमयं चक्रं स खट्वा ताडुवाच च ॥

चिन्मैतन्मया चक्रमनुव्रजत माचिरम् ।
यन्नास्य नैमिः शीर्यते स देशः पुनर्वर्धनम् ॥
ततो सुमोच तच्चक्रं ते च तत् समनुव्रजन् ।
तस्य वै व्रजतः क्षिप्रं यच्च नैमिरशीर्यते ॥
नैमिषं तत् स्मृतं नाम्ना पुण्यं सर्वत्र पूजितम् ।
सिद्धचारुसङ्कीर्णं यच्चमन्त्रसंवेदितम् ॥
स्थानं भगवतः शम्भोरेतन्नेमिषतुलम् ।
अथ देवाः सगन्धर्वाः सद्यचोरगराक्षसाः ।
तपस्तप्ता पुरा देवा केभिरे प्रचुरान् भगान् ॥”
इति कौर्म्ये ४० अध्याये षट्कुलीयान् प्रति
ब्राह्मवाक्यम् ॥ (कश्चिन्नाजगन्धान्कोऽपि पाठो
दृश्यते तच्च तु ब्रह्मणा विदुषस्य मनोमयचक्रस्य
नैमिः शीर्यते यचेति युत्पत्त्या नैमिषं नैमिष-
मेव नैमिषं तदाख्यमरण्यमिति बोध्यम् । तथा
च वायवीये ।
“एतन्मनोमयं चक्रं मया खट्वं विदुष्यते ।
यन्नास्य शीर्यते नैमिः स देशः तपसः शुभः ॥
इत्युक्त्वा कर्मसङ्कार्यं चक्रं खट्वा मनोमयम् ।
प्रणिपत्य महादेवं विसर्ज्य पितामहः ॥
तेऽपि हृष्टतमा विप्राः प्रगम्य जगतां प्रभुम् ।
प्रययुस्तस्य चक्रस्य यच्च नैमिषशीर्यते ॥
तद्वर्णं तेन विख्यातं नैमिषं मुनिपूजितम् ॥”
तथा च देवीभागवते । १ । २ । २८-३२ ।
“कलिकालविभीताः स्त्रो नैमिषारण्यवासिनः ।
ब्रह्मणाच समादिष्टाश्चक्रं दत्त्वा मनोमयम् ।
कश्चित् तेन नः सर्वान् गच्छन्त्येतस्य पृष्ठतः ।
नैमिः संशीर्यते यच्च स देशः पावनः स्मृतः ॥
कलेस्तत्र प्रवेशो न कदाचित् संभविष्यति ।
तावत् तिष्ठन्तु तत्रैव यावत् सत्ययुगं पुनः ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य यहीत्वा तत्कथानकम् ।
पालयन्मिगतस्तूर्णं सर्वदेशदिग्दशया ॥
प्रेत्याच्च पालयंश्चक्रं नैमिः शीर्योऽथ पश्यतः ।
तेनेदं नैमिषं प्रोक्तं क्षेत्रं परमपावनम् ॥”)
नैमिषः, पुं, (नि + मेड् प्रश्रियद्वा + अचो यत् इति
यत् । ततः स्वार्थे प्रज्ञाद्यञ् । मिधातुना
निष्पन्नमिति केचित् ।) परिवर्तः । विनिमयः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥
नैम्योधं, जी, (न्ययोधस्य विकारः ततः प्रत्यादिभ्यो-
ऽञ् ।) ४ । ३ । १६४ । इत्यञ् । तस्य विधान-
सामर्थ्यात् पठे न शुक् । “न्ययोधस्य च केव-
लस्य ।” ७ । ३ । ५ । इति न ह्रिद्विजागमश्च ।
न्ययोधफलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १८ ॥ न्ययोध-
जातचमसादि । इति वोपदेवरामतर्कवागीशौ ॥
नैयङ्गं, जि, (न्यङ्गोऽङ्गिकार इति । “प्राणिरज-
तादिभ्योऽञ् ।” ४ । ३ । १५४ । इति विकारे-
ऽञ् ।) न्यङ्गगजातवस्त्रचर्मसादि । इति वोप-
देवरामतर्कवागीशौ ॥
नैयतं, जी, (नियतस्येदं इति । नियत + व्यञ् ।)
नियतत्वम् । नियतस्य भाव इत्यर्थे व्याप्रत्यय-
निष्पन्नम् ॥
नैयायिकः, पुं, (न्यायं गीतमादिप्रणीतं तर्कशास्त्र-
विशेषं आधीते वेत्ति वा । न्याय + “क्रतृक्यादि-

धृवाङ्गः ।” ४ । ३ । ६० । इति ङक् ।) न्यायवेत्ता ।
न्यायाध्याता । तत्पण्यायः । व्याचष्टादः २
साम्बादिकः २ आर्हितः ४ । इति जटाधरः ॥
(यथा, महाभारते । १ । २ । १६६ ।
“नैयायिकानां मुख्येन वदन्त्यात्मनेन च ।
पराजितो यच्च बन्धो विवादेन महात्मना ॥”)
नैरन्तर्यं, जी, (निरन्तरस्य भाव इति । निरन्तर
+ व्यञ् ।) निरन्तरत्वम् । निरन्तरस्य भाव
इत्यर्थे व्याप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥ (यथा मनौ । ६ ।
२७१ श्लोकस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः ।
“ये च इदं तानपि नैरन्तर्याम्यपराधगोचरा
प्रेक्षया चातयेत् ॥”)
नैराशं, जी, (निराशस्य निरभिलाषस्य भावः
इति । निराश + व्यञ् ।) आशाया अभावः ।
यथा,—
“आशा हि परमं दुःखं नैराशं परमं सुखम् ।
आशया पिङ्गला वेष्टा लला जलमनिरर्थकम् ॥”
इति ब्रह्मवेत्तार्थश्रीलक्ष्मणस्वखे ६७ अः ।
(यथा, महाभारते । १ । २२५ । १२ ।
“स तु नैराशमापन्नः सदा श्लानिसमन्वितः ।
पितामहसुपागच्छन् संकुडो ह्यवाहनः ॥”)
नैरक्तं, जि, (निरक्तस्येदं निरक्तौ भवं वा । “अणु-
गयनादिभ्यः ।” ४ । ३ । ७३ । इति ञञ् ।)
निरक्तसम्बन्धि । यथा, “षष्ठेऽथ दुर्मिदिति यस्य
ठः न ङः इति नैरक्तम् ॥” इति रामतर्क-
वागीशः ॥
(निरक्तं यन्त्रविशेषं वेत्ति आधीते वा । निरक्त-
वेत्ता । यथा, मनुः । १२ । १११ ।
“नैविद्यो हैतुकस्तर्को नैरक्तो धर्मपाठकः ॥”)
नैर्क्तः, पुं, (निर्क्तं तिरपत्यम् । इत्यञ् ।) नाक्षसः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५५ ।
“तस्यापि निर्क्तं तिर्भायां नैर्क्ता येन
राक्षसाः ॥”)
पश्चिमदिक्चक्राद्याधिपतिः । इत्यमरः । १ ।
१ । ६२ । १ । ३ । २ ॥ ज्योतिषमते तत्कोणा-
धिपती राहुः । यथा,—
“ख्यः शुक्रः चमापुत्रः सैहिकेयः शनिः शशी ।
सौम्यखदशमन्त्री च प्रागादिदिग्धीश्वराः ॥”
इति ज्योतिषस्तम् ॥
नैर्क्तौ, जी, (निर्क्तं तिर्यमिति । निर्क्तं तोऽधि-
हता यस्यां वा । व्यञ् ङीप् च ।) अवाची-
प्रतीकोर्मध्या दिक् । नैर्क्तकोणः । इति
राजनिर्वहणः जटाधरश्च ॥ (यथा, मनुः ।
११ । १०५ ।
“खयं वा शिखरवशाद्भुतलयाधाय पाञ्चजौ ।
नैर्क्तौ दिग्मातिष्ठेदनिपातादजिज्ञासः ॥”)
नैर्गुण्यं, जी, (निर्गुणस्य भावः कर्म वा । निर्गुण +
व्यञ् ।) निर्गुणत्वम् । यथा, श्रीभागवते । २ ।
१ । ६ ।
“परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये उत्तमज्ञाकलीजया ।
यहीतचेता राजर्षे आस्थानं यदधीतवान् ॥”
(यथा, महाभारते । २ । १६ । १५ ।

“गुणाभिः संश्रयाद्वा जन् नैवेद्यं मन्यसे कथम् ।
न सन्ति प्रकृतेः स्वभावे गुणा यच्च ज्ञानयोगे ।
तत्त्वज्ञानयोगः । यथा, भागवते । १ । ३१ । ३० ।
“ज्ञानयोगश्च मन्त्रिणो नैवेद्यो भक्तिलक्षणः ॥”
नैवेद्यं, स्त्री, (निर्मलस्य भावः । इति व्यञ् ।)
निर्मलत्वम् । (तथा च हारीतेनोक्तम् ।
“जिह्वास्नेहं जनयति तथा भोजनैर्नैवेद्यकारो ॥”)
विषयवैराग्यम् । यथा,—
“विषयेभ्यस्तिसरंगो मानसो मज उच्यते ।
तेजो ह्य विरागस्तु नैवेद्यं सप्तदाहृतम् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
नैवेद्यं, स्त्री, (नीलस्य भावः । व्यञ् ।) नीलिमा ।
इति सुगन्धोद्यतोक्तम् । रामतर्कवागीशः ।
नैवेद्यं, स्त्री, वंशप्रतुकारगुणविशेषः । यथा,—
“नैवेद्यं प्रौढता चापि सुस्वरस्य शीघ्रता ।
माधुर्यमिति पञ्चामी पुतुलतेषु गुणाः स्मृताः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ।
(निर्विकल्प भावः । निर्विक + व्यञ् ।) निर्वि-
कल्पा च ।
नैवेद्यं, स्त्री, (निवेदं निवेदनमर्हतीति । निवेद +
व्यञ् ।) देवाय निवेदनोपक्रमम् । तस्य निरुक्ति-
र्यथा,—
“चतुर्विधं कुलेशानि त्रयं ते वदस्वामितम् ।
निवेदनात् भवेत्तु नैवेद्यं तदुदाहृतम् ॥”
इति कुलाख्यावे १० उक्तासः ।
तदुदाहृत्य यथा,—
“सवितेन सुमुहने पायसेन ससर्पिषा ।
सितोदनं सकदलिदध्याद्यैश्च निवेदयेत् ॥”
इति प्रपञ्चसारः ।
तत् पञ्चविधम् । यथा,—
“निवेदनीयं यदुदयं प्रशस्तं प्रयत्नं तथा ।
तद्व्याहृतं पञ्चविधं नैवेद्यमिति कथ्यते ।
भक्ष्यं भोग्यं च लेख्यं पेयं चूष्यं च पञ्चमम् ।
सर्वं चैतन्नैवेद्यमारोप्य नैवेदयेत् ॥” *
तत् पञ्चं यथा,—
“तेजसेषु च पात्रेषु सौवर्णे राजते तथा ।
ताम्रं वा प्रकरे वापि पद्मपत्रेऽथवा पुनः ॥
यज्ञदाहृत्ये वापि नैवेद्यं स्थापयेद्बुधः ।
सर्वाभावे च माद्येयं स्नहस्तचटिते यदि ॥”
इति तन्त्रसारः । *
तद्वाचनं यथा,—
“नैवेद्येन भवेत् स्वर्गो नैवेद्येनान्तर् भवेत् ।
धर्मार्थकाममोक्षाच्च नैवेद्येन प्रतिष्ठिताः ।
सर्वयज्ञफलं निजं नैवेद्यं सर्वतुष्टिदम् ।
ज्ञानं मानं पुण्यं सर्वभोग्यमयं तथा ।
मनसापि महादेवे नैवेद्यं दातुमिच्छति ।
यो नरो भक्तियुक्तः सन् दीर्घायुः स सुखी भवेत् ।
महामार्था कदा देवीमर्चयिष्यामि शक्तियः ।
नानाविधैस्तु नैवेद्यैरिति चिन्ताकुलस्तु यः ।
स सर्वकामान् संप्राप्य मम लोके महीयते ॥”
इति कालिकापुराणे । १६ । १०० । अध्यायः ।
तत्कालो यथा,—

“अर्थात् विस्मयनादुदयं नैवेद्यं सर्वतुष्टयति ।
विस्मयते जगन्नाथे निर्माणा भवति चत्वात् ।
पञ्चरात्रविदो सुखा नैवेद्यं भुङ्क्ते सुखम् ॥”
इति गरुडपुराणम् ।
तस्य स्थापनक्रमो यथा,—गौतमीये ।
“नैवेद्यं दक्षिणे भागे पुरतो वा न पृष्ठतः ।
दक्षिणभागस्तु देवताया एव न तु साधकस्य ।
पक्षश्च देवतायामेव आमात्रश्चैव दक्षिणे ।
पुरश्चरणाचक्रिकायाम् ।
दक्षिणं परिदृश्य वा मे चैव निधापयेत् ।
अभोष्यं तद्वेदनं पाणीयं च सरोपमम् ॥”
इति तन्त्रसारः ।
तन्मन्त्रा यथा,—
“नैवेद्यसुदामाङ्गुलकनिष्ठार्थां प्रदर्शयेत् ।
कनिष्ठानामिकाङ्गुलैर्मुद्रां प्राणस्य कीर्तिता ।
तर्जनीमध्यामाङ्गुलैरुपानस्य तु सुप्रिका ।
अनामामध्यामाङ्गुलैरुपानस्य तु सा स्मृता ।
तर्जनीनामामध्याभिः साङ्गुलभिस्तुर्धिका ।
सर्वाभिः सा समानस्य प्राणायामेन योजिता ।
तारपूर्वां जपेन्मुद्रां प्राणादीनां प्रदर्शयेत् ॥”
इति यामलः ।
ब्राह्मणाय तत्समर्पणं यथा,—
“साक्षात् खादति नैवेद्यं विप्ररूपी जगद्गुरुः ।
ब्राह्मणे परितुष्टे च सन्तुष्टाः सर्वदेवताः ।
देवाय दत्त्वा नैवेद्यं हिजाय न प्रयच्छति ।
भक्षोभूतश्च नैवेद्यं पूजनं निष्कलं भवेत् ।
देवदत्तं न भोक्तव्यं नैवेद्यं विना हरेः ।
प्रशस्तं सर्वदेवेषु विष्णोर्नैवेद्यभोजनम् ॥”
श्रुत्वा तद्वचनविधिर्यथा,—
श्रुत्वा हरेर्भक्तश्च नैवेद्यभोजनोत्सुकः ।
आमात्रं हरये दत्त्वा पाकं कृत्वा च खादति ॥”
इति श्रीलक्ष्मणस्मृत्युक्ते २१ अध्यायः । *
विष्णोर्नैवेद्यभोजनप्रकाशं क्वादे ।
“कृत्वा चैवोपवास्य भोक्तव्यं हृदयोदिने ।
नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हृत्वाकोटिनिगमनम् ॥
प्राप्ते ।
हृदि रूपं सुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ।
पादोदकश्च निर्मात्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥
क्वादे ।
अभिष्टोमसहस्रैश्च वाजपेयशतैश्च यथा ।
तुल्यं फलं भवेद्देवि । विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् ।
पादोदकश्च निर्मात्यं नैवेद्यं विशेषतः ।
महाप्रसाद इत्युक्ता याज्ञः विष्णोः प्रयत्नतः ।
वदन्त्युपपरिशिष्टे ।
पवित्रं विष्णोर्नैवेद्यं सुरसिद्धिर्धर्मिभिः स्मृतम् ।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुङ्क्ता आन्त्यायणचरेत् ॥
स्वदत्तमिति विशेषवर्णयम् । स्मृतौ ।
ब्रह्मचारियुष्मैश्च वनस्थायिभिस्तथा ।
भोक्तव्यं विष्णोर्नैवेद्यं नाम कार्या विचारया ॥”
इत्येकादशीतन्त्रम् ।
अपि च ।
“विष्णोर्निवेदितं पुण्यं नैवेद्यं वा फलं जलम् ।

प्राप्तिमात्रेण भोक्तव्यं जागिर ब्रह्महा जनः ॥
अदृशीर्भट्टमुद्रिच भट्टशापी भक्षितः ।
यस्यसेद्विष्णुर्नैवेद्यं भाग्योपपत्तिं शुभम् ॥
प्राप्तिमात्रेण यो भुङ्क्ते भक्ता विष्णुनिवेदितम् ।
पुंसां शतं सतुष्टं च जीवन्मुक्तः स्वयं भवेत् ॥
विष्णोर्नैवेद्यभोजी यो निजं वा प्रयत्ने हरिम् ।
पूजयेत् स्तौति वा भक्ता स विष्णुसङ्गो भवेत् ॥
पुंश्चान्नमवीराणां श्रद्धाभावात्तमेव च ।
यद्वरेरनिवेद्यं च दृष्ट्यामात्रमभक्ष्यम् ॥
शिवलिङ्गप्रदत्तं यदन्नं श्रद्धाजिनाम् ।
चित्तितुल्यकामिनाश्च देवजात्रं तदेष च ॥
कन्याविक्रयिष्यामन्नं यदन्नं योनिजीविनाम् ।
अशुद्धान्नं पर्युजितं सर्वभक्ष्यावशेषकम् ॥
श्रद्धापतिर्हिजात्रश्च दृष्ट्याद्विजात्रकम् ।
अदीक्षितविजात्राश्च यदन्नं श्रद्धाजिनाम् ॥
अशुद्धागाभिनाश्चैव हिजात्राणामन्नेव च ।
मित्रद्वयं क्षतज्ञानासन्नं विनासवातिनाम् ॥
मित्रासाक्ष्यप्रदानाच्च ब्राह्मणानामन्नेव च ।
एतत् सर्वं विष्णुभ्यो विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १० अध्यायः । *
“विष्णोर्निवेदितामेन यदन्नाः सर्वदेवताः ।
पितरोऽपि दयश्चैवमिति वेदेन विष्णुनम् ॥
अन्तं सर्ववस्तूनां मिदं सारं सुदुर्लभम् ।
विष्णोर्निवेदितास्य कलां नार्हन्ति बौद्धश्रीम् ॥
यद्व्याख्या तन्नेवेद्यं यो भुङ्क्ते साधुसङ्गतः ।
यद्विवेकसङ्गात्वां प्राप्नोति तपसा फलम् ॥
यो निवेद्य हरिं भुङ्क्ते भक्ता भुक्तश्च निश्चयः ।
किं वा तपस्या सुतरी स हरेर्लज्जया समः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणस्मृत्युक्ते १० अध्यायः ।
शिवनैवेद्ये विशेषो यथा, ब्रह्मचर्यपरिशिष्टे ।
“अप्राह्णं शिवनैवेद्यं पञ्च पुण्यं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलायाश्चात् सर्वं याति पवित्रताम् ॥
शालग्रामशिलायां शिवपूजने तद्व्याहृतम् ।
इत्याहुतत्वम् ॥” कालिकापुराणे ।
“यो यद्देवाचरतः स तन्नेवेद्यभक्षकः ।
केवलं वीरशैवे तु वैष्णवो नैव भक्षयेत् ॥”
वैष्णवपदमन्त्रदेवोपासकपरम् ।
‘समानव्ययनैवेद्यं भक्षयेदन्त्यदेवतः ।’
एतदन्त्योत्तरपरम् । नन्दिकेश्वरपुराणे ।
‘दत्त्वा नैवेद्यवज्रादि नाददौत कथञ्चन ।
तत्तव्यं शिवसुदिष्टं तदादाने न तत्फलम् ।’
इति शिवदत्ते विशेषः । इत्येकादशीतन्त्रम् ॥
स्वदत्तशिवनैवेद्यस्यापि भक्ता भक्ष्यत्वमुक्तं यथा,
“रोमं हरति निर्मात्यं शोकान् चरयोदकम् ।
अशेषं पातकं हन्ति शम्भोर्नैवेद्यभक्षयम् ॥”
इति शास्त्रान्तरतन्त्रिणी ॥
शिवनैवेद्यस्याप्राप्त्यकारणं यथा,—
राधिकोवाच ।
“एवमन्तस्य च विभो ! सर्वश्रेष्ठ महात्मनः ।
न शस्तं कथमुच्छिष्टं ब्रूहि सन्देहभञ्जन ! ॥
श्रीलक्ष्मण उवाच ।
अद्य देवि ! प्रवक्ष्यामि तन्निश्चयं पुरातनम् ।

पापेभ्यः शान्तिं दत्तुं जलद्विप्रसोपमम् ।
सन्तुष्टमारी वेङ्कटमेकदा च जगाम ह ।
ददर्श भक्तवत्सलं गार्धरायं द्विजः ।
तुष्टाव गृष्टेः क्षीमेन प्रबन्धं भक्तितो मुदा ।
अपश्यं ददौ तस्मै वस्तुतो भक्तवत्सलः ।
प्राप्तमात्रेण तस्मै भक्तं तेनैव किञ्चन ।
किञ्चिदपि वस्तुना भक्त्याय च दुर्लभम् ।
विद्याभ्यसे च तद्वत् गुरवे भूतपात्रिणे ।
भक्त्युत्साहं तत् सर्वं भक्त्यै प्राप्तमागतः ।
सुखा सुदुर्लभं वस्तु नगरी प्रेमविजयः ।
युक्तचित्तवत्सलाः साधुनेत्रो मुदान्वितः ।
गायन्मनः सुखं भक्ता सुकण्ठः पञ्चवक्त्रतः ।
रागमैद्वैकतामेव ताकमानेन सुन्दरम् ।
पपात समवर्त्तमानं भूतं व्यापकम् च ।
स्वयं निपद्य पञ्चाक्षरं दक्षिणार्धमवाप च ।
अतीवकमनीयेतद्व्यथानेकमानसः ।
सहस्रद्वयमभ्यस्य मां पश्यन् हृत्तरोरुचि ।
एतस्मिन्मन्त्रे देवी दुर्गा दुर्गेतिगात्रिणी ।
मुदा जगाम शीघ्रं तत् प्रसन्नवदनेन च ।
ददन्तं चर्चितं हृष्टा निपतन्तश्च भक्तितः ।
प्रहस्य वार्तां पश्यन् कुमारं भूतपात्रिणः ।
सर्वं तां कथयामास कुमारः संपुटाञ्जलिः ।
श्रुत्वा चुकोप सा देवी शिवं प्रस्फुरिताधरा ।
तां श्रुत्वा मुदा देवीसुत्याय च विलोचनः ।
नोदयामास विविधं तुष्टाव संपुटाञ्जलिः ।
श्रुत्वा मनोहरं क्षीरं न शशाप शिवं शिवा ।
दुष्टकृते तदुच्छिष्टमभ्यस्य विदुषामपि ।

पार्ष्ण्यनाथः ।

सुचिरश्च तपस्तप्ता मया लब्धव्यमीश्वरः ।
त्वया विष्णोः प्रसादेन वञ्चिताहं कथं विभो ।
यतो न दत्तमेवैतं विष्णोर्मह्यं त्वयाधुना ।
अतो मतो यथावैतत् फलमेव महेश्वर ।
अद्यप्रभृति ये लोकान् नैवेद्यं भुङ्क्षते तव ।
ते जन्मैर्न सारमेया भविष्यन्त्येव भारते ।
इत्यत्रा पार्ष्ण्यती माणाहरोर पुरतो विभोः ।
हृष्टिः पपात तत्कण्ठे नीलकण्ठो बभूव सः ।
तदा शिवः शिवां भक्ता कृत्वा वचसि सादरम् ।
तन्मामभङ्गं क्षीमेन विनयेन चकार ह ।
करेण चक्षुषोर्नरं सन्ध्याय च पुनः पुनः ।
नोदयामास विविधैर्नैवेद्यान्मनोहरैः ।
परितुष्टा च सा देवी भर्तारं वस्तुवाच ह ।
कलेवरश्च त्वन्मामि नैवेद्येन विना हरेः ।
विभर्त्सि देहं सततं तव सौभाग्यवर्धितम् ।
कथं वक्षामि सौभाग्यरहितं कलेवरम् ।
अपूर्वं तव नैवेद्यं जलजलपुनराहरम् ।
ज्ञतं दुष्टं यत्तस्मात् पश्य देहं त्वजामि च ।
किञ्चोपरि च यद्वत् तदेवायास्यमीश्वर ।
सुप्रविष्टं भवेत्तच्च विष्णोर्नैवेद्यमिच्छितम् ।
इत्येवमुक्त्वा सा देवी देहं हृत्तुं ससुता ।
जलो हरस्तत्पूरतः स्तुत्वा च स्वीकृतार ह ॥”

इति जलजलपुनराहरम् ३५ अः ।
तत्कारणान्तरं यथा,—

श्रीदेवुवाच ।

“दुर्लभं तव निर्माळ्यं ब्रह्मादीनां जपानिधि ।
तत् कथं परमेशान् निर्माळ्यं तव दूषितम् ।
इत्येव उवाच ।
माभेमामभेमहादेवि ! ज्ञानसारं श्रद्धा प्रिये ।
एतज्ज्ञानं महादेवि ! सारासारं परात्परम् ।
पञ्चभूतात्मकं देवि सुखं मे परिकीर्तितम् ।
मध्यस्थानं स्थितं तत् तत्सुखं परमेश्वरि !
ज्ञानमत्तं तत् ईशानं सदा कर्तुं सुचिकिति !
कालाधिक्यपि तत् सर्वशक्तिमयं सदा ।
तेजोमयं महेशानं सुखमर्हं वरानने !
चौरीदमन्त्रेण देवि उत्थितं गरलं विषम् ।
उत्थितं गरलं यत्तु ब्रह्माक्षणाशकारकम् ।
तदेव गरलं देवि हृत्ते कृत्वा तु तद्विषम् ।
कृत्वा जलनिभं द्रव्यं गरलं जलवत्तदा ।
मम हृत्ते महेशानि आविरासीत् सुचिकिति ।
ततः करतलीकृत्य तद्विषं परमेश्वरि ।
निपीय तद्विषं कृत्वा तीक्ष्णं ब्रह्माक्षणाशकम् ।
ततः ज्ञानमुखे देवि न पीत्वा तद्विषं प्रिये ।
तद्विषं कण्ठदेशे तु स्थितं हि सर्वदा मम ।
ततः प्रभृति देवेशि सुखं ज्वालायते सदा ।
कण्ठे तु कण्ठं भूत्वा सदा तिष्ठति कामिनि ।
ततः प्रभृति देवेशि नीलकण्ठलमाप्नुयाम् ।
ईशानं मनुसुखं देवि परं ब्रह्म वरानने ।
प्रत्यङ्गरामयं देवि मनुसुखं कमलानने ।
साक्षात् व्योतिर्मयी देवी सदा मे सुखसंस्थिता ।
पञ्च वा यदि वा पुण्यं जलं वा वरवर्णिनि ।
अथ हि परमेशानि उपचारं मनोहरम् ।
यो दद्यात् परमेशानि मनुसुखोपरि पार्ष्ण्यम् ।
अप्राप्तं तत् निर्माळ्यं साक्षाद्ब्रह्ममयं ततः ।
एतत् परमेशानि निर्माळ्यं यस्तु धारयेत् ।
स भद्रो जायते देवि निष्कृतिर्नास्ति तच्च वै ।
अप्राप्तं मम निर्माळ्यं अतएव वरानने ।
यद्वत् मनुसुखे देवि पुण्यं वा पञ्चसुखम् ।
तन्निर्माळ्यं महेशानि । यक्षीयात् शिरसा सदा ।
स ब्रह्मतेजसा तस्य समतां याति सुन्दरि !
न दद्याद्यदि देवेशि ! उपचारं सुचिकिति !
लिङ्गापरि वरारोहे ! यच्च तस्य सुचिकिति ।
निगदामि श्रद्धा प्रीतिं वचनं मम कामिनि ।
स एव नारको भूत्वा नरकं सर्वदाप्नुयात् ।
अशेषनरकं सुखा अशेषयोनिसाधयेत् ।
अशेषस्यावरं देवि जलमस्य तथा प्रिये ।
सुखा तु सर्वपापान् स अशेषक्रिमितां जनेत् ।
श्रद्धा देवि प्रवक्ष्यामि उच्छिष्टं मम पार्ष्ण्यम् ।
उपचारं स्थापयित्वा पूतं पाचान्तरे प्रिये ।
कृत्वा तु मन्त्रपूतं हि उपचारं नैवेद्येत् ।
वामदेवादि देवेशि सुखेण वरवर्णिनि ।
भक्त्या मम देवेशि ब्रह्माक्षणाशकारकम् ।
एतद्वि परमेशानि ! ब्रह्मादीनां सुदुर्लभम् ।
असुचिर्ना सुचिर्नापि उच्छिष्टं भक्त्येदृयदि ।
स एव परमाराध्यः साक्षाद्ब्रह्म सुचिकिति ।
उच्छिष्टमभ्यस्य कामी स एव श्रीसदाशिवः ।

निर्माळ्यं ब्रह्मभक्त्याद्युक्तीयाद्यस्तु पार्ष्ण्यम् ।
प्रथमं विष्णवे दत्त्वा विष्णुमन्त्रेण सुन्दरि ।
निर्माळ्यं मम देवेशि विष्णोर्पार्ष्ण्यं वरानने ।
देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वाः किन्नरादयः ।
ते सर्वे परमेशानि वराकाः सुप्रबुद्धयः ।
निर्माळ्यं च देवेशि ! अधिकारी कथं भवेत् ॥”

इति लिङ्गाचननम् १३ । १४ । पटलः ।
नैवेद्यिकं, क्षी, (निवेशाय गार्हस्थाय हितम् ।
निवेश + ठक् ।) निवेशनार्थं गार्हस्थाय यत्
कथा दीयते तत् । इति भित्ताचरा । यथा,
याज्ञवल्क्यः । १ । २१० ।
“भूदीपाक्षान्नवस्नानस्नित्तनर्पिः प्रतिभयात् ।
नैवेद्यिकं खण्डधुयं दत्त्वा खर्गे मज्जीयते ॥
निवेशसम्बन्धिनि, चि ॥

नैशं, चि, (निशाया इदम् । निशा + “तस्येदम् ।”
४ । १ । २२० । इति अण् ।) निशासम्बन्धि ।
(यथा, हृत्तुर्वाचितायाम् । ४ । २ ।

“सत्तिलमये शशिन रवेर्दीधितयो नृन्निर्वा-
त्समी नैशम् ।

अपयन्ति दर्पयोदरनिहिता इव मन्दिर-
स्थानः ॥” * ॥

निशायां भवम् । निशा + “निशाप्रदोवाभ्याश्च ।”
४ । १ । २४ । इति पञ्चे अण् ।) निशाभवम् ।

इति विद्वान्तकौमुदी ॥ (यथा, मनुः । १२ । १०२ ।
“पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन्मैत्रेयमेव यपोद्धति ।

पश्चिमांश्च समासीनी मलं हन्ति दिवाहृतम् ॥”)
नैशिकं, चि, (निशायां भवम् । निशा + “निशा-
प्रदोवाभ्याश्च ।” ४ । १ । २४ । इति ठक् ।)

निशाभवम् । इति विद्वान्तकौमुदी ॥ (निशा-
यापकम् । क्षियां ङीप् । यथा, मनुः ।

५ । ६७ ।
“गृह्यामस्ततश्चार्णं विशुद्धिर्नैशिकी कृता ॥”)

नैशिकं, चि, निश्चितत्वम् । निश्चितस्य भाव इत्यर्थे
आप्रत्ययनिष्पन्नम् ।

नैवधः, पुं, (निवधानां राजा । निवध + अण् ।)
नगरराजा । इति निष्काण्डशेषः । (यथा, महा-

भारते । ३ । ५३ । १६ ।
“तस्याः समीपे तु नलं प्रशंसः कुतूहलात् ।

नैवधस्य समीपे तु दमयन्ती पुनः पुनः ॥”
निवधदेशाधिपतिः । यथा, रघुः । १८ । १ ।

“स नैवधस्थार्थपतेः सुताया-
स्तुतादयामास निवधशत्रुः ॥”

वर्षादेशिवः । जम्बुद्वीपेश्वरोऽयोधस्तु स्वपुत्राय
हरिवर्षाय वर्षमेतदुत्तवान् । यथा, विष्णु-

पुराणे । २ । १ । २० ।
“हृतीयं नैवधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ॥”

नैवधं नलमधिष्ठत्य जतो गन्धः । नैवध + अण् ।
खनामख्यातो हर्षदेवविरचितो हार्विशसर्गा-

त्मकः काव्यग्रन्थविशेषः । यथा,—
“उदिते नैवधे काव्ये क माचः कच भारविः ॥” * ॥

निवधानामयमिति । “तस्येदम् ।” ४ । १ । २०० ।
इत्यण् ।) निवधसम्बन्धिनि, चि ॥

नैष्किकः, पुं, (निष्कं खर्चं दीनारे तदगारे वा नियुक्तः । निष्क + "तत्र नियुक्तः ।" ४ । ४ । ६८ । इति ठक् ।) कृष्याध्यक्षः । इत्यमरः । २ । ८ । ७ । टङ्कपतिः । पुत्रवाचादिर्कृपं गठितं रजतं कृष्यं तस्याध्यक्षः । इति भरतः । (जि, निष्क्येयं क्रीतं निष्कस्य विकारो वा । "क्रीतवत् परिमाणात् ।" ४ । ३ । १५६ । इत्यभि-
देशात् "अयमासि निष्कादिभ्यः ।" ५ । १ । २० । इति ठक् । निष्कक्रीते । निष्कविकारे ।)

नैष्ठिकः, जि, (निष्ठा विद्यतेऽस्येति । निष्ठा + मत्वर्थोऽयत्तम् ।) ब्रह्मचर्यं कृत्वा यावज्जीवं "गुरुकुले यो वसति सः । यथा,—
नैष्ठिको ब्रह्मचारी च वसेदाचार्येऽसन्निधौ ।
तदभावेऽस्य तनये पत्न्या वैवाहिकेऽपि वा ।
अनेन विधिना देहं वाधयेद्विहितेऽन्ययः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ।"

इति गङ्गपुराणम् ।

(यथा, महाभारते । ३ । २८२ । २७ ।

"श्रतयोजनविस्तरं न शक्ताः सर्ववानराः ।

ज्ञानं तोयनिधिं वीरा नैवा नैष्ठिकी मतिः॥")

नैसर्गिकः, जि, (निवर्गादागतः । निवर्ग + ठक् ।)

स्वाभाविकः । (यथा, रघुः । ५ । ३७ ।

"रूपं तदोजसि तदेव वीर्यं

तदेव नैसर्गिकमुन्नततम् ।")

यथाच कल्किपुराणे २६ अध्याये ।

"एवमस्वामियं भक्तिः कृत्वा परमात्मनः ।

कस्य वा श्रिता राजन् किंवा नैसर्गिको तव॥"

नैस्त्रिंशकः, जि, (निस्त्रिंशः खड्गः प्रहरण-

मस्य । निस्त्रिंश + "प्रहरणम् ।" ४ । ४ । ५७ ।

इति ठक् ।) खड्गधारी । निस्त्रिंशेन प्रह-

रति यः । तत्पर्यायः । अस्त्रिहेतः । २ । इत्य-

मरः । २ । ८ । ७० । अस्त्रिहेतः । ३ । इति

शब्दरत्नावली ।

नो, य, (नह + ङी ।) नहि । अभावः । इत्य-

मरः । ३ । ४ । ११ । (यथा, अपराधभञ्जन-

स्तोत्रे । ७ ।

"नो श्रक्तं क्षार्तकर्म प्रतिदिनगहनं प्रत्यवाया-

जुलाजम् ॥")

नोधाः, [सु] पुं, (नूयते खूयते इति । नु + "गुवो

धुट् च ।" उवां । ४ । २२५ । इति ऋषिः धुट्

च । यद्वा, बवं दधातीति । नव + धा + असुन् ।

नवशब्दस्य नोभावश्च । इति यास्कः ।) ऋषि-

भेदः । इत्युदादिर्नोः । (यथा, ऋग्वेदे । १ ।

६१ । १४ ।

"उपो वेनस्य जागुवान् ओषिं

सद्यो भुवन्वीर्याय नोधाः ॥")

नोपस्थाना, [ऋ] जि, (न उप समीपे तिष्ठतीति ।

स्था + णच् ।) दूरस्थः । न उप समीपे तिष्ठति

यः सः । हीनार्थविशेषः । यथा,—

"अन्यवादी क्रियादेवी नोपस्थाना निवर्तनः ।

आकृतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥"

इति मिताक्षरायां अवधारमाह्वका ।

नौः, ङी, (नुद्यतेऽनयेति । नुद् प्रेरणे + "न्यानु-
दिभ्यां ङीः ।" उवां । २ । ६४ । इति ङीः ।)
नौका । इत्यमरः । १ । १० । १० । यथा, महा-
भारते । १ । १५० । ४—५ ।

"ततः स प्रेषितो विद्वान् विदुरेव नरकदा ।
पार्थानां दर्शयामास मनोमारुतगामिनीम् ॥
सर्ववातसङ्घं नावं यन्मयुक्तां पताकिनीम् ।
शिवे भागीरथीतीरे नरैश्चिन्मभिः क्षताम् ॥"
एतेन यन्मवाहिता नौका प्रतीयते । कथेर
नौका इति इट्मोट् इति च यस्याः प्रविष्टिः ॥

नौका, ङी, (नौरेव । नौ + कार्ये कन् ।) नद्यादि-
सन्तरकार्यकाष्ठादिनिर्मितयानविशेषः । वारि-
रथः । इति त्रिकाण्डशेषः । तत्पर्यायः । नौः २
तरिका ३ तरणिः ४ तरणी ५ तरिः ६ तरौ ७
तरणी = तरणः ८ पाराणिन्दा १० उत्तुङ्गा ११
होङ्गः १२ बाधूः १३ वार्यटः १४ वडिचम् १५
पोतः १६ । इति शब्दरत्नावली । बहन् १७ ।
इति ञटाधरः ॥ * ॥

अथ निष्पद्यमानोद्देशः ।

"नौकायां निष्पदं यानं तस्य लक्ष्यमुच्यते ।

अन्वादिक्नु यद्यानं स्थले सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

जले नौकेव यानं स्यादतस्मां यन्ततो वहेत् ॥"

अथ कालः ।

"सुवारवेलातिथिचक्रयोगे
चरे विलये मकरादिषट्के ।

ऋक्षेऽन्यसप्तम्यतिरेकतोऽन्ये

वदन्ति नौकाघट्टनादि कर्मे ॥ * ॥

अन्विखरांशुसुधानिधिपूर्वा-

मित्रधनाच्युतमे शुभलये ।

तारकयोगतिथीङ्गविशुद्धौ

नौगमनं शुभदं शुभवारे ॥" * ॥

"दृष्ट्यानुद्गदिता दृष्टजातिचतुर्विधा ।

समासनेव गदितं तेषां काष्ठं चतुर्विधम् ॥"

तद्यथा,—

"लघु यत् कोमलं काष्ठं सुघटं ब्रह्मजाति तत् ।

दृढाङ्गं लघु यत् काष्ठमघटं चक्रजाति तत् ॥

कोमलं गुरु यत् काष्ठं वैद्यजाति तदुच्यते ।

दृढाङ्गं गुरु यत् काष्ठं शूद्रजाति तदुच्यते ॥

लक्ष्यलक्ष्ययोगेन विजातिः काष्ठसंयहः ॥

क्षत्रियकाष्ठेऽर्चिता भोजमते सुखसम्पदं नौका

अन्ये लघुभिः सुदृष्टैर्मिदधति जलदुष्यदे

नौकाम् ॥

विभिन्नजानिदयकाष्ठजाता

न श्रेयसे नापि सुखाय नौका ।

नैवा चिरं तिष्ठति पच्यते च

विभिद्यते वारिणि मज्जते च ॥

न सिन्धुगाढाहृति लौहबन्धं

तल्लोहकान्तेऽन्यते हि लौहम् ।

विपद्यते तेन जलेषु नौका

गुणेन बन्धं निजगाद् भोजः ॥"

अथ लक्ष्यानि ।

"सामान्यश्च विशेषश्च नौकाया लक्ष्यद्वयम् ॥"

अथ सामान्यम् ।

"राजहस्तमितायामा तत्प्रादपरिवाहिनी ।

तावदेषोन्नता नौका क्षुमेति गदिता युधेः ॥

अतः सार्द्धमितायामा तद्वर्गपरिवाहिनी ।

विभागीकृत्याता नौका मध्यमेति प्रचक्षते ॥

क्षुभ्राय मध्यमा भीमा चपला पटलाभवा ।

दीर्घा पञ्चगुटा चैव गर्भरा मज्जरा तथा ॥

नौकाद्वयकमित्युक्तं राजहस्तैरुत्तमम् ।

एकेकट्टेः सार्द्धं च विजातीयान् इयं द्वयम् ॥

उन्नतिश्च प्रवीणा च हस्ताहर्हाश्चक्षिता ।

अथ भीमाभवा चैव गर्भरा चामुभद्रा ॥

मज्जरापरतो वास्तु तावामेवानुधौ गतिः ।

तासां युगस्तु संक्षेपात् दृढता च प्रकीर्णता ॥"

अथ विशेषः ।

"दीर्घा चैवोन्नता चेति विशेषे द्विविधा मिदा ॥"

तत्र दीर्घा यथा,—

"राजहस्तद्वयायामा अर्धाग्रपरिवाहिनी ।

नौकेयं दीर्घिका नाम दशाङ्गेनोन्नतापि च ॥

दीर्घिका तरणिकोणा गलरा गामिनी तरिः ।

जङ्गला ज्ञाविनी चैव धारिणी वैगिनी तथा ॥

राजहस्तैकेकट्टङ्गा नौकानामानि वै दृष्ट ॥

उन्नतिः परिवाहश्च दशाष्टीश्रमिती क्रमात् ॥

अथ लोना गामिनी च ज्ञाविनी दुःखदा भवेत् ।

लोनाया मानमारुह्य वाक्कवति गलरा ।

लोनायाः फलमाधत्ते एवं सर्वान्ति निर्णयः ।

वैगिन्धाः परतो वा तु सा शिवाशीतरा यथा ॥"

भोजोऽपि ।

"नौकादीर्घं यथेष्टं स्थापयन्तानि विवर्जयेत् ।

हस्तसंख्या परिवाह्या वसुवेद्यहोतरे ।

वटुत्तरमिता नौका कुलं हन्ति वलं धनम् ।

नवतेरुतरे यापि धा चत्वारिंशतेः परा ॥

एतेन चत्वारिंशतिवटिनवतिवन्ध्या तत्परतो-

ऽपि ।

यावदपरदृष्टं तावदेव तत्पञ्चमिति ॥"

इति दीर्घा ।

अथोन्नता ।

"राजहस्तद्वयमिता तावत् प्रसरकोन्नता ।

इयन्तर्भाषा नौका क्षिमाय एधिबोसुजाम् ॥

जङ्गानूनां सर्वसुखी गर्भिणी मज्जरा तथा ।

राजहस्तैकेकट्टङ्गा नाम पञ्चमयं भवेत् ॥

अजानूनां गर्भिणी च निर्विहं नामयुक्ताम् ।

मज्जरायाः परा वास्तु ताः शुभाय यथोद्भवम् ॥"

भोजोऽपि ।

"वाक्पापुत्तरतो मानं नौकानामनुभं वहेत् ।

पञ्चाशदूर्धाङ्गुलायं धनमाशं जयोस्ततः ॥"

इत्युन्नता ॥ * ॥

"धात्वादीनामतो वक्ष्यं निर्णयं तरिचञ्चयम् ।

कनकं रजतं तावत् चित्तं वा यथाक्रमम् ॥

ब्रह्मादिभिः परिगुह्य नौकापिचयकर्मणि ।

चतुःशृङ्गा चित्रङ्गाभा द्विशृङ्गा चैकशृङ्गी ॥

चितरत्नापीतनीलवर्णाद्व्याद्वयाक्रमम् ।

केशरी महिषी नामो द्विररी चात्र एवं च ॥

पक्षी मेको मनुष्यश्च एतेषां वदनाशकम् ।
नावां सुखे परिण्यस्य आदिवादिदशा भवाम् ॥
कनको दर्पणचन्द्रोदशानां महीभुजाम् ।
इवः केको मुक्तः सिंहो गजोऽहिर्वायवट-
पदौ ॥
आदिवादिदशाणां नौकोपरि परिण्यसेत् ॥
नौकास्तु मन्त्रिविद्यासौ विज्ञेयो नवदण्डवत् ।
सुक्तास्तवकेयुक्ता नौका स्यात् सर्वतो भद्रा ।
तत्संख्या वेदय रसवेदद्वयसन्मिता क्रमशः ॥
कनकादीनां माला जयमालेति गद्यते सङ्गिः ।
ब्रह्मचर्ये द्वितये एकोके वैश्वमूत्रयोगी ॥
निर्गृहं सयुहं वायु तत् सर्वं द्विविधं भवेत् ।
निर्गृहं पूर्वसुहृदं सयुहाणि यथा श्रेष्ठ ॥
सयुहा त्रिविधा प्रोक्ता सर्वमध्यायमन्दिरा ।
सर्वतो मन्दिरं यत्र वा ज्ञेया सर्वमन्दिरा ॥
राज्ञां कोशान्तरादीनां यानमत्र प्रशस्यते ।
मध्यतो मन्दिरं यत्र वा ज्ञेया मध्यमन्दिरा ॥
राज्ञां विलासयानादि वर्षास्तु च प्रशस्यते ।
अप्यतो मन्दिरं यत्र वा ज्ञेया त्र्यम्बकमन्दिरा ॥
चिरप्रवासयानायां रथे काले घनाढ्ये ॥
मन्दिरमानं नौकाप्रसरत एवाहंभागतो न्यूनम् ।
भोजस्तु ।

दीर्घवृत्तवसुवट् दिवाकरा-

नेकदिग्भवमिता यथाक्रमम् ।

राजपञ्चसुखसन्मितोत्ति-

मन्दिरं तरिगते महीभुजाम् ॥

भास्करादिकदशा सुवां पुनर्धातुनिर्गयनमत्र
नवदण्डवत् ॥

काष्ठं धातुजं चेति मन्दिरं द्विविधं भवेत् ।
काष्ठं सुखसम्यक्तैः विलासे धातुजं मतम् ॥
अत्र श्रय्यासनादीनां मन्थरोल्लोचयोरपि ।
अन्वेषाच्चैव सुनिर्भरिण्यः पूर्ववन्मतः ॥
दिङ्मात्रमिदं सुदिष्टं नौकालक्ष्यमयोजनम् ।
प्रधानेनैव नियमः अप्रधाने न निर्णयः ॥
लघुता दृढता चैव गामिताच्छ्रद्धता तथा ।
सुमतेति शुभोद्देशो नौकानां संप्रकाशितः ॥
एवं विचिन्त्य यो राजा नौकायानं करोति च ।
स चिरं सुखमाप्नोति विजयं समरे-अथम् ॥
योऽज्ञानादन्वेषा यानं नौकानां कुर्वते वृषः ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति यशो वीर्यं वनं घनम् ॥
इति निष्यद्यानोद्देशे नौकायानम् ॥

अथ नौकलयागानि यथा,—
“नौकान्यतो जले यानं जघन्यमिति गद्यते ।
महद्वा बहवस्ते तु पाश्चात्त्यानां प्रकीर्तिताः ॥
द्रोणीरूपस्तु यद्यानं द्रोणीयानन्तदुच्यते ।
घटीभिर्घटितं यानं घटीनौकेति गद्यते ॥
तुम्बाद्वेस्तु फलेयानं फलयानं प्रचक्ष्यते ।
चर्मभिस्तुलपूर्णेयानं चर्मयानं तदुच्यते ॥
यानं यत्तु भिर्बुधैर्बुधयानन्तदुच्यते ।
जनुभिः सलिले यानं जनुयानं प्रचक्ष्यते ॥
वाक्पुण्यां सन्नरेद्वारि जघन्येन न निर्णयः ॥
इति युक्तिकल्पतरौ निष्यद्यानोद्देशः ॥

नौकादण्डः, पुं, (नौकायाः परिचालनार्थं यो
दण्डः ।) चोपगो । इत्यमरः । १।१०।११॥ चादृक्
इति अणौ इति नगौ इति च भाषा ॥
नौतार्थं, त्रि, (नावा नौकया तार्थं तरणीयम् ।)
नायम् । नौकागन्धदेशादि । इत्यमरः । १।१०।१०।
न्यकारका, स्त्री, (न्यक् क्रियते इति । कृ + कण् ।)
कनोपे साधुः । श्रुतुकोटः । विष्ठाक्रिमिः ।
इति हारावली । १।११॥ (कश्चित् अन्यकारका
इति पाठः ।)

न्यकारः, पुं, (न्यक् क्रियते इति । कृ + कण् ।)
न्यकारणम् । तत्पर्यायः । अवशा २ परीहारः ३
परिहारः ४ पराभवः ५ अपमानम् ६ परि-
भवः ७ तिरस्कारः ८ तिरस्क्रिया ९ अवहेला
१० हेला ११ अवहेलनम् १२ हेलनम् १३
अनादरः १४ अभिभवः १५ कृपणं १६ कर्च-
णम् १७ रीढ़ा १८ अभिभूतिः १९ निजतिः २०
असूच्यम् २१ असूच्यम् २२ नौकारः २३
अवहेलनम् २४ अपमानम् २५ चोपः २६ निकारः
२७ विष्कारः २८ इति शब्दरत्नावली । विमा-
नना । इति कालिदासः । (यथा, महा-
नाटके । ८ । १४ ।

“न्यकारी ह्ययमेव मे यद्वयस्तथाप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो
रावणः ॥”)

न्यचं, स्त्री, कार्तृत्वम् । ढणम् । निजटे, त्रि ।
इति मेदिनी । ४, १६ ॥

न्यचः, पुं, (नीयते अचिञ्चो यस्य । यच् समासे ।)
महिषः । इति मेदिनी । ४, १६ ॥ नामद्वयः ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

न्यग्रोधः, पुं, (न्यक् रणद्धि इति । रघ् + अच् ।)
वटवृक्षः । (यथा, भागवते । ४ । ६ । १६ ।
“पनवोऽमुनरान्त्यत्र न्यग्रोधोऽहिकुम्भिः ॥”)
आमपरिमाणम् । इत्यमरः । २ । ४ । ३२,
३३।६५ ॥ शमीवृक्षः । इति मेदिनी । ४, ३२ ॥
विषपर्णौ । मोहनाख्यौ वधः । इति विश्वः ॥
(उग्रसेननृपपुत्राणामन्यतमः । यथा, हरि-
वंशे । ३७ । ३० ।

“नवीयसेनस्य सुतास्तेषां कंसस्तु पूर्वजः ।
न्यग्रोधश्च सुनामा च कल्कः शल्लः सुभूमिपः ॥”)

न्यग्रोधपरिमङ्गलः, पुं, (न्यग्रोधः आयामः परि-
मङ्गलं परिणाहो यस्य ।) आयामपरिमितोऽप्य-
परीणाहः पुरुषः । एतादृशाः पुरुषास्तेतायुगे
चक्रवर्तिन आसन् । यथा, मातुल्ये १२८ अः ।
“महाघनुर्धराश्चैव जेतायां चक्रवर्तिनः ।
सर्वलक्ष्णसम्पन्ना न्यग्रोधपरिमङ्गलाः ॥

न्यग्रोधौ तु स्मृतौ वाङ् आयामो न्यग्रोध उच्यते ।
आमेन उच्छ्रयो यस्य अध ऊर्ध्वं देहिनः ।
समोऽप्यपरीणाहो न्यग्रोधपरिमङ्गलः ॥”
(अपिच । भट्टट्टीकायां भरतमल्लिकधृतामि-
पुराणवचनम् ।

“प्रसारितसुखस्यैव मध्यभागद्वयान्तरम् ।
उच्छ्रायेण समं यस्य न्यग्रोधपरिमङ्गलः ॥”)

न्यग्रोधपरिमङ्गला, स्त्री, (न्यक् रणद्धि इति न्यग्रोधं
अधःप्रकृतं परितो मङ्गलं नितम्बमङ्गलम्
यस्याः । यद्वा न्यग्रोधस्य वटस्य इव परिमङ्गलं
परिणाहो नितम्बभागे यस्याः ।) अङ्गना-
विशेषः । यथा,—

“स्तनौ सुकटिगौ यस्या नितम्बे च विशालता ।
मध्ये स्त्रीया भवेद्या सा न्यग्रोभपरिमङ्गला ॥”
इति शब्दमाला ॥

(तथाच भट्टिः । ४ । १८ ।
“योषिद्वन्द्वारिका तस्य दयिता हंसनादिनी ।
पूर्वाकाळमिव श्लामा न्यग्रोधपरिमङ्गला ॥”)

न्यग्रोधा, स्त्री, (न्यक् रणद्धि इति । रघ् + अच् ।
टाप् ।) न्यग्रोधी । इति शब्दरत्नावली ॥
(पर्यायोऽस्या यथा,—

“दन्तुदुम्बरपर्णी स्थात्रिकुम्भोऽथ सुकूलकः ।
द्रवन्ती नामतश्चिन्ना न्यग्रोधा नृषिकाकया ॥”
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

न्यग्रोधी, स्त्री, (न्यक् रणद्धि इति । रघ् + अच् ।
गौरादित्वात् ङीष् इति प्राचः ।) उपचिन्ना ।
इत्यमरभरतौ । इन्दुरकानी इति भाषा ।
युलङ्गुङ्गी इति केचित् ।

न्यह, [च] त्रि, (नितरामश्चतीति । अच् + क्तिप् ।)
नीचः । खड्गः इत्यमरः । ३ । १ । १० ॥ निम्नः ।
इति मेदिनी । ४, ५६ ॥ कार्तृत्वम् । इति
विश्वः ॥

न्यङ्गुः, पुं, (नितरां अश्नति गच्छतीति । अच्
गतौ + “नावनुचैः ।” उर्णा । १ । १८ । इति
उः । “न्यङ्गादीनाञ्च ।” ७ । ३ । ५३ । इति
कुलम् ।) नृगमेदः । इत्यमरः । २ । ५ । १० ॥
(यथा, हरिवंशे । १२१ । ४१ ।

“न्यङ्गुभिश्च वराहैश्च रवभिश्च निषेवितम् ॥”)
सुनिविशेषः । इति मेदिनी । ४, २७ ॥

न्यङ्गुभूरुहः, पुं, (न्यङ्गुरिव भूरुहः ।) श्लोक-
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (श्लोकशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

न्यङ्गं, स्त्री, (नितरामङ्गम् ।) सुन्दरोगविशेषः ।
मेघेता इति भाषा ॥ तल्लक्षणं यथा,—
“मङ्गलं महदण्यं वा श्लावं वा यदि वा सितम् ।
सङ्गं नीरुजं गात्रे न्यङ्गं तदभिधीयते ॥”

तत्त्विकित्सा यथा,—
“शिरावेधैः प्रलेपेन तथाभ्यङ्गेन पाचरेत् ।
न्यङ्गं लिम्पेत् पयःपिष्टैः कल्पैः क्षीरितकृद्भवेः ॥
त्रिभुवनविजयापन्नं मूलं स्थाविरस्य शिंशपा
चैभिः ।

उद्धर्तनं विरचितं न्यङ्गयङ्गापहं सिद्धम् ॥
स्थाविरस्य वृद्धदारीः ।” इति भावप्रकाशः ॥

न्यश्चितं, त्रि, (नि + अच् + शिच् + क्तः ।) अधः-
क्षिप्तम् । इति जटाधरः ॥

न्ययः, पुं, (नि + इ + “इरच् ।” ३ । ३ । ५६
इत्यच् ।) अपचयः । इति केचित् ॥

न्यस्तं, त्रि, (नि + अच् + क्तः ।) निहितम् ।
स्थापितम् । तत्पर्यायः । निखण्डम् २ । इत्य-

न्यायः

मरः । १ । १ । ८८ ॥ अथ पर्यायान्तरं
निश्चिन्तयन्ते ब्रह्मणम् ॥
न्यायः, पुं, (न्यायं शब्दं येन । युद्धादिविरत-
त्वात् तत्पर्यायम् ।) पिच्छलोकः । इति न्याय-
शेषः । (यथा, मनुः । १ । १६२ ।
“अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ।
न्यायशब्दा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥”)
न्यायशब्दे, नि । यथा,—
“न्यायशब्दं दिगीपञ्च तच्च मुमुक्षुषां प्रभुम् ।
राज्ञासुहृत्तनाराधे हृदि शब्दमिवापि तम् ॥”
इति रघुः ॥
न्यायः, स्त्री, (नितरामक्यते इति । नि + अक +
यत् ।) भट्टतन्त्रम् । सुहृ इति भावा ॥
तत्पर्यायः । भट्टान्तम् २ कुहवम् ३ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
न्यायः, पुं, (न्यायमिति । नि + अद् भञ्जि +
“नौ ऋच ।” १ । ३ । ६० । इति ऋः ।)
आहारः । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥
न्यायः, पुं, विष्णुः । यथा,
“अयमोर्ध्वमखीः श्रीमाध्यायोनेता समीरयः ।”
इति तस्य सहस्रनाममध्ये गणितः ॥ ३ ॥
(नियमेन ईयते इति । नि + इङ् + “परि-
न्योनीयोर्द्विताभेयोः ।” ३ । ३ । ३० । इति
चन् ।) उचितः । तत्पर्यायः । अक्षेपः २
कल्पः ३ देशरूपम् ४ समञ्जसम् ५ । इत्यमरः ।
२ । ८ । २४ ॥ ३ ॥ (नीयन्ते प्राप्यन्ते विवक्षितार्था
येनेति । नौ + “अध्यायन्यायोदावर्चहारश्च ।”
३ । ३ । १२२ । इति चन्प्रत्ययेन निपातनात्
साधुः । नीतिः । जयोपायः । भोगः । युक्तिः ।
इति चिन्तामणिः ॥) प्रतिष्ठापितृदाहरणोप-
नयनिगमनात्मकपञ्चावयववाक्यम् । तल्लक्ष्यं
यथा । अमुमितिचरमकारजलिङ्गपरामर्शप्रयो-
जकशब्दज्ञानजनकवाक्यत्वम् । इति चिन्ता-
मणिः ॥ उचिततत्पूर्विकप्रतिष्ठादिपञ्चकसत्-
दायत्वम् । इति शिरोमणिः ॥ तल्लक्ष्यं यथा ।
पर्वतो वङ्गिमान् धूमात् यो यो धूमवान् च
वङ्गिमान् यथा महानसं वङ्गिवायधूमवाचायं
तस्माद्वङ्गिमान् । इति जगदीशः ॥ ३ ॥
(पञ्चाङ्गमधिकरयम् । यथा, महाभारते ।
२ । ५ । ३ ।
“न्यायविह्वलतत्त्वः वङ्गविदुत्तमः ।”
“न्यायः पञ्चाङ्गमधिकरयम् । यथा,—
‘विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः ।
पक्षद्वयपक्षश्चैव शास्त्रोऽधिकरणं विदुः ।’

न्यायः

अथ, यूपस्य खड्गं करोति इति वाक्यं विषयः ।
तत्र वङ्गो यूपसम्बन्धिकर्तृव्यता लक्ष्यार्था उत
युपावयवपक्षलक्षार्था इति सर्वेष्टो विषयः ।
एतावैव पूर्वोत्तरपक्षौ श्रेयौ । कल्पना लक्ष-
वायुपञ्चाङ्गुत्तरः पक्षः सिद्धान्तः । यत्नं अनु-
ष्ठानमिदं । पूर्वपक्षे तल्लक्षणादौ करणादिना
काष्ठान्तरं यूपसदृशं निर्मातव्यम् । सिद्धान्ते
एकदेशस्य पृथक् करणमाचमिति । इदमेव
पक्षकं मोक्षधर्मवृत्तम् ।
‘खड्गं खड्गाक्रमौ चोभौ निर्णयः सप्रयोजनः ।
पक्षेतामनुष्ठानादौ वाक्यमिच्छते बुधैः ॥’
खड्गं गङ्गनाथैवाह्वयः । खड्गः एवमेव वेति
विचारः । क्रमः अतिक्रमः सिद्धान्तस्य पूर्वः
पक्ष इत्यर्थः । निर्णयः सिद्धान्तः । प्रयोजनं
फलम् । इति वाक्यं वाक्यार्थनिर्णयोपायः एवं
पूर्वोत्तरमीमांसाधिकरणानि न्यायसङ्गतिः ॥
इति तट्टीकार्या नीलकण्ठः ॥ ३ ॥
वङ्गदर्शनान्तर्गतदर्शनविशेषः । तत्पर्यायः ।
तर्कविद्या २ आन्वीक्षिकी ३ । इत्यमरभरतौ ॥
एतद्दर्शनमते निष्केष्टाज्जतिमतिवहितः पर-
मात्मा ईश्वरः स तु ब्रह्मपदार्थो जीवातिरिक्तः ।
एतच्छास्त्रप्रयोजनं चान्वाकादिमत्तनिराकरण-
पूर्वकं जगत्कारणतया ईश्वरसंस्थापनं संश-
यादिनिरूपणेन वेदार्थनिर्णयश्च । न्यायदर्शन-
कारो गौतमः । तत्तुल्ये प्रमाणादिवोङ्ग-
पदार्थनिरूपणम् । तेषां तत्त्वज्ञानान्निभयसम् ।
तस्य भाष्यकारो वात्स्यायनः । तदार्थिककारः
कात्यायनः । तट्टीकाकारो वाचस्पतिमिश्रः ।
तच्छास्त्र उदयनाचार्यः कुसुमाञ्जलिप्रथितयन्त्र-
कारः । कुसुमाञ्जलिटीकाकारौ हरिदासराम-
भट्टौ । गङ्गेशोपाध्यायः प्रबन्धाहुमानोपमान-
शब्दाख्यलक्ष्यतुल्यात्मकचिन्तामणिकारः ।
तत्सुतो वङ्गमानोपाध्यायस्तयोश्चात्रौ मणि-
मिश्रयज्ञपदुपाध्यायौ मणिप्रभाकरौ । यज्ञ-
पदुपाध्यायश्चात्रः पञ्चधरमिश्रचिन्तामणे-
रालोककारः । पञ्चधरमिश्रश्चात्रो रघुनाथ-
शिरोमणिचिन्तामणेर्दोषितिकारः । तच्छात्रो
मथुरानाथतर्कवागीशचिन्तामणिर्दीधितोटी-
काकारः । तच्छात्रो भवानन्दचिन्तामणागीशो
दीधितोटीकाकारः । तच्छात्रौ जगदीशतर्का-
लङ्कारगदाधरभट्टाचार्यौ दीधितोटीकाकारौ ।
एतदतिरिक्ता वादार्थकारा बहवः पण्डिता
व्यासन् । तर्कशास्त्रम् । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“न्यायवैशेषिकादिः स्यात् तर्कविद्या प्रतिष्ठिता ।

न्यायः

तस्मान्मात्मीयिकी श्रेया तत्त्वज्ञानसुखयेत् ॥
अथ न्यायप्रथमखण्डं लिख्यते प्रमाणाप्रमेयसंशय-
प्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवा-
जल्पवितर्काद्वैवाभासश्चलजातिनिरूपणा-
नानां तत्त्वज्ञानान्निभयसाधिगमः । एषां लक्ष-
णानि यथा । प्रबन्धाहुमानोपमानशब्दाः
प्रामाण्यानि । १ । आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः-
प्रवृत्तिदोषप्रेक्षभावपक्षदुःखापवर्गस्तु प्रमेयम् २ ।
समानानेकधर्मोपपत्तेर्मिप्रतिपत्तेरुपलब्धपु-
नश्चरवस्थान्तश्च विशेषार्थो विमर्शः संशयः ३ ।
यमर्थमहिततत्त्व प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् ४ ।
लौकिकपरीक्षकाणां यक्षिन्नार्थे बुद्धिसामान्यं
स दृष्टान्तः ५ । तन्नाधिकरणभ्युपगमसंस्थितिः
सिद्धान्तः ६ । प्रतिष्ठापितृदाहरणोपनयनि-
गमनावयववाः ७ । अविज्ञाततत्त्वोऽर्थे कार-
णोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थनिरूपणार्थः ८ । निरूप-
णप्रतिपक्षभाष्यमार्थवधारणं निर्णयः ९ ।
प्रमाणतर्कलक्षणोपात्मकः सिद्धान्ताविरुद्धः
पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः १० ।
यथोपपन्नश्चलजातिनिरूपणावयवोपात्मको
जल्पः ११ । सत्प्रतिपक्षस्थापनादौ नो वितर्काः ।
१२ । सख्यभित्तिविरुद्धप्रकारसमसाध्यसम-
कालावयवापदिष्टा वैवाभावाः १३ । वचन-
विधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या ह्यलम् १४ ।
साधर्म्यवैधर्म्यार्था प्रबन्धव्यापनं जातिः १५ ।
विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निरूपणावयवम् १६ ।
इति गौतमखण्डम् ॥ ३ ॥ न्यायशास्त्रस्य पञ्चा-
ध्यायात्मकम् । तत्र प्रबन्धव्याख्याद्विकृत्यम् ।
तत्र प्रथमाध्ययस्य प्रथमाङ्किके भगवता गौत-
मेन प्रमाणादिपदार्थवचनलक्षणनिरूपणं
विधातुं द्वितीये वादादिसप्तपदार्थलक्षणनिरूप-
णम् १ । द्वितीयस्य तु प्रथमे संशयपरीक्षार्थं
प्रमाणाद्वैवाभासप्रामाण्यशङ्कानिराकरणश्च ।
द्वितीये अर्थापत्त्यादेरन्तर्भावनिरूपणम् २ ।
तृतीयस्य प्रथमे आत्मशरीरेन्द्रियार्थपरीक्षणम् ।
द्वितीये बुद्धिमनःपरीक्षणम् ३ । चतुर्थस्य
प्रथमे प्रवृत्तिदोषप्रेक्षभावपक्षदुःखापवर्गपरी-
क्षणम् । द्वितीये दोषनिमित्तकत्वनिरूपणं अव-
यवादिनिरूपणश्च ४ । पञ्चमस्य प्रथमे
जातिभेदानिरूपणम् । द्वितीये निरूपणावयव-
निरूपणम् ५ । इति सर्वदर्शनसंयमः ॥ ३ ॥
युक्तिमूलकदृष्टान्तविशेषः । स च बहुविधः ।
तेषां मध्ये प्रविष्टानां नामलक्षणप्रमाणाणि
लिख्यन्ते ॥

न्यायनामानि

तल्लक्षणानि

तत्प्रमाणाणि

अथगोलाङ्गन्यायः १ ।

कश्चिदुदात्ता महारथ्यमार्गे पतितमन्त्रं खड्गमुत्तरं जिगमिषं वभाषि
किमवायुश्रुता दुःखितेन स्वीयत इति स चान्यः सुखवाक्योमाकस्य
तमात्रं मलोवाच अहो मद्भागधियं यद्वचनवान् दौर्गं मां छाभीरुनगर
प्राप्तममर्थं भावत इति स च विप्रलिक्षुर्दुष्टो गोश्रुवानमानीय तदीय

शैलाभ्यासमथुरानाथटीकादयः १ ।

न्यायनामानि	तत्त्वश्रव्यानि	तत्प्रमाणाणि
अन्वयपञ्चन्यायः २ ।	जाङ्गलमन्त्रं यादृशमास उपदिदेश चेन्नमन्त्रमेव गीयुवा त्वां नगरं नेष्यति सा त्वज जाङ्गलमिति स चान्यः अद्वातुतया तद्वज्जन् खाभी- रुमप्राप्यार्थपरम्यराग्याप्तः । १ ।	कायप्रकाशे चक्षीहासटीका २ ।
अन्वयद्विधिन्यायः ३ ।	अन्वयस्वस्वास्त्यः पञ्चर्यथा अन्वयस्य पञ्चानि अज्ञातिसमसमर्थस्तथा स चान्यः पञ्चोदुग्धार्था चक्षुष्यानिव भवति । २ ।	भागवतादयः ३ ।
अशोकविकान्यायः ४ ।	बहवोऽस्या हस्तिनिरूपणार्थं प्रवृत्ताः केनचित् चरणं सृष्ट्वा सन्माकार- त्वेन केनापि जाङ्गलं सृष्ट्वा रज्ज्वाकारत्वेन परेष्व शीघ्रं सृष्ट्वा सर्पा- कारत्वेनापरेण मुखं सृष्ट्वा सर्पाकारत्वेन गजो निर्गतेतः । ३ ।	भाष्यसप्तमस्कन्धान्यायः ४ ।
उद्वक्तगृहकभोजनन्यायः ५ ।	तुल्यगुणादिशालिनामशोकादिनामावनामामशोकवनगमने सख्यवन- गमनापेक्षा न । अपि च । तुल्यगुणशालिनि वने सख्यपि रावणेनाशोक- वने खीता स्थापिता तत्र वनान्तरे स्थापनानपेक्षा । ४ ।	वेदान्तशङ्करभाष्यटीका ५ ।
कदम्बगोलकन्यायः ६ ।	उद्वक्त्य शमीकण्टकचतजन्यबहुदुःखसहनपूर्वकं किञ्चित्सुखजनक- सपन्नशमीकण्टकभक्ष्यम् । ५ ।	भाषापरिच्छेदादयः ६ ।
करकङ्कनन्यायः ७ ।	कदम्बगोलकस्य सर्वत्रयवेषु युगपदेव पुण्यायास्तत्पत्तिः । ६ ।	कायप्रकाशटीकादयः ७ ।
काकाक्षिगोलकन्यायः ८ ।	कङ्कणशब्देनैव करभूषणविशेषबोधसम्भवेऽपि करशब्दपूर्वककङ्कणशब्दः करसंलग्नकङ्कणबोधार्थकः । ७ ।	अमरकोषटीकादयः ८ ।
कूर्माङ्गन्यायः ९ ।	एकमेव चक्षुर्गोलकसुभयचक्षुःसम्बन्धिसदुभयचक्षुःकार्यकारकम् । ८ ।	पञ्चदशीटीका ९ ।
कैसुतिकन्यायः १० ।	कूर्मः स्नेह्यया अङ्गानि प्रसारयति संकोचयति तद्वत् । ९ ।	अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावजग- दीशटीका १० ।
खलेकपोतन्यायः ११ ।	यद्गारवहनं दुर्बलस्यापि सार्धं तद्गारवहनं सुतरां सबलस्य साध्यम् । १० ।	सामान्यलक्षणाजगदीशटीका ११ ।
गुडुजिह्वाकन्यायः १२ ।	उड्डा युवानः शिशवः कपोताः खले यद्यमी युगपत् पतन्ति । तथैव सर्वे युगपत् पदार्थाः परस्परैवान्वयिनो भवन्ति । ११ ।	भाष्यरत्नप्रभा १२ ।
गोवलीवर्धन्यायः १३ ।	गुडुजिह्वासम्बन्धे रसास्वादनमेव फलम् । १२ ।	साहित्यदर्पणादयः १३ ।
चालनीन्यायः १४ ।	वलीवर्धन्येन महोच्चबोधसम्भवेऽपि गोशब्दपूर्वकवलीवर्धन्यशब्दो भटिति बोधार्थकः । १३ ।	आग्निपञ्चके जगदीशः १४ ।
हजारविमलिन्यायः १५ ।	चालनीधामयेन तद्वत्तादेः स्थानान्तरपतनं तद्वत् । १४ ।	वाचस्पत्यटीका १५ ।
दग्धपन्नन्यायः १६ ।	हजारविमलीनामेकमात्रजन्यवद्वा यमिचारमिया नैकधर्मावच्छिन्नं प्रति कारकत्वं किन्तु बहुविधकार्यतावच्छेदकत्रयमवलम्ब्य कार्य- कारणभावत्रयम् । १५ ।	वेदान्तभाष्यटीका १६ ।
दृक्चक्रादिन्यायः १७ ।	पञ्चाणां दग्धानामपि पूर्वाकारेणावस्थानज्ञानमात्रं न तु वस्तुतः पच- त्यम् । १६ ।	परामर्शमधुरानाथटीका १७ ।
दृक्प्रपञ्चन्यायः १८ ।	चटत्वादेकधर्मावच्छिन्नं प्रति दृक्चक्रादीनां कारणत्वम् । १७ ।	दायभागदयः १८ ।
पङ्कप्रचालनन्यायः १९ ।	आखुभक्षितैकदेशं दृक् पश्यतस्तदेकदेशसंलग्नमपि दृक्कमचक्षुबुद्धिः । १८ ।	अवयवस्य माहाधरी टीका १९ ।
मन्थिमन्नादिन्यायः २० ।	पङ्कलेपनपूर्वकचालनमपेक्ष्य पङ्कस्थलेपनं श्रेयः । १९ ।	पञ्चतानजगदीशटीका २० ।
राजपुरप्रवेशन्यायः २१ ।	दाहं प्रति जनस्य प्रतिबन्धकत्वं बहुविधशक्त्या यौक्तिकं मन्थिमन्ना- दीनान् तद्विलक्षणप्रतिबन्धकत्वं स्थातन्त्यम् । २० ।	न्यायशब्दखलमधुरानाथटीका २१
नृतातनुन्यायः २२ ।	विश्वलक्षणमनासहिष्णुरक्षकसङ्कुले राजपुरे जनानां श्रेणीरूपेण प्रवेशः । २१ ।	वेदान्तसारटीका २२ ।
वैशेष्यविशेषन्यायः २३ ।	जुता सञ्चसुत्पाद्य जालं रचयति संहरति च तद्वत् । २२ ।	सामान्यलक्षणाधुरानाथ- टीका २३ ।
विचीतरङ्गन्यायः २४ ।	भूतले आदौ केवलचटो विशेषणं तत्तत्तत्र चटो जलं विशेषणं न तु जल- विशिष्टचट एवादौ विशेषणम् । २३ ।	भाषापरिच्छेदः २४ ।
बीजाङ्कुरन्यायः २५ ।	वीचीजनितस्तरङ्गलक्षणनितोऽपि तरङ्ग इति क्रमेण तरङ्गोत्पत्तिः । २४ ।	कुसुमाङ्गलटीकादयः २५ ।
लवेलास्यायः २६ ।	आदौ बीजं ततोऽङ्कुरः किमादावङ्कुरस्ततो बीजमित्यनिर्ययेन बीजाङ्कुर- प्रवाहोऽनादिः । २५ ।	मलमासतत्त्वादयः २६ ।
तपन्नमेहन्यायः २७ ।	कस्यचित् शब्दशब्देनैव वेलाविशेषनिर्ययः । २६ ।	प्रबन्धलक्षकमधुरानाथटीका २७ ।
ज्वालाक्षितान्यायः २८ ।	उपर्युपरिस्थितशतलक्षकपञ्चाणां स्रष्टा युगपद्देहमविषयाखामपि वस्तुत एकमेवान्तरमपरमेदः । २७ ।	अवच्छेदकत्वनिबन्धेर्जागदीश्री टीका २८ ।

न्यायनामानि	तत्त्वचर्चानि	तत्प्रमाणानि
सर्वश्रुतिप्रामाण्यः २६ ।	सर्वश्रुतिः साक्षात् यस्तु प्रसिद्धः । यथा तेनोभयपार्श्वधारणेन वस्तु- प्राप्तिस्तथा । तथा हि । अयोध्या मथुरा माया काशी काशी अवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥ इत्यत्र काश्याः पुरश्चयपाठानन्तरं पुरश्चयपाठपूर्वकं पठितत्वेन तद्विपर्ययपुराणि काशीप्रापकाणि । २६ । बहुषु निमग्नितेषु एकस्मिन्नागतेऽपि भोष्यं न दीयते सर्वानपिचते तदनु । ३० । खल्वभ्रमसाध्यकृत्तन्निर्माणानन्तरं बहुभ्रमसाध्यकटाहनिर्माणम् । ३१ ।	काशीखण्डटीका २६ । भाष्यरत्नप्रभा ३० । कलापयाकारखान्दानन्दनद्विटीका- दयः ३१ । कलापटीका । ३२ ।
सर्वविद्यान्यायः ३० ।		
सूचीकटाहन्यायः ३१ ।		
स्वविरलगुणन्यायः । ३२ ।	दृष्टदृष्टस्थयष्टिः सहसा लक्ष्यस्थाने कचित् पतति कचिन्न पतति तदनु । ३२ ।	

(यदि च न्यायवेदान्तसाङ्गपातञ्जलप्रभृत्या-
स्तिकदर्शनानां साक्षात्पारम्पर्येणैकमात्रा-
नन्तविश्वत्रासाहस्योद्देश्यस्थितिलयकारणं एको-
ऽद्वितीयः सर्वपुषार्थस्वरूपः सनातनपुरुषः
सर्वशक्तिमान् परमेश्वरः परमात्मैव प्रतिपाद्यः
तत्रापि चास्माकादिविपक्षमतनिराकरणेन
जगत्कारणतयेश्वरस्य संस्थापनात् न्यायदर्शन-
स्यैव सर्वप्राधान्यसिद्धिः । आत्मतत्त्वज्ञानोत्-
पादनाय साक्षादुपयोगितया समस्तश्रुतिमीमां-
सितनया च पुराणादिशास्त्रेषु वेदान्तस्य भूयसी-
प्रशंसादर्शनाच्च तस्यैव दर्शनस्य सुखत्वमायाति
चेत् न अतीवकृप्यतमत्रास्तत्त्वज्ञानरूपकजगत्-
प्रवृत्तिवेदान्तशास्त्रे कदापि कस्यापि विषयभोग-
कलुषितबुद्धिपरिमार्जकन्यायदर्शनबोधादृते प्रवे-
शानधिकारान् । अतो नितरामेव सर्वेभ्योऽस्यैव
गौरवमभ्युपगमिरे तार्किकाः । वस्तुतस्तु सर्व-
स्वास्तिकदर्शनेषु न्यायदर्शनमेव सर्वोच्च्यसिंह-
सगमारोपमर्हतीति सर्वेषां प्रेक्षावतां परा-
मर्शः । विशेषतः चास्माकादिदुष्टमनस्खलनपूर्वक
मोक्षस्वरूपस्थापनायेश्वरसत्तासंस्थापनाय चेक-
मात्रन्यायदर्शनमेवात्र न लभ्यते । एतच्च सत्यं
नवेति प्रतिपादनाय श्रीमन्नाथवाचार्थसङ्कलित
मन्त्रदर्शनसारसंग्रहग्रन्थान्तर्गताचपाददर्शन-
शास्त्रादेव समुद्भूत दर्शयिष्यामः । तत्र प्रथमतः
ईश्वरसंस्थापनं यथा,—

“नन्दीश्वरसङ्गावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमान-
मागमो वा न तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते रूपादि-
रहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् नाप्यनुमानं तद्व्याप्ति-
लिङ्गाभावात् नागमः विकल्पासहत्वात् किं
नितीऽवगमयत्यनिती वा । आद्ये अपसिद्धान्ता-
पानः द्वितीये परस्परान्तरापानः । उपमाना-
दिकमशक्यशङ्कं नियतविषयत्वात् । तस्मादीश्वरः
शशविषयायाति । इति चेत्तदेतन्न चतुरन्तसां
चेनसि चमत्कारमाविष्करोति । विवादास्पदं
नगमागगादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् कुम्भवत् । न
न्यायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन तस्य सुसाधन-

त्वात् । ननु किमिदं सावयवत्वं अवयवसंयोगित्वं
अवयवसमवायित्वं वा नाद्यः गगनादौ अभि-
चारात् न द्वितीयः तन्मुत्पादावर्गैकान्त्यात् ।
तस्मादनुपपन्नमिति चेन्नैवं वादीः समवेतद्रव्यत्वं
सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वैकल्यं शक्यत्वात् । अवा-
नरमहत्त्वेन वा कार्यत्वानुमानस्य सुकरत्वात् ।
नापि विरुद्धो हेतुः साध्यविषय्यथाभिरभावात्
नाप्यनैकान्तिकः पक्षादन्यत्र दृष्टेर्दर्शनान् नापि
कालात्ययोपदिष्टः बाधकानुपलम्भात् नापि सत्-
प्रतिपक्षः प्रतिभट्टादर्शनात् । ननु गगादिक-
मकर्तृकं शरीराजन्मत्वात् गगनवदिति चेन्नैतन्
परीक्षाचममीत्येते नहि कठोरकण्ठीरवस्य
कुरङ्गश्चावः प्रतिभट्टो भवति अजन्मत्वस्यैव
समर्थतया शरीरविशेषणवैयर्थ्यात् । तर्ह्यजन्मत्व-
मेव साधनमिति चेन्नासिद्धेः नापि सोपाधिकत्व-
शङ्काकलङ्काकुरः सम्भवो अनुकूलतर्कसम्भवात्
यद्ययमकर्तृकः स्यात् कार्यमपि न स्यादिह
जगति नास्त्येव तत्कार्यं नाम यत्कारकचक्र-
मवधोर्वात्मानमासादयेदित्येतद्विवादम् । तच्च
सर्वं कर्तृविशेषोपहितमर्थ्यादं कर्तृत्वं चैतर-
कारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोज्यत्व-
लक्षणं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम् । एवञ्च
कर्तृव्याप्तिसदुपहितसमस्तकारकव्याप्यतावका-
रककार्योत्पादप्रसङ्ग इति स्थूलः प्रमादः ।
तथा निरटङ्कि शङ्करकिङ्करेण ।

“अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने ।
साध्यथापकनाभङ्गात् पक्षे नोपाधिसम्भव” इति ।
यदीश्वरः कर्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादि-
प्रतिकूलतर्कज्ञानं आगतोति चेदीश्वरसिद्ध-
सिद्धिभ्यां व्याघातान् । तदुद्दिष्टमुद्देशेन ।
“आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम् ।
अमानस्य तु मेव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्देशेति ॥”
न च विशेषविरोधः शक्यशङ्कः ज्ञातत्वा-
ज्ञातत्वविकल्पपरः सत्तः स्यात् । तदेतत् पर-
मेश्वरस्य अगमिर्माये प्रवृत्तिः किमर्था स्थायां
परार्था वा आद्येऽपीष्टप्राप्तार्था अनिष्टपरि-

हारायां वा नाद्यः अवाप्तसकलकामस्य तदनुप-
पत्तेः अतएव न द्वितीयः । द्वितीये प्रवृत्तानुप-
पत्तिः कः खलु परार्थं प्रवर्तमानं प्रेक्षावानित्या-
चक्षीत । अथ कश्चनया प्रवृत्तानुपपत्तिरित्या-
चक्षीत कश्चित् प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्वान्
प्राणिनः सुखिन एव खल्वेदीश्वरः न दुःख-
श्रवलान् करुणाविरोधान् स्वार्थमनपेक्ष्य पर-
दुःखप्रहायेच्छा हि कारुण्यं तस्मादीश्वरस्य
जगत्सर्जनं न युज्यते । तदुक्तं भट्टाचार्यैः—
“प्रयोजनमनुद्दिष्टं न मन्वी हि प्रवर्तते ।
जगत्साध्यतत्त्वस्य किं नाम न कृतं भवेदिति ।”
नास्तिकशिरोमणे ! तावदीश्याकषायिते चक्षुषी
निमील्य परिभावयतु भवान् करुणयाप्रवृत्ति-
रस्यैव न च निरर्गतः सुखमयसर्गप्रसङ्गः
खल्वप्राणिलतसुलतदुष्कृतपरिपाकविशेषाद्वैष-
म्योपपत्तेः न च स्वातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः स्वाङ्गं
खल्ववधायकं न भवतीति न्यायेन प्रवृत्त तन्नि-
ष्काहान् एक एव वदो न द्वितीयाय तस्यै
इत्यादिरागमसत्तत्र प्रमाणम् । यद्येवं तर्हि पर-
स्परान्तराश्रयाधायिं समाधत्स्वेति चेत् तस्या-
नुत्थानात् किमुत्पत्तौ परस्परान्तराश्रयः शङ्कते
ज्ञौ वा । नाद्यः आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिक-
त्वेऽपि परमेश्वरस्य निवृत्त्येनोत्पत्तेरनुपपत्तेः
नापि ज्ञौ परमेश्वरस्य आगमाधीनज्ञाप्रि-
कत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् नापि तदनिवृ-
त्त्यज्ञौ आगमानिवृत्त्यस्य तीव्रादिधर्मोपेतत्वा-
दिना सुगमत्वात् ॥”

द्वितीये मोक्षस्वरूपसंस्थापनं यथा,—
“ननु दुःखात्यन्तोच्छेदोऽपवर्गं इत्येतदद्यापि
कफोष्णिगुदायितं वर्तते तत्कथं सिद्धवत्कृत्य ख-
द्वियत इति चेन्नैवं सर्वेषां मोक्षवादिनामप-
वर्गदशायामात्मनिकी दुःखनिवृत्तिरस्तीत्य-
स्यार्थस्य सर्वानुत्तमिहानसिद्धतया चण्डापथ-
त्वात् ननुप्रवृत्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यते इति कश्चित्
प्रपद्यते तथा हि आत्मच्छेदो मोक्ष इति माध-
मिकमते दुःखोच्छेदोऽस्तीत्येतावतौषदविवा-

इत् । अथ मन्वेष्टाः शरीरादिवहात्मनि दुःख-
हेतुत्वाद्दुःखेति तत्र सङ्गच्छते विकल्पाशुप-
पत्तिः किमात्मा ज्ञानवन्तामी विवक्षितः तदति-
रिक्तो वा प्रथमे न विपत्तिपतिः कः खल्वशुक्ल-
माचरति प्रतिज्ञासमाचरेत् द्वितीये तस्य निवृत्त्य-
निवृत्तिरशक्यविधानेन प्रवृत्ताशुपपत्तिश्चाधिकं
दुर्बलं न खलु कश्चित् प्रेक्षावातात्मनस्तु कामाय
सर्वं प्रियं भवतीति श्रुतः प्रियतमस्यात्मनः
समुद्देशेन प्रयतते सर्वो हि प्राणो सुक्त इति
खवहति । ननु धर्म्मनिवृत्तौ निवृत्त्यज्ञानोद्भवो
महोदय इति विज्ञानवादिवादे सामान्यभावः
सामानाधिकरण्याशुपपत्तिश्च भावनाचतुष्टयं
हि तस्य कारकमभौतं तस्य चक्षुःमङ्गपक्षे शिरे-
काक्षारावम्भवात् लङ्गनाभ्यासादिद्वन्वासादित-
प्रवर्धनं न स्फटमभिज्ञानमभिनयितुं प्रभवति
सोपपन्नस्य ज्ञानवन्तामस्य बहुले निरुपपन्नस्य
च सुक्तले यो बहुः स एव सुक्त इति सामा-
नाधिकरण्यं न सङ्गच्छते । आवरणसुक्तिर्मुक्ति-
रिति जैनजनाभिमतोऽपि भागो न निर्गतो
निरर्गकः अङ्ग भवान् दृष्टौ चाचष्टा किमावरणं
धर्म्माधर्म्मभावा इति चेत् इदमेव । अथ देह-
मेवावरणं तथाच तन्निवृत्तौ पञ्जरान्मुक्तस्य
शुक्लस्योवात्मनः सततोद्भवमनं सुक्तिरिति चेत्तदा
वक्तव्यं किमयमात्मा अर्त्तोऽर्त्तो वा । प्रथमे
निरवयवः सावयवो वा निरवयवत्वे निरवयवो
नृत्तः परमाखरिति परमाखलज्जवापत्त्या पर-
माखलधर्म्मवदात्मधर्म्मायामतीन्द्रियत्वं प्रसज्येत् ।
सावयवत्वे यत् सावयवं तदन्वितमिति प्रतिबन्ध-
बलेनान्वितत्वापत्तौ लतप्रत्याशाकृताभ्यागमौ
नियतवन्तौ प्रचरेताम् । अन्तर्नत्वे गमनमशुप-
पन्नमेव चक्षणात्मिकायाः क्रियायाः नृत्तप्रति-
बन्धात् पारतन्त्र्यं बन्धः स्वातन्त्र्यं मोक्ष इति
चार्त्माकपक्षेऽपि स्वातन्त्र्यं दुःखनिवृत्तिश्चेद-
विवाद ऐश्वर्यं चेत् वातिशयतया सङ्गच्छतया च
प्रेक्षावर्ता नाभिमतम् । प्रकृतिपुरुषान्यत्वात्मातौ
प्रकृत्युपरमे पुरुषस्य सङ्गपेक्षावस्थानं मुक्ति-
रिति वाङ्मयात्मातौपि पक्षे दुःखोद्देशोऽभ्यु-
पेक्षते विवेकज्ञानं पुरुषाभ्यं वेति एतावदव-
शिष्यते तत्र पुरुषाभ्यमिति न द्विष्यते पुरु-
षस्य कौटल्यात् ज्ञाननिरोधपातात्मापि
प्रकृत्याभ्यः अक्षेपनत्वात् तस्याः । किञ्च
प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावा निवृत्तिस्वभावा वा
आद्ये अनिर्मेयः स्वभावस्यानपायात् द्वितीये
सम्पत्ति संसारोऽस्तमित्यात् । निवृत्तिरतिशय-
सुखाभिधत्तुर्मुक्तिरिति भङ्गवन्त्यश्रयभिमते-
ऽपि दुःखनिवृत्तिरभिमतेव परन्तु निवृत्तसुखं
न प्रमापयतिमभ्याक्षी । श्रुतिस्तत्र प्रमा-
मिति चेन्न योग्याशुपपत्तिर्वाधिते तदनवकाशा-
दवकाशे वा यावन्नवेपि तथा भावप्रवृत्तात् ।
ननु सुखाभिधत्तुर्मुक्तिरिति पक्षं परिगृह्य
दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति लोकारः शीरं
विहीयारोचकमस्य लोवीरवचिमुभवतीति

चेतदेवजाटकपक्षपतितं तदव इत्युपेक्षते ।
सुखस्य वातिशयतया प्रत्यक्षतया बहुप्रकृतौका-
ज्ञानतया साधनप्रायेणपरिहिततया च
दुःखाविनाश्रुतत्वेन विवाहवस्तुमधुवत् दुःखपक्ष-
निक्षेपात् । नन्वेकमशुवन्धितुसतोऽपरं प्रच्यवते
इति न्यायेन दुःखवत् सुखमिच्छाद्वयत इति
अकारण्योऽयं पक्ष इति चेन्नैव मंखाः सुखसम्पा-
दने दुःखसाधनवाङ्मयाशुवन्धिनियमेन तन्नायः-
पिक्के तपनीयवृद्धा प्रवर्त्तमानेन साध्यापातात्
तथा हि न्यायोपार्जितेन विप्रयेन किञ्चनः
सुखलज्जोताः किञ्चन दुःखदुर्दिनानि अन्वयो-
पार्जितेन तु यद्विषयति तत्तन्वापि चिन्तयितुं
न शक्यमित्येतत् सातुभवमप्युदाहृतः सन्तो
विदादुर्बन्धु विदावरा भवन्तः । तस्मात् परि-
शेषात् परमेश्वराशुपदवशात्पुण्यादिकमेवात्म-
तत्त्वात्तात्कारवतः पुरुषधौरेयस्य दुःख-
निवृत्तिरात्मनिकी निश्चयसमिति निरवय-
मिति ॥ ॥

न्यायदर्शनस्य पूर्वोत्तरविभागभेदेन द्विविधम् ।
पूर्वभागो भगवता महाविंशोतमेन प्रणीतः
उत्तरभागस्तु भगवता महाविक्रमभुजैव प्रणीतः
पूर्वभागे भगवान् गीतमः जीवनिश्चयसाधि-
गमाय षोडशपदार्थान् निरूपितवान् तेषां
षोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञानादेव निःश्रेयसाधि-
गम इत्युपदिष्टेति । परभागे तु भगवान्
कथादः त्रयादिवर्षा पदार्थानां तत्त्वज्ञानादेव
निःश्रेयसं स्वादित्युपदिष्टवान् । तद्वया, “धर्म्म-
विशेषवृत्ताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसम-
वायानां साधर्म्मवैधर्म्मग्राभ्यां तत्त्वज्ञाना-
निःश्रेयसमिति ।” परं एवैव षट्पदार्थेषु भग-
वता गीतमेनोपदिष्टाः षोडशपदार्थाः सर्वे
एवान्वेनविधिता भगवता कथमुक्ता । इह पुन-
र्निर्णयपदार्थस्वीकरणात् लोके वैशेषिकमिह्या-
ख्यान्तरेणैव प्रविष्टमेतद्दर्शनमिति बोध्यम् ॥
अतिरिक्तन्यायनामानि यथा,—

१ अजगत्तपनन्यायः । २ अजातपावोव्यायः ।
३ अजातपुत्रनामकरन्यायः । ४ अङ्ग-
कुलुटीन्यायः । ५ अत्यन्तं बलवन्तोऽपि पौर-
जानपदा जना इतिन्यायः । ६ अदम्बदहन-
न्यायः । ७ अध्यारोपापवादन्यायः । ८ अन-
धीते महाभाष्ये इतिन्यायः । ९ अनन्तरस्य
विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेतिन्यायः । १० अन्ते
या मतिः सा गतिरितिन्यायः । ११ अन्तेरका-
विवाहश्चेदादावेव कुतो न स इतिन्यायः । १२
अन्वगणन्यायः । १३ अन्वचटकन्यायः । १४
अन्वदर्पणन्यायः । १५ अन्वस्तेवान्मनसस्य विनि-
पातः पदे पदे इतिन्यायः । १६ अन्वमुक्त-
न्यायः । १७ अपराङ्मयायान्यायः । १८ अप-
सारिताभिभूतन्यायः । १९ अपस्थानं तु
गच्छन्तं सोदरोऽपि विसृजति इतिन्यायः । २०
अवभक्षकन्यायः । २१ आभाषकाभन्यायः ।
२२ अरण्यरोदनन्यायः । २३ अर्क्के चैवमुपदिष्टे

किमर्थं पश्यतं त्रयेदितिन्यायः । २४ अर्द्ध-
चरतीन्यायः । २५ अर्द्धं लक्षति पक्षितन्यायः ।
२६ अर्द्धवैश्वस्यन्यायः । २७ अवघ्रापेक्षितानपे-
क्षितयोरितिन्यायः । २८ अक्षकोदृग्न्यायः । २९
अन्वतरीगर्भन्यायः । ३० अन्वभट्टन्यायः । ३१
अक्षेहरीपन्यायः । ३२ अक्षिकुलन्यायः ।
३३ अक्षिपुत्र इतिन्यायः । ३४ अक्षिनकुल-
न्यायः । ३५ अक्षिसुखैवर्णन्यायः । ३६ आकाशा-
परिच्छिन्नन्यायः । ३७ आदावन्ते वेतिन्यायः ।
३८ आभाषकन्यायः । ३९ आशुर्भुतमितिन्यायः ।
४० आवाद्वातन्यायः । ४१ इक्षुरन्यायः ।
४२ इक्षुविकारन्यायः । ४३ इक्ष्वस्यमाद्योः
समभिधादारे इक्ष्वमाद्यस्यैव प्राधान्यमिति-
न्यायः । ४४ इक्षुवेगचयन्यायः । ४५ उत्पाटित-
दन्तनागन्यायः । ४६ उदकनिमज्जनन्यायः ।
४७ उपजनिष्यमाद्यनिमित्तोऽप्यपवादो जात-
निमित्तमप्युत्तमं बाधते इतिन्यायः । ४८
उपजीवोपजीवकन्यायः । ४९ उपपन्नधर्म्मो
विकरोति हि धर्म्मस्यमितिन्यायः । ५० उप-
वासादरं भिक्षितिन्यायः । ५१ उभयतः प्राश्न-
रन्नुन्यायः । ५२ उवरदृष्टिन्यायः । ५३ उद-
ल्लुङ्गन्यायः । ५४ ऋजुमार्गेण विध्यतोऽर्थस्य
वर्त्तन्य साधनायोग इतिन्यायः । ५५ एकत्र
निर्णीतः शास्त्रार्थः अन्यत्रापि तथेतिन्यायः ।
५६ एकदेशविक्षिप्तमनस्यवदितिन्यायः । ५७
एकसन्धितुसतोऽपरं प्रच्यवते इतिन्यायः । ५८
एकाकिनी प्रतिज्ञेतिन्यायः । ५९ एकामसिद्धिं
परिहरतो द्वितीया आपद्यते इतिन्यायः ।
६० कण्टकन्यायः । ६१ कण्टचामीकरन्यायः ।
६२ कदम्बकुसुमन्यायः । ६३ करस्यविक्ष्वन्यायः ।
६४ करिड् इतिन्यायः । ६५ कांक्षभोजिन्यायः ।
६६ काकतालीयन्यायः । ६७ काकद्विघातक-
न्यायः । ६८ काकदन्तपरीक्षान्यायः । ६९
काकाक्षिन्यायः । ७० कामनागोचरत्वेन शब्द-
बोध एव शब्दसाधनतान्य इतिन्यायः । ७१
कारणगुणक्रमन्यायः । ७२ कार्येण कारण-
संप्रत्ययः इतिन्यायः । ७३ काजनापे कार्यनाश-
न्यायः । ७४ किमज्ञानस्य दुष्करमितिन्यायः ।
७५ कीटभङ्गन्यायः । ७६ कुलुटजनिन्यायः ।
७७ कुलीयानन्यायः । ७८ कुशकाशावलम्बन-
न्यायः । ७९ कूपज्ञानन्यायः । ८० कूपन्यायः ।
८१ कूपमङ्कन्यायः । ८२ लतालतप्रसङ्गो यो
विधिः स निवृत्ति इतिन्यायः । ८३ लते कार्यं किं
सुकूर्तप्रज्ञेन इतिन्यायः । ८४ लदभिहितो
भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इतिन्यायः । ८५ कीव-
पालन्यायः । ८६ कौटिल्यन्यायः । ८७ कौन्तेय-
राधेयन्यायः । ८८ क्रिया हि विकल्पते न
वक्षितिन्यायः । ८९ खलमैत्रीन्यायः । ९०
खादकघातकन्यायः । ९१ गजघटान्यायः । ९२
गजमुक्तकपित्तन्यायः । ९३ गजुलिकाप्रवाह-
न्यायः । ९४ गजपतिन्यायः । ९५ गर्हभा-
रामगणन्यायः । ९६ गवे पादुकान्यायः ।

न्यायः

६७ गुणोपसंहारन्यायः । ६८ गोचीरं चर्मे-
र्धनमितिन्यायः । ६९ गोवलीवर्धन्यायः । १००
गोमयपायसन्यायः । १०१ गोमहिषादिन्यायः ।
१०२ घटकुटीप्रपातन्यायः । १०३ घटप्रदीप-
न्यायः । १०४ तुलाचरन्यायः । १०५ चक्र-
धमनन्यायः । १०६ चतुर्नेद्विन्यायः । १०७
चम्यकपटवासन्यायः । १०८ चर्मतप्तौ महिषी
हन्तीतिन्यायः । १०९ चितान्तन्यायः । ११०
चित्रपटन्यायः । १११ चित्राङ्गन्यायः । ११२
चित्रानन्यायः । ११३ चित्रामर्षिं परिवर्त्य
काचमखिपह्नन्यायः । ११४ चौरापरधातु
माकलनियह्नन्यायः । ११५ जलतुम्बिकात्यायः ।
११६ जलमन्यन्यायः । ११७ जलानयनन्यायः ।
११८ जलौकान्यायः । ११९ जामाज्यं क्षिप्रस्य
रूपादेरित्युपकारकत्वमिति न्यायः । १२० ज्ञान-
धर्मिष्ठभानप्रकारे तु विपर्यय इति न्यायः ।
१२१ ज्ञानादेर्निष्कर्षवदुत्कर्षोऽप्यङ्गीकार्य इति-
न्यायः । १२२ ज्योतिर्न्यायः । १२३ तक्षुन्यायः ।
१२४ तताहमवगम्यते इतिन्यायः । १२५ तद-
भिन्नत्वमितिन्यायः । १२६ तदाममेऽपि दृश्यते
इतिन्यायः । १२७ तमभावकोटिरन्यायः । १२८
तमःप्रकाशन्यायः । १२९ ततमभावापन्नमिति-
न्यायः । १३० तामसं परिवर्ज्येदितिन्यायः । १३१
तालसर्पन्यायः । १३२ तिर्यग्धकारन्यायः ।
१३३ तुलोज्ञमन्यायः । १३४ तुल्यतु दुर्जन इति-
न्यायः । १३५ ज्येदेर्न कुलस्यार्थे इतिन्यायः । १३६
ज्यन्ता दुस्तटिनोतिन्यायः । १३७ दग्धरसना-
न्यायः । १३८ दग्धेननवह्नन्यायः । १३९ दह-
सर्पमारन्यायः । १४० दधिययसि प्रत्यक्षो
ज्वर इतिन्यायः । १४१ दन्तपरीक्षान्यायः ।
१४२ दानबालकटन्यायः । १४३ दाहकदाह-
न्यायः । १४४ दुर्जलेऽपि बाधन्ते पुरुषैः पार्थि-
वाधितेरितिन्यायः । १४५ देवताधिकारन्यायः ।
१४६ देवदत्तहन्तृहृतन्यायः । १४७ देवदत्ता-
पुत्रन्यायः । १४८ देहजीदीपन्यायः । १४९
देहाधोस्तुल्यन्यायः । १५० घटारोहणन्यायः ।
१५१ धर्मकथनान्यायः । १५२ धर्माधर्मे-
न्यायः । १५३ धर्मिकथनान्यायः । १५४ धान्य-
पलन्यायः । १५५ नष्टान्दग्धरसन्यायः । १५६
न हि करकद्वयदर्शनाय आदर्शपिपेतिन्यायः ।
१५७ न हि दुष्टे अशुभपन्नं नामेतिन्यायः ।
१५८ न हि निन्दा निन्दितुं प्रवर्तते अपि तु
विधेयं स्तोतुमितिन्यायः । १५९ न हि प्रत्य-
भिज्ञामानेन अयौसङ्घितिन्यायः । १६० न हि
भिन्नुक्तौ भिन्नकमितिन्यायः । १६१ न हि
विवाहानन्तरं वरपरीक्षा क्रियते इतिन्यायः ।
१६२ न हि शब्दमशब्देनान्वेतीतिन्यायः ।
१६३ न हि सुतीक्ष्णाप्यविधारा ख्यमेव हेतु-
माहितयापारा भवतीतिन्यायः । १६४ नागीदृ-
पतिन्यायः । १६५ नाज्ञातविशेषणा विशिष्ट-
बुद्धिः विशेष्यं संज्ञामतीतिन्यायः । १६६ नारि-
केतयकान्यायः । १६७ निम्बगाप्रवाहन्यायः ।

न्यायः

१६८ नीरक्षीरन्यायः । १६९ नीलेन्द्रीवरन्यायः ।
१७० इपनापितपुत्रन्यायः । १७१ नौनाविक-
न्यायः । १७२ पञ्जरवाहनन्यायः । १७३ पट-
न्यायः । १७४ पटे पचिन्यायः । १७५ पतनमनु-
धावतो वज्रोऽपि गत इतिन्यायः । १७६ पदमध्य-
धिकाभावात् क्षारकात् न विशिष्यत इति-
न्यायः । १७७ परमुषह्नन्यायः । १७८ परिव-
न्यायः । १७९ पर्यताधियकान्यायः । १८०
पर्यतोपलकान्यायः । १८१ पावाधितकान्यायः ।
१८२ पिञ्जरसुकुपचिन्यायः । १८३ पिङ्गं हित्वा
करं छेद्वीतिन्यायः । १८४ पिष्टपेयन्यायः ।
१८५ पुत्रनिष्पत्त्या देवं भजन्त्या भर्ताऽपि नष्ट
इतिन्यायः । १८६ पुरस्तादपवादा अनन्तरान्
विधीन् बाधते नेतरामितिन्यायः । १८७ पुष्ट-
जगुह्नन्यायः । १८८ पूर्वमपवादा निविष्टमो
पश्चादुत्सर्गा इतिन्यायः । १८९ पूर्वात् पर-
वर्तीयन्यायः । १९० प्रकल्पपवादादिविषयं
पश्चादुत्सर्गोऽभिनिविष्टते इतिन्यायः । १९१
प्रकाशानयन्यायः । १९२ प्रक्षतिप्रत्ययार्थयोः
प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमितिन्यायः । १९३ प्रचा-
ननाहि पक्षस्य दूरादक्षरार्थमितिन्यायः । १९४
प्रदोमन्यायः । १९५ प्रधानमज्ञानवर्धन्यायः ।
१९६ प्रमाखन्यदृष्टानि कल्प्यानि सुवह्न्य-
पीतिन्यायः । १९७ प्रयोजनमनुद्दिष्टं न मन्दो-
ऽपि प्रवर्तते इतिन्यायः । १९८ प्रसङ्गपठित-
न्यायः । १९९ प्रासादवाचिन्यायः । २०० पक्ष-
वत्सहकारन्यायः । २०१ पथ्यवातकन्यायः ।
२०२ वहुक्षिप्रघटप्रदीपन्यायः । २०३ वहुदृष्टा-
लन्यायः । २०४ वपुराजकपुरन्यायः । २०५
वह्नुनामशुष्यो न्याय इतिन्यायः । २०६ ब्राह्मण-
परिग्राहकन्यायः । २०७ ब्राह्मणवर्धन्यायः ।
२०८ ब्राह्मणधर्मन्यायः । २०९ भक्षितेऽपि
जमुने न श्रान्तो बाधिरितिन्यायः । २१० भङ्गु-
न्यायः । २११ भामतीन्यायः । २१२ भावप्रधान-
माख्यातमितिन्यायः । २१३ भादिन्यायः । २१४
भिन्नुपादप्रसारन्यायः । २१५ भूजिज्ञापचि-
न्यायः । २१६ भूश्रेयोखन्यायः । २१७ भैरवन्यायः ।
२१८ अमरन्यायः । २१९ मक्षिकान्यायः ।
२२० मज्जनोन्मज्जनन्यायः । २२१ मक्षकमुत्ति-
न्यायः । २२२ मत्स्यकण्ठकन्यायः । २२३
मरणादरो बाधिरितिन्यायः । २२४ मज्जयाम-
न्यायः । २२५ महिषीप्रसवोन्मुखीतिन्यायः ।
२२६ मान्द्यन्यायः । २२७ सुज्ञाद्विकान्यायः ।
२२८ मूलभयेन कथाज्ञानन्यायः । २२९ मूर्ख-
संवनन्यायः । २३० मृषाधित्तान्नन्यायः ।
२३१ मृगभयेन शस्त्रानामयन्यायः । २३२
मृगवागुरान्यायः । २३३ मृतमारन्यायः ।
२३४ यः कारयति स करोत्येतिन्यायः ।
२३५ यः कुरते स भुङ्क्ते इतिन्यायः । २३६
यत् क्षतं तदनिवृत्तमितिन्यायः । २३७ यत्परः
शब्दः स शब्दार्थ इतिन्यायः । २३८ यत्प्राक्
श्रूयते यादृक् तताहमवगम्यते इतिन्यायः ।

न्यायः

२३९ यमोभयोः यमो ह्येव इतिन्यायः । २४०
यथार्थकान्यायः । २४१ यदर्थं प्रवृत्तिः तदर्थः ।
प्रतिषेध इतिन्यायः । २४२ यद्विवाहमीत-
गानमितिन्यायः । २४३ यादृशं तुल्यं तादृशं
चपेटमितिन्यायः । २४४ यादृशी वक्षसादृशी
वक्षिरितिन्यायः । २४५ यथाज्ञानं धर्मस्य
भातः सत्यं च वेद स इतिन्यायः । २४६
यावच्छिरसावच्छिरोरुधेतिन्यायः । २४७ येन
उत्तुङ्गयते येन च उपसंहर्यते स वाक्यार्थ
इतिन्यायः । २४८ येन चाप्राप्तेन यो विधि-
रारभ्यते स तस्य बाधकी भवति इतिन्यायः ।
२४९ योजनप्राप्त्या वाच्यो मज्जकन्यायः ।
२५० रक्तपटन्यायः । २५१ रत्नसर्पन्यायः ।
२५२ रजवह्नन्यायः । २५३ रक्षितवादि-
न्यायः । २५४ राजपुत्रवाचन्यायः । २५५
राजवं तामसचेतिन्यायः । २५६ राजभरटित-
न्यायः । २५७ रक्षिर्गोमं पहरतीतिन्यायः ।
२५८ रेखागवयन्यायः । २५९ रोगिन्यायः ।
२६० लज्जप्रमाणाभ्यां हि वस्तुविधिरिति-
न्यायः । २६१ लाङ्गलजीवनमितिन्यायः । २६२
लोहपुष्पकन्यायः । २६३ लौहाग्निन्यायः ।
२६४ लज्जकन्यायः । २६५ वरजीहीन्यायः ।
२६६ वरघाताय कन्धावरनमितिन्यायः । २६७
वस्तुनि मानान्वयेन प्रयोजनानीतिन्यायः ।
२६८ वक्षिपुमन्यायः । २६९ वक्षिन्यायः । २७०
वाजिमन्दरान्यायः । २७१ वातादिन्यायः ।
२७२ वायुभक्षकन्यायः । २७३ वायुश्रेयोख
न्यायः । २७४ विधिविधौ सति विशेषवाधि
विशेषवस्तुपक्षमेत इतिन्यायः । २७५ विधेयं
हि स्तूयते वक्षितिन्यायः । २७६ विपरीतं
वकावकमितिन्यायः । २७७ विलसत्तादृश्यायः ।
२७८ विवाह प्रवृत्तन्यायः । २७९ विशिष्ट-
हतेरितिन्यायः । २८० विशिष्टस्य वैशिष्ट्य-
मितिन्यायः । २८१ विषं लक्ष्मिरितिन्यायः । २८२
विषमक्षन्यायः । २८३ विषह्योऽपि स्वर्ग
स्वर्गं हेतुमत्वात्पुनरितिन्यायः । २८४ वृक्षप्रक-
मन्यायः । २८५ वृक्षमारीवाकन्यायः ।
२८६ वृक्षमिद्वतो जलं विनष्टमितिन्यायः ।
२८७ वृक्षिकीर्तनन्यायः । २८८ वैशि-
न्यायः । २८९ तदाह इतिन्यायः । २९० जज्ञक-
न्यायः । २९१ याज्ञीचीरन्यायः । २९२
त्रयशोधनाय श्रवणवृत्तमितिन्यायः । २९३
त्रीह्वीकन्यायः । २९४ शक्तिः सङ्कारिणीति
न्यायः । २९५ श्वोऽर्जनन्यायः । २९६ शस्त्रा-
न्यायः । २९७ शालिसन्धौ कोप्रवनाशन-
न्यायः । २९८ शब्दो ह्याकाङ्क्षा शब्देनेव
पूरणीयेतिन्यायः । २९९ शिरोवेष्टनेन वाचिका-
न्यायः । ३०० शैलुवीन्यायः । ३०१
ज्ञानमुनकन्यायः । ३०२ नःकर्तव्यमय कुर्मिति-
न्यायः । ३०३ नमुष्णोन्मज्जनन्यायः । ३०४
नक्षिद्रघटानुन्यायः । ३०५ नति वीथिं जाना-
तीतिन्यायः । ३०६ नक्षिद्रस्य नक्षिर्गं च

न्यासः

पार्श्वयोः पृष्ठतो नामौ चतरे हृदयेऽंशके ।
कङ्काले च चतुर्मुखं पाणिपादयुगे तथा ॥
जटराननयोर्ध्वस्थेष्वाङ्गकाङ्कालान् यथाक्रममात् ॥
तद्यथा । अं नमो जलाटे । अं नमो मुखे ।
इं ईं चक्षुषोः । उं जं कर्णयोः । ऋं ऋं
नवोः । लं लं गळयोः । एं ओष्ठे । ऐं अघ्रे ।
आं ऊर्ध्वे । औं अधोऽन्ते । अं ब्रह्मरन्ध्रे ।
अः मुखे । कं दक्षबाहुमुखे । खं कुपरे । गं
मणिबन्धे । चं अङ्गुलिमुखे । छं अङ्गुल्यधे । एवं
चं ५ वामबाहुमुखसन्ध्ययकेषु । एवं टं ५ दक्षिण-
पादमुखसन्ध्ययकेषु । एवं तं ५ वामपादमुख-
सन्ध्ययकेषु । पं दक्षिणपार्श्वे । वं वामपार्श्वे ।
वं पृष्ठे । मं नामौ । मं उदरे । यं हृदि । रं
दक्षबाहुमुखे । जं कङ्काले । वं वामबाहुमुखे ।
शं हृदादिदक्षहस्ते । षं हृदादिवामहस्ते ।
सं हृदादिदक्षपादे । हं हृदादिवामपादे । जं
हृदादुदरे । चं हृदादितुल्ये । सर्वत्र नमो-
ऽन्तेन न्यसेत् । तथा च ।

“ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सविन्दुर्विन्दुवर्जितः ।
पञ्चाशद्वर्णविन्यासः क्रमादुक्तो मनोविभिः ॥”

इति भट्टः ॥

अथ संहारमाष्टकान्यासः ।

तस्या ध्यानं यथा,—

“अथ स्रजं हरिणपोतसुदयटङ्क-

विद्याः करैरविरतं दधतीं जिनेश्वराम् ।

अर्हन्कुम्भीनिमग्नबामरविन्दुरामां

वर्णेश्वरीं प्रथमतस्तनभारनश्वराम् ॥”

न्यासस्तु चकाराद्यकारान्तः । यथा । चं नमो
हृदादितुल्ये इत्यादि ॥ * ॥

अपरश्च ।

“चतुर्धा मातृका प्रोक्ता केवला विन्दुसंयुता ।

सविसर्गा सोभया च रश्मिंश्च श्रद्धा कथ्यते ॥

विद्याकरौ केवला च सोभया भुक्तिदायिनी ।

पुष्टदा सविसर्गा तु सविन्दुर्वित्तदायिनी ॥”

विशुद्धेश्वरे ।

“वाग्भवाद्या च वाक्सिद्धे रमाद्या श्रीप्रदह्वये ।

हृत्तेजसाद्या सर्गसिद्धे कामाद्या लोकवप्रदा ॥

श्रीकृष्णाद्याभिमान् न्यस्येत् सर्वमन्त्रः प्रबोदति ॥”

श्रीविद्याविषये नवरत्नेश्वरे ।

“वाग्भवाद्या नमोऽन्ताश्च न्यस्येत् मातृका-

नमः ॐ चौरवसुत्राय नमः ॐ चेतस्वीपाय
नमः एवं मणिमङ्कपाय कण्ठहृत्पाय मणिवेदि-
कायै रत्नसिंहासनाय एतत् सर्वम् हुदि ।
ततो दक्षिणसन्ध्य ॐ धर्माय नमः । वामसन्ध्य
ॐ ज्ञानाय नमः । एवं वामोरौ वैराग्याय ।
दक्षिणोरौ ऐश्वर्याय । मुखे अर्धमाय । वाम-
पार्श्वे अज्ञानाय । नामौ अवैराग्याय । दक्षिण-
पार्श्वे अनेश्वर्याय । सर्वत्र प्रथमादिनमोऽन्तेन
न्यसेत् । तथा च शारदायाम् ।

“असोद्युग्मयोर्ध्वान् प्रादक्षिण्येन साधकः ।

धर्मे ज्ञानञ्च वैराग्यमेवार्थं क्रमशः सुधोः ॥

सुखपार्श्वनाभिपार्श्वधर्मादीन् प्रकल्पयेत् ॥”

पुनर्हुदि । ॐ अगन्ताय नमः । एवं पद्माय

नमः । अं सर्वमङ्कलाय दादृशकलात्मने नमः ।

उं सोममङ्कलाय षोडशकलात्मने नमः । मं

वह्निमङ्कलाय दशकलात्मने नमः । चं सत्त्वाय

नमः । रं रजसे नमः । तं तमसे नमः । आं

आत्मने नमः । अं अन्तरात्मने नमः । पं पृ-
मात्मने नमः । औं ज्ञानात्मने नमः । इत्यन्तं

विन्यस्य चतुर्पक्षस्य पूर्वार्दिक्षरैश्च तत्तत्-

कल्पोक्तपीठशक्तीर्मध्ये पीठमनु च न्यसेत् ।

यथा शारदायाम् ।

“अगन्तं हृदये पद्मं तस्मिन् कर्णेन्द्रपावकान् ।

एषु खल्वकलां न्यस्य नामाद्यक्षरपूर्वतः ॥

सत्त्वादीन् त्रिगुणान् न्यस्य तथैवात्र गुरुत्तमः ।

“आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमेव च ।

ज्ञानात्मानं प्रविन्यस्य न्यसेत् पीठमनु ततः ॥”

अथ ऋष्यादिन्यासः ।

ऋषिस्तु ।

“मदैश्वरसुखान् ज्ञात्वा यः साक्षात्पसामनुम् ।

संसाधयति सुहाता स तस्य ऋषीरितः ॥

गुरुत्वात्मनके पाश्च न्यासस्तु परिकीर्तितः ।

सर्वेषां मन्त्रतत्त्वानां हृद्देशाच्छब्द उच्यते ॥

अक्षरत्वात् पदत्वाच्च मुखे हृन्ः समीरितम् ।

सर्वेषामेव जन्तूनां भाषणात् प्रेरणात्पया ॥

हृदयाभोजमध्यस्था देवता तत्र तां न्यसेत् ।

ऋषिच्छब्दोऽपरिज्ञानात् मन्त्रपञ्चभागभवेत् ॥

दौर्बल्यं याति मन्त्राणां विनियोगमज्ञानताम् ॥”

तन्नाम्नरे ।

“ऋषिं न्यसेत्कूर्चि देशे हृन्ःस्तु मुखपङ्कजे ।

देवतां हृदये चैव बीजम् गुरुदेशके ॥

शक्तिश्च पादयोश्चैव सर्वान् बीजान् न्यसेत् ॥”

अथाङ्गन्यासः । तत्राङ्गुलिनियमः ।

त्रिङ्गोकदृशकद्वित्रिसंख्या श्लेषसम्भवे ।

अङ्गुलीनामिति वचनादिति सर्वसाधारणम् ॥

यामले ।

“हृदयं मध्यमानामातर्जनीभिः स्तुतं शिरः ।

मध्यमातर्जनीभ्यां स्यादङ्गुलेन शिखा स्तुता ॥

दशभिः कर्चं प्रोक्तं तिष्ठभिर्नमोऽन्तेन ॥

प्रोक्ताङ्गुलीभ्यामङ्गं स्यादङ्गकङ्कालिरियं मता ॥

तिष्ठभिस्तर्जनीमध्यमानामाभिः ॥

तर्जनीमध्यमानामा प्रोक्ता नेत्रत्रये क्रमात् ।

न्यासः

यदि नेत्रत्रयं प्रोक्तं तथा तर्जनिमध्यमे ॥”

इति भट्टवचनमात् ॥

“हृदयादिषु विन्यसेदङ्गमङ्कलातः सुधीः ।

हृदयाय नमः पूर्वं शिरसे वह्निवज्रभा ॥

शिखायै वह्निमुक्तं कवचाय हुमोऽन्तेन ॥

नेत्रत्रयाय बीजद्वयं स्यादङ्गयाय भक्तिप्रसादात् ॥

वह्निमङ्कालितुक्ताम् वह्निं च विनियोजयेत् ।

पञ्चाङ्गाणि मनोवैद्यं तत्र नेत्रत्रयं न्यसेत् ॥”

इति शारदावचनम् ॥

ब्रह्मदे तु ।

“अनङ्गुला न्यसेत् हस्तशाला

भवेन्नुक्ता हृदये शीर्षके च ।

अधोऽङ्गुला लघु लटिः शिखायां

करवन्दाङ्गुली वर्मणि स्तुः ॥

नाराचसुदुर्गुतवाङ्गुल्य-

काङ्गुलतर्जनीद्वितो अङ्गिस्तु ।

विन्यस्येत्ता कथितास्तुत्रा

यथाशिक्षी तर्जनिमध्यमे च ॥”

शारदायाम् ।

“न्यासक्रमेण देवैश्च धर्मादीन् पूजयेत्ततः ।

पुण्याद्यैः पीठमन्त्रं तस्मिन् च परदेवताम् ॥”

इति दर्शनात् शरीरे पीठपूजा ।

“अङ्गुलीनस्य मन्त्रस्य खेनेवाङ्गाणि कल्पयेत् ॥”

तथा ब्रह्मयामले ।

“खनामाद्यक्षरं बीजं सर्वेषामभिधीयते ॥”

अथ आपकन्यासः ।

नवधा सप्तधा वापि न्यसेन पञ्चधा विधिति

भैरवतन्त्रवचनात् । नवधाकरणे शिरस्तः

पादान् पादतः शिरोऽन्तम् । एवं चतुर्धा ।

सप्तधाकरणे ताडशं विधा । पञ्चधाकरणे

ताडशं विधा । विधाकरणेऽपि ताडशमेकधा ।

हृदादितुल्यान्तम् शेषे एकधा सर्वत्रैव ।

शतधाकरणे तु ताडशं पञ्चाशद्वारं हृदादि-

तुल्यान्तं नास्तीति आपकन्यासः । इत्यागम-

तत्प्रविनाशः ॥ * ॥ नित्यं न्यासकरवचनं

यथा,—

“आगमोक्तान् विधिना नित्यं न्यासं करोति यः ।

देवताभावमाप्नोति मन्त्रसिद्धिः प्रजायते ॥

यो न्यासकवचच्छब्दो मन्त्रं अपतितं प्रिये ।

विज्ञा हृदा पलाययेत् सिद्धं हृदा यथा गजाः ॥”

न्यासकरणे दोषो यथा,—

“अज्ञत्वा न्यासजालं धी मूढत्वात् प्रजपेन्ननुम् ।

सर्वविघ्नेः स बाधः स्यादङ्गाग्रैर्मृगशिशुर्नृप ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

एते न्यासाः सामान्यपूजाप्रकरणोक्ताः ।

अन्ये च देवताविशेषे नववः सन्ति बाहु-

ल्यभिधा तेषां प्रमाणादिकमलिखित्वा केवलं

तत्र विष्णुविषये केशवकीर्त्यादि १ मूर्तिपञ्चरत्न

तत्र १ भूतिपञ्चरत्न १ दशङ्ग ५ पञ्चाङ्ग ६

न्यासाः । शिवविषये श्रीकृष्णादि १ ईशानादि-

पञ्चमूर्ति २ मन्त्र १ मूर्ति १ गोलूक ५ सुभ-

गादि ६ भूवर्च ७ न्यासाः । अन्नपूर्णाविषये

ॐ आधारशक्तये नमः ॐ प्रकृतये नमः ॐ

कूर्माय नमः ॐ अगन्ताय नमः ॐ पृथिव्यै

नृपञ्ज

पदन्वासः १ । श्रीविद्याविषये वशिष्ठादि १ नव-
 मोन्वाक २ पीठ ३ तत्त्व ४ पञ्चदशी ५
 वोदशी ६ संहार ७ स्थिति ८ खटि ९ नाद १०
 मोर्दा ११ गणेश १२ यज्ञ १३ नक्षत्र १४
 योगिनी १५ राशि १६ विपुला १७ वोदश-
 निष्ठा १८ कामरति १९ खटिस्थिति २० प्रकट-
 योगिनी २१ आयुध २२ न्यासाः । तारा-
 विषये वृद्ध १ यज्ञ २ लोकपाल ३ न्यासाः ।
 एतेषां प्रमाणाणि तन्त्रसारादौ द्रष्टव्यानि ॥
 नृपञ्जः, पुं, (नृपञ्जति इति । नि + उज्ज गतौ +
 ञच् ।) सामवेदे नियतप्रवचनकम् । दीर्घ-
 वानयमिति नयनानन्दः । इत्यमरभरतौ ॥
 सव्यक् । मनोज्ञः । इति मेदिनी । खे, २ ॥
 नृपञ्जं, स्त्री, (नृपञ्जति अधोमुखीभवतीति । नि +
 उज्ज + ञच् ।) कर्मरङ्गपत्रम् । इति मेदिनी ।
 जे, १२ ॥ आह्लादिपात्रभेदः । इति शुद्धरत्नावली ॥
 तथा च गोभिलः । प्रथमे पात्रे संखवान् सम-
 वनीय पात्रं नृपञ्जं कुर्यात् पितृभ्यः स्नान-
 मसीति । प्रथमे पात्रे पितृपात्रे । संखवान्
 प्रितामहादिपञ्चार्चपात्रस्य श्रेष्ठजानि । समव-
 नीय क्रमेण स्थापयित्वा तन्पात्रस्य प्रपितामह-
 पात्रेणाच्छादनमाह श्रौतकः । प्रपितामह-
 पात्रेण पित्राय प्रतिष्ठापयतीति । याज्ञवल्क्ये-

नृपञ्जः

नापि तत्पात्रस्याधःस्थानाभिधानात् पात्रा-
 न्तरेण पिधानमाक्षिप्तम् । तथा च याज्ञ-
 वल्क्यः ।
 “दत्तार्घ्यं संखवांस्तेषां पात्रे हत्वा विधानतः ।
 पितृभ्यः स्नानमसीति नृपञ्जं पात्रं करोत्यधः ॥”
 विधानतः यथापूर्वं स्थापितं क्रमेण । तेन
 प्रपितामहपात्रेणाधःकृतं पितृपात्रं कर्तुं मुख-
 मवस्थितं नृपञ्जं करोति । तस्यावच्छ । पितृ-
 पात्रे निधायान् नृपञ्जमुत्तरतो न्यसेत् । इति
 मनुस्मृत्यावचने न्यसेदित्यत्राख्यातोपस्थापित-
 कर्तव्यमपार्थं कर्तव्यः । इति आहृत्यम् ॥
 नृपञ्जः, पुं, (नि + उज्ज + ञच् ।) दर्भमयसुकम् ।
 इति मेदिनी । जे, ११ ॥ (यथा,—
 “शयनासनयानानामुत्तानानाम् दर्शनम् ।
 नृपञ्जानामितरेषाञ्च पात्रादीनामप्रोभनम् ॥”
 इति वामटे शरीरस्थाने । ६ । २३ ॥)
 कुशः । सुक् । इति हेमचन्द्रः ॥
 नृपञ्जः, त्रि, (नृपञ्जति अधोमुखीभवतीति । नि +
 उज्ज + ञच् ।) कुशः । अधोमुखः । इति
 मेदिनी । जे, १२ ॥ (यथा, हरिवंशे । ६१ । ६ ।
 “स तत्रैकेन पादेन शुकटं पश्यन्वर्तयत् ।
 नृपञ्जं पयोधराकाङ्क्षी चकार च वरोदच ॥”)
 वना सुमः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

नृस्थिमा

रोगेण वक्त्रोत्तपृष्ठाधोमुखसुखपुच्छादिः । इति
 भरतः ॥
 नृपञ्जखङ्गः, पुं, (नृपञ्जः खङ्गः ।) कुशखङ्गः ।
 वाक्ता तरवार इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 कटीतलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 नृपञ्जं, त्रि, (नृपञ्जति । नि + उज्ज परिहास्ये +
 ञच् ।) गङ्गाम् । (यथा, महाभारते । १३ ।
 १४३ । ४६ ।
 “एतैः कर्मफलैर्हविः नृपञ्जातिकुलोद्भवः ।
 भूद्रोऽप्यागमसम्पन्नो द्विषो भवति संस्कृतः ॥”)
 जनम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १२० ॥ (यथा,
 मनुः । ८ । २०३ ।
 “नान्यदन्वेन संखट्यरूपं विक्रयमर्हति ।
 न चासारं न च नृपञ्जं न दूरे न तिरोहितम् ॥”)
 नृपञ्चाशङ्कावः, पुं, (नृपञ्चाशतः जनपञ्चा-
 शङ्कायुनां भावो यत्र ।) जनपञ्चाशङ्कावः ।
 पागल इत्यर्थः । यथा,—
 “उद्वीरितेन्द्रियो धाता वीचाक्षक्रेयदात्मजान् ।
 तदेव नृपञ्चाशङ्कावा जाताः शरीरतः ॥”
 इति कालिकापुराणे द्वितीयाध्यायः ॥
 नृस्थिमाली, [नृ] पुं, (नृणामस्थिमाला नृस्थि-
 माला सा अस्थ्यस्थिति । इति ।) शिवः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ नरास्थिमालाविशिष्टे, त्रि ॥